# వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

## పదమఞ్జరీ

# పదమఞ్జరీ

## అథ ప్రథమాధ్యాయే ప్రథమః పాదః

వృద్ధిరాదైచ్ ।।1.1.1।।

త్రిపదమిదం సూత్రమ్--వృద్ధిః, ఆద్, ఐజ్ ఇతి । అత్ర చాకారః ప్రయోగస్థైరాకారైర్థవాన్ । జాత్యభిప్రాయం చైకవచనమ్ । ఐచ్ఛబ్దస్తు ఐకారౌకారాభ్యామ్ । సంజ్ఞినోర్ద్విత్వేఽపి ద్వివచనం న భవతి; ద్వయోరప్యేకశబ్దరూపరూపితత్వేనైక్యమాపన్నయోరివాభిధానాత్ । ఏవం సర్వేష్వేవ ప్రత్యాహారేష్వేకవచనం ద్రష్టయమ్ । సమాహారద్వన్ద్వే వా--ఆదైజితి । 'ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్ సమాహారే' ఇతి సమాసాన్తస్తు న భవతి; సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాద్ । అనిత్యత్వం చ 'ద్విత్రిభ్యాం పాద్దన్మూర్ద్ధసు' ఇతి మూర్ద్ధన్శబ్దస్య నిర్ద్దేశాదవసీయతే । అన్యథా 'ద్విత్రిభ్యాం ష మూర్ద్నః' ఇతి షప్రత్యయాన్తత్వాన్మూర్ద్ధేష్వితి నిర్ద్దేశ్యం స్యాత్ । ఆదైచ్ఛబ్దాత్సమాసత్వాదర్థవత్త్వాద్వా విభక్త్యుత్పత్తౌ 'చౌః కుః ' పదస్యేతి కుత్వం ప్రాప్తమ్, అయస్మయాదిత్వేన భత్వాన్న హి భవిష్యతి; ఛన్దో వత్సూత్రాణి భవన్తి । వృద్ధిశబ్దస్య త్రయీశబ్దానాం ప్రవృత్తిరితి పక్షే 'వ౯ధు వృద్ధౌ' ఇత్యస్మాద్భావే క్తిని వ్యుత్పత్తిః, అభేదోపచారాచ్చ వృద్ధియుక్తేష్వాదైక్షు వృత్తిః । న చైవం లక్షణయైవాదైక్షు వృద్ధిశబ్దస్య వృత్తిసిద్ధేః సూత్రస్యానర్థక్యమ్; నియమార్థత్వాత్ । అన్యథా వర్ద్ధనక్రియాయోగిష్వికారాదిషు ప్లుతేషు చ వర్త్తేత । మా తత్ర వర్తిష్ట, ఆదైక్ష్వేవ వర్త్తతామితి నియమః । చతుష్టయీపక్షే తు కథమ్, యావతశ్చ సంజ్ఞాత్వేన వినియుక్తే సతి 'సచి వృద్ధిః' ఇత్యాదౌ ప్రదేశాన్తర ఏవ వృద్ధిశబ్దస్యాదైక్షు ప్రవృత్తిర్యుక్తా, న త్వత్రైవ సంజ్ఞావినియుక్తికాలే ? ఉచ్యతే; 'నిత్యః శబ్దార్థసమ్బన్ధః' ఇతి దర్శనేన క్వచిదపి పురుషవ్యాపారాత్ప్రాగ్ వాచకః సన్ పురుషవ్యాపారేణ వాచకః క్రియతే । అతః సర్వే శబ్దాః సంజ్ఞారూపేణ సర్వానర్థాన్ ప్రతిపాదయితుం సమర్థాః । తత్రానియతార్థేన వ్యవహారాసిద్ధేర్నియమార్థ ఏవ పురుషవ్యాపారః--మయా ప్రయుక్తస్య వృద్ధిశబ్దస్యాదైజర్థ ఇతి । ఏవం తావత్పదార్థో వ్యాఖ్యాతః ।

వాక్యవిషయాః పునరష్టౌ వికల్పాః-అనర్థకమ్, సాధ్వనుశాసనమ్, ప్రయోగనియమార్థమ్, ఆదేశార్థమ్, ఆగమార్థమ్, విశేషణార్థమ్, తద్గుణాధ్యారోపార్థమ్, సంజ్ఞార్థమితి । తత్రానర్థకాభిధానం ప్రమాదాశ్రయదోషాదనవధానాదశక్తేర్వా భవతి । న చైతచ్చతుష్టయం భగవతః సమ్భవతి; ఆచార్యో హి దర్భపవిత్రపాణిః శుచావవకాశే ప్రాఙ్ముఖ ఆసీనో మఙ్గలపూర్వకం మహతా ప్రణిధానేన సూత్రాణి ప్రణీతవాన్ । తత్రాశక్యం వర్ణేనాప్యనర్థకేన భవితుమ్, కిం పునరియతా సూత్రేణ ! సాధ్వనుశాసనమపి న భవతి, సిద్ధత్వాద్వృద్ధిశబ్దస్య క్తిన్నన్తత్వాత్, ఆదైచ్ఛబ్దస్య చార్థవత్త్వాత్ । నను ఛన్దోవద్భావేన సూత్ర ఏవ ప్రయోగః సిద్ధ్యతి, సూత్రాద్బహిరపి కుత్వాభావార్థం నిపాతనమేతత్ స్యాత్, ఉచ్యాతే; వృద్ధిశబ్దస్యైవమనన్వయప్రసఙ్గః, సమ్భూయకారిత్వం చ పదానాం వ్యుత్పత్తిసిద్ధమ్, అతో

నాయం పక్షః । నాపి ప్రయోగనియమార్థమ్, యత్ర హి సహప్రయోగప్రసఙ్గస్తత్ర నియమః కర్త్తవ్యః । న చ వృద్ధ్యాదైచ్ఛబ్దయోః సహప్రయోగప్రసఙ్గః, వినియోగాత్ప్రాగసమ్బన్ధాద్ ఉత్తరకాలం వృద్ధిశబ్దేనైవ గతత్వాత్ । కిం చ నేహ ప్రయోగనియమ ఆరభ్యతే । నన్వారభ్యతే,'పరశ్చ' ఇతి ? పదస్య నారభ్యతే । పదస్యాప్యారభ్యతే 'ఉపసర్జనం పూర్వమ్ ' ఇతి ? యయోరైకపద్యం నాస్తి తయోర్నారభ్యతే । తయోరప్యారభ్యతే 'తే ప్రాగ్ధాతోః' 'కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి' ఇతి ? నైవంవిధేనోచ్చారణేనారభ్యతే । ఏవమప్యారభ్యతే 'విదాఙ్కుర్వన్త్విత్యన్యతరస్యామ్' ఇతి ? నాత్ర కేవలః ప్రయోగ ఏవ నియమ్యతే, కిన్తు ఆమాదికమపి విధీయతే, అతః కేవలస్య ప్రయోగనియమస్య సాక్షాదుచ్చారణేన క్వచిదప్యభావాన్నాయం ప్రయోగనియమః । ఆదేశార్థమపి న భవతి; స్థాన్యర్థాభిధానసమర్థస్యైవ హ్యాదేశత్వమ్ । న చ వృద్ధిశబ్ద ఆదైచామ్, తే వా తస్యార్థమభిధాతుం సమర్థాః । నిర్దేశాచ్చ; యదయం 'సిచి వృద్ధిః' 'యాతివాతిద్రాతి,' 'రాయః','నావః', ఇత్యాహ, తతో జ్ఞాయతే--'న వృద్ధిశబ్ద ఆదైచాం తే వా తస్యాదేశాః' ఇతి । అథాదైచ్శబ్దస్య వృద్ధిశబ్ద ఆదేశః కస్మన్న భవతి, న హ్యత్ర కిం చిల్లిఙ్గమస్తి ? సత్యమ్; అయం తు పక్షో న సంభవత్యేవ, ఐచ్ఛబ్దో హ్యాదిరన్త్యేనేతి సంజ్ఞాత్వేన వినియుక్తః కథమస్య స్వరూపస్య గ్రహణమ్; అశబ్దసంజ్ఞేతి నిషేధాత్ । ఏతైరేవ లిఙ్గైరాగమార్థత్వం న భవతి । షష్ఠ్యభావాచ్చ, 'పూర్వౌ తు తాభ్యామ్' ఇతి పఞ్చమ్యాః షష్ఠ్యర్థోఽవగమ్యతే । టిత్త్వాదిలిఙ్గాభావాచ్చ, న హి తద్రహితః కశ్చిదాగమో దృష్టః । విశేషణత్వమపి న భవతి, అసంభవాదప్రయోజనత్వాచ్చ । న హ్యస్తి సంభవో వృద్ధిశబ్దశ్చాసావాదైచ్ఛబ్దశ్చేతి, నాపి వర్ద్ధనక్రియాఽఽదైజ్ ఇతి । ఏవం విశేషణే చ ప్రయోజనమపి నాస్తి । ఏతేన తద్గుణాధ్యారోపోఽపి నిరస్తః । యథా హి సింహో మాణవక ఇతి సింహగుణా మాణవకే ఆరోప్యన్తే, నైవమత్ర సమ్భవః ప్రయోజనం వాఽస్తి; అతః పారిశేష్యాత్సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధ ఏవేత్యాలోచ్యాహ-వృద్ధిశబ్ద ఇత్యాది । విపర్యయస్తు న భవతి--వృద్ధిశబ్దః సంజ్ఞీ, ఆదైచః సంజ్ఞేతి । స హి త్రిధా స్యాత్--ఆదైజిత్యయం శబ్దః, ఆ ఐ ఔ ఇత్యయం సముదాయః, తే వా ప్రత్యేకమితి । తత్రాదైచ్ఛబ్దస్తావన్న సమ్భవతి; ఐజిత్యస్య సంజ్ఞాశబ్దత్వాత్, స్వరూపగ్రహణాసమ్భవాత్, గౌరవాద్, అనావృత్తేశ్చ । ఆవర్త్తిన్యో హి సంజ్ఞా భవన్తి, వృద్ధిః శబ్దశ్చావర్త్తతే; నాదైచ్ఛబ్దః । నాపి సముదాయః, గౌరవాదనావృత్తేశ్చ । అస్తు తర్హి ప్రత్యేకమ్, లాఘవాదావృత్తేశ్చ--'అష్టన ఆ విభక్తౌ', 'ప్లుతక్రతోరైచ' 'మనోరౌ వా ' ఇతి ? న; ప్రయోజనమన్తరేణైకస్యానేకసంజ్ఞాకరణస్యాయుక్తత్వాత్, న హ్యయం వృద్ధిశబ్దః సహస్రేణ నామభిః స్తోతవ్యః । శబ్దేనార్థస్య సంజ్ఞాత్వం మా విజ్ఞాయీతి శబ్దగ్రహణమ్, ఏతచ్చార్థే వ్యవహారాసమ్భవాల్లభ్యతే । తదిహ వృద్ధిశబ్దః సంజ్ఞాత్వేన విధీయత ఇతి సముదాయేనానర్థకాదిపక్షనిరాసః । వృద్ధిశబ్ద ఇత్యనేన విపర్యయనిరాసః । వృద్ధిశబ్దః సంజ్ఞా, న పునరాదైచ్ఛబ్ద ఇతి వచనవ్యక్త్యా శబ్దగ్రహణేనార్థనరాసః-వృద్ధిశబ్దః సంజ్ఞా న పునరర్థ ఇతి । యత్ర సముదాయస్య కార్యమిచ్ఛతి కరోతి తత్ర ప్రయత్నమ్--'ఉభే అభ్యస్తమ్' ఇతి । తత్ర హ్యుభేగ్రహణం సముదితప్రతిపత్త్యర్థమ్ । అన్వర్థాం వా మహతీం సంజ్ఞాం కరోతి-

'హలోఽనన్తరాః సంయోగః' ఇతి I ఇహ తు మహాసంజ్ఞాకరణం మఙ్గలార్థమ్ I అథ ఏవ ప్రథమముచ్చారణమ్; అన్యథా హి సతః కార్యిణః కార్యేణ భవితవ్యమితి 'అదేఙ్ గుణః' ఇత్యాదివన్నిర్దిశ్యేత I అతో యత్నాభావాత్ప్రత్యేకమేవ సంజ్ఞా I కిఞ్చ--లౌకికప్రయోగే వ్యవస్థితానామాదైచాం సంజ్ఞయా భవితవ్యమ్ I న చ సముదాయస్య క్వచిత్ప్రయోగః, అతోఽసంభవాదపి ప్రత్యేకమేవ సంజ్ఞా I లిఙ్గాచ్చ-కిం లిఙ్గమ్ ? 'ప్రస్థే వృద్ధ మకర్క్యాదీనామ్' 'మాలాదీనాం చ' ఇతి I ఇదం హి 'మాలాప్రస్థః' ఇత్యాదావవృద్ధమితి పర్యుదాసే ప్రాప్తే వచనమ్,అతః ప్రత్యేకమేవ సంజ్ఞా తదాహ-ప్రత్యేకమితి ।।

తత్రాపి త్రయః ప్రకారాః-లుగాదిసంజ్ఞావత్తద్భావితానామేవ, టిసంజ్ఞావద్వాఽతద్భావితానామేవ, అనునాసికాదిసంజ్ఞావదుభయేషాం వేతి I తత్ర యది తద్భావితానామేవ--యే వృద్ధిసంజ్ఞయా భావ్యన్తే, తేషామేవ స్యాత్, శాలీయో మాలీయ ఇతి ఛో న స్యాత్; ఆమ్రమయం రైకులమయమ్--వృద్ధలక్షణో మయణ్ న స్యాత్; ఆమ్రగుప్తాయనిః--'ఉదీచాం వృద్ధాత్' ఇతి ఫిఞ్ న స్యాత్ I అథాతద్భావితానామేవ--గార్గీయః, ఐతికాయనియః, ఔపగవీయః-ఛో న స్యాత్ ; అతో దోషదర్శనాదగృహ్యమాణవిశేషత్వాచ్చోభయేషాం సంజ్ఞేత్యాహ-సామాన్యేనేతి I ఆకారోఽనణ్త్వాదేవ న భిన్నకాలానాం గ్రాహక ఇతి న తన్నివృర్త్త్యర్థం తపరత్వమ్, నాపి గుణాన్తరయుక్తానాం గ్రహణార్థమ్ I అభేదకత్వాచ్చ గుణానామ్, లోకే హి ముణ్డేనాపి చౌర్యే కృతే సంజాతకేశోఽపి ప్రత్యభిజ్ఞాయ నిగృహ్యతే I తథా 'అడుదాత్తః' ఇత్యుదాత్తవచనం లిఙ్గమ్, అన్యథా హ్యుదాత్తగుణమేవాటముచ్చారయేత్ I అతోఽనర్థకం తపరకరణమిత్యత ఆహ--తపరకరణమితి I తశ్చాసౌ పరశ్చ తపరః, తస్య కరణముచ్చారణమ్, ఆకారాత్పరస్య తకారస్యోచ్చారణమిత్యర్థః I అథ వా-తః పరో యస్మాదితి తద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిః, తకారసహితస్యాకారస్యోచ్చారణమిత్యర్థః I ఐజర్థమితి I ఐచోరర్థః ప్రయోజనం యస్య తత్తథోక్తమ్ I 'తపరస్తత్కాలస్య' ఇత్యత్ర తః పరో యస్మాదితి బహువ్రీహిరాశ్రితః I తత్కథం తపరకరణమైజర్థమిత్యాశఙ్క్య పఞ్చమీసమాసోఽపి తత్రాశ్రిత ఇతి దర్శయతి-తాదపి పర ఇతి I ఇతికరణో హేతౌ I యస్మాత్ తాదపి పరస్తస్మాదైజర్థ ఇతి I ఐజర్థత్వమేవ ప్రకటయతి--ఖట్వైలకాదిష్వితి I అసతి తపరకరణే త్రిమాత్రచతుర్మాత్రయోరప్యైచోః సవర్ణగ్రహణేన గ్రహణాద్ వృద్ధిసంజ్ఞా స్యాత్, తతశ్చ వృక్షైలకః, వృక్షౌదనః, ఖట్వైలకా, ఖట్వౌదన ఇతి త్రిమాత్రచతుర్మాత్రస్థానినోస్త్రిమాత్రచతుర్మాత్రావేవైకారోకారౌస్యాతామితి తన్నివృర్త్యథం తపరకరణమ్ I ఆశ్వలాయన ఇత్యాదీని తద్భావితానామాకారాదీనాం క్రమేణ రూపోదాహరణాని I అశ్వలేతికశబ్దౌ నడాదీ I ఉపమన్యుశబ్దో బిదాదిః I లక్షణస్య బహువిషయత్వసూచనార్థం చతుర్థస్యోదాహరణస్యోపన్యాసః I ఆకారస్యాతద్భావితస్య కార్యోదాహరణమాహ--శాలీయః, మాలీయ ఇతి I

ఐకారౌకారయోస్త్వతద్భావితయోరుదాహరణం రైకులమయం నౌకులమయమితి, వృద్ధలక్షణో మయడ్ భవతి ॥

అదేఙ్ గుణః ॥ 1.1.2 ॥

పూర్వేణ తుల్యమేతత్ । తపరకరణం త్విహ సర్వార్థమితి । న తు పూర్వవదన్యతరార్థమితి తుశబ్దస్యార్థః । అసతి హి తస్మిన్ దీర్ఘప్లుతయోరపి గుణసంజ్ఞా స్యాత్; తతశ్చ తరతీతి కదాచిదకారః స్యాత్, కదాచిదాకారః, రపరత్వే కృత ఏకస్యాధ్యర్ధమాత్రత్వాదపరస్యార్ధతృతీయమాత్రత్వాత్ । న చాకారస్య వృద్ధిసంజ్ఞా బాధికా; ఏకసంజ్ఞాధికారాదన్యత్ర సంజ్ఞాసమావేశాత్ । ఏజశ్చ త్రిమాత్రచతుర్మాత్రస్య గుణసంజ్ఞాయామ్-రథేషా,ఖట్వేషా, అశ్వోఢః, వడవోఢ ఇతి త్రిమాత్రతుర్మాత్రౌ స్యాతామ్ । తరితేత్యాదీని తద్భావితానామదేఙాం క్రమేణ రూపోదాహరణాని । పచన్తి జయన్తీత్యకారస్య కార్యోదాహరణే । అత్రాన్త్యకారే పరతః శబకారస్ 'అతో గుణే' ఇతి పరరూపం భవతి । ఏకారస్యాతద్భావితస్యోదాహరణమ్-అహం పచే ఇతి । ఓకారస్య తు న సంభవతి ॥

ఇకో గుణవృద్ధీ ॥ 1.1.3 ॥

పరిభాషేయమితి । నాధికారః; అస్వరితత్వాత్, అసంయుజ్యనిర్దేశాచ్చ । అధికారే హి 'ఇకో గుణవృద్ధీ న ధాతులోపః' ఇతి సంయుజ్యైవ నిర్దిశేత్ । నాపి విధిః, 'ఇకః స్థానే గుణవృద్ధీ భవతః' ఇతి లక్షణాన్తరేణ విధాస్యామానత్వాత్ । నను యదాయం స్వతన్త్రో విధిస్తదా తేష్వికః ఇత్యస్యోపస్థాపకాభావాద్ యాతేత్యాదావనికోఽపి విధిః స్యాత్, ఇహ తు సార్వధాతుకాద్యభావేఽపి దధి మధ్విత్యాదౌ విధిరస్తు ? ఏవం తర్హి గుణవృద్ధ్యధికారే పునర్గుణవృద్ధిగ్రహణాన్న విధిః । యద్యపి ప్రకృతం గుణవృద్ధిగ్రహణం సంజ్ఞాపరమ్, ఇహ త్వనువృత్తిసామర్థ్యాత్సంజ్ఞిపరం భవిష్యతి । 'అదేఙ్ గుణః' ఇత్యత్ర చానువర్త్తమానమపి వృద్ధిగ్రహణం న సంబధ్యతే, అన్యవచనాచ్చకారాకరణాచ్చ । అన్యా హి తత్ర గుణసంజ్ఞోచ్యతే, చకారశ్చ న క్రియతే; అతో విధిపక్షే పునర్గుణవృద్ధిగ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్ । అత ఏవాధికారోఽపి న భవతి । పరిభాషాయాం తు తస్యాం విశిష్టవిషయత్వసిద్ధయే కర్త్తవ్యం తదితి వక్ష్యామః । అతః పరిభాషేయమ్ ।

యోగో వాయం వ్యపదిశ్యేత, సూత్రం వా, తత్కథమ్ 'ఇయమ్' ఇతి స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః ? ఉచ్యతే-యథాయం యోగః, యథా వా సూత్రమిదమ్, ఏవం పరిభాషాపి, తత్సామానాధికరణ్యాదియమితి నిర్దేశః । నను పరిభాషాత్వం విధిత్సితమ్, ఇదంశబ్దస్తు ఉద్దేశకః, సిద్ధరూపస్య చోద్దేశః, సూత్రరూపతా యోగరూపతా వా సిద్ధేతి పునరప్యుద్దేశకస్య స్త్రీలిఙ్గానుపపతిః । కశ్చిదత్ర పరిభాషేయమిత్యనూద్య స్థానినియమార్థతా విధీయతే- 'యేయం పరిభాషా సా స్థానినియమార్థేతి, న తు పరిభాషారూపతా విధీయతే' ఇత్యాహ, స వాచ్యః-'అసిద్ధం పరిభాషాత్వం కథమనూద్యతే' ఇతి । అవ్యాపకశ్చాయం పరిహారః 'సమర్థః పదవిధిః' ఇత్యాదౌ । తత్ర పరిభాషేయమిత్యేతావచ్ఛ్రూయతే, న పునరేతదర్థేతి । వయం తు బ్రూమః-నిర్దిశ్యమానప్రతినిర్దిశ్యమానయోరైక్యమాపాదయన్తి సర్వనామాని పర్యాయేణ తల్లిఙ్గభాఞ్జి భవన్తి । తత్ర యథా 'అణౌ యత్కర్మ ణౌ చేత్స కర్తా' ఇతి కర్మాకారపరామర్శినోఽపి తచ్ఛబ్దస్య వధీయమానస్య కర్త్రాకారస్య లిఙ్గం భవతి, తద్వదిహాపి సూత్రమేవోద్దిశ్యత ఇదంశబ్దస్య విధీయమానపరిభాషాకారస్య లిఙ్గం భవిష్యతి । స్థానినియమార్థేతి । ఇగాఖ్యే స్థానిని గుణవృద్ధ్యోర్నియమోఽర్థః = ప్రయోజనం యస్యాః సా తథోక్తా । 'ద్వన్ద్వే ఘి' ఇతి వృద్ధిశబ్దస్య పూర్వనిపాతః ప్రాప్తః సూత్రనిర్దేశేన నిత్యం బాధ్యతే;'ధర్మాదిషు ఉభయమ్' ఇతి వచనాదితి సూచయన్నాహ-వృద్ధిగుణావిత్యాది ।

కిం పునరనేన గ్రన్థేనోచ్యతే ? నను నియమరూపేణాస్య సూత్రస్య ప్రవృత్తిరితి; యథా 'ఏచ ఇగ్ఘ్రస్వాదేశే' హ్రస్వ ఆదిశ్యమాన ఏచ ఇగేవేతి । యద్యేవమ్, అనియమప్రసఙ్గే నియమ ఇతి 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః','సిచి వృద్ధిః' ఇత్యత్రైవ స్యాత్, అత్ర హ్యసత్యస్మిన్యోగేఽలోఽన్త్యస్య భవన్తౌ వృద్ధిగుణావనన్త్యస్యావిశేషితత్వాదికశ్చానికశ్చ ప్రాప్నుతః, న తు మిదిమృజిపుగన్తలఘూపధర్చ్ఛిదృశిక్షిప్రక్షుద్రేష్వపిఽఅత్రాలో; న్త్యస్యేత్యనిక ఏవ ప్రసఙ్గః । అథ సర్వవాక్యానాం సావధారణత్వాత్ ప్రాప్తమేవావధారణమిక ఏవేత్యేవశబ్దేనాభిధీయతే, న పునర్నియమోఽనేన ప్రదర్శ్యతే; యథా-'తపస్తపః కర్మకస్యైవ' ఇతి । అతో విధిరూపేణైవాస్య వ్యాపారో వివక్షితః, పరిభాషాత్వాచ్చ గుణవృద్ధివిధేః సంస్కారకం విధ్యన్తరమిదమ్, యథా 'ఇఘ్లోణ్యాః' ఇత్యాదేః'అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యయమితి పక్షః । తతో నాప్రాప్తాయామలోఽన్త్యపరిభాషాయామియమారభ్యమాణా తస్యా బాధికా స్యాత్ । తతశ్చ యత్రైషా, న తత్ర సా ప్రవర్త్తేతేతి జుసి గుణో యథేహ భవతి--అబిభయుః అబిభరురితి, ఏవమనేనిజుః పర్యవేవిషురత్రాపి ప్రాప్నోతి । 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' యథేహ భవతి చేతా స్తోతేతి; ఏవమీహితా, ఊహితా, ఉమ్భితా అత్రాపి ప్రాప్నోతి ।

అథ తు సామాన్.యవిశేషయోరసమ్భవే బాధ్యబాధకభావః; అస్తి చాత్ర సమ్భవో యద్ అలోఽన్త్యస్య గుణవృద్ధీ స్యాతామ్ ఇకశ్చ, తతః 'జుసి చ' ఇత్యాదౌ గుణవృద్ధిలిఙ్గాదికప్రరిభాషాప్యుపతిష్ఠత, అఙ్గస్యేతి స్థానషష్ఠీనిర్దేశాత్, 'అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యేషాపి

। తత్ర చ న సముచ్చయోఽఙ్గాన్త్యస్యానికోఽపి గుణో భవతి, తదవయవస్య చేకోఽనన్త్యస్యాపీతి । నాపి వికల్పః;కదాచిదఙ్గాన్త్యస్యానికోఽపి, కదాచిత్తదవయవస్యేకోఽనన్త్యస్యాపీతి, ఏకత్వాత్ షష్ఠ్యర్థస్యైక ఏవ హి సకృచ్ఛ్రుతాయా అఙ్గస్యేతి షష్ఠ్యా అర్థః-స్థానేయోగో వా థఅవయవయోగో వా, న ద్వౌ సముచ్చితౌ నాపి వికల్పితౌ । తత్ర యద్యఙ్గస్యేత్యేతత్పూర్వమిక ఇత్యనేన వైయధికరణ్యేన సంబధ్యేత-'అఙ్గస్య య ఇక్, తస్య గుణః' ఇతి, తతోఽలోఽన్త్యస్యేత్యేతదనన్వితం స్యాత్ । అతః పూర్వమలోన్త్యస్యేత్యనేన సంబధ్యతే, స చాన్త్యేకా విశేష్యతే 'అఙ్గాన్త్యస్యేకో గుణః' ఇతి । యద్వా-ఇకాఽఙ్గం విశిష్యతే, విశేషణేన చ తదన్తవిధిః-ఇగన్తస్యాఙ్గస్యేతి । ఏవమపి హి స్థానషష్ఠీత్వానపాయాదలాన్త్యస్యేత్యవ్యాహతప్రసరం సర్వథాఙ్గాన్త్యస్యేకో గుణ ఇతి జుసి సార్వధాతుకార్ధధాతుకగుమే న కశ్చిద్దోషః । మిదాదిషు పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ ద్వయోరన్వయాసంభావదన్యతరద్ధాతవ్యమ్ । తత్రావిశేషాదుభయమపి త్యజ్యేత, ఉచ్యేతే చ వృద్ధిగుణౌ 'మృజేర్వృద్ధిః' 'మిదేర్గుణః' ఇతి, తౌ సర్వాదేశౌ స్యాతామ్ । అతో విధిరూపేణ నియమరూపేణ వాస్య సూత్రస్య వ్యాపారో నాభ్యుపగన్తవ్యః, కిం తర్హి ? అనేన క్రియతే పదోపస్థాపనమ్; యత్ర బ్రూయాద్ గుణో భవతీతి, వృద్ధిర్భవతీతి; తత్రేక ఇత్యేతత్ షష్ఠ్యన్తం పదముపతిష్ఠతామితి । 'అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యస్య తు వాక్యభావః । ఏవం హి విజ్ఞాయమానే 'సచి వృద్ధిః' ఇత్యాదౌ యత్రాన్త్య ఇక్ సంభవతి, తత్రేక ఇత్యేతేనోపస్థితేనాఙ్గే విశేషితే తదన్తవిధౌ సతీగన్తాఙ్గస్య గుణ ఇతి వాక్యవ్యాపారే పరినిష్ఠతే పశ్చాదలోఽన్త్యస్యేత్యేతదిగన్తస్య ప్రాప్తం గణం తతోఽపకృష్యాఙ్గాన్త్యస్య విధత్తే, న త్విక ఇత్యస్యోపస్థానవేలాయాముపతిష్ఠతే । 'మిదేర్గుణః' ఇత్యాదౌ తు యత్రాన్త్య ఇజ్ న సంభవతి తత్రాఙ్గేనేకి విశేషితేఽఙ్గస్యేకో గుణ ఇతి వాక్యవ్యాపారే పరిసమాప్తే స్థానషష్ఠ్యభావాత్స్వయం న ప్రవర్తతే, న త్విక ఇత్యనేన సహోపతిష్ఠతే, యేనావిశేషాదుభయోర్నివృత్తిః స్యాదితి సిద్ధమిష్టమ్ ।

వృత్తికారేణ త్వస్య సూత్రస్య ప్రయోజనం పిణ్డీకృత్య ప్రదర్శితమ్-సర్వథాన్త్యస్య వాఽనన్త్యస్య వేకే ఏవ గుణవృద్ధీ భవతః, న త్వక్షరవ్యాపారః । అత ఏవ వేదితవ్యౌ ఇత్యాహ । అక్షరవ్యాపారప్రదర్శనే తు ఇక ఏవ స్థానే భవత ఇత్యేతావద్వక్తవ్యం స్యాత్ । స్వసంజ్ఞయా శిష్యమాణావితి । వృద్ధిర్భవతి గుణో భవతీత్యేవం విధీయమానావిత్యర్థః ।

ఇక ఇతి కిమితి । ప్రధానావయవాక్షేపేణ సముదాయస్యైవాక్షేపః-సూత్రం కిమర్థమిత్యర్థః । ఆత్సన్ధ్యక్షరేత్యాది । నను 'గాపోష్టక్' ఇతి టకః కిత్కరణం సామగ ఇత్యాదావాల్లోపే చ సిద్ధం స్యాత్ సామగ ఇతి । తథా గ్లాయతీత్యాదౌ సన్ధ్యక్షరాణామప్యుపదేశసామర్థ్యాద్ గుణో న భవిష్యతి, ఇతరథా ప్రాక్రియాలాఘవార్థమేకారమేవోపదిశేత్ । 'జనేర్డః' ఇతి డిత్కరణాద్వ్యఞ్జనానామపి గుణో న భవిష్యతి । యది హి తస్య స్యాద్, అర్ధ్యమాత్రస్య మాత్రికేఽకారే గుణే కృతే సిద్ధం స్యాదుపసరజ ఇతి । యద్యేవమ్,మిదేర్గుణోఽన్త్యాద్వ్యావర్తితః

సర్వాదేశః స్యాత్ । కిం చ గమేరప్యయం డో భవతి, తస్య చ స్థానత ఆన్తర్యాదోకారో గుణః స్యాత్; రైనౌగ్లౌశబ్దేభ్యశ్చాచారాక్విబన్తేభ్యస్తృజాదౌ గుణప్రసఙ్గో యద్యభిధానమస్తి; తథా చితః, చినుతః,భిన్నః, బేభిద్యతే ఇత్యాదౌ 'క్ఙితి చ' ఇతి ప్రతిషేధార్థమపి గుణస్యేగ్లక్షణత్వమేషితవ్యమ్ ।

అథ వృద్ధిగ్రహణం కిమర్థమ్ ? 'మృజేర్వృద్ధిః' ఇకో యథా స్యాత్, అలోఽన్త్యస్య మా భూత్ । యోగవిభాగాత్సిద్ధమ్--'మృజేర్వృద్ధిరచః', మృజేరచో వృద్ధిర్భవతి, అఙ్గాక్షిప్తేన ప్రత్యయేనాచో విశేషణాత్ 'న్యామార్ట్' అటో న భవిష్యతి, సిచి వృద్ధిస్తర్హ్యకారస్య మా భూత్, అచికీర్షీత్ । అతో లోపో భవిష్యతి, 'ణ్యల్లోపావియఙ్యణ్గుణవృద్ధిదీర్ఘేభ్యః పూర్వవిప్రతిషిద్ధమ్' ఇతి వచనాత్, యథా-చికీర్షక ఇతి । ఆకారస్య నాస్తి విశేషః; సగ్విధానాదసంభవశ్చ । ఏజన్తమపి న సంభవతి; ఆత్వవిధానాత్ । రైనౌగ్లోశబ్దానామాచారక్విబన్తానామవిశేషః, గోశబ్దస్య క్విబన్తస్య 'ఋూత ఇద్ధాతోః' ఇత్యతః 'ధాతోః' ఇత్యనువృత్తేః ధాతురేవ యో ధాతురితి విజ్ఞానాత్ సిచి వృద్ధ్యభావః । అభైత్సీదిత్యాదౌ 'సచి వృద్ధిః' ఇత్యనేన వ్యఞ్జనస్య నాప్రాప్తాయాం వృద్ధౌ విధీయమానా హలన్తలక్షణా వృద్ధిర్బాధికా, 'నేటి' ఇత్యయం చ నిషేధో యావతీ హలన్తస్య వృద్ధిః, సిచి వృద్ధిరితి వా, హలన్తస్యాచ ఇతి వా, సా సర్వా న భవతీతి విజ్ఞాయతే । తేన అనర్దీదిత్యాదౌ అన్త్యస్య వృద్ధిర్న భవిష్యతి । తదేవమ్ 'ఇకో వృద్ధిర్యథా స్యాద్ అదేజ్వ్యఞ్జనానాం మా భూద్' ఇత్యేవమర్థం తావద్ వృద్ధిగ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్ । ఏవం తర్హి మృజ్యతే, మృష్ట ఇత్యాదౌ 'క్ఙితి చ' ఇతి ప్రతిషేధార్థం మృజేర్వృద్ధేరిగ్లక్షణత్వమ్ । ఇదమపి యోగవిభాగాత్సిద్ధమ్--మృజేర్వృద్ధిరిత్యస్యానన్తరమజాదౌ క్ఙితి వేతి । వక్తవ్యమ్--పరిమృజన్తి పరిమార్జన్తి,పరిమమృజతుః పరిమమార్జతురిత్యేవమర్థమ్ । తత్ర యోగవిభాగః-'అజాదౌ క్ఙితి మృజేరచో వృద్ధిర్భవతి' । కిమర్థమిదమ్ ? నియమార్థమ్--క్ఙితి యది భవతి అజాదావేవేతి । తేన మృజ్యతే మృష్ట ఇత్యాదౌ న భవిష్యతి, తతో వా, అజాదావపి వికల్పేనేతి । సిచి వృద్ధేస్తర్హి ప్రతిషేధార్థమిగ్లక్షణత్వమ్ । 'ణు స్తుతౌ' 'ధూ విధూననే' కుటాదీ, న్యనువీద్ న్యధువీద్ । అత్రాప్యన్తర్భూతసిజ్మాత్రాపేక్షత్వాదన్తరఙ్గ ఉవఙి సతి హలన్తత్వాత్ 'నేటి' ఇతి నిషేధః । యది సిచ్యన్తరఙ్గం భవతి, అచైషీద్ అహౌషీద్ అహౌషీద్-గుణః స్యాత్ । అస్తు, తస్యైవ వృద్ధిః కరిష్యతే ? అకార్షీదిత్యాదౌ హలన్తలక్షణా వృద్ధిః, అతారీదిత్యాదౌ హలన్తలక్షణాయాః 'నేటి' ఇతి ప్రతిషేధే 'అతో హలాదేః ' ఇతి వికల్పం బాధిత్వా 'అతో ల్రాన్తస్య' ఇతి నిత్యా వృద్ధిః । అలావీదిత్యాదావువర్ణాన్తేషు సేటి సిచ్యన్తరఙ్గత్వాద్ గుణావాదేశయోః కృతయోరపి 'అతో ల్రాన్తస్య' ఇత్యత్ర వకారస్యాపి లుప్తనిర్దిష్టత్వాన్నిత్యా వృద్ధిః । యద్యేవమ్, మా భవానవీత్ అమవీదిత్యత్రాపి తర్హి వకారప్రశ్లేషాన్నిత్యా వృద్ధిః స్యాత్ । సిచ్యన్తరఙ్గం భవతీత్యుక్తే 'హ్మ్యన్తక్షణ' ఇత్యత్ర ణిశ్విగ్రహణం నకర్త్తవ్యమ్; ఔనయీత్, అశ్వయీదిత్యత్రాన్తరఙ్గత్వాద్ గుణావయాదేశయోః కృతయోర్య్యాన్తానాం నేత్యేవ సిద్ధత్వాత్ । తత్సాన్నే 'అవిమవీ'నివేశయిష్యామః-'అతో ల్రాన్తస్య' ఇత్యత్ర వకారప్రశ్లేషేణ ప్రాప్త వృద్ధిరవిమవ్యోర్నేతి

। తదేవమనర్థకం వృద్ధిగ్రహణమ్ ? నానర్థకమ్, సిచ్యన్తరఙ్గస్య ప్రవృత్తిమాశ్రిత్య హి వృద్ధిగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాయతే,యది చ సిచ్యన్తరఙ్గం స్యాత్ చినీప్రభృతిభ్యో యఙ్గలుగన్తేభ్యశ్చిరిణోతిజిరిణోతిభ్యాం చ లుజి సిచి అచేచాయీద్; అనేనాయీద్, అచిరాయీద్, అజిరాజీదితి న స్యాద్; గుణాయాదేశయోః కృతయోః యాన్తానాం నేతి ప్రతిషేధప్రసఙ్గాద్ । ఇగ్లక్షణాయాం తు సచి వృద్ధౌ తయైవాన్తరఙ్గం బాధ్యతే, యది స్యాద్, న క్వాపి సిచీగన్తమఙ్గం భవేత్, తతశ్చాచిరాయీదిత్యాది సిద్ధమ్ । యథా చ తయా గుణాయదేశౌ బాధ్యేతే, ఏవం న్యనువీదిత్యువజపి బాధ్యేత । అతః ప్రతిషేధార్థమపి వృద్ధేరిగ్లక్షణత్వమేషితవ్యమితి సర్వమవదాతమ్ । ఏవం బహువక్తవ్యత్వాద్ వృత్తికారేణ వృద్ధిగ్రహణస్య ప్రయోజనం న దర్శితమ్ ।

అథ కథం స్వసంజ్ఞయా శిష్యమాణావిత్యేష విశేషో లభ్యతే ఇత్యాహ-గుణవృద్ధిగ్రహణమిత్యాది । ఇహ పూర్వసూత్రాభ్యాం గుణవృద్ధిగ్రహణమనువర్తతే । తేనైవాదేజామాద్రైక్షాం చ గ్రహణే సిద్ధే యత్పునర్గుణవృద్ధిగ్రహణం తత్స్వసంజ్ఞయా విధాననియమార్థమ్; అన్యథా ప్రకృతంగుణవృద్ధిగ్రహణం తటస్థముపలక్షణం స్యాద్--'వస్తుతో యే గుణవృద్ధీ తద్ధిధౌ' ఇతి । స తు విధిర్గుణవృద్ధిశబ్దాభ్యాం ప్రకారాన్తరేణ వేత్యేవ విశేషో నాశ్రితః స్యాత్, పునర్గుణవృద్ధిగ్రహణసామర్థ్యాత్తు శబ్దవ్యాపారోఽప్యాశ్రీయతే--గుణవృద్ధీ యే గుణవృద్ధీ, ఏవం శబ్దితే యే గుణవృద్ధీ ఇత్యన్యతరస్య గుణవృద్ధిగ్రహణస్య స్వరూపప్రధానత్వం సమ్పద్యతే । తేనాయం విశేషో లభ్యత ఇత్యర్థః । అన్యథా 'అచశ్చ' ఇత్యస్య స్వసంజ్ఞయా విధానే నియమస్య 'దివ ఉత్' ఇత్యాదిష్వగుణవృద్ధిసంజ్ఞకేషు; తత్సంజ్ఞేషు చ యత్రేజ్ న సంభవతి 'అష్టన ఆ విభక్తౌ' ఇత్యాదౌ, తత్ర చరితార్థత్వాత్ 'దివ ఔత్' ఇత్యాదిషు గుణవృద్ధిసంజ్ఞకేషు యత్రేక్ సంభవతి తత్రాయం నియమః స్యాత్ । ద్యౌః పన్థాః, సః,ఇమమితి । స ఇత్యేతదనుదాహరణమ్, న హ్యత్రేగస్తి ।

ఏవం ప్రకటితోఽస్మాభిర్భాష్యే పరిచయః పరః ।

తస్య నిఃశేషతో మన్యే ప్రతిపత్తాపి దుర్లభః ।।

న ధాతులోప ఆర్ధధాతుకే ।। 1.1.4 ।।

'దురీణో లోపశ్చ' దుఃశబ్ద ఉపపదే ఇణో ధాతోరప్రత్యయో భవతి, ధాతోశ్చ లోపః । దుఃఖేన ఈయతే=ప్రాప్యతే దూరమిత్యత్ర యద్యపి కృత్స్నస్య ధాతోర్లోపః సంభవతి, తథాప్యేవంవిషయే గుణవృద్ధ్యోః ప్రాప్త్యభావాదేకదేశే ధాతుశబ్దో వర్త్తత ఇత్యాహ--ధాత్వేకదేశ ఇతి । 'ధాతులోప' ఇతి తత్పురుషే సతి ఆర్ద్ధధాతుకగ్రహణం లోపవిషేషణ్, గుణవృద్ధివిశేషణ్, ఉభయవిషేషణం వా-ఇతి త్రయః కల్పాః । తత్ర యది లోపవిషేషణమ్--ఆర్ద్ధధాతుకనిమిత్తే ధాతులోపే సతి యత్కిఞ్చిద్ నిమిత్తే గుణవృద్ధీ న భవత ఇత్యర్థః స్యాత్ । తతశ్చ ప్రేద్ధమ్ ఇత్యత్ర ప్రపూర్వాదిన్ధేః క్తప్రత్యయే తన్నిమిత్తే నలోపే సతి ప్రాప్నువత ఆద్గుణస్యాపి నిషేధః స్యాత్ । యద్యపీక ఇత్యనువర్తతే, తథాపి ద్వయోః షష్ఠీనిర్ద్దిష్టయోః స్థానే భవన్నన్యతరవ్యపదేశం లభత ఇతి స్యాదేవ । న చేహ సూత్రే 'ఇక' ఇత్యస్య రూపపరత్వే ప్రమాణమస్తి । ఉత్తరసూత్రే తు ప్రమాణం వక్ష్యామః । నను 'పూర్వం ధాతుః సాధనేన యుజ్యతే' ఇత్యస్మిన్ దర్శనే ప్రథమోపనతక్తప్రత్యయాపేక్షత్వాదుపధాలోపోఽన్తరఙ్గ ఇతి తదపేక్షః ప్రతిషేధోఽప్యన్తరఙ్గః, 'పూర్వం ధాతురుపసర్గేణ యుజ్యతే' ఇతి తు దర్శనే ప్రథమోపనతోపసర్గాపేక్షత్వాద్ గుణోఽన్తరఙ్గః, తతశ్చ 'అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే' ఇతి ప్రతిషేధో న భవిష్యతి ? నైతదస్తి; 'నాజానన్తర్దే' ఇతి నిషేధాత్ । అథ గుణవృద్ధివిశేషణమార్ద్ధధాతుకగ్రహణమ్, తతోఽయమర్థః స్యాత్--యత్కిఞ్చన నిమిత్తే ధాతులోపే సత్యార్ద్ధధాతుకనిమిత్తే గుణవృద్ధీ న భవత ఇతి ; తదా ప్రేద్ధమిత్యత్ర దోషో న, గుణస్యాతన్నిమిత్తత్వాత్; కిన్తు క్నోపయతీత్యత్ర 'వనూయీ శబ్దే' తఇత్యస్మాణ్ణిచి పుకి చ యలోపే పుగన్తలక్షణస్య గుణస్య నిషేధః స్యాద్ । అత ఉభయవిషేషణమ్--ఆర్ద్ధధాతుకనిమిత్తే ధాతులోపే సత్యార్ద్ధధాతుకనిమిత్తే గుణవృద్ధీ న భవత ఇతి ।

తత్ర సకృచ్చ్రుతస్యోభయవిశేషణత్వమేవ తావద్ దుర్లభమ్ ? అథాపి స్యాద్, ఏవమపి లోపగుణవృద్ధీనామేకార్ద్ధధాతుకనిమిత్తత్వం న లభ్యతే । తతశ్చ విభజ్యాన్వాఖ్యానపక్షే భేద్యత ఇత్యత్ర భిదేర్ణ్యన్తాత్కర్మణి యకి భిద + ఇ + య ఇతి స్థితే నిత్యత్వాత్పూర్వ ణిలోపే కృతే యకమపేక్ష్య ప్రవృత్తే ప్రత్యయలక్షణేన ణిచమపేక్ష్య ప్రాప్నువతో గుణస్య నిషేధః స్యాద్, ద్వయోరప్యార్ద్ధధాతుకనిమిత్తత్వాదితి తత్పురుషే సతి సర్వథా దోషం దృష్ట్వాఽఽహ--తస్య లోపో యస్మిన్నితి । అస్మిన్పక్షే ధాతోర్లోపో యస్మిన్నితి అన్యపదార్థభూతేనార్ద్ధధాతుకేన లోపో విశేష్యతే, సాక్షాచ్చ గుణవృద్ధీ, ధాతోర్లోపో యస్మిన్ తస్మిన్నితి । ఏకార్ద్ధధాతుకనిమిత్తత్వం చ లోపగుథణవృద్ధీనాం లభ్యత ఇతి న కశ్చిద్ దోషః । తేన భవత ఇతి । అనేన గుణవృద్ధ్యోరయం నిషధః, న పూర్వసూత్రవ్యాపారస్యేతి దర్శయతి । పదోపస్థాపనం హి పూర్వసూత్రవ్యాపారః । న చైవముప్యాత ఆర్ద్ధధాతుకే తస్య ప్రసఙ్గః, 'దీధీవేవీటామ్' ఇతి చాసమ్బద్ధం స్యాదుపస్థాననిషేధే । లోలువ ఇత్యాది । లుపూభ్యాం యఙ్, ద్విర్వచనమ్, 'గుణో యఙ్లుకోః' గుణే నిషిద్ధే ఉపఙ్ । మరీమృజ ఇతి । 'రీగృదుపధస్య చ' । లోలూయాదిభ్య ఇత్యాదినా సూత్రార్థముదాహరణేషు దర్శయతి । నను చ యఙకారస్యాతో

లోపే కృతే తస్యా సథానివత్త్వాదేవ గుణవృద్ధీ న భవిష్యతః, యథా--పాపచక ఇతి 'అత ఉపధాయాః' ఇతి వృద్ధిః, న హ్యత్రానేన నిషేధః సిధ్యతి, కిం కారతణమ్ ? అనిగ్లక్షణత్వాత్ । నాలోపో లభ్యతే, 'యజోఽచి చ ' ఇతి సముదాయలుకా ప్రతిపదవిహితేన బాధితత్వాత్ । యోగవిభాగాత్సిద్ధమ్--అతో లోపో భవత్యార్ద్ధధాతుకే, తతో 'యస్య' య ఇత్యస్య సముదాయస్య యోఽకారస్తస్యాపి లోపో భవతి । కిమర్థమిదమ్ ? విశేషవిహితేన సముదాయలుకాఽతో లోపో మా బాధీతి । తేన స్థానివత్త్వాదేవ గుణవృద్ధీ న భవిష్యతః । యథైవ తర్హి గుణవృద్ధీ న భవత ఏవం క్షేత్రియః, చేక్రియః, లోలువః, తోష్టవః, సుశ్రువ ఇతీయఙువఙావప్యచ్ప్రత్యయమపేక్ష్య న స్యాతామ్ । మా భూతామచి, య ఏవ త్వసౌ స్థాన్యకారస్తదాశ్రయౌ భవిష్యతః । స హి యకారే లుప్తే ప్రత్యయసంజ్ఞకః । నను క్షేత్రియః తోష్టువ ఇత్యత్రాన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహిరఙ్గో లుగ్ బాధత ఇతి అకృతాసర్వధాతుకయోర్దీర్ఘాత్ ప్రగేవ యఙో లుకి కృతే స్థానివద్భావే సత్యపి చేక్షి అ అ, తోష్టు అ అ ఇతి స్థితే స్థాన్యకారేణ సహ లఘూపధమఙ్గం సంజాతమితి అచ్ప్రత్యయే గుణః స్యాదేవః ; న అన్తరఙ్గావియఙువఙౌ భవిష్యతః, అశిశ్రియద్ అదుద్రువద్ ఇతి యథా । అతః స్థానివత్త్వాదేవ సిద్ధమ్, నార్థోఽనేన ? ఉచ్యతే; సర్వత్ర దీర్ఘాన్తేషు హ్రస్వాన్తేషు చేయఙువఙోః కృతయోః పునర్లఘూపధలక్షణో గుణః ప్రాప్నోతి । న చ పునరపి స్థానివద్భావః, ఆదిష్టాదచః పూర్వత్వాత్ । కిఞ్చ యద్యతో లోపః క్రియేత, జఙ్గమ ఇత్యత్ర 'గమహన్' ఇత్యుధాలోపః స్యాత్ । అథాత్రానజీతి ప్రతిషేధస్తర్హి దరీదృశ ఇత్యత్ర 'ఋదృశోః' ఇతి గుణః స్యాద్; దేద్య ఇత్యత్ర 'దీఙో యుడచి' ఇతి యుట్ స్యాత్; సనీస్రంసః, దనీధ్వంస ఇత్యత్ర 'అనిదితామ్' ఇత్యుపధాలోపః స్యాత్; యాయావర ఇత్యాదిష్వాకారలోపః స్యాత్ । యదా పునర్యోగవిభాగమకృత్వా విశేషవిహితః సముదాయలుక్ క్రియతే, తదా హలచోరాదేశస్య స్థానివత్త్వాభావాదుపధాలోపాదయో న భవన్తీత్యవశ్యం సముదాయస్య లుగేషితవ్యః । ఏవం చ లోలువ ఇత్యాదావపి గుణవృద్ధీ స్యాతామితి సూత్రమపి కర్త్తవ్యమ్ ।। లూఞ్ లవితేతి । ప్రాగేవ ధాతుసంజ్ఞాయా భవన్నుబన్ధలోపో ధాతులోపో న భవతి । రేడసీతి । 'రుష రిష హింసాయామ్' । 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే' ఇతి విచ్, వేరపృక్తస్య లోపః--న ధాతులోపో భవతి ।

నన్వసత్యపి ధాతుగ్రహణే లుప్యతేఽస్మిన్నిత్యధికరణసాధనలోపశబ్దస్యాశ్రయణాదనైమిత్తికేఽనుబన్ధప్రత్యయలోపే న భవిష్యతి । తత్ర లోపశబ్దో హి సంజ్ఞశబ్దః, కథమస్యాధికరణసాధనతా లభ్యతే । రోరవీతీతి । 'రు శబ్దే' యఙ్లుకి తిపి రూపమ్ । నన్వసత్యప్యార్ధధాతుకగ్రహణే ధాతోర్లోపో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిర్విజ్ఞాస్యతే, రోరవీతీత్యత్ర చ యఙ్లుగనైమిత్తికః । న హ్యర్ద్ధధాతుకగ్రహణం బహువ్రీహిత్వే ప్రమాణమ్; సత్యపి తస్మింస్తత్పరుషసమ్భవాత్ । ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్-- 'తుర్వీ థుర్వీ ధర్వీ హింసార్థాః', మురఛా మోహసముచ్ఛ్రాయయోః, తేభ్యో యఙ్లుగన్తేభ్యస్తిబాదౌ సార్వధాతుకే పరతో రాల్లోపే తోతోర్తి మోమోర్తీత్యాదౌ ఛ్వోర్లోపస్య

గుణస్య చైకనిమిత్తత్వాన్ని షేధః స్యాదేవ । ఇక ఇత్యేవేతి । ఇక ఇత్యస్యానువృత్తిం ప్రతి న శఙ్కా కార్యేత్యేవశబ్దస్యార్థః । అతః అభాజి, రాగ ఇతి 'భఞ్జేశ్చ చిణి', 'ఘఞి చ భావకరణయోః' ఇత్యుపధాలోపః ॥

ప్రక్రియాతర్కగహనప్రవిష్టో హృష్టమానసః ।

హరదత్తహరిః స్వైరం విహరన్ కేన వార్యతే ॥

క్ఙితి చ ॥ 1.1.5 ॥

క్ఙిద్గ్రహణం యది విధీయమానస్య ప్రతిషేధస్య విశేషణం స్యాద్--గుణవృద్ధీ క్ఙితి న భవత ఇతి, తతో విధిసంస్పర్శాత్ ' తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య' ఇత్యస్యోపస్థానాత్ క్ఙిత్యనన్తర ఏవ ప్రతిషేధః స్యాత్ । యద్యపి ప్రతిషేధస్య విధానదశాయాం పౌర్వాపర్యం న సంభవతి, తథా నిషేధ్యమానయోర్గుణవృద్ధ్యోరపి; తథాపి స్థానిన ఇకోఽనన్తరే క్ఙితి ప్రతిషేధః స్యాత్ । ఏవం హి విధానోత్తరకాలమపి తావద్ గుణవృద్ధ్యభావరూపస్య ప్రతిషేధస్య క్ఙిదనన్తరః సమ్భవతి, 'ఇకో యణచి' ఇత్యాదావప్యేతావదేవ పౌర్వాపర్యం యద్విధానదశాయాం తు స్థానినః, ఉత్తరకాలం తు విధేయస్య । యదా త్వనూద్యమానయోర్గుణవృద్ధ్యోర్విషేషణమ్-క్ఙితి సతి యే గుణవృద్ధీ ప్రాప్నుతస్తే న భవత ఇతి, తదాఽనువాదకత్వాత్తస్మిన్నిత్యాదికాయాః పరిభాషాయా అనుపస్థానమ్ । న హి 'క్ఙితి సతి యే గుణవృద్ధీ' ఇత్యుక్తే విధివ్యాపారేణ క్ఙితః కశ్చిత్ సంస్పర్శః । విధ్యఙ్గభూతాశ్చ పరిభాషాస్తత్రైవోపతిష్ఠన్తే నానువాదే, తస్యాపి పరార్థత్వాద్,ద్వయోశ్చ పరార్థయోః పరస్పరం సబన్ధాభావాత్; అన్యథా 'వృద్ధిర్యస్యాచామాదిస్తద్వృద్ధమ్' ఇత్యత్రేక్పరిభాషోపస్థానే శాలీయ ఇతి వృద్ధసంజ్ఞాయా అభావాత్తల్లక్షణశ్ఛో న స్యాత్ । తథా చ 'ఉదీచామాతః స్థానే; ఇతి స్థానేగ్రహణం కృతమ్-ఆతః స్థానే యోఽకార ఇత్యనువాదకత్వాత్ 'షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇతి స్థానేయోగో న లభ్యేతేతి । అతోఽస్మిన్ పక్షే క్ఙితీతి సతి సప్తమీ 'యస్య చ భావేన' ఇతి । క్ఙితోర్హి సత్తాలక్షణేన భావేన గుణవృద్ధ్యోః ప్రాప్తలక్షణో భావో లక్ష్యతే, నిమిత్తస్య చ సత్తయా నిమిత్తినః ప్రాప్తిర్లక్ష్యత ఇతి 'క్ఙితి సతి యే గుణవృద్ధీ ప్రాప్నుతః ' ఇత్యస్య 'క్ఙిన్నిమిత్తే యే గుణవృద్ధీ ప్రాప్నుతస్తే న భవత' ఇత్యర్థో భవతి । భిన్నః, మృష్ట ఇత్యాదౌ చోపధాయా అపి ప్రాప్నువన్త్యౌ గుణవృద్ధీ క్ఙితం నిమిత్తమాశ్రిత్య ప్రాప్నుత ఇత్యేతత్సర్వమాలోచ్యాహ--నిమిత్తసప్తమ్యేషేతి । నిమిత్తాత్సాప్తమీ నిమిత్తసమప్తమీ, పఞ్చమ్యర్థే శేషత్వేన వివక్షితే పష్ఠీసమాసః । క్ఙిన్నిమిత్తే ఇతి । ఏతేన గుణవృద్ధివిశేషణం క్ఙిద్గ్రహణమితి దర్శయతి । నను చ విధీయమానతయా ప్రాధాన్యాత్ ప్రతిషేధస్యైవైతద్విశేషణం యుక్తమ్, నైతదస్తి; యత్ర హి

గుణః కృతాత్మసంస్కారః ప్రధానోపకారాయ మహతే ప్రభవతి, తత్రాత్మనోऽపి సంస్కారమనుభూయ ప్రధానేన సమ్బధ్యతే, యథా-పానీయమేలాదిసంస్కృతం పురుషేణ । ఉక్తం చ-

"గుణః కృతాత్మసంస్కారః ప్రధానం ప్రతిపద్యతే ।

ప్రధానస్యోపకారే హి తథా భూయసి వర్తతే ॥" ఇతి ।

ఇహ చ గుణవృద్ధ్యోః క్ఙిద్గ్రహణేన విశేషితయోర్మహాన్ ప్రధానప్రతిషేధస్యోపకారో భవతి; వ్యవహితస్యాపి తత్సిద్ధేః । భిన్న ఇతి-'రదాభ్యామ్' ఇతి నత్వమ్ । మృష్ట ఇతి - వ్రశ్చాదినా షత్వమ్ । చిన్వన్తీతి-'సార్వధాతుకమపిత్' 'హుశ్నువోః సార్వధాతుకే' । యద్యేషా నిమిత్తసప్తమీ, శచజన్తే దోషః; 'ధి ధారణే' 'రి గతౌ',తుదాదీతాభ్యాం తిపి 'తుదాదిభ్యః శః' 'ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః' కర్త్తరి చఙ్' ధి అ తి, రి అ తి, శ్రి అ త్, ద్రు అ త్, ఇతి స్థితే శచజన్తస్యాఙ్గస్య తిపి లఘూపధలక్షణశ్చ గుణః ప్రాప్నోతి, శచఙోః పరతః పూర్వస్య సార్వధాతుకలక్షణశ్చ, తత్ర శచఙ్నిమిత్తస్యైవ ప్రతిషేధః స్యాద్, న తిఙ్నిమిత్తస్య । పక్షాన్తరే తు తిఙ్నిమిత్తస్యాపి గుణస్య శచఙోః పరతః ప్రతిషేధో లభ్యతే । న వా బహిరఙ్గలక్షణత్వాద్వ్యహిర్భూతతిబాశ్రయో గుణో బహిరఙ్గోऽన్తర్భూతశచఙ్నిమిత్తాభ్యామియఙువఙ్భ్యాం బాధిష్యతే । 'గ్లాజిస్థశ్చ వస్నుః' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి--'గిచ్చాయం ప్రత్యయో న కిత్, తేన స్థ ఈకారో న భవతి' ఇతి,'కస్నోర్గిత్త్వాన్న స్థ ఈకారః' ఇతి చ । తతశ్చ భూష్ణురిత్యత్ర ప్రతిషేధో న స్యాదిత్యత ఆహ--గకారోऽప్యత్రేత్యాది । చర్త్వే భూతః-చర్త్వం ప్రాప్తః । అత ఏవ గకరప్రశ్లేషాత్ సంఖ్యాతానుదేశో న భవతి; అన్యథా క్ఙితౌ ద్వౌ, గుణవృద్ధీ అపి ద్వే ఇతి సంఖ్యాతానుదేశః ప్రాప్నోతి-కితి గుణస్య, ఙితి వృద్ధేరితి । జ్ఞాపకాద్వా, యదయం 'మిదేర్గుణః' ఇతి శ్యని ఙితి గుణం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయత్యాచార్యః-'నాత్ర సంఖ్యాతానుదేశో భవతి' ఇతి । యది తర్హి క్స్నుప్రత్యయో గిద్, భూష్ణురితీట్ ప్రాప్నోతి, నైష దోషః; 'శ్ర్యుకః కితి' ఇత్యత్రాపి గకారశ్చర్త్వభూతో నిర్దిశ్యతే, సౌత్రత్వాచ్చ నిర్దేశస్య చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్రాప్తమపి 'హశి చ' ఇత్యుత్వం న భవతి, 'కుప్వోః' ఇతి విసర్జనీయశ్చ భవతి । కామయతే ఇతి-'కమేర్ణిఙ్' । లైగవాయన ఇతి-లిగుశబ్దాత్'నడాదిభ్యః ఫక్' ఇతి ఫక్ । 'ఓర్గుణః' ఇతి గుణస్య ప్రతిషేధః కథం న భవతి యావతోకార ఇగేవ ? నైతదస్తి; అత్ర హి చకారః క్రియతే, స ఇత్యర్థో విజ్ఞాయతే, తేనేకఇతీమం శబ్దముచ్చార్య విధీయమానయోర్గుణవృద్ధ్యోః ప్రతిషేధః, న చైవమోర్గుణః । మృజేరిత్యాది । ఇహ త్రిముని వ్యాకరణమ్, యథోత్తరం చ మునీనాం ప్రామాణ్యమితి దర్శనస్థితి స్తేన సూత్రకారేణానుక్తం వార్త్తికకార ఆహ,తదుక్తం చ దూషయతి, ఏవం భాష్యకారో వార్తికకారేణ । వ్యాఖ్యాతృత్వమపి ద్వయోశ్చాస్తీత్యేతావత్, 'యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణ' ఇత్యనేన తదాదివిధౌ

సిద్ధేఽప్యాదిగ్రహణం ముఖ్యేఽజాదౌ యథా స్యాద్ వ్యపదేశివద్భావేనాజాదౌ మా భూత్ । తున్దపరిమృజః, పూయం మమృజ, త్వయా మమృజే । సంక్రమో నామేత్యాది । సంక్రామతోఽపక్రామతో గుణవృద్ధీ అస్మాదితి కృత్వా । లఘూపధగుణస్యాప్యత్ర ప్రతిషేధ ఇతి । అత్ర సూత్రే లఘూపధగుణస్యాపి ప్రతిషేధః, న తు 'సార్వధాతుకార్ద్ధధాతుకయోః' ఇత్యేతస్యైవేత్యర్థః । అనేన నిమిత్తసప్తమ్యాః ఫలం దర్శితమ్ । అత్ర ఇత్యనేన సూత్రం నిర్దిశ్యతే । ఇహ అచినోదితి ఙితో లఙస్తిబాదేశః, స్థానివద్భావాద్ ఙిదితి గుణప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, ఇహ 'అచినవమ్' ఇతి ఙితో లఙో మిపి తస్యాపి స్థానివద్భావపరమ్పరయా ఙిత్త్వాద్ గుణప్రతిషేధః స్యాదిత్యత ఆహ-అచినవమిత్యాది । యది ఙితి యత్కార్యం తద్ ఙితో లకారస్యాదేశే స్థానివద్భావాత్స్యాత్, యాసుటో ఙిద్వచనమనర్థకం స్యాద్; లిఙో ఙిత్త్వాదేవ తదాదేశేషు ఙిత్కార్యస్య సిద్ధత్వాత్ ।।

దీధీవేవీటామ్ ।। 1.1.6।।

దీధీవేవ్యోరితి । 'దీధీఙ్ దీప్తదేవనయోః' 'వేవీఙ్ వేతినా తుల్యే' ఇత్యేతయోః । అథ దీఙ్ క్షయే' 'ధీఙ్ అనాదరే' 'వేఞ్ తన్తుసన్తానే' వీ గత్యాదిషు'-ఏతేషాం గ్రహణం కస్మాన్న భవతి ? దీఙస్తావన్న భవతి, 'మీనాతిమినోతిదీఙాం ల్యపి చ' ఇతి చకారేణైజ్విషయ ఆత్వవిధానాత్ । వేఞోఽపి న భవతి, గుణప్రాప్త్యభావాత్, నైతదస్తి; చకారస్తావన్మీనాతిమినోత్యర్థః స్యాత్, దీఙోఽపి గ్రహణం ల్యబర్థం స్యాత్, వేఞోఽపి ప్రవేయమిత్యత్ర 'ఈద్యతి' ఇతి ఈత్వే కృతే గుణః ప్రాప్నోతి । ఏవం తర్హి చతుర్ణాం గ్రహణేఽభిప్రేతే, అసన్దేహార్థం 'వీవేధీదీటామ్' ఇతి బ్రూయాత్ । కిఞ్చ-'అవయవప్రసిద్ధేః సముదాయప్రసిద్ధిర్బలీయసీ' । ఇటశ్చేతి । ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వల్యాగమస్య । నను ధాతుసాహచర్యాత్ 'ఇట కిట గతౌ' ఇత్యస్య ధాతోర్గ్రహణం యుక్తమ్, సత్యమ్; ప్రసిద్ధ్యతిశయాదగమస్య గ్రహణమ్, ఆగమో హి ప్రసిద్ధతరః । శాస్త్రేఽల్పాచరత్వేన పూర్వనిపాతాభావాచ్చ ధాతురిట్, దీధీవేవ్యోస్తు ధాతుత్వాత్ప్రకృతిత్వాద్ 'అభ్యర్హితం చ' ఇతి పూర్వనిపాతః । అథ దీధీవేవ్యోః కిమర్థం గ్రహణ్, యావతా ఛాన్దసావేతౌ ఛన్దసి చ దృష్టానువిధిః, దృశ్యతే చ గుణః 'హోత్రాయ వృతః కృపయన్నదీధేత్', 'అధీధయుర్దాశరాజ్ఞః' ఇతి, అతస్తయోరనర్థకః ప్రతిషేధః ? కేచిదాహుః- 'ఆదీధ్యనమావేవ్యనమ్ ఇత్యుదాహరతో వృత్తికారస్య నానయోశ్ఛాన్దసత్వామభిప్రేతమ్, అన్యథా హి ఛన్దస్యేవ కించిదుదాహార్యమ్' ఇతి, ఇదం తు వార్త్తికవిరుద్ధమ్; యదాహ- 'దీధీవేవ్యోశ్ఛన్దోవిషయత్వాద్ దృష్టానువిధానాచ్చ ఛన్దస్యదీధేదదీధయురితి చ గుణదర్శనాదప్రతిషేధః' ఇతి । ఆదీధ్యనమితి । ల్యుటి 'ఏరనేకాచః' ఇతి యణాదేశః । కణితేతి । 'కణిరణీ శబ్దార్థౌ' లుటి తిపా డాదేశస్తాసి టిలోపః, కణిత్ + ఆ ఇతి స్థితే తకారన్తం లఘుపధమఙ్గమితి ప్రాప్తస్య గుస్య ప్రతిషేధః । నను చ 'నడ్వశి కృతి' ఇత్యత ఇడిత్యనువర్త్తమానే 'ఆర్ధధాతుకస్యేట్' ఇతి పునరిడ్గ్రహణమ్ 'ఇడేవ యథా స్యాద్, వికారో మా

భూద్' ఇత్యేవమర్థం భవిష్యతి । యద్యేవమ్; అలావీత్, పిపఠిషతేః క్విపి పిపఠీ రిత్యత్ర 'అకః సవర్ణే దీర్ఘః' ర్వోరుపధాయాః' ఇతి చ దీర్ఘో న స్యాద్ । అఙ్గప్రకరణే నియమాదాఙ్గ ఏవ వికారో నివర్త్యతే, ఇహ చ పిపఠిషతేరప్రత్యయే నపుంసకే 'జసః శీ' అతో లోపస్య స్థానివత్త్వాన్నుమ్న భవతీతి 'సాన్తమహతః' ఇతి దీర్ఘత్వం న భవతీతి పిపఠింషి బ్రాహ్మణకులానీతి భవతి ॥

హలోఽనన్తరాః సంయోగః ॥ 1.1.7 ॥

అన్తరమవకాశావిధిపరిధానాన్తర్ద్ధిభేదతాదర్థ్యే ।

ఛిద్రాత్మీయవినాబహిరవసరమధ్యేఽన్తరాత్మని చ ॥

ఇత్యన్తరశబ్దోఽనేకార్యః । ఇహ ఛిద్రవాచినో గ్రహణమ్; ఇతరేషామసమ్భవాత్ । న విద్యతేఽన్తరం యేషాం తేఽనన్తరాః=నిశ్ఛిద్రాః । ఏతమేవార్థం వ్యాక్తేన శబ్దాన్తరేణ దర్శయతి-భిన్నజాతీయైరజ్భిరవ్యవహితాః శ్లిష్టోచ్చారితా ఇతి । ఏవమ్భూతా హి హరో నిశ్ఛిద్రా భవన్తి భిన్నజాతీయైరితి వచనం తత్రైవ వ్యవధానప్రసిద్ధేః । శ్లిష్టోచ్చారితా ఇతి వచనాదవగ్రహేఽపి సంజ్ఞా న భవతి-అప్స్వి్వత్యాప్సు, విద్యతే హ్యత్రాన్తరమర్ద్ధమాత్రాకాలః । సంయోగ ఇతి । యద్యేకైకస్య హలః శిలష్టోచ్చారితస్యైషా సంజ్ఞా స్యాద్ ? ఇహ చ నిర్యాయాదిత్యత్ర ప్రత్యకం సంజ్ఞిత్వే సతి రేఫే యకారః సంయోగ ఇతి 'వాన్యస్య సంయోగాదేః' ఇత్యేత్వం స్యాత్ । సముదాయస్య సంజ్ఞిత్వే 'అచో రహాభ్యామ్' ఇతి యకారస్య సత్యపి ద్వివ్రచనే తస్యాసిద్ధత్వాదేత్వాభావః, ఇహ చ సంస్కృషీష్ట 'ఋతశ్చ సంయోగాదేః' ఇతీట్, సంస్క్రియత ఇతి 'గుణోఽర్తిసంయోగాద్యోః' ఇతి గుణః, దృషత్కరోతీతి కకారసంనిధౌ దకారస్య సంయోగాద్యోః' ఇతి లోపః స్యాత్, నిర్యాత ఇతి 'సంయోగాదేరాతః' నిష్ఠానత్వం స్యాత్; సముదాయే తు సంజ్ఞిని నైతే దోషా ఇత్యాలోచ్యాహ--సముదాయః సంజ్ఞీతి । మహాసంజ్ఞాకారణమన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానార్థమ్-'సంయుజ్యన్తేఽస్మిన్మిథో హలః' ఇతి । నైరన్తర్యం చ శ్రుతం సంజ్ఞిరూపేఽనుప్రవిశతీతి యుక్తమ్ । ప్రత్యేకపక్షే తు తదుపలక్షణం స్యాద్ । అతః సముదాయ ఏవ సంజ్ఞీ యుక్త ఇతి భావః । 'హలః' ఇతి బహువచననిర్ద్దేశాద్ ద్వయోః సంజ్ఞా న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ--జాతౌ చేతి । చ శబ్దో యస్మాదర్థే, యస్మాజ్జాతౌ బహువచనమ్, తేన ద్వయోర్బహూనాం చేతి ।

అథ యత్ర బహవో హలః సంశ్లిష్టాస్తత్ర కిం ద్వయోర్బహునాం చావిశేషేణ సంజ్ఞా ? ఆహోస్విద్బహూనామేవ ? యది బహూనామేవ, ఇహ 'మస్జినశోర్ఝలి' ఇత్యన్త్యాదచః పరే నుమి మన్స్జ ఇతి స్థితే నసజానామేకా సంజ్ఞా, న తు సజయోరితి 'స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి సలోపో న స్యాత్, నైష దోషః; మస్జేరన్త్యాత్ పూర్వం నుమేషితవ్యః, మగ్న ఇత్యుపధాలోపో యథా స్యాత్; అన్యథా ద్వయోస్సంజ్ఞాశ్రయేణ సత్యపి సంయోగాదిలోపే తస్యాసిద్ధత్వాన్నలోపో న స్యాద్ । ఇహ తర్హి నిర్గ్లేయాత్, సంస్వరిషీష్ట, సంస్వర్యతే, నిర్గ్లాన ఇతి ఏత్వేడ్గుణనిష్ఠానత్వాని న స్యుః ? అస్తు తర్హ్యవిశేషేణ, కుతః ? నిశ్ఛిద్రత్వస్యావిశేషాత్ ।న చ ద్విర్వచనన్యాయేన సముదాయస్యైవ స్యాదితి వాచ్యమ్; యథా ద్విరవచనం సముదాయావయవైకాచౌర్యుగపత్ కర్తు_మశక్యమ్, నైవమత్రాశక్తిః, యథా చ సముదాయే ద్విరుక్తేఽవయవా అపి ద్విరుక్తా భవన్తి--వృక్షః ప్రచలన్ సహావయవైః ప్రచలతీతి న్యాయేన , న చ తథేహ సముదాయే ప్రవృత్తయా సంజ్ఞయాఽవయవానాం తత్కార్యసిద్ధిః । అతో నాయం ద్విర్వచనన్యాయస్య విషయః । అతోఽవిశేషేణ ద్వయోర్బహూనాం చేతి స్థితమ్ । యద్యేవమ్, ఇన్ద్రమిచ్ఛతి ఇన్ద్రీయతి, తతః సన్ ఇన్ద్రిదీయిషతీత్యత్ర ద్వౌ సంయోగౌ-నదౌ, దరౌ చ; తత్ర 'న న్ద్రాః' ఇతి ప్రతిషేధో నకారవద్దకారస్యాపి స్యాత్ । న వాజ్విధేః, అజాదేరితి వర్త_తే, తత్ర కర్మధారయాత్ పఞ్చమీ, ఆదేరచః పరే నదరా న ద్విరుచ్యన్త ఇత్యర్థః । ఊగ్నిరిత్యాదీని రూపోదాహరణాని । తిలాన్స్త్ర్యవపతీతి । 'హే మపరే వా' ఇతి వర్త_మానే 'డః సి ధుట్' ఇతి చ 'నశ్చ' ఇతి ధుట్ చర్త్వమ్ । తత్ర యదా న ధుట్, తదా నసతరయాః; యదా ధుట్ తదా నతసతరయాః । తితఉచ్ఛత్రమితి । 'తనోతేర్డఉః సన్వచ్చ' ఇతి డఉప్రత్యయః, వ్యస్తోచ్చారణసామర్థ్యాద్ గుణాభావః, సన్వద్భావాద్ ద్విర్వచనమిత్వం చ, టిలోపః । సంయోగాన్తలోపః స్యాదితి । యద్యచోరప్యనన్తరయోః సంయోగసంజ్ఞా స్యాదితి భావః । నను చ 'ఛే చ' ఇతి తుకి కృతే తకారః పదాన్తో న సంయోగః, నైతదస్తి, 'ఛే చ' ఇత్యయం తుగ్ హ్రస్వమాత్రభక్తో న తదన్తగ్రహణేన గృహ్యత ఇతి పదం సంయోగాన్తమేవ । పచతీతి రూపప్రత్యుదాహరణమ్ । పనసమితి కార్యప్రత్యుదాహరణమ్ । స్కోస్సంయోగాద్యోరితి లోపః స్యాదితి । యది సకారమకారయోః సాన్తరయోరపి సంయోగసంజ్ఞా స్యాదితి భావః ।।

ముఖనాసికావచనోఽనునాసికః ।। 1.1.8 ।।

యద్యత్ర 'ముఖం చ నాసికా చ' ఇతి ద్వన్ద్వః స్యాద్, 'ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్య' ఆదిసూత్రేణైకవద్భావః స్యాత్, తతశ్చ 'స నపుంసకమ్' ఇతి నపుంసకత్వే, 'హ్రస్వో నపుంసకే' ఇతి హ్రస్వత్వే చ 'ముఖనాసికవచనః' ఇతి ప్రాప్నోతీత్యుత్తరపదలోపినం తత్పురుషం దర్శయతి-ముఖసహితా నాసికేతి । తయోచ్చార్యత ఇతి । ఏతేన 'కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్మణి ల్యుటం దర్శయతి । 'తయా' ఇతి కరణే కర్త_రి వా తృతీయా; కరణస్యైవ కర్తృత్వేన వివక్షణాత్ । సూత్రేఽపి 'ముఖనాసికావచనః' ఇతి 'కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి

తృతీయాసమాసః, షష్ఠీసమాసో వా । అనుస్వారస్యైవ హి స్యాదితి । తస్మిన్నుచ్చార్యమాణే నాసికాయా ఏవ వ్యాపారో న ముఖస్య, తేన తస్యైవ స్యాద్, న తు ఇమజణనానామ్, నాప్యభ్రఆ: అప ఇత్యస్య; తదుచ్చారణే ముఖస్యాపి వ్యాపారిదిత్యేవకారేణ దర్శయతి । నను యథా 'ప్రాసాదవాసిన ఆనీయన్తామ్' ఇత్యుక్తే యే ప్రాసాద ఏవ నివసన్తి, యే చ ప్రాసాదే భూమౌ చ, తే ద్వయేఽప్యానీయన్తే, ప్రసాదవాసాన్వయ ఉభయేషామస్తీతి, తథేహాపి'నాసికావచనః' ఇత్యుక్తే యః కేవలనాసికావచనః, యశ్చ ముఖనాసికావచనః-ఉభయోరపి గ్రహణం భవిష్యతి; నాసికాన్వయస్య వివక్షితత్వాత్ । తత్కిముచ్యతేఽనుస్వారస్యైవ హి స్యాదితి, అనుస్వారస్యాపి హి స్యాదితి తు వక్తవ్యమ్ ? ఉచ్యతే; ఇహ త్రీణి దర్శనాని-కృత్స్న ఏవానునాసికో ముఖేన నాసికయా చోచ్చార్యతే, పూర్వో భాగో ముఖేన పరో నాసికయా, విపరీతం వా । నాసిక్యభాగానురాగాచ్చేతరోఽపి భాగస్తద్వదేవ భాసతే ఇతి । తత్రోత్తరస్మిన్దర్శనద్వయే నాసికాన్వయస్య భాగవిషయత్వాన్నాసికావచనగ్రహణేనోభయవచనో న గృహ్యతే ఇతి సుష్ఠూక్తమ్--అనుస్వారస్యైవ హి స్యాదితి । కచటతపానాం మా భూదితి । తే హి ముఖేనైవోచ్చార్యన్తే ఇత్యసతి నాసికాగ్రహణే తేషామేవ స్యాత్, తతశ్చ తర్పు్ మితి 'అనుదాత్తోపదేశ' ఇత్యనునాసికలోప; స్యాత్,'ఓదనపక్' ఇతి 'అనునాసికస్య క్విఝలోః క్ఙితి' ఇతి దీర్ఘః స్యాదితి మహాసంజ్ఞాకరణమన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానార్థమ్-'అను పశ్చాన్ముఖస్య నాసికా వ్యాప్రియతే యస్మిన్';'నాసికాయా వా పశ్చాన్ముఖం వ్యాప్రియతే యస్మిన్' ఇతి । తేన భాగవిషయో నాసికావ్యాపార ఇతి సూచనాత్ ప్రాసాదవాసిన్యాయస్యాయమవిషయ ఇత్యుక్తం భవతి ।

తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమ్ ।। 1.1.9 ।।

తుల్యశబ్దోఽయం యద్యపి తులయా సంమితం తుల్యమితి 'నౌవయోధర్మ' ఇతి యతముత్పాద్య వ్యుత్పాద్యతే, తథాపి వ్యుత్పత్త్యర్థమేవ తులోపాదీయతే, రూఢశబ్దస్త్వయం ప్రవీణః, ప్రతిలోమాదివదిత్యాహ-తుల్యశబ్దః సదృశపర్యాయ ఇతి । నను 'నౌవయోధర్మ' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి--'యథా తులా ద్రవ్యాన్తరం పరిచ్ఛినత్తి, తథా తుల్యామపి సాదృశ్యేన పరిచ్ఛినత్తీత్యేతత్తులయా తుల్యస్య సాధర్మ్యమ్' ఇతి, సత్యమ్; న హ్యేవం లౌకికాః ప్రతియన్తి । తథా హి -'తుల్య' ఇత్యుక్తే 'సదృశ' ఇతి ప్రత్యయో భవతి, న తు కశ్చిదవయవార్థః ప్రతీయతే । ఆస్యే భవమాస్యమితి । లోకసిద్ధం తావదాస్యమోష్ఠాత్ప్రభృతి ప్రాక్కాకలకాద్-అస్యన్తే క్షిప్యన్తేఽనేన వర్ణా ఇతి కృత్వా । కాకలకం నామ గ్రీవాయా ఉన్నతప్రదేశః । ఇహ తు తస్మిన్నాస్యే భవమాస్యమిత్యర్థః । 'దిగాదిభ్యో యత్' 'శరీరావయవాచ్చ' ఇతి యత్ప్రత్యయః । కిం పునస్తదిత్యాహ--తాల్వాదిస్థానమితి । యస్మిన్వర్ణా నిష్పద్యన్తే తత్ స్థానమ్ । ఆదిశ్బ్దేన నాసికాదీనాం గ్రహణమ్ । నాసికాపి న బాహ్యా వర్ణోత్పత్తినిమిత్తమ్, కిం తర్హి ? అన్తరాస్యే చర్మవితతమస్తి, పణవచర్మవత్, తత్సంబద్ధా రేఖా నాసికా, తస్యాం వాయునాఽభిహతాయాం

వర్ణోత్పత్తిః । యది పునర్లౌకికమాస్యం గృహ్యేత, తదా తుల్యాస్యప్రయత్నమితి ద్వన్ద్వగర్భో బహువ్రీహిః స్యాత్-ఆస్యం చ ప్రయత్నశ్చ ఆస్యప్రయత్నౌ, తౌ తుల్యౌ యస్యేతి; త్రిపదో వా బహువ్రీహిః - తుల్య ఆస్య ప్రయత్నో యస్యేతి । తత్ర ద్వన్ద్వగర్భే ఆస్యగ్రహణం వ్యర్థం స్యాత్, సర్వేషాం హి తత్తుల్యమ్ । విసర్జనీయస్యైకీయమతేనోరస్యత్వాత్ సావర్ణ్యాభావేఽపి న దోషః, త్రిపదే తు బహువ్రీహావాస్యేన ప్రయత్నస్య విశేషితత్వాదాస్యాద్వాహ్యాః ప్రయత్నా హాపితా భవన్తి, కిన్తు తాల్వాదిస్థానం తుల్యత్వేనావిశేషితం స్యాత్ । తతశ్చ భిన్నస్థానానామపి జబగడదానాం సవర్ణసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి । తత ఊర్గ్జ ఇతి 'ఝరో ఝరి' ఇతి గకారస్య జకారే లోపః స్యాద్ । అతస్తద్ధితాన్తస్యైవ గ్రహణమ్ । తత్రాపి యది ద్వన్ద్వగర్భో బహువ్రీహిః స్యాత్, స్థానేన ప్రయత్నో న విశేషితః స్యాత్; తతశ్చ కకారజకారయోర్మిథః సవర్ణసంజ్ఞా న స్యాత్; బాహ్యప్రయత్నస్య భిన్నత్వాత్ । తతశ్చ శఙ్కితేతి 'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః' ఇతి ఙకారో న స్యాత్ । అథ సత్యాపి బాహ్యప్రయత్నభేదే ఆభ్యన్తరస్య ప్రయత్నస్యాభేదమాశ్రిత్య సంజ్ఞా స్యాత్, చకారశకారయోరపి సత్యాభ్యన్తరభేదే బాహ్యభేదమాశ్రిత్య సవర్ణసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి । తతశ్చ అరుశ్చ్యోతతీతి వక్ష్యమాణప్రత్యుదాహరణం నోపపద్యతే ఇతీమం దోషం దృష్ట్వా త్రిపదోఽయం బహువ్రీహిరితి దర్శయతి--తుల్య ఆస్యే ప్రయత్నో యస్యేతి । తద్ధితాన్త ఆస్యశబ్దో న స్వాఙ్గవాచ్యేవేతి'అమూర్ధ్నమస్తకాత్' ఇత్యులుఙ్ భవతి । నన్వస్మిన్నపి పక్షే భిన్నవిభక్తికత్వాత్ ప్రాధాన్యాచ్చాస్యం తుల్యత్వేనావిశేషితం స్యాద్; నైవాత్రాస్యం తుల్యతయా విశేష్యతే, భేదనిబన్ధనా హి తుల్యతా । న చ కఖగఘఙాం భిన్నం స్థానమ్, ఏకత్వాత్కణ్ఠస్య, కిన్తు తద్ధితాన్తస్యాస్యశబ్దస్యాశ్రయణసామర్థ్యాదస్య ఇత్యేకత్వం వివక్షితమ్ । తేనైకస్మిన్నేవ తాల్వాదికే స్థానే యః ప్రయత్నః, స తుల్యో యయోరిత్యాశ్రయణాన్న కశ్చిద్దోషః । సమానజాతీయం ప్రతీతి । ఏతచ్చ సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాల్లభ్యతే, అన్యథా యత్కిఞ్చనవర్ణాపేక్షయా తుల్యాస్యప్రయత్నత్వేన సవర్ణత్వే లబ్ధే తదాశ్రయమన్యస్యాపి కార్యం స్యాత్, సవర్ణసంజ్ఞావిధానమనర్థకం స్యాత్ । న చ రేఫోష్మనివృత్త్యర్థం వచనమ్; రేఫస్యాపి రేఫః సవర్ణ ఏవ, ఏవమూష్మస్వపి ద్రష్టవ్యమ్ । సంబన్ధిశబ్దత్వాద్వా సమ్బన్ధిశబ్దో హి తుల్యాస్యప్రయత్నశబ్దః, తతశ్చ యథా తుల్యాయ కన్యా దాతవ్యేత్యుక్తే దాత్రా తుల్యాయేతి గమ్యతే, తథేహాపి । అథ వా, మహతీ సంజ్ఞా క్రియతే; అన్వర్థా యథా విజ్ఞాయేత-సమానోఽస్య వర్ణః సవర్ణ ఇతి । యది చ సమానజాతీయమేవ ప్రతి సవర్ణసంజ్ఞా భవతి, ఏవం సమానోఽస్య వర్ణో భవతి ।

చత్వార ఇత్యాది । ద్వివిధాః ప్రయత్నాః-బాహ్యాః, ఆభ్యన్తరాశ్చ । తత్రాభ్యన్తరాశ్చత్వారో వృత్తౌ దర్శితాః । ఆభ్యన్తరత్వం పునరేషామ్-స్థానకరణవ్యాపారేణ; ఉత్పత్తికాల ఏవ భావాత్ । స్థానం తాల్వాది, కరణం జిహ్వాయా అగ్రోపాగ్రమధ్యమూలాని । బాహ్యాః పునరేకాదశ-వివారః, సంవారః, శ్వాసః, నాదః, ఘోషః, అఘోషః, అల్పప్రాణః, మహాప్రాణః, ఉదాత్తః, అనుదాత్తః, స్వరితశ్చేతి । బాహ్యత్వం పునరేతేషామ్--వర్ణనిష్పత్తికాలాదూర్ధ్వం వాయువశేనోత్పత్తేః । తత్ర

స్పృషటకరణాః స్పర్శాః, కాదయో మావసానాః స్పర్శాః । స్పృష్టం స్పృష్టతాగుణః, కరణం కృతిరుచ్చారణప్రకారః, స్పృష్టతానుగతం కరణం యేషాం తే తథోక్తాః । ఏవమన్యత్రాపి - ఈషత్స్పృష్టకరణా అన్తః స్థాః; యరలవా అన్తఃస్థాః । వివృతకరణా ఊష్మాణః స్వరాశ్చ; శపసహా ఊష్మాణః, స్వరాః సర్వ ఏవాచః । వర్గాణాం ప్రథమద్వితీయాః; శషసవిసర్జనీయజిహ్వామూలీయోపధ్మానీయాః; యమౌ చ ప్రథమద్వితీయౌ; వివృతకణ్ఠాః, శ్వాసానుప్రదానాః అఘోషాః; వర్గయమానాం ప్రథమేఽల్పప్రాణాః, ఇతరే మహాప్రాణాః । వర్గాణాం తృతీయచతుర్థా అన్తఃస్థాః, హకారానుస్వారౌ,యమౌ తృతీయచతుర్థౌ సంవృతకణ్ఠా నాదానుప్రదానా ఘోషవన్తశ్చ । వర్గయమానాం తృతీయా అన్తఃస్థా అల్పప్రాణాః, ఇతరే మహాప్రాణాః । యథా తృతీయాస్తథా పఞ్చమాః, ఆనునాసిక్యమేషామధికో గుణః । తత్ర యమా నామ వర్గేష్వాదితశ్చతుర్ణాం పఞ్చమేషు పరతః త ఏవ నాసిక్యా భవన్తి । తద్యథా--పలిక్క్రీరిన్, చఖ్ఖ్నతుః, అగ్గ్మ్నాయః, జఘ్ఘ్నతుః, అప్న్స్వతీమిత్యాది । య ఏతే ద్వివిధాః ప్రయత్నాః, తేషామిహ సవర్ణసంజ్ఞాయా మాభ్యన్తరాః స్పృష్టతాదయశ్చత్వార ఏవాశ్రీయన్తే, న వివారాదయో బాహ్యాః; ఆస్యగ్రహణేన తేషాం నివర్తి్తత్వాత్ । అ అ అ ఇత్యాది । అత్ర సవర్ణసంజ్ఞో భవతీతి ప్రకృతం బహువచనాన్తం విపరిణతమనుషజ్యతే, త్రయోఽకారా మిథః సవర్ణంసంజ్ఞా భవన్తీత్యర్థః । కథం త్రయోఽకారాః, యావతా ప్రత్యుచ్చారణం భేదేఽనన్తాః, అభేదే త్వేక ఏవ ? తత్రాహ--ఉదాత్తేతి । అనేన ప్రకారేణ త్రయ ఇత్యర్థః । ఏవం చ 'త్రయః' ఇత్యస్య 'త్రివిధా'ఇత్యర్థో భవతి । తత్రాకుహవిసర్జనీయాః కణ్ఠ్యాః, ఇచుయశాస్తాలవ్యాః, ఉపూపధ్మానీయా ఓష్ఠ్యాః, ఋటురషా మూర్ద్ధన్యాః, లృతులసా దన్త్యాః, ఏఐ కణ్ఠతాలవ్యౌ, ఓఔ కణ్ఠ్యోష్ఠ్యౌ, వకారో దన్త్యోష్ఠ్యః-ఇత్యేవం తుల్యస్థానప్రయత్నాః సర్వేఽకారాదయో మిథః సవర్ణసంజ్ఞా భవన్తీతి । అన్తఃస్థా । ద్విప్రభేదా ఇతి । అత్రాపి పూర్వవదనుషఙ్గః, అన్తఃస్థా ఇత్యుక్తేఽపి రేఫనివృత్త్యర్థం స్వరూపేణ పఠతి । థవలా ఇతి । రేఫోష్మణాం సవర్ణా న సన్తీతి । విజాతీయాభిప్రాయమేతత్ । సజాతీయాస్తు రేఫోష్మాణస్తుల్యస్థానప్రయత్నాస్సవర్ణా భవన్త్యేవ । తత్ర రేఫస్య తావద్యవలా భిన్నస్థానా ఋటురషా భిన్నప్రయత్నా అన్యే భిన్నస్థానప్రయత్నాః । ఏవమూష్మణామపి సవర్ణాభావో వేదితవ్యః ।

వర్గ్య ఇత్యాది । వర్గే భవో వర్గ్యః, దిగాదిత్వాద్యత్ । వర్గ్యేణ--స్వవర్గాన్తఃపాతినా । తద్యథా కకారః ఖకారేణ । తర్ప్తే్తి । 'తృప్ ప్రీణనే' । ఇచుయశానామితి । ఏషాం మధ్యే యేషాం ప్రసఙ్గః, తేషాం మా భూదిత్యర్థః । అరుశ్ శ్చ్యోతతీతి । 'శ్చ్యుతిర్క్షరణే' । అరుఃశబ్దస్య రుత్వవిసర్జనీయయోః 'వా శరి' ఇతి సకారః, తస్యాపి శ్చుత్వే శకారః ।

ఋకారలృకారయోరితి । స్థానభేదాన్న ప్రాప్నోతీత్యారమ్భః । శ్రుతత్వాచ్చానయోరేవమిథః సవర్ణసంజ్ఞా విధీయతే, న త్వేతయోరన్యేన సహ । హోతృకార ఇతి । కథం పునరత్ర సముదాయినోఽన్తరతమో భవతి న సముదాయస్య, తత్రాపి ఋకారస్యైవ న లృకారస్యేత్యత

ఆహ-ఉభయోరిత్యాది । ఉభయోరన్తరతమో దీర్ఘో న సమ్భవతి, లృకారస్యాపి దీర్ఘో న సమ్భవతీత్యత ఋకార ఏవ భవత్యుభయోరిత్యర్థః । నను చ నైతత్సవర్ణసంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్, కథమ్ ? 'అకః సవర్ణే' ఇత్యత్ర తు వక్ష్యతి 'ఋతి ఋ + వా వచనమ్, లృతి లృ + వా వచనమ్' ఇతి । తత్ర చాయమర్థః-అకాం సవర్ణే ఋతి పరతో వా ఋ + భవతి; ద్విమాత్రోఽయమ్, మధ్యే ద్వౌ రేఫౌ తయోరేకా మాత్రా,అభితోఽజ్భక్తేరపరా, ఈషత్స్పృష్టశ్చాయమ్ । తత్ర ప్రయత్నభేదాదృకారేణాగ్రహణాద్ అనణ్త్వాద్దీర్ఘసంజ్ఞాయా అభావాదప్రాప్తోఽయం విధీయతే । లృతి లృ + వా వచనమిత్యయమపి ద్విమాత్ర ఈషత్స్పృష్టశ్చ, మధ్యే ద్వౌ లకారౌ, తయోరేకా మాత్రాఽభితోఽజ్భక్తేరపరా । పూర్వవదప్రాప్తౌ విధీయతే । తత్ర ఋతి ఋ + వా వచనమిత్యత్ర వనాశబ్దో దీర్ఘస్య సముచ్చయార్థః, తేనాప్రాప్త ఏవ దీర్ఘో భవిష్యతి । నను యద్యవిధాయైవ సవర్ణసంజ్ఞాం తదుచ్యతే, తతోఽక ఇతి సమ్భన్ధాదజ్మాత్రస్య లృతి తత్కార్య స్యాద్ దధ్య్ల్కారో మధ్వ్ల్కార ఇతి, సంజ్ఞావిధానే తు ఋకార ఋకారస్యైవ సవర్ణ ఇతి తత్రైవ వ్యవస్థితం భవతి । తస్మాదివధేయా సవర్ణసంజ్ఞా ? న విధేయా, యదేతద్ ఋతీతి 'ఏతదృత ఇతి వక్తవ్యమ్, సవర్ణ ఇత్యేవ ఋకారస్య ఋకార ఏవ సవర్ణః' ఇతి ఋత్యేవ భవిష్యతి । తత లృతి, ఋత ఇత్యేవ । ఇదం చాసవర్ణార్థమ్, తేన లృతి రూపద్వయం సిద్ధమ్-హోతౄకారః, హోత్ల్కార ఇతి । తన్న వక్తవ్యం భవతి । కథమ్ ? ఋ + వా వచనమ్, లృ + వా వచనమితి బ్రువతాపి తయోరచ్త్వం వక్తవ్యమ్; అన్యథా విధానమాత్రమనయోః స్యాద్, న త్వచ్కార్యః ప్లుతః । సతి త్వాచ్త్వే తాభ్యాం త్రిమాత్రయోరపి సావర్ణ్యాద్ గ్రహణే సతి ప్లుతసంజ్ఞా భవతీతి ప్లుతసిద్ధిః । ఏవం చ హోతౄ ఋకార ఇతి ఋకారయో రేఫద్వయయుక్తత్వాద్వివృతత్వాచ్చ కదాచిద్రేఫద్వయయుక్త ఋ +భవిష్యతి, కదాచిద్వివృతః శుద్ధో దీర్ఘః । లృకారేఽపి కదాచిదృకారాన్తరతమ్ ఋకారః, కదాచిద్ లృకారాన్తరతమ లృ+కార ఇతి, సత్యమ్; సవర్ణసంజ్ఞాయం తన్న వక్తవ్యం భవతి, తద్వోచ్యేత, ఇదం వా, కో న్వత్ర విశేషః । ఇదం వాఽవశ్యం వక్తవ్యమ్, ఇదమపి సిద్ధం భవతి 'ఋత్యకః' - ఖట్వలృకారః, మాతృలృకారః । 'వా సుప్యాపిశలేః'-ఉపలృకారీయతి, ఉపాల్కారీయతీతి । ఋదితామ్లృదితాం చ ధాతూనాం పృథగుపదేశసామర్థ్యాదనుబన్ధకార్యాణామసఙ్కరః ।।

నాజ్ఝలౌ ।। 1.1.10 ।।

అత్రాజ్ఝలౌ న కేనాపి సవర్ణసంజ్ఞౌ భవత ఇతి తావదర్థో న భవతి; సంజ్ఞాయా నిర్విషయత్వాత్ । ఏతావన్తో వర్ణా అచశ్చ హలశ్చ । నాప్యచామజ్భిర్హలాం హల్భిః సవర్ణత్వనిషేధః; అత ఏవ నిర్దేశాత్ । అన్యథాఽకారస్యాకారే దీర్ఘో న స్యాన్నాజితి, నాప్యజ్ఝలావితి పూర్వసవర్ణః । తస్మాదచాం హలాం చ మిథః సవర్ణసంజ్ఞా నిషిధ్యతే । తత్ర చ యద్యపి 'నాజ్ఝలౌ' ఇతి సామాన్యేనోక్తమ్, తథాప్యకారహకారయోరికారశకారయోశ్చ ప్రాప్తిరితి

తత్రైవ నిషేధః । యద్యేవమ్, నాజ్ఝలావితి వక్తవ్యమ్ ? న తావదేవం లాఘవే విశేషః । కిం చ ప్రాగుక్తం పక్షద్వయం సమ్భావ్యేత । అచ్చ హల్ చేతి । అనేన నాత్రాజ్ఝలోర్నిర్దేశ ఇతి దర్శయతి । తత్రాపి న దోషః కశ్చిత్, కిన్తు పక్షాన్తరసమ్భావనైవ । తుల్యాస్యాప్రయత్నావితి ప్రసఙ్గే హేతుమాహ । సవర్ణదీర్ఘత్వం న భవతీతి ప్రతిషేధస్య ఫలం దర్శయతి । నను దీర్ఘవిధానవచీత్యనువర్తతే, తచ్చావశ్యమనువర్త్యమ్, కుమారీ శేతే ఇత్యత్ర మా భూదితి, న హ్యత్రానేన విషేధః సిధ్యతి । కిం కారణమ్ ? వాక్యాపరిసమాప్తేః । ఇహ హి వర్ణానాముపదేశః పూర్వమ్, తత ఇత్సంజ్ఞా, తతః 'ఆదిరన్త్యేన సహేతా' ఇతి ప్రత్యాహారః, తతః 'నాజ్ఝలౌ' ఇత్యస్య నిష్పత్తిః, తస్మింశ్చ నిష్పన్నే సత్యపవాదవిషయపరిహారేణోష్టవిషయే సవర్ణసంజ్ఞా ప్రవర్త్తతే, న త్వేతత్సూత్రనిష్పత్తిసమయే । తతశ్చ 'అణుదిత్సవర్ణస్య చ' ఇత్యేతత్సస్వాఙ్గభూతేషు ఉపదేశేత్సంజ్ఞాప్రత్యాహారసవర్ణత్వేషు నిష్పన్నేషు 'అస్య చ్వౌ' ఇత్యాదిషు వర్త్తతే, న త్వఙ్గేషూపదేశాదిష్వితి 'నాజ్ఝలౌ' ఇత్యగృహీతసవర్ణానామచాం గ్రహణమితి సిద్ధమ్ । అవశ్యం చాగృహీతసవర్ణానామేవాచాం గ్రహణమేష్టవ్యమ్, అన్యథా హ్యజితి గృహ్యమాణ ఇకారః శకారస్య గ్రాహకః స్యాత్ । న చాస్మిన్నపి సూత్రేఽయమేవ నిషేధః, స్వాత్మనిక్రియావిరోధాత్ । అతోఽజ్గ్రహణేనాపి శకారస్య గ్రహణమ్, హల్షు చోపదేశాద్ధల్గ్రహణేనాపీతి శకారద్వయస్య మిథః సవర్ణసంజ్ఞా న స్యాత్ । తతశ్చ 'పరఃశతాని కార్యాణి' ఇత్యత్ర శతాత్పరాణి, శతాదధికానీతి విగృహ్య 'కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి బహులవచనాత్సమాసే పారస్కరాదిత్వాత్సుటి కృతే 'అనచి చ' ఇతి శకారస్య ద్విర్వచనే పరశసతానోతి స్థితే మధ్యమస్య శకారస్య 'ఝరో ఝరి సవర్ణే' ఇతి లోపో న స్యాదితి సర్వదా శకారత్రయశ్రవణప్రసఙ్గః । అతోఽగృహీతసవర్ణానామచాం గ్రహణాదీకారశకారయోరప్రతిషిద్ధం సవర్ణత్వమితి 'కుమారీ శేతే' ఇత్యత్ర మా భూదితి దీర్ఘవిధౌ 'అచి ' ఇత్యనువత్యం తదనువృత్తిసామర్థ్యాచ్చాజేవ యోఽజ్ న కథఞ్చన హల్, తత్రైవ దీర్ఘత్వవిజ్ఞానాద్ధకారశకారయోరకారేకారాభ్యాం సావర్ణ్యేన గ్రహణాదచ్త్వే సత్యపి హల్త్వస్యాపి భావాద్దీర్ఘాభావః సిద్ధః, సత్యమ్; అజ్గ్రహణమప్యన్యార్థమనువర్త్యమ్, ఇదమపి వైపాశో మత్స్యః, ఆనడుహం చర్మేత్యత్ర యస్యేతి లోపాభావార్థం కర్తవ్యం దణ్డహస్తో దధిశీతమిత్యేతదుభయథాపి సిధ్యతీతి ప్రదర్శనార్థముదాహరణద్వయముపన్యస్తమ్ । వైపాశా ఇతి -భవార్థేఽణ్ । ఆనడుహమితి-వికారే 'ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్' ।।

ఈదూదేద్ ద్వివచనం ప్రగృహ్యమ్ ।। 1.1.11 ।।

అత్ర చత్వారః పక్షాః సమ్భవన్తి-ఈదాది విశేష్యమ్, ద్వివచనం విశేషణమ్, తత్ర ద్వివచనన్తత్వమీదాదేర్న సమ్భవతీతి ద్వివచనసంజ్ఞకమీదాది ప్రగృహ్యమితి ప్రథమః పక్షః । ఈదాది విశేషణమ్, ద్వివచనం విశేష్యమ్, విశేషణేన తదన్తవిధావీదాద్యన్తం ద్వివచనమితి ద్వితీయః పక్షః । ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా తదన్తవిధౌ సతి పశ్చాద్

ద్వివచనాన్తస్యేదాదిభిర్విశేషణాదీదాద్యన్తం ద్వివచనాన్తమితి తృతీయః । ఈదాదివిశిష్టేన ద్వివచనేన తదన్తవిధావీదాద్యన్తం యద్ ద్వివచనమ్, తదన్తం ప్రగృహ్యమితి చతుర్థః । తత్రాద్యే పక్షే-అగ్నీ, వాయూ, ఖట్వే ఇత్యాదావేవ స్యాత్; ఏకాదేశస్య పరం ప్రత్యాదివద్భావేన ద్వివచనమీదాదీతి, పచేతే పచేయే పచావహే ఇత్యాదావేకారమాత్రస్యాద్వివచనత్వాన్న స్యాత్ । తృతీయే తు-కుమార్యోరగారం కుమార్యగారమ్, వధ్వోరగారం వధవగారమ్; ఇత్యత్రాపి స్యాత్-ఏతద్ధి ప్రత్యయలక్షణేన ద్వివచనాన్తమీదాద్యన్తం చ శ్రూయతే । యథా హి 'తావకీనః' ఇత్యాదావాదేశేన సంఖ్యావిశేషో వ్యజ్యతే, తథేహాపి సత్యాం ప్రగృహ్యసంజ్ఞాయాం ప్రకృతతిభావేన ద్విత్వమభివ్యజ్యేతేతి స్యాద్ ద్వివచనాన్తస్యాపి సమాసః । చతుర్థే కుమార్యగారమిత్యాదావప్రసఙ్గః; ద్వివచనస్యానీదాద్యన్తత్వాత్, కిన్త్వశుల్కే శుల్కే సమపద్యేతాం శుల్క్యాస్తాం వస్త్రే-అత్రాపి ప్రాప్నోతి, కథమ్ ? శుల్కశబ్దాద్వ్యస్తవృత్తేర్ద్వివచనమౌ, 'నపుంసకాచ్చ' ఇతి శీభావః, తతశ్చ్విః, శీశబ్దస్య 'సుపో ధాతు' ఇతి లుక్, 'అస్య చ్వౌ' తద్ధితాన్తత్వాత్సుః, అవ్యయత్వాల్లుక్; అత్ర శీశబ్ద ఈకారాన్తం ద్వివచనమ్, తదన్తశ్చ సముదాయః ప్రత్యయలక్షణేనేతి ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి । అయం చ తృతీయేఽపి పక్షే సమానో దోషః । కిం చ-సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధిప్రతిషేధాత్ తదన్తపక్షోత్థానమేవ నాస్తి, అతో ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ-ఈద్ ఊద్ ఏద్ ఇత్యేవమన్తం ద్వివచనమితి । నన్వస్మిన్నపి పక్షే ఈదూతోః కేవలయోరేవ సంభవ ఇత్యగ్నీ ఇత్యాదికం యద్యపి సిధ్యతి, తథాప్యేకారాన్తస్య తు ద్వివచనస్య 'పచేతే' ఇత్యాదౌ సమ్భావాత్త్రైవ స్యాత్, న ఖట్వే ఇత్యాదౌ; వ్యపదేశివద్భావేనాత్రాపి భవిష్యతి । కిం పునరత్ర ప్రమాణమ్యమేవ పక్ష ఆశ్రీయత ఇతి ? తృతీయచతుర్థయోస్తావదసమ్భవ ఏవ; సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధిప్రతిషేధాత్ । సంజ్ఞాయాశ్చ సంజ్ఞ్యపేక్షాయామనన్తరశ్రుతం ద్వివచనమేవ సంజ్ఞీత్యుక్తమితి ప్రథమస్యాప్యసమ్భవః । అత్ర చతుర్థః పక్షోఽసమ్భవాదేవ నిరస్తః; న దోషవత్త్వాత్ । శుక్ల్యాస్తాం వస్త్రే ఇత్యత్ర హి 'అన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే' ఇతి అన్తరఙ్గమపి శీభావం బాధిత్వా 'సుపో ధాతు' ఇతి లుకి కృతేఽనీకారాన్తం ద్వివచనం భవతి । అగ్నీ ఇత్యాదౌ ప్రగృహ్యత్వాత్ 'ప్లుతః ప్రగృహ్యా అచి' ఇతి ప్రకృతిభావః । ప్రత్యుదాహరణేషు తదభావాత్ స్వరసన్ధిః । తపరకరణం గుణాన్తరభిన్నానాం తత్కాలానాం గ్రహణార్థమితి చేత్, న; అభేదకత్వాద్ గుణానామ్ । భిన్నకాలానాం నివృత్త్యర్థమితి చేత్, న; ఈదూతోరనణ్త్వాత్ । స్యాదేతత్-జాతిపక్షే యద్యపి దీర్ఘోచ్చారణసామర్థ్యాత్ ప్రయత్నాధిక్యాత్ అకుర్వహ్యత్రేత్యాదౌ హ్రస్వానాం న స్యాత్, ప్లుతానాం తు స్యాదేవ । ఏకారస్య త్వణ్త్వాదపి ప్లుతస్య ప్రసఙ్గః, అతః ప్లుతనివృత్త్యర్థం తపరకరణమితి, తన్న; ఇష్టత్వాత్ ।

కిమర్థం పునః ప్లుతానాం ప్రగృహ్యసంజ్ఞేష్యతే ? ప్రగృహ్యాః ప్రకృత్యేతి ప్రకృతిభావో యథా స్యాత్ । మా భూదేవమ్, ప్లుతః ప్రకృత్యేత్యేవ భవిష్యతి । యత్ర తర్హి ప్లుతాశ్రయః ప్రకృతిభావః ప్రతిషిధ్యతే-'అప్లుతవదుపస్థితే' ఇతి, తత్ర ప్రగృహ్యాశ్రయః ప్రకృతిభావో యథా

స్యాద్అగ్నీ3 ఇతీతి । ఇహ చ అగ్నీ3 అప్రగృహ్యస్యేత్యనునాసికపర్యుదాసో యథా స్యాత్ । అతః ప్లుతానామపి ప్రగృహ్యసంజ్ఞాయా ఇష్టత్వాన్న తన్నివృత్త్యర్థమపి తపరకరణమిత్యత ఆహ-తపరకరణమసన్దేహార్థమితి । అసతి హి తస్మిన్ సమాహారద్వన్ద్వేవ నపుంసకహ్రస్వత్వే చ కృతే య్యోతి నిర్దేశే సన్దేహః స్యాత్ । ఇతరేతరయోగాద్వన్ద్వేఽపి సన్దేహ ఏవ । తస్మాదసన్దేహార్థం తపరకరణమ్ । యద్యసన్దేహార్థమపి తపరత్వం క్రియతే, తదేవ ప్లుతస్యేష్టాం సంజ్ఞాం వ్యావర్తయతి,తత్ ప్లుతస్య కథం సంజ్ఞా ? మా భూత్ ప్లుతస్య, తస్య త్వసిద్ధత్వాత్ స్థానిని ప్రవృత్తా సంజ్ఞా స్వారసన్ధిమనునాసికం చ ప్రతిభన్త్స్యతి, సిద్ధః ప్లుతః స్వరసన్ధిషు,ప్లుతః ప్రకృత్యేతి లిఙ్గాత్ । అన్యథా కార్యిణోఽసత్త్వాత్కస్య ప్రకృతిభావో విధీయతే ! యస్య చ వికారప్రసఙ్గః, ప్లుతప్రకరణే తస్య ప్రకృతిభావో విధేయః, ప్లుతస్యాసిద్ధత్వేన తస్య వికారాప్రసఙ్గ ఇతి ప్లుతస్యాసతః ప్రకృతిభావవిధానమనుపపన్నమ్ । అస్తు, స్వరసన్ధిప్రకరణే ప్లుతః సిద్ధః, సంజ్ఞావిధావసిద్ధః । సంజ్ఞావిధౌ చ సిద్ధః, కథమ్ ? కార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషమ్, తతశ్చ ప్రగృహ్యాః ప్రకృత్యేత్యత్రాస్యోపస్థానాత్సంజ్ఞాపి స్వరసన్ధిప్రకరణాన్తర్గతా । ఏవం తర్హి సిద్ధః ప్లుతః స్వరసన్ధిష్వితి నాశ్రీయతే, ప్లుతభావీ ప్రకృత్యేతి స్థానిన ఏవ ప్రకృతిభావో విధాస్యతే ? ఏవమప్యనునాసికపర్యుదాసో న సిధ్యతి, కార్యకాలపక్షే సంజ్ఞాయామపి ప్లుతస్య సిద్ధత్వాత్ । ఏవం తర్హి 'యథోద్దేశం సంజ్ఞాపరిభాషమ్' తతశ్చాస్మిన్ ప్రదేశే సంజ్ఞాయాం క్రియమాణాయాం ప్లుతస్యాసిద్ధత్వాత్ స్థానిని ప్రవృత్తా సంజ్ఞా స్వరసన్ధిమనునాసికం చ ప్రతిభన్త్స్యతి । నను యద్యపి సంజ్ఞాయామసిద్ధః ప్లుతః, అనునాసికపర్యుదాసే తు సిద్ధః, తతశ్చ యస్యానేన సంజ్ఞా కృతా ద్విమాత్రస్య, న సోఽనునాసికవిధిం ప్రతి స్థానీ, కిన్తు త్రిమాత్ర ఏవ । న చ స్థానివద్భావాత్తస్యాపి ప్రగృహ్యత్వమ్, అల్విధిత్వాత్ । అవశ్యం చ 'సిద్ధః ప్లుతః స్వరసన్ధిషు' ఇత్యాశ్రయణీయమ్, దణ్డ-ఆ3ఢకమితి ప్లుతస్య సవర్ణదీర్ఘేణ నివృత్తిర్యథా స్యాత్ । తథా చ 'అజఉణ' ఇత్యత్ర సర్వైరేవ గ్రన్థకారైరుక్తమ్ । తథా సుశ్లోకా3 ఇతి సుశ్లోకేతి--అత్రాపి 'అప్లుతవదుపస్థితే' ఇతి ప్లుతాశ్రయే ప్రకృతిభావే ప్రతిషిద్ధే గుణో భవన్ ప్లుతమేవ నివర్త్తయతి, న తు స్థానినమ్; అన్యథా హ్యాదేశరూపే ప్లుతః శ్రూయేత । తదిహ యథోద్దేశేఽపి సంజ్ఞాపరిభాషే, కథమివేష్టసిద్ధిః ? కథం వా గ్రన్థేషు పూర్వాపరవిరోధపరిహారః ? ఇతి విపశ్చితః ప్రష్టవ్యాః ।

మణీవాదీనామితి ।'సిద్ధయే' ఇతి శేషః । న పునర్మణీవాదీనామపరః ప్రతిషేధో విధేయః । న చేదం వచనమ్, భాష్యవార్త్తికకారాభ్యామపఠితత్వాత్; కిన్తు మణీవాదీనాం నిర్వాహః కర్త్తవ్య ఇత్యర్థః । తత్ర 'మణీవోష్ట్రస్య లమ్బేతే' ఇత్యత్ర వాశబ్దస్యోపమానార్థస్య ప్రయోగః । రోదసీవేత్యాదౌ థఛాన్దసత్వాదితి నిర్వాహః ।।

అదసో మాత్ ।। 1.1.12 ।।

'స్వరితేనాధికారః' ఇత్యత్ర ద్వౌ పక్షౌ-అర్థాధికారః, శబ్దాధికారశ్చేతి । తత్రార్థాధికారో నామ-యస్య యస్మిన్సూత్రే స్వరితత్వం ప్రతిజ్ఞాతం తత్ర తస్య యోఽర్థః స ఉత్తరత్రాధిక్రియత ఇతి । శబ్దాధికారస్తు స ఏవ శబ్దోఽవివక్షితార్థోఽధికృతస్తత్తత్సూత్రానుగుణమర్థం ప్రతిపాదయతీతి । తత్రార్థాధికారే పూర్వత్రేదాదిభిస్తదన్తం ప్రత్యాయితమ్, ఇహానువృత్తమ్ 'మాత్' ఇత్యనేన విశేష్యేతేతి 'అముకేఽత్ర' ఇత్యత్రాపి ప్రసఙ్గః, శబ్దధికారే త్వీదాదిమాత్రస్యేహానువృత్తస్యాపి విశేష్యాభావాదసతి తదన్తవిధౌ 'మాత్' ఇత్యనేన విశేషణాదదౌష ఇతి తమాశ్రిత్యాహ-తస్మాత్పరే ఈదూదేదన్తా ఇతి । ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ఇతి । ప్రగృహ్యశబ్దః సంజ్ఞా యేషాం తే తథోక్తాః । యద్యపి పూర్వసూత్ర ఏవ ప్రగృహ్యశబ్దః సంజ్ఞాత్వేన వినియుక్తః, తథాపీహ సంజ్ఞినో న ప్రత్యాయయతి; స్వరూపపదార్థకస్యైవ తస్యేహానువృత్తేః । కిమర్థమిదముచ్యతే, యావతా స్త్రీనపుంసకయోర్ద్వివచనే ముత్వస్యాసిద్ధత్వేఽప్యేకారాన్తత్వాత్ పూర్వేణైవ సిద్ధా సంజ్ఞా; స్వరసన్ధిప్రకరణే చ ముత్వస్యాసిద్ధత్వాదేకారస్యైవ వికారప్రసఙ్గే ప్రకృతిభావోఽపి సిద్ధః,అనునాసికపర్యుదాసశ్చ కార్యకాలపక్షే లిఙ్గత్రయేఽపి ద్వివచనే సిద్ధః ? 'అణోఽప్రగృహ్యస్య' ఇత్యత్రోపస్థితేన పూర్వసూత్రేణ సంజ్ఞాయాం క్రియమాణాయాం ముత్వస్య సిద్ధత్వాత్ । అతోఽనునాసికపర్యుదాసేఽద్వివచనార్థోఽయమారమ్భః, ప్రకృతిభావే తు పుంసి ద్వివచనార్థశ్చ । నన్వారబ్ధేఽప్యస్మిన్యథోద్దేశపక్షే సంజ్ఞాయాం కర్త్తవ్యాయాం ముత్వమీత్వయోరాశ్రయాత్సిద్ధత్వేఽపి స్వరసన్ధిప్రకరణే తయోరసిద్ధత్వాదయావేకాదేశప్రసఙ్గః, అమీ ఆసతే ఇత్యయాదేశః, అమూ ఆసాతే ఇతి పుంస్యావాదేశః, అమీ అత్ర ఇతి 'ఏఙః పదాన్తాదతి' ఇత్యేకాదేశః । న చ సంజ్ఞాయా వైయర్థ్యమ్; అనునాసికపర్యుదాసేనార్థవత్త్వాత్ । తత్ర హి కర్త్తవ్యే ముత్వమీత్వయోరసిద్ధత్వాభావాద్యయోరనేన సంజ్ఞా కృతా తావేన, న తం ప్రతి । కార్యకాలపక్షే తు సంజ్ఞాయామపి కర్త్తవ్యాయామాశ్రయాత్ సిద్ధత్వం నాశ్రయణీయమ్;'అణోఽప్రగృహ్యస్య' ఇత్యత్రోపస్థితేఽస్మిన్ కర్తవ్యే ముత్వమీత్వయోః సిద్ధత్వాత్, తావతా చాస్య చరితార్థత్వాత్ । తదేవముభయోరపి పక్షయోః స్వరసన్ధిః స్యాదేవ ? ఉచ్యతే; యద్యనునాసికపర్యుదాస ఏవ ప్రయోజనమభవిష్యద్ 'అణోఽప్రగృహ్యస్యానునాసికోఽదసో న ' ఇత్యేవావక్ష్యత్ । అముకే, అముయేత్యాదావనణ్త్వాదనవసానత్వాచ్చాప్రసఙ్గః । అతః సంజ్ఞారమ్భసామర్థ్యాత్ ప్రకృతిభావార్థత్వామప్యస్య విజ్ఞాయతే, తచ్చ స్వరసన్ధిప్రకరణే ముత్వమీత్వయోః సిద్ధత్వమన్తరేణానుపపన్నమిత్యుభయోరపి పక్షయోః సామర్థ్యదసిద్ధత్వబాధః ।

మాదితి కిమితి । 'అదస' ఇతి షష్ఠీ, అమీ అమూ ఇత్యత్ర చ ముత్వమీత్వయోః స్థానినావేకాదేశాబన్తవద్భావాదదస్-శబ్దగ్రహణేన గృహ్యేతే ఇతి తదాదేశయోరపి తద్గ్రహణేన

గ్రహణాదస్తి తావదిష్టసిద్ధిః । ఏదితి చ నివర్తిష్యతే, న చ మాత్పరావీదూతౌ సమ్భవత తఇత్యతిప్రసఙ్గోఽపి నాస్తీతి ప్రశ్నః । తఅముకేఽత్రేతి । ఏకయోగనిర్ది్ష్టానామేకదేశానువృత్తిర్దుర్జ్ఞానేతి భావః ।థ న చ మాదిత్యస్మిన్ సత్యపి ఏద్గ్రహణసామర్థ్యాదత్ర ప్రసఙ్గః; మాదిత్యస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । న చ వికల్పః; అతుల్యబలత్వాత్ । తద్ధిపూర్వత్ర చరితార్థమ్, మాదితి త్వకృతార్థమ్ । న చానువృత్తిసామర్థ్యమ్; అన్యానురోధేనాప్యనువృత్తిసమ్భవాత్ ।।

శే ।। 1.1.13 ।।

'శే' ఇతి శ్రుతేరవిశేషాత్ 'కాశే';కుశే' ఇత్యత్రాపి ప్రసఙ్గ ఇతి మత్వా పృచ్ఛతి--కిమిదమితి । సుపామాదేశ ఇతి । కాశే తఇత్యత్ర తు లాక్షణికత్వాదగ్రహణమితి భావః । యుష్మ ఇతి । షష్ఠీబహువచనస్య 'సుపాం సులుక్' ఇత్యాదినా శే ఆదేశః,'శేషే లోపః' । అస్మే ఇతి । చతుర్థీబహువచనస్య శే । త్వే మే ఇతి । సప్తమ్యేకవచనస్య త్వమావేకవచనే । అసమే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ ఇతి । ఛాన్దసముదాహరణమిత్యుక్త్వా, ఇతరత్తు లోకికమనుకరణమిత్యుక్తేన యుష్మే వాజబన్ధవః, త్వే రాయః, మే రాయ ఇత్యేషామప్యనుకరణత్వముక్తం స్యాద్ । అతో యదత్రేతేతరదితి వివక్షితం తత్స్వరూపేణ పఠతి । యుష్మే ఇతీత్యాది । లౌకికమనుకరణమిత్యనేన చ సూత్రస్యావశ్యారభ్యాత్వం దర్శంయతి । 'అస్మే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ' ఇత్యాది ఛాన్దసత్వాదపి సిద్ధ్యేత్ । ఇదం తు పదకారైరితి పరం ప్రయుజ్యమానం లౌకికమ్, అతో న ఛాన్దసత్వాత్సిద్ధిరితి ।।

నిపాత ఏకాజనాఙ్ ।। 1.1.14 ।।

' వ్యాహరతి మృగః', 'వ్యవహృపణోః సమర్థయోః' ఇతి నిర్దేశాదేకాజితి కర్మధారయః, న బహుర్వ్రీహిరిత్యాహ-ఏకశ్చాసావితి । యద్యేవమ్, తఏకగ్రహణమనర్థకమ్, నిపాతోఽజిత్యేవాస్తు, తత్ర నిపాతేనాజ్ విశిష్యతే । నిపాతసంజ్ఞకోఽజితి విపర్యయస్తు న భవతి; 'అజన్తో నిపాతః' ఇతి వ్యావర్త్యాభావాద్ హలన్తానాం సత్యసతి వా ప్రగృహ్యత్వే విశేషాభావాత్ । నను పురోస్తీతి హలన్తస్య ప్రకృతిభావాద్రో రుత్వం న స్యాత్,నైతదస్తి; ప్రగృహ్యసంజ్ఞాయాం రుత్వస్యాసిద్ధత్వాత్, సకారస్య చ కార్యాన్తరాప్రసఙ్గాత్ । నను చేదమస్తి ప్రయోజనమచా నిపాతస్య విశేషణే కిమ్ ? అజన్తస్య యథా స్యాద్, అజ్మాత్రస్య మా భూత్ ఇతి । ఏవం సత్యనాజిత్యానర్థకం స్యాత్, అతో నిపాతేనాజ్ విశేష్యతే, నార్థ ఏకగ్రహణేన, న; అచ్సముదాయనివృత్త్యర్థం తర్హ్యేకగ్రహణమ్ అఇఉ అపేహీతి సముదాయస్యైవ స్యాద్,

నావయవానామ్; ఏకాజ్ద్వీర్వచనవదజన్తస్యైవ ప్రకృతిభావః స్యాత్, పూర్వయోస్తు స్వరసన్ధిః స్యాత్ । నను చ నిపాతోఽజితి చైకత్వస్య వివక్షితత్వాత్ సముదాయస్య న భవిష్యతి, ఏవం తర్హ్యచ్సముదాయగ్రహణశఙ్కానిరాసార్థమేకగ్రహణం కుర్వన్ జ్ఞాపయతి-'వర్ణనిర్ద్దేశేషు వ్యక్తిసంఖ్యా న వివక్ష్యతే, జాతిరేవ నిర్ద్దిశ్యతే' ఇతి । తేన దమ్యేర్హ్గ్రహణస్య జాతివాచకత్వాత్సిద్ధమిత్యుపపన్నం భవతి ।

నిపాత ఇతి కిమితి । నిపాతస్యైవైకాచోఽర్థవత్త్వసమ్భవ ఇతి ప్రశ్నః । చకారారాత్రేతి-- కృఞో లిటి తిపో ణల్ । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రత్యయస్యాప్యర్థవత్త్వమితి భావః । ఆకారోఽత్ర జిద్విశిష్ట ఉపాత్తః, ప్రయోగే చ న క్వచిన్ జకారః శ్రూయతే । అతోఽర్థవశేన జిత్త్వాజిత్త్వే వ్యవస్థాపయతి ।

ఈషదర్థ ఇత్యాది । ఈషదర్థే-ఆ + ఉష్ణః = ఓష్ణః । ఆజీషదర్థ ఇతి చోక్తమ్ । క్రియాయోగే - ఆ + ఇతః = ఏతః । ప్రాదిషు పఠితః । మర్యాదాభివిధౌ చేతి । సమాహారద్వన్ద్వ ఆగమస్యానిత్యత్వాన్నుమభావః । మర్యాదాసహితో వాఽభివిధిః । మర్యాదాయామ్- ఆ + ఉదకాన్తాద్ = ఓదకాన్తాత్ । అభివిధౌ - ఆ + అహిచ్ఛత్రాద్ =ఆహిచ్ఛత్రాత్ । ఆహ చ --'వినా తేన మర్యాదా, సహ తేన ఇత్యభివిధిః' । 'ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' ఇతి చ జిన్నిర్ద్దిష్టః పూర్వప్రక్రాన్తస్య వాక్యస్యాన్యథాత్వద్యోతనాయ ఆకారః ప్రయుజ్యతే-ఆ ఏవం ను మన్యసే, నైవం పూర్వమమంస్థాః, సంప్రతి త్వేవం మన్యసే ఇతి । తథా స్మృతేః సూచకః ఆకారః ప్రయుజ్యతే, తతః స్మృతోఽర్థో నిర్దిశ్యతే-ఆ ఏవం కిల తదితి ।।

ఓత్ ।। 1.1.15 ।।

నను చాహోప్రభృతయో నిపాతసమాహారాః, అహ + ఉ = అహో, ఉత+ఆహో=ఉతాహో, అథ+ఉ=అథో, యా + ఉ =యో, న + ఉ = నో, మా + ఉ = మో, చ + ఉ =చో; యద్యప్యర్థభేదో న ప్రతీయతే, తథాప్యనర్థకానామపి నిపాతానాం దర్శనాత్ సమాహారత్వం నానుపపన్నమ్, తతశ్చాదివద్భావాత్ పూర్వేణైవ సిద్ధా ప్రగృహ్యసంజ్ఞా, యథా--'ఏషో ఉషా అపూర్వ్యా' ఇతి । ఏషా + ఉ = ఏషో ఇత్యాశఙ్క్య, ఏకనిపాతా ఇతి దర్శయతి--ఓదన్తో యో నిపాత ఇతి । చాదిషు తథా పాఠాదితి భావః । సమాహారపక్షే చ ఆహో ఇతీత్యాదౌ 'ఉఞః' 'ఊఁ' ఇత్యయం విధిః ప్రాప్నోతి । అథాపి సమాహార, ఏవమపి సూత్రం కర్త్తవ్యమ్ 'ఓ చిత్సఖాయమ్' 'ఓ షుం వర్తమరుతః' ఇత్యాద్యర్థమ్ । ఆ + ఉ = ఓ ఇత్యత్రాన్తవద్భావాదనాజితి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, అత్రాపి పర్యుదాసే సిద్ధమ్; ఆజనాజోరేకాదేశ ఆదివద్భావాదనాజ్గ్రహణేన గృహ్యత ఇతి ।

ఇహానదోఽదోఽభవదితి ? చ్వ్యన్తత్వాన్నిపాతత్వేఽడపి ప్రతిపదోక్తస్యాకారస్య గ్రహణాన్న భవతి I ఏవమప్యగౌర్గౌః సమపద్యత గోభవదిత్యత్ర ప్రాప్నోతి; గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే కార్యసంప్రత్యయాన్న భవిష్యతి I అత్ర హి జడ్యాదిధర్మేణారోపితగోత్వే వాహీకే గోశబ్దో వర్త్తతే ఇతి గౌణార్థత్వమస్య I కథం తర్హి గౌర్వాహీకస్తిష్ఠతి, గాం వాహీకమానయేతి వృద్ధ్యాత్వే భవతోః ? ఉచ్యతే; స్వార్థే ప్రవృత్తాత్ప్రాతిపదికాద్విభక్తావుత్పన్నాయాం కార్యేషు కృతేషు శబ్దాన్తరసన్నిధానాదత్ర గౌణత్వం ప్రతీయతే I కారకాణామపి హి క్రియయా సమ్బన్ధః, న పరస్పరేణ; గామానయ, వాహీకమానయ, గౌస్తిష్ఠతి, వాహీకస్తిష్ఠతీతి I పశ్చాత్తు వాక్యోపన్యాసాత్ సామానాధికరణ్యాద్గౌణార్థే ప్రాదుర్భావో భవతి I ఇహ తు గౌణార్థప్రాదుర్భావాదుత్తరకాలం చ్వ్యన్తత్వే సతి ప్రగృహ్యసంజ్ఞాప్రాప్తిరితి విశేషః I అతః పదకార్యేష్వేవాయం న్యాయః, న ప్రాతిపదికకార్యేష్వితి సిద్ధమ్ I

సంబుద్ధౌ శాకల్యస్యేతావనార్షే II 1.1.16 II

'సంబుద్ధౌ' ఇత్యనేనాఽనూద్యమాన ఓకారో విశేష్యతే, అతః క్షితీతివన్నిమిత్తసప్తమీయమిత్యాహ--సంబుద్ధినిమిత్త ఇతి I పరసప్తమ్యాం తు త్రపో ఇతీత్యాదౌ నపుంసకే న స్యాదితి భావః I అవైదిక ఇతి I అనాష ఇత్యస్యార్థమాహ, ఋషిర్వేదః తదుక్తమృషిణేత్యాదౌ దర్శనాత్ I నను చ గవిత్యయమాహేత్యత్రానుకార్యేణార్థవత్త్వాత్ప్రాతిపదికత్వే సతి విభక్త్యా భావ్యమిత్యత తఆహ --అత్రేత్యాది I అత ఏవ హి విభక్త్యభావాదపదాన్తత్వాచ్ఛాకల్యస్యాపి ప్రత్యుదాహరణే 'లోపః శాకల్యస్య' ఇతి లోపో న భవతి I

భేదస్యావివక్షితత్వాదితి I భేదనిబన్ధనో హి ప్రతిపాద్యప్రతిపాదకభావః, స తస్మిన్నవివక్షితే న భవతి I అసత్యర్థవత్త్వ ఇతి I యద్యనర్థకః; కథం తర్హి ప్రయుజ్యతే ? ప్రయోజనవత్త్వాత్, ప్రయోజనమనుకార్యప్రతీతిః I యద్యప్యభిధానవ్యాపారో నాస్తి, తథాపి తదానీముచ్చారితం రూపం సాదృశ్యాదనుకార్యప్రతిపత్తిపరమ్, భేదశ్చ సన్నేవ న వివక్షిత ఇతి అనుకార్యస్యాపశబ్దత్వేఽపి నాస్యాపశబ్దత్వమ్ I శాకల్యగ్రహణం విభాషార్థమితి I తత్ర బహ్వృచాః ప్రగృహ్యమేవాధీయతే, తైత్తిరీయాస్త్వప్రగృహ్యమ్ I

అఇః II 1.117 II

యద్యయమేకో యోగః స్యాద్ 'అఞ ఊఀ' ఇతి యథాపఠితం సూత్రకారేణ, తతః 'ఉఞః' ఇత్యస్య శ్రుతేనాదేశేన సమ్బన్ధః స్యాద్, న ప్రగృహ్యసంజ్ఞయా; సా తు 'నిపాత ఏకాజనాఙ' ఇతి నిత్యైవ స్యాత్, శాకల్యశ్రుత్యనువృత్త్యా చాదేశే వికల్పితే రూపద్వయమేవ స్యాద్- ఉ ఇతి, ఊఀ ఇతీతి; న తు వితీతి తృతీయ । అతో విభజ్య వ్యాచష్టే । తత్ర యద్యపి పూర్వసూత్రేషు సామానాధికరణ్యేన నిర్దేశాత్ప్రదేశేష్వివ ప్రగృహ్యశబ్దో ద్వివచనాద్యభిధేయః, తథాపీహ షష్ఠీనిర్దేషాత్స్వరూపపదార్థకః సమ్పద్యతే । అత ఏవాహ--ఉఞః ప్రగృహ్యసంజ్ఞా భవతీతి । ప్రగృహ్యమిత్యేషా సంజ్ఞా భవతీత్యర్థః । పుర్వత్ర తు ద్వివచనం ప్రగృహ్యసంజ్ఞం భవతీత్యుక్తమ్, అనేన చ ప్రగృహ్యసంజ్ఞాయా ఏవ వికల్పనాద్- ఉ ఇతి, వితీతి సాధితం రూపద్వయమ్ ।।

ఊఀ ।। 1.1.18 ।।

శాకల్యస్య మతేన ప్రగృహ్యసంజ్ఞకశ్చేతి । అనేనాస్మిన్నపి యోగే ద్వయమప్యేతదనువర్త్యమితి దర్శయతి । యది 'శాకల్యస్య' ఇతి నాపేక్ష్యేత తదా ప్రగృహ్యస్యోఞో నిత్యమాదేశః స్యాత్, అనువృత్తస్య ప్రగృహ్యశబ్దస్య పష్ఠ్యన్తతయా విపరిణామాత్, తతశ్చ ఊఀ ఇతి, వితీతి ద్వే ఏవ రూపే స్యాతామ్; ఉ ఇతీతి న స్యాత్ । శాకల్యగ్రహణేన తు వికల్పే సతి తదపి భవతి । తథా ప్రగృహ్యగ్రహణాననువృత్తౌ ప్రగృహ్యప్రగృహ్యయోరప్యాదేశే వికల్పః స్యాత్ । తత్ర ప్రగృహ్యస్యాదేశేఽపి సిద్ధమిష్టమ్, అప్రగృహ్యస్య తు యణ్ సానునాసికో వకారః స్యాత్ । అతః ప్రగృహ్యగ్రహణమప్యనువర్త్యమ్ । త్రీణి రూపాణీతి । త్రీణ్యేవ రూపాణి భవన్తి । త్రీణి చ భవన్తీత్యర్థః । ఇహ యదేతనూఀ పదకారైరుచ్యత ఇత్యనుకరణే 'యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా ' ఇత్యేష విధిర్భవతి ।

ఈదూతౌ చ సప్తమ్యర్థే ।। 1.1.19 ।।

శాకల్యస్యేతావితి నివృత్తమితి । అస్వరితత్వాత్ । ఇహ చశ్చేన ప్రత్నేన ప్రకృతమనుకృష్యతే, తత్ర సంజ్ఞాయా అననువృత్తౌ విధేయం నాస్తీతి సైవానుకృష్యతే । మామక్యాం తన్వామితి ప్రాప్త ఇతి । సప్తమ్యర్థం దర్శయతి । మామకీతనూశబ్దౌ 'సుపాం సులుక్' ఇతి లుప్తసప్తమీకౌ । మామకీ ఇతి, తనూ ఇతీతి । కార్యోదాహరణే । గౌరీ అధిశ్రిత ఇతి తు సంహితాపాఠేఽపి కార్యోదాహరణమితి । స ఏవ తత్ర దర్శితః ।

అగ్నా భవాతీతి । రూపప్రత్యుదాహరణమ్, కార్యం తు పదకాలే । ధీతీత్యాది । ధీతి-మతి-సుష్టుతిశబ్దేభ్యః పరస్య తృతీయేకవచనస్య పూర్వసవర్ణ ఈకారః, తద్ధర్శయతిధీత్యా, మత్యేత్యాదినా । వాప్యశ్వః, నద్యాతిరితి । 'సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సప్తమీసమాసః । అథ క్రియమాణేఽప్యర్థగ్రహణే కస్మాదేవాత్ర న భవతి, అస్తి హ్యత్రాపి సప్తమ్యర్థః ? ఉచ్యతే; జహత్స్వార్థా వృత్తిరితి పక్షే సమాసస్యైవార్థవత్త్వాత్పూర్వోత్తరపదయోర్వర్ణవదానర్థక్యమితి సప్తమ్యర్థో నాస్తి । అజహత్స్వార్థాయామపి వృత్తావుపసర్జనపదం న స్వార్థమాత్రే పర్యవస్యాతి; కిన్తు తత్సంసృష్టే ప్రధానార్థే ।

తత్రార్థగ్రహణసామర్థ్యాద్యావానర్థో వాక్యే సప్తమ్యన్తేనాభిధీయతే కేవలోఽసంసృష్టరూపస్తస్యైవ గ్రహణమితి సంసృష్టే న భవిష్యతి । తపరకరణం గుణాన్తరభిన్నానాం తుల్యకాలానాం గ్రహణార్థమితి చేత్, న; అభేదకత్వాద్ గుణానామ్ । భిన్నకాలానాం ప్లుతానాం నివృత్త్యర్థమితి చేత్, న; అనణ్త్వాదసంభావాచ్చ । న హి సప్తమ్యర్థవృత్తి ప్లుతాన్తం సమ్భవతీత్యత ఆహ-తపరకరణమిత్యాది ।

ఈదూతావిత్యాది । 'ఈదూతౌ సప్తమీ' ఇత్యేవాస్తు, 'నార్థోఽర్థగ్రహణేన । లుప్తేఽర్థగ్రహణాద్భవేదితి । అసత్యర్థగ్రహణే సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధిప్రతిషేధాత్ సప్తమ్యా ఏవ సంజ్ఞా స్యాత్, తతశ్చ 'సోమో గౌరీ అధిశ్రితః' ఇత్యత్ర న స్యాల్లుప్తత్వాత్ । అర్థగ్రహణే త్వర్థనిమిత్తేయం సంజ్ఞా, న తు ప్రత్యయశ్రవణనిమిత్తా । అతః 'లుప్తేఽర్థగ్రహణాద్భవేత్'। నాత్ర సప్తమీ లుప్యతే, పూర్వసవర్ణోఽత్ర భవతి-సుపాం సులుగితి । తతోఽకః సవర్ణే దీర్ఘత్వేన తస్యాదివత్త్వాత్ సప్తమీగ్రహణేన గ్రహణాద్ అస్త్యేవ సప్తమీతి శఙ్కతేపూర్వస్య చేదితి । దూషయతి-ఆడామ్భావ ఇతి । యది హ్యత్ర పూర్వసవర్ణః స్యాత్, దీర్ఘా దేశం బాధిత్వాఽఽడామౌ స్యాతామ్, అతో లుగేవ యుక్తః । తస్మాదర్థగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ ? న కర్త్తవ్యమ్, యస్మాత్సర్వత్రైవ లుకా భావ్యమితి న క్వచిత్సప్తమ్యస్తి । ఉచ్యతే చేదమ్-"తత్ర వచనసామర్థ్యాత్సంజ్ఞావిధావపి తదన్తవిధిర్భవిష్యతి । నేదం వచనాల్లభ్యమ్,యతో వచనాద్యత్ర దీర్ఘత్వం తత్రైవ స్యాద్-దృతిం న శుష్కం సరసీశయానమ్ " ఇతి । అత్ర హి సరః శబ్దాత్పరస్య ఙిశబ్దస్య 'ఇయాడియాజీకారాణాముపసఙ్ఖ్యానమ్' ఇతీకారే కృతే సప్తమ్యేవ శ్రూయతే ఇతి తత్రైవ స్యాద్, న గౌరీ ఇత్యాదౌ । తత్రాపి సరసీ యది । తత్రాపి సిద్ధమ్, కథమ్ ? యది సరసీశబ్దో విద్యతే । అసందిగ్ధే సందిగ్ధాభధానమేతద్, శాస్త్రాణి చేత్ప్రమాణం స్యురితి యథా । అస్తి చ సరసీశబ్దః, దక్షిణాపథే మహాన్తి సరాంసి 'సరస్యః' ఉచ్యన్తే । తతశ్చ సరసీశబ్దోఽపి లుప్తసప్తమీక ఏవేతి వచనాత్తదన్తవిధిరిత్యేతదేవ స్థితమ్ । ఏవం తర్హి-జ్ఞాపకం స్యాత్తదన్తత్వే । 'ఈదూదేద్' ఇత్యత్ర చత్వారః పక్షా ఉపన్యస్తాః, తత్ర తదన్తత్వే ఇత్యనేన తృతీయచతుర్థపక్షావుపలక్షయతి । తత్ర జ్ఞాపకం స్యాద్-ఇహ ప్రగృహ్యప్రకరణే ప్రత్యలక్షణం న భవతీతి; యది స్యాత్, పూర్వోక్తన్యాయేన సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే

తదన్తవిధేరాశ్రయణాత్ లుప్తాయామపి సప్తమ్యాం ప్రత్యయలక్షణేన సప్తమ్యన్తమితి సంజ్ఞా భవిష్యతి, కిమర్థగ్రణేన ? తేన తదన్తత్వే యో దోష ఉక్తః-ప్రత్యయలక్షణేన సంజ్ఞా ప్రాప్నోతి, స న భవతీతి సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధేరభావాదేవ తదన్తపక్షస్తత్ర నైవ స్థిత ఇత్యాహ--మా వేతి ।।

దాధా ఘ్వదాప్ ।। 1.1.20 ।।

కిమిదం ప్రయోగస్థానామనుకరణమ్-ప్రయోగే యే దాధారూపాః శ్రూయన్తే, తే ఘుసంజ్ఞా భవన్తీతి ? ఆహోస్విత్ ఉపదేశే ధాతుపాఠేఽవస్థితానాం యావతామనుకరణం దాధారూపం సంభవతి తేషామితి ? కిం చాతః ? యది ప్రయోగస్థానామనుకరణమ్, శితి న ప్రాప్నోతి, దో-ప్రణిద్యతి, దేఙ్-ప్రణిదయతే, దాణ్-ప్రణియచ్ఛతి, ధేట్-ప్రణిధయతి; కిం కారణమ్ ? అదాధారూపత్వాత్ । ప్రణిదాతా ప్రకణిధాతా ఇత్యాదావేవ తు స్యాత్ । కిముచ్యతే శితి న ప్రాప్నోతీతి, యావతా దోదేఙ్ధేటామశిత్యప్యాత్వే కృతేఽపి లాక్షణికత్వాన్న ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; 'గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః' ఇతి దోదేఙో తావద్గృహ్యేతే । అస్యాశ్చ పరిభాషాయా ధైపః పిత్త్వం లిఙ్గమ్; అన్యథా హి లాక్షణిక్త్వాదేవాస్య గ్రహణం న భవిష్యతి । 'దో దద్ ఘోః' ఇత్యత్ర చ 'దః' ఇత్యేతద్ధేఙ్నివృత్త్యర్థం సత్తస్య ఘుసంజ్ఞాం జ్ఞాపయతి, దధాతేస్తు 'దధాతేర్హిః' ఇతి హ్యాదేశావిధానాదేవ దద్భావాప్రసఙ్గః । యది 'గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః' తర్హి అర్థవత్పరిభాషాపి నివర్తేత, తత్ర కో దోషః ? ప్రనిదారయతి-అత్రాపి ప్రాప్నోతి । అస్తు, ణత్వం కస్మాన్న భవతి ? 'ఉపసర్గాత్' ఇత్యనువర్తతే, సమ్బన్ధిశబ్దశ్చాయముపసర్గ ఇతి, తస్మాదేవం విజ్ఞాస్యామః-గదాదీనాం య ఉపసర్గస్తత్రస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య తానేవ గదాదీన్ప్రత్యుపసర్గస్య నేరితి । ప్రనిదారయతీత్యత్ర చ యం ప్రత్యుపసర్గో నాసౌ దారూపః, యశ్చ దారూపః న తం ప్రత్యుపసర్గః, తస్యానర్థకత్వాద్ । అతః శిత్యేవ దోషః । ఉపదేశస్థానాం త్వనుకరణే దోదేఙ్ధేడనుకరణానామపి 'ఆదేచ ఉపదేశేశితి' ఇత్యాత్త్వసద్భావాత్తేషాం దాణ్డాఞ్ధాఞాం చ సర్వేషాం సిద్ధ్యతి । ఆత్వవిషయేఽప్యేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ సిద్ధమ్ । సర్వేషాం చ స్వరూపేణానుక్రియమాణత్వాత్ లక్షణప్రతిపదోక్తయోర్నిరనుబన్ధకేతి చ పరిభాషయోరనుపస్థానమ్, నాపి ప్రనిదారయతీత్యత్ర ప్రసఙ్గః, న హి 'దీఙ్' ఇత్యేతదనుకరణస్యాత్వమస్తి । కృతాత్వమపి కిఞ్చిన్మాత్రసాధర్మ్యాదనుకరణం న విరుధ్యతే, యథా గవిత్యయమాహేతి కృతావాదేశమపి గోశబ్దస్యేతి నిర్దోషం ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ-దారూపాశ్చత్వార ఇత్యాది । ఏవం చ దీఙోఽనుకరణస్యాత్వాభావాత్ తృజాదిషు 'మీనాతిమినోతిదీఙామ్' ఇత్యాత్త్వే దారూపస్యాపి ఘుసంజ్ఞా న భవతి, ప్రనిదాతా-ణత్వం న భవతి । ఉపాదాస్తాస్య స్వరః శిక్షకస్య-'స్థాఘ్వోరిచ్చ' ఇతీత్త్వం న భవతి ।

కేచితు సంజ్ఞామిచ్ఛన్తి । తేషామప్యపాదాస్తేత్యత్ర న భవతి, ' సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య' ఇతి । `ప్రణిదదాతీత్యాదౌ నేర్గదేతి ణత్వమ్ । ప్రణిద్యతీతి- 'ఓతః శ్యని' ।

దాతం బర్హిరతి । లూనమిత్యర్థః । ఘుసంజ్ఞాయా అభావాద్ 'దో దద్ ఘోః' ఇతి న భవతి । అవదాతమిత్యత్ర చ 'అచ ఉపసర్గాత్తః' ఇతి న భవతి । నను దాబ్దైపోరననుకరణాదేవ న భవిష్యతి, అస్మదాయత్తం ఖల్వనుకరణం దాప్దైపోర్న కరిష్యామః, తన్న; అసతి తస్మిన్ప్రతిపదోక్తమేవ దాధారూపమనుకరణం గృహ్యతే । సతి తు తస్మిన్ యావతామనుకరణం దాధారూపం సమ్భవతి లాక్షణికం ప్రతిపదోక్తం వా, తావతాం సర్వేషామనుకరణం భవతి । 'ఉదీచాం మాజో వ్యతీహారే' ఇతి చ మేజః కృతాత్త్వస్య నిర్ద్దేశో జ్ఞాపయతి-'నానుబన్ధకృతమనేజన్తత్వమ్' ఇతి । న హి 'మాజ్ మానే' ఇత్యస్య వ్యతీహారే వృత్తిః సమ్భవతి, తేన దైపః పకారే శ్రూయమాణ ఏవాత్త్వం భవతీతి అదాబితి ప్రతిషేధో భవతి । సంజ్ఞాప్రవృత్తిసమయే చ యద్దాబ్రూపమ్, తస్య ప్రతిషేధ ఇతి ప్రణిదాపయతీత్యత్ర ప్రగేవ పుకః ప్రవృత్తాం ఘుసంజ్ఞామాశ్రిత్య ణత్వం భవతి । 'దాధా ఘ్వపిత్' ఇతి వక్తవ్యమ్, పిత్ ఘుసంజ్ఞో న భవతీతి । బకారో వా ద్వయోరనుబన్ధః, సూత్రమపి బకారాన్తమేవ పఠితవ్యమ్ । భాష్యవార్త్తికవిరోధస్తు మహాపదమఞ్జర్యామస్మాభిః ప్రపఞ్చితః ।।

ఆద్యన్తవదేకస్మిన్ ।। 1.1.21 ।।

'ద్వన్ద్వే ఘి' ఇత్యేతద్వాధిత్వా 'అజాద్యదన్తమ్ ' ఇత్యన్తశబ్దస్య పూర్వనిపాతః ప్రాప్నోఽస్మాదేవ నిర్ద్దేశాన్న భవతి । న చాత్యన్తబాధః, అన్తాదివచ్చేతి లిఙ్గాత్ । అసహాయస్యేత్యాదినా సూత్రారమ్భస్య ప్రయోజనమాహ । సతి పరస్మిన్ యస్మాత్పూర్వం నాస్తి స ఆదిః, సతి చ పూర్వస్మిన్యస్మాత్పరం నాస్తి సోఽన్తః, తదేతదుభయమసహాయే న సమ్భవతి । తస్మాదాద్యన్తయోర్యాన్యుపదిష్టాని ఉక్తాని కార్యాణి తాన్యసహాయస్యాపి యథా స్యురిత్యయమారమ్భః । అసహాయస్యేత్యనేనాసహాయవచన ఏకశబ్దో న సంఖ్యావచన ఇతి దర్శయతి । బహుష్వపి వ్యవస్థితస్యైకత్వసంఖ్యాస్తీతి 'ఏకస్మిన్' ఇతి వ్యర్థం స్యాదితి భావః । 'ఏకస్మిన్' ఇత్యుపమేయే సప్తమీశ్రవణాదుపమానస్యాపి సప్తమీసమర్థతేత్యాహ-సప్తమ్యర్థే వతిరితి । వర్తమానాదితి శేషః । 'తత్ర తస్యేవ' ఇతి ఇవార్థే వతిః । పూర్వం త్వసహాయస్యేతి షష్ఠీనిర్దేశః సప్తమ్యర్థస్యైవ శేషరూపవివక్షయా । కార్యార్థత్వాత్సర్వాతిదేశానాం ప్రాధాన్యాత్కార్యాతిదేశోఽయమిత్యాహ-కార్యే భవతీతి ।। ఆద్యన్తవద్వ్యపదేశో నిమిత్తమ్ । 'పూర్వవత్సనః' ఇతి తు నిర్మ్మూలమ్, వ్యపదేశాతిదేశే హి కురుతే, కుర్వే ఇత్యాదౌ అన్తవద్వ్యపదేశేఽపి అన్త్యోఽజాదిరస్యేత్యేవం రూపస్య బహుబ్రీహ్యర్థస్యాభావాట్టిసంజ్ఞాయా

అభావే టేరేత్వం న స్యాత్ I కుర్వాతే ఇత్యాదౌ తు దృష్టస్య టేరేత్వాఖ్యస్య కార్యస్యాతిదేశే న దోషః I ఆభ్యామితి I అత్ర ద్వే అన్తత్వే ఉపయుజ్యేతే-ఆకారాన్తస్యాఘస్యాలోఽన్త్యస్య దీర్ఘ ఇతి I

సభాసన్నయన ఇతి I అసత్యేకగ్రహణే యత్రాదివ్యపదేశో నాస్తి మధ్యేఽసహాయే చ సోఽతిదేశస్య విషయః I 'వృద్ధిర్యస్యాచామాదిస్తద్వృద్ధమ్' ఇత్యత్రాదిగ్రహణస్యాప్యేతదేవ వ్యావర్త్యమితి వికల్పః స్యాత్-కదాచిద్ వృద్ధసంజ్ఞా, కదాచిన్న ఇతి I తస్మాదాకారమాశ్రిత్య పక్షే వృద్ధసంజ్ఞా న భవతీతి గ్రన్థార్థః ।।

తరప్తమపౌ ఘః ।। 1.1.22 ।।

తరప్తమపౌ ఘః ।। 1.1.22 ।।

తరతేః 'ఋదోప్' ఇత్యపి గుణే భూతపూర్వేణ పకారేణ యద్యపి తరబితి రూపం భవతి, తథాపి తమపా సాహచర్యాత్ ప్రత్యయస్యైవ గ్రహణమిత్యాహ --తరపతపౌ ప్రత్యయావితి I తేన నద్యాస్తరో నదీతర ఇతి హ్రస్వో న భవతి I అథ వా తరబితి రూపాశ్రయ సంజ్ఞా, రూపనిర్గ్రహశ్చ ప్రయోగే ఉపదేశే వా I తత్ర న క్వచిత్ప్రయోగే తరబితి రూపమస్తీత్యుపదేశగతం గృహ్యతే I న చాత్రౌపదేశికం తరబ్రూపమస్తి, సత్యామపి వా ఘసంజ్ఞాయాం న దోషః, హ్రస్వత్వం హి సమానాధికరణే స్త్రీలిఙ్గే విధీయతే I ఆతిశాయనికప్రకరణ ఏవ తాదీ ఘః, పితౌ ఘ ఇతి వా కర్త్తవ్యే ప్రకరణోత్కర్షేణ సంజ్ఞాకరణమన్యోఽపి తరబస్తీతి సూచనార్థమ్, తేన 'అల్పాచ్తరమ్' 'లోపశ్చ బలవత్తరః' ఇత్యాదౌ స్వార్థే తరప్ సిద్ధో భవతి ।।

బహుగణవతుడతి సంఖ్యా ।। 1.1.23 ।।

యద్యపి 'వతుడతీ' ఇతి సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణమ్, తథాపి కేవలయోః ప్రత్యయయోః సంజ్ఞాయాం ప్రయోజనాభావాత్ తదన్తయోరేవ గ్రహణమ్ I వహుకృత్వ ఇత్యాది-'సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్,''సంఖ్యాయా విధార్థే ధా' 'బహ్వల్పార్థాత్' ఇతి వర్త్తమానే

'సంఖ్యైకవచనాత్' ఇతి శస్ I 'సంఖ్యాయా అతిశదన్తాయాః కన్' I తావత్కృత్వ ఇతి- 'యత్తదేతేభ్యః పరిమాణే వతుప్', 'ఆ సర్వనామ్నః' I కతికృత్వ ఇతి--'కిమః సంఖ్యాపరిమాణే డతి చ' I బహుగణశబ్దయోరిత్యాది I కథం పునర్గ్రహణం నాస్తి ? సంఖ్యేత్యన్వర్థసంజ్ఞేయమ్ సంఖ్యాయతేऽనయేతి సంఖ్యేతి I న చ యో వైపుల్యే బహుశబ్దః--బహురోదన ఇతి, సంఖ్యేయే వా గణశబ్దః-ఇక్షూణాం గణ ఇతి, నాభ్యాం సంఖ్యాయతే I యది తర్హి సంఖ్యావాచినోరేవ గ్రహణం కిమర్థం తయోరిహ సంజ్ఞా విధీయతే ! యావతా సంఖ్యాప్రదేశేషు లౌకిక్యపి సంఖ్యా గృహ్యతే; అన్యథా పఞ్చకః, సప్తక ఇత్యాదౌ 'సంఖ్యాయా అతిశదన్తాయాః' ఇతి కన్ న స్యాత్,'అతిశదన్తాయాః' ఇతి చ ప్రతిషేధోऽనర్థకః స్యాత్, శాస్త్రీయాయాః సంఖ్యాయాస్తిశదన్తాయా అభావాదిత్యత ఆహ--భూర్యాదీనామిత్యాది I ఏతేన నియమార్థమేతయోర్గ్రహణమితి దర్శయతి I తుల్యజాతీయాపేక్షత్వాచ్చ నియమస్య; భూర్యాదీనామేవానియతబహుత్వాచినాం నివృత్తిః, నాబహుత్వవిషయయోర్ద్వ్యేకశబ్దయోః, నాపి నియతబహుత్వవాచినాం త్ర్యాదీనామ్, తదాహ--భూర్యాదీనామితి I

అఘపూర్వపదశ్చేతి I అర్ధశబ్దః పూర్వపదం యస్య, స చ పూరణప్రత్యాన్తః; పూరణప్రత్యయాన్తస్యార్ధశబ్దః పూర్వపదం సమ్భవతి, సమాస ఏవ హి పూర్వపదం సమ్భవతి I అర్ధపఞ్చమశూప ఇతి I అర్ధ పఞ్చమం యేషామితి వహువ్రీహిః I అర్ధపఞ్చమైరర్ధాధికైశ్చతుర్భిః శూర్పైః క్రీత ఇతి 'తద్ధితార్థ' ఇతి సమాసః I 'శూర్పాదఞన్యతరస్యామ్' ఇతి విహిత స్యాఞష్ఠఞో వా 'అధ్యర్ధపూర్వద్విగోః' ఇతి లుక్ I కథం పునర్లుక్, యావతా నాయం సమాసః నాపి కన్ ? సమాసకన్విధ్యర్థమితి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ, తేన సమాసే విధీయమానే సమాసనిమిత్తే వాన్యస్మిన్విధీయమాన ఇత్యర్థః I

ష్ణాన్తా షట్ II 1.1.24 II

ఇహ కస్మాన్న భవతి-విప్రుషః, పామాన ఇతి ? సఙ్ఖ్యేతి వర్తతే I నను చ తత్సఙ్ఖ్యాగ్రహణం సంజ్ఞాప్రధానమ్, ఇహానువృత్తమపి ష్ణాన్తానాం సంజ్ఞామేవ విదధ్యాద్, న తు ష్ణాన్తేత్యస్య విశేష్యం సమర్పభేద్; అత ఆహ--స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశాదితి I 'ష్ణాన్తా' ఇత్యత్ర స్త్రీలిఙ్గస్య విశేష్యాపేక్షాయాం సమ్బధ్యమానం ప్రదేశేష్వివ సంజ్ఞిప్రధానే భవిష్యతీత్యర్థః I అత ఏవాత్రాన్తగ్రహణమ్ I ఇతరథా వర్ణగ్రహణే సర్వత్ర తదన్తవిధిరిత్యేవ సిద్ధమ్ I

ఇహ కస్మాన్న భవతి-శతాని, సహస్రాణి ? నుమి కృతే తస్య పూర్వభక్తత్వాన్నాన్తా సఙ్ఖ్యా భవతి I అస్తు, లుక్కస్మాన్న భవతి ? సర్వనామస్థానసన్నిపాతకృతో నుమ్ న తద్ విహన్తి I

అథేహ కథం సంజ్ఞా-అష్టానామితి ? కథం చ న స్యాత్ ? అష్టన్ + ఆమ్ ఇతి స్థితే పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ 'అష్టన ఆ విభక్తౌ' ఇత్యాత్వే కృతేఽనాన్తత్వాదసత్యాం సంమజ్ఞాయాం నుడ్ న స్యాత్, అష్టనో దీర్ఘగ్రహణం జ్ఞాపకమ్-కృతాత్వస్యాప్యష్టనః సంజ్ఞా భవతీతి । ఏతచ్చ తత్రైవోపపాదయిష్యామః । యద్వా, ప్రాగేవ విభక్త్యుత్పత్తేరనుద్దిశ్య ప్రయోజనవిశేషం షట్సంజ్ఞా భవిష్యతి । సా చ కృతేఽప్యాత్వే న నివర్త్తతే ।।

డతి చ ।। 1.1.25 ।।

డత్యన్తా చ యా సంఖ్యేతి । అనేన సంఖ్యాగ్రహణానువృత్తిం దర్శయతి । అసత్యాం హ్యనువృత్తౌ పాతేర్డతిః పతయః-అత్రాపి స్యాత్ । అథేహ సంఖ్యాగ్రహణానువృత్తావపి కస్మాదేవాత్ర న భవతి, సామాన్యేన హి డతేః సంఖ్యాసంజ్ఞా విహితా ? ఉచ్యతే; సంఖ్యాసంజ్ఞాయాం హి వతునా సాహచర్యాత్తద్ధితస్య డతేర్గ్రహణమ్, న త్వౌణాదికస్య ।।

క్తక్తవతూ నిష్ఠా ।। 1.1.26 ।।

ఇహ క్తక్తవతురూపాశ్రయేయం సంజ్ఞా, రూపనిర్గ్రహశ్చ ప్రయోగే ఉపదేశే వా భవతి । న చ ప్రయోగే సానుబన్ధకం రూపమస్తీత్యుపదేశగతం గ్రాహ్యమ్ । తత్ర 'నపుంసకే భావే క్తః' 'ఞీతః' ఇతి క్తస్య క్వచిదుపదేశోఽస్తి । యది తస్యైవ స్యాద్, లిఙ్గాన్తరే,కాలాన్తరే ధాత్వన్తరే చ న స్యాత్ । క్తవతోస్తు న క్వచిదుపదేశః, తత్కేనవిహితయోః క్తక్తవతోర్వేరేషా సంజ్ఞా విధీయతే ? అనయైవ సంజ్ఞయా । వక్ష్యతి--నిష్ఠేతి । యద్యేవమ్, ఇతరేతరాశ్రయః ప్రాప్నోతి-విహితయోః సంజ్ఞా, సంజ్ఞయా చ విధానమితి, నైష దోషః; భావినీ సంజ్ఞా విజ్ఞాయతే సూత్రశాటకవత్ । తద్యథా-కశ్చిత్కఞ్చిత్ తన్తువాయమాహ-అస్య సూత్రస్య శాటకం వయేతి । స పశ్యతి-యది శాటకో న వాతవ్యః; అథ వాతవ్యో న శాటకః; శాటకో వాతవ్యశ్చేతి విప్రతిషిద్ధమ్; స మన్యే వాతవ్యో యస్మిన్నుతే శాటక ఇత్యేతద్భవతీతి । తద్వదిహాపి తౌ భూతే కాలే భవతః, యయోర్విహితయోర్నిష్ఠేత్యేషా సంజ్ఞా భవిష్యతీతి ।।

సర్వాదీని సర్వనామాని ।। 1.1.27 ।।

ద్వన్ద్వతత్పురుషయోరుత్తరపదలిఙ్గత్వేన నపుంసకత్వాయోగాద్ బహువచనాసంభవాచ్చ సర్వాదీనీతి బహువ్రీహిరిత్యాహ-సర్వశబ్ద ఇత్యాది । ఆదిర్యేషామితి ।

యద్యేవం బహువ్రీహేరన్యపదార్థప్రధానత్వాత్సర్వశబ్దోపలక్షితానాం విశ్వాదీనామేవ సంజ్ఞా స్యాద్, నోపలక్షణస్య సర్వశబ్దస్య । యథా చిత్రగురానీయతామిత్యుక్తే అస్య తా గావః స ఏవానీయతే, న చిత్రా గావ ఇత్యాశఙ్క్యాహ-తానీమాన్నతి । అత్ర 'తాని' ఇత్యేవ సిద్ధే ఇమానీతి ప్రత్యక్షవిషయేణేదంశబ్దేన గణపఠితేషు సర్వశబ్దస్యాన్తర్భావం సూచయన్ తద్గుణసంవిజ్ఞానం బహువ్రీహిం దర్శయతి । తస్య = అన్యపదార్థస్య, గుణః=వర్తిపదార్థః, సోఽపి కార్యీ సంవిజ్ఞాయతే యస్మిన్ బహువ్రీహౌ స తద్గుణసంవిజ్ఞానః । మత్వర్థే హి బహువ్రీహిః । భూమాదిషు చ మతుబ్ విధీయతే । తద్యత్ర స్వస్వామిభావాదిసమ్బన్ధః ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, న తత్రోపసర్జనస్య కార్యయోగః । యథా-గోమన్తమానయేతి, సంభవతి హ్యారణ్యావస్థితాభిరపి గోభిః స్వస్వామిభావః । యత్ర తు సంయోగసమవాయయో రన్యతరత్ ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, తత్ర స్వభావాదేవోపసర్జనస్యాపి కార్యయోగః, యథా-దణ్డినమానయ, విషాణినమానయేతి , నో ఖలు గృహావస్థితేన దణ్డేన దణ్డసంయుక్తః పురుషో భవతి । ఏవం బహువ్రీహావపి-చిత్రగుః, శుక్లవాసా ఇతి । ఇహాప్యాదిశబ్దోఽవయవవచన ఉద్భూతావయవభేదః సముదాయః సమాసార్థః, తత్ర సముదాయస్య యుగపల్లక్ష్యే ప్రయోగాభావత్తదన్తర్భూతానాం సంజ్ఞా భవన్తీ విశ్వాదీనామివ సర్వశబ్దస్యాపి భవిష్యతి । అత్ర చ లిఙ్గమ్-'అదః సర్వేషామ్' ఇతి నిర్దేశః, 'ఆమి సర్వనామ్నః సుట్' । సర్వే ఇతి--'జసః శీః । పూర్వయోస్తూపన్యాసో జసన్తతామస్య దర్శయితుమ్ । సర్వస్మై ఇత్యాది--'సర్వనామ్నః స్మై' 'ఙసిఙ్యోః స్మాత్స్మినౌ' ।

ఉభశబ్దో ద్వివచనవిషయే ఏవ ప్రయుజ్యతే, అసతి ద్వివచనే నైవ ప్రయుజ్యతే, న హి భవతి ఉభౌ పుత్రావస్య ఉభపుత్ర ఇతి ఉభయశబ్దోఽత్ర తత్స్థానే భవతి ఉభయపుత్ర ఇత్యాది । న చ ద్వివచనే కిఞ్చిత్సర్వనామకార్యమస్తి; స్మైప్రభృతీనామేకవచనబహువచనవిషయత్వాత్, కాకచోశ్చ నాస్తి విశేష ఇతి తస్యేహ పాఠే ప్రయోజనమాహ-ఉభశబ్దస్యేత్యాది । ఉభాభ్యాం హేతుభ్యామ్,ఉభయోర్హేత్వోరితి తృతీయాషష్ఠ్యౌ భవతః । ఉభయేషామ్, ఉభయస్మిన్నితి । ఉభావవయవావస్యేతి వృత్త్యాద్యమాన ఉభయశబ్దో యదా తిరోహితావయవభేదం సముదాయమాచష్టే తదైకవచనం భవతి-ఉభయో మణిరితి । యదా తు వర్గద్వయారబ్ధే సముదాయిని వర్తమానో వర్గ్యభేదానుగతం సముదాయమాచష్టే తదా బహువచనమ్-ఉభయే దేవమనుష్యా ఇతి ।

డతర-డతమేతి । సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణేఽపి తదన్తయోర్గ్రహణమ్; కేవలయోః ప్రయోజనాభావాత్ ।

వక్ష్యమాణేనేతి । 'ప్రథమచరమ్' ఇత్యాదినా । సర్వశబ్దపర్యాయస్యేతి । అస్తి చ సర్వశబ్దపర్యాసః సమశబ్దః 'నభన్తామన్యకే సమే';'మా నో వృకాయ వృక్యే సమస్మై';'ఉరుష్యాణోఽఘాయతః సమస్మాత్', 'ఉతో సమస్మిన్నాశిశీ హి నో వసో,' 'మా నః సమస్య దూఢ్యః' ఇతి యథా । ఏతచ్చ 'సర్వేషాం నామాని' ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞాకరణాల్లభ్యతే । స ఏవ హి సమశబ్దః సర్వేషాం నామ భవతి యః సర్వశబ్దపర్యాయః । యద్యన్వర్థసంజ్ఞా, 'పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామ్' ఇతి ణత్వం కస్మాన్న భవతి ? అస్మాదేవ నిపాతనాత్ । యది 'సర్వాదోతి సర్వనామాని',తర్హీహాపి ప్రాప్నోతి-సర్వో నామ కశ్చిత్ తస్మై సర్వాయ దేహీతి, ఇహ చాతిక్రాన్తః సర్వస్మై అతిసర్వాయ దేహీతి; తస్మాత్సంజ్ఞానాముపసర్జనానాం చ సర్వాదీనాం సంజ్ఞాప్రతిషేధో వక్తవ్యః । న కేవలం సంజ్ఞాయాః, పాఠోఽపి తేషాం గణే నాస్తీతి వక్తవ్యమ్; సంజ్ఞామాత్రప్రతిషేధే హి సర్వనామప్రయుక్తమేవ కార్యం తేషాం న స్యాత్ । పాఠాశ్రయం తు స్యాదేవ--'త్యదాదీనామః' తన్నామకః కశ్చిత్,తత్సౌ,తదౌ, తదః; అతిక్రాన్తస్తమతితత్, అతితదౌ, అతితదః; 'అదడ్డతరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః', కతరమతిక్రాన్తం బ్రాహ్మణకులమతికతరమితి । సంజ్ఞాప్రతిషేధస్తావన్న వక్తవ్యః ।

అభివ్యక్తపదార్థా యే స్వతన్త్రా లోకవిశ్రుతాః ।

శాస్త్రార్థస్తేషు కర్త్తవ్యః శబ్దేషు న తదుక్తిషు ॥

తత్ర యథా బాహుర్నామ కశ్చిత్తస్యాపత్యం బాహవః, 'బాహ్వాదిభ్యశ్చ' ఇతీఞ్ న భవతి సంజ్ఞా, శ్వశురస్యాపత్యమ్ 'రాజశ్వశురాద్యత్' న భవతి, ధాన్యమాతుః స్వసా, 'మాతుపితృభ్యాం స్వాసా' ఇతి షత్వం న భవతి; ఏవమిహాపి సంజ్ఞాభూతానాం సర్వాదీనాం సంజ్ఞా, తన్నిబన్ధనం చ కార్యమ్, అన్తర్గణకార్యం చ న భవిష్యతి ।

యద్వా-'వ్యవస్థాయామ్' ఇత్యత్ర 'అసంజ్ఞాయామ్' ఇతి విభజ్యతే, తేన చ గణపాఠో విశేష్యతే-యాన్యేతాన్యనుక్రాన్తాని సర్వాదీని తాన్యసంజ్ఞాయాం ద్రష్టవ్యానీతి । ఉపసంర్జనప్రతిషేధోఽపి న కర్త్తవ్యః, సర్వాదీనాం సంజ్ఞా విధీయతే, తత్ర కః ప్రసఙ్గో యత్ సర్వాద్యన్తస్య స్యాత్ ? సర్వశబ్దస్య తు సత్యామపి సంజ్ఞాయామఙ్గస్యాసర్వనామత్వాత్ స్మాయాద్యప్రసఙ్గః । యద్యేవమ్, పరమసర్వస్మై ఇత్యాదావపి న స్యాద్; యతో యదఙ్గం న తత్సర్వనామ, యచ్చ సర్వనామ న తదఙ్గమితి । మా భూదఙ్గం సర్వనామ, తఅవయవస్యైవ తు స్రవనామత్వే 'అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ' ఇతి సముదాయస్య చ కార్యం భవిష్యతి; యథా--అస్థ్యాదీనామనఙ్ పరమాస్థ్నేతి । న

చైవమత్యస్త్వేత్యాదివదతిసర్వాయేత్యాదావుపసర్జనేఽపి ప్రసఙ్గోఽర్థద్వారకస్య సమ్బన్ధస్యాశ్రయణాత్సర్వనామార్థగతమేకత్వాదికం యా విమక్తిరాహేతి; యథా-'అష్టాభ్య ఔశ్' 'షడ్భ్యో లుక్' ఇతి పరమాష్టౌ పరమపఞ్చేత్యాదౌ భవతి, ప్రియాష్టానః ప్రియపఞ్చాన ఇత్యాదౌ న భవతి; తద్వదత్రాపి । 'త్యదాదీనామః' ఇత్యాద్యన్తర్గణకార్యమప్యేవమేవ ద్రష్టవ్యమ్ । యత్తు రూపాశ్రయం కార్యమ్ 'యుష్మదస్మదోరనాదేశే' ఇతి, న పాఠాశ్రయమ్, నాపి సంజ్ఞాశ్రయం తదస్త్యాద్యనజ్వదుపసర్జనేఽపి భవతి । యత్తూపసర్జనదశాయాః ప్రాగేవ ప్రాప్తం తదపి భవతి అతిక్రాన్తో భవకన్తమతిభవకానితి, తస్మాన్నార్థస్తదన్తస్య సంజ్ఞయా, ఉచ్యతే; అవ్యయసర్వనామ్నామిత్యకచ్ పరమభవకానితి తదన్తాన్న స్యాత్ । 'పఞ్చమ్యాస్తసిల్' పరమసర్వతః, 'సప్తమ్యాస్త్రల్' పరమసర్వత్ర,'ఆ సర్వనామ్నః' 'విష్వగ్దేవయోశ్చ టేరద్ర్యఞ్చతౌ వప్రత్యయే' పరమతద్ర్యజ్ పరమయద్ర్యజీత్యాదౌ న స్యాదితి తదన్తస్య సంజ్ఞేషితవ్యా । కథం పునరిష్యమణాపి లభ్యతే ? జ్ఞాపకాదితి వక్ష్యామః । తత్తదన్తస్య చ భవన్తీ పరమసర్వాదివద్ అతిసర్వాదేరపి స్యాదితి ఉపసర్జనప్రతిషేధోఽపి వక్తవ్యః ? న వక్తవ్యః, అన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానాదేవ సిద్ధమ్ । వృత్తౌ హి ప్రధానార్థసంసర్గాదుపసర్జనాని న సర్వార్థాని, యథాసమ్భవం చ సార్వార్థ్యామితి ప్రత్యక్షపరోక్షతాదివిషేషవాచిత్వేఽపి తదిదమాదీనాం భవత్యేవ । అన్వర్థత్వాదేవ చ సంజ్ఞాభూతానామపి సంజ్ఞాభావః । ఏవం తావత్సంజ్ఞానిబన్ధనం స్మాయాద్యుపసర్జనానాం నిబారితమ్ । త్యదాద్యన్తర్గణకార్యం తు స్యాదేవ; పాఠస్య స్థితత్వాత్ । ఏవం తర్హి తన్త్రావృత్త్యేకశేషాణామన్యతమాశ్రయణాద్ ద్వితీయోఽపి సర్వనామశబ్ద ఉపాత్తః, తేన పాఠో విశేష్యతే-యాని సర్వేషాం నామాని తాని సర్వాదీనీతి, తేన సర్వాదిపాఠోపజీవనేన ప్రవర్తమానమన్తర్గణకార్యమపి వ్యవస్థాస్యతే । యద్వా-సంజ్ఞాయా అన్వర్థత్వాత్తత్తత్సంబన్ధయోగ్యానాం సర్వార్థానాం తావత్పాఠోఽవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యః । తతశ్చ ప్రకారాన్తరజుషాం పాఠే ప్రమాణాభావాదేవ సిద్ధః పాఠాత్పర్యుదాసః ।।

విభాషా దిక్సమాసే బహువ్రీహౌ ।। 1.1.28 ।।

అత్ర సమాసావయవానాం సర్వాదీనాం సంజ్ఞా వికల్ప్యత ఇత వృత్తౌ లక్ష్యతే, యథాహ-దిగుపదిష్ట ఇత్యాది । దిశాముపదిష్ట ఉక్తే 'దిఙ్నామాన్యతరాలే' ఇత్యస్మిన్సమాసేఽవయవత్వేన వర్తమానానీత్యర్థః । న చావయవానాం సంజ్ఞావికల్పే కిఞ్చిత్ప్రయోజనమస్తి, స్మాయాదికం తావదఙ్గాశ్రయమ్, కాకచోశ్చ నాస్తి విశేషః, దిగ్వాచినామకారాన్తత్వాత్ । 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే' ఇతి పూర్వపదస్య పుంవద్భావోషఽపి న ప్రయోజనమ్, తత్ర హి మాత్రగ్రహణం క్వచిత్సర్వనామత్వేన దృష్టానాం సంప్రత్యసర్వనామత్వేఽపి యథా స్యాత్, తథా చ దక్షిణపూర్వాయా ఇతి సంజ్ఞాభావపక్షేఽపి భవతి । స్యాదేతత్--అవయవానామేవ సంజ్ఞా, కార్యం తు 'అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య

చ' ఇతి I ఏవమపి దక్షిణపూర్వతః, దక్షిణపూర్వత్రత్యత్ర తసిలాదయో న స్యుః; తస్మాత్సర్వాద్యన్తే బహువ్రీహౌ సంజ్ఞా వికల్ప్యతే I 'సర్వాదీని' ఇత్యయం తు వృత్తిగ్రన్థః 'సర్వాద్యన్తే ప్రవర్తమానా సంజ్ఞా సర్వాదీన్యపి గోచరయతి' ఇత్యేవంపరో వ్యాఖ్యేయః I యద్వా--అవయవానాం సంజ్ఞావిధానేన తదన్తస్యాపి సిద్ధ్యతి, తదన్తవిధేరభ్యుపగమాదితి I

సమాసగ్రహణం కిమితి I న బహువ్రీహిః సమాసత్వం వ్యభిచరతీతి ప్రశ్నః I దక్షిణదక్షిణస్మై ఇతి I 'ఏకం బహువ్రీహివత్' ఇత్యనువృత్తౌ 'ఆబాధే చ' ఇతి దక్షిణశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్ 'న బహువ్రీహౌ' ఇత్యయమపి నిషేధో న భవతి, తత్రాపి సమాసాధికారాత్ I దక్షిణోత్తరపూర్వాకణామితి I అసతి బహువ్రీహిగ్రహణే యథా 'న బహువ్రీహౌ' ఇతి ప్రతిషేధం బాధతే, ఏవం 'ద్వన్ద్వే చ' ఇత్యేతమపి బాధేత I అథ క్రియమాణఽపి బహువ్రీహిగ్రహణే యా పూర్వా సోత్తరా యస్యోన్ముగ్ధస్య తస్మై పూర్వోత్తరాయ దేహీత్యత్ర కస్మాన్న భవతి ? ప్రతిపదోక్తో యో దిక్సమాసః-'దిఙ్నామాన్యన్తరాలే' ఇతి, తస్య గ్రహణమ్ I యద్యేవమ్, తత ఏవ హేతోర్ద్వన్ద్వే న భవిష్యతి ? సత్యమ్; ఉత్తరార్థమవశ్యం కర్త్వ్యం బహువ్రీహిగ్రహణమిహాపి విస్పష్టార్థం భవిష్యతీతి మన్యతే II

న బహువ్రీహౌ II 1.1.29 II

అత్ర వృత్తౌ ద్విధా సూత్రార్థో లక్ష్యతే--బహువ్రీహావితి నిషేధాధికరణమ్-బహువ్రీహి సంజ్ఞా న భవతి, బహువ్రీహ్యాధారా సంజ్ఞా న భవతీతి; బహువ్రీహేః సంజ్ఞా న భవతీతి I సర్వాద్యధికరణం వా--బహువ్రీహౌ యాని సర్వాదీని తాని సర్వనామసంజ్ఞాని న భవన్తీతి I తత్ర సర్వనామసంజ్ఞాయామ్ ఇత్యాదినాఽఽద్యం పక్షం ద్వితీయం సూత్రార్థం దర్శయతి I కథం పునర్జ్ఞాయతేఽభ్యుపగతస్తదన్తవిధిరితి ? అత ఏవ నిషేధాత్ I ద్వితీయం సూత్రార్థం దర్శయతి--బహువ్రీహావిత్యాది I ప్రథమస్యోదాహరణమాహ--ప్రియవిశ్వాయేతి I 'సర్వనామసంఖ్యయోరుపసంఖ్యానమ్' ఇతి సర్వనామ్నః పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే 'వా ప్రియయస్య' ఇతి ప్రియశబ్దస్య పూర్వనిపాతః I ద్వ్యన్యాయేతి I 'సర్వనామసంఖ్యయోః' ఇతి ద్వ్యన్యయోః పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే పరత్వాత్ సఙ్ఖ్యాయాః పూర్వనిపాతః I ద్వితీయస్యోదహరణమాహ--ఇహ చేతి I అత్ర చ ప్రతిషేధోఽయమారభ్యత ఇత్యనుషఙ్గః; అత్రాసతి నిషేధేఽకచి సతి త్వకత్పితృకో మకత్పితృక ఇతి ప్రాప్నోతి, సతి తు 'ప్రాగివాత్కః' ఇతి కే సతి 'ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ' ఇతి త్వమాదేశయోస్త్వత్కపితృకో మత్కపితృక ఇతి సిద్ధ్యతి 'నద్యృతశ్చ' ఇతి సమాసాన్తే కపి I నను చ బహువ్రీహావయం నిషేధః, ఇహ చ ప్రాగేవ; తతస్త్వకం పితాఽస్య అహకం పితాఽస్యేతి వాక్యావస్థాయామేవాకచ్ ప్రాప్నోతి ? ఏవం తర్హి ప్రతిషేధసామర్థ్యాత్ యద్వాక్యోపమర్దేన బహువ్రీహిర్భవతి తస్యామేవావస్థాయాం నిషేధో

భవిష్యతి । అత్ర చ ప్రథమః సూత్రార్థస్తదన్తవిజ్ఞాపనాయైవోపన్యస్తః, న తు ప్రియవిశ్వాయేత్యాదౌ సముదాయస్య సంజ్ఞాప్రసఙ్గః; అసర్వార్థత్వాత్, యథా అతిసర్వాయేత్యాదౌ ।

బహువ్రీహావితి వర్తమానే పునర్బహువ్రీహిగ్రహణం కిమర్థమిత్యాహ--బహువ్రీహావిత్యాది వస్త్రాన్తరవసనాన్తరా ఇతి । వసనమన్తరం యేషామితి బహువ్రీహౌ ద్వన్ద్వః । అత్రాసతి బహువ్రీహిగ్రహణే వర్తమానద్వన్ద్వాశ్రయో నిషేధః స్యాత్, తతశ్చ జసి విభాషా స్యాత్ । పునర్బహువ్రీహిగ్రహకణాత్తు యదన్తో ద్వన్ద్వః, సోఽన్తరశబ్దో బహువ్రీహేః పూర్వమత్రాసీద్ ఇతి బహువ్రీహ్యాశ్రయో నిత్య ఏవ నిషేధో భవతి । ఇదం తు 'తదన్తస్య సంజ్ఞానిషేధ' ఇతి ప్రథమపక్షానురోధేన ప్రత్యుదాహరణమ్ । న త్వత్ర ప్రసఙ్గః; అసర్వార్థత్వాత్ । వసన్త్యస్మిన్నితి వసనం గృహమ్, తేన 'విరూపాణామపి సమానార్థానామ్' ఇత్యేకశేషాభావః ।।

తృతీయాసమాసే ।। 1.1.30 ।।

సమాసే ఇతి, వర్త్తమానే ఇత్యాది । ముఖ్యస్యైవ గ్రహణే ప్రాప్తే గౌణస్యాపి గ్రహణార్థం పునః సమాసగ్రహణమిత్యర్థః । న చ తృతీయాసమాసమాత్రార్థే వాక్యే ప్రసఙ్గ ఇత్యాహ-- పూర్వసదృశేత్యాది । ఏతచ్చ లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయా లభ్యతే । త్వయకా, మయకేతి । 'యుష్మదస్మదోస్తృతీయైకవచనే';'త్వమావేకవచనే', 'యోఽచి' సుబన్తయోః ప్రాక్ టేరకచ్ ।।

ద్వన్ద్వే చ ।। 1.1.31 ।।

అయం సముదాయస్యైవ నిషేధో నావయవానామ్, కుతః ? త్యాదాదీనాం తావత్ 'త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్' ఇతి ఏకశేషేణ భావ్యమ్, ప్రాక్ చ త్యాదాదిభ్యోఽకారాన్తాః,తత్ర న కాకచోర్విశేషః; 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః' త్విష్యత ఏవ-దక్షిణోత్తరపూర్వాణామితి, సోఽయం ప్రతిషేధో జ్ఞాపయతి-'అస్తి సర్వనామసంజ్ఞాయాం తదన్తవిధిః' ఇతి ।।

విభాషా జసి ।। 1.1.32 ।।

జసః కార్య ప్రతి విభాషేతి । తత్ కథమ్ ? వ్యవస్థితవిభాషేయమ్ । యద్వా, జసీతి కార్యాపేక్షయాధికరణసప్తమీ--జసాధారం యత్కార్యం శీభావాఖ్యం తత్ర కర్తవ్య ఇతి । అన్యే త్వాహుః- జస ఈ జసీ శబ్దరూపాపేక్షయా నపుంసకహ్రస్వత్వే సప్తమ్యా లుకా నిర్దేశః-జస ఈకారే కర్తవ్య ఇతి । కిం పునః కారకణమేవం వ్యాఖ్యాయతే ? తత్రాహ--అకజ్జీతి । హి శబ్దో యస్మాదర్థే । యద్యవిశేషేణ వికల్పః స్యాత్, కతర కతమ అస్ ఇతి స్థితే కుత్సాద్యర్థవివక్షాయాం యస్యామవస్థాయామకజ్విధిం ప్రతి సంజ్ఞా స్యాత్, తతశ్చ తన్మధ్యపతితత్వాత్తద్గ్రహణే శీభావః స్యాత్; కే తు సతి న భవతి ॥

ప్రథమచరమతయాల్పార్ధకతిపయనేమాశ్చ ॥ 1.1.33 ॥

ఉభయశబ్దస్యేత్యాది । ఉభావవయవావస్య 'ఉభాదుదాత్తో నిత్యమ్' ఇతి తయపోఽయజాదేశః । స్థానివద్భావాద్భవత్యయం తయబన్తః, తథాపి గణే పాఠాద్ నిత్యైవ సంజ్ఞా భవతి । నను గణే పాఠస్యోభయస్మిన్నుభయేషామిత్యాదిరవకాశః, ఇహ తయగ్రహణస్య ద్వితయే ద్వితయా ఇతి, ఉభయశబ్దాజ్జస్యుభయప్రసఙ్గే పరత్వాదియమేవ విభాషా ప్రాప్నోతి, నైష దోషః; అన్తరఙ్గా నిత్యా సంజ్ఞా విభక్త్యనపేక్షత్వాదితి సైవ ప్రవర్తతే ।

కాకచోర్యథాయోగం వృత్తిరితి । నేమశబ్దేఽకచో వృత్తిః, అన్యేషు కస్యేత్యేష యథాయోగార్థః । కః పనర్దోషో నేమశబ్దే, యది జసః కార్యం ప్రతి న స్యాత్, పక్షే కోఽపి స్యాత్ ? అస్తు; నేమకే, నేమకాః'-నిత్యేఽప్యకచి తస్య తద్గ్రహణేన గ్రహణాదస్మిన్ వికల్పే సతి ఏతద్రూపద్వయం భవత్యేవ, సత్యమ్; ప్రథమాదిషు పక్షేఽకజ్న భవతీత్యేవమ్పరో గ్రన్థః ॥

పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయామ్ ॥ 1.1.34 ॥

అసంజ్ఞాయామితి । సంజ్ఞాయామసత్యామ్, పూర్వాదయశ్చేత్సంజ్ఞారూపా న భవన్తీత్యర్థః । వ్యవస్థా = నియమః, స చాత్రార్థాదవధ్యపేక్ష ఇత్యాహ-స్వామిధేయాపేక్ష ఇత్యాది । పూర్వాదీనాం శబ్దానాం స్వాభిధేయో దిగ్దేశకాలస్వభావోఽర్థస్తమపేక్షతే, తేన వాపేక్ష్యతే యః స స్వాభిధేయాపేక్షః । అవధిః = మర్యాదా; పూర్వదేశస్య యత్పూర్వత్వం తత్పరదేశమపేక్ష్య భవతి, పరస్యాపి యత్పరత్వం తత్పూర్వదేశమ్ । ఏవం దిక్కాలయోరపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

తస్మాత్పూర్వాదిశబ్దవాచ్యోఽర్థోఽవశ్యమవధిం కఞ్చిదపేక్ష్య భవతి । తత్ర యోఽయమపేక్షాయా నియమః సా వ్యవస్థేతి తావద్వివక్షితమ్ । తస్యాం గమ్యమానాయాం పూర్వాదిశబ్దానాం స్వాభిధేయ ఏవ వర్త్మానానామియం సంజ్ఞా భవతి, న తు వాచ్యాయామ్ ।

ప్రవీణా ఇత్యర్థ ఇతి । అనేన వ్యవస్థాభావమాహ । న హి ప్రవీణశబ్ద సాపేక్షమర్థమాచష్టే । సత్యామేవ వ్యవస్థాయామిత్యనేనాన్వర్థతాం దర్శయతి । సుమేరుమవధిమపేక్ష్య కురుషూత్తరశబ్దో వర్తతే, అత్ర జసః కార్యం ప్రతీతి నోక్తమ్; విశేషాభావాత్ ।।

స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్ ।। 1.1.35 ।।

అజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామిత్యస్యార్థమాహ-న చేదిత్యాది । యత్ర శబ్దాన్తరనిరపేక్షః స్వశబ్దో జ్ఞాతిధనే స్వరూపేణాచష్టే తత్రాసౌ సంజ్ఞారూపేణ ప్రవర్తతే । ఆత్మీయా ఇత్యర్థ ఇతి । పుత్రాణాం గవాం సత్యపి జ్ఞాతిధనత్వే న తేనాకారేణ తత్ర వర్తతే, కిన్త్వాత్మీయాకారేణేత్యర్థః । ఆఖ్యాగ్రహణే త్వసతి జ్ఞాతిధనయోః పర్యవసానాదత్రాపి ప్రాప్నోతి ।

ధూమాయన్త ఇత్యాది । యథోల్ముకాన్యశ్లిష్టాని అసంహతాని ధూమాయన్తే, సంహతాని ప్రజ్వలన్తి; తద్వత్ జ్ఞాతయోఽపీత్యర్థః । స్వా జ్ఞాతయ ఇతి । స్వశబ్దస్యానేకార్థస్య వ్యక్తీకరణాయ పర్యాయస్యాపి జ్ఞాతిశబ్దస్య ప్రయోగః, స ఏవ తు న ప్రయుక్తః; నిరఙ్కుశాః కవివాచ ఇతి ।।

అన్తరం బహిర్యోగోపసంవ్యానయోః ।। 1.1.36 ।।

బహిరిత్యనావృతో దేశ ఉచ్యతే । బహిరిత్యనేన యోగో బహిర్యోగ ఇతీతిశబ్దాధ్యాహారేణ విగృహ్య సమాసః । స చానావృతస్య బాహ్యస్య వస్తునో భవతి । ఉపసంవీయతే విధీయతే వాసోఽన్తరేణేత్యుపసంవ్యానమ్, కర్మణి ల్యుట్ । నగరబాహ్య ఇతి । బహిర్యోగం దర్శయతి । పరిధానీయమన్తర్వాసః, ప్రావరణీయం బహిర్వాసః । అన్తరే తాపస ఇతి । అత్ర సంజ్ఞాభావాద్ జేః స్మిన్న భవతి । 'జసి' ఇతి వర్తమానే కథం సప్తమ్యన్తం ప్రత్యుదాహరణే దీయత ఇత్యత ఆహ--గణసూత్రస్య చేత్యాద । గణసూత్రమప్యేవమేవ పఠ్యతే । కస్మాత్పునరప్రస్తుతస్య గణసూత్రస్య ప్రత్యుదాహరణం దీయతే, న సూత్రస్య ? 'అపురీతి వక్తవ్యమ్' ఇతి వక్ష్యతి, తద్ గణసూత్రవిషయం యథా స్యాదితి; తస్యాయం ప్రస్తావః । సూత్రస్యాప్యనయా దిశా

ప్రత్యుదాహరణం గమ్యత ఇతి న పృథగ్దర్శితమ్ I అన్తరాయామితి I ప్రాకారాద్వహిర్వర్తిన్యామిత్యర్థః I యద్యపి గణసూత్రేఽన్తరశబ్దః పఠ్యతే, తథాపి తస్యైవ సర్వనామత్వాత్ టాపా సహైకాదేశోఽపి తద్గ్రహణేన గృహ్యేత తఇతి స్యాత్ ప్రసఙ్గః I లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా వా టాబన్తస్యైవ సంజ్ఞాప్రసఙ్గే వచనమ్ I విభాషాప్రకరణ ఇత్యాది I యథాయమర్థః సిద్ధ్యతి, తథా 'విభాషా ద్వితీయాతృతీయాభ్యామ్' ఇత్యత్ర వక్ష్యామః II

స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్ II 1.1.37 II

తసిలాదిరితి I 'పఞ్చమ్యాస్తసిల్' ఇత్యారభ్య 'ఏధాచ్చ' ఇత్యేతదన్తః I శస్తసీ -- 'బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్', ప్రతియోగే 'పఞ్చమ్యాస్తసిః' I సంఖ్యాయాః 'క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్','ద్విత్రిచతుర్భ్యః సుచ్' I ఆస్థాలావితి I 'ఇణ ఆసిః' అయాః,'ప్రత్నపూర్వ'-త్వం ప్రత్నథాః I చ్వ్యర్థాః-'సంపద్యకర్తరి చ్విః''విభాషాసాతిః కార్త్స్న్యే','దేయే త్రా చ', అము చచ్ఛన్దసి','కిమేత్తిఙవ్యయఘాదాము' I నిపాతా వక్ష్యన్త ఇతి I అథ కిమర్థం స్వరాదీనాం పృథగ్గ్రహణం క్రియతే, తే చాదిష్వేవ పఠ్యేరమ్ ? న; చాదీనామసత్త్వవచనానాం నిపాతసంజ్ఞా, స్వరాదీనాం పునః సత్త్వవచనానామసత్త్వవచనానాం చావ్యయసంజ్ఞా-స్వస్తి వాచయతి, స్వః ప్రశ్యేతి I క్రియాసమ్బన్ధేఽనేకశక్తిదర్శనాత్ సత్త్వవాచిత్వమ్ I అథ 'ప్రాగ్రీశ్వరాన్నిపాతాః స్వరాదీని చాదయోఽసత్త్వే' ఇత్యేవం సూత్రన్యాసః క్రియేత, కః పునరత్ర విశేషస్తత్ర వా స్వరాదిగ్రహణం క్రియేత ? అత్ర వా ? కిం చ 'నిపాత ఏకాజనాఙ్' ఇతి ప్రగృహ్యసంజ్ఞా స్వరాదీనామప్యేకాచాం ప్రసజ్యేత-'కిమోఽత్','దక్షిణాదాచ్', 'ఏకాచ్చ తద్ధితః'; కేన్ప్రభృతయస్తు కృత ఏకాచస్సన్తి I అథ 'చాదిరేకాజనాఙ్' ఇతి క్రియతే తదా చాదీనామసత్త్వవచనత్వం విశేషణం న లభ్యతే ? నైష దోషః; 'చాదయోఽసత్త్వే' ఇత్యత్రాసత్త్వాగ్రహణం చాదీనాం పాఠవిశేషణమ్, యథా-'తిఙో గోత్రాదీని' ఇత్యత్ర కుత్సనాభీక్ష్ణ్యగ్రహణం గోత్రాదీనామ్, తేన యత్ర యత్ర చాదిగ్రహణం తత్ర సర్వత్ర విశిష్టనామేవ గ్రహణమ్, తత్రాయమప్యర్థః--'ఉభే సంజ్ఞే న కర్త్తవంయే భవతః-అవ్యయమ్, నిపాతః' ఇతి I కథమ్ ? 'ప్రాగ్రీశ్వరాన్నిపాతాః' ఇతి వా 'అవ్యయాని' ఇతి వా సూత్రం కర్త్తవ్యమ్, తతః స్వరాదీని 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః' యావద్ 'అవ్యయీభావశ్చ' ఇతి, తతః 'చాదయోఽసత్త్వే' ఇత్యారభ్య యావద్ 'అధిరీశ్వరే', విభాషా కృఞి' ఇతి; తత్ర యస్మిన్ ప్రదేశే నిపాతగ్రహణం తత్ర చాదిగ్రహణమస్తు, అవ్యయప్రదేశేష్వవ్యయగ్రహణం నిపాతగ్రహణం చేతి, తత్తు తథా న కృతమిత్యేవ I

అవ్యయమిత్యన్వర్థసంజ్ఞేతి I సదృశమ్ ఇత్యాది I శ్రుతిశ్చేయమాథర్వణీ ప్రణవవిద్యాయాం త్రిషు లిఙ్గేషు స్త్రీపున్నపుంసకేషు సదృశమ్,

లిఙ్గవిశేషప్రతిపాదనేఽసామర్థ్యాత్ I విభక్తిష్వితి I కారకేషు వచనేష్వితి I ఏకత్వాదిసంఖ్యాసు, అవ్యయీభావస్య శక్తిర్లిఙ్గవిశేషయోగేఽపి వచనాదవ్యయత్వమ్'యస్మాన్న వ్యేతి నానా న గచ్ఛతి యత్త్వధర్మాన్న గృహ్ణాతీత్యర్థస్తత్తస్మాదవ్యయమ్' ఇతి I యచ్ఛబ్దరూపం న వ్యేతి తదవ్యయమితి వా I కిం పునః ప్రయోజనమన్వర్థసంజ్ఞాకరణే ? ఉపసర్జ్జనప్రతిషేధః-అత్యుచ్చైసౌ, అత్యుచ్చైస ఇతి I అతిక్రాన్తప్రధానస్యాత్ర సత్త్వధర్మపరిగ్రహాత్ ఉచ్చైఃశబ్దః పఠ్యతే, కః ప్రసఙ్గస్తదన్తస్య ? ఏతజ్ జ్ఞాపయత్యాచార్యః--'అస్త్యవ్యయసంజ్ఞాయాం తదన్తవిధిః' ఇతి I తేన పరమస్వః, పరమోచ్చైరితి స్వరాదిప్రాధాన్యే తదన్తస్యాపి భవతి I కుశబ్దః స్వరాదిషు పఠితవ్యోఽవ్యయసంజ్ఞార్థః II

తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః II 1.1.38 II

ఇహ యద్యపి సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధిప్రతిషేధస్తథాపి కేవలస్య తద్ధితస్య సంజ్ఞాయాః ప్రయోజనాభావాత్ తదన్తవిధిర్విజ్ఞాయత ఇత్యాహ-తద్ధితాన్తః శబ్ద ఇతి I అకచ్ తావత్ప్రాతిపదికస్య సుబన్తస్య వా విధీయతే I 'అవ్యయాదాప్సుపః' ఇత్యత్రాప్యవ్యయాద్విహితస్య సుపో లుక్, న తు పరస్య; అత్యుచ్చైసావిత్యాదావపి ప్రసఙ్గాత్ I 'తత్పురుషే తుల్యార్థ';'నావ్యయదిక్చబ్ద';'ఖిత్యనవ్యయస్య' ఇత్యత్రాపి పూర్వపదస్యావ్యయస్య గ్రహణమ్ I సర్వా విభక్తిర్యస్య సమ్బన్ధినీ న భవతి సోఽసర్వవిభక్తిః I

కిం పునరిదం తద్ధితస్య వశేషణమ్ ? ఆహోస్విత్తదాన్తస్య ? కథఞ్చేదం తద్ధితస్య విశేషణమ్, కథం వా తదన్తస్య ? యది సర్వా విభక్తిర్యస్య సమ్బన్ధినీ న భవతి--కారణత్వేన యస్యోత్పత్తౌ సర్వా విభక్తిః కారణం న భవతి, యథా 'పఞ్చమ్యాస్తసిల్' ఇత్యాదావితి కార్యమన్యపదార్థః, తదా తద్ధితస్య విశేషణం భవతి--తద్ధితస్యైవ హ్యుత్పత్తిర్న తదన్తస్య I ఏవంవిశిష్టేన తద్ధితేన తదన్తవిధౌ-తాదృశతద్ధితాన్తోఽవ్యయమిత్యర్థో భవతి I అథ తు సర్వా విభక్తిర్యస్య కార్యత్వేన సమ్బన్ధినీ న భవతి-యస్మాత్సర్వా విభక్తిర్నోత్పద్యేత ఇతి కారణమన్యపదార్థః, తదా తదన్తసాయ విశేషణం భవతి I న హి తద్ధితమాత్రాద్విభక్త్యుత్పత్తిప్రసఙ్గః I తత్ర పూర్వస్మిన్ పక్షే వినా, నానేత్యత్ర న స్యాద్; న హి వినఞ్భ్యామిత్యత్ర ప్రతినియతా కాచిద్విభక్తిరాశ్రీయత ఇతి సర్వవిభక్త్యన్తాభ్యాం వినఞ్భ్యాం నానాఞౌ భవతః I అవ్యయేభ్యస్తు నిః సఙ్ఖ్యేభ్యః సామాన్యవిహితాః స్వాదయో విద్యన్త ఏవేతి పక్షే యేఽపి భవదాదిప్రయోగే తసిలాదయో విధీయన్త--'ఇతరాభ్యోపఽపి దృశ్యన్త' ఇతి, తేఽపి స భవాఁస్తతో భవాంస్తం భవన్తం తతో భవన్తమిత్యాదిసర్వవిభక్త్యన్తేభ్య ఉత్పద్యన్త ఇతి తత్రాపి న స్యాత్ I 'తస్యాపత్యమ్''తత్ర భవః' ఇత్యాదౌ చ షష్ఠ్యాదికైకైవ

విభక్తిర్నిమిత్తమ్, న తు సర్వేతత్యోపగవాదావతిప్రసఙ్గశ్చేతి ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ--యస్మాదిత్యాది । తత ఇత్యాదౌ 'ప్రాగ్దిశో విభక్తిః' ఇతి తసిలాదీనాం విభక్తిత్వాత్త్యదాద్యత్వమ్ ।

కథం పునరేతేఽసర్వవిభక్తయః; యావతా యత్ర చ సఙ్ఖ్యా సమ్భవతి తత్రాయముపదేశాః, అవ్యయేభ్యస్తు నిఃసఙ్ఖ్యేభ్య ఇత్యస్మిన్పక్షే 'అవ్యయాదాప్సుపః' ఇతి జ్ఞాపకాశ్రయణే చ సర్వవిభక్తయః; అథ సఙ్ఖ్యాకర్మాదయశ్చ స్వాదీనామర్థాస్తేన సహాస్యైకవాక్యతేతి పక్షః, తతోఽవిభక్తిత్వమేవాసత్త్వభూతార్థానామాపద్యేత ? ఉచ్యతే; 'ద్వ్యేకయోర్ద్వివచనైకవచనే' ఇత్యత్రైకస్మిన్నిత్యపనీయ 'ఏకవచనమ్' ఇతి పృథక్ సూత్రం కర్త్తవ్యమ్, తతః 'ద్విబహ్వోర్ద్వివచనబహువచనే' ఇతి, తతశ్చైకవచనమేకస్మిన్నపి భవిష్యతి, సఙ్ఖ్యాకర్మాద్యభావే చాప్రాప్తప్రాపణార్థత్వాదేకవచనమిత్యస్య సూత్రస్య, ద్విత్వబహుత్వయోస్తు ప్రాప్తం ద్వివచనబహువచనాభ్యాం బాధ్యతే, తతశ్చాసత్త్వవచనేభ్యోఽపి సప్తానాం విభక్తీనాం సప్తాప్యేకవచనాని భవన్తి । అవ్యయీభావాదప్యేవమేవ, తావతాపి నావ్యయీభావాత్ 'తృతీయాసప్తమ్యోః' ఇత్యస్యోపపత్తేః, తదిదముచ్యతే-'ఏకవచనముత్సర్గతః కరిష్యతే' ఇతి । ఏవం స్థితే యస్మాత్సర్వా విభక్తిర్నోత్పద్యేత ఇత్యేకవచనేన విగ్రహోఽవయవకార్త్స్న్యేవృత్తిః సర్వశబ్దో యస్య త్రికస్య విభక్తిశంజ్ఞా విహితా తన్నిరవశేషం యస్మాన్నోత్పద్యతే, కిన్తు తదేకదేశ ఏవత్యర్థస్తదాహ--యస్మాన్ సర్వా విభక్తిరితి । యది తు సర్వా విభక్తయ ఇతి బహువచనేన విగృహ్యేత తతః సర్వాన్నీన ఇతివత్ ప్రకార కార్త్స్న్యేఽపి సర్వశబ్దస్య సంభవాద్ ఏకవచనమాత్రోత్పత్తావపి సర్వా విభక్తయః, సప్తాప్యేకవచనాన్యసత్త్వవచనేభ్య ఉత్పద్యన్త ఇతి న స్యాదసర్వవిభక్తిత్వమితి భావః । ఇహ 'తేనైక దిక్''తసిశ్చ' ఇత్యేకస్మిన్నర్థే విధీయమానయోరప్యణ్తసోరణ్ ద్రవ్యప్రధానః, తసిస్తు ద్రవ్యోపసర్జనతృతీయార్థప్రధాన ఇతి తస్యాసత్త్వవచనతా ।

తద్ధిత ఇతి కిమితి । అసర్వవిభక్తిరవ్యయమిత్యేవాస్తు, మా భూత్సర్వమేయ ప్రకరణం యే హి స్వరాదయః, యే చ నిపాతాః, యే చ కృన్మేజన్తాః, యే చ క్త్వాదయః, యశ్చావ్యయీభావః, సర్వే తేఽసర్వవిభక్తయ ఇతి ప్రశ్నః । ఏకః ద్వౌ, బహవ ఇతి । ఏతేభ్యోఽపి సప్తస్వపి విభక్తిష్వేకైకమేవ వచనముత్పద్యేత ఇతి స్యాదతిప్రసఙ్గ ఇతి కర్త్తవ్యం తద్ధితగ్రహణమ్ । తస్మింశ్చ కృతే ప్రకరణమపి కర్త్తవ్యమితి భావః । విశత్యాదయస్తు కృతైకశేషా ద్వివచనబహువచనాన్తా అపి భవన్తీతి నాసర్వవిభక్తయః । ఏవం ద్వయత్రయోభయశబ్దా అయజన్తాః । ఏవమపి గోదయోరదూరభవో గ్రామః 'అదూరభవశ్చ' ఇత్యణః 'వరణాదిభ్యశ్చ' ఇతి లుపి యుక్తవద్భావాత్ సర్వాసు విభక్తిషు ద్వివచనస్యోత్పత్తేరస్త్యతిప్రసఙ్గః । స్యాదయం పర్యనుయోగః--యది తద్ధితాన్తో గోదశబ్దః,వయం తు 'లుబ్యోగాప్రఖ్యానాద్' 'యోగప్రమాణే చ తదభావే దర్శనం స్యాద' ఇత్యధీయానా నైవం పర్యనుయోజ్యాః; ఏవమపి

'సఙ్ఖ్యాయాస్సంజ్ఞాసఙ్ఘసూత్రాధ్యయనేషు' సంజ్ఞాయాం స్వార్థ ఉత్పాద్యః, పఞ్చైవ పఞ్చకాః శకునయః--అత్ర ప్రాప్నోతి, పచతిరూపం పచతికల్పమిత్యాదౌ చ ఏకవచనమేవోత్పద్యత ఇతి స్యాదేవాతిప్రసఙ్గః । తస్మాత్తద్ధితానాం పాఠ ఏవాశ్రయణీయః, తదాహ--'సిద్ధం తు పాఠాత్తసిలాదయః ప్రాక్ పాశపః, శస్ప్రభృతయః ప్రాక్ సమాసాన్తేభ్యః, మాన్తః కృత్వోర్థాః, తసివతీ నానాఞావితి' ॥

కృన్మేజన్తః ॥ 1.1.39 ॥

అత్రాపి పూర్వవత్తదన్తస్య సంజ్ఞేతి స్థితే మేజన్తగ్రహణం కదన్తస్య విశేషణమ్--'కృదన్తమ్మేజన్తమబ్యయమ్' ఇతి । కృత ఏవ వా-కృద్యో మేజన్తస్తదన్తమవ్యమితి । తత్రాద్యే పక్షే ప్రతామౌ ప్రతామః, లవమాచష్టే ఇతి ణిచి క్విపి ణిలోపే ఊఠి 'ఏత్యేధత్యూఠ్సు' ఇతి వృద్ధౌ లౌరత్రాపి ప్రాప్నోతి, భవతి హ్యేతత్ ప్రత్యయలక్షణేన కృదన్తమ్, మేజన్తం చ శ్రూయత ఇతీమం దోషం దృష్ట్వా ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ--కృద్య ఇతి । నన్వత్రాపి కారయాఞ్చకార--ఆమన్తస్య న ప్రాప్నోతి, పూర్వత్ర తు లిటః కృత్త్వాత్సిద్ధమ్, అత్రాపి స్వరాదిష్వామితి పాఠాత్ సిద్ధమ్ । అథాపి తత్ర తద్ధితస్య పాఠః; ఏవమపి కృదన్తత్వాదుత్పన్నానాం సుపామ్ 'ఆమః' ఇతి లుగ్భవిష్యతి, 'లేః' ఇతి హి తత్ర నానువర్త్తతే ।

స్వాదుఙ్కారమితి । 'స్వాదుమి ణముల్' స్వాదుమిత్యర్థగ్రహణాత్సమ్పన్నఙ్కారమిత్యపి భవతి, స్వాదుమితి । నిపాతనాత్పూర్వపదస్య మాన్తత్వమ్ । 'యేన విధిస్తదన్తస్య' ఇత్యేవ సిద్ధేరపార్థకమన్తగ్రహణం తత్రాహ-అన్తగ్రహణమిత్యాది । నిత్యయోగే బహువ్రీహివిజ్ఞానాదౌపదేశికప్రతిపత్తిః । ఆధయ ఇతి । ఆఙ్పూర్వాద్ధాఞః 'ఉపసర్గే ఘోః కిః',చతుర్థ్యేకవచనే 'ఘేర్ఙితి' ఆధయే, భవత్యయం సంప్రత్యేజన్తః, నోపదేశే । ఏవం చికీర్షవే-కరోతేః సన్నన్తాత్ 'సనాశంసభిక్ష ఉః ', కుమ్భకారశబ్దః కర్మణ్యణన్తః 'బహువచనే ఝల్యేత్', అత్రావ్యయసంజ్ఞాయామ్ 'అవ్యయాత్' ఇతి లుక్ స్యాత్, సన్నిపాతపరిభాషయాఽప్యేతత్సిద్ధమ్, తథా లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవేతి । అన్తగ్రహణం తు యత్నాన్తరం ద్రష్టవ్యమ్ ॥

అవ్యయీభావశ్చ ।। 1.1.41 ।।

లుజ్ముఖస్వరోపచారా ఇతి । అత్ర మఖస్వరోపచారౌ నివర్త్యపానతయా ప్రయోజనమ్, మశకార్థో ధూమ ఇతివత్ । లుక్ ప్రవర్త్యమానతయా । ఉపాగ్నీతి । అవ్యయాదితి లుక్ । పూర్వపదప్రకృతిత్వర ఏవేతి । సమాసస్వరేణాన్తోదాత్తత్వమ్ । ఉపపయః కామ ఇతి । 'శీలికామిభిక్షాచరిభ్యో ణః' కర్మణి ఘఞన్తేన వా బహువ్రీహిః, అత్ర ముఖస్వరనివృత్తిరేవ సాక్షాత్ప్రయోజనమ్, లుక్ తు 'నావ్యయీభావాదతోఽమ్' ఇతి విశేషప్రతిషేధాత్ సిద్ధః, 'అతః కృకమికంస' ఇత్యత్ర చ 'అనుత్తరపదస్థస్య' ఇతి వర్తతే । నన్వన్యదప్యవ్యయకార్యం సమ్భవతి-ఉపాగ్నికమిత్యకచ్, ఉపకుమ్భమన్య ఇతి ముమ్ప్రతిషేధః, ఉపకుమ్భీభూత ఇతి 'అస్య చ్వౌ' ఇతీత్వస్యోపసఙ్ఖ్యానికః ప్రతిషేధః, ఉపాగ్న్యధీయానేతి 'సుబామన్త్రితే' ఇత్యస్యాపసంఖ్యానికః ప్రతిషేధః, తత్కుతోఽయం కార్యనియమ ఇత్యత ఆహ - సర్వమిదమిత్యాది । ఇహ చేత్యాదినా 'న లోకావ్యయ' ఇత్యత్ర యద్వక్ష్యతి -- 'అవ్యయప్రతిషేధే తోసున్కసునోరప్రతిషేధః' ఇతి, తస్యావక్తవ్యతాం దర్శయతి ।।

శి సర్వనామస్థానమ్ ।। 1.1.42 ।।

కుణ్డానీతి । 'జశ్శసోర్ఘి శిః' 'సర్వనామస్థానే' ఇతి వర్తమానే 'నపుంసకస్య ఝలచః' ఇతి నుమ్ । 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ' ఇతి దీర్ఘో యద్యపి 'జసః శీః' 'నపుంసకాచ్చ' ఇతి విహితస్య శీశబ్దస్య శబ్దలూపాపేక్షయా నపుంసక హ్రస్వత్వే 'శి' ఇతి రూపం సమ్భవతి, తథాపి లాక్షణికత్వాన్న తస్య గ్రహణమ్, సర్వనామస్థానప్రదేశేషు శిగ్రహణే సుటో గ్రహణం న స్యాత్ । శిసుటోరితి వచనే నపుంసకసుటోఽపి గ్రహణం ప్రాప్నోతి, అతః సంజ్ఞా తావత్కర్త్తవ్యా । కిమర్థం తు మహతీ క్రియతే ? కే చిదాహుః-సర్వనామ తిష్ఠత్యస్మిన్నితి సర్వనామస్ఓథానమ్, నామ ప్రతిపదికమ్, సర్వశబ్దోఽవయవకార్త్స్న్యవచనః సర్వావయవయుక్తం యత్ర నామ తిష్ఠతీత్యర్థః, తేనాన్యత్ర న్యూనం నామ తిష్ఠతీత్యర్థో గమ్యతే, కిం సిద్ధం భవతి ? 'ఉపేయుషః' ఇత్యాదౌ సమ్ప్రసారణే కృతే పూర్వకృతస్యేటో నివృత్తిః సిద్ధా భవతి; అన్యథా నివృత్తికారణాభావాత్ అవతిష్ఠేతేతి । ఏవం తు కస్మిన్ ప్రాతిపదికే కిం న్యూనమితి న జ్ఞాయేత ! తస్మాత్పూర్వాచార్యానుపాలబ్ధుమేషా మహతీ సంజ్ఞా ప్రణీతా ।।

సుడనపుంసకస్య ।। 1.1.43 ।।

సుడితి పఞ్చ వచనానీతి । అనేనౌటష్టకారేణ ప్రత్యాహారః, న టాశబ్దస్యేతి దర్శయతి । ఆదిరన్త్యేనేత్యత్రాన్త్యేత్యప్రయుక్తా యస్యేత్సంజ్ఞా తేన ప్రత్యాహారః । లకారే త్వకారస్యేత్సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాత్ ప్రత్యాహార ఇతి భావః । నపుంసకాదన్యత్రేతి । అనేన పూర్యుదాసతాం దర్శయతి । ప్రజ్యప్రతిషేధే హి కుణ్డాని తిష్ఠన్తీతి జసః శౌ, పూర్వేణ యా ప్రాప్తిస్తస్యా అపి ప్రతిషేధశఙ్కాయామ్ 'అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి పరిహర్త్తవ్యం స్యాద్, అసమర్థసమాసశ్చాశ్రయణీయః స్యాత్ । నపుంసకే న విధిరితి । స్త్రీపుంససమ్బన్ధినః సుట ఉపాదానాద్ । న ప్రతిషేధ ఇతి । విధిప్రధానత్వాత్ పర్యుదాసస్య । తేనేత్యాది । యత ఏవం నపుంసకేనాస్య వ్యాపారః తేన జసో యః శిస్తస్య పూర్వేణ సంజ్ఞా భవతీతి । సామనీ ఇతి । నపుంసకాచ్చేతి శీభావః । 'విభాషా జిశ్యోః' ఇత్యల్లోపాభావే దీర్ఘో న భవతి ॥

న-వేతి విభాషా ॥ 1.1.44 ॥

నవాశబ్దోఽయమేకనిపాతోఽప్యస్తి ప్రతిషేధవాచీ, నవోక్తార్థత్వాదితి యథా, తస్య గ్రహణే 'విభాషాదిక్సమాసే' ఇతి ప్రకృతే ' న బహువ్రీహౌ' ఇతి ప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాద్ । విభాషాప్రదేశేషు చ న శబ్ద ఏవోపాదేయః స్యాద్ । అత ఏవ సంఖ్యావాచినో నకారాన్తస్యాప్యగ్రహణమ్ । ప్రత్యగ్రస్త్రీలిఙ్గవచనోఽపి న గృహ్యతే; ప్రదేశేష్వసమ్భవాత్ । న హి 'విభాషా శ్వేః' ఇత్యాదౌ విధేయస్య నవపురాణ్త్వం స్త్రీలిఙ్గతా వా సమ్భవతి । తస్మాన్నిపాతసముదాయోఽయమిత్యాహ-నేతి । ప్రతిషేధ ఇత్యాది । తయోః ప్రతిషేధవికల్పయోరిత్యనేనార్థయోరేషా సంజ్ఞేతి దర్శితమ్ । నను చ 'స్వ రూపం శబ్దస్య' ఇతి వచనాన్నవాశబ్దయోరేవ గ్రహణం యుక్తమ్, తత్రాహ-ఇతికరణ ఇత్యాది । కర్మణి ల్యుట్, ఇతిశ్చాసౌ కరణశ్చ సోఽర్థస్య సంజ్ఞినో నిర్దేశో యథా స్యాదిత్యేవమర్థః । ఇతిశబ్దో హి పదార్థవిపర్యాసకృత్ । తత్ర లోకే బాహ్యార్థప్రధానేషు శబ్దేష్వితిశబ్దః ప్రయుక్తః, అర్థపదార్థకత్వాత్ ప్రచ్యావ్య శబ్దపదార్థకత్వే వ్యవస్థాపయతి గౌరిత్యయమాహేతి । ఇహ తు వ్యాకరణే 'స్వం రూపమ్' ఇతి వచనాత్ స్వరూపపదార్థః । తతశ్చ నవాశబ్దాభ్యాం పరత్ర ప్రయుక్త ఇతి శబ్దస్తౌ స్వరూపపదార్థకత్వాత్ప్రచ్యావ్యార్థపదార్థకత్వే వ్యావస్థాపయతి । తస్మాదర్థయోరేవ సంజ్ఞా ।

విభాషాప్రదేశేషు ఇత్యాదినా ప్రతిషేధవికల్పయోరేకస్మిన్నేవ యోగే సహోపస్థాపనం విషయభేదేనేతి తం దర్శయతి । తథా సతి విషయభేదో దుర్జ్ఞానః స్యాదితి భావః । తత్రేత్యాదినా పూర్వం ప్రతిషేధః ప్రవర్తతే, పఞ్చాద్వికల్ప ఇతి దర్శయతి । యది తు పూర్వం వికల్పః ప్రవర్తేత పశ్చాత్ప్రతిషేధః, తతో వికల్పప్రవృత్తిరనర్థికైవ స్యాత్ ।

ఆనుపూర్వ్యే చ సంజ్ఞావిధివాక్యే శ్రుత్యైవ ప్రదేశవాక్యేష్వప్యాశ్రయితుం యుక్తా । ఉభయత్రవిభాషాః ప్రయోజయన్తీతి । ప్రాప్తవిభాషాయామప్రాప్తవిభాషాయాం చ సంజ్ఞాకరణస్యానుపయోగాత్ । తథా హి--ప్రాప్తవిభాషాయాం తావద్ 'విభాషోపపదేన ప్రతీయమానే' ఇతి 'స్వరితఞితః' ఇత్యాదినా నిత్యమాత్మనేపదే ప్రాప్తే విభాషా విధీయతే । విభాషాశబ్దశ్చాయం 'వా' 'అన్యతరస్యామ్' ఇత్యాదివద్వికల్పవాచిత్వేన ప్రసిద్ధః । తేన భావాభావయోః ప్రతిపాదితయోర్భావాంశస్య ప్రాప్తత్వాదభావాంశపరతా విజ్ఞాయతే, భావాంశః స్థిత ఏవ । అప్రాప్తవిభాషాయామపి 'విభాషోర్ణోః' ఇత్యభావాంశస్య ప్రాప్తత్వాద్ భావాంశపరతా విజ్ఞాయతే 'విభాషా శ్వేః' ఇత్యత్ర తు యది విధిముఖేన విభాషా శ్రుతిః ప్రవర్తతే, పిత్స్వేవ సంప్రసారణం విభాషా స్యాత్, కిత్సు తు యజాదిత్వాన్నిత్యమేవ స్యాత్ । అథ ప్రతిషేధముఖేన ప్రవృత్తిస్తదా కిత్స్వేన వికల్పః స్యాన్న పిత్సు । న చ శక్యం వక్తుమ్--పిత్సు విధిముఖేన ప్రవర్త్తతే, కిత్సు ప్రతిషేధముఖేనేతి; ఏకత్వాద్వాక్యస్య తస్య చాన్యతరవికల్ప ఏవోపక్షీణత్వాత్ । సంజ్ఞాకరణే తు పూర్వం ప్రతిషేధే కిత్సు ప్రవృత్తే కిదకిదాఖ్యో లిట్ సర్వ ఏవ సమీకృతో భవతి; సర్వస్యాసమ్ప్రసారణనిమిత్తత్వాత్ । తతో వికల్పః సర్వత్ర విధిముఖేన పక్షే సమ్ప్రసారణం సమ్పాదయతి । ఏతచ్చ--'ఆకృతౌ పదార్థే సముదాయే సకృల్లక్షణం ప్రవర్తతే' ఇతి దర్శనే ప్రయోజనమ్ । యదా తు ప్రతిలక్ష్యం 'విభాషా శ్వేః' ఇత్యస్య వ్యాపారః, తదా క్వచిద్విధిముఖేన క్వచితప్రతిషేధముఖేన ప్రవర్తత ఇతి సంజ్ఞాకరణమన్తరేణాపీష్టం సిద్ధ్యతి । తతా చ 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇత్యాదావన్యతరస్యాంగ్రహణే వా గ్రహణే చోభయత్రవిభాషాస్విష్టసిద్ధః । సూత్రారమ్భే తు సంజ్ఞాప్యర్థః, విభాషేత్యర్థః । సంజ్ఞా నవార్థయోరితి వ్యాఖ్యేయమ్ । శుశావేతి । శ్వయతేర్లిటి తిపో ణలి సమ్ప్రసారణే వృద్ధ్యావాదేశౌ ।।

ఇగ్యణః సమ్ప్రసారణమ్ ।। 1.1.45 ।।

యణః స్థాన ఇతి । కథం పునరనువాదే స్థానసమ్బన్ధో లభ్యతే ? 'షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇత్యత్రాధికారాత్ । భూత ఇతి । కార్యాన్తరార్థమనూద్యమానో భూతః, విధేయస్తు భావీ, తత్ర చ సంజ్ఞినో భావిత్వాత్ సంజ్ఞాపి భవిన్యేవ । యథా-అస్య సూత్రస్య శాటకం వయేతి । 'వచిస్వపియజాదీనాం కితి' తద్భవతి యస్య భూతస్య సమ్ప్రసారణసంజ్ఞా భవతీతి । ఇష్టమ్, ఉప్తమితి । 'వచిస్వపి' ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్ । గృహీతమితి । 'గ్రహిజ్యా' ఇత్యాదినా । 'గ్రహోఽలిటి దీర్ఘః' ।

కేచిదిత్యాది । ఏవంవదతాం భావినీ సంజ్ఞా నాశ్రయణీయా, స్థానేయోగశ్చ లభ్యతే । 'ఇగ్యణః' ఇత్యత్ర భవతీత్యధ్యాహారాత్పూర్వసూత్రాచ్చేతికరణానువృత్తేర్యణః, స్థానే

ఇగ్భవతీతి యోఽయం వాక్యార్థ ఇత్యర్థో లభ్యతే । కథం పునరర్థద్వయమేకస్య సూత్రస్య భవతి ? తన్త్రేణ,ఆవృత్త్యా వా । అస్య చ లిఙ్గం విభక్తివిశేషనిర్దేశః । యదయం 'ష్యఙః సమ్ప్రసారణమ్' ఇత్యాదౌ భావ్యమానవిభక్త్యా నిర్దేశం కరోతి, తతో జ్ఞాపయతి--వాక్యార్థః సంజ్ఞేతి । న హి తత్ర వర్ణస్య సమ్భవః । 'సమ్ప్రసారణస్య' ఇత్యాదౌ తు భూతవిభక్త్యా నిర్దేశాత్ జ్ఞాయతే --వర్ణః సంజ్ఞీతి । న హి తత్ర వాక్యార్థః సమ్భవతి । తత్రేత్యాదినా ద్వయోరర్థయోర్విషయవిభాగేనోపస్థానం దర్శయతి । అదుహితరామితి । దుహేర్లఙి కర్మకర్త్తరి ఉత్తమైకవచనే ఇటి 'న దుహస్నునమామ్' ఇతి యకి ప్రతిషిద్ధే శప్లుకి అదుహి ఇతి స్థితే 'తిఙశ్చ' ఇతి తరపి 'కిమేత్తిఙవ్యయఘాద్' ఇత్యామ్ । తత్ర లకారస్య యణః స్థానే ఇగ్విహిత ఇతి సంప్రసారణసంజ్ఞాయామ్ 'హలః' ఇతి దీర్ఘత్వం ప్రాప్నోతీతి చోద్యమపాకరోతి । సఙ్ఖ్యాతానుదేశాదితి । తరప ఉపన్యాసోఽఙ్గసంజ్ఞార్థః । సఙ్ఖ్యాసామ్యాత్ సంఖ్యాతానుదేశే సతి యకారస్థానికస్యేకారస్య సంజ్ఞయా భావ్యమ్, అయం తు లకారస్థానికః । ద్యుభ్యామిత్యత్ర 'దివ ఉత్' ఇత్యుత్వే యణాదేశే 'హలః' ఇతి దీర్ఘత్వం ప్రాప్తంతపరకరణాన్న భవతి । అక్షద్యూః, అక్షద్యువౌ, అక్షద్యువ ఇత్యాదావూఠః సంప్రసారణసంజ్ఞాయామ్ 'సంప్రసారణాచ్చ' ఇతి పూర్వరూపత్వం ప్రాప్తమ్ 'వార్ణాదాఙ్గం బలీయః' ఇతి ఉవఙా బాధ్యతే ।।

ఆద్యన్తౌ టకితౌ ।। 1.1.46 ।।

అత్ర ద్వౌ పక్షౌ సమ్భవతః-సంజ్ఞా స్యాత్, పరిభాషా వేతి । తత్ర సంజ్ఞాపక్షేఽయమర్థః- టకితావితి కర్మధారయః, ఇత్సంజ్ఞకౌ టకారకకారౌ ఆద్యన్తయోః సంజ్ఞేతి । తత్రేడిత్యత్రాద్యర్థేన టకారేణ బహువ్రీహౌ ఇకారాదిః శబ్దో గృహీత ఆదేశో విధీయమానస్తవ్యస్య స్థానేఽన్తరతమ ఇతవ్యో భవతీతి సిద్ధమిష్టమ్ । ఏవం షుక్యన్తవచనేన కకారేణ బహువ్రీహౌ షకారాన్తో గృహీత ఆదేశో భియో భీష్ భవతీతి సిద్ధమ్ ।

నన్వస్మిన్పక్షే సంజ్ఞా సంజ్ఞిప్రత్యాయనార్థా, సంజ్ఞినం ప్రత్యాయ్య స్వయమేవ నివర్తిష్యత ఇతి కిమిద్గ్రహణేన, టకావిత్యేవాస్తు ? ఉచ్యతే; ఇత్సంజ్ఞకత్వేన దేశవిశేషో లక్ష్యతే, తేనేత్సంజ్ఞకస్య యో దేశస్తద్దేశావస్థితౌ టకౌ సంజ్ఞే భవత ఇతి ఆలజాటచౌ 'ఠస్యేకః' ఇత్యాదౌ టకౌ సంజ్ఞే న భవతః । అస్మిన్పక్షే దోషః, 'లుఙ్లఙ్లృఙ్క్ష్వడుదాత్తః' ఇత్యడిత్యకారాదేరాదేశస్య విధానాత్తస్యైవోదాత్తత్వమలోఽన్త్యస్య స్యాద్, నాకారస్య ? నైష దోషః; 'అడుదాత్తః' ఇతి త్రిపదో బహువ్రీహిః-ఉదాత్తోఽకార ఆదిరస్యేతి । విశేషణస్యాప్యుదాత్తస్య సౌత్రః పరనిపాతః । ఏవమపి --'ఆడజాదీనామ్' ఇత్యత్రోదాత్తగ్రహణమేవానువర్త్తత ఇతి బహువ్రీహేరసమ్భవాద్దోషః, తస్మాత్పరిభాషాపక్షమాశ్రిత్యాహ-'ఆదిష్టిద్భవతీతి । పరేణ పరిభాషాప్రకరణేన సాహచర్యాదితి

భావః । యద్వా-'షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇత్యత్రేదమనువర్త్యమ్, అత ఏవాహ-షష్ఠీనిర్ద్దిష్టస్యేతి । తేన 'చరేష్టః';'ఆతో౽నుపసర్గే కః' ఇత్యాదయః ప్రత్యయా ఆద్యన్తభూతా న భవన్తి । ఏవమపి 'గాపోష్టక్' 'వ్రీహిశాల్యోర్ఢక్' ఇత్యత్ర ప్రసఙ్గః, తత్ర టకష్టిత్త్వకిత్త్వయోగే పరత్వాదన్త్యః స్యాత్, నైష దోషః; 'పురస్తాదపవాదా అనన్తరాన్విధీన్ బాధన్తే న పరాన్' ఇతి । ఏవమయం స్థానేయోగం బాధతే, న ప్రత్యయపరత్వమ్ । భీషయత ఇతి । 'ఞిభీ భయే', ణిచ్ । 'భియో హేతుభయే షుక్' 'భీస్మ్యోర్హేతుభయే' ।।

మిదచో౽న్త్యాత్ పరః ।। 1.1.47 ।।

'అచః' ఇతి నిర్ధారణే షష్ఠీ, జాతావేకవచనమిత్యాహ--అచామిత్యాది । అత్రాపి జాతౌ బహువచనమ్ । యది పునరన్త్యాదిత్యానయా సమానాధికరణా పఞ్చమీ స్యాత్, తతో హరన్తేష్వస్యాః ప్రవృత్తిర్న స్యాత్ । తతశ్చ 'నుపంసకస్య ఝలచః' ఇతి నుమిహైవాన్త్యాత్పరః స్యాత్ కుణ్డానీతి, యశాంసీత్యత్ర త్వలో౽న్త్యస్య స్యాత్; ఏవం 'శే ముచాదీనామ్' ఇత్యాదౌ । తతశ్చ తేషు మిత్త్వమనర్థకం స్యాదితి భావః । సమానజాతీయస్యైవ నిర్ద్ధారణం భవతీత్యన్త్యో౽ప్యజేవ విజ్ఞాయత ఇత్యాహ-అన్త్యాదచః పర ఇతి । పురస్తాదపవాదన్యాయేన స్థానేయోగత్వస్యైవాయమపవాదో యుక్త ఇత్యాశఙ్క్యాహ--రథానేయోగప్రత్యయపరత్వస్యాపవాద ఇతి । స్థానేయోగశ్చ ప్రత్యయపరత్వం చేతి సమాహారే ద్వన్ద్వః । 'తృణహః 'ఇతి నిర్దేశాత్ శ్నమో మకారో న శ్రవణార్థః, అతో మిత్కరణసామర్థ్యాత్ ప్రత్యయపరత్వస్యాప్యయమపవాదౌ యుక్త ఇతి భావః । మస్జేరిత్యాది । 'మస్జినశోర్ఝలి' తఇతి నుమ్ యద్యన్త్యాదచః పరః స్యాత్ తతో నిష్ఠాయాం మన్స్జ ఇతి స్థితే 'స్కోస్సంయోగాద్యోరన్తే చ ' ఇతి సలోపో న స్యాత్ । వహూనాం సముదాయే సముదాయస్యైకా సంయోగసంజ్ఞా న ద్వయోర్ద్వయోరిత్యస్మిన్ పక్షే సత్యపి వా సలోపే తస్యాసిద్ధత్వాదనుపధానకార ఇతి 'అనిదితామ్' ఇత్యనుషఙ్గలోపో న స్యాత్ । నకారస్యోపధాయాః ' అనుషఙ్గః' ఇతి పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా । తస్మాజ్జకారాత్పూర్వో నుమ్ కర్త్తవ్య ఇత్యర్థః ।

మగ్న ఇతి । 'ఓదితశ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాత్కుత్వమ్ । అత్ర 'ఆద్యన్తౌ టకితౌ' ఇత్యతః 'అన్త' ఇత్యనువృత్తౌ పూర్వస్య సజ్ఘాతస్య మిదన్తావయవో భవతి । 'ఆది' ఇత్యనువృత్తౌ తత్ర సన్నిహితస్య పరస్యాదిర్భవతి । అథోభయం నివృత్తం తతో౽భక్త ఇతి త్రయః పక్షాః । తత్రాభక్తే--తాతా పిణ్డానామితి నలోపో న స్యాత్ । తచ్ఛబ్దాత్ 'జశ్శసోః శిః' తాని 'శేశ్ఛన్దసి బహులమ్' ఇతి శేర్లుక్ । వహంలిహః, అభ్రంలిహః-'వహాభ్రే లిహః' ఇతి ఖశి 'అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ' ఇతి ముమ్ । అస్యాపదాన్తత్వాదనుస్వారో న స్యాత్ । త్రపుణీ

ఇత్యత్ర పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ నుమి కృతే తేన వ్యవధానాదౌజః శీభావో న స్యాత్ । అథ పరాదిః-త్రపుణే, 'ఘేర్ఙితి' ఇతి గుణః ప్రాప్నోతి, అతిసఖీని-'సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ' ఇతి ణిద్వద్భావే 'అచో ఞ్ణితి' ఇతి వృద్ధిః ప్రాప్నోతి । త్రపుణి, 'అచ్చ ఘేః', శుచీని, 'నోపధాయాః' ఇతి దీర్ఘత్వం న ప్రాప్నోతి । తాతా పిణ్డానామితి నలోపః వహంలిహ ఇత్యనుస్వారః । తస్మాత్పూర్వాన్త ఏవాయం మిదేషితవ్యః ।।

ఏచ ఇగ్ఘ్రస్వాదేశే ।। 1.1.48 ।।

పరిభాషేయం స్థానినియమార్థా । 'హ్రస్వో నపుంసకే' ఇత్యాదావవుపతిష్ఠతే । ఇహైచాం పూర్వో భాగో మాత్రాత్మకః కణ్ఠ్యోఽకారసదృశః । ఏదైతోరుత్తరస్తాలవ్య ఇకారసదృశః । ఓదౌతోరోష్ఠ్య ఉకారసదృశః । ఏవమవయవసమాహారాత్మనామేచాం హ్రస్వశాసనేషు సముదాయాన్తరతమస్యాభావాద్ అవయవాన్తరతమో హ్రస్వో భవన్ కదాచిదకారః స్యాత్, కదాచిదికారోకారౌ; మా కదాచిదకారో భూదిత్యేవమర్థమిదమారభ్యతే, తదాహ--ఇగేవ హ్రస్వో భవతీతి । యది త్వయం విధిః స్యాత్, తదా హ్రస్వాదేశ ఇతి విషయోపలక్షణమేతత్స్యాద్--యస్మిన్విషయ ఏచో హ్రస్వాదేశప్రసఙ్గస్త త్రేగ్భవతీతి । తతశ్చ దీర్ఘాణాం స్థానే దీర్ఘా ఏవకః స్యుః సవర్ణగ్రహణాత్, నైషదోషః;'భావ్యమానోఽణ్ సవర్ణాన్న గృహ్ణాతి' 'భావ్యమానోఽప్యకారః సవర్ణాన్ గృహ్ణాతి' 'దివ ఉత్' ఇతితపరకరణాద్ అమూభ్యామితివత్; తథైచామికాం చ సామ్యాత్ సంఖ్యాతానుదేశోఽపి స్యాద్, ఆదేశగ్రహణం చానర్థకం స్యాత్ । తత ఆదేశగ్రహణసామర్థ్యాద్ హ్రస్వాదేశే హ్రస్వదేశనకాల ఇక్కర్తవ్యః, హ్రస్వాదేశం కుర్వన్నికం కుర్యాదిత్యర్థః । యద్వా -ఆదిశ్యత ఇత్యాదేశః, హ్రక్వశ్చాసావాదేశశ్చ హ్రస్వాదేశః । నిర్ద్వారణే సప్తమీ, జాతావేకవచనమ్ । ఆదిశ్యమానేషు హ్రస్వేషు మధ్యే ఇగేవ హ్రస్వో భవతీతి సర్వథా నియమరూపేణాస్య ప్రవృత్తిః । ప్రాప్తిపూర్వకశ్చ నియమ ఇతి యే ప్రాప్తా అన్తరతమాస్తేష్వేవ నియమః । న చ ఋకారలృకారౌ ప్రాప్తావితి కుతో యథాసఙ్ఖ్యమ్ ? కుతో దీర్ఘప్రసఙ్గః ? ఏవం చేణిత్యేవ సిద్ధే ఇగ్గ్రహణం పరేణ మా భూదితి । అతిరి । అతిను । రాయమతిక్రాన్తం నావమతిక్రాన్తం బ్రాహ్మణకులమితి ప్రదిసమాసే నపుంసకహ్రస్వత్వమ్ । ఉపగ్వితి । అవ్యయీభావః । రైశబ్దశ్ఛన్దస్యేవేతి భాష్యమ్ । ఏకారస్యాప్రసిద్ధత్వాదుదాహరణం న ప్రదర్శితమ్ । హేశబ్దమతిక్రాన్తం బ్రాహ్మణకులమతిహి । అతిఖట్వ ఇతి । ఉపసర్జనహ్రస్వః । దేశ్వదేత్తేతి । ఆమన్త్రితాద్యుదాత్తత్వమ్ । దేవద3త్త । 'గురోరనృత' ఇత్యాదినా ప్లుతః ।।

షష్ఠీ స్థానేయోగా । యోగనియమార్థేతి । యద్యపి షష్ఠీ స్థానేయోగైవేత్యస్యాం వచనవ్యక్తౌ యత ఏవకారస్తతోఽన్యత్రావధారణమితి షష్ఠీనియమః శ్రుత్యా ప్రతీయతే తథాపి స్థాననిమిత్తక ఏవ సమ్బన్ధః షష్ఠ్యా వాచ్య ఇత్యర్థాత్సమ్బన్ధనియమోఽపి భవతీతి భావః । యోగే వా నియమో

యోగనియమః । యది యోగనియమః క్రియతే లోకేఽపి నియమః ప్రాప్నోతి, అవయవషష్ఠ్యాదయశ్చ న సిద్ధ్యన్తి; తతశ్చ 'శాస ఇదఙ్హలోః' శాసేశ్చాన్త్యస్య స్యాదుపధామాత్రస్య చ, 'ఊదుపధాయా గోహః' గోహేశ్చాన్త్యస్య స్యాద్ ఉపధామాత్రస్య చ, తత్రాహ-ఇహ శాస్త్రే యా షష్ఠ్యనియతయోగేతి । ఏతేన శాస్త్రేఽయం నియమః, శాస్త్రాఙ్గత్వాత్పరిభాషాణామ్; తత్రాప్యనియమప్రసఙ్గ ఇతి దర్శయతి । అనియమప్రసఙ్గే నియమః కర్త్తవ్యో లోకవత్, తద్యథా-లోకే గ్రామాన్తరం జిగమిషుః కశ్చిత్కఞ్చిదాహ-'పన్థానం మే భవానుపదిశతు' ఇతి, స యత్ర సందేహః, పథి ద్వైవిధ్యాత్, తత్రైవోపదిశతి-'అముష్మిన్నవకాశేఽనేన పథా గచ్ఛ' ఇతి; ఏవమిహాపి 'అస్తేర్భూః' అస్తేః స్థానేఽనన్తరో వేతి సందేహే నియమః క్రియతే - స్థానేయోగైవేతి । ఏతదేవ స్పష్టయతి-స్థానేయోగస్య నిమిత్తభూత ఇతి । నిమిత్తభూతే, నిమిత్తత్వం ప్రాప్తే । నిమిత్తగ్రహణం కుర్వన్ 'స్థానే' ఇతి నిమిత్తసప్తమీతి దర్శయతి । స్థానశబ్దోఽయమస్త్యపకర్షవచనః-గోస్థానేఽశ్వో బధ్యతామితి, అస్తి చ నివృత్తివచనః-శ్లేష్మణః స్థానే కటుకమౌషధమితి, అస్తి చ ప్రసఙ్గవచనః--దర్భాణాం స్థానే శరైః ప్రస్తరితవ్యమితి, తదిహ చరమస్య గ్రహణమిత్యాహ--స్థానశబ్దశ్చేతి । చశబ్దోఽవధారణే భిన్నక్రమశ్చ వాచీత్యస్యానన్తరం ద్రష్టవ్యః । ప్రసఙ్గవాచ్యేవేతి కథమివేత్యాహ--యథేతి । నివృత్తివాచీ న గృహ్యతే, అస్తేరుపదేశసామర్థ్యాత్ । న హ్యార్ధధాతుకే నివర్త్తితస్య సార్వధాతుకే శ్రవణముపపద్యతే, న హి మథురాయాం వ్యాపాదితః స్రుఘ్నే జీవతి । నాప్యపకర్షవచనః, న హ్యర్థేన నిత్యసమ్బద్ధస్య తతోఽపకర్షః సమ్భవతి । నాప్యార్ధధాతుకాదపకర్షః, న హి నిత్యే ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయే ప్రకృతేరపకర్షః సమ్భవతి । స్వాభావిక ఏవ హ్యస్తేరప్రయోగ ఆర్ధధాతుకే భూశబ్ద స్య చ ప్రయోగోఽనేన ప్రకారేణాన్వాఖ్యాయతే, అతః ప్రసఙ్గః ఏవ స్థానమ్ । ప్రసఙ్గః ప్రాప్తిః, అస్తేః ప్రాప్తౌ భూః ప్రయోక్తవ్య ఇత్యర్థః । అస్తినార్థం ప్రతిపాదయితుముద్యుక్త ఆర్ధధాతుకే విషయే భవతినా ప్రతిపాదయేదితి యావత్ । ప్రసఙ్గసమ్బన్ధస్యేత్యాదినా సూత్రార్థముదాహరణే దర్శయతి । బ్రువ ఇత్యుపలక్షణమ్ ।

కిం పునర్బహవః షష్ఠ్యర్థా యత ఇదముచ్యత ఇత్యత ఆహ --బహవో హీతి । ఏకశతం షష్ఠ్యర్థాః తత్ర స్వస్వామిభావాదయః శబ్దే న సమ్భవన్తి, సమీపాదయ ఏవ తు సమ్భవన్తీత్యతో యావన్తః శబ్దే సమ్భవన్తీత్యుక్తమ్ । వ్యవహితమపి సమీపం భవతీత్యనన్తరాద్భేదేనోపాదానమ్ । స్థానేయోగేత్యసమాసశ్చేద్ యోగేతి స్త్రీలింగం షష్ఠీశబ్దేన చ సామానాధికరణ్యమనుపపన్నమ్ । సమాసేఽపి తత్పురుషశ్చేత్ తౌ చ పూర్వోక్తదోషౌ, సప్తమ్యా లుక్ప్రసఙ్గశ్చ, బహువ్రీహావపి లుక్ప్రసఙ్గోఽనివార్య ఏవేత్యత ఆహ--షష్ఠీ స్థానేయోగేత్యాది ।

యద్వా--అయోగేతి పదచ్ఛేదః । న విద్యతే యోగో యస్యాః సాఽయోగా । తత్ర యోగః మన్తరేణ షష్ఠ్యా ఏవాభావాద్ విశిష్టో యోగో యస్యా నాస్తీత్యర్థః । ఏవం చ కృత్వాసందేహ ఏవోపస్థానమిత్యేవం సర్వత్ర సిద్ధం భవతి । అథ వా - యోగవతీ యోగా, షష్ఠ్యాశ్చావశ్యమ్భావీ

యోగ ఇతి సామర్థ్యాద్ భూమ్ని మత్వర్థీయోఽకారః, బహవో యోగా యస్యాః సన్తీతి । అస్మిన్నపి పక్షే సన్దేహవిషయ ఉపస్థానమితి సిద్ధమ్ ।

భాష్యే సూత్రం ప్రత్యాఖ్యాతమ్, కథమ్ ? 'అస్తేర్భూః' ఇత్యత్ర సన్దేహః --స్థానేఽనన్తరః, సమీప ఇతి ? లక్ష్యానురోధాత్ స్థాన ఇతి వ్యాఖ్యాస్యామః । ఇదం తు షష్ఠ్యన్తం యథా స్థానేన యుజ్యేత; అతః షష్ఠ్యుచ్చారితా । తేన 'నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి' ఇతి సిద్ధం భవతీతి । తత్ర సూత్రే షష్ఠ్యన్తం గృహ్యతే--షష్ఠ్యన్తమేవ నిర్దిశ్యమానం స్థానేన యుజ్యతే, న తు ప్రతీయమానమితి । తేన 'పాదః పత్' ఇత్యస్యాయమర్థః--పాదన్తస్యాఙ్గస్య యోऽవయవః పాచ్ఛబ్దః సూత్రే షష్ఠ్యా నిర్దిష్టః, తస్య పచ్ఛబ్ద ఆదేశః, న తు ప్రతీయమానస్య తదన్తస్యేతి ।।

స్థానేఽన్తరతమః ।। 1.1.50 ।।

యద్యయం స్వతన్త్రో విధిః స్యాద్, అత్రాపి ప్రాప్నోతి - దధి, మధు । అస్తు; న కశ్చిదన్య ఆదేశః ప్రతినిర్దిశ్యతే, తత్రాన్తర్యతః స ఏవ తస్య భవిష్యతి, న; తస్యాప్యన్య ఇత్యనవస్థాప్రసఙ్గాత్ । ప్రయోజనమన్తరేణ హి ప్రవర్త్తమానమసకృదపి ప్రవర్త్తతే । తతశ్చ సర్వస్య నివృత్త్యున్ముఖత్వాదర్థప్రత్యాయనాయ ప్రయోగో న స్యాత్ । అపి చ బిసం ముసలమిత్యాదౌ యదా సముదాయస్య సముదాయస్తదా సకారమాత్రస్యానాదేశత్వాత్ షత్వాప్రసఙ్గేఽపి సకారమాత్రస్య సకార ఇతి షత్వం ప్రాప్నోతి । అతః పరిభాషాప్రకరణాత్ పరిభాషేయం యత్ర స్థానషష్ఠీ తత్రోపతిష్ఠతే । తేన విధివాక్యానామనేన సూత్రేణైకవాక్యత్వాద్ విధానకాల ఏవాన్తరతమ ఆదేశో విధీయత ఇత్యాహ--స్థానే ప్రాప్యమాణానామితి । అత్రైవశబ్దాప్రయోగాత్ ప్రాప్యమాణానామితి వచనచ్చ విశిష్టవిధిరేవాయమ్, న నియమః । అర్థాత్త్వనన్తరతమవ్యుదాస ఇతి దర్శితం భవతి । అన్తరతమ ఇత్యస్యార్థమాహ--సదృశతమ ఇతి । కుతశ్చేతి । శబ్దత్వస్య సాధారణత్వాత్ ప్రాపతిస్వికవిశేషస్య చాసాధారణత్వాత్ ప్రశ్నః । వతణ్డీ చాసౌ యువతిరితి । విగ్రహవాక్యమ్, ఇతరదుదాహరణమ్ । అత్ర వతణ్డస్యాపత్యం స్త్రీ 'వతణ్డాచ్చ' 'లుక్ స్త్రియామ్' ఇతి యఞో లుక్, శార్ఙ్గరవాదిపాఠాన్ఙీన్ । 'పోటాయువతి' ఇతి సమాసే సతి పుంవత్కర్మధారయేతి పుంశబ్దో నిర్దిశ్యమానో వతణ్డాపత్యవాచినో వతణ్డశబ్దస్యతదపత్యవాచీ వాతణ్డ్యశబ్దో భవతి । చకారస్యేత్యాది । అల్పప్రాణత్వాదికం సవర్ణసంజ్ఞాయాముక్తమ్ । అముష్మై, అమూభ్యామితి । అదసశ్చతుర్థ్యేకవచనే త్యదాద్యత్వమ్, 'సర్వనామ్నః స్మై', భ్యామి'సుపి చ' ఇతి దీర్ఘత్వమ్ ।

స్థాన ఇతి వర్తమాన ఇతి । పూర్వసూత్రాద్ । యద్యపి తత్ర సమస్తమ్, తథాపి స్వరితత్వానుషఙ్గాదనువృత్తిరవిరుద్ధా । పునః స్థానేగ్రహణమితి । ప్రకృతేన హి స్థానశబ్దేన స్థానే ప్రాప్యమాణానామిత్యయమర్థో లభ్యతే, అయం తు తాల్వాదిస్థానవచనో వాక్యభేదేన సమ్బధ్యతే, స్థానైఽన్తరతమో భవతి । యత్రానేకమాన్తర్యం తత్ర స్థానకృతాన్తర్యమాశ్రీయత ఇతి వాక్యభేదస్య చ తమప్గ్రహణం లిఙ్గమ్ । స్థానకృత ఏవ హి సాదృశ్యే గృహ్యమాణే సాదృశ్యాన్తరపరిత్యాగాత్ తమప్గ్రహణం వ్యర్థమేవ స్యాత్ । తమప్గ్రహణం కిమితి । సుమదృశ్యవ్యవహారదర్శనాత్ తమప్గ్రహణమితి భావః । సోష్మణః, సోష్మాణ ఇత్యాది । ఊష్మశబ్దోఽత్ర గుణమాత్రవచనః । ఇతికరణో హేతౌ । యస్మాదూష్మగుణయుక్తాః, తస్మాదూష్మగుణయుక్తస్య హకారస్య ద్వితీయాః ప్రసక్తా ఇత్యర్థః । 'శాదయ ఊష్మాణః సస్థానేన ద్వితీయా హకారేణ చతుర్థాః' ఇతి శిక్షా । అత్రోష్మశబ్దో గుణవచనః, సస్థానేనేతి ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా । హశషసాః ఖచ్ఛాదీనాం ద్వితీయానాం స్థానా యథా తే ఊష్మాణ ఏవం ద్వితీయా అపీత్యర్థః । ఫకారస్య సస్థాన ఊష్మా నాస్తి, తస్మాత్తస్య విశేషత ఊష్మత్వం వక్తవ్యమ్ । హకారేణ చతుర్థా ఇతి, యథాహకార ఊష్మా ఏవం తేఽపీత్యర్థః । ఏవం నాదవతో నాదవన్త ఇతీత్యత్రాపి హేత్వర్థో యోజ్యః । ఇహ ఇష్టమ్, ఉప్తమ్-- ఆన్తర్యతోఽర్ధమాత్రస్య వ్యఞ్జనస్యార్ధమాత్రేక్ సంప్రసారణం ప్రాప్నోతి; ఇహ చ దధ్యత్ర, కుమార్యత్ర, బ్రహ్మబన్ధ్వర్థమ్--మాత్రికద్విమాత్రికత్రిమాత్రికాణామికాం మాత్రికద్విమాత్రికత్రిమాత్రికా యణః ప్రాప్నువన్త్యాన్తర్యతః । నైవ లోకే వేదేఽర్ధమాత్ర ఇగస్తి, నాపి మాత్రికో ద్విమాత్రికో వా యణ్, యోఽస్తి స భవిష్యతి । ఇహాన్తరతమశబ్దః సప్తమ్యన్తోఽపి పఠితో భాష్యే । 'స్థానేఽన్తరతమ ఉరణ్ రపరః' ఇతి సంహితాపాఠోఽనిత్యః' తత్ర పదచ్ఛేదే సప్తమ్యన్తమపి సమ్భవతి । తత్ర చాయమర్థః-షష్ఠీతి వర్త్తతే,అన్తరతమో య ఆదేశస్య స్థానీ, తత్ర షష్ఠీ, తస్యాదేశ ఇతి 'అకః సవర్ణే దీర్ఘః' ఇత్యాదౌ విధీయమానస్య దీర్ఘస్యాన్తరతమే స్థానిన్యక ఇతి షష్ఠ్యోపసంహారాత్ సిద్ధమిష్టమ్ । తథా 'వాన్తో యి ప్రత్యయే' ఇత్యత్రైవ ఇత్యనువృత్తాయాః షష్ఠ్యా వాన్తాదేశస్యాన్తరతమయోరోదౌతోరుపసంహారాత్ సిద్ధమ్, ఇతరథైజ్మాత్రస్య వాన్తాదేశః స్యాత్ । అత్ర యక్షే దోషః -'ఇకో యణచి' ఇతి యణో యేఽన్తరమా ఇకస్త్ర షష్ఠీతి దధ్యత్రేత్యాదావేవ స్యాత్, కుమార్యత్రేత్యాదౌ న స్యాత్ । తథా 'ఇకో గుణవృద్ధీ' గుణవృద్ధ్యోర్యేఽన్తరతమా ఇకస్తత్ర షష్ఠీతి ఇహైవ స్యాద్-నేతా, లవితా, నాయకః, లావకః; చేతా, స్తోతా, చాయకః, తావక ఇత్యత్ర న స్యాత్ । ఏవం దోషవత్త్వాదస్య పక్షస్య యథావ్యాఖ్యాతమేవ సాధీయః । 'వాన్తో యి ప్రత్యయే' ఇత్యత్ర పరిహారం వక్ష్యతి ।।

ఉరణ్ రపరః ।। 1.1.51 ।।

అత్ర చత్వారః పక్షాః సమ్భవన్తి--'ఉః స్థానే రపరోఽణ్ భవతీత్యనేన రపరత్వవిశిష్టోఽణ్ భావ్యతే' ఇతి ప్రథమః పక్షః । 'ఉః స్థానేఽణేవ భవతి,స చ రపర ఇతి అణనన్తప్రసఙ్గేఽణ్

నియమ్యతే, తస్య చ రపత్వం విధీయతే' ఇతి ద్వితీయః పక్షః । 'య ఉః స్థానేఽణ్విధీయతే ఇత్యనూద్య తస్య ప్రసఙ్గావస్థాయామేవ రపత్వమాత్రం విధీయతే' ఇతి చతుర్థః పక్షః । తత్ర ప్రథమపక్షే--నాప్రాప్తేషూదాత్తాదిషు విధీయమానోఽణ్ తేషాం బాధకః స్యాత్, తైరనవరుద్ధస్య విషయస్యాభావాత్ । ఏవం హి తదా వచనవ్యక్తిః,
షష్ఠీనిర్ద్దిష్టమాత్రస్యాభావాన్నాదేశోఽన్తరతమో భవతి, ఋవర్ణస్య త్వణ్ రపర ఇతి, తతశ్చ కృతిరిత్యత్ర 'ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యమ్' ఇతి ప్రాప్తమృకారం బాధిత్వాణ్ రపరః స్యాత్; ప్రకృతమితి శేషనిఘాతః స్వరితశ్చ, నౄః పాహీతి పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వమనునాసికం చ బాధిత్వాణ్ రపరః స్యాత్, కర్త్రా, కారక ఇతి చ గుణవృద్ధీ బాధిత్వాఽణ్ భవన్నకార ఏవేతి
నియమాభావాదికారోకారావపి రపరౌ స్యాతామ్; యే చామీ ప్రాతిపదముః స్థాన ఆదేశాః 'ఋుత ఇద్ధాతోః' ఇత్యాదయః-తేషు రపరత్వం న స్యాత్ ।

ద్వితీయే తు కామం గుణవృద్ధ్యోర్ద్దోషో న స్యాత్ । తథా హి -- 'సర్వేషు గుణవృద్ధిసంజ్ఞకేషు ప్రాప్తేషు అణేవ భవతి' ఇతి నియమాదకారాకారావేవ గుణవృద్ధీ రపరే భవత ఇతి సిద్ధం కర్త్రేత్యాది, శాస్త్రాన్తరేణ యోఽణ్ ప్రసక్తః స ఏవ నియమాదపి భవతీతీకారోకారావపి న ప్రాప్నుతః । నను 'అనుయమప్రసఙ్గే నియమః' ఇతి వృద్ధావేవ స్యాద్, అస్తి తత్రానియమప్రసఙ్గ ఇతి కృత్వా; గుణస్తు కర్త్రేత్యాదౌ మాత్రికస్య మాత్రికోఽకార ఏవ ప్రాప్నోతి;తరితేత్యాదౌ ద్విమాత్రస్య ద్విమాత్ర ఏవ భవేద్, అణేవేతి త్ర నియమాభావాత్ తరితేత్యాదావేజేవ గుణః స్యాత్; కర్త్రేత్యాదౌ తు యద్యప్యకార ఏవ గుణో లభ్యతే, తస్య రపత్వం తు న లభ్యతే, యో హ్యణనఙ్ప్రసఙ్గేఽణేవేతి భవతీతి నియమతో యోఽణ్ తస్యైవ రపరత్వం విహితమ్; అతో నిమయమపక్షేఽపి గుణవిషయే దోషస్తదవస్థ ఏవ ? ఉచ్యతే, ద్వే ఏతే పరిభాషే ఆదేశనియమార్థే--'స్థానేఽన్తరమః' ఇతి చ 'ఉరణ్ రపరః' ఇతి చ । తత్ర పూర్వస్యా అవకాశః 'చజోః కుఘిణ్ణ్యతోః' ఇత్యాది, అస్యా అవకాశో యత్రాన్తరతమ్యే విశేషో నాస్తి, యథా తారక ఇత్యాదౌ, వృద్ధీనాం కర్త్రా తారితేత్యాదౌ । గుణో భవతీత్యుక్తే సర్వేషు గుణేషు ప్రాప్తేషు 'స్థానేఽన్తరతమః' ఇతి నియమోఽస్తు, 'ఉరణ్ రపరః' ఇతి వా పరత్వాత్ 'ఉరణ్రపరః' ఇత్యయమేవ భవిష్యతి । అతః సుష్ఠూక్తమ్-'నియమపక్షే గుణవిషయే న కశ్చిద్దోషః' ఇతి । కిన్తూదాత్తాదిషు దోషస్తదవస్థ ఏవ స్యాత్,తథా హి-కృతిరిత్యాదావుదాత్తో భవతీత్యుక్తే సర్వేషదాత్తసంజ్ఞకేషు ప్రాప్తేషు పరత్వాదనేనాణ ఏవోదాత్తాః స్యుః తే చ రపరాః । ఏవమనుదాత్తాదిష్వపి ద్రష్టవ్యమ్ । యే చ ప్రతిపదామాదేశాః 'ఋుత ఇద్ధాతోః' ఇత్యేవమాదయః, తేష్వనియమప్రసఙ్గాభావాదస్తి నియమే రపత్వం న స్యాత్, తదాహ--'ఉరణ్ రపరవచనమన్యనివృత్త్యర్థం చేదుదాత్తాదిషు దోషః' ఇతి ।

తృతీయ పక్షే ఉదాత్తాదిషు న దోషః; ఞ్నిత్యాదిభిరన్తరతమస్యైవ విధానాత్ । కిరతీత్యాదౌ చ న దౌషః । గుణవృద్ధ్యోరుక్తదోషః స్యాదేవ, తథా హి--విహితస్య పశ్చాదనేన రపరత్వం

విధీయతే, విధానకాలే త్వాన్తర్యతో మాత్రికస్య; మాత్రికే గుణే రపరే కర్త్రిత్యాది యద్యపి సిధ్యతి, తరితేత్యాదౌ త్వేజేవ గుణః స్యాద్; వృద్ధిషు చ విధానసమయే కస్యాశ్చిదాన్తర్యాభావాత్ తిసృషు ప్రవృత్తాస్వాకారస్యాణ్త్వాత్ రపరత్వే కారకస్తారక ఇతి యద్యపి సిద్ధతి, వాయకస్తావక ఇత్యద్యనిష్టమనుసజ్యత ఏవ । అత ఏవమేతేషు పక్షేషు దోషసద్భావాచ్చతుర్థం పక్షమాశ్రిత్యాహ--

ఉః స్థానేऽణ్ప్రసజ్యమాన ఏవేత్యాది । ఏతచ్చ స్థానద్వయగ్రహణానువృత్తేర్లభ్యతే । తత్రైకముః స్థానే యోऽణ్ విధీయత ఇత్యనువాదేऽపి స్థానసమ్బన్ధలాభాయ । ద్వితీయం తు సోऽణ్ ప్రసఙ్గ ఏవ ప్రసజ్యమానావస్థాయామేవ రపరో భవతీతి రపరత్వస్య కాలవిధానార్థమ్ । 'స్థానేऽన్తరతమః' ఇత్యత్ర హి యద్యపి తాల్వాదివచనః స్థానశబ్దః, తథాపి న తేనాత్ర కశ్చిదర్థోऽస్తీతి ప్రసఙ్గవచన ఏవేహ సమ్బధ్యతే । ఏవం చ గుణవృద్ధ్యోః ప్రాప్త్యవస్థాయామేవాణో పరపాః సమ్పన్నా ఇతి ప్రమాణతోऽన్తరతమావేఙైచౌ బాధిత్వా స్థానతోऽన్తరతమ ఏవ భవిష్యతీతి న కశ్చిద్దోషః । న చానేకాల్త్వాత్సర్వాదేశప్రసఙ్గః; ఆనుపూర్వ్యా సిద్ధేః । యదాఙ్గస్యేతి షష్ఠీ అన్త్యేऽల్యనుసంహృతా తదాయముః స్థానే, యదాయముః స్థానే తదా రపరః, యదా రపరస్తదానేకాలితి న పునః పరావృత్త్య సర్వాదేశో యుజ్యతే ।

ద్వైమాతుర ఇతి । 'మాతురుత్సఙ్ఖ్యాసమ్భద్రపూర్వాయాః' । ఖేయమితి । 'ఈ చ ఖనః' । సౌధాతకిరితి । 'సుధాతురకఙ్ చ ' । అత్రాయమకఙాదేశోऽనణ్త్వాద్రపరో న భవతి । అథ యోऽత్రాణ్ స పరః కస్మాన్న భవతి ? అనాదేశత్వాత్, సముదాయో హ్యత్రాదేశః । యద్యేవమ్, ఖట్వర్శ్య ఇత్యాదావపి రపరత్వం న స్యాత్, పూర్వపరయోర్హి సముదాయోऽత్ర స్థానీ నావయవ ఋకారః, ఉచ్యతే; పూర్వపరయోరితి ద్వివచననిర్దేశాత్తయోరేవ స్థానిత్వం న సముదాయస్య, అనుర్దేశాత్ । అత ఏవ ద్వయోః స్థానినోర్భిన్నాదిషు నత్వవత్ ద్వావాదేశౌ స్యాతామ్ ఇతి తత్రైకగ్రహణం క్రియతే । తత ఋకారస్యాపి స్థానిత్వమస్త్యేవ । తదిదముచ్యతే-'యో హ్యుభయోః స్థానే భవతి లభతే సోऽన్యతరబ్యపదేశమ్' ఇతి । అతస్తత్రాపి రపరత్వం భవిష్యతి ॥

అలోऽన్త్యస్య ॥ 1.1.52 ॥

'అలః' ఇతి జసన్తం చేదయమర్థః స్యాత్-అలాత్మకా ఆదేశా అన్త్యస్యేతి । తత్ర రహోరజసాం లోపః సర్వాదేశః స్యాద్--నీరజీకరోతీతి । అన్త్యస్య చవిశేషితత్వాత్

'వసుస్రంసుధ్వంస్వనడుహాం దః' ఇతి దత్వం పదస్యాప్యన్త్యస్య స్యాత్--పరమానడుద్భ్యామితి । అసన్దేహార్థం చాలోఽన్త్యస్యేతి వాచ్యం స్యాద్ । అతోఽలోన్త్యస్యేత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్ షష్ఠ్యన్తమితి స్థితమ్ । యది 'షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇత్యేనైకవాక్యతాఽస్య స్యాత్, తతోఽయమర్థః స్యాత్--'ఇహ శాస్త్రే యా కాచన షష్ఠీ సాన్త్యస్యాలో భవతి సా స్థానేయోగా ఇతి । తతశ్చ 'ఆర్ద్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః' ఇత్యస్యాప్యన్తేఽల్యనుసంహారాదార్ద్ధధాతుకాన్త్యస్యైవేట్ స్యాత్, స చ భవన్ 'ఆద్యన్తౌ టకితౌ' ఇత్యన్త్యాత్ప్రాక్ స్యాత్ । 'ఆద్యన్తౌ టకితౌ' ఇత్యనేన హి స్థానేయోగాత్వమేవ షష్ఠ్యా బాధ్యతే, న పునరన్త్యేఽల్యనుసంహారోఽపి । అతో భిన్నం వాక్యమ్, తదాహ--షష్ఠీనిర్దిష్టస్యేత్యాది । సామాన్యవచనేఽపి 'షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇత్యాధికారాత్ స్థాన షష్ఠీనిర్దిష్టస్యేతి వేదితవ్యమ్; అన్యథా షష్ఠీమాత్రస్యాధికారే యస్య షష్ఠోనిర్దిష్టస్య యత్కార్యం యథాభూతముచ్యతే--ఆదేశరూపమ్, తఆథగమరూపం వా, తత్తథాభూతమేవ తదన్తస్య భవతీత్యర్థః స్యాత్ । తతశ్చ స ఏవ దోషో య ఏకవాక్యతాయామ్ । అతః 'షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇతి సర్వమనువర్త్త్యమ్ । అయఇ్చార్థో భవతి--'స్థానషష్ఠీనిర్దిష్టస్య యదుచ్యతే తత్తదన్త్యస్యాలో భవతి, న తస్య కృత్స్నస్య' ఇతి । సోఽయం కార్యస్యాన్త్యేఽల్యనుసంహారో వృత్తికారేణ దర్శితః ।

యద్వా-'యా స్థానేయోగా షష్ఠీ సాఽన్త్యస్యాలః' ఇతి షష్ఠ్యా ఏవానుసంహారో వేదితవ్యః । అత్ర పక్షే 'ఙిచ్చ' ఇత్యస్యాయమర్థః -'యత్ర ఙిదాదేశో విధీయతే తత్ర యా షష్ఠీ సాన్త్యస్యాలః' ఇతి । ఏవం సర్వత్ర । కార్యానుసంహారే తు యత్రాశ్రుతమేవ షష్ఠ్యాః స్యాద్, అనుసంహారే 'ఙిచ్చ' ఇత్యాదావసఙ్గతిః । అతః కార్యానుసంహారో వృత్తికారేణ దర్శితః ।।

ఙిచ్చ ।। 1.1.53 ।।

హెూతాపోతారావితి । 'ఋతో ఙిసర్వానామస్థానోయః'ఇతి గుణః । 'అప్తృన్' ఇత్యాదినా దీర్ఘః । మాతాపితరావితి । 'పితామాత్రా' ఇత్యేకశేషాభావపక్షేఽభ్యర్హితత్వాన్మాతుః పూర్వనిపాతః; 'పితుర్దశగుణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యతే' । అథ తాతఙన్త్యస్య కస్మాన్న భవతి ? తత్రాహ--తాతఙిత్యాది । అనన్యార్థఙిత్త్వేష్వనఙాదిషు చరితార్థమేతద్ గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థతయా చరితార్థఙిత్త్వే తాతఙి పరేణ 'అనేకాల్శిత్సర్వస్య' ఇత్యనేన బాధ్యత ఇత్యర్థః । ననూత్సర్గాపవాదయోరయుక్తో విప్రతిషేధః, అతుల్యకక్షత్వాత్, న చాన్తరేణ సర్వాదేశతాం గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థత్వస్యోన్మేష ఏతి చరితార్థత్వమపి ఙిత్త్వస్య చిన్త్యమ్ ? న బ్రూమో గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థస్య నిశ్చితత్వాద్ దుర్బలం ఙిత్త్వమితి; కి తు సర్వాదేశేఽపి తాతఙి గుణవృద్ధిప్రతిషేధః ప్రయోజనం సమ్భావ్యతే । తావతా చ కియానపి విలమ్బో భవతి ।

అనజాదిషు సర్వాదేశత్వే న కిఞ్చిన్ జిత్త్వస్య ప్రయోజనమితి సర్వాదేశార్థతాసమ్భావనాపి నాస్తీతి । తేష్వేవ సహసా ప్రవర్త్తతే । తతశ్చ త్రిప్రతిషేధోపపత్తిః ।

అథ వా - 'ఏరుః' ఇత్యస్యానన్తరమ్ 'తుహ్యోస్తాతఙాశిషి' ఇతి వక్తవ్యమ్, ఏరిత్యేవ । ఏవం వక్తవ్యే జిత్కరణం గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థమేవేతి నిశ్చితమితి విప్రతిషేధోపపత్తిస్తదాహ-- తాతఙి జిత్కరణస్య సావకాశత్వాద్విప్రతిషేధాత్సర్వాదేశ ఇతి ।

అథ వా - యథోపదర్శితం గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థత్వం సర్వాదేశతామన్తరేణ నోపపద్యత ఇతి అన్తరేణైవ విప్రతిషేధం సర్వాదేశస్తాతఙ్ భవతి ।।

ఆదేః పరస్య ।। 1.1.54 ।।

శాస్త్రే న క్వచిత్పరస్యేత్యుచ్చార్య్య కార్యం విధీయత ఇతి నిర్విషయమేతదిత్యభిప్రాయేణాహ--క్వ చేతి । యత్రేత్యాది । పఞ్చమీనిర్దేశేషు 'తస్మాదిత్యుత్తరస్య' ఇతి పరస్య కార్యం విధీయత ఇత్యర్థః । ఆసీన ఇతి । 'ఆస ఉపవేశనే' అనుదాత్తేత్ । ద్వీపమితి । ద్విధాగతా ఆపో।స్మిన్నితి 'ఋక్పూరబ్ధూఃపథామానక్షే' ఇతి అకారః సమాసాన్తః ।।

అనేకాల్శిత్సర్వస్య ।। 1.1.55 ।।

అనేకాలగ్రహణం కిమర్థమ్ ? 'అస్తేర్భూః' సర్వస్య యథా స్యాత్, అలోఽన్త్యస్య మా భూత్; నైతదస్తి ప్రయోజనమ్; 'ఙిచ్చ' ఇత్యేతన్నియమార్థం భవిష్యతి--'యద్యనేకాలన్త్యస్య భవతి, ఙిదేవ' ఇతి । ఏవమప్యసత్యనేకాల్గ్రహణే 'అతో భిస ఐస్' ఇత్యాదిషు పఞ్చమీనిర్దేశేష్వనేకాలప్యాదేశ ఆదేః పరస్య స్యాత్, సతి తు తస్మిన్ ద్వావేతౌ 'అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యస్యాపవాదౌ--'ఆదేః పరస్య','అనేకాల్శిత్సర్వస్య' ఇతి; తత్ర 'ఆదేః పరస్య' ఇత్యస్యాయమవకాశో య ఏకాలదేశో లోపో వా--'ఈ దాసః' 'బహోర్లోపో భూ చ వహోః' ఆసీనః, భూయాన్ ; 'అనేకాల్శిత్సర్వస్య' ఇత్యస్యావకాశో యత్ర పఞ్చమీనిర్దేశో నాస్తి-'అస్తేర్భూః' । ఇహోభయం ప్రాప్నోతి-'అతో భిస ఐస్', అపవాదవిప్రతిషేధాదనేకాల్శిత్సర్వస్యేత్యయమేవ భవతీతి సిద్ధమిష్టమ్ ।

శిద్గ్రహణం కిమర్థమ్ ? 'జసః శీ' సర్వస్య యథా స్యాత్, అనేకాలిత్యేవ భవిష్యతి, శకారే లుప్తే నానేకాల్, ఆనుపూర్వ్యాత్సిద్ధమ్ । యదాయం సర్వాదేశస్తదా ప్రత్యయః, యదా ప్రత్యయస్తదేత్సంజ్ఞా, యదేత్సంజ్ఞా తదాలోపః, యదాలోపస్తదైకాల్ తదిహ సర్వాదేశత్వమన్తరేణ నైకాల్త్వముపపద్యతే । ఇహ తర్హి 'ఇదమ ఇశ్' 'ఇదం కిమోరీశ్కీ' ? అత్ర హ్యన్తరేణాపి సర్వాదేశతాం ప్రగేవేత్సంజ్ఞా భవతి । నన్వత్రాపి శకారః ప్రయోజనాన్తరాభావాద్ అనేకాల్త్వమాదేశస్య సంపాద్య నివర్త్స్యతే । ఇహ తర్హి 'ఘ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ' ఇతి ? లోపః శిత్సర్వస్య యథా స్యాత్ । 'ఇదమ్ ఇశ్' ఇత్యాదావపి ప్రయోజనాభావదిత్సంజ్ఞైవ శకారస్య న స్యాదితి శ్రవణప్రసఙ్గః ।।

స్థానివదాదేశోఽనల్విధౌ ।। 1.1.56 ।।

నను తత్స్థానాపన్నస్య తద్ధర్మలాభో లోకవేదయోః సిద్ధ ఏవ । లోకే తావదేకస్మిన్నుపాధ్యాయే మృతే తత్స్థాననివిష్టస్యాప్యభివాదనాద్యుపాధ్యాయధర్మలాభో భవతి, ఏకస్మింశ్చ రాజని ప్రోషితే తత్స్థానేఽభిషిక్తస్య తత్పుత్రాదేరపి తద్ధర్మలాభో భవతి । వేదేఽపి వ్రీహిస్థానపతితా నీవారాదయోఽవఘాతాదీన్ వ్రీహిధర్మాన్ లభన్తే । తద్వదత్రాప్యస్తిస్థానాపన్నో భూరస్తిధర్మాన్ ధాతుత్వాదీన్ లప్స్యతే, నార్థోఽనేనేత్యాశఙ్క్యాహ--స్థాన్యాదేశయోరిత్యాది ।

అయమభిప్రాయః--ఉపాధ్యాయత్వప్రయుక్తా ఉపాద్యాయధర్మా రాజధర్మాశ్చాభిషిక్తత్వప్రయుక్తా వ్రీహిధర్మాచాపూర్వసాధనత్వనిబన్ధనాః, న తత్తత్స్వరూపనిబన్ధనా ఇతి యుక్తం తత్ప్రకారజుషో భవన్తీతి । ఇహ తు స్వం రూపమితివచనాదస్త్యాదిస్వరూపనిబన్ధనా ధాతుత్వాదయో ధర్మా న భవనాద్యర్థాభిధానలక్షణకార్యప్రయుక్తాః, తచ్చ స్వరూపమాదేశానాం నాస్తీతి తత్స్థానాపన్నానామపి న స్యురితి తదాహ--పృథక్త్వాదితి । రూపభేదాదిత్యర్థః ।

నన్వేతత్ప్రకారజుషోఽపి తత్స్థానాపన్నస్య తద్ధర్మలాభో దృష్టతే, యదా హ్యుపాధ్యాయః శిష్యేణ యజ్ఞార్థముపనిమన్త్రితః కార్యవ్యాసఙ్గాత్ స్వశిష్యమన్యం ప్రేరయతి తదా స తత్ర గత్వాఽగ్రాసనాదీనుపాధ్యాయధర్మాన్ లభతే, అత్రాప్యుపాధ్యాయప్రతినిధిత్వాత్ తద్బుద్ధ్యైవ తద్ధర్మా అనుష్ఠీయన్తే; ఏవం కృతే తు సత్యుపాధ్యాయ ఇతి న తత్స్థానాపన్నతయా, న చైవమత్ర సంభవతీత్యారబ్ధవ్యమేవ సూత్రమ్ । యుష్మదస్మదోరాదేశనిషేధాత్సిద్ధమ్ ।

యదయం 'యుష్మదస్మదోరనాదేశే' ఇత్యాహ, తజ్ జ్ఞాపయతి-'భవతి స్థానికృతమాదేశః' ఇతి; అలాశ్రయే చాప్రసఙ్గః, 'అదో జగ్ధిః' ల్యబ్గ్రహణాత్ । యది హి స్థాన్యలాశ్రయమప్యాదేశే స్యాత్ కితీత్యేవ సిద్ధే ల్యబ్గ్రహణనర్థకం స్యాత్, సత్యమ్; 'ఉత్తరార్థం తావత్ స్థానివదాదేశ ఇతి వక్తవ్యమ్ । అజాదేశస్య విషయవిశేషే స్థానివత్త్వం వక్ష్యామి, పదాన్తాదివిధిషు ప్రతిషేధం వక్ష్యామి' ఇతి । సోऽన్యార్థః సన్నిహైవ క్రియతే లిఙ్గానాశ్రయణాయ ।

షోఢాతిదేశః-నిమిత్తాతిదేశః, వ్యపదేశాతిదేశః, శాస్త్రాతిదేశః, రూపాతిదేశః, తాదాత్మ్యాతిదేశః, కార్యాతిదేశ ఇతి । తత్ర నిమిత్తమశక్యమతిదేష్టుం బ్రాహ్మణ్యవత్, న హి బ్రాహ్మణస్యాగ్రభోజనాదినిమిత్తం బ్రాహ్మణ్యం వచనశతేనాపి క్షత్రియేऽతిదేష్టుం శక్యతే । 'పూర్వవత్సనః' ఇత్యత్రాపి న ప్రకృతిగతం నిమిత్తం జిత్వాది సనన్తేऽతిదిశ్యతే, కిన్తు ప్రకృతిగతమేవ తత్ సనా వ్యవధానేऽప్యాత్మనేపదనిమిత్తమితి । ఏతావతా నిమిత్తాతిదేశవాచోऽయుక్తిః ।

వ్యపదేశాతిదేశః సంజ్ఞాపక్షాన్న భిద్యతే, తత్ర చ వతేరానర్థక్యం వక్ష్యతే, కః పునరాయుష్మతో వ్యపదేశోऽభిప్రేతః ? కిం స్థానీతి వ్యపదేశః, యథా 'ఆద్యన్తవదేకస్మిన్'ఇత్యత్ర వ్యపదేశాతిదేశపక్షః ? ఉత స్థానినో యే వ్యపదేశా ధాతురఙ్గమిత్యాదయః, త ఆదేశస్య భవన్తి ? ఇతి । పూర్వః పక్షో భవతోऽప్యనభిప్రేతః, ద్వితీయస్య తు సంజ్ఞాపక్షాన్మహాన్ భేదః । తథాహి --సంజ్ఞాపక్షే యత్ర స్థానిరూపముచ్చార్యతే 'ఆజో యమహనః ' ఇత్యాదౌ, తత్రైవ కార్యం స్యాద్, న ధాతోస్తవ్యాదయోऽఙ్గస్యేనాదయ ఇత్యాదౌ; న హ్యత్ర సంజ్ఞాత్వేన వినియుక్తమస్త్యాది స్థానిరూపముచ్చారితమ్; యచ్చోచ్చారితం న సా సంజ్ఞా, తతఆదేశస్యైవ కార్యం స్యాద్ న స్థానినః, న హి సంజ్ఞోచ్చారితా స్వయం కార్యేణ యుజ్యతే, స్థానినస్తు వ్యపదేశ ఆదేశస్తయాతిదిశ్యమానే ధాతోస్తవ్యాదయోऽఙ్గస్యేనాదయ ఇత్యాదౌ స్థాన్యాదేశయోరుభయోరపి కార్యం సిద్ధ్యతి; ఉభయోరపి వ్యపదేశసద్భావాత్ । 'ఆజో యమహనః' ఇత్యాదికం తు స్థానిస్వరూపనిబన్ధనం కార్యమాదేశస్య న స్యాత్,న హ్యత్ర కాశ్చిద్వ్యపదేశో య ఆదేశస్యాతిదిశ్యేత । అథాపి 'స్వం రూపమ్' ఇతి వచనాద్ధన్నిత్యపి హన్తేర్వ్యపదేశ ఇతి తస్మిన్నతిదిష్టే కార్యం సిధ్యతీత్యుచ్యతే; ఏవమపి పూర్వోక్తస్తావద్విశేషో విద్యత ఇత్యాస్తామేతత్ ।

అప్రధానత్వాత్తు వ్యపదేశో న భవతి । అత ఏవ శాస్త్రాతిదేశోऽపి న భవతి । స్థానిరూపే చాऽతిదిశ్యమాన ఆదేశవిధానం వ్యర్థం స్యాత్ । న చ వచనద్వయప్రామాణ్యాద్వికల్పః, 'వా లిటి' ఇతి వికల్పారంభాత్ । తాదాత్మ్యాతిదేశోऽసంభవాన్న భవతి, ద్వయోర్హి సహావస్థితయోరన్యోऽన్యతాదాత్మ్యమతిదిశ్యతే, సుబామన్త్రితయోరివ, ఇహ త్వాదేశేన స్థానీ

నివర్త్ేత ఇత్యసంభవః । అతః పారిశేష్యాత్ప్రాధాన్యాచ్చ కార్యాతిదేశోఽయమ్, తదాహ-స్థాన్యాశ్రయకార్యమితి, స్థాన్యాశ్రయేషు కార్యేష్వితి చ । తాత్పర్యతశ్చాయం కార్యాతిదేశో వర్ణ్యతే । అక్షరాణి త్వాదేశః స్థానినా తుల్యం వర్త్ేత ఇత్యేతావత్యేవ పర్యవసితాని । కేన తు ప్రకారేణ తుల్యత్వమిత్యపేక్షాయాం తత్కార్యాపత్త్యేతి తదాహ--స్థానినా తుల్య వర్తత ఇతి । స్థానివదితి । స్థాన్యాశ్రయేష్వితి । బహువ్రీహిః ।

అనల్విధావిత్యస్యార్థమాహ--అనలాశ్రయేష్వితి । ఏతేన విధీయతే ఇతి విధిః= కార్యమ్, అలాశ్రయో విధిరల్విధిరిత్యుత్తరపదలోపీ సమాస ఇతి దర్శయతి । కిమర్థం పునరుత్తరపదలోపాశ్రయణమ్ ? స్యాదేతత్-సతి తస్మిన్, యశ్చాలి విధిః, యశ్చాలో విధిః,యశ్చాలః పరస్య విధిః-యజేః క్తః, ఇష్టః, క ఇష్ట ఇత్యత్ర సంప్రసారణస్య స్థానివత్త్వాత్ కో యష్టేత్యాదివత్ 'హశి చ'ఇత్యుత్వం ప్రాప్తం న భవతి, స ఇష్ట ఇత్యత్ర 'ఏతత్తదోః' సులోపో న భవతి । అలో విధిః - ద్యుకామః, ఉకారస్య 'లోపో వ్యోర్వలి' ఇతి న భవతి । ఉత్త్వం తు 'అహర్విమలద్యు' ఇత్యత్ర చరితార్థమ్ । అలః పరస్య విధిః-ద్యోః, పన్థాః, సః-హల్ఙ్యాబితి లోపో న భవతి । అలా విధిః-వ్యూఢోరస్కేన । అత్ర 'సోఽపదాదౌ' ఇతి వసర్జనీయస్య స్థానే విహితస్య స్థానివత్త్వాత్ విసర్జనీయస్యాటసూపదేశాద్ 'అడ్వ్యవాయే' ఇతి ణత్వం ప్రాప్తం న భవతి । అతః సర్వవిభక్త్యర్థసంగ్రహాథంముత్తరపదలోపాశ్రయణమ్ । అన్యథా హి షష్ఠీసమాస ఏవాశ్రీయతేఽల్స్థానిక ఏవ విధిరాశ్రితః స్యాదితి, తన్న; సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠ

ీవిజ్ఞానాదపి సర్వవిభక్త్యర్థసంగ్రహస్య సిద్ధత్వాత్ । అనువాదే హి స్థానేయోగాభావాత్ సర్వోఽల్సమ్బన్ధీ విధిః ప్రతిపత్స్యతే । ఏవం తర్హి యత్ర గుణభావేనాప్యలాశ్రీయతే, తత్రాపి నిషేధో యథా స్యాత్-ప్రపత్యేతి, అత్ర హి వలాదేరితి ప్రత్యయః ప్రాధాన్యనాశ్రితః, వల్ తు గుణభావేనేతి అప్రాధాన్యాన్న స్యాత్ । ఉత్తరపదలోపే తు భవతి; అలాశ్రయత్వాదిడ్విధేః । యద్యలాశ్రయేషు స్థానివత్త్వం న భవతి, వృక్షాయ--'సుపి చ' ఇతి దీర్ఘో న స్యాత్; యఞాదౌ సుపీత్యలాశ్రయత్వాత్ । అరుదితామిత్యత్ర సార్వాధాతుకస్య తసస్తామాదేశే

'రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే ' ఇతి వలాశ్రయ ఇణ్ న స్యాత్, అత ఆహ-స్థాన్యలాశ్రయాణీతి । స్థానినోఽల్ స్థాన్యల్, స ఆశ్రయో యేషాం తాని తథోక్తాని ।

అయమభిప్రాయః-యథా గురుపద్గురుపుత్రే వర్త్ితవ్యమన్యత్రోచ్ఛిష్టభోజనాత్ పాదేపసంగ్రహణాచ్చేతి అతిదేశే ప్రవృత్తే, యదా గురుపుత్రః స్వయం గురుర్భవతి తదోచ్ఛిష్టం భుజ్యతే పాదౌ చోపసంగృహ్యేతే, తత్కస్య హేతోః ? అతిదేశేనైకావాక్యతామాపన్నః

ప్రతిషేధ ఆతిదేశికీమేవ ప్రాప్తిం ప్రతిషేధతీతి, తథేహాప్యాతిదేశిక ఏవాల్విధిః ప్రతిషిధ్యతే । న చ వృక్షాయ, అరుదితామిత్యత్రాతిదేశాపేక్షా; స్వయమేవ యఞాదిత్వాద్వలాదిత్వాచ్చ । తతశ్చ యత్ర స్థానిన ఏవాలాశ్రీయతే స ఏవ నిషిధ్యతే, యథా-ప్రపఠ్యేత్యత్ర । న హ్యత్ర ల్యప్ స్వయం వలాదిరితి । నను చ గురుపుత్రస్య స్వయం గురుత్వ ఉచ్ఛిష్టభోజనాదౌ న మాత్రయాప్యతిదేశాపేక్షా, ఇహ తు సత్యపి స్యమేవ యఞాదిత్వే నాన్తరేణాతిదేశం దిర్ఘః సిద్ధ్యతి; అసుప్త్వాత్ । అరుదితామిత్యత్రాపి సత్యపి స్వయం వలాదిత్వేఽసార్వధాతుకత్వాదతిదేశేనైవ వేట్ ప్రార్థనీయః, సత్యమ్; ద్వే కార్యే-సుప్సంజ్ఞా చ, దీర్ఘత్వం చ । న హి 'ప్రయోగసమవాయ్యేవ కార్యమతిదేశ్యమ్ ' ఇతి నియమోఽస్తి, యత్తు శాస్త్రీయం తదేవాతిదిశ్యతే । న చ సుప్సంజ్ఞాఽలాశ్రయేతి; తస్యామతిదిష్టాయాం స్వాశ్రయం యఞాదిత్వమాశ్రిత్య దీర్ఘత్వం భవిష్యతి । అరుదితామిత్యత్రాప్యాతిదేశికం సార్వధాతుకత్వం స్వాశ్రయం చ వలాదిత్వమాశ్రిత్యేడ్ భవిష్యతి ।

నను చ వృక్షాయేత్యత్ర స్థానిన ఏకారస్యాల్త్వాత్తదాశ్రయం సుప్త్వమలాశ్రయమేవ, ఉచ్యతే; కార్యాపేక్షమల్విధిత్వం నోదాహరణాపేక్షమ్ । ఏతదుక్తం భవతి--యస్మిన్ కార్యే విధీయమానేఽల ఏవాసాధారణం కిఞ్చిద్రూపం నిమిత్తాదిరూపేణాశ్రీయతే--'హశి' 'హలి' 'వ్యోర్వలి''హల్ఙ్యాబ్భ్యః''అడ్వ్యవాయే' ఇతి - స ఏవాల్విధిః; 'సుపి చ' ఇత్యత్ర తు నైవంవిధం కిఞ్చిదస్తి, కేవలం వృక్షాయేత్యత్రోదాహరణేఽలాత్మకః స్థానీతేయతావత్ కిముదాహరణమితి ప్రశ్నః । ధాత్వాద్యాదేశాః ప్రయోజనమిత్యుత్తరమ్ । తత్ర 'ప్రయుజ్యతేఽనేనేతి ప్రయోజనమ్' ఉదాహరణం న ప్రయుజ్యత ఇత్యర్థాత్ప్రశ్నానురూపం ప్రతివచనమ్ ।

నను చాస్తిబ్రువోరార్ధ్ధధాతుకే పరత ఆదేశాభ్యాం భావ్యమ్, తత్ కిమతిదేశేనేత్యత ఆహ--ఆర్ధ్ధధాతుకే విషయ ఇత్యాది ।

దాధికమ్ । దధ్నా సంస్కృతమ్ 'దధ్నష్ఠక్' । అవ్యయాదేశ ఇతి । క్త్వామాత్రస్య ల్యబాదేశః, క్త్వాన్తస్యావ్యయసంజ్ఞా, స కథమవ్యయాదేశః, తస్మాత్ క్త్వాగ్రహణేన ల్యపో గ్రహణాత్తదన్తస్యాపి సంజ్ఞా భవతీత్యేవమ్పరమేతత్ । తత్రాపి 'కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్' ఇతి ప్రస్తుత్యేతి సంఘాతస్య భవతి ।

వక్కరణం కిమితి । వినాపి తేన తదర్థో గమ్యతే, యథా జేత్కిదిత్యాదావితి ప్రశ్నః ।

స్థానీత్యాది । అసతి వత్కరణే సంజ్ఞాప్రకరణత్వాత్ స్థాన్యాదేశస్య సంజ్ఞా విజ్ఞాయేత, మైవం విజ్ఞాయీతి వత్కరణమిత్యర్థః । కిమర్థం పునః స్థాన్యాదేశస్య సంజ్ఞా నేష్యత ఇత్యాహ-- స్వాశ్రయమపీతి । సంజ్ఞాయాం హి స్థానిస్వరూపనిబన్ధనమ్ 'ఆజోయమహనః' ఇత్యాది కార్యమాదేశ ఏవ స్యాద్, న స్థానిని; న హి సంజ్ఞోచ్చారితా స్వయం కార్యేణ యుజ్యతే । 'ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్' ఇతి చ విషయసప్తమీ విజ్ఞాయతే । స్వాశ్రయమపీతి । కోఽర్థః ? స్థానిన్యపీత్యర్థః । తథా చోత్తరగ్రన్థే 'ఉభయత్ర' ఇతి సప్తమీనిర్ద్దేశః ।

ఆదేశగ్రహణం కిమితి । యథా 'పితృవత్తూస్ధలః' ఇత్యుక్తే సమ్బన్ధిశబ్దాత్పుత్ర ఇతి మమ్యతే, తథేహాపి స్థానివదిత్యుక్తే క ఇత్యపేక్షాయామ్ 'యదపేక్షం స్థానిత్వం స ఏవా దేశః' ఇతి గమ్యత ప్రశ్నః । ఆనుమానికస్యేత్యాది । ద్వివిధో హి ఆదేశః--ప్రత్యక్షశ్చ 'అస్తేర్భూః' ఇత్యాదిః, ఆనుమానికశ్చ 'ఏరుః' ఇత్యాదిః । అత్రేకారేణేకారాన్తః స్థాన్యనుమీయతే, విషణేనేవ గౌః । ఉకారేణ చోకారాన్త ఆదేశః తత స్తేస్తురితి సమ్పద్యతే । తత్రాసత్యాదేశగ్రహణే ప్రత్యక్ష స్యైవ గ్రహణం స్యాన్నా నుమానికస్య, పునఃశ్రతేస్తు వ్యాప్త్యర్థత్వాత్ ఆదేశమాత్రం స్థానివద్భవతి । తేన పచత్విత్యత్ర 'తిఙన్తం పదమ్' ఇతి పదసంజ్ఞా సిద్ధా భవతి । నను చేకారమాత్రస్యోకారమాత్రమాదేశోఽస్తు, కిం తదన్తానుమానన ? ఏవం హి 'ఏరుః' ఇత్యేతచ్చ యథాశ్రుతమేవ వ్యాఖ్యాతం భవతి; ఆదేశగ్రహణం చ న కర్త్తవ్యం భవతి, 'ఏకదేశవికృతిస్యానన్యత్వాత్ పదసంజ్ఞా భవిష్యతి । ఏవం తర్హి పునఃశ్రుతిరేవ లిఙ్గమ్, ఏకదేశవికారః శా స్త్రే నాశ్రీయత ఇతి, తేన--

సర్వే సర్వపదాదేశా దాక్షీపుత్రస్య పాణినేః ।

ఏకదేశవికారే హి నిత్యత్వం నోపపద్యతే ।।

ఇతి సిద్ధం భవతి ।

ద్యుపిథిత్యదాదేశా ఇతి । 'దివ ఔత్', 'పథిమథ్యృభుక్షామాత్';'త్యదాదీనామః-ఇత్యేతే । నను సామాన్యాతిదేశే విశేషానతిదేశః, తతశ్చ యథా బ్రాహ్మణవదస్మిన్ క్షత్రియే వర్త్తితవ్యమితి బ్రాహ్మణమాత్రకార్యమేవ భవతి, న మాఠరాదివిషేషకార్యమ్; తథా 'స్థానివదాదేశః' ఇత్యుక్తే యః స్థానీ యదాకారవిశిష్టః సూత్రే శ్రుతస్తదాదేశస్య తదాకారప్రయుక్తైనైవ కార్యేణ భవితవ్యమ్ । 'క్త్వో ల్యప్' ఇత్యత్ర చ వస్తుస్థిత్యా సన్నిహితమపి వలాదిత్వం స్థానిరూపేణ నాశ్రితమ్ । తథా

హి-ఇడాదిరపి క్త్వా భవత్యేవ,క్త్వా కేవలోఽపి దత్త్వాయేతి యగన్తోఽపి, ఇష్ట్వీనమితి మాన్తోఽపి; తత్ర క్త్వామాత్రప్రతిబద్ధం యత్కార్యం కృత్త్వప్రత్యయత్వాది, తదాదేశేఽతిదిశ్యతామ్, వలాదిత్వస్య తు కుతోఽతిదేశః ? ఏవం క ఇష్ట ఇత్యాదావపి చ యణ ఇక్ భవతి, దివోఽలోఽన్త్యస్యోత్వౌత్వే భవతః, పథ్యాదీనామన్త్యస్యాద్భవతి, త్యదాదీనామన్త్యస్యాకారః, విసర్జనీయస్య సత్వమిత్యేవం యణాదిరూపేణ స్థానిన ఆశ్రయణమ్ । తతశ్చ తత్తదాకారప్రయుక్తస్యైవ కార్యస్యాపి అతిదేశః, న హల్త్వాదివిశేషనిబన్ధనస్యేతి నార్థోఽనల్విధావిత్యనేన । యత్ర తర్హి విశేషరూపమేవ స్థానిత్వేనాశ్రీయతే, యథా-'చ్ఛ్వోః శూఠ్' ఇతి వకారః, తత్ర తత్కార్యమాదేశస్య మా భూద్-అక్షద్యూభ్యామ్ । వలి లోపో న భవతి ।

అథాత్రాపి వకారాన్తస్యాఙ్గస్యాలోఽన్త్యస్యోడితి రూపేణ స్థానిన ఆశ్రయణమ్, ఏవమపి విశేషాతిదేశజ్ఞాపనార్థమిదముచ్యతే; అన్యథా ల్యపో వలాదిత్వవత్ కిత్త్వస్యాప్యతిదేశో న స్యాత్, దేవిత్వేత్యాదావకితోఽపి క్త్వః సమ్భవాత్ । అనుబన్ధాశ్చ స్థానిన్యసన్త ఏవ కార్యేషు యుజ్యన్త ఇతి తత్కార్యేష్వనల్విధావితి నిషేధో న భవతి । లిఙ్గాచ్చ । యదయం 'సేర్హ్యపిచ్చ' ఇత్యాహ, తజ్జ్ఞాపయతి-భవత్యనుబన్ధకార్యాణామతిదేశ ఇతి ।।

అచః పరస్మిన్ పూర్వవిధౌ । అచ ఇతి స్థానినిర్దేశ ఇతి । యద్యప్యనూద్యమానాదేశవిశేషణత్వాత్ స్థానషష్ఠీ న లభ్యతే, తథాప్యచో య ఆదేశ ఇత్యుక్తే తత్స్థానిక ఏవ ప్రతీయత ఇతి । పరస్మిన్నితి నిమిత్తభావే సప్తమీ, న పరసప్తమీ; పరశబ్దేనైవ పరత్వస్యోక్తత్వాత్, పరస్మిన్య ఆదేశ ఇతి అనువాదత్వాచ్చ, కితి యే గుణవృద్ధీ ఇతివత్; పూర్వవిధావితి విషయ ఇతి ప్రకృతత్వాత్ స్థానివత్త్వస్య ।

పూర్వవిధౌ కర్తవ్యే స్థానివదితి । ఏవం పదతాత్పర్యం దర్శయిత్వా వాక్యార్థమాహ--అజాదేశ ఇతాయది । కిమర్థమిదముచ్యతే, పూర్వత్ర స్థానికార్యమాదేశేఽతిదిష్టమ్, ఇహ తు స్థానిని సతి పూర్వస్య యత్కార్యం తదాదేశేఽపి సతి పుర్వస్య భవతీత్యతిదిశ్యతే । నను తత్రాపి స్థానినిమిత్తమన్యస్య తదప్యతిదిశ్యతే, యథా వృక్షాయేతి 'సుపి చ' ఇతి దీర్ఘత్వమ్ ? ఏవం తర్హ్యాల్విధ్యర్థమిదమ్ । తథా హి-వవ్రశ్చేత్యుదత్వే 'న సంప్రసారణే సంప్రసారణమ్' ఇతి వకారస్య సంప్రసారణప్రతిషేధః స్థాన్యలాశ్రయోఽస్మాద్వచనాద్భవతి । ఇదం చ 'సంప్రసారణే పరః ప్రతిషేధః' ఇతి పక్షే ప్రయోజనమ్, 'సంప్రసారణభావిని యణ్యేవ ప్రతిషేధః' ఇతి తు పక్షే న ప్రయోజనమ్ । ఇహాచితీకః, బహుచితీక ఇతి చితేః కపి దీర్ఘత్వే కృతే 'హ్రస్వాన్తేఽన్త్యాత్పూర్వమ్' ఇతి స్థాన్యలాశ్రయః స్వరో భవతి । ఏవం యాతేర్యఙన్తాత్ క్తిచి అతో లోపే యలోపవిధిం ప్రతి స్థానివత్త్వనిషేధాద్ యలోపే చ యా యా తి ఇతి స్థితే యఙకారలోపస్య స్థానివత్త్వాత్ 'ఆతో లోప ఇటి చ' ఇత్యాకారలోపే పునర్యలోపే యాతిరితి

భవతి । న చ పునరాకారలోపః, పునశ్చ యలోప ఇతి ప్రత్యయమాత్రస్య శ్రవణప్రసఙ్గః, ఆల్లోపస్య స్థానివత్త్వాచ్చిణోలుఙ్న్యాయేనాసిద్ధత్వాద్వా । తథా చ వరేవిధౌ స్థానివత్త్వం నిషిధ్యతే-యాయావర ఇతి । స్థానివద్భావాదాతో లోపో మా భూదితి । తథా తిష్ఠ

తేర్యఙన్తాత్ క్తిచ్, అల్లోపయలోపయోస్తేష్ఠీతి స్థితే అల్లోపస్య స్థానివత్త్వాదియఙ్ భవతి, తథా చోత్తరసూత్రేకణ్ఠూతిరిత్యత్ర ఉపద్రుసఙ్గం చోదయిత్వా 'అస్తు తస్యైవ ద్ర్చ్వోః శూడిత్యూర్ కరిష్యతే' ఇత్యుక్తమ్, ఇయఙి చ కృతే యలోపే చ తేష్ఠితిరితి భవతి । న చ పునరియఙ్, ఆదిష్టాదచః పూర్వత్వాత్ । తథా పేపీయతేః క్తిచి అల్లోపయలోపయోః 'ఏరనేకాచః' ఇతి యణి యలోపే పేప్తిరితి భవతి । 'శో తనూకరణే' యఙన్తాత్ క్తిచి అల్లోపయలోపాల్లోపేషు పూర్వత్రాద్ధీయే న స్థానివదితి స్థానివత్త్వనిషేధాచ్ఛశాం ష ఇతి షత్వే శాష్టిరితి భవతి । ఏవం చిచీయతేశ్చేక్తిరిత్యేషా దిక్ ।

తథా తితఉమాచష్ట ఇతి ణిచి టిలోపస్య స్థానివత్త్వాదయో ఙ్కితీత్యస్యాభావే 'అతః ఉపధాయాః' ఇతి స్థాన్యలాశ్రయా వృద్ధిర్భవతి । న చాత్ర క్వీలుగుపధాత్వేత్యుపధావిధి ప్రతి స్థానివత్త్వనిషేధః, తస్య ప్రత్యయవిధివిషయత్వాత్, సత్యాం చ వృద్ధౌ పుకి సతి తితాపయతీతి భవతి । న చ పుక్యపి స్థానివత్త్వమ్; ఆదిష్టాదచః పూర్వత్వాత్ । నను పూర్వస్య కార్యే కర్త_వ్యే సతి స్థానివత్త్వేన భవితవ్యమ్, అత్ర చ సర్వత్ర స్థానివత్త్వే సతి పూర్వస్య కార్యప్రాప్తిరితి ఇతరేతరాశ్రయమ్ । నాత్ర స్థానివత్త్వాత్ ప్రగేవ పూర్వస్య కార్యే ప్రాప్తే స్థానివత్త్వమ్, కిం తర్హి ? ప్రాగ్వా పశ్చాద్వా పూర్వస్య కార్యే పూర్వస్య కార్యే చికీషితే । అత ఏవ వరేవిధౌ స్థానివత్త్వనిషేధః । తదేవమల్విధ్యర్థమిదమ్ ।

కిఞ్చ--బ్రాహ్మణవదస్మిన్క్షత్రియే వర్తితవ్యమిత్యత్ర బ్రాహ్మణాశ్రయం కార్యం ప్రాప్యతే, న తు స్వాశ్రయం యుద్ధాదికం వ్యావర్త్యతే । పూర్వసూత్రేఽపి స్థాన్యాశ్రయం ప్రాప్యతే, న స్వాశ్రయం వ్యావర్త్యతే, యథా--వృక్షాయేతి దీర్ఘత్వమాదేశాశ్రయం భవతి; భవితా, భవితుమ్, భవితవ్యమితి గుణః । ఇహ తు స్థాన్యలాశ్రయమేవేష్యతే, స్వాశ్రయం నేష్యతే । తథా చ పటయతీతి టిలోపే కృతే ప్రాప్తా ఉపధావృద్ధిర్న భవతి, అవధీదితి హలన్తలక్షణా, బహుఖట్వక ఇతి 'హ్రస్వాన్తేఽన్త్యాత్పూర్వమ్' ఇతిస్వరో న భవతి, వాయ్వోర్వ్యలోపో న భవతి, తన్వస్తీతీణ్ న భవతి । ఏవం బహూని స్వాశ్రయనివృత్తిరుదాహరణాని । అత ఏవ ద్వర్వచనాదివిధౌ స్థానివత్త్వనిషేధః । అతోఽజాదేశః పరనిమిత్తకః పూర్వస్య విధౌ స్థానివదేవ యథా స్యాత్, మా భూత్స్వయం నిమిత్తమితి నియమార్థమపీదమారబ్ధవ్యమ్ ।

కథం పునరేకేన యత్నేనోభయం లభ్యమ్, విధిశ్చ, నియమశ్చ ? విధిగ్రహణసామర్థ్యాదితి తన్నిరూపణే వక్ష్యామః । అథ వా - విధిగ్రహణం విధిమాత్రే స్థానివద్భావా యథా స్యాదశాస్త్రీయో చ విపరీతే చ । తేన పటయతీత్యాదౌ స్థానిని దృష్టో వృద్ధ్యభావాదిరశాస్త్రీయోఽప్యతిదిశ్యతే । తత్ర వృత్తికారేణ యత్నసాధ్యత్వాదశాస్త్రీయోదాహరణాని దర్శితాని । విధిశబ్దః కర్మసాధనః, పూర్వస్యేతి శేషలక్షణషష్ఠీ; పూర్వస్య వ్యవస్థితస్య సతః సమ్బన్ధిని కార్యే కర్త్తవ్యే ఇతి । పూర్వత్వం త్వత్రాజపేక్షమాశ్రీయతే; నాదేశాపేక్షమ్, నిమిత్తాపేక్షం వా । న చాజపేక్షే పూర్వత్వ విధిశబ్దో భావసాధనః సమ్భవతి । బావసాధనే హి తస్మిన్, పూర్వస్యేతి కర్మణి షష్ఠీవిజ్ఞానాత్ పూర్వస్మిన్విధాత్వ్యే స్థానివదిత్యర్థః స్యాద్ । అవస్థితే చాచి తతః పూర్వం కిఞ్చి ద్విధేయం భవతి, ఇహ చాదేశాః స్థానివదితి వచనాత్ ఆదేశేన స్థానీ నివర్తిత ఇతి నాయమర్థః సమ్భవతి । అత్రాదేశః పరనిమిత్తకః, తస్యైవాదేశస్య స్థానిభూతో యోఽచ్, తతః పూర్వస్మిన్ విధాతవ్య ఇతి । తథా హి-'అచో య ఆదేశః' ఇత్యాదేశాత్ప్రాగవస్థానూద్యతే, తతశ్చ సంనిధానాత్ ప్రతీయమానమవధిత్వమపి తదవస్థస్యైవాచో యుక్తమ్ । అత ఏవోచ్యతే-'యోఽనాదిష్టాదచః పూర్వస్తస్య విధిం ప్రతి స్థానివద్భావః' ఇతి । ఆదేశనమాదిష్టం తదకృతం యస్య సోఽనాదిష్టః, అకృతాదేశాదచః పూర్వస్యేత్యర్థః । ఆదేశాత్ప్రాగవస్థాయామితి యావత్ । న చాస్యా అవస్థాయాః పూర్వస్మిన్ విధాతవ్యే తదాదేశః స్థానివదితి సమ్భవతి । నను కర్మసాధనేఽప్యజాదేశః స్థానివద్భవతి-అకృతాదేశాచః పూర్వస్య విధావితి నాయమర్థః సమ్భవతి, స్థానివద్భావదశాయామచ ఆదేశేన నివర్త్తితత్వాత్ । నాత్ర సమ్ప్రత్యచః పూర్వస్యేత్యయమర్థః, కిం తర్హి ? అచోఽవస్థానదశాయాం పూర్వత్వేన దృష్టస్యాజవస్థాప్రభృతిపూర్వస్యేత్యర్థః । తదేవమజపేక్షస్య పూర్వత్వస్యాశ్రయణాత్ కర్మసాధన ఏవ విధిశబ్దః । కి పునః కారణమజపేక్షమేవ పూర్వత్వమాశ్రీయతే, న పునరాదేశాపేక్షం నిమిత్తాపేక్షం వా ? ఉచ్యతే; తదపేక్షే పూర్వత్వే వైయాకరణః, సావశ్వ ఇత్యత్ర స్థానివద్భావాదైచోరాయావౌ ప్రాప్నుతః, తావపి హి యణాదేశాత్తన్నిమిత్తాచ్చ పరస్మాదచః పూర్వస్య కార్యమ్ । న చ వాచ్యమ్--'సత్యపి స్థానివత్త్వేఽన్తర్భూతాజ్నిమిత్తతయాఽన్తరఙ్గయోరాయావోః కర్త్తవ్యయోర్బహిభూతతద్ధితాపేక్షతయా బహిరఙ్గావైచావసిద్ధావిత్యాయావౌ న భవిష్యతః' ఇతి; 'నాజాన్తర్యే బహిరఙ్గప్రక్లృప్తిః' ఇతివచనాత్ । యథా-అక్షద్యూరితి బహిర్భూతక్విబవేక్షోఽప్యూడన్తర్భూతాజపేక్షే యణి నాసిద్ధో భవతి । అజపేక్షే తు పూర్వత్వే వి + ఆకరణః, సు + అశ్వ ఇత్యజవస్థాయాం య్వోరభావేనైచోరదర్శనాదప్రసఙ్గస్తదాహ-'అచః పూర్వత్వవిజ్ఞానాదైచౌః సిద్ధమ్' ఇతి । కిం చ --నిమిత్తాపేక్షే పూర్వత్వే ద్వాభ్యామ్, దేయమ్, లవనమిత్యత్రాత్వేత్వగుణాః స్వనిమిత్తాత్పూర్వేషాం స్వేషామేవ కార్యేషు దీర్ఘగుణావాదేశేషు స్థానివత్స్యుః । తథోభయోరపి పక్షయోరపీపచదిత్యాదౌ 'సన్వల్లఘుని' ఇతి సన్వద్భావో న స్యాత్; ఉపధాహ్రస్వస్య స్థానివత్త్వాదలఘూపధత్వాత్ । అజపేక్షే తు పూర్వత్వే పాచి + అత్ ఇతి స్థితే ద్విర్వచనముపధాహ్రస్వత్వం ణిలోపః-ఇత్యేతేషు ప్రాప్తేషు పరత్వాదన్తరఙ్గత్వాచ్చ

ణిలోపే కృతే పర వాన్నిత్యత్వాచ్చ హ్రస్వత్వే చ పశ్చాద్ ద్విర్వచనేఽభ్యాసస్య స్థానినోఽచః పూర్వత్వేనాదృష్టత్వాన్నాస్తి స్థానివద్భావః । తథా చ తత్ర తత్రోచ్యతే-'యోఽనాదిష్టాదచః పూర్వస్తస్య విధిం ప్రతి స్థానివద్భావ ఆదిష్టాచ్చైషోఽచః పూర్వః' ఇతి । తస్మాదజపేక్షమేవ పూర్వత్వమ్ । యద్యేవమ్, తన్వన్తీత్యత్రేతటి కర్త_వ్యే యణః స్థానివత్త్వం న స్యాత్, తన్ ఉ అన్తీత్యజవస్థాయాం యత్పూర్వమఙ్గం న తస్యేట్, కిం తర్హి ? తతః పరస్యాదేశస్యైవ । నిమిత్తాపేక్షే తు యణో నిమిత్తాదన్యకారాత్పూర్వస్య తస్యైవ యణ ఇడ్ విధేయ ఇతి కర్మసాధనే భావసాధనే చ విధిశబ్దే స్థానివత్త్వం లభ్యతే । ఆదేశాపేక్షేఽపి భావసాధనే యణః పూర్వత్వేనేటో విధేయత్వాత్సిధ్యతి, నైష దోషః, 'ఆర్ద్ధధాతుకస్యేడ్' ఇత్యత్ర 'ఏకాచ ఉపదేశే' ఇత్యతః 'ఉపదేశే' ఇత్యనువృత్తేరుపదేశే వలాదేరిడ్ భవిష్యతి; తత్రాప్యుపదేశ ఇత్యనువృత్తేః । ఏవమపి చోరిష్యత ఇత్యాదౌ వలాదిలక్షణే చిణ్వదిటి చ ప్రాప్తే నిత్యత్వాచ్చిణ్వదిడితి । వక్ష్యతి-'నిత్యశ్చాయం వల్నిమిత్తవిఘాతీ' ఇతి,తన్నోపపద్యతే; ఉక్తేన ప్రకారేణ వలాదిలక్షణస్యాపీటో నిత్యత్వాత్ । ఏవం తర్హి అహిరఙ్గస్య యణోఽసిద్ధత్వాదిడభావః ।

యద్వా-పూర్వస్మాద్విధిః పూర్వవిధిరితి పఞ్చమీసమాసోఽప్యాశ్రీయతే, తేన పూర్వస్మాదఙ్గాదిటో నిమిత్తత్వేననాశ్రితాత్పరస్య యణ ఇతి కర్త_వ్యే స్థానివద్భవిష్యతి ।। కాని పునః పఞ్చమీసమాసప్రయోజనాని ? ఇదం తావత్ప్రయోజనమ్-తన్వన్తీతి । కిఞ్చ బేభిదితా, మార్థితికః, అపీపచన్ । బేభిద్యతేర్యఙన్తాత్తృచి అల్లోపస్య స్థానివత్త్వాన్న భవతి, నైతదస్తి; బేభిద్య తృ ఇతి స్థితేల్లోపశ్చ పాప్నోతి ఇట్ చ; పరత్వాదిట్ । నిత్యోఽల్లోపః- కృతోఽపీటి ప్రాప్నోతి; ఇట్ పునరనిత్యః, న హి కృతేఽల్లోపే ప్రాప్నోతి, నిత్యేనాల్లోపేన బాధ్యతే । యస్య చ నిమిత్తం లక్షణాన్తరేణ న విహన్యతే తద్ నిత్యమ్, అత ఉభయోర్నిత్యయోః పరత్వాదిడేవ భవిష్యతి । ఇదం తర్హి మథితం పణ్యమస్య మాథితిక ఇతి ఠస్యేకాదేశే కృతే, యస్యేతి లోపే చేకస్య స్థానివద్భావేన ఠగ్రహణేన గ్రహణాత్ 'ఇసుసుక్తాన్తాత్కః' ఇతి కాదేశః ప్రాప్నోతి, యస్యేతి లోపస్య స్థానివద్భావాన్న భవతి । ఏతదపి సన్నిపాతపరిభాషయా ఠస్యేతి వర్ణగ్రహణేనాల్విధిత్వేన స్థానివద్భావాభావాద్వా సిద్ధమ్ । ఇదం తర్హి అపీపచన్, అపీపచ+అన్ ఇతి స్థితేఽన్త్యాకారస్య చజకారస్య చ 'అతో గుణే' ఇతి పరరూపత్వే తస్య పరం ప్రత్యాదివద్భావాజ్ ఝిగ్రహణేన గ్రహణే సతి సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ' ఇతి జుస్ ప్రాప్నోతి, ణిలోపస్యైకాదేశస్య వా స్థానివద్భావాన్న భవతి । తదేవమజపేక్షమేవ పూర్వత్వమాశ్రీయతే; విధిశబ్దశ్చ కర్మసాధనః, శేషషష్ఠ్యా చ సమాస ఇతి న కశ్చిద్ దోష ఇతి స్థితమ్ ।

పట్యతీతి । ణావిష్ఠవదితి టిలోపః । అవధీదితి । 'హనో వధ లిఙి' 'లుఙి చ' ఇతి వధాదేశః । హలన్తలక్షణేతి । 'వదవ్రజ' ఇత్యత్ర హలన్తస్యేత్యనువృత్తేర్హలన్తలక్షణా । బహుఖట్వక ఇత్యత్ర 'స్వరదీర్ఘయలోపేషు లోపాజాదేశో న స్థానివద్' ఇతి వచనాత్ స్వరవిధావప్యత్ర స్థానివత్త్వం భవత్యేవ ।

ప్రశ్న ఇతి I 'యజయాచయత' ఇత్యాదినా నజ్, 'చ్ఛ్వోః శూఠ్' ఇతి ఛస్య శః I తుకి న స్థానివద్భవతీతి I తుకి కర్త_వ్యే న స్థానివద్భవతీత్యర్థః I నన్వన్తరఙ్గత్వాత్ పూర్వం తుకా భావ్యమ్, తత్ర చైకం నిమిత్తీకృత్య యుగపదాఙ్గవార్ణయోః ప్రసఙ్గః, తత్ర వార్ణాదాఙ్గం బలీయః, యథా-కరోతేర్లిటి ణలి కృ అ ఇతి స్థితే, గౌరిత్యత్ర సావకాశామ్ 'అచో ఞ్ణితి' ఇతి వృద్ధిం బాధిత్వాఽన్తరఙ్గత్వాత్ప్రాప్తం యణం వృద్ధిరేవ బాధతే, ప్రశ్న ఇత్యత్ర తు శస్య నజ్ నిమిత్తం తుకస్తు ఛః, భిన్నకాలా చానయోః ప్రాప్తిరితి నాయమస్యా విషయ ఇతి తుకి సతి 'చ్ఛ్వోః శూఠ్' ఇత్యత్ర సతుక్కచ్ఛకారనిర్దేశేన తస్యైవాదేశః ఏవం చ సత్యాపి స్థానివత్త్వే సతుక్తచ్ఛగ్రహణేన శో గృహ్యతే, న కేవలం ఛగ్రహణేనేతి కుతస్తుకః ప్రసఙ్గః ! అత ఏవ నజో ఙిత్వమపి విశ్న ఇతి గుణో మా భూదితి, తస్మాదప్రత్యుదాహరణమేతదితి ప్రత్యుదాహరణాన్తరమాహ-ఆక్రాష్టామితి I 'స్పృశమృశకృషతృప్దృపాం సిజ్ వా వక్తవ్యః' ఇతి క్సాపవాదః పక్షే సిచ్ I అనుదాత్తస్యేత్యమ్, యణి 'వదవ్రజ' ఇతి వృద్ధిః I 'పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివద్' ఇతి వచనాదత్రాప్యతృప్యన్నాహ--ఆగత్యేతి I 'వా ల్యపి' I

యువజానిరితి I బహువ్రీహౌ పుంవద్భావః, యువతిశబ్దస్య వయోవచనత్వేనాజాతివాచిత్వాత్ 'జాతేశ్చ' ఇతి ప్రతిషేధో న భవతి I యలోపే న స్థానివదితి I నను యోఽత్రాదేశో నాసౌ లోపస్య నిమిత్తమ్, తస్య వల్మాత్రనిమిత్తత్వాత్; యశ్చ నిమిత్తం నకారః నాసావాదేశ ఇతి స్థానివత్త్వం న భవిష్యతి I న చ జాయాశబ్దస్య జనేరౌణాదికే యఙ్ప్రత్యయే 'యే విభాషా' ఇత్యాత్వే చ వ్యుత్పాదితత్వాద్ నిఙః స్థానివత్త్వే సత్యాతో లోపప్రసఙ్గః, న హ్యుణాదిషు వ్యుత్పత్తికార్యమవశ్యం భవతి, అత ఉదాహరణానతరోపన్యాసః--వైయాఘ్రపద్య ఇతి I వ్యాఘ్రస్యేవ పాదావస్యేతి 'పాదస్య లోపోఽహస్త్యాదిభ్యః' ఇత్యపరనిమిత్తః 'గర్గాదిభ్యో యఞ్' I నను సత్యపి స్థానివత్త్వే వచనాత్ పద్భావో భవిష్యతి; యద్యేవమ్, పాదే ఇత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి; సతి తు పరస్మిన్నిత్యస్మిన్వైయాఘ్రపద్య ఇత్యత్ర పద్భావస్య చరితార్థత్వాద్ పాదే ఇత్యేకాదేశస్య స్థానివత్త్వాత్ పద్భావాభావః I కథం పునరేకాదేశస్య స్థానివత్త్వమ్, న హ్యయమచ ఆదేశః, కిం తర్హి ? అచోః ఉచ్యతే; వర్ణనిర్దేశేషు జాతిగ్రహణాద్, 'అచ' ఇత్యేకత్వాస్యావివక్షితత్వాద్ అచోరప్యాదేశః స్థానివత్ I ద్వయోరపి వా స్థానిత్వే యదేకస్య స్థానిత్వం తదాశ్రయం తస్య స్థానివత్త్వం భవిష్యతి I అత ఏవ శ్రాయసౌ, గౌమతౌ, చాతురౌ, ఆనుడుహావితి శ్రాయసాదిభ్యోఽణన్తేభయ ఔప్రత్యయ ఏకాదేశస్యాదివత్త్వాత్ ప్రాప్తౌ నుమామౌ న భవతః; ఉదకం వహతి, 'కర్మణ్యణ్' సంజ్ఞాయాముదభావః, సప్తమ్యేకవచన ఏకాదేశస్యాదివత్త్వాద్భత్వే సతి ప్రాప్తః 'వాహ ఊఠ్' న భవతి ఉదవాహే ఇతి I ఆదీధ్య ఇతి I అదాదిత్వాచ్ఛపో లుక్ I పరస్మిన్నిత్యుచ్యమానే స్యానివద్భావాభావాత్ కృతే ఴేరేత్వే లోపో న ప్రాప్నోతి I ఴేరేత్వం తు కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వాన్నిత్యమితి తదేవ భవతి I నను చ పరస్మిన్నిత్యసతి శబ్లుకోఽపి

స్థానివత్త్వాత్ తద్వ్యవధానాదేవ లోపో న భవిష్యతి, న; 'క్విలుగుపధాత్వచఙ్పరనిర్హ్రాసకుత్వేషు' ఇతి లుకా లుప్తస్య స్థామివత్త్వప్రతిషేధాత్ ।

హే గౌరితి । 'గోతో ణిత్' । బాభ్రవీయా ఇతి । బభ్రోరపత్యమితి 'మధుబభ్ర్వోర్బ్రాహ్మణకౌశికయోః' ఇతి యఞ్, 'ఓర్గుణః','వాన్తో యి ప్రత్యయే' ఇత్యవాదేశః । అవాదేశో న స్థానివద్భవతీతి । నను చాసత్యపి స్థానివద్భావే సంనిపాతపరిభాషయా న భవితవ్యమేవాత్ర యలోపేన, నైతదస్తి; 'అచః' ఇత్యయం సంఘాతో యాదిసన్నిపాతకృతః; న చ స లోపస్య నిమిత్తమ్, కిం తర్హి ? వకారమాత్రమ్ । యద్యేవమ్, స్థానివద్భావస్యాప్యప్రసఙ్గః, యోఽత్రాదేశో నాసావాశ్రీయతే, యశ్చాశ్రీయతే నాసావాదేశః । నైవేయ ఇతి । నిపూర్వాద్ధాఞః 'ఉపసర్గే ఘోః కిః','ఆతో లోపః','ద్వ్యచః' 'ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢక్ । నను చ పూర్వస్మాదపి విధౌ స్థానివత్త్వముక్తమ్, తత్ కథమేతాని ప్రత్యుదాహరణాని ? నైష దోషః; అత్రాప్యజపేక్షస్య పూర్వస్యాశ్రయణాద్ యోఽనాదిష్టాదచః పూర్వస్తతః పరస్యేతి । ఏవమపి హే గౌరిత్యత్ర ప్రాప్నోతి వ్యవహితేఽపి పరశబ్దవృత్తేర్గకారాత్పరస్య సోర్లోపః, ఏవమితరయోరపి, నైతదేవమ్; పూర్వస్య విధిరితి షష్ఠీసమాస ఏవాయమ్, తత్రానువాదత్వాత్ స్థానషష్ఠ్యభావాత్ సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ-పూర్వసమ్బన్ధిని విధావితి । సమ్బన్ధశ్చ ద్వివిధః-కార్యిత్వేన, నిమిత్తత్వేన వా । యత్ర కార్యిత్వేన స పూర్వస్య విధిః, యత్ర నిమిత్తత్వేన స పూర్వస్మాత్; తతశ్చ యోఽనాదిష్టాదచ పూర్వస్తన్నిమిత్తత్వేనాశ్రిత్య యత్కార్యం ప్రాప్తం స ఏవ పూర్వస్మాద్విధిః, యథా-అపీపచన్నితి । అత్ర హి యోఽనాదిష్టో ణిచ్ చఙ్ వా, తతః పూర్వమపీపచ్ ఇత్యేవాభ్యస్తం పరస్య ఝేర్జుసో నిమిత్తమ్ । తన్వస్తీత్యత్ర యోఽనాదిష్టోఽచ్ ఉప్రత్యయస్తతః పూర్వం యత్ తన్నిమిత్తత్వేనాశ్రీయతే తద్విధావఙ్గస్యేత్యనువృత్తేః । ఏతదేవ తత్రాఙ్గాధికారస్య ప్రయోజనమ్ । హే గౌరిత్యాదౌ తు యోఽనాదిష్టాదచః పూర్వో గకారాదిర్న తత్సమ్బుద్ధిలోపాదేర్నిమిత్తమ్, యచ్చ నిమిత్తమోకారాదిర్నాసావనాదిష్టాదచః పూర్వ ఇతి న దోషః । ఇహ తర్హి వేతస్వానితి, టిలోపస్య పూర్వవిధౌ స్థానివత్వాత్ సకారాత్పూర్వస్యానుపధాత్వాద్ 'మాదుపధాయాః' ఇతి వత్వం న స్యాత్ । న చ స్థానివద్భావేన సన్నిహితమకారమపేక్ష్యాకారాన్తాదితి లభ్యతే, తస్యానాదిష్టాదచః పూర్వత్వాభావాత్ తదపేక్షత్వే స్థానివద్భావాత్, నైష దోషః; 'పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివతద్' ।

విధిగ్రహణం కిమ్, నను పూర్వసూత్రాదేవానువర్త్తతే ? సమాసద్వయపరిగ్రహార్థమ్ । అసతి హి తస్మిన్ పూర్వస్యేత్యుక్తే పూర్వస్మాద్విధౌ న స్యాత్, పూర్వస్మాదిత్యుక్తే పూర్వస్య విధౌ న స్యాత్, నైతదస్తి; పూర్వస్యేత్యుక్తేఽపి అనువాదత్వాత్ స్థానషష్ఠ్యభావాత్ సర్వః పూర్వసమ్బన్ధీ విధిః ప్రతిపత్స్యతే । ఏవం తర్హి విధిమాత్రే స్థానివద్యథా స్యాత్ శాస్త్రీయే విపరీతే చ । యద్వా-విధిగ్రహణం ద్వితీయో యత్నః, తత్రాచః పరస్మిన్పూర్వస్యేత్యేకో యోగః, విధావిత్యేవ । తేన

వప్రశ్చేత్యాదౌ స్థాన్యలాశ్రయమతిదిశ్యతే । తతో విధౌ, అచః పరస్మిన్పూర్వస్యేత్యేవ, నియమార్థమేతత్-అజాదేశః పరనిమిత్తకః పూర్వవిధౌ స్థానివదేవ, న తు స్వయం నిమిత్తమితి । తేన పటయతీత్యాది సిద్ధం భవతీతి । నన్వసత్యపి ద్వితీయయత్నే యథా చోలవత్ కాశ్మీరేషు వ్రీహయః, మరుభూమివదస్మిన్ప్రదేశేజలమిత్యాదౌ దృష్టాన్తే ప్రసిద్ధస్య భావస్యాభావస్య వా యథాదర్శనమతిదేశః, ఏవమత్రాపి భవిష్యతి ? విషమ ఉపన్యాసః; యుక్తం తత్ర భావస్యైవాభావస్యైవ చ ప్రసిద్ధత్వాద్, ఇహ తూదాహరణభేదేన భావాభావయోః ప్రసిద్ధావపి 'స్థానివదాదేశః' ఇత్యుక్తేఽశ్రుతక్రియాపదేషు వాక్యేషు భవతీత్యేవాధ్యాహారస్య ప్రసిద్ధత్వాద్ భావాతిదేశః స్యాద్ ఇత్యలమితప్రబన్ధేన ।।

న పదాన్తద్విర్వచనవరేయలోపస్వరసవర్ణానుస్వారదీర్ఘజశ్చర్విధిషు ।। 1.1.58 ।।

ద్విర్వచనే యలోపాదౌ చ తావత్ తదేవ విధేయమ్, న తు తస్య వ్యవస్థితస్య కిఞ్చిత్ । కౌస్త ఇత్యాదౌ తు పదాన్తస్య సతః కార్యమావాది పదాన్తస్య వాఽఽవాదేర్విధానమిత్యుభయథా సమ్భవః । ఏవం వరేవిధావపి । తథాపి సర్వగ్రహాయ భావసాధన ఏవ విధిశబ్దః । ఏతేష్వితి । పదాన్తాదివిధేయభేదేన భిన్నాని యాని విధానాని ఏతేష్విత్యర్థః । పూర్వవిధావిత్యాది । యద్యపి వ్యాకరణే న పదాని సంస్క్రియన్తే, న వాక్యమ్, తథాపి వాక్యగతే స్త ఇత్యాదికే పదే వ్యుత్పాద్యమానే కావిత్యాదేః పదస్యాసత్యపి నిమిత్తత్వే సన్నిధానమవిరుద్ధమ్ । తతశ్చానాదిష్టాదచః పూర్వత్వసమ్భవాదస్తి స్థానివత్త్వప్రసఙ్గ ఇతి భావః ।

దధ్యత్రేతి । స్థానివద్భావప్రతిషేధసామర్థ్యాద్ 'అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే' ఇత్యేతదపి న ప్రవర్తతే । శచ్యావిత్యాదావపి బహిర్భూతాజపేక్షత్వాద్యణ్ బహిరఙ్గ ఏవ 'వర' ఇతి నిపాతనాదలుక్ । యాయావర ఇతి । 'నిత్యం కౌటిల్యే గతౌ' ఇతి యఙ్ । అతో లోపః పరనిమిత్తక ఇతి । ' ఆర్ధధాతుకే' ఇతి పరసప్తమీపక్ష ఇతి భావః । తథా చ 'అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేః' ఇత్యత్రాదిగ్రహణమ్ । అసతి హి తస్మిన్ హలన్తాదితి విజ్ఞాయేత, తతశ్చ జుగుప్సనో మీమాంసన ఇత్యత్ర యుజ్న స్యాదితి । యది చ సా విషయసప్తమీ స్యాత్, ప్రగేవ ప్రత్యయోత్పత్తేరతో లోపే సతి హలన్తత్వాదత్రాపి యుచ్ సిద్ధః స్యాత్ । యత్తు 'అచో యత్' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి--'అజ్గ్రహణం కిమ్, యావతా హలన్తాణ్ణ్యం వక్ష్యతి ? అజన్తభూతపూర్వాదపి యథా స్యాద్-దిత్స్యమ్, ధిత్స్యమితి । తద్విషయసప్తమీపక్ష ఇతి వేదితవ్యమ్ । పరసప్తమీపక్షే హి ప్రాక్ప్రత్యయోత్పత్తేరతో లోపాభావాదనుపపన్నం తత్స్యాత్ ।

కణ్డూయతేః క్తిని కృత ఇతి । 'క్తిన్నా వాదిభ్యో వక్తవ్యః' ఇత్యనేనేతి భావః । 'క్తిచి' ఇతి తు యుక్తః పాఠః । కణ్డూతిరిత్యత్రాల్లోపస్య స్థానివత్త్వాదువఙ్ ప్రాప్నోతి, అస్తు; చ్ఛ్వోః శూఠ్' ఇత్యూట్ భవిష్యతి । న చోఠ్యపి స్థానివత్త్వమ్, ఆదిష్టాదచః పూర్వత్వాత్ । అత ఏవోఠః పునరువఙ్ న భవతి ।

పరసవర్ణే న స్థానివద్భవతీతి । నను శ్నసోరల్లోపే కృతే పశ్చాదనుస్వారో భవన్నాదిష్టాదచః పూర్వ ఇతి కథమస్య పరసవర్ణే కర్త్తవ్యే స్థానివత్త్వప్రసఙ్గః ? స్యాదేతత్స్వానినో నకారస్యానాదిష్టాదచః పూర్వత్వాదాదేశోఽనుస్వారోఽపి స్థానివద్భావాదనాదిష్టాదచః పూర్వ ఇతి, తన్న; న హ్యనాదిష్టాదచః పూర్వత్వం నామ శాస్త్రీయం యదతిదిశ్యేత । ఏవం తర్హ్యనాదిష్టాదచః పూర్వత్వాపేక్షేఽచః పరస్మిన్నత్యతిదేశే కర్త్తవ్యే స్థానివదాదేశ ఇత్యేతత్ ప్రవర్త్తతే, అతః సవర్ణగ్రహణం కృతమ్ ।

శిషన్తీతి । యద్యపి శిణ్ఢీత్యేవానుస్వారవిధేరప్యుదాహరణమ్, తథాపి తస్మిన్నేవోదాహృతే పరసవర్ణవిధౌ స్థానివత్త్వనిషేధః, తస్య స్థానినోఽనుస్వారస్యాపి విధౌ స్థానివత్త్వప్రతిషేధమన్తరేణానుపపన్న ఇతి పృథగనుస్వారగ్రహణం న కర్త్తవ్యమిత్యాశఙ్కా నిరాకరణాయ కేవలానుస్వారోదాహరణం దర్శితమ్ ।

ప్రతిదీవ్నేతి । ప్రతిపూర్వాద్దివేః 'కనిన్యువృషితక్షిరాజిధన్విద్యుప్రతిదివః' ఇతి కనిన్ప్రత్యయః భస్యేత్యధికృత్యేతి । పరనిమిత్తకత్వోపపాదనార్థః । కిమిదముక్తమ్హలి చోపధాయాం చేతి దీర్ఘత్వం న స్యాదితి, ఉపధాయాఞ్చేత్యేతల్లేఖకైః ప్రమాదాల్లిఖితమ్, తథా చోపధాయాఞ్చేత్యత్ర వక్ష్యతి-ప్రతిదీవ్నేత్యత్ర 'హలి చ' ఇతి దీర్ఘత్వమితి । అస్మాద్వచనాద్భవతీతి । 'న భకుర్చ్ఛురామ్' ఇతి తు ప్రతిషేధో రేఫవకారాన్తస్య భస్యేత్యత్ర న ప్రవర్త్తతే ।

ఝలో ఝలీతి సలోప ఇతి । సకారే సిచో లోప ఇత్యేతత్తు నాశ్రీయతే, తస్మింస్త్వాశ్రితే ఛాన్దసత్వాద్వర్ణలోపః ।

బహుఖట్వక ఇతి । అత్ర స్థానివద్భావద్ 'హ్రస్వాన్తేఽన్త్యాత్పూర్వమ్' ఇతి ఖకారా కారస్యోదాత్తత్వం న భవతి,'కపి పూర్వమ్' ఇత్యేతదేవ తు భవతి । కిర్యోః, గిర్యోరితి । 'కృగ్రోరిచ్చ' ఇతి వ్యుత్పత్తిపక్ష ఏతదుదాహృతమ్ । 'ఉపాధాయాఞ్చ' (8।2।78)

ఇత్యత్రతత్వవ్యుత్పత్తిపక్షమాశ్రిత్య వక్ష్యతి--'ఉణాదయోఽవ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికాని, ఇతి కిర్యోగిర్యోరిత్యాదిషు దీర్ఘో న భవతి' ఇతి ।

'క్విలుగుపధాత్వచఙ్పరనిర్హ్రాసకుత్వేష్వజాదేశో న స్థానివద్భవతి' ఇతి వక్తవ్యమ్ । క్వి-క్వౌ యద్విధీయతే తత్ర కర్త్తవ్యే యత్ర కుత్రచిత్ కృతోఽజాదేశో న స్థానివద్భవతీతి; లవమాచక్షాణో లౌః, అత్ర ణిచి యష్టిలోపః, యశ్చ క్వౌ ణిలోపస్తదుభయమపి 'చ్ఛ్వోః శూఠ్' ఇతి వకారస్య క్వినిమిత్తే ఊఠి కర్తవ్యే న స్థానివద్భవతీతి 'ఏత్యేధత్యూఠ్సు' ఇతి వృద్ధిః । యే తు 'క్వౌ లుప్తం న స్థానివత్' ఇతి పఠన్తి తేషామేతన్న స్యాత్ । తథా పిపఠిషతేః క్వౌ, అతో లోపే నపుంసకే బహువచనే జసిర్ఝుల్లక్షణే నుమి జస్నిమిత్తేఽపి కర్త్తవ్యేఽయో లోపస్య స్థానివత్త్వనిషేధః స్యాత్, క్వౌ కృతత్వాత్ । క్వౌ విధిం ప్రతీత్యత్ర తు పక్షే ప్రతిషేధో న భవతి, పిపఠీషి బ్రాహ్మణకులాని, నుమ్యసతి 'సాన్తమహతః' ఇతి దీర్ఘత్వం న భవతి । దేవయతేర్ద్యూరిత్యత్రోభయథాపి సిధ్యతి । లుక్-లుకా లుప్తే న స్థానివత్, ఆమలక్యా వికారఫలమ్ 'నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్యః' ఇతి మయటః 'ఫలే లుక్' 'లుక్తద్ధితలుకి' ఇతి జీపో లుక్ పరినిమిత్తకః యస్యేతి లోపే న స్థానివద్ భవతి । కేచిత్త్వేతదర్థం సూత్రే వర+ఈ = వరే ఇతి ఈకారప్రశ్లేషం వర్ణయన్తి, ఈవిధిం ప్రతి న స్థానివదితి । ఉపధాత్వే-ఉపధాత్వే కర్తవ్యే న స్థానివత్ । పరిఖాశబ్దాచ్చాతురర్థికే ణికృతే పారిఖే భవః పారిఖీయ ఇతి 'వృద్ధాదకేకాన్తఖోపధాత్' ఇతి ఛో న స్యాత్, ఆకారలోపస్య స్థానివత్త్వాదనుపధాఖకార ఇతి । ప్రత్యయవిధివిషయం చైతత్, యత్రోపధాసంజ్ఞానిబన్ధన ప్రత్యయో విధాతుమిష్యతే తత్రైవేత్యర్థః, ఘటయతీత్యాదౌ తు తన్న భవతి । చఙ్పరో యే నిర్హ్రాసో హ్రస్వస్తత్ర న స్థానివద్భవతి--వాదితవన్తం ప్రయోజితవాన్ అవీవదద్ వీణాం పరివాదకేన, యోఽసౌ ణౌ ణిర్లుప్యతే తస్య స్థానివద్భావాద్ ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వో న స్యాత్, యశ్చఙ్పరో ణిర్న తస్మిన్నఙ్గస్యోపధా, యస్మింశ్చాఙ్గస్యోపధా న చఙ్పర ఇతి । కుత్వమ్--పాచయతేః క్తిచి పాక్తిః । కుత్వముపలక్షణమ్ । లేహయతేర్లేఢిః, దోహయతేర్ధోగ్ధిః, యాచయతేర్యాక్తిః, వేశయతేర్వేష్టిరిత్యాది ॥

ద్విర్వచనేఽచి ॥ 1.1.59 ॥

'అచః పరస్మిన్' ఇత్యత్ర 'యోఽనాదిష్టాదచః పూర్వః' ఇతి స్థితమ్ । సాచ్కస్య ద్విర్వచనం న త్వచః పూర్వస్యేత్యప్రాప్తం స్థానివత్త్వం విధీయతే, రూపాతిదేశార్థ చ ।

అత్ర షట్ పక్షాః సమ్భవన్తి । అచీత్యాదేశోపలక్షణమ్, ద్విర్వచన ఇతి విషయనిర్దేశః, అచి యోఽజాదేశః స ద్విర్వచనే స్థానివద్భవతీతి ప్రథమః పక్షః । అచీత్యేతదపి స్థానివద్భావేనైవ సమ్బధ్యతే, ద్విర్వచన ఇతి విషయనిర్దేశాద్, ద్విర్వచనే కర్తవ్యేఽజాదేశః స్థానివద్భవత్యచి పర ఇతి ద్వితీయః । ద్విర్వచననిమిత్తత్వాదజేవ ద్విర్వచనగ్రహణేన విషేష్యతే, ద్విర్వచనమస్మిన్నస్తీత్యర్శఆద్యచ్ప్రత్యయాన్తేన వా, అధికరణసాధనేన వా, ఆదేశోపలక్షణమ్, ద్విర్వచననిమిత్తేఽచి యోఽజాదేశ- స స్థానివదితి తృతీయః । ఏవం విశేషితం వాగ్గ్రహణం స్థానివద్భావస్య విశేషణమ్, అజాదేశః స్థానివద్భవతి ద్విర్వచననిమిత్తేఽచి పరత ఇతి చతుర్థః । ద్విర్వచనగ్రహణమా వర్తతే, తత్రైకేనాజ్విశేష్యతే, పరేణ విషయీ నిర్దిశ్యత ఇతి స్థితే తద్విశేషితమజ్గ్రహణం స్థానివద్భావస్య విశేషతణమ్, ద్విర్వచనే కర్తవ్యేఽజాదేశః స్థానివద్భవతి ద్విర్వచననిమిత్తేఽచి పరత ఇతి పఞ్చమః । ఏవమేవ స్థితేఽజ్గ్రహణమాదేశోపలక్షణమ్, ద్విర్వచననిమిత్తేఽచి యోఽజాదేశః స ద్విర్వచనే కర్తవ్యే స్థానివద్భవతీతి షష్ఠః ।

అత్రాద్యే పక్షేఽచో ద్విర్వచనేనావిశేషితత్వాద్ ద్విర్వచననిమిత్తేఽప్యచి ఆదేశః స్యానివత్స్యాత్, తతశ్చాచికీర్తద్ ఇత్యత్ర ణిచి 'ఉపధాయాశ్చ' ఇతీత్వస్య 'చజీ' ఇతి ద్విర్వచనే స్థానివద్భావాదచకీర్త్దితి స్యాత్ । దుద్యూషతి--ఊఠి యణాదేశః స్థానివత్స్యాత్ । భవనమిచ్ఛతి, భవనీయతేః సన్, బిభవనీయిషతి-ల్యుటి కృతయోర్గుణావాదేశాయోః స్థానివత్త్వే బుభవనీయిషతీత్యనిష్టం రూపం ప్రాప్నోతి । ద్వితీయే తు అచికీర్తదిత్యత్ర న దోషః, ఇత్వస్య తకారేణ వ్యవహితత్వాత్ స్థానివద్భావభాజో హ్యాదేశస్య స్థానివత్త్వవిధానవేలాయామచ్యచనన్తరే స్థానివత్త్వేన భవితవ్యమ్ । ఏవం హ్యాచి పరతః స్థానివద్భావః కృతో భవతి । దుద్యూషతీత్యాదౌ తు స్యాదేవ । యయావిత్యత్ర 'ఆత ఔ ణలః' ఇత్యౌకారేణ వృద్ధౌ కృతాయాం సంప్రత్యాదేశాత్పరోఽజ్నాస్తీతి స్థానివత్త్వం న స్యాత్ । జగ్మతురిత్యాదౌ చ 'గమహన' ఇత్యుపధాలోపస్య వ్యవహితత్వాన్న స్యాత్ । తృతీయే తు కాలావధారణం కర్తవ్యమ్, అన్యథా ద్విర్వచనాదుత్తరకాలమపి స్థానిరూపమేవావతిష్ఠేత । చతుర్థే తు యయౌ, జగ్మతురిత్యాదౌ పూర్వోక్తన్యాయేన స్థానివద్భావో న ప్రాప్నోతి, కాలావధారణం చ కర్తవ్యమ్ । పఞ్చమేఽపి యయౌ, జగ్మతురిత్యాదౌ న స్యాత్, అత ఏతేషు పక్షేష్వేవం దోషసమ్భవాత్ షష్ఠం పక్షమాశ్రిత్యాహ-ద్విర్వచననిమిత్తేఽచీత్యాది । అత్ర హి పక్షే ద్విర్వచనేనాచో విశేషణాదచికీర్త్త్, దుద్యూషతి, బిభవనీయిషతీత్యాదౌ న దోషః । ఆదేశోపలక్షణత్వాచ్చ యయావిత్యాదావపి న దోషః పునశ్చ ద్విర్వచనగ్రహణాత్ కాలావధారణమపి లభ్యతే । నను 'ద్విర్వచననిమిత్తేఽచి యోఽజాదేశః' ఇత్యుచ్యమానే నునావయిషతి, చక్షావయిషతి, పుస్పారయిషతీత్యాదౌ ణేరద్విర్వచననిమిత్తత్వాత్తన్నిమిత్తావాదేశః, ఆకారశ్చ న స్థానివత్స్యాత్; తతశ్చాభ్యాస ఉకారో న శ్రూయేత, నైష దోషః;'పుయణ్జి' ఇతి జ్ఞాపకాద్ ద్విత్వనిమిత్తేఽపి ణౌ స్థానివత్త్వాపాయాత్ ।

తథా హి- న హి ణౌ కృతస్య స్థానివద్భావమన్తరేణ ఓః పరాః పుయణ్జ్యోఽవర్ణపరాః సమ్భవన్తి; పిపవిషతి, యియవిషతి-ఇత్యత్ర సమ్భవ ఇతి చేత్, కిమేతావతా పుగ్రహణం ప్రత్యాహారగ్రహణం జగ్రహణం చార్థవద్భవతీతి ? జ్ఞాపకముక్తార్థస్య యద్యేవమ్; అచికీర్తదిత్యత్రేత్వస్య స్థానివత్త్వాదచకీర్తదితి స్యాత్, నైష దోషః; జ్ఞాపకస్య తుల్యజాతీయాపేక్షత్వాత్ యత్రోత్తరభాగస్యాద్యోఽవర్ణపరో భావస్తత్రైవ స్థానివత్త్వజ్ఞాపనాత్ । నన్వేవమపి 'ఓః పుయణ్' ఇత్యత్ర ణేరిత్యశ్రవణాత్సామాన్యేన ద్విత్వనిమిత్తం స్థానిత్వం విజ్ఞాయేత, తతశ్చ విభవనీయిషతీత్యత్రాపి స్యాత్, న హ్యత్రాజమాత్రం ద్విర్వచననిమిత్తమ్, క్వ తర్హి స్యాత్ ? చకార, చక్రే ఇత్యాదౌ హ్యజ్మాత్రం ప్రత్యయః । స్యాదేతత్-పరస్మిన్నిత్యనువ-త్తమచీత్యనేన విశేష్యతే, తత్ర యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణమితి తదాదివిధిర్భవతి । అజాదౌ పరస్మిన్నితి ద్విర్వచననిమిత్తత్వేనాపి అజాద్యేవ విశేష్యత ఇతి । ఏవమపి చక్రతురిత్యత్ర స్యాత్, యద్ ద్విర్వచననిమితమజాది న తదాదేశస్య నిమిత్తమ్; అచ్యేవ యణో విధానాత్ । యచ్చాదేశస్య నిమిత్తం న తద్ ద్విర్వచనస్య నిమిత్తమ్; పపతః చఖ్నతురిత్యాదావేన తు స్యాత్ । కిఞ్చ 'యస్మిన్విధిః' ఇతి వచనాద్యత్ర కిఞ్చిద్విధీయతే తత్రైవ తదాదివిధిః, ఇహ తు అచి యోఽజాదేశ ఇత్యనువాదత్వాత్తదాదివిధేరేవాసమ్భవస్తస్యమాదజేవ గృహ్యతే, న తదాదిః, ఉచ్యతే; చక్రతురిత్యాదావతుసోద్విర్వచనం ప్రతి నిమిత్తత్వేనాశ్రయణేఽప్యచి పరత్రావస్థితే ద్విర్వచనం దృష్టమిత్యేతావతాజేవ ద్విర్వచననిమిత్తమిత్యుచ్యతే । సముదాయేఽప్యయం ద్విర్వచనశబ్ద ఉపచారేణ ప్రవర్త్తతే । ఏవమపి పపతురిత్యత్ర న స్యాత్, ఆల్లోపస్యాజాదినిమిత్తం నాజ్మాత్రమ్, నైష దోషః; 'అచి యోఽజాదేశః' ఇతి కోఽర్థః ? అచి యో దృష్ట ఇత్యర్థః । యశ్చాచి విధీయతే, యశ్చాజాదౌ-ద్వావపి అచి దృష్టావేవేతి సర్వత్ర సిధ్యతి । అథ వా-అజాదావాల్లోపో న హలాదౌ, తత్ర ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకేనాచ ఏవ మిమిత్తత్వమ్ । ద్విర్వచన ఏవ కర్త్తవ్య ఇతి ఏవకారేణైతద్దర్శయతి--ద్విర్వచనగ్రహణమచం విశినష్టి,కాలం చావధారయతీతి । ఏకస్యోభయసమ్బన్ధే హి భవతి ఏవకారః-దేవదత్తో గ్రామం గచ్ఛతు స ఏవ గామానయత్వితి । యద్యత్రాపి పూర్వవత్కార్యాతిదేశః స్యాత్; చక్రతురిత్యాదావనచ్కత్వాదప్రాప్తం ద్విర్వచనం స్థానివద్భావాద్ భవదపి యణాద్యాదేశయుక్తస్యైవ స్యాదిత్యభయాసే స్థానిరూపం న శ్రూయేత, తదర్థమాహ-రూపాతిదేశశ్చాయమితి । 'చ' శబ్దోఽవధారణే । కథం పునరవగమ్యతే రూపాతిదేశోఽయమితి ? అజ్గ్రహణాత్ । తద్ధిజేఘ్రీయత ఇత్యత్ర 'ఈ ఘ్రాధ్మోః' ఇతి హలాదౌ విహితస్యేత్వస్య స్థానివత్త్వం మా భూదిత్యేవమర్థం క్రియతే । యది చ రూపం స్థానివత్, తతోఽసత్యజ్గ్రహణే ఘ్రాయ్ఘ్రీయ్ధ్మాయ్ధ్మీయ్ ఇతి ద్విర్వచనం స్యాదితి తన్నివృత్తయేఽజగ్రహణమర్థవద్ భవతి । అథ హి--కార్యం స్థానివద్ భవతి, తస్య సత్యపి స్థానివత్త్వే ఈకారయుక్తస్యైవ ద్విర్వచనమితి నార్థోఽజ్గ్రహణేన । భసేస్తు క్వసౌ 'ఘసిభసోర్హలి' ఇత్యుపధాలోపే కృతే సత్యసతి వా ద్విర్వచనేభ్సానితి శ్రుతౌ విశేషాభావః । ఛాన్దసచ క్వసుః, ఛన్దసిదృష్టానువిధానమతో జ్ఞాపకమేవాజ్గ్రహణమ్ । తత్ర యద్యపి స్థాన్యేవ

స్వరూపమాపద్యతే, తథాప్యాతిదేశికానాతిదేశికరూపభేదాశ్రయస్తు వతిర్ద్విర్వచన ఏవ కర్త్వ్య ఇత్యేతదేవ స్పష్టయతి । నియతకాల ఇతి । కృతే ద్విర్వచనే ఇత్యాదినా నియతకాలత్వమేవ దర్శయతి । యది కృతే ద్విర్వచనే పునరాదేశరూపమేవావతిష్ఠతే, యథా--చక్రతురిత్యాదౌ ద్విర్వచనాదూర్ధ్వం పూర్వం కృతో యణాదేశ ఏవ శ్రూయతే తథా నిన్యతురిత్యాదావపి ద్విర్వచనాత్పూర్వమేకాచ్త్వాది, యజాదేశే కృతే స్థానివద్భావాద్ ద్విర్వచనేఽపి పూర్వప్రవృత్త ఇయజేవ స్యాత్ । అస్తుః తస్య 'అసిద్ధవదత్రాభాత్' ఇత్యసిద్ధత్వాద్ 'ఏరనేకాచః' ఇతి యణి సతి శ్రవణం న భవిష్యతి । యద్వా-పూర్వప్రవృత్తోఽపీయజ్ ద్విర్వచనకాలేఽపహృత ఇతి పునః ప్రవర్తయితవ్యః, తస్యాం చ దశాయామ నేకాచ్త్వాద్యణా బాధ్యతే । యద్యేవమ్, ఇయేష ఉవోషేతి ఇషేరుషేశ్చ లిటి తిపి ణలి ప్రవృత్తోప్యపి గుణస్య ద్విర్వచనకాలేఽపహృతత్వాత్కృతే ద్విర్వచనే పునః ప్రవృత్తిః, తతశ్చానాదిష్టాదచః పూర్వత్వేనాభ్యాసో దృష్ట ఇతి తస్యాభ్యాసస్య ఉవజి కర్త్వ్యే గుణస్య స్థానివద్భావాదసవర్ణం ఇతి ప్రతి షేధః స్యాత్ । అసవర్ణగ్రహణసామర్థ్యాత్స్థానివత్త్వం న భవిష్యతి । అస్తి వచనస్యావకాశః-ఇయర్త్, ఇయృతః । హ్యేకముదాహరణమసవర్ణేగ్రహణం ప్రయోజయతి । యద్యేతావత్ప్రయోజనం స్యాత్, అర్త్వితేవ బ్రూయాత్ । కి తర్హ్యుచ్యతే--ద్విర్వచనే పునరాదేశరూపమేవావతిష్ఠత ఇతి, అత్ర హి 'పునః' శబ్దాద్, 'అవతిష్ఠతే' ఇతి వచనాచ్చ పూర్వకృతస్యైవాదేశస్యోన్మజ్జనమేవోక్తం ప్రతీయత ఇతి ? నాయమర్థః; అపి తు కృతే ద్విర్వచనే స్థానిరూపం నావతిష్ఠతే యత్ప్రాప్తం తద్భవతీత్యేవంపరమేతత్ ।

అల్లోపేత్యాది । ఉపలక్షణమేతత్ । తతురిః, పపురిరిత్యదౌ 'ఋూత ఈద్ధాతోః' 'ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్య' 'బహులం ఛన్దసి' ఇతి ఇత్వోత్వయరపి స్థానివత్త్వం భవతి ।

ఆటిటదితి । అటతేర్ణ్యన్తాల్లుజి చజి 'అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇతి టిశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్, 'ఆడజాదీనామ్' । నినాయేత్యాది । 'ణలుత్తమో వా' ఇతి యదా ణిత్త్వం నాస్తి తదా గుణః, ణిత్త్వపక్షే వృద్ధిః ।

నేనైలోలాఇతి ద్విర్వచనమితి । గృణవృద్ధ్యోస్తు స్థానివద్భావే విశేషాభావాన్నోక్తః ।

జగ్లే, మమ్లే ఇతి । భావే లిట్, అనైమిత్తికమాత్వమ్, శితి తు ప్రతి షేధ ఇత్యాత్వస్య స్థానివత్త్వం న భవతి । శ్రవణమిత్యాది । యది కాలో నావధార్యేత, తదోత్తరకాలమపి స్థానిరూపం ప్రసజ్యేత, తతశ్చాకారస్య శ్రవణే సతి పరేణ సహ 'వృద్ధిరేచి' ఇతి వృద్ధిః స్యాత్ ।

ఇహాధిజగే ఇతి 'గాఙ్ లిటి' ఇతి ద్విలకారనిర్దేశేన లకారాదౌ లిటి గాఙాదేశవిధానాదజ్నిమిత్తత్వాభావాత్ స్థానివత్త్వాభావః ॥

అదర్శనం లోపః ॥ 1.1.60 ॥

ఇహ దర్శనం జ్ఞానముపలబ్ధిః । తచ్చ శబ్దానుశాసనప్రస్తావాచ్ఛబ్దవిషయం సచ్ఛ్రవణం భవతీత్యాహ-అశ్రవణమితి । శ్రవణం చ శ్రోతృవ్యాపారః, తన్నిషేధే 'లోపో వ్యోర్వలి' ఇత్యస్య వకారయకారౌ వల్పరౌ న శ్రోతవ్యావిత్యర్థః స్యాత్ । తతశ్చ ప్రయోక్తృవ్యాపార ఉచ్చారణమనిషిద్ధం స్యాత్ । అసతి శ్రవణే ఉచ్చారణమనర్థకమేవ స్యాదితి శ్రవణనిషేధేన తద్ధేతుభూతముచ్చారణమేవ నిషిద్ధం భవతీత్యాహ-అనుచ్చారణమితి । 'లోపో వ్యోర్వలి' ఇత్యస్య కోఽర్థః ? వకారయకారౌ వల్పరౌ నోచ్చారయితవ్యావితి । అనేనాపి ప్రకారేణాస్మిన్విషయే తయోరభావ ఏవ వ్యాఖ్యాపితో భవతి, న హి విద్యమానయోరనుచ్చారణముపపద్యత ఇత్యాహ-అభావ ఇతి । స్వాభావిక ఏవాభావ ఇత్యర్థః । వినాశ ఇతి । కార్యశబ్దదర్శన ఏతత్ । అనర్థాన్తరమితి । శబ్దవిషయాణామేషామర్థో న భిద్యత ఇత్యర్థః । 'స్వం రూపమ్' ఇతి వచనాద్ అదర్శనశబ్దస్యైవ సంజ్ఞాయాం లోపప్రదేశేషు అదర్శనశబ్ద ఏవాదేశః స్యాదిత్యత ఆహ--ఏతైః శబ్దైరితి । ఏతచ్చ 'నవేతి విభాషా' ఇత్యత ఇతికరణానువృత్తేర్లభ్యతే । అథ వా-మహతీ సంజ్ఞా క్రియతే, అన్వర్థా యథా విజ్ఞాయేత-లోపనం లోప ఇతి । న చాదర్శనశబ్దో లోపనక్రియా భవతి । యద్యేవమ్, ప్రదేశేష్వేవార్థగ్రహణమస్తు, కిం సంజ్ఞయా ? తన్న; అసతి సంజ్ఞాకరణే 'స్వం రూపమ్' ఇతి వచనాత్ ప్రదేశేషు లోపశబ్ద ఏవాదేశః స్యాత్ । సతి త్వశబ్దసంజ్ఞేతి నిషేధాన్న స్వరూపగ్రహణం భవతి । న శబ్దస్యేతి । అర్థసిద్ధమప్యేతద్విస్పష్టార్థ పునరుక్తమ్ । నను విధిప్రదేశేష్వితరేతరాశ్రయః ప్రాప్నోతి-సతోఽదర్శనస్య సంజ్ఞా, సంజ్ఞయా చాదర్శనం భావ్యత ఇతి, తన్న; న హి లోపవిధానాత్ప్రాగసదేవాదర్శనం వచనేన భావ్యతే, అనిత్యత్వప్రసఙ్గాత్, కిం తర్హి ? సదేవాదర్శనం సాధుత్వేనాన్వారూయాయతే । యద్యేవమ్, సర్వస్య స్వవిషయాదన్యత్ర స్వభావతోఽదర్శనమస్తీతి లోపసంజ్ఞా స్యాత్ । తతశ్చ దధి, మధ్వితి ణిచోఽదర్శనస్య లోపసంజ్ఞాయాం ప్రత్యయలక్షణేన వృద్ధిః స్యాత్ । అఙ్గస్య వృద్ధిః, అఙ్గసంజ్ఞా చ విధానప్రతిబద్ధా । క్విపస్తర్హ్యదర్శనస్య లోపసంజ్ఞాయాం తుక్ ప్రాప్నోతి, తత్రాహ-ప్రసక్తస్యేతి । ఏవం మన్యతే-'స్థానే' ఇతి వర్తతే; స్థానం చ ప్రసఙ్గః; తేన ప్రసఙ్గే యదదర్శనం తస్య లోపసంజ్ఞా, న చ దధీత్యత్ర క్విపః కేనచిత్ప్రసఙ్గోఽస్తి । ఏవమపి గ్రమణీరిత్యత్ర కర్మధాతుకర్తృసన్నిధానాదస్తి అణః ప్రసఙ్గ ఇతి తదదర్శనస్య సంజ్ఞాయాం వృద్ధిః స్యాత్ । యోఽత్రాణః ప్రసఙ్గః, క్విపా సోఽపాహ్రియతే । సామాన్యశాస్త్రం హి విశేషసన్నిధౌ తద్వ్యతిరిక్త ఏవ విషయే ప్రతీతిం జనయతి । తేన 'సత్సూద్విష' ఇత్యస్య సన్నిధౌ 'కర్మణ్యణ్' ఇత్యనేన నయతేరణ్ భవతీతి బుద్ధిరేవ న జన్యతే ॥

ప్రత్యయస్య లుక్శ్లులుపః ।। 1.1.61 ।।

'అదర్శనమ్' ఇతి సమ్బన్ధాత్ 'ప్రత్యయస్య' ఇతి కర్మణి షష్ఠీ । యది ప్రత్యయాదర్శనస్య లుగదిసంజ్ఞాసఙ్కరః ప్రాప్నోతి, విధానదశాయాం యయా కయాచన సంజ్ఞయా భావితస్య ప్రత్యయాదర్శనస్యానువాదప్రదేశేషు యత్కిఞ్చనసంజ్ఞోచ్చారణేఽపి గ్రహణప్రసఙ్గః, తతశ్చ-అత్తీతి లుక్సంజ్ఞాయా భావితస్యాపి శపోఽదర్శనస్య 'శ్లౌ' ఇత్యత్ర గ్రహణాద్ ద్విర్వచనం స్యాత్; జుహోతీతి-'ఉతో వృద్ధిర్లుకి హలి' ఇతి వృద్ధిః స్యాత్; హరీతక్యా ఫలాని-'లుక్తద్ధితలుకి' ఇతి జీషో లుక్ స్యాత్; 'లవణాల్ లుక్' లవణస్సూపః, యుక్తవద్భావః స్యాత్; తథా లోపసంజ్ఞయా భావితస్యాపి లుక్సంజ్ఞాయా అగోమతి గోమతీ సమ్పన్నా గోమతీభూతా బ్రాహ్మణీతి చ్వేర్లోపే 'లుక్ తద్ధితలుకి' ఇతి లుక్ స్యాదిత్యత ఆహ-అనేకసంజ్ఞావిధానాచ్చేత్యాది । యద్యతద్భావితస్యాప్యేతాః సంజ్ఞాః స్యుః, నేకసంజ్ఞాకరణమనర్థకం స్యాత్ । ఏకామేవ సంజ్ఞాం కృత్వా తయైవ సర్వాణి కార్యాణి విధీయేరన్ ! తస్మాదనేకసంజ్ఞావిధానాద్యయా సంజ్ఞయా యదదర్శనం భవతితం తస్యైవ సా సంజ్ఞేతి సంజ్ఞానాం సఙ్కరో న భవతి । యద్యేవమ్, విధిప్రదేశేష్వితరేతరాశ్రయః ప్రాప్నోతి । న చాత్ర నిత్యతయా పరిహారః సమ్భవాతి; అదర్శనమేవ హి నిత్యమ్; న పునర్లుగాదిసంజ్ఞయా భావితమ్ । తత్ర యది తయా సంజ్ఞయా భావితస్యాదర్శనస్య సా సంజ్ఞేతి, వ్యక్తమితరేతరాశ్రయో భవతి, తత్రాహ-విధిప్రదేశేషు చేతి । అదిప్రభృతిభ్యః పరస్య శపస్తద్భవతి, యస్య భూతస్య లుక్సంజ్ఞా భవిష్యతీత్యేవం భావిన్యాః సంజ్ఞాయా విజ్ఞానాన్న భవతీతరేతరాశ్రయత్వదోషః । లోపసంజ్ఞాత్వదర్శనమాత్రస్య విధీయత ఇతి లుగాదిసంజ్ఞావిషయేఽపి భవత్యేవ । న చ లుగాదిసంజ్ఞాభిబధిః; ఏకసంజ్ఞాధికారాదన్యత్ర సంజ్ఞానాం సమావేశాత్ । అత ఏవ ' న లుమతాఙ్గస్య' ఇతి నిషేధః । వరణా ఇతి । 'అదూరభవశ్చ' ఇత్యణః 'వరణాదిభ్యశ్చ' ఇతి లుప్ ।

ప్రత్యయగ్రహణం కిమతి । న తావదప్రత్యయనివృత్త్యర్థమ్; లుగ్, అణిఞోః, తద్రాజస్య యఞఞోశ్చ, శపః, యఙః, సిచః, లేః, సుపః ఇతి సర్వత్ర ప్రత్యయస్యైవ నిర్దేశాద్, అనువాదేషు చ తద్భావితస్యైవ తస్య సంప్రత్యయాత్ । 'గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య' ఇత్యత్ర యోగో విభజ్యతే--'గోరుపసర్జనస్య స్త్రియాః' ఇతి, 'లుక్ తద్ధితలుకి' ఇతి స్త్రియా ఇత్యేవ;గోరితి నివృత్తమ్; ఇతరథా కృతేఽపి ప్రత్యయగ్రహణే గమేర్డో లుక్ స్యాత్, 'కంసీయపరశబ్యయోర్యఞఞౌ లుక్ చ' ఇత్యత్ర జ్యాప్ప్రాతిపదికాధికారాత్ కంసీయపరశవ్యయోః ప్రతిపదికాత్పరస్య భాగస్య లుగ్విజ్ఞాస్యతే, న ప్రకృతిభాగస్య; అన్యథా కృతేఽపి ప్రత్యయగ్రహణే కమేః సః కంసః, పరాన్ శృణాతి పరశురితి ఉకారసకారయోర్లుక్

స్యాత్, అతోऽప్రత్యయనివృత్త్యర్థ తావత్ప్రత్యగ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్ I యత్ర తర్హి న కశ్చిన్నిర్దిశ్యతే--'అత్రిభృగుకుత్సవసిష్ఠగోతమాఙ్గిరోభ్యశ్చ' ఇతి, అత్ర ప్రత్యయప్రతిపత్త్యర్థం ప్రత్యయగ్రహణం భవిష్యతి ? నైవమ్; తత్రాపి 'యస్కాదిభ్యో గోత్రే' ఇత్యయో గోత్రగ్రహణానువృత్తేరత్ర్యాదిభ్యో గోత్రే యో విహితస్తస్య లుక్, తథా 'జనపదే లుప్' ఇత్యత్ర 'జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్ప్రత్యయః ' ఇత్యనువృత్తేః జనపదే విహితస్య చాతురర్థికప్రత్యయస్యైవ లుప్ I 'లవణాల్లుక్' ఇత్యదిష్వపి ప్రకృతస్య, అతః ప్రత్యయస్య ప్రతిపత్త్యర్థమపి న కర్త్తవ్యం భవతి I సర్వత్ర చాత్ర్యాదిభ్యః ప్రతిపదికాల్లవణాదితి పఞ్చమ్యధికారేణ సన్నిహితస్య షష్ఠీం ప్రకల్పయిష్యతి, సా చానియతయోగత్వాత్ స్థానషష్ఠీ భవిష్యతీతి స్థానషష్ఠీప్రతిపత్త్యర్థమపి ప్రత్యయగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి I

ఏవం తర్హి సర్వాదేశార్థం ప్రత్యయగ్రహణమ్; అసతి తస్మిన్ 'యఞఞోశ్చ','సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః' ఇత్యాదిషు యత్రానేకాల్ ప్రత్యయః, తత్రాలోऽన్త్యస్య స్యాత్, 'లవణాల్లుక్' ఇత్యాదౌ తు ఆదేః స్యాత్; సతి తు ప్రత్యయగ్రహణే తత్సామర్థ్యాత్ సర్వాదేశో లుగాదిర్భవతి ? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ 'ఘోర్లోపో లేటి వా' ఇతి లోపే ప్రకృతే 'లుగ్వా దుహదిహ' ఇతి లుకం శాస్తి,తజ్జ్ఞాపయతి--'లుగాదయః సర్వాదేశాః' ఇతి I 'అలోऽన్త్యస్య' హ్యదర్శనం ప్రకృతేన లోపేనాపి సిద్ధమ్ I విపర్యయస్తు న భవతి, 'ఘోర్లోపః' ఇత్యత్ర తావదసంజాతవిరోధిత్వాద్ 'అలోऽన్త్యస్య' ఇతి ప్రవర్తతే, పశ్చాల్లుగ్గ్రహణం తస్యైవ సర్వాదేశతాం గమయతి I సామాన్యేన చ జ్ఞాపకం సమర్థయిష్యతే--'లోపవ్యతిరిక్తమదర్శనం సర్వాదేశః' ఇతి I అతః సర్వాదేశార్థమపి ప్రత్యగ్రహణం న కర్తవ్యమితి ప్రశ్నః I

ఇతరోऽపి విదితాభిప్రాయః పరిహరతి I ఆగస్తయః కుణ్డినా ఇతి I అసతి ప్రత్యయగ్రహణే ఆగస్త్యకౌణ్డిన్యయోరిత్యత్ర 'లుగణిఞోః' ఇత్యతో లుగ్గ్రహణమనువర్త్తతే వా ? న వా ?

అనువృత్తౌ--స్థానినౌ ద్వౌ, లుకా సహ త్రయ ఆదేశా ఇతి వైషమ్యాదసతి యథాసఙ్ఖ్యే ఏకైకస్య త్రయ ఆదేశాః పర్యాయేణ స్యుః I తతశ్చాగస్తయోऽపి కుణ్డినాః స్యుః, కుణ్డినాశ్చాగస్తయః స్యుః I లుక్ చ క్రియమాణో యది జ్ఞాపకాత్సర్వాదేశః, తత ఉభయత్రాపి విభక్తిమాత్రశ్రవణప్రసఙ్గః I

అథ నివృత్తమ్--తతోऽగస్తయః, కుణ్డినా ఇత్యత్ర న కశ్చిద్దోషః I అగస్తీనాం ఛాత్రా ఆగస్తీయా ఇత్యత్ర తు ప్రాగ్దీవ్యతీయేऽజాదౌ ప్రత్యయే వివక్షితేऽప్యగస్త్యాదేశస్య ని,ేధాభావాత్ ప్రవృత్తావవృద్ధత్వాచ్ఛో న స్యాత్; ప్రత్యయగ్రహణే తు సతి

లుగ్గ్రహణానువృత్త్యాఽఽగస్త్యకౌణ్డిన్యయోః ప్రత్యయాంశస్య లుగ్న భవతి । పరిశిష్టయోర్భాగయోర్యథాసంఖ్యమగస్తికుణ్డినచావిత్యర్థః సమ్పద్యతే; తేనగస్తయః, కుణ్డినా ఇతి చ సిద్ధ్యతి । ప్రాగ్దీవ్యతీయే చ వివక్షితే 'గోత్రే లుగచి' ఇతి లుకి ప్రతిషిద్ధే తత్సన్నియోగశిష్టత్వాదగస్త్యాదేశేఽపి నివృత్తే ఆగస్త్యశబ్దస్య వృద్ధత్వాచ్ఛే కృతే 'సూర్యతిష్యాగస్త్య' ఇతి యలోపే చగస్తీయా ఇతి సిద్ధ్యతి । కౌణ్డిన్యే చ నాస్తి విశేషః, నివృత్తేఽపి కుణ్డినజాదేశే కౌణ్డిన్యశబ్దాదపి 'కణ్వాదిభ్యో గోత్రే' ఇతి అణి కృతే 'ఆపత్యస్య' ఇతి యలోపే కౌణ్డినా ఇత్యేవ భవితవ్యమ్ । అత ఆగస్త్యకౌణ్డిన్యయోరిత్యత్రావశ్యమనువర్త్యం లుగ్గ్రహణమ్ । తతశ్చ పూర్వోక్తదోషపరిహారాయ ప్రత్యయగ్రహణమపి కర్తవ్యమ్ ।

వయన్తు బ్రూమః-'సర్వాదేశార్థమపి ప్రత్యయగ్రహణం సామాన్యేన జ్ఞాపకమగతికగతి' ఇత ।।

ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమితి ।। 1.1.62 ।।

సూత్రారమ్భస్య ప్రయోజనమాహ--ప్రత్యయనిమిత్తమిత్యాది । లక్షణశబ్దోఽయమస్తి భావసాధనః ప్రాదుర్భావవచనః, అస్తి చ కరణసాధనో నిమిత్తవచనః । తత్రాద్యస్య గ్రహణే ప్రత్యయలోపే సతి ప్రత్యయస్య ప్రాదుర్భావో భవతీత్యర్థః స్యాత్ । తత్ర లుప్తస్యైవ ప్రత్యయస్య పునః ప్రాదుర్భావవిధౌ లోపవిధిర్వ్యర్థః స్యాత్ । నను చ యః ప్రత్యస్యైవ లోపః 'ణేరనిటి' ఇత్యాది, తస్య వైయర్థ్యం నామాస్తు; యస్తు 'ఙేః' ఇత్యాదినా సామాన్యేన విహితః, స యదా ప్రత్యయస్య భవతి--భిక్షుమాచష్టే భిక్షయతీతి, తదా తస్య పునః ప్రాదుర్భావేఽపి న తస్య వైయర్థ్యమ్; ఉప్రత్యయే చరితార్థత్వాత్ । ఏవం తర్హి లుప్తస్యైవ ప్రత్యయస్య పునః ప్రాదుర్భావ ఇష్టే, న ప్రత్యయస్య లోప ఇతి వక్తవ్యమ్--సామాన్యవిహితో లోపః ప్రత్యయస్య న భవతీతి ।

అథ ప్రత్యయాన్తరస్య లుప్తప్రత్యయనిమిత్తకస్య పాదుర్భావో విధీయతే, యథా--గ్రామణీరితి క్విపో లోపే తన్నిమిత్తస్య సోర్విధిః । ఏవమపి 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయ' ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్--ప్రత్యయస్య లోపే న తన్నిమిత్తకః ప్రత్యయో భవతీతి । అతో నిమిత్తపర్యాయేణ లక్షణశబ్దేన బహువ్రీహిః, కార్యం చాన్యపదార్థం ఇత్యాహ--ప్రత్యయహేతుకం కార్యమితి । ప్రత్యాసత్తేశ్చ యః ప్రత్యయో యస్య కార్యస్య నిమిత్తం తస్య లోపేఽపి తద్భవతీత్యర్థః ।

పదసంజ్ఞా భవతీతి । నను చ స్థానివద్భావేనాపి సిద్ధా పదసంజ్ఞా, ఇహ తర్హి తా తా పిణఅడానామితి-తచ్ఛబ్దాత్పరస్య జసః శిః, 'శేశ్ఛన్దసి బహులమ్' ఇతి లోపే 'నపుంసకస్య ఝలచః' ఇతి నుమ్, 'సర్వనామస్థానే' ఇతి దీర్ఘశ్చ భవతి; అనడ్వాన్-- సోర్లోపే నుమ్భవతి; అధోక్--అడ్గుణౌ భవతః; న్యమార్ట్-మృజేర్వృద్ధిః; ఉన్దేర్లఙి తిలోపే శ్నమాటౌ భవతః; 'శ్నాన్నలోపః'--ఔనత్; అగ్నిచిత్-క్విపో లోపే తుగ్భవతి ? ఏతాన్యపి స్థానివద్భావేనైవ సిద్ధ్యన్తి; అల్విధిత్వాత్ । సర్వత్రైవాల్మత్రప్రత్యయః, తదాశ్రయో విధిరల్విధిరితి । నైతత్సుష్ఠూచ్యతే, ఉక్తం హి కార్యాపేక్షమల్విధిత్వం నోదాహరణాపేక్షమితి । నుమాదివిధౌ చ సర్వత్ర శాస్త్రే యద్రూపమాశ్రీయతే--సర్వనామస్థానే సార్వధాతుకే పితి కృతి సుప్తిఙన్తమితి, సాధారణం తదలశ్చానలశ్చ । కేవలం తాతా పిణ్డానామిత్యాద్యుదాహరణేఽర్థాదలాత్మకం తదిత్యేతావత్ ।

ఇహ తర్హి అతృణేట్-'తృహి హిసాయామ్', లఙ్, తిప్, శ్నమ్,'ఇతశ్చ' ఇతీకారలోపః, తకారస్య హల్ఙ్యాదిలోపే హలాదౌ పితి సార్వధాతుకే విధీయమానోఽల్విధిః 'తృణహఇమ్' అస్మాద్భవతి; తథా ఆశీరిత్యత్ర 'శాస ఇదఙ్హలోః' ఇతీత్వం లుప్తేఽపి క్విపి భవతి । నను చ 'వర్ణాశ్రయే నాస్తి ప్రత్యయలక్షణమ్'; నైవంవిధం వచనమస్తి । ద్వితీయస్య ప్రత్యయగ్రహణస్య ప్రయోజనమిదం పఠ్యతే - అత్ర హి ' ప్రత్యయలోపే తల్లక్షణమ్' ఇత్యేవ సిద్ధే పునః ప్రత్యయగ్రహణాద్యత్ర ప్రత్యయస్యైవాసాధారణం రూపం నిమిత్తత్వేనాశ్రీయతే సుపి సార్వధాతుకే కృతి సుప్తిఙన్తమితి తదేవ యథా స్యాత్ । తేన గోహితమిత్యవాదేశో న భవతి । న హి 'ఏచోఽయవాయావః' ఇత్యత్ర ప్రత్యయస్యాసాధారణం కిఞ్చిద్రూపముపాత్తమ్, కిన్త్వచీతి యదుపాత్తం తద్గవే హితమిత్యస్మిన్నుదాహరణే అర్థాత్ప్రత్యయాత్మకమిత్యేతావత్ । ఇత్వేమాగమయోస్తు హలాదౌ ఙ్క్షితి హలాదౌ పితి సార్వధాతుక ఇతి ప్రత్యయ ఏవ ప్రాధాన్యేన నిమిత్తమ్, హల్ తు తద్విశేషణమితి నేమౌ వర్ణాశ్రయౌ । తస్మాదల్విధ్యర్థమిదమారబ్ధవ్యమ్ ।

యద్యేవమ్, భసంజ్ఞాజీప్ష్వేషు దోషః । భసంజ్ఞాయాం తావద్-రాజ్ఞః పురుషో రాజపురుష ఇతి శ్రూయమాణే ప్రత్యయే యథా సంజ్ఞా భవతి, ఏవం లుప్తేఽపి స్యాత్ । తతశ్చ తయా పదసంజ్ఞాయా బాధితత్వాద్ లనోపో న స్యాత్ । నను చ ద్వే అత్ర పదసంజ్ఞే--స్వాదావితి చ, సుప్తిఙన్తమితి చ । తత్ర యా స్వాదౌ పదమితి పదసంజ్ఞా, సాఽపవాదభూతయా బాధ్యతే; యా తు 'సుప్తిఙన్తమ్' ఇతి పదసంజ్ఞా, సా న బాధనీయా, యథా--శ్రూయమాణే ప్రత్యయే 'రాజ్ఞః' ఇతి సముదాయస్య ? నైతదేవమ్; శ్రూయమాణే ప్రత్యయే తతః పూర్వస్య భాగస్య భసంజ్ఞా, సముదాయస్య తు విసర్జనీయాన్తస్య పదసంజ్ఞేతి యుక్తమ్-విభిన్నావధికయా భసంజ్ఞయా పదసంజ్ఞా న బాధ్యత ఇతి । లుప్తే తు ప్రత్యయే యస్యైవావధేః స్వాదౌ పదమితి పదసంజ్ఞా,సుబన్తం పదమిత్యపి తస్యైవావధేః పదసంజ్ఞా । తత్రైవావధౌ భసంజ్ఞా భవన్తీ యథాఽయవదత్వాత్ స్వాదిలక్షణాం పదసంజ్ఞాం బాధతే, తథా సుబన్తలక్షణామపి పరత్వాద్బాధతే ।

ఏవం తర్హి 'న లుమతాఙ్గస్య' ఇతి ప్రతిషేధాద్ భసంజ్ఞా న భవిష్యతి, యచీతి సప్తమీనిర్దేశాత్ । తతః పూర్వస్య భాగస్య వస్తుతోఽస్య ప్రవర్తమానా భసంజ్ఞాప్యఙ్గకార్యమేవ । ఏవం చ బుధ్వా 'న ఙిసంబుద్ధ్యోః' ఇత్యత్ర ఙౌ నలోపః ప్రతిషిధ్యతే, యది ప్రత్యయలక్షణేన భసంజ్ఞా స్యాద్, అపవాదత్వాదేవార్ద్రే చర్మన్నితి నలోపో న భవిష్యతీతి కిం తేన ప్రతిషేధేన ? ఇహ తర్హి చిత్రాయాం జాతా 'చిత్రారేవతీరోహిణీభ్యః స్త్రియాముపసంఖ్యానమ్' ఇత్యణో లుకి 'లుక్తద్ధితలుకి' ఇతి టాపి లుప్తే, చిత్ర ఇతి స్థితే ప్రత్యయలక్షణేనాణన్తత్వాత్ ఙీప్ ప్రాప్నోతి, నైష దోషః; 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యత్ర 'అతః' ఇత్యనువర్తతే, తత్ర చాణాకారో విశేష్యతే--అణో ఽకార ఇతి, తతశ్చాకార ఏవ ఙీపో నిమిత్తమ్; అణ్ తు తద్విశేషణమితి ప్రత్యయలక్షణత్వాభావాద్ ఙీబభావః ।

ఇహ తర్హి వతణ్డస్యాత్యం స్త్రీ 'వతణ్డాచ్చ' ఇత్యఞః 'లుక్ స్త్రియామ్' ఇతి లుకి వతణ్డీ-శార్ఙ్గరవాదిలక్షణం ఙీనం బాధిత్వా 'ప్రాచాం ష్ఫస్తద్ధితః సర్వత్ర' ఇతి సర్వత్రగ్రహణస్య పూర్వత్రాపకర్షాత్ప్రాచాం మతేన యఞన్తలక్షణః ష్ఫః ప్రాప్నోతి, యథా ఆవట్యాచ్చాపం వా బాధిత్వా ష్ఫ ఏవ భవతీతి ? నైష దోషః; అత్రాపి యఞాకారో విశేష్యతే-యఞో ఽకార ఇతి, యఞవయవో యోఽకారస్తదన్తాదితి । తేనాత్రాప్యకార ఏవ నిమిత్తమ్, తద్విశేషణన్తు యఞితి ష్ఫో న భవతి । అయం తర్హి దోషః-పరివీరితి, పరిపూర్వాద్వ్యేఞః క్విపో లోపే యజాదిత్వాత్ సంప్రసారణే పూర్వత్వే చ తుక్ ప్రాప్నోతి, 'హలః' ఇతి దీర్ఘశ్చ; తత్ర విప్రతిషేధేన దీర్ఘ ఇష్యతే, స విప్రతిషేధో న సిద్ధ్యతి । కిఙ్కారణమ్ ? ఇహ ప్రత్యయలోపే సర్వాణి ప్రత్యయాశ్రయాణి కార్యాణి పర్యవసన్నాని, తాన్యనేన ప్రత్యుత్థాప్యన్తే, అనేనైవ తుక్, అనేనైవ దీర్ఘః-తదేకయోగలక్షణయోరయుక్తో విప్రతిషేధః ? నైష దోషః; అవస్థితే ప్రత్యయే, తన్నిబన్ధనం యత్కార్యం భవత్యేవ తదేవానేన లుప్తే తస్మిన్ ప్రత్యుత్థాప్యతే, న తు యస్య ప్రాప్తిమాత్రం తదపి । పరివీయేత్యాదౌ శ్రూయమాణే ప్రత్యయే దీర్ఘ ఏవ పరత్వాద్ భవతి, న తుక్; తతశ్చాత్రాపి యది క్విబేవాస్థాస్యద్, దీర్ఘ ఏవాభవిష్యదితి స ఏవానేన ప్రత్యుత్థాప్యతే । తదేవమారబ్ధవ్యం సూత్రం న కశ్చిద్దోష ఇతి స్థితమ్ ।

అత్రోచ్యతే--యదుక్తం 'తృణహ ఇమ్' హలాశ్రయ ఇతి; నాయం హలాశ్రయః, హలీతి నివర్తిష్యతే । యది నివర్తతే, తృణహాని--అత్రాపి ప్రాప్నోతి ? నాభ్యస్తస్యాచీత్యతో నాచీత్యనువర్త్తతే, తతశ్చానల్విధిత్వాత్ స్థానివద్భావేనైవ సిద్ధ ఇమాగమః । ఆశీరిత్యత్రాపి 'ఆసాసః క్వావుపసంఖ్యానమ్' ఇత్యస్మాద్ వచనాత్సిద్ధమిత్వమ్ । ఆరబ్ధేఽపి ఖల్వస్మింస్తదవశ్యం వక్తవ్యమ్ । యది తావత్ 'శాస ఇదఙ్హలోః' ఇత్యత్ర శాసిమాత్రస్య గ్రహణమ్, తతో నియమార్థమ్ 'ఆశాసః క్వావేవ యథా స్యాద్, ఆశాస్త ఇత్యాదా మా భూత్' ఇతి ।

అథ యస్మాచ్చాసేరజ్ విహితస్తస్య గ్రహణమ్, తతో యథాऽऽశాస్త ఇత్యాదౌ న భవతి తథా క్విప్యపి న స్యాదితి విధ్యర్థమిదమ్ । ఇహ తర్హి బిదస్యాపత్యాని బహూని 'అనుష్యానన్తర్యే బిదాదిభ్యోऽఞ్' బిదాః, బిదానామపత్యం యువా, 'అత ఇఞ్', తస్య ఞ్యక్షత్రియార్షఞితః' ఇతి లుకి కృతే, అఞో గోత్రబహుత్వ ఉత్పన్నస్య లుకి ప్రాప్తే'గోత్రేऽలుగచి' ఇతి ప్రతిషేధ ఇష్యతే, సోऽజాదావితి లుప్తేऽప్యస్మాద్వచనాద్భవతి ? ఏతదపి నాస్తి ప్రయోజనమ్; అచీతి విషయసప్తమీ, తేన గోత్ర ఇతి వివక్షితేऽనుత్పన్న ఏవ లుకి ప్రతిషిద్ధే పశ్చాదిఞో లుగితి సిద్ధమిష్టమ్ । తదేవమల్విధేః కస్యచిద్ దర్శనాత్ స్థానివద్భావేనైవ సిద్ధమితి నార్థోऽనేన ।

ఏవం తర్హి నియమార్థమిదమ్-'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమేవ యథా స్యాత్ ప్రత్యయాప్రత్యలక్షణం మా భూత్' ఇతి । ఏతదుక్తం భవతి--యస్మిన్కార్యే విధీయమానే ప్రత్యయస్యైవాసాధారణం కిఞ్చిద్రూపం నిమిత్తత్వేనాశ్రీయతే, తదేవ ప్రత్యయలోపేऽపి భవతి, న పునః ప్రత్యయాప్రత్యసాధారణం రూపమాశ్రిత్య యద్విధీయతే తదితి । తేన శోభనా దృషదో యస్య సుదృషదితి 'సోర్మనసీ అలోమోషసీ' ఇత్యుత్తరపదాద్యుదాత్తత్వం న భవతి । అన్యథా లుప్తేऽపి జసి స్థానివద్భావేనాసన్తముత్తరపదమితి స్యాత్ప్రసఙ్గః । ప్రత్యయలక్షణం తు న భవతి, 'అనినస్మన్గ్రహణాన్యర్థవతా చానర్థకేన తదన్తవిధిం ప్రయోజయన్తి' ఇత్యస్మాత్తస్య గ్రహణాత్ ।

వృత్తికారేణ తు ' నియమార్థమప్యేతత్ ప్రత్యయలోపే సర్వత్ర ప్రవర్తతే' ఇతి మత్వోక్తం పదసంజ్ఞా భవతీతి । ఆఘ్నీయేతి । 'ఆఙో యమహనః' । సంగ్మీయేతి । 'సమో గమ్యృచ్ఛి' ఇత్యాత్మనేపదమ్, 'ఇటోऽత్', బహులం ఛన్దసి' ఇతి శపో లుక్, ఉభయత్ర 'గమహన' ఇత్యుపధాలోపః ।।

న లుమతాఙ్గస్య ।। 1.1.63 ।।

'లుమతా' ఇతి లుశబ్దో యస్మిన్నస్తి స లుమాన్=లుగాదిః సంజ్ఞాశబ్దః । కరణే చ తృతీయా, లోపే చ కరణత్వమ్ । 'ప్రత్యయలోపే' ఇత్యనువృత్తేః లుమతా శబ్దేన ప్రత్యయలోపే సతి అఙ్గస్య ప్రత్యయలక్షణం కార్యం న భవతి । తత్ర చ ప్రత్యాసత్తేర్లుప్తప్రత్యయాపేక్షయా యేనాఙ్గసంజ్ఞా ప్రతిలబ్ధా తస్య తన్నిమిత్తం కార్యం న భవతీస్యర్థః । ఏతదేవ వస్తుతో దర్శయతి --లుమతా లుప్తే ప్రత్యయే యదఙ్గమితి । తేనోత్క్రామేత్యత్ర 'అతో హేః' ఇతి లుకి కృతే పరస్మైపదాపేక్షయా యయఙ్గంశబన్తం న తస్య దీర్ఘత్వమ్, యస్య చ దీర్ఘత్వం న తత్పరస్మైపదాపేక్షయాఙ్గమ్ । కిం తర్హి ? శబపేక్షయేతి నిషేధాభావాత్ ప్రత్యయలక్షణేన

'క్రమః పరస్మైపదేషు' ఇతి దీర్ఘో భవతి, తథా 'గమేరిట్ పరస్మైపదేషు' 'న వృద్భ్యశ్చతుర్భ్యః' ఇటో విధిప్రతిషేధౌ జిగమిష వివృత్సేతి పరస్మైపదలుక్యపి భవతః । లుమతా లుప్తే పరస్మైపదే యదఙ్గం సనన్తం న తస్యేటో విధినిషేధౌ, కిం తర్హి ? సకారాదేః ప్రత్యయస్యేతి । ఇదం చాన్యదస్మిన్ గ్రన్థే దర్శితమ్-నాఙ్గస్యేత్యనేనాఙ్గాధికారః ప్రతినిర్దిశ్యతే 'న లుమతా లుప్తే ప్రత్యయే ఆఙ్గం భవతి' ఇతి, కిం తర్హి ? లుమతా లుప్తే ప్రత్యయే యద్ధ్గం తస్యాఙ్గమనాఙ్గం చ సర్వం ప్రతిషిధ్యతే ఇతి । తేన గర్గాః, బిదాః-యఞఞోర్లుక్, ఉష్ట్రగ్రీవః-'ఇవే ప్రతికృతౌ' ఇతి కనః 'దేవపథాదిభ్యశ్చ' ఇతి లుప్, పన్థాః ప్రియోఽస్య పథిప్రియః--'సుపోధాతు' ఇతి సర్వనామస్థానస్య లుక్ । అత్ర 'ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యమ్';పథిమథోః సర్వనామస్థానే' ఇతి చాద్యుదాత్తస్యానాఙ్గస్యాపి నిషేధో భవతి । సప్తమీనిర్ద్దేశాద్ధ్యేతద్వస్తుతోఽఙ్గస్య కార్యమ్ । తథాఽహర్దదాతి - 'రోః సుపి' ఇతి రత్వప్రతిషేధో న భవతి । యద్యనాఙ్గమపి ప్రతిషిధ్యతే, అవధి భవతా దస్యుః, ఆగాయి భవతా గ్రామః, అధ్యగాయి భవతాఽనువాకః; లుజి పరతోఽఙ్గస్య విధీయమానా హనిణిజాదేశాః 'చిణో లుక్' ఇతి లుజో లుకి న స్యుః । న లుజి హనిణిజాదేశా విధీయన్తే, కిం తర్హి ? లుజి యదార్ద్ధధాతుకం తత్ర । తతశ్చ లుజి యదఙ్గం చిణన్తం న తస్య హనిణిజాదేశాః, యస్య చ తే న తల్లుక్యఙ్గమితి నిషేధాభావః ।

ఇహ తర్హి 'మా హి దాతాం సర్పిరాగచ్ఛేత్' ఇతి సిజామన్త్రితయోర్లుకి సతి 'ఆదిః సిచోఽన్యతరస్యామ్''ఆమన్త్రితస్య చ' ఇతి ఆద్యుదాత్తత్వం న స్యాత్ ? నైతదఙ్గస్య చిణన్తం కార్యమ్, కిం తర్హి ? తదన్తస్య; షష్ఠీనిర్దేశాత్ । తేన పయః సామేత్యాదౌ పదసంజ్ఞా చ భవిష్యతి । నను యద్యపి తదన్తస్యాద్యుదాత్తత్వమ్, పదసంజ్ఞాఽపి, తథా లుప్తే ఇదానీం ప్రత్యయే వస్తుతోఽఙ్గస్య ప్రాప్నుత ఇతి భవితవ్యం నిషేధేన ? నాత్ర లుప్తే ప్రత్యయే యదఙ్గస్య ప్రాప్తం తన్నిషిధ్యతే, కిం తర్హి ? అవస్థితేఽపి ప్రత్యయే యత్తతః పూర్వస్యాఙ్గస్య కార్యం తన్నిషిధ్యతే । వృక్షా మా హి లాబిష్టామిత్యాదౌ చ శ్రూయమాణో ప్రత్యయే తదన్తస్యైవ పదసంజ్ఞా స్వరశ్చేతి లుప్తేఽపి భవిష్యతః । ఏవం చ రాజ్ఞః పురుష ఇతి శ్రూయమాణే ఙసి, తతః పూర్వస్య భసంజ్ఞా న తదన్తస్యేతి అఙ్గకార్యత్వాత్ లుప్తేఽపి తస్మిన్ ప్రత్యయలక్షణేన ప్రాప్తాఽనేన నిషిధ్యతే ।।

ఇహ తర్హి అత్రేరపత్యాని 'ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఠకః 'అత్రిభృగు' ఇతి లుకి కృతే అత్రయ ఇతి తద్ధితస్య 'కితః' ఇత్యన్తోదాత్తత్వం స్యాత్, తదన్తకార్యత్వాత్, నైపదోషా; తద్ధితస్యైవాన్తోదాత్తత్వమ్, న తదన్తస్య ।

ఇహ తర్హి సర్వః స్తోమో యస్య సర్వస్తోమః-'సర్వస్య సుపి' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం న స్యాత్, సుపీతి సప్తమీనిర్ద్దేశాత్ ? కర్తవ్యోఽత్ర యత్నః । యత్నశ్చ-సర్వస్య సుప ఇతి షష్ఠీనిర్ద్దేశః

షష్ఠీనిర్దశే తు తదన్తకార్యత్వాత్ సిచ్స్వరవత్ సిధ్యతి । నను ద్వయోరిప పక్షయోః-అభూవన్, ప్రత్యయలక్షణేన జుస్ప్రాప్నోతి, 'ఆతః' ఇతి నియమాన్న భవిష్యతి ।

ఇహ తర్హి దేవదత్తం యాజయాఞ్చకార--'ఆమః' ఇతి లుకం బాధిత్వా పరిత్వాత్తిబాధిషు కృతేషు తేషాం చ లుకి ప్రత్యయలక్షణేన తిజన్తత్వాదామన్తస్య చ విధాతః, తతః పరస్యానిఘాతశ్చ ప్రాప్నోతి, లేరిత్యనువృత్తేర్లావస్థాయామేవ లుగ్భవిష్యతి । ఇహ చ దేవదత్తో యుష్మత్పుత్ర ఇతి షష్ఠన్తస్య విధీయమానౌ వాంనానౌ 'ద్వితీయాస్థాయోః ఇతి స్థగ్రహణాన్న భవతః । షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్వవస్థానం శ్రూయమాణస్యైవ సమ్భవతి ।

ఇహ తర్హి పరమవాచా, పరమగౌదుహా, పరమలిహా, పరమదణ్డినా, పరమదివాపరమకుమార్యేతి సమాసార్థా యా విభక్తిః, తామాశ్రిత్యోత్తరపదస్య పదసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తయామ్, 'చోః కుః', 'దాదేర్ధాతోర్ఘః';'హో ఢః ', నలోపః ప్రతిపదికాన్తస్య' 'దివ ఉత్';'ఇకోఽసవర్ణే శాకల్యస్య హ్రస్వశ్చ' ఇతి -ఏతే విధయః ప్రాప్నువన్తి నైష దోషః; భసంజ్ఞావిషయే తావత్సైవ పదసంజ్ఞాం బాధిష్యతే । నను చ సముదాయస్య పదసంజ్ఞా స్వాదిష్వతి ప్రాప్తా సా తుల్యావిధికయా భసంజ్ఞయా బాధ్యతామ్, యా తుత్తరపదస్య సుబన్తమితి ప్రాప్త సా కథం బాధ్యతే, భిన్నావధిత్వాత్ ? ఏవం తర్హి 'సుప్తిఙన్తమ్' ఇత్యతః సుబన్తమిత్యనువర్త్నీయమ్, తతశ్చాయమర్థో భవతి-'యజాదావసర్వనామస్థానే పరతః పూర్వస్సముదాయో భసంజ్ఞో భవతి । తత్ర చ సముదాయే యత్సుబన్తం వర్తతే తదపి భసంజ్ఞం భవతి యజాదావనన్తరే' ఇతి । తత్ర చ సముదాయస్య భసంజ్ఞా ప్రధానశిష్టా, అవయవస్య త్వన్వాయశిష్టా । యత్ర చ సుబన్తం పశ్యతి తత్ర తస్యాపీతి, తేన రాజ్ఞ ఇత్యాదౌ సుబన్తాభావేఽపి భవతి । సుబన్తసద్భావే తు తస్య సముదాయస్య చేతి వివేక్తవ్యమ్ । సర్వనామస్థానేఽపి 'అసర్వనామస్థానే' ఇతి ప్రతిషేధాత్ పదసంజ్ఞా న భవిష్యతి । నను 'స్వాదిషు' ఇతి యా ప్రాప్తిః సముదాయస్య, తస్యా ఏవ స ప్రతిషేధః, నేత్యాహ; తత్రాపి సుబన్తమిత్యనువర్తతే, ప్రసజ్యప్రతిషేధశ్చాశ్రీయతే, తత్సామర్థ్యాత్ 'అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి నాశ్రీయతే; తతశ్చాయమర్థో భవతి--'సర్వనామస్థానే పరతః పూర్వసయ్ సముదాయసంయ స్వాదిష్వితి ప్రాప్తా పదసంజ్ఞా న భవతి । తత్ర చ యత్సుబన్తమవయవత్వేన వర్త్తే, తస్య సుబన్తస్య పదసంజ్ఞా న భవతి' ఇతి । యద్యేవమ్; సువాక్, సురాజేతి సావపి సముదాయస్యావయవస్య చ స్వాదిష్వితి వా సుబన్తమితి వా పదసంజ్ఞాయా అభావాత్ కుత్వాది న స్యాత్ । ఏవం తర్హి 'అసర్వనామస్థానే' ఇత్యత్ర ఉత్తరసూత్రాద్యచీత్యపకృష్యతే, తతో యజాదౌ సర్వనామస్థానే యా చ యావతీ చ పదసంజ్ఞా, సా సర్వా ప్రతిషిధ్యతే; సౌ తు స్వాదిష్వితి చ సుబన్తమితి చ భవత్యేవ । యద్యేవమ్, శ్రూయమాణఏఽపి సౌ పూర్వస్య పదసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి, తత్ర కో దోషః ? 'ఏచోఽప్రగృహ్యస్య' ఇత్యత్ర పదాన్తగ్రహణం చోదయిష్యతి-భద్రం కరోషి గౌరిత్యత్ర మా

భూదితి I తత్ర క్రియమాణేఽపి పదాన్తగ్రహణే ప్లుతవికారః ప్రాప్నోతి, నైష దోషః; వాక్యపదయోరన్త్యస్యేత్యేవమేతద్విజ్ఞాయతే, తదేవం సమాసేషూత్తరపదస్య పదత్వం నాస్తీతి స్థితమ్ I యద్యేవమ్, దధిసేచౌ, దధిసేచః 'సాత్పదాద్యోః' ఇతి షత్వనిషేధో న ప్రాప్నోతి, నైవం విజ్ఞాయతే-పదస్యాదిః పదాదిః, పదాదేర్నేతి, కథం తర్హి ? పదాదాదిః పదాదిః, దాదేర్నేతి I కథమగ్నిషు, వాక్షు, త్వక్షు ? సాత్రప్రతిషేధో జ్ఞాపయతిస్వాదౌ యత్పదం తతః పరస్య నేతి I అవశ్యం చ పదాదాదిరిత్యేవం విజ్ఞేయమ్, అన్యథా 'గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః' ఇతి యత్ర సుబన్తముత్తరపదం తత్ర ప్రతిషేధో న స్యాత్ I

ఇహ తర్హి బహుసేచౌ, బహుసేచమ్, బహుచోఽపదత్వాత్, ప్రతిషేధో న ప్రాప్నోతి, వక్తవ్యమేవైతత్ 'బహుచ్పూర్వస్య న' ఇతి, తత్రాయం సూత్రన్యాసః-సాతే సః షత్వం న భవతి, తతో 'బహుచః;బహుచః పరస్య షత్వం న భవతి; ఆదిగ్రహణం న కర్తవ్యమ్, 'ఆదేః పరస్య' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ I తదిదం బహుగ్రహణేన నిమాతవ్యమ్ I

కార్యతే, హార్యతే ఇతి I ణ్యన్తాత్కర్మణి లకారః, యక్, ణిలోపః I నను చాత్రాన్తరఙ్గా వృద్ధిరుత్పన్నమాత్ర ఏవ ణౌ భవతి, లోపస్తు యకి భవన్ బహిరఙ్గః I ఏవం తర్హి విభజ్యాన్వాఖ్యానపక్షే ఏతత్ప్రత్యుదాహృతమ్ II

అచోఽన్త్యాది టి II 1.1.64 II

అన్తే భవోఽన్త్యః దిగాదిత్వాద్యత్, అన్త్యాదితి బహువ్రీహిః I యద్యప్యచామిత్యేతదపేక్షోఽన్త్యశబ్దస్తథాపి సమ్బన్ధిశబ్దత్వేన నిత్యసాపేక్షత్వాదివిరుద్ధః సమాసః నిర్ధారణే షష్ఠీతి I యద్యేవం నిర్ద్వారణస్యానేకాశ్రయత్వాద్ అచ ఇత్యేకవచనమునపపన్నమ్, తత్రాహ-జాతావితి I యోఽన్త్యోఽజితి Iనిర్ద్వారణస్య సజాతీయవిషయత్వాదజితి లభ్యమ్ I ఇచ్ఛబ్ద ఇత్యాది రూపోదహరణమ్ I కార్యం త్వగ్నిచి తమాచష్టే ణిచి 'ణావిష్ఠవత్' ఇతి టిలోపః I పచేతే ఇత్యాది కార్యోదాహరణమ్ II

అలోఽన్త్యాత్పూర్వ ఉపధా II 1.1.65 II

సముదాయ ఏవాన్త్యో భవతీత్యాహ--ధాత్వాదావితి I 'అలః' ఇతి జసన్తం చేద్ అన్త్యస్యావిశేషితత్వాత్ సముదాయాదపి పూర్వస్య సంజ్ఞాయాం శిష్ట ఇతి శకారస్యేత్వం స్యాద్, అసన్దేహార్థమలిత్యేవ చ బ్రూయాద్; అతోఽన్త్యాదిత్యానయా సమానాధికరణా పఞ్చమీత్యాహ--అన్త్యాదల ఇతి I యద్యేవమ్, పూర్వస్యావిశేషితత్వాత్ సముదాయస్యాపి సంజ్ఞాయాం శిష్ట ఇతి ' శా' ఇతి సముదాయస్యేత్వం ప్రాప్నోతి, 'అలోఽత్యస్య' ఇత్యన్త్యస్య భవిష్యతి I 'నానర్థకేఽలోన్త్యవిధిరనభ్యాసవికారేషు', తత్ర యథా-ఆభ్యామిత్యత్ర 'హలి లోపః' ఇద్రూపస్య విధీయమానో లోపోఽన్త్యస్య న భవతి, తథాత్రాపి న స్యాద్; అతోఽలోఽన్త్యాత్పూర్వోఽలితి ఆహ-అలేవేతి I ఏవకారః పౌనర్వచనికః, యథాన్త్యోఽల్, ఏవం పూర్వోఽప్యలేవేతి I కథం పునర్ద్వితీయసగ్రహణమన్తరేణాయమర్థో లభ్యతే ? లోకతః I లోకే హ్యమీషాం బ్రాహ్మణానామన్త్యాత్పూర్వ ఆనయతామిత్యుక్తే ఏక ఏవాన్త్యాత్పూర్వోఽనన్తర ఆనీయతే, న సముదాయః I సంయోగోపధగ్రహణం కృఞర్థమిత్యత్రావయవధర్మేణ సముదాయస్య సంయోగస్యోపధావ్యపదేశః I అకార ఇత్యాదీని రూపోదాహరణాని I కార్యం తు పాచక ఇత్యాదౌ 'అత ఉపధాయాః' ఇతి వృద్ధిః I భేదక ఇత్యాదౌ 'పునగన్తలఘూపధస్య చ' ఇతి గుణః I శిష్ట ఇతి I శాసేర్నిష్ఠా, 'శాస ఇదఙ్హలోః' ఇతీత్వమ్, 'శాసివసిఘసీనాం చ' ఇతి షత్వమ్ II

తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య II 1.1.66 II

ఇతికరణస్య గౌరిత్యయమాహేత్యాదౌ స్వరూపపదార్థకత్వేన వ్యవస్థాపకత్వాదర్శనాత్ 'తస్మిన్నణి చ' ఇత్యత్రోపాత్తస్యేదమనుకరణమ్, తతశ్చ తత్రైవాస్య ప్రవృత్తిః స్యాద్ I అస్తి చ తత్ర వ్యవచ్ఛేద్యం హే యౌష్మాకీణమస్మభ్యం దేహి, ఆస్మాకీనం యుష్మభ్యం దదామీతి పరనివృత్తిః, తామినాం భ్రాన్తిమపాకరోతి--తస్మిన్నితి సప్తమ్యర్థనిర్దేశ ఇతి I ఏతేన 'తస్యాపత్యమ్' 'తత్ర భవః' ఇత్యాదివత్ స్వతన్త్రస్య సర్వనామ్నోఽయం నిర్దేశః, తద్వదేవ తస్మిన్నితి సామాన్యవిశేషణమచి, హలీత్యాదీనాముపలక్షణమ్; న త్వనుకరణమితి దర్శయతి I ఏతచ్చేతికరణాల్లభ్యతే I స హి పదార్థవిపర్యాసకృత్ I శాస్త్రే చ స్వారుపపాదర్థః, తస్య విపర్యాసోఽర్థపదార్థకతా I యది చ 'తస్మిన్నణి చ' ఇత్యత్రైవైతదుపాస్థాస్యత తత్రైవ పూర్వగ్రహణమకరిష్యతేతి భావః I కిమర్థం పునరిదమారభ్యతే ? 'ఇకో యణచి' ఇత్యాదౌ సన్దేహః-కిం సత్సప్తమీ ? కిం వా గఙ్గాయాం ఘోష ఇతి వదౌపశ్లేషికాధికరణే సప్తమీ ? ఇతి I తత్ర సత్త్వం పరస్య చ పూర్వస్య చ సమ్భవతి, ఏవముపశ్లేషోఽపి I తత్ర పూర్వస్య పరస్య చ వ్యవహితానన్తరస్య యణ్ ప్రాప్తః, దధ్యుదకాదిషు తు యుగపదేకస్య కార్యిత్వనిమిత్తత్వాయోగాత్పర్యాయేణ యణ్ ప్రాప్తః; ఇష్యతే చ పూర్వస్యైవ స్యాదనన్తరస్యైవేతి, తత్ర నిమార్థమిదమ్--సప్తమీనిర్దేశే పూర్వస్య భవతి అనన్తరస్యైవేతి I

'ఇకో యణచి' ఇత్యాదేశ్చ సకృత్ప్రవృత్తిః, సా చేవం విశేషితేతి న క్వాప్యనిష్టశఙ్కా ।
తత్రాద్యం నియమం దర్శయతి-పూర్వస్యైవేతి । వ్యావత్యం దర్శయతి-నోత్తరస్యేతి ।

పచత్యోదనమితి । యద్యప్యత్రానియమప్రసఙ్గో నాస్తి, తథాపి 'ఇకో యణచి' ఇత్యస్మిన్సూత్రేఽనియమప్రసఙ్గే నియమః క్రియత ఇత్యేతదపి భవత్యేవోదాహరణమ్ । ద్వితీయం నియమం దర్శయతి-నిర్దిష్టగ్రహణమితి । దిశిరుచ్చారణక్రియః, నిఃశబ్దో నైరన్తర్యే, నిరన్తరం దిష్టో నిర్దిష్ట ఇత్యేవమానన్తర్యమర్థో భవతి, తత్రైవం వచనవ్యక్తిః-అచి హలీత్యాదౌ పూర్వస్యైవ కార్యం భవతి, తత్ర నిర్దిష్టే = నిరన్తర ఏవోచ్చారిత ఇతి తత్రార్థాత్పూర్వస్యానన్తరస్యేత్యర్థో భవతి । తదాహ-వ్యవహితస్య మా భూదితి । అన్యథా వ్యవహితే మా భూదితి వక్తవ్యమ్; పూర్వపదస్య వ్యవహితేఽపి వృత్తేస్తస్య ప్రసఙ్గాత్ ।।

తస్మాదిత్యుత్తరస్య ।। 1.1.67 ।।

నిర్దిష్టగ్రహథణమనువర్త్్త ఇతి । తేనాత్రాపి వ్యవహితే కార్యం న భవతీతి భావః । అత్రాపి ఇతిపరత్వాదనుకరణమితి కస్యాచిద్ భ్రాన్తి స్యాత్; 'తస్మాన్నుడ్ ద్విహలః' ఇత్యత్ర 'అత ఆదేః' ఇతి దీర్ఘత్పూర్వస్యాఙ్గస్యాసమ్భవాత్ ప్రయోజనాభావాత్ యద్యపి తస్యానుకరణం న భవతి; 'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి' 'తస్మాన్ను డచి' ఇత్యత్ర తు వ్యవచ్ఛేద్యమస్తి, ఉచ్చారితోఽనుపలభ్యతే, గౌరనశ్వ ఇతి పూర్వస్య మా భూదితి, అతస్తయోరేవేదమనుకరణమితి తామిమా భ్రాన్తిపాకరోతి-తస్మాదితి పఞ్చమ్యర్థనిర్దేశ ఇతి । ఏతేన పూర్వససూత్రవత్ స్వతన్త్రస్య సర్వనామ్నోఽయం నిర్దేశః । తద్వదేవ చ తస్మాదితి సామాన్యమతిఙ ఇత్యాదీనాం విశేషాణాముపలక్షణమ్, న త్వనుకరణమితి దర్శయతి । ఏతచ్చేతికరణాల్లభ్యత ఇత్యుక్తమ్ । కిమర్థంమ పునరిదమారభ్యతే ? 'తిఙ్ఙతిఙః' ఇత్యాదౌ కారకవిభాక్తేరసమ్భావద్దిగ్యోగలక్షణా పఞ్చమీతి, దిక్ఛబ్దస్త్వధ్యాహార్యః; తత్ర పూర్వోత్తరశబ్దయోరధ్యాహారః సమ్భవతీతి నియమార్థా పరిభాషేయమ్ । తదాహ--ఉత్తరస్యైవ కార్యమితి । తదేవం పూర్వస్య చాస్య చ వృత్తికారేణ నియమార్థత్వం దర్శితమ్ ।

షష్ఠీప్రక్లృప్తిపక్షోఽపి భాష్యే ప్రదర్శితః । కథమ్ ? 'షష్ఠీ' ఇతి వర్తతే, సప్తమ్యర్థనిర్దేశే పూర్వస్యానన్తరస్య షష్ఠీ । పఞ్చమ్యర్థనిర్దేశే, ఉత్తరస్యానన్తరస్య షష్ఠీతి; తత్ర 'ఇకో యణచి' ఇత్యాదౌ యత్ర పూర్వమేవ షష్ఠీ విద్యతే తత్ర పూర్వస్యానన్తరస్య, నోత్తరస్యానన్తరస్య సా షష్ఠీత్యుచ్యతే । 'ఆనే ముక్' 'ఈదాసః' ఇత్యాదౌ తు యత్ర షష్ఠీ నాస్తి, తత్ర షఠ్యపి ప్రకల్ప్యతే సా చానియతయోగత్వాత్ స్థానషష్ఠీ భవతి । యస్య చ స్థానషష్ఠీ స్యైవ కార్యమితి సర్వత్ర

కార్యనియమోఽపి సిధ్యతి I యత్ర తూభయనిర్దేశ స్తత్ర యాఽనవకాశా సా ఇతరస్యాః షష్ఠీం ప్రకల్పయతి, యథా-'ఆనే ముక్' ఇతి సప్తమీ 'నిరవకాశా 'అతో యేయః' ఇతి పఞ్చమ్యాః పూర్వసూత్రే సావకాశాయాః I ఏవమ్ ' ఈ దాసః' ఇతి పఞ్చమీ 'ఆనే ముక్' థఇతి సప్తమ్యాః,ఉభయోస్త్వనవకాశయోః పరత్వాత్పఞ్చమీ సప్తమ్యాః షష్ఠీ ప్రకల్పయతి, యథా-'ఆమి సర్వనామ్నః సుట్' ఇతి సర్వనామ్న ఇతి పఞ్చమ్యనవకాశామీతి సప్తమ్యా అనవకాశాయాః I అథ సప్తమ్యుత్తరార్థా తథాప్యాదిత్యనువృత్తయా పఞ్చమ్యా సమానాధికరణా 'సర్వానామ్నః' ఇతి పఞ్చమ్యపి సావకాశా షష్ఠీం ప్రకల్పయతి I ఏవం నియమపక్షేఽపి పరత్వానవకాశత్వాభ్యాం వ్యవస్థాం ద్రష్టవ్య I 'దీర్ఘాచ్చే తుగ్భవతి' ఇత్యత్ర షష్ఠ్యాః స్థానే పఞ్చమీవ్యాఖ్యానాద్ దీర్ఘస్యైవ తుక్ భవతి, న తు ఛస్య; తథా చ 'సురాచ్ఛాయా' ఇతి నిర్దేశ ఉపపద్యతే II

స్వం రూపం శబ్దస్యాశ్బదసంజ్ఞా II 1.1.68 II

స్వరూపస్య పర్యాయాణాం చ గ్రహణే ప్రాప్తే నియమార్థా పరిభాషేయమ్ I శాస్త్రాఙ్గత్వాచ్చ పరిభాషాణాం శాస్త్ర ఏవ నియమః, న లోక ఇత్యాహ--శాస్త్రే స్వమేవేత్యాది, గ్రాహ్యామితి I 'గ్రాహ్యమ్' ఇతి ణిజన్తాద్ యత్, ఏతచ్చాధ్యాహారేణ లబ్ధమ్ I శబ్దస్యేతి 'కృత్యానాం కర్త్_రి వా' ఇతి షష్ఠీ, శబ్దః స్వమేవ రూపం గ్రాహయతి బోధయతీత్యర్థః I సంజ్ఞాపక్షే తు వృత్తావేవ శబ్దః సంజ్ఞానుచ్చారణం చ నోపపద్యేత I సూత్రే షష్ఠీనిర్దేశోఽపి నాతీవ యుక్తః స్యాత్; సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధే ప్రాయేణ సామానాధికరణ్యదర్శనాత్ I రూపశబ్దేన చేహాగ్ని శబ్దత్వాదికం శుకసారికాపురుషాదిభిరుదీరితా సుభిన్నాసు శబ్దవ్యక్తిషు సమవేతం సామాన్యమిభిధీయతే I 'అగ్నేర్ఢక్' ఇతి సూత్రకారేణ యా వ్యక్తిరుచ్చారితా, తస్యాః సర్వోచ్చారణేష్వనుగతం సామాన్యం వాచ్యమిత్యర్థః I సామాన్యస్య కార్యయోగో వ్యక్తిద్వారక ఇతి తేన తేనోచ్చారితాయా స్తస్యాస్తస్యా వ్యక్తేర్ఢగ్ భవతీత్యర్థః సమ్పద్యతే I

ఏవకారస్య వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి--న బాహ్యోఽర్థ ఇతి I శబ్దసంజ్ఞాం వర్జయిత్వేతి I శబ్దసంజ్ఞాసు స్వరూపం గ్రాహ్యం నభవతీత్యర్థః I అనియమప్రసఙ్గే నియమః కర్తవ్యస్తం దర్శయతి-శబ్దేనేత్యాది I లోకే గౌరుపలభ్యతామిత్యుక్తేఽర్థ ఏవ కార్యయోగో గమ్యతే, న హి శబ్దరూముపలభ్య కృతీ భవతి; వ్యాకరణే తు ప్రత్యయవిధానాదికార్యమర్థే న సమ్భవతి, తేన సహ పౌర్వాపర్యాయోగాత్ I తేన 'అగ్నేర్ఢక్' ఇత్యుక్తే లోకవదర్థ ఏవ తావత్ప్రతీయతే, తత్ర సమ్భవో నాస్తి; అతస్తద్వాచినాం సర్వేషాం సమ్ప్రత్యయః స్యాద్, యథా-ఆకృతియోదనాయాం వ్యక్తీనామ్, మా భూదేష దోషః; ఉపాత్తాదేవ యథా స్యాదితి నియమార్థమిదమారభ్యత ఇత్యర్థః I

ఔదశ్విత్కమితి । ఉదశ్వితి సంస్కృతమితి సప్తమీసమర్థాట్టక్, 'ఇసుసుక్తాన్తాత్కః' ।

ఘుగ్రహణేష్విత్యాది । అన్యథా 'ఉపసర్గే ఘోః కిః' ఇతి కిప్రత్యయో ధాతోరేవ ఘోః శబ్దార్థత్వాత్స్యాత్, న తు దాధాభ్యః । 'ఈ హల్యఘోః' ఇత్యత్ర తు ఘుశబ్దస్యానాకారాన్తత్వాద్దాధానామేవ గ్రహణం సిధ్యతి । కుమారీఘు ఇత్యత్ర 'ఘరూప' ఇతి హ్రస్వప్రసఙ్గః ।

నను చ ప్రదేశేషు సంజ్ఞిసమ్ప్రత్యాయనార్థం సంజ్ఞాకరణమితి సామర్థ్యాత్ స్వరూపగ్రహణం న భవిష్యతి, నైతదస్తి; ఉభయగతిరిహ శాస్త్రే సమ్భవతీతి సఙ్ఖ్యాకర్మకరణాదిష్వివ స్వరూపస్య సంజ్ఞినశ్చ ప్రదేశేషు గ్రహణం స్యాత్ । జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్; యదయం 'ష్ణాన్తా షట్' ఇతి షకారాన్తాయాః సఙ్ఖ్యాయాః షట్సంజ్ఞాం విదధాతి, తజ్జ్ఞాపయతి-సంజ్ఞాశబ్దో న స్వరూపగ్రాహక ఇతి । అన్యథా 'షడ్భ్యో లుక్''షట్చతుర్భ్యశ్చ' ఇత్యాదౌ స్వరూపస్యాపి షడిత్యస్య గ్రహణాత్ షకారాన్తాయాః సఙ్ఖ్యాయాః షట్సంజ్ఞాం న విదధ్యాత్ ।

నను చ షకారాన్తా సంజ్ఞా షకారాన్తస్య కార్యమిష్యతే, సంజ్ఞాపి షకారాన్తైవ; అతో నార్థోऽశబ్దసంజ్ఞేత్యనేన ? సత్యమ్; ప్రతిపత్తిగౌరవపరిహారార్థః ప్రతిషేధః । శబ్దశబ్దేన చాభేదీపచారాత్ వ్యాకరణముచ్యతే, శబ్దే సంజ్ఞా శబ్దసంజ్ఞా; ఏవం చ కర్మకరణమిత్యాదిష్వర్థసంజ్ఞాస్వపి శాస్త్రీయాసు స్వరూపగ్రహణం న భవతి ।

అథ రూపగ్రహణం కిమర్థమ్, ఇహ యావతా ప్రతీతావుపదేశానపేక్షత్వాదసాధారణత్వాన్నిత్యసమ్బన్ధిత్వాచ్చ తదేవ శబ్దస్య స్వార్థో హి స్వప్రతీతౌ సమ్బన్ధగ్రహణమపేక్షతే, పర్యాయైరపి ప్రత్యాయనాత్సాధారణశ్చానిత్యసంబన్ధశ్చానుకరణదశాయామభావాత్, న చార్థో గ్రాహకః శక్యతే కర్తుమ్, గ్రాహ్యత్వే చ సూత్రమనర్థకం స్యాదితి నార్థో రూపగ్రహణేన ? ఏవం తర్హ్యేతజ్ జ్ఞాపయతి--శాస్త్రే స్వరూపేణ సమానకక్ష్యోऽర్థః' ఇతి । తేనార్థవద్గ్రహణేనానర్థకస్యేత్యుపపన్నం భవతి । తత్ర జ్ఞాపకాదర్థోऽపి గ్రాహ్యః; స్వం రూపమితి వచనాద్ । రూపం చేతి సామర్థ్యాదర్థవతో రూపస్య గ్రహణమ్ । తేన కాశే కుశే ఇత్యత్ర 'శే' ప్రగృహ్యసంజ్ఞాభావః సిద్ధః ।

సిత్తద్విశేషాణామితి వార్త్తికం వ్యాచష్టే-సిన్నిర్దేశః కర్త్తవ్య ఇతి । వృక్షస్ ఇత్యేవమ్ । తతో వక్తవ్యమితి । స్వం రూపమిత్యస్యానన్తరమ్ । నను కిం ప్రయోజనమిత్యుక్తే వృక్షాదీతివక్తవ్యమ్, కిముచ్యతే-వృక్షాద్యర్థమితి ? వృక్షాదిషు ప్రయోజనమస్యేత్యుక్తే వృక్షాద్యస్య ప్రయోజనమిత్యర్థాదుక్తం భవతీత్యదోషః । అస్యార్థస్య న్యాయతః సిద్ధిం విభాషేత్యత్ర వక్ష్యామః ।

పిత్పర్యాయవచనస్య చేతి । చకారాత్స్వస్వరూపస్య విశేషాణాం చ । ఇదం వాచనికమేవ । జిత్పర్యాయస్యేత్యాస్యాపి న్యాయతః సిద్ధిం వక్ష్యామః ।

ఝిత్తస్య చేతి । ఇదం వాచనికమేవ । మృగపక్షిణస్తు పిన్నిర్దేశః కర్త్తవ్య ఇత్యాహుః । అథైకస్యేతి । ఇయమిష్టిరేవ ।।

అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః ।। 1.1.69 ।।

సంజ్ఞాసూత్రమేతత్ న పరిభాషా; ప్రసిద్ధార్థవినియోగాత్ । పరేణ ణకారేణేతి । ఏతచ్చ 'లణ్' ఇత్యత్ర ప్రతిపాదితమ్ । స్వస్య చ రూపస్యేతి యద్యపి ప్రథమాన్తం ప్రకృతమ్, తథాపి సవర్ణస్య చేతి షష్ఠ్యన్తస్యానన్తరం శ్రూయమాణశ్చశబ్దోఽన్యస్య షష్ఠన్తస్యాభావాత్ తస్యైవ షష్ఠ్యన్తతాం ప్రకల్పయతీతి భావః । ప్రత్యయం వర్జయిత్వేతి । తేన తత్రోచ్చారితమేవ రూపం గృహ్యతే । 'ఆద్ గుణః' ఇత్యాది । యథేహ భవతి దేవేన్ద్ర ఇతి, ఏవం ఖట్వేన్ద్ర ఇత్యాదావపి భవతి । అస్య చ్వౌ । యథేహ భవతి శుక్లీభవతీతి, ఏవం మాలీభవతీత్యాదావపి భవతి । యస్యేతి చ । యథేహ భవతి దాక్షిః ప్లాక్షిరితి, ఏవం చౌడిర్బాలాకిరిత్యాదావపి భవతి । జూడాబలాకాశబ్దౌ బాహ్వాదీ ।

నను చ 'అకః' 'అచి' ఇత్యాదౌ ప్రత్యాహారగ్రహణే కథం మధ్యవర్త్తిరికారాదిభిస్సవర్ణగ్రహణమ్, ఉచ్చారితో హి సంజ్ఞాశబ్దః సంజ్ఞినం ప్రత్యాయయతి, న చ మధ్యవర్త్తినాముచ్చారణమస్తి । తే హ్యాగాదిసంజ్ఞాభిః సంజ్ఞిత్వేన ప్రత్యాయ్యన్తే, క్వ తర్హి స్యాత్ ? 'అస్య చ్వౌ' 'యస్యేతి' యత్ర సంజ్ఞాయా ఉచ్చారణమస్తి । ప్రత్యాహారే చాద్యో వర్ణ ఉచ్చారితత్వాత్సవర్ణగ్రాహకః । స్యాదేతత్-అక్షరసమామ్నాయ ఉచ్చారితా ఇకారాదయః సవర్ణానాం గ్రాహకా ఇతి । అగాదిచోదనాసు ఈకారాదయోఽపి హ్రస్వవత్సంజ్ఞిత్వేనైవ ప్రతీయన్తే త్వికారాదిభిః ప్రతీతైః ప్రత్యాయ్యన్త ఇతి, న; అపరకాలత్వాత్ । ఇహ

వర్ణానాముపదేశస్తావద్, ఉపదేశోత్తరకాలా ఇత్సంజ్ఞా, ఇత్సంజ్ఞోత్తరకాలమాదిరన్త్యేనైత్రత్రప్రవర్త్తతే, తతోఽణ్ సవర్ణస్యేతి । తదనేనోపదేశాదిష్వణ్షేషు నిష్పన్నేషు అన్యత్ర 'అస్య చ్వౌ' ఇత్యాదౌ సవర్ణానాం గ్రహణం భవతి, నాణ్షేషు, నాపి స్వాత్మని; అనిష్పన్నత్వాత్ । యది త్వస్మిన్నపి సూత్రే సవర్ణగ్రహణం స్యాత్,'ఆదృగమహనః','ఋదోరప్' ఇత్యాదౌ అకారాదయోఽపి సవర్ణాన్ గృహ్ణీయుః । అతోఽస్మిన్ సూత్రేఽక్షరసమామ్నాయే చాగృహీతసవర్ణానాం గ్రహణమ్ । తతశ్చ తదేవ స్థితమ్ ప్రత్యాహారేషు మధ్యవర్త్తిభిః సవర్ణగ్రహణం న స్యాదితి, నైష దోషః; ఉచ్చార్యమాణైరేవ ప్రత్యాయకైర్భవితవ్యమితి నాస్తి నియమః, బుద్ధ్యుపారూఢాస్తు ప్రత్యాయకాః । అస్తి చ మధ్యవర్తినాం బుద్ధ్యుపారోహః, తతశ్చ సంజ్ఞిత్వేన ప్రత్యాయ్యమానస్యాపి ప్రత్యాయకత్వం భవిష్యతి । అత్ర జ్ఞాపకమ్--'దీర్ఘాజ్జసి చ' ఇతి ప్రతిషేధః । స హి కుమార్యావిత్యాదౌ 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' ఇతి దీర్ఘో మా భూదితి । తత్ర చాక ఇతి వర్త్తతే । ఖట్వే ఇత్యాదౌ తు 'నాదిచి' ఇత్యేవ సిద్ధః ప్రతిషేధః । 'దీధీవేవీటామ్''ల్వాదిభ్యః' ఇత్యాదయశ్చ నిర్ద్దేశా ఏవమేవోపపద్యన్తే,యది మధ్యవర్త్తిభిరపి సవర్ణగ్రహణం భవతి । స్వరానునాసికేత్యాదిరుదాత్తః సూత్రే గృహీతః స్వరాన్తరభిన్నమపి గృహ్ణాతి, ఏవమనుదాత్తస్వరితౌ చ । తథా సానునాసికో నిరనునాసికమ్, సోఽపి తమ్ ।

దీర్ఘో న భవతీతి । అసతి త్వప్రత్యయ ఇత్యస్మిన్ ప్రత్యయేనాపి సవర్ణగ్రహణాత్ దీర్ఘోఽపి స్యాత్ । అత్యల్పమిదముచ్యతే-'అప్రత్యయః' ఇతి, 'అప్రత్యయాదేశటిత్కిన్మిత ఇతి వక్తవ్యమ్' । ప్రత్యయే ప్రత్యుదాహృతం తత్ర । ఆదేశే-'ఇదమ్ ఇశ్',ఇతః; ఇహ విశేష విహితత్వాత్త్యదాద్యత్వం బాధిత్వా త్రిమాత్రిక ఆదేశః ప్రాప్నోతి । టితి--'ఆర్ద్ధధాతు కస్యేడ్ వలాదేః', పఠితేతి దీర్ఘోఽపి స్యాత్ । 'గ్రహోఽలిటి దీర్ఘః' ఇత్యేతత్తు గ్రహేర్దీర్ఘ ఏవ, న హ్రస్వ ఇతి నియమార్థం స్యాత్ । 'వౄతో వా' ఇత్యేతదపి వవరిథేతి లిటి దీర్ఘో మా భూదిత్యేవమర్థం స్యాత్ । కితి-'భువో వుగ్లుఙ్లిటోః' బభూవ, అనునాసికోఽపి స్యాత్ । మితి-'అమ్ సమ్బుద్ధౌ' హే అనడ్వన్, ఆమపి స్యాత్, ఏవం తర్హ్యప్రత్యయ ఇతి నేహ సంజ్ఞాగ్రహణమ్, కిం తర్హి ? అన్వర్థగ్రహణమ్-ప్రతీయతే విధీయత ఇతి ప్రత్యయః, భావ్యమానః సవర్ణాన్న గృహ్ణాతీత్యర్థః । ఇశాదయోపి భావ్యన్తే । సంజ్ఞాప్రత్యయస్య తు నావశ్యకః ప్రతిషేధః । యేనార్థమ్ప్రతియన్తి స ప్రత్యయః, న హి దీర్ఘప్లుతయోరర్థస్యాభిధానమస్తి । 'కుహోః శ్చుః' ఇత్యాదౌ భావ్యమానస్యాప్యుదిత్త్వాసామర్థ్యాదప్రత్యయ ఇతి నిషేధాభావః । తథా చ పఠ్యతే- 'భావ్యమానోఽణ్ సవర్ణాన్న గృహ్ణాతి' ఇతి ।।

తపరస్తత్కాలస్య ।। 1.1.70 ।।

తః పరో యస్మాదితి బహుబ్రీహిం దర్శయతి । తాదపి పరస్తపర ఇతి పఞ్చమీతత్పురుషమ్ ।। స పునరస్మాదేవ నిపాతనాద్వేదితవ్యః । ఏకస్యాపి తపరశబ్దస్య తన్త్రావృత్త్యోరన్యతరాశ్రయణాదర్థభేదో న విరుద్ధః । తత్ర బహుబ్రీహేర్లిఙ్గమ్--'అతో భిస ఐస్' ఇతి తపరకరణమ్ । తత్పురుషస్య లిఙ్గమ్-వృద్ధిరాదైచ్' ఇత్యైజర్థం హి తదిత్యుక్తమ్ ।

తపరో వర్ణ ఇతి । వర్ణస్యైవ సవర్ణంసమ్భవాద్వర్ణ ఇత్యుక్తమ్ । తత్కాలస్యేతి బహుబ్రీహిః-స కాలో ఽస్యేతి । అయుక్తోఽయం నిర్దేశః । తదిత్యనేన తపరో వర్ణః పరామృశ్యతే, ప్రసిద్ధపరిమాణా చ క్రియా ప్రసిద్ధపరిమాణస్య క్రియాన్తరస్య పరిచ్చేదికా । కాలో యథా--దివసమధీత ఇతి, దివసశబ్దేనోదయాదిరస్తమయాన్త ఆదిత్యగతిప్రబన్ధ ఉచ్యతే । స చాధ్యయనస్య పరిచ్చేదకత్వాత్ కాలః; వర్ణస్తు క్రియాత్మకో న భవతీత్యయుక్తం వర్ణవాచినస్తచ్ఛబ్దస్య కాలశబ్దేన సామానాధికరణ్యమ్ ? ఏవం తర్హ్యుత్తరపదలోపీ సమాసో ద్రష్టవ్యః, ఉష్ట్రముఖవత్ । గమ్యమానార్థత్వాచ్చ ప్రయోగ ఏవ లోపః, యథా-ఉష్ట్రో ముఖమస్యేత్యేవ విగ్రహః । న చ ప్రణీ ప్రణ్యన్తరస్య ముఖమితి సామర్థ్యాత్ సాదృశ్యప్రతీతిః । ఉష్ట్ర ఇవ ముఖమస్యేతి ముఖేనైవ ముఖస్య సాదడశ్యం ప్రసిద్ధమ్, న కృత్స్నేనోష్ట్రేణేతి సామర్థ్యాదయమర్థో భవతి-ఉష్ట్రముఖమివ ముఖమస్యేతి । ఏవమిహాపి వర్ణః కాలో న భవతీతి సామర్థ్యాత్తదీయా క్రియాన్తరేణ నిమేషాదినా పరిచ్ఛిన్నా సతీ వర్ణాన్తరస్య పరిచ్చేదికేతి వర్ణ ఏవ పరిచ్చేదక ఇత్యుచ్యతే । స కాలో ఽస్యేత్యస్య కోఽర్థః ? తత్కాలసంబన్ధినీ క్రియా పరిచ్చేదికా అస్యేత్యర్థః । ఏతదేవ దర్శయతి--ఆత్మనేత్యాదినా ।। తపరవర్ణసన్నిధావుచ్చారితోఽప్యయమాత్మశబ్దస్తత్సహచరితాయాముచ్చారణక్రియాయాం వర్తతే, వర్ణేన క్రియాయాస్తుల్యత్వానుపపత్తేః । యాదృశీ తపరస్య వర్ణస్యోచ్చారణక్రియా నిమేషాదిపరిచ్ఛిన్నా, తాదృశ్యుచ్చారణక్రియాఽస్యేత్యర్థః ।

గుణాన్తరయుక్తస్యేతి । యద్గ్రణక ఉపాత్తస్తతో గుణాన్తరయుక్తస్యేత్యర్థః । కిం పునరిదం నియమార్థమ్ ? అహోస్విద్విధ్యర్థమ్ ? తత్రాణిత్యనువృత్తౌ నియమార్థమ్-తపరో వర్ణస్తత్కాలస్యైవేతి । నివృత్తౌ విధ్యర్థమ్ । తత్రాద్యే పక్షే 'ఆతో ధాతోః', 'ఆతాం పుక్ణౌ' 'యస్యేతి చ' 'విడ్వనోరనువాసికస్యాత్' ఇత్యాదౌ 'భేదకా గుణాః' 'ఇత్యస్మిన్ దర్శనే యద్గ్రణక ఉపాత్తస్తతో గుణాన్తరయుక్తస్య గ్రహణం న స్యాదితి ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ-విధ్యర్థమితి । అత్ర హేతుమాహ-అణితి నానువర్త్త ఇతి । యది విధ్యర్థమిదమ్, తతోఽస్యానణ్సు చరితార్థత్వాదణ్సు పూర్వమేవ ప్రవర్త్తేత, తత్రాహ-అణామన్యేషాంచేతి । ఏతదేవ విశదయతి-అతో భిస ఐసిత్యేవమాదిష్వితి । న ప్రవర్త్త ఏవేతి । పరేణానేన బాధితత్వాదితి భావః । విరోధో హ్యత్ర వర్తతే-పూర్వసూత్రేణ హ్యష్టాదశానాం గ్రహణమ్, అనేన తు షణ్ణామితి ।

కిముదాహరణమితి I అభేదకత్వాత్ గుణానామనణ్సు సిద్ధమితి ప్రశ్నః, అణ్సు భిన్నకాలనివృత్త్యర్థం తావదారబ్ధవ్యం సూత్రమ్ I తదేవానణ్స్వపి విధిముఖేన ప్రవర్తమానమిష్టం సాధయతీత్యుత్తరమ్ I విడ్వనోరనునాసికస్యాదితి I కస్య పునరత్ర సవర్ణస్య గ్రహణమిష్యత ఇతి చిన్త్యమ్ I తస్మాదుపలక్షణమేతత్ I 'ఆతో ధాతోః' 'యస్యేతి చ' ఇత్యాదావేవ ప్రయోజనమ్ I

తత్కాలస్యేతి కిమితి I ప్రధానావయవద్వారేణ సూత్రమేవాక్షిప్యతే I ఖట్వామిరితి I వర్ణాశ్రయవిధావన్తాదివద్భావో న భవతి II

ఆదిరన్త్యేన సహేతా II 1.1.71 II

ఇదమపి సంజ్ఞాసూత్రమ్, ఆద్యన్తయోర్మధ్యాపేక్షత్వాన్మధ్యవర్తినాం సంజ్ఞిత్వం విజ్ఞాయతే, 'స్వం రూపమ్' ఇత్యనువృత్తేః స్వరూపస్య చేత్యాహ-మధ్యవర్తి_నామితి I యద్యప్యాద్యన్తావవయవా అవయవినః సముదాయరూపస్య సమ్బన్ధినౌ తథాపి తస్య యుగపల్లక్ష్యే ప్రయోగాభావాత్సముదాయినాం సంజ్ఞేతి దర్శయతి-వర్ణానామితి I స్వస్య చ రూపస్యేతి I స్వరూపమాదేరేవ గృహ్యన్తే, నాన్త్యస్య; అప్రాధాన్యాదితి దధ్యత్రేతి కేవల ఏవ యకారః ప్రవర్త_తే, న ణకారేణ సహితః I సహగ్రహణాదాద్యన్తౌ సముదితౌ సంజ్ఞేతి సముదాయాదేవ విభక్తిర్భవతి 'ఇకో యణ్' ఇతి, నాదిమాత్రాత్ I టా ఇత్యనేన గ్రహణం మా భూదితి I తావతోఽవధేరవివక్షితత్వాన్నాయమన్త్యః 'టాజసిజసామినాత్స్యాః' 'ద్వితీయాటౌస్స్వేనః' ఇతి తృతీయైకవచనస్యాసౌ విశేషణార్థః II

యేన విధిస్తదన్తస్య II 1.1.72 II

స్వరూపవిధిపరిహారాయాయమారమ్భః I ఇదమపి సంజ్ఞాసూత్రమ్ I యేనేతి కరణే తృతీయా I విధీయత ఇతి విధిః, కర్మసాధనః కిప్రత్యయః I విధిర్విధీయత ఇతి I వధిశబ్దేన విధానయోగ్యం వస్త్వభిధీయతే, తస్య సాంప్రతికక్రియావిశేషద్యోతనాయాఖ్యాతప్రయోగః I ఆసనే ఆస్తే, కరణేన కరోతీతివత్ I తదన్తస్యేసి బహువ్రీహిః I తదిత్యనేన యేనేతి నిర్దిష్టః శబ్దో నిర్దిశ్యతే, తదాహ--ఆత్మాన్తస్యేతి I అన్తశబ్దస్యావయవవాచిత్వాత్తదాక్షిప్తస్య సముదాయస్యేయంసంజ్ఞేత్యాహ --సముదాయస్య సంజ్ఞా భవతీతి I అవశ్యలావ్యమితి I మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః, 'లుమ్పేదవశ్యమః కృత్యే' ఇతి మలోపః I

అథేహ కస్మాదేజన్తస్య సంజ్ఞా న భవతి 'ఏచోఽయవాయావః' ఇతి, కిం స్యాత్ ? అనేకాల్త్వాదయాదయః సర్వాదేశాః స్యుః; తతశ్చ చయనలవనాదిష్వయనమితి ప్రాప్నోతి, ప్రకరణాదివశాచ్చాక్షాదివదర్థవిశేషావగతిః స్యాత్, నైష దోషః; 'నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి' ఇత్యేవం భవిష్యన్తి । అథ వా-యథా ఏచా తదన్తవిధిః, ఏవమయాదిభిరపి భవిష్యతి । ఏవమపి'ఆద్ గుణః' ఇత్యత్ర ఆదిత్యవర్ణాన్తో గృహ్యతే, అచీతి చాజాదేరితి ఖట్వేన్ద్ర ఇత్యాదావవర్ణాన్తస్య సముదాయస్యాజాదేశ్చ గుణప్రసఙ్గః । షష్ఠ్యనిర్దేశాన్నిర్దిశ్యమానస్యేత్యపి నాస్తి । ఏవం తర్హి నైవంవిధోఽస్య విషయః । యేనేతి కరణే తృతీయేత్యుక్తమ్, కరణం చ పరతన్త్రమ్; కర్త్రధిష్ఠితస్యైవ కరణత్వాత్ । న చ 'ఏరచ్' ఇత్యాదావికారాదీనాం పారతన్త్ర్యమ్, ధాత్వాదీనాం చ స్వాతన్త్ర్యం స్వరూపతోఽవభాసతే ।

వా స్యాదితి । వృక్షాదీనామతో వివక్షానిబన్ధనం తదుభయమితి । విశేషణత్వేన వివక్షితం పరతన్త్రమప్రధానమ్, విశేష్యత్వేన వివక్షితం స్వతన్త్రం ప్రధానమ్ । తేన విశేషణం విషేష్యస్య తదన్తస్య సంజ్ఞేత్యుక్తం సమ్భవతి । విశేష్యసన్నిధౌ చ విశేషణం భవతి, సన్నిధిశ్చ కుత్రచిత్సాక్షాన్నిర్దేశేన, యథా-'ఈదూదేద్ద్వివచనమ్' ఇతి ద్వివచనస్య । క్వచిదధికారద్యథా- 'ఏరచ్' ఇతి ధాతోః । క్వచిదాక్షేపాద్, యథా-'ఇకో ఝల్' ఇతి సనా ధాతోః । 'ఏచోఽయవాయావః' ఇత్యాదౌ న కథంచిద్విశేష్యసంనిధిరితి నైతత్ప్రవర్తతే । యది విశేషణం తదన్తస్య సంజ్ఞా, తతః 'ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్య' ఇత్యత్ర ఋకారస్తదన్తస్య ధాతోః సంజ్ఞేతి ఓష్ఠ్యపూర్వగ్రహణం ధాతోరేవ విశేషణం స్యాద్, న ఇకారస్య; సంజ్ఞాయాః సంజ్ఞిప్రత్యయనార్థత్వాత్ । తతశ్చేహ స్యాత్-సజ్కీర్ణమితి; పూర్తమిత్యాదౌ చ న స్యాత్ । ఏవమ్ 'ఉతశ్చ ప్రత్యయాదసంయోగపూర్వాద్ ' ఇత్యత్రాసంయోగపూర్వగ్రహణమఙ్గస్య విశేషణం స్యాత్, నోతః, నైష దోషః; ఇయం హి సంజ్ఞా గుణప్రధానభావాపేక్షా తతశ్చ 'ఉతశ్చ ప్రత్యయాద్' ఇత్యాదౌ విశేషణసమ్బన్ధవేలాయాం గుణభావాస్పురణాత్తమనుభూయ పశ్చాత్ విశేష్యేణ సమ్బన్ధే సంజ్ఞా భవతి ।

సమాసేతి । అనేనైతదాహ-శ్రితాదయో పశ్చాత్ విశేష్యాస్తద్విశేషణం చ సుప్ । ఏవం 'నడాదిభ్యః ఫక్' ఇత్యాదౌ నడాదివిశేష్యం ప్రాతిపదికం విశేషణమితి । కష్టం పరమశ్రిత ఇతి । శ్రితాన్తమేతత్సుబన్తం న భవతీతి సమ్బుద్ధ్యన్తం పఠితవ్యమ్, తద్ధిప్రత్యయలక్షణేన సుబన్తం భవతి శ్రితాన్తం చ శ్రూయతే ।

నేత్యాహేతి । కః పునరాహ ? ఉత్తరవాదీ, ఆచార్యో వా ।

ఉగిద్వర్ణేతి । ఉగితా వర్ణేన చ ప్రాతిపదికం విశేష్యమిత్యర్థః । యస్మిన్విధిరితి తదన్తవిధ్యపవాదస్తదాదివిధిః, అతో విశేషణేనైవ భవతి ।।

వృద్ధిర్యస్యాచామాదిస్తద్ వృద్ధమ్ ।। 1.1.73 ।।

సముదాయస్యైవాచామాదిః సమ్భవతీతి స ఏవ యస్యేత్యనేనోచ్యత ఇత్యాహ--యస్యేతి సముదాయ ఉచ్యత ఇతి । సంజ్ఞినిర్దేశార్థం చేదమ్; అన్యథా తచ్ఛబ్దేన కిం పరామృశ్యతే, తదిత్యస్యానుపాదానే వృద్ధేరేవ సా వృద్ధసంజ్ఞా స్యాత్ । అచాం మధ్య ఇత్యాది । అత్ర యస్యేత్యస్యాచామిత్యనేన సమ్బన్ధః, ఆదిశ్చ నిర్ధార్యతే, వృద్ధిర్విధేయో ధర్మః । ఆదిశబ్దశ్చోపక్రమవచనః-ఉపక్రమ్యత ఇత్యుపక్రమః, ప్రథమ ఉచ్చార్యత ఇత్యర్థః । యస్య సముదాయస్య సమ్బన్ధినామచాం మధ్యే ప్రథమత ఉచ్చార్యమాణో వృద్ధిసంజ్ఞక ఇత్యర్థః । అచామితి జాతౌ బహువచనమితి । తేన ద్వయోరపి భవతీతి భావః । ఏకస్యాపి వ్యపదేశివద్భావాద్ భవతి । శాలీయ ఇతి । అత్ర సముదాయస్య హలాదిత్వేఽప్యజపేక్షయా ప్రథమోఽచ్ వృద్ధిరితి సంజ్ఞా భవతి । నను చ నిర్ద్ధారణస్య తుల్యజాతీయవిషయత్వాన్నిర్ద్ధార్యమాణ ఆదిరప్యజేవ ప్రతీయతే, న వా ఆకారోఽచ్; అక్షరసమామ్నాయేఽనుపదేశాత్ । కథం తర్హి సోమపం బ్రాహ్మణకులమితి అచ్కార్యం హ్రస్వత్వం భవతి; సవర్కణగ్రహణాత్, న త్వచ్త్వాత్ । ఇహాపి తర్హి సవర్ణగ్రహణాభావాత్రప్రతీయతే । అస్తు, తథాప్రతీయమాన ఏవ సవర్ణం గ్రహీష్యతి యథాజ్గ్రహణే మధ్యవర్తీకారాదిః । కిఞ్చ-అచామితి నిర్ద్ధారణఆశ్రయే తావదకారస్యోచ్చారితత్వాద్ ఆకారోఽపి ప్రతీయతే । తేన నిర్ద్ధార్యమాణస్యాప్యాకారాదేస్తథాభూతమేవాచ్త్వం ప్రతీయత ఇతి యత్కిఞ్చిదేతచ్చోద్యమ్ ।

వా నామధేయస్యేతి । నామధేయశబ్దః సాఙ్కేతికేషు రుఢః । దేవదత్తీయా ఇతి । కాశ్యాదిషు దేశవాచీ దేవదత్తశబ్దః పఠ్యతే । 'ఏఙ్ ప్రాచాం దేశే' ఇతి వృద్ధసంజ్ఞకః కాశ్యాదిభిః సాహచర్యాదిత్యదేశవాచినశ్చ ఏవ భవతి । వాహీకగ్రామవాచినో।ష్పి దేవదకత్తశబ్దసర్యానాదిత్వేనాసాఙ్కేతికత్వాద్ అప్రాచాం దేశవాచిత్వాచ్చ వృద్ధసంథజ్ఞాయా అభావాత్ కాశ్యాదిలక్షణౌ ఠఞ్ఞిఠౌ న భవతః ।

గోత్రాన్తాదిత్యాది । గోత్రశబ్దేన గోత్రప్రత్యయాన్తం గృహ్యతే, తదన్తాదసమస్తవత్ కేవలాత్ గోత్రాన్తాద్యః ప్రత్యయో భవతి స ఏవ తదన్తాదపి భవతీత్యర్థః ।

ఘృతరౌఢీయా ఇతి । రూఢభుస్యాపత్యమ్ 'అత ఇఞ్' శౌషికేష్వర్థేష్విఞశ్చేత్యణః 'న ద్వ్యచః ప్రాచ్యభరతేషు' ఇతి నిషేధాద్ 'వృద్ధాచ్ఛః' । ఏవం వృద్ధామ్బీయాః- అమ్బసోఽపత్యమ్ 'సమ్బ్రాయోఽమ్బసోః సలోపశ్చ' ఇతి బాహ్వాదిషు పాఠాదిఞ్, సలోపశ్చ । ఓదనపాణినీయా ఇతి । పణినోఽపత్యమిత్యణ్ 'గాథివిదథి' ఇతి ప్రకృతిభావాత్ 'టేః'చ ఇతి టిలోపాభావః, పాణినస్యాపత్యం పణినో యువేతి ఇఞ్, తస్య ఛాత్రా ఇతి వివక్షితే 'యూని లుగ్' ఇతి ఇఞో లుకి కృతేఽపి ప్రత్యయలక్షణేన 'ఇఞశ్చ' ఇత్యణ్ ప్రాప్తో గోత్రాధికారాన్న భవతి । 'కణ్వాదిభ్యో గోత్రే ' ఇత్యత్ర తావత్ పారిభాషికం గోత్రం గృహ్యతే తదేవ 'ఇతశ్చ' ఇత్యత్రాప్యనువర్త్తతే, తేన యూనీఞ్ న భవతి । కశ్యపశబ్దో బిదాదిః, కతశబ్దో గర్గాదిః, జిహ్వాచపలో హరితభక్షశ్చ కాత్యస్తతోఽణేన భవతి । కః పునరత్ర ప్రత్యయాతిదేశప్రస్తావః, యావతా శేషాధికారే ప్రాగ్దీవ్యతోఽణేత్ర చైతద్వక్తవ్యమ్ ? సత్యమ్; కైశ్చిత్తు గౌత్రాన్తస్య వృద్ధసంజ్ఞా విహితా, ఏవమపి వృద్ధామ్బీయా ఇతి సిద్ధేః । వార్త్తికకారస్తు--"వృద్ధసంజ్ఞాయాం సత్యాం పిఙ్గలకాణవస్య ఛాత్రాః పైఙ్గలకాణ్వా ఇతి 'వృద్ధాచ్ఛః' స్యాత్ । ప్రత్యయాతిదేశే తు 'కణ్వాదిభ్యో గోత్రే' ఇత్యణ్ లభ్యతే" ఇతి మన్యమానః పూర్వవాక్యేన పరమతముపన్యస్యానేన వాక్యేన నిరస్యతి స్మ; తదేవ పఠితం వృత్తికారేణ ।।

త్యదాదీని చ ।। 1.1.74 ।।

ఉత్తరార్ధమితి । తత్ర ప్రయోజనవత్త్వాత్ యస్యాచామాదిరేజితి సమ్బన్ధసమ్భవాచ్చ । ఇహ తు న సమ్బధ్యత ఇతి । అయోగ్యత్వాద్ నిర్ద్వారణస్య సజాతీయ వషయత్వాత్ త్యదాదీనాం చాజాత్మకత్వాభావాద్ న హ్యస్తి సమ్భవః । యస్యాచామాదయస్త్యదాదయ ఇతి । న చ త్యదాదిస్థేఽచి త్యదాదిశబ్దో వర్తత ఇతి క్లిష్టకల్పనాయుక్తా; ఉత్తరార్ధమప్యనువృత్తిసమ్భవాత్ । తదుక్తమ్ - ఉత్తరార్ధమనువర్తత ఇతి । త్యాదాయనిరతి । 'ఉదీచాం వృద్ధాదగోత్రాద్' ఇతి ఫఞ్, 'ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ' ।।

ఏఙ్ప్రాచాం దేశే ।। 1.1.75 ।।

ప్రాచాం దేశాభిధాన ఇతి । ప్రాచి దేశే యే వసన్తి తే ప్రాచః పురుషాస్తేషాం సమ్బన్ధీ యో దేశస్తదబిధాన ఇత్యర్థః । ఏతేన శ్రుతస్య విశేషణం ప్రాచాం గ్రహణం నాచార్యాణామితి దర్శయతి । తథా హి సతి మతేనేత్యధ్యాహార్యం స్యాదితి భావః । ఏణీపచనీయ ఇత్యాది । ఏణీపచనాదిభ్యశ్ఛః । ద్రైవదత్తా ఇతి । 'వాహీకగ్రామేభ్యశ్చ' ఇతి వృద్ధాదితి విహితౌ ఠఞ్ఞిఠౌ న

భవతః । కాశ్యాదిపాఠాదపి న భవతః; తత్రాపి వృద్ధాధికారాత్ । ఏవం క్రోడో నామ గ్రామస్తత్ర భవః క్రౌడ ఇత్యణేవ భవతి । కుణినా తు ప్రాచాంగ్రహణమాచార్యనిర్దేశార్థం వ్యాఖ్యాతమ్, బాష్యకారోఽపి తథైవాశిశ్రియత్ । తేన సేపురం స్కోనగరం చ వాహీకగ్రామౌ, తత్ర 'వాహీకగ్రామేభ్యశ్చ' ఇతి ఠఞ్ఞిఠౌ భవతః--సైపురికీ, సౌపురికా; స్కానాగరికీ, స్కానగరికా । అస్య వ్యవస్థితవిభాషావిజ్ఞానాచ్చ క్రోడదేవదత్తశబ్దయోరప్రాగ్దేశవాచినోష్ఠఞ్ఞిఠౌ న భవతః । శైషికేష్వేవార్థేష్వియం వృద్ధిసంజ్ఞేష్యతే । తేనాపత్యవికారయోః 'ఉదీచాం వయవస్థితవిభాషయైవ సిద్ధమ్ । వృత్తికారపక్షే త్వేతత్సర్వం వచనాత్సాధ్యమ్ । గౌమతా ఇతి ।

గోమతీ ప్రద్ధేశే నదీ దేశగ్రహణేన న గృహ్యతే, 'నదీదేశోఽగ్రామాః' ఇతి నద్యాః పృథగ్గ్రహణాత్ 'ఏఙ్ ప్రాచాం దేశే' 'ఉదీచాం వృద్ధాదగోత్రాద్' ఇత్యాదిషు ప్రాగుదఞ్చౌ శ్రుతౌ, తయోర్విభాగజ్ఞానార్థమాహ-ప్రాగుదఞ్చావితి । శరావతీ నామ నదీ ఉత్తరపూర్వాభిముఖీ, తస్యా దక్షిణపూర్వంస్యాం దిశి వ్యవస్థితో దేశః ప్రాగ్దేశ; ఉత్తరపరస్యాముదగ్దేశః, తౌ శరావతీ విభజతే; తయా మర్యాదయా తయో ర్విభాగో జ్ఞాయతే । క్షీరోదకమితి । 'జాతిరప్రాణినామ్' ఇత్యేకవద్భావః । క్వచిత్ 'క్షీరోదకే' ఇతి పాఠాత్తత్ర నియతవ్యక్తివివక్షయా జాతిపరత్వాభావాద్ ద్వివచనమ్ । కిమర్థం విభజతే ? విదుషాం శబ్దసిద్ధ్యర్థమ్ । యద్యపి నద్యా ఏవముద్దేశో న భవతి --విదుషాం శబ్దా వ్యవస్థితాః సిద్ధ్యన్తి; తథాపి తయా హేతుభూతయా వ్యవస్థితం శబ్దసాధుత్వమితి ఉద్దేశోఽధ్యారోప్యతే । సైవంభూతా సా నోఽస్మాన్ పాతు । క్వచిత్ ప్రాగుదీచావితి పాఠః, తత్ర 'అచ్ప్రత్యన్వవపూర్వాత్' ఇత్యత్రాజితియోగవిభాగాదచ్ప్రత్యయః । 'ఉద ఈత్' ఇతీత్త్వమ్ । ప్రగుదీచమితి పాఠే సమాహారద్వన్ద్వః । 'ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమాహారే' ఇతి టచ్ । క్వచిత్ ప్రాగుదీచ ఇతి పాఠః, తత్రావయవబహుత్వస్య సముదాయ ఆరోపః ప్రాగ్దేశానుదగ్దేశాంశ్చేత్యర్థః ।।

ఇతి హరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం ప్రథమధ్యాయస్య

ప్రథమః పాదః సమాప్తః

* * *

.

## అథ ప్రథమాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

గాఙ్కుటాదిభ్యోఽఞ్ణిన్ఙిత్ ।। 1.2.1 ।।

కుట ఆదిర్యేషామితి బహువ్రీహావన్తర్వర్తిన్యా విభక్త్యా పదత్వేఽపి జశ్త్వం న భవతి; అనుక్రియమాణరూపవినాశప్రసఙ్గాత్ I అథ వా 'కుట కౌటిల్యే' ఇతి ధాతుపాఠే యోఽకారస్తేన సహ సానుబన్ధానుకరణం ద్రష్టవ్యమ్ I

అత్ర చత్వారః పక్షాః సమ్భవన్తి-ఇత్సంజ్ఞకేన ఙకారేణ సహ సమ్బన్ధప్రతిపాదనమ్, ఙితో వా విధిః, సంజ్ఞాకరణమ్, తద్వదతిదేశో వేతి I తత్రాద్యే పక్షే గాఙ్కుటాదిభ్యః పరోఽఞ్ణిత్ప్రత్యయో ఙిద్ =ఇత్సంజ్ఞకఙకారయుక్తః, ఇత్సంజ్ఞకో ఙకారస్తస్యాస్తీత్యర్థః I అత్ర యేషామస్తి ఙకారో యఙాదీనాం తేషు వ్యర్థోఽనువాదః, యేషాం నాస్తి తవ్యాదీనాం తేషు మిథ్యేద్యమిత్యుపక్రిమమాత్రమయం పక్షః I

అథ ద్వితీయః ? 'గాఙ్కుటాదిభ్యః' ఇతి పఞ్చమ్యా 'అఞ్ణిత్' ఇతి ప్రథమాయాః షష్ఠ్యాం ప్రకల్పితాయాం ఙిదాదేశః ప్రాప్నోతి I అత్ర ప్రథమాయా న చ వైయర్థ్యమ్, లాఘవార్థంత్వాత్ I తత్ర ఙిదితి కర్మధారయే, అసమాసే వా 'ఆదేః పరస్య' ఇతి తవ్యాదీనామాదేర్ఙకారః ప్రాప్నోతి, కథం పునరిత్సంజ్ఞకో నామాదేశః స్యాత్ స్వయం నివృత్త్యభిముఖః ? కో దోషః ? స్థానినం నివర్త్య నివర్తిష్యతే ! స్యాదేతత్-ఇద్గ్రహణసామర్థ్యాదాదేశో న భవిష్యతి, ఆదేశత్వే హి 'లశక్వతద్ధితే' ఇత్యేవ సిద్ధేత్సంజ్ఞేత్యాగమో ఙకారో విధాస్యత ఇతి, తన్న; అనేనేత్సంజ్ఞా యథా స్యాత్ తేన మా భూదిత్యేవమర్థమిద్గ్రహణం స్యాత్ I కః పునరత్ర విశేషస్తేన వా సత్యామనేన వా ? అయమస్తి విశేషః-తేన సత్యాం లోపః స్యాత్, అనేన పునర్న్ం I తస్యేతి ప్రకృతపరామర్శాత్ తస్యేతస్య ప్రకృతస్యేత్సంజ్ఞకస్యేతి I ఏవం చ శ్రూయమాణ ఏవ ఙకారే ఙిత్కార్యాణి భవన్తి I తత్ర 'నేడ్వశి కృతి' ఇత్యత్ర వరమనాదౌ కృతీతి యది పరిగణనమ్, తదాత్ర ప్రతి షేధాభావాత్ కుటిఙా కుటిఙమితి ప్రాప్నోతి I అథ తు సమ్భవోదాహరణప్రదర్శనమ్, తదాత్రాపి ప్రతి షేధాత్ కుట్ఙా కుట్ఙ్మితి ప్రాప్నోతి I బహువ్రీహౌ తు యేఽమీ ప్రసిద్ధా ఙితశ్చ ఙాదయస్య ఏవ తృఙాదీనామాదేశాః స్యుః I న చాన్తర్యతో వ్యవస్థా, యత్ర ఖల్వన్తరతమస్యానన్తరతమస్య చ ప్రసఙ్గస్తత్రాన్తరతమపరిభాషా I న చాత్రాన్తరతమానాం తవ్యఙాదీనాం ప్రాప్తిః; లోకే శాస్త్రే వా తేషామప్రసిద్ధేః I న చాన్తరతమపరిభాషైవ తాన్ కల్పయితుమర్హతి; నియామకత్వాత్తస్యాః I సన్తు వా తవ్యాఙదయః, తేఽపి త్వాదేశా భవన్తః 'ఙిచ్చ' ఇత్యన్త్యస్యైవ స్యుః I నను చ నాత్ర శ్రౌతః స్థాన్యాదేశభావః, కిం తర్హి ? గాఙ్కుటాదిభ్యః పరోఽఞ్ణిత్ప్రత్యయో ఙిద్ ఇత్సంజ్ఞకఙకారయుక్త ఇతి సిద్ధానువాదమాత్రాక్షరవ్యాపారః I స తు సిద్ధానువాదో విధానమన్తరేణ నోపపద్యతే ఇతి ఙకారస్యేత్సంజ్ఞకస్య విధిః కల్ప్యతే I కిమతః ? యద్యేవమ్, ఇదం తతో భవతి విధివాక్యస్యాశ్రుతత్వాత్ క్వ పరిభాషాఙ్గతాముపేయాత్--'షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇతి వా, 'ఆదేః పరస్య' ఇతి వా, 'ఙిచ్చ' ఇతి వా ? నైతదస్తి, యస్మాత్ షష్ఠీప్రకల్పేనేన శ్రౌత ఏవ స్థాన్యాదేశభావ ఉపపాదితః I అస్తు వా కల్పితవిధానమ్, య ఏవ త్వసౌ విధిః కల్ప్యతే, తత్రైవ

పరిభాషాఙ్గభావముపైతి; విధ్యఙ్గత్వాత్పరిభాషాణామ్ । పరిభాషాః ఖలు విధేరఙ్గభూతా అనువాదవాక్యశ్రుతార్థాన్యథానుపపత్త్యా విధివాక్యమేవ కల్పన్తే ఇతి సర్వథా దుష్ట ఏవాయం పక్షః ।

సంజ్ఞాకరణే 'క్ఙితి చ' ఇత్యత్రాస్య గ్రహణం న స్యాత్; సంజ్ఞారూపస్యానుచ్చారితత్వాత్ । ఙిచ్ఛబ్దః సంజ్ఞా, ఙిచ్ఛబ్దశ్చోచ్చారితః ప్రత్యేకసమ్బన్ధమపీద్గ్రహణం క్ఙిద్ యస్యేత్యేతావదేవ సమ్పాదయేత్ । న బాన్వర్థాఽవయవద్వయయుక్తా సంజ్ఞేతి ప్రత్యభిజ్ఞాభావాత్ క్ఙిత్ప్రదేశేష్వస్య గ్రహణం న స్యాదేవ । తథా కేవలే ఙిచ్ఛబ్ద ఉచ్చారితే తస్యైవ గ్రహణం స్యాద్, నయజాదీనామ్; కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమే కార్యసమ్ప్రత్యయాత్ । తతశ్చ గ్రహిజ్యాదిసమ్ప్రసారణం గృహ్ణాతీత్యాదావేవ స్యాద్, న జరీగృహ్యతేత ఇత్యాదౌ । న చ యజాదీనాం ఙిత్కారణస్య వైయర్థ్యమ్; క్ఙిత్ప్రదేశేషు యత్ర సంజ్ఞారూపం న ప్రత్యభిజ్ఞాయతే తత్ర గ్రహణార్థత్వాత్ । నను చైవం గాఙ్కుటాదిభ్యః పరస్య ఙిత్సంజ్ఞావిధానమనర్థకమాపద్యతే, కథమ్ ? క్ఙితప్రదేశేష్వస్య గ్రహణం నాస్తీత్యుక్తమేవ । కేవలశ్చ ఙిచ్ఛబ్దో గ్రహిజ్యాదిసూత్ర ఏవ, న చ తత్ర గాఙ్ గృహ్యతే, నాపి సర్వే కుటాదయః, కిం తు వ్యతిరేక ఏవ సత్యమ్; న్యాయాగతేఽర్థే కిం కుర్మః ! త్యజ్యతామయం పక్షః ।

తదేవమేతేషాం పక్షాణాం దుష్టత్వాత్ చతుర్థం పక్షమాశ్రిత్యాహ-అతిదేశోఽయమితి । ఇఙాదేశో గృహ్యతే ఇతి । 'ఇఙశ్చ''గాఙ్ లిటి' 'విభాషా లుఙ్లృఙోః' ఇతి విహితః । ఙకారస్యానన్యార్థత్వాదితి । ఇఙాదేశస్య హి యో ఙకారస్తస్యైతదేవ ప్రయోజనమ్--ఇహ తస్యైవ గ్రహణం యథా స్యాదితి । అథ సామాన్యగ్రహణం కస్మాన్న భవతి ? అసమానత్వాదాదేశస్య । ఙకారోఽన్యార్థః; ఆత్మనేపదస్య స్థానివద్భావేనైవ సిద్ధత్వాత్, ధాతోస్తుచరితార్థః । యద్యేవమ్, ఆబ్గ్రహణే చాప ఏవ గ్రహణం ప్రాప్నోతి, పకారస్యానన్యార్థత్వాత్,న; ఏవం హి చాపోఽనుబన్ధావనర్థకౌ స్యాతామ్, టాపశ్చ టకారః । అతో యచ్చ యావచ్చ సమానం సమ్భవతి చరితార్థపిత్త్వమచరితార్థపిత్త్వమపి తత్సర్వమాశ్రీయతే, న చాబ్రూపమేవయావత్ । కుఙ్శబ్ద ఇతి । తదనన్తరం వృత్కరణాద్ 'ఆకూతమ్' ఇతి ప్రయోగదర్శనాత్ 'కూజ దీర్ఘాన్తో ఙిద్వద్భవతీత్యర్థః' ఇత్యన్తరేణాపి వతిం వత్యర్థో గమ్యతే, యథా-సింహో మాణవక ఇతి । యద్యయమతిదేశః, 'అసంయోగాల్లిట్ కిద్' ఇతి ప్రకరణేఽపి కిత్కార్యాతిదేశోఽఙ్గీకర్త్తవ్యః, తతశ్చ సిసృక్షతీత్యత్ర సత్యపి 'హలన్తాచ్చ' ఇతి సనః కిత్త్వాతిదేశే స్వాశ్రయమకిత్త్వమాశ్రిత్య 'సృజిదృశోః' ఇత్యమాగమః ప్రాప్నోతి । అతిదేశేన పరాశ్రయం కార్యం ప్రాప్యతే, న తు స్వాశ్రయం నివర్త్యతే । సిద్ధం తు ప్రసజ్యప్రతిషేధాత్ కితి న భవతీతి । తతశ్చ స్వాశ్రయస్య కార్యస్యాభావాదాతిదేశికకిత్త్వాశ్రయః ప్రతిషేధో భవిష్యతి । ఇహ తర్హి ఉచ్చుకుటిషతి-'ఙితః' ఇత్యాత్మనేపదం ప్రాప్నోతి ? ఙితో ధాతోరాత్మనేపదముచ్యతే, ఇహ చాతిదేశేన సన ఏవ ఙిత్త్వమ్, న ధాతోః । యత్రావయవే లిఙ్గమచరితార్థం తత్ర సముదాయస్య విశేషకం భవతి;

ఇహ త్వవయవ ఏవ గుణప్రతిషేధాదికం ఙిత్త్వస్య ప్రయోజనమస్తి । యఙన్తాదపి తర్హి న ప్రాప్నోతి, తస్మాన్నైవం శక్యం విజ్ఞాతుమ్--ఙితో ధాతోరితి, తతశ్చైకం సనమేవ ఙితమాశ్రిత్యాత్మనేపదం ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః, సప్తమీసమర్థాద్వతిః-ఙితీవ ఙిద్వత్ । నను చ నాత్ర వతిర్నిర్దిశ్యతే, సత్యమ్; పరత్ర పరశబ్దప్రయోగాత్ కల్ప్యమానో వతిర్వ్యాఖ్యానాత్ సప్తమ్యన్తాదాశ్రీయతే । ఏవమపి ప్రతియోగిని సప్తమీ ప్రాప్నోతి-అఙ్ఞితీతి ? ఏవం తర్హి 'అనుదాత్తఙితః' ఇత్యత్ర 'ఉపదేశే' ఇతి వర్త్తతే, ఉపదేశే యో ఙిత్, తత ఆత్మనేపదం భవతి ।

అధ్యగీషతేతి । 'విభాషా లుఙ్లృఙో' ఇతి గాఙాదేశః,'ఆత్మనేపదేష్వనతః' ఘుమాస్థాదిసూత్రేణేత్త్వమ్ ।

వ్యచేరిత్యాది । 'వ్యచ వ్యాజీకరణే' తుదాదౌ కుటాదిభ్యః ప్రాక్ పఠ్యతే । ఉద్విచితేతి । గ్రహిజ్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్ ।

ఉరువ్యచా ఇతి బహువ్రీహిః । కథం వివ్యచిథ ? 'అనసి' ఇతి పర్యుదాసోఽయమసుప్రత్యయస్య కృత్వా తత్సదృశో కృతి కార్యం విజ్ఞాయతే ।

కథం లిఖితుమ్, స్వయమేవ లిఖిష్యతే, యావతా కుటేః పూర్వం లిఖిః పఠ్యతే ? కశ్చిదాహ- " కుటస్యాదిః, కుట ఆదిర్యేషాం తే కుటాదయః, కుటాదిశ్చ కుటాదయశ్చేతి బహువ్రీహితత్పురుషయోః సహవివక్షాయామ్ 'స్వరభిన్నానాం యస్యోత్తరస్వరవిధిః స శిష్యతే' ఇతి బహువ్రీహేః శేషః । తత్ర తత్పురుషవృత్తయా సంగృహీతో లిఖిరపి ఙిత్త్వస్య నిమిత్తమ్" ఇతి । ఏవం తు లిఖిత్వా, లేఖిత్వా; లిలిఖిషతి, లిలేఖిషతి; 'శకునిష్వాలేఖనే' ఇత్యనుపపన్నం స్యాత్ । తస్మాద్యద్యవశ్యముపపాదనీయమ్--'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' ఇతి గుణో న భవిష్యతి । 'ధూ విధూననే', కుటాదిః, తస్య 'అర్త్తిలూధూసూఖనసహచర ఇత్రః' ఇతీత్రప్రత్యయే గుణో న ప్రాప్నోతి । నాత్ర గుణ ఇష్యతే, ధువిత్రమిత్యేవ భవతి, కల్పసూత్రకారాణాం తు ప్రయోగాశ్చాన్దసత్వాదుపపాదనీయాః । అథ వా -'భఞ్జభాసమిదో ఘురచ్''విదిభిదిచ్ఛిదేర్ఘిద్' ఇతి వక్తవ్యే ప్రత్యయాన్తరకరణం జ్ఞాపకమ్--ఆతిదేశికం ఙిత్త్వమనిత్యమితి ॥

విజ ఇట్ ।। 1.2.2 ।।

ఓవిజీ భయచలనయోరితి । యస్తు 'సృజివిజి విద్ధ్యనిట్స్వరాన్' ఇత్ విచిః, న స గృహ్యతే; అనిట్త్వాత్ । ఇతరస్తు ఈదిత్త్వసామర్థ్యాత్ సేట్, వృద్ధసంజ్ఞాసూత్రాద్ యస్యాదిరితి వర్త్తతే, తేనేడ్విశేష్యతే-యస్యాదిరిడితి । తేనోత్తమైకవచనస్య గ్రహణం న భవతి, న హ్యసౌ కస్యాచిదాదిః । అత ఏవాగమమాత్రస్యాయం జిత్త్వవిధిర్న భవతి, కిం తర్హి ? తదాదేః ప్రత్యయస్యేత్యాహ--ఇడాదిః ప్రత్యయ ఇతి । ఉద్విచితేతి । జిత్త్వాల్లఘూపధగుణాభావః ।।

విభాషోర్ణోః ।। 1.2.3 ।।

'ఊర్ణుఞ్ ఆచ్ఛాదనే' ఞిద్, నోపధః; 'రషాభ్యామ్' ఇతి ణత్వేన పాఠః । ప్రోర్ణునావ--రేఫవియోగేఽభ్యాసాత్పరస్య నకారస్య శ్రవణం భవతి । ప్రోర్ణువితేతి । జిత్త్వపక్షే ఉవఙ్, అన్యత్ర గుణః ।।

సార్వధాతుకమపిత్ ।। 1.2.4 ।।

అపిదితి పర్యుదాసశ్చేత్, చ్యవన్తే ఇత్యత్ర చ్యు అ అన్తే ఇతి స్థనే నిత్యత్వాదన్తఙ్గత్వాచ్చైకాదేశః । న చ వార్ణాదాఙ్గం బలీయః, నానాశ్రయత్వాత్ । తత్ర కృతే పరస్యేహాపిత్ ఆశ్రితత్వాత్తం ప్రత్యాదివద్భావాత్ పిదపితోరేకాదేశోఽపిగ్రహణేన గృహ్యత ఇతి శబేకాదేశవతః సార్వధాతుకస్య జిత్త్వాద్ గుణనిషేధః ప్రాప్నోతి । ప్రసజ్యప్రతిషేధే తు పిత్త్వనిమిత్తో నిషేధః పూర్వస్య కార్యమితి పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావాద్ జిత్త్వాభావః । అస్తు తర్హి ప్రసజ్యప్రతిషేధః ? యద్యేవమ్, తుదానీత్యత్ర వికరణోత్తమయోః పిదపితోరేకాదేశః పరస్య పితో జిత్త్వనిషేధే కర్తవ్యే ఆదివత్స్యాత్, ఇత్యజితముత్తమమాశ్రిత్య గుణః ప్రాప్నోతి । 'అన్తాదివచ్చ' ఇత్యత్ర పూర్వపరౌ సముదాయావభిప్రేతౌ, నాచౌ । కిం కారణమ్ ? ఆద్యన్తయోరవయవత్వాత్, స్థానినోరచోరేకాదేశేన నివర్తితత్వాచ్చ । అతః స్థానినావచౌ పూర్వపరౌ యయోః సముదాయయోరన్తాదీ, ఏకాదేశోఽపి తయోరేవాన్తాదివద్భవతీత్యయమతిదేశార్థః । అత ఏవ బ్రహ్మబన్ధూరిత్యత్ర ఏకాదేశోఽపి ప్రతిపదికం ప్రత్యేవాన్తవద్భవతి, ధ్రువై తువై ఇత్యత్ర చ ఉత్తైమైకవచనే కృత్స్నయోరేవ పిదపితోరేకాదేశ ఇతి అచావేవ ప్రత్యాదివత్త్వే స్యాదేవ దోషః ।

ఏవం తర్హ్యేకాదేశస్య పూర్వవిధౌ స్థానివద్భావాత్పక్షద్వయేఽపి యథా స్థానికాలే యథాయోగం గుణస్య ప్రవృత్తినివృత్తీ భవతః, తథా కృతేఽప్యేకాదేశే స్థానిబుద్ధ్యా భవిష్యతః ।

ఏవముభయోర్నిర్దోషత్వేఽపి ప్రయజ్యప్రతిషేధ ఏవాశ్రయణీయః । తత్ర హి--తదాశ్రయణసామర్థ్యాద్యచ్చ యావచ్చ పితో జిత్త్వం ప్రాప్తం తస్య సర్వస్య నిషేధాదిదమపి సిద్ధం భవతి-అచినోద్, అచినవమితి । అత్ర హి జితో లఙ ఆదేశస్య స్థానివద్భావేన ప్రాప్తస్య నిషేధో భవతి । పర్యుదాసే త్వతిదేశేనైకవాక్యత్వాత్ తస్యైవ పర్యుదాసాత్ స్థానివద్భావకృతం జిత్త్వం స్యాదేవేతి యాసుటో ఙిద్వచనం జ్ఞాపకమాశ్రయణీయం స్యాత్ । కిం చ 'ఙిచ్చ పిన్న భవతి' ఇత్యయమప్యత్రార్థ ఇష్యతే । అతో న బ్రూతాద్భవానిత్యత్ర తాతఙః స్థానివద్భావాత్ప్రాప్తస్య పిత్త్వస్య నిషేధాత్ పిదాశ్రయో బ్రువ ఇణ్ న భవతి, తృణఅఢాద్భవాన్--తృణహ ఇణ్ న భవతీత్యేషా దిక్ । అత ఏతదర్థమపి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఆశ్రయణీయః । తత్ర హి పృథక్కృతస్య నఞో యథేష్టమభిసమ్బన్ధో భవతి--పిద్ ఙిన్న భవతి, ఙిచ్చ పిన్న భవతి । తత్ర యస్యాపదేశికం పిత్త్వం తస్యాతిదేశప్రాప్తం స్థానివద్భావప్రాప్తం చ ఙిత్త్వం నిషిధ్యతే; యస్య పునరౌపదేశికం ఙిత్త్వం తస్య స్థానివద్భావప్రాప్తం పిత్త్వం నిషిధ్యత ఇతి వివేక్తవ్యమ్ ।

కురుత ఇతి । జిత్త్వాద్వికరణస్య గుణాభావః, 'అత ఉత్సార్వధాతుకే' ఇత్యుత్త్వం చ భవతి । అత్ర చ తృతీయాసమర్థాద్వతిరాశ్రయణీయః, న పూర్వవత్సప్తమీసమర్థాత్ । తేన పచేతే ఇత్యత్ర 'ఆతో ఙితః' ఇతి ఙితో యత్కార్యం తదపి భవతి । యద్యేవమ్, చినుత ఇతి 'తాస్యనుదాత్తేత్' ఇతి లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వం ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; ఉపదేశగ్రహణముభాభ్యామపి సమ్బధ్యతే-ఙిదుపదేశాద్, అదుపదేశాదితి । 'అహ్న్విఙోః' ఇతి వా పర్యుదాసాత్ తత్సదృశస్యోపదేశఙకారవతో గ్రహణమితి సర్వమనవద్యమ్ ।।

అసంయోగాల్లిట్ కిత్ ।। 1.2.5।।

లిటాఽఽక్షిప్తో ధాతురసంయోగగ్రహణేన విశేష్యత ఇత్యాహ అసంయోగాన్తాద్ధాతోరితి । నను చాత్ర పర్యుదాసత్వముక్తం ప్రతీయతే, తతశ్చ సంయోగాన్తసదృశాద్ హలన్తదేవ స్యాద్-బిభిదతుః,బిభిదురిత్యాదౌ; నిన్యతురిత్యాదౌ తు న స్యాత్ ? జ్ఞాపకాత్ సిద్ధమ్, యదయమ్ 'ఋతశ్చ సంయోగాదేర్గుణః' ఇతి సస్మరతురిత్యాదౌ గుణం విధత్తే, తజ్జ్ఞాపయతి-నాత్ర నఞివయుక్తన్యాయో ధాతుమాత్రస్యైవ గ్రహణమితి । ఙిత్త్వే ప్రకృతే కిత్త్వాతిదేశస్య ప్రయోజనమ్ --ఈజనమ్, ఈజతుః, ఈజుః, యజాదీనాం కితీతి సమ్ప్రసారణం యథా స్యాత్; జజాగరతుః, జజాగరుః-'జాగ్రోవిచిణ్ణల్ఙిత్సు' ఇతి గుణో యథా స్యాత్ । యది పునర్గాఙ్కుటాదిభ్యోఽపి కిత్త్వమేవాతిదిశ్యేత ? నైవం శక్యమ్; ఇహ హి దోషః స్యాద్--'ఋ స్తుతౌ''ధూ విధూననే' తృచ్, నువిదా ధువిదా--'శ్ర్యుకః కితి' ఇతీట్ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, యథా-లూత్వా, లూనః ? నైష దోషః; పూర్వస్య కార్యతిదేశోఽయమిత్యుక్తమ్ । ఇహ తర్హి కుటిత్వా, పుటిత్వా--'న క్త్వా సేట్' ఇత్యాతిదేశికస్యాపి కిత్త్వస్య ప్రతిషేధో నాతిదేశికస్య భవతీతి, సత్యమ్; అసతి క్త్వాగ్రహణే, సతి తు తస్మిన్ సనః 'న క్త్వా సేట్' ఇతి నిషేధో న లభ్యతే ఇత్యజ్ఞాపకం వక్ష్యతే-'న క్త్వా సేట్' ఇతి నిషేధో నాతిదేశికస్య భవతీతి, సత్యమ్; అసతి కత్వాగ్రహణే, సతి తు తస్మిన్ సనః 'న క్త్వా సేట్' ఇతి నిషేధో న లభ్యతే ఇత్యజ్ఞాపకం తత్ర ఢల్గ్రహణమ్ । తథా 'సార్వధాతుకమపిద్' ఇతి కిత్త్వాతిదేశే జాగృతః, జాగ్రతీతి గుణః స్యాద్, ఙిత్త్వాతిదేశే త్వవిచిణ్ణల్ఙిత్స్వితి పర్యుదాసో భవతి । 'ఋదుపధేభ్యో లిటః కిత్త్వం గుణాత్ పూర్వవిప్రతిషేధేన' । కిత్త్వస్యావకాశః-ఋజతుః, ఋజుః న హ్యత్ర విధ్యన్తరస్య కస్యచిత్ప్రసఙ్గః; గుణస్యావకాశః--వర్తిత్వా,వర్ధిత్వా; వవృతే, వవృధురిత్యత్రోభయప్రసఙగే కిత్త్వం భవతి పూర్వవిప్రతిషేధేన । ఇహ తు బిబిదతుః బిభిదుః, నిత్యత్వాదేవ కిత్త్వం సిద్ధమ్; తద్ధి కృతేఽపి గుణే ప్రాప్నోత్యకృతేఽపి, గుణస్తు కిత్త్వే సతి న ప్రాప్నోతి । వవృతే ఇత్యత్ర తు గుణే కృతే సంయోగాన్తత్వాత్ కిత్త్వం న ప్రాప్నోతీత్యుభయమనిత్యమితి పూర్వవిప్రతిషేధ ఉచ్యతే । స చాయం కార్యాతిదేశపక్షే స్ఫుటమేవ వక్తవ్యః । తథా హి-అనేనైవ కిత్కార్యాతిదేశ ఈజతురిత్యాదౌ యత్ర విధ్యన్తరస్యాప్రసఙ్గస్తత్ర సమ్ప్రసారణమితదిశ్య చరితార్థమతిదేశం పరత్వాద్ గుణో బాధేత । శాస్త్రాతిదేశే వా 'క్ఙితి చ' ఇత్యేతచ్ఛాస్త్రమతిదిశ్యతే, తచ్చ యద్యపి

గుణస్యాపవాదభూతమ్, తథాప్యన్యత్ర చరితార్థత్వాద్ దుర్బలేనాతిదేశేనాతిదిష్టః 'క్ఙితి చ' ఇతి ప్రతిషేధో దుర్బల ఇతి తం బాధిత్వా గుణః స్యాదేవ ।।

ఇన్ధిభవతిభ్యాం చ ।। 1.2.6 ।।

ఇన్ధేరగన్తుక ఇకారో న తు 'ఇక్శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశే' ఇతీక్ ప్రత్యయః, తేన 'అనిదితామ్' ఇతి నలోపో న భవతి । సమీధ ఇతి । 'ఞిఇన్ధీ దీప్తౌ' అనుదాత్తేత్, ఏశః కిత్త్వాద్ 'అనిదితామ్' ఇత్యుపధాలోపద్విర్వచనే సవర్ణదీర్ఘత్వమ్ । బభూవివ, బభూవిథేతి । కిత్త్వాద్యథాక్రమం వృద్ధిగుణౌ న భవతః । ఇన్ధేః సంయోగార్థమిత్యాదినా పూర్వణాసిద్ధం దర్శయన్ సూత్రారమ్భం సమర్థయతే ।

అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్, కథమ్ ? ఇన్ధేరనన్తరశ్ఛన్దస్యేవ లిడ్ భవతి, భాషాయాం త్విజాదేశ్చేత్యామా భవితవ్యమ్, ఛన్దసి చ 'ఛన్దస్యుభయథా' ఇతి లిటః సార్వధాతుకసంజ్ఞా, 'సార్వధాతుకమపిత్' ఇతి ఙిత్త్వాదుపధాలోపః । శ్నమి తు కర్తవ్య ఆర్ధధతుకసంజ్ఞా, ఛాన్దసత్వాద్వా శ్నమభావః । భవతేరపి 'భువో వుగ్లుఙ్లిటోః' ఇతి వుగ్విధీయతే, తత్ర భూఅ, భూఇథ ఇతి స్థితే వుక్ ప్రాప్నోతి, వృద్ధిగుణౌ చ; కృతాకృతపసఙ్గిత్వేన నిత్యో వుక్, నచ శబ్దాన్తరప్రాప్తః, ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాద్; వుకి చ కృతేఽనజన్తత్వాదలఘూపధత్వాచ్చ వృద్ధిగుణౌ న భవిష్యతః । అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్-'వుకా వృద్ధిగుణౌ బాధ్యేతే' ఇతి । యో హి మన్యతే-'కిత్త్వాదిమే గుణవృద్ధేః కితి నేతి ప్రతిషేధః, అనిగ్లక్షణత్వాత్ । ఏవం తర్హి జ్ఞాపకార్థమిన్ధిగ్రహణమ్, ఏతజ్, జ్ఞాపయతి-'ఇన్ధేర్భాషాయామప్యనిత్య ఆమ్' ఇతి, సమీధే సమీధాఞ్చక్రే ఇతి భాషాయామపి భవతి । భవతేరపి వుగనిత్యః, కిం కారణమ్ ? ఉరితి వర్తతే, న చ గుణవృద్ధ్యోః కృతయోరువర్ణాన్తో భవతిర్భవతి; ఉరితి నివర్తిష్యతే ? యది వివర్తతే; బోభావ, అహం కిల బోభవ-యఙ్లుక్యపి నిత్యత్వాద్ వుక్ ప్రాప్నోతి । అనువర్తమానే పునరురిత్యస్మిన్ ఉభయోరనిత్యయోః పరత్వాద్ గుణవృద్ధ్యోః కృతయోరనువర్ణాన్తత్వాద్ వుఙ్న భవతి । అథేదానీం యఙ్లుక్యప్యనేనైవ లిటః కిత్త్వం కస్మాన్న భవతి ? శ్తిపా నిర్దేషశాత్ । యది పునర్వుగ్విధావేవ శ్తిపా నిర్దేశః క్రియతే ? నైవం శక్యమ్; ఇహ హి దోషః స్యాద్-బోభూవత్;, బోభూవుః । యదా పునః కిత్త్వవిధౌ శ్తిపా నిర్దేశః క్రియతే, న వుగ్విధౌ; తదా యఙ్లుకి పిత్సు వచనేషు లిటః కిత్త్వాభావాద్ గుణవృద్ధ్యోః కృతయోరురిత్యధికారాద్ వుఙ్న భవతి । అపిత్సు వచనేషు 'అసంయోగాల్లిట్ కిత్' ఇతి కిత్త్వే సతి గుణాభావాదువర్ణాన్తత్వాద్వుగ్ భవతి । నను చోక్రమ్--'ఆరభ్యమాణేఽపి కిత్త్వే వృద్ధేః ప్రతిషేధో న సిధ్యతి, అగ్నిలక్షణత్వాద్' ఇతి, నైష దోషః; ఙిద్గ్రహణమప్యనువర్తతే, తత్సామర్థ్యాదనగ్లిక్షణాయా అపి వృద్ధేః ప్రతిషేధో భవిష్యతి,

సత్యమ్; అస్త్యం శుష్కస్తర్కః । వార్త్తికకారస్తు న క్షమతే, యదాహ-'ఇన్ధేశ్ఛన్దో విషయత్వాద్ భువో వుకో నిత్యత్వాత్తాభ్యాం లిటః కిద్వచనానర్థక్యమ్' ఇతి ।

శ్రన్థిగ్రన్థీత్యాది । 'శ్రన్థ గ్రన్థ సందర్భే', 'దమ్భు దమ్భే''ష్వఞ్జ పిరష్వఙ్గే' । శ్రేథతు;, శ్రేథురితి కిత్త్వాదుపధాలోపః, ఏత్వాభ్యాసలోపావప్యత్ర వక్తవాయౌ । దేభతురితి । నలోపే కృతే 'అత ఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేః' ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ । న చ లోపస్యా సిద్ధత్వమ్, ఆభాచ్ఛాస్త్రీయస్యాసిద్ధత్వస్యానిత్యత్వాత్ । పరిషస్వజ ఇతి । 'ష్వఞ్జపరిష్వఙ్గే', అనుదాత్తేత్,'ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇతి షత్వమ్ 'సదిస్వఞ్జ్యోః పరస్య లిటి' ఇతి పరస్య ప్రతి షేధః । అత్ర కేచిద్వేతి పఠన్తి, శశ్రన్థతురిత్యాద్యపి భవతి । అథ పిత్సు వచనేషు కథమ్ ? యది సంయోగార్థమేవ వచనమ్, పిత్సు న భావ్యమ్ । అథ సంయోగాన్తార్థం పిదర్థం చ ? పిత్స్వపి భావ్యమ్ । కిం పునరత్రార్థతత్త్వం దేవో జ్ఞాతుమర్హతి ।।

మృడమృదగుధకుషక్లిశవదవసః క్త్వా ।। 1.2.7 ।।

'క్లిశ హింసాయామ్', అనుదాత్తేద్, దివాదిరకర్మకః; 'క్లిశూ విబాధనే' క్ర్యాదిః సకర్మకః, పరస్మైపదీ-ద్వయోరపి గ్రహణమ్ । కిమర్థం పునరిదమ్, తావతా కిదేవ హి క్త్వా ? తత్రాహ--న క్త్వా సేడిత్యాది । అపకర్షః = అపవాదః నన్విదమేవ నియమార్థం భవిష్యతి-'మృడాదిభ్య ఏవ క్త్వా కిద్భవతి నాన్యేభ్యః' ఇతి నార్థః 'న క్త్వా సేట్' ఇత్యనేన; కథం లూత్వా పూత్వా-తుల్యజాతీయస్య సేటో నియమః ? నను 'క్లిశః క్త్వానిష్ఠయోః' ఇతి వికల్పేనేడ్విధానాదనిట్ క్త్వా సమ్భవతి ? ఏవం తర్హి మృడమృదవదవసాం కిత్త్వావిధానం నియమార్థమ్, ఇతరేషాం తు 'రలో వ్యపధాత్' ఇతి వికల్పబాధేన విధిసమ్భవాన్నియమో న భవిష్యతి । ఏవమపి విపరీతోఽపి నియమః స్యాద్--మృడాదిభ్యః క్త్వైవ కిదితి । ఉదిత్వా, ఉషిత్వేతి । యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్ 'శాసివసిఘసీనాం చ' ఇతి షత్వమ్, 'వసతిక్షుధోరిట్' ।।

రుదవిదముషగ్రహిస్వపిప్రచ్ఛః సంశ్చ ।। 1.2.8 ।।

సన్నర్థమితి । తత్ర చరితార్థత్వాదనిటః క్త్వాః కిత్త్వావిధానం నియమార్థం న భవతి ।।

ఇకో ఝల్ ।। 1.2.9 ।।

సనాక్షిప్తస్య ధాతోరికా విశేషణాత్తదన్తవిధిర్భవతీత్యాహ--ఇగన్తాద్ధాతోరితి । 'ఇక్ స్మరణే' ఇత్యాస్య తు ధాతోర్గ్రహణం న భవతి, న హ్యతః పరో ఝలాదిసన్ సమ్భవతి, కథమ్ ? 'ఇణో గా లుఙి' 'ణౌ గమిరవబోధనే' 'సని చ' 'ఇణ్వదిక ఇతి వక్తవ్యమ్' 'గమేరిట్ పరస్మైపదేషు'--అధిజేగమిషతి । నను చ భావకర్మణఽరాత్మనేపదే 'అనుదాత్తోపదేశ' ఇత్యనునాసికలోపార్థమేతత్స్యాత్, తత్ర తు రూపే విప్రతిపత్తిః, గమేరిజాదేశస్య గ్రహణమితి వచనాత్ 'అజ్ఝనగమాం సని' ఇతి దీర్ఘో న భవతి-అధిజిగంస్యత ఇతి కేచిత్ ।

అన్యే త్వాహుః-` ` ` అజ్ఝనగమాన్' ఇత్యత్రాఽజ్గహణం న కర్త్తవ్యమ్, కథమ్ ? 'సని దీర్ఘః' ఇత్యేకో యోగః, అచశ్చ , ఏవం సిద్ధేఽజగ్రహణం ప్రవృత్తిభేదేన గమేరపి విశేషణఆర్థమ్--అజాదేశస్య గమేరితి; తేనాస్యాపి దీర్ఘేణ భావ్యమ్, అజాదేశత్వాద్-అధిజిగాంస్యత ఇతి రూపమితి । తదేవం ధాతోరపి గ్రహణం యుక్తమేవ । ఏవం తర్హి ఝలా సాహచర్యాద్ గర్గాదిషు జిగీషుశబ్దస్య పాఠాచ్చ ప్రత్యాహారస్య గ్రహణముత్తరసూత్రే చ ఇక్సమీపాద్ధలః పర ఇత్యనుపపన్నం ధాతుగ్రహణే । ఝలాదిరితి । కథం పునస్సత్సప్తమీనిర్దేశే తదాదివిధిః శక్యో విజ్ఞాతుమ్ ? ఝల్మాత్రస్య సనోఽసమ్భవాత్ । నను చ చికీర్షితేత్యాదవతో లోపే సతి సమ్భవతి, అపూర్వవిధత్వాచ్చ న లోపస్య స్థానివత్త్వామ్; ఏవం తర్హి వృద్ధిసంజ్ఞాసూత్రాద్యస్యాదిరితి వర్త్తతే సన్ కిద్భవతి, కీదృశః ? యస్య ఢలాదిరితి । ఏతేన తదన్తవిధిరపి నిరస్తో వేదితవ్యః । చిచీషతీతి । 'ఏకాచః' ఇతీట్ప్రతిషేధః । తుష్టూషతీతి । 'శర్పూర్వాః ఖయః' । శిశయిషత ఇతి । 'పూర్వవత్సనః' । కిమర్థమితి । యోగవిభాగవిషయః ప్రశ్నః । సూత్రం తూత్తరార్థం కర్త్తవ్యమ్ । దీర్ఘత్వగుణస్య బాధకం భవిష్యతీతి । నను 'కుఙ్శబ్దే' కటాదిః, చుకూషత ఇత్యస్మి దీర్ఘస్యావకాశః ? దీర్ఘాన్తోఽయమిత్యవోచామ్ । ఇహ తర్హి 'గు పురీషోత్సర్గే' 'ధ్రు గతిస్థైర్యయోః' కుటాదీ, జుగూషతి, దుధూషతి । ఏవమపి ప్రత్యాహారగ్రహణమనర్థకమ్ 'ఉతో దీర్ఘ' ఇతి వక్త్వయమ్ ? అస్తి ప్రత్యాహారగ్రహణే ప్రయోజనమ్, కిమ్ ? ప్రతిభేదేన గమిమపి విశేషయిష్యామీతి । యద్యేతావత్ప్రయోజనం స్యాత్ 'ఉతో దీర్ఘ' ఇత్యుక్త్వా ఇజ్హన్యోరితి వక్తవ్యమ్-యేషాం సమేరిజాదేశస్య గ్రహణమితి పక్షః । యేషామనిజాదేశస్యాపి గ్రహణం తేషామిహన్యోరితి వక్తవ్యమ్, హనా సాహచర్యాదిరితి ధాతుర్గృహ్యతే, నేకారః, తస్మాదజ్గరహణసామర్థ్యాద్దీర్ఘత్వం గుణస్య బాధకం భవిష్యతీతి సుష్ఠూక్తమ్ । యద్యైవ తర్హి ఝలాదౌ గుణో బాధ్యతే, ఏవమిజాదావపి బాధ్యేత--జిజవిషయతి, నాత్ర దీర్ఘః ప్రవర్త్తతే, కిం అసతి హి కిత్త్వే నాప్రాప్తే విధ్యన్తరే ఆరభ్యమాణం దీర్ఘత్వం యథా గుణం బాధతే ఏవం ణిలోపమపి బాధేన । నను యత్ర నాప్రాప్తే తస్య బాధకః, క్వ చ నాప్రాప్తే ?

దీర్ఘ ఆరభ్యతే, గుణే ణిలోపే తు జ్ఞీప్సతీత్యత్ర ప్రాప్తే, చిచీషతీత్యత్రాప్రాప్తే పాక్షిక ఏవ పరిహారః । యత్ర బాధ్యం భేదేనాపేక్ష్యతే--'ఇదమస్మిన్విషయే ప్రాప్తమిదమస్తిన్విషయే' ఇతి, తత్రైకబాధేనోపపత్తౌ సత్యామనేకబాధో న న్యాయ్య ఇతి కిమేకం బాధ్యతామిత్యపేక్షాయామ్ 'యేన నాప్రాప్తే స బాధనీటః' ఇత్యుచ్యతే, ఏవం హ్యపేక్షితవిధిర్భవతి । యది తు 'నాప్రాప్తే విధ్యన్తరే ఇదమారభ్యతే' ఇతి కార్యసామాన్యమపేక్ష్యతే, తదా సర్వమేవ బాధనీయమ్ । ఏతేన పురస్తాదపవాదన్యాయేన ణిలోపమేవ దీర్ఘత్వం బాధేత, న గుణమిత్యపి చోద్యం నిరస్తమ్; యస్యాదయమపి న్యాయః కార్యసమాన్యచిన్తాయాం నాస్త్యేవ । అతః సుష్ఠూక్తమ్--ణిలోపమపి బాధేతేతి । దీర్ఘత్వస్యావకాశదానాయేతి । ఏతదేవ స్ఫుటయతి-చిచీషతీత్యాది ష్వితి । సతి హి కత్త్వే చిచీషతీత్యాదౌ కిత్త్వేనైవ గుణో బాధ్యతే, న దీర్ఘేణేత్యబాధిత్త్వేవ విధ్యన్తరం సావకాశో దీర్ఘః పరత్వాణ్ణిలోపేన బాధ్యత ఇత్యర్థః । జ్ఞీప్సతీతి । 'మారణతోషణనిశామనేషు జ్ఞా', 'జ్ఞప మిచ్చ' ఇతి చురాదిషు పాఠాద్ ణిచి పుకి 'మితాం హ్రస్వః', సన్, 'సనీబన్తర్ధ' ఇతీడభావక్షే 'ఆప్జ్ఞప్యృధామీత్' ఇతీత్త్వమ్, 'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య ' । కిమర్థో యోగవిభాగ ఇత్యశఙ్క్య ప్రయోజనమాహ--ఇకః కిత్తవమిత్యాది । గుణో మా భూదిత్యేవమర్థమిక ఉత్తరస్య సనః కిత్త్వం విధీయతఇత్యర్థః । దూషయతి-దీర్ఘారమ్భాదితి । గుణో న భవిష్యతీతి శేషః । కృతే భవేదితి । శాస్త్రమావర్తమానం జపాదివద్ధర్మే సాధనమితి భావః । అనర్థకం త్వితి । శాస్త్రపూర్వకాత్ర్పయోగాద్ధర్మో న తు ప్రవృత్తిమాత్రాదితి భావః । నను చ 'సని మీమాఘు' ఇత్యత్ర మినోతేరపి మీగ్రహణఏన గ్రహణార్థం దీర్ఘవిధిః స్యాద్, మా భూన్మీగ్రహణేన గ్రహణమ్, 'మీనాతిమినోతిదీఙాం ల్యపి చ' ఇత్యాత్వే కృతే 'గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః' ఇతి మాగ్రహణేన గ్రహణం భవిష్యతి; తత్రాయమప్యర్థో మీగ్రహణమపి న కర్త్తవ్యం భవతి । హ్రస్వార్థమితి । హ్రస్వానామేవ దీర్ఘవిధానాసామర్థ్యాద్ గుణో న స్యాద్, దీర్ఘాణాం తు పునః ప్రాప్నోతి--లులూషతి; న హి దోర్ఘాన్తేషు దీర్ఘశాస్త్రం ప్రవర్త్తతే, పూర్వమేవ తద్రూపసద్భావాదితి భావః । సామర్థ్యాద్ధి పునర్భావ్యమితి । సామర్థ్యమ్ = ప్రయోజనసద్భావః, యథా 'మో రాజి సమః క్వౌ' ఇతి మకారస్యైవ మకారో విధీయతే, వికారాన్తరం మా భూదితి । తథా దీర్ఘస్యాపి గుణో మా భూదితి పునర్దీర్ఘో భవిష్యతి । యది తర్హి ప్రాప్నువన్విధిః దీర్ఘేణ బాధ్యతే, ఋూదిత్త్వామపి న ప్రాప్నోతి-చికీర్షతి, తత్రాహ--ఋూదిత్త్వం దీర్ఘసంశ్రయమితి । దీర్ఘః సంశ్రయో నిమిత్తం యస్య తత్తథోక్తమ్ । యం విధిం ప్రత్యుపదేశోఽనర్థకః స విధిర్బాధ్యతే, యస్య తు విధేర్నిమిత్తమేవ నాసౌ బాధ్యతే । న చాత్రాకృతే దీర్ఘే ఋూదిత్త్వం ప్రాప్నోతి । ఇహ తర్హి-తితీర్షతి, అకృతేఽపి దీర్ఘత్వే ఋూదిత్త్వం ప్రాప్నోతీతి ? ఋూదిత్త్వానివృత్త్యర్థమేవ దీర్ఘత్వం స్యాద్, అత ఆహ-దీర్ఘాణాం నాకృతే దీర్ఘ ఇతి । దీర్ఘాణామప్యకృతే దీర్ఘత్వే ఋుదిత్త్వం న ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్ ? ఇత్త్వోత్త్వాభ్యాం గుణవృద్ధీ భవతో విప్రతిషేధేన, అతో యావద్దీర్ఘేణ గుణో న బాధితః, తావదిత్త్వం న పాప్నోతి; తస్మాన్నార్థ ఏతేనేతి స్థితే ప్రయోజనమాహ--ణిలోపస్త్వితి ॥

హలన్తాచ్చ ॥ 1.2.10 ॥

సమీపవచనోऽన్తశబ్ద ఇతి । అవయవవచనస్తు న భవతి, ధాతావన్యపదార్థే 'యేన విధిస్తదన్తస్య' ఇత్యేవ తదన్తవిధేః సిద్ధత్వాత్ । ఇకస్త్వన్యపదార్థత్వం నైవ సమ్భవతి, న హి వర్ణో వర్ణాన్తరస్యావయవ ఉపపద్యతే । హల్ చాసావన్తశ్చేతి । కర్మధారయం దర్శయతి । నిపాతనాద్విశేషణస్య పరనిపాతః । తత్ర చ కస్యాన్తో హలితయపేక్షాయామిక ఇతి పఞ్చమ్యన్తం సన్నిహితం షష్ఠ్యన్తం విపరిణమ్యత ఇత్యాహ-ఇగన్తాదితి । ఇకమపేక్షమాణస్యాప్యన్తశబ్దస్య నిత్యసాపేక్షత్వాత్ సూత్రే కర్మధారయః, బహువ్రీహౌ తు ధాతోరన్యపదార్థత్వం నైవ సమ్భవతి, అన్తశబ్దో హి నియతదేశమేవ సమీపమాచష్టే పరం నామ, న సమీపమాత్రమ్ । న చ ధాతోః పరసమీపావస్థితే హలి తతః పరః సన్సమ్భవతి; ఇకి త్వన్యపదార్థే-యస్యేకః పరసమీపే హల్ న తస్యానన్తరః సన్ సమ్భవతీత్యేకేన హలా వ్యవధానే విజ్ఞాయేతేతి ధిప్సతీత్యత్ర న స్యాద్ । హలితి జాతిగ్రహణాత్ సిద్ధావపి ప్రతిపత్తిగౌరవప్రసఙ్గః । నను చ మా భూదన్తగ్రహణమ్, 'హలః' ఇత్యేవాస్తు, ఇకా హల్విశేష్యతే, తేన చ ధాతుః-ఇకః పరో యో హల్ తదన్తాద్ధాతోరితి । న చైవమత్ర శఙ్కనీయమ్--"అసత్యన్తగ్రహణే ఇగ్వతో హలన్తాదితి విజ్ఞాయేత, తతశ్చ యజేః సన్ 'సన్యతః' ఇయక్షతే ఇత్యత్రాపి కిత్త్వే సతి సంప్రసారణం ప్రాప్నోతి" ఇతి; న హీక్ఛబ్దస్య ముఖ్యేऽర్థే సమ్భవతి తద్వతి వృత్తిర్యుక్తా, కిం చ 'ఇగ్వతః' ఇత్యస్య వ్యావర్త్యమపి న సమ్భవతి । యాయజ్యతేః సని యాయజిషత ఇత్యత్ర సన్న ఝలాదిః । తస్మాదన్తగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్ ।

ఇహ ధీప్సతీతి య ఇక్సమీపే హల్ నకారో న తతః పరః సన్, యతశ్చ పరః సన్ భకారాత్ న స ఇక్సమీప ఇతి కిత్త్వం న స్యాదిత్యత ఆహ-దమ్భేరితి । దమ్భేరపి పరస్య సనః కిత్త్వం సిద్ధమ్, కుతః ? హల్గ్రహణస్య జాతివాచకత్వాత్ । 'తత్ప్రయోజకః' ఇతివత్సమాసః । జాతివాచీ హల్శబ్దః, ఏకైవ చ జాతిర్నకారభకారయోః । వ్యక్తిద్వారకం చ జాతేరిక్సమీపత్వం తదపేక్షయాత్ర సనః పరత్వమ్ । భకారవ్యక్తిరిక్సమీపే వర్తత ఇతి జాతిరపి వర్తతే, భకారవ్యక్తేః పరః సన్నితి జాతేరపి పరః । విపర్యయస్తు సన్నపి శాస్త్రేణానాశ్రితత్వాదకిఞ్చిత్కరః । నకారవ్యక్తిరిక్సమీపే న వర్తత ఇతి జాతిరపి న వర్తతే । నకారవ్యక్తేః పరః సన్న భవతీతి జాతేరపి పరో న భవతీతి । ధీప్సతీతి । 'దమ్భ ఇచ్చ' కిత్త్వాదుపధాలోపః 'ఏకాచో బశో భష్ ఝషన్తస్య స్ధ్వోః' ఇతి భష్భావః, ద్విర్వచనమ్, 'అత్ర లోపోऽభ్యాసస్య' ।।

లిఙ్సిచావాత్మనేపదేషు ।। 1.2.11 ।।

ఆత్మనేపదేషు పరత ఇతి । ఏతత్సిచ ఏవ విశేషణమ్, న లిఙ్పరస్మైపదస్య; ఝల్గ్రహణానువృత్త్యైవ వ్యావర్తితత్వాత్ । భిత్సీష్టేతి । భిదిః స్వరితేత్, 'లిఙః సీయుట్';సుట్

తిథోః' । భుత్సీష్టేతి । బుధిరనుదాత్తేత్, పూర్వవద్ భష్ । అబుద్ధేతి । చ్లేః సిచ్', ఝలో ఝలి',
'ఝషస్తథోర్ధోఽధః';'ఝలాం జశ్ ఝశి' ఇతి ధకారస్య దకారః । యక్షీష్టేతి ।
స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్, వ్రశ్చాదిషత్వమ్, 'షఢోః కః సి' ।

అద్రాక్షీదితి । అమాగమే యణి చ కృతే 'వదవ్రజ' ఇత్యకారస్య వృద్ధిః ।।

ఉశ్చ ।। 1.2.12 ।।

లిఙ్సిచ్భ్యామాక్షిప్తస్య ధాతోరురిత్యనేన తదన్తవిధిరిత్యాహ- ఋవర్ణాన్తాదితి । 'ఋ గతౌ' ఇత్యస్య తు గ్రహణం న భవతి; 'సర్తిశాస్త్యర్తిభ్యశ్చ' ఇత్యఙో విధానేన సిచోఽసమ్భవాత్ । నన్వఙ్విధౌ కర్తరీత్యనువృత్తేః కర్మణి సిజపి సమ్భవతి, ఏవం తర్హి శైలీయమాచార్యస్య యత్రాస్య ధాతోర్గ్రహణమిచ్ఛతి తత్ర శ్తిపా నిర్దేశం కరోతి-'అర్తిపిపర్త్యోశ్చ';'సర్తిశాస్త్యర్తిభ్యశ్చ' ఇతి స్వరూపేణాపి గ్రహణం దృష్టమ్ । ఏవం తర్హి వ్యాప్తిన్యాయాద్వర్ణగ్రహణమ్ । అకృతేతి । 'హ్రస్వాదఙ్గాత్' ఇతి సిచో లోపః । అవరిష్టేతి । 'లిఙ్సిచోరాత్మనేపదేషు' ఇతీట్ । 'వా గమః' । సంగంసీష్టేతి । 'సమో గమ్యృచ్ఛి' ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।।

హనః సిచ్ ।। 1.2.14 ।।

సౌత్రత్వాన్నిర్దేశస్యాల్లోపో న కృతః । ఆహసతేతి ।'ఆఙో యమహన' ఇత్యాత్మనేపదమ్, 'ఆత్మనేపదేష్వనతః' ఇత్యదాదేశః । సిగ్గ్రహణం లిఙ్నివృత్త్యర్థమితి । ప్రకృతం సిగ్గ్రహణం లిఙ్సంబద్ధమితి తదనువృత్తౌ తస్యాప్యనువృత్తిః స్యాదితి భావః ।

నను చ 'హనో వధ లిఙి' ఇతి లిఙి వధాదేశో నిత్యః, ధానిషీష్టేతి చిణ్వదిటి వధాదేశాభావేఽప్యఝలాదిత్వాదప్రసఙ్గస్తత్ కిం లిఙ్నివృత్త్యేత్యత్రాహ-ఉక్షరత్రేతి । ఉత్తరార్థమవశ్యం సిగ్గ్రహణం కర్తవ్యమ్, తదిహైవ క్రియతే, న్యాయానుసరణే ప్రతిపత్తిగౌరవం మా భూదిత్యేవమార్థమిత్యర్థః ।

ఆత్మనేపదగ్రహణమిత్యాది । యమః పరస్మైపదేషు 'యమరమనమాతామ్' ఇతి సగిటౌ భవత ఇతి ఝలాదిః సిజ్న భవతి । ఉపయమనే తు నిత్యమాత్మనేపదమ్, స్థాధ్వోః

పరస్మైపదేషు సిచో లుగ్ భవతి,'వా గమః' ఇత్యత్రాపి పరస్మైపదేష్వజ్ భవతి, లిజి యాసుట్నివృత్త్యర్థమేవ చ ఝల్గ్రహణమనువర్త్యమ్, ఏవమస్మిన్నప్యధానిపాతామితి చిణ్వదిటి మా భూదితి, తదేవమ్ 'వా గమః' ఇత్యారభ్యాత్మనేపదగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్ I కిమర్థం పునరిదమ్, యావతా ఆత్మనేపదం జీతి సిజన్తస్యాఙ్గస్య 'అనిదితామ్' ఇత్యేవ నలోపః సిద్ధః, ఉచ్చారణార్థో హి సిచ ఇకారః, నానుబన్ధః ? జ్ఞాపనార్థమ్ I ఏతజ్ జ్ఞాపయతి-'న సిజన్తస్యోపధాలోపో భవతి' ఇతి I తేనామాస్తేతి సిద్ధం భవతి I నను చ సిచి 'అనుదాత్తోపదేశ' ఇతి లోపో యథా స్యాద్, ఆత్మనేపదే ఉపధాలోపో మా భూదిత్యేవమర్థమిదం స్యాత్, కః పునరత్ర విశేషః-సిచి వా లోపో భవతు, ఆత్మనేపదే వా ? అయమస్తి విశేషః-ఆత్మనేపదే లోపే సతి 'అతో లోపః' ప్రాప్నోతి, సిచి తు న; ఆభీయస్యానునాసికలోబస్యాసిద్ధత్వాత్ I యద్యపి ఉపధాలోపోऽప్యాభీయస్తథాపి వ్యాశ్రయత్వాదసిద్ధత్వం న ప్రాప్నోతి-ఆత్మనేపదే ఉపధాలోపః, సిచ్యతో లోపః I యద్యేవమ్, బహిరఙ్గ ఉపధాలోపః, బహిర్భూతాత్మనేపదాపేక్షత్వాద్; అన్తరఙ్గోऽల్లోపః, అన్తర్భూతసిజపేక్షత్వాత్ 'అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే' I

నను చైషా పరిభాషాప్యాభాచ్ఛాస్త్రీయా 'వాహ ఊఠ్' ఇత్యత్ర జ్ఞాపితేతి తస్యామన్తరఙ్గబహిరఙ్గయోరసిద్ధత్వాద్ యథా పపుష ఇత్యాదావల్లోపాదిషు వసోః సంప్రసారణస్యాసిద్ధత్వం న భవతి, తథాత్రాపి న స్యాత్, తతశ్చాతో లోపః స్యాదితి సిచ్యేవానునాసికలోప ఏషితవ్య ఇతి వక్తవ్యమేవ సిచః కిత్త్వమితి జ్ఞాపకానుపపత్తేః, అమంస్తేత్యాదావుపధాలోపః స్యాత్ I తస్మాత్ సిచ ఇకారోऽనుబన్ధ ఏవ, నోచ్చారణార్థః I తేన 'అదితామ్' ఇతి ప్రతిషేధాదుపధాలోపాభావః I 'ఇదితో నుమ్' ఇత్యత్ర ధాతుగ్రహణం సిజన్తనివృత్త్యర్థమేవ క్రియతే, న ధాతూపదేశావస్థాయామేవ నుమ్ యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్ I కుణ్ఠేత్యాదిసిద్ధయే చ యత్నాన్తరమాస్థేయమితి కేచిత్; నేతి వయమ్ I ఉపధాలోపేऽపి నాతో లోపేన భవితవ్యమ్ I కిం కారణమ్ ? 'ఉపదేశ' ఇతి వర్తతే ఉపదేశే యోऽకారాన్తస్తస్య లోపః, ఇహాపి తర్హి న ప్రాప్నోతి--'ధిన్వికృణ్వ్యోర చ' ధినుతః, కృణుతః, నోపదేశగ్రహణేన ప్రకృతిరభిసమ్బధ్యతే--ఉపదేశే యా ప్రకృతిరకారాన్తేతి, కిం తర్హి ? ఆర్ధధాతుకమభిసమ్బధ్యతే--ఆర్ద్ధధాతుకోపదేశే యదకారాన్తం తస్యేతి I తదేవముపధాలోపేऽపి న కశ్చిద్దోష ఇతి జ్ఞాపకార్యమేవ వచనమితి సర్వమనాకులమ్IIయమో గన్ధనే II 1.2.15 II

నను యమిరుపరమే పఠ్యతే, కథం గన్ధనే వర్తత ఇత్యత ఆహ--అనేకార్థత్వాదితి I ఉదాయతేతి I పరావద్యం స్వయం ప్రకాశితవానిత్యర్థః I ఉదాయంస్త పాదమితి I అపకృష్టవానిత్యర్థః II

స్థాఘ్వోరిచ్చ ।। 1.2.17 ।।

చకారేణ కిత్త్వం సముచ్చీయత ఇత్యాహ--సిచ్చ కిదితి । ప్రయోజనం గుణో మా భూదితి । ఇత్త్వం తు గుణవిధానార్థమేవ స్యాత్; లఘుత్వాత్ । ఉపాస్థితేతి । 'ఉపాన్మన్త్రకరణే' 'అకర్మకాచ్చ' ఇత్యాత్మనేపదమ్, 'హ్రస్వాదఙ్గాత్' ఇతి సిచో లోపః । న చేత్త్వం సిజీత్యుచ్యతే, కిం తర్హి ? ఇకారశ్చాన్తాదేశస్సిచ్చ కిద్భవతీత్యేతావత్ । తేనేత్త్వస్యాసిజ్నిమిత్తత్వాద్ భవత్యేవ లోపః ।

ఇచ్చేత్యాది । తకార ఇద్యస్య తస్య భావః తకోరేత్త్వమ్, ఇచ్చేత్యత్ర నిర్దేశే కస్య, కార్యస్య సిద్ధయే ఇకారస్య తకారేత్త్వం క్రియత ఇత్యర్థః । దీర్ఘో మా భూదితి । ఆన్తర్యతః ప్రాప్నోతీతి భావః । ఋతేఽపి స ఇతి । ఇకారవిధానేనాపి వినేత్యర్థః । కిత్త్వే హి ఘుమాస్థాదిసూత్రేణైవ దీర్ఘస్సిద్ధః, తస్మాదిత్త్వవిధానసామర్థ్యాద్ అనన్తరతమోఽపి హ్రస్వ ఏవ భవిష్యతీత్యర్థః । భావ్యమానోఽణ్సవర్ణాన్న గృహ్ణాతి ఇత్యయమప్యత్ర పరిహారః సంభవతి । అనన్తర ఇతి । అసదృశ ఆదేశే క్రియమాణే హ్రస్వ ఇవ ప్లుతోఽపి స్యాత్,స మా భూదిత్యర్థః । ప్లుతశ్చేతి । అనేన తపరత్వం ప్రత్యాఖ్యాయతే । యద్యనేన ప్లుతో విధీయేత, తదా యత్ర విషయే 'అనన్త్యస్యాపి ప్రశ్నాఖ్యానయోః' ఇత్యాదినా ప్లుతో విహితస్తత్రాప్యనేనైవ స్యాద్, అస్మిన్కర్త్వ్యే తస్యాసిద్ధత్వాదితి పక్షేఽనువాదదోషః ప్రాప్నోతి,తతో హ్రస్వ ఏవ భవిష్యతి । అన్యే తు తపరత్వమనేన సమర్థితం మన్యన్తేఅసతి తకార ఆన్తరయంతో దీర్ఘస్య దీర్ఘః ప్రాప్నోతి । నను చోక్తమ్-'సిద్ధోఽత్ర దీర్ఘః' ఇతి ? సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః స్యాద్-దీర్ఘ ఏవ యథా స్యాత్ ప్లుతో మా భూదితి తదిదముక్తమ్--అన్న్తర ఇత్యాదినా । ఘుమాస్థాదిసూత్రేణానేన వా దీర్ఘే సతి యద్యపి విశేషో నాస్తి, తథాప్యనన్తరేఽవిద్యమానేఽపి విశేషే ప్లుతో మా భూదితి దీర్ఘః స్యాదిత్యర్థః । మా భూద్ ఇతి చేత్ తత్రాహ-ప్లుతశ్చేతి । స చాసతి తపరత్వే న ప్రాప్నోతి, సతి తు తస్మిన్ దీర్ఘస్యాప్రసఙ్గాద్విధిరేవ సంపద్యత ఇతి స్వవిషయే ప్లుతో న వ్యావర్త్యతే । తదేవమన్యత్ర భిన్నకాలనివృత్త్యర్థం తపరకరణమ్, ఇహ తు దీర్ఘనివృత్త్యర్థం ప్లుతప్రవృత్త్యర్థం చ వస్తుబలాత్సమపాది ।।

న క్త్వా సేట్ ।। 1.2.18 ।।

న కిద్భవతీతి । కిత్కార్యం న కరోతీత్యర్థః । న పునః కకారస్యేత్సంజ్ఞాభావాత్ కిన్న భవతీతి । ప్రకృతో హి కిచ్ఛబ్దః కిత్కార్యకారిణి వర్తత ఇతి తదర్థస్యైవ నిషేధో యుక్తః-దేవిత్వేత్యాదౌ గుణప్రతిషేధాఖ్యం కిత్కార్యం న భవతీతి ।

నిగృహీతిరితి । అత్ర 'తితుత్ర' ఇతీట్ప్రతిషేధో న భవతి, తితుత్రేష్వగ్రహదీనామితి వచనాత్ । నికుచితిరితి । 'కుఞ్చ కౌటిల్యాల్పీభావయోః' । ఏషూదాహరణేషు సంప్రసారణమ్, గుణప్రతిషేధః, ఉపధాలోపశ్చ కిత్త్వాద్భవన్తి ।

న సేడిత్యాది । పూర్వార్ధేమేకో గ్రన్థః, ఉత్తరార్ధాచ్చ నేత్యపకృష్యతే । న సేడిత్యేతావతాపి యోగేనాకిత్త్వే కృతే గుధితో గుధితవానిత్యత్ర నిష్ఠాయామవధారణాన్నియమాన్న భవిష్యతి । 'నిష్ఠా శీఙ్స్విదిమిదిక్ష్విదిధృషః' ఇతి నియమః-శీఙాదిభ్య ఏవ పరా నిష్ఠా న కిదితి । విపరీతస్తు నియమః-నిష్ఠైవేతి వ్యాఖ్యానాన్న భవతి । లిటి తర్హి ప్రతిషేధః స్యాత్, తతశ్చ జగ్మివ, జగ్మిమ 'గమహన' ఇత్యుపధాలోపో న స్యాద్, అత ఆహ-జ్ఞాపకాదితి । పూర్వాచార్యప్రసిద్ధ్యా పరోక్షే లిడుచ్యతే, యథా-భవన్తీ లట్, శ్వస్తనీ లుట్ । కిం జ్ఞాపకమిత్యత ఆహ-సనీతి । 'ఇకో ఝల్' ఇత్యత్ర ఝల్గ్రహణస్యైతత్ప్రయోజనమ్--శిశయిషత ఇత్యత్ర మా భూదితి । యది చ న సేడితి ప్రతిషేధ ఆతిదేశికస్యాపి కిత్త్వస్య స్యాద్ ఝల్గ్రహణమనర్థకం స్యాత్ । ప్రాప్నోత్యత్ర కిత్త్వమ్, 'న సేట్' ఇతి ప్రతిషేధో భవిష్యతి । తదేతద్ ఝల్గ్రహణమౌపదేశికస్య కిత్త్వస్యాయం ప్రతిషేధో నాతిదేశికస్యేత్యస్యార్థస్య జ్ఞాపకం విదుః ।

నను చోత్తరార్థం ఝల్గ్రహణమ్, స్థాఘ్వోరిత్త్వం ఝలాదౌ యథా స్యాత్ చిణ్వదిటి మా భూదితి-ఉపాస్థాయిషాతామ్, అత్ర హి ఉపాస్థాస్ ఆతామితి స్థితే, ఇత్త్వం చ ప్రాప్నోతి చిణ్వద్భావశ్చ, పరత్వాచ్చిణ్వద్భావే యుక్చ ప్రాప్నోతి వృద్ధిశ్చ, కఅపవాదత్వాద్యుకి కృతే యకారస్యేత్త్వప్రసఙ్గః; న చ పునర్వృద్ధిర్లభ్యతే, పూర్వమేవ యుకా బాధిత్వాత్, తస్మాదుత్తరార్థం ఝల్గ్రహణమ్ ? నైతదస్తి; యస్మాదిత్త్వం కిత్త్వసంయోగేనోచ్యతే, న చాత్ర కిత్త్వమస్తి; న సేడితి ప్రతిషేధాత్ । న హ్యత్రాస్యాం దశాయాం ఝల్గ్రహణస్య జ్ఞాపకత్వం స్థితమిత్యాతిదేశికస్యాపి కిత్త్వస్యాయం ప్రతిషేధో భవతి । రేణ తుల్యం సుధీవనీతి । శోభనా ధీవానోఽస్యాః సుధీవా స్త్రీ 'అనో బహువ్రీహేః' ఇతి ప్రకృతస్య జీపో నిషేధే సతి 'సంనియోగశిష్టానామన్యతరాభావే ఉభయోరప్యభావః' ఇతి యథా రేఫో న భవతి తద్వదిహాపీత్యర్థః । వస్వర్థమితి । అర్థశబ్దో నివృత్తౌ । జగ్మివానిత్యత్ర క్వసోః కిత్త్వప్రతిషేధో మా భూదిత్యేవమర్థం తర్హి క్త్వాగ్రహణమిత్యర్థః । దూషయతి-కిందతీదేశాదితి । సిద్ధమితి శేషః । అస్త్వత్రౌపదేశికస్య కిత్త్వస్య ప్రతిషేధః, ఆతిదేశికం కిత్త్వం భవిష్యతి । యత్రతర్హి తత్ప్రతిషిధ్యతే సంయోగాన్తష్వఙ్జేః, ఆజివాన్-అత్ర హి నలోపే కృతే ద్విర్వచన ఏకదేశే చ

'వస్వేకాజాద్ఘసామ్' ఇతీడాగమః, తత్ర కృతే కిత్త్వప్రతిషేధాద్ నలోపనివృత్తౌ ద్విహల్త్వాత్ నుటి సత్యేకాచ్త్వాభావాదిణ్నివృత్తౌ కిత్త్వనలోపాదీనాం చక్రకప్రసఙ్గః । ఏవం తర్హి ఛాన్దసః క్వసుః, లిట్ ఛన్దసి సార్వధాతుకమపి భవతి 'సార్వధాతుకమపిద్' ఇతి ఙిత్త్వం ఙితీత్యుపధాలోపః । న చ సంయోగాన్తేషు కిత్త్వఙిత్త్వయోః కశ్చిద్విశేషః, తస్మాద్వస్వర్థమపి క్త్వాగ్రహణం న భవతి । ఏవం తర్హి-నిగృహీతిః ప్రయోజనమ్ । క్తిన్కి_జ్నివృత్త్యర్థం క్త్వాగ్రహణమిత్యర్థః ।

యది పునరుపరిష్టాద్యోగవిభాగః క్రియతే-న సేణ్నిష్ఠా శీఙ్స్విదిమిది క్ష్విదిధృషః, మృషస్తితిక్షాయామ్, ఉదుపధాద్భావాదికర్మణోరన్యతరస్యామ్; తతః పూఙశ్చ-పూఙశ్చ పరా నిష్ఠా సేణ్ న కిద్భవతి; తతః క్త్వా చ, క్త్వా చ సేట్ కిన్న భవతి । అత్ర 'పూఙః' ఇతి నివృత్తమితి, తతః క్త్వాగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్ ।।

నిష్ఠా శీఙ్స్విదిమిదిక్ష్విదిధృషః ।। 1.2.19 ।।

' ఞిష్విదా స్నేహనమోచనయోః' ఇత్యస్య భౌవాదికస్య ఞిద్ధాతోర్గ్రహణమ్, న తు 'ష్విదా గాత్రప్రక్షరణే' ఇతి దైవాదికస్య; ఞిద్భిః సాహచర్యాత్, అస్య చాఞిత్వాత్ । 'ఞిక్ష్విదా స్నేహనమోచనయోః' ఇతి దైవాదికస్య గ్రహణమ్, న తు 'ఞిక్ష్విదా అవ్యక్తే శబ్దే' ఇత్యస్య భౌవాదికస్య; మిదినా సాహచర్యాత్,'ఞిధృషా ప్రాగల్భ్యే' । శయితవానితి । 'అత్వసన్తస్య' ఇతి దీర్ఘః । ప్రకృతిగ్రహణే యఙ్లుగన్తస్యాపి గ్రహణం భవతి, స ఏవ ధాతుర్ద్విరుచ్యత ఇతి కృత్వా తత్రాపవాదః స్మర్యతే ।

శ్తిపా శపాఽనుబన్ధేన నిర్ద్దిష్టం యద్గణేన చ ।

యత్రైకాజ్గ్రహణం కిఞ్చిత్పఞ్చైతాని న యఙ్లుకి ।। ఇతి ।

తదిహ శీఙోఽనబన్ధనిర్దేశో యఙ్లుఙ్నివృత్త్యర్థః, శేశ్యితః, శేశ్యితవాన్-- 'ఏరనేకాచః' ఇతి యణ్ ।।

మృషస్తితిక్షాయామ్ ।। 1.2.20 ।।

ఇదమేవ తితిక్షాగ్రహణం జ్ఞాపకమ్-అనేకార్థా ధాతవ ఇతి; అన్యథా మృషిస్తితిక్షాయామేవ పఠ్యేత ఇతి తదపార్థకం స్యాత్ I అపమృషితమితి I అవిస్పష్టమిత్యర్థః II

ఉదుపధాద్భావాదికర్మణోరన్యతరస్యామ్ II 1.2.21 II

ద్యుతితమితి I 'ద్యుత దీప్తౌ' నపుంసకే భావే క్తః I ప్రద్యుతిత ఇతి I 'ఆదికర్మణి క్తః కర్త్_రి చ' ఇతి కర్త్_రి క్తః I ముదితమితి I 'ముదీ హర్షే' I లిఖితమితి I శబ్వికరణానామేవేతి న తావత్ స్థితమిత్యశబ్వికరణోఽపి లిఖిః ప్రత్యుదాహృతః I ఏవం ప్రభుక్త ఇతిం I స్థితే తస్మిన్ ఖిటికిటీ భౌవాదీ, క్రుశిశ్చ; ఖిటితం క్రుష్టమితి ప్రక్యుదాహర్తవ్యమ్ II

పూజః క్త్వా చ II 1.2.22 II

ఇహాన్యతరస్యాంగ్రహణానువృత్తౌ సేడిత్యస్య చ నివృత్తౌ ఇడ్విధౌ 'పూజశ్చ' ఇతి శక్యమకర్తు_మ్, ఉత్తరసూత్రే చ వాగ్రహణమ్; కథమ్ ? అనిటోరేవ క్త్వానిష్ఠయోరనేన కిత్త్వం వికల్ప్యతే,తత్ర యదా కిత్త్వం తదా 'శ్యుకః కితి' ఇతి ప్రతిషేధాత్ పూతః పూతవాన్ పూత్వేతి, అకిత్త్వపక్షే త్విటి పవితః పవితవాన్ పవిత్వేతి భవతి, సేడ్గ్రహణం తు విచ్ఛిద్యేత; తస్మాత్సేడిత్యస్మిన్నుత్తార్థమనువర్తమానే 'పూజశ్చ' ఇత్యారభ్య ఉత్తరత్ర వాగ్రహణమిహ నిత్యతాసిద్ధ్యర్థమ్, పువిత్వేతి పక్షే మా భూత్తదాహ-అన్యతరస్యాంగ్రహణం న స్వర్యతే; ఉత్తరసూత్రే పునర్వావచనాదితి I న సేడితి వర్త్_త ఇతి I నను పూజః పరయోః క్త్వానిష్ఠయోరిటో న భవితవ్యమ్, 'శ్యుకః కితి' ఇతి ప్రతిషేధాదత ఆహ-పూజశ్చేతి I పూజ పరో నిష్ఠాప్రత్యయ ఇత్యాది I

కిం పునః కారణం సాక్షాత్ శ్రుతం క్త్వాప్రత్యయమపహాయానువృత్తస్య నిష్ఠాప్రత్యయస్యాన్వయో దర్శ్యత ఉదాహరణం చ ? అత ఆహ-క్త్వాప్రత్యయస్యేతి I ఏతదేవ ద్రఢయతి-తథా చోక్తమితి I ఇడాద్యోః క్త్వానిష్ఠయోర్నిత్యమకిత్త్వమిష్యతే, తతశ్చ క్త్వాగ్రణముత్తరార్థమితి భారద్వాజీయైరేవముక్తమ్ I ఉత్తరార్థమపి యదిహైవ కర్త్_వ్యం సేడిత్యేనేన సమ్బన్ధార్థమ్; అన్యథా నిష్ఠానివృత్తౌ తత్సమ్బద్ధం సేడిత్యేతదపి నివర్త్_త ! అనుబన్ధోచ్చారణం విస్పష్టార్థం న పూఙో నివృత్త్యర్థమ్; ఇడ్విధౌ పూజ ఏవ గ్రహణాత్ I పూఞః క్త్వానిష్ఠయోః ఇడభావాన్నాపి యఙ్లుకి నివృత్త్యర్థమ్; ఇడ్విధావనుబన్ధనిర్దేశేన

యఙ్లుక్యపి 'న క్త్వా సేట్' ఇతి ప్రతిషేధస్య స్థితత్వాత్ । న చ క్త్వాగ్రహణసార్థ్యాత్తస్యాపి ప్రతిషేధః; తస్యోత్తరత్రాప్యుపయోగసమ్భవాత్, అనుబన్ధనిర్దేశస్య చ నిష్ఠాయాం చరితార్థత్వాత్ । ఏవం చ 'క్త్వాగ్రహణముత్తరార్థమ్' ఇతి వృత్తిగ్రన్థస్యావిరోధః, తేన పోపువితవానితి నిష్ఠాయాం భవతి । క్త్వాయాం తు గుణో పోపవిత్వేతి భవతి ।।

నోపధాత్థఫాన్తాద్వా ।। 1.2.23 ।।

నిష్ఠేతి నివృత్తమితి । పూర్వసూత్రే చానుకృష్టత్వాత్ । గుఫిత్వేతి । 'గుఫ గుమ్ఫ గ్రన్థనే' ।

రేఫిత్వేతి । 'రిఫ కత్థనయుద్ధనిన్దాహింసాదానేషు' । అథైతద్వికల్పాభావేఽపి 'రలో వ్యుపధాద్' ఇతి వికల్పోఽత్ర కస్మాన్న భవతి ? నోపధగ్రహణసామర్థ్యాత్ । నను ఋకారోపధో నోపధగ్రహణస్య వ్యావర్త్యః సమ్భవతి 'ఋఫ హింసాయామ్'- అర్ఫిత్వేతి, నైతదస్తి; త్రైశబ్ద్యం హ్యనయోర్ధాత్వోర్భవతి । సతి తావత్, అనోపధస్య 'న క్త్వా సేట్' ఇతి నిషేధే సతి అర్ఫిత్వేతి భవతి, నోపధస్య త్వస్మిన్వికల్పే-ఋఫిత్వేతి । అసత్యపి నోపధగ్రహణే సర్వత్రాస్మిన్వికల్పే ప్రవృత్తేఽపీదమేవ రూపత్రయం భవతి । అన్తగ్రహణం జ్ఞాపనార్థమ్-యత్నమన్తరేణాస్మిన్ప్రకరణే న తదన్తవిధిర్భవతీతి, తేనోత్తరసూత్రే 'ఋతః' ఇతి ధాతుర్గృహ్యతే, న ఋదన్తః ।।

వఞ్చిలుఞ్చ్యృతశ్చ ।। 1.2.24 ।।

'వఞ్చు గతౌ' భౌవాదిః, 'వఞ్చు ప్రలమ్భనే' చురాదిః,సోఽపి గృహ్యతే, 'అనిత్యణ్యన్తాశ్చురాదయః' ఇతి । 'లుఞ్చ అపనయనే', ఋతిః సౌత్రో ధాతుః 'ఋతేరీయఙ్'ఇతి, స చ ఘృణాయాం వర్త్తతే ।।

తృషిమృషికృశేః కాశ్యపస్య ।। 1.2.25 ।।

'ఞితృషా పిపాసాయామ్';'మృష తితిక్షాయామ్', 'కృశతనూకరణే' । కాశ్యపగ్రహణం పూజార్థమితి । 'కాశ్యపస్యైతద్విషయం విజ్ఞానం నాన్యేషామ్'

ఇత్యసాధారణజ్ఞానోద్భావనమాచార్యస్య పూజాద్వారేణ శాస్త్రస్యాపి పారమ్పర్యప్రతిపాదనేన ప్రామాణ్యప్రితపాదనాత్ పూజా భవతి ।।

రలో వ్యుపధాద్ధలాదేః సంశ్చ ।। 1.2.26 ।।

క్త్వాప్రత్యయస్య 'న క్త్వా సేట్' ఇతి కిత్త్వే ప్రతిషిద్ధే సనోఽప్యకిత్త్వే స్వతః సిద్ధ ఉభయత్ర విధిముఖేనేదం ప్రవర్త్తత ఇత్యాహ-వా కితౌ భవత ఇతి । దిద్యోతిషతే ఇతి । 'ద్యుతిస్వాప్యోః సంప్రసారణమ్' । ఏషిషిషతీతి । ఇటి కృతే--'అజాదేర్ద్వితీయస్య' ।।

ఊకాలోఽజ్ఝస్వదీర్ఘప్లుతః ।। 1.2.27 ।।

ఊః కాలో యస్య స ఊకాలః 'తపరస్తత్కాలస్య' ఇతివన్నిర్దేశః సమర్థనీయః । ఏతచ్చ సంజ్ఞినో విశేషణమ్, చ 'ఊ' ఇత్యేకస్యైవ శబ్దస్యోచ్చారణాద్విశేషణస్యైకత్వాత్ సంజ్ఞాప్యేకైవేతి యశ్చోదయేత్ తం ప్రత్యాహ--ఊ ఇతి త్రయాణామిత్యాది । ప్రశ్లేషణమ్ = ప్రశ్లిష్టమ్, తేన నిర్దేశః = ప్రశ్లిష్టనిర్దేశః । తేన విశేషణత్రయపరిచ్ఛిన్నాస్త్రయః సంజ్ఞిన ఇత్యర్థః । ప్రశ్లేషణే ప్రమాణమాహ-హ్రస్వేతి । హ్రస్వదీర్ఘప్లుత ఇతి న తావదేకా సంజ్ఞా; గౌరవాదనావృత్తేశ్చ । అతస్తిసృణాం సంజ్ఞానాం ద్వన్ద్వోఽయమ్ । న చైకస్యానేకసంజ్ఞాకరణే ప్రయోజనమస్తి । లుగాదిసంజ్ఞాస్వపి తద్భావితత్వేన ప్రత్యయాదర్శనస్య భేద ఆశితః, ప్రకారాన్తరాసమ్భవాద్ । ఇహ తు నిర్దేశ ఏవ త్రయాణాం సమ్భవతి । తస్మాత్సంజ్ఞానాం త్రిత్వాత్ సంజ్ఞినామపి త్రిత్వమనుమీయత ఇతి భావః । 'బహువచననిరాసార్థమేకవద్భావః' ఇత్యుక్తమ్, సమాహారద్వన్ద్వ ఇత్యర్థః । 'స నపుంసకమ్' కఇత్యేతత్తు న భవతీత్యాహ-పుంల్లిఙ్గమనిర్దేశ ఇతి । సౌత్ర ఇతి భావః ।

ప్రశ్లేషే క్రమమాహ- ఉ ఊ ఊ3 ఇత్యేకం కాల ఇతి । ఉకారాదీనాం పరిచ్ఛేదకో యః కాలో నిమేషాదిః, తత్కాల ఇత్యర్థః । కుతః పునరవసితమేష ఏవ క్రమ ఇతి ? ఆదౌ మధ్యే వా త్రిమాత్రే ప్లుతాశ్రయః ప్రకృతిభావః ప్రాప్నోతి, తథా మధ్యేఽన్తే వా మాత్రికే 'ద్వన్ద్వే ఘి' ఇత్యేతద్వాధ్యేతేతి చేతి, న; అనేన హి ప్లుతసంజ్ఞా, తతశ్చాదౌ మధ్యే వా పఠితస్య త్రిమాత్రస్య ప్లుతసంజ్ఞైవ న, కుతః ప్రకృతిభావః ! యది చ మాత్రికో మధ్యేఽన్తే వా స్యాత్, హ్రస్వసంజ్ఞైవ న స్యాత్ కుతో ఘిసంజ్ఞా ! కుతస్తరాం పూర్వనిపాతః ! ఏవం తర్హి జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ 'విభాషా పృష్టప్రతివచనే హేః' ఇతి హేః ప్లుతం శాస్తి, తజ్

జ్ఞాపయతి-నాన్తే మాత్రిక ఇతి । కథం యోఽన్తే స ప్లుతః ? ప్లుతస్య ప్లుతవచనమనర్థకమ్ । అనన్తరతమప్లుతార్థమేతత్స్యాదితి చేత్, న హి సత్యాం గతౌ పరిభాషా బాధ్యా । యచ్చ 'సుపి చ' ఇతి దీర్ఘత్వం శాస్తి, తజ్ జ్ఞాపయతి-న మధ్యే మాత్రిక ఇతి । కథం యో మధ్యే స దీర్ఘః ? దీర్ఘస్య దీర్ఘవచనమనర్థకమ్ । యచ్చ 'ఓమభ్యాదానే' ఇత్యోమః ప్లుతం శాస్తి, తజ్ జ్ఞాపయతి--ద్విమాత్రికో నాన్త్య ఇతి । కథం యోఽన్తే స ప్లుతః ? ప్లుతస్య ప్లుతవచనమనర్థకమ్ ।

దధి,మధ్వితి । రూపోదాహరణే । కుమారీత్యాది కార్యోదాహరణమ్ 'హల్ఙ్యాబ్భ్యః' ఇతి దీర్ఘాశ్రయః సులోపో భవతి । దేవదత్త3 అత్ర న్వసీతి । 'అనన్త్యస్యాపి ప్రశ్నాఖ్యానయోః' ఇతి ప్లుతః । దేవదత్త త్వమత్ర భవసీతి ప్రశ్నః । నుశబ్ద ప్రశ్నం ద్యోతయతి । దేవదత్తశబ్దాత్పరస్య సోః 'ససజుషో రుః' ఇతి రుత్వమ్, 'అతో రోరప్లుతాత్' ఇత్యుత్వే ప్రతిషిద్ధే 'భోభగోఅఘోఅపూర్వస్య యోఽశి' ఇతి యత్వమ్, 'లోపః శాకల్యస్య' । ఉకారోఽయమణ్, తేన ద్విమాత్రయోరపి గ్రహణాద్ హ్రస్వసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి । న చ దీర్ఘప్లుతసంజ్ఞాభ్యాం బాధః; ఏకసంజ్ఞాధికారాదన్యత్ర సంజ్ఞానాం సమావేశాభ్యుపగమాద్, అత ఆహ-కాలగ్రహణమితి । కాలగ్రహణం తావదుకారాదిభిః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే, ఊకాల ఇత్యస్మిన్వాక్యే సత్యపి సవర్ణగ్రహణే కాలశబ్దస్య న పునః ప్రత్యేకపరిసమాప్తిర్యుజ్యతే, కుతః ? ఏకస్యైవ శ్రుతత్వాత్ । ద్విమాత్రత్రిమాత్రౌ హి సంజ్ఞిత్వేన ప్రతీయేతే, న తు సాక్షాదుచ్చరితౌ । ఏవం చైకత్వాద్వ్యహుప్రీహేరేక ఏవ సంజ్ఞీ, తత్రైకస్య విరుద్ధకాలద్వయాసమ్భవేన సవర్ణగ్రహణాభావాచ్ఛ్రుత ఏవోకారః కాలవిశేషణమితి కాలగ్రహణం సంజ్ఞినః పరిమాణార్థమ్ ।

యద్వా-ఊ అజిత్యేవ కాలార్థో లభ్యతే, కథమ్ ? ఉకారాదయోఽచ్త్వం న వ్యభిచరన్తీతి నాచ్త్వేన తే విశేష్యన్తే, అపి తు తైరచ్ । న చాజ్మాత్రస్యోకారాదిత్వముపపద్యత ఇతి సామానాధికరణ్యాన్యథానుపపత్త్యా తత్సదృశస్యాచః ప్రతిపత్తిః । తత్ర చ స్థానసామ్యమసమ్భవాన్న గృహ్యతే, ప్రయత్నసామ్యం చావ్యభిచారీతి కాలసామ్యమేవ గ్రహీష్యతే, నార్థః కాలగ్రహణేన । తత్క్రియతే శ్రూయమాణేనైవ కాలం విశేషయితుమితి కాలగ్రహణం పరిమాణార్థమ్ ।

ఆలుయేతి । హ్రస్వాశ్రయస్తుక్ న భవతి । తితఉచ్ఛ్త్రమితి । అసత్యజ్గ్రహణే చద్వయసముదాయస్య ప్రత్యేకవర్ణకాలసంకలనయా ద్విమాత్రత్వాద్దీర్ఘసంజ్ఞా స్యాద్ । యస్తు మధ్యేఽర్ధమాత్రాకాలః సవర్ణకాలో న భవతీతి సముదాయస్య ద్విమాత్రత్వం న వ్యాహన్తీతి స్యాదేవ ప్రసఙ్గః । అజ్గ్రహణే తు న భవతి; అచ్సముదాయస్యానచ్త్వాత్ । యద్యపి వర్ణగ్రహణే జాతిగ్రహణమ్, సా తు జాతిరేకైకవ్యక్తివ్యఙ్గ్యా న సముదాయవ్యఙ్గ్యా, తేన దీర్ఘసంజ్ఞాయామభావాత్ 'దీర్ఘాత్''పదాన్తాద్వా' ఇతి తుగ్వికల్పో న భవతి । న చ సత్యపి వికల్పే

తేన ముక్తే హ్రస్వాశ్రయస్తుగ్ లభ్యతే; సముదాయే కార్యమారభ్యమాణేఽవయవానాం స్వకార్యం ప్రత్యవ్యాపారాత్ ।।

అచశ్చ ।। 1.2.28 ।।

'ఇకో గుణవృద్ధీ' ఇత్యనేన సమానమిదమ్ । స్వసంజ్ఞయా విధానే నియమార్థమిత్యత్ర యుక్తిమాహ-అజితి వర్త్తత ఇతి । తతశ్చ హ్రస్వాదిశబ్దా ఇహానువృత్తా నాచముపస్థాపర్యాన్త, తస్య స్వయముపస్థానాదితి స్వరూపపదార్థకా ఆశ్రీయన్తే । తేన హ్రస్వ ఇత్యేవం యోఽజ్విధీయతే సోఽచః స్థానే భవతీత్యయమర్థః సమ్పద్యతే । ఏవం దీర్ఘప్లుతయోః ।

ద్యౌరిత్యాది । 'దివ ఔత్' 'పథిమథ్యృభుక్షామాత్','త్యదాదీనామః','దివ ఉత్' ఇతి ఔకారాదయో న సంజ్ఞయా విధీయన్తే ఇతి హల ఏవ స్థానే భవన్తి ।।

ఉచ్చైరుదాత్తః ।। 1.2.29 ।।

ఉదాత్తాదిశబ్దా ఇత్యాది । సత్యం ప్రసిద్ధా ఏవ తే, కుత్ర ప్రసిద్ధాః ? ధర్మమాత్రే స్వరే, న తు తద్వత్యచి । తతస్చ 'ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః' ఇతి స్వరితాఖ్యస్య ధర్మస్యైవ విధిః స్యాత్, న చ ధర్మధర్మిణోః స్థాన్యాదేశభావః సంభవతీతి 'షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇత్యస్యానుపస్థానాత్ తదఙ్గభూతమ్ 'తస్మాదిత్యుత్తరస్య' ఇత్యేతదపి న ప్రవర్తేతేతి పూర్వస్యాప్యచః స్వరితప్రసఙ్గః । స్యాదేతత్-యథా 'కృపో రో లః' ఇత్యత్ర ఋకారస్య రేఫస్య ఌకారస్థే లకారేఽపి విహితే కృత్స్నస్య వర్ణస్య కృత్స్న ఏవ వర్ణో భవతి, తద్వదిహాపి ధర్మిణోరేవ స్థాన్యాదేశభావో భవిష్యతీతి యుక్తం తత్ర రేఫలకారావృకారఌకారయోరాత్మభూతౌ న తావన్తరేణ తావుచ్చారయితుం శక్యౌ, ఇహ తూదాత్తాదికమన్తరేణాప్యచ ఉచ్చారణం శక్యమ్, దృష్టం చ భాషాయామితి ధర్మమాత్రమేవాదేశః స్యాత్ । నన్వేవం స్థితే స్థాన్యపి ధర్మ ఏవేతి యుక్త ఏవ పరిభాషావ్యాపారః, సత్యమ్; వర్ణమాత్రధర్మోఽయముదాత్తాదిరితి వ్యామోహనివర్త్తనేనాచామేవాయం ధర్మో న హలామితి దర్శయితుమిదమారబ్ధమ్ । అత ఏవ వర్ణధర్మే ఇతి సామాన్యేనోక్తమ్ ।

తద్గుణేఽచీతి । స ఉదాత్తాదిర్గుణో యస్య । ఏతేన వస్తుతోఽజ్ధర్మత్వముదాత్తాదేర్దర్శితమ్ । తథా హి, అన్తరేణాపి హలమచ ఏష ధర్మో దృశ్యతే-ఆ తే పితర్మరుతాం సుమ్న మేరు, యథా

ఆకారస్య, నాన్తరేణయం వ్యఞ్జనస్యోచ్చారణమపి భవతి, కుత ఏవ స్వరః ! యది చ హలామప్యేతే గుణాస్తతో హలామచాం చ పృథక్ స్వరోఽప్యుపలభ్యేత । యతస్తు ఖల్వచామేవ స్వరమనువిదధతి హలస్తతో నిశ్చీయతే-అజుపరాగాదేషు స్వరప్రతిభాసో న స్వత ఇతి । అజుపరగశ్చ పూర్వపరసంనిధానేఽపి పరేణైవ భవతి, న పూర్వేణ ।

పరిభాష్యన్త ఇతి । కేచిదాహుః-ప్రదేశే లోకప్రసిద్ధ్యా హలామచాం చ గ్రహణే ప్రాప్తేఽచామేవ గ్రహణం నియమ్యతే ఇతి పరిభాషేయమితి ।

అన్యే తు -ధర్మిణ్యప్రసిద్ధత్వాత్ సంజ్ఞాత్వేన పరిభాష్యన్తే ఇతి వ్యాచక్షతే । ఉచ్చై రిత్యస్యాధికరణప్రధానత్వాత్ క్రియాపేక్షత్వాచ్చాధికరణస్యోపలభ్యమాన ఇత్యుక్తమ్ ।।

శ్రుతిప్రర్షో న గృహ్యత ఇతి । యది గృహ్యతే ఉపాంశుప్రయోగే న స్యాదిత్యవ్యాప్తిః, శ్రుతిప్రకర్షస్య చానవస్థితత్వాద్యదేవ కఞ్చిత్ప్రత్యుచ్చైస్తదేవ కఞ్చిత్ప్రతి నీచైరితి సర్వముదాత్తం స్యాత్, సర్వం చానుదాత్తమిత్యమతివ్యాప్తివ్యస్థా చ స్యాద్ ఇతి భావః । స్థానకృతమిత్యాది । ఉచ్చతా నామ ప్రమాణవిశేష ఊర్ధ్వతాపర్యాతః, తత్ర తాల్వాదిబసంన్ధో వర్ణానామన్తరఙ్గ ఇతి స్థానసంబన్ధిన్యుచ్చతా గృహ్యతే, తత్కృతముచ్చైస్త్వం సంజ్ఞినో విశేషణమ్ । నను పూర్వముచ్చైరుపలభ్యమాన ఇతి తాల్వాదిస్థానవృత్తిరుచ్చైః-శబ్దో దర్శితః, ఇహ తూచ్చైఃస్థాననిషపన్నత్వాద్ అజేవోచ్చైరిత్యుచ్యతే ఇతి ఉక్తివిరోధః, న; పూర్వమక్షరార్థ ఉక్తః, ఇహ తు వస్త్వర్థో వ్యాఖ్యాతః । నను చోచ్చైః స్థాన ఉపలభ్యమాన ఇత్యాశ్రితేఽపి ప్రాంశుపురుషోచ్చారితోఽనుదాత్తోప్యుదాత్త ఏవ స్యాద్, వామనపురుషోచ్చారిత ఉదాత్తోఽప్యముదాత్తః స్యాత్; తత్రాన్యోఽన్యముచ్చతానీచతాయోగాద్, అత ఆహ-తాల్వాదిషు హీతి । తాల్వాదీని స్థానాని భాగవన్తి, భాగాశ్చోత్తరాధర్యేణ వ్యవస్థితాః । తత్ర యః సమాన ఇతి । ఏకపర్యాయోఽయం సమాన శబ్దః । తేనాయమర్థః-ఏకస్మింస్తాల్వాదికే స్థానే ఊర్ధ్వాధరభగయుక్తే ఊర్ధ్వభాగేనోచ్చార్యమాణోఽజదాత్తసంజ్ఞో భవతి । ఏవం చోచ్చైరిత్యస్యోర్ధ్వభాగ ఇత్యర్థః । సర్వశ్చాయమర్థో లోకప్రసిద్ధేరేవ లభ్యతే, సూత్రం తు వ్యామోహనివృత్త్యర్థమ్ । ఊర్ధ్వభాగనిష్పత్తేరప్రత్యక్షత్వాత్ తన్నిశ్చయే లిఙ్గమాహ-యస్మిన్నితి । ఆయామ ఇత్యస్య వివరణం నిగ్రహః । రూక్షతేత్యస్య వివరణమ్ అస్నిగ్ధతేతి । సంవృతతేతి । అణుతా । అత ఏవ వాయుః శనైర్నిష్క్రామన్ గలావయవాన్ శోషయతీతి స్వరస్య రూక్షతా భవతి । యే తే కే ఇతి । యత్తత్కింభ్యో జసి త్యాదదృత్వమ్, 'జసః శీ', ఆద్గుణః,'ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' ।।

నీచైరనుదాత్తః ।। 1.2.30 ।।

అజితి వర్త్తతే ఇతి । తేన హల్ స్రంసనధర్మేణానుదాత్తసంజ్ఞో న భవతి, అన్వవసర్గ ఇత్యస్య వివరణం మార్దవమితి, శైథిల్యమిత్యర్థః । మృదుతేత్యస్య స్నిగ్ధతేతి । ఉరుతేత్యస్య మహత్తేతి । మహత్త్వాదేవ చ శీఘ్రం వాయోర్నిష్క్రమణాద్గలావయవానామశోషణాత్స్వరస్య స్నిగ్ధతా భవతి । అనుచ్చానీతి । సర్వాదావేవమేవ పఠాత్ । ఫిషి తు 'సిమస్యాథర్వణే' ఇత్యన్త ఉదాత్త ఇత్యుక్తమ్ । అనాథర్వణేఽపి తుచ్ఛన్దస్యన్తోదాత్తత్వం దృశ్యతే, ఆద్రాత్రీ వాసస్తనుతే సిమస్మై, ఉద్రుచ్చక్రమజతే సిమస్మాదితి, నమస్తే రుద్రేతి, 'తేమయావేకవచనస్య' ఇత్యత్ర 'అనుదాత్తం సర్వమ్' ఇత్యధికారాత్తేశబ్దోఽనుదాత్తః । రుద్రాదయోఽప్యామన్త్రితనిఘాతేన । పదకాలే చానుదాత్తస్య శ్రవణమ్ । సంహితాయాం తు 'స్వరితాత్సంహితాయామ్' ఇత్యైకశ్రుత్యం భవతి ।।

సమాహారః స్వరితః ।। 1.2.31 ।।

సామర్థ్యాచ్చాత్రేతి । పారిభాషికయోరుదాత్తానుదాత్తయోరచోః సమాహారూపస్యాచః క్వచిదప్యసమ్భవః సామర్థ్యమ్ । నను చ సమాహరణం సమాహారః, విప్రకీర్ణానామేకత్ర రాశీకరణమేకధర్మయోర్యోగో వా, యథా-పఞ్చపూలీ, షణ్ణగరీ దృష్టేతి । తత్ర పూర్వో మూర్త్తానామేవ, ఉత్తరస్తు ధర్మయోరపి సమ్భవతి; కిం తు అచా సామానాధికరణ్యం న ఘటతే, న హి వర్ణధర్మయోరుదాత్తానుదాత్తయోః సముదాయరూపః కశ్చిదజ్భవతీత్యత ఆహ - తౌ సమాహ్రియేతే అస్మిన్నచీతి । నానేనాధికరణసాధనత్వం సమాహారశబ్దస్య దర్శతమ్ । తత్ర హి 'కరణాధికరణయోశ్చ' ఇతి ల్యుటా భవితవ్యమ్ । వాసరూపవిధిశ్చ నాస్తి; క్తల్యుట్తుమున్ఖలర్థేషు వాసరూపవిధిర్నాస్తీతి వచనాత్ । తస్మాదర్థకథనమాత్రమేతత్ । సామానాధికరణ్యం త్వర్శఆదిత్వాదచ్ప్రత్యయాన్తత్వేన సమర్థనీయమ్ । శిక్యమ్, కన్యేతి । 'శిల్పశిక్యకాశ్మర్యధాన్యకన్యారా జన్యమనుష్యాణామన్తః' ఇతి ఫిట్సూత్రేణాన్తఃస్వరితత్వమ్ । సామాన్య ఇతి । సామసు సాధుః 'తత్ర సాధుః' ఇతి యత్, 'తిత్స్వరితమ్' । క్వేతి । 'కిమోఽత్';'క్వాతి' ।।

తస్యాదిత ఉదాత్తమర్ధహ్రస్వమ్ ।। 1.2.32 ।।

ఆదౌ = ఆదితః, సప్తమ్యన్తాత్తసిః । అర్ద్ధహ్రస్వమితి । 'అర్ద్ధం నపుంసకమ్' ఇతి సమాసః । హ్రస్వశబ్ద ఉభయలిఙ్గః-'హ్రస్వో నపుంసకే', 'హ్రస్వంలఘు' ఇతి । తదిహ పరవల్లిఙ్గత్వేన నపుంసకత్వమ్ । ఉక్తపరిమాణస్యాచో హ్రస్వసంజ్ఞా కృతేతి యత్రైవ తస్యార్ధమితి దీర్ఘప్లుతయోరేతద్విభాగవచనం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ--అర్ద్ధహ్రస్వమితి । చేత్యాది । హ్రస్వస్య హి మాత్రా భవతి అతోఽర్ద్ధహ్రస్వగ్రహణేనార్ద్ధమాత్రోపలక్ష్యతే । ఇహ ప్రకృతత్వాదేవ స్వరితస్య విభాగాఖ్యానసిద్ధే తస్యేతి వచనం స్వరితమాత్రపరిగ్రహార్థమ్ । యది చార్ద్ధహ్రస్వగ్రహణమర్ద్ధమాత్రోపలక్షణం తత్ర స్వరితమాత్రపరిగ్రహోఽర్థవాన్ భవతి ।

హ్రస్వగ్రహణమతన్త్రమితి । అప్రధానమ్ ఉపలక్షణత్వాద్, యథా--కాకేభ్యో దధిరక్ష్యతామిత్యత్ర కాకాః । నన్వేవమప్యాష్టమికస్వరితస్య విభాగో న సిద్ధ్యతి,తస్యాసిద్ధత్వాత్, నైష దోషః; ఇత ఆరభ్య నవ సూత్రాణి అసిద్ధకాణ్డే 'ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య' ఇత్యస్మాత్పరాణి పఠితవ్యాని, కిం ప్రయోజనమ్ ? ఇదం తావద్విభాగాఖ్యానమాష్టమికస్యాపి భవతి । ఉత్తరత్రాపి ప్రయోజనం తత్ర తత్ర వక్ష్యామః ।

ఏకశ్రుతిర్వేతి । ఉదాత్తభాగస్య పటుత్వాత్పటుత్వకృతౌ వికల్పః । పటుత్వే హి తదుపరగాత్తద్రూపతామివాపన్నో నానుదాత్తవ్యపదేశమర్హతి, నాప్యుదాత్తవ్యపదేశమ్; ఉపరాగమాత్రతత్వాత్ । తేన భేదతిరోధానలక్షణమైకశ్రుత్యం పరో భాగః ప్రతిపద్యతే । అన్వర్థం వా ఏకశ్రుతిత్వమ్, పూర్వభాగశ్రుతేరేకాఽభిన్నాకారా శ్రుతిరస్యేతి కృత్వా ।

అధ్యర్థమాత్రానుదాత్తేతి । ఏకశ్రుతిర్వేతి నోక్తమ్; పూర్వానుసారేణ గమ్యమానత్వాత్, లఘునా వా మహతోఽనుపరగాత్ । మాణవకా3 మాణవకేతి । 'స్వరితమామ్రేడితేఽసూయా' ఇతి ప్లుతః స్వరితః ।।

ఏకశ్రుతి దూరాత్సంబుద్ధౌ ।। 1.2.33 ।।

ఇహ యద్యప్యామన్త్రితాన్తస్య పదస్యాప్యభిముఖీకరణం ప్రతి సామర్థ్యమ్, తథాపి హ్యర్థవిశేషస్య కస్యచిదనుక్తేయతయా । సంబోధనా=సంబుద్ధిః, అన్తర్భావితణ్యర్థో బుద్ధిః, తథా చ సంబోధయతి యేనేతి ణిచ్ ప్రయుక్తః, తత్ర చ వాక్యస్యైవ కరణభావో న పదస్యేతి మత్వాహ--ఏకశ్రుతి వాక్యం భవతీతి । కతరత్పునస్తదిత్యత ఆహ--దూరాదితి సంబోధనం

సంబుద్ధిరితి । అనేనాన్వర్థస్య సంబుద్ధిశబ్దగ్రహణం న పారిభాషికస్యేతి దర్శయతి । పారిభాషికస్య హి గ్రహణే, దేవా బ్రాహ్మణా ఇత్యత్ర న స్యాత్ । అన్వర్థగ్రహణం చ దూరాదిత్యనేన సమ్బన్ధాల్లభ్యతే, న హ్యామన్త్రితైకవచనస్య దూరత్వమదూరత్వం వా సమ్భవతి । సంబోధనస్య తు క్రియారూపత్వాద్ అపాదానతయా దూరాదితి విశేషణసమ్భవాత్ । దూరత్వం చ న దేశస్వరూపాగతమాశ్రీయతే, అనవస్థితత్వాత్; కిన్తు సమ్బోధనక్రియాపేక్షయా దూరత్వమ్ । యావతి దేశే ప్రాకృతప్రయత్నోచ్చారితం సమ్బోధ్యమానేన న శ్రూయతే, కిన్త్వధికం ప్రయత్నమపేక్ష్యతే, తత్సంబుద్ధౌ దూరం భవతి । స్వరాణామిత్యాది । ఏకశ్రుతి=స్వరూపాఖ్యానమ్, భేదీతరోధానమిత్యనన్తరోక్తస్యైవ వివరణమ్ ।

ఆగచ్ఛత్యాది । దూరాద్ధూతే వాక్యస్య టేః ప్లుతః ఉదాత్తః, పరిశిష్టమేకశ్రుతి । నను చ ప్లుతైకశ్రుత్యోర్ద్వయోరపి దూరాత్సంబోధనం ద్యోత్యమితి ఫలైక్యాద్వికల్పో యుక్తః, కథం సమావేశః ? ఉచ్యతే, వాక్యమేవ ప్రతిపాదకత్వాత్ సంబుద్ధౌ కరణం ప్లుతైకశ్రుతీత్యస్యైవ సంస్కారమాత్రమ్, యథా-విషయగ్రహణే చక్షుష ఉన్మీలనాది, తత్కృతః సమానఫలత్వమితి వాక్యాపేక్షయా చ సమావేశః । అన్త్యాజపేక్షయా తు బాధ్యబాధకభావ ఏవ । ప్రత్యుదాహరథణే త్రైస్వర్యమేవ భవతి । తత్రాజ్ 'ఉపసర్గాశ్చాభివర్జమ్' ఇత్యాద్యుదాత్తః । గచ్ఛేతి తిజన్తస్య'తిఙ్ఙతిఙః' ఇతి నిఘాతః । భోఃశబ్దః 'నిపాతా ఆద్యుదాత్తాః' ఇతి ఆద్యుదాత్తః, శేషయోరామన్త్రితనిఘాతః ।।

యజ్ఞకర్మణ్యజపన్యూఙ్ఖసామసు ।। 1.2.34 ।।

ఐకశ్రుత్యమితి । బహువ్రీహేర్భావప్రత్యయః, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాద్వా కర్మధారయాత్స్వార్థే ష్యఞ్ ।

సంపాఠ ఇతి । స్వాధ్యాయకాలే అగ్నిర్మూర్ధా దివః కకుత్, 'అఙ్గేర్నలోపశ్చ' ఇత్యగ్నిశబ్దః ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తః, 'మూర్వీం బన్ధనే', 'కనిన్యువృషితక్షి' ఇతి వర్తమానే 'శ్వన్నుక్షన్పూషన్తక్షన్' ఇత్యత్ర సూత్రే మూర్ధన్శబ్దః కనిన్ప్రత్యాన్తోఽన్తోదాత్తో నిపాతితః । 'దివు క్రీడాదౌ', దివేరన్తో డివిః షష్ఠ్యేకవచనస్య 'ఊడిదమ్' ఇత్యుదాత్తమ్, కకుచ్ఛబ్దః ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తః, 'పాతేర్డతిః',పతిశబ్దః ప్రత్యయస్వరేణాద్యుదాత్తః, ప్రథేః షివన్ సంప్రసారణం చ షిత్త్వాత్ జీష్, షష్ఠ్యేకవచనస్య 'ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్' ఇత్యుదాత్తత్వమ్, ఇదంశబ్దః ప్రతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తః, ఆప్నోతేః క్విబ్ హ్రస్వశ్చ, 'ఊడిదమ్' ఇతి విభక్తేరుదాత్తత్వమ్ । 'రి గతౌ', 'స్రురిభ్యాం తుట్ చ' ఇతి అసున్ప్రత్యయః,

నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తో రేతః శబ్దః । జిన్వతీతి । జిన్వతేః ప్రీణనార్థస్య తిపి నిఘాతః 'ప్రణవ ష్టేః' ఇతి ప్రయోగకాలే ప్రణయః ।

మమేత్యాది । 'యుష్మదస్మదోర్ఙసి' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వమ్ । అగ్నేశబ్దస్యామన్త్రినిఘాతః, వర్చశశబ్దోసున్ప్రత్యయాన్తః, విపూర్వాద్ హ్వాయతేః 'హ్వః సంప్రసారణం చ' ఇత్యప్రత్యయే థాథాదిసూత్రేణాన్తోదాత్తత్వమ్ । జపోऽనుకరణమన్త్ర ఇతి । యద్యపి స ఏవ మన్త్ర ఉచ్చార్యతే, తథాపి వర్ణాభివ్యక్త్యనభివ్యక్తిభ్యాం భేదపరికల్పనయాऽనుకరణవ్యవహారః । అత ఏవాహ--ఉపాంశుప్రయోగ ఇతి । యథా జలే నిమగ్నస్య పాఠః । క్వచిదకరణమన్త్ర ఇతి పాఠః, అనేనేదం కుర్యాదితి చోదితః కరణమన్త్రః, తతోऽన్యోऽకరణమన్త్రః । ప్రసిద్ధస్తు పాఠోऽన్తః కరణమన్త్ర ఇతి । నను వాగిన్ద్రియేణ శబ్ద ఉచ్చార్యతే స కథమన్తః కరణేన సర్వేన్ద్రియసాధారణేన వ్యపదిశ్యతే, సత్యమ్; వాగిన్ద్రియస్య స్థూలో వ్యాపార ఉపాంశుప్రయోగే నాస్తి, స ఏవ చ తద్వ్యాపారత్వేన ప్రసిద్ధ ఇతి సూక్ష్మవ్యాపారే మన ఏవ ప్రధానం మన్యతే ।

న్యూఙ్ఖా ఇత్యాది । షోడశేతి పాఠః, ఒకారా ఇతి చ, న త్వేతే మకారాన్తాః, తేషు ప్రథమసప్తమత్రయోదశాస్త్రయ ఉదాత్తాస్త్రిమాత్రాః, ఇతరే త్రయోదశా అనుదాత్తా అర్ధౌకారాః । ఏతచ్చ ఆశ్వలాయనేన చతుర్థేऽహనీత్యస్మిన్ ఖణ్డే లక్షణేనోక్తముదాహృతం చ । 'షడోఙ్కారాః' ఇతి పాఠే మూలాన్తరం మృగ్యమ్ । ఏ3 విశ్వమిత్యాది । ఏశబ్దో గీతిపూరణః, నిపాత ఇత్యన్యే । విశ్వశబ్దః క్వన్ప్రత్యయాన్త ఆద్యుదాత్తః, విశ్వమన్త్రిణం పాప్మానం సందహేతి సమ్బన్ధః, గీతివశాదేశబ్దోऽనేకమాత్రః । వాక్యవిశేషస్థా గీతయ ఇతి । తదుక్తమృషిణా-'గీతిషు సామాఖ్యా' ఇతి ॥

ఉచ్చైస్తరాం వా వషట్కారః ॥ 1.2.35 ॥

వషట్కృబ్దేన చాత్ర వౌషట్‌శబ్దో లక్ష్యతే ఇతి । సమానార్థత్వాద్ ద్వావపి హి తౌ దేవతాసంప్రదానస్య ద్యోతకౌ । కారగ్రహణం తు జ్ఞాపకమ్-అవర్ణాదపి కారప్రత్యయో భవతీతి । తేన ఏవకార ఇత్యాది సిద్ధం భవతి ।

యద్యేవమితి । లక్షణాయాం హి ప్రతిపత్తిగౌరవం భవతీతి భావః । విచిత్రా హీతి । క్వచిదక్షరలాఘవమాశ్రీయతే, క్వచిత్ప్రతిపత్తిలాఘవమితి వైచిత్ర్యమ్ । ఉచ్చైస్తరామితి । ఉచ్చైఃశబ్ద ఉదాత్తభవనే వర్త్తతే, తత్ర భవనక్రియయాపేక్షయా ప్రత్యయః । ఉదాత్తతర

ఇత్యర్థో వివక్షితః, ప్రకర్షశ్చ వౌషట్శబ్దే 'బ్రూహిప్రేషయశ్రౌషడ్వహానామాదేః' ఇతి యః ప్లుతో విహితః తదపేక్షయా వేదితవ్యః । సన్త్యుదాత్తాః, అయం తూదాత్తతరః । అన్త్యసదేశస్యేత్యేకే । ప్లుతోదాత్తస్య చ విధానసామర్థ్యాచ్ఛేషనిఘాతాభావోఽసిద్ధత్వాద్వా ద్వయోరప్యచోరుదాత్తతరో భవతీత్యేకే । తదా యాజ్యాన్తాపేక్షః ప్రకర్షః స్వార్థి కస్తరబిత్యన్యే । తతో హ్యుదాత్తమాత్రమ్ప్రథమస్య సిద్ధమితి ద్వితీయస్యాచో విధీయతే । వషట్కారశబ్దోఽయం మన్త్రబ్రాహ్మణయోః కల్పసూత్రేషు వౌషట్శబ్దే నిరూఢః । వషట్ క్రియతేఽనేనేతి వషట్కారః । 'మా మాన్ప్రమృజ' ఇతి మన్త్రే, 'త్రయో వై వషట్కారాః వౌషడితి వషట్కరోతి' ఇతి బ్రాహ్మణే చ వషట్కారోఽన్యః । 'సర్వత్రోచ్చైస్తరాం బలీయాన్యాజ్యాయా' ఇతి సూత్రే ఉచ్చైస్తరామితి శ్రుతిప్రకర్షో విధీయత ఇత్యాహుః ॥

విభాషా ఛన్దసి ॥ 1.2.36 ॥

యజ్ఞకర్మణీత్యస్య నివృత్త్యర్థమితి । నను యద్యయం యోగో యజ్ఞకర్మణి స్యాత్, పూర్వో యోగో నిర్విషయః స్యాత్ । న చ జపన్యూఙ్ఖసామాన్యస్య విషయః, జపాదివ్యతిరిక్తస్తు పూర్వస్య విషయ ఇతి వ్యవస్థా; తథా హి సత్యత్రైవ జపాదిగ్రహణం కర్త_వ్యం స్యాత్, కిం ఛన్దోగ్రహణేన ? ఛన్దోగ్రహణాత్తు ఛన్దోమాత్రోఽయం వికల్ప ఇతి గమ్యతే, తతశ్చ యజ్ఞకర్మణీత్యస్యానువృత్తౌ పూర్వో నిత్యో విధిర్నిర్విషయః స్యాత్ ? ఏవం మన్యతే--ఊహమన్త్రాణామచ్ఛన్దస్త్వాత్తే పూర్వయోగస్య విషయా ఇతి ఛన్దోరూపేషు మన్త్రేష్వయమేవ వికల్పః స్యాదితి । యద్యూహమన్త్రేషు సావకాశః పూర్వో యోగః, తదా యజ్ఞకర్మణీత్యస్య విభాషాగ్రహణేన విర్వృత్తావపి ఛన్దోరూపేష్వనూహితేషు మన్త్రేషు పరత్వాదయమేవ వికల్పః ప్రాప్నోతి, నైష దోషః; యజ్ఞకర్మణీత్యత్ర కర్మగ్రహణం యజ్ఞానుష్ఠానమాత్రే సర్వత్ర నిత్యో విధిర్యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్ । యద్యప్యూహ్యమానా మన్త్రా న భవన్తి, తథాప్యమన్త్రాణామేవ తేషాం యజ్ఞకర్మణి ప్రయుజ్యమానానాం పూర్వయోగస్య విషయత్వం భవత్యేవ । యే తు జపాదిపర్యుదాసేన మన్త్రాణామేవ తత్ర గ్రహణమిచ్ఛన్తి, తేషాం సామర్థ్యలభ్యా యజ్ఞకర్మణీత్యస్య నివృత్తిరితి విభాషాగ్రహణమనర్థకం స్యాత్ । ఇష ఇత్యాది । ఇడన్నమ్, ఊర్గ్ బలమ్ । చతుర్థేకవచనస్య 'సావేకాచః' ఇత్యుదాత్తత్వమ్ । 'త్వామౌ ద్వితీయాయాః' ఇతి త్వాదేశోఽనుదాత్తః । అగ్నే ఇత్యామన్త్రితాద్యుదాత్తత్వమ్ । ఆఙుపసర్గః । యాహీతి । 'తిఙ్ఙతిఙః' 'వీ గత్యాదిషు', 'మన్త్రే వృషేషపచ' ఇత్యాదినా క్తిన్నుదాత్తః, అగ్నిశబ్దోఽన్తోదాత్తః । అమి పూర్వత్వమ్ 'ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' । ఈలే ఇతి । 'ఈడస్తుతౌ' లడుత్తమైకవచనమ్ । బహ్వృచా ద్వయోరచోర్మధ్యే స్థితస్య డకారస్య లకారం విదధతి । పురోహితమ్ । 'పురోఽవ్యయమ్ ' ఇతి గతిసంజ్ఞా, 'గతిరనన్తరః' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరః, పురః శబ్దోఽసిప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్తః । శన్నశబ్దో నిపాతః, నసాదేశోఽనుదాత్తః దేవడితి పచాదిషు పఠ్యతే, టిత్త్వాన్ జీప్,'అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్తలోపః' అభిపూర్వాదిషేః క్తిని శకన్ధ్వాదిత్వాత్

పరరూపేఽభిష్టేత్యాదౌ చ 'నితి కృత్యతౌ' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణాభిశబ్దస్యాన్తోదాత్తత్వం చతుర్థ్యేకవచనమ్ ।

న సుబ్రహ్మణ్యాయాం స్వరితస్య తూదాత్తః ।। 1.2.37 ।।

సుబ్రహ్మణ్యా నామ నిగద ఇతి । అపాదబన్ధే గదిర్వర్త్తతే, యథా గద్యమితి, నిశబ్దః ప్రకర్షే । ఉచ్చైరపాదబన్ధం యజురాత్మకం యన్మన్త్రవాక్యం పఠ్యతే స నిగదః, నితరాం గద్యత ఇతి కర్మణి 'నౌ గదనద' ఇత్యప్, తస్య చ సుబ్రహ్మణ్యాశబ్దోపలక్షితత్వాత్ సుబ్రహ్మణ్యాశబ్దోపరిత్యక్త్రిస్త్రీలిఙ్గ ఏవ నామ । ఓఙ్కారస్తిత్స్వరేణ స్వరిత ఇతి సుబ్రహ్మణి సాధురితి యత్ప్రత్యయః, తిత్స్వరేణ స్వరితః । తస్య టాబేకాదేశః స్వరితానుదాత్తయోరాన్తర్యాత్ స్వరితః, తతో నిపాతేరోంశబ్దేన 'ఓమాఙోశ్చ' ఇత్యుదాత్తస్వరితయోరేకాదేశః స్వరిత ఏవ । 'ఆమన్త్రితమాద్యుదాత్తమ్' ఇతి ఆష్టమికస్తు నిఘాతోఽసమానవాక్యత్వాన్న భవతి । తస్యానేనేతి । న చ తస్యాసిద్ధత్వమ్, ఇదం హి ప్రకరణమసిద్ధకాణ్డ ఉత్క్రష్టవ్యమిత్యుక్తమ్ । అత ఏవాస్మిన్నుదాత్తే కృతే శేషనిఘాతోఽపి న భవతి; యథోద్దేశపక్షేఽనుదాత్తపరిభాషాయాం కర్త్తవ్యాయామ్ అసిద్ధత్వేన వర్జ్యమానాభావాత్ । తేనేహ ద్వావప్యుదాత్తౌ సమ్పన్నౌ ధఇతి । పశ్చిమ ఏకోఽనుదాత్త ఇతి । న చ తస్య 'ఉదత్తాదనుదాత్తస్య' ఇతి స్వరితప్రసఙ్గః; ప్రకరణోతకర్షేణస్యాసిద్ధత్వాద్, 'నోదాత్తస్వరితోదయమ్' ఇతి నిషేధాచ్చ । ద్వావనుదాత్తావితి । వకారచ్చకారౌ, శిష్టం స్పష్టమ్ । 'అసావముష్యేత్యన్తః' ఏతస్మిన్నేవ సుబ్రహ్మణ్యానిగదే ప్రథమాన్తస్య షష్ఠ్యన్తస్య చాన్త ఉదాత్తో భవతి । గార్గ్యో యజతే, దాక్షిః పితా యజతే--తిత్స్వరే ప్రాప్తే వచనమ్ । 'స్యాన్తస్యోపోత్తమం చ' స్యశబ్దాన్తస్యోపోత్తమముత్తమం చోభయముదాత్తం భవతి । గార్గ్యస్య పితా యజతే 'వా నామేధయస్య' । దేవదత్తస్య పితా యజతే ।।

దేవబ్రహ్మణోరనుదాత్తః ।। 1.2.38 ।।

స్వరితస్యోదాత్తే ప్రాప్తే ఇతి । కథం ప్రాప్తః, యావతాఽసిద్ధః స్వరితః ? ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయత్యాచార్యః-'తస్యాదితః' ఇత్యారభ్య నబసూత్రీ 'ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః' ిత్యస్మాత్పరా ద్రష్టవ్యేతి । ఉక్తాని ప్రయోజనాని, ఉత్తరత్ర చ వక్ష్యామః । సామాన్యాపేక్షత్వాజ్జ్ఞాపకస్య నవసూత్ర్యప్యుత్కృష్యతే, న సుబ్రహ్మణ్యాస్వర ఏవ । ద్వయోరపి పదయోరితి । ద్వితీయస్య పదత్వరస్యాపి నిఘాతో న భవతి; ' ఆమన్త్రితం

పూర్వమవిద్యమానవద్' ఇతి పూర్వస్యావిద్యమాన్త్వాత్ । ప్రథమస్యాపి న భవతి; భిన్నవాక్యత్వాత్ ।।

స్వరితాత్సంహితాయామనుదాత్తానామ్ ।। 1.2.39 ।।

అనుదాత్తానామితి బహువచనం జాతౌ, తేనైకస్య ద్వయోర్బహూనాం చ భవతి--ఏకస్య పచతి, ద్వయోరాగ్ని వేశ్యః; బహూనాం తు వృత్తావేవ దర్శితమ్ । ఇతమిత్యన్తోదాత్తమితి । ఇదం-శబ్దః ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తః, విభక్తిరనుదాత్తా, త్యాదాద్యత్వే 'అమి పూర్వః' 'ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' । విధికాల ఏవేతి । యద్యప్యత్ర విహితస్యానుదాత్తవిధానేఽపి న కశ్చిద్దోషః, తథాపి తత్త్వేన వ్యవహర్త్తవ్యమిత్యేవముక్తమ్ । తస్మాత్ స్వరితాదితి । న చ తస్యాసిద్ధత్వమ్; ఉత్కృష్టత్వాద్ నవసూత్ర్యాస్తేన కార్యం దేవదత్తేత్యాదావివేకశ్రుతిర్భవత్యేవ । గఙ్గేప్రభృతీనామితి । న చ యమునేప్రభృతీనాం వ్యవధానమ్; జాతేరేకత్వాద్, వ్యక్తీనాం సతీనామప్యనాశ్రితత్వాద్ అకిఞ్చిత్కరత్వమ్ । తతః పరేషామితి । 'నామన్త్రితే సమానాధికరణే' ఇతి మాణవకశబ్దస్యావిద్యమానత్వం న భవతి ।

ఇవగ్రహే మా భూదితి । ఇదమేవ చ సంహితాగ్రహణం జ్ఞాపకమ్--పఞ్చమీనిర్దేశే కాలో న వ్యవధాయక ఇతి । తేన 'తిఙ్జతిఙః' ఇత్యవగ్రహేఽపి భవతి-అగ్నిమీలే ।

ఉదాత్తస్వరితపరస్య సన్నతరః ।। 1.2.40 ।।

పరశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యత ఇత్యాహ--ఉదాత్తః పరో యస్మాదితి । సన్నశబ్దేన నీచైరర్థ ఉచ్యతే, తేనానుదాత్తత్వం లక్ష్యత ఇత్యాహ--అనుదాత్తతర ఇతి । ప్రకర్షః స్థాన్యనుదాత్తాపేక్షః । మాతర ఇత్యనుదాత్త ఇతి । సమాసైకదేశో నిష్కృష్టానుకృతః, దేవా ఇత్యాదీనాం త్రయాణామామన్త్రితానామేకీభూతానామాద్యుదాత్తత్వే శేషనిఘాతః । 'విభాషితం విశేషచనే బహువచనమ్' ఇతి విద్యమానపక్షే చామన్త్రితనిఘాతః, జసః సకారస్య రుత్వమ్, తస్య స్రంసనయుక్తస్య 'అతో రోరప్లుతాత్, ఇతి ఉకారోఽనుదాత్తః, 'ఆద్గుణః' సోఽప్యాన్తర్యతోఽనుదాత్తః, అచ్ఛబ్దాకారస్య శేషనిఘాతః, తయోరనుదాత్తయోః 'ఏఙః పదాన్తాదతి' ఇత్యేకాదేశ ఆన్తర్యతోఽనుదాత్తః । సరస్వతీకారస్యేతి । నను చ నవసూత్ర్యుత్కృష్యత ఇతి జ్ఞాపితమ్, తతశ్చ గఙ్గేప్రభృతీనామివ సరస్వతీకారస్యాపి పూర్వేణైకశ్రుతిరేవ ప్రాప్నోతి, కః పునః సన్నతరస్యావకాశః, యః స్వరితాత్పరో న భవతి ?

అగ్నిరితి । న చ విప్రతిషేధేన సన్నతరో లభ్యతే; పూర్వత్రాసిద్ధే నాస్తి విప్రతిషేధోఽభావాదుత్తరస్య । ఏవం తర్హి 'న ము నే' ఇత్యత్ర నేతి యోగవిభాగాత్ సిద్ధత్వం భవిష్యతి । ఇహ దేవదత్తస్య న్యఙ్ ఇతి 'న్యధీ చ' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరే 'ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః' ఇత్యఞ్చత్యకారస్య స్వరితః పూర్వస్య సన్నతరం ప్రత్యసిద్ధో న భవతి; ప్రకరణోత్కర్షాద్ । 'ఉదాత్తస్వరితయోః' ఇత్యేవ సిద్ధే పరగ్రహణం బహువ్రీహావేకవచనవివక్షార్థమితి గఙ్గేప్రభృతీనాం సన్నతరాభావః ॥

అపృక్త ఏకాల్ ప్రత్యయః ॥ 1.2.41 ॥

ఘృతస్పృగితి । 'క్విన్ప్రత్యయస్య కుః' ఇతి కుత్వమ్ । అర్ధభాగితి । అత్ర 'వేరేపృక్తస్య' ఇతి లోపః ప్రయోజనమ్ । ఏకాల్గ్రహణం కిమితి । సముదాయద్వారేణాయమేకపదవిషయః ప్రశ్నః, అన్యథా ప్రత్యయమాత్రస్య సంజ్ఞా స్యాదితి ప్రదేశేషు ప్రత్యయగ్రహణమేవ కర్తవ్యం స్యాత్, కిం సఞ్జ్ఞయా ! యత్ర యద్యలన్తస్య స్యాత్, కేవలస్య చాప్యన్తవద్భావాత్ అల్గ్రహణం వ్యర్థం స్యాదితి తత్సామర్థ్యాదల్సముదాయస్య న భవిష్యతీతి భావః ।

దర్విరితి । 'దౄ విదారణే' ఔణాదికో విన్ ప్రత్యయః । వర్ణగ్రహణే జాతిగ్రహణాదల్సముదాయా గృహ్యన్తే ఇతి భావః । స్యాదేతత్-'వేరపృక్తస్య' ఇత్యత్ర 'వోఽపృక్తస్య' ఇత్యస్తు, క్విబాదిషు చ మా భూదికారః, న చాన్యః ప్రత్యయో వకారోఽస్తీతి, తన్నః 'రాజని యుధికృఞః' రాజకృత్వా, తమాచష్ట ఇతి ణిచి టిలోపే క్విపి ణిలోపే చ కృతే క్వనిపః సమ్భన్ధీ ప్రత్యయో వకారోఽస్తి । అవశ్యం చ క్విబాదీనాముచ్చారణార్థే కశ్చిదజాసంజనీయః, తత్రాకారే 'సృశృభ్యాం వః' ఇత్యాదిష్వపి లోపః ప్రసజ్యేత । ఉకారే తు ఋ్వలాదిషు । అన్యత్ర తు గౌరవమితి యథాన్యాసమేవ సాధీయః । నను చ యద్యల్సముదాయోఽపి గృహ్యతే, అల్గ్రహణమనర్థకం స్యాద్ । అతో యద్యపి 'నిపాత ఏకాజనాఙ్' ఇత్యత్రైకగ్రహణాద్వర్ణగ్రహణే జాతిగ్రహణం జ్ఞాపితమ్, తథాప్యత్రాల్గ్రహణసామర్థ్యాత్సముదాయస్య న భవిష్యతీతి చిన్త్యప్రయోజనమేకగ్రహణమ్ । తథాఽపృక్తప్రదేశఱేష్వల్గ్రహణేనైవ సిద్ధే నార్థః సంజ్ఞయా; నతరామ్మహత్యా, నతమామ్పూర్వనిర్ద్దిష్టయా ।

సురా ఇతి । సురాం సునోతీతి క్విపి తుక్ సురాసుతమాచష్టే ఇతి ణిచి టిలోపః క్విబ్ ణిలోపః, అత్ర ధాతుసకారస్య 'హల్ఙ్యాబ్భ్య' ఇతి లోపో న భవతి, ప్రత్యయపరిభాషయా సిద్ధమ్ । తిపా సాహచర్యాచ్చైకవచనస్య గ్రహణం సిద్ధమితి ప్రత్యయగ్రహణమపి చిన్త్యప్రయోజనమేవ ॥

తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయః ।। 1.2.42 ।।

అత్ర 'తత్పురుషః' 'సమానాధికరణః' ఇతి ద్వయోరపి పదయోర్ముఖ్యార్థత్వే బ్రాహ్మణరాజ్యం శోభనమిత్యాదౌ యత్ర బాహ్యేన పదేన తత్పురుషస్య సామానాధికరణ్యం తత్రైవ సంజ్ఞా స్యాద్, న తు పరమరాజ్యమిత్యాదౌ; శబ్దాన్తరస్యాప్రయోగాదిత్యన్యతరద్గౌణార్థమితి స్థితే కామచారాద్యది తత్పురుషశబ్దో గౌణః స్యాత్ తత్పురుషార్థాని పదాని సమానాధికరణానీతి, తతః సహగ్రహణాభావాత్ ప్రత్యేకం సంజ్ఞా ఇతి శఙ్క్యేత, అతస్తత్పురుష ఇతి పదం ముఖ్యార్థమిత్యాహ-తత్పుష ఇతి । సమాసవిశేషస్యేత్యాది । ఇతరద్గౌణార్థమిత్యాహ-సమానాధికరణపద ఇతి । సమానాధికరణాని పదాన్యాశ్రయత్వేన యస్య సన్తి స తథోక్తః; అవయవద్వారకం సామానాధికరణ్యమౌపచారికమపి పదాన్తనిరపేక్షమన్తరఙ్గమితి తదేవాశ్రీయత ఇతి భావః । భవతి హ్యవయవధర్మేణ సముదాయస్య వ్యపదేశః, యథా-సమం చూర్ణమితి । అత్ర హ్యవయవద్వారకం చూర్ణస్య సామ్యమ్, న తు కృత్స్నస్య చూర్ణస్యాన్యేన । పరమరాజ్యమితి, అకర్మధారయేరాజ్యమ్ ఇత్యత్రాకర్మధారయ ఇతి నిషేధాదుత్తరపదాద్యుదాత్తత్వాభావే సమాసాన్తోదాత్తమేవ భవతి । పాచకవృన్దారికేతి । 'న కోపధాయాః' ఇతి ప్రతిషేధం బాధిత్వా 'పుంవత్కర్మధారయ' ఇతి పుంవద్భావో భవతి ।

తత్పురుష ఇతి కిమితి । ప్రతిపదోక్తత్వాదధికారావగతేర్వా సమానాధికరణాధికారవిహితస్తపురుష ఏవ ప్రతిపత్స్యత ఇతి ప్రశ్నః । పాచికాభార్య ఇతి । అయమేవార్థో దురవధార ఇతి భావః । బ్రాహ్మణరాజ్యమితి । అత్రోత్తరపదాద్యుదాత్తత్వమేవ భవతి । అథ 'పూర్వకాలైక' ఇత్యస్య ప్రకరణస్యాన్తే 'కర్మధారయ' ఇతి కస్మాన్నోక్తమ్, యోఽయం సమానాధికరణాధికారవిహితస్తత్పురుషః స కర్మధారయ ఇతి, ఏవం హి 'తత్పురుషః సమానాధికరణ' ఇతి న వక్తవ్యం భవతి ? సత్యమ్; ఏకసంజ్ఞాధికారాత్తు కర్మధారసంజ్ఞయా తత్పురుషసంజ్ఞాయా బాధః స్యాదితి ద్విగోరివ పునస్తత్పురుషసంజ్ఞావిధానాయ కర్మధారయపదముపాదేయమ్ । పునశ్చ పర్యాయప్రసఙ్గే సమావేశాయ చకారోఽపి వక్తవ్యః నన్వేవం కరిష్యతే-ద్విగుకర్మధారయౌ చేతి ? ఏవం తు న కృతమిత్యేవ ।।

ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్ ।। 1.2.43 ।।

సమాస ఇత్యధికరణనిర్దేశోఽయమ్ I కష్టశ్రితాదయశ్చ సమాసాః, తేషు కిం ప్రథమానిర్ద్దేష్టం భవితుమర్హతి ? సమాసే సతి యస్మాత్ప్రథమా విధీయతే, న చ తథాభూతం సమ్భవతి I సమాసే హి కృతే తత ఏవ ప్రథమోత్పద్యతే, న తదవయవాద్ I అన్తర్వర్తిన్యా చ విభక్త్యా శ్రితశబ్ద ఏవ ప్రథమానిర్దిష్టో న కష్టశబ్దః I సాపి న సమాసే సత్యుత్పన్నా, కిం తర్హి ? వాక్యకాల ఏవ I నిర్దిష్టగ్రహణం చానర్థకం స్యాత్, సమాసే ప్రథమాన్తమిత్యేవ వాచ్యం స్యాద్, అతో ముఖ్యస్యాసమ్భవాద్గౌణః సమాసో గృహ్యతే ఇత్యాహ-ప్రథమయేత్యాది I కథం పునః సమాస ఇతి శాస్త్రస్య గ్రహణమిత్యాహ-సమాసవిధాయీతి I సమాసవిధాయిత్వాత్తాదర్థ్యాత్తాచ్ఛబ్ద్యమిత్యర్థః I నిర్దిష్టగ్రహణాదేవ చ తుల్యేఽపి సమాసార్థత్వే వాక్యం న గృహ్యతే, న హి తత్ర నిర్దేశార్థా ప్రథమా, అర్థప్రయుక్తత్వాత్ I ద్వితీయేత్యేతత్ప్రథమానిర్దిష్టమితి I ప్రథమయా విభక్త్యా ఉచ్చారితమ్ I యద్యేవమ్, తస్యైవ సంజ్ఞా స్యాన్న కష్టాదీనామ్, న హి తే శాస్త్రే ప్రథమానిర్దిష్టాః I య ఏవ ద్వితీయేత్యస్య ప్రథమానిర్దేశః, స ఏవ కష్టాదీనామపి; తత్పరత్వాత్తస్య I యథా వక్ష్యతి-'తస్యేతి సామాన్యం విశేషోపలక్షణార్థం తదీయప్రాథమ్యం విశేషాణాం విజ్ఞాయతే' ఇతి I కష్టశ్రితాదిషూపసర్జనత్వాత్ పూర్వనిపాతః I మహాసంజ్ఞాకరణమన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానార్థమ్ I లోకేఽప్రధానముపస్రజనముచ్యతే, ఇహాప్యప్రధానముపసర్జనమ్ I ప్రధానమప్రధానమితి చ సమ్బన్ధిశబ్దావేతౌ, తేన యత్ప్రతి యదప్రధానం తదేవ ప్రతి తదుపసర్జనం భవతి, తేన రాజ్ఞః కుమారీశ్రిత ఇతి 'ద్వితీయా శ్రిత' ఇత్యత్ర ప్రథమానిర్దిష్టస్యాపి కుమారీశబ్దస్య సంజ్ఞా న భవతి I యది స్యాత్, పూర్వనిపాతానియమ ఉపసర్జనహ్రస్వత్వం చ స్యాత్ I అన్వర్థత్వే తు శ్రితాదీనేవాపేక్ష్య ద్వితీయాన్తముపసర్జనమితి న ప్రసఙ్గః I ఏవం రాజ్ఞః కుమార్యా ఇత్యత్ర ద్వయోరపి 'షష్ఠీ' ఇత్యత్ర ప్రథమానిర్దేశేఽపి కుమారీమపేక్ష్య రాజ్ఞ ఉపసర్జనత్వమ్, న తం ప్రతి తస్యాః I యద్యన్వర్థసంజ్ఞా, నార్థోఽనేన, ప్రదేశేష్వేవాన్వర్థగ్రహణమస్తు I వాక్యేఽపి తర్హి స్యాత్-కుమారీం శ్రితా గవాం కులమ్ I అథ సంజ్ఞావిధిర్వాక్యే కస్మాన్న భవతి, యావతా 'సమాసే' ఇతి ప్రథమానిర్దేశస్యాధారో న సంజ్ఞాయాః ? తథా గోకులం కుమారీపుత్ర ఇత్యత్ర సమాసేఽపి పూర్వనిపాతవద్ హ్రస్వత్వం కస్మాన్న భవతి ? తస్మాత్సత్యేవోపసర్జనత్వే ఉపసర్జనగోశబ్దన్తస్యోపసర్జనత్వాత్ స్త్రీప్రత్యయాన్తాన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వవిధానాత్సమాసాధికారే పూర్వనిపాతవచనాచ్చ వాక్యే తౌ న భవత ఇతి వాచ్యమ్ I సంజ్ఞావిధానం తూన్మత్తగఙ్గమిత్యాదౌ ద్వయోరప్యప్రాధాన్యే పూర్వనిపాతనియమార్థమ్ I యత్ర చానన్యార్థః ప్రథమానిర్దేశస్తత్ర ప్రధానస్యాపి యథా స్యాదిత్యేవమర్థం చ I యథా-పాచకవృన్దారకః, పురుషవ్యాఘ్రః, అర్ద్ధపిప్లీ, పూర్వకాయ ఇతి అత్ర 'వృన్దారకనాగకుఞ్జరైః పూజ్యమానమ్', 'ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః','అర్ద్ధం నపుంసకమ్','పూర్వాపరాధరోత్తరమ్' ఇతి ప్రథమానిర్దేశస్యేదమేవ ప్రయోజనమ్; సమాసస్య విశేషణం విశేష్యేణ షష్ఠీత్యేవ సిద్ధత్వాద్ I న చ పూజ్యమానతాదివిషయ ఏవ యథా స్యాదితి నియమార్థస్తదారమ్భః ? ఉపసర్జనసంజ్ఞార్థత్వేఽర్ద్ధాదిపూర్వపదస్య విశిష్టరూపస్యార్ద్ధపిప్పలీత్యాదేః సమాసస్య విధిసమ్భవాత్ తస్మాదేతదర్థాపి సంజ్ఞా I అన్వర్థత్వం తు సతి సంభవే వ్యవస్థాపకమ్ II

ఏకవిభక్తి చాపూర్వనిపాతే ।। 1.2.44 ।।

విభక్తిశబ్దః సుపాం వాచకః, కారకశక్తివచనో వా; విభజ్యతేఽనయా ప్రాతిపదికార్థ ఇతి కృత్వా । సమాసే విధీయమానే ఇతి । యదుపమర్దనేన సమాసో భవతి తస్మిన్వాక్య ఇత్యర్థః, సమాసరూపప్రాప్త్యభిముఖే పదత్రయ ఇతి యావత్ । ఏతన సమాసార్థం వాక్యమత్ర సమాసః, న పూర్వసూత్ర ఇవ శాస్త్రమితి దర్శయతి । శాస్త్రే సర్వమేవిభక్తిమిత్యేకవిభక్తీత్యనర్థకం స్యాత్, ముఖ్యేఽపి సమాసే ప్రత్యయలక్షణేనైకవిభక్తిత్వం సమర్థనీయమితి వాక్యమేవాత్ర సమాసః । ఏకస్మింశ్చ ప్రయోగే సర్వమేకవిభక్తికమితి విశేషణఓపాదానసామర్థ్యత్ప్రయోగభేదేనాపి యస్య న సర్వవిభక్తిత్వం తదాశ్రీయత ఇత్యాహ-యన్నియతవిభక్తికమితి । ఏతదేవ స్పష్టయతి-ద్వితీయే సమ్బన్ధినీత్యాది ।

కేచిదాహుః-'యేన సహ సమాస్యతే ద్వితీయసమ్బన్ధీ' ఇతి, ఏవం తు పఞ్చానాం ఖట్వానాం సమాహారః పఞ్చఖట్వీతి వా టాబన్త ఇతి స్త్రీలిఙ్గపక్షే ఉపసర్జనహ్రస్వత్వం న స్యాత్ । సమాహారో హ్యత్ర నానావిభక్తియుక్తో న పఞ్చఞ్శబ్దః, తస్మాతప్రధానార్థవాచీ శబ్దో ద్వితీయః సమ్బన్ధః । నిష్కౌశామ్బిరితి కౌశామ్బీశబ్దో నిష్క్రమణక్రియాపేక్షయాఽపాదానశక్తిియోగాత్ పఞ్చమ్యన్తే ఏవ, న తస్య క్రియాన్తరమపేక్ష్య శక్త్యన్తరావేశః సమ్భవతి । నిఃశబ్దస్తు నిష్క్రాన్తప్రధానో నానాశక్తిభిర్యుజ్యతే ।

నిష్కౌశామ్బిరితి । కుశామ్బేన నిర్వృత్తా నగరీ కౌశామ్బీ, 'గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య' ఇతి హ్రస్వః । నిర్వారాణసిరితి । అనో జలం తద్వరం యస్యాః సా వరాణా గఙ్గా, తస్యా అదూరభవా నగరీ వారాణసీ । పురాణే తు వరణా చాసిశ్చ నద్యౌ, శకన్ధ్వాదిః, తయోరదూరభవా పృషోదరాదిత్వాద్రేఫాకారస్య దీర్ఘః । నిసః పూర్వేణోపసర్జనత్వమ్, ప్రధానస్యాపి హి ప్రథమానిర్దేశసామర్థ్యాత్ భవతీత్యుక్తమ్ । ఇహాస్యావకారశోఽప్రథమానిర్దిష్టః, పూర్వస్యావకాశోఽనేకవిభక్తిః నీలోత్పలాదిః, అర్ధపిప్పల్యాదిశ్చ; కష్టశ్రితాదిషు కష్టాదయ ఏకవిభక్తికాః ప్రథమానిర్దిష్టాశ్చేత్యుభయప్రసఙ్గే పరత్వాదనేనైవ ప్రాప్నోతి, తతశ్చ'అపూర్వనిపాతే' ఇతి ప్రతిషేధప్రసఙ్గః, న; అప్రతిషేధాత్ । నాయం ప్రసజ్యప్రతిషేధః-పూర్వనిపాతే నేతి, కిం తర్హి ? పర్యుదాసోఽయమ్, పూర్వనిపాతే న విధిర్న ప్రతిషేధః । ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽప్యనన్తరప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే, కుత ఏతద్ ? అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా భవతి, పూర్వా ప్రాప్తిరప్రతిషిద్ధా తయా భవిష్యతి । న చేయం ప్రాప్తిః పూర్వాం ప్రాప్తిం బాధతే, ప్రతిషిద్ధత్వాత్ ।।

అర్థవదధాతురప్రత్యయః ప్రాతిపాదకమ్ ।। 1.2.45 ।।

అభిధేయవచనోఽర్థశబ్ద ఇతి । న ప్రయోజనవచనోఽవ్యభిచారాత్; న నివృత్తివచనః, స్వయం నివృత్తస్య కిం సంజ్ఞయా ! న ధనవచనః, స్వస్వామిభావస్యాసమ్భవాత్ । తచ్చాభిధేయం చతుర్ధా-చాతిగుణక్రియాద్రవ్యభేదేన; గౌః, శుక్లః, పాచకః, డిత్థ ఇతి । యద్యర్థవతః సంజ్ఞా, అభావశశవిషాణాదీనాం న ప్రాప్నోతి; అర్థాభావాత్ । మా భూదనేన, సమాస ఇతి భవిష్యతి ? న; అర్థంవదిత్యనువృత్తేః । అన్యర్థాఽనర్థకేఽత్ర విధిసమ్భావత్ సమాసగ్రహణం నియమార్థం న స్యాత్, ఉచ్యతే; యేషాం తావద్భూతలాద్యాశ్రయం ఘటాదిప్రతియోగికం నాస్తీతి బుద్ధిబోధ్యం తత్త్వాన్తరమభావస్తన్మతే తేనార్థేనార్థవత్త్వమ్; యేషామప్యాశ్రయాభిమతం భూతలాదిస్వరూపమేవ తద్బుద్ధివిశేషో వా ప్రతియోగినో ఘటాదేరభావస్తన్మతే తేనైవ భూతలాదినార్థఽవత్త్వమిత్యభావస్య తావత్సిద్ధా సంజ్ఞా । శశవిషాణమిత్యత్రాపి గవాదిష్వనుభూతవిషాణం శశమస్తకవర్తితయా బుద్ధ్యోత్ప్రేక్ష్య తస్యైవాభిధానాయ శబ్దప్రయోగః । బుద్ధ్యుపారోహ ఏవ చార్థస్య శబ్దప్రయోగే కారణమ్, న బహిః సత్తా । యది బహిః సన్తమేవార్థం శబ్దా అభిదధతి; ఘటో నాస్తీతి ప్రయోగో న స్యాద్; ఏకత్ర పౌనరుక్త్యాద్, అపరత్ర విరోధాద్ । బుద్ధ్యారూఢస్య బహిః సత్త్వాసత్త్వప్రతిపాదనాయోపపద్యతే ప్రయోగః । ఏవమపాక్షీత్, పక్ష్యతి, అస్య సూత్రస్య శాటకం వయేత్యాదావపి బుద్ధ్యుపారూఢ ఏవ పచ్యాదీనామర్థః; న తు శబ్దప్రయోగకాలే బహిః సిద్ధః ।

డిత్థాదీన్యవ్యుత్పన్నాన్యుదాహరణాని । వ్యుత్పత్తౌ కృదన్తత్వాదేవ సిద్ధమ్ । సర్వనామ ధాతుజమిత్యత్రాపి పక్షేఽవ్యయార్థమనుకరణశబ్దార్థం చ సూత్రమారభ్యమేవ । నను లౌకికే ప్రయోగే శబ్దానామర్థవత్తాధ్యవసాయః, స చ వాక్యస్యైవ పదస్య వా విభక్త్యన్తస్య; న తు ప్రకృతిభాగమాత్రస్యేతి కథం తస్య నిష్కృష్యార్థవత్త్వనిశ్చయః ! యేషాం హి సహైవ ప్రయోగస్తేషాం సఙ్ఘాతస్యైవార్థవత్తా యథా వర్ణానామ్ ? ఉచ్యతే; అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శబ్దార్థనిశ్చయః, యస్య శబ్దస్యాన్వయే యోఽర్థః ప్రతీయతే, వ్యతిరేకే చ వ్యతిరిచ్యతే స తస్యార్థః । వృక్షౌ వృక్షా ఇత్యాదౌ చ ప్రత్యయసామాన్యవ్యభిచారేఽపి తద్విశేషవ్యభిచారః, వృత్తౌ సామాన్యవ్యభిచారశ్చ వృక్షఖణ్డం వార్క్షీ శాఖేతి, అర్థస్తు మూలస్కన్ధఫలపలాశాదిమాన్ యావద్వృక్షశబ్దం ప్రతీయతే ।

నాన్తస్యావధేరితి । నను 'వన షణ సమ్భక్తౌ';'ధన ధాన్యే' ఇత్యేతయోర్ధాత్వోరేతౌ శబ్దౌ పచాద్యచి వృత్వాదితౌ, తత్రాధాతురితి నిషేధో భవిష్యతి । ఏవం తర్హ్యవ్యుత్పత్తిపక్ష

ఏతదుక్తమ్, అత ఏవోదాహరణత్వేనాప్యనయోరుపన్యాసః । కిం చాసత్యర్థ వద్గ్రహణే ప్రతివర్ణం సంజ్ఞాప్రసఙ్గః, న చ ప్రతివర్కణం ధాతుసంజ్ఞా, న చాధాతురప్రరత్యయ ఇతి పర్యుదాసాశ్రయణాద్ అర్థవతో గ్రహణమ్ । అనర్థకయోరపి ధాతుప్రత్యయయోః సమ్భవాద్, యథా-అధీతే, యావక ఇతి । అత్ర హ్యధిపూర్వస్యేజోఽర్థవత్త్వం న తు ఇజి; తస్య క్వచిదప్యప్రయోగాద్ । యావక ఇత్యత్రాపి యావశబ్దస్యైవార్థవత్త్వం న తు కనః; అన్తరేణాపి తదర్థావగమాత్ । న చ జ్ఞాయతే-కేన ధర్మేణ సాదృశ్యమితి ! న చార్థవద్గ్రహణపరిభాషయార్థవతో గ్రహణమ్ ? ఏషా హి నియతరూపోపాదానే వ్యవస్థాపయతి, న చాత్ర రూపవిశేషోపాదానమ్ । నను సత్యామప్యనర్థకస్య సంజ్ఞాయాం సంఖ్యాకర్మాదిషు విధీయమానాః స్వాదయో న భవిష్యన్తి, నైతదస్తి; అవిశేషేణోత్పద్యన్తే, ఉత్పన్నా నామర్థనియమః, తతశ్చావ్యయవత్ స్వాదయః స్యురేవ । నలోపో హి స్యాదితి । విభక్తేస్తు శ్రవణం న భవతి, సముదాయస్యాపి పృథక్ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాం తదన్తర్భావాల్లుకో భావాత్ । యద్యేవమ్, ద్విర్వచనన్యాయేనావయవస్య న భవిష్యతి, యుక్తం తత్ర పజ్ ఇత్యత్ర యేనైవాచా సముదాయ ఏకాచ్, తేనైవ తదవయవోఽచ్ఛబ్దః పశబ్దశ్చ; న చైకస్యైకదాఽనేకం ప్రత్యవయవత్వం నిరూపయితుం శక్యమ్ । కిఞ్చ-- సముదాయద్విర్వచనేనావయవా అపి ద్విరుచ్యన్తే, తదాత్మకత్వాత్త్స్య । ఇహ త్వవయవానాం సముదాయస్య చ సంజ్ఞానిబన్ధనం శబ్దత్వం పృథగేవ । తత్ర సముదాయస్య యత్ తేన యస్యైవ కార్యం నావయవానామ్ । నను చ ఏతి, ఆభ్యామ్, ఔపగవః, అ అపేహీతి, ధాతుప్రాతిపదికప్రత్యయనిపాతానామేకవర్ణానామర్థదర్శనాత్ వృక్షాదిష్వపి వర్ణా అర్థవన్తః, తథా కూప ఇతి కకారే సతి కశ్చిదర్థో గమ్యతే, యూప ఇతి యకారోపజనేఽర్థన్తరమ్, తేన మన్యామహే యః కూపే కూపార్థః స కకారస్య, యో యూపే యూపార్థః స యకారస్యేతి; తథా 'బ్రాహ్మణ' ఇత్యుక్తే యోఽర్థో గమ్యతే నాసౌ బకారాదీనామన్యతరాపాయేఽపి గమ్యతే । యేషాం చ సంఘాతో యత్కార్యం కరోతి ప్రత్యేకమపి తత్ కుర్వన్తి, యథా-తిలానాం ఖారీ తైలముత్పాదయతి, ప్రత్యేకం చ తిలాః । యే చ యస్మిన్ ప్రత్యేకమసమర్థాస్తేషాం సంఘాతోఽపి తత్రాసమర్థః, యథా-ప్రత్యేకం సికతాస్తైలం నోత్పాదయన్తి తథా ఖార్యతి తాసామ్ । అతః సంఘాతార్థవత్త్వాచ్చార్థవన్తో వర్ణాః, తత్కథమర్థవద్గ్రహణే సత్యపి తేషాం నివృత్తిః । అనర్థకాస్తు, ప్రతివర్ణానామర్థానుపలబ్ధేః, న హి 'బ్రా' ఇత్యుక్తే కశ్చిదర్థో గమ్యతే । అతో ధాత్వాదీనామేకవర్ణానామర్థవత్త్వాద్ అన్యేఽపి వర్ణా అర్థవన్త ఇత్యనుపలబ్ధిబాధితమేతద్ । ఏవమన్యేఽపి హేతవో బాధితవిషయాః । కిం చ కూపో యూప ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కకారయకారయోర్థవత్త్వే యూప ఇతి చతుర్ణాం వర్ణానామానర్థక్యమభ్యుపగతం స్యాత్; అథ తేషామర్థవత్త్వం భూయిష్ఠః కూపే యూపార్థః స్యాత్, కూపార్థశ్చ యూపే, యత్ర భూయసామర్థవతామన్వయః, వ్యతిరేకస్తు కస్యచిత్; తత్రార్థానామపి భూయసానుమపృత్తిర్భవతి, వ్యతిరేకస్తు కస్యచిద్; యథా దేవదత్త గామభ్యాజ శుక్లామ్, దేవదత్త గామభాయాజ కృష్ణామితి । అతః సంఘాతా ఏవ తేనార్థవన్తః । సంఘాతార్థవత్త్వాచ్చేతి హేతురనైకాన్తికః, తైలాగ్నివర్తిసంఘాతేన దీపః, న ప్రత్యేకమ్, రథావయవైశ్చక్రాదిభిః

సంహత్రైర్వ్యజిక్రియా । కిఞ్చార్థవతాం విపర్యాసేఽర్థప్రత్యయస్యాపి విపర్యాసః-ఆహర పాత్రం పాత్రమాహరేతి, అపాయే చాపాయః-గామభ్యాజ శుక్లాం గామభ్యాజేతి, ఉపజనే చోపజనః-గామభ్యాజ శుక్లామితి । వర్ణేషు తు నైవమ్, హినస్తీతి సింహో హన్తి హతః ఘ్నన్తి । అతః సంఘాతా ఏవార్థవన్తః ।

అహన్నితి । హన్తేర్లజి తిప్ 'ఇతశ్చ' లోపే హల్ఙ్యాదిలోపోఽట్, స హన్గ్రహణేనైవ గృహ్యతే, అత్ర ప్రాగేవ లఙుత్పత్తేః సంజ్ఞాయాం తస్యాముత్తరకాలం పదత్వే సతి నలోపః స్యాత్ । యద్వా ప్రాతిపదికసంజ్ఞా పదసంజ్ఞాసమకాలేమేవ స్యాత్, న వాఽప్రత్యయ ఇతి ప్రతిషేధః; 'న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః' ఇతి లిఙ్గాత్; అన్యథా హే రాజన్నిత్యాదావప్రత్యయ ఇతి నిషేధాదప్రాతిపదికత్వాదేవ నలోపప్రసఙ్గాత్ ।

అధాతురితి శక్యమకర్తుమ్, 'సుపో ధాతు' ఇతి ధాతుగురహణం జ్ఞాపకమ్-న ధాతోరియం సంజ్ఞేతి । నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్, ప్రతిషిద్ధార్థమేతత్ స్యాత్, శ్యేనాయత ఇత్యాదావప్రత్యయ ఇతి నిషిద్ధా సంజ్ఞేతి భిద్, భూః, పూరిత్యేవమాదౌ క్విబన్తత్వే కృదన్తత్వాదుత్తరసూత్రేణ సంజ్ఞా । న చ తస్యా అపి ప్రతిషేధోఽయమ్, 'మధ్యేఽపవాదాః' ఇతి న్యాయాత్, పర్యుదాసత్వాద్వా ।

కాణ్డే ఇతి । ప్రథమాద్వివచనస్య 'నపుంసకాచ్చ' ఇతి శీభావః, అప్రత్యయ ఇతి చ ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా తదన్తస్య నిషేధః । యత్ర హి ప్రత్యయః సంజ్ఞిరూపేఽనుప్రవిశతి, యథా- 'తరప్తమపౌ ఘః' ఇతి, తత్ర పదసంజ్ఞాయామన్తవచనేన తదన్తవిధిప్రతిషేధః । ఇహ తు పర్యుదాసే ప్రత్యయవ్యతిరిక్తః సంజ్ఞీ, ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి న సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రణం, కిం తర్హి ? ప్రతిషేధ ఇతి, నాస్తి నిషేధః । ననూత్తరసూత్రే కృత్తద్ధితగ్రహణం నియమార్థం భవిష్యతి-ప్రత్యయాన్తస్య యది భవతి కృత్తద్ధితాన్తస్యైవేతి, ఉచ్యతే; అస్మిన్ సత్యప్రతిషేధే సంజ్ఞావిధౌ తదన్తవిధిప్రతిషేధాత్ప్రత్యయస్య యది భవతి కృత్తద్ధితస్యైవేతి స్థానినియమః స్యాత్ । సతి త్వస్మిన్, అత్ర తావత్ప్రత్యయాన్తస్య నిషేధ ఇతి ఉత్తరసూత్రేఽపి తద్ధితాన్తస్య గ్రహణం భవతి । అథ క్రియమాణేఽప్యప్రత్యయ ఇత్యస్మిన్నపుంసకహ్రస్వత్వం కస్మాన్న భవతి ? పర్యుదాసే తావత్ప్రత్యయాప్రత్యయయోరేకాదేశస్య పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావః, ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽప్యన్తరఙ్గత్వాత్ ప్రాగేవ ప్రత్యయోత్పత్తేః కాణ్డశబ్దస్య ప్రవృత్తా సంజ్ఞేతి ఏకాదేశస్యాన్తవద్భావ ఇత్యాస్త్యేవ ప్రాతిపదికత్వమ్ । తథా చ బ్రహ్మబన్ధూరిత్యూజేకాదేశస్యాన్తవత్త్వాత్ స్వాద్యుత్పత్తిః । న చాప్రత్యయ ఇత్యస్య వైయర్థ్యమ్; త్రపుణీ ఇత్యాదౌ యత్రైకాదేశత్వం నాస్తి తత్రార్థవత్త్వాత్ । ఏవం తర్హి నపుంసకే యద్వర్తతే తస్యహ్స్వః, విభక్త్యన్తం తు సంఖ్యాప్రధానం కారకశక్తిప్రధానం చ, న చ

తయోర్లిఙ్గయోగః, న చాన్యవద్భావేనార్థః శక్యోఽతిదేష్టుమితి న భవతి హ్స్వః I యద్యేవమ్, త్రపుణీ ఇత్యాదావప్యేవమేవ న భవిష్యతి, నార్థోఽనేన, న చాన్యః ప్రత్యయాన్తో వ్యావర్త్యః సమ్భవతి I తథా హి, షడ్విధాః ప్రత్యయాః--సనాదయః, కృతః తిఙః, సుపః, స్త్రీప్రత్యయాః,తద్ధితాశ్చేతి I ప్రతిపదికకార్యమపి 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య' 'గౌస్త్రియోరుపసర్జనస్య' ఇతి హ్రస్వత్వమ్, 'జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్' ఇతి ప్రత్యయవిధిశ్చ I తచ్చ కృత్తద్ధితాన్తస్యేష్యత ఏవ I సన్ప్రభృతిషు యేషాం తావద్ధాతుత్వం తేషామధాతురిత్యేవ ప్రతిషేధః, శ్యన్శబాదీనామపి వికరణానాం లిఙ్గాభావః, సంఖ్యాకర్మాద్యభావోఽపత్యాద్యర్థాయోగశ్చ I ఏవం తిఙన్తానామ్, యథా-యః పచతిరూపమ్, తస్యాపత్యమ్ ఇతి రూపబన్తత్వాత్సత్యపి ప్రాతిపదికత్వే I యే తు సమ్భవన్తి స్వార్థికాస్తే 'తిఙశ్చ' ఇతి జ్ఞాపకాన్న భవన్తి I స్త్రీప్రత్యయానాం తు విరుద్ధేన నపుంసకేనాయోగ ఏవ, కుమారీపుత్ర ఇత్యత్ర 'గోస్త్రియోః' ఇతి హ్రస్వః స్యాదితి చేద్ ? అథ క్రియమాణేఽపి ప్రతిషేధే రాజకుమారీపుత్ర ఇత్యత్ర కస్మాన్న భవతి, అత్ర హి సమాసత్వాదస్త్యేవ ప్రాతిపదికత్వమ్ ? అతో యస్తత్ర పరిహారః, స ఏవాత్రాపి భవిష్యతి I ప్రత్యయవిధిస్త్విష్యత ఏవ I 'ఙయాప్ప్రాతిపదికాత్' ఇతి సుబన్తస్య హ్రస్వత్వం న ప్రాప్నోతీత్యుక్తమేవ I సుపాం చాప్రసఙ్గః; తద్విధానదశాయాం తదన్తస్యాసమ్భవాత్, లిఙ్గాభావాత్ స్త్రీప్రత్యయాభావః I తద్ధితాస్త్విష్యన్త ఏవ 'సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' ఇతి I అతో నార్థోఽనేన, ఉత్తరసూత్రే తద్ధితగ్రహణేన చ, ఉచ్యతే; 'బహుషు బహువచనమ్' 'కర్మణి ద్వితీయా' ఇత్యాదినాం స్వాదివిధివాక్యేన భిన్నవాక్యతాపక్షే సర్వేభ్యః ప్రత్యయాన్తేభ్యః స్వాదయః స్యుః యథా-అవ్యయేభ్యః I వికరణాన్తాచ్చ స్వార్థికాస్తద్ధితాః స్యురేవేత్యతోఽప్రత్యయగ్రహణం కర్త్తవ్యం తద్ధితగ్రహణం చ I కాణ్డే కుడ్య ఇత్యేతయోస్తు ప్రత్యుదాహరణత్వమ్ 'హస్వో నపుంసకే' ఇత్యత్రోపపాదయిష్యామః I

అథ ప్రత్యాయమాత్రస్య సంజ్ఞా కస్మాన్న భవిష్యతి, సత్యాం హి సంజ్ఞాయాముక్తేన న్యాయేన బహుపటవ ఇత్యాదౌ స్వాదయః స్యుః ? ఉచ్యతే-వ్యపదేశివద్భావేన ప్రత్యయాన్తవద్ప్రత్యయ ఇతి ప్రతిషేధో భవిష్యతి I యద్యేవమ్, కృత్తద్ధితమాత్రేఽపి విధిసమ్భవాత్ ఉత్తరసూత్రే తదన్తవిధిర్న భవతి I అత్ర పరిహారం వక్ష్యామః II

కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ II 1.2.46 II

కృతో విహితాస్తదాదయ ఇతి వేదితవ్యమ్ I అత్ర హి కృద్గ్రహణపరిభాషా నోపతిష్ఠతే, తేన మూలకేనోపదంశమితి వాక్యస్య సంజ్ఞా న భవతి I మధ్యేఽపవాదన్యాయేన హ్యప్రత్యయ ఇతి నిషేధః కృద్గ్రహణేన బాధ్యతే, న తు సమాసగ్రహణేన కృతో నియమః I సంజ్ఞావిధౌ

ప్రత్యయగ్రహణేఽప్యత్ర తదన్తవిధిర్భవతీత్యత్రోపపత్తిమాహ--అప్రత్యయ ఇతి । ప్రత్యయాన్తస్య నిషేధో న కేవలస్య ప్రత్యయస్యేత్యాశ్రిత్యైతదుచ్యతే । అప్రాప్తప్రాపణం విధిః, న చ తదా కృత్తద్ధితమాత్రస్యాప్రాప్తౌ సంజ్ఞా తదన్తస్యత్వప్రాప్తేతి విధ్యర్థత్వాత్తదన్తస్యైవ గ్రహణమ్ । యేషాం తు పూర్వత్ర ప్రత్యయమాత్రస్యాపి నిషేధస్తేషామర్థవద్గ్రహణానేవృత్తేరర్థవద్విశేషస్య తదన్తస్య గ్రహణం సమాసగ్రహణమనర్థకమ్, అర్థవత్త్వాత్పూర్వేణైవ సంజ్ఞాసిద్ధేరిత్యత ఆహ-అర్థవత్సముదాయానామితి । కర్మణి షష్ఠీ । నియమః = వ్యావృత్తిః । నను సురాజా అతిరాజేత్యాదౌ అన్తర్వర్తిన్యాం విభక్తౌ లుప్తాయాం సముదాయస్య సంజ్ఞా, తామపేక్ష్య సోరుత్పన్నస్య హల్ఙ్యాదిలోపే తస్యామవస్థాయాం నలోపార్థం యా సంజ్ఞా ప్రాప్నోతి తస్యాః ప్రత్యయలక్షణేనాప్రత్యయ ఇతి నిషేధే ప్రాప్తే విధ్యర్థమేతత్స్యాత్ ? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, 'న ఙిసంబుద్ధ్యోః' ఇతి నిషేధో జ్ఞాపయతి-న ప్రత్యయలక్షణేన నిషేధ ఇతి; అన్యథా ఉక్తేన న్యాయేన హే రాజన్నిత్యాదౌ నలోపప్రసఙ్గాత్ । నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్; హై సురాజన్నిత్యాదౌ యత్ర సమాసగ్రహణేన సంజ్ఞా విహితా తత్ర నలోపప్రసఙ్గే నిషేధః స్యాద్ । ఏవం తర్హ్యత్రాప్యప్రత్యయ ఇత్యనువర్త్తతే, తేన ప్రత్యయాన్తే సమాసే విధ్యర్థత్వాసంభవాన్నియమార్థమేవ సమాసగ్రహణమ్ ।

యద్వా-అనుద్దిశ్య ప్రయోజనవిశేషం న కృత్సంజ్ఞా ప్రవర్తతే, తస్యాం తు సత్యాం యస్యామవస్థాయాం యత్కార్యం ప్రాప్నోతి తస్యాం తద్భవతి, న ప్రతికార్యమావర్త్తనీయా సంజ్ఞేత్యయం పక్ష ఆశ్రీయతే । అత్ర చ పక్షే సుబుత్పత్త్యర్థం నలోపార్థం చ సమాససంజ్ఞానన్తరమేవ సకృత్సంజ్ఞా ప్రవర్త్తతే, న తు నలోపదశాయామితి విధ్యర్థత్వాసమ్భవాన్నియమార్థమేవ సమాసగ్రహణమ్ । తుల్యజాతీయస్య చ నియమేన వ్యావృత్తిః, కశ్చ తుల్యజాతీయో యస్యార్థవత్సముదాయస్య పూర్వో భాగస్తావత్పదమ్, యశ్చైవ హి సుబన్తానాం సమాసః-రాజపురుష ఇతి, యశ్చైవ హి తిఙన్తానామ్--"ఆఖ్యతమాఖ్యాతేన క్రియాసాతత్యే', అశ్నీతపిబతా, ఖాదతమోదతేతి, యశ్చ సుబన్తానాం తిఙన్తానాం చ-'జహి కర్మణా బహులమాభీక్ష్ణ్యే', జహిజోడః, జహిశకట ఇతి, యశ్చ సుబన్తానాం ప్రాతిపదికానాం చ--గతికారకోపపదానామితి, వస్త్రక్రీతి నిష్కక్రీతీతి, సర్వత్రాత్ర పూర్వో భాగస్తావత్పదమ్ । అతః స తుల్యజాతీయో నియమేన వ్యావర్త్యతే, తేన బహుపటవ ఇత్యత్ర జసన్తస్య పురస్తాద్బహుచి కృతే నోత్తరత్రతత సంఘాతే పూర్వో భాగః పదమిత్యసతి నియమే ఈషదసమాప్తిలక్షణేనార్థేనార్థవత్త్వాత్సత్యాం సంజ్ఞాయాం పూర్వోత్పన్నస్య జసః 'సుపో ధాతు' ఇతి లుకి కృతే చిత్స్వరోఽపి భవన్ 'చతిః సప్రకృతేర్బహుజకజర్థమితి' పటుశబ్దోకారస్య భవతి । పూర్వోత్పన్నస్య తు జసోఽవస్థానే తస్యైవ స్యాత్ । వాక్యస్యార్థవత ఇతి । ప్రత్యేకం పదైరప్రతీతస్య సంసర్గస్య వాక్యేన ప్రతీయమానత్వాత్తస్యార్థవత్త్వమ్, సముదాయాచ్చ ప్రత్యయస్యావిధానాన్నాస్త్యప్రత్యయ ఇతి నిషేధః । న చ 'నాస్తి యస్మిన్

ప్రత్యయః సోఽప్రత్యయః' ఇతి బహువ్రీహిః శక్య ఆశ్రయితుమ్; బహుపటవ ఇత్యత్రాపి ని,ేధప్రసఙ్గాత్ ।।

హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య ।। 1.2.47 ।।

సూత్రే నపుంసకశబ్దేన తద్వద్ద్రవ్యం వివక్షితం న లిఙ్గమాత్రమిత్యాహ-నపుంసకలిఙ్గేఽర్థే ఇతి । నపుంసకం లిఙ్గమస్యేతి బహువ్రీహిః ।

గ్రామణీరితి । 'సత్సూద్విష' ఇత్యాదినా క్విప్ । ప్రాతిపదికస్యేతి కిమితి । నపుంసకలిఙ్గం ద్రవ్యస్యైవ ధర్మః, ద్రవ్యవాచిత్వం చ ప్రాతిపదికస్యైవ, న సుబన్తస్య; శక్తిసఙ్ఖ్యాప్రాధాన్యాత్ । న ధాతోస్తిఙన్తస్య వాక్యస్య వా; క్రియాప్రధానత్వాత్ । వర్ణాస్త్వనర్థకాః, స్త్రీప్రత్యయానాం తు విరుద్ధేన నపుంసకేనాయోగ ఇతి ప్రశ్నః । కాణ్డే కుణ్డ్యే ఇతి । అత్ర 'అప్రత్యయః' ఇతి నిషేధాత్ ప్రతిపదికత్వం నాస్తి । నను చ ఏకాదేశః పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావాత్ ప్రాతిపదికగ్రహణేన గృహ్యతే ఇతి క్రియమాణేఽపి ప్రాతిపదికగ్రహణే హ్రస్వత్వం స్యాదేవాత్ ఆహ-ప్రాతిపదికగ్రహణసామర్థ్యాదితి । కథం పున సామర్థ్యమ్, యావతా యత్రాన్తవద్భావో నాస్తి-వాః వారీ త్రపుణీ ఇత్యాదౌ, తద్వ్యావర్త్యం స్యాత్ ? అథ శక్తిసఙ్ఖ్యాప్రధానత్వాత్ తత్ర నపుంసకేనాయోగః, కాణ్డే ఇత్యాదావపి ఏవమపే న భవిష్యతి । న హ్యన్తవద్భావేన ప్రాతిపదికత్వే సత్యపి శక్తిసఙ్ఖ్యాప్రాధాన్యం హీయతే । ఏవం మన్యతే-'అసతి ప్రాతిపదికగ్రహణే నపుంసకవృత్తేరనపుంసకవృత్తేశ్చ య ఏకాదేశః స నపుంసకవృత్తిగ్రహణేన గృహ్యతే నపుంసక ఇతి స్యాత్ప్రసఙ్గః । ప్రాతిపదికగ్రహణే తు ముఖ్యప్రాతిపదికగ్రహణార్థత్వాద్ అతిదిష్టప్రాతిపదికత్వస్య హ్రస్వస్యాభావః' ఇతి । ఉత్తార్థం చ ప్రాతిపదికగ్రహణమ్ । ఇహ వనాయ, వనాభ్యామ్, వనార్థమ్, వనేభ్య ఇతి హ్రస్వో న భవతి, బహిరఙ్గయోర్దీర్ఘత్వయోరసిద్ధత్వాత్ । కాణ్డీభూతమిత్యత్ర పూర్వం నపుంసకత్వేఽపి చ్వ్యన్తదశాయామ్ అవ్యయత్వేనాలిఙ్గత్వాద్ హ్రస్వాభావః ।।

గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య ।। 1.2.48 ।।

స్త్రీతి ప్రత్యయగ్రహణమితి । అత్ర హేతుమాహ-స్వరితత్వాదితి । 'స్వరితేనాధికారః' ఇత్యస్య యత్ర స్వరితత్వం ప్రతిజ్ఞాయతే తత్ర తదధికారో గ్రాహ్య ఇత్యయమప్యర్థః । ఇహ చ స్త్రీగ్రహణం స్వర్యతే, తేన స్త్రియామిత్యధికృత్య విహితానాం టాబాదీనాం గ్రహణం భవతి;

నార్థస్య, నాపి స్వరూపస్య । క్తిన్నాదీనాం తు హ్రస్వభావిత్వాభావాదగ్రహణమ్ । ఉపస్థనగ్రహణం తయోర్విశేషణమితి । ప్రత్యేకం సమ్బన్ధాత్తు ద్వివచనం న భవతీత్యాహ-గోరుపసర్జనస్యేత్యాది । స్త్రీప్రత్యయాన్తస్యేతి పాఠః । పారిభాషికం హ్యత్రోపసర్జనం గృహ్యతే । న చ స్త్రీప్రత్యయమాత్రస్య పారిభాషికోపసర్జనత్వసమ్భవః । తాభ్యామితి । ఉపసర్జనేన గోశబ్దేన స్త్రీప్రత్యయాన్తేన చ యది తాభ్యాం తదన్తవిధిర్న విజ్ఞాయతే, తదా ఉపసర్జనస్య గోశబ్దస్య స్త్రీప్రత్యయాన్తస్య చ ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వ ఇత్యర్థః స్యాత్; తతశ్చ గోకులం రాజకుమారీపుత్ర ఇత్యత్రాపి స్యాదితి భావః । ఇహ తు 'కుమారీపుత్రః' ఇత్యత్ర ప్రాతిపదికత్వాదేవాప్రసఙ్గః । ఉపసర్జనస్త్రీప్రత్యయాన్తాన్తస్యేతి పాఠః । ఉపసర్జనం యత్ స్త్రీప్రత్యయాన్తం తదన్తస్యేత్యర్థః । యది తు లౌకికేనోపసర్జనేన స్త్రీప్రత్యయమాత్రం విశేష్య పశ్చాత్తేన ప్రాతిపదికస్య తదన్తవిధిర్విజ్ఞాయతే--ఉపసర్జనం యః స్త్రీప్రత్యయస్తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్యేతి, తతో హరీతక్యః ఫలానీత్యత్రాపి స్యాత్; స్త్రీప్రత్యయార్థస్య ఫలం ప్రత్యుపసర్జనత్వాత్తద్ధితాన్తత్వేన ప్రాతిపదికత్వాచ్చ । అత ఏవమేవాశ్రయణీయమ్--స్త్రీప్రత్యయాన్తం యచ్చాస్త్రీయముపసర్జనం తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్యేతి । నిష్కౌశామ్బిరితి । కౌశమ్బ్యేకబిభక్తీత్యుపసర్జనం స్త్రీః త్యయాన్తం తదన్తం సమాసప్రాతిపదికమ్ । అథేహ కథం హ్రస్వత్వమ్ అతిరాజకుమారిరితి, యావతా కుమారశబ్దాన్ జీబ్విహితో న తు రాజకుమారశబ్దాత్ ? సత్యమ్; అనుపర్జనే స్త్రీప్రత్యయే తదాదినియమో నాస్తి । అథ గోశబ్దేన స్త్రీప్రత్యయాన్తేన చ ప్రాతిపదికస్య తదన్తవిధౌ సత్యపి గోకులం రాజకుమారీపుత్ర ఇత్యత్ర కస్మాన్న భవతి, యావతా 'యేన విధిస్తదన్తస్య' ఇత్యత్ర 'స్వం రూపమ్' ఇత్యనువర్తతే, తతశ్చ యేన తదన్తవిధిః తత్స్వరూపస్యాపి గ్రహణేన భావ్యమ్ ? ఏవం తర్హి గోశబ్దేన ప్రాతిపదికస్య విశేషణసామర్థ్యాత్ కేవలస్య న భవతి; అన్యథా గోశబ్దస్యైవోపసర్జనస్య హ్రస్వం విదధ్యాద్, 'యేన విధిస్తదన్తస్య' ఇత్యత్ర 'స్వంరుపమ్' ఇతి నివర్త్యమ్ । వ్యపదేశివద్భావోఽపి ప్రాతిపదికే నాస్తి । రాజకుమారీపుత్ర ఇత్యత్ర తు పరిహారః--శాస్త్రీయమప్యుపసర్జనం సతి సమ్భవేఽన్వర్థమేవాప్రధానముపసర్జనమితి, ప్రధానం చాపేక్ష్యాప్రధానం భవతి । స్త్రీప్రత్యయాన్తస్య చ ప్రాతిపదికత్వం సమాసమన్తరేణానుపపన్నమ్, సమాసశ్చావయవాత్మకః; ద్వయం చాత్ర సంనిహితమ్-ప్రధానమప్రధానమితి; తత్రైవం విజ్ఞాస్యామః-యత్ స్త్రీప్రత్యయాన్తం సమాసప్రాతిపదికం తదన్తర్భూతమేవాపేక్ష్య స్త్రీప్రత్యయాన్తస్యాప్రాధాన్యమితి । ఇహ తు తత్రానన్తర్భూతం పుత్రమపేక్ష్యాప్రాధాన్యమితి న భవతి హ్రస్వః ।

ఈయస ఇత్యాది । ఈయసున్నన్తాద్యః స్త్రీప్రత్యయో విహితస్తదన్తాన్తస్యేత్యర్థః । బహుశ్రేయసీతి । 'ప్రశస్యస్య శ్రః' జీప్, బహ్వ్యః శ్రేయస్యోఽస్యేతి బహువ్రీహిః, 'నద్యృతశ్చ' ఇతి కప్, 'ఈయసశ్చ' ఇతి ప్రతిషేధః, పుంస్యపి సోర్హల్ఙ్యాదిలోపః । బహువ్రీహేరితి కిమ్ ? అతిశ్రేయసిః ।।

లుక్తద్ధితలుకి ।। 1.2.49 ।।

స్త్రీగ్రహణమనువర్తతే ఇతి । న తు గోగ్రహణమ్, కుతః ? ప్రత్యయాదర్శనస్య లుక్సంజ్ఞావిధానాద్ గోశబ్దస్యావ్యుత్పన్నత్వాద్ వ్యుత్పత్తిపక్షేఽప్యస్వరితత్వాత్ । ఉపసర్జనస్య చేతి । 'అనువర్త్తతే' ఇత్యపేక్షతే । లౌకికం చాత్రోపసర్జనం గృహ్యతే, న శాస్త్రీయమ్ । పూర్వేణ హ్రస్వత్వే ప్రాప్తే ఇతి క్వచిత్పఠ్యతే, తత్ర క్వచిదితి విశేషః । పూర్వసూత్రేణ హి శాస్త్రీయముపసర్జనం గృహీతం తస్యావకాశో యత్ర న తద్ధితలుగ్నిష్కౌశామ్బిరితి; అస్యావకాశో యత్ర శాస్త్రీయముపసర్జనమ్-ఆమలకమితి । తద్ధితలుక్చ యథా--పఞ్చేన్ద్ర ఇతి, అత్ర హి సమాసార్థే నానావిభక్తికే పఞ్చేన్ద్రాణీత్యేకవిభక్తికమితి అస్త్యుపసర్జనత్వమ్; తత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాదయమేవ లుగ్ హ్రస్వం బాధత ఇత్యర్థః ।

కేచిత్త్వస్మాదేవ గ్రన్థాత్ పూర్వసూత్రేఽపి లౌకికస్యోపర్జనస్య గ్రహణం మన్యన్తే, తేషాం హరీతక్యః ఫలాని ఇతి లుబ్విషయే హ్రస్వప్రసఙ్గ ఇత్యుక్తమ్ । స్యాదేవమ్--లుపి యుక్తవదితి శబ్దార్థయోరప్యతిదేశః ప్రకృత్యర్థస్య యల్లిఙ్గం యశ్చ తదభిధాయీ ప్రత్యయః తయోర్ద్వయోరతిదేశః, తత్రౌపదేశికస్య హ్రస్వత్వ ఆతిదేశికస్య శ్రవణం భవిష్యతీతి ? యద్యేవమ్, యువతిరివ పురుషః 'లుమ్ మనుష్యే' యువతిః, ద్వౌ తిశబ్దౌ శ్రూయేయాతామ్; తస్మాత్ 'లుబ్యోగాప్రఖ్యానాత్' ఇతి లుపః ప్రత్యాఖ్యానేన వాత్ర పరిహారో వాచ్యః, శాస్త్రీయం వోపసర్జనం గ్రాహ్యమ్ । గ్రన్థస్య చ వ్యాఖ్యాత ఏవార్థః ।

అభావరూపేణ లుకా పౌర్వాభర్యాసమ్భవాల్లుకీతి సత్సప్తమీత్యాహ-లుకి సతీతి । పఞ్చేన్ద్ర ఇతి । 'తద్ధితార్థ' ఇతి సమాసః,'సాస్య దేవతా' ఇత్యణః 'ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇతి లుక్, 'ఇన్ద్రవరుణ' ఇత్యాదినా విహితస్య ఙీషోఽనేన లుక్, సన్నియోగవిశిష్టానామన్యతరాభావ ఇత్యానుకో నివృత్తిః । పఞ్చశష్కుల ఇతి । 'తేన క్రీతమ్' ఇత్యార్హీయస్య ఠకః 'అధ్యర్ద్ధపూర్వ' ఇతి లుక్ । ఆమలకమితి । 'నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్యః' ఇతి మయటః 'ఫలే లుక్' । బదరీకువలీశబ్దాభాయామ్ 'అనుదాత్తాదేశ్చ' ఇతి అఞ్ । శష్కుల్యాదయో గౌరాదిఙీషన్తాః ।

అవన్తీత్యాది । అవన్తి-కున్తి-శబ్దాభ్యామపత్యే ' వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్' । కురోః 'కురునాదిభ్యో ణ్యః', స్త్రియామవన్తీతి లుక్, కురుశబ్దాద్ 'ఊఙుతః' ఇత్యూఙ్ । ఇతరాభ్యామ్ 'ఇతో మనుష్యజాతేః' ఇతి ఙీష్ । అత్రాపత్యలక్షణా జాతిః స్త్రీప్రత్యయాన్తేన ప్రాధాన్యేనాభిధీయతే ।।

ఇద్ గోణ్యాః ।। 1.2.50 ।।

పఞ్చగోణిరితి । గోణిశబ్దః పరిమాణవచనః, ఆవపనవచనశ్చ; తత్రాద్యాత్ 'ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్', ద్వితీయాదార్హీయష్ఠక్ । తయోః పూర్వల్లుక్ ।

ఇదితి యోగావిభాగ ఇతి । ఇహేద్గ్రహణమనర్థకమ్, గోణ్యా ఇత్యేవాస్తు, హ్రస్వ ఇత్యేవ, లుకస్తు వచనాసామర్థ్యాదననువృత్తిః ? తదేతదిద్గ్రహణమేవ లిఙ్గం యోగవిభాగస్య । యది యోగవిభాగః క్రియతే, సర్వత్రేత్వం ప్రాప్నోతి, తత్రాహ-స చేతి । యది సర్వత్ర స్యాద్ గోణీగ్రహణమనర్థకం స్యాదితి భావః । నను తద్ధితలుకి లుగప్యుక్తః, ఇత్వం చేతి, తయోర్వికల్పప్రసఙ్గే నిత్యమిత్వమేవ యథా స్యాదిత్యేవమర్థం గోణీగ్రహణం స్యాత్, తత్కర్థం తతో విశిష్టవిషయత్వం యోగవిభాగస్య ? ఉచ్యతే; ఏక ఏవ తావద్యోగః సూత్రకారేణ పఠితః, తత్సామర్థ్యాద్ విభాగసంస్కారోఽప్యనువర్త్తతే, అవిభక్తశ్చ యోగో విశిష్టవిషయః । ఇద్గ్రహణసామర్థ్యాత్క్రియమాణో విభాగో విశిష్టవిషయ ఏవ కల్ప్యతే; అత ఏవోచ్యతే--యోగవిభాగాదిష్టసిద్ధిరితి । స పునర్విశిష్టో విషయో వ్యాఖ్యానాదవసేయః । తపరకరణం తత్కాలార్థమ్--దీర్ఘస్య దీర్ఘో మా భూద్ । వచనం తు లుగ్హ్రస్వబాధనార్థం స్యాద్ । అసతి చ తకారే, ప్రాప్తప్రతిషిద్ధ ఈకార ఏవం ప్రతిప్రసూతః స్యాద్, న త్వపూర్వ ఇకారో విహితః స్యాద్ ఇతి భావ్యమానత్వమేవ న స్యాత్ ।।

లుపి యుక్తవద్వ్యక్తిచవనే ।। 1.2.51 ।।

అభిధేయవల్లిఙ్గవచనయోః ప్రాప్తయోరయమారమ్భః । అభావరూపస్య లుపో లిఙ్గసఙ్ఖ్యాతిదేశాసమ్భవాదాహ--లుపీతి లుప్సంజ్ఞేత్యాది । క్వచిత్తు సప్తమ్యన్తో లుప్శబ్ద ఉపాదీయతే తత్రాపి ప్రకృత్యర్థ ఏవాభిధాతుమిష్టః । సప్తమ్యుపాదానం తు సూత్రే పఠితత్వాద్, యథా-మతావితి మత్వర్థ ఉచ్యత ఇతి । యుక్తవదితి నిష్ఠాప్రత్యేనేత్యాది । అత్ర హేతుమాహ--స హీతి । యునక్తి సమ్బధ్నాతి । యద్యపి ప్రత్యయార్థోఽపి ప్రకృత్యర్థమాత్మనా యునక్తి, తథాపి న తస్యేహ గ్రహణమ్; ఆనర్థక్యాద్, న హి తస్యైవ లిఙ్గసఙ్ఖ్యే తస్యైవ విధాతవ్యే ।

అథ వేత్యాది । పూర్వం 'యుజిర్యోగే' ఇత్యస్య క్తవత్వన్తస్య షష్ఠీసమాసో దర్శితః, ఇదానీం తు తస్యైవ ధాతోః క్తాన్తస్య వతినిర్దేశః, అసమాసశ్చేతి ప్రదశ్యతే । యుక్తః ప్రకృత్యర్థ ఇతి । అత్ర హేతుః--ప్రత్యయార్థేన సమ్బద్ధ ఇతి । అస్మిన్నపి పక్షే పూర్వవదేవ ప్రత్యయార్థస్యాగ్రహణమ్ । సప్తమ్యర్థే వతిరితి । 'లుపి' ఇతి ప్రతియోగిని సప్తమీ నిర్ద్దేశాత్ సప్తమ్యర్థే వర్తమానాదివార్థే వతిరిత్యర్థః । వ్యక్తిశబ్ద ఆవిర్భావాదికేఽప్యర్థే వర్తతే । వచనశబ్దోఽపి భీమసేనో భీమ ఇతివద్, ఏకవచనాదిశబ్దానాం థఏకదేశప్రయోగోఽపి సమ్భావ్యేత, తస్య చ గ్రహణే 'పఞ్చాలానాం నివాసః' ఇతి వాక్యావస్థాయాం షష్ఠీదర్శనాత్తస్యా ఏవాతిదేశః స్యాత్; కురుపఞ్చాలా ఇతి చ ద్వన్ద్వే వాక్యా వస్థాయామతిదిష్టస్య వచనస్య లుకి సముదాయాద్ బహువచనం న స్యాత్, తతస్తత్సమ్ప్రత్యయో మా భూదిత్యాహ--వ్యక్తివచనే ఇతి చేత్యాది । పూర్వాచార్యనిర్దేశాశ్రయణే కారణమాహ -తదీయమేవేత్యాది । కుత ఇత్యత ఆహ-తథా చేత్యాది । న హి స్వకృతమేవ స్వయం ప్రత్యాచష్ట ఇతి యుక్తమ్; 'విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తుమసామ్ప్రతమ్' ఇతి న్యాయాదితి భావః ।

పఞ్చాలాః క్షత్రియా ఇతి । పఞ్చాలస్యాపత్యాని బహూని 'జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞ్' 'తే తద్రాజాః', 'తద్రాజస్య బహుషు' । తేషాం నివాసో జనపద ఇతి । అస్య వక్ష్యమాణేన 'పఞ్చాలాః' ఇత్యనేన సమ్బన్ధః । 'తస్య నివాస' ఇత్యణః 'జనపదే లుప్' । కురవ ఇత్యాది । 'కురవః క్షత్రియాః' ఇత్యాదికం తు పూర్వానుసారేణ గమ్యమానత్వాన్నోక్తమ్ । కురుశబ్దాదపత్యే 'కురునాదిభ్యో ణ్యః' మగధాదిభ్యః 'ద్వ్యయఞ్మగధ' ఇత్యణ్, శేషం పూర్వవత్ ।

లుపీతి కిమితి । తద్ధితోఽనువృత్తః సాహచర్యాదర్థముపస్థాపయిష్యతీతి ప్రశ్నః । లుకి మా భూదితి । అన్యథా 'తద్ధితలుకి' ఇత్యనువృత్తేస్తత్రైవ స్యాదితి భావః । లవణః సూప ఇతి । 'సంసృష్టే''లవణాల్లుక్' । వ్యక్తివచనే ఇతి కిమితి । యుక్తవదితి క్తాన్తాద్వతిరేవాశ్రయిష్యతే, షష్ఠీనిర్ద్దేశో వా కరిష్యతే ఇతి మన్యతే । శిరీషాణామదూరభావ ఇత్యాది । అరీహణాదిషు వరాహాదిషు కుముదాదిషు శిరీషశబ్దస్య పాఠాద్ వుఞ్ఛణాదిసూత్రేణ వఞాదయోఽస్మాద్భవన్తి, తేషాం చ విశేషవిహితత్వాల్లుకా న భవితవ్యమ్, సత్యమ్; 'ఔత్సర్గికోఽపి తత ఇష్యతే' ఇతి వక్ష్యతి, తస్య వరణాదిదర్శనాల్లుప్ । అసతి వ్యక్తివచనగ్రహణే శిరీషేషు యద్వనస్పతిత్వం తస్.యాపి గ్రామేఽతిదేశః స్యాత్, తతశ్చ ణత్వం ప్రాప్నోతి; ణత్వవిధౌ విఫలీ వనస్పతిరితి నాశ్రీయతే విశేషః । అత ఏవ వృక్షవృత్తేర్ణత్వం భవత్యేవ । శిరీషవనమితి । నను చ గ్రామేఽపి వర్తమానో గుణభూతం వనస్పతిత్వమాహేతి ణత్వప్రసఙ్గః, న చాత్ర కిఞ్చిత్ప్రధానాశ్రయం కార్యమస్తి యేన గుణః స్వకార్యం నారభేత । న చ వ్యక్తివచనగ్రహణస్య వైయర్థ్యమ్, అసతి హి తస్మిన్ప్రకృత్యర్థగతస్య వ్యతిరేకస్యాప్యతిదేశాత్ షష్ఠీ ప్రసజ్యేత; సతి తు తస్మిన్

సఙ్ఖ్యామాత్రాతిదేశే వ్యతిరేకసహితాయాః సఙ్ఖ్యాయా అనతిదేశాద్ ? నాయం దోషః; ఏవం తర్హి ఇత్వవిధౌ ప్రధానవనస్పతిగ్రహణాద్ అత్ర తదభావః ।

హరీతక్యః ఫలానీతి । హరీతకీశబ్దాద్ గౌరాదిఙీషన్తాద్ 'అనుదాత్తాదేశ్చ' ఇత్యఞః 'హరీతక్యాదిభ్యశ్చ' ఇతి లుప్ । అత్ర వ్యక్తిరేవ యుక్తవద్భవతి, వచనం త్వభిధేయవదేవ । ఖలతికం వనానీతి । ఖలతికశబ్దో వరణాదిః, సమాసే ఉత్తర పదస్య బహువచనస్య లుపో నియమార్థమేతద్-లుబర్థస్య బహుత్వాతిదేశః సమాసే యది భవతి ఉత్తరపదస్యైవేతి, మధురాపఞ్చాలాః; ఇహ న భవతి-పఞ్చాలమధురే ఇతి, బహువచనస్యేతి వచనాద్ । ద్విత్వాతిదేశః పూర్వపదస్యాపి భవతి-గోదౌ చ గ్రామః మధురా చ గోదమధురా ఇతి ।।

విశేషణానాం చాజాతేః ।।1.2.52 ।।

పూర్వం ప్రకృత్యర్థగతయోర్లిఙ్గసఙ్ఖ్యయోర్లుబర్థేఽతిదేశః కృతః, న తు లుబన్తే శబ్దే ఇతి తత్ర వర్తమానానాం విశేషణానాం సిద్ధ ఏవ యుక్తవద్భావః । వచనం తు జాతిప్రతిషేధార్థమ్ । అథ వ్యధికరణానాం విధ్యర్థం కస్మాన్న భవతి, బ్రహ్మదత్తస్య పఞ్చాలా ఇతి ? 'తత్పురుషః సమాసనాధికరణః' ఇత్యతః సమానాధికరణానువృత్తేః । గోదావితి । గోదౌ హ్రదౌ వరణాదిః, గ్రామజనపదశబ్దౌ జాతివాచినౌ తాభ్యాం లుబర్థో జాతిరూపేణోచ్యతే । జాత్యర్థస్య చేత్యాది । జాతిరూపస్య చార్థస్య, న జాతివాచినః శబ్దస్యేత్యర్థః । తేన కిం సిద్ధం భవతీత్యాహ--తేనేతి । ద్వారగ్రహణేనైతద్దర్శయతి --జాతౌ ప్రక్రాన్తాయాం యద్విశేషణముపనిపతితం తజ్జాతిమేవ సాక్షాద్విశినష్టి, తద్ద్వారేణ తు లుబర్థో విశిష్టః ప్రతీయతే; తత్ర విశేషణవిశేష్యభావం ప్రతి కామచార ఇతి రమణీయాదీనాం జాత్యుపనిపాతే యుక్తవద్భావో న భవతి; లుబర్థో పనిపాతే తు భవతి । యద్యేవమ్, నార్థోఽనేన, లుపోఽన్యత్రాప్యయం ప్రకారో దృష్టః, యథా--బదరీ సూక్ష్మకణ్టకా మధురావృక్ష ఇతి, మధురాదీనాం బదర్యుపనిపాతే తల్లిఙ్గసఙ్ఖ్యాయోగః, వృక్షోపనిపాతే వృక్షలిఙ్గసఙ్ఖ్యోగః, వృక్షస్య చ నియతలిఙ్గత ? ఏవం తర్హి యత్త్రతత్రోచ్యతే--గుణవచనానాం హి శబ్దానాం నాశ్రయతో లిఙ్గవచనాని భవన్తీతి, తదనేన క్రియతే । విశేషణానాం గుణవచనానామిత్యర్థః । యుక్తవద్వ్యక్తివచనే । ఆశ్రయవల్లిఙ్గసంఖ్యే ఇత్యర్థః । యదా తు జాతివిశేషణం తదా నేతి । పదసంస్కారపక్షే చ వాచనికమేతత్; పదే హి పదాన్తరనిరపేక్షే సంస్క్రియమాణే లిఙ్గసర్వనామనపుంసకం వస్త్వన్తరానపేక్ష్యమేకత్వం చ ప్రాప్తమితి శుక్లం పటా ఇతి ప్రాప్తే భావినో బహిరఙ్గస్యాశ్రయస్య లిఙ్గసంఖ్యే విధీయేతే ।

వాక్యసంకారే త్వయమనుబాద ఏవ; ఆశ్రయవిశేషనిష్ఠత్వేన విశేషణానామపి తల్లిఙ్గసంఖ్యయోరసిద్ధత్వాత్ ।

మనుష్యలుపీతి । మునష్యలక్షణే లుబర్థే విశేషణానాం ప్రతిషేధః । లుబన్తస్య తు భవత్యేవ-చఞ్చాభిరూప ఇతి, తృణపురుషశ్చఞ్చా తత్సదృశో మనుష్యశ్చఞ్చా 'సంజ్ఞాయామ్' ఇతి కన్, 'లుమ్మనుష్యే' ఇతి లుప్ । చర్మవికారవిశేషో వర్ధ్రికా ॥

తదశిష్యం సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్ ॥ 1.2.53 ॥

సంజ్ఞాప్రమాణత్వాదితి । ప్రమాణానాఁ హి ప్రమాణత్వం ప్రతిపాదకత్వం స్వార్థప్రత్యాయనలక్షణమ్ । ఏతచ్చ సర్వేషామేవ శబ్దానామస్తి, న సంజ్ఞాశబ్దానామేవ । ఉచ్యతే చేదం తత్ర విశేషో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ--సంజ్ఞాశబ్దా హీత్యాది । యే సంజ్ఞాశబ్దాస్తే నానాలిఙ్గసంఖ్యా అపి స్వాభిధేయగతలిఙ్గసంఖ్యాపేక్షయా భిన్నలిఙ్గసంఖ్యా అపి ప్రమాణమ్, స్వార్థస్య ప్రతిపాదకా ఇత్యర్థః । భవతు సంజ్ఞాశబ్దానామేవంవిధం ప్రమాణత్వమ్, కిమాయాతం యౌగికానాం పఞ్చాలాదిశబ్దానామిత్య ఆహ-పఞ్చాలా వరణా ఇత్యాది । తదనేన పక్షధర్మత్వం హేతోరుక్తమ్, పూర్వం తు దృష్టాన్తగతో హేతుర్వ్యాఖ్యాతః । దృష్టాన్తమాహ--యథేతి । యుక్తవద్భావమారభమాణోఽపి నాత్ర కఞ్చిద్యత్నం కరోతి, తదవశ్యమయం శబ్దస్వభావ ఏవాశ్రయణీయః । కశ్చిద్ధి శబ్దః స్వభావాత్ సముదాయసంఖ్యామభిధత్తే, కశ్చిదవయవసంఖ్యామ్, యథా-వనం వృక్షా ఇతి । ఏవం లిఙ్గేఽపి ద్రష్టవ్యమ్ ॥

లుబ్యోగాప్రఖ్యానాత్ ॥ 1.2.54 ॥

కిం కారణమితి । 'నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమ్' ఇతి ప్రథమా ద్వితీయా వా । తథా చ యోగాప్రఖ్యానాదిత్యుత్తరోపపత్తిః । యోగః=జనపదాదేః క్షత్రియాదిభిః సమ్బన్ధః, తస్యాప్రఖ్యానాదనుపలబ్ధేరిత్యర్థః । తదాహ--న హీతి । ఏతదేవ వివృణోతి-నైతదితి, సంజ్ఞా ఏతా ఇతి । యద్యపి సంజ్ఞాశబ్దా అపి పఙ్కజాదయోఽపేక్షితప్రవృత్తినిమిత్తాః సన్తి, తథాపీహ ప్రకరణాదనేపేక్షితప్రవృత్తినిమిత్తా అపీతి బోద్ధవ్యమ్ । అత ఏవాహ-తస్మాదత్రేత్యాది । నను యోగాప్రఖ్యానేఽపి తద్ధిత ఉత్పద్యతే, తద్యథా--'కమ్బలాచ్చ సంజ్ఞాయామ్' కమ్బల్యమూర్ణాపలశతమితి, సత్యమ్; యత్ర రూపే విశేషోఽస్తి । నను చ సంజ్ఞాప్రమాణత్వాదితి పఞ్చాలాదిశబ్దానామయౌగికత్వముపపాదితమిత్యర్థాల్లుబపి

ప్రత్యాఖ్యాత్ ఏవ, కిమనేన క్రియతే ? ఉచ్యతే; సంజ్ఞాప్రమాణత్వాదిత్యనేన దృష్టాన్తగతో హేతుః శబ్దేనోక్తః తస్యైవ త్వర్థాత్పఞ్చాలాదిగతత్వేన ప్రతీయమానస్యాసిద్ధిమాశఙ్కయ యోగాప్రఖ్యానాదితి యౌగికత్వామపాకుర్వన్ హేతుమేవ సమర్థయతే ।।

యోగప్రమాణే చ తదభావే దర్శనం స్యాత్ ।। 1.2.55 ।।

పఞ్చాలాదయ ఇత్యాది । పూర్వయోగస్యాప్రతిభాస ఉక్తః, యస్తు తమపజానీతే తం ప్రత్యనేనానిష్టమాపద్యత ఇతి దర్శయతి-యోగప్రమాణే హీతి । 'హి' శబ్దో హేత్వర్థే ప్రయుఞ్జానః సూత్రే 'చ' శబ్దో హేతౌ ప్రయుక్త ఇతి దర్శయతి । ఏతదేవ వ్యాచష్టే-యదీతి, అదర్శనమయోగః చస్యాదితి । దర్శనం జ్ఞానం తచ్చ ప్రయోగస్యోచ్చారణస్య ఫలమ్, అతః ఫలాభావేన హేత్వభావో వివక్షిత ఇత్యాచష్టే । యోగనిమిత్తకో హి యోగాభావేన ప్రదర్శనం యుజ్యతే, యథా-దణ్డీశబ్ద ఇతి భావః । నను భూతపూర్వమపి నిమిత్తం భవతి, తతశ్చ సమ్ప్రతి వరణాదియోగాభావేఽపి భూతపూర్వః స ఏవ నిమిత్తం భవిష్యతి, నైతదేవమ్; భూతపూర్వనిమిత్తో హి వ్యపదేశో గౌణః స్యాద్, న చాయం గౌణః; పదాన్తరస్య ప్రయోగమన్తరేణాఽపి ప్రతీయమానత్వాత్ । కిఞ్చ యౌగికత్వే పురుషాన్తరసంబంధనిబంధనోఽపి వ్యపదేశః కస్మాన్న ప్రవర్తతే ? విపర్యయో వా కస్మాన్న భవతి ? దేశసమ్బన్ధాద్రాజసు పఞ్చాలశబ్ద ఇత్యతోఽక్షాదిశబ్దవదనేకార్థ ఏవాయం పఞ్చాలాదిశబ్దః ।।

ప్రధానప్రత్యయార్థవచనమర్థస్యాన్యప్రమాణత్వాత్ ।। 1.2.56 ।।

అర్థవచనమితి । కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః । నను చ ప్రధానప్రత్యయయోః కర్త్రోర్నిర్దేశాదుభయప్రాప్తావిత్యనేనాత్ర షష్ఠీ, తతశ్చ 'కర్మణి చ' ఇతి నిషేధః ప్రాప్నోతి, నైష దోషః ; ప్రధానప్రత్యయోరత్ర కరణత్వం వివక్షితమ్ । కస్తర్హి కర్తా, పురుషః, సముదాయో వా ప్రధానోపసర్జనయోః ప్రకృతిప్రత్యయయోశ్చ ? ఏతదుక్తం భవతి-ప్రధానప్రత్యయాభ్యాం కరణాభ్యాం పురుషేణ సముదాయేన వా యదర్థస్య వచనశబ్దేన సహ 'కర్తృకరణే కృతా బహులమ్', 'కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్' ఇతిచ సమాసః । నను చ ప్రత్యయోఽపి ప్రకృత్యపేక్షయా ప్రధానమ్, కస్మాద్భేదేనోపాదీయతే ? ఉచ్యతే; యదా 'ప్రకృతిః ప్రత్యయార్థం ప్రతి విశేషణతయా స్వార్థమభిధత్తే' ఇతి సిద్ధం భవతి, తదా ప్రత్యయస్య ప్రాధాన్యమ్, తదేవేదానీం పరిభాష్యత ిితి పూర్వాచార్యైస్తావత్ప్రత్యయో భేదేన నిర్దిష్టః-ప్రధానోపసర్జనే, ప్రకృతిప్రత్యయావితి, తతశ్చ తల్లక్షణనిరాకరణే ప్రత్యయోఽపి

భేదేనోపాదేయః । అశక్యత్వాదితి । అశక్యత్వమనన్తప్రకారత్వాత్ । బహువ్రీహావన్యపదార్థ ఉచ్యతే; ప్లక్షన్యగ్రోధమితి సమాహారః; క్వచిత్ప్రధానయోరేవ సహాభిధానమ్-ప్లక్షన్యగ్రోధావితి । స్వార్థికేషు చ పప్రకృతిప్రత్యయౌ ప్రకృత్యర్థం సహ బ్రూతః-శుక్లతర ఇతి; తథా ఆఖ్యాతేషు క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమితి; తథా 'కర్త్రరి కృత్' 'కర్తరి తృతీయా', తత్ర 'కృత్సు శక్తిమద్ ద్రవ్యం ప్రధానముచ్యతే' ఇతి క్రియాభేదే శక్త్యన్తరావిర్భావః; పాచకం పశ్యేతి విభక్తిషు శక్తిప్రాధాన్యమ్-ఇత్యాద్యనన్తప్రకారమర్థాభిధానమశక్యం పరిభాషితుమితి లోకత ఏవార్థావగతేః కథమేతదిత్యాహ-యైరపీత్యాది ।।

కాలోపసజనే చ తుల్యమ్ ।। 1.2.57 ।।

అర్థస్యాన్యప్రమాణత్వాదితి । కథం పునరయమత్ర హేతుర్లభ్యత ఇత్యాహ-తుల్యశబ్దో హేత్వనుకర్షణార్థ ఇతి కథమేతదిత్యాహ --అశిష్యవిశేషణం చైతదితి । చశబ్దో హేతౌ । ఆన్యాయ్యాదితి । రాత్రేశ్చతుర్ధా విభక్తాయాః పశ్చిమే యామే న్యాయ్యం స్వాపాదుత్థానమ్; శాస్త్రీయత్వాత్ । ప్రథమే గతే చ సంవేశనం శయనమ్ । అత్ర లక్షణే రాత్రేర్మధ్యయామద్వయం నాద్యతనమ్, ద్వితీయే తు తదపి । ఉభయతోఽర్ధరాత్రమితి । బహువ్రీహిః కృతోన్న దివస ఆగామిన్యా రాత్రేః పూర్వార్ధేనాతీతాయాః పశ్చిమార్ధేన చ యుక్త ఇత్యర్థః । యద్యేవమితి । యద్యర్థస్యాన్యప్రమాణత్వాదిత్యయమేవాత్రాపి హేతురిత్యర్థః । పూర్వసూత్ర ఏవేతి । ఏవం హి తుల్యమితి న వక్తవ్యం భవతీతి భావః ।।

జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్బహువచనమన్యతరస్యామ్ ।। 1.2.58 ।।

జాత్యాఖ్యాయామితి విషయసప్తమీ । ఏవమేకస్మిన్నిత్యపి వ్యధికరణే చైతే సప్తమ్యౌ । జాతిర్నామేత్యాదినా సూత్రారమ్భస్య కారణమాహ-ఏకోఽర్థ ఇతి । యద్యపి వైశేషికపరిభాషితా సంఖ్యా జాతేర్న విద్యతే, తస్యా ద్రవ్యధర్మత్వాత్; తథాపి భేదగణనరూపా సంఖ్యా విద్యత ఏవ । యథోక్తమ్ --

దిష్టిప్రస్థసువర్ణాది మూర్త్తభేదాయ కల్పతే ।

క్రియాభేదాయ కాలస్తు సంఖ్యా సర్వస్య భేదికా ।। ఇతి ।

బైశేషికాశ్చ వ్యావహరన్తి --పఞ్చ కర్మాణి, చతువింశతిర్గుణా ఇతి । జాతేరాఖ్యేతి । ఆఖ్యానమాఖ్యా= ప్రత్యయనమ్ । ఏకస్మిన్నర్థ ఇతి । జాత్యాఖ్యే బహువచనశబ్దోఽయమన్వర్థో న పారిభాషికః, ఉక్తిర్వచనమ్, బహూనాం వచనం బహువచనమ్ । తతశ్చాయమర్థః - ఏకస్మిన్నర్థే బహూనాముక్తిర్భవతీతి సామర్థ్యాద్వ్యత్యర్థో గమ్యతే-బహూనామివోక్తిః । యది చ జాత్యర్థో బహువద్భవతీతి బహూనామివోక్తిర్భవతీతి సామర్థ్యాత్ స ఏవార్థః సంపద్యేత ఇత్యాహ-జాత్యర్థో బహువద్భవతీతి । తేన కిం సిద్ధం భవతీత్యాహ -తేనేతి । యది తు జాతిశబ్దాద్వహువచనం జాత్యాది విధీయేత, తతో విశేషణేభ్యః సంపన్నాదిభ్యో న స్యాత్, తేషామజాతిశబ్దాత్వాదితి భావః ।

దేవదత్త ఇతి । యద్యపి జాతిపదార్థవాదిపక్షే హ్యత్రాప్యవస్థాభేదానుగతా జాతిః శబ్దవాచ్యా, తథాపీహ సామర్థ్యాదభిన్నపిణ్డసమవేతా జాతిరాశ్రీయత ఇత్యనతిదేశః । కాశ్యప ఇతి । కశ్యపశబ్దాద్విదాద్యఞ్, తత ఇవార్థే సంజ్ఞాయాం కన్ 'లుమ్మనుష్యే' । భవత్యయం జాతిశబ్ద ఇతి । గుణభూతాయా గోత్రజాతేరభిధానాత్ । న త్వనేన జాతిరాఖ్యాయత ఇతి । ప్రధాన్యేనేతి భావః । అసత్యాఖ్యాగ్రహణే జాతౌ వర్త్తమానాదిత్యర్థః స్యాత్, తత్ర యథా వ్యక్తిపర్యన్తాభిధానే గవాదిభ్యోఽపి భవతి, ఏవమత్రాపి స్యాత్ । సతి తు తస్మింస్తత్సామర్థ్యాజ్జాతిప్రాధాన్యే భవతి । వ్రీహియవావితి । నను చ యథా కాశికోసలీయా ఇతి జనపదలక్షణో వుఞ్ విధీయతే, న చ జనపదరూపః సముదాయోఽవయవాభ్యామారభ్యతే; అతో యత్స్వతన్త్రం ప్రాతిపదికం న తజ్జనపదవాచి, యజ్జనవదవాచి న తత్స్వతన్త్రం ప్రాతిపదికమితి కుతో వుఞః ప్రసఙ్గః ! అయం తు జాతిప్రత్యాయనే విధిర్న జాతిశబ్దాదితి స్యాదేవ ప్రసఙ్గః ।

సంఖ్యాప్రయోగే ఇతి । ఏకస్యైవ బహుత్వాతిదేశే క్రియమాణ ఏకశబ్దప్రయోగేఽపి స్యాదితి భావః । ఆరభ్యమాణేఽప్యేతస్మిన్ గోత్వం వ్రీహిత్వమిత్యాది నిష్కృష్య జాత్యభిధానేనైవాయం విధిరిష్యతే । వ్యక్తిపర్యన్తే త్వభిధానే జాతివ్యక్త్యోస్తాదాత్మ్యం సమ్బన్ధ ఇతి జాతిరూపేణ వ్యక్తీనామభిధానే ఏకవచనం సిద్ధమ్ । వ్యక్త్యాత్మనా తు జాతేరభిధానే బహువచనమితి నార్థోఽనేన ।।

అస్మదో ద్వయోశ్చ ।। 1.2.59 ।।

'అస్మదః' ఇత్యభిధేయసమ్బన్ధేన షష్ఠీత్యాహ--అస్మదో యోఽర్థ ఇతి । పఞ్చమ్యాం తు తత్ర వర్త్తమానస్య తిఙన్తస్య న స్యాదితి భావః । ఏకత్వే ద్విత్వే చేతి । నను చాస్మతచ్ఛబ్దః

ప్రత్యగాత్మని వర్త్తతే, స చైకస్తస్య కథం ద్విత్వయోగః, ఏకత్వమపి తస్యాయుక్తం విశేషణమ్, అవ్యభిచారాత్ ? ఉచ్యతే; యదాఽన్యత్రాత్మత్వమధ్యారోప్యతే-అయం మే ద్వితీయ ఆత్మేతి, యదా వా 'త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్' ఇతి ఏకశేషః క్రియతే, తదా సమ్భవత్యనేకార్థత్వమ్ । అథ యత్రైవాస్మచ్ఛబ్దో బహువచనాన్తః ప్రయుజ్యతే, తత్ర కథం ద్విత్వైకత్వవిశేషావసాయః, ప్రకరణాదారాచ్ఛబ్దస్యేవ దూరాన్తికయోః । అహమితి । 'ఙేప్రథమయోరమ్', 'త్వాహౌ సౌ' । వయమితి । 'మపర్యన్తస్య','యూయవయౌ జసి', శేషే లోపః' । ఆవామితి । 'యువావౌ ద్వివచనే', 'ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే' ఇత్యాత్వమ్ ।

సవిశేషణస్యేతి । 'త్వం రాజా వయమప్యుపాసితగురుప్రజ్ఞాభిమానోన్నతాః' ఇత్యత్రోన్నతత్వమేవ విధీయతే । న చ విధేయోఽర్థో విశేషణమితి అతిదేశో భవత్యేవ ।

యుష్మదీతి । భాష్యవార్త్తికయోరపఠితమపి శిష్టప్రయోగదర్శనాత్పఠితమ్ ।।

ఫల్గునీప్రోష్ఠదానాం చ నక్షత్రే ।। 1.2.60 ।।

చకార ఇత్యాది । కేచిదాహుః--జ్యోతిషామావస్థికీ నక్షత్రతా చన్ద్రయోగే సతి భవతి, అన్యదా తు జ్యోతిష్ట్వమేవ । చన్ద్రయోగశ్చ ద్వయోః సముదితయోరితి ద్వయోరేవ బహువచనే సిద్ధే చకారేణ ద్వయోరిత్యనుకర్షన్నాచార్యో జ్ఞాపయతి--నక్షత్రగ్రహణం జ్యోతిష ఉపలక్షణమితి । ఉపలక్షితజ్యోతిష్ట్వమేకైకస్యాప్యస్తీతి ఏకనివృత్త్యర్థం ద్వయోరిత్యనుకర్షణీయమితి ।

తత్రోచ్యతే--సత్యప్యేకైకస్య జ్యోతిష్ట్వే న తత్ర ఫల్గునీశబ్దో వర్త్తతే, ఏవం ప్రోష్ఠపదాదిశబ్ద ఉద్భూతావయవభేదః సముదాయ ఏవ తాభ్యాముచ్యతే । అత ఏవ 'ఛన్దసి పునర్వస్వోరేకవచనమ్' 'విశాఖయోశ్చ' ఇతి సూత్రారమ్భః । నక్షత్రశబ్దశ్చ నిఘణ్టుషు తారకాపర్యాయ ఏవ పఠితః । వేదేఽపి 'నక్షత్రేభిః పితరో ద్యామపంశన్' 'త్వం నక్షత్రాణాం మేథ్యసి చిత్రమ్' 'నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః' ఇత్యత్ర వృత్తికారో వక్ష్యతి-'కథం పునర్నక్షత్రేణ పుష్యాదినా కాలో యుజ్యతే' ఇతి, తదప్యనుపపన్నమ్; ఆవస్థికే నక్షత్రరూపే పుష్యాదిభిర్యోస్య కాదాచిత్కత్వాత్ । 'తిష్యపునర్వస్వోః' ఇత్యత్ర చ ఉదితౌ తిష్యాదిభిర్యోగస్య కాదాచిత్కత్వాత్ । 'తిష్యపుర్వస్వోః' ఇత్యత్ర చ ఉదితౌ తిష్యపునర్వసూ దృశ్యేతే । ఇత్థం చన్ద్రయోగేఽప్యుదాహరిష్యతే । ప్రత్యుదాహరణే చ జ్యోతిఃస్వభావమేవార్థం దర్శయతి- తిష్యపునర్వసవో మాణవకా ఇతి, తస్మాన్నాయం వృత్తికారస్య పక్షః--ఆవస్థికీ నక్షత్రతేతి ।

జ్యోతిర్మాత్రవచన ఏవాయమ్ । చకారేణ ద్వయోరిత్యస్యానుకర్షణమపి--ఉద్భూతావయవభేదః సముదాయోఽభిధీయతే, న త్వేకైకం జ్యోతిరితి ప్రదర్శనార్థమ్ । ప్రోష్ఠపదానామితి సప్తమ్యర్థే ష,్ఠీ, నక్షత్రే ఇతి వా షష్ఠ్యర్థే సప్తమీత్యాహ-ఫల్గున్యోర్ద్వయోరిత్యాది । నక్షత్రయోరితి ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । సూత్రే తు వ్యత్యయేనైకవచనమ్ । అత్రాప్యర్థస్య బహుత్వాతిదేశ ఇతి విశేషణస్యాపి భవతి । పూర్వే ఫల్గున్యావితి । ఫల్గునీభ్యాం ఫల్గునీభిర్వా యుక్తః కాల ఇతి అణ్, 'లుబవిశేషే','లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే' ।

ఫల్గున్యౌ మాణవికే ఇతి । ఫల్గున్యోర్జాతే 'ఫల్గున్యషాఢాభ్యాం టానౌ వక్తవ్యౌ' ఇతి టప్రత్యయః, 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇతి జీప్ ।।

ఛన్దసి పునర్వస్వోరేకవచనమ్ ।। 1.2.61 ।।

ద్వయోర్ద్వివచనే ప్రాప్త ఇతి । పూర్వసూత్రే చానుకృష్టస్య ద్వయోరిత్యస్యేహానను్వృత్తావపి పునర్వసుశబ్దేనోద్భూతావయవభేదస్య జ్యోతిర్ద్వయస్య సముదాయస్యాభిధానాద్ ద్వయోరేవాయం విధిరితి దర్శయతి ।।

విశాఖయోశ్చ ।। 1.2.62 ।।

కిమర్థో యోగవిభాగః ? ఇహ చకారేణ ఛన్దసాత్యనువర్తయిష్యామీతి తేనోత్తరత్ర 'ఛన్దసి' ఇతి నానువర్త్తతే ।

తిష్యపునర్వస్వోర్నక్షత్రద్వన్ద్వే బహువచనస్య ద్వివచనం నిత్యమ్ ।। 1.2.63 ।।

తిష్యపునర్వస్వోః ఇత్యనేనైవ సూత్రేణ ద్విచనాపేక్షయా సప్తమీద్వివచనమ్ । నక్షత్రద్వన్ద్వే ఇతి సత్సప్తమీః; నక్షత్రద్వన్ద్వే సతి తిష్యపునర్వస్వోరర్థయోర్ద్వయోరివోక్తిర్భవతీతి ద్వన్ద్వాపేక్షయా షష్ఠీద్వివచనం వా । తేషాం ద్వన్ద్వ ఇతి । అత్ర తచ్ఛబ్దాద్ ద్వివచనం న భవతి, వాక్యస్య ప్రస్తుతత్వాదద్వన్ద్వార్థవృత్తిత్వాద్ । అత్ర పారిభాషికయోర్ద్వివచనబహువచనయోర్గ్రహణే

బహువచనస్య ద్వివచనమాదేశః స్యాత్ I తత్ర జసాదేశే ప్రథమాద్వివచనే 'జసి చ' ఇతి గుణః స్యాత్, విశేషణానాం చ న స్యాదితి మత్వాహ-బహువచనస్య ప్రసఙ్గ ఇతి I బహూనామర్థానాముక్తిప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః I ద్వివచనం భవతి I ద్వయోరివోక్తిర్భవతీత్యర్థః I

తిష్యపునర్వసవో మాణవకా ఇతి I తిష్యపునర్వసుశబ్దాభ్యాం నక్షత్రణో లుపి జాతార్థే సన్ధివేలాదిసూత్రేణఆణ్, తస్య 'శ్రవిష్ఠాఫల్గున్యనురాధా' ఇత్యాదినా లుక్ I నాత్ర ద్వన్ద్వో నక్షత్రే వర్త్తతే, కిం తర్హి ? మాణవకేషు I తత్రాపి న గౌణః; యోగపరమ్పరయా వృత్తేః I పర్యాయాణామపీతి I
పునర్నక్షత్రగ్రహణసామర్థ్యాదర్థస్యైవాయమనపేక్షితోపాత్తశబ్దాస్యాతిదేశో భవతి, తేన పర్యాయాణామపి గ్రహణం సిద్ధ్యతి I

ద్వన్ద్వ ఇతి కిమితి I తిష్యశ్చ పునర్వసూచేతి వాక్యే సమాసేఽప్యుత్తరపదార్థప్రధానే బహుత్వం న సమ్భవతి, తాదృశః సమాసశ్చ న సులభః, బహువ్రీహిశ్చ న సమ్భవతి వ్యధికరణత్వాత్, 'సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః' అప్యపూర్వోఽవ్యయపూర్వః, అవ్యయీభావశ్చాసమ్భావ్య ఏవేతి ద్వన్ద్వ ఏవ భవిష్యతీతి మన్యతే I యస్తిష్య ఇత్యాది I అవయవేన విగ్రహే ఉద్భూతావయవభేదః సముదాయరుః సమాసార్థః I ఉన్మగ్నాః పురుషాస్తదాహ-తిష్యాదయ ఏవేతి I క్విచిత్తు ఇమే తిష్యపునవసవో మగధా ఇతి పఠ్యతే, తత్రాపి వైకృత్యవచనామూహేః కర్త్తరి క్తః, అవివిక్తా ఇత్యర్థః I ఋతవో ముహ్యన్తీతి యథా I నక్షత్రసమాస ఏవాయమితి I సముదాయసముదాయినోరభేదాదితి భావః I సర్వో ద్వన్ద్వ ఇతి I నను చ ఏకవద్భావప్రకరణే ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం సమాహార ఏవ ద్వన్ద్వః, దధి-పయఆదౌనామితరేతరయోగ ఏవేతి నియమ ఆశ్రితః; తతశ్చ తస్మిన్ ప్రకరణేఽనుపాత్తానామ్ 'చాథేద్వన్ద్వః' ఇత్యేవ సమాహారేతరేతరయోగయోర్ద్వన్ద్వసిద్ధః, కిం జ్ఞాపకోపన్యాసేన ? సత్యమ్; విపరీతోఽపి నియమః సూత్రే సమ్భావ్యేత--ప్రాణ్యఙ్గాదీనామేవ సమాహార ఇతి I తస్మాద్బహువచనగ్రహణేన ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం నియమ్యత్వం జ్ఞాప్యతే I వృక్షాదివిభాషాప్రయోజనం తత్రైవ వక్ష్యామః II

సరూపాణామేకశేష ఏకవిభక్తౌ II 1.2.64 II

సమానం రూపం యేషామితి సరూపా ఇతి I 'జ్యోతిర్జనపద' ఇత్యాదినా సమానస్య సభావః I 'సహ రూపేణ వర్తన్త ఇతి సరూపాః' ఇతి తు న భవతి; వ్యభిచారాభావాత్ I రూపశబ్దశ్చేహ శ్రోత్రగ్రాహ్యే శబ్దసమ్బన్ధిని స్వరూపే వర్త్తతే, న చక్షుర్గ్రాహ్యే శుక్లాదౌ;

శబ్దానుశాసనప్రస్తావాత్తదాహ--సరుపాణాం శబ్దానామితి । నిర్ధారణే చైషా షష్ఠీ, సముదాయాపేక్షయా వా ।

అత్ర పఞ్చ పక్షాః సమ్భవన్తి । సమానపర్యాయ ఏకశబ్దః 'తేనైకదిక్' ఇతివత్ । సమిాన్త్వం చ భేదాధిష్ఠానమితి పృథక్ సర్వేభ్యః సమానాయాం విభక్తౌ పరత ఏకః శిష్యత ఇతి ప్రథమః । 'ద్వన్ద్వ' ఇతి వర్తతే, తత్ర విరూపేషు సావకాశమపి ద్వన్ద్వమేకశేషో న బాధ్తే,నిమిత్తత్వాత్; సరూపాణాం ద్వన్ద్వే కృతే సమాసాదేకస్యాం విభక్తౌ పరత ఇతి ద్వితీయః । అత్ర పక్షే సఙ్ఖ్యావాచ్యేకశబ్దః । 'హ్రస్వో నపుంసకే' ఇత్యతః 'ప్రాతిపదికస్య' ఇతి వర్త్తతే, ఏకవిభక్తావితి సారూప్యోపలక్షణమ్ । ఏకవిభక్తౌ యాని సరూపాణి దృష్టాని తేషాం ప్రాతిపదికానామేవానైమిత్తిక ఏకశేష ఇతి తృతీయః । విభక్తిశబ్దః కారకశక్తివచనః, విభజ్యతేऽనయా ప్రాతిపదికార్థ ఇతి కృత్వా; ఏకస్మిన్కారకే వివక్షితం ప్రసూత ఇతి ; పృథగ్ విభక్త్యన్తానామేకశేష ఇతి చతుర్థః । సరూపసముదాయాదేకస్యాం విభక్తౌ పరత ఇతి పఞ్చమః ।

తత్రాద్యే పక్షే-వృక్షస్ వృక్షస్ వృక్షస్ ఇతి స్థితే పూర్వయోర్నివృత్తౌ స్ స్ వృక్షస్ ఇతి స్థితే మధ్యసమ్బన్ధినః సోర్హల్ఙ్యాదిలోపే తదితరయోః శ్రవణప్రసఙ్గః । ఏవమాద్యన్తయోరపి నివృత్తౌ ద్రష్టవ్యమ్ । పరయోర్ద్వయోర్నివృత్తావపి శిష్యమాణసమ్బన్ధినో లోపపాసిద్ధిరేవ । గోదౌ వరణా ఇత్యాదౌ చ పృథగ్ ద్వివచనయోః పరత ఏకశేషే తయోః శ్రవణప్రసఙ్గః । యత్ర హి ప్రత్యయనిమిత్తా ప్రకృతినివృత్తిస్తత్ర కేవలస్యాపి ప్రత్యస్య ప్రయోగో భవత్యేవ, యథా--ఇయానితి ।

ద్వితీయే తు--అశ్వ అశ్వ ఔ ఇతి స్థితే విభక్త్యపేక్షాచ్చేపాత్పూర్వమన్తరఙ్గత్వాత్సమాసాన్తోదాత్తత్వే కృతే యది పూర్వశేషః సర్వానుదాత్తం పదం స్యాద్ పరశేషే తు అశ్వశబ్దాన్తోదాత్తః స్యాత్, ఇహ చ ఋుక్ ఋుక్ ఋుచౌ అన్తరఙ్గత్వాత్ 'ఋక్పూరబ్ధూః' ఇతి సమాసాన్తే కృతే విభక్తేరకారేణ వ్యవధానాన్నైకశేషః స్యాత్ । సమాసాన్తో హి సమాసగ్రహణేన గృహ్యమాణస్తమేవ న వ్యవదధ్యాత్, సరూపం తు వ్యవదధాత్యేవ । ఏకగ్రహణం వానర్థకమ్, న హి ద్వన్ద్వాద్యుగపదనేకా విభక్తిః సమ్భవతి । యది పునరేకవిభక్తావిత్యేతదకృత్వా ద్వన్ద్వక్రియానన్తరమేవైకశష ఇత్యుచ్యేత, ఏవమపి పాదౌ పాదా ఇత్యాదౌ ద్వివచనబహువచనే న స్యాతామ్ ; ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం సమాహార ఇవ ద్వన్ద్వ ఇతి నియమాద్ ।

తృతీయే తు పక్షే జననీవచనో యో మాతృశబ్దః, యశ్చ 'మాఙ్ మానే' ఇత్యస్మాత్తృచి ధాన్యమాతృవచనః, తయోరపి మాతా మాతృభ్యామ్ ఇతి క్వచిద్విభక్తౌ సరూపత్వాత్సర్వత్రైకశేషప్రసఙ్గః I తథా హరితశబ్దాద్వర్ణాదనుదాత్తాదితి జీబ్నకారయోర్యో హరిణీశబ్దః సమ్పద్యతే, యశ్చ హరిణశబ్దాజ్జాతిలక్షణే జీషి, తయోర్న స్యాత్; ఙ్యన్తయోః సారూప్యేఽపి ప్రాతిపదికావస్థాయామసారూప్యాత్ I

చతుర్థే తు నివర్త్తమానః శబ్దో యద్యపి సహ విభక్త్యా నివర్త్తతే, శిష్యమాణస్య త్వేకవచనశ్రవణప్రసఙ్గః I

అతః పఞ్చమం పక్షమాశ్రిత్యాహ--సరూపాణాం శబ్దానామేకవిభక్తౌ పరత ఇతి I సరూపసమూదాయాదేకస్యాం విభక్తౌ పరత ఇత్యర్థః I నను 'ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్' ఇత్యేకవచనాన్తానాం ద్వన్ద్వః, తత్ర చైకత్వం వివక్షితమ్, తత్కథం ప్రాతిపదికసముదాయాద్విభక్తిః ? అస్తు ప్రత్యేకం ప్రాతిపదికత్వమ్, సముదాయోఽపి త్వర్థవత్త్వాత్ప్రాతిపదికమ్, కః పునః సముదాయస్యార్థః ? పరస్పరసమ్బన్ధః, ఏకైకేన విశకలితోఽర్థ ఉచ్యతే I సముదాయేన తు సమ్బన్ధః తుల్యజాతీయస్య చార్థవత్సముదాయస్య సమాసగ్రహణేన నివృత్తిః I కశ్చ తుల్యజాతీయః ? యత్ర పూర్వో భాగః పదమ్ I న చాత్రైవమితి సముదాయాద్విభక్తిరవిరుద్ధా I సా త్వనుద్భూతావయవభేదత్వాద్ ద్వివచనం బహువచనం వా, న త్వేకవచనమ్ I నావౌ జనావౌ కర్త్తారావిత్యాదావచ్పరత్వాదావాదిష్వపి కృతేషు విరూపాణామపి సమానార్థత్వాదేకశేషః I శేషశబ్దోఽయం నాగరాజే అనన్తే అప్రధానే తఉపయుక్తాదన్యత్ర చ న వర్త్తతే, కిం తర్హి ? నివృత్తిమదవస్థాన ఇత్యాహ-ఏకః శిష్యతే ఇతరే నివర్త్తన్తే ఇతి I నన్వస్మిన్ పక్షే ఏకగ్రహణమనర్థకమ్, న హి సముదాయద్యుగపదేనేకా విభక్తిః సమ్భవతి ? ఉచ్యతే, అసత్యేకగ్రహణఏ పృథక్ సర్వేభ్యో విభక్తౌ పరత ఇతి ప్రథమోఽపి పక్షః సమ్భావ్యేత I అతో యత్ర పక్ష ఏకైవ విభక్తిః సరూపాణాం సమ్భవతి స ఏవైకగ్రహణాదా శ్రీయతే I అథ వా చతుర్థే పక్షే గ్రన్థః-కథం తర్హి విభక్తౌ పరత ఇతి, న హి కారకశక్త్యా శబ్దానాం పౌర్వాపర్యం భవతి, ఉచ్యతే; ఇష్టవాచీ పరశబ్దః ఏకస్యాం విభక్తావిష్యాయాం ఏకస్మిన్కారకే వివక్షిత ఇతి యావత్ I నను చోక్తమ్-శిష్యమాణస్యైకవచనశ్రవణప్రసఙ్గ ఇతి, న వేదానీం నివర్త్తమానసఙ్ఖ్యావేశాదుపజాయమానే ద్విత్వబహుత్వే ద్వివచనబహువచనే ఉపజనయితుముత్సహేతే, ప్రత్యయాన్తత్వేనాప్రాతిపదికత్వాత్, నైష దోషః; సహవివక్షాయామేకశేషః I కా పునః సహవివక్షా ? ఉక్తమత్ర-

అనుద్భూతేవ భేదానామేకా ప్రఖ్యోపజాయతే I

యదా సహవివక్షాం తామాహుర్ద్వన్ద్వైకశేషయోః ।। ఇతి ।

అయమర్థః--యదా బహవోఽర్థా ఏకస్యాం బుద్ధౌ ఉపారూఢాః, యథా--పురోఽవస్థితస్య హస్తస్య పఞ్చాఙ్గులయః, తే చైకస్మిన్గుణే క్రియాయాం వా తథైవ వినియుజ్యన్తే-శోభనా ఇతి వా, దృశ్యన్త ఇతి వా, తదా సహవివక్షా । తథా హి-ఆత్మనో యా బుద్ధిస్తాం పరత్ర సంక్రమయితుం ప్రయోక్త్రా శబ్దః ప్రయుజ్యత ఇతి । యది చావయవాః పృథక్ పృథగవధారితాః స్యుః, యథా వాతాయనగతేన క్రమేణ గచ్ఛన్తః తతో భిన్నైరేవ శబ్దైః ప్రత్యకం పర్యవసాయిభిరేకవచనాన్తైరభిధీయతేరన్ । సముదాయాకారా త్వనుస్యూతావయవభేదైకా బుద్ధిః తాం పరత్ర సఙ్క్రమయితుమితిచ్ఛతా తదనురూపం శబ్దః ప్రయోక్తవ్యః । న చ తాదృశస్య సముదాయస్యాసాధారణః కశ్చిచ్ఛబ్దోఽస్సి్త్యవయవశబ్దైరేవాసౌ ప్రతిపాద్యః । ఉపపదాద్యే చావయవశబ్దైరేవాభిధానామ్; సముదాయసముదాయినోరభేదాత్ । స చైకైక ఏవావయవశబ్ద ఉద్భూతావయవభేదసముదాయప్రతిపాదానాద్ ద్వివచనాన్తో బహువచనానతశ్చ ప్రవర్తత ఇతి నైకవచనశ్రవణప్రసఙ్గః । యద్యేవమ్, ఏకేనైవావయవశబ్దేన తాదృశస్య సముదాయస్యాభిధాతుం శక్యాత్వాన్న యావదవయవశబ్దప్రయోగప్రసఙ్గః ।

అథ మతమ్-అన్యోఽన్యసన్నిధావేవ సముదాయరూపార్థాభిధానశక్తిః ప్రాదుర్భవతి, కథం తర్హి ఏకషేషారమ్భే ఏకస్య సా భవతి, న హి సతోఽసతీ శక్తిరేకశేషవచనేన కర్తుం శక్యతే ? ఉచ్యతే; విరూపేష్వన్యోఽన్యసన్నిధానే సముదాయార్థాభిధానశక్తిః ప్రాదుర్భవతి । పటుగుప్తావిత్యత్రాపి హ్యుద్భూతావయవభేదం సముదాయం ప్రతిపాదయితుమవయవశబ్ద ఏవ ప్రత్యేకం ద్వివచనాన్తః ప్రవర్త్తతే, అన్యథా ద్వివచనబహువచనాయోగాత్స్వార్థమాత్రపర్యవసాయిభిరవయవశబ్దైః క్రమేణైవోచ్చరణాదర్థోఽపి ప్రతీయతే । క్రమేణ చానేకార్థప్రతీతౌ ద్వివచనబహువచనే న భవతః । సముచ్చయశ్చ భవతి, తద్యథా వాక్య- - పటుశ్చ గుప్తశ్చేతి । అతో విరూపేష్వేవం దర్శనాత్సరూపేష్వపి ద్వన్ద్వాశఙ్కాయాం సరూపేష్వేకస్యైవానేకార్థప్రతిపాదనశక్తిరస్తీతి వచనేన వ్యుత్పాద్యతే ।

అన్యే తు తృతీయమపి పక్షం గ్రన్థారూఢం వర్ణయన్తి । సరూపాణాం శబ్దానామేకవిభక్తౌ పరత ఏకశేషో భవతి; ఏకవిభక్తౌ పరతః సరూపాణామిత్యన్వః, న త్వేకశేష ఇతి । ఏకస్మిన్కారకే వివక్షితే, ఏకవిభక్తౌ వా పరతో యే సరూపా దృష్టాః శబ్దాస్తేషామిత్యర్థః । తత్ర చ శిష్యమాణ ఏవ నివర్త్తమానస్యాప్యర్థమాచ ష్టే । అగ్నిచిదితి ప్రత్యయనివృత్తౌ ప్రకృతివదితి ద్వివచనబహువచనే యథాయోగం భవతః । తత్ర యదుక్తమ్-హరితహరిణయర్ణ్యన్తయోర్న స్యాదితి, తన్న; ప్రాతిపదికగ్రహణం నానువర్త్తతే, తేన ణ్యన్తయోహేవ సారూప్యాద్ భవిష్యతి ।

యదప్యుక్తమ్-మాతృశబ్దయోః ప్రసఙ్గ ఇతి, అర్థవిప్రతిషేధాన్న భవిష్యతి । కృతే హ్యేకశేషే తాభిరిత్యనుప్రయోగే పునర్థో న గమ్యతే, త్రైరిత్యుక్తే స్త్ర్యర్థః । వక్ష్యమాణస్య వా ఏవకారస్యేహానుకర్షణాదేకవిభక్తౌ యాని సరూపాణ్యేవేత్యాశ్రయణాత్పరిచ్ఛేత్తృవాచినశ్చ 'అప్తృన్తృచ్' ఇతి సర్వనామస్థానే దీర్ఘవిధానాదసారూప్యాదేకశేషాభావః । అత్ర పక్షే ఏకగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్ । తదేవం పఞ్చసు పక్షేషు త్రయః స్వీకృతాః ।

వృక్షశ్చ వృక్షశ్చేతి । 'అనైమిత్తిక ఏకశేషః' ఇతి పక్షే విభక్తౌ సారూప్యం దర్శయితుం విభక్త్యన్తేన విగ్రహః । కథం పునర్విగ్రహః, యావతా ఏకశేషవృత్తిర్నిత్యా ? నైతద్వృత్త్యా సమానార్థవాక్యమ్, ప్రత్యేకమత్ర వివక్షా । అతశ్చ ప్రత్యేకమ్; యతోఽత్ర భేదనిబన్ధేన సముచ్చయశ్చశబ్దేన ద్యోత్యతే, భిన్నార్థమపి కిఞ్చిన్మాత్రాసాధర్మ్యాద్వాక్యం భవత్యేవ । సమానార్థన్తు బాధ్యత ఏవ, యథా-వృక్షౌ చ వృక్షౌ వృక్షాశ్చ వృక్షాశ్చ వృక్షా ఇతి । నను యద్యేతావదేకార్థాభినివేశినః శబ్దాః--ఆకాశద్రవ్యత్వగోత్వాదయః, న తేషు ద్వివచనబహువచనేనాప్యేకశేషః; యే త్వనేకార్థాభినివేశినః--గౌః శుక్లః, పాచక ఇత్యాదయః, తేష్వనుస్యూతం కిఞ్చిదర్థగతమేకం గోత్వాదినిమిత్తం వక్తవ్యమ్; అన్యథా సమ్బన్ధగ్రహణాసమ్భవాదత్ర గవాదిషు తద్గుణతా జాతిర్నిమిత్తం న, యథా శుక్లాదిష్వపి గుణమాత్రనిష్ఠషు । గుణనిష్ఠేషు తు స్వగతయా జాత్యా ఏకీభూతో గుణః । ఏవం పాచకాదిష్వపి గోత్వాశ్వత్వే సామాన్యే, నిఃసామ్యాని సామాన్యానీత్యత్ర భిన్నేష్వభిన్నప్రత్యయహేతుత్వం తావేతావిత్యాదౌ పరోక్షత్వప్రత్యక్షత్వాదికమ్ ।

అభావాశ్చత్వార ఇత్యత్ర నిరూపాఖ్యత్వమిత్యాది సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమ్ । నిమిత్తతద్వతోశ్చ తాదాత్మ్యమ్, సర్వం హి వస్తు ఏకం నానా చ గవాదిరూపేణైకం ఖణ్డాది ప్రాతిపదికరూపేణ నానా । ఏవం స్థితే యది తావజ్జాతిరేవ శబ్దార్థస్తదా తస్యా ఏకత్వాన్నానేకశబ్దప్రసఙ్గః । అథాప్యుభయమ్, ఏవమపి జాతిరూపేణైవ శబ్దో ద్రవ్యమభిధత్తే న ప్రాతిస్వికేనాకారేణేతి నాస్త్యనేకశబ్దప్రసఙ్గః । కేవలద్రవ్యపదార్థపక్షేఽపి అస్మిన్విషయేఽనేకార్థాభిధానసామర్థ్యం శబ్దస్య ద్వ్యాదిపదవదభ్యుపగన్తవ్యమ్, అన్యథా సత్యప్యేకశేషే తన్న స్యాదితి సిద్ధమేకశబ్దత్వమ్ । ద్రవ్యగతసఙ్ఖ్యాప్రతిపాదనాయ ద్వివచనబహువచనే భవిష్యత; నార్థ ఏతేనేత్యాశఙ్క్యాహ -- ప్రత్యర్థమిత్యాది । ఏకైకస్మిన్నర్థే యస్మాచ్ఛబ్దానాం నివేశస్తతోఽనేకేన శబ్దేనానేకస్యాభిధానం సిద్ధ్యతి । తత్రైవం స్థితేఽనేకార్థాభిధానే కర్త్తవ్యే యావన్తస్తేఽర్థాస్తావతాం శబ్దానాం ప్రయోగః ప్రాప్నోతి, ఇష్యతే చైకశబ్దత్వమ్, తస్మాదేకశేష ఆరభ్యతే ।

అయమభిప్రాయః--కేవలం జాతిపక్షే అక్షాః పాదాః మాషా ఇత్యాదౌ అనేకశబ్దత్వం స్యాద్, న హి బిభీతకదేవనశకటాక్షేష్వనుస్యూతం కిఞ్చిత్సామాన్యమస్తి । అత ఏవ తత్ర వృత్పత్తిర్భేదేనాపేక్ష్యతే, ఏవముభయపక్షేఽపి । కేవలద్రవ్యపక్షేఽపి వృక్షశ్చేతి వాక్యేఽనేకశబ్దదర్శనాద్విరూపేషు ద్వన్ద్వదర్శనాచ్చారమ్భణీయమేతదితి ।

రూపగ్రహణం కిమితి । అన్తరఙ్గత్వాదహేయత్వాదుపదేశానపేక్షత్వాచ్చ రూపకృతమేవ సమానత్వం గ్రహీష్యతే ఇతి ప్రశ్నః । ప్రతిపతిలాఘవం చ సమానానామిత్యుచ్యమానే భవతి రూఢిశబ్దత్వేన రూఢిరితి తుల్యార్థావగమాత్ । రూపగ్రహణే తు వర్తిపదార్థమవగమ్యాన్యపదార్థోఽవగన్తవ్య ఇతి గౌరవం భవతి । భిన్నేఽప్యర్థే ఇతి । 'స్వం రూపమ్' ఇత్యత్ర రూపగ్రహణేన జ్ఞాపితం శాస్త్రే రూపవదర్థోఽపి తన్త్రమితి । తతశ్చార్థరూపాభ్యాం సమానత్వం గృహ్యేతేతి భావః ।

ఏకగ్రహణం కిమితి । శేష ఇత్యేకత్వం వివక్ష్యత ఇతి ప్రశ్నః । ద్విబహ్వోరితి ।ద్విత్వబహుత్వవిషయస్యానేకస్య శబ్దస్యేత్యర్థః । నను ద్వయోర్బహూనాం చేతి బహువచనప్రసఙ్గాద్ ఇహ శేషవిధానద్వారేణ సంస్క్రియమాణత్వాచ్ఛిష్యమాణం ప్రధానమ్, ప్రధానే చ సఙ్ఖ్యా న వివక్ష్యతే, యథా-గ్రహం సంమార్ష్టీతి, విషమ ఉపన్యాసః; సంమార్గే విధౌ ద్వితీయానిర్దేశాత్ గ్రహాః ప్రధానభూతాః, సంమార్గస్తు తేషాం సంస్కారః । సంస్కారో నామ తస్య భవతి యచ్చాస్త్రాన్తరే ప్రయోజనవత్యాం క్రియాయాం సాధనత్వేన వినియుక్తమ్, సంస్కృతస్య వా యస్య వినియోగః, ద్రవ్యమాత్రస్య రూపసంస్కారోఽనర్థకః స్యాత్ । యదిహ సంమార్గసంకారో విధీయమానః శాస్త్రాన్తరే వినియుక్తం గ్రహమపేక్షతే తతర్ నవసఙ్ఖ్యా గ్రహా శ్రుతా ఇతి తదపేక్షః సంమార్గవిధిర్నవానామపి భవితుమర్హతి । గ్రహమిత్యేకవచనం తు కర్మత్వమాత్రమభిధాయకతార్థం భవిష్యతి । ఇహ తు శేషస్య వాక్యాన్తరేఽనవధారణాదిదమేవోత్పత్తివాక్యామితి వివక్షణీయా సజ్ఖ్యా, పశుమాలభేతేతివత్, సత్యమ్; ఇదమేవైకగ్రహణం జ్ఞాపకమ్-శాస్త్రాన్తరానవగతేఽపి ప్రధానే సఙ్ఖ్యా న వివక్ష్యత ఇతి, తేన కర్తురీప్సితతమమిత్యత్ర ఈప్సితతమస్య సఙ్ఖ్యాయా అవివక్షా సిద్ధా భవతి ।

శేషగ్రహణం కిమితి । సాధ్వనుశాసనప్రక్రమాత్సరూపాణామేకః సాధుర్భవతీతి విజ్ఞాస్యత ఇతి భావః । ఆదేశో మా భూదితి । అసతి హి శేషగ్రహణే 'షష్ఠీ స్థానే యోగా' ఇతి వచనాత్ స్థానషష్ఠీ స్యాత్, తతశ్చాదేశః స్యాద్, అస్తు; శబ్దతోఽర్థతశ్చాన్తరతమో భవిష్యతి ? నైవం శక్యమ్, స్వరే హి దోషః స్యాద్ ద్వయోరశ్వశబ్దయోః సముదాయః స్థానీ, తత్ర చ ద్వావుదాత్తావితి ద్వ్యుదాత్త ఆదేశః స్యాదేతేన ద్వ్యనుదాత్తత్వం వ్యాఖ్యాతమ్ ।

ఏకవిభక్తావితి కిమితి । నానావిభక్తౌ వైరూప్యమవశ్యంభావీతి భావః । పయః పయ ఇతి । ఏకవిభక్తావిత్యస్మిన్నసతి సరూపాణాం సర్వత్ర సహ ప్రయోగో న స్యాద్ । అథ క్రియమాణేఽప్యస్మిన్నైమిత్తికపక్షే కస్మాదేవాత్ర న భవతి, ఏతదపి హ్యేకస్యాం విభక్తౌ పరతః సరూపం దృష్టమేవ ? నైష దోషః; ఏకగ్రహణమస్మిన్పక్షే అతిరిచ్యత ఇత్యుక్తమ్, తత్సామర్థ్యాదేకస్యామేవ విభక్తౌ విషయభూతాయాం భవిష్యతి । అత్ర తు సత్యేకశేషే పర్యాయేణ విభక్తిః స్యాత్ ।

అథ వా-కిం న ఏతేన పక్షేణ క్లేశతో వ్యాఖ్యేయేన ? స్తాం ద్వావేవ పక్షౌ ? ఇహ ఏకశ్చేతి సఙ్ఖ్యాశ్బదానామేకశేషో న భవతి, అనిభిధానాద్ । వింశత్యాదీనాం తు భవత్యేవ ।।

వృద్ధో యూనా తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేషః ।। 1.2.65 ।।

వృద్ధశబ్దోఽయం లోకే చరమే వయసి ప్రసిద్ధః,యువశబ్దో ద్వితీయే, తయోరిహ గ్రహణే తరుణశ్చ వృద్ధశ్చ యువా చ స్థవిరశ్చేత్యాదౌ స్యాత్ । 'వృద్ధిర్యస్యాచామాదిస్తద్వృద్ధమ్''జీవతి తు వంశ్యే యువా'- -అనయోః శాస్త్రీయయోర్గ్రహణే ఔపగవశ్చానన్తర ఔపగవిశ్చ యువేత్యాదావపి స్యాత్ । అతో యువశబ్దస్య తావత్కృత్రిమస్య వ్యవహితాపత్యవాచినోఽత్ర గ్రహణమ్, తత్సాహచర్యాద్వృద్ధశబ్దస్యాపి వ్యవహితాపత్యవాచినః శాస్త్రాన్తరే ప్రసిద్ధస్య గ్రహణమిత్యాహ--వృద్ధశబ్ద ఇత్యాది । గోత్రగ్రహణే త్వపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికస్య గ్రహణమిత్యపత్యమాత్రస్య గ్రహణం స్యాత్ । క్వచిత్పునరధికోఽపి గ్రన్థః పఠ్యతే--యూనేతి సహయోగ ఏషా తృతీయేతి । స ఇదానీన్తనైః ప్రక్షిప్తః, యూనా సహ వచన ఇతి సహశబ్దం ప్రయుఞ్జానః సూత్రే సహయోగే తృతీయేతి దర్శయతి । అత ఏవ జ్ఞాప్యతే-సహవివక్షాయామేకశేష ఇతి । విశేషో వైరూప్యమితి । శబ్దస్య వృద్ధయువనిమిత్తస్య గ్రహణాన్నాన్య ఇతి భావః । పదార్థం దర్శయిత్వా తదయమర్థ ఇత్యాహ-వృద్ధయువనిమిత్తకమేవేత్యాది । సమానాయామాకృతావితి । ఆకృతిః శబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తం గర్గాపత్యత్వాది । క్వచిత్తు ప్రకృతావితి పాఠః, ప్రకృతిః మూలప్రకృతిర్గర్గశబ్దాదిః । గార్గ్యశ్చేత్యాది । గర్గవత్సశబ్దాభ్యాం గర్గాదిత్వాద్యఞన్తాభ్యాం యూని 'యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫక్ । గార్గ్యాయణావితి । ప్రకరణాదినాత్ర జీవద్వంశ్యతావసాయః; శబ్దస్య గోత్రద్వయస్యాపి సాధారణత్వాద్ ।

యద్యేవమ్, గార్గ్యశ్చ గార్గ్యశ్చేతి గోత్రశబ్దయోరేవ పూర్వేణైకశేషోఽస్తి ప్రకరణాదినైవ యువత్వమన్యతరస్య గంస్యతే । యూనో హి ద్వావాకారౌ-జీవద్వంశ్యత్వమ్,

పౌత్రప్రభృత్యపత్యత్వం చ; తత్ర విశేషావివక్షాయాం సామాన్యశబ్దో న నివర్తతే, యథా-వస్తుతో భూతానద్యతనేఽపి 'అభూన్నృపో విబుధసఖః' ఇతి లుఙ్ భవతి, తస్మాన్నార్థ ఏతేన ? ఉచ్యతే; ప్రకరణానపేక్షేణ శబ్దేన జీవద్వంశ్యత్వం ప్రతిపాదయితుకామో ద్వన్ద్వం ప్రయుఞ్జీత గార్గ్యాయణావితి । అతో ద్వన్ద్వనివృత్యర్థం వచనమ్ । ప్రత్యుదాహరణే తు సర్వత్ర ద్వన్ద్వో భవతి--గార్గ్యవాత్స్యాయనావితి । నన్వత్ర విశేషాన్తరసద్భావేఽపి తల్లక్షణో విశేషో విద్యత ఇతి స్యాదేకశేషః, నైష దోషః; ఏవమర్థవచనం వ్యజ్యతే-యోఽసౌ విశేషో యస్య సద్భావాత్పూర్వేణాపప్రాప్తిః, స తల్లక్షణశ్చేదితి । ఏవం చ యావదుద్దేశ్యం విధేయసమ్బన్ధాత్ సూత్రారమ్భ హేతుభూతస్య కృత్స్నస్య విశేషస్య తల్లక్షణత్వవిధానాత్ కుతోఽత్ర ప్రసఙ్గః ! ఇహ తు ప్రాప్నోతి--భాగవిత్తిభాగవిత్తికావితి, కృత్స్నస్య విశేషణస్య తల్లక్షణత్వాత్ ? ఏవకారేణ తు వ్యావర్త్యతే, న హ్యత్ర తల్లక్షణ ఏవ విశేషస్తదాహ--కుత్సా సౌవీరత్వం చాపరో విశేష ఇతి । విశేషహేతురిత్యర్థః ।।

స్త్రీ పుంవచ్చ ।। 1.2.66 ।।

స్త్రీత్వస్య వైరూప్యకారణస్యాధిక్యాద్వచనం పుంవచ్చేతి వక్ష్యామీతి చ । అత్ర స్త్రీశబ్దస్య స్వరితత్వే స్త్ర్యధికారవిహితానాం టాబాదీనాం గ్రహణాదయమర్థో భవతి- పుంవత్ స్త్రీప్రత్యయో న భవతి । యథా పుంవదస్యాస్తనావిత్యభావాతిదేశస్తద్వత్ । తతశ్చ స్త్రీత్వస్యానివృత్తత్వాద్ గార్గ్యశ్చ స్త్రియో గార్గ్యాయణశ్చ గర్గా ఇత్యత్ర 'యఞఞోశ్చ' ఇతి లుగ్ న స్యాత్ । 'అస్త్రియామ్' ఇత్యధికారాత్ ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽయం దోషః । పర్యుదాసే తు శిష్యమాణస్య నివర్త్ మానార్థాభిధాయిత్వాదిస్తి స్త్రీసదృశోఽయం దోషః ।చ పర్యుదాసే తు శిష్యమాణస్య నివర్త్ మానార్థాభిధాయిత్వాదస్తి స్త్రీసదృశోఽర్థం ఇతి సిద్ధ్యతి । ఇహ తు గర్గాన్పశ్యేతి స్త్రీత్వస్యానివృత్తత్వాన్నాయం పుంసాం బహుత్వే శస్ ఉత్పన్న ఇతి నత్వం న స్యాత్ । స్త్ర్యర్థవృత్తేః శబ్దస్య తు గ్రహణే స్త్రీశబ్దస్య పుంశబ్దస్యేవ రూపం భవతీత్యర్థః స్యాత్ । స్త్రీత్వం త్వనువృత్తమేవ । తత్ర యద్యపి గర్గా ఇతి బహుషు పుంశబ్దస్య రూపమితి తస్మిన్నతిదిష్టే జసాదిషు న దోషః, నత్వం తు విభక్తికార్యం న స్యాత్ । ఏవం స్త్ర్యర్థగ్రహణే తు పుమర్థాతిదేశాత్తత్ప్రతిబద్ధానాం కార్యాణాం సిద్ధిరితి న కశ్చిద్ దోషః । స్త్రీతి చోక్తేఽర్థ ఏవ ప్రతియతే । శబ్దానామర్థపరత్వాత్స్వరూపగ్రహణం త్వనాశఙ్క్యమేవ; వృద్ధో యూనేత్యనువర్త్ నాద్ । అతోఽర్థస్యైవ గ్రహణమిత్యాహ-స్త్ర్యర్థః పుమర్థవద్భవతీతి । గార్గీ చేత్యాది । గార్గ్యవాత్స్యశబ్దాభ్యామ్ । 'యఞశ్చ' ఇతి జీప్ । దాక్షీతి । 'ఇతో మనుష్యజాతేః' దాక్షీ ఇతి జీషి నివృత్తే ఇఞన్తాద్ ద్వివచనే 'ప్రథమయోః' ఇతి దీర్ఘః । ఇతమపి ద్వన్ద్వనివృత్త్యర్థమేవ వచనమ్ ।।

పుమాన్ స్త్రియా ।। 1.2.67 ।।

స్త్రీపుంసలక్షణశ్చేదేవ విశేష ఇతి । పదాన్తరగమ్యేఽపి తల్లక్షణే విశేషే భవతి, యథా-గౌశ్చాయం గౌశ్చేయమితి ఏతౌ గావౌ చరత ఇతి । ఏవం కన్యాఖుకృకవాకుగ్రామణీఖలపూప్రభృతిషు పుంసః శేషో వేదితవ్యః । ఇహ కస్మాన్న భవతి-హంసశ్చ వరటా చ కచ్ఛపశ్చ డులిష్వరుశ్యశ్చ రోహిచ్చ అశ్వశ్చ వడవా చ పురుషశ్చ యోషించ్చేతి, సర్వత్రాప్యత్ర స్త్రీపుంసకృత ఏవ విశేషః ? 'సరూపాణామ్' ఇతి వర్త్తతే, తేన సమానాయాం ప్రకృతౌ యత్ర స్త్రీపుంసకృత ఏవ విశేషస్తత్రైవ భవతి । ఇహ తు బ్రాహ్మణవత్సశ్చ బ్రాహ్మణీవత్సా చేత్యత్ర ప్రాప్నోతి, నైష దోషః' స్త్రీపుంసయోః సహవివక్షాయామేకశేషః । సా చ ప్రధానయోరేవ భవతీతి యత్ర ప్రధానస్త్రీపుంసకృత్త ఏవ విశేషస్తత్రైవైకశేషః, ఇహ త్వప్రధానకృతోఽపీత్యేకశేషాభావః । ఇహాపి మృగక్షీరాదివజ్జాతివివక్షాయాం కుక్కుటావిత్యాది సిద్ధమ్ । ద్వన్ద్వనివృత్త్యర్థన్తు వచనమ్ । ప్రాగిత్యవ్యయమితి । ప్రపూర్వాదఞ్చతేః క్విన్నన్తాదస్తాతేః 'అఞ్చేర్లుక్' ఇతి లుకి 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః' ఇత్యవ్యయత్వం సత్త్వాసత్త్వయోర్ద్వన్ద్వైకశేషౌ చిన్త్యౌ ।।

భ్రాతృపుత్రౌ స్వసృదుహితృభ్యామ్ ।। 1.2.68 ।।

ఇదమపి ద్వన్ద్వనివృత్త్యర్థం వచనమ్ । స్వసృశబ్దస్య హ్యేకాపత్యత్వం నిమిత్తమ్, దుహితృశబ్దస్యాపత్యత్వమేవ । భ్రాతృపుత్రశబ్దయోః స్త్రీత్వపుంస్త్వం చోభయత్ర విశేషః । తత్ర 'భ్రాతరౌ పుత్రౌ' ఇతి స్త్రీపుంస్త్వావివక్షాయాం సిద్ధం స్వసృదుహిత్రోరభిధానమ్ । ఏకశేషారమ్భేఽప్యయమేవ నిర్వాహః ।।

నపుంసకమనపుంసకేనైకవచ్చాస్యాన్యతరస్యామ్ ।। 1.2.69 ।।

శుక్లా చ శుక్లం చేతి । విభక్తౌ విభక్త్యన్తయోశ్చాసారూప్యాదప్రాప్త ఏకశేషః,  శుక్లం చ శుక్లశ్చేతి విభక్త్యన్తయోరసారూప్యమ్ । విభక్తౌ సారూప్యేఽపి పుంనపుంసకయోః పర్యాయః స్యాదితి వచనమ్, ఏకవద్భావార్థం చ । తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేష ఇతి వర్తత ఇతి । శుక్లం చ కృష్ణశ్చేత్యత్ర మా భూత్ । ఏవాకారస్తు హిమహిమాన్యౌ అరణ్యారణ్యాన్యావిత్యత్ర మా భూదితి । 'అత్ర హిమారణ్యయోర్మహత్త్వే' ఇతి మహత్త్వమపరో విశేషః, అన్యతరస్యాంగ్రహణమానన్తర్యాదేకవచ్చేత్యనేన సమ్బధ్యతే, న త్వేకశేషేణ చేత్యాహ-

ఏకవచ్చేత్యాది I అస్య గ్రహణమేకవచ్చేత్యస్యోత్తరత్రానువృత్తిర్మా భూదితి I ఇహ శుక్లేన చ వస్త్రేణ శుక్లేన చ కమ్బలేన తేనానేన శుక్లేనేతి తల్లక్షణవిశేషాభావాదేకశేషో న ప్రాప్నోతి, సామాన్యవివక్షాయామేకశబ్దత్వమేకవచనం నపుంసకత్వం చ భవిష్యతి I యద్యేవమ్, తదిదం శుక్లమిత్యత్రాప్యేవమేవ భవిష్యతి, నార్థ ఏతేన ? ద్వన్ద్వనివృత్త్యర్థం తు వచనమ్ I

అనపుంసకేనేతి కిమితి I నపుంసకేనాపి సహవచనే సరూపాణామిత్యేకశేషేణ భవితవ్యమితి ప్రశ్నః, తేన యథా స్యాదేనేన మా భూదితి ప్రత్యుత్తరమ్ I కో న్వత్ర విశేష ఇత్యత్ర ఆహ- ఏకవచ్చేతి II

పితా మాత్రా II 1.2.70 II

అభ్యర్హితత్వాన్మాతుః పూర్వనిపాతః, 'పితుర్దశగుణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యతే' I పితరావిత్యభిధానం జనయితృత్వమాత్రవివక్షాయాం లిఙ్గావివక్షాయాం సమర్థనీయమ్ I ఏకశేషారమ్భేఽపి ద్వన్ద్వస్త్విష్యత ఏవేతి నార్థ ఏతేన II

శ్వశురః శ్వశ్ర్వా II 1.2.71 II

పితృశ్వశురౌ మాతృశ్వశ్రూభ్యామితి నోక్తమ్, లాఘవార్థమ్ I శ్వశ్రూశబ్దోఽవ్యుత్పన్నం ప్రాతిపదికం శ్వశురస్యోకారాకారలోపశ్చేత్యూఙన్తత్వే ప్రత్యయాన్తత్వాద్ బ్రహ్మబన్ధూరిత్యాదివదేకదేశాభావాచ్చాప్రాతిపదికత్వేఽపి శ్వశ్రేత్యస్మాదేవ నిర్దేశాల్లిఙ్గాత్ సుపస్తద్ధితాశ్చ భవన్తి I శ్వశ్రూశ్వశురావితి I అభ్యర్హితత్వాదేవ పూర్వనిపాతః, 'శ్వశ్రూః పూర్వజపత్నీ చ మాతృతుల్యా ప్రకీర్తితా' అత్రాపి దమ్పత్యోర్జనయితృత్వమాత్రవివక్షాయాం లిఙ్గావివక్షాయాం సమర్థనీయమ్ I అనారమ్భపక్షేఽపి శ్వశ్రూశ్వశురావిత్యభిధానే ద్వన్ద్వస్త్విష్యత వేతి, నార్థ ఏతేన II

త్యాదాదీని సర్వైర్నిత్యమ్ II 1.2.72 II

సర్వశబ్దస్యార్థమాహ--త్యదాదిభిరన్యైశ్చేతి I ఏతదేవ ప్రకటయతి - సర్వగ్రహణమితి I త్యాదిభిరన్యైశ్చేతి I యదిదం సాకల్యముక్తం తదర్థమిత్యర్థః; అన్యథా ప్రత్యాసత్తేః

'తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేషః' ఇత్యధికారాద్వా త్యదాదిభిరేవ సహవచనే స్యాదితి భావః । స చ దేవదత్తశ్చేతి । నను దేవదత్తోఽపి సామాన్యవివక్షాయాం తచ్ఛబ్దేనైవ నిర్దేష్టుం శక్యతే, తతశ్చ సరూపాణామిత్యేవ సిద్ధమ్ । న చారబ్ధేఽపి సూత్రే వృత్తౌ విశేషోఽన్తర్భావయిన్తుం శక్యః, తావిత్యస్య సరూపసాధారణత్వాద్విరూపాణాం చ నానావిధాత్వాత్, సత్యమ్; తద్దేవదత్తావిత్యాదిద్వన్ద్వనివృత్త్యర్థం వచనమ్, అన్యథా 'తత్పుత్రస్తదీయః' ఇత్యాదివృత్త్యన్తరవద్ ద్వన్ద్వోఽపి స్యాత్ ।

యద్యత్పరమితి । త్యదాదిపాఠే శబ్దపరవిప్రతిషేధాశ్రయణాదితి భావః । స చ యశ్చ యావిత్యాది । భాష్యే తు 'పూర్వశేషః ఖల్వపి దృశ్యతే - స చ యశ్చ తౌ' ఇత్యుక్తమ్ । ఇహ చాహం చ భవాంశ్చావామితి భవతీత్యాహుః ।

త్యదాదితః శేషే పుంనపుంసకతో లిఙ్గవచనాని । ఆద్యాదిత్వాత్తసిః, త్యదాదీనాం శేషే సహ వివక్షితో యోఽర్థః పుమాన్, యచ్చ నపుంసకం తద్వశేన లిఙ్గవచనాని భవన్తీత్యర్థః । స చ దేవదత్త చ తౌ, సా చ దేవదత్తశ్చ తౌ, తచ్చ దేవదత్తా చ తే । పుంనపుంసకయోస్తు సహవివక్షాయాం పరత్వాన్నపుంసకవశేన వ్యవస్థా । తచ్చ దేవదత్తశ్చ తే, ఇహ స చ కుక్కుటః సా చ మయూరీ - కుక్కుటమయూర్యావేతే, అర్ధం పిప్పల్యాస్తద్ అర్ధంపిప్పలీ చ సా అర్ధంపిప్పల్యౌ తే ఇతి పరవల్లిఙ్గమితి సమాసార్థస్య లిఙ్గాతిదేశాత్తద్విశేషణస్యాపి సర్వనామ్నస్తదేవ లిఙ్గం భవతి ।।

గ్రామ్యపశుసంఘేష్వతరుణేషు స్త్రీ ।। 1.2.73 ।।

గ్రామే భవా గ్రామ్యాః । 'గ్రామాద్యఖఞౌ' । పుంసః శేషే ప్రాప్త ఇతి । 'పుమాన్ స్త్రియా' ఇత్యనేన । సామర్థ్యాదితి । ప్రధానస్య సంఘస్య తారుణ్యాతారుణ్యే న సమ్భవత ఇత్యస్మాత్సామర్థ్యాద్ గుణభూతానామపి పశూనాం విశేషణమిత్యర్థః ।

ఏతౌ గావావితి । యద్యపి ద్వయోరపి సంఘో భవత్యేవ, తథాపీహ సంఘగ్రహణసామర్థ్యాంద్బహూనాం సంఘో గృహ్యతే, అన్యథా శేషస్యానేకవిషయత్వాద్ అనర్థకం న స్యాత్ ।

? అనేకశఫేష్వితి । శఫాః = ఖురాః । ఉష్ట్రాణాం త్వారణ్యత్వాదేకశేషాభావః ।।

ఇతి శ్రీహరదత్తదమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం ప్రథమస్యాధ్యాయస్య

ద్వితీయః పాదః సమాప్తః ।।

* * *

.

పదమఞ్జరీ

అథ ప్రథమాధ్యాయే తృతీయః పాదః

భూవాదయో ధాతవః।। 1.3.1 ।।

"భూ" ఇత్యేవమాదయః శబ్దా ఇత్యనేన పాఠనిబన్ధనేయం సంజ్ఞేతి దర్శయతి। యది త్వనాద్ధత్య, పాఠామ్, క్రియావచనో ధాతురిత్యుచ్యేత, తత ఆణవేదుఇత్యాదిష్వపి స్యాత్। కథం పునరపభ్రంశానామనుశాసనమాశఙ్క్యతే? కుతో తు ఖల్వేతద్ ఆణవేద్విత్యాదయోఽపభ్రంశా ఇతి, యావతా యే శాస్త్రేణానుగమ్యన్తే తే సాధవః? అవశ్యం చాతుబన్ధాదివిశిష్టం రూపం పాఠేనైవ దర్శనీయమ్, న హి తద్రూపం ప్రయోగే సమ్భవతి। అతోఽన్యార్థః సన్ గణపాఠ ఏవాశ్రితో భవతీతి ధాతుత్వే సతి లడ్ భవతి। ఏధతే, స్పర్ధతే ఇత్యనుదాత్తేతౌ। యది పాఠమాత్రనిబన్ధనేయం సంజ్ఞా, యా-వా-దివ్-శబ్దానాం సర్వనామవికల్పస్వర్గవాచినాం సమానశబ్దానామపి ప్రసఙ్గః? న చ ప్రాపణాది రర్థో నియామకః, అనార్థత్వాద్, అభియుక్తైరుత్తరకాలనిర్దిష్టత్వాద్, అనేకార్థత్వాభ్యుపగమాచ్చ, సత్యమ్; సంజ్ఞాయాం కో దోషః? న తావద్ధాతుప్రత్యయానాం లడాదీనాం ప్రసఙ్గః; కర్త్రాదీనామభావాత్, ఇచ్యతే, యాః పశ్యేతి `ఆతో ధాతోః' ఇతి లోపః స్యాత్। నను అధాతుః ఇతి నిషేధాద్ అప్రాతిపాదికత్వాద్విభక్తిరేవ న స్యాత్, నైతదస్తి;విభక్త్యావుత్పన్నాయాం త్యదాద్యత్వే టాపి చ యారూపత్వే సతి ధాతుత్వమ్, సుబుత్పత్తిదశాయాం తు యదిత్యస్య నాస్తి ధాతుత్వమ; వాశబ్దాత్తు సుబేవ న స్యాత్; ఏవం దివ్శబ్దాదపి। న చ `దివ ఔత్; ఇత్యేతద్ధాతుత్వాభావే లిఙ్గమ్; క్విబన్తస్య దీవ్యతేః సుపి సమ్భవాత్। సానుబన్ధకత్వేఽపి తస్యైవ గ్రహణం స్యాద్, అతః సమానశబ్దానాం ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇత్యత ఆహ-ధాతుశబ్ద ఇత్యాది। క్వచిత్తు `భూ'ఇత్యేవమాదయః శబ్దా ఇత్యస్యానన్తరం క్రియావాచిన ఇతి పఠ్యతే, తస్మిన్ పక్షే యాస్య గ్రన్థస్య శఙ్కా సా తస్య ద్రష్టవ్యా। అస్య తు కథం పునః సూత్రేఽనుపాత్తః క్రియావచన ఇత్యయం విశేషో లభ్యతే? అత ఆహ-ధాతుశబ్దః పూర్వాచార్యసంజ్ఞేతి। తతః కిమిత్యాహ- తే చేతి। తతోఽపి కిమిత్యాహ-తదిహాపీతి। మహత్యాః పూర్వాచార్యసంజ్ఞాయా ఆశ్రయణం తదీయోపాధిపరి-గ్రహార్థమేవేతి భావః।।

యావిత్సిద్ధమసిద్ధం వా సాధ్యత్వేనాభిధీయతే।

ఆశ్రితక్రమరూపత్వాత్ సా క్రియేత్యభిధీయతే।।

సిద్ధం వా భవత్వసిద్ధం వా, శబ్దేన తు యద్వస్తు సాధ్యత్వేనాభిధీయతే సా క్రియా సాధ్యత్వే చాశ్రితక్రమరూపత్వాత్ పూర్వాపరీభూతావయవత్వం వితతరూపత్వం యత్తద్రూపమభిధీయతే తస్యైకస్మిన్ క్షణేఽనవస్థానమ్, యదాహ-క్రియా నామేయమ్ అత్యన్తాపరిహష్టాఽశక్యా చ సా పిణ్డీభూతా నిదర్శయితుమ్ ఇతి। ఏకైకస్య క్రియాక్షణస్య ప్రత్యక్షత్వేఽపి సమూహరూపా ధాతువాచ్యా క్రియా న ప్రత్యక్షేత్యర్థః। క్రమవన్త ఏవ క్షణా ఏకఫలోద్దేశేన సంపాద్యామానత్వాత్ ఐక్యమివాపన్నా ధాతువాచ్యాః తద్యథా-పచతీత్యధిశ్రయణాదయోఽధః శ్రయణాన్తాః క్లేదనఫలావచ్ఛిన్నాః। ఏవమపచదిత్యత్రాపి క్రియా సాధ్యైవ। తాహశస్యైవ హి రూపస్య తత్రాత్యయః ప్రతీయతే యత్పూర్వాపరీభూతం క్రియతే। ఘట ఇత్యత్ర తు ఘటశబ్దేన చక్రోదరగతోఽపి ఘటః సిద్ధరూప ఉచ్యతే,ఏకస్మిన్నేవ క్షణే యద్దర్శనయోగ్యం రూపం తేన రూపేణేత్యర్థః। తదేవం క్రియావచనో ధాతురిత్యాశ్రయణాదతిప్రసఙ్గో నాస్తీతి స్థితమ్।

ఇహ భూరాదిర్యేషామితి బహువ్రీహౌ యణాదేశే కృతే `భ్వాదయః'ఇత్యనుపపన్నో నిర్దేశ ఇత్యత ఆహ-భూవాదీనాం వకారోఽయం మఙ్గలార్థ ఇతి। అభిధానధర్మస్యాప్యభిధేయే ఉపచారః, యథా-భ్రమరే ద్విరేఫ ఇతి। భూవాదీనాం సంజ్ఞినాం సమ్బన్ధీ యో వకారః, తదభిధాయిని భూవాదిశబ్దే స్థితోఽయం ప్రయుజ్యతే, లక్షణేనాప్రప్తో నిపాత్యత ఇత్యర్థః। స చ మఙ్గలార్థః । అపూర్వస్య లాభో మఙ్గలమ్, సాధుశబ్దప్రయోగేఽపి ధర్మో భవతి, భూవాదిశబ్దశ్చ సాధుః। కిం చ వకారే సత్యవికృతో భూశబ్దో వ్యాహృత్యాది స్మారయతీత్యపి ధర్మో భవతీతి।

ప్రకారాన్తరమాహ-భువో వార్థం వదన్తీతి। భువో ధాతోరర్థం వదన్తీతి వా, భూవాదయ ఇతి నిర్దేశ ఇత్యర్థః। అర్థకథనం చైతద్ । వ్యుత్పత్తిస్తు భవనం భూః, క్రియాసామాన్యభువం వదన్తీత్యౌణాదికోఽయమ్, `వసివపియజిరాజివ్రజిసదిహనివాశివాదివారిభ్య ఇఞ్'ఇతి కర్తరి వదేః ఇఞ్ ప్రత్యయః। యది క్రియాసామాన్యం యే వదన్తి తే సంజ్ఞినః, అస్తిభవతివిద్యతీనామేవ స్యాద్, న ప చత్యాదీనాం విశేషవాచినామ్? విశేపక్షే గణపాఠసామర్థ్యాత్ సోఽప్యఙ్గీక్రియతే, అన్యథా శబ్వికరణా యే సేటో నిరనుబన్ధకా అన్తర్గణకార్యవర్జితా భూప్రభృతయస్తేషాం పాఠోఽనర్థకః స్యాద్। బహువ్రీహేస్తు భూత్వాదిశబ్దస్య పృషోదరాదిత్వాత్సాధుత్వమ్। తృతీయం ప్రకారమాహ-భ్వర్థా వా వాదయః స్మృతా ఇతి। భవనం భూః సోఽర్థో యేషాం తే భ్వర్థాః, ఏవమ్భూతా వాదయో వాత్ర సంజ్ఞినః స్మృతా ఇత్యర్థః। కిమిదం వాదయ ఇతి ? `వా గతిగన్ధనయోః,' వా ఆదిర్యేషాం తే వాదయః వా

గతి ఇత్యారభ్యా చురాదిసమాప్తేః। తథా చ భ్వాదయో వాదయః భూప్రభృతయ ఆ `వా గతిగన్ధనయోః' ఇత్యస్మాద్। వాదయశ్చ వాదయశ్చ బహువ్రీహితత్పురుషయోః సహవివక్షాయాం స్వరభిన్నానాం యస్యోత్తరః స్వరవిధిరితి బహువ్రీహేః శేషః। తతో భువో వాదయ ఇతి వాచ్యవాచకసమ్బన్ధే శేషషష్ఠీసమాసః। అస్మిన్పక్షే పాఠవిశేషోఽర్థశ్చేత్యుభయం సూత్రాక్షరైరేవోపాత్తం భవతి।।

పదమఞ్జరీ

ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్।। 1.3.2 ।।

ఉపదిశ్యతేఽనేనేత్యుపదేశ ఇతి। అకర్త్రి చ కారకే ఇతి కరణే ఘఞ్ । నను చ నేయం సంజ్ఞా, పరత్వాచ్చ కరణాధికరణయోః ఇతి ల్యుట్ ప్రాప్నోతి, హలశ్చ ఇత్యత్రాపి సంజ్ఞాయామిత్యేవ। ల్యుట్ తావన్న భవతి, కృత్యల్యుటో బహులమ్ ఇతి। అకర్తరి చ ఇత్యత్ర చకారో భిన్నక్రమః-సంజ్ఞాయాం చేతి, తేన క్కచిదసంజ్ఞాయామపి భవతి। అథోపదిశ్యతేఽనేనేత్యత్రోపదేశః కోఽర్థః? విధానమ్। యద్యేవమ్ లణ్ ఏధ వృద్ధౌ ఇత్యాదౌ న స్యాత్, న హ్యత్ర కిఞ్చిద్విధీయతే। అథానిర్జ్ఞాతస్వరూపస్య స్వరూపజ్ఞాపనం తత్, ఆచారేఽవగల్భక్లీబహోడేభ్యః క్విప్ ఇత్యత్ర గల్భాద్యకారస న స్యాత్ న హి గల్భాదీనాం స్వరూపజ్ఞాపనార్థముచ్చారణమ్;పఞ్చమీనిర్ద్దేశేన క్విపో విధానాత్। యద్యేవమ్, క్విబనేనానిర్జ్ఞాతరూపో జ్ఞాప్తే, తత్ర చాయం భవత్యకార ఇతి భవిష్యతి। శాస్త్రవాక్యానీతి। లణ్-ఏధ-స్పర్ద్ధేత్యాదీనామపి విశిష్టప్రయోజనపరత్వేనోచ్చారణాద్ వాక్యత్వమ్। అస్యైవ వివరణమ్-సూత్రపాఠ ఇతి। ఖిలపాఠః=ధాతుపాఠః ప్రాతిపదికపాఠః, వాక్యపాఠశ్చ। తత్ర సూత్రే మతుబాదేరుకారః, ధాతుషు ఏధాద్యకారః ప్రాతిపదికేషు భవచ్ఛబ్దస్యోకారః,వాక్యే గల్భాద్యకారః। నను చ సర్వత్రాత్ర శుద్ధోఽచ్ పఠ్యతే, నానునాసిక ఇత్యత ఆహ-ప్రతిజ్ఞానునాసిక్యా ఇతి। ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ సమధిగమ్యమానునాసిక్యం యేషాం తే తథోక్తాః। ప్రతిజ్ఞానునాసికా ఇతి తు ప్రసిద్ధః పాఠః। తత్ర ప్రతిజ్ఞాసమధిగమ్యత్వాద్ అనునాసికే ప్రతిజ్ఞాశబ్దో ద్రష్టవ్యః। తతః సమానాధికరణపదో బహువ్రీహిః। తచ్చ ప్రతిజ్ఞానం నానియమేన భవతి, కి తర్హి? యత్రాచార్యాః స్మరన్తి తత్రైవ। సూత్రకారేణ తావద్వివక్షితాః సర్వేఽనునాసికాః పఠితాః, డులభఞ్ ప్రాప్తౌ ఇతివత్, లేఖకైస్తు సంకీర్ణా లిఖితాః తత్ర స్మృతిపరమ్పరయా నిర్ణేయమిత్యర్థః।

అభ్ర ఆఽ అప ఇతి। నాయం సూత్రాదిషు స్వరూపేణోచ్చరితో।నునాసికః కిం తర్హి ? `ఆజోఽనునాసికశ్ఛన్దసి'ఇత్యనునాసికశబ్దేన విహితః। అథ క్రియమాణేఽప్యుపదేశగ్రహణే ఉఞః ఊఁ ఇత్యత్ర కస్మాన్న భవతి ? విధానసామర్థ్యాద్। ఇత్సంజ్ఞాయాం హి తస్య లోపః ఇతి లోపః స్యాత్। యద్యేవమ్, అత్రాపి విధానసామర్థ్యాదేవ న భవిష్యతి। ఏవం తర్హి ఉదాహరణదిగియం దర్శతా । ఇదం తత్రోదాహరణమ్-అణోఽప్రగృహ్యస్యానునాసికః కధీచ్ఛతి బ్రాహ్యణకులమితి క్యజన్తాత్క్విపి అల్లోపే, వలి లోపే, నపుంసకహ్రస్వత్వం దధి ఇతి। యద్యత్రేత్సంజ్ఞా స్యాత్ `ఇదితో నుమ్ ధాతోః ఇతి నుమ్ స్యాత్। అత్రాప్యనునాసికవిధానసామర్థ్యాదేవేత్సంజ్ఞా న భవిష్యతి । నను చ యత్రేత్సంజ్ఞాయాం సత్యాం ప్రయోజనం న సమ్భవతి, యథా-దధి, మధ్వితి ప్రాతిపదికేషు తత్రేత్సంజ్ఞాయా అభావః। అత్రానునాసికవిధానమర్థవత్, నైతదేవమ్; లోపస్యేత్కార్యస్య సర్వత్ర సమ్భవాత్ । తస్మాదణోఽప్రగృహ్యస్య ఇత్సంజ్ఞాయామేవ విధేయాయామనునాసికవిధానసామర్థ్యాదేవాత్ర లోపో న భవిష్యతి। ఏవం తర్హ్యుత్తరార్థమవశ్యమ్ `ఉపదేశ' ఇతి వక్తవ్యమ్, తదిహాపి విస్పష్టర్థం భవిష్యతీతి మన్యతే। ఆతో మనిన్నితి। అత్ర మకారస్యేత్సంజ్ఞా న భవతి। యది స్యాద్, అన్యేభ్యోఽపి ద్ధశ్యన్తే ఇతి హలన్తేఽన్త్యాదచః పరః స్యాత్ । సర్వస్యేతి। దరిద్రాప్రభృతిసమ్బన్ధినోఽపి ।।

పదమఞ్జరీ

హలన్త్యమ్।। 1.3.3 ।।

అన్తశబ్దోఽత్ర సమాప్తౌ వర్త్తతే;నావయవే;నావయవే అసమ్భవాత్। న సమీపే;అతిప్రసఙ్గాత్ । యేన సమాప్యతే సముదాయస్తదన్తే భవమన్త్య, దిగాదిత్వాద్యత్। హలన్త్యే సర్వప్రసఙ్గః, సర్వస్య హలః సాంజ్ఞా ప్రాప్నోతి। సర్వో హి హల్ తం తమవధిం ప్రత్యన్తో భవతి, అన్త్యగ్రహణం త్వాదినివృత్త్యర్థం స్యాద్, అత ఆహ-ధాత్వాదేరితి। ఆదిశబ్దన సూత్రప్రాతిపదికప్రత్యయనిపాతాగమాదేశానాం గ్రహణమ్। శీఙ్, లణ్,నదట్, సన్, ఆఙ్, త్రపుజతునోః షుక్, చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ ఇతి యోఽయం ధాత్వాదిరూపః సముదాయస్తదర్థః స ఉపదేశః, న తు నాన్తరీయకావాన్తరసముదాయార్థ ఇత్యన్త్యస్య సముదాయాపేక్షాయాం ప్రాధాన్యాద్ధాత్వాదేరేవ గ్రహణమితి భావః। అగ్నిచిదితి। అత్రేత్సంజ్ఞాయాం లోపః స్యాత్। న చ తుకో వైయర్థ్యమ్;ఆగత్యేత్యాదౌ చరితార్థత్వాత్। న చ క్విపః పిత్త్వస్య వైయర్థ్యమ్, అగ్నిచితావిత్యాదౌ చరితార్థత్వాత్। యద్యప్యత్రోభయత్రాపి తావతోఽవధేస్తకారోఽన్త్యః, తథాపి ముఖ్యసముదాయస్య నాన్త్య ఇతి నాస్తి ప్రసఙ్గః। ఇహ చ దణ్డిన్నితి నకారస్యేత్సంజ్ఞాయాం సత్యామ్ `న ఙిసంబుద్ధ్యోః'ఇతి నిషేధాల్లోపాభావేఽపి సముదాయస్య

నిత్త్వాదాద్యుదాత్తత్వప్రసఙ్గః, యథా-శ్రోత్రియశబ్దే వాక్యార్థే పదవచనమితి పక్షే ।
అథోపదేశానువృత్తావపి సనుతరిత్యస్య రేఫస్య కస్మాన్న భవతి?
స్వరాదిష్వన్తోదాత్తపాఠసామర్థ్యాత్।

ఇహ `శషసర్' `హల్'ఇతి యో లకారస్తస్యేత్సంజ్ఞాయాం సత్యాం హలిత్యయం ప్రత్యాహార ఉపపద్యతే, సతి చ ప్రత్యాహారే లణిత్యత్ర లకారస్య హల్త్వాత్తస్యైవ `శషసర్హల్',ఇత్యత్రాన్తే నిర్దిష్టత్వాదిత్సంజ్ఞా, తదాశ్రయశ్చ ప్రత్యాహార ఇతి ఇతరేతరాశ్రయత్వాత్ ప్రత్యాహారో నోపపన్నః। తతశ్చ సర్వేషామేవ ణకారాదీనామిత్సంజ్ఞా న స్యాదితి సర్వ ఏవ ప్రత్యాహారవ్యవహారోऽనుపపన్నః, `ఆదిరన్త్యేన'ఇత్యేతస్యాపి వైయర్థ్యమ్? స్యాదేతత్హలిత్యత్ర హకారాత్ పర లృకారః, తస్య లృకారస్యైకాదేశో లపరః, తస్య `ఉపదేశేऽజనునాసికః'ఇతి ఇత్సంజ్ఞా, స ఏవ `హలన్త్యమ్' ఇత్యత్రాప్యేకాదేశేన లపరేణ నిర్దిష్ట ఇతి। ఏవమపీతరేతరాశ్రయమేవ, లృకారస్యేత్సంజ్ఞేతి తస్మాద్వక్తవ్యోऽత్ర పరిహారస్తమాహహస్య ల్ హలిత్యాది। సాధారణం భవేత్తన్త్రమ్, యథా-తుల్యకక్ష్యయోర్భుఞ్జానయో ప్రదీపః। స చేహ ప్రయత్నవిశేషః, యథా-శ్వేతో ధావతీత్యత్ర సాధారణేనైకేనైవ ప్రయత్నేన ద్వయోర్వాక్యయోరుచ్చారితయోః ఫలం సమ్పద్యతే, తథేహాప్యేకేన తన్త్రేణ ప్రబలేన ద్వితీయం హల్గ్రహణముపాత్తం పరిగృహీతం వేదితవ్యమ్ । తస్య ద్వితీయస్యార్థమాహ-హస్యేతి। సమీపసమీపిసమ్బన్ధే షష్ఠీసమాస ఇత్యర్థః। తతఃకిమిత్యాహ-తేనేత్యాది। ఏతద్ దర్శయతి-హకారసమీపవర్తినో లకారస్య న ప్రత్యాహారసమాశ్యయోణఏనేత్సంజ్ఞా, కిం తర్హి? సాక్షాదుపాదానేనేతి। ప్రమాణమ్? అగృహ్యమాణవిశేషత్వమేవ। నను గృహ్యతే విశేష:-`కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమస్య గ్రహణమ్'ఇతి, కృత్రిమో హి ప్రత్యాహారః సత్యమ్;స ఏవాసతి తన్త్రేऽనుపపన్న ఇతి త్వయైవోక్తమ్।।

పదమఞ్జరీ

న విభక్తౌ తుస్మాః।। 1.3.4 ।।

వృక్షాదితి తకారస్యేత్సంజ్ఞాయామ్ `తిత్స్వరితమ్'స్యాత్। నను చాదేశోత్తరకాలం స్థానివద్భావేనాస్య విభక్తిసంజ్ఞా, ఉపదేశానన్తరమేవేత్సంజ్ఞా ప్రాప్నోతి? సత్యమ్; ప్రతిషేధసామర్థ్యత్తు భావిన్యపి విభక్తిత్వే ప్రతిషేధో భవిష్యతి। వర్గగ్రహణం కిమ్?వృక్షానిత్యత్రాపి యథా స్యాత్ క్వ పునరుపదేశే నకారోऽయమన్త్యః, మ తావత్తస్య క్వచిదుపదేశః? `శసో న'ఇత్యత్ర త్వకారో నకారస్యేత్సంజ్ఞాపరిత్రాణార్థ ఇతి శక్యం వక్తుమ్।

ఇహ తర్హి `ఝుస్య రన్'పచేరన్నితి। బ్రాహ్యణా ఇతి। రూపోదాహరణమేతత్। కార్యోదాహరణం తు భవతః ఇతి। అత్ర `సితి చ'ఇతి పదత్వే జశ్త్వం స్యాత్। పచతః పచథ ఇత్యత్ర ప్రయోజనాభావాదేవ న భవిష్యతీతి శక్యం వక్తుమ్। అపచతామిత్యాది। తామాదయస్తసాదీనామన్త్యాదచః పరే స్యుః। కిమోఽత్ ఇత్యస్య ప్రాగ్దిశో విభక్తిః ఇతి విభక్తిత్వమ్। ఇటోఽత్ ఇత్యస్యాపి స్థానివద్భావేనేతి తయోరపి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, తత్రాహ- కిమోఽదిత్యాది। అనిత్యత్వం తు `ఇదమస్థముః' ఇతి థమోరుకారోఽనుబన్ధాద్విజ్ఞాయతే। క్వచిత్తు వృత్తావేవ `ఇదమస్థముః'ఇత్యుకారానుబన్ధనిర్దశాదనిత్యత్వముపలక్ష్యతే ఇతి పఠ్యతే। ఇదానీం తదానీమితి। దానీమస్తు ప్రతిషేధో భవత్యేవ। అనిత్యత్వం హి జ్ఞాపితమ్, న పునః ప్రాగ్దిశీయేష్వస్యాప్రవృత్తిః।। పదమఞ్జరీ

ఆదిర్ఞిటుడవః ।। 1.3.5 ।।

ఆదిశబ్దః ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే, తేనైకవచనముపపద్యతే ఇతి భావః। అత్ర `టు' ఇతి న టవర్గస్య గ్రహణమ్;ఉకారస్యాననునాసికత్వేనానుదిత్త్వాత్,`చుటూ'ఇత్యుత్తరత్ర వర్గగ్రహణాద్, ఞిడుభ్యాం సాహచర్యాచ్చ। మిన్న ఇతి। `ఆదితశ్చ' `రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః '। వేపథురితి । ట్వితోఽథుచ్। ఉప్త్రిమమితి। డ్వితః క్త్రిః క్త్రేర్మమ్ నిత్యమ్ యజాదిత్వాత్సంప్రసారణమ్।

పటుయతీతి। పృథ్వాదిషు టుశబ్దస్యోపదేశః, అత్రేత్సంజ్ఞాయాం సత్యామవయవే కృతం లిఙ్గం సముదాయస్య విశేషకమితి సముదాయాదథుచ్ప్రసఙ్గః। కేవలస్యానుదాహరణత్వమ్;ఇత్కార్యాభావాత్। కణ్డూయతీతి। నను చాయం దీర్ఘాన్తః కణ్డ్వాదిషూపదిశ్యతే, ఏవం తర్హి కణ్డూమిచ్ఛతీతి క్యజన్తాత్ క్విపి కణ్డు బ్రాహ్మణకులం తదిచ్ఛతీతి పునః క్యచి ద్రష్టవ్యమ్, తత్రేత్సంజ్ఞాయామన్తరఙ్గత్వాదకృత ఏవ దీర్ఘే భవత్యయం డుశబ్దః, గణపఠితశ్చ కణ్డూశబ్ద ఏకదేశవికృత ఇతి స్యాత్ ప్రసఙ్గః। ఞికారీయతీతి। నాయం సముదాయః క్వచిదుపదిష్టః।।

పదమఞ్జరీ

షః ప్రత్యయస్య ।। 1.3.6 ।।

రజకీతి। `షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ' ఇతి జీష్। కథం పునరత్రోపధాలోపః, యావతా అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్ఙితి ఇత్యుచ్యతే? జ్ఞాపయతిరఞ్జేరక్ఙిత్యపి క్వచిదుపధాలోపో భవతీతి । షోడ ఇతి। షడ్ దన్తా అస్య వయసి దన్తస్య దతృ షష ఉత్వమ్, దతృదశధాసూత్తరపదాదేః ష్టుత్వమ్ । షషోఽన్త్యస్యోత్వమ్ ఉత్తరపదాదేర్ఢకారః, షోడన్తమాచ ష్టే ఇతి ణిచి టిలోపే పచాద్యచి ణిలోపః। `షణు దానే'` ఇమన్తాడ్డః', ఉణాదయో బహులమ్ ఇతి బహులవచనాత్ ఇత్సంజ్ఞాసత్వయోరభావః। షడిక ఇతి। అనుకమ్పితః షడ్ఙ్గులిః బహ్వచో మనుష్యనామ్నష్ఠజ్ వా `ఠాజాదావూర్ధ్వం ద్వితీయాదచః' ఇతి ఙ్గులిశబ్దస్య లోపః, యస్యేతిలోపస్య స్థానివద్భావాత్ షకారాన్తేఽవధౌ భసంజ్ఞాయా అభావాదన్తర్వర్తినీం విభక్తిమాశ్రిత్య పదత్వాజ్జశ్త్వమ్। అత్రేత్సంజ్ఞాయాం జీష్ప్రసఙ్గః। యద్యప్యేతే సముదాయా న క్వాప్యుపదిశ్యన్తే, షకారస్తు షష ఉత్వమ్, షణు దానే ఇత్యుపదేశస్థో భవతి। అవిషః మహిష ఇతి। అవిమహ్యోష్టిషచ్ । నన్వత్ర ప్రయోజనాభావాదేవ షకారస్యేత్సంజ్ఞా న భవిష్యతి; ఈకారస్య టిత్త్వాదేవ సిద్ధేః। న చ పక్షే జీషర్థః షకారః, జీపోషఽపి చితః పరస్యోదాత్తనివృత్తిస్వరేణోదాత్తత్వాత్, సత్యమ్; అన్యతరస్యైవ శ్రవణార్థ ఉపదేశః స్యాదితి టకారస్యాపి శఙ్క్యేత॥

పదమఞ్జరీ

చుటూ॥ 1.3.7 ॥

ఆదీ ఇదితి। ప్రారమ్భే వర్త్మానావిత్యర్థః। కౌఞ్జాయన్య ఇతి। చ్ఫఞన్తాత్ `వ్రతచ్ఫఞోరస్త్రియామ్'ఇతి స్వార్థే స్వర్థే ఞ్యః। శణ్డికాదిభ్యో ఞ్య ఇతి। సోఽస్యా భిజనః ఇతి తత్ర వర్త్తే। మన్దురజ ఇతి । ఙ్యాపోస్సంజ్ఞాచ్ఛన్దసోః ఇతి హ్రస్వః। అన్నాణ్ణ ఇతి । `ధనగణం లబ్ధా'ఇత్యతో లబ్ధేతి తత్రానువర్త్తే। కిమర్థో యోగవిభాగః,`చుటూషాః ప్రత్యయస్య'ఇత్యేక ఏవ యోగః క్రియతామత ఆహ-పృథగిత్యాది। కేశచుఞ్చుః కేశచణ ఇతి । అత్ర చకారస్యేత్సంజ్ఞాయామ్ ` చితః'ఇత్యన్తోదాత్తత్వం స్యాత్, పిత్కరణన్తు పర్యాయార్థం స్యాత్। అవాదిత్యస్యానువృత్తిర్దర్శితా॥

పదమఞ్జరీ

లశక్వతద్ధితే॥ 1.3.8 ॥

ప్రియంవద ఇతి। `అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' । జిష్ణురితి। స్నుప్రత్యయస్య గిత్త్వపక్షే గకారస్యేదముదాహరణమ్। చూడాల ఇతి । మత్వర్థే `ప్రాణిస్థాదాతో లజన్యతరస్యామ్'ఇతి । అత్ర ప్రయోజనాభావాదేవ న భవిష్యతీతి శక్యం వక్తుమ్। కర్ణికేతి। `కర్ణలలాటాత్ కనలఙ్కారే'ఇతి భవార్థే కన్। అత్ర `కితి చ' ఇతి వృద్ధిః స్యాత్, రూపఞ్చ న సిధ్యేత్। అథ తుదిర్చ్ఛిదిర్ప్రభృతిషు ఇరిత్యస్య సముదాయస్య కేనేత్సంజ్ఞా?మా భూత్సముదాయస్య, రేఫస్య హలన్త్యమ్ ఇతి భవిష్యతి, ఇకారస్య ఉపదేశేజనునాసిక ఇత్ ఇతి। ఇరితో వా ఇత్యాత్రాపి-- ఇశ్చ రశ్చేరౌ తావితావస్యేతి విగ్రహః, న తు ఇరిత్యయం సముదాయః స ఇద్యస్యేతి। అవశ్యం చ ఇకారస్య పృథగిత్సంజ్ఞేషితవ్యా, స్వరితేత ఇత్యాత్మనేపదం యథా స్యాదితి। యద్యేవమ్, `ఇదితో నుమ్ ధాతోః' ఇతి నుమ్ ప్రాప్నోతి, కుమ్భీధాన్యన్యాయేన న భవతి; యస్య పునః కుమ్భ్యాం వాన్యత్ర వా, నాసౌ కుమ్భీధాన్యః। నాయం న్యాయో నుమ్విధౌ శక్య ఆశ్రయితుమ్। ఇహ హి న స్యాత్-టునది' నన్దథురితి। జ్ఞాపకాత్ సిద్ధమ్, యదయమ్ `న హశః' ఇతి క్సస్య ప్రతిషేధం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి-నేదితాం నుమ్భవతి; అన్యథా హశేరిదిత్త్వాన్నుమి సతి అనిగుపధాత్వాత్ క్సస్య ప్రాప్తిరేవ నాస్తి, కిం తన్నిషేధేన। పరిహారాన్తరమప్యత్ర నుమ్విధౌ వక్ష్యతే।।

పదమఞ్జరీ

తస్య లోపః।। 1.3.9 ।।

తస్య గ్రహణం కిమర్థమ్, యావతాఽభావో లోపః, స చ కస్యచిదేవ భవతి,తత్ర ప్రకరణాదిత్సంజ్ఞకస్యైవ లోపో భవిష్యతీత్యత ఆహ-తస్య గ్రహణమిత్యాది। ఆదిర్ఞిటుడవ ఇతి । అసతి తస్య గ్రహణే యేఽనేకాల ఇత్సంజ్ఞకా ఞిప్రభృతయస్తేష్వలోఽన్త్యస్య లోపః స్యాత్, తస్య గ్రహణసామర్థ్యాత్తు సర్వస్య భవిష్యతి। ఏతచ్చ `నానర్థకేఽలోన్త్యస్య విధిః' ఇత్యనాశ్రిత్యోక్తమ్।।

పదమఞ్జరీ

యథాసఙ్ఖ్యమనుదేశః సమానామ్।। 1.3.10 ।।

సఙ్ఖ్యాశబ్దేనాన్న క్రమో లక్ష్యత ఇతి। కథమ్? అవ్యభిచారాత్ । యత్రైక ఏవోద్దేశ్యనుద్దేశీ చ, యథా `ముద్రాదణ్'ఇతి, న తత్ర నియమప్రసఙ్గ ఇత్యనేకత్వసఙ్ఖ్యాయా

ఏవేహ గ్రహణమ్। సా చ క్రమం న వ్యభిచరతి;యుగపదనేకస్య శబ్దస్యోచ్చారయితుమశక్యత్వాత్। ముఖ్యే త్వర్థేఽయమర్థః స్యాత్సమానాం సమసఙ్ఖ్యానాముద్దేశినాం యా సఙ్ఖ్యా చతురాదిలక్షణా తయా ఉద్దేశ్యః త్వాదేవాస్యార్థస్య సిద్ధత్వాద్। అతః క్రమపర ఏవ సఙ్ఖ్యాశబ్ద ఇతి । యథాక్రమగ్రహణం తు న కృతమ్, సఙ్ఖ్యాద్వారకం సామ్యం యథా విజ్ఞాయేత;అన్యథా స్థానప్రయత్నా దికృతమపి సమత్వం ప్రతీయేత। నను చ క్రియమాణమపి సఙ్ఖ్యాగ్రహణం క్రమపరమితి కథమతః సంఖ్యాసామ్యప్రతిపత్తిః? సత్యమ్; క్రమే శబ్దః పర్యవస్యతి, ముఖ్యోఽప్యర్థః ప్రతీయతే।స హి ప్రతీతో లాక్షణికం గమయతి; తస్మాత్ సంఖ్యాగ్రహణసామర్థ్యాత్ తద్ద్వారకమేవ సామ్యం గృహ్యతే। యథాసంఖ్యమితి। `యథాఽసాహశ్యే' ఇతి వీప్సాయామవ్యయీభావః। అనుదేశో భవతీతి । సమ్బన్ధీ భవతీతి ద్రష్టవ్యమ్ । తథా చ వభ్యతి-అనుదేశినః సమ్బధ్యన్తే ఇతి। అనుదిశ్యత ఇత్యనుదేశ ఇతి । అకర్త్రి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్ ఇత్యసంజ్ఞాయాపి కర్మపి ఘఞ్। అనుశబ్దః పశ్చాదర్థే, ధ్రశిరుచ్చాక్రియ ఇత్యాహ-పశ్చచ్చార్యత ఇత్యర్థ ఇతి । యదుక్తం సంఖ్యాద్వారకం సామ్యం గృహ్యతే ఇతి తద్దర్శయతి-సమానాం సమసంఖ్యానామ్। అస్యైవ వివరణమ్-సమంపరితానామితి । ఉద్దేశినామితి। కఞ్చిద్ధర్మం విధాతుం ప్రసిద్ధవచ్ఛబ్దపరామర్శయోగ్యేన రూపేణ ఉపాదానముద్దేశః, తద్వన్త ఉద్దేశినః, విధేయతయా పశ్చాదుచ్చారణమనుదేశః, తద్వన్తోఽనుదేశినః। యద్యపి సూత్రే ఉద్దేశినో న శ్రుతాస్తథాప్యనుదేశశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాత్ సమసంఖ్యత్వస్య చ ప్రతియోగ్యపేక్షత్వాత్ త ఏవ గమ్యన్తే। ఉద్దేశినామనుదేశినాం చేతి యథాక్రమమిత్యేతదపేక్షయా షష్ఠ్యా। యథాక్రమమితి। పూర్వవదవ్యయీభావస్తృతీయాన్తం చైతత్।

తదయమత్రార్థః- సమసంఖ్యానాముద్దేశినామనుదేశినాం చ యోయః క్రమః=ప్రథమచరమభవస్తేన తేనానుదేశినః సమ్బధ్యన్తే, ఉద్దేశిభిః సహేత్యర్థాద్ గమ్యతే । క్వచిత్ ఉద్దేశిభిరితి పఠ్యతే। తత్ర సహయోగే తృతీయా। ప్రథమాద్ ప్రథమ ఇత్యాదినా సూత్రార్థముదాహరణే యోజయతి। వహన్తి, వర్షన్తి, నదన్తీత్యాదౌ లోక ఏవ యథాసంఖ్యసమ్బన్ధస్య ధ్రష్టత్వాన్నార్థ ఏతేన ? ఉచ్యతే;వ్యుత్క్రమేణాపి సమ్బన్ధో లోకే ధ్రశ్యతే-కన్యాబ్రహ్మచారిణౌ, దణ్డకన్దుకహస్తావితి। యోగ్యతావశాదత్ర సమ్బన్ధ ఇతి చేత్; క్రమేణాపి సమ్బన్ధః, తద్వశాదేవ యోగ్యా హి నద్యో వహనే, ఘనాశ్చ వర్షణే। అత ఏవైకస్య ధర్మిణి బహుషు ధర్మేషు విహితేషు విధానక్రమేణాన్యథా వా యోగ్యతానురూప ఏవ సమ్బన్ధో భవతి-అముముద్వర్త్తయ, స్నాపయ, భోజయ; భోజయ, స్నాపయఉద్వర్త్తయేతి స్యాదేతత్- స్వతః ప్రాప్తిరియం యదుక్తక్రమేణ సమ్బన్ధః। తథా హి, యోగ్యతావిశేషానవధారణే

ప్రథమప్రతీతయోః సమ్బన్ధః, బాధకాభావాత్। తావతా హి ద్వయోరపి చరితార్థత్వమ్, ద్వితీయస్య ధర్మిణో ధర్మస్య వా ప్రతియోగ్యయేక్షాయాం ప్రథమశ్రుతస్య చరితార్థత్వాద్, అచరితార్థన ద్వితీయేన ప్రతియోగినాం సమ్బన్ధః । ఏవం సర్వత్ర తస్మాత్ స్వతః ప్రాప్తః ప్రాప్త్యా క్రమసమ్బన్ధః సిద్ధః ఇతి। యద్యేవమ్, లక్షణేత్థమ్భూతాఖ్యాన ఇత్యాదౌ వైషమ్యేఽప్యేవమేవ స్యాద్, యావతాం సామ్యం తావతామాదితః క్రమేణ సమ్బన్ధః, పరిశిష్టస్య తు సర్వైరనన్తరేణ వేత్యతః సమానామితి వక్ష్యామీత్యారమ్భః।

స్వరితేనేతి విశేషం వక్ష్యామీతి। క్వచిద్ధి సామ్యేఽపి నేష్యతే। అథారభ్యమాణేఽప్యస్మిన్ పరమ్మైపదానాం ణలాదయః, లుటః ప్రథమస్య డారౌరసః, `ఏచోఽయవాయావ'ఇత్యత్ర కథమస్య ప్రవృత్తిః, యావతా పరస్మైపదాదిసంజ్ఞయా యుగపదేవ సంజ్ఞినాం ప్రతీతిః, న క్రమేణ? సత్యమ్; తిబాదిసూత్రే, అక్షరమామ్నాయే చ తిబాదయః క్రమేణ ప్రతీతిః, స ఏవ క్రమో నియామకో భవిష్యతి। ఏవం ద్వన్ద్వేఽపి । పాఘ్రేత్యాదౌ యుగపదధికరణవచనతాయాం ద్వన్ద్వేఽపి క్రమస్య ప్రతీతేః స ఏవ నియామకః। నను చ తిపో ణల్, తసోఽతుస, పః పిబః, జిఘ్రః-ఇత్యేవం భిన్నవాక్యతయోపదేశోఽస్తు, ఏవం హీదం న వక్తవ్యం భవతి?సత్యమ్; ఏవం తు గౌరవం స్యాత్ తస్య రూపేణానిదశాత్, తత్ర విభక్తేర్భేదేనోచ్చారణాచ్చ। తథా `విదో లటో వా ' ఇత్యత్రానన్తర్యాన్మసోమేత్యేవ సమ్బధ్యేత, తదాహ-- సంజ్ఞాసమాసనిర్దేశాత్ సర్వప్రసఙ్గోఽనుదేశస్య। తత్ర యథాసంఖ్యవచనం నియమార్థమ్, సంజ్ఞాసమాసనిర్దేశచ్చ పృథగ్విక్తిసంజ్ఞ్యనుచ్చారణార్థః, ప్రకరణే చ సర్వసమ్ప్రత్యార్థః ఇతి। తౌదేయ ఇత్యాదౌ `సోఽస్యాభిజనః' ఇత్యత్రార్థేప్రత్యయః।

ఇహేత్యాది। ఏకయోగత్వపక్షే చోద్యమ్, భిన్నయోగపక్షే తు యోగవిభాగో యథాసంఖ్యనిరాసార్థ ఇతి వక్ష్యతి। కేచిత్తు విభజ్య యోగం పఠన్తి, అన్యే త్వేకమేవ। స్వరితేనేత్యాది పరిహారః। కథం పునరయం విశేషో లభ్యత ఇత్యాహ--స్వరితేనాధికార ఇత్యాది। యద్యేవమ్, స్వరితే ద్రష్టే సన్దేహః స్యాత్, న జ్ఞాయతే--కిమయం యథాసంఖ్యార్థః? ఆహోస్విదధికారార్థః?ఇతి। సన్దేహమాత్రమేతద్, భవతి, సర్వసన్దేహేషు చేదముపతిష్ఠతే-- `వ్యాఖ్యానతో విశేషప్రతిపత్తిర్న హి సన్దేహాదలక్షణమ్'ఇతి । తత్ర వ్యాఖ్యానాన్నిర్ణయో భవిష్యతి।।

పదమఞ్జరీ

స్వరితేనాధికారః।। 1.3.11 ।।

అత్ర పారిభాషికస్య `స్వరితస్య గ్రహణే రషాభ్యాన్నో ణః'ఇత్యాదౌ నకారాదేర్వ్యఞ్జనస్యాధికారోపలక్షణం నోక్తం స్యాద్, పారిభాషికస్యాఞ్ధర్మత్వాదితి మత్వాహ--స్వరితో నామ వర్ణధర్మ ఇతి। వర్ణమాత్రధర్మ ఇత్యర్థః। స చాయం ధర్మః సలాధ్మాతాదితుల్యః కేవలం సూత్రేష్వేవ భవతి, న ప్రయోగే। క్వచిత్తు స్వరితో నామ స్వరదోషో వర్ణధర్మ ఇతి పాఠః। తత్ర స్వరదోషః=ఉచ్చారణదోషః, అధికారశబ్దో భావసాధనః। వినియోగ ఇతి। వ్యాపారణమ్। అథ శబ్దస్యవినియుక్తస్య కో వ్యాపార ఇత్యాహ--అధికృతత్వాదుత్తరత్రోపతిష్ఠత ఇతి । ఉపస్థానమప్యేతదేవ యదుతాస్య తత్రబుద్ధిస్థతా। ఉత్తరత్రేత్యులక్షణమ్, క్వచిత్ పూర్వత్రాప్యుపతిష్ఠతే;సూత్రకారేణ పఠితస్యాస్య స్వరితత్వస్య సంకీర్ణత్వాత్ పాఠస్య విషయవిభాగో దుర్జ్ఞేయ ఇత్యాహ-ప్రతిజ్ఞాస్వరితా ఇతి। ప్రత్యాయ ఇత్యాద్యుదాహరణాని।

కిమర్థ పునరిదముచ్యతే, యావతా నిర్ద్విశ్యమానం లోకేఽధిక్రియతే, యథా-దేవదత్తాయ గౌర్ద్వీయతాం కమ్బలశ్చేతి దేవదత్తాయేతి గమ్యతే, తథా `సృ స్థిరే' ఇత్యాదీనాం సాకాజ్క్షత్వాదనువృత్తైర్ఘఞాదిభిరేవ సమ్బన్ధో భవిష్యతి? అన్యనిర్దేశస్తన్నివర్త్తకః, తద్యథా--దేవదత్తాయ గౌర్ద్వీయతామ్, విష్ణుమిత్రాయ కమ్బల ఇతి కమ్బలో గోర్నివర్త్తకో భవతి, తథేహాపి `అభివిధౌ భావే' ఇతీనుణ్ ఘఞో నివర్త్తకః స్యాత్, తతశ్చ `ఆక్రోశేఽవన్యోర్గ్రహః' ఇత్యాదిష్వనన్తర ఇనుణేవ స్యాత్, తస్మాత్పరిభాషా। అధికారపరిమాణజ్ఞానం తు న జ్ఞాయతే--కియన్తమవధిమధికారోఽనువర్త్తత ఇతి? యథా-ప్రాగభ్యాసవికారేభ్యోఽఙ్గధికారః?, ధాతోరితి ప్రాక్ లాదేశేభ్యః? ఉతాధ్యాయస్య పరిసమాప్తేః? ఏవం తర్హ్యుభయార్థమిదమ్--అధికారార్థం చ నివృత్త్యర్థం చ । కథమ్? స్వరితేనాధికారః స్వరితే ద్దష్టేఽధికారో న భవతీత్యర్థః, తేన వింశతికాత్ ఖః। ఇత్యత్ర స్వరితత్వం ప్రతిజ్ఞేయం తద్దర్శనాచ్చ ద్విత్రిపూర్వాదిత్యస్య నివృత్తిరష్యతే తత్ర తావతిథోఽలనుబన్ధనీయః, యథా--ద్విత్రిపూర్వాన్నిష్కాత్ ఇత్యత్రేకారః। తేన ద్వయోర్యోగయోరనువృత్తిర్భవిష్యతి । ఏవమన్యత్రాపి యత్ర తావతిథోఽల్ నాస్తి తత్ర ప్రాగ్వచనం కర్త్తవ్యమ్, యథా--అఙ్గస్య ప్రాక్ టేః ఇతి తద్ గురు భవతి। స్యాదేతత్,వ్యాఖ్యానాత్ పరిమాణం జ్ఞాస్యతే ఇతి? అధికారోఽపి తర్హి వ్యాఖ్యానాత్ జ్ఞాయతామ్। ఇనుణ్ఘఞితి సందేహే ఘఞితి వ్యాఖ్యాస్యామః, ఇనుణ ఆనన్తర్యమ్, ఘఞోఽప్యనువృత్తిసామర్థ్య ద్దష్టమిత్యస్త్యేవ సందేహః। `గ్రహవృద్ధనిశ్చిగమశ్చ'ఇత్యాదిషు త్వనన్తరస్యాప ఏవాధికారః, న ద్దష్టానువృత్తిసామర్థ్యస్యాపి ఘఞః, సిద్ధత్వాద్, వ్యాఖ్యానాద్వా। యదప్యత్రేప్క్షితమ్--ఆకాంక్షారహితేఽపి వాక్యే ప్రకృతస్య సమ్బన్ధార్థం శాస్త్రీయోఽధికారః-యథా దూరాన్తికార్థభ్యో ద్వితీయా చ ఇత్యత్ర పఞ్చమ్యధికార ఇతి । తత్రాపి వ్యాఖ్యానమేవ శరణమితి తదేవ సర్వత్రాస్తు నార్థ ఏతేన ? ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్--అన్యత్ర ద్దష్టస్యాధికారస్య స్వరితేనోపలక్షణం యథా స్యాద్, యథా--`గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య'ఇత్యత్ర

స్త్రీగ్రహణస్య, న హ్యేతల్లౌకికేనాధికారేణ సిద్ధమ్, ఆనుషఙ్గికం వాస్య ప్రయోజనం యత్ సాకాఙ్క్షేషు వ్యహితస్య చానువృత్తిః।।

పదమఞ్జరీ

అనుదాత్తఙిత ఆత్మనేపదమ్।। 1.3.12 ।।

అవిశేషేణేత్యాది। లస్య తిబాదయః, `లటః శతృశానచౌ'`లిటః కానజ్వా'`క్వసుశ్చ'`లృటఃద్వా'ఇత్యాత్మనేపదపరస్మైపదయోర్విహిత్వాదాపాదపరిసమాప్తే ర్నియమార్థం ప్రకరణమిత్యర్థః ।ఏకవాక్యతయా విధావితరేతరాశ్రయణప్రసఙ్గః। స్యాదేతత్--యథా `బహుషు బహువచనమ్',`కర్మణి ద్వితీయా'`ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్'ఇత్యేత్రైరేకవాక్యభూతైః స్వాదీనాం విశిష్టవిధిః, ఏవమనేన ప్రకారేణ లస్య తిబాదయ ఇత్యాదిభిశ్చ తిఙామపి విశిష్టవిధిరస్తు ఇతి, యద్యేవమ్; ఆత్మనేపదపరస్మైపదసంజ్ఞాభ్యాం తిబాదీనాం విధిః, విహితానాం చ సంజ్ఞాభ్యాం భావ్యమితీతరేతరాశ్రయం ప్రాప్నోతి। స్వరూపేణ విశిష్టవిధౌశత్రాదిష్వతిప్రసఙ్గః। స్యాన్మతమ్-లస్య తిప్తస్ఝిసిప్థస్థమిప్వస్మమ్ లస్య తిబాదయో భవన్తి, తతః `అనుపరభ్యాంకృఞః'-కర్త్ర్యనుపూర్వాత్ కరోతేః పరస్య లస్య తిబాదయో భవన్తి। కిమర్థమిదమ్? `గన్ధనావక్షేపణస్వరితఞితః'ఇతి వక్ష్యతి, తిద్వాధనార్థం కర్తృగ్రహణమ్;`భావకర్మణోః' ఇతి వక్ష్యమాణస్య తఙో బాధో మా భూదితి ।ఏవమ్ `అభిప్రత్యతిభ్యః క్షిపః' ఇత్యాది `లుటి చ క్లుపః' ఇత్యేవమన్తం కృత్వా తతః `అనుదాత్తఙితస్తాతాంఝథాసాథాన్ధ్వమిడ్వహిమహిఙ్', అనుదాత్తఙితః పరస్య లస్య తాదయో భవన్తి, తిబాదీనామపవాదః, తతో `భావకర్మణోః'ఇత్యాది, `విభాషోపపదేన ప్రతీయమానే'ఇత్యేవమన్తం కరిష్యతే, తత్రాయమప్యర్థః-ఆత్యనేపదగ్రహణం శేషగ్రహణం పరస్మైపదగ్రహణం చ న కర్తవ్యం భవతి। ఏవమపి ప్రకరణాన్తరావస్థితానాం శత్రాదీనాం నియమో న స్యాద్, అతో న స్వరూపేణ విశిష్టవిధిర్యుక్తః। సంజ్ఞాశ్రయణే తు యత్రైతత్సంజ్ఞకయోర్విధానం తత్ర సర్వత్రోపస్థానాన్నాయం దోషః, కిం త్వితరేతరాశ్రయః ప్రాప్నోతి। యది త్వస్య సూత్రస్య శాటకంవయేతివద్ భావినీ సంజ్ఞా విజ్ఞాయేత, తతో నేతరేతరాశ్రయం లాఘవం ప్రతి న కశ్చిద్విశేష ఇతి కిం ముధా భావిసంజ్ఞాశ్రయణఖేదేనేతి భిన్నవాక్యతయా నియమపక్ష ఏవాశ్రితో వృత్తికారేణ।

యద్యేవమ్, వికరణవ్యవధానే నియమాప్రసఙ్గః, లిఙ్‌లిట్శ్నమ్శ్లులుక్షు వచనానుబన్ధయోరర్థత్త్వాద్ । ఇహ హి వికరణానామవకాశః- అలాదేశాశ్చానశాదయః;నియమస్యావకాశః,యత్ర వికరణా న సన్తి-స్పర్ధిషీష్ట, పస్పర్ధ్దే, ఆస్తే, శేతే, అరర్తి,జుహోతి, భినత్తి, భూయదిత్యాది;ఏధతే, కురుతే, నివిశతే ఇత్యాదావుభయప్రసఙ్గే పరత్వాద్వికరణేషు కృతేషు తైర్వ్యవధానాన్నియమో న స్యాద్। అసతి నియమే, యది తావత్ ప్రకృతినియమోఽనుదాత్తఙిదాదిభ్య ఆత్మనేపదమేవ, శేషాద్ధాతోః పరస్మైపదమేవేతి,తతోఽస్మిన్ విషయే ఉభయప్రసఙ్గః;ప్రత్యయనియమేఽపి తుల్యజాతీయస్య నియమేన వ్యావృత్తిరితి ధాతోరనన్తరస్య లస్య యద్యాత్మనేపదపరస్మైపదే భవతః, అనుదాత్తఙిచ్చేషానన్తరమేవేత్యేవం నియమో విజ్ఞాయమానో ధాత్వన్తరాదేవ వ్యావర్తయేదితి వికరణవ్యవధానే నియమాప్రవృత్తావుభయప్రసఙ్గ ఏవ। ఏకవాక్యతయా విధానే తు నాయం దోషః, విహితేషు లాదేశేషు సార్వధాతుకాపేక్షైర్వికరణైర్భావ్యమ్, విధానం చానేన ప్రకరణేన సహేతి నేతః ప్రాగ్వికరణసమ్భవః। స్యాదయో లావస్థాయాం విధీయమానా అపి లకారవిశేషాపేక్షత్వద్వహిరఙ్గా ఇతి లమాత్రాపేక్షేష్వన్తరఙ్గేష్వాదేశేషు కృతేష్వేవ భవిష్యన్తీతి న తత్రాపి దోషః। జ్ఞాపకాత్ సిద్ధమ్, యదయం `వృద్భ్యః స్యసనోః'ఇతి స్యే వికల్పం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి-వికరణేభ్యో నియమో బలీయానితి। ఏతేనైతదపి నిరస్తమ్- చజఙ్భ్యామాత్మనేపదప్రసఙ్గ ఇతి, కథమ్?పూర్వనియమే ప్రవృత్తే పశ్చాత్ చజఙౌ భవత ఇతి।

ప్రత్యేకమిచ్ఛబ్దస్యాన్వయ ఇత్యాహ-అనుదాత్తేత ఇతి। యే ధాతవో ఙితశ్చేతి। సముదాయసమ్బన్ధే తు చక్షిఙ ఏవ స్యాత్;స హ్యనుదాత్తేన పఠ్యతే, విచక్షణ ఇత్యత్ర యుజ్యథా స్యాద్। ఇకారస్త్వనుదాత్తేత్వనిబన్ధనస్యాత్మనేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థః, తేన `ఏవాయం నాగః సహతి కలభేభ్యః పరిభవమ్',`న సహామి సాహసమసాహసికి'ఇత్యాది సిద్ధమ్।

ధాతవ ఇత్యేతత్ కుతో లభ్యతే? కేచిద్బ్రూః-`భూవాదయో ధాతవః' ఇత్యతో ధాతుగ్రహణమనువర్తతే, తచ్చ `అనుదాత్తఙితః' ఇత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్ పఞ్చమ్యా విపరిణమ్యతే, అత ఏవ చజఙ్భ్యామాత్మనేపదం న భవతీతి। యఙన్తాదపి తర్హి న ప్రాప్నోతి బేభిద్యత ఇతి, యఙేవ హ్యత్ర ఙిద్, న తదన్తో ధాతుః, అవయవే చాచరితార్థం లిఙగం సముదాయస్య విశేషకం భవతి, తస్మదిహ ధాతోరితి నానువర్త్యమ్। ప్రాయోవృత్తా తు వృత్తౌ ధతవ ఇత్యుక్తమ్। చజఙోస్తు పరిహార ఉక్త ఏవ। యద్యయం ప్రకృతినియమః స్యాద్ అనుదాత్తఙిత ఆత్మనేపదమేవేతి, తృజాదయో న స్యుః?వచనాద్ భవిష్యన్తి। అస్తి వచనస్యావకాశ:-పరస్మైపదిన:,తత్రాపి నియమ:-శేషాత్ పరస్మైపదమేవేతి, తేన వచనాద్ భవిష్యన్తి। తుల్యజాతీయస్య చ నియమేన వ్యావృత్తిః, కశ్చ తుల్యజాతీయః? ఆత్మనేపదస్య పరస్మైపదమ్, తస్య చ తత్। ఏవమపి `శేషాత్ కర్తరి'ఇతి శేషగ్రహణం న కర్తవ్యం

ప్రకృతినియమపక్షే, కథమ్? ప్రకృతయో నియతాః, ఆత్మనేపదం పరస్మైపదం చానియతమ్, తతో వక్ష్యామి-పరస్మైపదమితి, తన్నియమార్థం భవిష్యతి-యత్ర పరస్మైపదం చాన్యచ్చ ప్రాప్నోతి తత్ర పరస్మైపదమేవేతి। ప్రత్యయనియమస్తు నాన్తరేణ శేషగ్రహణం శక్యో విజ్ఞాతుమితి శేషగ్రహణం కుర్వతః సూత్రకారస్య స ఏవాభిప్రేత ఇత్యాహ-తేభ్య ఆత్మనేపదం భవతి, నాన్యేభ్య ఇతి । యది ప్రత్యయనియమోఽయమ్? `శేషాత్ కర్త్తరి పరస్మైపదమ్' ఇత్యత్ర యది తావదేవం నియమ:-కర్తరి యది భవతి శేషదేవేతి, తతోఽశేషత్ కర్తరి మా భూద్, భావకర్మణోస్తు శేషాచ్చ పరస్మైపదం ప్రాప్నోతి। అథ శేషాద్యది భవతి కర్తర్యేవేతి? తతః శేషాద్ భావకర్మణోర్మా భూద్, అశేషాత్తు భావకర్మకర్తృషు త్రిష్వపి ప్రాప్నోతి। న చైకస్మిన్వాక్యే నియమద్వయం శక్యం విజ్ఞాతుమ్-శేషాదేవ భవతి, తత్రాపి కర్త్తర్యేవేతి । ఏవం తర్హి యోగవిభాగేన నియమద్వయం తత్రైవ సాధయిష్యామః। ఆస్త ఇత్యాది। `ఆస ఉపవేశనే' , `వస ఆచ్చాదనే',`షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే',శీఙ్స్వప్నేఅదాదయః। `శీఙః సార్వధాతుకే గుణః'।।

పదమఞ్జరీ

భావకర్మణోః।। 1.3.13 ।।

భావ్యత ఇతి భావః, ణ్యన్తాద్ భవతేః కర్మణి ఘఞ్। ధాత్వర్థః క్రియాత్మక ఉచ్యతే, కర్మ తు పారిభాషికమ్। ధఞాదివిధౌ తు `భావ' ఇతి శుద్ధాద్ భవతేర్భావే ఘఞ్। భావ:=సత్తా,ధాత్వర్థస్య సిద్ధతావస్థోచ్యతే। అయమపి నియమ ఇతి దర్శయితుమన్యతః సిద్ధిమాహ-లః కర్మణి చేత్యాది । కథం పునరయం నియమః, యావతా `అనుదాత్తజిత ఏవాత్మనేపద్మ'ఇతి పూర్వేణ నియమేన యథా శేషాత్ కర్త్తర్యాత్మనేపదం వ్యావర్త్తితమ్, ఏవం భావకర్మణోరపీతి తద్విషయే విధ్యర్థమిదం యుక్తమ్?సత్యమ్;యది పూర్వసూత్రే ప్రవృత్తి:,విపర్యయోఽపి శక్యతే వక్తుమ్-భావకర్మణోరేవాత్మనేపదమితి, అస్మిన్నియమే ప్రవృత్తే `అనుదాత్తజితః'కర్త్తర్యాత్మనేపదమప్రాప్తమితి పూర్వసూత్రమపి విధ్యర్థమితి। తేన ద్వయోరపి లస్య తిబాదయ ఇత్యేతదపేక్షయా నియమార్థత్వమ్, పరస్పరాపేక్షయా తు విధ్యర్థత్వమేవమాపాదపరిసమాప్తేర్ద్రష్టవ్యమ్। అత ఏవస్యాన్యథాసిద్ధం దర్శయతాప్యేవశబ్దో న ప్రయుక్తః। తిబాదిసూత్రేణ ధాతుసామాన్యవిహితం చ లకారమాశ్రిత్య తిబాదయో విహితాస్తత్రైభ్య ఏవ ధాతుభ్య ఇతి పూర్వే నియమః, అయం త్వేతయోరే వార్థయోరితి। నను చాత్రార్థనియమ ఏవ గ్రన్థే ప్రతీయతే, అయం త్వత్రార్థ:-`లః కర్మణి చ'ఇతి భావకర్మణోర్యో విహితో లకాతో లకారస్తస్య సామాన్యేన తిబాదయః సర్వే వక్ష్యన్తే, న త్వాత్మనేపదమేవ, అతస్తదేవ యథా స్యాదిత్యమారమ్భ ఇతి। ప్రత్యయనియమే తు భావకర్మకర్తృష్వపి విహితస్య

లస్య సామాన్యేన తజ్ వక్ష్యత ఇతి వాచ్యం స్యాత్, సత్యమ్;అయం త్వత్రార్థ:- `భావకర్మణో:'ఇత్యుపలక్షణమ్, భావకర్మకర్తృష్విత్యర్థః, తిబాదయ ఇతి సూత్రే తిపః ప్రథమనిర్దేశాదేవముక్తమ్। తిబాదిష్వన్తర్భూతాస్తఙ ఇత్యర్థః, తఙానావితి యావత్ । కిం పునః స్యాద్ యద్యయమర్థనియమ్ స్యాద్? ఇహ కో భవతా లాభో లబ్ధః, కో భవతా దాయో దత్త ఇతి కర్మణి ఘఞ్ న స్యాద్। `అకర్త్ారి చ' ఇత్యస్య త్వపాదానాదిరవకాశః యద్యపి తుల్యజాతీయస్య పరస్మైపదస్య నియమేన వ్యావృత్తిరితి పరిహారోఽస్తి;తథాపి పూర్వసూత్రే తావత్ ప్రత్యయనియమ ఇతీహాపి స ఏవాశ్రితః। గ్లాయత ఇతి। `గ్లై మ్లై హర్షక్షయే'। సుప్యత ఇతి । `ఞిష్వప్ శయే', `వచిస్వపి ఇత్యాదినా సంప్రసారణమ్। క్రియత ఇతి। `రిజ్ శయగ్లిఙ్క్షు'యదా `కర్మవత్కర్మణా'ఇత్యయం శాస్త్రాతిదేశోః వ్యపదేశాతిదేశో వా, తదా శాస్త్రవ్యపదేశయోరతిదిష్టయోః స్వేన శాస్త్రేణ తత్తత్కార్యం భవతి తత్ర కర్మణ్యాత్మనేపదమిత్యస్యావకాశః శుద్ధం కర్మ, కర్త్ారి పరస్మైపదమిత్యస్య శుద్ధః కర్తా,కర్మకర్తర్యుభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్పరస్మైపదం ప్రాప్నోతి, అత ఆహ-కమకర్తరీత్యాది। ద్వితీయం కర్తృగ్రహణమనువర్త్ాత ఇతి। `కర్త్ారి కర్మవ్యతీహారే'ఇత్యతః కార్యాతిదేశపక్షే త్వాత్మనేపదమేవ । పరమితి । నాయం పరిహారో వాచ్యః।।

పదసఞ్జరీ

కర్త్ారి కర్మవ్యతీహారే।। 1.3.14 ।।

అత్ర లౌకికం కర్మ గృహ్యతే, న పారిభాషికమిత్యాహ-కర్మశబ్దః క్రియావాచీతి। నను కృత్రిమత్వాత్పారిభాషికస్యైవ గ్రహణం యుక్తం తతో దేవదత్తస్య ధాన్యం వ్యతిలునన్తీత్యత్రైవ స్యాత్, ఏవం మన్యతే-ఇహ `కర్త్ారి వ్యతీహారే'ఇతీయతా సిద్ధం, కరణాదివ్యతీహారే కస్మాన్న భవతి, ఉచ్యతే;క్రియాయాః సాధ్యత్వాత్ ప్రాధాన్యం క్రియయాప్తుమిష్టతమత్వాత్తాదర్థ్యేతే;తద్యది సాధనం కర్మ గృహ్యేత, తదా క్రియాయా అపి సందర్శనప్రార్థనాధ్యవసాయైరాప్యమానత్వాత్ కృత్రిమకర్మత్వమితి పునరుభయోరపి గ్రహణాత్ కర్మగ్రహణమనర్థకం స్యాత్। కిం చాత్మనేపదేనాక్షిప్తోఽనువృత్తో వా ధాతుః కర్మవ్యతిహారేణ విశేష్యతే-తత్ర వర్త్ామానాద్ధాతోరితి, న చ సాధనకర్మణి ధాతోర్వృత్తిః సమ్భవతి, తస్య క్రియావాచిత్వాదితి। వినిమయో వ్యత్యాస ఇత్యర్థః। ఏతదేవ స్పష్టయతి-యత్రేతి। యోగ్యతావశాదస్యేదం సాధనమ్, అస్యేయం క్రియా సాధ్యేతి నిర్జ్ఞాతయోర్విపర్యాసః సాధ్యసాధనభావస్య స వ్యతీహార ఇతి వివక్షితమ్। యత్రేత్యుపక్రమాత్తు స వ్యతీహారస్య విషయో వివక్షిత ఇత్యర్థః। పరస్పరకరణమపి కర్మవ్యతీహార ఉచ్యతే-సంప్రహరన్తే రాజానః, వ్యాత్యుక్షీమభిసరణగ్లహామదీవ్యన్నితి।

వ్యతిలునత ఇతి I `లుఞ్ ఛేదనే' `ఆత్మనేపదేష్వనతః'ఇత్యదాదేశః, `శ్నాభ్యస్తయోః'ఇత్యాకారలోపః, `ప్వాదీనాం హ్రస్వః' I అన్యోన్యయోగ్యమన్యోన్యవిషయే వా లవనం కుర్వన్తీత్యర్థః I ఏవంరూపశ్చార్థోఽనేకకర్తృకత్వే సతి ప్రతీయత ఇత్యేకవచనం న భవతీతి కేచిదాహుః। వ్యత్యసే, వ్యతిహే ఇత్యేకవచనమపి తత్ర తత్రోదాహరిష్యతే। `అన్యో వ్యతిస్తే తు మమాపి ధర్మః' ఇతి భట్టిప్రయోగః।

కర్మవ్యతీహార ఇతి కిమితి I కర్తృగ్రహణమేవ వ్యతిలునత ఇత్యాదౌ ప్రాపకత్వేనోపయోక్ష్యత ఇతి భావః।

అథ కర్తృగ్రహణం కిమర్థమ్ ? భావకర్మనివృత్త్యర్థం న వా పూర్వేణ భావాద్ I భావకర్మణోర్హి పూర్వేణాత్మనేపదం భవత్యేవ--వ్యతిలూయతే వ్యతిపూయత్ ఇతి, తేన యథా స్యాద్, అనేన మా మూత్, కః పునరత్ర విశేషః ? తేన వా స్యాదనేన వా ? అయమస్తి విశేషః-అనేన సతి `న గతిహిసార్థేభ్యః' ఇతి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి--వ్యతిగమ్యతే గ్రామః, వ్యతిహన్యన్తే దస్యవ ఇతి। న వానన్తరస్య ప్రతిషేధాద్ వ్యతిహన్యత ఇత్యత్ర ద్వే ప్రాప్తీ--`భావకర్మణోః'ఇతి చ I తథా `అనన్తరస్య విధిర్భవతి ప్రతిషేధో వా'ఇతి అనన్తరా కర్మవ్యతీహారలక్షణ ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే, పూర్వా తు భవిష్యతి, నార్థం ఏతేన కర్తృగ్రహణేనత్యత ఆహ--కర్తృగ్రహణమితి। `శేషాత్కర్తరి'ఇతి ప్రదర్శనమేతద్ I `ఆజో దోఽనాస్యవిరహణో'ఇత్యాదావప్యస్యోపయోగం వక్ష్యామః।।

పదమఞ్జరీ

న గతిహింసార్థేభ్యః।। 1.3.15 ।।

వ్యతిగచ్ఛన్తీత్యాది। `గమ్లృ సృప్లృ గతౌ'`తృహి హిసి హింసాయామ్' `హన హింసాగత్యోః',గమేః `ఇషుగమియమాం ఛః'`ఛే చ'ఇతి తుక్, సృపేర్లఘూపధగుణః, హన్తేర్గమహనేత్యుపధాలోపః, `హొ హన్తేః'ఇతి కుత్వమ్।

హసాదీనామితి। హసిప్రకారాణం శబ్దక్రియాణామిత్యర్థః।

ఉపసంఖ్యానమితి। సంఖ్యాయతే=సంక్షిప్య ప్రతిపాద్యతేఽనేనార్థ ఇతి సంఖ్యానమ్=సూత్రమ్, తస్యోపోచ్చారితముపసంఖ్యానం సూత్రమ్, సమీప ఇదమపి సూత్రం పఠితవ్యమిత్యర్థః। హరతేరప్రతిషేధ ఇతి। అర్థగ్రహణసామర్థ్యాద్ధి శబ్దాన్తరనిరపేక్షాగతిహిసయోర్వర్తన్తే త ఇహ గృహ్యన్త ఇతి ఉపసర్గవశేన హిసార్థత్వాద్ధరతేరప్రతిషేధ ఇత్యాహుః। ఇహ తు `తతః సంప్రహరిష్యన్తౌ ద్రష్ట్వా కర్ణధనఞ్జయౌ'ఇతి యోత్స్యమానావితి వివక్షితమ్, న వ్యతీహారః। ఇహ చ సంవ్యవహరన్తే గర్గైరితి వహేరగత్యర్థత్వాదప్రతిషేధః, దేశాన్తరప్రాపణం హి వహేరర్థంః- భారం వహతీతి;నాన్తరీయకస్తు గతిప్రత్యయః కన్యాప్రాపణముఖేన గర్గైః సమ్బధ్యన్త ఇత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

ఇతరేతరాన్యోఽన్యోపపదాచ్చ।। 1.3.16 ।।

ఉపోచ్చారితం పదముపదమ్, న పారిభాషికమ్;అసమ్భవాద్। అసత్యుపపదగ్రహణే పఞ్చమీతినిర్దేశే పరస్యైవానన్తరస్య స్యాత్; `తస్మాదిత్యుత్తరస్య'ఇతి వచనాత్। సప్తమీనిర్దేశే తు `తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య'ఇతి పూర్వస్యైవానన్తరస్య స్యాత్। తత్ర యద్యపి లకారోఽనన్తరః పరో న సమ్భవతి, ధాతుస్తు సమ్భవతి;పూర్వస్తు ధాతురనన్తరో న సమ్భవతి, లకారస్తు సంభవతి। తృతీయానిర్దేశస్తు పఞ్చమీసాధారణత్వాదనధ్యవసాన ఇత్యుపపదగ్రహణం క్రియతే। ఇతరేతరస్యత్యాది। లౌకికే తు శబ్దవ్యవహారే లాఘవం ప్రత్యనాదరాద్ ఇతరేతరాదిశబ్దస్తజ్ ఉపసర్గాశ్చ కర్మవ్యతీహారద్యోతనాయ సముచ్చీయన్తే । కర్మవ్యతీహారే `సర్వనామ్నో ద్వే భవతస్సమాసవచ్చ బహులమ్'యదా న సమాసవత్ ప్రథమైకవచనం తదా పూర్వపదస్యేతి షష్ఠ్యేకవచనాన్తస్యేతరశబ్దస్య ద్విర్వచనే సమాసవద్భావేన సుబ్లుకి సమాసత్వాదేవ ప్రాతిపదికత్వాత్ పునః షష్ఠ్యేకవచనమ్। అన్యశబ్దస్య తు బహులగ్రహణాదసమాసవద్భావే పూర్వపదస్థస్య షష్ఠ్యేకవచనస్య ప్రథమైకవచనమ్। ఏవం పరస్పరస్యేత్యత్రాపి సూత్రవాక్యయోః ప్రకృతిభాగమాత్రస్యానుకరణం ద్రష్టవ్యమ్।।

పదమఞ్జరీ

నేర్విశః।। 1.3.17 ।।

శేషాత్కర్త్రి పరస్మైపదే ప్రాప్తే ఇతి। అనారమ్భస్యాపి శేషపక్షే నిక్షేపాత్। ఆత్మనేపదం విధీయత ఇతి। యద్యపి తిబాదిసూత్రాపేక్షయా సర్వస్యైవ ప్రకరణస్య నియమార్థత్వమ్, `అనుదాత్తజిత ఆత్మనేపదమ్'` భావకర్మణోః' ఇతి సూత్రద్వయాయేక్షయా తు విధ్యర్థత్వమపి సమ్భవతీతి మత్త్వైవముక్తమ్। ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమ్।

న్యవిశతేత్యత్ర లఙి నివిశ్ ల్ ఇతి స్థితే లాదేశో లకారమాత్రాపేక్షత్వాద్ అన్తరఙ్గః, అడాగమస్తు లుఙాదివిశేషాపేక్షత్వాద్వహిరఙ్గ ఇతి పూర్వం లాదేశే వికరణశ్చ ప్రాప్నోతి అడాగమశ్చ, నిత్యత్వాద్వికరణః। అడాగమో హి వికరణే కృతే తదన్తమేవ లఙి పరతోఽఙ్గమ్ తదాదిగ్రహణస్య స్యాదినుమర్థత్వాదితి తస్యైవ ప్రాప్నోతి, అకృతే వికరణే ధాతుమాత్రస్యోతి శబ్దాన్తరప్రాప్తేరనిత్యః;తతశ్చ వికరణాన్తస్య విధీయమానోఽడాగమో ధాతుమాత్రం ప్రత్యభక్త ఇతి నేశ్చ ధాతోశ్చ వ్యవధాయక ఇత్యాత్మనేపదం న ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ-యదాగమా ఇత్యది। ఏవం మన్యతే-బాహ్యోపసర్గసమ్బన్ధాపేక్షత్వాదయం విధిర్బహిరఙ్గః, అస్మింశ్చాప్రవృత్తే లాదేశోఽప్యప్రవృత్త ఏవ, అపవాదవిషయపరిహారేణ హి తేన ప్రవర్తితవయమ్। అనిర్వృత్తశ్చ లాదేశో వికరణోత్పత్తౌ న నిమిత్తమ్, తేన లావస్థాయామేవాడ్ భవన్ ధాతుమాత్రస్యైవ భవతి, తతశ్చ తదవయవత్వాన్న తస్యైవ వయవధాయక ఇతి । కథం తర్హ్యుక్తమ్--వ్యవధానేఽపి భవతీతి? శ్రుతిమాత్రాపేక్షయా। క్వచిత్తు-అటా నాస్తి వ్యవధానమిత్యేవ పాఠః। మధుని విశన్తీతి అఙ్గభక్తో నుమ్ జేరనవయవ ఇతి నిశబ్దస్యానర్థక్యమ్। క్వచిత్తు మధూని నివిశన్తి భ్రమరా ఇతి శసన్తం పఠ్యతే।।

పదమఞ్జరీ

పరివ్యవేభ్యః క్రియః।। 1.3.18 ।।

పర్యాదయ ఉపసర్గా గృహ్యన్త ఇతి కథం `క్రియః' ఇతి షష్ఠీ, ఉసర్గైరేవ పర్యాదిభిరర్థద్వారకో విశేషణవిశేష్యభావలక్షణసమ్బన్ధః, న చ క్రియో చే ఉపసర్గాస్తేభ్యః పరం ధాత్వన్తరం సమ్భవతీతి క్రీణాతేరేవాత్మనేపదం భవతీతి। యద్వా--పర్యాదివిశేషణాయ షష్ఠీమనుభూయాత్మనేపదసమ్బన్ధే `క్రియః'ఇతి పఞ్చమీ సమ్పద్యతే, తదాహ--ఇత్యేతేభ్య ఉతరస్మాత్ క్రీణాతేరితి।

బహువీతి। బహవో వయః పక్షిణోఽస్మిన్నితి బహువ్రీహిః, కర్మపదం చైతత్, పక్షివాచినో విశబ్దస్య నపుంసకత్వాభావాద్ విభక్త్యాస్య వ్యవధానాత్కేవలో నోదాహృతః। నను బహువ్రీహావపి జహత్స్వార్థాయాం వృత్తౌ వేరానర్థక్యమ్, అజహత్స్వార్థాయామపి తదర్థస్యోపసర్జనత్వమితి న భవిష్యతి ? ఏవం తర్హ్యుదాహరణదిగియం దర్శితా। ఇద తత్రోదాహరణమ్-వే క్రీణాసి, అత్రైకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ప్రసఙ్గః, వీ క్రీణీతః-అత్రైకాదేశస్య పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావాత్ప్రసఙ్గః।।

పదమఞ్జరీ

విపరాభ్యాం జేః।। 1.3.19 ।।

సాహచర్యాదితి। ద్వయోర్ద్వష్టాపచారత్వేఽపి పరస్పరసాహచర్యాదిత్యర్థః। `నేర్విశః' ఇత్యాదిప్రకరణసాహచర్యాద్వా । బహువీతి। అత్రాపి వే జయసి, వీ జయత ఇత్యుదాహార్యమ్। పరా ఉత్కృష్టా। అథ కథం జేరితి నిర్దేశః, యావతా ప్రకృతివదనుకరణం భవతీతి `అచి శ్నుధాతు' ఇత్యాదినేయజాదేశేన భవితవ్యమ్, న చ దీర్ఘేషు సావకాశమియజం పరత్వాద్ `ఘేర్ఙితి' ఇతి గుణో బాధత ఇతి యుక్తమ్;హ్రస్వేష్వపి పూర్వవిప్రతి షేధేన ఇయజ ఇష్టత్వాత్. తథా చ `క్షియః' ఇతి నిర్దేశః? ఉచ్యతే; ధాతుత్వం తావదర్థాశ్రయమ్--క్రియావచనో ధాతురితి, ఇహ వా వివక్షితార్థం రూపమాత్రమనుకృతమితి। అనుకార్యస్యాపి ధాతుత్వం నాస్తి ప్రాగేవానుకరణస్య।।

పదమఞ్జరీ

ఆఙో దోఽనాస్యవిహరణే।। 1.3.20 ।।

యథైవావత్సా ధేనురానీయతామిత్యుక్తే సమ్భవద్వత్ససమ్బన్ధా గోధేనురేవానోయతే, న మహిష్యాదిధేనుః, తథేహాపి సమ్భవదాస్యవిహరణస్య `డుదాఞ్ దానే' ఇత్యస్యైవ గ్రహణమ్, న తు `గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః' ఇతి సర్వేషాం దారూపాణామిత్యాహ-ఆఙ్పూర్వాద్దాఞ ఇతి।। ఆదత్త ఇతి । శ్లౌ ద్విర్వచనమ్, పూర్వవదాకారలోపః, దకారస్య చర్త్వమ్। క్వచిద్-ఆఙో జేద్రిశిష్టస్య కిమ్ ? భిక్షామాదదాతీతి పఠ్యతే, తత్ర స్మృతావాకారః।

ఆస్యవిహరణసమానక్రియాదపీతి। కథమిహ `ఆజో దోఽనాస్యే'ఇతీయతా సిద్ధం ద్రవ్యే ధాతోర్వృత్త్యసమ్భవాదాస్యసమవాయిన్యాం క్రియాయాం వర్తమానస్య సముదాయస్య నిషేధో విజ్ఞాయతే, నచైవం స్వం ముఖమాదత్త ఇత్యత్రాపి ముఖవిషయత్వాదానస్య ప్రతిషేధప్రసఙ్గః, గ్రాహ్యస్య ఏవ సమవేతా క్రియా, తస్యాం వర్తమానో దదాతిరాస్యే వృత్తిర్భవతి, గ్రహణన్తు గ్రాహ్యహిణోరుభయోరపి సమవేతమ్। అనాస్య ఇతి పర్యుదాసః, ఆస్యానాస్యసముదాయశ్చాస్యాదన్య ఇతి విధిరేవ భవిష్యతి । ఏవం సిద్ధే విహరణగ్రహణం విహరణవిశేషోపలక్షార్థమ్, తేనాసత్యప్యాస్యే తాద్ధశే విహరణే భవిష్యతి యాద్ధశమాస్యవిహరణమ్ ఆస్యవ్యాదానమ్। విపాదికేతి । పాదస్ఫోటః=విపాదికా।

స్వాఙ్గకర్మకాచ్చేతి। స్వమఙ్గం స్వాఙ్గమ్ న తు పారిభాషికమద్రవాదిలక్షణమ్। ఏతచ్చ న్యాయసిద్ధమేవోక్తమ్, కథమ్ ? కర్తరీతి వర్తతే, ఆస్యశబ్దశ్చాయం సమ్బన్ధిశబ్దః, కస్యాస్యమిత్యపేక్షాయాం యస్మిన్ కర్తర్యాత్మనేపదం తస్య చేత్తదాస్యమితి విజ్ఞాతే తేన పరకీయాస్యవిహరణే విధిరేవ భవతి।।

పదమఞ్జరీ

క్రీడోఽనుసంపరిభ్యశ్చ ।। 1.3.21 ।।

మాణవకమనుక్రీడతీతి। మాణవకేన సహ క్రీడతీత్యర్థః। `తృతీయార్థ' ఇత్యనుః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకః। కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞకః। ఆగమేరితి ణ్యన్తస్యేదం గ్రహణమ్। ఆగమయస్వ తావదితి। సహస్వ కఞ్చిత్కాలం మా త్వరిష్ఠా ఇత్యర్థః।

శిక్షేరితి। `శిక్ష విద్యోపాదానే' ఇత్యస్యానుదత్తేత్త్వాదేవ సిద్ధమితి శకేః సన్నన్తస్య గ్రహణమ్। శిక్షత ఇతి। `సని మీమాఘు' ఇత్యచ ఇస్, `స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి సలోపః, `అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య' ధనుర్విషయే జ్ఞానే శక్తౌ భవితుమిచ్ఛతీత్యర్థః। క్రియావిషయో హి శకేః ప్రయోగః- భోక్తుం శక్నోతి, గన్తుం శక్నోతీతి। తదిహ జ్ఞానం విషయః, ఆత్మనేపదేనైవ జ్ఞానవిషయత్వస్య గమితత్వాజ్జ్ఞానమితి న ప్రయుజ్యతే।

ఆశిషి నాథ ఇతి। `నాథృ నాధృ యాచ్ఞోపతాపైశ్వర్యాశీఃషు' అనుదాత్తేత్। నియమార్థతు వచనమ్-ఆశిష్యేవ యథా స్యాద్ యాఞ్చాదిషు మా భూదితి। అనుదాత్తేత్త్వం యుజర్థమ్। సర్పిషో నాథ ఇతి । `ఆశిషి నాథః' ఇతి కర్మణి షష్ఠీ సర్పిర్మే భూయాదిత్యాశాస్తే ఇత్యర్థః। హరతేరితి। గతిః ప్రకారః। పైతృకమితి। పితురాగతం ప్రకారం సతతం శీలయన్తీత్యర్థః `ఋుతష్ఠఞ్'। ప్రత్యుదాహరణే సాదృశ్యమాత్రం వివక్షితమ్, న ప్రకారతాచ్ఛీల్యమ్।

కిరతేరితి। విక్షేపార్థః కిరతిః। హర్షాదయస్తు విషయత్వేనోపాత్తాః । తత్ర హర్షో విక్షేపస్య కారణమ్। జీవికాకులాయకరణే తు ఫలమ్। ఏతేష్వర్థేషు అపాచ్చతుష్పాత్ ఇతి సుసుడ్విధీయతే। ఆపృచ్ఛత ఇతి। `ప్రచ్ఛ జ్ఞీప్సాయామ్' తుదాదిః, గ్రహీత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్। వాచా శరీస్పర్శనమితి । `త్వత్పాదౌ స్పృశామి, నైతన్మయా కృతమ్' ఇత్యేవంరూపః శపథవిశేషః। దేవదత్తాయేతి। `శ్లాఘహ్నుజ్స్థశపామ్' ఇతి సమ్ప్రదానసంజ్ఞా ।।

పదమఞ్జరీ

సమవప్రవిభ్యః స్యః।। 1.3.22 ।।

సన్తిష్ఠత ఇతి। పాఘ్రాదిసూత్రేణ తిష్ఠాదేశః। అత్రాప్యుపసర్గగ్రహణాదిహ న భవతి-వే తిష్ఠసి, వీ తిష్ఠత ఇతి।

అస్తిం సకారమితి। "స్తః సన్తీత్యాదౌ సకారమాత్రస్య దర్శనాత్ `స భువి' ఇత్యవే ధాతుః పాఠ్యః, అస్తీత్యాదౌ పితి సార్వధాతుకే అడాగమో విధేయః, ఆస్తామ్ ఆసన్నిత్యాదౌ ఆడాగమః స్యాత్" ఇతి ఆపిశలా మన్యన్తే । గుణస్య త్వాగమత్వే ఉదాహరణం మృగ్యమ్।।

పదమఞ్జరీ

ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చ।। 1.3.23 ।।

స్వాభిప్రాయకథనమితి। కథనమావిష్కరణమాత్రం న తు శబ్దేనైవ, తేనాభాషమాణాయామపి కన్యకాయాం భవతి। తిష్ఠత్యస్మిన్నితి। ప్రకరణాదినాత్ర వివాదపదనిర్ణేతుః ప్రతీతిః, న తు శాబ్దీతి విగ్రహవాక్యే ఆత్మనేపదం న కృతమ్। సంశయ్య కర్ణాదిష్వితి। సంశయస్థానేషు కర్ణాదీన్ నిర్ణేతృత్వేనాశ్రయతీత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి।। 1.3.24 ।।

కర్మశబ్దః క్రియావాచీతి। సాధనకర్మణి ధాతోర్వృత్త్యసమ్భవాదితి భావః। ఉద ఈహాయామితి। ఈహా=పరిస్పన్దః। ఈహాగ్రహణమిత్యాది। ఈహాత్మకం యదనూర్ధ్వకర్మ ఇత్యేవమనూర్ధ్వకర్మణ ఏవ విశేషణమీహాగ్రహణమ్, న పునరనూర్ధ్వకర్మగ్రహణమపనీయ ఈహాగ్రహణం కర్త్తవ్యమిత్యుచ్యతే ఇత్యర్థః। తథా హి సత్యాసనాదుత్తిష్ఠతీత్యత్రాపి స్యాత్, పరిస్పన్దరూపత్వాదుత్థానస్యేతి భావః। ఉద ఈహాయామిత్యేతత్కర్మగ్రహణాత్ సిద్ధమిత్యాహుః। కథమ్? ` ఈహాఽనూర్ధ్వ' ఇత్యేతావతాఽనూర్ధ్వతావిశిష్టం క్రియావాచిత్వం సిద్ధమ్, ధాతోః క్రియావాచిత్వాత్। ఏవం సిద్ధే కర్మగ్రహణాల్లోకప్రసిద్ధం పరిస్పన్దాత్మకం కర్మ గృహ్యత ఇతి।।

పదమఞ్జరీ

ఉపాన్మన్త్రకరణే।। 1.3.25 ।।

పారిభాషికమత్ర కరణం గృహ్యతే, మన్త్రః కరణం యస్యార్థస్య తస్మిన్వర్త్తమానాదిత్యర్థః।

ఉపాదిత్యాది। అమన్త్రకరణార్థమిదమ్। సఙ్గతకరణముపశ్లేష ఇతి। వినాపి మైత్రీసమ్బన్ధాత్। స్తు ఘ్నముపతిష్ఠతే ఇతి। ప్రాప్నోతీత్యర్థః।

భిక్షుక ఇతి। లిప్సయా హేతుభూతయా బ్రహ్మణకులముపగచ్ఛతీత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

అకర్మకాచ్చ।। 1.3.26 ।।

అత్రాసమ్భవాత్ క్రియా కర్మ న గృహ్యతే, న హ్యస్తి సమ్భవః=ధాతుశ్చ భవత్యక్రియావచనశ్చేతి।। నను చ సాధనకర్మణామ్యకర్మకత్వమవ్యభిచారాదవిశేషణమ్, న హి శబ్దాత్మకస్య ధాతోః కర్మణా యోగవియోగౌ సమ్భవతః, సాధనయోగస్య క్రియాధర్మత్వాదత ఆహ-అకర్మకక్రియావచనాదితి। ఏతేనాద్వారకమేతద్ ధాతోర్విశేషణమితి దర్శయతి। యావద్భుక్తమితి। యథార్థే యదవ్యయమితి వీప్సాయామవ్యయీభావః। సప్తమ్యన్తం చైతత్। సంనిధీయత ఇత్యర్థ ఇతి। భావే లకారః। అర్థతోవ్యాఖ్యానం చైతత్-యో హ్యుపతిష్ఠతే స సంనిధత్తే, యశ్చ సంనిధత్తే తేన సంనిధీయతే।

అకమకాదితి కిమితి। పూర్వసూత్రే `ఉపాత్' ఇతి యోగవిభాగాదిష్టస్య సిద్ధంపశ్యతి। న చైవమతిప్రసఙ్గః, `మన్త్రకరణే' ఇత్యస్య నియమార్థత్వాత్-సకర్మకాద్యది భవతి మన్త్రకరణ ఏవేతి। రాజానముపతిష్ఠతీతి। విపరీతోఽపి నియమః స్యాత్-కరణే యది భవతి మన్త్రకరణ ఏవేతి, తతశ్చాత్ర స్యాదేవేతి భావః।।

పదమఞ్జరీ

ఉద్విభ్యాం తపః।। 1.3.27 ।।

ఉత్తపతి సువర్ణమిత్యత్ర సన్తాపనే విలాపనే వా తపిర్వర్తత ఇతి సకర్మకత్వమ్।

స్వమఙ్గం స్వాఙ్గమితి। యస్మిన్కర్తర్యాత్మనేపదం తస్య చేత్ స్వమఙ్గమిత్యర్థః। యద్యన్వర్థగ్రహణమ్? తతోఽప్రాణిన్యపి కర్త్తరి యస్య యదఙ్గం తత్కర్మకాదపి ప్రసఙ్గః। పారిభాషికే త్వేష దోషో న భవతి; తస్య ప్రాణిస్థత్వాత్। అన్వర్థేఽపి న దోషః, తపేః ప్రాణికర్తృకత్వాత్। పారిభాషికస్య త్వసమ్బన్ధిశబ్దత్వాత్ కర్తుశ్చేత్స్వమఙ్గమిత్యేవం న ప్రతీయేతేతి భావః।।

పదమఞ్జరీ

ఆఙో యమహనః।। 1.3.28 ।।

ఆహతేతి। `అనుదాత్తోపదేశ'ఇత్యనునాసికలోపః। ఆఘ్నత ఇతి। పూర్వవదాదేశోపధాలోపౌ కుత్వం చ । ఆహన్తి శిరః పరకీయమితి। `ఆజఘ్నే విషమవిలోచనస్య వక్షః' ఇత్యత్ర తు గాణ్డీవీ విషమవిలోచనస్య వక్ష ఏత్య స్వం వక్షో హతవానిత్యర్థః । మల్లోఽప్యుత్సాహవర్ధనాయ స్వం వక్ష ఏత్య ఏవం వక్షో హతవానిత్యర్థః। మల్లోఽప్యుత్సాహవర్ధనాయ స్వం వక్ష ఆస్ఫాలయతి।।

పదమఞ్జరీ

సమో గమ్యృచ్ఛిప్రచ్ఛిస్వరత్యర్తిశ్రువిదిభ్యః।। 1.3.29 ।।

`సమో గమ్యచ్ఛిభ్యామ్' ఇత్యేతావత్సూత్రమ్। ప్రచ్ఛ్యాదయస్తు వార్త్తికద్దష్టాః సూత్రరూపేణ పఠితాః, సూత్రకారవద్వార్త్తికకారోఽపి శాస్త్రస్య కర్తా, న వ్యాఖ్యాతేతి దర్శయితుమ్। తత్ర హీతి। ఉత్తరార్థమనువర్తమానమపి యోగవిభాగసామర్థ్యాత్ తత్ర న సమ్బధ్యత ఇత్యర్థః।

న లాభార్థస్యేతి। సత్తావిచారణార్థయోస్త్వనుదాత్తేత్త్వాదాత్మనేపదేన భావ్యమేవేతి భావః। ద్ధశేశ్చేత్యాది। ఇదం వక్తవ్యరూపేణైవ పఠితమ్। విచిత్రా హి వృత్తేః కృతిః వృత్తికారేణ। అథాస్మిన్నకర్మకాధికారే యే సకర్మకా హనిగమిప్రభృతయః, తేషాం కథమకర్మకత్వమ్? ఉచ్యతే--

ధాతోరర్థాన్తరే వృత్తేర్ధాత్వర్థేనోపసంగ్రహాత్।

ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియా।।

వహతి భారమితి-ప్రాపణే సకర్మకో వహిః, స్యన్దనే త్వకర్మకః। వహన్తి నద్య ఇతి--ప్రాపణే సకర్మకో వహిః, స్యన్దనే త్వకర్మకః। వహన్తి నద్య ఇతి--ప్రాణవిశిష్టం ధారణం జీవతిరాహ,తత్ర ప్రాణానాం ధాతునైవోపాత్తత్వాన్న తేన కర్మణా సకర్మకత్వమ్, న చ ప్రాణకర్మకే ధారణేఽన్యస్య కర్మత్వమితి జీవతిరకర్మకః। ప్రసిద్ధేర్యథా--వర్షతీత్యనుపాత్తే కర్మాన్తరే నియమేన జలం ప్రతీయత ఇతి న తేన సకర్మకత్వమ్, తేన `వృష్టే దేవే' ఇతి కర్తరి క్తో భవతి। వ్యభచారిణా తు రుధిరాదినా సకర్మక ఏవః రుధిరం వర్షతి, శరాన్వర్షతీతి । కర్మవివక్షాయాం తత్కర్మికైవ క్రియా ప్రతిషిద్ధా స్యాద్, న పాకమాత్రమిత్యవివక్షా కర్మణః।।

పదమఞ్జరీ

నిసముపవిభ్యో హ్వః।। 1.3.30 ।।

నిహ్వయతే ఇతి। కథం పునరత్రాత్మనేపదమ్, యావతా `హ్వే' ఇత్యాకారాన్తాదియం పఞ్చమి, ఏకారాన్తశ్చాయమ్, న చ వికృతిః ప్రకృతిం సంగృహ్ణాతి? సత్యమ్; ఆకారాన్తాత్పఞ్చమీ, న త్విదం ప్రయోగస్థస్యాకారాన్తస్యానుకరణమ్, కిం తర్హి? ధాతుపాఠేఽవస్థితైకారాన్తస్య తస్యైవ లక్షణవశాదాత్వమ్। న చాతుక్రియమాణరూపవినాశప్రసఙ్గః; శాస్త్రవాసనయా తస్యైవ ప్రతీతేః, యథా--`యస్యేతి చ' ఇతీకారాకారయోః।।

పదమఞ్జరీ

స్పర్ధాయామాఙః।। 1.3.31 ।।

సవిషయ ఇతి । హేతుభావేన చ విషయత్వమ్, అత ఏవ హేతౌ శానచ్ ప్రయుక్తః। స్పర్ధమానస్తస్యాహ్వనమితి। శబ్దక్రియ ఏవేతి। యద్యపి స్పర్ధాయాం పఠ్యతే, తథాప్యాఙ్పూర్వస్తత్ర న వర్తతే, కిం తర్హి? శబ్దనక్రియావాచీత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

గన్ధనావక్షేపణసేవనసాహసిక్యప్రతియత్నప్రకథనోపయోగేషు కృఞః।। 1.3.32 ।।

అపకారప్రయుక్తమితి అపకారేణ ప్రయుక్తమనేన మేఽపకృతమిత్యేతయా బుద్ధ్యా కృతమిత్యర్థః। అథ వా--కథం మయాఽపకృతం స్యాదితి బుద్ధ్యా ప్రవర్తితమిత్యర్థః। హిసాత్మకమితి। సూచితస్య వధబన్ధనాదికా హింసా, ఇహ తు తత్కరణత్వాత్సూచనమేవ హింసా స్వభావమిత్యుక్తమ్। కథం పునర్జ్ఞాయతే గన్ధనం హింసాత్మకమిత్యత ఆహ-- తథా హీతి। చురాదావితి। స్వభావానువాదః। సాహసిక్యమితి। సహసా వర్తతే సాహసికః `ఓజఃసహోమ్భసా వర్తతే' ఇతి ఠక్, తస్య కర్మణి ష్యఞ్ । వర్తికా=శకునివిశేషః। ఏధోదకస్యేతి। సమాహారద్వన్ద్వః। `కృఞః ప్రతియత్నే' ఇతి షష్ఠీ। ఉపస్కురుత ఇతి। `ఉపాత్ప్రతియత్న' ఇత్యాదినా సుట్।।

పదమఞ్జరీ

అధేః ప్రసహనే।। 1.3.33 ।।

ప్రసాహనమభిభవ ఇతి। `సా సాహయా యుధా నృభిః పృతనాషాడ్' ఇత్యాదౌ దర్శనాత్। కేచిత్తు `షహ మర్షణేఽభిభవే ఛన్దసి' ఇతి పఠన్తి, తత్ర `ఛన్దసి' ఇతి ప్రాయికం ద్రష్టవ్యమ్। అపరాజయో వేతి। పరాజేతుం సమర్థస్యైవ క్షమయా యస్తదభావః స ఇత్యర్థః। తథా చ భారవిః- `భవాద్ధశాశ్చేదధికుర్వతే పరాన్' ఇతి, భవాద్ధశాశ్చేత్పరానధికుర్వతే= క్షమయా న పరాజయన్తే, క్షమన్త ఇత్యర్థః, తదహన వా తేన పరాజిత ఇత్యర్థ ఇతి। తేనాత్మనేపదవాచ్యేన కర్త్రా తమిత్యేద్వాచ్యః కర్మభూతో న పరాజిత ఇత్యర్థః। పృథగ్యోగకరణమిత్యాది। ప్రకథనోపయోగప్రసహనేషు `అధేః' ఇత్యుచ్యమానే గన్ధనాదిష్వపి అధిపూర్వాదేవ స్యాత్। అథ తత్రాధిగ్రహణం న క్రియేత, ప్రసహనేఽప్యధ్యభావేఽపి ప్రసఙ్గః;అత ఉత్సర్గేణ ప్రసహనం విశేషయిస్యామీతి ప్రసహనే వా ఉత్సర్గం విశేషయిష్యామీతి యోగవిభాగ ఇత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

వేః శబ్దకర్మణః।। 1.3.34 ।।

` ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి' ఇత్యాదివత్ కర్మశబ్దః క్రియావాచీ మా విజ్ఞాయీత్యాహ-- కర్మశబ్ద ఇత్యాది। విపూర్వస్య కరోతేః శబ్దక్రియాయాం వృత్త్యసమ్భవాత్, కృత్రిమసమ్భవే లౌకికస్య గ్రహణాయోగాచ్చ। కించ ` వేః శబ్దః' ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్, కర్మగ్రహణమనర్థకమ్, వికరేతి పయ ఇతి సకర్మకత్వాద్ ఉత్తరేణాపి న భవతి।।

పదమఞ్జరీ

అకర్మకాచ్చ।। 1.3.35 ।।

ఓదనస్య పూర్ణా ఇతి। సుహితార్థయోగే షష్ఠీ భవతి, జ్ఞాపనాత్, యదయం పూరణగుణసుహితార్థేతి సుహితార్థయోగే యా షష్ఠీ సా న సమస్యత ఇత్యాహ, తజ్జ్ఞాపయత్యాచార్యః- భవతి సుహితార్థయోగే షష్ఠీతి। అకర్మకాదితి కిమితి। పూర్వసూత్రే వేరితి యోగవిభాగేనేష్టసిద్ధిం మన్యతే, న చైవమతిప్రసఙ్గః, శబ్దకర్మణ ఇత్యస్య నియమార్థత్వాత్--కర్మణి యది భవతి శబ్ద ఏవేతి, కటం వికరోతీతి। విపరీతోఽపి నియమః సమ్భావ్యేత-శబ్దే యది భవతి కర్మణ్యేవేతి, తతశ్చాత్రాపి స్యాదితి భావః।।

పదమఞ్జరీ

సమ్మాననోత్సఞ్జనాచార్యకరణజ్ఞానమృతివిగణనవ్యయేషు నియః।। 1.3.36 ।।

సమ్మాననాదిషువిశేషణేషు సత్స్వితి। యుక్తం సమ్మాననాచార్యకరణవేతనానాం విశేషణత్వమ్, తత్ర హి ప్రాపణమేవ ధాత్వర్థః, సమ్మాననాదీని తు తమేవ విషయతయా వ్యవచ్ఛిన్దన్తి। ఉత్సఞ్జనాదీనాం త్వయుక్తమ్; తేషామేవ ధాత్వర్థత్వాత్, తద్వ్యతిరిక్తస్య విశేష్యస్యాసమ్భవాత్, ఉచ్యతే; సమ్మాననాదేరుత్సఞ్జనాదేశ్చ విశేషణత్వం సమానం పూర్వోక్తం ధాత్వర్థవిశేషణమ్, ఉత్తరస్తు ధాతువిశేషణమితి విశేష్యమాత్రం భిద్యతే, అతః సుష్ఠూక్తమ్--సమ్మాననాదిషు విశేషణేష్వితి। చార్వీ బుద్ధిరితి। చారుశబ్దాత్ ` వోతో గుణవచనాత్'ఇతి జీష్। ఆచార్యోఽపి చార్వీతి । యథా యష్టీః ప్రవేశయేతి పురుషేష్వజహత్స్వలిఙ్గ ఏవ యష్టిశబ్దః, తద్వచ్చార్వీశబ్దః। తే యుక్తిభిరిత్యాది। పూర్వస్మిన్

వాక్యే గుణభావేనాపి ప్రకృతే। తే శిష్యాః యుక్తిభిః ప్రతిపాద్యమానాః, నిష్పాద్యమానా ఇత్యర్థః। స్థాప్యమానా ఇతి తు వ్యాఖ్యానే పదార్థానామచేతనత్వాత్ న ముఖ్యం సమ్మాననమ్।

ఉత్క్షిపతీత్యర్థ ఇతి। తేనోత్సఞ్జనం నయతేరర్థ ఇతి దర్శయతి।

ఆచార్యకరణమాచార్యక్రియేతి। సూత్రవృత్తౌ చ కారణావస్థాయా వివక్షితత్వాత్ చ్విః ప్రాప్తోఽపి వికల్పాధికారాన్న కృతః। తథా చాచార్యీకుర్వన్నితి చ్విః ప్రయుక్తః। నన్పనయనం మాణవకస్య సంస్కారః, యేనాసావధ్యయనే యోగ్యో భవతి, న త్వనేనాచార్యే కశ్చిదతిశయో జన్యతే; ఆచార్యశబ్దస్య తు ప్రవృత్తినిమిత్తముపనీయాధ్యాపనం నామ క్రియావిశేషః, యథోపాధ్యాయశబ్దస్యైకదేశాధ్యాపనం తత్కథమాచార్యకరణ ఆత్మనేపదం విధీయతే ఇత్యత ఆహ--మాణవకమీద్ధశేనేత్యాది । ఏవం మన్యతే--ఉపనియాధ్యాపనేనాద్ధష్టరూపః కశ్చిదతిశయ ఆచార్యే జన్యతే, తదేవ ప్రవృత్తినిమిత్తమాచార్యశబ్దస్యేతి తదాహ--స్వయమాచార్యః సమ్పద్యతే ఇతి । `ఆత్మానమాచార్యీకుర్వన్' ఇతి చ హేతులక్షణే లటః శత్రాదేశః। ఈద్ధశేనేతి । యాద్ధశః శాస్త్రోక్తో విధిస్తాద్ధశేనేత్యర్థః। నను యద్యాచార్యకముపనయనస్య ప్రయోజనం తత్కర్త్రభిప్రాయమితి నార్థ ఆచార్యకరణ ఆత్మనేపదవిధానేన? ఉచ్యతే; నోపనయనేనాచార్యకం జన్యతే, కిం తర్హి? తత్పూర్వకేణాధ్యయనేన। ఉపనయనక్రియాయాస్తు మాణవకసంస్కారః సాక్షాత్ఫలమ్। ఏవం సంస్కృతస్య మాణవకస్య యదధ్యాపనం తేనాచార్యకం జన్యతే ఇతి న తదుపనయనాయః క్రియాయాః ఫలమ్। పచ్చ తస్యాః ఫలం తన్మాణవకగామి, న కర్తృగామి।

నిశ్చినోతీత్యర్థ ఇతి । అనేన జ్ఞానం నయతేరర్థ ఇత్యాహ। కారం వినయతే ఇతి। కర ఏవ కారః, ప్రజ్ఞాదిః, రాజగ్రాహ్యో భాగః కర్షకైః కల్పితః।।

పదమఞ్జరీ

కర్తృస్థే చాశరీరే కర్మణి।। 1.3.37 ।।

నయతేరాత్మనేపదవిధానాత్తత్సమ్బన్ధ్యేవ కర్తా_ లకారవాచ్యః ప్రత్యాసన్నో గృహ్యేత ఇత్యాహ--నయతేః కర్తే_తి. తదేకదేశోఽపి శరీరమితి। అపిశబ్దోఽవధారణే। ఇహ శరీరస్యైవ

చైతన్యవిశిష్టస్య కర్తృత్వం లౌకికాః ప్రతియన్తి, న తద్వ్యతిరిక్తస్య బుద్ధీన్ద్రియాదిమతశ్చతనస్య । న చ శరీరమేవశరీరస్థం భవతి, అతస్తదేకదేశ ఏవ తద్గ్రహణేన గృహ్యతే ఇత్యర్థః। అత్ర క్రోధాద్యపనయనఫలం కర్తృభిప్రాయమితి `స్వరితఞితః'ఇత్యేవ సిద్ధే నియమార్థమిదమ్-- కర్తృస్థే కర్మణ్యశరీరస్థ ఏవేతి । అథ కథమ్ `విగణ్య్య నయన్తి పౌరుషం విజితక్రోధరయా జిగీషవః' ఇతి? కేచిదాహుః-అపగమే వర్తమానాదిదమాత్మనేపదవిధానం భవతి, అత్ర తు కరోత్యర్థే ప్రాప్త్యర్థే ప్రాప్త్యర్థే వా వర్తతే, అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామితి।।

పదమఞ్జరీ

వృత్తిసర్గతాయనేషు క్రమః।। 1.3.38 ।।

సర్గ ఉత్సాహ ఇతి । `సృష్టశ్చేద్బ్రాహ్మణవధే', `యేనేన్ద్రలోకావజయాయ సృష్టః'ఇత్యాదౌ దర్శనాత్సృజిరుత్సాహార్థః। వృత్త్యాదిష్వితి కిమ్? అపక్రామతి।।

పదమఞ్జరీ

ఉపపరాభ్యామ్।। 1.3.39 ।।

ఉపపరాభ్యామితి మాణవకః కుతుపమితి। ఉపసర్గనియమః కిమర్థ ఇత్యర్థః। సంక్రామతీతి। `క్రమః పరస్మైపదేషు' ఇతి దీర్ఘః।।

పదమఞ్జరీ

ఆఙ ఉద్గమనే।। 1.3.40 ।।

ఆక్రామతి మాణవకః కుతుపమితి। అవష్టభ్నాతీత్యర్థః। హ్రస్వా కుతూః కుతుపః, `కుత్వా డుపచ్'। కుతుపమితి పాఠే కుతపో దర్భసంస్తరః। ఆక్రామతి ధూమో హర్మ్యతలమితి। ఉద్గమనపూర్వికాయాం వ్యాప్తావత్ర క్రమిర్ద్రష్టవ్యః। ఇహ తు `నభః సమాక్రామతి చన్ద్రమాః క్రమాత్' ఇతి క్రమిర్వ్యాప్తౌ వర్తతే; నోద్గమనే।।

పదమఞ్జరీ

వేః పాదవిహరణే।। 1.3.41 ।।

విక్రామత్యజినసన్ధిరితి। ద్విధా భవతి, స్ఫుటతీత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్।। 1.3.42 ।।

అన్యోఽన్యసాహచర్యాత్ప్రోపయోరుపసర్గయోర్గ్రహణమ్, న ప్రాతిపదికాన్తకర్మప్రవచనీయయోః, నాపి క్రియాన్తరసమ్బన్ధినోః, నాప్యనర్థకయోరిత్యాహ-ప్ర ఉప ఇత్యేతాభ్యాముపసర్గభ్యామితి। తుల్యార్థావితి। ఏతేన సమోఽర్థో యయోరితిసమర్థౌ, శకన్ధ్వాదిత్వాత్పరరూపమ్, సంశబ్దస్యైవ వాఽనేకార్థత్వాత్తుల్యార్థత్వమితి దర్శయతి। నను `సమర్థః పదవిధిః'ఇత్యాదౌ సమ్బన్ధార్థత్వం ప్రసిద్ధమ్, సత్యమ్; ఇహ తు ధాత్వర్థ ప్రతి పారతన్త్ర్యాన్న పరస్పరేణ సమ్బన్ధార్థత్వమ్ । ధాతునా చోపసర్గయోః సమ్బన్ధోఽవ్యభిచారీ, తస్మాత్పూర్వోక్త ఏవార్థః। ప్రక్రమతే ఇతి । ఆరభత ఇత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

అనుపసర్గద్వా।। 1.3.43 ।।

అప్రాప్తవిభాషేయమితి। `ఉపపరాభ్యామ్' ఇత్యస్య నియమార్థత్వాద్ వృత్త్యాదిసూత్రమనుపసర్గవిషయమేవేతి న తత్రాయం వికల్ప ఇతి భావః।।

పదమఞ్జరీ

అపహ్నవే జ్ఞః।। 1.3.44 ।।

శేషాదిత్యాది। అసత్యస్మిన్ సూత్రే అయమవిశేష ఏవ భవతీతి భావః। సోపసర్గాశ్చేతి। తేన `అనుపసర్గాజ్ జ్ఞః' ఇత్యనేన కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే న సిధ్యతీతి భావః। ఉపజానీతే ఇతి। `జ్ఞాజనోర్జా'।।

పదమఞ్జరీ

అకర్మకాచ్చ।। 1.3.45 ।।

అకర్త్రమిప్రాయార్తమిదమితి। అథ కర్త్రభిప్రాయే కథమ్, తత్రాహ-కర్త్రభిప్రాయో హీతి। నను సోపసర్గాత్కర్త్రభిప్రాయేఽప్యనేనైవాత్మనేపదమేషితవ్యమ్--ఔషధస్యానుజానీతే, ఔషధస్యానుజిజ్ఞాసత ఇతి; తస్మాత్సర్పిషో జానీతే ఇత్యుదాహరణాభిప్రాయమేతద్వేతవ్యమ్। కథం చాయమకర్మక ఇతి। `సర్పిషః' ఇతి కర్మణి శేషత్వేన షష్ఠీ, న మాషాణామశ్నీయాదితివత్। తేన సర్పిరాదినా జ్ఞేయేన సకర్మక ఇతి మత్వా ప్రశ్నః।

అకర్మకాదితి కిమితి। యది సర్పిరాది కరణత్వేన వివక్షితమ్, తర్హి కరణాదితి వక్తవ్యమిత్యభిప్రాయః। ఏవముచ్యమానే సకర్మకాదపి స్యాదేవేతి దర్శయతిస్వరేణేతి।।

పదమఞ్జరీ

సమ్ప్రతిభ్యామనాధ్యానే।। 1.3.46 ।।

ఉత్కణ్ఠాస్మరణమ్ ఉత్కణ్ఠాపూర్వకం స్మరణమ్। మాతురితి। `అధీగర్థదయేశామ్'ఇతి షష్ఠీ । నను `శేష' ఇతి తత్రానువర్త్తతే, తేన కర్మ శేషత్వేన వివక్షితవ్యమితి అకర్మకత్వాత్పూర్వేణాత్రాత్మనేపదప్రసఙ్గః। `అనాధ్యానే' ఇత్యస్య తు మాతరం సంజానాతీతి వ్యావర్త్యం స్యాద్యత్ర కర్మత్రైవ వివక్షితా, నైష దోషః; `అనాధ్యానే'ఇతి విభజ్యతే, తేన పూర్వయోగస్యాపి శేషో భవిష్యతి।।

పదమఞ్జరీ

భాసనోపసంభాషాజ్ఞానయత్నవిమత్యుపమన్త్రణేషు వదః।। 1.3.47 ।।

భాసనాదిష్వితి। అత్రాపి కిఞ్చిద్ధాతోర్విశేషణమ్, కిఞ్చిద్ధాత్వర్థస్య। ఉపసాన్త్వనమ్ = ఉపచ్ఛన్దనమ్, ధాతోః, భాసనాది ధాత్వర్థస్య । భాసమాన ఇతి । హేతౌ లటః శానజాదేశప్రయోగేణ భాసనం హేతుత్వేన విశేషణమిత్యాహ । శిష్యైః స్తూయమానో భాసతే। తథా చోపర్యుపరి శాస్త్రార్థస్య ప్రతిభాసనాత్ సుష్ఠు వదనం భవతి, తేజోభఙ్గే తు న శక్నుయాద్వదితుమ్। జానాతి వదితుమితి। `శకవృష' ఇత్యాదినా తుమున్, అత్ర వదత్యర్థో జ్ఞానస్య విషయః, జ్ఞానం విషయి। తద్విషయమిత్యాది। అత్ర యత్నస్యావిష్కరణరూపస్య వదత్యర్థస్య కర్మ।

విమతిపతితా ఇతి హేతుగర్భవిశేషణం ప్రయుఞ్జానో విమతిర్హేతుత్వేన విశేషణమిత్యాహ। విమతౌ హి సత్యాం విచిత్రభాషణరూపో వదత్యర్థో నివర్తతే। ఉపచ్ఛన్దయతీతి। `భద్రే భజస్వ మాస్, ఇదం తే దాస్యామి' ఇతి, స్వాభిలషితే ప్రవర్తయతీత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

వ్యక్తవాచాం సముచ్చారణే।। 1.3.48 ।।

మనుష్యాః ప్రసిద్ధా ఇతి। యద్యపి కుక్కుటాదిరుతమపిస్వరూపేమ వ్యక్తమ్-అస్యేదం రుతమస్యేదమితి। మనుష్యవాక్తు వ్యక్తతరా భవతి, వర్ణాత్మకత్వాద్, అర్థావగతి హేతుత్వాచ్చ,

అతస్త ఏవ గృహ్యన్తే। శుకశారికాదీనాం తు పురుషప్రయత్నవశేన క్వాచిత్కం వ్యక్తవాక్త్వమ్, న స్వభావికమితి నే తేషాం గ్రహణమ్।

వరతను సమ్ప్రవదన్తి కుక్కుటా ఇతి।

అపనయ పాదసరోజమఙ్కతః, శిథిలయ బాహులతాం గలాద్ధతామ్।

క్వ చ వదనేంఽశుకమాకులీకృతమ్,......ఇతి పూర్వపాదాః।

క్వ చిత్తు కృత్స్న ఏవ శ్లోకః పఠ్యతే, తత్ర వరతనురితి బహువ్రీహౌ యది హ్రస్వన్తస్తనుశబ్దః, తతః `సంబుద్ధౌ చ' ఇతి గుణప్రసఙ్గః, దీర్ఘాన్తే తు నదీలక్షణః కప్ ప్రాప్నోతి। కేచిదాహుః- తనుశబ్దః స్త్రీజాతౌ కవిభిః ప్రయుజ్యతే, తస్మాద్ `ఊఙుతః' ఇతి ఊఙి కృతే కర్మధారయోఽయమితి।।

పదమఞ్జరీ

అనోరకర్మకాత్।। 1.3.49 ।।

వ్యక్తవాచామితి వర్త్తత ఇతి। న తు సముచ్చారణ ఇతి సర్వానువృత్తౌ వచనమిదమనర్థకం స్యాదితి భావః। తద్వ్యక్తవాక్సమ్బన్ధినో వదేరితి సూత్రార్థమాహ--వ్యక్తవాగ్విషయాదిది। అనుః సాద్రశ్యే ఇతి। తేన కలాపస్యేతి తుల్యార్థయోగే శేషలక్షణా షష్ఠీతి భావః। యథేత్యాది। వదనమాత్రసాద్రశ్యే తాత్పర్యమితి కర్మ న వివక్షితమితి భావః। అనువదతి। పునర్వదతీత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

విభాషా విప్రలాపే।। 1.3.50 ।।

సంవత్సరాన్ వదన్తీతి సాంవత్సరాః=జ్యౌతిషికాః। ఏవం మౌహూర్తికాః।।

పదమఞ్జరీ

అవాద్ గ్రః।। 1.3.51 ।।

`గిర:' ఇతి పాఠే ధాత్వనుకరణత్వాద్ విభక్తావిత్వమ్ । `గ్రః'ఇతి తు పాఠే రూపమాత్రానుకరణం ద్రష్టవ్యమ్। తస్య హ్యవపూర్వస్యేతి। నియతవిషయాణ్యపి క్రియావిశేషణాని భవన్తి, యథా--ఉర్యాదయః కృభ్వస్తిభ్యోఽన్యవిషయా న భవన్తీతి భావః।।

పదమఞ్జరీ

సమః ప్రతిజ్ఞానే।। 1.3.52 ।।

ప్రతిజ్ఞానమభ్యుపగమ ఇతి । కేచిదాహుః-"పరోపదేశనిరపేక్షమాత్మనైవ విప్రతిపన్నస్య పక్షస్య పరిగ్రహోఽభ్యుపగమః, పరేణ ప్రార్థితస్యార్థస్య నియమవచనమ్ `ఏతావద్దాస్యామి' ఇతి, `అస్మిన్కాలే దాస్యామి' ఇత్యేవంరూపః ప్రతిశ్రవః। పరేణ యుక్త్యా సాధితస్యార్థస్య సమ్మానన్నమ్--సమీచీనముక్తమత్ర భవతేత్యేవం రూపమఙ్గీకరణమితి, ప్రతిజ్ఞాసామాన్యావాన్తరభేదా ఏతే, న తు పర్యాయాః" ఇతి। వృత్తికారస్తు పరస్పరవిషయోఽఙ్గీకరణాదివ్యహారదర్శనాత్ పర్యాయత్వమేవ మన్యతే।।

పదమఞ్జరీ

ఉదశ్చరః సకర్మకాత్।। 1.3.53 ।।

ఉత్క్రమ్యేతి ఉల్లఙ్ఘయేత్యర్థః। ఉచ్చరతీతి ఉపరిష్టద్ గచ్ఛతీత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

సమస్తృతీయాయుక్తాత్।। 1.3.54।।

విభక్తిర్గృ హ్యతే ఇతి । తత్రైవ తృతీయాశబ్దస్య ముఖ్యత్వాత్ । యద్యేవమ్, తయా సహ ధాతోః సమ్బన్ధో న భవతి; న హి తృతీయా ధాతువాచ్యా, నాపి ధాతుస్తృతీయాన్త ఇత్యత ఆహ- తయేత్యాది। తృతీయార్థేన ధాత్వర్థస్య యోగాదౌపచారికో ధాతోస్తృతీయాయోగ ఇత్యర్థః। యద్యప్యత్రేతి। న హి చేష్టారూపసఞ్చరణమన్తరేమ కరణం సమ్భవతి, అతోఽశ్రుతేఽపి కరణపదే తపసా శ్రుతేన వేతి గమ్యమానత్వాత్తదర్థయోగస్య సమ్భవః। తృతీయా త్వితి। ఏతదర్థమేవ హి పూర్వముక్తమ్--విభక్తిర్గృ హ్యత ఇతి। తృతీయాయుక్తాదితి వాఽనర్థకం స్తాత్। యది తదర్థయోగః స్యాత్, సర్వత్రైవం తదర్థభావాదితి భావః।।

పదమఞ్జరీ

దాణశ్చ సా చేచ్చతుర్థ్యర్థే।। 1.3.55 ।।

వక్తవ్యమేవైతదితి। సూత్రే చేచ్చబ్దశ్చశబ్దశ్చార్థే, అనేకార్థత్వాన్నిపానామితి। కేచిద్- దాణస్తృతీయాయుక్తాదాత్మనేపదం భవతి, సా చ తృతీయా చతుర్థ్యవేదితవ్యాచక్షతే; ఏవమపి `అశిష్టవ్యవహారే' ఇతి వక్తవ్యమేవ, అశిష్టానాం సజ్కీర్ణాచారాణాం యో వ్యవహార ఆచారః తస్మిన్నిత్యర్థః। దాస్యా సమ్ప్రయచ్ఛత ఇతి । యో దాస్యా సహ భుఞ్జానస్తయా దత్తం స్వయం చ తస్యై దదాతి తద్విషయోఽయం ప్రయోగ ఇత్యాహుః। కథమాత్మనేపదమితి। న కథఞ్చిత్, `తస్మాదిత్యుత్తరస్య' ఇత్యత్ర నిర్దిష్టగ్రహణస్యానన్తర్యార్థత్వాదితి భావః। విశేషణషష్ఠీతి । ఏవం చ పూర్వసూత్రేఽప్యశ్వేన సముదాచరత ఇత్యాదావపి భవితవ్యమ్।।

పదమఞ్జరీ

ఉపాద్యమః స్వకరణే।। 1.3.56 ।।

ఇహ స్వస్య సతో రూపాన్తరేణ యత్కరణం తత్స్వకరణమితి న గృహ్యతే, కిం తర్హి? యదాఽస్వం స్వం కరోతి తదా భవితవ్యమ్, చ్విప్రత్యయస్తు వికల్పితత్వాన్న భవతి। పాణిగ్రహణవిశిష్టమితి। పాణిగ్రహణం నామ కశ్చిత్కన్యాసంస్కారస్తద్విశిష్టమిత్యర్థః। భాష్యే తు-అస్వస్య సతః స్వత్వాపాదనమేవ స్వకరణమిత్యుక్తమ్। భట్టికావ్యేఽపి తదనుగుణః ప్రయోగః- ఉపాయంస్త మహాస్త్రాణి, ఉపాయంసత నాసతమ్, నోపాయంస్త దశానన ఇతి। దేవదత్తో యజ్ఞదత్తస్య భార్యాముపయచ్ఛతి, యజ్ఞదత్తసమ్బన్ధినీం భార్యాం దాస్యాదిరూపేణ స్వీకరోతీత్యర్థః। పాణిగ్రహణాభావాద్ వృత్తికారమతే యుక్తం ప్రత్యుదాహరణ్, భాష్యకారమతే త్వత్రాపి భవితవ్యమ్।।

పదమఞ్జరీ

జ్ఞాశ్రుస్మృదృశాం సనః।। 1.3.57 ।।

శ్రుదృశోరపాతి। శ్రువః సూత్ర ఏవ నిర్దేశాద్ దృశ ఉపసంఖ్యానాత్।।

పదమఞ్జరీ

నానోర్జ్ఞః।। 1.3.58 ।।

పూర్వేణేతి। అనన్తరసూత్రేణ యత్రాప్తం తత్రప్రతిషిధ్యతే, కుత ఏతత్? `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి। తథా చేతి। అనన్తరస్య ప్రతిషేధ ఇత్యుక్తమ్, ఏవం సతి సకర్మకస్యైవాయం ప్రతిషేధః సమ్పద్యతే, అనన్తరయోగస్య సకర్మకవిషయత్వాద్, అకర్మకావిషయత్వాద్ `అకర్మకాచ్చ' ఇతి ప్రాగేవ విహితత్వాత్। తేనాకర్మకాత్ `పూర్వవత్సనః' ఇత్యాత్మనేపదం భవత్యేవ-ఔషధస్యానుజిజ్ఞాసత ఇతి। ఔషధేన ప్రవర్తితుమిచ్ఛతీత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

ప్రత్యాఙ్భ్యా శ్రువః।। 1.3.59 ।।

ఉపసర్గగ్రహణం చేదమితి। పరస్పరసాహచర్యాత్। దేవదత్తం ప్రతీతి। `లక్షణేత్థంభూత' ఇత్యాదినా ప్రతిః కర్మప్రవచనీయః, నోపసర్గః।।

పదమఞ్జరీ

శదేః శితః।। 1.3.60 ।।

యద్యత్ర శదేః పరో యః శిత్, తత ఆత్మనేపదం భవతీత్యేవం వ్యధికరణే పఞ్చమ్యావాశ్రిత్య వ్యాఖ్యాయేత, తతోऽపి వికరణే సత్యనేన విధినా భవితవ్యమ్। సార్వధాతుకే చ పరతో విధీయతే, తతశ్చ ప్రాగేవాస్మద్విధేః సార్వధాతుకం భవచ్చేషత్వాత్పరస్మైపదం స్యాత్, తస్మింశ్చ సతి తన్నిమిత్తే శితి వికరణే కృతే పరస్మైపదస్య నివృత్తిర్న సిద్ధ్యేత్। న హి నిర్వృత్తస్య నిర్వృత్తిర్వచనశతేనాపి శక్యతే కర్తుమితి-ఇమం వ్యధికరణపక్షే దోషం దృష్ట్వా సామానాధికరణ్యే పఞ్చమ్యావితి దర్శయన్నాహ-శదిర్యః శిదితి। కథం పునః శదిః శిద్భవతీ, వికరణే హి శకార ఇద్ భవతి, తత్రాహ-శిద్భావీతి । శిద్భావీ యస్మాత్ స తథోక్తః। శిద్భావిత్వాద్ ఉపచారేణ శదిరేవ శిదిత్యుక్తమిత్యర్థః। శితో వా సమ్బన్ధీతి । `శితః' ఇత్యస్య షష్ఠ్యన్తతాం దర్శయతి। కశ్చ శదిః శితః సమ్బన్ధీ? యస్తస్య ప్రకృతిః। ప్రాగేవ చ శిదుత్పత్తియోగ్యతయా తత్ప్రకృతిత్వమస్త్యేవ । శీయత ఇతి । పాఘ్రాదిసూత్రేణ శీయాదేశః।।

పదమఞ్జరీ

మ్రియతేర్లుఙ్లిఙోశ్చ ।। 1.3.61 ।।

లుఙ్లిఙోః ఇతి స్థానషష్ఠీయమ్, విషయసప్తమీ వా। నియమార్థమితి। యది నియమః క్రియతే, ఙిత్కరణం కిమర్థమ్, యావతాऽప్రాప్తే విధిరవాస్తు? ఇహ మా హి మృతేతి లుఙి

\`తాస్యనుదాత్తేత్' ఇతి జిల్లక్షణః సార్వధాతుకనిఘాతో యథా స్యాత్। తిఙ్నిఘాతోఽత్ర \`హి చ' ఇతి ప్రతిషిద్ధః।।

పదమఞ్జరీ

పూర్వవత్సనః।। 1.3.62 ।।

పూర్వవదితి। \`తేన తుల్యమ్' ఇత్యాదినా తృతీయచాన్తాద్వతిః, న పఞ్చమ్యన్తాత్; లక్షణాభావాత్ । యథా చ బ్రాహ్మణేన తుల్యం వైశ్యాదధీత ఇత్యుక్తే బ్రాహ్మణాదివద్ వైశ్యాదధీతే ఇతి పఞ్చమ్యర్థో గమ్యతే, తథేహాపి పూర్వస్మాదివ సనన్తాదప్యాత్మనేపదమిత్యర్థో లభ్యతే। \`తుల్యార్థైః' ఇతి హి తృతీయా సర్వవిభక్త్యర్థానన్తర్భావయతి। యది సనః పూర్వో యో ధాతురితి। ఏతేన \` సనః' ఇతి పూర్వస్యావధినిర్దేశః., న త్వాత్మనేపదాపేక్షయా పరపఞ్చమీతి దర్శయతి।

యద్యేవమ్, సనన్తాదాత్మనేపదమితి న లభ్యేత, \` సనః' ఇత్యస్య సకృచ్ఛ్రుతస్యావధినిర్దేశేనోపక్షీణత్వాద్, అత ఆహ-తద్వత్సనన్తాదపీతి। అవధిత్వేనాపి తావత్సనః శ్రుతత్వాత్ ప్రత్యాసత్త్యా తదన్తాదేవ విధిర్విజ్ఞాయత ఇతి భావః। అథైవం కస్మాన్న విజ్ఞాయతే సనన్తాదాత్మనేపదం భవతి, పూర్వవదితి శ్రౌతోఽన్వయః, తత్ర కుతః పూర్వవదిత్యపేక్షాయాం సన్నిహితత్వాత్సన ఏవ పూర్వవదితి విజ్ఞాస్యత ఇతి ? ఏవం మన్యతే-ఏవం విజ్ఞాయమానేఽయమేవ యోగః పూర్వస్యావధిః సమ్భావ్యేత, యథా- \`పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇత్యత్ర తత ఏవ యోగాత్ పూర్వత్రేతి। తతశ్చాయమర్థః స్యాద్- \`అనుదార్త్త్జితః' ఇత్యారభ్యేతః పూర్వం యే ధాతవో నిర్దిష్టాస్తేభ్యః సనన్తేభ్యస్తద్వదేవాత్మనేపదం భవతీతి, తతశ్చోత్తరో విధిః సనన్తాన్న స్యాత్- \`భుజోఽనవనే',బుభుక్షత ఇతి,తస్మాత్సనః పూర్వవదిత్యేవ శ్రౌతోఽన్వయ ఏష్టవ్య ఇతి। యద్యయం కార్యాతిదేశః శాస్త్రాతిదేశో వా విజ్ఞాయేత, తదా సన్ప్రకృతౌ ప్రయోగాన్తరే ద్రష్టమిత్యేవ నిమిత్తనిరపేక్షం కార్యం శాస్త్రం వాతిదిశ్యమార్ణీ మహాప్యతిదిశ్యేత-శిశత్సతి, ముమూర్షతి; శీయతే, మ్రియతే ఇత్యత్ర ద్రష్టత్వాదితి మతేఽనయోః పక్షయోర్దోషం ద్రష్ట్వా నిమిత్తాతిదేశమాశ్రిత్యాహ-యేన నిమిత్తేనేతి। నిమిత్తస్య తుల్యత్వాత్తద్ద్వారకం యదాత్మనేపదావిధేస్తుల్యత్వం తదాశ్రీయతే ఇత్యర్థః। పూర్వమితి। సనుత్పత్తేః ప్రాక్ ప్రయోగాన్తర ఇత్యర్థః। పూర్వస్మాదితి యుక్తః పాఠః, తథా చ సనన్తాదపీతి సఙ్గచ్ఛతే। యద్యపి ప్రకృతిగతం జిత్త్వాదికం సనన్తే ధాతౌ వచనశతేనాపి ప్రాపయితుమశక్యమ్ నిమిత్తం

భవతీత్యతిదేశార్థః, తావతా చ నిమిత్తాతిదేశవాచోయుక్తిః। ఆసిసిషత ఇతి । ఇటి కృతే `అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇతి సిశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్। నివివిక్షత ఇతి।`హలన్తాచ్చ' ఇతి సనః కిత్త్వమ్, వ్రశ్చాదిషత్వమ్, `షఢోః కః సి'। ఆచిక్రంసత ఇతి । ఆజ ఆత్మనేపదనిమిత్తత్వాత్ `స్నుక్రమోః' ఇతీడ్ నైవ భవతి।

నిమిత్తాతిదేశాశ్రయణస్య ఫలమాహ-ఇహేతి। కారణమాహ-న హీతి । శిదాద్యపీతి। శిద్భావిత్వాదికమపీత్యర్థః। ఆదిశబ్దేన లుఙ్లిఙోర్గ్రహణమ్, తచ్చేహ నాస్తి। కృతే సని తదన్తమేవ శిద్భావి, న శదిర్మియతిభ్యాత్। శిశయిషత ఇత్యాదౌ తు కృతేఽపి సని తదానీమపి ఙిత్త్వాదికం ప్రకృతిగతం విద్యత ఇతి భావః।

యది తర్హి నిమిత్తాతిదేశః, అనుచికీర్షతీత్యత్రాపి ప్రసఙ్గః; గన్ధనాదేరర్థస్య ఙిత్త్వస్య చాత్మనేపదనిమిత్తస్య సన్యపి పరస్మైపదే నిమిత్తత్వాత్। కార్యాతిదేశే తు న దోషః;`అనుపరభ్యాం కృఞః' ఇతి పరస్మేపదేనాపవాదేనాత్మనేపదస్య బాధితత్వాదత ఆహ--యస్య చేతి । న యోగ్యతామాత్రేణ నిమిత్తత్వమ్, కిం తర్హి? కుర్వద్రూపస్యేతి స్నుక్రమోరిత్యత్ర వక్ష్యత ఇతి భావః। యది కుర్వద్రూపం నిమిత్తమ్, జుగుప్సత ఇత్యాదౌ కథమ్, న హ్యత్ర ప్రకృతిగతమనుదాత్తేత్త్వం తత్రాత్మనేపదం కదాచిదపి కరోతి నిత్యసనత్వాద్ గుపాదీనామత ఆహ--ఇహేత్యాది। న వాత్రానేనాత్మనేపదమ్, కిం తర్హి? `అనుదాత్తఙితః' ఇత్యనేనేత్యర్థః। కథం పునః సముదాయస్య జుగుప్సాదేరనుదాత్తేత్త్వమత ఆహ--అవయవ ఇతి। అవయవే హ్యచారితార్థం లిఙ్గం సామర్థ్యాత్సముదాయస్య విశేషకం భవతి। యద్యేవమ్, గోపయతి తేజయతీత్యదావపి ప్రసఙ్గః। అథ యం సముదాయం యోఽవయవో న వ్యభిచరతి, తత్ర కృతం లిఙ్గం తస్య విశేషకం భవతి; ణిజన్తం చ వ్యభిచరతి, వినాపి తేన జుగుప్సత ఇతి గుపేః ప్రయోగాదిత్యుచ్యేత। వక్తవ్యో వా విశేషః, అయముచ్యతే-`గుప గోపనే' ఇత్యస్య సన్విధౌ గ్రహణమ్, తస్మాచ్చ నిత్యం సనేవ భవతి, నాపరః ప్రత్యయః ప్రత్యయః। గోపాయతీత్యాదికస్తు ప్రయోగః `గుపూ రక్షణే' ఇత్యస్య, స చాన్య ఏవ। అవశ్యఞ్చైతదేవం విజ్ఞేయమ్-అన్య ఏవ సన్ప్రకృతిః తస్మాచ్చ సనేవ భవతీతి; అన్యథా నిన్దాయా అన్యత్ర యథా ణిజ్ భవతి తథా లజాదిరపి స్యాత్। ఏవం తిజిప్రభృతయోఽపి, క్షమాద్యర్థే యత్ర సన్నిష్యతే తత్రానుదాత్తేతో నిత్యసనన్తాశ్చ; క్షమాదిభ్యోఽన్యత్ర తు తత్ర ణిజిష్యతే తత్రాననుబన్ధకా ఏవ చురాదౌ పఠితవ్యాః।।

పదమఞ్జరీ

ఆమ్ప్రత్యయవత్కృఞో౽నుప్రయోగస్య ।। 1.3 63 ।।

నన్వామన్తస్యాధాతుత్వాదద్ధష్టమాత్మనేపదమ్, తత్కథం కృఞో౽తిదిశ్యతే? స్యాదియమనుపపత్తిః, యది ప్రత్యయగ్రహణం న క్రియతే, కృతే౽పి వా తస్మిన్ ప్రత్యయగ్రహణే కర్మధారయస్తద్గుణసంవిజ్ఞానో వా బహువ్రీహిరాశ్రీయేత; ఇహ త్వతద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రిహిః,ధాతురన్యపదార్థస్తదాహ--ఆమ్ప్రత్యయో యస్మాదితి। విగ్రహః సముదాయః సమాసార్థ ఇతి, ఆమ్ ప్రత్యయో యస్యేతి వగ్రహః స్యాత్; ప్రతియోగిని షష్ఠీనిర్దేశాత్, `తత్ర తస్య' ఇతి షష్ఠ్యాన్తాద్వతిరిత్యాహ--ఆమ్ప్రత్యయస్యేవేతి కృఞో౽నుప్రయోగస్యేతి। సమానాధికరణే షష్ఠ్యౌ। అనుప్రయోగశబ్దః కర్మసాధనః। ఈక్షాఞ్చక్రే ఇతి ।`ఈక్ష దర్శనే' `ఈహ చేష్టాయామ్' లిట్, `ఇజాదేశ్చ' ఇత్యామ్, `ఆమః' ఇతి లేర్లుక్। `అకర్త్రభిప్రాయార్థో౽యమారమ్భః' ఇతి బ్రువతా విధ్యర్థమేవైతదిత్యుక్తమ్। తత్ర దోషముద్భావయితుమాహ--యదీతి। కిం పునః కారణం విధ్యర్థత్వమఙ్గీకృత్య తదనుగుణో దోష ఉద్భావ్యతే, న పునర్నియమార్థత్వమఙ్గీకృత్య తదనుగుణో దోష ఉద్భావ్యేత? సత్యమ్; అకర్త్రభిప్రాయే యాచయాఞ్చక్రే, ఉబ్జాఞ్చకారేతి ప్రాప్తే ఆమ్ప్రత్యయవదేవ, తత్ర విధినియమసమ్భవే విధిరేవ జ్యాయాన్, తస్మాదేవముచ్యతే--`ఉబ్జ ఆర్జవే', `ఉన్ద పూరణే'। ఉభయమిత్యాది పరిహారః। కథమితి। నైకేనైవ యత్నేనోభయం లభ్యమితి భావః।

ఈక్షామ్బభూవేతి। `భవతేరః' `భువో వుగ్ లుఙ్లిటోః'। కథం పునరితి। `కృఞః' ఇత్యత్ర స్వరూపగ్రహణం మన్యమానస్య ప్రశ్నః। ప్రత్యాహారగ్రహణమితి। యది తత్ర స్వరూపగ్రహణం స్యాద్, ఇహ కృఞ్గ్రహణమనర్థకం స్యాద్; అన్యస్యానుప్రయోగస్యాభావాదితి భావః। అత ఏవ విపర్యయో౽పి న భవతి-తత్ర స్వరూపగ్రహణం స్యాద్ ఇహ ప్రత్యాహారగ్రహణమితి, ఇహ హి ప్రత్యాహారగ్రహణే భ్వస్త్యోరప్యాత్మనేపదవిధిః ప్రయోజనమ్। యది చానుప్రయోగవిధినా కృఞ్ ఏవానుప్రయుక్తః స్యాత్, తదా భ్వస్త్యోరనుప్రయోగాభావాదాత్మనేపదవిధిరనుపపన్నః స్యాత్। తస్మాదిహ స్వరూపగ్రహణమ్, ఆమనుప్రయోగవిధౌ ప్రత్యాహారస్యేతి సిద్ధమ్। `అభివిధౌ సమ్పదా చ' ఇతి సమ్పదో౽పి తత్రాన్తర్భావాదనుప్రయోగః ప్రాప్తః `సనాద్యన్తా ధాతవః' ఇత్యతో ధాత్వధికారాద్ధాతూపసర్గసముదాయస్య న భవతి। యో౽త్ర ధాతుస్తస్యాపి న భవతి; అర్థవిప్రతిషేధాదితి తత్రైవ వక్ష్యామః।।

పదమఞ్జరీ

ప్రోపాభ్యాం యుజేరయజ్ఞపాత్రేషు।। 1.3.64 ।।

ప్రోపాభ్యాం యుజేరయజ్ఞపాత్రేషు।। యుజిర్యోగే ఇతి । `యుజ సమాధౌ' ఇత్యస్య,న దైవాదికస్య, అనుదాత్తేత్త్వాదేవ సిద్ధమ్, యుజరితి చ వివక్షిత ఇకారః, న త్వాగన్తుకః। యజ్ఞపాత్రవిషయతా చాస్యైవ సమ్భవతీతి భావః। ప్రయుఙ్క్త ఇతి। `రుధాదిభ్యః శ్నమ్' `శ్నసోరల్లోపః' కుత్వచర్త్వే, అనుస్వారపరసవర్ణౌ।

స్వరాద్యన్తోపసృష్టదితి। స్వరః=అ ఇ, ఆదిరన్తో వా యస్య స స్వరాద్యన్తః। తేనోపసర్గేణ సమ్బన్ధః, స్వరాద్యన్తోపసృష్టః- సమ్ నిస్ దుస్ ఇత్యేతాన్ వర్జయిత్వా సర్వ ఏవోపసర్గాస్సంగృహీతాః।।

పదమఞ్జరీ

సమః క్ష్ణువః।। 1.3.65 ।।

ఇహ `శర్పరే విసర్జనీయః' ఇత్యస్యావకాశో యత్ర కుప్వోరసమ్భవః-పురుషః త్సరుకః; `కుప్వోః ౸క ౸పౌ చ' ఇత్యస్య యత్ర శర్పరౌ కుపూ న సమ్భవతః- పురుషః కరోతీతి; శర్పరయోరుభయోః ప్రసఙ్గే పూర్వత్రాసిద్ధే నాస్తి విప్రతిషేధోऽభావాదుత్తరస్యేతి `శర్పరే విసర్జనీయః' ఇతి నిత్యం విసర్జనీయ ఏవ భవతి । తేన `సమః క్ష్ణువః' న కర్తవ్యమితి భావః। సంక్ష్ణువత ఇతి। అదాదిత్వాచ్ఛపో లుక్, `ఆత్మనేపదేష్వనతః' ఇతి ఝస్యాదాదేశః,`అచి శ్నుధాతు'ఇత్యాదినోవఙ్।।

పదమఞ్జరీ

భుజోऽనవనే।।1.3.66 ।।

అనవనప్రతిషేధేనేత్యాది। సంసర్గవద్విప్రయోగోऽపి విశేషస్మృతిహేతుః। యథా దోగ్ధ్రీపర్యాయో ధేనుశబ్దః సంసర్గిభిః విశేషేऽవస్థాప్యతే--సవత్సా ధేనురానీయతాం సకిశోరా

సవర్కరేతి, తథాఽవత్సాఽకిశోరాఽవర్కరేతి। యస్యా ఆనయనే ద్దష్టః సంసర్గః సైవ తత్ర గృహీతా ఆనీయతే; తద్వదిహాపీత్యర్థః॥

పదమఞ్జరీ

ణేరణౌ యత్కర్మ ణౌ చేత్స కర్తానాధ్యానే ॥ 1.3.67 ॥

అత్ర `ణేః' ఇతి యద్యపి సామాన్యనిర్దేశః,తథాపి పుచ్ఛభాణ్డాదిణిజ్ న గృహ్యతే; అణౌ కర్మణో ణావసమ్భవాత్, కమేర్ణి జస్తు` ఆయాదయ ఆర్ధ్ధధాతుకే వా' ఇతి వచనాదణ్యన్తావస్థా సమ్భవతి। కర్మణశ్చ కర్తృత్వమ్--కమిష్యతే యోషితం దేవదత్తః కామయిష్యతే యోషిత్స్వయమేవేతి, తథాపి జిత్త్వాదేవ సిద్ధే సోఽపి న గృహ్యత ఇతి ణిచ ఏవ గ్రహణమిత్యాహ--ణిచశ్చేతి కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే సిద్ధమేవాత్మనేపదమితి। అకర్త్రభిప్రాయార్థ ఇతి। ఉపలక్షణమేతత్, కర్త్రభిప్రాయే పదాన్తరేణ ద్యోతితే `విభాషోపపదేన ప్రతీయమానే' ఇతి వికల్పం బాధిత్వా నిత్యో విధిర్యథా స్యాదిత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। అత్రైకవాక్యతాయామయమర్థో భవతి--ణ్యన్తాదాత్మనేపదం భవత్యణ్యన్తావస్థాయాం యత్కర్మ ణ్యన్తావస్థాయాం యది స కర్తా భవతి ఆధ్యానాదన్యత్రేతి। తత్ర కర్మాన్తరనివృత్తిర్న కృతా స్యాత్, తతశ్చేహాపి ప్రసజ్యేత--ఆరోహన్తి హస్తినం హస్తిపకాస్తానారోహయతి హస్తీతి। కిం చ ఉక్తేఽర్థే `ణేరణౌ కర్మణి' ఇత్యేతావదేవ వాచ్యమ్; కర్తరీత్యేవ ణ్యన్తాదాత్మనేపదం భవతి, `అణౌ కర్మణి కర్తరి' ఇత్యుక్తే కో నామ వివక్షితోఽర్థో న సిద్ధ్యతి। `సః' ఇత్యేతచ్చానర్థకమ్; యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాదేవాధ్యాహారతః సిద్ధేః। తస్మాద్యథాశ్రుతమాత్రం న వివక్షితమితి మత్వా పృచ్ఛతి--కథమితి।

ఇతరోఽపి వాక్యభేదాశ్రయణేన పరిహరతి--అణౌ యత్కర్మేత్యాది। ణేరాత్మనేపదం భవతి ఆధ్యానాదన్యత్రేత్యేకం వాక్యమ్, తతోఽణౌ యత్కర్మేతి ద్వితీయమ్। అత్ర వాక్యే యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాద్యచ్ఛబ్దేన తచ్ఛబ్ద ఆక్షిప్యతే। కర్మాన్తరస్య చానిర్దేశాద్ ఉద్దేశ్యతయాపి శ్రుతం కర్మత్వమేవ విధీయతే। తచ్చ విధీయమానం సామర్థ్యాణ్ణేరితి సన్నిహితత్వాణ్ణయన్తావస్థాయామేవ విధీయతే। కిం తత్సామర్థ్యమ్? అణౌ యత్కర్మేత్యనువాదసామర్థ్యాదేవాణౌ కర్మత్వసిద్ధేస్తత్రైవ తద్విధానస్యాసమ్భవః। తదేవమణౌ యత్కర్మేత్యేతావత ఏవాణౌ యత్కర్మ ణౌ చేత్తత్కర్మేత్యర్థో భవతి। అనేన చ కర్మాన్తరనివృత్తిః క్రియతే, న త్వణౌ కర్మణో ణౌ కర్మభావః ప్రతిపాద్యతే। స కర్తేతి వాక్యాన్తరేణ తస్య కర్తృత్వప్రతిపాదనాత్ ఏకస్య యుగపదేకస్యాం క్రియాయాం

కర్మత్వకర్తృత్వయోరుభయోరసమ్భవాత్। తతో ణౌ చేదితి తృతీయం వాక్యమ్--అణౌ యదిత్యేవ, అణౌ యత్ప్రతిపాద్యం వస్తు ణౌ చేత్తదేవ ప్రతిపాద్యమిత్యర్థః। తతః స కర్తేతి చతుర్థమ్। అత్రాణౌ యత్కర్మ ణౌ చేదితి సర్వమనువర్త్తతే। `అనాధ్యానే' ఇత్యేతదపి ప్రసజ్యప్రతిషేధే పఞ్చమం వాక్యమ్।

తత్ర వృత్తికారేణ త్రీణి వాక్యాని స్వవాచా దర్శితాని-ణ్యన్తాదాత్మనేపదం భవతీత్యేకం వాక్యమ్, అణౌ యత్కర్మ ణౌ చేత్తదేవ కర్మేతి ద్వితీయమ్, స ఏవ కర్తా భవతీతి తృతీయమ్।`ణౌ చేద్' గ్రహణం సమానక్రియార్థమితి తు వక్ష్యతి, అతస్తదపి వాక్యమభ్యుపగతమేవ।

ఆరోహన్తీత్యాది। అణౌ కర్మప్రదర్శనార్థమిదముక్తమ్, ఇదం తత్రోదాహరణమ్--ఆరోహయతే హస్తీ స్వయమేవేతి। ఆఙ్పూర్వో రుహిః న్యగ్భవనోపసజనే న్యగ్భావనే వర్తతే, న్యగ్భవన్తం హస్తినం న్యగ్భవయతీత్యర్థః। యదా తు హస్తినః సౌకర్యాతిశయప్రతిపాదనాయ హస్తిపకవ్యాపారో న వివక్ష్యతే, తదా న్యగ్భవమాత్రే రుహిర్వర్తతే, తత్ర చ హస్తినః కర్తృత్వమ్। ఉక్తం చ--

నివృత్తప్రేషణం కర్మ స్వక్రియావయవే స్థితమ్।

నివర్తమానే కర్మత్వే స్వకర్తృత్వేఽవతిష్ఠతే।। ఇతి

అస్య చ కర్తుః కర్మస్థక్రియేషు కర్మకార్యాణ్యతిదిశ్యన్తే-`కర్మవత్కర్మణాతుల్యక్రియః' ఇతి, తద్యథా-లూయతే కేదారః స్వయమేవేతి। లునాతిర్హి ద్విధాభవనోపసర్జనే ద్విధాభావనే వృత్తః కర్తృవ్యాపారావివక్షాయాం ద్విధా భవనమాత్రే వర్తతే। దుహిస్తు కర్తృస్థక్రియత్వాత్ కర్మకార్యాణి న లభత ఇత్యేతావత్। తతో న్యగ్భవనవృత్తే రుహేర్హస్తిపకవ్యాపారే ణిజుత్పద్యతే, తదా చ య ఏవార్థ ఆరోహయన్తి హస్తినం హస్తిపకాః, స ఏవార్థ ఆరోహయన్తి హస్తిపకా ఇతి । పునః సౌకర్యాతిశయవివక్షాయామవివక్షితే హస్తిపకవ్యాపారే న్యగ్భవనమాత్రే రోహిర్వర్తతే- ఆరోహయతే హస్తీ స్వయమేవేతి। సుష్ఠు న్యగ్భవతీత్యర్థః। ఉక్తం చ-

న్యగ్భావనం న్యగ్భవనం రుహౌ శుద్ధే ప్రతీయతే।

న్యగ్భావనం న్యగ్భవనం ణ్యన్తేఽపి ప్రతిపద్యతే।।

అవస్థాం పఞ్చమీమాహుర్ణ్యన్తానాం కర్మకర్తరి।

నివృత్తప్రేషణాద్ధాతోః ప్రాకృతేఽర్థే ణిజుచ్యతే।। ఇతి।

ఏవం సిఞ్చతేరప్యార్ద్రీభవనోపసర్జనమార్ద్రీభావనమర్థః। తతో నివృత్తప్రేషణమిత్యాది పూర్వవత్। సేచయతే హస్తీ స్వయమేవ, సేచనేఽత్యన్తమనుకూలో భవతీత్యర్థః। ఏవం ద్దశిరపి కర్మవ్యాపారమాత్రవృత్తిః,ణిజుత్పన్నే పునస్తత్రాపరోఽపి, తదుదాహరణమ్-దర్శయతే రాజా స్వయమేవ, దర్శనేనానుకూలో భవతీత్యర్థః। సోఽయం నివృత్తప్రేషపక్ష ఉచ్యతే।

అపరః ప్రకారః-ఆరోహన్తి హస్తినం హస్తిపకాః, తాన్ సౌకర్యాతిశయాద్ధస్తీ ప్రయుఙ్క్తే ఇతి; హస్తివ్యాపారే ణిజుత్పద్యతే-ఆరోహయతి హస్తీ హస్తిపకానితి। తత్ర సౌకర్యాతిశయప్రతిపాదనే తాత్పర్యమితి కర్మ న వివక్ష్యతే, తతోఽకర్మకో భవతి; యథా-నేహ పచ్యతే, నేహ భుజ్యతే ఇతి పాకమాత్రప్రతి షేధే తాత్పర్యమితి కర్మావివక్షాయాం భావే లో భవతి-ఆరోహయతే హస్తీ స్వయమేవ, సుష్ఠు న్యగ్భవతీత్యర్థః। ఏష ఏవ హి హస్తినః ప్రయోజకవ్యాపారః। ఏవమితరయోరపి ద్రష్టవ్యమ్। సోఽయమధ్యారోపితప్రేషణపక్ష ఇతి గీయతే।

తదేవముభయోరపి పక్షయోః సైవ క్రియా, యాఽణ్యన్తావస్థాయామ్। న చ కర్మాన్తరమస్తి, కర్తాపి స ఏవేత్యుదాహరణోపపత్తిః। స్వయమితి వచనం కర్త్రన్తరవ్యుదాసార్థమ్।

ణేరితి కిమితి। అణౌ కర్మత్వానువాదేన ణౌ కర్తృత్వవిధానాత్ ప్రాధాన్యాణ్ణ్యన్తాదేవ భవిష్యతీతి ప్రశ్నః। సాధ్వారోహతీతి। సాఘు న్యగ్భవతీత్యర్థః। అత్ర కర్మవ్యాపారమాత్రే రుహిర్వర్తతే, కర్తృస్థక్రియత్వాత్తు కర్మవద్భావాభావాద్యగాత్మనేపదే న భవతః, శప్పరస్మైపదే భవతః, అణౌ యత్కర్మేత్యణ్యన్తావస్థాయామపి శ్రుతత్వాత్తతోఽపి స్యాదితి భావ। నను ప్రాధాన్యాణ్ణ్యన్తాదేవ భవిష్యతీత్యుక్తమ్, కిమర్థమణౌ యత్కర్మ ణౌ చేత్స కర్తేతి? అయముపాధిర్యస్మిన్నేవ ప్రయోగే సంభవతి, తత్రైవాత్మనేపదం యుక్తమ్, సాధ్వారోహతీత్యత్ర చ నాయం ప్రకారః సమ్భవతి। ఆరోహయతే హస్తీత్యత్ర తు ణిచః

ప్రకృతిభూతే రుహావణ్యన్తే యత్కర్మ ణ్యన్తే స ఏవ కర్తే్తి తత్రైవ భవిష్యతి, సత్యమ్; తదేవముత్తరార్థమవశ్యం ణేరితి వక్తవ్యమిహాపి విస్పష్టార్థం భవిష్యతీతి మన్యతే।

అణావితి కిమితి। కర్మత్వకర్తృత్వయోర్యౌగపద్యాసమ్భవాత్ ణౌ చ కర్తృత్వస్య శ్రుతత్వాదవస్థాన్తరే ణావేవ కర్మత్వం విజ్ఞాస్యత ఇతి ప్రశ్నః। గమయతీతి। `గణసంఖ్యానే' చురాదావదన్తః పఠ్యతే, అతో లోపస్య స్థానివద్భావాద్ ఉపధావృద్ధ్యభావః। గణ్యమానో గణో యదా గణనక్రియాయామానుకూల్యం ప్రతిపద్యతే, తదా తద్వ్యాపారమాత్రవృత్తేర్హేతుమణ్ణిచి పునః కర్మవ్యాపారమాత్రే ఆరోపితస్యైవాయం ప్రయోగః। గణయతి గణః స్వయమేవేతి। అత్ర ణావేవ గణేః కర్మ, ణావేవ కర్తా ఇత్యాత్మనేపదం న భవతి। కర్మవద్భావేనాపి న భవతి; కర్తృస్థక్రియత్వాత్। గణనం హి సంఖ్యానిమిత్తః పరిచ్ఛేదో జ్ఞానవిశేషః। భాష్యే తు భాగశోఽవస్థాపనే గణిర్వర్తతే। భాగశోఽవతిష్ఠమానం గణం గోపాలకోఽవస్థాపయతీత్యర్థమఙ్గీకృత్య తత్రానుకూలత్వాద్ గణస్యైవ కర్తృత్వవివక్షాయామస్తి కర్మస్థభావకత్వమితి కర్మవద్భావాదాత్మనేపదముదాహృతమ్। నను చాణావకర్మకాదిత్యత్ర వక్ష్యతి- `హేతుమణ్ణిచో విధిః' ఇతి, ప్రతిషేధోఽపి ప్రత్యాసత్తేస్తస్యైవ న్యాయ్య ఇతి, తచ్చేత్, సత్యమ్; ఇదమపి ప్రత్యుదాహరణమయుక్తమేవ, ఉచ్యతే-యుక్తం తత్ర హేతుమణ్ణిచో విధిరితి; తత్ర బుధాదిసూత్రే `ణః' ఇతి వర్తతే, బుధాదిభ్యశ్చ హేతుమణ్ణిజేవ సమ్భవతి। ఇహ తు సామాన్యేన గ్రహణం విశేషహేత్వభావాత్। నను చాణౌ యత్కర్మేత్యుచ్యతే చురాదీనాం చ నిత్యణ్యన్తత్వాత్కేవలానాం ప్రయోగాభవాద్ అణౌ కర్మణోఽసమ్భవాద్ అత్రాపి హేతుమణ్ణిచ ఏవ విధిః, నేత్యాహ; `ఆ ధృషాద్వా' ఇతి విభాషితణిచామపి కేషాఞ్చిత్సమ్భవాత్। భాష్యే తు హేతుమణ్ణిచో విధిరితి స్థితమ్। లావయతి దాత్రం స్వయమేవేతి। కరణస్య దాత్రస్యాపి తైక్ష్ణ్యాతిశయేన లవనే యదానుకూల్యం తత్ప్రతిపాదనాయ లావకాన్ప్రతి ప్రయోజకత్వవివక్షాయాం ణిచ్।

ఇహ ణ్యన్తాదాత్మనేపదం భవత్యణౌ యత్కర్మ స చేత్కర్తేత్యుక్తే గమ్యత ఏతద్యస్మాద్ ణ్యన్తాద్విధిః తత్రైవాణ్యన్తే యత్కర్మ స చేత్కర్తేతి, అతో ణౌ చేద్గ్రహణమర్థకమ్, తత్రాహ-ణౌ చేద్గ్రహణం సమానక్రియార్థమితి। ప్రయోజ్యప్రయోజకభావలక్షణేఽపి క్రియాభేదే మా భూత్, ణిచ్ప్రకృత్యర్థభూతాయామేవ క్రియాయాం యథా స్యాదిత్యర్థః। యథా పునరయం శబ్దార్థస్తథోక్తం పురస్తాత్। ఆరోహయమాణో హస్తీ భీతాన్ సేచయతి మూత్రేణేతి। యేన ప్రయోజ్యప్రయోజకభావలక్షణేఽపి క్రియాభేదే ఆత్మనేపదం వార్యత ఏవానేన ధాతుభేదాదత్యన్తభేద ఇతి మత్త్వైతత్ప్రత్యుదాహృతమ్, భీతాశ్చాత్రారోహయతేః కర్మ। ఆరోహయమాణ ఇతి। `ణిచశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదం శానచ్, భీతా హ్యారోహ్యమాణా భీత్యా మూత్రయన్తి, తేన హస్తీ సిచ్యతే। కర్మావివక్షాయాం తు సేచయతేరకర్మకత్వమ్।

ఉద్దేశప్రతినిర్దేశాత్ లబ్ధే యత్సగ్రహే పునస్తద్గ్రహో వాక్యభేదేన కర్మాన్తరనివృత్త్యయే ఇత్యాహ-యత్స్గ్రహణమనన్యకర్మార్థమితి। స్థలమారోహయతి మనుష్యానిత్యత్ర కర్మాన్తరమప్యస్తి మనుష్యాః, రుహేర్గత్యర్థత్వాన్మనుష్యాణాం కర్మసంజ్ఞా। కథం పునరత్రాణౌ కర్మణో ణౌ కర్తృత్వమ్,యావతా స్థలమణౌ కర్మ హస్తీ తు ణౌ కర్తా_? స్యాదేతత్ఆరోహయమాణ ఇత్యత్రాణౌ కర్మణో హస్తిన ఏవ కర్తృ త్వమ్, స ఏవ చ స్థలమారోహయతీత్యత్రాపి కర్తే_తి। ఏవమపి ప్రత్యాసత్తేరేవాత్ర న భవిష్యతి, తథా హి ణ్యన్తాదాత్మనేపదం భవతి। అణౌ యత్కర్మ ణౌ చేత్ స కర్తే_త్యుక్తే ప్రత్యాసత్తేరేతద్ గమ్యతే-యేన ణిచా ణ్యన్తాదాత్మనేపదం విధిత్సితం తేనైవ ణిచాఽణ్యన్తే తత్ప్రకృతిభూతే ధాతౌ యత్కర్మ స ఏవ చేత్కర్తా తస్మిన్నేవ ణ్యన్త ఇతి। అత్ర చ యత్రాయముపాధిః, కృతమేవ తత్రాత్మనేపదమ్-ఆరోహయమాణ ఇతి। యత్రతు న కృతమ్-స్థలమారోహయతీతి, న తత్రాయముపాధిరితి నైవాత్మనేపదప్రసఙ్గః। ఇహ తర్హి-ఆరోహన్త హస్తినం హస్తిపకాః, తానారేహయతి హస్తీతి? కిం పునరత్ర నేష్యతే? వృత్తికృతా నేష్యతే, భాగవృత్తికారేణ త్విష్యతే। తథా మాఘః ప్రయుఙ్క్తే_-`కరేణురారోహయతే నిషాదినమ్' ఇతి।

కతేతి కిమితి। భావకర్మణోః సిద్ధత్వాత్ కర్త_ర్యేవ భవిష్యతీతి మన్యతే। అణౌ యత్కర్మ తస్మిన్నేవ కర్త_రి యథా స్యాత్, కర్త్రన్తరే మా భూదిత్యేవమర్థం కర్తృగ్రహణమితి దర్శయన్నాహ-తానారోహయతి మహామాత్ర ఇతి। గత్యర్థత్వచ్చ రుహేః హస్తిపకానాం కర్మసంజ్ఞా । యద్యేవమ్, కర్మాన్తరసమ్భవాదేవాత్ర న భవిష్యతి? నైతదేవమ్? అస్తీత్యత్రాణౌ కర్మణో హస్తినో ణావపి కర్మత్వేనాన్వయః। న వా సతి కర్తృ త్వవిధౌ కర్మాన్తరవ్యావృత్తిర్లభ్యతే। యద్వా-ప్రయోజకవ్యాపారమాత్రే తాత్పర్యాద్యదా హస్తిపకాః కర్మత్వేనావివక్షితాః, తదేదం ప్రత్యుదాహణం ద్రష్టవ్యమ్। వనగుల్మ స్యేతి। కర్మోపలక్షణమేతత్, న త్వత్ర వనగుల్మస్య కర్మత్వమస్తి; శేషత్వేన వివక్షిత్వాత్। తస్మాద్వనగుల్మమితి ప్రదర్శనీయమ్। స్మరయత్యేనమితి। `స్మృ ఆధ్యానే' ఘటాదిః, వనగుల్మస్య రమణీయత్వప్రతిపాదనాయ ప్రయోజకత్వే వివక్షితే ణిచ్। ఏనమితి। బుద్ధ్యర్థత్వాత్కోకిలస్య కర్మసంజ్ఞా। ఏతదప్యుపలక్షణమ్, అత్రహి కర్మాన్తరసద్భావాదేవ ప్రాప్తిర్నాస్తి కర్మావివక్షాయాం ప్రత్యుదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్।

నను చాత్ర కర్మకర్తరి మూలోదాహరణానీతి। నను చాధ్యారోపితప్రేషణపక్షే ఆరోహయతో హస్తినః కర్మత్వాభావాత్కర్మణా సమానధాతౌ తుల్యక్రియత్వాభావాత్ పచత్యోదనం దేవదత్తో రాధ్యత్యోదనం స్వయమేవేతివత్కర్మవద్భావో న ప్రాప్నోతి, సత్యమ్; ఆరబ్ధ ఏవాస్మిన్ సూత్రే సోఽపి పక్షః సమ్భవాత్ ప్రదర్శితః, అనారబ్ధే తు నివృతప్రేషణపక్షప్రక్రియైవాశ్రయిష్టే। నను

తత్రాపి వ్యాపారద్వయాభిధాయిషు రుహాదిషు భవత్యేవమ్, యే తు కేవలకర్తృ వ్యాపారవాచినో ద్దశ్యాదయః తేషు కథమ్, న హి ద్దశిః కర్మవ్యాపారం కఞ్చిదాచష్టే? స్యాదేతత్- విషయభావాపత్తిః కర్మవ్యాపారస్తదాపాదనం కర్తృ వ్యాపార ఇతి। యద్యేవమ్, ఇచ్ఛాపి ద్దశ్యర్థః స్యాత్। నన్వత్రాపి విషయభావాపత్తిః, తదాపాదనం చ విద్యతే, అథ దర్శనవిషయభావాపాదనం ద్దశ్యర్థః, నను తదేవ నిరూప్యతే కిం నామ తద్దర్శనమ్ ఇతి, అత్రోచ్యతే; మా నామాఖ్యాతకర్మవ్యాపారః, అస్తి తావత్కర్మణోఽపి వ్యాపారః, కారకత్వాత్, తత్ర ణిజుత్పత్తిదశాయాం తావత్యేవ వర్త్స్యతే, ఉదాహరణదశాయాం ణ్యన్తోఽపీతి మన్యతే। తథా చ రుహిః కర్తృ యుక్ కర్మణాభిధేయ ఇతి యుక్తం కేవలకర్తృ వ్యాపారవాచినాం గమిద్దశిప్రభృతీనాం కర్తృ స్థక్రియత్వమ్; కథం తు విక్లిత్త్యుపసర్జనవిక్లేదవచనః పచిః, ద్విధాభవనోపసర్జనద్విధాభావనవచనశ్చ లునాతిః కర్మస్థకియః, న్యగ్భవనోపసర్జనన్యగ్భావనవచనస్తు రుహిః కర్తృ స్థక్రియః? ఉచ్యతే; రుహిరపి గత్యర్థః, తథా చ ` యద్ధితుపరిం ఛన్దసి' ఇత్యత్ర భాష్యకారో వక్ష్యతి-హస్తినమారోహతీత్యత్ర హి ఉపరిగమనలక్షణ ఏవ రుహేరర్థః, తత్పునర్న్యగ్భవనహేతుత్వాద్ న్యగ్భావనమిత్యుచ్యతే, ఉపరిగమనరహితం తు న్యగ్భావనమాత్రం రుహేరర్థో న భవతి, యదా ఖలు క్వచిద్ భూమావేవ తిష్ఠన్ వృక్షస్య శాఖాం హస్తాభ్యామవనమయతి, తదా నాసావారోహతీత్యుచ్యతే। తస్మాద్ గతివిశేష ఏవ రుహేరర్థః। కస్తర్హి క్రియాణాం కర్మకర్తృ స్థతాయాం హేతుః? ఉక్తమత్ర-

విశేషదర్శనం యత్ర క్రియా తత్ర వ్యవస్థితా।

క్రియావ్యవస్థా త్వన్యేషాం శబ్దైరేవ ప్రకల్పితా।। ఇతి।

విశేషదర్శనేన శబ్దానుసారేణ వా క్రియాయాస్తాత్స్థ్యం కథ్యతే। ఏతచ్చ కారణగతమారోహస్య కర్తృస్థత్వం ప్రతిపాదయతి, న తు కర్మస్థతామ్। న హి హస్తినామారోహతి, వృక్షమారోహతి, పర్వతమారోహతీత్యాదౌ కర్మభేదేఽప్యారోహణే రూపభేదః ప్రతీయతే, యథా- ఘృతమాసతణ్డులాదిషు పాకః। న చ హస్తీ న్యగ్భవత్విత్యేవం కారకవ్యాపారః, కిం తర్హి? హస్తిపకా ఉపర్యాసీరన్నితి। పాకే తు తణ్డులాదిగతో విక్లిత్త్యాదిరూపో విశేషో యథా స్యాదిత్యేవ కారకవ్యాపారః। తస్మత్కర్మభేదే రూపభేదాదుద్దేశస్య చ కర్మగతత్వాత్ పచిః కర్మస్థక్రియః,విపర్యాద్రుహిః కర్తృ స్థక్రియ ఇతి సిద్ధమ్। ఏవ చారుహ్యతే హస్తీ స్వయమేవేతి కర్మవద్భావం ప్రర్శయన్తో భాష్యన్యాయవిరోధాదుపేక్ష్యాః। ద్దశికర్తృ స్థభావక ఇతి। అథ సిచిః కస్మాదుపేక్షితః? కర్మస్థక్రియత్వాద్। ఆర్ద్రీభవనం హ్యత్ర ప్రధానమ్, తదర్థత్వాత్కారకవ్యాపారస్య। కిమర్థం తర్హ్యుదాహృతః? విశేషాభావాత్। న హ్యత్రానేన

`కర్మవత్కర్మణా' ఇత్యనేన వా ఆత్మనేపదే సతి కశ్చిద్విశేషః, తేనాపి సతి యక్చిణౌ న భవతః, `ణిశ్రన్థిగ్రన్థి

'ఇతి ప్రతిషేధాత్। భాష్యేఽపి కర్మవద్భావాత్ సిద్ధిమాశఙ్క్యాధ్యానప్రతిషేధార్థమిత్యుక్త్వా స్మరతేః కర్తృస్థభావకత్వాత్ కర్మవద్భావస్య ప్రాప్తిర్నాస్తీత్యభిధాయోక్తమ్। ఏవం తర్హి సిద్ధే సతి యదాధ్యానప్రతిషేధం శాస్తి, త్ఙ్జ్ఞాపయత్యాచార్యః- భవత్యేవఞ్జాతీయకానామాత్మనేపదమితి। కిమేతస్య జ్ఞాపనే ప్రయోజనమ్? పశ్యన్తి భృత్యా రాజానమ్; దర్శయతే భృత్యాన్ రాజా స్వయమేవ-అత్రాత్మనేపదం సిద్ధం భవతీతి। ఏవఞ్జాతీయకానామితి కర్తృస్థక్రియాణామిత్యర్థః। ఏవం చ బ్రువతా విధ్యర్థమేతదిత్యుక్తం భవతి, విశేషప్రతిషేధేన సామాన్యవిధేరనుమానాత్। అత్ర దర్శయతే భృత్యాన్ రాజేత్యేతదేకముదాహరణమనుపపన్నమ్; కర్మాన్తరసద్భావాత్। తత్ర వృత్తికారః `త్యజేదేకం కులస్యార్థే' ఇతి న్యాయాద్ ఉదాహరణమేతద్గమయితవ్యం మన్యతే। అస్మిన్నుదాహరణే కమవ్యాపారమాత్రే వివక్షితే సిద్ధం భవతీత్యర్థః।

అన్యే త్వాహుః-అస్మాదేవోదాహరణాదణౌ యే కర్తృ కర్మణీ తద్వ్యతిరిక్తకర్మాన్తరసద్భావ ఏవాత్మనేపదం న భవతి, యథా-స్థలమారోహయతి మనుష్యానితి, ఇహ త్వణౌ కర్తృణాం భృత్యానాం ణౌ కర్మత్వమితి। ఏవం స్మారయత్యేనమితి కోకిలస్య కర్మత్వేఽపి ప్రత్యుదాహరణముపపన్నమ్, `కరేణురారోహయతే నిషాదినమ్' ఇతి ప్రయోగశ్చోపపన్న ఇతి తేషాం సూత్రాక్షరాణ్యేవ తావదధికాని, భాష్యం చ సర్వముదాహరణవర్గమనుపపన్నమ్।।

ప్రయోగాణాం తు నిర్వాహో ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదాత్।

జయాదిత్యస్య హృదయం గూఢమేతత్ప్రకాశితమ్।।

పదమఞ్జరీ

భీస్మ్యోర్హేతుభయే।। 1.3.68 ।।

భయమనిష్టాపాతశఙ్కాసాధనమాత్రం లౌకికో హేతుః, న వాన్తరేణ సాధనం క్రియా సమ్భవతీతి విశేషణసామర్థ్యాత్ కృత్రిమత్వాచ్చ పారిభాషికస్య హేతోర్గ్రహణమిత్యాహ--హేతుః ప్రయోజక ఇత్యాది। తతశ్చేద్భయం భవతీతి। యద్యేవమ్, స్మయత్యర్థో న విశేషితః స్యాత్, న హి స్మయతేర్భయమర్థః, అఽత ఆహ-భయగ్రహణమితి। చిత్తవికారస్యోపలక్షణమిత్యర్థః। విస్మయోఽపి తత ఏవేతి। అత్ర చేద్భవతీత్యనుషఙ్గః। భీషయత ఇతి। `భియో హేతుభయే షుక్'। భాయయత ఇతి।`బిభేతేర్హేతుభయే' ఇతి వైకల్పికమాత్వమ్। ఏవం చ అత్ర షుక్ న భవతి; తద్విధావాకారప్రశ్లేషాత్। విస్మాపయత ఇతి। `నిత్యం స్మయతేః' ఇత్యాత్వమ్। `అర్తిహ్రీ' ఇత్యాదినా పుక్। కుఞ్చికయేతి। కారణాదత్ర భయమ్, న హేతోః। యద్యపి తద్వ్యాపారే ణిజ్విధానాత్ ప్రయోజకసాధ్యమేవ భయమ్, తథాపి విశేషణోపాదానసామర్థ్యాదేవం విజ్ఞాయతే-అన్యనిరపేక్షాద్ధేతోరేవ యద్భయమితి। ఏవం చ మౌణ్డ్యేనం భాయయతీత్యత్రాపి గుణగుణినోర్భేదవివక్షాయాం న భవతి। ఉదాహరణే తు తాదాత్మ్యస్య వివక్షితత్వాద్ధేతోరేవ భయమ్।।

పదమఞ్జరీ

గృధివఞ్చ్యోః ప్రలమ్భనే।। 1.3.69 ।।

పరిహరతీత్యర్థ ఇతి। వర్జయతీతి యావత్।।

పదమఞ్జరీ

లియః సమ్మాననశాలీనీకరణయోశ్చ।। 1.3.70 ।।

విశేషాభావాదితి। నిరనుబన్ధకపరిభాషా తు `వామదేవాద్ డ్యడ్డ్యౌ' ఇత్యత్ర జ్ఞాపితా ప్రత్యయగ్రహణవిషయైవేతి మన్యతే। సంమాననే శాలీనీకరణే చ వర్తమానాదితి। సంమాననం విషయః,న ధాత్వర్థః। యదాహ--పూజామధిగచ్ఛతీత్యర్థ ఇతి। ధాత్వర్థే తు పూజయతీతి వాచ్యం స్యాత్, యథా న్యక్కరోతీత్యర్థ ఇతి। అకర్మకశ్చాయచమస్మిన్ ప్రయోగే పూజాఖ్యస్య కర్మణ ఆత్మనేపదసహితేన ధాతునైవోపాత్తత్వాత్ పుత్రీయతీతివదిత్యాహుః। జటాభిరితి। హేతౌ తృతీయా, యస్య హి జటాః సన్తి లోకే స పూజ్యతే।।

పదమఞ్జరీ

మిథ్యోపపదాత్ కృఞోఽభ్యాసే ।। 1.3.71 ।।

ఉపోచ్చారితం పదముపపదమ్,మిథ్యాశబ్ద ఉపపదంయస్య స తథోక్తః। మిథ్యా కారయతే ఇతి ఆత్మనేపదేనైవాభ్యాసస్య ద్యోతితత్వాత్ `నిత్యవీప్సయోః' ఇతి ద్విర్వచనం న భవతి। సదోషమితి। ఏతేన మిథ్యాశబ్దస్యార్థమాచష్టే। అస్యైవ వివరణమ్-స్వరాదిదుష్టమితి। ఆదిశబ్దేన రూపం గృహ్యతే। అసకృదితి అభ్యాసం దర్శయతి। ఉచ్చారయతీత్యర్థ ఇతి ణ్యన్తస్య కరోతేరుచ్చారణే వృత్తిరనేకార్థత్వాద్ధాతూనామ్। ఏవం చ ప్రకృతిభూతః కరోతిరుచ్చారణే వర్త్తతే, అకర్మకశ్చ।।

పదమఞ్జరీ

స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే ।। 1.3.72 ।।

కర్తారమభిప్రైతీతి కర్త్రభిప్రాయమ్,`కర్మణ్యణ్',క్రియాఫలం చేహ కర్మైవేతి నాస్తి నియమః తేనాకర్మకేభ్యోఽపి యజిప్రభృతిభ్యః స్వర్గాదికే ఫలే కర్తృ గామిన్యయం విధిర్భవత్యేవ। కర్తారం చేదితి। క్రియాఫలస్య కర్తృ గామిత్వే హ్యోతనాయాత్మనేపదం భవతీత్యర్థః। యది యచ్చ యావచ్చ క్రియానన్తరభావి ఫలం తత్ర కర్తృ గామిన్యయం విధిర్భవతి, ఇహాపి స్యాద్-యజన్తి యాజకాః, పచన్తి పాచకా ఇతి; దక్షిణాదేః కర్తృ గామిత్వాదిత్యత్ర ఆహ-ప్రఘానభూతమితి। కిం పునస్తదిత్యత ఆహ-యదర్థమితి। యదుద్దిశ్యేత్యర్థః। క్రియా ఆరభత ఇతి। సామగ్రీసమవధానాత్మికా ఆద్యా ప్రవృత్తిః=ఆరమ్భః, యామన్తరేణ యాజకాదీనామప్రవృతిః, స్వర్గాదికం హి ఫలం ప్రేక్షుః సామగ్రీం సమవధాప్య ప్రవర్తయతి, సా ప్రవర్తితా యథాయథం ప్రవర్త్తతే। కథం పునరేతల్లభ్యతే-ప్రధానే ఫలే కర్త్రభిప్రాయఇతి? ప్రధానత్వాదేవ। కిఞ్చ-యత్ కిచన ఫలం సర్వత్ర కర్త్రభిప్రాయం భవతి। నను యత్ర క్రియాభ్యాసమాత్రే తాత్పర్యమ్, తత్ర న కిఞ్చిత్ఫలం కర్తృగామి, తత్రాపి కిఞ్చిత్ఫలం కర్తృగామి, తత్రాపి కిఞ్చిత్ఫలం కర్తృగామి, కిం కౌశలమ్? పునః పునరభ్యాసే హి క్రియాసు కౌశలం భవతి, తస్మాత్ప్రధానే ఫలే కర్త్రభిప్రాయ ఇతి సిద్ధమ్। యజత ఇతి। కేచిదాహుః-`దేవతాయై ఇదం న మమ' ఇత్యేవంవిధో మానసః సఙ్కల్పో యాగ ఇతి, తేషాం యజన్తి

యాజకా ఇతి ఋత్విగ్వ్యాపారే ప్రయోగో నోపపద్యతే। అన్యే త్వాహుః-
`హోమాదిష్వభిష్టావాదిఋత్విగ్వ్యాపారో యాగః' ఇతి, తేషాం యజతివ్యాపాపారప్రయోగో నోపపద్యతే। ఏవం తర్హ్యుభయం యజేరర్థః-ఋత్వగ్వ్యాపారశ్చ, యజమానవ్యాపారశ్చ। తదుక్తమ్-యజాదిషు చావిపర్యాసో నానాక్రియాణాం యజ్యర్థత్వాదితి।

న తదర్థః క్రియారమ్మ ఇతి। నను ఋత్విజామారమ్భస్తదర్థ ఏవ, నైతదేవమ్; `ఆద్యా ప్రవృత్తిరారమ్భః' ఇత్యుక్తమ్, సా చ యజమానస్య- స్వర్గమహం లభేయేతి, న పునరిమే దక్షిణాం లభేరన్నితి। యథా-అవఘాతే క్రియమాణే స్వేదశ్చ భవతి వైతుష్యం చ భవతి, భృతిశ్చ లభ్యతే, అథ చ వైతుష్యార్థ ఏవావఘాగః, తద్వదత్రాపి। తదుక్తం హరిణా-

యస్యార్థస్య ప్రసిద్ధ్యర్థమారభ్యన్తే పచాదయః।

తత్రప్రధానం ఫలం న లాభాది ప్రయోజనమ్।। ఇతి ।

ఇహ స్వామిదాసా పచత ఇతి। క్రియామాత్రవివక్షాయాం పరస్మైపదం భవతి। స్వామిగతే తు ధర్మే దాస ఆరోపితే స్వామిదాసా పచేతే ఇత్యాత్మనేపదం భవతి।

అథాభిప్రగ్రగణం కిమర్థమ్? విప్రకృష్టేఽపి ఫలే యథా స్యాద్। ద్వివిధం క్రియాఫలమ్, ద్ధష్టమ్--అన్నపుత్రవృష్టిశత్రువధాదికమ్, అద్ధష్టం చ స్వర్గాది। తత్ర పూర్వం ప్రత్యాసన్నమవశ్యంభావీతి ప్రధానమ్, ఇతరత్తు విధురప్రత్యయోపనిపాతే సతి వ్యభిచారసంభవాద్విప్రకృష్టత్వచ్చాప్రధానమ్। సంభవతి హ్యవికలమనుష్ఠాతుం యాగస్యాపి మధ్యే వైరాగ్యోత్పత్తౌ మోక్షార్థప్రవృత్తౌ సత్యామనుత్పత్తిః స్వర్గస్య। తతశ్చేహ తస్య గ్రహణం న స్యాద్। అభిప్రగ్రహణే తు సతి అభిరాభిముఖ్యే వర్తతే, ప్రశబ్దస్త్వారమ్భ ఇతి కర్తా్రం ప్రత్యాభిముఖ్యేన క్రియాఫలం చేత్త్రత్పైతి ఏతుమ్ ఆరభతే ఏవమాత్మనేదం భవతీత్యర్థో భవతి। తథా చ యద్యపి స్వర్గాదికం స్వరూపేణాన్నాదివత్ తదానీం నైతి తస్య త్వఙ్కురావస్థా కర్తా్రమేతీతి తద్ద్వారేణ ఫలమేవైతుమారభత ఇతి సర్వత్ర సిద్ధ్యతి। ఫలస్యైవ హ్యఙ్కురావస్థా పూర్వశబ్దవాచ్యా।।

అపాద్వదః।। 1.3.73 ।।

పదమ్ఞ్జరీ

ణిచశ్చ।। 1.3.74 ।।

అత్ర కశ్చిదాహ-ఇదమాత్మనేపదం చురాదిణిచో న భవతి, కుతః? జ్ఞాపకాత్। కిం జ్ఞాపకమ్? లక్షణతేః స్వరితేత్త్వమితి। నాత్రాప్రాప్తభాషిత మస్తి। పారాయణేఽపి చురాదిణిచ ఆత్మనేపదముదాహృతమ్-ఏష విధిశ్చురాదిణిజన్తాత్స్యాదితి। కశ్చన నిశ్చనుతే స్మ-అప్రాప్తవచనేఽత్ర న కించన ద్దష్టమ్, లక్షయతేః స్వరితేత్త్వమనార్షమ్।।

పదమఞ్జరీ

సముదాఙ్భ్యో యమోఽగ్రన్థే।। 1.3.75 ।।

ఉద్యచ్ఛతి చికిత్సామిత్యత్ర అధిగమపూర్వకే ఉద్యమే యమిర్వర్త్తతే, చికిత్సాశాస్త్రమధిగన్తుముద్యమం కరోతీత్యర్థః।

పదమఞ్జరీ

అనుపసర్గాజ్జ్ఞః।। 1.3.76 ।।

సకర్మకార్థమిదమ్, అన్యత్ర `అకర్మకాచ్చ' ఇతి సిద్ధత్వాత్। గాం జానీత ఇతి ।స్వర్గ లోకం న ప్రతిజానాతీతి। `సంప్రతిభ్యామనాధ్యానే' ఇత్యనేనాపి న భవతి; ఆధ్యానవిషయత్వాత్। ప్రజానాతీతి వా పాఠః।।

పదమఞ్జరీ

విభాషోపపదేన ప్రతీయమానే।। 1.3.77 ।।

అప్రాప్తవిభాషేయమిత్యాహ-తదుపపదేనేతి। అత్ర చ `స్వరితఞితః' ఇత్యారభ్య పఞ్చ సూత్రాణ్యనువర్తన్తే। సమీపే శ్రూయమాణమితి। న తు పారిభాషికమ్;అసంభవాత్ । ఏవం పఞ్చసూత్ర్యాముదాహార్యమితి। న కేవలముదాహృతయోర్ద్వయోః; అపి తు పఞ్చస్వపి సూత్రేష్విత్యర్థః। స్వం యత్నం కారయతే కారయతి వా। స్వం వ్రీహిం సంయచ్ఛతే సంయచ్ఛతీతి వా। స్వం గాం జానీతే జానీతే వా।।

పదమఞ్జరీ

శేషాత్కర్త్తరి పరస్మైపదమ్।। 1.3.78 ।।

ఆత్మనేపదనియమః కృత ఇతి। ప్రకృత్యాశ్రయోఽర్థాశ్రయశ్చ, అనుదాత్తఙితోరేవాత్మనేపదం భావకర్మణోరేవేతి। సర్వత ఇతి సర్వాభ్యః ప్రకృతిభ్యః సర్వేషు చార్థేష్విత్యర్థః। తదర్థమితి। సర్వతః ప్రాప్తినివృత్త్యర్థమిత్యర్థః। యేన విశేషణేనేతి। అనుబన్ధాదినా। యాతి వాతీత్యనుబన్ధశేషః, ఆవిశతి ప్రవిశతీత్యుపసర్గశేషః, గన్ధనాదేరన్యత్ర కరోతీత్యాదిరర్థశేషః। గన్ధనాదివిశిష్టో హి కృఞాదిః శేషగ్రహణేన పఞ్చమ్యన్తేన నివర్త్త్యమానో నాగృహీతవిశేషణన్యాయేన విశేషణం గన్ధనాద్యపి వ్యావర్త్తయతి। శేషాదేవ నాన్యస్మాదితి। ఉపలక్షణమేతత్, కర్త్తర్యేవ నాన్యత్రేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్।

పచ్యతే, గమ్యత ఇతి। నను క్రియమాణేఽపి కర్త్తరిగ్రహణే యది తావదేవం నియమః- కర్త్తరి యది భవతి శేషాదేవేతి; తతోఽశేషాత్కర్త్తరి మా భూత్, శేషాత్తు భావకర్మ కర్తృ షు త్రిష్వపి ప్రాప్నోతి। అథాప్యేవం నియమః- శేషాద్యది భవతి కర్త్తర్యేవేతి, తతః శేషాద్భావకర్మణోర్మా భూద్, అశేషాత్తు త్రిష్వపి ప్రాప్నోతి । ఉక్తోఽత్ర పరిహారః-

`యోగవిభాగోఽత్రాభిప్రేతః'ఇతి। తత్ర ప్రథమే యోగే శేషాదేవేతి నియమః, ద్వితీయే తు కర్త్తర్యేవేతి। కర్మకర్త్తరీత్యపి భావకర్మణోరిత్యత్రోక్త ఏవార్థో విస్మరణశీలాననుగ్రహీతుం పునరపి స్మారితః।।

పదమఞ్జరీ

అనుపరాభ్యాం కృఞః।। 1.3.79 ।।

అత్రాపి ద్వితీయం కర్తృ గ్రహణమనువర్తతే। అనుక్రియతే స్వయమేవ, పరాక్రియతే స్వయమేవ।।

అభిప్రత్యతిభ్యః క్షిపః।। 1.3.80 ।।

ప్రాద్వహః।। 1.3.81 ।।

పరేర్మృషః।। 1.3.82 ।।

వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః।। 1.3.83 ।।

పదమఞ్జరీ

ఉపాచ్చ।। 1.3.84 ।।

ఉపపూర్వో రమిర్నివృత్తివినాశయోర్వర్తతే, ఉపరతోఽధ్యయనాద్, ఉపరతోనిధనాదిది। న చానయోరుభయోరప్యర్థయోః సకర్మకత్వముపపద్యతే, తత్కథం సకర్మకస్యోదాహరణమ్? అత ఆహ-ఉపరమయతి యావదితి। కథం పునరణ్యన్తో ణ్యర్థే వర్తతే? అత ఆహ-అన్తర్భావితణ్యర్థ ఇతి।।

విభాషాఽకర్మకాత్।। 1.3.85 ।।

పదమఞ్జరీ

బుధయుధనశజనేఙ్ప్రుద్రుస్రుభ్యో ణేః।। 1.3.86 ।।

ప్రాప్నోతీతి। గమ్యత ఇతి వచనం తు ప్రాప్తిహేతుర్వ్యాపారః।

కుణ్డికా స్రవతీతి। కుణ్డికాయాముదకం కుణ్డికోదకవ్యాపారో వా కుణ్డికాయాం ఛిద్రవత్యాముపచర్యతే। నను స్యన్దనమపి ద్రవద్రవ్యకర్తృకం చలనమేవ; తథా ప్రసిద్ధ్యభావాత్।।

పదమఞ్జరీ

నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చ।। 1.3.87 ।।

చలయతీతి। `చల కమ్పనే' ఘటాదిః। ఆదయతే దేవదత్తేనేతి। `గతిబుద్ధి' ఇత్యాదినాఽణౌ కర్తుః కర్మసంజ్ఞా ప్రాప్తా, `అత్తిఖాద్యోః ప్రతిషేధః' ఇతి వచనాన్న భవతి।।

పదమఞ్జరీ

అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకాత్।। 1.3.88 ।।

అణావితి కిమితి। ణ్యన్తస్య ప్రయోజ్యేన కర్మణా సకర్మకత్వమవశ్యమ్భావీతి మన్యమానస్య ప్రశ్నః। చేతయమానమితి। `చితీ సంజ్ఞానే' చురాదిః। హేతుమణ్ణిచో విధిరితి। బుధాదిసూత్రాదిహ ణిగ్రహణమనువర్తతే, బుధాదిభ్యశ్చ హేతుమత్యేవ ణిచ్ సమ్భవతి, తస్మాదిహాపి తస్యైవ గ్రహణమితి భావః। తత్ర యథా-`బ్రాహ్మణ ఆనీయన్తామన్యత్రానధీయానేభ్యః' ఇత్యుక్తే ప్రత్యాసత్తేర్యదధ్యయనం బ్రహ్మణానాం

సమ్భవతి తదధీయానేభ్య ఇతి గమ్యతే, న త్వధ్యేత్వయమాత్రమధీయానేభ్య ఇతి, తద్విదిహాపి తస్యైవ గమ్యతే యజ్ఞాతీయస్య విధౌ గ్రహణమితి।

ఆరోహయమాణమితి। `ణేరణౌ' ఇత్యాత్మనేపదం శానచ్ తత్రైవాస్యాకర్మకత్వముపపాదితమ్। ప్రయుజ్ క్త ఇతి పాఠః। ప్రయోజయతీతి పాఠే ణేరర్థో మృగ్యః।।

పదమఞ్జరీ

న మాదమ్యాజ్యమాజ్యసపరిముహరుచినృతివదవసః।। 1.3.89 ।।

లుగ్వికరణాలుగ్వికరణయోరలుగ్వికరణస్య గ్రహణమితి పిబతివసత్యోర్గ్రహణమ్, న పాతివస్త్యోః; తేనాణావకర్మకత్వవివక్షాయాం పరస్మైపదం భవత్యేవ। పాయయతే ఇతి। `శాచ్ఛాసాహ్వావ్యావేపాం యుక్'।

పాదిష్విత్రి।। ధేడప్యస్మిన్ సుత్రే పఠితవ్య ఇత్యర్థః। సమీచి ఇతి ప్రథమాద్వివచనే `వా ఛన్దసి' ఇతి పూర్వసవర్ణదీర్ఘః।।

పదమఞ్జరీ

వా క్యషః।। 1.3.90 ।।

లోహితాయతే ఇతి। అలోహితో లోహితో భవతీత్యత్రార్థే క్యష్, `అకృత్సార్వధాతుకయోః' ఇతి దీర్ఘః। పటపటాయతీతి। పటచ్ఛబ్దస్య డాజ్విషయే ద్విర్వచనమ్, `అవ్యక్తానుకరణాత్' ఇతి డాచ్, టిలోప; `నిత్యమామ్రేడితే డాచి'। కథమితి। న కథఞ్చిదిత్యర్థః। కిం కారణమిత్యాహ-యావతేతి। న నియమేన వ్యావర్తి్తమాత్మనేపదమనేన శక్యం ప్రాపయితుమ్,న హ్యశక్యార్థేవచనస్య వ్యాపారః, వావచనం తు కేవలస్య లస్య ప్రయోగర్థ స్యాదిది భావః।।ఏవం తర్థీత్యాది పరిహారః। వికల్పితం విభాషితమ్,పాక్షికమిత్యర్థః। కథం

పునః పరస్మైపదప్రకరణేన విచ్ఛిన్నమాత్మనేపదం శక్యం విధాతుమ్,అత ఆహ-తచ్చేతి। నను శాబ్దః సన్నిధిః సమ్బన్ధకారణమ్, ప్రతిషేధేన చాపవాదభూతస్య భావామాత్రం ప్రతిపాద్యతే, ఆత్మనేపదం తు స్వేనశాస్త్రేణ భవతి, న భావనా తస్య సన్నిధిర్భవతి, ఉచ్యతే; తాత్పర్యతోఽపి సన్నిధిః, సన్నిధిరేవాపవాదాపనయనస్య చోత్సర్గప్రవృత్తౌ తాత్పర్యమ్, తేన పరస్మైపదం భవతీత్యస్యాత్మనేపదం భవతీతి తాత్పర్యార్థః। యద్వా-ఇహాపి ప్రతిషేధ ఏవ విధేయః, స చ పూర్వసూత్రవదిహాత్మనేపదం ప్రవర్త్తయిష్యతి। కిం తర్హి ఉచ్యతే-అనన్తరం సన్నిధాపితామితి, నన్వేవమిహైవ సన్నిధాపితం భవతి? స్యాదేవమ్, యది పరస్మైపదేన కృపన్తాదాత్మనేపదం బాధితం స్యాద్, నియమేన తద్వ్యావృత్తిః, తత్ర స్వవిషయే పరస్మైపదప్రతిషేధో వికల్ప్యమానః కిం కారణమాత్మనేపదం ప్రవర్త్తయేత్? పూర్వత్ర త్వపవాదమపనయతా ప్రతిషేధేనాత్మనేపదం ప్రవర్త్త్యతే, తస్మాదిహాపి తదనువృత్తిసామర్థ్యాత్ యాదృశః ప్రతిషేధ ఆత్మనేపదప్రవృత్త్యవినాభావీ ప్రకృతః, తాదృశ ఏవ విధీయత ఇతి మత్వోక్తమ్-`అనన్తరం సన్నిధాపితమ్' ఇతి। యద్యాత్మనేపదం విధీయతే, కేనేదానీం పరస్మైపదం పక్షే భవతీత్యత ఆహ-తేన ముక్త ఇతి। ఇహ `ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్' `అనుపసర్గాద్వా' ఇత్యనన్తరం `కృపః' ఇతి సూత్రం కర్త్తవ్యమ్-కృపన్తాదాత్మనేపదం భవతీతి, నేదం దుఃఖమనుభవితవ్యం భవతి, `వా' గ్రహణఞ్చ న కర్తవ్యం భవతి, ఉత్తరమపి యోగద్వయం తత్రైవ కార్యమ్? తథా తు న కృతమిత్యేవ।।

పదమఞ్జరీ

ద్యుద్భ్యో లుఙి।। 1.3.91 ।।

ద్యుతేరేకత్వాద్బహువచనమనుపపన్నమిత్యాశఙ్క్యాహ-తత్సాహచర్యాదితి। ఛత్రిన్యాయేనేతి భావః। లుఠాదయోఽపీతి। ప్రత్యాసన్నానామేవ సాహచర్యాత్ ప్రతీతిః స్యాదిత్యాశఙ్కామపనేతుం దూరవర్తినాముపాదానమ్। క్వచిత్ శ్విత్యాదయ ఇత్యనన్తరాణామేవ పాఠః కృపూపర్యన్తా ఇతి। తదనన్తరం వృత్కరణాద ఏతదుక్తం భవతీత్యాహ-బహువచననిర్దేశాదితి। వ్యద్యుతదితి। `పుషాది' ఇతి సూత్రేణాఙ్। న చ తత ఏవాఙ్విధానాత్ పరస్మైపదం శక్యం విజ్ఞాతుమ; నిత్యత్వప్రసఙ్గాత్, లుఙోఽన్యత్రాపి ప్రసఙ్గచ్చ। అనుదాత్తేత్త్వం తు యుజర్థం స్యాత్।।

పదమఞ్జరీ

వృద్భ్యః స్యసనోః।। 1.3.92 ।।

`స్యసనోః' ఇతి సత్సప్తమీ। ద్యు తాదిష్వేవ వృతాదయః పఠ్యన్త ఇతి। యద్యేవమియం ప్రాప్తిర్వృద్భ్యః పూర్వాం ప్రాప్తిం బాధేత, తతశ్చ అవృతత్, అవర్తి_ష్టేతి లుఙి వికల్పో న స్యాత్ తథా చోత్తరత్ర చకారః క్రియతే-ఇమాం ప్రాప్తిం పక్షే ఇతరాప్రాప్తిర్న బాధేతేతి, ద్యుతాదిపాఠసార్థ్యాత్సోఽపి భవిష్యతి। యద్వా-లుఙీత్యత్ర స్వరయిష్యతే, వర్త్యతీత్యాదౌ `న వృద్భ్యశ్చతుర్భ్యః' ఇతి ఇట్ప్రతిషేధః।।

పదమఞ్జరీ

లుటి చ క్లృపః।। 1.3.93 ।।

ఏవం తర్హీతి। సామాన్యస్య విశేషో వాధక ఇతి భావః। కల్ప్తే_త్యాదౌ `తాసి చ క్లృపః' ఇతీట్ప్రతిషేధః।।

ఇతి హరదత్తవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం ప్రథమాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః।।

.

పదమఞ్జరీ

అథ ప్రథమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

ఆ కడారాదేకా సంజ్ఞా ।। 1.4.1 ।।

ఆ కడారాదేకా సంజ్ఞా ।। ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోరితి । సమాసస్య వికల్పితత్వాద్ । `ఆకడారాత్' ఇతి నిర్దేశః, సమాసే త్వాకడారమితి స్యాత్ । ఇహ ద్వౌ కడారశబ్దౌ భవతః-`ప్రాక్కడారాత్ సమాసః', `కడారాః కర్మధారయే' ఇతి చ, తత్ర కోఽవధిరిత్యత ఆహ-`కడారాః కర్మధారయే' ఇతి వక్ష్యతీతి । కుతః పునరేతత్? స్వాతన్త్ర్యాత్ । స్వతన్త్రో హ్యసౌ ప్రథమానిర్దేశేన స్వయం కార్యయోగిత్వాత్ । ప్రాక్కడారాదిత్యయం తు పరతన్త్రోఽవధిత్వేన స్వయం కార్యయోగిత్వాభావాద్,వ్యాప్తేశ్చ న్యాయాద్ । ఏవం హి భూయసామనుగ్రహో భవతి । లిఙ్గచ్చ, యదయం `తత్పురుషః' `ద్విగుశ్చ' ఇతి ద్విగోస్తత్పురుషసంజ్ఞాం శాస్తి, తజ్ జ్ఞాపయతి- అనువర్త్తతే ద్వితీయేఽప్యేకసంజ్ఞాధికార ఇతి; అన్యథా `దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యత్ర తత్పురుషాధికారాదేవ సమావేశసిద్ధేస్తదర్థో యత్నోఽపార్థకః స్యాత్ । కిమర్థ, పునరియానవధిరుపాదీయతే, న ఆ ద్వన్ద్వాత్ ఇత్యేవోచ్యేత, న హి `చార్థే ద్వన్ద్వః' ఇత్యతః

పరత్రాస్యోపయోగః? ఉచ్యతే; `ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్య' ఇత్యయమప్యవధిః సమ్భావ్యతే, తతశ్చ సమ్బుద్ధిసంజ్ఞామన్త్రితసంజ్ఞయోః సమావేశో న స్యాత్।

కా పునరసావితి। ఏకా సంజ్ఞా భవతీత్యేతావత్ సూత్రవ్యాపారః, తత్ర విశేషాదర్శనాత్ ప్రశ్నః। `యా పరానవకాశా చ' ఇతి వచనాద్ న్యాయాచ్చ వ్యవస్థేతి భావః। నను యద్యారబ్ధేఽప్యస్మిన్ పరత్వానవకాశత్వాభ్యామేవ వ్యవస్థా వాచ్యా, అనారబ్ధేఽప్యస్మిన్ ఆభ్యామేవ వ్యావస్థా భవిష్యతి,నార్థ ఏతేన ? తత్రాహ-అన్యత్రేతి। అయమ్భావః- యత్ర ప్రయోజనమేకం భవతి, సహానవస్థానలక్షణే వా విరోధః, తత్రైవానవకాశః సావకాశం బాధతే, యథా-నైవారశ్చరుర్నఖావపూతానామితి, నఖావపనేన వైతుష్యఫలకేన తత్ఫలకోఽఘాతో బాధ్యతే। అష్టాశ్రియూపః కర్త్తవ్యః, వాజపేయస్య తు చతురశ్ర ఇతి, అష్టాశ్రిత్వచతురశ్రత్వయోర్విరోధాత్ బాధ్యబాధకభావః। విప్రతిషేధోఽపి విరోధాత్మకత్వాత్తత్రైవ భవతి, తద్యథా-కృత్కృత్యప్రత్యసంజ్ఞానాం తద్ధితతద్రాజప్రత్యయసంజ్ఞానాం చ। సతి త్వస్మిన్ సూత్రే ఏకస్యైకైవేతి నియమాద్విరోధో జాయతే, విరోధే చ సతి పరత్వానవకాశత్వాభ్యాం వ్యవస్థా శక్యతే వక్తుమితి, తత్రానవకాశాయా ఉదాహరణమాహ-వక్ష్యతీతి। శిక్షా, మిక్షేతి। `గురోశ్చ హలః' ఇత్యకారప్రత్యయః। యద్యప్యత్ర సమావేశేఽపి న కశ్చిద్దోష, తథాపి వస్తుతః సమావేశో నాస్తీస్యేతావతా ఇదముదాసమావేశేఽపి న కశ్చిద్దోషః, తథాపి వస్తుతః సమావేశో నాస్తీత్యేతావతా ఇదముదాహరణమ్। సమ్ప్రతి యత్ర సమావేశే సతి దోషః, తద్దర్శయతి-అతతక్షదితి। పరస్యాస్తూదాహరణమ్-ధనుషా విధ్యతీతి, శరాణామపాయం ప్రత్యవధిభూతస్యైవ ధనుషో వ్యధనం ప్రతి సాధకతమత్వమిత్యుభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్కరణసంజ్ఞాపాదానసఞ్జ్ఞాం బాధతే। తథా `కాస్యపాత్ర్యాం భుఙ్క్తే' ఇత్యధికరణసఞ్జ్ఞా, ధనుర్విధ్యతీతి కర్తృసంజ్ఞా। ఉక్తం చ-అపాదానముత్తరాణీతి। ఇహ గార్గ్యో ధానుష్క ఇతి అనవకాశాభ్యాం భపదసంజ్ఞాభ్యామఙ్గసంజ్ఞాయా ధాతుప్రత్యయేషు సావకాశాయా బాధః ప్రాప్నోతి? జ్ఞాప కాత్సిద్ధమ్, యదయమ్`సుపి చ',బహువచనే ఝుల్యేత్',`తద్ధితేష్వచామాదేః' ఇతి స్వాదిషు తద్ధితేషు చాఙ్గస్య సతః కార్యం శాస్తి, తజ్ జ్ఞాపయతి-సమావిశత్యసంజ్ఞా భపద సంజ్ఞాభ్యామితి। ద్వయే హి స్వాదయః-యజాదయో హలాదయశ్చ; తత్ర యజాదషు భసంజ్ఞా, హలాదిషు పదసంజ్ఞేతి అఙ్గస్య సతః కార్యవిధానమనుపపన్నం స్యాత్। గురులఘుసంజ్ఞే వర్ణమాత్రస్య విధీయేతే, నదీఘిసంజ్ఞే తు తదన్తస్యేతి తాభ్యాం సమావిశతః, తద్యథా-వాత్సీబన్ధురితి। `నదీ బన్ధుని' ఇతి పూర్వపదాన్తోదాత్తత్వం వాత్సీబన్ధో ఇతి `గురోరనృతః' ఇతి ప్లుతశ్చ భవతి। విశ్చ నా చ వినరౌ, `ద్వన్ద్వే ఘి' ఇతి పూర్వనిపాతః, విన్రోర్భావో వైన్నమ్ `ఇగన్తాచ్చ లఘుపూర్వాత్' ఇత్యణ్,వినరావచష్టే ఇతి వినయతి, ప్రవినయ్య గతః `ల్యపి లఘుపూర్వాత్' ఇత్యయాదేశో భవతి।

భాష్యే త్విష్టవిషయే సమావేశో న్యాసాన్తరేణ సాధితః- ప్రాక్కడారాత్ పరం కార్యమితి। తత్రాయమర్థః- ప్రాక్కడారాత్ సంజ్ఞాఖ్యం కారయం పరం భవతీతి సంజ్ఞాప్రకరణాత్ సంజ్ఞైవాత్ర కార్యమిత్యుచ్యతే, పరా సంజ్ఞేత్యేవ తు నోక్తమ్, `విప్రతిషేధే వా' ఇతి వక్ష్యతి, తత్ర పరం కార్యమిత్యనువృత్తిర్యథా స్యాదితి తత్ర యస్యాః సంజ్ఞాయాః పరస్యాః పూర్వయాఽనకాశయా బాధః ప్రాప్తః, సా పరా భవతీతి విధిరూపేణాస్య ప్రవృత్తిః। నన్వనకాశయాపిపూర్వయా నైవ పరస్యా బాధః ప్రాప్నోతి; విరోధాభావాత్, విరోధాభావాత్, ఫలైక్యాభావాచ్చ, సంజ్ఞానామన్యత్ర సమావేశస్య ధ్రష్టత్వాత్, సత్యమ్; ఏతదేవ జ్ఞాపయతి--భవత్యత్ర ప్రకరణే సంజ్ఞానాం బాధ్యబాధకభావ ఇతి। తేన పరయానవకాశయా పూర్వా బాధ్యతే, ద్వయోశ్చ సావకాశయోర్విప్రతిషేధే పరమితి పరైవ భవతీతి। నియమఫలస్యాపి సిద్ధిరస్తి న్యాసేఽఙ్గసంజ్ఞా పరా కార్యా, పూర్వే న భపదసంజ్ఞే। ఏవం సర్వత్ర యత్ర సమావేశ ఇష్టోఽస్మిన్పక్షే-`ఋుతోరణ్',`ఛన్దసి ఘస్',ఋుత్వియ ఇతి, అత్ర`సితి చ' ఇతి-పదసంజ్ఞావిషయే పరం కార్యమితి వచనాద్ భసంజ్ఞాపి స్యాత్। తతశ్చ `ఓర్గుణః' ప్రాప్రోతి, సిత్కరణం పదత్వే సతి అవగ్రహార్థం స్యాత్। `శేషో బహుప్రీహిః' ఇత్యత్ర చ శేషగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్, అన్యథా `అన్యపదార్థే చ సంజ్ఞాయామ్' ఇతి అవ్యయీభావసంజ్ఞైవ బాధికేతి శేషగ్రహణమనర్థకమ్। తదేవం శేషగ్రహణమేవ ప్రమాణమ్--న్యాసాన్తరమపి సూత్రకారస్యవాభిమతమితి।।

పదమఞ్జరీ

విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్।। 1.4.2 ।।

విప్రతిషేధ ఇతి। `షిధు శాస్త్రే',`షిధు గత్యామ్' ఇతి భౌవాదికయోరన్యతరస్య రూపమ్, తస్య హి `సేధసిచసఞ్జస్వఞ్జామ్' ఇతి షత్వమితి। ఉపసర్గవశాచ్చ విరోధార్థత్వమ్। ధాతునాం హ్యుపసర్గవశాదన్యశ్చార్థ ఉపజాయతే,తద్యథా--ప్రహారః, ఉపహారః, అనుహారః, సంహార ఇతి। `షిధూ సంరాద్ధౌ' ఇత్యస్య తు దైవాదికస్య షత్వం నాస్తి, `సేధషిచ' ఇతి శపా నిర్దేశాత్। `ఆదేశప్రత్యయయోః' ఇతి విహితస్య తు `సాత్పదాద్యోః' ఇతి నిషేధః। నను `గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సామాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః'ఇతి వచనాన్నాయం సకారః పదాదిః। షత్వవిషయే పరిభాషేయం న భవతి, యది స్యాద్, గోష్ఠః, భూమిష్ఠ ఇత్యాదౌ సకారస్యాపదాదిత్వాత్ `ఆదేశప్రత్యయయోః'ఇత్యేవ షత్వసిద్ధేరమ్బాదౌ గావాదిగ్రహణమనర్థకం స్యాత్।

పరశబ్దోఽయం త్రిలిఙ్గః-పరో దేశః, పరా సేనా, పరం కార్యమితి। అతోఽయమవ్యుత్పన్నః, పచాద్యజన్తో వా, న తు `ఋదోరప్' ఇత్యబన్తః,తథా హి సతి త్రిలిఙ్గతా న స్యాత్।।

కృల్ల్యుట్ నపుంసకే భావే స్త్రియాం క్తిన్నాదయో యతః।

అతో ఘఞాద్యాః పుంస్యేవ యథా పాకశ్చయో లవః।।

వాసరూపవిధిర్నాస్తి, కృల్ల్యుట్తుమున్ఖలర్థేషు వాసరూపవిధిర్నాస్తీతి వచనాత్। స్త్రియామపి నాస్తి, `అస్త్రియామ్' ఇతి ప్రతిషేధాత్। అతో భావఘఞాదయః పుంస్యేవ। కర్తృవర్జితే తు కారకే పుంనపుంసకయోః, న కథాఞ్చిత్ స్త్రియామ్। పరం కార్యమితి । పరం యత్కార్యమేత్త్వాది తద్భవతీత్యర్థః, అథ వా-యత్పరం తత్కార్యం భవతి, కర్తవ్యం భవతీత్యర్థః।

అన్యే త్వాహుః- న క్రియాపదత్వేన కార్యశబ్దస్యాన్వయః, నాపి పరం కార్యం భవతి, న తు శాస్త్రమిత్యేవం శాస్త్రాదివ్యావృత్తయే కార్యశబ్దః, కిం తర్హి? యత్కార్యం కృత్యర్థం పరం తద్భవతీతి వచనవ్యక్తిః। అర్హే కృత్యప్రత్యయః, కిం సిద్ధం భవతి? తుల్యబలవిరోధ ఇతి సిద్ధం భవతి। న హ్యపవాదాదీనాం సన్నిధావుత్సర్గాదీనాం కృత్యర్థత్వమ్, తైర్బాధితత్వాదితి। విశేధో విప్రతిషేధ ఇతి। తద్వాచిత్వేనైవ లోకే ప్రసిద్ధత్వాద్ విప్రతిషిద్ధమిత్యుక్తే విరుద్ధమితి గమ్యతే, తస్య విషయం దర్శయతి-యత్రేత్యాది। యత్ర విషయే, వృక్షాభ్యామ్, వృక్షేష్విత్యాదౌ చరితార్థావిత్యర్థః। వ్యక్తిపక్షే తు తద్విషయయోః= విధ్యోరన్యత్ర చరితార్థత్వాసమ్భవాద్ అన్యోఽర్థః ప్రయోజనమనయోస్తావన్యార్థౌ। ద్వౌ ప్రసఙ్గౌ=కార్యే దీర్ఘత్వేత్త్వాదికే యుగపత్ప్రాప్నుతః। స విప్రతిషేధః, విప్రతిషేధస్య విషయ ఇత్యర్థః, తుల్యబలయోర్విరోధో యస్మిన్ స తథోక్తః। పరం కార్యే భవతీతి। యత్కార్యం కృత్యర్థం పరం తద్భవతీత్యర్థః।

తుల్యబలవిరోధ ఇత్యస్య వ్యావర్త్యం దర్శయతి-ఉత్సర్గాపవాదేత్యాది। తత్ర `శ్యాద్వ్యధ' ఇత్యాకారాన్తలక్షణో ణప్రత్యయ ఉత్సర్గః, తం పరమప్యనుపసర్గ సావకాశం బాధిత్వాఽనవకాశత్వాత్ `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి క ఏవ భవతి-సగ్లః, సమ్లః। రధేర్ణిచి `రధిజభోరచి' ఇతి నుమ్ కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వాన్నిత్యః, `అత ఉపధాయాః' ఇతి వృద్ధిరనిత్యా, నుమి కృతేఽకారస్యానుపధాత్వాదప్రాప్తేః। తత్ర పూర్వోఽపి నుమేవ భవతి-రన్ధయతీతి। అశిశ్రియద్, అదుద్రువద్ ఇత్యాత్రాన్తర్భూతచజపేక్షత్వాద్ ఇయఙువాన్తరఙ్గౌ బహిరఙ్గం

లఘూపధగుణం పరమపి బాధేతే, అపవాదాదీనాం తు పరస్పరసంప్రధారణాయాం నిత్యాదప్యన్తరఙ్గమ్, తస్మాదపవాదః। ఉక్తం చ--

పరం విదుః పూర్వపరోపపత్తౌ పరస్య నిత్యస్య చ నిత్యమేవ।

నిత్యాన్తరఙ్గోపగమేఽన్తరఙ్గం తస్మాద్విధిః ప్రాతిపదో బలీయాన్।। ఇతి।

ద్వయోరేకత్రోపనిపాతః=ఉపపత్తిః, పరస్య నిత్యస్య చేతి। అత్ర ఉప సమస్తద్యాకృతౌ పదార్థే ద్వయోరప్యన్యత్ర కృతార్థత్వాద్విప్రతిషేధే సతి పరస్పరప్రతిబన్ధాదప్రవృత్తిరేవ ప్రప్నోతి, తద్యథా--యో హి ద్వయోస్తుల్యబలయోరేకః ప్రేష్యో భవతి స తయోః పర్యాయేణ కార్యం కారోతి; యదా తముభౌ యుగపత్ప్రేషయతో నానా దిక్షు చ కార్యే భవతస్తదా యద్యసావవిరోధార్థో భవతి ఉభయోర్న కరోతి, తత్ర విధ్యర్థమిదం పరం భవతీతి తస్మిన్ కృతే యది పూర్వస్యాపి నిమిత్తమస్తి తదపి భవత్యేవ। యథా--భిన్ధకీతి, భిన్ద్ హి ఇతి స్థితే పరత్వాద్ధిభావేపునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాదకజ్ భవతి। వ్యక్తౌ తు పదార్థే సర్వవ్యక్త్యుద్దేశేన శాస్త్రస్య ప్రవృత్తేస్తద్విషయోపనిపాతినోఽన్యత్ర చరితార్థత్వాత్పర్యాయేణ ప్రవృత్తౌ ప్రాప్తాయాం నియమార్థమిదమ్-విప్రతిషేధే పరమేవ భవతి, న పూర్వమితి। ఏతత్సూత్రారమ్భాచ్చ పూర్వస్య లక్షణస్య తత్రానారమ్భోఽనుమీయతే, తదుచ్యతే-`సకృద్గతౌ విప్రతిషేధే యద్బాధితం తద్బాధితమేవ' ఇతి। తద్యథా-జుహుతాత్ త్వమితి పరత్వాత్తాతఙాదేశే కృతే స్థానివద్భావేన ప్రాప్తం ధిత్వం న భవతి। లక్ష్యానురోధేన వ్యక్త్యాకృతిపదార్థాశ్రయణాదనయోః పరిభాషయోర్విషయవిభాగోఽవసేయః।।

పదమఞ్జరీ

యూ స్త్ర్యాఖ్యౌ నదీ।। 1.4.3 ।।

అత్ర హ్రస్వయోరిదుతోర్గ్రహణే యద్యపి సవర్ణగ్రహణాద్దీర్ఘయోరపి సంజ్ఞా లభ్యతే, హ్రస్వయోరపి తు స్యాత్;తతశ్చ హే శకటే, హే ధేనో అత్రాపి ప్రాప్నోతి; ఇహ చ శకటిబన్ధుః-`నదీ బన్ధుని' ఇతి పూర్వపదాన్తోదాత్తత్వం ప్రసజ్యతే; ఇహ చ బహుశకటిః బహుధేనురితి-నద్యృతశ్చ' ఇతి నిత్యః కప్స్యాత్, నైష దోషః, `ఙితి హ్రస్వశ్చ' ఇత్యేతన్నియమార్థం భవిష్యతి-ఙిత్యేవ హ్రస్వౌ నదీసంజ్ఞౌ భవతః, నాన్యత్రేతి। కైమర్థ్యాన్నియమో భవతి విధేయం

నాస్తీతి కృత్వా, ఇహ చాస్తి విధేయమ్, కిమ? నిత్యా నదీసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి, సా విభాషా విధేయా, అతో హ్రస్వయోరపి స్యాదేవేతి దోషం ద్రష్ట్వా దీర్ఘయోర్గ్రహణమితి దర్శయతి--ఈ చ ఊ చ యూ ఇతి। సమాసవిధౌ సుబధికారాన్నైతద్ ద్వన్ద్వస్య విగ్రహవాక్యమ్, కిం తర్హి? అర్థప్రదర్శనమ్। అత్ర చానుకార్యానుకరణయోరభేదవివక్షయా విభక్తిర్న కృతా । క్వచిత్తు విభక్త్యన్తమేవ పఠ్యతే। నను దీర్ఘయోర్గ్రహణే `యూ' ఇతి నిర్దేశో నోపద్యతే, `దీర్ఘాజ్జసి చ' ఇతి పూర్వసవర్ణప్రతిషేధాద్, అత ఆహ-అవిభక్తికోఽయం నిర్దేశ ఇతి। `దీర్ఘాజ్జసిసులుక్' ఇతి లుప్తత్వాద్ `వా ఛన్దసి' ఇతి పూర్వసవర్ణేనాపహృతత్వాద్వా నాస్మిన్ విభక్తిః శ్రుయతే ఇత్యవిభక్తికః।

అన్యే తు నైవాయం ద్వన్ద్వః, కిన్తు పృథక్ పదే ఇత్యుక్తమిత్యాహుః। అవిభక్తికత్వం చాతుకార్యానుకరణయోరభేదవివక్షయా। స్త్రియమాచక్షాతే స్త్ర్యాఖ్యావితి। నను స్త్ర్యాఖ్యా ఇతి ప్రాప్నోతి, `అనుపసర్గే' ఇతి కో విధీయతే, యస్తు `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కః, అయమకర్మోపపదే చరితార్థః, కర్మణి త్వణా బాధ్యతే, యథా వక్ష్యతి--అకారాదనుపపదాత్ కర్మోపపదే విప్రతిషేధేనేతి తత్రాహ--మూలవిభుజాదిషు దర్శనాదితి। ఏవం చ కృత్వా ఇదమపి సిద్ధం భవతి--

యస్మిన్ దశసహస్రాణి పుత్రే జాతే గవాం దదౌ।

బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రియాఖ్యేభ్యః సోఽయముఞ్ఛేన జీవతి ।। ఇతి।।

ఇహ ఈదూతోరేవేయం సంజ్ఞా విధీయేత? తదన్తస్య వా? ఆద్యే పక్షే కృత్ స్త్రియాం న స్యాద్--ఆఢ్యై, బ్రాహ్మణ్యై, హే లక్ష్మి, హే యవాగ్వితి; సముదాయో హ్యత్ర స్త్ర్యాఖ్యః, న త్వీదూన్మాత్రమ్; ఙ్యాజోరేవ తు స్యాత్, స్త్రియాం విధానాదన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం చ స్త్ర్యాఖ్యాత్వాదితి ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ--ఈకారాన్తమిత్యాది। వర్ణగ్రహణే సర్వత్ర తదన్తవిధిరితి తదన్తవిధిలాభః, `సుప్తిఙన్తమ్' ఇత్యత్ర సుప్తిఙోః ప్రత్యయత్వాదన్యత్రాపి ప్రత్యయగ్రహణేషు తదన్తవిధిర్నివారితః। కథం పునర్జ్ఞాయతేవర్ణయోరేవేదం గ్రహణం న ప్రత్యయోరితి, ఇయఙువఙ్స్థానప్రతిషేధాత్। యది తదన్తస్య సంజ్ఞా, కథం వక్ష్యతి-శీనద్యోః పరతః నద్యన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య ఇతి? సముదాయస్య నదీత్వాత్తదవయవభూతావీదూతావపి తథోక్తౌ।

అన్యే త్వాహుః- వర్ణయోరేవ సంజ్ఞా, సముదాయధర్మస్య స్త్రీత్వస్యావయవ ఆరోపాత్। కృత్ స్త్రియామపి భవతి, అత్ర చ లిఙ్గమ్-ఇయఙువఙ్స్థానప్రతిషేధ ఇతి; తేషాం గురునదీసంజ్ఞయోః సమావేశో న స్యాద్, ఏకవిషయత్వాత్।

యూ ఇతి కిమితి। `ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః' ఇత్యత్ర పృథగాగ్రహణాద్ ఆపో న భవిష్యతీతి మన్యతే। మాత్రే దుహిత్రే ఇతి `స్వృతశ్చ' ఇతి ఋకారగ్రహణమస్త్ర్యర్థ స్యాద్। బహుపితృక ఇత్యత్రేత్యజ్ఞాపకమ్ ఋకారాన్తానాం సంజ్ఞాభావస్య। గ్రామణీః ఖలపూరితి। రూపోదాహరణమేతత్సమ్బుద్ధ్యన్తం వా ద్రష్టవ్యమ్। అథాఖ్యగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా యు స్త్రియామిత్యేతావతా స్త్ర్యర్థవృత్తిత్వం లభ్యతే, తత్రాహ--ఆఖ్యాగ్రహణమితి। ఆఙ్పూర్వంస్య `ఖ్యా' ఇత్యస్య ధాతోర్గ్రహణమిత్యర్థః। క్వచిత్తు ఆఖ్యగ్రహణం కిమితి ప్రశ్నః। శబ్దార్థస్త్రీత్వ ఇతి ఆఖ్యాగ్రహణసామర్థ్యాత్పదాన్తరమనపేక్ష్య యౌ స్వయమేవ స్త్రియమాచక్షాతే ఇత్యాశ్రీయతే। ఇష్వశనిప్రభృతీనాం తూభయలిఙ్గానాం శబ్దార్థ ఏవ స్త్రీత్వమితి `ఙితి హ్రస్వశ్చ' ఇతి నదీసంజ్ఞా భవత్యేవ। ఏవం పటురానీయతామిత్యుక్తే స్త్రియమప్యానీయ కృతీభవతి।

అన్యే త్వాహుః-ఆఖ్యాగ్రహణసామర్థ్యాన్నియమ ఆశ్రీయతే-స్త్రియమేవ యావాచక్షాతే న తు లిఙ్గన్తరయుక్తమ్ ఇతి। గ్రామణీఖలపూశబ్దయోస్తు క్రియాశబ్దత్వేన త్రిలిఙ్గత్వాన్న భవతి। ఇష్విశనిప్రభృతీనాం తు స్త్రీవిషయన్తవాభావేఽపి `ఙితి హ్రస్వశ్చ' ఇత్యాయత్ర కేవలస్య స్త్రీశబ్దస్యైవానువృత్తిర్నాఖ్యాగ్రహణస్యేతి భవతీతి తేషామాఙ్పూర్వస్య ధ్యాయతేః క్విపి సమ్ప్రసారణే-ఆధ్యై బ్రాహ్మణ్యై ఇత్యత్రాపి న స్యాత్। తస్మాత్పూర్వ ఏవ ప్రకార ఆశ్రయణీయః।

కథం తర్హి ప్రత్యుదాహరణమ్-గ్రామణ్యై స్త్రియై ఇతి, ఖలప్వై స్త్రియై ఇతి? ఉచ్యతే; క్రియాశబ్దత్వేఽప్యేతయోః పుంసి ముఖ్యా వృత్తిః, పుంసామేవ హ్యాముచితో ధర్మో యదుత గ్రామనయనం నామ। ఏవం ఖలపవనమపి। ఆధ్యానం తు స్త్రిపుంససాధారణమితి విశేషః।

`పథమలిఙ్గగ్రహణం చ ప్రయోజనం క్విబ్లుప్సమాసాః,' యః శబ్దః ప్రథమస్త్రీత్వయుక్తద్రవ్యమభిధాయ పశ్చాద్యేన కేనచిత్ప్రకారాన్తరేణ లిఙ్గాన్తరసంయుక్తం ద్రవ్యాన్తరమాహ, తస్య తదానీమస్త్ర్యాఖ్యత్వాదప్రాప్తా సంజ్ఞా విధీయతే। క్విప్--కుమారీమిచ్ఛతి కుమారీయతి, కుమారీయతేః క్విప్, కుమారీ బ్రాహ్మణః, తస్మై కుమార్యై బ్రాహ్యణాయ। లుప్--`లుమ్మనుష్యే' ఇతి లుప్, ఖరకుట్యై బ్రాహ్మణాయ। యద్యప్యత్ర యచుక్తవద్భావాత్ స్త్రీత్వమప్యస్తి, తథాపి స్వాశ్రస్య పుంస్త్వస్యానివృత్తేర్నాఽయం

స్త్రియామేవ వర్త్తేత ఇత్యాఖ్యాగ్రహణాదప్రాప్తిః । సమాసః- అతితన్త్ర్యై బ్రాహ్మణాయ। అవయవస్త్రీవిషయత్వాత్ సిద్ధమ్, సమాసే తావదవయవస్తన్త్రీశబ్దః స్త్రియామేవ వర్తత ఇతి తదానీమేవ సంజ్ఞా, తతశ్చ వర్ణసంజ్ఞాపక్షే సముదాయస్య నద్యన్తత్వాత్ కార్యసిద్ధిః; తదన్తపక్షే తు `అఙ్గధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ' ఇతి వచనాద్ అతితన్త్రీబన్ధురిత్యత్రాపి `నదీ బన్ధుని' ఇతి స్వరః సిద్ధః; నద్యా పూర్వపదస్య విశేషణాత్, క్విబ్లుపోరపి పూర్వ స్త్రియామేవ వర్తిత్వాత్, పశ్చాదపి తదపరిత్యాగేనార్థాన్తరే వృత్తిః। తత్రార్థాన్తరసంసర్గాత్ప్రాగేవాన్తరఙ్గత్వాత్ప్రవృత్తా సంజ్ఞా సత్యపి పశ్చాల్లిఙ్గాన్తరయోగే తస్య చ బహిరఙ్గత్వాన్న నివర్తిష్యతే। యద్యేవమ్, ఇయఙువఙ్స్థానప్రతి షేధే యణ్స్థానప్రతి షేధప్రసఙ్గః; అవయవయోరియఙువఙ్స్థానత్వాద్। యథా హ్యవయవస్య స్త్రివిషయత్వాత్సముదాయస్య సంజ్ఞా భవతి, తథావయవస్యేయువస్థానత్వాత్ సముదాయస్య యణ్స్థానస్యాపి ప్రతి షేధప్రసఙ్గః, యథా--ధియౌ, ఆధ్యావితి? సిద్ధం త్వఙ్గరూపగ్రహణాద్, యస్యాఙ్గస్యేయువౌ తత్ప్రతి షేధాదఙ్గస్యేయఙువఙ్విధనాసమర్థ్యాదఙ్గస్యాక్షేపః, తేన యస్యాఙ్గస్యేయఙువఙౌ నిర్వర్త్తేతేతస్య నదీసంజ్ఞా నిషేధః। ఆధ్యై ఇత్యత్ర త్వవయవస్యాఙ్గత్వం నాస్తి, అఙ్గస్య `ఏరనేకాచః' ఇతి యణ్విధానాద్ ఇయఙువఙ్స్థానతా నాస్తీతి నిషేధాభావః। ఏతదర్థమేవ తత్ర స్థానగ్రహణమ్--ఇయఙువఙోర్యదా స్థితిస్తదా ప్రతి షేధో యథా స్యాద్, యదా త్వపవాదేన బాధస్తదా మా భూదితి। ఏవం `ఙితి హ్రస్వశ్చ' ఇత్యత్రాప్యఙ్గస్యాక్షేపాత్ సోఽపి విధిరఙ్గస్యైవ స్త్రీత్వే భవతి, నావయవస్య--శకట్యై, అతిశకటయే బ్రాహ్మణాయ; శ్రియై, అతిశ్రియే బ్రాహ్మణాయ।।

పదమఞ్జరీ

నేయఙువఙస్థానావస్త్రీ।। 1.4.4 ।।

ఇయఙువఙో స్థానమనయోరితి। వైయధికరణ్యేఽపి గమకత్వాద్వ్యహువ్రీహిః। అన్యే త్వధికరణే ల్యుటం విధాయ కర్తరి షష్ఠ్యాః సమాసం కుర్వన్తి। అథ కథమ్ `విమానానా సుభ్రు కుతః పితుర్గృహే' ఇతి? ప్రమాద ఏవాయమ్। అన్యేత్వాహుః-అనిత్యోఽయం ప్రతి షేధః, సకృద్వద్ధత్వాత్ । తథా చ పరిభాషా-`సకృద్వద్ధమనిత్యం ద్విర్బద్ధఞ్చ సుబద్ధమ్' ఇతి। అత్ర జ్ఞాపకం తదో దావచనమిత్యాహుః।।

పదమఞ్జరీ

వాఽఽమి ।। 1.4.5 ।।

సంహితాసామ్యేఽపి షష్ఠీబహువచనస్య గ్రహణమ్, న తు ద్వితీయైకవచనస్య, నదీకార్యాభావాత్ । నాపి సప్తమ్యేకవచనస్య; తస్య నదీసంజ్ఞోత్తరకాలమ్ `జేరామ్నద్యామ్నీభ్యః' ఇతి విధానాత్ । న చ `ఆమి ఇతి విషయసప్తమీ యుజ్యతే;`తస్మిన్నిపినిర్దిష్టే' ఇతి వచనాత్, తదాహ-ఆమి పరతో వా నదీసంజ్ఞౌ న భవత ఇతి । శ్రీణామితి । నదీసఞ్జ్ఞాపక్షే `హ్రస్వనద్యాపో నుట్' ।।

పదమఞ్జరీ

ఙితి హ్రస్వశ్చ ।। 1.4.6 ।।

యద్యత్ర హ్రస్వవిశేషణార్థమ్ `యూ' ఇతి నానువర్త్యత, తదేహాపిస్యాద్--మాత్రే దుహిత్రే ఇతి, తస్మాత్తదిహానువర్తతే । నన్వేవమపి విశేషణం న ప్రకల్పతేయూ హ్రస్వావితి; యది యూ, న హ్రస్వౌ; అథ హ్రస్వౌ, న యూ;యూ హ్రస్వౌ చేతి విప్రతిషిద్ధమ్; ఆహాయం యూ హ్రస్వావితి, తత ఏవం విజ్ఞాస్యామః- య్వోః హ్రస్వావితి, కౌ చ య్వోః హ్రస్వౌ సవర్ణౌ ? తదాహ--హ్రస్వశ్చ య్వోః సమ్బన్ధీ యః స్త్ర్యాఖ్య ఇతి । అత్రాపి సముదాయధర్మస్యావయవ ఆరోపాద్ హ్రస్వయోః స్త్ర్యాఖ్యత్వమ్, తదన్తవిశేషణం వా । ఇయవఙువఙ్స్థానౌ చ యూ ఇతి । నన్వేకం `యూ' గ్రహణమనువర్తతే, తచ్చ హ్రస్వవిశేషణ ఏవోపక్షీణమ్, తత్కథం పునః `యూ' ఇతి లభ్యతే ? ఉచ్యతే; చకారోఽత్ర క్రియతే, స సంజ్ఞినః సముచ్చయార్థః, ఇయఙువఙ్స్థానావితి ప్రకృతం య్వోరేవ చ తత్స్థానత్వమిత్యర్థాద్ `యూ' ఇతి లభ్యతే । స్వరితత్వాదనువృత్తం తు `యూ' ఇత్యేతద్ హ్రస్వవిశేషణమితి న కశ్చిద్దోషః ।।

పదమఞ్జరీ

శేషో ఘ్యసఖి ।। 1.4.7 ।।

`ఆ ధృషాద్వా' ఇత్యస్మిన్నధికారే `శిష అసర్వోపయోగే, విపూర్వోఽతిశయే' ఇతి పఠ్యతే, తత్ర ణిచ్పక్షే కర్మణి `ఏరచ్', అన్యథా ఘఞ్। హ్రస్వ ఇతి వర్త్తత ఇతి। అన్యథా గ్రామణ్యాదేరపి స్యాద్ అస్త్ర్యాఖ్యత్వేన శేషత్వాద్, యస్య నదీసంజ్ఞా న విహితా తస్య శేషత్వే మాత్రే ఇత్యత్రాపి స్యాదితి మత్వా పృచ్ఛతి--కశ్చేతి। ఇతరస్తు హ్రస్వవిశేషణార్థం `యూ' ఇత్యస్యాననువృత్తిమాశ్రిత్యాహ--హ్రస్వమితి। హ్రస్వాన్తమిత్యర్థః। యదాహ--ఇవర్ణోవర్ణాన్తాదితి। క్వచిత్తు హ్రస్వేర్ణోవర్ణాన్తమితి పాఠః, హ్రస్వాత్మకో య ఇవర్ణ ఉవర్ణశ్చ తదన్తమిత్యర్థః। హ్రస్వేన శేషస్య విశేషణత్వాత్ తదన్తవిధిః। ఏవం చ `అసఖి' ఇతి సఖిశబ్దస్య ప్రతిషేధో న తత్సమ్బన్ధిన ఇకారస్య, కిం సద్ధం భవతి? ఇహ శోభనస్సఖా అస్య సుసఖిః, సుసఖేరాగచ్ఛతీతి ఘిసంజ్ఞా సిద్ధా భవతి। న హ్యయం సముదాయః సఖిశబ్దః, తదన్తవిధిశ్చ గ్రహణవతా ప్రాతిపేధాదిహాపి న స్యాత్। యది తదన్తే నిషేధో న భవతి `యస్యేతి చ' ఇత్యత్ర ఇవర్ణస్య ఈ ఇతి యదుదాహరణం సఖిశబ్దాత్ `సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామ్' ఇతి జీషి సఖి ఈ ఇతి స్థితే ఇకారస్య లోపః। అసతి తు లోపే సవర్ణదీర్ఘస్య పూర్వ ప్రత్యన్తవద్భావాత్ సఖీమతిక్రాన్తోఽతిసఖిః, అతిసఖేరాగచ్ఛతీత్యత్రాసఖీతి ధిసంజ్ఞాప్రతిషేధః స్యాదితి తన్నోపపద్యతే। సత్యప్యన్తవద్భావేన సఖిగ్రహణేన గ్రహణే సముదాయస్య సఖిశబ్దాదన్యత్వాత్। యదా ఖలు పుంల్లిఙ్గేప్యతిసఖిరితి భవతి, తదా కః ప్రసఙ్గో యదన్తవద్భావేన స్యాత్? యత్తు తత్రోదాహరిష్యతే సోఽనాస్థావాదో ద్రష్టవ్యః। శేషగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్। ఏకసంజ్ఞాధికారాదేవ హి స్త్ర్యాఖ్యస్య జీతి నదీసంజ్ఞాపక్షే ఘిసంజ్ఞా న భవష్యతి।।

పదమఞ్జరీ

పతిః సమాస ఏవ।। 1.4.8 ।।

సిద్ధాయామితి। ప్రాప్తాయామిత్యర్థః, న పునర్నిష్పన్నాయామ్, న హి నిష్పన్నాయాం నియమేన నివృత్తిః శక్యా వక్తుమ్। పతిశబ్దః సమాస ఏవ ఘిసంజ్ఞో భవతీతి। కిం పునరిదం సమాసావయవస్య పతిశబ్దస్య సంజ్ఞా విధీయతే? ఆహోస్విత్తదన్తసమాసస్య? యది సమాసస్య ? పతిశ్చ గృహం చ పతిగృహే-అత్ర ద్వన్ద్వే ఘిః ఇతి పూర్వనిపాతో న ప్రాప్నోతి; అథ పతిశబ్దస్య? ప్రజాపతినేత్యాదికస్య ఘిసంజ్ఞాకార్థ న ప్రాప్నోతి। అథ వా `పతిః సమాసఏవ' ఇతి నియమేన కిం వ్యావర్త్యతే? అసమస్తః పతిశబ్దః। పతిశబ్దస్య వ్యావర్త్యమానా కేన తదన్తస్య వ్యావర్త్యతే? పతిశబ్దసమ్బన్ధీ య ఈకారస్తదాశ్రయా సా ఘిసఞ్జ్ఞా భవతి, యది సమాస ఏవేత్యర్థో వివక్షితః। తేన సమాసే పతిశబ్దస్యానన్త్యస్యాపి భవతి-పతిశ్చ గృహాశ్చ పతిగృహే, `ద్వన్ద్వే ఘిః' ఇతి పూర్వనిపాతః। పతిశబ్దాన్తస్య సమాసస్యాపి భవతి-ప్రజాపతినేతి, అత ఏవ

వృత్తికృతా పతిశబ్దానురూపసూత్రార్థో దర్శితః। ఉదాహరణన్తు తదన్తానురూపం దర్శితమ్। అథ కథమ్

నష్టే మృతే ప్రవ్రజితే క్లీబేఽథ పతితే పతౌ।

పఞ్చస్వాపత్సు నారీణాం పతిరన్యో విధీయతే।। ఇతి?

ఛన్దోవదృషయః కుర్వన్తి। అథ పూర్వత్రైవ `అసఖిపతీ' ఇతి కస్మాన్నోక్తమ్? ఉత్తరత్ర పత్యురేవ వికల్పో యథా స్యాత్। కిఞ్చ `అసఖిపతీ' ఇత్యుచ్యమానే పతిశబ్దస్య సమాసేఽపి న స్యాత్--పతిగృహే ఇతి। తథా చ సఖిశబ్దస్య సమాసావయవస్యాపి ఘిసఞ్జ్ఞాయా అభావాత్--సఖిగృహే,గృహసఖాయావితి చానియమః పూర్వనిపాతస్య।।

పదమఞ్జరీ

షష్ఠీయుక్తశ్ఛన్దసి వా।। 1.4.9 ।।

షష్ఠ్యన్తేన శబ్దేనేతి। షష్ఠ్యా విభక్త్యా యుక్త ఇతి తు న భవతి। తథా హి-షష్ఠ్యామిత్యేవ బ్రూయాద్, యుక్తగ్రహణమనర్థకం స్యాత్। షష్ఠీగ్రహణం కిమితి। అత్ర కేచిద్యోగస్యావర్జనీయత్వాద్యుక్త ఇత్యేవ విశిష్టో యోగః ప్రత్యేష్యత ఇతి మన్యన్తే, వచనమన్తరేణ విశేషో దుర్జ్ఞాన ఇత్యుతరమ్। అయమత్ర యోగవిభాగః కర్త్తవ్యః-`షష్ఠీయుక్తః ఛన్దసి',షష్ఠీయుక్తః పతిశబ్దః ఛన్దసి ఘిసఞ్జ్ఞో భవతి; తతో `వా', ఛన్దసీత్యేవ, యచ్చ యావచ్చ శాస్త్రే కార్యం తత్సర్వం ఛన్దసి వికల్పేన భవతిః సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్త ఇత్యర్థః। ఉభయత్రవిభాషా చేయమ్, `బహులం ఛన్దసి' ఇత్యాదికస్త్వస్యా ఏవ ప్రపఞ్చః।।

పదమఞ్జరీ

హ్రస్వం లఘు।। 1.4.10 ।।

ఇహ సర్పిష్ట్వామిత్యత్ర `హ్రస్వాత్తాదౌ తద్ధితే' ఇతి షత్వార్థం హ్రస్వసంజ్ఞయా గరుసంజ్ఞాయా సమావేశ ఇష్యతే। అతతక్షదిత్యత్ర తు సన్వద్భావనివృత్త్యర్థం లఘుసంజ్ఞాయా గురుసంజ్ఞయా బాధ ఇష్యతే। అతో హ్రస్వప్రదేశేషు సంయోగపరస్యాపి మాత్రికస్యగ్రహణం యథా స్యాత్, లఘుప్రదేశేషు మా భూదితి యథాప్రదేశే సంజ్ఞాద్వయం కర్త్తవ్యమ్।।

సంయోగే గురు।। 1.4.11 ।।

దీర్ఘ చ।। 1.4.12 ।।

పదమఞ్జరీ

యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదాది ప్రత్యయేఽఙ్గమ్।। 1.4.13 ।।

కర్తేతి। లుట్। కరిష్యతీతి। లృట్। అకరిష్యదితి। లృఙ్, `ఋద్ధనోః స్యే' ఇతీట్। యస్మాదితి సంజ్ఞినిర్దేశాథమితి। నను తదాదీత్యనేన సంజ్ఞీ నిర్దిశ్యతే, న యస్మాదిత్యనేన తత్రాహ- తదాదీతిసంబన్ధాదితి। సతి హి యస్మాదిత్యస్మిన్ తదాదీత్యనేన సంజ్ఞా నిర్దేష్టుం శక్యతే, నాన్యథా । సతి హి పరామర్శనీయే తదిత్యనేన పరామర్శో భవతి, అన్యథా తదాదీత్యసంబద్ధమేవ స్యాత్। ` నేర్విశః' ఇత్యుపసర్గాద్విధిరస్తీతి। యద్యపి నిరత్ర ధాతువిశేషణమ్-- నేః పరో యో విశిరితి, ధాతోస్తఙ్విధానాద్ నియమవిధిరపి ధాతోరివ నోపసర్గాత్, తథాప్యుపసర్గస్యాపి తత్రాన్వయోఽస్తీతి మత్వా ఏవముక్తమ్।

విధిగ్రహణం కిమితి। ` యస్మాత్ప్రత్యయ' ఇత్యుకతే సాకాఙ్క్షత్వాద్ యస్మాద్విధీయత ఇత్యధ్యాహరిష్యత ఇతి ప్రశ్నః । పరశబ్దస్యాప్యధ్యాహారః స్యాదిత్యుత్తరమ్। స్త్రీ ఇయతీతి। ఇదం పరిమాణమస్యాః ` కిమిదభ్యాం వో ఘః' ఇయాదేశః, ` ఇదంకిమోరీశ్కీ', ` యస్యేతిచ' ఇతి లోపః, ` ఉగితశ్చ' ఇతి ఙీప్, స్త్రీశబ్దాత్ సోర్హల్ఙ్యాదిలోపః। అత్ర ఇయచ్ఛబ్దే పరతోఽఙ్గసంజ్ఞా స్యాద్ భసంజ్ఞా చేతి తన్నిమిత్తో యస్యేతి లోపః ప్రసజ్యేత। ఇశాదేశస్య యస్యేతి లోపః, తస్యాభీయస్యాప్యసిద్ధత్వం న భవతి, ప్రాగ్భాదసిద్ధత్వమితి కేషాఞ్చిదభ్యుపగమాద్। స్థానివద్భావోఽపి నాస్తి, పదాన్తరనిరపేక్షే హీయతీశబ్దే వ్యుత్పాద్యమానే స్త్రీశబ్దోఽనాదిష్టాదచః పూర్వః।

నను క్రియమాణే విధిగ్రహణే స్యాదేవ సంజ్ఞా, అస్త్యేవ హ్యత్ర స్త్రీశబ్దాద్ విభక్తేః ప్రత్యయస్య విధిరియత్త్ర్వత్యయశ్చ పరః, నైషః; సతి విధిగ్రహణే ప్రత్యాసత్తేర్యస్మాద్యః ప్రత్యయో విహితస్తస్మిన్నేవ ప్రత్యయే పరతస్తదాద్యఙ్గమిత్యర్థో భవతి। ఇహ చ స్త్రీశబ్దాద్విహితో లుప్తః, శ్రుయమాణశ్చ న తతో విహితః, తదాదిగ్రహణమనర్థకమ్, యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాదేవ యస్మాత్త్ర్వత్యయో విధీయతే తదఙ్గమిత్యర్థలాభాద్ అత ఆహ-తదాదివచనమితి। స్యాదయో వికరణాః। ఆదిశబ్దేన శబాదేర్గ్రహణమ్। అసతి తదాదిగ్రహణే యచ్ఛబ్దవత్తచ్ఛబ్దస్యాధ్యాహారాద్ యస్మాత్త్ర్వత్యయవిధిస్తస్యైవ సంజ్ఞా స్యాద్ న తు తత ఆరభ్య ఆ తస్మాత్ప్రయయాద్యః సంఘాతః తస్య। తతశ్చ కరిష్యావః, పచావః, దీవ్యావః, తుదావ ఇత్యాదౌ `అతో దీర్ఘో యఞి' ఇతి దీర్ఘో న స్యాత్; స్యాద్యన్తస్య సముదాయస్యానఙ్గత్వాత్। తతశ్చ పాపావ ఇత్యాదావేవ స్యాత్, `పయగతౌ' యఙ్లుగన్తస్య `లోపో వ్యోర్వలి' ఇతి లోపే రూపమ్। కుణ్డానీతి। యదా నుమ్ పరాదిః, తదా `సుపి చ' ఇతి దీర్ఘః సిధ్యతి। దధీనీత్యాదావనకారాన్తత్వాన్న సిధ్యతి, పూర్వాన్తపక్షే సామానీత్యాదివత్సిధ్యతి। యదా త్వభక్తపక్షః తద్రైతత్ర్వయోజనం తదాదిగ్రహణస్య, పూర్వాన్తపక్షస్తు తత్ర స్థిత ఇత్యప్రయోజనమేతత్।

నను చ `ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చ' ఇతి నుగ్గ్రహణం కుర్వతః సూత్రకారస్యాభక్తో నుమిత్యభిప్రాయో లక్ష్యతే, అన్యథా మాషవాపాణీత్యత్ర ప్రాతిపదికాన్తత్వాద్విభక్తినకారత్వాద్వా ణత్వసిద్ధేరనర్థకం తత్స్యాత్? నైతత్సూష్చ్యతే; తత్ర హి సమాసప్రాతిపదికాన్తో న గృహ్యతే, కిం తర్హి? పూర్వపదాదిత్యనువృత్తేస్తదాక్షిప్తస్యోత్తరపదప్రాతిపదికస్యాన్తో గృహ్యతే, సముదాయభక్తశ్చ నుమ్ ఉత్తరపదప్రాతిపదికాన్తో న భవతి। తతశ్చ యథా గర్గాణాం భగినీ గర్గభగినీత్యత్ర ణత్వం న భవతి, తథా నుమోఽపి న స్యాత్। న తర్హిదానీమిదం భవతి-గర్గభగిణీతి? భవతి, యద్రైతద్వాక్యం భవతి-గర్గాణాం భగో గర్గభగః సోఽస్యా అస్తీతి। తదా హ్యనుత్తరపదస్థత్వాత్ పూర్వపదాత్ సజ్ఞాయామేవేతి నియమాభావః, తద్యథా- మాతృభోగాయ హితో మాతృభోగీణ ఇతి। ఏవమపి మాషాన్ వప్తుం శీలమస్యాః మాషవాపిణీ-అత్ర న ప్రాప్నోతి, జీబన్తోత్తరపదస్యాన్తో న తు నకారః। నకార ఏవాత్రాన్తః, కథమ్? గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః, అతః స్యాద్యర్థం క్రియమాణం తదాదిగ్రహణం నుమ్యపీష్టం సాధయతీతి మత్వా నుగ్గ్రహణం కృతమ్। యది తదాదీత్యుచ్యతే కర్తేత్యాదౌ న ప్రాప్నోతి, న హ్యత్ర తదాది కిఞ్చిదస్తి, కిం తర్హి? తదేవ, వ్యపదేశివద్భావాద్భవిష్యతి, వాక్యభేదాద్వా, యస్మాత్త్ర్వత్యయవిధిస్తదఙ్గమ్, తదాది చ। ఇహ `ప్రకృత్యాది ప్రత్యయేఽఙ్గమ్' ఇతి ఇయతా సిద్ధే గురునిర్దేశ ఏవ లిఙ్గం వాక్యభేదస్య।

అథ కథం భినత్తి, సంచస్కరతురిత్యత్ర సనుమ్కస్య చ సముదాయస్యాఙ్గసంజ్ఞా? కథం చ న స్యాద్? ఇహ తస్య వా గ్రహణం భవతి? తదాదేర్వా? న చేదం తన్నాపి తదాది। ఇదమపి తదాది, కథమ్? నైవం విజ్ఞాయతే-స ఆదిరస్యతత్తదాదీతి। కథం తర్హి తస్యాదిస్తదాదిస్తదాదిరస్యేతి? తథాపి ఉష్ట్రముఖవదేకస్యాదిశబ్దస్య లోపః। ఏవం హి విజ్ఞాయమానే భినత్తీత్యత్ర యస్మాత్ప్రత్యయవిధిభిదేస్తస్య ఆదిర్భకారః, స ఆదిః సన్నన్తస్య సముదాయస్యేతి సిధ్యతి। ఏవం సంచస్కరతురిత్యత్రాపి `తన్మధ్యపతితస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే' ఇతి చాత్రోభయత్ర సఞ్జాసిద్ధిః। అథాత్ర శ్నమః పూర్వస్య భిశబ్దస్యఙ్గసఞ్జ్ఞా కస్మాన్న భవతి? భవతు, కో దోషః? గుణస్తావత్`సార్వధాతుకమపిద్' ఇతి జిత్త్వాదేవ న భవిష్యతి। ఇహ అనక్తి, భనక్తి- `అతో దీర్ఘో యఞి' ఇతి దీర్ఘః ప్రాప్నోతి, తిజీతి తత్ర వర్త్తతే। అథ వా- `యస్మాత్ప్రత్యయవిధిః' ఇతి దీర్ఘః ప్రాప్నోతి, తిజీతి తత్ర వర్త్తతే। అథ వా- `యస్మాత్ప్రత్యయవిధిః' ఇతి వచనాద్యస్మిన్ ప్రత్యయే విధీయమానే యత్పఞ్చమ్యా నిర్దిష్టం తత్ర తదేవాఙ్గమ్, శ్నమి చ విధీయమానే యే పఞ్చమ్యా నిర్దిష్టా రుధిరాదయో న తే తత్ర పరతః, యేఽత్ర శ్నమి పరతోతిఽప్రభృతయో న తే పఞ్చమ్యా నిర్దిష్టా ఇతి సఞ్జ్ఞాభావః।

శ్యర్థమితి। `చతుర్థీ తదర్థ' ఇతి సమాసః। అస్తి హ్యత్ర చతుర్థ్యేకవచనస్య విధిరిత్యసతి పునః ప్రత్యయగ్రహణేఙ్గశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాభావాత్ వస్తుతోఽఙ్గమాత్రాశ్రయ ఇయజ్ స్యాత్। సతి తు సప్తమీనిర్ద్విష్టప్రత్యయగ్రహణేఽఙ్గశబ్దః సమ్బన్ధిశబ్దో భవతి, తతశ్చాఙ్గస్యేయజ్ భవతి। అచీత్యక్తే యదపేక్షం యదఙ్గమ్, తత్ర తస్యాజాదావితి విజ్ఞానాదర్థశబ్దే పరత ఇమఙువజౌ న భవిష్యతః।

కిం పునరఙ్గసంజ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్? అఙ్గస్యేత్యధికారః। నైతదస్తి; యదేతదఙ్గస్యేత్యేతత్ ప్రత్యయ ఇతి వక్ష్యామీతి। ఏవమపి ప్రాకరోత్ ప్రైహిష్ట- సోపసర్గస్యాడాటౌ ప్రాప్నుతః, నైష దోషః, ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్స విహితస్తదాదేర్గ్రహణం భవతీతి। క్వ పునరేషా పరిభాషా? నన్వేషాప్యత్రైవ యోగవిభాగేన సిద్ధా, `యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదాది ప్రత్యయే' ఇత్యేతావానేకో యోగః। ప్రత్యయే గృహ్యమాణే యస్మాత్ తస్య విధిస్తదాది గృహ్యత ఇత్యర్థః, తేన `ఇఞిత్యాదిః' ఇత్యాదౌ యత్ర ప్రత్యయః సప్తమ్యా నిర్దిశ్యతే తత్ర తదాదేర్గ్రహణమ్, తేన దేవదత్తో గార్గ్య ఇతి సంఘాతస్య ఞిత్స్వరో న భవతి। `సుపఆత్మనః క్యచ్' ఇత్యత్ర తు సుపా కర్మణో విశేషణాత్తదన్తవిధౌ సిద్ధే మహాన్తం పుత్రమిత్యాదావతిప్రసఙ్గే తదాదినియమేన వ్యుదాసః। యది తదాదినియమః క్రియతే స్త్రీప్రత్యయేఽపి స్యాత్, తతః ష్యఙన్తస్య పూర్వపదస్యోచ్యమానం సంప్రసారణం పరమకారీషగన్ధీపుత్ర ఇత్యత్ర న స్యాద్-యత్పూర్వపదం న తత్ష్యఙన్తమ్, యత్ష్యఙన్తం న తత్పూర్వపదమ్, నైష దోషః, `నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ' ఇత్యతః`అస్త్రీ' ఇత్యనువర్త్తతే, తచ్చ స్వరూపపదార్థకత్వేన ప్రకృతమపీహార్థపదార్థకం సంపద్యతే, తదయమర్థో భవతి-

ప్రత్యయగ్రహణే తదాది గృహ్యతే ప్రకృతమపీహార్థపదార్థకం సంపద్యతే, తదయమర్థో భవతి-ప్రత్యయగ్రహణే తదాది గృహ్యతే స్త్రీ చేన్నాభిధీయతే। స్త్రీప్రత్యయే తదాదినియమో నాస్తీత్యర్థః। యద్యేవమ్,అతికారీషగన్ధ్యాపుత్రః-అత్రాపి ప్రాప్నోతి, ప్రధానం యా స్త్రీ తస్యామేవ తదాదినియమప్రతిషేధః, అప్రధానస్త్రియాం తు తదాదినియమో భవత్యేవ। తేన యావానంశః స్త్రియం ప్రాధాన్యేన ప్రతిపాదయతి, తావతః స్త్రీప్రత్యయాన్తస్య గ్రహణం భవతి। తద్గ్రహణే తు గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణం భవతీతి `గతిరనన్తరః' ఇత్యనన్తరగ్రహణం జ్ఞాపయిష్యతే।

పదమఞ్జరీ

సుప్తిఙన్తం పదమ్ ।। 1.4.14 ।।

సుప్తిఙితి ప్రత్యాహారగ్రహణమితి। సుబితి సప్తమీబహువచనస్య గ్రహణం న భవతి; యది స్యాత్, ఙిసంబుద్ధ్యోః పదత్వాభావాదేవ నలోపస్యాప్రసఙ్గాత్ `న ఙిసంబుద్ధ్యోః' ఇతి ప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాదితి భావః। సప్తమీబహువచనస్య చ పకారేణ ప్రత్యాహారో న కపః పకారేణ; తస్యాహారస్తదా స్వరవిధావపి తథైవేతి సుప్త్వాదేవ స్వరసిద్ధేః పిత్త్వమనర్థకమేవ స్యాత్। యది చ సుబ్గ్రహణేషు కపః పకారేణ ప్రత్యాహారోఽభిమతః స్యాత్ `సుప్యసర్వనామస్థానే' ఇత్యేవ బ్రూయాత్, `స్వాదిషు' ఇతి గురునిర్దేశోఽనర్థకః స్యాత్। బ్రాహ్మణా ఇతి। పదత్వాద్రుత్వవిసర్జనీయౌ।

నను యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదాదీత్యనువృత్తస్య సుప్తిఙ్భ్యాం విశేషణాదేవ తదన్తస్య గ్రహణం సిద్ధమ్, నార్థోఽన్తగ్రహణేన, తత్రాహ-పదసంజ్ఞాయామితి। ఇహాసత్యన్తగ్రహణే సుప్తిఙామేవ సంజ్ఞా స్యాత్, తతశ్చాగ్నిష్విత్యాదౌ `సాత్పదాద్యోః' ఇతి షత్వనిషేధః స్యాదిత్యాశఙ్క్య క్రియమాణమన్తగ్రహణముక్తస్యార్థస్య జ్ఞాపకం సంపద్యతే। గౌరీబ్రాహ్మణితరేతి। తరబన్తస్య ఘసంజ్ఞాయాం సత్యాం తత్రోత్తరపదే పరతో గౌరీశబ్దస్య పుంవద్భావం బాధిత్వా పరత్వాద్ హ్రస్వత్వం స్యాత్। తరపి తు పరతో బ్రాహ్మణీశబ్దస్య న స్యాత్; తతశ్చ గౌరీబ్రాహ్మణతరేతి స్యాద్, గౌరబ్రాహ్మణితరేతి చేష్యతే। వృత్తౌ తు సమాసప్రదర్శనపరం వాక్యముపాత్తమ్, న త్వేతత్కార్యోదాహరణమ్। గౌరబ్రాహ్మణితరేతి సమాసే రూపమ్।।

పదమఞ్జరీ

నః క్యే: ।। 1.4.15 ।।

క్య ఇతి క్యచ్క్యష్క్యజామితి । `సంజ్ఞాయాం సమజ' ఇత్యస్య తు క్యపోऽగ్రహణం న భవతి; ప్రయోజనభావాత్ । న తావన్మన్యేత్యత్ర నలోపః ప్రయోజనమ్, సత్యపి పదత్వేఽప్రాతిపదికత్వాత్;సుబన్తమిత్యనువృత్తేర్వా క్యపి విధ్యర్థమేతన్న భవతి ।

నను క్యజాదయః సుబన్తాద్విధీయన్త ఇతి ప్రత్యయలక్షణేన సిద్ధం పదత్వమ్, నార్థ ఏతేన తత్రాహ-సిద్ధే సతీతి । నాన్తమేవేతి । క్య ఏవ నాన్తమిత్యేవం తు విపరీతనియమో న భవతి; `న జిసమ్బుద్ధ్యోః' ఇతి నిషేధాత్ । వాచ్యతీతి । అత్ర పదత్వాభావాత్కుత్వజశ్త్వే న భవతః యే తు గోసమానాక్షరనాన్తాదేవ క్యజ్ భవతి, నాన్యేభ్య ఇత్యాహుః, తేషాం క్యజ్క్యషోరేవ నియమస్య వ్యావర్త్యం ప్రదర్శనీయమ్-తపస్యతీత్యాదౌ ।।

పదమఞ్జరీ

సితి చ ।। 1.4.16 ।।

భవదీయ ఇతి । పదత్వాజ్జత్వమ్ । ఊర్ణాయురితి పదసంజ్ఞాయా నిరస్తత్వాద్ యస్యేతి లోపాభావః । ఏవమ్ ఋత్వియ ఇతి `ఓర్గుణః' న భవతి, చకారోऽనుక్తసముచ్చయార్థః తేన భువద్ధారయతోర్మతోశ్ఛన్దసి `తసౌ మత్వర్థే' ఇతి భసంజ్ఞాం బాధిత్వా పదసంజ్ఞా భవతి, తేన భువద్వద్భ్యః, ధారయద్వద్భ్యః ।।

పదమఞ్జరీ

స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే ।। 1.4.17 ।।

స్వాదిష్వితి సుశబ్దాదేకవచనాదితి । సప్తమీబహువచనాదారభ్య గ్రహణం న భవతి; `అసర్వనామస్థానే' ఇతి నిషేధాత్, యది హి రాజశ్రిత ఇత్యాదౌ సర్వనామస్థానే `సుబన్తమ్'

ఇతి ప్రాప్తాయాః సంజ్ఞాయాః నిషేధోఽభీష్టః స్యాత్, తత్రైవ `అసర్వనామస్థానే' ఇతి బ్రూయాత్। అథ రాజవానిత్యాదావన్తర్వర్తినిషేధ ఇతి చేద్, న; లుమతా లుప్తే ప్రత్యయలక్షణాభావాత్, `తసౌ మత్వర్థే' ఇతి పదసంజ్ఞాబాధనాయ భసంజ్ఞావిధానాచ్చ। ఆ కప ఇతి। యది పునః సప్తమీబహువచనపర్యన్తా ఏకవింశతిః ప్రత్యయా గృహ్యేరన్, తదా సుబ్గ్రహణమేవ కుర్యాద్, అనువర్త్తయేద్వా; `అసర్వనామస్థానే' ఇత్యనేన సమ్బన్ధాత్సప్తమ్యా విపరిణామాత్ సిద్ధమ్। కిమథ పునరా కపః ప్రత్యయా గృహ్యన్తే, యావతా సుబన్తాత్తద్ధితోత్పత్తిః సమర్థాధికారాత్, స్వార్థికా అపి సుబన్తాదేవ, `ఘకాలతనేషు' ఇతి లిఙ్గాత్, తతశ్చ రాజత్వం రాజతేత్యాదావన్తర్వర్తిన్యా విభక్త్యా సుబన్తం పదమిత్యేవ సిద్ధమ్? సత్యమ్; భసంజ్ఞార్థం త్వా కపః ప్రత్యయా గృహీతాః। రాజత్వమిత్యాది। సుబన్తత్వేఽపి। పరత్వాదనేన పదత్వం యుక్తమిత్యేషాముపన్యాసః।

రాజానౌ, రాజాన ఇతి। అత్రాపదత్వాన్నలోపాభావః, రాజేత్యత్ర తు ప్రత్యయలక్షణేన నిషేధో న భవతి `న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః' ఇతి లిఙ్గాన్నైతల్లిఙ్గముపపద్యతే। హే వర్మన్నితి నపుంసకే లుమతా లుప్తే సర్వనామస్థానే నిషేధాభావాదస్త్యేవ పదత్వమితి తత్రార్థవాన్ ప్రతిషేధః। ఏవం తర్హి నాయం ప్రసజ్యప్రతిషేధః- సర్వనామస్థానే నేతి, కిం తర్హి? పర్యుదాసోఽయమ్-పదన్యత్సర్వనామస్థానదితి। సర్వనామస్థానే న విధిర్న ప్రతిషేధః; యది కేనచిత్ప్రాప్నోతి, భవత్యేవ, పూర్వేణ ప్రాప్నోతి, అథ వా-అనన్తరా యా ప్రాప్తిః సా ప్రతిషిధ్యతే । కుతః పునరేతద్? `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా'। అథ వా- `సర్వనామస్థానే' ఇత్యత్ర యచీత్యపకృష్య సమ్బధ్యతే, తేన యజాదౌ పదసంజ్ఞా నిషిధ్యతే, న హలాదావితి రాజేత్యాతే, స్వాదౌ, ఏవం హి `అసర్వనామస్థానే' ఇతి న వక్తవ్యం భవతి? ఉత్తరార్థ సుత్యపి నపుంసకే భసంజ్ఞా యథా స్యాత్, సామ్నీ ఇత్యత్ర మా భూద్। భసఞ్జ్ఞా `విభాషా ఙిశ్యోః' ఇతి వచనసామర్థ్యాదేవాభస్యాప్యల్లోపో భవిష్యతి। తత్రాయమప్యర్థో యస్యేత్యాదౌ `శ్యాం ప్రతిషేధః' ఇతి న వక్తవ్యం భవతి; అభత్వాదేవ సిద్ధమ్। ఇహ తర్హి సుపదీ బ్రాహ్మణకులే ఇతి పద్భావో న స్యాదభత్వాత్, ఇహ చ సామాని పశ్యేతి భత్వాదల్లోపః స్యాదితి యథాన్యాసమేవాస్తు।।

పదమఞ్జరీ

యచి భమ్।। 1.4.18 ।।

యకారాదావిత్యాది। `యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే' ఇతి తదాదివిధిః। గార్గ్య ఇత్యాదౌ భత్వాద్యస్యేతి లోపః। నభోఽఙ్గిరోమనుషాం వత్యుపసంఖ్యానమితి। ద్వే అప్యేతే ఉపసంఖ్యానే ఛన్దోవిషయే ఇత్యాహుః। నభ ఇవేతి। తృతీయాసమర్థాద్వతేర్విధానాత్ తుల్యార్థాపదర్శనమేతత్, నభసా తుల్యం వర్త్తత ఇతి విగ్రహః। పదనిబన్ధనకార్యనివృర్త్త్యర్థమేవ చైషాం భసఞ్జ్ఞా విధీయతే, న తు భత్వనిమిత్తం కార్యం యథా స్యాదితి; అసమ్భవాత్।

నభస్వద్, అఙ్గిరస్వదితి। అత్రాపదత్వాద్రుత్వాభావో మనుష్వదిత్యత్ర పదత్వే రుత్వం స్యాద్ న తు షత్వమ్; అపదాన్తస్యేతి వచనాత్।

వృషణ్వసుః వృషణాశ్వ ఇతి। పదత్వే సతి `పదాన్తస్య' ఇతి ప్రతిషేధాణ్ణత్వం న స్యాత్, నలోపశ్చ స్యాద్। భత్వేఽప్యల్లోపో న భవతి; అనఙ్గత్వాత్।।

పదమఞ్జరీ

తసౌ మత్వర్థే।। 1.4.19 ।।

నభస్వద్, అఙ్గిరస్వదితి। అత్రాపదత్వాద్రుత్వాభావో మనుష్వదిత్యత్ర పదత్వే రుత్వం స్యాద్, న తు షత్వమ్; అపదాన్తస్యేతి వచనాత్।

వృషణ్వసుః, వృషణశ్వ ఇతి। పదత్వే సతి `పదాన్తస్య' ఇతి ప్రతిషేధాణ్ణత్వం న స్యాత్, నలోపశ్చ స్యాద్। భత్వేఽప్యల్లోపో న భవతి; అనఙ్గత్వాత్।।

తసౌ మత్వర్థే।। మత్వర్థీయేనాక్షిప్తాయాః ప్రకృతేస్తకారసకారాభ్యాం విశేషణాత్తదన్తవిధిరిత్యాహ-తకారసకారాన్తమితి। మత్వర్థే ప్రత్యయే ఇతి। వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ, మతోరర్థో మత్వర్థస్తత్ర యః ప్రత్యయో వర్త్తతే తస్మిన్నిత్యర్థః। అథ వా సమానాధికరణే మతుశబ్దేన సాహచర్యాత్తదర్థో లక్ష్యతే-మతురర్థో యస్య తస్మిన్నిత్యర్థః।

ఉదశ్విత్వానితి। భత్వాత్ పదత్వాభావే జశ్త్వం న భవతి, `ఝయః' ఇతి వత్వమ్। ఉదకేన శ్వయతి వర్ద్ధతే ఉదశ్విత్, క్విపి `ఉదశ్వితోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి నిపాతనాత్ సంప్రసారణాభావః, సంజ్ఞాయాముద్భావః। పయస్వీతి। `అస్మాయామేధాస్రాజో వినిః' భత్వాద్రుత్వాభావః।

అథార్థగ్రహణం కిమర్థమ్, న `మతౌ'ఇత్యుచ్యతే, స్వాదిష్వితి వర్త్తతే, వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ, మతౌ యే స్వాదయః। కథం పునః శబ్దే నామ శబ్దే వర్త్తతేఽసమ్భవాత్, అర్థే వృత్తిర్విజ్ఞాస్యతే? యద్యేవం లభ్యేత, కృతం స్యాత్; తత్తు న లభ్యమ్, న హి సామానాధికరణ్యే సమ్భవతి వైయధికరణ్యం శక్యం విజ్ఞాతుమ్, తతశ్చ మతావేవ స్యాత్-పయస్వాన్ యశస్వానితి, ఇహ తు న స్యాత్-పయస్వీ, యశస్వీతి, అతోఽర్థగ్రహణం కర్తవ్యమ్। యద్యర్థగ్రహణం క్రియతే, మతుపి న ప్రాప్నోతి; తస్యార్థవిశేషణత్వాత్, సత్యమ్; అర్థవిశేషణం మతుబ్, విశేష్యాకారోఽపి తత్రాస్తి। అస్యాస్త్యస్మిన్నితి చ మతుపోఽర్థః, స చ విన్యాదీనామివ మతుపోఽప్యవిశిష్టః, యథా-దేవదత్తశాలాయామాసీనా బ్రాహ్మణా ఆనీయన్తామిత్యుక్తే విశేషణభూతోఽపి దేవదత్తః సిత బ్రాహ్మణయే ఆనీయతే। యత్ర ఉపలక్ష్యాకారస్యాసమ్భవః తత్రైవోపలక్షణస్య కార్థాయోగః, తద్యథా-చిత్రగురానీయతామితి, న హి చిత్రగవీణాం గావః సన్తి।।

పదమఞ్జరీ

అయస్మయాదీనిచ్ఛన్దసి।। 1.4.20 ।।

యది సంజ్ఞా విధీయేత ఆనన్తర్థాద్భసంజ్ఞావిధానద్వారేణైవ నిపాతనం స్యాత్, పదసంజ్ఞా న స్యాద్, భపదసంజ్ఞయోః సమావేశో న స్యాత్, తస్మాత్సాధుత్వమేవ యుక్తం విధాతుమితి మత్వాహ-అయస్మయాదినీత్యాది। సాధుత్వే ప్రకారవిశేషం దర్శయతి। భపదసంజ్ఞాధికార ఇత్యాది। ద్వారమ్=ఉపాయః। అయస్మయమితి। అయసో వికారః `ద్వ్యచశ్ఛన్దసి' ఇతి మయట్।।

పదమఞ్జరీ

బహుషు బహువచనమ్।। 1.4.21 ।।

బహువచనం విహితమితి। తతశ్చ తస్య విధేయవిభక్తినిర్దిష్టస్యాపి ప్రాప్తత్వాదనువాద్యత్వమ్, న తు విధేయత్వమితి భావః। బహుత్వసంఖ్యానుభూతవిభక్తిర్నిర్దిష్టాప్యప్రత్వాద్విధీయత ఇత్యాహ-తస్యానేనేతి। ఇహం చాపరమనేన గ్రన్థేన దర్శితమ్-స్వాదివిధివాక్యేన హి భిన్నమేతద్ వాక్యమ్,। తత్రాపి విధ్యర్థం న తు నియమార్థమితి। యదాహ-బహువచనం విహితమితి। బహుత్వసంఖ్యావాచ్యత్వేన విధీయత ఇతి చ। యది పునరేకవాక్యతయా విశిష్టవిధిః స్యాద్,ఇతరేతరశ్రయం ప్రాప్నోతి-విహితానాం జసాదీనాం బహువచనసంజ్ఞా,సంజ్ఞయా చ విధానమితి। కిం చావ్యయేభ్యో నిఃసంభ్యః స్వదయో న స్యురతో భిన్నవాక్యత్వమేవ యుక్తమ్,తత్రాపి విధ్యర్థత్వమేవ।

ఇహ కేచిన్మన్యన్తే-స్వార్థద్రవ్యలిఙ్గసంఖ్యాకర్మాద్యాత్మకః పఞ్చకః ప్రాతిపదికార్థ ఇతి। ఆదితస్త్రిక ఇత్యన్యే। తత్ర శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం స్వార్థః, స చానేక ప్రకారః- స్వరూపం జాతిర్గుణః క్రియా ద్రవ్యం సమ్బన్ధశ్చేతి, డిత్థో గౌః శుక్లః పాచకః యష్టిః పురుషః దణ్డీతి। జాత్యాదిశబ్దేష్వపి జాత్యాదిమాత్రనిష్ఠేషు స్వరూపమేవ ప్రవృత్తినిమిత్తమ్। అభిధానాభిధేయయోరభేదాధ్యాసాత్ శబ్దరూపానురక్తోఽర్థోఽభిధీయతే। అస్య గౌరితి నామ, అయం గౌరితి చ ప్రతీతివేషో భిద్యతే। అత్ర హేతుర్వ్యైయధికరణ్యమ్, సామానాధికరణ్యం చ। తత్ర జాత్యాదివత్ స్వరూపమపి శబ్దత ఏవ ప్రతిపన్నమప్యర్థస్య విశేషణం మన్యన్తే। ఉక్తం చ-

గ్రాహ్యత్వం గ్రాహకత్వం చ ద్వే శక్తీ తేజసో యథా।

తథైవ సర్వశబ్దానామేతే పృథగవస్థితే ।। ఇతి।

తేన స్వరూపమపి స్వార్థో యుజ్యతే।

స్వార్థస్య యత్ర విశ్రాన్తిర్వాచ్యం ద్రవ్యం తదిష్యతే।।

పర్యవసానభూమిరిత్యర్థః। తచ్చానేకప్రకారమ్-జాతిర్గుణః క్రియా ద్రవ్యం స్వరూపమితి; గౌ సూక్లః, పాకః, డిత్థః,`తూష్ణీమి భూవః' ఇతి। లిఙ్గం స్త్రీత్వాది। సంఖ్యాఏకత్వాది, కర్మాదయో వక్ష్యమాణాః కారకవిశేషాః।

తదిహ ద్వితీయం దర్శనం వృత్తికారేణాశ్రితమ్। అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం హి శబ్దార్థనిశ్చయః, యస్య శబ్దస్యాన్వయే యోఽర్థః ప్రతీయతే, వ్యతిరేకే చ వ్యతిరిచ్యతే స తస్యార్థః। వృక్షః వృక్షౌ ఇత్యాదౌ చ తత్తద్వచనాన్వయే సా సా సంఖ్యా ప్రతీయతే వయతిరేకే చ వ్యతిరిచ్యతే సత్యపి ప్రకృత్యన్వయే, తేన మన్యామహే-వచనార్థః సంఖ్యేతి। తథా వృక్షం వృక్షేణ వృక్షాయేత్యాదౌ తత్తత్త్రికాన్వయే స స కర్మాదిః ప్రతీయతే, వ్యతిరేకే చ వ్యతిరిచ్యతే, తేన మన్యామహే-త్రికార్థః కర్మాదిరితి। యద్యపి పయో దధి మధ్విత్యాదావన్తరేణ వచనమన్తరేణ చ త్రికం స సోఽర్థః ప్రతీయతే, నైతావతా విభక్త్యర్థత్వం హీయతే , న హి గర్గా ఇత్యత్రాన్తరేణాపి యఞమపత్యార్థః ప్రతీయతే ఇతి గార్గ్య ఇత్యత్రాపి ప్రకృతేరివాపత్యమర్థ ఇతి యుక్తం వక్తుమ్, పచతి పచతః పచన్తీత్యాదౌ వచనాన్వయే సంఖ్యాన్వయాద్వ్యతిరేకే చ వ్యతిరేకాద్ వచనార్థ ఏవ సంఖ్యా, న ధాత్వర్థః। అబిభర్భవానిత్యాదౌ యద్యప్యన్తరేణాపి తిజం కర్తా సంఖ్యా చ ప్రతీయతే, తథాపి నైతావతా తర్వత్ర ప్రకృత్యర్థత్వం యక్తమ్। న హి భిత్, ఛిదిత్యాదౌ అన్తరేణాపి ప్రత్యయం కర్తా ప్రతీయతే ఇతి భేత్తేత్యాదావపి కర్తా ప్రకృత్యర్థో భవతి। తదేవం త్రిక ఏవ ప్రాతిపదికార్థః।

ధాతోశ్చ క్రియైవ వాచ్యేత్యసత్యస్మిన్ననిర్ద్విష్టార్థత్వాత్స్వార్థే త్రిక ఏవ జసాదిబహువచనం స్యాద్, న బహుత్వ ఇతి బహుత్వసంఖ్యావాచ్యత్వేన విధియతే। సూత్రేఽప్యన్తరేణాపి భావప్రత్యయం భావప్రధానో నిర్దేశః, బహుత్వ ఇత్యర్థః। ఆశ్రయాగతస్య బహుత్వస్య గుణే ఆరోపాద్ బహుష్వితి బహువచనమ్। ఆరోపస్య ప్రయోజనం నానాఽఽధారస్య సంఖ్యారూపస్య బహుత్వస్య గ్రహణం యథా స్యాత్। తేనైకాశ్రయం వైపుల్యం బహువచనస్య వాచ్యం న భవతిబహురోదన ఇతి।

కేచిన్మన్యన్తే-సంఖ్యాకర్మాదయశ్చ పరస్పరమనన్వితాః, ప్రకృత్యర్థేన చాన్వితా విభక్తిభిరభిధీయన్తే-వృక్షాన్పశ్య, కోఽర్థః? బహవో వృక్షాః కర్మేతి, న తు కర్మీభూతా వృక్షా బహవ ఇతి; నాపి బహవః కర్మేతి। ఏవమేకవచనేఽపి ` పశునా చజేత' ఇతి పశురేకః పశుః కరణమిత్యర్థః, న తు కరణీభూతః పశురేక ఇతి, నాప్యేకః పశుః కరణమితి కరణత్వైకత్వయోర్యుగపదభిధానాదితి తాన్నిరాకరోతి-కర్మాదయోఽప్యపర ఇత్యాది। తదీయే బహుత్వే ఇతి। కర్మాదిగతమేవ బహుత్వం బహువచనస్య వాచ్యమ్, న తు కేవలప్రాతిపదికార్థగతమిత్యర్థః। ప్రకృత్యర్థగతమేవ బహుత్వం వాచ్యమ్, వృక్షశబ్దస్యావయవీ వాచ్యః, న త్వవయవా ఇతి ద్రవ్యపదార్థపక్షే తావద్ వృక్షం పశ్యేతి మూలస్కన్ధఫలపలాశాదీనాం బహుత్వేఽపి తేషామనభిధేయత్వాద్వహువచనాభావః। ఆకృతిపక్షేఽపి ప్రత్యాసత్తేస్తదాధారగతం బహుత్వామాశ్రీయతే న త్వవయవగతమ్,

భిన్నవాక్యతయా విధిరిత్యుక్తం తత్రప్రయోజనమాహ యత్ర చేత్యాది। భాష్యే తు పఞ్చకపక్షాఙ్గీకారేణ నియమపక్షః స్థాపితః। తత్ర హ్యనిర్దిష్టార్థాః ప్రత్యయాః స్వార్థే ఇతి స్వార్థేఽపి జసాది బహువచనం బహుత్వేఽపి సిద్ధమ్, తస్యాపి స్వార్థత్వాత్తత్రాప్యర్థనియమాద్-బహుషు బహువచనమేవ, ద్వ్యేకయోర్ద్వివచనైకవచనే ఏవేతి। ఏవం `కర్మణి ద్వితీయా' ఇత్యాదావపి కర్మణి ద్వితీయైవేత్యేవమాదికోఽర్థనియమో వేదితవ్యః। ఏవం హి ప్రత్యయానామనియతత్వాదవ్యయేభ్యే నిఃసంఖ్యేభ్యో నిష్కారకేభ్యశ్చ స్వాదయః సిద్ధ్యన్తి। అథ వా, ప్రత్యయనియమః-బహుష్వేవ బహువచనం ద్వ్యేకయోరేవ ద్వివచనైకవచనే। తుల్యాజాతీయస్య చ నియమేన వ్యావృత్తిః-బహుష్వేవ బహువచనం న ద్వ్యేకయోః, ఏకస్మిన్నేవైకవచనం న సంఖ్యాన్తరే, ద్వయోరేవ ద్వివచనం న సంఖ్యాన్తర ఇతి। `కర్మణి ద్వితీయా' ఇత్యాదావప్యేవమ్-కర్మణ్యేవ ద్వితీయా, న కారకాన్తర ఇతి। ఏవమపి హ్యవ్యయేభ్యః స్వాదయః సిద్ధ్యన్తి।।

పదమఞ్జరీ

ద్వ్యేకయోర్ద్వివచనైకవచనే।। 1.4.22 ।।

ద్విశబ్దేన సాహచర్యాదేకశబ్దః సంఖ్యావాచీ। అయమపి భావప్రధానో నిర్దేశః, అత ఏవ`ద్వ్యేకయోః' ఇతి ద్వివచనమ్, తదాహ-ద్విత్వైకత్వయోరితి। ఏతదపీత్యాది। అనేనాస్యాపి విధ్యర్థత్వం దర్శయతి। కథం తర్హి సామాన్యవిహితయోరితి, యావతా నియమార్థత్వే ఏతద్ ఘటతే? ఉచ్యతే; సాధారణపర్యాయః సామాన్యశబ్దః ససంఖ్యనిఃసంఖ్యసాధారణ్యేన విహితయోరిత్యర్థః। అర్థాభిధానమితి। అర్థః=వాచ్యోఽభిధీయతే=కథ్యతే యేన తదర్థాభిధానమ్। ద్వ్యేకయోరితయత్ర `సంఖ్యాయా అల్పీయస్యః' ఇత్యేకశబ్దస్య పూర్వనిపాతోఽస్మాదేవ నిపాతనాన్న భవతి। సంఖ్యేయవచనష్వేవార్థద్వారకమల్పీయస్త్వమిత్యన్యే।।

పదమఞ్జరీ

కారకే।। 1.4.23 ।।

అధికారోఽనేకప్రకారః। సంజ్ఞా, విశేషణమ్, స్థానీ, ప్రకృతిః, నిమిత్తమ్, ఆదేశ ఇతి। `ప్రత్యయః', `శేషే', `పూర్వపరయోః' `జ్యాప్ప్రాతిదికాత్' `ధాతోః'` ఆర్ద్ధధాతుకే మూర్ద్ధన్యః' ఇతి తదిహ విధేయానిర్దేశాత్ స్వరితత్వాచ్చాధికారత్వే స్థితే ప్రకారమాహ-కారక ఇతి విశేషణ...మధిక్రియత ఇతి। న తావత్సఞ్జ్ఞాత్వేనాధికారః; సఞ్జ్ఞాయా భావ్యమానత్వాత్సప్తమ్యనుపపత్తేః। అథ సఞ్జ్ఞానురూపః ప్రథమానిర్దేశ ఏవ కస్మాన్న కృతః, యుక్తం చైతద్ కారకసంశబ్దనేషు వక్ష్యమాణానామపాదానాదీనామేవ షణ్ణాం గ్రహణస్యేష్టత్వాద్; అన్యథా నటస్య శ్టణోతీతి కారకశేషస్యాపి ప్రసఙ్గాత్? ఉచ్యతే; సఞ్జ్ఞాపక్షే--అపాయే యద్ ధ్రువం తత్ కారకసఞ్జ్ఞం భవతి, అపాదానసఞ్జ్ఞం చేత్యయమర్థో భవతి, ఏవమన్యత్రాపి; తతశ్చ కారకాపాదానసఞ్జ్ఞయోర్యుగపద్విధానాత్ పరస్పరం నిమిత్తనిమిత్తిభావాభావాదకారకస్యాపి వ్యాపారశూన్యస్యాపాదానసఞ్జ్ఞా ప్రాప్నోతి। విశేషణాధికారే తు-కారకేషు మధ్యే యదపాయే ధ్రువం సా న ప్రాప్నోతి। అతో విశేషణానురూప ఏవ నిర్దేశః కృతః, న తు సఞ్జ్ఞానురూపః।

కారకసఞ్జ్ఞా త్వన్వర్థత్వాద్ వ్యాపారశూన్యస్య న భవతి। కించ కారకసంజ్ఞాయా అపాదానాదిసఞ్జ్ఞాభిః సమావేశో న ప్రాప్నోతి, తతశ్చ `స్తమ్బేరమః' ఇత్యత్ర సప్తమ్యాం శ్రుయమాణాయాం గతికారకోపపదాదితి స్వరో న స్యాత్, `కారకే' ఇతి నిర్ధారణే సప్తమీ, సామాన్యాపోక్షం చైకవచనమ్। కారకశబ్దోఽయమస్తి ణ్వులన్తః-కరోతీతి కారకమితి, అస్త్యవ్యత్పన్నః సఞ్జ్ఞాశబ్దో నిమిత్తపర్యాయః; తత్ర పూర్వస్య గ్రహణేఽపాదానాదిషు కారకశబ్దో న ప్రవర్త్తేత, యథా కర్తృశబ్దః, తేషామస్వతన్త్రత్వాత్; స్వాతన్త్ర్యే వా పక్షే కర్తృసఞ్జ్ఞా ప్రసజ్యేత, నైష దోషః; సర్వమేవ ఖలు కారకం యథాయథమవాన్తరవ్యాపారం నిర్వర్తయత్ ప్రధానక్రియాయాముపయుజ్యతే, సా చ సకలకారకజన్యా ఫలభూతా విక్లిత్యాదిరూపా క్రియా ప్రధానక్రియా। యద్వా-సామాన్యభూతా క్రియా ప్రధానక్రియా ఫలజననా నామ, సర్వాణి హి కారకాణి ఫలజననాయ ప్రవర్తన్తే, అతో యద్యత్ఫలజననారూపం తత్సర్వేష్వేవ కారకేష్వవిశిష్టమ్। కిఞ్చిత్ఖలు కారకం కేనచిదేవ రూపేణ ఫలం జనయతీతి ఫలజననా సర్వేషామభిన్నరూపా। అవాన్తరభేదవివక్షాయాం తు కరణాదిరూపోన్మేషః।

న చ వైశేషికాణామివాస్మాకమేకా క్రియా నానేకత్ర సమవేతా, ధాత్వర్థో హి క్రియా, న పరిస్పన్ద ఏవ। ధాతునా చ సకలకారకానుయాయ్యోదనాదిఫలావచ్ఛేదేన ఏకీకృతో వ్యాపారోఽభిధీయతే। తస్యామేకస్యాం ప్రధానక్రియాయాముపయోగో యథాయథమవాన్తరవ్యాపారముఖేన, తద్యథా-అపాదానస్యావధిభావోపగమనం వ్యాపారః, సమ్ప్రదానస్యతు ప్రేరణానుమత్యనిరాకరణాదిః, కరణస్య కాష్ఠాదేర్జ్వలనాదిః, అధికరణస్య సమ్భవనధారణాదిః, కమంణో నిర్వృత్త్యాదిః, కర్తుః ప్రసిద్ధ ఏవ, ప్రయోజకస్య ప్రేషణాదిః। న చైవం సతి కరణాదీనామపి కర్తృసఞ్జ్ఞాప్రసఙ్గః, పరతన్త్రత్వత్। ప్రధానేన హి కర్త్రా సమవాయే

కరణాదీని పరతన్త్రాణి, వ్యవాయే స్వతన్త్రాణి;తద్యథా-అమాత్యానాం రాజ్ఞా సహ సమవాయే పారతన్త్రమ్, వ్యవాయే స్వాతన్త్ర్యమ్। యద్యేవమ్, కారకవ్యపదేశోఽపి కరణాద్యవస్థాయాం న స్యాత్? కరణమ్ కారకమితి అధికారసామర్థ్యాత్। కారకశబ్దోపనీతస్వాతన్త్ర్యమవస్థాన్తరగతం విజ్ఞాస్యతే। అవస్థాన్తరే యత్ స్వతన్త్రం తత్సాధకతమం కరణమితి కర్తుంరేవ త్వేకస్య సాంప్రతికం స్వాతన్త్ర్యమ్, తచ్చ కర్తృసఞ్జ్ఞాఙ్గతయా చోదితమ్। యది తర్హి వ్యుత్పత్తిపక్షేఽప్యవస్థాన్తరగతమేవ స్వాతన్త్ర్యమ్, ఏవం తర్హి కరణాద్యవస్థాయాం నిమిత్తభావ ఏవాభ్యుపగతో భవతి? యద్యేవమ్, కిం దోషప్రతివిధానవ్యసనేన। నిమిత్తపర్యాయస్యైవ గ్రహణమస్త్వితి మన్యమాన ఆహ- కారకశబ్దశ్చేతి। కస్య హేతురితి। ద్రవ్యగుణవిషయోఽపి హేతుః కారకం ప్రాప్తమిత్యభిప్రాయః। కారకశబ్దోఽయం క్రియాహేతావేవ ప్రసిద్ధ ఇత్యాహ- క్రియాయా ఇతి। అనాశ్రితవ్యాపారం నిమిత్తం హేతుః, ఆశ్రితవ్యాపారం కారకమ్, ఉక్తం చ--

ద్రవ్యాదివిషయో హేతుః కారకం నియతక్రియమ్। ఇతి।

అనాశ్రితే తు వ్యాపారే నిమిత్తం హేతురిష్యతే।। ఇతి చ।

కథం తర్హి పూర్వముక్తమ్-అనర్థాన్తరమితి, న హి సామాన్యవిశేషవచనానామనర్థాన్తరవాచిత్వమ్? సత్యమ్; సామాన్యశబ్దయోరపి అర్థప్రకరణాదినా విశేషవృత్తిమభిప్రేత్య తు తథోక్తమ్। వృక్షస్య పర్ణం పతతీతి। పర్ణవిశేషణత్వేనాత్ర వృక్షో వివక్షితః, న త్వపాయస్య నిమిత్తత్వేనేత్యపాదానసంజ్ఞా న భవతి, న వాపాయస్యావివక్షితత్వాత్। సతి హ్యవధౌ గతిరపాయో భవతి, నాన్యథా। న చాత్ర వృక్షోఽవధిత్వేన వివక్షితః। తథా హి--వృక్షమజహత్యపి పర్ణే వృక్షస్య పర్ణం పతతీతి భవతి ప్రయోగో యదా వృక్షః ఛిన్నః పతతీతి, సత్యమ్; అత ఏవాస్మిన్నతృప్తః సన్నాహ-- మాణవకస్య పితరమితి। అత్ర పితుః సమ్బన్ధిత్వేన మాణవకో వివక్షితః, న తు ప్రశ్నక్రియాం ప్రతి నిమిత్తత్వేనేతి కర్మసంజ్ఞా న భవతి; అసతి తు కారకాధికారే తస్యాపి స్యాత్। శేషలక్షణా తు షష్ఠీ అకథితే దుహ్యాదిపరిగణనాద్రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాదౌ సావకాశా। యది తర్హి విశేషణమిదమ్, ధ్రువాదీనాం న సంజ్ఞా, `కారకద్దత్తశ్రుతయోరేవాశిషి'--ఇత్యాదౌ యత్ర కారకశబ్దః సంశబ్ద్యతే తత్రాపాదానాదీనాం వక్ష్యమాణానాం షణ్ణామేవ గ్రహణమిష్యతే, తన్న సిద్ధ్యతి। సంజ్ఞాపక్షే తు న దోషః, సంజ్ఞా హ్యావర్తమానా సంజ్ఞినం ప్రత్యాయతి। స్యాదేతత్-ప్రదేశేష్వపి క్రియానిమిత్తపర్యాయస్య కారకశబ్దస్యోపాదానమ్, తచ్చ నిమిత్తమపాదానాద్యేవేతి, తదసత్; నటస్య శ్టణోతీత్యాదౌ కారకశేషస్య ఆహ-కారకసంశబ్దనేషు చేతి। కారకగ్రహణం ప్రదేశేషు స్వర్యతే, స్వరితేనాధికారావగతిర్భవతీతి భావః।।

పదమఞ్జరీ

ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్ ।। 1.4.24 ।।

ధ్రువమితి । ధ్రు గతిస్థైర్యయోః ఇత్యస్మాత్కుటాదేః పచాద్యచి రూపమ్ । యే తు `ధ్రువ గతిస్థైర్యయోః' ఇతి పఠన్తి, తేషామిగుపధలక్షణః కః ప్రత్యయః । అపాయః= విశ్లేషః, విభాగస్తద్ధేతుభూతశ్చ గతివిశేషోఽవధిసాపేక్షః, తత్ర విభాగస్య ద్విష్ఠత్వాత్ న కేవలమపయన్నేవ తేన యుక్తః, కిం తర్హి? యతోఽపైతి సోఽపి యుక్త ఏవేత్యాహ-ధ్రువం యదపాయయుక్తమితి । కథం పునః సప్తమీనిర్ద్దేశేఽప్యపాయయుక్తమితి ప్రతిపద్యేమహీత్యత్రాహ-అపాయే సాధ్య ఇతి । సాధ్యత్వేన విషయత్వాత్ సామర్థ్యలభ్యో యోగ ఇతి భావః । ధ్రువమిత్యేకరూపముచ్యతే- ధ్రువమస్య శీలమ్, ధ్రువమస్య రూపమితి, ఇహ తదపాయేన విశేష్యతే-ఉపాయే యద్ ధ్రువమితి, న తు సార్వత్రికమ్, తచ్చాపాయే ధ్రువముచ్యతే-యదపాయేనానావిశ్యతే ఉపయుజ్యతే చాపాయే, తచ్చార్థాదవధిభూతమిత్యాహ-యదవధిభూతమితి । ఏవం చ సార్థాద్ హీనః, రథాత్పతితః, ధావతః పతిత ఇత్యాదౌ క్రియాన్తరావేశాచ్చలత్వే తత్తద్ధావనాదిక్రియానావేశాత్తన్నిమిత్తమపాయం ప్రత్యౌదాసీన్యాదస్త్యేవ ధ్రువత్వమితి భవత్యేవ సంజ్ఞా । ఉక్తం చ--

అపాయే యదుదాసీనం చలం వా చది వా చలమ్ ।

ధ్రువమేవాతదావేశాత్ పదపాదానముచ్యతే ।। ఇతి ।

పతతః పతిత ఇత్యత్రాపి పరగతపాతాపేక్షయా ధ్రౌవ్యమేవ । తథా హి-

పతతో ధ్రువ ఏవాశ్వో యస్మాదశ్వాత్పతత్యసౌ ।

తస్య త్వశ్వస్య పతనే కుడ్యాదిర్ధ్రువ ఉచ్యతే ।।

ఇహ తు పరస్పరమ్మాన్మేషావపసర్పత ఇతి

మేషాన్తరక్రియాపేక్షమవధిత్వం పృథక్ పృథక్।

మేషయోః స్వక్రియయాపేక్షం కర్తృత్వం చ పృథక్పృథక్।।

గతిర్వినా త్వవధినా నాపాయ ఇతి కథ్యతే।।

జుగుప్సేతి। ప్రశ్లేషపూర్వకో విశ్లేషోఽపాయః, స చాత్ర నాస్తి; బుద్ధిపరికల్పితస్తు గౌణః, న చ ముఖ్యే సంభవతి గౌణస్య గ్రహణం యుక్తమ్। అత ఏవ `భీత్రార్థానామ్' ఇత్యాదేరారమ్భ ఇతి వాక్యకారస్యాభిప్రాయః। అత్ర చ కారకశేషత్వాత్ షష్ఠీ ప్రాప్నోతి-నటస్య శ్టణోతీతి యథా। ప్రత్యాఖ్యానం తు సాధకతమమితి తమబ్గ్రహణం లిఙ్గమ, కారకప్రకరణే యథాసమ్భవమేవ సాధకత్వమితి। తదిహ-అధర్మాజ్జుగుప్సతే ఇత్యాదౌ జుగుప్సాదిపూర్వికాయాం నివృత్తౌ జుగుప్సాదీనాం వృత్తిరితి స్థితే య ఏష మనుష్యః ప్రేక్షాపూర్వకారీ భవతి, స పశ్యతి-దుఃఖహేతురధర్మో నైనం కరిష్యామీతి; స బుద్ధ్యా తం ప్రాప్నోతి, ప్రాప్య తచ తతో నివర్త్తతే। ధర్మాత్ప్రమాద్యతి ధర్మాన్ముహ్యతీతి। య ఏష నాస్తికః పురుషః, స పశ్యతి-నానేన ధర్మేణ కించిదాప్యతే, నైనం కరిష్యామీతి స బుద్ధ్యా తం ప్రాప్నోతి, ప్రాప్య చ తతో నివర్త్తతే, తత్ర ధ్రుమపాయఇత్యేవ సిద్ధమితి। తచ్చైతత్--

నిర్ద్దిష్టవిషయం కిఞ్చిదుపాత్తవిషయం తథా।

అపేక్షితక్రియం చేతి త్రిధాఽపాదానముచ్యతే।।

యత్ర ధాతునాపాయలక్షణః సంజ్ఞావిషయో నిర్దిశ్యతే, యథా-గ్రామాదాగచ్ఛతీతి, తన్నిర్దిష్టవిషయమ్। యత్ర ధాతుర్ధాత్వన్తరార్థాఙ్గం స్వార్థమాహ, యథా-బలాహకాద్ విద్యోతతే విద్యుద్ ఇతి, అత్ర హి నిః సరణాఙ్గవిద్యోతనే విద్యుతిర్వర్త్తతే-బలాహకన్నిః-సృత్య విద్యోతత ఇత్యేవ; కుసులాత్పచతీత్యత్రాఽఽదానాఙగే పాకే పచిర్వర్త్తతే-కుసూలాదాదాయ పచతీతి, తదుపాత్తవిషయమ్। అపేక్షితక్రియం తు-యత్ర క్రియా న శ్రుయతే, ప్రమాణాన్తరేణ తు

ప్రతీయతే, యథా-ఆగచ్ఛన్తం పురుషం ప్రత్యక్షేణ పశ్యన్నాహ-కుతో భవానితి, సోఽపి తదేవ ప్రత్యక్షసిద్ధమాగమనముపజీవన్నాహ-పాటలిపుత్రాదితి।

ధ్రువగ్రహణం కిమ్? గ్రామాదాగచ్ఛతి శకటేన--అత్ర శకటస్య మా భూత్। అథ క్రియమాణేఽపి ధ్రువగ్రహణ ఇహ కస్మాన్న భవతి--ధనుషా విధ్యతీతి, అత్ర హి శరాణామపాయం ప్రతి అవధిభావేనైవ ధనుషః సాధకతమత్వమ్? సత్యమ్; ఉభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్కరణసంజ్ఞా భవిష్యతి। నన్వేవమక్రియమాణేఽపి శకటస్య నైవ భవిష్యతి, ఏవం సంజ్ఞాన్తరవిషయే సర్వత్ర। వృక్షస్య పత్రం పతతీత్యత్ర త్వపాయస్యావివక్షితత్వాదకారకత్వాచ్చ న భవిష్యతి । సంజ్ఞినిర్దేశార్థం తు న హి `కారకే' ఇతి సప్తమ్యన్తేన శక్యః సంజ్ఞీ నిర్దేష్టుమ్, సిద్ధం తు నిర్ధ్ార్యమాణస్య సంజ్ఞిత్వాదపాయవిషయేషు కారకేషు మధ్యే యత్కారకం సంజ్ఞాన్తరస్యావిషయస్తదపాదానమితి, తదేవం ధ్రువగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్।।

పదమఞ్జరీ

భీత్రార్థానాం భయహేతుః।। 1.4.25 ।।

భయం భీః, త్రాణం త్రాః, సమ్పదాదిత్వాద్భావే క్విప్। భీత్రా అర్థౌ యేషాం తే భీత్రార్థాః, షష్ఠీప్రయోగాపేక్షయా కారకాపేక్షయా చేత్యాహ--బిభేత్యర్థానామిత్యాది। అత్ర బిభేతిత్రాయతిశబ్దౌ తదర్థయోర్వర్తేతే, తదర్థోఽర్థో యేషామిత్యర్థః। త్రాణం బాధకేభ్యో రక్షణమ్, బాధకాశ్చ భయహేతవ ఇతి త్రార్థానామపి భయహేతుః కారకం భవత్యేవ। చోరేభ్య ఇతి । చోరయతేః పచాద్యచి చోరః। క్వచిత్ చౌరేభ్య ఇతి పాఠః। తత్ర స్వార్థికః ప్రజ్ఞాద్యణ్। ఛత్త్రాదిషు వా చురాశబ్దః పఠ్యతే, స చాఽప్రత్యయాదిత్యస్య `ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్' ఇతి యుచి బాధకే ప్రాప్తే తస్మాదేవ నిపాతనాదకారప్రత్యయే ణిలుకి చ వ్యుత్పాద్యతే, తతశ్చురా స్తేయం శీలమస్యేతి ణే కృతే స ఏవార్థో భవతి। బిభేతీతి। `ఞిభీ భయే' జుహోత్యాదిః। ఉద్విజతే ఇతి। `ఓవిజీభయచలనయోః' తౌదాదికోఽనుదాత్తేత్। అరణ్యే ఇతి। అత్ర తత్స్థేభ్యో వృక్షాదిభ్యో భయమ్, నారణ్యాత్। నను చ ధ్రువమిత్యనువర్త్ిష్యతే, న చారణ్యమవిధిత్వేన వివక్షితమ్, పరత్వాచ్చాధికరణసఞ్జ్ఞైవ భవిష్యతి, సత్యమ్; పూర్వస్యైవాయం ప్రపఞ్చః, కథమ్? భయాదిపూర్వికాయాం నివృత్తౌ భ్యాదయో వర్తన్తే-బిభేతీతి కోర్థః? భీత్యా నివర్తత ఇత్యర్థః, త్రాయత ఇతి కోఽర్థః? చోరకృతాద్వధాదేస్త్రాణేన నివర్త్యతీత్యర్థః। కథం తర్హి చోరమధ్యవర్త్ిని చోరేభ్యో బిభేతీతి ప్రయోగః, న హ్యత్ర నివృత్తిరస్తి? అత్రాపి భీత్యా

నివర్తితుమిచ్ఛతీత్యర్థో ద్రష్టవ్యః। తదేవం బుద్ధిపరికల్పితోఽపాయోఽస్తీత్యుపాత్తవిషయమిదమపాదానమితి। కృతస్న ఏవ ప్రయోగప్రపఞ్చే కిమవయవపర్యనుయోగేన! ।।

పదమఞ్జరీ

పరాజేరసోఢః।। 1.4.26 ।।

అత్ర ధాతుపాఠగతస్య జీత్యేతావన్మాత్రస్యానుకరణమ్। తతః పరాపూర్వో జిః పరాజిరిత్యుత్తరపదలోపీ సమాసో ద్రష్టవ్యః। నను `ప్రకృతివదనుకరణం భవతి' ఇత్యధాతురితి ప్రాతిపదికసఞ్జ్ఞాయాః ప్రతిషేధాదసుబన్తత్వాత్సమాసో న ప్రాప్నోతి, న; అప్రతిషేధాత్, నాయం ప్రసజ్యప్రతిషేధః-ధాతోర్నేతి, కిం తర్హి? పర్యుదాసోఽయమ్--యదన్యద్ ధాతోరితి, ధాతోర్న విధిర్న ప్రతిషేధః। ఏవమపీయజాదేశః ప్రాప్రోతి, పరత్వాద్ ఘేర్ఙితీతి గుణో భవిష్యతీతి, సముదాయస్య వా, సముదాయోఽనుకరణమ్, క్వస్థస్యసముదాయస్య? ప్రయోగస్య। యద్యేవమ్, అధ్యయనాత్పరాజయతే-అత్ర ప్రాప్నోతి, న హ్యత్ర పరాజీతి రూపమస్తి, క్వ తర్హి స్యాద్? యత్ర పరాజీతి రూపమస్తి-అధ్యయనాత్పరాజిత ఇతి। ఉదాహరణే పరాజిర్న్యూనీభావే వర్తతే-అధ్యేతుం ప్రసతి గ్లాయతీత్యర్థః। అకర్మకశ్చాయమత్రార్థే, తత్ర షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయాం వచనమ్, ప్రత్యుదాహరణే త్వభిభవే వర్తతే। `విపరాభ్యాంజేః' ఇత్యత్రార్థద్వయేఽపి వర్తమానస్య గ్రహణమ్। అయమపి ప్రపఞ్చో న్యూనీభావపూర్వికాయాం నివృత్తౌ వృత్తేః సిద్ధమ్। అధ్యయనాత్పరాజయతే-కోఽర్థః? న్యూనీభావేన గ్లాన్యా తతో నివర్తతే ఇత్యర్థః। తేన ప్రత్యుదాహరణే పరత్వాత్కర్మసఞ్జ్ఞా భవిష్యతీతి న చోదనీయమ్।।

పదమఞ్జరీ

వారణార్థానమీప్సితః।। 1.4.27 ।।

ఈప్సితశబ్దోఽయమస్త్యభిప్రేతపర్యాయః, తస్య గ్రహణే యవానామాత్మీయత్వే గవాం చ పరకీయత్వ ఏవ స్యాద్, న విపర్యతే? న ఖల్వస్యైతదభిప్రేతం యదుతాత్మీయా గావః పరకీయాన్యవాన్మా ఘసన్నితి, మా భూవన్యవా వారయితుమీప్సితాః; వార్యమాణానాం తు

గవామీప్సితాః, న వాత్ర విశేషః శ్రుతః కర్తురీప్సిత ఇతి। ఇహ తర్హి న స్యాద్-అగ్నేర్మాణవకం వారయతి కూపాదన్ధమితి, న హ్యగ్నికూపౌ వారయితుర్వార్యమాణస్య వాభిప్రేతౌ? క్రియాశబ్దస్య తు గ్రహణే వార్యమాణస్యాన్ధాదేర్గమనాదిక్రియయా కూపాదేరాప్యమానత్వాత్ సిద్ధ్యతి, అన్ధశ్చాపశ్యన్నపి గన్తవ్యం జిగమిషతి, అన్యథా న క్వచిత్తస్య ప్రవృత్తిః స్యాత్। యవేభ్యో గా వారయతీతి। `వృఞ్ ఆవరణే' చురాదిః। అథాత్ర గవామపాదానసంజ్ఞా కస్మాన్న భవతి, ఈప్సితతమోఽపీప్సితో భవత్యేవ, యథా శుక్లతమోఽపి శుక్లః? పరత్వాత్కర్మసంజ్ఞా భవిష్యతి। కర్మసంజ్ఞాయా అవకాశః- వారణార్థేభ్యోఽన్యత్ర, అపాదానసంజ్ఞాయాస్తు ప్రకర్షరహితమీప్సితమ్, ఇప్సితతమస్య తూభయప్రసజ్గే పరత్వాత్కర్మసంజ్ఞా। అయమపి ప్రపఞ్చః, అస్తి హ్యత్రాపి బుద్ధివ్యవస్థితోఽపాయః, కథమ్? పశ్యత్యయమ్-యది గావః క్షేత్రే గచ్ఛేయుర్ధ్రువం సస్యవినాశః, సస్యవినాశేఽధర్మశ్చ రాజభయం చ; స బుద్ధ్యా సంప్రాప్య నివర్తయతీత్యతో న చోదనీయమ్-ప్రత్యుదాహరణే క్షేత్రస్యాధికరణసంజ్ఞా భవిష్యతీతి॥

పదమఞ్జరీ

అన్తర్ద్ధౌ యేనాదర్శనామచ్ఛతి॥ 1.4.28 ॥

అన్తర్ద్ధౌ ఇతి నేయం `నిమిత్తాత్కర్మయోగే' ఇతి సప్తమీ, యథా హి-వేతనేన ధాన్యం లునాతీత్యత్ర వేతనస్య ధాన్యేన యోగోఽస్తి,తథేహాప్యదర్శనమిచ్ఛతీతీచ్చాకర్మణాఽదర్శనేనాన్తర్ద్ధేర్యోగో నాస్తి। అథాదర్శనస్య యత్కర్మ ఆత్మాఖ్యమాత్మనోఽదర్శనమిచ్ఛతీతి తేనాన్తర్ద్ధేర్యోగోఽస్తి? యస్యైవాదర్శనంతస్యైవాన్తర్ద్ధానమిత్యుచ్యేత। ఏవమపి `నిమిత్తాత్కర్మయోగే' ఇతి కిం నిమిత్తం గృహ్యతే, కారణమ్? ప్రయేజనం వా? కారణం చేజ్జాడ్యేన బద్ధః- అత్రాపి ప్రాప్నోతి, య ఏవ బధ్యతే తత్రైవ జాడ్యమితి; తస్మాత్ ప్రయోజనస్య తత్ర గ్రహణమ్। యథా-చర్మణి ద్వీపినం హన్తీతి చర్మ ద్వీపిహననస్య ప్రయోజనమ్। ఇహ త్వన్తర్ద్ధానమదర్శనస్య కారణమ్, అన్తర్హితః ఖల్వసౌ న ధ్రశ్యతే। తస్మాద్విషయసప్తమ్యేషా, సత్సప్తమీ వా। యేనేతి కర్త్తరి తృతీయా। నను చ దర్శనేన యోగాత్ `కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి షష్ఠ్యా భావ్యమ్। ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణ్యేవేతి నియమాత్ తృతీయా భవిష్యతి। కమ త్వత్రాదర్శనస్యాత్మా। నన్వాత్మనే ఇతి న శ్రూయతే, మా శ్రావి; యేనాదర్శనమిచ్ఛతీత్యుక్తే కస్యేత్యపేక్షాయామాత్మన ఇతి గమ్యతే। అన్తర్ద్ధినిమిత్తమితి। అన్తర్ద్ధినా కారణేనేత్యర్థః। `నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమ్' ఇతి ప్రథమా। అథ వా-బహువ్రీహిరదర్శనస్య సమానాధికరణం విశేషణమ్। సూత్రేఽనుపాత్తోఽపి తచ్ఛబ్దో యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాల్లభ్యత ఏవేత్యాహ-తత్కారకమితి। అన్తర్ద్ధత్తే ఇతి। తిరోభవతీత్యర్థః। నిలీయతే ఇతి। `లీఙ్ శ్లేషణే' దైవాదికః।

చౌరాన్న దిద్ధక్షతే ఇతి। ఆత్మానం తే మా ద్రాక్షురిత్యేవమర్థమ్। నను పరత్వాత్కర్మసంజ్ఞా భవిష్యతి, సత్యమ్; అయమపి ప్రపఞ్చః, కథమ్? పశ్యత్యేవమ్-యద్యుపాధ్యాయః పశ్యేద్ ధ్రువం మే ప్రేషణముపాలమ్భో వా భవేదితి, స బుద్ధ్యా సంప్రాప్య నివర్తతే। యేనేత్యస్మిన్నసత్యదర్శనమిచ్ఛతః శిష్యస్యైవ స్యాత్, ధ్రువమిత్యనువర్తిష్యతే। ఏవం తర్హి సూత్రస్యావాచకత్వం మా భూత్। అసతి హి తస్మిన్నన్తర్ధౌ ధ్రువమపాదానసంజ్ఞం భవతి తచ్చేద్ ధ్రువమదర్శనమిచ్ఛతీత్యర్థః స్యాత్। న చ ధ్రువమిచ్ఛతి, యచ్చేచ్ఛతి న తద్ ధ్రువమిత్యవాచకం స్యాత్।।

పదమఞ్జరీ

ఆఖ్యాతోపయోగే।। 1.4.29 ।।

నియమపూర్వకం విద్యాగ్రహణమితి। తత్రైవోపయోగశబ్దస్య రూఢత్వాత్। యథా తేషాం మన్త్రాణాముపయోగే ద్వాదశాహమధః శయ్యేతి నియమో భిక్షాచరణాదిః। నటస్య శ్రృణోతీతి। కిం పునర్నటః కారకమ్? ఉతాహో న ?, యది కారకమ్? కర్మ సంజ్ఞా ప్రాప్నోతి-` అకథితం చ' ఇతి। అథాకారమ్? ఉపయోగగ్రహణమనర్థకం స్యాత్। అస్తు కారకమ్, న హ్యుపాధ్యాయాన్నటస్య వ్యాపారే కశ్చిదన్యో విశేషః; అన్యదతో నియమాత్। దుహ్యాదిపరిగణనాత్తు కర్మసంజ్ఞా న భవతి। క్వచిత్తు నటస్య గాథాం శ్రృణోతి, గ్రన్థికస్య కథాం శ్రృణోతీతి పాఠః, తత్రాపి నటాదినిమిత్తం గాథాదేః శ్రవణం కరోతీత్యర్థ; న తు గాథాదివిశేషణం నటాదిః; అకారకత్వప్రసఙ్గాత్। గ్రన్థికః=కథాయా వాచయితా। అయమపి ప్రపఞ్చః, కథమ్? ఉపాధ్యాయాన్నిస్సరన్తం శబ్దం గృహ్ణాతీతి స్ఫుట ఏవాత్రాపాయః। ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్-` ఉపయోగ ఇతి వక్ష్యామి, నటస్య మా భూత్' ఇతి? నను నటస్య సత్యప్యవధిత్వే శేషరూపేణ వివక్షణాత్ షష్ఠీ భవిష్యతి, యథా న మాషాణామశ్నీయాదితి వస్తుతః కర్మత్వం మాషాణామ్, సత్యమ్; స ఏవ వివక్షానియమః సూత్రకారేణ ప్రదర్శ్యతే-ఉపయోగేఽవధిత్వం వివక్షితమ్, అన్యత్ర శేషత్వమితి।।

పదమఞ్జరీ

జనికర్తుః ప్రకృతిః।। 1.4.30 ।।

జనేః కర్తా జనికర్తేతి కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః। అయమేవ చ నిర్దేశో జ్ఞాపయతి-`కర్తృరి చ' ఇతి ప్రతిషేధోఽనిత్య ఇతి। కః పునరసావిత్యత ఆహ-జన్యర్థస్యేతి। ఏతదుక్తం భవతి- జనిశబ్దోఽయమ్`ఇఞ్జాదిభ్యః' ఇతి జనేర్భావ ఇఞముత్పాద్య వ్యుత్పాదితః। `జనివధ్యోశ్చ' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధో జన్యార్థవాచీ, న తు `ఇక్శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశే' ఇతి ఇక్ప్రత్యయాన్తః, `గమహన' ఇత్యుపధాయా లోపప్రసఙ్గత్। నాప్యాగన్తుకేనేకారేణ ధాతోర్నిర్దేశః; శబ్దాత్మకస్య ధాతోః కర్త్రా సమ్బన్ధాయోగాత్। అథాప్యర్థద్వారకో యోగః స్యాద్? ఏవమపి ధాతునిర్దేశే తస్యైవ ప్రయోగే స్యాద్, న పర్యాయస్య; అఙ్గాదఙ్గాస్తమ్భవోఽస్తీతి। అర్థగ్రహణే త్వత్రాపి భవతీతి। ప్రకృతిరిత్యస్య వివరణమ్--కారణమితి। ఉపాదానకారణమిత్యర్థః।

అన్యే తు ధ్రువగ్రహణానువృత్తేరేవ ప్రకృతిపరిగ్రహే సిద్ధే ప్రకృతిగ్రహణం కారణమాత్రపరిగ్రహార్థం వర్ణయన్తి। అత ఏవ వృత్తావుక్తమ్-కారణమితి, న పునరుపాదానకారణమితి। తేన చ పుత్రాత్ప్రమోదో జాయత ఇత్యాదావపి భవతీతి। కిం పునః సత్ జాయతే? ఉతాసత్? న తావత్సత్; జన్మవైయర్థ్యాత్। యది జన్మనః ప్రాగేవ సత్, కిం జన్మనా? అథైవమపి జన్మ, జాయస్వ జాయస్వేత్యేవ ఘటో జాయతే। నాప్యసత్; అసతః కర్తృత్వాయోగాత్, శశవిషణాదేరపి జన్మప్రసఙ్గచ్చ। ఉక్తమత్ర--

పూర్వావస్థామవిజహత్సంస్పృశన్ ధర్మముత్తరమ్।

సంమూర్చ్ఛిత ఇవార్థాత్మా జాయమానోఽభిధీయతే।। ఇతి।

ఏతచ్చ `ఆన్మహతః' ఇత్యత్రోపపాదయిష్యామః। కిఞ్చాస్మాకమనేన దుస్తర్కేణ, అస్తి తావత్ `శృఙ్గాచ్ఛరో జాయతే' ఇతి ప్రయోగః, స ఉపపాదనీయ ఇత్యేతావత్! అయమపి ప్రపఞ్చః। లోకే హి యద్యస్మాజ్జాయతే తత్తతో నిర్గచ్ఛతీత్యుచ్యతే, లోకప్రసిద్ధ్యనుసారేణ శబ్దప్రయోగః, అర్థతత్త్వం తు తథా భవత్వన్యథా వా।।

పదమఞ్జరీ

భువః ప్రభవః।। 1.4.31 ।।

భవనం భూః, సమ్పదాదిత్వాత్క్విప్। అత్రాపి ప్రశబ్దో ద్రష్టవ్యః। న హి కోవలస్య భవత్యర్థస్య ప్రభవనేన యోగః కిం తర్హి? సోపసర్గస్య భువః। కర్తేతి। భవత్యర్థస్య కర్తేత్యర్థః, భువో వా ధాతోః। కథం పునర్ధాతోర్నామ కర్తా స్యాద్, ధాతుర్హ్యి శబ్దః, శబ్దేఽసమ్భవేఽర్థే కార్థం విజ్ఞాస్యతే। `తసు ఉపక్షయే' భావే క్తః, `వి గతౌ' తస్తా, వితస్తేతి, అశోష్యేత్యర్థః। ప్రథమత ఉపలభ్యతే ఇతి। ఉపలభతేః కర్మవ్యాపారే ప్రభవతిః, ప్రవర్తత ఇత్యర్థః। ప్రకాశత ఇతి యావత్। ఏతేన జన్యర్థాభావాత్పూర్వేణాసిద్ధం దర్శయతి। అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామస్మిన్నర్థే వృత్తిః। అయమపి ప్రపఞ్చః। కథమ్? భవనపూర్వకే నిఃసరణే ప్రభవతిర్వర్తతే।।

పదమఞ్జరీ

కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమ్।। 1.4.32 ।।

కర్మణా కరణభూతేనేతి। కథం పునరేకమేవ వస్తు యుగపత్కర్మ చ కరణం చ భవతి? క్రియాభేదాద్దానక్రియాయాం కర్మాభిప్రాయేణ క్రియాయాం కరణమ్, దీయమానాయా హి గవా శిష్య ఉపాధ్యాయామభిప్రైతి సంబధ్నాతి ఈప్సతి వా, అభప్రపూర్వో హీఙ్ ఈప్సతినా సమానార్థః। అభిప్రేర్తామత్యుక్తే ఈప్సితమితి గమ్యతే। ఉక్తం చ--

అనిరాకరణాత్కర్తుస్త్యాగాఙ్గం కర్మణోప్సితమ్।

ప్రేరణానుమతిభ్యాం వా లభతే సమ్ప్రదానతామ్।। ఇతి।

త్యాగో దానమ్, త్యాగస్యాఙ్గం శేషభూతం కర్మణా గవాదినేప్సితమాప్తుమిష్టం సంప్రదానతాం లభతే, అనిరాకరణాద్వా, ఏవమస్త్వితి అనుమానాద్వా, దేవేభ్యః సుమనసో దదాతి, యాచకాయ భిక్షా దదాతి, ఉపాధ్యాయాయ గాం దదాతి; న తు నిరాకుర్వన్ సంప్రదానం భవతీతి శ్లోకార్థః।

అత్ర కేచిదాహుః- `కుగతిప్రాదయః' ఇత్యత్ర వార్తికమ్- `ఉదాత్తవతా తిఙా గతేః సమాసవచనమ్' ఇతి। యో జాత ఏవ ప్రథమోమహస్వావో దేవా క్రతునా పర్యభూషత్, యో

యః శమ్బరమన్వవిన్దత్, యస్మాన్న ఋతే కిం వజయన్తే, యో వై ప్రయవయతామప్యేనం ప్రతిపద్యతే-ఇత్యాద్యుదాహరణాని। అత్ర సర్వత్ర `యద్వృతాన్నిత్యమ్' ఇతి నిపాతప్రతిషేధాత్ తిజన్తముదాత్తవత్, తతశ్చాయమభిప్రైతీత్యత్రాపి సమాసే సతి ప్రాతిపదికత్వాత్ విభక్త్యుత్పత్తిః స్యాదితి।

నేతి వయమ్; తస్య ఛన్దోవిషయత్వాత్। యది కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమ్, అజాం నయతి గ్రామమితి అజైర్నయతిక్రియా కర్మభిస్సంబధ్యమానస్య గ్రామస్య సంప్రదానతాం ప్రాప్నోతి? న ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్? కర్మణేతి కరణే తృతీయేత్యక్తమ్। న చ యథా శిష్యస్యోపాధ్యాయసమ్బన్ధే గౌః కరణమ్, ఏవమజా గ్రామసమ్బన్ధే। ఈప్సతినా సమానార్థే తు సుతరామప్రాప్తిః। తథా హి- `యమభిప్రైతి' ఇత్యుక్తే యమితి నిర్దిష్టస్య శేషిత్వమ్, కర్మణేతి నిర్దిష్టస్య గవాదేః కరణస్య శేషత్వం చ ప్రతీయతే; యథా-`కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే' ఇతి కర్తుః శేషిత్వం క్రియాఫలస్య శేషత్వమ్, న చాత్ర శేషశేషిభావః ప్రతీయతే। కిం చ `నీవహ్యోర్హరతేశ్చ' ఇతి ద్వికర్మకేషు నయతిః పరిగణ్యతే, అతోఽపి గ్రామస్య న భవిష్యతి।

అథ కిమర్థం మహతీ సంజ్ఞా క్రియత ఇత్యాహ-అన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానాదితి। సమ్యక్ప్రదీయతే యస్మై తత్సంప్రదానమిత్యన్వర్థత్వాత్సఞ్జ్ఞాయా దదాతికర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమిత్యర్థః। ఏవమపి రజకస్య వస్త్రం దదాతి, ఘ్నతః పృష్ఠం దదాతీత్యత్ర కస్మాన్న భవతి? అదానత్వాత్, కిం పునర్దానమ్? దానం కిఞ్చదుద్దిశ్యాపునర్గ్రహణాయ స్వద్రవ్యత్యాగః, యథా-వృక్షాయ జలం దదాతి, దేవేభ్యః సుమనసః, యాచకాయ భిక్షామ్, ఉపాధ్యాయాయ గామ్, ఖణ్డికోపాధ్యాయస్తస్మై చపేటికాం దదాతి, న శూద్రాయ మతిం దద్యాదితి। కరతలప్రహారః=చపేటికా। రజకే తు పునర్గ్రహణాద్దానాభావః, ఉపమానాత్తు దదాతిప్రమోగః,తత్ర కారకశేషత్వాన్నటస్య శృణోతీతివత్ షష్ఠీ

కర్మణేతి కిమ్, యావతా ఉపాధ్యాయాయ గాం దదాతీత్యత్ర గోరుపాధ్యాయస్య వాభిప్రేయమాణత్వమ్,యతో గౌర్దానక్రియయా కరణభూతయాభిప్రేయతే, గవా తూపాధ్యాయః; తత్ర పరత్వాద్గోః కర్మసంజ్ఞేతి పారిశేష్యాద్ ఉపాధ్యాయస్యైవ సంప్రదానసంజ్ఞా భవిష్యతి? నైతదస్తి;సత్యప్యుభయోరభిప్రేయమాణత్వేఽన్తఙ్గత్వాత్కర్మణ ఏవ గవాదేః స్యాత్। కర్మసఞ్జ్ఞా తు దదాతికర్మణోఽన్యత్ర సావకాశా, కారకప్రకరణే చ ప్రకర్షో నాశ్రీయతే, న త్వన్తరఙ్గబహిరఙ్గభావోఽపి । యంసగ్రహణేఽక్రియమాణేఽభిప్రేతురేవ సంప్రదానసంజ్ఞా స్యాత్; శ్రుతపదార్థసమ్బన్ధే సతి తేనైవ నిరాకాఙ్క్షత్వాదధ్యాహారానుపపత్తేః। సత్యపి వాధ్యాహారే యః స ఇత్యేవాధ్యాహారాత్ తత ఉపాధ్యాయాయ శిష్యేణ గౌర్దీయత ఇత్యత్రార్థే శిష్యాయోపాధ్యాయస్య గౌర్దీయత ఇతి స్యాత్। కర్మసంజ్ఞాయాం హి కర్తృగ్రహణం

స్వతన్త్రోపలక్షణార్థమితి తేన శిష్యస్య కర్తృత్వాభావేఽపి గోః కర్మసంజ్ఞా యుజ్యత ఏవ। తథా చ సార్థాద్ధీయత ఇతి కర్మణి లకారోత్పత్తిః।

అభిప్రగ్రహణం కిమ్, యావతా కర్మణా యమేతి గచ్ఛతి ప్రాప్నోతి సంబధ్నాతీత్యర్థః, అభిప్రైతీత్యుక్తే స ఏవ? అభిప్రగ్రహణేఽక్రియమాణే కాలవివక్షా స్యాత్; తతశ్చ యమేవ సంప్రత్యేతి తత్రైవ స్యాత్, యమగాత్ యం చైష్యతి తత్ర న స్యాత్; అభిప్రగ్రహణే పునః క్రియమాణే న దోషో భవతి। అభిరాభిముఖ్యే వర్తతే, ప్రశబ్దశ్చాదికర్మణి, తతశ్చోపసర్గద్వయోపాదానసామర్థ్యాత్కాలాన్తరావచ్ఛిన్నా క్రియా నాశ్రీయతే। నను యథా `తేన దీవ్యతి' ఇత్యాదౌ సఙ్ఖ్యాకాలయోరవివక్షా, తథేహాపి సంఖ్యావత్కాలస్యాప్యవివక్షా సిద్ధా, సత్యమ్; అయమేవ న్యాయసిద్ధోఽర్థ ఉపసర్గద్వయోపాదానేన ప్రదర్శ్యతే। యదా త్వభిప్రైతీత్యస్య ఈప్సతీత్యర్థః, తదాభిప్రగ్రహణం కర్తవ్యమేవ।

క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి వార్త్తికమ్, ఏతద్వ్యాచష్టే-క్రియయేత్యాది। నను క్రియామపి లోకే కర్మేత్యుపచరన్తి-కిం కర్మ కరిష్యసి, కాం క్రియామితి, తత్ర కర్మణా యమభిప్రైతీత్యేవ సిద్ధమ్। ఏవమపి కర్తవ్యమ్; `కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమే కార్యసంప్రత్యయో భవతి' సందర్శనప్రార్థనాధ్యవసాయైరాప్యమానత్వాత్। క్రియాపి కృత్రిమం కర్మ, తథా హి-య ఏవ మనుష్యః ప్రేక్షాపూర్వకారీ భవతి, స బుద్ధ్యా తావత్కఞ్చిదర్థం సంపశ్యతి-ఇదమీద్ధశమితి, తద్ ద్ధష్టం ప్రార్థయతే-అయి మమేదం స్యాదితి, తతస్తదుపాయభూతాం క్రియాం పశ్యతి-అస్యా ఏతత్ఫలమితి, తతః ప్రార్థయతే-కథమియం నిష్పాద్యతామితి, తతస్తత్సాధనాని సమవధార్య కర్తుమధ్యవస్యతి। ప్రతీయమానక్రియాపేక్షోఽపి కారకభావో భవత్యేవ, యథా-ప్రవిశ పిణ్డీమిత్యత్ర భక్షయేతి గమ్యతే। సూత్రకారశ్చ సూత్రయతి-`క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః' ఇతి। ఏవమపి క్రియాగ్రహణం కర్తవ్యమ్; దదాతికర్మత్వాత్। నిగర్వతే ఇతి। నాస్తిక్యాన్నిన్దతీత్యర్థః। `గర్వ గల్భ కుత్సాయామ్' అనుదాత్తేత్। యుద్ధాయేతి। యుద్ధవిషయం సంనాహపూర్వకం నిశ్చయం కరోతీత్యర్థః। నహ్యతిః స్వరితేత్। పత్యే శేతే ఇతి। పతిముపసృత్య శేత ఇత్యర్థః। యది తర్హి క్రియయాభిప్రేయమాణస్యాపి భవతి కటఙ్కరోతీత్యాదావపి ప్రాప్నోతి, వచనాద్ధి కర్మసంప్రదానసంజ్ఞయోః పర్యాయః స్యాత్? నైతత్సార్వత్రికమ్, కిం తర్హి? ప్రయోగదర్శనవశేన నియతవిషయమ్।

కర్మణః కరణసంజ్ఞేత్యాది। ఏతచ్ఛన్దోవిషయమ్, సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే, ఇతి యథాప్రాప్తమపి ప్రయోగో భవతి। భాష్యే తు దదాతికర్మణేతి నాశ్రితమ్, ప్రయోగాశ్చ బహవః-అర్యమ్ణే చరుం నిర్వపేత్, దేవేభ్యో బ్రహ్మౌదనమపక్షత్, దేవేభ్యో హవ్యం వహన్తః ఛన్దాంసి వై దేవేభ్యో హవ్యమూర్ధా, యదఘ్నమాశుషే త్వమ్, శం నః కరత్యర్వతే ఇత్యాదయః, తన్మతే

క్రియాగ్రహణం న కర్తవ్యమ్। కథం యత్ర సంప్రదానత్వమిష్యతే? తత్ర సందర్శనాదీనాం క్రియాయాశ్చ భేదో వివక్ష్యతే, తతశ్చ త్రైరాప్యమానా క్రియాపి కృత్రిమం కర్మేతి సిద్ధం తయాభిప్రేయమాణస్య సంప్రదానత్వమ్, యత్ర తు నేష్యతే తత్ర భేదో న వివక్ష్యతే, తతశ్చౌదనాద్యేకఫలావచ్ఛేదేనైకీకృతయా క్రియయాఽఽప్యమానస్య కర్మత్వమేవ భవిష్యతి-కటఙ్కరోతి, ఓదనం పచతీతి। గత్యర్థేషు తూభయం వివక్ష్యతే-భేదః, అభేదశ్చ; తత్ర భేదవివక్షాయాం గ్రామం గచ్ఛతీతి ప్రయోగ ఇతి `గత్యర్థకర్మణి' ఇత్యేతదపి న వక్తవ్యం భవతి।।

పదమఞ్జరీ

రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః।। 1.4.33 ।।

రుచినా సమానార్థా ఇతి। వస్తుకథనమేతత్। విగ్రహస్తు రుచిరర్థో యేషామితి। తే చ రుచినా ధాతునా ధాతునా సమానార్థా భవన్తి। ప్రీయమాణ ఇతి। `ప్రీఞ్ తర్పణే' ఇత్యస్మాత్ క్రైయాదికాత్ సకర్మకాత్కర్మణి లః। దైవాదికస్తు జీదకర్మకః, తర్పమాణ ఇత్యర్థః। అన్యకర్తృక ఇతి। యోఽభిలాషస్యాశ్రయః ప్రీయమాణస్తతోఽన్యకర్తృక ఇత్యర్థః। కథం పునరన్యాశ్రయస్యాభిలాషస్యాన్యః కర్తా భవతి, యావతా యదాశ్రయవ్యాపారం ధాతుః ప్రాధాన్యేనాచష్టే స కర్తా? నేదం కర్తృ లక్షణమ్, కిన్తు స్వాతన్త్ర్యమేవ। తచ్చ క్వచిద్వాస్తవమ్, క్వచిద్వైవక్షికమ్। తదత్ర మాధుర్యాతిశయేన స్వవిషయం దేవదత్తాశ్రయమభిలాషం జనయన్మోదకస్తత్ర కర్తేతి గీయతే। న చైవం లషేరపి ప్రసఙ్గః, దేవదత్తో మోదకమభిలష్యతీతి? అభిధానశక్తివైచిత్ర్యాదాశ్రయకర్తృ కోఽభిలాషో లషేర్వాచ్యః, రుచేస్తు విషయకర్తృకః। ద్దష్టశ్చాయమభిధానప్రకారనియమోఽన్యత్రాపి, తద్యథా-ఘటః పశ్యతీతి ద్దశేరాశ్రయకర్తృ కం జ్ఞానం వాచ్యమ్। ఘటః ప్రకాశతే ఇత్యత్ర ప్రకాశేర్విషయకర్తృకమ్। విషయ ఏవ హి స్పష్టాలోకమధ్య వర్తిత్వాదినా సౌకర్యేణ దేవదత్తాశ్రయే జ్ఞానే కర్తేతి వ్యపదిశ్యతే, న తు జ్ఞానేన కశ్చిదతిశయో విషయో జన్యతే।

కోఽయం ప్రకాశో నామ, యం ప్రాకత్యమాచక్షతే భాట్టాః, తత్ర కారకశేషత్వేన షష్ఠీప్రసఙ్గే వచనమ్। అన్యే తు ప్రీయమాణం దేవదత్తం మోదకః ప్రీణయతీతి కర్మసంజ్ఞాం ప్రాప్తాం మన్యన్తే। అపరే త్వేవమాహుః- దేవదత్తో రోచయతి మోదకమితి హేతుత్వే ప్రాప్తే వచనమితి, దేవదత్తం హి ప్రాప్య రోచతే మోదకో న సర్వాన్, నానేచ్ఛా హి ప్రాణిన ఇతి। ఏవముత్తరేష్వపి యోగేషు ద్రష్టవ్యమ్। ఉక్తం చ--

హేతుత్వే కర్మసంజ్ఞాయాం శేషత్వే చాపి కారకమ్।

రుచ్యర్థాదిషు శాస్త్రేణ సంప్రదానాఖ్యముచ్యతే।। ఇతి।

పఠీతి। హేతుకర్మసంజ్ఞావదధికరణసంజ్ఞా బాధ్యేతేతి భావః। కిం చ ప్రీయమాణగ్రహణాదేవాదిత్యో రోచత ఇతి దీప్తివాచినామగ్రహణమ్।।

పదమఞ్జరీ

శ్లాఘహ్నుఙ్స్థాశపాం జ్ఞీప్స్యమానః।। 1.4.34 ।।

జ్ఞీప్స్యమాన ఇతి। `మారణతోషణనిశామనేషు జ్ఞా' ఇతి ఘటాదిషు పఠ్యతే, తస్మాన్నిశామనేఽర్థే హేతుమణ్ణిచి సని `ఆప్జ్ఞృధామీత్',`అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య',కర్మణి లటః శానజాదేశః। నిశామనం చేహ జ్ఞానమాత్రముచ్యతే, న చక్షుర్విజ్ఞానమేవ, యదాహ- బోధయితుమభిప్రేత ఇతి। కథం తర్హి ప్రయుజ్యతే--తజ్జ్ఞాపయత్యాచార్యః, విజ్ఞాపనా భర్తృషు సిద్ధిమేతీతి? తస్మాన్నిశానేష్వితి పాఠః। `శో తనూకరణే' ల్యుడన్తః, సంజ్ఞపితః పశురిత్యుదాహరణమ్। జ్ఞీప్స్యమానో జ్ఞపయితుమిష్యమాణ ఇతి ప్రయోగః`జ్ఞప మిచ్చ' ఇతి చురాదిణిజన్తస్య। అన్యే తు -`మితాం హ్రస్వః' ఇత్యత్ర `వా చిత్తవిరాగే' ఇత్యతో వేత్యనువృత్తేర్వ్యవస్థితవిభాషావిజ్ఞానాచ్చానిష్టే విషయే హ్రస్వాభావమాహుః। దేవదత్తం ప్రతి శ్లాఘమానాస్తాం శ్లాఘాం తమేవ జ్ఞపయితుమిచ్ఛతీత్యర్థ ఇతి। శ్లాఘా స్తుతిః, ప్రత్యక్షేణ దేవదత్తం స్తౌతీతి యావత్। ఏవం హి తాం దేవదత్తః శక్యతే జ్ఞాపయితుమ్। అన్యే త్వాహుః- దేవదత్తాయాత్మానం పరం శ్లాఘ్యం కథయతీత్యర్థ ఇతి। తథా చ భట్టికావ్యమ్--

శ్లాఘమానః పరస్త్రీభ్యస్తత్రాగాద్రాక్షసాధిపః।। ఇతి।

ఆత్మానం శ్లాఘ్యం పరస్త్రీభ్యః కథయన్నిత్యర్థః। ఏవం దేవదత్తాయ నిహ్నుత ఇతి। `హ్నుఙ్ అపనయనే' దేవదత్తం ప్రతి నిహ్నువానస్తాం నిహ్నుతిం తమేవ జ్ఞాపయితుమిచ్ఛతీత్యర్థః। ఇత్యేష ఏవంశబ్దస్యార్థః। నిహ్నుతిరపలాపః, సంనిహితమేవ

దేవదత్తం ధనికాదేరపలపతీత్యర్థః। అన్యే తు హ్నోతవ్యం కిఞ్చిద్దేవదత్తం జ్ఞాపయతీత్యర్థ ఇత్యాహుః- దేవదత్తాయ తిష్ఠత ఇతి। ఈదృశోఽహమితి దేవదత్తస్య స్థనేన ప్రకాశయతీత్యర్థః। దేవదత్తాయ శపతే ఇతి। శపథేన కిఞ్చిత్ప్రకాశయతీత్యర్థః। దేవదత్తః శ్లాఘతే ఇతి। జ్ఞీప్స్యమానవచనాత్ కర్మసంజ్ఞైవ బాధ్యతే, న కర్తృసంజ్ఞేత్యర్థః। ఏవం గార్గికయా శ్లాఘతే సభాయామితి కరణాధికరణసంజ్ఞే న బాధ్యేతే। క్వచిత్తు దేవదత్తం శ్లాఘతే ఇతి పాఠః। తత్రాయం భావః-యస్మాయాఖ్యాయతే స జ్ఞీప్స్యమాన ఇత్యాఖ్యాయామానా ద్వినీయైవ న్యాయ్యేతి। యే త్వాఖ్యాయమానం జ్ఞీప్స్యమానం వదన్తి తేషాం యస్మాయాఖ్యాయతే తతః షష్ఠీ భవతి--దేవదత్తాయ శ్లాఘతే యజ్ఞదత్తో విష్ణుమిత్రస్యేతి॥

పదమఞ్జరీ

ధారేరుత్తమర్ణః॥ 1.4.35 ॥

ఉత్తమమృణం యస్యేతి। ఉత్తమమ్=ఉత్కృష్టతమమ్, ఉత్కృష్టార్థవృత్తేరుచ్ఛబ్దాత్తమపి ద్రవ్యప్రకర్షత్వాదామభావః। అర్తే̮ః క్తః, ఋణమ్ `ఋణమాధమర్ణ్యే' ఇత్యత్ర కాలాన్తరే దేయద్రవ్యవినిమయోపలక్షణార్థమాధమర్ణ్యగ్రహణమిత్యుత్తమర్ణేఽపి నత్వం భవతి। అత్ర బహువ్రీహౌ నిష్ఠాయాః పూర్వనిపాతే `జాతికాలసుఖాదిభ్యః'పరవచనమ్ ఇతి సుఖాదేరాకృతిగణత్వాదస్మాదేవ వా నిపాతనాద్ధణశబ్దస్య పరనిపాతః। శతం ధారయతీతి। `ధృఙ్ అవస్థానే';ధ్రియమాణం స్వరూపేణావతిష్ఠమానం స్వభావాదప్రచ్యవమానం శతం ప్రయుఙక్త ఇతి ణిచ్। గ్రామ ఇతి। నన్వత్ర పరత్వాదధికరణసంజ్ఞైవ భవిష్యతి; ఉత్తమర్ణేఽపి తర్హి హేతుసఞ్జ్ఞా స్యాత్॥

పదమఞ్జరీ

స్పృహేరీప్సితః॥ 1.4.36 ॥

చురాదావదన్తః పఠ్యత ఇతి। తేన స్పృహయతీత్యత్రాతో లోపస్య స్థానివద్భావాల్లఘూపధగుణో నేతి భావః। ఈప్సిత ఇతి। `మతిబుద్ధి' ఇత్యాదినా వర్త̮మానే క్తః। ఈప్సితమాత్రే ఇయం సంజ్ఞా। ప్రకర్షవివక్షాయాం తు పరత్వాత్ కర్మసంజ్ఞైవ భవతి--

పుష్పాణి స్పృహయతీతి। యదా త్వీప్సితమీప్సితతమం వా శేషత్వేన వివక్ష్యతే, తదా షష్ఠీ భవతి।।

పదమఞ్జరీ

క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి కోపః।। 1.4.37 ।।

గుణేష్వితి। శౌచాచారాదిషుః దాషా విష్కరణమితి। దమ్భాదిదోషాధ్యాస ఇత్యర్థః। తత్ర క్రుధద్రుహావకర్మకావితి కారకశేషత్వాన్నటస్య శ్రృణోతీతివత్ షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయాం వచనమ్, ఇతరయోస్తు సకర్మకత్వాద్ ద్వితీయా ప్రాప్నోతి। అత్ర చ చిత్తదోషరూపత్వం యద్యపి క్రోధాదీనామవిశిష్టమ్, తథాప్యన్యేషామేవఞ్జాతీయకానాం ద్వేషాదీనామగ్రహణార్థమవాన్తరభేదవివక్షయా పృథగిమే నిర్దిష్టాః, న తు చిత్తదోషార్థానామితి। తేనాస్మాన్ ద్వేష్టీత్యత్ర న భవతి, అనభినన్దనం హ్యస్యార్థః। తథా చాచేతనేష్వపి ప్రయుజ్యతే--ఔషధం ద్వేష్టీతి। కథం పునరేకేన క్రుధినా సర్వే క్రుధాదయః శక్యా విశేషయితుమత ఆహ--క్రోధస్తావదితి। భార్యామీర్ష్యతీత్యత్ర కేవలం పరైర్ద్రశ్యమానాం భార్యాం, న తు తాం ప్రతి కోపః।।

పదమఞ్జరీ

క్రుధద్రుహోరుపసృష్టయోః కర్మ।। 1.4.38 ।।

ఉపసర్గేణ సమ్బద్ధయోరితి। `ఉపసర్గాః క్రియాయోగే' ఉపసృజన్తీత్యుపసర్గాః, పచాద్యచి న్యఙ్క్వాదిత్వాత్ కుత్వమ్। తేనోపసృష్టయోరిత్యస్యోపసర్గేణ సమ్బద్ధయోరిత్యయమర్థో భవతి। స్వనికాయప్రసిద్ధిర్వా।।

పదమఞ్జరీ

రాధీక్ష్యోర్యస్య విప్రశ్నః।। 1.4.39।।

యస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ, యద్ద్వివిధం పృచ్ఛ్యత ఇత్యర్థః। యత్సమ్బన్ధీత్యాది। యత్సమ్బన్ధినః శుభాశుభస్య విప్రశ్న ఇతి। దేవదత్తాయ రాధ్యతీతి। `రాధోఽకర్మకాద్వృద్ధావేవ' ఇతి దివాదౌ, తత్ర వృద్ధావిత్యుపలక్షణమకర్మకాదితి వచనాద్ వృద్ధావకర్మకత్వావ్యభిచారాత్। ఏవకారస్తు భిన్నక్రమః- రాధోఽకర్మకాదేవ శ్యన్ భవతి, యథా- వృద్ధావితి। తేన సత్యప్యేవకారే పర్యాలోచనస్య వృత్తిరవిరుద్ధా। తత్ర ధాత్వర్థేనోపసంగ్రహాజ్జీవత్యాదివద్ రాధోఽకర్మత్వమవిరుద్ధమ్। నిమిత్తం వేద నైమిత్తికః, ఉఞ్ఛాదిషు వసన్తాదిషు వా నిమిత్తశబ్దో ద్రష్టవ్యః। యస్యగ్రహణమనర్థకమ్, యం ప్రతీత్యేవ, తత్ర యం ప్రతి విప్రశ్న ఇత్యన్వయే కిం నామ వివక్షితం న సిధ్యతి।।

పదమఞ్జరీ

ప్రత్యాఙ్భ్యాం శ్రువః పూర్వస్య కర్తా।। 1.4.40 ।।

ద్వివచననిర్దేశాత్ ప్రత్యేకముపసర్గసమ్బన్ధ ఇత్యాహ-- ఆఙ్పూర్వస్య ప్రతిపూర్వస్య చేతి। కః పునరత్ర పూర్వో వ్యాపార ఇత్యత్రాహ--ప్రత్యాఙ్పూర్వశ్చేత్యాది పరేణ ప్రయుక్తస్యేతి। ఇదం మే దేహీత్యేవం ప్రార్థితస్యేత్యర్థః। పూర్వస్యాః క్రియాయా ఇతి। సూత్రే తు వ్యాపారరూపవివక్షయా పూర్వస్యేతి నిర్దేశః, యత్ర హేతుసఞ్జ్ఞాయాం ప్రాప్తాయాం దేవదత్తేన ప్రతిశ్రావయతీతి ప్రయోగనివృత్తయే వచనమిత్యాహుః। వివక్షాన్తరే చ దేవదత్తో గాం ప్రతిశ్రావయతీతి భవత్యేవ।।

పదమఞ్జరీ

అనుప్రతిగృణశ్చ।। 1.4.41 ।।

పూర్వేణ సాహచర్యాదత్రాపి ప్రత్యేకముపసర్గసమ్బన్ధ ఇత్యాహ--అనుపూర్వస్య ప్రతిపూర్వస్య చేతి। కః పునరత్ర పూర్వో వ్యాపార ఇత్యత్రాహ-- హోతా ప్రథమమిత్యాది। అన్య ఇతి। అధ్వర్యుః। కథం పునర్జ్ఞాయతే-అనుప్రతిపూర్వో గృణాతిః శంసితుః ప్రోత్సాహనే వర్త్తత ఇత్యాహ--అనుగరః ప్రతిగర ఇత్యాది। అనుగీర్యతే ప్రోత్సాహ్యతే యేన శబ్దేన సోఽనుగరః। ఏవం ప్రతిగరః, ఓథామో దైవేత్యేవమాదికః శబ్దః; తేన హి ప్రతిగీర్యతే।

పదమఞ్జరీ

సాధకతమం కరణమ్ ।। 1.4.42 ।।

`షిధూ సంరాద్ధౌ' ఇత్యస్య హేతుమణ్ణ్యన్తస్య `సిద్ధ్యతేరపారలౌకికే' ఇత్యాత్వే `రాధ సాధ సంసిద్ధౌ' ఇత్యస్య వా ణ్యన్తస్య సాధకశబ్దః। క్రియాత్మకశ్చార్థః। ప్రయోజ్యః కర్తా, సిధ్యతః సాధ్యవతో వా క్రియాత్మనోఽర్థస్య ప్రయోజకతమం సాధకతమమ్। నను సామగ్ర్యధీనా క్రియాసిద్ధిర్నో ఖలు కర్త్రాదీనామన్య తమాపాయేఽపి క్రియా నిష్యద్యతే, తత్కిమపేక్షః కారకాణాం మధ్యే ఏకస్యాతిశయయోగః స్యాత్? ఉచ్యతే; ఛేద్యద్రవ్యానుప్రవేశో వ్యాపారః, కాష్ఠాదే పాకే ప్రజ్వలన జనితోష్ణస్పర్శానుప్రవేశః, తదనన్తరమేవ క్రియాసిద్ధిః నైవం కారకాన్తరేష్వనుప్రవేశః తద్వ్యాపారానన్తరం వా క్రియానిష్పత్తిః సమస్తి, అతః-

క్రియాయాః పరినిష్పత్తిర్యద్వ్యాపారాదనన్తరమ్।

వివక్ష్యతే యదా తత్ర కరణం తత్తదా స్మృతమ్।।

`వివక్ష్యతే' ఇత్యనేనైతద్ దర్శయతి-దేశకాలావస్థాదివశేన యస్య క్రియా ప్రత్యుపయోగాతిశయేన వ్యాపారః ప్రత్యాసీదన్ వివక్ష్యే, తదా తస్య కరణత్వం భవతీతి। యథా స్థాల్యధికరణత్వేన ప్రసిద్ధా, తస్యా అపి తనుతరకపాలతయా ప్రకర్షవివక్షాయాం కరణత్వం భవతి-స్థాల్యా పచ్యత ఇతి। ఉక్తం చ--

వస్తుతస్తదనిర్దేశ్యం న హి వస్తు వ్యవస్థితమ్।

స్థాల్యా పచ్యత ఇత్యేషా వివక్షా ద్ధశ్యతే యతః।। ఇతి।

న చైవం కర్తురపి కరణత్వవివక్షాప్రసఙ్గః; భిన్నజాతీయత్వాత్। సకలసాధనవినియోగకారీ ఖల్వసౌ, న చ శతధనో నిష్కధనేన సహ స్పర్ధతే!కథం తర్హ్యశ్వేన దీపికయా రథేన సఞ్చరతే

ఇతి బహూనాం కరణత్వమ్, యావతా తేష్వపి యదాసన్నోపకారకం తదేవ కరణం యుక్తమ్? ఉచ్యతే; కారకాన్తరాపేక్షః కరణస్యాతిశయః, న స్వకక్షాయామ్; తేన సర్వేషాం క్రియానిష్పత్తౌ సంనిపత్యోపకారకత్వాత్ సిద్ధం కరణత్వమ్।

తమబ్గ్రహణం కిమితి। కారకాధికారాత్ సిద్ధే సాధకత్వే పునః సాధకశ్రుతిః ప్రకర్షార్థా భవిష్యతీతి ప్రశ్నః। గఙ్గాయాం ఘోష ఇతి। అసతి తమబ్గ్రహణే ఆధారో నామ యత్రాధారాత్మా వ్యాప్తో భవత్యాధేయేన, తేనేహైవ స్యాత్- తిలేషు తైలమ్, పయసి సర్పిరితి; గఙ్గాయాం ఘోష ఇత్యత్ర న స్యాత్। తమబ్గ్రహణం తు జ్ఞాపయతి-ఇహ ప్రకరణే సామర్థ్యగమ్యః ప్రకర్షో నాశ్రీయతే, తేనేహాపి భవతి। యదా చ దేశధర్మో ఘోషం ప్రత్యాధారభావః స్రోతస్యుపచర్యతే, తదేవం తమబ్గ్రహణస్య ప్రయోజనమ్; యదా తు గఙ్గాశబ్దస్తీరే వర్త్తతే తదా న ప్రయోజనమ్. ఆధేయేన వ్యాప్తిసమ్భవాన్ముఖ్య ఏవాధారభావ ఇతి।।

పదమఞ్జరీ

దివః కర్మ చ।। 1.4.43 ।।

నను చాక్షాన్ దీవ్యతీత్యత్ర పాతయతీత్యర్థస్తత్ర కర్మత్వం సిద్ధమ్; అక్షైర్దీవ్యతీతి, క్రిడతీత్యర్థః, తత్ర కరణత్వం సిద్ధమ్, కిమర్థమిదమిత్యాశఙ్క్యాహ--పూర్వేణ కరణసంజ్ఞాయామితి। అక్షైః క్రీడతీత్యస్యామేవ వివక్షాయామక్షాన్ దీవ్యతీతీష్యతే, అత్ర చ కరణసంజ్ఞైవ ప్రాప్నోతి, అక్షాన్పాతయతీత్యత్ర చార్థేఽక్షైర్దీవ్యతీతి నేష్యతే, అతః సాధకతమస్యైవ కరణసంజ్ఞాయాం ప్రాప్తాయామయమారమ్భ ఇత్యర్థః। అథ కిమర్థశ్చకారః? కరణసంజ్ఞాపి యథా స్యాత్ నైతదస్తి ప్రయోజనమ్; వక్ష్యమాణమన్యతరస్యాంగ్రహణమిహైవ కరిష్యామి, తత్రాహ--చకారాత్కరణసంజ్ఞం చేతి। యుగపత్సంజ్ఞాద్వయం యథా స్యాదితి భావః। అన్యతరస్యాంగ్రహణే తు పర్యాయః స్యాత్--యదా కర్మ న తదా కరణమ్, యదా కరణం న తదా కర్మ; చకారాత్తు యుగపదేవ సంజ్ఞాద్వయం భవతీత్యర్థః। యౌగపద్యప్రయోజనం మనసా దీవ్యతీతి కర్మత్వాదణ్ ప్రత్యయః, కరణత్వాచ్చ తృతీయా `మనసః సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యలుక్-మనసా దేవః। ఇహ చాక్షైర్దేవయతే దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేనేతి, అక్షైరితి తృతీయాప్రయోగేఽపి ధాతోః సకర్మకత్వాద్ `గతిబుద్ధి' ఇత్యాదినాఽణ్యన్తావస్థాయాం కర్త్తుర్యజ్ఞదత్తస్య కర్మసంజ్ఞా న భవతి, `అణావకర్మకాత్' ఇతి పరస్మైపదం చ। యది తర్హి సమావేశః- అక్షాన్ దీవ్యతీతి పరత్వాత్ తృతీయా ప్రాప్నోతి; పర్యాయే తు నాయం దోషః, కర్మసంజ్ఞాపక్షే కరణసంజ్ఞాయా అభావాత్। సమావేశే తు

కరణసంజ్ఞాయా అవకాశః-విదేవనా అక్షాః, `కరణాధికరణయోశ్చ' ఇతి ల్యుట్; కర్మసంజ్ఞాయా అవకాశః-దీవ్యన్తే భవతాక్షాః, `భావకర్మణోః' ఇతి యగాత్మనేపదే; అక్షానిత్యత్ర భయసంజ్ఞాకార్యప్రసఙ్గే పరత్వాత్తృతీయా స్యాత్, నైష దోషః; కార్యకాలం హి సంజ్ఞాపరిభాషమ్, తతశ్చ `కర్మణి ద్వితీయా' ఇత్యత్ర యదస్యోపస్థానం తదనవకాశమితి ద్వితీయా భవిష్యతి। అయం తర్హి సమావేశే దోషః- దీవ్యన్తేఽక్షా ఇతి కర్మణ్యభిహితేఽపి కరణస్యానభిహితత్వాత్తృతీయా స్యాత్, దేవనా అక్షా ఇతి ల్యుటా కరణస్యాభిధానేఽపి కర్మణోఽనభిధానేన ద్వితీయా స్యాత్? నైష దోషః; ఏకైవ కారకశక్తిః సంజ్ఞాద్వయయోగినీ। తతశ్చైకస్మిన్ కారకేఽభిహితే కారకాన్తరమప్యభిహితమేవ భవతి; శక్తేరేకత్వాత్।।

పదమఞ్జరీ

పరిక్రయణే సంప్రదానమన్యతరస్యామ్।। 1.4.44 ।।

పరిక్రయణశబ్దే ధాతుగతమేవ రేఫమాశ్రిత్య `రషాభ్యామ్' ఇత్యేవ ణత్వమ్, ప్రథమోపనిపతితత్వాద్, యథోపసర్గాభావే క్రయణమితి; న తూపసర్గస్థమాశ్రిత్య `కృత్యచః' ఇత్యనేన తస్య పశ్చాదుపనిపతితత్వేన బహిరఙ్గత్వాత్। వేతనాదినేతి। వేతనం భృతిః, నియతకాలత్వమేవ స్పష్టయతి। నాత్యన్తికః క్రయ ఏవేతి। పరిశబ్దః సామీప్యం ద్యోతయతి। క్రయో నామాత్యన్తికం స్వీకరణమ్, నియతకాలం తు తస్య సమీపమేవేతి పరిశబ్దస్యార్థః।।

పదమఞ్జరీ

ఆధారోఽధికరణమ్।। 1.4.45 ।।

ఆధ్రియన్తేఽస్మిన్ క్రియా ఇత్యాధార ఇతి `అధ్యాయన్యాయోద్యావ' ఇత్యాదినాఽధికరణే ఘఞ్। క్రియాపేక్షత్వాత్ కారకభావస్య క్రియాగ్రహణమ్। యది క్రియాధారస్యాధికరణసంజ్ఞా, కర్తృకర్మణోరేవ స్యాత్। కర్తృస్థా హి క్రియా భవతి కర్మస్థా వా। కర్తృసంజ్ఞాయాః కోఽవకాశః? యే కర్మస్థక్రియాః- పచత్యోదనం దేవదత్త ఇతి। నన్వత్రాప్యధిశ్రయణాదేరాధారః కర్తేతి స్యాదేవ ప్రసఙ్గః? అయం తర్హ్యవకాశః- దేవదత్తాయ రోచతే మోదక ఇత్యుక్తమ్, అత్ర దేవదత్తస్థస్యాభిలాషస్య మోదకః కర్తేతి। అథాప్యనవకాశా కర్తృసంజ్ఞా? ఏవమపి పర్యాయః స్యాత్। అథ కర్మసంజ్ఞాయాః కోఽవకాశః? యే కర్తృస్థక్రియాః-ఆదిత్యం పశ్యతీతి। అతః

కర్తృకర్మణోరేవాధికరణసంజ్ఞాప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ--కర్తృ కర్మణోరిత్యాది। కథం పునః సాక్షాత్క్రియాధారే సమ్భవతి క్రియాధారభూతకర్తృ కర్మవ్యవధానేన క్రియాధారస్య గౌణస్య గ్రహణం శక్యం విజ్ఞాతుమ్? కరణసంజ్ఞాయాం తమగ్రహణేన జ్ఞాపితమేతద్- యథాకథఞ్చిత్క్రియాధారస్యాపి కరణసంజ్ఞా భవతీతి। ముఖ్యస్యాపి తు కస్మాన్న స్యాద్? ఆస్త ఇతి కర్తృస్థాయాః క్రియాయా ఉదాహరణమ్। పచతీతి కర్మస్థాయాః।

త్రివిధం చ తదధికరణమ్--ఔపశ్లేషికమ్, వైషయికమ్, అభివ్యాపకం చేతి। కటే ఆస్తే,గురౌ ఆవసతి, తిలేషు తైలమితి।।

అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ।। 1.4.46 ।।

పదమఞ్జరీ

అభినివిశశ్చ।। 1.4.47 ।।

నేరల్పాచ్తరస్యాపూర్వనిపాతాద్ `అభిని' ఇతి సముదాయానుకరణమిత్యాహ-- అభినిపర్వ్యాస్యేతి। అన్యథాఽభిపూర్వస్య నిపూర్వస్య చేతి బ్రూయాత్।।

పదమఞ్జరీ

ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః।। 1.4.48 ।।

వసరేశ్యర్థస్యేతి। అర్థశబ్దో నివృత్తివచనః, వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ, అశ్యర్థస్య యో వాచకస్తస్యేత్యర్థః। భోజననివృత్తివాచిన ఇతి యావత్। యద్వా--శీఙోఽర్థః శ్యర్థః, న శ్యర్థస్తస్య, అస్థానార్థస్యేత్యర్థః। స్థానేఽపి హి శీఙ్ వర్తతే-జలాశయమితి। తేన గ్రామే తిష్ఠతీత్యత్రార్థే గ్రామముపవసతీతి భవతి। అస్థానార్థత్వే గ్రామ ఉపవసతీతి, స తర్హి ప్రతిషేధో వక్తవ్యః? న వక్తవ్యః, కథమ్? నాత్రోపపూర్వస్య వసేః గ్రామోఽధికరణమ్, కిం తర్హి? అనుపసర్గస్య--గ్రామే వసన్ త్రిరాత్రముపవసతి। ఏతదుక్తం భవతి--విశిష్టాధారావస్థితత్వేన నిశ్చితే దేవదత్తే

భోజననివృత్తివిశిష్టకాలం ప్రతిపాదయితుమిదం ప్రయుజ్యతే--గ్రామ ఉపవసతీతి, తత్రాన్తరఙ్గత్వాత్ ప్రతీయమానవసిక్రియాపేక్షో గ్రామస్యాధికరణభావః। ఉపవసనం తు స్వరూపేణైవ కాలమపేక్షత ఇతి కాలేనైవాన్తరఙ్గః సమ్బన్ధః, గ్రామాదినా తు బహిరఙ్గ ఇత్యప్రయుక్తమపి త్రిరాత్రాదికం కర్మ భవతి॥

పదమఞ్జరీ

కర్తురీప్సితతమం కర్మ॥ 1.4.49 ॥

కర్తుః క్రియయేత్యాది। కర్తుర్యదాప్తుమిష్టతమమిత్యన్వయః, కర్తురితి చేప్సితాపేక్షాయా `క్తస్య చ వర్తమానే' ఇతి కర్త్రి షష్ఠీ। ఈప్సిత ఇతి `మతిబుద్ధి' ఇత్యాదినా వర్త్మానే క్తః। క్రియయేతి కరణే తృతీయా, కర్తా హి నామ యః క్రియామనుతిష్ఠతి తేన కర్తుర్యదిష్టతమమిత్యుక్తే తత్క్రియావేశాదసౌ కర్త్రా భవతి తయా కరణభూతయేతి గమ్యతే, కర్త్రా యదాప్తుమిష్యతే ఆత్మీయయా క్రియయేత్యర్థః। ఈప్సితశబ్దోఽయమస్త్యభిప్రేతే రూఢః- ఈప్సితోఽభిప్రేత ఇతి; అస్తి క్రియాశబ్దః- `ఆప్లృవ్యాప్తౌ' సన్, `ఆప్జ్ఞపృధామీత్', ఆప్తుమిష్టమీప్సితమితి; తత్ర క్రియాశబ్దస్యేహ గ్రహణమితి దర్శితమ్--ఆప్తుమిష్టతమమితి।

కర్మణ ఇతి। అశ్వస్య। స హి భక్షణక్రియయా మాషానాప్తుమిచ్ఛతి। యద్యేవమ్, యథాశ్వస్య వస్తుతో భక్షణే కర్తృత్వే సత్యపి సమ్ప్రతి బన్ధనం ప్రతి కర్మత్వేన వివక్షితత్వాదకర్తృత్వాద్ మాషాణాం కర్మసంజ్ఞయా న భవతి, తథా సార్థాద్ధీయత ఇత్యత్రాపి హీయమానం సార్థో జహాతీతి వస్తువృత్తేన త్యాగేన కర్తురపి సార్థస్య సంప్రత్యపాదానరూపేణ వివక్షితత్వాద్ అకర్తృత్వాత్కర్మణి యగాత్మనేపదే న స్యాతామ్।

అత్రాహుః- కర్మకర్తర్యత్ర యగాత్మనేపదే, కథమ్? జహాతిరయం గమనాయాం వర్తతేదేవదత్తం సార్థో జహాతి, అపగమయతీత్యర్థః, ఏషైవ చ సార్థస్యాపగమనా యదుత క్షుదుపఘాతాదినా దేవదత్తస్యాపగమే తత్సమర్థాచరణమ్। యదా తు క్షుధాదినా స్వయమేవాపగచ్ఛతి, తదా కర్మకర్తృ త్వమ్, తదాయం ప్రయోగః। తతశ్చ హీయత ఇతి సార్థః స్వయమేవాపగచ్ఛతీతి, పునః కుతో హీయతే? ఇత్యపేక్షాయాం సారర్థేన సమ్బన్ధ ఇతి।

తమగ్రహణం కిమితి। ఈప్సితతమస్యాపీప్సితత్వసమ్భవాద్ ఉదాహణసిద్ధిం మన్యతే। పయసౌదనం భుఙ్క్తే ఇతి। కరణసంజ్ఞా తు దాత్రేణ లునాతీత్యాదౌ సావకాశా, న హి దాత్రం లవనేప్సితమ్। `తథా యుక్తమ్' ఇత్యనేనాపి న భవతి, ద్వేష్యోదాసీనప్రాప్యయోస్తత్ర గహణాత్। సత్యప్యత్ర పయసో భుజిక్రియాయాం ప్రకృష్టోపకారకత్వే ఈప్సాయాః ప్రకర్షాభావః। యత్ర తర్హి పయ ఏవేప్సితతమమ్, తత్ర ప్రాప్నోతి, తద్యథా కశ్చిత్ కఞ్చిదాహ-సిద్ధం భుజ్యతామితి, స ఆహ-ప్రభూతం భుక్తమస్మాభిరితి, ఇతర ఆహ-పయో భవిష్యతీతి, అపరస్త్వరమాణ ఆహ-పయసా ఖలు భుఞ్జీయేతి, అత్ర ప్రాప్తాప్రాప్తవివేకేన పయస ఏవేప్సితతమత్వం న త్వోదనస్య, అత్రాప్యోదనమేవేప్సితతమమ్; పయసస్తు సంస్కారకత్వాత్కరణత్వమ్। న త్వస్య కేవలే గుణే ఆదరః, కిం తర్హి? తత్సంస్కృతే ఓదనే, న హ్యసౌ కేవలస్య పయసః పానేన సంతుష్యతీతి। యది తమగ్రహణం క్రియతే, పయసౌదనం భుఙ్క్తే ఇత్యత్రైవ స్యాత్, పచత్యోదనమిత్యాదౌ న స్యాత్, న హీప్సితతమం యుక్తమ్, అసతి ప్రతియోగిని వస్తు యత్తుల్యజాతీయం తదేవ ప్రతియోగితాం భజతే। కారకం చాత్ర న కిఞ్చిదిష్టమీప్సితం పయసస్త్వీప్స్యమానాత్వాద్ యుజ్యతే ప్రతియోగితా,నైష దోషః; అత్రాపి క్రియాపేక్షః ప్రకర్షః, ఆదౌ హి కర్తా ఫలార్థ క్రియామభీప్సతి, అతః ఫలార్థమిష్యమాణత్వాదీప్సితా క్రియా। ఫలం తు స్వరూపేణేష్యమాణమీప్సితతమం క్రియాయా అపి కర్మత్వం సందర్శనాదివిశేషాన్తరస్పర్ధయా। యత్ర తర్హి ఫలాభావస్తత్ర న స్యాత్, క్వ చ ఫలాభావః ? వికార్యే-కాష్ఠని భస్మీకరోతీతి, న హి కాష్ఠాని ఫలరూపాణి। మా భూవన్ తాని స్వరూపేణ ఫలాని, భస్మాత్మనా తు ఫలాని? ప్రాప్యే తర్హి న స్యాత్--ఆదిత్యం పశ్యతి, హిమవన్తం శ్రృణోతీతి, న హ్యత్ర క్రియయా కశ్చిదతిశయో జన్యతే। అత్రాప్యతిశయో జన్యతే--ప్రాకట్యం నామ? యో హి యం పశ్యతి శృణోతి వా తస్యాసౌ ప్రకటో భవతి, ప్రతిపత్రాద్యతిరిక్తపురుషాపేక్షయా తు విశేషోనాస్తీత్యుచ్యతే। యద్వా--తమగ్రహణేన యత్రాపకృష్టేచ్ఛా తదేవ వ్యావర్త్యతే, తేన పశ్యతీత్యాదావాదిత్యాదీనామపి ప్రతియోగినోఽసత్త్వేనాపకర్షాభావాద్ భవిష్యతి, అత్ర చ లిఙ్గమ్ `లలాటకుక్కుట్యౌ పశ్యతి' ఇతి।

కర్మేత్యనువర్తమాన ఇతి। అధిశీఙ్స్థాసామిత్యతః। ఆధారనివృత్త్యర్థమితి। ప్రాచ్యం కర్మగ్రహణామాధారేణ సంబద్ధమితి తదనువృత్తౌ తస్యాప్యనువృత్తిః స్యాదితి భావః। ఆధారానువృత్తౌ కో దోషస్తత్రాహ--ఆధారస్యైవ హి స్యాదితి। క్వేత్యాహ--గేహమిత్యాది। యత్ర తు న స్యాత్తదాహ--ఓదనం పచతీత్యాది।

ఏతచ్చేప్సితతమం కర్మ త్రివిధమ్--నిర్వర్త్యమ్, వికార్యమ్, ప్రాప్యమితి। తథాయుక్తమపి ద్వివిధమ్--ద్వేష్యమ్, ఇతరచ్చ। `అకథితం చ' ఇత్యపరమ్। సంజ్ఞాన్తరప్రసఙ్గే చాన్యత్--`దివః కర్మ చ' ఇత్యాది। తదేవం సప్తవిధం కర్మ। ఉక్తం చ--

నిర్వర్త్య చ వికార్యం చ ప్రాప్యం చేతి త్రిధా మతమ్।

తచ్చేప్సితతమం కర్మ చతుర్ధాఽన్యత్తు కల్పితమ్।।

ఔదాసీన్యేన యత్ప్రాప్యం యచ్చ కర్తురనీప్సితమ్।

సంజ్ఞాన్తరైరనాఖ్యాతం యద్యచ్చాప్యన్యపూర్వకమ్।। ఇతి।

తథా--

యదసత్, జాయతే సద్వా జన్మనా యత్ ప్రకాశ్యతే।

తన్నిర్వర్త్యం వికార్యం తు కర్మ ద్వేధా వ్యవస్థితమ్।।

ప్రకృత్యుచ్ఛేదసమ్భూతం కిఞ్చిత్కాష్ఠాది భస్మవత్।

కిఞ్చిద్ గుణాన్తరోత్పత్త్యా సువర్ణాదివికారవత్।।

క్రియాకృతవిశేషాణాం సిద్ధిర్యత్ర న గమ్యతే।

దర్శనాదనుమానాద్వా తత్ప్రాప్యమితి కథ్యతే ।। ఇతి।

తత్ర నిర్వర్త్యమ్--ఘటం కరోతీతి, వ్యక్త్యభిప్రాయేణ జన్మసామాన్యాభిప్రాయేణ ప్రకాశనమ్। నను చ యది ఘటః? న కర్త_వ్యః; అథ కర్తవ్యః? న ఘటః ; ఇత్యనుపపన్న ఘట కరోతీతి? నైష దోషః; తథావిధం వస్తు కరోతి యస్య నిష్పన్నస్య ఘట ఇతి సంజ్ఞేతి--అయమత్రార్థః।

ఏవమోదనం పయతీత్యాదావపి। వికార్యమ్--కాష్ఠాని భస్మ కరోతి, సువర్ణం కుణ్డలం కరోతీతి। ప్రాప్యమ్--ఆదిత్యం పశ్యతీతి। న హ్యత్ర ప్రత్యక్షేణ అనుమానేన వా క్రియాజన్యః కశ్చిదతిశయో గమ్యతే, యథా--నిర్వర్త్యవికార్యయోః రజ్జుం సృజతి, కాష్ఠం దహతి, దేవదత్తం రోషయతీతి। కారకత్వం తు ప్రాప్యస్యాభాసోపగమాదిభిః, ఆదిత్యో హ్యాభాసముపగచ్ఛతి, యతో ద్ధశ్యతే అభివ్యక్తిముపయాతి, యతో వ్యక్తముపలభ్యతే సహతే చ దర్శనమ్, యతః శక్యతే ద్రష్టుం తదేవాభాసోపగమ; వ్యక్తిః, సోఢత్వమితి కర్మణో విశేషాః ప్రాప్యమాణస్య క్రియాసిద్ధౌ వివక్షితాః।।

పదమఞ్జరీ

తథా యుక్తం చానీప్సితమ్।। 1.4.50 ।।

తథేతి పృథక్ పదమ్, నోపసమస్తమ్; లక్షణాభావాత్। చకారోఽవధారణే, అనేకార్థత్వాన్నిపాతానామ్, తథేత్యస్య చానన్తరే ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ--తేనైవేతి। ఈప్సితాదన్యత్సర్వమనీప్సితమితి।

యథా అధర్మానృతాదిభిరుత్తరపదార్థప్రతిపక్షభూతం యద్వస్తు తత్రప్రతిషేధద్వారేణాభిధీయతే, తథేహానీప్సితశబ్దేనేప్సితప్రతిపక్షభూతం న ద్వేష్యమేవాభిధీయతే, కిం తర్హి? అశ్వ--లోష్ట--ఇత్యాదివదీప్సితవ్యతిరిక్తం సర్వమితి సర్వశబ్దస్యార్థః। విషం భక్షయతీతి। న కస్యాపి విషమీప్సితతమమితి భావః। నను య ఏవ మనుష్యో వ్యాధ్యాదినా సర్వతః పీడితో మరణమేవ జ్యాయో మన్యతే, తస్య విషమపీప్సితతమమేవ; యదిష్టం గుడాదిభ్రాన్త్యా వి షే ప్రవర్తతే తస్యాపి తదీప్సితతమమేవ, యదిష్టం గుడాది, తద్బుద్ధిరేవ తత్ర ప్రవర్తతే; అతోఽత్ర పూర్వేణైవ సిద్ధమిత్యుదాహరణాన్తరోపన్యాసః। గ్రామం గచ్ఛన్నితి। నాత్ర వృక్షమూలానీప్సితతమాని పూర్వమనభిసంహితత్వాన్నాన్తరీయకం హి తదుపసర్పణమ్। న చాత్రాపి యావద్ గ్రామం గచ్ఛన్నితి న ప్రయుజ్యతే తావన్నాన్తరీయకతా న ప్రతీయత ఇతి పూర్వేణైవ సిద్ధమ్, యథా--నదీ కూలం కషతీత్యత్రాచేతనత్వాదీప్సాభావః, పదాన్తరసమ్బన్ధాత్రప్రతీయమానో బహిరఙ్గత్వాత్కర్మసంజ్ఞాం న ప్రతిబధ్నాతి? భవత్వయం ప్రతిపత్తారం ప్రతి ఉపపాదనప్రకారః, యస్తు ప్రయుఙ్క్తే స పూర్వమేవేప్సాప్రకర్షాభావం జానన్ తత్కథం ప్రయుక్తమితి పూర్వేణాసిద్ధిరేవ। ఏవం చ నదీకూలమిత్యత్రాపి అనేనైవ కర్మసంజ్ఞా। తథా యత్ర క్రియాయామేవ తాత్పర్యం న ఫలే, నాన్తరీయకా తు ఫలసిద్ధిః, తత్రాప్యనేనైవ భవతి।

అథ క్రియాఫలయోగి కర్మేతి కస్మాద్ నోక్తమ్? యదీప్సితతమం యద్ ద్వేష్యమితరచ్చ తత్ర సర్వత్రానుగతమేతద్, యదుత క్రియాఫలయోగిత్వం కర్తురపి తర్హి కర్మత్వం స్యాత్, క్రియాఫలస్య సంయోగస్య తత్రాపి భావాత్। భావాత్। అథ పరసమవేతక్రియాఫలయోగీతి లక్షణమ్? ఏవమప్యాత్మా జ్ఞాతవ్య ఇత్యత్ర న స్యాత్ , సంవిదశ్చ స్వయం ప్రకాశాభిమతాయాః కర్మత్వం స్యాత్। ఘటమహం జానామీత్యత్ర హి త్రితయమేవ భాసతే--ఘటః, జ్ఞానమ్, ఆత్మా చేతి। తత్ర జ్ఞానం క్రియా, తత్ఫలం శబ్దప్రయోగాదిరూపో వ్యవహారః, తేన యుజ్యమానస్య ఘటస్య యథా కర్మత్వం తథా జ్ఞానస్యాపి స్యాత్। జ్ఞానం హి క్రియా భవతి వ్యవహారూపస్య ఫలస్యాశ్రయభూతమ్, తస్యైవ జ్ఞానస్య యత్ స్వరూపం తదపేక్షయా యః పర ఆత్మా తత్ర చ సమవైతీత్యలమియతా। చోరానిత్యత్రాపి మర్త్యుకామో వా మిత్రాదిరూపేణ విపర్యస్యమానో వా చోరానుపసర్పతీతి పూర్వేణైవ సిద్ధమ్।।

పదమఞ్జరీ

అకథినం చ।। 1.4.51 ।।

అకథితశబ్దోఽయమస్త్యప్రధానే రూఢః, తద్యథా--అకథితోఽహమస్మిన్ గ్రామే, అప్రధానభూత ఇతి గమ్యతే। అస్తి చ క్రియాశబ్దోఽకీర్తితపర్యాయః। `కథ వాక్యప్రవన్ధే', చురాదావదన్తః పఠ్యతే, తత్ర పూర్వస్య గ్రహణే `పాణినా కాంసపాత్ర్యాం దోగ్ధి పయః' ఇత్యత్ర పాణికాంసపాత్ర్యోరపి స్యాత్। కరణాధికరణసంజ్ఞయోస్తు పచత్యాదిరవకాశః, న హి తత్రాస్య ప్రసఙ్గః; `దుహియాచి' ఇతి పరిగణనాత్, అతో ద్వితీయస్య గ్రహణమ్, తదాహ--కేనాకథితమ్? అపదానాదిభిర్విశేషకథాభిరితి। కిమత్ర ప్రమాణం తదాహ--కేనేతి। కరణనిర్దేశః। రూఢిశబ్దేషు హి వ్యుత్పత్త్యర్థమేవ క్రియోపాదీయతే; న తత్ర కరణాది సమ్భావ్యతే, న హి గచ్ఛతీతి గౌరిత్యత్ర కేనేతి ప్రశ్నే రథేనేతి ప్రతివచనం వా భవతి। ఇహ `కారకే' ఇత్యనువర్తనాత్ సత్యేవ కారకత్వేఽకథితస్య సంజ్ఞయా భావ్యమితి సామర్థ్యాద్విశేషకథాభిరిత్యుక్తమ్।

పరిగణనం కమ ధర్మాదీతి। తస్య తు ప్రాధాన్యం తదర్థత్వాత్ ప్రవృత్తేః। సమ్భావ్యత ఇతి। సచత ఇత్యస్యార్థకథనమేతత్,`షచ సమవాయే' స్వరితేత్। కేచిత్తు పరస్మైపదిభిః సహ ధాతుమేనం పఠన్తి `షచ సవాయే'`రప లప వ్యక్తాయాం వాచి' ఇతి। తత్రాహుః-`షచ సేవనే' ఇత్యస్యానుదాత్తేతోఽనేకార్థత్వాత్సమవాయే ప్రవృత్తిరితి, సమ్భావ్యతేశ్చ కర్మవ్యాపారే సచిర్వర్తత ఇతి కర్తృపదస్య కర్మపదేనార్థకథనం నానుపపన్నమ్, యథా--రాధ్యత్యోదన

ఇత్యస్య పచ్యత ఇతి। ఉక్తమితి। ఆచరితమిత్యస్య వివరణమ్। సూత్రకారేణేతి। కవిశబ్దో మేధావిమాత్రవచనోఽపి ప్రకరణాత్ సూత్రకారే ప్రయుక్త ఇతి దర్శయతి। గాం దోగ్ధి పయ ఇతి। నను చాత్రాయమర్థః- గౌః పయస్త్యజతి, దోగ్ధా గవా పయస్త్యాజయతీతి; తత్ర ప్రయోజకవ్యాపారేణాప్యమానత్వాత్ సిద్ధా గోః కర్మసంజ్ఞా। న చ వాచ్యమ్-- `ప్రయోజకవ్యాపారేణాప్యమానస్య యది భవతి గత్యర్థాదిష్వేవేత్యుత్తరసూత్రే నియమాదత్ర న ప్రాప్నోపి, యథా--పచన్తం దేవదత్తం ప్రయుఙ్క్తే, పాచయతి దేవదత్తేనేత్యత్ర' ఇతి;ణ్యన్తష్వేవ స నియమః, అయం తు ప్రకృత్యన్తః, నైతదస్తి; యథా ణ్యన్తేషు ధాతుషు క్రియావిశిష్టస్య ప్రయుక్తిః ప్రతీయతే--గమయతీతి, నైవమత్ర విప్రకృయస్యాపి గవాదేర్దోహననయనాదిషు వినియోగాత్। తథా హ్యదుహానాపి గౌర్దుహ్యతే, అగచ్ఛన్తో భారాదయః శిరసా నీయన్తే, తస్మాద్దోగ్ధీత్యేకస్యా ఏవ క్రియాయాః శ్రవణాద్ గోపయసోర్భేదేన కర్మత్వం న భవతి। ణిచి తు సతి ప్రకృత్యంశస్య ప్రత్యయాంశస్య చ భేదేన ద్వే వాచ్యే ఇతి కర్మభేదోపపత్తిః।

గమయతి గ్రామం దేవదత్తమితి। యదా తు దుహేః క్షరణమర్థః-క్షరతి గోః క్షీరమ్, క్షీరం క్షారయతి దేవదత్త ఇతి, తదా యద్యపి గోరపాయేఽవధిభావో విద్యతే; తథాప్యవివక్షితే తస్మిన్నిమిత్తత్వమాత్రాపేక్షాయాముదాహరణోపపత్తిః। ఏవం చావధిత్వవివక్షాయామపాదానసంజ్ఞాయాం భవత్యేవ--గేర్దుహ్యతే పయ ఇతి। యదా తు పయస్యేవ విశేషణం గౌః, తదా షష్ఠీ--గోః పయో దోగ్ధీతి।

పౌరవం గాం యాచతే ఇతి। పురోరపత్యం పౌరవః। నను విహితాత్రాపాదానసంజ్ఞా పౌరవాదసౌ గామాదత్తే, న యాచనాదేవ తత ఆదత్తే, యాచితోఽసౌ యది దదాతి తత ఆదత్తే, నను మా నామాదితాఽఽదిత్సతే తావత్, తదపి న; యతః స్వభావపరిచిచ్ఛిత్సురనాదిత్సమానోఽపి యాచతే। గామవరుణద్ధి వ్రజమితి। నను చ గాం వ్రజం ప్రవేశయతీత్యయమత్రార్థః, తతశ్చ సిద్ధం వ్రజస్య కర్మత్వమ్? అథ వ్రజే గామవస్థాపయతీత్యర్థః, తర్హి కథితాత్రాధికరణసంజ్ఞా; యదా తర్హ్యవరోధనక్రియాం ప్రతి నిమిత్తత్వమాత్రం వివక్ష్యతే న కర్మత్వం నాధికరణత్వం తదేదముదాహరణమ్। వ్రజేన హేతునాఽవస్థాపయతీత్యర్థః।

మాణవకం పన్థానం పృచ్ఛతీతి। `ప్రచ్ఛ జ్ఞీప్సాయామ్', తుదాదిః, గ్రహిజ్యాదినా సంప్రసారణమ్। నను చ కథితాత్రాపాదానసంజ్ఞా, స హి తస్మాదుపదేశమాదత్తే న ప్రశ్నమాత్రాదాదత్తే, పృష్టోఽసౌ యద్యుపదిశతి తత ఆదత్తే। మా నామాదితా, ఆదిత్సతే తావత్ తదపి న, అనాదిత్సమానోఽపి స్వభావపరిజ్ఞానాయా పృచ్ఛతి।

భిక్షిర్యాచివద్వ్యాఖ్యేయః। కిమర్థం పునర్యాచిభిక్ష్యోరుభయోరుపాదానమ్, న హ్యనయోరర్థే భేదోఽస్తి, అర్థాశ్రయా చేయం సంజ్ఞా, న దుహ్యాదిస్వరూపాశ్రయా। సమానార్థేఽపి హి గృహ్యతే--దేవదత్తం శతం ప్రార్థయత ఇతి? ఉచ్యతే, అననుయార్థస్య యాచతేర్గ్రహణార్థమ్। తేనావినీతం వినయం యాచతే, క్రుద్ధం ప్రసాదం యాచత ఇత్యత్రాపి భవతి। సకృదుపాత్తస్య చోరభయరూపానుపపత్తేః భిక్షిరపి గృహీతః।

వృక్షమవచినోతి ఫలనీతి। యద్యప్యవచిన్వద్ వృక్షాన్ ఫలమాదత్తే ఇత్యపాదానసంజ్ఞాయా అయం విషయః, తథాపి యదా వృక్షో నావధిత్వేన వివక్ష్యతే నిమిత్తరూపేణైవ తు వివక్ష్యతే, తదేదముదాహరణమ్।

బ్రూతేఽనుశాస్తీతి। `బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచి' `శాసు అనుశిష్టౌ', అదాదీ, యద్యద్యప్యత్ర ధర్మేణ వచనానుశాసనకర్మణా మాణవకస్యాభిప్రేయమాణత్వమ్, తథాపి దదాతికర్మాభావాత్సంజ్ఞాయా అప్రసఙ్గః। యే తు తత్ర దదాతికర్మణేతి నాశ్రయన్తి, తేషామపి నిమిత్తత్వమాత్రం వివక్షితం నాభిప్రేయమాణత్వమిత్యుదాహరణోపపత్తిః।।

అథాన్యేఽపి ద్వికర్మకాః-

నీవహ్యోర్హరతేశ్చాపి గత్యర్థానాం తథైవ చ।

ద్వికర్మకేషు గ్రహణం ద్రష్టవ్యమితి నిశ్చయః।।

`గత్యర్థానామ్' ఇత్యుత్తరసూత్రోపలక్షణమ్। నీ--అజాం నయతి గ్రామమ్। వహివహతి భారం గ్రామమ్। హరతి--భారం హరతి గ్రామమ్। చకారేణ జయత్యాదయః సముచ్చీయన్తే--శతం జయతి దేవదత్తమ్, శతం ముష్ణాతి దేవదత్తమ్, శతం దణ్డయతి దేవదత్తమ్, కర్షతి గ్రామం శాఖామ్।

ఇదం విచార్యతే--ద్వికర్మకేభ్యో ధాతుభ్యః కర్మణి లాదయ ఉత్పద్యమానాః కిమీప్సితతమే కర్మణి ప్రధానే ఉత్పద్యన్తే? ఆహోస్విదనేన యస్య కర్మత్వం తస్మిన్ గుణకర్మణీతి? తత్రోక్తమ్--

ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణామ్।

అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః।। ఇతి।।

అయమర్థః- యే ద్వికర్మకా ధాతవ స్తేషాం ప్రధానే కర్మణీప్సితతమే వాచ్యే లాదీనాహుః=లాదయో భవన్తీత్యాహుః। లాదయః=లకృత్యక్తఖలర్థాః। ప్రధానాప్రధానయోర్భిన్నకక్షయోర్యుగపదభిధానాసంభవే ప్రధానస్యైవాభిధానం న్యాయ్యమ్, ప్రధానత్వాదేవేతి భావః। నీ--నీయతే గ్రామమజా, నేయా, నీతా, సునయా। వహి--ఉహ్యతే భారో గ్రామమ్, వోఢవ్యః, ఊఢః, సువహః। హృఞ్--హ్రియతే భారో గ్రామమ్, హర్త్తవ్యః, హృతః, సుహరః। కృష్--కృష్యతే శాఖా గ్రామమ్, క్రష్టవ్యా, కృష్టా, సుకర్షా।

అప్రధానే దుహాదీనామితి। అత్ర దణ్డిప్రభృతయోఽపి గృహ్యన్తే, న తు దుహియాచీతి శ్లోకపఠితా ఏవ। ఏతేషాం దుహాదీనామప్రధానే కర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుః । ఏతదపి న్యాయసిద్ధమ్; యతః పయోఽర్థీ పూర్వం గవి ప్రవర్త్తతే, అతః శుద్ధస్య దుహేర్గవాభిసమ్బన్ధః, గోదోహేన తు పయస ఇత్యన్తరఙ్గత్వాదకథితకర్మణస్తత్రైవ లాదయో భవన్తి। ఏవం సర్వత్ర।

దుహి--గౌర్దుహ్యతే పయః, దోహ్యా, దుగ్ధా, సుదోహా। యాచి--పౌరవో గాం యాచ్యతే, యాచ్యః, యాచితః, సుయాచః। రుధి--వ్రజోఽవరుధ్యతే గామ్, అవరోధ్యః, అవరుద్ధః,స్వవరోధః। ప్రచ్ఛి--మాణవకః పన్థానం పృచ్ఛ్యతే, ప్రష్టవ్యః, పృష్టః, సుప్రచ్ఛః। భిక్షి--పౌరవో గాం భిక్ష్యతే, భిక్షితవ్యః, భిక్షితః, సుభిక్షః। చిఞ్--వృక్షోఽవచీయతే ఫలాని, అవచేతవ్యః, అవచితః, స్వవచయః। బ్రూఞ్--ఉచ్యతే మాణవకో ధర్మమ్, వక్తవ్యః, ఉక్తః, సువచః। శాము--అనుశిష్యతే మాణవకో ధర్మమ్, అనుశాసితవ్యః, అనుశిష్టః, స్వనుశాసః। దణ్డి--గర్గాః శతం దణ్డ్యన్తే, దణ్డ్యాః, దణ్డితాః, సుదణ్డాః। జి-శతం జీయతే దేవదత్తః, జేతవ్యః, జితః, సుజయః। ముషి--ముష్యతే దేవదత్తః శతమ్, మోషితవ్యః, ముషితః, సుమోషః।

ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణ ఇతి। అభిధాన ఇతి శేషః। అణ్యన్తావస్థాయాం కర్తుర్ణ్యన్తావస్థాయాం కర్మణః సతోఽభిధానే లాదీనాహురిత్యర్థః। ఏతదుక్తం భవతి-యే గత్యర్థాదయోఽణ్యన్తావస్థాయామపి సకర్మకా ణ్యన్తావస్థాయాముత్తరసూత్రేణ ద్వికర్మకా జాతాః, తేషు ణ్యన్తావస్థాయాం యదుత్తరసూత్రేణోపజాతం కర్మ తత్ర లాదయో భవన్తీత్యర్థః।

గమయతి గ్రామం దేవదత్తమ్, గమ్యతే గ్రామం దేవదత్తః, గమయితవ్యః, గమితః; సుగమః। బుధ్యర్థః- బోధ్యతే మాణవకో ధర్మమ్, బోధయితవ్యః, బోధితః, సుబోధః। ప్రత్యవసానార్థః- భోజ్యతే మాణవక ఓదనమ్, భోజయితవ్యః, భోజితః, సుభోజః। శబ్దకర్మ-పాఠ్యతే మాణవకో వేదమ్, పాఠయితవ్యః, పాఠితః, సుపాఠః। అకర్మకః- ఆస్యతే మాణవకో మాసమ్, ఆసయితవ్యః, ఆసితః, స్వాసః।

బుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మకేషు గుణకర్మణి లాదయ ఇతి మతాన్తరమ్। బోధ్యతే మాణవకం ధర్మః, భోజ్యతే మాణవకమోదనః, పాఠ్యతే మాణవకం వేద ఇత్యాది।

తదయమత్ర నిర్ణయః- నీవహిహృకృషిభ్యః ప్రధానకర్మణి లాదయః; తత్సమ్బన్ధస్య పూర్వభావిత్వాత్। దుహ్యాదిభ్యో జిదణ్డముషిభ్యశ్చాప్రధానే; తత్సమ్బన్ధస్యానన్తరజ్ఞత్వాత్। బుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మకేషు గుణకర్మణి ప్రధానే వా యథేష్టమ్; గత్యర్థాకర్మకయోః హృక్రోశ్చ ణ్యన్తయోః ప్రయోజ్యే కర్మణీతి। ప్రయోజ్యస్య చ ప్రాధాన్యేనాభిధీయమానాప్రయోజకవ్యాపారేణాప్యమానత్వాత్ ప్రాధాన్యమ్। గుణభూతప్రయోజ్యవ్యాపారకర్మణస్తు గుణభావ ఆర్థన న్యయేన ప్రయోజ్యవ్యాపారప్రాధాన్యమ్, తదర్థత్వాత్ ప్రయోజకవ్యాపారస్య। తత్ప్రాధాన్యాచ్చ తత్కర్మణోఽపి ప్రాధాన్యమిత్యన్యే। సర్వథా లాదయః ప్రయోజ్యకర్మణీతి స్థితమ్।

అకర్మకాణాం చ ధాతూనాం కాలభావాధ్వగన్తవ్యదేశాః కర్మసంజ్ఞకా ఇష్యన్తే। ఉక్తం చ-- `కాలభావాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్, దేశశ్చాకర్మకాణాం తు కర్మసంజ్ఞో భవతీతి వక్తవ్యమ్' ఇతి। అధ్వగన్తవ్యేతి--గన్తవ్యోఽధ్వా, అధ్వా గన్తవ్యః, కడారాదిష్వధ్వశబ్దే ద్రష్టవ్యః। గన్తవ్యత్వేన ప్రసిద్ధస్య నియతపరిమాణస్య క్రోశాదేర్గ్రహణార్థం గన్తవ్యగ్రహణమ్, తేనాధ్వానం స్వపితీతి న భవతి। నను చ `కాలాధ్వనోః' ఇతి సిద్ధా ద్వితీయా, కిం కర్మసంజ్ఞయా? దేశస్య తావద్వక్తవ్యా। కాలాధ్వనోరపి లాదివిధానార్థ కర్మత్వమేషితవ్యమ్। ఆస్యతే మాసః, ఆసితః, ఆసితవ్యః,స్వాసః। ఏవం శయ్యతే క్రోశ ఇత్యాది। భావః- గోదోహమాస్తే। యావతా కాలేన గౌర్దుహ్యతే తావన్తం కాలమాస్త ఇత్యర్థః। గోదోహాదీనాం మాసాదివత్ కాలత్వేనాప్రసిద్ధత్వాద్భావస్య పృథగ్ గ్రహణమ్। దేశః- కురూన్ స్వపితి, కురవః సుప్యన్త ఇత్యాది। `కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే' ఇతి తు సూత్రమక్రియాత్యన్తసయోగార్థమ్--మాసం గుడధానాః, సర్వరాత్రం కల్యాణీ, క్రోశం కుటిలా నదీతి। న తర్హి వక్తవ్యమ్-- కాలాభావాధ్వగన్తవ్యా ఇతి? న వక్తవ్యమ్, నాత్రాసిరాసనమాత్రే వర్త్తతే, కిం తు తత్పూర్వకే వ్యాపనే వర్త్తతే--మాసమాస్తే । కోఽర్థః? మాసమాసనేన వ్యాప్నోతీతి। ఏవం వదేమధీతే, మాసం వేదాధ్యయనేన వ్యాప్నోతీత్యర్థః। అథ `కర్తృ కర్మణోః కృతి' ఇతి షష్ఠీ ద్వికర్మకేషు కిం ప్రధానే

కర్మణి భవతి? ఆహోస్విద్ గుణే భవతి? ఆహోస్విదుభయోః? ఉభయోరితి ప్రాప్తం ద్వితీయావద్వ్యాప్యకారవచనాత్తు గుణకర్మణి వికల్పేన షష్ఠీ। ప్రధానకర్మణి నిత్యా--నేతాఽశ్వస్య స్రుఘ్నమితి వా।

ఇహాకథితం కర్మేత్యేతావదస్తు, మాస్తు పూర్వసూత్రద్వయమ్, తద్విషయస్యాప్యకథిఇతత్వాత్, సత్యమ్; నటస్య శ్రృణోతీత్యత్ర మా భూదితి దుహ్యాదిపరిగణనమవశ్యం కర్తవ్యమ్, తస్మింశ్చ క్రియమాణే ఓదనం పచతి, వృక్షమూలాన్యుపసర్పతీత్యత్ర న స్యాదితి పూర్వమపి యోగద్వయమారభ్యత ఇతి।।

పదమఞ్జరీ

గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మకాణామణి కర్తా స ణౌ ।। 1.4.52 ।।

గమయతి మాణ వకం గ్రామమితి। కథమత్ర గ్రామస్య కర్మత్వమ్, యావతా కర్తురీప్సితతమం కర్మేత్యుచ్యతే,న చ సంప్రతి మాణవకః కర్తా; అనేన కర్మసంజ్ఞకత్వాత్। తత్ర యథా మాషేష్వశ్వం బధ్నాతీత్యత్ర వస్తుతో బక్షణేనేప్సితతమానామపి మాషాణాం కర్మసంజ్ఞా న భవతి, తత్కస్య హేతోః? అశ్వస్య సంప్రత్యకర్తృత్వాత్, తద్వదత్రాపి న ప్రాప్నోతి; మా భూణ్ణిచ్యుత్పన్నే మాణవకః కర్తా, ప్రాక్తదుత్పత్తేః ప్రకృత్యర్థే కర్తా భవతి, తదానీమేవ చ గ్రామస్యాభిసమ్బన్ధః గ్రామకర్మణ్యసౌ గమనే ప్రేష్యతే--గ్రామం గచ్ఛేతి। అతో యస్యామవస్థాయాం గ్రామస్య కర్మత్వం న తస్యాం మాణవకస్య కర్మత్వమ్, యస్యాం చ ణ్యన్తావస్థాయాం మాణవకస్య కర్మత్వం న తస్యాం గ్రామస్య కర్మత్వమ్; పూర్వప్రవృత్తత్వాద్। మాషేష్వశ్వమిత్యత్ర తు నైవం సంభవతి। యాపయతీతి। `యా ప్రాపణే' ఇత్యత్ర ప్రాప్త్యా గతిర్లక్ష్యతఇతి యాతిర్గత్యర్థః।

నీవహ్యోరితి। నన్వేతయోర్గతిఫలం ప్రాపణమర్థో న గతిః, `న గతిహింసార్థేభ్యః' ఇత్యత్ర చ భాష్యమ్--న `వహిర్గత్యర్థః' ఇతి, సత్యమ్; గుణభావేనాపి గతిః ప్రతీయత ఇతి మత్వా ప్రతిషేధ ఉక్తః।

వహేరనియన్తృకస్యేతి। వక్ష్యమీతి చోపక్షేపః। వాహయతి బలీవర్దాన్యవానిత్యత్రాణౌ బలీవర్దాః కర్తారః, ణ్యన్తే తు నియన్తా సారథిః కర్తాః, తత్ర ప్రతిషేధప్రతిషేధాద్విధిరేవ

భవతి। బుధ్యర్థగ్రహణేన జ్ఞానమాత్రవాచినామేవ గ్రహణమ్, న తు తద్విశేషవాచినాం స్మరత్యాదీనామిత్యాహుః। వృత్తావపి తథైవోదాహృతమ్।

ఆదిఖాద్యోరితి। అపర ఆహ--సర్వమేవ ప్రత్యవసానకార్యమదేర్న భవతి, నావశ్యమియమేవ కర్మసంజ్ఞేతి `నిగరణచలనార్థేభ్యశ్చ' ఇతి పదమపి న భవతి, ఇదమేకమిష్యతే--`క్తేఽధికరణే చ ధ్రౌవ్యగతిప్రత్యవసానార్థేభ్యః'--ఇదమేషాం జగ్ధమితి।

భక్షేరితి। గత్యర్థాదిషు ప్రాయేణ హేతుమణ్ణిచ ఏవ సంభవాద్ హేతుమణ్ణిచో విధిరితి ప్రతిషేధోఽపి ప్రత్యాసత్తేస్తస్యైవ న్యాయ్య ఇతి చురాదిణిజన్తోఽప్యణ్యన్తఏవేతి భక్షేః ప్రాప్తిః। భక్షయతి బలీవర్దాన్ సస్యమితి। క్షేత్రస్థానాం యవానాం భక్ష్యమాణానాం హిసా భవతి, తస్యామవస్థాయాం కైశ్చిచ్చైతన్యాభ్యుపగమాత్। స్వామినో వా హిసా ద్రష్టవ్యా।

ఇహ కర్మశబ్దేన క్వచిత్క్రియా గృహ్యతే, యథా--`కర్తరి కర్మవ్యతీహారే' ఇతి, క్వచిత్ సాధనకర్మ--`వేః శబ్దకర్మణః' ఇతి, ఇహ శబ్దక్రియాణామితి చేత్? `హ్వయత్యాదీనాం ప్రతిషేధః'--హ్వయతి పుత్రం దేవదత్తః, హ్వాపయతి పుత్రం దేవదత్తేన; క్రన్దతి పుత్రం దేవదత్తః, క్రన్దయతి పుత్రం దేవదత్తేన; శబ్దాయతే దేవదత్తః, శబ్దాయయతే దేవదత్తేన। అకర్మకత్వాదథాత్ర ప్రసఙ్గః, శబ్దలక్షణకస్య కర్మణోఽన్తర్భావాత్ కర్మాన్తరాయోగాచ్చ। `శృణోతేశ్చోపసఙ్ఖ్యానమ్' --అశబ్దక్రియత్వాత్ శృణోతి శ్లోకం దేవదత్తః, శ్రావయతి శ్లోకం దేవదత్తమ్; న చ బుధ్యర్థత్వాదత్ర సిద్ధిః, చేతత్యాదయో హి జ్ఞానమాత్రవచనా బుధ్యర్థాః। అస్తు తర్హి సాధనకర్మణో గ్రహణమ్, శబ్దకర్మణ ఇతి చేత్? జల్పతిప్రభృతీనాముపసంఖ్యానమ్, జల్పతి పుత్రం దేవదత్తః, జల్పయతి పుత్రం దేవదత్తమ్; విలపతి పుత్రం దేవదత్తః, విలాపయతి పుత్రం దేవదత్తమ్; ఆభాషతే పుత్రం దేవదత్తః ఆభాషయతి పుత్రం దేవదత్తమ్। దృశేః సర్వత్ర, యద్యపి క్రియాగ్రహణమ్ అథాపి సాధనగ్రహణమ్, అథాప్యుభయగ్రహణమ్-సర్వథా దృశేరుపసంఖ్యానమ్। పశ్యతి రూపతర్కః కార్షాపణమ్, దర్శయతి రూపతర్కం కార్షాపణమ్। యదా చాయందృశిః చక్షుః సాధనకే జ్ఞానవిశేషే వర్తతే తదేతద్వక్తవ్యమ్; జ్ఞానమాత్రవచనత్వే తు బుధ్యర్థత్వాదేవ సిద్ధమ్; తదేవముభయోరపి పక్షయోర్దోషాన్తం భాష్యం నాన్యతరః పక్షో నిరణాయి।

వృత్తికారస్తు యే శబ్దక్రియాః శబ్దసాధనకర్మాణశ్చ తానవివాదసిద్ధానుదాహరతివచనేన బోధయతీత్యర్థః। ఏమన్యత్రాపి। తత్ర బుద్ధ్యర్థత్వాదేవ సిద్ధమ్। యద్యప్యన్యా బుద్ధిరన్యా బోధనా, ఉపసర్జనీభూతాపి తావద్బుద్ధిరస్తీతి బుద్ధర్థత్వమస్త్యేవ, ఉపసర్జనీభూతోఽపి చ

గత్యాదిరర్థో గృహ్యతే, అన్యథా గమయతీత్యాదీనామగత్యర్థత్వాదేవాప్రసఙ్గాదణిగ్రహణమనర్థకం స్యాదితి, అస్తు చేతనవిషయే, ఏవమచేతనవిషయే కథమ్? యః కంచిజ్జల్పతి తమన్యో జల్పయతి, న హ్యత్ర ప్రబోధనాప్యస్తి।

అకర్మకాణామితి। కాలభావాధ్వగన్తవ్యదేశవ్యతిరిక్తకర్మరహితానామిత్యర్థోఽత్ర గ్రాహ్యః, అన్యథా మాసమాస్తే దేవదత్తః, మాసమాసయతి దేవదత్తమ్, గోదోహమాసయతి, క్రోశమాసయతి, కురూనాసయతీత్యత్ర న స్యాత్; కాలాదికర్మణా సకర్మకత్వాత్। ఏవం `లః కర్మణి చ' ఇత్యాదావపి యత్రాకర్మకగ్రహణం తత్ర సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమ్, తేన మాసమాస్యతే దేవదత్తేనత్యాదౌ భావే లాదయః సిద్ధా భవన్తి। ఉక్తఞ్చ--సిద్ధం తు కాలకర్మణాకర్మకత్వద్వచనాదితి। కాలగ్రహణముపలక్షణమ్। వత్కరణాత్స్వాశ్రయమపి భవతి--మాస ఆస్యతే దేవదత్తేన--మాసకర్మణి లో భవతి। స తర్హ్యకర్మకవచనాద్ భావే వక్తవ్యః? న వక్తవ్యః; అకర్మకాణామిత్యుచ్యతే, న చ కాలాదిభిః కేచిదకర్మకాః। కాలాదిభిరప్యకర్మకాః యదా తే న వివక్ష్యన్తే, తద్యథా--శేతే దేవదత్తో న భుఙ్క్తే ఇతి। నాప్యవివక్షితకర్మాణోఽకర్మకాః, కిం తర్హి? యేఽత్యన్తావిద్యమానకర్మాణో ధాతవోఽకర్మకాః, నార్థాః। యస్య ధాతోః స్వరూపావధికమకర్మకత్వమ్, న చ కాలాదికర్మకాః, నార్థాః। యస్య ధాతోః స్వరూపావధికమకర్మకత్వమ్, న చ కాలాదికర్మణా స్వరూపావధికమకర్మకత్వం కస్యాపి సమ్భవతీతి సామర్థ్యాతద్వ్యతిరిక్తేన కర్మణాఽకర్మకత్వం విజ్ఞాయతే। కిమర్థం పునరిదముచ్యతే, యావతా స్వవ్యాపారే స్వతన్త్రస్యాపి ప్రయోజ్యస్య ప్రయోజకవ్యాపారే వివక్షితే తేన ప్రధానభూతేనాప్యమానత్వాద్ అన్తరఙ్గత్వేన పూర్వప్రవృత్తామపి కర్తృ సంజ్ఞాం బాధిత్వా కర్మసంజ్ఞా భవిష్యతీతి? ఏవం తర్హి సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః-ప్రయోజకవ్యాపారేణాప్యమానస్య యది భవతి గన్యర్థాదీనామేవ, నాన్యేషామితి। తేన పాచయత్యోదనం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేనేత్యత్ర పూర్వం ప్రవృత్తాయా ఏవ కర్తృ సంజ్ఞాయా అవస్థానాత్ కర్తరి తృతియా భవతి। ఉక్తం చ--

గుణక్రియాయాం స్వాతన్త్ర్యాత్ప్రేషణే కర్మతాం గతః।

నియమాత్ కర్మసంజ్ఞాయాః స్వధర్మేణాభిధీయతే।। ఇతి।

కర్తుః స్వధర్మార్తృతీయా। అథ కథమ్--

అయచితారం న హి దేవదేవమద్రిః సుతాం గ్రాహయితుం శశాక। ఇతి?

స్వతన్త్రాః కవయః। యద్వా--సుతాం ప్రతి కిఞ్చిదుద్వాహవిషయే గ్రాహయితుం బోధయితుం న శశాకేత్యేవం వ్యాఖ్యేయమ్; తత్ర బుధ్యర్థత్వాత్ సిద్ధమ్।।

పదమఞ్జరీ

హృక్రోరన్యతరస్యామ్।। 1.4.53 ।।

గత్యర్థాదయో నివృత్తాః తేనోభయత్ర విభాషేయమ్। యదా హరతిర్గతౌ వర్తతే-హరతి భారం దేవదత్త ఇతి, అభ్యవహారే వా-అభ్యవహరతి మాణవకమోదనమితి। కరోతిశ్చాప్యకర్మకః- ఓదనస్య పూర్ణాః ఛాత్రాః వికుర్వత ఇతి, తదా పూర్వేణ ప్రాప్తే। నను `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి నియమస్యైవ వికల్పో యుక్తః, గత్యర్థాదిష్వేవేతి యోఽయం నియమః స `హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇతి, తతశ్చ పక్షే నియమాభావాత్ గత్యాద్యర్థాదన్యత్ర పక్షే కర్మత్వం పక్షాన్తరే చ కర్తృత్వం భవతు, గత్యాద్యర్థత్వే తు నిత్యవత్ కర్మసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి। ఏవం తర్హి వార్త్తికకారేణ ఉభయత్రవిభాషాస్వియం పఠితా, తత్సామర్థ్యాదనన్తరస్య విధిరితి నాశ్రీయతే, అవిశేషేణ హృక్రోర్వికల్పః ప్రవర్తతే।

అభివాదిదృశోరితి। అభివాదయతేరప్రాప్తే విభాషా దృశేర్బుధ్యర్థత్వాత్ దృశేః సర్వత్రేతి వా ప్రాప్తే। అభివాదయతే ఇతి। `ణిచశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదమ్। పరస్మైపదే తు అభివాదయతి గురుం దేవదేత్తేనేతి కర్తృసంజ్ఞైవ భవతి।

దర్శయతే ఇతి। కర్మసంజ్ఞాభావపక్షే కర్మాన్తరస్యాభావాత్ `ణేరణౌ' ఇత్యాత్మనేపదమ్, అన్యత్ర తు `ణిచశ్చ' ఇతి।।

పదమఞ్జరీ

స్వతన్త్రః కర్తా ।। 1.4.54 ।।

స్వతన్త్రశబ్దోఽయం తన్తువాయవచనోఽప్యస్తి--స్వం తన్త్రమస్య స్వతన్త్రః, వితతాస్తన్తవస్స్వతన్త్రమిత్యుచ్యతే; అస్తి చ సాధారణద్రవ్యే పురుషే వర్తతే సాధారణం భవేత్తన్త్రమ్, స్వం ధనం తన్త్రం సాధారణమస్య స్వతన్త్రః; అస్తి చ ప్రధానవచనః- స్వ ఆత్మా తన్త్రం ప్రధానమస్య స్వతన్త్ర ఇతి। తత్రాద్యయోర్గ్రహణే తయోరపాదానాదివిషయే కర్తృసంజ్ఞా స్యాత్, పరత్వాద్విశేషవిహితత్వాచ్చ తన్తువాయాదాగచ్ఛతీత్యాదౌ; ఇహ చ న స్యాత్-దేవదత్తో గచ్ఛతీతి, ఇదమాద్యయోర్గ్రహణే దోషం దృష్ట్వా తృతీయమర్థమాశ్రిత్యాహ--స్వతన్త్ర ఇతి। ప్రధానభూత ఉచ్యత ఇతి। స్వతన్త్రశబ్దస్య తత్రైవ ప్రసిద్ధతరత్వాదితి భావః। కిం చ కారకధికారాత్ క్రియావిషయం స్వాతన్త్ర్యం గృహ్యతే, న చ తన్తువాయస్తన్తువాయతయా క్రియాయాముపయుజ్యతే, కిం తర్హి? ప్రధానతయైవేతి తద్వాచిన ఏవ గ్రహణం యుక్తమ్। యది ప్రధానభూత ఉచ్యతే, ఏవం సత్యప్రధానాపేక్షత్వాత్ ప్రధానభావస్య యత్రాధికరణాదీన్యప్రధానాని కారకాణి సన్తి--కాష్ఠైః స్థాల్యామోదనం పచతీతి అత్రైవః స్యాత్; న త్వాస్తే శేతే ఇత్యాదావిత్యాశఙ్క్య ప్రాధాన్యేనాగుణభావో లక్ష్యత ఇతి దర్శయతి--అగుణీభూత ఇతి। తేన యస్య గుణభావో నాస్తి, స కర్తా। కారకాన్తరావివక్షాయామపి చాగుణభావోఽస్త్యేవ। కః పునరత్ర కారకాణాం గుణగుణిభావః? యదా ఏకాపాయేఽపి క్రియా న నిర్వర్తతే, ఉక్తమత్ర--

ప్రాగన్యతః శక్తిలాభాన్న్యగ్భావాపాదనాదపి।

తదధీనప్రవృత్తిత్వాత్ ప్రవృత్తానాం నివర్తనాత్।।

అదృష్టత్వాత్ప్రతినిధేః ప్రవివేకేఽపి దర్శనాత్।

ఆరాదప్యుపకారిత్వాత్ స్వాతన్త్ర్యం కర్తురిష్యతే ।। ఇతి।

కాష్ఠాదీని కర్త్రా ప్రవర్తితాని కరణాదిశక్తిం ప్రతిలభన్తే, కర్తా తు ప్రాగేవ। కర్తృ సంనిధౌ చ కరణాదిని న్యగ్భవన్తి, తదధీనే చ తేషాం ప్రవృత్తినివృత్తీ। ప్రధానకర్తృశ్చ ప్రతినిధిర్న దృష్టః, కరణాదీనాం తు దృష్టః-వ్రీహ్యపచారే నీవారైరిజ్యతే। ప్రవివేకః= అభావః। కరణాద్యభావేఽప్యాస్తే, శేతే ఇత్యాదౌ కేవలః కర్తా దృశ్యతే, న తు కర్తురభావే కరణాదీని దృశ్యన్తే।

ఆరాదప్యుపకారిత్వాదితి। యద్యప్యసౌ తటస్థః ఫలసిద్ధావుపకరోతి, న తు కరణాదివదనుప్రవిశ్య తథాపీత్యర్థః। ఏతచ్చ ప్రాయేణ చేతనేష్వేవ సమ్భవతి, నాచేతనేషు--రథో యాతీత్యాదౌ, నైష దోషః; ఉక్తలక్షణే కర్త్రరి ద్వయం ద్రష్టమ్--ప్రధాన్యమ్,అగుణభావశ్చ। తత్రాగుణభావః అచేతనేషు చేతనేష్వపి సమ్భవతి। స చాయమగుణభావో న ప్రతినియతవిషయః, యస్యైవ తు వివక్ష్యతే, తస్యైవేత్యాహ--స్వాతన్త్ర్యేణ వివక్ష్యత ఇతి। వివక్ష్యత ఇత్యస్యోదాహరణమ్--స్థాలీ పచతీతి।

అన్యే తు వ్యాచక్షతే--అగుణభావేనాభిధీయమానవ్యాపారో గుణభూతో గుణభూతధాతూపాత్తవ్యాపారః కర్తేత్యర్థః। కస్య చ వ్యాపారో ధాతునాఽగుణభావేనోపాదీయతే? యస్య వివక్ష్యతే తస్యేతి సర్వత్ర సిద్ధమితి।।

పదమఞ్జరీ

తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ।। 1.4.55 ।।

తదిత్యనేనన కర్తా సమ్బధ్యతే ఇతి। కర్తృ సంజ్ఞావిశిష్టః స్వతన్త్ర ఇత్యర్థః। నను చ ప్రయోజకసన్నిధౌ ప్రయోజ్యస్య పారతన్త్ర్యం కర్తృ సన్ని ధావివ కరణాదీనామ్, తత్కథం స్వతన్త్రః పరామృశ్యతే? కథన్తరాం చ కర్తృ సంజ్ఞావిశిష్టః? కథన్తమాం చ పాచయత్యోదనం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేనేతి? ప్రయోజ్యే తృతీయా భవతి, పూర్వమేవ చ స్వతన్త్రస్య కర్తృః సతః ప్రయుక్తిరపి కిమర్థా? మాయం విరంసీదితి ప్రయుజ్క్తే ఇతి చేద్, భవత్వేవం ప్రవృత్తప్రవర్తనే, యత్ర తు బలాత్కారేణ ప్రవర్త్యతే తత్ర కథమ్? ఉచ్యతే; అప్రవృత్తప్రవర్తనేఽపి యావత్స్వార్థాదర్శనాత్ ప్రయోజ్యే న ప్రవర్తతే తావత్ప్రయోజకః పాచయతీతి న వ్యపదిశ్యతే, తదానీమపి చ స్మృత్యారూఢా ప్రయుక్తిర్విద్యత ఇతి అనువర్తమానా హి ప్రసక్తిః ప్రయోజ్యస్యాఫలనిష్పత్తేః ప్రవృత్తౌ హేతుర్న మధ్యే విచ్ఛిన్నా। లోడాదివాచ్యస్తు ప్రైషః ప్రయోజ్యస్యా ప్రవృత్తావపి భవతి। ఉక్తం చ--

ద్రవ్యమాత్రస్య తు ప్రైషే పృచ్ఛాదేర్లోడ్ విధీయతే।

ప్రవృత్తస్య యదా ప్రైషస్తదా స విషయో ణిచః।। ఇతి।

తదేవం ణిజ్వాచ్యా ప్రయుక్తిః ప్రవృత్తప్రవర్తనారూపేణ ప్రతీయత ఇతి ప్రకృత్యర్థే కర్తుః సతః ప్రయోజక ఇత్యవిరుద్ధమ్। ఇమమేవ చార్థ దర్శయితుం తచ్ఛబ్దోపాదానమ్; అన్యథా కస్య ప్రయోజక ఇత్యపేక్షాయామ్, ప్రకృతత్వాదేవ స్వతన్త్రస్య ప్రయోజక ఇతి లాభాదనర్థకం తత్ స్యాత్। తస్య ప్రయోజకస్తత్ప్రయోజక ఇతి। నను `తృజకాభ్యాం కర్తరి'`కర్తరి చ'

xxxxxతి షేధాత్ కథమత్ర సమాస ఇత్యత ఆహ-నిపాతనాత్సమాప్త ఇతి। అత్ర విచxxxxxxపాసప్రకరణ ఏవ విచారయిష్యామః।

సంజ్ఞాసమావేశార్థశ్చకార ఇతి। అసతి హి తస్మిన్ ఏకసంజ్ఞాధికారాత్ కర్తృ సంజ్ఞా న స్యాత్। కుర్వాణం ప్రయుఙ్క్తే ఇతి। కుర్వాణదశాయాం యా ప్రయుక్తిః స్మృత్యారూఢా, సైవ ణిజ్వాచ్యేత్యేవం విగ్రహః। హేతుత్వాదిత్యాదినా సమావేశస్య ప్రయోజనం దర్శయతి।।

పదమఞ్జరీ

ప్రాగీశ్వరాన్నిపాతాః।। 1.4.56 ।।

ప్రాగ్రీశ్వరాన్నిపాతాః।। ప్రాచి కాలే దేశే వా ప్రాక్। అధిరీశ్వరే ఇతి వక్ష్యతీతి। ఈశ్వరప్రకృతిభాగస్య పూర్వపదాన్తేన రేఫేణ సహానుకరణం ద్రష్టవ్యమ్। అనుకార్యేణార్థేనార్థవత్త్వాత్ విభక్త్యుత్పత్తిః, చ వా ఇత్యత్ర నిపాతత్వే సతి `స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్' ఇత్యవ్యయసంజ్ఞా భవతి। `నిపాతా ఆద్యుదాత్తాః' ఇతి తు స్వరో న భవతి, ఉదాహృతానామనుదాత్తానాం గణే పాఠాత్। అన్యేషాం తు తదపి భవతి।

నను యథా `ప్రత్యయః' ఇత్యాదిరధికారో వినాప్యవధినిర్దేశేనాభిమతవిషయే ప్రవర్తతే, తథాయమపి ప్రవర్తిష్యతే, నిపాతాః' ఇత్యేవాస్తు, నార్థోఽవధినిర్దేశేనేత్యత ఆహ--

ప్రాగ్వచనమితి। ప్రాగ్వచనద్వారేణావధినిర్దేశస్య ప్రయోజనముక్తమ్। అయమర్థః- అసత్యవధినిర్దేశే `నిపాతాః' ఇత్యస్య ప్రతియోగమనువృత్తౌ సత్యామప్యేకసంజ్ఞాధికారాత్ పర్యాయః స్యాత్, న తు సమావేశః; సతి తు తస్మిన్ ఈశ్వరాత్ ప్రాగ్యావన్తః సంజ్ఞినః సర్వాస్తాన్నైకధ్యమిహాపేక్ష్య సకృత్సంజ్ఞా విధీయతే, ప్రతిసూత్రమధికారాత్త్వపరావృత్తిః, తస్యాశ్చ సమావేశః ప్రయోజనమితి।

అథ వా ప్రాగ్వచనం కిమర్థమ్, యావతా పఞ్చమ్యేవ ప్రాగితి దిక్శబ్దేఽధ్యాహరిష్యతే, పరాగిత్యస్య త్వధ్యాహారో న భవిష్యతి, `చాదయోఽసత్వే', `ప్రాదయః' ఇత్యనయోర్విధేయాసమ్భవేనానర్థక్యప్రసఙ్గాత్? అత ఆహ--ప్రాగ్వచనమితి। అయం భావః- అధ్యాహారేణ సిద్ధే ప్రాగ్గ్రహణసామర్థ్యాత్తన్త్రేణ ద్వౌ ప్రాక్ఛబ్దావుచ్చార్యేతే। తేనాయమర్థో భవతి--ప్రాగ్రీశ్వరాద్యే వ్యవస్థితాస్తే ప్రాక్ నిపాతసంజ్ఞా భవన్తి, నిపాతాః సన్తో గత్యాదిసంజ్ఞా ఇతి। తేన నిమిత్తమేవ నిపాతసంజ్ఞా గత్యాదిసంజ్ఞానామితి సమావేశసిద్ధిరితి।

రీశ్వరాదితి సహ రేఫేణానుకరణే ప్రయోజనమాహ--రీశ్వరాద్వీశ్వరాన్మా భూదితి। రీశ్వరాదిత్యుచ్యతే, `అధిరీశ్వరే' ఇత్యయమీశ్వరశబ్దోఽవధిర్యథా స్యాత్,`శకిణ్యములక్కములౌ' `ఈశ్వరే తోసున్కసునౌ' ఇత్యయం మా భూద్ ఇత్యేవమర్థమిత్యర్థః। యదా సంహితయా సూత్రాణి పఠ్యన్తే, తదా శీశ్వరశబ్దోఽస్తీత్యభిప్రేత్య రీశ్వరాదిత్యుక్తమ్। జ్ఞాపకాత్, సిద్ధమ్, యదయం `కృన్మేజన్తః' ఇతి కృతో మాన్తస్యైజన్తస్య వాఽవ్యయసంజ్ఞాం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి--అనన్తర ఈశ్వరశబ్దోఽవధిర్న వ్యవహిత ఇతి, అన్యథా సేసేన్ప్రభృతీనాం ణములక్కములోశ్చ నిపాతత్వాదేవావ్యయసంజ్ఞాయాః సిద్ధత్వాదనర్థకం తత్స్యాత్? నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్, కృన్మేజన్తః పరోఽపి సః, `ఈశ్వరే తోసున్కసునౌ' ఇత్యస్మాత్పరోఽపి కృన్మాన్త ఏజన్తశ్చాస్తి కృత్యార్థే తవైకేనిత్యాద్యేజన్తః, ణములాదిశ్చ మాన్తః, తదర్థమేతత్ స్యాత్। యత్త్వవ్యయీభావస్యావ్యయత్వం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి--అనన్తరస్య గ్రహణమితి; అన్యథా ద్వితీయే నిపాతసంజ్ఞావ్యాపారాద్ అవ్యయీభావస్య నిపాతత్వాదేవావ్యయసంజ్ఞాయాః సిద్ధత్వాదనర్థకం తత్స్యాత్, నైతదస్తి; `సమాసేష్వవ్యయీభావః' తుల్యజాతీయవ్యావృత్తయే నియమార్థమేతత్స్యాత్, న త్వనన్తరస్య గ్రహణే జ్ఞాపకమిత్యర్థః। ఏవం తర్హి లౌకికన్యాయాదేవానన్తరస్య గ్రహణం భవిష్యతి, లౌకికే హ్యోదకాన్తాత్ప్రియం ప్రాప్యమనువ్రజేదితి య ఏవానన్తర ఉదకాన్త ఆ తతోఽనువ్రజ్య బాన్ధవా నివర్తన్తే తద్వదత్రాపి? తత్రాహ--లౌకికం చాతివర్తతే ఇతి। లౌకికం న్యాయం లోక ఏవాతివర్తతే; యతో ద్వితీయమప్యుదకాన్తం స్నేహాతిశయాదనువ్రజ్య నివర్తన్తే తస్మాద్రీశ్వరాదిత్యుచ్యతే వీశ్వరాన్మా భూదితి స్థితమ్। నను చ `న లోకావ్యయ' ఇత్యత్ర లోకాదీనామవ్యయత్వాదేవ షష్ఠీప్రతిషేధే సిద్ధే పునరుపాదానం జ్ఞాపకం భవిష్యతీ-- అనన్తరస్య గ్రహణమితి, నైతదస్తి; అవ్యయసంజ్ఞాయా ఏవాభావం జ్ఞాపయేత్, నిపాతసంజ్ఞా

తు స్యాదేవ; తతశ్చ చికీర్వ్వర్థ ఇత్యాదౌ` నిపాత ఏకాజనాఙ్' ఇతి ప్రగృహ్యసంజ్ఞా స్యాతు। ప్రోథమితి। పర్యాప్తమిత్యర్థః। `ప్రోథ యర్యాప్తౌ', పచాద్యచి క్రియావిశేషణత్వాన్నపుంసకత్వమ్।।

పదమఞ్జరీ

చాదయోఽసత్త్వే।। 1.4.57 ।।

న చేత్సత్త్వే వర్త్తతే ఇతి। సత్త్వే చేద్ వర్తతే తదా సంజ్ఞా న భవతీత్యర్థస్తదాహ--ప్రసజ్యప్రతిషేధోఽయమితి। అథ పర్యుదాసే కో దోషః? పశుశబ్దేఽత్ర పఠ్యతే సా జాతివిశిష్టే ద్రవ్యే వర్తతే, తస్య నిపాతత్వం స్యాత్, జాతిద్రవ్యసముదాయరూపో హ్యర్థః కేవలాదన్యో భవతి; తథా ప్రాదయ ఇత్యత్ర విప్రాతీతి విప్రః, `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కః। అత్ర ప్రశబ్దః క్రియావిశిష్టే ద్రవ్యే వర్తతే। తత్ర క్రియాద్రవ్యసముదాయస్య ద్రవ్యాదన్యత్వాన్నిపాత్వాన్నిపాతత్వే సత్యవ్యయసంజ్ఞాయాం తదన్తవిధేరభ్యుపగమాత్ విప్రశబ్దస్యావ్యయసంజ్ఞా స్యాత్, ప్రసజ్యప్రతిషేధే తు యత్ర ద్రవ్యగన్ధస్తత్ర సర్వత్ర ప్రతిషేధో భవతి। క్వ తర్హి వర్తమానః పశుశబ్దేఽసత్త్వవచనో భవతి? ద్రశ్యర్థే, లోధం నయన్తి పశు మన్యమానా ఇత్యత్ర ద్రశ్యర్థేన మననం విశేష్యతే--దర్శనమేతన్మననమ్, సమ్యక్ మన్యమానా ఇత్యర్థః। సత్త్వశబ్దోఽయం సతో భావః సత్త్వమితి సత్తాజాతివచనో గృహ్యత ఇతి భ్రాన్తిమపనయతి--సత్త్వమితి చ ద్రవ్యముచ్యతే ఇతి। ఇదం తదితి సర్వనామపరామర్శయోగ్యం వస్తు ద్రవ్యముచ్యతే। ఉక్తఞ్చ--

వస్తుపలక్షణం యత్ర సర్వనామ ప్రయుజ్యతే।

ద్రవ్యమిత్యుచ్యతే సోఽర్థో భేద్యత్వేన వివక్షితః।। ఇతి।

స్వార్థేనేతి శేషః। సిద్ధరూపో యోఽర్థః స్వార్థేన విశేష్యతయా వివక్షితస్తద్ ద్రవ్యమిత్యర్థః। ఉక్తం చ--

స్వార్థస్తు యత్ర విశ్రాన్తిర్వాచ్యం ద్రవ్యం తదుచ్యతే। ఇతి।

ఏవం చ కృత్వా--సీదతి, నివిశతే యత్ర జాత్యాదికం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం విశేషణభావేనేతి సత్త్వం ద్రవ్యమ్। సదేరౌణాదికస్త్వప్రక్యయః `తాభ్యామన్యత్రోణాదయః' ఇత్యధికరణసాధనః। చణితి పఠ్యతే, స చేదర్థే వర్తతే, ణకారశ్చణ్కచ్చిద్యత్రయుక్తమితి విశేషణార్థః। నఞో ఞకారః `నలోపో నఞః' ఇతి విశేషణార్థః। నలోపో నస్యేత్యుచ్యమానే వామనపుత్రః- అత్రాపి ప్రాప్నోతి? పాక్షిక ఏష దోషః; `అలుగుత్తరపదే' ఇతి వర్తతే, తత్ర యదోత్తరపదేనాక్షిప్తం పూర్వపదం నస్య విశేషణమ్, తదా పూర్వపదభూతస్య నస్య లోప ఇత్యుచ్యమానే నైవాత్ర ప్రాప్నోతి, నశబ్దేన పూర్వపదే విశేష్యమాణే తదన్తవిధిసద్భావాదత్రాపి స్యాత్। అథాస్మిన్పక్షే `నఞః' ఇత్యుచ్యమానేఽపి స్త్రైణపుత్ర ఇత్యత్ర నఞః కస్మాన్న భవతి? అతుల్యత్వాత్ప్రత్యయస్య ఞకారో వృద్ధిస్వరయోశ్చరితార్థః, నిపాతస్య త్వచరితార్థః। తథేతి పఠ్యతే, సోఽవ్యుత్పన్నః సముచ్చయే వర్తతే, తస్య తు థాలన్తస్య లిత్స్వరేణాద్యుదాత్తత్వం సిద్ధమ్। అవ్యయత్వమపి `తద్ధితశ్చసర్వవిభక్తిః' ఇత్యేవ సిద్ధమ్। నన్వవ్యుత్పన్నస్యాపి విభక్తప్రతిరూపకా ఇత్యేవ సిద్ధమ్, సత్యమ్; ప్రపఞ్చార్థః పాఠః। ఏవం వేలాయామ్, మాత్రాయామిత్యాదేరపి।

స్వరప్రతిరూపకా ఇతి। ఋతి ఋ వా వచనమిత్యాదయః, తేషాం నిపాతసంజ్ఞావిధానద్వారేణ సద్భావ ఏవ ప్రతిపాద్యతే, న పునరేషాం నిపాతత్వే కిఞ్చిత్ప్రయోజనమస్తీతి।।

పదమఞ్జరీ

ప్రాదయః।। 1.4.58 ।।

అయం యోగ ఉత్తరస్మాద్విభజ్యతే, పూర్వస్మాచ్చ; యది పునః`ప్రాదయ ఉపసర్గాః క్రియాయోగే' ఇత్యుచ్యతే, నైవం శక్యమిత్యాహ-పృథగ్యోగకరణమితి। ఉత్తరస్యా ఉపసర్గసంజ్ఞాయా ఏవ `క్రియాయోగే' ఇతి విశేషణం యథా స్యాత్, నిపాతసంజ్ఞాయాం మా భూదిత్యేవమర్థముత్తరస్మాద్ యోగాదస్య విభాగ ఇత్యర్థః। అథ వా--చాదిష్వేవ ప్రాదీనపి పఠిత్వా పూర్వస్మాద్యోగాత్ కిమర్థ విభజ్యతే, తత్రాప్యాహ--ఉపసర్గాః క్రియాయోగ ఇతి। వాదీనామితి। చలోపోఽత్ర ద్రష్టవ్య ఇతి చ--వదీనామితి। పరా జయన్తి సేనా ఇతి। పరా ఉత్కృష్టాః। పరదేశస్థితా వా ద్రవ్యత్వాత్తత్ర వర్తమానస్య పరాశబ్దస్య న భవతి, యత్ర

త్వేకవచనం పఠ్యతే--పరా జయతి సేనేతి, తత్ర రూపోదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్; హల్ఙ్యాబితి సులోపాత్, పరాశబ్దస్యాద్యుదాత్తత్వాచ్చ।।

పదమఞ్జరీ

ఉపసర్గాః క్రియాయోగే।। 1.4.59 ।।

క్రియాయోగే ఇతి తృతీయా, నిపాతనాత్ సమాసః, `కర్తృ కరణే కృతా' ఇతి బహులవచనాద్వా। యద్వా--క్రియయా కరణభూతయా ప్రాదీనాం ధాతుభిర్యోగాత్ కరణే తృతీయయా ఏవ సమాసః। ప్రణయతీతి। `ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ఇతి ణత్వమ్। ప్రనాయక ఇతి। నన్వత్రాపి గమిక్రియాయోగోఽస్త్యేవ, సత్యమ్; ప్రాదయః పునరేవమాత్మకాః, యదుత శ్రుతాయాం క్రియాయాం తామేవ విశింషన్తి, అశ్రుతాయాం తు ససాధనాం క్రియామాక్షిపన్తి। తత్ర క్రియాయోగగ్రహణసామర్థ్యాద్ యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రత్యుపసర్గసంజ్ఞా భవతీత్యయమర్థో భవతి। అత్ర చ యత్క్రియాయుక్తః ప్రాదిః స గమిర్న ప్రయుజ్యతే, యశ్చ ప్రయుజ్యతే న తత్క్రియాయుక్త ఇతి నాస్తి ణత్వప్రసఙ్గః।

మరుచ్ఛబ్దస్యేతి। ఉపసర్గసంజ్ఞైవేష్యతే, న నిపాతసంజ్ఞా। తస్యాం హి సత్యాం నిపాతాద్యుదాత్తత్వమ్`తృతీయా కర్మణి' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణ స్యాత్, అన్తోదాత్తశ్చ మరుత్తశబ్ద ఇష్యతే। ననూపసర్గసంజ్ఞాయామపి `ఉపసర్గాశ్చాభివర్జమ్' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం స్యాదేవ, న; నానేనాపూర్వమాద్యుదాత్తత్వం విధీయతే, కిం తర్హి? `నిపాతాః' ఇత్యేవ సిద్ధేఽథేః ప్రతిషేధార్థమేతత్। కిం చ నిపాతసంజ్ఞాయామవ్యయసంజ్ఞా స్యాత్। అథ `ఉపసర్గే ధోః కిః'`ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యేతౌ విధీ కస్మాన్న భవతః? అనభిధానాత్।

మరుత్త ఇతి। మరుచ్ఛబ్దతకారస్య `అనచి చ' ఇతి ద్విర్వచనే `ఝరో ఝరి' ఇతి మధ్యమస్య మధ్యమయోర్మధ్యమానాం వా లోపే త్రైరూప్యం భవతి, కథం పునరత్ర తత్వమ్, యావతాయమనజన్త ఇత్యత ఆహ--సంజ్ఞావిధానసామర్థ్యాదితి। ఉక్తః ప్రయోజనాన్తరాభావః। ఏవం తు మరున్నయతీతి తకారవ్యవాయేఽపి ణత్వం ప్రాప్నోతి తస్మాత్తత్వవిధావేవేష్యతే।

శ్రచ్ఛబ్దస్యేతి। అజ్విధావేవేష్యతే, కిప్రత్యయో హి న భవతి, తదాహ--ఆతశ్చోపసర్గే ఇతి। భిదాదిపాఠాత్ `ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చా' ఇతి నిపాతనాద్వా సిద్ధమ్।।

పదమఞ్జరీ

గతిశ్చ।। 1.4.60 ।।

`గతిరనన్తరః' ఇతి పుంల్లిఙ్గనిర్దేశాద్ గమ్యత ఇతి గతిః, `క్తిచ్క్తౌ చ సంజ్ఞాయామ్' ఇతి క్తిచమ, నిపాతనాచ్చ `న క్తిచి దీర్ఘశ్చ' ఇతి న భవతి। ప్రకృత్యేతి। అత్ర గతిత్వాత్ కృత్స్వరో భవతి, సమాసస్తు ప్రాదిత్వాదేవ సిద్ధః। ప్రాదిభ్యోఽన్యత్ర సమాసోఽపి ప్రయోజనమ్। ప్రకృతమితి। `గతిరనన్తరః' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరః। యత్ ప్రకరోతీతి। తిఙ్లక్షణస్య నిఘాతస్య `నిపాతైర్యద్యది' ఇతి నిషేధే తిపః పిత్త్వాదనుదాత్తత్వమ్, వికరణస్య ప్రత్యయస్వరో ధాతోః శేషనిఘాతః, `తిఙిచోదాత్తవతి' ఇతి ప్రశబ్దస్యానుదాత్తత్వమ్। ఏతచ్చ ప్రయోజనచతుష్టయం గతిసంజ్ఞా ప్రకరణే సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమ్।

చకారః సంజ్ఞాసమావేశార్థ ఇతి। అన్యథైకసంజ్ఞాధికారాదేకత్ర సంజ్ఞాద్వయవిధానాచ్చ పర్యాయః స్యాదితి భావః। కారికాశబ్దస్యేతి। కారికా క్రియా మర్యాదాస్థితిరిత్యర్థః। యత్న ఇత్యపరే, ధాత్వర్థనిర్దేశ ఇతి ణ్వుల్। యస్తు కర్తరి కారికాశబ్దః కారికా దాసీతి, యచ్చ శ్లోకవాచీ--తయోర్గ్రహణం న భవతి; క్రియాయోగగ్రహణేన కారికాశబ్దస్య విశేషణాత్ క్రియావృత్తేర్గ్రహణాత్। యత్కారికాం కరోతీతి। నిపాతత్వాదవ్యయత్వే సతి విభక్తేర్లుక్।

పునరుత్స్యూతమితి। గతిత్వాత్సమాసః। `గతిర్గతౌ' ఇతి నిఘాతో భవతీతి। యద్యప్యత్ర `ప్రవృద్ధాదీనాం చ' ఇత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వేన శేషనిఘాతః సిద్ధః, తథాపి పరత్వాదయమేవ నిఘాతో యుక్త ఇతి భావః। ఇహ చ పునరాధేయమితి। గతిత్వాత్సమాసే కృతే కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ `యతోఽనావః' ఇతి ధేయశబ్ద ఆద్యుదాత్తః। చనోహిత ఇతి। నిపాతత్వాదాద్యుదాత్తస్య చనఃశబ్దస్య `గతిరనన్తరః' ఇతి ప్రకృతిస్వరః।।

పదమఞ్జరీ

ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ।। 1.4.61 ।।

చ్వ్యన్తా డాజన్తాశ్చేతి। యద్యపి పదసంజ్ఞాయామన్తగ్రహణేన `సంజ్ఞావిధౌ ప్రతయయగ్రహణే తదన్తవిధిర్నాస్తి' ఇతి జ్ఞాపితమ్, తథాపి `క్రియాయోగే' ఇత్యనువృత్తేస్తదన్తగ్రహణమితి భావః। న హి ప్రత్యయమాత్రస్య క్రియాయోగః సమ్భవతి, స్వార్థికత్వేన స్వయమనర్థకత్వాత్, చ్వేరశ్రావిత్వాచ్చ। కృభ్వస్తియోగ ఇతి। న కేవలమ్, సంజ్ఞాప్రయోగోఽప్యన్యత్ర భవతి, న హి భవతి ఉరీసంపద్యతే ఇతి, శ్రౌషడాదీనాం స్వాహాపర్యన్తానాం చాదిషు పాఠాద్ అక్రియాయోగేఽపి నిపాతత్వమ్। ఆవిఃశబ్దస్య సాక్షాత్ప్రభృతిషు పాఠాత్ కృఞో యోగే వికల్పః, కృభ్వస్తియోగే త్వనేన నిత్యమ్। కథం తర్హి `ఆవిశ్చక్షుషోఽభవదసావివ రాగః', `అభవన్ యుగపద్విలోలజిహ్వా యుగలీఢోభయసృక్కధారమావిః ఇతి? స్వతన్త్రా కవయః। శుక్లీకృత్యేతి। `అస్య చ్వౌ' ఇతీత్వమ్। పటపటాశబ్దః `వా క్యషః' ఇత్యత్ర వ్యుత్పాదితః॥

పదమఞ్జరీ

అనుకరణం చానితిపరమ్॥ 1.4.62 ॥

ఇతిః పరో యస్మాదితి। పఞ్చమీసమాసస్తు లక్షణాభావాన్నాశ్రితః। తేనేతి ఖాట్కృత్యేత్యత్ర ఇతేః పరత్వేఽపి భవతి। ఖాడితి కృత్వా నిరష్ఠీవదితి। అత్రాసతి ప్రతిషేధే గతిసంజ్ఞాయాం సమాసః స్యాత్, ధాతోశ్చానన్తరః ప్రయోగ ఇతి రూపమేవైతన్న సిధ్యేత్। `ష్ఠివు నిరసనే', `ష్ఠివుక్లముచమాం శితి' ఇతి దీర్ఘః। భూతకాలోపన్యాసః కిమర్థః? కస్యచిత్కవేరయం ప్రయోగ ఉదాహృతః-

`చుమ్బనసక్తః సోఽస్యాః చ్యుతమూలం దశనమాత్మనో వదనే।

జిహ్వామూలస్పృష్టం ఖాడితి కృత్వా నిరష్ఠీవత్॥'

పదమఞ్జరీ

ఆదరానాదరయోః సదసతీ॥ 1.4.63 ॥

ప్రీతిసంభ్రమ ఇతి। ప్రీతిపూర్వికా ప్రత్యుత్థానాదివిషయా త్వరేత్యర్థః। పరిభవౌదాసీన్యమితి। అవజ్ఞయా కర్తవ్యం ప్రత్యుత్థానాదిక ప్రత్యుపేక్షేత్యర్థః। అసదనాదరగ్రహణం కిమర్థమ్? అసత్కృత్యేత్యత్రాపి యథా స్యాత్। మా భూదసచ్ఛబ్దస్య గతిసంజ్ఞా, సత్కృత్యేత్యనేన నఞ్సమాసో భవిష్యతి? నైవం శక్యమ్; సతి శిష్టత్వాత్ కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరం బాధిత్వా అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరేణాద్యుదాత్తత్వం స్యాద్। అసత్కృతమిత్యత్ర తు సత్కృతశబ్దే `గతిరనన్తరః' ఇతి స్వరే ప్రవృత్తే ప్రశ్చాన్న ఞ్సమాసేఽపి తస్యైవ స్వరః। అసచ్ఛబ్దస్యాపి కృతశబ్దేనాపి సమాసే తస్య నిపాతత్వాదాద్యుదాత్తస్య గతిత్వాత్ప్రకృతిభావేఽపి స ఏవ స్వర ఇతి నాస్తి విశేషః। ఇహ చ యదాసత్కరోతీత్యసచ్ఛబ్దస్య నిఘాతో న స్యాద్, అవ్యయసంజ్ఞాపి తస్య న స్యాదిత్యసచ్ఛబ్దస్యైవ గతినిపాతసంజ్ఞే ఏషితవ్యే। న చాత్ర సచ్ఛబ్దేన తదన్తవిధిర్లభ్యతే; విశేష్యస్యాభావాత్।

నన్వత్ర సచ్ఛబ్దస్యైవ సంజ్ఞాస్తు, కార్యప్రదేశేషు ప్రకృతస్య తేన తదన్తవిధిర్భవిష్యతి, అవ్యసంజ్ఞాయాం తావదస్త్యేవ తదన్తవిధిః-పరమోచ్చైరితి, యథా `కుగతిప్రాదయః' ఇత్యత్రాపి సుబితి ప్రవర్తతే, సుపేత్యేవ నివృత్తమ్, తద్రతినా విశేష్యతే `గతిరనన్తరః' ఇత్యత్ర పూర్వపదమ్ `గతిర్గతౌ' ఇత్యత్రాపి పదస్యేతి ప్రకృతమ్। భవతు తదన్తవిధినా కార్యమ్, అనాదరావగతిస్తు కుతః? అసత్యనాదరగ్రహణే, న సదసదిత్యాదరనిషేధాన్నైవ శక్యమ్, ఆదరప్రసఙ్గ ఏవ హి స్యాత్, గురుమసత్కృత్యేతి చాణ్డాలమసత్కృత్యేత్యత్ర న స్యాత్। యథాఽబ్రాహ్మణ ఇతి క్షత్రియాదిరేవోచ్యతే, న లోష్టాదిః, అనాదరగ్రహణే తు సతి బహువ్రీహిర్విజ్ఞాయతే--అవిద్యామానాదరోఽనాదర ఇతి। బహువ్రీహిశ్చాత్యన్తాభావే, ప్రసక్తాభావే, అప్రసక్తాభావే చ భవతీతి సర్వత్ర సంజ్ఞా సిధ్యతి, తస్మాదనాదరగ్రహణం కర్తవ్యమ్। అసద్గ్రహణం తు శక్యమకర్తుమ్। ఆదరానాదరయోః సదిత్యేవాస్తు, తత్ర యథా గోష్పదం సేవిత్యత్రాసేవితే గోష్పదశబ్దో న సంభవతీత్యగోష్పదార్థమసేవితగ్రహణమ్; ఏవమనాదరేఽపి సచ్ఛబ్దో న సమ్భవతీత్యసచ్ఛబ్దార్థమానదరగ్రహణం భవిష్యతి।

సత్కృత్వా, అసత్కృత్వేతి। శోభనవచనో విద్యమానవచనో వా సచ్ఛబ్దః తద్విపరీతవచనోఽసచ్ఛబ్దః॥

పదమఞ్జరీ

భూషణేఽలమ్ ॥ 1.4.64 ॥

అలమితి ప్రతిషేధ ఇత్యాది। తద్యథా అలం--కృత్వా, అలం భోక్తుమ్, అలం భుజ్క్తే, అలం కరోతి కన్యామితి।।

పదమఞ్జరీ

అన్తరపరిగ్రహే।। 1.4.65 ।।

అన్తర్హత్వా, మధ్యే హత్వేత్యర్థః। అన్తః శబ్దస్యేత్యాది। ఉపసర్గసంజ్ఞాయామేవైతన్నోక్తమ్--అన్తః శబ్దప్రసఙ్గేన వక్ష్యామీతి। యదా చోపసర్గసంజ్ఞోచ్యతే; తదాన్తర్ఘయతీత్యాదివదన్తర్ఘణ్యాత్, అన్తర్ఘణనమిత్యాదావపి `హన్తేరత్పూర్వస్య' ఇతి ణత్వం సిద్ధమ్। అన్తరయణమిత్యత్రాపి `కృత్యచః' ఇత్యేవ సిద్ధమితి `అన్తరదేశే'`అయనం చ' ఇతి సూత్రద్వయమపి దేశప్రతిషేధార్థం ద్రష్టవ్యమ్।।

పదమఞ్జరీ

కణేమనసీ శ్రద్ధాప్రతీఘాతే।। 1.4.66 ।।

కణేశబ్దః సప్తమీప్రతిరూపకో నిపాతోఽభిలాపాతిశయే వర్తతే। మనఃశబ్దోఽపి సాహచర్యాదభిలాషావృత్తిరేవ విజ్ఞేయః। కణేహత్యేతి। అతిశయేనాభిలష్య తన్నివృత్తిపర్యన్తం పిబతీత్యర్థః। తదాహ--తావదితి। శ్రద్ధా ప్రతిహన్యత ఇత్యర్థః। ఇతి యావదస్యేత్యపేక్షతే। ప్రత్యుదాహరణే కణేశబ్దః పూక్ష్మతణ్డులావయవోఽధికరణభూతే వర్త్తతే। మనఃశబ్దోఽపి చేతసి।।

పదమఞ్జరీ

పురోఽవ్యయమ్।। 1.4.67 ।।

అసిప్రత్యయాన్తః పురః శబ్దోఽవ్యయమితి। `పూర్వాధరావరాణామసిపురధవశ్చైషామ్' ఇత్యసిప్రత్యయః, పూర్వశబ్దస్య పురాదేశః, `తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి' ఇత్యవ్యయసంజ్ఞా, విసర్జనీయస్థానికః సకార ఉపచారః। పురస్కృత్యేతి। పూర్వస్మిన్దేశే కృత్వేత్యర్థః। పూః పురౌ, పురః కృత్వేతి। ఏతదత్ర ప్రత్యుదాహరణమ్। ఇతరయోస్తూపన్యాసస్తత్సాహచర్యాత్పుర ఇతి శసన్తమ్, నావ్యయమితి ప్రదర్శనార్థః। అత్ర `నమస్పురసోర్గత్యోః' ఇతి సత్వం న భవతి, సమాసశ్చ న భవతి।।

పదమఞ్జరీ

అస్తం చ।। 1.4.68 ।।

అస్తం కృత్వేతి। `అసు క్షేపణే',నిష్ఠా, ఉదితో వా' `యస్యవిభాషా' ఇతి ఇట్ప్రతిషేధః। నను లాక్షణికత్వాదేవాత్ర న భవతి, కిమవ్యయగ్రహణానువృత్త్యా? ఏవం తర్హ్యస్తంశబ్దోః అవ్యయమితి జ్ఞాప్యతే। న హ్యయం చాదిషు స్వరాదిషు వా పఠ్యతే।।

పదమఞ్జరీ

అచ్ఛ గత్యర్థవదేషు।। 1.4.69 ।।

అచ్ఛేత్యనుకరణత్వేఽవిభక్తికో నిర్దేశః, `సుపాం సులుక్' ఇతి విభక్తేర్లు ప్తత్వాత్। అభిశబ్దస్యార్థ ఇతి। ఆభిముఖ్యే। అచ్ఛోద్యేతి। యజాదిత్వాత్ సంప్రసారణమ్, ఉదకమచ్ఛం గచ్ఛతి, అకలుషమిత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

అదోఽనుపదేశే।। 1.4.70 ।।

ఉపదేశః పరార్థః ఇతి। వాక్యప్రయోగ ఇత్యర్థాద్ గమ్యతే। అదః- కృత్యేతి। ఏతత్కర్తవ్యమితి స్వయమాలోచ్యేత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

తిరోఽన్తర్ధౌ।। 1.4.71 ।।

తిరోభూయేతి। సమాసకృత్స్వరౌ ప్రయోజనమ్। తిరోభూతమితి। భవతేరకర్మకత్వాత్కర్తరి క్తః `గతిరనన్తరః' ఇత్యత్ర చ కర్మణీతి వర్తతే, తస్మాత్ సమాసథాథాదిస్వరావత్ర ప్రయోజనమ్। తిరో భూత్వేతి। పార్శ్వతో భూత్వేత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

విభాషా కృఞి।। 1.4.72 ।।

తిరస్కృత్యేతి। `తిరసోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి సత్వమ్। ప్రత్యుదాహరణే తు న భవతి, తత్ర గత్యనుకార్యానుకరణయోర్భేదస్యావివక్షితత్వాత్ సూత్రే విభక్త్యభావః।।

పదమఞ్జరీ

ఉపాజేఽన్వాజే।। 1.4.73 ।।

సాక్షాత్ప్రభృతీని చ।। 1.4.74 ।।

సాక్షాత్ప్రభృతిష్వితి। అసాక్షాద్భూతం యదా సాక్షాత్క్రియతే తదా యథా స్యాత్ యదా యత్తు సాక్షాద్భూతమేవ రూపాన్తరేణ క్రియతే తదా మా భూదిత్యేవమర్థమ్।

మిథ్యాప్రభృతిష్వపి ద్రష్టవ్యమ్। ఏతచ్చాన్తరఙ్గత్వాల్లభ్యతే, తథా హి--సాక్షాత్కృతమిత్యుక్తే శ్రుతస్య తస్యైవ రూపస్య కరణం ప్రతీయతే, న త్వశ్రుతరూపాన్తరస్య।

నన్వసత్యామపి ప్రకృతివివక్షాయాం తస్యైవ రూపస్య కరణం ప్రతీయతే, అథ చ చ్వ్యర్థవృత్తితా నాస్తి, తస్మాచ్చ్వ్యర్థగ్రహణమేవ కర్తవ్యమ్। అథ చ్వ్యన్తేష్వపి సాక్షాదాదిషు అయం వికల్పః కస్మాన్న భవతి? అస్తు, అనేన ముక్తే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాద్ `ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ' ఇత్యేషా భవిష్యతి? నైవం శక్యమ్, యదేతల్లవణాదీనాం మకారాన్తత్వనిపాతనం తదపి చ్వ్యన్తేషు స్యాత్। ఏవం లవణాదీనాం మాన్తా లవణాదయ ఆదేశాః కరిష్యన్తే, తత్ర యద్యేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాల్ల్లవాణీశబ్దస్యాపి పక్షే లవణమాదశః క్రియతే న కశ్చిద్ దోషః; త్రైశబ్ద్యం హి నః సాధ్యమ్--లవణంకృత్య, లవణం కృత్వా, లవణీకృత్యేతి, తచ్చైవం సిద్ధమ్। వృత్తికారస్తు `మకారాన్తత్వం నిపాత్యతే' ఇతి వదతి, స మన్యతే--చ్వ్యన్తేషు పూర్వవిప్రతిషేధేన నిత్యా సంజ్ఞా భవతి, వికల్పేన తు సన్నియుక్తం మాన్తత్వం నిపాతనమితి। అగ్నౌ, వశేప్రభృతయో విభక్తిప్రతిరూపకా నిపాతాః, ప్రాదురావిశబ్దయోరూర్యాదిత్వాత్ ప్రాప్తే విభాషా।।

పదమఞ్జరీ

అనత్యాధాన ఉరసిమనసీ।। 1.4.75 ।।

ఉరసిమనసిశబ్దౌ నిపాతౌ। ఉరసికృత్యేతి। అభ్యుపగమ్యేత్యర్థః। మనసికృత్య, నిశ్చిత్యేత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

మధ్యే పదే నివచనే చ।। 1.4.76 ।।

మధ్యే పదే నివచనే చ ।। అవిభక్తికో నిర్దేశః, మధ్యేపదేశబ్దౌ నిపాతౌ। నివచనం వచనాభావ ఇతి। తత్ర నిపాతనాదేకారాన్తత్వం న పునరేషా సప్తమీ। వాచం నియమ్యేతి।

వ్యాఖ్యానాన్నిపాతనం చావిశేషేణ, న తు సంజ్ఞాసన్నియుక్తం నివచనే కృత్వేతి ఉదాహృతత్వాదిత్యాహుః॥

పదమఞ్జరీ

నిత్యం హస్తే పాణావుపయమనే॥ 1.4.77 ॥

దారకర్మేతి। అన్యే తు స్వీకరణమాత్రమిచ్ఛన్తిహస్తేకృత్య మహాస్త్రాణీతి, హస్తేపాణౌ శబ్దౌ నిపాతౌ॥

పదమఞ్జరీ

ప్రాధ్వం బన్ధనే॥ 1.4.78 ॥

మకారాన్తమవ్యయమితి। చాదిషు పాఠాత్। ఆనుకూల్యే వర్తతే ఇతి। తేన బన్ధనే వర్తమానః ప్రాధ్వంశబ్దః ఇత్యయమర్థో న భవతి। కథం తర్హి బన్ధనే ఇత్యస్యాన్వయ ఇత్యత ఆహ--తదితి।

బన్ధన ఇతి। సత్సప్తమ్యర్థద్వారకశ్చ ప్రాధ్వమిత్యనేన సమ్బన్ధః, బన్ధనే సతి యదానుకూల్యం తద్వన్ధనహేతుకమితి భావః।

ప్రాధ్వం కృత్వా గత ఇతి। ప్రస్థితోఽధ్వానం ప్రాధ్వః, `అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే' ఇతి సమాసః, `ఉపసర్గాదధ్వనః' ఇత్యచ్ లాక్షణికత్వాదేవాత్ర న భవిష్యతి; తస్మాదవ్యయస్యైవాయం ప్రయోగః, ఆనుకూల్యం తు బన్ధనహేతుకం న వివక్షితమితి వ్యాచక్షతే॥

పదమఞ్జరీ

జీవికోపనిషదావౌపమ్యే।। 1.4.79 ।।

జీవికా=జీవనోపాయః, `సంజ్ఞాయామ్' ఇతి కరణే ణ్వుల్। ణ్యన్తాద్వా కర్త్తరి ఉపినిపూర్వాత్సదేః `సత్సూద్విష' ఇతి క్విప్, `సదిరప్రతేః' ఇతి షత్వమ్, ఉపనిషద్=రహస్యం వేదాన్తజన్యం జ్ఞానమ్, వేదాన్తభాగో వా। ఆపమ్య ఇతి। ఉపమీయతేఽనయేత్యుపమా `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యఙ్, తస్యా భావ ఔపమ్యమ్। విషయసప్తమీ చైషా, ఉపమానోపమేయసమ్బన్ధనిమిత్తాదభేదోపచారాద్వావుపమేయనిష్ఠౌ భవతః, తావౌపమ్యవిషయౌ। జీవికాకృత్య, ఉపనిషత్కృత్యేతి। జీవికామివ కృత్వా, ఉపనిషదమివ కృత్వేత్యర్థః। యద్యపి గతిసమాసో నిత్యః, తథాపీవశబ్దప్రయోగే స్వార్థనిష్ఠత్వాదీదృశవాక్యం భవత్యేవ।।

పదమఞ్జరీ

తే ప్రాగ్ధాతోః।। 1.4.80 ।।

నియమార్థమిదమ్। స పునర్నియమః సంజ్ఞానియమో వా స్యాత్, ప్రయోగ నియమో వా స్యాత్? తత్ర సంజ్ఞానియమే తేశబ్దేన ప్రాదయ ఉపనిషత్పర్యన్తాః స్వరూపేణ పరామృశ్యన్తే, న గత్యుపసర్గసంజ్ఞావిశిష్టేన రూపేణా; సంజ్ఞయోరనిష్పాదనాత్। అనేనేకవాక్యతాపన్నైః పూర్వసూత్రైస్తయోర్విధానాత్। తే ప్రాదయ ఉపనిషత్పర్యన్తా ధాతోః ప్రాగేవ ప్రయుజ్యమానా గత్యుపసర్గసంజ్ఞా భవన్తీత్యర్థః। ప్రయోగనియమే తు లబ్ధగత్యుపసర్గసంజ్ఞాః పరామృశ్యన్తే। తే గత్యుపసర్గసంజ్ఞకా ధాతోః ప్రాగేవ ప్రయోక్తవ్యా ఇత్యర్థః।

తత్రాద్యే పక్షే స్వరూపేణ పరామర్శః ప్రాదీనామివ చాదీనామపి స్యాత్, తతశ్చ నిపాతసంజ్ఞాయా అపి నియమః స్యాత్। అథాపి గత్యుపసర్గసంజ్ఞయోరేవ నియమః, ఏవమప్యనర్థకం వచనమ్, ప్రయోగ ఏవ హి తేషామప్రాఙ్ నేష్యతే। న పునరప్రాక్ ప్రయుజ్యమానానాం సంజ్ఞాయాం కిఞ్చిదనిష్టమాపద్యతే। `ఛన్దసి పరేఽపి' వ్యవహితాశ్చ' ఇతి రూపద్వయం చానర్థకమ్,పరవ్యవహితానాం సంజ్ఞైవ నిషిద్ధా, న తు ప్రయోగః। న చ తేనాపి సంజ్ఞైవ విధీయతే, నిష్ప్రయోజనత్వాత్। కించ `అనుకరణం చానితిపరమ్' ఇత్యనితిపరగ్రహణ మనర్థకం స్యాత్, `ఖాడితి కృత్వా నిరష్ఠీవత్' ఇత్యత్ర వ్యవహితస్యానుకరణస్య గతిసంజ్ఞైవ నిషిద్ధా, ప్రయోగస్తు కేన వార్యతే! ప్రయోగనియమే తు

ధాతోః ప్రాగేవానుకరణస్య ప్రయోగః స్యాద్, న త్వితిశబ్దేన వ్యవహితస్యేతి అనితిపరమితి వక్తవ్యమ్। అతః ప్రయోగనియమ ఏవాయం యుక్త ఇతి మత్వాహ--తే గత్యుపసర్గసంజ్ఞకా ఇతి।

అథాస్మిన్నపి పక్షే నిపాతానామపి తేశబ్దేన పరామర్శః కస్మాన్న భవతి? వ్యవహితత్వాత్। కథం తర్హ్యుపసర్గాణాం పరామర్శః, నోపసర్గాస్తేన రూపేణ పరామృశ్యన్తే, కిం తర్హి? గతిరూపేణ, తేషామపి గతిత్వాత్। అనేనైవాభిప్రాయేణ వృత్తావుపసర్గాణాం పృథగ్ గ్రహణమ్। చాదయస్తు నైవమితి న తే పరామృశ్యన్తే। నను యత్ర లోకే సంకీర్ణః ప్రయోగః- గౌర్గావీతి, తత్ర సాధుపరిజ్ఞానాయ శాస్త్రమర్థవత్। యత్ర త్వసంకీర్ణ ఏవ ప్రయోగో న తత్ర శాస్త్రకృత్యమస్తి; న చ కశ్చిత్ ప్రపచతీతి ప్రయోక్తవ్యే పచతీతి ప్రేతి ప్రయుఙ్క్తే। యద్యపి లోకే ప్రయోగో న ద్దశ్యతే విపరీతః, ఛన్దసి తు పరవ్యవహితప్రయోగదర్శనాద్ భాషాయామపి తథా ప్రయోగః శఙ్క్యేత, దర్శితశ్చాద్యత్వేఽపి భాషాయామేవ గతేరావిఃశబ్దస్య పరవ్యవహితప్రయోగ ఊర్యాదిసూత్రే। కిం చ `ఉది కూలే రుజివహోః' కూలముద్వహ ఇత్యత్ర `ఉది' `కూల' ఇతి ద్వయోరపి సప్తమీనిర్దేశాదుపపదత్వాత్సమాసే కృతే `ఉపసర్జనం పూర్వమ్' ఇతి శాస్త్రవశాత్పర్యాయేణ పూర్వనిపాతం మన్యేరన్ ఇత్యుపసర్జనసంనిపాతే పూర్వపరవ్యవస్థార్థమిదం వక్తవ్యమ్। యద్యేవమ్, `కర్తృకర్మణోశ్చ భూకృఞోః':- సుఖేన కటః క్రియతే, సుకటంకరాణి వీరణాని, దుష్కటంకరాణి, అత్ర సుదుసోః ప్రాగ్ధాతోః ప్రయోగః ప్రాప్నోతి--కటం సుకరాణీతి। ఖలః ఖిత్కరణమిదానీం కిమర్థం స్యాత్? అనవ్యయస్య హి ముముచ్యతే, ఖిత్కరణసామర్థ్యాద్ అవ్యయస్య భవతు, యది వా `కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్' ఇతి సుకరశబ్దే పరతః కటస్య భవిష్యతి, కర్తవ్యోఽత్ర యత్నః।

ధాతుగ్రహణమనర్తకమ్, కుతః? ప్రాగిత్యపేక్షాయాం యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తతః ప్రాగితి విజ్ఞాస్యతే; నైవం శక్యమ్, ఇహ చ కర్తుం ప్రేచ్ఛతి ప్రచికీర్షతీతి సన్వాచ్యయా ఇచ్ఛయా ప్రశబ్దస్య యోగ ఇతి సన ఏవ ప్రాక్ ప్రశబ్దః ప్రయుజ్యేత, ధాతుగ్రహణాత్ తు ధాతోరేవ చికీర్షతేః ప్రాక్ ప్రయుజ్యతే।

తేగ్రహణముపసర్గార్థమితి। నను యది గతిసంజ్ఞారహితాః కేవలోపసర్గసంజ్ఞా ఏవ ప్రాదయః స్యుః, తతోఽసతి తేగ్రహణే గతీనామనన్తరత్వాత్త ఏవ సంబధ్యేరన్, న తూపసర్గా ఇతి తదర్థం తేగ్రహణం కర్తవ్యమ్? తేఽపి తు గతిసంజ్ఞకాః, తతశ్చానన్తరాణాం గతీనామపి సమ్బన్ధే ప్రాదీనామపి గతిత్వాదేవ గ్రహణం సిద్ధమ్। స్యాదేతత్--అసతి తేగ్రహణే గతిసంజ్ఞైవ కేవలా యేషామ్, తేషామేవ స్యాద్; నోభయసంజ్ఞకానాం ప్రాదీనామితి? న; కేవలగతేరభావాత్।

నను చాయమస్తి `అనుకరణం చానితి పరమ్' ఇతి, న; తస్యాపి నిపాతత్వాత్, ఉచ్యతే; అసతి తే్రగ్రహణే ప్రకృతేష్వపేక్షా చేత్ కతిపయే సంబధ్యేరన్; నోపసర్గపర్యన్తాః। వ్యాప్తిన్యాయాత్తు భూయసామపేక్షాయాం న ప్రాదిష్వేవ పర్యవసానే కారణమస్తీతి చాదయోఽప్యపేక్ష్యేరన్ । తే్రగ్రహణే తు సతి గతిసంజ్ఞాయా అనన్తరత్వాత్తేన రూపేణ పరామర్శో న కతిపయానామేవ భవతీతి ప్రాదీనపి వ్యాప్నోతి, చాదీంశ్చ పరిసంచష్టే ఇతి తే్రగ్రహణముపసర్గార్థం భవతి। తత్పర్యన్తానాం చ యథా స్యాత్ తేషామేవ చ యథా స్యాదిత్యర్థః। గతయో హ్యనన్తరా ఇతి। యేఽనన్తరాస్త ఏవ కతిపయే గృహ్యేరన్, ప్రత్యాసత్తావితి భావః। వ్యాప్తౌ తు దోషః సుజ్ఞానత్వాన్న కణ్ఠోక్తః।।

పదమఞ్జరీ

ఛన్దసి పరేఽపి ।। 1.4.81 ।।

న చ పరేషామితి। నచ `గతిర్గతౌ' ఇత్యస్యాపి సమ్భవః, పరభూతానామేకాకినామేవ దర్శనాదితి మన్యతే।।

పదమఞ్జరీ

వ్యవహితాశ్చ।। 1.4.82 ।।

దిక్ఛబ్దానామవ్యవహితే ముఖ్యా వృత్తిరితి ప్రాక్ పరస్తాచ్చ వ్యవహితానాం ప్రయోగార్థమిదం వచనమ్। అత ఏవ భాషాయాం వ్యవహితానామప్రయోగః। కథం తర్హి గతివ్యవాయే ప్రయోగః-అభ్యుద్ధరతి, సముదాహరతీతి? న తుల్యజాతీయం వ్యవధాయకం భవతి, తద్యథా--కిమనన్తరే ఏతే బ్రాహ్మణకులే ఇతి పృష్టః సన్నాహ--నానన్తరే, వృషలకులమనయోర్మధ్య ఇతి విజాతీయం వ్యవధాయకం నిర్దిశతి, జాతేర్వా సమాశ్రయణాన్నాస్తి వ్యవధాయకత్వమ్। ఏవం చ గతిరనన్తరగ్రహణమ్, `గతిర్గతౌ' ఇతి వచనమ్, `అభిప్రైతి' ఇతినిర్దేశశ్చోపపన్నో భవతి।।

పదమఞ్జరీ

కర్మప్రవచనీయాః।। 1.4.83 ।।

వక్ష్యమాణానాం సంజ్ఞినాం బహుత్వాద్బహువచనమ్, యథా--నిపాతాః, కృత్యా ఇతి। క్వచితు సామాన్యవివక్షయైకవచనమ్, `గతిశ్చ', `ప్రత్యయః' `కృత్' ఇతి। మహాసంజ్ఞాకరణమన్వర్థసంజ్ఞాకరణమన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానార్థమ్--కర్మ=క్రియాం ప్రోక్తవన్తః కర్మప్రవచనీయా ఇతి। భూతే `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్త్రరి కృత్యః। కే చ కర్మ ప్రోక్తవన్తః? యే ప్రయుజ్యమానే క్రియాపదే--`అనుభూయతే కమ్బలః' ఇత్యాదౌ క్రియావిశేషం ద్యోతితవన్తః, న సంప్రతి క్రియావిశేషం ద్యోతయన్తి, కిం తర్హి? సమ్బన్ధవిశేషమ్, తద్యథా--శాకల్యస్య సంహితామనుప్రావర్షదితి। న హ్యత్రానురనుభూయతే ఇత్యాదావివ క్రియావిశేషం ద్యోతయతి, క్రియాపదాభావాత్; నాపి షష్ఠీవత్సమ్బన్ధమాచష్టే--సంహితామితి; ద్వితీయాయాస్తదర్థత్వాత్। నాపి క్రియాపదమాక్షిపతి, యథా--ప్రాదేశం విపరిలిఖతీతి, విశబ్దో విమానక్రియాం ప్రాదేశం విమాయ పరిలిఖతీతి । తథా హి--సతి ప్రాదేశమితివత్ కారకవిభక్తిప్రసఙ్గః, శేషసమ్బన్ధస్య వా ప్రతీతిప్రసఙ్గః। తదేవమనుః సంహితాప్రవర్షణయోర్యః శేషసమ్బన్ధో ద్వితీయాభిహితస్తం విశేషేఽవస్థాపయతి। హేతుహేతుమద్భావేన రూపేణ విశిష్టక్రియాజనితత్వేన వా సమ్బన్ధస్య తత్సంనిధౌ సమ్ప్రత్యయాత్ సంహితామనునిశమ్య ప్రావర్షదితి। ఉక్తం చ--

క్రియాయా ద్యోతకో నాయం న సమ్బన్ధస్య వాచకః।

నాపి క్రియాపదాక్షేపీ సమ్బన్ధస్య తు భేదకః।। ఇతి।

క్వచిత్తు ప్రవృత్తినిమిత్తాభావేఽపి వచనసామర్థ్యాదియం సంజ్ఞా ప్రవర్తతే, యథా--`సుః పూజాయామ్' `అతిరతిక్రమణే చ ఇతి।।

పదమఞ్జరీ

అనుర్లక్షణే।। 1.4.84 ।।

యావతేతి। యావతాశబ్దో నిపాతో నన్విత్యర్థే। అన్యేత్యర్థ ఇత్యన్యే। లక్షణేత్థభ్యూతాఖ్యానేతిష సిద్ధేతి। తత్ర చావశ్యమనోర్గ్రహణం కర్తవ్యమిర్త్థభూతాఖ్యానాదిషు యాథా స్యాత్। లక్షణగ్రహణం చ ప్రత్యాద్యర్థమ్, అతోఽర్థాన్తరసంజ్ఞాన్తరసంజ్ఞాన్తరసాధారణత్వాత్తదేవాస్తు, ఇదం తు న కర్తవ్యమితి భావః। హేత్వర్థన్త్వితి । తు శబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి। హేతుః= కరణమ్, అర్థః= ప్రయోజనం ప్రయోజకోఽస్య వచనస్యేత్యర్థః। నను చ తత్ర చాత్ర చ లక్షణగ్రహణమేవ క్రియతే, తద్యది హేతుర్లక్షణం న భవతి, ఇహాపి న గృహ్యతే, అథ భవతి తత్రాపి నార్థ ఏతేన? తత్రాహ--హేతుతృతీయామితి। సత్యమ్; లక్ష్యతేఽనేన తల్లక్షణమ్= చిహ్నం జ్ఞాపకమ్, కారణమపి నియతం కార్యవిశేషావగతిహేతుత్వాద్ లక్షణం భవత్యేవ। ఉక్తం భాష్యే--లక్షణేన హేతురపి వ్యాప్తో నావశ్యం తదేవ లక్షణం యేన పునః పునర్లక్ష్యతే,కిం తర్హి? యత్సకృదపి నిమిత్తత్వాయ కల్పతే పదపి లక్షణమితి। కిన్తు యేన నాప్రాప్తిన్యాయేన కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా షష్ఠ్యా ఏవాపవాదః। తతశ్చ లక్షణేత్థంభూతేత్యనోర్లక్షఘణే కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞాయా అవకాశో యో హేతుర్న భవతి-వృక్షమనువిద్యోతతే, హేతుతృతీయాయా అవకాశః- ధనేన కులమితి; హేతుభూతే తు లక్షణే ఉభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్ తృతీయా స్యాత్, తామపి బాధిత్వా ద్వితీయైవ యథా స్యాత్। పునః సంజ్ఞావిధానే కక్షాన్తరప్రాప్తత్వాద్ ద్వితీయైవ తృతీయా బాధతే। ఉక్తం చ--

హేతుహేతుమతోర్యోగపరిచ్ఛేదోఽనునా కృతే।

ఆరమ్భాద్బాధ్యతే ప్రాప్తా తృతీయా హేతులక్షణా।। ఇతి।

`తృతీయార్థ' ఇత్యనేన తు పురస్తాదపవాదన్యాయేన `సహయుక్తేఽప్రధానే' ఇత్యస్యైవ బాధః, న హేతుతృతీయాయా ఇతి వక్తవ్యమేతత్।।

పదమఞ్జరీ

తృతీయార్థే।। 1.4.85 ।।

నదీమన్వవసితేతి। సహార్థోఽత్ర తృతీయార్థః। అన్వవపూర్వాత్`షిఞ్ బన్ధనే' ఇత్యస్మాత్ కర్త్తరి క్తః।।

పదమఞ్జరీ

హీనే।। 1.4.86 ।।

హీనేత్కృష్టసమ్బన్ధే సంజ్ఞేతి। కర్మప్రవచనీయవిభక్తిస్తు తేన వ్యతిరిచ్యమాన ఉత్కృష్ట ఏవ భవతి, న హీనే, అభిధానాశక్తిస్వాభావ్యాత్ నోభాభ్యామేకయైవ ద్వితీయయా ద్విష్ఠస్యాపి సమ్బన్ధస్యాభిధానాత్ షష్ఠీత్।।

పదమఞ్జరీ

ఉపోఽధికే చ।। 1.4.87 ।।

అత్రాప్యధికినా వినాధికస్యాసమ్భావద్ అధికాధికిసమ్బన్ధే సంజ్ఞా విధీయతే। విభక్తిరప్యధికిన ఏవ భవతి, నాధికాత్। ఉపఖార్యో ద్రోణ ఇతి। ఖారశబ్దో గౌరాదిః, ఖారీ తావదస్తి, అధికోఽపి తస్యాం ద్రోణోఽస్తీత్యర్థః। `యస్మాదధికమ్' ఇతి సప్తమీ।।

అపపరీ వర్జనే।। ప్రకృతేన వాక్యే ప్రతిపాద్యమానేనేత్యర్థః। పరిపరిత్రిగర్తేభ్య ఇతి `పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిః' ఇతి పఞ్చమీ, `పరేర్వర్జనే' ఇతి ద్విర్వచనమ్, కర్మప్రవచనీయేన పఞ్చమీసహితేన ద్యోతితేఽపి వర్జనే భవతి, ఉభయోరపి విధానసామర్థ్యాత్। పరిషిఞ్చతీతి। పరిః సర్వతో భావే, అత్రాస్యాః సంజ్ఞాయా అభావాద్ ఉపసర్గత్వే సతి `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇతి షత్వం భవతి, `శే ముచాదీనామ్' ఇతి నుమ్।।

పదమఞ్జరీ

ఆఙ్ మర్యాదావచనే।। 1.4.89 ।।

మర్యా మరణధర్మాణో మనుష్యాః, ఔణదికో యప్రత్యయః, త్రైరాదీయతే మర్యాదా, `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యఙ్ప్రత్యయః। అవధిర్మర్యాదేతి। నను యత్రావధిః కార్యేణ యుజ్యతే సోఽభివిధిః, యత్ర న సా మర్యాదా; అవధిస్తు సాధారణం తత్కథమవధిర్మర్యాదా? నాయమత్రార్థో యోఽవధిః సా సర్యాదేతి, కిం తర్హి? యా మర్యాదా సోఽవధిరిత్యర్థః। వచనగ్రాణదితి। ఇహ మర్యాదాయామితి వాచ్యే వచనగ్రహణం క్రియతే, తస్యైతత్ప్రయోజనమేవం యథా విజ్ఞాయేత--ఉచ్యతేఽస్మిన్నితి వచనమ్, మర్యాదాయా వచనమితి కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః। మర్యాదాశబ్దో యత్రోచ్యతే `ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోః' ఇతి తస్యాఙో గ్రహణమ్, స చాభివిధివృత్తిరపీత్యత్రాప్యభివిధేర్గ్ంహణం భవతి।

యద్వా--వచనగ్రహణసామర్థ్యాదవాన్తరభేదో న వివక్ష్యతే, అవధిమాత్రం గృహ్యతే। ఆ మథురాయా ఇతి। వృష్టో దేవ ఇత్యపేక్ష్యతే, `మన్థ విలోడనే' ఔణాదికః కురచ్ ప్రత్యయః। ఈషదర్థే క్రియాయోగే చ మా భూదితి। వాక్యస్మరణయోస్త్వఙిత్త్వాదేవాప్రసఙ్గః, తత్రేషదర్థే ఆ కడారః పఞ్చమీ న భవతి, క్రియాయోగే సమాహార ఇతి `గతిర్గతౌ' ఇతి నిఘాతో భవతి॥

పదమఞ్జరీ

లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానభాగవీప్ససు ప్రతిపర్యనవః॥ 1.4.90 ॥

లక్ష్యతే యేన తల్లక్షణమ్= చిహ్నం జ్ఞాపకమ్। అయం ప్రకార ఇత్థమ్, ప్రథమాన్తాదిదమస్థముః ఇహ త్విదమా ప్రత్యవమృశ్యస్య సన్నిహితస్య కస్యచిదభావాత్ప్రకారవిశేషమాత్రవృత్తిరిత్థంశబ్దః। `భూ ప్రాప్తౌ' ఆత్మనేపదీ, `ఆ ధృషాద్వా' ఇతి ణిజభావపక్షే గత్యర్థత్వాత్కర్తరి క్తః। తత ఇత్థంశబ్దాదవ్యయాదపి వృత్తివిషయే సత్త్వధర్మోపాదానాత్కర్మణి ద్వితీయా, శ్రితాదిషు గమ్యాదీనామితి సామసః, కఞ్చిత్ ప్రకారం ప్రాప్త ఇత్థంభూతః, ఇత్థంభూతస్యాఖ్యానమిత్థంభూతాఖ్యానమ్। స్వీక్రియమాణోంఽశో భాగః, యస్త్వంశమాత్రే ప్రయోగః ప్రియభ్యోర్భాగ ఇతి స భాగసాధ్వశ్యాత్। వ్యాప్తుమిచ్ఛా వీప్సా, సా చాష్టమే వ్షష్టయిష్యతే, ఏతే లక్షణాదయో యథా విభక్తిసమీపాదయోఽవ్యయార్థా నేవం ప్రత్యాదీనామర్థాః, కిం తర్హి? సంజ్ఞాయాః ప్రత్యాదీనాం విషయత్వేన నిర్దిష్టాః ఇత్యాహ--వీప్సాయాం చ విషయభూతాయామితి। ఏతచ్చ లిఙ్గవిపరిణామేన లక్షతణాదిభిరపి సమ్బన్ధనీయమ్। వృక్షం ప్రతీతి। అత్ర వృక్షో లక్షణం విద్యోతనస్య, ప్రత్యాదయస్తు ప్రాప్తిక్రియాజనితో లక్ష్యలక్షణభావ ఇత్యేవం సమ్బన్ధవిశేషేఽవస్థాపయన్తి--వృక్షం ప్రాప్య విద్యోతతే, వృక్షే ప్రదేశే విద్యోతతత ఇత్యర్థః। సాధురితి। అత్రాపి ప్రాప్తిక్రియాజనిత ఏవ

విషయవిషయిభావసమ్బన్ధః, యథా వృక్షే ద్రష్టే విద్యోతనం లక్ష్యతే, నైవమత్రాసాధుత్వాపత్తిరితీత్థమ్భూతాఖ్యానగ్రహణమ్। యదత్ర మామితి। యో మమ భాగః స దీయతామిత్యర్థః। అత్ర స్వీకరణక్రియాజనితః స్వస్వామిసమ్బన్ధః। వృక్షం వృక్షమితి। వీప్సా ద్విర్వచనేన ద్యోత్యతే। పరిశబ్దస్తు క్రియయైవ సమ్బధ్యతే, ద్వితీయా చేహ కర్మణి। కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా తూపసర్గసంజ్ఞా--నివృత్త్యర్థా తేన `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇతి షత్వం న భవతి। అశబ్దసాహచర్యాదితి। పరిశబ్దోఽయం ద్రష్టాపచారో వర్జనే చావర్జనే చ కర్మప్రవచనీయః। అపశబ్దస్తు వర్జనే ఏవ। కర్మప్రవచనీయాధికారే పఞ్చమీ విధీయతే, తత్ర సాహచర్యం వ్యవస్థాహేతుః।।

పదమఞ్జరీ

అభిరభాగే।। 1.4.91 ।।

అభాగఇతి కిమితి। అభిధేయం ప్రయోజనం చ పరిజ్ఞాతుం ప్రశ్నః। అత ఏవోభయం దర్శయతి । భాగః స్వీక్రియమాణోంఽశః। యదత్ర మమాభిష్యాదితి। నను అన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానాదేవాత్ర న భవిష్యతి, సంప్రత్యేవ హ్యసౌ విభజనక్రియాం ద్యోతయతి? ప్రత్యాదీనామపి తర్హి న స్యాద్? వచనాద్భవిష్యతి। అభేరపి తర్హి ప్రాప్నోతి, తస్మాద్ `అభాగే' ఇతి వక్తవ్యమ్, తత్రోపసర్గత్వాత్ `ఉపసర్గప్రాదుర్భ్యామస్తిర్యచ్పరః' ఇతి షత్వమ్। అథైవం కస్మాన్న కృతమ్--`లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానవీప్సాస్వభిః, ప్రతిపరీ భాగే చ, చకారాల్లక్షణాదిషు చ, అనుర్లక్షణతృతీయార్థయోశ్చ, చకారాద్భాగే లక్షణాదిషు చ, తతో హీనే, ఉపోఽధికే చ'; ఇత్యేవం హి ద్విరనోర్గ్రహణమ్, అభాగ ఇతి చ న వక్తవ్యం భవతి। ఏవం హి ద్విశ్చగ్రహణం క్రియతే ఇతి పదయోః సామ్యమ్, అక్షరలాఘవం తు నార్థతమ్।।

పదమఞ్జరీ

ప్రతిః ప్రతినిధిప్రతిదానయోః।। 1.4.92 ।।

ముఖసదృశ ఇతి। ముఖ్యః క్వచిత్కార్యే శత్రువధాదౌ ద్రష్టసామర్థ్యః। యస్తు తదభావే తత్కార్యకరణాయ ప్రతినిధీయతే ఉపాదాయతే స ప్రతినిధిః, కర్మణి కిప్రత్యయః। దత్తస్యేతి ఉత్తమర్ణేన । ప్రతినిర్యాతనమితి। ప్రత్యర్పణమ్। అర్జునతః ప్రతీతి। `ప్రతినిధిప్రతిదానే చ

యస్మాద్' ఇతి పఞ్చమీ, ప్రతియోగో పఞ్చమ్యాస్తసిః। మాషానితి। తిలాన్ గృహీత్వా మాషాన్ దదాతీత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

అధిపరీ అనర్థకౌ।। 1.4.93 ।।

నను చానర్థకయోః క్రియాయోగాభావాద్ గత్యుపసర్గసంజ్ఞయోః ప్రాప్త్యభావాన్న తద్వోధనార్థ కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞావిధానముపపద్యతే, నాపి పరిశబ్దయోగే పఞ్చమీవిధానార్థమ్, తద్విధౌ వర్జనార్థస్య గ్రహణాద్। అపాదానత్వాచ్చ సిద్ధా పఞ్చమీ, యథాఽధిశబ్దస్య ప్రయోగే-- కుతోఽధ్యాగచ్ఛతీతి। అత ఏవ ద్వితీయావిధానార్థమపి నోపపద్యతే; తస్మాదనర్థకయోః సంజ్ఞావిధానమనర్థకమిత్యత ఆహ--అనర్థాన్తరవాచినావితి। యథా తిష్ఠతి, నితిష్ఠతి, పరిభవతీత్యాదౌ ధాతూపాత్తాదర్థాదర్థాన్తరవాచిత్వమ్, నైవమత్రార్థాన్తరవాచిత్వమ్; కిన్త్వాగచ్ఛతీతి ప్రయోగే యోఽర్థః స ఏవాధిపరియోగే తాభ్యాముచ్యతే తదత్ర విషయే ధాతోరధిపర్యోశ్చ సహాభిధాయిత్వమ్; యథాగజశబ్దే యోఽర్థః స ఏవ మతఙ్గజ ఇతి సర్వైః సహాభిధీయతే। ఏవం వృషశబ్దే యోఽర్థః స ఏవ వృషభశబ్దే। తదేవమనర్థాన్తరవాచిత్వాదనర్థకకల్పత్వాదనర్థకావిత్యుక్తమ్, న త్వభావాత్। తయోశ్చ గతిసంజ్ఞాబాధాయ కర్మంప్రవచనీయసంజ్ఞా విధేయేతి దర్శితం భవతి। కుతోఽధ్యాగచ్ఛతీతి। కింశబ్దాత్ `అపాదానే చాహీయరుహోః' ఇతి తసిః, తస్య `తసేశ్చ' ఇతి తసిలాదేశః, `గతిర్గతౌ' ఇతి నిఘాతాభావః।।

పదమఞ్జరీ

సుః పూజాయామ్।। 1.4.94 ।।

సుసిక్తం భవతేతి। భవచ్ఛబ్దాత్కర్త్రరి తృతీయా। కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా న భవతి; `ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ' ఇతి। సుషిక్తం కిం తవాత్రేతి। క్షేపోఽయమ్, న పూజా।।

పదమఞ్జరీ

అతిరతిక్రమణే చ।। 1.4.95 ।।

పదమఞ్జరీ

అపిః పదార్థసంభావనాన్వవసర్గగర్హాసముచ్చయేషు।। 1.4.96 ।।

పదాన్తరస్యేత్యాది। స్వార్థస్తావదవ్యభిచారాన్న గృహ్యతే ఇతి పదాన్తరస్యార్థః పదార్థః। తత్రాపి పదాన్తరప్రయోగే సత్యపిః ప్రయుజ్యమానస్తదర్థే కఞ్చిద్విశేషమాధత్తే। యథా--నీలశబ్ద ఉత్పలే, న తు తస్మిన్నేవాన్యూనానతిరిక్తే వర్తతే; తథా సతి పర్యాయత్వప్రసఙ్గేనాప్రయోగార్హత్వాత్। అతః పదాన్తరస్యాప్రయోగ ఏవ తదర్థే ప్రవృత్తో భవతీతి భావః। సర్పిషోఽపి స్యాదితి। ప్రార్థనాయాం లిఙ్, తస్యా ఏవ దుర్లభవిషయతామపిశబ్దో ద్యోతయన్ స్యాదిత్యనేన సమ్బధ్యతే ఇతి షత్వప్రసఙ్గః, దుర్లభత్వం చ విషయస్యైవ భవతి, యది తస్యా బిన్దుమాత్రమపి న లభ్యత ఇత్యత్రాపిశబ్దసామర్థ్యాద్విన్దురితి గమ్యతే, తదాహ--మాత్రాబిన్దుస్తోకమిత్యస్థార్థేఽపిశబ్దో వర్త్త ఇతి। తదుపజనితే చ వ్యతిరేకే సర్పిష ఇతి షష్ఠీ। ద్వితీయా తు న భవతి, అపినా యోగాభావాత్। స హి స్యాదిత్యనేన సమ్బధ్యత ఇత్యుక్తమ్। అధికార్థవచనేనేతి తత్సమ్భావనమిత్యర్థః। అపి సిఞ్చేదితి। సమ్భావనే లిఙా తస్యైవ దుష్కరవిషయతామపిరాహ। కామచార ఇచ్ఛాప్రవృత్తిః। అపి సిఞ్చేదేతి । సిఞ్చ వా మా వా, స్తుహి వా మా వా, యథేష్టం కుర్విత్యర్థః। జాల్మోఽపశబ్దః। అపి సిఞ్చేదితి। గర్హార్థే లిఙ్। ఉపసర్గసంజ్ఞాబాధనాదితి। స్యాదిత్యత్ర `ఉపసర్గప్రాదుర్భ్యామ్' ఇతి సిచః `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇతి షత్వప్రసఙ్గః।।

పదమఞ్జరీ

అధిరీశ్వరే।। 1.4.97 ।।

తదయమితి। యథా `హీనే ఇత్యత్ర హీనోత్కృష్టసమ్బన్ధే సంజ్ఞా, `ఉపోఽధికే చ' ఇత్యత్రాధికాధికిసమ్బన్ధే, తథాత్రాపీత్యర్థః। విభక్తిస్తు తత్రాన్యతరస్మాదుచ్యతే, ఇహ తు న తథేత్యాహ--తత్ర కదాచిదితి। `యస్య చేశ్వరవచనమ్' ఇత్యత్రార్థద్వయమ్--ఈశ్వరశబ్దో భావప్రధానః, యస్య స్వస్యేశ్వర ఉచ్యతే తస్మాత్స్వాత్సప్తమీత్యపరః। తత్ర యదా స్వామ్యర్థే వ్యతిరేకవివక్షా తదా తతః సప్తమీ, స్వస్య తు వ్యతిరేకే తత ఇతి। న పునరుభాభ్యాం యుగపద్భవతి, ఏకయైవ విభక్త్యా ద్విష్ఠస్యాపి సమ్బన్ధస్యాభిధానాదితి మత్వా `కదాచిద్' ఇత్యక్తమ్। బ్రహ్మదత్త ఇతి। బ్రహ్మదత్తస్య స్వాః పఞ్చాలా ఇత్యర్థః। అధపఞ్చాలేష్వితి। పఞ్చాలనాం బ్రహ్మదత్తః స్వామీత్యర్థః।।

పదమఞ్జరీ

విభాషా కృఞి।। 1.4.98 ।।

`అధిరీశ్వరే' ఇత్యనువృత్తేః ప్రాప్తే విభాషేయమ్। యదత్ర మామధికరిష్యతీతి। అధిపూర్వః కరోతిర్వినియోగే వర్త్తతే, యథా--అధికృతోఽయమిహ గ్రామే। `స్వరితేనాధికారః' ఇతి చ, ఈశ్వరో భవత్యేవమత్ర మాం వినియోక్ష్యత ఇత్యర్థః। కర్మణి ద్వితీయైషా। యద్యేవమ్, సంజ్ఞావిధానస్య కిం ప్రయోజనం తత్రాహ--కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞాపక్ష ఇతి। `నిపాతైర్యద్యది' ఇతి నిఘాతప్రతిషేధాత్ స్వప్రత్యయస్వరేణ తిఙన్తముదాత్తవత్।।

పదమఞ్జరీ

లః పరస్మైపదమ్।। 1.4.99 ।।

ల ఇతి షష్ఠీతి। అథ ప్రథమాబహువచనే కో దోషః, `ఆమః' ఇతి లావస్థాయామేవ లుప్యమానస్య లిటః సంజ్ఞా స్యాత్। తతశ్చేక్షామిత్యత్రామ్న స్యాద్, న హ్యతో లిట్పరః సమ్భవతి, శేషాదేవ, శేషాదేవ పరస్మైపదమితి నియమాత్? జ్ఞాపకాత్ సిద్ధమ్, యదయమామ్ప్రత్యయవదిత్యాహ, తజ్ జ్ఞాపయతి--భవత్యాత్మనేపదిభ్యోఽప్యామితి। అయం తర్హి దోషో లకారస్యైవ సంజ్ఞా స్యాన్న తదాదేశానాం తిబాదీనామితి? స్థానివద్భావాత్తేషామపి భవిష్యతి। `తఙానావాత్మనేపదమ్' ఇత్యత్ర తర్హి `ల' ఇతి ప్రథమాన్తస్య తఙానాభ్యాం సమ్బన్ధో న స్యాత్, న హి తఙానౌ లౌ భవతః। నను చైవం విజ్ఞాస్యతేతఙానభావీ లకార ఏవ,

తఙానావిత్యక్త ఇతి। ఏవమపి గత్యన్తరే సతి న క్లిష్టకల్పనా యుక్తా, తస్మాత్ `లః' ఇతి షష్ఠీ। ఆదేశాపేక్షేతి। న చ సంజ్ఞాపేక్షా, లకారస్య పరస్మైపదమితి సంజ్ఞా భవతీతి, కుతః? సామానాధికరణ్యేన ప్రాయేణ సంజ్ఞావిధానాత్। కిఞ్చ--జసి యో దోషః, సోఽస్మిన్నపి స్యాత్; ఉభయత్ర లకారస్య సంజ్ఞిత్వాత్। తస్మాదాదేశాపేక్షా షష్ఠీ। యద్యేవమ్, అనవకాశా పురుషసంజ్ఞా పరస్మైపదసంజ్ఞాం శతృక్వసోః సావకాశాం బాధేత। జసి తు లకారస్య పరస్మైపదసంజ్ఞా తిఙాం తు పురుషసంజ్ఞేతి భిన్నవిషయత్వాన్నాస్తి బాధప్రసఙ్గః। యద్యపి జస్పక్షేఽపి తిబాదీనామాదేశానామపి `స్థానివదాదేశః' ఇత్యనేన పరస్మైపదసంజ్ఞా భవిష్యతి; తథాపి తస్యా అనాకడారీయత్వాత్సమావేశసిద్ధిః। షష్ఠీపక్షేఽపి జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు' ఇత్యాహ, తజ్ జ్ఞాపయతి--భవతి తిఙామప్యేషా సంజ్ఞేతి। న హి సిజ్విషయే శతృక్వసూ సమ్భవతః, సామాన్యాపేక్షం చ జ్ఞాపకమితి ఆత్మనేపదసంజ్ఞయా పురుషసంజ్ఞానాం సమావేశసిద్ధిః, అన్యథా పరస్మైపదేషు సావకాశాః పురుషసంజ్ఞాః తఙ్ష్వనవకాశయాత్మనేపదసంజ్ఞయా బాధ్యేరన్। అథ వా--పురుషసంజ్ఞాయాం పరస్మైపదాత్మనేపదగ్రహణానువృత్తేరయమర్థో భవతి, లటః పరస్మైపదాత్మనేపదసంజ్ఞకాః సతస్త్రీణి త్రీణి పదాని భూత్వా ప్రథమాదిసంజ్ఞా భవన్తీతి తేన సమావేశసిద్ధిః।।

పదమఞ్జరీ

తఙానావాత్మనేపదమ్।। 1.4.100 ।।

అథ కస్మాల్లస్యేత్యస్యానన్తరమేతే సంజ్ఞే న విహితే, ఏవం హి పురుషసంజ్ఞాభిరన్యత్రసిద్ధోఽనయోః సమావేశో భవతి, తత్రాహ--పూర్వేణేతి। ఆత్మనేపదసంజ్ఞయా పరస్మైపదసంజ్ఞాయా బాధో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమస్మిన్ ప్రకరణేఽనయోర్విధానమితి భావః। మహాసంజ్ఞాకరణం పూర్వాచార్యానురోధేన।।

పదమఞ్జరీ

తిఙస్త్రీణి త్రీణి ప్రథమమధ్యమోత్తమాః।। 1.4.101 ।।

త్రీణి త్రీణీతి వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్। తత్ర చ సముదాయస్యావయవస్చ పృథక్పదత్వమిష్యతే, ఆ పచసి పచసి దేవదత్తేత్యేకాన్తతా యథా స్యాత్, కుణ్డం కుణ్డం వాగ్

అపచన్నపచన్నిత్యాదౌ పూర్వపదేఽప్యనుస్వారాది పదకార్యం యథా స్యాదితి; తేన పదచ్ఛేదకాలే త్రీణిత్రీణీత్యేకం పదమ్, ద్వే వా। ఇహ తిఙాం త్రికాః సఞ్జ్ఞాస్తు తిస్రస్తు ఇతి వైషమ్యాత్ సంఖ్యాతానుదేశో న ప్రాప్నోతి। అత్ర యద్యప్యేకైకస్య త్రికస్యానేకసఞ్జ్ఞావిధానే ప్రయోజనం నాస్తి, నైతావతా యథాభిమతవిషయలాభః, తత్రాహ--తిఙోఽష్టాదశ ప్రత్యయా ఇతి।

ఏవం మన్యతే--సఞ్జ్ఞా అపి షడేవ, కథమేకశేషనిర్దేశోఽయమ్? తత్ర యది ప్రథమశ్చ ప్రథమశ్చ ప్రథమౌ, మధ్యమశ్చ మధ్యమశ్చ మధ్యమౌ, ఉత్తమశ్చ ఉత్తమశ్చోత్తమౌ; ప్రథమమధ్యమోత్తమా ఇతి కృతైకశేషాణాం ద్వన్ద్వః క్రియేత, తతో నాభిమతసంఖ్యాతానుదేశః స్యాత్। తస్మాత్కృతద్వన్ద్వానామేకశేషః-ప్రథమమధ్యమోత్తమాశ్చ ప్రథమమధ్యమోత్తమాశ్చ ప్రథమమధ్యోత్తమా ఇతి। న చైవమపి విజ్ఞాయతే, కిమాదిత ఆరభ్య త్రీణి వచనాని గృహ్యన్తే? ఆహోస్విదిచ్ఛతస్త్రికపరిగ్రహేఽపి యథాసంఖ్యశాస్త్రం క్రమతే, కిం తర్హి? విహితేషు సఞ్జ్ఞానాం క్రమేణ సమ్బన్ధం విధత్తే। ఏవం తర్హి లోకత ఏతత్సిద్ధమ్, తద్యథా--విహవ్యస్య ద్వాభ్యామగ్నిరుపస్థేయ ఇతి, న చోచ్యతే ఆనుపూర్వ్యేణేతి, అథ చ విహవ్యాఖ్యస్య సూత్రస్యాదిత ఆరభ్య ఆనుపూర్వ్యేణ ద్వాభ్యాం ద్వాభ్యామృగ్భ్యామగ్నిరుపస్థీయతే, న యాభ్యాం కాభ్యాఇచ్చిత్; తత్ర తిఙోఽష్టాదశ ప్రత్యయా ఇత్యనేనాదిత ఆరభ్య త్రికాణామానుపూర్వ్యేణ గ్రహణం నేచ్ఛాత ఇతి దర్శయితుం తిఙ్గ్రహణేన సంనివేశోఽస్తీతి దర్శితమ్। న చ `పరస్మైపదసఞ్జ్ఞకః' ఇత్యాదినా తు కృతద్వన్ద్వానామేకశేషో న కృతైకశేషాణాం ద్వన్ద్వ ఇతి దర్శితమ్। యది వా పరస్మైపదగ్రహణమాత్మనేపదగ్రహణం చానువర్తతే, తిఙ్గ్రహణం తు సతృక్వసోర్నివృత్త్యర్థమ్। తదనువృత్తౌ చ ద్వౌ రాశీ భవతః, తయోశ్చ వ్యాపారభేదేన సూత్రమేతత్ప్రవర్తతే। తత్ర చైకైకం త్రయస్త్రికా ఇతి। యథాసంఖ్యసిద్ధిః। తత్ర న చేత్యాదినా రాశిద్వయం ద్వర్శితమ్। తత్రేత్యాదినా తు వ్యాపారభేదః। అత్రాపి మహాసఞ్జ్ఞాకరణం పూర్వవత్।।

పదమఞ్జరీ

తాన్యేకవచనద్వివచనబహువచనాన్యేకశః।। 1.4.102 ।।

ఏకశ ఇతి। `సంఖ్యైకవచనాచ్చ వీప్సాయామ్' ఇతి ప్రథమాన్తాచ్ఛస్। ప్రకృతత్వాదేవ త్రీణీత్యస్య సమ్బన్ధే సిద్ధే తానివచనం పురుషవచనసఞ్జ్ఞయోః సమావేశార్థమ్, అన్యథా

హ్యేకసంజ్ఞాధికారే వచనప్రామాణ్యాత్పర్యాయః స్యాత్, తతశ్చ `ఆడుత్తమస్య పిచ్చ' `నిత్యం ఙితః' ఇతి కార్యం వచనసంజ్ఞాపక్షే ఉత్తమసంజ్ఞాయా అభావాన్న స్యాత్। తానీత్యస్మిన్స్తు సతి తాన్యేతాని ప్రథమాదిసంజ్ఞావిశిష్టాని త్రీణిత్రీణీత్యేవం పరామర్శాల్లబ్ధప్రథమాదిసంజ్ఞావిధానాద్ భవతి సమావేశః।

నను త్రికాణాం పురుషసంజ్ఞా ఏకైకస్య వచనసంజ్ఞేతి విషయభేదాన్నాయమేకసంజ్ఞాధికారవిషయః, తన్న; యథా వృద్ధిసంజ్ఞా ప్రత్యేకమాదైచాం భవతి, తథా పురుషసంజ్ఞాపి త్రీపిత్రీణీతి వచనాత్ త్రిషు ప్రవర్తమానాపి తిబాదిషు ప్రత్యేకమేవ ప్రవర్త్తతే, న సముదాయే; తస్య ప్రయోగేఽభావాత్, ప్రత్యేకమేవ తేషాం ధాతోరుత్పత్తేః। త్రిగ్రహణం తు మర్యాదార్థమాదిత ఆరభ్య త్రయాణాం ప్రథమసంజ్ఞా భవతీతి, న పునః సముదాయే సంజ్ఞాప్రవృత్త్యర్థం తాని తిఙస్త్రీణిత్రీణి పదాని భూత్వేతి। తిబాదిసూత్రే సమాహారద్వన్ద్వేఽష్టాదశావయవపదాని తిఙ్శబ్దస్య త్రీణిత్రీణీతి సమానాధికరణస్యాపి పుంల్లిఙ్గతాపి సూత్రవద్భవతి।।

పదమఞ్జరీ

సుపః।। 1.4.103 ।।

సుబితి ప్రత్యాహారగ్రహణం ప్రథమైకవచనాదారభ్య సుపః పకారాత్। కపస్తు పకారేణ న భవతి, ప్రాగ్దీశీయానాం విభక్తిసంజ్ఞావిధానాత్; అన్యథా విభక్తిసంజ్ఞాయామపి ఇదమేవ సుగ్రహణమనువర్త్తత ఇతి సుప్త్వాదేవ సిద్ధేఽనర్థకం తత్స్యాత్। తిఙాం త్రికేష్వితి। కిమర్థం పునరిదముక్తమ్? ఇహ కశ్చిన్మన్యతే--సూత్రే చకారస్యాకరణాత్సంజ్ఞామాత్రమిహ సమ్బధ్యతే, నాన్యత్కిఞ్చిదితి తత్ర ద్రష్టాన్తప్రదర్శనేన త్రీణిత్రీణ్యేకశ ఇత్యనయోరనువృత్తిం యథా తిఙాం వచనసంజ్ఞా విహితా తథైవ సుపామపీత్యర్థః। తథా చ స్వయం చ శబ్దం పఠిత్వా వ్యాచష్టే--సుపశ్చేత్యాది।।

పదమఞ్జరీ

విభక్తిశ్చ।। 1.4.104 ।।

చకారః పురుషవచనసంజ్ఞాభ్యాం సమావేశార్థః। తిఙాం వ్యవహితానామపి స్వరితత్వాదనువృత్తిః। తిఙాం విభక్తిత్వే ప్రయోజనమ్--ఆతామాదౌ `న విభక్తౌ తుస్మాః' ఇతి నిషేధః, సుపాం తు త్యదాద్యత్వాదికమపి।।

పదమఞ్జరీ

యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే స్థానిన్యపి మధ్యమః।। 1.4.105 ।।

`లస్య తిబాదయః' ఇత్యనేనైకవాక్యతామాపన్నేనానేన తిబాదీనాం విశిష్టవిధానమ్, ఉత విహితానాం తిబాదీనాం భిన్నేనానేన వాక్యేన నియమః? ఇతి సంశయే నియమ ఇత్యాహ--లస్యేత్యధికృత్యేతి। విశిష్టవిధానే త్వితరేతరాశ్రయం స్యాత్--సతాం తిబాదీనాం ప్రథమాదిసంజ్ఞా, సంజ్ఞాయాం చ తిబాదయో భావ్యన్త ఇతి। స పునర్నియమ ఉపపదనియమో వా స్యాద్--యుష్మది మధ్యమ ఏవ అస్మద్యుత్తమ ఏవ, శేషే ప్రథమ ఏవేతి; పురుషనియమో వా--యుష్మద్యేవ మధ్యమః, అస్మద్యేవోత్తమః, శేష ఏవ ప్రథమ ఇతి। తత్రాద్యే పక్షే కుర్వంస్త్వం కుర్వాణస్త్వమితి యుష్మది శతృశానచౌ చ న స్యాతామ్, తృజాదయశ్చ న స్యుః--కర్తా త్వం కారకస్త్వమితి? నైష దోషః; ఏతావాన్ విషయో యుష్మదస్మదుపపదం శేషశ్చ సర్వశ్చాసౌ పురుషేషు నియతః। ఉచ్యన్తే చ తృజాదయస్తే వచనాద్భవిష్యన్తి। తుల్యజాతీయస్య చ నియనేన వ్యావృత్తిః--యుష్మది మధ్యమ ఏవ, న ప్రథమోత్తమౌ; అస్మద్యుత్తమ ఏవ, న ప్రథమమధ్యమౌ; శేషే ప్రథమోత్తమావితి। ఏవం తర్హి తిబాదిసూత్రే విధీయమానత్వాత్ ప్రాధాన్యాత్తేషామేవ నియమో యుకః, శేషగ్రహణాచ్చోపపదనియమే హి యుష్మదస్మదీ నియతే, పురుషా అనియతాః, శేషశ్చానియతః। తత్ర ప్రథమ ఇత్యేతావదప్యుచ్యమానం నియమార్థం విజ్ఞాయతే, తత్ర చ నియమాన్తరస్యాసంభవాత్ ప్రథమ ఏవేతి నియమః; యత్ర చ ప్రథమాప్రథమప్రసఙ్గస్తత్రైవంవిధో నియమః కర్త్_వ్యః; శేష ఏవ చ తథా ప్రసఙ్గ ఇతి తత్రైవ నియమో భవిష్యతి, కిం శేషగ్రహణేన! పురుషనియమే తు మధ్యమోత్తమౌ నియతౌ యుష్మదస్మదీ వా నియతే, ప్రథమశ్చ తత్ర యుష్మదస్మదోరపి ప్రథమప్రసఙ్గో శేష ఏవ ప్రథమ ఇత్యేవం ప్రథమనియమః కర్త్_వ్యః। న చాన్తరేణ శేషగ్రహణమేవంనియమః శక్యతే కర్తు_మితి కర్త్_వ్యమేవ శేషగ్రహణమ్। అతః శేషగ్రహణమ్।

సూత్రకారస్యాపి పురుషనియమ ఏవాభిప్రేత ఇతి తమేవాశ్రయతి--తేషామయం పురుషనియమః క్రియత ఇతి। తేషామిత్యుద్భూతావయవభేదస్తిబాదిసముదాయ ఉచ్యతే, పురుషాపేక్షయాఽవయవషష్ఠీ। తేషాం తిబాదీనామవయవో యో మధ్యమపురుషస్తస్యోపపదనియమః క్రియత ఇత్యర్థః, సాపేక్షస్యాపి పురుషశబ్దస్య గమకత్వాత్ సమాసః। అథ వా తేషామితి కర్మణి షష్ఠీ, పురుషద్వారకో నియమః పురుషనియమః, పురుషద్వారేణ తే నియమ్యన్త ఇత్యర్థః। ఉపోచ్చరితం తదముపపదమ్, శాకపార్థివాదిత్వాదుత్తరపదలోపీ సమాసః, ఉపశబ్దః సామీప్యే, తతశ్చ వ్యవహితే న భవితవ్యమితి శఙ్కామపనయతి। వ్యవహితే చేతి। సమీప ఇత్యేవ సిద్ధే ఉపపదగ్రహణాదాపేక్షికస్యాపి సామీప్యస్య గ్రహణమ్। వ్యవహితమపి చ వ్యవహితతరాపేక్షయా సంనికృష్టమితి భావః। ఉపపదగ్రహణం తు పూర్వభూతేఽపి యుష్మది యథా స్యాద్, అన్యథా `తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య' ఇతి పరభూతే ఏవ స్యాత్। నను యథా స్థానిన్యపీతి వచనాత్ సర్వథాఽప్రయుజ్యమానేఽపి భవతి తథా పూర్వప్రయోగేఽపి పరభూతస్యాప్రయోగాత్ స్థానినీతి భవిష్యతి, నైతదస్తి; సప్తమీనిర్దేశాత్ ప్రయోగపక్షే పరభూత ఏవ స్యాత్।

సమానాభిధేయ ఇతి। అధికరణశబ్దోఽభిధేయవచన ఇతి దర్శయతి। పునః సమానాభిధేయే లకారేణ నియమ్యమానేన వా పురుషేణః త్రివిధం చాభిధేయం లకారాణామ్భావః కర్మ కర్తా చ, తత్ర ద్రవ్యవాచినోర్యుష్మదస్మదోర్భావవాచినా లాన్తేన సామానాధికరణ్యాసంభవాత్ కర్తృకర్మణోరేవ గ్రహణమిత్యాహ--తుల్యకారక ఇతి। తుల్యమేకం కారకం యస్య తత్తథోక్తమ్, స్థానిన్యపీతి స్థానశబ్ద ప్రసఙ్గవాచీ, స్థానమస్యాస్తీతి స్థానీ। తత్ర చ ప్రయుజ్యమానస్యాప్రయుజ్యమానస్య చ ప్రసఙ్గోఽస్తి। ఉచ్యతే చేదం స్థానమస్యాస్తీతి, తత్ర సామర్థ్యాదవధారణం విజ్ఞాయతే--ప్రసఙ్గ ఏవ యస్య, న తు ప్రయోగ ఇతి। యద్వా స్వనికాయప్రసిద్ధిరేషా--యస్య స్థానే ఆదేశో విధీయతే స స్థానీతి। ఇహ త్వప్రయుజ్యమానతా సాధ్యశ్యాత్ యుష్మది ప్రయుజ్యతే, సర్వథా స్థానిన్యపీత్యస్యాప్రయుజ్యమానేఽపీత్యర్థః। అపిశబ్దాత్ప్రయుజ్యమానేఽపి, తదాహ--స్థానిన్యపీత్యాదినా। స్థానిన్యపీతి కోఽర్థః? ప్రయుజ్యమానేఽప్యప్రయుజ్యమానేఽపీత్యర్థః। ఉపపదగ్రహణప్రాప్తస్య చార్థస్యాపిశబ్దోఽనువాదః। సమానాధికరణ ఇతి కిమ్? త్వయా గమ్యత ఇత్యత్ర మా భూత్।

క్వచిత్తు వృత్తావేవాయం గ్రన్థః పఠ్యతే, ఇహ చ అతిత్వం పచతి అత్యహం పచతీత్యత్రాతిక్రాన్తప్రధానే సమాసే యుష్మదస్మదోరసామానాధికరణ్యాత్ ప్రథమ ఏవ భవతి, ఇహ త్వీషదసమాప్తస్త్వం త్వత్కల్పః పచసి, మత్కల్పః పచామీతి కాలాన్తరదృష్టగుణరహితో యుష్మదస్మదర్థ ఏవ త్వత్కల్పమత్కల్పశబ్దాభ్యాముచ్యత ఇతి మధ్యమోత్తమౌ భవతః, తత్సదృశపదార్థాన్తరాభిధానే తు ప్రథమః, తథా త్వత్తరః పచసి, మత్తరః పచామి, పరమత్వం

పచసి,పరమాహం పచామీతి, కాలాన్తరాద్దష్టగుణాతిశయవిశిష్టో యుష్మదస్మదర్థ ఏవోచ్యతే ఇతి భవత్యేవ। ఏవం చ యుష్మదర్థే మధ్యమః, అస్మదర్థ ఉత్తమ ఇతీయతా సిద్ధం యుష్మదస్మదర్థే చేల్లకార ఉత్పన్నస్తర్హ్యేవ మధ్యమోత్తమావిత్యర్థః, తథా తు న కృతమిత్యేవ। ఇహ చాత్వం త్వం సంపద్యత ఇతి త్వద్భవతీతి భవతి; ప్రకృతేరేవ వికారరూపేణ సమ్పత్తౌ కర్తృత్వాత్। ఏతచ్చ ` ఆన్మహతః' ఇత్యత్రోపపాదయిష్యామః। తథా చ మన్త్రే--` యదగ్నే స్యామహం త్వం త్వం వాస్యా అహమ్' ఇతి, అహం త్వ స్యాం త్వం వాహం స్యామ్' ఇతి ప్రకృత్యాశ్రయః పురుషో ధ్దశ్యతే। ఇహ భవాన్పచత్వితి యుష్మదర్థప్రతీతేః స్థానిన్యపీతి మధ్యమః ప్రాప్నోతి, న వా యుష్మదర్థత్వాత్, అలిఙ్గః సమ్బోధనవిషయశ్చ యుష్మదర్థః। భవదర్థస్తు లిఙ్గవాన్ న చ సమ్బోధనైకవిషయః। యథైవ హి మాణవకాధీష్వేత్యభిముఖీభావో గమ్యతే, ఏవం త్వమధీష్వేత్యపి। తథా చ యుష్మదః సర్వత్రైవ సంబోధనే ప్రథమా ఆమన్త్రితాద్యుదాత్తత్వం చ భవతి, పదాత్పరత్వే చ నిఘాత ఇతి కేచిదాహుః। ఉక్తం చ---

సమ్బోధనార్థః సర్వంన్న మధ్యమే కైశ్చిదిష్యతే।

తథా సమ్బోధనే సర్వాం ప్రథమాం యుష్మదో విదుః॥

యుష్మదర్థస్య సిద్ధత్వాన్నియతావాద్యుదాత్తతా।

యుష్మదః ప్రథమాన్తస్య పరశ్చేన్న పదాదసౌ ॥ ఇతి।

సత్యమ్; సమ్బోధనైకవిషయో యుష్మచ్ఛబ్దః, ప్రథమా తు శుద్దైవ; అభిముఖీభావేఽస్యాపి ప్రాతిపదికార్థ ఏవాన్తర్భావాత్, యత్ర త్వనన్తర్భావః, తత్ర తదభిద్యోతనాయ సమ్బోధనే చేతి ప్రథమా విధీయతే స్వరోపి; అన్యథా యువం హి స్థః స్వర్వతీ, యూయం యాత స్వస్తిభిః, హయే దేవా యూయమిదాపయస్థ' ఇతి పాదాదావప్యన్తోదాత్తత్వం పదాత్పరత్వేఽప్యనిఘాతః। తదేవం భవచ్ఛబ్దస్యాసమ్బోధనవిషయత్వాల్లిఙ్గవత్త్వాచ్చాయుష్మదర్థత్వాద్ మధ్యమో న భవతీతి స్థితమ్॥

పదమఞ్జరీ

ప్రహాసే చ మన్యోపపదే మన్యతేరుత్తమ ఏకవచ్చ ।। 1.4.106 ।।

ప్రహాసే గమ్యమాన ఇతి। యత్ర భూతార్థాభావాద్వ్యఙ్చనైవ కేవలం తత్ర వక్తురభిప్రాయావిష్కరణే ప్రహాసో గమ్యతే। మన్యతి శబ్దస్యైకదేశానుకరణం మన్యేతి, మన్య ఉపపదం యస్య స తథోక్తః। లస్య ధాతోర్విధానాత్తదాదేశత్వాచ్చ మధ్యమస్య ధాతురన్యపదార్థ ఇత్యాహ। మన్యోపపదే ధాతావితి। ప్రకృతిభూతే సతీత్యర్థః। స చైకవదితి। అర్థద్వారకశ్చోత్తమస్యైకవద్భావః, ఏకస్య వాచకో భవతీత్యర్థః, ద్వయోర్బహుషు మన్తృషు ఏకవచనమేవ భవతీతి యావత్। యత్ర హి ద్వౌ మన్తారౌ బహవో వా, తత్రైకవద్భావో విధేయః; అన్యత్ర తు మన్తురేకత్వాదేవ సిద్ధమ్। ఏకవచ్చేతి। చ శబ్దేన్వాచయే, తేనైకవద్భావావేఽపి ఏకస్మిన్నపి మన్తరి ప్రధానశిష్టౌ మధ్యమోత్తమౌ భవతః।

అన్వాచయమేవ దర్శయితుమయత్నసాధ్యమేకం మన్తారముదాహరతి--ఏహి మన్యే ఓదనం భోక్ష్యస ఇతి। సత్యపోదనే భోక్తుమాగతం శ్యాలాదికం ప్రతి ఏతత్ప్రయుజ్యత ఇతి పరిహాసావగతిః। ద్విబహ్వోస్తూదాహరణే--ఏహి మన్యే ఓదనం భోక్ష్యేథే నహి భోక్ష్యేథే భుక్తః సోఽతిథిభిః; ఏహి మన్యే రథేన యాస్యథ యాత స్తేన పితా ఇతి। మధ్యమోత్తమయోః ప్రాప్తయోరితి। యుష్మదస్మదర్థస్య గమ్యమానత్వాత్ ప్రత్యుదాహరణవత్ ప్రకృతముపపదగ్రహణం యుష్మదా సమ్బధ్యమ్। తచ్చ తథైవైహాప్యనువర్త్యమిహ మా భూత్--ఏతు భవాన్మన్యతే ఓదనం భోక్ష్యే భుక్తః సోఽతిథిభిరితి। తదశక్యం మన్యతినా సమ్బన్ధుమితి పునరిహోపపదగ్రహణమ్, అనయథా మన్యతౌ పరత ఏవ స్యాత్। శ్యనానిర్దేశాన్మన జ్ఞానఇత్యస్య గ్రహణమ్, న తు `మను అవబోధనే' ఇత్యస్య, ఏహి మనుషే రథేన యాస్యామీతి ఏవం తస్య భవతి। ప్రత్యుదాహరణే అతిథిం ప్రతి తథాభూతార్థవాచనమ్।।

పదమఞ్జరీ

అస్మద్యుత్తమః।। 1.4.107 ।।

యత్ర యుష్మదస్మదీ ద్వే అప్యుపపదే భవతస్తత్ర యది కర్తృశక్తీ స్వాధారనియతే వివక్ష్యేతే, తదా లకారోఽపి భేదేనోత్పద్యతే--త్వం చాహం చ పచసి, పచామి చేతి। సహవివక్షాయాం తు ద్వయోరపి శక్త్యోరేకో లకార ఉత్పద్యతే। తత్ర యుష్మది మధ్యమః,

అస్మద్యుత్తమో విప్రతిషేధేన--త్వం చాహం పచావః, అహం చ త్వం చ వృత్రహన్ సంయుజ్యావ:' ఇతి। యదాపి త్యదాదీనాం యద్యత్పరమిత్యస్మదః శేషస్తదాపి స్యాన్యపీతి మధ్యమప్రాప్తౌ పరత్వాదుత్తమ ఏవ భవతి--ఆవాం పచావః।।

పదమఞ్జరీ

శేషే ప్రథమః।। 1.4.108 ।।

ఉపపద ఇతి నివృత్తమ్। శేష ఇతి విషయసప్తమీ, న పునః పరత ఇతి తదాహ--శేష ఇతి। మధ్యమోత్తమవిషయాదన్య ఉచ్యత ఇతి। అన్యో విషయ ఇత్యర్థః। యత్ర యుష్మదస్మదీ సమానాధికరణే న స్తస్తత్ర శేష ఇత్యనేన యుష్మదస్మదోరభావః శేషః, న పునరన్యసద్భావ ఇతి దర్శయతి। కిం సిద్ధం భవతి? త్వం చ దేవదత్తశ్చ పచథః, అహం చ దేవదత్తశ్చ పచావః, త్వం చాహం చ దేవదత్తశ్చ పచామ ఇతి। అత్ర యద్యపి యుష్మదస్మదోరన్యస్య చ యః సముదాయః స యుష్మదస్మద్భ్యామన్యః, తథాపి యుష్మదస్మదీ తావత్స్త ఇతి తత్సద్భావనిమిత్తే స్యాదేవ ప్రథమః। యదాహ--తత్ర యుష్మదన్యేషు ప్రథమప్రతిషేధః శేషత్వాదితి।।

పదమఞ్జరీ

పరః సన్నికర్షః సంహితా।। 1.4.109 ।।

పరశబ్దోఽతిశయే వర్త్తత ఇతి। యథా పరం సుఖం పరం దుఃఖమితి, దిగాదిషు వర్తమానస్య గ్రహణం న భవతి సన్నికర్షస్య దిగ్దేశకాలాయోగాత్। అర్థాన్తరాపేక్షమన్యత్వమ్, అవ్యభిచారిసన్నికర్షః ప్రత్యాసత్తిరితి, న తు సంశ్లేషః, తస్య వర్ణేష్వసంభవాత్। స హి సంయోగశ్చేద్ ద్రవ్యధర్మత్వాన్న శబ్దస్య గుణస్య సంభవతి। సమవాయశ్చేన్న వర్ణే వర్ణః సమవైతి; శబ్దస్యాకాశసమవాయిత్వాత్। యేషాం తు శబ్దో ద్రవ్యం తేషాం న క్వాపి శబ్దః సమవైతి। అతిశయోఽపి సంయోగసమవాయయోః కీద్రశ ఇతి న విద్మః। ప్రత్యాసత్తేస్త్వపేక్షాభేదాత్ సమ్భవతి ప్రకర్షాప్రకర్షయోగః, తస్మాత్ప్రత్యాసత్తిరేవ సన్నికర్షః।

నను చ క్రమేణోచ్చార్యమాణేషు వర్ణేషు పూర్వస్య వర్ణస్య యే నిష్పాదకాః స్థానాదయస్తేషాం వ్యాపరోపరతౌ వర్ణాన్తరస్య యే నిష్పాదకాస్తేషాం వ్యాపారారమ్భః। తత్రావశ్యంమధ్యే కియత్యపి కాలకలా భవతి, సూక్ష్మత్వాత్తు నోపలభ్యతే; పద్మపత్రశతవ్యక్తిభేదవత్, తత్కథం పరః సన్నికర్ష ఇత్యత్రాహ--అర్ధమాత్రాకాలవ్యవధాన ఇతి। సత్యమ్, ఏతావద్వ్యవధానమవర్జనీయత్వాత్సహ్యతే, అధికేన తు కాలేన వ్యవధానం పరగ్రహణేన వ్యావర్త్యత ఇత్యర్థః। యద్యేవమ్, ద్రుతాయామేవ వృత్తౌ స్యాన్న మధ్యమాయాం విలమ్బితాయాం వా, న హి తథా తయోః సన్నికర్షో యథా ద్రుతాయాం తుల్యః సన్నికర్షః। సర్వాసు వృత్తిషు నైరన్తర్యేణోచ్చారణాద్యవర్ణోపలమ్భకభేదాత్తు వృత్తివిశేషః। ద్రుతాయాం స్వల్ప ఉపలబ్ధికాలః, మధ్యమాయామధికః, విలమ్బితాయామధికతరః। ద్వివిధా హి ధ్వనయః- ప్రాకృతాః, వైకృతాశ్చ। ప్రాకృతా వర్ణానాముత్పాదకాః, వైకృతే తు పునః పునరుపలమ్భః, మధ్యవర్తీ తు కాలః సర్వాసు వృత్తిషు తావానేవ। యద్వా--యస్యాం వృత్తౌ యావతా కాలేన వ్యవాయోఽవశ్యమ్భావీ, తతోధికేన వ్యవాయః పరగ్రహణేన వ్యావర్త్యతే। పదస్య పదాన్తరేణ యదానన్తర్యం తత్రైవ లోకే సంహితాశబ్దః ప్రసిద్ధః। తథా చ--సంహితామధీతే న పదాని, తతశ్చ కుమార్యావిత్యాదౌ పదావయవే సంహితాకార్యం న స్యాదితిసూత్రారమ్భః।।

పదమఞ్జరీ

విరామోఽవసానమ్ ।। 1.4.110 ।।

విరతిర్విరామ ఇతి। విరామ ఇతి భావే ఘఞ్। విరామః= వర్ణోచ్చారణాభావః। అర్థాన్తరమాహ--విరమ్యతేఽనేనేతి వా విరామ ఇతి। `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇత్యసంజ్ఞాయామపి `హలశ్చ' ఇతి కరణే ఘఞ్, పూర్వత్రాభావః సంజ్ఞీ ఉత్తరత్రాన్త్యో వర్ణః, తేన హి విరమ్యతే। తత్రాద్యే పక్షే `ఖరవసానయోః' ఇతి పరసప్తమీ, కథం పునరవసానేన, పౌర్వాపర్యమభావో హి సః, ఖరా వా, కథమ్? న హి యదా ఖరస్తి తదా రేఫః, యదా రేఫస్తదా ఖర్; వర్ణానాం క్రమభావిత్వాద్, ఉచ్చరితప్రధ్వంసిత్వాచ్చ। అథ తత్ర బుద్ధిపరికల్పితం పౌర్వాపర్యం తదభావేఽపి సమానమ్। ఏవం `వావసానే' ఇత్యత్రాపి। ద్వితీయే తు పక్షే ఖరవసానయోరిత్యేకాపి సప్తమీ విషయభేదాద్భిద్యతే--ఖరి పరతో రేఫస్య విసర్జనీయో భవతి, అవసానే చ రేఫే స్థానిని విసర్జనీయ ఇతి స్థన్యాదేశస్య విషయతా వివక్ష్యతే। ఏవం `వాఽవసానే' ఇత్యత్రాపి। దధిఁ మధుఁ ఇతి । `అణోఽప్రగృహ్యస్యానునాసికః' అత్ర `వావసానే' ఇతి వర్తతే। నను చ లోకఏవావసానశబ్దో విరామే ప్రసిద్ధః, యద్యప్యవపూర్వః స్యతిరవగతౌ వర్తతే కేనైతదవసీయత ఇతి? పరాభవేఽపి అవసితో దేవదత్త ఇతి। అవసానశబ్దస్తు విరామ ఏవ ప్రసిద్ధః। న చ రేఫస్యావగతిపరాభవయోః కరణత్వం సమ్భవతీతి నార్థః సంజ్ఞాకరణేన,

తదాహ--సంహితావసానయోర్లోకవిదితత్వాత్ సిద్ధమితి। సంహితాశబ్దోఽపి సన్నికర్షమాత్రే ప్రసిద్ధః, న పదయోరేవ సన్నికర్ష ఇతి వార్త్తికకారో మన్యతే॥

హరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం ప్రథమాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః॥

.

కాశికావృత్తిః - 2

అథ ద్వితీయాధ్యాయే ప్రథమ పాదః

1 సమర్థః పదవిధిః ।। 2-1-1 ।।

పరిభాషేయమితి। నాధికారః, పదవిధిగ్రహణాత్, అన్యథా వక్ష్యమాణానాం పరాఙ్వద్భావదీనాం పదవిధిత్వావ్యభిచారాదనర్థకం తత్స్యాత్। పరితః = సర్త్రత్ర, పరత్ర, వ్యవహితే చ, అనన్తరే చ - భాష్యతే కార్యమానయేతి కరణే `గురోశ్చ హలః' అత్యకారప్రత్యయః। భావసాధన ఏవ వాఽభేదోపచారాత్సూత్రే ప్రయుజ్యతే। ఇదంశబ్దస్య సూత్రే ప్రయుక్తస్యాపి విధేయపరిభాషాశబ్దసామానాధికరణ్యాత్ స్త్రీలిఙ్గతా। స కర్వ ఇతి। నను యః కశ్చిత్పదవిధిరితి సామాన్యనిర్దేశేనైవ తద్ధర్మభూతా వ్యాప్తిరుక్తా, కిం కర్మగ్రహణేన? నైతదస్తిః `యః కశ్చిద్ బ్రాహ్మణ ఆనీయతామ్' ఇత్యుక్తే క్షత్రియాదినివృత్తిః ప్రతీయతే, న వ్యాప్తిః। ప్రథమపఠితమపి సమర్థసబ్దముల్లఙ్ఘ్యోద్దేశ్యసమర్పకత్వబలాదార్థేన క్రమేణ ప్రథమే భావినం పదవిధిశబ్దం వ్యాఖ్యాస్యాన్విధిశబ్దః కర్మసాధన ఇతి దర్శయతి-విధీయత ఇతి విధిరితి। కార్యమిత్యర్థః। పదానామితి। శేషలక్షణా షష్ఠీ। పదానాం సతాం యత్కార్యం విధీయత ఇత్యర్థః। యది తు భావసాధనో విధిశబ్ద ఆశ్రీయేత-విధానం విధిరితి, తతః పదేషు కృద్యోగలక్షణా కర్మణి షష్ఠీ-పదానామసతాం నిష్పాదనం పదవిధిరితి, తత్ర సమాసతద్ధితసుబ్ధాతువృత్తయో న సంగృహీతాః స్యుః। తత్ర హి పదానాం సతాం సమాసాదికార్యం విధీయతే, న పునః పదత్వమ్। నను చ కర్మసాధనపక్షేఽపి విభక్తివిధానమసంగృహీతం స్యాత్, పదాన్యేవ హి తత్ర విధీయన్తే న తు పదానాం సతాం కిఞ్చిద్? ఉచ్యతే-`కర్మణి ద్వితాయా' ఇత్యాదినా తు నియమః క్రియతే, న పదవిధిః। అథాప్యేకవాక్యతయా స్వాదిసూత్రేణ విభక్తీనాం విధానమ్? ఏవమపి కారకవిభక్తిషు తావత్క్రియాకారకయోరవినాభూతః సమ్బన్ధః, ఉపపదవిభక్తీనాం తు `అనతరాన్తరేణయుక్తే'

ఇత్యాదీనాముపసర్గవిభక్తీనాం చ `నేర్విశః' ఇత్యాదీనామేకవాక్యతాయాం భిన్నవాక్యతాయాం చ పదవిధిత్వమస్త్యేవ; ఉపపదానాముపసర్గాణాం చ పదత్వాత్। సమాసాదిరిత్యాదిశబ్దేన తద్ధితవృత్త్యాదీనాం గ్రహణమ్, తద్ధితా అపి సుబన్తాదుత్పద్యన్తే। `సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' ఇత్యస్య తు సమర్థగ్రహణస్య ప్రయోజనం తత్రైవ వక్ష్యామః। ఏవమ్ `ఇసుసోః' సామర్థ్యే' ఇత్యాదీనామపి సమర్థః శక్త ఇతి; తత్రైవ సమర్థసబ్దస్య రూఢత్వాత్। స్వకార్యనిష్పాదనక్షమో హి లోకే `సమర్థః' ఇత్యుచ్యతే। అర్థప్రతిపాదనం చ శబ్దానాం స్వకార్యవ్యుత్పాద్యత్వేన చాధికృతా లౌకికాః వైదికాశ్చ యస్య కస్యచిత్ప్రతిపాదనే సమర్థాః, ఉచ్యతే చేదం సమర్థ ఇతి, తత్ర సామర్థ్యాద్విశేషోఽవగమ్యతే, స తు విశేషః ప్రత్యాసత్తేరేవంరూప ఇత్యాహ-విగ్రహవాక్యార్థాభిధానే ఇతి। విశేషేణ గృహ్యతే = జ్ఞాయతేఽనేన సమాసార్థ ఇతి విగ్రహః। తాదృశం చ తద్వాక్యం చేతి విశేషణసమాసః। యద్వా-విశేషేణ గ్రహణం విగ్రహః, తదర్థం వాక్యం విగ్రహవాక్యమ్, అశ్వఘాసాదివత్షష్ఠీసమాసః। అథ వా-అభేదోపచారాద్విగ్రహార్థవాక్యం విగ్రహ ఇతి విశేషణసమాసః, తద్యథా-రాజపురుష ఇత్యయం సమాసః, తదర్థం విగ్రహవాక్యం రాజ్ఞః పురుష ఇతి, అస్య యోఽర్థస్తదభిధానే రాజపురుషశబ్ద సమర్థః, అతోఽపి తత్ప్రతీతేః, స పునా రాజవిశిష్టః పురుషః। సమర్థో వేదితవ్య ఇతి। సాధుత్వేనేతి శేషః। యః పదవిధిః స విగ్రహవాక్యార్థాభిధానే సమర్థః సనాసాధుర్భవతీత్యస్మిన్పక్షే సూత్రార్థః, నార్థాన్తరం సాధీయః పశ్యామః। తత్తు సామర్థ్యం ప్రయోగతోఽనుసర్తవ్యమ్। న పునరియం వృత్తిరస్య వాక్యస్యార్థాభిధానసమర్థా, నాన్యస్యేత్యేతత్సూత్రాక్షరైర్లభ్యతే। అత ఏవాస్మిన్వ్యాఖ్యానేఽపరితుష్టః సన్వ్యాఖ్యానాన్తరమాహ--అథ వేతి। అత్ర పక్షే ఉపచరితవృత్తిః సమర్థశబ్దః, తదాహసమర్థపదాశ్రయత్వాదితి। సమర్థానాం పదానాం సమ్బద్ధార్థానాం సంసృష్టార్థానాసితి। యః పదానాం విధిః స సమర్థానాం విదితవ్యః। సమర్థానామితి కోఽర్థః? సంబద్ధార్థానాం సంసృష్టార్థానాం వేత్యర్థః। తత్ర వాక్యే సంబద్ధార్థతా। వ్యపేక్షా హి తత్ర సామర్థ్యమ్। అన్యోఽన్యాపేక్షా = వ్యపేక్షా। ఆకాంక్షాసన్నిధియోగ్యత్వేషు సత్సుః యః పరస్పరసమ్బన్ధః సా వ్యపేక్షా। వాక్యే హి `రాజ్ఞః' ఇతి పదనియతసంబన్ధ్యపేక్షయోద్భూతసంబన్ధం విశేషణభూతమర్థమాచష్టే, స్వసంనిహితం యోగ్యం చ పురుషమపేక్షతే। మమాయమితి `పురుషః' ఈత్యేనేనాపి పురుషః స్వనిష్ఠోఽభిధీయమానః స్వసంనిహితం రాజత్వమవచ్ఛేదకత్వేనాపేక్షతే-అహమస్యేతి। అతో విశేషణవిశేష్యభావేన సమ్బన్ధోఽనియతసంబన్ధివిషయత్వాచ్చాపేక్షయా యో యః సన్నిహితో యోగ్యశ్చ తేన సమ్బధ్యతే-రాజ్ఞః పురుశ్చాశ్చశ్చ, రాజ్ఞో దేదత్తస్య చ పురుష ఇతి, నార్థాన్తరస్య। వృత్తో తు సంసృష్టార్థతా। ఏకార్థీభావో హి తత్ర సామర్థ్యమ్। వృత్తౌ హి రాజపదం రాజానమభిధాయ న తావతి పర్యవస్యతి, పురుషమప్యాచష్టే, యథా-`గఙ్గాయాం ఘోషః' ఇతి గఙ్గాపదం తీరమ్। యది తు తావత్యేవ పర్యవస్యేత్తతో యథా వాక్యే రాజ్ఞః పురుషోఽశ్వశ్చేతి ద్వాభ్యాం సమ్బన్ధో భవతి, తథా రాజపురుషోఽశ్వశ్చేత్యత్రాపి స్యాత్। స్వవిశేషణసమ్బన్ధోఽపి స్యాద్-ఋద్ధస్య రాడపురుష ఇతి యథా ఋద్ధస్య రాజ్ఞః పురుష ఇతి తథా పురుషపదమపి రాజవిశిష్టమేవ పురుషమాచష్టే, న పురుషమాత్రమ్। యది తథా స్యాత్తతో యథా వాక్యే రాజ్ఞః

పురుషో దేవదత్తస్య చేతి ద్వాభ్యాం సమ్బన్ధో భవతి, తథా రాపురుషో దేవదత్తస్య చేత్యపి స్యాత్। అతో యస్య విశేషస్య భావాదయం విశేషః స ఏకార్థీభావః। భాష్యేక్తాశ్చాపరే విశేషాః- `సుబలోపో వ్యవధానం యథేష్టమన్యతరేణాభిసమ్బన్ధః స్వరభేదశ్చ సంఖ్యావిశేషో వ్యక్తాభిధానముపసర్జనవిశంషణం చ యోగశ్చ ' ఇతి। తథా సుపి అలోపశ్చ భవతి వాక్యే-రాజ్ఞః పురుషః, నీలముత్పలమితి సమాసే తు ద్యోరేకస్మిన్విశిష్టేఽర్థే వృత్తేః పృథగర్థాభావాత్స్వభావత ఏవ విభక్_నివర్త్_తే। సైవ చ స్వాభావికీ నివృత్తిః శాగ్స్త్రేణాన్వాఖ్యాయతే-`సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' ఇతి ప్రత్యయలక్షణేన నలోపాదికార్థం యథా స్యాదితి। పృథగర్థాభావే తు పథగ్విభక్తిర్న భవతి। తథా వర్ణేషు వ్యవధానం చ పృథగపర్థత్వ ఏవ దృష్టః--రాజ్ఞః పురుష ఇతి ద్వావపి నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తీ। అభేదేన దృష్టః, యథా--పురుష ఇతి వృత్తౌ చైకస్వర్యం దృశ్యతే। కిం చ, సంఖ్యావిశేషోఽవగమ్యతే పృథగరేథేషు--రాజ్ఞః రాజ్ఞోః రాజ్ఞాం పురుష ఇతి। వృత్తౌ త్వవ్యక్తమభిధానం విష్ఠతి, బ్రాహ్మణకమ్బల ఇతి మన్దేహెూ భవతి-సంబుద్ధిర్వా స్యాత్? షష్ఠీసమాసో వా? ఇతి, న చాత్రస్వరాన్నిర్ణయః। వాక్యేఽప్యామన్త్రితనిఘాతః కమ్బలశబ్దో ఘృతాదితావాదన్తోదాత్తః, సమాసేఽప్యన్తోదాత్తతా। ఉపసర్జనవిశేషణం చ వ్యాఖ్యాతమ్। యోగశ్చ భవతి పృథగర్థేషు-రాజ్ఞో గౌశ్చాశ్చశ్చ కమ్బలశ్చేతి। వృత్తౌ త్వేకార్థ్యాద్భేదనిబన్ధనస్య సముచ్చయస్యాభావాచ్చశబ్దో నివర్త్_త-రాజ్ఞో గవాశ్వకమ్బలా ఇతి, తదేత్తైర్విశేషైర్వజ్ఞాయతే సంభిన్నోభయరూపః పాసూదకవదవిభాగాపన్నో వృత్తావర్థ ఇతి। తేన రాజ్ఞః పురుషమానయ రాజపురుషమానయేతి చ యద్యచప్యేక ఏవానీయత ఇతి కార్యయోగినోఽభేదస్తథాచ్యభిధానప్రకారో భిద్యతే, యథా-బ్రాహ్మణానాం శతం భోజ్యతామితి। తదేవం వృత్తివాక్యయోరర్థో భిద్యత ఇతి స్థితమ్। ఏవం చ త్ర తత్ర వావచనం చిన్త్యప్రయోజనమ్; భిన్నార్థయా వృత్త్యా వాక్యస్య బాధాఽప్రసఙ్గాత్। అన్యే తు జహత్స్వార్థా వృత్తిరితి వదన్తో వర్త్_పదానామానర్థక్యమేవాహుః, తత్తు న రోచయామహే। కిం రాజపురుష ఇత్యత్ర రాజార్థో న గమ్యతే? ఓమితి చేత్, పురుషమాత్రానయనం ప్రాప్నోతి। అథ గమ్యతే? కింనిబన్ధనా తస్యావగతిః? న తావత్ సమాసస్య తత్ర శాక్తిః కల్ప్యా; రాజశబ్దనిబన్ధనాయామపి తస్యామనర్థాభావాత్। న చ వాక్యే రాజపదం వ్యుత్పన్నం పునః సమాసే వియుత్పత్తిమపేక్షతే, తావత్యేవ చ ప్రతిపద్యతే రాజార్థః। అతే న జహత్స్వార్థా వృత్తిః, అర్థాభిధానప్రకారభేద ఇత్యేతదేవ సాంప్రతమ్। తత్ర సమ్బధార్థానాం సంసృష్టార్థానామితి స్థతం పరిభాషాప్రవృత్తౌ హేతుర్నాన్యతరత్, యతో మా భూద్వ్యపేక్షామాత్రాశ్రయేణ సాపేక్షస్యాపి వృత్తిః। యదేయేవమ్, పరాఙ్గవద్భావే విభక్తివిధానే చ సా న ప్రవర్త్_త; తత్రైకార్థీభవస్యాసమ్భవాత్। మా ప్రవర్త్_ష్ట, పరాఙ్గవద్భావేత్న్నిమిత్తగ్రహణం నోదయిష్యతి। విభక్తివిధానేఽపి క్రియాకారకయోర్వ్యపేక్షాఽవినాభావినీ క్వచిద్యుక్తగ్రహణమ్; క్వచిద్యోగగ్రహణమ్, క్వచిత్-తృతీయయా యోగస్యాక్షేప ఇతి న క్వాపి దోషః। అత ఏవానన్తరమపి పరాఙ్గవద్భావముల్లఙ్ఘ్య సమాసముదాహరతి--వక్ష్యతీతి। సమర్థగ్రహణం కిమితి। సూత్రం కిమర్థమిత్యర్థః। న హి కేవలేన పదవిధిగ్రహణేన కిఞ్చిత్క్రియతే। పశ్యేత్యాది। నను చ శ్రితాదిభిర్ద్వితీయాం

విశేషయిష్యామః-శ్రితాదియోగే యా ద్వితీయేతి। ఏవమపి సాపేక్షస్ ప్రసఙ్గః-మహత్కష్టం శ్రిత ఇతి, భవతి హ్యత్ర శ్రితాదినిమిత్తా ద్వితీయా, సమర్థగ్రహణే తు సతి న భవతి। యద్యప్యత్ర వాక్యావస్థాయాం వ్యపేక్షాలక్షణసామర్థ్యమస్తి, వృత్త్యవస్థాయాన్తు నైకార్థీభావః సంభవతీత్యవోచామ। కథం తర్హి దేవదత్తస్య గురుకులమితి సాపేక్షస్య వృత్తి? నాత్ర గురుణ దేవదత్తస్య సమ్బన్ధః; కిం తర్హి? సముదాయేన, గురుద్వారకశ్చ సులేన సమ్బన్ధ ఇత్యర్థాద్ గురుణాపి యోగో భవతి। ఉక్తం చ-

సముదాయేన సమ్బన్ధో యేషాం గురుకులాదినా।

సంస్పృశ్యావయవాంస్తేఽపి యుజ్యన్తే తద్వతా సహ।। ఇతి

అథ వా--పరిపరూర్థార్థస్యాన్యేన సహైకార్థీభావః స్వార్థపరిపూర్తిశ్చ సమాబన్ధి శబ్దస్య ప్రతియోగినేతి భవతి తదపేక్షస్యాపి వృత్తిః। ఉక్తం చ -

సమ్బన్ధిశబ్దః సాపేక్షో నిత్యం సర్వః ప్రయుజ్యతే।

స్వార్థవత్సా వ్యపేక్షాఽస్య వృత్తావపి న హీయతే।। ఇతి

కిం త్వం కరిష్యసీత్యాది అత్ర శక్యం వక్తుమ్। తత్కృతార్థేనేతి। తచ్ఛబ్దః ప్రకృతపరామ్రాయ తృతీయాన్తం సమస్యత--తదర్థేన యః కృచో గుణస్తద్వచనేనేతి। అత్ర చ యస్య సమాసః శఙ్క్యతే--శంకులయేతి, న తదర్థేన కృతం ఖణ్డనమ్; యదథంన చ కృతం ఖణ్డనముపలేనేతి, న తస్య సమాసః శఙ్క్యచ ఇతి న భవిష్యతీతి। తస్మాన్మహత్యా శంకులయా ఖణ్డ ఇతి సాపేక్షముదాహర్తవ్యమ్। గచ్ఛ త్వం యూపాయేతి। `గత్యర్థకర్మణి' ఇతి చతుర్థీ। తద్వా-`క్రియార్థాపపదస్య చ కర్మణి' ఇతి, యూపమాహర్తు గచ్ఛేతి, అత్రాప్యేతదర్థత్వాదేవ దారుణో న భవిష్యతీతి సాపేక్షం ప్రత్యుదాహర్తవ్యమ్-మహతే యూపాయ దార్వితి। యణాదేశో నిత్యశ్చ తుగ్భవతీతి। ద్వావప్యేతౌ వర్ణవిధీ, నిత్యస్తుక్ చ `దీర్ఘాత్' ఇత్యాయమేవ, యస్తు `పదాన్తాద్వా' ఇతి వికల్పితస్తుక్ స పదవిధిత్వాదత్ర న భవతి। అన్యే తు యణాదేశోఽనిత్యశ్చ తుగభవతీత్యకారప్రశ్లేషం వర్ణయన్తః `పదాన్తాద్వా' ఇతి వికల్పితస్తుగ్భవతీతి వ్యాచక్షతే। నన్వసౌ పదవిధిర్నేతి? ఆహ-తత్రతన్త్రగ్రహణం ఏవం

సిద్ధేఽన్తగ్రహణస్యైతత్ప్రయోజనమ్-పదాన్తస్య దూర్ఘస్య వర్ణస్య విధిస్తుగ్ యథా స్యాతి, దీర్ఘాన్తస్య పదస్య మా భూదితి।।

2 సుబామన్త్రితే పరాఙ్గవత్స్వరే ।। 2-1-2 ।।

పరస్యాఙ్గవదితి। తస్యైవ పదస్యామన్త్రితస్యాఙ్గవదేకదేశవద్భవతి, తద్గ్రహణేన గృహ్యేత ఇత్యర్థః। తాదాత్మ్యాతిదేశోఽయమితి। అఙ్గశబ్దస్యావయవవచనత్వాత్ తస్యామన్త్రితస్యాత్మా తదాత్మా, తస్య భావస్తాదాత్మ్యమ్, తత్స్వభావత్వమిత్యర్థః। ఏతదేవ స్పష్టయతి-సుబన్తమితి। అనుప్రవిశతి = అన్తర్భవతి, సుబన్తామన్త్రితసముదాయ ఏకస్మిన్నామన్త్రితే సంపన్నే యః స్వరః శక్యతే కర్తుం స కర్త_వ్య ఇత్యర్థః। కః పునరసౌ? ఆద్యుదాత్తత్వమ్, సముదాయస్య చ పదాత్పరత్వే నిఘాతః। కుణ్డేనాటన్నితి। నన్వత్ర సతి తావత్పరాఙ్గవద్భావే సముదాయస్యాద్యుదాత్తత్వం శేషనిఘామన్త్రితం నిహన్యతే। యదా తర్హ్యటన్నిత్యేతత్పాదాదౌ వర్త_తే తదా నాస్తి నిఘాత ఇతి ద్వయోరాద్యుదాత్తత్వం స్యాత్। కిం చ పుంల్లిఙ్గోఽపి కుణ్డశబ్దోఽస్తి-పత్యౌ జీవతి కుణ్డః స్యాన్మృతే భర్త_రి గోలకః। ఇతి।

కుణ్డీతి చ జానపదాదిసూత్రేణ జీషి భవతి। పరశునా వృశ్చన్నితి। `ఆఙ్పరయోః ఖనిశృభ్యాం డిచ్చ' ఇతి కుప్రత్యయాన్తత్వాదన్తోదాత్తః పరశుశబ్దః, మద్రశబ్దః `మదేశ్చ' ఇతి రక్ప్రత్యయాన్తః, కశ్మీరశబ్దో ధృతాదిత్వాదన్తోదాత్తః, `సుబన్తస్య పరాఙ్గవద్భావే తన్నిమిత్తగ్రహణమ్' తస్యామన్త్రితవాచ్యస్యార్థస్య యన్నిమిత్తం తదభ్థాయ్యేవ సుబన్తం పరాఙ్గవదిత్యర్థః। ఉదాహరణేషు తృతీయాన్తస్య తావన్నిమిత్తత్వమస్త్యేవ;షష్ఠ్యన్తస్యాప్యస్తి, భృత్యనిమిత్తా హి రాజతా, దేశనిమిత్తా వా। ఏవం గోషు స్వామిన్నిత్యత్రాపి భవతి। తన్నిమిత్తత్వాభావే తు న భవతి-మరుత్వాం ఇన్ద్ర వృషభో రణాయ, మరుద్భిరిన్ద్ర సఖ్యం తే అస్తు, మాయాభిరిన్ద్రమాయినమ్, ఏతేనాగ్నే బ్రహ్మణా వావృధస్వ, క్షేత్రేణాగ్నే స్వాయుస్సమ్భరస్వ, మిత్రేణాగ్నే మిత్రధేయే యతస్వ। సుబితి కిమితి। తన్నిమిత్తగ్రహణాదేవ తిఙ్న్త_స్య సిద్ధో నిరాస ఇతి ప్రశ్నః। పీడ్యే పూడ్యమానేతి। న హి సూత్రకారో వార్తి_కకారవచనేనాతివ్యాప్తినివారణం మన్యత ఇతి భావః। `పీడ అవగారహనే' చురాదిణిచ్, ఉభయత్ర కర్మణి లట్, ఏకత్రోత్తమైకవచనమిట్, అవపత్ర శానచ్, యకి ణిలోపః, `తాస్యనుదాత్తేత్' ఇతి ఇటోఽ నుదాత్తత్వమ్, యకః ప్రత్యయస్వరః, `ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' ఇత్యేకార ఉదాత్తః, పీడ్యమానేత్యత్రామన్త్రితనిఘాతః। నను చ

సమర్థగ్రహణానువర్త్తయైవాత్ర న భవిష్యతి, అస్త్య త్రాపి సామర్థ్యమ్, కథమ్? సమ్బోధనపదం క్రియాయా ఏవ విశేషకమ్, తథా చ బ్రజాని దేవదత్తేత్యత్రామన్త్రితనిధాతో భవతి। ఉక్తం చ

సమ్బోధనపదం యద్యత్త్రత్క్రియాయా విశేషకమ్।

బ్రజాని దేవదత్తేతి నిధాతోఽత్ర తథా సతి।। ఇతి।

అథ వా- హేతుహేతుమద్భావలక్షణోఽత్ర సమ్బన్ధః, హే పీడ్యమాన త్వత్పీడయాహమపి పీడ్య ఇతి। గేతే గార్గ్య ఇతి। గేహశబ్ద ఉఞ్ఛాదిత్వాదన్తోదాత్తః, ఏకస్యామాసనాదికాయాం క్రియాయాం ద్వయోరపి కారకత్వాత్తద్ద్వారేణాస్తి సామర్థ్యమ్। పరగ్రహణం కిమితి। సన్నిధానాదామన్త్రితస్యయ్యైవ భవిష్యతీతి ప్రశ్నః। పూర్వస్య మా భూదితి। నిమిత్తభావ ఏవామన్త్రితస్యోపక్షీణతయా పూర్వస్యాపి స్యాదితి భావః. ఏవం చ పూర్వస్యామన్త్రితత్వమతన్త్రమ్। గార్గ్యః కుణ్డేనాటన్నిత్యాదావపి భవతి సన్నిధానాత్। అమన్త్రితత్వమపి తన్త్రమితి చేత; యద్యేవమ్, పరమేవ సంనిహితమితి న పూర్వం ప్రత్యఙ్గత్వప్రసఙ్గః। దేవదత్తః కుణ్డేనాటన్నిత్యత్ర పూర్వం ప్రత్యఙ్గత్వే సతి సముదాయస్యాద్యుదాత్తత్వం శేషనిఘాతః। అటన్నిత్యామన్త్రితనిఘాత ఇతి స్వరః. పరగ్రహణే తు సతి దేవదత్తశబ్దస్యామన్త్రితాద్యుదాత్తత్వమ్। తథా కుణ్డేనాటన్నిత్యమ్యాపి నిధాతస్తు న భవతి; `అమన్త్రితం పూర్వమవిద్యమానవత్' ఇతి దేవదత్తశబ్దస్యావిద్యమానవత్త్వాద్। ఛన్సి తు పరమపి పూర్వస్యాఙ్గవద్భ్యతే-ఆ తే పితర్మరుతాం సుమ్న మేతు। పుతరిత్యనేన సహ మరుతామిత్యస్యాపి నిఘాతః। యథా మత్పుణ్డీభూతః। తత్ర సుబన్తస్య మృత్పిణ్డాత్మనా పరణామాసమ్బవాదేకీభావప్రతిపాదనపరమేతత్। మృత్పిణ్డ ఇవైకతామాపన్న ఇత్యర్థః। యద్వా, పిణ్డీశబ్దోఽప్యస్తి-ప్రవిశ పిణ్డీమితి, తస్యాయం ప్రయోగః. భూతశబ్దఉపమార్థః- పితృభూత ఇతి యథా। కిమర్థం పునరేవంభూతస్యస్వరప్రాప్తయే యత్న ఇత్యత ఆహ- ఉభయోరపీతి। అసత్యఙ్గగ్రహణే కార్యవ్యపదేశశాస్త్రాణామన్యతమాతిదేశః స్యాద్। యథా పరస్య కార్యమామన్త్రితస్య స్వరః ఆమన్త్రితవ్యపదేశః స్వరశాస్త్రం వా, తథా సుబన్తస్యాపి తద్భవతీతి। ఏవం చోభయోరాద్యుదాత్తత్వం స్యాత్। నను చ పదాత్పరస్య నిఘాతాదుభయోరనుద్త్త్వం మా భూద్తి వాచ్యమ్; సత్యమ్, ఆమన్త్రితస్యాపాదాదిత్వే సతి, పాదాదిత్వే తదుక్తమ్। వత్కరణం కిమితి। పరత్ర పరశబ్దప్రయోగాదేవ వత్యర్థో లప్స్యత ఇతి ప్రశ్నః। స్వాశ్రయమపి యథా స్యాదితి। నానేన క్వాచిత్కత్వమస్యోచ్యతే। ఏవం హి విషయవిభాగే న జ్ఞాయతే-క్వాఘ్గవద్భవతి? క్వ నేతి? నాపి కాదాచత్కత్వమ్-కదాచిదఙ్గవత్, కదాచిన్నేతి, ఏవం హి సర్వత్ర వికల్పః స్యాత్। తస్మాదమయత్రార్థ--అసతి వద్గ్రహణే ఆమ్

కుణ్డేనాటన్నితి స్థితే అటన్నిత్యస్య నిఘాతే ప్రాప్తే కూణ్డేనేత్యస్యానుప్రవేశాత్కుణ్డేనాటన్నిత్యేకమామన్త్రితం సమ్పన్నమ్। న చ తదేకాన్తరమితి ప్రతిషేధాభావాన్నిఘాత ఏవ స్యాత్। వత్కరణే తు సతి అటన్నిత్యస్య తావదేకాన్తరత్వాన్నిఘాతప్రతిషేధే ఆద్యుదాత్తత్వం ప్రాప్తమ్। తస్యాం దశాయాం కుణడేనేత్యమ్యానుప్రవేశాత్సముదాయస్యాద్యుదాత్తత్వం భవతి। తదేవం సముదాయస్యానైకాన్తరత్వేఽపి అటన్నిత్యస్య యదేకాన్తరత్వం వత్కరణేన లబ్ధం తేనైవ సముదాయస్య నిఘాతనివృత్తిరాద్యుదాత్తత్వం చ భవతి। కూపే ష్షన్నితి। అత్ర పరాఙ్గవద్భావే సతి ఐకపద్యత్షత్వప్రసఙ్గః, స్వాశ్రయం పదాదిత్వం భవిష్యతి, సర్వాతిదేశేషు హ్యవిరుద్ధం స్వాశ్రయం భవతి। కిం చ నాత్రాతిదేశికం సకారస్య కిఞ్చిచ్చాస్త్రీయం కార్యమస్తి, అతోఽపి స్వాశ్రయం భవత్యేవ, యథా నమతే దణ్డః స్వయమేవేత్యత్ర యక్ప్రతిషేధే శప్। ఇదం తర్హి-`చర్మ నమ్న', అత్ర పరాఙ్గవద్భావే సతి సమానపదస్థత్వాణ్ణాత్వం స్యాత్। సత్యపి సమానపదత్వే `పర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' ఇతి నియమాదసంజ్ఞాయాం న భవిష్యతి। నాయం నియమస్య విషయః, పూర్వపదశబ్ధో హి సమాసావయవే రూఢః। తేన సమాస ఏ నియమ్। అథ తు పూర్వం పదం పూర్వపదంపూర్వపదాదత్యవిశేషేణ నియమో వ్యాఖ్యాయేత, తతః స్వరగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్। అక్రియమాణే చ తస్మిన్, సమానాధికరణస్యోపసంఖ్యానమిత్యేతదమపి శక్యమకర్తు్మ్। కథం పరస్యాఙ్గవద్భావే కృతే చిణో లుఙ్న్యాయేన విష్యభేదాల్లక్షణస్యావృత్తౌ పూర్వస్యాపి పరాఙ్గవద్భావో భవిష్యతి? సతి తు స్వరగ్రహణే స్వహాదన్యత్ర పరశునా వృశ్చన్నిత్యత్ర వృశ్చన్నితి ప్రతిపదికమ్; న చ ప్రత్యయలక్షణేనాప్రత్యయ ఇతి ప్రతిషేషః, `న జిగంబుద్ధ్యోః' ఇతి నిషేధాల్లిఙ్గాత్; తత్ర పరాఙ్గవద్భావేన ప్రాతిపదికానుప్రవేశాత్ `సుపో ధాతుప్రాతపదికయోః' ఇతి సుబ్లుక్ ప్రసజ్యేత; స్వహగ్రహణే తు సతు సుబ్లుకి కర్త్వ్యే పరాఙ్గవద్భావాభావః? నైతదస్తి; పరాఙ్గవదిత్యామన్త్రితం సంనిధానాత్పరశబ్దేన గృహ్యతే; తస్య రూపస్య సూబన్తైకాన్తత్వాత్సుబన్తకార్య ఏవ పరాఙ్గవద్భావః, న ప్రాతిపదికకార్యే। ఉచ్చైరధీయానేతి। ఉచ్చైర్నీచైః శబ్దౌ స్వరాధ్వన్తోదాత్తౌ పఠితౌ, అధికరణశక్తిప్రాధాన్యాఞ్చ తస్మిన్నిమిత్తం చ ॥

3 ప్రాక్కడారాత్సమాసః ॥ 2-1-3 ॥ `యథాఽసాదృశ్యే' ఇతి అనన్తరసూత్రాతిక్రమే న కిఞ్చిత్కారణమ్। నను `ప్రత్యయః' ఇత్యాదివత్సమాస ఇత్యేవ స్వరితత్వాదధ్కారోఽస్తు, కిం ప్రాగ్వచనేన? తత్రాహ-ప్రాగావచనమితి। ప్రాక్కడారాదిత్యవధితనిర్దేశ ఇత్యర్థః। సంజ్ఞాసమావేశార్థమితి। అన్యథైకసంజ్ఞాధ్కారాత్పర్యాయః స్యాత్। అవధినిర్దేశే తు సతి తత్సామర్థ్యాత్త్రాగ్గ్రహణమావర్త్తతే। తేన ప్రాక్ సమాససంజ్ఞా భవన్తి, సమాసాః సన్తోఽవ్యయీభావాదిసంజ్ఞా ఇతి సమావేశసిద్ధిః. అథ వా-కడారాదితి పఞ్చమ్యైవ ప్రాగితి

దిక్శబ్దోఽధ్యాహరిష్యతే। న చ ప్రాగిత్యస్యాధ్యాహారప్రసఙ్గః, తదధ్యాహారే హి `దిక్సమాసే బహువ్రీహౌ' `తృతీయాసమాసే' `ద్వన్ద్వే చ' సమాస ఇత్యాద్యనుపపన్నం స్యాత్; కడారాత్ప్రాఙ్నిర్దిష్టానాం సమాససంజ్ఞాయా అబావాత్। తస్మాత్ప్రాగిత్యేవాధ్యాహరిష్యతే, నార్థః ప్రాగ్వచనేన, తత్రాహ-ప్రాగ్వచనమితి।।

4 సహ సుపా ।। 2-1-4 ।।

సహవచనం కిమర్థమ్, యావతా తృతీయైవ సహార్థమాక్షేప్స్యతి, యథా `వృద్ధో యూనా' ఇతి? సహభూతయోః సమాససంజ్ఞా యథా స్యాద్ ఏకైకస్య మా భూద్; అన్యథా పుత్రేణ సహాగతః పితేత్యత్ర యథా ద్వయోరప్యాగమనేన సమ్బన్ధః, ఏవం సమాససంజ్ఞాపి ప్రత్యేకమేవ స్యాత్, సహగ్రహణే తు సహభూతయోరేకా సంజ్ఞా భవతి। కిం చ స్యాద్ యద్యేకైకస్య సంజ్ఞా స్యాత్? ఇహ ఋక్పాద ఇతి సమాసాన్తః ప్రసజ్యేత, ద్వౌ చ స్వరౌ స్యాతామ్। `కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' ఇత్యత్ర తు సమాసశ్చ సమాసశ్చేత్యేకశేషో వ్యాఖ్యాస్యతే, తేన సమాససమూహస్య సంజ్ఞావిధినియమార్థ ఇతి వాక్యస్య న భవిష్యతి; అన్యథా త్వేకైకస్య సమాసస్య ప్రత్యయాన్తత్వాద్విధ్యర్థం సమాసకగ్రహణం స్యత్। `సమాసాచ్చ తద్విషయాత్' ఇత్యత్రాపి ప్రాతిపదికాదిత్యనువర్త్తతే, సమూహస్య చ ప్రాతిపదికత్వమ్, న త్వేకాకస్య సమాసస్యేతి సమాసాదిత్యేకత్వాదివక్షయా సమూహాదేవ సిద్ధః ప్రత్యయః। తదేవం సముదాయస్య యథా స్యాదేకైకస్య మా భూదితి సహగ్రహణమ్। నైతదస్తి ప్రయోజనమ్, `సమాసః' ఇతి మహతీ సంజ్ఞా క్రియతే-అన్వర్థసంజ్ఞా యథా విజ్ఞాయేత।

యస్మిన్సముదాయో దపద్వయం పరస్పరం సమస్యతే స సమాసః। `హలశ్చ' ఇత్యధికరణే ఘఞ్। తస్మాదనర్థకం సహగ్రహణమ్ తత్రాహ-సహగ్రహణం యోగవిభాగార్థమితి। సహేత్యేకో యోగః, సుబిత్యేవ, సుప్ సహ సమస్యతే, కేన? పదవిధిత్వాత్సమర్థేన। అనువ్యచలదితి। తత్ర సుబిత్యేకత్వస్య వివక్షితత్వాద్ధేః పూర్వం సమాసః, పశ్చాదనోః, తత్ర నిత్యసమాసత్వాద్ధేః శాకలాభావః। సమాసాన్యోదాత్తత్వం తు న భవతి; `తిఙ్ఙతిఙః' ఇతి నిఘాతాత్। అనోః `గతిర్గతౌ' ఇతి నిఘాతః, వైర్యణాదేశే `ఉదాత్తస్వరితయోః' ఇత్యటః స్వరితత్వమ్। అన్యే తు-సతిశిష్టం సమాసాన్యోదాత్తత్వం భవతీత్యాహుః। విభక్తిస్తు సత్యపి సమాసత్వేన ప్రాతిపదికత్వేన భవతి; తిఙైకత్వస్యోక్తత్వాత్। యద్వా-వచనగ్రహణముక్తేష్వప్యేకత్వాదిషు యథా స్యాదితి ప్రథమైకవచనమ్, హల్ఙ్యాదిలోపః। ఏవం

చైకపద్యాదామనువ్యచలద్దేవదత్తేతి `ఆమ ఏకన్తరమామన్త్రితమనన్తికే' ఇతి నిఘాతప్రతిషేధో భవతి। యౌగవిభాగశ్చేష్టసిద్ధ్యర్థ ఇత్యతిప్రసఙ్గో నీద్భావనీయః॥

5 అవ్యయీభావః ॥ 2-1-5 ॥

ఇహ లఘ్వర్థ సంజ్ఞాకరణమిత్యేకాక్షరా సంజ్ఞాం కార్యా, కిమర్థం మహతీ క్రియతే ఇత్యాహ్య- అన్వథసంజ్ఞా చేయమితి। అనవవ్యయమవ్యయం భవతీత్యవ్యయీభావః, `భేవతేర్థ ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి ణప్రత్యయః। అన్వర్థత్వే కిం సిధ్యతీత్యత ఆహతేనేతి। పూర్వపదగ్రజణమవ్యయస్యోపలక్షణార్థమ్। సూపప్రతి, శాకప్రతీత్యాదావుత్తరపదార్థప్రధాన్యాన్న స్యాత్తస్మాదవ్యయీభావేఽవ్యయార్థః ప్రధానమితి సూత్యతే। ఏవం హ్యవ్యయానవ్యయసముదాయోఽవ్యయధర్మభాదవ్యయం భవతీతి। కిం సిద్ధం భవతి? సమృద్ధా మద్రాః సమద్రా ఇత్యాదావుత్తరపదార్థప్రధాన్యేఽవ్యయీభావస్యాతిప్రసఙ్గః పరిహృతో భవతి। పారేగఙ్గమ్, ద్విముని, ఉన్మత్తగఙ్గమిత్యాదౌ చచ వచనాదవ్యయీభావః। ఏవం చానవ్యయమవ్యయం భవతీత్యన్వర్థతయైవావ్యయకార్యస్యాపి లాభాద్ `అవ్యయీభావశ్చ' ఇత్యేతదపి న తదితి చోత్, న; అత్రైవ పరిగణయ్యాన్వర్థత్వేన వా విశిష్టకార్యవిషయమవ్యయత్వమనునీయతామ్॥

6 అవ్యయం విభాక్తసమీపసమృద్ధివ్యృద్ధ్యర్థాభావాత్యయాసమ్ప్రతిశబ్దప్రాదుర్భావపశ్చాద్యథానుపూర్వ్య యౌగపద్యసాదృశ్యమ్పత్తిసాకన్యాన్తవచనేషు ॥ 2-1-6 ॥

శ్రుతత్వాదవ్యయస్యైవ విభక్త్యదయో విశేషణాని, న సమాసస్యేత్యాహ-విభక్త్యాదిష్వితి। సమస్యత ఇతి। యద్యపి `సమాస' ఇతి సంజ్ఞామాత్రం విధీయతే, తథాప్యయమబుధవోధనాయ భిన్నయోః శబ్దయోః సంశ్లేషః ప్రక్రియాయాం క్రియత ఇతి `సమస్యతే' ఇత్యుక్తమ్। వచనగ్రహణం ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యత ఇతి। తఇ్చ కర్మసాధనం విభక్త్యాదిభిః సమానాధికరణమ్। విభక్త్యాదిషు వాచ్యేషు యదవ్యయం వరత్తతే =

విభక్త్యాదీనర్థాన్యదవ్యయం వక్తి, ద్యోతయతీత్యర్థః। విభక్తిశబ్దేన కారకశక్తిరభిధాయతే విభజ్యతేఽనయా ప్రతిపదికార్థ ఇతి కృత్వా। స్త్రీష్వధికృత్యేతి। స్త్రీషు కథా ప్రవర్త్యత ఇత్యన్వయః। అధికృత్యేతి, ప్రస్తుత్యేత్యర్థః। సంనిధానాఞ్చ స్త్రియ ఏవ ప్రసుతత్యేతి గమ్యతే, స్త్రీవిషయా కథా ప్రవర్త్యత ఇత్యర్థః। ప్రాయేణ తు ప్రవర్త్తతే ఇతి। అత్రాహుః-అధికృత్య యా కథా మా స్త్రీషు ప్రవర్త్తత ఇకత్యర్థః, తత్ర ప్రస్తావనే కథనే చ కర్తురేకత్వాత్సిద్ధః క్త్వాప్రత్యయ ఇతి। అన్యే త్వాహుః-కృత్యస్య కథా కర్తవ్యకథేత్యర్థః, సా స్త్రీషు అధిప్రవర్తతే స్త్రీష్వధాతి చ ప్రక్రియావాక్యమ్, న త్వేతత్ప్రయోగార్హమ్; సమాసస్య నిత్యత్వాత్। అధిస్త్రీతి। `అవ్యయీభావశ్చ' ఇతి నపుంసకత్వాద `హ్రస్వో నపుంససకే' ఇతి హ్రస్వః। సప్తమ్యర్థే యదవ్యయమితి। విభక్తివచనతాం దర్శయతి। ఉపకుమ్భమితి। కుమ్భస్యోపేతి ప్రక్రియావాక్యం షష్ఠ్యన్తేన సమాసః। దుఃశకమ్ దుర్యవనమితి। మనుష్యజాతివచనౌ శకయవనశబ్దౌ, కిమర్థం పునర్వృద్ధిగ్రహణమ్, అర్థాభావ ఇత్యేవ సిద్ధమ్? న సిద్ధ్యతి; యేన సమస్యతే తద్రధస్యాభావోఽర్థాభావః, న చాత్ర శకానామభావః, కిం తర్హి? తదీయాయా ఋద్ధేః। అర్థాభావ ఇత్యర్థగ్రహణం యత్ర ధర్మిస్వరూపస్యైవాభావస్తత్ర యథా స్యాత్, ధర్మమాత్రప్రతిషేధే మా భూత్, తద్యథా-బ్రాహ్మణేన బ్రాహ్మణ్యాముత్పాదితత్వేన కస్యచిద్బ్రాహ్మణత్వం ప్రసజ్య ప్రతిషేధతి-నాయం బ్రాహ్మణో యస్తిష్ఠన్మూత్రయతి। ఇతరేతరాభావే చ మా భూత్-గౌరశ్వో న భవతీతి; అత్రాపి వస్త్వన్తనం ప్రతిషిధ్యతే, న ధర్మిస్వరూపమ్। అతిశీతమిత్యరిథాభావః। కాలనవచ్ఛిన్నోఽభావ ఆశ్రీయతే, ఇహ తు సంప్రత్యభావ ఇత్యయస్య భేదేనోపాదానమ్। అతితైసృకమితి। తిసృకా నామ గ్రామః, `తిసృభావే సంజ్ఞాయాం కన్యుపసఙ్ఖ్యానమ్' తత్ర భవం తైసృకమ్ = ఆచ్ఛాదనమ్। తచ్చ కాలవిశేష ఉపభోగ్యమ్। ఉష్ణే శీతే వా అతిశబ్దో నేదానీమిత్యస్యార్థే వర్తతే। ఉపభోగక్రియా చ వృత్తౌ స్వావాదేవాన్తర్భవతి, యథా-దధ్యుపసిక్త ఓదనో దధ్యోదన ఇతి। తద్ద్వరేణ పూర్వోత్తరపదయోః సామర్థ్యమ్, నేదానీముపభోగార్హం తైసృకమాచ్ఛాదనమిత్యర్థః। ఆచ్ఛాదనాపేక్షస్యాపి దైసృకశబ్దస్య గమకత్వాత్సమాసః। నాత్ర తైసృకస్య కాలానవచ్ఛిన్నో భావః, నాపి సంప్రతి తసాయాభావః, కిం తర్హి?
తదుపభోగస్యేత్యర్థాభావాదత్యయాచ్ఛాసంప్రతిభిద్యతే। తత్పాణినీతి। తచ్ఛబ్దో నిపాతోఽప్యస్తి। ప్రత్యర్థమితి। అర్థమర్థం ప్రతీతి వాక్యమప్యత్ర భవతి; భాష్యప్రయోగాత్। యది వా నాత్రావ్యయం వీప్సావృత్తి, కిం తర్హి? కర్మప్రవచనూయత్వాత్సమ్వన్ధమవచ్ఛినత్తి। వీప్సా తు ద్విర్వచనద్యోత్యా। అనుపూర్వస్య భావ ఆనుపూర్వ్యమ్-బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్, ష్యఞః షిత్కరణాత్స్త్రియామపి భవతి తస్య ప్రయోగః। ఏవం జ్యేష్ఠ

ానుపూర్వ్యేణేతి। సచక్రమిత. సహశబ్దసస్య సమాసః, `అవ్యీభావే చాకాలే' ఇతి సభావః, ఏవముత్తరేష్వప్యుదాహరణేషు। గుణభూతేఽపీత్యాది। యది `సాదృశ్యే' ఇతి నోచ్యతే, ిపూర్వపదార్థప్రధానోఽవ్యయీభావ ఇతి యదా సాదృశ్యం విశంష్యత్వాత్ప్రధావనం తదైవ

స్యాత్ సాదృశ్యం కిఖ్యేతి, గుణభూతే న స్యాత్। సదృశః కిఖ్యేతి। సాదృశ్యవతః ప్రాధాన్యదర్శనేన సాదృశ్యస్య గుణభావం దర్శయచతి। సరిఖీతి। పూర్వవద్ధ్రస్వః। అపచితపరిమాణః శ్రృంగాలః కిఖీ। అప్రసిద్ధోదాహణమ్; చిరన్తనప్రయోగాత్। సమ్పత్తిశబ్దస్య సమృద్ధౌ రూఢత్వాత్పునరుపాదానం వ్యర్థమిత్యాశఙ్క్యాహ-సమ్పత్తిరనుపరూప ఆత్మభావ ఇతి। సబ్రహ్మ బ్రాభ్రవాణామితి। తేషామనురూపో బ్రహ్మభావ ఇత్యర్థః। సతృణామితి। న చాత్ర తృణభక్షణం వాస్తవమిత్యాహ--న కిఞ్చిదతి। తృణభక్షణమధికోఽర్థః, తద్వచనేన కించిదభ్యవహార్యం న పరిత్యజతీత్యయమర్థః ప్రతిపద్యతే తృణాని భక్షయన్కథమన్యత్పరిత్యజేదితి। పరగ్రహాపేక్షయేతి। `ఇదానీమేతావాన్ప్రదేశోఽధ్యేతవ్యః' ఇతి యావతః ప్రదేశస్య పరగ్రహస్తదపేక్షయా సమాప్తిః = అనుతః, స చాసకలేఽప్యధ్యయనే భవతీతి భావః। సాగ్నీతి। అగ్న్యాదయః శబ్దాస్తదర్థే గ్రన్థా వర్త్తన్తే, తదానీం పరిగృహీతస్య ప్రదేశస్యాగ్న్యాదిరన్తః, న తు తతః పరేణాధ్యయనం నాస్తి; తతశ్చ న సాకల్యమిత్యాహ ఇయమితి।।

7 యథాఽసాదృశ్యే ।। 2-1-7 ।।

సాదృశ్యే సమాసస్య పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాదసందేహార్థం సాదృశ్యే యథేత్యవచనాచ్చ నఞోఽత్ర ప్రశ్లేషః। అసాదృశ్యే ఇతి కితితి। సూత్రం కిమర్థమిత్యర్థః। యథా దేవదత్త ఇతి । దేవదత్తస్య యజ్ఞదత్తం ప్రత్యుపమానత్వం యథాశబ్దో ద్యోతయతి। తత్రోపమానస్యోపమేయాపేక్షత్వేఽపి యథా-దేవదత్తశబ్దయోః సామర్థ్యాత్పరస్పరేమ సమాసప్రసఙ్గ ఇతి భావః। అథ పూర్వేణాత్ర సాదృశ్య ఇతి వా, యథార్థ ఇతి వా కస్మాన్న భవతీత్యాహ పూర్వేణైవేతి।।

8 యావదవధారణే ।। 2-1-8 ।।

యావన్తి పాత్రాణీతి। యావదిత్యవ్యయం చాస్తి, తద్ధితాన్తం చ విద్యతే, అతో నిత్యమసాసేఽపి తద్ధితాన్తేన విగ్రహః।

9 సుప్ప్రతినా మాత్రార్థే ।। 2-1-9 ।।

అస్త్యత్ర కిచిత్సూప ఇతి కిఞ్చిదిత్యవ్యయం సూప ఇతి పుంల్లిఙ్గేన సమానాధికరణమ్। సుబితి వర్త్తమాన ఇతి। `సుబామన్త్రితే' ఇత్యతః। అవ్యయనివృత్త్యర్థమితి। పూర్వహి సుబ్గ్రహణమవ్యయగ్రహణేన సహ విగ్రహః కృతః। స్వరాదీనాం చ దోషామన్యమహః, దివామన్యా రాత్రిరితి వృత్తివిషయో సత్త్వప్రధానతాదర్శనాన్మాత్రావతి వృత్తిరవిరుద్ధేత్యవ్యస్యైవ సమాసః స్యాత్।।

10 అక్షశలాకాసఙ్ఖ్యా పరిణా ।। 2-1-10 ।।

అక్షశాలాకాసఙ్ఖ్యశబ్దా ఇతి। అక్షశలాకాశబ్దౌ సఙ్ఖ్యావాచినశ్చ శబ్దా ఇత్యర్థః। క్వచిత్తు-అక్షశబ్దః శలాకాశబ్దః సఙ్ఖ్యాశబ్దాశ్చేతి పాఠః। కితవవ్యవహార ఇతి కితవా = ద్యూతకారాః, తేషాం వ్యవహారేఽక్షశలాకానాం పాతతం తత్రైవాయం సమాస ఇష్యతే, ఏతచ్చాభిధానస్వాభావ్యాల్లభ్యతే। కర్వ ఉత్తానా ఇతి। శలాకానామపి ప్రకృతత్వాత్సర్వే చ సర్వాశ్చ సర్వే, ఉత్తానాశ్చ ఉత్తానాశ్చ ఉత్తానాః, అవాశ్చశ్చావాచ్యశాచావాఞ్చః, `పుమాన్స్త్రియా' ఇతి పుంసః శేషః। తస్యైవాస్యేతి। పాతయితురిత్యర్థః। విపాతః = పరాజయః। అన్యథాపాతే సతి, జయే యాదృశః పాతః సర్వే ఉత్తానాః పతన్త్యవాఞ్చో వేతి తతోఽన్యాదృశేషు కేషుచ్చుత్తానేషు, కేషుచిదవాక్షు పతతిష్వత్యర్థః। అక్షేశేతి। వృత్తాపేక్షయా కర్త్తరి తృతీయా। పరమేణేతి। అతిశయేనాతః పరమిత్యర్థః పఞ్చపరూతి న భవతీతి యావత్। అస్యోపపదానం స్లోకేన క్రియతే। పఞ్చసు త్వేకరూపేష్వితి। అత్రాపి పుంసః శేషః। ఏకరూపాస్వితి ప్రాయేణ పాఠః। తత్ర శలాకానామేవ గ్రహణమ్। జయ ఏవ భవిష్యతీతి। లృటోఽర్థో మృగ్యః, యతః పఞ్చస్వేకరూపేషు జయ ఏవ భవతి, తేన పరమేణ చతుఃపరీత్యన్వయః। అక్షాదయస్తృచీయాన్తా ఇతి। అన్యథా వృత్తావయం సమాస ఇష్యతే, తత్ర చాక్షాదీనాం కర్తృత్వాత్తృతీయైవ యుక్తేతి భావః। పూర్వోక్తస్యేతి। పూర్వవృత్తస్యేత్యర్థః। అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం వచిరిహ వర్త్తనే వర్త్తతే, తదేవ యథా న తదితి తచ్ఛబ్దేన

పరామృశ్యతే। పూర్వ్వజయే వృత్తస్యాక్షాదేర్యథా దత్వృత్తమభూత్, యది సంప్రతి తథా న భవతి ఏవం సమాసో భవతీత్యర్థః। పూర్వోక్తస్యేతి సామాన్యాపేక్షమేకవచనమ్। జయకాలేऽక్షాదీనాం యదేకరూపం వర్త్తనం తద్విపరీతే వర్త్తనే పరిణా ద్యోత్యే సమాస ఇతి యావత్। ఏకతేవऽక్షశలాకయోరితి। అక్షశలాకాశబ్దయోరేకవచనాన్తయోః సమాస ఇత్యర్థః। ఇదమప్యభిధానస్వాభావ్యాదేవ లభ్యతే, అన్థా `రాజపురుషః' ఇత్యాదావివాభేదైకత్వమవగమ్యేత, న తు శుద్ధమేకత్వమ్। ప్రాయేణ తు `కితవవ్యవహారే చ ఏకత్వేऽక్షశలాకయోః' ఇతి శ్లోకరూపేమ పఠ్యతే, తత్రార్థాన్తరం మృగ్యం సంహితాకార్యప్రసఙ్గశ్చ। కితవవ్యవహార ఇతి కిమ్? అక్షేణేదం న తథా వత్తం యథా పూర్వ్వశకటే। ఏకత్వ ఇతి కిమ్? అక్షాభ్యామక్షైర్వా ఇదం న తథా వృత్తమ్। అక్షాదయ ఇతి కిమ్? ప్రసఙ్గేనేదం న తథా పూర్వ్వజయే, పరిణేతి వచనాత్సుబన్తమాత్రేణ న భవతి।।

11 విభాషా ।। 2-1-11 ।।

12 అపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా ।। 2-1-12 ।।

నను బహిఃశబ్దేన యోగే న కేనచిత్పఞ్చమీ విధీయతే, తత్కథం యస్య పఞ్చమ్యన్తేన సమాసః? బహిర్గతో గ్రామాదిత్యత్ర త్వసామర్థ్యాన్నైవ సమాసేన భవిత్వ్యమత ఆహ-బహిఃశబ్దేనేతి। న చ వచనసామర్థ్యాద్వహిః శబ్దస్యాపఞ్చమ్యన్తేన సమాసో భవత్వితి వాచ్యమ్; ప఼ఞ్చమీగ్రహణాద్। ఇహ హ్యపపరిశబ్దౌ పరస్పరసాహచర్యాద్వర్జనార్థౌ గృహ్యేతే, తౌ చ కర్మప్రవచనీయౌ, తద్యోగే చ పఞ్చమ్యేవ విహితా। అఞ్చతిరప్యపపరిసాహచర్యాదవ్యయమేవ గృహ్యతే, తద్యోగేऽప్యఞ్చూత్తరపదలక్షణా పఞ్చమ్యేవాస్తి। తదేతత్పఞ్చమీగ్రహణం జ్ఞాపయతి-షష్ఠీవిషయే బహిర్యోగే పఞ్చమీ భవతీతి।

13 ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః ।। 2-1-13 ।।

`మర్యాదాభివిధ్యోః' ఇతి శక్యమకర్తుమ్, కథమ్? పఞ్చమ్యేతి వర్త్తతే, ఆఙా చ కర్మప్రవచనీయేనైవ యోగే పఞ్చమీ విహితా, ఏతయోశ్చైవార్థయోరాఙః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా-`ఆఙ్ మర్యాదావచనే' ఇతి। తత్ర హి వచనగ్రహణం మర్యాదోక్తిమాత్రే యథా స్యాద్ ఇత్యభివిధావపి భవతి। తత్రైవ వాఽభివిధిగ్రహణమేవాస్తు।।

14 లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే ।। 2-1-14 ।।

అభ్యాగ్ని, ప్రత్యగ్నీతి। అగ్ని ప్రతీతి విగ్రహః, `అభిరభాగే' `లక్షణేత్థమ్భూత' ఇతి అభిప్రత్యోః కర్మప్రవచనీయత్వాద్ ద్వితీయా। తత్రాగ్నిర్లక్షణమ్, తేన హి శలాభానాం పాతో లక్ష్యతే, అభిప్రతీ చ లక్ష్యలక్షణభావం ద్యోతయిత్వాభిముఖ్యమపి ద్యోతయతః। స్రుఘ్నం ప్రతిగత ఇతి యేన దేశేనాగ్నిర్గత స్తేనేతి ప్రతీతిర్భవతి, గమనస్యాగ్నిర్లక్షణభాభిముఖ్యం చాస్తి, `యేన-తేన' శబ్దేన సహ సమాసః స్యాత్। అభ్యఙ్కాః, ప్రత్యఙ్కాః ఇతి। అభినవోఽఙ్క ఆసామ్, ప్రతినవోఽఙ్క ఆసామితి బహువ్రీహిః। అఙ్కోఽత్ర భవతి గవాం లక్షణమ్, ఆభిముఖ్యం తు నాస్తి। నను చ సతి సంభవేఽవ్యయార్థే ప్రధానేఽవ్యీభావ ఇత్యుక్తమ్, కథమత్ర ప్రసఙ్గః? ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి-భవతియత్ర ప్రకరణే బహువ్రీహివిషయేఽవ్యయీభావ ఇతి। తేన `సంఖ్యా వంశ్యేన', ద్విముని వ్యాకరణమిత్యేతత్సిద్ధం భవతి।।

15 అనుర్యత్సమయా ।। 2-1-15 ।।

యత్సమయేతి షష్ఠీసమాసోఽయమ్। కథం పునః సమయాశబ్దేన యోగే షష్ఠీ, యావతా `అభితః పరితః సమయా' ఇతి ద్వితాయయా భవితవ్యమ్? నైష దోషః; సమయాశ్బదస్య ముఖ్యోఽర్థః సామీప్యమ్, తద్యోగే ద్వితీయా। ఇహ తు సమయాశబ్దవాచిన్యనుశబ్దే

సమయాశబ్దో వర్త్తతే, తదాహ--అనర్యత్సమయా। సమయావాచీతి। యస్య సమయేతి కోఽర్థః? సమయావాచీత్యర్థః, తదిహ ముఖ్యేనార్థేనాయోగద్ ద్వితీయా న భవతి, షష్ఠ్యేవ తు భవతి, తస్యాశ్చ సమాసః। న చ పూరణగుణేతి ప్రతిషేధః; అనవ్యయత్వాత్। సామీప్యే హి వర్త్తమాన- సమయాశబ్దోఽసత్త్వవాచిత్వాదవ్యయమ్। ఇహ త్వనూశబ్దార్థే వర్త్తతే, తత్ర యథా `అభిరాభాగే' ఇత్యాదావనుకరణస్యావ్యయసంజ్ఞా న భవతి, తథాస్యాపి। ఏవం చ యత్సమయేత్యవిభక్తికః సౌత్రో నిర్దేశః। వృత్తావపి యత్సమయేతి సూత్రానుకరణేన విభక్త్యభావః। తేనేతి। తద్వాచినా శబ్దేనేత్యర్థః. అనువనమితి। వనస్యాన్వితి సామీప్యసమ్బన్ధే షష్ఠీసమాసః, అస్యార్థమాహ-వనం సమయేతి।।

16 యస్య చాయామః ।। 2-1-16 ।।

లక్షణేనేతి వర్త్తత ఇతి। అన్యథా ఆయామో గఙ్గాయా ఇత్యస్యార్థేఽనుగఙ్గమితి స్యాత్। అత్రాప్యాయామవాచిత్వాదనురేవాయామశబ్దేనోచ్యతే, ఇత్యాహ అనుర్యస్యాయామవాచీతి। అనుగఙ్గ వారాణసీతి। షష్ఠ్యన్తేన గఙ్గాశబ్దేన సమాసః। గఙ్గాయా అన్వితి। ఆయామో లక్షమత్వం చానునా ద్యోత్యతే, లక్షణస్య లక్ష్యాపేక్షత్వాల్లక్ష్యం సమాసార్థ ఇత్యర్థాదుపమానోపమేయభావే సమాస ఇతి వారాణస్యా సామానాధికరణ్యమ్-గఙ్గాయా ఇవాయామో యస్యాః, గఙ్గేవాయతా వారాణసీత్యర్థః। తద్వదత్యన్తాయతేత్యర్థ ఇతి కేచిత్। తథా చ `అనుగఙ్గమేతత్సూత్రమ్' ఇత్యేకశేషసూత్రే భాగవృత్తికారః ప్రయుఙ్క్తే। నేతి వయమ్। కిం ప్రాగాయతా వారాణసీ? ఉతోదగాయతా? ఇతి సందేహే ఇదముచ్యతే-అనుగఙ్గం వారాణాసీతి, యథోదగాయతా గఙ్గా తథోదగాయతా వారామసీత్యర్థః। గఙ్గాయామానుసారేణ వారాణస్యాయామ ఇత్యర్థః। యమునాయామేన మథురాయామో లక్ష్యత ఇతి। న యమునా స్వరూపేణ లక్షణమ్, కిం తర్హి? ఆయామేన, మథురాపి న స్వరూపేణ లక్ష్యమ్, కిం తర్హి? ఆయామేన। తత్ర ప్రాప్తాప్తవివేకేనేదముచ్యతే-యమునాయామేన మథురాయామో లక్ష్యత ఇతి।।

17 తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చ ।। 2-1-17 ।।

సముదాయా ఏవ నిపాత్యన్త ఇతి। గణే తథా పాఠ ఏవ తేషాం నిపాతనమ్। తేన శతృశానజాద్యపి భవతి। `సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' ఇతి చ ప్రక్రియాకార్యం న కర్త్వ్యమితి భావః। అవ్యయీభావసంజ్ఞాని భవన్తీతి। సమాససంజ్ఞాపి విధేయా, అన్తోదాత్తత్వం చ। ప్రాతిపదకసంజ్ఞా చ యథా స్యాదితి। తిష్ఠద్గు కాలవిశేష ఇతి। కాలవిశేష ఇత్యేతదుత్తరైరపి సమ్బధ్యతే, అత ఏవాన్తే వక్ష్యతి-`ఏతే కాలశబ్దాః' ఇతి, ఏతావాన్కాలవిశేష ఇత్యస్యాధికార ఇత్యర్థః। విభక్త్యన్తరేణ న సమాబధ్యన్తే ఇతి। అవ్యతిరిక్త ఏవ ప్రాతిపదికార్థే ప్రయోగ ఏషాం కర్త్వ్యః, నాన్యత్రేత్యర్థః। అన్యపదార్థే చ వర్త్న్త ఇతి। తిష్ఠద్గు, వహద్గు, ఆయతీగవమిత్యేత్రైరప్యస్య సమ్బన్ధః; అన్యథా కాలశబ్దత్వాయోగాత్। చకారోఽవధారణార్థ ఇతి। అనేకార్థత్వాన్నిపాతానామ్। అపరః సమాసో న భవతీతి। వృత్త్యన్తరం న భవతీత్యర్థః। `ఆతిష్ఠద్గుజపసన్ధ్యామ్' ఇతి తు పఞ్చమ్యా `అవ్యయాత్' ఇతి లుక్, న సమాసః। తిష్ఠద్గు, వహద్గ్వితి। లటః శత్రాదేశో నిపాతనాత్, `గోస్త్రియోః' ఇతి హ్రస్వః। ఆయతీవగమిత్యత్ర తు పుంవద్భావాభావః శత్రాదేశయః సమాసన్తశ్చ। ఖలేయవం ఖలేబుసమితి సప్తమ్యా అలుక్। లూయమానయవాదిషు శానజాదేశః। సమభూమి, సమపదాతీతి।। సమత్వం భూమేరితి పూర్వపదార్థప్రాధాన్యేఽవ్యయీభావః। కచిత్ సమంభూమి సమంపదాతీతి పాఠః, తత్ర పూర్వపదస్య ముమాగమః. అన్యే తు సంభూమి సంపదాతీతి పఠన్తి, తత్ర సమస్యాన్తలోపః, సంశబ్దస్య వా సమాసః। సుషామాదౌ శోభనత్వం సమస్య విగతత్వం దుష్టత్వం నిర్గతత్వమపగతత్వం సమస్యేతి। విగ్రహః। ఆయతోసమా ఆయతీసమమ్, శత్రాదేశః, పూర్వవత్ పుంవద్భావశ్చ। సమా = సంవత్సరః। ఏవం పాపసమం పుణ్యసమమితి। ప్రాహ్వాదిషు చతుర్షు ప్రగతత్వమహ్న ఇత్యాదివిగ్రహః। సఘ్నతం ప్రతిగతమస్య సప్రప్రతి। విపరీతమ్ అసప్రప్రతి। ఇచ్ కర్మవ్యతీహార ఇతి। అయమేవ ద్విదణ్డ్యాదిష్వపి విధీయత ఇతి తత్రాప్యవ్యయీభావః. దణ్డాదణ్డీతి। దణ్డైశ్చ దణ్డైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తమ్, `తత్ర తేనేదమితి సరూపే' ఇతి బహువ్రీహిః। `అన్యేషామపి దృశ్యతే' ఇతి పూర్వపదస్య దీర్ఘః। ఇచ అవ్యయీభావత్వేనావ్యయత్వాత్సుపో లుక్।।

18 పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వా ।। 2-1-18 ।।

వావచనాదితి। నను మహావిభాషయైవాపవాదేఽవ్యయీభావే వికల్పితే పక్షే షష్ఠీ సమాసోఽపి భవిష్యతి, సోఽపి వికల్పిత ఇతి వాక్యమపి భవిష్యతి? ఉచ్యతే--ఇహ వాక్యేనాభిధానే ప్రాప్తే వృత్తిరారభ్యమాణా వాక్యస్య బాధికా ప్రాప్నోతీతి వికల్పేన వాక్యమేవ పక్షేఽభ్యనుజ్ఞాయతే। తత్రాపవాదవికల్పే వాక్యస్యైవ ప్రాపక ఇత్యుత్సర్గస్య నిత్యో బాధకః స్యాద్, వావచనాత్సోఽపి

పక్షేఽభ్యనుజ్ఞాయత ఇతి త్రైరూప్యసిద్ధిః। ఏతదేవ వావచనం జ్ఞాపకమ్--యత్రోత్సర్గాపవాదౌ మహావిభాషయా వికల్పితౌ తత్రాపవాదేన ముక్తే ఉత్సర్గో న భవతీతి। తేన పూర్వం కాయస్యేత్యత్రైకదేశిసమాసేన ముక్తే షష్ఠీసమాసో న భవతి, దక్షస్యాపత్యం దాక్షిరిత్యత్ర ఇఞా ముక్తేఽణ్ న భవతి। ఏకారాన్తత్వనిపాతనం యత్ర సప్తమ్యర్థో న సమ్భవతిపారేగఙ్గాదానయేతి, తదర్థమ్। మ్భవే తు `తుత్పురుషే కృతి బహులమ్' ఇతి బహులవచనాదలుకా సిద్ధమ్ ।।

19 సంఖ్యా వంశ్యేన ।। 2-1-19 ।।

ఏకలక్షణ ఇతి। ఏకస్వభావః సన్తానః = సమ్బన్ధః, సన్తానినామేకలక్షణత్వాత్సన్తానస్యైకలక్షణత్వమ్। ద్వౌ మునీ ఇతి। పాణినికాత్యాయనౌ। త్రిమునీతి। తౌ చ భాష్యకారశ్చ। జన్మనా త్వేకలక్షణస్యోదాహరణమ్-ఏకవింసతి భారద్వాజమితి। యదా తు విద్యయా సహేతి `లక్షణేనాభిప్రతీ' ఇత్యత్ర ప్రకారాన్తరేణాప్యయమర్థః సాధితః ।।

20 నదీభిశ్చ ।। 2-1-20 ।।

నదీవచనైః శబ్దైరితి। నదీభిరితి బహువచననిర్దేశాత్స్వరూపస్య సంజ్ఞా నద్యాశ్చ గ్రహణమితి భావః। సమాహారే చాయమిష్యత ఇతి। అన్యథా పురస్తాదపవాదన్యాయేన `పూర్వకాలైక' ఇత్యస్యాయం బాధకః స్యాత్। సమాహారే తు పరత్వాద్ ద్విగుహేవ స్యాత్, తతశ్చైకనదీత్యత్రావ్యయీభావే సతి తన్నిబన్ధనః `నదీపౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణీభ్యః' ఇతి టచ్ ప్రాప్నోతి నపుంసకత్వం చ, న హ్యత్ర విశేషవాచినామేవ గ్రహణమితి ప్రమాణమస్తి। యస్తు `గోదావర్యాశ్చ నద్యశ్చ' ఇత్యచ్ సమాసాన్తః, స పఞ్చనదమిత్యాదావవ్యయీభావ ఏవ భవతి, ఏకనదీత్యత్ర తత్పురుషే  న భవతి। సమాహారవివక్షాయాం చ ఏకాపూపీవదేకనదమిత్యపి భవతి। తథాన్యపదార్థేఽప్యవ్యయీభావః స్యాద్ ద్వీరావతీకో దేశ ఇతి। న చాత్ర పరత్వాద్బహువ్రీహిః; అశేషత్వాత్, న హ్యసతి సమాహారగ్రణేఽయం శేషో భవతి। తస్మాత్సూక్తమ్ - సమాహరే చాయమిష్యత ఇతి। ఏతచ్చాభిధానస్వాభావ్యాల్లభ్యతే।।

21 అన్యపదార్థే చ సంజ్ఞాయామ్ ।। 2-1-21 ।।

22 తత్పురుషః ।। 2-1-22 ।।

ఉత్తరపదార్థప్రధాన ఇతి। పూర్వాకాయః, అర్ద్ధపిప్పలీత్యాదౌ త్వధికార వశాత్తత్పురుష ఇతి సంజ్ఞా।।

23 ద్విగుశ్చ ।। 2-1-23 ।।

సమాసాన్తా ఇతి। యద్యపి `రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్' `తత్పురుషస్యాంగులేః సంఖ్యావ్యయాదేః' ఇతి టజచౌ తత్పురుషనిబన్ధనౌ, తథాపి ప్రకృతిభేదాద్భేదవివక్షయాం వహువచనమ్। పఞ్చరాజమితి। ఉకత్తరపదస్యానకారాన్తత్వాత్స్త్రీత్వాభావః. సమాసార్థోత్తరపదస్యాన్తాః సమాసాన్తా ఇతి తు పక్షే పాత్రాదిత్వాత్। క్వచత్ పఞ్చరాజీతి స్త్రీల్లిఙ్గస్య పాఠః, స భాష్యవిరోధాదపపాఠః। ద్వ్యహ ఇతి। 1`అహ్నష్టఖోరేవ' ఇతి టిలోపః, `రాత్రాహ్నాహాః పుంసి'। పఞ్చగవమితి। `గోరతద్ధితలుకి' ఇతి టచ్, పూర్వవత్స్త్రీత్వాభావః।।

24 ద్వితీయాః శ్రితాతీతపతితగతాత్యస్తప్రాప్తాపన్నః ।। 2-1-24 ।।

శ్రితాదిషు గత్యర్థత్వాత్కర్త్రరి క్తః। పతిరపి సకర్మకః, నేజ్జిహ్మాయన్తో నరకం పతామేతి యథా। అత్యాసః = వ్యతిక్రమః, గతివిశేష ఏవ। ప్రాప్తిరప్యత్ర గతిరేవ, న ఫలమ్। ఏవమాపత్తిరపి। ఇహ శ్రితపతితగతైరయం సాసో న విధేయః, కథమ్? యః కష్టం శ్రితః కష్టం తేన శ్రితం భవతి తత్ర బహువ్రీహిణా సిద్ధమ్; నార్థభేదః, న రూపభేదః, న స్వరభేదః। తత్పురుషేఽపి `అహీనేద్వితీయా' ఇతి శ్రితపతితాగేభ్యః పుర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవ భవతి। అతీతాదిభిస్తు స్వరసిద్ధయే విధేయః, తథా హి- త్రైస్తత్పురుషే థాథాదిస్వరేణ భావ్యమ్, నాహీనస్వరేణ; `అతీతాత్యస్తయోరహీనే' ఇతి నిషేధాత్, ప్రాప్తాపన్నయోస్త్వహీనే ద్వితీయానుపసర్గ ఇతి వచనాత్। బహువ్రీహౌ తు పూర్వపదప్రకృతితస్వరేణ భావ్యమ్, తస్మాచ్ఛ్రితాదిభిరయం సమాసో న విధేయః। తత్రాయమభ్యర్థః, `అహీనే ద్వితీయా' ఇత్యేతదపి న వక్తవ్యం భవతి। జాతిస్వరప్రసఙ్గస్తు, యదా జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరే శ్రితాదయో భవన్తి తదా పూర్వపదప్రకృతిస్వరం బాధిత్వా `జాతికాలసుఖాదిభ్యోఽనాచ్ఛాదనాత్' ఇత్యన్తోదాత్తత్వప్రసఙ్గః। నను చ తత్పురుషారమ్భేఽపి బహువ్రీహ్యర్థవివక్షాయాం న దణ్డవారితో బహువ్రీహిరితి జాతిస్వరః స్యాదేవ? ఏవమప్యస్తి భేదః, తత్పురుషే `అహీనే ద్వితీయా' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరః, బహువ్రీహౌ `జాతికాల' ఇత్యన్తోదాత్తత్వమితి ద్వౌస్వరౌ భవతః; అనారమ్భే తు జాతిస్వర ఏవ స్యాదితి। ఏవం తర్హి యదేతద్వా జాత ఇతి తద్వా జాతశ్రితపతితగతేష్వితి వక్తవ్యమ్? ఏవమపి `అహీనే ద్వితీయా' ఇత్యేతదపి న వక్తవ్యమిత్యస్త్యేవ లాఘవమ్। ఏతావాంస్తు విశేషః - తత్పురుషారమ్భే తత్ర పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమ్, బహువ్రీహౌ తు జాతిస్వర ఇతి ద్వయోః సమాసయోర్ద్వైస్వర్యమ్; అనారమ్భే తు బహువ్రీహావేవ ద్వైస్వర్యమితి? అత్రోచ్యతే - జాతికాలసుఖాదివ్యతిరిక్తైః సహ బహువ్రీహౌ శ్రితాదీనాం నిష్ఠేతి పూర్వనిపాదప్రసఙ్గాద్రూపభేతః, తథా సర్వత్ర కబపి ప్రాప్నోతి। నన్వసౌ `శేషాద్విభాషా' ఇతి వికల్పితః, స చ తత్పురుషారమ్భేఽపి భవత్యేవ, బహువ్రీహేరప్యభ్యుపగమాత్? ఏవమపి బహువ్రీహావపి ద్వైస్వర్యాభ్యుపగమాత్పుర్వపదప్రకృతిస్వరపక్షేఽపి బహువ్రీహిత్వానపాయాత్పక్షే కపః ప్రసఙ్గః; తత్పురుషారమ్భే తు తత్రైవ `అహీనే ద్వనితాయా' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరః, బహువ్రీహౌ తు జాతిస్వర ఏవ నిత్యమిత్యన్తోదాత్తాదేవ కబ్న పూర్వపదప్రకృతిస్వరాదిత్యస్త్యేవ విశేషః। తథాఽర్థభేజోఽపి `గత్యర్థాకర్మక' ఇతి కర్తరి క్తో ధాత్వర్థస్య సర్వాత్మనాఽనిష్ఠితత్వేఽపి భవతి - ఆరుఢో వృక్షం దేవదత్త ఇతి వృక్షస్య ఏవోచ్యతే। కర్మణి తు భవన్సర్వాత్మనా నిష్ఠత్వే భవతి - ఆరూఢో వృక్షో దేవదత్తేనేతి, తథేహాపి కష్టం శ్రిత ఇతి కష్టమనుభవన్నేవముచ్యతే, కష్టం శ్రితమనేనేత్యనుభూతకష్టః శ్రితశబదవివక్షితస్యార్థస్య సాక్షాదవగతిర్భవతి తత్పురుషే। బహువ్రీహౌ త్వర్థాత్, తద్యథా - రాజ్ఞః సఖేత్యుక్తే నూనం హాజాప్యస్య సఖేతి స ఏష సూక్ష్మదృశామేవ విషయః। గమిగామ్యాదీనామితి। ఉణాదీనామన్యేషాం చ సంగ్రహార్థముభయోరుపాదానమ్। గ్రామం గమీతి। `గమేరినిః' ఇత్యౌణాదిక ఇనిప్రత్యయః `భవిష్యతి గమ్యాదయః' ఇతి భవిష్యతి కాలే। గ్రామం గామీతి। ఆవశ్యకే ణిని। `గత్యార్థకర్మణి'

ఇత్యత్ర ద్వితీయాగ్రహణమపవాదవిషయేఽపి విధానార్థమితి కృత్ప్రయోగే ద్వితీయైవ భవతి। ఓగనం బుభుక్షురితి। భుజేః సన్, `సనాశంసభిక్ష ఉః'। `న లోకావ్యయ' ఇతి షష్ఠీనిషేధః।।

25 స్వయం క్తేన ।। 2-1-25 ।।

`ధావు గతిశుద్ధ్యోః', `ఉదితో వా' ఇతి క్త్వాయాం వికల్పితేట్త్వాత్ `యస్య విభాషా' ఇతీట్ప్రతిషేధః, `చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ' ఇత్యూఠ్, `ఏత్యేధత్యూఠ్సు' ఇతి వృద్ధిః। స్వయంవిలీనమితి। `లీఙ్ శ్లేషణే', `స్వాదయఓదితః', `ఓదితశ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వమ్, కృదగ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణాద్విలీనశబ్దః క్తాన్తః। ఐకపద్యమైకస్వర్యే సమాసత్వాదితి। సమసనం సమాసః, సంజ్ఞా వా, తతో హేతోరిత్యర్థః ।।

26 ఖట్వా క్షేపే ।। 2-1-26 ।।

ఖట్వారోహణం చత్యాది। వినిన్దితో మార్గః = విమార్గః। భూమిశయనార్థో బ్రహ్మచారీ, వేదాధ్యయనకాలే తేనాధీత్య స్నాత్వా గురుభిరనుజ్ఞాతేన ఖట్వా రోఢవ్యా। యత్త్వన్యథా ఖట్వారోహణం తద్విమార్గప్రస్థానమ్। తచ్చోదాహరణమన్యస్యాప్యేవంవిధస్యోపలక్షణమ్, తేన ఖట్వామారోహతు మా వాఽరుక్షద్విమార్గప్రస్థితః ఖట్వారూఢ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః।

27 సామి ।। 2-1-27 ।।

తస్యాసత్త్వవాచిత్వాదితి। ద్రవ్యాధారా హి కర్మశక్తిః; అతో ద్రవ్యవాచిన ఏవ ద్వితాయా భవతి, నాద్రవ్యవాచిన ఇత్యర్థః।।

28 కాలాః ।। 2-1-28 ।।

ఇహ `కాలా అత్యన్తసంయోగే' ఇత్యేకో యోగః కర్త్తవ్యః, తత్ర `క్తేన' ఇత్యస్య నివృత్తత్వాత్సర్వత్ర సమాసః సిద్ధ్యతి, కిమర్థం యోగవిభాగే క్తాన్తేన సమాసో విధీయత ఇత్యత ఆహ - అనత్యన్తసంయోగార్థ వచనమితి। అనత్యన్తసంయోగమేవ దర్శయతి - షణ్ముహూర్త్తా ఇతి। చరాచరా ఇతి। చరేః పచాద్యచి `చరిచలిపతివదీనాముపసంఖ్యానమాక్ చాభాయాసస్య' ఇతి ద్విర్వచనమాగాగమశ్చాభ్యాసస్యేతి। చరన్తోఽనవస్థితా ఇత్యర్థః। కదాచిదహరితి। ఉత్తరాయణే। కదాచిద్రాత్రిమితి। దక్షిణాయనే। తతస్తైశ్చ షడ్భిర్ముహూర్తైరహ్నో రాత్రేశ్చ నాస్త్యత్యన్తసంయోగః। మాసప్రమిత ఇతి। మాజ ఆదికర్మణి కర్త్తరి క్తః, మాసం పరిచ్ఛేత్తుమారబ్ధవానిత్యర్థః। ప్రతిపచ్చన్ద్రమా ఇతి। న చ తేన మాసస్యాత్యన్తసంయోగ ఇతి భావః।।

29 అత్యన్తసంయోగే చ ।। 2-1-29 ।।

30 తృతీయా తత్కృతార్థేన గుణవచనేన ।। 2-1-30 ।।

తృతీయాయాశ్ఛన్దసే లుకి `గుణవచనేన' ఇత్యనేన సామానాధికరణ్యమ్। అర్థేనేతి పృథక్ పదమ్, అత ఏవ గుణవచనేనార్థశబ్దేన చేతి। కీదృశేన గుణవచనేన? తత్కృతేనేతి। తదితి సర్వనామ్నా ప్రకృతస్య తృతీయాన్తస్య ప్రత్యవమర్శః, స చ శబ్దః। న చ శబ్దేన గుణవచనస్య

కరణం సమ్భవతీత్యతః సామర్థ్యాత్తదర్థకృతేనేతి విజ్ఞాయత ఇత్యాహ - తృతీయాన్తార్థకృతేనేతి। యావదితి। యావచ్ఛబదో నిపాతస్తాత్పర్యపర్యాయతాం దర్శయతి। అర్థద్వారకం చేదం గుణవచనస్య విశేషయణమ్, అర్థ ఏవ హి తృతీయార్థేన క్రియతే, న గుణవచనః శబ్దః। వచనగ్రహణం కిమ్, యావార్థేన సమాసాసమ్భవాద్ గుణవచనేనైవ భవిష్యతి? ఏవం యథా విజ్ఞాయేతగుణముక్తవాన్ గుణవచనః, `కృత్యల్యుటదో బహులమ్' ఇతి లక్షితో గృహ్యతే, న తు యస్య గుణస్య హి భావాద్ ద్రవ్యే శబ్దనివేశ ఇతి తచ్ఛబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమ్; తృతాయాన్తార్థకృతే సర్వత్రైవ తస్య భావాత్। శంకులాఖణ్డః, కిరికాణ ఇతి। `ఖడి భేదనే', `కణ నిమీలనే' ఇత్యాభ్యాం ఘఞి వృత్త్వాదితావేతౌ క్రియారూపాపన్నే గణే వర్త్త్యాన్మతుబ్లోపాదభేదోపచారాద్వా త్ద్వతి ద్రవ్యే వర్త్తేత ఇతి గుణవచనౌ భవతః। ధాన్యేనార్థ ఇతి। అర్థ్యత ఇత్యర్థః = ప్రయోజనమ్, అర్థనం వార్థః = ప్రార్థనా, అభిలాషః। సర్వత్ర కరణే తృతీయాయాః సమాసః। అక్ష్ణా కాణ ఇతి। నాత్రాక్ష్ణత్మ్, కిం తర్హి? అన్యేనైవ కేనాపి కిర్యాదినా, అక్ష్ణా తు కేవలం కాణో లక్ష్యత ఇతి తత్కృతత్వాభావః। కించ దఘ్నా పటునిత్యత్ర మా భూదిత్యేవమర్థమపి తత్కృతగ్రహణం కర్త్వ్యమ్। నను యది దధికృతం పాటవం వివక్షితమ్ - దధ్నా కృతః పటురితి, తతో భవితవ్యమేవ సమాసేన; అథ భోజనాద్యపేక్షో దధ్నః కరణభావః - దధ్నా భుఙ్క్తే పటురితి, తతోఽసామర్థ్యాదేవ న భవిష్యతి? ఇహాపి తర్హి న స్యాత్ - కుంకుమేన లోహితం కోపేనం ముఖమితి, అత్రాపి హి కోరోతిక్రియయా కరణ్సయ సమ్బన్ధః - కుంకుమేన కృతం లోహితామితి। క్వ తర్హి స్యాత్? శంకులయా ఖణ్డ ఇత్యాదావేవ తు స్యాత్, యత్ర పూర్వోత్తరపదయోః క్రియాకారకలక్షణః సమ్బన్ధః। తస్మాద్యత్రోత్తరపదే క్రియా న గమ్యతే తత్రాపి తత్కృతత్వే సతి యథా స్యాద్భోజనాదిద్వారకే సామర్థ్యే మా భూదితి తత్కృతగ్రహణమ్। గుణవచనేనేతి కిమితి। జాతివచనేషు జాతేర్నిత్యత్వాత్తత్కృతస్యాసమ్భవః। క్రియావచనే త్విష్యత ఏవ। `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి ద్రవ్యవాచిష్వపి తత్కృతస్యాసమ్భవ ఏవ। న హ్యాకాశస్య తత్త్వం కేనచిత్ క్రియతే, అతో గుణవచనేనైవ భవిష్యతీతి ప్రశ్నః। గోభిర్వపావానితి। గోసమ్బన్ధిదధ్యాద్యుపయోగాదేవ తస్య వపావత్త్వం పూవరత్వమిత్యస్తి తత్కృతత్వమ్, న త్వసౌ గుణవచనః।।

31 పూర్వసదృశసమోనార్థకలహనిపుణమిశ్రశ్లక్ష్ణైః ।। 2-1-31 ।।

పూర్వసూత్రేఽర్థశబ్దేన సమాసస్య సాధ్తత్వాదిహార్థగ్రహణమర్థనిర్దేశార్థమ్। తచ్చానన్తరేణోనశబ్దేనైవ సమ్బధ్యతే, న పూర్వాదిభిః; సమసదృశబ్దయోః పృథగుపాదానాత్।

ఏతదేవేత్యాది। సమసదృశశబ్దాభ్యామ్న్యత్రేదం తద్యోగే తుల్యార్థైరితి తృతీయాస్తి। ఇహ తుల్యార్థయోగే షష్ఠ్యపి పక్షే విధీయతే, తతస్తస్యాః సమాసే మాతుః సదృశో మాతృసదృశ ఇతి సిద్ధమ్, కిమర్థమిహ సదృశగ్రహణమ్? `తత్పురుషే తుల్యార్థతృతీయా' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరో యథా స్యాత్, సిద్ధోఽత్ర ప్రకృతిస్వరః - `సతృశప్రతిరూపయోః సాదృశ్యే' ఇతి । తచ్చ తత్ర సదృశగ్రహణమవశ్యం కర్త్తవ్యమ్, యదా షష్ఠీసమాసస్తదాన్తోదాత్తత్వం మా భూదితి। నను చేదానీమనభిధానాత్ షష్ఠీసమాసో న భవిష్యతి? నైవం శక్యమ్, అనుక్సమాసే హి దోషః స్యాత్,

`షష్ఠ్యా ఆక్రోశే' - దాస్యాః సదృశః, వృషల్యాః సదృశ ఇతి, తస్మాత్తత్కర్తవ్యమ్, ఇదం తు న కర్త్తవ్యమ్? ఇదమపి కర్త్తవ్యమ్, హేతుతృతీయార్థం విద్యయా హేతునా సదృశో విద్యాసదృశ ఇతి, న హ్యత్ర `తుల్యార్థైః' ఇతి షష్ఠీ భవతి, ప్రతియోగిన్యేవ హి సా విధీయతే। ఏవమపి న కర్త్తవ్యమ్ - తత్కృతతత్వాత్పుర్వేణైవ సిద్ధమ్, యో హి విద్యయా సదృశః, విద్యాకృతం హి తత్సాదృశ్యమ్, తత్ర పూర్వేణైవ సిద్ధమ్। `మిశ్రగ్రహణే సోపసర్గస్యాపి గ్రహణమ్' గుడసంమిశ్రా ధానా ఇత్యేవమర్థమ్? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయం `మిశ్రం చానుపసర్గమసన్ధౌ' ఇత్యనుపసర్గగ్రహణం కరోతి, తజ్జ్ఞాపయతి - మిశ్రగ్రహణే సోపసర్గస్యాపి గ్రహణమితి। పూర్వాదిష్వితి। అవరశబ్దోఽపి సూత్రే పఠితవ్య ఇత్యర్థః।।

32 కర్తృకరణే కృతా బహులమ్ ।। 2-1-32 ।।

`కర్తృకరణే' ఇతి ప్రథమాద్వివచనమ్। వృత్తౌ వస్తువ్యాఖ్యానం కృతమ్ - కర్త్తరి కరణే చ యా తృతీయేతి। తథా చోత్తరత్ర వక్ష్యతి `కర్తృకరణే కృత్యైః సహాధికార్థవచనే సమస్యేతే' ఇతి। పర్యోపాధివ్యభిచారార్థమితి। అవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిపరిహార్థమిత్యర్థః। పాదహారక ఇతి। హ్రియత ఇతి హారక ఇతి `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్మణి ణ్వుల్, పాదాభ్యామిత్యపాదానపఞ్చమ్యన్తస్య సమాసః। గలే చోపక ఇతి। `చుప మన్దాయాం గతౌ', హేతుమణ్ణిజన్తాత్కర్మణి ణ్వుల్, `అమూర్ద్ధమస్తకాత్' యత్యుల్క్। కృద్రహణమనర్తకమ్; అన్యస్యాభావాత్। ఇహ కర్తృకరణ క్రియాయా ఏవ భవతః క్రియా చ ధాతువాచ్యా, ధ్తోశ్చ ద్వయే ప్రత్యయాః - కృతస్తిజశ్చ। తత్ర సుపేత్యధికారాత్తిజన్తే న ప్రసఙ్గః। తద్వితనివృత్యర్థం తు - ఇహ కాష్ఠైః పచతితరామ్, కాష్ఠైః పచతిరూపమ్, కాష్ఠైః పచతిదేశ్యమ్, హస్తేన కృతపూర్వీ, దధ్నా భుక్తపూర్వీ, ధృతేనేష్టీతి।।

33 కృత్యైరధికార్యవచనే ।। 2-1-33 ।।

స్తుతినిన్దాప్రయుక్తమితి। స్తుత్యా నిన్దయా చ ప్రవర్తి్తతం స్తోతుం నిన్దితం చ కృతమిత్యర్థః। అధ్యారోపితార్థవచనమితి। అసన్నేవారోపితోఽధ్యారోపితః। కాకపేయేతి। ఏవం నామ పూర్ణతోయా నదీ యత్తటస్థైః కాకైరపి శక్యా పాతుమితి స్తుతిః; ఏవం నామాల్పతోయా చత్కాకైరపి శక్యా పాతుమితి నిన్దా; ఉభయత్ర శక్యార్థే కృత్యః। శ్వలేహ్యా ఇతి। ఏవం నామాశుచిః కూపో యజ్జలం శ్వాన ఏవ లేఢుమర్హన్తీతి నిన్దా; అర్హార్థే కృత్యః। బాష్పచ్ఛేద్యానీతి। ఏవం నామ కోమలాని తృణాని యద్బాష్పేణాపి ఛేత్తుం శక్యానీతి స్తుతిః; ఏవం నామ కఠితాని తృణాని యద్బాష్పేణాపి ఛేత్తుం శక్యానీతి నిన్దా। కణ్టకసంచేయ ఇతి। ఏవం నామ క్లిన్న ఓదనో యత్కణ్టకైః శక్యః సంచేతుమితి స్తుతిః; ఏవం నామాల్ప ఓదనో యత్కణ్టకైః సంచీయత ఇతి నిన్దా। పూర్వస్యైవాయం ప్రపఞ్చ ఇతి। యద్యపి స్తుతినిన్దాపరత్వాత్క్రియోపాదానస్య కర్తృకరణయోర్గౌణత్వమ్, తథాపి బహులవచనాత్పూర్వేణైవ సిద్ధమ్, తథా చ కాకపీతా నదాత్యత్రాకృత్యైరప్యధికార్థవచనైః సమాసో దృశ్యతే, అతః ప్రపఞ్చ ఏవాయమ్, నాప్రాప్తవిధిః, నాపి నియమ ఇత్యర్థః।।

34 అన్నేన వ్యఞ్జనమ్ ।। 2-1-34 ।।

దధ్యోదన ఇతి। నను చ నేహ క్రియా శ్రూయతే, న చాన్తరేణ క్రియాం ద్రవ్యాణాం పరస్పరేణ సమ్బన్ధ ఇత్యసామర్థ్యాదత్ర సమాసో న ప్రాప్నోతి, అథాసత్యపి సామర్థ్యే వచనాత్సమాసః? ఇహాపి తర్హి స్యాత్ - కిం దధ్నా, ఓదనో భుజ్యతామితి, తత్రాహ - వృత్తౌ క్రియాయా అన్తర్భావాదితి। స్వభావాదేవ వృత్తావన్తర్భూతా క్రియేతి తద్ద్వారకస్య సమ్బన్ధస్య సద్భావాత్సామర్థ్యమిత్యర్థః।।

35 భక్ష్యేణ మిశ్రీకరణమ్ ।। 2-1-35 ।।

ఖరవిశదమితి। ఖరమ్ = కఠినమ్, విభక్తావయవమ్; ఖరం చ తద్విశదం చ ఖరవిశదమ్, హనుచలనేనాదనీయమిత్యర్థః। యదభ్యవహార్యం తద్భక్ష్యమిత్యుచ్యతే; తత్రైవ యదన్తస్య ఏరజన్తస్య చ భక్షయతే రూఢత్వాత్। భక్షయతిస్త్వన్యత్రాపి భవతి-అబ్భక్షః, వాయుభక్ష ఇతి। గౌణోఽత్ర భక్షయతిరిత్యన్యే ।।

36 చతుర్థీ తదర్థార్థబలిహితసుఖరక్షితై ।। 2-1-36 ।।

అర్థః పరాభృశ్యత ఇతి। యద్యపి చతుర్థీతి చతుర్థ్యన్తః శబ్దః సన్నిహితః, తథాపి శబ్దం ప్రతి తాదర్థ్యాసమ్భావాత్తదర్థ ఏవ పరామృశ్యతే ఇత్యర్థః। ఇత్యేత్రైః శబ్దైః సహేతి। తత్ర తదర్థేన సుబన్తేనేత్యర్థద్ధరకం విశేషమమ్, స్వరూపేణ సుబన్తస్య తాదర్థ్యాసమ్భవాత్। ద్వితీయస్త్వర్థశబ్దః పృథగేవ నిభత్తమ్। ప్రకృతివికారభావే సమాస ఇష్యత ఇతి। జ్ఞాపకాత్। యదయం బలిరక్షితగ్రహణం కరోతి తజ్జ్ఞాపయతి - వికృతిశ్చతుర్థ్యన్తా ప్రకృత్యా సమస్యత ఇతి; అన్యథా కుబేరబలిః, గోరక్షితమిత్యత్రాపి తాదర్థ్యసమ్భవాదనర్థకం తత్స్యాత్। హితసుఖగ్రహణం తు `హితయోగే చతుర్థీ వక్తవ్యా', `చతుర్థీ చాశిషి' ఇత్యతాదర్థ్యేఽపి చతుర్థీసమ్భవాన్న జ్ఞాపకమ్। యది వికృతిః ప్రకృత్యా సమస్యతే - అశ్వేభ్యో ఘాసః, అశ్వేభ్యః సురా ఽశ్వసురమ్, `విభాషాసేనా' ఇతి నపుంసకత్వమ్, హస్తిభ్యో విధా హస్తివిధా, విధా = అన్నవిశేషః; అత్ర న ప్రాప్నోతి? అశ్వఘాసాదయః షష్ఠీసమాసా భవిష్యన్తి। నను స్వరే విశేషో భవతి చతుర్థీసమాసే హి సతి `చతుర్థీ తదర్థ' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణ భావ్యమ్, షష్ఠీసమాసే తు సమాసాన్తోదాత్తత్వేన? నైషోఽస్తి విశేషః; చతుర్థీసమాసేఽపి నైవ పూర్వపదప్రకృతి స్వరేణ భావ్యమ్; జ్ఞాపకాత్, యదయం `క్తే చ' ఇతి చతుర్థ్యన్తం పూర్వపదం ప్రకృతిస్వరం భవతిత్యాహ, తజ్జ్ఞాపయతి - ప్రకృతివికారభావాభావ ఏష స్వరో న భవతీతి; అన్యథా గోరక్షితమిత్యత్రాపి `చతుర్థీ తదర్థ' ఇత్యేవ సిద్ధేరనర్థకం తత్స్యాత్। నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్; హితార్థమేతత్స్యాత్ - గోహితమిత్యత్ర హి తాదర్థ్యం నాస్తి। ఏవమపి `హితే చ' ఇతి వక్తవ్యే `క్తే చ' ఇతి సామాన్యవచనం జ్ఞాపకమేవ, సర్వథా కుబేరవలిరిత్యాదౌ మా భూదిత్యేవమర్థ ప్రకృతివికారభావే స్వర ఏషితవ్యః। అథ రన్ధనాయ స్థాలీత్యత్ర షష్ఠీసమాసః కస్మాన్న భవతి? కశ్చిదాహ భవత్యేవ, తద్యథా - గోగ్రాసః, లాలామ్బుజమ్, క్రీడాసరః,

వాసభవనమ్, నాట్యశాలేతి। అపర ఆహ - రన్ధనస్థాల్యాదయోఽనభిధానాత్ షష్ఠీసమాస న భవన్తీతి। ఉభావపి ప్రతిబ్రూమః యేషు షష్ఠీసమాస ఇష్యతే తేషు చతుర్థీసమాస ఏవాస్తు, యేషు తు నేష్యతే తేషు తు చతుర్థీసమాస ఏవానభిధానాన్నేష్యతామ్, మాకారిజ్ఞాపనార్థం బలిరక్షితగ్రహణమ్, స్వరస్తు చతుర్థీసమాసేఽపి పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ ప్రకృతివికారభావ ఏవ వ్యవస్థాస్యతే। కిం చైవం సతి సూత్రేమేవైతదనర్థకమ్, యూపదార్వాదావపి షష్ఠీసమాస ఏవాస్తు, `చతుర్థీ తదర్థ' ఇత్యేతత్తు `షష్ఠీ తదర్థ' ఇతి క్రియతామ్, జ్ఞాపకాచ్చ స్వరస్య వ్యవస్థా క్రియత్మ్। నన్వర్థభేద। భవతి-షష్ఠీసమాసే సమ్బన్ధమాత్రం గమ్యతే, చతుర్థీసమాసే తు తాదర్థ్యం సమ్బన్ధవిశేషః? నైషోఽస్తి విశేషః, ఆరభ్యమాణేఽపి చతుర్థీసమాసే న దణ్డవారిత-షష్ఠీసమాసః, తత్రార్థప్రకరణాదినా విశేషోఽవసేయః। యద్యేవమ్, కేవలేఽపి షష్ఠీసమాసే తథా విశేషోఽవసంస్యతే, కిఞ్చ సిద్ధన్తేఽశ్వఘాసాదిషు తావదర్థప్రకరణాదినా తాదర్థ్యవిసాయః సర్వత్రైవ తథాస్తు, నార్థోఽనేన? ఉచ్యతే-హితశబ్దేన తావత్షష్ఠీసమాసో న భవతి; తద్యోగే చతుర్థ్యా నిత్యత్వాదితి చతుర్థీసమాస ఏవ వక్తవ్యః। తతశ్చ `క్తే చ' ఇత్యత్రాపి చతుర్థీగ్రహణం కర్తవ్యం గోహితమిత్యాద్యర్థమ్। ఏవం చ గోరక్షితమిత్యత్ర న స్యాత్, చతుర్థ్యా అసమ్భవాత్। `షష్ఠీ తదర్థ' ఇత్యస్య చాప్రసఙ్గః, ప్రకృతివికారాభావాదితి రక్షితేనాపి చతుర్థీసమాస ఏవ విధేయః। అర్థశబ్దేనాపి యోగే తాదర్థ్యసంబన్ధవిశేషస్యనియమేన ప్రతీయమానత్వాచ్చతుర్థ్యా సమ్భవితవ్యమితి నేనాపి చతుర్థీసమాస ఏవ చర్తవ్యః। బలిసుఖగ్రహణమపి కర్త్తవ్యమ్, తాదర్థ్యస్య సమాసే నియమేన ప్రతీతిర్యథా సమయాదిత్యేవమర్థమ్। తస్మాదారబ్ధవ్యమేవ సూత్రమ్। ప్రకృతివ్కారభావ ఏవ సమాస ఇత్యస్య తు ప్రయోజనం చిన్త్యమ్। అర్థేన నిత్యసమాసవచనమితి। అన్థా మహావిభాషాధికారాద్ బ్రాహ్మణాయార్థ ఇతి వాక్యమపి స్యాత్। సర్వలిఙ్గతా చేతి। పరలిఙ్గతాయా అపవాదః, అభిదేయవశేన చ సర్వలిఙ్గతా న సర్వత్రేతి దర్శయతి। బ్రాహ్మణార్థే పయ ఇత్యాది। సర్థబితి చేత్, ఇత్సంజ్ఞాభావః, ఇయఙువఙ్ప్రసఙ్గ్చ। స్యాదేతత్ - తదర్థం వికృతేః ప్రకృతావిత్యత్ర తదర్థే సర్థవితి సూత్రం కర్తవ్యమ్, చతుర్థీ వర్తతే, చతుర్థసిమర్థాత్తదర్థేఽభిధేయే సర్థప్ప్రత్యయో భవతి, సకారః పదసంజ్ఞార్థః - రాజార్థః, గవార్థః, పిత్త్రాదనుదాత్తత్వమ్; ఏవం చార్థ ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరో న విధేయః, ప్రత్యయత్వాచ్చ న తేన విగ్రహః, తద్ధితత్వాచ్చాభిధేయవల్లిఙ్గతా సిధ్యతీతి? తన్న; సకారస్యేత్సంజ్ఞాభావప్రసఙ్గాత్। అథ `ఆదిర్ఞిటుడవః' `షః ప్రత్యయస్య' ఇతి ద్విషకారకనిర్దేశాశ్రయణేనేత్సంజ్ఞా స్యాద్? ఏవమపి వుఞ్ఛణాదిషు తృణాదిభ్యః సే ప్రసఙ్గః, శ్ర్యర్థమ్ భ్వర్థమిత్యత్ర చేయఙువఙౌ స్యాతామ్, బహువ్రీహావాత్వకపోః ప్రసఙ్గః। స్యైదేతత్ - యద్బ్రాహ్మణార్థః పయస్తస్య బ్రాహ్మణోఽర్థః ప్రయోజక ఇతి శక్యతే వక్తుమ్, అతో బ్రాహ్మణోఽర్థోఽస్యేతి విగృహ్య బహువ్రీహిః కరిష్యతే, తేన చతుర్థ్యన్తేన । విగ్రహాభావః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమభిధేయవన్నిఙ్గతా చ సిధ్యతీతి? తన్న; మహదర్థమిత్యత్రత్వకపోః ప్రసఙ్గాత్। తదర్థస్యార్థాదేశ ఉదభావప్రసఙ్గః। స్యాదేతత్ - `చతుర్థీ తదర్థ' ఇత్యనేన సమాసం విధాయార్థ ఇత్యనేనాశేన తదర్థవాచన ఉత్తరపదస్యార్థశబ్ద ఆదేశో

విధీయతే, విభాషాధికారాచ్చ యూపార్థం దారు యూపదార్వితుయభయం భావిష్యతి, తతో బలిరక్షితయోరపి విభాషార్థశబ్ద ఆదేశో భవతి కుబేరార్థో బలిః కుబేరబలిరిత్యాది। కిమర్థమిదమ్, పూర్వేణైవ సిద్ధమ్? జ్ఞాపకార్థమ్, ఏతజ్ జ్ఞాపయతి - ప్రకృతివికారాభావాదన్యత్ర నిత్యోఽర్థాదేశ ఇతి। తేన రన్ధనార్థా స్థాలీత్యాది భవతి, న తు రన్ధనస్థాలీత్యాది। అశ్వఘాసాదయస్తు పూర్వవత్। అత్ర సమాసే కృతే ఉత్తరపదస్య విధీయమానేనార్థశబ్దేన విగ్రహో న భవిష్యతి, యస్యావస్థానేఽర్థాదేశస్తల్లిఙ్గతా స్థానివద్భావేన భవిష్యతి, అర్త ఇతి పూర్వప్రదప్రకృతిస్వరస్తు విధేయ ఏవేతి, తన్న; ఉదకార్థో వీవధ ఇతి వీవధశబ్దస్యార్థాదేశే కృతే స్థానివద్భావేన మన్థౌదనాదిసూత్రేణోదభావప్రసఙ్గాత్। అతశ్చతుర్థీసమాస ఏవ విధయః। తథా చార్థేన నిత్యసమాసః సర్వలిఙ్గతా చ వక్తవ్యా? న వక్తవ్యా, బ్రాహ్మణాయేతి చతుర్థ్యా తాదర్థ్యస్యోక్తత్వాదర్థశబ్దేన విగ్రహో న భవిష్యతి। `లిఙ్గమశఇష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య' ఇతి కర్వలిఙ్గతా చ సిద్ధా।

తదేతత్ప్రతిపద్యన్తాం భాష్యే కృతపరిశ్రమాః।

నాన్యే సహస్రమప్యన్ధాః సూర్యం పశ్యన్తి నాఞ్జసా।।

37 పఞ్చమీ భయేన ।। 2-1-37 ।।

భేయేనేతి స్వరూపగ్రహణాదవ్యాప్తిరితి మత్వాఽఽహ -- భయభీభీతిభీభిరితి వక్తవ్యమితి। ఏవం సూత్రన్యాసః కర్తవ్య ఇత్యర్థః। వ్యాఖ్యానాత్త్వర్థగ్రణే `వృకేభ్యస్త్రాసః' ఇత్యాదావపి ప్రసఙ్గః ఇతి భావః। స తర్హి తథా న్యాసః కర్తవ్య? నేత్యాహ - పూర్వస్యైవ బహులగ్రహణస్యేతి। యథా హి `పాదహారకః' ఇత్యాద్రై బహులగ్రహణాత్సర్వోపాధివ్యభిచారార్థాద్భవతి, ఏవమత్రాపి భవిష్యతీత్యర్థః। అధమజుగుప్సురితి `జుగుప్సావిరామ' ఇత్యధర్మస్యాపాదానసంజ్ఞా।।

38 అపేతాపోఢముక్తపతితాపత్రస్తైరల్పశః ।। 2-1-38 ।।

అల్పశబ్దాద్ `బహ్వల్పార్థాత్' ఇతి శస, `శసి బహ్వల్పార్థస్య' ఇతి పుంవద్భావః। కారకత్వం తు సమసనక్రియాయాం కర్మత్వాత్। అత ఏవ పఞ్చమీ సమస్యత ఇతి కర్మణి లకారః। తత్ర తు బహ్వల్పార్థాన్మఙ్గలే వచనమితి వక్ష్యతి। తస్మాదత ఏవ నిపాదనాదత్ర శసతి యుక్తమ్। అల్పా పఞ్చమీతి। అల్పాభ్యః ప్రకతృతిభ్య ఉత్పన్నేత్యర్థః।

39 స్తోకాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేన ।। 2-1-39 ।।

40 సప్తమీ శౌణ్డైః ।। 2-1-40 ।।

అత్ర సాహచర్యాద్ ధూర్తా_దిష్వజహత్స్వార్థ ఏవ శౌణడశబ్దః ప్రయుజ్యతే, యథా - ఛత్త్రిణో గచ్ఛన్తీతి। అత్ర చ ప్రమాణం బహువచననిర్ద్దేశః, అతేఽన్తరేణాప్యాదిశబ్దం తదర్థో గమ్యతే ఇత్యాహ - శౌణ్డాదిభిరితి। గణపాఠసామర్థ్యాత్తు బహువచననిర్దేశోఽర్థనిర్దేశార్యః, బహువచనాన్తస్య వా సమాసార్థ ఇతి న చాన్యత్సప్తమ్యా నిమ్త్త_మస్తి। న చైతదేవ జ్ఞాపకం శక్యమాశ్రయితుమ్; శౌణ్డో దేవదత్త ఇత్యాదావపి ప్రసఙ్గాద్, అత ఆహ - వృత్తావితి। అన్తఃశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, తద్యోగేఽవయవిన ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ, యథా వృక్షే శాఖేతి, వనేఽన్తర్వనాన్తః। అస్య వికల్పితత్వాదవ్యయీభావోఽపి భవతి, అన్తర్వణమ్, `ప్రనిరన్తః' ఇతి ణత్వమ్। అధిశబ్దః పఠ్యతే, తస్యావికరణప్రాధాన్యేఽవ్యయీభావః - అధిసత్రీతి। ఆధేయప్రాధాన్యే హ్యయం తత్పురుషః - బ్రాహ్మణాధఈనమితి। `అద్యుత్తరపదాత్ఖః' ఇతి ఖః। బ్రాహ్మణేష్వధీతి వాక్యమ్।।

41 సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధైశ్చ ।। 2-1-41 ।।

సాఙ్కాశ్యసిద్ధిః కామ్పిల్యసిద్ధ ఇతి। సఙ్కాశేన నిర్వృత్తం వనం సాఙ్కాయమ్। కమ్పిలేన నిర్వృత్తం కామ్పిల్యమ్। చాతుర్థికః సఙ్కాశాదిభ్యోణ్యః తత్ర తపసా సిద్ధ ఇత్యర్థః।।

42 ధ్వాఙ్క్షేణ ।। 2-1-42 ।।

`స్వం రూపం శబ్దస్య' ఇతి వచనాత్పర్యాయాణాం న ప్రాప్నోతీత్య ఆహ - ధ్వాఙ్క్షేణేత్యర్థగ్రహణమితి। వ్యాఖ్యానాచ్చైతదవసీయతే। తీర్థే ధ్వాఙ్క్ష ఇవేతి। ఉపమానోపమోయభావే సతి క్షేపో గమ్యతే, నాన్యథేతీవశబ్దః ప్రయుక్తః। యథా తీర్థే ధ్వాఙ్క్షా న చిరం స్థాతారో భవన్తి, ఏవం కార్యేష్వనవస్థితస్తీర్థధ్వాఙ్క్ష ఇర్త్యర్థః, తదాహ - అనవస్థిత ఇత్యర్థ ఇతి। వృత్తౌ త్వివార్థస్యాన్తర్భావాదివశబ్దస్యాప్రయోగః।।

43 కృత్యైర్ఋణే ।। 2-1-43 ।।

యత్ర్పత్యయాన్తైనైవేష్యతే ఇతి । `అల్పశః' ఇత్యనువృత్తేరేతల్లభ్యతే। కృత్యైరితి బహువచనం తు ప్రకృతిభేదాభిప్రాయమ్। ఋణగ్రహణం చ నియోగోపలక్షణార్థమితి। నియోగః = అవశ్యమ్భావః। ఋణమవశ్యదేయమితి నియోగసాహచర్యాన్నియోగమాత్రముపలక్షయతి। తేన కిం సిద్ధం భవతీత్యాహ - ఇహాపీతి। పూర్వాహ్ణేగేయమితి। `తత్పురుషే కృతి బహులమ్' ఇత్యలుక్। యథా ఋణమవశ్యం దేయమ్, ఏవమిదమపి పూర్వాహ్ణేఽవశ్యం గేయమితి నియోగోఽస్తి।।

44 సంజ్ఞాయామ్ ।। 2-1-44 ।।

45 క్తేనాహోరాత్రావయవాః ।। 2-1-45 ।।

దివా వృత్తమితి। ఐకపద్యమైకస్వర్యం చ న భవతి। నను చ దివాశబ్దోఽధికరమశక్తిప్రధానః తత్రభిహితః సోఽర్థోఽన్తర్భూతః ప్రాతిపదికార్థః సమ్పన్న ఇతి ప్రథమైవాస్మాద్భవతి, అతః సప్తమ్యభావాదేవాత్రాప్రసఙ్గః। నైషోఽస్తి నియమః - అధికరణక్తిప్రధాన ఇతి; దివామన్యా రాత్రిరిత్యపి దర్శనాత్। కథం `రాత్రివృత్తమనుయోక్తుముద్యత' ఇతి? `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి మన్యతే। ఏవం చాన్యజన్మకృతమిత్యాద్యపి భవతి।।

46 తత్ర ।। 2-1-46 ।।

తత్రేత్యేతత్సప్తమ్యన్తమితి। తత్రభవానిత్యాదౌ విభక్త్యన్తరేఽపి దర్శనాదధ్రికణప్రతిపాదనే తత్రశబ్దాదపి సప్తమ్యేవాపేక్ష్యేతి మన్యతే।।

47 క్షేపే ।। 2-1-47 ।।

అవతప్తేనకులస్థితం తవైతదితి చిరన్తనప్రయోగః, తస్యార్థమాహ - చాపలమేతత్తవేత్యర్థ ఇతి। యథా అవతప్తే ప్రదేశే నకులా న చిరం స్థాతారో భవన్తి, ఏవం కార్యాణ్యారభ్యయశ్చాపలేన న చిరం తిష్ఠతి స ఏవముచ్యత ఇత్యర్థః। `కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్' ఇతి నకులస్థితశబ్దేన సమాసః, పూర్వవదలుక్।।

48 పాత్రేసమితాదయశ్చ ।। 2-1-48 ।।

యుక్తారోహ్యాదిపరిగ్రగర్థమితి। యుక్తారోహ్యాదయశ్చేత్యత్రైషామపి పరిగ్రహో యథా స్యాదిత్యర్థః। ప్రత్ర ఏవ సమితా ఇతి। భోజనసమయ ఏవ సఙ్గతా ఇత్యర్థః। పాత్రేబహులా ఇతి। భోజనసమయ ఏవ సఙ్ఘీభవన్తి, నాన్యకార్య ఇత్యర్థః। ఉబుమ్బరమశకాదిష్వితి। యస్తత్రైవ తృప్తో నాస్మాత్పరమస్తీతి మన్యతే, సోఽయమదృష్టవిస్తారః పురుష ఉదుమ్బరమశకాదిరుచ్యత ఇత్యర్థః। ప్రతిషిద్ధసేవనేనేతి। శత్రుషు భార్యాయాం వా పురుషాయితవ్యమ్, మాతరి పురుషాయితం ప్రతిషిద్ధప్। నిరీహతయేతి। పిణ్డీ = ఓదనపిణ్డః, తత్రైవ శూరో నాన్యత్రేతి నిరీహతా। పరమపాత్రేసమితా ఇతి। ఏవంరూపం వృత్త్యన్తరం న భవతి, పరమాః పాత్రేసమితా ఇతి వాక్యమేవ భవతీత్యర్థః।।

49 పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణేన ।। 2-1-49 ।।

భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తస్యేత్యాది। భిన్నగ్రహణం పర్యానివృత్త్యర్థమ్। ఏకగ్రహణం గౌరశ్చ ఇత్యాదినివృత్త్యర్థమ్। క్వచిద్ భిన్ననిమిత్తప్రయుక్తస్యేతి పాఠః, భిన్నేన నిమిత్తేన ప్రవృత్తినిమిత్తేన ప్రవర్త్తితస్యేత్యర్థః। `విశేషణం విశేష్యేణ' ఇతి సిద్ధే పూర్వకాలాదీనాం పూర్వనిపాతార్థం వచనమ్, ఏకశబ్దస్య తు `దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి నియమాత్ప్రాప్త్యర్థమేవ। పూర్వకాల ఇత్యర్థగ్రహణమితి। పూర్వః కాలోఽస్య పూర్వకాలః, పూర్వమనుష్ఠిత ఇత్యర్థః। స చ చరమానుష్ఠితమపేక్ష్య భవతీత్యర్థాత్తేనైవ సమాసో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ - పరకాలేనేతి। స్నాతానులిప్త ఇతి। పూర్వం స్నాతః పశ్చాదనులిప్త ఇత్యర్థః। అత్ర క్రియాశబ్దత్వాత్పాచకపాఠకాదివత్పూర్వనిపాతః పర్యాయాత్స్యాత్। ఏకశాటితి। శాటశబ్దాజ్జతిలక్షణో జీష్, `ఏకతద్ధితే చ' ఇతి హ్రస్వః। సర్వమనుష్య ఇతి। అత్ర విశేషణమిత్యపి సమేసే న దోషః, తస్మాత్క్రియావాచినాం కూణవాచినాం వా సమాసో దర్శనీయః। ఏవం జరదాదిష్వపి ఏకస్యాః శాటీతి। అత్ర భవితవ్యమేవ షష్ఠీసమాసేన, తస్మాదేకరస్యాః శౌక్ల్యగితి ప్రత్యుదాహర్త్తవ్యమ్। అత్ర హి గుణేన నేతి ప్రతిషేధః।।

50 దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్ ।। 2-1-50 ।।

`విశేషణం విశేషణ' ఇతి సిద్ధే నియమార్థమేతత్ - సంజ్ఞాయామేవ ,నాన్యత్రేతి। పూర్వసూత్రమిత్యాదౌ త్వదిగ్వాచిత్వాత్ సమాసః।।

51 తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ ।। 2-1-51 ।।

తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చ ।। `విశేష్యేణ' ఇతి సిద్ధస్య పూర్వేశానియమాదప్రాప్తవిధిరయమ్। అగృహ్యమాణవిషయత్వాద్వాయమపి నియమః శక్యతే వక్తుమ్ - అయం నియమః పూర్వో విధిరితి। ఏకాపి సప్తమీ విషయభేదాద్భిద్యత ఇత్యాహ - తద్ధితీర్థే విషయభూత ఇత్యాదినా। తద్ధితార్థేఽభిధేయ ఇత్యేవం తు విజ్ఞాయామానే పాఞ్చనీపితిరిత్యాదౌ దద్ధితో దుర్లభః స్యాత్; తదర్థస్య సమామేనైవోక్తత్వాదితి భావః। అస్మిన్ పక్షేఽర్థగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్। దద్ధితే విషయ ఇత్యేవాస్తు, తద్ధితే పరత ఇతి తు విజ్ఞాయమానే ఇతరేతరాశ్రయం ప్రాప్నోతి - సమాసాత్తద్ధితో విధేయః, తద్ధితే చ సమాస ఇతి। కిఞ్చ - `తద్ధితార్థేఽభిధేయే' ఇత్యాస్మన్ పక్షే న దోషః, `ద్విగోర్లుగలపత్యే' ఇతి లుగ్వచనం జ్ఞాపకముత్పద్యతే - ద్విగోస్తద్ధిత ఇతి సర్వతద్ధితసాధారణో ద్విగుః, తత్రావశ్యం విశేషాభిధఆనాయ తద్ధిత ఉత్పద్యత ఇత్యపి శ్కయం విజ్ఞాతుమ్। అథేవం కస్మాన్న వజ్ఞాయతే - తద్ధితార్థే ద్విగుర్భవతి, తద్ధితో యథా స్యాదితి ద్విగుర్భవతీతి, యథాదారార్థం ఘటామహే, దారా యథా స్యురితి ఘటామహ ఇతి? నేవం శక్యం విజ్ఞాతుమ్; ఏవం హి విజ్ఞాయమానే దద్ధితోత్పత్తయే విధీయమానా సమాససంజ్ఞా విషయాన్తరే న స్యాత్। ఏవం తస్యైవ సమాసస్య విధీయమానా ద్విగుసంజ్ఞాపి, తతశ్చ పఞ్చారత్ని రిత్యత్ర ఇగన్తే ద్విగావితి స్వరో న స్యాత్, తస్య తు సమాహారద్విగురవకాశః, యథా - స్వరే విధీయమానః పరాఙ్గవద్భావః షత్వణత్వయోర్న భవతి, తథాత్రాపి। పౌర్వశాల ఇతి। పూర్వస్యాం శాలాయాం భవ ఇతి తద్ధితార్థే వివక్షతే సమాసః, తతస్తద్ధితః। పూర్వశాలాప్రియ ఇతి। పూర్వా శాలా ప్రియాస్యేతి త్రిపదే బహువ్రీహౌ ప్రియశబ్దే ఉత్తరపదే పరతః పూర్వయోస్తత్పురుషే సతి సమాసాన్తోదాత్తత్వం శాలాశబ్దస్య భవతి, అసతి త్వవాన్తరతత్పురుషే సతది సమాసాన్తోదాత్తత్వం శాలాశబ్దస్య భవతి, అసతి త్వవాన్తరతత్పురుషే

పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణ పూర్వశబ్దస్యాద్యుదాత్తత్వమవతిష్ఠేత। సమాహారే దిక్శబ్దో న సమ్భవతీతి। స హి సమూహరుపత్వాద్భేదనిబన్ధనః, సంఖ్యైవ చ భేదమాచష్టే, దిక్శబ్దస్తు ప్రత్యర్థనియతః। విభక్తిరపి సమాసే నివర్త్తతే। నను యథా `కాకసమూహః' ఇత్యత్ర విభక్త్యభావేఽపి భేదావగతిస్తథాత్రాపి భవిష్యతి, తస్మాత్ప్రయోగాభావాదిత్యేవాత్ర హేతుర్వక్తవ్యః। పాఞ్చనాపితిరితి। పఞ్చానాం నీపితానామపత్యమితి సమాసే, అత ఇఞ్। పఞ్చకపాల ఇతి। పఞ్చసు కపాలేషు సంస్కృత ఇతి సమాసే `సంస్కృత భక్షాః' ఇత్యణః `ద్విగోర్లుగలపత్యే' ఇతి లుక్। పఞ్చగవధన ఇతి। పఞ్చ గావో ధవమస్యేతి త్రిపదే బహువ్రీహౌ కృతే ధనశబ్ద ఉత్తరపదే పరతః పూర్వయోస్తత్పురుషే `గోరతద్ధితలుకి' ఇతి టచి। అయముత్తరపదే తత్పురుషో మహావిభాషాధికారాద్వికల్పేన ప్రాప్నోతి, నిత్యో బక్తవ్యః; అన్యథా పఞ్చగోధన ఇత్యపి స్యాత్। ఉక్తం చ `ద్వన్ద్వతత్పురుషయోరుత్తరపదే నిత్యసమాసవచనమ్' ఇతి, వాక్చ దృషచ్చ ప్రియే అస్య వాగ్దృషదప్రియ ఇతి త్రిపదబహువ్రీహౌ పూర్వయోర్ద్వన్ద్వః, స చ నిత్య ఇష్యతే - నిత్యం సమాసాన్తో యథా స్యాదితి। పఞ్చపూలితి। పఞ్చానాం పూలానాం సమాహార ఇతి విగ్రహః, న తు పఞ్చపూలాః సమాహృతా ఇతి। భావసాధనో హి సమాహారశబ్దః - సమాహరణం సమాహారః = విప్రకీర్ణానామేకత్ర రాశీకరణమ్। పఞ్చగ్రామః, షణ్ణగరీ, త్రిపురీత్యత్రైకస్మిన్ క్షణే క్రియాయాం సమన్వయాద్భిన్నదేశానామపి బుద్ధ్యా రాశోకరణం భవతి। అథ కర్మసాధనే కో దోషః? ఇహ పఞ్చకుమారీతి, కుమార్యర్థప్రధాన్యాత్సమాసశాస్త్రే చాప్రథమానిర్ద్దిష్టత్వాదేకవిభక్తిత్వాభావాచ్చోపసర్జనత్వాభావాద్ `గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య' ఇతి హ్రస్వో న స్యాత్, కామమత్ర నుపంసకహ్రస్వత్వం సిద్ధమ్। ఇహ పఞ్చ ఖట్వాః సమాహృతాః పఞ్చఖట్వీతి వా టాబన్త ఇతి స్త్రీలిఙ్గపక్షే హ్రస్వాభావాద్ `ద్విగోః' ఇతి జీబ్ న స్యాత్। భావసాధనే తు సమాసార్థే సమాహారే నానావిభక్తిభిర్యుజ్యమానేఽపి కుమారీశబ్దస్య నిత్యం షష్ఠ్యైవ యోగ ఇతేయకవిభ్క్తిత్వాత్సిద్ధముపసర్జనత్వమ్। తస్మాద్భావసాదనః। ద్విగురేకవచనమిత్యేతత్తు `స నపుంసకమ్' ఇతి వక్ష్యామీత్యాహభ్యతే, కథం పఞ్చపూలామానయేత్యుక్తే పూలానామానయనమ్, నాన్తరేణ ద్రవ్యానయనం భావానయనం సమ్భవతి, యథా నాన్తరేణ ప్రత్రానయ్నమగ్నేరానయనం సమ్భవతి? ఏవమపి సమాహారగ్రహణమనర్థకమ్, భావసాధనో హి సమాహారశబ్దః సమూహపర్యాయయః, సమూహశ్చ తద్ధితార్థస్తత్ర `తద్ధితార్థ' ఇత్యేవ సిద్ధమ్। యద్యేవమ్, దద్ధితోత్పత్తిః ప్రాప్నోతి? ఉత్పద్యతాం దద్ధితః, `ద్విగోః' ఇతి లుగ్భవిష్యతి। లుక్కృతాని ప్రాప్నువన్తి, పఞ్చపూలీ- `అపరిమాణబిస్తాచిత' ఇతి జీప్ప్రాతిషేధః ప్రాప్నోతి, `పఞ్చగవమ్, `గోరతద్వితలుకి' ఇతి టచ్ న ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; అపరిమాణేత్యత్ర న తద్ధితలుకీత్యపాస్య `సమాహార' ఇతి వక్తవ్యమ్, తన్నియమార్థమ్ - అవిశేషేణ ద్విగోర్జీబ్భవతి, అపరిమాణాన్తాద్విస్తాచితకమ్బల్యాన్తాచ్చ సమాహార ఏవేతి, పఞ్చానామశ్వానాం సమాహారః పఞ్చశ్వీ। క్వ మా భూత్? పఞ్చభిరశ్వైః క్రీతా పఞ్చాశ్వా। `గోరతద్వితలుక్' ఇత్యత్రాప్యతద్ధితలుకీత్యపాస్య `ద్విగోః సమాహార' ఇతి వక్తవ్యమ్, తన్నియమార్థమ్ -

గోశబ్దన్తస్య తత్పురుషస్యావిశేషేణ టజ్ భవతి, ద్విగోస్తు సమాహార ఏవేతి, పఞ్చానాం గవాం సమాహారః పఞ్చగవమ్। క్వ మా భూత్? పఞ్చభిర్గోభిః క్రీతః పఞ్చగుః పటః। ఏవమపి పఞ్చకుమారీత్యత్ర `లుక్ తద్ధితలుకి' ఇతి స్త్రీప్రత్యయస్య లుక్ ప్రాప్నోతి। తస్మాత్తద్ధితనివృత్త్యర్థమ్। సమాహారగ్రణాత్తు సమాసస్యైవ సమాహారో వాచ్యః, న తద్ధితస్యేతి వ్యాఖ్యానాత్తద్ధితో నోత్పద్యత ఇతి సిద్ధమిష్టమ్। ఇహ పఞ్చ గావోఽస్య సన్తి పఞ్చగుః పురుష ఇతి మత్వర్థమ్య తద్ధితార్థత్వాదయం సమాసః ప్రాప్నోతి, న బహువ్రీహిః; అశేషత్వాత్, తస్య తు చిత్రగ్వాదిరవకాశః, యత్ర దిక్సంఖ్యే న స్తః। సతి చాస్మిన్సమాసే మతుపః శ్రవణ స్యాత్। అప్రాగ్దీవ్యతీయత్వాద్ ద్విగోర్లుగాపి నాస్తి। తస్మాన్మత్వర్థే ప్రతిషేధో వక్తవ్యః॥

52 సంఖ్యాపూర్వో ద్విగః ॥ 2-1-52 ॥

క్వచిదనన్తరోఽపోక్ష్యతే, యత్రైతదుచ్యతే - 'అనన్తస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి; క్వచిత్సముదాయః, యథా - `న షట్స్వస్రాదిభ్యః' ఇత్యత్ర వక్ష్యతే - తస్మాన్నో భావితి, తదిహ సముదాయోఽపేక్షే? అనన్తరో వా? ఇతి సంశయేఽనన్తర ఇత్యాహ - తద్ధితార్థ ఇత్యాది। అయం భావః - సముదాయాపేక్షాయాం సంఖ్యాపూర్వపదసమానాధికరమసమాసమాత్రపరిగ్రహే ద్విముని వ్యాకరణస్యేత్యవ్యయీభావస్యాపి స్యాదితీగన్తే ద్విగావితి స్వరప్రసఙ్గః। సమానాధికరణతత్పురుషాపేక్షాయామపి ఏకశాటీత్యత్రాపి స్యాత్। సంఖ్యాశబ్దోపాదనవిహితతత్పురుషపరిగ్రహేఽపి `దిక్సఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యస్యాపి గ్రహణాత్సప్తరషయ ఇత్యత్ర ద్విగుస్వరప్రసఙ్గః। యోగవిభాగశ్చానర్థకః, `దిక్సఖ్యే సంజ్ఞాయాం తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే' ఇత్యేకయోగః కర్త్వ్యః స్యాదితి। కథమేకాపూపీతి? అత్ర హ్యేకశ్చాసావపూపశ్చేతి పూర్వకాలేతి సమాసే కృతే ద్విగత్వే సతి `అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియాం భాష్యతే' ఇతి `ద్విగోః' ఇతఈకారః సిద్ధ్యతి, నాన్యథా। న చైకశాటీతివజ్జాతిజీష్నేన సమాసః సక్యతేకర్తుమ్, కేవలస్యాపూపశబ్దస్య పుంల్లిఙ్గత్వాత్? ఉచ్యతే - అత్రానన్తరసూత్రేణ సమాహార ఏవ సమాసః। నన్వనేకవిషయః సమాహారో నేకస్య సమ్భవతి, కథమ్? ఏహైసమప్యపూపం కశ్చిత్కృపణో దదదనేకం మన్యతే, తథా దానశ్రద్ధాతిశయాదపూపమహత్తవాద్వాఽనేకస్మిన్యః సంగమస్తమేకస్మిన్నపి కరోతి। అనేన ప్రతిగ్రహీతా కృపణో వ్యాఖ్యాతః, తత్రరోపితబహుత్వాశ్రయః సమాహార ఇతి సిద్ధమ్ ॥

53 కుత్సితాని కుత్సనైః ।। 2-1-53 ।।

కుత్సితానీతి। `కుత్స అవక్షేపణే' మత్యాదిసుత్రే చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాద్వర్త్‌మానే క్తః। బహువచననిర్దేశాదుభయత్రార్థగ్రహణం న స్వరూపగ్రహణమిత్యాహ - కుత్సితవాచీనీతి। వైయాకరణఖసూచిరితి। సూచయతేః `ఇచ్చ' ఇతీకారః। యః పృష్టః సన్ ప్రశ్నం విస్మారయితుం ఖం సూచయతి = ఖం నిరీక్షతే - అహో నిర్మలం గగలమితి, స ఏవసుచ్యతే। అత్ర వ్యాకరణస్య వేదాఙ్గస్యాధ్యయనం ప్రశస్తమపి ప్రతిభానాభావేన నిష్ఫలత్వాత్కుత్స్యతే। యాజ్ఞికకితవ ఇతి। కిం తవాస్తీతి ధనమాత్రప్రశ్నేన జాత్యాదినిరపేక్షో ద్యూతే ప్రవర్త్‌మానః కితవః। ఇహ తు కితవ ఇవ కితవః, యో యాజ్ఞికో యాజ్యస్య ధనసత్తామేవాపేక్షతే న యాగార్హతామ్, స యాజ్ఞికకితవ ఇత్యుచ్యతే, తదాహ - అయాజ్యయాజకస్తృష్ణపపర ఇతి। మీమాంసకదుర్ధురూట ఇతి। `దుల ఉత్క్షేపే', దుఃపుర్వః ఔణాదికః కూటప్రత్యయః। `బహులమన్యత్రాపి' ఇతి ణిలుక్, లరయోరేకవిషయత్వస్మరణాద్ దుర్ధురుట ఇతి భవతి। వైయాకరణశ్చౌర ఇతి। కథమేతత్ర్పత్యుదాహరణమ్, యావతా చౌరతవేన గర్హ్యమాణత్వాద్భవత్యేవ వైయాకరణకుత్సా, తత్రహ - న హ్యత్రేతి। ప్రత్యాసత్తేః శబ్దప్రవృత్తేః శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తకుత్సాయాం సమాసేన భవితవ్యమ్, అత్ర చ వైయాకరణః కుత్స్యతే చౌరత్వేన, న తు వైయాకరణత్వమ్। కుత్సినో బ్రాహ్మణ ఇతి। అత్ర `విశేషణం విశేష్యణ' ఇతి భవితవ్యమేవ సమాసేన। యది నేష్యతే, బహులగ్రహణం శరణమ్।।

54 పాపాణకే కుత్సితైః ।। 2-1-54 ।।

55 ఉపమానాని సామాన్యవచనైః ।। 2-1-55 ।।

ఉపమీయతేనేఽనేత్యుపమానమితి। ఉపపూర్వాన్మాఙః కరణే ల్యుటి సమాస ఇతి దర్శయతి। భాష్యే తు మానస్య సమీపముపమానమిత్యర్థకథనమాత్రమ్। అవ్యయీభావే ఉపమానానీతి రూపాసిధిదిప్రసఙ్గాదితి భావః। ఉపపూర్వకశ్చ మాఙ్సాదృశ్యహేతుకే పరిచ్ఛేదే రూఢః। యేన వస్త్వన్తరం సాదృశ్యేన పరిచ్ఛిద్యతే తదుపమానమ్, తద్యథా - గౌరివ గవయ ఇతి; గౌః కరణమ్, పురుషః పరిచ్ఛేత్తా, స హి గోః సాదృశ్యేన గవయం పరిచ్ఛినత్తి - గోసదృశో గవయ ఇతి। సామాన్యవచనైరితి। సమానశబ్దః ధర్మః - సామాన్యమ్, చచోపమానస్య శ్రుతత్వాత్తస్య చోపమేయాపేక్షత్వాత్తయోరేవ సాధారణో ధర్మో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ - ఉపమానోపమయయోరిత్యాది। తద్విశిష్టోపమేయవనైరితి। తేన సాధారణేన ధర్మేణ విశిష్టం యదుపమేయం తద్వచనైః, న తు సాధారణధర్మమాత్రవచనైరితియర్థః। వచనగ్రహణాచ్చాయమర్థో లభ్యతే, సామాన్యముక్తవన్తః = సామాన్యవచనాః। యే సామాన్యముక్త్వా తద్వతి ద్రవ్యే పర్యవస్యన్తి తే తథోక్తాః, యథా గుణముక్తవాన్ గుణవచన ఇతి। తచ్చ సామాన్యవదుపమానశబ్దస్య సంబన్ధిశ్బదత్వాత్తదాక్షిప్తముపమేయమేవ విజ్ఞాయత ఇతి సుష్ఠూక్తమ్ - తద్విశిష్టోపమేవచనైరితి। శస్త్రీశ్యామేతి। అత్ర శ్యామగుణవిశిష్టత్వేన ప్రమిద్ధత్వాదుపమానం శస్త్రీ, ఉపమేయా దేవదత్తా, తయోః సాధారణో ధర్మః శ్యామత్వమ్, తదభిధాయ తద్విశిష్టాయాం శ్యామాశబ్దః పర్యవస్యాతీతి భవతి సామాన్యవచనః। నను చ సమానాధికరణేనేతి। వర్త్తతే, ఇహ చ శస్త్రీశబ్దః శస్త్ర్యాం వర్త్తతే, శ్యామాశబ్దస్తు దేవదత్తాయామ్, యదాహ - \`ఉపమానవాచీని సుబన్తాని తద్విశిష్టోపమేయవచనైః' ఇతి; తథా విగ్రహవాక్యే ఇవశబ్దః ప్రయుక్తః - శస్త్రీవ శ్యామేతి? సత్యమ్; వచనసామర్థ్యాత్తు వైయధికరణ్యేఽపి సమాసః। యద్యేవమ్, మృగీవ చపలా మృగచపలా, హంసీవ గద్గదా హంసగద్గదా, పుంవత్కర్మధారయేతి సామానాధికరణ్యలక్షణః పువద్భావో న ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; జాతాయన్తరనివృత్తిపరాయాం చోదనాయాం స్త్రీత్వమకిఞ్చిత్కరమ్, తత్ర కుక్కుటాణ్డమ్, మృగక్షీరమిత్యాదివదిదమపి సిద్ధమ్। నను చాన్యదేవ చాపలం స్త్రియాః, అన్యదేవ పుంసః? సత్యమ్; జాతిమాత్రోపాదానేఽపి ప్రకరణాదివశాత్ స్త్రీత్వం ప్రత్యాయిష్యతే, తచ్చ బహిరఙ్గత్వాన్న స్త్రీప్రత్యయస్య నిమిత్తమ్। అన్యథా పుంవద్భావేన నివృత్తౌ స్త్రీప్రత్యయస్య తవాపి కథం విశంపావగతిః। అస్త్వేవమ్, యది తు మృగీవ చపలేతి స్త్రీప్రత్యయాన్తస్య సమాసః క్రియతే, తదా మృగీచపలేతి ప్రాప్నోతి, న హి తేన సమాసో దణ్డవారితః, సమానాధికరణాధికారశ్చ బాధ్యేత। ఏవం తర్హి సమానాధిరకణసమాస ఏవాయమ్ - శస్త్రీ చాసౌ శ్యామా చేతి, కథం పునర్దేవదత్తాయాం శస్త్రీశ్బదః, జాతివచనో హ్యసౌ సాదృశ్యనిమిత్తాదభోదోపచారాత్, యథా - గౌర్వాహీక ఇతి। యద్యేవమ్, శస్త్రశబ్దోఽప్యుపమేయే సంక్రాన్త ఇత్యుపమానవాచిత్వం నోపపద్యతే? సత్యమ్; పూర్వావస్థాశ్రయేణ తూపమానత్వం ద్రష్టవ్యమ్। ఇవశబ్దప్రయోగస్తూపమానప్రదర్శనార్థః, న ప్రక్రియావాక్యాఙ్గమితి న కశ్చిద్దోషః। నను శ్యామగుణత్వేన సాధర్మ్యేణ శస్త్రీశబ్దో దేవదత్తాయాం ప్రయుజ్యత ఇతి శ్యామశబ్దో న ప్రయోగార్హః, తన్న; బహవో హి శస్త్ర్యాం గుణాః - తీక్ష్ణా సూక్ష్మా పృథుః శ్యామేతి, తత్రాసతి శ్యామగుణేన శస్త్రీత్వసారోపితమితి। నను సదపి శ్యామపదం దేవదత్తాముపస్థాప్య

చరతార్థమితి నైవ శ్రస్తీగుణో నిర్ద్దిశ్యతే, నైతదస్తి; నైవమత్ర వచనం వ్యజ్యతే యా శ్యామా సా శ్రస్త్రీవేతి। కథం తర్హి శ్రస్తీవ శ్యామా దేవదత్తేతి? అస్యాం తు వచనవ్యక్తావివశబ్దేన తావదుపమేయనిష్ఠత్వేన ప్రతీయతే, ఉపమేయనిష్ఠో గుణ ఉపమానం స్పృశత్యేవ। అథ వా చన్ద్రముఖీత్యాదావనిర్దిష్టోఽపి గుణః ప్రియదర్శనత్వాదిః ప్రసిద్ధివశాదుపమాననిమిత్తత్వేన ప్రతీయతే, తదోపమేయేఽపి తావచ్ఛ్రుతః కథముపమానం న స్ప్రక్ష్యతి। ఫాలా ఇవ తణ్డులా। దీర్ఘత్వాదినా ధర్మేణ॥

56 ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః సామాన్యాప్రయోగే ॥ 2-1-56 ॥

ఉపమితమిత్యత్ర భూతకాలో న వివక్ష్యత ఇత్యాహ - ఉపమోయముపమితమితి। సామర్థ్యాదితి। ఉపమేయముపమానాపేక్షమిత్యేతత్సామర్థ్యేన చేత్సామాన్యవాచీతి యదా ప్రకరణాదివశాన్నియతః సాధారణగుణః ప్రతీయతే తదా సమాసః, యదా తు గుణాన్తరవ్యవచ్ఛేదాయ విశిష్టః సాధారణగుణవచనః శబ్దః ప్రయుజ్యతే తదా న సమాస ఇత్యర్థః। పురుషోఽయం వ్యాఘ్ర ఇవేతి। ఉపమానప్రదర్శనమేతత్, అత్ర హి వైయధికరణ్యాత్సమాసస్యాప్రసఙ్గః। యదా తు వ్యాఘ్రశబ్దస్తాద్ధర్మ్యాత్పురుషే వర్త్తతే తదా సామానాధికరణ్యే సతి సమాసః। అత ఏవోక్తమ్ - విశేషణం విశేష్యేణేతి ప్రాప్తే ఇతి। పురుషోఽయం వ్యాఘ్ర ఇవ శూర ఇతి। నను సామాన్యశబ్దప్రయోగే సతి తదపేక్షత్వాదసామర్థ్యాదేవ న భవిష్యతి, ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి - భవతి ప్రధానస్య సాపేక్షస్య వృత్తిరితి। తేన రాజపురుషోఽభిరుప ఔపగవః శోభన ఇత్యాది సిద్ధం భవతి। న్యాయసిద్ధ ఏవార్థే లిఙ్గదర్శనమిదమ్। ప్రాధాన్యాదేవానేకోపకార్యత్వసమ్భవాత్పురుషవ్యాఘ్రోఽభిరుప ఇతి భవత్యేవ। శౌర్యం హ్యత్ర సమానధర్మః, నాభిరుపమ్। అత ఏవ `సామాన్యాప్రయోగే' ఇత్యుక్తమ్, న తు `గుణాప్రయోగే' ఇతి॥

57 విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ ॥ 2-1-57 ॥

భేదకమితి। అసిశ్చినత్తీతివత్ కరణస్య కర్తృత్వవివక్షాయాం ణ్వుల్। విశేషణమితి। `శిష్లృ శేషణే' విపూర్వః, విశేష్యతేऽనేనేతి విశేషణమ్, కరణే ల్యుట్। యత్సాధారణాకారేణ ప్రతిపన్నం బహుప్రకారం వస్తు ప్రకారాన్తరేభ్యో వ్యవచ్ఛిద్య ఏకస్మిన్ప్రకారే వ్యవస్థాపయతి తత్పదం విశేషణం భేదకమితి చోచ్యతే। వియవస్థాప్యమానం విశేష్యం భేద్యమితి చ। నను చ విశేష్యమితి చ సమ్బన్ధిశబ్దావేతౌ, తతశ్చ విశేషణమిత్యుక్తే గమ్యత ఏవ - విశేష్యేణేతి, ఏవం విశేష్యేణేత్యుక్తే గమ్యతే-విశేషణమితి, తత్కిమర్థముభయముపాదీయతే? యత్ర పూర్వోత్తరపదయోర్ద్వయోరపి ప్రత్యకం విశేషణవిశేష్యభావస్తత్రైవ యథా స్యాద్, యథా-నీలోత్పలమితి। అత్ర హి నీలార్థో భ్రమరాదిసాధారణరుపేణ ప్రతిపన్న ఉత్పలార్థేనోత్పలే వ్యవస్థాప్యతే, ఉత్పలార్థో హి రక్తాదిసాధారణరుపేణ ప్రతిపన్నో నీలార్థేన నీలే వ్యపస్థాప్యత ఇతి భవతి ప్రత్యేకముభయభావః। యత్ర తు స నాస్తి న తత్ర సమాసో భవతి, యథా ప్రత్యుదాహరణే-తక్షకః సర్ప ఇతి, న హి తక్షకః సర్పత్వం వ్యభిచరతి। నను వ్యభిచరతి, క్రియానిమిత్తకోऽపి తక్షకశబ్దోऽస్తి - తక్ష్ణోతీతి తక్షత ఇతి? సత్యమస్తి; న త్వసౌ నామధేయేన గాహతే తుల్యకక్షతామ్, ద్రాగేవ రూఢౌ ప్రతిభా క్రియాశబ్దో విలమ్బితా। ఇహ తు శింశపావృక్ష ఇతి, శిశంపాశబ్దస్య ఫలేऽపి దర్శనాద్వృక్షవ్యభిచారాద్భవత్యేవ సమాసః, న చాత్ర వృక్షప్రతీతిపూర్వికా ఫలే ప్రతీతిర్యేన బహిరఙ్గా స్యాత్। యథైవ హి పఞ్చాలాదయః శబ్దా జనపదినాం జనపదస్య చ సాధారణ్యేనాన్యోऽన్యయోగమపేక్షన్తే తద్వదేదేऽపి। యథోవాచ భగవాన్-`లుబ్యోగాప్రఖ్యానాత్' ఇతి ఇహ తర్హి కథమ్ `అథ జయాయ ను మేరుమహీభృతః' ఇతి, న మేరుర్మహీభృత్త్వం వ్యభిచరతి? నిరంకుశాః కవయః। యది తర్హి యత్ర ప్రత్యేకముభయభావస్తత్ర సమాసః, ఉభయోరపి విశేషణత్వమితి ప్రథమానిర్దిష్టత్వాదుపసర్జనత్వే సతి పూర్వనిపాతానియమః స్యాద్ - నీలోత్పలమ్? అర్థతశ్చాప్రాధాన్యమ్। తదిహ ద్రవ్యగుణోపనిపాతే ద్రవ్యం ప్రధానమ్, అప్రధానం గుణః। ద్రవ్యం హి క్రియాసిద్ధౌ సాక్షాదుపయుజ్యతే, గుణస్తు ద్రవ్యావచ్ఛేదద్వారేణ। అతో గుణవచనస్యైవ పూర్వనిపాతః, న ద్రవ్యవచనస్య। ననూత్పలశబ్దోऽపి జాతిశబ్దః, న ద్రవ్యశబ్దః; యది తు జాతివిశిష్టే ద్రవ్యే పర్యవసానాద్ ద్రవ్యశబ్దత్వమ్, హన్తైవం నీలశబ్దోऽపి గుణివిశిష్టే ద్రవ్యే పర్యవస్యన్ ద్రవ్యశబ్దః స్యాత్? అత్రోచ్యతే-ఉత్పత్తేః ప్రభృత్యా వినాశాజ్జాతిర్ద్రవ్యం న జహాతి, న తు భవతి శాబలేయస్య గౌరితి। తస్మాజ్జాత్యాత్మకమేవ ద్రవ్యం ప్రతీయత ఇతి జాతిశబ్దో ద్రవ్యత్వేన వ్యవస్థాప్యతే। గుణాః పునః సత్యేవ ద్రవ్యే కదాచిదుపయన్తి, కదాచిదపయన్తి - పటస్య శక్ల ఇతి, వ్యతిరిక్తా అపి ద్రవ్యాత్స్వశబ్దైః ప్రత్యాయ్యన్త ఇతి న గుణాత్మకం ద్రవ్యం భవతీతి న గుణశబ్దో ద్రవ్యశబ్దత్వే వ్యవస్థాతుమర్హతి। అత ఏవ `శ్వేతం ఛాగమాలభేత' ఇతి చోదనాయాం శ్వేతాభావే కృష్ణాశ్ఛాగ ఆలభ్యతే, న తు ఛాగాభావే పిష్టపిణ్డీమాలభ్య కృతీ భవతి। క్రియాద్రవ్యయోరుపనిపాతేऽప్యేవమేవ ద్రష్టవ్యమ్ - యాచకబ్రాహ్మణ ఇతి। యత్ర తు గుణశబ్దయోః, క్రియాశబ్దయోః, గణక్రియాశబ్దయోశ్చోపనిపాతః, తత్రానియమ ఏవ భవతి - ఖఞ్జకుబ్జః, కుబ్జఖఞ్జః; పాచకపాఠకః, పాఠకపాచకః; ఖఞ్జపాచకః, పాచకఖఞ్జ ఇతి। శిశపావృక్ష ఇతి। ద్రవ్యశబ్దయోరేవోపనిపాతేऽపి వృక్షత్వస్య వ్యాపకత్వాన్మహావిషయత్వాద్

దూరాత్ప్రథమత ఏవోపలమ్భాచ్చ ప్రాధాన్యమ్, శిశపాత్వస్య తు విపర్యయాదప్రధాన్యమితి న తత్రాప్యనియమః। విశేషణమితి కిమితి।। విశేష్యశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాదేవ విశేషణమితి లప్స్యత ఇతి ప్రశ్నః। తక్షకః సర్ప ఇతి। నను తక్షకశబ్దో ఽపి విశేషణం భవత్యేవ? ఏవం మన్యతే-విశేష్యశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాదేవ పూర్వపదస్య విశేషణత్వే లబ్ధే పునర్విశేషణగ్రహణముత్తరపదస్య విశేషణత్వప్రతిపత్త్యర్థమ్-విశేషేయేణ విశేషణం సమస్యతే, తచ్చేద్విశేష్యం విశేషణమితి। న చాత్రోత్తరపదం విశేషణమ్; తక్షకస్య తపంత్వావ్యభిచారాదితి। లోహితస్తక్షక ఇతి। నాత్ర తక్షతో విశేష్యః, తస్య లోహితత్వావ్యభిచారాత్। యద్యేవమ్ లోహితో విశేషణం న స్యాత్; తస్యాపి విశేష్యాపేక్షత్వాత్? ఏవం తర్హి `పాఠక్రమాదర్థక్రమో బలాయమ్' ఇతి తక్షకో లోహిత ఇతి పాఠో ద్రష్టవ్యః, అత్ర హి తక్షకో విశేషణం భవతి; లోహితత్వస్య తక్షతకత్వవ్యభిచారాత్। యద్యేవమ్, లోహితత్వస్య విశేష్యత్వమపి స్యాత్? అస్త్యేవ తస్య విశేష్యత్వమ్, పూర్వపదస్య తు విశేష్యత్వాభావాత్ప్రత్యుదాహణత్వమ్। ఏవం చ కృత్వా తక్షకః కర్ప ఇత్యేతదేవాస్మిన్నపి ప్రశ్నే ప్రత్యుదాహరణం భవతి। విస్పష్టార్థం తూభయోరుపాదానమ్।।

58 పూర్వాపరప్రథమచరమజఘన్యసమానమధ్యమధ్యమవీరాశ్చ ।। 2-1-58 ।।

పూర్వస్యైవాయం ప్రపఞ్చ ఇతి। గుణక్రియాశబ్దేన సహ సమాసే పూర్వాదీనాం పూర్వనిపాతనియమార్థం తు న భవతి, బహుంలగ్రహణేనైవ సిద్ధత్వాదితి మన్యతే।।

59 శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః ।। 2-1-59 ।।

ఏకేన శిల్పేన పణ్యేన వా యేదీవన్తి, తేషాం సమూరః = శ్రేణిః। తత్ర పృథక్స్థితానాం శ్రేణికరణే యథా స్యాత్, శ్రేణిస్థానామేవ తు దణ్డాదిరూపేణ కరణే మా భూదిత్యాహ - శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనమితి ఇతి। శ్రణ్యాదయః పఠ్యన్తే ఇతి। తేన తత్రాదిశబ్దో వ్యవస్థావాచీ। కృతాదిరాకృతిగణ ఇతి। ప్రయోగదర్శనేనాకృతిగ్రాహ్యో గణః = ఆకృతిగణః। అత్రాదిశబ్దః

ప్రకారే। చ్వ్యన్తానామిత్యాది। పరత్వాదితి భావః। ఆకృతిగణేఽప్యుదాహరణరుపేణ కతిపయాన్పఠతి। కృత...మతేత్యాది।।

60 క్తేన నఞ్విశిష్టేనానఞ్ ।। 2-1-60 ।।

విశిష్టశబ్దోఽయమధికే వర్త్తతే, తచ్చాధిక్యం క్వచిత్సావధారణమ్, తద్యథా - దేవదత్తో యజ్ఞదత్తాత్స్వాధ్యాయేన విశిష్టః, స్వాధ్యాయేనైవ విశిష్టోఽన్యే గుణాః సమా ఇతి గమ్యతే। క్వచిన్నిరవధారణమ్, తద్యథా - దేవదత్తో యజ్ఞదత్స్వాధ్యాయేన విశిష్టః, స్వాధ్యాయేన తావద్విశిష్టోఽన్యే గుణాః సమా భూయాంసో వా నేతన్నిరుప్యతే। వాక్యస్యైకరూపత్వేఽర్థప్రకరణాదినా విశేషనిర్ణయః। తత్ర నిరఙ్ధారణపక్షే - సిద్ధం చ తదభక్తం చేత్యత్రాపి స్యాత్, క్తాన్తయోః ప్రకృతిభేదేఽపి నవ తావధిక ఇతి విశిష్టగ్రహణం చానర్థకం స్యాత్, క్తేన సనఞా నఞిత్యేవ వాచ్యం స్యాత్, అతః సావధారణపక్షమాశ్రిత్యాహ - నఞైవ విశేషో యస్యేతి। ప్రకృత్యాదికమిత్యాదిశబ్దేన ప్రత్యయోపసర్గయోర్గ్రహణమ్ తత్ర సిద్ధం చ తదభక్తం చేతి ప్రకృతిరతుల్యా, కర్త్తవ్యమకృతమితి ప్రత్యయః, ప్రకృతం చానపకృతం చేత్యుపసర్గః, ఏవం చ పూర్వపదమపి క్తాన్తమేవ లభ్యత ఇత్యాహ - అనఞ్క్తాన్తమితి। అనఞితి శక్యమకర్త్తుమ్, న హి పూర్వపదే సనఞి ఉత్తరపదే నఞధికో భవతి। కృతం చ తదకృతం చేతి। అవయవధర్మేణాయం సముదాయస్య వ్యపదేశః, ఏకమేవ చ వస్త్వేకదేశకరణాత్కృతం చ భవత్యేకదేశాకరణాదకృతం చేతి నాత్ర కశ్చిద్విరోధః। యది తర్హి సావధారణపక్ష ఆశ్రీయతే, ఏవం సతి యస్య నుడపరోఽధికఇడాగమే వా, తేన సహ సమాసో న స్యాదిత్యత ఆహ -- నుడిటావితి। నుడిడ్గ్రహణమాగమోపలక్షణమ్, న్యాయస్య తుల్యత్వాత్తేనచ్ఛన్నాచ్ఛన్నమితి తుగధికస్యాపి గహణమ్। అశితానశితేనేతి। `అశ భోజనే' `తస్మన్నుడచి'। క్లిష్టాక్లిశితనేతి। `క్లిశః క్త్వానిష్ఠయోః' ఇతి పక్షే ఇట్; తత్ర నుట్ ప్రత్యయాన్తభక్తః, ఇట్ ప్రత్యయభక్తస్తుక్ నఞ్భక్త ఇతి సర్వేషాముత్తరపదేఽన్తర్భావః। ఇహ తు ఛాతాచ్ఛితమితి `శాచ్ఛోరన్యతరస్యామ్' ఇతీత్వే కృతే నేనాధిక్యాత్సమాసో న ప్రాప్నోతి? అత్ర కేచిదాహుః - నుడిడ్గ్రహణ మర్థాభేదకస్య వికారమాత్రస్యోపలక్షణమ్, తేనేహాపి సమాసో భవతీతి। త్రాతాత్రాణ మర్థాభేదకస్య వికారమాత్రస్యోపలక్షణమ్, తేనేహాపి సమాసో భవతీతి। త్రాతాత్రాణమిత్యత్ర తు నిష్ఠానత్వస్యాసిద్ధత్వాద్భేదకత్వాభావః, గౌణత్వాత్సామానాధికరణ్యస్య పూర్వేణ న ప్రాప్నోతీత్యారమ్భః। పూర్వనిపాతనియమార్థశ్చ - కృతాకృతమిత్యేవ యథా స్యాత్, అకృతమితి మా భూత్। కృతాపకృమితి। ఏకదేశస్యేష్టస్య కరణాదేకదేశస్య చానిష్టస్య కరణాదేకమవవస్తు కృతం భవత్యపకృతం చ। భుక్తం చ

తదత్యవహబుతత్వాత్, విభుక్తం చాశోభనత్వాద్యుక్తవిభుక్తమ్, విశబ్దోఽత్రాశోభనత్వం ద్యోతయతి విరూపమ్। ఏవం పీనవిపీతమ్। గమనమ్ = గతమ్, ప్రత్యాగమనమ్ = ప్రత్యాగతమ్, తత్ క్షుణ్ణభువా ప్రత్యాగమనేన సహ చరితం గమనం గతప్రత్యాగతమ్, యాతం చ తదనుయాతం తదానీమేవ పునర్గమనాత్ యాతానుయాతమ్। క్రయాక్రయికేతి। `అల్పే' ఇతి కప్రత్యయః, తదన్తశ్చ స్వభావాత్రిస్త్రియాం వర్త్తతే। క్రయాక్రయికేతి `అన్యేషామపి దృశ్యతే' ఇతి దీర్ఘః। మహాన్ క్రయః క్రయశబ్దేనోచ్యతే గోబలీవర్దన్యాయేన। ఏవం పుటాపుటికా, ఫలాఫలికా, మానోన్మానికేతి। శాకపార్థివాదీనామితి। `సిద్ధయే' ఇతి శేషః। పృథోరపత్యం పార్థవః, కేచిత్పార్థివేతి పఠన్తి, పృథివ్యా ఈశ్వరః పార్థివః, `తస్యేశ్వరః' ఇత్యఞ్, తస్యాభ్యవహార్యేషు శాకం ప్రియత్వాత్ప్రధానమ్। తత్ర సాహచర్యాదేవ తద్వ్యపదేశత్వలాభాదుత్తరపదలోపో న వక్తవ్యః। సమాసస్తు వక్తవ్యః, గౌణత్వాత్సామానాధికరణ్యస్య।।

61 సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః ।। 2-1-61 ।।

పూజ్యమానైరితి వచనాదితి। పూజ్యమానస్య పూజాపేక్షత్వాదితి భావః। అత ఏవ సదితి స్వరూపగ్రహణం న శతృశానచోః, న హి తౌ పూజామాహతుః। ఉత్కృష్టో గోరితి। ఉద్ధృత ఇత్యర్థః। మహాజనః, మహోదధిరిత్యాదౌ పూజాభావేఽపి విశేషణం విశేష్యేణేతి సమాసః। వచనం తు గుణక్రియాశబ్దైరపి సమాసే సదాదీనామేవ పూర్వనిపాతనియమార్థమ్।।

62 వృన్దరకనాగకుఞ్జరైః పూజ్యమానమ్ ।। 2-1-62 ।।

వృన్దారకశబ్దో దేవజాతివచజనః, ఇతరౌ హస్తిజాతివచనౌ, తత్రోపమానత్వే సతి పూజావచనతా సమ్భవతి। తత్ర వ్యాఘ్రాదేరాకృతిగణత్వాత్సిద్ధే సమాసే పూజాయామేవ యథా స్యాన్నిన్దాయాం మా భూదిత్యేవమర్థం వచనమ్। ఇహ మా భూత్ - మాణవకోఽయం నాగో యస్మాన్మార్క ఇతి। సమాన్యప్రయోగేఽపి యథా స్యాదిత్యన్యే। సుషీమ ఇతి సంజ్ఞేయం నాగవిశేషస్య। యద్యేవమ్, విశేషణం విశేష్యేణేత్యధికారాదేవాత్ర న భవిష్యతి, న హ్యనాగః

సుషీమోఽస్తి? తస్యమ్; ప్రత్యుదాహరణదిగియం దర్శితా, మాణవకోఽయం నాగ ఇతి ప్రత్యుదాహరణమ్॥

63 కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే ॥ 2-1-63 ॥

కతరకత ఇతి। `గోత్రం చ చరణైః సహ' ఇతి జాతిః తథా చ ప్రత్యుదాహరణమితి। పూర్వం వృత్తిషూపన్యస్తముపపన్నం భవతీతి శేషః॥

64 కిం క్షేపే ॥ 2-1-64 ॥

65
పోటాయువతిస్తోకకతిపయకృష్టిధేనువశావేహద్బష్కయణీప్రవక్తృశ్రోత్రియాధ్యాపకధూర్తైర్జాతిః ॥ 2-1-65 ॥

ఉభయవ్యఞ్జనేతి। వ్యజ్యతేఽనేన స్త్రీత్వాదికమితి వ్యఞ్జనమ్ = స్తనాది, ఉభయోః స్త్రీపుంసయోర్వ్యఞ్జనం యస్యాః సా తథోక్తా, నపుంసకే పోటేత్యర్థః। పోటాశబ్దస్తు తత్రాపి స్త్రీత్వయుక్తః ప్రవర్తతే। శబ్దానాం చిత్రశక్తిత్వాత్ షణ్ఢశబ్దో యథా పుమాన్॥
ధూర్త గ్రహణమకుత్సార్థమితి। కుత్సాయాం తు `కుత్సితాని కుత్సనైః' ఇతి సిద్ధమితి భావః। తత్ర కఠధూర్త ఇతి। యః కఠః స ధూర్త ఇత్యర్థః, న తు కఠత్వం కుత్స్యతే॥

66 ప్రశంసావచనైశ్చ ।। 2-1-66 ।।

రూఢిశబ్దాః ప్రశంసావచనా గృహ్యన్త ఇతి। ప్రశంసయేతి వక్తవ్యే వచనగ్రహణాదిహ గ్రహణం రూఢిశబ్దానాం ప్రశంసామాత్రవాచిమామ్। తేన యే యౌగికాః ప్రశస్తశోభనరమణీయాదయః, యే చ విశేషవచనాః శుచిమృద్వ్యాయః, యే చ జాతిశబ్దాః సన్తః పరత్ర ప్రయోగాత్ప్రశంసాం గమయన్తి సింహో మాణవక ఇతి, తే సర్వే వ్యుదస్తా భవన్తి। మతల్లికాదయ ఇతి। `మతల్లికా మచర్చికా ప్రకాణ్డముద్ధతల్లజౌ। ప్రశస్తవాచకాన్యమూని' ఇత్యమరః। ఆవిష్టలిఙ్గత్వాదితి। నియతలిఙ్గత్వాదిత్యర్థః। స్వలిఙ్గోపాదానా ఇతి। స్వస్యైవ లిఙ్గస్యోపాదానం యేషు తే తథోక్తాః। `ప్రశంసావచనపోటాయువతి' ఇత్యేకయోగే కర్త్తవ్యే యోగవిభాగశ్చిన్త్యప్రయోజనః।।

67 యువా ఖలతిపాలితవలినజరతీభిః ।। 2-1-67 ।।

సంజ్ఞాయూనో గహణే గార్గ్యాయణః ఖలతిరిత్యాదాబేవ తు స్యాన్న చ తస్య జరతీశబ్దేన సామానాధికరణ్యమ్। న చ గార్గ్యాయణీ యువతిరస్తి; స్త్రియాం యువసంజ్ఞాప్రాతిషేధాత్, అతో యువేతి స్వరూపగ్రహణమిత్యాహ - యువాశబ్ద ఇతి। ఖలత్యాదిభిః సమానాధికరణైరితి। కథం పునర్యువశబ్దస్య జరతీశబ్దేన సామానాధికరణ్యమ్ పుంల్లిఙ్గస్య స్త్రీలిఙ్గేనేతి, తత్రాహ - స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశ ఇతి। అస్యాం హి పరిభాషాయాం సత్యాం యువశబ్దస్య గ్రహణే యువతిశబ్దస్యాపి గ్రహణాదుపపద్యతే యువతిజరతీశబ్దయోః సమానాధికరణ్యమ్, అసత్యాం తు నోపపద్యత ఇత్యర్థాపత్త్యా పరభాషా జ్ఞాయతే। యువఖలతీతి। `కృదికారాదక్తినః' `సర్వతోఽక్తిన్నర్థాదిత్యేకే' ఇతి జీష్। వలిశబ్దః పామాదిః। యువజరన్నితి। జరద్భిరిత్యపి పాఠః కేనచిదాచార్యేణ బోధిత ఇతి పుల్లిఙ్గేనాపి సమాసో భవతీతి భావః। యువతిర్జరతీతి। కథం విరుద్ధవాచనోః సామానాధికరణ్యమ్, అన్యోఽన్యాధర్మోపలమ్భాత్తద్రూపత్వారోపాద్భవిష్యతి। యద్యేవమ్, విభిన్నలిఙ్గయోరప్యేవమేవ సమానాధికరణ్యసమ్భవాత్కథం పరిభాషా జ్ఞాప్యత ఇతి చిన్త్యమ్; యువశబ్దస్య పూర్వానిపాతనియమార్థం వచనమ్, అనియమో హి గుణశబ్దత్వాత్స్యాత్।।

68 కృత్యతుల్యాఖ్యా అజాత్యా ।। 2-1-68 ।।

తుల్యాపర్యాయాశ్చేతి। ఆఖ్యాగ్రహణం స్వరూపనిరాకరణార్థమితి భావః। భోజ్యోష్ణాదావనియమే ప్రాప్తే పూర్వనిపాతనియమార్థం వచనమ్। తుల్యమహానితి। `సన్మహత్' ఇత్యస్యాకృత్యతుల్యాఖ్యేషు సావకాశత్వాత్కృత్యతుల్యాఖ్యేషు పరత్వాదయమేవ సమాసో యక్త ఇతి భావః। భోజ్య ఓదన ఇతి। ప్రతిషేధసామర్థ్యాద్ విశేషణమిత్యపి న భవతి।।

69 వర్ణో వర్ణేన ।। 2-1-69 ।।

`విశేషణం విశేష్యేణ' ఇతి వర్త్తతే, తత్ర ద్వయోః స్వరూపగ్రహణేన విశేషణతా భవేత్। వర్ణశ్చాసౌ వర్ణఇతి। కిం వ్యావృత్తమ్? కిమన్వితమ్? అథైకత్ర విశేషాణాం రూపస్యాన్యత్ర చ గ్రహః? శక్లశ్చాసౌ వర్ణ ఇతి న స్యాత్, వర్ణో విశేషణం శుక్లస్య వర్ణత్వావ్యభిచారాత్, తస్మాదుభయత్ర విశేషగ్రహణమిత్యాహ - వర్ణవిశేషవాచీత్యాది। కృష్ణసారఙ్గ ఇత్యాది। నానావర్ణసమాహారః సారఙ్గః, తథా సబలః, తస్య వర్ణాన్తరసమాహారేఽపి భావాత్కార్ష్ణ్యాన్వయో నియతే న స్యాదితి కృష్ణో విశేణమ్। ఏవం లోహితాశబ్దేఽపి ద్రష్టవ్యమ్। నను చ కృష్ణశబ్దోఽత్రావయవే వర్త్తతే, న సముదాయే; తస్య సారఙ్గత్వాత్, తత్కథమవయవవృత్తేః కృష్ణశబ్దస్య సముదాయవృత్తినా సారఙ్గశబ్దేన సామానాధికరణ్యమత ఆహ - అవయవద్వారేణేత్యాది। కృష్ణావయవసమ్బన్ధాత్సముదాయ ఏవ కృష్ణ ఉచ్యత ఇత్యర్థః। అత ఏవాత్ర గౌణం సామానాధికరణ్యమితి సూత్రారమ్భః। నను `తృతీయా తత్కృతేన' ఇత్యేవాత్ర సిద్ధః సమాసః కథమ్? సారఙ్గశబ్దో గుణవచనః సారఙ్గత్వం కృష్ణావయ్వకృమిత్య స్త్యేవ సిద్ధిః; తత్రాయమప్యర్థః - `వర్ణో వర్ణేష్వనేతే' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరో న వక్తవ్యో భవతి, తత్పురుషే తుల్యార్థతృతీయేత్యేవ సిద్ధత్వాత్, తదవయవం వక్తవ్యమేతత్ప్రతిషేధార్థమ్, ఇహ మా భూత్ - కృష్ణేతో లోహితైత ఇతి। ఇదం తు న వక్తవ్యమ్? ఇదమపి వక్తవ్యమ్, ఇహాపి యథా స్యాత్-శుక్లబభ్రుః కృష్ణశుక్లా హరితశుక్లః బభ్రూకపిలః, యస్య కశ్చిదవయవః శుక్లః కశ్చిద్ బభ్రుః స సముదాయోఽవయవయ్వశబ్దాభ్యాం తథోచ్యత ఇతి నాత్ర తత్కృతత్వసంభవః। అత్ర కృష్ణసారఙ్గ ఇత్యాదౌ యత్రైకోఽవయవయవశబ్దః, అపరః సముదాయశబ్దః, తత్రావ్యవస్యాప్రధానత్వాదుపసర్జనత్వాత్పూర్వనిపాతః। ద్వయోస్త్వవయవశబ్దయోః పర్యాయ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్। ఇహ యస్మిన్ ప్రయోగే వీరైః పురషంస్తద్వాన్ గ్రామః ప్రతిపాదయితమిష్టస్తత్ర ప్రథమమేవాన్యపదార్థవివక్షా కార్యా వీరాః

పురుషా అస్మిన్సన్తీతి వీరపురుషకో గ్రామ ఇతి బహువ్రీహిరేవ నిత్యం యథా స్యాత్; అన్యథా పూర్వమనపేక్షితేఽన్యపదార్థే వీరాః పురుషా వీరుపురుషా ఇతి కర్మధారయే కృతే పశ్చాదన్యపదార్థవివక్షాయాం మత్వర్థీయే సతి వీరపురుషవాన్ గ్రామ ఇత్యాద్యనిష్టమపి కదాచిదనుషజ్యేత। సర్వశబ్దస్య త్వకారాన్తైః కర్మధారయోఽపీష్యతే। తస్మాచ్చ మత్వర్థవివక్షాయామ్ `అత ఇనిఠనౌ' ఇతి ఠనం బాధిత్వా ఇనిరేవ భవతీతి వక్తవ్యమ్ సర్వ ధనం సర్వధనం తదస్యాస్తీతి సర్వధనీ, సర్వబీజీ, కర్వకేశీ। యత్ర కర్మధారయో జాతివిశేషవచనః, తత్ర కర్మధారయాన్మత్వర్థీయో భవతి - కృష్ణసర్పవాన్వల్మీకః, లోహితశాలిమాన్ గ్రామః, గౌరఖరవదరణ్యమ్, గౌరమృగవదితి। న హి బహువ్రీహిణా తజ్జాత్యా తద్వత్త్వం శక్యం ప్రతిపాదయితుమ్॥

70 ॥ కుమారః శ్రమణాదిభిః ॥ 2-1-70 ॥

కుమారశబ్దస్య పూర్వనిపాతనియమార్థ వచనమ్ ॥

71 చతుష్పాదో గర్భిణ్యా ॥ 2-1-71 ॥

చతుష్పాజ్జాతిరితి। కేచిదాహుః - పోటాదిసూత్రాజ్జాతిగ్రగణమనువర్త్యమితి। అన్యే త్వాహుః - యే శబ్దాన్తరనిరపేక్షాశ్చతుష్పాజ్జాతివచనాః, త ఏవాన్తరఙ్గత్వాద్ గృహ్యన్తే, న తు కాలాక్ష్యాదయో యౌగికాః శబ్దాన్తరసంనిధానాచ్చతుష్పాద్విషయా ఇతి। గర్భిణీశబ్దస్య పరనిపాదార్థం వచనమ్॥

72 మయూరవ్యంసకాదయశ్చ ॥ 2-1-72 ॥

వ్యంసకః = ధూర్త్తః, మయూరశ్చాసౌ వ్యంసకశ్చేతి వ్యంసకశబ్దస్య గుణవచనత్వాత్పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే వచనమ్। ఏవం ఛాత్రవ్యసకాదీనాం కమ్బోజముణ్డపర్యన్తానామ్। అన్యే త్వాహుః - మయూరఇవ వ్యంసకః, ఛాత్రఇవ వ్యంసకః కమ్బోజ ఇవ ముణ్డః, యవన ఇవ ముండః, ఉమానసమాసోఽయమ్, `ఉపమానాని సమాన్యవచనైః' ఇత్యేవ సిద్ధే పునర్విధానం తత్పురుషం తుల్యార్థతృతీయేతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరో మా భూదితి, స హ్యుపమానసంశబ్దేనేన విహితే సమాసే విధీయత ఇతి। పునర్దాయేతి। `పునశ్చనసౌ ఛన్దసి' ఇతి గతిసంజ్ఞా వార్త్తికకారీయేతి।। గణకారేణేదం పఠితమ్, ఏహి ఇడేతి యస్మిన్కర్మణి తద్ ఏహీడమ్, ఏవమ్ ఏహీయవమ్। ఏహి వాణిజేతి యస్యాం క్రియాయాం సా ఏహివాణిజా। ఏవమ్-అపేహి వాణిజా, ప్రేహివాణిజా। ఏహి స్వాగతమితి యస్యాం క్రియాయాం సా ఏహిస్వాగతా। ఇహవితర్కా, లోణ్మధ్యమైకవచనమ్। ప్రోహ కరటమితి యస్యాం సా ప్రోహకరటా; ఏవం ప్రోహకర్దమాదయ ఆహరవసనాన్తాః। `కృతీ ఛేదనే' తదేవ వచనమ్, ముచాదిత్వాన్నుమ్। కృన్త విచక్షణేతి యస్యాం క్రియాయాం సా కృన్తవిచక్షణా। ఉద్ధర ఉత్సృజేతి యస్యాం సోద్ధరోత్సృజా। `ఆఖ్యాతమాఖ్యాతేన' ఇతి సిద్ధేఽసాతత్యార్థ వచనమ్। ఏవమ్ ఉద్ధమవిధమా, ఉత్పచవిపచా, ఉత్పతనిపతా। ఉదక్చ అవాక్చ ఉచ్చావచమ్, ఉచ్చైశ్చ నీచైశ్చ ఉచ్చనీచమ్, ఆచితం చోపచితం చ ఆచోపచమ్, నిశ్చితం చ ప్రచితం చ నిశ్చప్రచమ్ - సర్వ ఏతే నిపాత్యతే। న కిఞ్చన విద్యతే యస్య సోఽకిఞ్చనః, స్నాత్వాకాలకాదిషు సమాసాన్తోదాత్తత్వం ల్యబభావశ్చ నిపాతనాత్। ప్రతీయమానక్రియాపేక్షం చ సమానకతృకత్వమ్-స్నాత్వాకాలకః సంపన్న ఇతి। జహి కర్మణేతి। జహీతి లోణ్యమధ్యమైకవచనమ్; తదేతత్కర్మణా బహులం సమస్యతే ఆభీక్ష్ణ్యే గమ్యమానే సమాసేన చేత్కర్తా విధీయతే। జహి జోడమిత్యాభీక్ష్ణ్యేన య ఆహ స జహిజోడః। అశ్నీత పిబతేత్యేవం యత్ర సతతమభిధీయతే సా అశ్రాతపిబతా। ఏవం పచతభృజ్జతా, `భ్రస్జ పాకే' భిన్ధి లవణమితి యస్యామభిధీయతే సా భిన్ధిలవణా। ఏవం పచలవణా। అవిహితలక్షమస్తత్పురుష ఇతి। యస్య తత్తపురుషస్య లక్షణం న కృతమ్, ప్రాప్తప్రయోగశ్చ భవతి, స మయూరఖ్యంసకాదేరాకృతిగణత్వాదత్రైవ ద్రష్టవ్య ఇత్యర్థః।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిచితాయాం పదమఞ్జయౌ ద్వితీయాధ్యాయస్య ప్రథమ పాదః ।।

.

కాశికావృత్తిః పదమఞ్జరీ

ద్వితీయాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

1 పూర్వాపరాధరోత్తరమేకదేశినైకాధికరణే ।। 2.2.1 ।।

ఏకదేశోఽస్యాస్తీత్యేకదేశీతి। ఏకగోపూర్వాదితి ఠఞ్ ప్రాప్నోతి, అత ఏవ నిర్దేశాదినిర్ద్రష్టవ్యః। ఏకదణ్డీత్యయం త్వపశబ్దః ఏకో దణ్డో యస్యేతి బహువ్రీహిణైవ గతత్వాన్మత్వర్థ ఏవ దుర్లభః, కిం పునరినిఠఞా బాధితః? ఏకదేశబ్దస్తు కర్మధారయ ఏవావయవవచన ఇతి న తత్ర బహువ్రీహిణా గతత్వమ్, యథా - కృష్ణసర్పవానితి। సామర్థ్యాదేకదేశవచనా ఇతి। ఏకదేశమపేక్ష్యైకదేశీ భవతి, నాన్యథేత్యేతత్సామర్థ్యమ్। ఏకాధికరణగ్రహణమేకదేశినో విశేషణమితి। సత్సప్తమ్యన్తవైయధికరణ్యేనేతి భావః, తదాహ - ఏక చేదితి। ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టమిత్యర్థః। సమానాభిధేయవచన ఏకాధికరణశబ్దో న భవతి, అవయవావయవిశబ్దయోః సామానాధికరణ్యానుపపత్తేః, సమానాధికరణ్యేనేతి ప్రకృతత్వాచ్చ। స్యాదేతత్ - `సముదాయేషు హి దృష్టాః శబ్దాః అవయవేష్వపి వర్త్న్తే' ఇతి న్యాయేన సమానాధికరణ్యే సతి పూర్వశ్చాసౌ కాయశ్చేతి విశేషణమిత్యేవ సిద్ధః సమాసో నార్థ ఏతేన, ఏవం చ కృత్వా పరవల్లిఙ్గమిత్యత్ర తత్పురుషగ్రహణం న కర్తవ్యం భవతి, కథమ్? ఉత్తరపదార్థప్రధానత్వాదేవ సిద్ధమితి, తత్రహ - షష్ఠీసమాసాపవాదోఽయం యోగ ఇతి। సిద్ధం తు కథఞ్చిత్పూర్వకాయ ఇతి, కాయపూర్వ ఇత్యస్య నివృత్త్యర్థమేవ తు సూత్రం కర్తవ్యమిత్యర్థః। పూర్వే కాయస్యేతి। యద్యపి దిశి దృష్టః శబ్దో దిక్శబ్ద ఇత్యాశ్రయణాత్సమ్ప్రత్యదిగ్వృత్తినీపి యోగే పఞ్చమీ భవతి, `తస్య పరమామ్రేడితమ్' ఇతి లిఙ్గాదవయవవృత్తిభిర్యోగే షష్ఠీ భవతి। పూర్వే నాభేః కాయస్యేతి। నాభేరితి దిగ్యోగలక్షణా పఞ్చమీ, మాయసమ్బన్ధీ నాభ్యపేక్షయా పూర్వో భాగ ఇత్యర్థః। తత్ర నాభిరేకదేశీ న భవతీతి న తేన సమాసో భవతి। యస్త్వేకదేశీ కాయస్తేన సమాసో భవత్యేవ - పూర్వకాయో నాభేరితి, పూర్వశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వేన నిత్యసాపేక్షత్వాదితి కేచిదాహుః। అన్యే తు - యత్రార్థప్రకరణాదినావధిర్గమ్యతే తత్రైవ సమాసః, న శబ్దోపాదానే ఇత్యాహుః। పూర్వే ఛాత్రాణామితి। నేయం నిర్ధారణే షష్ఠీ, కిం తర్హి? సముదాయః ఛాత్రాణామిత్యనేనోచ్యత ఇతి బహువచనమ్, యథా-ఛాత్రాణాం పఞ్చమ ఇతి, తతశ్చ ఛాత్రాణామేకదేశిత్వమస్త్యేవ, కిం తు బహుత్వసంఖ్యావిశిష్టానామితి సమాసాభావః। సంఖ్యావిసాయపూర్వస్యేత్యాది। న హ్యన్యథా సాయపూర్వత్వమహ్నస్యోపపద్యతే ఇతి భావః। కేచిత్తు - సర్వేణైకదేశవాచినా కాలవాచినః సమాసో భవతి, న త్వమహన్శబ్దస్యైవేతి జ్ఞాపకశరీరం వర్ణయన్తి, తేన మధ్యరాత్ర ఇత్యపి సిద్ధం భవతి।।

2 అర్ధం నపుంసకమ్ ।। 2.2.2 ।।

ఆవిష్టలిఙ్గ ఇతి। నియతలిఙ్గ ఇత్యర్థః। తస్యేదం గ్రహణమితి। తత్రైవార్ధే నపుంసకత్వస్యావ్యభిచారాద్। అవయవవాచీ హ్యభిధేయవుశేన త్రిలిఙ్గః - అపూపార్ధం మయా భక్షితమ్, దన్తార్ధమాస్యాత్పతితమ్, గ్రామార్ధః, నగరార్ధః, సర్పిషార్ధ్యయా వ్యనక్తతోతి। `తస్యార్ధాః శస్త్వార్ధాః పరిశిష్య మధ్యే నివిదం దధాతి' ఇతి। భాష్యే త్వవయవవాచీ పుంలిఙ్గ ఇత్యుపలక్షణమ్ । క్వచిత్తు సమప్రవిభాగే స్త్రీలిఙ్గతా దృశ్యతే - ఏకాన్యృచేర్ధా యుగ్మాసు' ఇతి, యగ్మాసు ఋక్షు అర్ధాః శస్త్వా నివిదం దధ్యాదిత్యర్థః, తస్యార్షత్వేన నిర్వాహః। అర్ధమితి నపుసకనిర్దేశః శబ్దరూపాపేక్షయాపి సమ్భావ్యేత, యథా `స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్' `బన్ధుని బహువ్రీహౌ' ఇతి, తస్మాన్నపుంసకమిత్యుక్తమ్। అర్ధపిప్పలీతి। పిప్పలీశబ్దస్య `ఏకవిభక్తి చ' ఇత్యుపసర్జనసంజ్ఞా న భవతి; ఏకవిభ్క్యయవషష్ఠ్యన్తమితి వచనాత్। అర్ధం పిప్పలీనామితి। న తర్హీదానీమిదం భవతి - అర్ధాని పిప్పలీనామర్ధపిప్పల్య ఇతి; నైతదస్మిన్విగ్రహే భవతి, ఖణ్డసముదాయే భవతి - అర్ధపిప్పలీ చార్ధపిప్లీ చార్ధపిప్పల్య ఇతి। దేవదదత్తశబ్దేన సమాసో న భవతీతి। దేవదత్తోఽత్ర స్వామీ, న త్వేకదేశీ। యస్త్వేకదేశీ పశుస్తేన భవత్యేవ సమాసః - అర్ధపశుర్దేవతదత్తస్యేతి, దేవదత్తస్వామికం పశోరర్ధమిత్యర్థః। తత్ర సముదాయేన సమ్బన్ధాన్నాస్తి సాపేక్షత్వమ్। అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్। కథమర్ధపిప్పలీ? సామానాధికరణ్యే భవిష్యతి అర్ధం చాసౌ పిప్పలీ చేతి। నను చ యద్యర్ధం న పిప్పలీ, అథ పిప్పలీ నార్ధమ్, అర్ధం పిప్పలీ చేతి విప్రతిషిద్ధమ్? నాస్తి విప్రాతి షేధః; సముదాయే హి దృష్టాః శబ్దా అవయవేష్వపి వర్తన్తే। కిఞ్చ సమప్రవిభాగాదన్యత్రార్ధన్ధాదావయమేవ గతిప్రకారః, సమప్రవిభాగేఽపి తథాస్తు। ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్ -- మ్ప్రవిభాగే షష్ఠీసమాసో మా భూదితి? ఇష్యతే షష్ఠీసమాసోషఽపి, తథా చ భగవాన్పిఙ్గలనాగః ప్రయుజ్క్తే `స్వరార్ధం చార్యార్ధమ్' ఇతి। ఏవం తర్హి గౌణత్వాత్సామానాధికరణ్యస్య విశేషణసమాసో న కిల స్యాదిత్యమారమ్భః।।

3 ద్వితాయతృతీయాచతుర్థతుర్యాణ్యన్యతరస్యామ్ ।। 2.2.3 ।।

అన్యతరస్యాంగ్రహణాత్సోఽపి భవతీతి। నను చ పూరణప్రత్యయాన్తా ఏవైతే ద్వితీయాదయః, తత్ర పూరణగుణసుహితేత్యాదినా ప్రతి షేధేన భవితవ్యమ్, యదాపి

`పూరణాద్భాగే తీయాదన్' ఇతి స్వార్థికోఽన్ప్రత్యయః క్రియతే, తదాపి `పూరణగుమసుహితార్థ' ఇత్యర్థశబ్దస్య ప్రత్యేకనభిసమ్బన్ధాత్పూరణార్థగ్రహణమ్, న తు తదధికారవిహితప్రత్యయగహణమితి భవితవ్యమేవ ప్రతిషేధేన, తత్కథం సోఽపి భవతీత్యాహ - పూరణగుమేత్యాది। వాక్యస్య మహావిభాషయైవ సిద్ధత్వాత్షష్ఠీసమాసప్రాప్త్యర్థమేవాన్యతరస్యాంగ్రహణమితి భావః। పూర్వం తు షష్ఠీసమాసపవాదో యోగ ఇత్యాద్యప్రాప్త్యభిప్రాయేణోక్తమ్। యద్వా - సత్యస్మిన్యోగే షష్ఠీసమాసప్రతిషేధస్యాస్య చ షష్ఠీసమాసబోధకత్వమవిణిష్టమితి మత్వా తథోక్తమ్। అయమపి యోగః శక్యోఽవక్తుమ్, కథమ్? సముదాయావయవయోరౌపచారికే సామానాధికరణ్యే సతి ద్వితీయభిక్షాది సిద్ధమ్, ముఖ్యార్థవృత్తౌ షష్ఠీసమాసే తు భిక్షాద్వితీయమిత్యాది భవిష్యతీతి। నాతత్సుష్ఠూచ్యతే, అనేనైవ ఖల్వన్యతరస్యాంగ్రహణేన షష్ఠీసమాసః ప్రాప్యతే, కథమస్మిన్యోగేఽసతి భవిష్యతి।।

4 ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయయా ।। 2.2.4 ।।

ప్రాప్తజీవిక ఇతి। `ఏకవిభక్తి' ఇత్యుపసర్జనత్వాద్ హ్రస్వత్మ్। ప్రాప్తా జీవికా యేనేతి కర్మణి క్తాన్తేన బహువ్రీహావప్యేతత్సిద్ధమ్, సమాసాన్తోదాత్తత్వార్థం తు వచనమ్। ఇహ ప్రాప్తసుఖః, ప్రాప్తదుఃఖ ఇత్యాదిషు `జాతికాలసుఖాదిభ్యః' ఇతి ప్రాప్తాపన్నయోః పరనిపాతప్రసఙ్గశ్చ। ఇహ లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా ప్రాప్తాశబ్దస్యాప్యయం సమాసో భవతి--ప్రాప్తా జీవికాం ప్రాప్తజీవికా ఇతి పుంవద్భావో వక్తవ్యః। భాష్యే త్వాకరః పూర్వస్య విధీయత ఇత్యుక్తమ్। చకారేణ సముచ్చయార్థేనాకారప్రశ్లేషోఽనుమీయతే, సౌత్రత్వాచ్చ నిర్దేశస్య ప్రకృతిభావాభావః, ప్రాప్తాపన్నే ద్వితీయాన్తేన సహ సమస్యేతే, అ చ అత్వం చ భవతి ప్రాప్తాపన్నయోరిత్యర్థః।।

5 కాలాః పరిమాణినా ।। 2.2.5 ।।

సామర్థ్యాత్పరిమాణవచనా ఇతి। పరిమాణమపేక్ష్య పరిమాణే భవతి, నాన్యథేత్యేతత్సామర్థ్యమ్। తత్ర చ యద్యపి కాలః ప్రస్థాదివత్సర్వతో మానం న భవతి, తథాపి

పరిచ్ఛేదహేతుత్వాత్పరిమాణమిత్యుచ్యతే। మాసో జాతస్యేతి। కస్య పునరయం మాసః పరిచ్ఛేదకః, న తావజ్జాతస్య, తస్య హి దిష్ట్యాది పరిమాణం న తు మాసః; నాపి జననక్రియా, తస్యా ఏకక్షణభావిత్వాన్మాసేన సమ్బన్ధాభావాత్? ఉచ్యతే-జననక్రియావధిర్మాసే న పరిచ్ఛద్యతే। మాసో జాతస్యేతి, కోऽర్థః। జననక్రియయా ఊర్ధ్వమస్య మాసో జాతః, అతీతే మాసేऽస్య జననమితి యావత్। అనేన ప్కారేణ మాసో జాతస్య పరణామమ్, యథా-మాసే దేయమృణమితి ఋణదానస్యావధిర్మాసేన పరిచ్ఛిద్యతే। మాసజాత ఇతి। యథా గావోऽస్య సన్తీతి గోమానితి వాక్యే షష్ఠీనిర్దిష్టస్యాపి తద్వతో వృత్తౌ ప్రాధాన్యమ్, తత్కస్య హేతోః? అభిహితః షష్ఠ్యర్థోऽన్తర్భూతః ప్రాతిపదికార్థః సంపన్న ఇతి, యథా - చిత్రా గావోऽస్య చిత్రగుః పరుష ఇతి బహువ్రీహావితి, తద్వదత్రాపి వాక్యే షష్ఠీనిర్దిష్టస్యాపి తద్వతో జాతస్య వృత్తౌ ప్రాధాన్యం ద్రష్టవ్యమ్। తథా చ మాసజాతో దృశ్యతామితి క్రియాయోగో జాతస్యైవ భవతి, న పునరర్ధపిప్పల్యాదివత్పూర్వపదార్థస్య। ద్వ్యహజాత ఇతి। ద్వయోరహ్నోః సమాహారః `రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్' `న సంఖ్యాదేః సమాహారే' ఇత్యహ్నాదేశస్య ప్రతిషధః। కథం తర్హి ద్వ్యహజాత ఇతి, ద్వే అహనీ అస్య జాతస్యేతి త్రయాణాం పదానాం యుగపదనేన సమాసే కృతే జాతశబ్ద ఉత్తరపదే పరతః పూర్వయోర్ద్విగుర్భవిష్యతి? నను చ `సుప్సుపా' ఇత్యేకత్వసంఖ్యాయా వివక్షితత్వాద్ ద్వయోర్ద్వయోః సమాసః, న బహూనాం యగపత్? ఉచ్యతే - వక్తవ్యమేవైతద్ ఉత్తరపదేన పరిమాణినా ద్వయోః సమాసవచనమితి; పరిమాణివచనేనోత్తరపదేన ద్విగోః సిద్ధయే సమాసో వక్తవ్యః। అథ ద్వయోర్యుగపదితి గమ్యతే, తస్మాద్వచనాద్బహూనామప్యయం సమాసో భవతి। ఏవం ద్వౌ మాసౌ జాతస్య ద్విమాసజాతః, త్రిపదే తత్పురుషే జాతశబ్ద ఉత్తరపదే పరతః పూర్వయోస్తత్పురుషే సతి కాలాన్తే ద్విగావపి పూర్వపదప్రకృతిస్వరో భవతి। ద్వయోర్మాసయోః సమాహారో ద్విమాసమ్ పాత్రాది, ద్విమాసం జాతస్యేతి విగృహ్య సమాసే క్రియమాణే సతి శిష్టత్వాత్సమాసాన్తోదాత్తత్వం సమాసో భవతి। వృత్తౌ విభక్తౌ నివృత్తాయాం ద్విత్వబహుత్వావగతౌ ప్రమాణాభావాద్ అభేదైకత్వసంఖ్యాప్యత్రన భవతి, శుద్ధమేవ త్వేకత్వం గమ్యతే। యత్ర ద్వయోర్బహుషు వానుస్యూత ఏకః శబ్దార్థత్సత్రైవాభేదైకత్వసంఖ్యా, మాసశబ్దస్త్వక్తపరిమాణమర్థమాచష్ట ఇత ద్విత్వబహుత్వావగతౌ విభక్తిమపేక్షతే, స్వతస్త్వేకత్వస్యైవాసాధారణః।।

6 నఞ్ ।। 2.2.6 ।।

విభక్తిఇకారయోర్విశేషాభావాద్ ఇకారేచ్చారణమ్। సుపానశబ్దస్య విశేషణాత్పామాదిలక్షణస్య నస్యాసువన్తత్వాదేవాగ్రహణం సిద్ధమ్। ఇహాబ్రాహ్మణాదిశబ్దైః క్షత్రియాద్యభిధానమిష్యతే, తత్ర జాతిమాత్రపరే బ్రాహ్మణశబ్దే న విద్యతే బ్రాహ్మణ్యం యస్య సోఽబ్రాహ్మణః క్షత్రియాదిరిత్యన్యపదార్థప్రధానః సమాసో భవతి। తత్ర నాప్రాప్తే బహువ్రీహావారమ్భాదేన తస్య బాధనాదబ్రాహ్మణకో దేశ ఇత్యాపి న సిద్ధ్యతి; న హి ప్రవృత్తినిమిత్తమాత్రనిష్ఠేషు బ్రాహ్మణాదిశబ్దేష్వయం సమాసః, న తద్వన్నిష్ఠేష్వతి నియామకమస్తి। ఇహ చావర్షా హేమన్త ఇతి హేమన్తస్య యద్వచనే తత్సమాసస్య ప్రాప్నోతి, లిఙ్గే తు పరవల్లిఙ్గమితి వచనాద్దోషభావః। ఇహ చ అసోఽసర్వస్మై ఇత్యుత్తరపదార్థస్యోపసర్జనత్వాత్త్యదాదికార్యం సర్వాదికార్యం చ న స్యాత్। యదా త్వసత్సామానాయవర్తమానో నఞ్ బ్రాహ్మణాదిభిర్విశేష్యతే, బ్రాహ్మణత్వేనాసత్క్రియాన్తరేణ తు సన్ క్షత్రియాదికోఽబ్రాహ్మణ ఇతి, తదా పూర్వపదార్థప్రధానమ్; తత్ర నఞర్థస్య ప్రాధాన్యాత్సంఖ్యాయోగః సమాసస్య న స్యాత్, వాచనికీ తు పరవల్లిఙ్గతా భవతు। స్యాదేతత్ - శబ్దక్తిస్వాభావ్యాదసత్త్వరూపమర్థం వాక్యే న నఞాచష్టే, సమాసే తు సత్త్వరూపమ్, తేన సిద్ధః సంఖ్యాయోగః? ఏవమప్యపవాదేనానేనావ్యయీభావస్య బాధాదమక్షికమితి న సిద్ధ్యతి, తస్య తు నిర్మక్షికమిత్యాదిరవకాశః, అసోఽసర్వస్మై ఇతి చ పూర్వవత్స్యాద్యసిద్ధిః। అస్తు తర్హ్యత్రోత్తరపదార్థప్రధానః? యద్యేవమ్, బ్రాహ్మణమాత్రస్యానయనం ప్రాప్నోతి? యద్యుత్తరపదార్థప్రధానతా తత్ర హేతుః, ఇహాపి తర్హి రాజపురుషమానయేత్యుక్తే పురషమాత్రస్యానయనం ప్రాప్నోతి? అస్త్యత్ర విశేషః, రాజా విశేషకః ప్రయుజ్యతే। ఇహాపి తర్హి నఞ్ విశేషకః ప్రయుజ్యతే? కథం నఞ్ నామ స్యాత్, అనియతగుణస్య గుణవిశేషప్రతిపాదనాయ హి విశేషణం ప్రవర్త్తతే, న తదుపఘాతాయ। నఞా చ బ్రాహ్మణార్థః సర్వాత్మనా ప్రతిషిధ్యమానః ప్రతిషిధ్యత ఇతి కథమసతః ప్రాధాన్యం స్యాత్! తస్మాదుత్తరపదార్థప్రాధాన్యమిచ్ఛతాఽస్మిన్విషయే నఞనర్థకః, అన్వాఖ్యానసామర్థ్యాత్తు సాధుత్వమేవంభూతస్యార్థవదనర్థకావయవస్య సమాసస్యేతి వాచ్యమ్, తతశ్చ బ్రహ్మణమాత్రస్యానయనం ప్రాప్నోతి? నైష దేషః; నివృత్తపదార్థకోఽత్ర బ్రాహ్మణశబ్దః ప్రయుజ్యమానః ప్రసిద్ధివశాన్ముఖ్యమేవ బ్రాహ్మణమాచష్టే; నఞ్ప్రయోగేణ తు క్షత్రియాదౌ సాదృశ్యాదినా నిమిత్తేనాధ్యారోపితం బ్రాహ్మణ్యం న తాత్త్వికమితి ద్యోత్యతే। తదేవం ముఖ్యో బ్రాహ్మణశబ్దస్యార్థో నివృత్తః జాతశ్చాముఖ్యః క్షత్రియాదిరితి న బ్రాహ్మణమాత్రానయనమ్, నాపి న కస్యచిదానయనమితి సిద్ధమ్। ఉక్తం చ -

`ప్రాక్ సమాసాత్పదార్థానాం నివృత్తిర్ద్యోత్యతే నఞా।

స్వాభావతో నివృత్తానాం రూపభేదాలక్షితా' ।। ఇతి ।

స్యాదేతత్ - అర్థప్రత్యాయనాయ శబ్దః ప్రయుద్యతే బ్రాహ్మణార్థశ్చేన్నివృత్తః, కిం ముధా బ్రాహ్మణపదం ప్రయుజ్యతే? తన్న; అసతి బ్రాహ్మణపదే నేత్యేతావత్యుచ్యమానే కస్యార్థో ఽత్ర నివర్త్యయితుమిష్ట ఇతి న జ్ఞాయతే। బ్రాహ్మణపదే తు సతి దతర్థస్య క్షత్రియాదౌ ముఖ్యః సత్త్వావిరహః ప్రతియతే। అన్యద్దర్శనమ్ - సర్వ ఏతే శబ్దా గుణసముదాయే వర్త్తన్తే, స్మర్యన్తే చ -

`తపః శ్రుతం చ యోనిశ్చేత్యేతద్బ్రాహ్మణ్యకారణమ్।

తపఃశ్రుతాభ్యాం యో హీనో జాతిబ్రాహ్మణ ఏవ సః' ।। ఇతి ।

తథా చ శ్రుతిః -

`షడ్ వ్యాధయో యం పురుషం తపన్తి ద్రైహ్యో హార్ద ఔదరో రైతసశ్చ।

తప్తశ్చ ధర్మః శిశిరశ్చ శీతః బ్రాహ్మణస్తం స్మరార్థం గరుత్మన్।। ఇతి।

గౌరః శుచ్యాచారః పిఙ్గలకేశ ఇత్యాదయశ్చ ధర్మాః, తదేషాం సముదాయే బ్రాహ్మణశబ్దః, ఏవం క్షత్రియాదిశబ్దేష్వపి ద్రష్టవ్యమ్। ఏవం స్థితే సముదాయేషు వృత్తాః శబ్దాః అవయవేష్వపి వర్త్తన్త ఇతి న్యాయాజ్జాతిభిన్నే గుణభిన్నే వా యదా బ్రాహ్మణశబ్దో వర్త్తతే తదా స్వాభావికీ జాతిగణనివృత్తిర్నఞా ద్యోత్యతే, అవిష్టాంశసద్భావప్రతిపాదనాయ బ్రాహ్మణశబ్దప్రయోగః। యద్యేవమ్, ద్వయోరపి భిన్నవిషయత్వప్రసఙ్గః, కథమ్? యస్యాంశస్య సద్భావం బ్రాహ్మణశబ్ద ఆహ, న తస్యాభావం నఞాహ; యస్యాభావం నఞాహ, న తస్య సద్భావం బ్రాహ్మణశబ్ద ఆహ? నైష దోషః; ద్వావప్యేతౌ సముదాయావలమ్బినౌ కృతవత్, తద్యథైకదేశకరణాకరణాభ్యామేకమేవ వస్తు కృతం చాకృతం చ భవతి, తథేహాప్యేకదేశవిభాగాత్ సముదాయ ఏవ నివృత్త ఉచ్యతే, ఏకదేశసద్భావాచ్చ స ఏవ సన్నభిధాయత ఇతి సర్వమనవద్యమ్। ఇహానేకో జన ఆగత ఇత ద్వ్యాదిష్వేకత్వమారోపితం ప్రతీయతే, ముఖ్యం తి ప్రతిషిధ్యతే, క్షత్రియాదావివ బ్రాహ్మణ్యమిత్యేకవచనమేవ భవతి ద్వ్యాదిసంఖ్యా ప్రతీయతే। తదేవముత్తరపదార్థప్రధాన ఇతి స్థితమ్। అత్ర చ లిఙ్గమ్ -

`ఏతత్తదోః సులోపోఽకోరనఞ్' ఇత్యత్రానఞ్సమాసగ్రహణమ్' అన్యథైతత్తదోరర్థద్వారేణ సమ్బన్ధినః సోర్లోపో విధీయమానో నైషో దదాత్యసో దదాతీత్యత్ర కథం ప్రాప్నుయాత్। ఇహ న బ్రాహ్మణస్య భావ ఇతి భావేన నఞా చ యుగపత్సమ్బన్ధే వివక్షితే త్వతలౌ చ ప్రాప్నుతః, సమాసశ్చ; తత్ర యది పరత్వాత్త్వతలౌ కృత్వా పశ్చాత్పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాన్న ఞ్సమాసః క్రియతే, తతః `తత్పురుషే తుల్యార్థ' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వర్ణఆద్యుదాత్తం పదం స్యాత్, ప్రత్యయస్వరో నఞ్స్వరశ్చేష్యత ఇతి సమాసే కృతే త్వతలౌ కార్యౌ। ఆహ చ - త్వతల్భ్యాం నఞ్సమాసః పూర్వవిప్రతిషిద్ధం త్వతలో స్వరసిద్ధ్యర్థమితి। తత్ర భావప్రత్యయస్తావత్ప్రకృత్యర్థస్య సాపేక్షత్వేనాసామర్థ్యాన్న భవతి, నఞ్సమాసస్తు ప్రధానస్య సాపేక్షత్వాద్భవతి।।

7 ఈషదకృతా ।। 2.2.7 ।।

ఈషద్ గుణవచనేనేతి వక్తవ్యమితి। అకృతేత్యపనాయ సూత్రే గుణవచనగ్రహణం కర్తవ్యమిత్యర్థః। అకృతేతి చోచ్యమాన ఈషద్గార్గ్య ఇత్యాదావతివ్యాప్తిః, ఈషదున్నత ఇత్యాదావవ్యాప్తిః స్యాదితి భావః। ఈషద్గార్గ్య ఇతి। నను చ గార్గ్యో భవతి వా న వా న పునరీషద్గార్గ్యః కశ్చితి? ఉచ్యతే; గార్గ్యత్వేన సహ య ఏకార్థసమవేతాః క్రియాగుణాస్తదపేక్షయా జాతేః ప్రకర్షాదియోగః - గార్గ్యతరః, గార్గ్యకల్పః, ఈషద్గార్గ్యః, గార్గ్యపాశ ఇతి; యథా - గోతరః, గోకల్పః, గోపాశ ఇతి।।

8 షష్ఠీ ।। 2.2.8 ।।

కృద్యోగా చేత్యాది। `కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి కృచ్ఛబ్దోపాదానేన యా విహితా సా కృద్యోగా। ఇధ్మప్రవ్రశ్చన ఇతి। `ఓవ్రశ్చూ చ్ఛేదనే', కరణే ల్యుట్। పలాశశాతన ఇతి। పలాశాని శాత్యన్తే = యేన దణ్డాదినా స పలాశశాతనః। కిమర్థమిదముచ్యత ఇతి। సూత్రేణ సిద్ధం మన్వానస్య ప్రశ్నః। ప్రతిపదవిధానాచేత్యాది। యదా తస్య వక్తవ్యస్యారమ్భః తదేదమపి వక్తవ్యమ్। తస్య త్వనారభ్యతాం తత్రైవ వక్ష్యామః। అపకర్ష ఇతి। అపవాద ఇత్యర్థః।।

9 యాదకాదిభిశ్చ ।। 2.2.9 ।।

ప్రతిప్రసవార్థమితి। అన్యేన నివర్తితస్య పునః ప్రవృత్త్యభ్యనుజ్ఞానమ్ = ప్రతిప్రసవః। తత్రైస్థేశ్చ గుణైః షష్ఠీ సమస్యత ఇతి వక్తవ్యమితి క్వచిద్వృత్తౌ పఠ్యతే, తస్మార్థః - తచ్ఛబ్దేన సన్నిధానాద్ గుణా ఏవ పరామృశ్యన్తే, తస్మిన్స్వాత్మని యే గుణాః స్థితాస్తైః షష్ఠీ సమస్యతే। న చ స్వాత్మన్యవస్థానం కస్యచిత్సమ్భవతి, భేదనిబన్ధనో హ్యాధారాధేయభావః; విశేషతో గుణానాం ద్రవ్యాశ్రితత్వాత్। తస్మాదభిధానవ్యాపారాపేక్షయా తత్స్థత్వముచ్యతే। గన్ధాదయో హి గుణాః స్వశబ్దైర్ద్రవ్యాత్పృథక్కృతా ఏవ చ ప్రత్యాయ్యన్తే - చన్దనస్య గన్ధ ఇతి, న తు కదాచిద్ ద్రవ్యేణైకత్వమాపన్నాః, న హి భవతి చన్దనం గన్ధ ఇతి। శుక్లాదయస్తు కదాచిద్ ద్రవ్యాత్పృథగ్భూతాః ప్రత్యాయ్యన్తే - పటస్య శుక్ల ఇతి, కదాచిద్ ద్రవ్యస్యోపరఞ్జకాస్తేనైకత్వమాపన్నాః శక్లః పట ఇతి। తత్ర యే గుణా ద్రవ్యాత్పృథగ్భూతా ఏవ స్వాశద్వేన ప్రత్యాయ్యన్తే తత్పరిగ్రహాయ `తత్రైస్థః' ఇత్యుక్తమ్। బలాకాయాః శౌకల్యమిత్యత్ర తు యద్యపి శౌక్ల్యశబ్దేన ద్రవ్యాత్పృథగ్భూతస్యైవాభిధానమ్, తథాపి తదేవ శౌక్ల్యం పట ఇత్యత్ర ద్రవ్యేమైకతామాపన్నం ప్రత్యాయ్యతే। అర్థస్య తత్స్థత్వమాశ్రీయతే, ఇతి శబ్దభేదేఽప్యర్థః స ఏతేతి నాస్తి శౌక్ల్యస్య తత్స్థత్వమితి సమాసాభావః। రూపవాన్పట ఇత్యత్ర భేదాశ్రయేణైవ మత్వర్థీయేనాభేదోఽధ్యవసీయతే ఇతి తత్స్థమేవ రూపమితి పటరూపమితి భవత్యేవ సమాసః। అయమపి `గణన న' ఇతి ప్రతి షేధస్య పరస్తాదపకర్షః। చన్దగన్ధ ఇతి। `గన్ధం విక్రీణీతే' ఇతి చన్దనగన్ధాదౌ గన్ధశబ్దో జాతినిమ్త్తకః, న గుణశబ్దః; మాలతీకుసుమాదిష్వదర్శనాదితి తత్స్థ ఏవ గన్ధః। భాష్యే తు `న తు తద్విశేషణైః' ఇతి పఠితమ్, తేషాం గుణానాం యాని విశేషణాని తైః సహ సమాసో న భవతి ఘృతస్య తీవ్రో గన్ధః, చన్దనస్య మృదుః స్పర్శ ఇతి తీవ్రమృదుశబ్దాభ్యాం సమాసో న భవతి। తదిదమన్యథాసిద్ధమితి వృత్తికార్ణ ఉపేక్షితమ్, కథమ్? ఘృతస్య గన్ధేన సమ్బన్ధః, న తద్విశేషణేన తీవ్రేణ। యదాపి ప్రకరణాదివశాత్తీవ్రశబ్దః ఏవ విశేషే గన్ధే వర్తతే, తదుపజనిత ఏవ వ్యతిరేకే ఘృ-తస్యేతి షష్ఠీ; తథాపి తీవ్ర ఘృతమితి దర్శనాత్తత్స్థత్వాభావాదేవ సమాసాప్రసఙ్గః।।

10 న నిర్ధారణే।। 2.2.10 ।।

న నిర్ద్వారణే।। జాతిగుణక్రియాభిరితి। ఉపలక్షణమేతత్; కతరో భవతోర్దేవదత్త ఇతి సంజ్ఞాయామపి నిర్ద్వారణదర్శనాత్। క్షత్రియో మనుష్యాణాం శూరతమ ఇతి। అత్ర క్షత్రియశబ్దేన సమాసప్రసఙ్గః; తదపేక్షయా హి మనుష్యాణామితి షష్ఠీ, న శూరతమాపేక్షయా, గుణశబ్దత్వాచ్చ న తేన సమాసప్రసఙ్గః। కృష్ణా గవామితి। నాత్రాయమర్థః----గవాం మధ్యే యా కృష్ణా సా సమ్పన్నక్షీరతమేతి, ఏవం హి కృష్ణాశబ్దస్య గవామిత్యనేన సమ్బన్ధః। న చ తస్య సమాసప్రసఙ్గః; గుణేన నేతి ప్రతిషేధాత్। తస్మాద్గవాం మధ్యే యా సమ్పన్నక్షీరతమా సా కృష్ణేత్యయమత్రార్థః। ధావన్నధ్వగానామితి। అత్ర ధావచ్ఛబ్దేన సమాసాప్రసఙ్గః; సత్సంజ్ఞకత్వాత్। శీఘ్రతమశబ్దస్తు గుణశబ్దో న వేతి చిన్త్యమ్। ప్రతిపదవిధానా చేతి। శేషలక్షణాం ముక్త్వా సర్వాన్యా ప్రతిపదవిధానా షష్ఠీ। కథం గృహస్వామీ, విద్యాదాయాదః, పృథివీశ్వర ఇతి, యావతా `స్వామీశ్వర' ఇత్యాదినా ప్రతిపదమత్ర షష్ఠీ ? నానేన షష్ఠీ విధీయతే, కిం తర్హి? సప్తమీ। సా తు షష్ఠీం మా బాధిష్టేతి చకారేణ శేషలక్షణైవాభ్యనుజ్ఞాయతే। అత ఏవ `న నిర్ద్వారణే' ఇతి సూత్రారమ్భః। `యతశ్చ నిర్ద్వారణమ్' ఇత్యత్రాపి హి చకారేణ శేషలక్షణైవ షష్ఠీ ప్రతిప్రసూయతే; అన్యథా సాపి ప్రతిపదవిధానైవ స్యాదితి కిం `న నిర్ద్వారణే' ఇత్యనేన। సర్పిషో జ్ఞానమితి। `జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే' ఇతి షష్ఠీ। అత్రాహుః---`జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే' ఇతి షష్ఠీప్రకరణే `శేషే' ఇతి వర్త్తతే, తత్ర న మాషాణామశ్నీయాదితివత్ `షష్ఠీ శేషే' ఇత్యనేనైవ సిద్ధా షష్ఠీ, ప్రకరణం తు నియమార్థమ్। షష్ఠీ భవత్యేవ శ్రూయత ఏవ, న తస్యాః సమాసో భవతీత్యర్థః। సమాసే `సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' ఇతి సుబ్లుక్ స్యాత్। తస్మాత్ప్రతిపదవిధానా చేతి న వక్తవ్యమ్, ఏవం చ కృత్వా `కృద్యోగా చ' ఇత్యపి న వక్తవ్యమ్, `కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇత్యత్ర హి `శేషే' ఇతి నివృత్తమితి వక్ష్యతే, తేన కర్తృకర్మవివక్షాయామప్రాప్తైవ షష్ఠీ తేన విధీయత ఇతి కుతః సమాసనివృత్తిరితి।।

పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాధికరణేన।। 2.2.11 ।।

పూరణగుణసుహితార్థసదవ్యయతవ్యసమానాధికరణేన।। ప్రత్యేకమితి। పూరణాదిభిరిత్యర్థః। స్వరూపవిధిరితి। పూరణాదీనామర్థపర్యన్తానాం చతుర్ణామిత్యర్థః। అత ఏవ గుణశబ్దేన నాదేఙాం గ్రహణమ్, కిం తర్హి ? `సత్త్వే నివిశతేఽపైతి' ఇత్యాదిలక్షణలక్షితస్య గుణస్య గ్రహణమ్; నాపి నఞో గుణప్రతిషేధే యస్య గుణస్య హి భావాదివత్ప్రవృత్తినిమిత్తమాత్రస్య గ్రహణమ్, సామాన్యాదేరపి ప్రసఙ్గాత్; నాపి లోకప్రసిద్ధస్య శుక్లాదేరేవ గ్రహణమ్, కణ్టకస్య తైక్ష్ణ్యమిత్యాదేరపీష్టత్వాత్; గుణశబ్దేన చ కేవలగుణవాచినో గుణోపసర్జనద్రవ్యవాచినశ్చ వ్యాప్తిన్యాయాశ్రయేణ గృహ్యన్తే। తత్ర గుణస్య

గుణ్యపేక్షత్వాత్కేవలగుణవచనైర్గుణేన సమాసనిషేధః----కణ్టకస్య తైక్ష్ణ్యమితి। గుణవచనైస్తు తత్సమ్బన్ధినో నిషేధః----బ్రాహ్మణస్య శుక్లా దన్తా ఇతి, న చాత్ర దన్తాపేక్షయా బ్రాహ్మణస్యేతి షష్ఠీ, తతశ్చ శుక్లేనాసమ్బన్ధాదప్రసఙ్గ ఏవ సమాసస్య। యదా తర్హ్యర్థాత్ప్రకరణాద్వా దన్తాద్యర్థం ఏవ శుక్లాదిశబ్దస్య వృత్తిర్విజ్ఞాతా భవతి, తదా తత్సమ్బన్ధ ఏవ షష్ఠీత్యస్తి సమాసప్రసఙ్గః, `శతసహస్రాన్తాచ్చ నిష్కాత్', `క్రోశశతయోజనశతయోరుపసంఖ్యానమ్' `ఖారీశతమపి న దదాతి' ఇత్యాది మునిత్రయప్రయోగాద్ గోవింశతిరిత్యాదౌ సంఖ్యయా సమాసో న నిషిధ్యతే।
సంజ్ఞాప్రమాణత్వాదుత్తరపదార్థప్రాధాన్యమిత్యాదిప్రయోగదర్శనాదనిత్యో గుణేన నిషేధ ఇతి కరణపాటవం బుద్ధిమాన్ద్యం యత్నగౌరవమిత్యాదిసిద్ధిః।

ఫలానాం సుహిత ఇతి। కరణస్యైవ శేషత్వవివక్షయా షష్ఠీ, శేషత్వవివక్షైవ చ నియతా సుహితార్థయోగే కరణస్యేత్యాహుః, కృద్యోగలక్షణాయా ఏవ షష్ఠ్యా నిష్ఠాయోగే నిషేధః। బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్నితి। నేయం ఘటాద్యపేక్షయా షష్ఠీ---బ్రాహ్మణస్య ఘటం కుర్వన్నితి, ఏవం హ్యసామర్థ్యాదేవ సమాసస్యాప్రసఙ్గః; కిం తర్హి? కుర్వన్నితి కిఙ్కర ఉచ్యతే, స హి కుర్వన్ భవతి, తతో యథా బ్రాహ్మణస్య పాచక ఇతి సాక్షాదేవ పాచకేన సమ్బన్ధో న పునరోదనద్వారేణ, తద్వదిహాపీతీతి ద్రష్టవ్యమ్। చోరస్య ద్విషన్నితి చ సత ఉదాహరణమ్, అత్ర `ద్విషః శతుర్వా వచనమ్' ఇతి పక్షే షష్ఠీ భవతి। బ్రాహ్మణస్య కృత్వేతి। బ్రాహ్మణార్థం కృత్వేత్యర్థః, సమ్బన్ధసామాన్యరూపేణ వివక్షితత్వాత్ షష్ఠీ। పురా సూర్యస్యోదేతోరితి చోదాహరణమ్, అత్ర హ్యవ్యయప్రపిషేధే `తోసునోరప్రతిషేధః' ఇతి కర్తృర్యేవ షష్ఠ్యస్తి। ఏవం వృక్షస్యోపరీత్యాదికమప్యుదాహరణమ్। తవ్యతా సానుబన్ధకేనేతి। `నిరనుబన్ధకగ్రహణే న సానుబన్ధకస్య గ్రహణమ్' ఇతి భావః। బ్రాహ్మణకర్తృవ్యమితి। కర్తృరి షష్ఠ్యాః సమాసః కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తస్వరితమేతత్, నిరనుబన్ధకేన తు సమాసే ఉత్తరపదం మధ్యోదాత్తం స్యాత్, సోఽయం స్వరార్థస్తవ్యేననిషేధః। శుకస్య మారావికస్యేతి। మా రావీత్యాహేతి మారావికః, `తదాహేతి మా శబ్దాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి ఠక్, శబ్దేన క్రియాయాః ప్రతిషేధకో మారావికః, సంజ్ఞైషా శుకవిశేషస్య, క్వచిత్తు మారావిదస్యేతి పాఠః, తత్ర మారావిశబ్దం దదాతీతి మారావిదః, స ఏవార్థః। కిం చ స్యాదితి। భవితవ్యమేవాత్ర విశేషణసమాసేన, తత్ షష్ఠీసమాస ఏవాస్తు, కో దోష ఇతి ప్రశ్నః। పూర్వనిపాతానియమః స్యాదితి। ద్వయోరపి ప్రథమానిర్దిష్టత్వేనోపసర్జనత్వాదితి భావః। నను విశేషణసమాసేఽపి ద్వయోరపి యత్ర విశేషణవిశేష్యభావస్తత్రేష్యుక్తమ్, అత స్తేనాపి సమాసే విశేషణమితి ప్రథమానిర్దేశో ద్వయోరపి తుల్యః। అథ తత్రాప్రధానముపసర్జనమార్థం చాప్రాధాన్యమితి ద్రవ్యగుణాదిషు తేన ప్రకారేణ వ్యవస్థా, షష్ఠీసమాసేఽపి తథైవ వ్యవస్థా భవిష్యతి। తస్మాద్యత్త్ర ప్రత్యుదాహరణమ్---తక్షకః సర్ప ఇతి, తయోః షష్ఠ్యన్తయోః సమాసప్రసఙ్గ ఏవ దోషః, తన్నివృత్తయే చ ప్రతిషేధ ఇతి వాచ్యమ్। తదిహ `కిం చ స్యాత్'

ఇత్యాదికమేవానుపపన్నమ్, ఉదాహరణం తూపపన్నమ్ యది మారావికశబ్దః సంజ్ఞా। అథ సోఽపి యోగవృత్తిః తర్హి తదప్యనుపపన్నమ్। ఏవం పాటలిపుత్రకేఽపి ద్రష్టవ్యమ్।।

క్తేన చ పూజాయామ్।। 2.2.12 ।।

క్తేన చ పూజాయామ్।। తస్యేతి। మత్యాదిసూత్రవిహితస్య సర్వస్యైవ క్తస్య గ్రహణం న తు పూజాయామేవ విహితస్యేత్యర్థః। కథం తర్హి పూజాగ్రహణమిత్యాహ----పూజాగ్రహణమితి। వివక్షితస్య క్తస్య తటస్థముపలక్షణం పూజాగ్రహణమ్, గృహస్యేవ కాకః, న తు సమాసనిషేధార్థమిత్యర్థః। తేన మతిబుద్ధ్యోరపి విహితస్య గ్రహణం భవతీతి భావః। పూజాయాం విహిత ఇతి। వర్త్తమానాదితి శేషః। రాజ్ఞామితి। `క్తస్య చ వర్తమానే' ఇతి షష్ఠీ। కథం రాజాభిమత ఇతి, అస్తి హి భట్టికావ్యే ప్రయోగః----`కానహం స రామమహితః కృతవాన్' ఇతి, `మహ పూజాయామ్' రామస్య మహిత ఇత్యర్థః? కశ్చిదాహ----"యదా వర్తమానే క్తస్తదా షష్ఠీసమాసనిషేధశ్చ, యదా భూతే క్తస్తదా కర్తరి తృతీయైవ భవతి, యథా----`పూజితో యః సురైరపి' ఇతి, తస్యాః `కర్తృ కరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః" ఇతి। స్యాదేవం యది భూతే క్తో లభ్యః, న; నాప్రాప్తే తస్మిన్నారభ్యమాణః `భతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ' ఇతి వర్తమానే క్తస్తస్య బాధకో భవతి, యథా చ వ్ృడవాయా వృషే వాచ్య ఇతి అపత్యే ప్రాప్తో ఠక్ తతోఽపకృష్య విధీయతే, అపత్యే త్వణేవ భవతీతి వక్ష్యతి। ఏవం చ `పూజితో యః సురైరపి' ఇత్యచికత్స్యోఽపశబ్దః। త్వయా జ్ఞాతో మయా జ్ఞాత తు భవత్యేవ; తేనేత్యధికారే ఉపజ్ఞాత ఇతి నిర్దేశాత్।

అపర ఆహ---`క్తేన చ పూజాయామ్' ఇత్యాదిషు కారకషష్ఠ్యా ఏవ నిషేధః। తదేవ తు కర్త్తాదికారకం యదా శేషరూపేణ వివక్ష్యతే తదా భవత్యేవ సమాస ఇతి। తత్ర స్వరే విశేషః, కారకషష్ఠ్యాః సమాసే కృత్స్వరో భవతి, శేషషష్ఠ్యాః సమాసే సమాసాన్తోదాత్తత్వమితి। ఏవం తు యత్ `జనికర్తుః ప్రకృతిః', `తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ' ఇత్యాదావుచ్యతే---`నిపాతనాత్సమాసః' ఇతి, తదనుపపన్నమ్; శేషషష్ఠ్యా ఏవ సమాసస్య సిద్ధత్వాత్। అథ యేఽమీ నవీనా వైయాకరణా ఆరభన్తే తదపార్థకమాపద్యేత। తస్మాదాప్తప్రయోగస్య యథాకథంచిన్నిర్వాహః, న తు యథారుచి పద్యయోగ ఇతి ధీరా మన్యన్తే।।

`క్తేన' ఇతి నివృత్తమ్। కర్మగ్రహణం షష్ఠీవిశేషణమ్। కర్మణి చ యా షష్ఠీ సా న సమస్యతే। `ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి' ఇతి షష్ఠ్యా ఇదం గ్రహరగమ్। ఆశ్చర్యో గవాం దోహోఽగోపాలకేన।

రోచతే ఓదనస్య భోజనం దేవదత్తేన। సాధు ఖలు పయసః పానం దేవదత్తేన। విచిత్రా సూత్రస్య కృతిః పాణినినా॥

అధికరణవాచినా చ॥ 2.2.13 ॥

అధికరణవాచినా చ॥ `అధికరణ' ఇత్యేవ సిద్ధే వాచిగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్, కథమ్? `కవృత్తే లిప్సాయామ్',`యద్వృత్తాన్నిత్యమ్' ఇతి, నాయమధికరణే క్తః, క తర్హి? భావే। కిమో వృతం యస్మిన్ యదో వృతం యస్మిన్నితి వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః॥

కర్మణి చ॥ 2.2.14 ॥

కర్మణి చ ॥ ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణీతి। అనేకార్థత్వాన్నిపాతానామితీత్యర్థే చశబ్దోఽయమ్, తేన కర్మణీత్యుచ్చార్య యా షష్ఠీ విధీయతే సా న సమస్యత ఇత్యర్థః। యది చ యా కాచన కర్మణి షష్ఠీ గృహ్యేత `కర్తరి చ' ఇతి నిషేధం న కుర్యాద్; అనేనేవ సిద్ధత్వాత్। సాధు పయసః పానమితి। కర్మణి చ యేన సంస్పర్శాదితి నిత్యసమాసార్థవచనమితి వక్ష్యతి, తత్ర పయః సుఖమిత్యుదాహరిష్యతే। ఇదం తు శరీరసుఖస్యావివక్షాయాం రోగాద్యభిభూతోఽశక్నువన్నేవ యదా సాధు పిబతి, తదా ద్రష్టవ్యమ॥

తృజకాభ్యాం కర్తరి॥ 2.2.15 ॥

తృజకాభ్యాం కర్తరి॥ కర్తృ గ్రహణం షష్ఠీవిశేషణమితి। అథ కస్మాద్విపర్యయయో నాశ్రీయతే---ఇహ తృజకవిశేషణం కర్తృ గ్రహణముత్తరత్ర షష్ఠీవిశేషణమితి, ఏవం తృజ్గ్రహణముత్తరార్థమితి న వక్తవ్యం భవతి? ఉచ్యతే; `నిత్యం క్రీడాజీవికయోః' ఇత్యత్ర తృజ్గ్రహణస్యాననువృత్తిః శఙ్క్యేత `కర్త్తరి చ' ఇత్యత్ర సమ్బన్ధాసమ్భవాత్, న హి తృజ్ప్రయోగే కర్తరి షష్ఠీ సమ్భవతీతి। నను చ `తృజ్క్రీడాజీవికయోర్నాస్తీత్యకఏవోదాహ్రియతే' ఇతి వక్ష్యతి, ఏవం తర్హి తథానాశ్రితమిత్యేవ। భవతః శాయికేతి। `పర్యాయార్హణోత్పత్తిషు ణ్వుచ్'। తృచ్ప్రయోగే కర్త్తరి షష్ఠీ నాస్తీతి। తేనైవ కర్తురభిహితత్వాత్।

ఇక్షుభక్షికామితి। కర్మణి షష్ఠ్యా సమాసః। మ ఇతి। `ధారేరుత్తమర్ణ' ఇతి సంప్రదానే చతుర్థీ।।

కర్త్ృరి।। 2.2.16 ।।

కర్త్ృరి।। సమ్భవే వ్యభిచారే చ సతి విశేషణవిశేష్యభావో భవతీత్యాహ సామర్థ్యాదితి। సమ్బన్ధిశబ్దస్యేతి। అవయవప్రసిద్ధేః సముదాయప్రసిద్ధిర్బలీయసీతి భావః। అన్యస్త్వాహ---హోతృశబ్దసాహచర్యాదితి; తన్న, న హి తత్ర బహ్వృచో హోతా గృహ్యతే। స ఏవ సమ్బన్ధిశబ్దః క్షీరహోతేత్యాదౌ క్షీ ప్తేత్యేవ గమ్యతే।।

నిత్యం క్రీడాజీవికయోః।। 2.2.17 ।।

నిత్యం క్రీడాజీవికయోః।। నేతి నివృత్తమితి। నిత్యగ్రహణాద్, మహావిభాషాధికారాద్విలక్పేనైవ పాక్షికస్య ప్రతిషేధస్య సిద్ధత్వాన్నిత్యః ప్రతిషేధో భవిష్యతి, కిం నిత్యగ్రహణేన ! తృచ్ క్రీడాజీవికయోర్నాస్తీతి। వామనస్తు `అకే జీవికార్థ' ఇత్యత్ర `అక ఇతి కిం రమణీయకర్తా' ఇతి జీవికాయాం తృచం ప్రత్యుదాహరిష్యతి। స మన్యతే---మా భూత్క్రీడాయాం తృచ్, లక్షణాభావాత్, జీవికాయాం తు ణ్వుల్తృచావితి ణ్వులివ తృచ్ కస్మాన్న స్యాదితి। అన్యే తు తదనుసారేణేదమప్యేవం వ్యాచక్షతే---క్రీడాజీవికయోర్నాస్తీతి ద్వ్యోర్నాస్తి, కిన్త్వన్యతరత్రైవేత్యర్థః। అక ఏవోదాహ్రియత ఇతి। ఉభయత్రేత్యర్థః। ఉద్దాలకపుష్పభఞ్జికేత్యాదౌ। సంజ్ఞాయామితి ణ్వుల। నిత్యగ్రహణముత్తరార్థమ్। న హి వాక్యేన క్రీడాజీవికయోరవగతిరస్తి, క్రియాకారకసమ్బన్ధమాత్రావగమాత్।।

కుగతిప్రాదయః।। 2.2.18 ।।

కుగతిప్రాదయః।। కుశబ్దోఽవ్యయం గృహ్యత ఇతి। స్వరాదిష్వపఠితోఽప్యయం పఠితవ్య ఇతి భావః। నిత్యసమాసవిషయస్యాస్య పూర్వపదప్రకృతిస్వరాణామవ్యయత్వమ్, యథా వక్ష్యతి---అవ్యయే నఞ్కునిపాతానామితి వక్తవ్యమితి। న ద్రవ్యవచన ఇతి। పృథివ్యాదిద్రవ్యే యో వర్తతే స న గృహ్యత ఇత్యర్థః। దుర్నిన్దాయామితి। ప్రశస్తే ద్వేషాన్నిన్దా భవతి, పాపం తు వస్తుస్థిత్యా గర్హితమితి ద్వయోరప్యుపాదానమ్।

ప్రాయికమితి। అన్యథేషదర్థే చేతి కోః కాదేశవిధానమనుపపన్నం స్యాత్। దుష్కృతమితి। దుర్నిన్దాయామితి విషయనిర్దేశో గతిత్వేన ప్రాప్తస్యాపి సమాసస్య నియామకః స్యాదితి మన్యతే। యదా తు ప్రాదిగ్రహణప్రాప్తస్యైవ నియామకస్తదా గతిత్వాదేవాత్ర సిద్ధః సమాసః। దురత్ర కృచ్ఛ్రార్థోఽనభిధానాత్కృతేః ఖల్ న భవతి, దుష్కర ఇత్యాదావుపపదసమాసః, ఆమన్త్రైరిన్ద్ర హరిభిరిత్యాజో మన్త్రం ప్రత్యగతిత్వాదనీషదర్థత్వాచ్చ సమాసాభావ ఇత్ర్యేకస్వర్థం న భవతి। సుష్టుతమితి। సుశబ్దోఽతిశయే, న పూజాయామ్। అత ఏవోపసర్గనిబన్ధనం షత్వమ్। అతిస్తుతమితి। `అతిరతిక్రమణే చ' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వాత్షత్వాభావః।।

ప్రాదయో గతాద్యర్థ ఇతి। వృత్తివిషయే గతాద్యర్థవృత్తయః ప్రాదయో గతిత్వాభావేఽపి ప్రాదిగ్రహణేన సమస్యన్త ఇతి।

పర్యధ్యయన ఇతి। పరిశ్రాన్తోఽధ్యయనార్థమిత్యర్థః।

వాససీ ఇవేతి। `వసేర్ణిచ్చ' ఇత్యసున్ప్రత్యయాన్తో వాసః శబ్దః, వస్త్రశబ్దః ష్ట్రన్ప్రత్యయాన్తః, ద్వావపి నిత్యాద్యుదాత్తౌ।

ప్రాదిప్రసఙ్గ ఇతి। సూత్రే ప్రాదిగ్రహణమగత్యర్థమితి కర్మప్రవచనీయానాం ప్రతిషేధ ఉచ్యతే, ప్రత్యాదివిషయశ్చాయం నిషేధః। స్వత్యోస్తు సమాసో భవత్యేవ। వృక్షం ప్రతీతి। కర్మప్రవచనీయేన యోగాద్ ద్వితీయావత్సమాసస్యాపి ప్రసఙ్గః, ఉదాత్తవతా సిజా గతేః సమాసవచనమ్---యో జాత ఏవ పర్యభూషత్, యః శమ్బరమన్వవిన్దత్, యోఽన్తరిక్షం విమమే, యౌ వై ప్రజవం యాతామ్, అపథేన ప్రతిపద్యతే।।

ఉపపదమతిఙ్ ।। 2.2.19 ।।

ఉపపదమతిఙ్।। ఏధానాహారకో వ్రజతీతి। `తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్' ఇతి ణ్వుల్। అతిఙితి కిమితి। యేనాభిప్రాయేణ పృష్టం తమావిష్కరోతి।

నను చేతి। ఏతజ్జ్ఞాపయతీతి। స్యాదేతత్---ముఖ్యస్య తిజన్తస్య ప్రతిషేధోऽనర్థక ఇతి। యస్తేన సమానార్థః సుబన్తస్తస్య ప్రతిషేధో విజ్ఞాయతే। తత్ర యద్యపి కాలకారకసంఖ్యోపగ్రహయుక్తః పూర్వాపరీభూతః క్రియారూపస్తిజన్తార్థప్రధానోऽర్థో న సుబన్తస్య సమ్భవతి, తథాపి క్రియావాచిత్వమాత్రేణ తదర్థత్వమాశ్రీయతే, క్రియావాచ్యుపపదం న సమస్యత ఇత్యర్థః। తేన కారకో గతః, కారకస్య వ్రజ్యేతి గతవ్రజ్యాశబ్దయోః కారకశబ్దేన సమాసో న భవతి; అన్యథా హి క్రియార్థాయామితి సప్తమీనిర్దేశేనోపపదత్వాదనయోరపి సమాసః స్యాదితి? తన్న; అనుపపదత్వాత్। క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి సప్తమీనిర్దేశేన క్రియావాచిన ఉపపదత్వమ్, ధాతురేవాత్ర క్రియావచనస్తదాశ్రయశ్చ ణ్వుల్ ప్రత్యయః। గతశబ్దస్తు క్రియోపసర్జనం కర్తారమాహ, వ్రజ్యాశబ్దోऽపి యస్తస్య సిద్ధతా నామ ధర్మస్తత్ర ఘఞాదయో భవన్తీతి ధాత్వర్థస్య సిద్ధతాయాం వర్తన్తే, అతో యత్రక్రియావాచిత్వాదుపపదం న తత్సుబన్తమ్, యత్సుబన్తం న తత్క్రియావాచి నాప్యుపపదమితి నార్థ ఏవమనాతిగ్రహణేన।

ఏతయోర్యోగయోరితి। నను చాస్మిన్నేవ యోగే తదనభిసమ్బన్ధో యుక్తః, యత్రాతిగ్రహణమస్తి, న పూర్వత్ర? ఏవం మన్యతే---యోగవిభాగేనాతిగ్రహణం పూర్వసూత్రేణాపి సమ్బన్ధనీయమితి। యద్యేవమ్, కుశబ్దే ప్రాదిషు చాతిప్రసఙ్గః, తత్రాపి ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః సమాసః స్యాత్? ఏవం తర్హి పూర్వసూత్రే గతిగ్రహణం పృథక్కృత్య తేనైవాతిగ్రహణం సమ్బన్ధనీయమ్।

గతికారకోపపదానామ్, అస్యాయమర్థః---గతీనాం కారకాణాముపపాదానాం చ కృద్భిః సహ యః సమాసస్తేనతేన లక్షణేన స ఉత్తరపదాత్సుబుత్పత్తేః ప్రాగేవ కార్యః, పూర్వపదన్తు సుబన్తమేవ సమస్యత ఇతి। గతీనాం తావత్---వ్యాజిఘ్రతీతి వ్యాఘ్రీ, `పాఘ్రాధ్మాధేట్దృశః శః' ఇతి ప్రాప్తస్య జిఘ్రతేః `సంజ్ఞాయాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః' ఇతి నిషేధాత్ `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కః, వ్యాఙోర్ఘ్రశబ్దేన గతిసమాసః, స యద్యుత్తరపదే సుబన్తే జాతే పశ్చాత్స్యాత్, తతః సుబుత్పత్తయే సంఖ్యాకర్మాదియోగో వివక్షితవ్యః, తద్యోగాచ్చ ప్రాగేవ లిఙ్గయోగః స్వార్థమభిధాయ శబ్ద ఇతి న్యాయాత్, తతశ్చ లిఙ్గనిమిత్తః ప్రత్యయో భవన్ ఘ్రశబ్దమాత్రస్యాజాతివాచిత్వాదాప్ స్యాత్, తతశ్చ వ్యాఙోర్ఘ్రాశబ్దేన సమాసః, తతో వ్యాఘ్రాశబ్దస్య జాతిత్వేऽప్యనకారాన్తత్వాజ్జాతిలక్షణో ఙీష్ న స్యాత్; ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః సమాసో భవన్ లిఙ్గయోగమపి నాపేక్షత ఇత్యన్తరఙ్గత్వాత్స ఏవ తావద్భవతి పశ్చాత్స్త్రీప్రత్యయో భవన్ఙీషేవ భవతి, పూర్వపదస్య తు సుబన్తత్వాత్పదకార్యాణి భవన్తి, నిర్గత ఇతి రుత్వమ్, సంయ్యన్తేతి పరసవర్ణవికల్ప ఇత్యాదీని। కారకాణామ్ అభ్రైర్లిప్తాऽభ్రలిప్తీ, `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః, యద్యుత్తరపదస్య సుబన్తత్వం స్యాత్పూర్వవట్టాప్ స్యాత్, తతః `క్రీతాత్కరణపూర్వాత్' `క్తాదల్పాఖ్యాయామ్' ఇతి ఙీష్ న స్యాద్; అత ఇత్యధికారాత్, వచనసామర్థ్యాద్వా పూర్వశబ్దం వ్యవస్థావచనమాశ్రిత్య వాక్యావస్థాయామేవ స్యాత్, అత

ఇత్యధికారో వా వ్యవచ్ఛిద్యేత। ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః సమాసే పూర్వవత్సిద్ధమిష్టమ్। అత్రాపి పూర్వపదస్య సుబన్తాత్వాచ్చర్మక్రీతీత్యాదౌ నలోపాదికార్యాణి భవన్తి। ఉపపదానామ్--కచ్ఛేన పిబతీతి `సుపి స్థః' ఇత్యత్ర సుపీతి యోగవిభాగాత్కః, కచ్ఛపీ, వ్యాఘ్రీతుల్యమ్, మాషాన్వపతి `సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యే' మాషవాపిణీ, జీపః ప్రాక్ సమాసే ప్రాతిపదికస్యాన్తో నకార ఇతి ణత్వం భవతి। సుబన్తస్య తు సమాసే జీప్సమాసస్యాన్తో న తు నకార ఇతి న స్యాత్। అత్రాపి పూర్వపదస్యసుబన్తత్వాచ్చర్మకారాదౌ నలోపాదిపదకార్య భవత్యేవ। అత్రోపపదగ్రహణం గతికారకవ్యతిరిక్తోపపదపరిగ్రహార్థమ్--మృషావాపిణీ, ఇషద్ధర్మాయా అపత్యం ఐషద్ధర్శేయః, అత్ర దర్శశబ్దేన సమాసే సతి సముదాయాత్స్త్రీభ్యో ఢకం బాధిత్వా దర్శాశబ్దాత్ స్త్రీప్రత్యయలక్షణో ఢక్ స్యాత్, స్త్రీప్రత్యయే తదాదినియమాభావేఽపి దర్శాశబ్దాదపి కదాచిత్స్యాదిత్యేషా దిక్।

జాతాన్యస్యాః పరిభాషాయాః ప్రయోజనాని। కథం పునతిఙ్గ్రహణేనాయమర్థః సాధయితుం శక్యః, యావతా ప్రథమాన్తమతిఙ్గ్రహణం ప్రథమాన్తస్యైవ సుబ్గ్రహణస్య నివృత్తిం సూచయేదితి పూర్వపదే పదకార్యాణి న స్యుః, ఉత్తరపదే చోక్తమిష్టం న సిధ్యతి, తదేతత్క్రియమాణమతిఙ్గ్రహణం విపర్యయమేవ సాధయతి, తదపి గత్యుపపదయోరేవ కారకేషు తు `కర్తృ కరణే కృతా బహులమ్' ఇత్యాదావస్యాః కథాయా అప్రసఙ్గ ఏవ? ఉచ్యతే---యోగవిభాగేనాతిఙ్గ్రహణం గతినాపి సంబధ్యత ఇత్యుక్తమ్, ఏవం స్థితే యోగద్వయవిహితసమాసమతిఙ్గ్రహణేన విశేషయిష్యామః----గతిః సమస్యతే అతిఙ్ సమాసో భవతి, ఉపపదం సమస్యతే అతిఙ్ చ సమాసో భవతీతి। తదేవమ్` మాఙి లుఙ్' మా కార్షీదిత్యాదౌ తిఙన్తేన సమాసో మా భూదిత్యేవమర్థం క్రియమాణమతిఙ్గ్రహణం సుపేతి తృతీయాన్తస్య నివృత్తిం సాధయతీతి గత్యుపపదయోస్తావత్సిద్ధిమిష్టమ్। వృత్తావపి `సుప్ సుపేతి న సంబధ్యతే' ఇతి సముదాయస్య నివృత్తిర్వివక్షితా, న కేవలస్య సుబ్గ్రహణస్య। ప్రత్యుదాహరణమపి దిఙ్మాత్రం ప్రదర్శితమ్, న హి తత్ర తిఙన్తేన సమాసః, కి తర్హి? తిఙన్తస్య సుబన్తేన, `కర్తృ కరణే కృతా బహులమ్' ఇత్యత్రాపి కృతేతి న వక్తవ్యమ్, కథమ్ ? కర్తృ కరణయోః క్రియాపేక్షత్వాత్క్రియావచనేన తావత్సమాసః,ధాతుశ్చ క్రియావచనః, ధాతోశ్చ ద్వయే ప్రత్యయాః---కృతస్తిఙశ్చ, తత్ర సుబధికారాత్తిఙన్తేనాప్రసఙ్గః, తదేతత్ కృద్గ్రహణం కృదన్తావస్థాయామేవ యథా స్యాదిత్యేవమర్థమితి కేచిత్।

నేతి వయమ్। కాష్ఠైః పచతితరామ్, దధ్నా భుక్తపూర్వీత్యాదౌ తద్ధితాన్తేన సమాసో మా భూదిత్యేవమర్థం కృద్గహణం కర్తవ్యం కష్టశ్రితాదిషు ప్రాక్సుబుపత్తేః సమాసో న సాధిత ఇతి కష్టశ్రితేత్యాది న సిద్ధ్యతి। ఏవ తర్హి గతికారకోపపదానామితి పరిభాషా పూర్వాచార్యైః పఠితా సూత్రకారేణాప్యతిఙ్గ్రహణేన తద్దేశ ఆశ్రితా। తత్ర సామాన్యాపేక్షాం జ్ఞాప్రకమితి కృత్స్నమేవ పరిభాషార్థం జ్ఞాపయతీతి సిద్ధమిష్టమ్।

తదేతత్ప్రతిపద్యన్తాం భాష్యే కృతపరిశ్రమాః।

నాన్యే సహస్రమప్యన్ధాః సూర్యం పశ్యన్తి నాఞ్జసా॥

అమైవావ్యయేన ॥ 2.2.20 ॥

అమైవావ్యయేన॥ స్వాదుఙ్కారమితి। స్వాదుమి ణముల్, స్వాదుమీత్యత ఏవ నిపాతనాత్పూర్వపదస్య మాన్తత్వమ్। స్వాదుమీత్యర్థగ్రహణమ్, తేన సంపన్నంకారమిత్యత్రాపి భవతి। నను సిద్ధే విధిరారభ్యమాణో నియమాయ భవతి, ఏవకారః కిమర్థః? ఇష్టతోఽవధారణార్థః, ఏవం యథా విజ్ఞాయేత---అమైవావ్యయేనేతి, మైవం విజ్ఞాయి---అమావ్యయేనైవేతి। అనవ్యయస్యాసమ్భవాదేవాయం నియమో న భవిష్యతి। నను చాయమస్తి స్వశయం బ్రాహ్మణకులమితి---`అధికరణే శేతేః' ఇత్యచ్, `అతోఽమ్' ఇతి సోరమ్భావః, అనేనానవ్యవేన సమాసో మా భూదిత్యేవమర్థో నియమః స్యాత్, న; అత్ర హ్యన్తరఙ్గత్వాదనుత్పన్న ఏవ సావుపపదసమాసేన భావ్యమ్, పశ్చాత్సుపేతి విధానవేలాయామనవ్యయస్యామోఽసమ్భవాన్నియమాన్తరేణ వచనస్య చరితార్థత్వాద్విపరీతనియమో న భవిష్యతీత్యత ఆహ----ఏవకారకరణమితి। అమైవ యదుపపదం తత్సమస్యతే, తదేవ సమస్యత ఇత్యక్షరార్థః, న పునరమైవ సమస్యత ఇతి। తత్రామైవ యదుపపదమిత్యత్ర తుల్యవిధానమితి వాక్యశేషః। కిం చామైవ తుల్యవిధానం యేన వాక్యేనామేవ కేవలో విధీయతే, న ప్రత్యయాన్తరసహిత స్తేన వాక్యేన యదుపపదం విధీయతే తత్ర సప్తమీనిర్దేశాత్తదమైవ తుల్యవిధానమ్। నియమాఙ్గభూత స్త్వేవకారో నియమస్వభావాదేవ లభ్యతే---అమైవ యత్తుల్యవిధానం న తు ప్రత్యయాన్తరోత్పత్తౌ నిమిత్తమితి తదపేక్షయాఽనుపపదత్వాద్ అవ్యయాన్తరేణ సమాసో నాశఙ్కనీయః। అగ్రేభోజమితి। `విభాషాగ్రేప్రథమపూర్వేషు' ఇతి క్త్వాణములౌ। అవ్యయగ్రహణం కిమ్? అసత్యవ్యయగ్రహణే `అమైవ తుల్యవిధానం తదేవోపపదం సమస్యతే' ఇత్యుచ్యమానే కుమ్భకారాదావపి న స్యాత్। అథ పూర్వసూత్రస్యానవకాశత్వాదమైవ తుల్యవిధానస్యోపపదస్యావ్యయవిషయత్వాత్తద్విషయ ఏవ నియమో విజ్ఞాస్యత ఇత్యుచ్యతే? ఏవం త్వమైవ నియమః స్యాద్---అమన్తేనోపపదస్య యః సమాసః సోఽమైవ తుల్యవిధానస్యేతి, తత్ర కో దోషః? అగ్రేభోజమిత్యత్రైవ న స్యాత్, అగ్రే భుక్త్వా, కాలో భోక్తుమిత్యత్ర తు స్యాదేవ; అవ్యయగ్రహణే తు సతి అవ్యయేనోపపదస్య యః సోఽమైవ తుల్యవిధానస్యేతి విజ్ఞానాన్న కశ్చిద్దోషః॥

తృతీయాప్రభృతీన్యతరస్యామ్।। 2.2.21 ।।

తృతీయాప్రభృతీన్యతరస్యామ్।। తృతీయాప్రభృతీనీతి। యత్పునరమా చాన్యేన తస్యాప్రాప్త ఇతి ఉపపదవిశేషణార్థ ఏవకారోఽత్ర నానువర్త్తత ఇతి భావః। ఉచ్చైః కారమితి। యదా సమాసస్తదా కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరః, `ఆదిర్ణముల్యన్యతరస్యామ్' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వమ్। యదా తు న సమాసః, తదోచ్చైరిత్యన్తోదాత్తమ్; స్వరాదిషు తథా పాఠాత్। కారమిత్యాద్యుదాత్తమ్।।

క్త్వా చ।। 2.2.22 ।।

క్త్వా చ।। క్త్వేతి తృతీయాన్తమ్। `ఆతః' ఇత్యాకారలోపః, యథా---`సమాసేఽనఞ్పూర్వే క్త్వో ల్యప్' ఇతి `క్త్వి స్కన్దిస్యన్దోః' ఇతి।।

శేషో బహువ్రీహిః।। 2.2.23 ।।

శేషే బహువ్రీహిః।। ఉపయుక్తాదన్యః శేష ఇతి। `శిష అసర్వోపయోగే' ఇత్యస్మాత్కర్మణి ఘఞ్। కశ్చ శేష ఇతి। నను చోపయుక్తాదన్యః శేష ఇత్యుక్తమ్, సత్యమ్, సర్వేషామేవ పదానాం సామాన్యవిశేషరూపేణోపయోగాత్సర్వేషు చ పూర్వోత్తరాన్యపదార్థేషు యథాయోగం తత్పురుషావ్యయీభావయోర్విధానాదుపయుక్తాదన్యో న సమ్భవతీతి పునః ప్రశ్నః। ఉక్తం చ---`శేషగ్రహం పదతశ్చేన్నాభావాదర్థతశ్చేదవిశిష్టమ్' ఇతి। యత్రాన్యః సమాసో నోక్త ఇతి। యేషాం పదానాం యస్మిన్నర్థేఽవ్యయీభావాదికః సమాసో న విహితః స శేష ఇత్యర్థః। అథైవం కస్మాన్న విజ్ఞాయతే----స్వౌజసు సుపాం త్రికేషు యస్య త్రికస్య శృఙ్గగ్రాహికయా సమాసో నోక్తః, యథా---ప్రథమాయాః,స శేష ఇతి? కణ్ఠేకాల ఇత్యాదావప్రథమాన్తానామపి సమాసస్యేష్టత్వాత్। శేషగ్రహణం ప్రాక్కడారాత్పరం కార్యమిత్యస్మిన్పక్షే కర్తవ్యమ్, ఏకసంజ్ఞాధికారపక్షే న కర్తవ్యమిత్యాకడారసూత్ర ఏవ ప్రతిపాదితమ్।।

అనేకమన్యపదార్థే।। 2.2.24 ।।

అనేకమన్యపదార్థే।। అనేకం సుబన్తం సహ సమస్యత ఇతి। పరస్పరమిత్యర్థః। తదనేన సుబిత్యేతదత్రానువర్తతే, న సుపేత్యేతద్; ఉత్తరపదస్యాప్యనేకమిత్యనేనైవ ప్రతిపాదితత్వాదితి దర్శయతి। సర్వేషు విభక్త్యర్థేష్వితి। పదేన ప్రకృత్యర్థోపసర్జనః ప్రత్యయార్థోఽభిధీయత ఇతి విభక్త్యర్థస్య ప్రాధాన్యాత్తస్యైవాన్యపదార్థగ్రహణేన ప్రహణమితి భావః। అత ఏవ ప్రాప్తోదకోఽయం గ్రామ ఇతి గ్రామశబ్దానుప్రయోగః, అన్యథా యావానేవార్థో గ్రామపదస్య తావతోఽభిధానే గతార్థత్వాన్న స్యాత్, యథా---ద్వన్ద్వే చ--శబ్దస్య। యదా తు సమాసేన విభక్త్యర్థ ఏవ సమ్బన్ధాదిరభిప్స్యతే తదా విభక్తిర్మానుప్రయోజి, ద్రవ్యస్యానభిహితత్వాత్తద్వాచినోఽనుప్రయోగః కస్మాన్న స్యాత్ యది విభక్త్యర్థోఽభిధీయతే, కథం గ్రామాదిభిః సామానాధికరణ్యం తల్లిఙ్గసంఖ్యాయోగే వా బహువ్రీహిర్భవతిప్రాప్తోదకో గ్రామః, ఉద్ధృతౌదనా స్థాలీతి? ఉచ్యతే---విభక్త్యర్థస్య సమ్బన్ధాదేరాశ్రితత్వేన గుణత్వాదభేదోపచారాత్సామానాధికరణ్యమాశ్రయతశ్చ లిఙ్గవచనాని భవిష్యన్తి శుక్లాదివత్, యథా---శుక్లం వస్త్రమ్, శుక్లా పటీ, శుక్లః కమ్బలః, శుక్లౌ, శుక్లా ఇతి। నన్వేవం యథా శుక్లశబ్దేన కదాచిద్గుణ ఉచ్యతే, కదాచిత్ గుణీ; తథా బహుర్వ్రీహావపి ప్రాప్నోతి। నైషోఽస్తి నియమః----గుణశబ్దేన కదాచిద్గుణమాత్రమభిధీయత్ ఇతి, పట్వాదిష్వదర్శనాత్, న హి భవతి దేవదత్తస్య పటురితి; తద్వదిహాపి నిత్యమేవ గుణినిష్ఠతా భవిష్యతి। ఏవమపి బహువ్రీహిణా యథా విభక్త్యర్థస్యాభిధానాత్ షష్ఠ్యాదయో న భవన్తి, తథా లిఙ్గసంఖ్యయోరప్యభిధానాత్తయోర్వాచకాః ప్రత్యయా న ప్రాప్నువన్తి ? నైష దోషః; స్వాథింకాష్టాబాదయః, స్త్రియాం యద్వర్తతే తస్మాత్స్వార్థికాష్టబాదయో భవన్తీతి తేన బహువ్రీహిణాఽభిహితేఽపి స్త్రీత్వే భవిష్యన్తి। ఏవం చ కృత్వా `అనో బహువ్రీహేః' ఇత్యాద్యుపపన్నం భవతి।

సమాసేన చ బాహ్యక్రియాపేక్షా యా కర్మాదిశక్తిస్తద్రహితసమాసప్రాతిపదికార్థమాత్రస్యైవైకత్వాదేరుక్తత్వాదితి కర్మాదిగతైకత్వాదిప్రతిపాదనాయ వచనాని భవిష్యన్తిచిత్రగుం పశ్య, చిత్రగుణా కృతమితి। ఏవమపి ప్రథమా న ప్రాప్నోతి, సమాసేన సంఖ్యాయా అభిధానాత్? వచనగ్రహణాదేకః, ద్వౌ, బహవ ఇతివద్భవిష్యతి। అథ వా----లిఙ్గమాత్రం సంఖ్యామాత్రం బహువ్రీహిణాభిహితం న విశేషస్తత్రావశ్యం విశేషార్థినా తద్వాచీ శబ్దః ప్రయోక్తవ్యః, ఏవం చ కృత్వా సహ ప్రకృత్వా సహ ప్రకృత్యర్థేన విభక్త్యర్థే బహువ్రీహిణాభిధీయమానేఽపి న కశ్చిద్దోషః। కథం సామాన్యమనభిహితం విశేషస్యానుప్రయోగః? సామాన్యస్య తర్హి న ప్రాప్నోతి----దేవదత్తః కశ్చిదితి, సామాన్యమపి విశేషః, యథా విశేషేణ విశేషాన్తరం వ్యావర్త్యతే తద్వత్సామాన్యేన విశేషో వ్యావర్త్యతే, అన్యథా సన్దేహః స్యాత్---సామాన్యమత్ర వివక్షితమ్? విశేషో వా ? ఇతి।

ప్రాప్తోదకో గ్రామ ఇత్యాదిని ద్వితీయాద్యర్థేషు యథాక్రమముదాహరణాని। ఊఢో రథో యేన, ఉపహృతః పశుర్యస్మై, ఉద్ధృత ఓదనో యస్యాః, చిత్రా గావో యస్య, వీరాః పురుషా యస్మిన్నితి విగ్రహః। ప్రథమార్థే తు న భవతీతి। అనభిధానాత్, ఏవమనన్తరాదిషు న భవతి----చిత్రా గావో యస్యానన్తరా ఇతి। అనేకమితి కిమితి। సుప్సుపేత్యధికారాదేవ తత్పురుషవద్బహువ్రీహిరప్యేకస్య న భవిష్యతీతి ప్రశ్నః। బహూనామపి యథా స్యాదితి। అన్యథా సుప్సుపేతి సంఖ్యాయా వివక్షితత్వాద్యథా తత్పురుషో బహూనాం న భవతి---మహత్కష్టం శ్రిత ఇతి, తథా బహువ్రీహిరపి న స్యాదితి భావః। జ్ఞాపకాత్సిద్ధిమ్, యదయం తద్ధితార్థేత్యుత్తరపదే ద్విగుం రాస్తి తజ్జ్ఞాపయతి---బహూనామపి సమాస ఇతి। యద్యేవమ్, తత్పురుషేఽపి ప్రసఙ్గః, అథ చిత్రగురిత్యత్రోత్తరపదస్యాప్యుపసర్జనసంజ్ఞా ప్రయోజనం కస్మాన్న భవతి, సత్యనేకగ్రహణే సుపేత్యస్య నివర్తితత్వాదుత్తరపదమపి తేనైవ ప్రత్యాయ్యతే, తదపి సమాసశాస్త్రే ప్రథమానిర్దిష్టం భవతి, నాన్యథా? ఏవం మన్యతే----చిత్రగుస్తిష్ఠతి, చిత్రగుం పశ్యేతి ప్రధానస్యాన్యపదార్థస్య నానావిభక్తియోగేఽపి వర్తిపదయోర్నిత్యప్రథమాన్తత్వాదేకవిభక్తిత్యేవ సిద్ధముపసర్జనత్వమితి।

సుసూక్ష్మజటకేశేనేతి। సుష్ఠు సూక్ష్మా జటాః కేశా అస్యేతి చతుర్ణాం బహువ్రీహౌ `జ్యాపోః సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులమ్' ఇతి బహులవచనాద్ధ్రస్వత్వమ్,యద్వా సుష్ఠు సూక్ష్మా జటా యేషు తే సుసూక్ష్మజటాస్తాద్ధశాః కేశా అస్యేతి పునర్బహువ్రీహిః। ఏవం సుష్ఠు గజాజినం వాస ఆచ్ఛాదనం యస్య తేన సుగజాజినవాససా, తృతీయాన్తోదాహరణమ్; శ్లోకే తథా పఠితత్వాత్।

`సుసూక్ష్మజటకేశేన సుగజాజినవాససా।

సమన్తశితిరన్ధ్రేణ ద్వయోర్వృత్తౌ న సిద్ధ్యతి'।।

ఇతి భాష్యే శ్లోకః పఠితః తత్ర తు శ్లోకపూరణార్థం తృతీయానిర్దేశః। అన్యగ్రహణం బహువ్రీహితత్పురుషయోర్విషయవిభాగార్థమ్, అసతి తస్మిన్ కణ్ఠేకాల ఇత్యాదౌ వ్యధికరణపదే సావకాశం బహువ్రీహి స్వపదార్థ ఇవ నీలోత్పలం సర ఇత్యాదౌ సమానాధికరణే తత్పురుషో బాధేత। అన్యగ్రహణే తు సతి స్వపదార్థే సావకాశం తత్పురుషం పరత్వాద్బహువ్రీహిర్బాధత ఇతి న కశ్చిద్దోషః।

పదగ్రహణం కిమ్? పదార్థే యథా స్యాద్వాక్యార్థే మా భూత్। కశ్చిత్కఞ్చిన్నద్యాం సిష్ణాసుమాహ----నద్యాం గ్రాహాః సన్తీతి, ఏతాని పదాని `తస్మాత్తత్ర మా స్నాసీః' ఇతి వాక్యార్థం గమయన్తీతి తేషాం బహువ్రీహిసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి। అర్థగ్రహణం కిమ్, యావతా పదేపదాన్తరస్య వృత్త్యసమ్భవాదేవ పదార్థే భవిష్యతి? కృత్స్నే పదార్థే యథా స్యాత్, అన్యథా ప్రాధాన్యాద్విభక్త్యర్థ ఏవ స్యాన్న ప్రకృత్యర్థే ద్వవ్యే। తత్ర యదుక్తమ్---- అభేదోపచారాద్ధర్మిణోఽభిధానే సిద్ధేఽపి శుక్లాదివద్ధర్మమాత్రస్యాపి కదాచిదభిధానం ప్రాప్నోతి, తదనేనాపాక్రియతే। పట్వాదిశబ్దవన్నిత్యం ధర్మినిష్ఠో బహువ్రీహిరితి ప్రతిపాదనేన బహువ్రీహిః సమానాధికరణానామిత్యాదిరభిధానసిద్ధస్యార్థస్య ప్రపఞ్చః।

ఉచ్చైర్ముఖ ఇతి। ఉచ్చైసోఽధికరణప్రధానత్వాద్వైయధికరణ్యాద్వచనమ్।

సప్తమ్యుపమానేతి। సప్తమ్యన్తముపమానవాచి చ పూర్వపద యస్య తస్య శబ్దాన్తరేణ సమాసస్తత్రస్థస్యోత్తరపదస్య లోప ఇత్యర్థః। కణ్ఠేస్థ ఇతి। `సుపి స్థః' ఇతి కః। `అమూర్ద్ధమస్తకాత్' ఇత్యలుక్। కణ్ఠేస్థిత ఇతి పాఠేతు సప్తమీతి యోగవిభాగాత్సమాసః। సమానాధికరణత్వాత్సమాసే సిద్ధే వచనముత్తరపదలోపార్థమ్, తేన వైయధికరణ్యేఽప్యత్ర గమకత్వమస్తీతి ప్రదర్శ్యతే। ఉష్ట్రఖమివోతి। అవయవధర్మేణ సముదాయవ్యపదేశాదుష్ట్రస్యోపమానతేత్యుపమానపూర్వపదముష్ట్రముఖశబ్దః, అత్రోపమానోపమేయయోర్వైయధికరణ్యవద్వచనముత్తరపదలోపార్థం చ। ఉష్ట్రముఖ ఇతి। ఉష్ట్రో ముఖమస్యేతి। విగ్రహః, న చ ప్రాణీ ప్రాణ్యన్తరస్య ముఖముపపద్యత ఇతి సామర్థ్యాత్ సాద్రశ్యావగతిః, ముఖేన చ సుఖస్య సాద్రశ్యం ప్రసిద్ధమిత్యుష్ట్రముఖమివ ముఖమస్యేత్యయమర్థో భవతి। తస్మాదుత్తరపదలోపో న వక్తవ్యః।

సముదాయవికారషష్ఠ్యా ఇతి। సముదాయావయవసంబన్ధే ప్రకృతివికారసంబన్ధే చ యా షష్ఠీ తదన్తాత్పరం యదుత్తరపదం తదన్తస్య సమాసస్య శబ్దాన్తరేణ సహ బహువ్రీహిరిత్యర్థః। కేశచూడ ఇతి। ఇదమపి కేశసమాహారే కేశశబ్దస్య వృత్తేః సిద్ధమ్। ఏవం స్వర్ణవికారే స్వర్ణశబ్దస్య వృత్తేః స్వర్ణాలఙ్కార ఇతి సిద్ధమ్। వచనం తు కేశమసాహారచూడః, స్వర్ణవికారాలఙ్కార ఇత్యుత్తరపదస్య శ్రవణం మా భూదితి।

ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్యేతి। ఇదం న వక్తవ్యమేవ, ప్రాదయో హి ససాధనాం క్రియాం ప్రాహుః--- యథా నిష్కౌశామ్బిః, నిర్వారాణసిః, ప్రాచార్య ఇతి। ఏవం నఞోఽస్త్యర్థానామిత్యేతదపి।

సుబధికార ఇతి। అస్తీతి తిజన్తమితి మత్వా వచనం నిపాతత్వాత్సిద్ధమ్। ఉపసర్గవిభక్తిప్రతిరూపకా నిపాతాః, స్వరాదిషు చాస్తిశబ్దః పఠ్యతే। ఇహ కిం సబ్రహ్మచారీతి? బహుబ్రీహిరయమ్। కే సబ్రహ్మచారిణస్తవ, కిం సబ్రహ్మచారీ త్వమితి పూర్వపదప్రకృతిస్వరో హ్యత్రేష్యతే, తత్ర కఠసబ్రహ్మచార్యహమితి సమ్భావితప్రతివచనమ్। యత్తు కఠోఽహమితి న తత్సాక్షాత్ప్రతివచనమ్,కిం తర్హి? ఆర్థికమ్। అహం తావత్కఠ ఇత్యుక్తే గమ్యత ఏతన్నతు తేఽపి కఠా ఇతి। కఠస్య హి కఠా ఏవ సబ్రహ్మచారిణో భవన్తి, నాన్యే। సమానే బ్రహ్మణి వ్రతచార్యేవ సబ్రహ్మచారీ భవతి। కే సబ్రహ్మచారిణస్తవేతి వాక్యేన తు ప్రశ్నే కఠా ఇతి ప్రతివచనమ్। సమాసేన తు ప్రశ్నే కఠా ఇతి ప్రతివచనం కదాచిదపి న భవతి; వర్తిపదార్థానాముపసర్జనత్వాత్, కిం సబ్రహ్మచారీతిసమాసేన సబ్రహ్మచారిణామభిధానాత్। ఇహ ద్వౌ ద్రోణావర్ద్ధద్రోణాశ్చార్ద్ధతృతీయా ద్రోణా ఇతి? అర్ద్ధస్తృతీయో యేషామితి బహుబ్రీహావుద్భూతావయవభేదః సముదాయః సమాసార్థ ఇతి బహువచనం ద్రోణశబ్దశ్చ ద్రోణయోరర్ద్ధద్రోణేఽపి లక్షణయా వర్త్త ఇతి సామానాధికరణ్యం చ భవతి।।

సంఖ్యయావ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సంఖ్యేయే।। 2.2.25 ।।

సంఖ్యయావ్యయాసన్నాదూరాధికసంఖ్యాః సంఖ్యేయే।। ఉపదశా ఇతి। `బహుబ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాత్' ఇతి డచి టిలోపః, దశానాం సమీపే యే భవన్తి త ఉచ్యన్తే, తే పునర్నవైకాదశ వా। పూర్వపదార్థప్రధానోఽయం సమాసః। ఉపశబ్దోఽయమారాచ్ఛబ్దేనైకార్థత్వాత్సమీపే సమీపిని చ వర్తతే। తత్ర సమీపిప్రాధాన్యేఽయం బహుబ్రీహిః। సామీప్యప్రాధాన్యే `అవ్యయం విభక్తిసమీప' ఇత్యవ్యయీభావః। ఉపదశం దన్తోష్ఠా ఇతి। అత్ర ధర్మధర్మిణోపభేదోపచారాత్సామానాధికరణ్యమ్। ఉపవిశా ఇతి। `తి వింశతేర్డితి' ఇతి లోపః। ఆసన్నా దశానామాసన్నదశాః, తేఽపి నవైకాదశ వా। అధికదశాస్త్వేకాదశ। ద్వౌ వా త్రయో వా ద్విత్రాః, వార్థేఽయం సమాసః। వార్థశ్చ యది వికల్పః స్యాత్, తతో యది ద్వౌ భవతస్తదా బహువచనం న స్యాత్। తస్మాత్సంశయోఽత్ర వార్థః, స చానియతసంఖ్యావిమర్శః, తత్ర తు త్రయోఽపి సర్వదా పరిస్పురన్తీతి తదపేక్షం బహువచనమ్। అథ వా----పఞ్చైవాత్ర సర్వదా భవన్తి, కథమ్? విమర్శజ్ఞానముభయపక్షాలమ్బి ఏకం చ తత్ర, యథా---ద్వౌ వా త్రయో వా పురుషా ఆనీయన్తామిత్యత్ర పురుషశబ్దే తిజన్తే చ బహువచనమేవ భవతి, కస్య హేతోః? మిశ్రితేషు తయోర్వృతేః। ఏవం ద్విత్రిపదమపి మిశ్రితేషు వర్తత ఇతి సైషా పఞ్చాధిష్ఠానా వాక్, అతో బహువచనమేవ భవతి। ఆనయనాదికార్థం తు ద్వయోస్త్రయాణాం వా యథారుచి భవతి। వాక్యవదేవ సమాసస్య చైషా హి ఆపత్, అత స్తేషు మిశ్రితేషు వృత్తిః, తేన ద్వౌ వా పురుషా ఆనీయన్తామితి వాక్యే ద్విశబ్దాద్ ద్వివచనమేవ భవతి। త్రిచతురా ఇతి। `చతురోఽచ్ప్రకరణే త్ర్యుపాభ్యాముపసంఖ్యానమ్' ఇత్యచ్। ద్విదశా ఇతి। అత్ర ద్విశబ్దేన దశత్వావృత్తిగతా

ద్విత్వసంఖ్యా ప్రతిపాద్యతే, న దశత్వసంఖ్యా; ఏకత్వాత్। నాపి సంఖ్యాయుక్తాః, బహుత్వాత్। తత్ర వాక్యే సుచమన్తరేణాభ్యా వృత్తేరనవగమాత్సుచ్ భవతి, తతశ్చాస్వపదవిగ్రహః క్రియతే---ద్విర్దశ ద్విదశా ఇతి। వృత్తౌ తు స్వభావాదేవ సుచమన్తరేణాభ్యావృత్తిసంఖ్యాం ద్విశబ్ద ఏవాహేతి సంఖ్యావాచిత్వాత్సమస్యతే।

నన్వత్ర వార్థః సుజర్థశ్చాన్యపదార్థే ఇతి పూర్వేణైవ సిద్ధమ్, తన్న; సుచః స్వార్థికత్వాత్తదర్థోఽపి పదార్థ ఏవ। మత్వర్థే పూర్వయోగః; అమత్వర్థార్థోఽయమారమ్భః। నను ప్రాప్తోదకాది ప్రథమార్థం వర్జయిత్వా సర్వవిభక్త్యర్థేషు యథాభిధానం భవతీత్యుక్తమ్, ఏవం తర్హి ప్రథమార్థేఽపి యథా స్యాదిత్యయమారమ్భః। అథ ప్రథమార్థం వర్జయిత్వేత్యేతదనాద్ధత్య యథాభిధానం భవతీత్యుచ్యతే, ఏవం తర్హి తస్యైవ ప్రపఞ్చః సంఖ్యాయాః సమాసః, అవ్యయానాం తు చతుర్దశాదిభిః సంఖ్యేయవాచిభిః సమాసో విధేయ ఏవ। కేచిత్తు యే వింశత్యాదయః సంఖ్యానే వర్త్తన్తే తైః పూర్వేణైవ సిద్ధమ్---అధికా వింశతిర్యేషాం త ఇమేఽధికవింశాః, వింశతిసంఖ్యా ఆసన్నా యేషాం తే ఆసన్నవింశా ఇతి, తత్ర `సర్వనామసంఖ్యయోః' ఇతి వింశతిశబ్దస్య పూర్వనిపాతః ప్రాప్నోతి, తస్మాద్వింశత్యాద్యర్థమప్యవ్యయాదీనాం గ్రహణం కర్తవ్యమేవ।।

దిఙ్నామాన్యన్తరాలే।। 2.2.26 ।।

దిఙ్నామాన్యన్తరాలే।। దక్షిణపూర్వేతి। అన్తరాలస్యాన్యపదార్థత్వాత్పూర్వేణైవ సిద్ధే వచనమిదం త్వమత్వర్థేపి యథా స్యాత్ప్రథమార్థేపి యథా స్యాద్వ్యధికరణ్యేఽపి యథా స్యాత్। కిం చ `విభాషా దిక్సమాసే బహువ్రీహౌ' ఇత్యత్ర దిశాం ప్రతిపదోక్తస్య బహువ్రీహేర్గ్రహార్థ యథా స్యాత్, యాస పూర్వా సోత్తరాస్యోన్ముగ్ధస్య తస్మై ఉత్తరపూర్వాయ దేహీత్యత్ర మా భూదిత్యేవమర్థః। అతస్తదర్థోఽప్యయమారమ్భః। కబభావార్థం చ `శేషాద్విభాషా' ఇత్యత్ర శేషాధికారవిహితస్య బహువ్రీహేర్గ్రహణమ్। `అనేకమన్యపదార్థే' ఇత్యత్రైవ శేషగ్రహణమనువర్త్తతే, తేనాత్ర కమ్న భవతి। `సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే' ఇతి మాత్రగ్రహణాద్ `విభాషా దిక్సమాసే' ఇతి యదా సర్వనామసంజ్ఞా నాస్తి తదాపి భవతి।।

తత్ర తేనేదమితి సరూపే।। 2.2.27 ।।

తత్ర తేనేదమితి సరూపే।। ఇతికరణ ఇత్యాది। తతః సమాసాల్లౌకికస్య యది వివక్షా భవతి---ఏవమర్థం సమాసో భవతి, నాన్యార్థమిత్యేవమర్థం సూచయితుమితిశబ్ద ఇత్యర్థః, తేన కిం సిద్ధం భవతీత్యాహ---లౌకికమర్థమితి। కః పునరసౌ లౌకికోఽర్థ ఇత్యాహ---తతశ్చేత్యాది। ఏతదేవ వివృణోతి---యత్త్రత్రేత్యాది। గృహ్యతేఽస్మిన్నితి గ్రహణమ్=కేశాది, ప్రహరణమ్=దణ్డాది, కర్మవ్యతీహారః===పరస్పరగ్రహణం పరస్పరప్రహరణం చ। స చావ్యయమితి। తిష్ఠద్గుప్రభృతిషు పాఠేనావ్యయత్వాత్। నన్వత్ర యుద్ధస్యాన్యపదార్థత్వాత్పూర్వేణైవ సిద్ధమ్, న; వైయధికరణ్యాదేకశేషప్రసఙ్గాచ్చ। తథా హి---గ్రహణప్రహరణే చ కేశాదీనాం సహవివక్షితత్వాదేకవిభక్తిత్వాచ్చైకశేషః ప్రాప్తోఽనేన వచనేన బాధ్యతే। కథమ్? న సమూహవివక్షాయాం బహువ్రీహిసంజ్ఞా, సమూహశ్చైకశేషే నోపపద్యతే। నను చాసత్యస్మిన్పూర్వయోగేనైవ పరత్వాదేకశేషో బాధిష్యతే? న శక్యతే బాధితుమ్; అన్తరఙ్గ ఏకశేషః బహువ్రీహిశ్చాన్యపదార్థాపేక్షత్వాద్బహిరఙ్గః।।

తేన సహేతి తుల్యయోగే।। 2.2.28 ।।

తేన సహేతి తుల్యయోగే।। తుల్యయోగ ఇతి। తుల్యయోగః==సమానసమ్బన్ధః। సపుత్ర ఇతి। `వోపసర్జనస్య' ఇతి సభావః। నన్వత్ర పితా ప్రధానమన్యపదార్థోఽభిధేయః, సత్యమ్; వ్యధికరణయోః ప్రథమార్థేఽపి యథా స్యాదిత్యయమారమ్భః, కబభావార్థం చ। ఉక్తశ్చాత్ర కబభావః। దశభిః పుత్రైరితి। ఇత్థమ్భూతేత్యర్థః। ప్రాయికమితి। జ్ఞాపకాత్, యదయం `విభాషా సాకాఙ్క్షే', `ఛన్దస్యనేకమపి సాకాఙ్క్షమ్', `పూర్వాదినిః' `సపూర్వాచ్చ', `సపూర్వాయాః ప్రథమాయాః',`విభాషా సపూర్వస్య' ఇతి విద్యమానార్థేఽపి సమాసం నిర్దిశతి, తజ్జ్ఞాపయతి----ప్రాయికం విశేషణమితి।।

చార్థే ద్వన్ద్వః।। 2.2.29 ।।

చార్థే ద్వన్ద్వః।। సముచ్చయేత్యాది। యదా పరస్పరనిరపేక్షాః పదార్థా ఏకస్మిన్ప్రతిసమ్బన్ధిని సముచ్చీయన్తే తదా సముచ్చయః, యథా---అహరహర్నయమానో గామశ్వం పురుషం పశుం వైవస్వతో న తృప్యతి సురాయా ఇవ దుర్మదీతి। దుర్మదీ యథా సురాయా న తృప్యతి తథా యమో గవాదీన్నయమాన ఇత్యర్థః। అత్ర నయతిక్రియాయామేకస్యాం గవాదీనాం సముచ్చయః, గమ్యమానత్వాచ్చ చ--శబ్దస్యాప్రయోగః। ఏవం రాజ్ఞో గౌశ్చాశ్వశ్చేతి ద్రవ్యే ద్రవ్యయోః, రక్తః శుక్లశ్చేతి ద్రవ్యే గుణయోః, రక్తః పటః కుణ్డలం చేతి గుణే ద్రవ్యయోః సముచ్చయ ఇత్యాది ద్రష్టవ్యమ్। యదానేకస్య

ప్రాధాన్యాత్తదనురోధేన త్వితరదన్వాచీయతే తదాన్వాచయః, యథా---భిక్షామట గాఞ్చానయేతి। అత్ర హ్యదర్శనాదనానయన్నపి గామటత్యేవ భిక్షామ్, అనటంస్తు భిక్షాం న గామానయతి,అటన్నపి నాన్విష్య గామానయతి। ఇతరేతరయోగస్తు పరస్పరాపేక్షాణామవయవభేదానుపగమేన సముదాయరూపతామాపన్నానామేకస్మిన్నర్థేఽన్వయే సతి భవతి, యథా----దేవదత్తయజ్ఞదత్తాభ్యామిదం కార్యమితి। తత్రైకాపాయేఽపి తదృవతి, ఉద్భూతావయవభేదత్వాచ్చ ద్వివచనబహువచనే భవతః, తాదృశానామేవావయవతిరోధానసంహతిరూపేణాన్వయే తత్సమాహారః, యథా---ఛత్త్రోపానహమితి, సంహతిప్రధానత్వాత్త్వేకవచనమ్। తత్రేత్యాది। స్యాదేతత్----సముచ్చయే పరస్పరానపేక్షత్వేఽపి గవాదీనామేకక్రియాద్వారకం సామర్థ్యం దధ్యోదనాదివదస్త్యేవేతి, తన్న యుక్తమ్; దధ్యోదనాదావేకత్వాత్ క్రియాయాః। ఇహ తు కర్మభేదాత్క్రియా భిద్యతే, తథా చ ` సముచ్చయేఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యత్ర భ్రాష్ట్రమట మఠమటేత్యాదికం కర్మభేదనిబన్ధనం క్రియాభేదమాశ్రిత్యోదాహరిష్యతే। అన్వాచయే త్వప్రధానమేవ చార్థే వర్త్తతే, న ప్రధానమిత్యనేకస్య పదస్య చార్థే వృత్త్యభావాదపి సమాసాభావః। ఇహ పటుశ్చాసౌ ఖఞ్జశ్చేత్యేకస్మిన్ధర్మిణ్యనేకధర్మసముచ్చయాచ్చార్థసద్భావాత్సమానాధికరణయోరపి ద్వన్ద్వసంజ్ఞాప్రసఙ్గః, తతశ్చ `ద్వన్ద్వే ఘి' ఇతి నియమః స్యాత్, విశేషణమిత్యాదినా తు తత్పురుషకరణే ఖఞ్జపటురిత్యపి సిద్ధ్యతి? నైష దోషః; ఏకసంజ్ఞాధికారాద్విశేషవిహితత్వాత్తత్పురుషసంజ్ఞైవ భవిష్యతి, అన్యథా నీలం చ తదుత్పలం చేత్యాదావపి ద్వన్ద్వః స్యాత్। యద్వా---`శేష' ఇతి వర్త్తతే, అతో విశేషణమిత్యత్రోపయుక్తత్వాన్న భవిష్యతి। సామానాధికరణ్యాభావే తు ద్వన్ద్వ ఏవ---పటుఖఞ్జావాగతావితి।

ప్లక్షన్యగ్రోధావితి। చశబ్దస్యావ్యయత్వేఽపి తదర్థే విధీయమానస్య ద్వన్ద్వస్య స్వభావాదేవ లిఙ్గసంఖ్యాయోగః। కథం పున రత్ర ద్వివచనమ్, యావతా శబ్దపౌర్వాపర్యాదర్థాభిధానేఽపి పౌర్వాపర్యమ్, తతశ్చ ప్లక్షశబ్దః సహార్థేన నివృత్తః న్యగ్రోధశబ్ద ఉపస్థితః, ఏక ఏవార్థస్తస్యైకత్వాదేకవచనమేవ ప్రాప్నోతి, తథా చ `ఆద్యన్తౌ టకితౌ' ఇతి క్రమేణ ప్రతీతిమఙ్గీకృత్య యథాసంఖ్యమిత్యస్య ప్రవృత్తిః, న చ క్రమేణ ద్వయోరర్థయోః ప్రతీతౌ ద్వివచనం భవతి;యథా వా వాక్యే ప్లక్షశ్చ న్యగ్రోధశ్చేతి, అత్ర న్యగ్రోధార్థప్రతీతిదశాయాం ప్లక్షార్థస్యాప్రతీతితరేవ కారణమ్? అస్తు తర్హి యుగపదధికరణవచనే ద్వన్ద్వః। కిమిదం యుగపదధికరణవచన ఇతి? అధికరణం వర్తిపదార్థః, అధికరణే యుగపద్వచనం యుగపదధికరణవచనమ్, తత్ర ద్వన్ద్వో భవతి। కేన పునర్యుగపద్ ద్వయోర్వచనమ్? ఏకైకేన పదేన। ఏతదుక్తం భవతి---యావతాం పదానాం ద్వన్ద్వో యది తావతామన్యోఽన్యార్థాభిధానం యుగపద్భవత్యేవం ద్వన్ద్వో భవతీతి। అత్ర హి

ద్వివచనబహువచనాన్యథానుపపత్తిరేవ ప్రమాణమ్; విగ్రహే చాపి దర్శనాత్। విగ్రహే ఖల్వపి యుగపద్వచనతా దృశ్యతే---ప్రమిత్రయోర్వరుణయోః, ద్యావాచిదస్మై పృథివీ నమేతే ఇతి; కిం పునః సమాసే, యత్ర చాన్యాచాన్యా చ శక్తిః ప్రాదుర్భవతి! కథం పునః ప్లక్షశబ్దేన న్యగ్రోధాభిధానమ్, తేన వా తస్య? సాహచర్యాదితి। యద్వా తద్వా నిమిత్తం భవతు, యద్యపి య లోకవ్యవహారే కేవలస్య ప్లక్షశబ్దస్య న్యగ్రోధాభిధాయిత్వం న దృష్టం న్యగ్రోధశబ్దస్య వా ప్లక్షాభిధాయిత్వమ్, ద్వన్ద్వావయవానాం త్వనేకార్థాభిధాయిత్వం న కేవలానామిత్యదోషః। నియతవిషయాశ్చాపి శబ్దార్థా భవన్తి, యథా---భ్రాతృశబ్దస్యైకశేష ఏవ స్వసరి వృత్తి, పుత్రశబ్దస్య దుహితరి। ఏతేనైతదపి నిరస్తమ్----ఏకేనోక్తత్వాత్తస్యార్థస్య పరస్య ప్రయోగో నోపపద్యత ఇతి।

కథం ద్వన్ద్వావయవానామేవ పరస్పరసన్నిధానాదేషా శక్తిర్వహ్నిసన్నిధావివ ఘృతే ద్రవతా, నో ఖలు వహ్నివిగతౌ భవతి, యది తర్హి ప్లక్షోఽపి ద్వ్యర్థో న్యగ్రోధోఽపి ద్వ్యర్థః, బహుత్వాద్వహుచనం ప్రాప్నోతి? నాత్ర చత్వారోఽర్థాః, కిం తర్హి? యాభ్యామేవాత్రైకో ద్వ్యర్థస్తాభ్యామేవాపరోఽపి। స్యాదేతత్---ఉభయోరత్ర పర్యాయత్వే యథా ప్లక్షన్యగ్రోధౌ ప్లక్షన్యగ్రోధావితి ద్విర్వచనే ప్రతీతిః, ఏవం ప్లక్షన్యగ్రోధావిత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి, తన్న; యుగపదుత్పాదాత్। తద్యథా ద్వయోరక్ష్ణోర్యుగపద్విస్ఫారితయోః పురోవర్తి్న్యర్థద్వయే యుగపదేకా ప్రతీతిర్జన్యత తథేహాపి ద్రష్టవ్యమ్। నను యదా ప్లక్షశబ్దో న తదా న్యగ్రోధశబ్దః, యదా న్యగ్రోధశబ్దో న తదా ప్లక్షశబ్ద ఇతి కథమత్ర యుగపద్వ్యాపారః? స్మృతిస్థయోర్యుగపద్వ్యాపారాదదోషః। పదాని హి శ్రుతమాత్రాణి స్వం స్వమర్థం స్మారయన్తి, పశ్చాదాకాఙ్క్షాసన్నిధియోగ్యత్వేషు పరామృష్టేషు స్మృతిస్థాన్యభిదధతి, తస్యామేవ స్మృతౌ యుగపదారోహాత్సమ్భవత్యేవ యుగపద్వ్యాపారః। యా చ సా పదార్థానాం స్మృతిః సా క్రమభావినీతి తత్క్రమేణైవ యథాసంఖ్యాదివ్యవస్థా యుగపదభిధానేఽప్యుపపద్యతే। తదేవం యుగపదధికరణవచనే ద్వన్ద్వ ఇతి స్థితమ్। ఇహైకవింశతిర్ద్వావిశతిరితి, యద్యయం ద్వన్ద్వ స్యాద్ ఏకం చ వింశతిశ్చేతీతరేతరయోగే ద్వివచనబహువచనప్రసఙ్గః, సమాహారే చ `స నపుంసకమ్' ఇతి నపంసకప్రసఙ్గః, అత ఏవ ఏకాధికా వింశతిరేకవిశతిరితి శాకపార్థివాదిత్వాత్సమాసః క్రియతే? నైవం శక్యమ్, `రాజన్యబహువచనద్వన్ద్వేఽన్ధకవృష్ణిషు సంఖ్యా' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరో న స్యాత్। తస్మాద్ ద్వన్ద్వ ఏవాయమ్। స సమాహారే నేతరేతరయోగే, అనభిధానాత్। నపుంసకత్వన్తు `లిఙ్గమశిష్యం లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య' ఇతి న భవతి।।

ఉపసర్జనం పూర్వమ్।। 2.2.30 ।।

ఉపసర్జనం పూర్వమ్।। ఆనయమో హి స్యాదితి। యద్యపి విపరీతప్రయోగో లోకే న దృష్టః పరపురుషాపరాధాత్తు వాక్యవత్సమ్బావ్యేతేత్యర్థః। ఇహ రాజ్ఞః పురుషస్య పుత్రో రాజాపురుషపుత్ర ఇతి షష్ఠీసమాసశాస్త్రే ద్వయోరపి ప్రథమానిర్ద్దిష్టత్వేఽప్యుపసర్జనసంజ్ఞాఽన్వర్థత్వాదప్రధానస్యైవ భవతి, పురుషశ్చాత్ర రాజాపేక్షయా ప్రధానమితి పూర్వనిపాతనియమః।।

రాజదన్తాదిషు పరమ్।। 2.2.31 ।।

రాజదన్తాదిషు పరమ్।। న కేవలమిత్యాది। అత్ర విహితపూర్వనిపాతస్యేతి పాఠే విహితః పూర్వనిపాతో యస్య తస్యేత్యర్థః। ప్రాయేణ తు విహితస్యేతి పాఠః। తత్రాపవాద ఇతి శేషః। అన్యస్యాపి ఘ్యాదేర్యః పూర్వనిపాతో యథాలక్షణం విహితస్తస్యాప్యపవాద ఇత్యర్థః। అగ్రేవణమితి। `వనం పురగా' ఇత్యాదినా ణత్వమ్। తదేవ తర్హి ణత్వవిధానం పరనిపాతస్య జ్ఞాపకం భవిష్యతి? తన్న, `ఉపసర్జనం పూర్వమ్' ఇతి నియమో న ప్రవర్త్తత ఇత్యేతావతోఽప్యర్థస్య జ్ఞాపకత్వేన తదుపపన్నమ్, తస్మాత్కథం నియమేన పరనిపాతః స్యాత్! ఇహ చ నిపాతనాదలుగివ ణత్వమపి న భవిష్యతీతి తత్రాగ్రేగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్। పూవేకాలస్యేతి। `పూర్వకాలైక' ఇతి ప్రథమానిర్ద్దేశాదుపసర్జనస్యేత్యర్థః। ఉలూఖలముసలాదిద్వన్ద్వేషు క్వచిదల్పాక్షరత్వాత్క్వచిద్ ఘ్యన్తత్వాత్క్వచిదజాద్యదన్తత్వాత్పూర్వనిపాతప్రసఙ్గః, క్వచిదనియమః। ధృషదుపలమితి। ప్రమాద పాఠః; తేన పరనిపాతస్యాపి సిద్ధత్వాదిహ పాఠః శక్యోఽకర్తుమ్।।

ద్వన్ద్వే ఘి।। 2.2.32 ।।

ద్వన్ద్వే ఘి।। ద్వన్ద్వేఽనేకమితి ప్రథమానిర్దేశాత్సర్వేషామేవోపసర్జనత్వాదనియమే ప్రాప్తే వచనమ్। అనేకప్రాప్తావితి। ఆకృతౌ పదార్థే సముదాయే సకృల్లక్షణం ప్రవర్త్తతే, న ప్రతివ్యక్త్యావృత్త్యా। తత్రైకస్యైవ పూర్వనిపాతేన జాతౌ లక్షణం ప్రవృత్తమేవేతి న పునః ప్రవర్తతే। నన్వాకృతిపక్షేఽపి పటుగుప్తౌ మృదుగుప్తావిత్యాదిషు బహుషు వ్యక్తిషు యథా యుగపత్ప్రవర్తతే, తథాత్రాపి ప్రవర్తతామ్? ఏవం మన్యతే---ఏకస్య యుగపదవధ్యవధిమద్భావో విరోధాన్న సమ్భవతి। న చాన్తమపేక్ష్యోభయోః పూర్వత్వమన్యతరేణ వ్యవధానాదితి, అత్ర చ యదా పటుమృద్వోర్ద్వన్ద్వం కృత్వా పశ్చాచ్ఛుక్లశబ్దస్య ద్వన్ద్వః కియతే తదాల్పాచ్తరత్వాత్తస్య పూర్వనిపాతే శుక్లమృదుపటవః,

శుక్లపటుమృదవ ఇతి చ భవతి। విస్పష్టపటురితి। విస్పష్టశబ్దః ప్రవృత్తినిమిత్తస్య పాటవస్య విశేషణమితి విస్పష్టం పటురితి విగృహ్య `సుప్సుపా' ఇతి సమాసః।।

అజాద్యదన్తమ్।। 2.2.33 ।।

అజాద్యదన్తమ్।। అజాదీతి పృథక్ పదమ్, విశేషణసమాసో వా। అశ్వేన్ద్రరథా ఇతి। రథశబ్దస్య పశ్చాత్సమాసే రథాశ్వేన్ద్రా ఇత్యపి భవతి। ద్వన్ద్వే ఘ్యన్తాదజాద్యదన్తం విప్రతిషేధేనేతి। `ద్వన్ద్వే ఘి' ఇత్యస్యావకాశః---పటుగుప్తౌ; `అజాద్యదన్తమ్' ఇత్యస్యావకాశః---ఉష్ట్రఖరమ్; ఇన్ద్రాగ్నీ ఇత్యత్రోభయప్రాప్తౌ పరత్వాద్ `అజాద్యదన్తమ్' ఇత్యేతద్భవతి విప్రతిషేధేనేతి।।

అల్పాచ్తరమ్।। 2.2.34 ।।

అల్పాచ్తరమ్।। అత ఏవ నిపానతాత్స్వార్థే తరప్, కుత్వాభావశ్చ। యది తు ప్రకర్షే తరప్ చేత్తదా `ధవఖదిరపలాశాః' ఇత్యాదౌ బహుషు సన్నిహితేషు ద్వివచనోపపదత్వాభావాదస్యాప్రవృత్తావనియమః స్యాత్। ద్వయోరేవ తు స్యాత్---ప్లక్షన్యగ్రోధావితి। శఙ్ఖదున్దుభివీణా ఇతి। తూర్యాఙ్గానామిత్యేకవద్భావో న భవతి; తూర్యశిల్పోపజీవినామేవ తత్ర గ్రహణాత్। నియతద్రవ్యవివక్షాయాం జాతిరత్వాభాంవాత్ `జాతిరప్రాణినామ్' ఇత్యేతదపి న భవతి। శఙ్ఖవీణాభ్యాం దున్దుభేర్ద్వన్ద్వే దున్దుభిశఙ్ఖవీణా ఇత్యపి భవతి। ఏవం మృదఙ్గశ్చ శఙ్ఖపణవౌ చ మృదఙ్గశపణఙ్ఖవాః, ధనపతిశ్చ రామకేశవౌ చ ప్రాసాదో ధనపతిరామకేశవానామిత్యాది భవతి। తథా హోతా చ పోతా చ నేష్టా చోద్రాతా చేతి బహూనాం యుగపద్ ద్వన్ద్వే తృతీయస్యోత్తరపదమనన్తరమితి తస్యైవానజ్ భవతి, నేతరయోః---హోతృపోతృనేష్టోద్రాతారః। ద్వయోర్ద్వయోర్ద్వన్ద్వే త్రయాణామప్యానజ్ భవతి---హోతాపోతానేష్టోద్రాతార ఇతి। ఏవమన్యత్రాపి ద్వన్ద్వక్రియాయామానుపూర్వ్యవిశేషాద్రూపవిశేషో వేదతవ్యః। పూర్వాభ్యామల్పాచ్తరమిత్యేతత్పూర్వానుసారేణ గమ్య మానత్వాద్ వృత్తౌ న పఠితమ్। `ద్వన్ద్వే ఘి' ఇత్యస్యావకాశః---పటుగుప్తౌ, `అల్పాచ్తరమ్' ఇత్యాస్యావకాశః---ప్లక్షన్యగ్రోధౌ; వాగగ్నీ ఇత్యత్రోభయప్రాప్తౌ అల్పాచ్తరమిత్యేతద్భవతి। అజాద్యదన్తమిత్యస్యావకాశః----ఉష్ట్రఖరమ్, అల్పాచ్తరమిత్యస్య స ఏవ; వాగిన్ద్రావిత్యత్రోభయప్రాప్తౌ `అల్పాచ్తరమ్'ఇత్యేతద్భవతి।

ఋతునక్షత్రాణామితి। ఋతూనామానుపూర్వ్యం ప్రాదుర్భావకృతమ్, నక్షత్రాణాముదయకృతమ్। మాతాపితరావితి। `ఆచాయం!శ్రేష్ఠో గురూణామ్, మాతేత్యేకే, ఇతి స్మృతిః। `పితుర్దశగుణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యతే' ఇతి చ।

శ్రద్ధామేధే ఇతి। సత్యాం శ్రద్ధాయామర్థక్రియాకారిణీ మేధేత్యభ్యర్హితత్వం శ్రద్ధాయాః। దీక్షాతపసీ ఇతి దీక్షార్థం తప ఇత్యభ్యర్హితత్వం దీక్షాయాః। లఘ్వక్షరాదపి తపసో విప్రతిషేధాదభ్యర్హితమిత్యేతదేవ భవతి।

సమానాక్షరాణామిత్యత్ర నాస్తీతి। తేన ఋతునక్షత్రాణామిత్యత్రైవ వర్ణగ్రహణం న కృతమితి భావః। వర్ణానాముత్పత్తికృతమానుపూర్వ్యం శ్రూయత ఏవ---`ముఖతో బ్రాహ్మణమసృజద్బాహుభ్యాం రాజన్యమూరుభ్యాం వైశ్యం పద్భ్యాం శూద్రమ్' ఇతి।

సంఖ్యాయా అల్పీయస్యా ఇతి। ద్వన్ద్వే చాద్వన్ద్వే చేత్యాహుః। అల్పీయస ఇతి పాఠే అల్పీయసోఽర్థస్య వాచికాయా ఇత్యర్థః। నవతిశతమితి। ద్వన్ద్వః, `ద్వ్యేకయోః' ఇతి తు సౌత్రో నిర్దేశః।।

సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ।। 2.2.35 ।।

సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ।। కణ్ఠేకాల ఇతి। యదా కణ్ఠే కిఞ్చిదస్తీతి నిర్జ్ఞాతే కాల ఇతి విశేషణం ప్రయుజ్యతే తదా సప్తమీగ్రహణేన ప్రయోజనమ్, అన్యదా తు విశేషణత్వాదేవ సిద్ధమ్। సమ్ప్రధారణాయామితి। ఇదమస్తు ఇదమేవేతి నిరూపణా===సమ్ప్రధారణా। పరత్వాదితి। శబ్దపరవిప్రతిషేధాదిత్యర్థః। ఏవమర్థమేవ చ `సంఖ్యాసర్వనామ్నోః' ఇతి నోక్తమ్। గడ్వాదిభ్య ఇతి గడ్వాదయః ప్రయోగతో ద్రష్టవ్యాః।।

నిష్ఠా।। 2.2.36 ।।

నిష్ఠా।। అవముక్తోపానత్క ఇతి। ఉరః ప్రభృతిత్వాత్కప్। నను చేత్యాది। యథా చిత్రగురితి। గుణద్రవ్యశబ్దయోరుపనిపాతే గుణశబ్దస్య విశేషణత్వమ్, క్రియాద్రవ్య శబ్దయోరపి క్రియాయా ఏవ విశేషణత్వమ్। తతశ్చ పూర్వేణైవ సిద్ధమితి భావః।

వివక్షానిబన్ధనత్వాదితి। యదా కృత కిఞ్చిదనేనేతి నిర్జ్ఞాతే కట ఇతి ప్రయుజ్యతే తదా కటో విశేషణమితి మన్యతే। కటే కటేన కృతమితి వా విగ్రహీతవ్యమితి। ఏవం విగ్రహే కృతస్య విశేషణత్వశఙ్కైవ నాస్తీతి భావః। క్వచిత్తు వాశబ్దో న పఠ్యతే, తత్ర వివక్షానిబన్ధనత్వాదిత్యుక్తే తామేవ వివక్షాం దర్శయతీతి వ్యాఖ్యేయమ్।

జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరవచనమితి। జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, `జాతికాలసుఖాదిభ్యోఽనాచ్ఛాదనాద్' ఇత్యాహ, తజ్జ్ఞాపయతి---జాత్యాదిభ్యః పరా నిష్ఠా నిపతతీతి। శార్ఙ్గజగ్ధీతి। శార్ఙ్గ జగ్ధమనయేతి బహువ్రీహిః। `క్తాదల్పాఖ్యాయామ్',`అస్వాఙ్గపూర్వపదాద్వా' ఇతి జీష్। అత్రాహుః----నిష్ఠాశబ్దేన యా విహితా నిష్ఠా తస్యా గ్రహణమ్। తేన సుస్థితమ్, చారుహసితమిత్యాదౌ `నపుంసకే భావే క్తః' ఇత్యస్య పరనిపాత ఇతి।।

వాఽఽహితాగ్న్యాదిషు।। 2.2.37 ।।

కడాశః కర్మధారయే।। 2.2.38 ।।

కడారాః కర్మధారయే।। బహువచననిర్ద్దశాదాద్యర్థోఽవగమ్యత ఇత్యాహ---కడారాదయ ఇతి।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం

ద్వితీయాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః।।

-----******-----

.

కాశికావృత్తౌ

అథ ద్వితీయాధ్యాయే తృతీయః పాదః

అనభిహితే।। 2.3.1 ।।

అనభిహితే।। అనభిహితశబ్దోఽయమనేకార్థః, తథా హి---అభిపూర్వస్య దధాతేర్ధినోతేశ్చైతద్రూపం సమ్భవతి; అభిపూర్వశ్చ దధాతిర్బన్ధనేఽపి ద్దష్టః----అశ్వాభిధానీమాదత్త ఇతి, ఉచ్చారణేఽపి---అభిహితః శ్లోక ఇతి, ప్రతిపాదనేఽపి----అభిహితోఽర్థ ఇతి; హినోతిరపి గతౌ వృద్ధౌ చ వర్తతే, ఇహ తు వక్ష్యమాణానాం కర్మాదీనాం బన్ధనాద్యర్థచతుష్టయాసమ్భవాత్ప్రతిపాదనవచనోఽభిహితశబ్ద ఇత్యాహ---అనభిహితే అనిర్దిష్టే అనుక్త ఇతి। వచిరత్ర ప్రతిపాదనవచనః। ఉక్తార్థానామప్రయోగ ఇతి యథా సామాన్యేన `అభిహితే' ఇత్యేతావత్యుచ్యమానే కటం కరోతి భీష్ణముదారం దర్శనీయమిత్యత్ర కటశబ్దాద్విశేష్యవాచిన ఉత్పద్యమానయా ద్వితీయయాఽనవయవేన కటగతస్య కర్మత్వస్యాభిహితత్వాద్భీష్మాదిభ్యో ద్వితీయా న స్యాదితి మన్యమానః పృచ్ఛతి---కేనానభిహిత ఇతి। ఇతరోఽపి విదితాభిప్రాయ ఆహ---తిఙ్కృత్తద్ధితసమాసైరితి। బహుషు ప్రయుక్తేషు కేషాఞ్చిద్వర్జనేన కేషాఞ్చిత్కార్యాన్వప్రతిపాదనమ్===పరిసంఖ్యానమ్, ప్రత్యుదాహరణేషు సర్వత్ర ద్వితీయా న భవతి।

కటం కరోతి భీష్మమిత్యాది। కటః కృతో భీష్మ ఉదారో దర్శనీయ ఇతి కరోతేరుత్పద్యమానః క్తప్రత్యయోఽనవయవేన సర్వకర్మాభిధత్తే తద్వద్ ద్వితీయాపీతి యో మన్దధీర్మన్యతే తం ప్రతీదం పరిగణనభ్, సూక్ష్మద్దశస్తు ప్రతి న వక్తవ్యమేవ। తథా హి ప్రాతిపదికాదుత్పద్యమానా ద్వితీయా యదాకారవిశిష్టోఽర్థః ప్రాతిపదికేనాభిధీయతే తదాకారవిశిష్టస్యైవ కర్మభావమాచష్టే। కఠశబ్దేన కటత్వజాతివిశిష్టోఽర్థోఽభిధీయతే,న భీష్మాద్యాకారవిశిష్ట ఇతి తత్ప్రతిపాదనాయ యథా భీష్మాదిశబ్దప్రయోగో భవతి తథా తదాకారవిశిష్టస్య కర్మత్వాభిధానాయ ద్వితీయా భవిష్యతి। క్తప్రత్యయస్తు ప్రకృత్యర్థస్య న కర్మతామాచష్టే, కిన్తు ప్రకృత్యర్థం ప్రతి యస్య కర్మభావః తమితి యుక్తం యదనవయవేన సర్వకర్మాభిధత్తే। నను చ కర్మాదయో విభక్త్యర్థాస్తేషాం చ తిజాదిభిరభిరితవచనమనర్థకమ్, అన్యత్రాపి విహితస్యాభావాదభిహితే, యత్రాప్యనభిహితాధికారో న క్రియతే తత్రాపి శబ్దాన్తరప్రతిపాదితేఽర్థే నైవ విహితం భవతి, తద్ యథా---బహుపటురితి బహుచోక్తత్వాదీషదసమాప్తేః సత్యపి సమ్భవే కల్పబాదయో న భవన్తి, ద్విర్దశ ద్విదశాః---సమాసేనోక్తత్వాత్సుజర్థస్య సుజ్న భవతి, పటుగుప్తౌ---ద్వన్ద్వేనోక్తత్వాచ్చార్థస్య చ--శబ్దో న ప్రయుజ్యతే; తద్వదత్రాపి తిజాదిభిరభిహితత్వాదేవ ద్వితీయాదయో న భవిష్యన్తి।

నన్వభిహితార్థస్యాపి ప్రయోగో ద్రష్టః----అపూపౌ ద్వావితి, సత్యమ్; అయం తు న్యాయః యదుతాభిహితే విహితం న స్యాత్, న హి వ్యసనితయా శబ్దః ప్రయుజ్యతే, అపి త్వర్థాభిధానాయ, స చేదర్థః శబ్దాన్తరేణాభిహితః కిమితి శబ్దాన్తరం ప్రయుజ్యతే, అక్షినికోచాదిభిరప్యవగతేఽర్థే శబ్దో నైవ ప్రయుజ్యతే, కిం పునః శబ్దేనైవాభిహితే। అపూపౌ ద్వావిత్యాదౌ తు ద్వావానయ కౌ ద్వౌ తావితి సామాన్యోపక్రమే వాక్యమితి యథాకథఞ్చిదుపపాదనీయమ్, తస్మాన్నార్థ ఏతేనేత్యాశఙ్క్య సంఖ్యాపి విభక్త్యర్థ ఇతి దర్శయన్నాహ---బహుషు బహువచనమిత్యేవమాదినేతి।

అయమర్థః----`త్రికః ప్రాతిపదికార్థః' ఇత్యస్మిన్దర్శనే కర్మాదివదేకత్వాదిసంఖ్యావిభక్త్యర్థః, తత్ర కర్మాదీనాం యుగపద్విభక్తిభిరభిధీయమానానాం పరస్పరం విశేషణవిశేష్యభావమనాపన్నానాం కేవలప్రాతిపదికార్థగతానామభిధానం వృక్ష ఏకో వృక్షః కర్మ పశురేకః పశుః కరణమితి వాభిధానమ్, పశ్చాచ్చైకక్రియాన్వయబలేన పరస్పరసమ్బన్ధ ఇతి ప్రాభాకరా మన్యన్తే।

భాట్టాస్తు పరమ్పరాసమ్బద్ధస్య స్వతన్త్రస్యానేకార్థస్యాక్షాః, పాదాః, మాషా ఇత్యాదావభిధానదర్శనేఽప్యేకశేషమన్తరేణాదర్శనాత్ యజేతేత్యాదౌ చ కృతికార్యయోర్యుగపల్లిఙాభిధీయమానయోరపి విశేషణవిశేష్యభావస్య ప్రాభాకరైరప్యభ్యుపగమాత్తద్వదేవ విశిష్టాభిధానం మన్యన్తే।

అస్మాకమప్యయమేవ పక్షః। తత్ర కర్మాదయో విశేషణమ్, ఏకత్వాదయో విశేష్యాః, కర్మణి యదేకత్వం తత్ర ద్వితీయైకవచనమితి। విపర్యయో వా---ఏకత్వాదివిశిష్టం యత్కర్మ తత్ర ద్వితీయేతి। తత్ర యద్యపి కర్మాదిప్రాధాన్యపక్షే తిఙాదిభిః ప్రధానభూతానాం కర్మాదినామభిహితత్వాదప్రసఙ్గః, ద్వితీయాదీనాం సంఖ్యాప్రాధాన్యపక్షే కర్మాదిష్వభిహితేష్వపి ప్రధానభూతసంఖ్యాభిధానాయ ద్వితీయాదయః స్యురేవ। ప్రాభాకరే తు పక్షే కర్మాద్యంశాభిధానేఽపి సంఖ్యాంశస్యానభిహితస్యాభిధానాయ ద్వితీయాదయః స్యురితి। అనభిహితకర్మాశ్రయేష్వితి। అనభిహితాని కర్మాదీన్యాశ్రయో యేషాం తేష్విత్యర్థః। ఏతేన కర్మణీత్యాదిసప్తమీనిర్ద్దేశ ఏకత్వాదీనామాధారతయా, న పునరభిధేయతయేతి దర్శితమ్। అనభిహిత ఇతి। యది ప్రసజ్యప్రతిషేధః స్యాత్తతో ద్వయోః క్రియయోః కారకేఽన్యతరేణాభిహితేఽపి విభక్త్యభావప్రసఙ్గః, ప్రాసాద ఆస్తే ఇత్యత్ర సదిక్రియాయా ఆసిక్రియాయాశ్చైకమధికరరగం ప్రాసాదాఖ్యం తచ్చాన్యతరేణ సదిప్రత్యయేన ఘఞాభిహితమ్---ప్రసీదన్త్యస్మిన్ప్రాసాద ఇతి, తత్రాభిహితే న భవతీత్యుచ్యమానే సప్తమీ న స్యాత్। పర్యుదాసే త్వాసిప్రత్యయేన యదనభిధానం తదాశ్రయా సప్తమీ సిద్ధ్యతి। నను చ

ప్రాసాదాఖ్యస్య ద్రవ్యస్య కారకత్వాదభిహితత్వ దన్యత్వం నాస్తి? నైష దోషః; శక్తిః కారకమ్, తత్ర సదిక్రియాశక్త్యభిధానేఽప్యాసిక్రియాశక్తేరనభిధానమ్। నన్వేవం ప్రసజ్యప్రతి షేధేఽపి యా శక్తిరభిహితా తత్ర మా భూద్విభక్తిః, యా త్వనభిహితా తత్ర భవిష్యతి? ఉచ్యతే---అనభిహితే కర్మణీత్యేకత్వాదీనామాధారనిర్దేశః సంఖ్యా చ ద్రవ్యధర్మః, అతోఽనభిహితే కర్మణీత్యాదిభిరపి శక్తిద్వారేణ ద్రవ్యమేవోచ్యతే----అనభిహితా యా కర్మాదిశక్తిస్తదాధారభూతం యద్ ద్రవ్యం తస్యైకత్వాదిషు విభక్తయ ఇతి। ఏవం చ యది ప్రసజ్యప్రతి షేధః స్యాత్తతోఽభిహితశక్తిద్వారేణ ద్రవ్యస్యాభిహితత్వాత్ప్రతి షేధః స్యాత్; పర్యుదాసే తు అనభిహితశక్తిద్వారే విధిరితి స్పష్ట ఏవ ఫలభేదః। యత్ర తర్హి శక్తిభేదో నాస్తి తత్ర కథమ్---ఆసనే ఆస్తే, శయనే శేత ఇతి? అత్రాప్యాసనశయనాదిశబ్దైరాసనాదిక్రియాయోగ్యం వస్తుమాత్రమనుద్భూతశక్తికమభిహితమితి తస్య శక్త్యుద్భవప్రతిపాదనాయ విభక్తిర్భవిష్యతి।

యది తర్హి పర్యుదాసోఽయమితి నిర్ణీయతే, ఇహ పక్త్వా భుజ్యత ఓదనా ఇతి భుజిప్రత్యయేనాప్యభిహిత ఓదనే క్త్వాప్రత్యయేనానభిధానమాశ్రిత్య ద్వితీయా ప్రాప్నోతి, భావే హి క్త్వాప్రత్యయః; ప్రసజ్యప్రతి షేధే తు భుజిప్రత్యయేనాభిధానమాశ్రిత్య ప్రతి షేధః సిద్ధ్యతి? ఉచ్యతే; నాత్రౌదనస్య యుగపదుభాభ్యాం శాబ్ద ఏవాన్వయః, కిం తర్హి? భుజినైవ, సన్నిధానాత్తు పచినాన్వయః। కేవలశబ్దవ్యాపారనిరూపణే తు కిమిష్టకాః పక్త్వోదనో భుజ్యతే, ఉతౌదనమేవేతి న జ్ఞాయతే, అతః శబ్దవ్యాపారాపేక్షయాభిధానమేవేతి ద్వితీయా న భవిష్యతి। అనభిహితవచనమనర్థకమ్; ప్రథమావిధానస్యానవకాశత్వాత్। కృతః కట ఇత్యాదిషు ద్వితీయాదయో మా భూవిన్నితి సూత్రారమ్భః। యది చాత్రాపి స్యుః, క్వేదానీం ప్రథమా స్యాత్। నన్వనవకాశత్వాత్ప్రథమా భవన్తీ కృతః కట ఇత్యాదావేవ భవతీతి న పునః కటం కరోతీత్యాదావపీతి కుతోఽయం నియమః? ఉచ్యతే---కృతః కట ఇత్యాదౌ యద్యపి కృతశబ్దసన్నిధానే కటస్య కర్మతా ప్రతీయతే, తథాపి తత్ర వాక్యార్థత్వాదవ్యతిరిక్త ఏవ ప్రాతిపదికార్థ ఇతి ప్రథమా భవిష్యతి, యథా---విరః పురుష ఇతి। కటం కరోతీత్యత్ర తు కటశబ్దేనైవ కర్మశక్తిమానర్థోఽభిధీయత ఇతి వ్యతిరిక్తత్వాత్ప్రాతిపదికార్థస్య ప్రథమా న భవిష్యతి। నన్వకారకేషు సావకాశా ప్రథమా,యథా---వృక్ష ఇతి? అత్రాప్యస్తీతి ప్రతీతేః కర్తృత్వాత్తృతీయాప్రసఙ్గః। యత్ర హ్యన్యత్క్రియాపదం న శ్రూయతే తత్రాన్తరఙ్గత్వాదస్తీతి గమ్యతే, లబ్ధసత్తాకస్య హి విశేషణాన్తరయోగో భవిష్యతి। అథాపి యత్ర విశేషణాన్తరనివృత్తౌ తాత్పర్యమ్, న క్రియాసమ్బన్ధే, యథా---నీలముత్పలం న రక్తమ్, రాజ్ఞోఽయం పురుషో న దేవదత్తస్యేతి, న హ్యత్ర నీలముత్పలముత్పలమస్తి, రాజ్ఞః పురుషోఽస్తీతి ప్రతీతిః, అతోస్త్యేవాకారకమవకాశ ఇత్యుచ్యేత? ఏవమపి విప్రతి షేధాత్ప్రథమా భవిష్యతి। ద్వితీయాదీనామవకాశో యత్ర ప్రాతిపదికార్థస్య వ్యతిరేకః----కటం కరోతీతి; ప్రథమాయాస్త్వకారకమవకాశః----నీలముత్పలమితి; కృతః కట ఇత్యత్రోభయప్రసంగే

పరత్వాత్ప్రథమైవ భవిష్యతి। నను తామపి బాధిత్వా పరత్వాత్, షష్ఠీ ప్రాప్నోతి, శేషలక్షణా షష్ఠీ ప్రాతిపదికార్థమాత్రస్య ప్రథమావిధావుపయోగాదశేషత్వాన్న భవిష్యతి। ఇహ తర్హి కర్త్తవ్యః కట ఇతి కృత్ప్రయోగే ప్రథమాం బాధిత్వా `కర్తృ కర్మణోః కృతి' ఇతి షష్ఠి స్యాత్, తత్ప్రతిషేధార్థమనభిహితాధికారః కర్తవ్యః। తదేవం సంఖ్యావిభక్త్యర్థ ఇత్యస్మిన్పక్షే కర్తవ్యం సూత్రమితి స్థితమ్॥

కర్మణి ద్వితీయా॥ 2.3.2 ॥

కర్మణి ద్వితీయా॥ ద్వితీయాదయః శబ్దా ఇతి। స్వనికాయప్రసిద్ధిరేషేత్యర్థః।

ఉభసర్వతసోరితి। ఉభయసర్వశబ్దయోస్తసిలన్తయోః ప్రయోగ ఇత్యర్థః। ఉభయశబ్దైకదేశ ఉభశబ్దోఽనుకృతః; ఉభశబ్దస్య తసిలన్తస్యాభావాత్, తస్య ద్వివచనటాబ్విషయత్వాత్। ధిగిత్యవిభక్తికో నిర్ద్దేశః। ఆమ్రేడితాన్తేష్వితి। కృతిద్వర్వచనేష్విత్యర్థః। ఉభయతః సర్వత ఇతి। పఞ్చమ్యాస్తసిల్। ధిగితి। నిన్దార్థోఽయమ్। ఉపర్యుపరీతి। `ఉపర్యధ్యధససామీప్యే' ఇతి ద్విర్వచనమ్। తతోఽన్యత్రాపీత్యుక్తమ్, తానేవాన్యాన్పరిగణయతి---అభిత ఇత్యాది। అభితో గ్రామమితి। ఉభయత ఇత్యర్థః। పరిత ఇతి। సర్వత ఇత్యర్థః। `పర్యభిభ్యాం చ' ఇతి తసిల్। ఆభిముఖ్యవృత్తిరపి విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతోఽభితః శబ్దోఽస్తి, సోఽపి గృహ్యతే। సమయానికషాశబ్దౌ సమీపవచనౌ గృహ్యేతే। హాశబ్దః శోకాదివృత్తిః హా కన్యే ఇత్యాదౌ కారకవిభక్తిత్వాదన్తరఙ్గత్వాత్సమ్బోధనవిభక్తిర్భవతి। బుభుక్షితం న ప్రతిభాతీతి। ప్రతిరత్ర క్రియావిశేషకత్వా దుపసర్గో న కర్మప్రవచనీయ ఇతి పఠ్యతే।

తృతీయా చ హోశ్ఛన్దసి॥ 2.3.3. ॥

తృతీయా చ హోశ్ఛన్దసి॥ యవాగ్వాగ్నిహోత్రమితి। క్వ పునరగ్నిహోత్రశబ్దో వర్త్తతే? హవిషి; తేష్వగ్నిహోత్రమధిశ్రయేత్, అగ్నిహోత్రం శరశరాయత్, తదాహుర్యస్యాగ్నిహోత్రమధిశ్రితమమేధ్యమాపద్యేతేత్యాదిషు దర్శనాత్। జుహోతిరపి ప్రక్షేపే। ఏకస్మిన్నేవ ప్రయోగే యవాగూశబ్దాత్ తృతీయా, అగ్నిహోత్రశబ్దాద్ ద్వితీయా; యవాగ్వాఖ్యం హవిర్దేవతోద్దేశేన ప్రక్షిపతీత్యర్థః।

అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్, కథమ్? అగ్ని హోత్రశబ్దో జ్యోతిష్యతి వర్త్తతే---అగ్ని హోత్రం ప్రజ్వలితమితి। జుహోతిరపి ప్రీణనే। తద్యదా యవాగూశబ్దాత్ తృతీయా తదా యవాగ్వాగ్ని హోత్రం ప్రీణయతీత్యర్థః, యదా తు ద్వితీయా తదా యవాగ్వాఖ్యం ద్రవ్యమగ్ని హోత్రం హవిరగ్నౌ ప్రక్షిపతీత్యర్థః।

మీమాంసకాస్త్వాహుః----అగ్ని హోత్రశబ్దః కర్మనామధేయమితి, ద్ధశ్యతే చ---స ఏష యజ్ఞ పఞ్చవిధోఽగ్ని హోత్రం దర్శపూర్ణమాసావిత్యాది। తస్య వా ఏతస్యాగ్ని హోత్రస్య సప్త చ శతాని చ, ఏతద్వా అగ్ని హోత్రమన్యేద్యుర్హూయతే అజరామర్య వా ఏతద్యదగ్ని హోత్రమితి చ త ఇత్యాహుః। కరణత్వాత్ తృతీయాయాం ప్రాప్తాయాం పక్షే ద్వితీయార్థం వచనమ్। ఇదం చ సూత్రానుగుణం న భవతి, కర్మణీతి హి వర్త్తతే।।

అన్తరాన్తరేణ యుక్తే।। 2.3.4 ।।

అన్తరాన్తరేణ యుక్తే।। అన్తరాన్తరేణశబ్దావిత్యాది। నను యథా నౌర్నావి బద్ధా నేతరేతరత్రాణాయ భవతి తాద్ధగేతత్, ద్వయోరపి నిపాతత్వవ్యభిచారాత్, సత్యమ్; సాహచర్యాత్సాజాత్యం లక్ష్యతే, సజాతీయవిజాతీయభావే సజాతీయప్రత్యయో భవతి, తద్యథా--గురుభార్గవావిత్యుక్తే గ్రహయోరేవ ప్రతీతిర్భవతి, న త్వాచార్యపరశురామయోః। యద్వా అన్తరాశబ్దేనాతృతీయాన్తేన సాహచర్యాదన్తరేణేత్యస్యాప్యతృతీయాన్తస్య గ్రహణమ్, స చ నిపాత ఏవ। తథాన్తరేణ శబ్దేనాటాబన్తేన సాహచర్యాదన్తరాశబ్దస్యాప్యటాబన్తస్యైవ గ్రహణమ్, స చ నిపాత ఏవ। షష్ఠ్యేయపవాదో యోగ ఇతి। అసత్యస్మిన్యోగే శేషత్వాత్ షష్ఠీ ప్రాప్నోతి। సతి త్వస్మిన్నుపయుక్తత్వాత్ షష్ఠీ న భవతీత్యపవాదత్వమేతత్। మధ్యమాధేయేతి। ఆధేయపరతన్త్రమిత్యర్థః। సపబ్తమ్యన్తస్య మధ్యశబ్దస్యార్థే వర్త్తత ఇతి యావత్। అన్తరా త్వాం చ మాం చ కమణ్డలురితి. తవ చ మమ చ మధ్యే కమణ్డలురిత్యర్థః। అత్ర యథా మధ్యస్యావధ్యపేభాయామవధిభూతాభ్యాం యుష్మదస్మద్భ్యాం యోగః, తథాఽఽధారస్యాధేయపరతన్త్రత్వాదాధేయేన కమణ్డలునాపి యోగత్తతోఽపి ద్వితీయా ప్రాప్నోతి, నైష దోషః, కమణ్డలురిత్యత్ర తిష్ఠత్యస్తీతి వా క్రియాపదానుషఙ్గాత్కమణ్డలుః కర్త్తా, స చ తిఙాభిహిత ఇతి ప్రథమైవ భవిష్యతి, కారకవిభక్తిత్వాత్। తదేతత్ ` సహయుక్తేఽప్రధానే' ఇత్యత్రోపపాదయిష్యామః। నిపాతయోర్గ్రహణాదిహ న భవతి, కిం తేన తయోరన్తరేణ జ్ఞాతేన! విశేషవచనోఽయమ్---అన్తరాయాం పురి వసతీతి స్రుఘ్నస్య ప్రాకార ఇతి, నాత్ర స్రుఘ్నస్యాన్తరాశబ్దార్థేన యోగః, కిం తర్హి? ప్రాకారేణ।।

కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే।। 2.3.5 ।।

కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే।। మాసమధీత ఇతి। నను కర్మత్వాదేవాత్ర ద్వితీయా సిద్ధా, కథమ్? `కాలభావాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్'। అవశ్యం కర్మసంజ్ఞైవాత్రాశ్రయణీయా---ఆస్యతే మాసః, ఆసితవ్యః ఆసిత ఇతి కర్మణి లకృత్యక్తఖలర్థా యథా స్యురితి, సత్యమ్; ఇదమప్యవశ్యం వక్తవ్యమ్---ద్రవ్యగుణాభ్యామత్యన్తసంయోగే ద్వితీయాయథా స్యాదితి। తత్ర క్రియాత్యన్తసంయోగేఽపి పరత్వాదనేనైవ యుక్తా ద్వితీయా। మాసస్యేతి `కృత్వోఽర్థప్రయోగే కాలేఽధికరణే' ఇతి షష్ఠీ।।

అపవర్గే తృతీయా।। 2.3.6 ।।

అపవర్గే తృతీయా।। అపవర్గః ఫలప్రాప్తౌ సత్యాం క్రియాపరిసమాప్తిరితి। తత్రైవాపవర్గశబ్దో లోకే ప్రసిద్ధ ఇతి భావః। కర్తృవ్యావృత్తావితి। అశక్త్యాదినా కర్తు_రుపరమాదిత్యర్థః, తత్ర మధ్యే క్రియా విచ్ఛిన్నేతి ప్రవృత్త్యపాయః, న త్వపవృక్తేతి।।

సప్తమీపఞ్చమ్యౌ కారకమధ్యే।। 2.3.7 ।।

సప్తమీపఞ్చమ్యౌ కారకమధ్యే।। కారకమధ్య ఇతి। మధ్యస్యావధిద్వయాపేక్షత్వాద్ ద్వివచనాన్తేన సమాసః, కాలాధ్వనోశ్చైతద్విశేషణమిత్యాహ---కారకయోర్మధ్యే యౌ కాలాధ్వానావితి। అద్య భుక్త్వేత్యాది। ననుం చాత్ర దేవదత్త ఏకః కర్తా_ః తత్కథం కారకయోర్మధ్యే కాల ఇత్యాహ---కర్తృశకత్యోరితి। స్యాదేవం యది ద్రవ్యం కారకం స్యాత్, శక్తిస్తు కారకమ్, సేహ భిద్యతే--ఏకా అద్య భుజేః సాధనమ్, అపరా ద్వ్యహభుజేః, తేనానయోర్మధ్యే కాల ఇత్యర్థః। కర్తృకర్మణోరితి। ఇషునస్యతీష్వాసః పురుషః స కర్తా_, ఇష్వసనే వ్యధనే స్థానే వా కర్మ లక్ష్యమ్। అర్మాపాదానయోరితి। కర్మ తదేవ సామర్థ్యాద్ గమ్యమానం ధనురపాదానం యతః శరా అపయన్తి। కర్మాధికరణయోర్వేతి। కర్మ తదేవాధికరణమిహేతి నిర్ద్దిష్టః ప్రదేశః। ఇహ కాలాధ్వానౌ ద్వౌ, సప్తమీపఞ్చమ్యావపి ద్వే, తతశ్చ సంఖ్యాతానుదేశః ప్రాప్నోతి---కాలాత్సప్తమీ, అధ్వనః ప్రఞ్చమీతి, అత ఆహ---సంఖ్యాతానుదేశ ఇత్యాది। అస్వరితత్వాదితి। స్వరితేన లిఙ్గేన యథాసంఖ్యమిత్యేతత్ తత్రైవ ప్రతిపాదితమ్।।

కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయా।। 2.3.8 ।।

యస్మాదధికం యస్య చేశ్వరవచనం తత్ర సప్తమీ।। 2.3.9 ।।

యస్మాదధికం యస్య చేశ్వరవచనం తత్ర సప్తమీ ।। యస్మాదధికం తదస్మిన్నధికమితి చ నిర్దేశాదధికశబ్దయోగే పర్యాయేణ సప్తమీపఞ్చమ్యౌ భవతః। ఉపఖార్యాం ద్రోణ ఇతి। `ఉపోఽధికే చ' ఇతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా। యస్య చేశ్వరవచనమిత్యాది। ద్వయమనేనోచ్యతే, ద్వయోరపి భవతి, తత్రాపి పర్యాయేణేతి తత్ర ద్వయోరపి తావద్భవతి, కథమ్? ఈశ్వర ఉచ్యతే యేన తదోశ్వరవచనమైశ్వర్యమ్, అథ వా ఈశ్వరశబ్దో భావప్రధానః ఈశ్వరః తస్యోక్తిరీశ్వరచనమ్, యస్య స్వామిన ఈశ్వరత్వముచ్యతే తతః సప్తమీత్యర్థః। అథ వా--- యస్యేతి స్వం నిర్దిశ్యతే, యస్య స్వస్యేశ్వర ఉచ్యతే తతః స్వాత్సప్తమీత్యర్థః। పర్యాయేణ వా భవతి; శేషవిషయే కర్మప్రవచనీయవిభక్త్యారమ్భాదేకత ఉత్పన్నయా విభక్త్యా ద్విష్ఠస్యాపి సంబన్ధస్యాభిధానాత్। అధి బ్రహ్మదత్త ఇతి। `సప్తమీ శౌణ్డైః' ఇతి సమాసపక్షే బ్రహ్మదత్తాధీనా ఇతి భవతి విభక్త్యర్థవృత్తిత్వే।ధిబ్రహ్మదత్తమిత్యవ్యయీభావః। అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్, స్వామిన్యాధారే పఞ్చాలాః స్థితా స్వేష్వాధారేషు బ్రహ్మదత్తః స్థితః, తత్ర యదా యదధికరణం తత్ర సప్తమీ భవిష్యతి, ఏవం చ కృత్వా `అధిరీశ్వరే' ఇతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా న వక్తవ్యా, ఐస్వర్యవషయశ్చాధిః క్రియయా నైవ యుజ్యతే। అతో గత్యుపసర్గత్వబాధార్థాపి న యుజ్యతే।।

పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిః।। 2.3.10 ।।

ప్రతినిధిప్రతిదానే చ యస్మాత్।। 2.3.11 ।।

ప్రతినిధిప్రతిదానే చ యస్మాత్।। యస్మాదిత్యనేనైవ సూత్రేణ పఞ్చమీ। ముఖ్యసదృశః ప్రతినిధిరితి। ముఖ్యః క్వ చిత్కార్యే రూఢః, యశ్చ తదభావే తత్కార్యే ప్రతినిధీయతే స తత్ప్రతినిధిః। కర్మణి `ఉపసర్గే ఘోః కిః'। ఏవం ప్రతిదానమిత్యపి, కర్మణ్యేవల్యుట్। దత్తస్యేతి। అథాత్రానేనైవ సూత్రేణ పఞ్చమీ ప్రాప్నోతి, యథా----యస్మాదితి, ఏవం తర్హి కర్మణి షష్ఠీ। నను న దత్తమేవ ప్రత్యర్ప్యతే, కిం తర్హి? ద్రవ్యాన్తరమ్, సత్యమ్; తుల్యమూల్యత్వాత్తదేవ ప్రత్యపితమితి ప్రతిపత్తిః, ప్రతినిర్యాతనమ్=ప్రత్యపంణమ్, అత్ర భావే ల్యుట। యస్మాత్ప్రతినిధిరితి। సూత్రవదేవ పఞ్చమీ। ఏవం యతశ్చేత్యత్రాపి। ఉర్జునతః। ప్రతీతి। ప్రతియోగే పఞ్చమ్యాస్తసిః। అర్జునో యుద్ధాదౌ ప్రసిద్ధస్తత్సదృశోఽభిమన్యురిత్యర్థః। మాషానిత్యాది। యే పూర్వ గృహీతాస్తిలాస్తేభ్యో మాషాః

ప్రతిదానమ్। సంబన్ధిసంభబన్ధాదితి। ప్రతినిధిర్ముఖ్యమపేక్ష్య భవతి, ప్రతిదానమపి పూర్వదత్తమ్, తతశ్చ యస్య కర్మప్రవచనీయస్య ప్రతినిధిప్రతిదానాభ్యాం యోగస్తస్య తాభ్యామపి ముఖ్యపూర్వదత్తాభ్యాం తద్ద్వారకో యోగోఽస్తీత్యర్థః।।

గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ చేష్టాయామనధ్వని।। 2.3.12 ।।

గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయాచతుథ్యౌం చేష్టాయామనధ్వని।। చేష్టాక్రియాణామితి। వస్తు వ్యాఖ్యానమేతత్, సూత్రే తు సప్తమీ చేష్టాయామితి। పరిస్పన్దనక్రియాణామితి। పరిస్పన్దన ఏవ చేష్టాశబ్దః ప్రసిద్ధ ఇతి భావః। `స్వం రూపమ్' ఇతి వచనాత్స్వరూపగ్రహణాశఙ్కాయామాహ---అధ్వన్యర్థగ్రహణమితి। సప్తమీనిర్దేశాదితి భావః। సప్తమీనిర్దేశే హ్యనధ్వనికర్మణీత్యన్వయః। నానధ్వనః ప్రకృతేరితి అర్థ ఏవ కర్మ నాధ్వశబ్దః, తేనాధ్వపర్యాయేభ్యోఽపరి చతుర్థీ న భవతి। ద్వితీయా తు `కర్మణి ద్వితీయా' ఇతి భవతి।

ఆస్థితః సంప్రాప్త ఇతి గన్త్రాధిష్ఠిత ఇత్యర్థః। యత్ర త్వితి। యదోత్పథేన పన్థా ఏవాక్రమితుమిష్యతే తదా భవత్యేవ చతుర్థీత్యర్థః। ఇహ కస్మాన్న భవతి---అజాం నయతి గ్రమమితి? అగత్యర్థత్వాత్। ప్రతీతా హ్యత్ర గతిర్న త్వసౌ నయతేరర్థః; ప్రాపణవాచిత్వాత్। ఇహ తర్హి స్త్రియం గచ్ఛతీతి చతుర్థీ ప్రాప్నోతి? సిద్ధం త్వసంప్రాప్తవచనాత్, అసంప్రాప్తం యద్వస్తు గమనేన సంప్రేప్స్యతే తస్మిన్కర్మణీతి వక్తవ్యమ్, స్త్రీ తు సంప్రాప్తైవేతి చతుర్థ్యభావః। అధ్వనశ్చానపవాదః। సంప్రాప్తో హ్యధ్వా, యదా త్వసంప్రాప్తః సంప్రేప్స్యతే తదా భవితవ్యమేవ చతుర్థ్యేత్యుక్తం పురస్తాత్।

న చతుర్థ్యేవేతి। నఞః కాక్వా ప్రయోగాద్వికల్ప్యేతేత్యనేనాన్వయః। కర్మణి చతుర్థ్యాం వికల్పితాయామ్ ` తథాయుక్తే కర్మణి ద్వితీయా' ఇత్యేవ ద్వితీయా భవిష్యతీతి భావః। గ్రామాయ గన్తేతి। ద్వితీయా తావత్కృద్యోగే షష్ఠీం బాధతే, తయా చ తుల్యకక్షా చతుర్థీ ద్వన్ద్వేన ప్రతిపాద్యత ఇతి చతుర్థ్యపి కృద్యోగే భవతీతి భావః।

అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్, కథమ్?
సందర్శనప్రార్థనాధ్యవసాయైరాప్యమానత్వాత్క్రియాపి కృత్రిమం కర్మ। తత్ర యదా గమనస్య సందర్శనాదీనాం చ స్వరుపభేదో వివక్ష్యతే తదా సందర్శనాదికర్మణా గమనేనాభిప్రేయమాణస్య గ్రామస్య సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ। అభేదవివక్షాయాం తు

గమనస్య కర్మత్వాభావాద్ గ్రామః కర్మైవ భవతీతి ద్వితీయా సిద్ధా నార్థ ఏతేనేతి భా,్యకారస్య పక్షః। తత్ర కృత్ప్రయోగే షష్ఠ్యేవ భవతి।

చతుర్థీ సంప్రదానే।। 2.3.13 ।।

చతుర్థీ సంప్రదానే।। తాదర్థ్య ఇతి। తచ్ఛబ్దేన కార్థం ప్రతి నిర్దిశ్యతే, తస్మై ఇదం తదర్థమితి సమాసేన విశిష్టకార్యప్రయోజనం కారణమభిధీయతే। తదర్థస్య భావస్తాదర్థ్యమితి ష్యఞా కార్యకారణసమ్బన్ధోఽభిధీయతే; సమాసకృత్తద్ధితేషు సమ్బన్ధాభిధానాం భావప్రత్యయేనేతి వచనాత్। తత్ర ద్విష్ఠత్వేఽపి సమ్బన్ధస్య షష్ఠీవద్విశేషణాదేవ చతుర్థీ భవతీ---యూపాయ దార్వితి। హేతుతృతీయాపి విశేష్యాన్న భవతి। హేతుహేతుమద్భావస్యాపి చతుర్థ్యైవ ప్రత్యాయితత్వాత్, షష్ఠీవిషయే చ హేతుతృతీయా। ఇహ తు ప్రాతిపదికార్థస్యావ్యతిరేకాత్ప్రథమైవ భవతి। యది తర్హి తాదర్థ్య ఉపసంఖ్యానం క్రియతే, నార్థః సంప్రదానే చతుర్థ్యా, యోఽపి హ్యుపాధ్యాయాయ గౌర్దీయతే ఉపాధ్యాయార్థః స భవతి। అవశ్యం సంప్రదానగ్రహణం కర్తవ్యమ్ `రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇత్యాద్యర్థమ్।

వల్రుపి సంపద్యమాన ఇతి। సంపత్తిరభూతప్రాదుర్భావరూపోత్పత్తిరిహ గృహ్యతే, తత్ర యద్రూపముపజాయతే తతో వికారాచ్చతుర్థీ। మూత్రాయ కల్పతే యవాగూరితి । ప్రకృతివికారయోర్భేదవివక్షాయాం చతుర్థీ। అభేదవివక్షాయాం తు మూత్రం సంపద్యతే యవాగూరితి ప్రథమైవ భవతీతి కేచిదాహుః। అన్యే త్వభేదవివక్షాయామేవ చతుర్థీమిచ్ఛన్తి। యదా తు `జనికర్తుః ప్రకృతిః' ఇత్యపాదానత్వం వివక్ష్యతే, తదా వికారాచ్చతుర్థీ న భవతీతి కేచిదాహుః---మూత్రం సంపద్యతే యవాగ్వా ఇతి। అన్యే తత్రాపి చతుర్థీమిచ్ఛన్తి---మూత్రాయ సంపద్యతే యవాగ్వా ఇతి।

ఉత్పాతేనేతి। ప్రాణినాం శుభాశుభయో సూచకో భూతవికార ఉత్పాతః। అరోచకిన ఇతి। అరుచిః=అరోచకమ్, `రోగాఖ్యాయామ్' ఇతి ణ్వుల్, బహులవచనాదస్త్రీలిఙ్గతా।।

క్రియార్థోపపదస్య చ కర్మణి స్థానినః।। 2.3.14 ।।

క్రియార్థోపపదాస్య చ కర్మణి స్థానినః।। క్రియా క్రియార్థోపపదం యస్యేతి। నను నాస్మిన్నర్థేఽక్షరాణి సన్తి తత్రాహ---తుమున్ణ్వులావిత్యాది। పరిభాషితముపపదం

క్రియార్థమన్యత్ర సమ్భవతీత్యయమేవ విషయో గృహ్యతే। అత్ర చ విషయే క్రియైవ క్రియార్థోపపదం తేనాయమర్థో లభ్యతే ఇతి భావః। `యత్ర గమ్యతే చార్థో న చ ప్రయుజ్యతే శబ్దః స స్థానీ' ఇతి స్వనికాయప్రసిద్ధిమాశ్రిత్యాహ---స్థానినోఽప్రయుజ్యమానస్యేతి। ఏధేభ్యో వ్రజతీతి। నను చాత్ర `తాదర్థ్యే' ఇత్యేవ చతుర్థీ సిద్ధా, ఇహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి--ఏధానాహర్తు్ వ్రజతీతి? హరణార్థా వ్రజిక్రియా, న పునరేధార్థా చేదుదాహరణేఽపి తర్హ్యేవమేవ। ఏతావాంస్తు విశేషః---ప్రత్యుదాహరణే శబ్దః ప్రయుజ్యతే, ఉదాహరణే తు నేతి ప్రతీయమానా చ క్రియా కారకవ్యపదేశస్య నిమిత్తమ్। తత్ర యథా ప్రత్యుదాహరణే ఆహరణాపేక్షయా ద్వితీయా సమ్భవత్యేవముదాహరణేఽపి ప్రతీయమానహరణాపేక్షా ద్వితీయైవ స్యాదిత్యయమారమ్భః। భక్షిరత్ర స్థానీతి। ప్రవిశ గృహం పిణ్డీం భక్షయేతి గమ్యమానత్వాత్। న తు క్రియార్థోపపద ఇతి। యద్యపి పిణ్డీభక్షణార్థ గృహప్రవేశనం తథాపి పారిభాషికముపపదం న భవతీతి భావః। శకలేనేతి। నను `మధ్యేఽపవాదాః' ఇతి ద్వితీయామేవ చతుర్తీ బాధిష్యతే, న కరణతృతీయామ్, ఏవం తర్హి ప్రత్యుదాహరణదిగియం దర్శితా। ఇదం త్వత్ర ప్రత్యుదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్---బ్రాహ్మణస్యైధేభ్యో వ్రజతీతి। అసతి కర్మగ్రహణే ఇతరోపపదవిభక్తివదియమపి శేషవిషయైవ స్యాత్।।

తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్।। 2.3.15 ।।

తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్।। తుమునా సమానార్థస్తుమర్థ ఇతి। వస్తువ్యాఖ్యానమేతత్, విగ్రహస్తు తుమర్థోఽస్యేతి తుమ్శబ్దేన తుమర్థో లక్ష్యతే। తుమర్థభావవచనప్రత్యయాన్తాదితి। తుమర్థో భావవచనః ప్రత్యయోఽన్తేఽస్య తత్తథోక్తమ్। తస్యేదం గ్రహణమితి। స ఏవ హి తుమర్థో భావవచనః, నాన్యః। పాకాయ వ్రజతీతి। నన్వత్ర తాదర్థ్యైవ సిద్ధమ్; న చైవం పాచకో వ్రజతీత్యభావవచనాదపి ప్రసఙ్గః, అత్ర కర్తా్ ప్రధానం న చ తం ప్రతి తాదర్థ్యమస్తి, కిం తు ప్రక-త్యర్థ ప్రతి; ఏవం తర్హి భావవచనేనైవ తాదర్థ్యస్య ద్యోతితత్వాచ్చతుర్థీ న సిద్ధ్యతీతి సూత్రారమ్భః। న హ్యేతల్లక్షణనేత్రో జ్ఞాతుమర్హతి---ధఞాదీనాం చతుర్థీసాపేక్షాణామేవ తాదర్థ్యప్రకాశనే శక్తిరితి।

తుమర్థగ్రహణం శక్యమకర్తు్మ్, కథమ్? పాకః, త్యాగః, రాగ ఇతి క్రియార్థో పపదగ్రహణమనువర్తి్ష్యతే। నన్వేతత్ షష్ఠీనిర్దిష్టమ్, పఞ్చమీనిర్దేషేటేన చేహార్థః; అర్థాద్విపరిణామో భవిష్యతి, భావవచనాదిత్యనేన సమ్బన్ధాత్। న వై భావవచనస్య క్రియార్థోపపదత్వం సమ్భవతి, కిం తర్హి? ధాతోః। ధాతోర్భావవచనస్యాసమ్భవాదేవం విజ్ఞాస్యతే--క్రియార్థోపపదాద్ధాతోర్యో విహితో భావవచన ఇతి।।

నమః స్వస్తిస్వాహాస్వధాలంవషడ్యోగాచ్చ।। 2.3.16 ।।

నమః స్వస్తిస్వాహాస్వధాలంవషడ్యోగాచ్చ।। అలమితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణమితి। అలమిత్యర్థగ్రహణం తత్రాపి పర్యాప్తిగ్రహణమిత్యర్థః। తత్ర తావదర్థగ్రహణం తస్మై ప్రభవతీతి నిర్దేశాత్, ఇహ చాలం కురుతే కన్యామితి `ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ' ఇతి ద్వితీయా భవిష్యతి। ఏవమలమోదనేనేత్యత్రాపి కరణే తృతీయా, ఓదనేన న కిఞ్చిత్సాధ్యమిత్యర్థావగమాత్, తేన భూషణప్రతిషేధయోరగ్రహణాత్పర్యాప్తేరేవగ్రహణమ్। చకారః పునరిత్యాది। అన్యథా స్వస్తియోగే చతుర్థ్యా అవకాశః---స్వస్తి జాల్మాయ, జాల్మత్వాదాశీరభావాద్ భూతకథనమేతత్; కుశలార్థైరాశిషి చతుర్థీ చేత్యస్యావకాశః---అన్యే కుశలార్థాః, కుశలం దేవదత్తస్య కుశలం దేవదత్తాయ; స్వస్తి గోభ్యో భూయాత్, ఉభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్పక్షే షష్ఠీ స్యాత్।।

మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాఽప్రాణిషు।। 2.3.17 ।।

మన్యకర్మణ్యనాదరే విభాషాఽప్రాణిషు।। మన్యతేః కర్మ మన్యకర్మేతి। `మన జ్ఞానే'ఇత్యస్య దైవాదికస్య ధాతోః శ్యనా ఉపలక్షణమ్, న తు ప్రయోగస్థస్య శ్యనన్తస్యానుకరణమిత్యర్థః। తేన శ్యనోఽభావేఽపి భవతి---`తృణాయ మత్వా రఘునన్దనోఽపి బాణేన రక్షః ప్రధనాన్నిరాస్థత్' ఇతి। శ్నా తు తానాదికస్య ` మను అవబోధనే' ఇత్యస్యైవ నిరాసః। అనాదరస్తిరస్కార ఇతి। న త్వాదరాభావమాత్రమ్, కథమ్? అనృతాదివన్నఞః ప్రతిపక్షవాచిత్వాదితి భావః। మన్యకర్మణి ప్రకృష్టకుత్సితగ్రహణమితి వార్త్తికమ్, యద్వాచినశ్చతుర్థీ విధీయతే తతః ప్రకర్షేణ యది కుత్సా ప్రతిపాదయితుమిష్యతే తదా చతుర్థీ భవతి, న తు సామాన్యవివక్షాయామ్। తేన ప్రతిషేధయుక్తాయాం కుత్సాయాం చతుర్థీవిధానం సంపద్యత ఇతి మత్వాహ---న త్వా తృణాయేతి। `మన్యకర్మణ్యనాదర ఉపమానే విభాషా ప్రాణిషు' ఇతి ఆపిశలిరధీతే స్మ, న తత్ర ప్రతిషేధాపేక్షా, తథా చ భట్టిప్రయోగో నిదర్శనీయః।

అశ్మానం దృషదమిత్యాది। తత్త్వాఖ్యానమేతత్। యస్య మాతా న పశ్యతీతి। దర్శనయోగ్యమ్। వ్యవస్థితవిభాషా చేతి। నను యేషు ప్రాణిషు నేష్యతే, తే నావాదయో భవిష్యన్తీతి కిం వ్యవస్థితవిభాషయా? వృత్తికార ఏవాత్ర సాక్షాత్ప్రయోజనం వక్ష్యతి।

నత్వా నావమితి। నావా తార్యముదకం నావ్యం తద్యద్యైవ తీర్ణం తద్యైవ నావమపి సన్తీం త్వాం నాహం నావం మన్యే, ప్రయోజనస్య నిష్పన్నత్వాదితి భావః। ఏవం యావన్నభుక్తం శ్రాద్ధిమిత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్। ప్రాణిషు తూభయమితి। విషయవిభాగేన। ఏతదపీతి। ఏతదేవ సాక్షాత్ప్రయోజనమన్యత్ర నావాదిత్వాదేవ సిద్ధేరిత్యవోచామ।।

కర్తృకరణయోస్తృతీయా।। 2.3.18 ।।

కర్తృకరణయోస్తృతీయా।। ప్రకృత్యాభిరూప ఇతి। క్రియాయా అశ్రవణాత్కర్తృకరణయోరభావాత్షష్ఠీ ప్రాప్నోతి।

ప్రాయేణ యాజ్ఞిక ఇతి। ప్రాయశబ్దో బహ్వర్థః, బహవో యాజ్ఞికా ఇత్యర్థః। గార్గ్యోऽస్మీతి। ప్రథమా షష్ఠీ వా ప్రాప్నోతి। సమేనేతి। అత్ర ద్వితోయా ప్రాప్నోతి। ద్విద్రోణేనేతి। ద్వయోర్ద్రోణయోః సమాహారో ద్విద్రోణం పాత్రాదిః, ద్వౌ ద్రోణౌ కృత్వేత్యర్థః, అత్రాపి ద్వితీయా ప్రాప్నోతి। పఞ్చకేనేతి। పఞ్చ పాత్రాదిః, ద్వౌ ద్రోణౌ కృత్వేత్యర్థః, అత్రాపీ ద్వితీయా ప్రాప్నోతి। పఞ్చకేనేతి। పఞ్చ పరిమాణమస్య పఞ్చకః సఙ్ఘః, తత్ర సంఘసంఘినోరభేదవివక్షాయాం పశూనిత్యనేనైతత్సమానాధికరణమిత్యత్రాపి ద్వితీయైవ ప్రాప్నోతి। సాహస్రేణేతి। సహస్రపరిమాణః సంఘః సాహస్రః। సర్వమన్యత్పూర్వవత్। ఇత్యుపసంఖ్యానమారభమాణస్యాభిప్రాయః।

ప్రత్యాఖ్యానం తు---ఇహ తావత్ప్రకృత్యాభిరూప ఇతి గమ్యమానాపి క్రియా కరణాదివ్యపదేశస్య నిమిత్తమ్। ఇహ చ కరోతిక్రియా గమ్యతే, కరణాన్తరవ్యుదాసాయ చ ప్రకృతేః కరణత్వం వివక్షితం స్వభావేనాయమభిరూపః కృతః, న వస్త్రాలఙ్కారాదినేత్యర్థః। ప్రాయేణేత్యయమర్థః---అస్మిన్ గ్రామే యే విప్రాః సన్తి తే బాహుల్యేన యజ్ఞమవీయత ఇతి తత్ర యాజ్ఞికశబ్దాభిధేయమధ్యయనం ప్రతి బాహుల్యస్య కరణత్వం సంధీభూయ యజ్ఞమధీయత ఇతి తత్ర యాజ్ఞికశబ్దాభిధేయమధ్యయనం ప్రతి బాహుల్యస్య కరణత్వం సంధీభూయ యజ్ఞమధీయత ఇత్యర్థః। ఇహ తర్హి కథం విశిష్టవేషం కంచిత్ ధ్దష్ట్వాధ్యవస్యతి---ప్రాయేణాయం యాజ్ఞిక ఇతి? అత్రాప్యయమర్థః----అస్మిస్తావద్యాజ్ఞికానామాచారాదిబాహుల్యముపలభ్యతే, అతోऽనేనాచారాదిబాహుల్యేన యాజ్ఞికోऽయం జనైర్జ్ఞాయత ఇతి। తత్ర ప్రతీయమానజ్ఞానం ప్రతి కరణత్వమ్। కేచిత్---ప్రాయేణశబ్దో విబక్తిప్రతిరూపకో నిపాతో జ్ఞాతమిత్యస్యార్థే వర్త్తతే ఇత్యాహుః। ధ్దశ్యతే చ ప్రాయేణ సామగ్ర్యవిధౌ గుణానామితి, ప్రాయేణ నిష్క్రామతి చక్రపాణావితి చ। గాత్రేణేతి।

అనేనాహం జ్ఞాయే ఇతి జ్ఞానక్రియాయామస్మీతి భవనక్రియాయాం వా గోత్రస్య కరణత్వమ్। సమేనేతి। పథో గమనే కరణత్వం సమేన పథేత్యర్థః। ద్విద్రోణేనేతి। ద్విద్రోణాద్యర్థే మూల్యే ద్విద్రోణాదిశబ్దస్తస్య చ క్రయం ప్రతి కారణత్వమ్, ద్విద్రోణాదీనాం చ మూల్యమ్, తేన ద్విద్రోణాద్యేవ క్రీయతే ఇత్యర్థభేదోఽపి నాస్తి।।

సహయుక్తేఽప్రధానే।। 2.3.19 ।।

సహయుక్తేఽప్రధానే।। క్రియాగుణద్రవ్యైర్ద్వయోః సమ్బన్ధే సతి సహశబ్దస్య ప్రయోగో భవతి, అతః `పుత్రేణ సహగతః పితా:' ఇత్యాదీని క్రియాదిసమ్బన్ధే యథాక్రమముదాహణాన్యుపన్యస్తాని। నన్వత్ర సర్వతః సహార్థస్వభావాదేవ పితుః పుత్రస్య వా గమనాదినా సమ్బన్ధః ప్రతీయతే, తత్కుతః పితుః ప్రాధాన్యమ్? కేచిదాహుః----యస్య క్రియాదిసమ్బన్ధో విశిష్టకాలః ప్రజ్ఞాతః స యదాన్యస్యాప్రజ్ఞాతవిశిష్టకాలక్రియాసమ్బన్ధస్య తత్ప్రతిపాదనార్థముపాదీయతే, యథా---`అయం పురుషః కదాగతః' ఇత్యపేక్షాయామ్ `రాజ్ఞా సహాగతః' ఇతి పురుషాగమనం విషిష్టకాలముపపాదయితుం వాక్యం ప్రవర్త్తత ఇతి పురుషస్య ప్రాధాన్యమ్, రాజ్ఞస్తూపలక్షణత్వేనోపాత్తత్వాదప్రాధాన్యమితి। ఏవం తు `భృత్యైః సహ రాజాగతః' ఇత్యత్ర న స్యాద్, న హి భృత్యాగమనం ప్రసిద్వకాలం యేన తత్కాలత్వం రాజాగమనస్య ప్రతిపాద్యేత। యత్ర చోభయోరప్యజ్ఞాతక్రియాదిసమ్బన్ధస్తత్రాపి న స్యాత్---పుత్రేణ సహాగతః పితేతి। తస్మాద్వక్తవ్యమప్రాధాన్యమత ఆహ----పితురత్రేత్యాది। పూర్వం ప్రజ్ఞాతోఽప్రజ్ఞాతో వా యస్య క్రియాదిసమ్బన్ధః శబ్దేనోచ్యతే తస్య ప్రాధాన్యమ్। యస్య తు సహార్థాన్యథానుపపత్త్యా ప్రతీయతే తస్యాప్రధాన్యమ్।

కస్య తునః శబ్దేనోచ్యతే? కస్య వా ప్రతోయతే? యస్య వివక్ష్యతే। ఏతదుక్తం భవతి---ద్వయోస్తావత్క్రియాసమ్బన్ధే సతి సహశబ్దస్య ప్రయోగః, తత్ర యదా ద్వయోరపి క్రియాదిసమ్బన్ధః శబ్దేనోచ్యతే--సహాగతౌ పితాపుత్రావితి, తదా ద్వయోరపి ప్రాధాన్యాన్న భవతి; యదా త్వేకస్య క్రియాదిసమ్బన్ధం శబ్దేన ప్రతిపిపాదయిషత్యపరస్య సహార్థాన్యథానుపపత్త్యా తదా తస్యాప్రాధాన్యాత్తద్వాచినస్తృతీయేతి। ఏవం చ కృత్వా సహ శాఖయా ప్రస్తరం ప్రహరతీతి యద్యపి ప్రస్తరస్య ప్రహరణసమ్బన్ధః ప్రజ్ఞాతః, సూక్తవాకేన ప్రస్తరం ప్రహరతీతి, శాఖాయాస్త్వజ్ఞాతః; తథాప్యుక్తేన న్యాయేన శాఖాశబ్దాత్తృతీయా సిద్ధ్యతీతి విభక్తివ్యత్యాసో న వాచ్యః। నను పుత్రేణ సహాగత ఇత్యాదౌ పితురేవ కర్త్తృః క్తాదిభిరభిధానమ్, న త్వప్రధానస్య పుత్రాదేస్తస్యాపి తు సహార్థసామర్థ్యాత్కర్తృత్వం ప్రతీయత--ఇత్యనభిహితే కర్తృకరణయోరితి తృతీయా సిద్ధా। ఇహ తర్హి పుత్రేణ సహాగమనం పితురితి `కర్తృ కర్మణోః కృతి' ఇతి షష్ఠీ ప్రాప్నోతి, ఇహ చ తిలైః సహ మాషాన్వపతి

తిలాన్మాషాన్వపతీత్యర్థప్రతీతేర్ద్వితీయా ప్రాప్నోతి, ఇహ చ పుత్రేణ సహ స్థూలః, పుత్రేణ సహ గోమానితి ద్రవ్యగుణసమ్బన్ధప్రతిపాదన ఏవ తాత్పర్యమితి క్రియాగన్ధస్యైవాభావాత్కర్తృగన్ధో౽పి నాస్తీత్యారభ్యమేవావశ్యం సూత్రమ్। సహార్థేన యోగే విధానాదితి। యుక్తగ్రహణాదర్థగ్రహణం లభ్యతే, అన్యథా `సహే ప్రధానే' ఇత్యేవ వాచ్యం స్యాత్। వినాపి సహశబ్దేన వృద్ధో యూనేతి నిపాతనాదితి క్వచిత్పఠ్యతే।

ఇహాప్రధానవచనం ప్రధాననివృత్త్యర్థ క్రియతే, పితుస్తృతీయా మా భూదితి; తత్ర ప్రాతిపదికమాత్రాపేక్షత్వాదన్తరఙ్గత్వాత్ప్రథమా భవిష్యతి, నార్థో౽ప్రధానవచనేనేతి మన్యమానః పృచ్ఛతి---ఊ ప్రధాన ఇతి కిమితి। శిష్యేణ సహోపాధ్యాయస్య గౌరితి। యథాత్రాప్రధానే షష్ఠీవిషయే తృతీయా, ఏవం ప్రధానే౽పి స్యాదితి మన్యతే। అత్రాహుః---- యథా గ్రామం న గచ్ఛతీత్యాదౌ గ్రామగమనయోః పూర్వమభిసమ్బన్ధః ప్రశ్చాన్న ఇా ప్రతి షిధ్యతే, ఏవముపాధ్యాయస్య పూర్వం గవా సమ్బన్ధః పశ్చాత్తత్సమ్బన్ధవిషిష్టస్య గోః సహార్థేన యోగః; అన్యథా కస్య సహత్వం ప్రతిపాద్యేత, అతో గవా సమ్బన్ధస్యాన్తరఙ్గత్వా దుపాధ్యాయాత్ షష్ఠీ భవిష్యతీతి నార్థ ఏతేన।।

యేనాఙ్గవికారః।। 2.3.20 ।।

యేనాఙ్గవికారః।। అఙ్గశబ్దో౽వయవవాచీ ప్రసిద్ధ; తతశ్చాయం సూత్రార్థః స్యాద్---యేన గుణేనాఙ్గస్యాక్ష్యాదేర్వికారస్తతస్తృతీయేతి, తతశ్చాక్షి కాణమస్యేత్యాదావేవ తు స్యాత్, కాణాదేర్గుణవచనాదేవ చ స్యాద్; అక్ష్ణా కాణ ఇత్యాదావక్ష్యాదేర్న స్యాదిత్యాలోచ్యాన్యథా వ్యాచష్టే--అఙ్గశబ్దో౽త్రేత్యాది। అర్శ ఆద్యచ్ప్రత్యయాన్తః శరీరవచనో౽ఙ్గశబ్దః సూత్రే ఉపాత్త ఇత్యర్థః। యేనేతి చ యదపేక్షమఙ్గినో౽ఙ్గిత్వం స హేతుత్వేన నిర్దిశ్యతే, హేతుత్వేనేతివదన్యేనేతి హేతౌ తృతీయేతి దర్శయతి। వికృతేనేతి। సామర్థ్యాదేవైతల్లభ్యతే, న హ్యవికృతమఙ్గమఙ్గినో వికారం ప్రతి హేతుః। అక్ష్ణా కాణ ఇతి। కథం పునః పురుషః కాణః యావతాక్షిధర్మః కాణతా, తేనాక్ష్ణ్యేవ కాణం భవతి న పురుషః? ఇత్యాహ---అవయవధర్మేణేతి। తదేవం యదఙ్గగతో వికారో౽వయవధర్మః సముదాయ ఆరోపాదఙ్గినః ప్రతిపాద్యతే, తత్ర యదఙ్గగతో వికారస్తతస్తృతీయా భవతి। కథం పునరక్షిశబ్దః ప్రయుజ్యతే, యావతా కాణశబ్దో౽క్షిగతమేవ వికారమాచష్టే, తత్ర కాణో దేవదత్త ఇత్యుక్తే నైవ సందేహో భవతి---కిం స్వయమేవ కాణః, కిం వాక్ష్ణః కాణతయేతి,నాప్యేవం సందేహః----కిమక్ష్ణః కాణతయాసౌ కాణః, కిం వా పాదస్యేతి,తదనర్థకో౽క్షిశబ్దస్య ప్రయోగః? ఏవం పాదేన ఖఞ్జః, పాణినా కుణిరిత్యాదౌ పాదాదీనామ్? ఉచ్యతే---అక్ష్యాద్యుపక్రమే వాక్యే౽క్ష్ణేత్యుక్తే న జ్ఞాయతే కిం నిరూపయతి? కిం వా కాణ ఇతి? తత్ర నిరూపయత్యాదినివృత్తయే కాణశబ్దప్రయోగః, యథా---ద్వావానయ కౌ తౌ

ద్వావిత్యుక్తే బ్రాహ్మణావతి। అఙ్గవికార ఇతి కిమితి। అఙ్గగహణం ప్రతి ప్రశ్నః। క్వచిత్తు తథైవ పాఠః। అక్షి కాణమస్యేతి। నన్వత్ర పరత్వాత్ప్రథమా భవిష్యతి, న; అసత్యఙ్గహణేఽపైవ స్యాత్ ముఖ్యో హ్యత్ర వికారః। ఉదాహరణే తు గౌణః, అవయవధర్మస్యావయవిన్యారోపాత్।।

ఇత్థమ్భూతలక్షణే।। 2.3.21 ।।

ఇత్థమ్భూతలక్షణే।। ఇదంశబ్దాత్సన్నిహితవాచినః ప్రకారవచనే థాల్, `ఇదమస్థముః' ఇతి థముప్రత్యయే కృతే ఇత్థమితి భవతి। న చాత్ర కిఞ్చిత్సన్నిహతమస్తీతీత్థంశబ్దః సన్నిహితపరిత్యాగేన ప్రకారవిశేషమాచష్టే, `భూ ప్రాప్తావాత్మనేపదీ చ',` ఆ ధృషాద్వా' ఇతి ణిజభావపక్షే గత్యర్థత్వాత్కర్త్తరి క్తప్రత్యయస్తదాహ--కఞ్చిదితి। తస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ। లక్ష్యతే యేనేతి లక్షణమ్। యేన శ్వేతచ్ఛత్రాదినా రాజత్వాదిప్రకారవిశేషాపన్నతయాన్యో లక్ష్యతే తదిత్థమ్భూతలక్షణమ్। తత్రేతి। వర్త్తమానాదిత్యర్థః। కమణ్డలునా ఛాత్రోపాధ్యాయయోర్గచ్ఛతోశ్ఛాత్రస్య హస్తే కమణ్డలుర్భవతి, కమణ్డలునా ఛాత్రోఽయమితి జ్ఞాతవానిత్యర్థః। యద్యేవమ్, ఈదృశే జ్ఞానే కమణ్డలోః కరణత్వాదేవ తృతీయా సిద్ధ్యతి? ఏవం తర్హి ప్రమాతా ప్రమితి దశాయామేవాత్మనః ప్రమితివిశేషం ప్రతిపాదయితుం వాక్యం ప్రయుఙ్క్తే--కమణ్డలునాయం ఛాత్ర ఇతి, తదా జ్ఞానక్రియాయా అప్రతిభాసాదప్రతిపాద్యత్వాచ్చ కరణత్వాసమ్భవః। ఉదాహరణం త్వేవం వ్యాఖ్యేయమ్---కమణ్డలునా ఛాత్ర ఇత్యేవం రూపం జ్ఞానమభూదితి। కోఽర్థః? అద్రాక్షీదితి నిదిష్టస్య ద్రష్టుర్జ్ఞానవిశేషోఽత్ర కథ్యతే, న ప్రయోక్తురిత్యర్థః।

ఇహ కమణ్డలుపాణిశ్ఛాత్ర ఇతి బహువ్రీహౌ కృతే కమణ్డలుశబ్దాత్తృతీయా ప్రాప్నోతి; న చ ప్రత్యలక్షణేనాప్రత్యయ ఇతి ప్రాతిపదికసంజ్ఞాప్రతిషేధః, `న ఙిసంబుద్ధ్యోః' ఇతి లిఙ్గత్; న చ `సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' ఇతి సంప్రత్యుత్పన్నాయాస్తృతచీయాయా లుగ్లభ్యతే, తస్యాః సమాస్రాతిపదికం ప్రత్యనవ్యవత్వాదిత్యత ఆహ---ఇహ న భవతీతి। సమాసేఽన్తభూతత్వాదితి। సమాసార్థం ప్రతి గుణభూతత్వాదిత్యర్థః। ఇత్థమ్భూతస్య లక్షణం యత్ప్రధానం తత్ర తృతీయా। బహువ్రీహౌ తు వర్త్తిపదానాం స్వార్థోపసర్జనాన్యపదార్థాభిధాయిత్వాన్నాస్తి ప్రాధాన్యమ్।।

సంజ్ఞోఽన్యతరస్యాం కర్మణి।। 2.3.22 ।।

సంజ్ఞోఽన్యతరస్యాం కర్మణి।। సంజానీత ఇతి। `సంప్రతిభ్యామనాధ్యానే' ఇత్యాత్మనేపదమ్, `జ్ఞాజనోర్జా' ఇతి జాదేశః। ఆధ్యానే తు `అధీగర్థదయేశామ్' ఇతి షష్ఠీ భవతి---మాతుః సంజానాతీతి। కృత్ప్రయోగే త్వనాధ్యానేఽపి పరత్వాత్`కర్తృ కర్మణోః కృతి' ఇతి షష్ఠీ భవతి---మాతుః సంజ్ఞాతేతి।।

హేతౌ।। 2.3.23 ।।

హేతౌ।। `తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ' శాస్త్రీయస్య హేతోశ్చకారేణ కర్తృసంజ్ఞావిధానాత్కర్తృకరణయోరిత్యేవ తృతీయాయాః సిద్ధత్వాల్లౌకికౌ హేతుర్గృహ్యేత ఇత్యాహ---ఫలసాధనయోగ్య ఇత్యాది। లోకే హ్యఙ్కురాదికార్యోత్పాదనే యోగ్యతామాత్రప్రయుక్తోఽనాశ్రితవ్యాపారో ద్రవ్యగుణక్రియావిషయో బీజాదిర్హేతుః। ఉక్తం చ----

ద్రవ్యాదివిషయో హేతుః కారకం నియతక్రియమ్। ఇతి।

అనాశ్రితే తు వ్యాపారే నిమిత్తం హేతురుచ్యతే।। ఇతి చ।

ఉదాహరణేషు క్రియాయా అభావాత్కరణత్వమనాశఙ్కనీయమ్। యూపాయ దార్విత్యత్ర తాదర్థ్య వివక్షితమ్, న తు సదపి హేతుత్వమితి దారుశబ్దాత్ ప్రథమైవ భవతి।।

అకర్తర్యృణే పఞ్చమీ।। 2.3.24 ।।

అకర్తర్యృణే పఞ్చమీ।। బన్ధిత ఇతి। బన్ధేర్ణ్యన్తస్య నిష్ఠాన్తస్య రూపమ్' శతమృణం చ భవతీతి। ఉత్తమర్ణాయ ధార్యమాణత్వాత్। ప్రయోజకత్వాచ్చ కర్తృసంజ్ఞకమితి। `తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ' ఇతి చకారేణ కర్తృ సంజ్ఞావిధానాత్। నను చ పూర్వసూత్రే లౌకికస్య హేతోర్గ్రహణమ్, అయం తు శాస్త్రీయః; శాస్త్రీయస్యాపి లౌకికత్వమస్త్యేవ। అథ వా కస్య హేతోః పూర్వసూత్రే శాస్త్రీయస్యాగ్రహణమ్---కర్త్రరి సిద్ధా తృతీయేతి? న త్వేవమ్, పఞ్చమ్యా అసిద్ధత్వాదిహార్థమేవ సామాన్యగ్రహణం స్యాత్।।

విభాషా గుణేఽస్త్రియామ్ ।। 2.3.25 ।।

విభాషా గుణేఽస్త్రియామ్ ।। `సత్త్వే నివిశతేఽపైతి' ఇతి లక్షితస్య గుణస్య గ్రహణమ్; తదనురూపత్వాదుదాహరణప్రత్యుదాహరణయోరితి కేచిత్ । అన్యే తు `పర్వతో వహ్నిమాన్ ధూమవత్త్వాత్' ఇత్యాదావనేనైవ పఞ్చమీమిచ్ఛన్తః పరతన్త్రమాత్రస్య గ్రహణం వర్ణయన్తి, యథా---యస్య హి గుణస్య భావాదితి । `విభాషా గుణే' ఇతి యోగవిభాగాత్ `నాస్తీహ పటోఽనుపలబ్ధేః' ఇతి స్త్రియామపి క్వచిద్భవతి । కేచిత్త్వపాదానపఞ్చమీమేతామిచ్ఛన్తి, తథా చ `నాస్తీహ ఘటోఽనుపలబ్ధితః' ఇతి `అపాదానే చాహీయరుహోః' ఇతి తసిలపి భవతి, యోగవిభాగవాదినాం త్వాద్యాదిత్వాత్తసిః ।।

షష్ఠీ హేతుప్రయోగే ।। 2.3.26 ।।

షష్ఠీ హేతుప్రయోగే ।। హేతుశబ్దస్యేతి । ప్రయోగస్య శబ్దధర్మత్వాదేవముక్తమ్, న త్వనేనార్థగ్రహణం వ్యావర్త్యతే; యర్యాయప్రయోగేఽపి `నిమిత్తకారణహేతుషు' ఇతి వక్ష్యమాణేన షష్ఠ్యా ఇష్టత్వాత్ । హేతుశబ్దస్య ప్రయోగే సతి హేతుహేతుమద్భావలక్షణస్యైవ సమ్బన్ధవిశేషస్య నియమేన ప్రతీతౌ `హేతౌ' ఇతి తతీయాపవాదో యోగః ।।

సర్వనామ్నస్తృతీయా చ ।। 2.3.27 ।।

సర్వనామ్నస్తృతీయా చ ।। `సర్వనామ్నః' ఇతి ప్రయోగాపేక్షా షష్ఠీ । సర్వనామ్ని హేతుశబ్దస్య చ ప్రయోగ ఇతి । పఞ్చమ్యాం తు హేతుశబ్దాదయం విధిర్న స్యాత్ । కథం తర్హి సర్వనామ్నస్తృతీయా భవతీతి? అత్రాపి సర్వనామ్నః ప్రయోగ ఇత్యర్థో ద్రష్టవ్యః ।

నిమిత్తకారణహేతుష్వితి । యద్యప్యస్మిన్ సూత్ర ఇదం వృత్తికారేణ పఠితమ్, భాష్యకారేణ తు `హేతౌ' ఇత్యత్ర పఠితత్వాదసర్వనామ్నోఽప్యేతద్విభక్తివిధానం గమ్యతే, తత్ర చ ప్రాయగ్రహణాదేవాసర్వనామ్నః ప్రథమాద్వితీయే న భవతః, అన్యాస్తు యథాదర్శనం భవన్తి---అన్నేన కారణేన వసతి, అన్నాయ కారణాయ వసతి, అన్నాత్కారణాద్, అన్నస్య కారణస్య, అన్నే కారణే ఇతి ।

పర్యాయోపాదానం త్వితి। నను విపరీతమిదం స్వరూపవిధౌ పర్యాయోపాదానం కర్త్తవ్యమ్, అర్థగ్రహణే తు న కర్త్తవ్యమితి; కిం చార్థగ్రహణే సత్యేకశేషప్రసఙ్గః, విరూపాణామపి సమానార్థానామేకశేషవచనాత్? ఏవం మన్యతే---యథా ఆకృతిగమేషు కేచిదుపలక్షణార్థం పఠ్యన్తే, ఏవమిహాపి స్వరూపపరా ఏవ నిమిత్తాదిశబ్దా ఉపలక్షణార్థాః----ఏవమర్థానాం శబ్దానామితి।।

అపాదానే ప़ఞ్చమీ।। 2.3.28 ।।

అపాదానే పఞ్చమీ।। ప్రాసాదాదితి। అత్ర ల్యబన్తస్యాప్రయోగేఽప్యర్థో గమ్యత ఇతి ద్వితీయా ప్రాప్నోతి।

ఆసనాదితి। సప్తమ్యత్ర ప్రాప్నోతి। ప్రత్యాఖ్యానం తు---ప్రేక్షణమ్=చక్షుషా పదార్థానాం జ్ఞానమ్, తైజసం చక్షుర్బహిర్నిః సృత్య విషయాన్ గృహ్ణాతి, నిఃసరణాఙ్గకే చ ప్రేక్షణే ధాతుర్వర్తతే, తత్రాఙ్గభూతనిః సరణం ప్రతి ప్రాసాద ఉపాత్తవిషయమపాదానం భవతి---ప్రాసాదాత్ప్రేక్షత ఇతి, కోర్థః? ప్రాసాదప్రదేశాచ్చాక్షుషం తేజో నిః సార్య పదార్థాన్ గృహ్ణాతీతి।

ప్రశ్నాఖ్యానయోశ్చేతి। విశిష్టే ప్రశ్నాఖ్యానే గృహ్యేతే యత్ర లోకే పఞ్చమీ ప్రయుజ్యతే। ఇహ న భవతి--కస్యాయమర్థో రాజ్ఞోఽర్థ ఇతి। కుతో భవానితి। క్రియాయా అభావాదనపాదానత్వాత్
ఫలవద్వచనప్రత్యక్షాదిప్రమాణసిద్ధామాగమనాదిక్రియామపేక్ష్యేదం ప్రయుజ్యతే, తత్ర ప్రయోక్తురాఖ్యాతుశ్చ మనసి విపరివర్తమానమాగమనం ప్రత్యపేక్షితక్రియమపాదానమ్---పాటలిపుత్రాదితి।

యతశ్చేతి। యదవధిత్వేనాశ్రిత్యాధ్వకాలయోః పరిచ్చేదస్తత ఇత్యర్థః। గవీధుమన్నామ నగరమ్, సాంకాశ్యం తపోవనమ్।

కృత్తికాయుక్తా పౌర్ణమాసీ కార్త్తికీ, పౌర్ణమాస్యామ్ `లుబవిశేషే' ఇతి లుబ్న భవతి `సాస్మిన్పౌర్ణమాసీ' ఇత్యధికారే `విభాషా ఫల్గునీశ్రవణాకార్త్తికీచైత్రీభ్యః' ఇతి నిర్దేశాత్। అగ్రే హాయనమస్యా ఇత్యాగ్రహాయణీ, ప్రజ్ఞాదేరాకృతిగణత్వాత్స్వార్థికోఽణ్, `ఆగ్రహాయణ్యశ్వత్థాత్' ఇతి నిపాతనాణ్ణత్వమ్। తద్యుక్తాదితి। తేన

పఞ్చమ్యన్తార్థేనార్థద్వారేణ యుక్తాత్కాలే వర్త్తమానాన్మాసాదిశబ్దాదిత్యర్థః। యద్వా---తయా పఞ్చమ్యా యుక్తో యోఽర్థః కార్త్తిక్యాదిస్తతః పరో యః కాలో మాసాదిస్తత్ర వర్త్తమానాదిత్యర్థః। అర్థతశ్చ పరత్వం న శబ్దత ఇతి వ్యవహితేఽపి భవతి, కార్త్తిక్యాగ్రహాయణ్యోర్మధ్యవర్త్తీ మాసః కార్త్తిక్యాః పరో భవతి।

అధ్వన ఇతి। తద్యుక్తాదిత్యపేక్ష్యతే। ప్రత్యాఖ్యానం తు-వాక్యైకదేశస్యాత్ర ప్రయోగః। తదయమర్థః----గవీధుమతో నిఃసృత్య యదా చత్వారి యోజనాని గతాని బవన్తి తతః సాంకాశ్యమ్, చతుర్షు యోజనేషు గతేషు సత్సు సాంకాశ్యమితిష గతానితి క కర్మణి నిష్ఠా, యదా జనైర్యోజనాని గతాని భవన్తి తతస్తైః సాంకాశ్యం ప్రాప్యత ఇత్యర్థః। యద్వా---- అధ్వవర్త్తినాం నిః సరణం గమనం వాధ్వన్యారోప్య నిఃసృత్య గతానితి ల్యపః కర్త్తరి క్తస్య చ ప్రయోగః తస్య ప్రతీయమాననిః సరణక్రియాపేక్షపాపాదానత్వమ్, గతానీతి చ ప్రాతిపదికార్థస్యావ్యతిరేకాత్ప్రథమా గతేషు సత్స్వితి `యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్' ఇతి సప్తమీ, ఆగ్రహాయణీ మామ ఇతి కార్త్తిక్యాః పరత్ర మాసే గతే సతి ఆగ్రహాయణీ భవతీత్యర్థః। తత్ర దిగ్యోగలక్షణా పఞ్చమీ, సప్తమీ పూర్వవత్।।

అన్యారాదితరర్త్తేదిక్శబ్దాఞ్చూత్తరపదాజాహియుక్తే।। 2.3.29 ।।

అన్యారాదితరర్త్తేదిక్శబ్దాఞ్చూత్తరపదాజాహియుక్తే।। అన్య ఇత్యర్థేగ్రహణమితి। వ్యాఖ్యానాత్। నిర్ద్దిశ్యమానప్రతియోగీతి। యథా దేవదత్తయజ్ఞదత్తయోః ప్రకృతయోరాహ--- దేవదత్తః శూరః, ఇతరః కాతర ఇతి; తస్యాన్యార్థాన్తర్భావోఽస్తీతి చిన్త్యమ్। ఋతే యజ్ఞదత్తాదితి। కథం యత్కిఞ్చిద్రాజసూయమృతే సోమమితి? ఛాన్దసత్వాత్, కథం `న మామృతే రామ బాలీ'ఇతి? క్వ కర్మ ప్రధ్వస్తం ఫలతి పురుషారాధనమృతే' ఇతి చ? నిరంకుశాః కవయః।

శబ్దగ్రహణమితి। సతి హి తస్మిన్ దిశి ద్దష్టః శబ్దో దిక్శబ్ద ఇత్యుత్తరపదలోపీ సమాసో లభ్యతే, తేన యదా కదాచిద్దిశి ద్దష్టేన సంప్రతి దేశకాలవర్త్తినాపి యోగే భవతి---గ్రామాత్పూర్వో దేశశ్చైత్రాత్పూర్వః ఫాల్గున ఇతి। అవయవవాచిభిస్తు యోగే న భవతి---పూర్వ కాయస్యేతి, `తస్య పరమామ్రేడితమ్' ఇతి నిర్దేశాత్।

నను చాయమపీతి। సధ్ర్యఙ్ దేవదత్తేనేత్యాదావదిక్శబ్దార్థమఞ్చాత్తరపదగ్రహణం న భవతి, దిక్శబ్దైః సాహచర్యాదస్యాపి దిక్శబ్దస్యైవ గ్రహణాదితి భావః। దక్షిణేతి। `దక్షిణాదాచ్' ; ఆహి చ దూరే' ఉత్తరాచ్చ' ఇత్యాజాహీ ప్రత్యయౌ।।

షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన।। 2.3.30 ।।

షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన।। అత్ర తస్యతేర్న ఇఞ్చార్వస్య క్విప్యతసితి రూపసమ్భవేఽపి ప్రత్యక్షశ్రుతత్వాత్రప్త్యయాప్రత్యయపరిభాషయా చ ప్రత్యయస్యైవ గ్రహణమితి సిద్ధం నార్థః ప్రత్యయగ్రహణేన। పురస్తాదితి। `పూర్వాధరావరాణామసిపురధవశ్చైషామ్' `అస్తాతి చ' ఇతి పూర్వశబ్దస్య పురాదేశః। ఉపర్య పరిష్టాదితి। ఊర్ధ్వశబ్దస్యోపశబ్ద ఆదేశో రిల్రిష్టాతిలౌ ప్రత్యయౌ భవతః, `తతః పశ్చాద్ధస్తీ' ఇతి భాష్యకారప్రయోగాత్పఞ్చమీ।।

ఏనపా ద్వితీయా।। 2.3.31 ।।

ఏనపా ద్వితీయా।। `తత్రాగారం ధనపతిగృహాదుత్తరేణాస్మదీయమ్'---స్త్ర్యధికారాత్పరేణ వాసరూపవిధినాఽవశ్యం భవతి, తతః పరేణ నాయమనువర్తత ఇత్యాదీనాం చిన్త్యం సాధుత్వమ్।।

పృథగ్వినానానాభిస్తృతీయాన్యతరస్యామ్।। 2.3.32 ।।

పృథగ్వినానానాభిస్తృతీయాన్యతరస్యామ్।। అన్యతరస్యాంగ్రహణేన పక్షే యథాప్రాప్తస్యాభ్యనుజ్ఞానాత్ తృతీయయా ముక్తే శేషత్వాత్పక్షే షష్ఠీ ప్రాప్నోతి। అథ స్యాదనేకార్థత్వా న్నిపాతానామన్యతరస్యాంగ్రహణం సముచ్చయార్థమ్, న వికల్పార్థమితి? ఏవమప్యనన్తరా ద్వితీయా సముచ్చీచేత। అథాపి యోగవిభాగేనాస్యా అపి సిద్ధిః, ఏవమపి తదనన్తరా షష్ఠీ సముచ్చీయేత న కథఞ్చన పఞ్చమీ, సా చేష్యతే, తత్కథమిత్యాహ---పఞ్చమీగ్రహణమితి। ఇహేతి। న పూర్వయోర్యోగయోః మణ్డూకగతయోఽధికారా భవన్తి, యద్యనువృత్తిసామర్థ్యాత్పఞ్చమీ, అన్యతరస్యాంగ్రహణం తర్హి కిమర్థమ్? సముచ్చయార్థమ్। తత్ర కిం సముచ్చీయతే? ఇత్యపేక్షాయామ్ `పఞ్చమీగ్రహణమిహానువర్త్తతే' ఇత్యుచ్యతే। యోగవిభాగః కర్త్తవ్య ఇతి। అసత్యపి మునిత్రయవచనే ప్రయోగబాహుల్యాదేవం వ్యాఖ్యాతమ్।।

కరణే చ స్తోకాల్పకృచ్ఛ్రకతిపయస్యాసత్త్వవచనస్య।। 2.3.33 ।।

కరణే చ స్తోకాల్పకృచ్ఛ్రకతిపయస్యాసత్త్వవచనస్య।। యదా ధర్మమాత్రమితి। యద్యోగాద్ ద్రవ్యం స్తోకాదివ్యపదేశమాసాదయతి తే గుణా ధర్మాః, ఉభయవచనా హ్యేతే ద్రవ్యమాహుర్గుణం చ శుక్లాదివత్। యదా గుణవచనాస్తదాఽసత్త్వవచనతేత్యర్థః। క్రియావిశేషణే కర్మణీతి। ఆఖ్యాతేన హి క్రియా సాధ్యమానావస్థోచ్యతే---చలతి, చలనం కరోతీతి। అతస్తద్విశేషణం స్తోకాది కర్మ భవతి---స్తోకం చలనం ,కరోతీతి। ఏవం తు విశేష్యవచనస్తో్కశబ్దో ద్రవ్యవచన ఇతి నాత్ర ప్రసఙ్గః। యత్ర చ ఫలాన్తరం సావ్యం ప్రతి ధాత్వర్థః కరణతయా వివక్ష్యతే తత్ర విశేషణత్వం న స్యాత్--శోభనం జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజేతేతి। అత్ర హి యథా ఫలభావనాయాం కరణభూతస్య యాగస్యాభిధాయకాద్ జ్యోతిష్టోమశబ్దాత్ తృతీయా భవతి, తథా తద్విశేషణాచ్ఛోభనశబ్దాదపి స్యాత్। అన్యస్త్వాహ---సందర్శనప్రార్థనాధ్యవసాయైరాప్యమానత్వాత్క్రియాయాః కర్మత్వాత్ తద్విశేషణస్య కర్మత్వం స్యాదితి తస్యాపి సందర్శనాదీనాం క్రియాయాశ్చాభేదవివక్షాయాం కర్మత్వం న స్యాద్, న హి తత్ర క్రియాయాః కర్మత్వమస్తి।।

దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్తరస్యామ్।। 2.3.34।।

దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్తరస్యామ్।। పక్షే పఞ్చమ్యర్థే వచనమ్, షష్ఠీ తు శేషత్వాదేవ సిద్ధా। యద్యేవమ్, అన్యతరస్యాంగ్రహణమనర్థకం షష్ఠీమాత్రవచనే వైయ్యర్థ్యాదేవ ప్రకృతా పఞ్చమీ విధాయిష్యతే, తత్రాహ---అన్యతరస్యాంగ్రహణమితి। వచనసామర్థ్యాద్ధి ప్రకృతవిధానే విజ్ఞాయమానే తృతీయాయా అపి విధిః స్యాత్। నను కృతమప్యన్యతరస్యాం గ్రహణం వికల్పార్థమ్, సముచ్చయార్థ వా; వికల్పార్థే తావత్ షష్ఠ్యా ముక్తే స్వాదిసూత్రేణా ప్రాప్తాః సర్వా ఏవ విభక్తయః స్యుః, సముచ్చయార్థేఽపి ప్రకృతా తృతీయా కస్మాన్న సముచ్చీయతే? ఉచ్యతే---`పృథగ్వినానానభిః' ఇత్యత్ర తావద్ `అన్యతరస్యాంగ్రహణేన పఞ్చమీ సముచ్చీయతే' ఇత్యుక్తమ్, అత ఇహాప్యేకప్రఘట్టకత్వాత్సైవ సముచ్చీయతే। అత ఏతదపి న చోదనీయమ్---`అన్యతరస్యాంగ్రహణే ప్రకృతే పునరన్యతరస్యాంగ్రహణం కిమర్థమ్' ఇతి; తత్రాపి హి పక్షే తృతీయా స్యాత్।।

దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ।। 2.3.35 ।।

దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ।। ప్రాతిపదికార్థే విధానమితి। అర్థాన్తరస్యానిర్దేశాదితి భావః। నన్వనిర్దేశేఽప్యర్థాన్తరస్య శేషవిషయే పూర్వవిభక్తివిషయే చ విధానమేతద్యుక్తమ్, ప్రథమావిషయే తు పరత్వాత్సైవ ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; ఉత్తరత్రాప్యేతదనువర్తతే, తేనోత్తరవిభక్తివిషయేఽపి సర్వత్ర యథాభిధానం భవతి। తథా చ దూరాదావసథాన్మూత్రమిత్యధికరణేఽపి భవతి----ఆవసథస్య దూర ఇత్యర్థః। ప్రాతిపదికార్థే విధానమిత్యేతత్తదాహృతవిషయం ద్రష్టవ్యమ్। తథా చ---`సత్త్వవచనేభ్యో యథాయథం విభక్తయో భవన్తి' ఇతి వక్ష్యతి, ప్రతిపదికార్థ ఏవ తు విధానే యథాయథమిత్యనుపపన్నమ్, ప్రథమైవ భవతీతి వాచ్యం స్యాత్।।

సప్తమ్యధికరణే చ।। 2.3.36 ।।

సప్తమ్యధికరణే చ।। క్తస్యేన్విషయస్యేతి। ఇన్నన్తః శబ్దో విషయో వృత్తిభూమిర్యస్యక్తాన్తస్య తస్యేత్యర్థః। అధీతీ వ్యాకరణ ఇతి। అధీతమనేనేతి విగృహ్య శ్రాద్ధమనేనభుక్తమిత్యతోఽనేనేతి వర్తమానే `ఇష్టాదిభ్యశ్చ' ఇతీనిప్రత్యయే కృతే తద్ధితార్థేన కర్త్రా సహైకీభూతస్యాధీతస్య నిష్కృష్య వ్యాకరణాదినా సమ్బన్ధాభావాత్ క్తప్రత్యయేనానభిహితే వ్యాకరణాదౌ గుణభూతయాపి ప్రకృతివాచ్యయాఽధ్యయనక్రియయాఽధీతవాన్ వ్యాకరణమితివత్ కర్మతయా సమ్బన్ధమానే కృతపూర్వీ కటమితివద్ ద్వితీయాయాం ప్రాప్తాయాం సప్తమీ విధీయతే। ఇహ మాసమధీతీ వ్యాకరణ ఇతి కాలకర్మణోర్బహిరఙ్గత్వాత్సప్తమ్యభావః।

సాధుర్దేవదత్తో భాతరీతి। అత్ర సాధుత్వాసాధుత్వయోర్మాతాపితృవిషయత్వేఽపి క్రియాయా అభావాదధికరణత్వాభావాద్వచనమ్। `సాధునిపుణాభ్యామ్' ఇత్యేవ సిద్ధేఽనర్చార్థమత్ర సాధుగ్రహణమ్, తేన తత్త్వకథనేఽపి భవతి। అర్చాగ్రహణం తత్ర నిపుణార్థమ్। కథం తర్హి తత్ర ప్రత్యుదాహరిష్యతే--అర్చాయామితి కిం సాధుర్భృత్యో రాజ్ఞ ఇతి? ఉచ్యతే,రాజ్ఞౌ భృత్యేన సహ శాబ్దోఽన్వయః, న సాధునా---రాజ్ఞో భృత్యః స సాధురితి। తత్ర రాజని వాన్యత్ర వేతి నైతచ్ఛబ్దేన స్పృశ్యతే, ప్రత్యాసత్త్యా తు రాజవిషయమేవ సాధుత్వం గమ్యత ఇత్యేతావతా తం ప్రత్యుదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్।

కారకార్థానామితి। కారకశబ్దో భావసాధనః, కారకత్వార్థానామిత్యర్థః। బుద్ధేష్వితి। బుద్ధా భోజనక్రియామర్థస్తీతి కారకర్థాః, లక్ష్యలక్షణభావావివక్షాయామపి యథా స్యాదితి వచనమ్। దరిద్రేష్వాసీనేష్వితి దరిద్రా భోక్తుం నార్థస్తీత్యకారకార్థాః।

తద్విపర్యాసే చేతి। కారకార్థానామకారకత్వేఽకారకార్థానాం చ కారకత్వ ఇత్యర్థః।

నిమిత్తాత్కర్మయోగ ఇతి। యత్ క్రియాప్రయోజనం యదర్థః క్రియారమ్భస్తత్ఫలమిహ నిమిత్తమ్, తద్వాచినః సప్తమీ భవతి। యది తస్య నిమిత్తస్య కర్మణా కర్తృరీప్సితతమేన సహ సమవాయాదిలక్షణః సమ్బన్ధో భవతీత్యర్థః, తత్ర హేతుతృతీయాయాం ప్రాప్తాయాం వచనమ్, తత్ర హన్తికర్మణా ద్వీప్యాదినా చర్మాదేర్నిమిత్తస్య సమవాయః సమ్బన్ధః। చమరీమితి। చమరశబ్దాజ్జాతిలక్షణో జోష్। పుష్కలకః=శంకుః, స సీమ్ని సీమాజ్ఞానార్థ హతో నిఖాత ఇత్యర్థః, తేన చ నిహన్యమానేన శఙ్కునా సీమ్నః సంయోగః సమ్బన్ధః। కర్మసమ్బన్ధ ఇతి కిమ్? వేతనేన ధాన్యం లునాతి॥

యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్॥ 2.3.37 ॥

యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్॥ ఇహ భూయో దర్శనాశ్రయో లక్ష్యలక్షణభావః, యథా---అగ్నిధూమయోః, తతశ్చోదిత ఆదిత్యే తమో నష్టమ్, ఉదితే చన్ద్రమసి సముద్రః ప్రవృద్ధ ఇత్యాదావేవ స్యాద్; త్వగ్నిషు హూయమానేషు గత ఇత్యగ్నిహవనం యదా గమనేన సహ పునః పునర్న ద్రష్టచనం తదా న తత్తస్య లక్షణమితీహ న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ---ప్రసిద్ధా చ క్రియేతి। ప్రసిద్ధిరేవ క్రియాయాః క్రియాం ప్రతి లక్షణత్వే ఉపయుజ్యతే, న పునర్దర్శనమ్, ఏతదుక్తం భవతి---నిర్జ్ఞాతకాలా క్రియా అనిర్జ్ఞాతాయా క్రియాయాః సకృదపి కాలపరిచ్ఛేదహేతుత్వేనోపాత్తా భవత్యేవ లక్షణమితి॥

షష్ఠీ చానాదరే॥ 2.3.38 ॥

షష్ఠీ చానాదరే॥ `అనాదరే' ఇతి పూర్వేణ సప్తమీ, ఏతచ్చ భావలక్షణభావస్య విశేషణమ్, యశ్చానాదరే సతి భావలక్షణః, సోఽనాదరాధికో భవతీత్యాహ---అనాదరాధిక ఇతి। అనాదరవిషిష్టేఽనాద్రియమాణ ఇత్యర్థః। రుదతః ప్రావ్రాజీదితి। పిత్రాదికస్యే రోదనమనాద్ధత్య ప్రవ్రజ్యాం కృతవానిత్యర్థః॥

స్వామీశ్వరాధిపతిదాయాదసాక్షిప్రతిభూప్రసూతైశ్చ।। 2.3.39 ।।

స్వామీశ్వరాధిపరిదాయాదసాక్షిప్రతిభూప్రసూతైశ్చ।। గవాం దాయాద ఇతి। దీయత ఇతి దాయః= అంశః, దాయమాదత్త ఇతి సోపసర్గాదపి దాయాద ఇతి నిపాతనాత్కః। గవామిత్యేతత్సముదాయస్య విశేషణమవయవమపి దాయాంశం స్పృశతీతి గవాత్మకస్య దాయస్యాదాతేత్యయమర్థో భవతి। గవాం ప్రసూత ఇతి। గా ఏవానుభవితుం జాత ఇత్యర్థః।।

ఆయుక్తకుశలాభ్యాం చాసేవాయామ్।। 2.3.40 ।।

ఆయుక్తకుశలాభ్యాం చాసేవాయామ్।। ఆయుక్తో గౌః శకట ఇతి। ఆజీషదర్థే ఈషద్యుక్త ఇత్యర్థః।।

యతశ్చ నిర్ధారణమ్।। 2.3.41 ।।

యతశ్చ నిర్ధారణమ్।। జాతిగుణక్రియాభిరితి। ప్రదర్శనమేతత్। అమీషాం ఛాత్త్రాణాం దేవదత్తః పటురితి సంజ్ఞయాపి నిర్ధారణదర్శనాత్।।

పఞ్చమీ విభక్తే।। 2.3.42 ।।

పఞ్చమీ విభక్తే।। విభక్తమస్యాస్తీతి। నిర్ద్ధార్యమాణాత్। ఏతదుక్తం భవతి---నిర్ద్ధార్యమాణస్య నిర్ద్ధారణాశ్రయస్య చ విభాగే సతి నిర్ద్ధారణం భవతి, తతశ్చ సర్వత్రైవ నిర్ద్ధారణాశ్రయే విభక్తమస్తీతి సామర్థ్యాదవధారణమాశ్రీయతే---యస్మిన్నిర్ధారణాశ్రయే విభాగ ఏవ, న కేనచిదాత్మభావ ఇతి। తేన గవాం కృష్ణేత్యాదౌ యద్యపి గోమణ్డలాత్కృష్ణా గౌః పృథక్ క్రియతే, తథాపి గవాత్మనాన్తర్భావోఽస్తీతి న భవతి। ఉదాహరణే చు మాథుపాటలిపుత్రేషు ప్రాణిత్వేనాన్తర్భావేఽపి శబ్దోపాత్తాకారాపేక్షయానన్తర్భావాద్విభాగ ఏవ భవతి। ప్రత్యాఖ్యాతం చైతత్సూత్రమపాదానప్రకరణే---

బుద్ధ్యా సమీహితైకత్వాత్పఞ్చాలాన్ కురుభిః పృథగ్।

యదాః విభజతే వక్తా తదాఽపాయః ప్రతీయతే॥ ఇతి॥

సాధునిపుణాభ్యామర్చాయాం సప్తమ్యప్రతేః॥ 2.3.43 ॥

సాధునిపుణాభ్యామర్చాయాం సప్తమ్యప్రతేః॥ సాధుశబ్దః `కృవాపాజిమి' ఇత్యుణన్తః, `పుణ కర్మణి శుభే' ఇత్యస్మాన్నిపూర్వాత్ `ఇగుపపధ' ఇతి కే, నిపుణ ఇతి భవతి। `అర్చ భావ్యమ్' ఇత్యస్మాద్భ్వాదికాత్`గురోశ్చ హలః' ఇత్యకారః, చౌరాదికాత్తు యుచా భావ్యమ్। అప్రతేరిత్యత్ర ప్రయోగ ఇత్యధ్యాహార్యమ్, తదాహ---న చేత్ప్రతిః ప్రయుజ్యత ఇతి సాధుర్మృత్యో రా5 ఇతి। పూర్వమేవైతద్ దూషితముపపాదితం చ। నిపుణః పుత్రో మాతురితి తు తతత్వకథనే న్యాయ్యం ప్రత్యుదాహరణమ్॥

ప్రసిదోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ॥ 2.3.44 ॥

ప్రసిదోత్సుకాభ్యాం తృతీయా చ॥ `షిఞ్ బన్ధనే' ప్రకర్షేణ బద్ధః===ప్రసితః, తదాహ---యస్తత్రనిత్యమవబద్ధ ఇతి నిత్యమిత్యనేన ప్రశబ్దస్యార్థమాచష్టే। అవబద్ధ ఇవావబద్ధః, యో హి యత్ర ప్రసక్తః స తత్రావబద్ధ ఇవ భవతీతి భావః। తేన ప్రకషణ మితః శుక్లతర ఇత్యస్య గ్రహణం న భవతీతి ప్రదర్శితం భవతి। కేశేషు ప్రసిత ఇతి। తత్పర ఇత్యర్థః।

నక్షత్రే చ లుపి॥ 2.3.45 ॥

నక్షత్రే చ లుపి॥ నక్షత్రే ప్రకృత్యర్థే సతి యో లుప్సంజ్ఞయా లుప్యమానస్య ప్రక్యయస్యార్థస్తత్ర వర్త్తమానాదితి సూత్రాక్షరాన్వయః। యచ్చోచ్యతే---నక్షత్రే లుపీతిత పఞ్చమ్యర్థే సప్తమీ లుబన్తాన్నక్షత్రవాచిన ఇత్యర్థ ఇతి, తత్రోత్తరాభ్యాం ఫల్గునీభ్యాం నోత్తరా గచ్ఛేదితి విశేషణాన్నస్యాత్, తస్యాలుబన్తత్వాత్। కథం తర్హి లుబన్తాన్నక్షత్రాభిధాయినః శబ్దాదితి వృత్తిః? ప్రాయోవృత్త్యైతదుక్తమ్---లుబన్తార్థాభిధాయీ ప్రాయేణ లుబన్తో భవతి। లుబర్థాభిధాయినః శబ్దమాత్రాదిత్యర్థః। లుబన్తాదితి। లుబన్తే సమాప్తావస్యేతి బహువ్రీహిః, స్థానిర్వారకం చ లుపోఽన్త్యావయవత్వం ద్రష్టవ్యమ్।

అధికరణ ఇతి వర్త్తత ఇతి। ఏవం చ పుష్పం ప్రతీక్షతే, పుష్పాయ స్పృహయతి, పుష్పస్య సమీప ఇత్యాదావపి న భవతి।।

ప్రాతిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా।। 2.3.46 ।।

ప్రాతిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా।। ప్రాతిపదికాథః సత్తేతి। అత్ర జిఘృక్షితస్యేదం లక్షణమ్, న ప్రాతిపదికార్థమాత్రస్య; గౌః, శుక్లః, పాచకః, డిత్థ ఇత్యాదావసమ్భవాత్। యోఽర్థః సన్నేవ కేవలం న జాత్యాదిరూపో న లిఙ్గసంఖ్యాకారకశక్తియోగీ, స ఇహ ప్రాతిపదికార్థత్వేన వివక్షితః, యథా---అవ్యయార్థ ఇత్యర్థః। అవ్యయార్థో హి కేవలమస్తీతి శక్యతే వక్తుమ్, న పునరీద్ధశస్త్తాద్ధశ ఇతి। గౌః శుక్ల ఇత్యాదౌ తు సత్త్వరూపేఽర్థే లిఙ్గగ్రహణాదేవ సిద్ధ్యతీతి భావః।

అన్యే త్వాహుః----అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం యస్య యోఽర్థః ప్రతీతో యమర్థం ప్రాతిపదికం న వ్యభిచరతి యేన వినా ప్రాతిపదికస్యాప్రయోగః, స సర్వః ప్రాతిపదికార్థః। సత్తాగ్రహణం తూపలక్షణమ్, తేన సత్తా గోత్వం శౌక్ల్యం శుక్లో గుణః పాచకో డిత్థో గౌః శుక్ల ఇత్యాదికమప్యుదాహరణమితి। నన్వత్ర సర్వత్ర లిఙ్గగ్రహణాదేవ సిద్ధమ్, న; మాత్రగ్రహణం క్రియతే, తచ్చావధారణార్థమ్, పయోమాత్రం వ్రతయతీతివత్। తతశ్చ స్త్రీ పుమాన్నపుంసకమిత్యాదావేవ తు స్యాద్---యత్ర లిఙ్గమేవార్థః, సత్తేత్యాదౌ తు జాత్యాద్యవికార్థసద్భావాన్న స్యాత్। అథ కన్యామాత్రం వరయతీతివన్మాత్రశబ్దస్య వ్యాప్తివచనత్వాల్లిఙ్గమాత్రే ప్రథమా లిఙ్గమస్తీత్యేవ ప్రథమా భవతీతి వ్యాఖ్యానాదధికార్థసద్భావేఽపి ప్రథమా భవతీతి? ఉచ్యతే---హన్తైవం వృక్షం పశ్యేత్యాదౌ కర్మాదిసద్భావేఽపి చలిఙ్గమస్తీత్యేవ ప్రథమా స్యాత్; కర్మణ్యేవ ద్వితీయేత్యస్మిన్ప్రత్యయనియమపక్షే కర్మాదీనాం ద్వితీయాదిష్వనియతత్వాత్! వచనమేకత్వాదీతి। పూర్వాచార్యప్రసిద్ధేరితి భావః।

ఉచ్చైరితి। అత్ర ప్రథమాయాం సత్యాం గ్రామ ఉచ్చైస్తవ స్వమిత్యాదౌ `సపూర్వాయాః ప్రథమాయా విభాషా' ఇతి తేమయాదివికల్పో భవతి, పదత్వం తు షత్యాపి సిద్ధమ్, యస్మిన్ హ్యర్థే ద్వితీయాదయో న విహితాః స శేషః। నన్వసఙ్ఖ్యత్వాదవ్యయార్థస్య కథం షష్ఠీ స్యాత్? ఏకత్వాద్యర్థనియమే షత్యాః సఙ్ఖ్యాయామనియతత్వాత్, ప్రత్యయనియమేఽపి తుల్యజాతీయాపేక్షత్వాన్నియమస్యైకత్వాదిభిః పరస్పరమేవ వ్యావర్త్తనాత్। విధివాక్యపక్షే

తు స్వాదిసూత్రేణ భిన్నవాక్యస్య `బహుషు బహువచనమ్' ఇత్యాదేః సఙ్ఖ్యాసమ్భవే విధ్యర్థత్వాత్।

నను జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్స్వాదయో విధాస్యన్తే, తత్రార్థే ప్రథమేత్యుక్తే కస్యార్థ ఇత్యపేక్షాయాం యస్మాత్స్వాదివిధిస్తదర్థ ఇతి విజ్ఞాస్యతే, నార్థః ప్రాతిపదికగ్రహణేన,తత్రాయమప్యర్థః--- లిఙ్గగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి కుమారీ సీమేత్యాదావప్యత ఏవ సిద్ధమ్, ప్రాతిపదికగ్రహణే తు క్రియమాణే సీమాదిశబ్దానాం స్త్రీయుక్తార్థావ్యభిచారేఽపి ప్రత్యయాన్తత్వేనాప్రాతిపదికత్వాత్తదర్థే ప్రథమాసిద్ధ్యర్థం లిఙ్గగ్రహణం కర్త్తవ్యం స్యాత్? ఉచ్యతేప్రాతిపదికగ్రహణం తావదర్థపదేనాసమ్బద్ధమిత్యత్రైవ వక్ష్యతే, లిఙ్గహణమనేకలిఙ్గార్థమ్--తటః, తటమ్, తటీ; కుమారః, కుణ్డమ్, కుణ్డః, కుణ్డికా; అన్యథా యేనార్థేన వినా ప్రకృతేరప్రయోగస్తదర్థమాత్రే విధీయమానా ప్రథమా నానాలిఙ్గేభ్యస్తత్ద్విశేషమన్తరేణ ప్రయుజ్యమానేభ్యో న స్యాత్। అథ మాత్రగ్రహణమకృత్వా వ్యాప్తివచనం వాఙ్గీకృత్యాధికార్థసద్భావేఽపి ప్రకృత్యర్థస్యాన్వయ ఇతి స్యాత్? యద్యేవమ్, వృక్షం పశ్యేత్యాదౌ కర్మాద్యాధిక్యేఽపి స్యాత్ప్రత్యయనియమపక్షే, తదిహ వృత్తౌ కుమారీ, కుణ్డమిత్యుదాహరణమ్, వృక్షశబ్దస్త్వర్థాదుదాహృతః। నను మా భూన్మాత్రగ్రహణమ్, మా చ భూల్లిఙ్గగ్రహణమ్, మా చ కారి `సంబోధనే చ' ఇతి సూత్రమ్, సర్వత్రార్థ ఇత్యేవ ప్రథమా భవిష్యతి; న చైవం కర్మాదిష్వపి ప్రసఙ్గః, కర్మణి ద్వితీయేవేత్యేవమర్థనియమస్యాశ్రయణాత్? ఏవమపి `రాజ్ఞః పురుషః' ఇతి షష్ఠ్యర్థేఽపి స్యాత్, శేషలక్షణా హి షష్ఠీ, ఉపయుక్తాదన్యశ్చ శేషః, తత్ర యది ప్రకృత్యర్థస్యాధిక్యేఽపి ప్రథమా స్యాత్। తతస్తస్యాపి ప్రథమావిధావుపయుక్తత్వాత్షష్ఠీ న స్యాత్। అథ వచనసామర్థ్యాత్స్వస్వామిభావాదౌ షష్ఠీ భవన్తీ లిఙ్గాధికోఽపి స్యాద్। అతో మాత్రగ్రహణం తావత్కర్త్తవ్యమ్, తస్మింశ్చ క్రియమాణే లిఙ్గగ్రహణమ్, `సంబోధనే చ' ఇతి సూత్రం చ కర్త్తవ్యమ్; తదాధిక్యేఽపి యథా స్యాదితి।

పరిమాణగ్రహణం కిమితి। అర్థ ఇతి వా లిఙ్గ ఇతి వా సిద్ధిం మన్యతే। ద్రోణః, ఖారీతి। అయం భావః----యేనార్థేన వినా ప్రకృతేరప్రయోగస్తస్మిన్నర్థే ప్రథమా। ద్రోణాదయశ్చ లౌహం దారుమయం పరిమాణమేవార్థ న వ్యభిచరన్తి। యదా తు ద్రోణాదిపరిమితే వ్రీహ్యాదౌ వర్త్తన్తే తదా తస్య వ్యభిచారిత్వాన్న స్యాత్। న చ లిఙ్గగ్రహణాదపి సిద్ధిః----తదాధిక్యమాత్రే హి తేన స్యాదితి, పరిమాణగ్రహణం చోన్మానాదీనాముపలక్షణమ్, తేన ఘృతం పలమిత్యాదావపి భవతి। అథ లవణేన సంసృష్టః, లవణః సూపః, లవణం శాకమిత్యత్ర కథం ప్రథమా, లవణశబ్దో హి లవణజాతీయమేవ ద్రవ్యం న వ్యభిచరతి, వ్యభిచరతి తు సంసృష్టమ్? ఉచ్యతే---సాధారణశబ్దోఽయమ్, లవణజాతీయస్య సంసృష్టస్య చాక్షాదిశబ్దవత్। ఏవం చ `లవణాల్లుక్' ఇతి వచనాద్విజ్ఞాయతే। తత్ర యథా దధిదాదికశబ్దయోః ప్రథమా భవత్యేవమత్రాపి భవిష్యతి। ఇహ తర్హి కథం శుక్లః పట ఇతి, శుక్లశబ్దో గుణమేవ న వ్యభిచరతి,

వ్యభిచరతి తు తద్వన్తమ్, పటస్య శుక్ల ఇతి దర్శనాత్? అత్రాపి `గుణవచనేభ్యో మతుపో లుగ్ వాచ్యః' ఇతి వచనాత్సాధారణశబ్దత్రైవ। ఇహ తర్హి కథం గౌర్వాహీక ఇతి, గోశబ్దో హి సాస్నాదిమన్తమేవ న వ్యభిచరతి, వ్యభిచరతి తు వాహీకమ్? అత్రాపి వాహీకే సాస్నాదిమద్రూపారోపాద్రోశబ్దః ప్రయుజ్యతే, తత్ర యథా సాస్నాదిమద్వృత్తేర్భవత్యేవం వాహీకవృత్తేరపి భవిష్యతి। యద్యేవమ్, ద్రోణః ఖారీత్యాదావప్యేవమేవ భవిష్యతి, లవణాదిశబ్దవత్సాధారణశబ్దాః స్యుః గౌర్వాహీక ఇత్యాదివద్రౌణా వా, గఙ్గాయాం ఘోష ఇతివల్లాక్షణికా వా; నాన్యా గతిరస్తి, సర్వథా సిద్ధా ప్రథమా। కిం చ పరిమేయవృత్తిభ్యో ద్వితీయాదయో యథా భవన్తి తథా ప్రథమాపి భవతి। అథ ప్రస్థేన పరిమితా వ్రీహయ ఇత్యేవం ప్రాతిపదికార్థవ్యతిరేకేఽపి యథా స్యాదితి పరిమాణగ్రహణమ్। యద్యేవమ్, ప్రస్థేనేతి తృతీయా న స్యాత్, శేషవివక్షాయాం చ షష్ఠీ న స్యాత్, ప్రాస్థిక ఇతి తద్ధితశ్చ న స్యాత్ తదేతత్పరిమాణగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్।

ఉక్తేష్వపీతి। అన్యథానభిహితాధికారాత్ `బహుషు బహువచనమ్' ఇత్యాదినాస్యైకవాక్యత్వాత్తిఙ్కృత్తద్ధితసమాసైరితి పరిగణనస్య ప్రత్యాఖ్యాతత్వాదేకాదిశబ్దైరేకత్వాదీనామభిహితత్వాదుక్తార్థత్వాద్ వా న స్యాదితి భావః। ఏకః ద్వౌ బహవ ఇతి। అథ కథమేకం కృతమిత్యాదౌ ద్వితీయాదయో భవన్తి, న హి తత్ర కశ్చిద్యత్నోఽస్తి? ఉచ్యతే, తత్రార్థద్వయమస్తి---కర్మాదయః, ఏకత్వాదయశ్చ। తత్రైకత్వాదీనామభిధానేఽపి కర్మాదిప్రతిపాదనాయ ద్వితీయాదయో భవిష్యన్తి; ఇహ త్వనభిహితార్థాన్తరాభావాన్న స్యాత్। నన్వత్రాప్యేకాదిభిః శబ్దైరేకత్వాదివిశిష్టం ద్రవ్యమభిధీయతే తత్రైకత్వాదిగుణస్య నిష్కృష్యాభిధానాయ ప్రథమా భవిష్యతి, యథా గుణోపసర్జనద్రవ్యవచనాచ్ఛుక్లాదిశబ్దాత్ప్రవృత్తినిమిత్తభూతస్య గుణస్య నిష్కృష్యాభిధానే భావప్రత్యయః---పటస్య శౌక్లమితి। తదేవం వచనగ్రహణమపి శక్యమకర్తుమ్।

ప్రాతిపదికగ్రహణం కిమితి। ఉక్తోఽత్ర ప్రష్టురభిప్రాయః। నిపాతస్యానర్థకస్యేతి। అన్యథార్థాభావాన్న స్యాదితి భావః। ప్రలమ్బత ఇతి। కిం పునరత్ర ప్రథమయా ప్రార్థ్యతే? పదత్వమ్; షష్ఠ్యామప్యేతత్సిద్ధమ్, తథా హి--కర్మాదిషు ద్వితీయాదయో విహితాః ప్రకృత్యర్థమాత్రే ప్రథమా, తత్ర ప్రకృత్యర్థాభావే స్వస్వామిభావాదిర్సంబన్ధసద్భావే చాపయుక్తాదన్యత్వాత్సిద్ధా షష్ఠీ। న చ తస్యా ఏకత్వాదిషు నియమః; ఉక్తోత్తరత్వాత్। తదేవమర్థలిఙ్గమాత్రే ప్రథమేత్యేతావదేవావశ్యం కర్త్వ్యమ్, మాత్రగ్రహణమపి న కర్త్వ్యమ్। కర్మాద్యాధిక్యే కస్మాన్న భవతి? జ్ఞాపకాత్, యదయమ్ `సంబోధనే చ' ఇత్యాహ। యది హ్యాధిక్యేఽపి స్యాత్తదనర్థకం స్యాత్। ఉత్తరార్థే హి `సంబోధనే సామన్త్రితమ్' ఇత్యేవ వక్తవ్యం కిం యోగవిభాగేన! ఇహావధారణార్థాన్మాత్రగ్రహణాత్ `సంబోధనే చ' ఇతి జ్ఞాపకాద్వాఽఽధిక్యే ప్రథమయా న భవితవ్యమ్, తతశ్చ `వీరః పురుషః' ఇత్యాదౌ పదసామానాధికరణ్యే

విశేషణవిశేష్యభావస్యాధికార్థస్య ప్రతీతేః ప్రథమా న ప్రాప్నోతి, న; వాక్యార్థత్వాత్। యదత్రాధిక్యం స వాక్యార్థః, పూర్వ స్వార్థమాత్రనిష్ఠాభ్యాముభాభ్యాం ప్రథమా విధీయతే, పశ్చాత్త్వాకాంక్షావశేనాన్యోన్యాన్వయే విశేషావగతిరుపజాయమానా బహిరఙ్గత్వాత్ప్రథమప్రవృత్తం సంస్కారం న బాధత ఇత్యర్థః।

అపర ఆహ---అభిహితే ప్రథమేతి లక్షణం కర్త్తవ్యమ్, తిఙాదిభిరభిహితే కర్త్రాదౌ వృక్షస్తిష్ఠతి, కృతః కటః, శత్యః, ప్రాప్తోదకో గ్రామ ఇత్యాదౌ ప్రథమా భవతీత్యర్థః, తత్ర వీరః పురుషః ఇత్యాదావాధిక్యేఽప్యభిహితత్వాత్సిద్ధా ప్రథమేతి। అత్ర కో దోషః? యత్ర క్రియా నాస్తి తత్ర న స్యాత్---వృక్షః, ప్లక్షః। తత్రాపి క్రియాఽస్తి, కథమ్? వృక్షః ప్లక్షః, అస్తీతి గమ్యతే। ఇహ తర్హి ప్రాసాద ఆస్త ఇతి సదిక్రయాయాః, ఆసిక్రియాయాశ్చైకమధికరణం ప్రాసాదాఖ్యమ్, తచ్చ సదిప్రత్యయేన ఘఞాభిహితం ప్రసీదత్యస్మిన్ప్రాసాద ఇతి ఆసిప్రత్యయేన తిఙానభిహితమ్, తత్ర సదిప్రత్యయేన యదభిధార్న తదాశ్రయా ప్రథమా ప్రాప్నోతి। యత్ర చ విశేషణసంబన్ధే తాత్పర్యమ్---నీలముత్పలం న రక్తమితి, తత్రాపి న స్యాత్; క్రియాయా అభావాత్।

అన్యస్త్వాహ---తిఙ్సమానాధికరణే ప్రథమేతి లక్షణం తిఙన్తేన యత్సమానాభిధేయం దేవదత్తః పచతీతి, తత్ర ప్రథమా; ప్రాసాద ఆస్త ఇత్యత్ర తు వైయధికరణ్యాత్తదభావః, వీరః పురుష ఇత్యాదౌ చాధిక్యేఽపి తిఙ్సామానాధికరణ్యం ప్రతి యోగ్యత్వాద్భవతీతి। అత్ర కో దోషః? దేవదత్తః పచతీతి దేవదత్తః పచ్ లట్ ఇతి స్థితే యావత్తిఙాముత్పత్తిర్నాస్తి తావత్తిఙ్సామానాధికరణ్యాభావాత్ప్రథమైవేతి నియమస్యాప్రవృత్తౌ దేవదత్తశబ్దాదవిశేషేణ విహితాః స్వాదయః స్థితా ఇతి శతృశానచోర్నిమిత్తస్యాప్రథమాసామానాధికరణ్యస్య విద్యమానత్వాత్తావేవ స్యాతామ్, తిఙాం త్వాభావః స్యాత్। న చ తిఙ్విధేరానర్థక్యమ్; తిఙాదిషు సావకాశత్వాత్। ప్రథమైవేతి। నియమస్యాపి స ఏవ విషయః స్యాదితి దోష। పక్షే చాయం దోషః, కతరస్మిన్ పక్షే? `లటః శతృశానచౌ' ఇత్యత్ర ద్వౌ పక్షౌ--అప్రథమేతి పర్యుదాసః, ప్రసజ్యప్రతిషేధో వేతి। తథా `కర్మణి ద్వితీయా' ఇత్యాదావపి ప్రకరణే ద్వైతం భవతి--విభక్తి నియమః స్యాత్, అర్థనియమో వేతి; తద్యదార్థనియమః పర్యుదాసశ్చాశ్రీయతే తదాఽయం దోషః। కథమ్? అర్మణి ద్వితీయేవేత్యస్మిన్ నియమే ద్వితీయాదీనామనియతత్వాత్ ప్రాతిపదికార్థమాత్రేఽపి భావాత్తదాశ్రయౌ శతృశానచౌ ప్రాప్నుతః, ప్రసజ్యప్రతిషేధే తు ప్రథమాయా అపి తత్ర భావాత్తదాశ్రయః ప్రతిషేధః ప్రతిషేధః ప్రవర్త్తత ఇతి న దోషః; శతృశానచోరభావాత్తిఙ్సు సత్సు తత్సామానాధికరణ్యాత్ప్రథమైవేతి నియమేన ద్వితీయాదీనాం వ్యావర్త్తితత్వాత్। యదా తు ద్వితీయాదీనాం కర్మాదిషు నియమః---కర్మణ్యేవ ద్వితీయేతి, తదా తదభావే తాసామభావాదనియతాయాశ్చ ప్రథమాయాః సన్నిధానాత్పర్యుదాసే ప్రసజ్యప్రతిషేధే చ నాస్తి శతృశానచోః ప్రసఙ్గః; తదభావే చ తిఙ్భ

సత్సు తత్సామానాధికరణ్యాత్తత్రైవ ప్రథమా భవతీతి నియమేన కర్మాదిషు ప్రథమావ్యావృత్తిరితి న దోషః।

నను చ విభక్తినియమే కర్మాద్యభావేన యద్యపి ద్వితీయాదీనాం తత్రాభావస్తథాపి శేషషష్ఠీ ప్రాప్నోతి, తథా హి---యది తిఙ్సమానాధికరణ్య ఏవ ప్రథమేత్యస్మాన్నియమాత్ప్రాగేవ ద్వితీయాదివత్ షష్ఠ్యపి నియతా స్యాత్? స్యాత్తత్రాప్రసఙ్గస్తస్యాః। సా తు శేషలక్షణా। యత్ర చ విభక్త్యన్తరస్య నియమో న కృతః స శేషః, తతశ్చ తిఙ్సమానాధికరణ్యాత్ప్రాక్ శేషత్వాత్ షష్ఠీ ప్రాప్నోతీతి తత్సమానాధికరణ్యాచ్ఛతృశానచావేవ స్యాతామ్। పర్యుదాసే ప్రసజ్యప్రతిషేధే తు న దోషః, ప్రథమాయా అపి భావాత్? సత్యమ్; ద్వయోరపి పక్షయోః పర్యుదాసే భవత్యేవ దోషః। భాష్యే తు విభక్తినియమే పర్యుదాసేఽపి న దోష ఇత్యనాస్థావాదః పాక్షిక ఏష దోష ఇత్యత్రైవ తాత్పర్యమ్। క్షన్తవ్యం చ కిఞ్చిదుద్గ్రన్థాభిధానమిత్యుపరమ్యతే।।

సమ్బోధనే చ।। 2.3.47 ।।

సమ్బోధనే చ।। ఆభిముఖ్యకరణమితి। యద్వస్తు యేనాకారేణ సిద్ధం తస్య తేనాకారేణాభిముఖీకరణం సమ్బోధనమ్, న త్వేకశ్రుతివిధావివ కస్యచిదర్థస్యానుష్ఠేయతా ప్రత్యాయనమ్; వాక్యార్థో హి సః। అభిముఖీకరణం తు న వాక్యార్థః, యేన వీరః పురుష ఇత్యాదివద్యదత్రాధిక్యం స వాక్యార్థ ఇతి ప్రథమా సిద్ధ్యేత్। యస్య పదాన్తరసంప్రయోగే సత్యేవ ప్రతీతిః స వాక్యార్థః। ఇహ తు దేవదత్తేత్యేతావత్యుక్తే ఆభిముఖ్యకరణం గమ్యతే, అతః పదార్థ పదార్థ ఏవాత్రాధిక్యమితి షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయామిదం వచనం తదాహ---తదధికే ప్రాతిపదికార్థ ఇతి। అసిద్ధేన చాకారేణాభిముఖీకరణం న సంభవతి---రాజా భవ యుధ్యస్వ స్వాహేన్ద్రశత్రుర్వర్ధస్వేతి। హే పచన్ హే పచమానేత్యాదౌ శతృశానచోః సంబోధనే విధానేఽపి విభక్తిరహితయోస్తయోః కర్త్రాద్యభిధాన ఏవ సామర్థ్యమ్; యథా లోటో ద్వివచననిరపేక్షస్యేత్యనేన ప్రథమా భవతి। యద్వా---అభిహితః సోఽర్థోఽన్తర్భూతః ప్రాతిపదికార్థః సంపన్న ఇతి పూర్వేణ భవిష్యతి, యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః।।

సాఽఽమన్త్రితమ్।। 2.3.48 ।।

సామన్త్రితమ్।। తదన్తం యచ్ఛబ్దరూపమితి। మహాసంజ్ఞాకరణమన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానార్థమ్--ఆమన్త్రణమామన్త్రితమితి। అభేదోపచారాత్తత్సాధనే శబ్దే వర్త్తతే విభక్త్యన్తేన కేవలయా

సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తస్య గ్రహణమితి భావః। ఉదాహరణేషు `ఆమన్త్రితస్య చ' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం భవతి, సేతి వచనం ప్రాతిపదికార్థసూత్రేణాపి సంబోధనే విహితా యా ప్రథమా తదన్తస్యాపి సంజ్ఞా యథా స్యాత్---హే పచన్! హే పచమాన!;అసతి తు తస్మిన్ `అనన్తరస్య విధిర్వా ప్రతిషేధో వా' ఇత్యనన్తరసూత్రవిహితాయా ఏవ స్యాత్।।

ఏకవచనం సంబుద్ధిః।। 2.3.49 ।।

ఏకవచనం సంబుద్ధిః।। హే పటో ఇతి। సంబుద్ధౌ చ `హ్రస్వస్య గుణః' ఇతి గుణః, `సుః సంబుద్ధిః' ఇతి వక్తవ్యే ఏకవచనగ్రహణమేకోఽర్థ ఉచ్యతే యేన తావన్మాత్రస్య ప్రత్యయస్య సంజ్ఞార్థమ్; అగ్న్యథా ప్రక్రమాభేదాయ తదన్తస్య స్యాత్।।

షష్ఠీ శేషే।। 2.3.50 ।।

షష్ఠీ శేషే।। ఉపయుక్తాదన్యః శేషః, కర్మాదయశ్చ ప్రాతిపదికార్థపర్యన్తా ఉపయుక్తా ఇత్యాహ---కర్మాదిభ్యోఽన్య ఇతి। నను న కర్మాదిభ్యోఽన్యః ప్రాతిపదికార్థస్య వ్యతిరకః సంభవతి, కథమ్? క్రియామన్తరేణ సంబన్ధానుపపత్తేః, సర్వత్ర స్యాస్తన్నిమిత్తానాం కర్మాదీనాం చావశ్యమ్భావాత్। తథా హి---రాజ్ఞః పురుష ఇతి రాజా కర్తా; రాజా ద్రవ్యం పురుషాయ దదాతీత్యర్థసంప్రత్యయాత్। వృక్షస్య శాఖేతి। లోకప్రసిద్ధ్యా వృక్షోఽధికరణమ్, తార్కికప్రక్రియయా తు శాఖా। దేవదత్తస్య గౌరిత్యాదౌ తు ప్రతిగ్రహణాదౌ కర్తృత్వం ప్రతీయతే---దేవదత్తః ప్రతిగ్రహీతా క్రేతా వినిమాతాఽపహర్తా వేతి; ఉచ్యతే, నటస్య శృణోతీత్యత్ర తావత్క్రియాకారకసంబన్ధరూప ఏవ శేషః, కథమ్? `ఆఖ్యాతోపయోగే' ఇత్యుపయోగగ్రహణాన్నటస్యాపాదనసంజ్ఞా నాస్తి, దుహ్యాదిపరిగణనాచ్చాకథితత్వేఽపి కర్మసంజ్ఞా నాస్తి, తదయం నటః కారకమేవ శేషః। యచ్చోక్తమ్---క్రియాయాస్తన్నిమిత్తానాం చ సర్వత్ర భావాన్నాన్యః ప్రాతిపదికార్థస్య వ్యతిరేక ఇతి, తన్న;ప్రతిగ్రహక్రియాదిజన్యస్య సర్వలోకప్రసిద్ధస్య స్వస్వాభిభావాదిసంబన్ధస్యాపి దురపలాపత్వాత్। యది చ పరస్పరముపకార్యోపకారకభావే సంబన్ధానుపపత్తేః క్రియాకారకసంబన్ధోఽపి సర్వత్ర వస్తుస్థిత్యాఽస్తీత్యుచ్యేత్, అస్తు తథా, న కశ్చిద్దోషః; న హి యద్యద్వస్తుస్థిత్యాస్తి తత్తదభిధాతవ్యమ్, యదేవ తు వివక్షితం తదేవ స్వనిమిత్తాం విభక్తిం ప్రసూతే। తత్ర స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధవివక్షాయాం సన్నపి క్రియాకారకసంబన్ధో న వివక్ష్యత ఇతి ద్వితీయాద్యభావే షష్ఠీ భవిష్యతి। ఏవం చ మాతుః స్మరతి, న మాషాణామశ్నీయాత్, అనుకరోతి భగవతో నారాయణస్యేత్యాదౌ శ్రూయమాణేఽపి క్రియాశబ్దే మాతృసంబద్ధం

స్మరణమితి సంబన్ధమాత్రం వివక్షితమ్, కర్మత్వం తు సదప్యవివక్షితమితి షష్ఠీ భవతి। ఉక్తం చ---

సంబన్ధః కారకేభ్యోఽన్యః క్రియాకారకపూర్వకః।

శ్రుతాయామశ్రుతాయాం చ క్రియాయాం సోఽభిధీయతే।। ఇతి।।

`షష్ఠీ శేషే' ఇతి చేద్విశేష్యస్య ప్రతిషేధః స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధః షష్ఠ్యర్థః, స చ ద్విష్ఠః। తత్ర యద్యప్యేకస్మాదప్యుత్పన్నయాపి షష్ఠ్యా ద్విష్ఠస్యాపి సంబన్ధస్యావగమాదుభాభ్యాం షష్ఠీ న భవతి, తథాపి కదాచిద్విశేష్యాదపి ప్రాప్నోతి, ప్రథమా చ న ప్రాప్నోతి; సంబన్ధస్యాధికస్య భావాత్, న వా వాక్యార్థత్వాత్। యదత్ర పురుషస్యాధిక్యం స వాక్యార్థః, రాజ్ఞ ఇత్యేతత్పదసన్నిధానాత్పురుషస్య సంబన్ధః ప్రతీయతే, పురుషప్రాతిపదికం తు స్వార్థమాత్రే వర్త్తత ఇతి తత్ర ప్రథమా చ భవిష్యతి, షష్ఠీ చ న భవిష్యతీతి। ఏతదుక్తం భవతి---రాజ్ఞ ఇతి కేవలపద ఉచ్చార్యమాణే సంబన్ధిత్వమనియతప్రతియోగికమవగమ్యతే, పురుషపదసన్నిధౌ తు సవిశేషస్య ప్రతీతిరిత్యేతావత్, తతశ్చానియతం స్వమపేక్ష్య ప్రథమమేవ సంబన్ధాశ్రయా షష్ఠీ భవతి। నను చ షష్ఠ్యుచ్చారణానుచ్చారణకృతో యో విశేషోఽఙ్గ భవాన్ పురుషపదాదపి షష్ఠీముచ్చారయతు, గంస్యతే స విశేషః? నైతత్సుష్ఠూచ్యతే, న హి శబ్దస్య భావాభావాభ్యామర్థస్య భావాభావౌ క్రియేతే, కిం తర్హి? విద్యమాన ఏవార్థః ప్రతిపిపాదయిషితశ్చ వాచకపదప్రయోగే హేతుర్భవతి। తత్ర గుణస్య పరోపకాకత్వేన వివక్షితత్వాత్తదన్తే షష్ఠీ భవతి, పురుషస్య తూపకార్యత్వాత్వాత్స్వనిష్ఠత్వేన వివక్షితత్వాత్ప్రథమా భవతి। తత్ర చ సంబన్ధో గుణే పదం నిధాయ ప్రధానమపి స్పృశతి, గుణశ్చ ప్రధానోపకారాయ ప్రవృత్తోఽన్యథానుపపత్తే రూపాన్తరమాశ్రయతి। ప్రధానం తు స్వనిష్ఠత్వేన న రూపాన్తరం భజతే, ఉక్తం చ----

ద్విష్ఠోఽప్యసౌ పరార్థత్వాద్ గుణేషు వ్యతిరిచ్యతే।

తత్రాభిధీయమానః సన్ ప్రధానేఽప్యుపయుజ్యతే।। ఇతి।

యదా తు పురుషస్యాప్రధాన్యం రాజ్ఞశ్చ ప్రాధాన్యం వివక్ష్యతే, తదా పురుషస్య రాజేత్యపి భవత్యేవ; యదా చ రాజ్ఞః పురుషస్య గృహమితి తత్పురుషస్య గృహాదిసంబన్ధో వివక్ష్యతే

తద్రైకస్యాపి వస్తునో భిన్నవిషయో గుణప్రధానభావో న విరుధ్ద్యత ఇతి ద్వాభ్యామపి షష్ఠీ భవతి। రాజ్ఞ ఇతి హి షష్ఠ్యా రాజపురుషయోరేవ సంబన్ధోఽభిహితః, న పురుషస్య గృహస్య చ। ఇహ పఞ్చకే ప్రాతిపదికార్థే `కర్మణి ద్వితీయా' ఇత్యాదౌ చార్థనియమపక్షే శేషగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్, కథమ్? కర్మాదయో నియతాః, శేషోఽనియతః, తతశ్చ స్వాదిసూత్రేణ ద్వితీయాదిషు షష్ఠ్యాం చ శేషే ప్రాప్తేషు షష్ఠీత్యేతావదప్యుచ్యమానం నియమార్థం సమ్పద్యతే---షష్ఠ్యేవ భవతీతి। యత్ర చ షష్ఠీ చ ప్రత్యయాన్తరం చ ప్రాప్నోతి తత్రైవంవిదధో నియమ ఇత్యర్థాచ్చేష ఏవ భవిష్యతీతి ఉత్తరార్థమేవ తదవశ్యం శేషగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్। త్రికపక్షే తు స్వార్థే షష్ఠీ మా భూదితి ద్వితీయాదీనామివ కర్మాదిః శేషో వాచ్యత్వేన విధాతవ్యః। తథా ప్రత్యయనియమపక్షే కర్మాదీనామనియతత్వాత్తేష్వపి షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయాం శేష ఏవ షష్ఠీ న కర్మాదిష్వితి షష్ఠీనియమార్థం శేషగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్॥

జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే॥ 2.3.51 ॥

జ్ఞోఽవిదర్థస్య కరణే॥ అసందేహార్థం విదర్థస్య జ్ఞః కరణ ఇత్యేవ వక్తవ్యే తదకరణాదవిదర్థస్యేతి పదచ్ఛేదః, లుగ్వికరణశ్చ విదిర్గృహ్యతే తదర్థ ఏవ జానాతేర్వృత్తిసంభవాత్, తదాహ---అవిదర్తస్యాజ్ఞానార్థస్యేతి। సర్పిషో జానీత ఇతి। `అపహ్నవే జ్ఞః' `అకర్మకాచ్చ' ఇత్యాత్మనేపదమ్। ప్రవృత్తివచన ఇతి జ్ఞానపూర్వికాయాం ప్రవృత్తౌ వర్త్తమాన ఇత్యర్థః। సర్పిషి రక్త ఇతి। రాగో మిథ్యాజ్ఞానస్య హేతుః, ద్రౌపద్యాం రక్తో హి కీచకో రహసి భీమసేనమాలిఙ్గ్యావోచద్---అహో ఉత్తమాఙ్గనామీద్దశీ సుస్పర్శతేతి। ప్రతిహితో వేతి। ప్రతిఘాతో ద్వేషస్య హేతుః, ద్వేషశ్చ మిథ్యాజ్ఞానస్య హేతుః, యో హి పరిహాసశీలేన కేనచిత్పూయాదికమశుచి ద్రవ్యం నిర్ద్దిశ్యోక్తః----సర్పిరేతత్పిబేతి, స తత్ర ప్రతిహతస్తత ఆరభ్య సర్పిర్ద్వేష్టి, ద్విషతశ్చాతస్మిన్నపి తజ్జ్ఞానముత్పద్యతే। యది సర్వమేవ గ్రాహ్యమ్, తదాత్మనా సర్పిః స్వభావతయా ప్రతిపద్యతే, ఏవం సత్యవిదర్థత్వం నోపపద్యతే తత్రాహ--మిథ్యాజ్ఞానమేవేతి। జ్ఞానకార్యాకరణాదితి భావః। అవిప్లుతవిషయపరిచ్ఛేదో హి జ్ఞానకార్యమ్, తచ్చ మిథ్యాజ్ఞానేన న క్రియతే, అస్మిన్పక్షే ఉదకాదికర్మణాసకర్మకత్వాద్ `అకర్మకాచ్చ' ఇత్యాత్మనేపదానుపత్తేః పరస్మైపదముదాహార్యం మన్యతే॥

అధీగర్థదయేశాం కర్మణి॥ 2.3.52 ॥

అధీగర్థదయేశాం కర్మణి॥ `ఇక్ స్మరణే' కకారోఽత్రైవ విశేషణార్థః, అధిపూర్వస్యైవోచ్చారణమేవమేవాయం ప్రయోక్తవ్య ఇతి జ్ఞాపనార్థమ్। శేషత్వేన వివక్షిత

ఇతి। నను శేషత్వేన వివక్షితే పూర్వేణైవ సిద్ధా షష్ఠీ, యథా---న మాషాణామశ్నీయాద్, అనుకరోతి భగవతో నారాయణస్యేతి? సత్యమ్, ప్రకరణం తు నియమార్థమ్----అస్మిన్విషయే షష్ఠీ భవత్యేవ శ్రూయత ఏవ న లుప్యత ఇతి। కిం కృతం భవతి? సమాసో నివర్త్తితో భవతి---మాతుః స్మరణమితి। ఏవం పూర్వసూత్రే పరత్ర చ ప్రకరణే సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమ్। సమాసే సతి `సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' ఇతి షష్ఠీ లుప్యేత, తేన ప్రతిపదవిధానషష్ఠీ న సమస్యత ఇతి సిద్ధం భవతి। కథం తర్హి విశేషస్మృతేః సంశయ ఇతి సమాసః? ఉచ్యతే; శేషష్ఠ్యా ఏవ సమాసనిషేధః ఇహ తు `కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి కర్మరూపవివక్షాయామేవ షష్ఠీ సమాసో భవిష్యతి। కః పునరత్ర విశేషః---శేషషష్ఠ్యాః సమాసః స్యాత్, కారకషష్ఠ్యా వా? అయమస్తి విశేషః---కారకషష్ఠ్యాః సమాసే కృత్స్వరో భవతి, శేషషష్ఠ్యాః సమాసే తు సమాసాన్తోదాత్తత్వం స్యాత్, అన్తోదాత్తసమాసనివృత్తయే ప్కరణమ్। యత్ర చ కారకషష్ఠీ ప్రతిషిధ్యతే, యథా---మాతుః స్మృతమితి, తత్ర సమాసోఽపి మా భూత్। ఏవం చాత్ర ప్రకరణే యేఽనుపాత్తాః, యాని చాత్ర ప్రత్యుదాహరణాని, తేషూభయేష్వపి నిష్ఠాయోగే శేషషష్ఠ్యాః సమాసః, అన్యత్ర కారకషష్ఠ్యా అపీతి వేదితవ్యమ్। గుణైరితి। గుణేషు శేషత్వేన వివక్షితేషు అస్య నియమస్యాభావాత్సమాసో భవత్యేవేత్యర్థః। ఇయమేవాస్మిన్ప్రకరణే ప్రత్యుదాహరణగతిరితి।।

కృఞః ప్రతియత్నే ।। 2.3.53 ।।

కృఞః ప్రతియత్నే ।। ఏధోదకస్యేతి। `జాతిరప్రాణినామ్' ఇత్యేకవద్భావః। ఉపస్కురుత ఇతి। గన్ధనాదిసూత్రేణాత్మనేపదమ్। `ఉపాత్ప్రతియత్న'ఇత్యాదినా సుట్।।

రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరే।। 2.3.54 ।।

రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరే।। `రుజో భఙ్గే'భిదాదిపాఠాదస్మాదేవ నిపాతనాద్వాఽఙ్। భావవచనానామితి। నాయమర్థో భావవాచినామితి, ధాతూనాం భావవాచిత్వావ్యభిచారాత్। కిం తర్హి? భావశబ్దేన ఘఞాదివాచ్యః సిద్ధరూపో భావ ఉచ్యతే। వచన ఇతి కర్త్తరి ల్యుట్। తత్ర ప్రకృత్యర్థో న వివక్ష్యతే, న హి రుజార్థానాం భావో వక్తా ప్రతిపాదయితోచ్చారయితా వోపపద్యతే। తస్మాత్ప్రత్యయార్థ ఏవ కర్తా వివక్షితః--భావో వచనః కర్త్తా యేషామిత్యర్థః, తదాహ--భావకర్తృకాణామితి। చౌరస్యామయతీతి। `అమ రోగే' చురాదిః,`నాన్యే మితోఽహేతౌ' ఇతి చురాదౌ వచనాత్ `జనీజౄష్క్నసురఞ్జోఽమన్తాశ్చ' ఇతి మిత్త్వం న భవతి। `జ్ఞప మిచ్చ' ఇత్యారభ్య `నాన్యే మితోఽహేతౌ' ఇతః ప్రాగ్యే పఠితాస్త ఏవ చురాదిషు మితో భవన్తి, నాన్య ఇత్యర్థః। ఆమయ ఇతి ఆఙ్పూర్వస్య మీనాతేరేచ్, `మీనాతిమినోతి' ఇత్యాత్వస్య

`నిమిమీలీయాం ఖలచోః' ఇతి ప్రతిషేధః। నదీకూలం రుజతీతి। అత్ర నదీ కర్త్రీ, న భావః। నను రుజాశబ్దో వ్యాధౌ రూఢ ఇతి నాత్ర ప్రసఙ్గః? ఏవం తర్హి ప్రత్యుదాహరణదిగియం దర్శితా, ఇదం తు ప్రత్యుదాహరణమ్---శ్లేష్మా పురుషం రుజతీతి, వ్యాధినా కాసాదినా గ్రాహయతీత్యర్థః। జ్వరయతీతి। `జ్వర రోగే' ఘటాదిః। సన్తాపయతీతి। `హేతుమతి చ' ఇతి ణిచ్, సన్తాపోఽత్ర భావః, కర్తా చ।।

ఆశిషి నాథః।। 2.3.55 ।।

ఆశిషి నాథః।। నాథత ఇతి। `ఆశిషి నాథః' ఇత్యుపసంఖ్యానాదాత్మనేపదమ్, తచ్చానుదాత్తేత్త్వాదేవ సిద్ధే నియమార్థమ్---ఆశిష్యేవ నాథ ఇతి, తేన ప్రత్యుదాహరణే పరస్మైపదమ్।।

జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాం హింసాయామ్।। 2.3.56 ।।

జాసినిప్రహణనాటక్రాథపిషాం హింసాయామ్।। న దైవాదికస్యేతి। `జాసి' ఇతి నిర్దేశాద్ `హిసాయామ్' ఇతి వచనాచ్చ నిప్రాభ్యాం యథాసంభవముపసృష్టో హనో నిప్రహణః, `హన్తేరత్పూర్వస్య' ఇతి ణత్వమ్। ప్రణిహన్తీతి। `నేర్గద' ఇత్యాదినా ణత్వమ్। `నట అవస్యన్దనే' చురాదిః, `నట నృత్తౌ' ఇత్యస్య తు ఘటాదిపఠితస్యాగ్రహణమ్, వికృతనిర్దేశాత్। నిపాతనాద్వృద్ధిరితి। ఘటాదిపాఠస్తు `ఘటాదయః షితః' ఇత్యాతిదేశికోఽన్యథా స్యాత్, `చిణ్ణములోర్దీర్ఘోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి దీర్ఘశ్చ యథా స్యాదిత్యేవమర్థః।।

వ్యవహృపణోః సమర్థయోః।। 2.3.57 ।।

వ్యవహృపణోః సమర్థయోః।। సమర్థయోరితి। సంశబ్దో వృత్తౌ సమానార్థః, సమశబ్దస్య వా నిపాతనాత్పరరుపమితి భావః। సంబద్ధార్థయోరితి తు న విజ్ఞాయతే, వ్యాఖ్యానాత్। సంభవతి హి వ్యవహృపణోర్హేతుహేతుమద్భావః సంబన్ధః। శతస్య వ్యవహరతీతి। శతం క్రయవిక్రయరూపేణ వినియుఙ్క్తే, దీవ్యతి వేత్యర్థః। శలాకాం వ్యవహరతిగణయతీత్యర్థః।।

దివస్తదర్థస్య।। 2.3.58 ।।

దివస్తదర్థస్య।। అత్ర `శేష' ఇతి నానువర్త్తతే, ఉత్తరసూత్రద్వయారమ్భసామర్థ్యాత్। అథ పూర్వసూత్ర ఏవ దివిరపి కస్మాన్న పఠితః, ఏవం హి తదర్థస్యేతి న వక్తవ్యం భవతి? తత్రాహ---యోగవిభాగ ఇతి।।

విభాషోపసర్గే।। 2.3.59 ।।

విభాషోపసర్గే।। శలాకాం ప్రతిదీవ్యతీతి। అత్ర విజిగీషాదౌ దివిర్వర్త్తతే, న వ్యవహారే।।

ద్వితీయా బ్రాహ్మణే।। 2.3.60 ।।

ద్వితీయా బ్రాహ్మణే।। మన్త్రవ్యతిరిక్తో వేదభాగః===బ్రాహ్మణమ్। గామస్య తదహః సభాయామితి। గామస్య సభాయామిత్యన్వయః। తదహరిత్యేతదుదాహరణమ్, `స్వమోర్నపుంసకాత్' ఇతి లుక్, `అహన్' ఇతి రుత్వమ్।

అనుపసర్గస్య నిత్యం షష్ఠ్యాం ప్రాప్తాయామితి। `దివస్తదర్థస్య' ఇత్యనేన' అథ సోపసర్గస్యాపి పూర్వేణ షష్ఠ్యామపి ప్రాప్తాయాం నిత్యద్వితీయార్థం కస్మాన్న భవతీత్యాహ--సోపసర్గస్యేత్యాది।।

ప్రేష్యబ్రువోర్హవిషో దేవతాసంప్రదానే।। 2.3.61 ।।

ప్రేష్యబ్రువోర్హవిషో దేవతాసంప్రదానే।। ఇష్యతేర్దైవాదికస్యేతి। `ఇషు గతౌ' ఇత్యస్య శ్యనా నిర్దేశ ఇచ్ఛతీష్ణాత్యోరిచ్ఛాభీక్ష్ణ్యార్థయోర్నివృత్త్యర్థః। తద్విషయ ఏవేతి। లోణ్మధ్యమైకవచనాన్తః। దేవతాసంప్రదాన ఇతి। దేవతా సంప్రదానం యస్యార్థస్య తత్ర వర్తమానయోః కర్మణి కారక ఇత్యన్వయః। హవిషః హవిర్విశేషవాచిన ఇత్యర్థః। ప్రే3ష్యేతి। `బ్రూహిప్రేష్య' ఇత్యాదినా ప్లుతః। అగ్నయే గోమయాని ప్రేష్యేతి। గోమయం హవిష్ట్వేన క్వాపి న చోదితమ్। హవిషః ప్రస్థితస్యేతి। ప్రస్థితశబ్దేన యద్విశేష్యతే తస్యేత్యర్థః। ఇదం చ భాషాయామపి భవతి; ఉత్తరత్ర ఛన్దోగ్రహణాత్।।

చతుర్థ్యర్థే బహులం ఛన్దసి ।। 2.3.62 ।।

చతుర్థ్యర్థే బహులం ఛన్దసి ।। యా ఖర్వేణేతి । రజస్వలాయాః ఖర్వపానాదిప్రతిషేధార్థోఽయమర్థవాదః । తత్తర్హి వక్తవ్యమ్---షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీతి? న వక్తవ్యమ్, యోగవిభాగాత్సిద్ధమ్ । చతుర్థ్యర్థ ఇతి నాయం సమాసః, కిం తర్హి? చతుర్థీ అర్థ ఇతి యోగో విభక్తవ్యః, షష్ఠీత్యనువర్త్తతే---అర్థే షష్ఠీ భవతి, చతుర్థీ చేతి, తత్ర స్వార్థ ఏవ షష్ఠీచతుర్థ్యోర్విధానమనర్థకమిత్యన్యోఽన్యసన్నిధానాదన్యోఽన్యార్థే విభక్తిద్వయం విజ్ఞాయతే ।।

యజేశ్చ కరణే ।। 2.3.63 ।।

కృత్వోఽర్థప్రయోగే కాలేఽధికరణే ।। 2.3.64 ।।

కృత్వోఽర్థప్రయోగే కాలేఽధికరణే ।। కృత్వసుచోఽర్థో లక్ష్యతే, కృత్వోఽర్థో యేషాం తే కృత్వోఽర్థాః । పఞ్చకృత్వ ఇతి । `సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్' ద్విరితి । `ద్విత్రిచతుర్భ్యః సుచ్' అర్థగ్రహణమేతదర్థమ్ ।।

కర్తృకర్మణోః కృతి ।। 2.3.65 ।।

కర్తృకర్మణోః కృతి । ఇహ క్రియాయాః సాధనం భవతీతి । కర్తృకర్మభ్యాం క్రియా సన్నిధాప్యతే, ధాతురేవ క్రియావాచీ, ధాతోశ్చ ద్వయే ప్రత్యయాః---కృతస్తిజశ్చ । తత్ర తిఙ్ప్రయోగే `న లోకావ్యయ' ఇతి లప్రతిషేధేన భావ్యమ్ । స చావశ్యం లప్రతిషేధః కర్త్తవ్యః, యే కృతో లాదేశాస్తదర్థమ్---ఓదనం పచన్, ఓదనం పచమానః పపిః సోమమ్,దదిర్గా ఇతి, ఇహ తు నార్థః కృద్గ్రహణేనేతి మత్వా పృచ్ఛతి---కృతీతి కిమితి । కృతపూర్వీ కటమితి । నను కృతః కటః పూర్వమనేనేత్యస్మిన్విగ్రహే క్తస్య కర్మణి విధానాత్తేనైవ కర్మణోఽభిహితత్వాన్నైవ ద్వితీయా భావ్యమ్, ఏవం చ తదపవాదః షష్ఠ్యపి న ప్రాప్నోతి; ఇహాప్యనభిహితాధికారాత్, కృతశబ్దస్య చ కటాపేక్షస్య సమాసో దుర్లభః, ఏతేన తద్ధితో వ్యాఖ్యాతః, తస్మాదయమసాధురేవ ప్రయోగః? సత్యమ్, విశేషవివక్షాయాం నైవ సమాసతద్ధితౌ భవతః,

యదా తు కృతం పూర్వమనేనేతి కర్మసామాన్యే భావే వా క్త ఉత్పద్యతే తదా సాపేక్షత్వాభావాత్సమాసః, కేన? `సుప్సుపా' ఇతి, తతః `పుర్వాదినిః',`సపూర్వాచ్చ'ఇతీనిః ప్రత్యయః। న చ కటస్య క్తేనాభిధానం కరోతేరుత్పద్యమానః క్తప్రత్యయః కర్మసామాన్యమేవాహ, విశేషకర్మసంబన్ధాత్తు తస్యాభిధానమ్, న చాత్ర తద్ధితేనైకార్థీభూతస్య నిష్కృష్య కటేన సంబన్ధః సమ్భవతి, క్రియయా తు గుణభూతయా కారకాణాం సమ్బన్ధో భవతి, యథా---కటం కృతవానితి। కృతపూర్వీశబ్దశ్చాయం పూర్వ కృతమనేత్యస్మిన్నర్థే వ్యుత్పాదితః పూర్వం కృతవానిత్యనేన సమానార్థః సంపద్యతే, తత్ర కరోతిక్రియాపేక్షమస్తి కటస్య కర్మత్వమ్, అనభిహితం చ తదితి కృద్గ్రహణే షష్ఠీ స్యాద్। యత్ర చ నిష్ఠాన్తేన శబ్దేన కర్తృకర్మణోః సంబన్ధస్తత్రైవ నిష్ఠాశ్రయః ప్రతిషేధః, యథా----కటం కృతవాన్, కృతః కటో దేవదత్తేనేతి, ఇహ తు కృతస్య కటేన సంబన్ధో న భవతీత్యుక్తమేవ। అథ తు వస్తుతో నిష్ఠాన్తే పదే ధాతువాచ్యక్రియాపేక్షే యే కర్తృకర్మణీ తయోః ప్రతిషేధః, తథా సతి నేదం కృద్గ్రహణస్య ప్రయోజనమ్, తేనైతదపి నిరస్తమ్।

అసతి కృద్గ్రహణే, కటం కారయతి పాచయత్యోదనం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేనేతి ణిచ్ప్రకృతేః పచేరర్థ ప్రతి కర్తృకర్మణోః షష్ఠీప్రసఙ్గః। సతి తు కృద్గ్రహణే, ణిచోఽకృత్త్వాన్న భవతీతి కథమివ నిరస్తమ్ `న లోక' ఇత్యత్ర నైవం జ్ఞాయతే---లప్రకృతిభూతస్య ధాతోర్యే కర్తృకర్మణీ ఇతి, కిం తర్హి? లాన్తే పదే యా క్రియోచ్యతే ప్రాధాన్యేన గుణభావేన వా, తత్ర యే కర్తృకర్మణీ తయోః షష్ఠీ న భవతీతి తేనేదమప్యప్రయోజనమ్।

అథ స్యాద్--`నలోకావ్యయ' ఇత్యత్రావ్యయవిశేషణార్థం కృద్గ్రహణమ్, తేనోచ్చైః కటానాం స్రష్టేత్యత్రాకృతోఽప్యవ్యయస్య ప్రయోగే నిషేధాభావ ఇతి, తదపి న; అవ్యయేన కర్తృకర్మణీ విశేషయిష్యామః----అవ్యయస్య యే కర్తృకర్మణీ తయోః షష్ఠీ నేతి, న చాకృత ఉచ్చైసః కర్తృకర్మణీ సమ్భవతః। ఇహ తర్హి కరోతీతి కృదితి కృచ్ఛబ్దేన కర్త్రోచ్యతే, తత్ర కర్తృకర్మణోరిత్యేవ షష్ఠ్యామపి సిద్ధాయాం పునర్విధానం గుణభూతేఽతి కర్త్రరి యథా స్యాత్----భేదికాదేవదత్తస్య యజ్ఞదత్తస్య కాష్ఠానామితి, భిదేర్ణ్యన్తాత్పర్యాయాదినాణ్వుచ్, అత్ర ణ్యర్థస్య ప్రాధాన్యాత్ప్రయోజకకర్త్రా ప్రధానమ్, ప్రయోజ్యకర్త్రా తు ప్రకృత్యర్థస్య గుణభావాద్గుణభూత ఇతి ప్రధానేతరసన్నిధౌ ప్రధానాదేవ స్యాత్, కృద్గ్రహణాదప్రధానాదపి భవతి, ఏతదపి నాస్తి ప్రయోజనమ్; తృతీయావత్ సిద్ధమ్, తద్యథా---పాచిత ఓదనో దేవదత్తేన యజ్ఞదత్తేనేత్యాదౌ ప్రధానాప్రధానయోర్ద్వయోరపి కర్త్రోస్తృతీయా భవతి, తత్కస్య హేతోః? ఏకశబ్దవాచ్యత్వాభావేన విరోధాభావాత్ తథా షష్ఠ్యపి భవిష్యతి।

ఇహ తర్హి ప్రయోజనమ్, `ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి' ఇతి బహువ్రీహిర్యథా స్యాద్, అన్యథాన్యపదార్థస్యానుపాత్తత్వాత్తత్పురుషః స్యాత్తత్ర చానిష్టం వక్ష్యతే। యద్యేవమ్, ఉత్తరత్రైవ కృద్గ్రహణమ్ కర్త్తవ్యమ్, అథ వా---అనుపాత్తేఽప్యన్యపదార్థే వ్యాఖ్యానాద్ బహువ్రీహిర్భవిష్యతి, యథా---`ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్య' ఇతి, తదేతత్కృద్గ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్।

కేచిదాహుః---ఇహైవ తద్ధితనివృత్త్యర్థం కృద్గ్రహణమితి ప్రజానాతితి ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః `ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ'ఇతి స్వార్థికేఽణి కృతే వ్యాకరణం ప్రాజ్ఞ ఇత్యత్ర షష్ఠీ న భవతి। నను క్రియమాణేఽపి కృద్గ్రహణే కస్మాదేవాత్ర న భవతి, యావతా భవత్యేవ కృతోఽత్ర ప్రయోగః,న హ్యత్రైతచ్ఛక్యం వక్తుమ్---ప్రత్యయార్థేనైకార్థీభూతస్య కృదన్తస్య నిష్కృష్య వ్యాకరణేన సంబన్ధో న సమ్భవతీతి ప్రత్యయస్య స్వార్థికత్వేనార్థాన్తరాభావాత్? నైష దోషః;కృద్గ్రహణసామర్థ్యాత్కృదన్తేనైవ యోగే షష్ఠీ విజ్ఞాస్యతే, ఇహ తు కృతా తద్ధితేన చైకరూపః సంబన్ధ ఇతి న భవిష్యతీత్యలమతిక్షోదేన!

శేష ఇతి నివృత్తమితి। తేనాప్రాప్తా షష్ఠీ విధీయత ఇత్యస్యాః సమాసో భవతీతి కృద్యోగా చ షష్ఠీ సమస్యత ఇతి న వక్తవ్యం భవతి।।

ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి ।। 2.3.66 ।।

ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి ।। ఉభయశబ్దేన ప్రకృతత్వాత్కర్తృ కర్మణీ సంబధ్యేతే। ఉభయప్రాప్తావితి బహువ్రీహిరితి। న తత్పురుషః। ఉభయోః కర్తృకర్మణోః షష్ఠీప్రాప్తౌ సత్యామితి। అత్ర ప్రయోజనం వక్ష్యతి---కర్మణ్యేవేతి। విపరీతస్తు నియమో న భవతి---ఉభయప్రాప్తావేవ కర్మణీతి। ఏవం హి పూర్వసూత్రే కర్మగ్రహణమనర్థకం స్యాద్, అనేనైవ విశిష్టవిధానమాశ్రయణీయం భావః। ఆశ్చర్య ఇతి। సకర్మకేభ్యో భావే కృతి విహితే కర్మణి కర్త్తరి చ షష్ఠీ ప్రాప్తా నియమేన కర్త్తురపనీయతే। ప్రాప్తిగ్రహణాచ్చ ప్రాప్తిమాత్రే నియమ ఇతి కర్తృకర్మణోః ప్రయోగేఽపి కర్త్తరి తృతీయా భవతి, `అన్తర్ధౌ యేనాదర్శనమిచ్ఛతి' ఇతి అత్ర హ్యాత్మన ఇతి గమ్యమానత్వాదస్త్యుభయోః ప్రాప్తిః। అత్ర చ `అనన్తరస్య విధిర్వా ప్రతిషేధో వా' ఇతి కర్తృకర్మణోరితి ప్రాప్తిర్నియమ్యతే, శేషషష్ఠీ తు కర్మర్యతి భవత్యేవ। నియమస్య ప్రయోజనం పక్షే తృతీయాశ్రవణమ్। కర్మాపి యదా శేషత్వేన వివక్ష్యతే తదా తత్రాపి శేషషష్ఠీ భవత్యేవ। తస్యాశ్చ `కర్మణి చ' ఇతి నిషేధాభావాత్సమాసేఽపి భవతి। నిషేధస్య తు ప్రయోజనం కృత్స్వరో మా భూదితి। ఏతదపి సూచితమ్---పూర్వేణ షష్ఠీ ప్రాప్తౌ నియమ్యత

ఇతి। ఆశ్చర్యమిదమిత్యేతావదేకం వాక్యమ్, కిం తదిత్యాహ---ఓదనరయేతి। అత్ర పాకే ఓదనస్య కర్మత్వమ్, ప్రాదుర్భావే చ బ్రాహ్మణానాం కర్తృత్వమిత్యనేకత్వాత్కృదుభయప్రాప్తిర్భవతి భేదికేతి। పర్యాయాదిషు ణ్వుచ్। చికీర్షేతి। `అ ప్రత్యయాత్'। అత్రోభయత్రాపి కర్త్రి తృతీయా న భవతి। షష్ఠీ తు శేషవివక్షయాపి సిద్ధ్యతి। సమాసోఽప్యత్ర భవతి---ధర్మజిజ్ఞాసా దేవదత్తస్య, శిష్యస్యాచార్యశుశ్రూషేతి `శేషే విభాషా' ఇతి। తత్ర యదా నియమేన కర్త్రి తృతీయా తదా `కర్మణి చ' ఇతి నిషేధాత్పాణినినా సూత్రకృతిః, ఆచార్యేణ శబ్దానుశాసనమిత్యసాధుః సమాసః; పాణినేః సూత్రకృతిః, ఆచార్యస్య శబ్దానుశాసనమితి తు సాధుః।।

క్తస్య చ వర్తమానే।। 2.3.67 ।।

క్తస్య చ వర్తమానే।। రాజ్ఞాం మత ఇతి। `మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ' ఇతి వర్తమానే క్తః। శేషవిజ్ఞానాదితి। ఉపసంఖ్యానం ప్రత్యాచష్టే, సదప్యత్ర ఛాత్రస్య కర్తృత్వమవివక్షాయాం తిరోధీయతే, సంబన్ధిత్వమాత్రమేవ తు వివక్షిష్యతే, తతశ్చ న మాషాణామశ్నీయదితివత్సిద్ధా షష్ఠీత్యర్థః। తథా చేతి। ఉపసంఖ్యానే త్వేతన్న సిద్ధ్యతీతి భావః।।

అధికరణవాచినశ్చ।। 2.3.68 ।।

అధికరణవాచినశ్చ।। తస్య చ ప్రయోగే షష్ఠీ విభక్తిర్భవతీతి। యథాసమ్భవం యత్ర కర్త్రైవ సమ్భవతి తత్ర కర్తరి--ఇదమేషామాసితమితి, సకర్మకేభ్యస్త్వధికరణే క్తే విహితే ద్వయోరపి కర్తృకర్మణోరనభిహితన్వాద్ ద్వయోరపి షష్ఠీ భవతి---ఇదమేషాం భుక్తమోదనస్యేతి। ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణీత్యయం తు నియమః `కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇత్యస్యా ఏవ ప్రాప్తేః। వాచిగ్రహణం కిమ్? అధికరణ' ఇత్యుచ్యమానే క్తోపలక్షణం విజ్ఞాయేత, తతశ్చార్థాన్తరవృత్తేరపి ధ్రౌవ్యాదేరుత్పన్నస్య క్తస్య ప్రయోగే షష్ఠీ స్యాత్; వాచిగ్రహణే తు సతి యదాధికరణం కర్త్రి తదైవ షష్ఠీ భవతి, పదార్థాన్తరే తదా కర్తరి తృతీయా కర్మణి ద్వితీయా భవతి---ఇహైభిరాసితం గ్రామే గత ఇతి; ఇహ గత్యర్థే చాతుశ్శబ్ద్యం భవతి--ఇదమేషాం గతమిత్యధికరణే, ఇదమేతే గతా ఇతి కర్తరి, ఇహైభిర్గతమితి నపుంసకే భావే, కర్తృవివక్షాయాం ఇదమేషాఙ్గతమితి తత్రైవ శేషవివక్షాయామ్।।

న లోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్।। 2.3.69 ।।

న లోకావ్యయనిష్ఠాఖలర్థతృనామ్।। జిఘృక్షితరూపవినాశప్రసఙ్గాత్ తృనామిత్యత్ర ణత్వాభావః। ఉ ఉకేతి। అనేనోకారప్రశ్లేషం దర్శయతి। తత్ర లశ్చేతి పూర్వద్వన్ద్వే ఉకారస్య పూర్వనిపాతః స్యాత్, పరనిపాతేఽపి లవుకేతి స్యాత్; తస్మాత్పరయోర్ద్వన్ద్వం కృత్వా పశ్చాల్లశబ్దస్య ద్వన్ద్వః కార్యః, ఉకారేణ చ కృతో విశేషణాత్తదన్తవిధిః, వ్యపదేశివద్భావాత్కేవలస్యాపి గ్రహణమ్। శతృశానచావితి। తేన శానజర్థం తృన్నితి ప్రత్యాహారో నాశ్రయణీయ ఇతి భావః। కికినౌ చేతి। నను లగ్రహణేన లకారాస్తదాదేశాశ్చ గ్రహీతుం యుక్తాః---కటం కారయాఞ్చకార, ఓదనం పాచయతి; కికినోస్త్వయుక్తం గ్రహణమ్, అలత్వాదలాదేశత్వాచ్చ, నైష దోషః; `కికినౌ లిట్ చ' ఇత్యనేన లిట్వ్యతిదేశః క్రియతే, న లిట్సంజ్ఞా। తత్ర `కారయామ్' `పచానః' ఇత్యాదౌ లిటి తదాదేశే చ ద్రష్టః ప్రతిషేధ కికినోరపి భవిష్యతి। ఉదాహరణేషు సర్వత్ర కారకషష్ఠ్యాః ప్రతిషేధః। శేషషష్ఠీ తు భవత్యేవ---బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్, ఓదనస్య పచన్, అపాం పేరురసి, నరకస్య జిష్ణవో గుణైః, తాని ద్విషద్వీర్యనిరాకరిష్ణురితి। ఆగాముకమితి। `లషపతపద' ఇతాయదినోకఞ్, రక్షాంసి వారాణసీం ప్రత్యాగమనశీలాని భవన్తి, శాపాదిమోక్షార్థమిత్యర్థః। దాస్యాః కాముక ఇతి। ద్వితీయా నివృత్త్యర్థ వచనమ్, షష్ఠీ తు శేషవిజ్ఞానాదేవ సిద్ధా। పురా సూర్యస్యేతి। `భావలక్షణే' ఇత్యాదినా తోసున్। విసృప ఇతి। `సృపితృదోః కసున్' `పూఙ్యజోః శానన్' `తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్' `ఇఙ్ధార్యోః శత్రకృచ్ఛ్రిణి' ఇత్యేతేషు `ల' ఇతి నానువర్త్త ఇతి స్థాపయిష్యతే, తేన లగ్రహణాదసిద్ధిరితి మత్వాఽఽహ----తృన్నితి ప్రత్యాహారగ్రహణమితి।

ద్విషః శతుర్వా వచనమితి। `ద్విషోఽమిత్రే' ఇతి యోఽయం శతృప్రత్యయః, తత్రప్రయోగే వికల్పేన ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇత్యర్థః। ప్రత్యాఖ్యానం తు శేషవివక్షాయాం షష్ఠ్యన్యత్ర ద్వితీయేతి, సతా చ సమాసప్రతిషేధాత్సమాసే కృత్స్వరార్థ కారకషష్ఠీ విధేయేత్యపి నాస్తి।।

అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః।। 2.3.70 ।।

అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః।। అకస్య భవిష్యతి కాలే ఇనస్తు ఆధమర్ణ్యే చేతి। సంఖ్యాతానుదేశస్తు వ్యాఖ్యానాన్న భవతీతి భాదః। గ్రామం గమీతి। `భవిష్యతి గమ్యాదయః' ననుచ నాత్ర షష్ఠ్యాః ప్రసంగః, కథమ్? గత్యర్థకర్మణీత్యత్రోక్తమ్---`ద్వితీయాగ్రహరగం కిమ్? న చుతర్థ్యేవ వికల్ప్యేత, అపవాదవిషయేఽపి యథా స్యాద్గ్రామస్య గన్తా' ఇతి, సత్యమ్; శ్రౌతే తావత్ ప్రతిషేధే లభ్యమానే కిం ద్వితీయాగ్రహణసామర్థ్యాశ్రయణేనేతి మన్యతే।।

కృత్యానాం కర్తరి వా।। 2.3.71 ।।

కృత్యానాం కర్తరి వా।। కర్త్రోతి కిమితి। `తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః' ఇతి వచనాదకర్మకేభ్యో భావే సకర్మకేభ్యశ్చ కర్మణి కృత్యానాం విధానాత్కర్త్రేవ తైరనభిధానం సమ్భవతీతి కర్తృకర్మణోర్ద్వయోరధికారేఽపి కర్తయేవ షష్ఠీ భవిష్యతీతి ప్రశ్నః। గేయ ఇతి। `భవ్యగేయ' ఇత్యాదినా కర్త్రరి యత్ప్రత్యయః। సామ్నామితి। కర్మణి నిత్యమేవ షష్ఠీ భవతి।

ఉభయప్రాప్తౌ కృత్య ఇతి। ఉభయో కర్తృకర్మణోః ప్రాప్తిర్యస్మిన్ కృత్యే తత్ర ద్వయోరపి కర్తృకర్మణోః షష్ఠీ న భవతీత్యర్థః। క్రష్టవ్యేతి। కృషేద్వికర్మకత్వాత్ప్రధానే కర్మణి కృత్యప్రత్యయః, న త్వప్రధాన ఇతి తస్మిన్ కర్మణి కర్తరి చ ప్రాప్తా షష్ఠీ న భవతి। ఏతచ్చయోగవిభాగాల్లభ్యతే, కథమ్? కృత్యానామిత్యేకో యోగః, అత్రోభయప్రాప్తౌ నేతి చ వర్తతే, యుగపదుభయప్రాప్తీనాం కృత్యానాం ప్రయోగే షష్ఠీ న భవతీత్యర్థః; తతః కర్తరి వా, అత్ర షష్ఠీత్యేవానువర్తతే, అన్యత్సర్వం నివృత్తమ్।।

తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యామ్।। 2.3.72 ।।

తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాఽన్యతరస్యామ్।। శేషవిషయే విధానాదితి। శేషఇత్యధిక్రియత ఇతి భావః। బహువచననిర్దేశాదేవ స్వరూపగ్రహణాభావే సిద్ధేఽర్థగ్రహణం పదాన్తరనిరపేక్షా యే తుల్యానాహుస్తత్పరిగ్రహార్థమ్। తేన ద్యోతకా ఇవాదయో నివర్త్తితా భవన్తి---గౌరివ గవయః, యథా గౌస్తథా గవయ ఇతి। తులా దేవదత్తస్యేతి। తులోపమాశబ్దౌ కర్మసాధనౌ తుల్యార్థౌ తత్ర ప్రతిషేధ్యా తృతీయా, షష్ఠీ తు భవత్యేవ। ఇహ `స్ఫటోపమం భూతిసితేన శమ్భునా' ఇతి శ్మ్భనా స్ఫటోపమా యస్యేత్యుపమాశబ్దేనాపి యోగే కరణే తృతీయా భవతి, భావసాధనత్వాత్తస్య, యథా---ఉపమీయతేఽనేనేత్యాదౌ; ఇతరథా హి తృతీయానుకృష్యేతేతి తస్యానన్తరసూత్రే శ్రుతత్వాద్ అన్యతరస్యాంగ్రహణే తు సతి తస్య ప్రయోజనాన్తరాభావాత్తదేవ చకారేణానుకృష్యతే।।

చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యమద్రభద్రకుశలసుఖార్థహితైః।। 2.3.73 ।।

చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యమద్రభద్రకుశలసుఖార్థహితైః।। ఆయుష్యాదీనాం సుఖపర్యన్తానాం ద్వన్ద్వం కృత్వార్థశబ్దేన బహువ్రీహివిధానాదర్థశబ్దేనాయుష్యాదిభిః ప్రత్యేకం సమ్బన్ధః। తత్ర మద్రభద్రశబ్దయోః పర్యాయత్వాత్సూత్రే భద్రశబ్దో న పఠితవ్య ఇతి కేచిదాహుః। అన్యే త్వర్థశబ్దోఽపి పృథగేవ నిమిత్తమ్, వ్యాఖ్యానాచ్చ సర్వత్రార్థగ్రహణం వర్ణయన్తి। వృత్తావపి క్వచిదర్థశబ్దోఽప్యుదాహ్రియతే।

హితం దేవదత్తస్యేతి। `హితయోగే చతుర్థీ వక్తవ్యా' ఇత్యస్యానాశిషి చరితార్థత్వాదాశిషి హితయోగేఽప్యనేన వికల్పేన భావ్యమ్; అన్యథాఽత్ర హితగ్రహణమనర్థకమితి మన్యతే।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యా

ద్వితీయాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః।।

-------------

.

కాశికావృత్తౌ? పదమ఼్జరీ

అథ ద్వితీయాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

ద్విగురేకవచనమ్ ।। 2.4.1 ।।

ద్విగురేకవచనమ్ ।। అత్ర యది పారిభాషికమేకవచనం గృహ్యేతానుప్రయోగత ఏకవచనం న స్యాన్---పఞ్చపూలీయం శోభనేతి, తస్యాద్విగుత్వాద్ `ద్విగోః' ఇతి పఞ్చమ్యా చ నిర్ద్దేశః స్యాత్, అతోఽన్వర్థస్యైకవచనస్యేదం గ్రహణమితి మత్వాఽఽహ---ఏకస్య వచనమేకవచనమితి। వక్తీతి వచనమ్, `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్త్రరి ల్యుట్, ఏకస్యార్థస్య వచనమేకవచనమితి కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః। తత్ర చైకస్యార్థస్య వాచర్క భవతీతి సామాన్యనోపక్రమః, పశ్చాత్కిం తదిత్యపేక్షాయాం ద్విగురిత్యస్య పుంల్లిఙ్గస్య సమ్బన్ధ ఇత్యేకవచనమితి నపుంసకోపపత్తిః। ఏతదేవ వ్యనక్తి---ఏకస్యార్థస్యేతి। ఏవం చ ద్విగురేకార్థస్య వాచకో భవతి। యది ద్విగ్వర్థ ఏకో భవతి, న చ వస్తుతోఽనేకార్థస్య వచనశతేనాప్యేకార్థత్వామాపాదయితుం శక్యమితి సామర్థ్యాదతిదేశో విజ్ఞాయతే, తదాహ--తదనేన ప్రకారేణేతి। తదితి వాక్యోపన్యాసే కిముక్తం భవతీత్యాహద్విగ్వర్థ ఏకవద్భవతీతి। సమాహారద్విగోశ్చేదం గ్రహణమితి। తద్వితార్థే యో ద్విగుస్తస్యైకవద్భావో మా భూదిత్యేవమర్థ పఞ్చభఇర్గోభిః క్రీతాః పఞ్చగవః పటా ఇతి। అథ క్రియమాణేఽపి సమాహారగ్రహణే ఇహ కస్మాన్న భవతి---పఞ్చపూలీ చ పఞ్చపూలీ చ పఞ్చపూల్య ఇతి, శిష్యమాణస్యద్విగుత్వాత్తదర్థస్యైకవద్భావః ప్రాప్నోతి? న వా; బహిరఙ్గత్వాద్, బహిరఙ్గోఽయం

ద్విగ్వర్థః సత్యేవ ద్విగావేకశేషాత్ప్రగభావాదేకశేషే సతి పశ్చాదుపజాయమానత్వాదన్తరఙ్గే ప్రాథమకల్పికే ద్విగ్వర్థే చరితార్థ ఏకవద్భావోఽత్ర న భవిష్యతి। యద్యేవమ్, పఞ్చగవః పటా ఇత్యత్రాప్యేవమేవ భవిష్యతి? సత్యమ్; యదా పటాః ప్రత్యేకం పఞ్చభిర్గోభిః క్రితాః, యదా తు బహవః పటాః సంహతాః పఞ్చభిర్గోభిః క్రియన్తే తదాఽయమేకశేషస్యావిషయః। యది తర్హి సమాహారద్విగోర్గ్రహణమ్, నార్థోఽనేన, కథమ్? సమాహారః= సమూహః, తస్యైకత్వాద్యూథం వనమిత్యాదివదేకవచనం భవిష్యతి।

యది తర్హి సమాహ్రియత ఇతి సమాహార ఇతి కర్మసాధనః సమాహారశబ్దః, తదాఽపేక్షితపరస్పరాః పఞ్చపూలాః సమాసార్థ ఇతి బహువచనప్రసఙ్గేఽతిదేశ ఆరభ్యతే, తదాహ---ప్రత్యధికరణం వచనోత్పత్తేః సంఖ్యాసామానాధికరణ్యాచ్చ ద్విగోరేకవచనవిధానమితి। అధికరణం ద్రవ్యమ్, సంఖ్యావాచీ పఞ్చాదిశబ్దః, యత్సంఖ్యావిశిష్టం ద్రవ్యమభిధీయతే తదభిధానయోగ్యం వచనముత్పద్యతే। పఞ్చపూలీశబ్దేన పఞ్చపూలాః సమాహ్రియమాణా ఉచ్యన్తే, అతః సమాసార్థస్య పఞ్చాదిభిః సామానాధికరణ్యాద్ ద్వివచనబహువచనప్రసఙ్గే ఏకవచనం విధీయత ఇత్యర్థః। సంఖ్యాసామానాధికరణ్యాదిత్యనేన కర్మసాధనత్వం సమాహారశబ్దస్య దర్శయతి, భావసాధనే తు వైయదికరణ్యంపఞ్చానాం పూలానామ్। న వా సమాహారైకత్వాదితి, అయమర్థః---- తిరోహితావయవభేదః సమూహరూపః సమాహారో ద్విగ్వర్థస్తస్యైకత్వాద్వనాదివదేకవచనసిద్ధేర్నాత్ర సూత్రేణ ప్రయోజనమ్। అవశ్యం చ తద్ భావసాధనః సమాహార ఆశ్రయణీయః అన్యథా పఞ్చానాం ఖట్వానాం సమాహారః పఞ్చఖట్వీత్యత్ర వా టాబన్త ఇతి స్త్రీత్వపక్షే ఖట్వాశబ్దస్యానుపసర్జనత్వాత్ హ్రస్వో న స్యాత్। అనుపసర్జనత్వం చాప్రథమానిర్ద్దిష్టత్వాదనేకవిభక్తిత్వాచ్చ। భావసాధనే తు పఞ్చానాం ఖట్వానాం సమాహారః, సమాహారం సమాహారేణేతి సమాసార్థస్య నానావిభక్తియోగేఽపి ఖట్వాశబ్దస్య నిత్యం షష్ఠ్యన్తత్వాత్ `ఏక విభక్తి చ' ఇత్యుపసర్జనత్వాద్ హ్రస్వత్వం సిధ్యతి, ఏకవచనమిత్యేతదుత్తరార్థం కర్తవ్యమేవ। పఞ్చపూలీతి। `అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియాం భాష్యతే' ఇతి స్త్రీలిఙ్గత్వాద్ `ద్విగోః' ఇతి జీప్।।

ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాఙ్గానామ్।। 2.4.2 ।।

ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాఙ్గానామ్।। ఇహ యస్య ద్వన్ద్వస్య కశ్చిదవయవః ప్రాణ్యఙ్గవాచీ, కశ్చిత్తూర్యాఙ్గవాచీ, కశ్చిత్సేనాఙ్గవాచీ; యథా---పాణిమార్ధఙ్గికాశ్వారోహ ఇతి, స వ్యతికీర్ణావయవోఽపి ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం ద్వన్ద్వీ భవత్యేవేత్యేకవద్భావః ప్రాప్నోతి, తత్రాహ--- అఙ్గశబ్దస్యేత్యాది। నను పూర్వపక్షేఽపి ప్రత్యేకమేవ పరిసమాప్తిరఙ్గశబ్దస్య, న

హిప్రాణితూర్యసేనానామేకమఙ్గం సమ్భవతి? ఏవం తర్హ్యఙ్గానామేవ రూపస్య బహువచనాన్తస్య సతోఽఙ్గశబ్దస్య ప్రత్యేకం సమ్బన్ధః, న తు ప్రత్యేకపరిసమాప్తస్య పశ్చాద్బహువచనసమ్బన్ధః। త్రీణి వాక్యాని సంపద్యన్త ఇతి। సూత్రం తు తేషామేవ గ్రహణకవాక్యమితి భావః। తత్ర ప్రథమేన వాక్యేన ప్రాణ్యఙ్గానాం ప్రాణ్యఙ్గయోరేవ ద్వన్ద్వః కృతస్తస్యైకవద్భావో విధీయతే, ద్వితీయేన తూర్యాఙ్గానాం తూర్యాఙ్గైరేవ, తృతీయేన సేనాఙానాం సేనాఙ్గైరేవేతి న సంకరప్రసఙ్గః। తథా తూర్యాఙ్గానామితి ద్వన్ద్వ ఏకవద్భవతీత్యపేక్షతే, అత్రాఙ్గబ్ద ఉపకారకవచనః పూర్వత్రోత్తరత్ర చావయవవచనః సేనాఙ్గానాం చేతి పూర్వవదపేక్షా। పాణిపాదమితి। అత్ర `జాతిరప్రాణినామ్' ఇత్యేవ సిద్ధే వ్యతికరనిరాసార్థం వచనమ్। మార్దఙ్గికపాణవికమితి। `శిల్పమ్' ఇతి ఠక్। వీణావాదకేతి। `నిత్యం క్రీడాజీవికయోః' ఇతి సమాసః, విపఇ్ఞ్చీ పరివాదినీ, తజ్జీవికః= పరివాదకః। పణవమృదఙ్గమిత్యాదౌ తు `జాతిరప్రాణినామ్' ఇత్యేవ సిద్ధమ్। రథికాశ్వారోహమితి। కథం రథవాజిపత్తికరిణీసమాకులమితి, యావతైకవద్భావే సతి నపుంసకహ్రస్వత్వేన భావ్యమ్? నిరఙ్కుశాః కవయః। రథవాజిపత్తిసహితాః కరిణ్యో రథవాజిపత్తికరిణ్యస్తాభిః సమాకులమితి వా సమర్థనీయమ్।

ద్వన్ద్వశ్చేత్యారభ్య `విభాషా సమీపే' ఇత్యన్తస్య ప్రకరణస్యానారమ్భణీయతాం శఙ్కతేఇతరేతరయోగ ఇత్యాది। సిద్ధమేవైకవచనమితి। తతశ్చానారమ్భణీయం ప్రకరణమితి భావః। పరిహరతి--ఇదం త్వితి। కః పునరసౌ విషయవిభాగ ఇత్యాహ---ప్రాణ్యఙ్గాదీనామితి। కథం పునః ప్రాణ్యాఙ్గాదీనాం ద్వన్ద్వ ఏకవచనో భవతీత్యస్య వచనస్య ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం సమాహార ఏవేత్యర్థో భవతీతి? వచనవ్యక్తిభేదాత్। ఏవం హ్యత్ర వచనం వ్యజ్యతే--య ఏకవచనో ద్వన్ద్వః స ఏషాం భవతీతి, న పునః ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం యో ద్వన్ద్వ ఇత్యనూద్య తస్యైకవచనతా విధీయతే। ఏకవచనాన్తశ్చ ద్వన్ద్వః సమాహారద్వన్ద్వః, స ప్రాణ్యఙ్గదీనామపి `చార్థే ద్వన్ద్వః' ఇత్యేవ సిద్ధ ఇతి స ఏవైషామితి నియమః సంపద్యతే; దధిపయ ఆదిష్వపి యేషాం బ్రహ్మప్రజాపత్యాదీనామనేన ప్రకరణేన నియమస్యాప్రాప్తిస్తేషాం తావత్ `చార్థే ద్వన్ద్వః' ఇత్యనేన ప్రాప్తో ద్వన్ద్వః ప్రతిషిధ్యతే। య ఏకవచనో ద్వన్ద్వః స ఏషాం న భవతీతి వచనవ్యక్త్యాశ్రయేణ యేషామపి దధిపయసీ ఇత్యాదీనాం `జాతిరప్రాణినామ్' ఇతి నియమస్య ప్రాప్తిస్తేషామ్ `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి యద్యపి నియమస్య ప్రతిషేధో యుక్తః, తథాపి బ్రహ్మప్రజాపత్యాదిభిః సాహచర్యాదేకవచనో ద్వన్ద్వ ఇత్యేతావన్మాత్రస్యాపేక్షణాత్సమాహారద్వన్ద్వ ఏవ ప్రతిషిధ్యతే, న నియమః। వృక్షాదివిభాషాప్రయోజనం తు తత్రైవ వక్ష్యామః।

అథైవం కస్మాన్న విజ్ఞాయతే----ఇతరేతరయోగపక్షేఽప్రాప్త ఏకవద్భావో విధీయత ఇతి? ఉచ్యతే--యదీతరేతరయోగవిహితద్వన్ద్వస్యైకవద్భావో విధీయేత, `ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్త'

ఇత్యాదినా సమాహారనిబన్ధనం కార్థ న స్యాద్। దధిపయఆదిషు తు యస్య ద్వన్ద్వస్యైకవచనప్రాప్తిస్తస్య ప్రతిషిధ్యేతేతి సమాహారద్వన్ద్వస్యైకవచనతాయాం ప్రతిషిద్ధాయామపి ద్విత్వబహుత్వాభావాద్ ద్వివచనబహువచనే న స్యాతామతో నియమ ఏవాఙ్గీకర్త్తవ్యః। అత్ర చ వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్। అథ నియమోఽపి భవన్నేవమేవ కస్మాద్భావతి---ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం సమాహార ఏవేతి? న పునః-----ప్రాణ్యఙ్గాదీనామేవ సమాహార ఇతి? ఉచ్యతే---ఏవం హి విజ్ఞాయమానే దధిపయఆదిషు యేషామనేన ప్రకరణేన నియమో న ప్రాప్నోతి తేషు ప్రతి షేధోఽనర్థకః స్యాత్ తిష్యపునర్వస్వోరితి బువచనగ్రహణమనర్థకం స్యాత్। తద్ధితసమాహారద్వన్ద్వపక్షే తిష్యపునర్వస్విదమిత్యత్రైకవచనస్య ప్రసఙ్గే ద్వివచనం మా భూదిత్యేవమర్థమ్ యది చ త్వదుక్తో నియమః స్యాత్తిష్యపునర్వస్వోరత్ర ప్రకరణేఽసఙ్కీర్త్తితయోః సమాహారద్వన్ద్వాభావాదనర్థకం తత్స్యాత్, అతో వృత్తికారోక్తమేవ నియమస్వరూపమితి నిరవద్యమ్॥

అనువాదే చరణానామ్॥ 2.4.3 ॥

అనువాదే చరణానామ్॥ చరణసబ్దః కఠకాలాపాదిషు శాఖాభేదేషు ముఖ్యః, తదధ్యాయిషు పురుషేషు గౌణః। ఉభయేషాం చైషాం `గోత్రఞ్చ చరణైః సహ' ఇతి చాతిసంజ్ఞా, తత్ర శాఖాభేదవాచినః `జాతిరప్రాణినామ్' ఇత్యేకవద్భావస్య సిద్ధత్వాద్ గౌణోఽపి పురుషవృత్తిరేవ గృహయత ఇత్యాహ---చరణశబ్దః శాఖానిమిత్తక ఇతి। శాఖాధ్యయననిమిత్తక ఇత్యర్థః। గౌణ ఇతి క్వచిత్ప్రర్యతే, క్వచిన్న। ప్రమాణాన్తరావగత స్యేతి। శబ్దాదన్యత్ప్రమాణం ప్రమాణాన్తరమ్= ప్రత్యక్షాది। సఙ్కీర్త్తనమాత్రమితి। మాత్రశబ్దోఽవగతివ్యుదాసాయ। నన్వర్థప్రతిపాదనాయ ప్రయోగః, స చేదర్థః ప్రమాణాన్తరేణావగతః, కిమితి శబ్దః ప్రయుజ్యతే? కార్యాన్తరవిధానార్థమ్। యదా హి కఠకాలాపేషుదితేషు ఆవాభ్యాం తత్ర గన్తవ్యమితి సంవాదః కృతో భవతి, స చ విస్మృత్యోదాస్తే తదా తం ప్రతీదముచ్యతే---ననూదస్థాత్కఠకాలాపం కిమాస్యతే ఇతి। కఠేన ప్రోక్తమధీయతే కఠాః, వైశమ్పాయనాన్తేవాసిత్వాణ్ణినిః, `కఠచరకాల్లుక్', కలాపిశబ్దాత్ `కలాపినోఽణ', నాన్తస్య టిలోపే సబ్రహ్మచారీత్యాదినా టిలోపః, ఉభయత్రాధ్యేత్రణో లుక్। ఏతేన కౌథుమో వ్యాఖ్యాతః। యదా తు ప్రథమత ఏవ శబ్దోపదేశ ఇతి। ప్రమాణాన్తరేణానవగతస్య శబ్దేనాద్యం ప్రత్యాయనమిత్యర్థః। ఉదగురితి। `ఆతః' ఇతి ఝేర్జుస్, `ఉస్యపదాన్తాత్' ఇతి పరరూపత్వమ్। `అద్యతనీ' ఇతి లుఙః పూర్వాచార్యసంజ్ఞా। అనన్దిషరితి। `టునది సమృద్ధౌ',`సిజభ్యస్త' ఇతి జుస్।

అధ్వర్యుక్రతురనపుంసకమ్॥ 2.4.4 ॥

అధ్వర్యుక్రతురనపుంసకమ్।। అధ్వర్యుశబ్ద ఋత్విగ్విశేషే ప్రసిద్ధః, న చ తేన క్రతోర్విశేషణముపపద్యతే, న హి సోఽస్తి క్రతుర్యత్రాధ్వర్యోరనన్వయః, నాపి సోఽస్తి యత్రాధ్వర్యోరేవాన్వయ ఇతి ముఖ్యార్థాసమ్భవాదౌపచారికగ్రహణమిత్యాహ---అధ్వర్యువేద ఇతి। యజుర్వేద ఇత్యర్థః। తత్ర హ్యాధ్వర్యవం విధీయతే। కర్మస్వరూపస్యేతికర్త_వ్యతాయాః। ఫలస్య చోపదేశః===విధానమ్। అధ్వర్యుక్రతువాచినాం శబ్దానామనపుంసకలిఙ్గానామితి। కథం తర్హి సూత్రే సామానాధికరణ్యమిత్యాహ---అధ్వర్యుక్రతురితి। తాద్ధశావయవత్వాద్ ద్వన్ద్వ ఏవ తథోక్త ఇత్యర్థః। యది పునరనపుంసకమిత్యనేన ముఖ్యయా వృత్త్యా ద్వన్ద్వ ఏవోచ్యేత తదా `స నపుంసకమ్' ఇత్యస్యాయమపవాదో విజ్ఞాయేత। న వాఽబాధేనోపపత్తౌ సత్యాం బాధో న్యాయ్యః। అర్కశ్చాశ్వమేధశ్చ అర్కాశ్వమేధమ్। సాయాహ్నశ్చాతిరాత్రశ్చ సాయాహ్నాతిరాత్రమ్।

ఇషువజ్రావితి। సామవేదే ఏషాం విధానమ్। రాజసూయవాజపేయశబ్దావర్ద్ధర్చాదిషు పఠితౌ, తతస్తౌ నపుంసకలిఙ్గౌ ప్రత్యుదాహరణమ్।।

అధ్యయనతోఽవిప్రకృష్టాఖ్యానామ్।। 2.4.5 ।।

అధ్యయనతోఽవిప్రకృష్టాఖ్యానామ్।। ఆఖ్యాయతేఽనేనేత్యాఖ్యేతి శబ్దమాత్రమిహాఖ్యాశబ్దేనోచ్యతే, న రూఢిశబ్ద ఏవ। అసందేహార్థం విప్రకృష్టాఖ్యానామధ్యయనత ఇత్యకరణాదవిప్రకృష్టేతి పదచ్ఛేదః। ఆఖ్యానఞ్చ న స్వరూపేణావిప్రకర్షః, కిన్తు ప్రవృత్తినిమిత్తద్వారేణ, తచ్చేహాధ్యయనమ్, తదాహ---అధ్యయనత ఇతి। అధీతిః=అధ్యయనమ్, అధ్యయనేనాధ్యయనతః, ఆద్యాదిత్వాత్తసిః, ప్రవృత్తినిమిత్తభూతస్యాధ్యయనస్యావిప్రకృష్టత్వాత్తద్ద్వారేణావిప్రకృష్టా ఆఖ్యా యేషాం తేఽధ్యయనతోఽవిప్రకృష్టాఖ్యాః। ఏతదేవాహ---అధ్యయనేన నిమిత్తేనేత్యాది। పదకక్రమకమితి। పదాన్యధీతే పదకః, `క్రమాదిభ్యో వున్,' ఏవం క్రమకః। వృత్తిః= సంహితా, తామధీతే వార్త్తికః, ఉక్థాదిత్వాట్ ఠక్, అత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తస్యాధ్యయనస్యావిప్రకర్షం దర్శయతి---సంపాఠ ఇతి। సంపాఠ ఇతి। సంపఠనం సంపాఠః, అధ్యయనమిత్యర్థః। ప్రత్యాసన్న ఇతి। పదాన్యధీత్య క్రమోఽధ్యేతవ్య ఇతి కృత్వా। ఏవం క్రమకవార్త్తికమిత్యత్రాపి నానధీత్య సంహితాం క్రమోఽధ్యేతుం శక్య ఇతి ప్రత్యాసత్తిర్విజ్ఞేయా।।

జాతిరప్రాణినామ్।। 2.4.6 ।।

జాతిరప్రాణినామ్।। జాతివాచ్యవయవత్వాజ్జాతిర్ద్వన్ద్వ ఇతి గౌణో నిర్ద్దేశః। ఆరాశస్త్రీతి। ఆరా=ప్రతోదః। ధానాశష్కులీతి। షణ్ణాం రసానాం కులం శష్కులీ, గౌరాదిపాఠాద్రూపసిద్ధిః। నన్దకపాఞ్చజన్యావితి। సజ్జ్ఞాశబ్దావేతౌ, `ఖఙ్గోऽస్యనన్దకః, శఙ్ఖః పాఞ్చజన్యః ప్రకీర్త్తితః।

జాతిపరత్వే చేతి। జాతిప్రాధాన్యే ఇత్యర్థః। న నియతద్రవ్యవివక్షాయామితి। యదా క్వచిద్దేశాదౌ నియతానాం ద్రవ్యవిశేషాణాం వివక్షా తదా జాతిశబ్దత్వేऽప్యేకవద్భావో న భవతీత్యర్థః। బదరామలకానీతి। ఫలజాతివాచినావేతౌ।।

విశిష్టలిఙ్గో నదీ దేశోऽగ్రామాః।। 2.4.7 ।।

విశిష్టలిఙ్గో నదీ దేశోऽగ్రామాః।। విశిష్టలిఙ్గానామిత్యస్య వివరణమ్---భిన్నలిఙ్గానామితి। విపూర్వః శిషిర్భిదినా సమానార్థః। తథా చ భేదక విశేషణం భేద్యం విశేష్యమిత్యుచ్యతే। `క్తేన నఞ్విశిష్టేన' ఇత్యత్రాపి భేదద్వారేణైవాధిక్యమర్థో వ్యాఖ్యాతః---యస్య హి నఞ్ భేదకః స నఞాధికో భవతి। నదీవాచినామిత్యాది। కథం తర్హి సూత్రే విశిష్టలిఙ్గాదిశబ్దానాం ద్వన్ద్వేన సామానాధికరణ్యమిత్యాహ---నద్యవయవ ఇత్యాదినా। అగ్రామావయవోऽగ్రామ ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్। అగ్రామా ఇతి చైకవచనస్థానే బహువచనమ్। అసమాసనిర్దేశ ఏవాయమితి। సమాసే హి వ్యతికీర్ణావయో ద్వన్ద్వ ఏకవత్స్యాత్। గఙ్గాకురుక్షేత్రే ఇతి సమాసో హి భవన్నితరేతరయోగే చేద్ ద్వివచనప్రసఙ్గః, సమాహారే చేన్నపుంసకత్వప్రసఙ్గ ఇతి భావః। ఉద్ధ్యైరావతీతి। `ఉజ్ఝ ఉత్సర్గే', `భిద్యోద్ధ్యౌ నదే'। దేశః ఖల్వపీతి। ఉదాహ్రియత ఇతి శేషః

జామ్బవశాలూకిన్యావితి। జామ్బవం నగరమ్, శాలూకినీ గ్రామః, తత్రోభయతశ్చ గ్రామాణామితి ప్రతిషేధ ఏవ భవతి। గ్రామోభయావయవస్తు ద్వన్ద్వో నోదాహృతః। జనపదో హి దేశ ఇతి। జనా యత్ర సఞ్చరన్తి స దేశ ఇత్యర్థః। అవశ్యం జనపదో దేశ ఇత్యఙ్గీకర్త్తవ్యమిత్యాహ---తథా చేతి। గ్రామే నాధ్యేయమ్।

అభక్ష్యో గ్రామకుక్కుటా ఇత్యాదౌ గ్రామగ్రహణేన నగరమపి గృహ్యతే, తద్వదిహాపినగరావయవస్యాపి ద్వన్ద్వస్యాత్ర ప్రతిషేధః స్యాత్, జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `ప్రాచాం గ్రామనగరావయస్యాపి ద్వన్ద్వస్యాత్ర ప్రతిషేధః స్యాత్, జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, `ప్రాచాం గ్రామనగరాణామ్' ఇతి గ్రామగ్రహణే నగరగ్రహణం కరోతి, తజ్జ్ఞాపయతి----ఇహ శాస్త్రే గ్రామగ్రహణే న నగరం గృహ్యత ఇతి? నైతత్సుష్ఠూచ్యతే, వక్ష్యతి హి తత్ర `గ్రామత్వాదేవ సిద్ధే

నగరగ్రహణం ప్రవృత్తిభేదజ్ఞాపనార్థమ్, గ్రామగ్రహణమఙ్గవిశేషణమ్----పూర్వైషుకామశమీ, నగరగ్రహణం తూత్తరపదవిశేషణమ్---పూర్వపాటలిపుత్రకః' ఇతి, వాహీకగ్రామేభ్యశ్చ ఉదీచ్యగ్రామాచ్చేత్యాదౌ గ్రామగ్రహణేన నగరగ్రహణం న స్యాత్తస్మాదాహ---అగ్రామ ఇత్యత్ర నగరప్రతిషేధ ఇతి। గ్రామాశ్రయస్య ప్రతిషేధస్య ప్రతిషేధ ఇత్యర్థః।

ఉభయతశ్చేతి। గ్రామనగరాత్మకే ఉభయస్మిన్సతి గ్రామాశ్రయః ప్రతిషేధ ఏవ వక్తవ్యః, న పునర్నగరాశ్రయః ప్రతిషేధ ఇత్యర్థః।।

క్షుద్రజన్తవః।। 2.4.8 ।।

క్షుద్రజన్తవః।। క్షుద్రశబ్దోఽయమస్త్యేవ కృపణే---క్షుద్రోఽయం పురుష ఇతి, అస్త్యఙ్గహీనే శీలహీనే చ---`క్షుద్రాభ్యో వా' ఇతి, అస్తి పరిమాణాపచయే---క్షుద్రాస్తణ్డులా ఇతి; ఇహ తు జన్తుశబ్దసమభివ్యాహారాదన్తిమస్య గ్రహణమిత్యాహ--అపచితపరిమాణః క్షుద్ర ఇతి। అల్పశరీర ఇత్యర్థః।

అపచయస్యాపేక్షికత్వాదనవస్థా మా భూదితి స్మృతిముపన్యస్యతి---క్షుద్రజన్తురనస్థిః స్యాదితి। యస్యాస్థీతి న విద్యన్తే సోఽనస్థిః। స్మృత్యన్తరమాహ---అథ వేతి। క్షోత్తవ్యః క్షుద్రః, అర్థార్థేఽపి `స్ఫాయితఞ్చి' ఇత్యాదినా రక్ ప్రత్యయః, యః క్షుద్యమానోఽపి న మ్రియతే, యథా---జలూకా, స క్షుద్రజన్తుః; యస్తు మ్రియతే స పాపనిమిత్తత్వాన్న క్షోదార్హః। క్షుద్ర ఏవ య ఇతి వ్యుత్పత్తివశాదేవాయం ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః। స్మృత్యన్తరమాహ----శతం వేతి। ప్రసృతిరఞ్జలేరర్ధం యేషాం శతం ప్రసృతౌ భవతి, శతేనార్ధాఞ్జలిః పూర్యత ఇత్యర్థః। స్మృత్యన్తరమాహ---కేచిదా నకులాదపీతి। నకులపర్యన్తాః క్షుద్రజన్తవ ఇత్యర్థః।

ఇతరాసాం తద్విరోధాదితి। అనస్థాదిభిః స్మృతిభిర్యే ప్రయోగా ఉపదర్శితా న తే సర్వే తాభిః సంగృహ్యన్త ఇత్యయమత్ర విరోధః।।

యేషాం చ విరోధః శాశ్వతికః।। 2.4.9 ।।

యేషాం చ విరోధః శాశ్వతికః।। విరోధో వైరమితి। న సహానవస్థానాదిః, ఛాయాతపావిత్యాదావపి ప్రసఙ్గాత్। పూర్వసూత్రాచ్చానువృత్తేన జన్తుగ్రహణేన విరోధస్య విశేషణాత్। జన్తూనాం హి విరోధో వైరమేవ భవతి। శాశ్వతికో నిత్య ఇతి। శశ్వదితి త్రైకాల్యమాహ। `తత్ర భవాః' ఇతి కాలాట్ఠఞి తాన్తాదపి నిపాతనాదికాదేశః, అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపాభావశ్చ। గోపాలస్యాపత్యాని గౌపాలయః, అత్ర కాదాచిత్కో విరోధః। చకారః పునారిత్యాది। పశుశకునిద్వన్ద్వావకాశః----మహాజోరభ్రం మహాజోరభ్రాః, హంసచక్రవాకం హంసచక్రవాకాః; విరోధినామేకవద్భావస్యావకాశః---శ్రమణబ్రాహ్మణమ్, మార్జారమూషికమ్; అశ్వమహిషం కాకోలూకమిత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్పశుశకునివిభాషా స్యాత్, చకారాదయమేవ భవతి।।

శూద్రాణామనిరవసితానామ్।। 2.4.10 ।।

శూద్రాణామనిరవసితానామ్।। శూద్రశబ్దోఽత్ర త్రైవర్ణికవ్యతిరిక్తజాతిమాత్రవచనః, న వృషలపర్యాయః, నిరవసితప్రతిషేధాత్। నిరవసిత ఇతి। నిరవపూర్వాత్స్యతేః కర్మణిక్తః। తత్ర ప్రకృత్యర్థమాహ----నిరవసానం బహిష్కరణమితి। అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాముపసర్గవశాద్వేతి భావః। పాత్రాద్బహిష్కరణమిహ వివక్షితమిత్యాహ---యైరితి। సంస్కారేణాపీతి। `భస్మనా శుధ్యతే కాంస్యమ్' ఇత్యాదినా స్మృతికారైరుక్తేన న శుధ్యతి, తేన తత్ర భోక్తుం న లభన్త ఇతి తతో బహిష్కృతా భవన్తి।।

గవాశ్వప్రభృతీతి చ।। 2.4.11 ।।

గవాశ్వప్రభృతీతి చ।। ద్వన్ద్వరూపాణీతి అన్యథాత్రప్రభృతీనీతి నపుంసకోపపత్తిః। గవాశ్వప్రభృతీని కృతైకవద్భావాన్యేవ పఠ్యన్తే, తేషామనేన సాధుత్వమాత్రం విధీయతే, న త్వేకవద్భావ ఇత్యాహ---గవాశ్వప్రభృతీనీతి। గవాశ్వాదీనాం చతుర్ణాం పశుద్వన్ద్వే విభాషాయాం ప్రాప్తాయాం వచనమ్। ఏవముష్ట్రఖరమ్, ఉష్ట్రశశమితి। దర్భశరాదీనాం తృణోలపపర్యన్తానాం తృణద్వన్ద్వే విభాషాయాం ప్రాప్తాయాం దాసీదాసాదీనామ్ `పుమాన్స్త్రియా' ఇత్యేకశేషాభావోఽపి నిపాతనాత్। శాటీపటీకమిత్యాదీనామప్రాణిజాతివచనానామబహుప్రకృత్యర్థః పాఠః। అన్యేషాం కుబ్జవామనాదీనామప్రాప్తే వచనమ్। యథోచ్చారితం ద్వన్ద్వవృత్తమితి। గణే యాదృశాః కృతావజాదేశాః పఠితాస్తాదృశానామేవ ద్వన్ద్వవృత్తం ద్వన్ద్వకార్యమేకవద్భావలక్షణం భవతి।

రూపాన్తరేష్వితి। `అవజ్ స్ఫోటాయనస్య' ఇతి వికల్పితత్వాద్యదా నాస్తి తదేత్యర్థః। ఏతేన గణపాఠే రూపమేషాం వివక్షితమ్, న పూర్వోత్తరపదనిర్దేశమాత్రే తాత్పర్యమిత్యుక్తం భవతి।।

విభాషా వృక్షమృగతృణధాన్యవ్యఞ్జనపశుశకున్యశ్వవడపూర్వాపరాధరోత్తరాణామ్।। 2.4.12 ।।

విభాషా వృక్షమృగతృణధాన్యవ్యఞ్జనపశుశకున్యశ్వవడపూర్వాపరాధరోత్తరణామ్।। అత్ర వృభాదిభిః ప్రత్యేకం ద్వన్ద్వే విశేష్యతే। న చైకో వృక్షశబ్దో ద్వన్ద్వః, న చ ద్వయోః సహప్రయోగః, ఏకశేషాత్। న చ పర్యాయాణామపి సహయోగః, విరూపాణామపి సమానార్థానామ్' ఏకశేషవచనాత్, నాపి విశేషేణ సహప్రయోగః----వృక్షశ్చ ధవశ్చేతి, వృక్షశబ్దేనైవాశేషవిశేషాక్షేపాద్ధవాదిశబ్దప్రయోగస్య నిష్ఫలత్వాత్। కథం తర్హి `గోబలీవర్దౌ' ఇత్యాదౌ సామాన్యవిశేషయోః సహ ప్రయోగః? బలీవర్ధశబ్దసంనిధౌ గోశబ్దస్య స్త్రీగవీష్వేవ వృత్తేర్ద్వయోరపి విశేషవచనత్వాదితి చేద్, ఇహాపి తర్హి ధవపదసంనిధౌ వృక్షశబ్దస్య తద్వ్యతిరిక్తవిషయతయా ద్వన్ద్వప్రసఙ్గః? కిం చ వాక్యేఽపి కథం సహప్రయోగః----బ్రాహ్మణా ఆగతా వసిష్ఠోఽప్యాగత ఇతి ? ప్రాదాన్యఖ్యాపనార్థముక్తార్థస్యాపి ప్రయోగ ఇతి చేద్, ద్వన్ద్వేఽపి తర్హి ప్రాప్నోతి। తస్మానదనభిధానమేవాశ్రయణీయమ్, న హి వృక్షధవమితి లోకేఽభిధానమస్తి, అతో వృక్షవిశేషవాచినాం గ్రాహణమ్। ఏవం మృగాదిష్వపి ద్రష్టవ్యమ్।

ఇత్యేతేషాం ద్వన్ద్వ ఇతి। ఏతేషామిత్యేకాపి షష్ఠీ విషయభేదాద్భిద్యతే---వృక్షాదీఞ్ఛకునిపర్యన్తాన్ప్రత్యవయవషష్ఠీ, అశ్వవడవాదీన్ ప్రతి నిర్ధ్ారణషష్ఠీ। యేఽత్రాప్రాణినస్తేషాం `జాతిరప్రాణినామ్' ఇతి నిత్యం సమాహారద్వన్ద్వే ప్రాప్తే ఉభయత్ర విధీయతే । యో విభాషాప్రాప్తైకవచనో ద్వన్ద్వః స ఏషాం భవతీతి వచనవ్యక్త్యాశ్రయణేన తేషామేవ వృక్షాదీనామన్యైః సహ ద్వన్ద్వే యథాప్రాప్తం నిత్యో వికల్పితో వా ఏకవద్భావో భవతి----వ్రీహికుశప్లక్షమితి, `జాతిరప్రాణినామ్' ఇతి నిత్యః, ప్లక్షశబ్దస్యాత్రా ఇత్యత్రాద్రవ్యవాచిత్వాత్`జాతిరప్రాణినామ్' ఇత్యస్యాప్రవృత్తౌ `చార్థే ద్వన్ద్వః' ఇత్యుభయత్ర ప్రాప్తో భవతి। పశుగ్రహణం హస్త్యశ్వాదిషు పరత్వాత్ సేనాఙ్గలక్షణస్య నిత్యవిధేర్బాధనార్థమ్।

మృగశకునిగ్రహణం కిమర్థమ్, న హ్యేతేషామనేన ప్రకరణేన నిత్య ఏకవద్భావః ప్రాప్తః, యద్బాధనాయ వికల్పోఽభ్యనుజ్ఞాయతే, అన్యత్ర ప్రాప్త్యభావాదేషాముభయత్రైవ ద్వన్ద్వ ఇతి నియమో న సమ్భవతి? అథైషామేవోభయత్ర ద్వన్ద్వ ఇతి నియమః స్యాత్, క్వ తర్హ్యేషాం

స్యాత్? క్వచిదితి చేత్, యద్యేవమ్, `చార్థే ద్వన్ద్వః' ఇతి సామాన్యలక్షణమనవకాశస్యాత్, విషిష్టవిధానమేవ తదానీమాశ్రయణీయం స్యాత్ ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం సమాహారే దధిపయఆదీనామితరేతరయోగే వృక్షాదీనాముభయత్రేతి? అథైషామేవోభయత్రేత్యనేనాన్యేషాముభయత్రాపి ద్వన్ద్వో వార్యతే, అన్యతరత్ర తు భవత్యేవ। ఏవమపి క్వాన్యత్రేతి న జ్ఞాయతే, `సర్వో ద్వన్ద్వో విభాషయైకవద్భవతి' ఇతి చానుపపన్నం స్యాత్? ఉచ్యతే---యత్తుల్యజాతీయానామేవాయం వికల్పస్తత్రైవ నియమః ప్రవర్తతే---మృగవిశేషవాచినాం మృగవిశేషవాచిభిరేవోభయత్ర ద్వన్ద్వః, అన్యైస్తు సహాన్యతరత్రేతి। నన్వేమపి న జ్ఞాయతే---క్వాన్యతరత్రేతి, స్యాదేతద్ ఏవమ్, యద్యుభయత్రైషాం ద్వన్ద్వ ఇతి శ్రుతం స్యాత్। ఇహ తు విభాషైకవచనో ద్వన్ద్వ ఇతి శ్రూయతే, తతశ్చ యో విభాషాప్రాప్త ఏకవచనో ద్వన్ద్వః స మృగవిశేషవాచినాం మృగవిశేషవాచిభిరేవ నాన్యైరితి వచనవ్యక్తౌ వ్యక్తమేవ జ్ఞాయతే---అన్యైః సహేతరేతరయోగద్వన్ద్వ ఇతి। అథాస్యాం వచనవ్యక్తౌ విభాషాగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా విభాషైవైకవచనాన్తో ద్వన్ద్వః ప్రాప్తస్తత్రైతావదేవాస్తు--య ఏకవచనో ద్వన్ద్వః స ఏషామేభిరేవేతి ? ఉచ్యతే---అసతి విభాషాగ్రహణే వచనవ్యక్త్యన్తరమపి సమ్భావ్యేత---ఏషామేభిః సహైకవచన ఏవ ద్వన్ద్వ ఇతి, యథా ప్రాణ్యఙ్గదిషు। సతి తు తస్య నియమస్యాసమ్భవాదభిమతో నియమః సంపద్యతే। ఏవం పూర్వాపరమ్, అధరోత్తరమిత్యత్రాపి నియమస్వరూపం విజ్ఞేయమ్।

`పశుద్వన్ద్వ' ఇత్యేవ సిద్ధేఽశ్వవడవగ్రహణం ప్రతిపదవిధానార్థమ్। తత్ర ప్రతిపదవిధానాదశ్వవ ◌ౖడవమిత్యేకవద్భావపక్షే `పూర్వవదశ్వడవౌ' ఇత్యేతద్వాధిత్వా `స నపుంసకమ్' ఇత్యేతదేవ భవతి, తచ్ఛబ్దేన హ్యేకవద్భావభాజం పరామృశ్య విధీయమానం నపుంసకత్వమేకవద్భావవదేవ ప్రతిపదవిహితం భవతి। `పూర్వవదశ్వవడవౌ' ఇత్యేతత్తు ఏకవద్భావాభావపక్షే ప్రవర్తతే----అశ్వడవౌ, అశ్వవడవాన్ ఇతి। ఏతదేవాభిప్రేత్య వృత్తికారస్తత్ర వక్ష్యతి---అశ్వవడవయోర్విభాషైకవద్భావ ఉక్త ఇత్యాది।

బహుప్రకృతిరితి। బహవో బహుత్వసంఖ్యాయుక్తా వర్తి్పదార్థాః ప్రకృతిః కారణం యస్య ద్వన్ద్వార్థస్య స బహుప్రకృతిః, తదర్థాభిధాయిత్వాద్ ద్వన్ద్వోఽపి బహుప్రకృతిః। నేదం స్వతన్త్రం లక్షణమ్, స్వాతన్త్ర్యే నిత్యం చేద్వనస్పత్యాదీనామపి ఏతత్సూత్రవిహితం వికల్పం బాధిత్వా బహుప్రకృతిత్వే నిత్య ఏకవద్భావః స్యాత్, వికల్పే ఫలాదీనామపి `జాతిరప్రాణినామ్' ఇత్యాదిలక్షణాన్తరేణ ప్రాప్తం నిత్యమేకవద్భావం బాధిత్వా బహుప్రకృతిత్వే వికల్పః స్యాత్। అతో లక్షణాన్తరస్య శేషోఽయమ్। తత్రాపి యది `విభాషా వృక్ష' ఇత్యత్ర పఠితత్వాదస్యైవ శేషత్వం స్యాత్తతో వనస్పత్యాదిష్వబహుప్రకృతిత్వే ఏవద్వికల్పాభావేఽపి `జాతిరప్రాణినామ్' ఇతి నిత్యో విధిః స్యాత్, ఫలాదిషు తు న దోషః; ఏతద్వికల్పప్రాప్త్యభావాల్లక్షణాన్తరప్రాప్తేరేవ నియమనాత్ తస్మాత్సర్వస్యైవ

ప్రకరణస్యార్థశేషస్తదేతదాహ---ఏషాం బహుప్రకృతిరేవేతి। ఏషాం ఫలాదీనాం ద్వన్ద్వోఽనేన లక్షణాన్తరేణ వా ఏకవద్భవన్ బహుప్రకృతిరేవైకవద్భవతీత్యర్థః। బదరామలకే ఇతి। అత్ర `జాతిరప్రాణినామ్' ఇతి న భవతి। రథికాశ్వారోహావితి। అత్ర 'సేనాఙ్గలక్షణః। ప్లక్షన్యగ్రోధావితి। అత్రాయం వికల్పః, `జాతిరప్రాణినామ్' నిత్యశ్చ న భవతి। అవనస్పతీనాం తు వృక్షివిశేషాణామబుహుప్రకృతిత్వేఽప్యయం వికల్పో భవత్యేవ---ఆమ్రపలాశమ్, ఆమ్రపలాశౌ। అన్యే తు వనస్పతిగ్రహణం వృక్షమాత్రోపలక్షణం మన్యన్తే। రురుపృషతౌ, హంసచక్రవాకావితి। అత్రాప్యస్య వికల్పస్యాభావః। యూకాలిక్షే ఇతి। `క్షుద్రజన్తవః' ఇత్యస్యాభావః। వ్రీహియవౌ, కుశకాశావిత్యత్ర తూభయోః।।

విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచి।। 2.4.13 ।।

విప్రతిషిద్ధం చానధికరణవాచి।। పస్పరవిరుద్ధమితి। సహానవస్థానాదిలక్షణో విరోధః, `విప్రతిషిద్ధానామ్' ఇత్యాదిసూత్రే తు తద్వాచ్యవయవత్వాద్ ద్వన్ద్వరూపమేవ తథోక్తమితి భావః। అద్రవ్యవాచినామితి। ఏతేనాధికరణశబ్దో ద్రవ్యే వర్తతే, నాధార ఇతి దర్శయతి। న హి ద్వన్ద్వావయవానామాధారే వృత్తిః సమ్భవతి; విభక్త్యర్థత్వాదాధారస్యేతి భావః। అయమపి నియమార్థః ప్రారమ్భ; నియమస్వరూపం చ---య ఏకవచనో ద్వన్ద్వో విభాషాప్రాప్తః స యది విప్రతిషిద్ధవాచినాం భవత్యద్రవ్యవాచినామేవ, ద్రవ్యవాచినాం త్వితరేతరయోగ ఇతి।।

న దధిపయ ఆదీని।। 2.4.14 ।।

న దధిపయ ఆదీని।। యథాయథమితి। వ్యఞ్జనత్వాద్వికల్పస్య ప్రాప్తిస్తత్రాదితిస్త్రిషు, పూర్వసూత్రవికల్పస్య శుక్లకృష్ణావితి, న త్విహ। యద్యేవమ్, ప్రతిషిద్ధేఽస్మిన్వికల్పే జాతిలక్షణో నిత్యః స్యాదేకవద్భావః? పరిహారోఽత్ర వక్ష్యతే---స్త్రియాం యదుక్తం తన్నేతి। యథా షట్స్వభిధాస్యతే తథాత్రాప్యేకవద్భావమాత్రమేవ నిషిధ్యతే । కిం చ, బ్రహ్మప్రజాపత్యాదిష్వత్ర పఠితేషు సమాహారద్వన్ద్వనిషేధముఖేనేతరేతయోగద్వన్ద్వో వ్యవస్థాప్యతే, తత్సాహచర్యాదేతేష్వపి చతుర్షు తదేవ యుక్తమ్।।

అధికారణైతావత్త్వే చ।। 2.4.15 ।।

అదికారణైతావత్త్వే చ।। వృత్తిర్వర్తః= సమాసః, సోఽస్యాస్తీతి సమాసావయవభూతం వర్తి_పదమ్, తస్యార్థోఽధికరణమిత్యుచ్యతే, కథం పునస్తదధికరణమిత్యాహ--స హీతి। నియమస్య చాత్ర ప్రతిషేధః ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం సమాహార ఏవేతి నియమో వర్తి_పదార్థస్యేయత్తాయాం గమ్యమానాయాం న భవతీతి, న పునః పూర్వసూత్రవత్సమాహారద్వన్ద్వస్య ప్రతిషేధః। యద్యేవమ్, ప్రతిషిద్ధేఽపి నియమే `దశ దన్తోష్ఠాః' ఇత్యధికరణైతావత్త్వేఽపి `చార్థే ద్వన్ద్వః' ఇత్యనేన సమాహారేఽర్థే ద్వన్ద్వః స్యాదేవ, యే చాత్ర ప్రకరణేఽసంకీర్తి_తాస్తేషు నియమస్యాప్రసఙ్గాదసత్యస్మిన్ప్రతిషేధే `చార్థే ద్వన్ద్వః' ఇత్యనేన సమాహారే ద్వన్ద్వః స్యాదేవ---దశ బ్రాహ్మణక్షత్రియా ఇతి, అతః ప్రకృతానామన్యేషాం చ సర్వేషామేకవచనో ద్వన్ద్వో న భవతి, `అధికరణైతావత్త్వే' ఇతి సమాహారద్వన్ద్వ ఏవ ప్రతిషేధ్యః? ఉచ్యతే---`అధికరణం వర్తి_పదార్థః' ఇత్యుక్తమ్, న చ సమాహారద్వన్ద్వే వర్తిపదార్థస్యైతావత్త్వం శక్యం ప్రతిపాదయితుమ్, దశాదిశబ్దప్రయోగేఽపి హి తస్యైవ ద్వన్ద్వార్థస్య సమాహారస్య సఙ్ఖ్యావిశేషోఽవగమ్యతే, న వర్తిపదార్థస్య, యథా ద్విగౌ--- దశపఞ్చపూల్య ఇతి। అతో వర్తిపదార్థస్య సఙ్ఖ్యావిశేషం ప్రతిపిపాదయిషతాఽవశ్యమితరేతరయోగ ద్వన్ద్వో విధేయ ఇతి దశబ్రహ్మణక్షత్రియా ఇత్యాదౌ తావదదోషః। యద్యేవమ్, అనేనైవ న్యాయేన `దశ దన్తోష్ఠః' ఇత్యాదావపి సమాహారద్వన్ద్వో న భవిష్యతీతి నార్థః ప్రతిషేధేన? మైవమ్; అసత్యస్మిన్ప్రతిషేధే ప్రాణ్యఙ్గాదీనాం సమాహార ఏవేతి నియమాదితరేతరయోగద్వన్ద్వో న స్యాత్। న చ సమాహారద్వన్ద్వే దశాదిప్రయోగేఽపి వర్తి_పదార్థస్య సఙ్ఖ్యావిశేషః ప్రతిపాదయితుం శక్య ఇతి అధికరణైతావత్త్వే ప్రతిపిపాదయిషితే ద్వన్ద్వ ఏవ న స్యాదిత్యారభ్యః ప్రతిషేధః। దశ దన్తోష్ఠా ఇతి। అత్ర దశశబ్దస్య ప్రత్యేకం సమ్బన్ధాద్వర్తి_పదార్థస్యేయత్తా గమ్యతే, సముదాయసమ్బన్ధేఽపి దన్తోష్ఠాత్మకవర్తి_పదార్థగతైవ సఙ్ఖ్యా।।

విభాషా సమీపే।। 2.4.16 ।।

విభాషా సమీపే।। `అధికరణైతావత్త్వే' ఇత్యధికారాత్సమీపరూప ఏతస్మిన్నితి గమ్యతే, వృత్తౌ త్వర్థమాత్రం దర్శితమ్। అధికరణైతావత్త్వస్య సమీప ఇతి। అత్ర చ భావప్రధానః సమీపశబ్దః, అధికరణైతావత్త్వస్య సామీప్యే పరిచ్ఛిత్తావిత్యర్థః। అత్ర విస్పష్ట ఏవ నియమస్య ప్రతిషేధః, న హి విభాషా సమాహారద్వన్ద్వః ప్రతిషేధ్యః। అవ్యయీభావో విహిత ఇతి। `అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదినా। యద్యప్యత్ర సఙ్ఖ్యయేతి నాస్తి, సఙ్ఖ్యయాపి తు భవత్యేవ। బహువ్రీహిరితి। `సఙ్ఖ్యయావ్యయాసన్న' ఇత్యాదినా। తత్రైకవద్భావపక్షేఽవ్యయీభావోఽనుప్రయుజ్యత ఇతి ఏకార్థస్యైకార్థ ఇతి భావః। ఐకార్థ్యఞ్చ తస్య సామీప్యప్రధానత్వాత్। యద్యప్యవ్యయీభావోఽవ్యయత్వాన్నిః----సఙ్ఖ్యస్తథాపి భేదాభావరూపమైకార్థ్యమస్త్యేవ। సామానాధికరణ్యం చ సామీప్యతద్వతోరభేదాశ్రయేణ

ప్రతిపాద్యమ్। అధికరణైతావత్త్వమపి సమాహారసమాహారిణోర్భేదావివక్షయైవోపపాద్యమ్। ఇతరత్ర బహువ్రీహిరితి। బహ్వర్థస్య బహ్వర్థ ఇతి భావః। బహ్వర్థత్వం చ తస్య సమీపిప్రధానత్వాత్। నను ద్వన్ద్వార్థస్యైకవద్భావాదనుప్రయోగస్యాప్యేకవచనతా సిద్ధా, కిమేతయా క్లిష్టకల్పనయా? ఉచ్యతే--అవ్యయీభావస్యైవానుప్రయోగే తస్యావ్యయత్వా ద్వహుత్వాభావాద్ బహువచనం న స్యాత్,సత్యపి వా తస్మిన్నమ్భావే కృతే ఉపదశా ఇతి న స్యాత్। బహువ్రీహేరేవ చానుప్రయోగే ఉపదశస్య పాణిపాదస్యేతి షష్ఠీ స్యాద్, ఉపదశమ్పాణిపాదస్యేతి చేష్యతే; అతో యథోక్తమేవ సాధీయః।।

స నపుంసకమ్।। 2.4.17 ।।

స నపుంసకమ్।। పరవల్లిఙ్గతాపవాదో యోగః। సగ్రహణం వ్యవహితస్య ద్విగోరపి యథా స్యాద్, అన్యథాऽవ్యవహితస్య ద్వన్ద్వస్యైవ స్యాత్, నైతదస్తి; ఏకవచనమిత్యేతావన్మాత్రమేవాపేక్షిష్యామహే, నైకవచనవిశేషం ద్వన్ద్వమ్। ఏవం తర్హి యోऽత్ర ప్రకరణేऽసఙ్కీర్తితః సమాహారద్వన్ద్వస్తస్యాపి యథా స్యాత్? అన్యథా ప్రకృతస్యైవ ద్వన్ద్వస్య ద్విగోశ్చ స్యాత్। నను ప్రకరణమపి నాపేక్షిష్యతే, యద్యేవమ్, ఏకసఙ్ఖ్య ఇత్యాదావేకార్థస్య స్యాత్, అతోऽవశ్యాపేక్ష్యం ప్రకరణమ్। తస్మింశ్చాపేక్ష్యమాణే ప్రాణ్యఙ్గాదిసమ్బన్ధాదిరూపేణ ద్వన్ద్వః ప్రకృత ఇతి తస్యైవ స్యాత్। స ఇత్యేతస్మింస్తు సతి అపేక్ష్యమాణేऽపి ప్రకరణే ప్రాణ్యఙ్గాదిసమ్బన్ధపరిత్యాగేన యోऽత్ర ప్రకరణే సంకీర్తితో ద్వన్ద్వో ద్విగుశ్చ `స నపుంసకమ్' ఇతి సర్వస్య సమాహారద్వన్ద్వస్య నపుంసకత్వం లభ్యతే, ఏకాదౌ చాతిప్రసఙ్గో న భవతి। తథా చ `యువోరనాకౌ' ఇత్యాదావుచ్యతే---యువోరితి సమాహారద్వన్ద్వే స నపుంసకప్రసఙ్గః। అతో యావాన్కశ్చన సమాహారద్వన్ద్వః ప్రాణ్యఙ్గాదిసమ్బన్ధీ, అన్యో వా, సర్వస్యాస్య నపుంసకత్వం విధీయత ఇతి సిద్ధమ్।

అకారాన్తోత్తరపద ఇతి। అత్రాత ఇత్యధికారే `ద్విగోః' ఇతి ఙీబ్విధానం లిఙ్గమ్। పఞ్చఖట్వీతి। స్త్రీత్వపక్షే ఉపసర్జనహ్రస్వత్వమ్।

అనో నలోపశ్చేతి। `ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధౌ' ఇతి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాత్పదత్వాభావాన్నలోపవచనమ్।

పాత్రాదిభ్య ఇతి తాదర్థ్య ఏషా చతుర్థీ పాత్రాద్యన్తానాం ద్విగూనాం సిద్ధయ ఇత్యర్థః। పాత్రాదిరాకృతిగణః।।

అవ్యయీభావశ్చ।। 2.4.18 ।।

అవ్యయీభావశ్చ।। పూర్వపదార్థప్రఘానస్యేతి। అధిస్త్రీత్యాదౌ పూర్వపదార్థస్యాలిఙ్గత్వాదిలిఙ్గత్రైవ ప్రాప్నోతి। అన్యపదార్థప్రధానస్యేతి। ఉన్మత్తగఙ్గమిత్యాదేః. పుష్యాహమితి। కర్మధారయే `రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్', `రాత్రాహ్నాహాః పుసి' ఇత్యస్యాపవాదః। సుదినమితి। సుదినశబ్దః ప్రశస్తవచనః। సుదినాసు సమాసు కార్యమేతదితి తథా। త్రిపథమితి। షష్ఠీసమాసః। ద్విగోః పాత్రాదిత్వాత్సిద్ధమ్। విరూపః పన్థా విపథమ్,ప్రాదిసమాసః।

క్రియావిశేషణానాం చేతి। క్రియాద్వారేణ స్త్రీలిఙ్గత్వే ప్రాప్తే వచనమ్।।

తత్పురుషోఽనఞ్కర్మధారయః।। 2.4.19 ।।

తత్పురుషోఽనఞ్కర్మధారయః।। అసన్దేహార్థం నఞ్కర్మధారయస్తత్పురుష ఇత్యన్యాసాదనఞ్కర్మధారయ ఇతి పదచ్ఛేదః। అత్ర కర్మధారయశబ్దో భావప్రధానః, నఞ్చ కర్మధారయశ్చ నఞ్కర్మధారయౌ, తౌ న విద్యేతే యస్మింస్తత్పురుషే సోఽనఞ్కర్మధారయ ఇతి బహువ్రీహిః। తత్పురుషే త్వస్మిన్న ఞ్మాత్రస్య తత్పురుషస్యాభావాత్తద్యుక్తతత్పురుషో నఞ్శబ్దేన లక్షణీయః స్యాత్, లిఙ్గవచనయోశ్చాన్యతరస్య వ్యత్యయో వాచ్యః స్యాత్, అతో బహువ్రీహిరేవ న్యాయ్యః। వృత్తౌ వస్తుమాత్రం దర్శితమ్---నఞ్సమాసం కర్మధారయం చ వర్జయిత్వేతి। విభాషా సేనేతి। అనన్తరేషు సూత్రేష్వస్య నాతీవోపయోగః, `సఙ్జ్ఞాయాం కన్థా' ఇత్యత్ర తావదనాదిః సఙ్జ్ఞా గృహ్యతే, న వా తత్పురుషో నఞ్సమాసః కర్మధారయో వా ఉశీనరేషు సఙ్జ్ఞాస్తి, ఉపజ్ఞోపక్రమమిత్యత్రాపి షష్ఠీతత్పురుషాద్వినా తదాదిత్వాసమ్ప్రత్యయః। `ఛాయా బాహుల్యే' ఇత్యత్రాపి పూర్వపదార్థధర్మో బాహుల్యం షష్ఠీతత్పురుషమన్తరేణ న గమ్యతే। సభారాజేత్యత్ర తు రాజాఽమనుష్యపూర్వేతి వచనాన్న ఞ్సమాసస్య కర్మధారయస్య చ సభాన్తస్యాప్రసఙ్గః। ద్వన్ద్వస్య తు ప్రాప్నోతి---ఈశ్వరశ్చ సభా చ ఈశ్వరసభే ఇతి, అతస్తత్రాపి తత్పురుష ఇత్యస్యాంశస్యోపయోగోఽస్త్యేవ। `అశాలా చ' ఇత్యత్ర సమూహవచనః సభాశబ్దః, సమూహస్య చ సమూహ్యాపేక్షా స్ఫుటతరేతి

షష్ఠీ తత్పురుషస్యైవ భవిష్యతి, నాన్యస్య, బ్రాహ్మణశ్చ సభా చ బ్రాహ్మణసభే, అసభా, పరమసభేతి। అతః `విభాషాసేనా' ఇత్యత్రైవాస్య సాక్షాదుపయోగ ఇతి భావః।।

సంజ్ఞాయాం కన్థోశీనరేషు।। 2.4.20 ।।

సంజ్ఞాయాం కన్థోశీనరేషు।। తత్పురుషస్య కన్థయా విశేషణాత్తదన్తవిధిరిత్యాహ---కన్థాన్తస్తత్పురుష ఇతి। సౌశమికన్థమితి। సుశమస్యాపత్యాని సౌశమయః।।

ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్।। 2.4.21 ।।

ఉపజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్।। ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞేతి। కర్మణి `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యఙ్ప్రత్యయః। ఉపక్రమ్యత ఇత్యుపక్రమ ఇతి కర్మణ్యేవ ఘఞ్ । `నోదాత్తోపదేశస్య' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః। ఉపజ్ఞా చోపక్రమశ్చేతి సమాహారద్వన్ద్వః। తదన్తస్తత్పురుష ఇతి। సూత్రే తు ఉపజ్ఞోపక్రమం తత్పురుషరూపమిత్యేవం సామానాధికరణ్యేన విశేషణమ్,తయోరుపజ్ఞోపక్రమయోరిత్యాదేర్వివరణమ్---యదీతి। ఆదిః=ప్రాథమ్యమ్। పాణిన్యుపజ్ఞమితి। కర్తరి షష్ఠ్యాః సమాసః। పూర్వాణి వ్యాకరణాన్యద్యతనాదికాలపరిభాషాయుక్తాని, తద్రహితం తు వ్యాకరణం పాణినిప్రభృతిప్రవృత్తమిత్యస్తి తదాదిత్వస్యాఖ్యానమ్। వ్యాడ్యు పజ్ఞమితి। అడః వృశ్చికలాఙ్గూలమ్, తేన చ తైక్ష్ణ్యం లక్ష్యతే, విగతాడో వ్యడః, తస్యాపత్యంవ్యాడిరాచార్యః। స్వాగతాదిపాఠాత్ `న య్వాభ్యామ్' ఇత్యేష విధిర్న భవతి। దుషితి సఙ్కేతశబ్దః, యథాత్ర వృత్కరణమ్। నన్దో రాజా। మానాని ప్రస్థాదీని। వాల్మీకిశ్లోకా ఇతి షష్ఠీసమాసః। అస్త్యత్ర తదాదిత్వస్యాచిఖ్యాసా; వాల్మీకిః ప్రథమం శ్లోకప్రబన్ధం దదర్శేతి ప్రసిద్ధేః। దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేనోపజ్ఞాయతే యజ్ఞదత్తేనోపక్రమ్యతే ఇతి క్రియాసమ్బన్ధమాత్రమత్ర వివక్షితమ్।।

ఛాయా బాహుల్యే।। 2.4.22।।

ఛాయా బాహుల్యే।। పూర్వపదార్థధర్మో బాహుల్యమితి। కథమ్? బాహుల్య ఇతి నిమిత్తసప్తమీ। బాహుల్యే సతి యా ఛాయా తద్వాచీ యశ్ఛాయాశబ్దస్తదన్తస్తత్పురుష ఇతి సూత్రేఽక్షరాన్వయః। తత్ర కస్య బాహుల్యమిత్యపేక్షాయామావారకద్రవ్యనిమిత్తకత్వాచ్ఛాయాయాస్తద్బాహుల్య ఇతి గమ్యతే।

తేన యాని బహూని సమ్భూయోపలమ్భయోగ్యాముపజీవ్యాం వా ఛాయామారభన్తే తేష్వయం విధిః।।

సభా రాజాఽమనుష్యపూర్వా ।। 2.4.23 ।।

సభా రాజామనుష్యపూర్వా ।। ఇహ సభాశబ్దః శాలావచనః। ఇహ కస్మాన్న భవతీతి। `స్వం రూపమ్' ఇతి వచనాదిహైవ భవితుం యుక్తమితి ప్రశ్నః। పర్యాయవచనస్యైవేతి। న స్వరూపస్య, నాపి విశేషాణాం చన్ద్రగుప్తాదీనామిత్యర్థః। ఏతదేవాప్తోక్తేన ద్రఢయతి----తదుక్తమితి। కథం పునరేతల్లభ్యతే? ద్వావత్ర నఞౌ---అరాజపూర్వా, అమనుష్యపూర్వాచేతి, తత్ర నఞివయుక్తన్యాయేన రాజశబ్దసదృశాః పర్యాయా ఏవ గృహ్యన్తే, అమనుష్యశబ్దో రూఢిరూపేణేతి। కథం తర్హి `అమనుష్యకర్తృకే చ' ఇత్యత్ర పిత్తఘ్నం ఘృతమిత్యుదాహరిష్యతే? వ్యాఖ్యానాత్త్ర మనుష్యాదన్యమాత్రస్య గ్రహణం న రూఢిరిత్యర్థః।।

అశాలా చ ।। 2.4.24 ।।

అశాలా చ ।। సభాశబ్దోఽయం శాలావచనః, సంఘవచనశ్చ, తత్ర శాలాప్రతిషేధాదితరస్య గ్రహణమిత్యాహ---సంఘాతవచన ఇత్యాది। తత్ర పూర్వసూత్రేణ రాజామనుష్యపూర్వత్వే శాలావచనస్యాపి భవిష్యతి, అశాలావచనస్య త్వనేన రాజామనుష్యపూర్వత్వాభావేఽపీతి।।

విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామ్ ।। 2.4.25 ।।

విభాషా సేనాసురాచ్ఛాయాశాలానిశానామ్ ।। తత్పురుష ఇతి ప్రకృతం షష్ఠీబహువచనాన్తం విపరిణమ్యతే, నపుంసకమితి చ భావప్రధానం సంపద్యతే। సేనాద్యన్తానాం తత్పురుషాణాం నపుంసకత్వమిత్యక్షరార్థః। వృత్తౌ తు వస్తుమాత్రం దశితమ్। యద్వా---ప్రథమాస్థానే షష్ఠీ। కుడ్యచ్ఛాయమితి। బాహుల్యాభావేఽనేన వికల్పః, బాహుల్యే నిత్యార్థమ్ `ఛాయా బాహుల్యే' ఇత్యుక్తమ్। శ్వనిశమితి। యస్యాం నిశాయాం శ్వాన ఉపవసన్తి సా శ్వనిశమిత్యుచ్యతే। సా పునః కృష్ణచతుర్దశీ తస్యాం హి శ్వాన ఉపవసన్తీతి ప్రసిద్ధిః।।

పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః।। 2.4.26 ।।

పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః।। కిమర్థమిదమ్? ఇహ ద్వన్ద్వే త్రీణి దర్శనానిఅవయవార్థా ఏవాపేక్షితపరస్పరాః ద్వన్ద్వార్థో న తు తద్వ్యతిరిక్తః సముదాయో నామేత్యేకమ్; అవయవార్థవ్యతిరిక్త ఏవ సముదాయో ద్వన్ద్వర్థః, స చావయవలిఙ్గేన లిఙ్గవానితి ద్వితీయమ్; స ఏవ స్వయం లిఙ్గశూన్య ఇతి తృతీయమ్। తత్ర పూర్వకే దర్శనద్వయే విభిన్న లిఙ్గావయవద్వన్ద్వే యుగపదుభయలిఙ్గతానుపపత్తేః పర్యాయేణ లిఙ్గద్వయప్రసఙ్గే పరస్యైవ లిఙ్గం భవతీతి నియమార్థ భవతి। తృతీయే తు సమాసార్థస్యాలిఙ్గస్య పరవల్లిఙ్గతా భవతీతి విధ్యర్థః। తత్పురుషోఽపి ద్వివిధః---- పూర్వపదార్థప్రధానోఽర్ధపిప్పల్యాదిః; ఉత్తరపదార్థప్రధానో రాజకుమార్యాదిః। తత్రోత్తరపదార్థప్రధానే ప్రాధాన్యాదేవ పరవల్లిఙ్గస్య సిద్ధత్వాత్పూర్వపదార్థప్రధానే విధ్యర్థ భవతి। తత్ర వృత్తికారేణ విధిపక్ష ఆశ్రితస్తదాహ---పరస్య యల్లిఙ్గం తద్భవతీతి। ఏవం హి సూత్రస్యైకరూపా వచనవ్యక్తిర్భవతి, ఇతరథా తత్పురుషే విధిరూపా ద్వన్ద్వే నియమరూపేతి వచనవ్యక్తిభేదః స్యాదితి భావః। ద్వన్ద్వస్య తత్పురుషస్య వేతి। ఏతేన ద్వన్ద్వతత్పురుషయోరితి షష్ఠీయమితి దర్శయతి। సప్తమ్యాం త్వయమర్థో భవతి---ద్వన్ద్వే తత్పురుషే చ యత్పరం తద్వల్లిఙ్గం భవతీతి। తత్ర కార్యిణోఽనుపాదానాత్పరశబ్దత్వాత్తదాక్షిప్తస్య పూర్వపదస్య లిఙ్గవిధిర్భవతి।

యద్వా---ద్వన్ద్వే తత్పురుషే చ విషయే పరస్యైవ లిఙ్గం భవతీత్యక్షరార్థః। తత్రాపి పూర్వపదస్యైవ లిఙ్గవిధిః। అత్ర పక్షే మయూరీకుక్కుటావిత్యత్రోత్తరపదార్థలిఙ్గే పూర్వపదార్థస్యాతిదిష్టే స్త్రీప్రత్యయస్య నివృత్తిః ప్రాప్నోతి; కుక్కుటమయూర్యౌ, రాజకుమారీ, అర్ధపిప్పలీత్యాదౌ పూర్వపదే స్త్రీప్రత్యయప్రసఙ్గః। కి పునరస్మిన్పక్షే కించిదిష్టం సిధ్యతి? ఆహోస్విద్దోషాన్తమేవ? సిధ్యతీత్యాహ। ఇహ పూర్వకాయః అర్ధద్రోణ ఇతి, యత్ర పూర్వపదం నపుంసకముత్తరపదం చ పుంల్లిఙ్గమ్, తత్ర పరస్య లిఙ్గే పూర్వస్యాతిదిష్టే సమాసస్యాపి తదేవ భవతి, న చ పూర్వవదిహ కించిదనిష్టమాపద్యతే। ద్వన్ద్వేఽపి పూర్వకే దర్శనద్వయే గుణకర్మణీ ద్రవ్యగుణావిత్యాదౌ యత్ర పుంనపుంసకాభ్యాం భిన్నలిఙ్గే పూర్వోత్తరపదే, యత్ర వాఽవర్ణాన్తం స్త్రీప్రత్యయాన్తం వా పదం న భవతి----గతిస్థానే, యోషిత్పూరుషౌ, తిత్తిరిబలాకే ఇతి, తత్రోత్తరపదార్థలిఙ్గే పూర్వపదార్థస్యాతిదిష్టే ద్వన్ద్వస్య పర్యాయేణ ద్వయోరపి లిఙ్గే ప్రవృత్తేఽపి సర్వమిష్టం సిధ్యతి, పూర్వవదేవ న కిం ఇచ్చిదనిష్టమాపద్యతే। `వ్యతిరిక్తో ద్వన్ద్వార్థః స్వయం లిఙ్గశూన్యః' ఇత్యత్ర తు పక్షే ద్వన్ద్వార్థస్యాలిఙ్గత్వం తదవస్థమేవేతి దోషాన్తమేవ। ద్వన్ద్వస్య తత్పురుషస్య చేతి।

ద్వన్ద్వార్థస్య తత్పురుషార్థస్య చేత్యర్థః। తేనానుప్రయోగేఽపి తదేవం లిఙ్గం భవతి। యది తర్హి షష్ఠ్యాశ్రయణేన సమాసార్థస్య పరవల్లిఙ్గమతిదిశ్యతే, `పూర్వవదశ్వవడవౌ' ఇత్యత్రాపి పూర్వపదార్థలిఙ్గం సమాసార్థేఽతిదిశ్యతే, తతశ్చోత్తరపదార్థస్య స్త్రీత్వం స్థితమేవేతి టాపః శ్రవణప్రసఙ్గః। సప్తమీపక్షే తు `పూర్వవదశ్వవడవౌ' ఇత్యత్రాపి పూర్వపదార్థలిఙ్గముత్తరపదార్థస్యాతిదిశ్యత ఇతి వడవాశబ్దస్య పుంస్త్వాతిదేశాత్ స్త్రీత్వాభావే టాపోనివృత్తిః సిధ్యతి। నిపాతనాత్సిద్ధమ్। కిం నిపాతనమ్? న తావత్ `పూర్వవదశ్వవడవౌ' ఇతి నిపాతనమాశ్రయితుముచితమ్, వచనాన్తరేఽనతిదేశప్రసఙ్గాద్ అశ్వవడవాన్, అశ్వవడవైరితి। ఏవం తర్హ్యశ్వవడవపూర్వాపరాధరోత్తరాణామిత్యత్ర టాపోఽనుచ్చారణాన్నిపాతానాదశ్వవడవయోర్ద్వన్ద్వే టాబ్నివర్తిష్యతే।

అపర ఆహ---`చార్థే ద్వన్ద్వః' ఇత్యత్రానేకమిత్యధికారాత్సర్వేషామేవ వర్తిపదార్థష్యతి। ఇహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి----కుక్కుటమయూర్యావితి? అస్తు, కా రూపసిద్ధిః? పరవల్లిఙ్కమితి శబ్దశబ్దార్థో, కోఽర్థః? లిఙ్గశబ్దేన లిఙ్గాభిధాయీ ప్రత్యయోఽర్థశ్చతన్త్రైకశేషేణ వాచ్యతే। తదయమర్థో భవతి---ద్వన్ద్వార్థస్య తత్పురుషార్థస్య పరస్యేవ లిఙ్గం భవతి, తదభిధాయీ ప్రత్యయశ్చ పరస్యైవ భవతి తాభ్యామితి। తత్ర చ యత్ర ద్రవ్యగుణౌ గుణకర్మణీ----అర్ధద్రోణ ఇత్యాదౌ, లిఙ్గాభిధాయీ ప్రత్యయో న సంభవతి తత్రార్థ ఏవాతిదిశ్యతే, ఉభయసమ్భవే తూభయమ్---యథా కుక్కుటమయూర్యావితి, తతశ్చోపదేశికస్య హ్రస్వత్వేఽప్యాతిదేశికస్య శ్రవణం భవిష్యతి; తస్య చానుపసర్జనత్వాత్తదన్తస్య చాప్రాతిపదికత్వాత్పునర్హ్రస్వత్వాభావః। ఇహ తర్హి దత్తాగార్గ్యాయణ్యౌ, దత్తాకారీషగన్ధ్యే ఇతి హ్రస్వత్వే కృతే సమాసాత్పునః ష్ఫష్యఙౌ ప్రాప్నుతః? స్తామ్, `భస్యాఽఢే తద్ధితే' ఇతి పూర్వోత్పన్నయోర్నివృత్తిర్భవిష్యతి। యత్ర తర్హి పుంవద్భావో నాస్తి అభత్వాద్, యథా---దత్తా చ యువతిశ్చ దతాయువతీ ఇతి, తత్ర ద్వయోః స్త్రీప్రత్యయయోః శ్రవణప్రసఙ్గః, తస్మాదుపసర్జనహ్రస్వత్వం ద్వన్ద్వే న భవతి। అన్వర్థా హ్యుపసర్జనసంజ్ఞాఽప్రధానస్య విధీయతే, ద్వన్ద్వే చావయవార్థానామేవ కార్యాన్వయాదప్రాధాన్యాభావః। పరవల్లిఙ్గమితి చార్థ ఏవాతిదిశ్యతే, అశ్వవడవావితి చ నిపాతనాదిత్యేతదేవ సమ్ప్రతి।

ద్విగుప్రాప్తాపన్నేత్యాది। స తర్హి ప్రతిషేధో వక్తవ్యః? న వక్తవ్యః, తత్పురుషగ్రహణం న కరిష్యతే, పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వస్యేత్యేవ। కథం పూర్వకాయః, అర్ధపిప్పలీతి? ఏకదేశిసమాసో నారప్స్యతే, కర్మధారయ ఏవాత్ర భవిష్యతి---పూర్వశ్చాసౌ కాయశ్చ, అర్ధం చాసౌ పిప్పలీ చేతి। పూర్వాదయః శబ్దా ఏకదేశే వర్తన్తే, కాయాదయస్తు సముదాయే, కథమేషాం సామానాధికరణ్యమ్? అవయవేన సముదాయోపచారాత్। తదేవం కర్మధారయే కృతే ప్రాధాన్యాదేవోత్తరపదార్థస్య లిఙ్గం భవిష్యతి, నార్థస్తత్పురుషగ్రహణేన, నాప్యేకదేశిసమాసేన షష్ఠీసమాసప్రఙ్గః ఇతి చేన్న; ఇష్టత్వాదనభిధానాచ్చ। తత్రైతాన్స్యాత్--యద్యపి పూర్వకాయ

ఇత్యాదీతి రూపాణి కర్మధారయేణాపి సిధ్యన్తి, తథాపి ముఖ్యార్థవృత్తిషు కాయాదిశబ్దేషు యథా పూర్వం కాయస్యేత్యేవమాది వాక్యం భవతి, తథా కాయపూర్వ ఇత్యాది షష్ఠీసమాసోఽపి స్యాద్, అతస్తన్నివృత్తయే ఏకదేశిసమాస ఆరబ్ధ ఇతి? తచ్చ నైవమ్; ఇష్టత్వాదనభిధానాచ్చ। తత్ర తావద్ `ద్వితీయతృతీయ' ఇత్యత్రాన్యతరస్యాంగ్రహణాత్పూత్రకారస్య షష్ఠీసమాస ఇష్టః---భిక్షాద్వితీయమితి, `అర్ద్ధం నపుంసకమ్' ఇత్యత్రాపి భాష్యకార ఆహ---`ఇష్యతేఽత్ర షష్ఠీ సమాసోఽపి, తద్యథా---అపూపార్ధం మయా భక్షితమ్' ఇతి। అస్తి చ పైఙ్గలేసూత్రే ప్రయోగః---స్వరార్ధం చార్యార్ధమితి। పూర్వాపరేత్యత్ర త్వనభిధానాత్ షష్ఠీసమాసో న భవిష్యతి।।

పూర్వవదశ్వవడవౌ।। 2.4.27 ।।

పూర్వవదశ్వవడవౌ।। అశ్వడవయోరితి। `విభాషా వృక్ష' ఇత్యత్ర `పశుద్వన్ద్వ' ఇత్యేవ సిద్ధేఽశ్వవడవగ్రహణం ప్రతిపదవిధానార్థమ్, తత్ర ప్రతిపదవిధానాదశ్వవడవమిత్యేకవద్భావపక్షే ఇమం విధం బాధిత్వా `స నపుంసకమ్' ఇత్యేతదేవ భవతి। తచ్ఛబ్దేన హ్యేకవద్భావభాజం పరామృశ్య విధీయమానం నపుంసకత్వమప్యేకవద్భావవదేవ ప్రతిపదవిహితం భవతి। యస్తు పూర్వవదిత్యతిదేశః స ఏకబద్భావాభావపక్షే చరితార్థః, తదాహ---తత్రైకవద్భావాదన్యత్రేతి। న నిపాతనమితి। నిపాతనే హి పూర్వవదితి వచనమనర్థకమ్, అవివక్షితమిత్యర్థః। నిపాతనే తు తద్వివక్షితం స్యాద్, యథోచ్చారితరూపవిషయత్వాన్నిపాతస్య।।

హేమన్తశిశిరావహేరాత్రే చ చ్ఛన్దసి।। 2.4.28 ।।

హేమన్తశిశిరావహేరాత్రే చ చ్ఛన్దసి।। హేమన్తశిశిరావితి। అత్ర నపుంసకత్వం ప్రాప్తం శిశిరశబ్దస్య నపుంసకత్వాత్। కేచిత్తు `హేమన్తః శిశిరోఽస్త్రియామ్' ఇత్యుభయలిఙ్గంమన్యన్తే, తేషామత్ర హేమన్తశిశిరావిత్యనర్థకమ్। అహెూరాత్రే ఇతి। అత్ర `రాత్రాహ్నాహాః పు`స' ఇతి పుంస్త్వం ప్రాప్తమ్। లిఙ్గవ్యత్యయ ఉక్త ఇతి । `వ్యత్యయో బహులమ్' ఇత్యనేన।।

రాత్రాహ్నాహాః పుంసి।। 2.4.29 ।।

రాత్రాహ్నాహాః పుంసి।। ఇత్యేతే పుంసి భాష్యన్తే ఇతి। కేచిదాహుః---రాత్రాదీనామేవానేన పుంస్త్వం విధీయతే, తదన్తస్య తు పరవల్లిఙ్గమిత్యేవ సిద్ధమితి। ఏవం తు సమాహారే `స

నపుసకమ్' ఇత్యేతదేవ స్యాత్, పరవల్లిఙ్గపవాదత్వాత్తస్య, తస్మాద్రాత్రాద్యన్తస్య సమాసస్యైవేదం లిఙ్గవిధానం యుక్తమ్, । ఏవం హి సమాహారేఽపి పరత్వాదిదమేవ ప్రవర్త్తతే। ఇత్యేతే పుంసి భాష్యన్తే ఇత్యత్ర త్వేతదన్తా ఇత్యర్థో ద్రష్టవ్యః। త్రిరాత్ర ఇతి। సమాహారే ద్విగుః, `అహః సర్వైకదేశే' ఇత్యచ్ సమాసాన్తః। పూర్వాహ్ణ ఇతి। అహ్నః పూర్వో భాగః, ఏకదేశిసమాసః। `రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్',`అహ్నోహ్న ఏతేభ్యః' ఇత్యహ్నాదేశః, `అహ్నోఽదన్తాత్' ఇతి ణత్వమ్। ద్వ్యహ ఇతి। `న సంఖ్యాదేః సమాహారే' ఇత్యహ్నాదేశాభావః, `అహ్నష్టఖోరేవ' ఇతి టిలోపః।

అనువాకాదయః పుంసితి। వాక్యవిశేషస్య తాః సంజ్ఞాః కర్మణి ఘఞన్తా ఇతి నపుంసకత్వే ప్రాప్తే వచనమ్।।

అపథం నపుంసకమ్।। 2.4.30 ।।

అపథం నపుంసకమ్।। `పథః సంఖ్యావ్యయాదేః' ఇత్యస్యాపరకాలభావిత్వాదయమారమ్భః। అపథమితి। `పథో విభాషా' ఇతి యదా సమాసాన్తప్రతిషేధో న భవతి తదా `ఋక్పూరబ్ధూః' సమాసాన్తః। సమాసాన్తనిర్దేశాచ్చ తదభావపక్షే పుంస్త్వమేవ భవతి--అపన్థా ఇతి। తత్పురుష ఇతి వర్తతఇతి। ఏతదర్థమేవ `స నపుంసకమ్' ఇత్యస్యానన్తరం న కృతమ్।।

అర్ధర్చాః పుంసి చ।। 2.4.31 ।।

అర్ధర్చాః పుంసి చ।। సాహచర్యాచ్ఛత్రిన్యాయేన కార్షాపణాదీనామప్యర్ధర్చశబ్దేన గ్రహణమిత్యాహ----అర్ధర్చాదయ ఇతి బహువచనమత్ర ప్రమాణమ్। శబ్దరూపాశ్రయా చేయం ద్విలిఙ్గతేతి। అస్మింశ్చబ్దరూపే లిఙ్గద్వయం భవతీత్యేతావదత్ర వివక్షితమ్, న పునరస్య శబ్దస్య యావానర్థస్తత్ర సర్వత్ర లిఙ్గద్వయం బవతీత్యేవమపీత్యర్థః। కిమేవం సతి సిద్ధం భవతీత్యాహ----క్వచిదితి। అర్థభేదేన వ్యవస్థయాపి భవల్లిఙ్గద్వయం తత్రైవ శబ్దే సంప్రవృత్తమితి భావః। అత్రోదహరణమాహ---యథేతి। `శఙ్ఖః పద్మశ్చ విజ్ఞేయౌ ధనదస్య మహానిధీ'। క్రియాశబ్దస్యేతి। తద్యథా---భూతం కాణ్డమ్, భూతా శాలా, భూతో ఘట ఇతి। యౌగికస్యాభిధేయవల్లిఙ్గమితి। యద్యపి లవణవృత్తేరపి సైన్ధవశబ్దస్య యోగోఽపి నిమిత్తమ్, తథాపి రూఢిశక్తిరపి తత్ర నిమిత్తమ్। అతో యౌగికస్యేతి కేవలయోగనిమిత్తస్యేత్యర్థః।

అభిధేయవల్లిఙ్గమితి, యథా---సిన్ధౌ భవం సైన్ధవం జలమ్, సైన్ధవో మత్స్యః, సైన్ధవీ శఫరీతి। ఉత్కర్షే తుంల్లిఙ్గ ఇతి। చన్దనసారః, ఖదిరసార ఇతి। ధర్మ ఇత్యపూర్వే పుంల్లిగా ఇతి। యాగాదిక్రియాజన్యః స్వర్గాదిఫలానుగుణః కర్తర్యుత్పన్నః సంస్కారవిశేషః==అపూర్వమ్। భాట్టాస్తు అపూర్వసాధనే యాగాదావేవ ధర్మశబ్దం పుంల్లిఙ్గమ్మన్యన్తే----`చోదనాలక్షణోఽర్థో ధర్మః', `ద్రవ్యక్రియాగుణాదీనాం ధర్మన్వం స్థాపయిష్యతే' ఇతి। శాబరేఽప్యుక్తమ్----`యో యాగమనుతిష్ఠతి తం ధార్మిక ఇత్యాచక్షతే' ఇతి।।

ఇదమోఽన్వాదేశేఽశనుదాత్తస్తృతీయాదౌ।। 2.4.32 ।।

ఇదమోఽన్వాదేశేఽశనుదాత్తస్తృతీయాదౌ।। అన్వాదేశోఽనుకథనమితి। శబ్దార్థకథనమేతత్, యాద్ధశస్త్వత్రాభిప్రేతస్తాద్ధశం పశ్చాద్వక్ష్యతి। ఆభ్యాం ఛాత్త్రాభ్యామితి। ఆదేశ ఏషః। అథో ఆఛభ్యామితి। ఏషోఽన్వాదేశః। అథోశబ్దేన చాత్రాన్వాదేశఽభివ్యజ్యతే।

నను తృతీయాదావయమాదేశస్తత్ర చ టాయామోసి చైనాదేశో వక్ష్యతే, అన్యాః సర్వా హలాదయః, తత్ర హలిలోపేనైవాభ్యామిత్యాదిరూపం సిద్ధమ్; నార్థ ఆదేశవచనేన, తత్రాహ--ఆదేశవచనమితి। అజ్ఞాతాద్యర్థవివక్షాయామకచి కృతే `హలి లోపః' ఇత్యత్ర `అనాప్యకః' ఇత్యతోఽక ఇత్యధికారాదిద్రూపలోపో న స్యాత్, సత్యపి చ తస్మిన్నాభ్యామిత్యాది రూపం న సిద్ధ్యత్; తస్మాత్సాకచ్కార్థమాదేశవచనమ్। సాచ్కార్థే చాస్మిన్ శిత్కరణం సర్వాదేశార్థమ్, న వాన్త్యస్య వికారవచనానర్థక్యాత్। యది హ్యయమన్త్యస్య వికారః స్యాద్వచనమిదమనర్థకం స్యాత్; త్యదాద్యత్వేనైవ సిద్ధేః। అర్థవద్వాదేశప్రతిషేధార్థమ్। అన్త్యస్యాపి వికారవచనమర్థవదేవ, యేఽన్య ఆదేశా ఆభ్యామిత్యాదౌ దీర్ఘాదయస్తే మా భూవన్నిత్యకారస్యాప్యకారవచనం స్యాత్, యథా---మోరాజిసమః క్వౌ' ఇతి మకారస్య మకారవచనమనుస్వారనివృత్త్యర్థమ్। నను చ కృతేఽప్య కచి అనేనాదేశే సత్యాభ్యామిత్యాదిరూపస్య సాధారణ్యా9దజ్ఞాతాద్యర్థగతిః ప్రకరణాధీనా। యద్యేవమ్, అనుత్పత్తిరేవాకచోఽస్తు, ప్రకరణాదినైవాజ్ఞాతాద్యర్థః ప్రతిపత్స్యతే,. అతోఽనుదాత్తత్వమేవ విధేయమ్, నాదేశః? ఉచ్యతే----అసత్యాదేశే ప్రకరణాదికమన్తరేణాకచైవ కశ్చిదజ్ఞాతాదికం ప్రతిపాదయేత్, మైవం ప్రతిపీపదదిత్యాదేశవచనమ్। ఉత్తరార్థ చ। అనుదాత్తవచనం కిమర్థమ్, యావతా `ఊడిదమ్పదాది' ఇతి విభక్తేరుదాత్తత్వం శేషనిఘాతేనైవ సిద్ధమ్। అనుదాత్తవచనం విభక్త్యయన్తస్యానుదాత్తార్థమ్, శేషనిఘాతేన హి ప్రకృతేరేవానుదాత్తత్వం సిద్ధ్యతి। కథం పునరిదమస్తృతీయాదావశాదేశో భవతి, స చానుదాత్త ఇత్యనేన విభక్త్యన్తస్యానుదాత్తత్వం విధాతుం శక్యమ్? నానేన విభక్త్యన్తస్యానుదాత్తత్వం విధీయతే, కింత్వనేన ప్రకృతేరనుదాత్తత్వే కృతే `ఊడిధమ్' ఇత్యత్రాన్తోదాత్తాదిత్యదికారాదసతి

విభక్తేరుదాత్తత్వే` అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ' ఇత్యనుదాత్తత్వాదాభ్యామిత్యాది పదం కృత్స్నమేవానుదాత్తం భవతి। యద్యన్వాదేశోఽనుకథనమ్, ఇహాపి ప్రాప్నోతి---దేవదత్తం భోజజయ, ఇమం చ యజ్ఞదత్తమితి, అస్తి హ్యత్రాన్వాదేశః, తత్ర ద్వితీయాటౌస్స్వేనః' ఇత్యేనాదేశః ప్రాప్నోతి? ఇత్యత ఆహ---నేహేతి। ఏకస్యైవాభిధేయస్యేత్యాది। తత్రైవాన్వాదేశశబ్దః ప్రసిద్ధతర ఇతి భావః।।

ఏతదస్త్రతసోస్త్రతసౌ చానుదాత్తౌ।। 2.4.33 ।।

ఏతదస్త్రతసోస్త్రతసౌ చానుదాత్తౌ।। పునర్వచనమనుదాత్తార్థమితి। పాఞ్చమికోఽశాదేశ ఉదాత్తః స్యాద్, అనుదాత్తశ్చేష్యతే ఇత్యనుదాత్తార్థ పునర్వచనమ్। త్రతసోరితి వచనం నిమిత్తభావార్థమ్; అన్యథా `త్రతసౌ చానుదాత్తౌ' ఇత్యన్వాచయో విజ్ఞాయేత---యత్ర త్రతసౌ పశ్యసి తత్ర తావనుదాత్తావితి। కిమర్థం పునస్త్రతసోరనుదాత్తత్వమిష్యతే, యావతాఽత్రాత ఇత్యాదౌ త్రతసోః కృతయోః ప్రకృతేర్లిత్స్వరే కృతే శేషనిఘాతేన ప్రత్యయానుదాత్తత్వేసత్యశనుదాత్తః కరిష్యతే? యద్యేవం లభ్యతే, కృతం స్యాత్; తత్తు న లభ్యమ్। ఇహ హి త్రతసోః కృతయోర్లిత్స్వరశ్చ ప్రాప్నోతి, అనేన చానుదాత్తోఽశాదేశః, తత్ర యేన నాప్రాప్తిన్యాయేనాపవాదత్వాన్నిత్యత్వాచ్చానుదాత్తేఽశాదేశే కృతే తద్విధానసామర్థ్యాదపవాదస్య లిత్స్వరస్యాప్రవృత్తానుత్సర్గః ప్రత్యయస్వర ఏవ త్రతసోః స్యాత్, యథా---గోష్పదప్రమిత్యత్ర ణముల ఉలోపేన సహ విధానాల్లిత్స్వరాప్రవృత్తౌ ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వే సతి కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తం పదం భవతి। తస్మాత్ `త్రతసౌ చానుదాత్తౌ' ఇతి వక్తవ్యమ్।।

ద్వితీయాటౌస్స్వేనః।। 2.4.34 ।।

ద్వితీయాటౌస్స్వేనః।। అనన్తరత్వాదేతద ఏవైనాదేశః ప్రాప్నోతి, ఇదమోఽపీష్యతే, తదిదమో గ్రహణం కర్త్వ్యమ్? న కర్త్వ్యమ్, `ఇదమోఽన్వాదోశే' ఇత్యత ఇదమ ఇత్యనువర్త్ష్యతే, ఏతదస్త్రతసోరిత్యత్రాపి సంబన్ధాత్తస్యాపి త్రతసోరాదేశప్రసఙ్గస్త్రాహ---ఇదమో మణ్డూకప్లుతిన్యాయేనానువృత్తిరితి। ఇదమప్యత్ర వక్తవ్యమ్----ఇదమో హప్రత్యయేన బాధితత్వాత్త్రలోఽసమ్భావాత్త్రతసోహిత్యత్రాసమ్బన్ధ ఇతి। యది పరమనువృత్తిసామర్థ్యాత్తస్యాప్యాదేశేన భావ్యమ్, న చాసతి త్రలి తద్విధానముపపద్యత ఇతి త్రలః సత్తా పరికల్ప్యతే? కల్ప్యతే? తదపి న; ఉత్తరార్థమప్యనువృత్తిసమ్భవాదితి। ఏనదితి నపుంసకైకవచనే వక్తవ్యమితి। ఏనాదేశే కృతే `అతోఽమ్' ఇత్యమ్భావే సత్యేనమితి

ప్రాప్నోత్యత ఏనదాదేశో వక్తవ్యః। యద్యేవమ్, అయమేవ సర్వత్రాస్తు, నార్థ ఏనాదేశేన, కథమ్---ఏనమ్ ఏనౌ ఏనాన్, ఐనేన, ఏనయోరితి? త్యదాద్యత్వే కృతే భవిష్యతి, నపుంసకైకవచనే తు నిత్యత్వాత్ `స్వమోర్నపుంసకాత్' ఇతి లుకి కృతే ఏనదితి స్యాదితి సిద్ధమ్, ఇహ త్వేనం శ్రిత ఇతి ద్వితీయాసమాసే యద్యప్యేనాదేశోఽథాప్యేనదాదేశః, ఉభాయభ్యామపి న భావ్యమ్, కథమ్? `అన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే',తస్మాదేతచ్ఛ్రిత ఇతి భవతి। ఏకమేవ విధానమితి। `అయం దణ్డః' ఇత్యనేన దణ్డస్య సత్తామాత్రముపలక్ష్యతే, న తు కిఞ్చిద్విధీయతే। ఏవమీషదర్థ ఇత్యాదినా ఆకారస్య స్వరూపమాత్రం నిర్దిశ్యతే, న తు కిఞ్చిద్విధీయతే।।

ఆర్ధధాతుకే।। 2.4.35 ।।

ఆర్ధధాతుకే।। వధ్యాదితి। ఆశిషి లిఙ్, `లిఙాశిషి' ఇత్యార్ధధాతుకసంజ్ఞా। హన్యాదితి। విధ్యాదిలిఙ్। విషయసప్తమీ చేయమితి। సామాన్యనిర్దేశోఽయమ్। తత్ర వ్యాపిత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ న తేన సహ దేశకాలకృతం పౌర్వాపర్యం సమ్భవతి, తస్యాద్విషయసప్తమీ। యది తు వ్యక్తినిర్దేశేన పరసప్తమీ స్యాత్, భవ్యమిత్యాది న స్యాత్। తథా హిహలన్తత్వాదస్త్యాదీనామ్`ఋహలోర్ణ్యద్' ఇతి ణ్యతి కృతే తత్ర పరత ఆదేశైర్భావ్యమ్। తత్ర ద్వయోర్వృద్ధౌ కృతాయాం తృతీయస్య చ యుకి---భావ్యమ్, ప్రవైయమ్, ఆఖ్యాయ్యమితి ప్రసజ్యేత। ఇహ చ `బ్రువో వచిః' బ్రువోఽజన్తత్వాద్యతి కృతే వచ్యాదేశే చ వచ్యమితి ప్రాప్నోతి, విషయసప్తమ్యాం తు నైష దోష ఇత్యాహ---తేనేతి। యథాప్రాప్తమితి। యో యతః ప్రాప్నోతి, స తతో భవతీత్యర్థః। `అసిద్ధవదత్రాభాత్' ఇత్యస్య భావాభావవ్యవస్థార్థమ్। అత్ర చాఙ్గాధికారే చ ద్విరార్ధధాతుకాధికారః క్రియతే। యది హ్యేతేఽప్యాదేశాస్తత్రైవవీధీరేయన్, జక్షతుః, అధిజగే, అధ్యగీష్ట, బభూవ, వివ్యతురితి ఘసాద్యాదేశానామసిద్ధత్వాదుపధాలోపాతల్లోపే త్వవుగ్యణో న స్యుః। యది త్వతోలోపాదయోఽప్యత్రవిధీయేరన్; గతః, గతవానిత్యనునాసికలోపస్యాసిద్ధత్వాత్`గ్రతో లోపః' స్యాదిత్యేషా దిక్।।

అదో జగ్ధిర్ల్యప్తి కితి।। 2.4.36 ।।

అదో జగ్ధిర్ల్యప్తి కితి।। `ల్యప్' ఇతి పృథక్ పదం లుప్తసప్తమీకమ్। ఇహ పదద్వయాపేక్షం సమాసమపేక్షమాణో ల్యబ్బహిరఙ్గః, క్త్వాప్రత్యయమాత్రాపేక్షస్తు జగ్ధ్యాదేశోఽన్తరఙ్గః; తత్ర క్త్వావస్థాయామేవ జగ్ధౌ కృతే ప్రజగ్ధ్యేతి సిద్ధమ్, నార్థో ల్యబ్గ్రహణేన। ఏవం తర్హి

ల్యబ్విషయేऽప్యన్తరఙ్గత్వాత్తి కితీత్యేవ సిద్ధే జగ్దౌ ల్యబితి యదుచ్యతే తజ్జ్ఞాపయతి---అన్తరఙ్గాణామపి విధీనాం హిప్రభృతీనాం ల్యపా భవతి బాధనమితి। విధాయ,విహాయ, ప్రదాయ, ప్రఖాయ, ప్రఖన్య, ప్రస్థాయ, ప్రకమ్య, ఆపృచ్ఛ్య, ప్రదీవ్య, ప్రపత్యేత్యేషు విధిషు `దధాతేర్హిః' `జహాతేశ్చ క్త్వి' దో దద్ ఘోః' `జనసనఖనాం సఞ్ఝలోః' `ద్యతిస్యతిమాస్థామిత్తి కితి' `అనునాసికస్య క్విఝలోః క్ఙితి' `చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ' `ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః' ఇత్యేతే విధయః క్త్వావస్థాయామేవ ప్రాప్తా బహిరఙ్గేన ల్యపా బాధ్యన్తే।

ఏష ఏవార్థః శ్లోకాన్తరేణ భాష్యే కథితః----జగ్ధివిధిర్ల్యపి యత్తదకరణమ్। అకరణం నిష్ప్రయోజనమిత్యర్థః। సిద్ధమదస్తి కితీతి విధానాత్। అదో జగ్ధివిధానమిత్యర్థః। జ్ఞాపకార్థ ల్యపి జగ్ధివిధానమిత్యాహ---హిప్రభృతీస్తు సదా బహీరఙ్గో ల్యబ్బరతీతి కృతం తదు విద్ధి। ల్యబ్ భరతీతి, ల్యబాదేశో హరతి=వ్యపనయతి, బాధతే ఇత్యర్థః। `ఉ' ఇతి నిపాతోऽవధారణే। తదేవాస్య ప్రయోజనమిత్యర్థః।।

లుఙ్సనోర్ఘస్ల్ృ।। 2.4.37 ।।

లుఙ్సనోర్ఘస్తు।। నను `సృఘస్యదః క్మరచ్' ఇతి వచనాద్ xxxxxxxxxత్యన్తరమస్తి? సత్యమ్; అదేరాతీస్సద్ అత్సిషతీత్యనిష్టం రూపం మా భూదితి యోగారమ్భః। ప్రాత్తీతి ప్రఘస ఇతి, పచాద్యచ్। అస్యాపి సూత్రవదేవ ప్రయోజనమ్।।

ఘఞపోశ్చ।। 2.4.38 ।।

బహులం ఛన్దసి।। 2.4.39 ।।

బహులం ఛన్దసి।। ఘస్తామితి। లుజి `మన్త్రే ఘస' ఇత్యాదినా చలేర్లుక్, `బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేऽపి' ఇత్యడభావః। సగ్ధిరితి। `ఘసిభసోః' ఇత్యుపధాలోపః, `ఝలో ఝలి', సమానా గ్ధిరితి చ `సమానస్య ఛన్దసి' ఇతి సభావః। అన్యతరస్యాంగ్రహణమేవ కస్మాన్న క్రియత ఇతి, కః పురనేవం సతి గుణ ఇత్యాహ----తదేవేతి। ప్రకృత్యన్తరస్య సద్భావాదస్య ప్రయోజనం ప్రయోజనం మృగ్యమ్।।

లిట్యన్యతరస్యామ్ ।। 2.4.40 ।।

లిట్యన్యతరస్యామ్ ।। ప్రకృత్యన్తరస్యాసర్వవిషయత్వజ్ఞాపనార్థమిదమ్ । తేన యత్ర లిఙ్గం వచనం వా నాస్తి, తత్ర తస్య ప్రయోగో న భవతి । తత్ర లృదిత్కరణం లుఙి ప్రయోగస్య లిఙ్గమ్, ఘసిశ్చ సాన్తేష్విత్యనుదాత్తపాఠో వలాదావార్ద్ధధాతుక, `సృఘస్యదః క్మరచ్' ఇతి వచనం క్మరచి । భూవాదౌ పరస్మపదిషు పాఠాత్పరస్మైపదే ప్రయోగః ।।

వేఞో వయిః ।। 2.4.41 ।।

హనో వధ లిఙి ।। 2.4.42 ।।

హనో వధ లిఙి ।। యకారాన్తశ్చాయమాదేశ ఇతి । కుత ఏతత్? శైలీయమాచార్యస్య యత్ర వ్యఞ్జనాన్త ఆదేశస్తత్రేకారముచ్చారయతి, యథా జగ్ధ్యాదౌ ।
తస్మాదికారాకరణాదకారాన్తోఽయమాదేశః । హలన్తలక్షణా వృద్ధిర్న భవతీతి । ఉత్తరసూత్రేణ వధాదేశే కృత ఇతి భావః ।।

లుఙి చ ।। 2.4.43 ।।

ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్ ।। 2.4.44 ।।

ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్ ।। ఆహసతేతి । `ఆఙో యమహనః' ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।
`ఆత్మనేపదేష్వనతః, `హనః సిచ్' ఇతి సిచః కిత్త్వాత్ `అనుదాత్తోపదేశ'
ఇత్యనునాసికలోపః ।।

ఇణో గా లుఙి ।। 2.4.45 ।।

ఇణో గా లుఙి।। అగురితి। `గాతిస్థా' ఇతి సిచో లుక్, `ఆతః' ఇతి ఝేర్జుస్, `ఉస్యపదాన్తాత్'। ఇణ్వదిక ఇతి వక్తవ్యమితి। యద్యస్యైవాయం ప్రకరణస్య శేషః స్యాత్ `ఇణికోర్గా లుఙి---ఇతి సూత్రన్యాసః కర్తవ్యః' ఇత్యవక్ష్యత; యతస్తు ఖలు పృథగిణ్వదిక ఇత్యాహ, తేన మన్యామహే---సర్వస్య శాస్త్రస్య శేషోఽయమితి। తేన `ఇణో యణ్' `ఏతిస్తు శాసు' ఇత్యాద్యపి భవతి----అధియన్తి, అధీత్యేతి।।

ణౌ గమిరబోధనే।। 2.4.46 ।।

సని చ।। 2.4.47 ।।

ఇఙశ్చ।। 2.4.48 ।।

గాఙ్ లిటి।। 2.4.49 ।।

గాఙ్ లిటి।। ద్విలకారకోఽయం నిర్దేశః---లిటి లకారాదావితి। తేన ప్రాగేవాదేశేభ్యో లావస్థాయామేవాదేశో భవతి। కిం సిద్ధం భవతి? అధిజగే---`ద్విర్వచనేఽచి' ఇతి స్థానివద్భావో న భవతి। ఙిత్కరణమనర్థకం స్థానివద్భావాదేవ సిద్ధమాత్మనేపదమిత్యాశఙ్క్యాహ---గాఙ్యనుబన్ధకరణమితి। గాఙితి గ్రహణం యథా స్యాదితి। నను చైతదపి స్థానివద్భావాదేవ సిద్ధమ్, నేత్యాహ---న హీతి। `గాఙ్కుటాదిభ్యః' ఇతి ఉచ్యమానే `కై గై రై శబ్దే' ఇణో గా లుఙీత్యేతయోరపి గ్రహణం ప్రాప్నోతి, తతశ్చాగాసీన్నటః, అగాసాతాం గ్రామౌ దేవదత్తేనేత్యత్రాపి ఘుమాస్థాదిసూత్రేణేత్త్వం ప్రసజ్యేత।

అపర ఆహ---యత్ర సానుబన్ధకాత్షష్ఠ్యుచ్చార్యతే, తత్రాకృతాయామేవేత్సంజ్ఞాయామాదేశః ప్రవర్త్తతే, సత్యామపి వా తస్యామనుబన్ధకార్యమాదేశే న భవతీత్యస్యార్థస్య జ్ఞాపనార్థ గాఙ్యనుబన్ధకరణమితి। కిం ప్రయోజనమ్? `చక్షిఙః ఖ్యాఞ్'ఙిత ఇత్యాత్మనేపదం న భవతి; ఞిదాదేశకరణసామర్థ్యాత్ `స్వరితఞితః' ఇత్యేతదేవ భవిష్యతి। ఇహ తర్హి `లటః శతృశానచౌ', లట ఇతి సానుబన్ధకాత్షష్ఠీ, పచమానః, `టితః' ఇత్యేత్త్వం న భవతీతి?ప్రకృతానామాత్మనేపదానామేత్త్వవిధానాదిహ న భవతి। ఇహ తర్హి`యువోరనాకౌ' ఇత్యత్ర భుజ్యః, శంయురిత్యత్ర మా భూదితి, అనునాసికోకారానుబన్ధౌ యువూ సూత్రే నిర్దిష్టౌ; తతశ్చ నన్దనః, కారకః, నన్దనా, కారికా స్థానివద్భావాదుగిల్లక్షణౌ ఙీబ్నుమౌ ప్రాప్నుతః, అస్మాజ్

జ్ఞాపకాన్న భవతః। అనునాసికయణోస్త్ర గ్రహణమ్, న త్వనునాసికోకారానుబన్ధయోరితి నాత్రోగిత్కార్యప్రసఙ్గః। ఇహ హి `సేర్హ్యపిచ్చ,'సిపో హిరితి వక్తవ్యమ్, అపిచ్చేతి న వక్తవ్యమ్, ఇహ చ `తుహ్యోస్తాతఙ్ ఇతి తిప్సిపోస్తదాశిషీతి సానుబన్ధకాత్షష్ఠీముచ్చార్థాదేశో విధేయః, జిత్కరణం న కర్తవ్యమ్। ఇహ చ `తస్థస్థమిపామ్' ఇతి పకారో నోచ్చార్థః, తేనాచినవమిత్యాదౌ గుణసిద్ధిః, `అణిఞోరనార్షయోః క్ష్వే ల్ప' ఇత్యాదౌ యత్ర స్థాన్యనుబన్ధకార్యమిష్యతే తత్రాననుబన్ధకః స్థాన్యుపాదేయః। వారాహ్య ప్రకృత్యేత్యాదౌ వృద్ధిర్గుణప్రతిషేధశ్చ భవ్రతి తదేవమస్య పక్షస్య మన్దత్వాదనుపన్యాసః।।

విభాషా లుఙ్లృఙో।। 2.4.50 ।।

ణౌ చ సంశ్చఙోః।। 2.4.51 ।।

ణౌ చ సంశ్చఙో।। అధ్యాపిపయిషతీతి। `క్రీఙ్జీనాం ణౌ' ఇత్యాత్త్వమ్। అధ్యజీగపదితి। లుజి చజి `ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః,` సన్వల్లఘుని', `దీర్ఘో లఘోః'।।

అస్తేర్భూః।। 2.4.52 ।।

అస్తేర్భూః।। భవతేరేవ భవితేత్యాదౌ సిద్ధేఽసేతరసితేత్యాదినివృత్తయే యోగారమ్భః।

అనుప్రయోగే త్వితి। అనుప్రయోగే=విషయే భువా=భూభావేనాస్తేరనివృత్తిం మనీషిణః స్మరన్తి। కర్తుః== సూత్రకారస్య వచనాత్। మనీషిణః కర్తురితి వా।।

బ్రువో వచిః।। 2.4.53 ।।

బ్రు వో వచిః।। బ్రువ ఆర్ధధాతుకే ప్రయోగనివృత్త్యర్థ వచనమ్। వక్తేత్యాదికం తు వచేరేవ సిద్ధమ్।।

చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ ।। 2.4.54 ।।

చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ ।। కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే ఆఖ్యాస్యతే, ఆచఖ్యే ఇత్యాత్మనేపదం యథా స్యాత్, తృజాదౌ చక్షితేత్యాది మా భూదితి చ యోగారమ్భః। ఆఖ్యాతేత్యాది `ఖ్యా ప్రకథనే' ఇత్యస్యైవ సిద్ధమ్। అత్ర యథాన్యాసే ఆకారాత్పూర్వో భాగః ఖకారయకారాత్మేతి స్యాదాఖ్యాతేతి, కకారశకారాత్మాపి త్విష్యతే---ఆక్శాతేతి, తదేతదాహ--క్శాదిరప్యయమితి। కకారేఽకార ఉచ్చారణార్థః।

అపర ఆహ---ఖ్యాదిరేవాయమాదేశ ఇతి। అత్రాప్యకార ఉచ్చారణార్థః। తత్ర చర్త్వే కృతే క్శాతేత్యాది భవతి। కథమాఖ్యాతేతి ఖకారయకారయోః శ్రవణమ్? అసిద్ధకాణ్డే ణత్వవిధానానన్తరం ఖ్శాఞః శస్య యో వేతి శస్య యత్వం విభాషా వక్తవ్యమ్। తత్ర చర్త్వే యత్వం సిద్ధమిత్యాఖ్యాతేత్యాది యత్వపక్షే రూపమ్, అన్యదా కశాతేతి రూపమ్। అవశ్యం చ శస్య యత్వమిత్యాశ్రయణీయమ్। ఇహ సుప్రచష్టే సుప్రఖ్యః, `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కః, తతో యత్వస్యాసిద్ధత్వాత్సుప్రఖ్యస్య భావ ఇతి `యోపధాద్గురూపోత్తమాత్' ఇతి వుఞ్ న భవతి, అయోపధత్వాత్। తస్మిన్సతి ష్యఞ్ భవతి----సౌప్రఖ్యమితి। తథా సుప్రఖ్యేన నిర్వృత్తే దేశే భవః సౌప్రఖ్యీయః, సౌప్రఖ్యీయః, ధన్వయోపధాదితి వుఞ్ న భవతి, `వృద్ధాచ్ఛః' ఏవ భవతి। అఖ్యాతః, యత్వస్యాసిద్ధత్వాద్యణ్వత్త్వా భావాత్ `సంయోగాదేః' ఇతి నత్వం న భవతి, `న ధ్యాఖ్యాపృమూర్చ్ఛిమదామ్' ఇత్యత్ర ఖ్యాగ్రహణం న కర్తవ్యం భవతి। పుంసః ఖ్యానం పుంఖ్యానమిత్యత్ర యత్వస్యాసిద్ధ్వాత్ `పుమః ఖయ్యమ్పరే'ఇతి రువిధిర్న భవతి। పర్యాఖ్యానమ్, యత్వస్యాసిద్ధత్వాచ్ఛకారేణానటా వ్యవాయాత్ `కృత్యచః' ఇతి ణత్వాభావః। నటః ఖ్యాతేత్యత్ర యత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ ఖరః శర్పరత్వాత్ `శర్పరే విసర్జనీయః' ఇతేయష విధిర్భవతి। నన్వసిద్ధే శస్య యవచనేఽపి `ఖ్యా ప్రకథనే' ఇత్యస్యోత్పత్తిక ఏవ యకార ఇతి తత్ర వుఞాదిప్రసఙ్గః? ఏవం తర్హి సోఽపి ఖ్శాదిః, శస్య యవచనమపి సాధారణం ద్రష్టవ్యమ్।

నృచక్షా రక్ష ఇతి। ఛాన్దసః ప్రసోగః। భాషాయాం తు నృచక్శా రక్ష ఇతి। విచక్షణ ఇతి। `అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేః' ఇతి యుచ్। వధక ఇతి। అతో లోపస్య స్థానివత్త్వాద్వృద్ధ్యభావః। గాత్రమితి। ష్ట్రనిగాదేశః। అజిరమితి। `అజిరశిశిర' ఇతి నిపాతనమనాద్ధత్యోక్తమ్।।

వా లిటి।। 2.4.55 ।।

అజేర్వ్యఘఞపోః।। 2.4.56 ।।

అజేర్వ్యఘఞపోః।। ప్రవయణీయః, ప్రవాయక ఇత్యాదౌ గుణవృద్ధివిషయే హ్రస్వదీర్ఘయోరవిశేషం మన్వానః పృచ్ఛతి---దీర్ఘోచ్చారణం కిమితి। దీర్ఘవ్యాఖ్యానమిత్యర్థః। ఘఞపోః ప్రతిషేధే క్యప ఉపసఙ్ఖ్యానమితి। క్యపి యః ప్రతిషేధస్తస్య క్యప్సమ్బన్ధీ భవతీతి క్యప ఇత్యుక్తమ్। యస్త్వాహ---అపీత్యేవ క్యపి సిద్ధః ప్రతిషేధః, కథమ్? అబితి ప్రత్యాహారః, అపోఽకారాదారభ్య క్యపః పకారాద్ ఇతి, తస్య సంవీతిరితి క్తిన్యపి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, తస్మాత్సంజ్ఞాగ్రహణాత్సమజ్యేత్యత్ర వీభావాభావః। న హ్యాదేశేన సంజ్ఞా గమ్యతే। వలాదావార్ధధాతుకే వేష్యత ఇతి। నార్థోఽనయేష్ట్యా, నాపి ఘఞపోః ప్రతిషేధేన, నాపి క్యప ఉపసఙ్ఖ్యానేన, నాపి `వా యౌ' ఇతి సూత్రేణ; ఏతావదస్తు---`వా లిటి', అజేర్వీత్యేవ, వ్యవస్థితవిభాషేయమ్, తేన ఘఞపాః క్యపి నైవ భవతి, వలాదౌ యౌ చ వికల్పః, అన్యత్ర నిత్యమ్।।

వా యౌ।। 2.4.57 ।।

ణ్యక్షత్రియార్షఞితో యూని లుగణిఞోః।। 2.4.58 ।।

ణ్యక్షత్రియార్షఞితో యూని లుగణిఞోః।। ణ్యాదయో గోత్రప్రత్యయా ఇతి। `గోత్రాద్యూన్యస్త్రియామ్' ఇతి గోత్రప్రత్యయాన్తాదేవ యూని ప్రత్యయవిధానాత్। క్షత్రియగోత్రస్యక్షత్రియాదభేదోపచారాత్ క్షత్రియశబ్దేనాభిధానమ్। ఋషేరపత్యమార్షమ్, `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢకి ప్రాప్తే శివాదిపాఠాదణ్। ఢగపీష్యతే----ఆర్షేయం వృణీతే ఇతి। తస్మాచ్ఛుభ్రాదిష్వపి పఠనీయః। ఏవం గోత్రరూపాభ్యాం క్షత్రియార్షాభ్యాం ప్రత్యయస్యోపలక్షణాద్ ణ్యాదయో గోత్రప్రత్యయా ఇత్యుక్తమ్। క్షత్రియాదితి। క్షత్రియగోత్రప్రత్యయాన్తాదిత్యర్థః। ఆర్షాదితి। ఋష్యభిధాయినో గోత్రప్రత్యయాన్తాదిత్యర్థః। ప్రథమనిర్దిష్టాద్ ణ్యాన్తాదణోఽసమ్భవాచ్చరమనిర్ద్దిష్టోఽపీఞేవ ప్రథమముదాహృతః। క్షత్రియగోత్రస్య తత్ర గ్రహణమితి। ఔరసశబ్దేన సాహచర్యాత్। స హి `జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞ్' ఇత్యఞన్తత్వాత్క్షత్రియశబ్దః। ఉరసశబ్దః సకారోపధో జనపదవాచీ, తస్మాద్యూని ప్రాగ్దీవ్యతీయోఽణితి। `ఫేశ్చ చ' ఇతి చ ఞచ్ఛౌ తు న భవతః, యమున్దశ్చ సుయామా చేతి పరిగణనాత్। కణ్వాదిభ్యో గోత్రే ఇతి శైషికోఽణితి। వామరథస్య కణ్వాదివత్స్వరవర్జమితి కుర్వాదిషు పాఠాదితి భావః।

అబ్రాహ్మణగోత్రమాత్రాదితి। అత్ర భాష్యే త్రీణి వాక్యాన్యుపన్యస్తాని---అణిఞోర్లుకి తద్రాజాహ్యువప్రత్యయస్యోపసంఖ్యానమితి ప్రథమమ్, అస్యోదాహరణమ్---బౌధిః పితా, బౌధిః పుత్రా; ఔదుమ్బరిః పితా, ఔదుమ్బరిః పుత్రః, బుధోదుమ్బరాభ్యాం శాల్వావయవాలక్షణ ఇఞ్ `యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫక్, తస్య లుక్। అనణిఞర్థమేతద్వచనభ్। శాల్వావయయవేత్యత్రోదుమ్బరాస్తిలఖిలా ఇత్యాది సంభవోదాహరణం న పరిగణనమితి బుధశబ్దాదపీఞ్ భవతి। క్షత్త్రియగోత్రమాత్రాద్యువప్రత్యయస్యోపసంఖ్యానమితి ద్వితీయమ్। మాత్రశబ్దో వ్యాప్త్యర్థః, తద్రాజాదితి నియమో నాస్తి---క్షత్త్రియగోత్రమాత్రాదితి। తేన జాబాలశబ్దాదత ఇఞోఽతద్రాజాదపి పరస్య ఫకో లుగ్ భవతి---జాబాలిః పితా, జాబాలిః పుత్రః। వృత్తికారేణోన్యస్తం తృతీయమ్। అత్రాపి మాత్రశబ్దో వ్యాప్త్యర్థః। క్షత్త్రియాదిత్యాపి నియమో నాస్తి---అబ్రాహ్మణగోత్రమాత్రాదితి, తేన వైశ్యగోత్రాదపి భవతి। భాణ్డిజఙ్ఘకర్ణఖరకౌ వైశ్యౌ, తాభ్యామత ఇఞ్ తదన్తాత్పకో లుక్। వ్యాపకత్వాచ్చేదముపన్యస్తం వృత్తికారేణ॥

పైలాదిభ్యశ్చ॥ 2.4.59 ॥

పైలాదిభ్యశ్చ॥ పీడయతేః పచాద్యచి కపిలాదిదర్శనాదస్య లత్వే పీలా। అన్యే పైలాదయ ఇఞన్తా ఇతి। తత్ర బాహ్వాదిషు `ఉదఞ్చు' ఇతి పఠ్యతే। ఉకార ఉచ్చారణార్థః,క్విని నోపధత్వం నిపాత్యతే। ఔదఞ్చిః। `అచః' ఇత్యకారలోపః, `ఉద ఈత్' ఇతీత్త్వం చ న భవతి; లుప్తనకారస్య తత్ర గ్రహణాత్। భూలిఙ్గశబ్దః శాల్వావయవః। సాత్యకిశబ్దమపి కేచిత్పఠన్తి, సోఽపి బాహ్వాదీఞన్తః। సత్యకశబ్దాద్ `ఋష్యన్ధక' ఇత్యణా భావ్యమ్। శేషా అత ఇఞన్తాః। శాలఙ్కిరితి। అస్మాదేవ నిపాతనాచ్ఛలఙ్కోరిఞ్, శలఙ్కాదేశశ్చ। తద్రాజాచ్చాణ ఇతి। తద్రాజసంజ్ఞకాదణః పరస్య యువప్రత్యయస్య లుగ్భవతి। `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యణన్తాదాఙ్గశబ్దాత్ `అణో ద్వ్యచః' ఇతి ఫిఞో లుక్। ఆఙ్గః పితా, ఆఙ్గః పుత్రః। తదేవం గణవాక్యమేతదేకమ్, పూర్వపతఠ

ితాని త్రీణీతి చత్వారి యథోత్తరమధికవిషయాణి॥

ఇఞః ప్రాచామ్॥ 2.4.60 ॥

ఇఞః ప్రాచామ్॥ `ప్రాచామవృద్ధమ్' ఇత్యాదౌ ప్రాగ్గహణం వికల్పార్థమ్, ఇహ తు న తథేత్యాహ---గోత్రవిశేషణమితి। యువప్రత్యయస్య లుగ్విధానాదర్థాదాక్షిప్తం గోత్రమితి భావః।

పన్నమ్ = ప్రాప్తమ్ అగారం యేన స పన్నాగారః। మన్థరా = మన్దీభూతా ేషణా యస్య స మన్థరైషణః।।

న తౌల్వలిభ్యః।। 2.4.61 ।।

న తౌల్వలిభ్యః।। `తుల ఉపమానే', ఔణాదికో వలచ్। తుల్వలః। ధారయతిపారయతిభ్యాం నన్ద్యాదిల్యుః---ధారణః, పారణః। దేవా మిత్రమస్యేతి దేవమిత్రః। దేవేభ్యో యజ్ఞోఽస్య దేవయజ్ఞః। `పుష పుష్టౌ', క్యప్, పుష్యః। విలక్షణౌ కర్ణావస్య వికర్ణః। కరేణుం పాలయతి కరేణుపాలః। `అసు క్షేపణే', కురచ్---అసురః। `హృఞ్ హరణే', అనుపూర్వాల్లటః శత్రాదేశః, పుష్కరే సీదతీతి పుష్కరసత్, బాహ్వాదీ అనుశతికాదీ చ। పరిశిష్టాః పారాయణే ద్రష్టవ్యాః।।

తద్రాజస్య బహుషు తేనైవాస్త్రియామ్।। 2.4.62 ।।

తద్రాజస్య బహుషు తేనైవాస్త్రియామ్।। ఇహ బహుష్విత్యనేన జసాదిబహువచనం వా గృహ్యేత? అర్థో వా ? ఆద్యే పక్షేఽయమర్థో భవతి---జసాదిషు బహువచనేషు పరతస్తద్రాజస్యాస్త్రీలిఙ్గస్య లుగితి। ద్వితీయే---బహుష్వర్థేషు వర్తమానస్యేతి। బహువచనశబ్దే హి జసాదిషు వినియుక్తే తదేకదేశేన బహుశబ్దేనాపి జసాది శక్యం లక్షయితుమ్। సంజ్ఞానామేకదేశస్యాపి ప్రయోగదర్శనాద్ భీమో భీమసేనః, సత్యా సత్యభామేతి। జసాదీనాం చ బహుత్వాద్ బహుష్వితి బహువచనోపపత్తిః। నన్వేవమపి ముఖ్యత్వాదర్థగ్రహణమేవ యుక్తమ్? సత్యమ్; తేనైవ గ్రహణాదస్య పక్షస్య సమ్భవః। తద్ధి ప్రియవాఙ్గా ఇత్యాదౌ బహువచనం పరమితి లుకః ప్రసక్తస్య నివృత్తయే కృతమ్। అర్థగ్రహణే చాత్ర తద్రాజస్య బహుత్వే వృత్త్యభావాదేవ లుకోఽప్రసఙ్గః। యద్యేవమ్, అస్మాదేవ లిఙ్గాద్ బహువచనస్యైవ నిశ్చయాదర్థగ్రహణస్యాసమ్భవః? ఉచ్యతే---అస్త్రియామితి ప్రతిషేధాదస్య పక్షస్య సమ్భవః। తద్ధ్యాఙ్గ్యః స్త్రియ ఇత్యాదౌ తద్రాజస్య బహుషు వర్తమానస్య లుఙ్మా భూదితి కృతమ్। బహువచనగ్రహణే చాత్ర స్త్రీప్రత్యయేన వ్యవధానాదేవ లుకోఽప్రసఙ్గః। న చామ్భష్ఠస్యాపత్యాని బహ్వ్యః స్త్రియః `వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ ఞ్యఙ్' `యజశ్చాప్' ఆమ్బష్ఠ్యా ఇత్యత్రైకాదేశస్యాన్తవద్భావాదవ్యవధానాల్లుక్ప్రసఙ్గః; ఏకాదేశస్య పూర్వవిధౌ స్థానివద్భావాదత్రాపి చాపా వ్యవధానాత్। తదేవం లిఙ్గద్వయదర్శనాత్పక్షద్వయసమ్భవః।

ఏవముత్తరేష్వపి యోగేషు ద్రష్టవ్యమ్। తత్రాద్యే పక్షేఽతిక్రాన్తోఽఙ్గానత్యఙ్గః, అతిగర్గః, అఙ్గేభ్య ఆగతోఽఙ్గరూప్యః, గర్గరూప్య ఇత్యాదౌ బహువచనపరత్వాభావాల్లుఙ్న స్యాత్। న చచ వృత్త్యర్థే వాక్యే యచ్ఛసాది బహువచనం తత్రైవ పరతస్తస్యామేవావస్థాయాం లుగ్లభ్యతేఽన్తరఙ్గత్వాదితి వాచ్యమ్; `అన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే' ఇతి వచనాత్। న చ లుప్తేఽపి తస్మిన్ప్రత్యయలక్షణేన లుగ్లభ్యః, `న లుమతాఙ్గస్య' ఇతి నిషేధాత్। నను చ న లుగఙ్గస్య కార్యమ్, కిం తర్హి? తదేకదేశస్య ప్రత్యయమాత్రస్య, అఙ్గరూప్య ఇత్యాదౌ చ సమర్థాత్తద్ధితోత్పత్తేః వృత్త్యర్థే వాక్యే యద్బహువచనమఙ్గేభ్య ఇత్యాది తత్రైవ లుక్ భవిష్యతి। ఇదం తర్హి----అత్రేరపత్యాని బహూని `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢక్, తస్య `కితః' ఇత్యన్తోదాత్తత్వమ్, తస్య జసి పరతః `అత్రిభృగు' ఇతి లుకి కృతే ఉదాత్తనివృత్తిస్వరః ప్రాప్నోతి, తస్మాద్ ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ---బహుషు వర్తమానస్యేతి।

నన్వత్రాపి పక్షే ఆఙ్గశ్చ వాఙ్గశ్చ సౌహ్మశ్చ అఙ్గవఙ్గసుహ్మాః, గార్గ్యశ్చ వాత్స్యశ్చ వాజయశ్చ గర్గవత్సవాజా ఇత్యాదౌ ద్వన్ద్వే లుగ్న స్యాత్; అత్ర హ్యేకైకస్మిన్నేవార్థే ప్రత్యయ ఉత్పన్నః, పూర్వత్ర తు పక్షేఽన్తిమస్యాపి తావత్సిధ్యతి, బహువచనపరత్వాత్? నైష దోషః; యుగపదధికరణతాయాం ద్వన్ద్వః, తత్రైకైకస్య వర్తి_పదస్య బహ్వర్థకత్వాల్లుగ్భవిష్యతి। నన్వేవమపి తద్ధితే ఉత్పత్తిదశాయామేకైకస్మిన్నేవార్థే ఉత్పన్న ఇతి తద్రాజో యో బహుషు యఞ్ యో బహుషు అఞ్ యో బహుష్విత్యుచ్యమానో లుజ్ న స్యాదేవ। నన్వత్ర బహుష్విత్యనేన న ప్రత్యయమాత్రం విశేష్యతే, కిం తర్హి? ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా తదన్తగ్రహణే సతి తదన్తం విశేష్యతే---తద్రాజాన్తం యద్బహుషు యఞన్తం యద్బహుషు అఞన్తం యద్బహుష్వితి। యద్యేవమ్, కశ్యపస్యాపత్యం కాశ్యపః బిదాద్యఞ్, తస్య ప్రతికృతయ ఇతి `ఇవే ప్రతికృతౌ' ఇతి కన్, తస్య `జీవికార్థే చాపణ్యే' ఇతి దేవపథాదిషు అర్చాసు పూజనార్థాస్వితి పాఠాద్వా లుపి కృతే కాశ్యపా ఇత్యఞన్తస్య ప్రతికృతిబహుత్వే లుక్ ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; `యఞఞోశ్చ' ఇత్యత్ర `యస్కాదిభ్యో గోత్రే' ఇత్యతో `గోత్రే' ఇత్యనువర్తతే, తేన గోత్రబహుత్వే లుక్ ప్రతికృతిబహుత్వే న భవిష్యతి। నన్వేవమప్యాఙ్గస్యైకస్య ప్రతికృతయో బహ్వ్య ఇతి తద్రాజాన్తస్య బహుషు వృత్తేర్లుక్ప్రసఙ్గః। నహ్యత్రేదమస్తి---తద్రాజాన్తం యదపత్యం బహుత్వే వర్తత ఇతి । ఏవం తర్హి తేనైవ గ్రహణమస్మిన్పక్షే న కర్తవ్యమిత్యుక్తం తదత్రోపయోక్ష్యామహే---యస్మిన్నర్థే లుగ్భావీ ప్రత్యయ ఉత్పన్నస్తేనైవ చేత్కృతం బహుత్వమితి। ఇహ చాపత్యే ప్రత్యయ ఉత్పన్నః ప్రతికృతికృతం చ బహుత్వమ్, యద్యేవమ్, ఆఙ్గస్యాపత్యాని `అణో ద్వ్యచః' ఇతి ఫిఞ్, తస్యాబ్రాహ్మణగోత్రమాత్రాదితి వా `తద్రాజాచ్చాణః' ఇతి వా లుక్, అఙ్గాః, బైదస్యాపత్యాని `అత ఇఞ్', `ణ్యక్షత్రియ' ఇతి లుక్, బిదాః, అత్ర గోత్రే ప్రత్యయ ఉత్పన్నో యువకృతం చాత్ర బహుత్వామితి లుజ్ న స్యాత్? నైష దోషః; తేనైవేత్యస్య తజ్జాతీయేనైవేత్యర్థః, యువా చాపత్యతయా తజ్జాతీయో న ప్రతికృతిః। ఏవం చ కృత్వా ద్వన్ద్వే యదా లోపినామలోపినాం

చ భవతి తదా న భవతి----ఆఙ్గదేవదత్తయజ్ఞదత్తాః, గార్గ్యదేవదత్తయజ్ఞదత్తాః। ఇహ తు భార్గవశ్చ వాత్స్యశ్చాగ్రాయణశ్చ భృగువత్సాగ్రాయణా ఇతి, యద్యపి నలోపిభిరేవ కృతం బహుత్వమ్, ఆగ్రాయణే నడాదిఫకో లుగభావాత్; తథాప్యపత్యతయా తజ్జాతీయత్వమస్తీతి లుగ్భవత్యేవ। యద్యేవమ్, గార్గ్యశ్చ కాశ్యపశ్చ గాలవశ్చ గార్గ్యకాశ్యపగాలవానామిత్యత్ర గాలవే ఋష్యణో లుగభావేఽప్యపత్యతయా తజ్జాతీయత్వాద్యఞిఞోర్లుక్ప్రసఙ్గః। ఏవం తర్హి భృగువత్సాగ్రాయణేషు `అగార్గ్యకాశ్యపగాలవానామ్' ఇతి నిర్దేశద్వయాల్లోపిభిరపత్యప్రత్యయైః కృతే బహుత్వే వికల్పః। తదేవం తద్రాజాన్తస్య బహుత్వే వర్తమానస్యేతి స్థితమ్। వృత్తౌ తు తద్రాజసఞ్జ్ఞకస్య ప్రత్యయస్య బహుషు వర్తమానస్యేతి వ్యధికరణో షష్ఠ్యౌ, బహుషు వర్తమానస్యాస్త్రీలిఙ్గస్య తద్రాజాన్తస్య యోఽవయవః ప్రత్యయస్తస్యేత్యర్థః। తేనైవ చేత్తద్రాజేనేతి। అత్రాపి తద్రాజాన్తేనేత్యర్థః। తద్రాజేత్యాపి లోపిప్రత్యయోపలక్షణమ్। అఙ్గగర్గలోహధ్వజా ఇత్యాదావపి భవతీత్యాహుః। ఇహాఙ్గస్యాపత్యాని బహూన్యఙ్గాస్తేషామపత్యం యువా యువానౌ వా ఆఙ్గః ఆఙ్గావితి యువసఞ్జ్ఞకాన్తేః ప్రాగ్గోత్రేఽలుగచీతి ప్రతిషేధాల్లుగభావః, పశ్చాత్తు బహుత్వాభావాద్। అచీతి చ విషయసప్తమీ, తేన యువప్రత్యయే పశ్చాల్లుమతా లుప్తేఽపి విషయభూత ఏవ తస్మిన్ ప్రాగేవ లుకః ప్రతిషేధః, లుప్తేఽపి వా ప్రత్యయలక్షణేన। నన్వచీతి వచనాద్వర్ణాశ్రయోఽయమ్, నేత్యాహ; అచీతి ప్రాగ్దీవ్యతీయస్య ప్రత్యయస్య విశేషణం ప్రత్యయశ్చ లుకి నిమిత్తమ్।

ఆఙ్గ్యః స్త్రియ ఇతి। ఇహ చ ఆఙ్గీ చ వాఙ్గశ్చ సౌహ్మశ్చేతి ద్వన్ద్వే ఆఙ్గోతిశబ్దేన స్త్రీత్వయుక్తానామభిధానాత్తదణో లుగ్న భవతి, ఆఙ్గీవఙ్గసుహ్మా ఇతి భవతీత్యాహుః।।

యస్కాదిభ్యో గోత్రే।। 2.4.63 ।।

యస్కాదిభ్యో చగోత్రే।। ప్రత్యయవిధేశ్చాన్యత్రేతి। గోత్రే యత్ర ప్రత్యయో విధీయతే `గోత్రే కుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞ్' ఇత్యతోఽన్యత్రేత్యర్థః। తత్ర తావదపత్యాధికారే గోత్రగ్రహణాదేవ పారిభాషికస్య గ్రహణమ్, అన్యత్ర లౌకికస్యేత్యత్ర జ్ఞాపకం వక్ష్యామః। పుష్కరసచ్ఛబ్దస్యేతి। కిమర్థ పునరయమత్ర పఠ్యతే, యావతా `బహ్వచ ఇఞః ప్రాచ్యభరతేషు' ఇత్యేవ సిద్ధం పుష్కరసదః ప్రాచ్యత్వాత్, తథా చేతః ప్రాచామితి ప్రాప్తస్య లుకః ప్రతిషేధాయ తౌల్వల్యాదిషు పఠితః? ఏవం తర్హి గోపనాదిషు కేచిత్తౌల్వల్యాదయశ్చేతి పఠన్తి, తౌల్వల్యాదిషు ప్రకృతిభాగా అపి గోపవనాదిషు ద్రష్టవ్యా ఇత్యర్థః। తేన `న గోపవనాదిభ్యః' ఇతి నిషేధే ప్రాప్తేఽత్రాస్య పాఠః। అయమేవ చ పాఠో జ్ఞాపయతి---గోపవనాదిషు తౌల్వల్యాదయోఽపి పఠితా ఇతి।।

యఞఞోశ్చ।। 2.4.64 ।।

యఞఞోశ్చ।। గోత్రప్రత్యయస్య బహుషు వర్తమానస్యేతి। అత్రాపి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ। బహుషు వర్తమానస్య సముదాయస్య సమ్బన్ధీ యో గోత్రప్రత్యయో యత్ర అఞ్ చ తస్యేత్యర్థః। తేన ద్వన్ద్వేఽపి భవతి---గర్గవత్సవాజాః, బిదౌర్వభరద్వాజా ఇతి। గార్గ్యః స్త్రియ ఇతి। `యఞశ్చ' ఇతి ఙీప్, `హలస్తద్ధితస్య'। బైద్య ఇతి। `శార్ఙ్గరవాద్యఞో ఙీన్'।

ఏకద్వయోరితి। ఏకత్వద్విత్వయోరిత్యర్థః। `సంఖ్యాయా అల్పీయస్యాః' ఇత్యేకశబ్దస్య పూర్వనిపాతః। `ద్వ్యేకయోః' ఇతి నిర్దేశాద్ ద్విశబ్దస్యాపి భవతి। గార్గ్యయోః కులం గార్గ్యకులమితి। ప్రకరణాదివశాద్ ద్విత్వావగతౌ ద్వివచనాన్తస్యాపి విరుద్ధః సమాసః।।

అత్రిభృగుకుత్సవసిష్ఠగోతమాఙ్గిరోభ్యశ్చ।। 2.4.65 ।।

బహ్వచ ఇఞః ప్రాచ్యభరతేషు।। 2.4.66 ।।

బహ్వచ ఇఞః ప్రాచ్యభరతేషు।। భరతాపత్యేషు భరతశబ్దాఽభేదోపచారాద్వర్తతే, యథా---- `రఘూణామన్వయం వక్ష్యే' ఇతి। యుధిష్ఠిరార్జునశబ్దాభ్యాం కుర్వాణోఽపవాదో బాహ్వాదిలక్షణ ఇఞ్। బలాకాశబ్దేఽపి బాహ్వాదిః।

భరతాః ప్రాచ్యా ఏవేతి। `ప్రాచ్యభరతేషు' ఇతి ద్వన్ద్వస్తు సామాన్యవిశేషవాచినోర్గోబలీవర్దన్యాయేనేతి భావః।।

న గోపవనాదిభ్యః।। 2.4.67 ।।

న గోపవనాదిభ్యః।। పరిశిష్టానాం హరితాదీనాం ప్రమాదపాఠ ఇతి। నను చేహ స్థానే న గోపవనాదయః పఠ్యన్తే, కిం తర్హి? చతుర్థ ఏవ బిదాదిషు తదుపజీవనేనైత్రప్రవర్తతే। అథ చతుర్థ పాఠః ప్రమాదజ ఇత్యుజ్యతే, బిదాద్యఞపి తర్హి న ప్రాప్నోతి। అథ గోపవనాదిభ్యః

పరత్ర పాఠః ప్రమాదజః పూర్వత్ర పాఠ్యః----ఇత్యుచ్యేత్, ఏవమపి `హరితాదిభ్యోఽఞ్' ఇత్యేష విధిర్గోపవనాదీనామపి ప్రాప్నోతి। తస్మాద్యథావ్యవస్థిత ఏవ పాఠే మధ్యే వృత్కరణం వర్తవ్యమ్, ఇహ వా ప్రాక్ హరితాదిభ్య ఇతి వక్తవ్యమ్। యథోక్తమ్----`గోపవానాదిభ్యః ప్రతిషేధ ప్రాగ్ఘరితాదిభ్యః' ఇతి। వృత్తికారస్తు చతుర్థేఽత్ర చపృథక్ పాఠం మన్యతే॥

తికకితవాదిభ్యో ద్వన్ద్వే॥ 2.4.68 ॥

తికకితవాదిభ్యో ద్వన్ద్వే॥ ద్వన్ద్వరూపాణ్యేవ గణే పఠ్యన్తే। తికాదీని పూర్వపదాని కితవాదీన్యుత్తరపదాని, తత్ర `తికాదిభ్యో ద్వన్ద్వే' ఇత్యుచ్యమానే పూర్వపదేష్వేవ లుగాశఙ్క్యేత ఉత్తరపదేష్వపి యథా స్యాదితి తికకితవాదిభ్య ఇత్యుక్తమ్। ఆదిశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే, తదాహ---తికాదిభ్యః కితవాదిభ్యశ్చేతి॥

ఉపకాదిభ్యోఽన్యతరస్యామద్వన్ద్వే॥ 2.4.69 ॥

ఉపకాదిభ్యోఽన్యతరస్యామద్వన్ద్వే॥ ద్వన్ద్వే చాద్వన్ద్వే చేతి। కథమ్ `అద్వన్ద్వే' ఇత్యుచ్యమానే ద్వన్ద్వే చాద్వన్ద్వే చ భవతి, తదాహ----అద్వన్ద్వగ్రహణం ద్వన్ద్వాధికారనివృత్త్యర్థమితి। నాత్ర శాస్త్రీయోఽధికారః స్వరితత్వనిబన్ధనో వివక్షితః న హి పూర్వసూత్రే ద్వన్ద్వశబ్ద ఆసక్తస్వరిత, తస్మాల్లౌకికోఽధికారో వ్యపేక్షాలక్షణః। తదిహ ద్వన్ద్వశబ్దేన తద్విషయా వ్యపేక్షాభిధీయతే, తస్యా నఞా నిషేధః---అద్వన్ద్వే ఇతి। కిముక్తం భవతి? ద్వన్ద్వ ఇతి నాపేక్ష్యత ఇతి, తదనపేక్షాయాం ద్వద్వే చాద్వన్ద్వే చ భవతి। `అద్వన్ద్వ' ఇత్యస్మిన్నసతి లౌకికోఽధికారో ద్వన్ద్వస్య శఙ్క్యేత్, ద్వన్ద్వశ్చైషామేవ పరస్పరం గృహ్యతే, తేషాం పూర్వేణ నిత్యం లుగ్భవతీతి। భాష్యే తు భ్రాష్టకికాపిష్ఠలయ ఇత్యుదాహరణాత్తికకితవాదిష్వస్య పాఠోఽనార్ష ఇతి నిశ్చయః॥

ఆగస్త్యకౌణ్డిన్యయోరగస్తికుణ్డినచ్॥ 2.4.70 ॥

ఆగస్త్యకౌణ్డిన్యయోరగస్తికుణ్డినచ్॥ కుణ్డినోశబ్దస్య యఞి `భస్యాఽఢే తద్ధితే' ఇతి పుంవద్భావే `నస్తద్ధితే' ఇతి లోపే కౌణ్డ్య ఇతి ప్రాప్నోతి, అస్మాదేవ నిపాతనాత్పుంవద్భావః। అసతి చ తస్మిన్నీకారస్య యస్యేతి లోపః, తస్య స్థానివత్త్వాదాభీయత్వేనాసిద్ధత్వాద్వా టిలోపాభావః। ఆగస్త్యకౌణ్డిన్యేత్యేతయోర్గోత్రప్రత్యయయోరితి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ,

ఏతయోర్యావవయవావిత్యర్థః। తావేవ స్వరూపేణ దర్శయతి---అణశ్చ యఞశ్చేతి। మధ్యోదాత్తో హి కుణ్డినీశబ్ద ఇతి। కుణ్డమస్యాతీతి `అతఇనిఠనౌ' ప్రత్యయస్వరః, ఙీబనుదాత్తః। నను మానువృత్తం లుగ్గ్రహణమ్, ప్రత్యయాన్తయోరవాదేశౌ స్తామత ఆహ---తయోరిత్యాది। యది హి ప్రత్యయాన్తయోరేవాదేశౌ స్యాతామ్---`గోత్రేఽలుగచి' ఇతి ప్రతిషేధో న స్యాద్, లుకో హ్యసౌ నిషేధో నాదేశస్య, తతశ్చాదేశే సత్యవృద్ధత్వాదణేవ స్యాత్; లుకి తు సతి తస్య ప్రతిషేధే తత్సన్నియోగశిష్టస్యాదేశస్యాప్యభావాద్వృద్ధలక్షణశ్ఛ భవతి। తత్ర విశేషో నాస్తీతి కిమర్థ తర్హీదముక్తమ్---అణశ్చ యఞశ్చ బహుషు లుగ్భవతీతి? ఏవం మన్యతే---యది కుణ్డినజాదేశః సముదాయస్య స్యాద్ అగస్త్యాదేశోఽపి తథా స్యాద్; అతోఽవశ్యం లుగనువర్త్యః, అనువృత్తస్య చ కౌణ్డిన్యేనాపి సంబన్ధః; విరోధాభావాదితి।।

సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః।। 2.4.71 ।।

సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః।। అత్ర `సుపః' ఇతి సప్తమీబహువచనం న గృహ్యతే; `పఞ్చమ్యా స్తోకాదిభ్యః' ఇత్యాదినా పఞ్చమ్యాదీనామలుగ్విధానాత్। నాపి కపః పకారేణ ప్రత్యాహారః, తద్ధితానాం విధానసామర్థ్యాత్; అన్యథా తద్ధితాన్తస్య ప్రాతిపదికత్వాత్తదవయవస్య సర్వస్యైవ తద్ధితస్య లుక్ స్యాత్, `ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇత్యేతచ్చానర్థకం స్యాత్। అతః సుశబ్దాదారభ్య సుపః పకారేణ ప్రత్యాహార ఇత్యాహ--సుపో విభక్తేరితి। ధాతుప్రాతిపదికయోరితి యది సప్తమీ స్యాద్ ధాతుప్రాతిపదికయోః పరతః సుపా లుక్ స్యాత్---కాష్ఠైః పచతి, శోభనైః కాష్ఠైరితి, తస్మాత్షష్ఠీయమిత్యాహ---సుపో విభక్తేర్ధాతుసంజ్ఞాయాః ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయా ఇతి। ధాతుః సంజ్ఞా యస్యాస్తస్యా ఇత్యర్థః। కథం పునర్విభక్తిర్ధాతుసంజ్ఞా ప్రాతిపదికసంజ్ఞా వా భవతి, తత్రాహ---తదన్తర్గతా ఇతి। ఏవమపి ధాతుప్రాతిపదికయోరవయవభూతా విభక్తయః స్యుర్న తత్సంజ్ఞాః? నైష దోషః; సముదాయేషు హి వృత్తాః శబ్దా అవయవేష్వపి వర్తన్తే. ధాతుప్రాతిపదికయోరవయవస్య సుప ఇత్యపి వ్యాఖ్యానే న కశ్చిద్దోషః। ప్రత్యుత `సుపః' ఇత్యస్య ద్వివచనాన్తేన సమ్బన్ధో న దురుపపాదో భవతి, తథా తు న వ్యాఖ్యాతమిత్యేవ।।

అదిప్రభృతిభ్య శపః।। 2.4.72 ।।

అదిప్రభృతిభ్య శపః।। కథమ్ ` న విశ్వసేదవిశ్వస్తే విశ్వస్తేఽపి న విశ్వసేద్' ఇతి, తథా భట్టికావ్యే---`ఆశ్వసేయుర్నిశాచరాః' ఇతి, తథా `న విశ్వసేత్పూర్వవిరోధితస్య' ఇతి? నిరఙ్కుశాః కవయః। అపర ఆహ---`క్షమూష్ సహనే' ఘటాదిః; తత్ర `ఘటాదయః షితః' ఇతి

సిద్ధే షిత్కరణం జ్ఞాపకమ్---అనిత్యం గణకార్థమితి, తేనైవమాదిప్రయోగోపపత్తిరితి నాత్ర కిఞ్చిదపభాషితమస్తి।।

బహులం ఛన్దసి।। 2.4.73 ।।

యఙోఽచి చ।। 2.4.74 ।।

యఙోఽచి చ।। అచి ప్రత్యయే పరత ఇతి। పచాద్యచీత్యర్థః। ఏతదేవ జ్ఞాపకమ్---సర్వధాతుభ్యః పచాద్యచ్ భవతీతి। ప్రత్యాహారగ్రహణం తు న భవతి, తథా హి సతి---అణీత్యేవ వక్తవ్యమ్; అన్యాజాదేః ప్రత్యయస్యాసంభవాత్। న తు ఛన్దసీతి। `హుశ్నువోః సార్వధాతుకే' ఇత్యత్ర వార్త్తికమ్---`హుశ్నుగ్రహణమనర్థకమన్యస్యాభావాత్'। యాన్తి వాతీత్యత్ర క్ఙితీత్యధికారాన్న భవిష్యతి, యాతః వాతః, అచీత్యనువర్తతే। యాన్తి వాన్తి, ఒరితి। యువన్తి రువన్తి, అనేకాచ ఇతి వర్తతే। అయువన్, అరువన్, అడాగమోఽసిద్ధః। ప్రోర్ణవన్తి, అసంయోగపూర్వస్యేతి వర్తతే। యఙ్లుఙ్నివృత్త్యర్థ తర్హి హుశ్నుగ్రహణమ్---యోయువతి, రోరువతి। యఙ్లుగర్థమితి చేదార్ధధాతుకత్వాస్తిద్ధమ్, ఛాన్దసో యఙ్లుక్, తత్ర `ఛన్దస్యుభయథా' ఇత్యార్ధధాతుకత్వాదేవ న భవిష్యతి। తదేవం యఙ్లుకశ్ఛాన్దసత్వమభ్యుపగమ్య హుశ్నుగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతం వార్త్తికకారేణ। స మన్యతే---చకారేణాత్ర `బహులం ఛన్దసి' ఇతి సర్వమనువర్త్త్యతే, తేనాచి ప్రత్యయే పరతః ఛన్దసి భాషాయాం యఙో లుగ్ భవతీత్యేకం వాక్యమ్, ఛన్దసి బహులమనైమిత్తికో లుగితి ద్వితీయమ్, ప్రసిద్ధశ్చ తథా ఛాన్దసో యఙ్లుగితి। ప్రయోగశ్చ చిరన్తనః పద్యే గద్యే చ కావ్యాఖ్యాయికాదౌ వికటపదోపన్యాసప్రధానైరపి కవిభిర్న కృతో ద్ధశ్యతే।

భాష్యకారస్తు `హుశ్నువోరితి వక్ష్యన్తి, ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి---భాషాయామపి యఙ్లుక్' ఇతి, తేన చేచిదీతి, చేచ్ఛిదీతి, యోయవీతీత్యాది సిద్ధం భవతి। వృత్తికారస్తు మన్యతే----`యది జ్ఞాపకేనాపి తావద్భాషాయామపి యఙ్లుకః ప్రయోగే భవతి, హన్తైవమత్రైవ ఛన్దోగ్రహణం మానువృతత్! ప్రయేగస్తు జ్ఞాపకాశ్రయేణైవ యథాభిధానం వ్యవస్థాస్యతే' ఇతి, అతో న భాష్యవార్త్తికవిరోధో వృత్తేః శఙ్కనీయః।।

జుహోత్యాదిభ్యః శ్లుః।। 2.4.75 ।।

జుహోత్యాదిభ్యః శ్లుః।। శబనువర్త్తతే, న యడితి। శ్లావితి ద్విర్వచనవిధానాత్। యఙ్లువృత్తౌ హి శ్లునా తత్ర లుప్తేఽపి `సన్యఙోః' ఇతి షష్ఠ్యాశ్రయణాద్ ద్విర్వచనసిద్ధేరనర్థకం తత్స్యాత్। బిభర్తీతి। `భృఞామిత్' ఇత్యభ్యాసస్యేత్త్వమ్। నేనేక్తీతి। `ణిజిర్శౌచపోషణయోః',`ణిజాం త్రయాణాం గుణః శ్లౌ'।।

బహులం ఛన్దసి।। 2.4.76 ।।

గాతిస్థాఘుపాభూభ్యః సిచః పరస్మైపదేషు।। 2.4.77 ।।

గాతిస్థాఘుపాభూభ్యః సిచః పరస్మైపదేషు।। అభూదితి। `భూసువోస్తిఙి' ఇతి గుణప్రతిషేధః। లుగనువర్త్తతే, న శ్లురితి। వ్యాఖ్యానాత్।

ఇణ్పిబత్యోర్గ్రహణమితి। ఇణాదేశో గా ఇణిత్యుక్తః, తత్ర గాతీత్యాదావికస్యేణో య ఆదేశస్తదనుకరణో గా తిపి శబ్లుకా నిర్దిష్టః, స్థానివద్భావాత్ప్రకృతివదనుకరణం భవతీతి చచ। తేన `గామాదాగ్రహ8ణేష్వవిశేషః' ఇతి లాక్షణికస్యాపి గారుపస్య యద్యపి గ్రహణం ప్రాప్తమ్, తథాపి గాతీతి నిర్దేశాదేవ తస్య నివృత్తిః। తథా
`లుగ్వికరణాలుగ్వికరణయోరలుగ్వికరణస్యైవ గ్రహణమ్' ఇతి పిబతేరేవ గ్రహణమ్। అగాసీత్, అపాసీదితి। `కై గై రై శబ్దే' పా రక్షణే' యమరమనమాతాం సక్చ' ఇతి సగాగమః, సిచశ్చేట్, `అస్తిసిచోఽపృక్తే' ఇతీట్, `ఇట ఈటి'। పై ఓవై శోషణే' ఇత్యస్య లాక్షణికం పారూపమితి గ్రహణాభావః।

అగాసాతామితి। కర్మణ్యాత్మనేపదమ్, ఆతామ్।।

విభాషా ఘ్రాధేట్శాచ్ఛాసః।। 2.4.78 ।।

విభాషా ఘ్రాధేట్శాచ్ఛాసః।। ధేటః సానుబన్ధకస్య నిర్దేశ ఆత్వపరిహారార్థః। `ధా' ఇత్యుచ్యమానే ప్రతిపదోక్తత్వాద్ధాఞ ఏవ గ్రహణం స్యాత్। నను సత్యప్యనుబన్ధో చ్చారణేఽనుబన్ధానామనేకాన్తత్వాత్ `నానుబన్ధకృతమనేజన్తత్వమ్' ఇత్యుదీచాం మాఙ ఇతివదాత్త్వం ప్రాప్నోతి? సత్యమ్; అయమేవ నిర్దేశో జ్ఞాపయతి---సానుబన్ధానుకరణే

నావశ్యకమాత్త్వమితి। తేన సూత్రాద్వహిరపి వేఃః, ధేటః, ద్రైప ఇత్యాది ప్రయోగోపపత్తిః। అఘ్రాసాతామితి। కర్మణ్యాత్మనేపదమ్, ఆతామ్। సుమనసావితి। `స్త్రియః సుమనసః పుష్పమ్' ఇత్యమరసింహః, `అప్సుమనస్సమాసికతావర్షాణాం బహుత్వం చ' ఇతి పాణినీయం సూత్రమ్। తద్వహుత్వం ప్రాయికం మన్యతే, ఏకా చ సికతా తైలదానే సమర్థా' ఇతి భాష్యే ప్రయోగాత్।।

తనాదిభ్యస్థథాసోః।। 2.4.79 ।।

తనాదిభ్యస్థథాసోః।। ఉదాహరణేషు స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్। థాసా సాహచర్యాదితి। యద్యపి తావదయం తశబ్దో ద్విష్టాపచారః---అస్త్యాత్మనేపదమస్తి చ పరస్మైపదమ్, అస్తి చైకవచనమస్తి చ బహువచనమ్। అయం తు ఖలు థాః శబ్దోఽద్విష్టాపచార---ఆత్మనేపదమేకవచనం చ, తస్యాస్య కోఽన్యః సహాయో భవితుమర్హతి, అన్యదత ఆత్మనేపదాదేకవచనాచ్చేతి భావః। ఆత్మనేపదస్యేతి। ఉపలక్షణమేతత్। ఏకవచనస్యేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్।।

మన్త్రే ఘససహ్వరణశవృదహాద్వృచకృగమిజనిభ్యో లేః।। 2.4.80 ।।

మన్త్రే గససహ్వరణశవృదహాద్వృచకృగమిజనిభ్యో లేః।। చ్లేరేవాత్ర గ్రహణమిష్యతే, న లిఙాదీనామ్, తదర్థం `సిచః' ఇత్యనువర్తయన్తి---సిచో యో లిః స్థానిభూతస్తస్యేతి వ్యాచక్షతే। సిచి ప్రకృతే లిగ్రహణమ్ `ఆదిః సిచోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యాదిసిచ్కార్యం మా భూదితి। పూర్వత్ర హి మా హి దాతామితి సిచస్స్వరో భవత్యేవ। హ్వరేతి విహితగుణస్యానుకరణమ్, అకారశ్చాగుక్ ఉచ్చారణార్థః। అక్షన్నితి। `లుఙస్నోర్ఘస్లృ', `గమహన్' ఇత్యుపధాలోపః, `శాసివసి' ఇతి షత్వమ్। ప్రాణడితి। బ్రశ్చాదినా షత్వే జశ్త్వచత్వే। ప్రాణగితి పాఠే `నశేర్వా' ఇతి కుత్వమ్। ఆప్రాదితి। `ప్రా పూర్తౌ' ఆఙ్పూర్వః। అజ్ఞతేతి। `జనీ ప్రాదుర్భావే', అనుదాత్తేత్। బహువచనస్య `ఆత్మనేపదేష్వనతః' ఇత్యదాదేశః, పూర్వవదుపధాలోపః, శ్చుత్వమ్। బ్రాహ్మణే ప్రయోగోఽయమితి। మన్త్రవ్యతిరిక్తో వేదభాగః=బ్రాహ్మణమ్। యథాహ భగవాఞ్జైమనిః----`యచ్చోదకేషు మన్త్రాఖ్యా ఇతి మన్త్రలక్షణాన్తరమ్, శేషే బ్రాహ్మణశబ్దః' ఇతి। బహ్వచానాం హరిశ్చన్ద్రబ్రాహ్మణే హరిశ్చన్ద్రం ప్రతి వరుణస్యైతద్వాక్యమ్---అజ్ఞత వా అస్య దన్తా ఇతి। కథం పునర్మన్త్రగ్రహణే బ్రాహ్మణగ్రహణం భవతి? తత్రాహ---మన్త్రగ్రహణన్త్వితి। మన్త్రస్య ఛన్దోరూపత్వాత్తేన తదుపలక్ష్యతే। బాహుల్యేన తు మన్త్రే దర్శనాన్మన్త్రగ్రహణం కృతమ్।।

ఆమః।। 2.4.81 ।।

ఆమః।। ఆమ ఉత్తరస్య లేర్లుగ్భవతీతి। యద్యపి సిచా లిర్విశేషితః, తథాపీహ లేరిత్యేవానువర్తత ఇతి భావః। విదామక్రన్విదాఙ్కుర్వన్త్విత్యత్ర లుఙ్లోటోర్నిపాతనాల్లుగ్భవతి। తరబాదీనాం చామన్తాదనుత్పత్తిరేవ, తస్యానభివ్యక్తపదార్థత్వాత్। అయం చ లుగ్నాప్రాప్తేషు తిబాదిషు విధీయమానత్వాల్లాదేశానామపవాదః। తేనామన్తస్యాతిఙ్న్త్వాచ్చక్షుః కామమ్, యాజయాఞ్చకారేత్యత్ర `తిఙ్ఙతిఙః' ఇతి, తస్య చానిఘాతః, తస్మాచ్చ నిఘాతః సిద్ధో భవతి। కథమామన్తస్య పదత్వమ్? సుబన్తత్వాత్। లకారస్య కృత్త్వాత్ప్రాతిపదికత్వమ్। తిఙ్పావినో హి లకారస్యాతిఙితి ప్రతిషేధః, న చాయం తిఙ్పావీ। సుపః శ్రవణం కస్మాన్న భవతి? ఆమః స్వరాదిషు పాఠాదవ్యయత్వాత్। తద్ధితేనామా సాహచర్యేఽపి తద్ధిత ఏవ న గృహ్యతే, అపి తు వ్యాప్తేరతద్ధితోఽపి నఞా తుచ సమాసప్రసఙ్గః, న కారయాం న హారయాం `నఞ్' సుబన్తేన సమస్యత ఇతి సమాసః ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; అభివ్యక్తపదార్థేన హి యాజయాఞ్చకారేతి నఞః సామర్థ్యమ్, న త్వనభివ్యక్తపదార్థేనామన్తమాత్రేణ। ఆమన్తేభ్యో ణలః ప్రతిషేధః---- శశామ, తతామ;వృద్ధౌ కృతాయాం స్థానివద్భావేన ణలో లిగ్రహణేన గ్రహణే లుక్ ప్రాప్నోతి? అర్థవద్ గ్రహణాత్సిద్ధమ్। అర్థవత ఆమన్తస్య గ్రహణమ్, న చైషోఽర్థవాన్। ఏవమపి `అమగత్యాదిషు', తిపో ణల్, ఆమ----అత్ర ప్రాప్తోతి, అర్థవత్త్వాత్? `లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవ గ్రహణమ్' ఇతి అత్ర న భవిష్యతి।।

అవ్యయాదాప్సుపః।। 2.4.82 ।।

అవ్యయాదాప్సుపః।। తత్ర శాలాయామితి। శాలాశబ్దసన్నిధౌ స్త్రీత్వయుక్తద్రవ్యగతకారకశక్త్యభిధానాత్తస్యామితివత్తత్రేత్యత్రాపి యది స్త్రీప్రత్యయః స్యాత్పదాదేవ స్త్రీత్వం ప్రతీయేతేతి వ్యామోహనివృత్త్యర్థ టాపో లుగ్వక్తవ్యః, యథా---- షట్సఞ్జ్ఞకేభ్యః ప్రతిషేధ ఇతి భావః। వార్త్తికకారస్త్వాహ----`అవ్యయాదాపో లుగ్వచనానర్థక్యం లిఙ్గాభావాత్' ఇతి। కృత్వా, హృత్వేతి। యదా `బహుషు బహువచనమ్' ఇత్యాదేః స్వాదివిధివాక్యైనైకవాక్యతా, తదా నిస్సఙ్ఖ్యేభ్యో నిష్కారకేభ్యశ్చావ్యయేభ్యోఽస్మాదేవ లుగ్విధానాల్లిఙ్గత్స్వాదయో భవన్తి, భిన్నవాక్యతాయామపి నియమపక్షే తుల్యజాతీయస్య నియమేన వ్యావృత్తిః----బహుష్వేవ బహువచనం న ద్వయోరేకస్మిన్, ద్వయోరేవ ద్విచనం నైకస్మిన్న బహుషు, ఏకస్మిన్నేవైకవచనం న ద్వయోర్న బహుషు, ఇత్యవ్యయేభ్యః స్వాదీనాం సమ్భవః। త్రికపక్షే తు యత్ర సఙ్ఖ్యా సమ్భవతి తత్రైవ సా వాచ్యత్వేన విధీయతే, అవ్యయేభ్యస్తు నిః సఙ్ఖ్యేభ్యః సామాన్యవిహితాః స్వాదయో విద్యన్త ఏవేతి సర్వథావ్యయేభ్యః

సుబుత్పత్తిరేషితవ్యా---ప్రత్యయలక్షణేన పదసఞ్జ్ఞా యథా స్యాదితి। తుబితి చ సప్తమీబహువచనస్య పకారేణ ప్రత్యాహారః, న కపః; ఆపః పృథగుపాదానాత్॥

నావ్యయీభావాదతోऽమ్త్వపఞ్చమ్యాః॥ 2.4.83 ॥

నావ్యయీభావాదతోऽమ్త్వపఞ్చమ్యాః॥ కిమర్థః ప్రతిషేధః? పూర్వసూత్రేణ లుఙ్మాభూదితి। అమత్ర విధీయతే, స నాప్రాప్తే లుకారభ్యమాణస్తస్య బాధకో భవిష్యతి, యత్ర తర్హి ప్రతిషిధ్యతే, పఞ్చమ్యాస్తత్ర లుక్ ప్రాప్నోతి। ప్రతిషేధే తు సతిత తత్సామర్థ్యాద్ ద్వే వాక్యే భవతః-----నావ్యయీభావాదిత్యేకమ్, అమ్త్వపఞ్చమ్యా ఇతి ద్వితీయమ్। అత్ర చాత ఇత్యపేక్ష్యతే। తత్రాపఞ్చమ్యా ఇత్యనేనానన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వేతి పఞ్చమ్యా ఆదేశః ప్రతిషిద్ధ్యతే, న పూర్వవాక్యవిహితః ప్రతిషేధః। ఇమమేవార్థ తుశబ్దేన ద్యోతయతి---అవిశేషేణ ప్రితషేధః అమ్త్వపఞ్చమ్యా ఇతి, తదేతదుక్తమ్----తస్మిన్ప్రతిషిద్ధే పఞ్చమ్యాః శ్రవణమేవ భవతీతి। వాక్యభేదస్తు వృత్తావేవ స్పష్టః। ఉపకుమ్భాదితి। సమీపభూతాత్కుమ్భాదిత్యర్థః। కుమ్భస్య సమీపాదిత్యపరే। ఉన్మత్తగఙ్గాదిరన్యపదార్థప్రధానః సత్త్వవాచ్యవ్యయీభావః క్రియాసమ్బన్ధసద్భావాదపాదానత్వాత్పఞ్చమ్యా ముఖ్యముదాహరణమ్॥

తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమ్॥ 2.4.84 ॥

తృతీయాసప్తమ్యోర్బహులమ్॥ సుభద్రమితి। మద్రాణాం సమృద్ధిరిత్యవ్యయీభావః, తతః సప్తమీ, తస్యా నిత్యమమ్భావః। ఏకవిశతిభారద్వాజమితి। ఏకవిశతిర్భరద్వాజా వంశ్యా ఇతి `సఙ్ఖ్యా వంశ్యేన' ఇతి సమాసః। తత్ర వర్త్తిపదార్థానాం స్వార్థోపసర్జనార్థాన్తరాభిధాయిత్వాద్భారద్వాజశబ్ద ఏకత్వవిశిష్టార్థాన్తరే సఙ్క్రాన్త ఇత్యఞో లుగభావః। నేతి వయమ్, గర్గాణాం కులం గర్గకులమిత్యాదావపి ప్రసఙ్గాత్। తస్మాద్ భాష్యకారప్రయోగాదత్ర లుగభావః॥

లుటః ప్రథమస్య డారీరసః॥ 2.4.85 ॥

లుటః ప్రథమస్య డారీరసః॥ పరస్మైపదస్యాత్మనేపదస్య చేతి। యద్యేవం పరస్మైపదే త్రయః ప్రథమపురుషసంజ్ఞకాస్తిబాదయః, ఆత్మనేపదేష్వపి త్రయస్తాదయ ఇతి షట్

స్థానినస్త్రయ ఆదేశా ఇతి వైషమ్యాత్సంఖ్యాతానుదేశో న ప్రాప్నోతి। మా భూత్సంఖ్యాతానుదేశః, ఆన్తర్యతో వ్యవస్థా భవిష్యతి? అర్థతశ్చాన్తర్యమ్, ఏకార్థస్యైకార్థో ద్వ్యర్థస్య ద్వ్యర్థో బహ్వర్థస్య బహ్వర్థః। కథం పునర్డాదీనామైకార్థ్యాధ్యవసాయః, యావతా యస్తిపః స్థానే స ఏకార్థః, యస్తస్సాన్థతే స ద్వ్యర్థః యో ఝః స్థానే స బహ్వర్థః? నేత్యాహ, ప్రయోగదర్శనాదప్యైకార్థ్యాదికమధ్యవసాతుం శక్యమ్। అథ వాఽఽదేశా అపి షడేవ నిర్దిశ్యన్తే, కథమ్? ఏకశేషనిదశాత్, డారౌరసశ్చ డారౌరసశ్చేతి కృతద్వన్ద్వానామేకశేషః। యది తు డా చ డా చ డా, రౌ చ రౌ చ రౌ, రస్ చ రస్ చ రస్, డా చ రౌ చ రస్ చ డారౌరస ఇతి కృతైకశేషణాం ద్వన్ద్వః స్యాత్? అనిష్టః సంఖ్యాతానుదేశః ప్రాప్నోతి తిప్తసోర్డా, ఝితయో రౌ, ఆతాంఝయో రసితి। కర్తితి। లుట్,తిప్, తస్య డా ఇత్యయం సర్వాదేశః। నానుబన్ధకృతమనేకాల్త్వమ్। అస్తు తర్హ్యన్త్యస్యైవ, తిపస్తకారేణ సహ టిలోపో భవతి। నను తకారాన్తమభ్గం న భవతి, డిత్కరణసామర్థ్యాదనభ్గస్యాపి భవిష్యతి, యథా---సిద్ధాన్తేఽభస్యాపి। అథ వాఽఽనుపూర్వ్యాత్సిద్ధమ్, కథమ్? అన్త్యస్యాప్యయం స్థానే భవన్ప్రత్యయః స్యాద్, అసత్యాం ప్రత్యయసంజ్ఞాయాం డకారస్యేత్సంజ్ఞా నాస్తి, అసత్యాం చేత్సంజ్ఞాయామనేకాల్, యదానేకాల్ తదా సర్వాదేశః, యదా సర్వాదేశస్తదా ప్రత్యయః, యదా ప్రత్యయస్తదేత్సంజ్ఞా, యదేత్సంజ్ఞా తదా లోపస్తదైకాల్, న చేదానీం ప్రత్యావృత్త్యాన్తాదేశో భవితుమర్హతి? తదేతదానుపూర్వ్యాత్సిద్ధమ్। కర్తారౌ, కర్తార ఇతి। `రి చ' ఇతి తాసస్త్యోర్లోపః। అధ్యేతేతి। `ఇఙ్ అధ్యయనే'। అథాత్ర డారౌరస్సు కృతేషు ఏరేత్త్వం కస్మాన్న భవతి? పూర్వమేవాస్మిన్యోగే స్థానిషు ప్రవృత్తత్వాత్। ఇహ హి తశబ్దస్య ఏరేత్త్వం చ ప్రాప్నోతి, డాదేశశ్చ; ద్వయోరపి శబ్దాన్తరప్రాప్తేరనిత్యత్వాత్పరత్వాట్టేరేత్త్వే కృతే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాడ్డాదేశః। ఏవం రౌరసోరపి ద్రష్టవ్యమ్। అథ వా--- పూర్వమేవ డారౌరసో భవన్తు, థాసః సేవచనం జ్ఞాపకమ్----యే టిఙాదేశాస్తేషాం ఏరేత్త్వం న భవతీతి, అన్యథా `థాసః స' ఇత్యేవ వాచ్యం స్యాత్। కర్తాసీతి। `తాసస్త్యోః' ఇతి సలోపః।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం ద్వితీయాధ్యాయస్య తురీయశ్చరణః।।

* సమాప్తోఽయం ద్వితీయోఽధ్యాయః *

-------******-------

.

కాశికావృత్తిః పదమఞ్జరీ

అథ తృతీయాధ్యాయే ప్రథమః పాదః

ప్రత్యయః।। 3.1.1 ।।

ప్రత్యయః।। ఇహ యది సర్వానేవ సంజ్ఞినః స్వరూపేణ నిర్దిశ్య సంజ్ఞా విధీయేత---సన్ ప్రత్యయః క్యచ్ ప్రత్యయః, క్యజ్ ప్రత్యయ ఇతి, తతో గౌరవం స్యాత్। అథ `సప్' ప్రత్యయ ఇతి సనః సశబ్దాదారభ్య కపః పకారేణ ప్రత్యాహారాశ్రయేణాత్ర వా ప్రదేశాన్తరే వా సంజ్ఞా విధీయేత, తదానేకస్య పకారస్య సమ్భవాత్సన్దేహః స్యాత్। తథా హి ప్ర్యాసత్తిన్యాయే ఆశ్రీయమాణే సిపః పకారేణ స్యాద్, వ్యాప్తౌ తు `తప్తనప్తనథనాశ్చ' ఇతి తనపః। స్యాదేతత్---- వ్యాప్తిరేవాశ్రయిష్యతే, అథ చ తనపః పకారేణ ప్రత్యాహారో న భవిష్యతి; జ్ఞాపకాత్, యదయమ్ `ఇచ ఏకాచోఽమ్ప్రత్యయవచ్చ' ఇత్యమః ప్రత్యయవద్భావం శాస్తి, అన్యథా షష్ఠేఽపి ప్రత్యయసంజ్ఞావ్యాపారాదమోఽపి స్వత ఏవ ప్రత్యయత్వాత్తద్వద్భావో నాతిదేశ్యః స్యాదితి ? తన్న; తత్ర హ్యమితి ద్విరావర్త్తతే, తతశ్చాప్రత్యయప్రతిబద్ధమ్ `ఔతోఽమ్శసోః' ఇత్యాదివిశిష్టం కార్యం యథా స్యాదితి సోఽతిదేశః స్యాత్। నన్వేవమపి ప్రత్యయగ్రహణమనర్థకమ్, అమ్వదితి వక్తవ్యమ్, అతః ప్రత్యయగ్రహణాత్ప్రత్యయప్రయుక్తమపి కార్యమతిదేశ్యమతి ప్రతీయతే, తజ్జ్ఞాపకముక్తార్థస్య భవిష్యతి? ఏవమప్యమ ఆగమత్వాత్పుగాదివదప్రాప్తేః ప్రత్యయత్వాతిదేశః స్యాత్। అస్తు వా జ్ఞాపకమ్, ఏవమపి కుత ఏతద్వ్యాప్తిరాశ్రీయతే, న పునః ప్రత్యాసత్తిరితి? కిఞ్చ యథాన్యాసాద్గౌరవం స్థితమేవ, సబిత్యస్యాధికస్య కరణాత్? అతో గౌరవాతిప్రసఙ్గపరిహారాయాధికారేణేయం సంజ్ఞా విధీయతే। తదాహ---ప్రత్యయశబ్దః సంజ్ఞాత్వేనాధిక్రియతే ఇతి।`కారకే' ఇతి తద్విశేషణమధిక్రియతే, స్వాదిషు కప్పర్యన్తేషు ప్రకృతిరియమధిక్రియత ఇతివత్। `ప్రత్యయశబ్దః సంజ్ఞాధిక్రియతే' ఇతి వక్తవ్యే సంజ్ఞాత్వేనేతి వచనమనర్థభేదాత్। తథా హ్యమత్ర కర్మకరత్వేనాధికృతః, అయమత్ర కర్మకరోఽధికృతః, నార్థభేదోఽస్తి; కిన్తు `కర్మకరోఽధికృతః' ఇత్యుక్తే యః కర్మకరః సోఽధికృతో రూపాన్తరేణేత్యపి గమ్యతే, కర్మకరత్వేనేతి పునరుచ్యమానే తస్యైవాకారస్యాధికృతత్వం గమ్యతే। అధిక్రియతే= వినియుజ్యతే సూత్రకారేణ। యాన్= నాదీననుక్రమిష్యామః= అనుక్రమేణ విధాస్యామః। సూత్రకారాయమాణస్య వృత్తికారస్యైతద్వచనమ్।

యది తర్హ్యధికారేణ సంజ్ఞా క్రియతే, ప్రతియోగముపస్థానాత్ప్రకృత్యుపపదోపాధివికారాగమానామపి ప్రాప్నోతి--- `హరతేర్ద్ృతినాథయోః పశౌ' హరతేరితి ప్రకృతిః, ధృతినాథయోరిత్యుపపదమ్, పశావిత్యుపాధిః; `హనస్త చ' ఇత్యాదిర్వికారః, `త్రపుజతునోః పుక్' ఇత్యాగమః। సత్యాం చ సంజ్ఞాయాం ప్రకృతిప్రత్యయయోః తర్యాయేణ పరస్పరాపేక్షం పరత్వం స్యాత్; శబ్దాన్తరాపేక్షం వా ప్రకృతేః, ప్రకృత్యపేక్షం తు ప్రత్యయస్య? ఉపపదస్యాపి పరత్వాత్ `ఉపసర్జనం పూర్వమ్' ఇత్యేతద్రాజపురుషాదిషు సావకాశం బాధిత్వా పరత్వం స్యాత్, యత్ర సమాసాభావాత్`ఉపసర్జనం పూర్వమ్' ఇత్యస్యాప్రసఙ్గః, తత్రోపపదస్య పరత్వం స్యాత్? ఏవం చ సతి భోక్తుం వ్రజతీత్యేవమేవ నిత్యం స్యాన్న తు వ్రజతి భోక్తుమితి, ఉపాధేరప్యర్థస్య పరత్వాసమ్భవేఽపి తద్వాచినః ప్రయోగానియమే ప్రాప్తే పరశ్చేతి నియమః స్యాత్? ఆద్యుదాత్తత్వం చ యథాయథం స్వరాన్తరం బాధిత్వా స్యాత్? అఙ్గసంజ్ఞా తు విధానప్రతిబద్ధా, న చేహ ప్రకృత్యాదయః కుతశ్చిద్విధీయన్తే ఇతి న సా ప్రకృత్యాదిషు పరతః పూర్వస్య ప్రాప్నోతి? నను చ ప్రతియోగముపస్థానేఽపి వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ప్రకృత్యాదీనాం సంజ్ఞా న భవిష్యతి, తథా హి---హరతేర్ద్ృతినాథయోః కర్మణోరుపపదయోః పశౌ కర్త్రరీన్ ప్రత్యయో భవతీత్యేకం వాక్యమ్, తే చ హరత్యాదయః ప్రత్యయసంజ్ఞకా ఇతి ద్వితీయమ్, సమ్భవత్యేకవాక్యత్వే వాక్యభేదస్తు నేష్యతే? నైతదస్తి; సనాదీనామప్యసతాం సంజ్ఞానుపపత్తేర్వాక్యభేదేనైవ సంజ్ఞా విధేయా, తతశ్చ సనాదీనామేకేన వాక్యేన విధిరపరేణ సంజ్ఞావిధిః, ఏవం ప్రకృత్యాదీనామపి ప్రాప్నోతి? తత్రాహ---ప్రకృత్యుపపదేత్యాది। అయమభిప్రాయః----ప్రకృత్యాదీనాం సనాద్యుత్పత్తౌ నిమిత్తత్వేనోపాదానాత్పారార్థ్యాత్స్వసంస్కారం ప్రతి ప్రయోజకత్వాభావః యథా--యః పీఠే స దేవదత్త ఇతి పీఠస్య దేవదత్తసంజ్ఞా న భవతి।

నను సనాద్యుత్పత్తివాక్యే ప్రథమే తేషాం పారార్థ్యమ్, న ద్వితీయే సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధప్రతిపాదనపరే వాక్యే, తతశ్చ సంజ్ఞావిధానపరమేవంరూపమేవ--- గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్ ప్రత్యయ ఇతి, తతశ్చ తత్రాపి భూతవిభక్త్యానిర్దేశాన్నిమిత్తత్వాత్పారార్థ్యం స్థితమేవ। కిఞ్చ, యోగ్యవిభక్త్యభావాచ్చ న ప్రకృత్యాదీనాం సంజ్ఞా, ప్రథమాన్తస్య షష్ఠ్యన్తస్య వా సంజ్ఞాసమ్బన్ధః `వృద్ధిరాదేచ్' `స్వం రూపం శబ్దస్య' ఇతి। న చ ద్వితీయే వాక్యే యోగ్యవిభక్త్యధ్యాహారేణ సంజ్ఞా భవితుమర్హతి; యోగ్యవిభక్తినిర్దిష్టేషు సనాదిషు చరితార్థత్వాత్। ఉపపదసంజ్ఞా తు సప్తమీనిద్దిష్టస్య విధీయమానా యుక్తం యద్వాక్యభేదేన యోగ్యవిభక్త్యధ్యాహారేణ చ భవతీతి। కిఞ్చ, ప్రధానేతరసన్నిధౌ ప్రధానే కార్యసంప్రత్యయో భవతి, యస్య చాపూర్వవిధానం తత్ప్రధానమ్; అతః ప్రథమవాక్యే తావత్సనాదీనామేవ ప్రాధాన్యమ్, ద్వితీయేఽపి సంజ్ఞా సంజ్ఞినమపేక్షమాణా యత్పూర్వవాక్యే ప్రధానతయావగతం తదేవాపేక్షతే, న తు పారతన్త్ర్యాదప్రధానమితి సిద్ధమిష్టమ్। ఏవమపి

వికారాగమానాం ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; మహతీ సంజ్ఞా క్రియతే, అన్వర్థసంజ్ఞా యథా విజ్ఞాయేత---ప్రతియన్త్యనేనార్థమితి ప్రత్యయ ఇతి। న చ వికారాగమాభ్యామర్థం ప్రతియన్తి। యద్యేవమ్, `అవేః కః' ఇత్యాదీనాం సమాసాన్తానాం చ న స్యాద్, న హ్యేషామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం కశ్చిదర్థోఽవధార్యతే, తదభావేఽపి కేవలాయా ఏవ ప్రకృతేస్తదర్థావగమాత్।

యదప్యుచ్యతే----అనిర్దిష్టార్థాః ప్రత్యయాః స్వార్థే భవన్తీతి స్వార్థ ఏవైషామర్థ ఇతి, తదపి కల్పనామాత్రమ్; అన్వయవ్యతిరేకగమ్యత్వాదర్థవత్త్వస్య। ఇతరేతరాశ్రయత్వం చ భవతి---సతి ప్రత్యయత్వే స్వార్థే విధానమ్, స్వార్థే విధానాచ్చార్థవత్త్వే సతి ప్రత్యయ సంజ్ఞేతి। ఏవం తర్హి ప్రయోజనాభావాన్న భవిష్యతి? తథా హి తేషాం స్థానషష్ఠ్యాసమ్బన్ధస్యావయసమ్బన్ధస్య చ ప్రతిపాదనాత్పరత్వం తావన్న సమ్భవతి, ఆగమానాం చానుదాత్తత్వవిధానాదాద్యుదాత్తత్వస్యాసమ్భవః, సతి తు ప్రయోజనే ఆగమస్యాపి శ్నమః శకారస్యేత్సంజ్ఞార్థ భవత్యేవ సంజ్ఞా। అథ `హనశ్చ వధః' `నాభి నభఞ్చ' `విరాగ విరఙ్గఞ్చ' ఇత్యాదౌ వధాదీనామనేకాలానామాదేశానాం సంజ్ఞా కస్మాన్న భవతి, సమ్భవతి హి తేషు పరత్వం ప్రయోజనమ్? యద్యపి స్థానిన ఆదేశేన నివర్త్_తత్వాన్న తదపేక్షం పరత్వమ్, శబ్దాన్తరాపేక్షయా స్యాదేవ పరత్వమ్। యథోక్తం ప్రాక్--గుపాదిషు అర్థవత్త్వం చ తేషామస్తి, విధేయత్వాత్ప్రాధాన్యం చ, యోగ్యా చ విభక్తిః। అతః సర్వథా వధాదిషు సంజ్ఞానివృత్తయే యత్నః కర్త్_వ్యః। కర్త్_వ్యమ్, కరణీయామతి। అత్ర ప్రత్యయసంజ్ఞాయాం ధాతోరఙ్గసంజ్ఞా, అఙ్గస్య గుణః। అనన్తరమపి సనాదికమతిక్రమ్య వ్యవహితోఽపి తవ్యదాదిరుదాహృతః, తత్రాద్యుదాత్తాదేరపి ప్రత్యయకార్యస్య సమ్భవాత్। సనాదౌ తు నిత్స్వరేణ ధాతుస్వరేణ చ తద్బాధ్యతే।।

పరశ్చ।। 3.1.2 ।।

పరశ్చ।। అయమప్యధికార ఇతి। న కేవలమ్ `ప్రత్యయ' ఇత్యయమేవేత్యపిశబ్దార్థః। యోగే యోగే ఉపతిష్ఠతే ఇతి। అనేన పరిభాషాతోఽధికారస్య భేదకో ధర్మో దర్శితః। పరిభాషా హి న ప్రతియోగముపతిష్ఠతే, కిన్త్వేకదేశస్థిత్రైవ సర్వశాస్త్రే వ్యాప్రియతే। పరశ్చ స భవతీత్యాది। అనేనేహస్థాయా ఏవాస్యాః పరిభాషాయాః ప్రత్యయవిధౌ సర్వత్ర వ్యాపారో దర్శితః। లిఙ్గవతీ చేయం పరిభాషా, ప్రత్యయసంజ్ఞా చ లిఙ్గమ్। ధాతోర్వేతి। క్రియావాచిన్యాః ప్రకృతేస్తిజన్తాదేరప్యుపలక్షణమేతత్। ప్రాతిపదికాద్వేతి। అక్రియావాచిన్యాః ప్రకృతేరిదముపలక్షణమ్, తేన జ్యాపోరపి గ్రహణమ్। తైత్తిరీయమితి। తిత్తిరిణా ప్రోక్తమధీతే, `తిత్తిరివరన్తుఖణ్డికోఖాచ్ఛణ్' `ఛన్దోబ్రాహ్మణాని చ తద్విషయాణి',`తదధీతే తద్వేద',

`ప్రోక్తాల్లుక్', బ్రాహ్మణకులస్యాభిధేయత్వాన్నపుంసకన్వమ్। చకారః పునరస్యైవ సముచ్చయార్థ ఇతి। అన్యస్య సముచ్చేతవ్యస్యాభావాత్। తేనేతి। అన్యథా బహులవచనస్య సర్వోపాధివ్యభిచారార్థత్వాదుణాదిషు పరత్వస్యాపి వికల్పః సమ్భావ్యేత, ఇహ `గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్' ఇత్యాదౌ దిగ్యోగలక్షణా పఞ్చమీ, తత్ర పూర్వః పర ఇతి వా దిక్శబ్దస్యాశ్రవణాదనియమేనాధ్యాహారే సత్యనియమేన ప్రయోగప్రసఙ్గే నియమార్థమిదమ్---పర ఏవ ప్రత్యయో న పూర్వ ఇతి। `గావోష్టక్' ఇత్యాదౌ షష్ఠీనిర్దేశేఽప్యానన్తర్యసమ్బన్ధే షష్ఠీవిజ్ఞానాదానన్తర్యస్య చ పూర్వత్వేఽపి భావాదనియమప్రసఙ్గ ఏవేతి తత్రాపి నియమార్థమేవ। నైతదస్తి ప్రయోజనమ్, `విభాషా సుపో బహుచ్ పురస్తాత్తు' ఇత్యేతన్నియమార్థ భవిష్యతి---బహుజేవ పురస్తాద్భవతి నాన్యః ప్రత్యయ ఇతి, తతశ్చ బహుచి పూర్వత్వస్య నియతత్వాదన్యః ప్రత్యయః పర ఏవ భవిష్యతి, షష్ఠీనిర్దేశేషు మధ్యశబ్దాధ్యాహారేణ మధ్యేఽపి ప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, న;`అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్టేః' ఇతి నియమాత్ అకజేవ ప్రకృతిమధ్యే భవతి, నాన్య ఇతి? నైతదేవమ్; యది తావదేవం నియమః----బహుజేవ పురస్తాదకజేవ మధ్యే ఇతి, తతో బహుజకచోర్నియమో న స్యాత్। అథ బహుచ్ పురస్తాదేవ అకజ్మధ్య ఏవేతి, తతో దేశస్యానియతత్వాత్తత్ర ప్రత్యయాన్తరం స్యాదేవేతి సర్వథానిష్టప్రసఙ్గః। కిఞ్చ అకజేవ ప్రాక్ టేరిత్యేవం నియమే ప్రాక్ టేః ప్రత్యయాన్తరం మా భూత్, మధ్యాన్తరే తు స్యాదేవ; మధ్యవిశేషాశ్రయత్వాన్నియమస్య। న చ `తస్మాదిత్యుత్తరస్య' ఇత్యనయా పరిభాషయాత్ర పరత్వం సిద్ధ్యతి, యత్ర హి ప్రాగేవ సతః కస్యచిత్ కిఞ్చిద్విధీయతే, యథా---పదాత్పరయోరపాదాదౌ వర్త్తమానయోర్యుష్మదస్మదోర్వానావౌ భవత ఇతి, స తస్యా విషయః; ఇహ తు ప్రాగసన్త ఏవ సనాదయో విధీయన్తే, న తేషాం సమ్బన్ధి కిఞ్చిత్, ప్రత్యయసంజ్ఞైవ తేషాం కార్యమితి చేత్, న; ఏవమపి ప్రాగుత్పత్తిరనివారితా స్యాత్। తథా హి---అసతాం సనాదీనాం సఞ్జావిధిరనుపపన్న ఇత్యేకేన వాక్యేన సనాదీనాం విధిర్ద్వితీయేన చ తేషామేవ సంజ్ఞావిధిరిత్యఙ్గీకరణీయమ్, తతశ్చ ద్వితీయే వాక్యే సతః కార్యమితి కృత్వా పరిభాషోపస్థానేన ప్రాక్ ప్రయుక్తానాం సంజ్ఞైవ కేవలం న స్యాదుత్పత్తిస్త్వనియతదేశైవ స్యాత్; ప్రథమవాక్యే పరిభాషానుపస్థానాత్। స్యాదేతత్---`గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్' ఇత్యాదావేకైవ పఞ్చమీ, సా చైకమేవ దిక్శబ్దమధ్యాహరేత్, తత్ర పూర్వః పరో వేతి సంశయే పూర్వశబ్దాధ్యాహారే ద్వితీయస్య వాక్యస్య స్వరసభఙ్గః స్యాత్। గుపాదిభ్యః పరః సన్ ప్రత్యయసంజ్ఞో భవతీతి హి తస్య స్వరసతః ప్రాప్తోఽర్థః, స చ పూర్వవాక్యే పూర్వశబ్దాధ్యాహారే సతి భగ్నః స్యాత్, అతస్తత్పరిరక్షణాయ పరశబ్ద ఏవాధ్యాహరిష్యతే। భవతు వోత్పత్తిరనియతదేశా, పశ్చాత్తు సత ఏవ పరస్య యత్కృత్యప్రత్యయసంజ్ఞాదిశాస్త్రకార్యమ్, తన్నాన్యదేశస్య,యద్దేశస్య చ శాస్త్రీయం కార్యం తద్దేశోఽన్యదేశం నివర్త్తయిష్యతి; విశేషశాస్త్రాన్వితత్వేన తస్యైవ సాధుత్వాదితి? అస్త్వేవమ్, అథ యేషు ప్రత్యయసంజ్ఞైవ న భవతి----`శమేః ఖః' శఙ్ఖః, `కణేష్ఠః' కణ్ఠ ఇత్యాదిషు, తేషు కథం పరత్వమ్, ద్వితీయవాక్యవ్యాపారాభావాత్? భవతో వా కథం భవానపి హి `యః ప్రత్యయః స పరః' ఇతి ప్రత్యయపూర్వకం పరత్వం పరిభాషతే? సత్యమ్; పరిభాషాపక్షే న

స్యాత్పరత్వమ్, అధికారపక్షే తు ప్రత్యయత్వపూర్వకం పరత్వం న భవతి; కిన్తు పరత్వవిశిష్టస్యైవోత్పన్నస్య పశ్చాత్ప్రత్యయసంజ్ఞా, ఇహ తు బహులవచనాత్ప్రత్యయత్వాభావేఽపి పరత్వమవిరుద్ధమ్। ఏవమపి నార్థ ఏతేన, బహులవచనాదేవ పరత్వమేవాత్ర వ్యవస్థాస్యతే? ఏవం తర్హి ప్రయోగనియమార్థమిదమ్---పర ఏవ ప్రత్యయో న కేవల ఇతి; అన్యథా ప్రత్యయార్థమాత్రవివక్షాయాం కేవలోఽపి ప్రత్యయః ప్రయుజ్యేత, యథా---కిమస్య ద్వ్యసమ్, కిమస్య మాత్రమితి; యథా వా ప్రకర్షవివక్షాయాం తరతమభావః తారతమ్యమితి। నను ప్రకృతివిశేషం నిర్దిశ్యైవ విధీయతే, తత్ర పూర్వోక్తయా నీత్యా పరత్వవిశిష్టస్యైవ విధానమితి నాస్తి కేవలస్య ప్రయోగః? ఏవమపి ప్రకృత్యర్థమాత్రవివక్షాయాం కేవలాయాః ప్రకృతేః ప్రయోగః స్యాదేవ, యథా---పచ్, వృక్షేతి। యత్ర పునరుభయం వివక్షితమ్----ప్రకృత్యర్థః, ప్రత్యయార్థశ్చ, న తత్ర కేవలాయాః ప్రకృతేః ప్రయోగప్రసఙ్గః ; న కేవలా ప్రకృతిః ప్రత్యయార్థమభిధాతుం సమర్థేతి। లక్షణయా సమర్థేతి చేత్? నో ఖల్వారభ్యమాణమప్యేతల్లక్షణయా ప్రయోగం నివారయితుమర్హతి, అతః కేవలప్రకృత్యర్థవివక్షాయాం కేవలా ప్రకృతిర్మా ప్రయోజీతి సూత్రారమ్భః। చశబ్దశ్చావధారణే, ప్రత్యయః పరో భవత్యేవ, న తు కదాచిన్న భవతీతి వచనవ్యక్తిః। ఆ పదత్వనిష్పత్తేశ్చాయం నియమః, నిష్పన్నే తు పదే తావదేవ ప్రయుజ్యతే। అపత్యాద్యర్థాన్తరవివక్షాయాం తు తస్మాదపి ప్రత్యయాన్తరం భవతి।।

ఆద్యుదాత్తశ్చ।। 3.1.3 ।।

ఆద్యుదాత్తశ్చ।। ఉహాస్వరకస్యాచ ఉచ్చారణాసమ్భవాత్సర్వ ఏవ స్వరవిధిర్నియమార్థః, తత్ర `చితః' ఏవాన్త ఉదాత్తః, రిత్యేవ మధ్య ఉదాత్తః, తిదేవ స్వరితః, సుప్పితావేవానుదాత్తో, దూరాత్సమ్బుద్ధావేవైకశ్రుత్యమతి। స్వరాన్తరాణామన్యత్ర నియమాత్ పారిశేష్యాదాద్యుదాత్త ఏవ ప్రత్యయో భవిష్యతి, నాస్వరకః నాప్యన్యస్వరకః, తత్రాహ---అనియతస్వరప్రత్యయప్రసఙ్గ ఇతి। అనియతః స్వరో యస్య సోఽనియతస్వరః, స చాసౌ ప్రత్యయశ్చానియతస్వరప్రత్యయః తస్య ప్రసఙ్గే ప్రత్యయోఽనియతస్వరో మా భూదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః। అనియతస్వరప్రసఙ్గ ఇతి పాఠే త్వనియతస్య స్వరస్య ప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః। అయమభిప్రాయః---ఆద్యుదాత్తత్వమపి `ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యమ్' ఇత్యాదౌ నియతత్వాన్న స్యాద్, అన్యత్రానియమః స్యాదేవ యత్రాయం నియమో నాస్తి। కిఞ్చ త్వదుక్తే నియమే చిదాదీనామనియమః స్యాద్। అతశ్చితోఽన్త ఏవ, తిత్స్వరిత ఏవేత్యాదికం తత్ర తత్ర నియమస్వరూపమాశ్రణీయమ్, తతశ్చ ప్రత్యయస్యానియతస్వరత్వమేవ స్యాత్। కిఞ్చ, రిత్యేవోపోత్తమనుదాత్తమిత్యపి నియమేఽన్యత్రోపోత్తమనుదాత్తం మా భూద్। మధ్యాన్తరం తు స్యాదేవ; మధ్యవిశేషాశ్రయత్వాన్నియమస్య। తస్మాద్యే ఏకాచః ప్రత్యయాస్తేష్వనియతస్వరప్రసఙ్గే వచనమిదముదాత్తార్థమ్। యే పునరనేకాచః

ప్రత్యయాస్తేషు దేశస్యాప్యనియమః ప్రాప్నోతికదాచిదాదేః, కదాచిన్మధ్యస్య, కదాచిదన్త్యస్యేతి। తేషు వచనమిదముదాత్తార్థమ్, తత్రాప్యదేరుదాత్తార్థమితి। కిమర్థ పునః ప్రత్యయసంజ్ఞాసన్నియోగేనాయం స్వర ఉచ్యతే, న `ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యమ్' ప్రత్యయస్య చ లసార్వధాతుకమనుదాత్తం సుప్పితౌ చేతి స్వరప్రకరణ ఏవోచ్యేత, ఏవం హి ప్రకరణమభిన్నం భవతి? కిఞ్చ, ద్విరాద్యుదాత్తగ్రహణం ద్విశ్చాద్యుదాత్తగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి?

స్యాదేతత్--తత్ర క్రియమాణే ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా తదన్తస్య స్వరః ప్రాప్నోతి, ఇహ తు క్రియమాణే నాయం దోషో భవేద్, ఉత్పన్నో హి ప్రత్యయస్తదాశ్రయాణాం తదన్తవిధ్యాదీనాం నిమిత్తం భవతి, న తూత్పద్యమానః, న ఖలూత్పద్యమానో ఘట ఉదకాహరణాదీనాం నిమిత్తమవకల్పతే, తతశ్చ `ఆద్యుదాత్తశ్చ' ఇత్యస్య ప్రతియోగముపస్థానే సతి ఉత్పద్యమాన ఏవ తవ్యదాదిరాద్యుదాత్తో భవతి, ఏవం తిబాదిరనుదాత్త ఇతి దోషాభావః, అతః ప్రత్యయసంజ్ఞాసన్నియోగేన చస్వరో విధీయత ఇతి? తన్న; జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయం ఞ్నిత్యాదిరుదాత్తో భవతీత్యాహ, తజ్ జ్ఞాపయతి---ప్రత్యయస్య చేత్యత్ర న తదన్తవిధిర్భవతీత్యనుదాత్తత్వమపి తదన్తస్య న భవిష్యతి; ధాతోరన్త ఉదాత్తో భవతీత్యాదేః ప్రకృతిస్వరస్య విధానసామర్థ్యాత్। యత్ర హ్యనుదాత్తః ప్రత్యయః----యాతి, వృక్షాభ్యామిత్యాదౌ, తత్ర ప్రకృతిస్వరః శ్రూయతే; యాతః, యాన్తి, వృక్షత్వమిత్యాదౌ సతిశిష్టేన ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వేన బాధ్యతే। యది చ ప్రత్యయాన్తస్యానుదాత్తత్వం స్యాద్ నిర్విషయం ధాతుప్రాతిపదికాన్తోదాత్తత్వం స్యాత్। ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---లవితవ్యమిత్యాదౌ ప్రత్యయోత్పత్తికాలే ఏవాగ్యుదాత్తత్వే కృతే పశ్చాద్భవన్నిడనుదాత్తో యథా స్యాత్, అన్యథా లూ+తవ్య ఇతి స్థితే ఆద్యుదాత్తత్వం శబ్దాన్తరప్రాప్త్యాఽనిత్యమ్, ఇట్ తు స్వరభిన్నస్య ప్రాప్నోతి, ఉభయోరనిత్యయోః పరత్వాదిటి కృతే తస్య ప్రత్యయగ్రహణేన గ్రహణే సతి ఇట ఏవాద్యుదాత్తత్వం స్యాత్? ఏతదపి జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `యాసుట్పరస్మైపదేషూదాత్తో ఙిచ్చ' ఇత్యాహ, తజ్జ్ఞాపయతి---ఆగమా అనుదాత్తా ఇతి; అన్యథా చినుయాతామిత్యాదౌ యాసుటః ప్రత్యయాదిత్వాత్సిద్ధముదాత్తత్వమిత్యనర్థకం తత్స్యాత్। నను పిదర్థమేతత్స్యాత్, అన్యథా చినుయాదిత్యాదౌ పిద్భక్తో యాసుడనుదాత్తః స్యాత్? యద్యేతావత్ప్రయోజనం స్యాద్, యాసుట్ పరస్మైపదేషు భవతి, అపిచ్చ లిఙ్భవతీతి పిత్త్వమేవ ప్రతి షేధేత్। అవశ్యం చైతజ్జ్ఞాపకమాశ్రయణీయమ్, అన్యథా ప్రత్యయసంజ్ఞాసన్నియోగేనాద్యుదాత్తత్వవిధావపి లవిషీయేత్యాదౌ లావస్థాయామనచ్కత్వాదసతి స్వరే విశేషవిహితత్వాత్పరత్వాచ్చ సీయుటి కృతే పశ్చాల్లాదేశే ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వమిత్యానుపూర్వ్యా సీయుట ఏవ స్యాత్। జ్ఞాపకాశ్రయణే తు సీయుడనుదాత్తః `ఇటోఽత్' ఇత్యకార ఉదాత్తో భవతి। కథం భవతి, యావతా సీయుటి కృతేఽకారస్య విచ్ఛిన్నమాదిత్వమ్? నైష దోషః; యాసుట ఉదాత్తవచనం జ్ఞాపకమ్---

ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వే కర్త్_వ్యే ఆగమా అవిద్యమానవద్భవన్తీతి; అన్యథా చినుయాతామిత్యాదౌ యాసుటః ప్రత్యయాదిత్వాత్సిద్ధముదాత్తత్వమిత్యనర్థకం తత్స్యాత్। కిఞ్చ, లవితవ్యమిత్యాదౌ పూర్వమాద్యుదాత్తత్వే సత్యపి పశ్చాద్భవన్నిట్ కిమిత్యనుదాత్తో భవతి శేషనిఘాతేన? నాయం శేషనిఘాతస్య విషయః, స్వరవిధిశేషత్వాత్తస్య। యస్మిన్పదే యస్యామవస్థాయాం యస్యాచ ఉదాత్తః స్వరితో వా విధీయతే తస్మిన్పదే తస్యామవస్థాయాం సన్నిహితమజన్తరం నిహన్యత ఇత్యర్థః। న చాయం ప్రకారోఽత్ర సమ్భవతి। ఇహ తర్హి గ్రుష్ఘ్నీ భవా గ్రౌఘ్నీ ప్రత్యయసన్నియోగేనాణ ఉదాత్తత్వే సతి జీప ఉదాత్తనివృత్తిస్వరః సిద్ధో భవతి; అన్యథా గ్రౌఘ్న ఈ ఇతి స్థితే `ప్రత్యయస్య చ' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం బాధిత్వా పరత్వాద్యస్యేతి లోపే కృతే ఉదాత్తనివృత్త్యభావాన్న స్యాత్, న వా బహిరఙ్గలక్షణత్వాత్। లోపో హి జీప ఉత్పత్తిమపేక్షతే, స్వరస్తు నిరపేక్షః। అవశ్యం చాత్రాన్తరఙ్గత్వమేవాశ్రయణీయమ్, అన్యథా కంసేన క్రీతా `కంసాట్టిఠన్' టిత ఇతి జీప్, కంస ఠ ఈ ఇతి స్థితే `ఞ్నిత్యాదిః' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం బాధిత్వా పరత్వాద్యస్యేతి లోపః స్యాత్, తతశ్చ నిత్స్వరే లోపేన బాధితే ప్రత్యయసంజ్ఞాసన్నియోగేన విధీయమానమాద్యుదాత్తత్వమకారస్య స్థితమితి తస్య లోపే జీప ఉదాత్తనివృత్తిస్వరః స్యాత్। నను చ ఠచశ్చిత్కరణాత్పూర్వమికారదేశస్తతః ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వమితి నాస్త్యుదాత్తలోపః। ఇహ తర్హి ఉత్సే జాతా `ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్',జీప్, ఉత్స అ ఈ ఇతి స్థితే ఞిత్స్వరం బాధిత్వా పరత్వాద్యస్యేతి లోపే పూర్వాక్తయా నీత్యా డీప ఉదాత్తనివృత్తిస్వరః స్యాత్? నైష దోషః; నిత్స్వరో హి ప్రత్యయస్వరస్యాపవాదః, న చాపవాదవిషయ ఉత్సర్గోఽభినివిశతే, తత్ర తావదత్ర ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వం భవతి, అపవాదం ఞ్నిత్స్వరం ప్రతీక్ష్యత ఇతి కుత ఉదాత్తలోపః! ఇహ తర్హి అత్రేరపత్యమ్ `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢక్, ఆయన్నాదిషూపదేశివచనం స్వరసిద్ధ్యర్థమితి ప్రత్యయస్వరాత్పూర్వమేయాదేశః, జీప్ ఆత్రేయ ఈ ఇతి స్థితే తద్ధితస్య కిత ఇతి స్వరం బాధిత్వా పరత్వాద్యస్యేతి లోపే కృతే ఉదాత్తనివృత్తిస్వర ఈకారస్య న ప్రాప్నోతి తస్మాదాన్తరఙ్గత్వమేవాశ్రయణీయమ్। ఏవం చ గ్రౌఘ్నీత్యత్రాపి అన్తరఙ్గత్వాదేవ సిద్ధమిష్టమితి నార్థ ఏతదర్థేన ప్రత్యయసంజ్ఞాసన్నియోగేనాద్యుదాత్తవచనేన। ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---గోపాయాతి ధూపాయతి, ఉత్పత్తిసన్నియోగేనాద్యుదాత్తత్వే పశ్చాత్ `సనాద్యన్తా ధాతవః' ఇతి ధాతుసంజ్ఞాయాం ధాతోరిత్యన్తోదాత్తత్వం భవతి। యది తు ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యం ప్రత్యయస్య చేత్యుచ్యేత, పరత్వాద్ధాతుస్వరం ప్రత్యయస్వరో బాధేత। స్యాదేతత్।

అనుదాత్తస్య తర్హ్యత్ర ప్రదేశే కరణే కిం ప్రయోజనమ్? స్యాదేతత్----కార్యశబ్దాట్టాపి స్వరితత్వాత్ప్రాగేకాదేశే కృతే తస్య పూర్వ ప్రత్యన్తవద్భావాత్తిత్స్వరితశ్చ ప్రాప్నోతి, పరం ప్రత్యాదివద్భావాత్పిత్స్వరశ్చ, పరత్వాత్స్వరితో భవతి। యది తు లసార్వధాతుకమనుదాత్తం సుప్పితౌ చేత్యుచ్యేత పరత్వాదనుదాత్త్వం స్యాదితి? తన్న; తత్ర

హి టాబు త్పత్తేరపి ప్రాగేవ స్వరితో భవతి, సత్యపి వా టాపి స్వరితైకాదేశయోరుభయోరనిత్యయోః పరత్వాత్స్వరితత్వే కృతే ఆన్తర్యతః స్వరితానుదాత్తయోరేకాదేశః స్వరితో భవిష్యతి। ఇదం తర్హి---ఆమ్బష్ఠ్యా యజశ్చాప్యేకాదేశే కృతే పిత్స్వరశ్చ ప్రాప్నోతి చిత్స్వరశ్చ, పరత్వాచ్చిత్స్వరో భవతి, అన్యత్ర క్రియమాణో పిత్స్వరః స్యాత్? అత్రాపి చాపశ్చిత్కరణసామర్థ్యాదేవచ చిత్స్వరో భవిష్యతి। సామాన్యగ్రహణావిఘాతార్థే హి చకారే టాప్ప్రకరణ ఏవ యజష్టాపం విదధీత। ఏవం తర్హి తదేవ తస్మిన్ప్రయోజనం తదన్తవిధిర్మా భూదితి। యదుక్త ప్రకృతిస్వరస్య విధానసామర్థ్యాదితి? తత్ర ఆస్తే శేత ఇత్యాదౌ లసార్వధాతుకమాత్రస్యానుదాత్తత్వే సతి ధాతుస్వరస్య సావకాశత్వాత్। ప్రాతిపదికాన్తోదాత్తత్వమపి అగ్నిమాన్, వాయుమాన్, అగ్రీనామిత్యాదౌ `హ్రస్వనుడ్భ్యాం మతుప్' `నామన్యతరస్యామ్' ఇతి స్వరసిద్ధ్యర్థ స్యాత్, అత్ర హ్యన్తోదాత్తాదితి వర్త్త ఇత్యలమపి కర్కశేన క్షోదేన।।

అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ।। 3.1.4 ।।

అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ।। సుబితి ప్రత్యాహారస్యేదం గ్రహణమ్, న స్పతమీబహువచనస్య; పిత్త్వాదేవానుదాత్తత్వస్య సిద్ధత్వాత్। అత ఏవ వృత్తౌ `సుపః' ఇతి బహువచనమ్। పిత ఏతత్తు ప్రక్రమానురోధేన బహువచనమ్। సుపశ్చ పకారేణ ప్రత్యాహారః, న కప; టాబాదీనాం పిత్కరణాత్। పచతీతి। శబన్తోదాహరణమ్, తిపస్త్వదుపదేశాత్ `లసార్వధాతుకమ్' ఇత్యేవ సిద్ధమ్।।

గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్।। 3.1.5 ।।

గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్।। గుప గోపనే ఇతి। `గుప వ్యాకులత్వే', `గుపూ రక్షణే'ఇత్యేతయోస్తు గ్రహణం న భవతి; తిజినా సహ గణే పఠితస్యానుదాత్తేన ఏవ గుపేరిహాపి గ్రహణాత్। ప్రత్యయసంజ్ఞా చాధికృతైవేతి। కా పునరత్ర విస్మరణాశఙ్కా, కిన్త్వన్వర్థా ప్రత్యయసంజ్ఞా, అనర్థకస్య గుపాదిసనో న స్యాదిత్యాశఙ్కానేన నివార్యతే। అధికారసామర్థ్యాదనర్థకస్యాపి భవతీత్యర్థః। అన్వర్థతా త్వర్థవదనర్థకసమ్భవేఽర్థవతో గ్రహణే హేతుః। నిన్దాదయస్తు గుపాదీనామర్థా న సనః, అన్యథా గుపాదీనామానర్థక్యప్రసఙ్గాత్। ధాతూనాం చానేకార్థత్వం తత్ర తత్ర ధ్దశ్యతే। ప్రత్యయాస్తు స్వార్థికా అపి భవన్తి సమాసాన్తాదివత్। జుగుప్సతే ఇతి। ధాతోరిత్యేవమనభిధానాదస్య సనోఽనార్ధధాతుకత్వాదిడభావః। నిన్దాక్షమేతి। ప్రాయికమేతదుపాధివచనమ్। తథా చ `క్షేత్రియచ్ పరక్షేత్రే చికిత్స్యః' ఇత్యత్ర గ్రన్థః----

`అథ వా క్షైత్రియాణి తృణాని సస్యార్థే క్షేత్రే జాతాని చికిత్స్యాని వినాశయితవ్యాని, అథ వా క్షైత్రియః పారదారికః, పరదారాః పరక్షేత్రేమ్, తత్ర చికిత్స్యో నిగృహీతవ్యః' ఇతి। సంశయేఽపి ద్ధశ్యతే----తద్వ్యచికిత్సన్, య ఏవం విద్వాన్విచికిత్సతి, తచ్ఛుశ్రువానృషిర్వ్యచికిత్సదితి చ। అన్యత్రేతి। అర్థాన్తరవృత్తేర్ధాత్వన్తరాదిత్యర్థః। ఏతచ్చ `పూర్వవత్సనః' ఇత్యత్ర నిపుణతరముపపాదితమ్। గుపాదిష్వనుబన్ధకరణమాత్మనేపదార్థమితి। ఏతదపి తత్రైవోపపాదితమ్। గుపాదీష్వితి బహువచనం మాన్వధాదిసూత్రాభిప్రాయమ్। కితిస్తుపరస్మైపదీ, తథా చానన్తరమేవ ప్రయోగా దర్శితాః। సనో నకారః స్వరార్థః, నిత్కరణసామర్థ్యాద్ధాతుస్వరో న భవతి---యతో్స్తారం జిఘాంససి సఖాయమ్। విశేషణార్థశ్చ---`అజ్జనగమాం సని' `హనేః సః' హంస ఇత్యత్ర మా భూత్। `స్తౌతిణ్యోరేవ షణ్యభ్యాసాత్',సుషుపిష ఇన్ద్రమిత్యత్ర మా భూత్। `సన్యఙోః' ఇత్యత్రాపి `లిటి ధాతోః' ఇత్యతో ధాతోరిత్యనువృత్తైర్యద్యపి తృణాదిభ్యః సేఽప్రసఙ్గః। హంసః, వత్స ఇత్యాదౌ తు స్యాదేవోణాదీనాం వ్యుత్పత్తిపక్షే। ప్రతీషిషతీత్యత్ర ప్రతిపూర్వాదిణః సని విహితే `అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇతి శబ్దస్య ద్వివ్ర్వచనం యథా స్యాదేవమర్థః। `యథష్టం నామధాతూనామితి వక్తవ్యమ్' పుత్రీయిషిషతి। అన్యత్ర త్వార్ద్ధధాతుకే `అతో లోపః' సార్వధాతుకే శపా సహైకాదేశ ఇతి నాస్తి విశేషః॥

మాన్బధదాన్శాన్భ్యో దీర్ఘశ్చాభ్యాసస్య॥ 3.1.6 ॥

మాన్బధదాన్శాన్భ్యో దీర్ఘశ్చాభ్యాసస్య॥ అత్ర మాన్బధీ అనుదాత్తేతౌ, శేషౌ స్వరితేతౌ। అభ్యాసస్య చేకారస్యదీర్ఘో భవతీతి। `సన్యతః' ఇతీత్వే దీర్ఘో భవతీత్యర్థః। నను విశేషవిహితో దీర్ఘః సామాన్యవిహితమిత్త్వం బాధిత్వాఽవర్ణస్యైవ ప్రాప్నోతి? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయం `దీర్ఘోఽకితః', ఇత్యత్రాకిత ఇత్యాహ, తజ్జ్ఞాపయతి----నాభ్యాసవికారేషు బాధ్యబాధకభావ ఇతి। తద్ధి యంయమ్యతే ఇత్యాదౌ నుకి కృతే మా భూదితి। యది చాభ్యాసవికారేషు బాధ్యబాధకభావః స్యాత్తతో విశేషవిహితత్వాన్నుకి కృతేఽనజన్తత్వాదేవ న భవిష్యతి దీర్ఘః, కిం ప్రతిషేధేన? అత ఏవ డీఢౌక్యతే ఇత్యాదౌ హ్రస్వత్వే కృతే గుణో భవతి, అన్యథా బబాధే చరితార్థం హ్రస్వం పాపచ్యతే ఇత్యాదౌ చరితార్థో దీర్ఘః పరత్వాద్బాధేత।

అపర ఆహ---సూత్రోపాత్త ఏవార్థో వృత్తికారేణోక్త ఇతి కథమభ్యాసస్యేతి పదచ్ఛేదః, అభ్యాసస్య వికార అభ్యాసః, స చేత్త్వమేవ। తథా హి---లోపస్య తావదభావరూపత్వాదదైశో విధాతుమశక్యః, యది చ హ్రస్వస్య దీర్ఘత్వం స్యాత్చ తద్ధితనిర్దేశోఽనర్థకః స్యాత్, దీర్ఘశ్రుత్యా `అచశ్చ' ఇత్యుపస్థానాదజన్తస్య దీర్ఘవిధానాద్దీర్ఘస్య హ్రస్వస్య వా దీర్ఘో విశేషాభావాత్తస్మాదిత్త్వమేవ తద్ధితేన ప్రత్యాయ్యతే। అథ వా సన్యాహత్య విహితస్య వికారస్య

గ్రహణం తదాహ---అభ్యాసస్య చేకారస్యేతి। సర్వశేష ఇతి । న కేవలం తస్యైవాపి తు పూర్వయోరపి ద్వయోరిత్యర్థః। తేన క్వచిన్న భవతీతి। అర్థాన్తరవృత్తిభ్యో దాత్వన్తరేభ్య ఇత్యర్థః। ఏతచ్చ `పూర్వవత్సనః' ఇత్యత్రోపపాదితమ్। మానయతీత్యాదయశ్చురాదిణ్యన్తాః। నిశాన ఇతి ణ్యన్తాదేవ పచాద్యచ్। మానేర్జిజ్ఞాసాయామితి। యద్యేవమ్, జ్ఞానార్థవృత్తేర్మానేరుత్తరసూత్రేణైవ సన్ సిద్ధః? సత్యమ్, దీర్ఘవిఘానార్థ వచనమిడభావార్థ చ। బధేర్వైరుప్యే ఇతి। చిత్తస్య దుర్గన్ధాద్యనుభవనిమిత్తో వికారో వైరూప్యమ్। శానేనింశానే ఇతి। నిశానమ్=తీక్ష్ణీకరణమ్, యత్రైవాయం పఠితః `శాన తేజనే' ఇతి తత్రైవేత్యర్థః।।

ధాతోః కర్మణః సమానకర్తృకాదిచ్ఛాయాం వా।। 3.1.7 ।।

ధాతోః కర్మణః సమానకర్తృకాదిచ్ఛాయాం వా।। కర్మత్వసమానకర్తృకత్వయోః క్రియాపేక్షత్వాదిచ్ఛాయాయశ్చ ప్రత్యయార్థత్వేనాపి తావచ్ఛుతత్వాత్తదపేక్షే ఏవ తే విజ్ఞాయేతే ఇత్యాహ ---ఇషికర్మ యో ధాతురిషిణైవ సమానకర్తృక ఇతి। అర్థద్వారకమితి। ధాత్వర్థస్య కర్మత్వాత్సమానకర్తృకత్వాచ్చ ధాతుస్తథా వ్యపదిశ్యతే న స్వరూపేణేత్యర్థః, కిం కారణమ్? అసమ్భవాత్। యద్యపి కరోతిమిచ్ఛతీత్యాదౌ ధాతోః స్వరూపేణాపి కర్మత్వసమ్భవః, తథాపి న తస్య స్వరూపేణార్థద్వారేణ వా సమానకర్తృకత్వం సమ్భవతి। కిం చాత్ర శ్తిపా నిర్దేశాత్స్వరూపపరత్వమ్, సన్ప్రకృతేస్తు లోకవ్యుత్పత్త్యనుసారేణార్థపరత్వమేవ, అతః సుష్ఠూక్తమ్---ధాతోరర్థద్వారకం విశేషణమితి। ఇచ్ఛాయాః క్రియాయాః కర్మభూత ఇచ్ఛయైవ సమానకర్తృకోఽర్థో యస్య ధాతోస్తస్మాత్సన్ భవతీత్యర్థః। చికీర్షతి, జిహీర్షతీతి। కృహృఞ్భ్యాం సన్, `ఇకో ఝల్' ఇతి కిత్త్వమ్, `అజ్ఝనగమాం సని'ఇతి దీర్ఘః, `ఋత ఇద్ధాతోః;`హలి చ' ఇతి దీర్ఘః;, సనః షత్వమ్, ద్విర్వచనమ్, హలాదిశేషః, హ్రస్వః, `కుహోశ్చుః' ఇతి చుత్వమ్---కకారస్య చకారః, హకారస్య ఝకారః, `అభ్యాసే చర్చ' ఇతి జశ్త్వమ్---జకారః, `సనాద్యన్తా ధాతవః' ఇతి ధాతుసంజ్ఞాయాం లఁడాదిః।

ధాతుగ్రహణం కిమితి। `కర్మణః సమానకర్తృకాత్' ఇతి వచనాద్వాక్యాన్న భవిష్యతి। న హ్యేతదుభయం వాక్యార్థస్య సమ్భవతి, సుబన్తాదపి---పుత్రమిచ్ఛతీత్యాదౌ అసమానకర్తృకత్వాన్న భవిష్యతి, యత్రాపి సమానకర్తృకత్వమ్---గమనమిచ్ఛతి, ఆసనమిచ్ఛతీత్యాదౌ, తత్రాపి  క్యజ్బాధకో భవిష్యతి। యద్యపి పుత్రమిచ్ఛతీత్యాదౌ అసమానకర్తృకే క్యచ్ సావకాశః తథాపి చికీర్షతీత్యాదావసుబన్తే సావకాశం సనం సుబన్తేషు సమానకర్తృకేషు పరత్వాద్బాధిష్యతే। యత్రాపి క్యచ్ ప్రతిషిధ్యతే క్యచి మాన్తావ్యయప్రతిషేధ ఇతి----కర్తుమిచ్ఛతీతి, తత్రాపి కామ్యజ్బాధకః।జ్యాప్ప్రాతిపదికేష్వపి ఖట్వాకుమారీపుత్రాదిషు న సమానకర్తృకత్వమ్। ఆసనశయనాదౌ త్వకర్మత్వమ్, న హి

జ్యాప్రృతిపదికం కర్మాభిధాయి, విభక్త్యభిధేయత్వాత్కర్మాదీనామ్। ధాతోరపి తర్హి న స్యాత్? అథ తత్ర వస్తుతో ధాత్వర్థస్యేచ్ఛయా వ్యాప్యమానత్వాత్కర్మత్వమ్, ప్రాతిపదికాదపి స్యాత్, అథాత్ర కర్మరూపానభిధానాన్న స్యాత్, ధాతోరపి న స్యాదితి సమానం వచః? ఏవం తర్హ్యసమానకర్తృకత్వాదేవాత్ర న భవిష్యతి। శయనాసనాదౌ హి ప్రకృత్యర్థస్యైవ సమానకర్తృకత్వక్రియారూపత్వాద్, న ప్రత్యయార్థస్యాక్రియారూపస్య, `క్రియారూపస్య సిద్ధతా నామ యో ధర్మస్తత్ర ఘఞాదయః' ఇతి స్మరణాత్। తిజన్తాదపి యత ఏవ హేతోః పాకమిచ్ఛతీత్యత్రార్థే పచతీచ్ఛతీతి న భవతి, తత ఏవ హేతోః సన్నపి న భవిష్యతి। తదేవం న ధాతుమపహాయ క్వచిదపి ప్రసఙ్గ ఇతి ప్రశ్నః।

సోపసర్గాదుత్పత్తిర్మా భూదితి। అన్యథా సఙ్ఘాతస్య విశిష్టక్రియావచనత్వాత్తత ఏవ సన్స్యాత్, తతశ్చ సన్నన్తత్వేన తస్యైవ ధాతుత్వాత్తత ఏవ లఙ్ప్యుపసర్గాత్పూర్వోఽడాగమః ప్రాప్నోతి। నను లిజ్యప్యుపసర్గస్య ద్విర్వచనప్రసఙ్గో దోషః శక్యో దర్శయితుమ్? సత్యమ్; అత్రప్రసఙ్గమప్యపరం దోషం దర్శయితుం లఙుదాహృతః। నను ధాతురేవ విశిష్టక్రియావాచీ, ఉపసర్గస్తు సన్నిధిమాత్రేణోపకారకో న తు కస్యచిదర్థస్యాభిధానేన, యథా---భుఙ్క్తే ఇత్యత్ర భుజిరేవాభ్యవహారే వర్త్తతే, ఆత్మనేపదం తు కర్తరి, అథ చాన్తరేణాత్మనేపదం నాభ్యవహారో గమ్యతే; తద్వదుపపసర్గసన్నిధానే ధాతురేవ విశిష్టాం క్రియామాహ, తతశ్చార్థద్వారకే కర్మత్వసమానకర్తృకత్వే అపి ధాతోరేవ, న సఙ్ఘాతస్య, అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్---- ధాతురేవ చ క్రియావచీ, కథమ్? యో హి మన్యతే సఙ్ఘాతః క్రియావాచీతి, క్రియమాణేఽతి, క్రియమాణేఽపి తస్య ధాతుగ్రహణే యోఽత్ర ధాతుర్న తస్మాదుత్పత్తిః ప్రాప్నోతి, అకర్మత్వాదసమానకర్తృత్వాచ్చ? ఏవం మన్యతే---ప్రశబ్దసన్నిధౌ తావత్ప్రకర్షాఖ్యో విశేషో గమ్యతే, న చ ప్రకర్షమపి ధాతురేవాచష్టే; ప్రశబ్దస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్; సతి చైవం సముదాయస్యైవ కర్మత్వమ్। న హ్యసౌ కరోత్యర్థమాత్రేణ సన్తుష్యతి, నాపి ప్రకర్షమాత్రేణ। న చైవం యోఽత్ర ధాతుస్తస్మాదనుత్పత్తిప్రసఙ్గః, తస్యాపి కర్మత్వాత్। తథా చ కటం కరోతి, భీష్మముదారం దర్శనీయమితి సముదాయచికీర్షాయామపి భీష్మాదిభ్యో ద్వితీయా భవతి; తేషామపి కర్మత్వాత్। నన్వేవమపి యథా జనపదసముదాయో జనపదగ్రహణేన న గృహ్యతే, తథా కర్మసముదాయస్యాకర్మత్వాత్సముదాయాదుత్పత్తిర్న భవిష్యతి। యత్ర తర్హి సముదాయస్యైవ కర్మత్వం తత్ర కథమ్, యథా---ప్రస్థాతుమిచ్ఛతి ప్రతిష్ఠాసత ఇతి, అత్ర హి తిష్ఠతీతి గతినివృత్తిః ప్రతీయతే, ప్రశబ్దాసన్నిధౌ తు గతిః, తత్ర యథా జిగమిషతీత్యేకమేవ కర్మ తద్వదత్రాపి తతశ్చ సముదాయాదేవ స్యాత్? యద్యేవమ్, యోఽత్ర ధాతుః కథం తతః సన్, న హ్యసౌ కర్మ, కర్మణ ఇతి నైషా ధాతుసమానాధికరణా పఞ్చమీ, కిం తర్హి? షష్ఠీ--- కర్మణోఽవయవాద్ధాతోరితి? చికీర్షతీత్యాదావపి కేవలస్యాపి వ్యపదేశివద్భావేన కర్మావయవత్వమ్। ఏవమప్యసమానకర్తృత్వాన్న ప్రాప్నోతి,

ధాతుమాత్రస్యాక్రియావాచిత్వాత్। అతః సమానకర్తృకాదిత్యపి షష్ఠ్యర్థే పఞ్చమీతి వ్యాఖ్యేయమ్। తదేవం సఞ్జాతనివృత్త్యర్థ ధాతుగ్రహణమితి స్థితమ్।

కర్మమ ఇతి కిమితి। జిగమిషతీత్యాదౌ ప్రయోగే ప్రత్యయవాచ్యాయా ఇచ్ఛాయాః కర్మాపేక్షాయాం ప్రత్యాసత్త్యా ప్రకృత్యర్థ ఏవ కర్మ ప్రత్యేష్యతే। యద్యపి క్రియా కరణమప్యపేక్షతే, స్ఫుటతరా త్విచ్ఛాయాః కర్మాపేక్షేతి సైవ ప్రకృత్యర్థేన పూరయిష్యతే, నార్థః కర్మగ్రహణేనేతి ప్రశ్నః। గమనేనేచ్ఛతీతి। అస్యాం వివక్షాయాం గమేర్మా భూదిత్యర్థః। అసతి హి కర్మగ్రహణే సత్యాపరీచ్ఛాయాః కర్మాపేక్షాయాం యథైతద్వాక్యం భవతి---గమనేనేచ్ఛతీతి, తథా సన్నపి స్యాదితి భావః। ఇచ్ఛాయామితి కిమితి। శబ్దవైరాదిసూత్రే యత్ `కరణే' ఇతి తదిహైవాస్తు, అభిధానశక్తిస్వాభావ్యాచ్చ కరణవిశేష ఇచ్ఛాయామేవ సన్ భవిష్యతి, నమస్ప్రభృతిభ్యః క్యజితి ప్రశ్నః। కర్తుజానాతీతి। లక్షణైకశరణో నైవం ప్రతిపాద్యేతేతి భావః।

వావచనాద్వాక్యమపి భవతీతి। నను `సమానకర్తృకేషు తుమున్' ఇతి తుమున్విధానసామర్థ్యాదేవ వాక్యం భవిష్యతి, అస్తి తస్యావకాశః---చికీర్షితుమిచ్ఛతీతి। న హ్యత్ర సనః ప్రసఙ్గః; `సనన్తాన్న సనిష్యతే' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్। ధాతోరితి విధానాదిత్యాదినా ధాతుగ్రహణస్య ప్రయోజనాన్తరం దర్శయతి। న పూర్వత్రేతి। తథా చ జుగుప్సతే ఇత్యాదావిడభావః।

ఆశఙ్కాయామితి। ఆశఙ్కా=సమ్భావనా, ప్రయోక్తృధర్మః, తద్విశిష్టక్రియావచనాత్స్వార్థే ప్రత్యయః। కూలం పిపతిషతీతి। కూలస్యాచేతనత్వాదిచ్ఛాయా అసమ్భవః। శ్వాముమూర్షతీతి। శునశ్చేతనత్వేఽపి జీవితస్య ప్రియత్వాద్వ్యాధ్యాద్యభిభవేఽపి తిర్యక్త్వాన్మర్తుమిచ్ఛా న భవతీతి, శఙ్కే పతిష్యతి కూలమ్, శఙ్కే మరిష్యతి శ్వేత్యత్రార్థః। ప్రత్యాఖ్యానం తు---యో యదిచ్ఛతి స తస్య పూర్వరూపాణి కరోతి, యథా---దేవదత్తః కటం చికీర్షుః సన్నహ్యతి రజ్జుకీలపూలాదికం చాదత్తే; కూలస్యాపి చ పూర్వరూపాణి ద్దశ్యన్తే---లోష్టాః శీర్యన్తే, భిదా జాయన్తే। శ్వానః ఖల్వపి ముమూర్షవ ఏకాన్తశీలాః స్థూలాక్షాశ్చ భవన్తి, తదిహ పూర్వరూపదర్శనాదిచ్ఛాధ్యారోప్యతే---ఇచ్ఛత్యేవాయం య ఏవమిచ్ఛావినాభూతాని పూర్వరూపాణి కరోతి। గౌణముఖ్యన్యాయశ్చ క్వచిల్లక్ష్యాపేక్షయా నాశ్రీయతే, తతశ్చాధ్యారోపితేచ్ఛాశ్రయః ప్రత్యయ ఇతి।

విశేషణం కిమితి। ఇచ్ఛాగ్రహణం కిమిత్యర్థః।

శేషికాదితి। సన్ప్రసఙ్గాదన్యోఽనిష్టః ప్రత్యయో వార్యతే। శేషాధికారవిహితః శైషికః మతుర్బన్ధే భవో మతుబర్ధీయః, గహాదేరాకృతిగమత్వాచ్ఛః, మతుపోఽర్థో మతుబర్థః, సోఽస్యాస్తీతి మతుబర్థికః। `అత ఇనిఠనౌ'। శైషికప్రత్యయాన్తాచ్ఛైషికః సరూపప్రత్యయో నేష్టః, తద్యథా---శాలాయాం భవో ఘటః శాలీయః, తత్ర భవముదకమ్, పునశ్ఛో న భవతి; విరూపస్తు భవత్యేవ---అహిచ్ఛత్రే భవమాహిచ్ఛత్రమ్, తత్ర భవమాహిచ్ఛత్రీయమ్, అణన్తాచ్ఛో భవతి। తథా దణ్డోఽస్యాస్తీతి దణ్డికః, `అత ఇనిఠనౌ' సోఽస్యాస్తీతి పునష్ఠన్న భవతి; విరూపస్తు భవత్యేవ---దణ్డిమతీ సేనేతి। సనన్తాన్న సనిష్యతే ఇతి। సరూప ఇత్యేవ। సారూప్యేణ చాత్ర సాధర్శ్యం లక్ష్యతే, తచ్చార్థద్వారకమితి ఇచ్ఛాసనన్తాదితి పూర్వోక్త ఏవార్థో భవతి, ఏతచ్చ న్యాయసిద్ధమ్। తథా హి---జాతౌ పదార్థే సముదాయే సకృల్లక్షణం ప్రవర్త్తతే, తతశ్చ తత్ప్రవృత్తేః ప్రాక్ తత్ప్రత్యయాన్తప్రకృత్యసమ్భవాత్తదన్తాన్నాస్తి తత్ప్రత్యయప్రసఙ్గః। ఇహ యో గ్రామం గన్తుమిచ్ఛతి తస్య యద్యపి గ్రామో న స్వరూపేణేష్టః----గ్రామో మే స్యాదితి, తథాపి గమ్యమానతారూపేణ సోఽపీష్ట ఏవ। గ్రామో జిగంస్యతే, జిగమిషితః, జిగమిషితవ్యః, సుజిగమిష ఇతి ఇచ్ఛా వాచినః సనన్తాత్ గ్రామే కర్మణి లాదయో భవన్తి। గమిం ప్రతి కర్మత్వం గ్రామస్య స్పష్టమేవ। అత ఏవ గ్రామం జిగమిషతి, గ్రామాయ జిగమిషతీతి `గత్యర్థకర్మణి' ఇతి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ భవతః।।

సుప ఆత్మనః క్యచ్।। 3.1.8 ।।

సుప ఆత్మనః క్యచ్।। అత్రాపీచ్ఛాయామిత్యనువృత్తేస్తదపేక్షమేవ సుబన్తస్య కర్మత్వం విజ్ఞాయతే ఇత్యాహ---ఇషికర్మణ ఇతి। ఆత్మశబ్దోఽయం పరవ్యావృత్తివచనః స్వశబ్దపర్యాయో గృహ్యతే, న చేతనద్రవ్యవచనః। స హి గృహ్యమాణ ఇచ్ఛయా వా సమ్బధ్యేత, సుబన్తేన వా। తత్రేచ్ఛయా సమ్బన్ధే కర్త్తరి షష్ఠీ, ఆత్మనః ఇచ్ఛాయామాత్మకర్తృకాయామిచ్ఛాయామాత్మా చేదిచ్ఛతీత్యర్థః స్యాత్, తతశ్చాత్మగ్రహణమనర్థకం స్యాత్, సర్వైవేహేచ్ఛాఽఽత్మకర్తృకా, తస్యాస్తద్ధర్మత్వాత్। సుబన్తసమ్బన్ధే తు దేవదత్తస్య పుత్రమిచ్ఛతి యజ్ఞదత్త ఇత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి, పరస్యాపి హీష్యమాణ ఆత్మన ఏవేష్టో భవతి; తస్యాప్యాత్మత్వాత్। అనర్థకం చాత్మగ్రహణం స్యాద్; వ్యావర్త్త్యాభావాత్। వృక్షస్య జలమిచ్ఛతి, ఖట్వాయాః పాదమిచ్ఛతీత్యాదౌ యత్రాచేతనార్థ కిఞ్చిదిష్యతే తద్వ్యావర్త్త్యమితి చేత్, న; తత్రాపి చేతనస్యైవ పరమశేషిత్వాత్। సర్వమేవ హి భోగ్యం చేతనానామేవ శేషభూతం ఖట్వాయాః పాదమిచ్ఛతీత్యత్రాపి యస్య తత్ ఖ్టవాదికముపభోగ్యం తదర్థమేవ తదిష్యతే, ఖట్వాదికం తు తస్యైవ ద్వారమాత్రమ్; అతః పరవ్యావృత్తివచన ఏవాత్మశబ్దః। తత్రాపి యదీచ్ఛయా సమ్బన్ధః స్యాత్, పూర్వవత్ కర్త్తరి షష్ఠ్యామాత్మగ్రహణమనర్థకం స్యాత్, సర్వస్యా ఏవేచ్ఛాయా

ఏషితృకర్తృకత్వా దితి సుబన్తేన సమ్బధ్యతే, సుబన్తాత్కర్మణ ఇచ్ఛాయామభిధేయాయాం క్యజ్ భవలి, తచ్చేత్సుబన్తమాత్మనః స్వస్య సమ్బన్ధి భవతి। కస్య స్వస్యేత్యపేక్షాయామిచ్ఛయా ఏషితుః సన్నిధాపితత్వాత్ తస్యేవైషితురాత్మనః సమ్బన్ధి ఇతి విజ్ఞాయతే, తదాహ----ఏషితురేవాత్మసమమ్బన్ధినః సుబన్తాదితి। న చైవమాత్మనః పుత్రం పరస్య దాసమిచ్ఛతీత్యత్రాపి సుబన్తస్యాత్మసమ్బన్ధిత్వాత్ప్రసఙ్గః, నాత్ర యథాకథంచిదాత్మసమ్బన్ధిత్వం వివక్షితమ్, కిం తర్హి? ఇష్యమాణమేవ రూపమాత్మసమ్బన్ధిత్వేన యదేష్యతే తదా ప్రత్యయః। పుత్రీయతీతి। `క్యచి చ' ఇతీత్త్వమ్।

సుప ఇతి కిమితి। కర్మణ ఇతి వచనాత్తిఙన్తాదప్రసఙ్గః, న హి తిఙన్తం కర్మ। ధాతోశ్చాప్రసఙ్గః విశేషవిహితేన సనా బాధితత్వాత్। జ్యాప్ప్రాతిపదికాదుత్పత్తావపి న కశ్చిద్దోషః; `నః క్యే' ఇతి పదసంజ్ఞావిధానాత్। తచ్చ క్రియమాణే సుబ్గ్రహణే నియమార్థమ్---నాన్తమేవ క్యే పదమితి। తదేవ జ్యాప్ప్రాతిపదికాదుత్పత్తౌ విధ్యర్థ భవిష్యతి। నన్వసతి సుబ్గ్రహణే జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్సుబన్తాచ్చోత్పత్త్యమవిశేషాత్, తతశ్చ `నః క్యే' ఇత్యేతద్యద్యేవం విధ్యర్థమ్, ఉభయథాపి దోషః; నియమార్థే హి వాచ్యతీత్యాదౌ ప్రాతిపదికాత్సుబన్తాచ్చోత్పత్తౌ యద్యపి దోషాభావః, నకారాన్తేషు ప్రాతిపదికాదుత్పత్తిపక్షే నలోపో న స్యాత్। అథ తేషు ప్రాతిపదికా దుప్తౌ విధ్యర్థమ్, ఏవం సతి వాచ్యతీత్యాదౌ సుబన్తాదుత్పత్తిపక్షే జశ్త్వాదిపదకార్యం స్యాత్, అతః సుబన్తాదేవ యథా స్యాత్ప్రాతిపదికాన్మా భూదితి నియమార్థం సుబ్గ్రహణం కర్త్తవ్యమేవ। ఏవం తర్హి కర్మగ్రహణాద్ జ్యాప్ప్రాతిపదికాదప్రసఙ్గః సుబన్తమేవ హి కర్మాభిధాయి; పఞ్చకపక్షేఽపి ద్యోతకవిభక్తేరపేక్షితత్వాత్। తదేవం సుబన్తమపహాయ న క్వచిత్ప్రసఙ్గ ఇతి మత్వా ప్రశ్నః।

వాక్యాదితి। పదసమూహాదిత్యర్థః। మహన్తం పుత్రమిచ్ఛతీతి। కిం చ స్యాద్యద్యత్ర స్యాత్? ప్రత్యయార్థే గుణభూతయోర్మహత్పుత్రశబ్దయోరసతి పరస్పరసమ్బన్ధే సమాసో న స్యాత్, తథా చ తన్నిబన్ధనమాత్వం న స్యాత్। కిమిదానీం న భవతి---మహాపుత్రీయతీతి? భవతి, యదైతద్వాక్యం భవతి----మహాన్పుత్రో మహాపుత్రః మహాపుత్రమిచ్ఛతి। అథ క్రియమాణేఽపి సుబ్గ్రహణే కస్మాదేవాత్ర న భవతి? ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా సముదాయస్యాసుబన్తత్వాత్। కిం పునరయం కర్మణోః సముదాయః? ఆహోస్విత్సముదాయః కర్మ? కిం చాతః? యది కర్మణోః సముదాయః, న కర్మగ్రహణేన గృహ్యతే ఇతి సముదాయాదప్రసఙ్గ? అథ సముదాయః కర్మ, అవయవాద్ ద్వితీయా న ప్రాప్నోత్యకర్మత్వాత్? ఏవం తర్హి కర్మణోరేవాయం సముదాయః, సుబ్గ్రహణం తు యదత్ర కర్మ తస్మాన్మా భూదితి। అథ క్రియమాణేఽపి సుబ్గ్రహణే కస్మాదేవ తస్మాన్న స్యాత్, సుబన్తమేవ హి తత్? అసామర్థ్యాత్। కథమసామర్థ్యమ్? సాపేక్షమసమర్థ భవతీతి। అక్రియయాణే పునః సుబ్గ్రహణే నాయం పదవిధిర్భవతి। యత్ర హి పదస్యైవాసాధారణం

కిఞ్చిద్రూపమాశ్రితం స పదవిధిః, కర్మగ్రహణం తు న పదస్యైవాసాధారణమ్, `ధాతోః కర్మణః' ఇత్యపదేపి ద్దష్టత్వాత్।

అన్యే త్వాహుః----సముదాయస్యాపి కర్మత్వమవయవయోశ్చ మహత్త్వవిశిష్టస్య పుత్రస్యైష్యమాణత్వాదితి తేషాం సముదాయాదవయవాచ్చ మా భూదితి సుబ్గ్రహణమ్। రాజ్ఞః పుత్రమిచ్ఛతీతి। నన్వసామర్థ్యాదేవాత్ర న భవిష్యతి, కథమసామర్థ్యమ్? సాపేక్షమసమర్థం భవతీతి? యత్ర తర్హ్యన్తరేణాపి తృతీయస్య పదస్య ప్రయోగం పరస్యేతి గమ్యతే తత్ర మా భూత్ యథా---అఘమిచ్ఛతి, వ్యసనమిచ్ఛతీతి, న హి కశ్చిదాత్మనోఽఘమిచ్ఛతి। కకార ఇత్యాది। స్యాదేతత్----`నః క్యే' ఇత్యత్రాపి మా కారి కకార ఇతి? యద్యేవమ్, సామసు సాధుః అత్రాపి ప్రాప్నోతి। చకాత్స్వదవిఘాతార్థ ఇతి। స్వరస్తు ప్రత్యయస్వరేణ సిద్ధో ధాతుస్వరేణ వా, అకారస్తు ద్దషదమిచ్ఛతి ద్దష్యద్యతి, ద్దషద్యతేర్ణ్వుల్, `అతో లోపః',`యస్య హలః',`క్యస్య విభాషా'----ద్దషదకః, అత్రాతో లోపస్య స్థానివద్భావాత్ `అత ఉపధాయాః' ఇతి వృద్ధిర్మా భూత్। మృదమిచ్ఛతి మృద్యతి, మృద్యతేః `అచో యత్', అతో లోపాది పూర్వవత్---మృద్యమ్, `యతోఽనావః' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం యథా స్యాదితి। పుత్రీయతీత్యాదౌ చ శపా సహైకాదేశ ఉదాత్తో భవతి।

క్యచి మాన్తావ్యయప్రతిషేధ ఇతి। మాన్తగ్రహణం ప్రాతిపదికస్య విశేషణమ్, న సుబన్తస్య। తేన పుత్రమిచ్ఛతీత్యాదౌ క్యజ్ భవతి, కామిచ్ఛతి కానిచ్ఛతీత్యాదౌ చ న భవతి। ఉచ్చైర్నీచైరితి। అధికరణప్రధానయోరప్యనయోరాధేయే యదా వృత్తిస్తదా కర్మత్వమ్, గోసమానాక్షరనాన్తాదిత్యేకే। గోశబ్దాత్సమానాక్షరాన్నాన్తాచ్చ క్యజ్ భవతీత్యేకే మన్యన్తే। అకారాదయో దశ సమానాక్షరాః; తత్ర లృవర్ణాన్తస్య, ఋకారాన్తస్య చ ప్రాతిపదికస్యాభావాదేకారాన్పూర్వేషాం సప్తానామచాం గ్రహణమ్। అస్మిన్పక్షే వాచ్యతీత్యాది న సిద్ధ్యతి, తస్మాన్నాయం స్థితః పక్ష ఇత్యాహుః। అత ఏవాస్య వృత్తావనుపన్యాసః। పరేచ్ఛాయామితి। శేషష్ఠ్యాః సమాసో న కర్తృషష్ఠ్యాః, సుబన్తద్వారకశ్చ పరస్యేచ్ఛయా సమ్బన్ధః, పరస్య సుబన్తార్థా యా ఇచ్ఛా తస్యామిత్యర్థః। అఘాయవ ఇతి। `క్యాచ్ఛన్దసి' ఇత్యుప్రత్యయః, `అశ్వాఘస్యాత్' ఇత్యాత్వమ్। ఏతదేవ క్యచి పరత ఆత్వవిధానం జ్ఞాపకమ్ ఛన్దసి పరేచ్ఛాయామపి క్యజ్ భవతీతి, న హి కశ్చిదాత్మనోఽఘమిచ్ఛతి। న చాచారక్యజర్థమ్, ఛన్దస్యఘశబ్దాచారే క్యచోఽదర్శనాత్। అథాస్మాత్క్యజన్తాల్లకృత్యక్తఖలర్థా భవన్తః క్వ భవన్తి? యథాయోగం భావే కర్త్రరి చ, న తు కర్మణి। ప్రకృత్యర్థవిశిష్టాయా నియతవిషయాయా ఇచ్ఛాయాః క్యజన్తేనాభిధానమ్, న సా వస్త్వన్తరం విషయీకరోతి, అతో జీవత్యాదివదకర్మకః క్యజన్తః। ఆచారక్యజన్తే తూపమానకర్మణః పుత్రాదేరన్తర్భావేఽపి ఉపమేయస్యచ్ఛాత్రాదేరనన్తర్భావాత్తస్మిన్కర్మణి లాదయో భవన్త్యేవ---పుత్రీయ్యతేచ్ఛాత్రః పుత్రాయితవ్య ఇత్యాది, యథా----శ్యేనాయతే కాక ఇతి ఉపమానకర్తురన్తర్భావేఽపి

ఉపమేయకర్త్రరిలో భవతి, తద్వత్। ఇహ చ మాణవకం ముణ్డం కరోతి ముణ్డతే మాణవకః, ముణ్డయితవ్యో మాణవక ఇతి ణ్యన్తో ధాతుర్మౌణ్డ్యగుణవిశిష్టద్రవ్యమాత్రమన్తర్భావయితుం శక్తః, న తు మాణవకాదికం విశేషమితి తస్య ధాతావనన్తర్భావాత్తత్ర లాదయో భవన్తి। యద్యేవమ్, అనేన హేతునా క్యజన్తాదపి ప్రాప్నోతి। మాణవకం ముణ్డమిచ్ఛతి ముణ్డీయతి మాణవకమ్, ముణ్డీయ్యతే మాణవక ఇతి, నాత్ర క్యచా భవితవ్యమసామర్థ్యాత్? కథమసామర్థ్యమ్? సాపేక్షమసమర్థ భవతీతి। ణిజపి తర్హి న ప్రాప్నోతి? స్యాదేతత్----నోభౌ కరోతియుక్తౌ మౌణ్డ్యం మాణవకశ్చ, న హి మాణవకత్వం క్రియతే, తతశ్చ ముణ్డం కరోతీత్యత్రైవార్థే ముణ్డ్యతోతి ణిజుత్పద్యతే। ముణ్డం కరోతి మాణవకమిత్యత్ర వాక్యేఽపి ముణ్డస్యైవ కర్మత్వమ్, తత్సామానాధికరణ్యాత్తు మాణవకాద్ ద్వితీయోత్పత్తిః। తదేవం మాణవకాదయో మౌణ్డ్యస్యాధారవిశేషప్రతిపాదనార్థముపాదీయమానాః కరోతియుక్తా న భవన్తి। యదా పునరుభౌ కరోతియుక్తౌ భవతః, న భవతి తదా వృత్తిః, తద్యథా---బలీవర్ద్దం కరోతి తం చ ముణ్డం కరోతి ముణ్డయతి బలీవద్ధమితి ణిజ్భవతి। యద్యేవమ్, అనేనైవ హేతునా క్యజపి న ప్రాప్నోతి। యది చాధారత్వేనాపి మాణవకోఽపేక్ష్యతే, పునరపి సాపేక్షతా।

కిఞ్చ, యది న మాణవకః కరోతియుక్తః, కథం తత్ లకార ఉత్పద్యతే---ముణ్డ్యతే మాణవక ఇతి? కశ్చాయం న్యాయో న మాణవకః కరోతియుక్త ఇతి? న హ్యసౌ మౌణ్డ్యమాత్రేణ సన్తుష్యతి,మాణవకస్థమసౌ మౌణ్డ్యభినిర్వర్త్త్యతి, తతశ్చ స్వరూపేణాక్రియమాణోఽపి మాణవకో ముణ్డపరూపేణ క్రియతే, ఇష్యతే చ। తదేవం సతి యది ణిజ్ భవతి క్యజపి స్యాద్ అథ క్యజ్న భవతి ణిజపి న స్యాదితి సమానం వచః। ఏవం తర్హి ముణ్డాదయో గుణవచనాశ్చ సాపేక్షాః, ఉచ్యతే చ ణిచ్, స వచనాత్సాపేక్షేభ్యోఽపి భవిష్యతి, క్యచ్ పునరనపేక్షేభ్యః పుత్రాదిభ్యః సావకాశ ఇతి మాణవకం ముణ్డమిచ్ఛతీత్యాదౌ సాపేక్షేభ్యో న భవిష్యతీతి? యద్యప్యయమపి ణిజ్ గుణమాత్రకరణవివక్షాయాం సావకాశః---ముణ్డయత్యయం నాపితః ప్రవీణో మౌణ్డ్యకరణఇతి, తథాపి తత్కరోతీతి సిద్ధే ణిచి పునర్విధానమిదం సాపేక్షేభ్యోఽపి యథా స్యాదిత్యేవమర్థమేవ। యద్వా--ద్వివిధా ముణ్డాద్యః---ధాతవః, ప్రాతిపదికాని చ। తత్ర సూత్రే ధాతవ ఉపాత్తాస్తేభ్యః స్వభావత ఏవ విశిష్టక్రియావచనేభ్యో ణిజ్భవిష్యతి, ప్రాతిపదికానాం తు విగ్రహ ఏవ---మాణవకం ముణ్డం కరోతీతి। అథ వా నేదం యుగపదుభయం భవతి----వాక్యం చ ప్రత్యయశ్చ, తతశ్చ ముణ్డయతీతి ద్రవ్యమాత్రం ప్రతీయతే, తత్ర విశేషార్థినా విశేషోఽనుప్రయోక్తవ్యః। అథ వా---ముణ్డస్యైవ శుద్ధేన కరోతినాఽన్వయః, మౌణ్డ్యవిశిష్టేన తు మాణవకస్య, యథా---గాం దోగ్ధి పయ ఇతి శుద్ధస్య దుహేః పూర్వం గవభిసమ్బన్ధః, పశ్చాత్తు గోదుహినా పయసః। క్యచ్ప్రత్యయస్త్వనభిధానాన్న భవతి। మాణవకం ముణ్డయతీత్యుక్తే మాణవకం ముణ్డమివాచరతీత్యర్థాన్తరమేవ ప్రతీయతే। తదేవమిచ్ఛాక్యజన్తాద్భావే కర్త్తరి చ లాదయ ఇతి స్థితమ్।।

కామ్యచ్చ।। 3.1.9 ।।

కామ్యచ్చ।। కిమర్థో యోగవిభాగః, న `సుప ఆత్మనః క్యచ్కామ్యచౌ' ఇత్యేకయోగ ఏవ క్రియతే, ఏవం హి చకారో న కర్త్తవ్యో భవతి? తత్రాహ---యోగవిభాగ ఇత్యాది। ఏకయోగే హి సతి ఉత్తరసూత్రే ద్వయోరప్యనువృత్తిః స్యాత్। నను యోగవిభాగేఽప్యానన్తర్యాత్కామ్యచ ఏవానువృత్తిః ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; చకారోఽత్ర క్రియతే, స క్యచోఽనుకర్షణార్థః, తదనుకర్షణస్య చైతదేవ ప్రయోజనమ్--ఉత్తరత్రానువృత్తిర్యథా స్యాత్। కామ్యచస్తు యోగవిభాగసామర్థ్యాదననువృత్తిః। ప్రయోజానాభావాదితి। అగ్నికామ్యతీత్యాదౌ గుణనిషేధో న ప్రయోజనమ్, అనార్ద్ధధాతుకత్వాదేవ గుణస్యాప్రఙ్గత్। `విజుపే ఛన్దసి' ఉపయట్, ఉపయజమిచ్ఛతి ఉపయట్కామ్యతీత్యత్ర న సంప్రసారణం ప్రయోజనమ్; యజాదిభిః కితో విశేషణాత్---యజాదిభ్యో యో విహితః కిదితి। వాక్కామ్యతీత్యత్రాపి ధాతోః సరూపగ్రహణే కార్యవిజ్ఞానాన్న సంప్రసారణం ప్రయోజనమ్।

చకారాదిత్వాద్వేతి। కేచిద్వ్యాచక్షతే---అన్తేఽస్య చకారోఽనర్థకః, ధాతుస్వరేణైవాన్తోదాత్తత్వస్య సిద్ధ్వాత్, స ఆదౌ కర్త్తవ్యః। అథ వా---అన్తేఽపి కృతో నియమార్థః సంపద్యతే---చిద్వాయం వ్యపదేష్టవ్యో నానుబన్ధాన్తరేణేతి తేనాన్తే కృత ఆదిత్వఫలసంపాదనాదాదితః సంపద్యత ఇతి। అన్యే తు `సుప ఆత్మనః క్యచ్' `కామ్యచ్చ' ఇతి ద్విచకారకనిర్దేశాశ్రయేణ చకారాదిత్వం వర్ణయన్తి' చిత్కరణం తు పుత్రకామిష్యతీత్యత్ర సతి శిష్టమపి స్యస్వరం చిత్స్వర ఏవ యథా స్యాదితి।।

ఉపమానాదాచారే।। 3.1.10 ।।

ఉపమానాదాచారే।। `కుడ్యే' ఇత్యుపమేయే సప్తమీశ్రవణాదుపమానమపి సప్తమ్యన్తమేవేతి కర్మవివక్షాయామేతత్ప్రయోగసమ్భవాద్వచనారమ్భః। కుట్యామితి తు యుక్తః పాఠః।।

కర్త్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ।। 3.1.11 ।।

కర్త్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ।। ఆచార ఇతి వర్త్తత ఇతి తేన తదపేక్షముపమానస్య కర్తృత్వం విజ్ఞాయత ఇతి భావః। సలోపశ్చేతి। యద్యయం చశబ్దః సముచ్చయవృత్తిర్గృహ్యేత తదేకమేవ వాక్యం స్యాత్----క్యఙ్సలోపౌ భవతి ఇతి, తతశ్చ యత్రైవ సలోపస్తత్రైవ క్యఙ్పి

స్యాద్---ఓజాయత ఇతి, ఇహ తు న స్యాత్----శ్యేనాయతే కాక ఇతి। అతోఽన్వాచయే చశబ్దే వాక్యభేదశ్చాశ్రయణీయః---అవిశేషేణోపమానాత్కర్తుః క్యఙ్ భవతి, యత్ర తు సకారః సమ్భవతి తత్ర తస్య లోప ఇతి తదిదముక్తమ్। అన్వాచయశిష్టః సలోపస్తదసమ్భవేఽపి క్యఙ్ భవతీతి। శ్యేనాయత ఇతి `అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః'।

సలోపవిధావపీతి। సలోపస్యాన్వాచయశిష్టత్వేన వాక్యభేదే సత్యయమపి గుణో భవతీత్యర్థః।

అపిశబ్దేనైతద్దర్శయతి---క్యఙ్విధౌ తావత్సమ్బధ్యతే వాక్యసంపాదనాయ, ఏవం సలోపవిధావపీతి। ఓజాయత ఇతి। ఓజః శబ్దో వృత్తివిషయే తద్వతి వర్త్తతే।

ఓజసోప్సరసోనిత్యం పయసస్తు విభాషయేతి। అన్యస్య తు యశః ప్రభృతేర్నైవ భవతీత్యేకే, నేతి వయమ్। ఓజోప్సరోవ్యతిరిక్తస్య సకారాన్తస్యోపలక్షణార్థం పయోగ్రహణమ్। అత ఏవ సలోపో వా। ఓజసోప్సరసోర్నిత్యమితి సామాన్యేన వార్త్తికమ్; తేన యశాయతే ఇత్యాద్యపి భవతిసలోపోఽప్సరస ఏవేత్యయం తు పక్షో భాష్యేఽపి న స్థితః। సలోపవిధో కర్త్తురితి స్థానషష్ఠీ సంపద్యతే ఇతి। ప్రత్యయవిధౌ యత్పఞ్చమ్యన్తం తదేవ లోపేన సమ్బన్ధేఽర్థాద్విభక్తివిపరిణామో భవతీతి షష్ఠ్యన్తం సమ్పద్యత ఇత్యర్థః। తత్రాలోఽన్త్యస్యేతి నియమే సతీతి। సకారేణ కర్తుర్విశేషణాత్తదన్తవిధివిజ్ఞానాత్తదర్థమేవ చ సేతి పృథక్ పదం లుప్తషష్ఠీకమ్। క్వచిత్ అలోఽన్త్యనియమే సతీతి పాఠః, తత్ర సూత్రైకదేశానుకరణత్వాత్సమాసేఽపి విభక్తేర్లుగభావః, యథా----అస్యవామీయమితి।

ఆచార ఇత్యాది। క్యఙ్పవాదోఽయమ్। `గల్భ ధార్ష్ట్యే, `క్లీబృ అధార్ష్ట్యే' `హోడృ అనాదరే'---ఏతే పచాద్యజన్తా గృహ్యన్తే, త్సయ చాకారస్య వాక్యేఽనుదాత్తత్వానునాసికత్వే ప్రతిజ్ఞాయేతే, తేన క్విబన్తాదాత్మనేపదం భవతి। వావాచనాత్క్విపా ముక్తే క్యఙ్ భవతి, క్విప్సన్నియోగేనానునాసికత్వప్రతిజ్ఞానాత్ క్యఙ్పక్షే ఇత్సంజ్ఞా న భవతి। కిమర్థ పునరిదమ్, యావతా గల్భాదయో ధాతవ ఏవానుదాత్తేనః పత్యన్తే, తేభ్యో గల్భత ఇత్యాది సిద్ధ్యతి, ఏతేభ్య ఏవ పచాద్యజన్తేభ్యః క్యఙి అవగల్భాయతే ఇత్యాది, యద్యపి ధార్ష్ట్యాదావర్థే గల్భాదయః పత్యన్తే, తథాప్యనేకార్థత్వాద్ధాతూనామ్ అవగల్భ ఇవాచరతీత్యత్రార్థేఽపి త ఏవ వర్త్తిష్యన్తే? సత్యమ్; అవగల్భాంచక్రే ఇత్యాదౌ ప్రత్యయాన్తత్వాదామ్యథా స్యాదిత్యేవమర్థ క్విబ్ విధీయతే।

అథ యదా ధాతుభ్య ఏవ లిఙ్ విధీయతే తదా కథం భవితవ్యమ్? అవజగల్భే, విచిక్లీబే, విజుహోఢే ఇతి। అన్యే తు---ధాతుభ్య ఏవ క్విబ్ విధీయతే ఇతి వదన్త ఏతాని రూపాణి న సమ్భవన్తీత్యాహుః, భాష్యవిరోధాత్। భాష్యకారస్తావత్సర్వప్రాతిపదికేభ్య ఇత్యనేన సిద్ధిమాశఙ్కతే---న తర్హీదానీమిత్యాదినా। న హి ధాతుగ్రహణే సతి తేన సిద్ధిశఙ్కోపపద్యతే। వార్త్తికకారోఽపి `సర్వప్రాతిపదికేభ్యః' ఇతి వదన్ గల్భాదిష్వపి ప్రాపితదికగ్రహణమేవ మన్యతే। న కేవలం గల్భాదిభ్య ఏవ, అపి తర్హి సర్వేభ్య ఏవ ప్రాతిపదికేభ్య ఇతి హి తస్యార్థః। `సర్వప్రాతిపదికేభ్యః' ఇత్యత్ర `సర్వేభ్యః' ఇతి వక్తవ్యే ప్రాతిపదికగ్రహణాత్ ప్రాతిపదికాదేవ క్విబ్ విధీయతే, న సుబన్తాత్; తేన పదత్వాభావాదశ్వతీతి `అతో గుణే' ఇతి శపా పరరూపం భవతి, విధురవిశబ్దాభ్యాం క్విపి శపి గుపే `ఏఙః పదాన్తాదతి' ఇతి న భవతి। విధవతి, రవయతి, రాజనతీతి నలోపో న భవతి। వాచతీత్యాదౌ తు కుత్వజశ్త్వాది న భవతి। యేఽపి సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విపమిచ్ఛన్తి, తైరపి గల్భాద్యనుక్రమణం కర్త్తవ్య మాత్మనేపదార్థాననుబన్ధానాసంఖ్యామీతి।।

భృశాదిభ్యో భువ్యచ్వేర్లోపశ్చ హలః।। 3,1,12 ।।

భృశాదిభ్యో బువ్యచ్వేర్లోపశ్చ హలః।। లోపవిధౌ `భృశాదిభ్యః' ఇతి పఞ్చమీ స్థానషష్ఠ్యా విరిణమ్యతే, హలా చ భృశాదయో విశేష్యన్తే, తత్ర తదన్తవిధౌ సతి హలన్తానాం లోపో విధీయమానో భృశాయతే ఇత్యాదావహలన్తేన చభవతి, తదాహ----హలన్తానాం చ విజ్ఞాయమానేఽహలన్తానాం పాఠోఽనర్థకః స్యాత్। అచ్వేరితి ప్రత్యేకమభిసమ్బన్ధయతే ఇతి। తేనైకవచనముపపద్యతే ఇతి భావః। కిమర్థే పునరిదముచ్యతే ఇతి। `అచ్వేః' ఇత్యేతదధికృత్య ప్రశ్నః। తేనేతి। అనుప్రయుజ్యమానేన భవతినేత్యర్థః। న చ భవతేరనుప్రయోగం బాధిత్వా క్యఙ్ భవితుమర్హతి, అచ్వ్యన్తేషు సావకాశత్వాత్। కిఞ్చ, భవతేరభావే చ్వేరపి నివృత్తిప్రసఙ్గః, తద్యోగే తస్య విధానాత్। కథం తర్హి డాజన్తాత్క్యష్ భవతి, యావతా డాజపి భవతియోగే విధీయతే? అత్ర పరిహారం వక్ష్యతి---కృభ్వస్తిభిరివ క్యషాపి యోగే డాజ్ భవతీత్యేతదేవ జ్ఞాపకమితి। తత్సద్ధశప్రతిపత్త్యర్థ తర్హీతి। నఞివయుక్తన్యాయేన చ్వ్యన్తసద్ధశా భృశాదయః కథన్నామ ప్రతీయేరన్నితి చ్వ్యన్తపర్యుదాసః క్రియతే, సాధ్యశ్యం చాభూతద్భావవిషయత్వేనేత్యాహ---అభూతతద్భావవిషయేభ్యో మృశాదిభ్య ఇత్యాది। భృశాయతే ఇత్యాది। అజన్తానామ్ `అకృత్సార్వధాతుకయోః' ఇతి దీర్ఘః, హలన్తానాం తు లోపః----అసుమనాః సుమనా భవతి సుమనాయతే, దుర్మనాయతే ఇత్యాది।

భృశీభవతీతి। ఇదానీమేవోక్తమ్---నాస్త్యత్ర ప్రసఙ్గః ఇతి, తస్మాదచ్వ్యర్థవిషయం ప్రత్యుదాహరణం ప్రదర్శనీయమ్----క్వ దివా భృశా భవన్తీతి। యే రాత్రౌ భృశా

నక్షత్రాదయస్తే దివా క్వ ప్రదేశే భవన్తీత్యర్థః। ఇహ మనః శబ్దః సోపసర్గః పఠ్యతే----సుమనస్, దుర్మనస్, అభిమనస్, ఉన్మనస్; అత్ర కిం సోపసర్గాత్సఙ్ఘాతాత్ప్రత్యయో భవతి? ఆహోస్విదుపసర్గరహితాన్మనః సబ్దాదేవ? ఇతి విచారః తదర్థ చ కిముపసర్గః ప్రకృత్యర్థవిశేషణం సుమనః శబ్దాదితి? ఉత ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్---సుభవతో, దుర్భవతౌ, అభిభవతౌ, ఉద్భవతావితి ? కథం పునర్మనః శబ్దేన సహ పఠిత ఉపసర్గే ప్రత్యయార్థవిశేషణమాశఙ్క్యతే, తద్విశేషణత్వే హిప్రాగ్భవతేః పఠ్యేత? నైష శక్యః ప్రాగ్భవతేః పఠితుమ్, ఏవం హి సర్వేభ్య ఏవ భశాదిభ్య ఉపసర్గవిశిష్ట ఏవ భవత్యర్థే ప్రత్యయః స్యాద్, మనః శబ్దాదేవ చ విశిష్టేఽర్థే ఇష్యత ఇత్యేవమర్థో మనః----శబ్దేన సహ పాఠః స్యాత్। తత్ర యదా మనాః శబ్దేన స్వాదీనాం బహువ్రీహిస్తదా ప్రకృత్యర్థవిశేషణం తే భవన్తి; యదా త్వసమస్తా ఏవ తదా ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్। మనః శబ్దశ్చ వృత్తివిషయే తద్వతి వర్త్తతే మనస్వీ సుష్ఠు భవతీత్యాదావర్థే క్యజ్ ప్రత్యయః। ప్రాప్త్యర్థస్య వా భవతేః `ఆ ధృషాద్వా' ఇతి వికల్పితణిచోఽత్ర విషయే గ్రహణమ్, తేన మనః కర్మ శోభనం ప్రాప్నోతీత్యాదిరర్థో భవతి। తత్రాద్యే పక్షేఽడాడ్ద్వ్యిర్వచనేషు దోషః, అట్---స్వమనాయత, దురమనాయత। ఆట్---అభ్యమనాయత, ఉదమనాయత। ఉపసర్గస్యాపి క్యజ్న్త ధాతావన్తర్భావాత్తతః పూర్వమడాటౌ ప్రాప్నుతః, పరౌ చేష్యేతే। ల్యప్---సుమనాయ్య, అభిమనాయ్య, ఉపసర్గస్య క్త్వాన్తేఽనుప్రవేశాత్తద్వ్యతిరిక్తపదాభావాదసతి సమాసే ల్యపోఽభావాత్సుమనాయిత్వేతి స్యాత్। ద్విర్వచనమ్---క్యడన్తాత్సని కృతే ఉపసర్గస్య సనన్తేఽనుప్రవేశాత్తస్య ద్విర్వచనే సతి సుసుమనాయిషతే అబిభిమనాయిషతే ఇతి స్యాద్, సుమిమనాయిషతే అభిమిమనాయిషత ఇతి చేష్యతే? నైష దోషః, చురాదౌ `సంగ్రామ యుద్ధే' ఇతి పఠ్యతే, స న పాఠ్యః; సంగ్రామశబ్దాద్ యుద్ధవాచినః `తత్ కరోతి తదాచష్టే' ఇత్యేవ ణిచః సిద్ధత్వాత్। పఠ్యమానస్తు జ్ఞాపయతి----సోపసర్గాత్సఙ్ఘాతాద్ధాతుసంజ్ఞానిమిత్తకప్రత్యయే విధిత్సితే ఉపసర్గాః పృథక్ క్రియన్తే, పరిశిష్టాదేవ తు ప్రత్యయ ఇతి। సంగ్రామశబ్దో హి సోపసర్గః సంఘాత ఏవ చురాదావపి పఠ్యతే, న తూపసర్గసద్ధశావయవం శబ్దాన్తరమ్। తథా చ `వా పదాన్తస్య' ఇతి పరసవర్ణవికల్పో భవతి, అన్యథా స న స్యాత్। స ఏవమర్థః పఠ్యతే---అసంగ్రామయత శూరః, సంగ్రామయిత్వా, సిసంగ్రమయిషత ఇత్యాది రూపం యథా స్యాదితి, తతశ్చోక్తస్యార్థస్య జ్ఞాపకః। నియమార్థో వా---ధాతుసంజ్ఞాహేతుః ప్రత్యయః సోపసర్గాద్యది భవతి సంగ్రామశబ్దాదేవేతి। నను చాత్రానుదాత్తేదయం సంగ్రామయతిరిష్యతే, తతశ్చాత్మనేపదార్థమనుబన్ధమాంక్ష్యామీతి పాఠః స్యాదితి కథం జ్ఞాపకో నియమార్థో వా భవేత్? స్యాదేతత్---అనుబన్ధాసఙ్గనార్థే హి పాఠే `గ్రామ యుద్ధే' ఇత్యేవ పఠితవ్యమ్, సంశబ్దస్తు ద్యోతకః ప్రయోగదర్శనాదేవ లభ్యతే ఇజికోరివాధిః, నియమార్థస్తు సంగ్రామేతి పాఠ ఇతి। ఏవమపి యథా ఇజికోరధేః పూర్వమాణ్ న భవతి, తథాఽస్యాపి న స్యాత్, తస్మాద్ ద్వితీయః పక్ష ఆశ్రీయతే। యద్యేవమ్, యథా శ్యేనాయత ఇతి ఆచారార్థస్య క్యజోక్తత్వాదాజః ప్రయోగో న భవతి తథా స్వదీనామపి న స్యాత్। తద్విశిష్ట ఏవార్థే క్యజో విధానాద్ యుక్తమేకో పసర్గేణ విశిష్టార్థే క్యజుత్పద్యత ఇతి తస్య తేనాభిధానమ్, ఇహ పునరనేకేన। తత్ర---మనాయత

ఇత్యుక్తే సందేహః స్యాత్ సుభవతౌ దుర్భవతౌ వేతి? తత్రాసందేహార్థముపసర్గః ప్రయోక్తవ్యః। అయం తర్హి దోషః---మనః శబ్దాత్క్యజి కృతే మనాయత ఇత్యస్య తిజన్తస్య స్వాదేరతిజన్తాదుత్తరస్య నిఘాతః ప్రాప్నోతి। పక్షాన్తరే తు సుమనాయత ఇత్యాది తిజన్తం సంపద్యతే ఇతి తద్వ్యతిరిక్తాభావాన్నిఘాతాభావః। ఏవం తర్హి భృశాదిషూపసర్గస్య పరాఙ్గవభావం వక్ష్యామి `సుబామన్త్రితే' ఇత్యస్యానన్తరం భృశాదిషూపసర్గ ఇతి। ఇహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి---అభిభృశాయతే సుభృశాయత ఇతి? యది నేష్యతే `మనస్యుపసర్గే' ఇతి వక్ష్యామి, మనః శబ్దే పరత ఉపసర్గస్తస్యైవ పరస్య మనః శబ్దస్యాఙ్గవద్భవతి స్వరే కర్త_వ్యే ఇతి। ఏవం చ దేవదత్తః సుమనాయత ఇత్యాదౌ ఉపసర్గస్యాపి `తిఙ్ఙతిఙః' ఇతి నిఘాతో భవతి। యోఽప్యాహ---సుమనఃశబ్దాత్ప్రత్యయే విధిత్సితే ఉపసర్గః పృథక్ క్రియతే, పరిశిష్టాదేవ ప్రత్యయ ఇతి, తేనాపి స్వరే పరాఙ్గవద్భావో వక్త్వ్య ఏవ। తదేవం ప్రత్యయార్థవిశేషణం స్వాదయః, మనః శబ్దాదేవ కేవలాత్ప్రత్యయ ఇతి స్థితమ్। యది తు సామాన్యేన జ్ఞాపకమిష్యతే సఙ్ఘాతాత్ప్రత్యయే విధిత్సితే ఉపసర్గాః పృథక్ క్రియన్తే ఇతి, నాత్రైవ, యథా `ప్రభౌ పరివృఢః' ఇత్యత్ర వక్ష్యతే----పరివృఢమాచష్టే ఇతి ణిచి కత్వాప్రత్యయే కృతే పరివృఢయ్యేతి ల్యబ్ భవతీతి, తతో జ్ఞాపకాన్తరం మృగ్యమ్। చ కించిదుద్ధన్థాభిధానం సూరిభిరిత్యుపరమ్యతే।।

లోహితాదిఢాన్భ్యః క్యష్।। 3.1.13 ।।

లోహితాదిడాజభ్యః క్యష్।। పటపటాయతీతి। అవ్యక్తానుకరణాదితి డాచి వివక్షితే `డాచి బహులం ద్వే భవతః' ఇతి ద్విర్వచనమ్, తతో డాప్, పటత్పటా ఇతి స్థితే `నిత్యమామ్రేడితే డాచి' ఇతి పటచ్ఛబ్దస్య యస్తకారే యశ్చ పరః పకారస్తయోః పరరూపం పకారః, లోహితడాజ్భ్యః క్యష్వచనం భృశాదిష్వితరాణి' ఇతి వార్త్_కమ్, తదేతత్పఠితాభిప్రాయం న పునరనేనాదిగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాయత ఇత్యాహ---యాని పఠ్యన్తే ఇతి। నిద్రాకరుణాకృపాశబ్దా వృత్తివిషయే తద్వతి వర్త_న్తే, అనిద్రో నిద్రావాన్ భవతి, అకరుణః కరుణావాన్ భవతి, అకృపః కృపావాన్ భవతీత్యత్రార్థే ప్రత్యయః। ఊపరిపఠితేభ్యస్తు క్యషేవ భవతీత్యస్యోపపాదనమ్। ఆకృతిగణశ్చాయమితి। కుత ఇత్యత ఆహ---తథా చేతి। క్వ పునః సామాన్యగ్రహణార్థః కకారః? క్యచ్వ్యోశ్చేతి। `ఆపత్యస్య' ఇతి వర్త_తే, న చాయమాపత్యాదిష్యతే। ఇహ తర్హి `క్యస్య విభాషా'? `హలః' ఇతి వర్తతే, న చాయం హలన్తాదిష్యతే। ఇహ తర్హి `క్యాచ్ఛన్దసి' ? ఏతద్యాచ్ఛన్దసీతి వక్తవ్యమ్----భురణ్యుస్తురణ్యురితి, కణ్ద్వాదియగన్తాదపి యథా స్యాదితి। `వా క్యషః' ఇత్యేతద్వా యాదిత్యేవాస్తు। న చైవమ్ `పాశాదిభ్యో యః' పాశ్యా, అత్ర ప్రసఙ్గః? సామాన్యవిహితానాన్తిఙాం నియమార్థ ప్రకరణమ్। న చ పాశాదియాత్పరస్మైపదమాత్మనేపదం వా ప్రాప్తమస్తి। అథాప్యాచారక్విబన్తాత్సమ్భవేద్? ఏవమపి `వా యషః' ఇత్యేవాస్తు తత్రాహ--నః క్యే ఇతి। కకారమనుబన్ధమాసఞ్జతః సూత్రకారస్యాప్యాకృతిగణత్వమభిప్రేతమిత్యాహ---న

హీతి। భాష్యే త్వాదిగ్రహణప్రత్యాఖ్యానపరమేవ వార్త్తికం వ్యాఖ్యాతమ్। కకారోఽపి ప్రత్యాఖ్యాతః। కథం పునః పటపటాయతాతి కృఞ్యోగే డాజ్ భవతి, యావతా కృభ్వస్తియోగే స విధీయతే? తత్రాహ---కృభ్వస్తిభిరివేత్యాది। భవత్యర్థే క్యష్ విధీయతే, స భవతిప్రయోగే న భవతి, తేనైవోక్తత్వాత్తస్యార్థస్య। అతో భవతేరప్రయోగ ఏవ క్యషా భవితవ్యమ్। యది చ క్యషా యోగో డాజ్చ న స్యాడ్డాజన్తాత్ క్యష్విధానమనుపపన్నం స్యాదితి భావః। అథ కిమర్థమ్ `వా క్యష'ఇతి సూత్రమారభ్యతే, న క్యష్ చేతి చకారోఽత్ర కర్తవ్యః, లోహితాదిభ్యః క్యష్ భవతి చకారాత్ క్యఙ్ చ, తత్ర క్యఙ్పక్షే ఆత్మనేపదమ్, క్యష్పక్షే పరస్మైపదమితి సిద్ధమిష్టమ్? అహో సూక్ష్మదర్శీ దేవానాంప్రియః, యదిదమపి న ద్దష్టమ్---`క్యఙ్మానినోశ్చ' ఇతి। ఇహ తర్హి `ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్' ఇతి లోహినీశబ్దాదప్యయం క్యష్ భవతి, సతి చైవం క్యజన్తాదాత్మనేపదం క్యషన్తాత్పరస్మైపదమితి విజ్ఞాయమానే ఆత్మనేపదపక్షే `క్యఙ్మానినోశ్చ' ఇతి పుంవద్భావే సతి అలోహినీ లోహినీ భవతి లోహితాయత ఇతి ప్రాప్నోతి, అద్య పునః క్యషన్తాదాత్మనేపదే వికల్పితే లోహినీయతే లోహినీయతీతీష్టం సిద్ధ్యతీతి స్పష్ట ఏవ ఫలభేదః।।

కష్టాయ క్రమణే।। 3.1.14 ।।

కష్టాయ క్రమణే।। చతుర్థీసమర్థాదితి। సఙ్గతార్థః===సమర్థః, `చతుర్థ్యా సమర్థ' ఇతి తృతీయాసమాసః। ప్రత్యయార్థేన క్రమణేన సహ సఙ్గతార్థత్వం యస్య చతుర్థీకృతం తస్మాదిత్యర్థః। ఏతచ్చ `కష్టాయ' ఇతి నిర్దేశాదేవ లభ్యతే। క్రమణశబ్దస్య పాదవిహరణే ప్రసిద్ధత్వాత్తత్రైవ ప్రత్యయో మా విజ్ఞాయీత్యాహ---క్రమణేఽర్థేఽనార్జవ ఇతి। అనార్జవం కౌటిల్యమ్, ఇహ త్వనార్జవశబ్దోఽనాకరణరూపే క్రమణే పర్యవస్యత్యర్థాత్। కిం పునః క్రమణమ్? ఉత్సాహః, యథా వ్యాకరణాధ్యయనాయ క్రమతే ఉత్సహత ఇత్యర్థ ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్। కష్టాయ కర్మణే క్రమత ఇతి। `కృచ్ఛ్రగహనయోః కషః' ఇతి కృచ్ఛ్ర ఇడభావః, కృచ్ఛ్రమ్=దుః ఖమ్। ఇహ తు తత్కారణం పాపం కర్మ, కృచ్ఛ్రం పాపం కర్మ కర్తుముత్సహత ఇత్యర్థః। `వృత్తిసర్గ' ఇత్యాత్మనేపదమ్। ప్రాయేణ తు పరస్మైపదం పఠ్యతే, తత్ర పాపం కర్మ కర్తుకామః కుటిలమాచరతీత్యర్థః అనుత్సాహత్వాత్పరస్మైపదమ్।

అత్యల్పమిదముచ్యత ఇతి। సర్వలక్ష్యాసంగ్రహాత్। కథం తర్హి వక్తవ్యమిత్యాహ---సత్త్రకక్షేత్యాది। అస్మిన్పక్షే ద్వితీయాన్తేభ్యః ప్రత్యయః; చికీర్షాం ప్రతి కర్మత్వాత్। కణ్వచికీర్షాయామితి। ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయస్యాయమర్థనిర్దేశః। కణ్వమ్=పాపమ్। సత్త్రాదయో హి వృత్తివిషయే పాపపర్యాయాస్తేభ్యశ్చికీర్షాయాం ప్రత్యయః, పాపం

చికీర్షతీత్యస్వపదేన విగ్రహః। అజః కష్టం క్రామతీతి। క్రమిరత్ర పాదవిహరణే వర్తతే, కష్టం గహనదేశం క్రామతి గచ్ఛతీత్యర్థః।।

కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోః।। 3.1.15 ।।

కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరోః।। `కర్మణః' ఇతి పఞ్చమీ, రోమన్థతపోభ్యామిత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్। ప్రత్యేకసమ్బన్ధాత్త్వేకవచనమ్। వర్తీ్తి। ణ్యన్తాద్ వృతేః `ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్' ఇతి యుచి ప్రాప్తేఽస్మాదేవ నిపాతనాత్ క్తిన్। యుజపి భవతి---వర్తనా । చరణం చర్, సంపాదిత్వాద్భావే క్విప్। హనుచలన ఇతి। హనుచలనసహచరితం చర్వితస్య ముఖప్రదేశే ఆకృష్య చర్వణం తత్రేత్యర్థః। కీటో రోమన్థం వర్తయతీతి। అవగీర్ణమపాదానప్రదేశాన్నిః సృతం రోమన్థాఖ్యం ద్రవ్యం వర్తయతి= వృత్తం కరోతి, గులికాం కరోతీత్యర్థః। నాత్ర హనుచలనమస్తి। తపసః పరస్మైపదం చేతి। ఏవం చ `నమోవరివః' ఆదిసూత్రే తపః శబ్దః పఠితవ్యస్తథా తు న కృతమిత్యేవ। ఇహ `తపస్యతే లోకం జిగీషురగ్నేః' ఇతి `తపస్యతే లోకం జిగీషురగ్నేః' ఇతి ఛాన్దసత్వాదాత్మనేపదమ్।।

బాష్పోష్మభ్యాముద్వమనే।। 3.1.16 ।।

శబ్దవైరకలహాభ్రకణ్వమేఘేభ్యః కరణే।। 3.1.17 ।।

సుఖాదిభ్యః కర్తృవేదనాయామ్।। 3.1.18 ।।

సుఖాదిభ్యః కర్తృవేదనాయామ్।। వేదనాయామితి। `విద చేతనాఖ్యాననివాసేషు' ఇత్యస్మాచ్చురాదిణ్యన్తాద్భావే `ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్', `ఘట్టివన్దివిదిభ్యశ్చ' ఇత్యౌపసంఖ్యానికో వా। వేదనాయామర్థేఽనుభవ ఇతి। ప్రత్యక్షజ్ఞానమ్=అనుభవః। యద్యపి వేదనాశబ్దో జ్ఞానమాత్రవచనస్తథాపి కర్తృగ్రహణేన సుఖాదీని విశేష్యన్తే, కర్తృగతానాం చ సుఖాదీనాం వేదనాఽనుభవరూపైవేతి మత్త్వైవముక్తమ్। క్రియాపేక్షం కర్తృత్వం వేదనాసంనిధానాత్తదపేక్షమేవ విజ్ఞాయతే। కర్త్రా చ సుఖాదీని విశేష్యన్తే న వేదనా; వ్యభిచారాభావాత్। సర్వైవ హి వేదనా వేదయితురేవ భవతి, తదేతదాహ---- వేదయితుశ్చేత్కర్తుః సుఖాదీతి భవన్తీతి। ఆశ్రయాశ్రయిభావలక్షణశ్చ సమ్బన్ధః, న జన్యజనకభావలక్షణః। ఏవం చ కర్తృగ్రహణం లుప్తషష్ఠీకం పృథక్పదమ్। వేదయత ఇతి। `ఆ

కుస్మాదాత్మనేపదీ' ఇత్యధికారే వేదిః పఠితః। ఏవం చ ప్రత్యుదాహరణే పరస్మైపదపాఠః ప్రమాదజః। ప్రసాధకః = అభ్యఙ్గాదేః కర్తా, సంప్రసాధ్యమానస్య నేత్రవికారాదినా సుఖమనుమానతో జానాతి।।

నమోవరివశ్చిత్రజః క్యచ్।। 3.1.19 ।।

నమోవరివశ్చిత్రడః క్యచ్।। కరణవిశేషే పూజాదావితి। `కరణే' ఇతి సామాన్యానువృత్తావప్యభిధానశక్తిస్వాభావ్యాద్విశేష ఉపలభ్య ఇతి భావః। నమస్యతి దేవానితి। `నమః స్వస్తిస్వాహా' ఇతి చతుర్థీ న భవతి, ప్రత్యయార్థే గుణీభూతస్య నమః శబ్దస్య నిష్కృష్య సమ్బన్ధాభావాత్। అథ వా---నమస్యతి నమస్కారేణ పూజయతీత్యర్థః। తత్ర `ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ' ఇతి ద్వితీయేవ భవతి। ఏవం చ నమస్కరోతి దేవానిత్యాదావపి ద్వితీయేవ భవతి। పరిచర్యాయామితి। పరిచర్యా= శుశ్రూషా। చిత్రీయతే ఇతి। అవయవకృతం లిఙ్గం సముదాయస్య విశేషకం భవతీతి క్యజన్తాదాత్మనేపదం భవతి, `క్యచి చ' ఇతీత్త్వమ్। ఏతదర్థమేవ చ శబ్దవైరాదిసూత్రే చిత్రశబ్దో న పఠితః। చిత్రీయత ఇతి। విస్మయత ఇత్యర్థ ఇత్యేకే। విస్మాపయత ఇత్యర్థ ఇత్యన్యే। తథా చ భట్టికావ్యే మాయామృగం ప్రకృత్య భవతి `తతశ్చిత్రీయమాణోఽసౌ' ఇతి।।

పుచ్ఛభాణ్డచీవరాణ్ణిజ్।। 3.1.20 ।।

పుచ్ఛభాణ్డచీవరాణ్ణిజ్।। పుచ్ఛాదుదసనే పర్యసనే వేతి। ఉదసనమ్=ఉత్క్షేపణమ్। పర్యసనమ్=పరితః క్షేపణమ్। ఉత్పుచ్ఛయత ఇతి। నను యథాఽఽచారే క్యజి విహితే ఆజః ప్రయోగో న భవతి, తత్కస్య హేతోః? ఆజ్విశిష్టస్యైవ చరత్యర్థస్య క్యజాభిధానాత్, తద్వదిహాప్యుత్క్షేపణే ణిజో విధానాదుదః ప్రయోగో న ప్రాప్నోతీతి? అస్త్యత్ర విశేషః---- పర్యసనేఽప్యయం విధీయతే। తత్రోదసనం ద్యోతయితుముచ్ఛబ్దః, పర్యసనం ద్యోతయితుం పరిశబ్దశ్చ ప్రయోక్తవ్యః। సమాచయనమ్=రాశీకరణమ్, అర్జనమ్= ద్రవ్యలాభోపాయః, యాఞ్చాది। జకార ఆత్మనేపదార్థ ఇతి। తేనోత్తరసూత్రే పుచ్ఛాదయో న శక్యాః పఠితుమితి భావః।।

మణ్డమిశ్రశ్లక్ష్ణలవణవ్రతవస్త్రహలకలకృతతూస్తేభ్యో ణిచ్।। 3.1.21 ।।

మణ్డమిశ్రశ్లక్ష్ణలవణవ్రతవస్త్రహలకలకృతతూస్తేభ్యో ణిచ్।। కిమర్థమిదమ్, న ప్రాతిపదికాద్ధాత్వర్థ ఇత్యేవ సిద్ధమ్; న చ తత్కరోతీత్యాదినా తత్ర ధాత్వర్థనియమః క్రియతే, రాజానమతిక్రాన్తవానత్యరరాజదిత్యపి దర్శనాత్? ముణ్డం కరోతి మాణవక మిత్యాదౌ' సాపేక్షేభ్యోఽపి ణిజ్ యథా స్యాదిత్యేవమర్థ ప్రపఞ్చార్థ వా।
హలికల్యోస్త్వదన్తత్వనిపాతనార్థమ్, అన్యథా హలి ఇ కలి ఇ ఇతి స్థితే `అచో ఞ్ణితి' ఇతి వృద్ధిః ప్రాప్నోతి, `ణావిష్ఠవత్' ఇతి టిలోపశ్చ; తత్ర లోపః శబ్దాన్తరప్రాప్త్యాఽనిత్యః, వృద్ధిస్తు టిలోపే కృతేఽప్రాప్తేవైత్యుభయోరనిత్యయోః పరత్వాద్ వృద్ధౌ కృతాయామైకారస్య లోపస్తన్నాగ్లోప్యఙ్గం భవతీతి `సన్వల్లఘుని' ఇతి సన్వద్భావః స్యాత్, `దీర్ఘో లఘోః' ఇతి దీర్ఘశ్చ, అత్వనిపాతనే తు యద్యపి పరత్వాద్ వృద్ధిస్తథాప్యగేవ లుప్యతే ఇతి సన్వద్భావో న భవతి, తదాహ---హలికల్యోరదన్తత్వనిపాతనం సన్వద్భావప్రతిషేధార్థమితి।
ఉపలక్షణమేతత్, `దీర్ఘో లఘోః' ఇతి దీర్ఘాభావార్థ చ। `దీర్ఘో లఘోః' ఇత్యత్రాప్యనగ్లోప ఇతి వర్త్తతే। ఏవం చ బలిపటుప్రభృతిభ్యో ణిచి అబీవలత్, అపీపటదితి భవతి, న త్వబబలత్ అపపటదితి। `సత్యాపపాశ' ఇత్యత్ర ముణ్డాదయః పఠితవ్యాస్తథా తు న కృతమిత్యేవ।।

ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యఙ్।। 3.1.22 ।।

ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యఙ్।। `హలాదేః' ఇతి విశేషణాదేకాచ ఇతి బహువ్రీహిః। క్రియాసమభిహారే వర్త్తత ఇతి। సమభిహ్రియమాణాయాం క్రియాయాం హి వర్త్తత ఇత్యర్థః। అనేన సమభిహారస్య ప్రకృతివిశేషణత్వం దర్శయతి। క్రియా హి ధాతువాచ్యా। సమభిహారవిశిష్టాపి క్రియైవ భవతి, అతః ప్రకృతివిశేషణత్వమేవ యుక్తమ్, యథా అతిశయేన శుక్లోఽపి శుక్ల ఏవేత్యతిశయానం ప్రకృత్యర్థస్తద్వత్। తస్మాద్యఙ్ప్రత్యయో భవతీతి। క్వ? అనిర్దిష్టార్థాః ప్రత్యయాః స్వార్థే భవన్తీతి తత్రైవ। సమభిహారే ద్యోత్యే ప్రకృత్యర్థసమభిహ్రియమాణత్వద్యోతనాయేత్యర్థః, యథా ప్రకృత్యర్థస్యాతిశయద్యోతనాయ తరబాదయస్తద్వత్। ఇహ బిప్రకీర్ణానం మూర్త్తానామేకకాలానామేకత్ర రాశీకరణం సముదాయభావాపత్తిర్ముఖ్యః సమభిహారః, యథా---పూలాదీనామ్। ధాతువాచ్యా తు క్రియైకైవ। యద్యపి `దివు క్రీడావిజిగీషావ్యవహారద్యుతిస్తుతికాన్తిగతిషు' ఇత్యనేకార్థే దివిః పఠ్యతే, తథాపి న యుగపదనేకార్థమాచష్టే, కిం తర్హి? ప్రయోగభేదేన। యద్యపి చాశ్రయభేదాద్విషయభేదాచ్చ భిద్యతే పాకః----అన్య ఏవ హి దేవదత్తకర్తృకః పాకః, అన్య ఏవ చాన్యకర్తృకః, అన్యశ్చౌదనస్య పాకోఽన్య ఏవ తైలాదీనామ్; తథాపి ధాతునా నివృత్తభేదైవ సా ప్రత్యాయ్యతే। అత ఏవ భవద్భిరాస్యత ఇత్యాదౌ బహువచనం న భవతి। న ఖలు కర్తృభేదః కర్తృ-భేదః క్రియావ్యక్తిభేదేన వ్యాప్తః, ఏకఫలావచ్ఛిన్నామేకామేవ క్రియాం కుర్వత్స్వపి బహుషు పచన్తీతి దర్శనాత్। తదేవం ధాతువాచ్యా సమూహరూపా ప్రధానక్రియైకైవేతి సమభిహారాభావః। అధిశ్రయణాదీనాం తు గుణక్రియాణాం యుగపదేకధాతువాచ్యత్వేఽపి

క్రమజన్యత్వాదుత్పన్నాపవర్గిత్వేన యుగపదవస్థానాభావాదమూర్త్తత్వాచ్చ కధాతువాచ్యత్వేఽపి క్రమజన్యత్వాదుత్పన్నాపవర్గిత్వేన యుగపదవస్థానాభావాదమూర్త్తత్వాచ్చ సమభిహారాభావః। తదేవం ముఖ్యస్య సమభిహారస్య ధాత్వర్థవిషయేఽసమ్భవాద్ గౌణో గృహ్యతే, తద్ధర్శయతి, తద్ధర్శయతి---పౌనః పున్యం భృశార్థో వేతి। ద్రవ్యాణాం ద్రవ్యాన్తరైరవ్యపేతానాం సమభిహారో భవతి, తథా క్రియాణామపి క్రియాన్తరైరవ్యపేతానామేతదుభయం భవతి। తత్ర ప్రధానక్రియాణాం పౌనః యున్యం సమభిహారః, పునః పునరనుష్ఠీయమానవిషయం హి తత్। ప్రధానక్రియైవ చ పునః పునరనుష్ఠీయతే। అవయవక్రియాణాం తు భృశార్థతా సమభిహారః, బుద్ధిగోచరానేకసకలావయవక్రియావిషయా హి సా। పాపచ్యత ఇతి। `దీర్ఘోఽకితః' ఇతి దీర్ఘః। దేదీప్యత ఇతి। `గుణో యఙ్లుకోః' యఙైవ సమభిహారస్య ద్యోతితత్వాత్। `క్రియాసమభిహారే ద్వే భవతః' ఇతి వా `నిత్యవీప్సయోః' ఇతి వా ద్విర్వచనం న భవతి। ధాతోరితి కిమితి। అన్యస్య క్రియాసమభిహారే వృత్త్యసంభవాత్ప్రశ్నః। భృశం ప్రాటతీతి। అత్ర ధాతూపసర్గసముదాయస్య విశిష్టక్రియావచనత్వాత్తతో యఙ్స్యాత్, తతశ్చోపసర్గస్య ద్విర్వచనం స్యాత్। యది సోపసర్గసంఘాతస్యైవ క్రియాసమభిహారే వృత్తిః, ప్రపాపచ్యత ఇత్యాదౌ యఙ్ న ప్రాప్నోతి ? యోఽత్ర ధాతుః స న క్రియాసమభిహారే, యశ్చ క్రియాసమభిహారే న స ధాతురితి। తస్మాద్ధాతురేవ సమభిహారవిశిష్టక్రియావాచీ, ఉపసర్గస్తు సన్నిధిమాత్రేణోపకారకః। తతశ్చ సంఘాతాత్ప్రాప్త్యభావాన్నార్థో ధాతుగ్రహణేన। యత్ర తర్హి సంఘాతేనైవ విశిష్టా క్రియోచ్యతే----ప్రతేష్ఠీయత ఇతి, అత్ర హి కేవలస్తిష్ఠతిర్గతినివృత్తివచనః ప్రపూర్వేణ తు సంఘాతేన గతిక్రియైవోచ్యతే, యథా---జఙ్గమ్యత ఇతి? అత్రాప్యనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం తిష్ఠతిరేవ గతౌ తన్నివృత్తౌ చ వర్త్తతే, ఉపసర్గస్తు సన్నిధిమాత్రేణోపకారక ఇతి ధాతోరుత్పత్తిరవిరుద్ధా, తస్మాదార్ధధాతుకసంజ్ఞార్థమేవ ధాతుగ్రహణమ్। తేన `బ్రువో వచిః' ఇత్యాది భవతి। ఆనుషఙ్గికీ త్వధాతునివృత్తిః।

అథ కథం యఙన్తాదాత్మనేపదం భవతి? కథం చ న స్యాత్? ఙితో ధాతోరాత్మనేపదముచ్యతే, యశ్చాత్ర ధాతుర్న స ఙిత్, న హ్యయం సముదాయస్యానుబన్ధః। యశ్చ ఙిత్ప్రత్యయో నాసౌ ధాతుః। యత్ర చావయవే కృతం లిఙ్గమచరితార్థ తత్ర సముదాయస్య విశేషకం భవతి, అయం ఙకారస్తు బేభిద్యత ఇత్యాదౌ గుణనిషేధాదౌ చరితార్థః? కశ్చిదాహ---క్రియాసమభిహారే యఙిత్యకారోఽత్ర ప్రశ్లిష్యతే, స చానుదాత్తోఽనునాసికః ప్రతిజ్ఞాయతే,తత్రానుదాత్తత్వమవయవేఽచరితార్థ సముదాయస్య విశేషకం భవతి, `అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేః' ఇత్యేతచ్చ న భవతి `జుచఙ్క్రమ్యదన్ద్రమ్య' ఇత్యత్ర చఙ్క్రమ్యదన్ద్రమ్యగ్రహణాల్లిఙ్గదితి, స వక్తవ్యః। అథ కథం ఋతేరోయఙన్తాదాత్మనేపదం భవతి, సోఽపి హి ఙకారో గుణనివృత్తౌ చరితార్థ ఇతి? స చేద్ బ్రూయాత్తస్యాప్యాదిత ఇకార ఈకారే వా అనుదాత్తః ప్రశ్లిష్యత ఇతి, ప్రతిబ్రూయాదేనమ్---

ఇకారే నుమ్ప్రసజ్యేత, ఈకరే `శ్వీదితో నిష్ఠాయామ్' నిష్ఠాయామ్' ఇతీణ్నిషేధః స్యాదితి? నైష దోషః; నుమ్విధౌ `గౌః పాదాన్తే' ఇత్యతోఽన్తగ్రహణమనువర్తతే, తేనాన్తే ఇకార ఇత్సఞ్జ్ఞకో యేషాం తేషాం నుమ్। `శ్వీదితో నిష్ఠాయామ్' ఇత్యత్రాప్యేకాచ ఇతి వర్తతే? సత్యమ; ప్రతివిహితమాయుష్మతా, ముధా పునరయం ప్రయాసః, తథా హి---`అనుదాత్తజితః' ఇత్యత్ర న ధాతుగ్రహణమస్తి, తతః కిమ? ఇదం తతో భవతి---ప్రత్యయమేవ జితమాశ్రిత్యాత్మనేపదం సిద్ధం భవతి। న చైవమశిశ్రియద్ అవోచదిత్యాదౌ చజజ్భ్యామపి ప్రసఙ్గః; ప్రాగేవ వికరణేభ్యః `అనుదాత్తజితః' ఇత్యేతత్ప్రకరణం ప్రవర్త్తతే; అన్యథా `వర్తతే' ఇత్యాదౌ వికరణవ్యవధానాన్నియమో న స్యాత్। యథా చ ప్రాగేవ వికరణేభ్యో నియమః ప్రవర్త్తతే, ప్రవృత్తే తు నియమే వికరణ ఇతి తథా తత్రైవ ప్రతిపాదితమిత్యలమియతా।

సూచిసూత్రీత్యాది। సూచ్యాదిభ్యో యఙ్ వక్తవ్యః, కిమర్థమ్? సూచ్యాదీనామనేకాజర్థమ్, అశాదీనామహలాద్యర్థమ్, ఊర్ణోతేస్త్వనేకాజర్థమహలాద్యర్థం చ। సోసూచ్యత ఇతి। `సూచ పైశున్యే', సూత్ర అవమోచనే', మూత్ర ప్రస్రవణే' చురాదిణ్యన్తాః। అత్ర ణిలోపోఽపి యఙ ఆర్ధధాతుకత్వే ప్రయోజనమ్। అటాట్యతే। `అట పట గతౌ', `అజాదేర్ద్వితీయస్య'ఇతి ట్యశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్। అశర్యతే ఇతి। `ఋ గతౌ' `గుణోఽర్తిసంయోగాద్యోః' `యఙి చ' ఇతి గుణః, `న న్ద్రాః సంయోగాదయః' ఇత్యత్ర `యదా రపరస్య ప్రతిషేధః' ఇతి వచనాద్రేఫస్య ద్విర్వచనమ్। అశాశ్యతే ఇతి। అశ్నోతేరశేశ్చ గ్రహణమిత్యాగమః। ప్రోర్ణోనూయతే ఇతి। `ఊర్ణుఞ్ ఆచ్ఛాదనే' నోపధోఽయమ్, ఆష్టమికం తు ణత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాన్నుశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్। నను `పూర్వత్రాసిద్ధయిమద్విర్వచనే? స్యాదేతత్----ఆష్టమికం తు ద్విర్వచనమభిప్రేత్య తదుచ్యతే, యథా చౌజఢదిత్యత్ర ఢత్వాదీనామసిద్ధత్వాద్ధత ఇత్యేతద్ ద్విరుచ్యతే ఇతి? తన్న; ఏవం హి షుపిభూతో ద్విరుచ్యత ఇతి వక్ష్యమాణం వ్యాహన్యేత। ఏవం తర్హి పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచన ఇత్యేతదనిత్యమ్, `ఉభౌ సాభ్యాసస్య' ఇతి లిఙ్గాత్; అన్యథా `అనితేః' ఇతి ణత్వే కృతే తస్య సిద్ధత్వాణ్ణిశబ్దస్య ద్విర్వచనే సతి సిద్ధం స్యాత్ప్రాణిణిషతీతి। ఇహ కస్మాన్న భవతి---లునీహి లునీహిత్యేవాయం లునాతీతి? భవత్యేవ। లోలూయత ఇతి లోట్ తర్హి న ప్రప్నోతి యఙా బాధితత్వాత్, అన్తరఙ్గో యఙ్ క్రియాసమభిహారమాత్రాపేక్షత్వాత్; లోట్ తు బహిరఙ్గః, క్రియాభేదాశ్రయే ధాతుసమ్బన్ధే భావకర్మకర్తృషు చ విధానాత్। సావకాశశ్చ లోట్, కోఽవకాశః? అనేకాజహలాదిశ్చ---జాగృహి జాగృహీత్యేవాయం జాగర్త్తి, ఈక్ష స్వేక్ష స్వేత్యేవాయమీక్షత ఇతి। ఏవం తర్హి వేత్యనువృత్తేః పక్షే పఙ్, యదా న యఙ్ తదా లోడ్ భవిష్యతి। యఙోఽకారోఽటాట్యతే ఇత్యాదౌ ద్విర్వచనార్థః।।

నిత్యం కౌటిల్యే గతౌ।। 3.1.23 ।।

నిత్యం కౌటిల్యే గతౌ।। `ధాతోః' ఇతి వర్త్తే, గతావితి తస్య విశేషణమ్, గతౌ వర్త్తమానాద్ధాతోరితి। కౌటిల్యే ఇతి। సంనిధానాద్ గతివిషయమేవ కౌటిల్యం గమ్యతే। చఙ్క్రమ్యతే, దన్ద్రమ్యత ఇతి `క్రము పాదవిక్షేపే', ద్రమ మీమృ గతౌ, `నుగతోఽనునాసికాన్తస్య', యోఽల్పీయస్యధ్వని గతాగతానికరోతి స కుటిలాం గతి సమ్పాదయన్నేవముచ్యతే।

నిత్యగ్రహణమనర్థకమ్, అనభిధానాదేవ వాక్యం న భవిష్యతి, న హి చంక్రమ్యత ఇతి వృత్తేరర్థ కుటిలం క్రమతీతి వాక్యం శక్నోతి గమయితుమ్; సంశయో హి వాక్యాద్భవతి----కిం గతికౌటిల్యమ్? ఉత వక్రహృదయత్వనిబన్ధనం జిహ్వాచరణమితి? వృత్తౌ తు గతికౌటిల్యమేవ నియతం గమ్యతే, కౌటిల్యమాత్రప్రతిపాదనే చ వాక్యం నివారయితుమశక్యమనిష్టం చాత ఆహ---నిత్యగ్రహణం విషయనియమార్థమితి। గతికౌటిల్యం విషయః, తత్రైవ యఙ్ యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః, తదాహ---గతివచనాన్నిత్యం కౌటిల్య ఏవ భవతీతి। వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి---న తు క్రియాసమభిహార ఇతి। నను యథా `వడవాయా వృషే వాచ్యే' ఇత్యపత్యేప్రాప్తస్తతోఽపకృష్య విధీయతే, యథా వా `ఞీతః క్త' భూతే ప్రాప్తస్తతోఽపకృష్య వర్త్తమానే విధీయతే, ఏవమత్రాపి ధాతుమాత్రాత్క్రియాసమభిహారే యఙ్ విహితః, గతివచనాత్ తు కౌటిల్య ఇతి? తక్రకౌణ్డిన్యన్యాయేనైవ బాధః సిద్ధః। యథా వా వివక్షితార్థానభిధానాద్వాక్యం న భవతి తథా సమభిహారానవగమాద్త్ప్రత్యయో న భవిష్యతి। అథైవమపి వచనాపేక్షా? వాక్యనివృత్తావపి వచనమపేక్షస్వ! తదేతన్నిత్యగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్।।

లుపసదచరజపజభదహదశగృభ్యో భావగర్హాయామ్।। 3.1.24 ।।

లుపసదచరజపజభదహదశగృభ్యో భావగర్హాయామ్।। లుప్లృ చ్ఛేదనే', `షద్లృ విశరణగత్యవసాదనేషు'। `ఆజః సదిః పద్యర్థే' ఇత్యస్య తు చోరాదికణిజన్తస్య ఏకాచ ఇత్యస్యానువృత్తేరగ్రహణమ్। `చర గత్యర్థః',`జప జల్ప వ్యక్తాయాం వాచి',`జభీ జృభీ గాత్రవినామే',`దహ భస్మీకరణే', `దన్శ దశనే'। అనునాసికలోపనిర్దేశో యఙ్లుక్యప్యనునాసికలోపార్థ---దన్దశీతీతి। `గృ నిగరణే' తుదాదిః, `గృ శబ్దే' క్ర్యాదిః, తత్రాకారాన్తవికరణేన సాహచర్యాదాద్యస్య గ్రహణమిత్యేకే। ద్వయోరపీత్యపరే। ధాత్వర్థగర్హాయామితి। భావశబ్దో ధాత్వర్థే వర్త్తత ఇతి దర్శయతి। గర్హితమితి క్రియావిశేషణమ్, తేన భావగర్హాఽత్ర గమ్యతే। గర్హితత్వం తు ఛేదనస్య, నిషిద్ధతృణాదివిషయత్వాత్, `లోష్ఠమర్దీ తృణచ్ఛేదీ నఖఖాదీ చ యో నరః' ఇతి ఏవముత్తరత్రాపి యథాసమ్భవం గర్హితత్వం భేదేన ద్రష్టవ్యమ్। చఞ్చూర్యతే ఇతి। `చరఫలోశ్చ' ఇతి నుక్, `ఉత్పరస్యాతః', `హలి చ' ఇతి దీర్ఘః।

జఞ్జప్యతే ఇత్యాదౌ `జపజభదహదశభఞ్జపశాం చ' ఇతి నుక్। నిజేగిల్యత ఇతి। `ఋత ఇద్ధాతోః', రపరత్వమ్, ద్విర్వచనమ్, అభ్యాసస్య గుణః, జేగిర్య ఇతి స్థితే `గ్రో యఙి' ఇతి లత్వం చ ప్రాప్నోతి, `హలి చ' ఇతి దీర్ఘశ్చ, తత్ర దీర్ఘస్యాసిద్ధత్వాల్లత్వే కృతే విహతనిమిత్తత్వాద్దీర్ఘాభావః। అన్యే తు `న ము నే' ఇత్యత్ర నేతి యోగవిభాగేనాసిద్ధత్వం బాధిత్వా దీర్ఘే కృతే లత్వామిచ్ఛన్తి, నాత్రాప్తవాక్యమస్తి।

గర్హాయామితి కిమితి। భావస్యేత్యేవ తద్ధర్మవిశేషో లప్స్యతే ఇతి ప్రశ్నః। ధర్మవిశేషానుపాదానే ప్రశంసాయామపి స్యాదిత్యాహ---సాధు జపతీతి। జపతి వృషలో మన్త్రమితి। అత్ర స్వరవర్ణాదిభ్రేషాభావాద్భావగర్హా నాస్తి। వైదికమన్త్రజపం ప్రతి శూద్రస్యానధికారాత్తు సాధనభావే గర్హితః, యస్య ఖల్వీద్దశీ గతిః----`శూద్రస్య వేదముపశ్రృణ్వతస్త్రపుజతుభ్యాం శ్రోత్రప్రతిపూరణమ్, ఉచ్చారణే జిహ్వాచ్ఛేదః ధారణే శరీరభేదః' ఇతి నాసౌ జపితుమర్హతి। నిత్యగ్రహణమిత్యాది। పూర్వవదేతద్వ్యాఖ్యేయమ్॥

సత్యాపపాశరూపవీణాతూలశ్లోకసేనాలోమత్వచవమవర్ణచూర్ణచురాదిభ్యో ణిచ్॥ 3.1.25 ॥

సత్యాపపాశరూపవీణాతూలశ్లోకసేనాలోమత్వచవమవర్ణచూర్ణచురాదిభ్యో ణిచ్॥ స్త్యాపేత్యకార ఉచ్చారణార్థః। సత్యమాచష్ట ఇతి। నను భాష్యే సత్యస్య కృఞ్యాపుక్, సత్యశబ్దాత్కృఞి కరోత్యర్థే ణిజ్భవతి ఆపుక్చ, సత్యం కరోతి సత్యాపయతీత్యుక్తమ్? సత్యమ్; కృఞ్గ్రహణమనార్షమ్, ప్రదర్శనార్థో వా కరోతిర్ద్రష్టవ్య ఇతి మన్యతే।

ఆపుగ్వక్తవ్య ఇతి। ఆపుగ్వచనసామర్థ్యాట్టిలోపో న భవతి। క్వచిత్తు వృత్తావేవాయం గ్రన్థః పఠ్యతే। అథ కథం పునః శబ్దాపయేదితి? ఛన్దోవద్ఋషయః కుర్వన్తి। ఏతేన ప్రక్షాలాపయేదితి గృహ్యప్రయోగో వ్యాఖ్యాతః। పాశాద్విమోచనే ఇతి। ప్రాయికోఽయమర్థనిర్దేశః, అన్యత్రాపి భవతి; అన్యథా విపాశతీతి విశబ్దస్య ప్రయోగో న స్యాత్, విశబ్దవిశిష్టస్యైవ మోచనస్య ణ్యర్థత్వాత్, యథాచారక్యచ్యాఙః ప్రయోగో న భవతి। ఏవముపవీణయదీత్యాదావపి ద్రష్టవ్యమ్। తూలమ్=తృణాగ్రం తేనానుకృష్ణాతి అనుఘట్టయతీత్యర్థః। అనుగృహణాతీతి తు పాఠేం న సమీచీనోఽర్థః। అభిషేణయతీతి। `ఉపసర్గాత్ సునోతి' ఇత్యాదినా షత్వమ్। అకారాన్తస్త్వచశబ్ద ఇతి। `త్వచ సంవరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః `పుంసి సంజ్ఞాయామ్' ఇతి ఘః। అవఘ్వంసయతీతి। వికిరతీత్యర్థః। `ప్రాతిపదికాద్ధాత్వర్థే' ఇత్యేవ సిద్ధే సత్యస్యాపుగ్విధానార్థ వచనమన్యేషాం ప్రపఞ్చార్థమ్। భాలిన్యో హ్యుపశ్లోకయన్తీత్యాదౌ సాపేక్షేభ్యో యథా స్యాదిత్యేవమర్థ వా। కథం పునర్విమోచనాదిరర్థోఽనిర్దిష్టో లభ్యత ఇత్యత ఆహ---

స్వాభావికత్వాదితి। ప్రత్యయార్థో నిర్దిశ్యత ఇతి। సూత్రకారేణానిర్దిష్టోఽపి ప్రత్యయార్థో వ్యాఖ్యాకారైర్నిర్దిశ్యత ఇత్యర్థః।।

హేతుమతి చ।। 3.1.26 ।।

హేతుమతి చ।। లోకే ఫలసాధనయోగ్యః పదార్థో హేతురిత్యుచ్యతే, తస్య గ్రహణే అధ్యయనేన వసతీత్యత్రాపి ప్రసజ్యేత, హేతుమద్గ్రహణం చానర్థకం స్యాత్, కథమ్? `కరణే' ఇతి వర్త్తతే, తస్య విశేషణం హతుమతీతి, కరణం క్రియా, సర్వైవ చ క్రియా హేతుమతోతి కిం విశేషణోపాదానేన ! నను శబ్ధోపాత్తే హేతౌ యథథా స్యాదిత్యేవమర్థమేతత్స్యాద్యథా `సమస్తృతీయాయుక్తాత్' ఇత్యత్ర శ్రయమాణాయాం తృతీయాయామాత్మనేపదం యథా స్యాత్తదర్థయోగమాత్రే మా భూదిత్యేవమర్థ తృతీయాయుక్తగ్రహణమ్। ఏవం తర్హ్యసతి విరోధే కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమస్యైవ గ్రహణం యుక్తమితి `తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ' ఇతి యస్య సంజ్ఞా విహితా తస్యైవ పారిభాషికస్య గ్రహణమితి మత్వాఽఽహ---హేతుః స్వతన్త్రస్య కర్త్తుః ప్రయోజక ఇతి। తదీయో వ్యాపార ఇతి। ప్రవర్త్తనా। తస్యాస్త్వవాన్తరభేదమాహ----ప్రేషణాధ్యేషణాదిలక్షణ ఇతి। భృత్యాదేర్నికృష్టస్య ప్రవర్త్తనా=ప్రేషణమ్, ఆజ్ఞేత్యర్థః। గుర్వాదేరారాధ్యస్య ప్రవర్త్తనా= అధ్యేషణమ్, ప్రార్థనేత్యర్థః। ఆదిశబ్దేన తత్సామర్థాచరణం గృహ్యతే, తచ్చ బహుధా భిద్యతే---అనుమతిః, ఉపదేశః, అనుగ్రహ ఇతి। తత్ర యస్యానుమతిమన్తరేణార్థో న నిర్వర్త్తతే తస్య రాజాదేరనుమత్యా ప్రయోజకత్వమ్, వైద్యాదేస్తు `ముస్తాపర్పటకం పిబేజ్జ్వరితః' ఇత్యాద్యుపదేశేన ప్రవర్త్తకత్వమ్, యః పునః కేనచిజ్జిఘాంసితం పలాయమానం నిరుణద్ధి, నిరుణద్ధిశ్చ హన్యతే, తత్ర నిరోద్ధా హన్తురనుగ్రహం కరోతీత్యనుగ్రహేణ తస్య ప్రవర్త్తకత్వమ్। సర్వశ్చాయం విశేషః ప్రకరణాదిగమ్యః। సర్వత్రానుగతం ప్రవర్త్తమానమేవ తు ణిజర్థః। నను యథా పితృమానిత్యుక్తే యం ప్రతి పితృత్వం స ఏవ గమ్యతే తథాత్రాపి యం ప్రతి హేతుత్వం స ఏవ హేతుమానితి యుక్తమ్, కఞ్చ ప్రతి హేతుత్వమ్? `తత్ప్రయోజకమ్' ఇతి వచనాత్కర్త్తారం ప్రతీతి ప్రాప్తం `కారకే' ఇత్యధికారాత్క్రియాపేక్షత్వాచ్చ కారకభావస్య యస్మిన్వ్యాపారే ప్రయోజకరూపేణోపయుజ్యతే తమేవ ప్రతి, స చ ప్రయోజ్యవ్యాపారోఽధిశ్రయణాదిః సర్వసాధనసాధ్యో విక్లిత్యాదిర్వేతి తయోరేవ హేతుమత్త్వం యుక్తమ్, న పునః ప్రయోజకవ్యాపారస్య। న హి తత్రాసౌ ప్రయోజకరూపేణోపయుజ్యతే, కిం తర్హి? కర్తృరూపేణ, యథా కాష్ఠస్య పాకాపేక్షం కరణత్వం న తు జ్వలనాపేక్షమ్, తదపేక్షం తు కర్తృత్వమేవ? ఉచ్యతే---ణిచః ప్రకృతిభూతేన ధాతునైవాభిధీయతే సోఽర్థస్తేన ఫలాభావాత్తత్ర ణిజ్న భవిష్యతి। నను పచతీత్యుక్తే న జ్ఞాయతే----కిం స్వయమేవ పచతి? ఉతాన్యేన ప్రవర్త్తితః? ఇత్యతోఽన్యేన ప్రవర్త్తితస్యేయం ప్రవృత్తిరితి ద్యోతనాయ ణిజ్ భవతు? ఏవం తర్హి హేతోరితి వక్తవ్యమ్, `కరణే' ఇత్యేవ, హేతోః కరణే వ్యాపారే అభిధేయే ణిజ్

భవతీత్యర్థః। తథా తు న కృతమ్। కా గతిరిదానీం సూత్రస్య? అభిధానస్వాభావ్యమత్ర హేతుః, స్వభావతో హి ణిచ్ ప్రత్యయః ప్రయోజకవ్యాపారమాచష్టే। తేన పాకాద్యపేక్షయా యో లబ్ధహేతువ్యపదేశః స హేతుత్వేనోపలక్షితో యస్యాస్తీత్యేవం ప్రయోజకవ్యాపార ఏవ మతుపోచ్యతే। అత్ర ద్వౌ పక్షౌ సమ్భవతః----హేతుమతీతి ప్రకృత్యర్థనిర్ద్దేశః----హేతుమతి యో ధాతుర్వర్త్తత ఇతి, ప్రత్యయార్థో వా---హేతుమతి కరణేఽభిధేయే ణిజ్ భవతీతి।

నను పచతి పాచయతీతి చ వ్యక్తమర్థాన్తరం గమ్యతే, తత్కథమస్య ప్రకృత్యర్థత్వం శక్యతే? ఉచ్యతే---ఇహ హి కః పచేః ప్రధానార్థః? యాసౌ తణ్డులానాం విక్లిత్తిః, అధిశ్రయణాదీనాం తు తాదర్థ్యాత్తదవచ్ఛేదేన పచ్యర్థతా। యో హి పానార్థముదకమాహరతి, విక్రయార్థ చ కాష్ఠాన్యాహరతి, శీతం చాపనేతుమగ్నిం సమిన్ధే నాసౌ పచతీత్యుచ్యతే, తత్కస్య హేతోః? విక్లిత్తి ప్రతి తాదర్థ్యాభావాత్ తదవచ్ఛేదాభావాచ్చ। అతస్తాదర్థ్యాదేవాధిశ్రయణాదీనాం పచ్యర్థతా, తద్వత్ప్రయోజకవ్యాపారోఽపి తాదర్థ్యాదేవ పచ్యాదివాచ్యో భవిష్యతి। ణిచ్ప్రత్యయస్తు ద్యోతకః, తథా చ యోఽప్యేకాన్తే తూష్ణీమాసీనో భక్తబీజబలీవర్ద్దైః ప్రతివిధత్తే, స ఉచ్యతే----పఞ్చభిర్హలైః కృషతీతి। తదేవం పక్షద్వయసమ్భవే యద్యాద్యః పక్ష ఆశ్రీయతే తతో యథా ప్రకృత్యభిహితే ణిజ్ భవతి, ఏవముక్తప్రేషితాదిశబ్దాభిరితేఽపి స్యాద్--ఉక్తః కరోతి, ప్రేషతితః కరోతీతి, హేతుమద్విషయత్వాత్కరోత్యర్థస్య, ప్రత్యయార్థపక్షే తూక్తార్థత్వాణ్ణిజభావః? నైష దోషః; ప్రయోజకవ్యాపారస్య ద్యోతనాయ ణిజ్విధీయతే తస్య స్వశబ్దేన ద్యోతితత్వాద్ ద్యోత్యాభావాన్న భవిష్యతి। ఇహ తర్హి పాచయత్యోదనం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేన ద్వయోః కర్త్రోర్లేనాభిధానం ప్రాప్నోతి, ధాతువాచ్యవ్యాపారే హి కర్తరి లో భవతి పచినా చ ప్రయోజకవ్యాపారోఽప్యభిధీయతే, ప్రత్యయస్తు ద్యోతక ఇతి ధాతువాచ్యవ్యాపారత్వసామ్యాత్ కర్త్రోరపి సామ్యమితి ద్వయోరప్యభిధానం ప్రాప్నోతి---పాచయతో దేవదత్తయజ్ఞదత్తావితి। ప్రత్యయార్థపక్షే తు ప్రకృత్యర్థోపసర్జనస్య ణ్యర్థస్య ప్రాధాన్యాత్తస్యైవ కర్త్రరి లకారః। ఇహ చ గమితో గ్రామం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేనేతి ప్రయోజకవ్యాపారస్యాపి గమివాచ్యత్వాదవ్యతిరిక్తో గత్యర్థ ఇతి కృత్వా గత్యర్థానాం కర్త్రరి క్తః ప్రాప్నోతి, ప్రయోజ్యస్య తు కర్మత్వాత్తత్రైవేష్యతే। ఉక్తం హి `ణ్యన్తే కర్తుశ్చ కర్మణః' ఇతి। ఇహ చ వ్యతిచ్ఛేదయన్తే, వ్యతిభేదయన్తే---అవ్యతిరిక్తో హిసార్థ ఇతి కృత్వా ప్రయోజకవ్యాపారవ్యతిహారవివక్షాయామపి `న గతిహింసార్థేభ్యః' ఇతి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి।

తదేవమాద్యే పక్షే దోషదర్శనాద్ ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ---తస్మిన్నభిధేయ ఇతి। కిం చాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శబ్దార్థావసాయః। న చ పచతి పఠతి గచ్ఛతీత్యాదావన్తరేణ ణిచం క్వచిదపి ప్రయోజకవ్యాపారోఽవసీయతే, ఉత్పన్నే తు ణిచి ప్రతీయతే, అతస్తదర్థత్వమేవ యుక్తమ్। పఞ్చభిర్హలైః కృషతీత్యత్ర త్వనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం కృషిరేవ ప్రతివిధానేఽపి

వర్త్తత ఇతి యుక్తమ్, న పునస్తద్ధర్మనేన సర్వత్ర ప్రకృత్యర్థత్వమ్। నన్వత్రాపి పక్షే పాచయత్యోదనం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేనేత్యత్ర ణ్యర్థస్య ప్రాధాన్యాత్తేన వ్యాప్యమానస్య ప్రయోజ్యస్య కర్మసఞ్జ్ఞా ప్రాప్నోతి? గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థేతి నియమాన్న భవిష్యతి। ఇహ తర్హి గ్రామం గమయతి, గ్రామాయ గమయతీతి వ్యతిరిక్తో గత్యర్థ ఇతి కృత్వా `గత్యర్థకర్మణి' ఇతి ద్వితీయాచతుర్థ్యౌ న ప్రాప్నుతః? నైష దోషః; గ్రామోఽత్ర గమేరేవ కర్మ, గ్రామకర్మకం గమనం కుర్వితి ప్రైషార్థః। ఇహ తర్హి ఏధో దకస్యోపస్కారయతీతి వ్యతిరిక్తః కరోత్యర్థే ఇతి `కృఞః ప్రతియత్నే' ఇతి షష్ఠీ న ప్రాప్నోతి, సుట్ తు కరోతిధాతుమాత్రాశ్రయత్వాణ్ణిజుత్పత్తావపి తస్య రూపస్య భావాత్సిద్ధ్యతి? అత్రాప్యేధోదకకర్మకే కరోత్యర్థే ప్రయుజ్యతే ఇతి షష్ఠీ భవిష్యతి। ఇహ తర్హి అభిషావయతీతి వ్యతిరిక్తః సునోత్యర్థ ఇతి `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇతి షత్వం న ప్రాప్నోతి? అథాత్రాప్యభిషవం కుర్విత్యుపసర్గవిశిష్టే ప్రకృత్యర్థే ప్రయుక్తిరితి సిద్ధం షత్వమ్, యదా తు ణ్యర్థేనైవోపసర్గస్య సంబన్ధస్తదా షత్వం భవతి న వేతి చిన్త్యమ్। ఇహ తర్హి భేదికా దేవదత్తస్య యజ్ఞదత్తస్య కాష్ఠానామితి ప్రయోజ్యే కర్త్తరి కృద్యోగలక్షణా షష్ఠీ న ప్రాప్నోతి, అప్రధానత్వాత్? తృతీయావద్భవిష్యతి, తద్యథా---పాచయత్యోదనం దేవదత్తో యజ్ఞదత్తేనేతి ప్రయోజ్యే కర్త్తర్యఞ్ధానేఽపి తృతీయా భవతి వ్యాప్తేస్తథా షష్ఠ్యపి భవిష్యతి। అథేహ కథం ణిజ్ భవతి----భిక్షా వాసయన్తి, కారీషోగ్నిర్ధ్యాపయతీతి? కథం చ న స్యాత్? అచేతనత్వాత్, చేతనావత ఏతద్భావతి---ప్రేషణమ్, అధ్యేషణమితి? నైష దోషః; నావశ్యం స ఏవ వాసం ప్రయోజయతి య ఆహ---ఉష్యతామితి, యోఽపి తూష్ణీమాసీనస్తత్సమర్థమా చరతి సోఽపి వాసం ప్రయుఙ్క్తే, భిక్షాశ్చ ప్రచురాశ్చ వ్యఞ్జనవత్యశ్చ లభ్యమానా వాసం ప్రయుఞ్జతే। తథా కారీషోఽగ్నిర్నిర్వాత ఏకాన్తే సుప్రజ్వలితః శీతకృతమధ్యయనవిరోధినముపద్రవమపనయన్ అధ్యయనేఽనుకూలో భవతి। తత్ర యథా--అనుమతిరుపదేశోఽనుగ్రహః----ఇత్యేతేషు ణిజ్ భవతి తథాఽత్రాపి భవిష్యతి। యద్యప్యనుమత్యాదిషు ప్రయోజ్యవ్యాపారచోద్దేశేన ప్రవృత్తిః, ఇహ తు న తథా; తథాప్యనుకూలాచరణమేవ ప్రయోజకవ్యాపారత్వేనాధ్యారోప్యతే। ఇహ కశ్చిత్కఞ్చిదాహ---పృచ్ఛతు మాం భవాన్, అనుయుక్తాం మాం భవానితి, తత్ర ప్రష్టా ప్రయోజ్యస్తస్య ప్రేరకః ప్రయోజక ఇతి తద్వ్యాపారే ణిజ్ ప్రాప్నోతి, ఏకవిషయత్వచ్చ ణిచో లోడాదీనాం చ పర్యాయప్రసఙ్గః? నైష దోషః, కర్త్తుః ప్రయోజకో హేతురిత్యుక్తమ్, ప్రయోజ్యశ్చాత్ర న కర్త్తా। న హ్యసౌ సమ్ప్రతి పృచ్ఛతి తూష్ణీమాస్తే తస్య నిర్వ్యాపారత్వాత్ కారకత్వమేవ నాస్తి కుతస్తద్విశేషః కర్తృత్వమ్? కర్త్తృత్వమేవ హి తస్య విధీయతే ప్రశ్నక్రియాయాం కర్త్తా భవేతి, యథా----రాజా భవ యుధ్యస్వేతి రాజత్వమేవ విధీయతే తత్ర తదేవం ప్రయోజ్యోఽకర్త్తేతి ప్రయోజకోఽపి న హేతుః, కిమిదానీం పూర్వమేవ కర్త్తుః సతః ప్రయోజకో హేతుః! యద్యేవమ్, వ్యర్థా ప్రయుక్తిః। అథాప్యుపరతిశఙ్కయా కచిత్ప్రయుక్తేరర్థవత్త్వం తథాపి యత్రాప్రవృత్తో బలాదినా ప్రవర్త్త్యతే తత్ర ణిజ్ న ప్రాప్నోతి? న బ్రూమః----ప్రవృత్తిప్రవర్త్తన ఏవ ణిజితి, కిన్తు ప్రవర్తత్తితోఽపి ప్రయోజ్యో యత్ర ప్రవర్త్తత ఏవ, న తు నివర్త్తతే తత్ర ణిజ్ భవతి। అనువర్త్తమానా ప్రయుక్తిః

ప్రయోజ్యప్రవృత్తౌ హేతుః, న మధ్యే విచ్ఛిన్నా। అతః ప్రయోజ్యప్రవృ-త్తివేలాయామపి బుద్ధౌ విపరివర్త్తమానా సైవ ప్రవృత్తిహేతుస్తస్యామేవ చ దశాయాం ణిజ్వాచ్యో భవతి। తదేవం ప్రయోజ్యప్రవృత్త్యుపహితప్రయుక్తిర్ణిజర్థః, కేవలా తు లోడర్థ ఇతి వివేకః। ఉక్తం చ----

ద్రవ్యమాత్రస్య తు ప్రైషే పృచ్ఛ్యాదేర్లోడ్ విధీయతే।

సక్రియస్య యదా ప్రైషేస్తదా స విషయో ణిచః।। ఇతి।।

కిశ్చ---ప్రయోక్తృధర్మః ప్రయుక్తిర్లోడర్థః అనియతకర్తృకాతు ప్రయుక్తిర్ణిజర్థః।

తత్కరోతీత్యుపసంఖ్యానమితి। తదితి కర్మపరమేతత్, తేన ద్వితీయాన్తాత్ప్రత్యయః కరోతీత్యత్ర ప్రకృత్యర్థమాత్రం వివక్షితం న ప్రత్యయార్థః, తేన ణ్యన్తాద్భావకర్మణోర్భూతభవిష్యతోర్ద్విత్వబహుత్వయోశ్చ లో భవతి। సూత్రం కరోతి సూత్రయతీతి। ఇహ వ్యాకరణస్య సూత్రం కరోతీతి వాక్యే ద్రవ్యరూపం సూత్రం సూత్రశబ్దేనోచ్యతే, తత్ర వ్యపదేశివద్భావేన వ్యతిరేకనిబన్ధనా షష్ఠో, వృత్తౌ తు వ్యాకరణం సూత్రయతీతి ప్రత్యయార్థభూతకరోత్యర్థాభిధాయీ సూత్రశబ్దః సమ్పద్యతే। ఉక్తం హి `పరార్థాభిధానం వృత్తిః' ఇతి। తేన సత్త్వభావో నివృత్త ఇతి సూత్రవ్యాకరణయోరభిసమ్బన్ధో నివర్త్తతే। అస్తి చ వ్యాకరణస్య కరోతినా సామర్థ్యమితి ద్వితీయా భవతి। యది తు వ్యాకరణం సూత్రం కరోతీతి వాక్యే ఏవ సామానాధికరణ్యం తదా మాణవకం ముణ్డయతీతివద్ వ్యాకరణం సూత్రయతీత్యయత్నసిద్ధమ్। `సూత్ర అవమోచనే'` మూత్ర ప్రస్రవణే' ఇతి చురాదౌ పాఠాదేవ సూత్రయతీతి సిధ్యతి। అనేకార్థత్వాచ్చార్థాన్తరేఽపి భవిష్యతి। గణపాఠసిద్ధ ఏవ త్వర్థ ఉపసంఖ్యానేనాపి ప్రదర్శితః।

ఆఖ్యానాదితి వాక్యం వ్యాచష్టే----ఆఖ్యానాత్కృదన్తాదితి। ఆఖ్యాయత ఇత్యాఖ్యానమ్, `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్మణి త్లుట్। యత్కిఞ్చిదాఖ్యాయతే తత్సర్వం రాజాగమనాదికమప్యాఖ్యానమిహాభిప్రేతమ్,న కంసవధనలోచపాఖ్యానాదికమేవ సంజ్ఞా భూతమ్। కృదన్తాదితి కృద్గ్రహణేన గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమితి కంసవధరాజాగమనసూర్యోద్గమనాదేరరి కృదన్తత్వమ్। ప్రకృతిప్రత్యాపత్తిరితి। కృతో యా ప్రకృతిః సా వికారపరిత్యాగేన స్వేనైవ రూపేణావతిష్ఠత ఇత్యర్థః। ప్రకృతివచ్చ కారకమితి। యత్తత్ర కృదన్తే సంనిహితం కారకం తత్ప్రకృతివద్భవతి। కృత్ప్రకృతేః శుద్ధే ణిచి యాద్దశం భవతి తాద్దశమస్యాపి ణ్యన్తస్య భవతీత్యర్థః। కంసం ఘాతయతీతి హన్తేః `హనశ్చ వధః'

ఇత్యప్ ప్రత్యయో వధాదేశశ్చ। హననమ్=వధః , కంసస్య వధ ఇతి కర్మణి షష్ఠ్యా సమాసః, తతో ణిచ్, కృతో లుక్, ప్రకృతేః ప్రత్యాపత్తిర్వధాదేశపరిత్యాగేన హన్తిరూపేణావస్థానమ్। యద్యప్యత్ర సన్నియోగశిష్టానామన్యతరాభావాదుభయోరప్యభావ ఇత్యేవ వధాదేశనివృత్తిః సిద్ధ్యతి; తథాపి పుష్యేణ యోగం జానాతి, పుష్యేణ యోజయతీత్యత్ర కుత్వస్యాసన్నియోగ శిష్టత్వాత్తన్నివృత్తిర్న సిద్ధ్యతీతి ప్రకృతిప్రత్యాపత్తివచనమ్। అథ కథం కంసమఘాతయత్, రాజానమజీగమత్, యావతా కంసవధరాజాగమనశబ్దాభ్యాం ణిచి విహితేఽఙ్గసంజ్ఞా నామధాతుత్వం చ తయోరేవ స్యాతామ్, తతశ్చాడ్ద్విర్వచనే అపి తయోరేవ స్యాతామ్? నైష దోషః; `ప్రకృతివచ్చ కారకమ్'ఇత్యుక్తమ్। కృత్ప్రకృతేశ్చ శుద్ధే ణిచి విహితే కంసాదికారకం కీద్ధశం భవతి? ధాతావనన్తర్భూతం ద్వితీయాద్యన్తమ్, తేనాత్రాపి తాద్ధశేనైవ రూపేణ భవితవ్యమ్। తేన రాజానమాగమయతీత్యత్ర నలోపాభావోఽప్యుపపన్నో భవతి। ఏవమపి కంసం ఘాతయతీత్యత్ర `హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు' ఇతి కుత్వమ్, `హనస్తో చిణ్ణలోః' ఇతి తత్వం చ న ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్? ధాతోః స్వరూపగ్రహణే తత్ప్రత్యయే కార్య విజ్ఞాయతే। ఏవం తర్హి ప్రకృతివచ్చ కారకమితి చకారోభిన్నక్రమః కారకమిత్యస్యానన్తరం ద్రష్టవ్యః, కార్యశబ్దశ్చాధ్యాహార్యః। ఏతదుక్తం భవతి----కృత్ప్రకృతిర్హన్త్యాదిః, తస్యాః శుద్ధే ణిచి యాద్ధశం రూపం భవతి తథాఽస్యాపి ణ్యన్తస్య భవతి, కార్యం చ తద్వదేవ భవతీతి । ఏతేనాడ్ద్విర్వచనే అపి వ్యాఖ్యాతే। బలిబన్ధమితి। బన్ధనమ్=బన్ధః, పూర్వవత్కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః। శేషం పూర్వవత్। రాజాగమనమితి। అత్ర కర్తరి షష్ఠ్యాః సమాసః। రాజానమాగమయతీతి। అత్ర కృత్ప్రకృతౌ రాజా కర్తా, తస్య గమేః శుద్ధే ణిచి `గతిబుద్ధి'ఇత్యాదినా కర్మసంజ్ఞా భవతీత్యస్మిన్నప్యుపసంఖ్యానికే ణిచి తథైవ కర్మసంజ్ఞా భవతి। ఇహ తు దేవదత్త పాకమాచష్టే ఇతి ణిచి విహితే దేవదత్తేన పాచయతీతి భవతి। న హి దేవదత్తస్య శుద్ధే ణిచి కర్మసంజ్ఞాఽస్తి; గత్యర్థాదీనామేవేతి నియమాత్। ఇహ తు మృగరమణమాచష్టే మృగాన్ రమయతీతి యదా ప్రతిపాద్యస్య దర్శనార్థమాఖ్యానం తదా ణిజిష్యతే, నాన్యదా। తత్ర యదాఽరణ్యస్థో రమమణాన్మృగాన్ప్రతిపాద్యమాచష్టే----ఏత స్మిన్నవకాశే ఏవం మృగా రమన్త ఇతి, తదా తస్య ప్రతిపాద్యదర్శనార్థా ప్రవృత్తిరితి ణిజ్ భవతి। యదా తు గ్రామే మృగరమణమాచష్టే తదా తత్ర మృగాణామసమ్భవాన్న తద్ధర్శనార్థా ప్రవృత్తిరితి మృగరమణమాచష్ట ఇతి వాక్యకేవ భవతి। ఏతచ్చ మృగరమణాదివిషయమేవ, రాజాగమనాదౌ త్వన్యదాపి భవతి।

ఆఙ్లేప ఇతి। అత్రాఖ్యానాదితి న స సమ్బధ్యతే, మర్యాదాయాం య ఆకారస్తస్య లోపో భవతి। కుల్లుగిత్యాది పూర్వవత్। ఆరాత్రివివాస ఇతి। వివసనమ్=వివాసః, అతిక్రమణమ్, రాత్రేర్వివాసో రాత్రివివాసః, కర్త్రి షష్ఠ్యాః సమాసః, తతః `ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' ఇత్యవ్యయీభావః। యావద్రాత్రేరతిక్రమణం తావత్కథాః కథయతీత్యర్థః। వసేరకర్మకత్వాద్

`గతిబుద్ధి' ఇత్యాదినా రాత్రేః కర్మసంజ్ఞా హేతుమణ్ణిచి భవతి, తద్వదస్మిన్నపి ణిచి భవతి---రాత్రి వివాసయతీతి।

చిత్రీకరణే ప్రాపీతి। తదిత్యేవ। చిత్రీకరణమ్=ఆశ్చర్యకరణమ్। ప్రాపి=ప్రాప్నోత్యర్థే చిత్రీకరణే గమ్యమానే తత్ర్ప్రాప్నోతీత్యస్మిన్నర్థే ణిచ్ భవతి, కృల్లుగిత్యాది పూర్వవత్। సమ్భావయతే ఇతి `భూ ప్రాప్తావాత్మనేపదీ', ఉజ్జయిత్యా మాహిష్మతీ విదూరే దేశ ఇతి తావతో దేశస్య ప్రాగుదయాదతిక్రమణమాశ్చర్యమ్। సూర్యముధ్గమయతీతి।

`ప్రకృతివచ్చ కారకమ్' ఇతి సూర్యశబ్దస్య పృథక్కరణమ్। సంగ్రామయతేరేవ సోపసర్గాదితి న్యాయాదుచ్ఛబ్దస్యాపి పృథక్కరణమ్। అత్రాపి సూర్యస్య హేతుమణ్ణిచి కర్మత్వాదస్మిన్నపి ణిచి కర్మత్వమ్।

నక్షత్రయోగే జ్ఞీతి। తదిత్యేవ। జ్ఞి జానాత్యర్థేనక్షత్రయోగే యత్కృదన్తం వర్త్తతే తస్మాత్తజ్జానాతీత్యస్మిన్నర్థే ణిజ్ భవతి, కృల్లుగిత్యాది పూర్వవత్। పుష్యయోగమితి। పుష్యేణ చన్ద్రమసో యోగః పుష్యయోగః, పుష్యేణేతి కర్తరి తృతీయా, `ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి' ఇతి నియమాత్ షష్ఠీ న భవతి। చన్ద్రమస ఇతి। నియమేన గమ్యమానత్వాదుభయప్రాప్తిః, పుష్యో హి చన్ద్రమసం యునక్తి=సమ్బధ్నాతి, తత్ర యుజేర్గత్యాదిష్వనన్తర్భావాదణౌ కర్త్తుః పుష్యస్య సుద్ధే ణిచి కర్తృత్వమేవేత్యస్మిన్నపి ణిచి కర్తృత్వాత్తృతీయా భవతి। పుష్యేణ యోజయతీతి। లకారస్తు ప్రధాన ఏవ కర్త్తరి బవతి, యథా శుద్ధే ణిచి। తత్త్రేదం బహు వక్తవ్యమ్? వక్తవ్యమ్, ఇహ తావత్సూర్యముద్గమయతీతి యో యస్య ప్రవర్త్త్యః స తస్యాభిప్రాయం నిర్వర్త్తయతి। గన్తుశ్చాయమభిప్రాయః---మాహిష్మత్యాం సూర్యోధ్గమనం సమ్భావయేయమితి, తం చ సూర్యో నిర్వర్త్తయతి, ఏనదేవ ప్రవర్త్త్యస్య ప్రవర్త్త్యత్వం యదుత ప్రవర్త్తయితురభిప్రాయసమ్పాదనమ్। న హి కశ్చిత్పరోఽనుగృహీతవ్య ఇతి ప్రవర్త్తన్తే సర్వ ఇమే స్వభూత్యర్థమ్। యే తావదేతే గురూన్ శుశ్రూషన్తే, తేఽపీహ---ప్రీతో గురురధ్యాపయిష్యతి పరత్ర చాభ్యుదేష్యాభ ఇతి ప్రవర్త్తన్తే। దాసాశ్చాపి---భక్తం చ లప్స్యామహే, పరిభాషాశ్చ న నో భవిష్యన్తీతి ప్రవర్ద్దన్తే। `యః సనిన్ద ఉపాలమ్భస్తత్ర స్యాత్పరిభాషణమ్'। శిల్పినోఽపి---మిత్రాణి చ నో భవిష్యన్తి వేతనం చ లప్స్యామహ ఇతి ప్రవర్త్తన్తే। యద్యప్యత్ర సర్వత్ర తత్తదుద్దేశేన ప్రవృత్తిః, సూర్యే తు నః తథాప్యభిప్రాయసంపత్తిమాత్రేణ ప్రయోజ్యప్రయోజకభావాధ్యారోపేణ ణిజ్ భవిష్యతి। ఇహ చ కంసం ఘాతయతీతి----యే తావదేతే కంసధాతానుకారిణాం నటానాం వ్యాఖ్యానోపాధ్యాయాస్తే కంసానుకారిణం నటం సామాజికైః కంసబుద్ధ్య గృహీతం తాద్దశేనైవ వాసుదేవేన ఘాతయన్తి, యేఽపి చిత్రం వ్యాచక్షతే---అయం మధురాప్రాసాదః, అయం కంసః అయం భగవాన్వాసుదేవః ప్రవిష్టః,

ఏతాః కసంకర్షిణ్యో రజ్జవః, ఏతే ఉద్గూర్ణా నిపాతితాశ్చ ప్రహారాః, అయం హతః కంసః అయమాకృష్ట ఇతి, తేఽపి చిత్రగతం కంసం తాద్ధశే నైవ వాసుదేవేన ఘాతయన్తి, చిత్రేఽపి హి తద్బుద్ధిరేవ పశ్యతామ్। ఏతేన చిత్రలేఖలా వ్యాఖ్యాతాః। యేఽపి గ్రన్థం వాచయన్తః కంసవధమాచక్షతే కాథికా నామ, తేఽప్యుత్పత్తిప్రభృత్యా వినాశాత్కంసాదీన్ వర్ణయన్తి, తేఽపి వర్ణ్యమానాః శ్రోతృణాం బుద్ధిస్థాః ప్రత్యక్షవద్భవన్తి। చిత్తమపి తేషాం తదాత్మకమివ భవతి, అత ఏవ వ్యాశ్రితాశ్చ భవన్తి।నానాపక్షసమాశ్రయః=వ్యాశ్రయః। కేచిత్కంసభక్తాః, కేచిద్వాసుదేవక్తాః। వర్ణాన్యత్వం ఖల్వపి పుష్యన్తి---కేచిద్రక్తముఖాః కేచిత్కాలముఖాః। త్రైకాల్యమపి లోకే లక్ష్యతే, కథాయాం వాచ్యమానాయాం హి వక్తారో భవన్తి---గచ్ఛ హన్యతే కంసః, గచ్ఛ ఘానిష్యతే కంసః, కిం గతేన---హతః కంసః! ఇతి। తదేవం కాథకోఽపి బుద్ధిస్థేన వాసుదేవేన ఘాతయతి, శ్రోతాపి।।

శబ్దోపహితరూపాఁశ్చ బుద్ధేర్విషయతాం గతాన్।

ప్రత్యక్షమివ కంసాదీన్ సాధనత్వేన మన్యతే।।

ఏవం రాజానమాగమయతీత్యాదావపి యథాసమ్భవం ద్రష్టవ్యమ్।।

కణ్డ్వాదిభ్యో యక్।। 3.1.27 ।।

కణ్డవాదిభ్యో యక్।। యదీమే కణ్డ్వాదయో ధాతవ ఏవ స్యుస్తతో వాగ్రహణమనువర్తతే వా? న వా? అనువృత్తౌ యగభావపక్షే లడాదిషు సత్సు కణ్డవతీత్యాద్యనిష్టం ప్రసజ్యేత్, కణ్డూరిత్యాది చ న స్యాత్; ధాతో- సుబభావాత్। క్విబన్తాత్సుప్సమ్భవేఽపి కణ్డూరితి న వేదనామాత్రం గమ్యతే; కర్తరి క్విపో విధానాత్? సంపదాదిత్వాద్భావే క్విబ్భవిష్యతి। ఏవమిప కణ్డ్వౌ కణ్డ్వః, `అచిశ్నుధాతు' ఇత్యువఙ్ ప్రాప్నోతి, కణ్డ్వా, కణ్డ్వే `నోఙ్ధాత్వోః' ఇతి విభక్తేరుదాత్తనిషేధః స్యాత్, మన్తువల్గురిత్యత్ర చ తుక్ ప్రసఙ్గః? అథ నానువర్త్తతే, కణ్డూరితి న సిధ్యతి, యగన్తాత్సమ్పదాదిత్వాద్భావే క్విప్యల్లోపయలోపయోః కృతయోర్భవిష్యతి? న చైవమల్లోపస్య స్థానివత్త్వాదువఙ్ `క్వౌ లుప్తం న స్థానివత్' ఇతి వచనాత్। నను చ క్వౌ విధి ప్రతి స ప్రతిషేధః, అన్యథా లవమాచక్షాణో లౌరిత్యత్ర క్వౌ లుప్తస్య ణేః స్థానివత్త్వాభావేఽపి స్థానివత్త్వాభావేఽపి ణౌ కృతస్య టిలోపస్య స్థానివత్త్వాదూఠ్ న స్యాత్, అతోఽత్ర స్థానివత్త్వే సత్యువఙ్ స్యాదేవ? ఛస్తు `చ్ఛ్వోః శూఠ్' ఇత్యూఠ్ కరిష్యతే। న చోర్యపి కర్తవ్యే స్థానివత్త్వమ్;

తస్యక్వౌ విధిత్వాద్ ఆదిష్టాదచః పూర్వత్వాచ్చ, అత ఏవోఠి కృతే పునరువఙో౽ప్రసఙ్గః। ఏవమపి కణ్ఢ్వౌ, కణ్డ్వః, కణ్డ్వే---ధాతువిధిః ప్రాప్నోతి, మన్తుర్వల్గురితి చ న సిద్ధ్యతి, యకి దీర్ఘే కృతే మన్తూర్వల్గూరితి స్యాత్। అథ ప్రాతిపదికాన్యేవ? తత్రాపి వాగ్రహణాననువృత్తౌ స ఏవ దోషో యో ధాతుపక్షే। అనువర్త్తతాం తర్హి వాగ్రహణమ్, సన్తు చ ప్రాతిపదికాన్యేవ, తత్రాప్యయమర్థః-----కకారో నానుబన్ధవ్యో భవతి అనార్ద్ధధాతుకత్వాదేవ గుణో న భవిష్యతి? నైవం శక్యమ్; ఇహ హి సుఖ్యతి, దుఃఖ్యతి, మగధ్యతీత్యతో లోపో న స్యాద్; అనార్ధధాతుకత్వాదేవ। న చ వ్యఞ్జనాన్త ఏవ శక్యః పఠితుమ్, యగభావపక్షే౽పి తథా ప్రయోగప్రసఙ్గదత ఉభయే కణ్ఢ్వాదయ ఇత్యాహ----ద్వివిధాః కణ్ఢ్వాదయ ఇతి। ధాతుభ్య ఏవ ప్రత్యయో విధీయత ఇతి। నిత్యమితి భావః। తేన పక్షే కణ్డవతీత్యాది న భవతి। న తు ప్రాతిపదికేభ్య ఇతి। తేన కణ్డ్వౌ, కణ్డ్వః, మన్తురిత్యాదిప్రయోగసిద్ధిః। న చాస్మిన్నపి పక్షే యగన్తాత్సమ్పదాదిక్విబ్విధీయతే తదా పూర్వోక్తదోషానుషఙ్గః, కిం కారణమ్? ద్ధశిగ్రహణాదేతేభ్యః క్విబ్ స్యాద్, న చైతేభ్య ఇదానీం క్విబ్ ద్ధశ్యతే। పూర్వత్ర తు పక్షే కణ్డూరిత్యాదిసిద్ధ్యర్థమేవ క్విబ్ ద్రష్టవ్యః।

కథం పునర్జ్ఞాయతే---ఉభయే కణ్ఢ్వాదయ ఇతి? తచ్చలోకేన దర్శయతి---- ఘాతుప్రకరణాదితి। అనువృత్తేన ధాతుగ్రహణేన విశేషణాత్కకారాసఞ్జనాచ్చ ధాతుత్వమేషాభిమతమితి విజ్ఞాయత ఇత్యర్థః। యతస్తు ఖల్వయమాచార్యః క్వచిద్దీర్ఘముచ్చారయతి---కణ్డూఞ్ హృణీఙ్ మహీఙితి, తతో మన్యే---ధాతుర్విభాషిత ఇతి। ధాతుత్వమేషాం విభాషితమితి మన్య ఇత్యర్థః।

అథ కణ్ఢ్వాదీనార్థనిర్దేశః। కణ్డూఞ్ గాత్రవికర్షణే। మన్తు అపరాధే। హృణీఙ్ రోషే। వల్గు పూజామాధుర్యయోః। అస్మనస్ ఉపతాపే। మహీఙ్ వృద్ధిపూజనయోః। లేట

్ లోట్ ధౌర్త్యే పూర్వభావే స్వప్నే। ఇరస ఇరజ్ ఇరఞ్ ఈర్ష్యాయామ్। ద్రవస్ పరిచరణే. మేధా ఆశుగ్రహణే। కుషుభ క్షేపే। మగధ పరివేష్టనే। తన్తస్ పమ్పస్ దుఃఖే। సుఖ దుః ఖ తత్క్రియాయామ్। సపర పూజాయామ్। అరర ఆరాకర్మణి। భిషజ్ చికిత్సాయామ్। భిష్ణజ్ఉపసేవాయామ్। ఇషుధ శరధారణే। చరణ భురణ గతౌ। చురణ చౌర్యే చ। తురణ త్వరాయామ్। భురణ ధారణపోషణయోః। గద్గద వాక్స్స్వలనే। ఏలా కేలా ఖేలా విలాసే। లిట్ అల్పార్థే కుత్సాయాం చ। లోట్ దీప్తౌ।।

గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయః।। 3.1.28 ।।

గూపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయః।। విచ్ఛాయతీతి। విచ్ఛిరయం తుదాదౌ పఠ్యతే, తత్సామర్థ్యాదాయప్రత్యయాన్తాదపి శవికరణో భవతి, న తు శప్, యథా---జుగుప్సతే ఇత్యాత్మనేపదమ్, తేన విచ్ఛాయన్తీ విచ్ఛాయతీతి `ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' ఇతి నుమ్వికల్పో భవతి। అన్యే తు సార్వధాతుకేఽప్యాయప్రత్యయస్యైవ తుదాదిపాఠసామర్థ్యేన వికల్పమాహుః। స్తుత్యర్థేనేతి। భట్టికావ్యే తు వ్యవహారార్థాదప్యాయః---`న చపోలేభే వణిజాం పణాయాన్' ఇతి। అనుబన్ధః కేవలేఽచరితార్థ ఇతి। అవయవేష్వచరితార్థ లిఙ్గం సముదాయస్య విశేషకం భవతి, యథా---గుపాదీనామనుదాత్తత్వమితి భావః। యే తు వ్యవహారార్థాదప్యాయమిచ్ఛన్తి తేషామపి పణిష్యతే పాణయిష్యతీత్యాదావనుబన్ధః కేవలే చరితార్థః।।

ఋతేరీయఙ్।। 3.1.29 ।।

ఋతేరీయఙ్।। సౌత్ర ఇతి। అస్మిన్నేవ సూత్రే ఉచ్చరిత ఇత్యర్థః। ఘృణాయాం వర్త్తత ఇతి। నాత్ర కృపాయాం ఘృణాశబ్దః, కిం తర్హి? జుగుప్సాయాస; `ఘృణా జుగుప్సాకృపయోః' ఇతి వచనాత్। జుగుప్సా=నిన్దా, బీభత్సేత్యర్థః। ఋతీయాశబ్దో బీభత్సాపర్యాయో నిఘణ్టుషు పఠితః। అథ కస్మాదీయఙుచ్యతే న ఛఙేవోచ్యతే, తస్య ఈయాదేశే కృతే ఋతీయత ఇతి సిద్ధమ్, పరత్వాదిడాగమే కృతే సత్యప్రత్యయాదిత్వాదీయాదేశోచ న స్యాదితి చేత్? న; అన్తఙ్గత్వాత్, ఆయన్నాదిషూపదేశివద్వచనం స్వరసిద్ధ్యర్థమితి వచనాదన్తరఙ్గత్వమ్। జ్ఞాపనార్థ తు, ఏతజ్జ్ఞాపయతి---ధాతుప్రత్యయానామయన్నాదయో న భవన్తీతి, తేన `కణేష్ఠః' ఇత్యత్రేకాదేశో న భవతి। క్వచిత్తు వృత్తావేవం పఠ్యతే---`ఋతేశ్ఛఙ్' ఇత్యేవ సిద్ధే ఈయఙ్వచనం జ్ఞాపక్---ధాతువిహితానామాయన్నాదయో న భవన్తీతి। అత్ర బ్రూమః---`ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరప్ఛసునౌ' ఇత్యేవ సిద్ధే ఈయసున్వచనం జ్ఞాపకం ప్రాతిపదికప్రత్యయానామాయన్నాదయో న భవన్తీతి। ఉచ్యన్తే చాయన్నాదయస్తే వచనాదుభయేషామపి స్యుః, తస్మాధ్ధతేశ్ఛఙిత్యాది వృత్తౌ న పఠనీయమితి।।

కమేర్ణిఙ్।। 3.1.30 ।।

కమేర్ణిఙ్।। ఇహ ణిఙో ణకారః `ణేరనిటి' ఇతి విశేషణే చరితార్థో ఙకారోఽప్యాత్మనేపదార్థ ఇత్యుభయోశ్చరితార్థయోః ప్రాప్నోతి, జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `న కమ్యమిచమామ్' ఇతి కమేర్మిత్సంజ్ఞాయాం ప్రతిశేధం శాస్తి, తజ్ జ్ఞాపయతి---భవత్యత్ర వృద్ధిరితి, తస్య హి

ప్రయోజనమ్---`మితాం హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వో మా భూదితి యది చాత్ర వృద్ధిర్న స్యాద్ హ్రస్వ ఏవోపధేతి కృత్వా నిత్సంజ్ఞాప్రతిషేధోఽనర్థకస్స్యాత్। నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్, యదా ణిజన్తాద్ధేతుమణ్ణిచ్ క్రియతే తదా ణిజన్తస్య ణిచి యా వృద్ధిస్తస్యా హ్రస్వో మా భూదిత్యేవమర్థమేతత్స్యాత్, న చ ణిజపేక్షాయా అపి వృద్ధేర్ణిజమేవ జితమపేక్ష్య ప్రతిషేధః। కిం కారణమ్? జితీతి నిమిత్తసప్తమీ। నను చ న ణిజన్తస్య ణిచి వృద్ధ్యా భవితవ్యమ్; ణిజా వ్యవహితత్వాత్, ణిలోపే కృతే స్థానివద్భావాద్వ్యవధానమేవ। యదా తర్హి ణిడన్తాచ్చిణ్ణములౌ సవతస్తదా `చిణ్ణములోర్దీర్ఘోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యేవ విధిర్మా భూదిత్యేవమర్థో మిత్సంజ్ఞాప్రాతిషేధః స్యాత్। కిం పునః కారణమ్? తత్ర `దీర్ఘోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యుచ్యతే న ప్రకృతో హ్రస్వ ఏవ వికల్ప్యేత, ఏవం హి కమేర్మిత్సంజ్ఞాప్రతిషేధో న ర్తవ్యో భవతి। కథమ్? యదా ణిజి వృద్ధిర్నాస్తి తహా హ్రస్వ ఏవోపధేతి సత్యపి హ్రస్వవికల్పే నైవానిష్టప్రసఙ్గః, అశమి అశామీత్యాది చ సిద్ధమ్? నైవం శక్యమ్; యదా శమిప్రభృతిభ్యో ణిజన్తేభ్యో ద్వితీయో ణిచ్ క్రియతే తదా న స్యాత్। యశ్చ ణముల్పరో ణిజ్ ద్వితీయః, న తస్మిన్ ప్రథమేన ణిచా వ్యవహితత్వాత్। యస్మింశ్చ మిదఙ్గం ప్రథమే ణిచి, నాసౌ చిణ్ణముల్పరః, ద్వితీయేన వ్యవహితత్వాత్। ణిలోపేఽపి కృతే స్థానివద్భావాద్వ్యవధానమేవ। `దీర్ఘోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యుచ్యమానే పునరత్రాపి భవతి, దీర్ఘవిధిం ప్రతి స్థానివద్భావనిషేధాత్। తథా శమిప్రభృతిభ్యో యజన్తేభ్యో ణిచ్యల్లోపయలోపయోరల్లాపస్య స్థానివద్భావాదసత్యాం వృద్ధౌ చిణ్ణములోః కృతయోరశంశమి, అసంశామి, శంశమమ్, శంశామమితి న స్యాత్। దీర్ఘః పునర్వికల్ప్యమానోఽత్రాపి భవతి; తద్విధౌ స్థానివద్భావప్రతిషేధాత్। తథా `హేడృ అనాదరే' ఘటాదిః, `ఏచ ఇగ్ఘ్రస్వాదేశే', హిడ్యతి, తత్ర చిణ్ణములోః కృతయోర్హ్రస్వే వికల్ప్యమానే అహిడి, అహేడీతి స్యాత్; దీర్ఘే తు పునరహిడి, అహీడీతి భవతి। తస్మాద్దీర్ఘ ఏవ వికల్పనీయః, తతశ్చ మిత్సంజ్ఞాప్రతిషేధోఽపి తన్నివృత్తయే వక్తవ్యః। తథా `ఆయాదయ ఆర్ద్ధధాతుకే వా' ఇతి ణిజభావే ణిచి సతి వృద్ధౌ కృతాయామ్ `మితాం హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వో మా భూదిత్యేవమర్థోఽపి సిత్సంజ్ఞాప్రతిషేధో వక్తవ్య ఏవేత్యజ్ఞాపకమేతత్। ఏవం తర్హ్యస్థానేఽయం యత్నః క్రియతే, నైవాత్ర ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్? ఇగ్లక్షణయోర్గుణవృద్ధ్యోః ప్రతిషేధః న చైషా ఇగ్లజణా వృద్ధిరిత్యలమతి కర్కశప్రక్రియాతర్కానుసరణేన।।

ఆయాదయ ఆర్ద్ధధాతుకే వా।। 3.1.31 ।।

ఆయాదయ ఆర్ద్ధధాతుకే వా।। `ఆర్ద్ధధాతుకే' ఇతి పరసప్తమ్యామాయాదివిధిభిరేకవాక్యతా స్యాత్, భిన్నవాక్యతాయామయమర్థో భవతి----గుపాదిభ్య ఆర్ద్ధధాతుకే పరతో వాఽఽయప్రత్యయో భవతి, ఏవముత్తరత్రాపి, తతశ్చార్ద్ధధాతుకే ఏవ వికల్పేనాయాదయః స్యుః, సార్వధాతుకే నైవ స్యుః? నైష దోషః, పృథాగారమ్భాద్యది హ్యార్ద్ధధాతుక ఏవాయాదీనాముత్పత్తిః స్యాత్తతో గుపాదిభిః సంయుజ్యైవ నిర్దిశేత్---గుపాదిభ్య ఆర్ద్ధధాతుకే

వేతి, ఏవం హి ఆయాదయ ఇతి న వక్తవ్యం భవతి। పృథకతం నిర్దిశతి, తేన మన్యామహే---వ్యాపారభేదేనైకవాక్యతేతి। తతశ్చాయమర్థో భవతి---గుపాదిభ్యో నిత్యమాయాదయో భవన్త్యార్ద్ధధాతుకే వేతి। ఏవమపి గుపాదేర్యదార్ద్ధధాతుకం ప్రాప్తం తత్ర తతో విహితే వికరణవికల్పే నాయాదయః స్యు; తతశ్చ స్త్రీభావవివక్షాయం గుపేరప్రత్యయాన్తత్వాభావాత్ క్తిని కృతే యదాయప్రత్యయో న భవతి తదా గుప్తిరితి కామమిష్టం సిద్ధ్యతి। యదా తు భవతి తదాఽల్లోపయలోపయోర్గోపాతిరిత్యనిష్టం ప్రాప్నోతి, గోపాయేతి చేష్టం న సిద్ధ్యతి। భిన్నవాక్యతాయామాయాద్యన్తాద్యదార్ద్ధధాతుకం ప్రప్తం తత్ర తతో విహితే ఆయాదయో వా భవన్తీత్యర్థః స్యాత్। తత్ర చాయాద్యాన్తాద్యదార్ద్ధధాతుకమితి వదతా తేషాముత్పత్తిస్తావదఙ్గీకృతా। న చోత్పన్నానాముత్పత్తివికల్పః శక్యతే కర్తుమితి లోకన్యాయేన నివృత్తివికల్పో భవతి। తతశ్చాయప్రత్యయాన్తాత్ స్త్రీభావవివక్షాయామప్రత్యయాదిత్యకారే కృతే నివృత్త్యభావపక్షే గోపాయేతి కామమిష్టం సిద్ధ్యతి। నివృత్తిపక్షే తు గోపేత్యనిష్టం ప్రాప్నోతి, గుప్తిరితి చేష్టం న సిద్ధ్యతి। లిటి చ నివృత్త్యభావపక్షే గోపాయాఞ్చకారేతి కామమిష్టం సిద్ధ్యతి, నివృత్తిపక్షే తు యది లిటి పరతో నివృత్తిస్తథాపి ప్రత్యయలక్షణేన కాస్ప్రత్యయాదిత్యామా భవితవ్యమ్, అథాప్యామి కృతే నివృత్తిస్తథాపి తస్యైవ శ్రవణం ప్రాప్నోతీతి సర్వథా గోపాంచకారేత్యనిష్టం ప్రాప్నోతీతి, జుగోపేతి చేష్టం న సిద్ధ్యతి। తస్మాద్ దుష్ట ఏవాయం పరసప్తమీపక్ష ఇతి మత్వాహ---ఆర్ద్ధధాతుకే విషయ ఇతి। కోఽర్థః? ఇత్యాహ---ఆర్ద్ధధాతుకవివక్షాయామితి। ఆర్ధధాతుకమిహోత్పాదయిష్యామీతి బుద్ధౌ సత్యామిత్యర్థః। విషయసప్తమీపక్షేఽపి భిన్నవాక్యతాయామార్ద్ధధాతుకే విధిత్సితే ఆయాదయో భవన్తీత్యుక్తే, కుతో విధిత్సితే? ఇత్యపేక్షాయామాయాద్యన్తస్యాపి ధాతుత్వాత్తత ఇతి గమ్యతే తతశ్చ నివృత్తిపక్ష ఏవాశ్రిత ఇతి స ఏవ దోషో యం పూర్వమవోచామ। తస్మాదేకవాక్యతయోత్పత్తివికల్ప ఇత్యాహ---నిత్యప్రత్యయప్రసఙ్గే తదుత్పత్తిరార్ద్ధధాతుకవిషయే వికల్ప్యత ఇతి। కిమేవం సతి సిద్ధం భవతీత్యాహ--తత్రేతి।।

సనాద్యన్తా ధాతవః।। 3.1.32 ।।

సనాద్యన్తా ధాతవః।। సనాదయోఽన్తే యేషామితి। అన్తశబ్దః సమీపవచనః, వైయధికరణ్యేఽపి గమకత్వాద్బహువ్రీహిః। అథ వా---వృత్తావర్థమాత్రం దర్శితమ్, సూత్రే త్వవయవవాచినోఽన్తశబ్దస్య సమానాధికరణస్యైవ బహువ్రీహిః। సనాదయోఽన్తావయవా యేషాం సముదాయానామిత్యనేన తద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిరితి దర్శయతి। ధాతుసంజ్ఞా ఇతి। ధాతుశబ్దోఽత్ర స్వరూపపదార్థః, న భూవాదిపదార్థకః; తావతీనాం సంజ్ఞానాం విధానే ప్రయోజనాభావాత్। `సుప్తిఙన్తమ్' ఇత్యత్రాన్తగ్రహణజ్ఞాపితా సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషా న ప్రవర్తత ఇతి, తతశ్చాసత్యన్తగ్రహణే తదన్తవిధిర్న స్యాదిత్యత్రాన్తగ్రహణం కృతమ్। ఏవం స్థితే యద్యపూర్వ ఏవానేన తదన్తవిధిః

క్రియతే, తతో దేవదత్తశ్చికీర్షతీత్యత్ర దేవదత్తాదేః సముదాయస్య సంజ్ఞా ప్రసజ్యేతేతి మత్వాహ----ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషైవేత్యాది। అపూర్వవిధౌ గౌరవమ్, ప్రతిప్రసవే తు యత్నస్య లాఘవం భవతీతి భావః। `భూవాదయః' ఇత్యస్యానన్తరం సనాద్యాన్తాశ్చేత్యుచ్యమానే సనాదీనామియత్తాపరిచ్ఛేదో న స్యాత్। ఏవం తర్హి `సజన్తాశ్చ' ఇత్యుచ్యతామ్, సజితి ప్రత్యాహారః సనః సశబ్దారభ్యా ణిజో జకారాత్। ఏవమపి సన్దేహస్స్యాత్, చజాదిష్వపి జకారస్య భావాత్। ఏవం తర్హి `సనాద్యన్తాః' ఇత్యస్యానన్తరమ్ `భూవాదయశ్చ' ఇతి వక్తవ్యమ్। స్యాదేతత్----ఏవముచ్యమానే సనాద్యన్తశబ్దవద్ భూవాదిశబ్దోఽపి ప్రకృతాపేక్షః స్యాత్తతశ్చానుక్రాన్తానాం గుపాదీనామేవ స్యాదితి? ఏవమపి భూవాదిగ్రహణమనర్థకం గుపాదయశ్చేతి వక్తవ్యమ్। నానర్థకమ్; భువో వాదయో భూవాదయ ఇత్యేవమర్థమేవ స్యాద్। భూవాదిపాఠ ఇదానీం కిమర్థః స్యాద్ ? అన్తర్గణకార్యార్థః, అనుబన్ధాసఞ్జనార్థశ్చ। యేషాం తర్హి తదుభయం న సంభవతి భూరణిప్రభృతీనాం తేషాం పాఠః కిమర్థః? అలమతినిర్బన్ధేన।।

స్యతాసీ లృలుటోః।। 3.1.33 ।।

స్యతాసీ లృలుటోః।। ఇహ యద్యపి `లృ' ఇత్యనుకరణముచ్చారితమేకమేవ, తథాపి తస్య ప్రతిపాద్యభూతమనుకార్యం భిద్యతే---లృట్, లృఙ్ ఇతి। యత్ర చ ప్రతిపాద్యానాం సంఖ్యాంసామ్యం తత్ర సంఖ్యాతానుదేశః, న తూచ్చారితరూపసామ్యే; అన్యథా పరస్మైపదానామిత్యేకం ణలాదయస్తు నవేతి వైషమ్యాన్న స్యాత్। తథా డారౌరసః ప్రథమస్యేత్యత్రాపి న స్యాత్। తదేవమ్ `లృ' ఇత్యస్య ద్వే ప్రతిపాద్యే, లుటితి చాపరమితి త్రీణి నిమిత్తాని, నిమిత్తినౌ తు ద్వావితి వైషమ్యాత్సంఖ్యాతానుదేశో న ప్రాప్నోతీత్యత్రాహ----లృరూపముత్సృష్టానుబన్ధ సామాన్యమేకమేవేతి। నాత్ర ప్రతిపాద్యం భిద్యతే యత్తదుభయానుగతముత్సృష్టానుబన్ధమ్ `లృ' ఇతి సామాన్యరూపం తదనుక్రియతే। ఏతచ్చ లృలుటోరితి ద్వివచన నిర్దేశాదవసీయతే, తత్రయథానుకరణే న భేదస్తథానుకార్యేఽపీత్యర్థః। కరిష్యతీతి। `ఋద్ధనోః స్యే' ఇతీట్। శ్వః కర్తే్తి। `శ్వః' ఇత్యస్యోపన్యాసస్తృజన్తశఙ్కానివృత్త్యర్థః। ఇదిత్కరణమితి। ఇత్సంజ్ఞకస్యేకారస్య కరణమిత్యర్థః। అనునాసికలోపప్రతి షేధార్థమితి। అన్యథా మన్తాస్ ఆ ఇతి స్థితే టిలోపే కృతే నకార ఉపధేత్యాత్మనేపదే ఙితి పరతః `అనిదితామ్' ఇతి నలోపః ప్రాప్నోతి, తస్య `అనిదితామ్' ఇతీదిత్త్వనిబన్ధనః ప్రతి షేధో యథా స్యాదిత్యర్థః। మన్తా, సఙ్గన్తేతి। కోఽర్థః? మన్తేత్యేతత్పదం సఙ్గన్తం భవిష్యతీత్యర్థః, న తు సఙ్గన్తేత్యేతదుదాహరణమ్; అనోపధత్వాత్। అనుస్వారపరసవర్ణయోః కృతయోరపి తయోరసిద్ధత్వాదనోపధ ఏవ।

అన్యే త్వాహుః----యద్యసిద్ధత్వాత్సఙ్ఘన్తేత్యేతదనుదాహరణమ్, మన్తేత్యేతదపి ఉదాహరణం న భవతి, అత్రాపి టిలోపస్యాభీయస్యాసిద్ధత్వాద్ మన్తాస్ ఆ ఇతి స్థితే నకార ఉపధా న భవతీతి।

యది మతమ్----ఆ భాచ్చాస్త్రీయమసిద్ధత్వమనిత్యమ్, `శ్నసోరల్లోపః' ఇతి తపరకరణాత్? తద్ధ్యాస్తామాసన్నిత్యాదౌ మా భూదిత్యేవమర్థమ్, తత్రాటోఽసిద్ధత్వాదేవ లోపో న భవిష్యతి, కిం తన్నివృత్త్యర్థేన తపరత్వేన! తజ్జ్ఞాపయతి----అసిద్ధత్వమనిత్యమితి। తేన దేభతుర్దేభురిత్యత్ర `శ్రన్థిగ్రన్థిదమ్భిస్వఞ్జీనామ్' ఇతి లిటః కిత్త్వాన్నలోపే తస్యాసిద్ధత్వాభావాదేత్త్వాభ్యాసలోపౌ భవతః, తదత్ర టిలోపస్యాసిద్ధత్వాన్మన్త ఆ ఇతి స్థితే ఉపధైవ నకార ఇత్యుదాహరణమితి। యద్యేవమ్, పూర్వత్రాసిద్ధీయమసిద్ధత్వమప్యనిత్యమ్ `న ము నే' ఇత్యత్ర నేతి యోగవిభాగాత్, తథా చైకాదేశస్వరోఽన్తరఙ్గః సిద్ధో భవతి, సిజ్లోప ఏకాదేశే సిద్ధో భవతి, నిష్ఠాదేశః షత్వాదిషు సిద్ధో భవతి, ద్విర్వచనవిషయే చ పూర్వత్రాసిద్ధీయం న భవతి, తతశ్చానుస్వారపరసవర్ణయోః సిద్ధత్వాత్ సఙ్ఘన్తేత్యేతదప్యుదాహరణమేవేతి।

అన్యే తు సంహన్తేతి పఠన్తి, హన్తేః `భావకర్మణోః' ఇత్యాత్మనేపదమ్, తత్ర సమ్పూర్వస్య పాఠే ప్రయోజనం మృగ్యమ్। ఏవం తావజ్జయాదిత్యేనాసిద్ధత్వమనిత్యమాశ్రిత్య `తాసేరిదిత్కరణమనునాసికలోపప్రతిషేధార్థమ్' ఇత్యుక్తమ్। వామనస్తు టిలోపస్య సిద్ధత్వాదేవ నలోపో న భవిష్యతీతి మన్యమానః `ఇదితోం' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి---`తాసి సిచోరిదిత్కార్యం నాస్తీత్యుచ్చారణార్థో నిరనునాసిక ఇకారః పఠ్యతే' ఇతి। యది తు తాసేరికారోఽనుబన్ధః స్యాత్తతో నుమ్విధౌ ధాతోస్తాసేర్మా భూదిత్యేవమర్థం స్యాత్, తతశ్చధాతూపదేశావస్థాయామేవ నుమ్ భవతీత్యయమర్థో న సాధితః స్యాదితి తస్యాభిప్రాయః। జయాదిత్యస్తు `నుమ్విధావుపదేశివద్వచనం ప్రత్యయసిద్ధ్యర్థమ్' ఇతి వచనమేవ శరణమశిశ్రయత్।

ఇహ వికరణాః కేచన లకారోపాదానేన విధీయన్తే, యథా-----స్యాదయః, తే కిం లావస్థాయామేవ భవన్తి ? ఉతాహో ఆదేశేషు కృతేషు? యది లావస్థాయామేవ, తతస్తాస్యనుదాత్తేదిత్యత్ర యద్వక్ష్యతే----తాసేః పరస్య లసార్వధాతుకస్యానుదాత్తవచనం జ్ఞాపకమ్, సతిశిష్టోఽపి వికరణస్వరో లసార్వధాతుకస్వరం న బాధత ఇత్యస్యార్థస్యేతి, తన్నోపపద్యతే; లావస్థాయామేవ తాసౌ కృతే తస్య చ ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వే పశ్చాల్లాదేశేషు క్రియమాణేషు తేషామేవ స్వరః సతిశిష్టో భవతి, తతశ్చానుదాత్తవచనమప్రాప్తవిధిరేవ స్యాత్। తత్ర కో దోషః? చినుతః చిన్వన్తిః, చిన్వన్తి; క్రీణీతః, క్రీణన్తి, సతిశిష్టో వికరణస్వర ఏవ

ప్రాప్నోతి, ద్వితీయే తు పక్షే పూర్వ తిబాదయః పశ్చాత్తాసిరితి తస్యైవ స్వరః సతిశిష్టః, తతశ్చ నిఘాతస్వరేణైవ సార్వధాతుకానుదాత్తత్వే సిద్ధే తాసిగ్రహణం క్రియమాణముక్తార్థస్య జ్ఞాపకం సమ్పద్యతే। అస్తు తర్హి తథా। యద్యేవమ్, ధాతుమాత్రాత్సార్వధాతుకమాత్రే భావకర్మణోర్యక్ కర్త్తరి తు శబ్విధీయత ఇతి యక్శపావుత్సర్గౌ తేష్వేవార్థేషు ధాతుమాత్రాత్సార్వధాతుకవిశేషే స్యాదయ ఇతి తేఽపవాదాః? తథా దివాదేర్ధాతువిశేషాత్కర్తరి శ్యనాదయః శపోఽపవాదాః, తత్ర దేవిష్యతి తనిష్యతీత్యాదావుభయప్రసఙ్గేఽపవాదవిప్రతిషేధాత్ శ్యనాదయః స్యుః? పక్షాన్తరే త్వన్తరఙ్గాః స్యాదయ ఏవ సిద్ధ్యన్తి? నైష దోషః; `దివాదిభ్యః శ్యన్' ఇత్యాదిషు స్యాదయోఽనువర్తిష్యన్తే---దివాదిభ్యః శ్యన్ భవతి, లృలుటోస్తు స్యతాసీ భవతో దివాదిభ్య ఇతి। ఏవం సర్వత్ర। ఏతేనైతదపి నిరస్తం యత్ఛల్విదమాశంక్యతే----పరేణ లావస్థాయాం విధీయమానాః స్యాదయః కిమితి సార్వధాతుకోత్పత్తిం ప్రతీక్షన్త ఇతి, కథమ్? ఉత్తరత్రానువృత్తేరేవ, సార్వధాతుకే యగ్భవతి, భావకర్మణోర్లృ లుటోస్తు స్యతాసీ భవతః సార్వధాతుకే। ఏవం సిజాదిష్వపి ద్రష్టవ్యమ్। తదేవమాదేశేషు కృతేషు స్యాదయ ఇతి స్థితమ్।।

సిబ్బహులం లేటి।। 3.1.34 ।।

సిబ్బహులం లేటి।। జోషిషన్మన్దిషదితి। `జుషీ ప్రీతిసేవనయోః' `మది స్తుతిమోదస్వప్నగతిషు', అనుదాత్తౌ, వ్యత్యయేన పరస్మైపదమ్, సిచ ఇట్ `లేటోఽడాటౌ' ఇతి తిపోఽట్, `ఇతశ్చ లోపః పరస్మైపదేషు' ఇతీకారలోపః, తత్ర చ వేతి వర్తతే। తారిషదితి। `తౄ ప్లవనతరణయోః',`సిబ్బహులం ఛన్దసి ణిద్వక్తవ్యః' ఇతి వచనాద్వృద్ధిః, అమీషాం భవితా భావిషదితి యథా। ఛాన్దసో వా దీర్ఘః। పతాతీతి। `శల హుల పత్లృ గతౌ', లేటోఽడాటౌ' ఇత్యాట్ శపాసహైకాదేశః। చ్యావయాతీతి। `చ్యుఙ్ ప్రుఙ్ ప్లుఙ్ గతౌ' ణ్యన్తః। ఇహావయాసిషీష్ఠా ఇతి యాతేరవపూర్వాల్లిఙి బహులవచనాత్సిప్, థాసః సీయుట్, ఇట్। `ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్' ఇతి తు ప్రతిషేధో న భవతి; సిపా వ్యవధానాత్।।

కాస్ప్రత్యయాదామమన్త్రే లిటి।। 3.1.35 ।।

కాస్ప్రత్యయాదామమన్త్రే లిటి।। ఆమ్ ప్రత్యయో భవతీతి। హలన్తపక్షే ఏతదుక్తమ్, అదన్తపక్షే త్వామః ప్రత్యయో భవతీతి వక్తవ్యమ్। అమన్త్రవిషయ ఇతి। మన్త్రవిషయశ్చేత్ప్రయోగో న భవతీత్యర్థః। ఋగ్యజుః సామలక్షణో మన్త్రమ్, తత్రైవాభియుక్తైర్మన్త్రశబ్దస్య ప్రయోగాత్। ఆథర్వణా అపి మన్త్రా ఋగ్యజుష ఏవాన్తర్భవన్తి।

తాన్త్రికేషు మన్త్రశబ్దప్రయోగో మన్త్రవదుపచారాత్। ఛన్దసీతి నోక్తమ్, బ్రాహ్మణేఽపి యథా స్యాత్---అథ హ శునః శేప ఈక్షాంచక్రే తే హ తదన్తర్వేద్యాసాఞ్చక్రిరే అవిజ్ఞాతాని చ దర్శయాఞ్చకార। కాసాఞ్చక్ర ఇతి। ఆమన్తస్య పదత్వమ్` ఆమః' ఇత్యత్రోపపాదితమ్। నోనావేతి। నౌతేర్యఙ్లుగన్తాత్ప్రత్యయలక్షణేన ప్రాప్త ఆమ్ న భవతి। కారయనేకాచ ఇతి వక్తవ్యమితి। యథాన్యాసే హి కశబ్దాదశబ్దాద్వాగాదిభ్యశ్చాచారక్విబన్తేభ్య ఏకాజ్భ్యోఽపి ప్రత్యయాన్తత్వాదామ్ప్రసఙ్గ, చులుమ్పాదిభ్యశ్చాప్రత్యయాన్తత్వాదప్రసఙ్గః; అతోఽవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిపరిహారాయ ప్రత్యయగ్రహణమపనీయానేకాజ్గ్రహణం కర్తవ్యమిత్యర్థః। తత్ర కశబ్దస్య ణలి ` అచో ఞ్ణితి' ఇతి వృద్ధౌ ` ఆత ఔ ణలః' చకౌ, అన్యత్ర ` అతో లోపః' చకతుః, చకుః; అశబ్దస్య ణలి రూపమ్---ఔ ఇతి, అన్యత్ర ` అత ఆదేః' ఇతి దీర్ఘత్వే ` ఆతో లోప ఇటి చ'అతుః, ఉః। చకాసాంచకారేతి। ` చకాసృదీప్తౌ'। దరిద్రాఞ్చకారేతి। ` ఆత ఔ ణలః' ఇత్యత్ర ఓకారే విధాతవ్యే ఔకారవిధానం దరిద్రాతేరార్ధ్వధాతుకలోప ఉత్యాకారలోపేఽప్యాకారస్య శ్రవణార్థమ్, తేన దదరిద్రావిత్యపి భవతీత్యాహుః। చులుమ్పాఞ్చకారేతి! చులుమ్పతిర్వార్త్తికకారవచనాత్సాధుః।

ఆమో మకారస్య ` హలన్త్యమ్' ఇతీత్సంజ్ఞా కస్మాన్న భవతీత్యాహ---ఆమో మిత్త్వమితి। కారయాశ్చకారేత్యాదౌ ప్రయోగే య ఆమ్శబ్దస్తస్యామిత్త్వం మకార ఇత్సంజ్ఞకో యస్య నాస్తి సోఽమిత్ తస్య భావః అమిత్త్వమ్। కుత ఇత్యాహ? అదన్తత్వాదితి। అద్ అన్తే సమీపే యస్య సోఽదన్తః, సూత్రే విధానవేలాయాం సమీపేఽకారవత్త్వాదిత్యర్థః। తేనైతన్న చోదనీయమ్---ఆమ్ చేత్కథమదన్తః, అథాదన్తః కథమామితి। సూత్రే విధీయమానస్యైవ వా ప్రత్యయస్యోపలక్షణమామ ఇతి। అగుణత్వం విదేస్తథేతి। విదాఞ్చకారేత్యత్ర విదేరామి గుణాభావోఽపి తథా, అదన్తత్వాదేవేత్యర్థః। అదన్తత్వాదిత్యేతత్ప్రసఙ్గేన చేదమిహోక్తమ్, ` ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యత్ర తు వక్తవ్యమ్। తత్ర హి విదేరకారాన్తత్వమామ్ప్రత్యయసన్నియోగేన నిపాత్యతే, తత్రాతో లోపస్య స్థానివత్త్వాద్ గుణో న భవతి। న పునః ` విద జ్ఞానే' ఇత్యకారో వివక్షిత ఇత్యుచ్యతే; వేత్తీత్యాదౌ శ్రవణప్రసఙ్గాత్। అభ్యుపేత్యాపి మకారాన్తత్వమిత్సంజ్ఞాభావమాహ---ఆస్కాసోరామ్విధానాచ్చేతి। ఆమోఽమిత్త్వమిత్యనుషఙ్గః, సతి హి మిత్త్వే ఆస్కాసోరామ్ భవన్నప్యచామన్త్యాత్పరః స్యాత్, తథా చ సవర్ణదీర్ఘత్వే సత్యకిఞ్చిత్కరః స్యాత్। అతః ` దయాయాసశ్చ' కాస్ప్రత్యయాదితి ఆస్కాసోరామ్విధానాదప్యామఽమిత్త్వమవసీయతే ితి్యర్థః। ఆస్చకాసోర్విధానాచ్చ ఇత్యన్యే పఠన్తి, తదయుక్తమ్; న హి సూత్రే చకాస ఆమ్విధానమస్తి। యదపి కాస్యనేకాజ్గ్రహణం తదపి చులుమ్పాదౌ సావకాశమ్। నన్వదన్తత్వపక్షే ఆమామన్త ఇతి నిర్దేశ్యం స్యాత్తత్రాహ---పరరూపం కతన్తవదితి। యథా ` సర్వత్ర లోహితాదికతన్తేభ్యః' ఇత్యత్ర పరరూపమ్, ఏవమత్రాపి నిపాతనాత్పరరూపమిత్యుక్తం భవతి।।

ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః।। 3.1.36 ।।

ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః।। ఋచ్ఛతివర్జిత ఇతి। ఋచ్ఛతినా త్యక్తః తద్రూపరహిత ఇత్యర్థః। ఋచ్ఛతేరన్య ఇతి యావత్। ఇయజ, ఉవపేతి। యజివప్యోరుత్తమే ణలి `ణలుత్తమో వా' ఇతి ణిత్త్వాభావపక్షే వృద్ధ్యభావాద్ గురూపోత్తమత్వాభావః। అథ థలి ప్రత్యుదాహరణమ్---ఇయజిథ, ఇయష్ఠ; ఉవపిథ, ఉవప్థేతి। నన్వత్ర సన్నిపాత పరిభాషయైవ న భవిష్యతి, లిట్సన్నిపాతజం హి అభ్యాసస్య సంప్రసారణం తద్విఘాతకస్యామో నిమిత్తం న భవతి, ఆమి హి సతి లేర్లుకా భవితవ్యమితి లిట్సన్నిపాతమసౌ విహన్యాత్? ఇదం తర్హి ప్రత్యుదాహరణమ్---ఇయేషేతి, న హ్యత్ర లిట్సన్నిపాతజమిజాదిత్వమ్। అథ క్రియమాణేఽపి గురుమద్గ్రహణే కస్మాదేవాత్ర న భవతి, యావతా గుణే కృతే గురుమానేష భవతి? ఏవమీషతురిత్యాదావపి సవర్ణదీర్ఘత్వే కృతే గురుమానేవ భవతి? సత్యమ్; సతి గరుమద్గ్రహణే సన్నిపాతపరిభాషయైవాత్రాప్యామ్ న భవతి, లిడానన్తర్యహేతుకత్వాద్ గురుమత్తాయాః। అథ వా `గురునతః' ఇతి నిత్యయోగే మతుప్, నిత్యం యస్య గురుణాభిసమ్బన్ధః। యద్యేవమ్, `ఉఛీ వివాసే' వ్యుచ్చాఞ్చకార, `ఉఛ ఉఞ్ఛే' ఉచ్చాఞ్చకార ఆగమనిమిత్తా చాస్య గురుమతా, తస్మాదామ్ న ప్రాప్నోతి? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమనృచ్ఛ ఇత్యాహ, తజ్జ్ఞాపయతి---భవత్యేవఞ్జాతీయకే ఆమితి। స తర్హి జ్ఞాపకార్థమృచ్ఛతిప్రతిషేధో వక్తవ్యో భవతి। నను చచామ్నివృత్యర్థ ఏవాసౌ కర్తవ్యః, నార్థ ఆమ్నివృత్త్యర్థేన? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `ఋచ్ఛత్యృతామ్' ఇతి లిటి పరతో గుణం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి---నాస్మాదామ్ భవతీతి। న చ తత్రర్చ్ఛతీత్యర్త్యే శ్లైపానిర్ద్దేశః; `ఋచ్ఛతి ఋ ఋతామ్' ఇత్యర్తేరపి స్వరూపేణైవ ప్రశ్లేషాత్। ప్రశ్లేషే బహువచనమత్ర ప్రమాణమ్। అర్తేశ్చ లిటి గుణవి ధానే ప్రయోజనం తత్రైవ వక్ష్యామః। తస్మాదృచ్ఛతేర్గుణవిధానం జ్ఞాపకమేవ। తస్మాదామ్న భవతీతి స ఏషోఽనృచ్ఛ ఇతి ప్రతిషేధో జ్ఞాపకార్థ ఏవ కర్తవ్యః స్యాత్। ఏవం హి లిటీతి విహితవిశేషణమ్----ఇజాదేర్గురుమతో యో లిడ్విహితస్తత్రేతి। తేన లిడ్నిమిత్తా యస్య గురుమత్తా తస్మాచ్చ న భవిష్యతి, ఆగమనిమిత్తా యస్య గురుమత్తా తస్మాచ్చ భవిష్యతి। `అనృచ్ఛ' ఇతి ప్రతిషేధస్తు క్రియతామ్, మా వా కారి। క్వచిత్తు గురుమత ఇతి కిమ్, ఉబోషేతి పఠ్యతే, తత్ర ఉవోషేత్యుదాహరణమయుక్తమ్, `ఉషవిదజాగృభ్యః' ఇతి వికల్పవిధానమనవకాశం స్యాత్।

ప్రోర్ణునావేతి। `అజాదేర్ద్వితీయస్య' `న న్ద్రాః సంయోగాదయః' ఇతి నుశబ్దస్య ద్విర్వచనం కార్యాన్తరసిద్ధ్యర్థమ్, అవశ్యమూర్ణోతేర్ణువద్భావో వాచ్యః, తేనైవామోఽపి ప్రతిషేధః సిద్ధ ఇత్యాహ---అథ వా వాచ్య ఇతి। తత్ర యజీ భావాతిదేశః, ఆమిటోస్త్వభావాతిదశః; నౌతేస్తయోరభావాత్। ఉడుపగ్రహః===ఇట్ప్రతిషేధః, `విభాషా గుణే' ఇతి పఞ్చమీ। ఫలస్య చాత్ర హేతుత్వం యథా---అధ్యయనేన వసతీతి। ఏకాచ ఇతి వర్తమానే `శ్ర్యుకః కితి' ఇతి

య ఇట్ప్రతిషేధః తతోఽపి హేతోర్ణువద్భావో వాచ్య ఇత్యర్థః। ఉదాహరణాని---ప్రోర్ణోనూయతే, ప్రోర్ణునావ, ప్రోర్ణుతః, ప్రోర్ణుతవానితి।।

దయాయాసశ్చ।। 3.1.37 ।।

దయాయాసశ్చ।। దయాయాసః సర్వేఽప్యనుదాత్తేతః। పలాయాఞ్చక్రే ఇతి। `ఉపసర్గస్యాయతౌ' ఇత్యుపసర్గస్య లత్వమ్।।

ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామ్।। 3.1.38 ।।

ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామ్।। విద జ్ఞానే ఇతి। సత్తావిచారణార్థయోస్త్వాత్మనేపదినోర్లాభార్థస్య చోభయపదినో గ్రహణం న భవతి, పరస్మైపదిభ్యాముషిజాగృభ్యాం జాగర్తినాఽఽదాదికేన సాహచర్యాదితి భావః। వివేదేతి। ఆమ్ప్రత్యయసన్నియోగేనాదన్తత్వప్రతిజ్ఞానాదత్ర గుణో భవత్యేవ। అత ఏవాహ---విదేరదన్తత్వప్రతిజ్ఞానాదామి గుణో న భవతీతి।।

భీహ్రీభృహువాం శ్లువచ్చ।। 3.1.39 ।।

భీహ్రీభృహువాం శ్లువచ్చ।। శ్లువత్కార్యాపేక్షయా సూత్రే షష్ఠీ, సన్నియోగశిష్టత్వాచ్చామ్, ప్రత్యయోఽపి తేభ్య ఏవ విజ్ఞాయతే। ద్విత్వేత్త్వే ఇతి। `శ్లౌ' ఇతి ద్విర్వచనమ్, `భృఞామిత్' ఇతీత్త్వమ్, తత్ర `శ్లౌ' ఇతి వర్తతే। `న లుమతాఙ్గస్య' ఇతి గుణప్రతిషేధస్తు న భవతి, కిం కారణమ్? `ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్' ఇత్యస్యాః ప్రాప్తేరయం ప్రతిషేధః। శ్రూయమాణత్వాదామః'।।

కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి।। 3.1.40 ।।

కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి।। అనుప్రయుజ్యత ఇత్యనుశబ్దః పశ్చాదర్థే। తత్ర కస్య పశ్చాదిత్యపేక్షాయామామః ప్రకృతత్వాత్తస్యైవేతి విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---ఆమ్ప్రత్యయస్యేతి।

యోఽయమామ్ప్రత్యయో విహితః----కర్మధారయోఽయమ్, న తు బహుప్రీహిః---
ఆమ్ప్రత్యయో యస్మాత్సోఽయమామ్ప్రత్యయస్తస్యేతి। తథా హి
సత్యామ్ప్రత్యయవదితివాదమః ప్రత్యయస్య ప్రకృత్యుపలక్షణత్వాద్ధాతోరామశ్చ మధ్యే
కృఞః ప్రయోగ ఉక్తః స్యాత్। పశ్చాత్కృఞనుప్రయుజ్యత ఇతి।
పశ్చాచ్ఛబ్దసన్నిధావనుశబ్దోఽయమనువాదః। లిటి పరత ఇతి। లిటి పరతః స్థితో యః కృఞ్
సోఽనుప్రయుజ్యత ఇత్యర్థః। సూత్రేఽపి లిటీతి నానుప్రయోగస్య నిమిత్తనిర్దేశః, కిం తర్హి?
`పరోక్షే లిట్' ఇత్యనేన విహితే లిటి పరభూతే యః కృఞ్ సోఽనుప్రయుజ్యత ఇతి
వచనవ్యక్తిః। చకారేత్యాదిపదమనుప్రయుజ్యత ఇతి యావత్। కృఞితి ప్రత్యాహారేణేతి।
`కృభ్వస్తియోగే' ఇతి కృశబ్దాదారభ్య' కృఞో ద్వితీయ' ఇత్యా కృఞో ఞకారాత్రత్యాహారః।
అత్ర చ ప్రమాణమామ్ప్రత్యయ ఇత్యత్ర కృఞ్గ్రహణమ్। యది హ్యత్ర స్వరూపగ్రహణం
స్యాత్తదాన్యస్యానుప్రయోగస్యాభావాదనర్థకం తత్ర కృఞ్గ్రహణం స్యాత్। అత ఏవ
విపర్యయోఽపి న భవతి---తత్ర ప్రత్యాహారగ్రహణమ్, ఇహ స్వరూపగ్రహణమితి; న హ్యత్ర
స్వరూపమాత్రగ్రహణే తత్ర కృభ్వస్తీనామనుప్రయోగత్వానువాద ఉపపద్యతే।
తత్సామర్థ్యాదితి। ప్రత్యాహారగ్రహణమామర్థ్యేత్యర్థః। అస్తేర్భూభావో న భవతీతి।
అన్యథాఽసన్దేహార్థ `కృభ్వనుప్రయుజ్యతే లిటి' ఇత్యేవ బ్రూయాదితి భావః। తత్ర ఏషి ఇటి చ
రూపే విప్రతిపన్నా ఉభయత్ర `హ ఏతి----ఈక్షామాహ ఇతి కేచిత్। అన్యే తు
తాసిమాహచర్యాదిత్యేవ హత్వమితి! అపరే తు సాహచర్యాదేవ సార్వధాతుక ఏవేతి
హత్వమిత్యుభయత్ర ఈక్షామాస ఇతి రూపమితి స్థితాః।

ఇహామన్తమేతదనభివ్యక్తపదార్థకమ్, నాస్మాద్భావకర్మకర్తృవిశేషః పురుషవిశేషః
సంఖ్యావిశేషో వా గమ్యతే, కేవలం పూర్వాపరీభూతానద్యతనకాలం పరోక్షే
సాధనాదివిశేషాకాఙ్క్షం క్రియారూపమర్థమాహ। తత్రావశ్యం తదాకాఙ్క్షనివృత్తయే
విశేషవాచిపదమనుప్రయోక్తవ్యమ్, తస్మాదనుప్రయుజ్యత ఇత్యంశో న విధాతవ్యః? ఇదం
తర్హి ప్రయోజనమ్-----కృభ్వస్తీనామేవ యథా స్యాద్ధాత్వన్తరస్య మా భూత్। కస్య పునః
ప్రాప్నోతి? సామాన్యవచనస్యానుప్రయుజ్యేత---కారయాం పపాచేతి। విశేషవచనస్య వా,
తత్రాపి సోఽనుప్రయుజ్యేత----ఉషామువోష, విదాంవివేద, జాగరాఞ్జాగారేతి। తత్సమానార్థో
వా---ఉషాన్దదాహే తీత్యాది। అర్థాన్తరవచనో వా---ఉషామ్పపాచేతి। ప్రథమే పక్షే
యావదపేక్షమేవ నానుప్రయుక్తం స్యాదధికోఽప్యర్థో గమ్యేత పాకాదివిశేషో నామ,
ద్వితీయతృతీయయోస్త్వనుప్రయోగేణైవ సకలార్థావగతేరాసప్రయోగో వ్యర్థః స్యాత్, చతుర్థే
త్వర్థాన్తరగత ఏవ విశేషో గమ్యేత, న త్వామవగతః, తద్రతవిశేషాభిధానాయ
త్వామనుప్రయోగవ్యసనమ్। అత ఏవ ప్రత్యాహారాన్తర్భూతస్యాపి సమ్పద్యతేరనుప్రయోగో న
భవతి, అన్యథా తస్యాపి స్యాత్। `సనాద్యన్తా ధాతవః' ఇత్యతో ధాత్వధికారాద్వా
ధాతూపసర్గసముదాయస్య న భవిష్యతి। ఏవమపి యోఽత్ర ధానుప్రయోక్ష్యతే। ఏవం హి
సామాన్యస్య సన్నిహితే ఏవ విశేషే

పర్యవసానాత్త్రదతసాధనాదివిశేషాభిధానమామన్తర్గతవిశేషాభిధానమేవ సంవర్త్తతే। తథా భ్వస్త్యోరనుప్రయుజ్యమానయోరామన్తవశేన సకర్మకత్వం భవతి----`తస్యాతపత్రం విభరామ్బభూవే,' `అహం కిల వ్యపేక్షామాస' ఇతి, తదుపపద్యతే, తేన ద్వయోః సహప్రయోగః। యది తు సామాన్యవచన ఏవ ప్రయుజ్యేత; క్రియావిశేషో న గమ్యేత, ఆమన్తస్యైవానభివ్యక్తిః। తస్మాత్కృఞ్చేత్యయమప్యంశో న విధేయః। ఇదం తర్హి ప్రయోజనం లిట్పరస్యైవ యథా స్యాత్, ప్రత్యయాన్తరపరస్య మా భూత్। కింపరస్య పునః ప్రాప్నోతి? కృత్పరస్య। న కృత్పరస్యానుప్రయోక్ష్యమాణపురుషవిశేషాభివ్యక్తిః। లిటి తు విరుద్ధకాలత్రైవ లృలుటోరపి। లిఙాదిష్వపి విధ్యాద్యర్థాన్తరప్రతీతిప్రసఙ్గః, లుఙి భూతమాత్రం గమ్యేత నానద్యతనవిశేషః, లటి న పారోక్ష్యం గమ్యేత।

నను చ యథానుప్రయోగే ప్రకృతివాచ్యస్య సామాన్యస్యామన్తర్వాచ్యే విశేషే పర్యవసానమ్, ఏవం ప్రత్యయవాచ్యస్యాప్యామన్తర్వాచ్యేఽనద్యతనే పరోక్షే చ విశేషే పర్యవసానాద్యుజ్యత ఏవ లుఙోఽనుప్రయోగః, తథా `హశశ్వతోర్లఙ్ చ' ఇతి లిడర్థ ఏవ లఙ్ విధీయతే, లఙన్తస్యానుప్రయోగః ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; ఏకస్యా ఆకృతేశ్చరితః ప్రయోగో ద్వితీయస్యాస్తృతీయస్యాశ్చభవిష్యతి। కోఽర్థః? యయా ప్రకృత్యా ప్రయోగః ప్రారభ్యతే తయైవ సమాపనీయః, యథా---ఖాదిరే బధ్నాతి పాలాశే బఘ్నాతీతి యూపద్రవ్యవికల్పే ఖాదిరేణ ప్రయోగే ప్రారబ్ధే దైవాన్మానుషాద్వా కస్మాచ్చిదపరాధాత్ఖాదిరాపచారే ముఖ్యే పలాశే లభ్యమానేఽపి తత్పరిత్యాగేనాలభ్యమానస్యాపి ఖాదిరస్య ప్రతినిధినా బాదరాదినా ప్రయోగః పరిసమాప్యతే। ఏవం హి ప్రారబ్ధః ప్రయోగః పరిసమాపితో భవతి। ద్రవ్యాన్తరోపాదానే తు ప్రయోగాన్తరం స్యాద్; ద్రవ్యభేదే క్రియాభేదాత్। ప్రతినిధిస్తు ముఖ్యబుద్ధ్యైవోపాదీయతే; తదవయవానాం తత్ర భూయసాం సమ్భవాత్। తథేహాప్యామన్తేన లిట్ప్రయోగః ప్రారబ్ధోఽపరిసమాప్తః సాకాఙ్క్షః తస్యాకాఙ్క్షాపూరణేన స ఏవ ప్రయోగోఽనుప్రయోగేణ పరిసమాప్యమానో యుక్తం యల్లిట్పరస్యైవానుప్రయోగేణ పరిసమాప్యతే, తస్మాన్నాస్తి ప్రత్యయాన్తరపరస్యానుప్రయోగప్రసఙ్గః। తస్మాల్లిటీత్యయమప్యంశో న విధాతవ్యః। ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్--అనుప్రయోగః=పశ్చాత్ప్రయోగో యథా స్యాత్-ఈక్షాంచక్రే, చక్రేఈక్షామితి మా భూత్। వ్యవహితనివృత్త్యర్థ చ--ఈక్షాం దేవదత్తశ్చక్రే। కథం వ్యవహితనివృత్తిః? ఆమపేక్షయా పశ్చాద్భావస్య తత్రైవ ముఖ్యత్వాత్। తదేవం పూర్వనివృత్తిర్వ్యవహితనివృత్తిశ్చ ప్రయోజనమితి స్థితమ్। ఇహ తు తాన్వ రాజా మదయామేవ చకారేతి బహ్బృచబ్రాహ్మణే వ్యవహితప్రయోగశ్ఛాన్దసః। కథం భట్టికావ్యే `ఉక్షాం ప్రచక్రే నగరస్య మార్గాన్, `బిభయాం ప్రచకారాసౌ' ఇతి? కథం వా `తం తాతయాం ప్రథమమాస',`ప్రభ్రంశయాం యో నహుషం చకార' ఇతి? వార్త్తికకారః పృచ్ఛ్యతామ్, యః పఠతి---`విపర్యాసనివృత్త్యర్థ వాచ్యమ్, వ్యవహితనివృత్త్యర్థ చ' ఇతి!।।

విదాంకుర్వన్త్విత్యన్యతరస్యామ్ || 3.1.41 ||

విదాంకుర్వన్త్విత్యన్యతరస్యామ్ || ఇహోత్తరత్ర చానుప్రయోగానుసారేణ ఆమన్తే లకార ఉన్నేయః। విదేర్లోట్యామ్ప్రత్యయ ఇతి। నిపాత్యత ఇత్యనుషఙ్గః, తథా గుణాభావశ్చేత్యత్ర। ఏవం లోటో లుగిత్యత్ర, తథా కృఞశ్చ లోట్పరస్యానుప్రయోగ ఇత్యత్ర। సర్వమేతదప్రాప్తమితి నిపాత్యతే। ఇతికరణః ప్రదర్శనార్థ ఇతి। సర్వేషాం లోడ్వచనానాముపలక్షణార్థ ఇత్యర్థః। కిమేవం సతి సిద్ధం భవతీత్యాహ---న కేవలమితి। ప్రచురప్రయోగత్వాత్తు సూత్రే బహువచనం పఠితమ్। కశ్చిత్తు భాష్యవార్త్తికకారానుక్తత్వాదుపలక్షణత్వం నేచ్ఛతి, స ఇతికరణస్య ప్రయోజనం బ్రవీతు ||

అభ్యుత్సాదయాంప్రజనయాంచికయాంరమయాంమకః పావయాంక్రియాద్విదామక్రన్నితిచ్ఛన్దసి || 3.1.42 ||

అభ్యుత్సాదయాంప్రజనయాంచికయాంరమయాంమకః పావయాంక్రియాద్విదామక్రన్నితిచ్ఛన్దసి || అకరితి। కృఞో సిపి చ్లేః `మన్త్రే ఘస' ఇత్యాదినా లుక్, సిపో హల్ఙ్యాదిలోపః। క్రన్నితి। తత్రైవ బహువచనం ఝిః। క్రియాదితి। తస్యైవాశిషి లిఙ్, `లిఙాశిషి' ఇత్యార్ద్ధధాతుకత్వాద్వికరణాభావః, `రిఙ్శయ' ఇతి రిఙ్। ద్విర్వచనం చేతి। చకారాత్కుత్వం న। అభ్యుదసీషదదితి! సదేర్ణ్యన్తాల్లుఙి చఙ్యుపధాయా హ్రస్వః, `చఙి' ఇతి ద్విర్వచనమ్। `హలాదిః శేషః',`సన్వల్లఘుని' ఇతీత్త్వమ్, `దీర్ఘో లఘోః'। భాషాయామితి। అన్యతరస్యామిత్యనువృత్తేశ్ఛన్దస్యపి యథాదర్శనం భవత్యేవ। భాషాయాం త్వేతదేవ రూపమితి అభ్యుదసీషదదితి భాషాయామిత్యుక్తమ్ ||

చ్లి లుఙి || 3.1.43 ||

చ్లి లుఙి || ఇకార ఉచ్చారణార్థ ఇతి। చకారలకారసంయోగచస్యకేవలస్యోచ్చారయితుమశక్యత్వాత్। న త్వయమనుబన్ధః, ప్రయోజనాభావాత్। చకారః స్వరార్థ ఇతి। ఏతదుత్తరసూత్రే వక్ష్యామః। అస్య సిజాదీనాదేశాన్వక్ష్యతీతి। యద్యేవమ్, కిమర్థోఽయము పదిశ్యతే, యావతా శ్రవణార్థో వా భవత్యుపదేశః? కార్యార్థో వా? న చాయం చ్లిః క్వచిచ్ఛ్రూయతే, నాపి క్విబాదీనామివాశ్రీయమాణస్యైవాస్య కిఞ్చిత్కార్య ద్దశ్యతే, తస్మాత్ సిచమేవోత్సృజ్య

తస్యాపవాదాః క్వాపవాదాః విధీయేరన్? నైవం శక్యమ్, ఏవం హి `మన్త్రే ఘస' ఇత్యాదిసూత్రే బహూనాం గ్రహణం కర్తవ్యం స్యాద్---గమ్యర్థమఙో గ్రహణమ్, ఆకారాన్తేషు ధేటోస్తర్భావాత్తదర్థం చ చఙో గ్రహణమ్, తస్య హి `విభాషా ధేట్శ్వ్యోః' ఇతి చఙ్, ధాత్వన్తరార్థ సిచో గ్రహణమ్, యది జనేః----`దీపజన' ఇతి విహితస్య చిణో లుక్ ఛన్దసి ద్ధశ్యతే తతస్తస్యాపి; తాన్యేతాని త్రీణి చత్వారి వా గ్రహణాని భవన్తి। చ్ల్యుత్సర్గే పునః సర్వేషాం స్థానిభూతస్య తస్యైవైకస్య గ్రహణమ్। నను చ క్రియమాణేఽప్యుత్సర్గే తాన్యేవ త్రీణి గ్రహణాని భవన్తి----`చ్లి లుఙి', `చ్లేః' సిచ్,' మన్త్రే ఘస' ఆదిసూత్రే చ యదేతల్లేరితి। ఏవం తర్హి యదేతద్ `గాతిస్థాఘుపాభూభ్యః సిచః' ఇతి చ్లేరితి వక్ష్యామి, తదేవ చ మన్త్రేఘసాదిసూత్రేఽప్యనువర్తిష్యతే, తల్లాఘవం భవతి। యది లేరిత్యుచ్యతే, కిం ల్యవస్థాయామేవ లుకం కరిష్యతి? ఉతాహో ఆదేశేషు కృతేషు స్థానివద్భావేన? యది ల్యవస్థాయామేవ లుక్; అగుః, అస్థుః----`సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ' ఇతి జుస్ న ప్రాప్నోతి ? మా భూత్ `సిజ్' ఇత్యేవమ్, `ఆతః' ఇత్యేవం భవిష్యతి? తత్రాపి సిగ్గ్రహణమనువర్త్తతే। సిగ్గ్రహణం నివర్తిష్యతే? యది నివర్తతే, అభూవన్నిత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి। కేన? `సిజభ్యస్త' ఇతి। నేత్యాహ; ఇదానీమేవ హ్యుక్తమ్---ల్యవస్థాయామేవ లుగితి।

తదేవమ్ `ఆతః' ఇత్యత్ర `జితః' ఇత్యేవానువర్త్తతే, న `సిచః' ఇతి, లఙ్యపి తథైవ స్యాత్। ధేటశ్చ `విభాషా ధేట్' `లఙ శాకటాయనస్యైవ' ఇతి నియమాద్వికల్పో భవిష్యతి। ఏవమపి మా హి స్థాతామ్, `ఆదిః సిచోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యేవ స్వరో న ప్రాప్నోతి। అథాదేశేషు కృతేషు తతోః `విభాషా ఘ్రాధేట్' ఇత్యత్రాపి తథైవ స్యాత్, ధేటశ్చ `విభాషా ధేట్శ్వ్యోః' ఇతి చఙపి వికల్పితః। తత్ర యథా సిచా లుగలుకౌ, తథాఽధాత్ అధాతామ్ అధుః, అధాసీత్ అధసిష్టాం ఆధాసిషురితి సిద్ధమిష్టమ్; చఙోఽపి లుగభావపక్షే అదధత్, అదధతామ్, అదధన్ ఇతి సిద్ధమ్, లుక్పక్షే తు ప్రత్యయలక్షణేన ద్విర్వచనేఽదధాదిత్యపి చతుర్థ రూపం ప్రాప్నోతి? న చఙో లుకి ద్విర్వచనమ్; `న లుమతాఙ్గస్య' ఇతి ప్రతిషేధాత్। బహువచనే తర్హి చఙో లుకి అధానిత్యనిష్టం రూపం ప్రాప్నోతి, త్రైశబ్ద్యమేవ చేష్యతే----అధుః, అధాసిషుః, అదధన్నితి? నను చ చఙోఽపి లుకి ఆత ఇతి జుస్ భవిష్యతి, యథా సిచః? నైతదస్తి; సిగ్గ్రహణం తత్రానువర్త్తతే। నివర్తిష్యతే సిగ్గ్రహణమ్? యది నివర్తతే, `ఆతః' ఇత్యేతద్ధేటశ్చఙో లుకి విధ్యర్థత్వసమ్భవాన్నియమార్థ న స్యాత్, తతశ్చాభూవన్నిత్యత్ర ప్రత్యయలక్షణేన సిచ ఇతి జుస్ ప్రాప్నోతి, ఇదానీమేవ హ్యక్తం కృతేష్వాదేశేషు లుగితి? ఏవం తర్హి యదేతస్తిజభ్యస్తేతి, ఏనత్ `చ్ల్యభ్యస్త' ఇతి వక్ష్యామి। కిం కృతం భవతి? లుఙ్లుక్యపి చ్ల్యభ్యస్తేతి జుస్ సిద్ధో భవతి, `ఆతః' ఇత్యత్రాపి సిగ్గ్రహణానువృత్తేర్నియమాదభూవన్నిత్యత్ర జుసభావశ్చ సిద్ధో భవతి। కృతేష్వాదేశేషు లుగితి సిజ్లక్షణః స్వరః సిద్ధో భవతి। యది చ్ల్యభ్యస్తేత్యుచ్యతే, చ్ల్యఙ్చఙ్ఘు దోషః----అధుక్షన్, అవోచన్, అపీపచన్నత్రాపి జుస్ ప్రాప్నోతి। తస్మాత్సిజభ్యస్తేత్యేవ వక్తవ్యమ్। `ఆతః' ఇత్యత్రాపి సిగ్గ్రహణమేవానువర్త్తనీయమ్----నియమో యథా

స్యాద్విదిర్మా భూదితి। తతశ్చ తదేవ స్థితమ్----బహువచనేఽధానితి ప్రాప్నోతి। యదా చ ధ్లేటశ్చజో లుక్ క్రియతే తదా న కేవలం బహువచనే, సర్వేష్వేవ వచనేషు సిజ్లక్షణస్వరాభావాత్స్వరే చాతుః శబ్ధ్యప్రసఙ్గః। తస్మాద్ `గాతిస్థాఘుపా' ఇత్యత్ర సిచ ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్, తతశ్చ తదేవ స్థితమ్----తాన్యేవ త్రీణి గ్రహణానితి।

ప్రత్యుతాక్రియమాణే ఉత్సర్గే మన్త్రేఘసాదిసూత్రే ద్వయోరేవ గ్రహణమ్, కథమ్? ధేటో జనేశ్చ చఙ్ చిణౌ వికల్పితౌ, తత్ర యాని లుక ఉదాహరణాని, సిచ ఏవ తాని భవిష్యన్తి । కో న్వత్ర విశేషః? అయమస్తి విశేషః---సిచో లుకి `ఆదిః సిచోన్యతరస్యామ్' ఇత్యనేన స్వరేణ భవితవ్యమ్, చఙ్చిణోస్తు నేతి। తస్మాద్ ద్వయోరపి పక్షయోస్త్రీమి గ్రహణాని, నార్థశ్చోత్సర్గేణ? తదుచ్యతే---అసతి హ్యుత్సర్గే `మన్త్రేఘస' ఇత్యత్ర యేభ్యః సిచో లుక్ క్రియతే తేషామ్ `ఆదిః సిచోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యేష స్వరః ప్రాప్నోతి। సతి త్వస్మింల్లేరితి తదవస్థాయామేవ లుగ్విధానాత్ సిజభావాత్ యథాయథం స్వరః సిద్ధో భవతి। తథాఽఽకారాన్తే సిచో లుకి క్రియమాణే `సిజభ్యస్త' `ఆతః' ఇతి జుస్ ప్రాప్నోతి, లేస్తు లుక్యన్తర్భావ ఏవ భవతి। తస్మాదుత్సర్గః కర్త్తవ్యః। తథా `శల ఇగుపధాదనిటః క్సః' ఇత్యత్రానిట ఇతి లేర్విశేషణం యథా స్యాద్। అసతి పునశ్చ్ల్యుత్సర్గే తస్యైవ తద్విశేషణం భవతి ధాతోః న విద్యతే యస్మాత్పరస్యేడితి, తత్ర చ లుఙాదేశానాం సార్వధాతుకత్వాత్సమ్ప్రతిపన్నమనిట్త్వమవ్యభిచారాదవిశేషణమితి ప్రత్యయాన్తరగతం తదాశ్రయణీయమ్----న విద్యతే ప్రత్యయాన్తరస్య యస్మాత్పరస్యేడితి। తతో గుహేర్న స్యాత్---అఘుక్షదితి, విద్యతే హ్యస్మాత్పరస్య గూహితేత్యాదావిట్ స్వరత్యాదిసూత్రేణ వికల్పితమ్। అథాపి పాక్షికేణేడభావేనానిడితి వ్యపదిశ్యేత? నిత్యం క్సః ప్రాప్నోతి, హ్యుత్సర్గే పునరనిడ్ ఇతి తస్యైవ విశేషణం భవతి। స చ కదాచిదనిట్ కదాచిత్సేట్। యదానిట్ తదా క్సః, యదా సేట్ తదా సిజితి సిద్ధమిష్టమ్---అఘుక్షత్, అగుహీదితి। తస్మాచ్చ్ల్యుత్సర్గః కర్తవ్య ఇతి। స్థానిత్వేన విధానం కర్త్తవ్యమిత్యర్థః।।

చ్లేః సిచ్।। 3.1.44 ।।

చ్లేః సిచ్।। ఇకార ఉచ్చారణార్థ ఇతి। న త్వనుబన్ధః। యద్యేవమ్, అసంస్తేత్యత్ర సిజన్తస్యాఙ్గస్యాత్మనేపదం ఙితమపేక్ష్య `అనిదితామ్' ఇతి నలోపః ప్రపానోతి? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్, `హనః సిచ్' ఇతి హన్తేః పరస్య సిచః కిత్త్వం శాస్తి, తజ్ జ్ఞాపయతి---న సిజన్తస్యోపధాలోపో భవతీతి। యథా చైతజ్జ్ఞాపకం తథా తత్రైవోక్తమితి తత్రైవావధార్యమ్। చకారః స్వరార్థః ఇతి। అన్తోదాత్తార్థః। నను సిచోఽనచ్కత్వాత్ కథం చకారాః స్వరార్థః, ఇతి కృతే సాచ్కో భవతి? ఏవమపి ప్రత్యయస్వరేణ సిద్ధమ్। న సిద్ధ్యతి,

నాప్రాప్తే స్వరాన్తరే విధీయమానమాగమానుదాత్తత్వం ప్రత్యయస్వరం బాధేన? ఏవం తర్హి చ్లేశ్చిత్త్వాత్స్థానివద్భావాచ్చిత్స్వరో భవిష్యతి, తత్రాహ---ఆగమానుదాత్తత్వం హీతి। చిత్స్వరమపి బాధేతేతి। స్థానివద్భావకృతమ్। నను చ యది మా హి లావీదిత్యత్రాగమానుదాత్తత్వం స్యాత్, చ్లేశ్చిత్కరణమనర్థకం స్యాత్? ఏవం మన్యతే---చ్లేశ్చకారో మన్త్రేఘసాదిసూత్రే సామాన్యగ్రహణే చరితార్థః; అన్యథా నిరనుబన్ధకత్వాదస్యైవ గ్రహణం స్యాత్, న లిటః, తతశ్చ `ఆమః' ఇత్యత్ర నిరనుబన్ధకస్య లేరసమ్భవాల్లేరితి నానువర్తేత, తతశ్చ పరత్వాదన్తరఙ్గత్వాచ్చ తిబాదిషు కృతేషు పశ్చాల్లుకి కారయామిత్యస్య ప్రత్యయలక్షణేన తిఙన్తత్వాద్ దేవదత్తః కారయాఞ్చకారేతి తస్య చ నిఘాతః, తస్మాచ్చానిఘాతః స్యాత్। తస్మాదామ ఇత్యత్ర లేరిత్యనువర్త్_నీయమ్। తస్య చ తత్రానువృత్తిః పూర్వత్రసామాన్యగ్రహణే సత్యుపపద్యతే। తస్మాచ్చ్లేశ్చకారస్య చరితార్థత్వాత్స్థానివద్భావాత్ప్రాప్తం చిత్స్వరమపి బాధేతేతి సమ్భావనే లిఙ్, సమ్భావ్యేత బాధనమిత్యర్థః। అనుబన్ధాన్తరేణాపి సామాన్యగ్రహణసిద్ధే చకారానురోధేన చిత్స్వర ఏవ భవిష్యతీతి శక్యతే వక్తుమితి భావః।

స్పృశభృశేతి। `స్పృశ స్పర్శనే',`మృశ ఆమర్శనే' `కృష విలేఖనే'---- ఇత్యేతేభ్యః క్సే ఆప్తే,`తృప ప్రీణనే' `ధ్రప హర్షవిమోచనయోః' ----ఆభ్యాం పుషాదిత్వాదఙి ప్రప్తే సిజపి పక్షేఽభ్యనుజ్ఞాయతే। అస్పృక్షదితి। వ్రశ్చాదిషత్వే `షఢోః కః సి' కత్వమ్। కఅస్రాక్షీదితి। `అనుదాత్తస్య చర్దుపధస్య చ' ఇతి పక్షే అమాగమః, ఋుకారస్య యణ, `వదవ్రజ' ఇత్యాదినాకారస్య వృద్ధిః, అమభావపక్షే ఋుకారస్యైవ వృద్ధిః। ఏవముత్తరత్రాపి।।

శల ఇగుపధాదనిటః క్సః।। 3.1.45 ।।

శల ఇగుపధాదనిటః క్సః।। శలన్తో యో ధాతురిగుపధ ఇతి నను చ్లేర్గుణనిమిత్తత్వాదకృత ఏవ క్సే లావస్థాయామేవ గుణః ప్రప్నోతి, తతశ్చేగుపధాదితి విశేషణం న ప్రకల్ప్యతే? నైష దోషః; విశేషణసామర్థ్యాత్ప్రాగేవ గుణాత్ క్సో భవిష్యతి। నను చ కృతేఽపి గుణే భూతపూర్వగత్యా విహితవిశేషణాశ్రయణేన వా క్సో భవిష్యతి, కిత్కరణమిదానీం కిమర్థం స్యాత్? `క్సస్యాచి' ఇతి విశేషణార్థమ్। `సస్యాచి' ఇత్యుచ్యమానే పునర్వదిహనికమికషిభ్యః సే వత్సౌ వత్సాః---అత్రాపి ప్రాప్నోతి? `ఉణాదయోఽవ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికాని' ఇత్యనర్థకత్వాన్న భవిష్యతి। ఏవమపి వృఞ్చణాదిషు తృణాదిభ్యః సే ప్రసఙ్గః---తృణాన్యస్మిన్దేశే సన్తి తృణసా తృణసా ఇతి? నైతదేవమ్; `ఘోర్లోపో లేటి వా' ఇతి ప్రకరణే---ధాతుప్రత్యయానాం గ్రహణమ్, కిం చ `లుగ్వాదుహదిహ' ఇత్యత్రాచి' ఇత్యతః క్సస్యేతి వర్త్_తే, తేచ దుహాదిషు యస్య సమ్భవః, పూర్వసూత్రేఽపి తస్యైవ గ్రహణం భవిష్యతి।

తదేవం కిత్కరణసామర్థ్యాద్ గుణో న భవతీతి స్థితమ్। చ్లేరనిట ఇతి। యద్యపి చ్లేః సిజాదిభిరాదేశైర్భవితవ్యమితి క్వచిదప్యశ్రవణాన్న సేట్త్వమనిట్త్వం వా, తథాపి దుహ్ ల ఇతి స్థితే క్సస్యాయం విషయ ఇతి సిచా న భావ్యమ్। క్సోఽపి తావన్న భవతి, యావదస్యానిట్త్వం న జ్ఞాతమ్, తత్ర లకారస్యైవేటః ప్రాప్తౌ తన్నిషేధాత్సేట్త్వమనిట్త్వం చ నిరూప్యతే ఇతి విశేషణోపపత్తిః। అఘుక్షదిత్యాది। `దాదేర్ధాతోర్ఘః', `ఏకాచో వశో భష్'। అలిక్షదితి। `లిహ ఆస్వాదనే' `హో ఢః'। `భిదిర్ విదారణే' `ఛిదిర్ ద్వైధీకరణే', `కుష నిష్కర్షే', `ముష స్తేయే'।।

శ్లిష ఆలిఙ్గనే।। 3.1.46 ।।

శ్లిష ఆలిఙ్గనే।। శ్లిషేర్ధాతోరితి। `శ్లిష ఆలిఙ్గనే' ఇత్యస్య, న తు `శ్రిషు శ్లిషు ప్రుషు ప్లుషు దాహే' ఇత్యస్య; ఆలిఙ్గనే వృత్త్యభావాద్, అనిట ఇతి చాధికారాత్సానుబన్ధకత్వాచ్చ। అత్ర నియమార్థమేతదితి। నను శ్లిషిరయం పుషాదిః, తథా చ ప్రత్యుదాహరణే అఙ్ భవతి, తతశ్చ పుషాదిపాఠాత్ప్రప్తమఙం బాధిత్వాఽఽలిఙ్గనే క్సో యథా స్యాదిత్యేవం విధిసమ్భవాన్నియమో నోపపద్యతే। అస్తు విధిః, ఏవమప్యాలిఙ్గనే క్సః, అన్యత్రాఙితి సిద్ధమిష్టమ్? సత్యమ్; సిద్ధం పరస్మైపదే, ఆత్మనేపదే త్వఙభావాదాలిఙ్గనేఽనాలిఙ్గనే చ పూర్వేణ క్సః ప్రాప్నోతి, ఇష్యతే చ తత్రాప్యాలిఙ్గనే క్సోఽన్యత్ర సిచ్, తచ్చ నియమే సత్యుపపద్యతే। స చ నియమో నోపపద్యతే; విధేయభావాత్? యోగ విభాగాత్సిద్ధమ్---`శ్లిషః ఇత్యకో యోగః శ్లిషశ్చ క్సో భవతి। కిమర్థమిదమ్? పుషాద్యఙో బాధనార్థమ్। యథైబ తర్హ్యఙం బాధతే తథా చిణమపి బాధేత---సమాశ్లేషి కన్యా దేవదత్తేనేతి? `పురస్తాదపవాదా అనన్తరాన్విధీన్బాధన్తే నోత్తరాన్' ఇతి తత్రాలిఙ్గనేఽనాలిఙ్గనే చ శ్లిషః క్సో భవతి। ఇదమిదానీం కిమర్థమ్? నియమార్థమ్---ఆలిఙ్గన ఏవ, నాన్యత్ర। యోగవిభాగసామర్థ్యాద్వా చ యావతీ చ క్సస్య ప్రాప్తిః సా సర్వా నియమ్యతే, న త్వనన్తరస్య విధిర్వా భవతీతి। శ్లిష ఇతి యా ప్రాప్తిః, జ్బాధనార్థా సైవ। ఏవమపి నియమో నోపపద్యతే, కథమ్? శ్లిష ఇత్యేతదఙ్బాధనార్థమ్। న చ తదత్యన్తాయాఙం బాధితుం ప్రభవతి; పుషాదిపాఠసామర్థ్యాత్, తతశ్చాఙ్క్సయోః సర్వత్ర వికల్పే ప్రాప్తే, ద్వితీయో యోగః-----ఆలిఙ్గనే క్స ఏవ నిత్యం యథా స్యాన్మా కదాచిదఙ్ భూదిత్యేవమర్థః స్యాత్, కిం తర్హ్యుచ్యతే---నియమో నోపపద్యతే ఇతి! నను తత్రభవతాపి ముఖాన్తరేణ నియమ ఏవోక్తః? ఏతావాంస్తు విశేషః----మయా ప్రత్యయనియమ ఉక్తః---ఆలిఙ్గన ఏవ క్స ఇతి, త్వయా పునరర్థనియమః---ఆలిఙ్గనే క్స ఏవేతి, సర్వథా నియమాన్న ముచ్యామహే। తత్ర లక్ష్యానురోధాద్విధేయవిభక్తినిర్దేశేన ప్రధానత్వాద్వా ప్రత్యయనియమ ఏవ భవిష్యతి।।

న దృశః।। 3.1.47 ।।

న ధ్వశః।। పూర్వేణేతి। `శల ఇగుపధాత్' ఇత్యనేన। అజ్ సిచౌ భవత ఇతి। పరస్మైపదేష్వన్యత్ర సిజేవ। అదర్శదితి। `ఋద్ధశోఽజి గుణః'। అద్రాక్షీదితి। `సృజిద్ధశోర్ఝల్యమకితి'। అథ `చ్లేః సిచ్' ఇత్యస్యానన్తరం క్సస్య బాధనార్థ సిజేవ కస్మాన్న విహితః, ఇరిత్త్వసామర్థ్యాదజపి భవిష్యతి? సత్యమ్; తత్రాపి `ధ్వశశ్చ' ఇతి చకారః కర్త్తవ్య ఇతి లాఘవే నాస్తి విశేషః।।

ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరి చజ్ ।। 3.1.48 ।।

ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరి చజ్ ।। చకారో విశేషణార్థ ఇతి। `చజి' ఇత్యత్ర `అజి' ఇత్యుచ్యమానే `అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽజ్' `షిద్భిదాదిభ్యోఽజ్' అత్రాపి ప్రాప్నోతి। యది పునరయం జో విధీయతే చకారః శక్యోఽకర్తుమ్। చిన్త్యం ప్రయోజనమస్య। అశిశ్రియదిత్యాది। అత్ర చజి ధాతురఙ్గం చజన్తం తు తిపి తత్ర చజాశ్రయస్య గుణస్య చజమేవ జితమపేక్ష్య ప్రతిషేధః, కిం కారణమ్, క్ఙితీతి నిమిత్తసప్తమీ? నైష దోషః; అన్తరఙ్గవియఙువజౌ అన్తర్భూతచజపేక్షత్వాత్, బహిరఙ్గో గుణో బహిర్భూతతిబపేక్షత్వాత్। అకారయిపాతామితి। ణ్యన్తాత్కర్మణి లుఙ్, ద్వివచనమ్, ఆతామ్। కమేరుపసఙ్ఖ్యానమితి। నను కమేర్ణిఙ్ విహితః, న చ ప్రకృత్యన్తరం కమిః సమ్భవతి, ణిజన్తాత్తు సూత్రేణైవ సిద్ధం తత్రాహ---ఆయాదయ ఆర్ద్ధధాతుకే వేతి యదా ణిఙ్ నాస్తీతి। ణిఙ్పక్షే సన్వద్భావ ఇతి। సన్వత్సూత్రే చఙ్పరో ణిరిత్యాశ్రయణాత్। తత్ర హి `సన్వల్లఘుని చజి' ఇతి వక్తవ్యే పరగ్రహణం బహుబ్రీహ్యర్థమ్, తత్ర ణిరన్యపదార్థః, అన్యస్యాసమ్భవాత్।।

విభాషా ధేట్శ్వ్యోః।। 3.1.49 ।।

విభాషా ధేట్శ్వ్యోః।। అజోఽప్యత్ర వికల్ప ఇతి। `జౄస్తమ్భు' ఇత్యాదినా। అశ్వదితి। `శ్వయతేరః'। అశ్వయీదితి। `హ్మ్యన్త'ఇత్యాదినా సిచి వృద్ధేః ప్రతిషేధాద్ గుణః। అధిపాతామితి। కర్మణి ద్వివచనమ్, ఆతామ్। `స్థాఘ్వోరిచ్చ' ఇతి కిత్త్వేత్త్వే।।

గుపేశ్ఛన్దసి।। 3.1.50।।

గుపేశ్ఛన్దసి।। యస్మాదాయప్రత్యయో నాస్తి తత్రాయం విధిరితి। సూత్రే కేవలస్యోచ్చారణాద్ `గుప గోపనే' `గుప వ్యాకులత్వే' ఇత్యనయోస్తు గ్రహణం న భవతి; ఛన్దసి ద్ధష్టానువిధానాత్। దర్శనే తు తయోరపి గ్రహణమ్। అజూగుపతమితి। `గుపూ రక్షణే' `తస్థస్థమిపామ్' ఇతి థసస్తమ్, `తుజాదీనాం దీర్ఘోఽభ్యాసస్య'। అగౌప్తమితి। ఊదిత్త్వాదిడభావపక్షే `ఝలో ఝలి' ఇతి సిచో లోపః। అగోపాయిష్టమితి। ఆయప్రత్యయాన్తాత్సిచ్।।

నోనయతిధ్వనయత్యేలయత్యర్దయతిభ్యః।। 3.1.51 ।।

నోనయతిధ్వనయత్యేలయత్యర్దయతిభ్యః।। అర్ద గతౌ యాచనే చేతి। `అర్ద హింసాయామ్' ఇత్యస్యాపి గ్రహణమ్, యదిచ్ఛన్దసి దర్శనమస్తి। ఏతేభ్య ఇతి। తత్రోనయతిశ్చురాదిః,ధ్వనిరపి `గర్వ మానే ఇతి ప్రాగేతస్మాదదన్తాః' ఇత్యధికారే చురాదిః పఠితః, ఘటాదౌ చాపి పఠ్యతే। ఏలయతిశ్చురాదిః, అర్దయతిర్హేతుమణ్ణ్యన్తః। పూర్వేణేతి। `ణిశ్రి'ఇత్యాదినా। ఊనయీరితి। మధ్యమపురుషైకవచనమ్, పూర్వవద్వృద్ధౌ ప్రతిషిద్ధాయాం గుణః, `న మాఙ్యోగే' ఇత్యాడాగమప్రతిషేధః। మా త్వాయతో జరితుః కామమూనయీః---ఇదం ప్రతిసవ్యస్య ఋషేర్వచనమ్। త్వాయతః==త్వామిచ్ఛతః, జరితుః==స్తోతుర్మమ, కామమ్=అభిలాషం మా ఊనయీః=ఊనం మా కార్షీరిత్యర్థః। ప్రాయేణ తు తిబన్తం పఠ్యతే, కృతాడాగమం చ, తదన్యత్ర ద్రష్టవ్యమ్। ఔనిన ఇతి। సిపి చఙి `అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇతి నశబ్దస్య ద్వివ్వచనమ్। ప్రాయేణ తూదాహరణవదిదమపి తిబన్తం పఠ్యతే। ధ్వనయీదితి। తిప్, `న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః। ఆర్దిదదితి। `అజాదేర్ద్వితీయస్య' `న న్ద్రాః సంయోగాదయః' ఇతి దశబ్దస్య ద్వివ్వచనమ్।।

అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽఙ్।। 3.1.52 ।।

అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽఙ్।। బ్రూఞాదేశో వేతి। వాశబ్దః సముచ్చయే। ఏవముత్తరత్రాపి। పుషాదిత్వాదేవ సిద్ధ ఇతి। పరస్మైపదేషు। పర్యాస్థతేతి। `ఉపసర్గాదస్యత్యూహ్యోర్వావచనమ్' ఇత్యాత్మనేపదేఽఙి `అస్యతేస్థుక్'। అవోచదితి। `వచ ఉమ్'। ఆఖ్యదితి। `ఆతో లోప ఇటి చ'।।

లిపిసిచిహ్వశ్చ।। 3.1.53 ।।

లిపిసిచిహ్వశ్చ।। లిపిసిచిసహితో హ్వే---ఇతి `మయూరవ్యంసకాదయః' ఇతి సమాసః। సమాహారద్వన్ద్వే తు నపుంసకహ్రస్వత్వం స్యాత్, ఇతరేతరయోగే బహువచనమ్। జసౌ `ఆతో ధాతోః' ఇత్యాకారలోపః। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి। `అస్యతివక్తిఖ్యాతిలిపిసిచిహ్వః' ఇత్యేకయోగే త్వస్యాదీనామప్యుత్తరత్రానువృత్తిః స్యాత్, తతశ్చ తేభ్యోఽప్యాత్మనేపదే వికల్పః స్యాత్।।

ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్।। 3.1.54 ।।

ఆత్మనేపదేష్వన్యతరస్యామ్।। అలిప్త, అసిక్తేతి। `ఝలో ఝలి' ఇతి సలోపః, `లిజసిచావాత్మనేపదేషు' ఇతి కిత్త్వాద్ గుణాభావః।।

పుషాదిద్యుతాద్య్లృదితః పరస్మైపదేషు।। 3.1.55 ।।

పుషాదిద్యుతాద్య్లృదితః పరస్మైపదేషు।। ఏకేనైవాదిశబ్దేన ప్రత్యేకం సమ్బన్ధాదేవ సిద్ధే ద్వయోరుపాదానం చిన్త్యప్రయోజనమ్। దివాద్యన్తర్గణ ఇతి। `పుష పుష్టౌ' `శుష శోషణే' ఇత్యేవమాదిరా గణసమాప్తేః। యత్తు మధ్యే `ష్ణిహ ప్రీతౌ వృత్' ఇతి వృత్కరణం తద్రధాదిపరిసమాప్త్యర్థమ్। ఏతచ్చ `అస్యతిగ్రహణమాత్మనేపదార్థ పుషాదిత్వాత్' ఇతి వార్త్తికారవచనాద్విజ్ఞాయతే। న భూవాదిరితి। `పుష పుష్టౌ',`శ్రిషు శ్లిషు ప్రుషు ప్లుషు దాహే' ఇత్యేవమాదిః, అస్య యది గ్రహణం స్యాత్పుషాద్యనన్తరం పాఠాద్ ద్యుతాదీనాం పృథగ్గ్రహణం న కుర్యాత్। క్ర్యాద్యన్తర్గణో వేతి। `పుష పుష్టౌ' `ముష స్తేయే' ఇత్యేవమాదిః। తత్ర హి చత్వార ఏవ పఠ్యన్తే, తత్ర యది తే జిఘృక్షితాః స్యుర్ల్‌ృదిత ఏవ తాన్ కుర్యాత్; స్వరితేత్త్వాదేరపి నేనైవ సిద్ధత్వాత్। అథ పుషాదయో ద్యుతాదయశ్చ లృదిత ఏవ కస్మాన్న పఠితాః? అశక్యస్తే తథా పఠితుమ్; ఆదితామౌదితాముదితామూదితాం చ తత్ర భావాత్। తద్యథా---పుషాదిషు తావత్ `ఞిష్విదా గాత్రప్రక్షరణే',`మదీ హర్షే',`శము ఉపశమనే',`షిధూ రాద్ధౌ' ఇతి; ద్యుతాదిష్వపి `శ్వితా వర్ణే',`ఞిమిదా స్నేహనే' `ఞిక్ష్విదా స్నేహవిమోచనయోః',`స్రంసు ధ్వంసు భ్రంసు అవస్రంసనే' `స్యన్దూ ప్రస్రవణే' `కృపూ సామర్థ్యే' ఇతి। అద్యుతత్, అశ్వితదితి। `ద్యుద్భ్యో లుఙి' ఇతి పక్షే పరస్మైపదమ్। అలోటిష్టేతి। `లుట లుఠ ప్రతిఘాతే'।।

సర్తి_శాస్త్యర్తి_భ్యశ్చ।। 3.1.56 ।।

సర్తి_శాస్త్యర్తి_భ్యశ్చ।। శాసేరదాదిత్వాచ్ఛపో లుక్, ఇతరత్ర నిపాతనాత్। శాసు అనుశిష్టావితి। సర్త్_యర్తి_భ్యాం పరస్మైపదిభ్యాం సాహచర్యాదస్యైవ గ్రహణమ్, న తు `ఆఙః శాము ఇచ్ఛాయామ్' ఇత్యాత్మనేపదిన ఇతి దర్శయతి। ఋ గతావితి। `ఋ గతిప్రాణయోః' ఇతి భౌవాదికః, `ఋ సృ గతౌ' ఇతి జౌహోత్యాదికః। దుయోరప్యత్ర నిర్దేశ ఇతి కేచిత్, వయం తు జౌహత్యాదికయోరేవార్తి_సర్త్యో్రర్గ్రహణం మన్యామహే। అసరదితి। `ఋద్ధశోఽజి గుణః'। అశిషదితి। `శాస ఇదఙ్హలోః'। `శాసివసిఘసీనాఞ్చ' ఇతి షత్వమ్।

పృథగ్యోగకరణమాత్మనేపదార్థమితి। అన్యథా పుషాదిద్యుతాద్యలృదిత్సర్తి_శాస్త్యర్తి_భ్యః' ఇత్యేకమేవ యోగం కుర్యాత్। ఏవం హి పృథగ్విభక్తినిర్దేశశ్చకరశ్చ న కర్త_వ్యో భవతి। సమరన్తేతి। `సమో గమ్యృచ్ఛి' ఇత్యాత్మనేపదమ్, `బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేఽపి' ఇత్యాడ్భావః, ఛాన్దసత్వాదస్య ప్రయోగస్య----సమన్యవో యత్సమరన్త సేనాః, సఙ్కల్పా అస్య సమరన్త। తథా భట్టికావ్యే `సమారన్త మమాభీష్టాః సఙ్కల్పాస్త్వయ్యుపాగతే' ఇతి। కశ్చిదాహ---భాష్యవిరుద్ధమిదమ్, భాష్యకారేణ హి `సమో గమ్యృచ్ఛి' ఇత్యత్ర మాసమృషాతాం మాసమృపతేతి ఆత్మనేపదే సిజుదాహృత ఇతి। అత్రాహుః--శాసిసాహచర్యాదర్తి_సర్త్యో్రవిద్యమానశపోర్జౌహోత్యాదికయోరిహ గ్రహణమ్; `సమో గమ్యృచ్ఛి' ఇత్యత్ర తు భౌవాదికస్యాప్యర్తే్ర్గ్రహణమ్, తత్ర భౌవాదికేఽర్తౌ_ సిచ ఉదాహరణమవిరుద్ధమితి।।

ఇరితో వా।। 3.1.57 ।।

ఇరితో వా।। అభిత్తేతి। స్వరిత్త్వాదాత్మనేపదమ్।।

జౄస్తమ్భుమ్రుచుమ్లుచుగ్రుచుగ్లుచుగ్లుఞ్చుశ్విభ్యశ్చ।। 3.1.58 ।।

జౄస్తమ్భుమ్రుచుమ్లుచుగ్రుచుగ్లుచుగ్లుఞ్చుశ్విభ్యశ్చ।। అస్తమ్భదితి। `అనిదితామ్' ఇత్యుపధాలోపః। అన్యతరోపాదానేఽపి రూపత్రయం సిద్ధ్యతీతి। కథమ్? యది తావద్ గ్లుచిరుపాదీయతే తస్మాదఙ్సిచోః----గ్లుచత్, అగ్లోచీదిత్యేతద్ ద్వయం సిద్ధ్యతి, గ్లుఞ్చేస్తు సిచి తృతీయమగ్లుఞ్చీదితి। అథ గ్లుఞ్చిరుపాదీయతే తస్యాగ్లుచత్ అగ్లుఞ్చోదితి

రూపద్వయం సిధ్యతి, గ్లుచేస్తు సిచి తృతీయమగ్లోచీదితి, కిమర్థ తర్హి ఉభయోరుపాదానమిత్యత్రాహ---అర్థభేదాత్త్వితి। కేచిదిత్యాది। ఇదం భాష్యవిరుద్ధమ్; భాష్యకారో హి `అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామర్థభేదో న ప్రయోజక ఉభయోపాదానస్య' ఇత్యన్యతరోపాదానం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్।।

కృమృధ్దరుహిభ్యశ్ఛన్దసి।। 3.1.59 ।।

కృమృధ్దరుహిభ్యశ్ఛన్దసి।। అమరదితి। వ్యత్యయేన పరస్మైపదమ్।।

చిణ్ తే పదః।। 3.1.60 ।।

చిణ్ తే పదః।। సామర్థ్యాదితి। ధాతోరాత్మనేపదిత్వాత్పరస్మైపదబహువచనస్య స్థానే యస్తశబ్దః `తస్థస్థమిపామ్' ఇతి విహితః, తస్యాస్మిన్విషయేఽసమ్భవః। సామర్థ్యాదుదపాదీతి। `చిణో లుక్'। ఉదపత్సాతేతి। `ఆత్మనేపదేష్వనతః' ఇత్యదాదేశః। ఇహ వేతి నివృత్తమ్; ఉత్తరత్రాన్యతరస్యాం గ్రహణాత్।।

దీపజనబుధపూరితాయిప్యాయిభ్యోఽన్యతరస్యామ్।। 3.1.61 ।।

దీపజనబుధపూరితాయిప్యాయిభ్యోఽన్యతరస్యామ్।। జనీ ప్రాదుర్భావే, బుధ అవగమనే ఇతి । `జన జననే' బుధ బోధనే' సఇత్యేతయోస్తు పరస్మైపదినోరిహ గ్రహణం న భవతి; దీప్యాదిభిరాత్మనేపదిభిః సాహచర్యాత్। తేన పరస్మైపదిభ్యాం కర్మవ్యతీహారే ఆత్మనేపదైకవచనేఽపి తశబ్దే చిణ్ న భవతి। యది పరస్మైపదినోరిహ గ్రహణం స్యాత్, ఆత్మనేపదినోర్న స్యాత్; సానుబన్ధకత్వాత్। కర్తరి చాయం వికల్పః, భావకర్మణోస్తు `చిణ్ భావకర్మణోః' ఇతి నిత్యమేవ చిణ్ భవతి, పరత్వాదిహ కర్తరీత్యనువృత్తేర్వా।।

అచః కర్మకర్త్తరి।। 3.1.62 ।।

అచః కర్మకర్త్రి।। కర్మకర్త్రీరి। యత్కర్మ భూత్వా కర్తా భవతి తత్రైత్యర్థః। ప్రాప్తవిభాషేయమితి। `కర్మవత్కర్మణా' ఇత్యతిదేశేన నిత్యం చిణః ప్రాప్తేః। అకారి కటో దేవదత్తేనేతి। అత్ర శుద్ధే కర్మణి `చిణ్ భావకర్మణోః' ఇతి నిత్యమేవ చిణ్ భవతి। నన్విహ కర్త్రోత్యనువర్త్ష్యతే, యద్యేవమ్, శుద్ధే కర్త్రి స్యాత్, కర్మణీతి వాక్యభేదేన కర్తా విశేషయిష్యతే----కర్మణి కర్తరీతి ? నైతదేవం శక్యతే లబ్ధుమ్; కర్మణీత్యుచ్యమానే కర్తుర్నివృత్తిరేవ స్యాత్, చకారేఽపి క్రియమాణే కర్మణి చ భవతి కర్తరి చ భవతీత్యధికరణయోరేవ సముచ్చయః స్యాద్, న సామానాధికరణ్యే ప్రమాణమస్తి।।

దుహశ్చ।। 3.1.63 ।।

దుహశ్చ।। అప్రాప్తవిభాషేయమ్ `న దుహస్నునమాం యక్చిణౌ' ఇతి చిణః ప్రతిషేధాత్। తత్ర దుహిగ్రహణే యక్ప్రతిషేధార్థ చిణ్గ్రహణం స్యాద్యర్థమ్। అదుగ్దేతి। `క్సస్యాచి'`లుగ్వా దుహదిహ' ఇతి క్సస్య లుక్।।

న రుధః।। 3.1.64 ।।

న రుధః।। రుధిర ఆవరణే ఇతి। `అనో రుధ కామే' ఇత్యస్య తు గ్రహణం న భవతి, కర్తృస్థభావకత్వేన కర్మకర్తురభావాత్।।

తపోఽనుతాపే చ।। 3.1.65 ।।

తపోఽనుతాపే చ।। కర్మకర్తరీతి। `తపస్తపః కర్మకస్యైవ' ఇతి యత్ర కర్మవద్భావోవిహితః। తత్ర భావకర్మణోరపీతి। అపిశబ్దాత్ `కర్మవత్కర్మణా' ఇతి యత్ర కర్మవద్భావోఽతిదిష్టస్తత్రాపి భవతి। అతప్త తపస్తాపస ఇతి। అస్యార్థమ్ `తపస్తపః కర్మకస్యైవ' ఇత్యత్ర వృత్తికార ఏవ వక్ష్యతి। అన్వవాతప్త పాపేనేతి। పాపేనేతి పూర్వ యత్పాపం కర్మ కృతం తేన పశ్చాత్తప్తోఽభ్యాహత ఇత్యర్థః। శుద్ధే కర్మణి లకారః, పాపేనేతి కర్త్రి తృతీయా। కర్మావివక్షాయాన్తు శోకార్థే వా తపా బావే లకారః, పాపేనేతి హేతౌ తృతీయా। యదాభ్యాహననార్థస్య కర్మకర్తా వివక్ష్యతే, తదా కర్మవత్కర్మణేత్యతిదేశాదాత్మనేపదమ్, తదాపి హేతౌ తృతీయా।।

చిణ్ భావకర్మణోః।। 3.1.66 ।।

చిణ్ భావకర్మణోః।। చిణ్గ్రహణం విస్పష్టార్థమితి। `చిణ్ తే పదః' ఇత్యత్ర స్తేశబ్దవదనువృత్తేః। యత్తు దీపజనేత్యాదావన్యతరస్యాంగ్రహణమ్, తన్న; `రుధ' ఇతి తత్ర ప్రతిషేధవిధావేవ నివృత్తమ్, అన్యథా ప్రతిషేధవిధానమనర్థకం స్యాత్। న చ ప్రతిషేధస్యానువృత్తిశఙ్కా, ప్రాప్తిపూర్వకో హి ప్రతిషేధః। న చ భావకర్మణోః కేనచిచ్చిణః ప్రాప్తిరస్తి।।

సార్వధాతుకే యక్।। 3.1.67 ।।

సార్వదాతుకే యక్।। ఇహాశిషి లిఙి లిటి చాన్తరేణాపి వికరణం సర్వేష్వేవ ధాతుషు తిఙామేవ సద్భావే భావకర్మకర్తారస్త్రయోఽపి ప్రతీయన్తే-----భవిషీష్ట త్వయా, కృషీష్ట ఘటః, భూయాత్, క్రియాత్, బభూవే, చక్రే ఘటః, బభూవ, చకారేతి। అత్తిఙాహిరాల్యాదౌ కర్తా।

క్వచిత్తిఙామభావేఽపి ప్రతీయన్తే త్రయోఽప్యమీ।

అశాయ్యకారి గచ్ఛేతి చిణః సన్నిధిమాత్రతః।।

అధోగబిభరిత్యాదౌ ధాతుమాత్రేఽపి కర్తృధీః।

తథా వ్యతిస ఇత్యాదౌ ధాత్వభావేఽపి కర్తృధీః।।

ఏవం స్థితే భూయోవిషయాభ్యామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శబ్దార్థావసాయః। వ్యభిచారభూమిషు తు తస్మింస్తస్మిన్విషయే తస్య తస్య శబ్దస్య స స మహిమేతి కల్పయితుముచితమ్। న పునః క్వచిద్వ్యభిచారదర్శనేన సర్వత్రానాశ్వాసః। తాదృశౌ చాన్వయవ్యతిరేకౌ తిఙామేవేతి తేషామేవ భావకర్మకర్తారో వాచ్యాః। సూత్రకారోఽప్యాహ---`లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః' ఇతి, లాదేశాశ్చ తిఙః, తతోఽపి తేషామేవ తేఽర్థా ఇతి మన్యమాన

ఆహ----భావకర్మవాచిగి సార్వధాతుకే పరత ఇతి। ఉత్తరసూత్రే చ కర్తృవాచిని సార్వధాతుకే పరత ఇతి శయ్యత ఇతి। `అయఙ్ చి క్ఙితి'। అథ యదా ద్వౌ కర్తా_రౌ బహవో వా, తదా కథమాస్యతే భవద్భ్యామ్, ఆస్యతే భవద్భిః----ద్వివచనబహువచనే కస్మాన్న భవతః? భావే భేదాభావాద్। ధత్వర్థో హి భావః।

కర్తృభేదేఽపి నావశ్యం ధాత్వర్థో భిద్యతే యతః।

ఏకామేవ క్రియావ్యక్తి బహుషూత్పాదయత్స్వపి॥

ధ్దష్టమేతే పచన్తీతి కర్మభేదోఽపి తాద్దశః।

పశ్యైకస్యాం క్రియావ్యక్తౌ పచ్యన్తే తణ్డులా ఇతి॥

న కాలభేదే శబ్దైక్యమాస్యాసిష్యత ఆస్యతే।

పాకౌ పాకా ఇతి త్వత్ర శబ్దైక్యాదేకశేషతా॥

అతశ్చ---

నివృత్తభేదా సర్వైవ క్రియాఽఽఖ్యాతేభిధీయతే।

శ్రుతేరశక్యా భేదానాం ప్రవిభాగప్రకల్పనా॥ ఇతి।

తదేవమాఖ్యాతేన భావస్వరూపగతో భేదః ప్రతీయత ఇతి ద్వివచనబహువచనాభావః। యత్ర తు స్వరూపగత ఏవ భేదస్తత్ర భవత్యేవ, యథా----ఉష్ట్రాసికా ఆస్యన్తే, హతశాయికాః శయ్యన్తే ఇతి। ఉష్ట్రాణాం హ్యాసికాః స్వత ఏవ విలక్షణాః, హతాశ్చ నానాప్రకారం శేరతే ఉత్తానా అవాతానా వికీర్ణకశా విస్రస్తవస్త్రా ఇతి తత్సామ్యాదాఖ్యాతవాచ్యస్యాపి భావస్య

స్వరూపగతభేదావభాసాద్ బహువచనమ్। ఇవశబ్దప్రయోగమన్తరేణాపి చేవార్థావగతిర్భవతి, తదయమర్థః----యాద్దశాని హతానామనేకప్రకారాణి శయనాని తాద్దశాని దేవదత్తాదిభిః క్రియన్త ఇతి। కేచిత్త్వత్ర కర్మణి లకారమిచ్ఛన్తి, ఉష్ట్రాసికాహతశాయికాలక్షణస్య భావస్యః `కాలాభావాధ్వగన్తవ్యాః' ఇతి కర్మత్వాత్, యథా----గోదోహః సుప్యతే ఇతి।

కకారో గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థ ఇతి। మృజ్యత ఇత్యత్ర వృద్ధిప్రతిషేధః। యగ్విధాన ఇతి। నను చ `కర్మవత్కర్మణా తుల్యక్రియః' ఇత్యతిదేశాదేవ యక్ సిద్ధః, కిముపసఙ్ఖ్యానేన తత్రాహ---విప్రతిషేధాద్ధీతి। యదా `కర్మవత్కర్మణా' ఇత్యయం శాస్త్రాతిదేశః, తదా తేనతేన శాస్త్రేణ కర్మకార్యాణి భవన్తి। తత్ర కర్మణి యగ్భవతీత్యస్యావకాశః----శుద్ధం కర్మ, పచ్యతే ఓదన ఇతి; కర్త్తరి శబిత్యస్యావకాశః----శుద్ధః కర్తా, భవతి పచతీతి; కర్మకర్త్తర్యుభయప్రసఙ్గే పరత్వాచ్ఛబేవ స్యాదిత్యర్థః। తత్తర్హి ఉపసఙ్ఖ్యానం కర్తవ్యమ్? న కర్తవ్యమ్; `న దుహస్నునమాం యక్చిణౌ' ఇతి యక్ప్రతిషేధో జ్ఞాపయతి----భవతి కర్మకర్త్తరి యగితి। కార్యాతిదేశే తు తస్మింస్తేనైవ సూత్రేణ భవన్యగేవ పరో భవతి।।

కర్త్తరి శప్।। 3.1.68 ।।

కర్త్తరి శప్।। పకారః స్వరార్థ ఇతి। ఉపలక్షణమేతత్, జిత్త్వప్రతిషేధార్థః, `శప్శ్యనోర్నిత్యమ్' ఇతి విశేషణార్థశ్చ। శకారః సార్వధాతుకార్థ ఇతి। సఞ్జ్ఞాపరోఽత్ర సార్వధాతుకశబ్దో న సఞ్జ్ఞిపరః, సార్వధాతుకసఞ్జ్ఞార్థ ఇత్యర్థః। కర్తృగ్రహణస్య `కర్మవత్కర్మణా' ఇత్యత్రోపయోగః। ఇహ తు సార్వధాతుకే శబ్ భవతి, శ్యన్ భవతీతి సామాన్యవిధానేఽపి భావకర్మణోర్యగపవాద ఇతి కర్త్తర్యేవ శబాదయో భవిష్యన్తి।।

దివాదిభ్యః శ్యన్।। 3.1.69 ।।

దివాదిభ్యః శ్యన్।। `మృగ అన్వేషణే' ఇతి చురాదావదన్తేష్వాత్మనేదీ పఠ్యతే, తత్ర మృగయత్ ఇతి భవితవ్యమ్। దివాదిష్వపి పాఠాన్మృగ్యతీతి సాధుః। కణ్డ్వాదిషు వా మృగశబ్దో ద్రష్టవ్యః।।

వా భ్రాశభ్లాశభ్రముక్రముక్లముత్రసిత్రుటిలషః।। 3.1.70 ।।

వా భ్రాశభ్లాశభ్రముక్రముక్లముత్రసిత్రుటిలషః।। ఉభయత్రవిభాషేయమ్। అనవస్థానార్థో భ్రమిః, క్రమిత్రసీ చ దివాదయః, త్రుటిస్తౌదాదికః, ఇతరే భౌవాదికాః। భ్రామ్యతీతి। `శమామష్టానాం దీర్ఘః శ్యని' ఇతి దీర్ఘః। భౌవాదికస్య తు న భవతి, అశమాదిత్వాత్। క్రమేః `క్రమః పరస్మైపదేషు' ఇతి దీర్ఘః। క్లమేస్తు `ష్ఠివుక్లమ్వాచమాం శితి' ఇతి త్ర సేర్దివాదిపాఠే చిన్త్యం ప్రయోజనమ్। క్లమేస్తు పుషాదికార్యార్థః।।

యసోఽనుపసర్గాత్।। 3.1.71 ।।

యసోఽనుపసర్గాత్।। దైవాదిక ఇతి। దివాదిపాఠోఽస్య సోపసర్గార్థః। అనుపసర్గాదితి కిమితి। `సమ్యసశ్చ' ఇత్యేతత్సమ ఏవోపసర్గాన్నాన్యస్మాదితి నియమార్థ భవిష్యతీతి భావః। ఆయస్యతి, ప్రయస్యతీతి। తుల్యజాతీయానాం హలన్తానామేవ వ్యావృత్తిః స్యాదితి మన్యతే।।

సంయసశ్చ।। 3.1.72 ।।

సంయసశ్చ।। ఇహ `సమః' ఇత్యేవాస్తు, `యసః' ఇత్యనువర్తిష్యతే, `షమ ష్టమ్ వేక్లవ్యే' ఇత్యస్య గ్రహణశఙ్కానివృత్త్యర్థ తు `సంయసః' ఇత్యుక్తమ్। ఏవం తర్హి `సమో యసః', `అనుపసర్గాచ్చ' ఇత్యస్తు।।

స్వాదిభ్యః శ్నుః।। 3.173 ।।

స్వాదిభ్యః శ్నుః।। సినోతీతి। `షిఞ్ బన్ధనే' క్ర్యాదిపాఠాత్సినాతీత్యపి భవతి।।

శ్రువః శృ చ।। 3.1.74 ।।

అక్షోఽన్యతరస్యామ్।। 3.1.75 ।।

తనూకరణే తక్షః।। 3.1.76 ।।

తనూకరణే తక్షః।।అనేకార్థత్వాదితి । అత ఏవ విశేషణోపాదానాదనేకార్థ్వం విజ్ఞాయతే। ప్రదర్శనార్థస్తు గణే ధాతూనామర్థనిర్ద్దేశః। సన్తక్షతి వాగ్భిరితి। నిర్భర్త్సయతీత్యర్థః।।

తుదాదిభ్యః శః।। 3.1.77 ।।

తుదాదిభ్యః శః।। తుదతీతి। తుద్+తి ఇతి స్థితే పరత్వాత్ప్రాప్తమపి గుణం నిత్యః శో బాధతే।।

రుధాదిభ్యః శ్నమ్।। 3.1.78 ।।

రుధాదిభ్యః శ్నమ్।। శ్నమ్ప్రత్యయో భవతీతి। యద్యపి ప్రత్యయసంజ్ఞాయాం ప్రకృత్యుపపదోపాధికారాగమాన్వర్జయిత్వేత్యుక్తమ్, తథాపి విధీయమానత్వేన ప్రాధాన్యాత్ శబాదివదర్థవత్త్వాచ్చ్నమః ప్రత్యయసంజ్ఞా భవతీతి భావః। తేన శకారస్య ప్రత్యయాదిత్వాదిత్సంజ్ఞా। శపోఽపవాద ఇతి। దేశభేదేనోభయోః సత్యపి సమ్భవే నాప్రాప్తే తస్మిన్నారభ్యమాణత్వాదేకార్థత్వాచ్చాపవాదత్వమ్। వికరణా హి సార్వధాతుకస్య ధాతోశ్చార్థాభిధానే సహాయతాం ప్రతిపద్యన్తే। శకారః శ్నాన్నలోప ఇతి విశేషణార్థ ఇతి। అథార్ద్ధధాతుకసంజ్ఞా మా భూదిత్యేవమర్థః కస్మాన్న భవతి? సత్యాం హి తస్యామనక్తి, భనక్తి----` అతో లోపః'స్యాత్, రుణద్ధి, గుణః స్యాత్; హినస్తి, తృణేఢి---ఇడాగమః స్యాత్; ` నేడ్వశి కృతి' ఇత్యేతదపి నాస్తి, అకృత్త్వాత్? సర్వమేతత్ శ్రమః పూర్వభాగస్యానఙ్గత్వాన్న భవిష్యతి। కథమఙ్గత్వమ్? యస్మాత్ప్రత్యయవిధిరితి। కోఽర్థః? ప్రత్యయే విధీయమానే యత్పఞ్చమ్యా నిర్ద్దిష్టం ధాతోః ప్రారిపదికాదితి తదాది తస్మిన్ప్రత్యయే పరతోఽఙ్గమితి। యచ్చాపమ్యా నిర్ద్దిష్టం రుధాదిభ్యో ధాతుభ్య ఇతి న తస్మాత్ప్రత్యయః, యస్మాచ్చ ప్రత్యయః పూర్వభాగాత్స న తస్మిన్విధీయమానే పఞ్చమ్యా నిర్ద్దిష్టః, తస్మాచ్చనాదితి విశేషణార్థ ఏవ శకారః। ` నాన్నలోపః' ఇత్యుచ్యమానే ` యజయాచయతవిచ్ఛప్రచ్ఛరక్షో నఙ్' యజ్ఞానామ్, యత్నానామత్రాపి ప్రాప్నోతి, ` నామి' ఇతి దీర్ఘత్వే కృతే నాదితి వ్యపదేశాభాన్న భవిష్యతి, పరత్వాల్లోప ఏవ ప్రాప్నోతి। యత్తు ` అతో దీర్ఘో యఞి',` సుపి చ' ఇతి దీర్ఘత్వమ్, న చ తదత్ర ప్రవర్త్తతే, కిం కారణమ్? ` సన్నిపాతలక్షణో విధిరనిమిత్తం తద్విఘాతస్య' ఇతి। ఇహాపి తర్హి న స్యాద్---వృక్షాయేతి? ` కష్టాయ క్రమణే' ఇతి నిర్దేశాద్భవిష్యతి। ఇహాపి తర్హి---

యత్నానామితి? నిర్దిశాత్సామాన్యాపేక్షాయా జ్ఞాపనాద్దీర్ఘో భవిష్యతి। ఏవమపి తస్య పూర్వస్మాద్విధౌ స్థానివత్వాన్నశబ్ద ఏవాయమితి నలోపః స్యాదేవ। తస్మాద్విశేషణార్థః శకారః కర్త్తవ్యః। అథ క్రియమాణేఽపి శకారే ఇహ కస్మాన్న భవతి----విశ్నానామ్, ప్రశ్నానామితి? `లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్య గ్రహణమ్'।।

తనాదికృఞ్భ్య ఉః।। 3.1.79 ।।

తనాదికృఞ్భ్య ఉః।। తనీతీత్యాది। `తను విస్తారే',`షణు దానే',`క్షణు హిసాయామ్'।

అన్యత్రనాదికార్యమితి। తనాదికార్యాపేక్షో నియమ ఇత్యర్థః। వ్యావర్త్యదర్శయతి---తనాదిభ్యస్తథాసోరితి విభాషా సిచో లుగ్ న భవతీతి। నన్వస్తు లుగ్వికల్పః, తదభావే `హ్రస్వాదఙ్గాత్' ఇతి లోపో భవిష్యతి, న చ వికల్పేన బాధః, వికల్పం ప్రతి నిత్యస్యాసిద్ధత్వాత్; న చ తనాదిపాఠసమార్థ్యాదపదావో వచనప్రామాణ్యాదితి న్యాయేనాసిద్ధత్వబాధాద్వికల్పేన నిత్యస్య వాధః,తనాదిపాఠస్య వికరణవిధౌ చరితార్థత్వాత్; వికల్పోఽప్యతతః అతథా ఇత్యాదౌ చరితార్థః; ప్రత్యుత క్రియమాణే కృఞ్గ్రహణే తనాదిషు కృఞః పాఠస్యానన్యార్థత్వాద్యేననాప్రాప్తిన్యాయేన వికల్పో నిత్యవిధిం బాధేత? ఇదం హి కృఞ్గ్రహణవిధౌ తనాదిషు పాఠశ్చరితార్థో మా విజ్ఞాయీత్యేవమర్థమేవ స్యాదితి కృఞ్గ్రహణప్రత్యాఖ్యానమేవ న్యాయ్యం మన్యామహే।।

ధిన్వికృణ్వ్యోర చ।। 3.1.80 ।।

ధిన్వికృణ్వ్యోర చ।। అతో లోపస్య స్థానివద్భావాద్ గుణో న భవతీతి। తేన ప్రక్రియాలాఘవాయ ధిన్విణ్వ్యోర్లోప ఏవ నోక్త ఇతి భావః। లోపే హి గుణస్స్యాత్। న చచ `న ధాతులోప ఆర్ద్ధధాతుకే' ఇతి నిషేధః, ప్రత్యయసన్నియోగశిష్టత్వేన లోపస్యానార్ద్ధధాతుకనిమిత్తత్వాత్। నను నుమనుషక్తయోర్గ్రహణం కిమర్థమ్? నుమి కృతేఽత్వం యథా స్యాద్, `ధివికృవ్యోః' ఇత్యుచ్యమానేఽత్వే కృతేఽత ఏవ పరో నుమ్ ప్రసజ్యేత; అత్వం హ్యన్తరఙ్గం ప్రత్యయసన్నియోగేన విధానాత్; నుమాగమస్తు బహిరఙ్గః, ఉత్పన్నే ప్రత్యయేఽఙ్గస్య సతో విధానాత్। నను చాస్త్వఙ్గస్య నుమ్, లావస్థాయామేవ భవిష్యతి; తిబాదీనామన్తరఙ్గత్వాత్। తిబాదిష్వేవ తర్హి భవిష్యతి, న; నిత్యేనాత్వేన బాధనాత్। నుమాగమస్తు శబ్దాన్తరప్రాప్తేరనిత్యః। అన్తరఙ్గస్తర్హి నుమాగమస్తద్విధౌ ధాతుగ్రహణాత్? తద్ధి

ధాతుసంజ్ఞాప్రవృత్తికాల ఏవ నుమ్ యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్; అన్యస్యోదితోఽసమ్భవాత్। కథమసమ్భవః? యదిదానీమేవోక్తమ్----తాసేరిదిత్కరణమనునాసికలోపప్రతిషేధార్థమితి। నన్వత్రాపి పక్షే `నుమ్విధావుపదేశివద్వచనం ప్రత్యయసిద్ధ్యర్థమ్' ఇతి వచనాదుపదేశ ఏవ నుమ్ భవిష్యతి ? ఏవం తర్హ్యన్తరఙ్గత్వాదేవ ప్రాప్తస్య నుమోఽయం నిర్దేశః।।

క్ర్యాదిభ్యః శ్నా।। 3.1.81 ।।

స్తమ్భుస్తుమ్భుమ్కమ్భుస్కుమ్భుస్కుఞ్భ్యః శ్నుశ్చ।। 3.1.82 ।।

స్తమ్భుస్తుమ్భుస్కమ్భుస్కుమ్భుస్కుఞ్భ్యః శ్నుశ్చ।। ఉదిత్త్వప్రతిజ్ఞానాదితి। ఏషాం హ్యుకారోఽనునాసిక ఇత్సంజ్ఞకః ప్రతిజ్ఞాయతే, తస్య ప్రయోజనమ్----`ఉదితో వా' ఇతి క్త్వాప్రత్యయే ఇడ్వికల్పః। యది చైతద్వికరణవిషయా ఏవైతే స్యుస్తన్నోపపద్యతే। తస్మాదుదిత్త్వేన ప్రతిజ్ఞానాత్సర్వార్థత్వం విజ్ఞాయతే, సర్వే ప్రత్యయాః ప్రయోజనమేషామిత్యర్థః। సర్వప్రత్యయశేషత్వభితి వా।।

హలః శ్నః శానజ్ఝౌ ।। 3.1.83 ।।

హలః శ్నః శానజ్ఝౌ।। పుషాణ, ముషాణేతి। లోట్, సిప్, తస్య హిః, `క్ర్యాదిభ్యః శ్నా',తస్య శానచ్। చకారః స్వరార్థః। అత్ర సన్నిపాతపరిభాషయా అనిత్యత్వాద్ `అతో హేః' ఇతి హేర్లుక్।

నను చ శ్నాప్రత్యయస్య ప్రకృతత్వాత్తస్యైవ శానజాదేశో భవిష్యతి, నార్థః శ్న ఇతి స్థానినిర్దేశేనాత ఆహ---శ్న ఇతి స్థానీత్యాది। ఆదేశ ఇత్యేష సంప్రత్యయః---అవగమో యథా స్యాదిత్యేవమర్థః। అసతి తు తస్మిన్ కిం స్యాదిత్యాహ---ప్రత్యయాన్తరమితి। అస్తు ప్రత్యయాన్తరమ్, `క్ర్యాదిభ్యః' ఇత్యనువృత్తేస్తేభ్య ఏవ హలన్తేభ్యో భవిష్యతీతి న కశ్చిద్దోష ఇత్యత ఆహ----సర్వవిషయమితి। అక్ర్యాదివిషయమపీత్యర్థః। క్ర్యాద్యనువృత్తిర్దుర్జ్ఞానేతి మన్యతే। శానచః శిత్కరణఙ్చిన్త్యప్రయోజనమ్; స్థానివద్భావేనైవ సిద్ధేః। ఇహ `ఞిమిదా స్నేహనే' దివాదిః, వ్యత్యయేన ఛన్దసి శ్నా, తస్య శానజాదేశః, మిదాన। `మిదేర్గుణః' ఇతి ప్రతిషేధవిషయే విధీయమానో గుణో న భవతి, పునః శిత్కరణేన `సార్వధాతుకమపిత్' ఇత్యస్యాపి పునః ప్రవృత్తేరితి కేచిత్। నేతి వయమ్; యథైవ వ్యత్యయేన శ్నా భవతి, ఏవం గుణవిషయే ఇకారో భవిష్యతి।।

ఛన్దసి శాయజపి।। 3.1.84 ।।

ఛన్దసి శాయజపి।। గృభాయేతి। గ్రహిజ్యాదిసూత్రేణ సంప్రసారణమ్, `హృగ్రహోర్భశ్ఛన్దసి' ఇతి హకారస్య భకారః। బధానేతి। `బన్ధ బన్ధనే', `అనిదితామ్' ఇతి నలోపః।।

వ్యత్యయో బహులమ్।। 3.1.85 ।।

వ్యత్యయో బహులమ్।। యథాయథమితి। స్వస్మిన్ స్వస్మిన్విషయే ఇత్యర్థః। వ్యతిగమనం వ్యత్యయ ఇతి। వ్యతిపూర్వాదిణో భావే `ఏరచ్'। అన్యోఽన్యవిషయావగాహనమిత్యర్థః। క్వచిదిత్యాదినా వ్యత్యయస్య ప్రకారం దర్శయతి। న మరతీతి। పరస్మైపదమప్యత్ర వ్యత్యయేన। నేషత్వితి। నయతేర్లోటి శప్సిపౌ। తరుషేమేతి। తరతేర్విధ్యాదౌ లిజ్, తథా చ `తరేమేతి ప్రాప్తే' ఇతి వృత్తిః;ఇతరథా `తీర్యాస్మేతి ప్రాప్తే' ఇతి వక్తవ్యం స్యాత్, తతశ్శప్ సిప్ ఉ త్యయ ఇతి త్రయో వికరణాః, ధాతోర్గుణః। తరుషమస్, తతో యాసుట్, `లిజః సలోపోఽనన్త్యస్య' `నిత్యం జితః' `అతో యేయః' యలోపః, `ఆద్గుణః' తరుషేమ।

బహులగ్రహణమనర్థకమ్, పూర్వసూత్రాదపిశబ్దస్యానువృత్తౌ ఛన్దసి వ్యత్యయోఽపి భవిష్యతి, అపిశబ్దాద్యథాప్రాప్తఞ్చేతి సర్వమిష్టం సిద్ధ్యతి। అత ఆహ----బహుల గ్రహణమితి। సర్వస్య ప్రకృతస్యాప్రకృతస్య చ విధేర్వ్యభిచారో వ్యత్యయలక్షణో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః।

ఏవమర్థే బహులగ్రహణే సతి యదిష్టం సిద్ధ్యతి తత్శ్లోకేన దర్శయతి---సుప్తిఙుపగ్రహేత్యాది। తత్ర సుపామ్ వ్యత్యయః---ధురి దక్షిణాయాః। దక్షిణస్యామితి ప్రాప్తే। తిజామ్----చషాలం యే అశ్వయూపాయ తక్షతి। తక్షన్తీతి ప్రాప్తే। లాదేశవ్యఙ్గ్యః క్రియాసాధనవిశేషః స్వార్థపరార్థత్వవ్యక్తవాక్త్వాదికో యః స ముఖ్య ఉపగ్రహః। యథోక్తమ్----

య ఆత్మనేపదాద్భేదః క్వచిదర్థస్య గమ్యతే।।

అన్యతశ్చాపి లాదేశాన్మన్యన్తే తముపగ్రహమ్।। ఇతి।

ఆత్మనేపదాద్ధేతోరిత్యర్థః। ఏవమన్యతశ్చాపి లాదేశదితి, ఇహ తు తద్వ్యక్తినిమిత్తత్వాత్పరస్మైపదాత్మనేపదయోరుపగ్రహశబ్దో వర్త్తతే। స బ్రహ్మచారిణమిచ్ఛతే। ఇచ్ఛతీతి ప్రాప్తే। ఊర్మిర్యువ్యతి, యుధ్యత ఇతి ప్రాప్తే। లిఙ్గమ---మధోస్తృప్తా ఇవాసతే, మధున ఇతి ప్రాప్తే। భాషాయామపి మధుశబ్దం పుంల్లిఙ్గం ప్రయుఞ్జతే----`మధూంశ్చ బిభ్రతి రమయసురవిటపిన ఇతి', తచ్చిన్త్యమ్। నరః=పురుషః----అధా స వీరేర్ద్దశభిర్వియూయాః, వియూయాదితి ప్రాప్తే, `యు మిశ్రయే' `విపూర్వః, ఆశిషి లిఙ్। కాలవాచీ ప్రత్యయః కాలః----శ్వోఽగ్నీనాధాస్యమానేన, లుటో విషయే లృట్। హల్---త్రిష్టుభౌజః శుఫితముగ్రవీరమ్,`శుభ శోభార్థే' భకారస్య ఫకారః। ఆశ్వలాయనసూత్రే తైత్తిరీయే చ భకార ఏవ పఠ్యతే అచ్----ఉపగాయన్తి మా పత్నయో గర్భిణయః, దీర్ఘస్య హ్రస్వః। స్వరవ్యత్యయః----`పరాదిశ్ఛన్దసి బహులమ్' ఇత్యత్ర వక్ష్యతే। కర్తృ శబ్దః కారకమాత్రస్యోపలక్షణార్థః, తద్వాచినాం శబ్దానాం వ్యత్యయ ఇత్యర్థః। విభక్తీనాం వ్యతత్య ఇతి యావత్। యఙామ్---యఙితి ప్రత్యాహారః యఙో యశబ్దాదారభ్య `లిఙ్యాశిష్యఙ్' ఇతి ఙకారేణ, తేషాం వ్యత్యయః----ఆణ్డా శుష్మస్య భేదతీత్యాదినా వృత్తావేవ దర్శితః। ఏషాం సుప్రభృతీనాం వ్యత్యయమిచ్ఛతి చశాస్త్రకృత్ పాణినిరాచార్యః। సోఽపి తథావిధో వ్యత్యయో బాహులకేన సిద్ధ్యతి। బహులస్య భావో బాహులకమ్, మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞ్। తత్పునర్బహులశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తం యద్వహ్వర్థాదానమ్। చ---శబ్దో హేతౌ। యస్మాదేవముక్తప్రకారో వ్యత్యయో బహులగ్రహణేనైవ సిద్ధ్యతి, తస్మాద్వహులగ్రహణం కృతమిత్యర్థః।।

లిఙ్యాశిష్యఙ్।। 3.1.86 ।।

లిఙ్యాశిష్యఙ్।। శపోఽపవాద ఇతి। లిఙాశిషీత్యార్ద్ధధాతుకత్వాత్కథమత్ర శపఃప్రాప్తిరిత్యత ఆహ---ఛన్దస్యుభయథేతి। శబ్గ్రహణం చోపలక్షణమ్। శకేః శ్నోరపవాదః, స్థాదిష్వేవాయమఙ్ ప్రాయేణ ద్ధశ్యత ఇత్యాహ----స్థాగాగమీత్యాది। ఉపస్థేయమితి। ఉపపూర్వాత్తిష్ఠతేరాశిషి లిఙ్, మిపోమ్భావః, యాసుటస్సార్వధాతుకత్వాత్ `లిఙః స్సలోపోఽనన్త్యస్య', అఙి `ఆతో లోప ఇటి చ', `అతో యేయః',`ఆద్గుణః'। ఏవముపగేయమితి। గమేమేతి। మస్। వోచేమేతి। అఙ్, `వచ ఉమ్', యాసుట్, ఇయాదేశః,వలి లోపః। ద్ధశేరగ్వక్తవ్య ఇతి। అఙి హి సతి `ఋద్ధశోఽఙి' ఇతి గుణస్స్యాత్।।

కర్మవత్ కర్మణా తుల్యక్రియః।। 3.1.87 ।।

కర్మవత్ కర్మణా తుల్యక్రియః।। కర్మణా, తుల్యం వర్త్తత ఇతి కర్మవత్ `తేన తుల్యమ్' ఇత్యాదినా వతిః,న తు `తత్ర తస్యేవ' ఇతి; తుల్యక్రియ ఇతి ప్రతియోగిని ప్రథమానిర్దేశాత్। అన్యథా తుల్యక్రియే తుల్యక్రియస్యేతి వా నిర్ద్దేశ్యం స్యాత్। తథా హి వాక్యే తావద్యతో వతిర్భవతి, యశ్య ప్రతియోగీ---ఉభాభ్యామపి తాభ్యాం షష్ఠీసప్తమ్యౌ భవతః,విప్రస్యేవాస్య శీలమ్, మధురాయామివ పాటలిపుత్రే ప్రాకార ఇతి; ఉభయోరపి సమ్బన్ధిత్వాద్, ఆధారత్వాచ్చ। తతశ్చోత్పన్నేఽపి వతౌ ప్రతియోగినస్తే ఏవ షష్ఠీసప్తమ్యావుపతిష్ఠేతే। తుల్యార్థయోగే తు యా తృతీయా సోపమానాదేవ భవతి, నోపమేయాత్; తుల్యశబ్దస్యోపమేయనిష్ఠత్వాత్, తద్యథా---చన్ద్రేణ తుల్యం ముఖమితి తతశ్చోత్పన్నేఽపి వతావుపమేయాత్ప్రథమైవావతిష్ఠతే।

కర్మణేతి పరిభాషికం కర్మ గృహ్యతే, న లౌకికం క్రియా కర్మ; తస్య హి గ్రహణే క్రియయా తుల్యా క్రియా యస్యేతి కిముక్తం స్యాత్ క్రియాయాః, యయా కయాచన క్రియయా తుల్యత్వాద్! అతస్సాధనకర్మణో గ్రహణమ్। తత్ర సాధ్యసాధనయోరత్యన్తభేదాన్ముఖ్యేన కర్మణ క్రియాయాః సాద్ధశ్యాసమ్భవాత్కర్మశబ్దేన తత్స్థా క్రియా లక్ష్యతే। భవతి హి తాత్స్థ్యాత్తాచ్ఛబ్ద్యమ్, యథా---మఞ్చాః క్రోశన్తీతి। తదేతదాహ---కర్మణి క్రియా కర్మేతి।

విశేషణస్య వైయర్థ్యం న చేదానీం ప్రసజ్యతే।

కర్మణః క్రియయా తుల్యా న సర్వస్య క్రియా యతః।। ఇతి ।।

కర్మణః క్రియయా తుల్యక్రియః, న సాధానాన్తరస్యేత్యేవం ప్రతిపత్త్యర్థత్వాదిత్యాహ---కర్మస్థయా క్రియయా తుల్యక్రియ ఇతి। తుల్యశబ్దస్య నిత్యసాపేక్షత్వాత్కర్మస్థయా క్రియయేత్యేతదపేక్షస్యాపి సూత్రవద్వ్యహువ్రీహిర్నానుపపన్నః। తుల్యశబ్దోఽయమస్తి సాధారణవచనః----ఏతౌ తుల్యధనావితి, సాద్ధశ్యవచనస్తు ప్రసిద్ధ ఏవ; తత్రాద్యస్య గ్రహణే కర్మణేతి యది ముఖ్యవృత్తిస్తదా కర్త్తుః కర్మణశ్చ యా సాధారణీ క్రియా, తత్ర యః కర్త్తా కర్మణా సహ సాధారణక్రియః సకర్మకేషు యః కర్త్తేత్యుక్తం భవతి। తత్ర తుల్యక్రియ ఇత్యనర్థకమ్, కర్మణేత్యేవ వాచ్యం స్యాత్। కర్మణా సహ యః కర్త్తా ప్రతిపాద్యత ఇత్యర్థః। అథ గౌణవృత్తిస్తదాయమర్థ----క్రియయా హేతునా సాధారణక్రియః। కయా క్రియయా? కర్మస్థయా

క్రియయేతి। ఏవమపి పచత్యోదనం దేవదత్త ఇత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి, యాసౌ కర్మస్థా విక్లిత్తిరూపా క్రియా తయా సాధారణక్రియత్వాత్। అతోఽస్మిన్పక్షేఽనిష్టప్రసఙ్గః, ప్రసిద్ధతరశ్చ సద్ధశపర్యాయస్తుల్యశబ్ద ఇతి ప్రయుఞ్జానః `సాద్ధశ్యవచనస్తుల్యశబ్దః, న సాధారణవచనః' ఇత్యాచష్టే। కర్తృభూత ఇతి। కర్త్రరి సమ్పన్న ఇత్యర్థః। చ్వేర్వికల్పితత్వాదత్రాభావః। అథ వా--కర్తృశబ్దః కర్తృత్వే వర్తతే, భూత ఇతి `భూ ప్రాప్తౌ' ఇత్యస్య `ఆ ధృషాద్వా' ఇతి ణిజభావే రూపమ్, కర్తృత్వం ప్రాప్త ఇత్యర్థః। తత్ర పచత్యోదనమిత్యత్ర కర్తృకర్మవ్యాపారహ యోరత్యన్తభేదేన సాద్ధశ్యాభావాత్కర్మవద్భావాభావః। ఏవమపి భిద్యమానః కుసులః పాత్రాణి భిన్నత్తీత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి, యాద్ధశీ హి పాత్రేషు క్రియాఽవయవవిశరణాత్మికా తాద్ధశ్యేవ కుసూలేఽపి కర్త్రరి లక్ష్యత ఇతి? నైష దోషః; కర్మస్థయా క్రియయా తుల్యా క్రియా యస్య కర్త్రురిత్యుక్తే కర్తుత్వోపయోగినీ యా క్రియా యదావేశాదసౌ కర్త్రా భవతి సైవ క్రియా గమ్యతే; ఇహ తు పాత్రేషు ద్ధశ్యమానం ద్విధాభవనం కుసూలేఽపి దైవగత్యా ద్ధష్టమిత్యేతావన్న పునస్తత్సమావేశాదసౌ భినత్తి, స్వయమభిద్యమానోఽపి కుసూల ఉపరి పతన్ పాత్రాణి భినత్త్యేవ। ఏవమప్యన్యోఽన్యమాశ్లిషతః, అన్యోఽన్యం స్పృశతః, అన్యోఽన్యం గృహ్ణీతః ----అత్ర ప్రాప్నోతి, అత్ర హి యత్క్రియావేశాత్కర్త్రా భవతి సైవ కర్మణ్యపి దృశ్యతే? సత్యం ద్ధశ్యతే; న సా కర్మత్వోపయోగినీ, న హ్యసౌ తదావేశాత్కర్మ భవతి; స్వయమనాశ్లిష్యతోఽపి పరేణాశ్లిష్యమాణస్య కర్మత్వసమ్భవాత్। తదేతదుక్తం భవతి---- కర్మణః కర్మత్వోపయోగినీ యా క్రియా తయా తుల్యా యస్య కర్తృత్వోపయోగినీ క్రియా స కర్మణ తుల్యక్రియః। ఏవఞ్చ యస్యైవ కర్మణః కర్మావస్థాయాం యా క్రియా కర్త్రవస్థాయామపి యది సైవ క్రియా భవతి స కర్త్రా కర్మవదిత్యుక్తం భవతి। ఇదమప్యత్రైవోక్తమ్----`యస్మిన్ కర్మణి కర్తృభూతేఽపి' ఇతి। తస్మిన్నేవ కర్మణి కర్త్రవస్థాం ప్రాప్త ఇతి హ్యత్రార్థః। ఏవఞ్చ కర్తృకర్మావస్థాభేదాదేకస్యా అపి క్రియాయా భేదాశ్రయం సాద్ధశ్యముపపాద్యమ్।

అతిదేశో రూపనిమిత్తతాదాత్మ్యవ్యపదేశశాస్త్రకార్యాతిదేశభేదేనానేకవిధః, తవాదిస్త్రయాణామసమ్భవః। వ్యపదేశాతిదేశస్తు సంజ్ఞాపక్షాన్న భిద్యతే। తత్ర వక్తరణమనర్థకమ్। అతః శాస్త్రాతిదేశః, కార్యాతిదేశ ఇతి ద్వావేవ పక్షౌ। తత్ర శాస్త్రాతిదేశే `భావకర్మణోః' ఇత్యాదిషు శాస్త్రేష్వతిదిష్టేషు తేన తేన శాస్త్రేణ తత్తత్కార్యం ప్రవర్త్రతే, తతశ్చ `భావకర్మణోః' ఇత్యస్యావకాశః---శుద్ధం కర్మ, పచ్యతే ఓదనః, `శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదమ్' ఇత్యస్యావకాశః---శుద్ధః కర్త్రా, పచతి పఠతి; కర్మకర్త్రర్యుభయప్రసజ్గే పరత్వాత్పరస్మైపదం ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; `కర్త్రరి కర్మవ్యతీహారే ఇత్యతః కర్తృగ్రహణమనువర్తతే, తేన కర్త్రైవ యః కర్త్రా తత్ర పరస్మైపదమ్, కర్మకర్తరి న భవిష్యతి। ఇహ తర్హి కర్మణి యగ్ భవతీత్యస్యావకాశః---శుద్ధం కర్మ, పచ్యతే, ఓదనః, `కర్తరి శప్' ఇత్యస్యావకాశః---శుద్ధః కర్త్రా, పచతి పఠతి; కర్మకర్తర్యుభయప్రసజే పరత్వాచ్ఛప్ ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; `కర్తరి శప్' ఇత్యత్ర కర్తృగ్రహణన్న కర్తవ్యమ్, సార్వధాతుకే శబితి సామాన్యస్య

భావకర్మణోర్యగపవాదో భవిష్యతి, ఏవం సిద్ధే యత్కర్తృగ్రహణం క్రియతే తస్యైతత్ప్రయోజనమ్----కర్త్రైవ యః కర్తా తత్ర శబాదయో యథా స్యుః, కర్మాపదిష్టే మా భూవన్నితి? సత్యం ప్రతివిహితమాయుష్మతా! వృథా పునరయమ్ప్రయాసః, కార్యాతిదేశాశ్రయేణైవ సిద్ధేః। తత్ర హ్యనేనైవాత్మనేపదమ్, అనేనైవ యగితి పరత్వాద్యగాత్మనేపదే సిద్ధ్యతః। ప్రధానం చ కార్యమ్, తదర్థత్వాదతిదేశాన్తరాణామ్। అతః కార్యాతిదేశ కర్తృగ్రహణమస్తి, యదపి ప్రకృతమ్`కర్తరి శప్' ఇతి, తదపి సప్తమ్యన్తమ్ `తుల్యక్రియ' ఇతి ప్రథమాన్తేన సమ్బద్ధుం నార్హతి, తత్రాహ---కర్తరి శబిత్యత ఇతి।

యగాత్మనేపదేత్యాది। లాన్తస్య కర్తా్ కర్మవదితి వక్ష్యమాణత్వాద్యగాదీనామేవ సమ్బవ ఇతి భావః। మిద్యతే ఇత్యాదీని త్రీణ్యాత్మనేపదస్యోదాహణాని యగాదీనాం క్రమేణ। కథం పునః కాష్ఠస్య భిదాం ప్రతి కర్తృత్వమ్, యావతా భిద్యతేఽసౌ దేవదత్తేన? యో హ్యుద్యమననిపాతనాది కుఠారస్య కరోతి స భేదనే కర్తా్ ఉచ్యతే। సర్వేషామేవ కారకాణాం ప్రాతిస్వికోఽవాన్తరవ్యాపారోఽస్తి, అకించిత్కరస్య కారకత్వానుపపత్తేః। ఏతచ్చ కారకప్రకరణే ఏవోపపాదితమ్। తత్ర చ స్వవ్యాపారే స్వతన్త్రత్వం సర్వత్రైవాస్తి। కారకే కర్తృవ్యాపారేణ తిరస్కృతత్వాత్తు న్యగ్భూతం స్వాతన్త్ర్యమితి కర్తృత్వం న భవతి, కరణాదిసంజ్ఞైవ భవతీత్యేతావత్। సకర్మకాస్తు కేచిద్ధాతవః కర్మవ్యాపారమప్యభిధాయ తావత్యేవాపర్యవస్యన్తస్తదుపసర్జనం కర్తృవ్యాపారమాచక్షతే, తద్యథా----భిదిర్ద్విధాభవనోపసర్జనం ద్విధాభావనమాహ। న ఖల్వయముద్యమననిపాతనమాత్రవచనః; రజకేఽపి ప్రసఙ్గాత్, సోపి హి వస్త్రముద్యచ్ఛతి నిపాతయతి చ। అథ చ న భినత్తీత్యుచ్యతే; ద్విధాభవనాభావాత్। ఏతేన ఛినత్తిలునత్తీ వ్యాఖ్యాతౌ। తథా పచిరపి విక్లిత్త్యుపసర్జనం విక్లేదనమాహ। తత్ర యదా కర్మణః సౌకర్యాతిశయప్రతిపాదనాయ కర్తృవ్యాపారో న వివక్ష్యతే, తదా నివృత్తప్రేషణం కర్మ స్వక్రియావయవస్థితం నివర్త్మానే కర్మత్వే స్వే కర్తృత్వేఽవతిష్ఠతే। ధాతురపి తద్వ్యాపారమాత్రే వర్తతే। కథం పునరుభయవచనో ధాతుః కర్మవ్యాపారమాత్రవచనో భవతి? కో విరోధః? అనేకార్థా ధాతవః, సముదాయేషు చ వృత్తాః శబ్దా అవయవేష్వపి వర్తన్తే, తదేవం కర్మవ్యాపారమాత్రవాచిషు కర్తృత్వమేవ కాష్ఠాదీనామ్, న తు కర్మత్వగన్ధోఽప్యస్తి; ధాతవశ్చైతే ప్రయోగేఽస్మిన్నకర్మకాః, యథా---విక్లిద్యతి ద్విధా భవతీతి; కథం తర్హి కర్మణా తుల్యక్రియః కర్తా్? న బ్రూమః----అస్మిన్ ప్రయోగే యత్కర్మ తేన తుల్యక్రియ ఇతి, కిం తర్హి? ప్రయోగాన్తరే యత్కర్మ తేన తుల్యక్రియ ఇతి। నన్వేవం పచత్యోదనం దేవదత్తః, రాధ్యత్యోదనః స్వయమేవ---అత్రాపి ప్రాప్నోతి? అత్ర పరిహారం వక్ష్యతి---ధాత్వధికారాదితి। కర్తృకర్మణోర్ధాతోరన్యత్రాసమ్భవాదేవ సిద్ధేస్తదనువృత్తిరేకత్వవిక్షార్థా----యస్మిన్నేవ ధాతౌ యత్కర్మ తేన తుల్యక్రియస్తస్యైవ ధాతోః కర్తేతి। తేన ధాతుభేదే న భవిష్యతి?

ఆహ--అధ్యారోపోఽయమస్తు, కోఽర్థః? కృత్స్న ఏవ ధాత్వర్థః కర్మణ్యధ్యారోప్యతే కిమత్ర దేవదత్తేన ఓదన ఏవ పాకం కరోతీతి। ఏవం హి సౌకర్యాతిశయః సుతరాం ప్రతిపాదితో భవతి, కరణాధికరణవత్, యథా---సాధ్వసిశ్ఛినత్తి, సాధు స్థాలీ పచతీతి। తత్ర యేషు తావత్కృత్స్న ఏవ ధాత్వర్థః కర్మణ్యపి సమ్భవతి---ఆత్మనా బుధ్యతే, ఆత్మనా ముచ్యతే, ఆత్మనా హన్యతే, ఆత్మనా తాడ్యతే ఇతి, తేషు శుద్ధే కర్మణి లకారః కేన చిద్రూపేణ కర్తృత్వమ్, కేనచిద్రూపేణ కర్మత్వమితి। తథా భిద్యతే కుసూల ఇతి యత్రాపి చేతనో భేత్తా న ధ్దశ్యతే తత్ర వాతాతపకాలాభివర్షణానామన్యతమస్య కర్తృత్వమ్, అధ్యారోపో వా। పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవ, లూయతే కేదారః స్వయమేవేత్యాదావధ్యారోప ఏవ, ఆత్మనైవోదనః పచ్యతే, న తు దేవదత్తేనేతి, కఏవం నామ పాకేఽనుకూలో భవతీత్యర్థః। తదేవం శుద్ధే కర్మణి లకారోత్పత్తేర్నార్థ ఏతేన। యద్యేవమ్, భిద్యతే కుసూలేనేతి భావే లో న స్యాత్, సకర్మకత్వాత్? అథాప్యత్ర భిద్యతే కుసూలేనాత్మేతి కర్మణి వ్యాఖ్యాయేత। ఏవమపి భేత్తవ్యం కుసూలేన, ఈషద్భేదం కుసూలేనేతి భావే కృత్యక్తఖలర్థా న స్యుః? న చ తత్రాపి కర్మణీతి శక్యమాశ్రయితుం నపుంసకలిఙ్గదర్శనాత్। తథా నమతే దణ్డః స్వయమేవ, కారయతే కటః స్వయమేవ, అచీకరత కటః స్వయమేవ---యక్చిణోః ప్రతిషిద్ధయోరపి శప్చఙౌ న స్యాతామ్, అకర్తృత్వాత్। తస్మాత్కర్మవ్యాపారమాత్రవాచిభ్యః కర్తరి భావే చ లాదయ ఇత్యేతదేవ సాధీయః। తథా చ శ్రుతం పాక ఇత్యత్ర పచేః కర్మవ్యాపారే కర్తృవ్యాపారే చ శ్రుతమితి భవతి; ద్వయోరపి పాకశబ్దాభిధేయత్వాత్।

ఏవం హి యా విమృష్టా శాస్త్రం న కరిష్యామితి మతిః, సాపి త్యాజ్యా। అసతి సూత్రే `న దుహస్నునమాం యక్చిణౌ' ఇతి ప్రతిషేధస్య విషయో న ప్రదర్శితః స్యాత్। కిఞ్చ, యద్యపి పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవేత్యాదికః ప్రయోగః కర్మణి సమర్థ్యతే, కర్తరి తు లకారోత్పత్తౌ పచత్యోదన ఇత్యాదికః ప్రయోగోఽపి ప్రసజ్యేత। తస్మాదారబ్ధవ్యం సూత్రమ్।

అత్రోదాహరణేషు కర్త్రన్తరవ్యుదాసార్థ స్వయమితి ప్రయుజ్యతే, న త్వేతదుదాహరణాఙ్గమ్। ప్రయుక్త ఏతస్మిన్నాత్మనేత్యస్యార్థే వృత్తేః ప్రాకృతమేవైతత్కర్మ స్యాత్---స్వాశ్రయమపి యథా స్యాదితి। అసతి వత్కరణే కర్తుః కర్మసంజ్ఞా జ్ఞాయేత, తతశ్చానేన కర్మణా సకర్మకత్వాద్ `భావే చాకర్మకేభ్యః' ఇతి భావే లో న స్యాత్। సతి తు తస్మిన్స్వతః ప్రాప్తస్యాకర్మకవ్యపదేశస్యానివర్తనాదకర్మకాణాం భావే లః సిద్ధో భవతి, అకర్మ కాణాం భావే యో లో విధీయతే స సిద్ధో భవతీత్యర్థః। కథం సిద్ధో భవతి, యావతా నిత్యోఽయమతిదేశః, నిత్యే చాస్మింస్తత్ర లవిధిరపి కర్మకార్యమేవేతి స్యాదేవాతిదేశః? ఆతిదేశికావిరుద్ధం స్వాశ్రయం వతినా ప్రాప్తతే, న తు విరుద్ధమపి। న హ్యయం వికల్పార్థః---కదాచిత్కర్మవత్, కదాచిన్నేతి। అథ లాన్తస్య కర్తేతి వక్ష్యమాణత్వాదేతత్సూత్రప్రవృత్తేః ప్రాగేవ `లః కర్మణి చ' ఇత్యేతత్ప్రవృత్తిరఙ్గీక్రియతే, తచ్చ ప్రవర్తమానమకర్మకత్వాద్భావే కర్తరి చ ప్రవర్తతే, యదా

కర్త్రరి తదాఽయమతిదేశ ఇతి భావే లవిధిః సమర్థ్యేత। యద్యేవమ్, మా భూద్వతిః, లకారవాచ్యస్య కర్తుః కర్మసఞ్జ్ఞావాస్తు, యగాత్మనేపదయోస్త్వప్రసిద్ధిః పరత్వాచ్చబాదీనాం పరస్మైపదస్య చ ప్రసఙ్గః; న చ కర్మసఞ్జ్ఞయా కర్తృసఞ్జ్ఞయా బాధః, ఏకసఞ్జ్ఞాధికారాదన్యత్ర సఞ్జ్ఞానాం సమావేశాత్? సత్యమ్; ఉక్తోఽత్ర పరిహారః----తదేతద్వత్కరణం సర్వసాధ్యశ్యార్థమ్। తేనోదాహరణేషు కాష్ఠాదిభ్యో ద్వితీయా న భవతి; ఇత్యరథా కర్మకార్యత్వాత్త్రాప్నోతి, అభిహితత్వాన్న భవిష్యతి। భవేదయం పరిహారః శాస్త్రాతిదేశే, కార్యాతిదేశే త్వనేనైవ కర్మకార్యాణి ప్రాప్యన్తే, న చాత్రానభిహితాధికారోఽస్తీతి స్యాదేవ ద్వితీయా। వత్కరణాత్తు సర్వసాధ్యశ్యార్థాద్యథా కర్మణ్యభిహితేన భవతి, ఏవం కర్తర్యపీతి ద్వితీయాభావః। యదా తర్హ్యకర్మకత్వాద్భావే లకారస్తదా ప్రాప్నోతి, తత్రాహ-----లిఙ్యాశిష్యఙిత్యాది। తత్ర లగ్రహణమనువృత్త షష్ఠ్యా విపరిణమ్యతే ఇత్యభిప్రాయేణాహ---లాన్తస్య కర్త్రేతి। లకారవాచ్యః కర్తేత్యర్థః। కుసూలాద్ ద్వితీయా న భవతీతి। భిద్యతే కుసూలేనేత్యనన్తరోదాహృతేషు ఉదాహరణేషు తు వత్కరణాదేవ సర్వసాధ్యశ్యార్థాద్ ద్వితీయాయా అభావ ఇతి భావః। తదేవం వృత్తికారస్యాభిప్రేతమ్----ఏతద్వతిః సర్వసాధ్యశ్యార్థ ఇతి। కిఞ్చ, నావశ్యం ద్వితీయైవ, కృత్యక్తఖలర్థా అప్యస్మిన్విషయే కర్తర్యతిదేశేన ప్రాప్నువన్తి----భేత్తవ్యః కుసూలః స్వయమేవ, భిన్నః కుసూలః స్వయమేవ, ఈషద్భేదః కుసూలః స్వయమేవేతి; భావ ఏవ చేష్యన్తే---భేత్తవ్యం కుసూలేన కుసూలస్య వా, `కృత్యానాం కర్తరి వా',`భిన్నం కుసూలేన, ఈషద్భేదం కుసూలేనేతి। అత్ర వార్తికే క్తగ్రహణమన్యత్ర సహపాఠాత్పఠితమ్, యథా-----కకారో గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థ ఇతి। భవత్యేవ హ్యేభ్యోఽకర్మకత్వాద్ `గత్యర్థాకకర్మక' ఇతి కర్తరి క్తః। తథా చ `సినోతేర్గ్రాసకర్మకర్తృకస్యేతి వక్తవ్యమ్' ఇతి నిష్ఠా---నత్వే। సినో గ్రాసః స్వయమేవేతి కర్తరి క్త ఉదాహరిష్యతే। తస్మాత్కృత్యఖలర్థేష్వేవైష దోషః, అతస్తత్ర లాన్తస్య కర్త్రేత్యాశ్రయణాదేవాతిదేశాభావః।

కర్మణేతి కిమితి। ధాతువాచ్యా క్రియా కర్తృ కర్మణోరేవ సమవేతా, తత్ర సాధ్యశ్యస్య భేదాధిష్ఠానత్వాత్కర్తృస్థయా క్రియయా తుల్యక్రియః కర్తా న సమ్భవతీతి కర్మస్థైవ క్రియా ఆశ్రయిష్యత ఇతి మత్వా ప్రశ్నః। కరణాధికరణాభ్యామితి। తత్స్థక్రియయేత్యర్థః। సాధ్వసిశ్ఛినత్తీతి। కిం పునరత్ర కరణాధికరణవ్యాపారమాత్రే ధాతుర్వర్తతే? ఆహో స్విత్తత్ర కృత్స్నధాత్వర్థాధ్యారోపః? న తావదాద్యకల్పః, తావతి ధాతోరవృత్తేరసినా ఛినత్తత్యత్రాపి నైవ కరణవ్యాపారో ధాతునోపాదీయతే, కేవలం కరణత్వాదవాన్తరవ్యాపారోఽస్తీత్యేతావత్। ద్వితీయే తు భిన్నక్రియత్వాదేవాప్రసఙ్గః। తస్మాత్కరణాధికరణవ్యాపారమాత్రేఽపి ధాతోర్వృత్తిమఙ్గీకృత్య ప్రత్యుదాహృతం ద్రష్టవ్యమ్। క్వచితు కరణేనాపి తుల్యక్రియస్య కర్మవద్భావ ఇష్యతే, యదాహ---కరణేన తుల్యక్రియః కర్తా బహులమిష్యతే, పరివారయతి కణ్ట

కైర్వృక్షమ్, పరివారయన్తే కణ్టకా వృక్షమ్----ఆత్మనేపదం భవతి। వృత్తికారస్తు `ణిచశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదముపపద్యత ఇతి మన్యమానో నైతదుపసమచష్ట।

ధాత్వధికారాత్సమానే ధాతావితి। ఏకస్యైవ ధాతోరిత్యర్థః। ఏతచ్చ ప్రాగేవ వ్యాఖ్యాతమ్।

కర్మస్థభావకానామిత్యాది। యద్యపి క్రియాభావశబ్దయోరభిన్న ఏవార్థః, తథా చ `యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్' ఇతి క్రియాపి గృహ్యతే, `లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః' `కర్మణా తుల్యక్రియః' ఇతి చ వాచోఽపి; తథాప్యస్మిన్ గ్రన్థే భేదేనోపాదానాదర్థభేదో ద్రష్టవ్యః---అపరిస్పన్దరూపో ధాత్వర్థో భావః, పరిస్పన్దరూపస్తు క్రియా। క్వ పునరసౌ కర్మస్థః? క్వ వవా కర్తృస్థః? కేచిదాహుః----యేషు కర్మబ్యాపారోపసర్జనః కర్తృవ్యాపారోఽభిధీయతే తేషు కర్మస్థః, యేషు కర్తృ వ్యాపార ఏవ తేషు కర్తృ స్థ ఇతి। నేతి వయమ్; ప్రధానక్రియా యత్ర సమవైతి కర్తరి కర్మణి వా తత్స్థో ధాత్వర్థః, యదుద్దేశేన కారకవ్యాపారః సా ప్రధానక్రియా, యథా---పచేర్విక్లిత్తిః, గమేర్దేశాన్తరప్రాప్తిః। ఏవఞ్చ కృత్వా న్యగ్భవనోపసర్జనన్యగ్భావవచనోఽపి రుహిః కర్తృస్థక్రియః---ఆరోహన్తి హస్తినం హస్తిపకా ఇతి; ఉపరిదేశప్రాప్తేరుద్దేశ్యాయాః కర్తరి సమవాయాత్, తత్రేహ కర్మ స్థేన వ్యాపారేణ కర్తృవ్యాపారస్యోపమానాత్।

అస్య చార్థస్య కర్తృస్థవ్యాపారేష్వసమ్భవాన్న్యాయప్రాప్త ఏవార్థో వృత్తికారేణ దర్శితః। తత్ర కర్తస్థవ్యాపారస్య కర్తృస్థస్య చోదాహరణమాత్రం శ్లోకేన దర్శయతి----కర్మస్థః పచతేర్భావ ఇతి। పచ్యతే ఘట ఇత్యత్ర తద్దేశస్యైవ ఘటస్య పాక ఇతి భావోఽసౌ భవతి, కర్మస్థశ్చ---పచ్యతే ఓదన ఇత్యత్ర పరిస్పన్దత ఏవ, పాక్యస్య పాకాభినిర్వృత్తిరితి కర్మస్థైవ పచేః క్రియా భవతి। కర్మస్థా చ భిదేః క్రియేతి। భిద్యతే కుసూల ఇత్యత్రావయవవిశరణాత్మికా భిదిక్రియా భేదస్య పరిస్పన్దే సతి భవతీతి కర్మస్థా చ భిదేః క్రియా భవతి। మాసాసిభావః కర్తృస్థ ఇతి। మాసమాస్తే ఇత్యత్ర `కాలభావాధ్వగన్తవ్యాః కర్మసఞ్జ్ఞా హ్యకర్మణామ్' ఇతి మాసకర్మకోఽయమాసిధాతుః, తత్ర మాసాసిధాతౌ ప్రతీయమానోఽర్థో భావః; అపరిస్పన్దరూపత్వాత్, స చ కర్తృస్థ ఇత్యర్థః। కర్తృ స్థా చ గమేః క్రియేతి। గమేరర్థః క్రియా, సా చ కర్తృ స్థేత్యర్థః। తేనాస్యతే మాసః స్వయమేవ, గమ్యతే గ్రామః స్వయమేవేతి న భవతి। అథేహ కథం కర్మవద్భావః---తస్మాదుదుమ్బరః సలోహితం పచ్యతే ఫలమితి? అత్రాహుః---పచిరత్ర విషయే ద్వికర్మకః, వృక్షస్య పాకమన్తరేణ ఫలస్య పాకాసమ్భవాత్। తత్ర `అప్రధానే దుహాదీనామ్' ఇతి వృక్షోఽకథితం కర్మేతి తత్ర లకారః, కాలస్తు కర్తేతి। ఇదం తు వక్తవ్యమేవ, `సృజియుజ్యోః శ్యంస్తు' ఇతి `సృజి విసర్గే', `యుజిర్యోగే'---అనయోః సకర్మకయోః కర్తా కర్మవద్భవతి; తత్ర సృజేః శ్రద్ధోపపన్నే కర్తరి కర్మవద్భావః, యగ్విషయే చ శ్యన్, చిణ్విషయే తు చిణేవేష్యతే; సృజ్యతే మాలాం దేవదత్తః, శ్రద్ధయా నిష్పాదయతీత్యర్థః। శ్యని సతి ప్రకృతేరాద్యుదాత్తత్వం భవతి, యకి తు

సార్వధాతుకానుదాత్తత్వే యక ఏవోదాత్తత్వం స్యాత్-----అసజి మాలామ్, శ్రద్ధయా నిష్పాదయతి స్మేత్యర్థః। `యుజిర్'---యుజ్యతే బ్రహ్మచారీ యోగేన।।

తపస్తపః కర్మకస్యైవ।। 3.1.88 ।।

తపస్తపః కర్మకస్యైవ।। `క్రియాభేదాద్విధ్యర్థమిదమ్' ఇతి వక్ష్యతి। కథం తర్హ్యేవకారస్యాన్వయ ఇత్యాశఙ్క్య వాక్యభేదేన వ్యాచష్టే---తప సన్తాపే, అస్య కర్తా కర్మవద్భవతి, స చ తపః కర్మకస్యైవేతి। ఏవకారస్య వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి----నాన్యకర్మకస్యేతి। ఏతచ్చ శ్రుతస్యైవకారస్యాన్వయో వక్తవ్య ఇతి మత్వోక్తమ్, న పునరస్య కిఞ్చిత్ప్రయోజనమస్తి। క్రియాభేదాదితి। అత్యన్తభేదాదిత్యర్థః। నియమపక్షేఽపి క్రియాణాం చ భేదోఽపేక్షితః; తుల్యత్వస్య భేదాధిష్ఠానత్వాత్। క్రియాభేదమేవ దర్శయతి---ఉపవాసాదీనీతి। దుః ఖయన్తీత్యర్థ ఇతి। `సుఖదుఃఖ తత్క్రియాయామ్' ఇతి చురాదిపాఠాణ్ణిచ్। అనేన తాపసస్య కర్మత్వే తపేర్దుః ఖనమర్థ ఇతి దర్శితమ్। అర్జయతీత్యర్థ ఇతి। అనేనాపి తాపసస్య కర్తృత్వే తపేరర్జనమర్థ ఇతి దర్శితమ్। క్వచిత్తు ఆర్జయతీతి పాఠః, తత్రాఙ్పూర్వస్య ప్రయోగః। నన్వేమపి శరీరసన్తాపలక్షణా క్రియాఽవస్థాద్వయోఽపి తుల్యా, న హి శరీరసన్తాపాదన్యదర్జనం తాపసస్య వ్యాపారః? తదసత్; వస్తుస్థిత్యా సతోఽపి శరీరసన్తాపస్యాశబ్దార్థత్వాత్, కథమన్యథా తపసః కర్మత్వమ్! తస్మాదర్జనమ్= నిష్పాదనమ్, అలబ్ధస్య లాభః; దుఃఖం తు శరీరసన్తాప ఏవేతి స్పష్ట ఏవ క్రియాభేదః। విధ్యర్థమేతదితి యదుక్తం తదేవోపసంహరతి---పూర్వేణాప్రాప్తః కర్మవద్భావో విధీయత ఇతి। అతప్త తపస్తాపస ఇతి। `తపోఽనుతాపే చ'ఇతి చిణః ప్రతిషేధాత్సిచ్, `ఝలో ఝలి' ఇతి లోపః।।

న దుహస్నునమాం యక్చిణౌ।। 3.1.89 ।।

న దుహస్నునమాం యక్చియౌ।। `దుహ ప్రపూరణే',`ష్ణు ప్రస్రవణే'। `టుదు ఉపతాపే', `హమే హసనే',`ణు స్తవనే' ఇత్యేతేషాం తు గ్రహణం న భవతి, నౌతిహసత్యోరకర్మస్థక్రియత్వాత్। యది చ తేషాం గ్రహణామిష్టం స్యాదసన్దేహార్థమ్ `న దునుహస్నమామ్' ఇత్యేవ బ్రూయాత్, అవయవప్రసిద్ధేశ్చ సముదాయప్రసిద్ధిర్బలీయసీ। కర్మవద్భావాపదిష్టావితి। ఏతేన `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి కర్మవత్కర్మణేతి ప్రాప్తయోర్యక్చిణోరయం ప్రతిషేధః; న తు `చిణ్ భావకర్మణోః', `సార్వధాతుకే యక్'ఇతి శుద్ధే కర్మణి భావే ప్రాప్తయోరితి దర్శయతి। దుగ్ధ ఇతి। యకి ప్రతిషిద్ధే శప్, తస్య అదాదిత్వాల్లుక్, `దాదేర్ధాతోర్ఘః', `ఝషస్తథోర్ధోఽధః' జశ్త్వమ్। దుహిరయం

ద్వికర్మకః, తత్ర `అప్రధానే దుహాదీనామ్' ఇతి యస్మిన్కర్మణి లకారస్తస్య కర్తృత్వవివక్షా, ప్రధానం తు కర్మ కర్మైవేతి, యథా----`స్వయం ప్రదుగ్ధేఽస్య గుణైరుపస్నుతా వసూపమానస్య వసూని మేదినీ' ఇతి। అదుగ్ధేతి। ణిచ్ భావే క్సః, `లుగ్వా దుహ' ఇత్యాదినా తస్య లుక్। నన్విదానీమేవోక్తమ్----`దుహేరనేన యక్ ప్రతిషిధ్యతే, చిణ్ తు `దుహేశ్చ' ఇతి పూర్వమేవ వికల్పితః' ఇతి, తస్మాన్నైతదత్రోదాహర్తవ్యమ్। ప్రస్నుత ఇతి। యకి ప్రతిషిద్ధే పూర్వవచ్చపో లుక్ ప్రాప్నో ష్ఠేతి। చిణ్ప్రతిషేధే సిచ్। నమత ఇతి। అన్తర్భావితణ్యర్థోఽత్ర నమిః। తత్ర యథా నయమతి దణ్డం దేవదత్తః, నమయతే దణ్డః స్వయమేవేతి ణ్యన్తస్య కర్మస్థక్రియత్వమ్, ఏవమస్యాపి ద్రష్టవ్యమ్।

ణిశ్రన్థిగ్రన్థీత్యాది। ణీతి ణిజో ణిచశ్చ సామాన్యేన గ్రహణమ్। `శ్రన్థ గ్రన్థ సన్దర్భే' చురాదావాధృషీయౌ, తయోర్ణిజభావపక్షే గ్రహణమ్। తథా క్ర్యాదిష్వపి పఠ్యేతే తయోరపి గ్రహణమ్। `బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచి'। ఆత్మనేపదవిధావకర్మకా యే ధాతవో నిర్దిష్టాస్తే యదాన్తర్భావితణ్యర్థాః సకర్మకా భవన్తి త ఇమే ఆత్మనేపదాకర్మకాః। వృత్తౌ క్వచిదేషాముదాహరణాని పఠ్యన్తే, క్వచిన్న। ణిచి-----కార్యతే కటః స్వయమేవ, అచీకరత కటః స్వయమేవ, యక్చిణోః ప్రతిషిద్ధయోః శప్చఙౌ భవతః। ణిజ్-----పుచ్ఛముదస్యతి, ఉత్పుచ్ఛయతే గౌః, స యదాన్తర్భావితణ్యర్థస్తదా ఉత్పుచ్ఛయతే గామ్। పునః సౌకర్యాతిశయేన కర్తృత్వవివక్షాయాముత్పుచ్ఛయతే గౌః స్వయమేవ, ఉదపుపుచ్ఛత గౌః స్వయమేవ। శ్రన్థిగ్రన్థ్యోరాధృషీయయోః-----గ్రన్థతి గ్రన్థం దేవదత్తః, శ్రన్థతి మేఖలామ్, గ్రన్థతే గ్రన్థః స్వయమేవ, అగ్రన్థిష్ట గ్రన్థః స్వయమేవ; శ్రన్థతే మేఖలా స్వయమేవ, అశ్రన్థిష్ట మేఖలా స్వయమేవ। క్రైయాదికయోస్తు----గ్రథ్నీతే గ్రన్థః స్వయమేవ, శ్రథ్నీతే మేఖలా స్వయమేవ। బ్రఞ్---బ్రవీతి కథాం దేవదత్తః, బ్రూతే కథా స్వయమేవ। వచనం శబ్దప్రకాశనఫలత్వాత్కర్మస్థమ్। ఆత్మనేపదాకర్మక-----`వేః శబ్దకర్మణః' `అకర్మకాచ్చ' వికుర్వతే సైన్ధవాః, వల్గన్తీత్యర్థః। తాన్యదాఽన్యో వల్గయతి తదా తేషాం కర్మత్వమ్। పునః సౌకర్యాతిశయాత్కర్తృత్వవివక్షాయామ్----వికుర్వతే సైన్ధవాః స్వయమేవ, వ్యకృషత సైన్ధవాః స్వయమేవ, యక్చిణౌ న భవతః। క్వచిత్తు బృత్తౌ---ఆహన్తి మాణవకమ్, ఆహతే మాణవకః స్వయమేవేతి పఠ్యతే, తదయుక్తమ్; ఆహన్తి మాణవకమితి సకర్మకత్వాదాత్మనేపదాభావాచ్చ। అన్యే పునరాహుః-----ఆత్మనేపదాకర్మకేతి ధాతుపలక్షణమ్, హన్తిశ్చాయమ్ `ఆఙో యమహనః' ఇత్యత్ర యదా కర్మావివక్షయాఽకర్మకస్తదాత్మనేపదస్య నిమిత్తం స్యాత్, తస్యాద్యసకర్మకత్వేఽప్యవిరుద్ధముదాహరణమితి।

భూషాకర్మకిరాదిసనాం యక్చిణోః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః। కర్మశబ్దః క్రియావాచీ, భూషాఫలం చ శోభాఖ్యం కర్మణి ధ్దశ్యత ఇతి కర్మస్థా భూషా। అలంకురుతే కన్యా స్వయమేవ, అలంకరిష్యతే కన్యా స్వయమేవ, అలమకృత కన్యా స్వయమేవ; అవకిరతే హస్తీ స్వయమేవ, అవాకీర్ష్ట హస్తీ

స్వయమేవ, అవకరిష్యతే హస్తీ స్వయమేవ----యక్చిణ్చిణ్వద్భావా న భవన్తి। సన్---
ముముక్షతే వత్సః స్వయమేవ, అముముక్షిష్ట వత్సః స్వయమేవ; చికీర్షతే కటః స్వయమేవ,
అచికీర్షిష్ట కటః స్వయమేవ----ప్రకృత్యర్థాపేక్షమత్ర కర్మస్థక్రియత్వమ్, ఇచ్ఛా తు కర్తృస్థా।
అర్థే చ ప్రకృత్యర్థస్య ప్రాధాన్యమ్; తదర్థధ్వాదిచ్ఛాయాః।।

కుషిరజోః ప్రాచాం శ్యన్ పరస్మైపదం చ।। 3.1.90 ।।

కుషిరజోః ప్రాయాం శ్యన్ పరస్మైపదం చ।। యగాత్మనేపదయోరపవాదావితి।
శ్యన్యకోఽపవాదః, పరస్మైపదమాత్మనేపదస్య। శ్యన్యకోశ్చాత్ర నుమిస్వరే చ విశేషః----కుష్యన్తీ
జఙ్ఘా, శ్యని `శప్శ్యనోర్నిత్యమ్' ఇతి నిత్యం నుమాగమః, నిత్త్వాచ్చాద్యుదాత్తత్వం భవతి; యకి
తు `ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' ఇతి నుమ్వికల్పః, లః సార్వధాతుకానుదాత్తత్వే చ యక
ఏవోదాత్తత్వం స్యాత్।రజ్యతీతి। `అనిదితామ్' ఇతి నలోపః। కుష్యతే, రజ్యతే ఇతి పక్షే
యగాత్మనేపదే భవతః।

లిఙ్లిటోరితి। ఆశిషి లిఙ్గృహ్యతే, యదుక్తమ్---కుషఇరజోః శ్యన్విధానే
సార్వధాతుకవచనమ్, అవచనే హి లిఙ్లిటోః ప్రతిషేధ ఇతి। స్యాదివిషయే చేతి। ఆదిశబ్దేన
సిజాదీనాం గ్రహణమ్। చుకుషే, రరఞ్జ ఇతి। లిట్, ఆత్మనేపదమ్, తస్య ఏశాదేశః।
కోషిషీష్టేతి। `లిఙః సొయుట్', `సుట్ తిథోః' లఘూపధగుణః। రఙ్క్షీష్టేతి। `ఏకాచః'
ఇతీట్ప్రతిషేధః, `చోః కుః' ఇతి కుత్వమ్ గకారః, తస్య చర్త్వమ్కకారః। అకోషి, అరఞ్జీతి।
చిణ్।।

ధాతోః।। 3.1.91 ।।

ధాతోః।। ఆ కుతోఽయమధికారః కిం ప్రాగ్లాదేశాద్? ఆహోస్విదాధ్యాయపరిసమాప్తేః? ఇతి
విచారే ద్వితీయం పక్షమాశ్రయతి--ఆ తృతీయాధ్యాయపరిసమాప్తేరితి।

ఏశః శిత్కరణాత్, తద్ధి ధాతోరిత్యధికారే సతి `తస్మాదిత్యుత్తరస్య' `ఆదేః పరస్య' తకారస్య
స్థానే ఏత్వే సతి అకారస్య స్థానే ఉరేత్వే అయాదేశే చ సత్యయేశబ్దస్య శ్రవణం మా
భూదిత్యేవమర్థ కియతే। ప్రాగ్లాదేశాత్పునర్ధాత్వధికారేఽలోఽన్త్యస్య విధయో భవన్తీతి
ఏకారస్యైకారవచనే ప్రయోజనం నాస్తీతి కృత్వాన్తరేణాపి శకారమన్త్యేఽల్యనుసంహారం

బాధిత్వా సర్వాదేశో భవిష్యతి, కిం శకారేణ! యద్యాధ్యాయపరిసమాప్తేరయమధికారః? ఆద్యే యోగే న వ్యవాయే తిఙః స్యుః, ఆద్యే యోగే తిబాదిసూత్రే యేఽమీ లావస్థాయాం స్యాదయో విధీయన్తే తేషు కృతేషు త్రైర్వ్యవధానే తిబాదయో న స్యుః। కరిష్యతి, హరిష్యతి, కర్తా, శబాదిషు తు న దోషః; తేషాం సార్వధాతుకాశ్రయత్వాదకృతే లాదేశే ప్రాప్త్యభావాత్; తిబాదయశ్చ తత్ర సావకాశాః।

న స్యాదేత్వమ్, ఛేష్టితాం వ్యవాయ ఇత్యేవ---పచతే యజతే, క్వ తర్హి స్యాత్? ఆస్తే, శేతే, ధత్తే, రున్ధే, బేభిదాతే ఇత్యాదౌ యత్ర న వికరణాః సన్తి।

ఏశః శిత్త్వమ్ `లిటస్తఝయోరేశ్' ఇత్యయమేశ్ శిత్కర్తవ్యః। ఏతచ్చోపక్రమ ఏవ వ్యాఖ్యాతమ్।

యచ్చ లోటో విధత్తే తచ్చ వికరణవ్యవాయే న స్యాత్---`లోటో లఙ్వత్'`ఏరుః' `సేర్హ్యపిచ్చ' ఇత్యాది, పచతు, పచతమిత్యాది, స్తౌతు, జుహోతు, భినత్తు, ఆస్తామిత్యాదావేవ స్యాత్।

యచ్చాప్యుక్తం లఙ్లిఙోస్తచ్చ న స్యాత్---`నిత్యం ఙితః',`ఇతశ్చ',`తస్థస్థమిపాం తాన్తన్తామః' `లిఙః సీయుట్' `యాసుట్ పరస్మైపదేషూదాత్తో ఙిచ్చ' ఇత్యాది, తథా `థాసః సే' పచసే ఇత్యాదౌ న స్యాత్? నైష దోషః; విహితవిశేషణం విజ్ఞాస్యతే---ధాతోర్విహితస్య లోట ఇతి। యద్యేవమ్, `విదో లటో వా' ఇత్యత్రాపి విదేర్ధాతోర్విహతస్య లటస్తిబాదీనాం ణలాదయ ఇతి విజ్ఞాయమానే విన్దతి, విన్దతః, విన్దన్తీతి లాభార్థస్య వికరణేన వ్యవాయేఽపి ణలాదయః ప్రాప్నువన్తి? న క్వచిద్విహితవిశేషణం ధాతుగ్రహణమితి సర్వత్ర తథా భవితవ్యమ్। అథ వాత్ర ధాతునా విహితం విశేషయిష్యామః, విదినాఽఽనన్తర్యమ్---ధాతోర్విహితస్య లటో విదేరనన్తరస్యేతి, `సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ' ఇత్యవాపి ధాతునా విహితం విశేష్యతే, అభ్యస్తేన చానన్తర్యమ్---ధాతోర్విహితస్యాభ్యస్తాదనన్తరస్య ఙితో ఝేరితి; తేనాజక్షిష్యన్, అజాగరిష్యన్నిత్యాదౌ న భవిష్యతి। `ఆతః' ఇత్యత్ర కథమ్, యది తావద్ధాతోర్విహితస్యాకారాదనన్తరస్యేతి, అలునన్ అపునన్ అత్రాపి ప్రాప్నోతి? అథ ఆకారాన్తాద్ధాతోర్విహిత స్యేతి, అపిబన్నిత్యత్ర ప్రాప్నోతి? అస్తు ధాతోర్విహితస్యాకారాదనన్తరస్యేతి, అలునన్ ఇత్యత్ర లునా ఝి ఇతి స్థితే `శ్నాభ్యస్తయోరాతః' ఇతి లోపే కృతే ఆకారాభావాన్న భవిష్యతి, నాత్ర లోపః ప్రాప్నోతి? `ఈ హల్యఘోః' ఇతీత్వేన బాధ్యతే। ఏవమప్యాకారాన్న భవిష్యతి? నాత్రేత్వం ప్రాప్నోతి, అన్తిభావేన బాధ్యతే? నాత్రాన్తిభావః ప్రాప్నోతి, జుస్భావేన బాధనాత్? తదేవం లోప ఈత్వేన,

ఈత్వమన్తిభావేన, అన్తిభావో జుస్భావేన, జుస్భావో లోపేన, లోప ఈత్వేనేతి లోప ఈత్వేనేతి చక్రకమవ్యవస్థా ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; ఆయన్నాదిషూపదేశివద్వచనాదుపదేశకాల ఏవ ఝుస్యాన్తిభావే కృతే లోపః, లోపేన వ్యవస్థా। కిం చాత ఇత్యత్ర సిగ్రహణమనువర్తతే---ఆకారాన్తాత్సిజ్లుగన్తాదితి, తేన న క్వాప్యనిష్టప్రసఙ్గః। తదేవమాధ్యాయపరిసమాప్తేర్ధాత్వధికార ఇతి స్థితమ్।

వక్ష్యతి తవ్యత్తవ్యానీయర ఇతి। కిం చ స్యాత్ యది తవ్యాదివిధో ధాతోరితిత నానువర్త్యేత జ్యాప్ప్రాతిపదికాదపి తవ్యాద్యః స్యుః? సాధనే తవ్యాదయో విధీయన్తే, సాధనం చ క్రియాయాః। క్రియాయా అభావాత్సాధనాభావః, సాధనాభావాద్ జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్తవ్యాదయో న భవిష్యన్తి। కథం తర్హి కర్మాదిషు విధీయమానా ద్వితీయాదయో భవన్తి, నైవ ప్రాతిపదికార్థస్య సాధనే ద్వితీయాదయః, కిం తర్హి? శబ్దాన్తరవాచ్యక్రియాపేక్షే తస్యైవ కర్మాదిభావే; తవ్యాదయస్తు ప్రకృతివాచ్యక్రియాపేక్షే సాధనే చరితార్థా న జ్యాప్ప్రాతిపదికాద్భవిష్యన్తి? ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్----సత్యాణవయేత్యాదయో యేఽపభ్రంశాః క్రియావచనాస్తేభ్యస్తవ్యాదయో మా భూన్నితి; న హి తే ధాతవః, భూవాదిపాఠాశ్రయత్వాద్ధాతుసంజ్ఞాయాః। కిఞ్చ, సోపసర్గాల్లజాదయో మా భూవన్నితి ధాత్వధికారః క్రియతే; అన్యథా ప్రాకరోత, ప్రాస్థిత, అధ్యైష్టేతి ధాతూపసర్గసముదాయస్య విశిష్టక్రియావచనత్వాత్తతః ప్రత్యయవిధావఙ్గసంజ్ఞాయామడాదిప్రసఙ్గః। చోదయతి----ధాతుగ్రహణమనర్థకమ్, యజ్విధౌ ధాత్వధికారాదితి। `ధాతోరేకాచః' ఇత్యత్ర యజ్విధౌ ధాత్వధికారాదితి `ధాతోరేకాచః' ఇత్యత్ర యజ్విధౌ యద్ధాతుగ్రహణం తస్యేహాధికారాదిత్యర్థః। పరిహరతి-----కృదుపపదసంజ్ఞార్థ త్వితి। ఏతదేవ వ్యాచష్టే----అస్మిన్నితి। అస్మిన్నేవేత్యవధారణం ద్రష్టవ్యమ్। తద్దర్శయతి---పూర్వత్ర మా భూతామితి। అసత్యస్మిన్నధికారే ధాత్వధికారే యత్సప్తమ్యా నిర్దిష్టం తదుపపదమిత్యేతావానర్థః స్యాత్, తతశ్చ పూర్వత్రాపి స్యాత్-----`చ్లి లుఙి' లుఙన్త ఉపపదే చ్లిరితి। ఏవం కృత్సంజ్ఞాపి ధాతోర్విహితస్యాతిఙో భవతీతి పూర్వత్రాపి స్యాత్, తతశ్చ కరిష్యతీత్యత్ర స్యప్రత్యయస్య కృత్సంజ్ఞాయాం కృదన్తం ప్రాతిపదికమితి ప్రాతిపదికత్వే సతి తిఙోక్తేఽప్యేకత్వే వచనగ్రహణాదేకవచనస్య చోత్సర్గత్వాత్సోరుత్పత్తిః ప్రసజ్యేత। తస్మాదస్మిన్ధాత్వధికారే యథా స్యాతాం పూర్వత్ర మా భూతామితి పునర్ధాత్వధికారః క్రియతే।

నను చాధికారేణ తే సంజ్ఞే విధాస్యేతే, ప్రత్యయసంజ్ఞా చ తత్ర, తే పూర్వత్ర భవిష్యత ఇత్యాశంక్య ప్రయోజనాన్తరమాహ----ఆర్ద్ధధాతుకసంజ్ఞార్థే చేతి। కః పునరార్ద్ధధాతుకసంజ్ఞాయాం ద్వితీయధాతుగ్రహణస్యోపయోగ ఇత్యత ఆహ----ధాతోరిత్యేవం విహితస్యేతి। లూభిరితి। అత్ర సత్యపి ప్రాతిపదికత్వే ధాతుత్వమప్యస్తి; పూర్వప్రవృత్తాయా ధాతుసంజ్ఞాయా అనివర్తనాత్। తతశ్చ ధాతోరేవాయం విహిత ఇతి ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞా

స్యాదేవ। యది తు శమిధాతోరిత్యత్ర ధాతుగ్రహణస్య ద్వితీయస్యార్ద్ధధాతుకసంజ్ఞార్థం స్వరితత్వం ప్రతిజ్ఞాయేత, అయమప్యధికారః శక్యోఽకర్తుమ్। వాసరూపవిధిరప్యధికారేణ సిద్ధః, తేన క్త్వాదిభిః సిచః సమావేశో న భవిష్యతి।।

తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్।। 3.1.92 ।।

తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్।। `సప్తమోస్థమ్' ఇత్యస్యార్థమాహ--సప్తమ్యా నిర్దిష్టమితి। సప్తమ్యా విభక్త్యోచ్చారితమిత్యర్థః। సప్తమ్యన్తేన పదేన ప్రిపాదితమితి వా। అస్మిన్పక్షే సూత్రే సప్తమోశబ్దేన సప్తమ్యన్తముచ్యతే। సప్తమ్యన్తేపదే కర్మణీత్యాదౌ ప్రతిపాద్యత్వేన స్థితం కుమ్భాదికమిత్యర్థః। ప్రథమే తు పక్షే కమణీత్యాదేర్యః సప్తమ్యా నిర్దేశః, స ఏవ కుమ్భమిత్యాదేరపి ప్రయోగగతస్య సప్తమ్యా నిర్దేశః, యథా----`తస్యాపత్యమ్' ఇత్యాదౌ తస్యేతి సామాన్యం విశేషాపలక్షణార్థమితి తదోయమేవ ప్రాథమ్యం విశేషాణామపి భవతి, తద్వదత్రపి। కుమ్భకార ఇతి అత్రోపపదత్వాత్సమాసః, కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వం చ భవతి।

స్థగ్రహణమిత్యాది। సూత్రేషు యః సప్తమ్యా విభక్త్యా నిర్దేశ ఉచ్చారణం సప్తమ్యన్తేన వా పదేన ప్రతిపాదనం తదేవ సంజ్ఞాఙ్గమితి ప్రతిపత్త్యర్థమిత్యర్థః। నను సప్తమీశబ్దేన సాహచర్యాత్సూత్రాదిషు సప్తమ్యా నిర్దిష్టం గ్రహీష్యతే, నార్థ ఏతదర్థేన గ్రహణేన? తత్రాహ---- అన్యథా హీతి। ముఖ్యార్థసమ్భవే గౌణస్యాగ్రహణాత్ సప్తమ్యా ఏవ సంజ్ఞాస్యాత్; సంజ్ఞావిధౌ ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధిప్రతిషేధాత్। న చాసతస్సంజ్ఞినః సంజ్ఞాశక్యా విధాతుమితి యత్ర సప్తమీ శ్రూయతే తత్రైవ స్యాదిత్యర్థః। స్తమ్బేరమ ఇతి। `స్తమ్బకర్ణయోరమిజపోః' ఇత్యచ్, `తత్పురుషే కృతి బహులమ్' ఇత్యలుక్। యత్ర వేతి। యత్ర సూత్రే సప్తమీశ్రుతిః, సప్తమీశబ్దస్య శ్రవణమిత్యర్థః। అశబ్దసంజ్ఞేతి స్వరూపగ్రహణప్రతిషేధాదభ్యుపగమ్యవాదోఽయమ్, సర్వథేష్టం సిధ్యతీత్యత్ర తాత్పర్యమ్। స్థగ్రహణాత్త్వితి। స్థగ్రహణే సతి సౌత్రసప్తమ్యుపలక్షితస్య సంజ్ఞావిధానాత్సర్వత్ర సిధ్యతీత్యర్థః।

నను చ లఘ్వర్థ సంజ్ఞాకరణమ్, తత్కిమర్థ గుర్వీ సంజ్ఞా క్రియత ఇత్యత ఆహ---- గురుసంజ్ఞాకరణమితి। `ఉపోచ్చారితం పదముపపదమ్'---ఇత్యేవమర్థానుగతా సంజ్ఞా అన్వర్థసంజ్ఞా। సమర్థపరిభాషావ్యాపారార్థమితి। ఇహ యదా స్వార్థద్రవ్యలిఙ్గాత్మకస్త్రికః। ప్రాతిపదికార్థః, తదా నాన్తరేణ విభక్తిం కర్మాధికరణాద్యుపపదముపపద్యత

ఇత్యవశ్యముత్పాద్యా విభక్తిరితి పదవిధిత్వాదేవ సిద్ధః పరిభాషావ్యాపారః, పఞ్చకపక్షేఽపి తు ప్రాతిపదికస్యైవ కర్మాద్యభిధాయిత్వేన పదవిధిత్వాభావాత్పరిభాషావ్యాపారో న స్యాదిత్యన్వర్థయా సంజ్ఞయా బలాత్ప్రవర్త్యతే? నైతదస్తి; పఞ్చకపక్షేఽపి విభక్త్యుత్పత్త్యా పదత్వే సత్యేవ ప్రత్యయ ఇతి ప్రతిపాదనాత్। నను `గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః' ఇతి వచనాత్కథముపపదస్య ముబన్తత్వమ్----సామి స్మర్తా భవాన్? `ఉపపదమదిఙ్' ఇత్యత్ర హి సుపేతి తృతీయాన్తమేవ నివృత్తమ్, సుబితి ప్రథమాన్తమనువర్తత ఇత్యవోచామ, కథమపరథా చర్మకారాదౌ నలోపాది స్యాత్! పశ్య కుమ్భం కరోతి కటమితి। ధాతోరితి వర్త్తతే, కర్మాదిశబ్దాశ్చ సమ్బన్ధిశబ్దాః, తత ఏవం విజ్ఞాస్యామః----యస్య ధాతోర్యత్కర్మేతి। ఏవమపి మహాన్తం కుమ్భం కరోతీత్యత్ర ప్రాప్నోతి? న వా భవతి; ధాతోర్యత్కర్మేతి। ఏవమపి మహాన్తం కుమ్భం కరోతీత్యత్ర ప్రాప్నోతి? న వా భవతి; మహాకుమ్భకార ఇతి భవతి, యదేతద్వాక్యమ్----మహాన్ కుమ్భో మహాకుమ్భః మహాకుమ్భం కరోతీతి। యదా త్వేతద్వాక్యమ్-----మహాన్తం కుమ్భం కరోతీతి, తదా నేష్యతే। కిం చ స్యాద్ యద్యత్ర స్యాత్? కుమ్భశబ్దస్య కారశబ్దేన సమాసే కృతే తదర్థ ఏకార్థీభావాత్ మహచ్ఛబ్దేన సమాసో న స్యాద్, అన్వర్థత్వాదేవ సంజ్ఞాయాః సప్తమీనిర్దిష్టత్వేఽపి ప్రకృత్యర్థవిశేణాత్తద్విశేషణానాం చ ఉపోచ్చారితపదత్వాభావాదుపపదసంజ్ఞా న భవతి।

అథ తత్ర---గ్రహణం కిమర్థమ్? ధాత్వధికారః ప్రతినిర్దిశ్యతే------తత్రైతస్మింస్తృతీయే ధాత్వధికార ఇతి। నైతదస్తి ప్రయోజనమ్, అధికారాదప్యేతత్సిద్ధమ్? ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---సప్తమీస్థస్య ప్రత్యయోత్పత్తిం ప్రతి నిమిత్తత్వం యథా స్యాదితి, కథమ్? ప్రత్యయ ఇతి వర్త్తతే---సప్తమీస్థముపపదసంజ్ఞం భవతి, తత్ర చోపపదే సత్యేవ ప్రత్యయ ఇతి। అథ కర్మణీత్యాదికా సత్సప్తమీ, తత్కృతోఽసత్యుపపదే ప్రత్యయప్రసఙ్గః? న; కర్మణీత్యాదికా సౌత్రీ స్వతమ్యర్థాపేక్షా, తథా హి సత్యప్రత్యయస్యాభిధేయం కర్మ స్యాత్----యథా---`ధః కర్మణి ష్ట్రన్' ఇతి, తథా చోపపదత్వం న ప్రతీయేత, అతో యథేత్సంజ్ఞార్థమనునాసికత్వం ప్రతిజ్ఞాయతే తథార్థనిరపేక్షా కేవలముపపదసంజ్ఞాయా లిఙ్గం సప్తమీ, తథా న ఛాతోరణ్ భవతి కర్మ చోపపదమిత్యేతావానర్థః స్యాత్। కర్మణః ప్రత్యయోత్పత్తిం ప్రతి నిమిత్తత్వం న ప్రతీయేత, తస్మాత్తదర్థం తత్ర---గ్రహణమ్, కిమిదానీం హేయ ఏవాయం గ్రన్థస్తత్రైతస్మిన్ధాత్వధికార ఇతి? న బ్రూమో హేయ ఇతి, సోపస్కారస్తు భవతి---ఏత---స్మిన్ధాత్వధికారే యత్సప్తమ్యా నిర్దిష్టం తదుపపదసంజ్ఞం భవతి, తత్ర చ సతి ప్రత్యయ ఇతి।।

కృదతిఙ్ ।। 3.1.93 ।।

కృదతిఙ్ ।। తిఙ్వర్జిత ఇతి। తిఙ్త్వేన త్యక్తస్తిఙ్త్వేన రహితః, తిఙోఽన్య ఇతి యావత్।

అతిఙితి కిమితి। ఇహ క్రియమాణోఽప్యయం ప్రతిషేధః స్వాశ్రయామేవ తిఙః కృత్సఞ్జ్ఞాం బాధీతుం ప్రభవతి, న తు లకారస్య కృత్త్వాత్స్థానివద్భావేన ప్రాప్తామ్; `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి వచనాదితి మత్వా ప్రశ్నః। తిఙ్భావినో లకారస్యైవ కృతసఞ్జ్ఞా ప్రతిషిధ్యతే, ప్రతిషేధసామర్థ్యాద్వా స్థానివద్భావో న భవిష్యతీత్యుత్తరమ్। చీయాత్సూ_యాదితి। నను చ జ్ఞాపకాదేతత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `అకృత్సార్వధాతుకయోః' ఇతి పృథక్ సార్వధాతుకే ప్రతిషేధం శాస్తి, తద్ జ్ఞాపయతి----అకృదితి ప్రతిషేధో న తిఙ్షు భవతీతి। యది స్యాత్; చినుయాత్, సునుయాదిత్యాదౌ సార్వధాతుకేఽపి కృత్ప్రతిషేధాదేవ దీర్ఘో న భవిష్యతి, కిం పృథక్ సార్వధాతుకపర్యుదాసేన! ఇహ తర్హి పచతి, పఠతి----`హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్' ఇతి తుఙ్ మా భూదితి? తుగ్విధౌ ధాత్వాదేరిత్యతో ధాతుగ్రహణమనువర్తిష్యతే। ఏవమపి---చికీర్షతి, జిహీర్షతీత్యత్ర ప్రాప్నోతి? శపా వ్యవధానాన్న భవిష్యతి। ఏకాదేశే కృతే నాస్తి వ్యవధానమ్? `ఏకాదేశః పూర్వవిధౌ స్థానివద్భవతి' ఇతి వ్యవధానమేవ। నాత్ర స్థానివద్భావః ప్రాప్నోతి; పరత్వాదన్తవద్భావేన బాధ్యతే। తస్మాచ్చికీర్షతీత్యాదౌ తుఙ్మా భూదిత్యతిఙితి ప్రతిషేధః కర్త_వ్యః। కిఞ్చ, తిఙన్తస్య కృదన్తం ప్రాతిపదికమితి ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాం పచేరన్---నలోపః ప్రాప్నోతి, పపాచ బ్రాహ్మణీ-----టాప్ప్రాప్నోతి, సర్వత్ర చ స్వద్యుత్పత్తిః ప్రసజ్యేత, తదేతదస్మాదన్యార్థాదతిఙితి ప్రతిషేధాదేవ సిద్ధే చీయాదిత్యాదౌ జ్ఞాపకం నాశ్రయితవ్యమితి వృత్తికారో మన్యతే స్మ।।

వాఽసరూపోఽస్త్రియామ్।। 3.1.94 ।।

వాఽసరూపోఽస్త్రియామ్।। `అసరూపః' ఇతి పదచ్ఛేదః, అన్యథా లాఘవే విశేషాభావలాదసన్దేహార్థ `సరూపోఽస్త్రియాం వా' ఇతి బ్రూయాత్। అపవాదవిషయేఽపి కేషాఞ్చిత్కృతాం ప్రవృత్తిర్యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిదం వచనమ్। యథోక్తమ్-----అసరూపస్య వావచనముత్సర్గస్య బాధకవిషయే నివృత్త్యర్థమితి। పరిభాషా చేయమ్, అస్మిన్ధాత్వధికారే స్త్ర్యధికారవ్యతిరేకేణ యాన్యసరూపస్యాపవాదస్య విధాయకాని శాస్త్రాణి తచ్ఛేషభూతా, తత్ర తత్ర వచనే క్రియమాణే గౌరవం స్యాదితి సాధారణరూపేణ పరిభాష్యతే। తత్ర చ `అసరూపః' ఇతి వ్యర్థ కృణ్మాత్రస్య వికల్పనే సర్వస్యైవాసరూపత్వాద్యత్కిఞ్చిత్కృదపేక్షయా; అసరూపపదం చైతత్సాపేక్షం ప్రతియోగిని యతోఽత్ర భిన్నరూపత్వమసరూపత్వమిత్యతే। కేనచిద్ధి కిఞ్చిత్సరూపమసరూపం వా భవతి, తత్ర కేనాసరూప ఇత్యపేక్షాయాం స్వవిధానవేలాయాం యః స్వస్మిన్విషయే ప్రాప్తః స ఏవ బుద్ధిస్థః ప్రతియోగీ గమ్యతే, అపవాదవిధానసమయే చోత్సర్గః, తమపి విషయమవాగాబుధుముఢౌకమాన ఉపారూఢో

బుద్ధౌ భవతీతి తదపేక్షయా భిన్నరూపోఽపవాద ఏవాత్రాసరూపో వివక్షిత ఇత్యాహ---అసరూపోఽపవాదప్రత్యయ ఇతి। ఏవం స్థితే యద్యయముత్పత్తివికల్పస్స్యాద్, అపవాదప్రత్యయో వా భవతీతి, తతః స్వవిషయే కామం వికల్పస్తస్య లభ్యతే, న తూత్సర్గః ప్రవర్తేత। తత్రాతద్విషయో హ్యసౌ, ఉత్సర్గాపవాదశాస్త్రయోర్హి ప్రమితివ్యాపారే పర్యవసితే పశ్చాదియమత్రైవ ప్రదేశేస్థితాఽపవాదస్య పక్షే ప్రవృర్త్తి ప్రతిబధ్నాతి। అపవాదశాస్త్రేణ యః స్వీకృతో విషయస్తద్వ్యతిరిక్తవిషయా సామాన్యశాస్త్రస్య ప్రమితిరిత్యపవాదస్యాప్రవృత్తావపి నైవోత్సర్గస్య తస్మిన్విషయే ప్రమితిః ప్రవృత్తిర్వోపపద్యతే, తద్ధితవత్; తద్యథా----దక్షస్యాపత్యమ్ అత ఇఞ్ వికల్పితే పక్షేఽణ్ న భవతి, అపి తు వాక్యమేవ భవతి, తత్కస్య హేతోః? `సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' ఇతి తటస్థేన పక్షే ప్రవృత్తిర్నిరుధ్యతే, న పునరేకవాక్యతయా ప్రాప్తిరేవ వికల్పరూపితేతి, తథేహాపీతి। అపవాదాభావపక్షే ప్రకృతిరేవ కర్త్రాద్యభిధానాయానుజ్ఞాతా స్యాద్, యథాగ్నిచిదిత్యాదౌ క్విబాదిలోపే, తదాహ---తత్రోత్పత్తిర్వా ప్రసఙ్గో యథా తద్ధిత ఇతి।

తమిమముత్పత్తివికల్పపక్షే దోషం ధ్దష్ట్వా బాధకత్వం వికల్ప్యత ఇత్యాహ---వాబాధకో భవతీతి। ఉక్తం చ `సిద్ధం త్వసరూపబాధకస్య వావచనాత్' ఇతి, అసరూపో వా బాధకో భవతీతి వక్తవ్యమిత్యర్థః। నను తత్రతత్రోచ్యతే---యత్రాన్యత్క్రియాపదం న శ్రూయతే తత్రాస్తిర్భవతిపర ఇతి, తతశ్చాసరూపో వేత్యుక్తే భవతీత్యేవాధ్యాహారో యుక్తః, న పునర్వా బాధక ఇతి? ఉచ్యతే---ఉత్పత్తివికల్పస్య ప్రయోజనం కేవలాయాః ప్రకృతేః ప్రయోగః, కేవలా చ ప్రకృతిః స్వార్థమాత్రమభిధాతుమసమర్థా, కిం పునః కర్త్రాదికమభిధాస్యతి! ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయే హి ప్రయుజ్యమానేఽన్వయవ్యతిరేకాభ్యామయం ప్రకృత్యర్థః, అయం ప్రత్యయార్థ ఇతి వ్యవస్థాప్యతే; అనుత్పన్నప్రత్యయా తు ప్రకృతిర్న కఞ్చిదప్యర్థ గమయతి। ప్రయోగోఽపి హి తస్యా దుర్లభః; పరశ్చేతి నియమాత్। తద్ధితే త్వనుత్పత్తిపక్షేఽప్యుత్సర్గప్రవృత్తివ్యతిరేకేణ ప్రత్యయాన్తరమస్తి షష్ఠీ, ఇహ తు న తథేతి సామర్థ్యాద్వహిరఙ్గమపి బాధకత్వమపి కల్ప్యతే। నను చచ శాస్త్రం శాస్త్రేణ బాధ్యతే, న పునః కార్య కార్యేణ, నిదానోచ్ఛేదేనైవ హి నిదానిన ఉచ్ఛేదః శక్యతే కర్త్తుమ్, న హి ప్రదీపేఽనుచ్ఛిన్నే తత్రప్రకాశ ఉచ్ఛిద్యతే, తత్కిముచ్యతే---అపవాదప్రత్యయ ఇతి, ఏవం తు వక్తవ్యమ్----అపవాదశాస్త్రమితి? ఉచ్యతే----సర్వస్యైవాపవాదశాస్త్రస్య స్వగతమసారూప్యమవ్యభిచారీతి ప్రత్యయద్వారకం తదాశ్రయణీయమిత్యపవాదప్రత్యయ ఇత్యుక్తమ్। ఏవమ్భూతస్య ప్రత్యయస్య విధాయకం శాస్త్రమిత్యర్థః।

యద్వా----ప్రత్యయస్య బాధకత్వవికల్పసామార్థ్యాచ్ఛాస్త్రమపి పక్షే బాధకం భవిష్యతి।

అథ వా వృత్తౌ వస్తుమాత్రం దర్శితమ్; యథా త్వయమర్థ ఉపపద్యతే తథా సూత్రం వ్యాఖ్యేయమ్। తత్రేదం వ్యాఖ్యానమ్---పరిభాషేయమిత్యుక్తమ్, తత్రేక్వరిభాషావదియమపి పదముపస్థాపయతి----అస్మిన్ధాత్వధికారే యత్రాసరూపోఽపవాదప్రత్యయో విధీయతే తత్ర వేత్యుపతిష్ఠతే, స్త్ర్యధికారే తు నేతి। కిం కృతం భవతి? `దదాతిదధాత్యోర్విభాషా' ఇత్యాదివత్ ప్రమితిరేవ వికల్పరూపితా భవతి, తతస్తద్వదేవోత్సర్గస్య ప్రవృత్తిసిద్విరితి। అథ `అసరూప ఉత్సర్గప్రత్యయోఽపవాదవిషయే వా భవతి' ఇతి విజ్ఞాయమానే కో దోషః? న ఖలు కశ్చిద్దోషః; అపవాదవికల్పే ప్రాప్తే విభాషా, ఉత్సర్గవికల్పే త్వప్రాప్తవిభాషేతి, కిన్తు ప్రతియోగ్యపేక్షమసరూపపదమప్యపవాదమేవ గోచరయతీత్యుక్తమ్।

`అస్త్రియామ్' ఇత్యత్ర పక్షత్రయం సమ్భవతి---అభిధేయసప్తమీ వా స్యాత్---స్త్రియామభిధేయాయాం వాసరూపో న భవతీతి, స్త్రియామిత్యేవ వా విహితస్యాసరూపస్య నిషేధః స్యాత్---స్త్రియామిత్యుచ్చార్య యే విధీయన్తే తే నేతి, స్త్రీగ్రహణం వా స్వర్యతే స్వరితేనాధికారావగతిర్భవతీతి---స్త్రియాం క్తిన్నిత్యస్మిన్నధికారే నేతి। తత్రాద్యే పక్షే విక్షిపా, విక్షేపికా, విక్షేప్తేతి కవిషయే ణ్వుల్తృచౌ న స్యాతామ్। ద్వితీయే తు `కర్మవ్యతిహారే ణచ్ స్త్రియామ్' వ్యావక్రోశీ, వ్యావక్రుష్టిరితి ణయో విషయే క్తిన్ న స్యాత్, ద్వయోరపి స్త్రియామిత్యుచ్చార్య విధానాదితి, మమాద్యయోః పక్షయోర్దోషం దృష్ట్వా తృతీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ----స్త్ర్యధికారవిహితప్రత్యయం వర్జయిత్వేతి। కేచిదాహుః----అపవాదప్రత్యయం వర్జయిత్వేతి వక్తవ్యే ప్రత్యయం వర్జయిత్వేతి వచనం ప్రత్యయమాత్రపరిగ్రహార్థమ్, తేనోత్సర్గాపవాదయోర్ద్వయోరపి స్త్ర్యధికారనివేశినోరయం ప్రతిషేధః। కిం సిద్ధం భవతి? ఆసనా, ఆస్యా-----స్త్ర్యధికారవిహితేనాపి యుచాపవాదేన ఋహలోర్ణ్యతః సమావేశః సిద్ధో భవతి। ఘఞస్తు క్తిన్నాదిభిరనభిధానాదసమావేశ ఇతి। అన్యే తు----అపవాదో వా బాధకో భవతీతి ప్రకృతత్వాత్స ఏవాత్ర ప్రత్యయ ఇతి వ్యాచక్షతే, తేన ఘఞః క్తిన్నాదిభిరసమావేశః। ఆస్యేత్యత్ర కృత్యల్యుటో బహులమితి ణ్యదితి। ణ్వుల్తృచావుత్సర్గావితి। చావుత్సర్గావితి। ధాతుమాత్రే విధానాత్। ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇత్యపవాద ఇతి। ధాతువిశేషే విధానాత్। కిం పునః ప్రయోగగతమసారూప్యమ్? ఆహోస్విదుపదేశగతమ్? కిం చాతః? ప్రయోగే లాదేశేషు ప్రతిషేధః----హ్యోఽపచదిత్యత్ర లుఙపి ప్రాప్నోతి, ప్రయోగే హ్యసరూపత్వాత్, లఙ్యనచ్కస్తకారః ప్రత్యయః లుఙి అపాక్షీదితీచ్ఛబ్దః; శ్వః కర్తేత్యత్ర లృడపి ప్రాప్నోతి? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `హశశ్వతోర్లఙ్ చ' ఇతి లిడ్విషయే లఙం శాస్తి, తజ్ జ్ఞాపయతి----న లాదేశేషు వాసరూపవిధిరితి। ఏవమపి గ్రామణీః, గ్రామనాయ ఇతి క్విబాదివిషయేఽణాదయో న స్యుః, న హి క్విబాదయః ప్రయోగే రూపవన్తః, లోపవిధానాత్తేషామ్। తస్మాదుపదేశగతమసారూప్యమ్। యద్యేవమ్, అనుబన్ధభిన్నేషు విభాషాప్రసఙ్గః, కాణోరపి హ్యుపదేశే భిన్నం రూపమ్, ప్రయోగే తు సమానమ్, తత్రాహ---నానుబన్ధకృతమితి।

అనుబన్ధానామనేకాన్తత్వాత్తత్కృతమసారూప్యం నాశ్రీయతే, తథా చ `ఉదీయాం మాఙః' ఇతి శ్రూయమాణేఽపి ఙకారే తస్యానేకాన్తత్వాదవ్యాహతమేజన్తత్వమిత్యాత్వం ప్రయుక్తమ్। `దదాతిదధాత్యోర్విభాషా' ఇతి విభాషాగ్రహణం చ లిఙ్గమస్యార్థస్య; అన్యథాఽనుబన్ధకృతాదసారూప్యాదేవ శవిషయే ణో భవిష్యతీతి కిం తేన!

ఇహ క్తల్యుట్తుమున్ఖలర్థేషు వాసరూపవధిః ప్రాప్నోతి। హసితం ఛాత్రస్య శోభనం హసనం ఛాత్రస్య, అత్ర క్తల్యుడవిషయే ఘఞపి ప్రాప్నోతి। తుమున----ఇచ్ఛతి భోక్తుమ్, అత్ర `ఇచ్ఛార్థేషు లిఙలోటౌ' ఇతి లోట్ ప్రాప్నోతి, తుమునా చ బాధ ఇష్యతే, లిఙ్ తు `లిఙ్ చ' ఇతి వచనాద్భవాత్యేవ। యద్యేవమ్, అస్మాదేవ నియమాల్లోడపి న భవిష్యతి। కలర్థ----ఆతో యుచ్' ఈషత్పానః, అత్ర ఖలపి ప్రాప్నోతి। నను స్త్ర్యధికారే తావదస్త్రియామితి ప్రతిషేధాదస్యాప్రవృత్తిః పరస్తాదపి విచ్ఛిన్నత్వాదేవ న భవిష్యతి? స్యాదేతదేవమ్, యద్యయమధికారః స్యాత్, పరిభాషా త్వేషేత్యుక్తమ్। ఇష్యతే చ స్త్ర్యధికారాదూర్ధ్వమపి వాసరూపవిధిః-----ఆసిత్వా భుఙ్క్తే, ఆస్యతే భోక్తుమిత్యపి యథా స్యాద్; అన్యథా భోజనార్థత్వాదాసనస్య పౌర్వకాల్యమవగమ్యతే తుమర్థాధికారాద్భావే క్త్వాప్రత్యయస్తత్రైవ చ లకార ఇతి సమానవిషయత్వాద్వాధ్యబాధకభావః స్యాత్। తథా కాలో భోక్తుమ్, కాలో భోజనస్య---ముమునా ల్యుటో బాధః స్యాత్। తస్మాత్ స్త్ర్యధికారస్య పరస్తాదపి వాసరూపవిధిరేషితవ్యః, `అర్హే కృత్యతృచశ్చ' ఇత్యత్ర కృత్యతృగ్గ్రహణం జ్ఞాపకమ్---స్త్ర్యధికారస్య పరస్తాదనిత్యైషా పరిభాషేతి। తస్మాత్ క్తల్యుట్తుమున్ఖలర్థేషు ప్రతిషేధోఽవక్తవ్య ఏవ।।

కృత్యాః ప్రాఙ్ ణ్వులః।। 3.1.95 ।।

కృత్యాః ప్రాఙ్ ణ్వులః।। ణ్వులతృచావితి వక్ష్యతీతి। `రోగాఖ్యాయాం ణ్వుల్ బహులమ్' మిత్యయం త్వవధిర్న భవతి; `అర్హే కృత్యతృచశ్చ' ఇతి పృథక్ తృచో గ్రహణాత్। యద్యేవమ్, `ప్రాఙ్ ణ్వులః' ఇతి న వక్తవ్యమ్, `కృత్యాః' ఇత్యేవాస్తు, తృగ్గ్రహణాదేవ జ్ఞాపకాత్పరతోఽనువృత్తిర్న భవిష్యతి, యోగాపేక్షం చ జ్ఞాపకమ్ `ణ్వుల్తృచౌ' ఇత్యస్మాద్యోగాత్ప్రాక్ కృత్యసఞ్జ్ఞాధికార ఇతి? సత్యమ్; `కృత్యాః' ఇత్యేతావదేవ పఠితం సూత్రకారేణ। వృత్తికారస్తు, భాష్యే పూర్వపక్షరూపేణ పఠితం సూత్రే ప్రచిక్షేప। విచిత్రా హి వృత్తేః కృతిర్వృత్తికారేణ! `కృత్యాః' ఇతి బహువచనమనుక్తసముచ్చయార్థమ్, తేన `కేలిమర ఉపసఙ్ఖ్యానమ్' ఇత్యాది నోపసంఖ్యేయం భవతి।।

తవ్యత్తవ్యానీయరః।। 3.1.96 ।।

తవ్యత్తవ్యానీయరః।। వసేరితి। `వస నివాసే' ఇత్యస్య గ్రహణమ్, న తు `వస ఆచ్ఛాదనే' ఇత్యస్య లుగ్వికరణస్య। `తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః' ఇతి వచనాత్క్కర్త్రి న ప్రాప్నోతీతి వచనమ్, ణిద్వద్భావార్థం చ। వాస్తవ్య ఇతి। తద్వితాన్తో వా పునరేషభవిష్యతి, వాస్తుని భావో వాస్తవ్యః, దిగాదిత్వాద్యత్। అవాస్తవ్య ఇత్యత్ర స్వరభేదో నాస్తి, `కృత్యోకేష్ణుచ్' ఇతి యదన్తోదాత్తత్వం తదేవ `యయతోశ్చాతదర్థే' ఇత్యనేన భవిష్యతి। కేలిమర ఇతి। కకారో గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థః, రేఫస్స్వరార్థః।

కర్మకర్త్రి చాయమిష్యత ఇతి। భాష్యే తు `పచేలిమా మాషాః, పక్తవ్యాః; భిదేలిమాస్సరలాః, భేత్తవ్యాః' ఇతి శుద్ధే కర్మణి ప్రదర్శితమ్।।

అచో యత్ ।। 3.1.97 ।।

అచో యత్।। అజ్గ్రహణం కిమితి। పూర్వసూత్ర ఏవ యద్గ్రహణం కర్త్తవ్యమితి ప్రశ్నః। యావతేత్యాది। ద్వయే హి ధాతవః----అజన్తాః, హలన్తాశ్చ। తత్ర హలన్తాద్ ణ్యతం వక్ష్యతి, అతః పారిశేష్యాదజన్తాదేవ యద్భవిష్యతీత్యభిప్రాయః।

అజన్తభూతపూర్వాదపీతి। పూర్వ భూతో భూతపూర్వః సుప్ సుపా' ఇతి సమాసః, అజన్తశ్చాసౌ భూతపూర్వశ్చ అజన్తభూతపూర్వః। దిత్స్యం ధిత్స్యమితి। దాఇో ధాఇశ్చ సన్, ద్విర్వచనమ్, `సనిమీమాఘు' ఇత్యాదినా ఇస, `సః స్యార్ద్ధధాతుకే' ఇతి తత్వమ్, `అత్ర లోపోఽభ్యాసమ్య' దిత్స ధిత్స ఇతి స్థితే, అనుత్పన్న ఏవార్ద్ధధాతుకే బుద్ధిస్థే ఏవాతో లోపే కృతే సమ్ప్రత్యయం కృతే సమ్ప్రత్యయం హలన్త హి ణ్యత్ స్యాద్; అజ్గ్రహణాత్తు భూతపూర్వమజన్తత్వమాశ్రిత్య యద్భవతి। తేన `యతోఽనావః' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వమ్, ణ్యతి తు తిత్స్వరితం స్యాత్। చికీర్ష్యమిత్యాదౌ తు ణ్యద్యతోర్విశేషాభావః। `యతోఽనావః' ఇత్యత్ర హి `ద్వ్యచః' ఇతి వర్త్తతే। యదా త్వార్ద్ధంధాతుకే పరతో లోపః, తద్రైతదజ్గ్రహణం న కర్తవ్యమేవ।

తకిశసీత్యాది। `తకి హసనే', `శసు హిసాయామ్', `చతే చదే యాచనే', `యతీ ప్రయత్నే', `జనీ ప్రాదుర్భావే', `యతోఽనావః' ఇతి స్వరార్థ జనేర్యద్విధానం జన్యమితి

రూపమ్, న తు ణ్యతాపి సిద్ధమ్; `జనివధ్యోశ్చ' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధాత్। శసిమపి కేచిత్పఠన్తి---
--తద్వా నారాశంస్యం రాద్వ్యం చ।

హనో వా వధ చేతి। హన్తేర్వా యత్ప్రత్యయో భవతి, తత్సన్నియోగేన చ వధాదేశః।
వధ్యమితి। తద్ధితాన్తో వా పునరేష భవిష్యతి---వధమర్హతీతి వధ్యః, `దణ్డాదిభ్యః' ఇతి
యత్।యది తద్ధితః, సమాసో న ప్రాప్నోతి---అసివధ్యః, ముసలవధ్య ఇతి, కృతి పునః సతి
`కృర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః సిద్ధో భవతి। ఘాత్యమితి। `హనస్తోచిణ్ణలోః' ఇతి
తత్వమ్, `హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు' ఇతి కుత్వమ్॥

పోరదుపధాత్ ॥ 3.1.98 ॥

పోరదుపధాత్॥ పాక్యం వాక్యమితి। `చజోః కు ఘిణ్ణ్యతోః' ఇతి కుత్వమ్। కోప్యం గోప్యమితి।
`కుప కోపనే', `గుప వ్యాకులత్వే'। ఆప్యమితి। `ఆప్లృ వ్యాప్తౌ' ఏషు త్రిషు `యతోఽనావః'
ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం న భవతి, తిత్స్వరిత ఏవ తు భవతి॥

శకిసహోశ్చ॥ 3.1.99 ॥

శకిసహోశ్చ॥ శక్లృ శక్తావితి। ఉపలక్షణమేతత్, `శక విభాషితో మర్షణే' ఇత్యస్యాపి
గ్రహణమ్। షహ మర్షణ ఇతి। నను `షహ శక్యర్థే' ఇత్యస్యైవ పరస్మైపదినోఽననుబన్ధకస్య
గ్రహణం ప్రాప్తమ్, నైష దోషః; ప్రత్యయవిధివిషయత్వాదననుబన్ధకపరిభాషాయాః, తస్మాద్
ద్వయోరపి గ్రహణమ్। అన్యే తు `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి వృత్తికారోక్తయోరేవ
గ్రహణమిచ్ఛన్తి॥

గదమదచరయమశ్చానుపసర్గే॥ 3.1.100 ॥

గదమదచరయమశ్చానుపసర్గే॥ అనుపసర్గేమ్య ఇతి। సూత్రే `అనుపసర్గే' ఇతి
వ్యత్యయేన పఞ్చమ్యర్థే సప్తమీతి భావః। అత ఏవోపసర్గాదన్యోఽనుపసర్గస్తస్మిన్ననుపసర్గే
ఉపపద ఇత్యర్థో న భవతి। ఏవం హి కేవలేభ్యో న స్యాత్, `వదః సుపి క్యప్ చ' ఇత్యత్ర

సుబ్గ్రహణమనర్థకం స్యాత్? `అనుపసర్గే' ఇతి హి వర్త్తతే తత్ర నఞివయుక్తన్యాయేయేనోపసర్గసద్ధశస్య సుబన్తస్య గ్రహణం భవిష్యతి।

నియమార్థమితి। అనుపసర్గాదేవ యథా స్యాత్సోపసర్గాన్మా భూదితి। కథం తర్హి తేన న తత్ర భవేద్వినియమ్యమితి? ప్రమాదపాఠోఽయమ్, వినియామ్యమితి పాఠః। ఏతేన `ఇతి యత్సోపచర్యమ్' ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్।

చరేరాజి చాగురావితి। సోపసర్గార్థ వచనమ్। ఆచయా దేశ ఇతి గన్తవ్య ఇత్యర్థః। ఉపనేతా=గురుః।।

అవద్యపణ్యవర్యా గర్హ్యపణితవ్యానిరోధేషు।। 3.1.101 ।।

అవద్యపణ్యవర్యా గహ్యాపణితవ్యానిరోధేషు।। అవద్యమితి। నిపాత్యత ఇతి। వదేర్న ఇుప్యపదే `వదః సుపి క్యప్ చ' ఇతి యత్కపోః ప్రాప్తయోర్యదేవ యథా స్యాద్----గర్హ్య ఏవ చ యథా స్యాదిత్యుభయార్థ నిపాతనమ్। అవద్యం పాపమితి। అవదనార్హత్వాత్। అనుద్యమన్యదితి। గురునామాది। తద్ధి గర్హ్యం న భవత్యథ చ వదనార్హమపి న భవతి। అత్ర క్యబేవ భవతి, యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్, `నలోపో నఞః,` తస్మాన్నుడచి'। పణ్యం వ్యవహర్త్తవ్యమితి। నిపాతనస్య రూఢ్యర్థత్వాత్ పణ్యశబ్దస్య చ తత్రైవ రూఢత్వాత్। ఉక్తం చ-----

ధాతుసాధనకాలానాం ప్రాప్త్యర్థ నియమస్య చ।

అనుబన్ధవికారాణాం రూఢ్యర్థం చ నిపాతనమ్।। ఇతి।

పాణ్యమన్యదితి। స్తుత్యమిత్యర్థః। వర్యేతి స్త్రియాం నిపాత్యత ఇతి। సూత్రేఽవద్యాదీని అవిభక్తికాని పృథక్ పదాని, న తు ద్వన్ద్వస్య జసన్తనిర్దేశ ఇతి భావః। శతేన వర్యేతి। `వృఙ్ సమ్భక్తౌ' ఇత్యస్యేదం నిపాతనమ్; తత్రైవానిరోధసమ్భవాత్। వృత్యాన్యేతి। `వృఞ్ వరణే' `ఏతిస్తుశాస్వృ' ఇత్యాదినా క్యప్। వార్యా ఋత్విజ ఇతి। `ఏతిస్తుశాస్వృ' ఇత్యత్ర వృఞో

గ్రహణమ్, వృజస్తు స్త్రీలిఙ్గాదన్యత్ర ఋహలోర్ణ్యదేవ భవతి। భట్టికావ్యే తు పుంల్లిఙ్గేఽపి యదేవ ప్రయుక్తః----`సుగ్రీవో నామ వర్యోఽసౌ భవతా చారువిక్రమః' ఇతి।।

వహ్యం కరణమ్।। 3.1.102 ।।

వహ్యం కరణమ్।। వహేర్ధాతోః కరణే యత్ప్రత్యయో నిపాత్యత ఇతి। అర్థవ్యాఖ్యానమేతత్। `వహ్యమితి నిపాత్యతే కరణం చేద్భవతి' ఇతి వక్తుం యుక్తమ్।।

అర్యః స్వామివైశ్యయోః।। 3.1.103 ।।

అర్యః స్వామివైశ్యయోః।। స్వమిన్యన్తోదాత్తత్వఞ్చేతి। అథ యో వైశ్యః స్వామీ చ, తత్ర కథమ్? ఉచ్యతే-----వైశ్యాఖ్యాయామాద్యుదాత్తత్వమ్, స్వామ్యాఖ్యాయామన్తోదాత్తత్వమ్। తథా చ `అర్యస్య స్వామ్యాఖ్యాయామ్' ఇతి ఫిట్సూత్రే ఆఖ్యాగ్రహణం కృతమ్। ఆర్యో బ్రాహ్మణ ఇతి। ప్రాప్తవ్య ఇత్యర్థః।।

ఉపసర్యా కాల్యా ప్రజనే।। 3.1.104 ।।

ఉపసర్యా కాల్యా ప్రజనే।। ఉపపూర్వాత్సర్తే రితి। భౌవాదికస్య జౌహోత్యాదికస్య చ `సర్తి శాస్త్యర్తి భ్యశ్చ' ఇతి నిర్దేశాత్సూత్రాద్వహిరపి లుకా నిర్ద్దేశః। ప్రాప్తకాలా కాల్యేతి। `తదస్య ప్రాప్తమ్' ఇతి వర్త మానే `కాలాద్యత్' ఇతి యత్। ప్రజననమ్=ప్రజనః, భావే ఘఞ్, `జనివధ్యోశ్చ' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః। ఉపసర్యా గౌరితి। గర్భాధానార్థ వృషభేణోపగన్తుం యోగ్యేత్యర్థః, వృషభోపగమనస్య ప్రాప్తకాలేతి యావత్। ఉపసార్యేతి। ఉపసరణీయా, ప్రాప్తవ్యేత్యర్థః।।

అజర్య సఙ్గతమ్।। 3.1.105 ।।

అజర్య సఙ్గతమ్।। సఙ్గమనే కర్త్రరీతి। సూత్రే `సఙ్గతమ్' ఇతి `నపుంసకే భావే క్తః।' ఇతి దర్శయతి। కర్త్రరీతి `తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః' ఇతి భావే భా భూదితి నిపాతనాశ్రయణమ్। తేన భావే సఙ్గతకర్తృకేఽపి ణ్యదేవ భవతి----అజార్య సఙ్గతేనేతి। అజరితేతి। తృచ్।।

వదః సుపి క్యప్ చ।। 3.1.106 ।।

వదః సుపి క్యప్ చ।। అనుపసర్గే ఇతి వర్త్తత ఇతి। `సత్సూద్విష' ఇత్యాదౌ సూత్రే వక్ష్యతి----ఉపసర్గగ్రహణం జ్ఞాపకమన్యత్ర సుబ్గ్రహణే ఉపసర్గగ్రహణం న భవతీతి। తచ్చావశ్యం తథైవాశ్రయణీయమ్----`సుప్యజాతౌ' `స్పృశోఽనుదకే క్విన్' ఇత్యాదావుపసర్గగ్రహణం మా భూదితి, తతశ్చ నార్థ ఇహానుపసర్గగ్రహణానువృత్త్యా। సుబన్తే ఉపపదే అనుపసర్గ ఇతి। యద్యపి పూర్వ బహువ్రీహేః పఞ్చమ్యర్థే సప్తమీతి వ్యాఖ్యాతమ్, ఇహ తు విరోధాభావాత్తత్పురుషాత్స్వార్థ ఏవ సప్తమీతి భావః। బ్రహ్మోద్యమితి। భావే క్యప్, పూర్వవత్సంప్రసారణమ్। బ్రహ్మవేదః, తస్య వదనమిత్యర్థః। కథం పునః సకర్మకాద్భావే కృత్యప్రత్యయః యావతా భావే చాకర్మకేభ్యః `తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః' ఇతి వక్ష్యతి; న చ కర్మావివక్షయాఽకర్మకత్వమ్; బ్రహ్మేతి కర్మణః శ్రుతత్వాత్? తస్మాదుత్తరసూత్రాదిహ భావగ్రహణమపేక్షణీయమిత్యాహుః।।

భువో భావే।। 3.1.107 ।।

భువో భావే।। యత్తు నానువర్తత ఇతి పూర్వసూత్రే చానుకృష్టత్వాత్। నను `తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః' ఇతి భావకర్మణోః కృత్యా విధీయన్తే, `అనుపసర్గే' ఇతి చానువర్త్తతే, అనుపసర్గశ్చ భవతిరకర్మక ఏవ, అతః సామర్థ్యాద్భావ ఏవ భవిష్యతి? నను చ ప్రాప్త్యర్థః సకర్మక ఏవ? సత్యమ్; వ్యక్తినిర్ద్దేశాత్, ప్రాథమ్యాచ్చ సత్తార్థస్యైవ గ్రహణమ్। న చచ కాలాదికర్మణి ప్రసఙ్గః అనభిధానాత్, తత్కిమర్థ భావగ్రహణమ్? ఇత్యత్రాహ---భావగ్రహణముత్తరార్థమితి। `హనస్త చ' ఇతి సకర్మకాదపి హనో భావే యథా స్యాద్---బ్రహ్మహత్యా వర్తత ఇతి, కర్మణి మా భూత్----త్వయా ఘాత్యో వృషల ఇతి।।

హనస్త చ।। 3.1.108 ।।

హనస్త చ।। బ్రహ్మహత్యేతి। స్వభావతః స్త్రీలిఙ్గత్వమస్య క్యబన్తస్య, యథాన్యేషాం భావే కృత్యానాం నపుంసకత్వమ్। ఛన్దసి తు క్యబన్తస్యాపి నపుంసకత్వమిష్యతే----సనాదేవ దస్యుహత్యాయ జజ్ఞిషే। ఛన్దసి చ స్త్రియాం చిద్వక్తవ్యః----అస్యై బ్రహ్మహత్యాయై తృతీయం పరిగృహాణేతి। ప్రఘాతో వర్తత ఇతి। కిం పునః కారణం ఘఞ్ ప్రత్యుదాహ్రియతే, న ణ్యదిత్యత ఆహ----ణ్యత్తు భావే న భవతీతి। కర్మావివక్షాయామకర్మకత్వే సత్యపీతి భావః। సకర్మకాత్తు భావే ణ్యతః ప్రాప్తిరేవ నాస్తి।।

ఏతిస్తుశాస్వృదృజుషః క్యప్।। 3.1.109 ।।

ఏతిస్తుశాస్వృదృజుషః క్యప్।। `ఏతి' ఇతి తిపా నిర్ద్దేశః కిమర్థః? ధాతోర్గ్రహణం యథా స్యాదివర్ణాన్తస్య మా భూదితి। అత్ర చేణ ఏవ గ్రహణమ్, నేఙికోః, తయోరధిపూర్వయోరేవ ప్రయోగాదేతీతి నిర్దేశానుపపత్తేః। తథా చ----`రక్షార్థ వేదానామధ్యేయం వ్యాకరణమ్' ఇతి భాష్యే యదేవ ప్రయుక్తః। కేచిత్తు `ఇణ్వదిక ఇతి వక్తవ్యమ్' ఇతి వచనాదధీత్యా మాతేత్యప్యుదాహరన్తి। స్తుత్య ఇతి। హ్రస్వస్య తుక్। శిష్య ఇతి। `శాస ఇదఙ్హలోః' ఇతీత్త్వమ్, `శాసివసిఘసీనాం చ' ఇతి షత్వమ్, `ఆఙః శాసు ఇచ్ఛాయామ్' ఇత్యస్యాపి గ్రహణమవిశేషాత్। తేనాశాస్యమితి ధాతుస్వరేణ మధ్యోదాత్తం పదం భవతి। ణ్యతి తు `గతికారకోపపదాత్కృత్' ఇతి అన్తస్వరితత్వం స్యాత్। కేచిత్తు `శాసు అనుశిష్టౌ' ఇత్యస్యైవ గ్రహణమిచ్ఛన్తి। ఓరావశ్యక ఇత్యాది। ఇహ స్తుగ్రహణస్యావకాశ ఆవశ్యకావివక్షాయామ్----స్తుత్య ఇతి; `ఓరావశ్యకే' ఇత్యస్యావకాశః----అవశ్యలావ్యమితి; అవశ్యస్తుత్య ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాద్ ణ్యతా స్యాత్, పునః క్యబ్గ్రహణాత్క్యబేవ భవతి। వృగ్రహణే వృఙో గ్రహణమిష్యతే న వృఞ ఇతి। జ్ఞాపకాత్, యదయమ్ `ఈడవన్దవృశంసదుహాం ణ్యతః' ఇతి వార్యశబ్దస్యాద్యుదాత్తత్వం శాస్తి, తత్ర చేడివన్దిభ్యాం సాహచర్యాదాత్మనేపదినో వృఙో గ్రహణమ్।

శంసిదుహీత్యాది। `శంసు స్తుతౌ' `దుహ ప్రపూరణే' గుహూ `సంవరణే' । శస్యమితి। క్యప్పక్షే ఉపధాలోపః। భాష్యే ఏతదుపసఙ్ఖ్యానం న దృష్టమ్।

ఆఙ్పూర్వాదితి। `అఞ్జూ వ్యక్తిమ్రక్షణకాన్తిగతిషు'। ఆజ్యమితి। `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కరణే క్యప్, పూర్వదుపధాలోపః। అథ కస్మాద్ ణ్యత్యేవోపధాలోపో నోక్తః? కుత్వప్రసఙ్గాత్తిత్స్వరప్రసఙ్గాచ్చ। తస్మాత్క్యబన్త ఏషః। యద్యేవమ్, అవగ్రహః ప్రాప్నోతి---ఆజ్యమిత్యా అజ్యమితి? అవగృహ్యతామ్, కో దోషః? న హి లక్షణేన పదకారా అనువర్త్యాః, కిన్తు

పదకారైర్నామ లక్షణమనువర్త్యమ్। పదవిచ్ఛేదో హి పౌరుషేయః, సంహితైవ తు నిత్యా। అర్థ చార్థనిశ్చయాభావే నావగృహ్ణన్తి; యథా---- హరివ ఇతి, కిం హరిశబ్ద ఇకారాన్త ఉత హరిచ్ఛబ్దస్తకారాన్త ఇతి సన్దేహాత్।

కథమితి। ఇణ ఏవైతద్రూపమితి మన్యమానస్య ప్రశ్నః। ఏరితి। `ఇ గతౌ' ఇత్యస్య।।

ఋదుపధాచ్చాక్లృపిచృతేః।। 3.1.110 ।।

ఋదుపధాచ్చాక్లృపిచృతేః।। క్లృపిచృతీ వర్జయిత్వేతి। `క్లృపూ సామర్థ్యే' `చృతీ హింసాగ్రన్థనయోః' కృపేర్లత్వస్యాసిద్ధత్వాద్ధకారల్కారయోస్సవర్ణసంజ్ఞావిధానాచ్చ ఋదుపధాత్వమ్। కృతసంశబ్దనే ణ్యదేవ భవతీతి। `అనిత్యణ్యన్తాశ్చురాదయ' ఇతి ణిజభావపక్ష ఇతి భావః। ఇదమేవ చ తపరకరణం లిఙ్గమ్----అనిత్యణ్యన్తాశ్చురాదయ ఇతి। ణిజన్తాత్తు ణిలోపే కృతే చాకృతే చ దిత్స్యం ధిత్స్యమితివద్యదేవ భవతి।

పాణిసర్గ్యేతి। పాణిభ్యాం సృజ్యత ఇత్యుపపదసమాసః, పూర్వవత్కుత్వమ్। ఏవం సమవసర్గ్యేత్యత్రాపి।।

ఈ చ ఖనః।। 3.1.111 ।।

ఈ చ ఖనః।। దీర్ఘోచ్చారణం కిమర్థమ్, న `ఇ చ ఖనః' ఇత్యేవోచ్యేత, దీర్ఘస్య హ్రస్వస్య వా ఆద్గుణే నాస్తి విశేషః, హ్రస్వాదేశే `షత్వతుకోరసిద్ధః' ఇత్యేకాదేశస్యాసిద్ధత్వాద్ ధ్రస్వాశ్రయస్తుక్ స్యాదితి చేత్? న; పదాన్తపదాద్యోరేకాదేశస్తుగ్విధావసిద్ధః, అన్యథా వృక్షేచ్ఛత్రమితి జావాద్గుణస్యాసిద్ధత్వాద్ `ఛే చ' ఇతి హ్రస్వాశ్రయో నిత్యస్తుక్ స్యాదిత్యత ఆహ----దీర్ఘనిర్దేశ ఇత్యాది। ఏతేన హ్రస్వద్వయమత్ర విధీయతే, న దీర్ఘ ఇతి దర్శయతి। పూర్వ తు యథాశ్రుతాశ్రయణేనోక్తమీకారశ్చాన్తాదేశ ఇతి। తత్రేతి। ప్రశ్లేషే సతి। యే విభాషేత్యాత్వబాధనార్థ ఇతి। అన్యథా `యే విభాషా' ఇత్యస్యావకాశః---ఖాయతే, ఖన్యతే; అస్య త్వవకాశః----యస్మిన్పక్షే ఆత్వం నాస్తి; ఆత్వపక్షే ఉభయప్రసఙ్గే పరత్వాదన్తరఙ్గత్వాచ్చాత్వం స్యాత్। ఏతచ్చ `యే విభాషా' ఇతి విషయసప్తమీపక్ష ఉచ్యతే। తదా హి యకారాదౌ బుద్ధిస్థ ఏవ భవదాత్త్వమన్తరఙ్గమ్, అయం త్వికారః క్యపా సహ

విధానాద్వ్యాపహిరఙ్గః। పరసప్తమీపక్షే త్విదమేవేత్త్వమన్తరఙ్గమ్, పరనిమిత్తమనపేక్ష్య విధానాత్।।

భృఞోఽసంజ్ఞాయామ్।। 3.1.112 ।।

భృఞోఽసంజ్ఞాయామ్।। భర్తవ్యా ఇత్యర్థ ఇతి। ఏతేన క్రియాశబ్దత్వం దర్శయన్ సంజ్ఞాత్వమపాకరోతి। సంపూర్వాద్విభాషేతి। అసంజ్ఞాయామేవ సూత్రేణ నిత్యం ప్రసక్తస్య క్యపోఽయం వికల్పః। ప్రాప్తవిభాషేత్యర్థః।

సంజ్ఞాయామిత్యాది। ప్రతిషేధస్యేతి శేషః। అసంజ్ఞాయామిత్యస్య ప్రతిషేధస్య భార్యో నామ క్షత్రియ ఇత్యత్ర పుంసి ద్ధష్టత్వాచ్చరితార్థత్వాన్న తే=సూత్రకారస్య భార్యా శబ్దః సిద్ధ్యతీత్యపర్థః। పుంసి చరితార్థే హి ప్రతిషేధే స్త్రియాం క్యపా భవితవ్యమ్। నను భార్యాశబ్దోఽపి సంజ్ఞా, అభ్రియమాణాపి హి భార్యా భార్యేత్యుచ్యతే, తత్కుతోఽస్య క్యపః ప్రసఙ్గః? న బ్రూమోఽనేన క్యపా భవితవ్యమితి; యస్తు సంజ్ఞాయామేవ విధీయతే `సంజ్ఞాయాం సమజని' ఇత్యాదినా, తస్యాత్ర ప్రసఙ్గః। న చ తస్యాపి ప్రతిషేధసామర్థ్యాన్నివృత్తిః, పుంసి ప్రతిషేధస్య చరితార్థత్వాదితి చోద్యమ్। ఉత్తరమాహ---స్త్రియాం బావాధికారోఽస్తీతి। నను `సఞ్జ్ఞాయాం సమజనిషద' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి---`భావ ఇతి న స్వర్యతే పూర్వక ఏవార్థాధికారః' ఇతి, యథా---సమజన్తి తస్యామితి సమజ్యా, నిషదన్తి తస్యామితి నిషద్యేత్యాది భవతి, తత్కథమిదముచ్యతే----స్త్రియాం భావాధికారోఽస్తీతి? నేదమపూర్వ చోద్యమ్, వృత్తికార ఏవ హి తత్ర వక్ష్యతి----కథం తదుక్తం స్త్రియామ్ భావాధికారోఽస్తీతి। స్త్రియాం స్త్రీప్రకరణే `సంజ్ఞాయాం సమజని' ఇత్యాదినా క్యపి విధీయమానే భావస్యాధికారోఽభిధేయభావోపగమలక్షణో వ్యాపారోఽస్తి; శబ్దశక్తిస్వాభావ్యాద్। భావ ఏవ తేన క్యబ్ భవతి, న కర్మణి, తేన భార్యా ప్రసిద్ధ్యతీతి కర్మణీత్యభిప్రాయః। `ఏకానుబన్ధకగ్రహణే న ద్వ్యనుబన్ధకస్య' ఇతి `భృఞ్ భరణే' ఇత్యస్యైవ క్యబ్విధౌ గ్రహణమ్, న `డుభృఞ్ ధారణపోషణయోః' ఇత్యస్య। అతస్తస్మాద్వా `భృఞ్ భరణే' ఇత్యస్మాద్దీర్ఘాన్తాద్వా భార్యేతి ప్రసిద్ధ్యతీతి పరిహారాన్తరమప్యత్ర సమ్భవతి।।

మృజేర్విభాషా।। 3.1.113 ।।

మృజేర్విభాషా।। పరిమార్గ్య ఇతి। `మృజేర్వృద్ధిః' పూర్వవత్కుత్వాభ్।।

రాజసూయసూర్యమృషోద్యరుచ్యకుప్యకృష్టపచ్యావ్యథ్యాః।। 3.1.114 ।।

రాజసూయసూర్యమృషోద్యరుచ్యకుప్యకృష్టపచ్యావ్యథ్యాః।। రాజ్ఞా సోతవ్య ఇతి। అభిషిక్తః క్షత్రియో రాజా, తేన సోతవ్యోఽభిషవద్వారేణ నిష్పాదయితవ్య ఇత్యర్థః, కర్మణి క్యబ్ దీర్ఘత్వం చ నిపాత్యతే। రాజా వా ఇహ సూయత ఇతి। అత్ర పక్షే లతాత్మకః సోమో రాజా, రాజానం క్రీణన్తీత్యాదౌ దర్శనాత్। సునోతిరత్రాప్యభిషవే। అధికరణే క్యబ్నిపాతనం యాధ్యర్థమ్, తేన జ్యోతిష్టోమాదౌ న భవతి। పూర్వస్మిన్నపి పక్షేఽశ్వమేధాదావతిప్రసఙ్గః। సూసతిభ్యామితి। నను `సర్తేరుత్వం సువతేర్వా రుడాగమః' ఇత్యభిధానాద్వికల్పోఽత్రాభిప్రేత ఇతి చార్థాభావాద్ ద్వన్ద్వానుపపత్తిః? భాష్యకారప్రయోగాత్తు ద్వన్ద్వః। ప్రయుక్తం హి భాష్యే `సూసర్తి_భ్యాం చ సర్తే_రుత్వం సువతేర్వా రుడాగమః' ఇతి। సర్తరుత్వమితి। దీర్ఘత్వం తు రపరత్వే సతి `హలి చ' ఇత్యేవ సిద్ధమ్। సువతేర్వా రుడాగమ ఇతి। సువతేరితి పఞ్చమీ, సువతేః పరస్య క్యప ఇత్యర్థః। రుగాగమ ఇతి పాఠే షష్ఠీ। సరతీతి ఆకారో। `షూ ప్రేరణే' తుదాదిః, కర్మణి లోకం ప్రేరయతీత్యర్థః, ఉదితే హి తస్మిన్క్రియాసు లోకస్య ప్రవృత్తిః। కర్తృ ప్రత్యయేన కర్త_రి నిపాతనం దర్శయతి। ఏవం రుచ్యావ్యథ్యయోరపి ద్రష్టవ్యమ్। ఆహ చ `సూర్యరుచ్యావ్యథ్యాః కర్త_రి' ఇతి। కుప్యమితి। సంజ్ఞాయామేతదిష్యతే, సువర్ణరజతవ్యతిరిక్తస్య ధనస్యేయం సంజ్ఞా। సర్వత్రాతిప్రసఙ్గో నిపాతనాశ్రయేణ పరిహార్యః। కర్మకర్తరి నిపాతనమితి। అన్తోదాత్తస్య చేతి ద్రష్టవ్యమ్। ఆహ హి----`కృష్టపచ్యస్యాన్తోదాత్తత్వం కర్మకర్తరి చ' ఇతి। శుద్ధే తు కర్మణి కృష్టపాక్య ఇత్యేవ భవతి।।

భిద్యోద్ధ్యౌ నదే।। 3.1.115 ।।

పుష్యసిద్ధ్యౌ నక్షత్రే।। 3.1.116 ।।

పుష్యసిద్ధ్యౌ నక్షత్రే ।। పుష్యన్త్యస్మిన్నర్థా ఇతి। ఆరబ్ధా ఇతి శేషః। సిధ్యన్త్యస్మిన్నితి। అత్రార్థా ఇత్యపేక్ష్యతే। పుష్పసిద్ధశబ్దౌ పర్యాయౌ। స్వరూపపరత్వాత్తు సూత్రే ద్వన్ద్వః।।

విపూయవినీయజిత్యా ముఞ్జకల్కహలిషు।। 3.1.117 ।।

లిపూయవినీయజిత్యా ముఞ్జకల్కహలిషు।। విపూయో ముఞ్జ ఇతి। రజ్వాదికరణాయ శోధయితవ్య ఇత్యర్థః। వినీయః కల్క ఇతి। కల్కశబ్దోఽయమస్తి పిష్ట ఔషధే----`పథ్యా సుణ్ఠీ సైన్ధవాంశస్య కల్కః పేయో నిత్యం సర్వరోగక్షయాయ' ఇతి, తైలే ఘృతే వా ఔషధే ప్రక్షిప్తే యదజీషం తత్రాపి వర్త్తతే, తాపే చ ప్రసిద్ధః----`తపో న కల్కోఽధ్యయనం న కల్కః' ఇత్యాదౌ; ఇహ తు ప్రథమస్య గ్రహణమితి కేచిత్। విశేషేణేతి వయమ్, తథా చ మాఘః ప్రాయుఙ్క్త----`అవినీయ సంభ్రమవికాసిభక్తిభిః' ఇతి। జిత్య ఇతి। బలేనాక్రష్టవ్యః। కృష్టసమీకరణార్థం స్థూలం కాష్ఠం హలిరిచ్యుత్యతే।।

ప్రత్యపిభ్యాం గ్రహేశ్ఛన్దసి।। 3.1.118 ।।

పదాస్వైరిబాహ్యాపక్ష్యేషు చ।। 3.1.119 ।।

పదాస్వైరిబాహ్యాపక్ష్యేషు చ।। అస్వైరిణీతి। `ఈర ప్రేరణే' స్వయమేవేరితుం శీలమస్యా ఇతి తాచ్ఛీలికో ణినిః, `స్వాదీరేరిణోః' ఇతి వృద్ధిః। బాహ్యాయామితి। బహిర్భవా `బహిషష్టిలోపశ్చ' ఇతి యఞ్టిలోపౌ, పక్షే భవః పక్ష్యః దిగాదిత్వాద్యత్। యస్య ప్రగృహ్యసంజ్ఞా విహితేతి। నను పదావయవస్య ద్వివచనాదేః ప్రగృహ్యసంజ్ఞా, న తు పదస్య? సత్యమ్; యౌగికస్త్వయం పదశబ్దః----పద్యతే మగ్యతేఽనేనార్థ ఇతి। యద్వా ప్రాతిశాఖ్యే ద్వివచనాన్తే పద ఏవ ప్రకృహ్యశబ్దః ప్రసిద్ధః। సన్నికర్షోఽత్ర గృహ్ణోతేరర్థః। స్వరసన్ధ్యభావాదగ్నీ ఇత్యాదౌ కియతాపి కాలేన వ్యవధానాత్పరస్పరమచో న సన్నికృష్యన్తే। అవగృహ్యామితి। సమాసే పూర్వపదమ్, తత్ర హి పదకాలేఽవగ్రహో విచ్ఛేదః గృహ్యకా ఇమే గృహీతికా ఇత్యర్థ ఇతి। ఉభయత్రానుకమ్పాయాం కన్। పఞ్జరాదిబన్ధేన పరతన్త్రీకృతాః శుకాదయ ఉచ్యన్తే। గ్రామగృహ్యేతి। శేషలక్షణాయాః షష్ఠ్యాః సమాసః। వాసుదేవగృహ్యేత్యత్ర తు కర్త్తరి షష్ఠ్యాః శేషషష్ఠ్యా వా సమాసః।।

విభాషా కృవృషోః।। 3.1.120 ।।

విభాషా కృవృషోః।। వృష్యమితి। `వృషు సేచనే'।।

యుగ్యం చ పత్రే।। 3.1.121 ।।

యుగ్యం చ పత్త్రే।। పతత్యనేనేతి పత్త్రమితి। `దామ్నీశస' ఇత్యాదినా కరణే ష్ట్రన్। `తద్వహతి రథయుగప్రసఙ్గమ్' ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయేనైవ యథా సిద్ధమ్। స్వరేఽపి నాస్తి భేదః----క్యపి ధాతుస్వరః, యత్యపి `యతోఽనావః' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వమ్, అయుగ్యమిత్యత్రాపి న స్వరే భేదః, `యయతోశ్చాతదర్థే' `కృత్యోకేష్ణుచ్చార్వాదయశ్చ' ఇత్యుభయత్రాన్తోదాత్తవిధానాత్।।

అమావస్యదన్యతరస్యామ్।। 3.1.122 ।।

అమావస్యదన్యతరస్యామ్।। అమాశబ్దః సహార్థే వర్తత ఇతి। అమాత్య ఇత్యాదౌ దర్శనాత్। తస్మిన్నుపపద ఇతి। ఉపపదత్వమపి నిపాతనాదేవ, అమేతి వా సప్తమ్యా లుకా నిర్దేశః। తకారోచ్చారణాత్ప్రకృతస్య క్యపస్తావన్నిపాతనం న భవతి। యది తు పరమప్రకృతస్య యతో నిపాతనం స్యాత్ స్వరే దోషః----స్యాత్---యతి సతి వస్యాశబ్దే `యతోఽనావః' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వమ్; కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వేఽపి స ఏవ స్వరోఽవతిష్ఠేత, ణ్యతి త్వన్తస్వరితత్వం భవతి। తథా యతా ముక్తేఽమావాస్యేత్యధికరణే ణ్యన్న ప్రాప్నోతి, `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి భవిష్యతి। ఏవమప్యుపపదసమాసో న ప్రాప్నోతి? మయూరవ్యంసకాదిత్వాద్భవిష్యతి। ఏవమపి `గతికారకోపపదాత్' ఇతి స్వరో న ప్రాప్నోతి? తథా `అమావాస్యాయా వా' ఇతి ణ్యదన్తస్య యత్కార్థ తద్యదన్తస్యామావస్యశబ్దస్య న స్యాద్, భిన్నత్వాత్? ఇతి యదన్తపక్షే దోషం ద్ధష్ట్వా ప్రకృతస్యాపి ణ్యత ఏవ నిపాతనమిత్యాహ----ణ్యత్ప్రత్యయో భవతీతి। కిం తర్హి ఉచ్యతే-----ణ్యత్ప్రత్యయో భవతీతి, న పునర్ణ్యత్ప్రత్యయో నిపాత్యత ఇతి? సత్యమ్, స ఏవార్థః, నిపాతనాద్ ణ్యత్ప్రత్యయో భవతీత్యర్థః। అన్యతరస్యాం వృద్ధ్యభావో నిపాత్యత ఇతి। ణ్యత్ప్రత్యయో నిత్యః, వృద్ధ్యభావస్తు పాక్షిక ఇత్యర్థః। సహ వసత ఇతి। సన్నికృష్టౌ వసత ఇత్యర్థః। యదుక్తమ్---ణ్యత్ప్రయయో నిపాత్యత ఇతి, తత్రాయం గుణ ఇత్యాహ---ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదితి। ణ్యతి హ్యమావాస్యేతి స్వతః ప్రాప్తం రూపమ్, వృద్ధ్యభావస్తు తస్యైవ వికార ఇతి భావః। యద్వా-----ణ్యతి వృద్ధౌ కృతాయాం పక్షే హ్రస్వోఽపి నిపాత్యతే, స ఏవ వృద్ధ్యభావ ఉక్తః। ఏవం శ్లోకేఽప్యవృద్ధితామితి।

కిమత్ర నిపాత్యత ఇత్యాశఙ్కాయాం శ్లోకః-----అమావసోరిత్యాది। వృద్ధిభావాభావకృతవిశేషాశ్రయో ద్వివచననిర్ద్దేశః। నిపాతయామీతి। ఏకస్యైవేతి శేషః, అభాపూర్వయోర్వసోర్ణ్యన్తయోర్మధ్య ఏకస్య వృద్ధ్యభావమహం నిపాతయామీత్యర్థః। సూత్రకారేణైక్యమాపన్నస్యైతద్వచనమ్। తథా సతి కిం సిద్ధమిత్యత్రాహ---తథేతి। ఏకా

తద్ధితవృత్తిరేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాద్ ఏతయోర్ద్వయోరపి సిద్ధ్యతీత్యర్థః। స్వరశ్చ మే ప్రసిద్ధ్యతీతి। ఏవం నిపాతయతో మమ స్వరోఽపి సిద్ధ్యతి। వ్యాఖ్యాతః స్వరః।।

ఛన్దసి నిష్టర్క్యదేవహూయప్రణీయోన్నీయోచ్ఛిష్యమర్థస్తర్యాధ్వర్యఖన్యఖాన్యదేవయజ్యాపృచ్ఛ్యప్రతిషీవ్యబ్రహ్మవాద్యభావ్యస్తావ్యోపచాయ్యపృడాని।। 3.1.123 ।।

ఛన్దసి నిష్టర్క్యదేబహుయచప్రణీయోన్నీయోచ్ఛిష్యమర్యస్తర్యాధ్వర్యఖన్యఖాన్యదేవయజ్యాపృచ్ఛ్యప్రతిషీవ్యబ్రహ్మవాద్యభావ్యస్తావ్యోపచాయ్యపృదాని।। నుగభావశ్చేతి। యదా జుహోతేస్తదేతి భావః। ఉపచాయ్యపృడమితి। `మృడ సుఖే'`పృడ చ' ఇత్యేతస్మాత్ `ఇగుపధలక్షణః కః, ఉపచాయ్యం చ తత్పృడం చేతి కర్మధారయః। హిరణ్యే చేతి వక్తవ్యమితి। హిరణ్యేఽభిధేయ ఇత్యర్థః। వ్యత్యయమితి। ఆద్యన్తవిపర్యాస ఇత్యర్థః।

ణ్యదేకస్మాదితి। ఏకస్మాద్వాతోర్ణ్యత్ప్రత్యయో నిపాత్యతే, తదనన్తరేషు దేవహూయాదిషు చతుర్షు చతుర్భ్యో ధాతుభ్యః క్యబ్ నిపాత్యతే, ఉపసర్గభేదాన్నయతేర్భేదః। ద్వౌ క్యపావితి। ద్వాభ్యాం ధాతుభ్యాం ద్వౌ క్యపౌ నిపాత్యేతే ఇత్యర్థః। ణ్యద్విధిశ్చతురితి। సుజన్తమేతత్, క్రియాభ్యావృత్తివాచిచతురో వా ణ్యద్విధీయత ఇత్యర్థః।।

ఋహలోర్ణ్యత్।। 3.1.124 ।।

ఋహలోర్ణ్యత్।। ఋవర్ణాన్తాదితి। అర్తేస్తు గ్రహణం న భవతి; హలా సాహచర్యాత్, పరం కార్యమితి నిర్ద్వేశాద్, `ఈడవన్దవృశంసదుహాం ణ్యతః' ఇతి లిఙ్గాచ్చ।।

ఓరావశ్యకే।। 3.1.125 ।।

ఓరావశ్యకే।। అవశ్యం భావ ఆవశ్యకమీతి। మనోజ్ఞాదిత్వాద్ వుఞ్, అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః। కిం పునరవశ్యార్థవాచిన్యుపపదే ప్రత్యయే? ఆహోస్విదావశ్యకే ద్యోత్యే? తత్రాద్యే

పక్షే ఉపపదరహితాత్ప్రత్యయో న స్యాత్---లావ్యం పావ్యమితి, తస్మాద్ ద్వితీయః పక్ష ఆశ్రీయత ఇత్యాహ---ఆవశ్యకే ద్యోత్య ఇతి।

స్వరసమాసానుపపత్తిరితి। ఉపపదపక్షే ఉపపదసమాసో లభ్యతే, గతికారకోపపదాత్కృదిత్యుత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వం చ; ద్యోత్యపక్షే త్వేతదుభయమపి న సిద్ధ్యతీత్యర్థః। అవశ్యలావ్యమితి। `లుమ్పేదవశ్యమః కృత్యే' ఇతి మలోపః। ద్యోతితార్థస్యాపి క్వచిత్ప్రయోగో దృశ్యతే, లాఘవం ప్రత్యనాదరాత్। న త్వేతదత్ర వక్తవ్యమ్; `లుమ్పేదవశ్యమః కృత్యే' ఇతి వచనాదేవ ద్యోతితే అవశ్యమః ప్రయోగ ఇతి తస్యావశ్యకర్త్తవ్యాదౌ చరితార్థత్వాత్। మయూరవ్యంసకాదిత్వాదితి। తస్యాకృతిగణత్వాదితి భావః। ఉత్తరపదప్రకృతిస్వరత్వే చేతి। మయూరవ్యంసకాదినిపాతనాదేవ స్వరోఽపి భవిష్యతీత్యపి శక్యం వక్తుమ్॥

ఆసుయువపిరపిలపిత్రపిచమశ్చ॥ 3.1.126 ॥

ఆసుయువపిరపిలపిత్రపిచమశ్చ॥ పుప్రభృతీనాం ద్వన్ద్వేన ఆసునోతేర్ద్వన్ద్వ ఇత్యాహుః। సునోతేరభిసమ్బన్ధస్తదాహ---ఆఙ్పూర్వాత్సునోతేరితి। `షు ప్రసవైశ్వర్యయోః' ఇత్యస్యత్వగ్రహణమ్ `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి। `యు' ఇతి `యుమిశ్రణే ఇత్యస్య గ్రహణమ్। `యుఞ్ బన్ధనే' ఇత్యస్య తు సానుబన్ధకత్వాదగ్రహణమ్। యతోఽపవాద ఇతి। `అచో యత్' `పోరదుపధాత్' ఇతి యథాయోగం ప్రాప్తస్య। దాభ్యమితి। దభేర్ధాతుష్వపఠితస్యాపి చురాదౌ `బహులమేతన్నిదర్శనమ్' ఇతి వచనాచ్ఛిష్టప్రయోగాచ్చ క్షపయత్యర్థయత్యవధీరయత్యాదివద్ధాతుత్వం ద్రష్టవ్యమ్॥

ఆనాయ్యోఽనిత్యే॥ 3.1.127 ॥

ఆనాయ్యోఽనిత్యే॥ రూఢిరేషేతి। తేన ఘటాదావతిప్రసఙ్గో నోద్భావనీయ ఇతి। నిపాతనాచ్చ రూఢిత్వమ్। ఉక్తం హి----రూఢ్యర్థం చ నిపాతనమితి। కుతః పునరనిత్యత్వమిత్యత్రాహ---తస్య చానిత్యత్వమితి। నిత్యమజాగరణాదితి। సతతమజ్వలనాదిత్యర్థః, జ్వలనమేవ హి తస్య జాగరణమ్। దక్షిణాగ్నావపి విశిష్ట ఏవేష్యతే, న సర్వత్రైవేతి దర్శయతి---యశ్చేతి। యోనిః=ఉత్పత్తిస్థానమ్। వైశ్యకులాదిత్యాదినాయోనివికల్పం దర్శయతి।

ఆనాయ్యోఽనిత్య ఇతి చేదితి। ఘటాదిష్వపి ప్రసఙ్గ ఇతి శేషః। భవేదితి। సమ్భావనే లిఙ్। నిపాతనాదేవ సమ్భావ్యత ఇత్యర్థః। ఏకయోనావితి। ఆహవనీయేన। ఆనేయో హ్యన్యథా భవేదితి। ఘటాదావనిత్యేభిన్నయోనౌ చ దక్షిణాగ్నౌ, `అచో యత్' ఇతి యదేవ భవతీత్యర్థః।।

ప్రణాయ్యోఽసమ్మతౌ।। 3.1.128 ।।

ప్రణాయ్యోఽసమ్మతౌ।। అసమ్మతావితి బహుబ్రీహిత్యాహ---అవిద్యమానా సంమతిరస్మిన్నితి। సమ్మతిశ్చాత్ర సంమననం ప్రీతివిషయభావోపగమనం కర్మవ్యాపారో వివక్ష్యతే, న సంమన్తృవ్యాపారః; తథా సత్యసంమన్తరి నిపాతనప్రసఙ్గాత్, తస్య చానిష్టత్వాదిత్యభిప్రాయేణాహ----సంమతతా సంమతిరితి। సంమతిరమిలాషోఽప్యుచ్యత ఇతి। భోగవిషయోఽప్యాదరః సమ్మతిశబ్దేనోచ్యతే, తన్నేణేత్యర్థః।।

పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్యధాయ్యా మానహవిర్నివాససామిధేనీషు।। 3.1.129 ।।

పాయ్యసాన్నాయ్యనికాయ్యధాయ్యా మానహవిర్నివాససామిధేనీషు।। మీయతేఽనేనేతి మానమ్, హూయత ఇతి హవిః, నివసత్యస్మిన్నితి నివాసః, సమిధామాధానీ ఋుక్ సామిధేనీ। మాఙో ణ్యత్ప్రత్యయ ఇతి। కరణే తత్ర `ఆతో యుక్ చిణ్కృతోః' ఇతి యుక్। మేయమన్యదితి। భావకర్మణోర్యదేవ భవతీత్యర్థః। సాన్నాయ్యమితి। సమ్యగ్నీయతే హోమార్థమగ్నిం ప్రతీతి కర్మణి ణ్యత్। హవిర్విశేష ఇతి। ఐన్ద్రం దధ్యమావాస్యాయామైన్ద్రం పయోఽమావాస్యాయామితి విహితయోర్ధధిపయసోః। మాఘస్తు యథాశ్రుతార్థగ్రాహీ హవిర్మాత్రే ప్రాయుఙ్క్త----`హుతమయమవలీఢే సాధు సాన్నాయ్యమగ్నిః' ఇతి। నిచీయతేఽస్మిన్ధాన్యాదికమితి అధికరణే ణ్యత్। ధాయ్యేతి। ధీయతేఽనయా సమిదితి కరణే ణ్యత్, పూర్వవద్యుక్। ఋుగ్విశేషస్యేతి। `ప్రవోవాజా అభిద్యవః' ఇత్యాదికస్య। కి తర్హి కాచిదేవేతి। సమిధ్యమానవతీం సమిద్ధవతీం చాన్తరేణ వికృతిషు ప్రక్షిప్యమాణా పృథుయాజా అమర్త్య ఇత్యాదికా। కథం పునరయం విశేషో లభ్యత ఇత్యాహ----రూఢిశబ్దోహ్య యమితి। అత ఏవ నిపాతనాశ్రయణమితి భావః। రూఢిత్వమేవ ద్రఢయతి----తథా చేతి। ధాయ్యాః శంసతీతి జ్యోతిష్టోమే మరుత్వతీయే శస్త్రే విధానమేతత్। సామిధేనీగ్రహణం ప్రయోగవిషయోపలక్షణార్థమితి భావః।।

క్రతౌ కుణ్డపాయ్యసంచాయ్యౌ।। 3.1.130 ।।

క్రతౌ కుణ్యపాయ్యసంచాయ్యౌ।।ణ్యతి ప్రకృతే యత్ప్రత్యయాన్తః కుణ్డపాయ్యశబ్దో నిపాత్య ఇత్యుక్తమ్, తత్ర ప్రయోజనమాహ---యతోఽనావ ఇతీతి। యదుత్తరపదస్యాద్యుదాత్తత్వం కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ స ఏవ స్వరః సిద్ధో భవతీత్యర్థః। ణ్యతి తు స్వరితత్వం స్యాత్।।

అగ్నౌ పరిచాయ్యోపచాయ్యసమూహ్యాః।। 3.1.131 ।।

అగ్నౌ పరిచాయ్యోపచాయ్యసమూహ్యాః।। అగ్నావితి। న జ్వలనే, కిం తర్హి? తదర్థఇష్టకాచయనవిశేషే; తత్రైవ రూఢత్వాత్। ఇహ సంపూర్వాత్ ` ఊహ వితర్కే, ఇత్యస్మాదనేకార్థత్వాద్వహేరర్థే వర్త్తమానాద్ధలన్తత్వాద్ ణ్యతి సమూహ్యమితి సిద్ధమ్। తథా చ----` సమూహ్యం చిన్వీత పశుకామః పశవో వై పురుషః పశూనేవాస్య తత్సమూహతి' ఇతి వహ్యర్థేనోహినా బ్రాహ్మణే సమూహ్యశబ్దో నిరుక్తః।।

చిత్యాగ్నిచిత్యే చ।। 3.1.132 ।।

చిత్యాగ్నిచిత్యే చ।। చిత్యోఽగ్నిరితి। కర్మణి యదపవాదః క్యబ్ నిపాత్యతే, తేనాద్యుదాత్తత్వం భవతి। భావే యకారప్రత్యయ ఇతి। కిమర్థ పునరత్రాపి క్యబేవ న నిపాతితః, ఏవం హి తుగ నిపాత్యో న భవతి, తత్రాహ---తేనాన్తోదాత్తత్వం భవతీతి। అగ్నావిత్యేవేతి। తచ్చ చిత్యశబ్దస్యైవ విశేషణార్థమ్, నాగ్నిచిత్యాశబ్దస్య; తస్య భావే నిపాతితత్వాత్। తదేతద్ధర్శితమ్---చేయమన్యదితి।।

ణ్వుల్తృచౌ।। 3.1.133 ।।

నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణిన్యచః।। 3.1.134 ।।

నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణిన్యచః।। ఆదిశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యత ఇతి। గణపాఠాదితి భావః। అపోద్ధృత్య యే పఠ్యన్త ఇతి। తే గృహ్యన్త ఇత్యన్వయః। అపోద్ధృత్యేతి బుద్ధ్యా

పృథక్కృత్యేత్యర్థః। కిమర్థ పునరపోద్ధృత్య ప్రత్యయవిధానమ్, యావతా నన్దనాదీనాం గణపాఠాదేవ సిద్ధం సాధుత్వమ్? ఉచ్యతే---అసత్యస్మిన్నష్టాధ్యాయ్యాం క్వచిదప్యనుపయోగాద్రణత్రపయాఠోఽనార్థోఽధ్యవసీయేత।

నన్దివాశీత్యాది। `టునది సమృద్ధౌ', `వాశ్రృ శబ్దే', `మదీ హర్షే', `దుష వైకృత్యే', `రాధ సాధ సంసిద్ధౌ', `వృధు వృద్ధౌ', `శుభ శుమ్భ శోభార్థే', `రుచ దీప్తౌ'। దూషణ ఇతి। `దోషో ణౌ' ఇత్యూత్వమ్। సహితపీత్యాది। `షహ మర్షణే', తప సన్తాపే', `శము దము ఉపశమే'। జల్పన ఇత్యాది। `జల్ప జప వక్తాయాం వచి'। `రము క్రీడాయామ్', `ద్దప హర్షవిమోచనయోః', `క్రది ఆహ్వానే రోదనే చ'। `కృష విలేఖనే', `హృషు అలీకే'। `అర్ద్ద హింసాయామ్',జనమర్ద్దయతీతి జనార్దనః, కర్మణ్యణి ప్రాప్తే। ఏవముత్తరత్రాపి కర్మణ్యుపపదే ద్రష్టవ్యమ్। `యు మిశ్రణే', `షూద క్షరణే'। మధునాఽసురః, తం సూదయతీతి మధుసూదనః। `ఞిభీ భయే', ణిచి `భియో హేతుభయే షుక్'। `లూఞ్ ఛేదనే', `ణశ అదర్శనే', `దము ఉపశమే,----ణ్యన్తౌ, చిత్తం నాశయతీతి చిత్తనాశనః, కులం దమయతీతి కులదమనః।

గ్రాహీత్యాది। `గ్రహ ఉపదానే', `షహ మర్షణే', `తసు ఉపక్షయే', `దసు చ', `భస భర్త్సనదీప్త్యోః'। తిష్ఠతేరాతో యుక్। `మత్రి గుప్తభాషణే' చురాదిః, అర్ద్ద హిసాయామ్। రక్షేత్యాది। `రక్ష పాలనే', `శ్రు శ్రవణే', `డువప్ బీజసన్తానే', `శో తనూకరణే'---ఏషా నిశబ్ద ఉపపదే ణినిః। యాచీత్యాది। `టుయాచృ యాచ్ఞాయామ్', `హృఞ్ హరణే', `వ్రజ గతో'`వదవ్యక్తాయాం వాచి', `వస నివాసే'---ఏషాం ప్రతిషిద్ధానాం ణినిభవతి, ప్రాతషిద్ధార్థానామిత్యర్థః। ప్రతిషిద్ధార్థతా చ నఞ్పూర్వాణాం భవతీతి దర్శయతి। అయాచీత్యాది। యద్యపి విశబ్దోఽపి విగర్ద్వభరథిరిత్యాదౌ ప్రతి షేధే ద్దష్టః, యాచ్యాదీనాం తు విపూర్వాణా ణినిర్న ద్దశ్యత ఇతి నఞ్యేవ ణినిర్విజ్ఞాయతే। అచామిత్యాది। అజన్తానాం ధాతూనామచిత్తకర్తృకాణాం ప్రతిషిద్ధార్థానాం ణినిర్భవతి, న విద్యతే చిత్తమస్యేత్యచిత్తః స కర్తా యేషాం తే తథోక్తాః। విశయీ విషయీతి। `శీఙ్ స్వప్నే', `షిఞ్ బన్ధనే', వృద్ధ్యభావో నిపాతనాత్। అభిభావీ భూత ఇతి। అభిభూతవానభిభావీ। అపరాధీ, అవరోధీ। `రాధ సాధ సంసిద్ధౌ', `రుధిర్ ఆవరణే'। పరిభవీ, పరిభావీతి। పక్షే వృద్ధ్యభావః।

పచేత్యాది। `డుపచష్పాకే'। `వచ పరిభాషణే',డువపిరుక్తార్థః, ఏవం వదిరపి। `చల కమ్పనే', `పత్లృ గతౌ'। నదడితి। `నద అవ్యక్తే శబ్దే'। ఠకారో జీబర్థః, ఏవముత్తరత్రాపి। `భష భర్త్సనే',ప్లుఙ్ గతౌ', `చర గత్యర్థః', `గౄ నిగరణే', `తౄ ప్లవనతరణయోః', `చుర స్తేయే', `దివు క్రీడాదౌ', `సూదిరుక్తార్థః, `జౄష్ వయోహానౌ',మృజ్ ప్రాణత్యాగే', `క్షమూష్ సహనే', `షివు తన్తుసన్తానే', `మిష స్పర్ద్ధాయామ్', `కుప క్రోధే', `మిధృ మేధాహిసనయోః', `వ్రణ

గాత్రచూర్ణనే'చురాదిః, `నృతీ గాత్రవిక్షేపే',`ద్దశిర్ ప్రేక్షణే',`సృప్లృగతౌ'। `డుభృఞ్
ధారణపోషణయోః';జారం విభర్తీతి జారభరా। ఏవం శ్వానం పచతీతి శ్వపచా, న్యఙ్క్వదిషు
శ్వపాకశబ్దస్య పాఠాత్పక్షే కర్మణ్యణపి భవతి। పచాదిరాకృతిగణ ఇతి। తత్సమ్బన్ధిన
ఆదిశబ్దస్య ప్రకారవచనత్వాత్। తథా చ `శివశమరిష్టస్య కరే' ఇతి కృఞోఽచ్ ప్రత్యయః
కృతః। ఘటేశ్చ `కర్మణి ఘటోఽఠచ్' ఇతి। తథా యజన్తానాం `యజోఽచి చ' ఇతి
యజోఽస్మిన్నచి లుగుక్తః। భాష్యే చ `అజపి సర్వధాతుభ్యో వక్తవ్యః' ఇత్యుక్తమ్।
పచాద్యనుక్రమణం తు నదడిత్యాదావనుబన్ధాసఞ్జనార్థమ్, కర్మోపపదానామ్ ఇగుపధానాం చ
బాధకబాధనార్థమ్, దేవేడిత్యుభయార్థమ్, అన్యేషాం తు ప్రపఞ్చార్థ ద్రష్టవ్యమ్।।

ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః।। 3.1.135 ।।

ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః।। ఇగుపధాదీనాం సమాహారద్వన్ద్వే నపుంసకత్వేన
హ్రస్వప్రసఙ్గదితరేతరయోగే ద్వన్ద్వః, వ్యత్యయేన భ్యసః పఞ్చమ్యేకవచనమ్। తత్ర
కృశబ్దస్య ధాత్వనుకరణత్వాత్ప్రకృతివదనుకరణమ్, విభక్తావిత్వమ్। జ్ఞ ఇతి। `ఆతో లోప
ఇటి చ' ప్రియ ఇతి। `ప్రీఞ్ తర్పణే',ఇయజాదేశః। కిర ఇతి। `కౄ విక్షేపే',`ఋత ఇద్ధాతోః'।
పచాదిషు ద్రష్టవ్యా ఇతి యద్యప్యజపి తృజాదివత్సర్వధాతుభ్యో భవతి,
తథాప్యపవాదబాధనార్థమేతే పచాదిష్వవశ్యం పాఠ్యా ఇత్యర్థః।।

ఆతశ్చోపసర్గే।। 3.1.136 ।।

పాఘ్రాధ్మాధేట్ద్దశః శః।। 3.1.137 ।।

పాఘ్రాధ్మాధేట్ద్దశః శః।। `పా పానే',`ఘ్రా గన్ధోపదానే',`ధ్మా శబ్దాగ్నిసంయోగయోః',`ధేట్
పానే',`ద్దశిర్ ప్రేక్షణే'।`పా రక్షణే' ఇత్యస్య తు లుగ్వికరణత్వాదగ్రహణమ్। ఉత్పిబ ఇత్యాది।
పాఘ్రాదిసూత్రేణ యథాయోగం పిబాదయ ఆదేశాః। వ్యాఘ్ర ఇతి। అత్ర `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి క
ఏవ భవతి; అత్ర చ `వ్యాఘ్రాదిభిః' ఇతి వచనం లిఙ్గమ్।।

అనుపసర్గాల్లిమ్పవిన్దధారిపారివేద్యుదేజిచేతిసాతిసాహిభ్యశ్చ।। 3.1.138 ।।

అనుపసర్గాల్లిమ్పవిన్దధారిపారివేద్యుదేజిచేతిసాతిసాహిభ్యశ్చ।। `అనుపసర్గాత్' ఇతి వ్యత్యయేనైకవచనమిత్యాహ----అనుపసర్గేభ్య ఇతి। `లిప ఉపదేహే',`విద్‌లృ లాభే'ఆగామినా నుమా సనుమ్కయోర్గ్రహణమ్, తేన విధ్యన్తరాణామగ్రహణమ్। `ధృఞ్ ధారణే',`ధృఙ్ అవస్థానే'----ణ్యన్తయోర్ద్వయోరపి గ్రహణమ్। `పార తీర కర్మసమాప్తౌ',`విద చేతనాఖ్యానాదిషు' చురాదిః, జ్ఞానాద్యర్థానామన్యతమో వా హేతుమణ్ణ్యన్తః। `ఏజృ కమ్పనే'ణ్యన్తః, `చితీ సంజ్ఞానే' చురాదిః, సాతిర్హేతుమణ్ణ్యన్తః, `షహ మర్షణే' చురాదిర్హేతుమణ్ణ్యన్తో వా। లిమ్పః, విన్ద ఇతి। `తుదాదిభ్యః శః' `శే ముచాదీనామ్' ఇతి నుమ్। ధారయాదిషు శబ్గుణాయాదేశాః।

నౌ లిమ్పేరితి। ఛన్దసి తు `ఛర్తా_ చ విధర్తా_ చ విధారయ' ఇతి ద్ధశ్యతే।

అరవిన్ద ఇతి। అరాకారాణి దలాన్యరశబ్దేనోచ్యన్తే।।

దదాతిదధాత్యోర్విభాషా।। 3.1.139 ।।

దదాతిదధాత్యోర్విభాషా।। దదః, దధ ఇతి। శపః శ్లుః, ద్విర్వ్చనమ్, `శ్నాభ్యస్తయోరాతః' ఇత్యాకారలోపః। `దద దానే',`దధ ధారణే'ఇత్యేతాభ్యామచి కృతే దదః దధ ఇతి సిద్ధమ్, దాధాభ్యామపి ణే కృతే దాయో ధాయ ఇతి, ఇదం తు వచనం స్వరార్థమ్---అదదః అదధ ఇతి `అచ్కావశక్తౌ' ఇత్యన్తోదాత్త్వం మా భూత్, నఞ్స్వర ఏవ యథా స్యాదితి।।

జ్వలితికసన్తేభ్యో ణః।। 3.1.140 ।।

జ్వలితికసన్తేభ్యో ణః।। ఇతిశబ్ద ఆద్యర్థ ఇతి। అనేకార్థత్వాన్నిపాతానామ్ `ఉచ్చావచేష్వర్థేషు నిపతన్తీతి నిపాతాః' ఇతి నిరుక్తకారో నిపాతశబ్దం నిరాహ। జ్వలితీత్యవిభక్తికో నిర్ద్దేశః, జ్వాలాదిభ్య ఇత్యర్థః। కసిరన్తే యేషాం తే కసన్తాః, తత్ర యే కసమధీత్య వృదితి పఠన్తి తేషాం మతే కసన్తగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్। నను చ `జ్వల దీప్తౌ' ఇతి ద్విః పఠ్యతే----ఘటాదిషు, పరస్తాచ్చ; తేషామసత్యస్మిన్విశేషణే సన్దేహః స్యాత్----కిం పూర్వో జ్వలిరాదిః? ఉత పర ఇతి? అతః కసః సమీపభూతేభ్యో జ్వలాదిభ్య ఇతి విశేషణమర్థవత్, నైతత్సుష్ఠూచ్యతే; యద్యన్తశబ్దః సమీపవచనః, బహువ్రీహౌ తత్పురుషే చ కసేర్గ్రహణం న ప్రాప్నోతి, పూర్వత్ర జ్వలతావాదావభిప్రేతే తదనన్తర ఏవ

ధాతురుపాదీయేత; పరోపదేశేనైవ జ్వలతేర్గ్రహణసిద్ధేః। ఘటాదిపాఠశ్చ మిత్సంజ్ఞాయాం చరితార్థః, ఇతరస్త్వచరితార్థ ఇతి స ఏవాదిర్భవిష్యతి। అచోఽపవాద ఇతి। తస్యాపి సర్వధాతువిషయత్వాదితి భావః। `భ్రము చలనే' ఇత్యస్య జ్వలాదిపాఠః కిమర్థః,యావతా పచాద్యచి భ్రమ ఇతి సిద్ధమ్, ణేఽప్యేతదేవ రూపమ్, `నోదాత్తోపదేశస్య' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధాత్? ఇహాభ్రమ ఇతి `అచ్కావశక్తౌ' ఇతి స్వరో మా భూదితి।।

శ్యాద్వ్యధాస్రు సంస్వతీణవసావహృలిహశ్లిషశ్వసశ్చ।। 3.1.141 ।।

శ్యాద్వ్యధాసు సంస్వతీణవసావహృలిహశ్లిషశ్వసశ్చ।। అనుపసర్గాదితి నివృత్తమితి। ఉత్తరసూత్రే పునరనుపసర్గగ్రహణాత్। విభాషేతి చేతి। నివృత్తమిత్యపేక్ష్యతే। విభాషా గ్రహణం హ్యనుపసర్గగ్రహణేన సమ్బద్ధమ్, అతస్తన్నివృత్తావస్యాపి నివృత్తిః। శ్యైఙ్ ఇతి । `శ్యైఙ్ గతౌ' ఇత్యస్మాత్ శీ ఆత్ శ్యాదితి శీఙో యణాదేశేన గ్రహణం న భవతి; వ్యాఖ్యానాత్, ఝటితి ప్రతీతావనారోహాచ్చ। ఆకారాన్తేభ్య ఇతి। ఏతేన అత్తేరచ్చబ్దాన్తానాం పతిప్రభృతీనామకారాన్తానాం చ గ్రహణం న భవతీతి దర్శయతి। ఏతదపి వ్యాఖ్యానాదేవ। `వ్యధ తాడనే',`స్రు గతౌ' ఆఙ్పూర్వః, సంపూర్వశ్చ, `ఇణ్ గతౌ' అతిపూర్వః, `షోఽన్తకర్మణి' `హృఞ్ హరణే' అవపూర్వౌ, `లిహ ఆస్వాదనే',`శ్లిష ఆలిఙ్గనే',`శ్వసప్రాణనే'। యేఽత్ర సోపసర్గాస్తేభ్యః సోపసర్గేభ్య ఏవ భవతి, శేషేభ్యస్త్వవిశేషేణ। బాధకబాధనార్థమితి। `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి విశేషవిహితః కః సామాన్యవిహితస్య ణస్య బాధకః, తద్బాధనార్థమిదమ్। ఏతేనావస్యతేరుపాదానం వ్యాఖ్యాతమ్। అవశ్యాయ ఇతి। పూర్వవద్యుక్।।

దున్యోరనుపసర్గే।। 3.1.142 ।।

దున్యోరనుపసర్గే।। దావ ఇతి। వనవహ్నిః। కథం తత్రైవ దవ ఇతి? నయతిసాహచర్యాత్సానుబన్ధకస్య దునోతేరిహ గ్రహణమ్। నిరనుబన్ధకాద్ధవతేః పచాద్యచి భవిష్యతి। కరణసాధనో వా `ఋదోరప్' ఇత్యబన్తః।।

విభాషా గ్రహః।। 1.3.143 ।।

విభాషా గ్రహః।। వ్యవస్థితవిభాషా చేయమితి। ఏతదేవ స్పష్టయతి---జలచర ఇతి। భవ ఇతి। భవత్యేవ న తు కదాచిన్న భవతీతి భవః=దేవః, సంసారశ్చ। భావాః=పదార్థాః।।

గేహే కః।। 3.1.144 ।।

గేహే కః।। గేహ ఇతి। ప్రత్యయార్థస్య కర్తుర్విశేషణమ్, నోపపదమ్; `గృహపతినా సంయుక్తః' ఇతి నిర్దేశాదిత్యాహ---గేహే కర్త్తరీతి। తాస్త్వ్యద్ధారాశ్చేతి। గేహమిత్యపేక్ష్యతే, తేన గౌణస్యాపి గేహస్య గ్రహణమితి దర్శయతి। తచ్చ తన్త్రావృత్త్యేరన్యతరాశ్రయణేన లభ్యతే, తత్ర వేశ్మని పుంల్లిఙ్గబహువచనాన్త ఏవ----గృహాన్దాహకో భవతి, గృహానుత్తరయా సంకాశయతే, గృహాన్గచ్ఛ, గృహానహం సుమనసః ప్రపద్య ఇతి। నపుంసకలిఙ్గోఽభిధేయవచనః, ఏవం దారేష్వపి। అన్యే తు---గృహశబ్దో వేశ్మన్యేవ ముఖ్యః, దారేషు గౌణ ఇతి వదన్తి, తథా `న గృహం గృహమిత్యాహుర్గృహిణీ గృహముచ్యతే' ఇతి వేశ్మన్యేవ ముఖ్యతాం దర్శయన్తి। యథా వృత్తికారేణోక్తం తథా దారేష్వపి ముఖ్య ఏవేతి లక్ష్యతే।।

శిల్పిని ష్వున్।। 3.1.145 ।।

శిల్పిని ష్వున్।। పూర్వేణ సాహచర్యాత్ సిల్పినీత్యపి ప్రత్యయార్థస్య విశేషణమ్, నోపపదమిత్యాహ----శిల్పిని కర్త్తరీతి। క్రియాసు కౌశలం శిల్పం తదస్యాస్తీతి సిల్పీ।

నృతిఖనీత్యాది। ఏతద్వచనమేవ; తేనాహ్వాతా, ఆహ్వాయక ఇత్యాదౌ న భవతి। రఞ్జేనునాసికలోపశ్చేతి। ఏతత్తు జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `జనీజౄష్క్నసురఞ్జోఽమన్తాశ్చ' ఇతి మిత్సంజ్ఞాం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి----రఞ్జేరకిత్త్యేఽప్యనునాసికలోపో భవతౌతి।।

గస్థకన్।। 3.1.146 ।।

గస్థకన్।। గాయతేరితి। `కై గై శబ్దే',`గామాదాగ్రహణే ష్వవిశేషః' ఇతి `గాఙ్ గతౌ' ఇత్యస్యాపి గ్రహణం ప్రాప్తమ్, అనభిధానాన్న భవతి। థకన్ప్రత్యయో హి గాయత్యర్థవిషయమేవ శిల్పినమభిధాతుం సమర్థః।।

ఖ్యుట్ చ।। 3.1.147 ।।

ఖ్యుట్ చ।। ఖకారో యుగర్థః, టకారో జీబర్థః। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి। ఉత్తరత్ర ఖ్యుట ఏవానువృత్తిర్యథా స్యాత్, థకనో మా భూదితి।।

హశ్చ వ్రీహికాలయోః।। 3.1.148 ।।

హశ్చ వ్రీహికాలయోః।। జహాతేరితి। `ఓహాక్ త్యాగే'। జిహాతేరితి। `ఓహాఙ్గతౌ'। ప్రాయేణ జిహీతేరితి పాఠః, స త్వయుక్తస్తిపః పిత్త్వాదీత్వాభావాత్। జహాతేః కకారోఽత్ర సామాన్యగ్రహణార్థః, అన్యథా ఏకానుబన్ధకత్వాదస్యైవ స్యాత్। అథ హాజ ఇత్యుచ్యేత, ఏవమపి తస్యగ్రహణం న స్యాత్, తస్మాద్ ద్వయోరపి గ్రహణమ్। `బ్రీహికాలయోః' ఇతి కర్తృర్విశేషణమ్, నోపపదమ్; త్రిచతుర్భ్యో హాయనస్య `దామహాయనాన్తాచ్చ' ఇతి వచనాదితి మత్వాహ---వ్రీహౌ కాలే చ కర్త్తరీతి। జహత్యుదకమితి। కృత్వేతి। వ్రీహౌ హాయనశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తం దర్శితమ్। జాఙ్గలదేశోద్భవాః కేచిద్ వ్రీహయో హాయనా ఇత్యాహుః। జిహీతే భావానితి। భావాః పదార్థాస్తాన్ జిహీతే గచ్ఛతి పరిచ్ఛేదకత్వేన వ్యాప్నోతీత్యర్థః।।

ప్రుసృల్వః సమభిహారే వున్।। 3.1.149 ।।

ప్రుసృల్వః సమభిహారే వున్।। `ప్రుసృల్వ' ఇతి పఞ్చమ్యాః స్థానే జస్, `ఓస్సుపి' ఇతి యణాదేశః। సాధుకారిత్వం లక్ష్యత ఇతి। ప్రాయః సహచరిత్వాత్ పునః పునరనుష్ఠానం సమభిహారః, యశ్చ యాం క్రియాం పునః పునరనుతిష్ఠతి తస్య ప్రాయేణ కౌశలముపజాయతే, అతః ప్రాయః సాహచర్యాత్సాధుకారిత్వం లక్ష్యతే, లక్షణయా తత్ర వర్త్తత ఇత్యర్థః, తేన కిం సిద్ధం భవతీత్యాహ----సకృదపీతి।।

ఆశిషి చ।। 3.1.150 ।।

ఆశిషి చ।। ఆశిషి గమ్యమానాయామితి। న వాచ్యాయామ్; కర్త్తరి కృత్' ఇతి కర్త్తరేవ వాచ్యత్వాత్। ప్రార్థనావిశేష ఇతి। అప్రాప్తస్యాభిలషితస్య ప్రాప్తుమిచ్ఛా ప్రార్థనా=ఆశీః। స

చేత్క్రియావిషయ ఇతి। `ధాతోః' ఇత్యధికారాద్, ధాతోశ్చ క్రియావచనత్వాత్। అముష్యాః క్రియాయా ఇతి। జీవనాదికాయాః, అనేన ప్రయోక్తృధర్మత్వమాశిషో దర్శయతి। జీవతాదితి। ఆశిషి లోట్ప్రయోగేణోదాహరణే ఆశిషం దర్శయతి।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం తృతీయస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః।।

---------***********---------

.

కాశికావృత్తౌ పదమఞ్జరీ

అథ తృతీయాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

కర్మణ్యణ్ ।। 3.2.1 ।।

కర్మణ్యణ్ ।। కర్మణీతి । నేదం స్వరూపగ్రహణమ్; అశబ్దసంజ్ఞా ఇతి ప్రతి షేధాత్ । నను చార్థస్యేయం సఞ్జ్ఞా న శబ్దస్య, అశబ్దసఞ్జ్ఞేతి నైవం విజ్ఞాయతే-----శబ్దస్య సఞ్జ్ఞా శబ్దసఞ్జ్ఞేతి, కిం తర్హి? శబ్దే సంజ్ఞా సబ్దసంజ్ఞేతి । శబ్దశబ్దేన శబ్దానామనుశాసనం వ్యాకరణముచ్యతే, అసతి చ బాధే కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమస్యైవ గ్రహణం యుక్తమ్ । తస్మాత్పారిభాషికస్య కర్మణో గ్రహణమఙ్గీకృత్య తస్యావాన్తరభేదమాహ----త్రివిధం కర్మేతి । తా ఏవ తిస్రో విధా దర్శయతి---నిర్వర్త్యే వికార్యే ప్రాప్యం చేతి । యదసజ్జాయతే సద్వా జన్మనా యత్ప్రకాశతే తన్నిర్వర్త్యమ్, యథా-----కుమ్భం కరోతి, పుత్రం ప్రసూత ఇతి । యస్య తు సత ఏవ కశ్చిద్వికారః క్రియతే తద్వికార్యమ్, స చ వికారః క్వచిత్ప్రత్యక్షగమ్యః, యథా---కాష్ఠాని భస్మ కరోతి, సువర్ణ కుణ్డలం కరోతీతి, క్వచిచ్ఛాస్త్రగమ్యః----వ్రీహీన్ ప్రోక్షతీతి, అత్ర ప్రోక్షణేన వ్రీహీషు కశ్చిదతిశయో జన్యత ఇతి శాస్త్రాదేవ గమ్యతే । ఏతావతా చ భేదేన సంస్కార్యమేతత్కర్మేతి చాతుర్విధ్యం మీమాంసకా మన్యన్తే । క్రియాకృతవిశేషాభావే తు ప్రాప్యం కర్మ, యథా-----వేదమధీతే, చర్చాం పారయతీతి । నను న `కర్తురీప్సితతమమ్' ఇత్యేతదేవ కర్మ త్రివిధమ్, అన్యదప్యస్తి `తథాయుక్తం చానీప్సితమ్' ఇతి, తచ్చ ద్వివిధమ్---ద్వేష్యమితరచ్చ; తథా `అకథితం చ', ఏవం `దివః కర్మ చ', తథా `అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ' ఇతి । తదేవమవాన్తరభేదవివక్షాయాం సప్తవిధం కర్మ । ఉక్తం చ----

నిర్వర్త్య చ వికార్య చ ప్రాప్యం చేతి త్రిధా మతమ్।

తత్రేప్సితతమం కర్మ చతుర్ధాన్యత్తు సఞ్జ్ఞితమ్।।

ఔదాసీన్యేన యత్ప్రాప్యం యచ్చ కర్తురనీప్సితమ్।

సఞ్జ్ఞాన్తరైరనాఖ్యాతం యద్యచ్చాప్యన్యపూర్వకమ్।। ఇతి।

తత్కిముచ్యతే త్రివిధం కర్మేతి? కేచిదాహుః----కర్తురీప్సితతమమేవాత్ర గృహ్యతేఽన్యత్రాణ్ న భవతీతి। అన్యే త్వాహుః-----ఆదిత్యం పశ్యతీత్యాదౌ మా భూదిత్యేవమర్థ కర్మణి నిర్వర్త్యమానే విక్రియమాణ ఇతి వక్తవ్యమిత్యాశఙ్క్య వార్త్తికకారేణోక్తమ్----కర్మణి నిర్వర్త్యమానేవిక్రీయమాణ ఇతి చేద్వేదాధ్యాయానాముపసంఖ్యానమిత్యాది। తదనేన ప్రదర్శ్యతే త్రివిధమపి కర్మ గృహ్యతే, న పునః ప్రాప్యం న గృహ్యత ఇతి, న తు సూత్రాన్తరోక్తం వ్యావర్త్యతే। తథా చ `దివః కర్మ చ' ఇత్యత్ర సమావేశస్య ప్రయోజనముక్తమ్---మనసా దేవ ఇత్యత్ర కర్మత్వాదణ్, కరణత్వాత్తృతీయేతి। ఏవం చ వృక్షావాసః పర్వతాధివాస ఇత్యాద్యపి యథాదర్శనం భవతీతి। అనభిధానాదితి। తచ్చానభిధానం యత్రాప్తైరుక్తం తత్రైవ। అన్యత్ర తు యథాలక్షణం భవత్యేవ, తథా చ పఠతి----యథాలక్షణమప్రయుక్తే'ఇతి।

శీలికామీత్యాది। `శీల సమాధౌ',`భక్ష అదనే' చురాదిః, `కము కాన్తౌ' ణిజన్తః, `చర గత్యర్థే' ఆఙ్పూర్వః, ణస్య ణిత్కరణం చరేర్వృద్ధ్యర్థమ్। పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చేతి। కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరస్యాపవాదః। మాంసశీలేతి। అత్రాణి సతి జీప్స్యాత్, ణేఽపి క్వచిదణ్కృతం భవతీత్యేతత్తు తాచ్ఛీలిక ఏవ ణే భవతి। `మనేర్దీర్ఘశ్చ' ఇతి సప్రత్యయాన్తో మాంసశబ్దః। కల్యాణశబ్దః `లఘావన్తే ద్వయోశ్చ బహ్వషో గురుః' ఇతి మధ్యోదాత్తః। అస్యాయమర్థః----అన్తే లఘోః పరతో ద్వయోశ్చాన్తయోర్లఘ్వోః పరతో బహ్వషః శబ్దస్య యో గురుః స ఉదాత్తో భవతి। బహ్వష ఇతి బహ్వచ ఇత్యర్థః।`అష్' ఇత్యచః పూర్వాచార్యసఞ్జ్ఞా।

ఈక్షిక్షమిభ్యాం చేతి। అత్రాపి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చేత్యేవ, వాక్యభేదస్తు వైచిత్ర్యార్థః। ఇహ యో మాసం భక్షయతి మాంసం తస్య భక్షో భవతి, తత్ర భక్షయతేః కర్మణ్యేరజన్తస్య బహువ్రీహిణా సిద్ధమ్। ఏవమన్యత్రాపి। యః పునరణ్యన్తస్తస్య ఘఞన్తస్య బహువ్రీహిః, నార్థ ఏతేన। నను బహుభక్ష ఇత్యత్ర బహోర్నఞ్వదిత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వం ప్రాప్నోతి? ఏవం తర్హి భావేऽజన్తేన వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిర్భవిష్యతి----బహుషు భక్షోऽస్య బహుభక్ష ఇతి, తత్రోత్తరపదార్థస్య బహుత్వాభావాద్వహుస్వరో న భవిష్యతి? సత్యమ్; అణ్బాధనార్థ తు వచనమ్, అకారాదనుపపదాత్కర్మోతపపదో విప్రతిషేధేన। పచాదిభ్యోऽచ్, అనుపపదోऽకారస్తస్యావకాశః----పచతీతి పచః, కర్మోపపదస్యావకాశః----కాణ్డలావః శరలావః; ఓదనపావ ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాదయమేవాణ్ భవతి। తేనోపధావృద్ధిః, ఉపపదసమాసశ్చ నిత్యో భవతి। అచి తు షష్ఠీసమాసో వికల్పితః స్యాత్। న చచ వాచ్యం యుగపద్వివక్షాయాం భవతు విప్రతిషేధః, కేవలే పచ్యర్థే వివక్షితేऽచి కృతే పశ్చాదోదనసమ్బన్ధే వివక్షితే ఓదనపచ ఇత్యపి ప్రాప్నోతి? ఏకత్వాత్ప్రయోగస్య। న హి తస్మిన్నేవ ప్రయోగే వివక్షితం చావివక్షితం చ కర్మ భవతి। తస్మాదోదనపచ ఇత్యసాధురేవ। గఙ్గాధరః, శ్రీధరః, వజ్రధరః, భూధరః, స్రగ్ధరేతి తు సఞ్జ్ఞాశబ్దాః। యదా త్వజపి సర్వధాతుభ్య ఇతి పక్షః, తదాపవాదత్వాదేవ తస్యాణ్ బాధకః। తథా `ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' అనుపపదస్తస్యావకాశః---విక్షిపః, విలిఖః, కర్మోపపదస్య స ఏవ; కాష్ఠభేద ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాదయమేవాణ్ భవతి। తథా `అనుపసర్గాల్లిమ్పవిన్ద' ఇత్యనుపపదః శస్తస్యావకాశః----లిమ్పతీతి లిమ్పః, కర్మోపపదస్య స ఏవ; కుజ్మలేప ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాదయమేవాణ్ భవతి। `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కోऽనుపపదస్తస్యావకాశః----సుగ్లః సుగ్లః, కర్మోపపదస్య స ఏవ; గోసన్దాయ ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాదయమేవాణ్ భవతి।।

హ్వావమశ్చ।। 3.2.2 ।।

హ్వావమశ్చ।। వేఞ్ తన్తుసన్తానే ఇతి। `వా గతిగన్ధనయోః' ఇత్యస్య గ్రహణం న భవతి; అకర్మకత్వాత్। భ్రమణార్థో హ్యసౌ----సర్వా దిశ ఆవాతి వాత ఆవాతు భేషజమితి। సోపసర్గస్య తు సకర్మకత్వేऽప్యగ్రహణమ్; పూర్వేణైవాణః సిద్ధత్వాత్। వాతా వాన్తి దిశో దశేతి ప్రయోగశ్చిన్త్యః। అథాపి క్వచిత్కథఞ్చిత్సకర్మకత్వమ్, తథాపి హ్వేఞా సాహచర్యాత్సానుబన్ధకస్యైవ వేఞో గ్రహణమ్। మాఙ్ మానే ఇతి। ఙితో మారూపస్యోపలక్షణమేతత్, తేన `మేఙ్ ప్రణిదానే' ఇత్యస్యాపి గ్రహణమ్। `మా మానే' ఇత్యస్య తు సంభావనార్థస్యాకర్మకత్వాదగ్రహణమ్।

ఆతోऽనుపసర్గే కః।। 3.2.3 ।।

ఆతోఽనుపసర్గే కః।। కవిధౌ సర్వత్ర ప్రసారణిభ్యో డో వక్తవ్యః। సంప్రసారణభాజః===ప్రసారణినః। `జ్యా వయోహానౌ' బ్రహ్మ జినాతీతి బ్రహ్మజ్యః, సర్వత్రగ్రహణాన్నావశ్యమిహైవ `ఆతశ్చోపసర్గే'ఆహ్వః ప్రహ్వః, కే హి సంప్రసారణప్రసఙ్గః, ఆహ్వ అ ఇతి స్థితే సంప్రసారణే పూర్వత్వే చ కృతే ఉవఙాదేశే ఆహువః ప్రహువ ఇతి ప్రాప్నోతి, ఏవం బ్రహ్మజియ ఇతి ప్రాప్నోతి। నను సంప్రసారణే కృతే ఆతో లోపస్తస్య స్థానివద్భావాదియఙువఙౌ న భవిష్యతః, లోపో న సిద్ధ్యతి----అన్తరఙ్గత్వాత్పూర్వత్వం ప్రాప్నోతి, సమానాశ్రయే చ వార్ణాదాఙ్గం బలీయ ఇతి? ఏవం తర్హి ప్రాగేవ సంప్రసారణాదాతో లోపో భవిష్యతి, పరత్వాద్ నిత్యం సంప్రసారణమ్, కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వాత్' ఆతో లోపస్త్వనిత్యః, కృతే సంప్రసారణే పూర్వత్వేన బాధ్యతే---యస్య చ నిమిత్తం లక్షణాన్తరేణ విహన్యతే తదనిత్యమ్। తదేవం పరత్వాదాతో లోపః, తతః సంప్రసారణమ్, తత ఇయఙువఙౌ ప్రసక్తావాల్లోపస్య స్థానివత్త్వాన్న భవిష్యతః। నను యోఽనాదిష్టాదచః పూర్వస్తస్య విధిం ప్రతి స్థానివద్భావః, ఆదిష్టాచ్చైషోఽచః పూర్వమ్---ఇదానీమేవ హ్యుక్తం పూర్వమల్లోపః పశ్చాత్ సంప్రసారణమితి? ఏవం తర్హ్యాకారలోపస్యాసిద్ధత్వాదువఙ్ న భవిష్యతి। ఇహాపి తర్హి జుహువతుః జుహువతుః ఆల్లోపస్యాసిద్ధత్వాదువఙ్ న ప్రాప్నోతి? ఆభీయమసిద్ధత్వమనిత్యమిత్యత్ర న భవిష్యతి। అథ వా `సంప్రసారణాచ్చ' `ఏఙః పదాన్తాత్' ఇత్యత్ర ఏఙ ఇతి యోగవిభాగః---సంప్రసారణాదేఙి పరతః పూర్వపరయోః పూర్వమేకాదేశో భవతీతి। కిమర్థమిదమ్, న `సంప్రసారణాచ్చ' ఇత్యేవ సిద్ధమ్? జ్ఞాపనార్థమ్-----యత్ర సంప్రసారణాత్పర ఏఙ్ సంభవతి తత్ర `ఆదేచ ఉపదేశేఽశితి' ఇత్యాత్వం న భవతీతి। యది స్యాత్పూర్వత్వేన తస్య నివృత్తివిధానమనుపపన్నం స్యాత్। తేన జుహువతురిత్యత్రానైమిత్తికత్వేనాన్తరఙ్గమప్యాత్వమకృత్వా ఏఙ్భావాదేవ లిటి విహితే సంప్రసారణే పూర్వత్వే న స్థానివత్త్వం నాసిద్ధత్వమితి సిద్ధమిష్టమ్। ఆహ్వః, ప్రహ్వః, బ్రహ్మజ్య ఇత్యత్ర త్వాకారాన్తలక్షణః ప్రత్యయో నాసత్యాత్వే భవితుమర్హతీతి పూర్వమాత్వమ్, తతః ప్రత్యయః, ఆల్లోపః, సంప్రసారణమ్, అసిద్ధత్వాదియఙువఙోరభావః।।

సుపి స్థః।। 3.2.4 ।।

సుపి స్థః।। సుపీతి న సప్తమీబహువచనస్య గ్రహణమ్, కిం తర్హి? ప్రత్యాహారస్య; `సుప్తిఙన్తం పదమ్',`సుప ఆత్మనః క్యచ్',`సుపో ధాతుప్రతిపదికయోః',`అవ్యయాదాప్సుపః' ఇత్యాదౌ తస్యైవ ప్రసిద్ధ్వాత్। ద్వాభ్యం పిబతీతి। నను రూఢిశబ్దా ద్విపాదయః, తతశ్చాసన్తమప్యవయవార్తమాశ్రిత్య కర్మోపపద ఏవ కః కరిష్యతే? నైతదేవమ్; ద్వాభ్యాం పిబతీత్యాదేరవయవార్థస్య సమ్భవతోఽపరిత్యాగేనైవ వ్యుత్పత్తౌ సమ్భవత్యామస్యాః

కల్పనాయా అయుక్తత్వాత్। యత్ర త్వత్యన్తమసమ్భవః, యుక్తా తత్రైవ సా కల్పనా, యథా---త్రైలతపాయికాదౌ। అనేన భావే యథా స్యాదితి। ఆరమ్భసామర్థ్యాత్తావదయం కర్తురపకృష్యతే, న చాన్యోఽర్థో నిర్ద్దిశ్యతే। అనిర్ద్దిష్టార్థాశ్చ ప్రత్యయాః స్వార్థే భవన్తి, స్వార్థశ్చ ధాతూనాం భావ ఏవ। నను `ఘఞర్థే కవిధానమ్' ఇతి భావే కః సిద్ధః? సత్యమ్; నిత్యసమాసార్థన్తు వచనమ్, అన్యర్థా పాక్షికః షష్ఠీసమాసః స్యాద్। నిత్య ఏవ తూపపదసమాసో భవతి, తథా చాఖూనాముత్థానమిత్యస్వపదేన విగ్రహః కృతః। ఘఞర్థే కవిధానమిత్యత్ర స్థగ్రహణం కర్తృవర్జితే కారకేఽపి యథా స్యాదితి।।

తున్దశోకయోః పరిమృజాపనుదోః।। 3.2.5 ।।

తున్దశోకయోః పరిమృజాపనుదోః।। తున్దపరిమృజ ఇతి। మృజేరజాదౌ సంక్రమ ఇత్యత్ర `యస్మిన్విధిస్తదాదౌ' ఇత్యేవ సిద్ధే ఆదిగ్రహణం ముఖ్యాజాదిపరిగ్రహార్థమ్, తేన వ్యపదేశివద్భావేనాజాదావత్ర కే వృరద్ధిర్న భవతి।

ఆలస్య ఇత్యాది। ఆలస్యే గమ్యమానే సుఖోత్పాదనే చ ప్రత్యయ ఇత్యర్థః। తత్ర సామర్థ్యాదలసే కర్త్్రరి సుఖస్య చాహర్తరి ప్రత్యయో భవతీత్యుక్తం భవతి। శోకాపనోద ఏవాన్య ఇతి। యస్సంసారానిత్యతాద్యుపదేశేన శోకమేవ కేవలమపనుదతి, న తు సుఖముత్పాదయతి స శోకాపనోదః। మూలవిభుజాదిభ్య ఇతి। తాదర్థ్య ఏషా చతుర్థీ, మూలవిభుజాదిసిద్ధ్యర్థమిర్త్థః। ఆకృతిగణశ్చాయమ్, తేన మహీధ్ర---కుధ్ర---శిరోరుహాది సిద్ధం భవతి। కాకగుహా ఇతి। కాకేభ్యో గూహితవ్యా ఇతి కర్మణి కప్రత్యయ ఇష్యతే, అతో ఘఞర్థే కవిధానమిత్యత్రేదం ద్రష్టవ్యమ్।।

ప్రే దాజ్ఞః।। 3.2.6 ।।

ప్రే దాజ్ఞః।। దదాతేరితి। ఉపలక్షణమేతత్। `గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః' ఇతి సర్వేషామేవ దారూపాణాం గ్రహణమిష్యతే। జానాతేశ్చేతి। జనేస్త్వల్లోపేనాయం నిర్దేశో న భవతి; `ఖనో ఘ చ' `హనశ్చ వధః' ఇత్యాదౌ ధాతునిర్ద్దేశేఽల్లోపస్యాకరణాత్। ప్రేణోపసృష్టాదితి। ప్రశబ్దేనోపసర్గేణ సమ్బద్ధాదిత్యర్థః। `అనుపసర్గే' ఇతి చానువర్తతే, తేన కేవలేన ప్రేణోపసృష్టాదిత్యర్థః। అతశ్చ గోసమ్ప్రదాయ ఇత్యణేవ భవతి।।

సమి ఖ్యః।। 3.2.7 ।।

గాపోష్టక్।। 3.2.8 ।।

గాపోష్టక్।। గాయతేరితి। `గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః' ఇతి గాజో లుగ్వికర రణస్యాపి గ్రహణం ప్రాప్తం పిబతిసాహచర్యాత్తు న భవతి। సామగీతి। టకః కిత్త్వాదాతో లోపః, టిత్త్వాన్ జీప్।

సురాశీధ్వోః పిబతేరితి వక్తవ్యమిత్య। పిబతేరితి లుగ్వికరణాలుగ్వికరణపరిభాషాలభ్యస్యైవార్థస్య కథనమ్, ఉపపదపరిగణనం తు వాచనికమేవ। క్షీరపేతి। స్త్రియామేవ విశేషాత్ స్త్రీలిఙ్గముదాహృతమ్।।

హరతేరనుద్యమనేఽచ్।। 3.2.9 ।।

హరతేరనుద్యమనేఽచ్।। అచ్ప్రకరణ ఇతి। లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయైవ ఘటగ్రహణేన ఘటీగ్రహణేఽపి సిద్ధే ఘటీగ్రహణమ్ పరిభాషాయా అనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్। సూత్రగ్రాహ ఏవాన్య ఇతి। యస్సూత్రం కేవలముపాదత్తే, న తు ధారయతి తత్రాణేవ భవతీత్యర్థః।।

వయసి చ।। 3.2.10 ।।

వయసి చ।। సంభావ్యమానం వేతి। తేనాసత్యపి కవచగ్రహణే వయసి గమ్యమానే కవచహర ఇతి భవతీతి భావః।।

ఆజి తాచ్ఛీల్యే।। 3.2.11 ।।

ఆజి తాచ్ఛీల్యే।। పుష్పాద్యాహరణే ఇత్యాదినా తాచ్ఛీల్యముదాహరణే దర్శయతి। స్వాభావికీతి। స్వభావే భవా స్వాభావికీ, అధ్యాత్మాదిః। స్వశబ్దో ద్వారాదిషు పఠ్యతే, తదాదివిధిశ్చ తత్రేష్యతే। భాష్యకారప్రయోగాత్తు ద్వారాదికార్యాభావః, స్వార్థికస్వాభావికశౌ్ప

భాష్యే ప్రయుక్తౌ। అస్య వివరణమ్---ఫలానపేక్షేతి। కథం పునః ఫలమనపేక్ష్య తత్ర ప్రవర్త్తతే, న హి స్వభావః పర్యనుయోగమర్హతి।।

అర్హః।। 3.2.12 ।।

స్తమ్బకర్ణయో రమిజపోః।। 3.2.13 ।।

స్తమ్బకర్ణయో రమిజపోః।। రమేరకర్మకత్వాదితి। నను `వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః' `ఉపాచ్చ' ఇత్యత్రోదాహృతమ్---దేవదత్తముపరమతీతి? ఏవం మన్యతే---`అనుపసర్గే' ఇతి వర్తత ఇతి। జపేశ్చ శబ్దకర్మకత్వాదితి। మన్త్రం జపతీత్యాదౌ తత్రైవ ప్రయోగదర్శనాత్। కర్మ న సంభవతీతి। కేవలస్య రమేర్జపేశ్చ కర్మాద్యశబ్దాత్మకమితి భావః। సూచకః==పిశునః। స్తమ్బేరమ ఇతి। `తత్పురుషే కృతి బహులమ్' ఇత్యలుక్। కర్ణే జపితా మశక ఇతి। ఉపాంశుశబ్దాయితేత్యర్థః।।

శమి ధాతోః సంజ్ఞాయామ్।। 3.2.14 ।।

శమి ధాతోః సంజ్ఞాయామ్।। ధాతుమాత్రాదితి। మాత్రగ్రహణేనాపవాదవిషయేఽపి విధానం భవతీతి దర్శయతి। శఙ్కర ఇతి। ఏహికమాముష్మికం మోక్షాఖ్యం చ సుఖం కరోతీతి శఙ్కరః। ధాతుగ్రహణస్య ప్రయోజనం దర్శయన్మాత్రగ్రహణప్రతిపాదితమేవార్థ స్పష్టీకరోతి---శమిసంజ్ఞాయామితి। అస్మిన్సూత్ర ఇత్యర్థః। అసతి ధాతుగ్రహణే శమిశంజ్ఞాయామిత్యస్యావకాశః----శమ్భవః, శంవద ఇతి, `కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యే' ఇత్యస్యావకాశః----శ్రాద్ధకర ఇతి; శఙ్కరా ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాట్ట ఏవ స్యాద్, ధాతుగ్రహణసామర్థ్యాదజేవ భవతి। కుణ్డఖాడవస్త్వాచార్యో మన్యతే---గృణాతేః శబ్దకర్మణ ఏతద్రూపమ్, పృషోదరాదిత్వాద్రకారస్య కకార ఇతి, తన్మతే ధాతుగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్।।

అధికరణే శేతేః।। 3.2.15 ।।

అధికరణే శేతేః।। పర్శ్వాదిష్వితి। అనధికరణార్థమిదమ్। తద్విగ్రహేణ దర్శయతి----పార్శ్వాభ్యామితి। దిగ్ధసహశయ ఇతి। దిగ్ధేన సహ శేతే ఇత్యచి కృతే మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః। దిగ్ధసహశబ్దో మయూరవ్యంసకాదిస్తస్యోపపదసమాసః। అవమూర్ధశయ ఇతి। అవనతాం మూర్ధా యస్య అవమూర్ధా అధోముఖః శేత ఇత్యర్థః। గిరౌ డశ్ఛన్దసీతి। యది ఛన్దసీత్యుచ్యతే, కథమ్ `గిరిశముపచచార ప్రత్యహం సా సుకేశీ', `ఆరోపితం యద్గిరిశేన పశ్చాత్' ఇతి? నిరంకుశాః కవయః। అన్యే త్వాహుః-----ఇహ యో గిరౌ శేతే గిరిస్తస్యాస్తీతి లోమాదిషు దర్శనాచ్ఛప్రత్యయః। తథా చాత్రైవ వార్త్తికమ్----తద్ధితో వేతి। న చ లోమాదిష్వపి ఛన్దోగ్రహణమస్తి, తేన భాషాయామపి గిరిశ ఇతి భవతి। ఏవం చ కృత్వా నిఘణ్టుషు పాఠోఽప్యుపపన్నో భవతి। గిరౌ శేత ఇతి। గిరావాస్త ఇత్యర్థః।।

చరేష్టః।। 3.2.16 ।।

భిక్షాసేనాదాయేషు చ।। 3.2.17 ।।

భిక్షాశేనాదాయేషు చ।। భిక్షాచర ఇతి। చరతిరత్ర తత్పూర్వకే అర్జనే వర్త్తతే, చరణేన భిక్షామర్జయతీత్యర్థః। సేనాచర ఇతి। సేనాం ప్రవిశన్నుచ్యతే। ఆదాయచర ఇతి। ఆదాయ గచ్ఛతీత్యర్థః, భక్షయతీతి వా। కథం సహచరః, సహచరీతి? పచాదిషు చరడితి పఠ్యతే, సుప్సుపేతి సమాసః।।

పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్త్తేః।। 3.1.18 ।।

పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్త్తే।। అగ్రే ఇత్యేతేష్వితి। ఏతేనాగ్రశబ్దస్యైకారాన్తత్వం నిపాత్యత ఇతి దర్శయతి। ఏతచ్చాగ్రేశబ్దస్యచ పరనిపాతనాదేవ విజ్ఞాయతే, అన్యథా `అజాద్యదన్తమ్' ఇతి పూర్వనిపాతః స్యాత్। కిమర్థ పునరేకారాన్తత్వం నిపాత్యతే, యావతా సప్తమ్యా అలుకాప్యగ్రేసర ఇతి సిద్ధమ్? యదా తర్హ్యగ్రం సరతి అగ్రేణ సరతీతి వా విగృహ్యతే తదాప్యగ్రేసర ఇత్యేవ యథా స్యాత్। కథం `యూథం తదగ్రసరగర్వితకృష్ణసారమ్' ఇతి? `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి సమర్థనీయమ్।।

పూర్వే కర్త్తరి।। 3.2.19 ।।

కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేషు || 3.2.20 ||

కృఞో హేతుతాచ్ఛీల్యానులోమ్యేషు || కరోతేర్ధ్వాతోరితి| ప్రసిద్ధతరత్వాద్ ద్వ్యనుబన్ధకస్యాప్యస్యైవ గ్రహణమ్, న తు ` కృఞ్ హిసాయామ్' ఇత్యస్యేతి భావః| ఆనులోమ్యే చ గమ్యమాన ఇతి| ఏతేన హేత్వాదీని నోపపదానీతి దర్శయతి, ఏతచ్చ ` శమి ధాతోః' ఇత్యత్ర ధాతుగ్రహణాత్కృఞో హేత్వాదిషు టప్రతిషేధార్థాద్విజ్ఞాయతే| ఉపపదత్వే హి శమ్యుపపదే టప్రత్యస్య ప్రాప్త్యభావాదనర్థకం తత్స్యాద్| అతౌ నైషాముపపదత్వమ్, నాపి ప్రత్యయార్థత్వమ్,` కర్త్ రి కృత్' ఇత్యస్య బాధప్రసఙ్గాత్| న చాసతి విరోధే బాధా యుక్తా| హేతురైకాన్తిక కారణమితి| ఏకాన్తశబ్దో వినయాదిషు ద్రష్టవ్యః, నియతమవ్యభిచారీత్యర్థః| ఏతేన లౌకికస్య హేతోర్గ్రహణమితి దర్శయతి| న హి కేవలే కృఞి ప్రయోజకకర్తా సమ్భవతీతి భావః| నను లౌకికేనాపి హేతునా కర్తుర్విశేషణమయుక్తమ్, అవ్యభిచారాత్, న హి కర్తురనిమిత్తత్వమస్తి? సత్యమ్; పునర్హేతుశబ్దోపాదనాద్రైకాన్తికత్వమాశ్రీయతే, అన్యథా నిమిత్తమాత్రముపాదీయేత| అనుకూలతా==ఆరాధ్యచిత్తానువర్తనమ్| యశస్కరీ విద్యేతి| ` అతః కృకమి' ఇత్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్వమ్||

దివావిభానిశాప్రభాభాస్కరాన్తానన్తాదిబహునాన్దీకింలిపిలిబిబలిభక్తికర్తృచిత్రక్షేత్రసంఖ్యాజఙ్ఘాబాహ్వహర్యత్తద్ధనురరుష్షు || 3.2.21 ||

దివావిభానిశాప్రభాభాస్కరాన్తానన్తాదిబహునాన్దీకింలిపిలిబిబలిభక్తికర్తృచిత్రత్రేత్రసంఖ్యాజఙ్ఘాబాహ్వహర్యత్తద్ధనురరుష్షు || యథాయోగమితి| తత్ర దివాశబ్దోఽప్రీతి సప్తమ్యన్తస్యార్థే వర్తత ఇతి తస్య కర్మత్వానుపపత్తేః ` సుపి' ఇత్యనేనాభిసమ్బన్ధః, శేషాణాం తు కర్మణీత్యనేన| యది తు దోషామన్యమహః, దివామన్యా రాత్రిరితివద్ వృత్తివిషయే కర్మత్వమభ్యుపగమ్యేత, తదా దివాశబ్దస్యాపి కర్మణీత్యనేన సంబన్ధః| సకారస్యేతి| భాస్కరాన్తేతి భాశబ్దస్య ప్రత్యయసన్నియోగేన సకారో నిపాత్యతే, తస్మాద్భాస్కర ఇత్యత్ర విసర్జనీయజిహ్వామూలీయౌ న భవతః| అథ వా----సకారస్య విసర్జనీయజిహ్వామూలీయౌ న భవతః, కుతః? నిపాతనాత్| భాస్కరాన్తేతి సూత్రే సకారోచ్చారణమేవ నిపాతనమ్| కారకర ఇతి| కర ఏవ కారః, ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ| అనన్తకర ఇతి| అన్తకరశబ్దేన నఞ్సమాసేఽప్యేతద్రూపం సమ్భవతి, స్వరే హి దోషః స్యాత్---- సతిశిష్టోఽవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరః ప్రసజ్యేత, ఇష్యతే హి గతికారకోపపదాత్కృదితి

కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తత్వమ్। బహుకర ఇతి। బహుశబ్దో వైపుల్యవచనః, సంఖ్యావచనస్య తు చసంఖ్యాగ్రహణేనైవ సిద్ధమ్। లిపిలిబిశబ్దౌ పర్యాయౌ। అహస్కర ఇతి। అహన్ `రోః సుపి' ఇతి రోఫః, పూర్వవత్సత్వమ్। ధనుష్కరః, అరుష్కర ఇతి।

`నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య' ఇతి షత్వమ్, `కింయత్తద్బహుషు కృఞోఽజ్విధానమ్' ఇతి వార్త్తికేన సూత్రస్య బాధితత్వాట్టస్యాభావాద్ధేత్వాదిష్వన్యత్ర కింకరీత్యసాధురిత్యాహుః। క్వచిద్ గ్రన్థః---అథ వా వచాదిషు పాఠః కరిష్యత ఇతి। తత్రాయమర్థః----ఇహ కిమాదిగ్రహణమపనీయ పచాదిష్వేవ `కింయత్తద్బహుషు కృఞః' ఇతి పఠితవ్యమితి॥

కర్మణి భృతౌ॥ 3.2.22 ॥

కర్మణి భృతౌ॥ కర్మణీతి స్వరూపగ్రహణమితి। అనువృత్తేన కర్మణీత్యనేన విశేషణాత్। కర్మనిర్వేశ ఇతి। కర్మ క్రియా, తస్య నిష్క్రయాయ దేయం భక్తాదిద్రవ్యమిత్యర్థః॥

న శబ్దశ్లోకకలహగాథావైరచాటుసూత్రమన్త్రపదేషు॥ 3.2.23 ॥

స్తమ్బశకృతోరిన్॥ 3.2.24 ॥

స్తమ్బశకృతోరిన్॥ స్తమ్బకరిరితి। నిత్త్వాత్కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణోత్తరపదమాద్యుదాత్తం భవతి॥

హరతేర్దృతినాథయోః పశౌ॥ 3.2.25 ॥

హరతేర్దృతినాథయోః పశౌ॥ పశౌ కర్త్తరీతి। ఏతేన ప్రత్యయార్థస్య కర్తుః పశుర్విశేషణమ్, న తు తస్య బాధక ఇతి దర్శయతి। ధాతోర్హి ప్రత్యయవిధానాత్తదర్థస్య యేన సమ్బన్ధస్తత్ర వాచ్యే ప్రత్యయో భవితుమర్హతి। ధాత్వర్థస్య చ క్రియాయాః సాధనేన సమ్బన్ధః। పశుశబ్దస్తు చతుష్పాజ్జాతీయం వస్తుస్వరూపేణాచష్టే, న శక్తిమద్రూపేణ, నతరాం శక్తిరూపేణేతి। న

పశ్వర్థః స్వరూపేణ ప్రత్యయార్థో భవితుమర్హతీతి యుక్తముక్తమ్పశౌ కర్తరీతి। ఏవం సర్వత్ర ప్రత్యయార్తవిశేషణం ద్రష్టవ్యమ్।।

ఫలేగ్రహిరాత్మమ్భరిశ్చ।। 3.2.26 ।।

ఫలేగ్రహిరాత్మమ్భరిశ్చ।। ఉపపదస్యైకారాన్తమితి। ఛన్దస్యకారాన్తత్వమపి ద్ధశ్యతే---యా వనస్పతీనాం ఫలగ్రహిరితి। స కుక్షిమ్భరివచ్చకారేణ సముచ్చేతవ్యః।।

ఛన్దసి వనసనరక్షిమథామ్।। 3.2.27 ।।

ఛన్దసి వనసనరక్షిమథామ్।। వన షణ సంభక్తావితి। గణే సహపఠితయో ర్భ్వాదికయోరేవ గ్రహణమ్, న తు `వను యాచనే' `షణు దానే' ఇతి తానాదికయోరితి భావః। అత్ర సాహచర్యమేవ హేతుః, నిరనుబన్ధకత్వం చ। బ్రహ్మవనిమితి। బ్రహ్మ వనతి, క్షత్రం వనతీతి వివక్షయామిన్ ప్రత్యయః, తదన్తాద్ ద్వితీయైకవచనమ్। గౌసనిమితి। గాంసనతోతి విగ్రహః। పథిరక్షీ ఇతి। పన్థానం రక్షత ఇతి విగ్రహః। హవిర్మథన్తీతి హవిర్మథయస్తేషాం హదిర్మథీనామ్।।

ఏజేః ఖశ।। 3.2.28 ।।

ఏజేః ఖశ।। ణ్యన్తాదితి। ఏజేస్త్వయమికా నిర్దేశో న భవతి; ఖశః శిత్కరణాత్। తద్ధి సార్వధాతుకత్వే సతి శబ్యథా స్యాదితి। న చైజేః ప్రకృత్యన్తరస్య శపి సత్యసతి వా విశేషోఽస్తి। న చేవమిహార్థత్వే సమ్భవతి, కేవలోత్తరార్థత్వం యుక్తమ్। సిత్కరణం ముమర్థమితి। ఖిత్కార్యోపలక్షణమేతత్। శునిన్ధయః నాడిన్ధయః, నాసికన్ధయ ఇతి హ్రస్వత్వమపి ప్రయోజనమ్। శకారః సావధాతుకార్థ ఇతి। సార్వధాతుకసంజ్ఞార్థ ఇత్యర్థః। వాతశునీత్యాది। వాతాదిషు యథాసంఖ్యముపపదేషు అజాదిభ్యో ధాతుభ్యః ఖశ్ ప్రత్యయో భవతి। శర్ధజహా ఇతి। `ఓహాక్ త్యాగే' జుహోత్యాదిత్వాచ్ఛపః శ్లౌ ద్విర్వచనే `శ్నాభ్యస్తయోరాతః' ఇత్యాకారలోపః।।

నాసికాస్తనయోర్ధ్మాధేటోః।। 3.2.29 ।।

నాసికాస్తనయోర్ధ్మాధేటోః।। నాసికన్ధమ ఇతి। పాఘ్రాదిసూత్రేణ ధమాదేశః। తచ్చైతదిత్యాదినా యథాసంఖ్యాభావే హేతుమాహ, తచ్చైతత్ యథాసంఖ్యాభావలక్షణం కార్యమ్। ఏతేన చ వ్యాఖ్యాతౄణాం మూలత్వేన సూత్రకారస్యాప్యత్ర కించిదభిప్రేతమిత్యేతావత్ప్రదర్శ్యతే। తేనైతన్న నోదనీయమ్----- ఉత్తరసూత్రవత్ప్రత్యేకమభిసమ్బన్ధః కస్మాన్న భవతి, విపర్యయో వా కస్మాన్న భవతీతి। స్తనన్ధయతి। అత్రైవ జీబిష్యతే, నాన్యత్రేత్యాహుః।।

నాడీముష్ట్యోశ్చ।। 3.2.30 ।।

నాడీముష్ట్యోశ్చ।। ఘటిన్ధమః, ఖరిన్ధమ ఇతి। ఘటీ=ఘటః, ఖరీ=గర్ద్వభీ, జాతిలక్షణో జీష్। ఖారీత్యన్యే పఠన్తి స చ పరిమాణవచనః। వాతశబ్దో న ద్ధష్టః।।

ఉది కూలే రుజివహోః।। 3.2.31 ।।

ఉది కూలే రుజివహోః।। యత్ర ప్రత్యేకముపపదత్వమిచ్ఛతి తత్ర సముదాయాత్సప్తమీముచ్చారయతి, యథా---నాడీముష్ట్యోరితి। ఇహ తు విపర్యయః కృతః; తస్మాత్ `ఉది' ఇతి సత్సప్తమీ। `కూలే' ఇతి త్వర్థనిరపేక్షైవోపపదసంజ్ఞాయాం లిఙ్గమ్। తత్ర చ `తే ప్రాగ్ధాతోః' ఇతి ఉచ్ఛశబ్దస్య ధాతోః ప్రాక్ ప్రయోగః। తతః పూర్వః కూలశబ్దః। తదేతద్దర్శితమ్----ఉత్పూర్వాభ్యాం కూలే కర్మణ్యుపపద ఇతి।।

వహాభ్రే లిహః।। 3.2.32।।

పరిమాణే పచః।। 3.2.33 ।।

పరిమాణే పచః।। పరిమాణశబ్దః కాష్ఠాదినిర్మితే ప్రస్థాదౌ వర్త్తతే, న తస్య లిక్లేదవాచినా పచినా కర్మత్వేనాన్వయః। అతో న స్వరూపగ్రహణమ్, కిం తర్హి? తద్విశేషాః ప్రస్థాదయో గృహ్యన్తే, తే చ పరిమేయే పరిమేయే వ్రీహ్యాదౌ చ వర్త్తన్తే। తత్ర పరిమాణనిష్ఠానాం న

పచినాన్వయ ఇతి పరిమేయనిష్ఠేషు ప్రత్యయః। న తర్హి పరిమాణవాచిత్వమ్, న; పరిమామాధ్యారోపేణ పరిమేయే ప్రస్థాదిశబ్దస్య ప్రవృత్తేః।।

మితనఖే చ।। 3.2.34 ।।

మితనఖే చ।। నఖమ్పచేతి। పచిరత్ర తాపవచనః।।

విధ్వరుషోస్తుదః।। 3.2.35 ।।

విధ్వరుషోస్తుదః।। అరున్తుద ఇతి। `అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి ఉకారాత్పరో ముమ్, సంయోగాన్తస్య లోపః।।

అసూర్యలలాటయోర్దృశితపోః।। 3.2.36 ।।

అసూర్యలలాటయోర్దృశితపోః।। అసూర్యమ్పశ్యా ఇతి। పాఘ్రాదిసూత్రేణ పశ్యాదేశః। గుప్తపరం చైతదితి। యద్వచనమ్---`అసూర్యమ్పశ్యా రాజదారాః' ఇతి, ఏతద్ గుప్తిప్రధానమ్; తేన సత్యపి సూర్యదర్శనే ప్రయోగో న విరుధ్యేత ఇతి భావః। గుప్తిపరత్వమేవ ప్రకటయతి ఏవం నామేతి।।

ఉగ్రమ్పశ్యేరమ్మదపాణిన్ధమాశ్చ।। 3.2.37 ।।

ఉగ్రమ్పశ్యేరమ్మదపాణిన్ధమాశ్చ।। ఉగ్ర పశ్యతీతి। క్రియావిశేషణమేతత్। ఇరమ్మద ఇతి। `మదీ హర్షే' దివాదిత్వాచ్ఛ్యని ప్రాప్తే తదభావో నిపాతనాత్। ఇరా=ఉదకమ్। పాణిన్ధమాః పన్థాన ఇతి। తే పునర్యేషు గచ్ఛద్భిః సర్పాద్యపనోదనాయ పాణయో ధ్మాయన్తే=శబ్ద్యన్తే।।

ప్రియవశే వదః ఖచ్।। 3.2.38 ।।

ప్రియవశే వదః ఖచ్।। చకారః ఖచి హ్రస్వః ఇతి విశేషణార్థ ఇతి। `ఖే హ్రస్వః' ఇత్యుచ్యమానే `ఏజేః ఖశ్' అఙ్గమేజయః, జనమేజయః---అత్రాపి ప్రాప్నోతి?`ఏకానుబన్ధకగ్రహణే న ద్వ్యనుబన్ధకస్య' ఇత్యత్ర న భవిష్యతి। ఇహ తర్హి---`కులాత్ఖః' కులీనః, యస్యేతి లోపనివృత్తయే హ్రస్వః స్యాత్? తత్ర ధాతుప్రత్యయస్య గ్రహణం తత్ప్రకరణసాహచర్యాదేష చిన్త్యప్రయోజనశ్చకారః। ప్రత్యయాన్తరకణముత్తరార్థమితి। `ద్విషన్తపః' ఇత్యత్ర హ్రస్వణిలోపాయయాస్యాతామ్, శప్ చ మా భూదితి। యద్యేవమ్, ఉత్తరత్రైవ కర్తవ్యే ఇహ కరణే కిం ప్రయోజనమ్? అన్యేభ్యోఽపి భవతీతి జ్ఞాపనార్థమ్। తేన `గమేః సుప్యుపసంఖ్యానమ్' ఇతి న వక్తవ్యం భవతి।

మితఙ్గమ ఇతి। అసంజ్ఞార్థమిదమ్, సంజ్ఞాయాం తు `గమశ్చ' ఇతి వక్ష్యమాణేనైవ సిద్ధమ్।

ద్విషత్పరయోస్తాపేః।। 3.2.39 ।।

ద్విపత్పరయోస్తాపేః।। ద్విషన్తప ఇతి। ముమి సంయోగాన్తలోపః। ద్వితకారకో నిర్దేశ ఇతి। తత్రైకేన ద్విషచ్ఛబ్దో విశేష్యతే-----తకారాన్తో యో ద్విషచ్ఛబ్ద ఇతి, సౌత్రత్వాన్నిర్ద్దేశస్య విశేషణస్య పరనిపాతః। తేన స్త్రియాం న భవతీతి। అన్యథా లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా స్యాదేవ ప్రసఙ్గ ఇతి భావః।।

వాచి యమో వ్రతే।। 3.2.40 ।।

వాచి యమో వ్రతే।। శాస్త్రి ఇతి। శాస్త్రశబ్దాద్విధానే ధాత్వర్థే ణిచ్, తదన్తాత్కర్మణి క్తః। శాస్త్రే విహితః, శాస్త్రేణ వా=శాస్త్రితః। నియమ ఇతి। సఙ్కల్పవిశేషః। వాచంయమ ఇతి। `వాచంయమపురన్దరౌ చ' ఇతి పూర్వపదస్యామన్తత్వమ్। తత ఏవ తర్హి నిపాతనాత్ప్రత్యయో భవిష్యతి। వ్రతాదన్యత్రాపి తర్హి ప్రాప్నోతి? తత్రైవ బ్రతగ్రహణం కరిష్యతే----`వాచంయమో బ్రతే పురన్దరశ్చ' ఇతి, తదేతచ్చిన్త్యప్రయోజనమ్। ఏతేన పురన్దరో వ్యాఖ్యాతః।

వాగ్యామ ఇతి। యోఽశక్త్యాదినా వాచం యచ్ఛతి తత్రాణేవ భవతి।।

పూః సర్వయోర్దారిసహోః।। 3.2.41 ।।

పూః సర్వయోర్దారిసహోః।। `ధ్ర విదారణే' ఇత్యస్య గ్రహణమ్; న `ధ్ర భయే',`ధ్రజ్ ఆదరే'-----ఇత్యేతయోరిత్యుపదేశః। అసంజ్ఞార్థం సహిగ్రహణమ్, సంజ్ఞాయాం తు వక్ష్యతి। సర్వేసహో రాజేతి। సర్వ సంపాదయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః।।

సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కషః।। 3.2.42 ।।

మేఘర్తి_భయేషు కృఞః।। 3.2.43 ।।

మేఘర్తి_భయేషు కృఞః।। కరోతేరితి। కృణోతేస్తు పూర్వవదేవాగ్రహణమ్। శివంకర ఇత్యపి ఛన్దసి ధ్రశ్యతే----శివ ఏకో ధ్యేయః శివంకర ఇతి।।

క్షేమప్రియమద్రేఽణ్ చ।। 3.2.44 ।।

ఆశితే భువః కరణభావయోః।। 3.2.45 ।।

ఆశితే భువః కరణభావయోః।। అత్ర సుపీత్యుపతిష్ఠతే ఇతి। న తు కర్మణీతి, భవతేరకర్మకత్వాత్। సోపసర్గాత్త్వాప్త్యర్థాచ్చ ఖచా న భవితవ్యమ్, అనభిధానాదితి భావః। ఆశితశబ్దోఽయమ్ `అశ భోజనే' ఇత్యస్మాదాఙ్పూర్వాదవివక్షితే కర్మణి క్తప్రత్యయాన్తో గృహ్యతే---ఆశితః కర్తే_తి, యస్యాద్యుదాతత్వం విధాస్యతే। యస్తు `ధ్రౌవ్యగతిప్రత్యవసానార్థేభ్యః' ఇతి భావకర్మాధికరణేషు క్తః, న తదన్తో గృహ్యతే, అనభిధానాదిత్యాహుః। అన్యే త్వశేర్ణ్యన్తాత్ప్రయోజ్యే కర్మణి క్తప్రత్యయే కృతే య ఆశితశబ్దః స గృహ్యతే। ఏవమాశితః కర్తేతి యస్యాద్యుదాత్తత్వం తత్రాపి ప్రయోజ్య ఏవ భూతపూర్వగత్యా కర్తో_చ్యతే, `గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థ'ఇతి అణౌ కర్తుర్ణౌ కర్మసంజ్ఞావిధానాత్। తథా చ కృషన్నిత్పాల ఆశితం కృష్ణోతీతి ఆద్యుదాత్తస్యావగ్రహో న ధ్రశ్యతే। కర్తృగ్రహణం తు తత్ర భావనివృత్త్యర్థమితి। ఆశితమ్భవ ఓదన ఇతి। యావతౌదనేనాతిథ్యాదిరాశితో భవతి స ఏవముచ్యతే।।

సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజిధారిసహితపిదమః।। 3.2.46 ।।

సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజిధారిసహితపిదమః।। సంజ్ఞావశాదిత్యాది। `శత్రున్తపః' ఇత్యాదౌ యత్ర కర్మార్థానుగమస్తత్ర కర్మణీతి సమ్బధ్యతే। యత్ర తు న రథన్తరమిత్యాదౌ తత్ర సుపీతి। అరిన్దమ ఇతి। అన్తర్భావితణ్యర్థో దమిః సకర్మకో భవతి।।

గమశ్చ।। 3.2.47 ।।

గమశ్చ।। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి। ఉత్తరత్ర గమేరేవానువృత్తిర్యథా స్యాద్, భృతౄప్రభౄతీనాం మా భూత్।।

అన్తాత్యన్తాధ్వదూరపారసర్వానన్తేషు డః।। 3.2.48 ।।

అన్తాత్యన్తాధ్వదూరపారసర్వానన్తేషు డః।। అనుబన్ధకరణసామర్థ్యాదితి। శ్రవణార్థస్తు డకారో న భవతి, `పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేషు' ఇతి కృతటిలోపస్య డప్రత్యయాన్తస్య నిర్దేశాత్। అత్రాత్యన్తానన్తగ్రహణమనర్థకమ్, అన్తశబ్దోఽత్ర గృహ్యతే, తేన కర్మణో విశేషణాత్తదన్తవిధిర్భవిష్యతి। ఉపపదవిధౌ తు న సర్వత్ర తదన్తవిధిః, ఉపపదవిధౌ తదాద్యాదిగ్రహణమితి నియమాత్। పన్నం పతితం యథా గచ్ఛతీతి పన్నగః। `సుదురోరధికరణే' ఇతి కర్మణి ఖలేవ భవతి----సుగమః, దుర్గమ ఇతి। అన్యత్రాపి ధ్శ్యత ఇతి। ఏవం చ సూత్రమపి ప్రపఞ్చార్థమ్।।

ఆశిషి హనః।। 3.2.49 ।।

ఆశిషి హనః।। దారావితి। దారుశబ్ద ఇత్యర్థః। శబ్దాపేక్షయా పుంల్లిఙ్గః,టవిధానార్థ వచనమ్, అణ్ `కర్మణ్యణ్' ఇత్యేవ సిద్ధః। అన్తగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్, `అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యేవ సిద్ధమ్।।

అపే క్లేశతమసోః।। 3.2.50 ।।

కుమారశీర్షయోర్ణినిః।। 3.2.51 ।।

కుమారశీర్షయోర్ణినిః।। `సుప్యజాతౌ' ఇతి సిద్ధేఽతాచ్ఛీల్యార్థమిదం వచనమ్,శిరసః, శీర్షభావార్థ చ।।

లక్షణే జాయాపత్యోష్టక్।। 3.2.52 ।।

లక్షణే జాయాపత్యోష్టక్।। లక్షణవతీతి। ఏతేనార్శ ఆద్యచ్ప్రత్యయాన్తో లక్షణశబ్ద ఇతి దర్శయతి। ఏతచ్చ సూత్రారమ్భాదేవావసీయతే, కేవలే హి లక్షణే ఉత్తరేణైవ సిద్ధః ప్రత్యయః। జాయాఘ్నో బ్రాహ్మణ ఇతి। యస్య తిలకాలాది జాయామరణలిఙ్గమస్తి స తాం హన్తీతి గౌణో గదః। ఏతేన పతిఘ్నీ వ్యాఖ్యాతా। `గమహన' ఇత్యుపధాలోపః, టిత్త్వాన్ఙీప్।।

అమనుష్యకర్తృకే చ।। 3.2.53 ।।

అమనుష్యకర్తృకే చ।। అమనుష్యశబ్దో రక్షః పిశాచాదిషు రూఢ ఇతి పూర్వముక్తమ్, ఇహ తు మనుష్యాదన్యః సర్వ ఏవ గృహ్యతే। నను యథా పూర్వసూత్రే లక్షణగ్రహణం ప్రత్యయార్థస్య కర్తువిశేషణమ్, ఏవమిహాప్యమనుష్యగ్రహణం భవిష్యతీతి నార్థః కర్తృగ్రహణేన? `అమనుష్యే' ఇత్యుచ్యమానే ఉపపదత్వమపి విజ్ఞాయేత, తస్మాత్కర్తృ గ్రహణమ్। కృతఘ్నశబ్దో మూలవిభుజాదిషు ద్రష్టవ్యః।।

శక్తౌ హస్తికపాటయోః।। 3.2.54 ।।

శక్తౌ హస్తికపాటయోః।। విషేణ హస్తినం హన్తీతి। నన్వత్రాప్యశక్తస్య కర్తృత్వానుపపత్తేరస్త్యేవ శక్తిః? సత్యమ్; శక్తిగ్రహణసామర్థ్యాత్ప్రకర్షవిజ్ఞానాదన్యతిరపేక్షస్వబలేనైవ హన్తుం యా శక్తిః సా గృహ్యతే, తద్దర్శయతి----హస్తినం హన్తుం సమర్థో హస్తిఘ్నో మనుష్య ఇతి। ఏవం చ హస్తినం హన్తు మా వా వధీత్ సామర్థ్యయోగాద్ధస్తిఘ్న ఇత్యుచ్యతే।

కం పాటయతి ప్రవిశత ఇతి। కపాటశబ్దం వ్యుత్పాదయతి। కవాటమితి తు ప్రసిద్ధః, తత్రాటతేః పచాద్యచ్। `కవజ్ చోష్ణో' ఇతి యోగవిభాగాత్కోః కవాదేశః।।

పాణిఘతాడఘౌ శిల్పిని || 3.2.55 ||

ఆఢ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాన్ధప్రియేషు చ్వ్యర్థేష్వచ్వౌ కృఞః కరణే ఖ్యున్ || 3.2.56 ||

ఆఢ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాన్ధప్రియేషు చ్వ్యర్థేష్వచ్వౌ కృఞః కరణే ఖ్యున్ || ఆఢ్యాదిష్వితి| అనేన ఆఢ్యాదీనాముపపదత్వం దర్శయతి| కరణే కారకే ఇత్యనేనాపి కరణస్య ప్రత్యయార్థత్వమ్| అథైవం కస్మాన్న విజ్ఞాయతే---కరణ ఉపపదే ఆఢ్యాదిషు కర్తృష్వితి? ఉచ్యతే----`చ్వ్యర్థేష్వచ్వౌ' ఇతి వచనాద్ ఆఢ్యాదిశబ్దాః స్వరూపప్రధానాః, న చ శబ్దానాం కర్తృత్వముపపద్యతే| నను చ శ్రవణేన కరోతి సుఖమాఢ్యాశబ్ద ఇత్యత్ర శబ్దస్యాపి కర్తృత్వం సమ్భవతి? ఏవం తర్హి వ్యాఖ్యానాత్తథా నాశ్రీయతే| అచ్వావితి తత్పురుషో బహువ్రీహిర్వా, అచ్వ్యన్త ఇత్యర్థః| ప్రత్యేకం సమ్బన్ధాత్త్వేకవచనమ్| కథం పునచ్వ్యర్థాశ్చ భవన్త్యచవ్యన్తాశ్చ భవన్తీత్యాహ----చ్వేవికల్పేన విధానాదితి| ఆఢ్యఙ్కరణమితి| ఖ్యునః ఖకారో ముమర్థః, లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా స్త్రీలిఙ్గష్వాఢ్యాదిషూపపదేషు హ్రస్వార్థశ్చ| నకారః స్వరార్థః| యోరనాదశః|

అభ్యఙ్చయన్తీత్యర్థ ఇతి| అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామ్| తేనాత్ర ప్రాగనాఢ్యః సన్నాఢ్యః క్రియత ఇతి అభూతతద్భావాభావః| భవతు వాఽభూతతద్భావః, తథాపి యుక్తమేవేదం ప్రత్యుదాహరణమిత్యాహ---ప్రకృతేరవివక్షాయామితి| ప్రకృతిరేవ పరిణామిత్వేన యత్ర వివక్ష్యతే, యథా-----తన్తవః పటో భవతీతి, తదా చ్విప్రత్యయః, తథా చ వార్త్తికమ్----`ప్రకృతివివక్షాగ్రహణం చ' ఇతి, ప్రకృతిః కార్యస్య పూర్వావస్థా|

అచ్వావితి కిమితి| అస్య వక్ష్యమాణోఽభిప్రాయః, తమావిష్కరోతి----నను చేతి| ల్యుటాత్ర భవితవ్యమితి| `కరణాధికరణయోశ్చ' ఇతి| న చ ల్యుటః ఖ్యునశ్చ విశేషోఽస్తీతి, ల్యుటి తావదాఢ్యోకరణమితి రూపమ్, స్వరోఽపి లిత్స్వరేణోత్తరపదాద్యు9దాత్తత్వమ్; ఖ్యున్యపి నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తత్వమ్, `ఖిత్యనవ్యయస్య' `అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి హ్రస్వత్వమ్, ముమ్ చానవ్యయస్య విధీయతే, చ్వ్యన్తాశ్చావ్యయమ్; `ఊర్యాది చ్విడాచశ్చ' ఇతి నిపాతత్వాత్| స్త్రియామప్యుభయత్ర `టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీబ్ భవతి, అతో రూపే స్వరే చ నాస్తి విశేషః| ఉత్తరార్థశ్చేతి| ఉత్తరసూత్రే ఖిష్ణుచ్ఖుకఞ్భ్యాం ముక్తే తృజాదిభిర్భవితవ్యమిత్యస్తి విశేషః, కథం తర్హి పూర్వముక్తమ్---ప్రతిషేధసామర్థ్యాదితి?

అస్మిన్సూత్రే ప్రతిషేధసామర్థ్యాదితి భావః। కేవలోత్తరార్థత్వే హి తత్రైవ `అచ్వౌ' ఇత్యవక్ష్యత్, యథా వక్ష్యతే----ఇహ కించిత్త్రపో ఇతి। భాష్యే తూత్తరార్థమేవ స్థితమ్।।

కర్త్_రి భువః ఖిష్ణుచ్ఖుకఞౌ।। 3.2.57 ।।

కర్త్_రి భువః ఖిష్ణుచ్ఖులఞౌ।।కర్త్_గ్రహణం కరణనివృత్త్యర్థమ్, ఉత్తరార్థం చ, ఖకారో ముమర్థః, చకారః స్వరార్థః, ఞకారో వృద్ధ్యర్థశ్చ। కిమర్థం ఖిష్ణుజికారాదిః క్రియతే, న ఖుస్నురిత్యేవోచ్యేత, తత్రాయమప్యర్థః---స్వరార్థశ్చకారో న కర్త్_వ్యో భవతి, ప్రత్యయస్వరేణైవ సిద్ధమ్? కేనేదానీమికారాదిత్వం సిద్ధ్యతి? తత్రాహ---ఉదాత్తత్వాదితి। భవతిరయముదాత్తః, తస్యోదాత్తత్వాదిడ్ భవిష్యతి। నఞస్త్వితి। `నఞః' ఇతి పఞ్చమీ, నఞ ఉత్తరస్య ఖిష్ణుజన్తస్య స్వరమిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః। యద్యయమికారాదిర్నక్రియేత్, తతః సత్యపీటి `కృత్యోకేష్ణుచ్చార్వాదయశ్చ' ఇత్యస్య గ్రహణం న స్యాద్ అస్య చకారాభావాత్। అథాస్యాపి చకారః క్రియేత? ఏవమపి లాక్షణికత్వాత్ షత్వణత్వయోశ్చాసిద్ధత్వాదిష్ణుజితి రూపాభావాద్ గ్రహణం న స్యాదేవ, తత ఇకారాదిత్వం క్రియతే। నను చ సత్యపీకారాదిత్వే `తదనుబన్ధకగ్రహణే నాతదనుబన్ధకస్య',`ఏకానుబన్ధకగ్రహణే న ద్వ్యనుబన్ధకస్య' ఇతి వా అలంకృఞాదీష్ణుచ ఏవ గ్రహణేన భవితవ్యమ్,నాస్య? ఇకారోచ్చారణసామర్థ్యాదస్యాపి గ్రహణం భవిష్యతీతి మన్యతే। యద్యేవమ్, ఖ్ష్ణుజయమస్తు, తత్ర షత్వణత్వయోశ్చకారస్య చజ కరణసామర్థ్యాదిటి కృతేఽస్యాపి గ్రహణం సిద్ధమితి చిన్త్యప్రయోజనమికారాదిత్వమ్।।

స్పృశోఽనుదకే క్విన్।। 3.2.58 ।।

స్పృశోఽనుదకే క్విన్।। నను చేత్యాది। `సుపి స్థః' ఇత్యత్రోక్తమ్----సకర్మకేషు కర్మణీత్యుపతిష్ఠతేఽన్యత్ర సుపీతి, తతశ్చ సుబన్తే ఉపపదే క్విన్ ప్రత్యయ ఇత్యుక్తమనుపపన్నమితి భావః। తత్కర్త్రుప్రచయార్థమితి। `కర్త్_రి కృత్' ఇత్యేవ కర్త్_రి క్వినః సిద్ధత్వాత్కర్త్రనువృత్తేర్నాన్యత్ప్రయోజనమస్తీతి భావః। కర్త్రుప్రచయో లభ్యత ఇతి। కర్మణ్యుపపద ఏకః కర్తా_, కరణాదౌ చాపర ఇత్యేవం ప్రచయో భవతి। ఘృతస్పృగితి। `క్విన్ప్రత్యయస్య కుః' ఇతి శకారస్య షకారః సోష్మత్వేనాన్తరతమ్యాత్, `ఝలాం జశోఽన్తే'। క్వినః కకారో గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థః, ఇకారః `వేరపృక్తస్య' ఇతి విశేషణార్థః। నకారః కిమర్థః, ఏకాజ్భ్యో హ్యయం విధీయతే తత్ర ధాతుస్వరేణైవ సిద్ధమ్? యస్త్వనేకాజ్----దధృగితి, వక్ష్యత్యేతద్ధృషేర్ద్విర్వచనమన్తోదాత్తత్వఞ్చేతి? ఏవం తర్హి `క్విన్ప్రత్యయస్య కుః'

`క్విప్రత్యయస్య' ఇత్యుచ్యమానే సన్దేహః స్యాత్----క్వేః క్విపో వా నిర్దేశ ఇతి। క్వేరపి నిర్దేశే పకారస్య `అనచి చ' ఇతి ద్విర్వచనమ్।।

ఋత్విగ్దధృక్స్రగ్దిగుష్ణిగఞ్చుయుజిక్రుఞ్చాం చ।। 3.2.59 ।।

ఋత్విగ్దధృక్స్రగ్దిగుష్ణిగఞ్చుయుజిక్రుఞ్చాం చ।। ఋతౌ యజతీతి। వసన్తాదికే। ఋతుం యజతీతి। యస్మిన్యాగే ఋతుర్దేవతా, యథా-----వసన్తాయ కపిఞ్జలానాలభతే పిశఙ్గాస్త్రయో వాసన్తా ఇత్యృతుపశూనాలభతే, గ్రీష్మో హేమన్త ఉత నో వసన్తః శరద్వర్షా ఇత్యాదౌ తదభిప్రాయమేతత్। ఋతుప్రయుక్తో వేతి। వసన్తే వసన్తే జ్యోతిషా యజేతేత్యాదౌ యత్కర్తృత్వం తదభిప్రాయమేతత్। షత్వఞ్చేతి। అన్యథా `సాత్పదాద్యోః' ఇతి నిషేధః స్యాత్। సుబన్తమాత్ర ఇతి। అన్యథా సకర్మకత్వాత్కర్మణ్యేవ స్యాత్। కేవలాదేవేతి। ఏతత్తు క్విన్విధానసామర్థ్యాదపి లభ్యతే, న హి సోపపదాద్యుజేః క్విని క్విపి వా విశేషోఽస్తి, కుత్వస్య `చోః కుః' ఇత్యనేనైవ సిద్ధత్వాత్। అనుపపదే తు `యుజేరసమాసే' ఇతి నుమి కృతే నకారస్య కుత్వార్థ క్వినో విధానం భవతి సార్థకమ్। యది తు నిపాతనసాహచర్యాత్సోపపదాదనుపపదాచ్చ యుజేః క్విన్ భవతీత్యుచ్యేత, తదా `సత్సూద్విష' ఇత్యత్ర యుజిగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్। నలోపః కస్మాన్న భవతీతి। `కుఞ్చ క్రుఞ్చ కౌటిల్యాల్పీభావయోః' ఇతి నోపధావేతౌ ధాతూ। తథా నికుచితిరితి నలోపో దృశ్యతే, చుత్వేన తు జకారస్య శ్రవణమ్, తస్యాసిద్ధత్వాచ్చకారే పరతః `చోః కుః'ఇతి కుత్వం న భవతి। కుఞ్చౌ కుఞ్చ ఇత్యాదౌ నకారోపధం తు పఠతాం స్యాత్, తత్ర సజిర్ఝలీతి వచనాన్న భవతీతి వక్తవ్యమ్। సజితి ప్రత్యాహారః సనః సశబ్దాదారభ్య మహిఙో ఙకారాత్। అన్యే తు కుఞ్చిరేక ఏవ ధాతుః, తస్య కకారాత్పరో రేఫోఽపి క్విన్సన్నియోగేన నిపాత్యతే ఇత్యాహుః। తదేతత్ `చోః కుః' ఇత్యత్ర వామనో వక్ష్యతి।।

త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ।। 3.2.60 ।।

త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ।। `పశ్యార్థైశ్చ' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి----ఆలోచనం చక్షుస్సాధనం విజ్ఞానమితి, ఇహ తు జ్ఞానమాత్రప్రతిషేధం మన్యతే। యాదృక్ తాదృగితి। `దృగ్దృశవతుషు' ఇతి వర్తమానే `ఆ సర్వనామ్నః' ఇత్యాత్వమ్। ఞకారో విశేషణార్థ ఇతి। ఆద్యుదాత్తత్వస్య నకారేణాపి సిద్ధత్వాత్ ఞకారోపధస్య ప్రయోజనం విశేషణమేవేత్యర్థః, న తు స్వరో న ప్రయోజనమిత్యుచ్యతే। తం పశ్యతి తద్దర్శ ఇతి చక్షుర్విజ్ఞానేఽణేవ భవతి। కథం పునః ప్రయుజ్యమానస్యైవ దృశేరనాలోచనార్థత్వమిత్యాహ---తాదృశాదయో రూఢిశబ్దా ఇతి।

తతః కిమిత్యాహ---నైవాత్రేతి। రూఢిశబ్దా హ్యసత్యప్యవయవార్థేన వ్యుత్పాద్యన్తే, యథా----త్రైలపాయికాదయః। ఏతదర్థమేవానాలోచన ఇత్యుక్తమ్। ధ్శ్యర్థాభావేఽయం విధిః, సతి తు ధ్శ్యర్థేఽణేవ భవతీతి। భాష్యే తు కర్మకర్తరి వ్యుత్పత్తిర్దర్శితా----తమివేమం పశ్యన్తి జనాః సోఽయం స ఇవ ధ్శ్యమానస్తమివాత్మానం పశ్యతీతి। తత్ర కర్మవ్యాపారమాత్రే వా ధ్శేర్వృత్తిః, కృత్స్నధాత్వర్థాధ్యారోపో వా సౌకర్యాదిశయప్రతిపాదనాయేతి ద్రష్టవ్యమ్।

సమానాన్యోశ్చేతి। సమానస్య ధ్గ్ద్శవతుషు సభావవిధానాత్సిద్ధమ్।

క్సశ్చేతి। త్యదాదిషు సమానాన్యోశ్చ। తాధ్దక్షః, సధ్దక్షః, అన్యాధ్దక్ష ఇతి। `ధ్దక్షే చేతి' వక్తవ్యమ్' ఇతి సభావ ఆత్వం చ।।

సత్సూద్విషద్రుహదుహయుజవిదభిదచ్ఛిదజినీరాజాముపసర్గేఽపి క్విప్।। 3.2.61 ।।

సత్సూద్విషద్రుహదుహయుజవిదభిదచ్ఛిదజినీరాజాముపసర్గేఽపి క్విప్।। అతః ప్రభృతీతి। భాష్యకారప్రయోగాత్ప్రభృతిశబ్దయోగే పఞ్చమీ। వదః సుపి క్యప్ చేతి। ప్రయోజనదిగియం దర్శితా। అత్ర హ్యనుపసర్గ ఇతి వర్త్తతే, తస్మాత్ `స్పృశోఽనుదకే క్విన్' ఇత్యాదౌ ప్రయోజనం ద్రష్టవ్యమ్। సువతేరితి। న్యాయస్య తుల్యత్వాద్ద్వైవాదికస్యాప్యగ్రహణమ్।

శుచిషదితి। ఛాన్దసోఽయం ప్రయోగః-----హంసః శుచిషదితి। `పూర్వపదాత్' ఇతి షత్వమ్। శుచిసదితి పాఠే లౌకికః ప్రయోగః। కథమత్ర ణత్వమితి। గ్రామణీవిషయః ప్రశ్నః। ప్రణీరిత్యత్ర తు `ఉపసర్గాదసమాసేఽపి' ఇతి ణత్వమస్త్యేవ। జ్ఞాపకాదితి। పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్య నయతినకారస్యాసఞ్జ్ఞాయామపి ణత్వం భవతీతి సామాన్యేన జ్ఞాపకమిత్యర్థః। తేనాగ్రణీరిత్యత్రాపి భవతి। కర్మణ్యణి తు న భవతి, నీరూపవిషయత్వాజ్ జ్ఞాపనస్య । అన్యే తు `అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేరితి వక్తవ్యమ్' ఇతి వచనాజ్జ్ఞాపనమపి తద్విషయమ్, తత్రాపి నీరూపవిషయమితి స్థితాః।।

భజో ణ్విః।। 3.2.62 ।।

ఛన్దసి సహః।। 3.2.63 ।।

ఛన్దసి సహః।। తురాసాహం పురోధాయ, పృతనాషాట్ ద్విషో యోద్ధుం పురుహూతః పృతనాషాడ్ ఇతి భాషాయాం ప్రయోగాశ్చిన్త్యాః।।

వహశ్చ।। 3.2.64 ।।

కవ్యపురీషపురీష్యేషు ఞ్యుట్।। 3.2.65 ।।

హవ్యేఽనన్తః పాదమ్।। 3.2.66 ।।

జనసనఖనక్రమగమో విట్।। 3.2.67 ।।

జనసనఖనక్రమగమో విట్।। విశేషణార్థశ్చేతి। \`వివనోః' ఇత్యుచ్యమానే హి క్విబాదీనామపి గ్రహణం స్యాత్। అథాత్ర నిరనుబన్ధకత్వాదస్యైవ గ్రహణమ్? \`వేరపృక్తస్య' ఇత్యత్రాప్యస్యైవ గ్రహణం స్యాత్। అథాత్ర క్విబాదీనామపి గ్రహణం స్యాత్? \`విడ్వనోరనునాసికస్యాత్' ఇత్యత్రాపి స్యాదితి సమానం వచ ఇతి భావః। గోషా ఇతి। \`సనోతేరనః' ఇతి షత్వమ్। అగ్రేగా ఇతి। పూర్వవదలుక్।।

అదోఽనన్నే।। 3.2.68 ।।

అదోఽనన్నే।। అన్నాద ఇతి। భాషాయామణేవ భవతి। ఛన్దసి త్వకారాదనుపపదాదిత్యణి ప్రాప్తే పచాద్యజిష్యతే, తేనానాన్నాద ఇత్యన్న ఇత్యన్న అద ఇత్యవగ్రహో భవతి।।

క్రవ్యే చ।। 3.2.69 ।।

క్రవ్యే చ।। వాఽసరూపబాధనార్థమితి। తథా చ వార్త్తికమ్----అదోఽనన్నే క్రవ్యగ్రహణం వాసరూపనివృత్త్యర్థమితి। కథం తర్హీతి। యది వాఽసరూపవిధిబాధనార్థమితి భావః। కృత్తవికృత్తేతి। కృత్తం ఛిన్నం తదేవ పునర్విశేషతః కృత్తమితి `పూర్వకాల' ఇతి సమాసః, తస్య పక్వశబ్దేన పునః స ఏవ సమాసః, తతో మాంసశబ్దేన పునర్విశేషణసమాసః। పృషోదరాదిత్వాత్క్రవ్యభావ ఇతి। యద్యేవమ్, క్రవ్యాద ఇత్యస్య రూపస్యావర్జనీయత్వాదలం వాఽసరూపబాధనార్థేనానేన వచనేన, వార్త్తికవిరోధశ్చైవం వదత ఇత్యాశఙ్క్యాహ----కృత్తవికృత్తేత్యాది। అర్థభేదాదుభయమపి నాస్తి కిలేత్యయమభిప్రాయః।।

దుహః కబ్ఘశ్చ।। 3.2.70 ।।

దుహః కబ్ఘశ్చ।। కామదుఘేతి। కామ్యన్తే ఇతి కామాః, తాన్ దుగ్ధే కామదుఘా అర్ఘః=మధుపర్కః।।

మన్త్రేశ్వేతవహోక్థశస్పురోడాశో ణ్విన్।। 3.2.71 ।।

మన్త్రేశ్వేతవహోక్థశస్పురోడాశో ణ్విన్।। ఏతేభ్య ఇతి। శ్వేతాదిపూర్వేభ్యో వహాదిభ్యో ధాతుభ్య ఇత్యర్థః। ధాతూపపదసముదాయా ఇతి। కిమర్థమిత్యాహ---అలాక్షణికేతి। `శ్వేతవాః' ఇత్యాదిషు `అవయాః శ్వేతవాః పురోడాశ్చ' ఇతి నిపాతనాద్రుత్వమ్। ఉక్థశా ఇతి। నలోపే `అత ఉపధాయాః' ఇతి వృద్ధిః, రుత్వమ్।

డస్పదస్యేతి। ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే, భావిపదత్వాశ్రయేణ చేదముచ్యతే, యత్ర డసన్తస్య పదత్వం భవిష్యతి తత్ర ణ్వినోఽపవాదో డప్రత్యయో వక్తవ్య ఇత్యర్థః। యద్యేవమ్, అనేన డసి కృతే సౌ `అత్వసన్తస్య' ఇతి దీర్ఘే రుత్వే చ శ్వేతవా ఇత్యాది సిద్ధమ్, నార్థః `అవయాః శ్వేతవాః' ఇతి నిపాతనేన? ఏవం తర్హి సమ్బుద్ధ్యర్థ నిపాతనమ్---హే శ్వేతవా ఇన్ద్రేతి, `అత్వసన్తస్య' ఇత్యత్ర హి `అసమ్బుద్ధౌ' ఇతి వర్తతే, డసపి వక్తవ్యః। ఉత్వార్థమ్----శ్వేతవోభ్యామ్, ఉక్థశోభ్యామితి। ఏవం చోక్యశా ఇత్యపి సమ్బుద్ధ్యర్థ నిపాతనం కర్తవ్యం యది మన్త్రే దర్శనమస్తి।।

అవే యజః।। 3.2.72 ।।

అవే యజః।। అవయా ఇతి। నిపాతనాద్రుత్వమ్। యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి। `పురోడాశవయజో ణ్విన్' ఇత్యేకయోగే శ్వేతవహాదీనామప్యుత్తరత్రానువృత్తిః స్యాత్, యజేశ్చావపూర్వస్యైవానువృత్తిః స్యాత్, కేవలస్యైవ చేష్యతే, తదర్థో యోగవిభాగ ఇత్యర్థః।।

విజుపే ఛన్దసి।। 3.2.73 ।।

విజుపే ఛన్దసి।। అథ ఛన్దోగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా మన్త్ర ఇత్యనువృత్తేరేవభాషాయాం న భవిష్యతి, తత్రాహ---ఛన్దోగ్రహణం బ్రాహ్మణార్థమితి। మన్త్రవ్యతిరిక్తో వేదభాగః=బ్రాహ్మణమ్, యథోక్తమ్---తచ్చోదకేషు మన్త్రాఖ్యా, శేషే బ్రాహ్మణశబ్ద ఇతి।

కిమర్థ పునరిదమితి। ఉత్తరసూత్ర ఏవ విజ్గ్రహణం ఛన్దోగ్రహణం చ క్రియతామితి ప్రశ్నః। నియమార్థమితి। నను ద్రశిగ్రహణాదేవ భాషాయాం న భవిష్యతి, సత్యమ్; తస్యైవ ప్రపఞ్చార్థమిదమ్।।

ఆతో మనిన్క్వనిబ్వనిపశ్చ।। 3.2.74 ।।

ఆతో మనిన్క్వనిబ్వనిపశ్చ।। అశ్వ ఇవ తిష్ఠతి అశ్వత్థామా, పృషోదరాదిత్వాత్సకారస్య తకారః। సుధీవా, సుపీవేతి। ఘుమాస్థాదిసూత్రేణ ఈత్వమ్। చకారో విచోఽనుకర్షణార్థః। యద్యేవమ్, ఉత్తరత్రానువృత్తిర్న స్యాత్? ఏవం తర్హి చకారోఽప్యుత్తరత్రానువర్త్ష్యతే।।

అన్యేభ్యోఽపి ద్రశ్యతే।। 3.2.75 ।।

అన్యేభ్యోఽపి ద్రశ్యతే।। అపిశబ్దః సర్వవిధివ్యభిచారార్థ ఇతి। విధీయతేఽనేనేతి విధిః=ఉపాధిః। సర్వోపాధివ్యభిచారార్థ ఇతి యుక్తః పాఠః। ద్రశిగ్రహణం ప్రయోగానుసరణార్థమితి। `యథా ప్రయోగే ద్రశ్యన్తే తథైవ భవన్తి' ఇతి వచనవ్యక్త్యాశ్రయేణేతి భావః।।

క్విప్ చ ।। 3.2.76 ।।

క్విప్ చ ।। నిరుపపదేభ్యశ్చేతి । ఏతదపిశబ్దస్య సర్వోపాధివ్యభిచారార్థశ్యానువృత్తేర్లభ్యతే, న తు సుపీత్యస్య నివృత్తేః; ఉత్తరసూత్రే `సుప్యుపసర్గేఽపీతి వర్త్తతే' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్, `ఛన్దసి భాషాయాఞ్చ' ఇతి పూర్వసూత్ర ఏవ `ఛన్దసి' ఇత్యస్య నివృత్తత్వాత్ । ఉఖాస్రదితి । `స్రంసు ధ్వంసు భ్రంసు అవస్రంసనే', `అనిదితామ్' ఇత్యుపధాలోపః, `వసుస్రంసు' ఇత్యాదినా దత్వమ్ । వాహభ్రడితి । `భ్రంశు అధః పతనే',వ్రశ్చాదినా షత్వమ్, `అన్యేషామపి ధ్వశ్యతే' ఇతి దీర్ఘః । ఉఖాయాః స్రంసతే పర్ణాని, ధ్వంసతే, వాహాద్ భ్రశ్యతీతి విగ్రహః । ధ్వంసిరన్తర్భావితణ్యర్థః సకర్మకః । క్వచిత్తు వృత్తావేవ విగ్రహవాక్యాని పఠ్యన్తే ।।

స్థః క చ ।। 3.2.77 ।।

స్థః క చ ।। కేత్యవిభక్తికో నిర్దేశః । అన్యేభ్యోఽపి ధ్వశ్యత ఇతి । క్విబితి సిద్ధ ఏవేత్యపేక్షతే । నను తచ్ఛీలాదిగ్రహణం తత్రానువర్త్తతే, తస్మాత్ `క్విప్ చ' ఇతి క్విప్ సిద్ధ ఏవేతి వక్తవ్యమ్ । యద్వా తచ్ఛీలాదిగ్రహణం తత్ర న సమ్బన్ధనీయమితి మన్యతే । నన్వేవమపి `సుపి స్థః' ఇతి విశేషవిహితః కః సామాన్యవిహితం క్విపం బాధేత? వాఽసరూపవిధినా సోఽపి భవిష్యతి । శమి ధాతోః సంజ్ఞాయామచమ్ బాధత ఇతి । అన్యథా యథా కృఞో హేత్వాదిషు టం బాధతే ధాతుగ్రహణాత్తథా తిష్ఠతేరపి కక్విపౌ బాధేత, అతస్తమప్యచం బాధిత్వా కక్విపావేవ యథా స్యాతామితి పునర్వచనమిత్యర్థః । శంస్థా ఇతి । క్విపి లుప్తే ప్రత్యయలక్షణేన ఘుమాస్థాదిసూత్రేణేత్వమత్ర ప్రాప్నోతి, భాష్యకారప్రయోగాత్తు న భవతి । కేచిత్తు--- ఈత్వమవకారాదావితి వచనం పఠన్తి, తేషాం సుపీవా సుధీవా, అత్రాపి న స్యాత్ ।।

సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యే ।। 3.2.78 ।।

సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యే ।। బ్రాహ్మణానామన్త్రయితేతి । తాచ్ఛీల్యస్య వివక్షితత్వాత్తృన్ ప్రత్యుదాహృతః, `న లోకావ్యయ' ఇతి షష్ఠీప్రతిషేధః ।

ఉత్ప్రతిభ్యామితి । పునః సుబ్గ్రహణస్యోపసర్గనివృత్త్యర్థత్వాదయమారమ్భః ।

సాధుకారిణి చేతి। అతాచ్ఛీల్యార్థమిదమ్, తచ్చైతజ్జ్ఞాపకాత్సిద్ధం యదయమ్ `ఆక్వేస్తచ్ఛీల' ఇత్యత్ర తచ్ఛీలేత్యభిధాయ సాధుకారిగ్రహణం కరోతి, తజ్జ్ఞాపయతి---సాధుకారిణ్యతాచ్ఛీల్యేఽపి ణినిర్భవతీతి।

బ్రహ్మణి వద ఇతి। బ్రహ్మ=వేదః। ఇదమప్యతాచ్ఛీల్యార్థమ్।।

కర్త్ర్యుపమానే।। 3.2.79 ।।

కర్త్ర్యుపమానే।। ఉపమానస్యోపేమేయాపేక్షత్వాత్ కర్తరి చ ప్రత్యయవిధానాత్తస్యైవోపపదకర్త్రోపమానం విజ్ఞాయేత ఇత్యాహ---ఉపపదకర్త్రేతి। ఉష్ట్రక్రోశీతి।

ఇవశబ్దో గతార్థత్వాద్వృత్తౌ నైవ ప్రయుజ్యతే।

సమాస ఉపమానానాం శస్త్రీశ్యామాదికే యథా।।

వ్రతే।। 3.2.80 ।।

వ్రతే।। సముదాయోపాధిశ్చాయమితి। న ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్। తథా హి సతి వ్రత ఏవ కర్తరి ప్రత్యయః స్యాన్న తద్వతీతి భావః। సముదాయోపాధిత్వమేవ స్పష్టయతి---ధాతూపపదేత్యాది। కామచారః=ఇచ్ఛాప్రవృత్తిః, తత్రాప్రాప్తౌ సత్యాం నియమః, స చ ద్వివిధః సమ్భవతి---స్థణ్డిలే శేతే ఏవ అశ్రాద్ధం భుఙ్క్తే ఏవేత్యేవంరూపో వా। తత్ర పూర్వకే నియమే యద్యైవాసావశక్త్యాదినాఽశ్రాద్ధం న భుఙ్క్తే తదైవ వ్రతలోపః ప్రాప్నోతి। న చైవంవిధం శాస్త్రమస్తి---స్థణ్డిలే శయితవ్యమేవ, అశ్రాద్ధం భోక్తవ్యమేవేతి। అస్తి తు స్థణ్డిల ఏవ శయితవ్యమ్, అశ్రాద్ధమేవ భోక్తవ్యమితి। `వ్రతే' ఇతి తు శాస్త్రితో నియమాః---ఇత్యుక్తమ్, తస్మాద్ ద్వితీయో నియమో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---సతి శయన ఇత్యాది।।

బహులమాభీక్ష్ణ్యే।। 3.2.81 ।।

బహులమాభీక్ష్ణ్యే।। ఆభీక్ష్ణ్యం పౌనః పున్యమితి। పునః పునర్భవితరి వర్తమానాభ్యామవ్యయాభ్యాం భావే ష్యఞ్, అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః। తాచ్ఛీల్యాదన్యదితి। ఏతేన `సుప్యజాతౌ' ఇత్యనేనాగతార్థత్వం దర్శయతి। ఫలానపేక్షా ప్రవృత్తిః=తాచ్ఛీల్యమ్। గాన్ధారాదయస్తు వాతాదిసామ్యార్థ దేశాచారవశేన కషాయాదిపానే ప్రవర్తన్తే। ఉదాహరణేషు `ఆతో యుక్ చిణ్కృతోః' ఇతి యుక్, `ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చ' ఇతి ణత్వమ్।।

మనః।। 3.2.82 ।।

మనః।। మన్యతేర్గ్రహణమితి। `మన జ్ఞానే' ఇత్యస్య దైవాదికస్య। న మనుతేరితి। `మను అవబోధనే' ఇత్యస్య తానాదికస్య। తిపి గుణేన భవితవ్యమ్। యది నేష్యతే, సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః। కిం పునః కారణం ప్రయత్నేన మనోతేర్గ్రహణం నివార్యతే, యావతా ఇహ ద్వయోరపి ణినిః తదేవ రూపమ్, న చార్థభేద ఇత్యాహ----ఉత్తరసూత్ర ఇతి।।

ఆత్మమానే ఖశ్చ।। 3.2.83 ।।

ఆత్మమానే ఖశ్చ।। చకారాణ్ణినిశ్చేతి। వాऽసరూపవిధినా సిద్ధోऽపి ణినిరవిచ్ఛేదాయ సముచ్చీయతే। తేన `కరణే యజః' ఇత్యత్ర ణినేరేవానువృత్తిర్భవతి, నానన్తరస్య ఖశః। ఆత్మశబ్దోऽయం పరవ్యావృత్తిం కుర్వాణో యస్తత్ప్రతియోగినమర్థమాచష్టే స స్వశబ్దపర్యాయో గృహ్యతే, న చేతనద్రవ్యవచనః। మననం మానః, భావే ఘఞ్, ఆత్మనో మాన ఆత్మమానః----కర్మణి షష్ఠ్యా సమాసః। తత్ర కస్యేత్యపేక్షాయాం ప్రత్యయార్థస్య సన్నిహితస్య మన్తురేవాత్మన ఇతి గమ్యతే, తదాహ---ప్రత్యయార్థః కర్తేతి। దర్శనియత్వాదినా ధర్మేణేతి విశిష్టమితి శేషః। కర్తరి షష్ఠ్యాస్తు సమాసో న భవతి, సర్వస్యా ఏవ మతేర్మన్తృకర్తృకత్వావ్యభిచారాద్। ఏవం చేతనద్రవ్యవచనేऽప్యాత్మశబ్దే కర్తరి షష్ఠ్యామవ్యభిచారాదవిశేషణం కర్మణి షష్ఠ్యా, న తు చేతనాన్తరే కర్మణి ప్రత్యయప్రసఙ్గః, తస్మాత్స్వశబ్దపర్యాయ ఏవాత్మశబ్దః। దర్శనీయమ్మన్య ఇతి। శరీరధర్మమపి దర్శనీయత్వాదికమాత్మధర్మమేవ మన్యన్తే సంసారిణః శరీరశరీరిణోరగ్న్యయోగోలకయోరివాభేదం మన్యమానాః। పణ్డితమ్మన్య ఇతి। ఏకస్యాప్యాత్మనస్స్వరూపేణ కర్తృత్వం పణ్డితత్వాదివిశిష్టరూపేణ కర్మత్వం చ యుజ్యత ఏవ। యథోక్తమాచార్యైః----

అస్మత్ప్రయోగసమ్భిన్నా జ్ఞానస్యైవ చ కర్తరి।

భవన్తీ తత్ర సంవిత్తిర్యుజ్యేతాప్యాత్మకర్తృకా।। ఇతి।

ఖశః ఖకారో ముమర్థః, దర్శనీయమ్మన్యా కుమారీత్యాదౌ హ్రస్వార్థశ్చ। శకారః సార్వధాతుకసంజ్ఞార్థః, దివాదిత్వాచ్ఛ్యన్। స్వరస్తు సతిశిష్టోఽపి వికరణస్వరః సార్వధాతుకస్వరం న బాధతే ఇతి ఖశ ఏవ భవతి, న నిత్స్వరః। దర్శనీయమానీ దేవదత్తో యజ్ఞదత్తస్యేతి। కర్మణి షష్ఠీ, తదపేక్షయాస్యాపి దర్శనీయశబ్దస్య గమకత్వాత్సమాసః।।

భూతే।। 3.2.84 ।।

భూతే।। యస్య సత్తా వ్యపవృక్తా తత్సర్వ్వ భూతశబ్దేనోచ్యతే, తత్ర న జ్ఞాయతే కస్మిన్ భూతే? కిం వా ధాత్వర్థే? తత్రాహ---ధాత్వధికారాచ్చేతి। చశబ్దః పూర్వోక్తేనార్థేనాస్య సఙ్గతిం ద్యోతయతి। ధాత్వర్థభూత ఇతి। నను ధాత్వధికారాద్ధాతౌ భూత ఇతి యుక్తమ్, న ధాత్వర్థే భూత ఇతి? ఉచ్యతే---ప్రయోగే ప్రత్యయస్య ద్యోత్యం భూతత్వమర్థస్యైవ విశేషణం భవితుర్హతి, విశేషణాన్తరవత్, న తు శబ్దస్య; తస్య స్వాభిధేయప్రతిపాదనే వ్యగ్రత్వాద్విశేషణసమ్బన్ధం ప్రత్యయోగ్యత్వాత్। కిఞ్చ---నిత్యోధాతురనిత్యత్వేఽపి భూతాత్ప్రత్యయవిదిరనుపపన్నః, ఉచ్చారితలక్షణే భూతత్వే విశేషణం వ్యర్థ తర్హ్యనుచ్చారితాత్ప్రత్యయవిధిః సమ్భవతి। నిత్యశ్చాయం భూతశబ్దోఽతిక్రాన్తవాచీతి నిష్ఠాయామితరేతరాశ్రయత్వాదప్రసిద్ధిరిత్యచోద్యమ్।।

కరణే యజః।। 3.2.85 ।।

కరణే యజః।। ణినిరనువర్తతే న ఖశితి। అత్రోక్తో హేతుః। అగ్నిష్టోమయాజీతి। నను చాగ్నిష్టోమశబ్దః కర్మనామధేయమ్, తత్కథమగ్నిష్టోమస్య యజిం ప్రతి కరణత్వమ్, న హి తదేవ తత్ర కరణం భవతి; ఇదం తు యుక్తముదాహరణమ్---సోమేనేష్టవాన్ సోమయాజీ, సాన్నాయ్యేనేష్టవాన్ సాన్నాయ్యయాజీతి? తత్రాహ---అగ్నిష్టోమః ఫలభావనాయాం కరణం భవతీతి। సత్యం యాగ ఏవాగ్నిష్టోమః; యాగోఽపి ఫలభావనాయాం కరణమ్, ఫలస్య

స్వర్గాదేర్భవతో యా భావనా ఉత్పాదనా తస్యామిత్యర్థః। నను దీక్షణీయాదిరుదవసానీయాన్తో జ్యోతిష్టోమాఖ్యో యాగ ఏవ స్వర్గభావనా న తదతిరిక్తః కశ్చిద్వ్యాపారో యజనస్యాస్తి యత్రః యాగః కారణ్యమశ్నుతే? ఉచ్యతే, ద్వివిధో యజమానవ్యాపారః---సామాన్యరూపః, విశేషరూపశ్చేతి। తత్ర సమాన్యరూప ఆభ్యన్తర ఔదాసీన్యప్రచ్యుతిరూపః కృతిప్రయత్నాదిపదాభిలప్యః; బాహ్యస్తు దీక్షణీయాదిరుదవసానీయాన్తః ప్రసిద్ధ ఏవ। ఏవమోదనం పచనీత్యాదిష్వప్యాత్మగుణః ప్రయత్నః బాహ్యశ్చాదిశ్రయణాదిర్ద్రష్టవ్యః। ఫలం హి ప్రేప్సన్ తదర్థ ప్రయతతే, నోదాస్తే; యతోఽయముపాయం జిజ్ఞాసతే, జానీతే చ, జ్ఞాత్వా చోపాయమనుతిష్ఠతి। సైషా స్వర్గాదిఫలోద్దేశేన ప్రవృత్తా కృతిర్భావనేత్యుచ్యతే। సా చ భావ్యమ్, కరణమ్, ఇతికర్తవ్యతాం చేతి త్రితయమపేక్షతే---ఇదమనేనేత్థం భావయేదితి। యథాహ----

భావనా పేక్ష్యమాణా హి సాధనం కి ఫలస్య మే।

సాధనానుగ్రహః కో వేత్యనృస్యూతమపేక్షతే।। ఇతి।।

సైషా సామాన్యరూపా వృత్తిర్న శాస్త్రకటాక్షమపేక్షతే। విశేషరూపా త్వపేక్షతే, తథా హి---ఫలార్థీ తదుపాయం జిజ్ఞాసతే, తదుపాయం జిజ్ఞాసమానః శ్రృణోతి---జ్యోతిష్టోమేనస్వర్గకామో యజేతేతి। తత్ర చ పురుషప్రవర్తనారూపో విధిః శ్రూయతే, న చాపురుషార్థే పురుషః ప్రవర్తత ఇతి విధ్యవరుద్ధా భావనా భావ్యాపేక్షాయాం సమానపదోపాత్తమపి దుఃఖరూపం ధాత్వర్తమపహాయ పదాన్తరోపాత్తమపి పురుషోపసర్జనమపి సుఖరూపం స్వర్గమేవావలమ్బతే। తతః కరణాపేక్షాయాం సమానపదోపాత్తో ధాత్వర్థః కరణం భవతి, పశ్చాత్సన్నిధిసమామ్నాతం దీక్షణీయాదీతికర్తవ్యతయాన్వేతీత్యేషా మీమాంసకమర్యాదా। యత్ర తు న విధ్యవరోధో భావనాయాస్తత్ర ధాత్వర్థ ఏవ భావ్యో భవతి, యథా---పచతి పాకం కరోతి, గచ్ఛతి గమనం కరోతీత్యాది నిర్దిశ్యతే। నను భావనయా సమ్పద్యమానస్య బ్రాహ్యవ్యాపారస్య కథం తత్ర కరణత్వమ్? కో దోషః? కరణం ఖలు సర్వత్ర కర్తృవ్యాపారగోచరః, కుఠారేణ ఛినత్తీత్యత్రాపి ఉద్యమననిపాతనరూపేణ కర్తృవ్యాపారేణాప్యమానస్యైవ కుఠారస్య తత్ర కరణత్వమ్, తదేవ కథం ద్విధాభవనరుపేణ ఫలేనావచ్ఛిన్నయోస్తయోశ్ఛేదనరూపత్వం న స్వరూపత్వమ్, న స్వరూపేణ రజకే దర్శనాత్, సోఽపి హి వస్త్రముద్యచ్ఛతే నిపాతయతి చ। అథ ద్విధాభవనాభావాన్న ఛినత్తీత్యుచ్యతే, తదేవముద్యమననిపాతయోశ్ఛేదరూపత్వం కుఠారగోచరత్వనిబన్ధనమితి తస్య తత్ర కరణత్వమ్, తథేహాపి భావనాయాం స్వర్గభావనారూపత్వమగ్నిష్టోమాఖ్యయాగగోచరత్వనిబన్ధనమితి తస్య తత్ర కరణత్వమ్।

తదిదముక్తమ్---ఫళభావనాయాం కరణమితి। ఇయం హి ఫలం ధాత్వర్థం చ సమ్పాదయతి, తత్ర ఫలభావనారూపత్వే బ్రాహ్మ్యో వ్యాపారః కరణమిత్యర్థః। నన్వేవమపి యజ్యర్థ ప్రతి అగ్నిష్టోమః కరణం న భవతి? మా భూత్తత్ర కరణత్వమ్, కరణం తావత్ సమ్బన్ధి చ యజినా సామానాధికరణ్యేన । అథ వా---భావనాపి ధాతోరేవ వాచ్యా, న ప్రత్యయస్య; తత్ర ధాత్వర్థైకదేశ ఏకదేశాన్తరస్య కరణమ్, అగ్నిష్టోమశబ్దశ్చ తత్రైకదేశాన్తరే వర్తత ఇతి న కిఞ్చిదనుపపన్నమ్।।

కర్మణి హనః।। 3.2.86 ।।

కర్మణి హనః।। కుత్సితగ్రహణమితి। పితృవ్యవధాదినా యః కర్తా కుత్స్యతే తత్రాయం ప్రత్యయ ఇతి వక్తవ్యమిత్యర్థః।।

బ్రహ్మభ్రూణవృత్రేషు క్విప్।। 3.2.87 ।।

బ్రహ్మభ్రూమవృత్రేషు క్విప్।। ధాతూపపదకాలప్రత్యయవిషయః। భాష్యే తూపపదవిషయనియమద్వయం ప్రదర్శితమ్, తదుపలక్షణమ్, న తు నియమాన్తరవ్యావృత్త్యర్థమితి గమ్యతే। బ్రహ్మాదిష్వేవ హన్తేరితి ధాతునియమః, అత్రాపి నియమే భూత ఇత్యాశ్రయణాత్ కాలాన్తరే ఉపపదాన్తరేఽపి భవత్యేవ----పురుషం హన్తి హనిష్యతి వా పురుషహేతి। బ్రహ్మాదిషు హన్తేరేవేత్యుపపదనియమః, అత్రాపి భూత ఇత్యాశ్రయణాత్కాలాన్తరే ధాత్వన్తరాదపి భవత్యేవ---వృత్రం జయతి జేష్యతి వా వృత్రజిదితి। భూతకాలే క్విబేవేతి కాలనియమః। నాన్యః ప్రత్యయ ఇతి। యథా `కర్మణి హనః' `కర్మణ్యణ్' ఇతి। ఉపపదాన్తరే తు భతేఽపి ప్రత్యయాన్తరం భవత్యేవ--పితృవ్యం హతవాన్పితృవ్యఘాతీతి, సోపపదశ్చ ప్రత్యయో నియమేన వ్యావర్త్యతే। నిష్ఠా తు భవత్యేవ---వృత్రం హతవానితి। తథా భూత ఏవేతి ప్రత్యయనియమః, అత్రాపి బ్రహ్మాదిషు హన్తేరిత్యాశ్రయణాదుపపదాన్తరే ధాత్వన్తరాచ్చ కాలాన్తరేఽపి భవత్యేవ। కథం పునరేకస్మిన్నేవ యోగే చతుర్విధో నియమో లభ్యతే? ఇత్యాహ---తదేతదితి। అగృహ్యమాణవిశేషత్వాదేవ చతుర్విధో నియమో లబ్ధుం శక్యతే, తత్రైవ తూపోద్వలకమేతదుక్తం వేదితవ్యమ్।

బహులం ఛన్దసి।। 3.2.88 ।।

సుకర్మపాపమన్త్రపుణ్యేషు కృఞః।। 3.2.89 ।।

సుకర్మపాపమన్త్రపుణ్యేషు కృఞః।। స్వాదిష్వితి। సుశబ్దం వర్జయిత్వేత్యనన్తరమేవాభిధానాదతద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిః, బాహుల్యాశ్రయణేనైవముక్తమ్, ఆఢ్యో గ్రామ ఇతివత్।

త్రివిధశ్చేతి। ఏతద్బహులగ్రహణానువృత్తేరేవ లభ్యతే। కాలోపపదప్రత్యయవిషయ ఇతి। తత్ర కాలనియమాత్కర్మ కృతవాన్కర్మకార ఇత్యణ్ న భవతి। ఉపపదనియమాత్ మన్త్రమధీమధీతవాన్మన్త్రాధ్యాయ ఇత్యణేవ భవతి, న తు క్విప్। ప్రత్యయనియమాత్ మన్త్రం కరోతి కరిష్యతి వేతి వివక్షాయామణేవ భవతి, న తు క్విప్ శాస్త్రకృదితి। `క్విప్ చ' ఇతి క్విప్।।

సోమే సుఞః।। 3.2.90 ।।

సోమే సుఞః।। కాలధాతూపపదప్రత్యయవిషయ ఇతి। తత్ర భూతకాలస్య క్విపి నియతత్వాత్సోమం సుతవాన్సోమసావ ఇత్యణ్ న భవతి। తథా ధాతోః సోమ ఏవోపపదే నియతత్వాత్సురాం సుతవాన్సురాసావ ఇత్యణేవ భవతి। తథా సోమస్య సునోతావేవ ధాతౌ నియతత్వాత్సోమం క్రీతవాన్ సోమక్రీరితి క్విబ్ న భవతి, అణేవ తు భవతి। తథా క్విపో భూతే నియతత్వాత్సోమం సునోతి సోష్యతి వేతి వివక్షాయాం క్విబ్ న భవతి, అణేవ తు భవతి।।

అగ్నౌ చేః।। 3.2.91 ।।

అగ్నౌ చేః।। అత్రాపీత్యాది। తత్ర భూతకాలస్య క్విపి నియతత్వాదగ్నిం చితవానగ్నిచాయ ఇత్యణ్ న భవతి। ధాతోశ్చాగ్నావుపపదే నియతత్వాదిష్టకాచిదితి న భవతి। అగ్నేశ్చినోతావేవ నియతత్వాదగ్నిభృదితి న భవతి। క్విపశ్చ భూత ఏవ నియతత్వాదగ్నిం చినోతి చేష్యతి వేత్యత్రాభావః।।

కర్మణ్యగ్న్యాఖ్యాయామ్।। 3.2.92 ।।

కర్మణ్యగ్న్యాఖ్యాయామ్ll `కర్మణి హనః' ఇత్యతోఽనువృత్తం కర్మగ్రహణముపపదమ్, ఇదం తు కర్మప్రత్యయార్థమిత్యాహ---కమణ్యేవ కారక ఇతి। ఏవకారః పౌనర్వచనికః। ఉపపదం తావత్కర్మప్రత్యయార్థోఽపి కర్మైవేతి। ఆఖ్యాగ్రహణం రూఢిసమ్ప్రత్యయార్థమితి। అగ్నిశబ్దో లోకే జ్వలనే రూఢః, వేదే త్వగ్న్యర్థ ఇష్టకాచయేఽపి ప్రచురః ప్రయోగః----య ఏవం విద్వానగ్నిం చినుతే, అగ్నిం చేష్యమాణ ఇతి, స ముఖ్యో జఘన్యో వా భవతు; ఇహ త్వసత్యాఖ్యాగ్రహణే లోకప్రసిద్ధివశేన జ్వలన ఏవ గృహ్యేత, మా గ్రాహి, ఇష్టకాచయ ఏవ గృహ్యతామిత్యాఖ్యాగ్రహణమిత్యర్థః।।

కర్మణీనిర్విక్రియః।। 3.2.93 ।।

కర్మణీనిర్విక్రియః।। కర్మణీతి వర్తమాన ఇతి। `కర్మణి హనః' ఇత్యతః కర్తుః కుత్సానిమిత్తే కర్మణీతి యత్కర్మ క్రియాసమ్బద్ధం కర్తుః కుత్సామావహతి తత్రేత్యర్థః। సోమాదీనాం విక్రయః శాస్త్రే నిషిద్ధః।।

ద్ధశేః క్వనిప్।। 3.2.94 ।।

ద్ధశేః క్వనిప్।। ప్రత్యయాన్తరనివృత్త్యర్థమితి। ప్రత్యయాన్తరం సహ నిర్దిష్టం మనినాది, అణాది చ। సోపపదాన్నిష్ఠా తు భవత్యేవ---పలోకం ద్ధష్టవానితి।।

రాజని యుధికృఞః।। 3.2.95 ।।

రాజని యుధికృఞః।। నను చ యుధిరకర్మక ఇతి। తత్కథం రాజన్శబ్దే కర్మవాచిన్యుపపద ఇత్యుక్తమితి భావః। అన్తర్భావితణ్యర్థ ఇతి। అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం లక్షణయా వా యదా ణ్యర్థమపి యుధిరేవాన్తర్భావయతి తదా ప్రయోజ్యేన కర్మణా సకర్మకో భవతీత్యర్థః।।

సహే చ।। 3.2.96 ।।

సహే చ।। అసత్త్వవచనత్వాన్నోపపదం కర్మణా విశేష్యత ఇతి। అతశ్చ `కర్మణి'ఇతి నానువర్తతే ఇతి భావః। న పునరనువర్తమానస్యైవాన్నాసమ్బన్ధః, ఉత్తరత్రాప్యనుపయోగాత్।।

సప్తమ్యాం జనేర్డః।। 3.2.97 ।।

సప్తమ్యాం జనేర్డః।। మన్దురజ ఇతి। `వాజిశాలా తు మన్దురా'। `ఙ్యాపోస్సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులమ్' ఇతి హ్రస్వః।।

పఞ్చమ్యామజాతౌ।। 3.2.98 ।।

పఞ్చమ్యామజాతౌ।। బుద్ధ్యాదయ ఆత్మగుణాః, ఖేదః=రాగః, ఖేదాత్ స్త్రేషు ప్రవృత్తిరితి దర్శనాత్।।

ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయామ్।। 3.2.99 ।।

ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయామ్।। ప్రజేతి ప్రాణిజాతస్యైషా సంజ్ఞా।।

అనౌ కర్మణి।। 3.2.100 ।।

అనౌ కర్మణి।। పుమాంసమనుజాత ఇతి। పుమాంసమనురుధ్య జాత ఇత్యర్థః, తేనాస్య సకర్మకత్వమ్। పుమనుజ ఇతి పుంసః సంయోగాన్తలోపః।।

అన్యేష్వపి ధ్దశ్యతే ।। 3.2.101 ।।

అన్యేష్వపి ధ్దశ్యతే।। ద్విర్జాత ఇతి।

మాతురగ్రే విజననం ద్వితీయం మౌఞ్జిబన్ధనమ్।

తత్రాస్య మాతా సావిత్రీ పితా త్వాచార్య ఉచ్యతే।।

నిష్ఠా।। 3.2.102 ।।

నిష్ఠా క్తక్తవతూ నిష్ఠేత్యుక్తమితి। కకారః కిత్కార్యార్థః, ఉకార ఉగిత్కార్యార్థః, `అత్వసన్తస్య' ఇతి విశషణార్థశ్చ। నిష్ఠాయామిత్యాది। అప్రసిద్ధిః=అనిష్పత్తిః, కస్య? సంజ్ఞాయాః, సంజ్ఞినో వా। కథమిత్యాహ---సంజ్ఞయేతి। యది ద్విః క్తక్తవతూపగ్రహణం క్రియేత--ఇహ, సంజ్ఞావిధౌ చ, తతో న స్యాదితరేతరాశ్రయత్వమితి సంజ్ఞయేత్యుక్తమ్। సతోశ్చ తయోరితి। లోకే శాస్త్రే వా న తావల్లోకే సానుబన్ధావేతౌ స్తః, శాస్త్రేఽపి యద్యపి `ఞీతః క్తః' `నపుంసకే భావే క్తః'ఇతి క్తః స్వరూపేణ విహితోఽస్తి, భూతే తు కాలే నాస్తి, క్తవతుస్తు న క్వాప్యస్తీతి భావః। భావినీ సంజ్ఞేతి। సంజ్ఞినో భావిత్వాత్ సంజ్ఞాపి భావినీ సూత్రశాటకవత్ తద్యథా----అస్య సూత్రస్య శాటకం వయేతి తన్తువాయ ఉక్తః, స పశ్యతి యది శాటకో న వాతవ్యః, అథ వాతవ్యో న శాటకః, శాటకో వాతవ్యశ్చేతి విప్రతిషిద్ధమ్, మన్యే స వాతవ్యో యస్మిన్నుతే శాటక ఇత్యేతద్భవతీతి। సామర్థ్యాదితి। `క్తక్తవతూ నిష్ఠా'ఇతి వచనాత్ అన్యస్యోత్పన్నస్య నిష్ఠేతి సంజ్ఞాయా అభావః=సామర్థ్యమ్। ఆదికర్మణీతి। కర్మశబ్దః క్రియావాచీ, ఏకఫలోద్దేశప్రవృత్తక్షణసమూహరూపా క్రియా, తత్రాద్యే క్రియాక్షణేఽపవృక్తేఽపి ధాత్వర్థరూపాయాః క్రియాయా అనపవృక్తత్వాద్వచనమ్। న్యాయ్యా త్వాద్యపవర్గాత్। న్యాయ్యా త్వేషా భూతకాలతా, కుతః? ఆద్యపవర్గాత్। ఆదిభూతక్రియాక్షణోఽపవృక్తః తస్మిన్నేవ చావయవే సమూహరూపో ధాత్వర్థః పరిసమాప్తః ఉక్తం చ----

సమూహః స తథాభూతః ప్రతిభేదం సమూహిషు।

సమాప్యతే తతో భేదే కాలభేదస్య సమ్భవః।। ఇతి।

తథా చ ప్రాకార్షీత్కటం దేవదత్త ఇతి లుజపి ప్రయుజ్యతే। కటావయవే వా కటశబ్దో ద్రష్టవ్యః, తతః కేషాఞ్చిత్కటావయవక్షణానామపరిసమాప్తేః ప్రకరిష్యతి కటం దేవదత్త ఇతి లృట్ప్రయోగోఽప్యవిరుద్ధః।

అపర ఆహ---జ్ఞాపకాత్సిద్ధం యదయమ్ `ఆదికర్మణి క్తః' `కర్తరి చ'`ఉదుపధాద్భావాదికర్మణోరన్యతరస్యామ్' ఇతి చాహ, తజ్జ్ఞాపయతి---భవత్యాదికర్మణి క్త ఇతి। నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్, `ఞీతః క్తః' ఇతి యోఽయం వర్తమానే క్తస్తద్విషయమేతత్స్యాత్? యది తద్విషయమేవ స్యాద్వర్తమానగ్రహణమేవ కుర్యాత్॥

సుయజోర్ఙ్వనిప్॥ 3.2.103 ॥

సుయజోర్ఙ్వనిప్॥ సునోతేరితి। `సు స్రు గతౌ',`సు ప్రసవైశ్వర్యయోః'----ఇత్యనయోరేవ నిరనుబన్ధకయోర్గ్రహణం ప్రాప్తమ్; అనభిధానాదుభయపదినా సాహచర్యాద్వా న భవతి। ఙకారః సునోతేర్గుణప్రతిషేధార్థః, ఇకార ఉచ్చారణార్థః, పకారః స్వరార్థస్తుగర్థశ్చ॥

జీర్యతేరతృన్॥ 3.2.104 ॥

ఛన్దసి లిట్॥ 3.2.105 ॥

ఛన్దసి లిట్॥ ఆతతానేతి। `ణలుత్తమో వా' ఇతి ణిత్త్వపక్షే వృద్ధిః। ధాతుసమ్బన్ధే స విధిరితి। `ధాతుసమ్బన్ధే ప్రత్యయాః' ఇత్యధికారాత్। లిట ఇకారటకారౌ విశేషణార్థౌ, `లిటః కానజ్వా' `లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్' ఇత్యాదౌ `ల' ఇత్యుచ్యమానేఽన్యేషామపి లఙాదీనాం గ్రహణం స్యాత్, నిరనుబన్ధకత్వాదస్యైవ గ్రహణం భవిష్యతి। పరోక్షే లిటోఽపి తర్హి న ప్రాప్నోతి? టకారష్టేరేత్వార్థశ్చ॥

లిటః కానజ్వా॥ 3.2.106 ॥

లిటః కానజ్వా॥ చిక్యాన ఇతి। `చిఞ్ చయనే',`విభాషా చేః' ఇతి కుత్వమ్, `ఏరనేకాచః' ఇతి యణాదేశః। న చ భవతీతి। వావచనస్య ప్రయోజనం దర్శయతి। వాఽసరూపవిధిశ్చ లాదేశేషు నాస్తి, `హశశ్వతోర్లఙ్ చ' ఇతి వచనాదిత్యుక్తమ్। నన్వనన్తరసూత్రవిహితస్య లిటో నిత్యమాదేశోస్తు, యస్తు `ఛన్దసి లుఙ్లఙ్లిటః' ఇతి లిట్, తత్ర తిఙాం శ్రవణం భవిష్యతి? న;

తస్య ధాతుసమ్బన్ధవిషయత్వాదధాతుసమ్బన్ధే తిఙాం శ్రవణం న స్యాత్। లిణ్మాత్రస్య చ గ్రహణమిత్యనన్తరమేవ వక్ష్యతి।

పూర్వస్యైవేత్యాది। ప్రత్యయాన్తరం తు కానజ్ న భవతి, వావచనాద్వాఽసరూపవిధినైవ లుఙాదీనాం సిద్ధత్వాదితి భావః। లిణ్మాత్రస్యేతి। భాష్యే త్వన్తరస్యైవ లిటోఽయమాదేశః, లిడ్గ్రహణం చ ప్రత్యయాన్తరత్వం మా విజ్ఞాయీతి। వావచనం చోత్తరార్థమితి స్థితమ్।

కానచశ్చిత్కరణం స్వరార్థమ్। కిత్కరణం కిమర్థమ్, న ` అసంయోగాల్లిట్ కిత్' ఇత్యేవ సిద్ధమ్, తేన ఈజానస్తేపాన ఇత్యాదౌ సంప్రసారణైత్వాభ్యాసలోపాదికార్య భవిష్యతి? సంయోగాన్తార్థమ్----` బన్ధ బన్ధనే' ` వృత్తస్య యద్వద్వధానస్య, త్వమర్ణవాన్ బద్వధానా అరమ్ణా'అత్ర ` అనిదితామ్' ఇతి నలోపః, ఛాన్దసత్వాదభ్యాసధకారస్య హలాదిశ్శేషేణ నివృత్త్యభావే ` ఝలాం జశ్ ఝశి' ఇతి జశ్త్వం దకారః। నను ఛాన్దసః కానచ్ లిట్ చ ఛన్దసి సార్వధాతుకమపి భవతి, ` ఛన్దస్యుభయథా'ఇతి వచనాత్, తత్ర ` సార్వధాతుకమపిత్' ఇతి ఙిత్త్వం ఙితీత్యుపధాలోపో భవిష్యతి? న చ సంయోగాన్తేషు కిత్త్వఙిత్త్వయోర్విశేషోఽస్తి। ఋకారాన్తగుణప్రతిషేధార్థ తు, ` ఋచ్ఛత్యౄతామ్'ఇతి ఋకారాన్తానాం ప్రతిషేధవిషయే గుణ ఆరభ్యతే స యథేహ భవతి---పరితస్తరే ఇతి, ఏవమిహాపి స్యాత్----పరితిస్తిరాణ ఇతి, తస్మాత్కిత్కరణమ్। కిత్కరణసామర్థ్యాద్భాషాయామపి కానజస్తీత్యేతత్తు భాష్యవిరోధాతుపేక్ష్యమ్।।

క్వసుశ్చ।। 3.2.107 ।।

క్వసుశ్చ।। క్వసోరుకార ఉగిత్కార్యార్థః, జక్షివానిత్యాదౌ ` ఉగిదచామ్' ఇతి నుమ్, ఉపసేదుషీత్యాదౌ ` ఉగితశ్చ' ఇతి ఙీప్, ` వసోః సంప్రసారణమ్'ఇత్యత్ర సామాన్యగ్రహణమప్యుకారస్య ప్రయోజనమ్। కిత్కరణం కిమర్థ న ` అసంయోగాల్లిట్ కిత్' ఇత్యేవ సిద్ధమ్? సంయోగాన్తార్థమ్।అఞ్జేః ఆజివాన్---ఉపధాలోపో భవతి, ఛాన్దసః క్వసుః లిట్। ఛన్దసి సార్వధాతుకమపి తత్ర ` సార్వధాతుకమపిత్' ఇతి। తత్త్వఙితీత్యుపధాలోపో భవిష్యతి। ఋకారాన్తగుణప్రతిషేధార్థన్తు', ` ఋచ్ఛత్యౄతామ్' ఇత్యయం గుణః ప్రతిషేధ ఆరభ్యతే స యథేహ భవతి---తేరతుస్తేరురితి, తథా తితీర్వానిత్యత్రాంపి స్యాత్। కిత్కరణసామర్థ్యాద్భాషాయామపి క్వసుర్భవతీత్యేతు భాష్యవిరోధాదుపేక్ష్యమ్। ఉత్తరసూత్రానర్థక్యం చ, యది భాషాయామపి క్వసుర్భవతి।।

భాషాయాం సదవసశ్రువః।। 3.2.108 ।।

భాషాయాం సదవసశ్రువః।। ఆదేశవిధానాదేవేత్యాది। యది భాషాయాం సదాదిభ్యో భూతసామాన్యే లిణ్న స్యాత్, తతస్తాద్ధశస్య లిట ఆదేశవిధానమనుపపన్నం స్యాదితి మన్యతే। నను చ `లిటః కానజ్వా' ఇత్యత్ర పునర్లిడ్గ్రహణస్య ప్రయోజనముక్తమ్---యోఽపి పరోక్షే లిడ్విహితస్తస్యాప్యయమాదేశో భవతీతి, తచ్చేత్సత్యమ్, ఇహాపి యః పరోక్షే లిట్ స భాషాయామపి సదాదిభ్యః సమ్భవతీతి తస్యేవేదమాదేశవిధానం స్యాత్? ఉచ్యతే---లిజ్లిడ్విషయేఽపి పరస్తాదనువృత్తేర్భవతీతి వక్ష్యతి, తతో నానేన పరోక్షే లిట ఆదేశాభిధానమ్, కిం తర్హి? భూతసామాన్యే, తతశ్చాదేశవిధానాదేవ లిడపి తద్విషయోఽనుమాతవ్యః। యద్యేవమ్, తస్య పక్షే క్వస్వాదేశః పక్షాన్తరే తిజాం శ్రవణం ప్రాప్నోతి? న వావచనేన క్వసురభిసమ్బధ్యతే క్వసుర్వా భవతీతి, కిం తర్హి? లిడభిసమ్బధ్యతే, భాషాయాం సదాదిభ్యో వా లిట్; తస్య నిత్యం స్వసురాదేశో భవతీతి। వృత్తిగ్రన్థోఽప్యస్మిన్నేవార్థ యోజనీయః। ఉపాసదదితి। లృదిత్త్వాదజ్। ఉపాసీదదితి పాఘ్రాదిసూత్రేణ సీదాదేశః। అనూషివానితి। యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్`శాసివసిఘసీనాం చ' ఇతి షత్వమ్। అన్వవాత్సీదితి। `సస్యార్ద్ధధాతుకే' ఇతి తత్వమ్। అనూవాసేతి। `లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్' ఇత్యభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణమ్। లుజ్లజ్ విషయేఽపి పరస్తాదనువృత్తేర్భవతీతి। అన్యథా భూతసామాన్యే లుజ్ విహితస్తైవ ధాతువిశేషేఽనేనాదేశవిధానేనానుమితో లిడపవాదః। తథా భూతవిశేషే లజ్లిటౌ లుజ్ ఏవాపవాదౌ। సదాదిభ్యస్తు భూతవిశేషే ఏతత్సూత్రవిహితం చ కార్య ప్రాప్నోతి, లజ్లిటౌ చ; అపవాదవిప్రతిషేధాల్లజ్లిటావేవ స్యాతామ్।।

ఉపేయివానాశ్వాననూచానశ్చ।। 3.2.109 ।।

ఉపేయివానాశ్వననూచానశ్చ।। ఉపపూర్వాదిణః క్వసురితి। నిపాత్యత ఇత్యర్థః। లిడాదేశశ్చాయమ్; అన్యథా ద్విర్వచనాభ్యాసదీర్ఘత్వే అపి నిపాతయితవ్యే స్యాతామ్। తథా గ్రామముపేయివానిత్యత్ర `న లోకావ్యయ' ఇతి షష్ఠీప్రతిషేధో న స్యాత్। ద్విర్వచనమితి। ఇడాగమాత్పూర్వ నిత్యత్వాత్క్రియత ఇత్యర్థః। అభ్యాసదీర్ఘత్వమితి। `దీర్ఘ ఇణః కితి' ఇత్యనేన। తత్సామర్థ్యాదితి। యది హ్యేకాదేశః స్యాద్దీర్ఘవిధానమనర్థకం స్యాద్; ఏకాదేశేనైవ దీర్ఘస్య సిద్ధత్వాత్। నను చాభ్యాసదీర్ఘత్వస్యేయతురిత్యాదిరవకాశః స్యాత్, అత్ర హి ఇ ఇ అతుస్ ఇతి స్థితే దీర్ఘత్వమేకాదేశశ్చ ప్రాప్నోతి, `ఇణో యణ్' ఇతి యణాదేశశ్చ; తత్ర `వార్ణాదాఙ్గం బలీయః' ఇతి బహ్వాశ్రయత్వేనైకాదేశస్య బహిరఙ్గత్వాద్వా యణేవ భవతి, తతశ్చ దీర్ఘవిధానమర్థవద్భవతి ? ఏవం మన్యతే----అత్రాపి పూర్వపరవిధిరేకాదేశః పూర్వవిధిరితి,

తత్ర కర్త్తవ్యే యణాదేశస్య స్థానివత్త్వాత్స్యాదేవైకాదేశః; తదేవమభ్యాసదీర్ఘత్వమనవకాశత్వాత్సవర్ణదీర్ఘత్వం బాధత ఇతి। తస్మాత్సూక్తమ్-----తత్సామర్థ్యాదేకాదేశప్రతిబన్ధ ఇతి। తత్రేతి। ఏవం సతీత్యర్థః। స నిపాత్యత ఇతి। నిపాతనాశ్రయణమిడర్థమ్। అన్యత్సర్వం పూర్వత్రైవేగ్రహణాదేవ సిద్ధమిత్యర్థః।

యది తర్హీడర్థమేతన్నిపాతనం సంప్రసారణవిషయేఽపి ప్రాప్నోతి; అత్ర వలాదేరితి విశేషానుపాదానాత్, యథా వక్ష్యతి----నిత్యశ్చాయం వల్నిమిత్తో విఘాతీతి, తత్రాహ-----క్రాదినియమాత్ప్రాప్తశ్చేతి। చశబ్దో హేతౌ। నాత్రాపూర్వ ఇజ్ విధీయతే, కిం తర్హి? యోఽయం వలాదిలక్షణ ఇట్ క్రాదినియమేన ప్రాప్తః `వస్వేకాజాద్ఘసామ్' ఇతి నియమేన ప్రతిషిద్ధః, స ఏవ ప్రతిప్రసూయతే=ప్రతిబన్ధపనయనేన పునః ప్రవర్త్త్యతే। తేనాజాదా వతిప్రసఙ్గో న భవతీత్యర్థః। అన్యే తు----అభ్యాసదీర్ఘత్వే కృతే ధాత్వికారస్య వ్యఞ్జనం యణాదేశం నిపాతయన్తి, ఈయ్వసు ఇతి స్థితే `వస్వేకాజాద్ఘసామ్' ఇత్యేవేట్ సిద్ధః, స చ వలాదిలక్షణ ఇతి నాస్త్యతిప్రసఙ్గః।

అపర ఆహ---పూర్వసూత్ర ఏవేగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్, నార్థో నిపాతనాశ్రయణేన। అత్ర యదుక్తమ్---ఈయతురిత్యత్రాభ్యాసదీర్ఘత్వే కృతే ఏకాదేశాత్పూర్వ వార్ణాదాఙ్గం బలీయ ఇతి యణి కృతేఽపి తస్య స్థానివత్త్వాదేకాదేశః ప్రాప్నోతి, తతశ్చావశ్యమభ్యాసదీర్ఘత్వేన బాధితవ్య ఏకాదేశ ఇతి, తన్న; న హి స్థానివద్భావేన రూపమతిదిశ్యతే, రూపాశ్రయశ్చ పూర్వపరయోరేకాదేశో న యకారస్య భవితుమర్హతి। కిఞ్చ, యణాదేశేన బాధితస్యైకాదేశస్య పునస్స్థానివద్భావేనాపి ప్రవృత్త్యభావో బాధితత్వాదేవ। కిమతో యద్యేవామిదం తతో భవతి? ఇణః క్వసౌ విహితే ద్విర్వచనం చ ప్రాప్నోతి, `వస్వేకాజాద్ఘసామ్' ఇతీడాగమశ్చ। కిమత్ర కర్త్తవ్యమ్? పరత్వాదిట్ నిత్యం ద్విర్వచనం కృతేఽపీటి ప్రాప్నోతి, అకృతేఽపి ప్రాప్నోతీతి। ఇడపి నిత్యః, కృతే ద్విర్వచనేఽభ్యాసదీర్ఘత్వే ఏకాదేశే చ ఏకాచ్త్వాత్ప్రాప్నోతి; ఇదానీగేవ హ్యుక్తమ్---అభ్యాసదీర్ఘత్వేన న బాధితవ్య ఏకాదేశ ఇతి। తదేవముభయోర్నిత్యయోః పరత్వాదిట్, ద్విర్వచనమ్, అభ్యాసదీర్ఘత్వం పరస్య యణాదేశః ఈయతురిత్యాదివత్సిద్ధముపేయివానితి। బిభిద్వానిత్యాదౌ నిత్యత్వాత్పూర్వ ద్విర్వచనమేవ భవతి।

న చాత్రోపసర్గస్తన్త్రమితి। ఏవమాచార్యాణాముపదేశ ఇతి భావః। అనుపసర్గాచ్చేతి। `ఈయివాంసమతిస్త్రిధః' ఇతి హి ఛన్దసి ద్దశ్యతే। లుఙాదయో భవన్తీతి। లఙ్లిడ్విషయేఽపి పరస్తాదనువృత్తేరయం విధిర్భవతీతి దర్శయతి। ఉపాగాదితి। `ఇణో గాలుఙి',`గాతిస్థాఘుపాభూభ్యః' ఇతి సిచో లుక్। ఉపైదితి। అదాదిత్వాచ్ఛపో

లుక్, `ఆడజాదీనామ్', `ఆటశ్చ'। ఉపేయాయేతి। తిపో ణలి వృద్ధ్యాయాదేశౌ, `ద్విర్వచనేఽచి' ఇతి స్థానివద్భావాదికారస్య ద్వివచనమ్ `అభ్యాసస్యాసవర్ణే'।

అశ్నాతేరితి। `అశ భోజనే'। నఞ్పూర్వాదితి। తేనాన్యపూర్వాత్కేవలాచ్చ న భవతి। నాశీదితి। తిపి సిచి `నేటి' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః, `ఆడజాదీనామ్' `ఆటశ్చ', నఞా సహ సవర్ణదీర్ఘత్వమ్। నాశేతి। తిపి ణలి ద్విర్వచనే `అత ఆదేః' ఇత్యభ్యాసదీర్ఘః, నఞా పరేణ చ సవర్ణదీర్ఘత్వమ్।

వచేరితి। `బ్రువో వచిః' ఇత్యస్య। తథా చ లఙి అన్వబ్రవీదిత్యుదాహరిష్యతే। అన్యే తు `వచ పరిభాషణే' ఇత్యస్యాపి గ్రహణమిచ్ఛన్తి। కర్తృరీతి। న భావకర్మణోః। ఏతచ్చ నిపాతనాల్లభ్యమ్। అన్వవోచదితి। `వచ ఉమ్'। అన్వబ్రవీదితి। `బ్రు వ ఈట్'। అనూవాచేతి। పూర్వవదభ్యాససంప్రసారణమ్।

లుఙ్ ।। 3.2.110 ।।

లుఙ్ ।। ఇహ భూతసామాన్యే లుఙ్ విధీయతే, తస్య విశేషేఽనద్యతనే లఙ్లిటావపవాదౌ, తద్విషయేఽపి లుఙ్ ద్ధశ్యతే, ఆగమామ ఘోషాత్, అపాస పయః, అశేయిష్మహి పూతీకతృణేషు, అభూన్నృపో వివుధసఖః పరన్తపః, ఇతి చిరవృత్తం కథయతః ప్రయుఞ్చతే? నైష దోషః; విశేషే సామాన్యమస్తి, తత్ర విశేషావివక్షాయాం సామాన్యాశ్రయణేన వస్తుతోఽనద్యతనేఽపి లుఙుపపద్యతే, ద్రూపవివక్షాయామేవ తు లఙ్లిటౌ, వివక్షోపారూఢో హ్యర్థః శబ్దప్రయోగనిమిత్తః, న వస్తుతః సన్నితి। గతమేతత్। వసేరితి। `వస నివాసే' రాత్రేశ్చతుర్థే యామే పృష్టో యదా వాక్యం ప్రయుఙ్క్తే తదా తస్యాతిక్రాన్తరాత్రిప్రహరత్రయవసనమనద్యతనమితి లఙ్ప్రయోగే లుఙ్ వక్తవ్యః। లఙ్నివృత్తిపరం చైతత్ లుఙ్ భూతసామాన్యవివక్షయా సిద్ధః।

జాగరణసన్తతావితి। యదా ప్రయోక్తా సకలమతిక్రాన్త రాత్రిప్రహరత్రయం జాగరివతాన్ తదా లుఙ్ప్రయోగః యదా సుప్త్వా ప్రబుధ్య తదా లఙ్ప్రత్యయ ఏవేత్యర్థః।।

అనద్యతనేలఙ్ ।। 3.2.111 ।।

అనద్యతనేలఙ్।। `అనద్యతనే' ఇతి తత్పురుషపక్షే పర్యుదాసశ్చేద్వ్యామిశ్రేఽపి ప్రాప్నోతి---అద్య హ్యో వాఽభుక్ష్మహీతి, భవతి హ్యద్యతనానద్యతనసముదాయోఽద్యతనాదన్యః, ప్రసజ్య ప్రతిషేధే తు యోఽత్రాద్యతనస్తదాశ్రయః ప్రతిషేధో భవతి, కిన్తు భూతసామాన్యే ప్రాప్నోతి, భూతవిశేషే హి ప్రతిషేధః। న చ సామాన్యం విశేషో భవతి। పర్యుదాసేఽప్యయం దోషో ద్రష్టవ్యః। బహువ్రీహౌ న విద్యతేఽద్యతనో యస్మిన్ సోఽనద్యతనో భూతో ధాత్వర్థః, తత్ర వర్త్తమానాల్లఙ్ భవతి, తతశ్చాద్యతనసముదాయేఽద్యతనస్యైకదేశస్య సమ్భవాన్న భవతి ప్రసఙ్గః। భూతసామాన్యేఽపి న భవత్యేవ, విద్యతే హి సామాన్యే విశేషః, అతో బహువ్రీ---హిరేవాయం యుక్త ఇత్యాహ---అనద్యతన ఇతి బహువ్రీహినిర్దేశ ఇతి। బహువ్రీహిణా వివక్షితార్థస్య ప్రతిపాదనం బహువ్రీహేర్వోచ్చారణమిత్యర్థః। యది బహువ్రీహినిర్ద్దేశః, ఏవం సత్యద్యతనే ప్రాప్నోతి, న హ్యద్యతనేఽద్యతనో విద్యతే? అద్యతనేఽపి ముహూర్త్తాదిరద్యతనో విద్యతే, ముహూర్త్తాదావపి క్షణాదిః, కథమ్? వ్యపదేశివద్భావేన యథా ముఖ్యే భేదే ఆధారాధేయభావో భవతి---తరౌ తిష్ఠతీతి, తథేహాపి సముదాయావయవభేదాశ్రయేణ సముదాయేఽద్యతనేఽవయవా అద్యతనాః సన్తీత్యనద్యతనో న భవతీత్యుచ్యతే, న తు తత్త్వతః అవయవవ్యతిరిక్తోఽత్ర సముదాయ ఆధారోఽస్తి। తదుక్తం హరిణా-----

కాలస్యాప్యపరం కాలం నిర్ద్దిశన్త్యేవ లౌకికాః।

న చ నిర్ద్దేశమాత్రేణ వ్యతిరేకోఽనుగమ్యతే।। ఇతి।

అద్య హ్య ఇతి।। అద్య హ్యశ్చేత్యర్థః। గామశ్వం పురుషం నయమాన ఇతివచ్చశబ్దస్యాప్రయోగః। అభుక్ష్మహీతి। `భుజోఽనవనే' ఇత్యాత్మనేపదమ్, మహిఙి `లిఙ్సిచావాత్మనేపదేషు' ఇతి సిచః కిత్త్వాద్ గుణాభావః, `చోః కుః' ఇతి కుత్వమ్---గకారః, `ఖరి చ' ఇతి చర్త్త్వమ్----కకారః, సిచః సస్య షత్వమ్। పరోక్షే చేత్యాది। పరోక్షశబ్దోఽయమతీన్ద్రియార్థే వర్త్తతే, లోకవిజ్ఞాతే లోకప్రసిద్ధే ప్రయోక్తుర్దర్శనవిషయే లఙన్తస్య శబ్దరూపస్య యః ప్రయోక్తా తస్య దర్శనవిషయే లఙ్ వక్తవ్యః। నను విప్రతిషిద్ధమిదమ్ యది పరోక్షః, కథం దర్శనవిషయః? అథ దర్శనవిషయః, కథం పరోక్షః? శక్యదర్శనత్వాద్దర్శనవిషయః, క్వచిద్వ్యాసఙ్గాదననుభూతత్వాత్పరోక్ష ఇతి విరోధాభావః। అరుణదితి। `రుధిర్ ఆవరణే',`రుధాదిత్వాత్ శ్నమ్, తిపో హల్ఙ్యాదినా లోపః। సాకేతరోధస్తదానీం ప్రయోక్తుర్దర్శనవిషయః, శక్యదర్శనత్వాత్। లోకప్రసిద్ధశ్చ,

క్వచిద్వ్యాసఙ్గాదననుభూతత్వాత్పరోక్షశ్చ। పరోక్ష ఇతి కిమ్? ఉదగాదాదిత్యః, ఇణో లుఙ్, గాదేశాదికార్యమ్।

లోకవిజ్ఞాత ఇతి। కిమ? చకార కటం దేవదత్తః। ప్రయోక్తుదర్శనవిషయే ఇతి। కిమ్? జఘాన కంసం కిల వాసుదేవః, హన్తేః పరోక్షే లిట్,ద్విర్వచనమ్,`అభ్యాసాచ్చ'ఇతి కుత్వమ్---హకారస్య ఘకారః। కంసవధశ్చిరకాలాన్తరవృత్తత్వాదిదానీం ప్రయోక్తుర్దర్శనవిషయో న భవతి। యస్తు కంసవధేన తుల్యకాలః ప్రయోక్తా స లఙమేవ ప్రయుక్తవాన్----ఆహత కంసం వాసుదేవ ఇతి। మూలోదాహరణేఽపి ప్రయోక్తా సాకేతరోధేన తుల్యకాలో వేదితవ్యః, తస్యేవ హ్యసౌ దర్శనవిషయః, నాన్యస్య।।

అభిజ్ఞావచనే లృట్।। 3.2.112 ।।

అభిజ్ఞావచనే లృట్।। వత్స్యామ ఇతి। వసేల్లృట్ మస్, `స్యతాసాం లృలుటోః' ఇతి స్యప్రత్యయః, `సస్యార్ద్ధధాతుకే' ఇతి సస్య తకారః, `అతో దీర్ఘో యఞి' ఇతి దీర్ఘః।

వచనగ్రహణమిత్యాది। అసతి వచనగ్రహణేఽభిజ్ఞాశబ్ద ఏవోపపదే స్యాత్, తస్మింస్తు సతి యావన్తోఽభిజ్ఞానవచనాస్తేషు భవతి। బుధ్యసే చేతయసే ఇతి। అర్థప్రకరణాదినా స్మృతిరూపే జ్ఞానే యదానయోర్వృత్తిస్తదాత్రాపి భవతీతి భావః।।

న యదిః।। 3.2.113 ।।

న యది।। యదీతి సతిసప్తమీయమ్। అభిజ్ఞావచనం చానువర్త్తతే, తేన యత్ర యచ్ఛబ్దోఽస్తి, తత్ర యదభిజ్ఞావచనం తన్నియోగతో యచ్ఛబ్దేన సహితం భవతీత్యభిప్రేత్యాహ-----యచ్ఛబ్దసహిత ఇత్యాది। అవసామేతి। వేసర్లఙ్ మస్, `నిత్యం ఙితః' ఇతి సలోపః, దీర్ఘః, వాసమాత్రమిత్యాదినోత్తరసూత్రస్య నాయం విషయ ఇతి దర్శయతి। యది తత్రాపరం కిఞ్చిల్లక్ష్యమపేక్ష్యేత తదోత్తరసూత్రేణ పాక్షికో విధిస్స్యాత్, తచ్చ నేష్యతే, తస్మాన్న తస్య విషయః।।

విభాషా సాకాఙ్క్షే।। 3.2.114 ।।

విభాషా సాకాఙ్క్షే।। ఉభయత్రవిభాషేయమితి। ప్రాప్తే చాప్రాప్తే చ। అసతి యచ్ఛబ్దే `అభిజ్ఞావచనే లృట్' ఇతి ప్రాప్తే సతి యచ్ఛబ్దే ప్రతిషేధే ప్రాప్తే। ఆకాఙ్క్షణమ్=ఆకాఙ్క్షా, ఆకాఙ్క్షయా సహ వర్త్తతే సాకాఙ్క్షః। ఆకాక్షఙ్క్షా చ చేతనావతో ధర్మః, తస్మాత్సాకాక్షఙ్క్ష ఇత్యేతత్ప్రయోక్తృవిశేషణమ్, తేన సకర్మక ఇత్యాదివత్సమాసః। సాకాఙ్క్షశ్చేత్ప్రయోక్తేతి। `అఙ్గయుక్తం తిఙాకాఙ్క్షమ్' ఇత్యత్ర తు ప్రయోక్తృగతాకాఙ్క్షాధ్యారోపేణ తిఙన్తమాకాఙ్క్షమితి వక్ష్యతే। ఇహ తు ముఖ్యే ప్రయోక్తరి సమ్భవతి, గౌణకల్పనయా ధాత్వర్థవిశేషణమయుక్తమితి భావః। ఈదృశే పునర్విషయే ప్రయోక్తా సాకాఙ్క్షో భవతీత్యాహ---లక్ష్యలక్షణయోః సమ్బన్ధే ఇతి। యత్రైకో ధాత్వర్థో లక్ష్యః, అపరో లక్షణమ్, తత్ర ద్వయోర్లక్ష్యలక్షణభావేన సమ్బన్ధే సతి ప్రయోక్తురాకాఙ్క్షా భవతి, తత్ర న వాసమాత్రం ప్రతిపాద్య ప్రయోక్తా చరితార్థో భవతి, కిన్తు తేన ప్రసిద్ధేన భోజనాదికం స్మారయితుం ప్రవర్త్తతే।।

పరోక్షే లిట్।। 3.2.115 ।।

పరోక్షే లిట్।। పరోక్షశబ్దోఽయమతీన్ద్రియవాచో ప్రసిద్ధః। వ్యుత్పత్తిస్తు పరమక్ష్ణః పరోక్షమ్, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః, `అచ్ప్రత్యన్వవపూర్వాత్' ఇత్యత్రాజితి యోగవిభాగాదచ్ సమాసాన్తః। వృత్తివిషయే చాక్షిశబ్దః సర్వేన్ద్రియవచనః, న చక్షుః పర్యాయః; అన్యథేన్ద్రియాన్తరవిజ్ఞాతం వస్తు పరోక్షమాపద్యేత । ఏవం చ కృత్వా దర్శనపర్యాయోఽక్షిశబ్దో న భవతీతి `అక్ష్ణోఽదర్శనాత్' ఇత్యేవాచ్ సమాసాన్తోఽస్తు। అన్యే తు `ప్రతిపరసమనుభ్యోఽక్ష్ణః' ఇతి శరత్ప్రభృతిషు పాఠాదచ్ సమాసాన్త ఇత్యాహుః। స చ యద్యప్యవ్యయీభావే విధీయతే, తథాపి పరశబ్దేనావ్యయీభావాసమ్భవాత్సమాసాన్తరే విజ్ఞాయతే। ఏవం తు `క్రియాయాం పరోక్షాయామ్' ఇతి భాష్యప్రయోగే టిల్లక్షణో ఙీప్ ప్రాప్నోతి, తస్మాదజన్త ఏవాయమ్। తత్ర పరతః పరశబ్దస్య పరో భావోఽస్మాదేవ నిర్దేశాద్భవతి, పరశబ్దాదుత్తరస్యాక్షిశబ్దస్యాదేరుత్వం వా।

నను చేత్యాది। ఏకఫలోద్దేశేన ప్రవృత్తత్వాదైక్యమివాపన్నా వితతరూపః క్షణప్రవాహో ధాత్వర్థః, స కార్త్స్న్యేనైకస్మిన్క్షణే న సమ్భవతీతి సద్వస్తువిషయైరిన్ద్రియైర్న గృహ్యతే, తతశ్చైకైకస్య క్రియాక్షణస్య ప్రత్యక్షత్వేఽపి సమూహరూపో ధాత్వర్థః సర్వః పరోక్ష ఏవ, తతశ్చావ్యభిచారాదవిశేషణమితి భావః। సత్యమేతదితి। అనన్తరోక్తం మన్యతే। కిమర్థం తర్హి పరోక్షగ్రహణమిత్యాహ---అస్త్వితి। యత్ర సాధనశక్త్యాశ్రయభూతం ఫూత్కారసీత్కారాదివిశిష్టం సంరబ్ధరూపం ద్రవ్యం ప్రత్యక్షమ్, తత్ర ధాత్వర్థ ఏవ ప్రత్యక్షాభిమానో లౌకికానామ్। అభిమానః=మిథ్యాజ్ఞానమ్, తద్వ్యావృత్తయే పరోక్షగ్రహణమ్। యది తర్హి యత్ర

సాధనశక్త్యాశ్రయం ద్రవ్యం పరోక్షమ్, తత్ర లిజ్ భవతి తర్హి ఉత్తమో న ప్రాప్నోతి, తత్ర హి బుద్ధీన్ద్రియశరీరాదిసంఘాతః కర్తా, స చాత్మనః ప్రత్యక్ష ఏవ। `పరస్మైపదానామ్' ఇతి తు ణలాదేశవచనం `ణలుత్తమో వా' ఇతి చ, `ఛన్దసి లుజ్లజ్లిటః', `అత్యన్తాపహ్నవే' ఇతి చాపరోక్షే యో లిట్ తద్విషయం భవిష్యతీత్యత ఆహ---ఉత్తమవిషయేఽపి చిత్తవ్యాక్షేపాదితి। మదస్వప్నాదిభిశ్చిత్తే వ్యాక్షిప్తే భవతి వై కశ్చిత్స్వకృతమేవ న జానాతి, పశ్చాదేవ త్వయా కృతమితి పార్శ్వస్థేభ్యః శ్రుత్వా ప్రయుంక్తే---సుప్తోఽహం కిల విలలాపేతి। కిలేత్యజ్ఞానం సూచయతి। అత్యన్తాపహ్నవ ఇతి। అపహ్నవః=అలాపః। కలిఙ్గో నామజుగుప్సితో దేశః, తత్ర ప్రవిశ్య త్వయా చిరకాలం స్థితమితి కశ్చిదుక్తస్సన్నాహ---నాహం కలిఙ్గం జగామేతి। న కేవలమవస్థానమేవ ప్రతిషిధ్యతే, కిం తర్హి? తద్ధేతుభూతగమనమపీతి భవత్యత్యన్తాపహ్నవః। తథా దక్షిణాపథం ప్రవిశ్యాయాజ్యయానాదికం త్వయా కృతమితి కశ్చిదుక్తః సన్నాహ---నాహం దక్షిణాపథం ప్రవివేశేతి। అత్రాప్యయాజ్యయాజనాదేర్హేతుభూతః ప్రవేశ ఏవ ప్రతిషిధ్యత ఇత్యత్యన్తాపహ్నవః। క్వచిత్ దక్షిణాపథం ప్రవిష్టోఽసీతి వృత్తావేవ పఠ్యతే, తత్ర ప్రవిశ్యేదం కృతవానిత్యర్థః।।

హశశ్వతోర్లజ్ చ।। 3.2.116 ।।

ప్రశ్నే చాసన్నకాలే ।। 3.2.117 ।।

ప్రశ్నే చాసన్నకాలే।। భూతానద్యతనపరోక్ష ఇతి వర్త్తత ఇతి। అయమర్థోఽనువర్త్తత ఇత్యర్థః,న పునరేవంవిధస్సమాసః ప్రకృతోఽస్తి। ప్రష్టవ్యః ప్రశ్న ఇతి। కర్మసాధనం ప్రశ్నశబ్దం దర్శయతి। కరణసాధనే తు ప్రశ్నక్రియాసాధనభూతే ధాతావాసన్నకాల ఇత్యర్థస్స్యాత్, తత్రాసన్నకాల ఇత్యనర్థకమ్, న హ్యనుచ్చారితాత్ప్రత్యయవిధానమ్, ఉచ్చారితశ్చాసన్నకాల ఏవ। భావసాధనేఽప్యాసన్నకాలే ప్రశ్నే వర్త్తమానాదిత్యర్థస్స్యాత్, తతశ్చార్థాన్తరవాచిభ్యో లజ్ న స్యాత్, అతః కర్మసాధనోఽయం ప్రశ్నశబ్దః। తత్ర పఞ్చవర్షాభ్యన్తరమాసన్నకాలమ్, పఞ్చవర్షాతీతం తు విప్రకృష్టకాలమితి వర్ణయన్తి।।

లట్ స్మే।। 3.2.118 ।।

లట్ స్మే।। నడేన స్మ పురాధీయతే ఇతి। అధిపూర్వాదిజః కర్మణి లకారః, కర్మావివక్షాయాం వా భావే, నడేనేతి కర్త్రరి తృతీయా। అథ వా---అధీయతే ఇతి కర్త్రరి బహువచనమ్, `ఆత్మనేపదేష్వనతః' ఇత్యదాదేశః, నడేనేతి సహయోగే తృతీయా। అన్యే తు వ్యాచక్షతే---పురాకల్పే---పురాకల్పే నడాఖ్యం తృణవిశేషం హస్తే గృహీత్వాధీయానా అధీయతే స్మేతి।।

అపరోక్షే చ।। 3.2.119 ।।

అపరోక్షే చ।। పూర్వసూత్రేణ పరోక్షే విధానాదపరోక్షే న ప్రాప్నోతీత్యయమారమ్భః, పూర్వసూత్ర ఏవ పరోక్షగ్రహణం నివర్తిష్యతే। యద్యేవమ్, తత్సమ్బన్ధాదనద్యతనగ్రహణమపి నివర్తేత మా నివృతదిత్యేవమర్థమిదమ్, ద్వయోర్హి ప్రకృతయోరేకనివృత్తిర్యత్నేన క్రియమాణా ఇతరస్యానివృత్తిమనుమాపయతి।।

ననౌ పృష్టప్రతివచనే।। 3.2.120 ।।

ననౌ పృష్టప్రతివచనే।। పృష్టమితి కర్మణి క్తః, పృష్టస్య ప్రతివచనం పృష్టప్రతివచనమ్। వృత్తౌ తు వస్తుమాత్రం దర్శితమ్। ప్రశ్నపూర్వకే ప్రతివచన ఇతి। ఉదాహరణే పూర్వశః ప్రశ్నః,ఉత్తర ఉదాహరణమ్। పృష్టగ్రహణార్థకం ప్రశ్నపూర్వకమేవ ప్రతివచనమ్? తన్న; విరుద్ధమపి వచనం ప్రతివచనం వచనాభిముఖం ప్రతివచనమిత్యపి సమ్భవాత్। తస్మాత్ పృష్టగ్రహణమ్। అత్యన్తాసన్నకాలే చాయం విధిరిష్యతే, తత్ర నిర్వృత్తాయామపి పాకాదిక్రియాయాం తత్కృతస్య శ్రమాదరేనువృత్తిః। ఏవం చ శ్రమాదిదర్శనేన సైవ క్రియా వర్త్తత ఇతి శక్యం వక్తుమితి। `వర్త్తమానే లట్' ఇత్యేవ సిద్ధేః ప్రత్యాఖ్యాతమిదమ----`ననౌ పృష్టప్రతివచనే'ఇత్యశిష్యమ్, క్రియాసమాప్తేరవివక్షితత్వాదితి।।

నన్వోర్విభాషా।। 3.2.121 ।।

పురి లజ్ చాస్మే।। 3.2.122 ।।

పురి లజ్ చాస్మే।। అనద్యతనగ్రహమమిత్యాది। లుఙ్గ్రహణం చాత్ర లిఙ్గమ్। యది హి భూతమాత్రేఽయం విధిః స్యాత్ విభాషా లటో విధానాత్తేన ముక్తే లుఙపి భవిష్యతి, కి

లుఙ్గ్రహణేన! అనద్యతనగ్రహణానువృత్తౌ తు లటా ముక్తే లజేవ స్యాదితి కర్త్తవ్యం లుఙ్గ్రహణమ్। అన్యేఽపీతి। లజ్ లిటౌ, అభిజ్ఞావచనే ల్యృట్---అభిజానాసి దేవదత్త వత్స్యన్తీహ పురా ఛాత్రా ఇతి।।

వర్త్తమానే లట్।। 3.2.123 ।।

వర్త్తమానే లట్।। ప్రారబ్ధోఽపరిసమాప్తశ్చేతి। అధిశ్రయణాదిరధః శ్రయణపర్యన్త ఓదనఫలావచ్ఛిన్నో వితతరూపో వ్యాపారనిచయః పచేరర్థః। ఏవం సర్వత్ర స యావతా కాలేన నివర్తతే స కాలో వర్త్తమానః, తద్యోగాద్వర్త్తమానో ధాత్వర్థ ఇత్యర్థః। తేన నిష్పన్నస్యార్థస్య భూతత్వాదనిష్పన్నస్య చ భావిత్వాన్నిష్పన్నానిష్పన్నవ్యతిరేకేణ రాశ్యన్తరస్యాభావాద్వర్త్తమానాభావ ఇతి చోద్యం పరిహృతమ్। ఇహాధ్యయనే ప్రవృత్తా యదా భోజనాదిక్రియాం కుర్వన్తో నాధీయతే తదా అధీయత ఇతి ప్రయోగో న ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; ఆఫలనిష్పత్తేరధ్యయనమపరిసమాప్తమన్తరాలవర్తితు భోజనాదిక్వం నాన్తరీయకం తస్యైవ వావయవక్రియా। యమపి భవాన్ముక్తసంశయం వర్త్తమానకాలం న్యాయ్యం మన్యతే---- భుఙ్క్తే దేవదత్త ఇతి, అత్రాప్యవశ్యం భుఞ్జానో హసతి జల్పతి పానీయం వా పిబతి, తత్ర చేద్యుక్తా వర్త్తమానకాలతా, ఇహాపి యుక్తా ద్దశ్యతామ్। ఉక్తం చ----

వ్యవధానమివోపైతి నివృత్త ఇవ ద్దశ్యతే।

క్రియాసమూహో భుజ్యాదిరన్తరాలప్రవృత్తిభిః।।

న చ విచ్ఛిన్నరూపోఽపి స విరామాన్నివర్త్తతే।

సర్వైవ హి క్రియాఽన్యేన సఙ్కీర్ణైవోపలభ్యతే।।

తదన్తరాలద్దష్టా వా సర్వైవావయవక్రియా।

సాద్దశ్యాత్సతి భేదే తు తదఙ్గత్వేన గృహ్యతే।। ఇతి।

ఏతదప్యనేనైవోక్తం ప్రారబ్ధోఽపరిసమాప్తశ్చ వర్తమాన ఇతి। ఇహ తిష్ఠన్తి పర్వతాః, స్రవన్తి సిన్ధవ ఇతి పర్వతాదిస్థిత్యాదేః సర్వదాభావాద్ భూతభవిష్యదభావాత్తత్ప్రతిద్వన్ద్విరూపస్య వర్తమానస్యాప్యభావ ఇతి లణ్ న ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; కాలత్రయవర్తినాం రాజ్ఞాం యాః క్రియాః పాలనాదికా భూతాదిభేదేన భిన్నాస్తాః పర్వతస్థిత్యాదేర్భేదికాః, తతశ్చ యే సమ్ప్రతి రాజానస్తత్క్రియాభేదేన భిన్నాయా పర్వతాదిస్థితేర్వర్తమానత్వమ్। ఏవం చ కృత్వా భూతభవిష్యత్కాలయోగోఽప్యుపపద్యతే-----తస్థుః పర్వతా నలదుష్యన్తాదికాలే, స్థాస్యన్తి పర్వతాః కల్కివిష్ణుకాలే। లటష్టకారష్టేరేత్వార్థః।।

లటః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే।। 3.2.124 ।।

లటః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే।। శకారః సార్వధాతుకసంజ్ఞార్థః, ఋకార ఉగిత్కార్యార్థః, చకారః స్వరార్థః। ప్రథమాశబ్దస్సుపామాద్యే త్రికే ప్రసిద్ధః, ప్రథమాయా అన్యాఽప్రథమా=ద్వితీయాదిః, తత్ర ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా తదన్తవిధిః, అప్రథమాన్తం ద్వితీయాద్యన్తమిత్యర్థః। అధికరణమ్=అభిధేయమ్, సమానమ్=సాధారణమ్, అభిధేయం యస్య తత్సమానాధికరణమ్, అప్రథమాన్తేన సమానాధికరణమప్రథమాసమానాధికరణమ్। తృతీయేతి యోగవిభాగాత్సమాసః। ద్విపదో వా బహువ్రీహిః-----అప్రథమాసమానాధికరణం యస్యేతి। `యస్య చ భావేన' ఇతి సప్తమీ అప్రథమాసమానాధికరణే లటి సతి, తస్య లట ఇతి షష్ఠ్యర్థే సప్తమీ। ఏష పర్యుదాసపక్షో దర్శితః। ప్రసజ్యప్రతిషేధపక్షే తు నఞో భవతినా సంబన్ధః। ప్రథమాశబ్దేన ప్రథమాన్తం గృహ్యతే। శేషం సమానమ్।

తత్రాద్యే పక్షే కుర్వతోఽపత్యం కౌర్వతః, పాచతః, కుర్వతో భక్తిః కుర్వద్భక్తిః కుర్వాణభక్తిరితి ప్రత్యయోత్తరపదయోః శతృశానచౌ న స్యాతామ్, న హ్యత్ర ద్వితీయాద్యన్తేన సామానాధికరణ్యమ్, న హి కుర్వతో దేవదత్తస్య భక్తిః కుర్వతో దేవదత్తస్యాపత్యమిత్యత్ర సమాసతద్ధితౌ భవతః, సాపేక్షత్వాత్ పదాన్తరనిరపేక్షత్వే ప్రథమాన్తేన సామానాధికరణ్యాభావః। ప్రసజ్యప్రతిషేధే తు ప్రథమాన్తేన సామానాధికరణ్యాభావాదదోషః। అస్తు తర్హి స ఏవ? ఏవమపి కుర్వతో భక్తిరస్య కుర్వద్భక్తిః, కుర్వాణభక్తిరత్ర న ప్రాప్నోతి, యే చాప్యేతే సమానాధికరణవృత్తయస్తద్ధితాస్తేషు న స్యాత్---కుర్వత్తరః, కుర్వాణతరః; కుర్వద్రూపః కుర్వత్కల్ప ఇతి? పర్యుదాసేఽప్యేష దోషో ద్రష్టవ్యః।

ఏవం తర్హి `ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ' ఇతి లక్షణశేషః కర్త_వ్యః, తత్ర పృథగుత్తరపదగ్రహణమ్ `అన్తరఙ్గానపి విధీన్ బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే' ఇతి సమాసార్థాయా విభక్తేర్లుకికృతే ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాత్ప్రత్యయపరత్వార్థమ్। నను చ ప్రత్యయోత్తరపదయోః సతోః శతృశానచౌ భవతః, తయోశ్చ కృత్త్వాత్ప్రాతిపదికత్వే సతి విభక్త్యుత్పత్తౌ సత్యాం తద్ధితాః, సమాసశ్చ, సమాసే చ సత్యుత్తరపదం తదితరేతరాశ్రయం భవతి? నైష దోషః; ఙ్యాప్ప్రతిపదికాత్తద్ధితాః, తే లకారస్య కృత్త్వాద్భవిష్యన్తి, ఉత్తరపదేఽపి విధానసామర్థ్యాత్తిఙాదేశం బాధిత్వా లాన్తస్య ప్రాతిపదికత్వమాశ్రిత్య సుబుత్పత్తౌ సమాస ఇతి సిద్ధమ్। ఏవమపి వీక్షమాణస్యాపత్యం వైక్షమాణిరిత్యకృతే శానచి అకారాన్తత్వాభావాదత ఇఞోఽప్రసఙ్గః, పచతితరామిత్యత్ర శతృశానచౌ ప్రాప్నుతః, తథా పచతిరూపమిత్యాదౌ `తిఙశ్చ' ఇత్యేతత్తు లఙాదివిషయమేవ స్యాత్।

తదేవం సర్వత్ర దోషసద్భావే సమాసోఽపి తావన్న్యాయ్యో భవతీతి పర్యుదాసమాశ్రిత్యాహ----అప్రథమాన్తేన చేదిత్యాది। తస్యేతి। లటః। కథం పునర్లటో ద్వితీయాద్యన్తేన సామానాధికరణ్యమ్, యావతా `లః కర్మణి చ' ఇత్యనేన కర్తృకర్మణోర్విధీయమానో లకారః క్రియాం ప్రతి గుణభూతే కర్తృకర్మణీ ప్రతిపాదయతి, తథా చ క్రియాప్రధాత్వాదాఖ్యాతస్య క్రియాన్తరయోగాభావాచ్చక్త్యన్తరావేశాభావః, న హి భవతి పచత్యోదనం దేవదత్తం పశ్య పచ్యతే ఓదనేన తృప్తః అపచదోదనం దేవదత్తం పశ్య పచ్యతే ఓదనేన తృప్త ఇతి, యథా----అన్యేషు కృత్సు పాకం పశ్య, పాకేన తృప్త ఇతి? సత్యమ్; తిఙ్భావినో లకారస్యాయం స్వభావః యదుక్తగుణభూతే కర్తృకర్మణీ ప్రతిపాదయతి, శత్రాదివిషయస్య క్రియోపసర్జనకర్త్రాద్యభిధానమ్, తతశ్చ క్రియాన్తరయోగే సతి తన్నిమిత్తం ద్వితీయాద్యన్తసామానాఘికరణ్యముపపద్యతే। యద్యపి కేవలస్య లటః ప్రయోగాభావాదప్రథమాన్తేన సామానాధికరణ్యం న క్వచిదుపలబ్ధమ్, తథాపి తదాదేశయోః శతృశానచోర్దర్శనాత్ స్థానినో లకారస్యాపి తద్యోగ్యత్వమనుమీయతే, తేన లటః ప్రక్రియార్థ విహితస్య కాల్పనికప్రథమాన్తేన సామానాధికరణ్యమస్తీతి దోషాభావః।

అథ లడ్గ్రహణం కిమర్థమ్----ఆదేశౌ యథా స్యాతాం ప్రత్యయాన్తరం మా భూతామితి? నైతదస్తి; పూర్వసూత్రత ఏవ లడ్గ్రహణం స్వరయిష్యతే, తస్యేహానువృత్తస్యార్థాత్ షష్ఠ్యా విపరిణామే తస్యైవాదేశౌ భవిష్యతః, న ప్రత్యయాన్తరమత ఆహ----లడితి వర్తమానే పునర్లడ్గ్రహణమితి। క్వచిత్ప్రథమాసామానాధికరణ్యేఽపి భవత ఇతి। అప్రథమాసమానాధకరణత్వాభావోపలక్షణమిదమ్, తేన కౌర్వతః, కుర్వద్భక్తిరిత్యాదయోఽపి భవన్తి। సన్నితి। `అస్ భువి', `శ్నసోరల్లోపః'। విద్యమాన ఇతి। `విద సత్తాయామ్', `దివాదిరనుదాత్తేత్। జుహ్వదితి। `నాభ్యస్తాచ్చతుః' ఇతి నుమభావః।

మాజ్యాక్రోశ ఇతి। మాజి లుఙోఽపవాదః, తథా పునర్లఙ్గ్రహణాద్యోఽపి భూతే లట్ `ననౌ పృష్టప్రతివచనే' ఇతి తస్యాపి భవతః----నను మాం కుర్వన్తం పశ్య, నను మాం కుర్వాణమ్పశ్యేతి। ఏతచ్చ `ననౌ పృష్టప్రతివచనే' ఇత్యత్ర భాష్యకారేణోక్తమ్।

కేచిదిత్యాది। న చైవం పచన్తమ్పశ్యేత్యాదావపి వికల్పప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ---వ్యవస్థితవిభాషా చేయమితి। యథాదర్శనమితి। ప్రథమాసమానాధికరణే వికల్పః, పచన్తం పశ్యేత్యాదౌ `ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ'నిత్యమ్పచతితరామిత్యాదౌ నైవ భవతః, అన్యథా తిఙోఽపి స్థానివద్భావాత్స్యాత్ప్రసఙ్గః। న తర్హీదానీమిదం వక్తవ్యమ్---అప్రథమాసమానాధికరణ ఇతి? వక్తవ్యం చ। కిం ప్రయోజనమ్? నిత్యార్థమ్। నన్వేతదపి విభాషయైవ సిద్ధమ్? సత్యమ్; స ఏవార్థో వచనేన స్పష్టీక్రియతే। ఏతేన `సమ్బోధనే చ' `లక్షణహేత్వోః' ఇతి చ వ్యాఖ్యాతమ్।।

సమ్బోధనే చ।। 3.2.125 ।।

సమ్బోధనే చ।। హే పచన్నితి। సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాన్నలోపాభావః। అత్ర సమ్బోధనే ప్రథమా, అయమాదేశశ్చేత్యుభయం మిలితం సమ్బోధనం ద్యోతయతి।।

లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః।। 3.2.126 ।।

లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః।। లక్ష్యతే చిహ్న్యతే యేనేతి। చిహ్నయతిరవధారయత్యాదివచ్చురాదిషు ద్రష్టవ్యః। ధాత్వర్థవిశేషణం చైతదితి। నోపపదం క్రియాయా ఇతి వచనాత్। ఉపపదం హి ధాతోర్భవతి, స చ క్రియావచన ఇతి క్రియాగ్రహణమనర్థకముపపదత్వే స్యాత్। క్రియాయాశ్చ లక్షణాపేక్షయా కర్మత్వమ్, హేత్వపేక్షయా తు శేషత్వమ్, తత్రోభయానుగ్రహాయ కర్మణోఽపి శేషత్వవివక్షయా శేషలక్షణైవ షష్ఠీ, వృత్తౌ తు వస్తుమాత్రం ప్రాదర్శి। క్రియావిషయావితి। శయానా భుఞ్జత ఇతి। అత్ర శయనం లక్షణం భోజనస్య। తిష్ఠన్తోఽనుశాసతీతి। అత్రాపి స్థానమనుశాసనస్య। అర్జయన్వసతీతి। `అర్జ ప్రతియత్నే' చురాదిరాఙ్పూర్వః।

లక్షణహేత్వోరితి కిమితి। క్రియాసమ్బన్ధిన్యర్థే వర్తమానాదితి విజ్ఞాయమానే లక్షణహేత్వోరపి భవిష్యత ఇతి ప్రశ్నః, అతిప్రసఙ్గేన తూత్తరమ్। పచతి చ పఠతిచేతి। అత్ర ద్వయోః క్రియయోరేకస్మిన్సాధనే సముచ్చయాత్తద్ద్వారేణ పరస్పరసమ్బన్థోఽప్యస్తీత్యుభయత్రాపి ప్రసఙ్గః। యః కమ్పతే సోఽశ్వత్థ ఇతి। బహుషు వృక్షేషు తిష్ఠత్సు కమ్పనేనాశ్వత్థో లక్ష్యతే, తచ్చ ద్రవ్యమ్। యదుత్ప్లవతే తల్లఘ్వితి। అత్రాప్యుత్ప్లవనేన లాఘవం గుణో లక్ష్యతే। నిషదనం నిమజ్జనం తేన గౌరవం గుణో లక్ష్యతే। ఇహ తు యోఽధీయాన ఆస్తే స దేవదత్త ఇతి ఆసిక్రియాయా ఏవాధ్యయనక్రియాలక్షణమ్, న దేవదత్తస్య, ఆసిక్రియా తు తస్య లక్షణమ్। ఏవం యస్తిష్ఠన్మూత్రయతి స బ్రాహ్మణబ్రువ ఇతి, అత్రాపి స్థితిక్రియా మూత్రణక్రియాయా ఏవ లక్షణమ్, సైవ తు దేవదత్తస్యాశౌ చాదేర్లక్షణం న స్థితిక్రియేతి సూత్రేణైవ సిద్ధ ఆదేశః। కథం శయానా వర్ధతే దూర్వా, ఆసీనం వర్ధతే విషమితి, న హ్యాసనశయతే వృద్ధేర్లక్షణమ్, కిం తర్హి? స్వభావమాత్రకథనమేతత్? భవతి వై స్వభావాఖ్యానమపి లక్షణమ్, యథా----చైతన్యలక్షణం పురుష ఇతి। పూర్వనిపాతవ్యమిచారలిఙ్గమితి। `ద్వన్ద్వే ఘి',`అల్పాచ్తరమ్' ఇతి యౌ పూర్వనిపాతౌ తయోర్వ్యభిచారే లిఙ్గమిత్యర్థః। తేన ధూమాగ్నీ, మృదఙ్గశఙ్ఖపణవా ఇత్యాదిప్రయోగోపపత్తిః।।

తౌ సత్।। 3.2.127 ।।

తౌ సత్।। తౌగ్రహణం కిమర్థమ్, సంజ్ఞావిధిర్యథా స్యాత్ సదిత్యస్య ప్రత్యయస్య విధిర్మా భూదితి? నైతదస్తి ప్రయోజనమ్, పూర్వసూత్రే శతృశానచౌ స్వరయిష్యేతే, తత్సామర్థ్యాత్తయోరనువృత్తయోః సంజ్ఞైవ భవిష్యతి, తత్రాహ----తౌగ్రహణముపాధ్యసంసర్గార్థమితి। లటస్సానికత్వాద్ వర్త్తమానకాలవిహితత్వం చోపాధిః, తేనోపాధినాఽసంబన్ధార్థః, తౌగ్రహణమిత్యర్థః, కిం సిద్ధమిత్యాహ---శతృశానజ్మాత్రస్యేతి। అసతి తౌగ్రహణే యాద్దశౌ శతృశానచౌప్రకృతౌ లటస్సానికౌ వర్త్తమానకాలౌ చ తాద్ధశయోరేవ సంజ్ఞా స్యాత్, తతశ్చ లృడాదేశయోర్న స్యాత్। `లృటస్సద్వా' ఇత్యేతత్తు వచనం సత్సంజ్ఞకప్రతిరూపయోర్విధానార్థ స్యాత్, యథా----అమీ పిష్టపిణ్డాః సింహాః క్రియన్తామితి తదాకారాః క్రియన్తే। విహితయోస్తూత్తరకాలం సంజ్ఞా న సిధ్యతి, తతశ్చ బ్రాహ్మణస్య పక్ష్యన్, బ్రాహ్మణస్య పక్ష్యమాణ ఇతి సమాసప్రతిషేధో న స్యాత్; తస్యాం దశాయాం సత్సంజ్ఞాయా అభావాత్। ఏవం భూతకాలయోరపి న స్యాత్। `వర్త్తమానసామీప్యే వర్త్తమానవద్వా' ఇతి వచనాద్భూతేఽపి శతృశానచౌ భవతః। ఏవం తత్రాపి వర్త్తమానవదిత్యతిదేశేన విధానమేవ తయోర్భూతే సిద్ధ్యతి, న తు సంజ్ఞా। ప్రత్యయాధికారాద్వి ప్రత్యయ ఏవాతిదిశ్యతే, న సజ్ఞా। తథా `ననౌ పృష్టప్రతివచనే'ఇత్యపి లటః శతృశానచౌ భవత ఇత్యుక్తమ్, తయోరపి సంజ్ఞా న భవేత్, తౌగ్రహణే సతి తయోరపి సంజ్ఞా భవతి----నను మాం బ్రాహ్మణస్య కుర్వన్తమ్పశ్య నను మాం బ్రాహ్మణస్య కుర్వాణమ్పశ్యేతి। అథ క్రియమాణేఽపి తౌగ్రహణే కథమివ

కాలాన్తరవిహితయోః సంజ్ఞా సిద్ధ్యతి, యావతా ప్రకృతస్యైవ వస్తునస్సర్వనామ్నా పరామర్శః? సత్యమ్; తౌగ్రహణసామర్థ్యాత్తు విశేషణాంశరిత్యాగేన శతృశషానచో రూపమాత్రం పరామృశ్యతే।।

పూఙ్యజోః శానన్।। 3.2.128 ।।

పూఙ్యజోః శానన్।। ఇహైతే శానన్నాదయో యది లటోఽనువృత్తిమాశ్రిత్య తస్యైవాదేశాః క్రియేరన్, వేతి వక్తవ్యమ్, పవమానః యజమానః, పవతే యజత ఇత్యపి యథా స్యాత్, వాఽసరూపవిధినా తిఙో బవిష్యన్తి, న లాదేశేషు వాఽసరూపవిధిరస్తీత్యుక్తమ్। సాధనాభిధానమ్---సాధనస్య చాభిధానం ప్రాప్నోతి `లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః' ఇతి భావకర్మణోరపి ప్రసఙ్గః। పరస్స్వరశ్చ న సిద్ధ్యతి---కతీహ పవమానాః, `అదుపదేశాల్లసార్వధాతుకమ్' ఇత్యనుదాత్తత్వం ప్రాప్నోతి। ఆత్మనేపదసంజ్ఞా---`తఙానావాత్మనేపదమ్' ఇత్యాత్మనేపదసంజ్ఞా చ ప్రాప్నోతి, తతశ్చ పరస్మైపదిభ్యశ్చానశ్ న స్యాత్కతీహ నద్ధమానాః। తస్మాదశక్యా ఏవైతే లాదేశా విజ్ఞాతుమితి మత్వాహ---శానన్ప్రత్యయో భవతీతి। శకారస్సార్వధాతుకసంజ్ఞార్థః, నకారస్స్వరార్థః।

యదీత్యాది। `న లోకావ్యయ' ఇత్యత్ర స్వరూపస్య గ్రహణం మన్యమానస్య ప్రశ్నః। తృన్నితి ప్రత్యాహారనిర్దేశాదితి। షష్ఠీప్రతిషేధ ఇత్యనుషఙ్గః।

ద్విషశ్శతుర్వా వచనమితి। `ద్విషోఽమిత్రే' ఇతి యోఽయం శతృప్రత్యయస్తస్య ప్రయోగే వా షష్ఠీ భవతి, ప్రత్యాహారేఽన్తర్భావాన్నిత్యం ప్రతిషేధే ప్రాప్తే వచనమ్। యస్యాపి తన్నితి స్వరూపగ్రహణం తేనాప్యేతద్వక్తవ్యమ్---పక్షే షష్ఠీ యథా స్యాన్నిత్యం మా భూదితి। శేషవిజ్ఞానాత్సిద్ధమ్, కర్మణి శేషత్వేన వివక్షితే షష్ఠీ, కర్మరూపేణ వివక్షితే ద్వితీయేతి।।

తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్।। 3.2.129 ।।

తాచ్ఛీల్యవయోవచనశక్తిషు చానశ్।। మణ్డయమానా ఇత్యాది। `మడి భూషాయామ్',`భూష అలఙ్కారే' చురాదీ, `అసు క్షేపణే',పర్యాసః===సన్నహనమ్, శిఖాపర్యాయః శిఖణ్డశబ్దః। వచనగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్।।

ఇఙ్ధార్యోః శత్రకృచ్ఛ్రిణి ।। 3.2.130 ।।

ఇఙ్ధార్యోః శత్రకృచ్ఛ్రిణి ।। అకృచ్ఛ్రః సుఖసాధ్యో యస్య ధాత్వర్థ ఇతి। అస్తీతి శేషః। `అత ఇనిఠనౌ' ఇతీనిః, అపుత్రా భార్యాదివద్ బహువ్రీహిణైవ సిద్ధే తత్పురుషాన్మత్వర్థీయః కృతః; లఘుత్వమ్ప్రతి సర్వత్రానాదరాత్। ఇఙ ఆత్మనేపదిత్వాద్ధారయతేశ్చ కర్త్రభిప్రాయే శతా న సిద్ధ్యతి, లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వం చ ప్రాప్నోతీత్యయమారమ్భః।।

ద్విషోఽమిత్రే ।। 3.2.131 ।।

ద్విషోఽమిత్రే।। అసన్దేహార్థమ్ ` మిత్రే ద్విషః' ఇతి సూత్రాన్యాసాదకారప్రశ్లేషో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---అమిత్రశ్శత్రురితి। అమేర్ద్విషతీతి త్రచ్ప్రత్యయః, న పునరయం నఞ్సమాసః, పరవల్లిఙ్గప్రసఙ్గాత్ లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య। స్వరే దోషః, చిత్స్వరో హీష్యతే। బహ్వచాస్తు మధ్యోదాత్తమమిత్రశబ్దమధీయతే---అమిత్రస్య వ్యథయా మన్యుమిన్ద్రః, అమైరమిత్రమర్దయ। ద్విషేస్స్వరితత్వాత్కర్త్రభిప్రాయే శతా న ప్రాప్నోతిత్యయమారమ్భః।।

సుఞో యజ్ఞసంయోగే ।। 3.2.132 ।।

సుఞో యజ్ఞయంయోగే।। కర్మసాధనస్సంయోగశబ్ద ఇత్యాద---యజ్ఞసంయుక్తేఽభిషవ ఇతి। సర్వే సున్వన్త ఇతి। ప్రయోగః। తస్య విషయమాహ---సర్వే యజమానాస్సత్త్రిణ ఉచ్యన్తే ఇతి। సూత్రేషు హి యే యజమానాస్తే ఋత్విజ ఇతి సర్వే ప్రధానకర్త్తారః। ఇహ ` సుఞో యజ్ఞే' ఇత్యేవ సిద్ధమ్, యజ్ఞవిషయశ్చేత్సునోత్యర్థో భవతీత్యర్థః, తత్కిం సంయోగగ్రహణేన? తత్రాహ---సంయోగగ్రహణమితి। ` లటః శతృశానచౌ' ఇత్యనేనాప్యప్రధానే కర్త్తరి న భవతి, సంయోగగ్రహణసామర్థ్యాత్ప్రధానకర్త్తా=అధికారీ।।

అర్హః ప్రసంసాయామ్ ।। 3.2.133 ।।

అర్హః ప్రసంసాయామ్।। అర్హతి చౌరో వధమితి। `లటః శతృశానచౌ' ఇత్యనేనాపి న భవతి, ప్రథమాసమానాధికరణత్వాత్। అస్తు వా `అదుపదేశాల్లసార్వధాతుకమ్' ఇత్యనుదాత్తః।।

ఆ క్వేస్తచ్ఛీలతద్ధర్మతత్సాధుకారిషు।। 3.2.134 ।।

ఆ క్వేస్తచ్ఛీలతద్ధర్మతత్సాధుకారిషు।। తదిత్యాది। `ధాతోః' ఇతి వర్తతే, ధాతుశ్చ శబ్దః, న తస్య శీలాదిప్రతివిశేషణత్వముపపద్యతే, తస్మాత్తస్య యోఽర్థః స శీలాదీనాం త్రయాణాం విశేష్యాణాం విశేషణత్వేన త్రిభిస్తచ్ఛబ్దైర్నిర్దిశ్యతే। తత్ర ధాత్వర్థే శీలం యస్య స ధాత్వర్థో ధర్మో యస్య తస్య ధాత్వర్థస్య సాధుకారీత్యేవమిత్యర్థః।

తద్ధర్మా తదాచార ఇతి। ధర్మశబ్దస్యాచారే ప్రసిద్ధత్వాత్। వినాపి శీలేనేతి। తచ్ఛీలాద్భేదం దర్శయతి। యో ధాత్వర్థ సాఘు కరోతీతి। వినాపి శీలేనేత్యనుషఙ్గః।।

తృన్।। 3.1.135 ।।

తృన్।। ముణ్డయితార ఇతి। శ్రావిష్ఠాయనానాం గోత్రవిశేషాణామేష కులధర్మః। అపహర్త్తార ఇతి। అహ్వరదేశే భవా ఆహ్వరకాః, `రోపధేతోః ప్రాచామ్' ఇతి వుఞ్, తేషామేవ దేశధర్మః। శ్రాద్ధే సిద్ధేః। నిర్వృత్తే। ఉన్నేతార ఇతి। అయమపి కులధర్మః।

తృన్విధావితి। అతాచ్ఛీల్యాద్యర్థ ఆరమ్భః। తృజేవ భవతీతి। తృన్తృచౌ `శంసిక్షదాదిభ్యః సంజ్ఞాయాం చానిటౌ' ఇత్యనేన। స్వరే విశేష ఇతి। తృని `తాదౌ చ నితి కృత్యతౌ' ఇతి గతేః ప్రకృతిస్వరస్స్యాత్, తచి తు కృత్స్వరో భవతి। `తృన్తృచౌ' ఇత్యస్యైవ విషయవ్యవస్థార్థమిదమ్। అనుపసర్గేభ్యస్తృన్, సోపసర్గేభ్యస్తృజితి ప్రపఞ్చార్థ వా, తథా చ ప్రశాస్తేతి। తృచ్యపీణ్నాస్తి।

నయతేః షుక్ చేతి। గుణే కృతే షుగ్ వేదితవ్యః, ప్రకృత్యన్తరం వా; నేషతి, నేషతుః, నేషిథేతి దర్శనాత్।

అనిట్త్వం చోత। త్విషః స్వత ఏవానిట్త్వాదుక్తవక్ష్యమాణసర్వోపసంఖ్యానశేషభూతమిదమ్। తేన పోతా, క్షత్త్రేత్యనిటత్వం భవతి।

క్షదేరితి। ధాతుష్వపఠితోఽపి క్షదిరస్మాదేవ వచనాదభ్యుపగమ్యతే, ఆత్మనేపదీ చాయమ్। ఉక్షాణా వా వహతం వాక్షదన్త ఇతి బహ్వృచబ్రాహ్మణప్రయోగాత్। క్వచిదధికృత ఇతి। ద్వారరక్షణే, రథప్రాజనే చ।।

అలంకృఞ్నిరాకృఞ్ప్రజనోత్పచోత్పతోన్మదరుచ్యపత్రపవృతువృధుసహచర ఇష్ణుచ్।। 3.2.136 ।।

అలంకృఞ్నిరాకృఞ్ప్రజనోత్పచోత్పతోన్మదరుచ్యపత్రపవృతువృధుసహచర ఇష్ణుచ్।। కృఞితి కరోతేర్గ్రహణమ్, ప్రసిద్ధేః, న హిసార్థస్య। `జనీ ప్రాదుర్భావే' `డుపచష్పాకే',`పచి వ్యక్తీకరణే ఇత్యస్యేదిత్త్వాన్నుమా భావ్యమితి నాయం నిర్ద్దేశః సమ్భవతి। `శల హుల పత్లృ గతౌ' `ఉత్పతిష్ణూ చ చేరతుః ఖరదూషణౌ' ఇతి భట్టికావ్యే ప్రయోగః।`పద గతౌ' ఇత్యన్యే పఠన్తి। `మదో హర్షే',`మద తృప్తియోగే' ఇత్యయం తు చురాదిః, తస్యోన్మదేతి నిర్ద్దేశో న సమ్భవతి। `రుచ దీప్తౌ',`త్రపూష్ లజ్జాయామ్',`వృతు వర్తనే' `వృధు వృధౌ',`షహ మర్షణే',`చర గత్యర్థః। యేఽత్ర సోపపదా ఉపాత్తాస్త్రతోపాత్తాదేవ రూపాద్భవతి, తత ఏతన్న నోదనీయమ్----`ఉదః పచపతమద' ఇతి వక్తవ్యమ్, కిం స్వరూపతః? ప్రత్యేకముత్పూర్వపాఠేనేతి తేన సముత్పతిష్ణురితి న భవతీత్యాహుః। యే తు నిరుపపాదా ఉపాత్తాస్తేభ్యో యథాదర్శనం భవతి।।

ణేశ్ఛన్దసి।। 3.2.137 ।।

ణేశ్ఛన్దసి।। పారయిష్ణవ ఇతి। `అయామన్తాల్వాయ్యేత్విష్ణుషు' ఇత్యయాదేశః।।

భువశ్చ।। 3.2.138 ।।

భువశ్చ।। ఛన్దసీత్యుచ్యతే, తత్కథమ్----`జగత్ప్రభోరప్రభవిష్ణు వైష్ణవమ్' `విష్ణవే ప్రభవిష్ణవే' ఇతి? నిరంకుశాః కవయః। భ్రాజిష్ణునేతి। నైతద్భాష్యే సమాశ్రితమ్।।

గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః।। 3.2.139 ।।

గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నుః।। చర్త్వభూత ఇతి। చర్త్వం ప్రాప్తశ్చర్త్వేన వా ప్రాప్త ఇత్యర్థః। శ్ర్యుకః కితీత్యత్రాపీతి। గకారోఽపి చర్త్వభూతో నిర్ద్దిశ్యత ఇత్యనుషఙ్గః।

వస్నోర్గిత్త్వాన్న స్థ ఈకారః। స్థాస్నురిత్యత్ర ఈకారో న భవతి, క్స్నోర్గిత్త్వాత్। కజితోరీత్వశాసనాత్। కకారేఽకార ఉచ్చారణార్థః। క్ఙితోర్గిత్త్వముచ్యతే, అయం తు గిత్। యద్యేవం జిష్ణుర్భ్రాష్ణురిత్యత్ర గుణః ప్రాప్నోతి? ----గుణాభావస్త్రిషు స్మార్యః। గిత్ కిత్ జిదితి త్రిషు గుణాభావః స్మర్తవ్యః; `క్ఙితి చ' ఇత్యత్ర గకారప్రశ్లేషాత్। ఇహ తర్హి భూష్ణురితి `శ్ర్యుకః కితి' ఇతీట్ప్రతిషేధో న ప్రాప్నోతి?----శ్ర్యుకోఽనిట్త్వం గకోరితోః। శ్ర్యుకః పరస్య యదనిట్త్వం తద్గకారకకారయోర్ద్వయోరపీతోర్భవతి, న కేవలం కకారే; తత్రాపి గకారస్య చర్త్వభూతస్య నిర్ద్దేశాత్। యద్యేవమ్, చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాద్ `హశి చ' ఇత్యుత్వం ప్రాప్నోతి? సౌత్రో నిర్ద్దేశః, అసంహితయా వా నిర్ద్దేశః కరిష్యతే ఛన్దసి। దంక్ష్ణవః పశవ ఇతి। క్స్నోర్గిత్త్వాదుపధాలోపాభావః।।

త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నుః।। 3.2.140 ।।

త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నుః।। త్రస్నురితి। `నేడ్వశి కృతి' ఇతీట్ప్రతిషేధః।।

శమిత్యష్టాభ్యో ఘినుణ్।। 3.1.141 ।।

శమిత్యష్టాభ్యో ఘినుణ్।। ఇతిశబ్ద ఆద్యర్థే ఇతి। అనేకార్థత్వాన్నిపాతానామ్। తత్ర `శమ్' ఇతి ఆదిర్యేషామితి బహువ్రీహౌ సుపో లుక్, `శము ఉపశమనే',`తము కాఙ్క్షాయామ్',`దము ఉపసమనే',`శ్రము తపసి ఖేదే చ',`భ్రము అనవస్థానే',`క్షమూష్ సహనే',`క్లము గ్లానౌ',`మదీ హర్షే'। ఉకార ఉచ్చారణార్థ ఇతి। నానుబన్ధః, అనుబన్ధే హి సతి శమినౌ శమిన ఇత్యత్ర `ఉగిదచామ్' ఇతి నుమ్ ప్రసజ్యేత;శమినితరా, శమినితమేత్యత్ర నద్యాః శేషస్యాన్యతరస్యామ్ `ఉగితశ్చ' ఇత్యన్యతరస్యాం హ్రస్వః స్యాత్; `ఘరూపకల్పచేలడ్' ఇతి నిత్యమిష్యతే, తస్మాన్నాయమనుబన్ధః, కిం తూచ్చారణార్థ ఇతి వ్యాచక్షతే। భాష్యే తు `అకార

ఉగిత్కార్యార్థోఽనుబన్ధ ఏవ' ఇతి స్థితమ్। తత్ర హ్రస్వత్వం వికల్పేనేష్యతే, న నిత్యమ్। నుమ్విధౌ తు ఝల్గ్రహణమనువర్తిష్యతే, అఝలన్తత్వాన్న ప్రవిష్యతి। శమీతి। `నోదాత్తస్య' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః। ఉన్మాదీతి। నను మాదీత్యత్ర చరితార్థమేతత్, ఉత్పూర్వాత్త్వలంకృఞాదిసూత్రేణ విశేషవిహిత ఇష్ణుజేవ ప్రాప్నోతి, వాఽసరూపవిధినా ఘినుణ్ భవిష్యతి, తాచ్ఛీలికేషు వాఽసరూపవిధిర్నాస్తీత్యేతత్తు ప్రాయికమితి వక్ష్యతే। అసితేతి। `అసు క్షేపణే',తృన్నేవ భవతి।।

సమ్పృచానురుధాఙ్యమాఙ్యసపరిసృసంసృజపరిదేవిసంజ్వరపరిక్షిపపరిరటపరివదపరిదహపరిముహదుషద్విషద్రుహదుహయుజాక్రీడవివిచత్యజరజభజాతిచరాముషాభ్యాహనశ్చ।। 3.2.142 ।।

సమ్పృచానురుధాఙ్యమాఙ్యసపరిసృసంసృజపరిదేవిసంజ్వరపరిక్షిపపరిరటపరివదపరిదహపరిముహదుషద్విషద్రహదుహయుజాక్రవివిచత్యజరజభజాతిచరాచరాముషాభ్యహనశ్చ।। `పృచీ సంపర్కే', రుధిర్ ఆవరణే'; `అనో రుధ కామే' ఇత్యస్య తు దైవాదికస్యాగ్రహణమ్; పృచినా సాహచర్యాత్। అనునా సహ పఠితస్య దైవాదికస్య గ్రహణమిత్యన్యే। `యమ ఉపరమే',`యసు ప్రయత్నే', `సృ గతౌ',`సృజ విసర్గే', దేవృ దేవనే',`జ్వర రోగే',`క్షిప్ ప్రేరణే',`రట పరిభాషణే',`వద వ్యక్తాయాం వాచి',`దహ భస్మీకరణే',`ముహ వైచిత్యే',`దుష వైకృత్యే',ద్విష అప్రీతౌ',`ద్రుహ జిఘాంసాయామ్',`దుహ ప్రపూరణే',`యుజిన్ యోగే',`క్రీడృ విహారే, `విచిర్ పృథగ్భావే',`త్యజ హానౌ',`రఞ్జ రాగే',`భజ సేవాయామ్',`చర గత్యర్థః, `ముష స్తేయే',`హన హిసాగత్యోః'। పరిదేవిర్భ్వాదిరితి। గృహ్యతే ఇతి సమ్బన్ధః। క్రీడార్త్తస్య తు ణ్యన్తస్యాగ్రహణమ్, అణ్యన్తైః సాహచర్యాత్, ప్రతిపదోక్తత్వాచ్చ। అత ఏవ `దివ పరికూజన' ఇత్యస్య చౌరాదికస్యాపి న భవతి। సంపర్కీతి। `చజోః కు ఘిణ్ణ్యతోః' ఇతి కుత్వమ్। యేఽత్ర సంపూర్వాః తేషాం ద్వన్ద్వం కృత్వా `సమ ఏతేభ్యః' ఇతి వక్తవ్యమ్, ఏవమాఙ్పూర్వేషు పరిపూర్వేషు చ, ఏవం సిద్ధే యత్ప్రతిపదం పఠతి తస్యైతత్ప్రయోజనమ్---ఉపాత్తాదేవ రూపాద్యథా స్యాత్, ఉపసర్గాన్తరయుక్తాన్మా భూదితి।।

వౌ కషలసకత్థస్రమ్భః।। 3.2.143 ।।

అపే చ లషః।। 3.2.144 ।।

ప్రే లపసృద్రుమథవదవసః।। 3.2.145 ।।

ప్రే లపసృద్రుమథవదవసః।। `రప లప వ్యక్తాయాం వాచి',`సృ గతౌ,'`ద్రు గతౌ', `మథే విలోడనే'।।

నిన్దహింసక్లిశఖాదవినాశపరిక్షిపపరిరటపరివాదివ్యాభాషాసూయో వుఞ్।। 3.2.146 ।।

నిన్దహింసక్లిశఖాదవినాశపరిక్షిపపరిరటపరిధాదివ్యాభాషాసూయో వుఞ్ ।। `ణిది కుత్సాయామ్' `తృహ హిసి హింసాయామ్',`క్లిశ విబాధనే',`ఖాద్ధ భక్షణే',`ణశ అదర్శనే' ణ్యన్తః, భావినా ణిలోపేన నిర్దేశః, అకారస్త్వాగన్తుకః। కేచిత్తు వినాశీతి ణ్యన్తమేవ పఠన్తి। క్షిపిరటీ ఉక్తార్థౌ, వదిర్ణ్యన్తః, `భాష వ్యక్తాయాం వాచి',అసూయతిః కణ్డ్వాదియగన్తః।

అథ కిమర్థ నిన్దాదిభ్యో వుఞ్ విధీయతే, న `ణ్వుల్తృచౌ' ఇతి ణ్వులైవ సిద్ధమ్, తదేవ రూపమ్, స్వరోఽప్యసూయతిమేకం వర్జయిత్వాన్యత్ర స ఏవ; అసూయతేస్తు ణ్వులి ప్రత్యయాత్పూర్వముదాత్తం స్యాత్, వుఞి తు `ఞ్నిత్యాదిః' ఇతి। తస్మాదేవైకస్మాద్ వుఞ్ విధేయః, అన్యేభ్యస్తు ణ్వులైవ సిద్ధమ్, యోఽయం తచ్ఛీలాదిషు తృన్విధీయతే స బాధకః ప్రాప్నోతి, వాఽసరూపవిధినా ణ్వులపి భవిష్యతి, తత్రాహ---ణ్వులైవ సిద్ధ ఇతి। తృజాదయో న భవన్తీతి। న కేవలం ణ్వుల్విషయమేవ జ్ఞాపకమ్, కిం తర్హి? ప్రత్యయమాత్ర విషయమిత్యర్థః।।

దేవిక్రుశోశ్చోపసర్గే।। 3.2.147 ।।

దేవిక్రుశోశ్చోపసర్గే।। దేవయతేరితి। దీవ్యతేర్హేతుమణ్ణిజన్తస్య, `దివి కూజనే' ఇత్యస్య చురాదిణ్యన్తస్య చ।।

చలనశబ్దార్థాదకర్మకాద్ యుచ్।। 3.2.148 ।।

చలనశబ్దార్థాదకర్మకాద్ యుచ్।। చోపన ఇతి। `చుప మన్దాయాం గతౌ'। శబ్దన ఇతి। `శబ్ద శబ్దనే' చురాదిః, శబ్దప్రాతిపదికాద్వా `తత్కరోతి' ఇతి ణిచ్।।

అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేః।। 3.2.149 ।।

అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేః।। జుగుప్సన ఇతి। `గుపాదిష్వనుబన్ధకరణమాత్మనేపదార్థమ్' ఇత్యుక్తత్వాద్ `అవయవే కృతం లిఙ్గం సముదాయస్య విశేషకం భవతి' ఇతి సముదాయస్యానుదాత్తేత్వమ్। తత్రాసత్యాదిగ్రహణే తదన్తవిధిః స్యాత్, తతశ్చాత్ర న స్యాత్, అతస్తదన్తవిధిర్మా భూదిత్యేవమర్థమాదిగ్రహణమ్।।

జుచంక్రమ్యదంద్రమ్యసృగృధిజ్వలశుచలషపతపదః।। 3.2.150 ।।

జుచంక్రమ్యదంద్రమ్యసృగృధిజ్వలశుచలషపతపదః।। `జు' ఇతి సౌత్రో ధాతుః। గతివచన ఇత్యేకే। వేగవచన ఇత్యన్యే। `క్రము పాదవిక్షేపే', `ద్రమ హమ్మ మీమృ గతౌ', `సృ గతౌ', `గృధు అభికాంక్షాయామ్', `జ్వల దీప్తౌ', `శుచ శోకే', `లష ఇచ్ఛాయామ్', `శల హుల పత్లృ గతౌ', `పద గతౌ'।

నను చాత్ర చంక్రమ్యప్రభృతయః కేచిచ్చలనార్థః పదిస్త్వనుదాత్తేత్, తేభ్యో యథాయోగం పూర్వసూత్రాభ్యామేవ యుచ్ సిద్ధః, కిమర్థమిహ గ్రహణమిత్యత్రాహ---చలనార్థానామిత్యాది। ప్రపూర్వః పదిః సకర్మకః। జ్ఞాపకార్థమితి। జ్ఞాపనం జ్ఞాపకమ్, భాష్యకారప్రయోగాద్భావే ణ్వుల్। అన్యే పదిగ్రణం వర్ణయన్తీతి। భాష్యకారాదయః। తే హి మన్యన్తే---సకర్మకాత్పదేర్యుచా న భవితవ్యమ్; అనిభాధానాదితి। యథాహ---పదిగ్రహణమనర్థకమనుదాత్తేతశ్చ హలాదేరిరి సిద్ధత్వాత్? వాసరూపనివృత్త్యర్థ త్వితి। తాచ్ఛీలికే వాఽసరూపవిధిర్నాస్తీతి నిన్దాదిసూత్రే తచ్ఛీలాదిషు కర్తృషు వాఽసరూపవిధినా తృజాదయో న భవన్తీతి జ్ఞాపితమ్। ఇహ తు తాచ్ఛీలికేషు పరస్పరం వాఽసరూపవిధిర్నాస్తీతి జ్ఞాప్యతే। అలంకర్తేతి। ఏవమలంకృఞాస్తృన్న భవతీత్యర్థః। యథా తు పదిగ్రహణం జ్ఞాపకం తథా దర్శయతి----తథా హీతి। ఉకఞా విశేషవిహితేనేతి। `లశేషవిహితేనేతి। `లషపతపద' ఇత్యాదినా। ప్రాయికం చైతదితి। ఏతచ్చ `సూదదీపదీక్షశ్చ' ఇత్యత్ర వక్ష్యతే। గన్తేతి। గమేర్లషపతపదాద్యుకఞ్విషయే తృన్ భవతి। వికత్థన ఇతి। `వౌ కషలష' ఇతి ఘినుణ్విషయేఽనుదాత్తేల్లక్షణో యుజ్ భవతి।।

క్రుధమణ్డార్థేభ్యశ్చ।। 3.2.151 ।।

న యః।। 3.2.152 ।।

నయః।। `అయ వయ నయ తయ గతౌ' ఇతి నయతేరనుదాత్తేత్త్వాదేవ యుచః సిద్ధత్వాన్నత స్యేదం గ్రహణమ్, కిం తర్హి? ప్రతి షేధ ఏవేతి మత్వాఽఽ----యకారాన్తాదితి। పూర్వేణేతి। `అనుదాత్తేతశ్చ' ఇత్యాదినా। క్నూయితా, క్ష్మాయితేతి। `క్నూయీ శబ్దే',`క్ష్మాయీ విధూననే'।।

సూదదీపదీక్షశ్చ।। 3.2.153 ।।

సూదదీపదీక్షశ్చ।। `షూద క్షరణే',`దీపీ దీప్తౌ',`దీక్ష మౌణ్డ్యే'।

ననుతాచ్ఛీలికేషు వాసరూపవిధిర్నాస్తీతి జ్ఞాపితమ్, తత్కథం వాఽసరూపేణ యుజిహ ప్రాప్నోతి? తత్రాహ---తాచ్ఛీలికేష్వితి। ప్రాయికత్వస్య చాయమేవ ప్రతి షేధో లిఙ్గమ్, సర్వత్ర వాఽసరూపవిధేరభావే విశేషవిహితేన రప్రత్యయేన బాధితత్వాదేవ యుజ్ న భవిష్యతీతి ప్రతి షేధోఽయమనర్థకస్స్యాత్। తథా చేత్యాదినా ప్రాయికత్వస్య ప్రయోజనం దర్శయతి। నానేన ప్రతి షేధేన యుజ్రయోరేవ సమావేశో జ్ఞాప్యతే, యథా భాష్యే ప్రతిభాసః, కిం తర్హి? జ్ఞాపకస్యైవ ప్రాయికత్వమ్। తేన `గన్తా ఖేటం వికత్థనః' ఇత్యపి భవతి। ఏతచ్చ పూర్వమేవోక్తమ్।

అథ వా నన్వ్యదిష్వితి। యోగవిభాగస్త్విదానీం వైచిత్ర్యార్థః।।

లషపతపదస్థాభూవృషహనకమగమశౄభ్య ఉకఞ్।। 3.2.154 ।।

లషపతపదస్థాభూవృషహనకమగమశౄభ్య ఉకఞ్।। అపలాషుకమితి। అశోభనమిత్యర్థః। నన్వత్ర విశేషవిహితత్వాద్ `అపే చ లషః' ఇతి ఘినుణా భావ్యమ్, అయం తు

కేవలేఽన్యోపసర్గపూర్వే చ లఘౌ చరితార్థః, వాఽసరూపవిధినోకఞ్ భవిష్యతి? తాచ్ఛీలికేషు వాఽసరూపవిధిర్నాస్తీత్యేతత్తు ప్రాయికమిత్యుక్తమ్। ఆఘాతుకం పాకలికస్య మూత్రమితి। పాకలో నామ గజానాం వ్యాధివిశేషః, స యస్యాస్తి స పాకలికోః, `ద్వన్ద్వోపతాపగర్హ్యాత్' ఇతీనిరేవ ప్రాప్నోతి, వ్రీహ్యాదిపాఠాన్న భవతి। పాకలికో గజస్తస్య మూత్రం స్పృష్టమాఘ్రాతం వాన్యాన్ గజాన్హన్తి, ఏష తస్య స్వభావః। ఆగాముకం వారాణసీ రక్ష ఆహురితి। యః శాపాదినా రక్షోభూతః తం మోక్షార్థ వారాణసీం ప్రత్యాగమనశీలమాహురిత్యర్థః।।

జల్పభిక్షకుట్టలుణ్టవృజః షాకన్।। 3.2.155 ।।

జల్పభిక్షకుట్టలుణ్టవృజః షాకన్।। `జల్ప జప వ్యక్తాయాం వాచి', `భిక్ష యాచ్ఞాయామ్', `కుట్ట ఛేదనే' `లుణ్ఠ స్యేయే----చౌరాదికౌ, `వృఙ్ సమ్భక్తౌ'।।

ప్రజోరినిః।। 3.2.156 ।।

ప్రజోరినిః।। ఇనేరికారో నకారస్యేత్సంజ్ఞా మా భూదితి।।

జిదృక్షివిశ్రీణ్వమావ్యథాభ్యమపరిభూప్రసూభ్యశ్చ।। 3.2.157 ।।

జిదృక్షివిశ్రీణ్వమావ్యథాభ్యమపరిభూప్రసూభ్యశ్చ।। `జీ జయే' జి అభిభవే'---ద్వయోరపి గ్రహణమ్, `ధ్దఙ్ ఆదరే', `శ్రిఞ్ సేవాయామ్', `ఇణ్ గతౌ', `టువమ్ ఉద్వమనే', `వ్యథ భయచలనయోః' నఞ్పూర్వః, నఞః కృతలోపస్య నిర్ద్దేశః, నిపాతనాచ్చ న్ఞో ధాతునా సమాసః, తతో వలోపః, తతః ప్రత్యయః। `అమ రోగే', `భూ సత్తాయామ్'। ద్వయోరపి గ్రహణమితి। `క్షిప్ హింసాయామ్' ఇత్యస్య తు సానుబన్ధకత్వాదగ్రహణమ్। షూ ప్రేరణ ఇత్యస్య గ్రహణమితి। `షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే' `షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే' ఇత్యేతయోస్తు సానుబన్ధకత్వాదగ్రహణమ్। ప్రజోరప్యత్రైవ గ్రహణం కర్తవ్యమ్, ఏవం హి చకారో న వక్తవ్యో భవతి? తథా తు న కృమిత్యేవ।।

స్పృహిగృహిపతిదయినిద్రాతన్ద్రాశ్రద్ధాభ్య ఆలుచ్।। 3.2.158 ।।

స్పృహిగృహిపతిదయినిద్రాతన్ద్రాశ్రద్ధాభ్య ఆలుచ్.। చురాదావదన్తాః పఠ్యన్త ఇతి। తేన ణౌ కృతస్యాతో లోపస్య స్థానివద్భావాత్పతయతేః `అత ఉపధాయాః' ఇతి వృద్ధిర్న భవతి, స్పృహయతిగృహయత్యోశ్చ లఘూపధగుణో న భవతీతి భావః। శ్రత్పూర్వో ధాఞితి। ధేటస్తు శ్రత్పూర్వస్యాప్రయోగ ఏవ। అథ కిమర్థమాలుజ్విధీయతే, న లుజేవోచ్యేత? కా రూపసిద్ధిః? స్పృహయాలుః శపి కృతే `అతో దీర్ఘో యఞి' ఇతి దీర్ఘో భవిష్యతి? తత్ర హి `తురుస్తుశమ్యమః సార్వధాతుకే' ఇతి సార్వధాతుకగ్రహణమనువర్తతే, న తు తిఙ్గ్రహణమ్, లకారస్యేత్సంజ్ఞాప్రయోజనాభావాన్న భవిష్యతి, యకారాదిత్వాద్వా। కిం యకారో న శ్రూయతే? లుప్తనిర్దిష్టో యకారః, ఏవమపి శ్రద్ధాలుర్న సిద్ధ్యతి, కథమ్? శపః శ్లుర్ద్విర్వచనమ్, `శ్నాభ్యస్తయోరాతః' శ్రద్దధ్లురితి ప్రాప్నోతి? అథాపి `సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' ఇతి ద్విర్వచనం న ప్రవర్తిష్యత ఇత్యుచ్యేత? ఏవమపి జ్ఞాపనార్థమాలుజ్ విధీయతే, ఏతజ్ జ్ఞాపయతి---యత్రాలుచైవ రూపసిద్ధిస్తతోఽప్యయం భవతీతి। తేనాలుచి శీఙో గ్రహణమిత్యేతన్న వక్తవ్యం భవతి।।

దాధేట్సిశదసదో రుః।। 3.2.159 ।।

దాధేట్సిశదసదో రుః।। `గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః' ఇతి దారూపాణాం యథాభిధానం గ్రహణమ్। ధేట్ పానే, `షిఞ్ బన్ధనే', `శద్లృ శాతనే', `షద్లృ విశరణగత్యవసాదనేషు।।

సృఘస్యదః క్మరచ్।। 3.2.160 ।।

సృఘస్యదః క్మరచ్।। ఘసిః ప్రకృత్యన్తరమస్తి।।

భఞ్జభాసమిదో ఘురచ్।। 3.2.161 ।।

భఞ్జభాసమిదో ఘురచ్।। `భఞ్జో ఆమర్దనే', `భాసృ దీప్తౌ,' `ఞిమిదా స్నేహనే'।।

విదిభిదిచ్ఛిదేః కురచ్।। 3.2.162 ।।

విదిబిదిచ్ఛిదేః కురచ్।। న లాభార్థస్యేతి। జ్ఞానార్థస్యేదముపలక్షణం న లాభార్థస్యేత్యర్థః। కుత ఇత్యాహ---స్వభావాదితి। తేన `లుగ్వికరణాలుగ్వికరణయోరిత్యేతదపి న ప్రవర్తత ఇత్యర్థః। విదిభిదిచ్ఛిదేర్ఘిదితి ప్రకృతస్యైవ ఘురచో జిత్త్వాతిదేశేనైవ సిద్ధే `ప్రత్యయాన్తరకరణమాతిదేశికం జిత్త్వమనిత్యమ్' ఇతి జ్ఞాపనార్థమ్। తేన `ధూ విధూననే' కుటాదిః, తతః `అర్తి_లూధూ' ఇతీత్రప్రత్యయో కృతే జిత్కార్య న భవతి। కేచితు---ధువిత్రమిత్యేవేచ్ఛన్తి, ప్రాణా వై ధువిత్రాణీతి ఛాన్దసం తదనుసారేణ కల్పసూత్రేషు ప్రయోగః। కర్మకర్త్_రీతి। మాఘస్తు శుద్ధే కర్తరి ప్రయుజ్కే_---`గురుమత్సరచ్ఛిదురయా దురయాచితమఞ్జనా' ఇతి।।

ఇణ్నశ్జిసర్తి_భ్యః క్వరప్।। 3.2.163 ।।

ఇణ్నశ్జిసర్తి_భ్యః క్వరప్।। క్వరపః పకారః స్వరార్థః, తుగర్థశ్చ। ఇత్వరీతి। `టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్।।

గత్వరశ్చ।। 3.2.164 ।।

జాగరూకః।। 3.2.165 ।।

యజజపదశాం యఙః।। 3.2.166 ।।

నమికమ్పిస్మ్యజసకమహింసదీపో రః।। 3.2.167 ।।

నమికమ్పిస్మ్యజసకమహింసదీపో రః।। అజసేత్యకార ఆగన్తుకః। క్రియాసాతత్యే ఇతి। క్రియాణామవిచ్ఛేదేన ప్రవృత్తిః===క్రియాసాతత్యమ్। కథం తర్హి అగ్నిషు ప్రయోగః----అజస్రానజుహూత ఇన్ధీరన్నితి, ఆధానాద్ ద్వాదశరాత్రమజస్రా ఇతి? అత్రాప్యజస్రజాగరణాదజస్రాః।।

సనాశంసభిక్ష ఉః।। 3.2.168 ।।

సనాశంసభిక్ష ఉః।। న సనిర్ధాతురితి। `షణు దానే' `వన షణ సంభక్తౌ' ఇతి చ ధాతుర్న గృహ్యతే, కుతః? గర్గాదిషు విజిగీషుశబ్దస్య పాఠాత్। న శంసేః స్తుత్యర్థస్యేతి। ఏతదాఙా సహ నిర్దేశాద్విజాయతే---ఇచ్ఛార్థో హి స తేన సహ పఠ్యతే, న స్తుత్యర్థః।।

విన్దురిచ్ఛుః।। 3.2.169 ।।

విన్దురిచ్ఛుః।। విదేరితి। జ్ఞానార్థస్య గ్రహణం నేతరేషామ్, అభిధానాత్, నిపాతనాద్వా। బిన్దుశబ్దస్తు పవర్గాదిః `బిది అవయవే' ఇత్యస్మాదౌణాదికే `మృగయ్వాదయశ్చ' ఇత్యుప్రత్యయే భవతి। వకారస్యచ్ఛన్దసి పక్షే భకార ఇష్యతే---వైశ్వదేవా భిన్దవ ఇతి। ఇషేరితి। `ఇషు ఇచ్ఛాయామ్' ఇత్యస్య। `ఇషు గతౌ' `ఇష `ఆభీక్ష్ణ్యే' ఇత్యేతయోస్తు పూర్వవదగ్రహణమ్।।

క్యాచ్ఛన్దసిః।। 3.2.170 ।।

క్యాచ్ఛన్దసిః।। క్య ఇతి క్యచ్క్యఙ్క్యషాం సామాన్యేన నిర్దేశ ఇతి। సూత్రే వృత్తౌ చ కకారానుబన్ధవతో ధాతుసంజ్ఞానిమిత్తస్య ప్రత్యయస్యోపలక్షణాత్ కణ్డ్వాదియకోఽపి గ్రహణమ్, తేన భురణ్యుః తురణ్యవోఽఙ్గిరసో నక్షత్రసపర్యేమ సపర్యవ ఇత్యాది భవతి। భాషాయాం చ సుమ్నయుశబ్ద ఉణాదిషు మృగయ్వాదిషు పాఠాద్ ద్రష్టవ్యః। మిత్రయురితి। `క్యచి చ' ఇతీత్వమ్, `అకృత్సార్వధాతుకయోః' ఇతి దీర్ఘత్వం చ న భవతి, `న ఛన్దస్యపుత్రస్య' ఇతి నిషేధాత్।।

ఆద్ధగమహనజనః కికినౌ లిట్ చ।। 3.2.171 ।।

ఆద్ధగమహనజనః కికినౌ లిట్ చ।। కికినౌ లిట్ చాపరార్థే ప్రయుజ్యమానాః శబ్దా వతిమన్తరేణాపి వత్యర్థ గమయన్తి, గౌర్వాహీక ఇతివదిత్యాహ---లిడ్వచ్చ తౌ భవత ఇతి। కికినౌ భవతః, లిట్ చ ప్రత్యయో భవతీత్యయం త్వర్థో న భవతి; తథా హి సతి `లిట్ కికినః' ఇత్యేవ బ్రూయాత్। కార్యాతిదేశశ్చాయమ్। యద్యేవమ్, `లః పరస్మైపదసంజ్ఞా కికినోః స్యాత్, తతశ్చ

దేఙ్ఙజాదిభ్య ఆత్మనేపదిభ్యో న స్యాతామ్। న లకారస్య పరస్మైపదసంజ్ఞా, కిం తర్హి? తదాదేశానామ్, న చైతావాదేశౌ। ఏవమపి భావకర్మకర్తృషు త్రిష్వపి లిడ్వద్భావాత్కికినౌ ప్రాప్నుతః? నైషః;ఉత్పన్నయోర్లిట్కార్యమతిదేశ్యమ్। ఉత్పత్తిశ్చ తయోః కర్త్రైవ భవతి; `కర్తరి కృత్' ఇత్యనేనాస్యైకవాక్యత్వాత్। అనభిధానాద్వా భావకర్మణోర్న భవిష్యతః। వర్తమానాధికారాచ్చ వర్తమానే కికినోర్విధానమితి భూతకాలతాపి విరోధాన్నాతిదిశ్యతే। స్వరూపాబాధేన చ కార్యాదిదేశః ప్రవర్తత ఇతి తిబాదీనాం కానచ్క్వస్వోశ్చాభావః। ఆదితి దకారో ముఖసుఖార్థ ఇతి। ఆదిత్యయం దకారః, స చ ముఖసుఖార్థ ఇత్యర్థః। న త్వయం తపర ఇతి। తశ్చాసౌ పరశ్చ తపరో నాయమకారాత్పరస్తకారో జశ్త్వేన నిర్ద్దిష్ట ఇత్యర్థః। కిం కారణమిత్యాహ---మా భూదితి। తకారో ముఖసుఖార్థ ఇతి పాఠే తు ఆదిత్యయం తకారః స ముఖసుఖార్థః, న తు తపరకార్యసమ్పాదనార్థ ఇత్యర్థః। పపిః సోమమితి। `న లోకావ్యయ' ఇతి షష్ఠీప్రతిషేధో లిటః కార్యమితి సోమశబ్దాద్ ద్వితీయా। తతురిరితి। `బహులం ఛన్దసి' ఇత్యుత్వమ్। `ద్విర్వచనేఽచి' ఇతి స్థానివద్భావాత్ `తౄ' ఇత్యేతద్ ద్విరుచ్యతే। జఘ్నిరితి। `గమహన' ఇత్యుపధాలోపః, చుత్వమ్।

తద్వ్యాఘనార్థ కిత్త్వమితి। అర్తేర్ఋకారాన్తానాం చ కికినోర్గుణో మా భూదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః।

ఉత్సర్గ ఇతి। ధాతుమాత్రాద్విధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః। కస్మాదిత్యత్రాహ---సదాదిభ్యో దశనాదితి। సేదిః నేమిరితి। సదేర్నమేశ్చైత్వాభ్యాసలోపౌ।

సహివహిత్యాది। అత్ర భాషాయామిత్యపేక్ష్యతే। పాపతిరితి। `నీగ్వఞ్చు' ఇత్యాదినా నీగాగమః ప్రాప్తః సాసహివావహిచాచలిపాపతీనాం నిపాతనమ్' ఇతి వార్త్తికకారవచనాన్న భవతి। ఇదం తు వృత్తౌ పఠితం వాక్యమ్। అపర ఆహేతి భాష్యే పఠితమ్, తత్రాపి భాష్యకారవచనాన్నీగభావః। ఉక్తం హి తేన---తాన్యేవోదాహరణానీతి।।

స్వపితృషోర్నజిఙ్।। 3.2.172 ।।

శౄవన్ద్యోరారుః।। 3.2.173 ।।

భియః క్రుక్లుకనౌ।। 3.2.174 ।।

స్థేశభాసపిసకసో వరచ్।। 3.2.175 ।।

స్థేశభాసపిసకసో వచచ్।। ఈశ్వర ఇతి। `నేడ్వశి కృతి' ఇతీట్ప్రతిషేధః। స్త్రియామీశ్వరా। విన్యస్తమఙ్గలమహౌషధిమీశ్వరాయాః। `ఈశ్వరీం సర్వభూతానామ్' ఇతి తు ఛాన్దసః। ఔణాదికో వరడిత్యన్యే। `పుంయోగాదాఖ్యాయామ్' ఇత్యన్యే। `అన్యేభ్యోఽపి ద్ధశ్యన్తే' ఇతి క్వనిపి `వనో ర చ' ఇతి జీబ్రావీత్యన్యే।।

యశ్చ యజః।। 3.2.176 ।।

యాయావర ఇతి పూర్వవదిటి ప్రతిషిద్ధే `అతో లోపః',`లోపో వ్యోర్వలి',`అల్లోపస్య స్థానివత్త్వాదాల్లోపః ప్రాప్తో వరే కృతస్య స్థానివత్త్వనిషేధాన్న భవతి।।

భ్రాజభాసధుర్విద్యు తోర్జిపౄజుగ్రావస్తువః క్విప్।। 3.2.177 ।।

భ్రాజభాసధుర్విద్యు తోర్జిపౄజుగ్రావస్తువః క్విప్।। `భ్రాజౄ దీప్తౌ',`భాసౄ దీప్తౌ',`తుర్వీ థుర్వీ ధుర్వీ హింసాయామ్',`ద్యుత దీప్తౌ',`ఉర్జ బలప్రాణనయోః',`పౄ పాలనపూరణయోః',`జు' ఇతి సౌత్రో ధాతుః,`ష్టుఞ్ స్తుతౌ' గ్రావపూర్వః।

జవతేర్దీర్ఘత్వం చేతి। కేచిదాహుః---సూత్రే `జూ' ఇతి దీర్ఘః పఠితవ్య ఇతి। విధ్య న్తరోపసంగ్రహార్థ ద్ధశిగ్రహణముత్తరసూత్రాదపక్రష్టవ్యమిత్యన్యే। గ్రావస్తుదితి। గ్రావశబ్దః సప్తమీనిర్దేశాభావేఽప్యుపపదసంజ్ఞ ఇష్యతే। అన్యే తు సూత్రనిర్దేశాద్ధాతునైవ సమాసే పశ్చాత్క్విపం కుర్వన్తి।।

అన్యేభ్యోఽపి ద్ధశ్యతే।। 3.2.178 ।।

అన్యేభ్యోఽపి ద్ధశ్యతే।। విధ్యన్తరోపసంగ్రహార్థమితి। ద్ధశిగ్రహణే సతి యథా క్విబన్తా ధాతవో ద్ధశ్యన్తే, తథైవ తేఽనుగన్తవ్యా ఇత్యర్థో భవతి। ఏవం చ తే తథానుగతా భవన్తి యది

యథాయోగం ద్విర్వచనాదయో--భవన్తి। విధ్యన్తరమేవ దర్శయతిక్వచిదితి। తథా చాహేతి। వార్త్తికకారః। ఆయతం స్తౌత్యాయతస్తూః। కటం ప్రవతే కటప్రూః। దిద్యుదితి। `ద్యుతిస్వాప్యోః సమ్ప్రసారణమ్' ఇత్యభ్యాస్య సమ్ప్రసారణమ్। కథం పునరభ్యాససంజ్ఞా, యావతా ప్రత్యాసత్తేః షాష్ఠిక ఏవ ద్విర్వచనే సా విధీయతే, అత ఏవాష్టమికే న భవతి? ఏవం తర్హి ద్దశిగ్రహణాదేవ సమ్ప్రసారణమ్, అభ్యాససంజ్ఞా చ ద్రష్టవ్యా। జగదితి। `గమః క్వౌ' ఇతి మలోపః। అత్రాపి పూర్వవదేxxxxxxసకార్యమ్।

ద్వే చేతి చకారేణ దీర్ఘః సముచ్చీయమానో దీర్ఘశ్రుత్యా `అచశ్చ' ఇత్యుపస్థానాదచా చ తదన్తవిధ్యాశ్రయణాజ్జుహోతేరేవాజన్తస్య విజ్ఞాయతే, న ద్యుతిగమ్యోరిత్యాహ---జుహోతేర్దీర్ఘత్వం చేతి। జుహూరితి। కరణస్యాత్ర కర్తృత్వవివక్షా।

ధీరిత్యత్రాపి కరణస్యైవ కర్తృత్వవివక్షా, పురుషో హి ధ్యాయతి, న ధీః।।

భువః సంజ్ఞాన్తరయోః।। 3.2.179 ।।

భువః సంజ్ఞాన్తరసోః।। ధనికాధమర్ణయోరితి। యస్మై ఋణం ధార్యతే స ధనికః, యో ధారయతి సోఽధమర్ణః, తయోరన్తరే మధ్యే యస్తిష్ఠతి విశ్వాసార్థ స ప్రతిభూరిత్యుచ్యతే। గ్రామయోరన్తరే యస్తిష్ఠతి తత్ర న భవతి। ఏతచ్చ ద్దశిగ్రహణానువృత్తేర్లభ్యతే। యద్యేబమ్, సంజ్ఞేయం భవతి, తత్ర `సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యేవ సిద్ధమ్? అత్రాహుః-----యావద్భవ్యభావిన్యః సంజ్ఞా భవన్తి, ప్రతిభూశబ్దస్తు సత్యేవ తస్మిన్నృణప్రతిదానే నివర్తతే।।

విప్రసంభ్యో ఙ్వసంజ్ఞాయామ్।। 3.2.180 ।।

విప్రసంభ్యో ఙ్వసంజ్ఞాయామ్।। మితద్రవాదిభ్య ఇతి। మితాదిపూర్వేభ్యో ధాతుభ్య ఇత్యర్థః। శమ్భురితి। అన్తర్భావితణ్యర్థోఽత్ర భవతిః।।

ధః కర్మణి ష్ట్రన్।। 3.2.181 ।।

ధః కర్మణి ష్ట్రన్।। కర్మణి కారక ఇతి। ఉపపదం తు కర్మ న సమ్భవతి, యది స్యాత్ `కర్మణ్యణ్' ఇత్యస్మిన్నేవ ప్రకరణే ష్ట్రనం విదధ్యాత్। నను చోత్తరసూత్రే పునః ష్ట్రగ్రహణం కర్త్తవ్యం స్యాత్, అస్తు లఘీయో హి కర్మగ్రహణాత్ష్ట్రగ్రహణమ్। న చేహ వర్త్తమానకాలే ష్ట్రన్ప్రత్యయః, ధాత్రీత్యుక్తే క్రియాకారకసమ్బన్ధమాత్రం గమ్యతే। అతః `కర్మణి' ఇతి ప్రత్యయార్థ ఏవ, నోపపదమ్।।

దామ్నీశసయుయుజస్తుతుదసిసిచమిహపతదశనహః కరణే।। 3.2.182 ।।

దామ్నీశసయుయుజస్తుతుదసిసిచమిహపతదశనహః కరణే।। దాప్ లవన ఇతి। `దైప్ శోధనే' ఇత్యస్య త్వగ్రహణమ్, అనభిధానాత్। యుజిర్యోగ ఇతి। `యుజ సమాధౌ' ఇత్యస్య తు పూర్వవదేవాగ్రహణమ్, అనభిధానాత్। యుజిర్యోగ ఇతి। `యుజ సమాధౌ' ఇత్యస్య తు పూర్వవదేవాగ్రహణమ్। కరణే కారకే ఇతి। ఉపపదం తు కరణం న భవతి, అజాదిషు దంష్ట్రాశబ్దస్య పాఠాత్। అత ఏవ చ పాఠాత్సూత్రేఽనునాసికలోపేన నిర్దేశేఽపి ష్ట్రని న భవతి ల్యుట్యేవ తు భవతి। యోఽత్ర సేట్ తతః `తితుత్ర' ఇత్యాదినేట్ప్రతిషేధః।।

హలసూకరయోః పువః।। 3.2.183 ।।

హలసూకరయోః పువః।। తచ్చేత్కరణం హలసూకరయోరవయవో భవతీతి। ఏతేన హలసూకరయోరభిధేయత్వముపపదత్వం చ నిరస్యతి। ముఖముచ్యతే ఇతి। నాన్యః కర్షాదిః। ఏతదపి స్వభావాదేవ లభ్యతే।।

అర్త్తిలూధూసూఖనసహచర ఇత్రః।। 3.2.184 ।।

అర్త్తిలూధూసూఖనసహచర ఇత్రః।। ఇకారోపదేశః `తితుత్ర' ఇతి `ఏకాచః' ఇతి చ యథాయోగమిట్ప్రతిషేధో మా భూదితి। స్వరార్థశ్చ, ఇటి హి సత్యాగమానుదాత్తత్వం స్యాత్, ఇకా తు ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్త్వమ్।।

పువః సంజ్ఞాయామ్।। 3.2.185 ।।

పువః సంజ్ఞాయామ్।। బర్హిష్పవిత్రమితి। బర్హిషా కృతం బర్హిషః పవిత్రం భవతి, తత్ర షష్ఠీసమాసః, `నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య' ఇతి షత్వమ్। యేనాజ్యముత్పూయతే తత్పవిత్రమ్। అనామికాయాశ్చాఙ్గులేర్వేష్టనం జపాదిషు।।

కర్తృరి చర్షిదవతయోః।। 3.2.186 ।।

కర్తృరి చర్షిదేవతయోః।। ఋషౌ కరణే ఇతి। ఋషిః==వేదమన్త్రః, `తదుక్తమృషిణా' ఇతి దర్శనాదిత్యాహుః।।

ఞీతః క్తః।। 3.2.187 ।।

ఞీతః క్తః।। భూతే నిష్ఠా విహితేత్యాది। తత్ర యేననాప్రాప్తిన్యాయేన క్తస్యైవ వర్తృమానవిషయతయా భూతవిషయతా బాధ్యతే, యథా---`వడవాయా వృషే వాచ్యే' ఇత్యత్ర వక్ష్యతే---అపత్యే ప్రాప్తస్తతోఽపకృష్య వృషే విధీయత ఇతి। ఏవముత్తరవిహితస్యాపి। జ్ఞాతమిత్యేతత్తు భూతేఽపి భవతి, తేనేత్యధికారే ఉపజ్ఞాత ఇతి తద్ధితవిధానాత్। వర్తృమానే హి `క్తస్య చ వర్తృమానే' ఇతి షష్ఠ్యా భావ్యమ్। ఏవం చ `పూజితో యః సురైరపి' ఇత్యాదీనాం సాధుత్వం చిన్త్యమ్।।

మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ।। 3.2.188 ।।

మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ।। మతిరిచ్ఛేతి। బుద్ధేః పృథగుపాదానాద్ బుద్ధిర్న గృహ్యతే। మత ఇతి। `అనుదాత్తోపదేశ' ఇత్యనునాసికలోపః।

శీలిత ఇత్యాది। `శీల సమాధౌ',`రక్ష పాలనే',`క్షమూష్ సహనే',`క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చ',`జుషీ ప్రీతి సేవనయోః',`రుష రోషే',`హృఞ్ హరణే';`హృషు అలీకే',`హృష్ తుష్టౌ' ఇతి వా; `తుష తుష్టౌ',`కము కాన్తౌ',`యమ ఉపరమే',`కష హింసాయామ్' మృజ్ ప్రాణత్యాగే'। తత్రాద్యౌ సేటౌ, ఉదితాముదితాం చ `యస్య విభాషా' ఇతీట్ప్రతిషేధః, ఈదితః `శ్వీదితో నిష్ఠాయామ్' ఇతి। హృష్ట ఇతి। `హృషేర్లోమసు' ఇతి। కషేః `కృచ్ఛ్రగహనయోః కషః' ఇతి। రుషేః `రుష్యమత్వరసంఘుషాస్వనామ్' ఇతి వికల్పః।

సుప్త ఇతి। సుపేః `త్రీతః క్తః' ఇత్యేవ సిద్ధే నజిజా తచ్ఛీలాదిషు బాద్యా మా భూదితి సముచ్చీయతే। క్వచిత్తు సృప్త ఇతి పఠ్యతే।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్చర్యాం

తృతీయస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః।।

----*****----

.

అథ తృతీయాధ్యాయే తృతీయః పాదః

ఉణాదయో బహులమ్ ।। 3.3.1 ।।

వర్త్_మానే ఇత్యేవేతి । `వర్త్_మానే లట్' ఇత్యతో వర్త్_మానగ్రహణానువృత్తేరవిచ్ఛేదమేవకారేణ దర్శయతి । సంజ్ఞాయామితి చేతి । `పువః సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యతః ।।

`ఉణాదయః' ఇత్యేవ సూత్రముణాదీనాం శాస్త్రాన్తరపరిపఠితానాం సాధుత్వానుజ్ఞానార్థమస్తు, కిం బహులగ్రహణేన ? తత్రాహ---బాహులకమితి । `లా ఆదానే', బహూనర్థాన్ లాతి---బహులమ్, తస్య భావో బాహులకమ్, మనోజ్ఞాదిత్వాద్ వుఞ్ । తత్పునర్బహ్వర్థాదానం బహులశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । బహవః పునరర్థాః---క్వచిత్ప్రవృత్తిః, క్వచిదప్రవృత్తిరితి వక్ష్యమాణలక్షణాః । ప్రకృతేరితి । జాతావేకవచనమ్ । తనుశబ్దోఽత్ర వృత్తివిషయే గుణమాత్రవచనః । ప్రకృతీనాం తానవమల్పత్వం దృష్ట్వా తద్బాహులకముక్తమ్, తేనాపఠితాభ్యోఽపి ప్రకృతిభ్య ఉణాదయో భవన్తి, యథా---హృషేరులజుక్తః శకేరపి భవతి---శజ్కులేతి । తథా తేషాముణాదీనాం పఞ్చపాద్యాం ప్రాయేణ సముచ్చయనం కృతమ్, న తు సాకల్యేన; బహులవచనాత్త్వవిహితా అపి భవన్తి, యథా---అర్తేః ఫిడఫిడ్డౌ భవతః---ఋఫిడః, ఋఫిడ్డ ఇతి । కార్యసశేషవిధేశ్చ । కార్యాణి చ సశేషాణి విహితాని న నిః శేషాణి । బహులవచనాత్త్వవిహితాన్యపి భవన్తి । `షణు దానే', `ఞమన్తాడ్డః', `ధాత్వాదేః షః స' ఇతి సత్వం న భవతి, కృతే వా సత్వే షత్వం భవతి । స్యాదేతత్---యావత్యః ప్రకృతయః పఞ్చపాద్యాముపాత్తాః, యావన్తశ్చ ప్రత్యయాః, యావన్తి చ కార్యాణి విహితాని తావన్త్యేవ భవన్తు, మా భూదన్యేషాం బహులగ్రహణేన సంగ్రహ ఇతి ? తత్రాహ---నైగమరూఢిభవం హి సుసాధ్వితి । నిగమః=ఛన్దః, తత్ర భవా నైగమాః । నిగమశబ్దస్థాథాదిస్వరేణాన్తోదాత్త ఇతి `బహ్వచోఽన్తోదాత్తాట్ఠఞ్' ఇతి ఠఞి ప్రాప్తే ఋగయనాదిపాఠాదణ్ । రూఢిః=ప్రసిద్ధిః, తత్ర భవా రూఢిభవాః=సంజ్ఞాశబ్దాః, తేషాం సాధుత్వమనుపాత్తానాం ప్రకృత్యాదీనాం

బహులగ్రహణేన సంగ్రహే సతి భవతి, నాన్యథా । హిశబ్దో హేతౌ । యస్మాదేవం తస్మాద్వాహులకముక్తమిత్యర్థః ।

అన్యైరప్యాచార్యైర్నైగమరూఢిభవానాం ప్రకృత్యాదివిభాగేన వ్యుత్పాదనం కృతమ్, అతోఽస్మాభిరపి తత్కర్త్తవ్యమేవేత్యభిప్రాయేణాహ---నామ చేతి । నిరుక్తకారో హి యాస్క ఆచార్యః స్వశాస్త్రే నిరుక్తైః సర్వమేవ నామ ధాతుజమాహ । తోకమిత్యపత్యంనామ । శకటస్య తోకమ్ శాకటాయనః । యన్నేతి । పదమర్థః ప్రయోజనమప్య వ్యుత్పాద్యత్వేనేతి పదార్థః=ప్రకృత్యాదిః, పదార్థశ్చాసౌ విశేషశ్చ పదార్థవిశేషః, తస్మాత్సముత్థితం పదార్థవిశేషసముత్థమ్ । యదేవంవిధం న భవతి, ప్రకృత్యాదివిశేషోపాదానేనావ్యుత్పాదితమిత్యర్థః, తద్ధాతుజత్వేనోహ్యమ్ । కథమూహ్యమ్ ? ప్రత్యయతః ప్రకృతేశ్చ । యత్ర శబ్దరూపే పరభాగః ప్రత్యయత్వేన ప్రసిద్ధేన కేనచిత్సదృశః శ్రుతః, తత్ర తం భాగం ప్రత్యయం కల్పయిత్వా పరిశిష్టో భాగః ప్రకృతిత్వేనోహ్యతే । `హృషేరులచ్' ఇతి ప్రత్యయం దృష్ట్వా శఙ్కః ప్రకృతిరూహ్యతే, తేన సిద్ధం శఙ్కులేత్యస్య ధాతుజత్వమ్ । యత్ర తు పూర్వో భాగో ధాతుత్వేన ప్రసిద్ధేన కేనచిత్సదృశస్తత్ర తం భాగం ప్రకృతిం కల్పయిత్వా పరిశిష్టో భాగః ప్రత్యయత్వేనోహ్యః । యథా----ఋషిడః, ఋషిడ్డ ఇతి, షిడషిడ్డౌ ప్రత్యయౌ ।

స చాయమూహోఽనాదిప్రత్యుక్తాస్వేవ సంజ్ఞాసు, న సర్వత్రేత్యాహ---సంజ్ఞాస్వితి । కార్యాద్ గుణప్రతిషేధాదికాద్ అనుబన్ధం కకారాదికం విద్యాత్ । తేన షిడషిడ్డౌ కితావూహ్యౌ । ఏతదేవానన్తరోక్తమూహాత్మకం శాస్త్రముణాదిష్వనుక్తేషు ।।

భూతేఽపి దృశ్యన్తే ।। 3.3.2 ।।

పూర్వత్ర వర్తమానాథఇకారాదితి । తత్రైవ వర్తమానగ్రహణం న నివర్త్తితమ్, బాహుల్యేన వర్తమానే భవన్తి, క్వచిదేవ భూతే భవన్తీతి కిల వివేకప్రదర్శనాయేతి భావః । ఉదాహరణేషు `తాభ్యామన్యత్రోణాదయః' ఇతి సంప్రదానాపాదానవ్యతిరిక్తే కారకే మనిన్ ప్రత్యయః, `నేడ్వశి కృతి' ఇతీట్ప్రతిషేధః ।।

భవిష్యతి గమ్యాదయః ।। 3.3.3 ।।

యథా `స్యదో జవే' ఇత్యుక్తే జవశబ్దపర్యాయః స్యదశబ్దో భవతి, తథేహాపి భవిష్యచ్ఛబ్దపర్యాయా గమ్యాదయః ప్రాప్నువన్తీత్యాశఙ్క్యాహ---ప్రత్యయస్యైవేత్యాది । ప్రకృత్యర్థగతా భవిష్యత్కాలతా । ప్రత్యయస్యైవ ద్యోత్యత్వేన విధీయతే, న పునః ప్రకృత్యర్థపరిత్యాగేన సముదాయస్యేత్యర్థః । న ప్రకృతేరితి । న ప్రకృతేరపీత్యర్థః । గమ్యాదిషు కేచిదుణాదయః, కేచిదష్టాధ్యాయీగతాః । గమీ, ఆగామీతి । `గమేరినిః' `ఆఙి ణిచ్చ' ఇతీనిః । భావీ, ప్రస్థాయీతి । అస్మిన్నేవాధికారే `భువశ్చ' `ప్రాత్స్థః' ఇతీనిః, ణిత్త్వాద్ వృద్ధిర్యుక్చ । రుధిబుధియుధియాతిభ్యః ప్రతిపూర్వేభ్యో ప్రహాదినిః । అస్మాదేవ నిపాతనాదిత్యన్యే । `సుప్యజాతౌ' ఇత్యన్యే । ప్రతియోగీతి । సంపృచాదిసూత్రేణ ఘినుణి `చజోః కు ఘిణ్ణ్యతోః' ఇతి కుత్వమ్ । ణిని ప్రత్యయ ఏవ న్యఙ్క్వాదిపాఠాదస్మాదేవ నిపాతనాద్వా కుత్వమిత్యన్యే ।

అనద్యతన ఉపసంఖ్యానమితి । కిం పునః కారణం న సిద్ధ్యతి ? లృటాయం నిర్దేశః క్రియతే లృ

ట్ చానద్యతనే లుటా బాధ్యతే, తేన లృట ఏవ విషయే ఏతే స్యుః । న వా వాక్యార్థత్వాద్ గమ్యాదయః శబ్దా విశేషే యత్సామాన్యం తదాశ్రయేణ ప్రవత్తన్తే । అనద్యతనాఖ్యస్తు విశేషః శ్వః శబ్దమహిమ్నా గమ్యతే । విశేషవివక్షాయాం తు లుడేవ భవతి---శ్వో గన్తా గ్రామమితి । వాసరూపవిధినా చ లృడపి భవతి । తేన భవిష్యతి, గమిష్యతీత్యాదయః ప్రయోగా ఉపపద్యన్తే ।।

యావత్పురానిపాతయోర్లట్ ।। 3.3.4 ।।

`పురా' ఇత్యవిభక్తికో నిర్దేశః, కర్మధారయో వా । నిపాతనాద్విశేషణస్య పరనిపాతః । నిపాతౌ చైతౌ నిశ్చయం ద్యోతయతః । ఏతయోశ్చ ప్రయోగే వర్త్తమానే లణ్ భవతి; భవిష్యత్కాలతయా వర్త్తమానకాలతాయా బాధనాత్ ।

యావద్దాస్యతీతి । యత్పరిమాణమస్య `యత్తదేతేభ్యః పరిమాణే వతుప్', `ఆ సర్వనామ్నః' ఇత్యాత్వమ్ । పురా వ్రజిష్యతీతి । `పౄ పాలనపూరణయోః' `భ్రాజభాస' ఇత్యాదినా క్విప్, `ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్య' ఇత్యుత్వమ్ । అస్య తృతీయాన్తత్వం ద్యోతయితుం కరణభూతయేత్యుక్తమ్ । ప్రతిపదోక్తత్వాదేవ నిపాతయోర్గ్రహణే సిద్ధే నిపాతగ్రహణం

లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషాయా అనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్ । తేన `ఆతాం పుగ్ణౌ' ఇత్యత్ర లాక్షణికరయాప్యాకారాన్తస్య పుగ్భవతి, `క్రీఙ్జీనాం ణౌ' క్రాపయతి, జాపయతీతి ॥

విభాషా కదాకర్హ్యోః ॥ 3.3.5 ॥

`అనద్యతనే లుట్' ఇత్యత్రాప్యయం యోగోఽనువర్త్తనీయః, తేన లుడ్విషయేఽపి పక్షే లడ్ భవతి । అత ఏవ పక్షే లుడప్యుదాహృతః । ఏతచ్చ పూర్వయోగేఽపి ద్రష్టవ్యమ్ । కహిం భోక్ష్యతే ఇతి । నను చ కర్హిశబ్దోఽనద్యతనవిషయః, తత్ప్రయోగే లుడేవ భవితుమర్హతి, న లృట్; న వా వాక్యర్థత్వాత్ । భోక్ష్యత ఇతి పదం భవిష్యత్సామాన్యే వర్త్తతే, అనద్యతనావగతిస్తు కర్హి-శబ్దాధీనా । న చ వాక్యార్థః పదసంస్కార ఉపయుజ్యతే ॥

కివృత్తే లిప్సాయామ్ ॥ 3.3.6 ॥

కిమో వృత్తం కివృత్తమితి । వర్త్తతేఽస్మిన్నితి వృత్తమ్, `క్తోఽధికరణే చ' ఇత్యధికరణే క్తః । అస్మాదేవ నిపాతనాద్ `అధికరణవాచింనా చ' ఇతి షష్ఠీసమాసప్రతిషేధాభావ, శేషషష్ఠ్యా వా సమాసః । యత్ర కింశబ్దోఽవయవత్వేన వర్త్తతే తత్సర్వం కింవృత్తమ్ । తతశ్చ కీదృశః, కిమీయః, కిన్తరామిత్యాదావతిప్రసఙ్గాత్పరిగణనమ్ । వృత్తగ్రహణేనేతి । తదితి శబ్దరూపాపేక్షం నపుంసకత్వమ్ । డతరడతమౌ చేతి । డతరడతమాన్తం కింశబ్దరూపమిత్యర్థః । కం భవన్తో ర్భోజయితార ఇతి । అస్యాపి `అనద్యతనే లుట్' ఇత్యత్రానువృత్తిరితి భావః । ఏవముత్తరేష్వపి యోగేషు ద్రష్టవ్యమ్ ॥

లిప్స్యమానసిద్ధౌ చ ॥ 3.3.7 ॥

`లిప్స్యమానసిద్ధౌ' ఇతి షష్ఠీసమాసః । వృత్తౌ తు వస్తుమాత్రమదర్శి । లిప్స్యమానాత్సిద్ధిరితి । అస్మాదేవ నిపాతనాద్వా పఞ్చమీసమాసః । లిప్స్యమానం భక్తాది తన్నిమిత్తా యా స్వర్గాదేః సిద్ధిస్తస్యామిత్యర్థః । నను చ యత్ర లిప్స్యమానస్య సిద్ధిర్గమ్యతే, లిప్సాపి తత్ర భవతి, తతశ్చ పూర్వేణైవ సిద్ధం నార్థ ఏతేన ? తత్రాహ---అకింవృత్తార్థోఽయమారమ్భ ఇతి । పూర్వసూత్రే కివృత్తగ్రహణం లిప్స్యమానసిద్ధిరహితే లిప్సామాత్రే కింవృత్త ఏవ యథా స్యాద్, అకింవృత్తే మా భూదిత్యేవమర్థమ్ ॥

లోడర్థలక్షణే చ ।। 3.3.8 ।।

అధ్యయనప్రైషస్యేతి । `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇత్యత్ర సాధనం కృతేతి వా పాదహారకాద్యర్థమితి వచనాత్సప్తమీసమాసః ।।

లిఙ్ చోర్ధ్వమౌహూర్త్తికే ।। 3.3.9 ।।

నిపాతనాత్సమాస ఉత్తరపదవృద్ధిశ్చేతి । ఠఞ్ప్రత్యయశ్చాధ్యాత్మాదిత్వాత్ । `బహ్వచోఽన్తోదాత్తాత్' ఇత్యత్ర తు `వ్యాఖ్యాతవ్యనామ్నః' ఇతి వర్త్తతే । ఉపాధ్యాయశ్చేదాగన్తేతి । ఊర్ధ్వమౌహూర్త్తికేఽనద్యతనత్వం సమ్భవతీతి చిన్త్యమ్ ।।

తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్ ।। 3.3.10 ।।

భిక్షిష్య ఇత్యస్య జటా ఇతి । అత్ర భిక్షణక్రియార్థత్వం జటానామ్, న తు క్రియాత్వమ్; ద్రవ్యత్వాజ్జటానామ్ । ధావత స్తే పతిష్యతి దణ్డ ఇతి । అస్యత్ర ధావనక్రియోపపదమ్, న త్వసౌ దణ్డపాతనార్థం ధావతి, కిం తర్హి ? ధావతోఽర్థాత్పతిష్యతి దణ్డః । ఉద్దే శేన హి తాదర్థ్యం వివిచ్యతే, న తు హేతుత్వమాత్రేణ తాదర్థ్యమ్ । అథేత్యాది చోద్యమ్ । పరిహరతి---లృటా క్రియార్థోపపదేనేతి । తుమునా తు బాధో నాశఙ్కనీయః; భిన్నార్థత్వాత్---కర్త్తరి ణ్వుల్, తుమున్ పునర్భావే । కథమ్ ? `తుమర్థే సేసేన్' ఇత్యత్ర తుమర్థగ్రహణాత్ । యది హి `కర్త్తరి కృత్' ఇతి వచనాత్కర్త్తరి తుమున్ స్యాత్తద్వదేవ సేసేన్ప్రభృతయోఽపి కర్త్తరి భవిష్యన్తి । అతస్తుమర్థగ్రహణాత్కర్త్తుస్తావదయమపకృష్యతే । న చాన్యోఽర్థో నిదిశ్యతే, అనిదిష్టార్థాశ్చ ప్రత్యయాః స్వార్థే భవన్తి । కశ్చ ధాతోః స్వార్థః ? భావ ఏవ । లృట్ తు యద్యపి భావకర్మణోశ్చరితార్థస్తథాపి క్రియాయాం క్రియార్థాయాముపపదే భవిష్యతి కాలే చ విధానాద్విసేషవిహితః । ణ్వుల్విధౌ తు కర్త్తరీతి న శ్రూయతే, అతోఽసౌ విశేషవిహితేన లృటా బాధ్యతే । అథ వా కిం న ఏతేన విశేషవిహిత ఇతి, ద్వయోఃసావకాశత్వేఽపి పరత్వాల్లృట్ ణ్వులం బాధేత । పునశ్చోదయతి---వాసరూపవిధినేతి । పరిహరతి---ఏవం తర్హీతి । నన్వసతి ప్రయోజనే జ్ఞాపకం భవతి, అస్తి చాత్ర ప్రయోజనమ్, కిమ్ ? `అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః' ఇతి షష్ఠీప్రతిషేధో భవిష్యదధికారవిహితస్యాకస్య ప్రయోగే యథా స్యాత్, వర్షశతస్య పూరకః పుత్త్రపౌత్త్రాణాం దర్శక ఇత్యత్ర మా భూదితి ? ఏవం మన్యతే---పదాన్తరసన్నిధానాదత్ర

భవిష్యత్కాలత్వం గమ్యతే । యదా హి బాలవిషయమేతత్ప్రయుజ్యతే తదా తస్యామవస్థాయాం వర్షశతపూరణస్య పుత్త్రపౌత్త్రదర్శనస్య చాసమ్భవాత్తావన్తమసౌ కాలం జీవిష్యతీత్యర్థాద్గమ్యతే, న త్వత్ర పదార్థో భవిష్యత్కాలత్వమితి । స్థితే త్వస్మిన్ ణ్వుల్విధానే `వషశతస్య పూరకః' ఇత్యాదౌ భవిష్యత్కాలస్య పదార్థత్వేఽపి న దోష ఇత్యభిప్రాయేణ `అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః' ఇత్యత్రోక్తమ్---భవిష్యదధికారవిహితస్యాకస్యేదం గ్రహణమ్, తేన వర్షశతస్య పూరకః పుత్త్రపౌత్త్రాణాం దర్శక ఇత్యత్ర న భవతీతి ।।

భావవచనాశ్చ ।। 3.3.11 ।।

వక్తీతి వచనః, `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కర్త్త్రరి ల్యుట్, కరణ ఏవ వా---భావ ఉచ్యతే యేన స భావవచనః । అత్ర పురుషాః కర్త్తారః, భావాధికారవిహితా ఏవ భావవచనా భవన్తీత్యాహ---భావ ఇతి ప్రకృత్యేతి । తుమునా బాధ్యేరన్నితి । ల్యుట్ తు భావకర్మకర్తృషు త్రిషు విధానాదసమానార్థః । కిఞ్చ, ధాత్వర్థస్య సిద్ధతాయాం ఘఞాదయః, శుద్ధే తు ధాత్వర్థే లకారః, అతోఽప్యసమానార్థత్వమ్ ।

ఇహ `భావే' ఇత్యేతావద్వక్తవ్యమ్, ఏవమపి హ్యుచ్యమానే భావే యే విహితాస్తే క్రియాయాం క్రియార్థాయాముపపదే భవన్తీత్యర్థో లభ్యత ఏవ, తదపార్థకం వచనగ్రహణమితి మత్వా పృచ్ఛతి---అథేతి । వాచకా యథా స్యురితి । వచనగ్రహణే హి సతి భావవచనాః సన్తో ఘఞాదయోఽస్మిన్విషయే భవన్తీత్యర్థో భవతి, భావస్య వాచకాః సన్తో భవన్తీత్యర్థః । ఏతదేవ ప్రశ్నపూర్వకం వివృణోతి---కథం చేతి । యాభ్య ప్రకృతిభ్య ఇతి । ఇవర్ణాన్తేభ్యోఽచ్, ఋవర్ణాన్తేభ్య ఉవర్ణాన్తేభ్యశ్చాబితి । ఏవమ్ యేన విశేషణేనేతి । `హస్తాదానే చేరస్తేయే', `శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే' ఇత్యాదినా । అసామఞ్జస్యమ్=వ్యతికరః, అన్యోఽన్యవిషయావగాహనమితి యావత్ । పాకాయేత్యాదౌ `తుమర్థాచ్చ భావవచనాత్' ఇతి చతుర్థీ ।।

అణ్ కర్మణి చ ।। 3.3.12 ।।

చకారః సన్నియోగార్థ ఇతి । అన్యథా పర్యాయేణ స్యాత్---కదాచిత్క్రియార్థాయామేవ క్రియాయాముపపదే, కదాచిత్కర్మణ్యేవ కేవలే; వచనం తు భవిష్యతి కాలే కాదీనామపవాదానాం బాధనార్థం స్యాత్ । చకారాత్తు సన్నియోగార్థాత్సముదాయస్యైవ

ప్రత్యయోత్పత్తి ప్రతి నిమిత్తత్వమ్ । ఉపపదసంజ్ఞా తు ప్రత్యేకమేవ భవతి; ప్రత్యేకం సప్తమీనిర్దేశాత్ । తేన కేవలస్యాపి కర్మణః సమాసో భవతి । కాణ్డలావో వ్రజతీతి । సోఽపవాదత్వాత్ ణ్వులం వాధత ఇతి । ణ్వుల్విధానే చ క్రియాయాం క్రియార్థాయాముపపదే వాసరూపేణ తృజాదయో న భవన్తీతి జ్ఞాపితమ్, న పునరస్మిన్ ప్రకరణే వాసరూపవిధిర్నాస్తీతి । తేన యోఽయమ్ `తుమున్ణ్వులౌ' ఇతి ణ్వుల్, సోఽస్యాణో విషయేఽపి వాసరూపవిధినా భవత్యేవ---ఏధానాహారకో వ్రజతీతి । తథా చ `అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః' ఇతి భవిష్యదధికారవిహితస్యాకస్య భవిష్యతి ప్రయోగే కర్మణి షష్ఠీ ప్రతిషిధ్యతే । పరత్వాచ్చ కాదీనితి । నను చాపూర్వవిధానాత్రప్రతిప్రసవవచనస్య లాఘవమస్తీతి అణ్విషయ ఏవ ణ్వులం బాధిత్వాణ స్యాన్నాపవాదవిషయే ? ఏవం మన్యతే---ఇహ కర్మణీతి న వక్తవ్యం వచనగ్రహణానువృత్తేరేవ యో వచనేఽణ్ సోఽస్మిన్విషయే భవతీతి వచనవ్యక్తథా కర్మణ్యేవోపపదేఽణ్ సిద్ధః, తత్ర పునః కర్మగ్రహణం కర్మమాత్రపరిగ్రహార్థమిత్యపవాదవిషయేఽపి భవతీతి । ఏవం చ పరత్వాదితి కోఽర్థః ? ఉత్కృష్టత్వాదాధిక్యాదిత్యర్థః । అన్యే తు విప్రతిషేధమేవ వ్యాచక్షతే ।।

లృట్ శేషే చ ।। 3.3.13 ।।

శేషః క్రియార్థోపపదాదన్య ఉచ్యతే ఇతి । క్రియా క్రియార్థోపపదం యస్మిన్ భవిష్యతి కాలే తతోఽన్యో భవిష్యదిత్యర్థః । చకారాదితి । యది తర్హి శేషే చాశేషే చ భవతి లృడిత్యేవాస్తు, క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి నివర్తిష్యతే, తేన సర్వత్ర భవిష్యతి ? ఏవమపి శేష ఏవ స్యాత్, అశేషే తు తుమున్ణ్వులౌ బాధకౌస్యాతామ్ । వాసరూపవిధినా లృడపి భవిష్యతి । తదేతత్ `శేషే చ' ఇతి వచనం చిన్త్యప్రయోజనమ్ । కరిష్యామీతి వ్రజతీతి । ఇతిశబ్దః పరస్పరసమ్బన్ధజ్ఞాపనార్థః ।।

లృటః సద్వా ।। 3.3.14 ।।

`లృటః' ఇతి వచనం స్థానినిర్దేశార్థమ్, అన్యథా సత్సంజ్ఞకౌ ప్రత్యయౌ స్వతన్త్రౌ స్యాతాం న త్వాదేశౌ । అప్రథమాసమానాధికరణాదిష్వితి । ఆదిశబ్దేన `సమ్బోధనే చ' `లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః' ఇత్యస్మిన్విషయే, తథా `ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ'---కరిష్యతోఽపత్యం కారిష్యతః, కారిష్యమాణిః, కరిష్యతో భక్తిః కరిష్యద్భక్తిః, కరిష్యమాణభక్తిః, కరిష్యన్తీ భక్తిరస్య కరిష్యద్భక్తిః, కరిష్యమాణా భక్తిరస్య కరిష్యమాణభక్తిః, కరిష్యత్తరః, కరిష్యమాణతరః, కరిష్యమాణతమః, కరిష్యద్రూపః, కరిష్యమాణరూపః, కరిష్యత్కల్పః, కరిష్యమాణకల్పః ।

కథం `శ్వోఽగ్నీనాధాస్యమానేన' ఇత్యనద్యతనే శతృశానచౌ భవతః ? ఉక్తోఽత్ర పరిహారః--- `వ్యత్యయో బహులమ్' ఇతి కాలవ్యత్యయేన లృట్ I అథ వా---ఉత్తరత్రానద్యతన ఇతి యోగవిభాగః, `లృటః సద్వా' ఇత్యేవ అనద్యతనే యో లృట్ తస్యాపి సత్సంజ్ఞకౌ భవతః I కేన పునరనద్యతనే లృట్ భవతి ? ఏతదేవ జ్ఞాపయతి---భవత్యనద్యతనే లృడితి, యదయమనద్యతనే లృటః సత్సంజ్ఞకౌ శాస్తి II

అనద్యతనే లుట్ II 3.3.15 II

అనద్యతన ఇతి బహువ్రీహినిర్ద్దేశ ఇతి I `అనద్యతనే లఙ్' ఇత్యత్రైవైతద్వ్యాఖ్యాతం తత ఏవావధార్యమ్ I

పరిదేవనే ఇతి I పరిదేవనమ్=అనుశోచనమ్ I శ్వస్తనీతి I లుటః పూర్వాచార్యసంజ్ఞా I భవిష్యన్త్యర్థ ఇతి I భవిష్యన్తీతి లృటః సంజ్ఞా, తస్యా అర్థే భవిష్యత్సామాన్యఇత్యర్థః I భావష్యదర్థ ఇతి వా పాఠః I భవిష్యత్సామాన్యరూపేఽర్థ ఇత్యర్థః I యేవమితి I విలమ్బితమ్ I అనభియుక్తః=పరిచయరహితః II

పదరుడవిశస్పృశో ఘఞ్ II 3.3.16 II

పద్యతేఽసావితి I కరణస్యాత్ర కర్తృత్వేన వివక్షా I పదమిత్యేతత్తు `ఖనో ఘ చ' ఇత్యత్ర సాధయిష్యతే I రోగ ఇతి I `చజోః కు ఘిణ్ణ్యతోః' ఇతి కుత్వమ్ I స్పృశ ఉపతాపే ఇతి I ఉపతాపః=రోగః II

సృస్థిరే II 3.3.17 II

`సృ' ఇత్యవిభక్తికో నిర్దేశః I సర్త్తేరితి I `సృ గతౌ', `ఋ సృ గతౌ' ఇతి ద్వయోరపి గ్రహణమ్ I స్థిరే కర్త్తరీతి I ఏతేన స్థిరగ్రహణం ప్రత్యయార్థస్య కర్త్తుర్విశేషణం నోపపదమితి దర్శయతి I ఏతచ్చార్ధర్చాదిషు సారశబ్దపాఠాద్విజ్ఞాయతే I నను స్థిరశబ్దస్తిష్ఠతేర్గతినివృత్తివాచిన ఉణాదిషు కిరచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతితః, సత్తిస్తు గతివచనః, తత్కథం సరణస్య స్థిరకర్త్తా యుజ్యతే ? ఇత్యాహ---స్థిర ఇతి కాలాన్తరస్థాయీత్యాది I యతః కాలాన్తరగమనం సమ్భవతి,

తతశ్చ సర్తే్ర్ధాతోరర్థస్య కర్తా్ యుజ్యత ఇత్యర్థః । తిష్ఠన్నితి చ హేతౌ శతృప్రత్యయః । ఖదిరసార ఇతి ఖదిరాస్థి, తత్ దృఢత్వాత్ స్థిరమ్ । అతీసారో వ్యాధిరితి । శరీరాన్తరావస్థితం రుధిరాదిద్రవ్యమతిశయేన సారయతీతి కృత్వా । అన్తర్భావితణ్యర్థోఽత్ర సరతిః । `ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహులమ్' ఇతి దీర్ఘః । విసారో మత్స్య ఇతి । వివిధం సరతీతి కృత్వా । సారో బలమితి । సారయతి చేష్టయతీతి కృత్వా । అత్రాప్యన్తర్భావితణ్యర్థః । సరతిః । బలవాన్హి చేష్టతే, సారశబ్ద ఉత్కర్షే పుంల్లిఙ్గః, న్యాయాదనపేతే నపుంసకలిఙ్గ ఇతి చ దృశ్యతే ।।

భావే ।। 3.3.18 ।।

నిత్యానామేవ శబ్దానాం సాఙ్కర్యస్య నివృత్తయే ।

అన్వాఖ్యానాద్భావశబ్దే ఘఞి నాన్యోఽన్యసంశ్రయః ।।

రాగ ఇతి । `రఞ్జేశ్చ' `ఘఞి చ భావకరణయోః' ఇతి నలోపః । కథం పునః పాకాదిరుదాహరణం భవతి, యావతా భవతినార్థనిర్దేశః క్రియమాణోఽస్తిభవతివిద్యతివిషయ ఏవ కృతో భవతి, న పచాదివిషయః ? తత్రాహ---క్రియాసామాన్యవాచీ భవతిరితి । సత్తాఖ్యం సామాన్యమపి భవతినా సాధ్యత్వేనాభిధీయత ఇతి క్రియాసామాన్యవాచీ భవతిర్భవతి । తేనార్థనిర్ద్దేశః క్రియమాణ ఇతి । హేతౌ శానచ్, యస్మాత్సామాన్యవాచినార్థనిర్దేశః క్రియతే, న విశేషవాచినా పచాదినా; తస్మాత్సర్వధాతువిషయః కృతో భవతి సామాన్యస్య, సర్వేష్వే విశేషేషు భావాత్, షణ్డాదిషు గోత్వవత్ విశేషరూపాశ్రయనిషేధస్యాభావాచ్చ । ఇహ భావో ధాత్వర్థః, స చ పూర్వాపరీభూతోఽపరినిష్పన్నః, తస్య ఘఞ్వాచ్యస్య కథం లిఙ్గసఙ్ఖ్యాయోగ ఇత్యాహ--- ధాత్వర్థశ్చేతి । యథా పచతి పాచక ఇత్యాదౌ ప్రకృతిభాగేన క్రియోచ్యతే, ప్రత్యయభాగేన తు తదీయం సాధనమ్; తథా పాకాదిషు ప్రకృతిభాగః సాధ్యరూపమర్థమాహ, ప్రత్యయభాగస్తు తస్యైవ సిద్ధరూపతాం ద్రవ్యధర్మైర్లిఙ్గసఙ్ఖ్యాకారకశక్తిభిః సమ్బన్ధయోగ్యమాకారమాహేత్యర్థః । ఉక్తం చ---

ఆఖ్యాతశబ్దే భాగాభ్యాం సాధ్యసాధనవర్తి్తా ।

ప్రకల్పితా యథా శాస్త్రే స ఘఞాదిష్వపి క్రమః ।।

సాధ్యత్వేన క్రియా తత్ర ధాతురూపనిబన్ధనా ।

సత్త్వభావస్తు యస్తస్యాః స ఘఞాదినిబన్ధనః ।। ఇతి ।।

బహువక్తవ్యోఽయమర్థః । ఇహ `భావే' ఇతి పుంల్లిఙ్గేనాయం నిర్దేశః క్రియతే, ఏకవచనేన చ తత్ర పుంల్లిఙ్గ ఏవ, భావే ఏకవచన ఏవ చ ప్రత్యయాః స్యుర్న లిఙ్గాన్తరే, న చ సఙ్ఖ్యాన్తరే; తతశ్చ `స్త్రియాం క్తిన్' ఇత్యత్ర స్త్రియాం భావ ఇతి సామానాధికరణ్యేన సమ్బన్ధాసమ్భవాత్--- స్త్రియామకర్త్రరి కారకే క్తిన్ ప్రత్యయః స్యాత్, భావే తు పుంసీవ `నపుంసకే భావే క్తః' ఇత్యత్ర `అకర్త్రరి చ కారకే' ఇత్యస్య నివృత్తత్వాన్నపుంసకే కర్త్రరి క్తః స్యాద్భావే తు పుంసి, ద్విత్వబహుత్వయోశ్చ పాకౌ పాకా ఇత్యాదౌ ప్రత్యయా న స్యురిత్యత ఆహ--- పుంల్లిఙ్గమేకవచనం చాతన్త్రమితి ।।

న వినా లిఙ్గసఙ్ఖ్యాభ్యాం సత్త్వభూతోఽర్థ ఉచ్యతే ।

ఇత్యతన్త్రముపాదానం తయోర్న తు వివక్షితమ్ ।।

ధాన్యాథినాముపాదానం పలాలాదేర్యథా మతమ్ ।

శబ్దసంస్కారమాత్రం తు తన్నిర్దేశప్రయోజనమ్ ।।

అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్ ।। 3.3.19 ।।

ప్రాసః=కున్తః, ప్రసేవః=సూచ్యా ప్రసేవనేన నిష్పాద్య ఆవపనవిశేషః । మధురాహార ఇతి । కర్మధారయః, షష్ఠీసమాసో వా ।

మేష ఇతి I పచాదిషు పాఠమనపేక్ష్యైతదుదాహృతమ్, తథా చ `ఇగుపధజ్ఞాప్రీ' ఇత్యత్రోక్తమ్---దేవ సేవమేషాదయః పచాదిషు ద్రష్టవ్యా ఇతి I న హి పాఠే సతి ద్రష్టవ్యత్వవచనముపపద్యతే I అథ వా---ప్రత్యుదాహరణదిగియం దర్శితా, ఇదం తు ప్రత్యుదాహరణమ్---బిభర్త్యసౌ భర్త్తేతి I

చకార ఇత్యాది I చకారోఽయం భిన్నక్రమః---`సంజ్ఞాయాం చ' ఇతి, తేనాసంజ్ఞాయామపి ఘఞ్ భవతి I యద్యేవమ్, మా భూత్సంజ్ఞాయామితి, మా చ భూచ్చకారః `అకర్త్తరి కారకే' ఇత్యేవాస్తు ? సత్యమ్; బాహుల్యేన సంజ్ఞాయాం భవతి, క్వచిదేవాసంజ్ఞాయామితి సూచయితుం సంజ్ఞాగ్రహణం కృతమ్ I దాయ ఇతి I దీయమానం సర్వముచ్యత ఇతి నేయం సంజ్ఞా, ఏవం లాభ ఇత్యత్రాపి, ఉభయత్ర కర్మణి ఘఞ్ I కారకగ్రహణమిత్యాది I పర్యుదాసే హి నఞివయుక్తన్యాయేన కర్తురన్యస్మింస్తత్సదృసే కారక ఏవ ప్రతీతిర్భవతి, యథా---అబ్రాహ్మణ ఇతి క్షత్రియాదౌ I తస్మాత్పర్యుదాసే కారకగ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్ I ప్రసజ్యప్రతిషేధే తు వాక్యభేదేన సంజ్ఞాయాం ఘఞ్ భవతి, కర్త్తరి తు న భవతీత్యేషోఽర్థో భవతి I తత్ర ప్రథమే వాక్యేఽర్థనిర్దేశాభావాద్ `అనిర్దిష్టార్థాః ప్రత్యయాః స్వార్థే భవన్తి' ఇతి స్వార్థ ఏవ స్యాత్ I నను చ విహితః స్వార్థే పూర్వేణైవ ? నేత్యాహ; ధాత్వర్థస్య హి సిద్ధతాఖ్యే ధర్మే ఘఞాదయో భవన్తీత్యుక్తమ్, ఇహ తు సాధ్యరూపే శుద్ధే ప్రకృత్యర్థేస్యాత్ I నను చ కర్త్తరి ప్రతిషేధసామర్థ్యాదనిర్దిష్టార్థోఽపి ఘఞ్ ధాత్వర్థసమ్బన్ధిని కారక ఏవ విజ్ఞాస్యతే ? నైతదస్తి; అసతి హి ప్రతిషేధే `కర్త్తరి కృత్' ఇతి వచనాన్నాయమనిర్దిష్టాథః స్యాద్ I అతః ప్రసజ్యప్రతిషేధార్థం కాకగ్రహణమ్ I పర్యదాసే తు న కర్త్తవ్యమ్ I యద్యేవమ్, స ఏవాశ్రయిష్యతే, కిం కారకగ్రహణేన ? తత్రాహ---తత్క్రియత ఇతి I కిం పునః కారణం ప్రసజ్యప్రతిషేధే ప్రత్యత్నలభ్యః సమాసః ? అసామర్థ్యాత్తత్ర హి నఞః క్రియయా సన్బన్ధః, కర్త్రి న భవతీతి న కర్తృశబ్దేన I ఆదేచ ఉపదేశేఽశితీతి I అత్ర యది `అశితి' ఇతి పర్యుదాసః స్యాత్, తదా శితోఽన్యత్ర తృజాదౌ ప్రత్యయో పరత ఆత్వేన భవితవ్యమ్ I తతశ్చ సుగ్లః, సుమ్లః ఇత్యత్ర `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కో న స్యాత్, ప్రాక్ ప్రత్యయోత్పత్తేరనాకారాన్తత్వాత్I ప్రతిషేధేత్వనైమిత్తికమాత్వమ్, శితి తు ప్రతిషేధ ఇతి సిద్ధమిష్టమ్ II

పరిమాణాఖ్యాయా సర్వేభ్యః II 3.3.20 II

పరిమాణాఖ్యాయామితి I భావసాధనః పరిమాణశబ్దః, ఆఖ్యానమాఖ్యా = ఉక్తిః, పరిచ్ఛిత్తేరుక్తౌ సత్యామిత్యర్థః I కస్య పునః పరిచ్ఛిత్తిః ? ప్రత్యయార్థస్య భావస్య కర్తృవజితస్య కారకస్య చ I పరిమాణాఖ్యాయాం గమ్యమానాయామితి వృత్తేరప్యయమేవార్థః I తణ్డులనిచాయ ఇతి I నిచీయతే రాశీక్రియతే ఇతి నిచాయః=రాశిః, తణ్డులానాం నిచాయ ఇతి షష్ఠీసమాసః I అత్ర

రాశ్యైకత్వేన పరిచ్ఛిత్తిర్గమ్యతే । అత్రైరచి ప్రాప్తే ఘఞ్ । ప్రాయేణ తు నిశ్చాయ ఇతి పాఠః, తత్రాప్యర్థః స ఏవ, `గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ' ఇత్యపి ప్రాప్తే ఘఞ్ శూర్పనిష్పావావితి । నిష్పూయతే శోధ్యతే తుషాద్యపనయనేన యస్తణ్డులాదిః । శూర్పేణ నిష్పావః శూర్పనిష్పావ ఇతి `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః । అత్ర శూర్పసఙ్ఖ్యయా పరిచ్ఛిత్తిః । యద్యప్యత్ర `నిరభ్యోః పూల్వోః' ఇతి ఘఞ్ సిధ్యతి, తథాపి సర్వాపవాదార్థసర్వగ్రహణోపాదానాదనేనైవ ఘఞ్ భవితుమర్హతీత్యస్యోపన్యాసః । కారావితి । `కవిక్షేపే' కర్మణి ఘఞ్, విక్షిప్తో ధాన్యాదిః= కారః, అత్రాపి సఙ్ఖ్యయా పరిచ్ఛిత్తిః । నను చ ధాతోరితి సామాన్యాధికారాదన్తరేణాపి సర్వగ్రహణం ధాతుమాత్రాద్ ఘఞ్ భవిష్యతి, నార్థః సర్వగ్రహణేన ? తత్రాహ---సర్వగ్రహణమితి । కిం పునః కారణమపో బాధనం యత్నసాధ్యమిత్యత ఆహ---పురస్తాదితి నిశ్చయ ఇతి । అత్ర న కేనచిదియత్తా గమ్యతే । నను చ పరిమాణశబ్దస్య ప్రస్థాదిషు రూఢత్వాత్రప్రస్థస్తణ్డులనిశ్చాయ ఇత్యాదావేవ యుక్తం భవితుమ్, న తు ద్వౌ శూర్పనిష్పావావిత్యత్ర ? ఇత్యత ఆహ---ఆఖ్యాగ్రహణం రూఢినిరాసార్థమితి । ప్రస్థాదిషు జిఘృక్షితేషు పరిమాణ ఇత్యేవ వక్తవ్యం కిమాఖ్యాగ్రహణేన ? ఆఖ్యాగ్రహణాత్తు మాత్రచో లోపో విజ్ఞాయతే పరిమాణమాత్రస్యాఖ్యాయాముక్తౌ సత్యామితి । తేన పరిమాణశబ్దః క్రియాశబ్ద ఉపజాయతే---పరిమితిః=పరిమాణమ్ పరిచ్ఛిత్తిరితి, సఙ్ఖ్యయాపి పరిచ్ఛిత్తిర్భవతి । ఏవఞ్చోన్మానాదావపి యథాభిధానం ఘఞ్ భవతి । యది తర్హి సర్వగ్రహణాత్పరమప్యయం ఘఞమం బాధతే, స్త్రీప్రత్యయానపి బాధేత, తత్రాహ---ఘఞనుక్రమణమజపోర్విషయ ఇతి । ఏతచ్చ `సర్వేభ్యః' ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశాల్లభ్యతే । పఞ్చమ్యన్తో హి సర్వశబ్దో ధాతుశబ్దేన సమానాధికరణో భవతి, తేన ప్రకృత్యాశ్రయ ఏవాపవాదో బాధ్యతే, నార్థాశ్రయః । తిలోచ్ఛిత్తిరితి । కర్మణి భావే వా క్తిన్ । ఊర్ధ్వీకృతో రాశిః ।

ణిలుకేచ్చేతి । ణిలోపే సతి తస్య స్థానివద్భావాద్ ఘఞాశ్రయా వృద్ధిర్న స్యాదితి లుగ్విధీయతే, తస్య పరనిమిత్తకత్వాత్క్విలుగుపధాత్వేతి ప్రతిషేధాద్వా స్థానివత్త్వాభావాజ్జారశబ్దః సిధ్యతి । జరయన్తీతి । `జనీజౄష్క్నసురఞ్జోఽమన్తాశ్చ' ఇతి మిత్త్వాద్ హ్రస్వత్వమ్ । జారః= ప్రచ్ఛన్నపతిః ॥

ఇజశ్చ ॥ 3.3.21 ॥

ఉపాధ్యాయ ఇతి । ఉపేత్యస్యాదధీయత ఇతి అపాదానే ఘఞ్ । అధ్యాయ ఇత్యత్ర కర్మణి ఘఞ్ ।

అపాదానే స్త్రియామితి । `ఘఞనుక్రమణమజపోర్విషయే' ఇతి వచనాత్ స్త్రియామప్రాప్తో ఘఞ్ విధీయతే । ఉపాధ్యాయా, ఉపాధ్యాయీతి । యా స్వయమధ్యాపయతి తస్యామేతద్రూపమ్ । పుంయోగే తు నిత్యమేవ జీష్ భవతి । అత్ర చ `ఉపాధ్యాయమాతులాభ్యాం వా' ఇతి వచనాత్పక్షే ఆనుగాగమః---ఉపాధ్యాయీ, ఉపాధ్యాయానీ ।

`శృవాయువర్ణనివృతేధ్వితి । శృ' ఇత్యవిభక్తికో నిర్దేశః । శారో వాయురితి । కరణే ఘఞ్ । శారో వర్ణ ఇతి । చిత్రీకరణమత్ర ధాత్వర్థః---చిత్రీక్రియతేఽనేనాశ్రయ ఇతి, అత్రాపి కరణే ఘఞ్ । వర్ణాన్తరసంపృక్తశ్చేద్వర్ణః శారః । నివ్రియతే ఆవ్రియతేఽనేన శరీరమితి నివృతమావరణముచ్యతే, `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కరణే క్తః । నీశార ఇతి । పూర్వవద్దీర్ఘః । అకృతనీశార ఇతి । అకృతప్రావరణ ఇత్యర్థః । `ప్రదక్షిణప్రసవ్యగామినాం శారాణామ్' ఇతి వార్త్తికకారప్రయోగాదక్షేష్వపి శార ఇతి భవతి ।।

సమి యుద్రుదువః ।। 3.3.23 ।।

సంయావః=పిష్టవికారోఽపూపవిశేషః, సమ్యూయతే మిశ్రీక్రియతే గుడజీరకాదిభిరితి కృత్వా ।।అవోదోర్నియః ।। 3.3.26 ।।

అధో నయనమవనాయః, ఊర్ధ్వం నయనమున్నాయః, ఉన్నయస్తు ఉత్ప్రేక్షా ।।

నిరభ్యోః పూల్వోః ।। 3.3.28 ।।

నిష్పావ=కోశీ ధాన్యవిశేషః, నిష్పూయతే శూర్పాదిభిరితి కృత్వా ।।

ఉన్న్యోర్గ్రః ।। 3.3.29 ।।

ఉద్గారః=అతిప్రవృద్ధః శబ్దః; నిగారోః=భక్షణమ్ ।।

కృా ధాన్యే ।। 3.3.30 ।।

ధాన్యమిహ ప్రకృత్యర్థో వా స్యాత్ప్రత్యయార్థస్య వా కారకస్యోపాధిః ? ప్రకృత్యర్థస్తావన్నోపపద్యతే, ధాన్యస్య ద్రవ్యత్వాత్, ధాతోశ్చ క్రియావాచిత్వాత్ । ప్రత్యయార్థోపాధిత్వే తు ప్రత్యయేనాభిహితాత్త్వాదుత్కారో ధాన్యస్యేతి ధాన్యశబ్దస్య ప్రయోగో న ప్రాప్నోతి । అథాపి విస్పష్టప్రతిపత్త్యర్థం ప్రయోగః స్యాత్ । ఏవమపి ప్రత్యయార్థేఽన్తర్భూతత్వాద్ధన్యే షష్ఠీ న స్యాత్, దృతిహరిః పశురితివత్సామానాధికరణ్యమేవ తు స్యాత్ । తస్మాన్నాయం ప్రత్యయార్థస్యోపాధిః; నాపి ప్రకృత్యర్థః; కిన్తు ప్రత్యయార్థస్య విషయత్వేన విశేషణమిత్యాహ---ధాన్యవిషయశ్చేదితి । ఉపపదత్వమపి న న భవతి, వ్యాఖ్యానాత్ । అనభిధానాదితి । శబ్దశక్తిస్వాభావ్యాత్ । ఉత్కరనికారశబ్దాభ్యాం ధాన్యవిషయో విక్షేప ఏవాభిధీయతే, న హింసా । సాపి ధాన్యస్య కీదృశీతి చిన్త్యమ్ ।।

యజ్ఞే సమి స్తువః ।। 3.3.31 ।।

సమేత్య స్తువన్తి యస్మిన్దేశ ఇతి । అధికరణే ల్యుటోఽపవాదో ఘఞితి దర్శయతి । సంస్తవః=పరిచయః ।।

ప్రే స్త్రోఽయజ్ఞే ।। 3.3.32 ।।

` యజ్ఞే' ఇతి ప్రకృతత్వాద్ ` అయజ్ఞే' ఇతి పదచ్ఛేదః । శఙ్ఖాదిషు ప్రస్తారః=విస్తారః ।

బర్హిప్రస్తర ఇతి । ప్రస్తరః=ముష్టివిశేషః । బర్హిర్వికారః ప్రస్తరో బర్హిప్రస్తరః, ` ఋదోరప్' ఇత్యప్, ` ఇదుదుపధస్య చ' ఇతి షత్వమ్ ।।

ప్రథనే వావశబ్దే ।। 3.3.33 ।।

విస్తారః= తిర్యగాయతిః ।।

ఛన్దోనామ్ని చ ।। 3.3.34 ।।

అక్షరాణామియత్తావిశిష్టో విన్యాసవిశేషోః=వృత్తమ్ । యస్య గాయత్ర్యాదయ ఇతి । ప్రసదిద్ధత్వాదేవముక్తమ్ । న మన్త్రబ్రాహ్మణమితి । `బహులం ఛన్దసి' ఇత్యాదౌ యద్యపి తేషామేవ గ్రహణం ప్రసిద్ధం తథాపీహ తేషాం గ్రహణం న భవతి, కుతః ? ఇత్యాహ---నామగ్రహణాదితి । విష్టారపఙ్క్తిరితి । విస్తీర్యన్తేఽస్మిన్నక్షరాణీత్యధికరణే ఘఞ్, తతః కర్మధారయః, `ఛన్దోనామ్ని చ' ఇతి షత్వమ్ । యద్యప్యత్ర ప్రథనం గమ్యతే, తథాపి శబ్దవిషయత్వాత్పూర్వేణ న సిధ్యతి । కేచిత్తు `వౌ' ఇతి నానువర్త్తయన్తి, తేన ప్రస్తారపఙ్క్తిః, ఆస్తారపఙ్క్తిః, సంస్తారపఙ్క్తిరిత్యపి భవతీత్యాహుః । `కర్మణ్యగ్న్యాఖ్యాయామ్' ఇత్యాదౌ యథా ప్రత్యయయాన్తశ్చేదాఖ్యా భవతీత్యయమర్థో భవతి, ఏవమిహాపి ప్రత్యయాన్తశ్చేచ్ఛన్దోనామ భవతీత్యర్థః స్యాద్ ? ఇతి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ---విష్టారపఙ్క్తిశబ్దోఽత్ర ఛన్దోనామేతి । అవయవత్వేన వర్త్తత ఇతి । ఘఞన్తశబ్దరూపమిత్యనుషఙ్గః । క్వచిత్తు తద్వర్త్తత ఇతి తచ్ఛబ్దః పఠ్యతే, తత్ర నానుషఙ్గః । కథం తర్హి ఛన్దోనామ్నీత్యస్య నిర్వాహః ? ఇత్యాహ---ఛన్దోనామ్నీత్యాధకరణసప్తమ్యేషేతి । ప్రత్యయాన్తస్యాధికరణం ఛన్దోనామ, అవయవాశ్చావయవిని వర్త్తన్త ఇతి లౌకికా మన్యన్తే, తేన న కాచిదనుపపత్తిరితి భావః ।।

ఉది గ్రహః ।। 3.3.35 ।।

అపవాద ఇతి । `గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ' ఇతి ప్రాప్తస్య ।

ఛన్దసి నీత్యాది । అవయవసన్నివేశవిశిష్టా యజ్ఞపాత్రవిశేషాః స్రుచః । ఇహ తు జుహూపభృతోర్గ్రహణమ్; `ఉద్గ్రాభం చేతి జుహూముద్యచ్ఛతి నిగ్రాభం చేత్యుపభృతం నియచ్ఛతి' ఇతి వచనాత్ । `హృగ్రహోర్భశ్ఛన్దసి' ఇతి భత్వమ్ ।।

సమి ముష్టౌ ।। 3.3.36 ।।

ముష్టివిషయశ్చేద్ధాత్వర్థో భవతీతి । `కౄ ధాన్యే' ఇత్యత్ర ధాన్యవిషయశ్చేద్ధాత్వర్థో భవతీతి ఏతదనుసారేణాయం గ్రన్థో యోజ్యః । ముష్టిశబ్దోఽయమస్త్యేవ పరిమాణే---చతురో ముష్టీన్నిర్వపతీతి, అఙ్గులీనాం రచనావిశేషవచనోఽప్యస్తి---ముష్టినా హన్తీతి; తత్ర పూర్వస్య గ్రహణే పరిమాణాఖ్యాయామిత్యేవ సిద్ధత్వాద్ ద్వితీయస్య గ్రహణమిత్యాహ---

ముష్టిరఙ్గులిసన్నివేశ ఇతి । అహోశబ్ద ఆశ్చర్యే । ముష్టౌ కుశలో ముష్టికః, ఆకర్షాదిపాఠాత్కన్।।

పరిన్యోర్నీణోర్ద్యూతాభ్రేషయోః ।। 3.3.37 ।।

అక్షాదిభిః క్రీడనం ద్యూతమ్ । `భ్రేష చలనే' భ్రేషణం భ్రేషః=చలనమ్ । అభ్రేషః=అచలనమ్ । భ్రేషవిషయశ్చేదితి । అయమపి గ్రన్థః పూర్వానుసారేణ యోజ్యః । అనపచార ఇతి । కుత్సితశ్చారోఽపచారః, తస్మాదన్యః ప్రశస్తః చారోఽనపచారః । ఏతదేవస్పష్టయతి---యథాప్రాప్తస్యేతి । యథా యేన ప్రకారేణ ప్రాప్తిర్యస్యేతి బహువ్రీహిః । అవ్యయీభావే త్వమ్భావః ప్రాప్నోతి । క్వచిత్తు యథాప్రాప్తకరణమితి పఠ్యతే । పరిణాయేనేతి । `ఉపసర్గాదసమాసేఽపి' ఇతి ణత్వమ్ । హన్తీతి బాధతే । సమన్తాన్నయనేనేతి । పరిణాయేనేత్యస్యేదమర్థకథనమ్ । ఏషోఽత్ర న్యాయ ఇతి । ఏతదత్ర యథాప్రాప్తమిత్యర్థః । పరిణయః=వివాహః । న్యయః=నాశః ।।

పరావనుపాత్యయ ఇణః ।। 3.3.38 ।।

ఇహ ద్విః పరిగ్రహణమ్, ద్విశ్చేణ్గ్రహణం క్రియతే, సకృదేవ తు కర్త్తవ్యమ్, ఏవం వక్ష్యామి---పరౌ నియో ద్యుతే ఇణోఽనుపాత్యయే నావభ్రేష ఇతి ? సత్యమ్; తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

వ్యుపయోః శేతేః పర్యాయే ।। 3.3.39 ।।

పూర్వసూత్రేణానుపాత్యయే పర్యాయశబ్దో వ్యుత్పాదితః, తతశ్చానుపాత్యయ ఇత్యధికారేణైవ సిద్ధే పర్యాయగ్రహణం పునర్విధానార్థమ్ । తేనాభివిధివివక్షాయాం పరమపీనుణం బాధిత్వాఽయమేవ ఘఞ్ భవతి । రాజానముపశయితుం పర్యాయ ఇత్యర్థ ఇతి । `కాలసమయవేలాసు తుమున్' ఇత్యత్ర కాలేఽత్యర్థగ్రహణమ్ । పర్యాయోపాదానం తు ప్రపఞ్చార్థమ్, యథా---`నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమ్' ఇతి । తేన పర్యాయశబ్దయోగేఽపి తుమున్ భవతి । తథా చావసరో భోక్తుమ్, అవకాశో భోక్తుమిత్యాద్యపి దృశ్యతే । విశయః= సంశయః, ఉపశయః=సమీపశయనమ్ ।।

హస్తాదానే చేరస్తేయే ।। 3.3.40 ।।

హస్తాదానగ్రహణేనేత్యాది । యత్రోపాయాన్తరనిరపేక్షేణ హస్తేనైవాదేయమాదీయతే, తత్రావశ్యమాదేయస్య గ్రాహ్యస్య ప్రత్యాసత్తిర్భవతి, అతః సాహచర్యం లక్షణాహేతుః । వృక్షశిఖర ఇతి । వృక్షాగ్రే యాని ఫలాని తేషాం యష్ట్యాదినా ప్రచయం కరోతీత్యర్థః । యద్వా---ఆరుహ్య హస్తేనాదానేఽప్యాదేయస్య ప్రత్యాసత్త్యభావాద్ ఘఞభావః ।।

నివాసచితిశరీరోపసమాధానేష్వాదేశ్చ కః ।। 3.3.41 ।।

ఏతేష్వర్థేష్వితి । అత్రోపసమాధానం ధాత్వర్థః, అన్యే ప్రత్యయార్థస్య కారకస్యోపాధిభూతాః । చిఖల్లినికాయ ఇతి । చిఖల్లిః---జనపదవిశేషః, తత్సమ్బన్ధీ గ్రామాదిర్నివాసదేశ ఇత్యర్థః । ఆకాయమితి । ఆచీయతేఽస్మిన్నష్టకా ఇత్యధికరణే ఘఞ్ । కాయ ఇతి । చీయన్తేఽస్మిన్నస్థ్యాదీని, అధికరణ ఏవ ఘఞ్ । గోమయనికాయ ఇతి । ప్రకీర్ణానాం గోమయానామేకత్ర రాశీకరణమిత్యర్థః ।

బహుత్వమత్ర గమ్యతే ఇతి । తత్ర తత్ర విక్షిప్తానామేవ కాష్ఠానామిత్యర్థః । `చః కః' ఇతి వక్తవ్యే ఆదేరితి వచనం యఙ్లుగన్తేఽప్యాదేరేక్యథా స్యాద్, అనన్త్యస్యాభ్యాసస్య చోభయోర్మా భూదితి---గోమయానాం నికేచాయః, గోమయానాం పునః పునా రాశీకరణమిత్యర్థః ।।

సఙ్ఘే చానౌత్తరాధర్యే ।। 3.3.42 ।।

ప్రాణినాం సముదాయః సఙ్ఘ ఇతి । `సఙ్ఘోద్ఘౌ గణప్రశంసయోః' ఇతి గణమాత్రే నిపాతితోఽపి సఙ్ఘశబ్దః ప్రాణినామేవ సముదాయే రూఢ ఇతి భావః । ఏకధర్మసమావేశేనేతి । ఏకధర్మోఽనుగతః । ఔత్తరాధర్యేణేతి । ఉత్తరే చాధరే చోత్తరాధరాః, తేషాం భావ ఔత్తరాధర్యమ్ ।

సూకరనిచయ ఇతి । స్తనపానాయ యదోత్తరాధరభావేన శేరతే తదేదం ప్రత్యుదాహరణమ్, యదా తు భిక్షువత్పృథక్పృథగేవ తిష్ఠన్తి, తదేదముదాహరణమేవ భవతి ।।

కర్మవ్యతిహారే ణచ్ స్త్రియామ్ ।। 3.3.43 ।।

`ధాతుః' ఇతి వర్త్తతే, తస్య విశేషణం కర్మవ్యతిహారగ్రహణమ్, కర్మవ్యతిహారే వర్త్తమానాదిత్యర్థః । ధాతోశ్చ క్రియావాచిత్వమ్, న తస్య సాధనకర్మవ్యతిహారే వృత్తిః సమ్భవతి, అతో లౌకికస్య క్రియాకర్మణో గ్రహణమిత్యాహ---కర్మవ్యతిహారః క్రియావ్యతిహార ఇతి । స్త్రీలిఙ్గే భావే ఇతి । కర్తృవర్జితే తు కారకే న స భవతి; అనభిధానాదితి భావః । చకారో విశేషణార్థ ఇతి । న స్వారార్థః, ప్రత్యయస్వరేణైవ సిద్ధత్వాత్ । అస్య చాకారో న క్వాపి శ్రూయతే, ణజన్తాఞ్చ నిత్యమఞ్ విధీయతే, తత్ర సతిశిష్టత్వాఞ్ఞిత్స్వరేణైవ భవితవ్యమ్ । ణచః స్త్రియామిత్యత్ర ణాత్రిస్త్రియామిత్యుచ్యమానే `జ్వలితికసన్తేభ్యో ణః' ఇత్యస్యాపి గ్రహణం స్యాత్ । వ్యావక్రోశీత్యాది । `క్రుశ ఆహ్వానే', `లిఖ అక్షరవిన్యాసే', `హసే హసేన' ణజన్తాదఞ్ । స చ కృద్గ్రహణపరిభాషయా సోపసర్గాదపి భవతి, తద్ధితత్వాదాదివృద్ధిః । `న య్వాభ్యామ్' ఇత్యయం తు విధిర్న భవతి; న కర్మవ్యతిహార ఇతి ప్రతిషేధాత్ । `స్త్రియాం క్తిన్' ఇత్యత్ర ప్రకరణ ఏతన్నోక్తమ్ వాసరూపవిధిర్యథా స్యాత్, తేన వ్యావక్రుష్టిరితి క్తిన్నపి భవతి । వ్యావచోరీత్యత్ర `ణ్యాసశ్రన్థోయుచ్' ఇతి యుచ్ ప్రాప్నోతి, క్తినోఽపవాదః, తథాఽయమపి ణచ్ యేన నాప్రాప్తిన్యాయేన క్తిన ఏవాపవాదః, తత్రాపవాదవిప్రతిషేధాద్యుచి ప్రాప్తేఽయమేవ ణజిష్యతే । వ్యతీక్షా, వ్యతీహేతి । అత్ర క్తినపవాదః `గురోశ్చ హలః' ఇత్యకార ఏవేష్యతే । వ్యాత్యుక్షీతి `ఉక్ష సేచనే', అత్రాకారవిషయేఽప్యయమేవేష్యతే । తదేతద్వైచిత్ర్యం కథం భవతీతి । న కథఞ్చిదితి భావః । కృత్యల్యుటో బహులమితి । ఏవంవిధం వైచిత్ర్యం కర్త్తుం బహులగ్రహణమేవ భవతీతి భావః ।।

అభివిధౌ భావ ఇనుణ్ ।। 3.3.44 ।।

క్రియాగుణాభ్యామితి । అభివిధిస్వరూపకథనమేతత్, ఇహ తు ధాతోః ప్రత్యయవిధానాత్క్రియావిషయ ఏవాభివిధిర్గృహ్యతే । సాంకూటినమితి । `కూట దాహే' దీర్ఘోపధాదినుణ్, `అణినుణః' ఇతీనుణన్తాత్స్వార్థికోఽణ్ ప్రత్యయః, స చ పూర్వవత్సగతికారకాద్భవతి, `ఇనణ్యనపత్యే' ఇతి ప్రకృతిభావాత్ `నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపాభావః । సమన్తాద్దాహ ఇత్యర్థః సంశబ్దోఽభివిధిద్యోతకః । సాంరావిణమితి । `ఉపసర్గే రువః' ఇతి ఘఞ్ ఉపసర్గాన్తరేఽనభివైధౌ చరితార్థః । సంరావ ఇతి । అత్ర సంశబ్దః పూజాయామ్ । క్వచిత్సంస్రావ ఇతి ప్రత్యుదాహణం పఠ్యతే, తదయుక్తమ్; `సమియుద్రుదువః' ఇత్యస్యానవకాశాత్ । నను చ `భావే కారకే' ఇతి ద్వయేఽపి ప్రకృతే శబ్దస్వాభావ్యాత్పూర్వవత్కారకే న భవిష్యతి, తత్ కి భావగ్రహణేన ? తత్రాహ---భావ ఇతి

వర్త్మాన ఇతి । తేన ఘఞ్, `నపుంసకే భావే క్తః' ఇతి క్తశ్చ న భవతి । ల్యుటా త్విత్యాది । గతార్థమ్ । స్వభావతశ్చేదమినుణన్తం నపుంసకలిఙ్గమ్ ।।

ఆకోశేఽవన్యోర్గ్రహః ।। 3.3.45 ।।

`గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ' ఇత్యాపి ప్రాప్తేఽయమారమ్భః । దృష్టానువృత్తిసామర్థ్యాదితి । దృష్టమనువృత్తిసామర్థ్యం యస్యేతి బహువ్రీహౌ `ద్వ్యేకయోః' ఇతివద్భావప్రత్యయమన్తరేణాపి భావప్రధానో నిర్దేశో దృష్టానువృత్తిసామర్థ్యత్వాదిత్యర్థః । యద్వా---అనువృత్తౌ సామర్థ్యమనువృత్తిసామర్థ్యమ్, తతో దృష్టశబ్దేన కర్మధారయః । ఆక్రోశః శపనమితి । న క్షేపః, స్వభావతో ఘఞన్తస్య శపనవిషయత్వాత్ । శపనమ్=అనిష్టాశంసనమ్ । అవగ్రహః=అభిభవః । నిగ్రహః=బాధః । హన్తశబ్దః కోపం ద్యోతయతి । అవగ్రహః=పదస్య ఛేదః । నిగ్రహః నిరోధః ।।

ప్రే లిప్సాయామ్ ।। 3.3.46 ।।

లబ్ధుమిచ్ఛా లిప్సా । పాత్రప్రగ్రాహేణ చరతీతి । భిక్షాపాత్రోపాదానేన గృహీతపాత్ర ఇతి యావత్ । స్రువగ్రహణం తు దక్షిణార్థినో లిఙ్గమ్, దాక్షిణహోమస్య స్రువసాధనత్వాత్ । ప్రగ్రహో దేవదత్తస్యేతి । ప్రగ్రహో మదః, ప్రకృష్టో వాభినేవేశః ।।

పరౌ యజ్ఞే ।। 3.3.47 ।।

ుత్తరపరిగ్రాహ ఇతి । భావే ఘఞ్ । వేదేః స్ప్యేన స్వీకరణం పరిగ్రాహః, తతః కర్మధారయః । క్వచిదుత్తరః పరిగ్రాహ ఇత్యసమాస ఏవ పఠ్యతే ।।

నౌ వృ ధాన్యే ।। 3.3.48 ।।

నీవారా నామ వ్రీహయ ఇతి । ధాన్యసామాన్యోక్తావపి ధాన్యవిశేషరూపవ్రీహివిశేషే స్వభావతో ఘఞన్తస్య వృత్తిరితి దర్శయతి । అత్ర కర్మణి ఘఞ్, పూర్వవదుపసర్గస్య దీర్ఘః । నివరా

కన్యేతి I `గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ' ఇత్యప్ కర్మణ్యేవ I నను చ క్తినా స్త్రియాం భవితవ్యమ్, `అజబ్భ్యాం స్త్రీఖలనాః స్త్రియాః ఖలనౌ విప్రతిషేధేన' ఇతి వచనాత్ ? సత్యమ్; `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి బహులవచనాత్ క్వచిత్ క్తినాదివిషయేఽప్యచ్ భవతి, ప్రవరా సేనా, ప్రవరా గౌరితివత్ I ఏవం చ `ఘఞజబన్తాః పుంసి' ఇతి ప్రాయికం ద్రష్టవ్యమ్ II

ఉది శ్రయతియౌతిపూద్రువః II 3.3.49 II

వక్ష్యమాణమితి I ఏవం చ యౌతిప్రభృతిభ్యో వికల్పః ప్రాప్నోతి I యది నేష్యతే, `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి న భవిష్యతి II

అన్యే తు భాష్యేఽనుక్తత్వాదసాధురేవాయం ప్రయోగః I ప్రదర్శితస్తు భారతప్రయోగ ఆర్షత్వేన నిర్వాహ్య ఇత్యాహుః II

అవే గ్రహో వర్షప్రతిబన్ధే II 3.3.51 II

కుతశ్చిన్నిమిత్తాదితి I `సత్త్వకర్మాపరాధాదేరనావృష్టిర్భవేన్నృణామ్' I సత్త్వశబ్దః ప్రాణివచనః, కర్మాపరాధః=కర్మవిషయో దోషః, విహితానాచరణప్రతిషిద్ధాచరణనిమిత్తం పాపం సత్త్వకర్మాపరాధః I ఆదిశబ్దేన `తయోర్మధ్యగతో భానుః సముద్రమపి శోషయేత్' ఇత్యాదేర్గ్రహణమ్ I

అవగ్రాహో దేవస్యేతి I దేవకర్తృకో వర్షాభావ ఇత్యర్థః II

ప్రే వణిజామ్ II 3.3.52 II

పణన్తే వ్యవహరన్తీతి వణిజః, `పణేరిజ్యాదేశ్చ వః', `పణ వ్యవహారే' ఇత్యస్మాదిజిప్రత్యయో భవత్యాదేశ్చ వకారః I వణిక్సమ్బన్ధేనేతి I తులాసూత్రం ప్రాయేణ వణిజాం భవతీతి సాహచర్యం లక్షణాహేతుః I అనయో వేతి I న తు వణిజస్తన్త్రమిత్యస్యేదం ప్రయోజనమ్ II

రశ్మౌ చ ।। 3.3.53 ।।

రథాదియుక్తానామితి । ఆదిశబ్దేన శకటస్య గ్రహణమ్ । అశ్వాదేరితి । అనుడుదాదేరప్యుపలక్షణమేతత్ । సంయమనమ్=నియమనమ్ । సా రశ్మిరిహ గృహ్యత ఇతి । రశ్మిశబ్దః పుంల్లిఙ్గః, సేతి రజ్జుపరామర్శాత్స్త్రీలిఙ్గతా । చన్ద్రాదిసమ్బన్ధినాం తు రశ్మీనామగ్రహణమ్; అనభిధానాత్ । ఇహ తు బహుకృత్వో గ్రహిరుపాదీయతే, సకృదేవ తు కర్తుం శక్యమ్; కథమ్ ? ఏవం వక్ష్యామి `ఉది గ్రహః సమి ముష్టౌ ఆక్రోశేఽవన్యో ప్రే లిప్సాయాం పరౌ యజ్ఞేఽవే వర్షప్రతిబన్ధే విభాషా ప్రే వణిజామ్' ఇత్యాది, `పరౌ భువోఽవజ్ఞానే' ఇత్యస్యానన్తరమాజి రుప్లువోరితి ? తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

వృణోతేరాచ్ఛాదనే ।। 3.3.54 ।।

అత్రాప్యాచ్ఛాదన ఇతి సామాన్యేనోక్తావపి పూర్వవద్విశేషప్రతిపత్తిరిత్యాహ---ప్రత్యయాన్తేన చేదితి । ప్రావార ఇతి । పూర్వవదర్థః । ప్రవరా గౌరితి । ప్రశస్తేత్యర్థః ।।

ఏరచ్ ।। 3.3.56 ।।

చకారో విశేషణార్థ ఇతి । వినా హి తేన థాథాదిసూత్రేఽప్రత్యయాదిత్యస్యాపి గ్రహణం స్యాత్ । వర్షమితి । వృషభో వర్షణాదితి భాష్యకారప్రయోగాదూర్షణమిత్యపి భవతి । జవసవావితి । అపి ప్రాప్తేఽజ్ విధీయతే । స్వరే విశేషః । ఏరజణ్యన్తానామితి తు నాస్తి వచనమ్, `కల్ప్యాదిభ్యః ప్రతిషేధవచనమ్' ఇత్యేతదేవాస్తి । కల్ప్యతే ఇతి కల్పః, అర్థ్యతే ఇత్యర్థః, మన్త్ర్యతే ఇతి మన్త్రః । అచి ప్రతిషిద్ధే ఘఞేవ భవతి ।।

ఋదోరప్ ।। 3.3.57 ।।

లవ ఇతి । న చ తాదపి పరస్తపర ఇతి ఉకారస్య తపరత్వాన్మాత్రాపా భవితవ్యమ్ ? తత్రాహ---దకారో ముఖసుఖార్థ ఇతి । నాయం తకారః, కిం తర్హి ? దకారః । ఏతచ్చ `నిరభ్యోః పూల్వోః' ఇత్యాద్యారమ్భాద్విజ్ఞాయతే । ముఖశబ్దేన తాల్వాదిస్థానముచ్యతే, తస్య సుఖమనాయాసః ।

అచోర్హి హల్వ్యవహితయోరుచ్చారణే ముఖస్య లాఘవం భవతి । అసన్దేహః, యస్యానుషఙ్గికం ప్రయోజనమ్ ।।

గ్రహవృదృనిశ్చిగమశ్చ ।। 3.3.58 ।।

నిశ్చినోతేస్త్వచోపవాద ఇతి । `ఏరచ్' ఇతి ప్రాప్తస్య యస్తు `హస్తాదానే చేరస్తేయే' ఇతి ఘఞ్ స నిపూర్వాదపి పూర్వవిప్రతిషేధేనేష్యతే, యథోక్తమ్---అస్తేయార్థమితి చేన్నానిష్టత్వాదితి । కః పునర్నిశ్చయ ఇత్యత్రాజపోర్విశేషః, యావతా తదేవ రూపం స ఏవ స్వరోఽపి; థాథాదిసూత్రేణోభయత్రాన్తోదాత్తత్వవిధానాదిత్యత ఆహ---నిశ్చిగ్రహణం స్వరార్థమితి । నిశ్చిగ్రహణసామర్థ్యాత్ థాథాదిస్వరోఽత్ర న ప్రవర్త్తతే, కృత్స్వరేణ తు మధ్యోదాత్తత్వమేవ భవతీతి భావః ।

వశిరణ్యోరితి । ఘఞి ప్రాప్తే వచనమ్ । వశనం వశః । రణన్తి శబ్దాయన్తేఽస్మిన్నితి రణః సంగ్రామః ।

ధఞర్థ ఇతి । భావః కర్తృవర్జితం చ కారకం ఘఞర్థః । ప్రస్థః సానుః, ప్రస్నః కటాహః, ప్రపా పానీయశాలా---సర్వత్ర `ఆతో లోప ఇటి చ' ఇత్యాకారలోపః । ఆవిధ ఇతి । గ్రహిజ్యాదిసూత్రేణ సమ్ప్రసారణమ్ । ఆయుధశబ్దపర్యాయోఽయమ్ ।।

ఉపసర్గేఽదః ।। 3.3.59 ।।

అదేర్ఘాతోరితి । దారూపాణాం ధాతూనామయం నిర్దేశో న భవతి; `ఘఞపోశ్చ' ఇత్యపి పరతోఽదేర్ఘస్లాదేశవిధానాత్ । వ్యద్యత ఇతి విఘసః= వైశ్వదేవశిష్టమన్నమ్ ।

ఘాసస్తు చతుష్పదాం భక్ష్యమ్ । ఘసిః ప్రకృత్యన్తమస్తి తస్మాదేవాబ్విధేయః । ఏవం హ్యదేరపి ఘస్లృభావో న వక్తవ్యో భవతి । ఉత్తరార్థం త్వదేర్గ్రహణమ్---నౌ ణ `చ' అదేర్యథా స్యాద్, ఘసేర్మా భూదితి ।।

వ్యధజపోరనుపసర్గే ।। 3.3.61 ।।

వ్యధజపోరితి పఞ్చమ్యర్థే షష్ఠీ, అనుపసర్గ ఇతి ప్రసజ్యప్రతిషేధః---ఉపసర్గే సతి న భవతీతి । తేన కేవలాభ్యామేవ భవతి, న తూపసర్గవ్యతిరిక్తేఽన్యస్మిన్నుపపదే । వృత్తిగ్రన్థోఽప్యస్మిన్నేవార్థే వ్యాఖ్యేయః । ఉపజాపః=మన్త్రభేదః ।।

క్వణో వీణాయాం చ ।। 3.3.65 ।।

సోపసర్గార్థమిదం వీణాగ్రహణమితి । నివ్యతిరిక్తోపసర్గార్థమిదం ద్రష్టవ్యమ్; నిపూర్వాదనుపసర్గాచ్చ సామాన్యేన విధానాత్ । కల్యాణప్రక్వాణేతి బహువ్రీహిః ।।

మదోఽనుపసర్గే ।। 3.3.67 ।।

విద్యామద ఇత్యాది । `కర్తృకరణే' ఇత్యాదినా సమాసః । `క్వణో వీణాయాం చ' ఇత్యస్యానన్తరం ` నిత్యం మదః ప్రమదసంమదౌ హర్షే పణః పరిమాణే' ఇతి యది సూత్రన్యాసః క్రియేత, అత్రానుపసర్గగ్రహణం శక్యమకర్తు_మ్, అనువృత్తేరేవ సిద్ధత్వాత్ ? సత్యమ్; ఏవం విన్యాసే హి క్రియమాణే ` పణః పరిమాణే' ఇత్యత్రాప్యనుపసర్గ ఇత్యస్యానువృత్తిః శఙ్క్యేత । యథాన్యాసే తూత్తరత్రాప్యనుపసర్గ ఇతి వచనాత్ ` నిత్యం పణః పరిమాణే' ఇత్యత్రానుపసర్గ ఇతి న సంబధ్యేత ఇతి విజ్ఞాయతే । తేనోపసర్గేఽపి భవతి యది పరిమాణాభిధానమస్తి ।

అపర ఆహ---"మదోఽనుపసర్గే' ఇతి సూత్రప్రణయనమస్య విధేరనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్, తేన మాద ఇతి సిద్ధం భవతి" ఇతి, నాత్రాప్తభాషితమస్తి ।।

ప్రమదసంమదౌ హర్షే ।। 3.3.68 ।।

నిపాతనం రూఢ్యర్థమితి । ఉపాత్తస్యైవ రూఢిరూపస్య సాధుత్వం యథా స్యాదిత్యర్థః । `ప్రసంభ్యామ్' ఇత్యుచ్యమానే ప్రసంమదః, సంప్రమదః, విప్రమద ఇత్యాదావపి ప్రాప్నోతీతి మన్యతే ।।

అక్షేషు గ్లహః ।। 3.3.70 ।।

అక్షస్య గ్లహ ఇతి । భావేఽప్, అక్షస్య గ్రహణమిత్యర్థః । అన్యే త్వాహుః---అక్షశబ్దేనాత్ర తత్సాధనం దేవనం లక్ష్యతే, అక్షకర్మణి దేవనవిషయే యత్పణరూపేణ గ్రాహ్యం తద్ గ్లహశబ్దేనోచ్యతే । తథా చ మాఘః---`వ్యాత్యుక్షీమభిరణగ్లహామదీవ్యన్' ఇతి । వృత్తావప్యక్షస్య గ్లహ ఇత్యక్షసాధనస్య దేవనస్య పణబన్ధ ఇత్యర్థః ।।

ప్రజనే సర్తేః ।। 3.3.71 ।।

ప్రజననం ప్రజనః, భావే ఘఞ్, `జనివధ్యోశ్చ' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః, ణ్యన్తాద్వైరచ్ । ప్రశబ్దో ధాత్వర్థం విపరీతయతి, యథా---ప్రతిష్ఠతే ఇత్యత్ర ప్రాదుర్భావస్య చ వైపరీత్యం గర్భగ్రహణమ్, తదాహ---ప్రజనః ప్రథమం గర్భగ్రహణమితి । కథమవసరః, ప్రసర ఇతి ? అధికరణే `పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ' ।।

హ్వః సంప్రసారణం చ న్యభ్యుపవిషు ।। 3.3.72 ।।

నిహవ ఇత్యాది రూపం తు జుహోతేరేవ సిద్ధమ్; అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామ్ । అథేభేదోఽప్యకిఞ్చిత్కరః । ఇదం తు వచనం హ్వయతేర్ఘఞి నిహ్వాయ ఇతి రూపం మా భూదితి ।।

నిపానమాహావః ।। 3.3.74 ।।

ఆహావ ఇతి రూపం తు జుహోతేరేవ సిద్ధమ్, అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామ్ । అర్థభేదోఽప్యకిఞ్చిత్కరః । ఇదం తు వచనం హ్వయతేర్ఘఞి ఆహ్వాయ ఇతి రూపం మా భూదితి । ఆహావ ఇత్యధికరణే నిపాతనమిత్యాహ---తత్ర హీతి ।।

భావేఽనుపసర్గస్య ।। 3.3.75 ।।

భావగ్రహణమిత్యాది । నను చ ద్వయేఽప్యధికృతే లక్ష్యదర్శనవశాద్భావ ఏవార్థే విధిర్భవిష్యతి, యథా---`కర్మవ్యతిహారే ణచ్ స్త్రియామ్' ఇత్యత్ర ? సత్యమేష ఏవార్థో భావగ్రహణేనాఖ్యాయతే । అథ యథా---`అభివిధౌ భావ ఇనుణ్' ఇత్యత్ర వాసరూపనివృత్త్యర్థం భావగ్రహణమ్, తథేహాపి కస్మాన్న భవతి ? అసరూపస్య బాధనీయస్యాభావాత్ । ఘఞ్ తావత్సరూపః, క్తల్యుట్క్తినస్తు నాస్యోత్సర్గాః, న హి తేషు నాప్రాప్తేష్వస్యారమ్భః, ఇష్యన్తే చ తే---హూతః, హ్వానమ్, హూతిరితి ।।

హనశ్చ వధః ।। 3.3.76 ।।

స చాన్తోదాత్త ఇతి । సూత్రే తథైవోచ్చారణాత్ । కిమర్థం పునరకారాన్తత్వమ్, కిమర్థం చాన్తోదాత్తత్వమ్, యావతా నాయమకారః క్వచిచ్ఛ్రూయతేఽతో లోపోఽస్య భవతి ? తత్రాహ---తత్రేతి । అన్తోదాత్తత్వే సతీత్యర్థః । ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణేతి । `అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్తలోపః' ఇత్యేవ ఉదాత్తనివృత్తినిమిత్తత్వాదుదాత్తనివృత్తిస్వరః । ఘాత ఇతి । అత్ర కర్మాదౌ కారకే ఘఞ్ । కిం తర్హి ప్రకృతేన ప్రత్యయేనేతి । అథ ధాతోరనన్తరం శ్రుతః ప్రకృతేన ధాతునా కస్మాన్న సమ్బధ్యతే---హనశ్చ వధాదేశో భవతి, హ్వయతేశ్చేతి ? పూర్వసూత్రే' సమ్ప్రసారణవిధానసామర్థ్యాత్ ।।

మూర్తౌ ఘనః ।। 3.3.77 ।।

అభ్రఘన ఇతి । అభ్రస్య కాఠిన్యమిత్యర్థః । ధర్మశబ్దేనేతి । శుక్లాదివదితి భావః । యద్యేవమ్, గుణేనేతి ప్రతిషేధాత్సమాసో న ప్రాప్నోతి, తత్స్థైశ్చ గుణైరిత్యేతదపి నాస్తి ? ఇదానీమేవ హ్యుక్తమ్---`ధర్మశబ్దేన ధర్మీ భణ్యతే' ఇతి వక్తవ్యోఽత్ర సమాసః ।।

అన్తర్ఘనో దేశే ।। 3.3.78 ।।

తదపి గ్రాహ్యమేవేతి । ఉభయథాప్యాచార్యేణ శిష్యాణాం ప్రతిపాదితత్వాత్ ।।

అగారైకదేశే ప్రఘణః ప్రఘాణశ్చ ।। 3.3.79 ।।

ద్వారప్రకోష్ఠో బాహ్య ఉచ్యత ఇతి । ద్వార ప్రదేశే ద్వౌ ప్రకోష్ఠావలిన్దౌ---ఆభ్యన్తరః, బాహ్యశ్చ । తత్ర బాహ్యే ప్రకోష్ఠే నిపాతనమ్, నాగారైకదేశమాత్రే । ఐతచ్చ నిపాతనాల్లభ్యతే । ప్రవిశద్భిర్జనైః పాద్రైః ప్రకర్షేణ హన్యత ఇతి అప్ కర్మణి, పక్షే వృద్ధిశ్చ ।।

ఉద్ఘనోఽత్యాధానమ్ ।। 3.3.80 ।।

అత్యాధానమితి । అతిశబ్ద ఉపరిభావే వర్తతే, ఆదధాతిః స్థాపనే, అధికరణే ల్యుట్ । ఉద్ఘన ఇత్యత్రాప్యధికరణ ఏవాప్ ।।

అపఘనోఽఙ్గమ్ ।। 3.3.81 ।।

అపఘన ఇతి । కరణేఽప్ ।।

కరణేఽయోవిద్రుషు ।। 3.3.82 ।।

ద్రుఘన ఇతి । ద్రురితి వనస్పతినామ్, `వనస్పతయో వై ద్రవః' ఇతి నిగమో భవతి । పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతి వేతి । సంజ్ఞా చైషా కుఠారవిశేషస్య ।।

స్తమ్బే క చ ।। 3.3.83 ।।

తత్ర చేతి । అనన్తరోక్తేఽపి కే తు ఘనాదేశో న భవతి; పూర్వమేవ ఘనాదేశస్యాపన్సమ్బన్ధిత్వాత్ । స్తమ్బఘ్న ఇతి । ఉపపదసమాసః, `గమహన' ఇత్యుపధాలోపః, `హో హన్తేః' ఇతి కుత్వమ్ । స్త్రియామిత్యాది । ఏతచ్చ కాపోః ప్రతిపదవిధానాత్సర్వాపవాదత్వాత్ `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి వచనాద్వా లభ్యతే అన్యే పునః `ఊతియూతిజూతిసాతిహేతి' ఇతి హన్తేః క్తిని నిపాతనాన్నిపాతనస్య చ సర్వాపవాదత్వాత్ స్తమ్బహేతిరితీచ్ఛన్తి । అపరే తు `కరణాధికరణయోశ్చ' ఇతి ల్యుటి స్తమ్బహననీతి భవితవ్యమ్, యథా---రక్షోయాతూనాం హననీత్యుక్తమిత్యాహుః । స్తమ్బఘాత ఇతి । భావే ఘఞ్, షష్ఠీసమాసః ।।

ప్రరౌ ఘః ।। 3.3.84 ।।

పలిఘ ఇతి । `పరేశ్చ ఘాఙ్కయోః' ఇతి విభాషా లత్వమ్ ।।

ఉపఘ్న ఆశ్రయే ।। 3.3.85 ।।

ఆశ్రయశబ్ద ఇత్యాది । ఆశ్రయణమాశ్రయః, స ప్రత్యాసత్త్యాఽవినాభావీత్యేతల్లక్షణహేతుః । పర్వతోపఘ్న ఇతి । పర్వతేనోపహన్యతే=సామీప్యేన గమ్యత ఇతి కర్మణ్యమ్ ।।

సంఘోద్ఘౌ గణప్రశంసయోః ।। 3.3.86 ।।

సంహననం సఙ్ఘః, భావేఽప్ । ఉద్ఘన్యతే=ఉత్కృష్టే జ్ఞాయత ఇతి కర్మణ్యప్ । గత్యర్థా బుద్ధ్యర్థా ఇతి హన్తిర్జ్ఞానే వర్తతే । ఉద్ఘో మనుష్యాణామితి । మనుష్యాణాం మధ్యే ప్రశస్త ఇత్యర్థః ।।

నిఘో నిమితమ్ ।। 3.3.87 ।।

సమారోహపరిణాహమితి । ఆరోహః=ఉచ్ఛ్రాయః, పరిణాహః=విస్తారః, తౌ సమానౌ యస్య తత్తథోక్తమ్ । నిఘా వృక్షా ఇతి । నివిశేషం హన్యన్తే జ్ఞాయన్తే ఇతి కర్మణ్కమ్ ।।

డ్వితః క్త్రిః ।। 3.3.88 ।।

భావేఽకర్తరి చ కారకే ఇతి వర్తత ఇతి । అధికారస్యావిచ్ఛేదం దర్శయతి । అయం తు క్త్రిప్రత్యయః స్వభావాద్భావ ఏవ భవతి---పాకేన నిర్వృత్తం పక్త్రిమమిత్యుచ్యతే, న తు పక్వేనేతి । కేవలో న ప్రయుజ్యత ఇతి । తేనావశ్యమన్యశబ్దేనైవ విగ్రహః కర్తవ్యః । తద్దర్శయతి---పాకేన నిర్వృత్తం పక్త్రిమమితి । ఉప్త్రిమమితి । యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్ । అథ డ్వినః

క్రిమమిత్యేవ కస్మాన్నోక్తమ్, ఏవం హి `క్త్రేర్మమ్ నిత్యమ్' ఇతి న వక్తవ్యం భవతి ? నైవం శక్యమ్, `భావే' ఇత్యధికారాద్భావేఽపి కృత్రిమమితి ప్రాప్నోతి ।
అథాప్యభయానువృత్తావప్యభిధానస్వాభావ్యాత్కారక ఏవ కర్మణి భవేత్ ? ఏవమపి భూతకాలో న గమ్యేత । ఏతదప్యభిధానస్వాభావ్యాద్భవతు నామ ? ఏవమర్థాభిధానే ప్రకారభేదో న స్యాత్, న హి పక్వపక్త్రిమశబ్దయోః పర్యాయతాం మన్యన్తే ।।

ట్వితోఽథుచ్ ।। 3.3.89 ।।

అయమపి స్వభావాద్భావ ఏవ భవతి । ఘఞాదేరపవాదః । వాసరూపవిధనా సోఽపి భవత్యేవ ।।

యజయాచయతవిచ్ఛప్రచ్ఛరక్షో నఙ్ ।। 3.3.90 ।।

నఙో ఙకారో విచ్ఛేర్గుణప్రతిషేధార్థః, అన్యథాన్తరఙ్గత్వాత్తుకి `ఛ్వోః శూడనునాసికే చ' ఇతి సతుక్కస్య ఛస్యాదేశే కృతే లఘూపధత్వాద్ గుణః స్యాత్ । నఙన్తాః సర్వే పుంల్లిఙ్గాః । యాచిస్తు స్త్రీలిఙ్గః । వాసరూపవిధిశ్చ యథాభిధానం భవతి । ప్రశ్న ఇతి । అత్ర గ్రహిజ్యాదిసూత్రేణ సమ్ప్రసారణం కస్మాన్న భవతీత్యాహ---ప్రచ్ఛేరితి ।।

కర్మణ్యధికరణే చ ।। 3.3.93 ।।

కర్మాధికరణయోః పృథక్ పృథక్ సప్తమీనిర్దేశాన్న తావదుభయోరుపపదత్వమ్, తత్ర వ్యాఖ్యానాత్కర్మోపపదమ్, అధికరణం తు ప్రత్యయార్థ ఇత్యాహ---కర్మణ్యుపపద ఇతి । అధికరణగ్రహణమర్థాన్తరనిరాసార్థమితి । అర్థాన్తరం భావః, కరణాది చ కారకమ్ ।।

స్త్రియాం క్తిన్ ।। 3.3.94 ।।

ఘఞజపామపవాద ఇతి । యేన నాప్రాప్తిన్యాయేన ఘఞోపవాదః, అజపోస్తు పరత్వాదపవాదో బాధక ఇత్యర్థః । ఉక్తం చ `అజవ్ప్యం స్త్రీఖలనాః స్త్రియాః ఖలనౌ విప్రతిషేధేనే' ఇతి ।

అజపోరవకాశః--చయః, జయః, లవ ఇతి, క్తినోఽవకాశః---కృతిః, దృతిః, చితిః, స్తుతిరిత్యత్రోభయప్రాప్తౌ క్తిన్ భవతి విప్రనిషేధేన । లబ్ధిః । షిత్త్వాదజపి భవతి---లభేతి । నను నిష్ఠాయాం వా సేటోఽకారవచనాత్సిద్ధమితి బ్రువతో వార్త్తికకారస్య `గురోశ్చ హలః' ఇత్యకారప్రాప్తావేవాబాదిభ్యశ్చేతి క్తిన్నభిమత ఇతి గమ్యతే, తత్కథమజ్విషయే క్తిన్నుదాహృతః ? సత్యమ్ ; ప్రయోగబాహుల్యాదిదమపి భవతీతి మన్యతే । ఏవం చ యుజ్విషయేఽపి క్తిన్ప్రయుజ్యతే---ఆస్తిరితి । అత ఏవాబాదయః ప్రయోగతోఽనుసర్త్తవ్యా ఇత్యుక్తమ్ ।

శ్రుయజిస్తుభ్యః కరణ ఇతి । ల్యుటి ప్రాప్తే వచనమ్, శ్రుతిః శ్రోత్రమ్, ఇజ్యతేఽనయా దేవతా ఇష్టిః । ఋకారల్వాదిభ్య ఇతి । ఋకారాన్తేభ్యో ల్వాదిభ్యశ్చ పరః క్తిన్నిష్ఠాకార్యం లభతే--- `రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః', `ల్వాదిభ్యః' ఇతి చ; నిష్ఠాయాం విధీయమానం నత్వం క్తినోఽపి భవతీత్యర్థః ।

క్తిన్నపీష్యతే ఇతి । `అస్త్రియామ్' ఇతి ప్రతిషేధాద్వాసరూపవిధేరభావాదిదముక్తమ్ ।।

స్థాగాపాపచో భావే ।। 3.3.95 ।।

అజోఽపవాదస్య బాధక ఇతి । స్థాదిభ్యః `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి ప్రాప్తస్య । పచేస్తు షిత్త్వాత్ప్రాప్తస్యాజోఽపవాదః । కాంస్థాయికామ్, స్థాయిమిత్యత్ర `విభాషాఖ్యానపరిప్రశ్నయోః' ఇతి ప్రాప్తయోర్ణ్వులిఞోరపి బాధకః కస్మాన్న భవతి ? `పురస్తాదపవాదా అనన్తరాన్విధీన్ బాధన్తే నోత్తరాన్' ఇతి ।

కథమితి । న కథఞ్చిద్; వాసరూపబిధేరభావాత్ । నాత్యన్తాయేతి । నియమేన చతుర్థ్యన్తప్రతిరూపకోఽయం నిపాతః, యథా---చిరాయేతి ।।

మన్త్రే వృషేషపచమనవిదభూవీరా ఉదాత్తః ।। 3.3.96 ।।

ప్రకృతిప్రత్యయయోరితి । ప్రకృతిసామాన్యవివక్షాయాం ద్వివచనమ్; అన్యథా బహుత్వాత్ప్రకృతీనాం బహువచనప్రసఙ్గాత్ । విభక్తివిపరిణామేనేతి । వృషాదీనాం ద్వన్ద్వే

యా ప్రథమా తస్యాః పఞ్చమీభావేన యో విపరిణామస్తేన ప్రకృతిప్రత్యయయోః సంబన్ధః, అన్యథా సంబన్ధానుపపత్తిరిత్యర్థః । `వృషు సేచనే', `ఇషు ఇచ్ఛాయామ్' వృషిసాహచర్యాదుదితో గ్రహణమ్ । సూత్రే త్వకారో న వివక్షితః । `మన జ్ఞానే', `మను అవబోధనే' ద్వయోరపి గ్రహణమ్ । విదాదీనామపి యథాదర్శనమ్ । సర్వత్రేతి । మన్త్రే చామన్త్రే చేత్యర్థః । వృషాదిభ్యః క్తిప్రత్యయే విధాతవ్యే ఉదాత్తవచనముత్తరార్థమ్, వ్రజయజోర్భావే క్యబుదాత్తో యథా స్యాత్ । ప్రమతిరిత్యాదౌ చ `తాదౌ చ నితి కృత్యతౌ' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరార్థం చ । పిబతేరపి మన్త్రే క్తిన్నుదాత్తో దృశ్యతే---త్వం సుతస్య పీతయే, మధ్వః సోమస్య పీతయే ఇతి ।।

ఊతియూతిజూతిసాతిహేతికీర్త్తయశ్చ ।। 3.3.97 ।।

మన్త్రే ఇతి నానువర్త్తత ఇతి । తేన బ్రాహ్మణే భాషాయాం చాథం విధిర్భవతి । స్యతేరితి । `షోఽన్తకర్మణి' ఇత్యస్య । హత్వాభావ ఇతి । `ద్యతిస్యతి' ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్యేత్వస్యాభావః । సనోతేర్వేతి । `షణుదానే' ఇత్యస్య । హన్తేర్హినోతేర్వేత । యదా హన్తేస్తదా నకారస్యేత్వం నిపాత్యతే, యదా హినోతేస్తదా తు గుణః । కీర్త్తయతేరితి । `కౄత సంశబ్దనే' ఇత్యస్య చురాదిణిజన్తస్య `ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్', ఇతి యుచోఽపవాదః క్తిన్నిపాత్యతే, ఉదాంత్తత్వం చ । ఇడభావస్తు `తితుత్ర' ఇత్యాదినా సిద్ధః, `ఉపధాయాశ్చ' `హలి చ' `ఉపధాయాం చ' ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । కాలాపాస్తు యుచమపీచ్ఛన్తి---కీర్త్తనేతి ।।

వ్రజయజోర్భావే క్యప్ ।। 3.3.98 ।।

ఇజ్యేతి । వచ్యాదిసూత్రేణ సంప్రసారణమ్ । యద్యుదాత్త ఇతి వర్త్తతే, పిత్కరణం కిమర్థమిత్యత ఆహ--పిత్కరణముత్తరత్ర తుగర్థమితి ।।

సంజ్ఞాయాం సమజనిషదనిపతమనవిదషుఞ్శీఙ్భృఞిణః ।। 3.3.99 ।।

భావ ఇతి న స్వర్యత ఇతి । పూర్వసూత్రే యద్భావగ్రహణం తస్యేహాస్వరితత్వాన్నానువృత్తిరిత్యర్థః । సమజ్యేతి । ఘఞపోః ప్రతిషేధే క్యప ఉపసంఖ్యానమితి వచనాద్వీభావాభావః । అన్యే తు సజ్ఞాయామిత్యేవ క్యపో విధానాత్ రూఢ్యనుగమార్థత్వాచ్చ సంజ్ఞాగ్రహణస్య వీభావాభావమాహుః । న హి వీభావే సతి సంజ్ఞా

గమ్యతే । సమజ్యా=సభా, నిషద్యా=ఆపణః, నిపత్యా=పిచ్ఛిలా భూమిః, మన్యా= గలపార్శ్వశిరా మన్యన్తేఽనయేతి కృత్వా । తయా హి క్రుద్ధో జ్ఞాయతే । క్యపోఽఝులాదిత్వాద్ ` అనుదాత్తోపదేశ' ఇత్యనునాసికలోపోన భవతి, తదభావాత్తుగపి న భవతి । అన్యే తు---సంజ్ఞాయామితి వచనాద్యథా సమజ్యేత్యత్ర వీభావో న భవతి, ఏవం మనేరనునాసికలోపస్తత్ర కృతే తుగపీత్యాహుః; నాత్రాప్తవచనమస్తి । విద్యతే గృహ్యతేఽనయార్థఇతి విద్యా । సూయతేభిషూయతే సోమోఽస్యామితి సుత్యా=అభిషవదివసః । సుత్యమహరుత్తమమితి త్వార్షం నపుంసకత్వమ్, శయ్యతేఽస్యామితి శయ్యా=ఖట్వాదిః, భరణం భృత్యా=జీవికా, ఈయతే గమ్యతేనయేతీత్యా=దీపికా ।

` భృఞోఽసంజ్ఞాయామ్' ఇత్యత్రోక్తమ్---` స్త్రియాం భావాధికారోఽస్తి తేన భార్యా ప్రసిద్ధ్యతి' ఇతి, ఇహ తు ` భావ ఇతి న స్వర్యతే' ఇత్యుక్తమ్, తత్ర పూర్వాపరవిరోధం మన్యమానః పృచ్ఛతి---కథం తదుక్తమితి । పరిహరతి---భావాధికార ఇతి । సంజ్ఞాయామిత్యుచ్యతే, భఞుఇశ్చ భావ ఏవోత్పద్యమానేన క్యపా సంజ్ఞా గమ్యతే అతః సంజ్ఞావశాద్యోఽయం భావస్య భృత్యాశబ్దవాచ్యత్వేన వ్యాపారః స ఏవ తంత్ర భావాధికారో వివక్షితః, న తు శాస్త్రీయః స్వరితత్వనిబన్ధన ఇత్యర్థః । సంజ్ఞాయామితి వర్తమానే పునః సంజ్ఞాగ్రహణం భావార్థమ్, పూర్వకం హి సంజ్ఞాగ్రహణం కారకేణ సమ్బద్ధమ్ । అసంజ్ఞాయాం తు క్తిన్నేవ భవతి ।।

కృఞః శ చ ।। 3.3.100 ।।

యోగవిభాగ ఇతి । కృఞః క్యబ్ భవతి, తతః శ చ, చకారాద్యథాప్రాప్తం చేతి । తేన త్రీణి రూపాణి భవన్తి; అన్యథా చకారేణానన్తరస్య క్యప ఏవ సముచ్చయః, న తు క్తిన ఇతి క్తిన్న స్యాత్ । శకారః సార్వధాతుకసంజ్ఞార్థః, తత్ర యదా భావకర్మణోః శస్తదా ` సార్వధాతుకే యక్' ` రిజ్శయగ్లిజ్క్షు' ఇతి రిజాదేశః, అన్యత్ర శకార ఏవ పరతో రిజాదేశః, ` అచి శ్నుధాతు' ఇత్యాదినేయజ్ ।।

ఇచ్ఛా ।। 3.3.101 ।।

ఇషేర్ధాతోరితి । ` ఇషు ఇచ్ఛాయామ్' ఇత్యస్మాద్భావే శప్రత్యయో భవతీతి; న త్వకర్త్రరి కారకే, స్వభావాత్ ।

పరిచర్యేత్యాది । పరిచర్యాదీనామపి నిపాతనస్యోపసంఖ్యానమ్, పరిచర్యాదయోఽపి శప్రత్యయాన్తా నిపాతయితవ్యా ఇత్యర్థః । తత్ర సర్వత్ర శప్రత్యయో యక్చ నిపాత్యతే । పరిచర్యా=పూజా । పరిసర్యా= పరిసరణమ్, అత్ర గుణోఽపి నిపాత్యతే । `మృగ అన్వేషణే' చురాదావదన్తః, అత్రాతో లోపాభావః; నిపాతనాత్ । శే యకిణిలోపః---మృగయా । అటతేః శే యకి యకా సహ టకారస్య ద్విర్వచనమ్, పూర్వభాగే యకారస్య నివృత్తిర్దీర్ఘత్వమిత్యేతత్సర్వం నిపాత్యతే । హలాదిశేషస్తు నాస్తి; షాష్ఠికే ద్విర్వచనేఽభ్యాససంజ్ఞావిధానాద్ । యదా త్వట్యర్త్యసూర్త్తీనామితి యజన్తాత్ `అప్రత్యయాత్' ఇత్యకారః, తదాతో లోపే యలోపే చాటాటేతి భవతి ।

జాగర్తేరకారో వేతి । వాశబ్దాత్పక్షే శః, తదా సార్వధాతుకే యక్, `జాగ్రోఽవిచిణ్ణల్ఙిత్సు' ఇతి గుణః ।।

గురోశ్చ హలః ।। 3.3.103 ।।

ప్రకృతస్య ధాతోర్హలా విశేషణాత్తదన్తవిధిరిత్యాహ---హలన్తో యో ధాతురితి । అజ్విశేషవాచినో గురుశబ్దస్య హలన్తే ధాతౌ న ముఖ్యా వృత్తిః సమ్భవతీతి తద్వతి తచ్ఛబ్దో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---గురుమానితి । విపర్యయస్తు న న భవతి---గుర్వన్తో యో ధాతుర్హల్వానితి; `చేష్టాయామనధ్వని' `ఆశంసాయాం భూతవచ్చ' ఇతి నిర్దేశాత్ । కుణ్డా, హుణ్డేతి । `కుడి దాహే', `హుడి సంఘాతే' ।।

షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్ ।। 3.3.104 ।।

గణపరిపఠితేష్వితి । గణే తావద్భిదా ఛిదేత్యఙన్తా ఏవ సముదాయాః పఠ్యన్తే, తేషు భిదిచ్ఛిదిప్రభృతయోఽఙః ప్రకృతయో యాస్తా ఇహ భిదాదిశబ్దేన నిర్దిశ్యన్త ఇత్యర్థః । కుత ఏతత్ ? ధాత్వధికారాత్ । భిదాదిభ్యో ధాతుభ్య ఇతి । `భిదిర్ విదారణే', `ఛిదిర్ ద్వైధీకరణే', `విద జ్ఞానే', `క్షిప ప్రేరణే', `గుహూ సంవరణే', `డుధాఞ్ ధారణపోషణయోః', `మిధృ మేధృ హిసాసంక్లేశనయోః', `ఋ గతౌ', `హృఞ్ హరణే', `క్షి క్షయే', అథ వా `క్షి నివాసగత్యోః', `తౄప్లవనతరణయోః', `ధృఞ్ ధారణే', `లిఖ అక్షరవిన్యాసే', `చుద ప్రేరణే', `పీడ అవగాహనే', `డువప్ బీజతన్తుసన్తానే', `వస నివాసే', `మృజూష్ శుద్ధౌ', `క్రప కృపాయామ్' ఇత్యేతే వేదితవ్యాః ।

జరేతి । `ఋదృశోఽజి గుణః' । గుహ్ గిర్యోపధ్యోరితి । గిరిశబ్దేన తదేకదేశ ఉచ్యతే, అన్యత్ర గూఢిః, క్తిన్నేవ భవతి । ఆరా.......ధారేతి । గుణే కృతే దీర్ఘత్వం చ నిపాత్యతే । రేఖా, లేఖేతి । లిఖేః పక్షే లకారస్య రేఫో నిపాత్యతే, గుణశ్చ । చూడేతి । చుదేర్డత్వం దీర్ఘత్వం చ నిపాత్యతే । మిత్తిరన్యేతి । భిద్యత ఇతి భిత్తిః=కుడ్యమ్, ఛిత్తిః=ఛిద్రమ్ । ఆరా శస్త్ర్యామితి । శస్త్రీ శస్త్రజాతిః, స్వభావాచ్చ విశేషః పరిగృహ్యతే । ఆరా=ప్రతోదః, అర్యన్తే ప్రేర్యన్తేఽనయాశ్వా ఇతి కృత్వా । ఆత్తింరన్యేతి । ఆఙోఽర్తేశ్చ `ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ' ఇతి వృద్ధిః । ధార్యతే ప్రపాత్యతే ఇతి ధారా । ధృతిరన్యేతి । ప్రీతిర్ధైర్యం చ ।।

చిన్తపూజికథికుమ్బిచర్చశ్చ ।। 3.3.105 ।।

యుచి ప్రాప్త ఇతి । సర్వేషామేవ ణ్యన్తత్వాత్ । కుమ్బా=అగ్రమ్ । `ఉదీచీనకుమ్బాం శమ్యామ్' ఇతి హి దృశ్యతే । చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః---తులయతేస్తులా । అథ `గురోశ్చ హలః' ఇత్యస్యానన్తరం కస్మాన్న కృతమ్, కిమజ్విధానేన ? తత్రాఽపి కర్తవ్యమ్, కో న్వత్ర విశేషః । అపర ఆహ---అజ్విధానసామర్థ్యాత్పక్షే ణిలోపో న భవతి, చిన్తియేత్యాది భవతీతి, నాత్రాప్తభాషితమస్తి ।।

ఆతశ్చోపసర్గే ।। 3.3.106 ।।

శ్రదన్తరోరిత్యాది । ఉపసర్గే యాదృశీ వృత్తిః ప్రత్యయోత్పత్తిలక్షణా తాదృశ్యేవ తయోరపి భవతీత్యర్థః । తత్ర శ్రద్ధాశబ్దస్తారకాదిపాఠాత్సిద్ధః, యదయమ్ `అన్తర్ధౌ' ఇత్యుసర్గనిబన్ధనం కిప్రత్యయం నిర్దిశతి తద్ జ్ఞాపయతి---అన్తః-శబ్దః ఉపసర్గవృత్తిరితి । ఏవం చ కృత్వా అన్తర్ధయతీతి `ఉపసర్గాదసమాసేఽపి' ఇతి ణత్వమపి భవతి ।।

ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్ ।। 3.3.107 ।।

ణ్యద్భవిష్యతీతి । నను వాసరూపవిధినా ణ్యత్స్యాత్ స చాస్త్రియామితి ప్రతిషిద్ధః ? తత్రాహ---వాసరూపప్రతిషేధశ్చేతి । ఉత్సర్గాపవాదస్యేతి । సమాహారద్వన్ద్వః । ద్వయోరప్యుత్సర్గాపవాదయోః స్త్ర్యధికారావస్థితయోరిత్యర్థః । ఘట్టివన్దివిదిభ్యశ్చేతి ।

విదిర్లాభార్థో గృహ్యతే, న జ్ఞానార్థః; `విద చేతనాఖ్యాననివాసేషు' ఇత్యస్యైవ చురాదేర్వేదనేతి జ్ఞానే సిద్ధత్వాత్ । న చ వేత్తేః క్తినో నివృత్త్యర్థం వచనమ్; సంవిత్తిరితి దర్శనాత్ । అన్వేషణేతి । `ఇష ఆభీక్ష్ణ్యే' `ఇషగతౌ' ఇతి వా । యుచశ్చకారశ్చిన్త్యప్రయోజనః, `ఉదాత్తః' ఇతి హి వర్త్తతే తత్సామర్థ్యాదన్తోదాత్తత్వం భవిష్యతి; ప్రత్యయస్వరేణైవాద్యుదాత్తత్వసిద్ధేః ।।

రోగాఖ్యాం ణ్వుల్బహులమ్ ।। 3.3.108 ।।

ఆఖ్యాగ్రహణమిత్యాది । యది ప్రత్యయాన్తం రోగస్య నామ భవతి, ఏవం ప్రత్యయో భవతి, నాన్యథేత్యేవమర్థమాఖ్యాగ్రహణమిత్యర్థః । తేన పదాన్తరద్యోత్యే రోగే న భవతి---బుభుక్షా భస్మకేనేతి । భస్మకో నామ రోగవిశేషస్తత్రాశితపీతాదికం శరీరస్య వ్యాపకం న భవతి, సర్వదా చ బుభుక్షా భవతి । బహులగ్రహణం వ్యభిచారార్థమితి । `క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిదప్రవృత్తిః క్వచిద్విభాషా క్వచిదన్యదేవ' ఇత్యయం వ్యభిచారః । ప్రచ్ఛర్దికేతి । విచర్చికేతి । `చర్చ అధ్యయనే' ప్రత్యయోపసర్గాభ్యాం రోగప్రతీతిః, పామా విచర్చికా । శిరోర్త్తిః=శిరస్తోదః । `అర్ద హింసాయామ్', `తితుత్ర' ఇతీడభావః, పూర్వపదస్య రుత్వమ్, `అతోరోరప్లుతాత్' ఇత్యుత్వమ్, ఆద్గుణః', `ఏఙః పదాన్తాదతి' ।

ధాత్వర్థనిర్దేశ ఇతి । క్రియానిర్దేశ ఇత్యర్థః ।

ఇక్శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశ ఇతి । ధాత్వనుకరణ ఇత్యర్థః । బహులవచనాచ్చ క్వచిన్న భవతి--- `గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్', `మాన్బధదాన్శాన్భ్యః' ఇతి । శ్తిపః శిత్కరణసామర్థ్యాదకర్తృవాచిన్యప్యేతస్మిన్ శబాదయో భవన్తి । ఏవమభావకర్మవాచిన్యపి । క్వచిద్యగపి భవతి, యథా---`విభాషా లీయతేః', అత్ర లీలీఙోర్యకా నిర్దేశః కృతః, శ్యని తు లీఙ ఏవ గ్రహణం స్యాత్, న తు లీనాతేః । కథం పునః శిత్కరణస్య సామర్థ్యమ్, యావతా పిబతిజిఘ్రతిరిత్యాదౌ శ్తిపి పిబాద్యాదేశార్థం గ్లాయత్యాదావాత్వప్రతిషేధార్థం చ శిత్కరణం స్యాత్ ? ఏవం తర్హి `ఉపసర్గాత్సునోతిసువతిస్యతి', `విభాషా లీయతేః', `భవతేర్థ ఉపసంఖ్యానమ్', `ధ్యాయతేః సమ్ప్రసారణం చ' ఇత్యేవమాదినిర్దేశాచ్ఛబాదయో భవిష్యన్తి ।

వర్ణాదితి । వర్ణవాచినో వర్ణానుకరణాదిత్యర్థః, న తు వర్ణాదుచ్చార్యమాణాదితి । కిం సిద్ధం భవతి ? కకార ఇత్యాదౌ సాచ్కాదపి సంఘాతాత్కారః సిద్ధో భవతి; అకారస్యోచ్చారణార్థత్వేన వర్ణమాత్రస్యానుకార్యత్వాత్ । కకారస్యేత్సంజ్ఞా ప్రత్యోజనాభావాన్న భవతి । బహులగ్రహణాద్

`అస్య చ్వౌ' `యస్యేతి చ' ఇత్యాదౌ కారప్రత్యయో న భవతి । బహులవచనాదేవ క్వచిద్వర్ణసఙ్ఘాతాదనుకరణాదపి భవతి---ఏకకార ఇతి । అధాతు విహితత్వేఽపి కారప్రత్యయస్య కృత్సంజ్ఞాధికారసామర్థ్యాద్భవతి । తేన కృదన్తత్వాత్ప్రాతిపదికసంజ్ఞా భవతి, ఇడాగమస్త్వనార్ద్ధధాతుకత్వాన్న భవతి । కిమర్థం పునః కారప్రత్యయో విధీయతే, యావతా కరణం కారః, అస్య కారోఽకార ఇత్యేవమస్తు ? నైవం శక్యమ్; ఏవం హి విజ్ఞాయమానే కకారకరణమితి న స్యాత్, కరోతేః పౌనరుక్త్యాత్ ।

రాదిఫ ఇతి । కారస్యాయమపవాదః । కథం తర్హి `రకారాదాని నామాని'? వాసరూపవిధినా కారోఽపి భవిష్యతి, పూర్వవత్కృత్సంజ్ఞాయాం ప్రాతిపదికత్వమ్ । మత్వార్థాచ్ఛ ఇతి । మతునా సమానార్థో మత్వర్థస్తతః స్వార్థే ఛః । బహులవచనాదభత్వేఽపి యస్యేతి లోపః, పూర్వవత్ప్రాతిపదికత్వమ్ । బహులవచనాత్క్వచిన్న భవతి, యథా---`తసౌ మత్వర్థే' ఇతి । బహులవచనాదేవ చ మతుబర్థశబ్దాదపి భవతి---శైషికాన్మతుబర్థీయాదితి ।

ఆజిరితి । బహులవచనాద్వీభావాభావః ।

ఇక్కృష్యాదిభ్య ఇతి । ధాత్వర్థనిర్దేశే ణ్వులోఽపవాదః ।।

సంజ్ఞాయామ్ ।। 3.3.109 ।।

ఉద్దాలః=శ్లేష్మతకః, తస్య పుష్పాణి భజ్యన్తే యస్యాం సా ఉద్దాలపుష్పభఞ్జికా । వరణపుష్పాణి ప్రచీయన్తే యస్యాం వరణపుష్పప్రచాయికా । అభ్యూషః=పూలికాఽపూపవిశేషః, స ఖాద్యతే యస్యాం సా అభ్యూషఖాదికా । తాలస్య భఞ్జనం యస్యాం సా తాలభఞ్జికా । ఏవం శాలభఞ్జికా ।।

విభాషాఖ్యానపరిప్రశ్నయోరిఞ్చ ।। 3.3.110 ।।

నను పూర్వం పరిప్రశ్నః, పశ్చాదాఖ్యానం భవతి, తత్కథం క్రమవ్యుదాసేన సూత్రే పూర్వమాఖ్యానస్య నిర్దేశః, పశ్చాత్పరిప్రశ్నస్య ? తత్రాహ---పూర్వం పరిప్రశ్న ఇత్యాది । సత్యం పూర్వం ప్రశ్నః పశ్చాదాఖ్యానమితి, సూత్రే తు లక్షణవశాద్విపర్యయ ఆశ్రిత ఇత్యర్థః ।

స్వయం తు వ్యత్యాసేన వ్యాచక్షాణోఽర్థక్రమేణ వ్యాచష్టే, ఉదాహరతి చ । కారికామితి । ణ్వుల్ । క్రియాం కృత్యామితి । `కృఞః శ చ', చకారాత్క్యప్ । కృతిమితి । యోగవిభాగాత్ క్తిన్ । గణిమితి । `గణ సఙ్ఖ్యానే' చురాదిరదన్తః । గణనామితి । యుచ్ । ఏవమిత్యాది । కాం పాచికాం, పచామ్ । పిత్త్వాదఙ్ । పక్తిః---`స్థాగాపాపచ' ఇతి క్తిన్ । కాం యాజి యాజికామిమ్ । కాం పాఠి పాఠికాం పఠితిమ్ । తితుత్రేష్వగ్రహాదీనామితి వచనాదిట్ ।।

పర్యాయార్హర్ణోత్పత్తిషు ణ్వుచ్ ।। 3.3.111 ।।

పరిపాటీతి । పటేః పరిపూర్వాత్ `ఇణజాదిభ్యః' ఇతి ఇఞ్ తదన్తాత్ `కృదికారాక్తినః' ఇతి ఙీష్ । తద్యోరయతేతి । తచ్ఛబ్దేన ధాత్వర్థ ఉచ్యతే । పరస్మై ఇతి । `ధారేరుత్తమర్ణః' ఇతి సమ్ప్రదానసంజ్ఞా । పరస్యేతి తు పాఠే పరస్య విస్త్వేత్యర్థః । ధార్యతే=బాధ్యతే । గ్రామమామికేతి । కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః । ఉదపాదీతి । `చిణ్ తే పదః' ఇతి కర్త్తరి చిణ్ । స్వరార్థమితి । `చితః' ఇత్యన్తోదాత్తత్వం యథా స్యాత్ । ణ్వులి తు `లితి' ఇతి ప్రత్యయాత్పూర్వముదాత్తం స్యాత్ ।।

ఆక్రోశే నఞ్యనిః ।। 3.3.112 ।।

ఆక్రేశః=శపనమ్, న క్షేపః; స్వభావాద్ । అకరణిరిత్యాదికం శపనవాక్యమ్ ।।

కృత్యల్యుటో బహులమ్ ।। 3.3.113 ।।

స్నానీయమితి । కరణే కృత్యః । దానీయ ఇతి । సంప్రదానే అవసేచనాదౌ కర్మణి ల్యుట్ ।

ప్రస్కన్దనః, ప్రపతన ఇతి । కర్త్తరి । బహులగ్రహణం న కర్తవ్యమ్, ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవ కృత్యల్యుటో యత్ర విహితాస్తతోఽన్యత్ర భవిష్యన్తి, తతో బహులగ్రహణాత్ కృన్మాత్రస్య స్వార్థవ్యభిచారః సాధితో భవతి । `తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః' `కర్తరి కృత్' ఇత్యయం త్వర్థనిర్దేశః `బాహుల్యాద్భావాదిషు భవన్తి, క్వచిదేవ త్వన్యత్ర' ఇతి జ్ఞాపనార్థః ।

పాదహారక ఇతి । కర్మణి ణ్వులి పఞ్చమ్యన్తస్య సాధనం కృతేతి సమాసః । గలేచోపక ఇతి । `అమూర్ధ్నమస్తకాత్' ఇత్యలుక్ ।।

నపుంసకే భావే క్తః ।। 3.3.114 ।।

నను చ `తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః' ఇతి నపుంసకే భావే క్తః సిద్ధః ? సత్యం భూతే సిద్ధః, కాలసామాన్యే తు నపుంసకే న ప్రాప్నోతీత్యయమారమ్భః । ఇహ సకర్మకేభ్యోఽపి యథా భావే ఘఞాదయో భవన్తి---ఓదనస్య పాకః, ఓదనస్య భోజనమితి, తథాయమపి క్తః సకర్మకేభ్యో భావే భవతి; అత్రాకర్మకేభ్య ఇత్యవచనాదితి కేచిదాహుః । అథ తదా కర్మణి కా విభక్తిర్భవతి ? కృద్యోగలక్షణా కర్మణి షష్ఠీ । సా నిష్ఠాయోగే ప్రతిషిధ్యతే ? నపుంసకే భావే ఉపసంఖ్యానమితి షష్ఠీ భవిష్యతి---ఓదనస్య భుక్తముదకస్య పీతమితి । అస్మిన్పక్ష ఏతదర్థోప్యయమారమ్భః, న హి తయారేవేత్యనేన సకర్మకేభ్యో భావే క్తః సిధ్యతి । అన్యే తు తయోరేవేత్యేతదస్యాపి క్తస్య విషయవ్యవస్థాపకం మన్యన్తే । తద్ధి `నిష్ఠా' ఇతి విహితస్య క్తస్య భావమర్థం విద్యత్తే, `అకర్మకేభ్యః' ఇతి చ విషయం వ్యవస్థాపయతి । అస్య తు `భావే క్తః' ఇత్యనువాదేనాకమకేభ్య ఇతి విషయం వ్యవస్థాపయతి ।।

ల్యుట్ చ ।। 3.3.115 ।।

యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి । ఉత్తరత్ర ల్యుట ఏవానువృత్తిర్యథా స్యాత్, క్తస్య మా భూదిత్యేవమర్థమ్ ।।

కర్మణి చ యేన సంస్పర్శాత్కర్తుః శరీరసుఖమ్ ।। 3.3.116 ।।

కర్తురితి కర్మణి షష్ఠీ । `ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి' ఇతి నియమాద్యేనేతి కర్తరి తృతీయా, తదాహ---యేన కర్మణా సంస్పృశ్యమానస్యేతి । కస్య శరీరసుఖమిత్యపేక్షాయాం కర్తుః సన్నిధానాత్తస్యైవ విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---కర్త్రుః శరీరసుఖముత్పద్యత ఇతి । కిమిదం శరీరస్య సుఖమితి ? నను శరీరవ్యతిరిక్తస్యాత్మనో ధర్మః సుఖమ్ ? సత్యమ్; యస్మిన్ సుఖే సముత్పన్నే శరీరేఽపి స్వాస్థ్యముత్పద్యతే తచ్ఛరీరసుఖమిత్యుచ్యతే । నిత్యసమాసార్థం వచనమితి । కథం తర్హి `ఉభయప్రాప్తౌ కర్మణి' ఇత్యత్రోదాహృతమ్---సాధు ఖలు పయసః పానం దేవదత్తేనేతి ? యత్ర ప్రతికూలతయా సుఖం నోత్పద్యతే తత్ర తదుదాహృతం

ద్రష్టవ్యమ్ । పయః పానం సుఖమితి । తత్ర పానేన సుఖం న స్పర్శేన, ఇదం తూదాహర్తుముచితమ్---చన్దనానులేపనం సుఖమితి ? నైషదోషః; యత్ర సంస్పర్శనమన్తరేణ న సుఖముత్పద్యతే తద్విషయోపలక్షణం సంస్పర్శగ్రహణమ్ । తత్ర స్పర్శనాదేవ సుఖం భవతు తత్పూర్వకాత్పానాదేర్వా సర్వత్ర భవిష్యతి ।

తూలికాయా ఇతి । తూలేన నిర్మితః కశిపుస్తూలికా, తత్ర శయిత్వోత్థానం సుఖమ్ । అగ్నికుణ్డస్యోపాసనమితి । అత్రాగ్నికుణ్డేనాస్పృశ్యమానస్యైవ సుఖమ్ । గురోః స్నాపనమితి । యద్యప్యత్ర గురుః సుఖానుభవస్య కర్తా, తథాపి న తదత్రాశ్రితమ్; అవ్యభిచారాత్, కిం తర్హి ? ల్యుట్ ప్రకృతౌ యత్కర్తృత్వం తదాశ్రితమ్, తదాహ---స్నాపయతేర్న గురుః కర్తేతి । మానసీ తు ప్రీతిరితి । పుత్త్రేణ బలవత్పరిష్వజ్యమానస్య శరీరతోద ఏవ భవతి, మానసీ తు ప్రీతిః । నను ప్రత్యుదాహరణేష్వపి సర్వత్ర ల్యుట్ ప్రయుజ్యతే, తత్కథం ప్రత్యుదాహరణత్వమ్ ? తత్రాహ---సర్వత్రాసమాసః ప్రత్యుదాహ్రియత ఇతి ॥

కరణాధికరణయోశ్చ ॥ 3.3.117 ॥

కరణే చాధికరణే చాభిధేయే ఇతి । ఉపపదే తు కరణాధికరణే న భవతః, కరణాధికరణయోరిత్యత ఏవ నిర్దేశాత్ । క్రియతేఽనేనేతి కరణమ్, అధిక్రియతేఽస్మిన్నిత్యధికరణమితి కరణాధికరణసాధనౌ హ్యేతౌ । యద్యేవమ్, సతి నిర్దేశే ప్రత్యయవిధానమ్, సతి చ ప్రత్యయవిధానే నిర్దేశ । ఇతీతరేతరాశ్రయః ప్రాప్నోతి ? న; నిత్యాత్వాచ్ఛబ్దానాం నాస్మాన్నిర్దేశాత్కరణాధికరణశబ్దౌస్తః । ఇధ్మప్రవ్రశ్చన ఇతి । కర్మణి, షష్ఠ్యాః సమాసః । దాత్రాదిరుచ్యతే । పలాశశాతన ఇతి ॥ `శద్లృ శాతనే' హేతుమణ్ణిచ, `శదేరగతౌ తః' ఇతి తత్వమ్ । యేన దణ్డేన వృక్షస్య పర్ణాని పాత్యన్తే స ఏవముచ్యతే । గోదోహనీ, సక్తుధానీ పాత్రీ । యోగశ్చాయం యేన నాప్రాప్తిన్యాయేన ఘఞోఽపవాదః । అజపౌ స్త్రీప్రత్యయాంశ్చ పరత్వాద్బాధతే । ఉక్తం హి ---`అజబ్భ్యాం స్త్రీఖలనాః స్త్రియాః ఖలనౌ విప్రతిషేధేన' ఇతి ॥

పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ ॥ 3.3.118 ॥

దన్తచ్ఛద ఇతి । `ఛద ఆవరణే' చురాదిః,`ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గస్య' ఇతి హ్రస్వః । ఏత్యాస్మిన్కుర్వన్తి వ్యవహారమిత్యాకరః= ఉత్పత్తిస్థానమ్ ॥

గోచరసంచరవహవ్రజవ్యజాపణనిగమాశ్చ ।। 3.3.119 ।।

గావశ్చరత్యస్మిన్నితి । రూఢిశబ్దోఽయం విషయపర్యాయః, తస్య యథాకథంచిన్నిర్వచనమ్ । తథా చ గోచరః, ఇన్ద్రియగోచర ఇత్యాద్యపి । సఞ్చరన్తేఽనేతి । `సమస్తృతీయాయుక్తాత్' ఇత్యాత్మనేపదమ్ । సఞ్చరః=మార్గః, వహః= స్కన్ధః, వ్రజః=గోష్ఠమ్, వ్యజః=తాలవృన్తమ్, ఆపణః= పణ్యస్థానమ్, నిగమః=ఛన్దః । అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్, పూర్వేణైవఘః సిద్ధః । `హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్ కస్మాన్న భవతి ? ప్రాయేణగ్రహణం తత్రానువర్త్తతే, యథా---కషో నికష ఇత్యత్ర ఘఞ్ న భవతి, ఏవం గోచరాదిష్వపి న భవిష్యతి ।।

అవే తృస్త్రోర్ఘఞ్ ।। 3.3.120 ।।

అవతారః=రూపాదిః, అవస్తారః=జవనికాదిః । నద్యవతారః=తీర్థమ్ । ప్రాయేణగ్రహణానువృత్తేరసంజ్ఞాయామపి భవతీతి । నను ఘఞ్ విధేయః ప్రధానమ్, తస్య ప్రాయగ్రహణముపాధిః, తతశ్చ సంజ్ఞాయామేవ క్వచిన్న భవతీత్యర్థః స్యాత్ ? ఏవం మన్యతే---సంజ్ఞాయామిత్యుపాధేరేవ ప్రాయగ్రహణముపాధిః । ఉపాదేరుపాధిర్భవతి, విశేషణస్యైవ వా విశేషణమితి తు నాశ్రీయతే; లక్ష్యానురోధాదితి ।।

హలశ్చ ।। 3.3.121 ।।

లేఖః=లేఖనీ । వేష్టః= వస్త్రాదిః । `విష్ట వేష్టనే' । విద్యేతే జ్ఞాయేతే అనేన ధర్మాధర్మావితి వేదః । అపమృజ్యతేఽనేన వ్యాధ్యాదిరిత్యపామార్గః= వీరుద్విశేషః । వీమార్గః= సమూహనీ, పూర్వవత్కుత్వదీర్ఘత్వే ।।

అధ్యాయన్యాయోద్యావసంహారాధారావాయాశ్చ ।। 3.3.122 ।।

ఆవయన్తీతి । ఏత్యావయన్తీత్యర్థః ।

చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థ ఇతి । `ఘఞ్విధావవహారావాయానాముపసంఖ్యానమ్' వార్త్తికమ్ । వృత్తికారస్తు ఆధారావాయశబ్దౌ సూత్రే ప్రక్షిప్య చకారేణావహారశబ్దం సాధయతి స్మ, విచిత్రా హి వృత్తేః కృతిర్వృత్తికారేణ ।।

ఉదఙ్కోఽనుదకే ।। 3.3.123 ।।

తైలముదయచ్యతే, ఉద్ధ్రియతేఽస్మిన్నితి తైలోదకమ్=చర్మమయం భజనమ్ ।।

ఘః కస్మాదితి । `పుంసి సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యాదినా ఘే ప్రాప్తే ఘఞ్విహితః, తతశ్చ తేన ముక్తే ఘ ఏవ భవితుమర్హతీతి భావః । విశేషాభావాదితి । నను ఘే సతి ప్రత్యయస్వరః ఘఞి ఞిత్స్వరేణాద్యుదాత్తః, తత్కథం విశేషాభావః ? స్త్రత్రాహ---ఘఞ్యాపహీత్యాది ।।

జాలమానాయః ।। 3.3.124 ।।

`జల ఘాత్యే' ఇత్యతః `జ్వలితికసన్తేభ్యో ణః' ఇతి ణే కృతే జాలమితి భవతి । ఆనీయన్తే మత్స్యాదయోఽనేనేత్యానాయః ।।

ఖనో ఘ చ ।। 3.3.125 ।।

ఘిత్కరణం కిమర్థమ్, యావతా న ఖనః కశ్చిదవయవః కుత్వభాగస్తి ? జ్ఞాపనార్థం తు, ఏతజ్ జ్ఞాపయతి---అన్యేభ్యోఽప్యయం భవతీతి । తేన భజేర్భగః, పదేః పదమ్---కరణే ఘః, `ఖల సఞ్చలనే' అధికరణే ఘః ఖల ఏవమాది సిద్ధం భవతి । ఆఖనాదయః ఖనిత్రవచనాః ।।

ఈషద్దుః సుషు కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థేషు ఖల్ ।। 3.3.126 ।।

తద్దుర ఇతి । `సుదురోరధికరణే' ఇతినిర్దేశాద్ దుః శబ్దో రేఫాన్తోఽప్యస్తి । సామ్భవాదితి । దుర ఏవ కృచ్ఛ్రే సమ్భవః ఇతరయోరేవాకృచ్ఛ్రే, అతః సామాన్యేనోక్తావపి విశేషణస్య విషయవిభాగో లభ్యత ఇతి భావః । ఈషత్కార్యమితి । మనాగిత్యర్థే ఈషచ్ఛబ్దః ।।

కర్తృకర్మణోశ్చ భూకృఞోః ।। కర్త్రి కర్మణి చోపపదే ఇతి । ప్రత్యయార్థత్వం తు కర్తృకర్మణోర్న భవతి; చకారస్యోపపదసముచ్చయార్థత్వాత్ । కిం చ, యది తయోః ప్రత్యయార్థత్వం స్యాద్ ఈషదాదిష్వేవోపపదేషు ప్రత్యయః స్యాత్, తశ్చ ఖిత్కరణమనర్థంకంస్యాద్; అనవ్యయస్య హి నుమ్ విధీయతే । తస్మాత్సూక్తమ్---కర్తరి కర్మణి చోపపదే ఇతి । అత్ర చకారః సన్నియోగార్థః క్రియతే, యదా కర్తృకర్మణోరీషదాదీనాం చ యుగపదుపపదత్వం తదా ప్రత్యయో భవతి, సమాసస్తు యుగపత్పర్యాయేణ వా భవతి । కిం పునరత్ర పరముపపదమ్ ? కర్తృకర్మణీ । కుత ఏతత్ ? ఖలః ఖిత్కరణాత్ । తద్ధిముమర్థమ్, ముమాగమశ్చానవ్యయస్య । తత్రేషదాదీనాం ధాతోశ్చానన్తర్యే ఖిత్కరణమనర్థకంస్యాత్ । నను మా భూదీషదో ధాతోశ్చానన్తర్యమ్, యత్రైతన్నాస్తి---తే ప్రాగ్ధాతోరితి, యత్ర త్వస్తి సుదురోః, తత్ర తయోరేవ ప్రాక్ ప్రయోగో యుక్తః, ఖిత్కరణం త్వీషదాఢ్యమ్భవన్తీమ్ ఇత్యాదౌ ముమర్థం స్యాత్, సుదురోరపి `కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్' ఇతి తత్రాపి ముమర్థం స్యాత్, యథా `ఉదికూలే రుజివహోః' కూలముద్రుజ ఇతి ? వక్తవ్యోఽత్ర పరిహారః---కృత్యల్యుటో బహులమితి । బహులగ్రహణం వాఽత్రాశ్రయణీయమ్ । ఈషదాఢ్యమ్భవమితి । అనాఢ్యేన భవతా సుఖేనాఢ్యేన భూయత ఇత్యర్థః । ఈవదాఢ్యఙ్కర ఇతి । అనాఢ్యో దేవదత్తః సుఖేనాఢ్యః క్రియత ఇత్యర్థః । స్వాఢ్యేన భూయత ఇతి । ప్రమాద పాఠోఽయమ్ । అత్ర హి ఖలభావాత్సుశబ్దస్య ధాతోః ప్రాక్ ప్రయోగేణ భావ్యమ్, తస్మాదాఢ్యేన సుభూయతే ఇతి పాఠః ।।

అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే ।। 3.3.130 ।।

అన్యేభ్యోఽపి చాతుభ్యో గత్యర్థేభ్య ఇతి । గత్యర్థేభ్యో యేఽన్యే ధాతవస్తేభ్య ఇత్యర్థః । అథ వా నఞోఽత్ర ప్రశ్లేషః---అన్యేభ్యోఽపి ధాతుభ్యః, కోఽర్థః ? అగత్యర్థేభ్య ఇతి ।

భాషాయామితి । `ఛన్దసి' ఇత్యధికారాదయమారమ్భః । `శాసు అనుశిష్టౌ', `యుధ సంప్రహారే', దృశిర్ ప్రేక్షణే', `ఞిధృషా ప్రాగల్భ్యే', `మృష తితిక్షాయామ్'।।

వర్తమానసామీప్యే వర్త్మానవద్వా ।। 3.3.131 ।।

అత్ర కేచిద్వ్యాచక్షతే---"సమీపస్య భావః సామీప్యమ్, భావే ష్యఞ్, వర్తమానస్య సామీప్యం వర్తమానసామీప్యమ్, షష్ఠీసమాసః, వర్తమానస్య భూతభవిష్యన్తౌ ప్రతి యత్సామీప్యం తత్ర వర్త్మానవత్ప్రత్యయాతిదేశోఽనర్థకః, యే హి వర్తమానే ప్రత్యయాస్తే సమీపభూతేఽపి తస్మిన్ భవన్త్యేవ, అతో వర్తమానం ప్రతి భూతభవిష్యతోర్యత్సామీప్యం తదత్ర వర్తమానసామీప్యమిత్యుచ్యతే, సమీపద్వారకాచ్చ వర్తమానస్య సామీప్యేనాభిసమ్బన్ధాత్సమాసో నానుపపన్నః, యథా---దేవదత్తస్య గురుకులమితి । గుణేన నేతి ప్రతిషేధోఽపి న భవతి; యస్మాద్గుణశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాద్ గుణాక్షిప్తస్య గుణిన ఏవ సమాసనిషేదః । న చ వర్తమానః సామీప్యస్య గుణీ, భూతభవిష్యతోస్తద్గుణిత్వాత్" ఇతి । తదిదం క్లిష్టం వ్యాఖ్యానమ్, ష్యఞ్నిర్దేశశ్చ కేవలం గౌరవాయైవ స్యాదిత్యన్యథా వ్యాచష్టే---సమీపమేవ సామీప్యమితి । న చాస్మిన్ పక్షే ష్యఞో వైయర్థ్యమిత్యాహ---ష్యఞః స్వార్థికత్వం జ్ఞాప్యత ఇతి । స్వార్థేఽపి ష్యఞ్ భవతీతి ఏతమర్థం జ్ఞాపయితుం ష్యఞా నిర్దేశః కృతః ఇత్యర్థః । చాతుర్వర్ణ్యాదిసిద్ధ్యర్థమితి । ఆదిశబ్దేన చాతురాశ్రమ్యమ్, అన్యస్య భావోఽన్యభావః, అన్యభావ ఏవాన్యభావ్యమిత్యేవమాదీనాం గ్రహణమ్ । కదా దేవదత్త ఆగతోఽసీతి । భూతకాలేన ప్రశ్నః, ఉదాహరణే భూతకాలాభివ్యక్తయేఽయమేష ఇత్యాగమనావినాభూతం యద్రూపం శ్వేతపరికరబన్ధాదియుక్తం తద్రూపం ప్రతినిర్దిశ్యతే । ఇదానీమాగమమిత్యర్థః । ఏవం చ కదేతి ప్రశ్నే చోత్తరం సఙ్గచ్ఛతే, సామీప్యం చ ద్యోతితం భవతి । ఆగమమితి । లుఙ్, మిపోఽమ్భావః, లృదిత్త్వాదఙ్ । కదా దేవదత్త గమిష్యసీతి । అత్రాపి భవిష్యత్కాలేన ప్రశ్న ఉదాహరణే భవిష్యత్కాలాభివ్యక్తయే । గన్తాస్మీతి । అనద్యతనే లుట్ । అత్రాపి సామీప్యం యథాసమ్భవం ద్రష్టవ్యమ్ ।

అథ వత్కరణం కిమర్థమ్, యావతాఽసత్యపి తస్మిన్ ప్రత్యయాధికారాద్వర్తమానే యే ప్రత్యయా విహితాస్తే వర్తమానసామీప్యే భవన్తీత్యేషోఽర్థో లభ్యత ఏవ, నార్థో వత్కరణేనాత ఆహ---వత్కరణం సర్వసాదృశ్యార్థమితి । అసతి వత్కరణే వర్తమానే యే ప్రత్యయా ఇత్యనేన ప్రత్యయానాం రూపమాత్రం లక్ష్యేత, తతశ్చ సఙ్కరోఽపి స్యాత్---అన్యస్మాద్ధాతోర్యో వర్తమానే విహితః ప్రత్యయః స ధాత్వన్తరాదపి స్యాత్ । వత్కణే తు సతి సర్వసాదృశ్యావగతేః సఙ్కరో న భవతి । సర్వసాదృశ్యావగతేః సఙ్కరో న భవతి । సర్వసాదృశ్యమేవ దర్శయతి---యేన విశేషణేనేతి । ఆదిశబ్దేనోపాధేరభిధేయస్య చ గ్రహణమ్ । పచమానో యజమాన ఇతి । వర్తమానే పూఙ్యజోః శానన్విహితః, సామీప్యే స తాభ్యామేవ భవతి । అలఙ్కరిష్ణురితి । తచ్ఛీలాదివిశిష్టే కర్త్ర్యలమ్పూర్వాత్కృఞ ఇష్ణుజ్విహితః, స సామీప్యేఽపి తస్మాదేవ తత్పూర్వాదేవ తస్మిన్నేవార్థే భవతి ।

పరుత్ పూర్వస్మిన్ సంవత్సరే ।

యో హి మన్యతే ఇత్యాదినా ప్రతిపత్తృవిశేషం ప్రతి ప్రకరణం ప్రత్యాచష్టే । కాలాన్తరగతిస్త్వితి । కాలాన్తరం వర్తమానసమీపో భూతో భవిష్యంశ్చ కాలః తస్య యా గతిః= ప్రతీతిః సా `అయం గచ్ఛామి' ఇత్యతో వాక్యాత్ `కదా దేవదత్త గమిష్యసి' ఇత్యస్యోత్తరత్వేన ప్రయుక్తాద్భవతి, తతః కిమిత్యత్రాహ---న చేతి । వాక్యార్థప్రతిపత్తారమితి । వాక్యార్థోఽయం న పదార్థ ఇతి యః ప్రతిపద్యతే స వాక్యార్థప్రతిపత్తా, కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః । `కర్తరి చ' ఇతి ప్రతిషేధస్త్వనిత్యః; `జనికర్తుః' ఇతి నిర్దేశాత్, శేషషష్ఠ్యా వా సమాసః । ప్రకరణమితి । ఇత ఆరభ్యాష్టడసూత్రీ ప్రకరణశబ్దేనోచ్యతే । తథా చ శ్వః కరిష్యతీత్యాది । యది వాక్యగమ్యోఽపి కాలః పదసస్కార ఉపయుజ్యతే, తదా నైవమాద్యుపపద్యతే---అనద్యతనే లుటైవ భవితవ్యమితి కృత్వా ।।

ఆశంసాయాం భూతవచ్చ ।। 3.3.132 ।।

తస్యాశ్చ భవిష్యత్కాలో విషయ ఇతి । భవిష్యత్కాలోఽస్యేతి భవిష్యత్కాలో ధాత్వర్థః, స ఆశంసావిషయః, సా తు వర్తమానకాలైవ । ఏవం చ సామర్థ్యాద్భవిష్యాద్విషయోఽయమతిదేశో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---భవిష్యత్కాల ఇతి । ఆశంసాయాం గమ్యమానాయామితి । ఆశంస్యమానక్రియావచనాద్ధాతోరిత్యర్థః । ఉపాధ్యాశ్చేదిత్యాదికమాంశసావాక్యమ్, తత్రోపాధ్యాయాగమనం వ్యాకరణాధ్యయనం చోభ్యమాశంస్యమానమిత్యుభయత్రాపి ప్రత్యయః । అధ్యగీష్మహీతి । `విభాషా లుఙ్లృటోః' ఇతి ఇఙోః గాఙాదేశః, `గాఙ్కుటాదిభ్యః' ఇతి సిచో ఙిత్త్వమ్, ఘుమాస్థాదిసూత్రేణేత్వమ్ ।

సామాన్యాతిదేశే ఇతి । అత్ర సూత్రే భూతశబ్దేన భూతమాత్రముచ్యతే, న తు తద్విశేషోఽనద్యతనః । సామాన్యాతిదేశే చ విశేషో నాతిదిశ్యతే, బ్రాహ్మణవదస్మిన్క్షత్రియే వర్తితవ్యమిత్యుక్తే బ్రాహ్మణమాత్రప్రయుక్తం కార్యంగమ్యతే, న తు మాఠరాదివిశేషప్రత్యుక్తమ్, తేనానద్యతనప్రయుక్తౌ లఙ్లిటౌ న భవతః । ఇహానిష్పన్నే నిష్పన్నశబ్దః శిష్యః శాసితవ్యః, దేవశ్చేద్వృష్టో నిష్పన్నాః శాలయ ఇతి వస్తుస్వరూపకథనమేతత్, నాత్రాశంసా, తేన సూత్రేణాప్రాప్తిః ? నైష దోషః; అప్కాలిబీజసంయోగ ఏవ నిష్పత్తిః శాలీనాం తత్రైవ నిష్పత్తేర్వృత్తేః । అత ఏవ లోకో భవిష్యద్వాచినః శబ్దస్య ప్రయోగం న మృష్యతి । దేవశ్చేద్వృష్టః సమ్పత్స్యన్తే శాలయ ఇతి ఉక్తే, వక్తారో భవన్తి---మైవం వోచః, సమ్పన్నాః శాలయ ఇతి బ్రూహీతి, హేతుభూతకాలసమ్ప్రేక్షితత్వాత్సిద్ధమ్ । హేతుభూతస్య వర్షాదేర్యః

కాలః స ఏవ కార్యస్య సమ్ప్రేక్షితః స ఏవ కార్యస్యాపి కాలో వ్యవస్థాప్యతే కారణాన్తరాపేక్షాభావప్రతిపాదనాయ । తతశ్చ కారణస్యైవ కార్యరూపేణ వివక్షితత్వాదభేదాధ్యవసాయాత్కారణస్య భూతత్వాత్కార్యస్యాపి భూతత్వం సిద్ధమిత్యర్థః ।

ఇహ తు కశ్చిదధ్వానం జిగమిషుః పశ్యతి అముష్మిన్నవకాశే కూపో భవిష్యతీతి, అనద్యతనే కూపో భవితేతి సమాసాద్య కూపోఽస్తీతి, అతిక్రమ్యకూపోఽభూదితి, అతిక్రమ్యోషితత్వాత్ కూప ఆసీదితి, అతిక్రమ్యోషిత్వా విస్మృత్య కూపో బభూవేత; తదత్ర సర్వత్ర కూపసత్తాయా వతేమానత్వం భూతభవిష్యద్రూపత్వమితి సర్వత్ర లడేవ ప్రాప్నోతి, లుజాదయస్తు వక్తవ్యాః ? తదాహ---`అస్త్యర్థానాం భవన్త్యర్థే సర్వా విభక్తయః కర్తువిద్యమానార్థత్వాత్' ఇతి । భవన్తీశబ్దో లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా । యది వచనేన వర్తమాన ఏవ లుజాదయో విధీయన్తే కూపోఽభూదితి ప్రయోక్తవ్యే కూపో భవిష్యతీత్యపి ప్రయుజ్యేత, తస్మాద్యథాస్వమేతా విభక్తయః కాలేషు ప్రయుజ్యన్తే । కథమ్ ? ఇన్ద్రియవ్యాపారస్య కాలస్య కూపసత్తాం ప్రతి భేదకత్వేనాశ్రయణాత్తస్యా అపి తత్కాలత్వమ్; తతశ్చేన్ద్రియవ్యాపారే భావిని భవిష్యాద్విభక్తిః, వర్తమానే వర్తమానవిభక్తిః, భూతే భూతవిభక్తిరితి సిద్ధమిష్టమ్ । ఉక్తం చ---

సత్తామిన్ద్రియసమ్బన్ధాత్సైవ సత్తా విశేష్యతే ।

భేదేన వ్యవహారో హి వస్త్వన్తరనిబన్ధనః ।।

అస్తిత్వం వస్తుమాత్రస్య బుద్ధ్యా తు పరిగృహ్యతే ।

యః సమాసాదనాద్భేవః స తత్ర న వివక్షితః ।। ఇతి ।।

క్షిప్రవచనే లృట్ ।। 3.3.133 ।।

వచనగ్రహణం పర్యాయార్థమితి । అసతి తస్మిన్ `స్వం రూపం శబ్దస్య' ఇతి వచనాత్క్షిప్రశబ్ద ఏవోపపదే స్యాత్, సతి తు పర్యాయేష్వపి భవతి । నను భూతవచ్చేత్యస్యాయమపవాదః, స చ భవిష్యత్కాలవిషయస్తత్ర నేత్యేవ వక్తవ్యమ్, తస్మిన్ప్రతిషిద్ధే `లృట్ శేషే చ' ఇత్యనేనైవ లృట్ సిద్ధః, తత్కిం లృడ్గ్రహణేన ? తత్రాహ---నేతి వక్తవ్యే ఇత్యాది । నేత్యుచ్యమానే `లృట్

శేషే చ' ఇత్యనేన లృడ్ భవన్ననద్యతనే న స్యాత్; లుటా బాధితత్వాద్ । అతో లుడ్విషయోఽపి యథా స్యాదితి లృడ్గ్రహణం క్రియత ఇత్యర్థః ॥

ఆశంసావచనే లిఙ్ ॥ 3.3.134 ॥

అధీయీయేతి । ఇఙో లిఙః `ఇచోఽత్', సీయుట్, లిఙః సలోపః, ధాతోరియఙ్, ఉపసర్గేణ సహ సవర్ణదీర్ఘత్వమ్ । క్షిప్రవచనే లృట్, ఆశంసావచనే లిఙ్ విప్రతిషేధేన । క్షిప్రవచనే లృడిత్యస్యావకాశః---క్షిప్రమధ్యేష్యామహ ఇతి, ఆశంసావచనే లిఙిత్యస్యావకాశః---ఆశంసే యుక్తోఽధీయీయేతి; ఇహోభయం ప్రాప్నోతి---ఆశంసే క్షిప్రమధీయీయేతి, లిఙ్ భవతి విప్రతిషేధేన । తదేతదుదాహరణే దర్శయతి---ఆశంసే క్షిప్రమధీయీయేతి ॥

నానద్యతనవత్క్రియాప్రబన్ధసామీప్యయోః ॥ 3.3.135 ॥

కాలానాం సామీప్యమితి । `వర్తమానసామీప్యే' ఇత్యారభ్య కాలప్రాయత్వాదస్య ప్రకరణస్య సామాన్యేనోక్తావపి కాలసమ్బన్ధిన ఏవ సామీప్యస్యాశ్రయణమితి భావః । తుల్యజాతీయేనేతి । తత్రైవ లోకే సామీప్యవ్యవహారాదితి భావః । అదాదితి । `గాతిస్థా' ఇత్యాదినా సిచో లుక్ । అధ్యాపిపదితి । ఇఙో ణిచ్, `క్రీఙ్జీనాం ణౌ' ఇత్యాత్వమ్, `అర్తిహ్రీ' ఇత్యాదినా పుక్, లుఙి చఙి `అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇతి పిశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్, ణిలోపః ।

యేయం పౌర్ణమాస్యతిక్రాన్తేతి । పౌర్ణమాస్యన్తరేణావ్యవహితా యా పౌర్ణమాసీ తామధికృత్యేదముచ్యతే । సాపి యద్యప్యమావాస్యయాన్యాభిశ్చ తిథిభిర్వ్యవహితా; తథాపి తుల్యజాతీయేన పౌర్ణమాస్యాఖ్యేనావ్యహితత్వాత్సమీప్యం నాతివర్తతే । ఆధితేతి । దధాతేరాఙ్పూర్వస్య `స్థాఘ్వోరిచ్చ' ఇతీత్త్వమ్, `హ్రస్వాదఙ్గాత్' ఇతి సిచో లోపః । అయష్టేతి । `ఝలో ఝలి' ఇతి సిచో లోపః, వ్రశ్చాదిసూత్రేణ షత్వమ్ । అదితేతి । దదాతే రూపం పూర్వవత్ । యక్ష్యతే ఇతి । వ్రశ్చాదిషత్వే `షఢోః కః సి' ఇతి కత్వమ్, సర్వత్ర `స్వరితఞితః' ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।

ఇహ క్రియాప్రబన్ధసామీప్యయోరద్యతనప్రత్యయౌ లుఙ్లృటౌ ఇష్యేతే, నానద్యతనప్రత్యయౌ లఙ్లృటౌ, తౌ చ లుఙ్లృటౌ `అద్యతనవత్ క్రియాప్రబన్ధసామీప్యయోః' ఇత్యుచ్యమానేఽపి సిద్ధ్యత ఏవ, కిమర్థం ద్వౌ ప్రతిషేధావుచ్యేతే ?

ఇత్యత ఆహ---ద్వౌ ప్రతిషేధావితి । యథాప్రాప్తస్యేతి । యథా యేన ప్రకారేణ ప్రాప్తం ప్రాప్తిర్యస్యేతి బహువ్రీహిః । అవ్యయీభావే త్వమ్భావః స్యాత్ । ఇహాద్యతనవచనే సతి విధానమిదం విజ్ఞాయతే, తత్ర లడ్విధిప్రసఙ్గే పూర్వవిధానే హ్యద్యతనసంశబ్దనేన విహితస్య కస్యచిత్ప్రత్యయస్యాభావాదద్యతనే దృష్టస్యాతిదేశః, లట్ చాప్యద్యతనే దృష్టస్తేన తస్యాపి భూతభవిష్యతోః ప్రసఙ్గః, లుఙ్లృటోశ్చాయథాకాలం విధిః ప్రసజ్యేత---లుఙో విషయే లృట్, లృటశ్చ విషయే లుఙ్ । నను చ వత్కరణాత్సాదృశ్యార్థాత్సఙ్కరో న భవిష్యతి ? నైతదస్తి; ఇహ లుఙ్లృటౌ భూతభవిష్యతోరద్యతనే చ దృష్టౌ, తత్రాద్యతనవదిత్యుచ్యమానే తస్మిన్నేవాద్యతనే తయోరతిదేశోఽనథక ఇతి కశ్చిదంశో హాతవ్యః । తత్రాద్యతనాంశత్యాగేనాతిదేశే విజ్ఞాయమానే భూతానద్యతనే లుఙ్, భవిష్యదనద్యతనే లృడితి సిద్ధమ్ । యదా తు భూతభవిష్యదశపరిత్యాగేనాతిదేశః; తదా భూతాద్యతనే దృష్టస్య భవిష్యదద్యతనే, భవిష్యదనద్యతనే చ దృష్టస్య భూతాద్యతనే విధానమితి సఙ్కరః స్యాదేవ, లట్ చోభయత్ర ప్రసజ్యేత । వత్కరణంతు యస్మాద్ధాతోర్యస్మిన్నుపాధౌ యః ప్రత్యయో విహితః స తస్మాదేవ తస్మిన్నుపాధావేవ యథా స్యాదిత్యేవమర్థం స్యాత్ । తేన---`పూజ్యజోః శానన్' ఇత్యాదౌ కాలవ్యత్యాస ఏవ భవతి, న ధాత్వాదివ్యత్యాసః । యది పునరయం ద్వౌ ప్రతిషేధౌ కృత్వా తూష్ణీమాస్తే, స్వైరేవ విధాయకైర్లడాదయ ఉత్సర్గాః స్వేషు స్వేషు కాలేషు అపవాదవినిర్ముక్తేషు భవన్తీతి న సఙ్కరప్రసఙ్గః । అతో యథాప్రాప్తస్యాభ్యనుజ్ఞానాన్నాయం వతిః; కిం తర్హి ? మతుప్---అనద్యతనమస్యాస్తీత్యనద్యతనవత్, సామాన్యవివక్షాయాం నపుంసకత్వమ్ । అనద్యతనవత్ప్రత్యయవిధిర్న భవతీతి । అస్యాప్యనద్యతనవాంశ్చాసౌ ప్రత్యయశ్చ తస్య విధిరిత్యర్థ ఇతి సర్వథా యదనద్యతనే విహితం తత్సర్వం న భవతి । వత్తౌ `లఙ్లుటౌ విహితౌ తయోః ప్రతిషేధః' ఇత్యుపలక్షణమ్ ।।

భవిష్యతి మర్యాదావచనేఽవరస్మిన్ ।। 3.3.136 ।।

అక్రియాప్రబన్ధార్థమసామీప్యార్థం చ వచనమితి । `క్రియాప్రబన్ధసామీప్యయోః' ఇతి నానువర్త్తతే, తదనువృత్తౌ హి నియమార్థమేతత్ స్యాద్---భవిష్యత్యేవ మర్యాదావచన ఏవావరస్మిన్నేవేతి వా । విధినియమసమ్భవే చ విధిరేవ జ్యాయానితి భావః । మర్యాదావచనే సతీతి । మర్యాదోక్తౌ సత్యామిత్యర్థః । వచనగ్రహణమభివిధ్యర్థమ్, వచనగ్రహణే హి సతి మర్యాదామాత్రవచనే మర్యాదావచన ఇత్యర్థో భవతి । సైవ హి మర్యాదా యదా కార్యేణాభిసమ్బధ్యతే తదా `అభివిధిః' ఇత్యుచ్యతే । అవరస్మిన్ప్రవిభాగ ఇతి । అపరభాగవిషయశ్చేద్ధాత్వర్థో భవతీత్యర్థః, అపరస్మిన్నితి వచనాద్యస్య మర్యాదా తస్య ద్వౌ భాగౌ కల్పయితవ్యావితి గమ్యతే । గన్తవ్య ఇతి । అధ్వగమనస్య భవిష్యత్వం దర్శయంస్తత్ర కర్త్తవ్యస్య భోజనాదేర్భవిష్యత్త్వం దర్శయతి । తస్య యదపరమితి । అనేనాధ్వనో విభాగో ద్విరిత్యనేనాపి క్రియాప్రబన్ధాభావో ద్విరేవ, నానవరతమితి ।

యోఽయమధ్యాగత ఇతి । భూతకాలతాం దర్శయతి । అద్ర్యేమహీతి । ఇజో లజ్, శపో లుక్, `ఆడజాదీనామ్', `ఆటశ్చ'। అభుఞ్జ్మహీతి । `భుజోఽనవనే' ఇత్యాత్మనేపదమ్, `శ్నసోరల్లోపః', చుత్వమ్ ।

తత్ర ఉత్తరసూత్రే విశేషం వక్ష్యతీతి । అనహోరాత్రాణామిత్యనేన ।।

కాలవిభాగే చానహోరాత్రణమ్ ।। 3.3.137 ।।

కాలమర్యాదావిభాగే సతీతి । మర్యాదా చ విభాగశ్చ మర్యాదావిభాగమ్---సమాహారద్వన్ద్వః, తేన కాలశబ్దస్య షష్ఠీసమాసః । న చేదహోరాత్రసమ్బన్ధీ విభాగ ఇతి । ఏతేనానహోరాత్రాణామితి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీ, న `కర్తృకర్మణోః' ఇతి దర్శయతి । ఏవం సతి యదిష్టం సిద్ధం తద్దర్శయతి---త్రైరితి । త్రైరన్యస్య కాలస్య విభాగోఽన్యేన వా తేషాం త్రైరేవ వా సర్వథా ప్రతిషేధః । నను పూర్వసూత్రే ఏవానహోరాత్రాణామితి వక్తవ్యమ్, ఏవమపి హి సామర్థ్యాత్కాలవిభాగస్యైవ ప్రతిషేధో విజ్ఞాయతే, న హి దేశవిభాగస్యాహోరాత్రైః సమ్బన్ధోఽస్తి, తత్కిం యోగవిభాగేన ? తత్రాహ---యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి । ఉత్తరసూత్రే కాలవిభాగ ఏవ విభాషా యథా స్యాద్, దేశవిభాగే మా భూదితి । ఆగ్రహాయణీ=మార్గశీర్షీ ।

త్రివిధముదాహరణమితి । ప్రథమం త్రైవిభాగస్య, ద్వితీయం తేషాం విభాగస్య, తృతీయం త్రైస్తేషామహోరాత్రసంస్పర్శే = అహోరాత్రగన్ధే, ఏతచ్చ ప్రసజ్యప్రతిషేధసమాశ్రయణాల్లభ్యతే । దర్శితశ్చ ప్రసజ్యప్రతిషేధః `న చేదహోరాత్రసమ్బన్ధీ విభాగః' ఇతి; అన్యథా `అనహోరాత్రసమ్బన్ధిని విభాగః' ఇత్యవక్ష్యత్ ।।

లిఙ్నిమిత్తే లృఙ్ క్రియాతిపత్తౌ ।। 3.3.139 ।।

కుతశ్చిద్వైగుణ్యాదితి । ప్రతిబన్ధకోదయః సామగ్రీవైకల్యం వా వైగుణ్యమ్ । దక్షిణేన మార్గేణ న శకటం పర్యాభవిష్యదితి । తస్యమార్గస్య ఋజుత్వాత్పాషాణాదేరభావాచ్చ । పర్యాభవనమ్=భఙ్గః । కమలకః=కశ్చిత్పురుషః, స శకటాదీనాం విషమేష్వపి స్థానేషు

ముసలాద్యవష్టమ్భయోగేన నేతా । అమోక్ష్యత భవాన్ ఘృతేనేతి । ఘృతమాత్రస్యాతిపత్తౌ భోజనక్రియాభినిర్వృత్తావపి లృఙ్ భవతి; కారణభేదాద్విభిన్నైవ భోజనక్రియా, తతో ఘృతాతిపత్తౌ ఘృతభోజనక్రియాప్యతిపన్నైవ ।

భవిష్యత్కాలవిషయమేతద్వచనమితి । కథం తర్హి భవిష్యతోఽర్థస్యేదానీమవగతిస్తత్రాహ---భవిష్యదపర్యాభవనమితి । హేతుమత్ తత్ర హేతుభూతమితి । ఏతేన లిఙ్నిమిత్తం హేతుహేతుమద్భావం దర్శయతి । లిఙ్గేన బుధ్వేతి । అసకృత్త్ప్రాక్కమలకాహ్వానే సతి శకటాపర్యాభవనం దృష్ట్వా భావినోఽపి కమలకాహ్వానస్య శకటాపర్యాభవనం దృష్ట్వా భావినోఽపి కమలకాహ్వానస్య శకటాపర్యాభవనహేతుభూత్వం లిఙ్గేన బుధ్వా । లిఙ్గం పునః కమలకాహ్వానత్వమ్ । `భవిష్యత్కమలకాహ్వానమపి శకటాపర్యాభవనస్య హేతుః కమలకాహ్వానత్వాత్పూర్వకమలకాహ్వానవత్' ఇతి ఏవం బుధ్వేత్యర్థః । తదతపత్తిమితి । ప్రకరణాద్ ద్వివచనాన్తస్య సమాసః, తయోరాహ్వానాపర్యాభవనయోరతిపత్తిమిత్యర్థః, తత్ర కమలకస్య దేశాన్తరగమనాదినా తదాహ్వానస్యాతిపత్తిరవసీయతే; తదతిపత్త్యైవ చ పర్యాభవనస్యాప్యతి పత్తిః, శకటస్య గురుతరభారారోపణాదినా । భవిష్యత్కాలయోరతిపత్తిరితో వాక్యాద్ గమ్యతి ఇతి । నేదానీం కమలక ఆహ్వాతుం శక్యతే, తచ్చ శకటమపి పర్యాభవిష్యత్యేవేత్యవగమాత్ ।।

భూతే చ ।। 3.3.140 ।।

అన్నార్థీ చఙ్క్రమ్యమాణ ఇతి । భోక్తుకామః క్షుధా కుటిలం గచ్ఛన్నిత్యర్థః । అపరశ్చ ద్విజో బ్రాహ్మణార్థీతి । చఙ్క్రమ్యమాణో దృష్ట ఇత్యనుషఙ్గః । బ్రాహ్మణార్థో భోక్తారం మార్గయమాణ ఇత్యర్థః । సోఽపి సంభ్రమాత్కుటిలం గచ్ఛతి । తతః కిమిత్యత ఆహ---యదీత్యాది । యది దృష్టోఽభవిష్యదితి క్వచిత్పఠ్యతే తత్తు `యదాయద్యోరుపసంఖ్యానమ్' ఇతి యదిలిఙ్నిమిత్తత్వాత్ లృఙ్, కిం తూత్తరసూత్రేణ వికల్పితః । దృష్ట ఇత్యేవ తు పాఠో యుక్తః । న తు భుక్తవానితి । క్రియాతిపత్తిం దర్శయతి । తత్ర హేతుః---అన్యేన పథా స గత ఇతి ।।

వోతాప్యోః ।। 3.3.141 ।।

వా ఆ ఉతాప్యోరితి ఆఙః ప్రశ్లేషం దర్శయతి । తత్రాఙ ఉతాప్యోరిత్యనేన సమ్బన్ధాదల్పాపేక్షత్వేనాన్తరఙ్గత్వాద్వా పూర్వం పరేణ సహాద్గుణే కృతే పూర్వం

ప్రత్యన్తవద్భావాద్ `ఓమాఙోశ్చ' ఇతి పరరూపమ్, యథా---ఆ+ఊఢా = ఓఢా, అద్య ఓఢా అద్యోఢా, కదోఢేతి । అత్రోతాపోః సమర్థయోరితి యత్సప్తమ్యన్తం తదవధిత్వేనాపాదీయతే, తత్ర ప్రకృతివదనుకరణం భవతీత్యనుకరణస్యాప్యప్రత్యయ ఇతి ప్రతిషేధేనాప్రాతిపదికత్వాదాఙో౽పి యోగే పఞ్చమ్యభావః । మర్యాదాయామాఙితి । ఏతచ్చ విభాషా గర్హాప్రకృతౌ ప్రాగుతాపిభ్యామితి స్మరణాదవసీయతే । గర్హాప్రకృతౌ గర్హావిశిష్టే ప్రకృత్యర్థే । గర్హాగ్రహణమనవక్లృప్త్యాదేరపి లిఙ్నిమిత్తస్యోపలక్షణమ్ । `విభాషా కథమి లిఙ్చ' ఇతి లిఙ్నిమిత్తాభావాదుత్తరసూత్రాతిక్రమః ।।

గర్హాయాం లడపిజాత్వోః ।। 3.3.142 ।।

కాలసామనయే న ప్రాప్నోతీతి । విధీయతే ఇత్యనేన భవిష్యతీత్యాదేః కాలవిశేషవాచినో నివృత్తిం సూచయన్ కాలసామాన్యే విధిరితి దర్శయతి । కాలవిశేషవిహితాంశ్చేత్యాది । భాష్యే త్వేష నిర్ణయః---`గర్హాయాం లడ్విధానానర్థక్యమ్, క్రియాసమాప్తేరవవివక్షితత్వాత్ । తాచ్ఛీల్యప్రతిపాదనేనాత్ర గర్హా, తతశ్చ యదనేన క్రియతే తత్సర్వం వృషలయాజనార్థమితి సర్వదాసౌ వృషలం యాజయన్నేవ భవతి, తతశ్చ క్రియాయాః సమాప్తిరవివక్షితేతి `వర్తమానే లట్' ఇత్యేవ సిద్ధః । యద్యేవమ్, శతృశానచావపి ప్రాప్నుతః, దృశ్యేతే చ శతృశానచావపి మాం యాజయన్తం పశ్యత, అపి మాం యాజమానం పశ్యేతి, ప్రత్యుత సూత్రారమ్భే సత్యవర్త్మానకాలవిహితత్వాల్లుటస్తౌ న న ప్రాప్నుత ఇతి దోషవానేన సూత్రారమ్భః' ఇతి ।।

విభాషా కథమి లిఙ్ చ ।। 3.3.143 ।।

విభాషాగ్రహణమిత్యాది । స్వస్మిన్ స్వస్మిన్ కాలే యే లృఙాదయో విహితాస్తేషాం చ బాధా మా భూదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః । యద్యేవమ్, విభాషాగ్రహణాదేవ లడపి భవిష్యతి, నార్థశ్చకారేణ ? సత్యమ్; వర్త్మానే సిద్ధ్యతి, కాలాన్తరే తు న సిద్ధ్యతి తస్మాత్తదర్థశ్చకారేణ లటః గముచ్చయః । అత్ర లిఙ్నిమిత్తమస్తీతి । కథమీత్యేతద్గర్హా చ ।।

కింవృత్తే లిఙ్లృటౌ ।। 3.3.144 ।।

`కింవృత్తే లిప్సాయామ్' ఇత్యత్ర కింవృత్తం వ్యాఖ్యాతమ్ । ఇహ కింవృత్తే లృట్ చేతి వక్తవ్యమ్, చకారాత్ప్రకృతో లిఙ్ భవిష్యతి, నార్థో లిఙ్గ్రహణేన ? తత్రాహ---లిఙ్గ్రహణమితి । చకారేణ లిఙ ఇవ లటోఽపి సముచ్చయః స్యాత్; తస్యాపి ప్రకృత్వాత్, తస్మాత్ తన్నివృత్త్యర్థమితి భావః ।।

అనవక్లృప్త్యమర్షయోరకింవృత్తేఽపి ।। 3.3.145 ।।

అపిగ్రహణం శక్యమకర్తు్మ్, కథమ్ ? యథా `ఉపకాదిభ్యోఽన్యరస్యామద్వన్ద్వే' ఇత్యత్రాద్వన్ద్వగ్రహణం ద్వన్ద్వాధికారనివృత్త్యర్థమ్, తథేహాప్యకింవృత్తగ్రహణం కింవృత్తాధికారనివృత్త్యర్థమ్, అస్మిన్నవృత్తే కింవృత్తే చాకింవృత్తే చ ప్రత్యయద్వయం భవిష్యతి, తత్క్రియతే విస్పష్టార్థమ్ । తథాఽకింవృత్త ఇత్యపి విస్పష్టార్థమేవ, అస్వరితత్వాదేవ `కింవృత్తే' ఇత్యస్యాననువృత్తేరవిశేషేణ ప్రత్యయద్వయం భవిష్యతి । ఆహ చ---కింవృత్తస్యానధికారాదుత్తరత్రాకింవృత్తగ్రహణానర్థక్యమితి । ను చాకింవృత్తగ్రహణేన కింవృత్తాదన్యత్పదం పర్యుదాసాశ్రయణేన గృహ్యతే, తస్యోపపదసఙ్ఞాం వక్ష్యామీత్యకింవృత్తగ్రహణం స్యాత్ । కిం పునరుపపదసంఞ్ఞాయాః ప్రయోజనమ్ ? సమాసః ? న; అతిఙితి ప్రతిషేధాత్ । యదా తర్హి లృటః సత్సంఞ్జ్ఞకౌ భవతస్తదా సమాసో యథా స్యాత్, నాస్య లృటః సత్సంఞ్జ్ఞకౌ భవతః, `లటః సద్వా' ఇత్యత్ర భవిష్యతీత్యధికారాద్భవిష్యతీత్యేవం విహితస్య లృటో గ్రహణమ్ । అయం తు కాలమాత్రే విధానాద్యద్యపి భవతి, తథాపి భవిష్యదధికారవిహితో న భవతీతి నాస్య శతృశానచౌ భవతః ।।

కింకిలాస్త్యర్థేషు లృట్ ।। 3.3.146 ।।

సముదాయ ఉపపదమితి । కేవలస్య కింశబ్దస్యానవక్లృప్త్యమర్షయోర్వృత్త్యసమ్భవాత్ । లిఙోఽపవాద ఇతి । పూర్వేణాప్రప్తస్య । అస్తితామేత్యాది । భవత్కర్తృకం వృషలయాజనమస్తీత్యర్థః । ఉక్తం హి `పచ్యాదయః క్రియా భవతిక్రియాయాః కర్త్ర్యో భవన్తి' ఇతి ।।

జాతుయదోర్లిఙ్ ।। 3.3.147 ।।

లృటోఽపవాద ఇతి । అనవక్లృప్త్యాదిసూత్రేణ లిఙ్లృటోర్ద్వయోరపి ప్రాప్తయోర్లిఙేవ యథా స్యాత్, లృణ్మా భూదిత్యవమర్థ ఇత్యర్థః ।

యదాయద్యోరుపసఙ్ఖ్యానమితి । సూత్రవత్ లృటోఽపవాదః ।।

యచ్చయత్రయోః ।। 3.3.148 ।।

లృట ఏవాపవాద ఇతి । పూర్వవత్ప్రాప్తస్య । ఏవకారః పౌనర్వచనికః । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి । ఉత్తరత్ర యచ్చయత్రయోరేవానువృత్తిర్యథా స్యాత్, జాతుయదోర్మాభూదితి । ఇహానవక్లృప్త్యమర్షౌ ద్వౌ, యచ్చయత్రయోరిత్యుపపదే అపి ద్వే ఏవ, తతశ్చ యథాసఙ్ఖ్యం ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ---యథాసఙ్ఖ్యమిహ నేష్యతే ఇతి । పూర్వవల్లక్షణవ్యభిచారచిహ్నాత్ బహ్వచః పూర్వనిపాతాత్ ।।

గర్హాయాం చ ।। 3.3.149 ।।

దరిద్రశ్చేద్వృషలయాజనమపి యుక్తం స్యాత్, తత ఉక్తమ్---ఋద్ధ ఇతి । ఋద్ధస్యాప్యుపభోగబాహుల్యేన సమ్భావ్యేత, అత ఉక్తమ్---వృద్ధ ఇతి । వృద్ధస్యాపి జాతిమాత్రబ్రాహ్మణస్య యుక్తం స్యాత్, అత ఉక్తమ్---సద్బ్రాహ్మణ ఇతి । సద్వంశజః సదాచారశ్చేత్యర్థతో గర్హామర్ష ఇతి ।।

శేషే లృజయదౌ ।। 3.3.151 ।।

యచ్చయత్రాభ్యామితి । చిత్రీకరణాపేక్షస్తు శేషో న భవతి, తస్యేహ స్వరితత్వేనాధికారాత్ । ఆశ్చర్యం యది స భుఞ్జీతేతి । అత్రానవక్లృప్తిరాశ్చర్యం చ ద్వయం గమ్యతే, తత్రాశ్చర్యనిమిత్తే లృటి ప్రతిషిద్ధే జాతుయదోర్లిఙ్విధానే యదాయద్యోరుపసఙ్ఖ్యానమిత్యనవక్లృప్తౌ లిఙ్ । భాష్యే తు "సమ్భావనార్థో యదిశబ్దః ప్రయుజ్యతే, తతశ్చ సమ్భావనమత్ర తాత్పర్యార్థః, న చిత్రీకరణమ్; తతశ్చాయదావితి న వక్తవ్యమ్, లిఙపి `సమ్భావనేఽలమ్' ఇత్యనేనైవ" ఇత్యుక్తమ్ । యదాహ---చిత్రీకరణే యదిప్రతిషేధానర్థక్యమర్థాన్యత్వాదితి ।।

ఉతాప్యోః సమర్థయోర్లిఙ్ ।। 3.3.152 ।।

సమర్థయోరితి । సూత్రే సమశబ్దస్య నిపాతనాద్ `అతోలోపః' శకన్ధ్వాదిత్వాద్వా పరరూపత్వమ్ । సంశబ్ద ఏవ వా వృత్తౌ సమశబ్దేన సమానార్థః, యథా---`ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్', యథా---ముఖసంముఖస్యేత్యత్రేతి భావః ।

ప్రశ్నః ప్రచ్ఛాదనం చ గమ్యత ఇతి । ఆద్యే ప్రశ్నో గమ్యతే, ద్వితీయే ప్రచ్ఛాదనమ్ । నను చాపిశబ్దోఽపి ప్రశ్నే దృష్టః---`అప్యగ్రణీర్మన్త్రకృతృమృషీణామ్' అపి ప్రసన్నం హరిణేషు తే మనః' ఇతి తతశ్చ ప్రశ్నేఽపి సమానార్థత్వమనయోరితి ఉత దణ్డః పతిష్యతీతి ప్రత్యుదాహరణానుపపత్తిః ? ఏవం మన్యతే---అప్యగ్రణీరిత్యాదౌ ప్రష్టవ్యమర్థాన్తరమపేక్ష్య సముచ్చయార్థ ఏవాపిశబ్దః, ప్రశ్నస్త్వర్థః ప్రకరణాదినా గమ్యతే; తేన నానయోః ప్రశ్నే సమానార్థత్వమితి ।।

కామప్రవేదనేఽకచ్చితి ।। 3.3.153 ।।

స్వాభిప్రాయావిష్కరణం కామప్రవేదనమితి । ఏతదేవావయవార్థప్రకాశనేనోపపాదయయతి---కామ ఇచ్ఛేతి ।

మారావిద త్వాం పృచ్ఛామీతి । మారావిశబ్దం దదాతీతి మారావిదః, మారావి రవో మాకారీత్యర్థః । సంజ్ఞైషా శుకవిశేషస్య, తం హస్తే నిధాయ కశ్చిల్లాలయతి । పార్వత్యపి శుకస్యైవ కాచిదిష్టా । ప్రాయేణ తు మాతాపితరౌ పృచ్ఛామీతి పాఠః, తత్ర తదుపక్రమం వాక్యమ్---మాతాపితరౌ పృచ్ఛామి । కిమత్ర పృచ్ఛ్యతే ? కచ్చిజ్జీవతి తే మాతేతి ।।

సంమ్భావనేఽలమితి చేత్సిద్ధాప్రయోగే ।। 3.3.154 ।।

యోగ్యతాధ్యవసానమితి । యోగ్యతాయా నిశ్చయః । ఏతదేవ స్ఫోరయతి---శక్తిశ్రద్ధానమితి । శక్తిః= సామర్థ్యమ్, శ్రద్ధీయతే విషయీక్రియతే యేన జ్ఞానేన తత్తథోక్తం తదితి ।

సమ్భావనపర్యాప్త్యోరితి తేన పర్యాప్తావిహాలంశబ్దః, న భూషణాదావిత్యాహ---యద్యేవం సమ్భావన ఇతి । సప్తమ్యన్తస్య కథమలమితి చేదిత్యేద్విశేషణముపపద్యత ఇత్యాశఙ్క్య విపరిణామేన వ్యాచష్టే---తచ్చేత్సమ్భావనమితి । సమ్భావనమలమితి చావర్తతే---సమ్భావనే లిఙ్ భవతి తచ్చేత్సమ్భావనమలమాత్మకం భవతీతి । ఏవం పర్యవసానేనాలమా సమ్బన్ధః, అతోఽత్రేతిశబ్దో న సమ్బన్ధనీయః । తతోఽలమిత్యస్మిన్ సిద్ధాప్రయోగే సతీత్యన్వయః । అత్ర చేచ్ఛబ్దో న సమ్బన్ధనీయః; సప్తమ్యన్తేన సమ్బన్ధాసమ్భవాత్ । వృత్తౌ తు వస్తుమాత్రం దర్శితమ్---సిద్ధశ్చేదలమోఽప్రయోగ ఇతి, న పునరత్ర చేచ్ఛబ్దస్యాన్వయః । పర్యాప్తమితి । స్వకార్యనిర్వర్త్తనే సమర్థమ్, స్వకార్యం పునస్తస్యావిపరీతమవిషయపరిచ్ఛేదః, తద్దర్శయతి---అవితథమితి । అతథాభూతార్థవిషయత్వం జ్ఞానస్య వైతథ్యమ్, యథా---శుక్తికాయాం రజతజ్ఞానస్య; తద్విపరీతమవితథమ్, తథాభూతార్థవిషయమిత్యర్థః । తదీదృశసమ్భావనోపాధిక ఇతి । తదితి వాక్యోపన్యాసే ఈదృశమలమర్థవిశిష్టం సమ్భావనముపాధిర్యస్యేతి త్రిపదో బహువ్రీహిః । క్వచిత్తుఈదృశే సమ్భావనోపాధక ఇత్యసమాసః పఠ్యతే, తత్రేదృశ ఇతి న సఙ్గచ్ఛతే; న హి ధాత్వర్థస్య కిఞ్చిద్రూపం ప్రాఙ్నిదర్శితం యదీదృశమిత్యుచ్యేత । సర్వలకారాణమపవాద ఇతి । సమ్భావనస్య భవిష్యద్విషయత్వాద్భవిష్యద్విషయాణాం సర్వలకారాణామిత్యర్థః । అపి పర్వతం శిరసా భిన్ద్యాదితి । అత్ర యత్పర్వతభేదవిషయం సామర్థ్యం పుంసః సమ్భావ్యతే తదస్య భీమసేనాదేర్విద్యత ఏవ, తత్ర సమ్భావనమవితథమితి తద్విషయముదాహరణమ్ । అపి ద్రోణపాక భుఞ్జీతేతి । యత్పక్వస్య భోజనం తదేవ పాకస్య భోజనమ్, కర్మసాధనో వా పాకశబ్దః । విదేశస్థాయీ=దేశాన్తరగతః । ప్రాయేణగమిష్యతీతి । ప్రాయికస్వదక్షిణాక్షిస్పన్దనాదేర్లిఙ్గాభాసాదాగమనం సమ్భావ్య తత ఏతత్ప్రయుజ్యతే, తత్తథ్యమపి భవతి, విపరీతమపి భవతి । అలం దేవదత్త ఇతి । పర్యాప్తం హనిష్యతీత్యర్థః । భావివిషయత్వాత్ సమ్భావనస్య సర్వత్ర లృట్ ప్రత్యుదాహృతః ।

అపరా వ్యాఖ్యా---సమ్భావనం భావివస్తూత్ప్రేక్షణమ్, అసతి విరుద్ధప్రత్యయోపనిపాతే భవితవ్యమనేనేతి జ్ఞానమ్, యథా ప్రత్యుదాహరణే---ప్రాయేణాగమిష్యతీతి, తస్య విశేషణమలమితి చేదితి, అలమితి చేత్ తత్సమ్భావనమితి విపరిణామేనాన్వయః । తత్ర యథా ఘట ఇతి జ్ఞానం పట ఇతి జ్ఞానమిత్యుక్తే జ్ఞానస్య విషయనిర్దేశః ప్రతీయతే, తథేహాపి సమ్భావనాఖ్యస్య జ్ఞానస్య విషయనిర్దేశోఽయమలమితి చేత్ తత్సమ్భావనమలమర్థవిషయం చేదిత్యర్థః । అలమర్థశ్చ పర్యాప్తిర్న భూషణాదిః, ధాతోశ్చ ప్రత్యయవిధానాత్తదర్థగోచరమేవ సామర్థ్యం గృహ్యతే । ఇమం ధాత్వర్థమనుష్ఠాతుం సమర్థ ఇత్యేవం రూపం చేత్ తత్సమ్భావనమిత్యర్థః । సిద్ధాప్రయోగే కస్మిన్ సన్నిధానాదలంశబ్దః । ఏవం తావత్సూత్రాక్షరాణాం నిర్వాహః । వృత్తేస్తు---యత్క్రియాసు యోగ్యతాధ్యవసానమితి తదిహ సూత్రే జిఘృక్షితస్య సమ్భావనస్య లక్షణం న సమ్భావనమాత్రస్య; అన్యథా

ప్రత్యుదాహరణమనుపపన్నం స్యాత్, న హి తత్ర శక్తిశ్చద్ధానం గమ్యతే । కథం పునరత్రేదృశం సమ్భావనం గృహ్యత ఇత్యత్రాహ---తదిదానీమితి । తత్ఖలు సమ్భావనమేతత్సూత్రప్రణయనకాలేఽస్మిన్సూత్ర ఇత్యర్థః । అలమర్థేన విషయేణావిశేష్యతే అలమితి చేత్ సమ్భావనమితి, పర్యాప్తిమితి । పర్యాప్తిమితి । పర్యాప్తిరలమర్థః, న భూషణాదిరిత్యర్థః । విపరిణామేనాన్వయం దర్శయతి---తచ్చేత్సమ్భావనమితి । పర్యాప్తివిషయత్వాత్ పర్యాప్తమ్, అవితథవిషయత్వాత్ అవితథమ్, ఏతద్ధాత్వర్థానుష్ఠానే పర్యాప్తో వితథారమ్భోఽయమస్మిన్ ధాత్వర్థ ఇత్యేవంరూపం చేత్సమ్భావనమిత్యర్థః । అపి పర్వతం శిరసాభిన్ద్యాదితి । ఏవం నామాయం బలవానిత్యర్థః, పర్వతం తు భినత్తు మా వా భిదత్ ।।

విభాషా ధాతౌ సమ్భావనవచనేఽయది ।। 3.3.155 ।।

సమ్భావయామి భుఞ్జీత భవానితి । భోజనే భవాంశ్చక్త ఇత్యుత్ప్రేక్ష ఇత్యర్థః ।।

హేతుహేతుమతోర్లిఙ్ ।। 3.3.156 ।।

భవిష్యతి చ కాల ఇతి । ఇష్యత ఇత్యపేక్ష్యతే । కథం పునరేతద్ ద్వయం సూత్రేఽనుపాత్తమేవ లభ్యతే ? ఇత్యాహ---తత్రేతి । లిజితి వర్త్తమానే ఇతి । `ఉతాప్యోః' ఇత్యాదేః సూత్రాత్ । హన్తీతి పలాయత ఇతి । అత్ర హననం హేతుః, పలాయనం హేతుమత్ । వర్షణం హేతుః, సరణం హేతుమత్ । పలాయత ఇతి । `ఉపసర్గస్యాయతౌ' ఇతి లత్వమ్ । అత్ర `లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః' ఇతి శత్రాదేశోఽపి న భవతి, `హతియోగే చ సద్విధిః' ఇతి వ్యవస్థితవిభాషాసు పఠితత్వాత్ ।।

ఇచ్ఛార్థేషు లిఙ్లోటౌ ।। 3.3.157 ।।

కామప్రవేదన ఇతి వక్తవ్యమితి । `కామప్రవేదనేఽకచ్చితి ఇత్యయం తర్హి యోగః కిమర్థః, యావతా కామో మే భుఞ్జీత భవాన్, అభిలాషో మే భుఞ్జీత భవానిత్యత్రాప్యనేనైవ సిద్ధమ్ ? యత్రేచ్ఛార్థముపపదం న భవతి, అర్థప్రకరణాదినా తు కామప్రవేదనం గమ్యతే, తత్రాపి లిఙ్ యథా స్యాత్ । ఇదం తర్హి కిమర్థమ్ ? లోర్థమ్, లిఙ్గ్రహణం తు లోటా బాధా మా భూదితి ।

ఏవమపి `లేట్ చ' ఇతి వక్తవ్యే కిం లిఙ్గ్రహణేన ? ప్రకృతం లిఙ్గ్రహణం విభాషాసమ్బద్ధమ్, అతస్తదనుకర్షణే విభాషాగ్రహణస్యాప్యనుకర్షణం సమ్భావ్యేత ।।

సమానకర్తృకేషు తుమున్ ।। 3.3.158 ।।

తుమున్ప్రకృత్యపేక్షమితి । తుమున్ప్రకృతౌ యః కర్తా స చేదిచ్ఛార్థేష్వపి భవతీతి, ఏతచ్చ సాన్నిధ్యాల్లభ్యతే । ఇచ్ఛతి భోక్తుమితి । ఆత్మనో భోజనమిచ్ఛతీత్యర్థః । య ఏవేషేః కర్తా స ఏవ భుజేరపీత్యస్తీహ సమానకర్తృకత్వమ్ । ఇచ్ఛాయా భుజిక్రియాం ప్రతి తాదర్థ్యస్యాప్రతీతేః `తుమున్ణ్వులౌ' ఇత్యాదినా తుమున్ న సిద్ధ్యతీత్యయమారమ్భః । అథాపి కథఞ్చిత్తాదర్థ్యం స్యాత్, ఏవమపి సమానకర్తృకేష్వితి వక్ష్యామీత్యాయమారమ్భః, తేన దేవదత్తేన భోక్తుమిచ్ఛతి యజ్ఞదత్త ఇతి న భవతి । ఇచ్ఛన్కరోతీతి । అత్రార్థే ఇచ్ఛన్కర్తుమితి న భవతీత్యర్థః । ఇచ్ఛన్కర్తుం గచ్ఛతీత్యాదౌ `తుమున్ణ్వులౌ' ఇత్యాదినా తుమున్ । నను భావే తుమున్ విధీయతే, తత్కథమిచ్ఛన్కరోతీత్యత్ర కర్తరి ప్రసఙ్గః ? ఏవమపీచ్ఛతా క్రియతే ఇత్యత్ర ప్రసఙ్గాదనభిధానమేవాశ్రయణీయమ్ ।।

లిఙ్ చ ।। 3.3.159 ।।

కిమర్థమిదముచ్యతే ? లిఙ్ యథా స్యాత్ । సిద్ధోఽత్ర లిఙ్ `ఇచ్ఛార్థేషు లిఙ్లోటౌ' ఇతి ? తస్య సమానకర్తృకేషు తుమున్ బాధకః ప్రాప్తః । వాసరూపవిధిశ్చ క్తల్యుట్తుమున్ఖలర్థేషు ప్రతిషిద్ధస్తత్ర యథా లోణ్న భవతి ఏవం లిఙపి నస్యాత్ । అథాపి వాసరూపవిధిః స్యాద్ ? ఏవమపి లిఙేవ యథా స్యాల్లోణ్మాభూదిత్యేవమర్థమేతదారబ్ధవ్యమేవ ।।

ఇచ్ఛార్థేభ్యో విభాషా వర్తమానే ।। 3.3.160 ।।

అశ్యాదితి । `వశ కాన్తౌ' అదాదిః గ్రహిజ్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్ ।।

విధినిమన్త్రణామన్త్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిఙ్ ।। 3.3.161 ।।

విధిః ప్రేరణమితి । భృత్యాదేర్నికృష్టస్య క్వచిత్ప్రవర్తనమాజ్ఞాపనమిత్యర్థః । నియోగతోఽవశ్యమ్భావేన యత్కరణమనుష్ఠానం తన్నిమన్త్రణమ్, స నిమన్త్రణస్య విషయ ఇత్యర్థః । అవశ్యకర్త్వ్యే, శ్రాద్ధభోజనాదౌ దౌహిత్రాదేః ప్రవర్త్నేతి యావత్, శ్రాద్ధే హి నిమన్త్రితో దౌహిత్రాదిరభుఞ్జానః ప్రత్యవైతి । కామచారకరణమితి । కామచార ఇచ్ఛాప్రవృత్తిస్తయా యత్కరణమనుష్ఠానం తదామన్త్రణమ్, తద్విషయమామన్త్రణమిత్యర్థః । యత్రాననుష్ఠానేఽపి న ప్రత్యవాయస్తత్ర ప్రవర్త్నేతి యావత్ । కల్యాణాదౌ హ్యామన్త్రితోఽభుఞ్జానోఽపి న ప్రత్యవైతి । అధీష్టమితి । అధిపూర్వాదిచ్ఛతేర్నపుంసకే భావే క్తః । పుంల్లిఙ్గేన పాఠస్త్వయుక్తః । సత్కారపూర్వకో వ్యాపార ఇతి । గుర్వాదేరారాధ్యస్య వ్యాపారణేత్యర్థః, ణ్యన్తాదేరచ్ । ఇదం వా కర్త్వ్యమిదం వా కర్త్వ్యమిత్యేవ భూతవిచారణాసమ్ప్రధారణమ్ । యథేదమిహ సమ్ప్రధార్యతే ఇతి యాచ్ఞా ప్రసిద్ధా ।

న్యాయవ్యుత్పాదనార్థం చ ప్రపఞ్చార్థమథాపి వా ।

విధ్యాదీనాముపదానం చతుర్ణామపదితః కృతమ్ ।।

అస్తి ప్రవర్తనారూపమనుస్యూతం చతుర్ష్వపి ।

తత్రైవ లిఙ్ విధాతవ్యః కిం భేదస్య వివక్షయా ।।

అయం విధ్యాదిః ప్రకృత్యర్థః, ప్రత్యయార్థః, ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్, ప్రత్యయార్థవిశేషణం వేతి చత్వారః పక్షాః । తత్రాద్యే పక్షే విధ్యాదిషు వర్తమానాద్ధాతోరిత్యర్థః స్యాత్, తతశ్చ యత్ర ప్రకృతిరేవ విధ్యాదీనాచష్టే తత్రైవ స్యాత్---విదధ్యాన్నిమన్త్రయేత, ఆమన్త్రయేత, అధీచ్ఛేత్, సంప్రచ్ఛేత్, ప్రార్థయేతేతి; తత్రాపి ప్రకృత్యర్థా భావకర్మకర్త్రశ్చేత్యేతావదగమ్యేత, న ప్రకృత్యర్థవ్యతిరేకేణాపరం విధ్యాదికమ్ । యథా చేచ్ఛార్థేభ్యః `విభాషా వర్త్మానే' ఇత్యత్ర లిఙి ఇచ్ఛేదితి లడాదయశ్చ న స్యుః; అనేన లిఙా బాధితత్వాత్ । ద్వితీయే నాప్రాప్తేషు భావకర్మకర్తృషు విధ్యాదయోఽర్థా నిర్దిశ్యమానాస్తేషాం బాధకాః స్యురితి లిఙా కర్త్రాదీనామభిధానం న స్యాత్, ద్వివచనబహువచనానుపపత్తిశ్చ, విధ్యాదీనామేకత్వాత్ । తృతీయే తు యత్ర ప్రకృతిరేవ విధ్యాదీనాచష్టే తత్ర న స్యాత్---విదధ్యాన్నిమన్త్రయేతేతి, న హ్యత్ర ప్రకృత్యర్థాదన్యే తద్విశేషణభూతా విధ్యాదయః సన్తి । చతుర్థే తు విధ్యాదీనాం కర్త్రాదీనాం చ స్పష్ట ఏవ భేద ఇతి దోషాభావ ఇతి తమేవాశ్రయతి---

విధ్యాదయశ్చేత ఇతి । విధ్యాదివిశిష్టేష్వితి । విధ్యాదయః ప్రవర్త్తనావిశేషాస్తైర్విశిష్టేషు ప్రవతితేష్విత్యర్థః । సమ్ప్రశ్నప్రార్థనయోస్తు సమ్పృచ్చ్యమానే ప్రార్థ్యమానే చ కర్త్తరి । నను చ ప్రకృత్యా యోఽర్థో నాభిధీయతే తత్రైవ ప్రత్యయేన భావ్యమ్, న తు ప్రకృత్యాభిహితే; `ఉక్తార్థానామప్రయోగః' ఇతి న్యాయాత్, తతశ్చాస్మిన్నపి పక్షే విదధ్యాదిత్యాదౌ తదవస్థ ఏవాప్రసఙ్గః ? ఏవం తర్హి సన్త్యేవాత్ర వ్యతిరిక్తా విధ్యాదయో విషయభేదాత్, తథా హి---శ్రాద్ధే మాం నిమన్త్రయేత భవానితి మత్కర్మకం నిమన్త్రణం తవానుష్ఠేయమిత్యర్థః, తత్ర ప్రకృత్యభిహితం నిమన్త్రణం భోజనవిషయమ్, లిఙభిహితం తు నిమన్త్రణవిషయమితి విస్పష్ట ఏవ నిమన్త్రణభేదః । యథైషితుమిచ్ఛతీతి కాలసాధనభేదాదిచ్ఛయోర్భేదాశ్రయో యోగస్తద్వత్ । ఏవం విధ్యాదిష్వపి ద్రష్టవ్యమ్ । ఏవం చ కృత్వా ప్రకృత్యర్థవిశేషణపక్షేఽపి నాతీవ దోషః । ఆమన్త్రణే ఇహ భవాన్ భుఞ్జీతేతి । యదీచ్ఛతీత్యర్థః । అధ్యేష్యామహ ఇత్యపపాఠోఽయమ్; న హీచ్ఛతేరేతద్రూపం సమ్భవతి, ఇష్యతిరపి పరస్మైపదీ, గుణశ్చ శ్యని దుర్లభః; ఇఙశ్చాత్రార్థో నాస్తి, సూత్రే చాధీష్టేతి ఇఙ్ న ప్రయుక్తః, తస్మాదధీచ్ఛామ ఇతి పాఠః । ఉపనయేతేతి । ఆచార్యకరణ ఆత్మనేపదమ్ ।।

లోట్ చ ।। 3.3.162 ।।

యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి । ఉత్తరత్ర లోట ఏవానువృత్తిర్యథా స్యాల్లిఙో మా భూదితి । అధ్యయై ఇతి । ఇట్, ఉత్తమైకవచనమ్, టేరేత్వమ్, `ఏత ఐ', `ఆహుత్తమస్య పిచ్చ' ఇత్యాడాగమః, `ఆటశ్చ' ఇతి వృద్ధిః, ప్రకృతేర్గుణాయాదేశౌ ।।

ప్రైషాతిసర్గప్రాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చ ।। 3.3.163 ।।

కృత్య ఇతి । `విభాషా కృవృషోః' ఇతి క్యప్ । భవాన్ హి ప్రేషిత ఇత్యాదిర్వాక్యశేషః సర్వేష్వేవోదాహరణేషు యోజ్యః ।

న సామాన్యేనేతి । భావకర్మణోరిత్యుపలక్షణమ్; భవ్యగేయాదీనాం కర్త్తర్యపి భావాత్ । ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతీతి । `ప్రైషాదిష్వేవ కృత్యా భవన్తి నాన్యత్ర' ఇతి నియమార్థం చైతన్న భవతి, అనిష్టత్వాత్ । అన్యత్రాపికృత్యాదృశ్యన్తే---తృణేనశోష్యమ్, బుధేన బోధ్యమితి, అగ్నిస్తోకం తృణేన దీపనీయ ఇతి । వస్తుస్వరూపకథనమేతత్, న త్వత్ర ప్రైషాదిప్రతీతిః ।

అధికారాత్పరేణేతి । ఏనపా యోగే పఞ్చమీ మృగ్యా । నావశ్యమితి । క్వచిద్భవతి, క్వచిన్నేత్యర్థః ।

కో విశేష ఇతి । విధిః ప్రేరణమితి పూర్వత్ర వ్యాఖ్యాతత్వాత్ నాస్త్యేవ భేద ఇతి ప్రశ్నః । యద్యవిశేషః, కథం ద్వన్ద్వనిర్దేశ ఇతి చేత్ ? శబ్దరూపస్యాభిధేయత్వాత్ । `కో విశేషః' ఇతి కోఽనయోః శబ్దయోవిశేషోఽభిధేయ ఇత్యర్థః । కేచిదితి । ఏవమామన్త్రణాతిసర్గయోరపి విశేషో జ్ఞేయః । కేచిదితి వచనాదపరేఽనయోర్విసేషం నేచ్ఛన్తీత్యుక్తం భవతి । తేషామపి ప్రైషాతిసర్గగ్రహణం కర్త్తవ్యమేవ, తత్రైవ కృత్యా యథా స్యురితి । `ప్రాప్తకాలే చ' ఇతి హ్యుక్తే నిమన్త్రణాదావపి కృత్యాః స్యుః । చకారేణ లోడప్యనుకర్షణీయః---ప్రాప్తకాలే యథా స్యాదితి ॥

లిఙ్ చోర్ధ్వమౌహూర్తికే ॥ 3.3.164 ॥

చకారాద్యథాప్రాప్తం చేతి । లోట్, కృత్యాశ్చ ॥

స్మే లోట్ ॥ 3.3.165 ॥

లిఙ్కృత్యానామపవాద ఇతి । అనన్తరసూత్రేణ ప్రాప్తానామ్ । కరోతుస్మేతి । స్మశబ్దోఽధికారం సూచయతి---భవానత్రాధికృత ఇత్యర్థః ॥

అధీష్టే చ ॥ 3.3.166 ॥

అఙ్గ స్మ రాజన్నితి । అఙ్గశబ్దోఽనునయే । బ్రాహ్మణానామేవాధ్యాపనం వృత్తిరతో రాజన్నిత్యభ్యర్థితేత్యర్థః ॥

కాలసమయవేలాసు తుమున్ ॥ 3.3.167 ॥

ప్రైషాదిగ్రహణం సమ్బధ్యతే ఇతి । న చేహ ప్రైషాదయో గమ్యన్త ఇతి భావః । ఇహ కస్మాదితి । కాలో భోజనస్యేతి । తస్మాద్భుఙ్క్తాం భవానితి వాక్యార్థః, తేన గమ్యతేఽత్ర ప్రైష ఇతి ప్రశ్నః । వాసరూపవిధినేతి । నను ప్రైషాదిషు కృత్యవిధానాత్ స్త్ర్యధికారాత్పరేణ వాసరూపవిధిరనాస్తీతి జ్ఞాపితమ్ ? తత్రాహ---ఉక్తమితి । అనిత్యత్వమేవ తత్ర జ్ఞాపితం న సర్వథాభావ ఇత్యర్థః । పర్యాయోపాదానం పర్యాయాన్తరవివృత్త్యర్థమ్ । అన్యే త్వాహుః---అవసరో భోక్తుమిత్యాదావపి తుమున్ దృశ్యతే, `వ్యపయోః శేతేః' ఇత్యత్ర రాజానముపశయితుం పర్యాయ ఇతి ప్రయుక్తోవృత్తికారేణ । తస్మాదర్థగ్రహణార్థం పర్యాయోపాదానమ్, యథా---`నిమిత్తకారణహేతుషు' ఇత్యత్రేతి ।।

లిఙ్ యది ।। 3.3.168 ।।

తుమునోఽపవాద ఇతి । కర్తృకర్మణోః సావకాశోఽపి లిఙ్ ప్రతిపదవిధేర్బలీయస్త్వాత్పరత్వాచ్చ భావే తుమునో బాధక ఇత్యర్థః ।।

అర్హే కృత్యతృచశ్చ ।। 3.3.169 ।।

అర్హతీత్యర్హ ఇతి । పచాద్యచ్ । తద్యోగ్య ఇతి । తచ్ఛబ్దేన ధాత్వర్థః పరామృశ్యతే । అర్హే కర్త్ృరి గమ్యమాన ఇతి । క్వచిద్వాచ్యే, క్వచిద్గమ్యమాన ఇత్యుభయథానుగ్రహాయ గమ్యమాన ఇత్యుక్తమ్ । క్వచిద్ వాచ్యే గమ్యమానే వేతి పాఠః, తత్ర యథాసమ్భవమిత్యన్వయః । తత్ర తృచ్ అజర్యకుప్యాదిషు, కృత్యాశ్చ వాచ్యత్వే భవన్తి; లిఙ్ భవ్యగేయాదిషు, కృత్యాశ్చోభయత్ర భవన్తి । అథ కస్మాత్ `కృత్యతృచౌ' ఇతి సూత్రే కృత్యభేదవివక్షయా బహువచనమ్, ఇహ తు సామాన్యవివక్షయా ద్వివచనమ్ ? క్వచిత్తు వృత్తావపి బహువచనమేవ పఠ్యతే । తేన బాధా మా భూదితి । వాసరూపవిధిశ్చ నావశ్యం భవతీత్యనన్తరమేవోక్తమ్ ।।

ఆవశ్యకాధమర్ణ్యయోర్ణినిః ।। 3.3.170 ।।

అవశ్యం భావ ఆవశ్యకమితి । మనోజ్ఞాదిత్వాద్ వుఞ్, అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః । ఉపాధిరితి । ప్రత్యయార్థవిశేషణమిత్యర్థః । నోపపదమితి । `శీతోష్ణాభ్యాం కారిణి', `సేనాన్తలక్షణకారిభ్యశ్చ' ఇతి నిర్దేశాత్ । ఉపపదత్వే హి కేవలాణ్ణినిర్న స్యాత్,

తత్సాహచర్యాదాధమర్ణ్యమప్యుపాధిరేవ, నోపపదమ్ । శతం దాయీతి ।
`అకేనోర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయోః' ఇతి షష్ఠీప్రతిషేధాద్ ద్వితీయైవ భవతి ॥

కృత్యాశ్చ ॥ 3.3.171 ॥

భవ్యగేయాదయః కర్తృవాచకాః కృత్యా ఇతి । భవ్యగేయాదిష్వవయత్వేన స్థితాః కృత్యా ఇత్యర్థః । ఆదిశబ్దేన న భవ్యగేయాదిసూత్రనిర్దిష్టానామేవ గ్రహణమ్, కిం తర్హి ? అజర్యరుచ్యకుప్యకృష్టపచ్యావ్యథ్యావ్యథ్యాదీనామపి గ్రహణమ్ । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ॥

శకి లిఙ్ చ ॥ 3.3.172 ॥

ప్రకృత్యర్థవిశేషణమితి । నోపపదమ్, `క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే' ఇతి లిఙ్గాత్, ఉపపదత్వే హి కేవలౌ క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే న సమ్భవతః । భవాన్ఖలు శక్త ఇతి వాక్యశేషః సర్వేషు యోజ్యః । లిఙా బాధా మా భూదితి । స్త్రియాః పరేణ వాసరూపవిధేరనిత్యత్వాల్లిఙా బాధాశఙ్కా ।
`పరాజేసోఢః' ఇత్యత్రాసోఢో యోఽర్థః----సోఢుం న శక్యత ఇతి । శక్యార్థే క్తప్రత్యయో వ్యాఖ్యాతః స `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి వా, వాసరూపవిధినా వా సమర్థనీయః ॥

ఆశిషి లిఙ్లోటౌ ॥ 3.3.173 ॥

ఆశీర్విశష్ట ఇత్యాశాస్యమాన ఇత్యర్థః । విధ్యాదిసూత్ర ఏవాశీర్గ్రహణం న కృతమ్, `స్మే లోట్' ఇత్యాదివిషయేఽపి పరత్వాదేష విధిర్యథా స్యాదితి । అవశ్యం చోత్తరార్థమిహాశీర్గ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ ॥

క్తిచ్క్తౌ చ సంజ్ఞాయామ్ ॥ 3.3.174 ॥

తన్తిరితి । `అనుదాత్తోపదేశ' ఇత్యాదినానునాసికలోపః ప్రాపనోతి, `అనునాసికస్య క్విఝలోః క్ఙితి' ఇతి దీర్ఘత్వం చ, తదుభయమపి న భవతి; `న క్తిచి దీర్ఘశ్చ' ఇతి ప్రతిషేధాత్ । సాతిరితి ।

సనః క్తిచి `లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యామ్' ఇత్యాత్వమ్ I క్తిచశ్చకారశ్చిన్త్యప్రయోజనః; `న క్తిచి దీర్ఘశ్చ' ఇత్యత్ర ఏకానుబన్ధకపరిభాషయా క్తినో నివృత్తేః సిద్ధత్వాత్ II

స్మోత్తరే లఙ్ చ II 3.3.175 II

అత్రోత్తరశబ్ద ఆదిక్యవచనో న దిగ్వచనః, తేన పూర్వభూతేఽపి స్మశబ్దే భవతి, తద్దర్శితమ్---స్మశబ్దసహిత ఇతి II

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం తృతీయాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః II

---------------------*******************------------------

.

పదమఞ్జరీ

## అథ తృతీయాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

ధాతుసమ్బన్ధే ప్రత్యయాః ।। 3.4.1 ।।

ప్రయోగే స్వార్థాభిధానవ్యగ్రయోర్ధాత్వోః పరస్పరేణ సమ్బన్ధాభావాదుపచరితవృత్తిరత్ర దాతుశబ్ద ఇత్యాహ---ధాత్వర్థే ధాతుశబ్ద ఇతి । ధాత్వర్థానాం సమ్బన్ధో ధాతుసమ్బన్ధ ఇతి । సమ్బన్ధస్యానేకాధిష్ఠానత్వాత్ వృత్తావపి సంఖ్యావిశేషోఽవగమ్యత ఇతి భావః । సకలవిషయాపేక్షయా చ బహువచనమ్ । ఏకైకం వివక్షాయాం తు ధాత్వర్థయోః సమ్బన్ధ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । యది తు కర్మత్వం సమానకర్తృకత్వం చ ధాతోరర్థద్వారకం విశేషణమితివద్ధాత్వోరేవార్థద్వారకః సమ్బన్ధ ఆశ్రీయేత, ఇహ తు న స్యాత్---గోమానాసీత్, గోమాన్ భవితేతి, ద్వయోర్హి ప్రయుజ్యమానయోః సమ్బన్ధో భవతి, న చాత్ర వర్తమానకాలేఽస్తిః ప్రయుజ్యతే । కీదృశః పునరయం ధాతుసమ్బన్ధః ? ఇత్యాహ---విశేషణవిశేష్యభావ ఇతి । తత్ర తిఙన్తవాచ్యోఽర్థో విశేష్యం తత్రప్రధానత్వాద్వాక్యస్య; సుబన్తవాచ్యస్తు విశేషణమ్, కారకస్య క్రియాం ప్రతి గుణభావాత్ । అయథాకాలోక్తా అపీతి । యస్మిన్కాలే విహితాస్తతోఽన్యత్రాపి ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః । ఏతేన కాలమాత్రస్యాత్ర బాధః, న తూపపదోపాధిప్రకృతిప్రత్యయార్థానామితి దర్శయతి । ఏతచ్చ `వర్తమానసామీప్యే' ఇత్యారభ్య ప్రాయేణ కాలాన్యత్వప్రతిపాదనాల్లభ్యతే । అగ్నిష్టోమయాజీతి భూతకాల ఇతి । భూతః కాలో యస్యేతి బహువ్రీహిః, ఏతేన భవిష్యత్కాల ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ । తత్రేతి । తయోర్మధ్యే । భూతకాలోఽగ్నిష్టోమయాజీత్యేవశబ్దో భవిష్యత్కాలేన జనితేత్యనేన సమ్బధ్యమానః సాధుర్భవతి । అయమపి భవిష్యత్కాలః సన్సాధుర్భవతీత్యర్థః । అథ వా---స్వయమపి భవిష్యత్కాలేనాభిసమ్బధ్యమానః, స్వకాలపరిత్యాగేన భవిష్యత్కాలః సన్నిత్యర్థః

। అయం హ్యత్రార్థః---పుత్రోఽస్య జనితా స చాగ్నిష్టోమేన యష్టేతి, తత్ర యది భూతకాల ఏవ ణినిరవతిష్ఠేన తదా యాగస్య భవిష్యత్త్వావగమో న ప్రాప్నోతీత్యయమారమ్భః । ఏవమితరయోరప్యుదాహరణయోర్ద్రష్టవ్యమ్ । అథ విపర్యయః కస్మాన్న భవతి, భవిష్యత్కాలో భూతకాలేనాభిసమ్బధ్యమానః స్వకాలపరిత్యాగేన భూతే సాధుర్భవతి, తతశ్చాగ్నిష్టోమయాజ్యస్య పుత్రో జాత ఇత్యయం వాక్యార్థ ఇతి ? తత్రాహ=విశేషణం గుణత్వాదితి । ప్రధానానువర్త్తా గుణః, న గుణానువతిం ప్రధానమ్, ఉభయోశ్చ స్వకాలనిష్ఠయోః సమ్బన్ధానుపపత్తిరితి ప్రధానానురోధేన గుణస్య కాలపరిత్యాగ ఇత్యర్థః ।

ప్రత్యయాధికార ఇతి । యద్యపి ప్రకృతః ప్రత్యయశబ్దః స్వరూపపదార్థకః, తథాపీహ సంజ్ఞేనామనిర్దేశాత్సంజ్ఞిపదార్థకో విజ్ఞాస్యత ఇతి భావః । అధాత్వధికారవిహితా అపీతి । అన్యథా ప్రకృతానాం ధాతుప్రత్యయానామేవ గ్రహణం స్యాత్ । ప్రత్యయగ్రహణాత్తు సర్వపరిగ్రహార్థాత్తద్ధితానామపి కాలాన్తరేఽపి సాధుత్వం భవతి । గోమానాసీత్, గోమాన్భవితేతి । `తదస్యాస్త్యస్మిన్' ఇతి మతుప్ప్రత్యయో వర్త్తమానసత్తావిశిష్టేన ప్రకృత్యర్థేన విశిష్టేఽర్థే విహితః । ధాతుసమ్బన్ధే తు ప్రకృత్యర్థస్య భూతభవిష్యత్త్వేఽపి సాధుర్భవతి । తతశ్చాయమత్రార్థః---గావోఽస్యాసన్ గోమానాసీత్, గావోఽస్య భవితారః గోమాన్ భవితేతి । ధాత్వధికారాదేవ ధాతుగ్రహణే సిద్ధే పునర్ధాతుగ్రహణం ధాతువిశేషపరిగ్రహార్థమ్, తేనాస్తిభూజనిసమ్బన్ధే తద్విశేషణానామేవ కాలాన్యత్వేన సాధుత్వం భవతీతి కేచిత్ । న చాయం పక్షో భాష్యే సిద్ధాన్తత్వేన స్థాపితః, తస్మాదవిశేషేణ భవతీత్యన్యే । దృశ్యతే చాన్యత్రాపి కాలాన్యత్వలమ్---`సాటోపముర్వీమనిశం నదన్తో యే ప్లావయిష్యన్తి సమన్తతోఽమీ' ఇత్యత్ర । నదన్త ఇతి వర్త్తమానకాలః ప్లావయిష్యన్తీతి అవర్త్తమానేనాభిసమ్బధ్యమానో భవిష్యత్కాలః సమ్పద్యతే ।

సూత్రప్రత్యఖ్యానం తు---అగ్నిష్టోమయాజీతి భూత ఏవ ణినిః, జనితేత్యేతత్సమ్బన్ధాత్తు కేవలం వ్యపదేశస్య భావిత్వప్రతీతిః, అస్య సూత్రస్య శాటకం వయేతివత్ । తతశ్చ భావివ్యపదేశవిజ్ఞానాద్విశేషణస్య కాలాన్యత్వం వాక్యార్థవశాదసత్యపి సూత్రారమ్భే ప్రత్యేష్యతే । అవశ్యం చ స్వకాల ఏవ ప్రత్యయవిధిరేష్టవ్యః, అన్యథా భావికృత్యమాసీదిత్యత్ర భావిశబ్దస్య భూతకాలత్వే భావ్యాసీచ్ఛబ్దయోః పర్యాయత్వాద్యుగపత్ప్రయోగో న స్యాత్ । తస్మాదిదానీమాసీదిత్యేవం తత్రార్థః । గోమానాసీదిత్యత్రాపి దేవదత్తస్య విధమానత్వేఽపి గోమద్రూపస్యాతీతత్వాద్ భూతప్రత్యయః । తత్రార్థాద్ గవామప్యతీతత్వం ప్రతీయతే, గోమచ్ఛబ్దస్తు స్వమహిమ్నా వర్త్తమానసత్తావిశిష్టమేవ ప్రకృత్యర్థమాహ ॥

క్రియాసమభిహారే లోట్ లోటో హిస్వౌ వా చ తధ్వమోః ॥ 3.4.2 ॥

ధాతుసమ్బన్ధ ఇతి వర్త్త ఇతి । అనుప్రయోగధాతునా చ సమ్బన్ధః । క్వచిత్త్వయం గ్రన్థో న పఠ్యతే । ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతదితి । ఉపపదత్వాశఙ్కాం నిరస్యతి । వ్యాఖ్యానాచ్చోపపదత్వాభావః । సమభిహారవిశిష్టక్రియావచనాదితి । క్రియాధర్మే సమభిహారమాత్రే ధాతోర్వృత్త్యసమ్భవాదేతదుక్తమ్ । అత్ర యది `లోటో హిస్వౌ' ఇతి వచనాత్తస్యైవ హిస్వౌ స్యాతామ్, తదా సామాన్యవిహితానాం తిఙాం శతృశానజ్భ్యామివ హిస్వాభ్యాం బాధా స్యాత్, తతస్తధ్వమోర్లోట్స్థానికయోరభావాత్ `వా చ తధ్వమోః' ఇతి తయోః స్థానిత్వేనోపాదానమనుపపన్నమితి లోట్శబ్దేన తదాదేశానాం గ్రహణమిత్యుపలక్ష్యతే । అస్తు తథా, కో దోషః ? ఇహ హి తిప్సిప్మిపాం స్థానే విహితస్య హేః స్థానివద్భావేన పిత్త్వాఙ్గిత్త్వాభావాల్లునీహితీత్త్వం న స్యాత్, బ్రూహీతి `బ్రువ ఈట్' స్యాత్, తృణ్ఢీతి `తృణహ ఇమ్' స్యాత్, అనుదాత్తత్వం చ హేః ప్రసజ్యేత ? నైష దోషః; `సేర్హ్యపిచ్చ' ఇత్యత్ర యోగవిభాగః కరిష్యతే, తత్సామర్థ్యాద్ `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి నాశ్రీయతే, సేర్హిర్భవతి అపిచ్చ భవతి యావాన్కశ్చిద్ధిర్నామేతి । యౌ తర్హ్యుత్తమాదేశౌ హిస్వౌ, తయోరాడాగమః ప్రాప్నోతి---లునీహిలునీహీత్యేవాహం లునామి, అధీష్వాధీధ్వేత్యేవాహమధీయ ఇతి ? నైష దోషః; ఆటి కృతే సాట్కస్యాదేశౌ భవిష్యతః, సకృత్ప్రవృత్త్యా లక్షణస్య చరితార్థత్వాత్ । హిస్వయోః పునరాట్ న భవిష్యతి, ఇహ హ్యాట్ క్రియాతాం హిస్వావితి సమ్ప్రధారణాయాముభయోరనిత్యయోః `శబ్దాన్తరస్య ప్రాప్నువన్విధిరనిత్యో భవతి' ఇతి పరత్వాదాటి కృతే సాట్కస్య హిస్వావితి సిద్ధమిష్టమ్ । ఏవమపి హేర్యోగవిభాగేన పిత్త్వాభావేఽపి స్వశబ్దస్యోత్తమాదేశస్య పిత్త్వాద్భుఙ్క్ష్వభుఙ్క్ష్వేత్యేవాహం భుఞ్జే ఇత్యత్ర `శ్నసోరల్లోపః' ఇత్యకారలోపో న ప్రాప్నోతి, బ్రూష్వబ్రూష్వేత్యేవాహం బ్రువే `బ్రువ ఈట్' ప్రాప్నోతి, సర్వేషాం చ తిఙాం ద్వావపి హిస్వౌ పర్యాయేణ స్యాతాం న తు `పరస్మైపదానాం హిః, ఇతరేషాం స్వః' ఇతి నియామకమస్తి । తస్మాద్దుష్ట ఏవాయం పక్ష ఇతి మత్వా లకారస్యైవాదేశౌ హిస్వావాశ్రయణీయావితి దర్శయతి । తస్య చ లోట ఇతి । నన్వస్మిన్పక్షే `వా చ తధ్వమోః' ఇత్యనుపపన్నమిత్యుక్తం తత్రాహ---తధ్వమ్భావినస్తు వా భవతి ఇతి । ముఖ్యార్థాసమ్భవే తధ్వమ్భావీ లోడేవ తథోచ్యతే ఇత్యర్థః ।

యది తర్హి లోట ఏవ హిస్వావాదేశౌ న తదాదేశానామ్, `లః పరస్మైపదమ్' ఇతి ద్వయోరపి పరస్మైపదసంజ్ఞా స్యాత్, తతశ్చ ద్వావపి పరస్మైపదిభ్య ఏవ స్యాతామ్ । తిఙ్క్ష్వసన్నివేశాచ్చ తదన్తస్య తిఙన్తతా న స్యాత్, తతశ్చ `తిఙ్ఙతిఙః' ఇతి నిఘాతో న ప్రాప్నోతి । హిస్వయోశ్చ కృత్త్వాత్తదన్తస్య శతృశానజన్తస్యైవ ప్రాతిపదికత్వాత్స్వాద్యుత్పత్తిః ప్రాప్నోతి, తత్ర చ విభక్తిసంజ్ఞకహిస్వసదృశత్వాదనయోర్హిస్వయోః `విభక్తిస్వరప్రతిరూపకాశ్చ నిపాతాః' `నిపాతోఽవ్యయమ్' ఇత్యవ్యయసంజ్ఞాయాం యద్యపి విభక్తీనాం శ్రవణం న భవతి, తథాపి

తతః పరస్య `తిఙ్ఙతిఙ' ఇతి నిఘాతః ప్రాప్నోతి, ద్వావపి చ కర్త్రేవ స్యాతామ్, న తు స్వాదేశో భావకర్మకర్తృషు స్యాత్ । తస్మాదయమపి పక్షో దుష్ట ఏవ, తత్రాహ---లోడిత్యేవేతి । ఏతేన ద్వితీయయోగే ప్రథమాన్తస్య లోడ్గ్రహణస్యానువృత్తి దర్శయతి । తత్ర చ సామానాధికరణ్యేన లోడిత్యనేన హిస్వౌ విశేష్యేతే, న షష్ఠ్యా విపరిణామేన, చ న హిస్వౌ లోటౌ భవతః; ఉచ్యతే చేదం లోటో హిస్వావితి, తతశ్చ ధర్మాతిదేశో విజ్ఞాయతే, తదాహ---లోడ్ధర్మాణౌ తౌ భవత ఇత్యర్థ ఇతి । అత్ర చ లోట్శబ్దేన లోట్సంబన్ధినౌ హిస్వావుచ్యేతే ముఖ్యలోట్సంబన్ధినో ధర్మస్యాతిదేశ్యస్యాసమ్భవాత్ప్రసిద్ధౌ లోట్సంబన్ధినౌ యౌ హిస్వౌ, `సేర్హ్యపిచ్చ' `సవాభ్యాం వామౌ' ఇతి విహితౌ, తద్ధర్మాణావిత్యర్థః । కిం సిద్ధం భవతి ? తద్దర్శయతి---తేనేతి । తయోహి పరస్మైపదాత్మనేపదత్వం భేదేన వ్యవస్థితమ్---హేః పరస్మైపదత్వమ్, స్వస్యాత్మనేపదత్వమితి । అతస్తద్ధర్మాతిదేశాదిహాపి తదుభయం భేదేన, వ్యవతిష్ఠతే, భేదేన భవిష్యతీత్యర్థః । తిఙ్త్వం చ భవతీతి । తథా చ---హీత్యస్య కర్తా వాచ్యః, స్వశబ్దస్య తు భావకర్మకర్తారః । పురుషైకవచనసంజ్ఞే తు విధానసామర్థ్యాన్న భవతః, యది హి తే అపి స్యాతామ్, హిస్వయోరనేన విధానమనుపపన్నం స్యాద్; వచనాన్తరేణైవ తయోస్తాదృశయోః సిద్ధత్వాత్ ।

లునీహి లునీహీత్యాది । పునః పునర్లవనమయం కరోతీత్యాదిరర్థః । తత్ర చ లోడన్తం పునః పునర్లవనమాహ, అనుప్రయోగధాతుస్తు కృతిం తద్విషయాం వదన్ అభివ్యనక్తి, సంముగ్ధ తద్గతం సాధనాదికమ్ । ఏవం చ సామాన్యవిశేషయోర్విశేషణవిశేష్యభావాద్ ధాతుసమ్బన్ధ ఉపపద్యతే, ఇత్యేవశబ్దౌ, లోడన్తానుప్రయోగయోః సమ్బన్ధార్థౌ, అయన్త్వమహంశబ్దాః పురుషవిశేషాభివ్యక్తిహేతవః । అథ వేతి । `వా చ తధ్వమోః' ఇత్యస్య ఫలం దర్శయతి ।

అలావీదితి । లుఙ్, సిచి వృద్ధిః, సిచ ఇట్, తిపః `అస్తిసిచోఽపృక్తే' ఇతీట్, `ఇట ఈటి' ఇతి సిచో లోపః, `సిజ్లోప ఏకాదేశే సిద్ధో వక్తవ్యః' ఇతి సవర్ణదీర్ఘత్వమ్ । ఏవం మధ్యమోత్తమయోరుదాహార్యమితి । లునీహి తునీహీత్యేవ త్వమలావీః అలావిష్టమలావిష్ట । అథా వా లునీత లునీతేత్యేవ యూయమలావిష్ట । లునీహి లునీహీత్యేవాహమలవిషమ్ అలావిష్వ అలావిష్మ । ఏవం మధ్యమోత్తమయోరపీతి । లునీహి లునీహీత్యేవ త్వం లవిష్యసి లవిష్యథః లవిష్యథ । అథ వా లునీత లునీతేత్యేవ యూయం లవిష్యథ । లునీహి లునీహీత్యేవాహం లవిష్యామి లవిష్యావః లవిష్యామః । ఏవం సర్వేషు లకారేషూదాహార్యమితి । లునీహిలునీహీత్యేవాయమలునాత్ లునాతు లునీయాత్ లూయాత్ లులావ లవితా లవిష్యతి అలవిష్యత్; అధీష్వాధీష్వేత్యేవాయమధ్యైత అధీతామ్ అధీయీత అధ్యేషీష్ట అధిజగే అధ్యగీష్ట అధ్యైష్ట అధ్యేతా అధ్యైష్యత అధ్యేష్యతే । కర్మణి---లూయస్వ లూయస్వేత్యేవాయం కేదారో లూయత ఇత్యాది । భావే తు ప్రసిద్ధః స్వశబ్దో దృష్టో న వేతి చిన్త్యమ్ ।

అథోదాహరణేషు కథం ద్విర్వచనమ్, యావతా క్రియాసమభిహారం ద్యోతయితుం ద్విర్వచనం విధీయతే, స చాత్ర తస్మిన్నేవ విధీయమానేన లోటైవ ద్యోతితః, అథ ద్యోతితేఽపి తస్మిన్ `క్రియాసమభిహారే ద్వే భవతః' ఇతి వచనసామర్థ్యాదత్ర ద్విర్వచనం యజన్తేఽపి ప్రాప్నోతి, వక్తవ్యో వా విశేషః ? తత్రాహ---క్రియాసమభిహారాభివ్యక్తావితి । `లః కర్మణి చ' ఇతి వచనాద్భావకర్మకర్తా్రోఽస్య వాచ్యాః, సమభిహారస్తు ద్విర్వచనేనైవ ద్యోత్యః, యజస్తు న కిఞ్చిదన్యద్వాచ్యం ద్యోత్యం వా విద్యతే ఇతి తేనైవ క్రియాసమభిహారస్య ద్యోతితత్వాద్ ద్విర్వచనాభావః । నను చ సన్తు భావకర్మకర్తా్రోఽస్య వాచ్యాః, సమభిహారోఽప్యుపాధిత్వేన శ్రుతః, సోఽపి లోటో ద్యోత్యో భవతు, యథా---లడాదిషు వర్త్మానాదయః ? ఏవం తర్హ్యసతి ద్విర్వచనే శుద్ధస్య లోటోఽస్య చ సాధారణం రూపమితి సమభిహారాభివ్యక్తయేఽవశ్యం ద్విర్వచనమపేక్ష్యతే । శబ్దశక్తివైచిత్ర్యం చాత్ర హేతుః, యథా స్త్రీత్వం క్వచిదేకేనైవ ప్రత్యయేన ద్యోత్యతే, క్వచిద్ ద్వాభ్యామ్, క్వచిత్ దృషదిత్యాదో ప్రాతిపదికేనైవేత్యలం ప్రబన్ధేన ।।

సముచ్చయేఽన్యతరస్యామ్ ।। 3.4.3 ।।

`సముచ్చయే' ఇతి సమాన్యోక్తావపి క్రియాసముచ్చయ ఏవ దృశ్యతే, ధాతోః ప్రత్యయవిధానాదిత్యాహ---అనేకాక్రియాధ్యాహారః సముచ్చయ ఇతి । అనేకాసాం క్రియాణామేకస్మిన్ సమ్బన్ధిని నిచీయమానతేత్యర్థః ।
ఏతేనైకక్రియావిషయాత్సమభిహారాత్సముచ్చయస్య భేదో దర్శితః । ధాతోః క్రియావాచిత్వాత్క్రియాధర్మే సముచ్చయమాత్రే వృత్తిర్న భవతీత్యభిప్రాయేణాహ---సముచ్చీయమానక్రియావచనాదితి । ఏకస్మిన్సాధనే యాః క్రియాః సముచ్చీయన్తే తద్వాచిభ్యో ధాతుభ్యః ప్రత్య ఇత్యర్థః ।

భ్రాష్టమటేత్యాది । భ్రాష్టాటనాదీని కరోతీత్యర్థః । తత్రానుప్రయుజ్యమానో ధాతుః సాధనభేదేన భిన్నేష్వటనేష్వనువర్తమానం కృతివ్యాపారం వదంస్తద్గతాని సాధనాదీని ప్రకాశయతీతి పరస్పరసమ్బన్ధః । భ్రాష్టమ్=చుల్లి, ఖస్య దూరం ఖదూరమ్=అపవరకమ్, స్థాల్యః ప్రక్షాలితా యత్ర నిధాయ పిధీయన్తే తత్స్థాల్యపిధానమ్ ।

అథ వేతి । ప్రథమేనాథవాశబ్దేన `వా చ తధ్వమోః' ఇత్యస్య వ్యాపారం దర్శయతి, ద్వితీయేనాన్యతరస్యాగ్రహణస్య । ఏవం ద్వితీయేఽప్యుదాహరణే ద్రష్టవ్యమ్ ।।

యథావిధ్యనుప్రయోగః పూర్వస్మిన్ ।। 3.4.4 ।।

యథావిధీతి । పదార్థనతివృత్తౌ `యథార్థే యదవ్యయమ్' ఇత్యవ్యయీభావః, అనుప్రయోగ ఇత్యనుశబ్దో ధాత్వర్థానువాదీ, న పశ్చాద్భావేనానన్తర్యేఽర్థే । తేన పూర్వవ్యవహితప్రయోగోఽపి భవతి । పూర్వస్మిన్నితి వచనం విస్పష్టార్థమ్ । సముచ్చయే హి సామాన్యవచనస్యానుప్రయోగం వక్ష్యతి, తేన తతోఽన్యత్రాయం విధిరన్యశ్చ విషయః పూర్వమేవ లోడ్విధానమ్ । ధాతుసమ్బన్ధే ప్రత్యయవిధానాదితి । నను చ హిస్వాన్తమేతదనభివ్యక్తపదార్థకమ్, సఙ్ఖ్యాకాలపురుషాణామనభివ్యక్తత్వాత్, అతస్తదర్థాభివ్యక్త్యర్థభేవానుప్రయోగః సిద్ధః ? అస్త్వేవమ్, కిమేతావతా వృత్తికారోక్తో హేతుర్న భవతి । అథ వా యావన్తమర్థమభివ్యఙ్క్తుం హిస్వాన్తం సమర్థం తావతో వివక్షాయామనుప్రయోగాసిద్ధి మత్వైవముక్తమ్ । యథావిధ్యర్థ వచనమితి । నను చ `సముచ్చయే సామాన్యవచనస్య' ఇతి వక్ష్యతి, తత్ర నియమో విజ్ఞాస్యతే---సముచ్చయ ఏవ ధాత్వన్తరస్యానుప్రయోగ ఇతి, తతశ్చ క్రియాసమభిహారే యథావిధ్యనుయోగో భవిష్యతి ? ఏవం మన్యతే---సముచ్చయే సామాన్యవచనస్యైవానుప్రయోగ ఇతి నియమాదన్యత్ర ధాత్వన్తరస్యాపి స్యాదితి ఛినత్తీతి నానుప్రయుజ్యత ఇతి । పచతీత్యాదేభిన్నార్థస్య త్వప్రసఙ్గః, లోడన్తేనానన్వయాత్ । సమానార్థస్య తు సమ్భవతి సమ్బన్ధః, యథా--తస్యైవ । ఏవం సామాన్యవచనస్య కరోత్యాదేరప్యనుప్రయోగప్రసఙ్గః, తస్యాపి హి సన్నిహితలోడన్తవాచ్యే విశేషే పర్యవసానాత్సమ్భవత్యేవాన్వయః । నను చైకస్యా ఆకృతేశ్చరితః ప్రయోగో న ద్వితీయస్యాస్తృతీయస్యాశ్చ భవతి, ఏతచ్చ `కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే' ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యాతమ్, తత్ర యథా గవాం స్వామీ అశ్వేషు చేతి న భవతి, తథేహాపి యేనైవ ధాతునా లోట్ప్రయోగః ప్రారబ్ధస్తేనైవాసౌ సమాపయిష్యతే ? న; అస్యాపి న్యాయస్య వేదే లోకే చ వ్యభిచారాత్ । వేదే తావత్---ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే సూకర ఇతి చతుర్థీప్రయోగప్రకరణే క్షిప్రశ్యేనస్య వర్తికా తే ధాతురితి షష్ఠీ, మయుః ప్రాజాపత్య ఇతి తద్ధితశ్చ దేవతాసమ్బన్ధే దృశ్యతే । లోకేఽపి---ససృుః, పయః పపురితి లిటా సహానేనిజురితి లజ్ ప్రయుక్తః । తస్మాదారభ్యమేవైతత్ ।।

సముచ్చయే సామాన్యవచనస్య ।। 3.4.5 ।।

నను చ హిస్వాన్తస్యానభివ్యక్తపదార్థకత్వాద్ధాతుసమ్బన్ధే ప్రత్యయవిధానాచ్చానుప్రయోగః సిద్ధః, నార్థ ఏతేన ? తత్రాహ---సర్వవిశేషేతి । అసత్యస్మిన్యతో ధాతోర్లోడ్విహితః స తస్యానుప్రయుజ్యేత । ఏవమపి హిస్వాన్తార్థస్యాభివ్యక్తిర్భవత్యేవ ధాతుసమ్బన్ధశ్చోపపద్యతే ।

నను చ సర్వేషు విశేషేషు యదనుగతం సామర్థ్యం తద్వాచినోఽనుప్రయోగేఽపి తస్య సామాన్యస్య సన్నిహితేషు విశేషేషు పర్యవసానాదర్థాభివ్యక్తిశ్చ సర్వేషాం భవతి, ధాతుసమ్బన్ధశ్చ । తత్ర సామాన్యవచనస్యైకస్యానుప్రయోగోఽస్తు, బహూనాం విశేషవాచినాం వేతి సమ్ప్రధారణాయామేకస్యైవ భవిష్యతి, లఘుత్వాత్తత్రాహ---లాఘవం చేతి । అన్యథా తరుద్రుమాదీనామేవ ప్రయోగః స్యాత్, న వనస్పత్యాదిశబ్దానామితి భావః । నను భ్రాష్ట్రమటేత్యాదౌ తస్యైవానుప్రయోగాత్కథం సామాన్యవచనతా ? తత్రాహ---భ్రాష్ట్రమటేత్యాది । కారకభేదాత్ క్రియాభేదే సతీతి । భేదనిబన్ధనః సముచ్చయోఽప్యేవమేవాత్రోపపాద్యః ।।

ఛన్దసి లుఙ్లఙ్లిటః ।। 3.4.6 ।।

ఉదాహరణేషు ధాతుసమ్బన్ధో మృగ్యః । అకరదితి । `కృమృదృరుహిభ్యశ్ఛన్దసి' ఇతి చ్లేరఙాదేశః, `ఋదృశోఽఙి గుణః' ।।

లిఙర్థే లేట్ ।। 3.4.7 ।।

జోషిషదితి । `జుషీ ప్రీతిసేవనయోః' అనుదాత్తేత్, వ్యత్యయేన పరస్మైపదమ్, `ఇతశ్చ లోపః పరస్మైపదేషు', `లేటోఽడాటౌ' ఇతి తిపోఽడాగమః, `సిబ్బహులం లేటి' ఇతి సిప్, ఇడాగమః । తారిషదితి । సిబ్విధౌ బహులం ణిద్వద్భావ ఉక్తః, తతో వృద్ధిః । పతాతీతి । `పత్లృ గతౌ', తిప ఆడాగమః ।।

ఉపసంవాదాశఙ్కయోశ్చ ।। 3.4.8 ।।

యది మే భవానిత్యాదినోపసంవాదస్య స్వరూపం దర్శయతి । కారణత ఇత్యాదినా । శఙ్కాయాః అనుసరణమనుగమనమిత్యర్థః । అహమేవేత్యాది । త్రిపురవిజయే దేవైః ప్రర్థితస్య దేవస్యైతద్వచనమ్ । `ఈశ ఐశ్వర్యే', ఉత్తమైకవచనమిట్, టేరేత్వమ్, `వైతోన్యత్ర' ఇత్యైకారః । పశవో ద్విపాదశ్చతుష్పాదశ్చ । `వాయుం దేవా అబ్రువన్సోమం రాజానం హనామేతి, సోఽబ్రవీదూరం వృణై, మదగ్రా ఏవ వో గ్రహా గృహ్యాన్తై ఇతి । మద్గ్రహోఽగ్రం ప్రథమం

యేషాం తే తథోక్తాః, గ్రహేః కర్మణ్యాత్మనేపదం యక్, గ్రహిజ్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్, ఝుస్యాడాగమః, పూర్వవద్దైత్యమ్ । `దేవాః సోమమఘ్నన్, సోఽపూయదశక్యతామాగమత్, తే వాయుమబ్రువన్ ఇమం నః స్వదయేతి, సోఽబ్రవీద్వరం వృణై, మద్దేవతాన్యేవ వః పాత్రాణ్యుచ్యాన్తై ఇతి । అహం దేవతా యేషాం తాని తథోక్తాని । ఉచ్యాన్తై ఇతి వచేః `వచిస్వపి' ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్, శేషం పూర్వవత్ । నేజ్జిహ్యాయన్త ఇతి । ఇచ్ఛబ్ద ఆశఙ్కాం ద్యోతయతి । జిహ్మచరణేన నరకపాతః సమ్భావ్యతే, స మా భూదిత్యర్థః । జిహ్మమ్=కుటిలం పాపమ్, `ఛన్దసి పరేచ్ఛాయామ్' ఇతి క్యచ్, `అశ్వాఘస్యాత్' ఇతి యోగవిభాగోనాత్వమ్ । వృత్తౌ తు వస్తుమాత్రం దర్శితమ్ । జిహ్మచరణేనేతి । న పునరాచారే ఉపమానాదన్యత్ర క్యజస్తి । హేతౌ శతృప్రత్యయః । లిఙర్థ ఏవాయమితి । హేతుహేతుమద్భావే, కథమ్ ? ఉపసంవాదే తావత్కరణం హేతుః, దానం హేతుమత్; అన్యథా యది మే భవానిదం కుర్యాదితి లిఙ్ న స్యాత్, విభాషా తు లిఙీతి । అహమపి తే ఇదం దాస్యామీతి లృట్ । భాష్యే తు దదాతేరపి లిఙ్ ప్రయుక్తః । ఆశఙ్కాపి కారణతః కార్యానుసరణమ్, తత్ర కారణం హేతుః, కార్యం హేతుమత్ । అథాపి కరణమవధిః, దానమవధిమదిత్యవధ్యవధిమద్భావ ఉపసంవాదే ప్రతీయతే, న హేతుహేతుమద్భావః, ఆశఙ్కాయామపి నిశ్చితో హేతుహేతుమద్భావో నాస్తీత్యుచ్యేత, తథాపి లిఙ్ప్రయోగసిద్ధయేఽవశ్యం వక్తవ్యోఽత్ర హేతుహేతుమద్భావః, అతో లిఙర్థ ఏవాయమిత్యర్థః । నిత్యార్థం తు వచనమితి । ఛన్దసి నిత్యోఽత్ర లిఙ్ దృశ్యత ఇతి మన్యతే, తథాపి వ్యవస్థితవిభాషయా సిద్ధమితి చేత్తదేవ తర్హి వచనేన జ్ఞాప్యతే ॥

తుమర్థే సేసేనసేఅసేన్క్సేకసేనధ్యైఅధ్యైన్కధ్యైకధ్యైన్శధ్యైశధ్యైన్తవైతవేఙ్ తవేనః ॥ 3.4.9 ॥

కథం జ్ఞాయత ఇతి । `కర్తరి కృత్' ఇతి వచనాత్ భావస్తుమర్థో నోపపద్యత ఇతి ప్రశ్నః । అపకర్షః=అపనయః, స్వార్థశ్చ ధాతూనాం భావ ఇతి సాధ్యమానరూపః । స ఏవ హి ధాతువాచ్యో భావః । ఘఞాదివాచ్యస్తు భావో ధాత్వర్థవ్యతిరిక్తః సిద్ధతారూపః । పిబధ్యై ఇతి । `యకో బహులం ఛన్దసి' ఇతి లుకి పిబాదేశః । మాదయధ్యై ఇతి । యకః ప్రసఙ్గే వ్యత్యయేన శప్ ॥

దృశే విఖ్యే చ ॥ 3.4.11 ॥

యోగవిభాగశ్చిన్త్యప్రయోజనః ॥

ఈశ్వరే తోసున్కసునౌ ॥ 3.4.13 ॥

వితృద ఇతి । `ఓతృదిర్ హింసానాదరయోః' ।।

కృత్యార్థే తవైకేన్కేన్యత్వనః ।। 3.4.14 ।।

కృత్యానామర్థో భాకర్మంణీ ఇతి । యద్యపి భవ్యగేయాదిషు కర్త్రాద్యర్థః, వహ్యం కరణమ్, స్నానీయం చూర్ణిత్యాదిషు కరణాదయః; తథాపి న తత్ర కృత్యత్వేన కర్త్రాదిషు విధానమ్, కిం తర్హి ? స్వరూపేణ, అతః కృత్యతయా విధానం భావకర్మణోరేవేతి భావః । దిదృక్షేణ్య ఇతి । దృశేః సన్నన్తాత్కేన్యః । శుశ్రూషేణ్య ఇతి । శ్రృణోతేః । సయాదిసూత్రేఽపీతి । యేన సయాదయో విధీయన్తే తత్ర ` తుమర్థే సేసేనసే' ఇత్యత్రేత్యర్థః । తస్య తుమర్థాదన్యత్రేతి । అన్యథాఽనేనైవ తుమర్థే భావేఽపి సిద్ధత్వాదనర్థకం తత్స్యాత్ ।।

అవచక్షే చ ।। 3.4.15 ।।

ఏశ్ప్రత్యయ ఇతి । శిత్కరణం సార్వధాతుకత్వార్థమ్, తేన చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ న భవతి ।।

భావలక్షణే స్థేణ్కృఞ్వదిచరిహుతమిజనిభ్యస్తోసున్ ।। 3.4.16 ।।

సంస్థానాదీనామవధిత్వేన లక్షణభావః । ఆ సమాప్తేరితి । సమ్పూర్వో హి తిష్ఠతిః సమాప్తౌ రూఢః; సన్తిష్ఠతే పిణ్డపితృయజ్ఞ ఇత్యాదౌ దర్శనాత్ । ఆతామితోరితి । `తము గ్లానౌ' ।।

అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వా ।। 3.4.18 ।।

` తుమర్థే' ఇత్యేవ । అలంకృత్వేతి । ` అమైవావ్యయేన' ఇతి నియమాదుపపదసమాసాభావః । న కర్తవ్యమిత్యర్థః ।

వాసరూప ఇతి చేదితి । పూర్వం తు ప్రైషాదిషు కృత్యానాం వచనేన `స్త్ర్యధికారాధూర్ధ్వం వాసరూపవిధిర్నావశ్యమస్తి' ఇతి జ్ఞాపితత్వాదిహ తదభావమభిప్రేత్య ప్రాగ్గ్రహణం వికల్పార్థమిత్యుక్తమ్ ।।

ఉదీచాం మాఙో వ్యతీహారే ।। 3.4.19 ।।

అపమిత్యేతి । `మేఙ్ ప్రాణిదానే' క్త్వో ల్యపి `గయతేరిదన్యతరస్యామ్' ఇతీత్వం, హ్రస్వస్య తుక్ । అపూర్వకాలత్వాదితి । పూర్వ హ్యసౌ యాచతే పశ్చాదపమయతే । యదా చాస్మాద్వచనాన్మయతేః క్త్వో భవతి తదా `సమానకర్తృకయోః' ఇత్యాదినా యాచనే భవతి, అనేన బాధితత్వాత్, యథా---ద్వితీయద్విర్వచనేన ప్రథమద్విర్వచనమ్ । అనభిధానాద్వా । మేఙ ఇత్యాది । మేఙోఽయం కృతాత్వస్య నిర్దేశః కృతః, న పునః `మాఙ్ మానే' ఇత్యస్య, తస్య వ్యతిహారే వృత్త్యసమ్భవాదిత్యర్థః । యద్యేవమ , మేఙ ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్, తత్రాయమప్యర్థో వ్యతీహారగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి, తత్రాహ---జ్ఞాపనార్థమితి । కిం జ్ఞాప్యత ఇత్యాహ---నానుబన్ధకృతమితి । ప్రయోజనమాహ---తేనేతి । యద్యయమర్థో న జ్ఞాప్యేత, తతః శ్రూయమాణే పకారే దైప ఆత్వం న స్యాత్; అనేజన్తత్వాత్, తతశ్చాదాబితి ప్రతిషేధే తస్య గ్రహణం న స్యాత్, `దాప్ లవనే' ఇత్యస్యైవ తు స్యాత్ ।।

పరావరయోగే చ ।। 3.4.20 ।।

పరావరశబ్దయోః సమ్బన్ధిశబ్దత్వాద్వ్యపదేక్షం పరావరత్వమ్, తయోః పూర్వపరయోరేవ పరావరాభ్యాం యోగో గమ్యతే, ఇత్యాహ---పరేణ పూర్వస్యేతి । పూర్వశబ్దేనాత్రావరో వివక్షితః । అప్రాప్య నదీమితి । నద్యాః పూర్వదేశ ఇత్యర్థః । తతశ్చ నదీ పరా భవతీతి । పరనదీయోగేన పర్వతో విశేష్యతి । అతిక్రమ్య పర్వతమితి । పర్వతస్య పరస్తాదిత్యర్థః । తతశ్చావరః పర్వతో భవతి తేనావరపర్వతయోగేన నదీ విశేష్యతే । అయమప్యపూర్వకాలార్థ ఆరమ్భః, అతిక్రమోఽత్ర కీదృశ ఇతి చిన్త్యమ్ ।।

సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే ।। 3.4.21 ।।

క్రియాపేక్షత్వాత్కర్తృభావస్య ధాత్వధికారేఽపి తదర్థస్యైవ సమానకర్తృకత్వం విజ్ఞాయతే, న ధాతోరిత్యాహ---సమానః కర్త్తా యయోర్ధాత్వర్థయోరితి । కమానశబ్దోఽయమేకవాచీ, తత్రేతి

నిర్ధారణే సప్తమీం దర్శయతి । షష్ఠ్యామపి న దోషః । సప్తమీ త్వాశ్రితా । పూర్వకాలే ధాత్వర్థే వర్తమానాదితి । ప్రాభాకరాస్తు పూర్వప్రయుజ్యమానాదితి వ్యాచక్షతే, అనుష్ఠానే పౌర్వకాల్యం నాద్రియన్తే; తద్భాష్యవార్త్తికవిరోధాదుపేక్ష్యమ్ । ఉక్తం హి---ఆస్యం వ్యాదాయ స్వపితి సంమీల్య హసతీత్యుపసంఖ్యానమపూర్వకాలత్వాదితి । నను చ శక్తిః కారకమ్, సా చ ప్రతిక్రియం భిద్యతే, తత్కుతః సమానకర్తృకత్వమ్ ? ఇత్యత ఆహ---శక్తిశక్తిమతోరితి । ఇహ సమానకర్తృకయోరితి ద్వివచననిర్దేశః క్రియతే, తేన ద్వయోరేవ పౌర్వకాల్యే స్యాత్, బహూనాంన స్యాత్, తత్రాహ---ద్వివచనమతన్త్రమితి । అవశ్యం యేన కేనచిద్వచనేన నిర్దేశః కర్త్తవ్యః, తత్ర సమానకర్తృకత్వస్య పూర్వకాలత్వస్య చ భేదాధిష్ఠానత్వాద్భేదనిబన్ధనయోర్ద్వివచనబహువచనయోః ప్రథమభావిత్వాద్ ద్వివచనం ప్రయుక్తమ్, న త్వైతత్తన్త్రమిత్యర్థః । ఏవమపి లోకవిజ్ఞానాన్న సిధ్యతి, తద్యథా లోకే---అమీషాం బ్రాహ్మణానాం పూర్వ ఆనీయతామ్ ఇత్యుక్తే సర్వపూర్వ ఏవానీయతే, ఏవమిహాపి సర్వపూర్వాయాః క్రియాయాః ప్రాప్నోతి, తస్మాదేవం వక్తవ్యమ్---సర్వేషామేవాత్ర వ్రజి ప్రతి పౌర్వకాల్యమ్, స్నాత్వా వ్రజతి భుక్త్వా వ్రజతి పీత్వా వ్రజతీతి । ఆఖ్యాతవాచ్యా హి క్రియా విశేష్యత్వాత్ప్రధానమ్, తేన తాం ప్రతి సర్వాసాం విశేషణత్వాత్పరస్పరేణాసమ్బన్ధః, తదుక్తమ్---`గుణానాం చ పరార్థత్వాదసమ్బన్ధః సమత్వాత్స్యాత్' ఇతి । ఏవం చ కృత్వా ప్రయోగోఽప్యనియతో భవతి---స్నాత్వా భుక్త్వా పీత్వా వ్రజతి, పీత్వా స్నాత్వా భుక్త్వా వ్రజతీతి ।

భుక్తవతి బ్రాహ్మణ ఇతి । నను తుమర్థాధికారాద్భావే క్త్వాప్రత్యయః, క్తవతుస్తు కర్తరి ? ఏవం తర్హ్యస్మిన్విషయే భావే న భవతీతి ప్రత్యుదాహరణత్వం వాచ్యమ్, `శ్రీశైలశిఖరం దృష్ట్వా సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే' ఇత్యేవమాదీనాం కర్తృభేదవిషయాణాం ప్రయోగాణామసాధుత్వమేవ । వ్రజతి జల్పతి చేతి । యౌగపద్యాదిహ పూర్వకాలతా నాస్తి । అపూర్వకాలత్వాది । పూర్వం హ్యసౌ స్వపితి పశ్చాద్వ్యాదదాతి, యదైవ హసతి తదైవ సంమీలయతి, న వా స్వప్నస్యాపరకాలత్వాత్, అస్యం త్వసౌ వ్యాదాయ ముహూర్త్తమపి స్వపితి సంమీల్య చ హసతి, తతశ్చోత్తరకాలభావిస్స్వాపహాసాద్యపేక్షం పౌర్వకాల్యం తదాశ్రయశ్చ ప్రత్యయః । ఇహ కస్మాన్న భవతి---పూర్వం భుఙ్క్తే, తతో వ్రజతీతి ? స్వశబ్దేనోక్తత్వాత్ । `విభాషాగ్రే' ఇత్యనేనాపి న భవతి, కిం కారణమ్ ? సాధనపౌర్వాకాల్యవిషయాణామగ్ర్యాదీనాం తత్ర గ్రహణమ్, అన్యేభ్యో భోక్తృభ్యః పూర్వం భుక్త్వా తతో వ్రజతీతి । ఇహ తు వ్రజ్యపేక్షం భోజనస్య యత్పౌర్వకాల్యం తత్ర క్త్వాప్రత్యయశ్చోద్యతే, తత్పూర్వశబ్దేనోక్తమ్ । న చ వచనసామర్థ్యాదుక్తేఽపి ప్రసఙ్గః; సాధనపౌర్వకాల్యవిషయేఽగ్ర్యాదావుపపదే చరితార్థత్వాత్ । క్రియావిషయత్వాచ్చ కాలవ్యవహారస్య తద్ద్వారకమేవ సాధనపౌర్వకాల్యం ద్రష్టవ్యమ్ । ఉక్తం హి---

క్రియాభేదాయ కాలస్తు సంఖ్యా సర్వస్య భేదికా । ఇతి ।

ఇహాస్యతే భోక్తుమితి వాసరూపేణ లడ్ భవతి, యదా ఆసేః క్త్వా భవతి తదా భుజేర్లడాదయ ఏవ భవన్తి---ఆసిత్వా భుఙ్క్త ఇతి, న తు తుమున్ ; అనభిధానాత్ । ఆసిత్వా భోక్తుమిత్యుక్తే ప్రక్రమత ఇత్యాదీనాం సమ్బన్ధః ప్రతీయతే ।।

ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్ చ ।। 3.4.22 ।।

ద్విర్వచనసహితావితి । కేన పునరత్ర ద్విర్వచనమిత్యాహ---ఆభీక్ష్ణయే ద్వే భవత ఇత్యుపసఙ్ఖ్యానాద్ ద్విర్వచనమితి । `నిత్యవీప్సయోః' ఇత్యత్ర తు వామనో వక్ష్యతి---`తిఙ్క్షు నిత్యతా అవ్యయకృత్సు చ' ఇతి । తన్మతే నిత్యగ్రహణాదేవాత్ర ద్విర్వచనమ్ । పాయంపాయమితి । `ఆతో యుక్' ।।

న యద్యనాకాఙ్క్షే ।। 3.4.23 ।।

అనాకాఙ్క్ష ఇతి । పచాద్యజన్తేన నఞ్సమాసః, తద్దర్శితమ్ । నాపరం కిఞ్చిదాకాఙ్క్షతే ఇతి । క్త్వా తు పూర్వసూత్రవిహితోఽపీతి । ణముల్ చేత్యుక్తమ్, తదపేక్షం పూర్వత్వమపిశబ్దాదనన్తరసూత్రవిహితోఽపి ఆభీక్ష్ణ్యేనాభీక్ష్ణ్యే చ క్త్వామాత్రస్య ప్రతిషేధ ఇత్యర్థః । ఏతచ్చ పూర్వకాలే యత్రాప్నోతి తన్న భవతీత్యేవం ప్రకరణాపేక్షయా ప్రతిషేధవిజ్ఞానాల్లభ్యతే ।।

విభాషాగ్రేప్రథమపూర్వేషు ।। 3.4.24 ।।

అగ్రశబ్దో దేశవిశేషవచనోఽప్యస్తి---ప్రభోరగ్రే భుఙ్క్తే ఇతి, ఇహ తు ప్రథమశబ్దసాహచర్యాత్కాలవిశేషవాచినో గ్రహణమ్ । అనుకరణత్వాచ్చాగ్రే ఇతి విభక్తేర్లుగభావః---అస్యవామీయమితి యథా । ఆభీక్ష్ణ్య ఇతి నానువర్త్తత ఇతి । అప్రాప్తవిభాషేయమిత్యత్రేయంయుక్తిః । తదనువృత్తౌ హి పూర్వసూత్రేణ ప్రాప్తే విభాషా స్యాద్, ఏవం చ బ్రువతా సాధనపౌర్వకాల్యవిషయా అగ్ర్యాదయ ఇత్యుక్తం భవతి । క్రియాపౌర్వకాల్యే హి అగ్ర్యాదిభిరేవ తస్యోక్తత్వాదాభీక్ష్ణ్యేఽపి క్త్వాణములోరప్రాప్తిరితి

`ఆభీక్ష్ణ్యే' ఇత్యనువృత్తావప్యప్రాప్తవిభాషైవ స్యాత్ । న చ ద్విర్వచనమన్తరేణాభీక్ష్ణ్యం ద్యోతయితుం శక్యమితి న తద్ద్యోతనాయాపి క్త్వాణములోర్విధానముపపద్యతే । నన్వననువర్తమానేఽప్యాభీక్ష్ణ్యగ్రహణే పూర్వసూత్రస్యావకాశో యత్రాగ్ర్యాదయో న సన్తి, అస్య తు యత్రాభీక్ష్ణ్యం నాస్తి సోఽవకాశః; ఆభీక్ష్ణ్యే చాగ్ర్యాదిషు చ సత్సూభయప్రసఙ్గే పరత్వాదియమేవ విభాషా ప్రాప్నోతీత్యుభయత్ర విభాషేయం యుక్తా ? ఏవం మన్యతే---పూర్వవిప్రతిషేధేనాభీక్ష్ణ్యే నిత్య ఏవ విధిర్భవతీతి---అగ్రేభోజంభోజం వ్రజతి, అగ్రేభుక్త్వాభుక్త్వా వ్రజతి । ఏవం పూర్వప్రథమయోరపి ద్రష్టవ్యమ్ । నన్వేవం ణముల్యప్రాప్తే క్త్వాప్రత్యయే తు `సమానకర్తృకయోః' ఇత్యాదినా ప్రాప్తే సత్యయమారమ్భ ఇతి పునరప్యుభయత్రవిభాషైవ యుక్తా ? నైతదస్తి; సహ విహితౌ యౌ క్త్వాణములౌ యద్విషయే వాసరూపవిధేరభావో జ్ఞాపయితుమిష్టః, తావనన్తరసూత్రవిహితౌ క్త్వాణములావభిప్రేత్యాప్రాప్తవిభాషేయముచ్యతే, న తు క్త్వాణముల్మాత్రపేక్షయా । క్త్వాణములౌ ప్రత్యయౌ భవత ఇతి । కిమర్థం పునః క్త్వా విధీయతే, యావతా నాభీక్ష్ణ్యేఽపి సమానకర్తృకయోరిత్యేవాసౌ సిద్ధః ? సత్యమ్ ; విభాషాగ్రహణేన వాసరూపవిధేరభావో జ్ఞాప్యత ఇతి వక్ష్యతి । న చ కేవలం ణముల్విధౌ తదభావో జ్ఞాపయితుమిష్యతే, కిం తర్హి ? క్త్వాసహితణముల్విధౌ । తస్మాణ్ణములః క్త్వాసహితస్య విధిర్యథా స్యాదితి ణముల్ చేత్యనువృత్త్యా క్త్వోఽప్యనువాదః క్రియతే । ఏవం హి ద్వయోః సహ విధాతుముపాదీయమానం విభాషాగ్రహణం తాదృశ ఏవ విషయే వాసరూపవిధేరభావం జ్ఞాపయతీతి సిద్ధమిష్టమ్ । అగ్రేభోజం వ్రజతీతి । అన్యేభ్యో భోక్తృభ్యః పూర్వం భుక్త్వా వ్రజతీత్యర్థః । ఆమీక్ష్ణ్యే లడాదయో న భవన్తీతి । అగ్రే భుఙ్క్తే భుఙ్క్తే తతో వ్రజతీత్యేవం న భవతీత్యర్థః ।

ఉపపదసమాసః కస్మాన్న భవతీతి । ప్రాప్తవిభాషాయామస్యామగ్ర్యాదీనాం పక్షే ప్రత్యయనివృత్తౌ నిమిత్తత్వమ్, న తు ప్రత్యయోత్పత్తౌ, తయోః `ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్ చ' ఇత్యనేనావిశేషేణ విహితత్వాదిత్యనుపపదత్వమ్ । అప్రాప్తవిభాషాయాం త్వగ్ర్యాదీనాం ప్రత్యయోత్పత్తిం ప్రతి నిమిత్తత్వాన్నిమిత్తస్య చోపపదసంజ్ఞావిధానాదుపపదసమాసః ప్రాప్నోతీతి భావః । అమైవ యత్తుల్యవిధానమితి । ఏతచ్చ తత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్ ।।

కర్మణ్యాక్రోశే కృఞః ఖముఞ్ ।। 3.4.25 ।।

ఉదాహరణేషు కరోతిరుచ్చారణే వర్త్తతే, తస్య శబ్దాత్మకమేవ కర్మ భవతి । తత్ర చోరాదిశబ్దాః శబ్దప్రధానాః । చోరఙ్కారమ్ । కోఽర్థః ? చోరశబ్దముచ్చార్యేత్యర్థః, తదాహ---చోరోఽసీత్యాది । చోరకరణమితి । చోరశబ్దోచ్చారణమ్ । ఆక్రోశసమ్పాదనార్థమితి । నిన్దితశబ్దోచ్చారణమన్తరేణ తస్య సమ్పాదయితుశక్యత్వాత్ । న త్వసావితి । న హి చోరోఽసీతి వచనేన చోరః క్రియతే ।।

స్వాదుమి ణముల్ ।। 3.4.26 ।।

స్వాదుమీత్యర్థగ్రహణమితి । ఏతచ్చ వ్యాఖ్యానాల్లభ్యతే । స్వాద్వర్థేష్వితి । మాన్తత్వమపి సర్వేషాం భవతి; అర్థే సమ్భవాత్ । లవణసమ్పన్నశబ్దావపి స్వాదుశబ్దాపర్యాయౌ । అథ `స్వాదుమి' ఇతి మకారాన్తనిపాతనం కిమర్థమ్, యాపతా ఖముఞ్ ప్రకృతః, సోఽనువర్తిష్యతే, తత్ర `అరుద్విషదజన్తస్య ముమ్' ఇతి మాన్తత్వం సిద్ధమితి ? తత్రాహ---మకారాన్తనిపాతనమీకారాభావార్థమితి । భావప్రత్యయవిషయే మాన్తత్వే నిపాత్యమానే `వోతో గుణవచనాత్' ఇతి ఙీష్ న భవతి, మకారాన్తత్వాదుకారాన్తత్వాభావాదిత్యర్థః । చ్వ్యన్తస్యేతి । ఖముఞ్యపి న సర్వత్ర ముమ్ సిధ్యతి; తద్విదౌ `అనవ్యయస్య' ఇత్యధికారాదితి భావః । ఏవం తర్హి మాన్తత్వమేవ నిపాత్యతామ్, ప్రత్యయస్తు ప్రకృతః ఖముఞేవ విధేయః ? నైతదస్తి; అవ్యయార్థమేవ మాన్తనిపాతనం స్యాదితి ఙీష్స్యాదేవ । ణములి తు మాన్తత్వమపూర్వం విధీయమానమీకారాభావార్థం చ చ్వ్యన్తస్య చ మకారాన్తార్థం విజ్ఞాయతే । అవశ్యం చోత్తరత్ర ణముల్ విధేయ ఇతి లాఘవాభావాదిహైవ కృతః । అస్వాద్వీం స్వాద్వీం కృత్వేతి । ద్వయోర్వాక్యయోస్తన్త్రేణోపాదానమేతత్ । స్వాద్వీం కృత్వా యవాగూం భుఙ్క్తే ఇతీకారాభావస్యోదాహరణమ్, అస్వాదుం స్వాదుం భుఙ్క్తే ఇత్యవ్యయస్య । ఇహ యది క్త్వాదయః ప్రత్యయాః `కర్త్‌రి కృత్' ఇతి వచనాత్కర్త్‌రి స్యుః, ఇహ పక్త్వోదనో భుజ్యతే దేవదత్తేనేతి దేవదత్తాత్తృతీయా న స్యాత్, క్త్వాప్రత్యయేనాభిహితః కర్త్రేతి । అథ క్త్వాప్రత్యయేనాభిధానే సత్యపి భుజిప్రత్యయేనానభిహితః కర్తేతి కృత్వాఽనభిహితాశ్రయా విభక్తిర్భవతి తృతీయా ? యద్యేవమ్, ఓదనే ద్వితీయా ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్ ? భుజిప్రత్యయేనాభిధానేఽపి క్త్వాప్రత్యయేనానభిహితం కర్మేతి । తథా యది కర్మణి స్యుః, పక్త్వోదనం భుఙ్క్తే దేవదత్తేన, పక్త్వోదనం భుఙ్క్తే దేవదత్త ఇత్యేవ తు భవతి । తథాస్మిన్ ణముల్యపి స్వాదుఙ్కారం భుజ్యతే యావగూర్దేవదత్తేనేతి యవాగ్వా ద్వితీయా న భవతి, స్వాదుఙ్కారం యవాగూం భుఙ్క్తే దేవదత్త ఇత్యత్రాపి కర్మణి ద్వితీయా భవతి, కర్త్‌రి తృతీయా చ న భవతి । ఏవమా తుమునో ద్రష్టవ్యమ్ । తథా `తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్' `సమానకర్తృకేషు తుమున్' ఇత్యత్రాపి తుముని భోక్తుమోదనః పచ్యతే దేవదత్తేన, ఇష్యతే గ్రామో గన్తుం దేవదత్తేన, భోక్తుమోదనం పచతి దేవదత్తః, గ్రామం గన్తుమిచ్ఛతి దేవదత్త ఇతి సర్వత్రానుప్రయోగాత్ యత్ర లాదయస్తదనురోధేనైవ కర్తృకర్మణోర్విభక్తిర్భవతి । తస్మాదవ్యయకృతః సమానాధికరణ ఇతి వక్తవ్యమ్, కేన సామానాధికరణ్యే ? అనుప్రయోగేణ । ఏతదుక్తం భవతి---అనుప్రయుజ్యమానాద్ధాతోర్యస్మిన్కారకే లాదయో విహితాస్తత్రైవావ్యయకృతోఽపి భవన్తీతి । ఏవం హ్యుభాభ్యాం కర్తృకర్మణోరభిహితత్వాద్యథాయథం విభక్తయః సిధ్యన్తి ।

వృత్తికారస్త్విమమర్థమన్యథా సాధయితుమాహ---తుమర్థాధికారాచ్చేతి I తత్ర సయాదిసూత్రే తుమర్థగ్రహణాత్తుమున్ భావే భవతీతి జ్ఞాపితమ్, తదేవ చ తుమర్థగ్రహణం `శకధృషజ్ఞా' ఇతియావదనువర్త్తతే, అతః సర్వ ఏతే క్త్వాదయో భావే భవన్తీతి తత్ర చోదయతి---- యద్యేవమితి I తృతీయా కస్మాన్న భవతీతి I ఏతచ్చోపలక్షణమ్, స్వాదుఙ్కారం యవాగూఃభుజ్యతే దేవదత్తేనేత్యత్ర కర్మణి ద్వితీయా కస్మాన్న భవతీత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I `అనభిహితే' ఇతి పర్యుదాసే చైతచ్చోద్యమ్---తదా హి సత్యభిధానేऽనభిధానే చ యతోऽనభిధానం తదాశ్రయా విభక్తిః ప్రాప్నోతి I పరిహరతి---భుజిప్రత్యయేనేతి I `అనభిహితే' ఇతి ప్రసజ్యప్రతిషేధ ఆశ్రీయతే ఇతి భావః I తదా హి యతోऽభిధానం తదాశ్రయః ప్రతిషేధో భవతి I నను చ శక్తిః కారకమ్, అన్యా చ కరణవిషయా శక్తిః, అన్యా చ భుజివిషయా, తత్ర యద్యేకస్యా శక్తేరభిధానమనభిధానం చ స్యాత్, స్యాదయం పరిహారః, యతోऽభిధానం తదాశ్రయః ప్రతిషేధ ఇతి శక్తిభేదాత్త్వయుక్తః ? ఇత్యత్రాహ---న చాస్మిన్నితి I కిం కారణం భేదో న వివక్షితః ? ఇత్యాహ---సమానకర్తృకత్వం హి విరుధ్యత ఇతి I నను చ మా నామాస్మిన్ప్రకరణే శక్తిభేదో వివక్షితః, `అనభిహితేన' ఇత్యత్ర కస్మాన్న వివక్ష్యతే ? అసమ్బద్ధమేతత్ ; కథం హి తస్మిన్నేవ ప్రయోగే తదైవ వివక్షావివసే స్యాతామ్ I కిఞ్చ--- `అనభిహితే' ఇత్యేకత్వాదీనామాధారనిర్దేశోऽనభిహితే కర్మాదౌ యదేకత్వాది తత్రేతి, ద్రవ్యమేవ చైకత్వాదీనామాధారో న శక్తిః, అతస్తత్రాపి ద్రవ్యమేవానభిహితమిత్యుచ్యతే, తస్య చ శక్తిద్వారేణాభిధానానభిధానయోః సతోర్యతోऽభిధానం తదాశ్రయః ప్రతిషేధో భవతీతి యుక్తమేవ I అభ్యుపేత్యాపి శక్తిభేదవివక్షాం పరిహారమాహ---ప్రధానశక్త్యభిధానే చేతి I ఆఖ్యాతపదవాచ్యా క్రియా విశేష్యత్వాత్ప్రధానమ్, విశేషణభూతా త్వప్రధానమ్, తద్ద్వారేణ తద్విషయయోః శక్త్యోరపి గుణప్రధానభావః I తత్ర ప్రధానానువతిత్వాద్ గుణానాం తన్ముఖప్రేక్షిత్వాత్తద్విరుద్ధస్వకార్యారమ్భాభావాద్యథాయథం విభక్తిసిద్ధిరిత్యర్థః I ఉక్తం చ---

ప్రధానేతరయోర్యత్ర ద్రవ్యస్య క్రియయోః పృథకే I

శక్తిర్గుణాశ్రయా తత్ర ప్రధానమనురుధ్యతే II

ప్రధానవిషయా శక్తిః ప్రత్యయేనాభిధీయతే I

యదా గుణే తదా తద్వదనుక్తాపి ప్రతీయతే II ఇతి I

వయం తు బ్రూమః---సకృత్ శ్రుతస్య యుగపదుభాభ్యాం సమ్బన్ధాభావాదేకేనైవ ప్రధానేన శాబ్దోఽన్వయ ఇతి, ఇతరేణ తు సన్నిధానాదార్థ ఇతి ।।

అన్యథైవంకథమిత్థంసు సిద్ధాప్రయోగశ్చేత్ ।। 3.4.27 ।।

కథం పునరసౌ సిద్ధాప్రయోగ ఇతి । సిద్ధ ఓదన ఇత్యాదౌ సిద్ధశబ్దో నిష్పన్నవచనః, తతశ్చ సిద్ధశ్చేదప్రయోగః కథమప్రయుజ్యమానాత్తతో ణముల్విధిరితి ప్రశ్నః । `సిద్ధే సత్యారమ్భోనియమార్థః' ఇతివత్ప్రాప్తవచనః సిద్ధశబ్ద ఇత్యుత్తరమ్ । నిర్థకత్వాదితి । నిష్ప్రయోజనత్వాత్ । ఏవమేవేతి । నిరర్థక ఏవ సన్నిత్యర్థః । ఏతదేవ స్ఫోరయతి---అన్యథా భుజ్క్తే ఇతి । యావానర్థ ఇతి । ఉదాహరణేష్వనుప్రయోగేషు యా క్రియా తత్ప్రకారవచనా అత్రాన్యథాదయః । అన్యథా కృత్వా శిరో భుజ్క్తే ఇతి । అత్ర తు వినా కరోతినా శిరసోఽన్యథాకరణం న ప్రతీయతే, భుజిక్రియాగత ఏవ ప్రకారే గమ్యతే, అతోఽవశ్యం ప్రయోజ్యః కరోతిః ।।

యథాతథోరసూయాప్రతివచనే ।। 3.4.28 ।।

యద్యసూయన్ పృచ్ఛతి ప్రతివక్తీతి । పృచ్ఛతి సతి యద్యసూయన్ప్రతివక్తీత్యర్థః । `అసు మానసోపతాపే' కణ్డ్వాదిః । తత్రేతి । ఏవమ్భూతే విషయే యత్ప్రతివచనం తదసూయాప్రతివచనమిత్యర్థః । యథాకారమితి । ప్రష్టుమనర్థః సన్యది పృచ్ఛతి తదేదముత్తరమ్ । యథా కృత్వాహం భోక్ష్య ఇతి । తత్త్వకథనమేతత్ । కథం పునరత్ర క్త్వాప్రత్యయః, యావతా `సిద్ధాప్రయోగే' ఇతి వచనాదనర్థకోఽత్ర కరోతిః, తతశ్చ భేదనిబన్ధనస్య పౌర్వకాల్యస్య సమానకర్తృకత్వస్య చాభావాన్నాత్ర ప్రాప్నోతి, ణముల్ పునరుభయాభావేఽపి వచనసామర్థ్యాద్భవతి ? ఉచ్యతే; క్రియాసామాన్యవచనః కరోతిస్తద్విషయప్రకారో యథాతథాశబ్దాభ్యాముచ్యతే, తత్ర సామాన్యస్య సన్నిహితే విశేషే పర్యవసానాత్తద్విషయ ఏవ ప్రకార ఉక్తో భవది, తతశ్చ యథా భోక్ష్యతే ఇతి యావానర్థస్తావానేన సత్యపి కరోతావిత్యేతావతా సిద్ధాప్రయోగత్వముచ్యతే, న పునరత్యన్తమబిదేయాభావాత్, తతశ్చ క్రియాభేదనిబన్ధన ఉపపన్న ఏవ క్త్వాప్రత్యయః । ఏవం చ కృత్వా పూర్వసూత్రేఽపి వాసరూపేణ క్త్వా భవతి । భాష్యేఽపి తత్ర తత్ర ప్రయుజ్యతే--` అన్యథా కృత్వా చోదితమన్యథా కృత్వా పరిహార ఉక్తః', `కథం కృత్వా బాధకమ్' ఇత్యాది ।।

కర్మణి దృశివిదోః సాకల్యే ।। 3.4.29 ।।

కర్మణ్యుపపదే సాకల్యవిశిష్ట ఇతి । సకలస్య భావః సాకల్యమ్, తద్విశిష్టే కర్మణ్యుపపదే ఇత్యర్థః । కన్యాదర్శం వరయతీతి । అత్ర దర్శనవిషయభూతానాం సర్వాసామేవ కన్యానాం వాక్యార్థేనాన్వయాత్సాకల్యమ్, సర్వాః కన్యా వరయతీత్యత్రాపి దర్శనవిషయభూతా ఇత్యర్థః । అతిశయప్రతిపాదనపరం చైతత్; యస్మాత్కస్యాశ్చిత్పరిత్యాగేఽపి భవత్యేవ । జానాతి లభతే విచారయతి వేతి । సత్తార్థస్య తు విదేరకర్మకత్వాదగ్రహణమితి భావః ।।

యావతి విన్దజీవోః ।। 3.4.30 ।।

విన్దేతి విదేర్లాభార్థస్యానుకరణమ్, తస్య హి విన్దతీత్యాదౌ `శే ముచాదీనామ్' ఇతి నుమస్తి । యావల్లభతే తావద్ భుఙ్క్తే ఇత్యర్థ ఇతి । ఏతేనాసాకల్యం దర్శయతి, సాకల్యే హి పూర్వేణైవ సిద్ధమ్ ।।

చర్మోదరయోః పూరేః ।। 3.4.31 ।।

కర్మణీత్యనువృత్తేః పూరేరితి ణ్యన్తస్యేదం గ్రహణమ్, కేవలస్యాకర్మకత్వాదిత్యాహ--- పూరయతేరితి । ఉదరపూరం భుఙ్క్త ఇతి । ఉదరం పూరయన్ భుఙ్క్త ఇత్యర్థః । ఏవమాదిషు ప్రాయేణ పౌర్వకాల్యం నాస్తి, తస్మాత్ `పూర్వకాలే' ఇతి న సమ్బన్ధనీయమిత్యాహుః ।।

వర్షప్రమాణ ఊలోపశ్చాస్యాన్యతరస్యామ్ ।। 3.4.32 ।।

గోష్పదపూరమితి । గోః పదం పూరయన్వృష్ట ఇత్యర్థః, వృషరేకర్మకత్వాత్కర్త్రరి క్తః । అత్రాపి `పూర్వకాలే' ఇతి న సమ్బన్ధనీయమిత్యాహుః । సీతాపూరమితి । సీతా=లాఙ్గలపద్ధతిః ।

అస్యగ్రహణం కిమర్థమితి । సన్నిధానాదేవ పూరయతేరూలోపో విజ్ఞాస్యత ఇతి ప్రశ్నః । ఉపపదస్య మా భూదితి । అస్యేత్యనుచ్యమానే వర్షప్రమాణవదూలోపోఽపి

సముదాయవిషయో విజ్ఞాయేత---ప్రకృత్యుపపదసముదాయే సన్నిహితో య ఊకారస్తస్య లోప ఇతి, తతశ్చోపపదస్యాపి స్యాదితి భావః ।

`ఊలోపశ్చాస్యాన్యతరస్యామ్' ఇతి శక్యమకర్తుమ్ । కథం గోష్పదప్రమితి ? `ప్రాపూరణే' ఇత్యస్మాద్ధాతోః `ఆతోఽనుపసర్గే కః', క్రియావిశేషణత్వాత్కర్మత్వనపుంసకత్వే, న రూపభేదః, నార్థభేదః, న స్వరభేదః । కప్రత్యయే థాథాదిసూత్రేణాన్తోదాత్తత్వమ్; ణముల్యూలోపే కృతే పూర్వస్య స్వరభాజోఽభావాత్ `లితి' ఇత్యస్యాప్రవృత్తౌ ప్రత్యయఖరః, తస్య కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణావస్థానమిత్యన్తోదాత్తత్వమేవ । నను చ ణములి సతి `కృన్మేజన్తః' ఇత్యవ్యయత్వాద్విభక్తీనాం శ్రవణం న భవతి, తరపి చ గోష్పదప్రతరపమితి భవతి, కల్పబాదౌ చ గోష్పదప్రకల్ప ఇతి భవతి, అజ్ఞాతాదిషు చావ్యయత్వాదకజ్భవతి, కే తు సతి సర్వమేతన్న సిద్ధ్యతి ? ఉచ్యతే; ఇష్యతే తావద్విభక్తీనాం శ్రవణమేకేన గోష్పదప్రేణేతి, తరబాదిషు చోపన్యస్తాని రూపాణి నేష్యన్త ఏవ । ఏతచ్చ భాష్యే ఊలోపప్రత్యఖ్యానాదవసీయతే ।

నను చ గోష్పదపూరమిత్యాద్యపి ఘఞైవ సిద్ధమ్ ? న సిద్ధ్యతి, యది తావత్కరణే ఘఞం విధాయ తదన్తేన కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః క్రియతే, తతస్థాథాదిస్వరేణాన్తోదాత్తత్వం స్యాద్ । అథ భావే ఘఞి వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః క్రియతే---గోష్పదస్య పూరణమస్మిన్వర్ష ఇతి, తతః పూర్వపదప్రకృతిఖరప్రసఙ్గః । గోష్పదపూరన్తరామ్, గోష్పదపూరఙ్కల్పమిత్యాది చ న సిద్ధ్యతి, తస్మాద్ `వర్షప్రమాణే' ఇతి వక్తవ్యమ్ ।।

చేలేః క్నోపేః ।। 3.4.33 ।।

అస్మాద్ధాతోర్ణ్యన్తాదితి । పుకా నిర్దేశాదేవ ణ్యన్తత్వమవసీయతే, వ్యాఖ్యానాచ్చేల ఇత్యర్థగ్రహణమిత్యాహ---చేలార్థేష్వితి । చేలక్నోపం వృష్ట ఇతి । చేలం క్నోపయన్=శబ్దాయయన్వృష్ట ఇత్యర్థః । యథా వర్షణే చేలాని శబ్దాయన్తే తథా వృష్ట ఇతి యావత్ ।।

నిమూలసమూలయోః కషః ।। 3.4.34 ।।

అత్ర ప్రకరణే సమానకర్తృకత్వమేవ । నిమూలకాషమితి । కషతిర్హిసార్థః । ఏకస్యైవ ధాత్వర్థస్య సామాన్యవిశేషభావేన భేదే సతి విశేషణవిశేష్యభావః । నిగతం మూలమస్య నిమూలమ్ । సహ మూలేన సమూలం కషణం కరోతి, సహ మూలేన కర్షతీత్యర్థః । ఏవం సర్వత్ర ప్రకరణే ద్రష్టవ్యమ్ ।।

సమూలాకృతజీవేషు హన్కృఞ్గ్రహః ।। 3.4.36 ।।

జీవగ్రాహమితి । జీవతీతి జీవః, ఇగుపధలక్షణః కః । జీవన్తం గృహ్ణాతీత్యర్థః ।।

కరణే హనః ।। 3.4.37 ।।

నిత్యసమాసార్థం చేతి । `హిసార్థానామ్' ఇత్యనేన ణములి `తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్' ఇతి వికల్పితః సమాసః స్యాద్, అతో హింసార్థేఽప్యనేనైవ ణములేషితవ్య ఇత్యర్థః ।

కథం పునరిష్యమాణోఽపి లభ్యతే, యావతాఽహింసార్థే హన్తౌ సావకాశోఽయం విధిః, `హింసార్థానామ్' ఇత్యస్య తు హన్తివ్యతిరిక్తో హింసార్థోఽవకాశః; హింసార్థే హన్తావుభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్స ఏవ విధిః ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ--పూర్వవిప్రతిషేధేనేతి । కథం తర్హి `హింసార్థానామ్' ఇత్యత్రోదాహరిష్యతే---దణ్డోపఘాతం గాః కాలయతి, దణ్డేనోపఘాతం వేతి ? అత్రాహుః---యత్రైక ఏవ ధాత్వర్థః సామాన్యవిశేషభావేన భిద్యమానో విశేషణవిశేష్యబావమనుభవతి సోఽస్య విషయః; `కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగః' ఇతి వచనాత్ । అత్యన్తభిన్నధాత్వర్థసమ్బన్ధే తు తేనైవ ణముల్ భవతీతి । ఏవం చ నిత్యసమాసార్థో యథావిధ్యనుప్రయోగార్థశ్చేతి, కోఽర్థః ? యథావిధ్యనుప్రయోగార్థః సన్నిత్యసమాసార్థ ఇత్యర్థః ।

ఇహ ద్వర్థగ్రహణం సమూలగ్రహణం చ క్రియతే, సకృదేవ తు శక్యం కర్తుమ్, కథమ్ ? ఏవం వక్ష్యామి---జీవాకృతయోర్గ్రహకృఞః; శుష్కచూర్ణరుక్షేషు పిషః, నిమూలే కషః, సమూలే హనశ్చ, చకారాత్కషశ్చ, తతః కరణే హన ఇత్యేవ, యదేతత్కషాదిషు యథావిధ్యనుప్రయోగ ఇతి ఏతద్గ్రహాదిష్వితి వక్తవ్యమ్ । తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

స్నేహనే పిషః ।। 3.4.38 ।।

వ్యాఖ్యానాత్స్నేహనే ఇత్యర్థగ్రహణమిత్యాహ---స్నేహనవాచినీతి । ఉదపేషమితి । `పేషంవాసవాహనధిషు చ' ఇత్యుదకస్యోదభావః । `శుష్కచూర్ణ' ఇత్యత్ర స్నేహనగ్రహణం న కృతమ్, కర్మణి తత్ర ప్రత్యయః, ఇహ తు కరణే ।।

హస్తే వర్త్తిగ్రహోః ।। 3.4.39 ।।

`జీవే గ్రహః, హస్తే చ, వర్త్తేశ్చ' ఇతి నోక్తమ్, తత్ర కర్మోపపదమ్, ఇహ తు కరణమ్ । వర్త్తిర్ణ్యన్త ఇతి । నిర్దేశ ఏవాత్ర ప్రమాణమ్ । హస్తవర్త్తం వర్త్తయతీతి । హస్తేన వర్త్తయతి, గులికాం కరోతీత్యర్థః ।।

స్వే పుషః ।। 3.4.40 ।।

స్వపోషమితి । పిత్పర్యాయవచనస్య చేతి । స్వరూపేఽపి భవతి ।।

సంజ్ఞాయామ్ ।। 3.4.42 ।।

అనధికరణార్థోఽయమారమ్భః, పూర్వయోగస్త్వసంజ్ఞార్థః । కథం తర్హి గ్రామే బన్ధ ఇతి ? వాసరూపవిధినా ఘఞ్ భవిష్యతి ।।

కర్త్రోర్జీవపురుషయోర్నశివహోః ।। 3.4.43 ।।

జీవేన నష్ట ఇతి । జీవేన కరణేనాపదం ప్రాప్త ఇత్యర్థః । పురుషేణోఢ ఇతి । పురుషేణ కరణేన దేశాన్తరం ప్రాపితో దేవదత్తాదిరిత్యర్థః ।।

ఊర్ధ్వే శుషిపూరోః ।। 3.4.44 ।।

ఊర్ధ్వశోషం శుష్యతీతి । వృక్షాదిరూర్ధ్వ ఏవ తిష్ఠన్ శుష్యతీత్యర్థః । ఊర్ధ్వః పూర్యత ఇత్యర్థ ఇతి । ఊర్ధ్వముఖ ఏవ సన్ ఘటాదిర్వర్షోదకాదినా పూర్ణో భవతీత్యర్థః ।।

ఉపదంశస్తృతీయాయామ్ ।। 3.4.47 ।।

ఇతః ప్రభృతి పౌర్వకాల్యమప్యస్తి । మూలకోపపదంశం భుఙ్క్తే ఇతి । నను చ నాత్ర తృతీయాన్తస్యోపదంశినా సంబన్ధః, న హి మూలకేనాన్య ఉపదశ్యతే, కిం తర్హి ? తదేవోపదశ్యతే, భుజినా తు సంబన్ధ ఉపపద్యతే ; తమ్ప్రతి కరణత్వాత్, కిం తూపదంశినా సమార్థ్యాభావాత్ప్రత్యయో న ప్రాప్నోతి, ఉపపదసంజ్ఞా చ నస్యాత్, తదభావాదుపపదసమాసోఽపి న ప్రాప్నోతి, వచనస్య తు దశనైరుపదశ్య భుఙ్క్తే ఇత్యాదిరవకాశః స్యాత్ ? ఇత్యత ఆహ---మూలకాది చేతి । సత్యం మూలకాదేర్భుజినైవ శాబ్దోఽన్వయః, ఉపదంశినా తు కర్మాపేక్షాయాం సన్నిధానాద్యోగ్యత్వాచ్చ వస్తుతః సమ్బన్ధోఽస్త్యేవ, భుజిం ప్రతి కరణత్వమన్యథా నోపపద్యతే, తతశ్చాయమర్థః---మూలకేన భుఙ్క్తే, కిం కృత్వా ? ఉపదశ్య, కిముపదశ్య ? తదేవ మూలకమితి । యది తు యత్ర తృతీయాన్తేనైవ శాబ్దోఽన్వయస్తత్రైవాయం ప్రత్యయోఽభిమతః స్యాత్, కరణ ఇత్యేవ బ్రూయాద్, యథా--కరణే హన ఇతి । తస్మాదార్థేన సమ్బన్ధేన సామర్థ్యే సతి ప్రత్యయాదికం సర్వం భవిష్యతి ।।

హిసార్థానాం చ సమానకర్మకాణామ్ ।। 3.4.48 ।।

\` ధాతుసమ్బన్వే' ఇత్యధికారాదనుప్రయోగధాతునా సమానకర్మత్వం విజ్ఞాయతే, ఇత్యాహ---అనుప్రయోగధాతునాసమానకర్మకాణామితి । కాలయతి । \` కల విక్షేపే' చురాదిః । దణ్డతాడమితి । \` తడ ఆఘాతే' చురాదిరేవ । ఉపహత్యేతి । \` వా ల్యపి' ఇత్యనునాసికలోపః, హ్రస్వస్య తుక్ ।।

సప్తమ్యాఞ్చోపపీడరుధకర్షః ।। 3.4.49 ।।

ఉపశబ్దః ప్రత్యేకమితి । పీడాదీనాం సమాహారద్వన్ద్వం కృత్వోపపూర్వః `పీడరుధకర్ష' ఇత్యుత్తరపదలోపీ సమాసః । సౌత్రః పుంల్లింఙ్గనిర్దేశః । కరణాధికరణవివక్షాభేదేనోపపదేషు విభక్తిద్వయమ్ । కర్షతేరితి భౌవాదికస్య, న కృషతేరితి; తౌదాదికస్య శపా నిర్దేశాత్ । శపా నిర్దేశస్తు విహితగుణస్యోచ్చారణాద్విజ్ఞాయతే । సూత్రే తు పఞ్చమ్యర్థే ప్రథమా, కిఞ్చ స్యాద్యది తౌదాదికస్య గ్రహణం స్యాత్, యావతోభయోరపి విలేఖనార్థత్వాన్నార్థభేదో నాపి రూపభేదః ? యద్యప్యుభయోరపి విలేఖనే పాఠః, తథాపి తౌదాదికస్య క్షేత్రవిషయే విలేఖనే వృత్తిః---పఞ్చభిర్హలైః కృషతీతి । తేన క్షేత్రే ఉపకృష్య హలేనోపకృష్యేతి తౌదాదికాత్ క్త్వాప్రత్యయ ఏవ భవతి, న ణముల్ ।।

సమాసత్తౌ ।। 3.4.50 ।।

సప్తమ్యాం తృతీయాయామిత్యనువర్త్తతే ఇతి । పూర్వసూత్రేఽపి స్వరితత్వాదేవ తృతీయాఽనువర్త్తతే, సప్తమ్యాం తు తస్యా నివృత్తిర్మా విజ్ఞాయీతి చకారః క్రియతే । తేన చానుకృష్టముత్తరత్ర నానువర్త్తతే ఇతి న చోదనీయమ్ । యుద్ధసంరమ్భాదితి । కోపాదినా మనః క్షోభపూర్వకో వాక్కాయవికారః=సంరమ్భః, యుద్ధార్థః సంరమ్భో యుద్ధసంరమ్భః, అశ్వఘాసాదివత్షష్ఠీసమాసః । అత్యన్తం సన్నికృష్య యుద్ధ్యన్తే ఇత్యర్థ ఇతి । సన్నికర్షప్రతిపాదనపరమేతత్కేశగ్రహణం భవతు, మా వా భూదితి ।।

ప్రమాణే చ ।। 3.4.51 ।।

తృతీయాసప్తమ్యోరిత్యేవేతి । అర్థానువృత్తిప్రదర్శనమేతత్, న హ్యేవంవిధః శబ్దః ప్రకృతోఽస్తి । ద్వ్యఙ్గులోత్కర్షమితి । ద్వయోరఙ్గుల్యోః సమాహారో ద్వయఙ్గులమ్, `తత్పురుషస్యాఙ్గులేః' ఇత్యచ్సమాసాన్తః, ద్వ్యఙ్గులేనోత్కృష్య పరిచ్ఛిద్యేత్యర్థః । హ్రస్వాః ఖణ్డాః=ఖణ్డికాః ।

అపాదానే పరీప్సాయామ్ ।। 3.4.52 ।।

పరీప్సా త్వరితి । `ఞిత్వరా సమ్భ్రమే' ఘటాదిః, `ఘటాదయః షితః', షిత్త్వాదఙ్ । శయ్యోత్థాయమితి । `ఉదః స్థాస్తమ్భోః' ఇతి తిష్ఠతిసకారస్య తకారః, పూర్వద్యుక్ । అవశ్యకర్త్తవ్యమపీతి । అక్షిప్రక్షాలనాదికమ్ । ద్వితీయాయాం పరీప్సాయామిత్యేవేతి ।

`అనుదాత్తం పదేమకవర్జమ్' ఇత్యత్రాపి పరీప్సా భవత్యేవ, కథమ్ ? పరిభాషేయమ్, పదగ్రహణం చ పరిభాషార్థమ్ I తేనోదాత్తః స్వరితో వా యత్ర విధీయతే తత్ర తత్సమకాలమేవైకమచం వర్జయిత్వా పరిశిష్టమనుదాత్తం కర్త్తవ్యమ్, న విలమ్బితవ్యమితి II

స్వాఙ్గేఽధ్రువే II 3.4.54 II

స్వాఙ్గలక్షణం చతుర్థే వక్ష్యతే---అద్రవం మూర్త్తిమదిత్యాది I అక్షినికాణమితి I `కణ నిమీలనే' చురాదినిపూర్వః I ఉత్క్షిప్య శిరః కథయతీతి I నను చ ధ్రువమితి నిత్యముచ్యతే---ధ్రువా ద్యౌర్ధ్రువా పృథివీతి యథా; అధ్రువమనిత్యమ్, శిరశ్చాప్యనిత్యమేవ, ప్రాణినామేవానిత్యత్వాదత ఆహ---యస్మిన్నఙ్గ ఇతి I అయం భావః---విశేషణసామర్థ్యాత్ప్రకర్ష ఆశ్రీయతే, ప్రకర్షేణ యదధ్రువమితి I ప్రకర్షశ్చ జీవత్యపి ప్రాణిని కదాచిదభావ ఇతి II

పరిక్లిశ్యమానే చ II 3.4.55 II

పరిక్లిశ్యమాన ఇతి I `క్లిశూ విబాధనే' ఇత్యేతస్యైతద్ రూపమ్, న తు `క్లిశ ఉపతాపే' ఇత్యస్య, పరిశ్చ సర్వతో భావ ఇత్యాహ---పరిక్లేశః సర్వంతో విబాధనమితి II

విశిపతిపదిస్కన్దాం వ్యాప్యమానాసేవ్యమానయోః II 3.4.56 II

అనవయవేనేతి I సాకల్యేన I పదార్థానామితి I గేహాదీనామ్ I తాత్పర్యమితి I పౌనః పున్యమాభీక్ష్ణ్యమిత్యర్థః I ద్రవ్యే వ్యాప్తిరిత్యాదినా వ్యాప్త్యసేవయోర్విషయవిభాగం దర్శయతి I గేహానుప్రవేశమితి I నను వ్యాప్తౌ వీప్సా గమ్యతే, ఆసేవాయాం చ నిత్యత్వమితి `నిత్యవీప్సయోః' ఇతి ద్విర్వచనం ప్రాప్నోతి, తత్కస్మాన్న భవతీత్యాహ---సమాసేనేతి I యద్యపి సమాస ఏతయోరర్థయోర్న విధీయతే, తథాపి స్వభావత ఏతయోస్తేనాభిదానమ్, యథా---సప్తపర్వా ఇతి, పర్వగతాయా వీప్సాయాః---పర్వణిపర్వణి సప్త పర్ణాన్యస్యేతి I తథా చ వక్ష్యతీతి I `నిత్యవీప్సయోః' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి I భాష్యకారః I తిఙ్క్షు నిత్యతేతి I ఉపలక్షణమ్, `అవ్యయకృత్సు చ' ఇత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ I

క్త్వానివృత్త్యర్థమితి చేదితి । `ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్ చ' ఇత్యనేన క్త్వాణములౌ ద్వావపి విహితౌ, తత్ర విశ్యాదిభ్యో ణములేవ యథా స్యాత్, క్త్వాప్రత్యయో మా భూదిత్యేవమర్థం పునర్ణములుచ్యత ఇతి చేదిత్యర్థః । దూషయతి---నేష్టత్వాదితి । ఇష్యతే హ్యాసేవాయాం విశిప్రభృతిభ్యః క్త్వా---గేహమనుప్రవిశ్యానుప్రవిశ్యాస్త ఇతి । ద్వితీయోపపదార్థం తర్హీతి । అత్ర హి `ద్వితీయాయాం చ' ఇత్యధికారద్ ద్వితీయాన్తస్యోపపదసంజ్ఞా లభ్యతే, కిమర్థం పునరుపపదత్వమిష్యతే ? ఇత్యాహ---ఉపపదసమాస ఇతి । `తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్' ఇతి వచనాత్పక్ష ఇత్యుక్తమ్ । తేన హి సత్యుపపదాభావ ఇతి । సప్తమీస్థస్య కస్యచిదభావాత్ ।।

అస్యతితృషోః క్రియాన్తరే కాలేషు ।। 3.4.57 ।।

`అసు క్షేపణే', `ఞితృషా పిపాసాయామ్' । క్రియామన్తరయతీతి క్రియాన్తర ఇతి । వ్యవధానవాచినోఽన్తరశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిచి `కర్మణ్యణ్' । పాయయతీతి । పిబతేర్ణిచి `శాచ్ఛాసాహ్వా' ఇత్యాదినా యుక్ । అత్యసనేనేత్యాది । యచ్చాద్య పానం యచ్చ ద్వ్యహే గతే భవితా, తన్మధ్యవర్త్ి త్వాదత్యసనతర్షణయోః, ఏతదేవ స్పష్టయన్నుదాహరణస్యార్థమాహ---అద్య పాయయిత్వేత్యాది ।

ద్వ్యహముపోష్యేతి । ఉపపూర్వాద్వసేః క్త్వా ల్యప్, యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్, `శాసివసిఘసీనాం చ' ఇతి షత్వమ్, అత్రోపవాసేన భోజనం వ్యవధీయతే । అహరితి । `కాలాధ్వనోః' ఇతి ద్వితీయా । కృత్స్నమహరిషూనత్యస్య క్షిప్త్వా గత ఇత్యర్థః । యోజనమత్యస్యేతి । క్వచిత్తృష్ణాదౌ పాయయిత్వా తతా యోజనమతిక్రమ్య పాయయతీత్యర్థః ।।

నామ్న్యాదిశిగ్రహోః ।। 3.4.58 ।।

ఆదిశేర్గ్రహేశ్చేతి । ఏతేనాజో దిశినైవ సమ్బన్ధః, న గ్రహిణేతి దర్శయతి ।।

అవ్యయేఽయథాభిప్రేతాఖ్యానే కృఞః క్త్వాణములౌ ।। 3.4.59 ।।

`అయథాభిప్రేతాఖ్యానే' ఇతి నఞః ప్రశ్లేషః పశ్చాన్నిర్దేశాద్విజ్ఞాయతే, అన్యథాఽసన్దేహార్థం పూర్వం నిర్దిశేత్, అయథాభిప్రేతశబ్దశ్చాఖ్యానక్రియావిశేషణం యథాభిప్రేతం న భవతి తథాఖ్యాన ఇత్యర్థః । పుత్త్రజన్మ ప్రార్థమానం బ్రాహ్మణం గత్వా కేనచిద్గోపనీయవన్నిచైరాఖ్యాతమ్--బ్రాహ్మ పుత్త్రస్తే జాత ఇతి తమమృష్యమాణో బ్రాహ్మణ ఆహ--కిం తర్హీతి । పుత్త్రజన్మాఖ్యానస్య ప్రియత్వేఽపి ఆఖ్యానప్రకారస్యానభిప్రేతత్వాద్భవత్యుదాహరణమ్, ్త ఏవాయథాభిప్రేతాఖ్యాన ఇత్యుక్తమ్, న పునరప్రియాఖ్యాన ఇతి । ఆచక్ష ఇతి । లట్, `థాసస్సే', శపో లుకి `స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి కకారలోపః, `షఢోః కః సి' । ఉదాహరణేఽయథాభిప్రేతాఖ్యానం దర్శయతి---ఉచ్చైర్నామేతి । నామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ, న పునరిదం బ్రాహ్మణవాక్యముక్తమితి `ఉపదంశస్తృతీయాయామ్' ఇత్యత్రేదముక్తమ్ । సమాసార్థం వచనమితి । ఏతదేవోపపాదయతి---తథా హీతి । `క్త్వా చ' ఇత్యత్ర `తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్' ఇతి వర్త్తతే, తస్మాదనేన యః క్త్వా విహిత స్తేనైవ పక్షే సమాసో లభ్యతే, న తు సమానాదిసూత్రవిహితేన, న హి తేన తృతీయాప్రభృతిషూపపదేషు క్త్వా విధీయత ఇత్యర్థః । ణముల్గ్రహణమనర్థకమ్, ప్రకృతో హ్యసౌ తత్ర క్త్వా చేతి వక్తవ్యమ్ ? ఇత్యత ఆహ--- ణములధికార ఇత్యాది । తుల్యకక్షత్వమ్=తుల్యబలత్వమ్ ।। తేనేత్యాది । యది తు చకారేణ ణములనుకృష్యేత, ఉత్తరత్ర నానువర్త్తేత; యత్నాభావాత్ । పునర్ణముల్గ్రహణే తు ద్వన్ద్వనిర్దిష్టయోర్ద్వయోరప్యుత్తరత్రానువృత్తిః సిద్ధా భవతి ।।

తిర్యచ్యపవర్గే ।। 3.4.60 ।।

తిర్యవకృత్యేతి । తిరోఽఞ్చతీతి `ఋత్విగ్' ఇత్యాదినా క్విన్, `తిరసస్తిర్యలోపే' ఇతి తిర్యాదేశః । వ్యుత్పత్తిమాత్రం చైతత్, న త్వత్రావయవార్థోఽస్తి, సముదాయో హ్యయమపవర్గే వర్త్తతే తద్దర్శితమ్ । సమాప్య గత ఇత్యర్థ ఇతి । తిర్యవకృత్వేతి । అనృజు కృత్వా, అగ్రతః స్థితం పార్శ్వే క్షిప్త్వేత్యర్థః ।

`తిర్యచి' ఇత్యయుక్తోఽయం నిర్దేశః, భసంజ్ఞాయాం సత్యామ్, `అచః' ఇత్యకారలోపే తిరశ్చీతి భవితవ్యమ్ ? అత ఆహ--తిర్యచీతి శబ్దానుకరణమేతదితి । `అచ' ఇత్యర్థవతోఽఞ్చిత్యస్య గ్రహణమ్ । స చార్థో లోకప్రసిద్ధో గృహ్యతే; `అభివ్యక్తపదార్థా యే స్వతన్త్రా లోకవిశ్రుతాః' ఇతి న్యాయాత్ । అతోఽఞ్చేః స్వార్థే వర్తమానస్యాల్లోపః । ఏతత్తు తత్ర స్థితస్య శబ్దరూపస్యానుకరణమ్, తేనానుకార్యేణ రూపేణార్థవన్న తు లౌకికార్థేన, తేన లోపాభావ ఇతి భావః । నన్వేవమపి `ప్రకృతిబదనుకరణం భవతి' ఇతి లోపః ప్రాప్నోత్యేవాత ఆహ---న చ ప్రకృతివదనుకరణేన భవితవ్యమితి । కస్మాదిత్యాహ---

అనుక్రియమాణరూపవినాశప్రసఙ్గాదితి । యాదృశం రూపమనుకర్తుమిష్టం తాదృశం న ప్రతీయేత, లౌకిక ఏవ త్వర్థః ప్రతీయేతేత్యర్థః । క్వ చ యథా ప్రకృతివదనుకరణం భవతీత్యాహ---ఏతదోఽశిత్యాది । యద్యనుక్రియమాణరూపవినాశేఽపి ప్రకృతివదనుకరణం స్యాత్, ఏతదః, అదస ఇత్యత్రోభయత్రాపి త్యదాద్యత్వాదికే ప్రకృతికార్యే సతి ఏతస్య, అముష్యేతి రూపం స్యాత్ । నను ప్రయోజనానువత్తిం ప్రమాణం తతశ్చేల్లోపః ప్రాప్నోతి కర్త్_వ్య పవాయమ్ ? కథమ్ ? `యత్తదేతేభ్యః' ఇతి త్యదాద్యత్వమ్ , అస్యవామీయమితి యస్యేతి లోపః, గవిత్యయమాహేత్యవాదేశః, పటితి కరోతీత్యనుక్రియమాణరూపవినాశే సత్యపి ` అవ్యక్తానుకరణస్యాత ఇతౌ' ఇతి పరరూపత్వం వా భవతి । తస్మాదుభయథా నిర్దేశదర్శనాత్ క్వచిత్ప్రకృతిబదనుకరణం భవతి, క్వచిన్నేతి వాచ్యమ్ । తథా చాస్మిన్నేవ సూత్రే భాష్యమ్---సౌత్రో నిర్దేశ ఇతి ।।

స్వాఙ్గే తస్ప్రత్యయే కృభ్వోః ।। 3.4.61 ।।

`తస్ప్రత్యయే' ఇతి బహువ్రీహినిర్దేశ ఇత్యాహ---తస్ప్రత్యయోయతః స్వాఙ్గాత్తదేవముచ్యత ఇతి । న చ `క్విన్ప్రత్యయస్య కుః' ఇతివత్కదాచిత్తస్ప్రత్యయాన్తత్వేన దృష్టే సంప్రత్యతదన్తేఽపి స్వాఙ్గ ప్రసఙ్గః, తస్ప్రత్యయగ్రహణసామర్థ్యాత్ । కర్మధారయో వాయమ్---తస్ప్రత్యయే పరతో యత్స్వాఙ్గం తస్మిన్నుపపదే ఇతి । వృత్తౌ తు వస్తుమాత్రం ప్రదర్శితమ్ । యథాసంఖ్యమత్ర నేష్యత ఇతి । వ్యాఖ్యానాత్ । ముఖత ఇతి । ఆద్యాదిత్వాత్సప్తమ్యర్థే తసిః ।

ముఖే తస్యతీత్యాది । `తసు ఉపక్షయే' ఇత్యస్మాన్ముఖశబ్ద ఉపపదే `అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే' ఇతి క్విప్---ముఖతః, `అత్వసన్తస్య చ' ఇతి దీర్ఘో న భవతి; `అధాతోః' ఇతి ప్రతిషేధాత్ ।

ప్రత్యయాప్రత్యయపరిభాషయైవాత్రాప్రసఙ్గాత్ నార్థః ప్రత్యయగ్రహణేన ।।

నాధార్థప్రత్యయే చ్వ్యర్థే ।। 3.4.62 ।।

నార్థో ధార్థశ్చేతి । నాధాసహచరితోఽర్థో నాధా శబ్దాభ్యాముక్తః, నార్థో యస్య స నార్థః, నార్థార్థ ఇత్యర్థః । ఏతేన ధార్థో వ్యాఖ్యాతః । ప్రత్యయో యస్మాదితి । యది పఞ్చమ్యాం విగ్రహః క్రియతే, తతః ప్రకృతేరుపలక్షణం నాధార్థగ్రహణం స్యాదితి సమ్ప్రత్యతదన్తత్వేఽపి

ప్రకృతిమాత్రే ప్రసఙ్గః ? న ప్రసఙ్గః, ఏవం హి వినఞ్నఞ్భ్యాస్వితి వక్తవ్యం స్యాత్, షష్ఠ్యా విగ్రహః కర్త్తవ్యః---నాధార్థః ప్రత్యయో యస్య సముదాయస్యావయవ ఇతి । ల్యబ్లోపే వా పఞ్చమీ వ్యాఖ్యేయా యం సముదాయాముద్ధిశ్య నాధార్థః ప్రత్యయో విధీయత ఇతి । వినాకృత్య నానాకృత్యేతి । `వినఞ్భ్యాం నానాఞౌ నసహ' ఇతి నానాఞౌ । ద్విధాకృత్యేతి । `సఙ్ఖ్యాయా విధార్థే ధా' । ద్వైధంకృత్యేతి । `ద్విత్ర్యోస్చ ధముఞ్' । హిరకప్ఫృథక్శబ్దౌ వినార్థే ।

నానా కృత్వా కాష్ఠాని గత ఇతి । పూర్వమేవ నానా సన్తి కాష్ఠాన్యన్యత్ర కృత్వా గత ఇత్యర్థః । ధార్థమర్థగ్రహణమితి । బహవో హి ధార్థాః ప్రత్యయాః, తత్రాసత్యర్థగ్రహణే ప్రత్యయస్యైవ గ్రహణం స్యాత్, నాన్యేషామ్; తదర్థానామర్థగ్రహణే తు తేషామపి భవతి । యశ్చాధాదేశో ధార్థః `ధముఞన్తాత్స్వార్థే డదర్శనమ్' ఇతి తదర్థమర్థగ్రహణమ్---ద్వైధకృత్య ద్వైధకారం ద్వైధభూయ ద్వైధభావమితి । ధముఞాదీనాం తు స్థానివద్భావాదేవ సిద్ధం తద్విధౌ ధ ఇత్యధికారేణాదేశపక్షస్యాశ్రయణాత్ । అథ నార్థమప్యర్థగ్రహణం కస్మాన్న భవతీత్యత ఆహ---నా పునరేక ఏవేతి । నను చ నాప్రత్యయావపి ద్వౌ భవతః---నిరనుబన్ధకః, సానుబన్ధకశ్చేతి, తత్రాసత్యర్థగ్రహణే నిరనుబన్ధకస్యైవ గ్రహణం స్యాత్, నేతరస్య ? ఏవం మన్యతే---తన్త్రావృత్త్యేకశేషాణామన్యతమస్యాశ్రయణాత్తస్యాపి భవిష్యతి ।।

అన్వచ్యానులోమ్యే ।। 3.4.64 ।।

అన్వగ్భూయేతి । అగ్రతః పార్శ్వత- పృష్ఠతో వాఽనుకూలో భూత్వాఽఽస్తే ఇత్యర్థః । అన్వగ్భూత్వేతి । పృష్ఠతో భూత్వేత్యర్థః । అనుకూలోఽననుకూల ఇతి శబ్దేన న స్పృశ్యతే ।।

శకధృషజ్ఞాగ్లాఘటరభలభక్రమసహార్హాస్త్యర్థేషు తుమున్ ।। 3.4.65 ।।

అత్రానన్తరేణాస్తిశబ్దేనైవార్థశబ్దః సమ్బధ్యతే, శకధృషజ్ఞానాం ఘటాఈయోశ్చ పృథగుపాదానాత్, తదాహ---శకాదిషూపపదేషు అస్త్యర్థేషు వైతి । తుమున్ ప్రత్యయో భవతీతి । భావే । అక్రియార్థోపపదార్థ ఆరమ్భ ఇతి । `క్రియార్థోపపదే తుమున్ణ్వులౌ' ఇత్యాదినైవ సిద్ధత్వాత్ । తత్ర తావత్ శక్నోతి భోక్తుమ్, ధృష్ణోతి, జానాతీతి భోజనే ప్రావీణ్యం గమ్యతే । గ్లాయతి భోక్తుమితి । తత్రాశక్తిః । ఘటతేఽర్హతీతి యోగ్యతా । ఆరభతే ప్రక్రమత ఇతి । భుజేరేవాద్యావస్థా । లభతే భోక్తుమితి । అప్రత్యాఖ్యాతం భోజనం లభతే ఇత్యర్థః । ఉత్సహతే భోక్తుమితి । భోజనే వ్యాప్రియత ఇత్యర్థః । అస్తి భోక్తుమితి । భోజనమస్తీత్యర్థః । ప్రవీణో

భోక్తుమ్, కుశలో భోక్తుమ్, పటుర్భోక్తుమిత్యాదౌ పర్యాప్తివివక్షాయాముత్తరసూత్రేణ తుమున్ భవతి ।।

పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషు ।। 3.4.66 ।।

పర్యాప్తిః=అన్యూనతా, పరిపూర్ణతేత్యర్థః । అన్యూనతా చ ద్విధా సమ్భవతి---భోజనస్య ప్రభూతతయా వా, భోక్తుః సమర్థతయా వా, అతః సామర్థ్యేనాలమర్థేన విశినష్టి । అలమర్థేషు పర్యాప్తివచనేష్వితి । ప్రయాప్తో భోక్తుమితి । భోజనే న న్యూనీభవతి సమర్థ ఇత్యర్థః । పుర్యప్తమితి । ప్రభూతమిత్యర్థః ।

శక్యమేవం కర్తు్మితి । సుకరమేతదిత్యర్థః । సమ్భవమాత్రం వాऽత్ర వివక్షితమ్---సమ్భవత్యేవంవిధస్య కరణమితి ।।

కర్త్రి కృత్ ।। 3.4.67 ।।

కిమర్థమిదముచ్యతే ? కర్త్రికృద్వచనమనోదేశే స్వార్థవిజ్ఞానాత్ । యత్ర వచనేనార్థో నిర్దిశ్యతే తత్ర ప్రత్యాసత్త్యా ప్రకృత్యర్థ ఏవ ప్రత్యయో భవతి, తద్యథా---`గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్', `యావాదిభ్యః కన్' ఇతి, ఏవమిమేకృతః స్వార్థే స్యుః, స్వార్థే మా భూవన్ కర్త్రి స్యురితి । నను చ యమిచ్ఛతి స్వార్థే, ఆహ తం భావే ఘఞ్ భవతీతి ? తన్నియమార్థం భవిష్యతి---ఘఞేవ భావే నాన్యః కృదితి । అసతి హ్యేతేతస్మిన్సూత్రే ఘఞిత్యేతావత్సూత్రం కర్త్వ్యమ్---ధాతోర్ఘఞ్ భవతీతి, తత్రానిర్దిష్టార్థత్వాద్భావ ఏవ ఘఞ భవిష్యతీతి; తతః `పదరుజవిశ' ఇతి ద్వితీయం సూత్రం కర్త్వ్యమ్, తతశ్చ `భావే' ఇతి న కర్త్వ్యమ్, క్రియమాణం తు నియమార్థం భవిష్యతి---ఘఞేవ భావే నాన్యః కృదితి, తతశ్చాన్యః కృద్ధాత్వర్థాక్షిప్తే కర్త్రి భవిష్యతి । స్యాదేతత్---కర్మాదీనామపి ధాత్వర్థేనాక్షేపాత్తేష్వపి కృతః స్యురితి ? న; `ధః కర్మణి ష్ట్రన్', `కరణాధికరణయోర్ల్యుట్', `దాశగోఘ్నౌ సమ్ప్రదానే', `భీమాదయోऽపాదానే' ఇత్యత్ర `ష్ట్రనేవ కర్మణి నాన్యః' ఇత్యాదికో నియమో విజ్ఞాస్యతే । యద్యేకం కర్మాది నియతం ప్రత్యయాస్త్వనియతా ఇతి కారకాన్తరేऽపి ష్ట్రనాదయః స్యుః ? నైష దోషః; ఏకమిదం వాక్యమ్---ధః కర్మణి ష్ట్రనితి, తేన చ కర్మణి విధీయమానః కథం కారకాన్తరేऽపి స్యాత్ ! ద్వితీయోऽపి వా నియమో విజ్ఞాస్యతే---కర్మణ్యేవ ష్ట్రనితి, ఏవం సర్వత్ర । య ఇదానీమతోऽన్యః ప్రత్యయః శేషః సోऽన్తరేణాపి వచనం కర్త్ర్యేవ భవిష్యతి । `కర్త్రి భువః ఖిష్ణుచ్ఖుకఞౌ' `కర్త్రి

చర్థిదేవతయోః' ఇత్యుభయత్రాపి కరణనివృత్త్యర్థా కర్తృశ్రుతిర్వ్యధ్యర్థైవేతి ఖిష్ణుజాదిషు కర్తృనియమో న భవిష్యతి । తదేవ తర్హి ప్రయోజనమ్---స్వార్థే మా భూవన్నితి ? నను చోక్తమ్---`భావే ఇతి నియమో విజ్ఞాస్యతే' ఇతి ? స్వార్థాదన్యః స భావో ధాత్వర్థస్య సిద్ధతా నామ । శుద్ధే స్వార్థే కృతః స్యుః, లః కర్మణి చ భావే చేతి । అయం తర్హి నియమో భవిష్యతి---ల ఏవ భావే ఇతి ? నాయం నియమః శక్యో విజ్ఞాతుమ్, కర్తృకర్మణోర్నిర్దేశేన నిర్దిష్టార్థత్వాత్ లకారాః స్వార్థే న స్యుః, `అకర్మకేభ్యః' ఇతి చ వక్ష్యామీత్యేవమర్థమేతత్స్యాత్ । అతః సుష్ఠూక్తమ్---కర్త్రరి కృద్వచనమనాదేశే స్వార్థవిజ్ఞానాదితి ।

అత్ర చ ద్వైధమ్---ఏతద్వాక్యనిరపేక్షైః స్వైర్విధాయకైర్వాక్యైర్విహితానాం కృతాం పశ్చాదేనేనార్థ ఆదిశ్యేత ? కృదుత్పత్తివాక్యానాం వాయం శేషః స్యాత్ ణ్వుల్తృచౌ కర్త్రరి నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యో ల్యుణిన్యచః కర్త్రరీతి ? తత్రాద్యే పక్షే యథానేన తృజాదీనామర్థ ఆదిశ్యతే, తథా ఖ్యునాదీనామప్యాదిశ్యేత; విశేషానుపాదానాత్ । తతశ్చైతేఽప్యనేన కర్త్రరి చ స్యుః, స్వేషు స్వేషు విధివాక్యేషు కరణాదీనామప్యుపాదానాత్కరణాదిషు చ । నను చ ఖ్యునాదిషు కరణాదిరర్థో విశేషవిహితత్వాత్ కర్త్రుశ్చ బాధకో భవిష్యతి ? న; నానావాక్యత్వాత్ । ఇహ `దధి బ్రాహ్మణేభ్యో దీయతాం తక్రం కౌణ్డిన్యాయ' ఇతి అభిన్నకాలత్వాదేకం వాక్యం విశిష్టదానస్య ప్రతిపాదకమితి తక్రేణ దధి బాధ్యతే । యదా తు పూర్వాహ్ణే బ్రాహ్మణభోజనప్రకరణే `దధి బ్రాహ్మణేభ్యో దీయతామ్' ఇత్యుచ్యతే, అపరాహ్ణే తు `తక్రం కౌణ్డిన్యాయ దీయతామ్' ఇతి, న తదా బాధ్యబాధకభావః । తథాస్మిన్పక్షేఽపి కాలభేదేన వాక్యద్వయోచ్చారణాద్బాధ్యబాధకభావో న లభ్యతే । తస్మాద్ దుష్ట ఏవాయం పక్ష ఇతి ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ---కృదుత్పత్తివాక్యానామయం శేషః స్యాదితి । ప్రాగుక్తో దోషస్తదవస్థ ఏవ ? తత్రాహ---యేష్విత్యాది । కుత ఏతదిత్యాహ---అర్థాకాఙ్క్షత్వాదితి । యేషు వాక్యేష్వర్థో న నిర్దిశ్యతే తాన్యర్థాకాఙ్క్షాణి । తథా హి---`ణ్వుల్తృచౌ భవతః' ఇత్యుక్తేఽర్థవిషయా ఆకాఙ్క్షా జాయతే---క్వైతౌ భవత ఇతి ? `కర్తరి కృత్' ఇత్యస్యాకాఙ్క్షా భవతి---కః కృత్ కర్త్రరి భవతీతి ? అతస్తృజాదివిధ్యనుపస్థానే శేషశేషిణోరుభయోరప్యాకాఙ్క్షాపూతయే తతస్తత్రైవోపతిష్ఠత ఇత్యర్థః । ఖ్యునాదివాక్యేష్వితి । ఉపతిష్ఠత ఇత్యనుషఙ్గః । కారణమాహ---సాక్షాదర్థనిర్దేశే సతి తేషాం నిరాకాఙ్క్షత్వాదితి । న చ రక్తపటన్యాయేనాకాఙ్క్షోత్థాపనేనోప్రస్థానం యుజ్యతే; స్వత ఏవ సాకాఙ్క్షే తృజాదివిధ్యనుపస్థానేన శేషస్యాపి చరితార్థత్వాత్ । రక్తః పటో భవతీత్యత్ర తు పటో భవతీత్యస్య నిరాకాఙ్క్షత్వేఽపి రక్తపదార్థస్య సాకాఙ్క్షత్వాదాఙ్క్షోత్థాపనేనాన్వయః । న చ విదేశస్థానాం కథమేకవాక్యత్వమితి వాచ్యమ్; శాస్త్రే విదేశస్థానామప్యవాన్తరవాక్యానామాకాఙ్క్షావశాదేకవాక్యత్వదర్శనాత్ । యథా ---ద్వితీయేఽధ్యాయే లుగుచ్యతే, తస్య చతుర్థషష్ఠయోరలుగపవాదః `గోత్రేఽలుగచి', `అలుగుత్తరపదే' ఇతి ।।

భవ్యగేయప్రవచనీయోపస్థానీయజన్యాప్లావ్యాపాత్యా వా ।। 3.4.68 ।।

భవ్య ఇతి । `అచో యత్', గుణః, `వాన్తో యి ప్రత్యయే' ఇతి వాన్తాదేశః । గేయో మాణవకః సామ్నామితి । ఏతేన `కై గై శబ్దే' ఇత్యస్యేదం నిపాతనమ్, న `గాఙ్ గతౌ' ఇత్యస్యేతి దర్శయతి । ఏతచ్చ నిపాతనాల్లభ్యతే । `ఈద్యతి' ఇతీత్వమ్ । జన్య ఇతి । `అచో యత్' ఇత్యత్ర `తకిశసిచతియతిజనీనాముపసఙ్ఖ్యానమ్' ఇతి వచనాద్యత్ । ఆప్లావ్య ఇతి । `ఓరావశ్యకే' । ఆపాత్య ఇతి । `ఋహలోర్ణ్యత్' ।।

లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః ।। 3.4.69 ।।

`లః' ఇతి లఙ్లటోరకారానుబన్ధయోః సామాన్యేన గ్రహణమేకవచనం చేతి శఙ్కామపాకరోతి---ల ఇత్యుత్సృష్టానుబన్ధసామాన్యమేకం గృహ్యత ఇతి । ప్రథమాబహువచనం చైతదితి । సామాన్యస్యైకత్వేఽపి `జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమ్' । అథాదేశాపేక్షయా షష్ఠ్యేకవచనం కస్మాన్నాశ్రీయతే---లః లస్య య ఆదేశ ఇతి, యథా---`లః పరస్మైపదమ్' ఇతి ? ఉచ్యతే; ఏవం విజ్ఞాయమానే లాదేశానామనేనార్థో నిదిశ్యేత, తతశ్చామ్విషయస్య లకారస్యార్థో న నిర్దిష్టః స్యాత్, లుగత్రాదేశః । న చాబావరూపస్య తస్యార్థాదేశనం యుజ్యతే, తతశ్చాసౌ `కర్త్తరి కృత్' ఇతి కర్తర్యేవ స్యాత్ । నను చ తస్య ఆమః' ఇతి లుకాపహారే సత్యనుప్రయోగే యే లాదేశాస్తైరేవ భావాదీనామభివ్యక్తిర్భవిష్యతి ? నైతదస్తి; యదా హ్యామ్విషయో లకారః కర్తర్యేవేతి స్థితమ్, తదా విరోధాద్భావకర్మవాచిప్రత్యయపరోఽనుప్రయోగో నైవ ప్రాప్నోతి, శ్రుతస్యైవ చ సంబన్ధోపపత్తావాదేశ ఇత్యధ్యాహారో న యుక్తః । తస్మాత్ప్రథమాబహువచనాన్తమేవ యుక్తమ్ । తత్ర ద్వివిధో లకారః---తిఙ్భావీ, అతిఙ్భావీ చ । తత్ర తిఙ్భావనినః కృత్సంజ్ఞానిషేధాత్ `కర్తరి కృత్' ఇత్యస్యానుపస్థానాత్స్వార్థే భావే విధానం ప్రాప్నోతి, అతిఙ్భావినస్తు `కర్తరి కృత్' ఇతి వచనాత్కర్త్తర్యేవ సాధుత్వం ప్రాప్నోతి, న భావకర్మణోః---ఆస్యమానం శయ్యమానమిత్యాదావితి వచనమిదమారభ్యతే ।

నను చ భావకర్మణోరాత్మనేపదం విధీయతే, శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదమ్, తతశ్చ లకారస్య భావకర్మకర్త్రారోఽర్థా అనుమాస్యన్తే । యద్వా లకారస్య ప్రయోగేఽసమవాయాదాదేశానామేవ తేఽర్థా భవిష్యన్తి, నార్థ ఏతేన ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---సకర్మకేభ్యో భావే న భవన్తీతి । అనారభ్యమాణ ఏతస్మిన్యథా భావే విధీయమానా ఘఞాదయః సకర్మకేభ్యోఽపి భావే భవన్తి---ఓదనస్య పాకః,

సూత్రస్య కృతిరితి, తథా `భావకర్మణోః, ఇత్యనేన భావే ఆత్మనేపదం సకర్మకేభ్యోఽపి స్యాత్, తతశ్చ పచ్యతే యవగూం దేవదత్తేనేతి ప్రయోగః ప్రాప్నోతి, అతః `భావే చాకర్మకేభ్యః' ఇతి వక్ష్యామీత్యయమారబ్ధః। అథ తత్రైవ `భావకర్మణోరకర్మకాత్' ఇత్యుచ్యతే, తత్రాకర్మకగ్రహణం కర్తవ్యం స్యాత్, నను చేహాపి క్రియతే ? ఇహావశ్యం కర్తవ్యమ్---`తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థా భావే చాకర్మకేభ్యః' ఇతి, తస్మాత్సకర్మకేభ్యో భావే మా భూదిత్యవమర్థమయమారమ్భ ఇతి స్థితమ్। కిం చామ్విషయస్య లకారస్యార్థాదేశనార్థమపీదం వక్తవ్యమ్; ఇతరథా పూర్వోక్తదోషప్రసఙ్గాదిత్యలమియతా ।।

తయోరేవ కృత్యక్తఖలర్థాః ।। 3.4.70 ।।

తయోర్భావకర్మణోరితి। పూర్వసూత్రే సాక్షాత్ శ్రుతయోర్భావకర్మణోస్తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః, న చకారేణ సంనిధాపితస్య కర్తురితి భావః। అత ఏవోత్తరసూత్రే పునః `కర్తరి చ' ఇత్యుక్తమ్। యది హ్యనన్తరవాక్యే చకారేణ సంనిధాపితస్య కర్తుర్భావస్య చాత్ర ఇత్యవమర్శః స్యాత్ తత్ర కర్తృగ్రహణమనర్థకం స్యాత్ ; కర్తర్యనేనైవ సిద్ధత్వాత్। ఏవకార ఇత్యాది। కృత్త్వాత్కర్తరి కృత్యాః ప్రాప్తా ఏవకారేణ కర్తురవకృష్యన్తే=వ్యావర్త్యన్తే। నను చ తక్రకౌణ్డిన్యన్యాయేన న కర్తురప కర్షో భవిష్యతి, యథా `వడవాయా వృషే వాచ్యే' ఇత్యత్ర వక్ష్యతే---అపత్యే ప్రాప్తస్తతోఽపకృష్య వృషే విధీయతే, అపత్యే త్వణేవ భవతి ఇతి ? సత్యమ్ ; న్యాయప్రాప్త ఏవాథం ఏవకారేణానూద్యతే।

శయితమితి। `నిష్ఠాశీఙ్ష్విదిమిదిక్ష్విదిధృషః' ఇత్యకిత్త్వాద్గుణో భవతి। భావే చాకమకేభ్య ఇతి వర్త్త ఇతి। వయం తు బ్రూమః---ఏవకారః కర్తురపకర్షణాయ న కర్తవ్య ఇత్యుక్తమ్, తస్యాత్రోపయోగః---యయోర్భావకర్మణోర్లకార ఉక్తస్తయోరేవాన్యూనానతిరిక్తయోః కృత్యాదయో భవన్తీతి। యది చ సకర్మకేభ్యో భావే స్యుస్తయోస్తాదృశయోరేవ తు న కృతాః స్యురితి ।।

ఆదికర్మణి క్తః కర్త్తరి చ ।। 3.4.71 ।।

కర్మధారయః, కర్మశబ్దశ్చ క్రియావచన ఇత్యాహ---ఆదిభూతః క్రియాక్షణ ఆదికర్మేతి। సాధనకర్మ తు న గృహ్యతే, ఆదిశబ్దేన విశేషణాత్। బహూనాం సమవాయే ఆదిమధ్యాన్తభావః, సాధనకర్మ కత్వేమేవేతి కి తత్రాదిశబ్దేన। తస్మిన్నాదికర్మణి భూతత్వేన వివక్షిత ఇతి। ఏతేన

`నిష్ఠా' ఇత్యనేనైవాదికర్మణి క్తః సిద్ధః, న పునరాదికర్మణి నిష్ఠా వక్తవ్యేతి దర్శయతి । ఆద్యే హి క్రియాక్షణే భూతే సమూహరూపారోపాదేకదేశే సమూహే చేతి న్యాయాద్వా ధాత్వర్థ ఏవ భూతో భవతీతి యుక్త ఏవ క్తః । ప్రకృతః కటం దేవదత్త ఇతి । ప్రారబ్ధవానిత్యర్థః । ప్రకృతం దేవదత్తేనేతి । అత్ర కర్మణోఽవివక్షితత్వేన ధాతోరకర్మకత్వాద్భావ ఏవ క్తః । ఏవం ప్రభుక్తం దేవదత్తేనేత్యత్రాపి ॥

గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనరుహజీర్యతిభ్యశ్చ ॥ 3.4.72 ॥

అనూషిత ఇతి । `వసతి క్షుధోరిట్' । అనుప్రాప్య జాతోఽనుజాతః । ఏవమనుజీర్ణః । సకర్మకేభ్యః కర్మావివక్షాయాం భావే క్తః ॥

దాశగోఘ్నౌ సంమ్ప్రదానే ॥ 3.4.73 ॥

గోఘ్న ఇతి । అత్ర దానపూర్వకే హననే హన్తిర్వర్తతే । అర్ఘార్హ ఇతి । అర్ఘః=మధుపర్కః, తదఙ్గత్వేన గోహననం విహితమ్ । ఏతావద్ గోరాలమ్భనస్థానమ్---అతిథిః, పితరః, వివాహశ్చేతి । యది సమ్ప్రదానే గోఘ్న ఇతి నిపాత్యతే చాణ్డాలాదేరపి తేనాభిధానం ప్రాప్నోతి, అస్మై అపి హ్యాగతాయ గాం దాతుమర్హన్తి సుహృదాదయః ? అత ఆహ---నిపాతనసామర్థ్యాదితి । అసత్యపి చేతి । యథాఽపచన్నపి యోగ్యతయా `పాచకః' ఇత్యుచ్యతే, తథేహాపీత్యర్థః ॥

భీమాదయోఽపాదానే ॥ 3.4.74 ॥

ఉణాదిప్రత్యయాన్తా ఏత ఇతి । బాహుల్యాదేతదుక్తమ్, ప్రస్కన్దనప్రపతనయోరప్యుణాదికత్వాత్ । తాభ్యామన్యత్రోణాదయ ఇతి పర్యుదాసే ప్రాప్త ఇతి । యద్యప్యసత్యస్మిన్సూత్రేఽపాదానస్య ప్రకృతత్వాత్తాభ్యామితి నిర్దేశో నోపపద్యే తథాప్యయమర్థస్తావత్తత్ర వక్తవ్యః---తతోఽపాదానాచ్చాన్యత్రోణాదయ ఇతి, తతశ్చ స్యాదేవ పర్యుదాస ఇత్యర్థః ॥

తాభ్యామన్యత్రోణాదయః ॥ 3.4.75 ॥

నను చ `అన్యత్రోణాదయః' ఇత్యప్యుక్తే ప్రకృతత్వాదేవ తాభ్యామన్యత్రేతి విజ్ఞాస్యతే ? అత ఆహ---సమ్ప్రదానార్థ ఇతి । కృషిత ఇత్యాదినా కర్మణి వృత్తిం దర్శయతి । అత్రేడాగమశ్చిన్త్యః । ఏవం తనిత ఇత్యత్రఆపి ।

కేచిదాహుః---`యస్య విభాషా' ఇతీట్ప్రతిషేధోఽనిత్యః, కృతినృత్యోరీదిత్కరణాత్ । తద్ధి `శ్వీదితో నిష్ఠాయామ్' ఇతిట్ప్రతిషేధార్థం క్రియతే తత్ర `సేఽసిచి కృతి' ఇతి విభఆషితేట్త్వాదేవ `యస్య విభాషా' ఇతీట్ప్రతిషేధో భవిష్యతీతి కిమీదిత్కరణేన ।

అపర ఆహ---చురాదావదన్తౌ కృపితనీ పఠితవ్యావితి ।।

క్తోఽధికరణే చ ధ్రౌవ్యగతిప్రత్యవసానార్థేభ్యః ।। 3.4.76 ।।

స్వనికాయప్రసిద్ధిరితి । యథా యూపచషాలాదయో యాజ్ఞికానామేవ ప్రసిద్ధాస్తథా వైయాకరణానాం నికాయే ఏషాం ప్రసిద్ధిః । నిఘణ్టుషు తు అభ్యవహారపర్యాయతయా ప్రత్యవసానశబ్దస్య పాఠో వైయాకరణప్రసిద్ధిమూలః । ఇదమేషామాసితమితి । `అధికరణవాచినశ్చ' ఇతి షష్ఠీ ।

కథమిత్యాది । కర్తరి నిష్ఠాం మన్యమానస్య ప్రశ్నః । అకారో మత్వర్థీయ ఇతి । అర్శఆదేరాకృతిగణత్వాదచ్ ప్రత్యయ ఇత్యర్థః ।

ఇహ ద్విర్గత్యర్థాకర్మకగ్రహణం చ క్తగ్రహణం చ క్రియతే, సకృదేవ తు శక్యం కర్తుమ్, కథమ్ ? ఏవం వక్ష్యామి---`క్త్వోఽధికరణే చ ధ్రౌవ్యగతిప్రత్యవసానార్థేభ్యః, తతో గత్యర్థాకర్మకేభ్యః కర్తరి చ, చకారాదధికరణే చ, అనువృత్తాచ్చకారాద్యథాప్రాప్తం చ, తతః శ్లిషశీఙ్స్థాసవసజనరుహజీర్యతిభ్యశ్చ, కర్తరీత్యేవ, ఏతేభ్యశ్చ కర్తరి క్తో భవతి చకారాద్యథాప్రాప్తం చ, అధిగ్రహణగ్రహణం తు నాత్రానువర్తతే, యోగవిభాగకరణసామర్థ్యాత్, తత ఆదికర్మణి చ కర్తరి క్తో భవతి చకారాద్యథాప్రాప్తం చ, తతో దాశగోఘ్నావిత్యాది ? తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

లస్య ।। 3.4.77 ।।

అకార ఉచ్చారణార్థ ఇతి । నానుబన్ధః, అన్యథా లజ్ లంటోరేవ గ్రహణం స్యాత్ ; తతశ్చ పరస్మైపదానాం ణలాదయః, `లోటో లఙ్వత్', `ఏరుః' ఇత్యాదికార్యవిధానమనుపపన్నం స్యాత్ ; లిజ్లోటోస్తిబాదీనామభావాత్ । లకారమాత్రం స్థానిత్వేనాధిక్రియత ఇతి । నను చేత్సంజ్ఞాయాం లోపః ప్రాప్నోతి ? వచనసామర్థ్యాత్సత్యామపీత్సంజ్ఞాయాం లోపో న భవిష్యతి । ఏవమపి లిత్స్వరః ప్రాప్నోతి ? ణలో లిత్కరణం జ్ఞాపకమ్---న లాదేశేషు లిత్స్వరో భవతీతి । కిఞ్చేదమితి । లకారమాత్రస్య గ్రహణం ప్రాప్నోతీతి మన్యమానస్య ప్రశ్నః । `ధాత్వధికారోఽనువర్తతే' ఇతి వక్ష్యమాణాభిప్రాయేణాహ---దశ లకారా ఇతి । అక్షరసమామ్నాయే యయానుపూర్వ్యాఽకారాదయఃష తదానుపూర్వోవిశిష్టైరకారాదిభిరనుబన్ధైః కథ్యన్తే; న తు విధానక్రమేణేత్యర్థః ।

లకారమాత్రస్య గ్రహణం కస్మాన్న ప్రాప్నోతీతి । విశేషానుపాదానాత్ప్రాప్నోత్యేవేతి భావః । వర్ణగ్రహణేషు చార్థవద్గ్రహణపరిభాషా న ప్రవర్తతే, తథా చ యస్యేతి లోపోఽనర్థకస్యాపి భవతి---దైవదత్తిరితి, అకుర్వహ్యత్రేతి యణాదేశః । ధాత్వధికారోఽనువర్తత ఇతి । ధాతుగ్రహణమనువర్తత ఇత్యర్థః । ఏవమప్యగ్నిచిల్లునాతి---అత్రాపి ప్రాప్నోతి ? విహితవిశేషణం ధాతుగ్రహణమ్ । ఏవమపి `శామామలిభ్యో లః' ఔణాదికః---శాలా, మాలా, మల్లః, అత్రాపి ప్రాప్నోతి ? ఉణాదయోఽవ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికాని । తథాపి పరిహారాన్తరమాహ---కర్త్రాదయ ఇతి । `లః కర్మణి చ' ఇత్యత్ర నిర్దిష్టా అర్థాః కర్తృకర్మభావా ఇహానువర్తన్తే, తైశ్చ లకారో విశిష్యతే---కర్త్రాదిషు విహితస్య లస్యేతి, తేన విశిష్టవిషయస్యైవ లస్య గ్రహణమ్, న సర్వస్య ।।

తిప్తస్ఝిసిప్థస్థమిబ్వస్మస్తాతాంఝథాసాథాంధ్వమిడ్వహిమహిఙ్ ।। 3.4.78 ।।

తిబాదీనాం సమాహారద్వన్ద్వః । పకారః స్వరార్థ ఇతి । ప్రదర్శనమేతత్, `సార్వధాతుకమపిత్' ఇత్యాద్యపి ప్రయోజనమ్ । ఇటష్టకార ఇత్యాది । నను `ఇటోఽత్' ఇత్యత్ర లిఙిత్యనువర్తతే, తేనేకారస్యాత్వవిధానేఽపి నాస్త్యతిప్రసఙ్గః ? ఏవమపి తిబాద్యవయవస్య ప్రాప్నోతి, యథా `ఏరుః' ఇత్యేతల్లోట ఇత్యనువృత్తావపి తిబాద్యవయస్య భవతి । న హి తత్రావయవషష్ఠీ, లిఙ ఇతి తు స్థానషష్ఠీత్యత్ర ప్రమాణమస్తి । అథ `ఆద్యన్తౌ టకితౌ' ఇతి దేశవిధ్యర్థష్టకారః కస్మాన్న భవతీత్యాహ---తిబాదిమిరిత్యాది । తుల్యత్వమ్=సదృశత్వమ్, తచ్చైకయోగనిర్దిష్టత్వేన లస్యేత్యేకా షష్ఠీ, తత్ర తిబాదయః సప్తదశాదేశాః స్థానే యోగం ప్రయోజయన్తి, తానేకో

నోత్సహతే విహన్తుమిత్యర్థః I మహిజో జకార ఇత్యాది I తిజిత్యుపలక్షణమ్ I తజిత్యపి ప్రత్యాహారో భవతి I చినుమహే ఇత్యాదౌ తు గుణప్రతిషేధార్థో న భవతి ; సార్వధాతుకమపిత్' ఇత్యనేనైవ సిద్ధత్వాత్ I యత్ర హ్యార్ధధాతుకమ్ఏషిషిమహీతి, తత్ర జిత్త్వార్థః కస్మాన్న భవతి ? ప్రత్యాహారే చరితార్థస్య సముదాయానుబన్ధస్యావయవానుబన్ధత్వే ప్రమాణాభావాత్ I తృని కథమ్ ? తస్యాపి హి నకార ` న లోకావ్యయ' ఇత్యత్ర ప్రత్యాహారే చరితార్థః, ` ఔజ ఆపః' ఇత్యత్ర చ వక్ష్యతే---` సామాన్యగ్రహణార్థో జకారః, అన్యథా నిరనుబన్ధకస్య ప్రథమాద్వివచనస్యైవ గ్రహణం స్యాద్, న సానుబన్ధకస్యౌటః' ఇతి, తచ్చ విరుధ్యతే; తస్యాపి టకారస్య సుడితి ప్రత్యాహారే చరితార్థతయా ఔకారస్య నిరనుబన్ధకత్వాత్ I తస్మాన్మహిజో జకారః ప్రత్యాహారార్థః, న త్వవయవానుబన్ధ ఇత్యాచార్యాణాం స్మృతిపరమ్పరైవాత్ర శరణమ్ II

టిత ఆత్మనేపదానాం టేరే II 3.4.79 II

టితో లకారస్య స్థఆనే ఇతి I ఏతేన టితః, ఆత్మనేపదానామితి వ్యధికరణే షష్ఠ్యావితి దర్శయతి I యది తు ప్రత్యేకసంబన్ధాదేకవచనమిత్యాశ్రిత్య టితామాత్మనేపదానామిత్యాశ్రీయతే, అకుర్వీత్యత్రాపి ప్రసజ్యేతేతి భావః I

ప్రకృతైరిత్యాది I య ఏతే తిబాదయః ప్రకృతాస్తేషఆం మధ్యే యాన్యాత్మనేపదాని విహితానీత్యేవమాత్మనేపదాని విశిష్యన్తే I న చ తిబాదీనాం మధ్యే శానచ్ సన్నివిష్టస్తతో న తస్య ప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః I ఏవం చ తఙామిత్యేవ వక్తవ్యమ్ I కేచిత్తు ` ఆనే ముక్' ఇతి నిర్దేశం జ్ఞాపకం వర్ణయన్తి---తిఙామేవైత్వం నాన్యేషామితి; ఇతరథా హ్యానయీతి వక్తవ్యం స్యాత్ I నేతి వయమ్, యోఽలాదేశ ఆనః ` పూఙ్యజోః శానన్' తస్యాయం నిర్దేశః స్యాద్---వయమానః, యజమాన ఇతి II

థాసః సే II 3.4.80 II

పేచిషే ఇతి I లిట్, ` అత ఏకహలమధ్యే' ఇత్యాదినా ఏత్వాభ్యాసలోపౌ, క్రాదినియమాదిట్ I ఇహ ` థః సః' ఇతి వక్తవ్యమ్, థకారస్య సకారే కృతే పరభాగస్య టేరేత్వే సతి సిద్ధమిష్టమ్ I పచథః పచథ అత్రాపి ప్రాప్నోతి ? ` ఆత్మనేపదానామ్' ఇతి వర్తతే I ఏవమప్యాథామస్థకారస్య ప్రాప్నోతి ? ధాతోరితి వర్తతే---ధాతోరనన్తరో యస్థకార ఇతి I ఇహాపి తర్హి న ప్రాప్నోతి---పచసే, చినుషే ఇతి ? వికరణేన వ్యవధానాత్ I క్వ తర్హి స్యాత్ ? య ఏతే లుగ్వికరణాః, శ్లువికరణాః,

శ్నమ్యీకరణాః । తస్మాత్ `థాసః సే' ఇతి వక్తవ్యమ్ । ఏవమపి సశబ్ద ఏవాదేశో విధేయో టేరేత్వేనైవ సిద్ధమ్ ? జ్ఞాపకార్థమ్ । ఏతజ్జ్ఞాపయతి---ఆత్మనేపదానాం య ఆదేశాస్తేషాం టేరేత్వం న భవతీతి । తేన పక్తా, పక్తారౌ, పక్తార ఇతి డారౌరసామేత్వం న భవతి ॥

లిటస్తఝయోరేశిరేచ్ ॥ 3.4.81 ॥

పూర్వసూత్రే జ్ఞాపితమ్---ఆత్మనేపదాదేశానాం టేరేత్వం న భవతీతి, తేన ఇశిరచ్ ఇత్యేతావాదేశౌ న విహితౌ । శకారః సర్వాదేశార్థ ఇతి । అన్యథా ధాతోరిత్యధికారాద్ `ఆదేః పరస్య'ఇతి తకారస్య ప్రసజ్యేత । అథ `శే' ఇత్యేవ కస్మాన్నోక్తమ్, శఇరేజితి హ్యుక్తే మాత్రాలాఘవం భవతి ? నైవం శక్యమ్ ; `శే' ఇతి ప్రగృహ్యసంజ్ఞా స్యాత్ । ఇహ చ పపే సోమమితి పిబాదేశః ప్రాప్నోతి, జగ్లే మమ్లే ఇత్యాదౌ చాత్వం న స్యాత్ । ఏశి తు న దోషః, `వర్ణే యత్స్యాత్తచ్చ విధ్యాత్తదాదౌ' ఇతి న్యాయాత్ ॥

పరస్మైపదానాం ణలతుసుస్థలథుసణల్వమాః ॥ 3.4.82 ॥

తిబాదీనామితి । ఏతచ్చ ప్రకరణాల్లభ్యతే, తేన క్వసోర్ణలాదయో న భవన్తి, విధానసామర్థ్యాద్వా క్వసోర్ణలాద్యభావః । లకారః స్వార్థ ఇతి । అన్యథా ప్రత్యయస్య పిత్త్వాదనుదాత్తత్వేఽపి ధాతుస్వరే కృతే ద్విః ప్రయోగో ద్విర్వచనమితి ద్వయోరప్యుదాత్తత్వం ప్రాప్నోతి । `అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్' ఇతి నాస్తి, యౌగపద్యేన సమ్భవః పర్యాయేణ ప్రసజ్యేత । ణకారో వృద్ధ్యర్థ ఇతి । ఇదమన్యథాసిద్ధమ్, `ణలుత్తమో వా' ఇత్యత్ర యోగవిభాగః---అల్ ణిద్భవతీతి, తత ఉత్తమో వా---వా ణిద్భవతీతి । పపాచేతి । కథమయం సర్వాదశః, యావతా `నానుబన్ధకృతమనేకాల్త్వమ్', తతశ్చ `ధాతోః' ఇత్యధికారాద్ `ఆదేః పరస్య' ఇతి వకారస్య ప్రాప్నోతి ? అనిత్త్వాత్సిద్ధమ్ ? న హ్యయం ణల్విధానసమయే ప్రత్యయ ఇత్యనిత్త్వాద్ ణకారస్యానేకాలత్వాత్సర్వాదేశః, తతో ణకారస్యేత్సంజ్ఞేత్యానుపూర్వ్యాత్సిద్ధమ్ । నను చ ణకారో న కర్తవ్య ఇత్యుక్తమ్ ? ఏవం తర్హి లకార ఆదౌ క్రియతే తస్యాప్యనిత్త్వాత్సిద్ధమ్, ల ఉత్తమో వేతి వక్తవ్యమ్, ఏవమ్ ఆత ఔ లస్యేతి, హల్ఙ్యాదిసూత్రే చాప్యపృక్తం హలితి హల్గ్రహణం లిఙ్గం సర్వాదశో ణలితి, తద్ధి పపాచేత్యాదౌ మా భూదితి । సర్వాదేశత్వే చ తదుపపద్యతే । పపక్థేతి । క్రాదినియమాత్ప్రాప్త ఇట్ `ఉపదేశేఽత్వతః' ఇతి ప్రతిషేధాన్న భవతి । క్వచిత్పేచిథేతి పాఠః, `ఋతో భారద్వాజస్య' ఇతి నియమాదిట్, `థలి చ సేటి' ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ । పేచేతి । ధాతోరిత్యధికారాత్ `తస్మాదిత్యుత్తరస్య `ఆదేః పరస్య' ఇతి థకారస్యాకారే ద్వయోరతో గుణే పరరూపత్వమ్ ॥

విదో లటో వా ।। 3.4.83 ।।

విద జ్ఞానే ఇతి । సత్తావిచారార్థయోస్త్వాత్మనేపదిత్వాత్తిబాదీనామసమ్భవః, లాభార్థస్యాపి వికరణేన వ్యవధానాదనన్తరాణామసమ్భవ ఇతి భావః ।।

బ్రువః పఞ్చానామాదిత ఆహో బ్రువః ।। 3.4.84 ।।

పఞ్చ ణలాదయ ఇతి । ఆదేశా అపి పఞ్చైవ, తత్రాప్యాదితో ణలాదయః పఞ్చ, న పునరిచ్ఛాతః పఞ్చేత్యర్థః । కథం పునద్వితీయం పఞ్చగ్రహణమాదిగ్రహణం చాన్తరేణాదేశేష్వయం విశేషో లభ్యతే, నను సర్వైరేవ ణలాదిభిః పఞ్చానాం స్థానే యుక్తమ్భవితుమ్ ? ఉచ్యతే; పూర్వసూత్రే తావద్యథాసఙ్ఖ్యం ప్రవర్తతే, తతశ్చ తత్రైవ నిర్జ్ఞాతః స్థానివిశేషేణ ణలాదీనాం సమ్బన్ధః, త ఏవేహానువర్తన్త ఇత్యత్రాపి తథైవ భవిష్యతి, తతశ్చ స్థానిసమ్బన్ధాదితి పూర్వసూత్రే స్థానివిశేషేణ సమ్బన్ధస్య నిర్జ్ఞాతత్వాదిత్యర్థః । ఆత్థేతి । `ఆహస్థః' । పరేషామితి । థాదీనామ్ । నను చ `బ్రువః' ఇతి యదేతత్పఞ్చమ్యన్తం తదేవార్థాద్విభక్తివిపరిణామో భవతీత్యాదేశసమ్బన్ధే షష్ఠ్యన్తం విజ్ఞాస్యతే, నార్థో బ్రువ ఇతి పునర్వచనేన ? తత్రాహ---బ్రువ ఇతి । పునర్వచనమిత్యాది । పరస్మైపదానామేవ హి స్యాదితి । అసతి శ్రుతే సమ్బన్ధిని విభక్తివిపరిణామో భవతి, ఇహ తు పరస్మైపదానామితి శ్రుతత్వాత్తేషామేవ స్యాదిత్యర్థః ।।

లోటో లఙ్వత్ ।। 3.4.85 ।।

లోటో లఙ్వత్కార్యం భవతీతి । అత్ర లోడాదేశేషు లోట్శబ్దో వర్తతే, లఙాదేశేషు చ లఙ్శబ్దః, లోడాదేశానాం లఙాదేశవత్కార్యం భవతీత్యర్థః, తదాహ---తామాదయః సలోపశ్చేతి । యద్యప్యేతే లఙ్యాహత్య న విహితాస్తథాపి లఙిదృష్టత్వాదతిదిశ్యన్తే । అడాటౌ కస్మాన్న భవతి ఇతి । లఙ్యేవాహత్య విహితత్వాత్, ప్రత్యుత తచోరేవాతిదేశో యుక్త ఇతి ప్రశ్నః । తథా ఝేర్జుసాదేశ ఇతి । కస్మాన్న భవతీతి విభక్తివిపరిణామేనానుషఙ్గః । `లఙః శాకటాయనస్య' ఇతి జుస్భావోఽపి లఙ ఏవాహత్య విహితః । ఇహ తు జాగ్రతు, విదన్తు `సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ' ఇతి లఙి దృష్టో జుస్భావః ప్రాప్నోతి । వాగ్రహణమనువర్తత ఇతి । లోట ఇత్యుపమేయే షష్ఠీనిర్దేశాదుపమానం షష్ఠ్యన్తం విజ్ఞాయతే---లఙో యత్కార్యం తల్లోటో భవతీతి, న తు లఙి

యత్కార్యం తల్లోటీత్యడాటోః పరిహారాన్తరమ్ । ఝోర్ఝుస్భావస్య తు పరిహారాన్తరమ్ `లజః శాకటాయనస్య' ఇత్యత్ర స్వయమేవ వక్ష్యతి ।।

ఏరుః ।। 3.4.86 ।।

లోడాదేశానామికారస్యేతి । అథ తు---లోడాదేశో య ఇకారస్తస్య ఇత్యర్థోఽభిప్రేతః స్యాదిట ఇత్యేవ బ్రూయాత, `తుహ్యోః విదాఙ్కుర్వన్తు' ఇతి చ నిర్దేశోఽనుపపన్నః స్యాద్ । అథేదానీమిటోఽపి వ్యపదేశివద్భావేనేత్వం కస్మాన్న భవతి ? పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్ టేరేత్వం భవిష్యతి । న వోచ్చారణసామర్థ్యాదితి । యది హిన్యోరుత్వం స్యాత్ `సేర్హ్యః' `మేర్నుః' ఇత్యేవ బ్రూయాద్, ఏవం హి ప్రక్రియాలాఘవం భవతీతి భావః । `ఆని లోట్', హుఝల్భ్యో హేధిః' ఇతి లిఙ్గం హినయోరుత్వాభావస్య ।।

సేర్హ్యపిచ్చ ।। 3.4.87 ।।

లునీహీతి । పిత్త్వాభావాఙ్ఙిత్త్వే సతి `ఈ హల్యఘోః' ఇతీత్వం భవతి । రాధ్నుహీత్యత్ర గుణాభావః । ఇహ సేహిర్ఙిచ్చేతి వక్తవ్యమ్ । నన్వేవం ఙిత్త్వాన్ఙిత్కార్యం భవతు, స్థానివద్భావేన పిత్త్వమప్యస్తీత్యనుదాత్తత్వమపి ప్రాప్నోతి ? `ఙిచ్చ పిన్న భవతి' ఇతి వచనాన్న భవిష్యతి, యథా---అపి స్తుయాద్రాజానమితి, అత్ర `ఉతో వృద్ధిర్లుకి హలి' ఇతి పితి విధీయమానా వృద్ధిర్న భవతి । బ్రూతాద్భవానితి, బ్రువ ఇణ్న భవతి । కిం చ నాప్రప్తే పిత్త్వే ఙిత్త్వమారభ్యమాణం తద్బాధిష్యతే ।।

వాచ్ఛన్దసి ।। 3.4.88 ।।

అపిత్త్వం వికల్ప్యత ఇతి । అనన్తరత్వాత్ । నాదేశ ఇతి, వ్యవహితత్వాత్ । యుయోధీతి । `బహులం ఛన్దసి' ఇతి శపః శ్లౌ ద్విర్వచనమ్ । అత్ర పిత్త్వాన్ ఙిత్త్వాభావే `అఙితశ్చ' ఇతి ధిభావః ।।

మేర్నిః ।। 3.4.89 ।।

ఉత్వలోపయోరపవాద ఇతి । యథాక్రమమ్ `ఏరుః' `లోటో లఙ్వత్' ఇతి ప్రాప్తయోః, `ఇతశ్చ' ఇతీకారలోపస్యాపి లఙి దృష్టత్వాదతిదేశతః ప్రాప్తిః । వయం తు బ్రూమః---`లోటో లఙ్వత్' ఇతి ప్రాప్తస్యామాదేశస్యాపవాద ఇతి ।।

ఆమేతః ।। 3.4.90 ।।

లోట్సమ్బన్ధిన ఇతి । లోడాదేశసమ్బన్ధిన ఇత్యర్థః । ఏతేన లోటైకారో విశేష్యత ఇతి దర్శయతి । ఏకారేణ తు లోటి విశేష్యమాణే తదన్తవిధౌ సత్యేకారాన్తస్య లోట ఆమ్విధీయమానోఽనేకాల్త్వాత్సర్వాదేశః స్యాత్, తత్ర హి `నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి' ఇతి పరిహారో వాచ్యః స్యాదిత్యర్థః ।।

ఆడుత్తమస్య పిచ్చ ।। 3.4.92 ।।

స చోత్తమపురుషః పిద్భవతీతి । ఆట ఏవ పిత్త్వం కస్మాన్న విజ్ఞాయతే, తుల్యవిభక్తికయోర్హి యుక్తః సమ్బన్ధః---ఆట్ పిదితి ? నిర్థకత్వాత్ । అనుదాత్తత్వం తావదాగమత్వాదేవ సిద్ధమ్ ; కరవాణి, మార్జానీత్యాదౌ గుణవృద్ధ్యోరపి ప్రత్యయ ఏవ నిమిత్తం న త్వాగమః ।।

ఏత తే ।। 3.4.93 ।।

ఇహ కస్మాదితి । గుణస్యాన్తవద్భావేన లోడ్గ్రహణేన గ్రహణాదస్తి ప్రసఙ్గ ఇతి భావః । బహిరఙ్గలక్షణత్వాదితి । ద్విపదాశ్రయత్వాద్ గుణస్య బహిరఙ్గత్వమ్, ఐకారస్త్వేకపదాశ్రయత్వాదన్తరఙ్గః, అత ఏవ హేతోః `ఆమేతః' ఇత్యయమపి విధిర్న భవతి ।।

లేటోఽడాటౌ ।। 3.4.94 ।।

పర్యాయేణతి । న యౌగపద్యేన; అడ్విధానసామర్థ్యాత్, అన్యథా సవర్ణదీర్ఘత్వే సత్యడ్విధానమకిఞ్చిత్కరం స్యాత్ ।

ఆత ఏ ।। 3.4.95 ।।

కరవైతే ఇతి । `ఛన్దస్యుభయథా' ఇతి సార్వధాతుకత్వాద్వికరణః, ఆర్ద్ధధాతుకత్వాన్ జిత్త్వాభావే వికరణస్య గుణః, కరోతేశ్ోచత్వాభావః, పవైతే, అశ్నవైథే, ప్రవైతే, విగ్రన్థైథే ।।

వైతోఽన్యత్ర ।। 3.4.96 ।।

ఏతద్విషయమితి । షష్ఠీసమాసః । ఏవంవిషయమితి తు యుక్తః పాఠః । ఉదాహరణాని `ఉపసంవాదాశఙ్కయోశ్చ' ఇత్యత్ర వృత్త్వాదితాని ।

దధస ఇతి । `థాసః సే', శపః శ్నుః, అట్, `ఘోర్లోపో లేటి వా' ఇత్యాకారలోపః ।।

ఇతశ్చ లోపః పరస్మైపదేషు ।। 3.4.97 ।।

పరస్మైపదగ్రహణమిత్యాది । అన్యథా ఉేరేత్వస్యావకాశః---అన్యే లకారాః, లేట్యపీకారాదన్యత్ర ఇతో లోపస్య---పరస్మైపదాని; ఇడాదిషూభయప్రసఙ్గే పరత్వాదితో లోపః స్యాత్ ।।

స ఉత్తమస్య ।। 3.4.98 ।।

కరవావ, కరవామేతి । పూర్వవద్గుణోత్వాభావౌ, `లేటోఽడాటౌ' ఇత్యాట్ । ఉత్తరగ్రహణమిత్యాది । ఇహ వస్మగ్రహణమేవ కర్తవ్యమ్ । `తత్రాయమప్యర్థః---స ఇతి న వక్తవ్యం భవతి, `అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ । యదా చ పురుషాన్తరస్య స్థానే వస్మసౌ భవతః, ఏతయోశ్చ స్థానే సకారాన్తం పురుషాన్తరమ్, తదాపి వాగ్రహణానువృత్త్యైవ లోపాలోపౌ యథాదర్శనం వ్యవస్థితౌ భవిష్యతః । యథాక్రియమాణేఽప్యుత్తమ ప్రహణే వాగ్రహణం చానువర్తతే, ఉత్తరత్ర నిత్యగ్రహణం స్యాత్ `నిత్యం జితః' ।।

లిజః సీయుట్ ।। 3.4.102 ।।

లిజ్శబ్దోऽత్ర లిజాదేశేషు స్థానివద్భావాత్ ప్రయుక్త ఇత్యాహ లిజాదేశానామితి । సీయుట్సకారస్యార్ధదాతుకే లిజి శ్రవణమ్, సార్వధాతుకే `లిజః సలోపోऽన్త్యస్య' ఇతి సలోపః । యకారస్యాజాదిషు శ్రవణమ్, అన్యత్ర లోపః ।।

యాసుట్ పరస్మైపదేషూదాత్తో జిచ్చ ।। 3.4.103 ।।

పరస్మైపదవిషయస్యేతి । లిజః పరేషా పరస్మైపదానామసమ్భవాత్ । సీయుటోऽపవాద ఇతి । నాప్రాప్తే తస్మిన్నారమ్భాత్, తేన యాసుటి కృతే తస్య తిజ్భక్తత్వాత్తదాదేః సీయుట్ప్రసఙ్గ ఇతి న చోదనీయమ్ । సత్యపి హి సమ్భవే సామాన్యవిధేర్వ్శేషవిధిర్బాధకః । కథం తర్హి కృషీష్ట ఇత్యాదిషు సుటి కృతే సీయుడ్ భవతి, నను తత్రాపి సుటా సీంయుడ్ బాధనీయః ? అత్ర పరిహారం సుడ్విధౌ వృత్తికారః స్వయమేవ వక్ష్యతి । ఆగమత్వాదనుదాత్తత్వే ప్రాప్త ఇతి । అత ఏవ యాసుడుదాత్తవచనాద్విజ్ఞాయతే---ఆగమా అనుదాత్తా భవన్తీతి, అన్యథా యాసుటః ప్రత్యయభక్తత్వాత్ప్రత్యయస్వరేణైవ సిద్ధముదాత్తత్వమ్ । నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్, యాని పిద్వచనాని తదర్థమేతత్స్యాత్ । యద్యేతావత్ప్రయోజనమ్, అపిదిత్యేవ బ్రూయాత్ ! తదేతదుదాత్తవచనం జ్ఞాపకమేవ---ఆగమా అనుదాత్తా భవన్తీతి । తత్ర తత్కార్యాణాం సమ్భవాదితి । గ్రహిజ్యాదిసూత్రేऽపి ధాతోః స్వరూపగ్రహణే తత్ప్రత్యయో కార్యవిజ్ఞానాత్ప్రత్యయస్యైవ గ్రహణమ్ । కుర్యాదితి । వికరణాశ్రయో ధాతోర్గుణః, `అత ఉత్సార్వధాతుకే' ఇత్యుత్వమ్, `యే చ' ఇత్యుకారలోపః । కుర్యురితి । ఝేర్జుస్, `లిజః సలోపోऽనన్త్యస్య' `ఉస్యపదాన్తాత్' ।

స్థానివిద్భావాదేవేతి । `సార్వధాతుకమపిత్' ఇత్యతిదేశాదితి నోక్తమ్ ; పిదర్థత్వాన్ జిద్వచనమ్య । యాసుటో జిద్వచనమితి । యాసుడాదేర్లిజో జిద్వచనమిత్యర్థః । ఇదానీమేవ హ్యుక్తమ్--జిత్త్వం తు లిజ ఏవ విధీయతే ఇతి ? ఏతచ్చ జ్ఞాపనమ్---`పిచ్చ జిన్న భవతి' ఇత్యేతదనాశ్రిత్యోచ్యతే । తదాక్షయణే తు స్థానివద్భావేన ప్రాప్తం జిత్త్వమౌపదేశికేన పిత్త్వేన బాధ్యతే ఇతి ప్రాప్త్యర్థమేవ జిద్వచనం స్యాత్ ।।

కిదాశిషి ।। 3.4.104 ।।

తస్య యాసుట్...కిద్వద్భవతీతి । తస్య యాసుడ్ భవతి స చ లిఙ్కిద్వద్భవతీత్యర్థః । అన్యథా `ప్రత్యయస్యేదం కిత్త్వమ్' ఇత్యనన్తరగ్రన్థేన విరోధః స్యాత్ । ప్రయోజనాభావాదితి । `వచిస్వపి' ఇత్యత్రాపి `ధాతోః స్వరూపగ్రహణే' ఇతి ప్రత్యస్యైవేదం గ్రహణం స్యాత్; అన్యథా వాచ్యతి వాచికం కథయతి, వాగ్జహాతీత్యత్రాపి స్యాత్ । గుణవృద్ధిప్రతిషేధస్తుల్య ఇతి । కిమర్థం తర్హి కిత్త్వవిధానమిత్యత ఆహ---సమ్ప్రసారణమితి । జగర్యాదితి । `జాగ్రోఽవిచిణ్ణల్ఙిత్సు' ఇతి గుణః ।।

ఝస్య రన్ ।। 3.4.105 ।।

ఝస్యేత్యకారోచ్చారణాత్సఙ్ఘాతస్యైవ గ్రహణం న వర్ణస్య, అన్యథాన్తాదేశవిధావివ `ఝః' ఇత్యేవ బ్రూయాదితి మన్యమాన ఆహ---లిఙాదేశస్య ఝస్యేతి । ఝోఽన్తాపవాద ఇతి । ఝకారస్య యోఽన్తాదేశస్తస్యాపవాద ఇత్యర్థః । `ఝోఽన్తః' ఇత్యస్య వా విధేరపవాద ఇత్యర్థః । నను ఝవర్ణస్యాన్తాదేశః సముదాయస్య రన్నితి కథం భిన్నవిషయయోర్బాధ్యబాధకభావః ? విరోధాత్, యేన నాప్రాప్తిన్యాయాచ్చ । ఝోఽన్తాపవాద ఇత్యుపలక్షణమ్ ; కృషీరన్, తృప్సీరన్నిత్యత్ర `ఆత్మనేపదేష్వనతః' ఇత్యస్యాప్యపవాదః । నను చాపవదావిప్రతిషేధాదద్భావ ఏవ ప్రాప్నోతి, న; ప్రతిపదవిధేర్బలీయస్త్వాత్, ప్రతిపదవిహితో హి రన్భావః । యద్వా---కృషీరన్, తృప్సీరన్నిత్యత్రాపి ప్రవర్త్తతామద్భావః, సత్యపి తు తస్మిన్పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్సఙ్ఘాతస్య రన్ భవిష్యతి ।।

ఇటోఽత్ ।। 3.4.106 ।।

నైవాయమాదేశావయవ ఇతి । తే నాస్తేత్సంజ్ఞయా ప్రయోజనమ్, స్వయమేవ నివృత్తత్వాదిత్యర్థః । ప్రత్యుతేసంజ్ఞాయాం స్వరితత్వం స్యాత్, `న విభక్తౌ తుస్మాః' ఇత్యత్రాభ్యుపగమవాదేనోక్తమ్---`కిమోదిటోదితి చాత్ర ప్రాతేషేధో న భవత్యనిత్యత్వాదస్య' ఇతి । అర్థవద్గ్రహణ ఇత్యాది । ల స్థానే య ఇడితి విశేషణాదప్యాగమస్యేటో గ్రహణాభావః ।।

సుట్ తిథోః ।। 3.4.107 ।।

`తిథోః' ఇతి సప్తమీ వా స్యాత్ ? షష్ఠీ వా ? ఆద్యే పక్షే `యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే' ఇతి తకారథకారోదేర్లిఙాదేశస్య సుటా భావ్యమితి కృషీష్ట కృషీష్ఠా ఇత్యత్రైవ స్యాత్, కృషీయాస్తాం

కృషీయాస్తామిత్యత్ర న స్యాత్; సుటా చ సీయుటో బాధః స్యాత్, ఉభయోరపి లిఙఆదేశభక్తత్వాదితి ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ---లిఙ్సమ్బన్ధినోస్తకారథకారయోరితి । ఏతదేవ స్పష్టయతి---తకారథకారావితి । లిఙ్ తద్విశేషణమితి । లిఙ్శబ్దేన తదాదేశా ఉచ్యన్తే । ఏవం లిఙ్సంబన్ధినోరిత్యత్రాపి కృషీష్టేతి । విధ్యాదౌ లిఙి సార్వధాతుకత్వాత్ `లిఙః సలోపః' ఇతి లోపేన సుటః శ్రవణాభావాదాశిషు లిఙేవోదాహృతః ॥

ఝేర్జుస్ ॥ 3.4.108 ॥

ఝోఽన్తాపవాద ఇతి । పూర్వవద్ వ్యాఖ్యేయమ్ । జాగృయురిత్యాదౌ చ పూర్వవదేవ `అదభ్యస్తాత్' ఇత్యస్యాపి బాధః । పచేయురితి । `అతో యేయః' ఇతీయాదేశః, శపా సహ `ఆద్గుణః' ॥

సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ ॥ 3.4.109 ॥

సత్తావిచారణార్థయోర్విదోరాత్మనేపదిత్వాదసమ్భవ ఏవ ఝేః, లాభార్థస్యాపి వికరణేన వ్యవధానాదనన్తరస్య ఝేరసమ్భవః, తస్మాల్లుగ్వికరణస్యైవ విదేర్గ్రహణమిత్యాహ---వేత్తేశ్చేతి । అభ్యస్తవిద్గ్రహణమసిజర్థమితి । న చైవం లోడాదిష్వపి ప్రసఙ్గ ఇత్యాహ---ఙిత ఇతి చానువర్తత ఇతి ॥

ఆతః ॥ 3.4.110 ॥

సిచ ఆకారాన్తాచ్చ పరస్య ఝేరితి । ద్వాభ్యామనన్తరస్యేత్యర్థః । కథమితి । ఆతః సిచా వ్యవధానాద్ ద్వాభ్యామానన్తర్యం న సమ్భవతీతి ప్రశ్నః । సిజ్లుగన్తాద్ ఝేర్జుస్ భవతీత్యుక్తం భవతి । అభూవన్నితి । `భువో వుగ్లుఙ్లిటోః' ఇతి వుక్ । తుల్యజాతీయాపేక్షత్వాచ్చేతి । ద్వాభ్యామానన్తర్యస్యాశ్రవణాత్ సిజ్లుగన్తస్య గ్రహణమిత్యుక్తమ్ । తేన---సిజ్లుగన్తాద్యది భవతి ఆత ఏవేతి నియమాశ్రయణాత్ శ్రూయమాణే సిచి అకార్షురిత్యాదావనాకారాన్తాదపి భవత్యేవేత్యర్థః ॥

లఙః శాకటాయనస్యైవ ॥ 3.4.111 ॥

అయుః, అవురితి । శపో లుక్, `ఉస్యపదాన్తాత్' ఇతి పరరూపత్వమ్ ।।

లజేవేతి । లుఙ్లిఙోస్తావద్భవితవ్యమ్, లృఙస్తు స్యప్రత్యయేన య్యోర్వ్యవధానమితి భావః । యాన్తు, వాన్త్వితి । `లోటో లఙ్వత్' ఇత్యత్ర తు వాగ్రహణానువృత్త్యాప్యయమర్థః సాధితః । నను చ లఙ్గ్రహణాద్యత్నజ్జుస్భావోఽయం లోటో మా భూత్, `సిజభ్యస్త' ఇత్యయం తు స్యాదేవ ? తత్రాహ---సిజభ్య స్తేత్యాది । కథమిత్యత్రాహ---జుస్భావమాత్రం హీతి । కథం పునః `ఆతః' ఇత్యనువర్తమానే జుస్భావమాత్రం ముఖ్యేన లఙా శక్యం విశేషయితుమ్ ? `లఙః' ఇతి యోగవిభాగః కర్తవ్య ఇతి మన్యతే । నను చ `ఆత ఇత్యేతత్సిగ్రహణానువృత్త్యా నియమార్థమ్' ఇత్యుక్తమ్ , తతశ్చాయురిత్యత్ర కేనచిదప్రాప్తత్వాద్విధ్యర్థమేతత్కిమేవకారేణ ? ఇత్యత్రాహ---ఏవకార ఉత్తరార్థ ఇతి । `లిట్ చ', `లిఙాశిషి' ఇత్యత్రాస్య ప్రయోజనం దర్శయిష్యతి ।।

ద్విషశ్చ ।। 3.4.112 ।।

ద్విషిరదాదిః ।।

తిఙ్శిత్సార్వధాతుకమ్ ।। 3.4.113 ।।

తరతి నయతీతి । తిఙః సార్వధాతుకత్వాచ్ఛప్, శపః సార్వధాతుకత్వాద్ధాతోర్గుణః । రోదితీతి । శపో లుకి `రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే' ఇతీట్ । పవమానో యజమాన ఇతి । పూర్వవచ్ఛబ్గుణౌ ।।

ఆర్ధధాతుకం శేషః ।। 3.4.114 ।।

ధాతుసంశబ్దనేనేతి । ధాతుశబ్దముచ్చార్యేత్యర్థః । అత్ర హి యఙ్విధౌ యద్ధాతుగ్రహణం శమిధాతోరితి వా, యచ్చ ధాతోరితి, తదుభయమనువర్తతే; తత్రైకేనాధాతుప్రత్యయో వ్యావర్త్యతే, అపరేణ ధాతుప్రత్యయో విశిష్యతే, ధాతోరిత్యేవం యో విహిత ఇతి, తేనాయమర్థః । లూభ్యామ్, లుభిః, జుగుప్సతే ఇతి । యద్యప్యత్ర ధాతోరేవ విహిస్తథాపి ధాతుశబ్దముచ్చార్య

న విహిత ఇతి భవతి ప్రత్యుదాహరణమ్ I శేషగ్రహణమ్---తిఙ్శితోర్మా భూత;
అన్యథైకసంజ్ఞాధికారాభావాత్ప్రత్యయాదిసంజ్ఞానామివ సమావేశః స్యాత్ I

సద్యేవకారోఽనువర్తతే శక్యం శేషగ్రహణమకర్తుమ్ II

లిట్ చ II 3.4.115 II

పేచిథ, శేకిథేతి I `ఋతో భారద్వాజస్య' ఇతి నియమాదిట్, `థలి చ' సేటి'
ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ I జగ్లే మమ్లే ఇతి I ఆర్ధధాతుకత్వాత్ `ఆతో లోప ఇటి చ' ఇత్యాకారలోపః I
యదుక్తమ్---సార్వధాతుకసంజ్ఞాయా అపవాద ఇతి, తద్విఘటయతి---నను చేతి I
సత్యమిత్యాదినా అపవాదత్వం సమర్థయతే II

ఛన్దస్యుభయథా II 3.4.117 II

సర్వమేవ ప్రకరణమితి I `తిఙ్సిత్సార్వధాతుకమ్' ఇత్యారభ్య చతుః సూత్రీప్రకరణమ్ I

భూభావో న భవతీతి I తదానీభేవార్ధధాతుకత్వాత్ `శ్నసోరల్లోపః' ఇత్యస్యాభావః II

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం తృతీయాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః

------------------*******************-------------------

.

కాశికావృత్తిః పదమఞ్జరీ

చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్ ||4.1.1 ||

అధికారోఽయమితి । విధేయపరిభాష్యయోరనిర్దేశాద్వక్ష్యమాణానాం చ స్వాదీనాం ప్రకృత్యపేక్షత్స్వరితత్వాచ్చ । ఆ పఞ్చమాధ్యాయపరిసమాప్తేరితి । అధికారస్యావధిం దర్శయతి । అధికారోఽనేకప్రకారః----సంజ్ఞాధికారః, విశేషణాధికారః, ప్రకృత్యధికారశ్చేతి, తత్ర కీదృసోఽయమధికారః ? ఇత్యత ఆహ---స్వాదిషు కప్పర్యన్తేషు ప్రకృతిరధిక్రియతే ఇతి । టాబ్డాప్చాపామ్ప్రవితీతి । సామాన్యహణమిత్యనుషఙ్గః । సమాహారనిర్ద్దేశ ఇతి ।

సమాహారద్వన్ద్వేన తేషాం జ్యాదీనామయం నిర్దేశ ఇత్యర్థః । తతశ్చ సమాహారస్యైకత్వాదేకవచనమేవ యుక్తమ్, న బహువచనమితి భావః ।

కిమర్థమిదముచ్యతే ? జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్పరే స్వాదయో యథా స్యురితి కేవలానాం ప్రయోగో మా భూత్ । `పరశ్చ' ఇతి వచనాత్కేవలానాం ప్రయోగో న భవిష్యతి ? ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---జ్యాప్ప్రాతిపదికాదేవ యథా స్యురిత ప్రకృత్యన్తరాన్మా భూవన్ । అసతిహ్యస్మిన్నధికారే ధాతుః, తిఙన్తమ్, వాక్యమ్, సుబన్తం చేతి జ్యాప్ప్రాతిపదికవ్యతిరిక్తాతి చతుర్విధా ప్రకృతిరస్తి, వక్ష్యమాణాశ్చ ప్రత్యయాశ్చతుర్విధాః---స్వాదయః, టాబాదయః, అణాదయః, స్వార్థికాశ్చేతి; తదిహ చతుర్విధాభ్యః ప్రకృతిభ్యశ్చతుర్విధాః ప్రత్యయా మా భూవన్నితి కర్త్తవ్య ఏవాయమధికారః ।

న కర్త్తవ్యః । నను చాసత్యస్మిన్ ధాత్వధికారాద్ధాతోరేవ స్యుః, కృదుపపదసంజ్ఞే చ స్యాతామ్, వాసరూపవిధిశ్చస్యాత్ ? న; నివృత్తత్వాద్ధాతుగ్రహణస్య । యది పరం ధాతోరపి స్యుః, తదపి న; కర్మాదీనామభావాత్ । కర్మాదిషు చ కారకేష్వేకత్వాదికాయాం చ సంఖ్యాయాం స్వాదయో విధీయన్తే, న చ ధాత్వర్థస్య కర్మాదిభిర్యోగః సమ్భవతి । కథం తర్హి కర్మణి తత్ర్యదాదయో భవన్తి ? నైవ ధాత్వర్థస్య కర్మత్వే తవ్యదాదయో భవన్తి, కిం తర్హి ? ధాత్వర్థం ప్రతి యత్కర్మ తస్మిన్వాచ్యే---కర్త్తవ్యః కట ఇతి । స్వాదయస్తు ప్రకృత్యర్థస్య కర్మత్వే చరితార్థా నాన్యస్య కర్మత్వే భవితుమర్హన్తి, తవ్యదాదిభిశ్చ బాధితత్వాద్ధాతోః స్వాదీనామభావః । నను చ ధాత్వర్థస్యైవ కర్మత్వం దృష్టమ్---సన్ప్రకృతౌ చికీర్షతీత్యాదౌ ? ఏవమపి సంఖ్యాభావః సిద్ధ ఏవ, అవ్యయేభ్యస్తు `అవ్యయాదాప్సుపః' ఇతి జ్ఞాపకాత్స్వాదయో భవన్తి । యత్పునః `బహుషు బహువచనమ్' ఇత్యత్రోక్తమ్---యత్ర చ సంఖ్యా సమ్భవతీతి, తదస్యాం దశాయాం తథా నాశ్రీయతే । టాబాదయస్తర్హి ధాతోర్మా భూవన్నితి ? స్త్రియాం టాబాదయో విధీయన్తే, న చ ధాత్వర్థస్య స్త్రీత్వేన యోగోఽస్తి । కథం తర్హి స్త్రియాం క్తిన్నాదయో విధీయన్తే ? నైవాత్ర ధాత్వర్థస్య స్త్రీత్వే క్తిన్నాదయః స్మర్యన్తే, కస్య తర్హి ? యస్తస్య సిద్ధత్వం నామ ధర్మస్తస్య । క్తిన్నాదిభిశ్చ బాధితత్వాట్టాబాదీనామభావః ।

అణాదయస్తర్హి ధాతోర్మా భూవన్నితి ? అపత్యాదిష్వర్థేష్వణాదయో విధీయన్తే, న చ ధాత్వర్థస్యాపత్యాదిభిర్యోగోఽస్తి, సమర్థవిభక్త్యభావాచ్చాణాదీనామనుత్పత్తిః, `తస్యాపత్యమ్', `తేన రక్తమ్', `తత్ర భవః' ఇత్యేవమాదిభిః షష్ఠ్యాదివిభక్త్యన్తాదణాదయో విధీయన్తే, న చ ధాతోర్విభక్తిః సమ్భవతి । స్వాథికా అపి స్వార్థకైస్తుమున్నాదిభిర్బాధితత్వాదేవ ధాతోర్న భవిష్యన్తి ।

తిఙన్తాత్తర్హి స్వాదయో మా భూవన్నితి ? తిఙన్తేషు క్రియా ప్రధానభూతా, సాధనం గుణభూతమ్, తత్ర ప్రధానభూతాయాః క్రియాయాః కర్మాదీనామభావాత్స్వాదయో న భవిష్యన్తి । పచతి భవతి, భవతి వై కిఞ్చిదాచార్యాః క్రియమాణమపి చోదయన్తీత్యాదౌ కర్తృత్వం దృష్టమితి చేత్, ఏవమపి సంఖ్యాయా అభావః సిద్ధ ఏవ । యస్తు గుణభూతః కర్తా౽భీధీయతే; తత్ర అభిహితత్వాదేవ విభక్త్యభావః సిద్ధః । న చ గుణభూతస్య కర్తుః క్రియాన్తరావేశః సమ్భవతి; యతః పాచకం పశ్యేత్యాదివద్ ద్వితీయాదయో భవేయుః । నను పుత్రీయవదేతత్స్యాత్, తద్యథా---పుత్రీయశబ్దాదన్తర్భూతక్రియాకర్మవాచినః కర్త్రి లకార ఉత్పద్యతే---పుత్రీయతీతి, తథేహాపి పచతిశబ్దాత్ కర్తృవిశిష్టక్రియావాచినః క్రమాదిషు ద్వితీయాదయః స్యురేవ ? నైష దోః ; ఉక్తమేతత్---ప్రకృత్యర్థస్య కర్మత్వే చరితార్థాః స్వాదయో నాన్యస్య కర్మత్వే భవితుమర్హన్తీతి । న చైకక్రియాపేక్షయోర్భిన్నయోః సాధనయోరేకస్మిన్పదే యుగపదభిధానం సమ్భవతి । పుత్రీయశబ్దస్తు జీవత్యాదిధాతువద్విశిష్టక్రియావచన ఇతి, తతః కర్త్రి లకారోత్పత్తిరవిరుద్ధా । అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్---అర్థాభావాదేవ తిఙన్తాద్ ద్వితీయాదయో న భవన్తీతి । యో హి మన్యతే---ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాధికారాన్న భవన్తీతి; రూపబాద్యన్తాత్తస్య ద్వితీయాదయః స్యురేవ, పచతిరూపం పశ్య, పచతిరూపేణ కృతమిత్యాది, భవతి హ్యేతత్ప్రాతిపదికమ్ । కథం తర్హి రూపబాద్యన్తాత్ప్రథమైకవచనమపి భవతి ? ఉక్తత్వాత్సఙ్ఖ్యాయాః, న హి తత్కర్తుః సఙ్ఖ్యాయామేకవచనమ్ । యది తథా స్యాత్ పచతేరూపం పచన్తిరూపమితి ద్వివచనబహువచనే స్యాతామ్ । `ప్రాతిపదికార్థ' ఇత్యత్ర తు ప్రాతిపదికగ్రహణాత్ప్రాతిపదికమాత్రానుబన్ధినీ ప్రథమా భవతి । తత్రాప్యేకవచనమేవ; `ఏకవచనముత్సర్గః కరిష్యతే' ఇతి వచనాత్ । న చైవం తిఙన్తే౽పి ప్రసఙ్గః తస్యాప్రాతిపదికత్వాత్ ।

టాబాదయస్తర్హి తిఙన్తాన్మా భూవన్నితి ? స్త్రియాం టాబాదయో విధీయన్తే, న చ తిఙన్తే ప్రధానస్యార్థస్య స్త్రీత్వేన యోగో౽స్తి । యది పరం సాధనస్య స్త్రీత్వే టాబాదయః స్యుః పచేద్ బ్రాహ్మణః, పచేరన్ బ్రాహ్మణ్య ఇతి ? తదపి న; స్వభావతో హి తిఙన్తాని సాధనాశ్రయాం సఙ్ఖ్యామేవోపాదదతే, న లిఙ్గమ్ । ఉక్తం చ---

ఏకత్వే౽పి క్రియాఖ్యాతే సాధనాశ్రయసంఖ్యయా ।

భిద్యతే న తు లిఙ్గాఖ్యో భేదస్తత్ర తదాశ్రయః ।। ఇతి ।

శోభనం పచతీత్యాదౌ క్రియావిశేషణస్యైవ లిఙ్గేన యోగః, న క్రియాయాః, తత్రాపి నపుంసకేన । పచతి రూపమిత్యాదావపి రూపబాద్యన్తవాచ్యాయాః క్రియాయాః స్వభావతో లిఙ్గేన యోగః, తత్రాపి నపుంసకేన । విచిత్రా హి శబ్దానాం శక్తయో యథాదర్శనమభ్యుపగన్తవ్యాః, న సామాన్యతో దృష్టేనానుమానేన వ్యవస్థాపయితుం శక్యన్తే । అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్---స్త్రీత్వాభావాత్తిఙన్తాట్టాబాదయో న భవన్తీతి, అన్యథా పచతిరూపం బ్రాహ్మణీత్యాదౌ రూపబాద్యన్తాట్టాప్స్యాదేవ ।

అణాదయస్తర్హి తిఙన్తాన్మా భూవన్నితి ? అపత్యాదిష్వర్థేష్వణాదయో విధీయన్తే, న చ తిఙన్తే ప్రధానస్యాపత్యాదిభిర్యోగోఽస్తి । అప్రధానస్య త్వప్రధానత్వాదేవాపత్యాదిభిర్యోగాభావః, సమర్థవిభక్త్యభావాచ్చాణాద్యభావః సిద్ధః । అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్, అన్యథా యః పచతిరూపం తస్యాపత్యమితి రూపబాద్యన్తాదణాదయః స్యురేవ ।

స్వాధికా అపి జ్ఞాపకాత్తిఙన్తాన్న భవిష్యన్తి, యదయం క్వచిత్తద్ధితవిధౌ తిఙ్గ్రహణం కరోతి---`అతిశాయనే తమబిష్ఠనౌ', `తిఙశ్చ' ఇతి । వాక్యాదపి నైవ స్వాదయో భవితుమర్హన్తి; అర్మాదీనామభావాత్ । న ఖలు క్రియారూపస్య సంసర్గరూపస్య భేదరూపస్య వా వాక్యార్థస్య కర్మాదిభి స్త్రీత్వేనాపత్యాదిభిర్వా యోగః సమ్భవతి । `పశ్య మృగో ధావతి' ఇత్యాదౌ దృష్టమితి చేత్ ? ఏవమపి సంఖ్యాయోగాభావః సిద్ధః । స్వార్థికా అప్యభిధానాభావాన్న వాక్యాద్భవిష్యన్తి । తథా హి---`దేవదత్తారోహాశ్వమ్' ఇత్యస్మాద్వాక్యాత్ప్రాగివీయేష్వర్థేషు కే సుల్లుకి చ కృతే వాక్యార్థస్యాసత్త్వభూతత్వాచ్ఛక్తిలిఙ్గసఙ్ఖ్యాయోగాభావాత్స్వాద్యుత్పత్తేరభావాద్ దేవదత్తారోహాశ్వకేతి భవితవ్యమ్, న చైవమ్భూతేన వాక్యార్థగతాః కుత్సాదయో గమ్యన్త ఇతి ।

సుబన్తాదపి నైవ స్వాదయో భవితుమర్హన్తి । నహి స్వాదిషు విధీయమానేషు తదన్తా ప్రకృతిః సమ్భవతి, యథోక్తమ్---`సనన్తాన్న సనిష్యతే' ఇతి । కిఞ్చ సుబన్తమపి సఙ్ఖ్యాప్రధానం కారకశక్తిప్రధానం వా, న చాస్యాపరైః కర్మాదిభిర్యోగః సమ్భవతి ।

టాబాదయోఽపి స్త్రీత్వాభావాన్న భవిష్యన్తి । అణాదిషు పునర్నాస్తి విశేషః, సుబన్తాద్వోత్పత్తౌ సత్యాం ప్రాతిపదికాద్వా । యథా చైతత్తథా `సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' ఇత్యత్ర ప్రతిపాదయిష్యామః । సర్వథా రూపబాద్యన్తాత్ప్రాతిపదికాదప్యనిష్టః ప్రత్యయో యద్వాత్ తద్వద్ధాత్వాదికాదపీతి నార్థ ఏతేనేత్యాక్షేప్తా శఙ్కతే తావత్---యద్యపీతి ।

ప్రత్యయపరత్వేన ప్రకృతిర్లభ్యతే । పారిశేష్యాచ్చేయమేవ ప్రకృతిర్లభ్యత ఇత్యర్థః ।

పరిహరతి---తథాపీతి । వృద్ధాదయో లక్షణం నిమిత్తం యస్య ప్రత్యయవిధేస్తత్ర జ్యాప్ప్రాతిపదికస్య విశేష్యత్వేన సమ్ప్రత్యయో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః । ఇతరథా హీతి । యది జ్యాప్ప్రాతిపదికగ్రహణం న క్రియేతేత్యర్థః । సమర్థవిశేషణమేతత్స్యాదితి । `సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' ఇత్యధికారాత్ । కిం చ సమర్థమ్ ? సుబన్తమ్ । సమర్థవిశేషణే సతి కో దోషః ? `ఉదీచాం వృద్ధాదగోత్రాత్' ఇతి ఫిన్ । ఇహ చ ప్రసజ్యేత---జ్ఞానాం బ్రాహ్మణానామపత్యమితి, ఏతద్ధి సమర్థంవృద్ధమ్ । ఇహ చ న స్యాత్---జ్ఞానాం బ్రాహ్మణానామపత్యమితి, న హ్యేతత్సమర్థమవృద్ధమ్ । యత్ర హ్యాదేశాదివశేన సఙ్ఖ్యావిశేషాభివ్యక్తిర్భవతి న భవతి తత్ర ద్వివచనబహువచనాన్తానామపి వృత్తిః---తావకః, మామక ఇతి । యథా ఇహ చ ఫిఞుత్పద్యమానో బహుత్వమన్తరేణ వృద్ధత్వానుపపత్తేర్బహుత్వం గమయేత్, ఏవం ఫిన్నపి ద్విత్వమితి స్యాదేవాయం ప్రసఙ్గః । అవర్ణ---`అత ఇఞ్' ఇహైవ స్యాత్ దక్షస్యాపత్యమితి, దక్షయోః దక్షాణామిత్యత్ర తు న స్యాత్ । స్వర---`అనుదాత్తాదేరఞ్', ఇహ చ ప్రసజ్యేత---వాచో వికారః, త్వచో వికారః, ఏతద్ధి సమర్థమనుదాత్తాది, `సావేకాచః' ఇతి విభక్తేరుదాత్తత్వాత్ । నన్వత్రైకాచో నిత్యం మయటమిచ్ఛన్తీతి మయటా భావ్యమ్ ? ఇదం తర్హి పఞ్చానాం వికార ఇతి `షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః' ఇతి విభక్తేరుదాత్తత్వే సతి సమర్థమనుదాత్తాది, ప్రాతిపదికం తు `న్రః సఙ్ఖ్యాయాః' ఇత్యాద్యుదాత్తమ్ । ఇహ చ న స్యాత్---సర్వేషాం వికార ఇతి, `సర్వస్య సుపి' ఇత్యాద్యుదాత్తం పదమ్, ప్రాతిపాదికం త్వన్తోదాత్తం నిపాతితమ్ । ద్వ్యచ్---`నౌద్వ్యచష్ఠన్', ఇహ చ ప్రసజ్యేత---వాచా తరతి, త్వచా తరతి,ఏతద్ధి సమర్థం ద్వ్యచ్ । నౌగ్రహణం తు నియమార్థం స్యాత్---ఔకారాన్తాద్యది భవతి నౌశబ్దాదేవేతి । ఇహ చ న స్యాత్---ఘటేన తరతీతి । సామ్నా తరతీత్యాదౌ పునరుభయథాపి సిద్ధమ్ । జ్యాప్ప్రాతిపదికగ్రహణే తు సతి తత్సామర్థ్యాత్తస్యైవ విశేషణం వృద్ధాది భవతి, సమర్థాధికారాచ్చ సమర్థాత్ప్రత్యయః । తత్రైవమభిసమ్బన్ధః---వృద్ధాది యద్ జ్యాప్ప్రాతిపదికం తస్మాత్ సమర్థాత్ ప్రత్యయః ఇతి ।

`యస్మాత్ప్రత్యయవిధిః' ఇతి ప్రత్యయవిధౌ పఞ్చమీనిర్దిష్టస్య విధీయమానా అఙ్గభపదసంజ్ఞా జ్యాప్ప్రాతిపదికస్య యథా స్యురిత్యేతత్తు ప్రయోజనంన భవతి, కథమ్ ? ద్వైవేన హి జానతా యతః ప్రత్యయో విహితస్తస్యైతాః సంజ్ఞాః పఞ్చమ్యా నిర్దిశ్యతాం మా వా నిర్దేశి । ఇహ చ `కంసీయపరశవ్యయోర్యఞఞౌ లుక్చ' ఇతి ప్రాతిపదికాత్పరయోశ్ఛయతోర్లుగ్యథా స్యాదౌణాదికయోరుకారసశబ్దయోర్మా భూదిత్యేతదపి న ప్రయోజనమ్, కథమ్ ? `ఉణాదయోఽవ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికాని', ఉణఆదిషు నావశ్యం వ్యుత్పత్తికార్యం భవతీత్యర్థః । ఏతచ్చ `అతః కృకమికంస' ఇత్యత్ర కమిగ్రహణేనైవ సిద్ధే పునః కంసగ్రహణాద్విజ్ఞాయతే, తస్మాద్ వృద్ధాద్యేవ ప్రయోజనమధికారస్య ।

జ్యాగ్రహణం క్రియతే; ప్రత్యయాన్తత్వేనాప్రాతిపదికత్వాత్ । `యూనస్తిః' యువతిరిత్యస్య తు తద్ధితాన్తత్వాత్ప్రాతిపదికత్వమ్ । `ఊఙుతః' ఇత్యువర్ణాన్తాదూఙ్ విధీయతే, తత్రైకాదేశస్యాన్తవద్భావాత్ప్రాతిపదికత్వమ్ । `శ్వశురస్యోకారాకారలోపశ్చ' ఇతి శ్వశ్రూరిత్యత్ర `శ్వశురః శ్వశ్ర్వశ్చ' ఇతి నిపాతనాద్విభక్త్యాదిసిద్ధిః, ఏవం స్థితే చోద్యమ్---అథేతి । న ప్రాతిపదికగ్రహణ ఇతి । నఞః కాక్వా ప్రయోగాత్సిద్ధమేవేత్యథః । అనేకార్థత్వాద్వా నిపాతానామ్ । ననుశబ్దస్యార్థే నశబ్దో ద్రష్టవ్యః । లిఙ్గవిశిష్టస్యేతి । లిఙ్గనిమిత్తప్రత్యయేనాధికస్యేత్యర్థః ।

అస్యాశ్చ పరిభాషాయాః ప్రయోజనమ్---సర్వనామస్వరసమాసోపచారేష్ఠవద్భావాః । సర్వనామ---భవచ్ఛబ్దస్య విధీయమానా సర్వనామసంజ్ఞా భవతీశబ్దస్యాపి భవతి, `సర్వనామ్నస్తృతీయా చ', భవతా హేతునా, భవతో హేతోః, భవత్యా హేతునా, భవత్యా హేతోరితి । స్వర---`కుశూలకూపకుమ్భశాలం బిలే', కుశూలబిలం కుశూలీబిలమ్ । సమాస---`పూర్వసదృశ', మాతృసదశః, మాతృసదృశీ; `సదృశప్రతిరూపయోః' ఇతి స్వరోఽప్యత్ర భవతి । తథా `కుమారః శ్రమణాదిభిః' । కుమారీశ్రమణా, కుమారశ్రమణా, ఏవం యువతిర్వలినా, యువవలినా । ఉపచార---`అతః కృకమికంసకుమ్భ', అయస్కుమ్భః, అయస్కుమ్భీ । ఇష్ఠవద్భావ---`ణావిష్ఠవత్ప్రాతిపదికస్య', కుమారీమాచ ష్టే కుమారయతి । ఇహ తు `అచిత్తహస్తిధేనోష్ఠక్', హస్తినీనాం సమూహో హాస్తికరమితి, `భస్యాఢే తద్ధితే' ఇతి పుంవద్భావేన జీపి నివృత్తే హస్తిశబ్ద ఏవాయమితి ఠక్సిద్ధిః । `తద్ధితే' ఇత్యేషా హి విషయసప్తమీ । అవశ్యం చ పుంవద్భావ ఏవాశ్రయణీయః, అన్యథా హస్తినీశబ్దాట్ఠకి యస్యేతిలోపగ్య స్థానివద్భావాత్ `నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపో న స్యాత్ । ఇహ చ `నేన్సిద్ధబధ్నాతిషు చ స్థణ్డిలశాయిని' ఇతి `గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః' ఇతి వచనాదనుత్పన్న ఏవ జీపి సమాసే సతీన్నన్తమేవోత్తరపదమిత్యలుక్ప్రతిషేధః సిద్ధః । ఏవం `శయవాసవాసిష్వకాలాత్' గ్రామేవాసినీత్యలుక్ । తథా `క్యఙ్మానినోశ్చ' `స్వాఙ్గాచ్చేతోమానిని' దర్శనీయమానినీ, దీర్ఘముఖమానినీ---మానిన్శబ్ద ఏవోత్తరపదమితి పుంవద్భావః సిద్ధః । ఇహ చ `తృజకాభ్యాం కర్త్_రి' `కర్త్_రి చ' ఇతి కర్త్_రి యౌ తృజకౌ తాభ్యాం యోగే యా షష్ఠీ తస్యా యేన సహ సమాసః ప్రాప్తః స సర్వో న భవతీతి విజ్ఞానాదపాం స్రష్టీత్యత్రాపి సమాసనిషేదః సిద్ధః । యది `ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్' భవతి, అతిప్రసఙ్గో భవతి---`ద్విషత్పరయోస్తాపే' ద్విషతీతప ఇత్యత్రాపి స్యాత్, ఉక్తమత్ర---`ద్విషత్పరయోరితి ద్వితకారకోఽయం నిర్దేశః తకారాన్తో ద్విషచ్ఛబ్దః' ఇతి । ఇహ చ గార్గ్యా అపత్యమ్, దాక్ష్యా అపత్యమితి `యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫకం పరత్వాత్ స్త్రీభ్యో ఢగ్బాధతే । ఇహ చ `ఞ్నిత్యాదినిత్యమ్' దాక్షిః, గ్లుచుకాయనిరిత్యస్యామవస్థాయామాద్యుదాత్తత్వే కృతే పశ్చాత్

`ఇతో మనుష్యజాతేః' ఇతి జీషి సతి శిష్టః ప్రత్యయస్వర ఏవ భవతి---దాక్షీ, గ్లుచుకాయనీ। న చాస్యామవస్థాయామాద్యుదాత్తత్వం పునః ప్రవర్త్తతే; పూర్వమేవ ప్రవృత్తత్వాత్। తథా బహవో గోమన్తోఽస్యాం బహుగోమతీతి ప్రాగేవ బహుస్వరే ప్రవృత్తే పశ్చాన్ఙీప్, పిత్త్వాదనుదాత్తో భవతి। న చ పునరపి `బహోర్నఞ్వద్' ఇత్యమ్య ప్రవృత్తిః పూర్వమేవ ప్రవృత్తత్వాత్సమాసాచ్చాత్ర జీబుత్పన్న ఇత్యుత్తరపదం న లిఙ్గవిశిష్టమ్। ఇహ తర్హి `రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్' మద్రాణాం రాజ్ఞీతి టచ్ స్యాత్, తతశ్చ `భస్యాఢే తద్ధితే' ఇతి పుంవద్భావేన ఈకారే నివృత్తే టిలోపే చ టిత్త్వాన్ఙీపి మద్రరాజీతి స్యాత్, మద్రరాజ్ఞీతి చేష్యతే। తథా మహతీ ప్రియా యస్య మహతీప్రియ ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధవిషయే `ఆన్మహతః' ఇత్యాత్వం స్యాత్। తథాఽఽర్యయోర్బ్రాహ్మణకుమారయోః, రాజా చ రాజబ్రాహ్మణీత్యత్రాపి స్యాత్। తథా విభక్త్యాశ్రయం యత్కార్యం విభక్తౌ పరతో విభక్తేర్వా తత్రాపి దోషః, యథా---`న గోశ్వన్సావవర్ణ' ఇతి శునా, శున ఇత్యత్ర `సావేకాచః' ఇతి ప్రాప్తం విభక్తేరుదాత్తత్వం న భవతి। తథా గౌరాదిజీషన్తాత్ శున్యా, శున్యై ఇత్యాదావపి `ఉదాత్తయణో హలపూర్వాత్' ఇత్యస్యాపి నిషేధః స్యాత్। `ఉగిదచామ్' ఇతి నుమ్ గోమతీత్యాదావపి స్యాత్। `చతురనడుహోరామ్' అనడుహీత్యత్రేకారాత్పరః స్యాద్। `పథిమథ్యృభుక్షామాత్' శోభనః పన్థా అస్యామితి `న పూజనాత్' ఇతి సమాసాన్తే నిషిద్ధే ఋన్నేభ్యో జీపి భస్య టేర్లోపే సుపథీత్యత్రాపి స్యాత్। అఙ్గాధికారే తదన్తస్యాపి గ్రహణాత్సుపన్థా ఇతివత్ `పుంసోఽసుజ్' సుపంసీత్యత్రాపి స్యాత్। శోభనాః పుమాంసో।ఽస్యామితి, ఉరః ప్రభృతిషు పుమానితి విభక్త్యన్తస్య పాఠాదేకవచనాన్తాదేవ నిత్యం కప్ భవతి, బహువచనాన్తస్య తు `శేషాద్విభాషా' ఇతి వికల్పిత ఏవేతి కబభావపక్షే పూజో హ్రస్వః, మసుశ్చ ప్రత్యయః, ఆకార ఉచ్చారణార్థః, తత్ర ప్రత్యస్యోగిత్త్వాత్ `ఉగితశ్చ' ఇతి జీప్। `సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ' `అనఙ్ సౌ' ఇతి ణిత్త్వానఙౌ సఖౌ సఖ్యావిత్యాదావపి స్యాతామ్। `సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామ్' ఇతి జీష్విధానం తు సఖీభ్యామిత్యాద్యర్థం స్యాత్। `విభాషా భవద్భగవదఘవతామ్' ఇత్యత్ర త్వవశబ్దః సమ్బుద్ధావితి విశ్యతే, తత్ర `యేన నావ్యవధానమ్' ఇత్యేకేన వర్ణేన వ్యవాయే ఓత్వం ప్రవర్త్తమానమిహ న భవతి---హే భగవతి, హే అఘవతీతి, తదభావాత్తత్సన్నియోగశిష్టస్య రుత్వస్యాప్యభావః। `శ్వయువమఘోనామతద్ధితే' ఇత్యత్రాపి `అల్లోపోఽనః' ఇత్యతః `అనః' ఇత్యపకర్షాద్యువతీః పశ్యేతి సమ్ప్రసారణాభావః।

తదేవం లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషాయాః సన్తి ప్రయోజనాని, సన్తి చ దోషాః। యాని ప్రయోజనాని తదర్థమేషా కర్త్తవ్యా, ప్రతివిధేయం దోషేషు। ప్రతివిధానం చ `శక్తిలాఙ్గల' ఇత్యత్ర ఘటగ్రహణేనైవ సిద్ధే ఘటీగ్రహణమస్యాః పరిభాషాయా అనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమితి। తదేవం స్థితమేతత్---జ్యాబ్గ్రహణమనర్థకం ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణాదితి।

పరహరతి---నైతదస్తోతి। స్వరూపవిధివిషయ ఇతి। స్వరూపాశ్రయో విధిః స్వరూపవిధిః, స చాసౌ విషయశ్చ తత్రేత్యర్థః। కిముక్తం భవతీత్యాహ---ప్రాతిపదికస్వరూప గ్రహణే సతోతి।

కుత ఏతదిత్యత ఆహ---తథా చేతి । యథా చ యువఙ్చబ్దస్య జరతీశబ్దేన సమాసవచనమత్రార్థే జ్ఞాపకం తథా తత్రైవ ప్రతిపాదికమ్ । తాదృశమేవేతి । `ప్రాతిపదికస్వరూపగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణం భవతి' ఇతి యదుక్తం తదనుగుణమేవేత్యర్థః । యది స్వరూపవిధివిషయే పరిభాషేయమ్, కథమిష్ఠవద్భావః---కుమారీమాచష్టే కుమారయతీతి ? బాహులకాత్సిద్ధిం మన్యతే, చురాదౌ హీదం పఠ్యతే---`ప్రాతిపదికాద్ధాత్వర్థే బహులమిష్ఠవచ్చ' ఇతి । భాష్యే తు యథాకథంచిత్ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమితి స్థితమ్ । తథా చ `సర్వప్రాతిపదికేభ్య ఇత్యేకే' ఇతి క్విప్ జ్యన్తాదపి భవతి---యామినయన్త్యహానీతి ।

కిఞ్చేత్యాదినా ప్రయోజనాన్తరం సముచ్చినోతి । కాలితరేతి । కాలశబ్దాత్ జానపదాదిసూత్రేణ జీషి తరపి `ఘరూపకల్ప' ఇత్యాదినా హ్రస్వః । కిం పునః కరాణం తదన్తాత్తద్ధితవిధిర్న సిధ్యతీత్యాహ--- విప్రతిషేధాద్ధీతి । స్త్రీప్రత్యయస్యావకాశః---ప్రకర్షావివక్షాయాం కాలీతి, ప్రకర్షప్రత్యయస్యావకాశః---స్త్రీత్వావివక్షాయాం కాలతర ఇతి ; ఉభయవివక్షాయాముభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్తద్ధితః స్యాత్ । జ్యాబ్గ్రహణే తు సతి తరబ్విధౌ ప్రకృతిత్రయాధికారసామర్థ్యాత్పూర్వం జ్యాపౌ భవతః, పశ్చాత్తరబితి సిద్ధమిష్టమ్ ।

నను చ స్త్రీత్వస్యాన్తరఙ్గత్వాత్తన్నిమిత్తః ప్రత్యయోఽన్తరఙ్గః, ప్రకర్షస్తు బాహ్యప్రతియోగ్యపేక్షత్వాద్బహిరఙ్గః, తతస్తన్నిమిత్తస్య ప్రత్యయస్యాపి బహిరఙ్గత్వమ్ । యోఽప్యజ్ఞాతాదిష్వర్థేషు `ప్రాగివాత్కః' విధీయతే సోఽప్యజ్ఞాతాద్యర్థాపేక్షత్వాద్బహిరఙ్గ ఏవ, విభక్త్యన్తస్య హి సతః పశ్చాదజ్ఞాతాదియోగో భవతి, విభక్తయశ్చ సంఖ్యాకర్మాద్యపేక్షాః । ప్రాగేవ సంఖ్యాకర్మాదియోగాల్లిఙ్గేన ప్రాతిపదికం యుజ్యతే । ఉక్తం చ---`స్వార్థమభిధాయ శబ్దో నిరపేక్షో ద్రవ్యమాహ సమవేతమ్, సమవేతస్య తు వచనే లిఙ్గం సంఖ్యాం విభక్తిం చాభిధాయ తాన్విశేషానవేక్షమాణశ్చ పూర్ణమాత్మానమప్రియకుత్సనాదిషు తతః విశేష్యే బుద్ధిరితి పూర్వం విశేషణభూతః స్వార్థోఽభిధాతవ్యః, పశ్చాత్తద్విశిష్టం ద్రవ్యమ్; తస్య ధర్మిత్వేన ప్రధానత్వాత్, తతో లిఙ్గమన్తరఙ్గత్వాత్ । సంఖ్యా హి భేదాపేక్షత్వాద్బహిరఙ్గా, సాపి తు సజాతీయాపేక్షా విజాతీయకర్మాదికారకశక్త్యపేక్షేభ్యః కారకేభ్యోఽన్తరఙ్గేతి తతస్తస్యా అభిధానమ్, తతః కారకాణామ్, ఏవం పరిపూర్ణార్థస్య పశ్చాత్కుత్సనాదిభిర్యోగః । స్వార్థాదయో హి కుత్సనాదిహేతవః, ద్రవ్యస్య పణ్డితక ఇత్యాదౌ తథావసాయాత్ । తదేవమన్తరఙ్గః స్త్రీప్రత్యయః, బహిరఙ్గాస్తద్ధితాః, అన్తరఙ్గబహిరఙ్గయోశ్చాయుక్తో విప్రతిషేధః ? ఇహ తర్హి `వర్ణే చానిత్యే', `రక్తే' `కాలాచ్చ' ఇత్యస్యావకాశః స్త్రీత్వావివక్షాయాం కాలక ఇతి, స్త్రీప్రత్యయస్య కాలీత్యవకాశః; కాలికేత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాన్కన్ స్యాత్ । తస్య చాత్యన్తస్వాధికత్వాన్న తదపేక్షం స్త్రీప్రత్యయస్యాన్తరఙ్గత్వమస్తి । నాస్త్యత్ర విశేషః, కాలశబ్దాదవ్యుత్పత్తౌ `ప్రత్యయస్థాత్' ఇతీత్వే కాలికేతి సిద్ధమ్ ? యదా తర్హిం హరితశబ్దాత్ `న సామివచనే' ఇతి

జీబ్నకారౌ బాధిత్వా పరత్వాత్కన్ స్యాత్, తతశ్చ హరిణికేతి న స్యాత్ I హరితశబ్దేన సమానార్థో హరిణశబ్దోఽస్తి, తతః కర్మత్వే చ భవిష్యతి, హరితశబ్దాత్తు హరితికేతి ? అయం తహి---`లోహితాన్మణౌ' ఇత్యత్యన్తస్వర్థికః కన్ `వర్ణాదనుదాత్తాత్' ఇతి జీబ్నకారౌ పరత్వాద్బాధేత, తతశ్చ లోహితికేత్యేవ స్యాత్, న లోహినికేతి;ఉభయమపీష్యతే, తదర్థం జ్యాగ్రహణమ్ I

నను చ `లోహితాల్లిఙ్గబాధనం చ' ఇత్యనేనైవైతత్సిద్ధమ్, తన్న వక్తవ్యం భవతి, కథమ్ ? `వర్ణాదనుదాత్తాత్' ఇత్యత్ర వేతి వర్తతే, తత్ర జ్యాబన్తాభ్యాం లోహినీలోహితాశబ్దాభ్యాం కని విహితే యతాయోగం హ్రస్వత్వేత్వయోః కృతయోర్లోహినికా లోహితికేతి సిద్ధమిష్టమ్ I తదేవం సతి జ్యాగ్రహణే లిఙ్గనిమిత్తేన ప్రత్యయేన వికల్పేన బాధా యథా స్యాన్నిత్యం మా భూదిత్యేవమర్థం తావన్న వక్తవ్యమ్---లోహితాల్లిఙ్గబాధనం వేతి I నాపి ప్రతిపదవిహితత్వేన కనా లిఙ్గనిమిత్తస్య ప్రత్యయస్య నిత్యే బాధే ప్రాప్తే I వికల్పేన బాధా యథా స్యాదిత్యేవమర్థమపి వక్తవ్యమ్; జ్యాగ్రహణస్యానన్యార్థత్వాత్ I యది హ్యేతశ్వేతశబ్దాభ్యామత్యన్తస్వార్థికః కన్నిష్యతే, తదా తత్ర జ్యాగ్రహణస్య చరితార్థత్వాల్లోహితశబ్దాత్ప్రతిపదవిహితేన కనా జీపో నిత్యే బాధే ప్రాప్తే తద్వక్తవ్యమ్ ? తదాపి వా న వక్తవ్యమ్, `లోహితాన్మణౌ' ఇత్యస్యాపి పునన్నపుంసకయోశ్చరితార్థత్వాత్ I తదేవమత్యన్తస్వార్థికోఽపి కన్ జ్యన్తాద్యథా స్యాదితి జీగ్రహణం తావత్కర్త్వవ్యమ్ I

అగ్రహణం తు విస్పష్టార్థమ్ I తత్ర సమాసాన్తేషు దోషః---బహవో గోమన్తోఽస్యాం నగర్యామితి బహువ్రీహౌ కృతే స్త్రియా అన్యపదార్థత్వాన్జీప్ చ ప్రాప్నోతి కప్ చ, జ్యాగ్రహణాన్ జీపి కృతే కప్ స్యాత్, తతశ్చ బహుగోమతీకేతి రూపం స్యాత్, బహుగోమత్కేతి చేష్యతే ? నైష దోషః సమాసార్థాదుత్తరపదాదకృత ఏవ సమాసే సమాసాన్తా భవన్తి పశ్చాత్తదన్తేన సమాసః, ఏవం హి సమాసం ప్రత్యన్తావయవత్వముపపద్యతే సమాసాన్తానామ్, తథా చ `న కపి' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి I తత్ర చోత్తరపదే సమాసార్థాయా విభక్తేః పురస్తాత్సమాసాన్తా ఇతి కేచిత్ I పరస్తాత్సమాసాన్తేషు సుబ్లుకి తద్ధితాన్తత్వేన తతః సుపి సుబన్తస్య సమాస ఇత్యన్యే I సర్వథా బహుచర్మికేతీత్వం ప్రాప్నోతి, `అసుపః' ఇతి ప్రతిషేధాత్, యథా బహుపరివ్రాజకా మదురేతి ? కర్త్వవ్యోఽత్ర యత్నః I `నఞస్తత్పురుషాత్' ఇత్యాదౌ తు గ్రన్థవిరోధం తత్ర తత్ర పరిహరిష్యామః I తదేవం స్థితమేతత్---తదన్తాత్తద్ధితవిధానార్థం జ్యాగ్రహణం విప్రతిషేధాద్ధి తద్ధితబలీయస్త్వమితి I

యద్యేవమ్, `యూనస్తిః' `ఊఙుతః' ఇతి త్యూఙోరపి గ్రహణం కర్త్వవ్యం తదన్తాత్తద్ధితవిధానార్థమ్---యువతితరా I భాష్యకారప్రయోగాత్ `తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః' ఇతి పుంవద్భావో న భవతి, ఖిద్ధాదిషు పుంవద్భావాద్ హ్రస్వత్వం విప్రతిషేధేనేతి వా పర్జన్యవల్లక్షణప్రవృత్త్యా హ్రస్వేన బాధితత్వాత్ I బ్రహ్మబన్ధూతరా `నద్యాః

శేషస్యాన్యతరస్యామ్' ఇతి హ్రస్వాభావపక్షే `జాతేశ్చ' ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధః । పూర్వత్ర త్వనేన ప్రతిషేధో న లభ్యతే; యౌవనస్యాజాతిత్వాత్ । యావద్ద్రవ్యభావినీ హి జాతిః, తథా చ యువజానిరిత్యుదాహృతమ్ । నన్వత్రాన్తరఙ్గత్వాదేవ త్యూఙౌ భవిష్యతః, అత్యన్తస్వార్థికే తు కని బ్రహ్మబన్ధుకేత్యత్ర `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వే సతి నాస్తి విశేషః---ఊఙన్తాద్వోత్పత్తౌ సత్యామ్, ఉకారాన్తాద్వా, యువతిశబ్దాదపి కని పుంవద్భావేన భావ్యమితి నాస్త్యేవ విశేషః । న చాస్మాత్కన్నిష్యత ఇత్యత్రాపి ప్రమాణమస్తి । తస్మాన్నార్థస్త్యూఙోర్గ్రహణేన ।।

స్వౌజసమౌట్ఛష్టాభ్యాంభిస్ఙేభ్యామ్భ్యస్ఙసిభ్యామ్భ్యస్ఙసోసామ్ఙ్యోస్సుప్ ।। 4.1.2 ।।

ఉకారాదయోఽనుబన్ధా ఇత్యాది । తత్ర ప్రథమైకవచనస్యోకారః `ఏతత్తదోః సులోపః', `దీర్ఘాత్సుతిసి' ఇత్యత్ర కేవలస్య వ్యఞ్జనస్యోచ్చారయితుమశక్యత్వాదుచ్చారణార్థః । అత్ర తు సూత్రే ఔకారోపశ్లేషాచ్ఛక్యతే సకారమాత్రముచ్చారయితుమ్ । `అనఙ్సౌ' ఇత్యత్ర విశేషణార్థస్తు న భవతి; వ్యావర్త్యస్యాభావాత్ । న చ `అనఙ్సి' ఇత్యుచ్యమానే వర్ణనిర్దేశే చ తదాదివిధిసమ్భవాత్సప్తమీబహువచనేఽపి ప్రసఙ్గః; `సర్వనామస్థానే' ఇత్యనువృత్తేః । జసో జకారోఽస్మిన్నేవ సూత్రేఽసన్దిగ్ధోచ్చారణార్థః; అన్యథా హ్యౌకారస్యావాదేశే సన్దేహః స్యాత్---కిమౌకారస్యోచ్చారణమ్, అథావిత్యస్యేతి । `జసః శీ' ఇత్యాదౌ విశేషణార్థస్తు న భవతి; `అసః శీ' ఇత్యుచ్యమానేఽప్యతిప్రసఙ్గాభావాత్, శసాదీనాం సానుబన్ధకత్వాత్ । శసశ్శకార ఔటష్టకారస్యాసన్దిగ్ధోచ్చారణార్థః; అన్యథా డకారష్టకార ఇతి సన్దేహః స్యాత్। `తస్మాచ్ఛసః' ఇత్యాదౌ విశేషణార్థస్తు న భవతి; జసాదీనాం సానుబన్ధకత్వాత్ । `టా' ఇత్యత్ర టకారః `టాఙసిఙసామినాత్స్యాః' ఇతి విశేషణార్థః; అన్యథా `సుపాం సులుక్' ఇత్యాదినా విహితస్యాకారస్యాపి గ్రహణం స్యాత్ । తదేవమేషాం చతుర్ణాముకారాదయ ఉచ్చారణవిశేషణార్థాః । ఇత్సంజ్ఞాప్యేషాం ప్రయోగే శ్రవణం మా భూదితి, న పునరిత్కార్యం కిఞ్చిదస్తి । ఔటష్టకారః సుడితి ప్రత్యాహారగ్రహణార్థః । ఙేప్రభృతిషు ఙకారః `ఘేర్ఙితి' ఇతి విశేషణార్థః । ఙసేరికారః `యుష్మదస్మద్భ్యాం ఙసోఽశ్' ఇత్యత్ర గ్రహణం మా భూదిత్యేవమర్థః । పకారః ప్రత్యాహారగ్రహణార్థ ఇతి । ఉకారాదయోఽనుబన్ధా యథాయోగముచ్చారణవిశేషణార్థా ఇత్యనేనాగతార్థత్వాదిదముక్తమ్ । ఏవం చ---`ఔటష్టకారః సుడితి ప్రత్యాహారార్థః' ఇత్యగ్రిమగ్రన్థేన భవితవ్యమ్ ।

క్వ పునరిమేఽర్థే స్వాదయో భవన్తీత్యాహ---సంఖ్యాకర్మాదయశ్చేతి । శాస్త్రాన్తరేణేతి । `బహుషు బహువచనమ్', `కర్మణి ద్వితీయా' ఇత్యాదినా । తేన సహాస్యైకవాక్యతేతి । పూర్వం త్వవాన్తరవాక్యభేదాపేక్షయా శాస్త్రాన్తరేణేత్యుక్తమ్ । ఆకాంక్షాయోగ్యతావశేన భిన్నప్రకరణపఠితానామప్యేకవాక్యతా భవత్యేవ । ప్రకరణభేదేన తు

పాఠస్తిజాదివిధినాప్యేకవాక్యత్వం యథా స్యాదితి । `బహుషు బహువచనమ్' ఇత్యత్ర తు భిన్నవాక్యత్వమాశ్రిత్యోక్తమ్-జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్స్వాదయో లస్య తిబాదయ ఇతి బహువచనం విహితం తస్యానేన బహుత్వం సంఖ్యావాచ్యత్వేన విధీయతే ఇతి । అవ్యయేయస్తు నిః సంఖ్యేభ్యః సామాన్యవిహితాః ఖాదయో విద్యన్త ఏవేతి చ । ఏకవాక్యతాయాం తు విశిష్టే ఏవార్థే కర్మాదిసమ్బన్ధిన్యేకత్వాదౌ స్వాదీనాం విధానాత్సామాన్యవిహితత్వం నోపపద్యతే । తస్మాద్ `అవ్యయాదాప్సుపః' ఇత్యవ్యయాదుత్పన్నస్య సుపో లుగ్విధానాల్లిఙ్గాదవ్యయేభ్యోఽస్మిన్పక్షే స్వాద్యుత్పత్తిః । ఉదాహరణాని యథాయోగం స్వే స్వే వాక్యే ప్రకటీకరిష్యన్తే ॥

స్త్రియామ్ ॥ 4.1.3 ॥

జ్యాపోరనేనైవ విధానాదితి । ప్రాతిపదికమాత్రమత్ర ప్రకరణేఽభిసమ్బధ్యత ఇత్యత్రాయం హేతుః । ప్రకరణాపేక్షయా చైతదుచ్యతే, సూత్రాన్తరవ్యాపారసమయే తు సూత్రాన్తరవిహితప్రత్యయాన్తా ప్రకృతిః సమ్భవత్యేవ । నను చాత్ర ప్రకరణే సర్వత్ర సతి సమ్భవే `అతః' ఇతి సమ్బధ్యర్తే, న చ జ్యాబన్తమదన్తమ్ । ఉక్తార్థత్వాచ్చ జ్యాబన్తాత్ జ్యాపోరప్రసఙ్గః ? సత్యమ్ ; న్యాయస్తు నిరూప్యతే ।

చోదయతి---స్త్రియామిత్యుచ్యతే ఇతి । సప్తమీనిర్దేశేన కార్యాన్తరవిధానార్థమనూద్యతే ఇత్యర్థః । తతః కిమిత్యాహ---కేయం స్త్రీ నామేతి । ఇహ శాస్త్రే స్త్రియా అపరిభాషితత్వాల్లౌకికస్త్రీగ్రహణే చ ఖట్వాదావవ్యాప్తిప్రసఙ్గాత్ప్రసిద్ధవదనువాదోఽనుపపన్న ఇత్యర్థః । స్వరూపస్య చ జిజ్ఞాసితత్వాత్ప్రథమాన్తేన ప్రశ్నః, కస్యాం స్త్రియామితి తూచ్యమానే విశేషవిషయః ప్రశ్నః స్యాత్ । స్త్రీగ్రహణం చ ప్రసఙ్గేన పున్నపుంసకయోరపి ప్రదర్శనార్థమ్ । అత ఏవోత్తరే సామాన్యవిశేషాః స్త్రీత్వాదయ ఇతి త్రయాణాం స్వరూపం దర్శితమ్ । ఏవం చ ప్రథమోపనిపాతిని `హ్రస్వో నపుంసకే' ఇత్యత్ర లిఙ్గస్వరూపనిరూపణముచితమ్, తథా తు న కృతమిత్యేవ । తత్ర లౌకికానాం లక్షణమ్---

స్తనకేశవతీ స్త్రీ స్యాల్లోమశః పురుషః స్మృతః ।

ఉభయోరన్తరం యచ్చ తదభావే నపుంసకమ్ ॥ ఇతి ।

భూమాదౌ మతుప్, తత్రైవ లోమశ ఇతి శః । స్తనకేశవత్త్వం చ ప్రసిద్ధత్వాదన్యస్యాపి కుమార్యాదిగతస్య స్త్రీప్రతిపత్తిహేతోరుపలక్షణమ్ । లోమశత్వం చ పుంవిజ్ఞానహేతోః కుమారాదిగతస్య । ఉభయోరపి స్త్రీపుంసయోర్యదన్తరం సదృశం స్తనలోమాద్యుభయవ్యఞ్జనం తన్నపుంసకమిత్యర్థః । తేనావ్యయాఖ్యాతార్థస్య స్త్రీపుంసత్వాభావేఽపి నపుంసకత్వం న భవతి, అన్యథా `తదభావే' ఇత్యేతావత్యుక్తే స్యాత్ప్రసఙ్గః, తదభావ ఇత్యనేన కుక్కుటమయూర్యాదేః స్త్రీపుంససముదాయరూపస్య ద్వన్ద్వార్థస్య నపుంసకత్వం న భవతి । భవతి హి సముదాయః సముదాయినః సదృశ ఇతి స్యాత్ప్రసఙ్గః । నాయం ప్రసఙ్గః, `పరవల్లిఙ్గమ్' ఇత్యనేన సముదాయస్య పరవల్లిఙ్గాతిదేశాత్ ? సత్యమ్; ఇదం తు వస్తుస్వరూపనిరూపణపరం ద్రష్టవ్యమ్ । తదనేన స్తనకేశాదిసమ్బన్ధః, స్తనాదయ ఏవ వా విశిష్టసంస్థానాః, తదుపవ్యఞ్జనా వా జాతయః స్త్రీత్వాదయ ఇత్యుక్తం భవతి ।

అత్ర పక్షే భ్రుకుంసే టాప్ ప్రసజ్యేత, భ్రుకుంసః=స్త్రీవేషధారీ నటః, తస్య స్తనకేశసమ్బన్ధం ఉపలభ్యతే, ఖరకుట్యాదీనాం చ లోమశత్వాత్పుంస్త్వే సతి ఖరకుటీః పశ్యేత్యత్ర నత్వం ప్రాప్నోతి । ఖరకుటీ=నాపితగృహముచ్యతే । నను చ స్వాభావికపరిణామశాలిభిః స్తనాదిభిరత్ర సమ్బన్ధో వివక్షితః, న యథాకథఞ్చిత్ ; స్తనాది చ ప్రసిద్ధస్యాన్యస్యాప్యుపలక్షణముక్తం తత్కుతోఽయం ప్రసఙ్గః ? ఏవం తహి ఖట్వావృక్షౌ న సిధ్యతః, ఖట్వావృక్షాదీనాం స్తనలోమాద్యభావాత్ । స్యాదేతత్---యథా వస్త్రాన్తర్హితాని ద్రవ్యాణి నోపలభ్యన్తే, తద్వత్ఖట్వావృక్షయోః సదేవ లిఙ్గం నోపలభ్యత ఇతి ? తన్న; వస్త్రాన్తర్హితాని ద్రవ్యాణి వస్త్రాపాయే ఉపలభ్యన్తే ఖట్వావృక్షయోస్తిలశస్తక్షణేఽపి లిఙ్గం నోపలభ్యతే । యథా తర్హ్యాదిత్యగతిః సతీ ప్రత్యక్షేణ నోపలభ్యతే దేశాన్తరప్రాప్త్యా త్వనుమీయతే, తథా ఖట్వావృక్షయోరపి సదేవ లిఙ్గం సూక్ష్మత్వాన్నోపలభ్యతే ।

సతామపి హి భావానాం షడ్భిః ప్రకారైరనుపలబ్ధిర్భవతి---అతిసన్నికర్షాద్, యథా---స్వచక్షుర్గతస్యాఞ్జనాదేః । అతివిప్రకర్షాత్, యథా-ఉడ్డీనస్య శకునేః । మూర్త్యన్తర్ధానాత్, యథా---కుడ్యాదివ్యవహితస్య సువర్ణాదేః । అన్ధకారావృతత్వాత్, యథాఅన్ధకారాక్రాన్తస్య ఘటాదేః । ఇన్ద్రియదౌర్బల్యాత్-తిమిరాద్యుపఘాతే చక్షురాదేః । అతిప్రమాదాత్---`ప్రామాదోఽనవధానతా', విషయాన్తరవ్యాసక్తచిత్తో హి సన్నికృష్టమప్రయర్థం నోపలభ్యతే । సౌక్ష్మ్యం తు---ఇన్ద్రియదౌర్బల్య ఏవాన్తర్భూతమ్, దివ్యచక్షుః శ్రోత్రో హి సూక్ష్మమప్యర్థముపలభతే । ఏవం సమానాభిహారోఽపి తత్రైవాన్తర్భూతః, తద్యథా మాషరాశౌమాషః ప్రక్షిప్తః పృథగ్నోపలభ్యతే । ఏవమభిభవోఽపి, తద్యథా---సౌరీభిః ప్రభాభిరభిభూతాని నక్షత్రాణి దివా నోపలభ్యన్తే । కేమ పునరేతదవసీయతే ఖట్వావృక్షయోః సదేవ లిఙ్గం నోపలభ్యత ఇతి ? టాబాదేస్తత్కృతస్యానన్యకార్యస్య దర్శనాత్ । యద్యేవమ్,

ఇతరేతరాశ్రయం ప్రాప్నోతి---లిఙ్గావగమాట్టాబాదిశబ్దప్రయోగః, తద్యోగాల్లిఙ్గావగతిరితి ? ఇన్ద్రియదౌర్బల్యం కదాచిదుపలబ్ధస్య కదాచిదనుపలమ్భే కారణం శక్యమభిధాతుమ్, ఖట్వాదిషు చ లిఙ్గస్య కదాచిదప్యనుపలమ్భాల్లిఙ్గవివిక్తఖట్వాదివస్తుగ్రాహిణా ప్రత్యక్షేణ లిఙ్గాభావనిశ్చయాత్తద్విరుద్ధమనుమానం నోదేతుమర్హతి । న హి శక్యతే వక్తుమ్---భిక్షుగృహం గజవద్ దేశత్వాద్గజశాలావత్, ప్రత్యక్షేణేన్ద్రియదౌర్బల్యాత్తు గజో నోపలభ్యత ఇతి, తస్మాదసదేవ లిఙ్గం శబ్దప్రయోగమహిమ్నా ఖట్వాదిషు ప్రతీయతే । భవత్వేవం శ్రోతుః ప్రతీతిః, యస్త్వసౌ ప్రయోక్తా స కేన లిఙ్గమగమ్య తదనురూపం శబ్దం ప్రయుఙ్క్తే! కిఞ్చ---కుమార్యర్థః, కుమారీ వస్త్వితి కుమార్యాదిష్వర్థవస్తుశబ్దయోః పున్నపుంసకయోరనుపపత్తిః । భాష్యే తు---

ఆవిర్భావస్తిరోభావః స్థితిశ్చేత్యనపాయినః ।

ధర్మా మూర్త్తిషు సర్వాసు లిఙ్గత్వేనానుదర్శితాః ॥

ఆవిర్భావః=ఉపచయః, పుంస్త్వమ్ ; తిరోభావః=అపచయః, స్త్రీత్వమ్ ; అన్తరాలావస్థా స్థితిర్నపుంసకత్వమిత్యర్థః । కస్య పునరావిర్భావాదికం లిఙ్గమ్ ? సత్త్వరజస్తమసాం గుమానాం తత్పరిణామరూపాణాం చ తదాత్మకానాం శబ్దస్పర్శరూపరసగన్ధానామ్ । శబ్దాదిసఙ్ఘాతరూపాశ్చ సర్వా మూర్తయః ప్రతిక్షణపరిణామస్వభావాశ్చ సత్త్వాదయో గుణా న స్వస్మిన్నాత్మని మూహూర్తమప్యవతిష్ఠన్తే । ఏవం శబ్దాదయ ఆకాశాదయో ఘటాదయశ్చ ।

ఉక్తఞ్చ---

సర్వమూర్త్యాత్మభూతానాం శబ్దాదీనాం గణే గణే ।

త్రయః సత్త్వాదిధర్మాస్తే సర్వత్ర సమవస్థితః ॥ ఇతి ।

క్వథితోదకవచ్చైషామనవస్థితవృత్తితా ।

అజస్రం సర్వభావానాం భాష్య ఏవోపవర్ణితా ।। ఇతి చ ।

తథా---

రూపస్య చాత్మమాత్రాణాం శుక్లాదీనాం ప్రతిక్షణమ్ ।

కాచిత్ప్రలీయతే కాచిత్ కథంచిదభివర్ధతే ।। ఇతి ।

ప్రవృత్తిమన్తః సర్వే హి తిసృభిశ్చ ప్రవృత్తిభిః ।

సతతం న వియుజ్యన్తే వాచశ్చైవాత్ర సమ్భవః ।। ఇతి చ ।

టాబాద్యన్తః శబ్ద ఏవైతా అవస్థా గోచరయతీత్యర్థః । పురుషో యద్యప్యపరిణామీ, తథాపి---

ఉచేతనేషు సఙ్క్రాన్తం చైతన్యమివ దృశ్యతే ।

ప్రతిబిమ్బకధర్మేణ యత్తద్వాచో నిబన్ధనమ్ ।।

తతశ్చ---

యశ్చాప్రవృత్తిధర్మార్థస్చితిరూపేణ గృహ్యతే ।

అనుయాతీవ సోఽన్యేషాం ప్రవృత్తివిష్వగాశ్రయా ।।

సామాన్యమపి గోత్వాది వ్యక్తేరవ్యతిరేకతః ।

ప్రవృత్తిధర్మం తద్ద్వారా శశశృఙ్గాదివాక్షు తు ।।

తస్మాదుక్తపదార్థస్య సమ్భవాల్లిఙ్గయోగితా ।

ప్రవృత్తేరపి విద్యన్తే తిస్రో హ్యేతాః ప్రవృత్తయః ।।

పున్నపుంసకతా స్త్రీత్వం తేన స్యాదన్యలిఙ్గతా ।

తదేవం సర్వపదార్థవ్యాపిత్వాదుపచయాన్తరాలావస్థాస్త్రీణి లిఙ్గాని । ఏవం చ నక్షత్రే తారకా తిష్యః, కుమార్యర్థో వస్తు ఇతి ఏకస్యాప్యర్థస్య నానాలిఙ్గయోగ ఉపపద్యతే; ఆవిర్భావాదిత్రయస్యాపి గుణభేదేన నస్మిన్నేవార్థే సర్వదా సమ్భవాత్ । న చైవం తద్వృత్తేః సర్వస్యైవ శబ్దస్య త్రిలిఙ్గతాప్రసఙ్గః; న హ్యస్తి నియమః---యః శబ్దో యత్రార్థే పర్యవస్యతి తత్ర విద్యమానః సర్వ ఏవాకారస్తేన శబ్దేనాభిధాతవ్య ఇతి, కిన్తు య ఆకారోఽభిధీయతే తేన సతా భవితవ్యమిత్యేతావత్ । తద్యథా---తక్షా, యువా, కృష్ణః, కాముక ఇతి తక్షాదశబ్దానామేకార్థపర్యవసితానామపి వ్యవస్థిత ఏవాకారో వాచ్యః । తథా లిఙ్గేష్వపి ద్రష్టవ్యమ్ । ఉక్తం చ---

సన్నిధానే పదార్థానాం కిఞ్చిదేవ ప్రవర్తకమ్ ।

యథా తక్షాదిశబ్దానాం లిఙ్గేషు నియమస్తథా ।। ఇతి ।

ఉపచీయతే కుమారీత్యత్రాపి కుమారీశబ్దః స్వమహిమ్నా కస్యచిద్ధర్మస్యాపచయమేవాహ । శబ్దాన్తరప్రయోగాత్తు ధర్మాన్తరస్యోపచయః ప్రతీయతే । ఏవం క్షీయతే వృక్ష ఇత్యత్రాపచయః, తదేవం సర్వమనాకులమిదం దర్శనమ్ ।

వృత్తికారస్తు లౌకికానామేవం ప్రతిపత్తేరభావాత్తత్ప్రతిపత్త్యనుగుణం పక్షం దర్శయతి---సామాన్యవిశేషా ఇతి । కానిచిత్సామాన్యానీత్యర్థః ।

యద్వా---సత్తావ్యతిరిక్తేషు సామాన్యేషు సామాన్యవిశేషశబ్దో రూఢః । తిస్రోఽవాన్తరజాతయ ఇత్యర్థః । ఉక్తం చ---

తిస్రో జాతయ ఏవైతాః కేషాఞ్చిత్సమవస్థితాః ।

అవిరుద్ధా విరుద్ధాభిర్గోమహిష్యాదిజాతిభిః ।।

హస్తిన్యాం వడవాయాం చ స్త్రీత్వబుద్ధేః సమన్వయః ।

అతస్తాం జాతిమిచ్ఛన్తి ద్రవ్యాదిసమవాయినీమ్ ।। ఇతి ।

నను చైషాం త్రయాణామపి సామాన్యవిశేషాణాం సర్వార్థేషు సద్భావోఽభ్యుపగన్తవ్యః, న గోత్వాదికత్కతిపయేష్వేవార్థేషు, కథమన్యథార్థవ్యక్తివస్త్వాదిశబ్దానాం భిన్నలిఙ్గానామేకస్మిన్నర్థే ప్రయోగః స్యాత్ । తతశ్చ సర్వత్ర త్రిలిఙ్గపతిభాసంప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ---బహుప్రకారావ్యక్తయ ఇతి । వ్యజ్యన్తే సామాన్యవిశేషా ఆభిరితి వ్యక్తయః= ఆశ్రయాః । ఏతదుక్తం భవతి---విచిత్రత్వాదాశ్రయాణాం వ్యఞ్జకానాం కశ్చిదాశ్రయః కస్యచిత్సామాన్యవిశేషస్య వ్యఞ్జకః, న సర్వః సర్వస్యేతి । తత్ర చేతనేషు స్తనాదిమతీ వ్యక్తిః స్త్రీత్వస్య వ్యఞ్జికా, లోమశత్వాదిమతీ పుంస్త్వస్య, ఉభయవ్యఞ్జనా నపుంసకత్వస్య ; అచేతనేషు కథమ్, న హి తత్ర కిఞ్చిదపి లిఙ్గం వ్యజ్యతే ? తథా చేతనేఽప్యర్థవ్యక్తివస్త్వాదిశబ్దానాం భిన్నలిఙ్గానామప్యనుపపత్తిః, దారశబ్దస్య చ పుంల్లిఙ్గస్య భార్యాయామనుపత్తిః ? అత ఆహ---క్వచిదాశ్రయవిశేషాభావాదితి । తదభివ్యఞ్జనసమర్థ ఆశ్రయవిశేషః । తత్రాచేతనేషు సర్వత్రోపదేశాదేవాభివ్యక్తిః । ఉపదేశః పునర్లిఙ్గానుశాసనాదిషు । అత్రైవ దృష్టాన్తమాహ---యథా బ్రాహ్మణత్వాదయ ఇతి । బ్రాహ్మణక్షత్రియాదివ్యక్తీనామత్యన్తసాదృశ్యాదుపదేశాదేవ బ్రాహ్మణత్వాదీనామభివ్యక్తిర్భవతి; నో ఖలు బ్రాహ్మణక్షత్రియయోః పురోఽవస్థితయోరయం బ్రాహ్మణః, అయం క్షత్రియ ఇతి ప్రాగేవోపదేశాత్ప్రత్యయ ఉదేతి । యథా గవాశ్వవ్యక్త్యోరభావే శశవిషాణాదావప్యుత్తరపదార్థద్వారకః సామాన్యయోగః, సామాన్యం జాతిః, స్త్రీత్వం స్త్రీతా పుంస్త్వం పుంస్తేత్యాదౌ సామాన్యేఽపి సామాన్యాన్తరస్య సద్భావః, యథా---గోత్వాదౌ సత్తాసామాన్యస్య । న హ్యస్మాకం వైశేషికాణామివ నిః సామాన్యాని సామాన్యాని ।

స్త్రీశబ్దోఽయం శుక్లాదిశబ్దవద్గుణమాత్రే గుణిని చ వర్తతే, తత్ర యదా గుణమాత్రే స్త్రీశబ్దో వర్తతే తదా ద్రవ్యవాచినః ప్రాతిపదికాత్స్త్రీత్వేఽభిధేయే టాబాదయో భవన్తీతి స్త్రీత్వం ప్రత్యయార్థ ఇతి పక్షో భవతి । యదా తు స్త్రీత్వయుక్తం ద్రవ్యం స్త్రీశబ్దేనోచ్యతే తదా పరం పక్షద్వయం సమ్భవతి---స్త్రీత్వముపలక్షణమ్, విశేషణం వేతి । తత్రాద్యే స్త్రీత్వోపలక్షితద్రవ్యాచినః ప్రాతిపదికాట్టాబాదయ ఇతి, అయం స్త్రీసమానాధికరణాదితి పక్షో భవతి । ద్వితీయే తు స్త్రీత్వయుక్తద్రవ్యవాచినోఽఙ్గీకృతస్త్రీత్వాత్ప్రాతిపదికాదితి ప్రకృత్యర్థవిశేషణం స్త్రీత్వమితి పక్షో భవతి । తత్ర స్త్రీసమానాధికరణాదితి చేద్ భూతాదిష్వతిప్రసఙ్గః---బూతమియం బ్రాహ్మణీ, ప్రధానమియం బ్రాహ్మణీ ఆవపనమియముష్ట్రికేతి । ఉభయోస్తు పక్షయోర్నైష దోషః, కథమ్ ? భూతాదయః చైతన్యప్రాధాన్యసమ్భవనవద్వృత్తయః, న తు స్త్రీత్వాఙ్గీకారేణ వర్తన్తే । తదేవమత్ర పక్షే దోషదర్శనాదితరయోరన్యతరదాశ్రయణీయమిత్యాహ---స్త్రీత్వం చేతి । ఉభయథాపి యుజ్యతే ఇతి । నను ప్రత్యయార్థపక్షే ద్వివచనబహువచనానేకప్రత్యయానుపపత్తిః, కథమ్ ? ఏకోఽయమర్థః స్త్రీత్వం నామ, తదేవ చ ప్రకృత్యర్థోపసర్జనం ప్రత్యయేనాభిధీయతే, తస్యైకత్వాదేకవచనమేవ ప్రాప్నోతి ? అనేకశ్చ ప్రత్యయో నోపపద్యతే---గార్గ్యాయణీ, కారీషగన్ధ్యా, కాలితరేతి, కథమ్ ? ఏకోఽయమర్థః స్త్రీత్వం నామ తస్యైకేనోక్తత్వాద్ ద్వితీయః ప్రత్యయో న ప్రాప్నోతి---ఉక్తార్థానామప్రయోగ ఇతి ? స్త్రీశబ్దే చేకారో న ప్రాప్నోతి, సంస్త్యానే `స్త్యాయతేర్డ్రట్' ఇతి డ్రట్ప్రత్యయాన్తేన స్త్రీశబ్దేనోక్తత్వాత్ సంస్త్యానం స్త్రీత్వమ్ ? సామానాధికరణ్యం చ న స్యాత్---కుమారీ దేవదత్తేతి, స్వస్వప్రకృత్యర్థావచ్ఛిన్నయోః స్త్రీత్వయోః ప్రాధాన్యేనాభిధానాత్, తత్ర వ్యతిరికనిబన్ధా షష్ఠీ ప్రాప్నోతి, కుతః ? న తావదన్యఽన్యతః ; పరస్పరం గుణగుణిభావాభావాత్, నాపి స్త్రీప్రత్యయప్రకృతేః ; టాబాదిభిర్బాధిత్వాత్ ? యత్ర తర్హి ప్రతియోగిని స్త్రీప్రత్యయః ప్రతిషిధ్యతే తత్ర షష్ఠీ ప్రాప్నోతి---పఞ్చ బ్రాహ్మణ్యః, స్వసాభిరూపేతి ? పక్షాన్తరే తు ద్వయోరపి ద్రవ్యనిష్ఠత్వాద్వ్యతిరేకాభావః సామానాధికరణ్యం చ భవతి, ద్రవ్యస్య చానేకత్వాద్ ద్వివచనబహువచనే అపి యుక్తే । యథైవ చ ప్రాతిపదికేనోక్తేఽపి స్త్రీత్వే టాబాదయో భవన్తి, తథానేకోఽపి ప్రత్యయో నానుపపన్నః, తద్ద్యోతకో హి తదా నానాప్రత్యయః, ప్రదీపాదేశ్చానేకస్యాపి ద్యోతకత్వం దృష్టమ్ । ప్రత్యయార్థపక్షేఽపి న దోషః । యద్యపి స్త్రీత్వమాత్రే వాచ్యే ప్రత్యయః క్రియతే, తథాపి స్త్రీత్వతదాశ్రయయోరభేదవివక్షయా స్వాభావికత్వాద్వా గుణప్రధానభావస్య ద్వయోరపి దృష్టత్వేన సామానాధికరణ్యం వచనభేదశ్చ భవిష్యతి । గార్గ్యాయణీత్యాదౌ చ ద్వాభ్యామేవ స్త్రీత్వమభిధాతుం శక్యతే, నైకేన; స్వభావాత్ । యద్వా---ష్ఫస్య షిత్కరణసామర్థ్యాన్ఙీష్ సిద్ధః, ష్యఙి `యఙశ్చాప్' ఇతి వచనసామర్థ్యాచ్చాబ్ భవిష్యతి । తథా హి---అత్ర యఙ్ష్యఙోః సామాన్యగ్రహణాయ తదవిఘాతాయ చ ష్యఙోనుబన్ధద్వయం కృతమ్, కాలితరేత్యత్రాన్యః ప్రకర్షయుక్తోఽన్యశ్చాప్రకర్షయుక్తః, తత్రావస్థాభేదాదేక ఏవార్థో భిద్యత ఇతి

ప్రకర్షయుక్తస్యానభిహితం స్త్రీత్వమితి తదభిధానాయ టాబపి భవిష్యాత । స్త్రీశబ్దేఽపి `స్త్రియామ్' ఇత్యస్మాదేవ నిపాతనాదీకారః సిద్ధ ఇతి సుష్ఠూక్తమ్---ఉభయథాపియుజ్యత ఇతి ||

అజాద్యతష్టాప్ || 4.1.4 ||

అదన్తాచ్చేతి । అకారాన్తాదిత్యర్థః । స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి; అచ్ఛబ్దాన్తాత్ నీతత్ పరీతత్ కలిఙ్గగదిత్యాదేః స్త్రీలిఙ్గాదితి, `తదాద్యాచిఖ్యాసాయామ్' ఇత్యాదేర్నిర్దేశాత్ । పకారః సామాన్యగ్రహణార్థ ఇతి । `జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్' ఇత్యాదౌ । పకారానురోధస్తు టాబ్డాపోః స్వర్థః । టకారః సామాన్యగ్రహణావిఘాతార్థ ఇతి । అన్యథైకానుబన్ధకత్వాదస్యైవ గ్రహణం స్యాత్, న తు డాప్చాపోః । ఖట్వేతి । కథం పునరత్రాకారాన్తా ప్రకృతిరవధార్యతే, యావతా నిత్యమేవాయమాబన్తః స్త్రియాం వర్తతే ? శాస్త్రాత్ప్రయోగాచ్చ । శాకటాయనదర్శనే హి సర్వేషామేవ వ్యుత్పత్తిః । పఞ్చభిః ఖట్వాభిః క్రీతః పఞ్చఖట్వ ఇత్యాదౌ స్త్రీప్రత్యయే లుప్తే ప్రయోగ ఏవాకారాన్తత్వం దృశ్యతే । శుభంయాః, కీలాలపా ఇతి । `అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే' ఇతి విచ్ । కః పునరత్ర టాపి సతి దోష ఇత్యాహ---హల్ఙ్యాబ్భ్య ఇతి సులోపః స్యాదితి ।

క్వచిజ్జాతిలక్షణ ఇతి । గణపాఠావసరే విభాగం దర్శయిష్యతి ।

హలన్తానాం త్విత్యాది । అజాదిగ్రహణమితి । ప్రకృతస్య ప్రథమాన్తస్యాన్వయాసమ్భవాత్తదర్థమజాదిగ్రహణమితి శేషః ।

అమహత్పూర్వేతి । మహచ్ఛబ్దస్యానుకరణత్వాల్లౌకికార్థాభిధాయిత్వాభావాత్ `ఆన్మహతః' ఇత్యాత్త్వం న భవతి । పుంయోగే తుజీషైవేతి । జాతిగ్రహణస్య ప్రయోజనమాహ । నను పుంయోగే సోఽయమిత్యభిసమ్బన్ధాత్పరశబ్దః పరత్ర వర్తత ఇతి గౌణత్వాదేవ న భవిష్యతి ? తస్మాత్సుఖప్రతిపత్యర్థం జాతిగ్రహణమ్ । అమహత్పూర్వేత్యస్యాథేమాహ---మహత్పూర్వస్యేతి । అత్రాపి జాతిరితి సమ్బధ్యతే, ఇహ ప్రతిషేధో మా భూత్---మహతీ శూద్రా మహాశూద్రేతి, న హ్యత్ర మహత్పూర్వః సముదాయో జాతివచనః । క్వ తర్హి ప్రతిషేధః ? యత్ర సముదాయో జాతౌ వర్తతే । తదిదం దర్శితమ్---మహాశూద్రశబ్దో హ్యాభీరజాతివచన ఇతి । యద్యేవమ్, సముదాయే జాతివచనే గౌరఖరాదివదవయవార్థా భావాద్వ్యుత్పత్తిమాత్రం క్రియతే, తత్రావయవార్థస్య స్త్రీత్వస్యావివక్షితత్వాత్ పుంసి సమాసే

కృతే టాపః ప్రసఙ్గ ఇతి ? తత్రామహత్పూర్వేతి ప్రతిషేధః సార్థకః । తతః కిమ్ ? అమహత్పూర్వేత్యత్ర జాతిరితి న సమ్బన్ధనీయమ్ । కథం మహతీ శూద్రా మహాశూద్రేత్యత్రాన్తరఙ్గత్వాట్టాపి కృతే పశ్చాత్సుప్, సుబన్తస్య సమాసః, తతశ్చాభినిర్వృత్తత్వాట్టాపః ప్రతిషేధస్యాప్రసఙ్గః ? సత్యమ్, విస్పష్టార్థమేవాత్రాపి జాతిరితి సమ్బధ్యతే । నను చ శూద్రశబ్దః పఠ్యతే, కః ప్రసఙ్గో యన్మహాశూద్రశబ్దాత్స్యాత్ ? అత ఆహ--- తదన్తవిధిర్న్నేతి । అతిధీవరీ, అతిపీవరీతి । దధాతేః పిబతేశ్చ `ఆతో మనిన్క్వనిబ్వనిపశ్చ' ఇతి క్వనిపి కృతే ఘుమాస్థాదిసూత్రేణేత్వమ్, ధీవానమతిక్రాన్తా పీవానమతిక్రాన్తేతి ప్రాదిసమాసః, అత్ర `వనో ర చ' ఇతి ఙీప్రౌ భవతః । అసతి తు జ్ఞాపనే వన ఇతి ప్రత్యయగ్రహణమ్ । అథాపి కృద్గ్రహణమ్ ? సర్వథాతిక్రాన్తప్రధానే సమాసే న స్యాత్ । అతిభవతీ, అతిమహతీతి । `ఉగితశ్చ' ఇత్యత్రోగిదిత్యుగిత్ప్రాతిపదికస్యైవం గ్రహణమిత్యఙ్గీకృత్యేదం ప్రయోజనం దర్శితమ్ । తత్ర తు వక్ష్యతి---`ఉగిదితి ప్రాతిపదికాప్రాతిపదికగ్రహణమ్, తేన గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేనేతి నిషేధాభావాత్తదన్తవిధిః' ఇతి । యదాహ---`ఉగిద్యస్య సమ్భవతి యథాకథఞ్చిదితి తదన్తాత్ప్రాతిపదింకాత్' ఇతి చ ।।

అతిమహతీత్యత్ర శతృవద్భావాదౌణాదికాదుగిల్లక్షణో ఙీప్ । కేచిద్గౌరాదిపాఠాద్ ఙీషం వర్ణయన్తి, తదయుక్తమ్ ; అనుపసర్జనాధికారాత్ । కిఞ్చ, గౌరాదిపాఠస్య ప్రయోజనమపి న పశ్యామః । నను చ మహతీశబ్దోఽన్తోదాత్త ఇష్యతే, సత్యమ్; `శతురనుమః' ఇత్యత్ర నద్యజాద్యుదాత్తత్వే `బృహన్మహతోరుపసంఖ్యానమ్' ఇత్యనేనైవ సిద్ధమ్ । విభవత్యుదాత్తార్థం తదితి చేత్ ? తదేవ ఙీబుదాత్తార్థమపి భవిష్యతి । అతిమహతీత్యాదౌ చ ఙీషభావస్యోక్తత్వాన్ ఙీబుదాత్తార్థమప్యుపసంఖ్యానమేష్టవ్యమ్, యుది తదన్తవిధిర్జ్ఞాప్యతే, పఞ్చానామజానాం సమాహారః పఞ్చాజీ---ద్విగోరపి టాప్ ప్రాప్నోతి ? అత్రాహుః--- `అజాద్యతః' ఇతి షష్ఠీ అజాదీనామజన్తానాం చ యా స్త్రీ తద్వాచ్యేఽర్థే యత్ స్త్రీత్వం సమవేతం తత్ర టాబితి, ప్రత్యాసత్యా చ స్త్రీత్వవిశేషోపలక్షణానామేవ ప్రకృతిత్వం విజ్ఞాయతే ఇతి మత్వా వృత్తికారేణోక్తమ్---`అజాదిభ్యః ప్రాతిపదికేభ్యోఽదన్తాచ్చ' ఇతి । న చ పఞ్చాజీత్యత్రాజార్థే సమవేతం స్త్రీత్వమ్, కిం తర్హి ? సమాహారే ।

ఏవం చామహత్పూర్వేతి ప్రతిషేధః శక్యోఽకర్తుమ్, న హి మహాశూద్రీత్యత్ర శూద్రార్థగతం స్త్రీత్వమ్ । తదన్తవిధిస్తు ` అనుపసర్జనాత్' ఇత్యత్ర జ్ఞాపయిష్యతే । సత్ప్రాక్కాణ్డేతి । పాకకర్ణేత్యత్ర వార్త్తికమ్---`సదచ్కాణ్డప్రాన్తశతైకేభ్యః పుష్పాత్ప్రతిషేధః' ఇతి, తత్రైవ భాష్యమ్---`ప్రాక్పుష్పా చ ప్రత్యక్పుష్పా చ' ఇతి । తస్మాదత్రాపి ప్రాక్శబ్దో న పఠనీయః, సదచ్కాణ్డేత్యేవ పఠనీయమ్ ।।

ఋన్నేభ్యో జీప్ ।। 4.1.5 ।।

ఙకారః సామాన్యగ్రహణార్థ ఇతి । `జ్యాప్ప్రతిపదికాత్' ఇత్యాదౌ ।

`పకారః సామాన్యగ్రహణావిఘాతార్థః' ఇతి తు పూర్వానుసారేణ గమ్యమానత్వాన్నోక్తమ్, అత్రాపి పకారానురోధోఽనుదాత్తార్థః ।।

ఉగితశ్చ ।। 4.1.6 ।।

యథాకథఞ్చిదితి । యది వర్ణ ఉగిత్ సంభవతి, యది వా ప్రత్యయః, అథాపి ప్రాతిపదికమ్---సర్వథా యత్రైషామన్యతమః ప్రకారః సంభవతీత్యేష యథాకథఞ్చిదిత్యస్యార్థః । ఏతదేవ స్పష్టయతి---తదుగిచ్ఛబ్దరూపమితి । ప్రత్యయాప్రత్యయోః ప్రాతిపదికాప్రాతిపదికయోః శబ్దరూపమన్యపదార్థః, న ప్రాతిపదికమేవ, నాపి ప్రత్యయ ఏవేత్యర్థః । తత్రోగితా ప్రాతిపదికస్య విశేషణత్తదన్తవిధిర్భవతీత్యాహ---తదన్తాదితి । పచన్తీతి । అత్ర శతృప్రత్యయ ఉగిత్ తదన్తం ప్రాతిపదికమ్---అతిభవతీ అతిమహతీత్యత్రాపి భవతి । `గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన' ఇత్యయం తు ప్రతిషేధో యత్ర సూత్రోపాత్తం ప్రాతిపదికస్యాసాధారణం రూపం తత్రైవ భవతీత్యత్రాపి వ్యపదేశివద్భావేన భవతి । `వ్యపదేశివద్భావోఽప్రాతిపదికేన' ఇత్యయం తు నిషేధః ప్రాతిపదికస్యైవా సాధారణరూపగ్రహణే అతిగోమతీత్యత్రాపి భవతి । ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషా తు ప్రత్యయస్యైవాసాధారణరూపగ్రహణే భవతి ।

ఘాతోస్తూగితః ప్రతిషేధ ఇతి । వక్తవ్య ఇతి శేషః । స తర్హి వక్తవ్యః ? న వక్తవ్యః, `ఉగిదచామ్' ఇత్యత్రోగిత్త్వాదేవ సిద్ధేఽఞ్చతిగ్రహణం నియమార్థమ్---ఇహ శాస్త్రే ఉగితో యత్కార్యం విధీయతే తద్ధాతోర్యది భవతి అఞ్చతేరేవేతి కార్యమాత్రం నియమ్యతే, న నుమాగమ ఏవ । అధాతుగ్రహణం చాధాతుపూర్వస్యాపి నుమర్థమితి తత్రైవ వక్ష్యతే ।

అపర ఆహ---`ఉగితశ్చ' ఇతి యోఽయం చశబ్దః సోఽఞ్చతేర్లుప్తనకారస్యాకరణమ్, విభక్తేశ్చ `సుపాం సులుక్' ఇతి లుక్, భావినం చాకారలోపమాశ్రిత్య చేతి నిర్దేశః కృతః, తతశ్చాఞ్చతిగ్రహణం నియమార్థమ్---"అకారనకారలోపయోశ్చాతన్త్రత్వాత్ `నాఞ్చేః పూజాయామ్' ఇతి లోపనిషేధవిషయేఽపి జీబ్ భవతి, ప్రాఞ్చీ ప్రత్యఞ్చీ బ్రాహ్మణీ" ఇతి । ఉఖాస్రత్, పర్ణధ్వదితి । `క్విప్ చ' ఇత్యత్రానయోర్వ్యుత్పత్తిః కృతా ।।

వనో ర చ ।। 4.1.7 ।।

`వనః' ఇతి క్వనిబ్వనిబ్ఙ్వనిపాం ప్రత్యయానాం సామాన్యేన గ్రహణమ్, న `వన షణ సంభక్తౌ', `వను యాచేన' ఇతి ధాత్వోర్విజన్తయోః, కుతః ? `ప్రత్యయాప్రత్యయోః ప్రత్యయస్యైవ గ్రహణమ్' ఇతి । అత ఏవ శునో నిష్క్రాన్తా యువానమతిక్రాన్తా నిః శునీ అతియూనీత్యత్రాపి న భవతి, అనర్థకత్వాద్వా । శర్వరీతి । `శౄ హింసాయామ్', `అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే' ఇతి వనిప్ । పరలోకదృశ్వరీతి । `దృశేః క్వనిప్' ।

వనో న హశ ఇతి । విహితవిశేషణం హగ్రహణమ్, హశన్తాద్ధాతోర్యో వన్విహితస్తదన్తాత్ప్రాతిపదికాన్ జీబ్రౌ న భవత ఇత్యర్థః, తేన శర్వరీత్యత్ర ప్రతిషేధాభావః । తథా `ఓణృ అపనయేన' వనిపి `విడ్వనోరనునాసికస్యాత్' ఇత్యాత్త్వే అవాదేశేఅవావన్నిత్యత్ర సంప్రతి హశః । పరత్వాభావేఽపి హశన్తాద్విహితత్వాత్ ప్రతిషేధో భవత్యేవ---అవావా బ్రాహ్మణీతి । తష ఏవ స్థితః సిద్ధాన్తః ।

బహులం ఛన్దసి జీబ్రౌ వక్తవ్యౌ---యజ్వరీరిషః । ప్రఈరిశవోస్తుట్ చ---ప్రేర్త్వరీ ।।

పాదోఽన్యతరస్యామ్ ।। 4.1.8 ।।

పాద ఇతి కృతసమాసాన్తః పాదశబ్దో నిర్దిశ్యత ఇతి । ఉత్తరసూత్రే ఋచ్యభిధేయాయాం తస్యైవ సమ్భవాత్, తేన పాదయతే క్విబన్తస్య గ్రహణం న భవతి । ద్విపదీతి । ద్వౌ పాదావస్య ఇతి `బహువ్రీహౌ సంఖ్యాసుపూర్వస్య' ఇత్యకారలోపే `పాదః పత్' ఇతి పద్భావః ।।

టాబృచి ।। 4.1.9 ।।

ఋచీత్యభిధేయనిర్దేశ ఇతి । వ్యాప్తేః । విషయనిర్దేశే హి ఋగ్వేదవిషయ ఏవ ప్రయోగే స్యాత్, నాన్యత్ర ।।

న షట్స్వస్రాదిభ్యః ।। 4.1.10 ।।

`టాబృచి' ఇతి పాదన్తాద్విహితస్య టాపోఽత్రాప్రసఙ్గాత్తదనన్తరస్య జీపోఽయం ప్రతిషేధ ఇత్యాశఙ్కామపనయతి---యో యత ఇతి । తత్ర సర్వేభ్య ఏవ జీప్ప్రాప్నోతి, టాప్తు నలోపే సత్యకారాన్తతాయాముపజాతాయాం షడ్భ్య ఏవ । యో యః ప్రాప్త ఇతి తు యుక్తః పాఠః, అన్యథా స తతో న భవతీతి వాచ్యం స్యాత్, వ్యాప్తిశ్చ న గమ్యేత । పఞ్చ బ్రాహ్మణ్య ఇతి । నను చాత్ర బ్రాహ్మణీశబ్దసామానాధికరణ్యాత్ స్త్రీత్వావగతిః, సంఖ్యాశబ్దస్తు స్వమహిమ్నా భేదగణనమాహ । తథా హి---పఞ్చేత్యుక్తే నానాత్వమాత్రం ద్రవ్యస్య గమ్యతే, న లిఙ్గవిశేషః ; తథా చ లిఙ్గానుశాసనేషు `ష్ణాన్తా సంఖ్యా' ఇత్యలిఙ్గత్వముక్తమ్ । యద్యేవమ్, ఏకా, ద్వే, బహ్వ్య ఇత్యత్రాపి ప్రత్యయో న స్యాత్ ? సంఖ్యాశబ్దత్వేన భేదగణనామాత్రస్య శబ్దార్థత్వాత్ । అథ తత్ర స్త్రీత్వమపి శబ్దార్థః ? పఞ్చాదిష్వపి స్యాత్ । వక్తవ్యో వా విశేషః---సతి తస్మిన్ ప్రతిషేధే నాన్తరేణానుప్రయోగం పఞ్చేత్యాదౌ స్త్రీత్వాద్యభివ్యక్తిరితి లిఙ్గానుశాసనేష్వలిఙ్గత్వముక్తమ్ ; అసతి తు ప్రతిషేధే పఞ్చాదిభ్యః స్త్రీప్రత్యయో న భవతి, ఏకాదిభ్యస్తు భవతీతి న శాస్త్రైకశరణః ప్రతిపత్తుమర్హతి । నను విభక్తౌ పరతః `త్రిచతురోః స్త్రియామ్' తిసృచతసృభావః, తత్రం సంనిపాతపరిభాషయైవ జీబభావః సిద్ధః, తత్కిం తిసృచతసృశబ్దయోః స్వస్రాదిపాఠేన ? జ్ఞాపనార్థ తు । ఏతజ్జ్ఞాపయతి---అనిత్యా సంనిపాతపరిభాషేతి, తేన త్యదాద్యత్వే కృతే టాబ్ భవతి---యా, సా, ఇమే, ద్వే ఇతి ।

జీపోఽనన్తరస్యాయం ప్రతిషేధో యుక్త ఇత్యాశ్రిత్య చోదయతి---షట్సంజ్ఞానామితి । కస్మాన్న స్యాదితి । అత ఇతి హి ప్రాప్నోతి, అసిద్ధో నలోపః, తస్యాసిద్ధత్వాన్నైతదదన్తమ్ । పరిగణితేషు కార్యేషు నలోపోఽసిద్ధో భవతి, `నలోపః సుప్స్వర' ఇత్యస్య నియమార్థత్వాత్ । నేదం తత్ర పరిగణ్యతే ? ఇదమపి తత్ర పిగణ్యతే, కథమ్ ? సుబితి న సప్తమీబహువచనేన ప్రత్యాహారః, కిం తర్హి ? యజ్శ్చాబితి చాపః పకారేణ, తతశ్చ టాపోఽపి ప్రత్యాహారేఽన్తర్భావాత్తద్విధిరపి సుబ్విధిరేవేతి । తదేతదాహ---ప్రత్యాహారాచ్చాపేతి । న స్యాదిత్యనుషఙ్గః, కస్మాన్న స్యాదితి ప్రశ్నః । చాపా ప్రత్యాహారాన్న స్యాదితి పరిహారః । ఇదం చాచార్యదేశీయస్య వచనమ్ ।

ఆచార్యసిద్ధాన్తం దర్శయితుమేతద్ దూషయతి---సిద్ధం దోషస్త్విత్త్వ ఇతి । సత్యం సిద్ధమిదం చాపా ప్రత్యాహారే, ఇత్త్వే తు దోషో భవతి---సిద్ధం దోషస్త్విత్త్వ ఇతి । సత్యం సిద్ధమిదం చాపా ప్రత్యాహారే, ఇత్త్వే తు దోషో భవతి---బహూని చర్మాణ్యస్యాః బహుచర్మికేతి, కథమ్ ? తత్ర సుబ్విధిరిత సర్వవిభక్త్యన్తావయవః సమాస ఆశ్రితః---సుపో విధిః, సుపి విధిరితి; తతశ్చ యథా రాజభ్యామిత్యత్ర `సుపి చ' ఇతి దీర్ఘత్వం న భవతి, తథా టాపి సుపి విధీయమానమిత్త్వమపి సుబ్విధిరితి తత్ర వర్తవ్యే నలోపస్యాసిద్ధత్వాత్కాత్ పూర్వోఽకారో న

భవతీతీత్వం న స్యాదిత్యర్థః I సిద్ధాన్తమాహ---తస్మాన్నో భావితి I `స్త్రియామ్' ఇత్యర్థమాత్రమపేక్ష్య తత్ర యదుక్తం తన్న భవతి, ఇత్యేవం జీష్టాపావుభావపి ప్రతిషేధ్యావిత్యర్థః I నను చ సకృత్ప్రతిషేధస్య ప్రవృత్తిః, స చ స్వప్రవృత్తిసమయే యస్య ప్రసఙ్గస్తమేవ ప్రతిషేధతి, తతశ్చ పూర్వం జీపి ప్రతిషిద్ధే నలోపే చ కృతే పశ్చాత్ప్రాప్నువతష్టాపః కథం ప్రతిషేధః ? ఆత్మాశ్రయో హి స్యాత్---స్వప్రవృత్తిమపేక్ష్య స్వప్రవృత్తిరితి I తస్మాత్తన్త్రావృత్త్యేకశేషాణామన్యతమాశ్రయణేన ద్విరస్య ప్రవృత్తిః, తత్ర ద్వితీయయా ప్రవృత్త్యా టాపః ప్రతిషేధః II

మనః II 4.1.11 II

అనినస్మన్గ్రహణానీతి I అన్, ఇన్, అస్, మన్---ఇత్యేతేషాం గ్రహణే అర్థవత్పరిభాషా న వ్యాప్రియతే, తేనైషామనర్థకానామపి గ్రహణం భవతి I ఏభిశ్చార్థవద్భిరనర్థకైశ్చ తదన్తవిధిర్భవతీత్యర్థః I సీమన్శబ్దోఽవ్యుత్పన్నం ప్రాతిపదికమ్ I అతిక్రాన్తా మహిమానమతిమహిమా, అత్రాపీమనిచ ఏవార్థవత్త్వమ్, న తు మనః II

అనో బహుబ్రీహేః II 4.1.12 II

ఇనుపధాలోపీ బహుబ్రీహిరిహోదాహరణమితి I కుత ఏతత్ ? ఇత్యాహ---ఉపఘాలోపినో హీత్యాది, విభాషాం వక్ష్యతీతి I `అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యనేన I సుపర్వేత్యాది I శోభనం పర్వాస్యాః, శోభనం చర్మాస్యా ఇతి బహుబ్రీహిః I అయం చ `న సంయోగాద్వమన్తాత్' ఇత్యల్లోపస్య ప్రతిషేధాతనుపధాలోపీ I

బహుబ్రీహేరితి కిమితి I సమాసాదితి వాచ్యమితి భావః I

అతిరాజ్ఞీతి I `రాజాహః సఖిభ్యః' ఇతి ట\u0c3cజ్ న భవతి; సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్ I

డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామ్ II 4.1.13 II

అన్తరస్యాంగ్రహణం కిమితి । డాపా ముక్తే ప్రతిషేధో యథా స్యాదిత్యేవమర్థం తావదేతన్న కర్తవ్యమ్, కథమ్ ? డాబుభ్యుచ్యతే, ప్రతిషేధోఽపి తావుభౌ వచనాద్భవిష్యతః । యది హి నకారాన్తస్య శ్రవణం న స్యాత్, తదా డాపైవాపవాదేన జీపో బాధాత్ ప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాత్ । అథ డాప్ప్రతిషేధాభ్యాం ముక్తే జీబపి యథా స్యాదిత్యేవమర్థమన్యతరస్యాంగ్రహణమ్ ? తదపి న; బహురాజ్ఞీత్యాదౌ `అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యనేనైవ జీపః సిద్ధత్వాత్ । యత్ర తర్హి తేన న సిద్ధ్యతి---అతిశర్మేత్యాదౌ, తదర్థమేతత్స్యాత్ ? యద్యేవమ్, అనేనైవోపధాలోపినోఽపి సిద్ధత్వాద్ `అన ఉపధాలోపినః' ఇత్యేతదనర్థకం స్యాత్ । ఏవం తర్హి తదన్యతరస్యాం గ్రహణం న కరిష్యామీతిదమన్యతరస్యాంగ్రహణం క్రియతే, కథమ్ ? అనేనైవాన్యతరస్యాంగ్రహణేనోపధాలోపినోఽనుపధాలోపినశ్చ జీపి ప్రాపితే సతి `అన ఉపధాలోపినః' ఇత్యేతావదపి క్రియమాణం నియమార్థం భవిష్యతి---అనో బహువ్రీహేర్యన్ జీబ్విధానం తదుపధాలోపిన ఏవేతి, తతశ్చ తదన్యతరస్యాంగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి ? తదవశ్యం కర్తవ్యమ్, అసతి హి తస్మిన్ననేనాన్యతరస్యాంగ్రహణేన బహువ్రీహిమాత్రాద్ డాప్ప్రతిషేధజీప్సు త్రిష్వపి ప్రాప్తేషూపధాలోపినో డాప్ప్రతిషేధౌ బాధిత్వా నిత్యం జీబేవ యథా స్యాదిత్యేవమర్థం తత్స్యాత్ । అతస్తదవశ్యం కర్తవ్యమ్, ఇదం తు న కర్తవ్యమితి ప్రశ్నః ।

పరిహరతి---బహువ్రీహావితి । అయమభిప్రాయః---డాప్ప్రతిషేధాభ్యా ముక్తే జీబపి యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిదం తావదన్యతరస్యాగ్రహణమ్ । న చ `అన ఉపధాలోపినః' ఇత్యస్య వైయర్థ్యమ్ ; నియమార్థత్వాత్---అనో బహువ్రీహేర్యదన్యతరస్యాం జీబ్విధానం తదుపధాలోపిన ఏవేతి । తేన సుపర్వా, సుశర్మేత్యాదావనేనాన్యతరస్యాంగ్రహణేన ప్రాపితో జీబ్ న భవతి, బహురాజ్ఞీత్యాదావేవ తు భవతి । నన్వేవమిదమన్యతరస్యాంగ్రహణం మా భూత్, `అన ఉపధాలోపినః' ఇత్యేతదేవ విధ్యర్థమస్తు, కో వా విశేషః ? అనేనాన్యతరస్యాంగ్రహణేన బహువ్రీహిమాత్రాన్ జీపి ప్రాపితే తన్నియమార్థం స్యాద్, అసతి వాస్మిన్ డాప్ప్రతిషేధయోరేవ ప్రాప్తయోరుపధాలోపినోఽప్రాప్తో జీప్ పక్షే విధీయతే ఇతి ? అయమస్తి విశేషః---అస్మిన్నన్యతరస్యాంగ్రహణే సతి డాప్ప్రతిషేధాభ్యాం ముక్తే స్వేన స్వేన సూత్రేణ జీబ్ భవన్ వన్నన్తేషు `వనో ర చ' ఇత్యనేనైవ భవతీతి బహుధీవరీత్యాదౌ రేఫోఽపి భవతి । ఏవమనేన వన్నన్తాదుపధాలోపినోఽనుపదాలోపినశ్చ బహువ్రీహేర్బహుధీవన్సుపర్వన్నిత్యాదేర్జీబ్రేఫయోః ప్రాపితయోరన్యత్ర బహురాజన్సుశర్మన్నిత్యాదౌ కేవలే జీపి ప్రాపితే సతి `అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యేతన్నియమార్థం భవతి, తేన చ నియమేన సుశర్మేత్యాదౌ జీబ్ వ్యావర్త్యతే । సుపర్వేత్యాదౌ జీపి వ్యావర్త్తితే తత్సన్నియోగశిష్టత్వాద్రేఫోఽపి న భవతి । బహురాజ్ఞీత్యాదౌ తు యథాప్రాప్తో జీబవస్థితః, బహుధీవరీత్యాదౌ చ `వనో ర చ' ఇత్యనేన ప్రాప్తౌ జీబ్రేఫావవస్థితావితి సర్వమిష్టం సిధ్యతి । అసతి త్వస్మిన్, తస్మింశ్చ విధ్యర్థేఽపూర్వ ఏవ జీప్

తేన విధీయత ఇతి వన్నన్తే బహువ్రీహౌ `ఋన్నేభ్యో జీప్' ఇత్యేతత్సన్నియుక్తం `వనో ర చ' ఇత్యేతన్న ప్రవర్తేతేతి కేవలే జీపి సతి బహుధీవ్నీతి స్యాత్ । అతః `అన ఉపధాలోపినః' ఇత్యతన్నియమార్థం యథా స్యాత్స్వతన్త్రో విధిర్మా భూదిత్యేవమర్థమిహాన్యతరస్యాంగ్రహణం క్రియత ఇతి । తదిదమ్ `అన ఉపధాలోపినః' ఇత్యత్ర వృత్తికారః స్పష్టయిష్యతి । యద్యనేనాన్యతరస్యాంగ్రహణేన పక్షే జీబపి ప్రాప్యతే దామేత్యాదౌ మన్నన్తాదపి ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; యోగవిభాగః క్రియతే---డాబుభాభ్యాం భవతి, తతః `అన్యతరస్యామ్;' `అనో బరువ్రీహేః' ఇత్యేవ వర్తే్, `మనః' ఇతి నివృత్తమ్ ।।

అనుపసర్జనాత్ ।। 4.1.14 ।।

ప్రసజ్యప్రతిషేధోఽయమిత్యాహ---ఉత్తరసూత్రేషూపసర్జనప్రతిషేధం కరోతీతి । పర్యుదాసే కో దోషః ? కుక్కుటీపాద ఇత్యత్ర న స్యాత్ పూర్వపదస్యోపసర్జనత్వాత్, న; అన్తరఙ్గత్వాత్ప్రాగేవ జీషి కృతే తదన్తస్య సమాసః । న చేదానీముపసర్జనత్వే జీషః పర్యుదాసః, పూర్వమేవాభినిర్వృత్తత్వాత్ । కిఞ్చ ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽప్యేష దోషః సమానః । కుక్కుటీత్యత్రైవ తర్హి న ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్ ? అన్వర్థముపసర్జనమ్, అప్రధానముపసర్జనమితి ? అస్త్వేవమ్ ; అనుపసర్జనం తూపసర్జనాదన్యత్సర్వమ్, న తు ప్రధానమేవ, తేనాపేక్షణీయస్యాభావేఽప్యప్రధానాదన్యత్వాద్భవిష్యతి । యదా తర్హ్యధర్మానృతాదివద్విరోధివచనోఽనుపసర్జశబ్దస్తదా న ప్రాప్నోతి, తస్మాత్ప్రసజ్యప్రతిషేధః । అనుపసర్జనాదిత్యేవం తదితి । ఉపసర్జనాన్న భవతీత్యేవమిత్యర్థః । వక్ష్యతి---టిడ్ఢాణఞితి జీబితి । కథం ప్రథమాన్తస్య వక్ష్యతీత్యనేన సమ్బన్ధః ? అత్రాహుః---వక్ష్యతి టిడ్ఢాణఞిత్యేతావాన్ గ్రన్థః । టిడ్ఢాణఞితి వక్ష్యతీత్యర్థః । కః పునరత్ర ప్రత్యయ ఇత్యత్రాహ---జీబితి । ఏవం జాతేరితి జీష్ ఇత్యత్రాపి గ్రన్థచ్ఛేదః, తత్ర చ పూర్వస్మిన్ `వక్ష్యతి' ఇత్యనుషఙ్గః . కురుచరీతి । `చరేష్టః' బహుకురుచరేతి । బహువ్రీహిః సర్వోపసర్జనః ।

కథం పునరిత్యాదిః । ప్రత్యుదాహరణే యదుపసర్జనం న తత్ స్త్రియాం వర్త్తతే, యదా చ స్త్రియాం వర్తతే తదా భవత్యేవ ప్రత్యయః---బహ్వ్యః కురుచర్యోఽస్యాం బహుకురుచరీకా, బహుకుక్కుటీకా మదురేతి, యః స్త్రియాం వర్తతే బహువ్రీహిస్తతోఽటిత్త్వాదజాతిత్వాచ్చాప్రసఙ్గః । తథా హి---టిత్ప్రాతిపదికం గృహ్యతే, తచ్చ కిఞ్చిత్సాక్షాట్టిద్భవతి, యథా---నదట్, చోరడితి; కిఞ్చిత్త్వవయవటిత్త్వద్వారేణ । యత్ర హ్యవయవటిత్త్వమకిఞ్చిత్కరం తత్ర సముదాయార్థం తద్విజ్ఞాయతే । స చావయవః క్వచిద్ధాతుః---స్తనన్ధయీతి, క్వచిత్కృల్ల్యుడాదిః, క్వచిత్తద్ధితష్ఠ్యట్యులాదిః । తత్ర యం సముదాయం యోఽవయవో న వ్యభిచరతి తదర్థం తస్య టిత్త్వమితి కురుచరశబ్ద ఏవ టిత్,

తత్కృతో బహుకురుచరశబ్దాత్ప్రసఙ్గ ఇతి ప్రశ్నః । పరిహరతి---తదన్తవిధినేతి । నను గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిః ప్రతిషిధ్యతే, గ్రహణం చోపాదానమాత్రమ్, న తు స్వరూపేణోచ్చారణమేవ, తత్కథం తదన్తవిధిః ? స్యాదేతత్--యత్ర గృహ్యమాణం రూపం ప్రాతిపదికస్యైవాసాధారణం తత్ర తదన్తవిధిప్రతిషేధః, ఇహ చోరడిత్యాది ప్రాతిపదికమపి టిత్, ల్యుడాదిప్రత్యయోఽపి, ధేడితి ధాతురపి, తతశ్చ యథా `ఉగితశ్చ' ఇత్యత్ర వర్ణోఽప్యుగిత్ప్రత్యయోఽపి ప్రాతిపదికమపీతి తదన్తవిధిర్భవతి, తథేహాపి ప్రసఙ్గ ఇతి ? స్యాదయం ప్రసఙ్గో యది టితా ప్రాతిపదికం విశేష్యేత, టితి చ ప్రాతిపదికేన విశేష్యమాణే నానేన విశేష్యేణ తదన్తవిధిః, ప్రాతిపదికేన చాసమ్భవాదితి నైవ బహుకురుచరశబ్దాత్ప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ---జ్ఞాపితం చైతదితి । `శూద్రా చామహత్పూర్వా' ఇత్యత్ర జ్ఞాపితమేతత్ । అవశ్యఞ్చైతజ్ జ్ఞాపితముత్తరత్రాపి పరిపాలనీయమిత్యాహ---తథా చేతి । అనాశ్రీయమాణే జ్ఞాపకేఽణన్తాద్విధీయమానో జీప్ ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా కారశబ్దాదేవ స్యాద్, న త్వణన్తాత్కుమ్భకారశబ్దాత్ । జ్ఞాపకాత్తు తతోఽపి భవతీత్యర్థః ।

నను చ కృద్గ్రహణపరిభాషయా కుమ్భకారశబ్దస్యాణన్తత్వమ్ ? నేత్యాహ---న చాణితి । కృద్గ్రహణమితి । కిం కారణమిత్యత్రాహ---తద్ధితోఽప్యణస్తీతి । యత్ర తు గృహ్యమాణం రూపం కృత ఏవాసాధారణం తత్రైషా పరిభాషా । ఇహ త్వౌపగవీతి తద్ధితస్యాపి గ్రహణమితి నాయమస్యా విషయ ఇత్యర్థః । అథ కారశబ్దాదుత్పత్తౌ సత్యాం కో దోషః ? కౌమ్భకారేయో న సిధ్యతి, ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా కారీశబ్దాత్స్త్రీభ్యో ఢకి తస్యైవ వృద్ధిస్వరౌ స్యాతామ్ । ష్యఙః సమ్ప్రసారణవద్భవిష్యతి, తద్యథా---ష్యఙన్తస్యోచ్యమానం సమ్ప్రసారణం పరమకారీషగన్ధీపుత్ర ఇత్యత్రాపి భవతి, స్త్రీప్రత్యయే తదాదినియమాభావాత్; తథా కారశబ్దాదప్యుత్పత్తౌ కుమ్భకారీశబ్దస్యాపి స్త్రీప్రత్యయాన్తత్వాద్భవిష్యతి, ఏవమపి కారీశబ్దాదపి కదాచిత్స్యాత్ ।

అథ బ్రూయాః---కారీశబ్దేన కుమ్భశబ్దః సమసిష్యతే, `స్త్రీభ్యో ఢక్' ఇత్యత్ర చ `ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్' ఇతి త్రితయాధికారసామర్థ్యాత్స్త్రీప్రత్యయాన్తాత్ప్రాతిపదికాదితి ప్రత్యయో విధాస్యతే, స్త్రీప్రత్యయాన్తస్య చ ప్రాతిపదికత్వం సమాసమన్తరేణానుపపన్నమితి కుమ్భకారీశబ్దాదేవ ఢగుత్పత్స్యతే, ఙ్యాబ్గ్రహణానువృత్త్యా చ సౌపర్ణేయ ఇత్యత్రాపి భవిష్యతీతి ? ఏవమపిఙ్యాబనువృత్తేః సౌపర్ణేయ ఇతివత్ కారీశబ్దాదపి స్యాత్ । `గతికారకోపదానామ్' ఇతివచనాచ్చఙ్యన్తే సమాసో దుర్లభః, తతః కుమ్భకారశబ్దాదేవజీబ్యథా స్యాదిత్యుత్తరత్రాపి తదన్తవిధిరభ్యుపగన్తవ్యః । న చ కుమ్భకారశబ్దాదప్యుత్పత్తౌ తదాదినియమాభావాత్కారీశబ్దాదపి ఢక్ప్రత్యయప్రసఙ్గః, కిం కారణమ్ ? `స్త్రీప్రత్యయే చానుపసర్జనే న' ఇత్యనేన, ప్రత్యగ్రహణే యస్మాత్స తదాదేరధికస్య గ్రహణమభ్యనుజ్ఞాయతే, న న్యూనస్యాపి । నను చ సత్యప్యుత్తరత్ర తదన్తవిధౌ కుమ్భకారీత్యత్ర సముదాయాదపి

భవతు, కేవలాత్కారశబ్దాదపి ప్రసఙ్గః, యథా---ఔపగవీత్యాదౌ, తతశ్చ కౌమ్భకారేయః పక్షే దుష్యత్యేవ ? ఏవం తర్హి కారశబ్దాదవ్యుత్పత్తౌ కుమ్భేనైకార్థీభూతస్య తావతో నిష్కృష్యాపత్యేనాయోగాత్తదాదినియమాభావాచ్చ సముదాయాదేవ ఢగ్భవిష్యతి ।

యద్వా---కుమ్భేనైకార్థీభూతస్య కారస్య స్త్రీత్వేనాయోగాత్ఙీప్ప్రత్యయ ఏవ న భవిష్యతి, అసతి పునరుత్తరత్ర తదన్తవిధౌ స్త్రీప్రత్యయస్యాత్రాప్రసఙ్గః, కిం కారణమ్ ? యదణన్తం న తస్య నిష్కృష్య స్త్రీత్వేన యోగః, యస్య చ స్త్రీత్వేన యోగో న తదణన్తమ్, అత ఉత్తరత్రాప్యవశ్యం ప్రధానేన తదన్తవిధిరభ్యుపగన్తవ్యః, తత్ర యథా ప్రధానేన భవతి తథోపసర్జనేనాపి స్యాదితి ప్రతిషేధోఽయమారభ్యతే । తథా చ పూర్వత్రోపసర్జనేనాపి తదన్తవిధిర్భవతి, `న షట్స్వస్రాదిభ్యః'----ప్రియపఞ్చా ద్రౌపదీతి, అతిక్రాన్తా భవన్తమతిభవతీతి । స్యాదేతత్---పూర్వత్రోపాత్తం తదన్తం వా `స్త్రియామ్' ఇత్యనేన విశేష్యతే, `టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదిషూపాత్తేమేవ టిదాదికమ్, తేన జ్ఞాపితేఽపి తదన్తవిధౌ బహుకురుచరేత్యాదౌ టిదాదేరస్త్రీత్వాన్న భవిష్యతి, కుమ్భకారీత్యత్ర త్వణన్తస్య స్త్రియాం వృత్తేస్తదన్తాదపి భవిష్యతి, నార్థ ఏతేనేతి ? తన్న; త్వదుక్తస్య విషయవిభాగస్య దుర్జ్ఞానత్వాత్, అతో విషయవిభాగజ్ఞాపనార్థమదమారభ్యతే ।

నన్వారబ్ధేఽప్యస్మిన్నైష విషయవిభాగః శక్య ఆస్థాతుమ్, పఞ్చాజీత్యత్రాజానామస్త్రీత్వేన తదన్తస్య స్త్రియాం వృత్తేః `అజాద్యతష్టాప్' ఇతి టాప్ప్రసఙ్గాత్ । అతో విశేషణవిశే,్యభావం ప్రతి కామచారాత్ `అజాద్యతష్టప్' ఇత్యత్ర `టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదౌ చోపాత్తం స్త్రీత్వేన విశేష్యతే, `వనో ర చ' ఇత్యాదావుపాత్తం తదన్తస్య చేతి నార్థ ఏతేన ? ఏవం తర్హి తదన్తవిధిజ్ఞాపనార్థమిదమారభ్యతే । అమహపూర్వేత్యేతత్తు శక్యమకర్తుమ్, న హి మహాశూద్రేత్యత్ర సముదాయే జాతివచనే శూద్రశబ్దః స్త్రియాం వర్త్తతే ।

అపర ఆహ---లౌకికస్యాప్రధానస్యోపసర్జనస్యేహ గ్రహణమ్, తేనాపిశిలినా ప్రోక్తమ్, `ఇఞశ్చ' ఇత్యణ్, తతోఽధ్యేత్ర్యామ్ `తదధీతే' ఇత్యణ్, తస్య `ప్రోక్తాల్లుక్' ఇతి లుక్ ఆపిశిలా బ్రాహ్మణీ, అత్ర `ఇఞశ్చ' ఇతి విహితస్య ప్రోక్తప్రత్యయస్యాణోఽప్రధానత్వాత్తదన్తాన్ఙీబ్ న భవతి । నన్విదానీమధ్యేతృప్రత్యయే లుప్తే ప్రకృతిరేవ తదర్థమాహేతి ప్రధానస్త్రియామధ్యేత్ర్యామణన్తస్య వృత్తేః స్యాదేవ ఙీప్ ప్రత్యయః ? స్యాదేతదేవమ్, యద్యణన్తాదనుపసర్జనాదిత్యుచ్యేత । వయం త్వణమేవానుపర్సజనత్వేన విశేషయిష్యామః---అమ్యోఽనుపర్జన ఇతి, అర్థద్వారకం చాణః ప్రాధాన్యమ్, అప్రాధాన్యం చ । తదేతదుక్తం భవతి---యస్మిన్నర్థేఽణుత్పన్నః స యదా ప్రాధాన్యేనోచ్యతే తదా తదన్తాన్ఙీబ్ భవతి; యదా తు గుణభావేనే, తదా నేతి । ఇహ చాధ్యేత్ర్యాం సఙ్క్రాన్తత్వాత్ప్రథమస్యాణోఽర్థో గుణభూత

ఇతి తదాశ్రయస్తావన్ఙీబ్ న భవతి । యస్త్వధ్యేత్ర్యాముత్పన్నస్తదాశ్రయోఽపి న భవతి; తస్య లుప్తత్వాత్ । ప్రత్యయలక్షణేనాపి న భవతి, అణఆకారస్య విశేషణాత్ । `టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యత్ర హ్యత ఇతి వర్తతే । తత్రాణన్తాదకారాన్తాదితి । విజ్ఞాయమానే స్యాత్ ప్రత్యయలక్షణమ్, అణా త్వకారే విశేష్యమాణే వర్ణనిమిత్తో ఙీప్ప్రత్యయః కథం ప్రత్యయలక్షణేన స్యాత్ ! నను స్త్రియామిత్యనువృత్తేనాణం విశేషయిష్యామః---యోఽణ్ స్త్రియాం విహిత ఇతి ? ఏవమపి కాశకృత్స్నినా ప్రోక్తా మీమాంసా కాశకృత్స్నీ, తామధీతే కాశకృత్స్నా బ్రాహ్మణీతి ద్వితీయేఽణి `ప్రోక్తాల్లుక్' ఇతి లుప్తేఽపి ప్రథమోఽప్యణ్స్త్రియామేవోత్పన్నః,తదన్తాద్ బ్రాహ్మణ్యాం వర్తమానాన్ఙీప్ప్రసఙ్గః । తస్మాత్ప్రధానాద్యథా స్యాదప్రధానాన్మా భూదిత్యేతత్ప్రయోజనం సూత్రస్యేతి ।।

టిడ్ఢాణఞ్ద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచ్తయప్ఠక్ఠఞ్కఞ్క్వరపఖ్యునామ్ ।। 4.1.15 ।।

ఇహ కస్మాదితి । లడాదేశస్య స్థానివద్భావేన టిత్త్వమస్తీతి ప్రశ్నః । పవమానా, యజమానేతి । నను శానన్నాదిషు లట ఇత్యస్య నివృత్తత్వాద్ అనాదేశపక్షః స్థాపితః, పవమానేత్యాదిషు శానజుదాహర్తవ్యః । ద్వ్యనుబన్ధకత్వాల్లట ఇతి । లడాదిష్వకారాదయోఽప్యనుబన్ధా ఇతి భావః । ఏతేన లిడ్లృటౌ వ్యాఖ్యాతౌ---అనూచానా, యక్ష్యమాణేతి ।

ల్యుడాదిషు కథమితి । ద్వ్యనుబన్ధకత్వాత్తేషామపి గ్రహణే న భావ్యమితి ప్రశ్నః । టిత్కరణసామర్థ్యాదితి । న చ లడాదిష్వపి టిత్కరణసామర్థ్యమిత్యాహ---ఇతరత్రేతి । పఠితా విద్యేతి । కథమిత్యనుషఙ్గః । ఇటష్టిత్త్వముభయార్థం స్యాదితి ప్రశ్నః । ఆగమటిత్త్వమనిమిత్తమితి । ఆగమానాం టిత్త్వం ఙీపో నిమిత్తం న భవతీత్యర్థః । కుత ఇత్యత ఆహ---ట్యుట్యులౌ తుట్ చేతి లిఙ్గాదితి । యద్యాగమటిత్త్వం ఙీపో నిమిత్తం స్యాత్తతః సాయన్తనీత్యాదౌ తుట ఆగమస్య టిత్త్వాన్ఙీప్ సిద్ధ ఇతి ట్యుట్యులోష్టిత్కరణమనర్థకం స్యాదితి భావః । నను చ `పురాణప్రోక్తేషు' ఇతి నిర్దేశేన యదా తుడ్ న భవతి తదా ఙీబర్థం తయోష్టిత్త్వం స్యాత్ ? తన్న; పురాణశబ్దాద్వహ్వాదిషు పాఠాన్ఙీషా భవితవ్యమ్, అన్తోదాత్తో హి పురాణీశబ్దః---పునః పునర్జాయమానా పురాణీతి యథా । ఏవమపి న జ్ఞాపకమ్, `బహ్వాదిభ్యశ్చ' ఇత్యత్ర వేతి వర్తతే, తతశ్చ ఙీషా ముక్తే ఙీబ్ యథా స్యాదితి ట్యుట్యులోష్టిత్త్వం స్యాదితి చిన్త్యమేతత్ ।

సౌపర్ణేయీతి । సుపర్ణశబ్దాత్స్వాఙ్గాదిఙీషన్తాత్స్త్రీభ్యో ఢక్ । నను చ సానుబన్ధకత్వాదస్య గ్రహణేన భవితవ్యమత ఆహ---నిర నుబన్ధక ఇతి । యద్యపి `శిలాయాఢః' ఇతి నిరనుబన్ధకో

ఢశబ్దోఽస్తి, స ఇహ స్వభావాన్నపుంసకలిఙ్గ ఇతి స్త్రియాం నాస్తీత్యుక్తమ్ । యోఽపి `సభాయా యః', `ఢశ్ఛన్దసి' ఇతి ఢః, సోఽపి స్త్రియాం న వర్తతే, కథమ్ ? తత్ర `తత్ర సాధుః' ఇతి వర్తతే, కథం చ స్త్రీ నామ సభాయాం సాధ్వీ స్యాద్యజ్ఞసభాయాం హి విదుషామధికారః ! నను మా నామ భూద్యజ్ఞసభాయాం సాధ్వీ, శాలాయాం స్త్రీసభే చ సాధ్వీ భవిష్యతి, తత్ర యజ్ఞసభాయాం సాధ్వీ బ్రాహ్మణపరిషదిత్యత్రాపి ప్రసఙ్గః ? ఏవం తర్హ్యేవంవిధే విషయే ఛన్దసి సభేయీశబ్దస్య ప్రయోగాభావోఽత్ర హేతుః ।

ణేఽపి క్వచిదణ్కృతం కార్యం భవతీతి । శీలమ్ `ఛత్త్రాదిభ్యో ణః' ఇతి యో ణస్తత్రాణ్కృతం కార్యం భవతీతి । కథమ్ ? జ్ఞాపకాత్, యదంయమ్ `కార్మస్తాచ్ఛీల్యే' ఇతి టిలోపార్థం నిపాతనం కరోతి । యది హి తాచ్ఛీలికే ణేఽణ్కృతం కార్యం న స్యాన్నిపాతనమనర్థకం న స్యాత్, కర్మశబ్దాచ్ఛత్త్రాదిలక్షణే ణే కృతే `నస్తద్ధితే' ఇత్యేవ టిలోపస్య సిద్ధత్వాత్ । న చ `అన్' ఇతి ప్రకృతిభావః, అణి హి స ప్రకృతిభావః । చౌరీ, తాపసీతి । చురాతపః శబ్దౌ ఛత్త్రాదిషు పఠితవ్యౌ । క్వచిదిత్యస్య వ్యావర్త్యం దర్శయతి---దాణ్డా, మౌష్టేతి । ద్రణ్డముష్టిశబ్దాభ్యాం `తదస్యాం ప్రహరణమ్' ఇతి ణః ।

ఔత్సీ, ఔదపానీతి । ఉత్సోదపానశబ్దాభ్యాం భవార్థే `ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్' । అథ సార్ఙ్గరవాదిసూత్రే పునరఞ్గ్రహణం కిమర్థమ్, యావతాఽనేనైవ సిద్ధమ్, న రూపభేదో న స్వరభేదః ? తత్రాహ---శార్ఙ్గరవాద్యఞ ఇత్యాది । బిదస్యాపత్యం బైదీ, `అనుష్యానన్తర్యే బిదాదిభ్యోఽఞ్' గోత్రం చ చరణైః సహ' ఇతి జాతిః, తత్రౌత్సీత్యాదౌ చరితార్థమిమం జీపం బాధిత్వా జాతిలక్షణో జీష్ ప్రాప్నోతి । యది తర్హి తస్య నిబన్ధనమస్తి తదేవాఞ్గ్రహణమస్తు, కిమత్రాఞ్గ్రహణేన ? న వా జాత్యధికారాత్, `జాతేః' ఇతి హి తత్ర వర్తతే, అనధికారే హి పుంయోగాదాఖ్యాయాం జీప్ప్రసఙ్గః---బైదస్య స్త్రీ బైదీ ।

ఉరుద్వయసీత్యాదౌ `ప్రమాణే ద్వయసచ్దఘ్నఞ్మాత్రచః' ।

పఞ్చతయీతి । `సఖ్యాయా అవయవే తయప్' । ద్వయసజాదిషు అనుబన్ధోచ్చారణం ప్రాతిపదికానాం గ్రహణం మా భూత్---కిమస్య ద్వయసమ్, కిసమస్య మాత్రమితి । తయశబ్దోఽపి తయతేః పచాద్యజన్తః సమ్భవతి ।

ఠనాదినివృత్త్యర్థమితి । దణ్డోఽస్యా అస్తి `అత ఇనిఠనౌ' ఇణ్డికా, `కాశ్యాదిభ్యష్ఠ

ఙ్ణీరౌ' కాశికేత్యాదౌ మా భూదిత్యేవమర్థమ్ ।

తాదృశీతి । `త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ', `ఆ సర్వనామ్నః' । కఞో ఞకారోచ్చారణమ్ `ఆతోఽనుపసర్గే కః' గోదేత్యాదౌ మా భూత్ । ఇత్వరీతి । `ఇణ్నశ్జిసర్తిభ్యః క్వరప్' । ఆఢ్యఙ్కరణీతి । `ఆఢ్యసుభగ' ఇత్యాదినా ఖ్యున్ ।

నఞ్స్నఞీకక్తరుణతలునానామితి । భాష్యే తు `కఞ్క్వరపః' ఇత్యేతావత్సూత్రమ్, ఖ్యునః పాఠోఽనార్ష ఇతి తస్యాప్యుపసంఖ్యానమేవ కృతమ్ । స్త్రైణీ, పౌంస్నీతి । `స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్స్నఞౌ భవనాత్' । శక్తీకీ, యాష్టీకీతి । ప్రహరణాధికారే `శక్తియష్ట్యోరీకక్' । తరుణీ, తలునీతి । ఏతయోరవయోఽర్థం గ్రహణమ్---తరుణీ సురతి, వయసి తు `వయసి ప్రథమే' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ? న సిధ్యతి; గౌరాదిపాఠాన్ఙీష ప్రాప్నోతి । తస్మాద్వయస్యవయసి చ ఙీబ్ఙీషోవికల్పః । క్వచిద్ గౌరాదిపాఠాత్సిద్ధమితి పఠ్యతే, తద్రూపమాత్రసిద్ధ్యభిప్రాయం ద్రష్టవ్యమ్, స్వరార్థం తూపసంఖ్యానం కర్తవ్యమేవ ।।

యఞశ్చ ।। 4.1.16 ।।

ఆపత్యగ్రహణమితి । అపత్యే భవ ఆపత్యః, యఞ్, ఆపత్యాదితి సూత్రం కర్తవ్యమిత్యర్థః । ద్వైప్యేతి । భవాదావర్థే యఞ్ ।

యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి । ఉత్తరత్ర యఞ ఏవానువృత్తిర్యథా స్యాత్, టిదాదీనాం మా భూదితి ।।

ప్రాచాం ష్ఫ తద్ధితః ।। 4.1.17 ।।

షకారో ఙీషర్థే ఇతి । నను చ ష్ఫప్రత్యయేనైవ స్త్రీత్వస్య ద్యోతితత్వాన్ఙీషా న భావ్యమ్ ? తత్రాహ---ప్రత్యయద్వయేనేతి । తద్ధితగ్రహణం ప్రాతిపదికసంజ్ఞార్థమితి । ప్రాతిపదికసంజ్ఞా

తు జీషర్థా I నను చ సిద్ధోఽత్ర జీష్, పిత్కరణసామర్థ్యాత్, ధాతోస్తు త్రపాదేః షిత్త్వమఙ్విధౌ చరితార్థమితి త్రపా, క్షమేత్యాదౌ జీషభావః ? తదేతత్సాన్న్యాసికం తిష్ఠతు తావత్ I

సర్వత్రగ్రహణమిత్యాది I సర్వత్రగ్రహణం తావద్ ఉత్తరసూత్రే న కర్తవ్యమ్, ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవ `ప్రాచామ్' ఇత్యస్య నివృత్తౌ సర్వత్ర సిద్ధత్వాత్, అతస్తదిహాపకృష్యతే, తదయమర్థో భవతి---సర్వత్ర బాధకవిషయోఽపి ప్రాచాం మతేన యఞన్తాత్ష్ఫో భవతీతి I ఏవం సప్తమ్యర్థోఽపి సమఞ్జసో భవతి I ఆవట్యాచ్చాపం వక్ష్యతీతి I అసతి పునరపకర్షే ఆవట్యాచ్చాబుదీచాం మతే సావకాశః పరత్వాత్ష్ఫం బాధేత, సర్వత్రగ్రహణాత్ష్ఫ ఏవ భవతి I ఏవం చ `షాచ్చ యఞః' ఇతి చాబ్విషయేఽపి ప్రాచాం ష్ఫ ఏవ భవతి---శార్కరాక్ష్యాయణీ, పౌతిమాష్యాయణీ, గౌకక్ష్యాయణీతి II

సర్వత్ర లోహితాదికతన్తేభ్యః II 4.1.18 II

లోహితాదీతి పృథక్పదం లుప్తవిభక్తికమ్, పూర్వత్ర చ ప్రాచాం మతే ష్ఫో విహితః, ఇహ తు సర్వత్ర మతే I కోఽర్థః ? సర్వేషఆం మత ఇత్యర్థః, తదాహ---సర్వేషామాచార్యాణాం మత ఇతి I మతేనేతి తృతీయాన్తపాఠే సూత్రే షష్ఠ్యన్తాత్త్రల్ I స్వతన్త్రమితి I యోఽన్యస్యావయవో న భవతి తత్స్వతన్త్రం ప్రాతిపదికమ్, కః పునరసావిత్యత్రాహ---కపిశబ్దాత్పర ఇతి I లౌహిత్యాయనీత్యాదిర్గర్గాద్యన్తర్గణః I బభ్రుశబ్దోఽపి తత్రైవ పఠ్యతే, యఞస్తు `మధుబభ్ర్వోర్బ్రాహ్మణకౌశికయోః' ఇత్యననైవ భవతి I

కణ్వాత్త్విత్యాది I కణ్వశబ్దాత్పూర్వః కతశబ్దాత్తూత్తరః శకలశబ్ద ఇష్యతే, కతశకలకణ్వేత్యేవభేషాం సంనివేశః కార్య ఇత్యర్థః I కిమేవం సతి భవతి ? ఇత్యాహ---పూర్వోత్తరావితి I శకలశబ్దోఽన్త ఆదిశ్చ యథాక్రమం యయోః పూర్వోత్తరయోర్గణయోస్తౌ తథోక్తౌ I పూర్వో గణో లోహితాదిః శకలశబ్దాన్తో భవతి, ఉత్తరశ్చ గణః శకలశబ్దాదిర్భవతీత్యర్థః I సత్యమేవం భవతి, ప్రయోజనం తు కిమ్ ? ఇత్యత ఆహ---ష్ఫాణావితి I

శ్లోకం వ్యాచష్టే---ప్రాతిపదికేష్వన్యథా పాఠ ఇతి I కపికత, కురుకత, అనడుహ్, కణ్వ, శకలేత్యేవం గర్గాదిషు గణసన్నివేశః I స ఏవం వ్యవస్థాపయితవ్య ఇతి I ఏవమితి శ్లోకోక్తయాఽఽనుపూర్వ్యేత్యర్థః I అనడుహ్కురుకతశబ్దావస్మాత్స్థానాదపకృష్యాన్యత్ర పాఠ్యౌ, శకలశబ్దస్తు కతకణ్వయోర్మధ్యే పఠితవ్య ఇతి యావత్ I నన్వేవం గణద్వయాదపి ప్రచ్యుతః

శకలశబ్దః ష్ఫాణౌ ద్వావపి న ప్రతిపద్యేత, తత్రాహ---కతన్తేభ్య ఇతి । బహువ్రీహితత్పురుషయోరేకశేష ఇతి । కతస్యాన్తః సమీపభూతః కతన్త ఇతి తత్పురుషేణ శకలశబ్ద ఉచ్యతే, శకన్ధ్వాదిత్వాన్నిపాతనాద్వా పరరూపమ్ । తథా కతోఽన్తో యేషాం తాని కతన్తానీతి బహువ్రీహిః, తత్ర బహువ్రీహితత్పురుషయోః సహ వివక్షాయాం బహువ్రీహిః శిష్యతే; `స్వరభిన్నానాం యస్యోత్తరస్వరవిధిః స శిష్యతే' ఇతి వచనాత్ । తథేత్యాది । `కణ్వాదిభ్యః' ఇత్యపి బహువ్రీహితత్పురుషయోరేకేశేష ఇత్యర్థః । కణ్వస్యాదిః సమీపభూతః కణ్వాదిః శకలశబ్దః, కణ్వ ఆదిర్యేషాం తాని కణ్వాదీని, తతః పూర్వవదేకశేషః । తత్ర బహువ్రీహితత్పురుషయోర్మధ్యే తత్పురుషసమాసేన । మధ్యవర్త్తితి । గణద్వయస్య । ప్రత్యయద్వయమపీతి । ష్ఫాణావిత్యర్థః । శాకలా ఇతి । `ఆపత్యస్య చ' ఇతి యలోపః ।

అపర ఆహ---పూర్వోత్తరౌ తదన్తాదీ గ్రాహ్యావితి శేషః, పూర్వో గణస్తదన్తో గ్రాహ్యః---సర్వత్ర లోహితాదిశకలాన్తేభ్య ఇతి, ఉత్తరో గణస్తదాదిర్గ్రాహ్యః---శకలాదిభ్యో గోత్ర ఇతి । ఏవం ష్ఫాణౌ ప్రయోజనమితి ॥

కౌరవ్యమాణ్డూకాభ్యాం చ ॥ 4.1.19 ॥

కౌరవ్యమాణ్డూకయోరిత్యాది । అస్మిన్సూత్రే ఆసురేరపి గ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ । ఆసురికౌరవ్యమాణ్డూకేభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమిత్యర్థః ।

ఆసురాయణీతి । ష్ఫస్య తద్ధితత్వాద్ `యస్యేతి చ' ఇతి ఇఞో లోపః । తదిదం తద్ధితగ్రహణమేవ లిఙ్గం భవతి---ఆసురేరపి ష్ఫ ఇతి । యఞాదిష్వకారాన్తేషు సవర్ణదీర్ఘత్వేనాపి రూపం సిద్ధమ్ । శైషికేషు చార్థేష్వతి । ఆసురీప్రసఙ్గాదిదమత్రోక్తమ్ ; అన్యథా ద్విరాసురిగ్రహణం కర్త్తవ్యం స్యాత్ । ఆసురీయ ఇతి । అసురస్యాపత్యమాసురిః, తేన ప్రోక్త ఆసురీయః కల్ప ఇతి ॥

వయసి ప్రథమే ॥ 4.1.20 ॥

శ్రుత్యేతి । శ్రవణమాత్రేణ ప్రకరణాద్యనపేక్షయేత్యర్థః । కుమారీతి । ప్రథమవయోవచన ఏవాయమ్, న పుంయోగాభావహేతుకః పుంస్యపి ప్రయోగాత్ । యస్తు వృద్ధాయాం ప్రయోగః---వృద్ధకుమారీతి, స పుంయోగాభావాత్సాధర్మ్యాద్వేదితవ్యః ।

వయస్యచరమ ఇతి । చరమ్ = అన్త్యమ్, అచరమే = అనన్త్యే । ఇహ కేచిచ్చత్వారి వయాంసీచ్ఛన్తి---కౌమారమ్, యౌవనమ్, మధ్యత్వమ్, వృద్ధత్వమితి । యథాహుః---

`ప్రథమే వయసి నాధీతం ద్వితీయే నార్జితం ధనమ్ ।

తృతీయే న తపస్తప్తం చతుర్థే కిం కరిష్యతి' ।। ఇతి ।

అన్యే తు త్రీణి---

` పితా రక్షతి కౌమారే భర్తా రక్షతి యౌవనే ।

పుత్రస్తు స్థవిరిభావే న స్త్రీ స్వాతన్త్ర్యమర్హతి' ।। ఇతి ।

అన్యే తు బాలత్వ-మధ్యత్వ-వృద్ధత్వాని త్రీణి---

` ఆషోడశాద్భవేద్బాలో యావత్ క్షీరాన్నవర్తకః ।

మధ్యమః సప్తతిర్యావత్పరతో వృద్ధ ఉచ్యతే' ।। ఇతి ।

ఏషు సర్వేషు దర్శనేషు యౌవనం ద్వితీయం వయో భవతి, యౌవనవచనౌ చ వధూటచిరణ్టశబ్దౌ, అతో న ప్రాప్నోతి, తదాహ---ద్వితీయవయోవచనావేతావితి । యదా తు ద్వే ఏవ వయసీ ఉపచయాపచయలక్షణే, తద్దైతన్న వక్తవ్యమ్ ; యౌవనస్యాపి ప్రథమవయోరూపత్వాత్ ।

శ్రుత్యా వర్తతే ఇతి యదుక్తం తస్య వ్యావర్త్యం దర్శయతి---ఉత్తానశయా లోహితపాదికేతి నైతా వయః శ్రుతయ ఇతి । శ్రుత్యా = శ్రవణమాత్రేణ నైతే వయః ప్రతిపాదయన్తీత్యర్థః । ఇహ తావదుత్తానశయేతి క్రియాకారకసమ్బన్ధమాత్రం ప్రతీయతే, తదేవ చ ప్రవృత్తినిమిత్తమ్ । ఉత్తానాదిషు కర్తృష్వితి శేరతేరచ్ ప్రత్యయః, సర్వైవ చ కదాచిదుత్తానా శేతే, ఉచ్యతే చేదమ్---ఉత్తానశయేతి, తత్ర నియమో గమ్యతే---అన్యథా స్వప్తుమసామర్థ్యాదుత్తానైవ శేత ఇతి । ఏవమపి సన్దేహః---బాలా, వృద్ధేతి ? తస్మాదుత్తానైవ శేత ఇతి నియమే వృద్ధత్వాభావే చ ప్రకరణాదినాఽవసితే బాల్యం గమ్యతే, లాహితపాదికేత్యత్రాపి అన్యపదార్థమాత్రం శ్రుత్యా ప్రతీయతే । ప్రకరణాదినా స్వభావత ఏవాస్య రక్తౌ పాదో నాలక్తకాదినేతి ప్రతీతౌ సత్యాం బాలేతి గమ్యతే । ఇతిశబ్దః ప్రకారే, ఏవప్రకారా న వయఃశ్రుతయ ఇత్యర్థః । అత ఏవ బహువచనమ్, తేన ద్వివర్షేత్యాదావపి న భవతి । అత్రాపి ప్రకరణాదినా వయో గమ్యతే, పరిమాణమాత్రం తు శబ్దార్థః, శాలాదావపి ప్రయోగాత్ । ద్వే వర్షే భూతా ఇతి ఠఞః `వర్షాల్లుక్చ', `చిత్తవతి నిత్యమ్' ఇతి లుక్ ।।

అపరిమాణవిస్తాచితకమ్బల్యేభ్యో న తద్ధితలుకి ।। 4.1.22 ।।

పరసప్తమీ త్వషా నోపపద్యతే, అభావరూపేణ లుకా పౌర్వాపర్యాసమ్భవాత్ । సర్వతో మానం పరిమాణమితి । `పరిమాణం తు సర్వతః' ఇత్యస్య గ్రహణమ్, న పరిచ్ఛేదకమాత్రస్యేత్యర్థః ।

పఞ్చమిశ్వైః క్రీతేతి । తద్ధితార్థే ద్విగుః, ఆర్హీయష్ఠక్ ।

కాలః సఙ్ఖ్యా చ న పరిమాణమితి । న హి తాభ్యాం సర్వత ఆరోహతః పరిణాహతశ్చ మీయతే । ఏవం చ కాలః సఙ్ఖ్యా చేతి ప్రదర్శనార్థత్వాత్ప్రమాణమపి పరిమాణం న భవతి, తథా చోత్తరసూత్రే `కాణ్డశబ్దస్యాపరిమాణవాచిత్వాత్' ఇతి వక్ష్యతి, `ప్రమాణవిశేషః కాణ్డమ్' ఇతి చ । తేన ద్వౌ శమౌ ప్రమాణమస్యా ఇతి మాత్రచః `ప్రమాణే లో ద్విగోర్నిత్యమ్' ఇతి లుకి ద్విశమ్, త్రిశమేతి భవతి । యద్యేవమ్, ఉన్మానమపి పరిమాణం న స్యాత్ ? కశ్చిదాహ---ఇష్టమేవైతత్, ఉన్మానమపి నైవాత్ర పరిమాణగ్రహణేన గృహ్యతే---ద్వాభ్యాం నిష్కాభ్యాం క్రీతా, ప్రాగ్వతీయస్య ఠఞః `ద్విత్రిపూర్వాన్నిష్కాత్' ఇతి లుక్, ద్వినిష్కా త్రినిష్కేతి భవతీతి । అపర ఆహ---బిస్తకమ్బల్యగ్రహణం జ్ఞాపకమ్---ఉన్మానమప్యత్ర పరిమాణగ్రహణేన గృహ్యత ఇతి; తయోరున్మానవిశేషత్వాత్, సువర్ణబిస్తౌ హేమ్నోఽక్షే, `కమ్బలాచ్చ సంజ్ఞాయామ్' కమ్బల్యమూర్ణాపలశతమితి । న్యాసకారస్తు ద్వౌ విస్తౌ పరిమాణమస్యేతి విగృహ్ణన్ బిస్తం పరిమాణం మన్యతే । ద్వివర్షేతి । కృతవ్యుత్పాదనమేతత్ । ద్విశతా, త్రిశతేతి

। ద్వాభ్యాం శతాభ్యాం క్రీతేతి `పణపాదమాషశతాద్యత్' ఇతి నిత్యే యతి ప్రాప్తే `శాణాద్వా' ఇత్యత్ర `శతాచ్చేతి వక్తవ్యమ్' ఇతి వచనాత్పక్షే `సఙ్ఖ్యాయా అతిశదన్తాయాః కన్' ఇతి కన్, తస్య `అధ్యర్ధపూర్వాత్' ఇతి లుక్ ।

ద్విబిస్తేతి । పరిమాణత్వే ఠఞో లుక్, ఉన్మానత్వే ఠకః । ద్వ్యాచితేతి । ఆచితో దశభారాః స్యుః । ద్వావాచితౌ పచతి, `ఆఢకాచితపాత్రాత్ఖోఽన్యతరస్యామ్', `ద్విగోష్ఠంశ్చ' ఇతి పక్ష ఠన్ఖౌ, తాభ్యాం ముక్తే ప్రాగ్వతీయష్ఠఞ్, తస్య పూర్వవల్లుక్ । ద్వికమ్బల్యేతి । క్రీతార్థే ఠఞో లుక్ । ద్వ్యాఢకీ ద్వ్యాచితేత్యనేన తుల్యమ్ ।

పఞ్చాశ్వీతి । సమాహారే ద్విగుః । ఇమౌ ద్వౌ ప్రతిషేధావుచ్యేతే, తత్రైకః శక్యోఽవక్తుమ్, కథమ్ ? ఏవం వక్ష్యామి---పరిమాణాన్తాత్తద్ధితలుకీతి, తన్నియమార్థం భవిష్యతి---పరిమాణాన్తాదేవ తద్ధితలుకి జీబ్ భవతీతి, తేన ద్వ్యాఢకీత్యాదౌ చ భవిష్యతి, పఞ్చాశ్వేత్యాదౌ చ న భవిష్యతి, తతో బిస్తాచికమ్బల్యేభ్యోనేతి ? నైవం శక్యమ్ ; విపరీతోఽపి నియమః సమ్భావ్యేత---ద్వికుడవీ, పఞ్చాఢకీ । పఞ్చాశ్వేత్యాదౌ తు వ్యావర్తకాభావాత్స్యాదేవ డీప్ । తస్మాద్యథాన్యాసమేవాస్తు ।।

కాణ్డాన్తాత్క్షేత్రే ।। 4.1.23 ।।

మానదణ్డః=కాణ్డమ్ । `ద్విగోః' ఇత్యధికారాదేవ పూర్వసూత్రవత్తదన్తవిధౌ సిద్ధే కిమర్థమన్తగ్రహణమ్ ? అక్రియమాణేఽన్తగ్రహణే క్షేత్ర ఇత్యేతత్ కాణ్డస్యైవ విశేషణం విజ్ఞాయేత---క్షేత్రే యః కాణ్డశబ్దః, తదన్తాద్ ద్విగోరితి శ్రుతత్వాత్ న తదన్తస్య, యథోత్తరసూత్రే ప్రమాణే యః పురుషశబ్దస్తదన్తాదితి, తతశ్చేహ ప్రసజ్యేత---ద్వాభ్యాం కాణ్డాభ్యాం కాణ్డామితాభ్యాం క్షేత్రాభ్యాం క్రీతా ద్వికాణ్డీ వడవేతి; ఇహ తు న స్యాత్---ద్వే కాణ్డే ప్రమాణమస్యాః ద్వికాణ్డా క్షేత్రభక్తిరితి । అన్తగ్రహణే తు సతి తదన్తస్యైవ విశేషణం క్షేత్రమ్, న కాణ్డస్య; బహువ్రీహౌ గుణభూతత్వాత్ ।।

పురుషాత్ప్రమాణేఽన్యతరస్యామ్ ।। 4.1.24 ।।

ప్రమాణే యః పురుషశబ్ద ఇతి । పఞ్చారత్నిః పురుష ఇతి శుల్బవిదః, తత్ర ద్వౌ పురుషౌ ప్రమాణమత్యా ఇతి వాక్యే ప్రమాణశబ్దేన సమ్బన్ధాజ్జాతివచనోఽపి పురుషశబ్దః ప్రమాణే వర్తతే । వృత్తౌ తు తత్స్వభావాదేవ ప్రమాణే వృత్తిర్ద్రష్టవ్యా ।।

బహువ్రీహేరూధసో ఙీష్ ।। 4.1.25 ।।

`ఊధసోఽనఙ్' ఇతి । సమాసాన్తే కృత ఇతి సమాసార్థాదుత్తరపదాద్భవన్సమాసాన్తః పూర్వం భవతి, తతః స్త్రీప్రత్యయః । అనో బహువ్రీహేరితి । ఉపల7ణమేతతత్ । `అనో బహువ్రీహేః', `డాబుభాభ్యాభన్యతరస్యామ్' ఇతి చేత్యర్థః । కుణ్డోధ్నీతి । కుణ్డమివ ఊధోఽస్యా ఇతి విగ్రహః, ఙీషి `అల్లోపోఽనః' ఇత్యకారలోపః ।

ప్రాప్తోధా ఇతి । `ప్రాప్తాపన్నే చ ద్వితీయయా' ఇతి తత్పురుషః, `అత్వసన్తస్య' ఇతి దీర్ఘః ।

అన ఉపధాలోపిన ఇత్యాది । అసత్యాం పునరనువృత్తౌ మధ్యేఽపవాదన్యాయేన డాప్ప్రతిషేధయోరేవాయం ఙీష్ బాధకః స్యాత్, న `అన ఉపధాలోపినః' ఇత్యస్య ఙీపః ।

నను చ `డాబుభాభ్యామ్' ఇత్యత్రానేనాన్యతరస్యాంగ్రహణేన ఙీబపి ప్రాప్యతే, `అన ఉపధాలోపినః' ఇత్యయ తు నియమ ఇత్యాపీదీతి కుతోఽయమనిష్టప్రసఙ్గః ? సత్యమ్ ; అన `ఉపధాలోపినః' ఇత్యస్య తు విధిత్వాభ్యుపగమేనైతదుక్తమ్ । ఇహ బహువ్రీహేరూధసో ఙీష్ నశ్చేతి వక్తవ్యమ్, ఊధః శబ్దాన్తాద్బహువ్రీహేః స్త్రియాం ఙీష్ భవతి తత్సన్నియోగేన చాన్త్యస్య నకారః, సమాసాన్తప్రకరణే తు ఊధసఽనఙితి న వక్తవ్యమ్, `ధనుషోఽనఙ్' ఇత్యేవ పఠితవ్యమ్, కః పునరేవం సతి గుణో భవతి ? `అన ఉపధాలోపినః' ఇత్యత్రాస్యానువృత్తిర్నాశ్రయితవ్యా భవతి; అపి చ మహోధాః పర్జన్యః, వృణ్డోధో ధైనుకమితి సిద్ధం భవతి, అన్యథా `ఊధసోఽనఙ్' ఇత్యత్ర స్త్రియామితి వక్తవ్యం స్యాదత ఆహ---సమాసాన్తశ్చ స్త్రియామేవేతి । ఇష్యత ఇత్యనుషఙ్గః, తత్రైవ స్త్రియామితి వక్తవ్యమిత్యర్థః, ఇతరథా హి కబ్విధిప్రసఙ్గః । కపోఽవకాశోఽన్యో బహువ్రీహిః---అయవకః అవ్రీహికః, ఙీషస్తు---విభాషా కప్, యదా న కప్ సోఽవకాశః; కప్ప్రసఙ్గే ఉభయం ప్రాప్నోతి పరత్వాత్కప్ స్యాత్ ।।

సంఖ్యావ్యయాదేర్ఙీప్ ।। 4.1.26 ।।

పూర్వేణ జీషి ప్రాప్తే జీబ్ విధీయత ఇతి । యత్ర పూర్వపదప్రకృతిస్వరస్తత్ర బహువ్రీహౌ । అన్తోదాత్తే తు బహువ్రీహౌ జీబ్జీషోర్నాస్తి విశేషః, సూధ్నీ, `నఞ్సుభ్యామ్' ఇత్యన్తోదాత్తత్వమ్, తత్రాల్లోపే జీబప్యదాత్తనివృత్తనివృత్తస్వరేణోదాత్తో భవతి । ద్వ్యూధ్నీత్యాది । ద్వే ఊధసీ యస్యాః, అతిగతమూధోఽస్యాః, నిర్గతమూధోఽస్యా ఇతి విగ్రహః ।

ఆదిగ్రహణం కిమితి । సంఖ్యావ్యయాభ్యాముత్తరో య ఊధః శబ్దస్తదన్తాద్బహువ్రీహేరితి విజ్ఞాయమానే ద్వ్యూధ్నీత్యాది సిద్ధమితి ప్రశ్నః । ద్వివిధోధ్నీతి । అసత్యాదిగ్రహణే `సంఖ్యావ్యయాభ్యామ్' ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశాత్తాభ్యామనన్తరో య ఊధః--శబ్దస్తదన్తాదేవ స్యాత్, పదాన్తరవ్యవాయే తు న స్యాదితి భావః ।।

దామహాయనాన్తాచ్చ ।। 4.1.27 ।।

`స్వరితేనాధికారః' ఇత్యత్ర ద్వౌ పక్షౌ---శబ్దాధికారః, అర్థాధికారశ్చేతి । తత్రాద్యే పక్షే యస్యైవ శబ్దస్య స్వరితత్వం ప్రతిజ్ఞాతం స ఏవానువర్తతే, ద్వితీయే తు ద్వన్ద్వార్థస్యైకత్వాత్తస్యైవానువృత్తిః స్యాద్వా న వా, తదిహాద్యం పక్షమాశ్రిత్యాహ---సఖ్యాగ్రహణమనువర్తతే నావ్యయగ్రహణమితి ।

హాయనో వయసి స్మృత ఇతి । ప్రకృతిరితి శేషః । హాయనాన్తో బహువ్రీహిర్వయసి గమ్యమానే జీపః ప్రకృతిరాచార్యైః స్మృత ఇత్యర్థః । త్రిహాయనా శాలేతి । ప్రాణిధర్మో వయః శాలాయా న సమ్భవతి । అథ మూలోదాహరణవత్ `త్రిచతుర్భ్యో హాయనస్య' ఇత్యౌపసంఖ్యానికం ణత్వం కస్మాన్న భవతీత్యత ఆహ---ణత్వం చేత్యాది । బహువ్రీహ్యధికారాదేవ తదన్తవిధిసిద్ధేరన్తగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్ ।। 4.1.28 ।।

ఇతి పరత ఉపధాలోపే యస్య సమ్భవతి స ఉపధాలోపీ ।

నను సిద్ధా ఏవేత్యాది । ఏతచ్చ `డాబుభాభ్యామ్' ఇత్యత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్ ।

అనుపధాలోపినో జీప్రతిషేధార్థం వచనమితి । అనో బహుబ్రీహేర్యదన్యతరస్యాం జీబ్విధానం తదుపధాలోపిన ఏవేత్యేవం నియమార్థమిత్యర్థః । అస్య చ నియమస్యానుపధాలోపినో జీబ్నివృత్తిః ఫలమితి ఫలతః ప్రతిషేధవాచో యుక్తిః । బహురాజే ఇతి । `ఔఙ ఆపః' ఇతి శీభావః । ద్వివచననిర్దేశో డాపోఽభివ్యక్తయే; ఏవవచనే డాప్ప్రతిషేధయో రూపస్య తుల్యవాత్ ।

బహుమత్స్యేతి । `సూర్యతిష్యాగస్త్య' ఇత్యాదినా ఉపధాలోపవిధానాదుపధాలోప్యేష బహుబ్రీహిః । సుపర్వేతి । `న సంయోగాద్వమన్తాత్' ఇతి నిషేధాన్నాయముపధాలోపీ ।।

నిత్యం సంజ్ఞాఛన్దసోః ।। 4.1.29 ।।

నను ఛన్దసి దృష్టమేవానువిధీయతే నాపూర్వముత్ప్రేక్ష్యతే; తత్ర చ జీబేవ చేద్ దృశ్యతే తస్య చ లక్షణమస్తి, క ఇదానీం తదభావం ప్రయోక్తుం ప్రభవతి, సంజ్ఞాశబ్దా అప్యనదిప్రయుక్తా నియతానుపూర్వీకాస్తత్రాపి జాబేవ చాయం దృశ్యతే న తదభావః శక్యతే కర్తుమ్, కిమర్థమిదం సూత్రమ్ ? సంజ్ఞాఛన్దసోరితి పదముత్తరార్థం వక్తవ్యమ్ । నిత్యగ్రహణముత్తరత్ర వికల్పనివృత్త్యర్థమ్ ।।

కేవలమామకభాగధేయపాపాపరసమానార్యకృతసుమఙ్గలభేషజాచ్చ ।। 4.1.30 ।।

కేవలేతి భాషాయామితి । అసంజ్ఞావిషయే ఇతి భావః । మామకీతి । మమేయమితి `యుష్మదస్మదోరన్యతస్యాం ఖఞ్చ' ఇత్యమ్, `తవకమమకావేకవచనే' ఇతి మమకాదేశః, తత్రాణన్తత్వాత్ `టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యేవ సిద్ధే నియమార్థం మామకగ్రహణమ్---సంజ్ఞాఛన్దసోరేవ జీబ్నాన్యత్రేతి । మామికేతి । టాపి `మామకనరకయోరుపసంఖ్యానమ్' ఇతీత్వమ్ । భాగధేయీతి । భాగశబ్దాపుంల్లిఙ్గాత్స్వార్థే ధేయప్రత్యయః, స్వాధికాశ్చ క్వచిదతివర్తన్తే ప్రకృతితో లిఙ్గమితి స్త్రీలిఙ్గతా । పాపేతి । అభేదోపచారాత్తద్వతి వర్తమానః పాపశబ్దోఽభిధేయవల్లిఙ్గః । అవరీత్యత్ర ద్వితీయో వర్ణో దన్త్యోష్ఠ్యః, న పవర్గ్యః । ఆర్యేణ కృతేతి । ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః సమాసేఽకారాన్తత్వమ్ । భేషజీతి । భిషజ ఇయమిత్యణి ఆదివృద్ధేరభావోఽస్మాదేవ నిపాతనాదేకారః । ఏవం చ భేషజగ్రహణమపి నియమార్థమ్ ।।

రాత్రేశ్చాజసౌ ।। 4.1.31 ।।

కథమిత్యాది । దీర్ఘాన్తాజ్జసి `దీర్ఘాజ్జసి చ' ఇతి పూర్వసవర్ణదీర్ఘప్రతిషేధాద్యణాదేశే `రాత్ర్యః' ఇతి ప్రయోగ ఉపపద్యతే, హ్రస్వాన్తస్య తు `జసి చ' ఇతి గుణే `రాత్ర్యః' ఇతి రూపం స్యాత్ । దీర్ఘాన్తశ్చ రాత్రిశబ్దః సంజ్ఞాఛన్దసోరపి జసి న సమ్భవతి, అజసావితి ప్రతిషేధాత్, కిం పునర్భాషాయామితి ప్రశ్నః । జీషయమిత్యాది । బహ్వాదిషు రాత్రిశబ్దో న పఠ్యత ఇతి చేత్, తత్రాహ-తత్ర హీతి । కృత ఇకారః కృదికారః, తదన్తాన్ఙీష్ భవతి `దృజాగృభ్యాం విః', దవిః, దర్వీ; యస్తు క్తిన్సమ్బన్ధీ తదన్తాన్న భవతి---కృతిః, హృతిః । సర్వత ఇతి । కృదికారాదకృదికారాచ్చేత్యర్థః । యస్తు క్తిన్నర్థస్తస్మాన్న భవతి---`ఆక్రోశే నఞ్యనిః', అకరణిః, అహరణిః । రాత్రిశబ్దోఽయమ్ `రాశదిభ్యాం త్రిప్' ఇతి వ్యుత్పత్తిపక్షే కృదికారాన్తః, అవ్యుపత్తిపక్షే `సర్వతోఽక్తిన్నర్థాత్' ఇతి జీష్ । సూత్రం తు జీబర్థమ్---రాత్రీ వ్యఖ్యాత్, రాత్రీభిరస్మా అహభిర్దశస్యేత్; అత్రాద్యుదాత్తత్వం భవతి ।।

అన్తర్వత్పతివతోర్నుక్ ।। 4.1.32 ।।

నిపాతనసమార్థ్యాచ్చేతి । కార్యాన్తరవదర్థవిశేషవృత్తిరపి లభ్యత ఇతి భావః । కస్మిన్విశేష ఇత్యత్రాహ అన్తర్వత్పతివదితి । గభభర్తృసంయోగే ఇతి । అన్తర్వదితి । గర్భసంయోగే, గర్భిణ్యామిత్యర్థః । పతివదితి । భర్తృసంయోగే, భర్తృమత్యామిత్యర్థః, జీవపత్యామితి యావత్ । ఇహ న భవతి అన్తరస్యాం శాలాయాం విద్యతే ఇతి । అస్మిన్విషయే ఏవంవిధం వాక్యమేవ భవతి, న తు మతుబాదీత్యర్థః । క్వచిద్ అన్తర్వతీ శాలేతి పఠ్యతే, తదయుక్తమ్ ; అత్ర మతుబభావస్యోక్తత్వాత్ । పతిమతీ పథివీతి । స్వామిపర్యాయోఽత్ర పతిశబ్దః ।

మతుబ్నిపాత్యత ఇతి । అధికరణప్రధానస్యాన్తః శబ్దస్యాస్తినాఽసామానాధికరణ్యాన్న ప్రాప్నోతీతి కృత్వా ।

వత్వం తు సిద్ధమితి । `మాదుపధాయాశ్చ' ఇత్యనేనాదుపధత్వాత్ ।

అన్తర్వత్పతివతోరిత్యాది । ఏతయోః శబ్దయోర్నిపాతనాన్మతుబ్వత్వే భవతః, నుక్తు విధీయతే యథాక్రమం గర్భిణ్యాం జీవపత్యాం చాభిధేయాయామ్--జీవః పతిరస్యాః జీవపతిః `విభాషా సపూర్వస్య' ఇతి జీమ్నుకారయోరభావపక్షే రూపమ్ । తత్ర జితి(హ్రస్వశ్చ' ఇతి నదీసంజ్ఞాపక్షే

`ఇదుద్బ్యుమ్' ఇతి జేరామాదేశః, జీవపత్యామితి భవతి । వా తు ఛన్దసి నుగ్విధిః । ఛన్దసి విషయే తు వికల్పేన నుగ్విధిర్భవతి---అన్తర్వతీ, అన్తర్వత్నీ । పుంస్యాపి దృశ్యతే---సోఽన్తర్వానభవత్ ।।

పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగే ।। 4.1.33 ।।

యద్యత్ర యజ్ఞశబ్దేన పతిశబ్దస్య సమ్బన్ధాత్ యజ్ఞసంయోగ ఇత్యర్థః స్యాత్ ? యజ్ఞస్య పతిరియం బ్రాహ్మణీత్యత్రైవ స్యాత్, అస్తి హ్యత్రార్థద్వారకః సమ్బన్ధః, స్వరూపేణ చానన్తర్యలక్షణః । అథ యజ్ఞవాచినా సంయోగో యజ్ఞసంయోగః ? తథాపి పత్నీసంయాజ ఇత్యాదావేవ స్యాత్, న త్వియమస్య పత్నీత్యాదౌ । తస్మాద్యజ్ఞశబ్దస్య యోఽర్థస్తేన పతిశబ్దార్థస్య సమ్బన్ధో యజ్ఞసంయోగ ఇత్యాహ---యజ్ఞేన సంయోగ ఇతి । అన్యథా `యజ్ఞశబ్దేన' ఇత్యవక్ష్యత్ । ఏవం చ పతిశబ్దార్థస్యేత్యప్యుక్తం భవతి, న హి పతిశబ్దస్య యజ్ఞేనార్థేన వాచ్యవాచకభావః సమ్బన్ధాన్తరం వా సమ్భవతి । తత్సాధనత్వాదితి । దేవతోద్దేశేన స్వద్రవ్యత్యాగః =యాగః । మధ్యకంచదమ్పత్యోర్ధనమ్, `కుటుమ్బినౌ ధనస్యేశాతే జాయాపత్యోర్న విభాగో విద్యతే' ఇతి హి స్మర్యతే, తతశ్చ త్యాగే భార్యాయా అప్యనుమతిరపేక్ష్యత ఇతి తత్రాస్యా అనుమత్యా సాధనత్వమ్ । మదర్థం కర్మేత్యేవంరూపోఽధికారలక్షణసమ్బన్ధోఽస్తీత్యాహ---ఫలగ్రహీతృత్వాదితి । కర్తృత్వమాత్రం వివక్షితమ్, న స్త్రీత్వమితి జీబ్న కృతః । `కర్తరి చ' ఇతి సమాసప్రతిషేధః కర్మణి షష్ఠ్యా ఏవ, న శేషషష్ఠ్యా ఇతి తస్యానేనోపపన్నః సమాసః । ఫలగృహీతత్వాదితి పాఠే గృహీతం ఫలం యయేతి బహువ్రీహౌ ఫలశబ్దస్య జాతివచనత్వాద్ నిష్ఠాయాః పూర్వనిపాతే `జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరవచనమ్' ఇతి గృహీతశబ్దస్య పరనిపాతః ।

కథమిత్యాది । శూద్రస్యైవ యజ్ఞేఽనధికృతత్వాద్యజ్ఞేనాసంయోగాత్కథం తద్భార్యాయా యజ్ఞసంయోగ ఇతి ప్రశ్నః । ఉపమానాదితి । అగ్నిసాక్షికం యత్పాణిగ్రహణం తద్ వృషలాదీనామప్యస్తి, తదాశ్రయముపమానమ్ ।।

విభాషా సపూర్వస్య ।। 4.1.34 ।।

సహశబ్దోఽయమస్తి తుల్యయోగే, యథా---సశిష్యో గురురాగత ఇతి; అస్తి చ విద్యమానవచనః, యథా---`సహైవ దశభిః పుత్రైర్భారం వహతి గర్దభీ' ఇతి, ఇత్థమ్భూతలక్షణే తృతీయా,

విద్యమానేష్వేవ పుత్రేష్విత్యర్థః I పూర్వశబ్దోఽప్యస్తి వ్యవస్థావచనః---పూర్వం మధురాయాః పాటలిపుత్రమితి; అస్తి చావయవశబ్దః---పూర్వం కాయస్యేతి I తత్ర తుల్యయోగే సహశబ్దః, పూర్వశబ్దశ్చ వ్యవస్థాయామితి పక్షే గ్రామస్య పతిరియమితి వాక్యే ప్రాప్నోతి, పూర్వస్య చాపి ప్రాప్నోతి, విద్యమానవచనసహశబ్దః పూర్వశబ్దశ్చ వ్యవస్థావచన ఇతి పక్షే పూర్వస్య మా భూత్, వాక్యే తు స్యాదేవ I అపయవవచనః పూర్వశబ్దః తుల్యయోగే సహశబ్ద ఇతి పక్షే వాక్యేఽపి స్యాత్, తత్రాపి పతిశబ్దస్య పూర్వోఽవయవః పకారస్తస్యాపి స్యాత్, తస్మాద్విద్యమానవచనః సహశబ్దః పూర్వశబ్దశ్చావయవవచన ఇతి పక్ష ఆశ్రీయతే I `తేన సహ' ఇత్యత్ర `తుల్యోగే' ఇతి విశేషణస్య ప్రాయికత్వాత్సమాసః I ఏవం చ స్థితే `సపూర్వస్య' ఇతి పతిశబ్దవిశేషణం నోపపద్యతే, కథమ్ ? పకారేణ సపూర్వత్వమవ్యభిచారాదవిశేషణమ్ I శబ్దాన్తరం తు పతిశబ్దస్యావయవో న సమ్భవతి, తతశ్చ సామర్థ్యాత్ ప్రాతిపదికం పతిశబ్దేన విశేష్యతే, న తు తేన I పతిశబ్ద ఇతి I పతిశబ్దేన తదన్తస్య గ్రహణమ్, అనుపసర్జనగ్రహణేనాపి తదన్తం ప్రాతిపదికమేవ విశేష్యతే, న విశేషణభూతః పతిశబ్దః, అన్యథా బహుంవ్రీహౌ న స్యాత్---జీవః పతిరస్యాః జీవపతిర్జీవపత్నీతి I షష్ఠీ సమాస ఏవ తు స్యాద్---ఆశాపతిః, ఆశాపత్నీతి I తదేతత్ సర్వమాలోచ్యాహ---పతిశబ్దాన్తస్య సపూర్వస్యానుపసర్జనస్యేతి I గ్రామస్య పతిరియమితి I అసతి సపూర్వగ్రహణే తదన్తవిధేరభావాదత్రైవ స్యాత్ I అథాప్యమహత్పూర్వేతి జ్ఞాపకాత్తదన్తేఽపి భవేత్ కేవలస్యాపి స్యాదేవ I తస్మాత్ `సపూర్వస్య' ఇతి వక్తవ్యమ్ II

నిత్యం సపత్న్యాదిషు II 4.1.35 II

యాని సమానాదిపూర్వపదాని పత్యన్తాని ప్రాతిపదికాని తే సపత్న్యాదయః I కుత ఏతత్ ? సమానాదీనామేవ గణే పఠాత్, సపత్న్యాదీనాం చాపాఠాత్ I యద్యేవమ్, సమానాదిష్వితి వక్తవ్యమ్, పూర్వగ్రహణానువృత్తేః; సమాదిషు పూర్వేష్వవయవేషు సత్స్విత్యర్థః ? సత్యమ్ ; సమానస్య సభావార్థం తు `సపత్న్యాదిషు' ఇత్యుక్తమ్ I క్వచిత్తూదాహరణానన్తరం సమానాదిష్వితి వక్తవ్యం సభావార్థమేవముక్తమితి వృత్తావేవ పఠ్యతే I

అపర ఆహ---సముదాయోచ్చారణసామర్థ్యాత్సపత్నీభార్య ఇత్యత్ర పుంవద్భావో న భవతీతి నాత్రాప్తోక్తిరస్తి I కిఞ్చ---సభావార్థం సముదాయోచ్చారణమిదమితి సామర్థ్యమపి చిన్త్యమ్ I తథా హే సపత్ని, నిఃసపత్నిః, సపత్న్యృచ్ఛతి, సపత్న్యా, సపత్న్యై ఇత్యాదావపి హ్రస్వయణాదేశౌ న స్యాతామ్ I తస్మాత్సభావార్థమేవ సపత్న్యాదిష్విత్యుక్తమ్ I నిత్యగ్రహణం విస్పష్టార్థమితి I ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవ నిత్యం భవిష్యతీతి భావః I దాసాచ్ఛన్దసీతి I దాసపత్నీరహిగోపాః I

పూతక్రతోరై చ ।। 4.1.36 ।।

యద్యయమైకారః ప్రత్యయః స్యాదుత్తరసూత్రే ఉదాత్తవచనమనర్థకం స్యాత్; ప్రత్యయత్వాదేవ సిద్ధేః । తస్మాదాదేశోఽయం విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---ఐకారశ్చాన్తాదేశ ఇతి ।

త్రయ ఏతే యోగా ఇతి । `పుంయోగాదాఖ్యామ్' ఇత్యత్రానువర్తయితవ్యా ఇత్యర్థః । ఇహ కరణసామర్థ్యాచ్చ జీప్సహితా ఏవానువర్తన్తే, తేన యదా పుంయోగాత్స్త్రియాం పూతక్రత్వాదయో వర్తన్తే తదా జీషం బాధిత్వా ఐకారాదిసహితో జీబ్ భవతి ।।

వృషాకప్యగ్నికుసితకుసీదానాసుదాత్తః ।। 4.1.37 ।।

వృషాకపిశబ్దో మధ్యోదాత్త ఇతి । `లఘావన్తే ద్వయోశ్చ బహ్వషో గురుః' ఇతి వచనాత్ । అస్యార్థః---అన్తే ఏకస్మిన్లఘౌ ద్వయోశ్చ లఘ్వోః పరతో బహ్వషః శబ్దస్య గురురుదాత్తో భవతీతి । `బహ్వషః' ఇతి వహ్వచ ఇత్యర్థః । యోఽస్మాకం చకారేణ ప్రత్యాహారః సోఽన్యేషాం షకారేణ । అగ్న్యాదిషు పునరితి । `ఫిషః' ఇత్యనేనాగ్న్యాదీనామన్తోదాత్తత్వమ్ । ఫిషితి ప్రాతిపదికస్యాన్యాచార్యసంజ్ఞా । యే తు కుసీదేతి మధ్యే గురుమధీయతే తేషామ్ `లఘావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తప్రసఙ్గః ।।

మనోరౌ వా ।। 4.1.38 ।।

ఐకారశ్చోదాత్త ఇతి । ఔకారస్త్వనుదాత్త ఏవ । వాగ్రహణేన ద్వావపి వికల్ప్యేతే ఇతి । యదా చ ద్వావపి న భవతస్తదా జీబపి న భవతి; సన్నియోగశిష్టత్వాత్ । మనుశబ్ద ఆద్యుదాత్త ఇతి । `మన జ్ఞానే', `మృమృశీతృచరిత్సరితనిధనిమిమస్జిభ్య ఉః' ఇతి వర్త్తమానే `ధాన్యే నిత్' ఇతి చ, `శౄస్వృస్నిహిత్రప్యసివసిహనిక్లిదిబన్ధిమనిభ్యశ్చ' ఇతి ఉప్రత్యయః, నిత్త్వాదాద్యుదాత్తత్వమ్, భరుః, మరుః, శయుః, తరుః, చరుః, త్సరుః, తనుః, ధనుః, మయుః, మద్గుః, న్యఙ్క్వాదిపాఠాత్ కుత్వమ్---ప్రథమస్యోదాహరణాని । శరుః, స్వరూః, స్నేహుః, త్రపు, అసుః, వసుః, హనుః, క్లేదుః, బన్ధుః, మనుః---ఇతి ద్వితీయస్య ।।

వర్ణాదనుదాత్తాత్తోపధాత్తో నః ।। 4.1.39 ।।

వర్ణానాం తణతినితాన్తానామితి । తశబ్దాన్తానామేతాదీనాం ణశబ్దాన్తానాం సోణాదీనాం తిశబ్దాన్తానాం శితిప్రభృతీనాం నిశబ్దాన్తానాం పృశ్నిప్రభృతీనాం తకారాన్తానాం చ పృషత్ప్రభృతీనాం వర్ణవాచినామాదిరుదాత్తో భవతీత్యర్థః । గతిస్వరేణేతి । `గతిరనన్తరః' ఇత్యనేన । ఘృతాదిత్వాదితి । `ఘృతాదీని' ఇతి ఫిషి పఠ్యతే । పిశఙ్గాదితి । `లఘావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తత్వాదుత్తరసూత్రేణ ఙీషి ప్రాప్తే ఙీబ్విధీయతే ।

అసితపలితయోరితి । `వర్ణానాం తణతినితాన్తానామ్' ఇత్యాద్యుదాత్తావేతౌ ।

ఛన్దసీత్యాది । `తో నః' ఇతి నకారే ప్రాప్తే క్నశబ్దం ఙీప్సహితమిచ్ఛన్తి ।

భాషాయామపీష్యతే ఇతి । భాష్యే తు నైతత్ప్రదర్శితమ్ । అవదాతశబ్దో న వర్ణవాచీ, కిం తర్హి ? విశుద్ధవాచీ । ఏవం హ్యాహ---

త్రీణి యస్యావదాతాని విద్యా యోనిశ్చ కర్మ చ ।

ఏతత్త్రయం విజానీహి బ్రాహ్మణాధ్యస్య లక్షణమ్ । ఇతి ।

తేనావదాతేత్యత్ర ఙీబ్న భవతి ।

అన్యతో ఙీష్ ।। 4.1.40 ।।

సారఙ్గకల్మాషశబ్దౌ `లఘావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తౌ, `శప ఆక్రోశే', `కల తృపః', `శపేర్బశ్చ' ఇతి కలప్రత్యయః, పకారస్య బకారః, ప్రత్యయస్వరేణ మధ్యోదాత్తః శబలశబ్దః । ఖట్వాశబ్దో నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తః, `ఖట్ కాఙ్క్షే', `అసూప్రుషిలటికణిఖటివిశిభ్యః క్వన్' ।

కృష్ణశబ్దోఽన్తోదాత్తః, `కృషేర్వర్ణే' ఇతి నక్ ప్రత్యయః, ఇలచి ప్రకృతే `కపేశ్చ' ఇతి ఉణాదిషు సూత్రమ్ । కపిః సౌత్రో ధాతుః, కపిలశబ్దోఽన్తోదాత్తః ।।

షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ ।। 4.1.41 ।।

షిద్భ్యః ప్రాతిపదికేభ్య ఇతి । ష్వునాదేః ప్రత్యయస్య షిత్త్వమవయవేఽచరితార్థం సముదాయస్య విశేషకం భవతీతి ప్రాతిపదికానాం షిత్త్వమ్, ధాతోస్తు త్రపాదేః షిత్త్వమఙ్విధౌ చరితార్థమితి న తేన ప్రాతిపదికం షిద్భవతి । రజకీతి । `శిల్పిని ష్వున్' ఇత్యత్ర వ్యుత్పాదితమ్ ।

గౌరాదిషు గౌరశబ్దస్య వర్ణవాచినోఽప్యన్తోదాత్తత్వాత్పాఠః । మత్స్యాదానాం యోపధానామ్ `అయోపధాత్' ఇతి జాతిలక్షణస్య ఙీషః ప్రతిషేధాత్పాఠః । అన్యేషాం జాతిశబ్దానాం స్త్రీవిషయార్థః పాఠః । శ్వన్నుక్షన్నితి ఏతయోర్ఙాపి ప్రాప్తే । అనడుహీ, అనడ్వాహీతి । అనకారాన్తత్వాదప్రాప్తే ఙీషి సప్రత్యయయోః పాఠః, ఙీషి పరతో వికల్పేనాన్యథా స్యాత్ । ఏషణః కరణ ఇతి । కరణసాధన ఏషణశబ్దో ఙీషముత్పాదయతి---ఇష్యతేఽనయేత్యేషణీ । అధికరణే ల్యుడితి టిత్త్వాన్ ఙీబేవ భవతి । అన్యేషామపి ల్యుడన్తానాం ఙీపి ప్రాప్తే పాఠః । మేధశబ్దస్యాజాతివాచిత్వాద్, గౌతమస్య శార్ఙ్గరవాదిత్వాన్ ఙీని ప్రాప్తే వచనాత్పక్షే సోఽపి భవతి । ఆయస్థూణశబ్దః శివాద్యణన్తః । భౌరిక్యాదయ ఇఞన్తాః, తేషామ్ `అణిఞోః' ఇతి ష్యఙ్ప్రాప్తౌ । ఆపిచ్ఛికా నామ రాజానః, `జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్', `తస్య ఆతశ్చ' ఇతి లుకి కృతే ప్రత్యయలక్షణేన ఙీప్ప్రాప్నోతి । అగ్రే హాయనమస్య ఆగ్రహాయణః, ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థికోఽణ్, అస్మాదేవ నిపాతనాణ్ణత్వమ్---ఆగ్రహాయణః, ఙీపి ప్రాప్తే పాఠః । కేచిదాగ్రహాయణీతి ఇకారాన్తం పఠన్తి, తస్య ప్రయోజనమ్---ఆగ్రహాయణీభార్య ఇత్యాదౌ పుంవద్భావో మా భూదిత్యాహుః । ఏతేన ప్రత్యవరోహణీతి వ్యాఖ్యాతమ్ । సుమఙ్గలాత్సంజ్ఞాయామితి । `కేవలమామక' ఇతి ఙీపి ప్రాప్తే పక్షే సోఽపి భవతి । స్వరే విశేషః, సుమఙ్గలశబ్దో బహువ్రీహిః, తత్ర `నఞ్సుభ్యామ్' ఇత్యన్తోదాత్తత్వాన్ఙీష్యపి సత్యుదాత్తనివృత్తస్వరేణ భావ్యమితి నాస్తి విశేషః । తథా చ ఛన్దసి । సుమఙ్గలీరియం వధూరిత్యన్తోదాత్తత్వం దృశ్యతే । తస్మాజ్జాతివచనోఽవ్యుత్పన్నః స్త్రీవిషయః సుమఙ్గలశబ్దః `లఘావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తో ద్రష్టవ్యః । తరుణతలునయోః `నఞ్స్నఞీకక్తరుణ' ఇతి ఙీపి ప్రాప్తే పక్షే సోఽపి భవతి । బృహన్మహచ్ఛబ్దయోరనర్థకః పాఠ ఇతి ప్రాగేవోక్తమ్ । ఋష్యణన్తః సౌధర్మశబ్దః । రోహిణీ నక్షత్రే ఇతి । నక్షత్రాదన్యత్ర రోహిణీ । రేవతీ నక్షత్ర ఇతి । రయిరితి ధననామ, రయిర్విద్యతేఽస్యా ఇతి మతుపి `రయేర్మతౌ బహులమ్' ఇతి సమ్ప్రసారణమ్, నిపాతనాద్వత్వమ్ । నక్షత్రాదన్యత్ర ఙీబ్ భవతి । వికలాదీనాం టాపి ప్రాప్తే ।

కటాచ్ఛ్రోణివచనే । కటీ శ్రోణిః, అన్యత్ర కటా । పిప్ప్ల్యాదయశ్చేతి । గణసూత్రమ్, పిప్పలి, హరీతకీత్యాదికం తు తస్యోదాహరణప్రదర్శనమ్ । పృథివీతి । `ప్రథేః షివన్సమ్ప్రసారణం చ' ఇతి షిత్త్వాదేవ సిద్ధే ప్రత్యయాన్తస్య పాఠః పుంవద్భావనివృత్త్యర్థః---పృథివీభార్య ఇతి । స్త్రీవిషయస్యాస్య పుంవద్భావప్రాప్తిశ్చిన్త్యా । క్రోష్టుశబ్దస్య `స్త్రియాం చ' ఇతి తృజ్వద్భావః । క్రోష్ట్రీత్యత్ర నిరూపణీయమస్తి `స్త్రియాం చ' ఇత్యత్ర నిరూపయిష్యామః ।

షిత్త్వాదేవ సిద్ధ ఇతి । `మాతరి షిచ్చ' ఇతి వార్త్తికకారవచనాత్షిత్త్వమ్, నిపాతనసామర్థ్యాద్వా । ఉక్తం హి---

ధాతుసాధనకాలానాం ప్రాప్త్యర్థం నియమస్య చ ।

అనుబన్ధవికారాణఆం రూఢ్యర్థం చ నిపాతనమ్ ।। ఇతి ।

దంష్ట్రేతి । యేషామజాదిషు దంష్ట్రేతి పాఠో నాస్తి తేషామిదం ప్రయోజనమ్ ।।

జానపదకుణ్డగోణస్థలభాజనాగకాలనీలకుశకాముకకబరాద్ వృత్త్యమత్రావపనాకృత్రిమాశ్రాణాస్థౌల్యవర్ణానాచ్ఛాదనాయోవికారమైథునేచ్ఛాకేశవేశేషు ।। 4.1.42 ।।

వర్తతేఽనయా సా వృత్తిః = జీవికా । స్వరే విశేష ఇతి । తమేవ దర్శయతి---ఉత్సాదిపాఠాదఞి కృత ఇతి । అమత్రమ్=భాజనమ్ । కుణ్డాన్యేతి । క్రియాశబ్దోఽయమ్ । `కుడి దాహే', `గురోశ్చ హలః' ఇత్యకారప్రత్యయః । అవటపర్యాయస్తు కుణ్డశబ్దో నపుంసకే నియతః । యస్తు `పత్యౌ జీవతి కుణ్డః స్యాత్' ఇతి మనుష్యజాతివచనస్తతో జాతిలక్షణో జీష్ భవత్యేవ---కుణ్డీయం న గోలీతి । అమత్రవాచినస్తు జాతిశబ్దాదపి స్త్రీవిషయత్వాన్ఙీష్ విధీయతే । ఆవపనం చేదితి । యత్ర ధాన్యాది ప్రక్షిప్య నీయతే సా గోణీ, యస్యాః పునర్యాదృచ్ఛికం నామ సా గోణా । స్థలాన్యేతి । కృత్రిమా పురుషవ్యాపారేణ నిష్పాదితా, యథా---స్థలయోదకం పరిగృహ్ణన్తీతి । భాజీతి । `భజ విశ్రాణనే' చురాదిః, `ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్' ఇతి యుచి ప్రాప్తేఽర్సమాదేవ నిపాతనాత్ స్త్రియామప్యేరచ్ । శ్రాణేతి । `శ్రా పాకే', క్తః, `సంయోగాదేః' ఇతి నత్వమ్ । స్థౌల్యం చేదితి । ద్రవ్యే వర్తమానస్య నాగశబ్దస్య స్థౌల్యం చేత్ప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యర్థః । నాగశబ్దో గుణవచన ఇతి । గజవాచీ నాగశబ్దస్తత్సహచరితం స్థౌల్యముపాదాయ స్త్ర్యన్తరే ప్రయుక్త

ఉదాహరణమ్ । సర్వే దృష్టస్తద్గతం దైర్ఘ్యముపాదాయ స్త్ర్యన్తరే ప్రయుక్తః ప్రత్యుదాహరణమిత్యర్థః । వర్ణశ్చేదితి । ప్రవృత్తినిమిత్తమిత్యర్థః । కాలాన్యేతి । యస్యా యాదృచ్ఛికీయం సంజ్ఞా । నీలాన్యేతి । నీల్యా రక్తా శాటీ, `నీల్యా అన్వక్తవ్యః' ఇత్యన్ । అయోవికారశ్చేదితి । `ఫాల' ఇతి యస్యాభిధానమ్ । కుశాన్యేతి । ఛన్దోగాః స్తోత్రియా గణనార్థానౌదుమ్బరాన్ శఙ్కూన `కుశా' ఇతి వ్యవహరన్తి । కాముకాన్యేతి । యస్యా మైథునాదన్యత్కామయితుం శీలమ్ । మైథునేచ్ఛావతో భణ్యత ఇతి । కాముకశబ్దస్య `లపపతపద' ఇతి కర్తరి వృత్త్వాదితత్వాత్, ఇచ్ఛామాత్రే వృత్త్యభావాత్ । సూత్రే తు ప్రవృత్తినిమిత్తమాత్రం నిష్కృష్యోక్తమ్ । మైథునే ఇచ్ఛా యస్యాః సా మైథునేచ్ఛేతి వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిరాశ్రయణీయ ఇతి భావః । కేశవేశ ఇతి । కేశసన్నివేశవిశేష ఇత్యర్థః ।।

శోణాత్ప్రాచామ్ ।। 4.1.43 ।।

శోణశబ్దోఽయం వర్ణవాచీ `వర్ణానాం తణతినితన్తానామ్' ఇత్యాద్యుదాత్తః, తత్ర `అన్యతో ఙీష్' ఇత్యేవ సిద్ధే నియమార్థం వచనమ్---ప్రాచామేవ నాన్యేషామితి ।।

వోతో గుణవచనాత్ ।। 4.1.44 ।।

గుణముక్తవాన్గుణవచన ఇతి । `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి భూతే కర్తరి ల్యుటం దర్శయతి । స పునర్యః ప్రాగ్గుణమభిధాయ పశ్చాన్మతుబ్లోపాదభేదోపచారాద్వా తద్వతి వర్తతే స వేదితవ్యః । శుచిరితి । ఉత ఇత్యస్మిన్నసత్త్వేఽపి పట్వీత్యాదిసిధ్యర్థమేవాత ఇత్యస్యాసమ్బన్ధో వ్యాఖ్యేయః, తతశ్చేహాపి ప్రసఙ్గ ఇతి భావః ।

గుణవచనాన్ఙీబితి । `మనోరౌ వా' ఇత్యస్యానన్తరమిదం పఠితవ్యమిత్యర్థః । ఉత్తరసూత్రమ్ `బహ్వాదిభ్యో వా' ఇతి పఠితవ్యమ్ ।

ఆద్యుదాత్తార్థమితి । ఆద్యుదాత్తేషు గుణవచనస్య ఙీబ్విధానస్య ప్రయోజనమిత్యర్థః । అన్తోదాత్తేషు `ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్' ఇతి ఙీబప్యుదాత్త ఇతి నాస్తి విశేషః । ఆద్యుదాత్తేషు తు ఙీబనుదాత్త ఏవావతిష్ఠతే । వస్వీతి । `శృస్వృస్నిహి' ఇత్యాదినా వసేరుప్రత్యయః, నిత్త్వాదాద్యుదాత్తో వసుశబ్దః, గుణవచనశ్చాయం నైర్మల్యవచనః ।

ప్రశస్తవచన ఇత్యన్యే । తథా చ---అతిశయేన వసుర్వసిష్ఠో భవతి పటుశబ్దోఽప్యాద్యుదాత్తః, `ధాన్యే నిత్' ఇత్యధికారే `ఫలిపాటినమిమనిజనాం గుక్పటినాకిధతశ్చ' ఇతి ఉప్రత్యయః, ఫలేర్గుగాగమః, పాటేశ్చ పటిరాదేశః, ఫల్గుః, పటుః, నాకుః, మధుః, జతు---ఇత్యుదాహరణాని । మృదుశబ్దస్త్వన్తోదాత్తః, `మ్రద క్షోదే' `కుర్భ్రశ్చ' ఇత్యధికారే `ప్రథిమ్రదిభ్రస్జాం సమ్ప్రసారణం సలోపశ్చ' ఇతి కుప్రత్యయః, పృథుః, మృదుః । `భ్రస్జేః సలోపః సమ్ప్రసారణఞ్చ', న్యఙ్క్వాదిత్వాత్కుత్వమ్, భృగుః । ఖరురీతి । `ఖరుః కన్యా పతివరా' ఇతి నిఘణ్టుః, తత్ర పాణిగ్రహణోత్కణ్ఠాభిధాయిత్వాద్ గుణవచనత్వామ్ । తపరకరణం కిమ్ ? పటుమిచ్ఛతి పటూయతి, పటూయతేః క్విప్, పటూః స్త్రీ---అత్ర మా భూత్ । యద్యప్యయం సమ్ప్రతి క్రియావచనః, తథాపి పూర్వం గుణముక్తవానితి కృత్వా స్యాత్ప్రసఙ్గః ।

ఇహ `ఉతః ఇతి విశేషణాద్వచనగ్రహణాచ్చ శాస్త్రీయోఽదేఙ్గుణో న గృహ్యతే । లోకే తూపసర్జనం ముణ ఉచ్యతే, శాస్త్రేఽపి యస్య గుణస్య హి భావాదితి విశేషణమాత్రం గుణో గృహ్యతే, శుక్లాదౌ చ ప్రసిద్ధతరో గుణశబ్దః, వైశేషికాదయస్తు రూపరసాదయశ్చతుర్విశతిర్గుణా ఇతి ప్రతిపన్నాః; తదిహ జిఘృక్షితం గుణం లక్షయతి---సత్త్వే నివిశత ఇత్యాది । సీదన్త్యస్మిఞ్జాతిగుణక్రియా ఇతి సత్త్వమ్=ద్రవ్యమ్ । తత్ర యో నివిశతే=సమవైతి స గుణః । `యో నివిశతే స గుణః' ఇత్యుచ్యమానే గుణక్రియాజాత్యోర్గుణత్వప్రసఙ్గాత్సత్త్వ ఇత్యుక్తమ్ । ఏవమపి సత్తా జాతిర్గుణః స్యాత్, సా హి ద్రవ్యగుణకర్మసు త్రిష్వపి సమవైతి ? తదర్థం ద్రవ్య ఏవేత్యవధారణం ద్రష్టవ్యమ్ । ఏవమపి ద్రవ్యత్వజాతిర్గుణః స్యాత్సత్త్వే నివేశాత్తత్రైవ చ నివేశాత్ ? ఇత్యత ఆహ---అపైతీతి । తతః సత్త్వాదపైతి=అపగచ్ఛతి, క్వచిద్వా కదాచిద్వా న భవతీత్యర్థః । యథా---ఆమ్రఫలే శ్యామతా పూర్వముపైతి, రక్తతాయాం తత్ర జాతాయామపైతి చ ద్రవ్యత్వజాతిస్తు సర్వదా ద్రవ్యే నివిశతే నాపైతి, యది హి కదాచిత్క్వచిద్వా న స్యాద్ ద్రవ్యమేవైతన్న స్యాత్ । ఏవమపి గోత్వాదిజాతిర్గుణః స్యాత్, సా హి సత్త్వే నివిశతే, అపైతి చ, తతోఽశ్వాదిష్వభావాత్ ? ఇత్యత ఆహ---పృథగ్ జాతిష్వితి । పృథగితి పృథక్పదమ్, పృథగ్భూతాసు జాతిష్విత్యర్థః । జాత్యాధారేషు ద్రవ్యేషు దృశ్యమానో జాతిషు దృశ్యత ఇత్యుపచర్యతే, సమాసే తు సతి `జాత్యన్తాచ్ఛః' ఇతి నిత్యాధికారపరిగణితశ్ఛః ప్రసజ్యేత । తదేవముక్తలక్షణోపేతో యః పృథగ్జాతీయేషు దృశ్యతే స గుణః, న చైవంరూపా గోత్వాదిజాతిః । యద్యపి ఖణ్డముణ్డాదిరూపేణ ఖణ్డముణ్డాదయః పృథగ్జాతీయాః, తథాపి గోత్వేన తాసామేకజాతీయత్వమేవ । యే త్వపైతీత్యస్య సత్యేవాధారే తత్పరిత్యాగమర్థమాహుః, తేషాం `పృథగ్జాతిషు' ఇత్యనర్థకమ్ ; గోత్వాదిజాతేరప్యపైతీత్యనేనైవ వ్యావృత్తిసిద్ధేః । తస్మాత్పూర్వోక్త ఏవార్థః ।

ఏవమపి హి క్రియా గుణః స్యాత్, సా హి ద్రవ్యే నివిశతే యదా సక్రియం తత్రైవ చ నివిశతే, అపైతి చ తతో యదా నిష్క్రియం ద్రవ్యం పృథగ్జాతీయేషు గవాశ్వాదిషు దృశ్యతే ? అత ఆహ-

--ఆధేయశ్చేతి । ఆధేయః=నిష్పాద్యః, యథా---పాకనిక్షిప్తేషు ఘటాదిషు రక్తతా గుణః । అక్రియాజః=అనుత్పాద్యః, యథా---తేజః పరమాణుషు స ఏవ రక్తతా గుణః । తదేవమాశ్రయభేదేనోత్పాద్యానుత్పాద్యస్వభావో గుణ ఇతి నిత్యోత్పాద్యస్య కర్మణో గుణత్వాభావః।

ఏవమపి ద్రవ్యం గుణః ప్రాప్నోతి, తదపి శరీరాదికం పాదాదిషు ద్రవ్యేష్వేవ పృథగ్జాతీయేషు నివిశతే సంయోగవినాశే చ తతోఽపైతి, ఆధేయం చాక్రియాజమ్, అవయవిద్రవ్యస్యోత్పాద్యత్వాదాకాశాదేశ్చానుత్పాద్యత్వాదిత్యత ఆహ---సోఽసత్త్వప్రకృతిర్గుణ ఇతి । య ఉక్తలక్షణోపేతః సత్త్వప్రకృతిర్న భవతి=ద్రవ్యస్వభావకో న భవతి, స గుణ ఇత్యర్థః । అత్రోత్తరార్ద్ధేనైవ సర్వజాతీనాం వ్యావృత్తిసిద్ధేః పూర్వార్ద్ధం వ్యర్థమ్, జాతీనాం నిత్యత్వేనోత్పాద్యత్వాభావాత్ ? నైతదేవమ్ ; అసతి పూర్వార్ద్ధే న జాతిర్వ్యావర్తతే, యథా---తైజసానాం పరమాణూనాం యద్రూపమ్, యచ్చేష్టకాదిపాక్యద్రవ్యగతమ్---తదుభయం మిలతముత్పాద్యానుత్పాద్యస్వభావమిత్యుభయోరపి గుణత్వం భవతి, న పునః ప్రత్యేకమ్; ఉభయస్వభావత్వాత్ । తథా పాక్యద్రవ్యరూపం జాతిశ్చ---ఇత్యుభయం మితితముత్పాద్యానుత్పాద్యస్వభావమితి జాతిరపి గుణః స్యాదేవ, న హి సజాతీయత్వే సతీతి విశేషణముపాత్తమ్, అతః పూర్వార్ద్ధేన జాతివ్యావృత్తిః ।

నన్వేవమపి `పృథగ్జాతిషు దృశ్యతే' ఇత్యనేనైవ సర్వజాతివ్యావృత్తిసిద్ధేః పూర్వకం విశేషణద్వయం వ్యర్థమేవ, తస్మాత్ `సత్త్వే నివిశతే' ఇతి స్వభావకథనమ్ । తతః `అపైతి' `పృథగ్జాతిషు దృశ్యతే' ఇతి చ వికల్పేన జాతీర్వ్యావర్తయతః, అపైతీత్యస్య చ తత్రైవ కియన్తాఇఞ్చిత్కాలం స్థిత్వా తమాధారం త్యజతీత్యయమర్థః ।

నన్వేవమపి `పృథగ్జాతిషు దృశ్యతే' ఇత్యనేనైవ సర్వజాతివ్యావృత్తిసిద్ధేః పూర్వకం విశేషణద్వయం వ్యర్థమేవ, తస్మాత్ `సత్త్వే నివిశతే' ఇతి స్వభావకథనమ్ । తతః `అపైతి' `పృథగ్జాతిషు దృశ్యతే' ఇతి చ వికల్పేన జాతీర్వ్యావర్తయతః, అపైతీత్యస్య చ తత్రైవ కియన్తాఇఞ్చిత్కాలం స్థిత్వా తమాధారం త్యజతీత్యయమర్థః ।

తదేవమ్ `సత్త్వే నివిశతే అపైతి ఆదేయశ్చాక్రియాజశ్చ' ఇత్యేకం లక్షణమ్ । `సత్త్వే నివిశతే పృథగ్జాతిషు' ఇత్యాదికం చాపరమితి లక్షణద్వయమనుసర్త్తవ్యమ్ ।।

బహ్వాదిభ్యశ్చ ।। 4.1.45 ।।

శక్తిః శస్త్ర ఇతి । శక్తిశబ్దః శస్త్రేఽభిధేయే జీషముత్పాదయతి---శక్తిః, శక్తీ । శస్త్ర ఇతి కిమ్ ? శక్తిః=సామర్థ్యమ్ । అన్యే శక్తిశస్త్రీ ఇతి శబ్దద్వయం పఠన్తి---శస్త్రిః, శస్త్రీ । ఇతః ప్రాణ్యఙ్గాదిత్యాదీని త్రీణి వాక్యాని యథోత్తరమధికవిషయాణి । తత్రోత్తరం వాక్యద్వయమ్ `రాత్రేశ్చాజసౌ' ఇత్యత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్ । ఇకారాన్తాత్ప్రాణ్యఙ్గవాచినో వా జీష్ భవతి---ధమనిః, ధమనీ । `సర్వతోఽక్తిన్నర్థాత్' ఇత్యేవ జీషి సిద్ధే శకట్యాదీనామికారాన్తానాం పాఠః ప్రపఞ్చార్థః । పద్ధతిశబ్దః క్తిన్నన్తః, పాదస్య హతిః పద్ధతిః, `హిమకాషిహతిషు చ' ఇతి పద్భావః । అహన్నితి పఠ్యతే, న స కేవలః స్త్రియాం వర్తతే, తస్మాత్తదన్తో బహువ్రీహిరుదాహార్యః---దీర్ఘమహరస్యాః దీర్ఘాహ్నీ శరత్, పాఠసామర్థ్యాత్ `అనుపసర్జనాత్' ఇతి న ప్రవర్తతే । అస్య జీషో వికల్పితత్వాడ్డాప్ప్రతిషేధావపి భవతః, `అన ఉపధాలోపినః' ఇతి జీప్ చ ।

బహుశబ్దో గుణవచన ఇతి । అన్తోదాత్తశ్చ `లఙ్ఘిబంహ్యోర్నలోపశ్చ' ఇత్యప్రత్యయాన్తః । కిమర్థం తర్హి తస్యేహ పాఠః ? ఇత్యత ఆహ---తస్యేతి ।।

నిత్యం ఛన్దసి ।। 4.1.46 ।।

నిత్యగ్రంహణముత్తరార్థమితి । ఇహ త్వారమ్భసామర్థ్యాదేవ నిత్యో విధిః సిద్ధః, యోగారమ్భశ్చిన్త్యయోజనః ।।

భువశ్చ ।। 4.1.47 ।।

విభ్వీ, ప్రభ్వీతి । `విప్రసంభ్యో డ్వసంజ్ఞాయామ్' ఇతి డుప్రత్యయాన్తాద్ జీష్ । స్వయంభూరితి । భవతేః క్విప్ ।

హ్రస్వాదేవేయమితి । యద్యేవం `ఘేర్ఙితి' ఇతి గుణే కృతే `భోః' ఇతి నిర్దేశః ప్రాప్నోతి తత్రాహ---సౌత్రోఽయం నిర్దేశ ఇతి । గుణస్యైవ కృతస్య ఛాన్దస ఉవఙాదేశ ఇత్యర్థః ।।

పుంయోగాదాఖ్యాయామ్ ।। 4.1.48 ।।

పుంసా యోగః పుంయోగ ఇతి । యోగః = సమ్బన్ధః । పుంయోగాద్ధేతోరితి । హేతౌ పఞ్చమీం దర్శయతి । ఆఖ్యాగ్రహణం గుణభూతేనాపి పుంసైవ సమ్బధ్యతే; అన్యేన సమ్బన్ధాసమ్భవాత్ । గణకాదయో హి శబ్దాః పుంయోగాత్స్త్రియాం వర్తమానా న పుంయోగస్యాఖ్యా భవన్తి, స్త్రియాం చ పుంయోగమన్తరేణ న ప్రవర్తన్తే ఇతి స్త్రియా అపి నాక్యాస్తదాహ---పుంస ఆఖ్యాభూతమితి । బూతగ్రహణేనైతద్ధర్శయతి---యత్రాప్రాతిపదికం ప్రాక్ పుంసో వాచకమభూత్, సమ్ప్రతి తు పుంయోగాద్ధేతోః స్త్రియాం వర్తత ఇతి । గణకీత్యాది । గణయతీతి గణకః, ణ్వుల । ప్రతిష్ఠతే ప్రష్ఠః, `ప్రష్ఠోఽగ్రగామిని' ఇతి షత్వమ్ । కథం పునరేతే పుంశబ్దాః ? ఇత్యత ఆహ---పుంసి శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తస్య సమ్భవాదితి । గణయతి ప్రతిష్ఠత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా పుంసి రూఢా ఏతే, న స్త్రీ గణయతి ప్రతిష్ఠతే వా । మహామాత్రశబ్దస్యాపి ప్రవృత్తినిమిత్తం హస్తిపకానామాజ్ఞాపనమ్ । హస్తిపకాధిపతిర్హి మహామాత్రః । యా తు స్వయం గణయతి ప్రతిష్ఠతే వా, న తస్యాం పుంయోగాచ్ఛబ్దప్రవృత్తిః, అపి తర్హి స్వయమేవ క్రియాసమ్బన్ధాదితి టాపైవ తత్ర భావ్యమ్ । కథం తర్హి స్త్రియాం ప్రవృత్తిరిత్య ఆహ---తద్యోగాదితి । కోఽర్థః ?

తస్యేదమితి సమ్బన్ధాదితి చేత్తద్ధితో భవేత్ ।

జీషేవ బాధక- స్యాచ్చేన్నిత్యం బాధః ప్రసజ్యతే ।।

గణకస్యేయమితి భేదసమ్బన్ధే వివక్షితే `తస్యేదమ్' ఇతి తద్ధితః ప్రాప్నోతి । అథ నాప్రాప్తే తద్ధితే జీషారభ్యమాణస్తస్య బాధక ఇత్యుచ్యతే, కదాచిదపి తద్ధితో న స్యాత, ఉభయమపి త్విష్యతే---ప్రాష్ఠీ, ప్రష్ఠీతి ? స్యాన్మతమేతత్---`ఏతదేవ జీష్విధానం జ్ఞాపకమ్---భేద వివక్షాయామపి తద్ధితమన్తరేణ ప్రష్ఠాదయః స్త్రియాం వర్తతే' ఇతి । తేన `న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా' ఇతి నియమోఽత్ర బాధ్యతే, సతి హి తద్ధితే ప్రాష్ఠీత్యణి జీబేవ సిద్ధః, తస్య చోదాత్తనివృత్తిస్వరేణోదాత్తత్వమితి కిం జీష్విధానేనేతి ? తన్న; యేఽనీకారాన్తాస్తద్ధితాః---భానోరియం భానవీయేతి, తదర్థమేతత్స్యాత్ । ఏవం తర్హ్యాఖ్యాగ్రహణం జ్ఞాపకమ్---నాత్ర తద్ధితోత్పత్తిరితి, న హి తద్ధితాన్తః ప్రకృత్యర్థే పుంసి వర్తతే ? ఏవమపి జ్ఞాపకేన తద్ధితస్య నిత్యం బాధాత్ప్రాష్ఠీతి న స్యాత్ । తస్మాద్ దుష్ట ఏవాయం పక్షః ।

ఏవం తర్హి యథా---మఞ్చాః క్రోశన్తి, గౌర్వాహీకః, గఙ్గాయాం ఘోషః, యష్టీః ప్రవేశయేత్యాదౌ తాత్స్థ్యాత్తాద్ధర్మ్యాత్తత్సామీప్యాత్తత్సాహచర్యాచ్చాతస్మిన్నపి తత్త్వాధ్యారోపేణ తచ్ఛబ్దప్రవృత్తిస్తద్వదత్రాపి ప్రష్ఠాదిసాహచర్యాత్తచ్ఛబ్దప్రవృత్తిర్భవిష్యతి ? తత్రాభేదేన భేదసమ్బన్ధస్య నివృత్తత్వాన్న తద్ధితప్రసఙ్గః । వివక్షితే చ భేదే తద్ధితోత్పత్త్యా ప్రాష్ఠీత్యాది భవిష్యతి ? తత్రాహుః---యస్త్వయా ధర్మశ్చరితవ్యః సోఽనయా సహేతి భార్యాయాః శాస్త్రసిద్ధం సాహచర్యమితి తస్యామేవైతన్ఙీష్విధానమితి । భట్టికావ్యే తు దుహితృష్వపి దృష్టః ప్రయోగః--- `కౌసల్యయాఽసావి సుఖేన రామః ప్రక్కేకయీతో భరతస్తతోఽభూత్' ఇతి, కేకయస్య దుహితా కేకయీ, జనపదశబ్దాదపత్యప్రత్యయే తు కైకయీతి ప్రాప్నోతి, న చ తస్య `ఆతశ్చ' ఇతి లుక్, న ప్రాచ్యభర్గాదీతి ప్రతిషేధాత్తత్ । తస్మాత్సోఽయమిత్యభిసమ్బన్ధ ఇత్యయమేవ పక్షో గ్రాహ్యః ।

యద్వా---యథా స్వామిదాసౌ పచత ఇతి స్వామినః సంవిధాతృత్వాత్పక్తృత్వమ్, దాసస్య తు సాక్షాత్; తథా పురుషః సాక్షాత్ప్రతిష్ఠతే స్త్ర్యపి సంవిధాతృత్వాత్పురుషగతాయాః ప్రస్థానక్రియాయాస్తస్యామారోపాత్ప్రతిష్ఠత ఇతి, తస్యామేవ ప్రష్ఠశబ్దో వ్యుత్పాద్యతే, న తు పురుషే వ్యుత్పాదితః సన్ తేన సహాభేదోపచారాత్తస్యాం వర్తతే । న చైతావతా పుంయోగాదేవ హేతోః స్త్రియాం వర్తత ఇత్యస్య హానిః, సాక్షాత్స్వయమకర్తృత్వాత్ । అత్ర పక్షే ప్రస్థ ఇతి స్థితే సుబన్తస్య సమాసః, సుప్ చ సంఖ్యానిమిత్తమ్, ప్రాతిపదికం చ పూర్వం లిఙ్గమభిధత్తే, పశ్చాత్సఙ్ఖ్యామితి తన్నిమిత్తసుబపేక్షాత్సమాసాత్ప్రాగేవోత్తరపదాత్స్థశబ్దాట్టాప్ప్రసఙ్గః, న చ స్థశబ్దాదప్యనేనైవ ఙీష్ లభ్యతే, ప్రష్ఠశబ్దో హి పుంస ఆఖ్యా, న తు స్థశబ్దమాత్రమ్, ? నైష దోషః; `గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః' ఇతి కృదన్తావస్థాయామేవ సమాసః, సా పుంస ఆఖ్యేతి ఙీష్ భవిష్యతి । పరిభాషాప్రయోజనాని `ఉపపదమతిఙ్' ఇత్యత్ర ప్రతిపాదితాని ।

దేవదత్తేతి । స్త్రియా ఏవ కస్యాశ్చిదేషా సంజ్ఞా---పరిసృష్టా, ప్రజాతేతి । ప్రసూతేత్యర్థః । పుంయోగాదేతే శబ్దాః స్త్రియాం వర్తన్త ఇతి । పరిసర్గః, ప్రసవః, ప్రజన ఇత్యర్థాన్తరమ్ । స చ న పుంయోగమన్తరేణ సమ్భవతి, తస్మాత్పుంయోగాద్ధేతోః స్త్రియాం వర్తతే । పరిసృష్టా ప్రజాతేతి । ద్వౌ ప్రకృతౌ । ఏతే శబ్దా ఇతి బహువచనం తు ఏవంజాతీయకాః శబ్దాః ప్రసూతాదయస్తదపేక్షం ద్రష్టవ్యమ్ । గోపాలికాదీనామితి । సిద్ధయే ఇతి శేషః ।

సూర్యాద్దేవతాయాం చాబ్వక్తవ్య ఇతి । ఙీష ఏవ ప్రతిషేధే వక్తవ్యే చాబ్విధానమన్తోదాత్తార్థమ్ । సూర్యశబ్దోఽయమాద్యుదాత్తః, తత్ర టాపి సతి ఆద్యుదాత్తత్వమేవాపతి ఙేన । సూరీతి । సూర్యస్య స్త్రీ మానుషీ కున్త్యాదిః, `సూర్యతిష్య' ఇతి యలోపః ।।

ఇన్ద్రవరుణభవశర్వరుద్రమృడహిమారణ్యయవయవనమాతులాచార్యాణామానుక్ ।। 4.4.49 ।।

యేషాయితి । ఇన్ద్రాదీనాం మృడాన్తానాం మాతులాచార్యయోశ్చ । అన్యేషామితి । హిమాదీనామ్ ।

హిమారణ్యయోర్మహత్త్వ ఇతి । మహత్త్వయోగేనానయోః స్త్రీత్వమ్, అన్యత్ర నపుంసకత్వమ్ । దుష్టో యవ ఇతి పాఠః । యవానీతి । జాత్యన్తరమేవాభిధీయతే, అయమేవ చ దోషో యదుత యవత్వజాతేరభావే తదాకారానుకృతిః ।

యవనాల్లిప్యామితి । కేచిజ్జనపదినో యవనాస్తేషాం లిపిః, `తస్యేదమ్' ఇత్యణో బాధకో జీష్ । లిపిశబ్దః స్త్రీలిఙ్గః ।

ఉపాధ్యాయమాతులాభ్యాం వేతి । ఉపాధ్యాయమాతులాభ్యాం యో జీష్ తత్సన్నియోగేనానయోర్వాఽఽనుగాగమో భవతీతి వక్తవ్యమిత్యర్థః । తత్రోపాధ్యాయస్యాప్రాప్తో మాతులస్య తు నిత్యం ప్రాప్త ఆనుగ్వికల్ప్యతే ।

ఆచార్యాదణత్వం చేతి । క్షుభ్నాదిషు పఠితవ్యమిత్యుక్తం భవతి ।

అర్యక్షత్రియాభ్యాం వేతి । జీషానుకౌ ద్వావప్యప్రాప్తౌ వికల్ప్యేతే । స్వార్థ ఏవాయం విధిరితి । యది తు పుంయోగేఽయం విధిః స్యాచ్ఛూద్రాపి క్షత్రియస్య భార్యా క్షత్రియాణీ స్యాత్, బ్రాహ్మణభార్యా చ క్షత్రియాణీ న స్యాత్ । తస్మాత్స్వార్థ ఏవ స్త్రీత్వవిశిష్టోఽయం విధిః ।

ముద్గలాదితి । జీషో లిత్త్వాదానుగాకారస్య లిత్స్వరః । అథ కిమర్థమానుగ్విధీయతే, న అనుగేవోచ్యేత, అకారోచ్చారణసామర్థ్యాదతో గుణే పరరూపం బాధిత్వా సవర్ణదీర్ఘత్వం భవిష్యతి, అన్యథా నుగేవోచ్యేత, యథైవ తర్హి పరరూపం న భవతి తథైవ సవర్ణదీర్ఘత్వమపి న స్యాత్ ? నైష దోషః; యం విధిం ప్రత్యుపదేశోఽనర్థకః స విధిర్బాధ్యతే, తస్య తు విధేర్నిమిత్తమేవ నాసౌ బాధ్యతే, తస్మాదానుగేవ వక్తవ్యః ।

అపర ఆహ---`ఇన్ద్రమాచష్టే ఇన్ద్రయతి, ఇన్ద్రయతేః క్విప్, ణిలోపః, ఇన్ద్రః స్త్రీ ఇన్ద్రాణీ, అత్ర దీర్ఘస్య శ్రవణమ్, దీర్ఘాచ్చారణసామర్థ్యాదత ఇత్యధికారో బాధ్యతే' ఇతి, ఏవమపి క్విబన్తః పుంస ఆఖ్యా న భవతి ।।

క్రీతాత్కరణపూర్వాత్ ।। 4.1.50 ।।

పూర్వశబ్దోఽవయవవచన ఇత్యాహ---కరణం పూర్వమస్మిన్నిత్యాది । వ్యవస్థావాచిని తు పూర్వశబ్దే కరణం పూర్వమస్మాదితి వాచ్యం స్యాత్ । ఏవం చ క్రీతస్య కరణవాచిశబ్దాన్తరమవయవో నోపపద్యత ఇతి తద్వ్యతిరిక్తమేవ ప్రాతిపదికం కరణపూర్వత్వేన విశేష్యతే, క్రీతశబ్దేనాపి విశేషితస్యైవ విశేషణాత్తదన్తవిధిరిత్యాహ---క్రీతశబ్దాన్తాత్ప్రాతిపదికాదితి । యది తు వ్యవస్థావాచినం పూర్వశబ్దమాశ్రిత్య క్రీతశబ్దో విశేష్యతి---కరణం పూర్వమస్మాదితి, తతో వాక్యేఽపి స్యాద్---అశ్వేన క్రీతేతి । తస్మాదవయవవాచీ పూర్వశబ్దః, ప్రాతిపదికం చ విశేష్యమితి సమ్యగుక్తమ్ । వస్త్రక్రీతీతి । `గతికారకోపపదానామ్' ఇతి వచనాత్ ప్రాగేవ సుబుత్పత్తేః క్రీతశబ్దేన సహ సమాసః ।

చాబన్తేన సమాస ఇతి । ఏకాదేశస్య పూర్వం ప్రత్యన్తవత్త్వాత్కృదన్తతాయా అవిఘాతాదవిరుద్ధష్టాబన్తేన సమాసః । అథ టాబన్తేనాపి సమాసే కస్మాదేవాత్ర న భవతి ? తత్రాహ---అత ఇతీతి । నమూదాహరణవత్ప్రాగేవ టాబుత్పత్తేరత్రాపి సమాసః ప్రాప్నోతి, వక్తవ్యో వా విశేషః ? అత ఆహ---గతికారకోపపదానామిత్యాది । న తత్ర బహులగ్రహణమస్తీతి చేత్తత్రాహ---కర్తృకరణే కృతా బహులమితి । `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇత్యనేన తావదత్ర సమాసః, స చ బహులగ్రహణాత్ ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః క్వచిద్భవతి, క్వచిదుత్పన్నే సుపీతి మన్యతే । ఏతావతైవ చ బహులం తదుచ్యతే ఇతి సామన్యేనోక్తమ్, న పునః `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇత్యయమేవ సమాసః ప్రాక్ సుబుత్పత్తిరిష్యతే । యథా తు భాష్యం తథా నైతదిష్యతే ।।

క్తాదల్పాఖ్యాయామ్ ।। 4.1.51 ।।

అల్పాఖ్యాయామితి సముదాయోపాధిరితి । నను చాల్పైరభ్రైర్విలిప్తేతి పూర్వపదార్థస్యైవాల్పతా గమ్యతే, న విలిప్తార్థస్య ? ఏవం మన్యతే---అభ్రాణాంమల్పత్వే సతి

తద్విలేపనస్యాల్పత్వమవశ్యమ్భావీతి । అభ్రవిలిప్తీతి । వృత్తౌ గతార్థత్వాదల్పశబ్దస్యాప్రయోగః ।

చన్దనానులిప్తేతి । బహులేన చన్దనేనానులిప్తేత్యర్థః । కృద్గ్రహణపరిభాషయా సముదాయస్య క్తాన్తత్వమ్ ।।

బహువ్రీహేశ్చాన్తోదాత్తాత్ ।। 4.1.52 ।।

బహువ్రీహిర్యోఽన్తోదాక్త ఇతి । అత్ర `క్తాత్' ఇత్యనువృత్తిసామర్థ్యాత్ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషా, కృద్గ్రహణపరిభాషా చ న ప్రవర్తతే ఇతి బహువ్రీహేః క్తాన్తత్వమ్ । శఙ్ఖభిన్నీతి । `నిష్ఠా' ఇతి పూర్వనిపాతో న భవతి; `జాతికాలసుఖాదిభ్యః పరవచనమ్' ఇతి వచనాత్ । శఙ్ఖాదయో హి జాతివచనాః, అత ఏవ `జాతికాలసుఖాదిభ్యః' ఇత్యన్తోదాత్తత్వం భవతి । గలోత్కృత్తీతి । `కృతీ ఛేదనే', ఉత్పూర్వాత్ క్తః । గలముత్కృత్తమస్యా ఇతి విగ్రహః ।

పాదపతితేతి । `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః, థాథాదిస్వరేణాన్తోదాత్తత్వమ్ ।

అన్తోదాత్తాజ్జాతప్రతిషేధ ఇతి । అన్తోదాత్తాద్బహుబ్రీహేర్ఙీష్విధానే జాతశబ్దాన్తాత్ప్రతిషేధో వక్తవ్యః, స త్వన్తగ్రహణాదేవ సిద్ధః । కథమ్ ? ఇహాన్తగ్రహణం న కర్తవ్యమ్, వర్ణాదనుదాత్తాదితివద్ ఉదాత్తాన్తాదితి విజ్ఞాస్యతే, తత్ క్రియతే నిత్యయోగే యథా బహువ్రీహిర్విజ్ఞాయేత । దన్తజాతాదౌ తు `వా జాతే' ఇతి వికల్పేనాన్తోదాత్తత్వమ్ ।

పాణిగృహీత్యాదీనాం విశేష ఇతి । సిద్ధయే ఇతి శేషః । అగ్నిసాక్షికం యస్యాః పాణిర్గృహ్యతే సా పాణిగృహీతీతి భవతి । కథఞ్చిదితి । యథోక్తాత్ప్రకారాదన్యేన ప్రకారేణేత్యర్థః ।

అబహునఞిత్యాది । బహ్వాదిపూర్వపదాద్బహువ్రీహేర్ఙీష్ న భవతీతి వక్తవ్యమిత్యర్థః । బహుకృతేతి । బహుని కృతాన్యనయేతి విగ్రహః, `బహోర్నఞ్వదుత్తరపదభూమ్ని' ఇత్యన్తోదాత్తత్వమ్ । అకృతా, సుకృతేతి । న విద్యతే కృతమనయా, శోభనం కృతమనయేతి విగ్రహః, `నఞ్సుభ్యామ్' ఇత్యన్తోదాత్తత్వమ్ । మాసజాతేతి । మాసో జాతోఽతీతోఽస్యాః । సుఖం జాతం ప్రాప్తమనయా, దుః ఖం జాతమనయేతి విగ్రహః । సుఖాదయః `సుఖాదిభ్యః

కర్తృవేదనాయామ్' ఇత్యత్ర పఠితా గృహ్యన్తే । అథ వా---బహువ్రీహేశ్చ జాతిపూర్వాదితి వక్తవ్యమ్, బహువ్రీహావన్తోదాత్తనిమిత్తేష్వన్యేషు ప్రతిషిద్ధేషు జాతిరేవాన్తోదాత్తనిమిత్తం కార్త్స్న్యేనావశిష్యతే ఇతి జాతిగ్రహణమేవాత్ర కర్తవ్యమిత్యర్థః ।।

అస్వాఙ్గపూర్వపదాద్వా ।। 4.1.53 ।।

శార్ఙ్గజగ్ధీత్యాది । శార్ఙ్గ జగ్ధమనయా, పలాణ్డుర్భక్షితోఽనయేతి విగ్రహః । శార్ఙ్గాదిరభక్ష్యజాతిః । సర్వత్ర `జాతికాలసుఖాదిభ్యః' ఇత్యన్తోదాత్తత్వమ్ ।

వస్త్రచ్ఛన్నేతి । `ఛద అపవారణే' చురాదిః, `వా దాన్తశాన్త' ఇత్యాదినో ఛన్న శబ్దో నిపాతితః, అత్ర `అనాచ్ఛాదనాత్' ఇతి ప్రతిషేధాత్పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమేవ భవతి ।

ప్రవృద్ధా చేత్యాదినా విగ్రహవిశేషేణ తత్పురుషం దర్శయతి ।।

స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాత్ । అతికేశీతి । అతిక్రాన్తా కేశానితి తత్పురుషః, `ఏకవిభక్తి చ' ఇతి కేశశబ్దస్యోపసర్జనత్వమ్ । అశిఖేతి । అసత్యుపసర్జనగ్రహణేఽత్రైవ ప్రాప్నోతి, న మూలోదాహరణేషు; `అనుపసర్జనాత్' ఇత్యధికారాత్ । అథ బహువ్రీహ్యధికారాదత్ర న భవిష్యతీత్యుచ్యేత ? అతికేశీత్యత్రాపి తర్హి న స్యాత్ । `అఙ్గాత్ర' ఇత్యాదిభాష్యేఽనుక్తమప్యేతత్ప్రయోగబాహుల్యాద్ వృత్తికారేణోక్తమ్ ।

యద్యత్ర స్వమఙ్గం స్వాఙ్గం గృహ్యేత---శ్లక్ష్ణముఖా శాలా, అత్రాపి ప్రాప్నోతి, ముఖస్య శాలాఙ్గత్వాత్ ; దీర్ఘకేశీ రథ్యేత్యత్ర చ న స్యాత్, కేశానాం రథ్యాఙ్గత్వాభావాత్ ? తదవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిపరిహారార్థం స్వాఙ్గం పరిభాష్యతే---అద్రవమితి । తత్ర ప్రాణిస్థం స్వాఙ్గమిత్యనేన శ్లక్ష్ణముఖా శాలేత్యత్ర న భవతి । ఏవమపి బహుకఫా అత్ర ప్రాప్నోతి ? తదర్థమాహ---అద్రవమితి । ద్రవతీతి ద్రవమ్, తతోఽన్యదద్రవమ్ । ఏవమపి బహుజ్ఞానా---అత్రాపి ప్రాప్నోతి ? అత ఆహ---మూర్త్తిమదితి । అసర్వగతద్రవ్యపరిమాణా మూర్త్తిః, అసర్వగతాని యాని ద్రవ్యాణి తేషాం యత్పరిమాణం హ్రస్వత్వాది సా మూర్త్తిః; స్పర్శవద్ ద్రవ్యపరిమాణం మూతిరిత్యన్యే, సా యస్యాస్తి తన్మూర్తిమత్ । ఏవమపి బహుశోఫా అత్ర ప్రాప్నోతి ? ఇత్యత ఆహ---అవికారజమితి । వికారః=వాతాదివైషమ్యమ్, తతో యజ్జాయతే తన్న భవతీత్యవికారజమ్ । శోఫస్తు శ్వయథుసంజ్ఞకో వికారజః । యది ప్రాణిస్థం స్వాఙ్గమ్,

రథ్యాదిపరిగతానాం కేశానాం స్వాఙ్గత్వం న స్యాత్, సమ్ప్రత్యప్రాణిస్థత్వాత్, తతశ్చ దీర్ఘకేశీ రథ్యేతి న సిధ్యత్యత ఆహ---అతత్స్థమితి । సమ్ప్రత్యప్రాణిస్థమపి కదాచిత్ప్రాణిని దృష్టం చేత్తదపి స్వాఙ్గం భవత్యేవేత్యర్థః । ఏవమపి ప్రతిమావయవానాం ముఖాదీనాం స్వాఙ్గత్వం న ప్రాప్నోతి, అప్రాణిస్థత్వాత్, తతశ్చ దీర్ఘముఖీ ప్రతిమేత్యత్ర న సిధ్యతి ? తత్రాహ--తేన చేదితి । అతత్స్థమిత్యనుషఙ్గః । అప్రాణిస్థమపి ముఖాది స్వాఙ్గం తేన చేన్ముఖాదినా తదప్రాణిద్రవ్యం తథా యుతం భవతి యథా ప్రాణిద్రవ్యమిత్యర్థః । అన్యేషాం పాఠః---తస్య చేత్తత్తథా యుతమితి । తత్రార్థః---అప్రాణిస్థమపి ముఖాది స్వాఙ్గం తస్య చేదప్రాణినః తన్ముఖాది తథా యుతం భవతి, తాదృశం సంస్థానం భవతి యాదృశం సంస్థానం ప్రాణిన ఇత్యర్థః ।।

నాసికోదరౌష్ఠజఙ్ఘాదన్తకర్ణశృఙ్గాచ్చ ।। 4.1.55 ।।

సహనిఞ్విద్యమానలక్షణస్తు ప్రతిషేధో భవత్యేవేతి । కథమ్ ? నాసికోదరయోస్తావదయం యోగః పురస్తాదపవాదన్యాయేనానన్తరం బహ్వజ్లక్షణమేవ ప్రతిషేధం బాధతే, ఓష్ఠాదిష్వపి మధ్యేఽపవాదన్యాయేన పూర్వం సంయోగోపధలక్షణంమేవ ప్రతిషేధం బాధతే, న సహాదిలక్షణమ్; అతోఽసౌ భవత్యేవ---సనాసికా, అనాసికా, విద్యమాననాసికేతి । బిమ్బోష్ఠీతి । `ఓత్వోష్ఠయోర్వా సమాసే పరరూపం వక్తవ్యమ్' ఇతి పరరూపమ్ ।

కబరపుచ్ఛీతి । కబరమ్=నానావర్ణం పుచ్ఛమస్యాః సా మయూరీ । మణిః పుచ్ఛమస్యాః మణిపుచ్ఛీ, విషం పుచ్ఛమస్యాః విషపుచ్ఛీ వృశ్చికీ । ఉలూక ఇవ పక్షోఽస్యాః ఉలూక ఇవ పుచ్ఛమస్యా ఇతి విగ్రహః ।।

న క్రోడాదిబహ్వచః ।। 4.1.56 ।।

కల్యాణక్రోడేతి । అశ్వానామురః క్రోడా, స్త్రీలిఙ్గోఽయమ్ । తత్ర బహువ్రీహౌ పూర్వపదస్య పుంవద్భావః, ఉత్తరపదస్యోపసర్జనహ్రస్వత్వమ్ । అల్యాణనఖేతి । అగ్రన్థోఽయమ్; `నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇతి ప్రతిషేధాత్, అసంజ్ఞాయాం జీష ఇష్టత్వాత్, తస్మాత్ కల్యాణేఖేతి పాఠః । ఉఖేతి హి పఠ్యతే---`క్రోడా బాలసురోఖాః శఫో గుదం భగగలౌ చ' ఇతి ।।

సహనఞ్విద్యమానపూర్వాచ్చ ।। 4.1.57 ।।

పూర్వగ్రహణమకృత్వా `సహనఞ్విద్యమానేభ్యః' ఇత్యుచ్యమానే సహాదిభ్యః పరం యత్స్వాఙ్గం తదన్తాన్ఙీష్ న భవతీత్యర్థో భవతి, తతశ్చేహ ప్రతిషేధః ప్రసజ్యేత---విద్యమానం ముఖమస్య విద్యమానముఖః, కల్యాణో విద్యమానముఖోఽస్యాః కల్యాణవిద్యమానముఖీతి, భవతి హ్యేతద్ యథోక్తవిశేషణమ్; ఇహ చ న స్యాద్---విద్యమానకల్యాణముఖేతి, న హ్యత్ర యథోక్తం విశేషణమస్తి, తస్మాత్పూర్వగ్రహణమ్ ॥

నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామ్ ॥ 4.1.58 ॥

శూర్పణఖేతి । `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' ఇతి ణత్వమ్ । ఏవం చ శూర్పణఖా వా రాక్షసీ శూర్పనఖీ వా । యది యోగమాత్రం న సంజ్ఞా---శూర్పనఖీ, సంజ్ఞాయామ్---శూర్పణఖా; న పునః శూర్పణఖీతి ణత్వఙీషో సమావేశః సాధుః ॥

దీర్ఘజిహ్వీ చచ్ఛన్దసి ॥ 4.1.59 ॥

నిపాతనం నిత్యార్థమితి । `దీర్ఘజిహ్వాత్' ఇత్యుచ్యమానే ప్రకృతస్య ఙీషో వికల్పితత్వాదిహాపి వికల్పో విజ్ఞాయతే ॥

దిక్పూర్వపదాన్ఙీప్ ॥ 4.1.60 ॥

దిక్పూర్వపదాన్ఙీషోఽనుదాత్తత్వమ్, `స్వాఙ్గాచ్చ' ఇత్యాదినా విహితస్య ఙీష ఏవాస్మిన్విషయేఽనుదాత్తత్వం వక్తవ్యమ్, ఙీబ్విధానే హ్యన్యత్రాపిఙీష్విషయాన్ఙీప్ప్రసఙ్గః । అపూర్వే హి ఙీపి విధీయమానే ప్రాగ్గుల్ఫా, ప్రాగ్ఘనేతి ఙీష్విషయాదన్యత్రాపి ఙీప్ప్రాప్నోతి; ఙీషః ప్రతిషేధాభావాత్ ? ఇత్యస్మిన్పూర్వపక్షే ఇదమాహ---విధిప్రతిషేధవిషయః సర్వోఽప్యపేక్ష్యతే ఇతి । తత్ర విధివిషయాపేక్షాయాః ఫలం దర్శయతి---యత్ర ఙీష్విహిత ఇతి । స్వరే బిశేష ఇతి । ఙీపః పిత్త్వాదనుదాత్తత్వం భవతి, ఙీషస్తు ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వప్రసఙ్గః । ప్రాఙ్ముఖేతి । ఙీపా ముక్తే `స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాత్' ఇతి ఙీషపి న భవతి, కథమ్ ? ఉక్తమేతత్---`యత్రోత్సర్గాపవాదౌ ద్వావపి వికల్పితౌ తత్రాపవాదేన ముక్తే ఉత్సర్గో న ప్రవర్తతే' ఇతి ।

ప్రతిషేధాపేక్షాయాః ఫలం దర్శయతి---ఇహ న భవతీతి । ఏవం చ కృత్వా వాక్యభేదః కర్త్తవ్యః---దిక్పూర్వపదాదసంయోగోపధస్వాఙ్గాన్తాన్నాసికాద్యన్తాన్ఙీష్ భవతి; క్రోడాదిబహ్వజన్తాత్తు నేతి అపరః కల్పః, అత్ర జీషనువర్తతే, తస్య దిక్పూర్వపదాదితి పఞ్చమ్యా షష్ఠీ ప్రకల్ప్యతే, దిక్పూర్వపదాదుత్తరస్య జీషో జీబాదేశో భవతీత్యర్థః । తేన యత్ర జీష్ తత్రైవ జీబితి సిద్ధమ్ । ఏవం చోత్తరత్ర జీషేవ స్వర్యత ఇత్యుపపన్నం భవతి ॥

వాహః ॥ 4.1.61 ॥

సామర్థ్యాదితి । కర్మణ్యుపపదే వహేర్ణ్విధానాత్కేవలస్య వాహః సమ్భవో నాస్తీత్యేతత్సామర్థ్యమ్ । దిత్యౌహీతి । `ఛన్దసిసహః', `వహశ్చ' ఇతి ణ్విః, ఉపధావృద్ధిః, జీషి `వాహ ఊఠ్', తత్ర సమ్ప్రసారణమిత్యనువృత్తేః `సమ్ప్రసారణాచ్చ' ఇతి పూర్వరూపత్వమ్, `ఏత్యేధత్యూఠ్సు' ఇతి వృద్ధిః ॥

సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామ్ ॥ 4.1.62 ॥

భాషాయామిత్యుచ్యతే, తత్రైతన్న సిధ్యతి---సఖీ సప్తపదీ భవ, ఆ ధేనవో ధునయన్తామశిశ్వీరితి ? నైష దోః; ఇతికరణోఽత్ర క్రియతే, స భిన్నక్రమో భాషాయామిత్యస్యానన్తరం ద్రష్టవ్యః, స చ ప్రకారే వర్తతే, తేన ఛన్దస్యపి క్వచిద్భవిష్యతి । భాషాగ్రహణం తు నిత్యార్థమ్ ॥

జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాత్ ॥ 4.1.63 ॥

అస్త్రీవిషయాదిత్యనన్యభావే విషయశబ్ద ఇత్యాహ---న చ స్త్రఇయామితి । స్త్రియామేవ యస్య నియమేన వృత్తిస్తత్స్త్రీవిషయమ్, తతోఽన్యదస్త్రీవిషయమిత్యర్థః ।

ఇహ లౌకికజాతిగ్రహణే బ్రాహ్మణత్వాదీనాం గోత్రస్య చ నాడాయనాదేర్జాతిత్వే వాదినాం విప్రతిపత్తేః, చరణశబ్దానాం చ కఠాదీనామధ్యయనక్రియాసమ్బన్ధనిబన్ధనత్వేన పాచకాదివత్క్రియాశబ్దత్వేనావ్యాప్తిరిత్యభిమతాం జాతి లక్షయతి---ఆకృతిగ్రహణా జాతిరితి ।

గృహ్యతేఽనేనేతి గ్రహణమితి కరణసామాన్యే పదం సంస్క్రియతే, పశ్చాదాకృతిశబ్దసమవధానే స్త్రీత్వం ప్రతీయమానం బహిరఙ్గత్వాత్ ప్రత్యయస్య నిమిత్తం న భవతి । గ్రహణమాకృతిర్యస్యా ఇతి గ్రహణరూపోద్దేశేనాకృతిరూపతా విధీయతే, న త్వాకృతిరూపోద్దేశేన గ్రహణరూపతేత్యర్థః । ఆకృతిః=సంస్థానమ్, సా గ్రహణం యస్యాః సాఽఽకృతిగ్రహణా, అవయవసన్నివేశవిశేషవ్యఙ్గ్యేత్యర్థః । అనేన గోత్వాదిజాతిర్లక్షితా । బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిస్తు న సంగృహీతా భవతి, బ్రాహ్మణక్షత్త్రియాదీనాం సంస్థానస్య సదృశత్వాదితి తత్సంగ్రహాయాఽఽహ---లిఙ్గానాం చేతి । సర్వాణి లిఙ్గాని న భజతీత్యయమర్థో వివక్షితః । తత్ర సర్వశబ్దస్య లిఙ్గాపేక్షత్వేఽపిగమకత్వాద్బజో ణ్విప్రత్యయః, సమాసశ్చ । `లిఙ్గానామ్' ఇతి కర్మణి షష్ఠీ । అప్రాప్తప్రాపణార్థం చేదం వచనమ్, న త్వాకృతిగ్రహణేత్యస్య సఙ్కోచకమ్; తేన తటాదేః సర్వలిఙ్గత్వేఽపి ఆకృతిగ్రహణత్వాజ్జాతిత్వం భవత్యేవ । ఇహ కస్మాన్న భవతి---దేవదత్తః, దేవదత్తేతి ?ఉపదేశాపేక్షమిదం లక్షణమ్ । కోఽర్థః ? అసర్వలిఙ్గేషు యేషు జాతివాచిత్వమాచార్యా ఉపదిశన్తి తేష్వేవ భవతీత్యర్థః । ఆకృతిగ్రహణాయా జాతేరేకత్వనిత్యత్వప్రత్యేకపరిసమాప్తత్వలక్షణాన్ ధర్మానాహ---సకృదితి । ఏకస్మిన్పిణ్డే సకృదుపదిష్టా `అయం గౌః' ఇతి పిణ్డాన్తరే నిర్గ్రాహ్యా, నిశ్చేతుం శక్యేత్యర్తః । యది చైకా న స్యాత్, నైవ గృహ్యేత । తథా నిత్యత్వాభావేఽపి పిణ్డేన సహ వినాశాత్పిణ్డాన్తరే న గృహ్యేత । యది చ ప్రత్యేకం సర్వాత్మనా పరిసమాప్తా న స్యాత్, తస్మిన్నపి తావత్పిణ్డే సర్వాత్మనా న గృహ్యేత యత్రాఖ్యాతా, కిం పునః పిణ్డాన్తరే ! కథం పునరేకమేవ వస్తు బహుత్ర యుగపత్కార్త్స్న్యేన వర్తతే, న హి దేవదత్తస్తదానీమేవ స్రుఘ్నే భవతి మధురాయాం చ ? దృశ్యతే చేత్కో దోషః, న హి దృష్టేఽనుపపన్నం నామ ! గోత్రమితి । అపత్యమిత్యర్థః । చరణశబ్దేన శాఖాధ్యాయినో గృహ్యన్తే, గోత్రస్యానాకృతిగ్రహణత్వాత్ సర్వలిఙ్గత్వాచ్చ పృథగుపాదానమ్, `నాడాయనం నపుంసకమ్' ఇతి దర్శనాత్ । చరణశబ్దస్త్వధ్యయనక్రియాసమ్బన్ధేన ప్రవృత్తత్వాత్క్రియాశబ్ద ఏవ, న జాతిశబ్దః ।

కుక్కుటీ, సూకరీతి । ఆకృతిగ్రహణాయా జాతేరుదాహరణమ్ । బ్రాహ్మణఈ, వృషలీత్యసర్వలిఙ్గాయాః । తత్ర బ్రాహ్మణీతి రూపోదాహరణమ్ । శార్ఙ్గరవాదిష్వస్య పాఠాద్ వృషలీత్యేతదేవ జీప ఉదాహరణమ్ । నాడాయనీ, చారాయణీతి । గోత్రలక్షణాయాః `నడాదిభ్యః ఫక్' । అపత్యమాత్రస్య గ్రహణాదనన్తరాపత్యేఽపి భవతి---అవన్తీ, కున్తీతి, `ఇతో మనుష్యజాతేః' ఇతి జీష్భవతి । ఇహ తు కులస్యాపత్యం కులీనా బ్రాహ్మణీతి జీష్ న భవతి; అజాదిషు దర్శనాదిత్యాహుః । కఠీతి । కఠేన ప్రోక్తమ్, వైశమ్పాయనాన్తేవాసిత్వాణ్ణినిః, తస్య `కఠచరకాత్' ఇతి లుక్, తతః `తదధీతే' ఇత్యణ్, తస్య `ప్రోక్తాల్లుక్' ఇతి లుక్ । బహవృచీతి । బహ్వ్య ఋచోఽస్యా ఇతి బహువ్రీహిః, `బహ్వృశ్చరణాఖ్యాయామ్' ఇత్యకారః సమాసాన్తః । కథం పునః స్త్రీ నామాధీతే ? మా నామాధిగీష్ట, తద్వంశ్యత్వాత్తు తాచ్ఛద్బ్యం భవిష్యతి, యథా---అనధీయమానే మాణవకే ।

అత్రాపరం జాతిలక్షణముక్తం భాష్యే---

ప్రాదుర్భావవినాశాభ్యాం సత్త్వస్య యుగపద్గుణైః ।

అసర్వలిఙ్గాం బహ్వర్థాం తాం జాతిం కవయో విదుః ।। ఇతి ।

సత్త్వస్య ప్రాదుర్భావవినాశాభ్యాం యాఽఽవిర్భావతిరోభావౌ ప్రాప్నోతి, యావద్ద్రవ్యభావినీత్యర్థః । గుణైశ్చ యుగపద్ ద్రవ్యేణ సమ్బధ్యతే యథా నిర్గుణం ద్రవ్యం న భవతి, తథా జాతిరహితమపీత్యర్థః । బహ్వర్థామితి । అర్థశబ్దో విషయవాచీ, బహువిషయాం బహువ్యక్తివ్యాపినీమిత్యర్థః । అసర్వలిఙ్గామితి । పూర్వల్లక్షణాన్తరమ్ । తత్ర యథా పూర్వలక్షణం తథా కుమారీభార్యా ఇతి భవితవ్యమ్, కథమ్ ? కౌమారమయావద్ద్రవ్యభావ్యపి ఆకృతిగ్రహణత్వాద్భవనతి జాతిః, తతశ్చ `జాతేశ్చ' ఇతి పుంబద్భావప్రతిషేధః । వృద్ధా, స్థవిరేత్యాదౌ చ జాతిలక్షణో ఙీష్ప్రాప్నోతి, యథా పునరుత్తరం తథా కౌమారాదికం జాతిర్న భవతి; అయావద్ద్రవ్యభావిత్వాత్ । తత్ర పూర్వకం లక్షణం భాష్యకారస్యాభిమతమ్, నోత్తరమ్; అపర ఆహేత్యభిధానాత్ । తథా చ జ్యాపూంస్త్రే యువతితరేత్యత్ర `తసిలాదిషు' ఇతి ప్రాప్తస్య పుంవద్భావస్య `జాతేశ్చ' ఇతి నిషేధ ఆశ్రితః । అత ఏవ వృత్తికారేణాప్యేతదేవ లక్షణముపన్యస్తమితి కేచిదాహుః । ఏవమపి యువజానిరిత్యత్ర పుంవద్భావో న ప్రాప్నోతి, తస్మాద్ ద్వితీయమేవ లక్షణం సాధీయో మన్యామహే । అత ఏవ వృద్ధా, స్థవిరేతి జాతిలక్షణో ఙీష్న భవతి । యువతితరేత్యత్ర తు భాష్యకారప్రయోగాత్పుంవద్భావాభావః ।

ముణ్డేతి । గుణశబ్దోఽయమ్ । మక్షికేతి । స్త్రియామేవాయం నియతః । ఇహ కస్మాన్న భవతి--- మాలా, బలాకేతి ? మాలాశబ్దో మలనం మాల ఇతి ఘఞన్తః పుంల్లిఙ్గః, క్షేత్రవిశేషే నపుంసకః, స్రజి స్త్రీలిఙ్గః । బలాకాశబ్దో హి బలాం కాయతీతి యౌగికః సర్వలిఙ్గః, బకజాతివచనః స్త్రీలిఙ్గః । నాత్ర యథాకథఞ్చిదస్త్రీలిఙ్గవిషయత్వం వివక్షితమ్ , కిం తర్హి ? యస్మిన్ప్రవృత్తినిమిత్తే స్త్రీలిఙ్గస్తస్మిన్నేవ నిమిత్తే యల్లిఙ్గాన్తరేఽపి వర్త్తతే తదస్త్రీవిషయమ్ । యథా పునరయం శబ్దార్థస్తథా `స్త్రియాః పుంవత్' ఇత్యత్ర వక్ష్యామః । తేన నిమిత్తభేదేన నానాలిఙ్గేషు నాయం విధిర్భవతి । యద్యేవమ్, ద్రోణీ, వుటీ, పాత్రీత్యత్ర న ప్రాప్నోతి ? ద్రోణశబ్దః ప్రమాణవిశేషే పుంల్లిఙ్గః; గవాదిన్యాం తు స్త్రీలిఙ్గః; కుటశబ్దో ఘటే పుంల్లిఙ్గః, గేహే తు స్త్రీలిఙ్గః; గౌరాదిపాఠాత్సిద్ధమ్ ।

హయగవయేత్యాది । గౌరాదిష్విదానీన్తనైర్హయాదయః ప్రక్షిప్తా ఇతి వార్తికకారవచనాద్విజ్ఞాయతే ।।

పాకకర్ణపర్ణపుష్పఫలమూలబాలోత్తరపదాచ్చ ।। 4.1.64 ।।

స్త్రీవిషయత్వాదేతేషామితి । పూర్వత్ర సమానాయామాకృతౌ యదస్త్రీవిషయమిత్యాశ్రయణాన్నిమిత్తభేదేన నానాలిఙ్గానామేషాం న సిధ్యతీతి భావః । ఓదనపాకాదయః సంజ్ఞాశబ్దా యథాకథఞ్చిద్వ్యుత్పాద్యాః ।।

ఇతో మనుష్యజాతేః ।। 4.1.65 ।।

అవన్తీ, కున్తీతి । అవన్తి-కున్తిశబ్దాభ్యామపత్యేఽర్థే `వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్' తస్య `స్త్రియామవన్తికున్తికురుభ్యశ్చ' ఇతి లుక్ । దాక్షీ, ప్లాక్షీతి । `అత ఇఞ్' ।

విట్, దరదితి । విట్శబ్దాజ్జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్, దరచ్ఛబ్దాద్ `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యాదినాణ, తయోః `అతశ్చ' ఇతి లుక్ । ఉదాహరణసిద్ధ్యర్థమేవ `అతః' ఇత్యస్యానువృత్తిర్న శక్యాఽఽశ్రయితుమిత్యత్రాపి ప్రసఙ్గః ।

ఔదమేయీతి । ఉదకం మేయమస్య ఉదమేయః, `ఉదకస్యోదః సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యుదభావః, `తస్యాపత్యమ్', `అత ఇఞ్'।

సౌతఙ్గమీ, మౌనిచిత్తీతి । సుతఙ్గమమునిచిత్తశబ్దాభ్యాం `తేన నిర్వృత్తమ్' ఇత్యత్రార్థే ఇఞ్ప్రత్యయః ।।

ఊఙుతః ।। 4.1.66 ।।

కురురితి । `కురునాదిభ్యో ణ్యః' తస్య `స్త్రియామవన్తి' ఇత్యాదినా లుక్ ।
బ్రహ్మబన్ధూర్జీవబన్ధూరితి । వృత్తస్వాధ్యాయహీనాయా బ్రాహ్మణజాతావేతౌ బహువ్రీహీ వర్తేతే ।

ఉకార ఇత్యాది । `నోధాత్వోః' ఇత్యుచ్యమానే, యవాగ్వా, యవాగ్వై---అత్రాపి `ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్' ఇతి ప్రాప్తస్య విభక్త్యుదాత్తస్య నిషేధః స్యాత్, వర్ణగ్రహణే హ్యర్థవద్గ్రహణపరిభాషా నోపతిష్ఠతే । అథ దీర్ఘోచ్చారణం కిమర్థమ్, న `ఉఙుతః' ఇత్యేవోచ్యేత, సవర్ణదీర్ఘత్వేన సిద్ధమ్ ? న సిధ్యతి; సత్యపి సవర్ణదీఘత్వే, `గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య' ఇతి హ్రస్వత్వం ప్రాప్నోతి । న ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్ ? `ఉభయత ఆశ్రయణే నాన్తాదివత్', తథా హి ఏకాదేశస్యాన్తవత్త్వేన ప్రతిపదికసంజ్ఞా సమ్పాద్యా, `అప్రత్యయః' ఇతి నిషేధాత్ । ఆదివత్త్వేన చ స్త్రీప్రత్యయత్వం సమ్పాద్యమ్ । ఇతి తర్హి బ్రహ్మబన్ధూచ్ఛత్రమ్---షత్వతుకోరసిద్ధత్వాద్ హ్రస్వలక్షణో నిత్యస్తుక్ ప్రసజ్యేత, దీర్ఘోచ్చారణాత్త్వేకాదేశస్యాసిద్ధత్వేఽపి దీర్ఘ ఏవాయమితి `దీర్ఘాత్పదాన్తాద్వా' ఇతి వికల్పః సిధ్యతి ? ఏతదపి నాస్తి ప్రయోజనమ్ ; పదాన్తపదాద్యోరేకాదేశోఽసిద్ధః, న చైప పదాన్తపదాద్యోరేకాదేశః । తస్మాదనర్థకం దీర్ఘోచ్చారణమ్ ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---దీర్ఘోచ్చారణం కపో బాధనార్థమితి । `శేషాద్విభాషఆ' ఇతి కపోఽవకాశః---అయవకః, అవ్రీహికః, ఊఙోఽవకాశః--కురూరితి; బ్రహ్మబన్ధ్వాదేర్బహువ్రీహేరుభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్కప్ ప్రాప్నోతి, దీర్ఘోచ్చారణాన్న భవిత, కథమ్ ? ఉకారద్వయం దీర్ఘేణ నిర్దిష్టమ్, తత్ర ద్వితీయ ఉకారః కపో బాధనార్థః । అధ్వర్యురితి । అధ్వరం యాతీతి `మృగయ్వాదయశ్చ' ఇత్యుణాదిషు దర్శనాత్ కుప్రత్యయోఽధ్వరశబ్దస్యాన్తలోపశ్చ । చరణలక్షణేయం జాతిః, అధ్వర్యుశాఖాధ్యాయిని వంశే భవేత్యర్థః ।

అప్రాణిజాతేశ్చేతి । అత్ర `ఉతః' ఇతి నాపేక్ష్యతే తేనాలాబూ-కర్కన్ధూశబ్దాభ్యాం దీర్ఘాన్తాభ్యామపి భవతి । `కృషిచమితనిధనిసజిఖర్జిభ్య ఊః' ఇతి వర్తమానే `ణిత్కశిపద్యర్తేః' ఇత్యతో ణిదితి చ, `నఞి లమ్బేర్నలోపశ్చ', `లబి అవస్రంసనే', తస్మాన్న ఞ్పూర్వాదూప్రత్యయో భవతి నలోపశ్చ ణిత్త్వాద్ వృద్ధిః, `అన్దూదృమ్భూకర్కన్ధూః' ఇతి నిపాతనాదూకారాన్తః కర్కన్ధూశబ్దః । ఏవమలాబూ-కర్కన్ధూశబ్దౌ దీర్ఘాన్తౌ । ఊఙ్విధానమలాబ్వా, కర్కన్ధ్వా ఇత్యాదౌ `నోఙ్ధాత్వోః' ఇతి విభక్త్యుదాత్తత్వప్రతిషేధార్థమ్ । కృకవాకురితి । `కృకే వచః కశ్చ' కృకశబ్ద ఉపపదే వకేర్ధాతోరుణ్ ప్రత్యయో భవతి, కశ్చనాన్తాదేశః । రజ్జురితి । `సృజేరసుమ్ చ', ఆదిలోపః ప్రకృతః, సృజేరు ప్రత్యయః, ఆదేశ్చ లోపోఽసుగాగమశ్చ, ఋతో యణాదేశః, సకారస్య జశ్త్వచర్త్వే, సృజ్యతేఽసౌ రజ్జురితి । హనురితి । `యుస్నిహి' ఇత్యాదినా హన్తేరుప్రత్యయః ।।

పఙ్గోశ్చ ।। 4.1.68 ।।

శ్వశురస్యేతి । పుంయోగలక్షణస్య జీషోఽపవాద ఊఙ్ విధీయతే, `శావశేరాప్తౌ' శుశబ్దేఽశ్నోతేరురన్ ప్రత్యయో భవతి । కిమిదం శు ఇతి ? ఆశుశబ్దస్యాయమాదిలోపో నిపాతితః । ఆశ్వాప్తవ్యః శ్వశురః, తస్య స్త్రీ శ్వశ్రూః, `శ్వశురః శ్వవవా' ఇత్యదినిపాతనాద్విభక్త్యాది ప్రాతిపదికకార్యం భవతి ।।

ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే ।। 4.1.69 ।।

ఉపమీయతేఽనయేత్యుపమా, తద్భావ ఔపమ్యమ్ । కథం `విచకరే చ కరేణుకరోరుభిః' ఇతి ? నిరఙ్కుశాః కవయః; `కరేణ వరోరుభిః' ఇతి పాఠః---కరేణ విచకరే వరోరుభిరితి ।।

సంహితశఫలణక్షవామాదేశ్చ ।। 4.1.70 ।।

సంహితశబ్దః సహితపర్యాయః, లక్షణశబ్దోఽర్శఆద్యచ్ప్రత్యయాన్తః, వామశబ్దః శోభనపర్యాయః ।

సహితసహాభ్యాం చేతి । `సమో వా హితతతయోః' ఇతి మలోపే సతి యః సహితశబ్దస్తస్య సంహితగ్రహణేనైవ సిద్ధమ్, ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ । యస్తు సహ హితేన వర్తతే ఇతి వ్యుత్పన్నః సహితశబ్దస్తస్యేదం గ్రహణమిత్యాహుః । సహోరూరితి । సహేతే ఇతి సహౌ, తాదృశావూరూ యస్యా ఇత్యర్థః । విద్యమానస్య వా సహశబ్దస్య ఊర్వతిశయప్రతిపాదనాయ ప్రయోగః ।।

కద్రుకమణ్డల్వోశ్ఛన్దసి ।। 4.1.71 ।।

గుగ్గుల్వాదీనాం ఛన్దసి వ్యత్యయేన స్త్రీత్వమ్ । పతయాలుశబ్దః `స్పృహిగృహి' ఇత్యాదినాఽఽలుజన్తః ।।

శార్ఙ్గరవాద్యఞో ఙీన్ ।। 4.1.73 ।।

ఏతేऽణన్త ఇతి । శ్రృఙ్గరు, కపటు, గుగ్గులు, బ్రహ్మన్---ఇత్యేతేభ్యః ప్రాగ్దీవ్యతోऽణ్, గోతమశబ్దాదృష్యణ్,, గౌరాదిష్వప్యయం పఠితః । ఏతే ఢగన్తా ఇతి । బాహుల్యాదేవముక్తమ్ । కణ్డలుశబ్దాచ్చతుష్పాద్భ్యో ఢఞ్, ఇతరేభ్యస్తు శుభ్రాదిలక్షణో ఢక్ । ఏతౌ ఫగన్తావితి । వాత్స్యశబ్దాద్ గర్గాదియఞన్తాద్యూని `యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫక్ । నను న స్త్రియాం యువసంజ్ఞా, `గోత్రాద్యూన్యస్త్రియామ్' ఇతి వచనాత్, గోత్రే చ `ఏకో గోత్రే' ఇతి నియమః ? ఏవం తర్హి వాత్స్యాయనశబ్దస్యాస్మిన్ గణే పాఠసామర్థ్యాత్స్త్రియాం యువసంజ్ఞా భవిష్యతి, గోత్ర ఏవ వా ప్రత్యయద్వయమ్ । ముఞ్జశబ్దో నడాదిః । జాతిరితి । గోత్రలక్షణా । ఢగన్త ఇతి । కీకసాశబ్దః శుభ్రాదిః । ఇ్యఙన్తావితి । `వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్' ఇతి కవి-శివిభ్యాం ఞ్యఙ్, `యఙశ్చాప్' అత్ర ప్రాప్నోతి । ఏహి, పర్యేహీతి । `ఈహ చేష్టాయామ్' ఆఙ్పూర్వాత్పర్యాఙ్పూర్వాచ్చ `సర్వధాతుభ్య ఇన్' ఇతీన్ ప్రత్యయః, అశ్మరథశబ్దో గర్గాదిః, ఉదపానశబ్దః శుణ్డికాదిః, ఉత్సాదిశ్చ, తత్రాహ---శుణ్డికాద్యణన్తః ప్రయోజయతీతి । అన్తే తు జీపో జీనో వా నాస్తి విశేషః । జాతిరితి । అరాల--చణ్డాలయోరసర్వలిఙ్గత్వాజ్జాతిత్వమ్ । వతణ్డశబ్దస్య గోత్రత్వాత్ । వతణ్డస్యాపత్యం స్త్రీ `వతణ్డాచ్చ' ఇతి యఞ్, `లుక్ స్త్రియామ్' ఇతి తస్య లుక్ । భోగవద్గోరిమతోరితి । మత్వన్తత్వాత్ `ఉగితశ్చ' ఇతి జీపి ప్రాప్తే వచనమ్ । నను భోగశబ్దో ఘఞన్తః, గౌరిశబ్దః `అత ఇఞ్' ఇతీఞన్తః, తౌ ఞిత్స్వరేణాద్యుదాత్తౌ, తాభ్యాం మతుప్, పిత్త్వాదనుదాత్తః, తతశ్చ న జీబ్జీనోరత్రాస్తి విశేషః ? తత్రాహ---ఘాదిషు నిత్యమితి । ఉగిల్లక్షణే జీపి సతి `నద్యాః శేషస్యాన్యతరస్యామ్', `ఉగితశ్చ' ఇతి వికల్పేన హ్రస్వత్వం స్యాత్, జీని తు సతి `ఘరూపకల్ప' ఇతి నిత్యం సమ్భవతి । కథం భవతి, యావతా ఉగితః పరా యా నదీ తస్యా వికల్పో విహితః, జీనపి చోగితః పరా నదీ, బోగవద్గౌరిమతోరుగిత్త్వాత్ ? నైష దోషః; `ఉగితశ్చ' ఇతి ఇత్యర్థేऽయం చశబ్దః, ఉగిత ఇత్యేవముగిత్సంశబ్దనేన యా నదీ విహితా న చానేన విహితో జీనేవం విహితా నదీ భవతి । యథా తు `యువోరనాకౌ' ఇత్యత్ర భాష్యమ్, తథోగితః పరా యా నదీత్యేతదేవ స్థితమ్ । సంజ్ఞాయా అన్యత్ర హీబేవ భవతి హ్రస్వశ్చ వికల్పితః ।

నృనరయోర్వృద్ధిశ్చేతి । నృశబ్దాదృన్నేభ్యో జీపి, నరశబ్దాజ్జాతిలక్షణే జీషి ప్రాప్తే వచనమ్ । వృద్ధిశ్చేతి, వక్ష్యామీతి చ అన్యతరస్య గ్రహణేऽపి నారీతీష్టం సిద్ధమ్, అన్యతరస్యానిష్టనివృత్త్యర్థం తు ద్వయోరుపాదానమ్ । తత్ర నరశబ్దేऽన్త్యస్య వృద్ధౌ సత్యాం యస్యేతిలోపాదానర్థక్యమితి యస్యేతి లోపస్తావద్భవతి, తత్ర కృతే రేఫస్య వృద్ధిః ప్రాప్నోతి, కా ? అవిశేషప్పర్యాయేణ సర్వైవ ? నైష దోషః; `స్థానేऽన్తరతమః' ఇత్యత్రాన్తరతమే స్థానే షష్ఠీత్యపి పక్షో వ్యాఖ్యాతః, తతో నృనరయోరితి యైషా షష్ఠీ సా వృద్ధేరన్తరతమే నృనరావయవే స్థానిన్యనుసంహ్రియతే । యత్ర చ షష్ఠీ తత్రాదేశ ఇత్యకారస్యైవ భవిష్యతి । అత్ర పుత్త్రశబ్దం

కేచిత్పఠన్తి, న స కేవలః స్త్రియాం వర్తత ఇతి తదన్తస్య సమాసస్య గ్రహణమ్ । తత్రాపి బహుపుత్త్రా, అతిపుత్త్రేత్యాదావనుపసర్జనాధికారాన్న భవతి । క్వ తర్హి భవతి ? పుత్త్రప్రధానే । నను పుత్త్రప్రధానం సమాసే సైవ పుంల్లిఙ్గతా ? సత్యమ్ ; `సూతోగ్రరాజభోజమేరుభ్యో దుహితుః పుత్రడ్ వా' ఇతి వాతికకారేణ యత్ర పుత్రడాదేశో విహితస్తాన్యుదాహరణాని । సూతపుత్త్రీ, రాజపుత్త్రీతి---అత్ర స్వభావాత్పుత్త్రశబ్దో దుహితృశబ్దేన సమానార్థః, న పుత్రడాదేశ ఇతి పఠతామభిప్రాయః ।

అన్యే తు `ప్రద్యోతపుత్త్రీ శైలపుత్త్రీతి వార్త్తికవిషయాదన్యదేవ జీన ఉదాహరణమ్, పుత్రడాదేశస్తు జీపి స్వరార్థః' ఇతి మన్యన్తే, నాత్రాప్తభాషితమస్తి ।।

యఙ్శ్చాప్ ।। 4.1.74 ।।

పకారః జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్' ఇత్యత్ర సామాన్యగ్రహణార్థః, స్వరస్తు పరత్వాచ్చిత్స్వర ఏవ భవతి । ఞ్యఙః ష్యఙశ్చ సామాన్యగ్రహణమితి । యద్యపి ష్యఙ్ స్త్రియామేవ విధీయతే, తథాపి ఙిత్కరణసామర్థ్యాత్తస్యాప్యత్ర గ్రహణమితి భావః । ఆమ్బష్ఠ్యేత్యాది । అమ్బష్ఠాదిభ్యోఽపత్యే `వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్' । కారీషగన్ధ్యేతి । స్వాదిసూత్రే వ్యుత్పాదితమ్ । వరాహశబ్దాత్ `అత ఇఞ్' । శర్కరాక్ష-పూతిమాషగోకక్షశబ్దా గర్గాదయః ।

నను చ గౌకాక్ష్యశబ్దః క్రౌడ్యాదిషు పఠ్యతే, తతః ష్యఙః `యఙ' ఇత్యేవ చాప్ సిద్ధః ? మా పాఠి, తత్ర `పాచ్చ యఞః' ఇత్యనేనైవ శర్కరాక్ష్యాదివద్ గౌకాక్ష్యేతి సిద్ధమ్ । యద్యేవమ్, గౌకాక్షీపుత్రః---ష్యఙః సమ్ప్రసారణం న ప్రాప్నోతి ? నాత్ర సమ్ప్రసారణమిష్యతే, గౌకాక్ష్యాపుత్ర ఇత్యేవ భవతి । ఏవం హి సౌనాగాః పఠన్తి---`ష్యఙః సమ్ప్రసారణే గౌకక్ష్యాయాః ప్రతిషేధః' ।।

తద్ధితాః ।। 4.1.76 ।।

యువతిరితి । తద్ధితసంజ్ఞాయాం సత్యాం `కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' ఇతి ప్రాతిపదికసంజ్ఞా భవతి । బహువచనమిత్యాది । `ప్రత్యయః' ఇత్యాదివదేకవచన ఏవ కర్తవ్యే బహువచనేనసంజ్ఞినాం బహుత్వసూచనాదనుక్తోఽపి తద్ధితః పరిగృహ్యేత ఇతి మన్యతే । స్త్రీప్రత్యయానామాదితస్తద్ధితాధికారే క్రియమాణే `ప్రాచాం ష్ఫ తద్ధితః' ఇత్యత్ర తద్ధితగ్రహణం న కర్తవ్యమ్, `యస్యేతి చ' ఇత్యత్ర చకారగ్రహణమ్, `జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్'

ఇత్యత్ర తు తదన్తాత్తద్ధితవిధానార్థం జ్యాగ్రహణం కర్తవ్యమేవ ? సత్యమ్; జీబాదీనాం ఙకారస్యేత్సంజ్ఞా న స్యాత్, `అతద్ధితే' ఇతి ప్రతిషేధాత్ I సత్యామపి వా పట్వీత్యాదౌ `ఓర్గుణః' స్యాత్ I తస్మాద్యథాన్యాసమేవాస్తు II

యూనస్తిః II 4.1.77 II

యువతిరితి I త్యన్తాత్ `ఇతో మనుష్యజాతేః' ఇతి జీష్న భవతి; తిప్రత్యయేనైవ స్త్రీత్వస్యోక్తత్వాత్ , యౌవనస్య వాఽజాతిత్వాత్ II

అణిఞోరనార్షయోర్గురూపోత్తమయోః ష్యఙ్ గోత్రే II 4.1.78 II

ఇహ సమ్భవే వ్యభిచారే చ సతి విశేషణవిశేష్యభావో భవతి, తేన `గోత్రే' `అనార్షయోః' ఇతి చాణిఞ్మాత్రస్య విశేషణమ్, `గురూపోత్తమయోః' ఇత్యేతత్తదన్తస్య, తదాహ---గోత్రే యావణిఞౌ విహితావనార్షౌ తదన్తయోరితి I యద్యప్యపత్యాధఇకారాదన్యత్ర లౌకికస్య గోత్రస్య గ్రహణమ్, తథాప్యత్ర పారిభాషికస్య గ్రహణమ్ ; లౌకికగ్రహణస్య `అనార్షయోః' ఇతి పర్యుదాసాశ్రయణేనైవ సిద్ధత్వాత్ I ఇహాయం ష్యఙ్ ప్రత్యయో వా స్యాత్ ? ఆదేశో వా ? ప్రత్యయవిధావపి హి గాపోష్టక్' ఇత్యాదౌ షష్ఠీదర్శనాత్, ఉత్తరత్ర `క్రౌడ్యాదిభ్యశ్చ' ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశాచ్చ ప్రత్యయపక్షోఽపి సమ్భవత్యేవ I తత్రాద్యపక్షే ఉదమేఘస్యాపత్యం స్త్రీ, `అత ఇఞ్', ఔదమేఘి ఇతి స్థితే తదన్తాత్ ష్యఙి విహితే ఔదమేఘ్యాయాశ్ఛాత్త్రా ఔదమేఘాశ్ఛాత్త్రాః, ఔదమేఘ్యానాం సఙ్ఘః, `ఇఞశ్చ' `సఙ్ఘాఙ్కలక్షణ' ఇతి చ ఇఞన్తాద్విధీయమానోఽణ్ న స్యాత్ I అథాపి లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా ఇఞన్తాద్విధీయమానోఽణ్ ష్యఙన్తాదపి స్యాత్, ఏవమపి `ఆపత్యస్య చ తద్ధితేఽనాతి' ఇతి యలోపో న స్యాత్, ష్యఙోఽనాపత్యత్వాత్ ? నైష దోః ; `భస్యాఢే తద్ధితే' ఇతి పుంవద్భావాత్ప్రాగేవణ ఉత్పత్తేః ష్యఙ్ నివర్తతే, తస్మిన్నివృత్తే `ఇఞః' ఇత్యణ్భవిష్యతి, యకారస్య చ శ్రవణంన భవిష్యతి I ఇహ తర్హ్యౌదమేఘ్యాయా ఉపత్యమ్ `స్త్రీభ్యో ఢక్', ఔదమేఘేయ ఇతి యలోపో న స్యాత్, పుంవద్భావశ్చ నాస్తి, `అఢే' ఇతి ప్రతిషేధాత్ ? ఇతీమమాద్యే పక్షే దోషం దృష్ట్వా ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ---ష్యఙాదేశో భవతీతి I

నన్వస్మిన్పక్షే ఉడులోమ్నోఽపత్యం స్త్రీ బాహ్వాదిషు లోమన్శబ్దస్య పాఠాత్కేవలస్యాపత్యేన యోగాభావాత్సామర్థ్యాత్తదన్తస్య గ్రహణాదిఞి తస్య ష్యఙాదేశే సతి `యే చాభావకర్మణోః' ఇతి

ప్రకృతిభావాత్ `నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపో న స్యాత్, తతశ్చౌడులోమన్యేతి స్యాత్, ఔడులోమ్యేతి చేష్యతే, ప్రత్యయపక్షే ఇఞా వ్యవధానాన్నాస్తి ప్రకృతిభావః, యస్యేతి లోపేఽపి కృతే స్థానిద్భావాద్వ్యవధానమేవ ? నైష దోషః ; నాత్రాకృతే టిలోపే ష్యఙ్ ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్ ? అగురూపోత్తమత్వాత్, తస్మాదిఞ్యేవ టిలోపః, తతో గురూపోత్తమత్వమ్, తతః ష్యఙిత్యానుపూర్వ్యాత్సిద్ధమ్ I అయం తర్హి దోషః---ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయాఽణిఞన్తయోర్గ్రహణమ్, తయోర్విధీయమానః ష్యఙనేకాల్త్వాత్సర్వాదేశః ప్రాప్నోతి ? `ఙిచ్చ' ఇత్యన్త్యస్య భవిష్యతి, తాతఙ్న్యాయేన సర్వాదేశః ప్రాప్నోతి I యత్ర హి ఙకారస్య ప్రయోజనాన్తరమపి సమ్భావ్యతే తత్ర `ఙిచ్చ' ఇత్యేతదనన్యార్థఙిత్త్వేష్వనఙాదిషు సావకాశం బాధిత్వా `అనేకాల్శిత్సర్వస్య' ఇత్యేతద్భవతి, యథా తాతఙి I ఇహ చ సర్వాదేశత్వేఽపి `యఙశ్చాప్' ఇతి విశేషణం ప్రయోజనం సమ్భవతి, తస్మాత్సర్వాదేశః ప్రాప్నోతి, తత్రాహ---నిర్దిశ్యమానస్యేత్యాది I

యద్యయముత్తమశబ్దో వ్యుత్పన్నః స్యాత్, తదోచ్చబ్దాత్తమపి కృతే `కిమేత్తిఙవ్యయఘాద్' ఇత్యామ్ప్రాప్నోతి ? న వా ద్రవ్యప్రకర్షత్వాత్ I ఉచ్ఛబ్దో హి ససాధనక్రియావచన ఉద్గతే వర్తతే, తస్య క్రియాద్వారకః ప్రకర్షః---అతిశయేనోద్గత ఇతి, తతశ్చ ద్రవ్యనిష్ఠత్వాత్ప్రకర్షస్య `అద్రవ్యప్రకర్షే' ఇతి ప్రతిషేధో భవిష్యతి I ఏవమపి తమపః పిత్త్వాదాద్యుదాత్తత్వప్రసఙ్గః ? న వోఞ్ఛాదిషు పాఠాత్, ఉఞ్ఛాదిషు హి ఉత్తమశశ్వత్తమౌ సర్వత్రేతి పఠ్యతే I ఏవమపి స తావత్పాఠః కర్తవ్యః, క్రియామాత్రస్య చ ప్రకర్షే ఉత్తమామిత్యామ్ప్రసఙ్గశ్చ, అతోఽనభిదానావుచ్ఛబ్దాత్తమపోఽనుత్పత్తిరేషితవ్యా I కిఞ్చావ్యుత్పన్న ఉత్తమశబ్దశ్చతుష్ప్రభృతిషు వర్తతే, కథమ్ ? ఊర్ధ్వముచ్చారిత ఉద్గతః, స చ ప్రథమోచ్చారితమపేక్షతే, తతశ్చ త్రిషు ద్వావుద్గతౌ, తయోశ్చ ద్వితీయోఽతిశయేనోద్గతః, ద్వయోశ్చ సమ్ప్రధారణాయాం తరపా భావ్యమ్, తతశ్చ యత్రోద్గతా ఏవ త్రయస్తత్రైవ స్యాత్---కారీషగన్ధ్యేత్యాదౌ; వారాహ్యేత్యాదౌ తు న స్యాత్ I తదేవం వ్యుత్పత్తిపక్షే దోషం పశ్యన్నవ్యుత్పత్తిపక్షమాశ్రిత్యాహ---ఉత్తమశబ్ద ఇతి I స్వాభావాదితి I న వ్యుత్పత్తివశాదిత్యర్థః I త్రిప్రభృతీనామితి వచనాద్గార్గీ ప్లాక్షీత్యాదౌ న భవతి I

టిడ్ఢాణఞితి ఙీబేవ భవతీతి I ప్రాప్తిమాత్రాభిప్రాయేణేదముక్తమ్ I అత్ర హి జాతిత్వాత్ `శార్ఙ్గరవాద్యఞః' ఇతి ఙీనా భావ్యమ్ I వాసిష్ఠీతి I `ఋష్యన్ధక' ఇత్యాదినాణ్ I

ఆహిచ్ఛత్రీతి I జాతాదావర్థేఽణ్ I ఏవమత్రాదేశపక్షః స్థాపితః I

యద్యేవమ్, హస్తిశిరసోఽపత్యమ్, బాహ్వాదిత్వాదిఞ్, `అచి శీర్షః' ఇతి శీర్షాదేశః, ఇఞః ష్యఙాదేశః, తతః స్థానివద్భావేన శీర్షశబ్దస్య శిరోగ్రహణేన గ్రహణాద్ `యే చ తద్ధితే' ఇతి శీర్షన్నాదేశః ప్రాప్నోతి ? అస్తు; `నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపో భవిష్యతి । `యే చాభావకర్మణోః' ఇతి ప్రకృతిభావః ప్రాప్నోతి, తతశ్చ హాస్తిశీర్షణ్యేతి స్యాత్, ప్రత్యయపక్షే త్విఞాఽవ్యవహితత్వాన్నాస్తి శీర్షన్నాదేశః, యస్యేతి లోపేఽపి కృతే స్థానివద్భావాద్వ్యవధానమేవ, తేన హాస్తిశీర్ష్యేతి సిద్ధ్యతి, తస్మాత్ప్రత్యయపక్ష ఆశ్రణీయః । తదేతద్ `యే చ తద్ధితే' ఇత్యత్ర వామనో వక్ష్యతి---`యది ప్రత్యయః, కథమౌదమేఘ్యయ ఇతి, ఆపత్యాద్విహితః ష్యఙ్ సోఽప్యాపత్య ఏవ, తత్ర యలోపే సిద్ధమ్' ఇతి ।

జయాదిత్యస్తు మేనే---శీర్షాదేశసన్నిపాతేన ష్యఙ్, స తద్విఘాతం న కరిష్యతీతి । యద్యేవమ్, అజాదిప్రత్యయనిబన్ధః శీర్షాదేశః కథం తమజాది విహన్యాత్ ? తతః కిమ్ ? ష్యఙాదేశోఽపి న ప్రాప్నోతి, అనిత్యా సన్నిపాతపరిభాషా, తేన ష్యఙ్ భవతి, శీర్షాదేశశ్చ న భవిష్యతి । అయం తర్హ్యాదేశపక్షే దోషః---అనుబన్ధౌ కర్తవ్యౌ యఙశ్చాబితి సామాన్యగ్రహణతదవిఘాతార్థౌ, అన్యథాఽణాదేశే ష్యఙి `టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా ఙీప్స్యాత్, ఇఞాదేశే తు `ఇఞ ఉపసఙ్ఖ్యానమ్' ఇతి ఙఈప్రసఙ్గః ? నైష దోషః; `టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యత్రాత ఇతి వర్తతే, తత్ర చాణాఽకారో విశేష్యతే---అణోఽకార ఇతి । తత్ర ష్యఙాదేశే `అనల్విధౌ' ఇతి స్థానివద్భావాభావాన్ఙీబ్న భవిష్యతి । అణన్తాదకారాన్తాదితి హి విజ్ఞాయమానే స్వాశ్రయమకారాన్తత్వం స్థానివద్భావాదణన్తత్వం చేతి స్యాన్ఙీపః ప్రసఙ్గః । `ఇఞ ఉపసఙ్ఖ్యానమ్' ఇత్యత్రాపి `ఇతో మనుష్యజాతేః' ఇత్యత `ఇతః' ఇత్యపేక్ష్యతే---ఇఞ్య ఇకారః తదన్తాదితి । ఇఞన్తాదికారాన్తాదితి వా విజ్ఞాయమానే ష్యఙాదేశే సతి వారాహ్యేత్యాదివికారాభావాన్ఙీషభావః సిద్ధః । ఏవమపి స్వరార్థశ్చాబేష్టవ్యః, అన్యథా ఇఞాదేశః ష్యఙ్ స్థానివద్భావేన ఞిత్, టాబపి పిత్త్వాదనుదాత్త ఇతి ఞిత్స్వరేణాద్యుదాత్తం పదం స్యాత్ । స్యాదేతత్---ఇఞో ఞకారస్యేత్సంజ్ఞాయాః ప్రాగేవ ప్రతిపదవిధానాత్ష్యఙాదేశః కారిష్యతే, తత్ర ఞిత్స్వరాభావాత్ ప్రత్యయస్వరే సతి టాప్యపి సిద్ధః స్వర ఇతి, యద్యేవ తర్హి ఞిత్స్వరో న భవతి ఏవం వృద్ధిరపి న స్యాద్, అతో ఞకారస్య సత్యామిత్సంజ్ఞాయామాదేశ ఇత్యాస్థేయమ్, తతశ్చ స్వరే దోషప్రసఙ్గాచ్చాబర్థమనుబన్ధౌ కర్తవ్యావేవ । ప్రత్యయపక్షే తు సతి శిష్టే ష్యఙః ప్రత్యయస్వరే కృతే తదన్తాదాపి సిద్ధమిష్టమ్, న రూపభేదో న స్వరభేదః । నను చ ష్యఙైవ స్త్రీత్వస్య ద్యోతితత్వాదాబ్న స్యాత్ ? నైష దోషః; యథా గార్గ్యాయణీత్యాదౌ ద్వాభ్యాం స్త్రీత్వం ద్యోత్యతే, తథాఽత్రాపి ద్వయోరేవ సామర్థ్యమితి టాబపి భవిష్యతి । `ష్యఙః సమ్ప్రసారణమ్' ఇత్యత్ర విశేషణార్థం తర్హి త్వయాప్యనుబన్ధౌ కర్తవ్యౌ, ఇహ మా భూత్---పాశానాం సమూహః పాశ్యా, `పాశాదిభ్యోయః', పాశ్యాపతిరితి ? ఏవం తర్హ్యేకోఽనుబన్ధః కరిష్యతే, క ఏవః ? షకీరే ఙీప్రసఙ్గః । ఙకారే `యఙః సమ్ప్రసారణమ్' ఇత్యుచ్యమానే లోలూయాపుత్ర ఇత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి ? అప్రత్యయాదిత్యకారేఽతో లోపే చ సతి అకారేణ వ్యవహితత్వాన్న భవిష్యతి । వారాహీపుత్ర

ఇత్యత్రఆపి తర్హి టాపా వ్యవధానమ్ ? ఏకాదేశస్య పూర్వం ప్రత్యన్తవత్త్వాన్నాస్తి వ్యవధానమ్ । నను `,ష్యజః సమ్ప్రసారణమ్' ఇత్యత్ర `లిటి ధాతోః' ఇత్యతోధాతుగ్రహణమనువర్తతే, `ఆదేచ ఉపదేశేఽశితి' ఇత్యాత్త్వం ధాతోర్యథా స్యాద్, గోభ్యామిత్యాదౌ మా భూదిత్యేవమర్థమ్ । తత్ర యడన్తస్య ధాతోః పుత్రపత్యోరనన్తరయోః సమ్ప్రసారణం భవతీత్యుక్తే యో ధాతుర్లోలూయాదిర్నాసావనన్తరః, యశ్చానన్తరో వారాహ్యాదిర్న స ధాతుః, తత్ర ధాతుత్వానన్తర్యయోరన్యతరరూపపరిత్యాగేన భవత్సమ్ప్రసారణం యథా వారాహీపుత్ర ఇత్యాదౌ అసత్యపి దాతుత్వే ఆనన్తర్యమాత్రాశ్రయణేన భవతి, తథా లోలూయాపుత్ర ఇత్యత్రాసత్యప్యానన్తర్యే ధాతుత్వాశ్రయణేన స్యాత్ ।

అథ బ్రూయాః---యజ్ధాత్వోర్న పరస్పరేణ విశేషణవిశేష్యభావః, అపి తర్హి సముచ్చయః---పుత్రపత్యోరనన్తరస్య యఙో ధాతోశ్చేతి ? తత్ర వారాహీపుత్ర ఇత్యాదౌ భవిష్యతి, న తు లోలూయాపతిరిత్యాదౌ; ధాతోర్వ్యవధానాత్ । తతశ్చ సామర్థ్యాద్ధాతుగ్రహణస్యోత్తరార్థైవానువృత్తిః సమ్పద్యత ఇతి । యద్యేవమ్, వాక్పతిరిత్యత్ర వచేః సమ్ప్రసారణప్రసఙ్గః ? ఏవం తర్హి ధాతోరితి నివర్త్స్యతే, ఆత్త్వం పునర్గవాదేః ప్రాతిపదికస్య న భవతి; ఉపదేశోభావాత్ । స్వరూపజ్ఞాపనప్రధానో నిర్దేశ=ఉపదేశః । `గోద్వ్యచః', `నౌద్వ్యచః' ఇత్యాదో తు కార్యాన్తరార్థముచ్చారణమ్, న స్వరూపజ్ఞాపనార్థమ్ । తదేవం ప్రత్యయపక్ష ఏక ఏవానుబన్ధః కర్తవ్యః । అత్ర సంగ్రహశ్లోకాః---

పుంవద్భావాద్యజాతౌ యలుగణపి పరస్మిన్ ష్యజి హ్యాదమేఘే

స్వార్థే ష్యజ్ తద్యలుగ్డే క్రమత ఇహ భవేదౌడులోమ్యా పరస్మిన్ ।

ష్యజ్శీర్షాధీనలాభస్తదభివిహతయే న ప్రభూర్వాస్తి శీర్ష్యే

సర్వాదేశోఽపి తాతఙ్జివ న యజణిఞోః స్థానినోరుక్తిహేతోః ।।

స్త్ర్యుక్తావప్యప్పరస్మిన్నిహ సులభ ఇతి ష్ఠౌ విధేయౌ న వా యే-

ఽణాదేశే జీనివృత్త్యై త్వణ ఇఞ ఇతి చేద్ ద్వౌ విశేష్యౌ న దోషః ।

ఇశిత్త్వాదాదేరుదాత్తః ప్రసజతి సహజాదేశనే వృద్ధ్యభావః

పాశ్యాపుత్రే నివృత్త్యై యణ ఇక ఇహ షిత్త్వేకకే జీష్యజోస్తు ।।

లోలూయాపుత్ర ఇత్యద్వ్యవహిత ఇతరత్రాపి దీర్ఘోఽన్తవత్స్యాద్

ధాత్వానన్తర్యయోగే విధిరితి స యథానన్తరేఽధౌ తథా ధోః ।

ధాత్వానన్తర్యయోశ్చేన్మిథ ఇహ న హి తేఽపేక్షితా వాక్పతావిక్

ధోర్మాత్రాధిక్రియాత్వే హ్యుపదిశిరితి గోర్నో తదేవం మమైకః ।।

గోత్రావయవాత్ ।। 4.1.79 ।।

గోత్రశబ్దోఽయమస్తి పారిభాషికః `అపత్యం పౌత్రప్రభృతి గోత్రమ్' ఇతి, అస్తి చ లౌకికోఽపత్యమాత్రవచనః, అస్తి చ వ్యుత్పన్నః---గూయన్తే శబ్ద్యన్తేఽనేన స్వసన్తానప్రభవా ఇతి ప్రధానభూత ఆదిపురుషః, స్వప్రభవస్యాపత్యం సన్తానస్య సంజ్ఞాకారీ గోత్రమిత్యుచ్యతే, యథా---భరతః, రఘుః, యదురితి । అవయవశబ్దోఽప్యస్తి ఏకదేశే యత్సమ్బన్ధాదవయవతీతి సముదాయ ఉచ్యతే; అస్తి చ పృథగ్భావే, అవయుత్యానువాద ఇత్యాదావవపూర్వస్య యౌతేః పృథగ్భావేఽపి దర్శనాత్; అస్తి చాప్రధానే---అవయవభూతోఽయమస్మిన్ గ్రామ ఇతి । తత్ర పారిభాషికే గోత్రే ఏకదేశే చావయవే చ వచనమనర్థకమిదం స్యాత్, కథమ్ ? పౌత్రప్రభృత్యపత్యసముదాయో గోత్రం తదవయవశ్చతుర్థాదిస్తదపి గోత్రమేవ, తద్వాచినోఽణిఞన్తాత్పూర్వేణైవ సిద్ధః ష్యఙ్ । అథ కస్మింశ్చిన్మహాగోత్రే యాన్యవాన్తరగోత్రాణి, యథా---భార్గవగోత్రస్య చ్యవనాదీని, తే గోత్రావయవా స్తేష్వగురూపోత్తమార్థోఽయమారమ్భః । యద్యేవమ్, సప్తర్షీణామగస్త్యాష్టమానామష్టౌ మహాగోత్రాణి ప్రవరాధ్యాయే పంఠ్యన్తే తద్వ్యతిరిక్తేభ్యః సర్వేభ్యః ష్యఙః ప్రసఙ్గః; న చైతదిష్టమ్, అగురూపోత్తమేభ్యోఽపి పుణికాదిభ్య ఏవేష్యతే । పృథగ్భావవచనే త్వవయవశబ్దే గోత్రాదన్యవాచినోఽణిఞన్తాత్ష్యఙి విధీయమానే పూర్వసూత్రే గోత్రగ్రహణమనర్థకమ్ । అథాప్రధానవచనోఽవయవశబ్దః, పారిభాషికమేవ

గోత్రం ప్రవరాధ్యాయే పాఠాచ్చాప్రాధాన్యమ్, తతోఽయమర్థః స్యాత్---యేఽణిఇఞన్తా గోత్రాపత్యవాచినః ప్రవరాధ్యాయే న పఠ్యన్తే తేభ్యః ష్యఙితి । తత్రానృషిభ్యో గురూపోత్తమేభ్యః పూర్వేణైవ సిద్ధః, అగురూపోత్తమేభ్యస్తు సంజ్ఞాకారిభ్య ఏవేష్యతే, పారిభాషికే చ గోత్రే సంజ్ఞాకారిత్వం విశేషో న లభ్యత ఇతి । ఇహాపి ప్రసజ్యేత---తుషజకో నామ కశ్చిత్తస్య గోత్రం స్త్రీ `అత ఇఞ్' తౌషజకీ, అపత్యమాత్రే తు గోత్రే యద్యేకదేశోఽవయవస్తతోఽపత్యసముదాయస్య పౌత్రప్రభృత్యపత్యమవయవ ఇతి తద్వాచినోఽణిఇఞన్తాత్పూర్వేణైవ సిద్ధః । పృథగ్భావే త్వపత్యాదన్యవాచిన ఆహిచ్ఛత్రాదేరేవ ప్రసఙ్గః । అప్రధానే త్వప్రధానాపత్యవాచినోఽణిఇఞన్తాద్ గురూపోత్తమాన్న సర్వత్రేష్యతే, కిన్తు సంజ్ఞాకారిభ్యః, తత్రాపి గోత్రే । వ్యుత్పన్నే గోత్రే ఏకదేశవచనోఽవయవశబ్దో న సమ్భవతి, న హి యేన పురుషేణ స్వసన్తానప్రభవా గూయన్తే తదవయవాద్ధస్తపాదాదేర్గోత్రేఽణిఞోఽసమ్భవః । అథ గోత్రం చ తదవయవశ్చేతి కర్మధారయస్తదా భార్గవాదిగోత్రేషు యేఽవాన్తరవ్యపదేశకారిణశ్చ్యవనాదయస్తేభ్యః ప్రసఙ్గః । పృథగ్భావే చ యే సంజ్ఞాకారిభ్యః పృథగ్భూతాస్తుషజకాదయస్తేభ్య ఏవ స్యాత్ । అత ఏవమేషు పక్షేషు దోషసమ్భవాద్వ్యుత్పన్నో గోత్రశబ్దః, అప్రధానావచనోఽవయవశబ్దః, కర్మధారయశ్చసమాసః । నిపాతనాద్విశేషణస్య పరనిపాతః, ప్రవరాధ్యాయేఽపాఠాచ్చాప్రాధాన్యమ్ । తదేతదాహ---గోత్రావయవా గోత్రాభిమతా ఇతి । గోత్రమిత్యేవమభిమతాః, గోత్రాభిధాయిన ఇత్యేవ లోకే ప్రసిద్ధాః, న పునః ప్రవరాధ్యాయే పఠితా ఇత్యర్థః । కాః పునస్తా ఇత్యత్రాహ---కులాఖ్యా ఇతి । కులమాఖ్యాయతే ఆభిరితి కులాఖ్యాః, పుణికాదిభిర్హి కులమాఖ్యాయతే---పుణికావయంగోత్రేణేత్యేవమాది । తత ఇతి । తథోక్తవిశేషణవిశిష్టాభ్యః కులాఖ్యాభ్యః । అగురూపోత్తమార్థ ఆరమ్భ ఇతి । `గురూపోత్తమయోః' ఇతి నివృత్తమ్, అన్యత్సర్వమనువర్తత ఇతి భావః । పౌణిక్యేత్యాదిః । పుణిక-భుణిక-ముఖరశబ్దేభ్యః `అత ఇఞ్', తస్య ష్యఙాదేశః । తే క్రౌడ్యాదిషు ద్రష్టవ్యా ఇతి । అవ్యుత్పన్నత్వాత్తస్యేతి భావః ।।

క్రౌడ్యాదిభ్యశ్చ ।। 4.1.80 ।।

ష్యఙ్ ప్రత్యయో భవతీతి । క్రౌడ్యాదిభ్య ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశాత్ప్రత్యయపక్షేఽప్యత్ర దోషాభావాచ్చైవముక్తమ్ । అగురూపోత్తమార్థ ఇత్యాది । తత్ర క్రోడ్యాదయః ప్రాక్చపయతశబ్దాదత ఇఞన్తాః, చౌపయతప్రభృతయః ప్రాగ్ సౌధాతకిశబ్దాదణన్తాః, సౌధాతకిశబ్దః `సుధాతురకఙ్ చ' ఇతి ఇఞన్తః । సూత యువత్యామితి । సూతశబ్దః ష్యఙముత్పాదయతి యువత్యాం ప్రాప్తయౌవనాయామభిధేయాయామ్---సూత్యా, అన్యత్ర క్రియాశబ్దాట్టాబ్ భవతి---సూతా, జాతివాచినస్తు ఙీష్ భవతి---సూతీ । భోజ క్షత్రియే ఇతి । జాతిలక్షణస్య ఙీషోఽపవాదః---భోజ్యా, క్రియాశబ్దాత్తు టాబేవ భవతి---భోజయతీతి భోజా, తతః పరే ఇఞన్తాః । గౌకక్ష్యశబ్దో గర్గాదియఞన్తః ।।

ద్రైవయజ్ఞిశౌచివృక్షిసాత్యముగ్రికాణ్ఠేవిద్ధిభ్యోఽన్యతరస్యామ్ ।। 4.1.81 ।।

దేవా యజ్ఞా యష్టవ్యా అస్య దేవయజ్ఞః, శుచిర్వృక్షోఽస్య శుచివృక్షః, సత్యముగ్రమస్య సత్యముగ్రః, నిపాతనాద్విశేష్యస్య పూర్వనిపాతో ముమాగమశ్చ, కణ్ఠే విద్ధమస్య కణ్ఠే విద్ధమస్య కణ్ఠే వా విద్ధః, `అమూర్ద్ధమస్తకాత్' ఇత్యలుక్ । కాణ్ఠేవిద్ధిభ్య ఇత్యన్యే పఠన్తి, కాణ్ఠేన విద్ధః, `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః, నిపాతనాత్కాణ్ఠశబ్దస్యైకారః । సర్వే ఇఞన్తాః ।।

సమర్థానాం ప్రథమాద్వా ।। 4.1.82 ।।

ప్రత్యేకమత్ర పదానాం స్వరితత్వం ప్రతిజ్ఞాయతే, న సముదాయస్యైకమిత్యాహ---త్రయమపీతి । అత్ర చ ప్రయోజనమ్---ఏకస్య నివృత్తావపరస్య నివృత్తిర్మా భూదితి । ఏతదేవ స్పష్టయతి---సమర్థానామితి చేతి । స్వాధింకప్రత్యయావధిశ్చాయమితి । స్వస్యాః ప్రకృతేరర్థే భవాః స్వార్థికాః, అధ్యాత్మాదిః, భాష్యకారప్రయోగాద్ ద్వారాదికార్యాభావః, స్వశబ్దస్య తు ద్వారాదిషు పాఠాదస్తి ప్రసఙ్గః । తదాదివిధిర్హి తత్ర భవతి; ఆద్యజ్విశేషణత్వాద్ ద్వారాదీనామ్, యథా---ద్వారపాలస్యేదం దౌవారపాలమితి । ప్రాగ్దిశో విభక్తిరితి యావదితి । తత ఆరభ్య హి స్వార్థికాః ప్రత్యయా విధీయన్తే, కిం పునః కారణం స్వార్థికేష్వేష న ప్రవర్తతే ? ఇత్యాహ---స్వార్థికేష్విత్యాది । తత్ర సమర్థానామితి సమ్బద్ధార్థానాం చేత్యర్థః । తత్ర వాక్యే సమ్బద్ధార్థతా, వ్యపేక్షా హి తత్ర సామర్థ్యమ్, అపేక్షా ఆకాఙ్క్షా, అన్యోఽన్యాపేక్షా=వ్యపేక్షా । అనయాఽఽకాఙ్క్షాసన్నిధియోగ్యత్వేషు సత్సు యః సమ్బన్ధః స లక్ష్యతే । వృత్తౌ సంసృష్టార్థతా । ఏకార్థీభావో హి తత్ర సామర్థ్యమ్ । వృత్తౌ హ్యుపసర్జనపదాని స్వార్థముపసర్జనీకృత్య ప్రధానార్థపరాణి భవన్తి, యథా---గఙ్గాయాం గోష ఇతి గఙ్గోపసర్జనం తీరమాహ । తథౌపగవ ఇత్యత్రోపగుశబ్దః ఖార్థోపసర్జనమపత్యమాహ । అత ఏవ ఋద్ధస్యౌపగవ ఇతి ఋద్ధత్వముపగోవింశేషణం న భవతి । యత్ర హి శబ్దః పయవస్యతి తత్రైవ విశేషణసమ్బన్ధః । యది చ వాక్యవద్ వృత్తావపి ఖార్థ ఏవ పర్యవస్యేత్తద్వదేవ విశేషణసమ్బన్ధో భవేత్, ప్రధానపదాన్యప్యుపసర్జనవిశిష్టమేవ ఖార్థం బ్రువతే । యది తు వాక్యవద్ వృత్తావపి ప్రధానపదాని స్వార్థమేవ బ్రువీరన్ తతో యథోపగోరపత్యం దేవదత్తః కల్యాణశ్చేత్యుభాభ్యామపత్యార్థస్య సమ్బన్ధః, తథౌపగవః కల్యాణశ్చేత్యప్యుక్తేస్యాత్, న చైవమ్ । అతో యాదృశస్య సమ్బన్ధస్య భావాదయం విశేషః స ఏకార్థీభావః । న చ స్వార్థికేషు ప్రకృత్యర్థాదర్థాన్తరం సమ్భవతి యత్రప్రత్యాయనాయ శబ్దన్తరం ప్రయుజ్యేత, యేన సహ సమర్థతా స్యాత్ । ఏతేన ప్రాథమ్యం వ్యాఖ్యాతమ్ । అతః ప్రతియోగ్యపేక్షయా సామర్థ్యప్రాథమ్యయోరభావాత్స్వాధికేషు నాస్యోపయోగ ఇతి సిద్ధమ్ । వికల్పోఽపి

తత్రానవస్థిత ఇతి । క్వచిత్ప్రవర్తతే । ఏతచ్చాషడక్షాదిసూత్రే వక్ష్యతే । ఇహ `ప్రథమాత్' ఇత్యేతద్విశేషణం శాస్త్రవాక్యగతమాశ్రీయతే, న విగ్రహవాక్యగతమ్; అనియతత్వాత్ । వాక్యే హి ప్రయోగోఽనియత ఇతి సర్వేషాం ప్రాథమ్యసమ్భవాత్ । కదాచిదపత్యవద్వాచినోఽపత్యే ప్రత్యయః స్యాత్, కదాచిదపత్యవాచినస్తద్వతి । అయం చ ప్రకారోఽసత్యపి `ప్రథమాత్' ఇత్యస్మిల్లభ్యత ఇత్యనర్థకం తత్స్యాత్ ।

నను చ యస్మిన్వాక్యే యత్ప్రథమోచ్చారితం తస్మిస్తత ఏవ యథా స్యాత్, చరమోచ్చారితాన్మా భూదిత్యేతత్ప్రయోజనం స్యాత్ ? తన్న; న హి వృత్తివాక్యయోః సహప్రయోగః, తతశ్చ వాక్యగతే ప్రాథమ్యే వ్యవస్థాపకే సతి వృత్తేః ప్రయోగో న నియత ఇతి వ్యర్థమేవ `ప్రథమాత్' ఇతి విశేషణం స్యాత్, తస్మాచ్ఛాస్త్రవాక్యగతమేవ ప్రాథమ్యం వ్యవస్థాపకమిత్యాహ---లక్షణవాక్యానీత్యాది ।

సమర్థానామితి నిర్ధరణే షష్ఠీతి । తతశ్చ నిర్ధారణస్య తుల్యజాతీయవిషయత్వాత్ప్రథమాత్సమర్థాత్ప్రత్యయో భవతి, తత్ర `సమర్థాత్ ప్రథమాత్' ఇతి వక్తవ్యే `సమర్థానాం ప్రథమాత్' ఇతి వచనం ప్రధానపదస్యాప్యుపసర్జనపదేనైకార్థీభావప్రతిపాదనార్థమ్; అన్యథా వాక్యవద్ వృత్తావపి ప్రధానపదస్యాన్యేనాపి సమ్బన్ధః శక్యేత । యది తర్హి లక్షణవాక్యే ప్రథమోచ్చారితాత్ప్రత్యయః, ఏవం సతి `తస్యాపత్యమ్' ఇత్యాదౌ సర్వనామ ప్రథమనిర్దిష్టమితి తత ఏవ ప్రత్యయః స్యాత్, నోపగ్వాదేః, న హి తల్లక్షణవాక్యే ప్రథమనిర్దిష్టమిత్యత ఆహ---తస్యేతి । సామాన్యమిత్యాది విశేషలక్షణమ్, విశేషోపలక్షణమిత్యర్థః । `తస్మాపత్యమ్' ఇత్యాదౌ హి విశేషా ఏవ నిర్దేష్టుమిష్టాః, తేషాం తు సర్వేషాం ప్రత్యకముపాదానే గౌరవం స్యాద్, ఏకస్యోపాదానేఽనుపాత్తాద్విశేషాన్తరాన్న స్యాద్, యథా---అద్భిః సంస్కృతమిత్యాదావితి సర్వేషాముపలక్షణత్వేన తస్యేత్యాదికముపాత్తమ్ । తస్యోపగ్వాదేరితి । న తు స్వయం కార్యితయా, న హి తస్యేత్యస్య సామాన్యవచనస్య ప్రకరణాద్యభావేన విశేషేఽనవస్థితస్యాపత్యం ప్రతి సమ్బన్ధివిశేషప్రతిపాదనేన సగ్బన్ధ్యన్తరవ్యవచ్ఛేదాఖ్య ఉపకారః సమ్భవతి । సమ్బన్ధిసామాన్యంత్వపత్యశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాదేవావగతమ్, అతో యత్సూత్రే సాక్షాత్ప్రథమోచ్చారితం సామాన్యవాచి న తస్మాత్ప్రత్యయః, యస్మాచ్చ ప్రత్యయో న తత్సూత్రే సాక్షాత్ప్రథమోచ్చారితమితి అగత్యా ఉపలక్షణగతం ప్రాథమ్యముపలక్ష్యాణాం విజ్ఞాయతే । తదాహ---తదీయం ప్రాథమ్యం విశేషణాం విజ్ఞాయత ఇతి ।

కమ్బల ఉపగోరిత్యాది । యథాపత్యశబ్దస్య పూర్వపరాభ్యాం యథేష్టమభిసమ్బన్ధో భవతి, ఏవమణోఽపి సమ్బావ్యేతేతి భావః । అత్ర చ ప్రత్యయే సత్యనర్థకస్యాపి సముదాయస్య తద్ధితాన్తత్వేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయామేకత్వాద్యభావేఽపి అవ్యయేభ్య ఇవ స్వాదయః స్యుః । నను `తస్యాపత్యమ్' ఇతి శ్రూయమాణసమ్బన్ధ్యపేక్షాయాం విభక్తౌ విజ్ఞాయమానాయాం నాత్ర ప్రసఙ్గః ? నైతదేవమ్; న హి లక్షణవాక్యే విభక్త్యుచ్చారణమ్, సమ్బన్ధప్రతిపాదనార్థసామాన్యస్య సమ్బన్ధాసమ్భవాత్, కిం తర్హి ? షష్ఠ్యన్తాత్ప్రత్యయవిధ్యర్థమ్ । తథాపి విశేషోపలక్షణద్వారేణ సమ్బన్ధః స్యాద్ ? ఏవమపి ఋద్ధస్యోపగోరపత్యమిత్యాదౌ సాపేక్షాదపి స్యాదేవ । సమర్థపరిభాషయా తర్హి వ్యవస్థా భవిష్యతి ? స్యాదేవ యద్యేతస్మాత్సూత్రాత్ప్రాగేవ సుబన్తాత్తద్ధితా ఇతి వ్యవస్థితం స్యాత్ । ఇహ తు జ్యాప్ప్రాతిపదికాధికారాత్ షష్ఠ్యాదివిభక్త్యర్థవృత్తేస్తత ఏవ తద్ధితాః స్యుః । సతి త్వస్మిన్సమ్బన్ధప్రతిపత్తేర్విభక్త్యాయత్తత్వాత్సుబన్తాదేవ తద్ధితా భవన్తి, న చైవం సతి పదకార్యప్రసఙ్గః । తథా హి---రాజన్యే వార్త్రఘ్న ఇత్యాదౌ భసంజ్ఞయోపజాతయా లుప్తవిభక్త్యాశ్రయాపి పదసంజ్ఞా ఏకసంజ్ఞాధికారాద్ బాధిష్యతే । రాజత్వం రాజతేత్యాదౌ తు ప్రాతిపదికాదప్యుత్పత్తౌ `స్వాదిషు' ఇతి పదసంజ్ఞా భవత్యేవ । నను తద్ధితలుకి సర్వనామస్థానే దోషః, కాశ్యపేన ప్రోక్తమధీయతే `కాశ్యపకౌశికాభ్యామృషిభ్యాం ణినిః', `ఛన్దోబ్రాహ్మణాని' ఇతి తద్విషయతాయామ్ । `తదధీతే తద్వేద' ఇతి ద్వితీయాన్తాత్కాశ్యపిన్శబ్దాదుత్పన్నస్యాణః ప్రోక్తాల్లుకి యద్యపి కాశ్యపిన ఇత్యాదౌ భసంజ్ఞాయా లుప్తవిభక్తినిమిత్తయా అపి పదసంజ్ఞాయా బాధాదదోషః, కాశ్యపిభ్యామిత్యాదౌ తు భవత్యేవ పదసంజ్ఞా; తథాపి కాశ్యపనౌ, కాశ్యపిన ఇత్యాదౌ సర్వనామస్థానే భసంజ్ఞాయా అభావాల్లుప్తామన్తర్వర్తినీం విభక్తిమాశ్రిత్య పదసంజ్ఞా స్యాత్ । న చాసర్వనామస్థాన ఇతి ప్రతిషేధః, కిం కారణమ్ ? స్వాదిష్వితి యా ప్రాప్తిస్తస్యా ఏవ సనిషేధః । ఏవం తర్హి `అసర్వనామస్థానే' ఇతి విభజ్యతే, ప్రసజ్యప్రతిషేధశ్చాశ్రీయతే, తత్సామర్థ్యాద్ `అనన్తరస్య విధిర్వా' ఇత్యేతన్నాశ్రీయతే, తేన సర్వనామస్థానే పరతః పూర్వస్యావధేర్యా చ యావతీ పదసంజ్ఞా స్వాదిష్వితి వా సుబన్తమితి వా సా సర్వా ప్రతిషేత్స్యతే । యద్యేవమ్, రాజా దణ్డీత్యాదౌ సావపి న స్యాత్, `యచ్చిభమ్' ఇత్యతోఽచీత్యేతదసర్వనామస్థానే ఇత్యత్రాపేక్ష్యతే, తేనాజాదావేవ సర్వనామస్థానే సర్వా పదసంజ్ఞా నిషేత్స్యతే ? సౌ హలాదౌ స్వాదిష్వింతి వా సుబన్తమితి వా భవిష్యతీత్యదోషః । తదేవం సత్యస్మిన్ వచనే సుబన్తాత్తద్ధితే న కశ్చిద్దోష ఇతి స్థితమ్ ।

అత ఏవ పూర్వాహ్ణేతరాం పూర్వాహ్ణేతమామిత్యాదౌ `ఘకాలతనేషు' ఇత్యలుక్ విధాస్యతే । నను సత్యప్యస్మిన్ స్వార్థికేష్వస్యావ్యాపారాత్కథం సుబన్తాత్తరప్ స్యాత్ ? ఏవం తర్హ్యర్థక్రమ ఏవాయమీదృశో యదుత పూర్వం విభక్త్యా యోగః, పశ్చాత్తరపా । ఉక్తం హి ప్రియకుత్సనాదిషు తతః ప్రవర్త్తతేఽసౌ విభక్త్యన్త ఇతి । ఏవం చ

కృత్వాఽలుగ్విధానమప్యుపద్యతే । యది తు తదేవాలుగ్విధానం జ్ఞాపకమ్, తస్యాపత్యమిత్యాదౌ న విభక్త్యర్థమాత్రే తాత్పర్యమ్, కిన్తు షష్ఠ్యాదివిభక్త్యన్తా ఏవోపలక్షయితుమిష్టాః । జ్యాప్ప్రాతిపదికాధికారస్తు వృద్ధాదివిశేషణ్త్వేనైవోపయుజ్యత ఇతి, తథా సతి పదవిధిత్వాత్ సమర్థపరిభాషయైవ వ్యవస్థా సిద్ధ్యతి । కిఞ్చ---అనభిధానాదసామర్థ్యేన భవిష్యతి, నార్థః సమర్థవచనేన ।

ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---యదర్థాభిధానసమర్థం తస్మాద్యథాస్యాత్ । కిం పునస్తత్ ? కృతవర్ణఆనుపూర్వీకం పదమ్---సౌత్థితిః, వైక్షమాణిరితి, అత్ర సవర్ణదీర్ఘత్వే కృతే ప్రత్యయో భవతి, సు+ఉత్థిత వి+ఈక్షమాణ---ఇత్యస్యామవస్థాయాం న భవతి । యది స్యాత్, సావుత్థితిః వాయీక్షమాణిరితి ప్రాప్నోతి, `వార్ణదాఙ్గం బలీయః' ఇతి వృద్ధిప్రసఙ్గాత్ । నన్వన్తరఙ్గత్వాద్వార్ణేషు కృతేషు ప్రత్యయో భవిష్యతి ? ఏవం తర్హ్యేతదర్థం సమర్థవచనం కుర్వన్నేతజ్జ్ఞాపయతి---అస్తీయం పరిభాషా `అకృతవ్యూహాః పాణినీయాః' కృతమపి శాస్త్రం నివర్తయన్తీతి । వ్యూహః=శాస్త్రకార్యమ్, తదన్తరఙ్గత్వాత్ప్రాప్తమపి పశ్చాదస్య నిమిత్తవిఘాతో భవిష్యతీతి బుద్ధ్యా న కృతం యైస్తేఽకృతవ్యూహాః, ఏవంభూతా భవన్తి పాణినీయా ఇత్యర్థః । కృతమపీత్యత్ర వాశబ్దోఽధ్యాహార్యః, కృమపి వా శాస్త్రకార్యం నివర్తయన్తి నిమిత్తాభావ ఉత్పత్స్యమానే ఇత్యర్థః । తేన పపుష ఇత్యాది సిద్ధం భవతి । అత్రాన్తరఙ్గత్వాత్పూర్వకృతోఽపీడాగమ ఏతత్పరిభాషావశాన్నివర్తతే, పూర్వమేవ వాన క్రియతే, తతః శసి సమ్ప్రసారణే కృతే వలాదిత్వాదిడభావః । ప్రథమాన్తాదితి । ప్రథమానిర్దిష్టాదపత్యవిశేషవాచినో దేవదత్తాదిశబ్దాదిత్యర్థః । అన్యథా `సాస్య దేవతా' ఇతి యథా ఇన్ద్రో దేవతాస్య ఐన్ద్రః స్థాలీపాక ఇతి ప్రథమాన్తాత్ షష్ఠ్యర్థే ప్రత్యయో భవతి, ఏవమిహాపి స్యాత్---దేవదత్తోఽపత్యమస్య దైవదత్తిరుపగురితి ।

వాగ్రహణం కిమితి । వృత్తివాక్యయోర్వ్యపేక్షైకార్థీభావలక్షణాదర్థభేదాదేవ బాధ్యబాధకభావో న భవిష్యతీతి ప్రశ్నః । వాక్యమపి యథా స్యాదితి । తద్యథా గోశబ్దేన గావీశబ్దో నివర్తతే సత్యామపి స్త్రీత్వప్రతిపత్తౌ, తథేహాప్యాపగవమానయేత్యుక్తే య ఏవానీయతే `ఉపగోరపత్యమానయ' ఇత్యుక్తే స ఏవేతి ప్రధానార్థభేదాద్ వృత్త్యా వాక్యం బాధ్యేతేతి భావః । యద్యేవం సమాసవృత్తిస్తద్ధితవృత్త్యా బాధ్యేతేతి । `యత్రోత్సర్గాపవాదౌ విభాషా తత్రాపవాదేన ముక్తే ఉత్సర్గో న ప్రవర్తతే' ఇతి రాజ్ఞోఽనన్తరో రాజానన్తర ఇత్యాదిషు సావకాశా సమాసవృత్తిస్తద్ధితవృత్త్యా బాధ్యేత, యథా---దాక్షిరిత్యఞ్ ప్రత్యయ ఇఞేతి భావః । ఏతదపీతి । సమాసవృత్త్యాఖ్యం కార్యమిత్యర్థః ।।

ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్ ।। 4.1.83 ।।

తేన దీవ్యతీతి వక్ష్యతీతి । యది తస్యేదమనుకరణం ప్రాగ్దీవ్యతేరితి వక్తవ్యమ్, కథం ప్రాగ్దీవ్యత ఇతి నిర్దేశః ? అత ఆహ---తదేకదేశ ఇతి । భవతి హి సముదాయగుణీభూతస్యాప్యేకదేశస్య పృథక్కృత్యానుకరణమ్, యథా---అస్యవామీయమిత్యత్రేతి భావః । `ప్రత్యయః' ఇత్యాదివదణిత్యేవాధికారే సతి `అత ఇఞ్' ఇత్యాదినాపవాదప్రకరణేన విచ్ఛిన్నస్యాణః `తేన రక్తం రాగాత్' ఇత్యాదిష్వర్థేషూపస్థానం న స్యాత్ । తస్మాదధికారపరిమాణఖ్యాపనార్థం ప్రాగ్దీవ్యంత ఇత్యుక్తమ్ । త్రిష్వపి దర్శనేష్విత్యాది । నన్వధికారపక్షేఽపి ప్రతియోగముపస్థానాదత ఇఞ్ అణ్వేత్యణపి ప్రాప్నోతి, పరిభాషాపక్షేఽపి ప్రాగ్దీవ్యతీయాః ప్రకృతయస్తాభ్యః సర్వాభ్యోఽణ్ పరిభాష్యమాణః కేనాపవాదవిషయే న స్యాత్, ఏవం విధిపక్షేఽపి సర్వత్ర ప్రసఙ్గః ? ఏవం మన్యతే---యదయం `పీలాయా వా' ఇతి సూత్రమారభతే, తద్ జ్ఞాపయతి---నాపవాదవిషయేఽణ్ భవతీతి; అన్యథా `ద్వ్యచః' ఇతి ఢక్ సిద్ధః, అనేన చాణిత్యనర్థకం తత్స్యాదితి । `ఉదశ్వితోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి వికల్పవచనమప్యస్మిన్నర్థే లిఙ్గమ్ ।

వయం తు బ్రూమః---`ప్రాగ్దీవ్యతః' ఇతి నేదం దీవ్యతీతిశబ్దైకదేశస్య దీవ్యచ్ఛబ్దస్యానుకరణమ్, కిం తర్హి ? తత్రతత్యోఽర్థో నిర్దిశ్యతే---దీవ్యతోఽర్థాత్ప్రాగితి । తత్ర దివేర్లటి కృతేఽర్థాదిత్యనేన గమ్యమానార్థత్వాదప్రయుక్తేనాప్యప్రథమాన్తేన సామానాధికరణ్యాల్లటః శత్రాదేశః కృతః । తత్రావధేరర్థత్వాదవధిమన్తోఽప్యర్థా ఏవ ప్రతీయన్తే, సజాతీయవిషయత్వేన ప్రసిద్ధతరత్వాదవధ్యవధిమద్భావస్య, తతశ్చ ప్రాగ్దీవ్యతో యేఽర్థాస్తేష్వేవాస్య త్రిష్వపి పక్షేషు వ్యాపారః । తత్ర సమానేఽర్థే ప్రకృతివిశేషాదుత్పద్యమానోఽపవాదోఽణం బాధత ఇతి సిద్ధమిష్టమ్ ।।

అశ్వపత్యాదిభ్యశ్చ ।। 4.1.84 ।।

ప్రాగ్దీవ్యతీయేష్వితి । `అపపరిబరిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా' ఇత్యవ్యయీభావాద్భవార్థే `వృద్ధాచ్ఛః' । `అవ్యయానాం భమాత్రే' ఇతి టిలోపో న భవతి; `లుజ్ముఖస్వరోపచారాః' ఇతి పరిగణనాత్ । అత ఏవావ్యయాత్త్యబపి న భవతి, `అమేహక్వతసిత్రేభ్యః' ఇతి పరిగణనాద్వా । గణపతిశబ్దస్యాత్ర పాఠాద్గాణపత్యో మన్త్ర ఇత్యపశబ్దః । ఏతేన క్షైత్రపత్యం వ్యాక్యాతమ్ । `క్షైత్రపత్యం చరు నిర్వపేత్' ఇతి తు ఛాన్దసమ్ । క్షైత్రపత్యం ప్రాశ్నన్తీతి, ఛన్దోవదృషయః కుర్వన్తి ।।

దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్యః ।। 4.1.85 ।।

పతిశబ్దస్యోత్తరపదశబ్దేన బహువ్రీహౌ కృతే పశ్చాద్ ద్వన్ద్వః, న తు ద్వన్ద్వస్యోత్తరపదశబ్దేన బహువ్రీహిరిత్యాహ---పత్యుత్తరపదాచ్చేతి । ఏతచ్చ ప్రత్యాసత్తేర్వ్యాఖ్యానాద్వా లభ్యతే । అదితిగ్రహణం తు తదుత్తరపదపరిగ్రహార్థం స్యాత్, న హ్యాదిత్యుత్తరపదం దిత్యుత్తరపదం భవతి । పత్యన్తాదితి నోక్తమ్, బహుచ్పూర్వాన్మా భూదితి ।

వాడమతిపితృమతామితి । కుర్వాదిషు మతిపుత్రమచ్ఛబ్దయోః పాఠోఽపత్యార్థో భాషాయామపి ణ్యో యథా స్యాదితి । అనేన తు ఛన్దసి సర్వేష్వేవ ప్రాగ్దీవ్యతీయేషు ణ్యవిధిః । కేచిద్వాక్శబ్దమపి తత్రైవ పఠన్తి, తేన `యానా వాచ్యా ఏతే వత్సాః' ఇతి ప్రయోగోపపత్తిః ।

యమాచ్చేతి । యమశబ్దోఽపి సూత్రే పఠితవ్య ఇత్యర్థః ।

పృథివ్యా ఞాఞావితి । ఞాఞోః స్త్రియాం విశేష ఇత్యాహ---పార్థివా, పార్థివీతి ।

స్థామ్న ఇతి । బలవచనోఽయమ్ । తస్య కేవలస్య యద్యప్యపత్యేన యోగో నాస్తి, జాతాదినా తు యోగః సమ్భవత్యేవ । సర్వేషు చ ప్రాగ్దీవ్యతీయేష్వయం విధిః, తస్మాదశ్వత్థామ ఇతి భాష్యోదాహరణాదత్ర తదన్తవిధిర్భవతి । అశ్వత్థామ ఇతి । అశ్వస్యేవ స్థామ యస్యేతి బహువ్రీహౌ అకారష్టిలోపః, పృషోదరాదిత్వాత్సకారస్య తకారః ।

లోమ్నోఽపత్యే బహుష్వితి । బాహ్వాదిష్వయం పఠ్యత ఇతీఞి ప్రాప్తే బహుష్వకారః, కేవలస్యాపత్యేంనాయోగాత్సమర్థ్యాత్తదన్తవిధిః । ఉడులోమా ఇతి । ఉడూనీవ లోమాన్యస్య, శరా ఇవ లోమాన్యస్యేతి బహువ్రీహిః । నను బాహ్వాదిలక్షణే ఇఞ్యపి కృతే తస్య బహ్వచ ఇతి లుకి సుబన్తాదిఞుత్పన్న ఇతి ప్రత్యయలక్షణేన `సుబన్తం పదమ్' ఇతి పదసంజ్ఞాయాం నలోపేన సిద్ధమ్ ? సిధ్యతు నామేదమ్ ; ఉడులోమేభ్య ఇత్యేవమాదౌ సుబ్విధౌ నలోపస్యాసిద్ధత్వాద్భైసాదిర్న స్యాత్, ఇఞో లుగపి ప్రాచ్యభరతగోత్రాదన్యత్ర న సిధ్యతి, న వాత్ర పదసంజ్ఞా, `అసర్వనామస్థానే' ఇతి నిషేధాత్ । యథా చ ప్రత్యయలక్షణేన ప్రాప్తాయాః సుబన్తమిత్యస్యా అపి పదసంజ్ఞాయాః స నిషేధస్తథోక్తం పురస్తాత్ ।

సర్వత్రేతి । నాపత్య ఏవ । యద్వా ప్రాగ్దీవ్యతీయేఽన్యత్ర చ, తేన గవా చరతీత్యత్రాపి గవ్య ఇతి భవతి । గోరూప్యమితి । `హేతుమనుష్యేభ్యోఽన్యతరస్యాం రూప్యః', `మయడ్ చ' ఇతి రూప్యమయటౌ । ణ్యాదయ ఇతి । యేన నాప్రాప్తిన్యాయేనాణ ఏవ ణ్యాదయోఽపవాదాః, అమాపవాదైస్తు ఢగాదిభిః సహ సమ్ప్రధారాణాయాం పరత్వాత్త ఏవ స్యురితి వార్త్తికారమ్పః । అర్థవిశేషోఽపత్యాదిలక్షణం నిమిత్తం యస్య సోఽర్థవిశేషలక్షణః । యస్తు తస్యేదమిత్యర్థసామాన్యలక్షణోఽణపవాదః స పరత్వాద్భవతి, ఉష్ట్రపతిర్నామ పత్త్రం తస్యేదమౌష్ట్రపతమ్ `తత్రాధ్వర్యుపరిషదశ్చ' ఇత్యఞ్ భవతి, న తు ణ్యః । దితేరపత్యమితి । అత్ర `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢగ్న భవతి, డౌలేయ ఇత్యాదావేవ తు భవతి । వానస్పత్యమితి । అచిత్తాదిలక్షణఢగ్న భవతి, ఆపూపికాదావేవ తు భవతి ।

కథం దైతేయ ఇతి । అత్ర తర్హీతి । గమ్యమానత్వాన్న ప్రయుక్తమ్ । యది ణ్యాదయోఽర్థవిశేషలక్షణాదణపవాదాత్పూర్వవిప్రతిషేధేన భవన్తి, కథం తర్హి దైత్రేయః సిధ్యతీత్యర్థః । దితిశబ్దాదిత్యాది । నను `ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్' ఇతి జీషన్తాదపి ణ్య ఏవ ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ---లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషా చానిత్యేతి । అన్యే తు భాష్వార్త్తికయోరనుక్తత్వాద్ దైతేయ ఇత్యసాధురితి స్థితాః ।।

ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్ ।। 4.1.86 ।।

తదపవాదానాం చేతి । ఇఞాదీనామ్ । బష్కయాస ఇతి । బష్కయశబ్దోఽఞముత్పాదయతి, అసే, అసమాస ఇత్యర్థః । పూర్వాచార్యసంజ్ఞేయమ్, బాష్కయః । అస ఇతి కిమ్ ? గోబష్కయిః । గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిప్రతిషేధాదేవాత్ర న భవిష్యతి ? జ్ఞాపనార్థం తు । ఏతజ్జ్ఞాపయతి---భవత్యత్ర తదన్తవిధిరితి । కిం సిద్ధం భవతి ? ధేనుశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, తదన్తాదపి భవతి---అధేనూనాం సమూహ ఆధేనవమితి । ఉదస్థాన దేశ ఇతి । ఉదస్థానశబ్దోఽఞముత్పాదయతి దేశే వాచ్యే---ఔదస్థానో దేశః । దేశాదన్యత్ర యదృచ్ఛయా కశ్చిదుదస్థానః, తస్యాపత్యమౌదస్థానిః । పృషదంశ ఇతి । పృషచ్ఛబ్దోఽఞముత్పాదయతి అంశే వాచ్యే---పార్షతోంఽశః, అంశాదన్యత్రాణేన భవతి । గ్రైష్మీ త్రిష్టుబితి । గ్రీష్మో దేవతా అస్యా ఇత్యశేషార్థవివక్షాయామౌత్సర్గికోఽణేవ భవతి, గ్రీష్మే భవేత్యాదిశేషవివక్షాయాం తు ఋత్వణేవ సిద్ధమ్ । న హ్యనేనాఞా శైషికస్యాణో బాధప్రసఙ్గః, అర్థవిశేషలక్షణానామేవ ప్రత్యయానాం ణ్యాదిభిర్బాధనాత్ । ఋత్వణ్ తు శేషమాత్రే విధానాన్నార్థవిశేషలక్షణః, కక్షాన్తరప్రాప్తశ్చ । కథమ్ ? `కాలట్ఠఞ్' అణోఽపవాదః, తస్యాపృఋత్వణ్ । ఛన్దశ్చేహ వృత్తం గృహ్యేత ఇతి । యస్య త్రిష్టుబాదయో విశేషాః । న వేద ఇతి । తేన వేదవిషయేఽపి వృత్తేఽభిధేయేఽఞః ప్రతిషేధాదణేవ భవతి---గ్రైష్మీ త్రిష్టుబితి ।

స్త్రీపుంసాభ్యాం నఞ్స్నఞౌ భవనాత్ ।। 4.1.87 ।।

స్త్రీశబ్దాత్పుంశబ్దాత్పుంస్శబ్దాచ్చేతి । స్త్ర్యధికారవిహితానాం టాబాదీనాం `పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః' ఇత్యేతదధికారవిహితానాం చ ప్రత్యయానాం గ్రహణం న భవతి, స్త్రీపుంస్శబ్దయోరస్వరితత్వాత్ । నాపి స్త్రీపుంసార్థగ్రహణమ్, `స్వం రూపం శబ్దస్య' ఇతి వచనాత్ । పౌంస్నమితి । సంయోగాన్తస్య లోపః' ఇతి పుంస్శబ్దసకారస్య లోపః, తత్ర కర్త్తవ్యేఽనుస్వారస్యాసిద్ధత్వాత్సకారస్య సంయోగాన్తత్వాత్ । అత ఏవ సంయోగాన్తలోపప్రసఙ్గాన్న ఞేవోభాభ్యాం న విధీయతే । ఏవం హి మా భూన్న ఞ్, మా చ భూత్స్నఞ్ , అఞ్ ప్రకృతస్తత్రైతావదస్తు స్త్రీపుంసయోర్న్న క్యేతి; తత్రాయమప్యర్థః, స్త్రైణీ పౌస్నీ అఞ ఇతీకారః సిద్ధో భవతి ? నైవ శక్యమ్; స్త్రైణాః, పౌంస్నాః---`యఞఞోశ్చ' ఇతి బహుషు లుక్ ప్రాప్నోతి । ఇహ చ స్త్రైణానాం సఙ్ఘః `సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేష్వఞ్యఞిఞామ్' ఇత్యణ్ ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; ఉభయత్రాపి గోత్ర ఇతి వర్తతే, లౌకికస్య చ గోత్రస్య గ్రహణం ఋషిప్రజనం చ లోకే గోత్రముపచరన్తి, న చ స్త్ర్యర్థేణాపి పుంశబ్దవాచ్యం సామాన్యమ్ । `నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపస్తర్హి ప్రాప్నోతి ? `ప్రకృత్యైకాచ్' ఇతి ప్రకృతిభావో భవిష్యతి, `ఇష్ఠేమేయస్సు' ఇతి తత్రానువర్తతే । ఏవం తర్హి నుగ్విధానసామర్థ్యాట్టిలోపో న భవిష్యతి ? యం విధి ప్రత్యుపదేశోఽనర్థకః స విధిబాధ్యతే, యస్య తు విధేర్నిమిత్తమేవ నాసౌ బాధ్యతే, తత్ర టిలోపార్థమేవ నుగ్విధానం స్యాత్ । స్త్రీశబ్దస్యాపి నుగేవ లోపస్య నిమిత్తమ్, అన్యథా యస్యేతి లోపాత్పరత్వాద్ వృద్ధిః స్యాత్, యథా---శ్రీర్దేవతా అస్య శ్రాయం హవిరితి । తస్మాద్యథాన్యాసమేవాస్తు ।

యోగాపేక్షం చేతి । స్త్రీపుంసాభ్యామిత్యయం యోగో వత్యర్థే న ప్రవర్తత ఇత్యేవం జ్ఞాపనశరీరమ్, న తు స్నఞ్ వత్యర్థే న ప్రవర్తత ఇతియర్థః । కథం స్త్రీత్వం స్త్రీతా పుంస్త్వం పుంస్తా చేతి ? `ఆ చ త్వాత్' ఇత్యత్ర పరిహారో భవిష్యతి ।।

ద్విగోర్లుగనపత్యే ।। 4.1.88 ।।

ద్విగోరితి షష్ఠీతి । ఆనన్తర్యలక్షణాయాం తు పఞ్చమ్యాం పఞ్చకపాలస్య పురోడాశస్యేదమ్ `తస్యేదమ్' ఇత్యణ్, పాఞ్చకపాలమిత్యత్రాపి ప్రాప్నోతీతి భావః । షష్ఠ్యపి యద్యానన్తర్యయోగే స్యాత్స ఏవ దోషో యః పఞ్చమ్యామ్, తతశ్చ షష్ఠ్యాశ్రయణమనర్థకం స్యాదితి మత్వాఽఽహ---ద్విగోర్యః సమ్బన్ధీ నిమిత్తత్వేనేతి । యస్య తద్ధితస్యార్థే

`తద్ధితార్థోత్తరపద' ఇతి ద్విగువిహితః స నిమిత్తత్వేన సమ్బన్ధీ । పఞ్చకపాల ఇతి । `సంస్కృతం భక్షాః' ఇత్యత్రార్థే వివక్షితే ద్విగుః, అమ్, తస్య లుక్ । ద్వివేద ఇతి । `తదధీతే తద్వేద' ఇత్యత్రార్థే ద్విగుః ।

ద్వైదేవదత్తిరితి । ద్వయోర్దేవదత్తయోరపత్యమ్, `అత ఇఞ్', అపతనాదపత్యమ్, యస్య పిత్రాదిషు ద్వౌ దేవదత్తసంజ్ఞకౌ స ఏవముచ్యతే, ఏకస్య వా దత్తపుత్రోఽన్యస్య సాక్షాత్పుత్రః ।

ద్విగునిమిత్తవిజ్ఞానాదితి । ద్విగునిమిత్తస్య ప్రత్యయస్య లుగ్విధానాదిత్యర్థః । పఞ్చకపాలస్యేదమితి । అత్ర సంస్కృతార్థే యః ప్రథమముత్పన్నః ప్రత్యయః స ఏవ---ద్విగోర్నిమిత్తం న ద్వితీయ ఇతి తస్య లుగ్న భవతి । అథ వైత్యాది । పూర్వం లుగిత్యనేనోపస్థాపతిస్య ప్రత్యయస్య ద్విగోరిత్యనేన వైయధికరణ్యమాశ్రిత్య వ్యాఖ్యాతమ్, ఇదానీం సామానాధికరణ్యమిత్యేష విశేషః । కథం పునద్విగోరేవ లుగ్ లభ్యత ఇత్యాహ---ద్విగోరితి స్థానషష్ఠీతి ।

నను చేత్యాది । `ప్రత్యయస్య లుక్శ్లులుపః' ఇతి ప్రత్యయాదర్శనస్య లుగాదయః సంజ్ఞా విహితాః, తతశ్చ ద్విగోర్లుగితి నైవ సమఞ్జసమితి భావః । ఉపచారేణ త్విత్యాది । అతస్మింస్తద్రూపారోపః=ఉపచారః, పరత్ర పరశబ్దప్రయోగః=లక్షణా, ఉపచారేణ నిమిత్తేన యా లక్షణా తయేత్యర్థః । అన్యే తూపచారేణేత్యస్య వివరణం లక్షణయేత్యేతదిత్యాహుః । అద్విగురూపస్థితో ద్విగురూపతయా యథా బుద్ధ్యా వివక్ష్యతే సా లక్షణా ఉపచార ఏవేతి । ఉపచారస్య నిబన్ధనం ద్విగునిమిత్తత్వమ్ । భవతి హి కారణే కార్యోపచారః---ఆయుర్ఘృతమితి యథా । ద్విగునిమిత్తకోఽపి తర్హీత్యాది । కార్యేఽపి కారణవదుపచారో దృశ్యతే, యథా---పురాతనం కర్మ భుజ్యత ఇతి, తతశ్చ ద్విగుర్యస్య ప్రత్యయస్య నిమిత్తం సోఽపి గుణకల్పనయా గుణశబ్దేనోపచారస్య నిమిత్తభూతో ధర్మో వివక్షితః, తన్నిమిత్తా కల్పనా గుణకల్పనా, మా పునరుపచాంరాత్మికా బుద్ధిః, తయా కస్మాన్న ద్విగురిత్యచ్యతే ? అర్థత్వేవాయమేవంవిధం వచనమిత్యర్థః । పరిహరతి---న తస్యేతి । తత్ర హి సన్నిహితమపి ద్విగుత్వం ప్రత్యయోత్పత్తౌ నోపయుజ్యతే, న హ్యసౌ ద్విగోరిత్యేవం విధీయతే, కిం తర్హి ? ప్రాతిపదికాదిత్యేవమిత్యర్థః । ఇతరస్త్వితి । ప్రత్యయః, యస్య లుగ్దర్శితః । ద్విగుత్వస్యైవ నిమిత్తమితి । తదర్థే హి సమాసో విధీయతే, తస్యైవ చ ద్విగుసంజ్ఞా, తేనాసౌ ద్విగుత్వస్యైవ నిమిత్తమ్ ।

యద్యేవమిత్యాది । ఉభయోరపి పక్షయోరేతచ్చోద్యమ్ । న హ్యత్ర ద్విగోర్నిమిత్తత్వేన సమ్భవన్తీ తద్ధితః, నాపి ద్విగునిమిత్తత్వాదు పచారేణ తద్వ్యపదేశార్హః, అత్ర హి సమాహారే ద్విగౌ నిష్పన్నే పశ్చాత్తద్ధిత ఉత్పద్యతే, స చ ద్విగోర్నిమిత్తం న భవతీతి చోద్యార్థః । పరిహరతి---నైవాత్ర తద్ధిత ఉత్పద్యత ఇతి । అనభిధానాదితి భావః । యది నోత్పద్యతే, కథమస్మిన్నర్థే పఞ్చకపాల ఇతి రూపసిద్ధిస్తస్మాదుత్పద్యత ఏవాత్ర తద్ధితః, తస్య చ లుగ్విధేయః ? ఇత్యత ఆహ---త్రైశబ్ద్యం హీతి । త్రయ ఏవ శబ్దాస్త్రైశద్బ్యమ్=చాతుర్వర్ణ్యాదిః । ఇహ హ్యస్మాభిస్త్రైశద్బ్యం సాధ్యమ్, తచ్చ పఞ్చకపాలీశబ్దాత్తద్ధితోత్పత్తిమన్తరేణాపి సిద్ధ్యతీతి నాస్మాత్తద్ధిత ఉత్పద్యతే । తానేవ త్రీన్ శబ్దాన్దర్శయతి---పఞ్చసు కపాలేష్వితి । ద్వయోః శబ్దయోరితి । యః సమాహారే ద్విగుః, యశ్చ తద్ధితార్థే, ద్వావపి తౌ సమానార్థౌ, తయోరేకేన పూర్వేణ విగ్రహః । అవధారణమత్ర ద్రష్టవ్యం విగ్రహ ఏవ, న తద్ధితోత్పత్తిః; అనభిధానాత్ । అపరస్మాత్ పఞ్చకపాలాదుత్పత్తిః । సోఽయమవ్యవికన్యాయ ఉచ్యతే, తద్యథా అవేర్మాంసమిత్యవిశబ్దేన విగ్రహ ఏవ, అవికశబ్దాదుత్పత్తిర్విగ్రహశ్చ ఆవికమవికస్య మాంసమితి ।

సా చ వ్యవస్థితవిభాషేతి । ఏవం కృత్వా త్రైవిద్యః, పాఞ్చనదమ్, షాట్కుల ఇత్యత్రాపి లుగ్న భవతి । అథ వా---త్ర్యవయవా విద్యా త్రివిద్యా, శాకపార్థివాదిః, తామధీతే త్రైవిద్యః, విద్యాత్రయరూపస్య చ సముదాయస్య విద్యాత్వం వివక్షితమిత్యర్థభేదాభావః । పఞ్చానాం నదీనాం సమాహారః పఞ్చనదమ్, `నదీభిశ్చ' ఇత్యవ్యయీభావః `గోదావర్యాశ్చ నద్యాశ్చ' ఇత్యచ్సమాసాన్తః, పఞ్చనదే భవః పాఞ్చనదః । అథ వా---అభిధానే హి సతి సమాహారద్విగోరపి భవత్యేవ తద్ధితః । తథా షణ్ణామాదిపురుషాణాం కులాని తత్ర భవః షాట్కులః । అవ్యవికన్యాయాచ్చ తిస్రో విద్యా అధీతే, పఞ్చసు నదీషు భవః, షట్సుకులేషు భవ ఇతి విగ్రహ ఏవ; న ద్విగుః, నాపి తద్ధితః ।।

గోత్రేఽలుగచి ।। 4.1.89 ।।

పూర్వత్రోత్తరత్ర చ లుగ్విధానాదిహ నఞ్ ప్రశ్లిష్యతే । యస్కాదిభ్యో గోత్ర ఇత్యాదినేతి । `ప్రాగ్దీవ్యతః' ఇత్యుపజీవనాయ తు ప్రకరణోత్కర్షః, ప్రసజ్యప్రతిషేధశ్చాయమ్ । అచీతి । యద్యేషా పరసప్తమీ స్యాచ్చవిధావితరేతరాశ్రయం ప్రాప్నోతి---గార్గీయా వాత్సీయా ఇతిచేచ్ఛ పరతోఽలుకా భవితవ్యమ్, అలుకి చ సతి వృద్ధత్వాచ్ఛేన భవితవ్యమితి । నను చ ఛే పరతోఽలుగ్విధీయతే, కిం తర్హి ? `అజాదిమాత్రే, తత్ర య ఏవాజాదిః సమ్భవతి తత్రైవాలుగ్భవిష్యతి, తద్యథా---గర్గాణాం ఛాత్త్రాః, `ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్', తత్ర పరతః `యఞఞోశ్చ' ఇతి ప్రాప్తస్య లుకః ప్రతిషేధే గర్గా ఇతి భవతి । యద్యప్యత్ర సత్యసతి వా లుకి

నాస్తివిశేషః, `ఆపత్యస్య చ తద్ధితే' ఇతి యలోపవిధానాత్ । ఇహ త్వత్రేరపత్యాని బహూని `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢకః `అత్రిభృగు' ఇతి లుకి కృతేఽత్రీణాం ఛాత్రా ఇత్యణి పరతః ప్రతిషేధే సతి ఆత్రేయా ఇతి భవతి, అసతి తు ప్రతిషేధే ఆత్రా ఇతి స్యాత్ ? స్యాదేతదేవం యది లుప్తస్య ప్రత్యయస్య పునః ప్రాదుర్భావో విధీయతేత, ఇహ త్వలుగితి వచనాల్లుకః ప్రతిషేధో విధేయః, ప్రాప్తస్య చానభినిర్వృస్య ప్రతిషేధేన నివృత్తిః శక్యతే కర్తుమ్, తతశ్చ యద్యత్రాణజాదిరభిప్రేతః స్యాత్, ప్రాగేవ లుకః ప్రవృత్తిరభ్యుపగన్తవ్యా; అన్యథా వృద్ధత్వాచ్ఛ ఏవ స్యాత్, లుక చేత్ప్రవృత్తః ప్రతిషేధః కిం కరిష్యతి ! యో హి భుక్తవన్తం ప్రతి బ్రూయాన్మా భుఙ్క్థా ఇతి, కిం తేన కృతం స్యాత్ ! తదిహాజాదౌ ప్రవృత్తేఽలుకా భవితవ్యమ్, అలుకి చ ప్రవృత్తేఽజాదినా భవితవ్యమితి వ్యక్తమితరేతరాశ్రయమ్ । విప్రతిషేధాత్సిద్ధమ్, లుకోఽవకాశో యత్ర ప్రాగ్దీవ్యతీయార్థో న వివక్ష్యతే---గర్గా వత్సా ఇతి, ఛస్యావకాశః---శాలీయ ఇతి; గర్గాయ ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాచ్ఛో భవిష్యతి । తత్ర పరతో లుకః ప్రతిషేధః, అన్తరఙ్గో లుగ్ అపత్యబహుత్వమాత్రాపేక్షత్వాత్, బహిరఙ్గశ్ఛః ప్రాగ్దీవ్యతీయార్థాపేక్షిత్వాత్, అన్తరఙ్గబహిరఙ్గయోశ్చాయుక్తో విప్రతిషేధః । ఏవం తర్హ్యుచ్యతే చేదమజాదౌ పరతో లుగ్భవతీతి, యది చ తావత్యేవ నిమిత్తమస్తీతి బహుత్వమాత్రాపేక్షో లుక్ ప్రవర్తేత ప్రతిషేధవిధానమనర్థకం స్యాదితి యావత్ప్రాగ్దీవ్యతీయోఽజాదిర్నోత్పద్యతే తావల్లుగ్ న ప్రవర్తత ఇతి కల్ప్యతే, తతశ్చ వృద్ధత్వాచ్ఛే సతి లుకి ప్రతిషిద్ధే గర్గీయ ఇతి సిద్ధమిష్టమ్ । విషయసప్తమ్యాం తు న కిఞ్చిద్యత్నసాధ్యమ్, గర్గాణాం ఛాత్రా ఇత్యర్థవివక్షాయామజాదౌ ప్రత్యయే వివక్షితే బుద్ధిస్థేఽనుత్పన్న ఏవ లుకి ప్రతిషిద్ధే వృద్ధత్వాచ్ఛో భవతీతి, తస్మాద్విషయసప్తమీమాశ్రిత్యాహ---ప్రాగ్దీవ్యతీయే ప్రత్యయే విషయభూత ఇతి । ఖారపాయణీయా ఇతి । ఖరపస్యాపత్యాని బహూని `నడాదిభ్యః ఫక్', `యస్కాదిభ్యో గోత్రే' ఇతి ప్రాప్తస్య లుకః ప్రతిషేధః ।

కౌబలమ్, బాదరమితి । కుబలీ-బదరీశబ్దౌ గోరాదిఙీషన్తావన్తోదాత్తౌ, తాభ్యాం ఫలే వికారే `అనుదాత్తాదేశ్చ' ఇత్యఞ్, తస్య `ఫలే లుక్' ఇతి ప్రాప్తస్య లుకః తస్యేదమిత్యర్థవివక్షాయాం ప్రతిషేధో న భవతి, తేనావృద్ధత్వాదణేన భవతి । గర్గరూప్యమితి । యద్యత్రాలుక్ స్యాద్, సార్గ్యరూప్యమితి స్యాత్ ।

గార్గీయమితి । `తస్మై హితమ్' ఇతి ప్రాక్క్రీతాచ్ఛః ।

విషయసప్తమ్యా ఏవ ఫలం దర్శయతి---గోత్రస్యేత్యాది । గోత్రస్యేతి గోత్రప్రత్యయస్యేత్యర్థః । వహుషు లోపిన ఇతి । బహుష్వర్థేషు విధీయమానలోపస్యేత్యర్థః । బహువచనాన్తస్య ప్రంవృత్తావితి । ప్రవృత్తిః=అర్థాన్తరసంక్రాన్తిః, బహువచనాన్తస్య సతోఽర్థాన్తరసంక్రాన్తౌ

సత్యామిత్యర్థః । ద్వ్యేకయోరితి । యత్రార్థాన్తరే సంక్రాన్తస్య ద్విత్ర్యేకత్వయోః సతోరిత్యర్థః । సా చార్థాన్తరసంక్రాన్తిస్తదన్తాద్యదా యని ప్రత్యయ ఉత్పద్యతే తస్య చ లుక్ క్రియతే తదా భవతి లుప్తే హి యువప్రత్యయే ప్రకృతిరేవ తదర్థమాహేతి భవతి సంక్రాన్తిః । బిదానామితి । బదస్యాపత్యాని బహూని, `అనృష్యానన్తర్యే బిదాదిభ్యోఽఞ్', బిదాః, తేషాం బిధానామపత్యం యువా యువానౌ వేతి వివక్షాయామ్ `అతః' ఇతి ఇఞి వివక్షితే గోత్రప్రత్యయస్యాఞో లుకః ప్రాప్తస్యానేన ప్రతిషేధః । ఇఞః `ణ్యక్షత్రియార్ష' ఇతి లుకి బైదః, బైదావితి భవతి । పరసప్తమీపక్షే త్వలుగ్న ప్రాప్నోతి; అజాదేరభావాత్ ।

ఇదమిహ సమ్ప్రధార్యమ్---ఇఞో లుక్ క్రియతామయం వాఽలుగితి ? పరత్వాదలుగ్భవతి । ఇఞో లుగ్నిత్యః, కృతేఽప్యస్మిన్నలుకి ప్రాప్నోతి అకృతేఽపి, అయం పునరలుగనిత్యః, న హీఞో లుకి కృతే ప్రాప్నోతి; అజాదేరభావాత్ ? ప్రత్యయలక్షణేన భవిష్యతి । వర్ణాశ్రయే నాస్తి ప్రత్యయలక్షణమ్ ? నాత్ర వర్ణో నిమిత్తమ్, కిం తర్హి ? ప్రత్యయః, తస్యైవ తు విశేషణమచీతి । తత్ర యథా హలాదౌ పితి సార్వధాతుకే విధీయమానః `తృణహ ఇమ్' అతృణేడిత్యత్రాపి భవతి ప్రత్యయలక్షణేన తద్వదిహాపి భవిష్యతి ? సత్యమ్; విషయసప్తమీపక్షే నైవం క్లేశోఽనుభవనీయో భవతి । ననూభయోరపి పక్షయోరిహాపి న ప్రాప్నోతి---బిదానామపత్యం బహవో మాణవకా బిదా ఇతి ? నైష దోషః; ద్వే అత్ర బహుత్వే---యువబహుత్వం గోత్రబహుత్వం చ, తత్ర గోత్రబహుత్వాశ్రయస్య లుకః ప్రతిషేధోఽస్తు పునర్యువబహుత్వాశ్రయో లుగ్భవిష్యతి । లుగ్విధౌ హి లౌకికస్య గోత్రస్య గ్రహణమ్, యువాపి చ లోకే గోత్రమిత్యుపచర్యతే---గార్గ్యాయణోఽస్మి గోత్రేణేతి ।

అథ యువబహుత్వాశ్రయస్యాపి లుకః పునః ప్రతిషేధః కస్మాన్న భవతి ? విషయసప్తమ్యాం తావద్ యస్యామవస్థాయాం లుక్ ప్రాప్తః తస్యామవస్థాయాం యది కశ్చిదజాదిర్విషయభూతస్తతోఽలుకా భవితవ్యమ్, ఇహ చాజాదిర్విషయభూత ఉత్పన్నో లుప్తశ్చ, పశ్చాద్యువసు బహుషు సంక్రాన్తౌ సత్యాం లుక్ ప్రాప్తః, న చాస్యామవస్థాయాం కశ్చిదజాదివిషయభూత ఇతి పునర్లుగ్న భవిష్యతి । పరసప్తమ్యామపి గోత్రే వర్తమానస్యా లుగ్భవత్యజాదౌ పరతః । కస్మిన్నజాదౌ ? ప్రాగ్దీవ్యతో యేఽర్థాస్తేషు యోఽజాదిస్తస్మిన్నిత్యుచ్యమానే యస్మిన్ గోత్రే వర్తమానస్య లుక్ ప్రాప్తస్తద్వ్యతిరిక్తే ప్రాగ్దీవ్యతీయేఽర్థే యోఽజాదిస్తత్రేతి గమ్యతే । ఇహ చేఞేవాజాదిస్తదర్థ ఏవ చ గోత్రే లుగితి ప్రతిషేధో న భవిష్యతి ।

యద్వా---`సమర్థానాం ప్రథమాత్' ఇత్యతః ప్రథమాదితి వర్తతే, తచ్చ షష్ఠ్యన్తం విపరిణమ్యతే, ప్రథమార్థవృత్తిత్వాచ్చ ప్రాథమ్యమాశ్రీయతే, తదయమర్థో భవతి---ప్రథమస్య

గోత్రప్రత్యయస్య లుగ్న భవతి, యస్మిన్నర్థే ప్రత్యయ ఉత్పన్నస్తత్రైవార్థే వర్తమానస్య యో లుక్ ప్రాప్తః స న భవతి । ఇహ తు ద్వితీయమర్థముపసంక్రాన్తస్య లుక్ ప్రాప్త ఇతి న ప్రతిషిధ్యతే । అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్---ప్రథమస్య లుక్ ప్రతిషిధ్యత ఇతి, అన్యథా అత్రేరపత్యమ్ `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢక్, తస్యాపత్యం బహవో యువానః, అత ఇఞః `ణ్యక్షత్రియార్ష' ఇతి లుక్, ఢకః `అత్రిభృగు' ఇతి లుక్, అత్రయః; భరద్వాజశబ్దాద్విదాద్యఞ్, తదన్తాద్యువబహుత్వే ఇఞో లుక్, అఞః `యఞఞోశ్చ' ఇతి లుక్, అత్రయశ్చ భరద్వాజాశ్చ అత్రిభరద్వాజాస్తేషాం మైథునికాద్ ద్వన్ద్వాద్ వున్--- అత్రిభరద్వాజికా, తత్రాలుక్ ప్రాప్నోతి; కుత్సాదృష్యణః `అత్రిభృగు' ఇతి లుక్, కుశకాదఞన్తాదిఞో లుకి కుశికాః, కుత్సకుశికికాః, వసిష్ఠకశ్యపికాః, భృగ్వఙ్గిరసికాః । అయ వా-- గోపవనాదిషు గర్గభార్గవికాశబ్దః పఠ్యతే, భార్గవశబ్దస్య యువబహుత్వే ప్రాప్తస్య లుకః ప్రతిషేధార్థం తన్నియమార్థం భవిష్యతి---ఏతస్యైవ ద్వితీయమర్థముపసంక్రాన్తస్యాలుగ్భవతీతి । నైవ వా పునరత్ర యువబహుత్వే వర్తమానస్యాలుక్ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్ ? గోత్ర ఇత్యుచ్యతే, యద్యప్యపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికం గోత్రం గృహ్యతే, ఇహ తు పారిభాషికస్య గ్రహణమ్, యువశబ్దసాహచర్యాత్ ; అన్యథా గోత్రయువసంజ్ఞయోః సమావేశే యోఽయం దోషో వక్ష్యతే---శాలఙ్కేరపత్యం `యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫక్, తస్య `పైలాదిభ్యశ్చ' ఇతి లుక్, శాలఙ్కేర్యూనశ్ఛాత్రా ఇత్యర్థవివక్షాయామ్ `గోత్రేఽలుగచి' ఇత్యలుక్ ప్రాప్నోతి, తతశ్చ `యూని లుక్' ఇత్యస్య `ఫక్ఫిఞోరన్యతరస్యామ్' ఇతి వికల్పితత్వాత్పక్షే ఫకః శ్రవణం ప్రాప్నోతీతి స తదవస్థ ఏవ స్యాత్, అసమావేశేఽపి యూనో లౌకికగోత్రత్వాదేవాలుక్ప్రసఙ్గాత్ । తదేవం గోత్రస్య బహుషు లోపిన ఇత్యాది న వక్తవ్యమితి స్థితమ్ ।

ఏకవచనద్వివచనాన్తస్యేత్యాది । ఏకవచనాన్తస్య గోత్రప్రత్యయస్య ద్వివచనాన్తస్య వా బహుష్వర్థేషు యువసంజ్ఞకేషు ప్రవృత్తౌ సంక్రాన్తౌ సత్యామిత్యర్థః । లోప ఇతి । లుగిత్యర్థః । లోపే హి ప్రత్యయలక్షణేన వృద్ధిస్వరప్రసఙ్గః । నను చ యువబహుత్వాశ్రయో `యఞఞోశ్చ' ఇత్యేవాత్ర లుక్ సిద్ధస్తత్రాహ---న హ్యత్రాఞ్బహుషూత్పన్న ఇతి । అఞో బహుషు, యఞో బహుష్వితి విజ్ఞాయమానే లుగ్న సిధ్యతీత్యర్థః । యదా త్వఞన్తం యద్బహుషు, యఞన్తం యద్బహుష్వితి విజ్ఞాయతే; తదాఞన్తస్య బహుషు యువసు వృత్తేర్లౌకికస్య చ గోత్రస్యాపత్యమాత్రస్య తత్ర గ్రహణాత్సిద్ధ ఏవ లుక్ । తథా చ---గార్గ్యశ్చ వాత్స్యశ్చ వాజ్యశ్చ గర్గవత్సవాజాః, బైదశ్చ ఔర్వశ్చ భారద్వాజాశ్చ బిదౌర్వభారద్వాజా ఇతి యఞఞోరుత్పత్తివేలాయామబహుత్వేఽపి ద్వన్ద్వే యుగపధికరణవచనతయా యఞన్తస్యాఞన్తస్య బహుత్వోపజనాల్లుగ్భవతి । న చైవం కాశ్యపస్యైకస్య బహ్వ్యః ప్రతికృతయః కాశ్యపా ఇతి `ఇవే ప్రతికృతౌ' ఇతి విహితస్య కనః `జీవికార్థే చాపణ్యే' ఇతి లుప్,

`హరీతక్యాదిషు వ్యక్తిః' ఇతి వచనాద్ యుక్తవద్వచనాభావేఽఞన్తస్య బహుషు వృత్తేర్లుక్ప్రసఙ్గః; గోత్రబహుత్వే లుగ్విధానాత్ ।।

యూని లుక్ ।। 4.1.90 ।।

అత్రాపి యద్యచీతి పరసప్తమీ స్యాత్, ప్రత్యయస్య యథేష్టప్రసఙ్గః । యువప్రత్యయే శ్రూయమాణే యః ప్రాప్నోతి స తావత్కర్తవ్యః, తత్ర కృతే యువప్రత్యయస్య లుకి తస్య శ్రవణం ప్రాప్నోతి, విషయసప్తమ్యాం త్వజాదౌ విషయభూత ఏవ యువప్రత్యయే లుప్తే యో యతః ప్రాప్నోతి తతః స స భవతీతి సిద్ధమిష్టమ్ । ఏతచ్చోదాహరణేషు వ్యక్తీకరిష్యతే, తదేతదాహ---అజాదౌ ప్రత్యయే వివక్షిత ఇత్యాది । ఇఞశ్ఛత్యణ్ భవతీతి । పరససప్తమ్యాం తు వృద్ధాచ్ఛ ఏవ స్యాత్ ।

ఫేశ్చ చేతి । `యమున్దశ్చ సుయామా చ వార్ష్యాయణిః ఫిఞః స్మృతాః' ఇతి పరిగణనం భాష్యకారేణ నాశ్రితమ్, తేన తైకాయనేరపిచ్ఛో భవతి । తైకాయనీయా ఇతి । అత్ర పరసప్తమ్యామప్యదోషః, `ణ్యక్షత్రియార్షఞితః' ఇత్యత్ర తు వృత్తికారేణాణో లుగుదాహృతః---తైకాయనిః పితా తైకాయనిః పుత్ర ఇతి, స పరిగణనాశ్రయేణ ద్రష్టవ్యః, తదా చ తైకాయనీయా ఇత్యనుదాహరణమ్ ।

కాపిఞ్జలాదా ఇతి । అత్రాపి పరసప్తమ్యాం వృద్ధాచ్ఛః స్యాత్ । ఏవం గ్లౌచుకాయనా ఇత్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ । ఇహ తు ఔపగవేర్యూనశ్ఛాత్రా ఇఞో లుకి వృద్ధాచ్ఛో భవతి, పరసప్తమ్యామ్, `ఇఞశ్చ' ఇత్యణ్స్యాత్ । నైతదస్య యోగస్యోదాహరణమ్, కథమ్ ? `ఇఞశ్చ' ఇత్యత్ర `గోత్రే' ఇతి వర్తతే, తేనేఞం విశేషయిష్యామః---గోత్రే య ఇఞ్ విహిత ఇతి పారిభాషికం చ గోత్రం గృహ్యతే, కథమ్ ? `కణ్వాదిభ్యో గోత్రే' ఇత్యత్ర తావద్ `గోత్రేకుఞ్జాదిభ్యః' ఇత్యస్య గోత్రస్యానువాదః---కణ్వాదిభ్యో గోత్రే యః ప్రత్యయో విహితస్తదన్తాదణ్ భవతీతి, తత్ర చ పారిభాషికం గృహ్యతే తస్యైవ చానువాదః, తదేవ చ `ఇఞశ్చ' ఇత్యత్రాప్యనువర్తతే, తత్కుతో యువప్రత్యయాన్తాదణః ప్రసఙ్గః ! అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్, అన్యథా లుప్తేఽపీఞి ప్రత్యయలక్షణేనాణ్ స్యాదేవ ।

ఇమాని తర్హ్యత్రోదాహరణాని---యత్ఠచ్ఛాన్తాః । యత్---`రాజశ్వశురాద్యత్', శ్వశురస్యాపత్యం శ్వసుర్యః, తస్యాపత్యం శ్వాశురిస్తస్య ఛాత్రా ఇతి లుకి `ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్' భవతి శ్వాశురః,

అన్యథా `వృద్ధాచ్ఛః' స్యాత్ ; `కులాత్ఖః' కులీనః, తస్యాపత్యం కౌలీనిః, తస్య ఛాత్త్రాః, ఇఞో లుకి కౌలీనః; `స్వసుశ్ఛః', స్వస్రీయః, తస్యాపత్యం స్వాస్రీయిః, తస్య ఛాత్త్రా ఇఞో లుకి స్వస్రీయాః ? నైతాన్యుదాహరణాని; `అబ్రాహ్మణాద్ గోత్రమాత్రాద్యువప్రత్యయస్యోపసఙ్ఖ్యానమ్' ఇతీఞో లుకి కృతే శ్వశుర్యః పితా శ్వశుర్యః పుత్రః, కులీనః పితా కులీనః పుత్రః, స్వస్రీయః పితా స్వస్రీయః పుత్ర ఇతి భవితవ్యమ్ । న చ బ్రాహ్మణగోత్రే కశ్చిదవృద్ధినిమిత్తః ప్రత్యయః సమ్భవతి, యత ఇఞి కృతే ఛః ప్రాప్నోతి; వృద్ధినిమిత్తే తు గోత్రప్రత్యయే నాస్తి విశేషః, యతః శ్రూయమాణోఽపీఞి ఛేన భవితవ్యమ్ । లుప్తేఽపి తస్మిన్ గోత్రప్రత్యయాన్తస్యాపి వృద్ధత్వాచ్ఛేన భవితవ్యమ్, తద్యథా---ఔపగవీయా ఇతి । తదేవమిఞ ఉదాహరణం న సమ్భవతీతి స్థితమ్ ।

యది తు పూర్వసూత్రే లౌకికస్య గోత్రస్య గ్రహణం తదా స్యాదేవేఞ ఉదాహరణమ్ । తథా హిశ్వశుర్యాదిభ్య ఉత్పన్నస్యేఞః, సత్యప్యుపసఙ్ఖ్యానికే లుకి తస్య ప్రాగ్దీవ్యతీయవివక్షాయామ్ `గోత్రేఽలుగచి' ఇతి ప్రతిషేధేన పునః ప్రాదుర్భావాదిఞాశ్రయః `వృద్ధాచ్ఛః' స్యాత్, యది తస్య `యూని లుక్' ఇతి లుగ్న క్రియేత । అతోఽస్మాదిఞ ఉదాహరణత్వప్రతిషేధాయప్యవసీయతే---పారిభాషికం గోత్రం పూర్వసూత్రే భాష్యకారస్యాభిమతమితి ।

కిమర్థం పునరిదముచ్యతే, యావతా యూనోఽపిగోత్రరూపే వివక్షితే గోత్రప్రత్యయేనాభిధానాత్తన్నిబన్ధన ఏవ ప్రత్యయో భవిష్యతి, అర్థప్రకరణాదినా చ యువవిశేషసిద్ధిః, అవశ్యం చార్థప్రకరణాదినైవ విశేషోఽవసాతవ్యః, ఆరబ్ధేఽపియస్మిన్సూత్రే శబ్దస్య సాధారణత్వాత్ । న హి జ్ఞాయతే---కిం భాగవిత్తేశ్ఛాత్త్రా భాగవిత్తాః ? ఆహోస్విద్భాగవిత్తికస్యేతి ? యదా తర్హి విశేషవివక్షా, తదాపి భాగవిత్తా ఇత్యేవ యథా స్యాద్, భాగవిత్తికీయా ఇతి జాతుచిన్మా భూదిత్యేవమర్థమిదమ్ ।।

ఫిక్ఫిఞోరన్యతరస్యామ్ ।। 4.1.91 ।।

కిమర్థమిదమ్, యావతా యువరూపవివక్షాయాం గార్గ్యాయణీయ ఇతి, గోత్రరూపవివక్షాయాం చ గార్గీయా ఇతి శబ్దస్య సాధారణత్వాత్ ? ఇత్యత ఆహ---పూర్వసూత్రేణేతి । `యూని లుక్' ఇత్యేతదారమ్భణీయమిత్యుక్తమ్, తస్మిశ్చారభ్యమాణే యదీదం నోచ్యేత, ఫక్ఫిఞోరపి నిత్యమేవ లుక్ స్యాత్, తతశ్చ గార్గ్యాయణీయా ఇతి న స్యాత్ । తస్మాదిదమప్యారమ్భణీయమిత్యర్థః ।।

తస్యాపత్యమ్ ।। 4.1.92 ।।

అర్థనిర్దేశోఽయమితి । ప్రకృత్యర్థవిశిష్టః షష్ఠ్యర్థోఽపత్యరూపః ప్రత్యయార్థోఽనేన నిర్దిశ్యత ఇత్యర్థః । తేన సమర్థవిభక్తేరపి షష్ఠ్యా నిర్దేశో దర్శిత ఏవ । పూర్వైరుత్తరైశ్చేతి । పూర్వైస్తావదణాదిభిః సమ్బధ్ద్యతే; అసంయుక్తవిధానాత్, అన్యథా `తస్యాపత్యమత ఇఞ్' ఇత్యేకం యోగమేవ కుర్యాత్, యతస్త్వసంయుక్తం కరోతి, తతో జ్ఞాయతే---పూర్వైః సమ్బధ్యత ఇతి । ఉత్తరైరపి సమ్బధ్యతే; స్వరితత్వాత్సాకాంక్షత్వాచ్చతేషామ్ । తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాదితి । తస్యేతి సామాన్యం షష్ఠ్యన్తవిశేషోపలక్షణార్థమ్, `సమర్థానామ్' ఇతి చ నిర్ధారణే షష్ఠీ । తత్ర తుల్యజాతీయస్య నిర్ధారణాదయమర్థః సమ్పద్యతే---షష్ఠ్యన్తాత్సమర్థాదితి । అపత్యమిత్యేతస్మిన్నర్థ ఇతి । ప్రథమాన్తస్యాపత్యశబ్దస్యాన్యథాసమ్బన్ధానుపపత్తేరయమధ్యాహారో లబ్ధః । యథావిహితమితి । `యథార్థే యదవ్యయమ్' ఇతి వీప్సాయామవ్యయీభావః । `ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్' ఇత్యాదిభిర్యో యతో విహితః స తస్మాదిత్యర్థః । ఇహ `తస్య' ఇతి పుంనపుంసకయోరన్యతరేణాయం నిర్దేశః క్రియతే, ఏకవచనాన్తేన చ, తేన లిఙ్గాన్తరాద్వచనాన్తరాచ్చ న స్యాత్---సుమాతురపత్యం సౌమాత్రః, క్షత్త్రస్యాపత్యం క్షాత్త్రిః, ఉపగోరపత్యమౌపగవ ఇతి । అపత్యమితి చైకవచనేన నపుంసకేన చ నిర్దేశః క్రియతే, తేనైకస్మిన్నేవాపత్యే స్యాత్, న ద్వయోః, నాపి బహుషు, నపుంసక ఏవ స్యాత్, న స్త్రీపుంసయోరిత్యాశఙ్క్యాహ--ప్రకృత్యర్థేత్యాది । ప్రకృత్యర్థ ఉపగ్వాదిర్విశేషః; తస్యేత్యస్య విశేషోపలక్షణార్థత్వాత్ । అపత్యమాత్రం చేతి । మాత్రశబ్దోఽయం లిఙ్గవచనయోర్వ్యవచ్ఛేదాయ । లిఙ్గవచనాదికమితి । ఆదిశబ్దేన కాలస్య గ్రహణమ్; అత్ర హి వర్తమానకాలేన నిర్దేశోఽస్తీతి ప్రతీతేః, యథోక్తమ్--- యత్రాన్యత్క్రియాపదం నాస్తి తత్రాస్తిర్భవతిపరః ప్రథమపురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి గమ్యత ఇతి । తతశ్చ తస్య కాలస్య వివక్షాయతం కాలాన్తరే న స్యాత్ । సర్వమవివక్షితమితి । నాన్తరీయకత్వాదుపాదానస్యావశ్యం హి కేనచిల్లిఙ్గాదినా నిర్దేశః కర్తవ్యః ।

తస్యేదమిత్యపత్యేఽపీతి । అణాదీనాం విధానం సిద్ధమితి శేషః । తస్యేదంవిశేషా హ్యపత్యసమూహవికారాదయః; సమ్బన్ధసామాన్యేఽపి సర్వవిశేషాన్తర్భావాత్, తతశ్చ `తస్యేదమ్' ఇత్యనేనైవాపత్యేఽప్యణాదీనాం విధానం సిద్ధమ్, తత్కిం యోగవిభాగేనాపత్యేఽణాదయో విధీయన్తే, న `తస్యాపత్యమత ఇఞ్' ఇత్యపవాదైః సంయుక్త ఏవాపత్యార్థో నిర్దిశ్యతే ఇతి చోద్యార్థం పరిహరతి---బాధనార్థం కృతం భవేదితి । `తస్యేదమ్' ఇత్యనేన విధీయమానానామణాదీనాం యో బాధకశ్చః, తస్య బాధనార్థమపత్యేఽణాదీనాం విధానం కృతం భవేదిత్యర్థః । నను శైషికశ్చః, అపత్యాదిచతుర్థపర్యన్తేభ్యో యోఽన్యోఽర్థః స

శేషః, తత్కథమపత్యే ఛస్య ప్రసఙ్గో యేన తద్బాధనార్థమిదమ్ ? ఇత్యాహ---ఉత్సర్గః శేషం ఏవాసవితి । యది యోగవిభాగమకృత్వా `తస్యాపత్యమత ఇఞ్' ఇత్యుచ్యేత తదా ప్రకృతివిశేషసమ్బద్ధస్యైవాపత్యార్థస్యోపయోగః, అతోఽన్యోఽపత్యార్థః శేష ఏవ స్యాదితి స్యాదేవ వృద్ధాదపత్యే ఛః । యోగవిభాగే తు--- అపత్యార్థస్యాణాదివిధావుపయోగాచ్ఛేషత్వాభావాచ్ఛస్యాప్రాప్తిరేవ, సైవాత్రాప్రాప్తిర్బాధేత్యుచ్యతే । ఉత్సర్గ ఇతి ప్రకృతిసామాన్యసమ్బద్ధః సామాన్యభూతోఽపత్యర్థ ఉక్తః । బాధనార్థస్యోదాహరణమాహ--వృద్ధాన్యస్య ప్రయోజనమితి । శ్యామగవ ఇతి । శ్యామా గావోఽస్య శ్యామగురితి ।।

ఏకో గోత్రే ।। 4.1.93 ।।

ఏకశబ్దోఽయమన్యప్రధానాసహాయసఙ్ఖ్యాప్రథమసమానసాధారణవాచీ, అన్యార్థే తావద్--- `ఏకాన్యాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్', `ప్రజామేకా రక్షత్యూర్జమేకా', `ఏకాన్ బన్ధురపరాన్నిరాసుః', `ఇత్యేకే మన్యన్తే', `యజుష్యేకేషామ్' ఇతి; కేచిత్త్వనయోః ప్రయోగయోః కేచిచ్ఛబ్దపర్యాయ ఏకశబ్ద ఇత్యాహుః । `ఏకః పార్థో ధనుష్మతామ్' ఇతి ప్రధానార్థే । `ఆద్యన్తవదేకస్మిన్', `ఏకహలాదౌ', `ఏకహల్మధ్యే' ఇత్యసహాయార్థే । `ఏకో ద్వౌ బహవః' ఇతి సఙ్ఖ్యార్థే । `ఏకేఽల్పప్రాణః ।' ఇతి ప్రథమార్థే । `తేనైకదిక్' ఇతి సమానార్థే । `దేవదత్తయజ్ఞదత్తావేకధనౌ' ఇతి సాధారణార్థే । తత్ర సఙ్ఖ్యావచనః సాధారణవచనః ప్రథమవచనో వా గృహ్యతే; అర్థాన్తరాణామసమ్భవాత్ । గోత్రం పారిభాషికమ్; కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమే కార్యసమ్ప్రత్యయాత్, అపత్యాధికారే గోత్రగ్రహణాచ్చ ।

కిమర్థమిదముచ్యతే, పౌత్రప్రభృతావపత్యే వివక్షితే మూలప్రకృతేరుపరవాదేరేవ ప్రత్యయో యథా స్యాద్, ఔపగవాదేః ప్రత్యయాన్తాన్మా భూదితి । నైతదస్తి ప్రయోజనమ్, సన్విధివదేతద్భవిష్యతి, తద్యథా---ధాతోర్విధీయమానః సన్ సనన్తాన్న భవతి, తత్ కస్య హేతోః ? ఆకృతౌ పదార్థే సముదాయే సకృల్లక్షణం ప్రవర్త్తతే, న చ సని విధీయమానే సనన్తో ధాతుః సమ్భవతి, తద్వదిహాప్యపత్యప్రత్యయే విధీయమానాపత్యప్రత్యయాన్తా ప్రకృతిః సమ్భవతీతి తతః ప్రత్యయో న భవిష్యతి ? విషమ ఉపన్యాసః; ఏకః సన్ ప్రత్యయః, విధాయకం చ లక్షణమేకమేవ తత్ర యుక్తమ్, న తస్మిన్విధీయమానే తదన్తా ప్రకృతిః సమ్భవతీతి ।

ఇహ పునః `తస్యాపత్యమ్' `అత ఇఞ్' `యఞిఞోశ్చ' ఇతి బహూని లక్షణాని, ప్రత్యయాశ్చ బహవః; తత్ర కస్మింశ్చిత్ప్రత్యయే విధీయమానే ప్రత్యయాన్తరేణ తదన్తా ప్రకృతిః సమ్భవత్యేవ, తథా చ గుపాదీనాం సనః సన్ భవతి---జుగుప్సిషతే ఇతి ? కిం పునః స్యాద్యద్యేతన్నారభ్యేత ? ఉచ్యతే; ఇహ కేచిన్మన్యన్తే---పుత్రశబ్దపర్యాయోఽపత్యశబ్దః; నిఘణ్టుషు తథా పాఠాల్లోకే చ దృష్టత్వాత్ । తద్యథా పితామహస్యోత్సఙ్గే దారకమాసీనం దృష్ట్వా కశ్చిత్పృచ్ఛతి---కస్య పుత్రోఽయమితి, కస్యాపత్యమితి ? స దేవదత్తస్య యజ్ఞదత్తస్య వేత్యుత్పాదయితారం వ్యపదిశతి, నాత్మానమ్, తతశ్చ యథా పితామహం ప్రతి పుత్రో న భవతి తథాపత్యమితి । ఉత్పాదయితైవైకోఽపత్యేన యుజ్యతే, న తు పితామహాదయోఽపీతి । అన్యే తు---క్రియానిమిత్తకోఽపత్యశబ్దః, న పతన్త్యనేనేత్యపత్యమితి ఔణాదికో యత్ప్రత్యయః, యస్య చ యేనాపతనం తత్తస్యాపత్యమ్ । వ్యవహితజనితోఽపి పౌత్రాదిః పితామహాదేరపతనహేతుర్భవతి, శ్రూయతే హి---`జాయమానో వై బ్రాహ్మణస్త్రిభిర్ఋణవా జాయతే బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా పితృభ్యః, ఏష వా అనృణో యః పుత్రీ' ఇతి, ఏతేన పుత్రముత్పాద్య పితౄణామనృణో భవతీతి ప్రతిపాదనాత్ పుత్రోత్పాదితయా ప్రజయా పితౄణాముపకారీ దృశ్యతే । స్మర్యతే చ---

పుత్రేణ లోకాఞ్జయతి పౌత్రేణానన్త్యమశ్నుతే ।

అథ పుత్రస్య పౌత్రేణ బ్రధ్నస్యాప్నోతి విష్టపమ్ ।। ఇతి ।

ఇతిహాసేషు చ జారత్కారవాదిషు మహతీ వార్తా---వ్యవహితజనితోఽప్యుపకారక ఇతి । సూత్రకారశ్చ శబ్దవిదాం మూర్ధాభిషిక్తః సూత్రయతి---`అపత్యం పౌత్రప్రభృతి గోత్రమ్' ఇతి, తతో విజ్ఞాయతే క్రియానిమిత్తకోఽప్యపత్యశబ్ద ఇతి; అన్యథా యథా పౌత్రప్రభృతిః పుత్ర ఇత్యనుపపన్నం తాదృగేవ తత్స్యాత్ । ఏవం సతి సాక్షాత్పరమ్పరయా వా యస్య య ఉత్పాద్యః స తం ప్రత్యపత్యామితి సర్వేఽపి పితామహాదయోఽప్యపత్యేన యుజ్యన్తే, న తూత్పాదయితైవేతి । తత్రాద్యే పక్షే యద్యేతన్నారభ్యేత, తతస్తత్ర తత్రాపత్యే తత్తత్పితృవచనాత్స స ప్రత్యయః స్యాత్, తద్యథా---ఉపగోరౌపగవః, తస్యాపగవిః, తస్యాపగవాయనః । ఏవం శతతమేఽపత్యే ఏకోనశతమపత్యప్రత్యయాః---ఇత్యనిష్టం ప్రాప్నోతి, ఇష్టం చ న సిధ్యతి---ఔపగవ ఇతి, తృతీయాదేరుపగుం ప్రత్యనపత్యత్వాత్ । ద్వితీయే తూపగోః పఞ్చమః పూర్వేషాం చతుర్ణామపత్యం తతో యదోపగోః ప్రత్యయస్తదౌపగవ ఇతీష్టం తావత్సిధ్యతి; అనిష్టమపి చ ప్రాప్నోతి, తచ్చానిష్టమనియతమౌపగవిః, తత ఔపగవాయనః, తత ఔపగవాయనిరితి । పఞ్చమే త్రీణ్యనిష్టాని, షష్ఠే చత్వారీత్యేవం యావతిథమపత్యమభిధిత్సితమ్, తావన్తి

ద్వ్యనాన్యనిష్టాని ప్రాప్నువన్తి, తద్యథా---శతతమేఽష్టౌ నవతిశ్చేతి । ఏవం స్థితే ఇదమారభ్యతే ।

ఆరభ్యమాణేఽప్యేతస్మిన్యది ప్రథమః పక్ష ఆశ్రీయతే తతో విధ్యర్థమేతత్స్యాద్, నియమార్థం వా ? కథం చేదం విధ్యర్థం కథం వా నియమార్థమ్ ? యది గోత్రశబ్దేన పౌత్రప్రభృత్యపత్యసముదాయ ఏకైకమపత్యమభిధీయతే తతో విధ్యర్థమ్, తర్హి తథా నియమార్థః సమ్భవతి, ఏకస్మిన్నపత్యేఽనేకప్రత్యయప్రసఙ్గస్యాభావాద్ । న తావదేకస్మిన్ప్రయోగే ఏకస్యాః ప్రకృతేరనేకప్రత్యయప్రసఙ్గః; ఏకేనైవోక్తత్వాత్త్స్యార్థస్య । నాపి ప్రయోగభేదేన నానాప్రకృతిభ్యో నానాప్రత్యయప్రసఙ్గః, సర్వదా స్వపితృవచనాదేవ ప్రసఙ్గాదితి పరమప్రకృతేస్తృతీయాదావపత్యేఽప్రాప్తః, ఏవమౌపగవాచ్చతుర్థాదావితి, తతః కిం న విధీయతే వచనవ్యక్తిభేదాత్ ? ఏవం హ్యత్ర వచనం వ్యజ్యతే---గోత్ర ఏకః ప్రత్యయో భవతి, యత ఏక ఏవ ప్రత్యయః కర్తుం శక్యతే, తత ఏవ ప్రత్యయో భవతీత్యర్థః । ఏకగ్రహణసామర్థ్యాచ్చాయమర్థో లభ్యతే । నను విధీయమానేఽపి ప్రత్యయే ప్రకృతిప్రత్యయావసమ్బన్ధౌ స్యాతామ్ ? వచనసామర్థ్యాదపత్యాపత్యస్యాపత్యత్వోపచారాత్ ప్రత్యయో భవిష్యతీత్యదోషః ।

ముఖ్యేఽపత్యే చరితార్థః ప్రత్యయో న స్యాదితి విధాతవ్యమపి, అస్మిన్పక్షే సర్వేష్వౌపగవ ఇతీష్టం సిధ్యతి, ప్రత్యయమాలాప్రసఙ్గస్తదవస్థ ఏవ । న హ్యనేన తత్తత్పితృవచనాత్ప్రాప్తః ప్రత్యయః ప్రతిషిధ్యతే । తథా పఞ్చమేఽపత్యే ఉపగుశబ్దాదనేన ప్రత్యయే విహితే తస్యాపత్యమితి షష్ఠ ఔపగవిః స్యాత్ । యదా తు ` అపత్యం పౌత్రప్రభృతిగోత్రమ్' ఇత్యపత్యశబ్దేన పౌత్రప్రభృత్యసముదాయం లక్షయిత్వా తస్యైవ గోత్రసంజ్ఞా విధీయతే, ఏకైకస్మిన్నపత్యే గోత్రశబ్దప్రయోగః, సముదాయేషు వృత్తాః శబ్దా అవయవేష్వపీతి న్యాయాత్ । అత్రత్యేన వా గోత్రశబ్దేనావయవధర్మేణ సముదాయవ్యపదేశాత్పౌత్రప్రభృత్యపత్యసముదాయోఽభిధీయతే తదా నియమార్థమ్---గోత్రసముదాయే ఏక ఏవ ప్రత్యయో భవతీతి ।

యద్యప్యేకైకస్మిన్నపత్యే ఏకైకః ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి, తథాపి పౌత్ర ఏకస్తదపత్యే చాపర ఇతి సకలనిరూపణే సముదాయే బహవః ప్రత్యయాః కృతాః స్యురితి నియమ ఉపపద్యతే । అస్మిన్పక్షే దోషః---అనన్తరాపత్యప్రత్యయాన్తాత్తృతీయే ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి, గోత్రశబ్దోపాదానేన హి నియమః క్రియతే---గోత్ర ఏక ఏవేతి, తతశ్చ గోత్రేఽనేకః ప్రత్యయో మా భూత్ । అనన్తర ఏకస్తృతీయే చాపర ఇత్యేవమనేకః కస్మాన్న స్యాత్ ? ఏవమపి గోత్రే ఏక ఏవ హి కృతో భవతి । అథ వా---గోత్రసముదాయే ఏవ ఏవేత్యనేన కిం క్రియతే ?

తృతీయాదేశ్చతుర్థాదౌ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే । యది తృతీయాదేః స్యాత్సముదాయేఽనేకః ప్రత్యయః కృతః స్యాదితి । యస్త్వనన్తరస్తృతీయే ప్రాప్తః సోఽభ్యనుజ్ఞాయతే---ఏక ఏవేతీతరవ్యావృత్తౌ నియమేషు తాత్పర్యమ్ । తతశ్చ యతః ప్రత్యయే క్రియమాణే సముదాయేఽనేకః ప్రత్యయః కృతో భవతి । తతో న భవతీత్యేవ వచనార్థో భవతి । ఏవం చతుథస్యాపత్యప్రత్యయేనాభిధానం న ప్రాప్నోతి, ద్వితీయాదుత్పన్నస్తృతీయమేవాచష్టే న తృతీయాదుత్పద్యత ఇతి, కిన్తు ఔపగవేరపత్యమితి వాక్యమేవ । పఞ్చమాదేస్తు వాక్యేనాప్యభిధానం న ప్రాప్నోతి, న హి తత్తత్పితృవచనః కశ్చిదపత్యప్రత్యయాన్తః శబ్దోఽస్తి యేన విగృహ్యేత । పరమవకృతేశ్చ తృతీయాదౌ న కుత్రచిత్ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి, ఓయోగాత్ । తదేవమస్మిన్పక్షే పరమప్రకృతేశ్చోత్పత్తిర్వక్తవ్యా, అనన్తరాచ్చ తృతీయే ప్రాప్తస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః ।

స్యాదేతత్---న పరమప్రకృతేరుత్పత్తిర్వక్తవ్యా, అభేదోపచారేణైవ సిద్ధేః । అభేదోపచారశ్చోపగ్వౌపగవయోరౌపగవతదపత్యయోర్వా । తదేవం శతతమేఽప్యపత్యేఽభేదోపచారపరమ్పరయా ఔపగవ ఇత్యభిధానం సిధ్యతి, న చైవమభేదోపచారేణైవేష్టస్య సిద్ధేః సూత్రస్య వైయర్థ్యమ్, భేదవివక్షాయాం ప్రత్యయమాలాప్రసఙ్గనివృత్త్యర్థత్వాదితి ? ఏవమప్యనన్తరస్య తృతోయస్య చ భేదవివక్షాయాం తృతీయ ఔపగవిః స్యాత్, తథాఽనన్తరే తృతీయాదౌ చ యత్ర ప్రత్యయో భిద్యతే, యథా---గర్గాదౌ, తత్రాప్యనిష్టప్రసఙ్గః । యది తావద్ గార్గ్యే గర్గాపచారస్తదా తదపత్యమపి గార్గిః స్యాద్, గార్గ్యశ్చేష్యతే । అథాపి గర్గేస్తదపత్యస్య చాభేదోపచారః, ఏవమపి గార్గిః స్యాదితీత్యాదౌ విషయే దోషవానేవాభేదోపచారః । తదేవం ప్రథమపక్షే విధౌ నియమే చ దోషప్రసఙ్గాద్ ద్వితీయః పక్ష ఆశ్రీయతే, తత్రాపి నియమః । యద్యప్యేకైకస్మిన్ప్రయోగే ఏకస్యాః ప్రకృతేరేక ఏవ ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి, తథాప్యుపగోః పఞ్చమే పూర్వాభ్యశ్చతసృభ్యః ప్రకృతిభ్యః ప్రయోగభేదేన నానాప్రత్యయప్రసఙ్గే నియమః క్రియతే---ఏవ ఏవేతి । తదిదముక్తమ్---భేదేన ప్రత్యయప్రసఙ్గే నియమః క్రియతే ।

నను న జ్ఞాయతే--క ఏవో భవతీతి, యో వా పరమప్రకృతేర్యో వా ప్రత్యయాన్తాదితి ? నన్వేక ఇత్యుచ్యతే, యది చ ప్రత్యయాన్తాత్ప్రాప్తః ప్రత్యయః స్యాదనేకః కృతః స్యాత్ । క్వ ? న తావత్పఞ్చమే; పూర్వేషాం ప్రత్యయానామస్మిన్ప్రయోగే ప్రసఙ్గోఽపత్యాన్తరవిషయత్వాత్ । అథ గోత్రసముదాయే కేనాసౌ నివార్యేత ? న తావదనేనైవ, న హి గోత్రసముదాయో గోత్రగ్రహణేన గృహ్యతే । అథాపి గృహ్యేత, ఏవమపి న జ్ఞాయతే---యో వా పరమప్రకృతేః, యో వాఽనన్తరాదితి ? యది పునర్గోత్రగ్రహణం న క్రియతే, క్రియమాణం వాఽపత్యమాత్రపరం విజ్ఞాయతే, న స్యాదేష దోషః; అపత్యే సముదాయే ఏక ఏవేతి నియమాత్ । అపత్యాధికారే గోత్రగ్రహణాత్త్వేష దోషో జాయతే ? నైష దోషః; అపత్యమితి వర్తతే, గోత్రేఽపత్యే ఏక

ఏవాపత్యప్రత్యయో భవతీతి వచనవ్యక్తిః । యది చ ప్రత్యయాన్తాత్ప్రత్యయః స్యాదపత్యప్రత్యయోఽనేకో గోత్రే కృతః స్యాత్, సామర్థ్యేన వా ప్రత్యయో విశేష్యతే---గోత్రాభిధానే సమర్థానాం మధ్యే ఏక ఏవేతి । యది చ ప్రత్యయాన్తాత్ ప్రత్యయః స్యాద్ గోత్రాభిదానసమర్థోఽనేకః కృతః స్యాత్ప్రథమస్యాపి సమర్థత్వాత్ । యద్యప్యస్మిన్ప్రయోగేఽపత్యాన్తరే వర్తతే పఞ్చమం ప్రత్యపి సామర్థ్యం తావదస్తి, యది వా `తస్యాపత్యమ్' ఇత్యాదిలక్షణైరేక ఏవ ప్రత్యయః కర్తవ్యః, క్వ ? గోత్రే, యస్మిన్ప్రత్యయే గోత్రమిప్భిదితిన్తం తత్రేత్యర్థః । ప్రత్యయాన్తాచ్చ ప్రత్యయే తస్మిన్నేవ ప్రయోగే ప్రకృతిరూపసమ్పాదనాయాపి తావదనేక కృతః స్యాత్ ।

యది వా ప్రథమవచన ఏకశబ్దః, కశ్చ ప్రథమః ? యమకృత్వా ప్రత్యయాన్తరం కర్తుం న శక్యతే । సాధారణవచనో వా, అపత్యాధికారాచ్చ యః సర్వాపత్యసాధారణః స ఏవ గోత్రే భవతీతి, గర్గశబ్దాద్యఞేవ భవతీతి । గర్గశబ్దాద్యో యఞ్ ప్రాప్తః స ఏవ భవతి, న ప్రకృత్యన్తరేభ్యః ప్రాప్తాః ప్రత్యయా ఇత్యర్థః, తదాహ---ప్రత్యయో నియమ్యత ఇతి । ప్రత్యయాన్తరం వార్యత ఇత్యర్థః । ఏతేన ప్రకృతిర్నియమ్యతే ఇత్యపి వ్యాఖ్యాతమ్ ।

అథ వేత్యాది । అస్మిన్పక్షే ప్రథమవచన ఏవ శబ్ద ఇతి దర్శితమ్ । ప్రథమా ప్రకృతిరితి । సూత్రే తు శబ్దాపేక్షయా పుంల్లిఙ్గనిర్దేశ ఇతి దర్శితమ్ । ఏక ఏవ శబ్ద ఇతి । అథ వా---అస్మిన్పక్షే సాధారణవచన ఏకశబ్దః పరమప్రకృతిశ్చ సర్వప్రత్యయసాధారణీ, సఙ్ఖ్యావచనో వా ప్రథమాతిక్రమే కారణాభావాత్పరమప్రకృతిరేకశబ్దేన గృహ్యతే । అనయోః పక్షయోః ప్రథమా ప్రకృతిరితి । ఏకశబ్దస్యార్థతో వివరణం ద్రష్టవ్యమ్ ॥

గోత్రాద్యూన్యస్త్రియామ్ ॥ 4.1.94 ॥

అత్రాప్యనారభ్యమాణేఽస్మిన్యోగే ఉత్పాదయితర్యపత్యయుక్తే గోత్రసంజ్ఞాయా యువసంజ్ఞయా బాధితత్వాదసతి పూర్వసూత్రవ్యాపారే చతుర్థే తృతీయాత్పఞ్చమే చతుర్థాత్షష్ఠే పఞ్చమాదౌ యూని తృతీయాదుత్పత్తిర్న ప్రాప్నోతి, తం ప్రత్యనపత్యత్వాదితీష్టం న సిధ్యతి । సర్వేషు త్వపత్యయుక్తేషు పఞ్చమే యూని పూర్వేభ్యశ్చతుర్భ్యః ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి । తత్ర యదా తృతీయాత్తదా గార్గ్యాయణ ఇతీష్టం తావత్సిధ్యతి, అనిష్టమపి ప్రాప్నోతి; ప్రకృత్యన్తరేభ్యోఽపి ప్రత్యయప్రసఙ్గాదిత్యత ఇదమారభ్యతే ।

అత్రాపి యది పూర్వః పక్ష ఆశ్రీయతే తతో విధ్యర్థమేతత్స్యాత్, నియమార్థం వా ? యది యువశబ్దేనైకమపత్యముచ్యతే, తత ఏకస్మిన్యూని గోత్రాదగోత్రాచ్చ ప్రాప్త్యభావాత్ చతుర్థేన వ్యవహితే పఞ్చమాదౌ యూని గోత్రాద్విధ్యర్థం భవతి I అథ చతుర్థప్రభృత్యపత్యసముదాయో యువశబ్దేనోచ్యతే, తతో గోత్రాచ్చతుర్థే చతుర్థాదగోత్రాత్పఞ్చమ ఇతి గోత్రాదగోత్రాచ్చ యువసముదాయే ప్రత్యయప్రసఙ్గే గోత్రాదేవేతి నియమార్థం భవతి I తత్ర విధౌ గర్గ్యాయణ ఇతీష్టం సిధ్యతి, ప్రత్యయమాలాప్రసఙ్గదోషః స్యాదేవ; తత్పితృవచనాత్ప్రాప్తస్య ప్రత్యయస్యానిషిద్ధత్వాత్ I నియమే చతుర్థాదేః ప్రాప్తస్య ప్రత్యయస్య ప్రతిషేధోఽయం సమ్పద్యతే---యది చతుర్థాదేః స్యాద్ యువసముదాయే గోత్రాదపి ప్రత్యయః కృతః స్యాదితి, తతశ్చ నానిష్టప్రసఙ్గః; కిన్తు పఞ్చమాదౌ యూని గోత్రాదుత్పత్తిర్న ప్రాప్నోతి, తం ప్రత్యనపత్యత్వాదితి పఞ్చమస్య వాక్యేనాభిధానంస్యాద్---గార్గ్యాయణస్యాపత్యమితి I షష్ఠస్య తు వాక్యేనాపి న సిద్ధ్యతి, న హి తత్పితృవచనోఽపత్యాప్రత్యయాన్తః శబ్దోఽస్తి, యేన విగృహ్యేత I తదేవమత్రాపి ద్వితీయః పక్ష ఆశ్రీయతే, నియమశ్చ, తదాహ---అయమపి నియమ ఇతి I గోత్రాదేవేతి I యూన్యేవేత్యేష విపరీతం నియమో న భవతి; `ఏకో గోత్రే' ఇతి నియమాద్యూనోఽన్యత్ర గోత్రప్రత్యయస్య ప్రసఙ్గాభావాత్ I న పరమప్రకృత్యనన్తరయువభ్య ఇతి I అన్యథా ప్రయోగభేదేన తేభ్యోఽపి స్యాత్ I

కి పునరత్ర ప్రతిషిధ్యత ఇతి I సర్వస్మిన్నపి ప్రతిషిధ్యమానే దోషదర్శనాత్ప్రశ్నః I తమేవ దోషమావిష్కరోతి---యది నియమ ఇతి I తదేకవాక్యత్వాత్ప్రతిషేధస్యేతి భావః I స్త్రియామనియమః ప్రాప్నోతీతి I పరమప్రకృత్యనన్తరయువలక్షణాః ప్రత్యయాః ప్రయోగభేదేన పర్యాయేణ స్యురిత్యర్థః I అథ యువప్రత్యయః ప్రతిషిధ్యత ఇతి I అస్త్రియామితి యోగవిభాగేన ప్రసజ్యప్రతేషేధాశ్రయేణ చేతి భావః I గోత్రప్రత్యయేనాభిధానం న ప్రాప్నోతీతి I తద్యథా `గర్గాదిభ్యో యఞ్' గార్గీ గార్గ్యాయణీ, అపత్యసామాన్యలక్షణ ఏవ తు ప్రత్యయః స్యాత్ I కిం కారణమనభిధానం ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ---గోత్రసంజ్ఞాయా యువసంజ్ఞయా బాధితత్వాదితి I యథా చ బాధస్తథా తత్రైవ వక్ష్యతే I స్యాదేతత్---యువప్రత్యయస్య స్త్రియాం లుక్కరిష్యతే, కథమ్ ? `యూని లుక్' ఇత్యస్యానన్తరం స్త్రియాం చేతి వక్ష్యామి, యూని లుగిత్యేవ, `ప్రాగ్దీవ్యతః' ఇత్యేతన్నివృత్తమ్ I యద్వా `వతణ్డాచ్చ, లుక్ స్త్రియామ్, యూని చ' ఇతి వక్ష్యామి, లుక్ స్త్రియామిత్యేవ, తతశ్చ గార్గ్యశబ్దాదుత్పన్నస్య ఫకో లుకి కృతే లుప్తస్యాప్యర్థం ప్రకృతిరేవాహేతి యఞన్తాత్స్త్రియాం వర్తమానాన్ఙీష్ప్రో భవిష్యత ఇతి ? ఏవమప్యాపగవశబ్దాదత ఇఞో లుకి కృతే, అనుపసర్జనాధికారాదణ్యోఽనుపసర్జనమిత్యుచ్యమాన ఈకారో న ప్రాప్నోతి; అణర్థస్యాప్రధానత్వాత్, యూని సంక్రాన్తత్వాత్ I మా భూదేవమణ్యోఽనుపసర్జనమితి, అణన్తాదనుపసర్జనాదిత్యేవం భవిష్యతి ? నైవం శక్యమ్; ఇహ హి దోషః స్యాద్---ఆపిశలినా

ప్రోక్తం వ్యాకరణమ్, `ఇఞశ్చ' ఇత్యణ్, తదధీతే ఆపిశలా బ్రాహ్మణీ, `తదధీతే' ఇత్యణః ప్రోక్తాల్లుకి అణన్తస్యాధ్యేతృర్యాం ప్రధానస్త్రియాం సంక్రాన్తత్వాన్ఙీప్ప్రాప్నోతి, తస్మాదణ్యోఽనుపసర్జనమిత్యేవాశ్రయణీయమ్, స్త్రియాం యోఽణ్విహిత ఇతి వా । యథా చ సత్యౌపగవీతీకారో న ప్రాప్నోతి । యద్యప్యత్ర ప్రత్యయలక్షణేన ఇఞ ఉపసఙ్ఖ్యానమితీకారః స్యాత్, ఇహ తు గ్లుచుకాయనేరపత్యమౌత్సర్గికస్యాణో లుకి ఙీన్న ప్రాప్నోతి, `ఇతో మనుష్యజాతేః' ఇతి ఙీష్ భవిష్యతి । ఇహ తర్హి యస్కస్యాపత్యం శివాద్యణ్ యాస్కః, తస్యాపత్యం స్త్రీ, `అణో ద్వ్యచః' ఇతి ఫిఞ్, స్త్రియాం లుకి ఈకారో న ప్రాప్నోతి ? న హ్యత్ర లుప్తః ప్రత్యయ ఈకారస్య నిమిత్తమ్, యశ్చ శ్రూయతే న స స్త్రియాం విహిత ఉపసర్జనం చ । తర్హి కా గతిః ? ఇత్యత ఆహ---తస్మాదితి । యువసంజ్ఞైవ ప్రతిషిధ్యత ఇతి । నను యూని యదుక్తం తత్రిస్త్ర్యాం న భవతి' ఇత్యుక్తమ్, న చ యువసంజ్ఞా యూన్యుక్తా, నహి యువసంజ్ఞాయాః ప్రాగ్యువసంజ్ఞాస్తి ? చతుర్థాదేర్జీవద్వంశ్యస్యాపత్యస్యోపలక్షణం యువశబ్ద ఇత్యదోషః ।

అపర ఆహ---స్వరూపపరో యువశబ్దః, పరిభాషా చేయమ్---యత్ర యువశబ్దః శ్రూయతే తత్ర `అస్త్రియామ్' ఇత్యుపతిష్ఠతే । `జీవతి తు వంశ్యే యువా అస్త్రియామ్' ఇతి వా వ్యక్తమేవ పఠితవ్యమితి ।।

అత ఇఞ్ ।। 4.1.95 ।।

అకారాన్తాత్ప్రాతిపదికాదితి । `అత సాతత్యగమనే' ఇత్యస్య వాఽచ్ఛబ్దాన్తానాం వా కుర్వదాదీనాం గ్రహణం న భవతి, యది స్యాచ్ఛివాదిషు యేషామస్యేఞో బాధనార్థః పాఠః, శివప్రోష్ఠప్రోష్ఠికప్రభృతీనాం తేషాం పాఠోఽనర్థకః స్యాత్ । వ్యపదేశివద్భావాదిహాపి భవతి---అస్యాపత్యమిరితి, యస్యేతి లోపే ప్రత్యయమాత్రస్య శ్రవణమ్ । ఇహ తు---ఏరపత్యమస్య యుశ్రేతి, `యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫకి యస్యేతిలోపం బాధిత్వా పరత్వాదాదివృద్ధౌ కృతాయామ్---ఆయాయన ఇతి భవతి ।।

బాహ్వాదిభ్యశ్చ ।। 4.1.96 ।।

క్వచిదితి । అజీగర్తాదిషూదఙ్కపర్యన్తేష్వదన్తత్వాత్పూర్వేణేఞ్ ప్రాప్తః, తస్య `ఋష్యన్ధకవృష్ణికురుభ్యశ్చ' ఇత్యణ్ బాధకః ప్రాప్తః । అన్యే సర్వేఽనకారాన్తాః, తేషు చ

బాహుప్రభృతిషూవర్ణాన్తేషు, పుష్కరసదాదిషు హలన్తేషు చాణ్ ప్రాప్తః । చూడాశబ్దాద్ `ద్వ్యచః' ఇతి ఢక్, వృకలాదిభ్యస్తన్నామికఙ్ప్రాప్తః । శిరస్, లోమన్నితి తదన్తయోర్గ్రహణమ్ । `సమ్బుద్ధియోర్బ్యామితౌజసాం సలోపశ్చ' ఇత్యేవ వక్తవ్యే పృథక్ సలోపశ్చేతి వచనం వైచిత్ర్యార్థమ్ । ఉదఞ్చు ఇతి పఠ్యతే, తత్ర నాయముకారాన్తాత్ప్రత్యయః; కిన్తు క్విన్నన్తాత్ప్రత్యయః, నలోపాభావస్తు నిపాత్యతే---ఉదీచోఽపత్యమౌదఞ్చిః । ఏతత్సర్వం పైలాదిష్వౌదఞ్చిశబ్దపాఠాద్విజ్ఞాయతే ।

బాహ్వాదిప్రభృతిష్వితి । ప్రభృతిగ్రహణేన వక్ష్యమాణానాం కుఞ్జాదీనాం గ్రహణమ్ । లోకే విదితో లౌకికో గోత్రభావః, సంజ్ఞాకారిత్వమ్ ఆదిపురుషత్వమిత్యర్థః । ఏతచ్చ న్యాయసిద్ధమ్, కథమ్ ? అర్థవద్గ్రహణే నానర్థకస్యేతి అర్థవతాం బాహ్వాదీనాం గ్రహణమ్, స చార్థః ప్రసిద్ధః; ఝటితి ప్రతీతేః । స్మృతిశాస్త్రస్య చార్థతోఽనాదిత్వాదనాద్యర్థాభిధాయినామేవ గ్రహణం న్యాయ్యమ్ । బాహుర్నామ కశ్చిదితి । ఏవం కుఞ్జో నామ నడో వా, తస్మాదిఞేవ భవతి---కౌఞ్జిః, నాడిరితి । యత్తు కార్యం న స్వరూపోపాదానేన విధీయతే, కిన్తు ప్రకారాన్తరేణ; తదిదానీన్తనార్థాభిధాయినామపి భవతి, `అత ఇఞ్', దైవదత్తిరితి । సమ్బన్ధిశబ్దానాం చేతి కార్యాపేక్షయా షష్ఠీ, సమ్బన్ధిశబ్దానాం శ్వశురాదీనాం యత్కార్యముచ్యతే తస్య తత్సదృశే ప్రతిషేధో భవతి । సంజ్ఞాశ్వసురస్యేతి । సంజ్ఞయా యః శ్వసురః, న సమ్బన్ధేన । శ్వాసురిరితి । ఉణాదిషు నావశ్యం వ్యుత్పత్తికార్యం భవతి, తేన `సావసేరాప్తౌ' ఇతి వ్యుత్పన్నస్య శ్వసురశబ్దస్య `న య్వాభ్యామ్' ఇత్యేష విధిర్న భవతి । తథా `మాతృపితృభ్యాం స్వసా' ఇతి షత్వం ధాన్యమతరి న భవతి । ఇదమపి న్యాయసిద్ధమ్; సంజ్ఞాశ్వశురస్యాదిమత్త్వాత్సమ్బన్ధిశబ్దస్యానాదిత్వాత్ । మాతృపితృభ్యామిత్యత్రాపి ప్రసిద్ధతరత్వాజ్జననీవాచినో గ్రహణమ్ । ఉక్తం చ---

అభివ్యక్తపదార్థా యే స్వతన్త్రాః లోకవిశ్రుతాః ।

శాస్త్రార్థస్తేషు కర్తవ్యః శబ్దేషు న తదుక్తిషు ।। ఇతి ।

చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థ ఆకృతిగణతామస్య బోధయతీతి । పఠితశబ్దాపేక్షః సముచ్చయ ఇతి భావః ।।

సుధాతురకఙ్ చ ।। 4.1.97 ।।

వ్యాసరుడేత్యాది । వేదం వ్యస్యతీతి దేవవ్యాసః, `కరణ్యణ్', తస్యైకదేశప్రయోగః---వ్యాస ఇతి, భీమసేనో భీమ ఇతివత్ । వరుడాదయో జాతివిశేషాః । తత్తర్హి వక్తవ్యమ్ ? న వక్తవ్యమ్ ; ప్రకృత్యన్తరాణ్యేవైతాని స్వార్థికకన్ప్రత్యయన్తాని, అవ్యవికన్యాయేన చ కన్, న హి త్రైర్వాక్యమేవ భవతి । వ్యాసశబ్దాదృషివాచినోఽపి బాహ్వాదేరాకృతిగణత్వాదిఞ్ భవతి ॥

గోత్రే కుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞ్ ॥ 4.1.98 ॥

చకారో విశేషణార్థ ఇతి । యద్యత్ర చకారో న క్రియేత తతో `వ్రాతఫఞోరస్త్రియామ్' ఇతి వక్తవ్యమ్, తతోః `అశ్వాదిభ్యః ఫఞ్' ఇత్యస్యాగ్రహణం స్యాత్ । కౌఞ్జాయన్య ఇతి । స్వార్థే ఞ్యః బహుషు తు `ఞ్యాదయస్తద్రాజాః' ఇతి తద్రాజత్వాత్ `తద్రాజస్య బహుషు' ఇత్యాదినా లుక్ ।

కిం పునరత్ర ఞిత్స్వరో భవతి ? ఉత చిత్స్వరః ? ఇత్యత్రాహ---ఏకవచనద్వివచనయోరితి । తత్ర హి ఞ్యప్రత్యయః శ్రూయతే, స చ పశ్చాద్భావీతి తన్నిబన్ధనో ఞిత్స్వరః సతిశిష్టః । బహువచనే తు ఞ్యే నివృత్తే సమ్ప్రధారణా---ఞిత్స్వరో వా, చిత్స్వరోవేతి ? తత్ర పరత్వాద్ ఞిత్స్వరః ప్రాప్నోతి, చిత్కరణసామర్థ్యాచ్చిత్స్వరో భవిష్యతి । ఞిత్కరణసామర్థ్యాద్ ఞిత్స్వరః ప్రాప్నోతి, అస్త్యన్యత్ ఞిత్కరణస్య ప్రయోజనమ్, కిమ ? వృద్ధ్యర్థో ఞకారః । చిత్కరణేఽపి తర్హ్యస్త్యన్యత్ప్రయోజనమ్, కిమ్ ? విశేషణమ్ । శక్యోఽత్ర విశేషమార్థోఽన్యోఽనుబన్ధ ఆసంక్తుమ్ । తత్ర చకారానురోధాచ్చిత్స్వరో భవిష్యతి । వృద్ధ్యర్థోఽపి తర్హ్యన్యోఽనుబన్ధః ఆసంక్తుమ్ । తత్ర చకారానురోధాచ్చిత్స్వరో భవిష్యతి । వృద్ధ్యర్థోఽపి తర్హ్యన్యోఽనుబన్ధః శక్య ఆసంక్తుమ్, తత్ర ఞకారానురోధాద్ ఞిత్స్వరః ప్రాప్నోతి ? ఏవం స్థితే ఇదముచ్యతే---పరమపి ఞిత్స్వరం త్యక్త్వా చిత్స్వర ఏవేష్యత ఇతి । ఏవం మన్యతే---స్వరే యోగవిభాగః కర్త్_వ్యః, ఇతమస్తి `చితః'---చితోఽన్త ఉదాత్తో భవతి, తతః `తద్ధితస్య' చిత ఇత్యేవ, తద్ధితస్య చితోఽన్త ఉదాత్తో భవతి । కిమర్థమిదమ్ ? పరత్వాత్ప్రాప్తస్య ఞిత్స్వరస్య బాధనార్థమ్ । తతః `కితః', కితశ్చ తద్ధితస్యాన్త ఉదాత్తో భవతీతి । యది తు కప్రత్యయః క్రియతే, తద్ధితస్యేతి యోగవిభాగః శక్యోఽకర్తుమ్ । అథైవం కస్మాన్న క్రియతే---`గోత్రే కుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞ్, బహుషు ఫక్, నడాదిభ్యస్చ' ఇతి ? నైవం శక్యమ్; ఇహ హి దోషః స్యాత్---కౌఞ్జాయనానామపత్యం మాణవకః కౌఞ్జాయన్యః, కౌఞ్జాయన్యౌ; ఐకేన యశబ్దః శ్రూయతే, ద్వ్యేకయోర్హి చ్ఫఞ్విధీయతే । యదా తు చ్ఫఞన్తాత్ ఞ్యో విధీయతే తదా యూన్యుత్పన్నస్యేఞః `ణ్యక్షత్రియార్షఞితః' ఇతి లుకి కృతే `తద్రాజస్య' ఇతిఞ్యస్య లుకి ప్రాప్తే `గోత్రేఽలుగచి' ఇతి ప్రతిషేధాద్యశబ్దస్య శ్రవణం భవతి । యథా

కౌఞ్జాయన్యస్యాపత్యాని బహూని, అత ఇఞో లుకి తద్రాజస్యైవ బహుషు వర్త్మానత్వాద్ ఞ్యస్య లుకి కౌఞ్జాయనా ఇతి భవతి ।।

నడాదిభ్యః ఫక్ ।। 4.1.99 ।।

శలఙ్కు శలఙ్కం చేతి । ద్వే అపి ప్రథమాన్తే । శబ్దరూపాపేక్షయా నపుంసకనిర్దేశః । `శలఙ్కు' ఇత్యేతచ్ఛబ్దరూపం శలఙ్కం భవతి, తద్రూపేణ పరిణమతే ఇత్యర్థః । ఇఞేవాన్యత్రేతి । బాహ్వాదేరాకృతిగణత్వాదితి భావః । అభ్యుపేత్యాపి గోత్రమాత్రే ఫకో విధానమ్, పరిహారమాహ---అథ వేతి । ఇఞో భావస్యేతి । శలఙ్కభావాపత్తేరప్యుపలక్షణమేతత్, పూర్వత్ర పరిహారే తస్యాః స ఏవ పాఠో జ్ఞాపకో వేదితవ్యః ।

అగ్నిశర్మన్వృషగణ ఇతి । అగ్నిశర్మన్శబ్దః ఫకముత్పాదయతి వృషగణే గోత్రే, ఆగ్నిశర్మాయణో భవతి వార్షగణ్యశ్చేద్, ఆగ్నిశర్మిఽన్యః । అముష్యేతి పఠ్యతే, తత్రాదః శబ్దే ప్రాతిపదికమాత్రే పఠితవ్యే విభక్త్యన్తస్య పాఠాదుత్పన్నేఽపి ఫకి లుగ్న భవతి । ఆముష్యాయణా, ఆముష్యపుత్రికేత్యలుగ్విధావస్య గ్రహణం న కర్త్వ్యం భవతి । కృష్ణరణౌ బ్రాహ్మణవాసిష్ఠయోరితి । కార్ష్ణాయనో భవతి బ్రాహ్మణశ్చేత్, కార్ష్ణిరన్యః । రాణాయనో భవతి వాసిష్ఠశ్చేద్, రాణిరన్యః । క్రోష్టు క్రోష్టం చేతి । క్రౌష్టాయనః ।।

హరితాదిభ్యోఽఞః ।। 4.1.100 ।।

`హరితాదిభ్యః', `అఞః' ఇతి వ్యధికరణే పఞ్చమ్యౌ । హరితాదిభ్యః పరో యోఽఞ్ తదన్తాత్ప్రాతిపదికాదిత్యర్థః । వృత్తికారోఽప్యేతదేవ వస్తుతో వ్యాచష్టే---హరితాదిభ్యోఽఞన్తేభ్య ఇతి । `హరితాదిభ్యో గోత్రాపత్యేఽఞ్ప్రత్యయో భవతి' ఇత్యయం త్వర్థో న భవతి; బిదాదిషు పాఠాత్ ।

సామర్థ్యాదితి । గోత్రప్రత్యయాన్తాదపరో గోత్రప్రత్యయో న భవతీత్యేతత్సామర్థ్యమ్ । తస్మాద్గోత్రాధికారేఽపి యూని ప్రత్యయో విజ్ఞాయతే । న చైవం గోత్రాధికారస్య విచ్ఛేద ఇత్యాహ---గోత్రాధికార ఇతి । ఉత్తరార్థం గోత్రగ్రహణమనువర్త్త ఏవేత్యర్థః ।।

యఞిఞోశ్చ ।। 4.1.101 ।।

గోత్రగ్రహణేన యఞిఞౌ విశేష్యేతి ఇతి । గోత్రే యౌ యఞిఞౌ విహితావిత్యేవమ్ । న చైవ ప్రత్యయార్థస్యాపత్యస్యావిశేషితత్వాదపత్యమాత్రే ప్రత్యయప్రసఙ్గ ఇత్యాహ---తదన్తాద్యూన్యేవాయం ప్రత్యయ ఇతి । ఏవకారః పౌనర్వచనికః--న కేవలం పూర్వ ఏవ ప్రత్యయో యూని భవతి, ్యమపి యూన్యేవేతి । కస్మాత్ ? ఇత్యాహ---గోత్రాద్యూనీతి వచనాదితి ।।

శరద్వచ్ఛునకదర్భాద్ భృగువత్సాగ్రాయణేషు ।। 4.1.102 ।।

శరద్వదాదీనాం భృగ్వాదివంశప్రభవానాం కృత్రిమా అపి పుత్రాః సన్తి, స్వవంశప్రభవా అపి, తత్రాపత్యవిశేషణం క్రియతే । తత్ర భృగుః శరద్వతోఽపత్యం న భవతి; పూర్వభావిత్వాత్ । ఏవం శునకస్య వత్సః, తస్మాద్భార్గంవశ్చ వాత్స్యశ్చ ఆగ్రాయణశ్చేతి ద్వన్ద్వే యుగపదధికరణవచనతయా వర్తి్తపదస్య బహుషు వృత్తేరత్రిభృగ్వితి `యఞఞోశ్చ' ఇతి చ గోత్రప్రత్యయస్య లుక్, తదాహ---భార్గవశ్చేద్వాత్స్యశ్చేదితి । దార్భిరితి । దర్భశబ్ద ఋషివచనో న భవతి, బాహ్వాదిషు వా పాఠ్యః ।।

ద్రోణపర్వతజీవన్తాదన్యతరస్యామ్ ।। 4.1.103 ।।

పూర్వముక్తమ్--గోత్రాధికారశ్చ శివాదిభ్యోఽణ్ ఇతి యావదితి, ఇహాప్యుక్తమ్---గోత్ర ఇత్యేవేతి, తత్ర నోదయతి---కథమితి । నైవాత్రేతి । యస్య గ్రహణమూరీకృత్య భవానానన్తర్యే దోషమాహ, స నైవ గృహ్యత ఇత్యేవశబ్దస్యార్థః । మహాభారతేద్రోణోమహాభారతద్రోణః । అనాదిరితి । ఇదానీమేవ హ్యుక్తమ్---బాహ్వాదిప్రభృతిష్విత్యాది । నన్వేవం ప్రయోగస్యాత్యన్తమనుపపత్తిః ? ఇత్యత ఆహ---ఇదానీం త్వితి । అర్వాచీనాదిత్యర్థః, న పునర్మహాభారతద్రోణో వృత్తికారేణ సమానకాలః; అనాదేరిదానీన్తనస్య చ ద్రోణ ఇతి శ్రుతిః సమానా । తత్రానాదిద్రోణస్య యే వంశ్యా అశ్వత్థామ్నా సమానకాలాస్తే ద్రోణాయనా ఇత్యుచ్యన్తే । తత్ర యద్ దృష్టం గోత్రత్వం తదశ్వత్థామ్న్యపి ద్రోణశబ్దావాచ్యాపత్యత్వాత్ స్ఖలితబుద్ధయః ప్రతిపత్తారోఽధ్యారోపయన్తి । తేనాధ్యారోపేణఆశ్వత్థామని తథా ద్రౌణాయన ఇత్యేతద్ గోత్రప్రత్యయేనాభిధానం భవతి ।।

అనృష్యానన్తర్యే బిదాదిభ్యోఽఞ్ ।। 4.1.104 ।।

గోత్ర ఇత్యేవేతి । ఏతేన యేఽత్ర ఋషిశబ్దా బిదౌర్వప్రభృతయస్తేభ్యో గోత్ర ఏవాన్యథా స్యాదితి గోత్ర ఇత్యేతదిహానువర్త్తనీయమితి దర్శయతి---యే పునరిత్యాది ।

కథం పునర్గోత్రాధికారే సత్యయమర్థో లభ్యతే ? ఇత్యత్రాహ---అనృష్యానన్తర్య ఇత్యస్యాయమర్థ ఇతి । `అనృషి' ఇతి పఞ్చమ్యా లుకా నిర్దేశః, `ఆనన్తర్యే' ఇతి స్వార్థేష్యఞ్ । ఏవం చ పౌత్రా ఇత్యాదావనన్తరస్యైవాభిధానమ్, న గోత్రస్య, నాపత్యసామాన్యస్య చ । యద్యయమర్థ ఇతి । అస్మిన్ హ్యర్థేఽనృషిభ్యోఽనన్తరాపత్యే విధ్యర్థమిదం భవతి, తతశ్చ ఋష్యపత్యనైరన్తర్యే, ఋషయశ్చ తేఽపత్యాని చ ఋష్యపత్యాని, తేషాం నైరన్తర్యే, ఋషిరూపాణ్యపత్యాని నిరన్తరాణి యత్ర తస్మిన్విషయే ప్రతిషేధో న కృతః స్యాత్, తత్ర కో దోషః ? ఇత్యత్రాహ---తత్రేదమితి । కశ్యప ఋషిస్తస్యాపత్యమప్యృషిః, ఏవమ్ `సప్త నైరన్తర్యేణ ఋషయస్తేషాం సప్తమ ఇన్ద్రహూర్నామ తత్ర కాశ్యపానామ్' ఇతి ప్రయోగో నోపపద్యతే; అఞి సతి `యఞఞోశ్చ' ఇతి లుక్ప్రసఙ్గాత్ । తస్మాద్ `అనృష్యానన్తర్యే' ఇత్యస్య ఋషీణామానన్తర్యేఽవ్యవధానే ప్రత్యయో న భవతీత్యయమర్థో వ్యాఖ్యేయ ఇతి భావః । ప్రయోగం తావదుపపాదయతి---అనన్తరాపత్యరూపేణేతి । అపత్యసామాన్యరూపేణేత్యర్థః । న పునర్ఋష్యణనన్తరాపత్యే విధీయతే । తత్ర యథా `అభూన్నృపః' ఇత్యాదౌ వస్తుతో భూతవిశేషేఽపి సామాన్యవివక్షయా లుగ్ భవతి, తద్వదిహాపి వస్తుతో గోత్రేఽపి తద్రూపతిరస్కారేణాపత్యసామాన్యరూపవివక్షయా ఋష్యణ్భవతీత్యర్థః । కిం పునః కారణమియం క్లిష్టకల్పనాఽఽశ్రీయతే ? ఇత్యాహ---అవశ్య చైతదేవం విజ్ఞేయమితి । ఋషీణామపత్యానాం నైరన్తర్యం విషయో యస్య ప్రతిషేధస్య స తథోక్తః । కౌశికో విశ్వామిత్ర ఇతి దుష్యతీతి । కి కారనమ్ ? విశ్వామిత్రస్తపస్తేపే---నానృషిః స్యామపి తు ఋషిరేవస్యామితి, తత్ర భవానృషిః సమ్పన్నః; స పునస్తపస్తేపే---నానృషేః పుత్రః స్యామితి, తత్ర భావన్ గాధిరప్యృషిః సమ్పన్నః; స పునస్తపస్తేపే---నానృషేః పౌత్రః స్యామితి, తత్ర భవాన్కుశికోఽపి ఋషిః సమ్పన్నః । తదేతదృష్యానన్తర్యం సమ్భవతి ।

పరస్త్రీ పరశుం చేతి । ద్వితీయానిర్దేశాదాపద్యతే ఇతి శేషః । పరస్త్రీశబ్దః ప్రత్యయముత్పాదయతి, పరశుం చాదేశమాపద్యతే, పరస్త్రియా అపత్యం పారశవః, బ్రాహ్మణస్య శూద్రాయామూఢాయాముత్పన్నః, సా చ జాతితః వరస్త్రీ భవతి । యస్తు పరభార్యాయాముత్పన్నః పారస్త్రైణేయః స భవతి కల్యాణ్యాదిః, అనుశతికాదిశ్చ । పారశవ ఇత్యత్ర పూర్వోత్తరపదసమ్ప్రమోహాదనుశతికాదికార్యాభావః ।।

గర్గాదిభ్యో యఞ్ ।। 4.1.105 ।।

అపత్యసామాన్యే భవిష్యతీతి । అన్యే తు---`మనుతన్తుశబ్దసముదాయ ఏకః, న తు ద్వౌ శబ్దౌ పఠితౌ ఇతి వదన్తి, తథా చ బ్రాహ్మణే---మానుతన్తవ్యమువాచేతి ప్రయోగః । కాలవమనుతన్తుకుశికానామితి చ ప్రవరే ।

కథం మానవీతి । లోహితాదిపాఠాన్నిత్యేన ష్ఫేణ భావ్యమితి భావః । అనన్తరాపత్యవివక్షాయాం త్వితి । గోత్రస్యాపీతి బోద్ధవ్యమ్, తథా చ జామదగ్న్యః, వాత్స్య ఇతి ప్రవరే ప్రయోగః । వాజాఽసే ఇతి । వాజశబ్దో యఞిముత్పాదయతి, అసే=అసమాసే । సమాసే తు సౌవాజిః, `గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన' ఇత్యస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థః---`అసే' ఇతి ప్రతిషేధః ।।

మధుబభ్ర్వోర్బ్రాహ్మణకౌశికయోః ।। 4.1.106 ।।

గణ ఏవ బభ్రుకౌశిక ఇతి వక్తవ్యమ్, ఏవం హి ద్విర్బభ్రుగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి ? తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

కపిబోధాదాఙ్గిరసే ।। 4.1.107 ।।

కాపేయ ఇతి । `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢక్ । బౌధిరితి । అనృషిత్వాదిఞ్, బాహ్వాదిర్వా ।।

వతణ్డాచ్చ ।। 4.1.108 ।।

కిమర్థమితి । `వతణ్డాల్లుక్ స్త్రియామ్' ఇత్యేవ కస్మాన్నోక్తమ్, కిమర్థో యోగవిభాగ ఇతి ప్రశ్నః । పరిహరతి---శివాదిష్వపీతి । వతణ్డో నామ ఋషిః, తత ఋషిత్వాదేవాణి సిద్ధే శివాదిషు తస్య పాఠో గోత్రే గర్గాదియఞా సమావేశార్థః । తత్ర యథాఽనాఙ్గిరసే సమావేశో భవతి, ఏవమాఙ్గిరసేఽపి స్యాదితి తన్నివత్త్యర్థో యోగవిభాగ ఇత్యర్థః ।।

లుక్ స్త్రియామ్ ।। 4.1.109 ।।

వాతణ్డ్యాయనీతి । లోహితాదిలక్షణః ష్ఫః । వాతణ్డీతి । ఋషిత్వాత్ ష్యఞ్న భవిష్యతి ।।

అశ్వాదిభ్యః ఫఞ్ ।। 4.1.110 ।।

యే త్వత్ర గోత్రప్రత్యయాన్తాః పఠ్యన్త ఇతి । వైల్య, ఆనడుహ్య, ఆత్రేయ---ఇత్యేతే । తత్ర బైల్యశబ్ద `వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙ్' ఇతి ఞ్యఙన్తః, విలిర్నామ రాజర్షఇః, ఆనడుహ్యశబ్దో గర్గాదియఞన్తః, ఆత్రేయః `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢగన్తః ।

శయ ఆత్రేయే ఇతి । శయశబ్దాత్ఫఞ్ భవతి ఆత్రేయశ్చేత్, శాయాయనః । ఆత్రేయాదన్యత్ర శాయిః, అనృషిత్వాదిఞ్, బాహ్వాదిర్వా । అన్యే త్వణమేవ ప్రత్యుదాహరన్తి । పుంసి జాత ఇతి । పుంసీతి ప్రకృతివిశేషణమ్, జాతస్యాపత్యం జాతాయనః । స్త్రియాం తు జాతాయా అపత్యం జాతేయ ఇతి ఢగేవ భవతి, అన్యథా లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా ఫఞేవ స్యాత్ । ఆత్రేయ భరద్వాజే ఇతి । ఆత్రేయాయనో భవతి భారద్వాజశ్చేత్, అన్యత్రాత ఇఞః `ణ్యక్షత్రియ' ఇతి లుక్ । భారద్వాజాత్రేయే ఇతి । అత్రిగోత్రజో యదా భారద్వాజగోత్రజేన పుత్రత్వేన స్వీక్రియతే తదా ప్రత్యయః । స హ్యాత్రేయశ్చ భవతి భారద్వాజస్య చ గోత్రం భవతి । భారద్వాజాయన ఆత్రేయశ్చేద్, భారద్వాజోఽన్యః, బిదాద్యఞేవ భవతి ।।

శివాదిభ్యోఽణ్ ।। 4.1.112 ।।

యథాయథమిత్యాది । తత్రాదన్తేష్విఞోఽపవాదః, ముని--సన్ధిభూమిప్రభృతిషు `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢకః, స్త్రీప్రత్యయాన్తేషుం `స్త్రీభ్యో ఢక్' `ద్ర్యచః' ఇతి ప్రాప్తస్య ఢకః, గఙ్గావిపాట్శబ్దయోస్తు యస్మిన్ప్రాప్తే స వృత్తికారణైవోక్తః, జరత్కారుశబ్దస్య తు పాఠే ప్రయోజనం చిన్త్యమ్ । కేచిదాహుః---శుభ్రాదిష్వయం పఠనీయః, జారత్కారేయ ఇతి యథా స్యాత్, తత్ర తు ఢకా సమావేశార్థోఽస్య పాఠ ఇతి ।

ణ్యప్రత్యయస్య తు బాధో నేష్యత ఇతి । అత్రా హేతుమ్ `ఉదీచామిఞ్' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి ।

శుభ్రాదిఢకా చేతి । `శుభ్రాదిభ్యశ్చ' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి--`చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థ ఆకృకిగణతామస్య బోధయతి, తేన గాఙ్గేయః పాణ్డవేయ ఇత్యాదిసిద్ధం భవతి' ఇతి, తదభిప్రాయేణేదముక్తమ్ । రవణవిశ్రవణశబ్దౌ పఠ్యేతే, తౌ విశ్రవః శబ్దస్యాదేశౌ ప్రకృత్యన్తరే వా వృత్తివిషయే తత్సమానార్థే, విశ్రవసోఽపత్యం వైశ్రవణో రావణః ।

ద్వ్యచో నద్యా ఇతి । నదీవాచినో యే ద్వ్యచః కుల్యాప్రభృతయస్తేభ్యస్తన్నామికాణోఽపవాదే `ద్వ్యచః' ఇతి ఢకి ప్రాప్తేఽణ్ భవతి । త్రివేణీ త్రివణం చేతి । త్రివేణ్యా అపత్యం త్రైవణః, తన్నామికాణి సిద్ధే ఆదేశార్యం వచనమ్ । అథాగ్రహణం కిమర్థమ్, న యతావిహితమిత్యేవోచ్యేత, ఏవగుచ్యమానే ఇఞాదయ ఏవ స్యుస్తే విహితాః, పునరారమ్భసామర్థ్యాద్యో విహితో న చ ప్రాప్నోతి స ఏవాణ్ భవిష్యతి ? ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---ఋష్టిషేణశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, తత్ర యథావిహితమిత్యుచ్యమానే `అత ఇఞ్' ప్రాప్తః, తస్య సేనాన్తలక్షణో ణ్యో బాధకః ప్రాప్తః, తత్రారమ్భసామర్థ్యాదిఞ్ ప్రసజ్యేత, పునరగ్రహణాదణేవ భవతి ।।

అవృద్ధాభ్యో నదీమానుషీభ్యస్తన్నామికాభ్యః ।। 4.1.113 ।।

అపత్యమన్తర్హితం వృద్ధమితి శాస్త్రాన్తరే యత్పరిభాషితం తస్యాపి గ్రహణం దృష్టమ్, వృద్ధస్య చ పూజాయామ్ `వృద్ధో యూనా ఇతి, ఇహ తు ప్రత్యాసత్తేరేతచ్ఛాస్త్రసిద్ధస్యైవ వృద్ధస్య గ్రహణమిత్యాహ---వృద్ధిర్యస్యేతి । అవృద్భాభ్య ఇతి శబ్దధర్మ ఇతి । వృద్ధపర్యుదాసే సతి నఞివయుక్తన్యాయేన తత్సదృశస్యైవ శబ్దస్య సమ్ప్రత్యయాత్ । స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశస్తు `నదీమానుషీభ్యః' ఇత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్ । కథం పునరర్థవృత్తేః శబ్దవృత్తినా సామానాధికరణ్యమ్ ? అభేదోపచారాత్ । అవృద్ధశబ్దవాచ్యత్వాన్నదీమానుష్య ఏవావృద్ధా ఉక్తాః । నదీమానుషీభ్య ఇత్యర్థధర్మ ఇతి । స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి, బహువచననిర్దేశాత్, వృద్ధపర్యుదాసాచ్చ సంజ్ఞానద్యా అపి గ్రహణం న భవతి; లౌకికార్థవృత్తినా మానుషీశబ్దేన సాహచర్యాత్ । తన్నామికాభ్య ఇతి సర్వనామ్నా ప్రత్యయప్రకృతేః పరామర్శ ఇతి । తా అవృద్ధాః ప్రకృతయో నామాని యాసాం నదీమానుషీణామితి బహుప్రీహిః । తదేవం త్రిభిరపి పదైరర్థ ఏవ నిర్దిశ్యతే, తత్రార్థాత్ప్రత్యయవిధానానుపపత్తేస్తద్వాచినీభ్యః ప్రకృతిభ్యః ప్రత్యయో విజాయతే । తదిదముక్తమ్---తేనాభేదాత్ప్రకృతయో నిదిశ్యన్త ఇతి । తేనార్థోనాబేదాత్ । ఏతదుక్తం భవతి---అవృద్ధశబ్దాచ్యాస్తన్నామికా యా నదీమానుష్యస్తాభ్యోఽణ్ ప్రత్యయో భవతి, కో।ర్థః ? తద్వాచినీభ్యః ప్రత్యయో భవతీతి । తదేతదాహ---ఆవృద్ధాని యానీత్యాది । ఏవం చ కృత్వా---

అవృద్ధేభ్యో నదీమనుషీనామభ్య ఇతి వక్తవ్యమ్, తథా తు న కృతమిత్యేవ । ఢకోఽపవాద ఇతి । స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశాత్ భఇద్యోర్ధ్యశోణాదిష్వయం విధిర్న భవతీతి భావః ।।

ఋష్యన్ధకవృష్ణికురుభ్యశ్చ ।। 4.1.114 ।।

ఋషయః ప్రసిద్ధా వసిష్ఠాదయ ఇతి । ఋషయః=మన్త్రదర్శినః, తే చ ప్రసిద్ధా వసిష్ఠాదయః, యథా ఇన్ద్రాదయో దేవతాః, తేన తేన పరిభాషణీయా ఇతి భావః । వంశాఖ్యా ఇతి । కేషాఞ్చిద్వంశానామేతా ఆఖ్యా ఇత్యర్థః । ఏవం కేచిద్వంశా ఆఖ్యాయన్త ఇతి యావత్ । `మధ్యేఽపవాదాః పూర్వాన్విధీన్బాధన్తే నోత్తరాన్' ఇత్యభిప్రాయేణాహ---ఇఞోంఽపవాద ఇతి । అత్ర్యాదిభ్య ఇతి । తత్ర ఋష్యణోవకాశః---వాసిష్ఠః, `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి; ఢకోఽవకాశః---డులేరపత్యం డౌలేయః; ఆత్రేయ ఇత్యుభయప్రసఙ్గే పరత్వాడ్ఢగ్ భవతి । సేనాన్తలక్షణస్య ణ్యస్యావకాశః--- హారిషేణ్యః, అత్ర హి `ఏతి సంజ్ఞాయామగాత్' ఇతి షత్వస్యాసిద్ధత్వాత్సేనాన్తమేతద్భవతి, ఋష్యణః స ఏవ; జాతసేనో నామ ఋషిః, తస్మాదుభ్యప్రసఙ్గే పరత్వాద్ ణ్యో భవతి--జాతసేన్యః । ఏవముదీచామిఞ్---జాతసేనిః, అన్ధకాణోఽవకాశః---శ్వాఫల్కః, ణ్యస్య స ఏవ, ఉగ్రసేనాదన్ధకాదుభయప్రసఙ్గే పరత్వాణ్ణ్యో భవతి---ఔగ్రసేన్యః । వృష్ణ్యణోఽవకాశః---వాసుదేవః, ణ్యస్య స ఏవ; విష్వక్సేనాద్ వృష్ణేర్వైష్వక్సేన్యః । కుర్వణోఽవకాశః---నాకులః, ణ్యస్య స ఏవ, భీమసేనాత్కురోర్భైమసేన్యః ।

కాకతాలీయన్యాయేనేతి । యదృచ్ఛయా । అసఙ్కరేణేతి । శబ్దాన్తరైరసఙ్కీర్ణా ఇత్యర్థః । సఙ్కలితాః=సంహతాః । సుబహవ ఇతి । వ్యుత్పాదయిషితాః సర్వే ఇత్యర్థః । అనిత్యోఽపాశ్రయేణాపి నిత్యస్యాన్వాఖ్యానం దృష్టమ్, యథా---శకాశ్రయేణ కాలస్య । అథ వేత్యాది । `త్రిపురుషానూకం నామ కుర్యాత్' ఇత్యనేన న్యాయేనాన్ధకాదివంశా అపి నిత్యా ఏవ । తేషు యే శబ్దా ఇతి । అన్ధకాదిష్వేవాద్యత్వేఽపి యే శబ్దాః ప్రయుజ్యన్తే తేభ్య ఇత్యర్థః ।

మాతురుత్సంఖ్యాసమ్భద్రపూర్వాయాః ।। 4.1.115 ।।

ద్వైమాతుర ఇతి । తద్ధితార్థ ద్విగుః, పశ్చాత్తద్ధితః । ఏకస్యా ఔరసః సుతోఽపరస్యాః కృత్రిమ ఇతి ద్వైమాతురత్వమ్ । సామ్మాతుర ఇతి । ప్రాదిసమాసాత్తద్ధితః । భాద్రమాతుర ఇతి । విశేషణసమాసాదణ్ ।

తేనేత్యాదినాఽర్థాపేక్ష్యస్య స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశస్య ఫలం దర్శయతి । ధాన్యమాతురితి । ధాన్యం యో మిమీతే స ధాన్యమాతా, యాజకాదిత్వాత్షష్ఠీసమాసః । ధాన్యమాతరి యో మాతృశబ్దస్తస్య గ్రహణం న భవతీత్యర్థః, తేన సమ్మిమీతే తస్యాప్తయం సామ్మాత్ర ఇత్యుత్వం న భవతి, న్యాయానువాదశ్చాయం స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః । సమ్బన్ధిశబ్దస్య హి ప్రసిద్ధతరత్వాత్తస్యైవ గ్రహణం న్యాయ్యమ్ ।

సఙ్ఖ్యాసమ్భద్రపూర్వాయా ఇతి కిమితి । న తావత్కేవలాత్ప్రసఙ్గః, న హి మాతురపత్యమితి విశేషణం సమ్భవతి; అపత్యే మాతృసమ్బన్ధస్యావ్యభిచాతత్ । తేన తదన్తస్య గ్రహణాత్ సఙ్ఖ్యాదిపూర్వస్య తావత్సిద్ధమితి ప్రశ్నః । అన్యపూర్వస్యాపి స్యాదిత్యుత్తరమ్ । సౌమాత్ర ఇతి ।

క్వచిదస్యానన్తరం గ్రన్థః---శుభ్రాదిపాఠాద్వైమాత్రేయ ఇతి । తేన విపూర్వో మాతృశబ్దో న ప్రత్యుదాహర్తవ్య ఇతి భావః । వయం బ్రూమః---`స్త్రీభ్యో ఢక్' ఇత్యత్ర స్త్రీప్రత్యయవిజ్ఞానాదసత్యర్థగ్రహణే ఇహ న భవతి । ఐడవిడో దారదః (4.1.120 సూత్రే) ఇత్యస్యానన్తరమయం గ్రన్థః, ఇహ తు లేఖకైః ప్రమాదాల్లిఖిత ఇతి ।।

కన్యాయాః కనీన చ ।। 4.1.116 ।।

ఢకోఽపవాద ఇతి । `ద్వ్యచః' ఇతి ప్రాప్తస్య । కన్యాయా అపత్యం కానీన ఇతి । శాస్త్రోక్తవివాహసంస్కారపూర్వస్య పురుషసమ్ప్రయోగస్యాభావః కన్యాశబ్దనిమిత్తం నాక్షతయోనిత్వమ్ । యా తు వివాహసంస్కారేణ వినా పురుషేణ సమ్ప్రయుజ్యతే సా కన్యాత్వం న జహాతి । తేనైతన్న నోదనీయమ్---యది కన్యా నాపత్యమ్, అథాపత్యం న సా కన్యా, కన్యా చాపత్యం చేతి విప్రతిషిద్ధమితి । అపర ఆహ---మునిదేవతామాహాత్మ్యాద్యా పుంయోగేఽపి న కన్యాత్వం జహాతి, యథా---కున్తీ, యథా---సత్యవతీ, సాత్రోదాహరణమితి, తదాహ---కానీనః కర్ణః, కానీనో వ్యాస ఇతి ।।

వికర్ణశుఙ్గచ్ఛగలాద్వత్సభరద్వాజాత్రిషు ।। 4.1.117 ।।

అత్ర వత్సాదీనాం మూలప్రకృతీనాం వకర్ణాదీన్ప్రత్యపత్యత్వాయోగాదపత్యప్రత్యయాన్తానాం వాత్స్యాదీనాం శబ్దానాం ద్వన్ద్వేయుగదధికరణవచనతయా ప్రత్యేకం బహుత్వోపజననాత్తస్య బహుత్వస్య లోపిభిరేవ కృతత్వాదపత్యప్రత్యయస్య లుకా నిర్దేశః, తదాహ---వైకర్ణో భవతి వాత్స్యశ్చేదిత్యాది ।।

స్త్రీభ్యో ఢక్ ।। 4.1.120 ।।

స్త్రీగ్రహణేనేత్యాది । స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి; బహువచననిర్దేశాత్ । స్త్ర్యర్థస్యాపి గ్రహణం న భవతి; విమాతృశబ్దస్యార్థస్య శుభ్రాదిషు పాఠాత్ । తస్య తు స్త్ర్యర్థత్వం విధవాశబ్దసాహచర్యాద్విజ్ఞేయమ్ । కిఞ్చ---స్త్రీశబ్దస్య స్వరితత్వం ప్రతిజ్ఞాయతే, స్వరితేన చాధికారావగతిర్భవతి, తేన టాబాదిస్త్రీప్రత్యయాన్తానామేవ గ్రహణం యుక్తమ్ । క్తిన్నాదయస్తు వ్యవధానాన్న గృహ్యన్తే । ఐడవిడః, దారద ఇతి । ఇడవిట్‌శబ్దాత్ `జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్', దరచ్ఛబ్దాద్ `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యణ్, తయోః స్త్రియామ్ `అతశ్చ' ఇతి లుక్, తతస్తదపత్యేఽణేవ భవతి ।

వృష వాచ్యే ఇతి । వృషః=బీజాశ్వః, తేన చార్థేన విశేషవిహితేనాపత్యలక్షణేఽర్థే ఢకా బాధ్యతే, తేనాపత్యేఽణేవ భవతి । వాడవ ఇతి । చతుష్పాల్లక్షణో ఢఞపి న భవతి; అచతుష్పాద్వాచిత్వాత్ ।

అణ్ క్రుఞ్చేతి । వృష ఇతి నాపేక్ష్యతే, అపత్య ఏవాయం విధిః । ఢకోఽపవాదః । క్రుఞ్చా చ కోకిలా చ సమాహారద్వన్ద్వే నపుంసకహ్రస్వత్వమ్ ।।

ద్వ్యచః ।। 4.1.121 ।।

తన్నామికాణోఽపవాద ఇతి । అన్యత్ర పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్ ।।

శుభ్రాదిభ్యశ్చ ।। 4.1.123 ।।

యథాయోగమిత్యాది । తత్రాదన్తేష్విఞోఽపవాదః, శలాకాదిషు తన్నామికాణః, విధవాశబ్దాత్తు క్షుద్రాలక్షణస్య ఢ్రకః, చతుష్పాద్భ్యాచిషు చతుష్పాల్లక్షణస్య ఢఞః, గోధాశబ్దాద్గోధాయా ఢ్రకః; వచనాత్సోఽపి భవతి । క్వచిదౌత్సర్గికస్యాణః । పాణ్డవేయ ఇతి । `ఢ్లోపోఽకద్రవా' ఇతి లోపో న భవతి, కద్రూపర్యుదాసేన స్త్రీలిఙ్గస్య గ్రహణాత్, పాణ్డవశబ్దాద్వా ప్రత్యయః ।

లక్షణశ్యామయోర్వాసిష్ఠ ఇతి । లాక్షణేయో భవతి వాసిష్ఠశ్చేత్, లాక్షణిరన్యః; శ్యామేయో వాసిష్ఠః, శ్యామాయనోఽన్యః, అశ్వాదిత్వాత్ఫఞ్ ।।

కులటాయా వా ।। 4.1.127 ।।

కులాన్యటతీతి కులటేతి । మూలవిభుజాదిషు దర్శనాత్కః ప్రత్యయః । పచాద్యచ్ తు న లభ్యతే, అకారాదనుపపదాత్కర్మోపపదో విప్రతిషేధేనేత్యణ్ప్రసఙ్గాత్ ।

యా తు కులాన్యటన్తీ శీలం భినత్తీతి । ఏకత్ర కులే ప్రవిష్టా స్వైరిణీ యా కులాన్తరమటతి సా దుః శీలా కులటేత్యర్థః । క్షుద్రాభ్యో వేతి పరత్వాదితి । క్షుద్రాః=అఙ్గహీనాః శీలహీనాశ్చ । యా పునర్భిక్షాలిప్సయా సుశీలాపి కులాన్యటతి, తస్యా ఇహ గ్రహణమ్ ।।

చటకాయా ఐరక్ ।। 4.1.128 ।।

స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశాత్పుంల్లిఙ్గాన్న ప్రసజ్యత ఇత్యాహ---చటకాచ్చేతి వక్తవ్యమితి । ఏవం చ పుంల్లిఙ్గనిర్దేశ ఏవ కర్త్తవ్యః, లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా స్త్రీలిఙ్గాదపి భవిష్యతి, తథా తు న కృతమిత్యేవ ।

స్త్రియామపత్యే లుగ్వక్తవ్య ఇతి । చటకాయా అపత్యమితి । చటకస్యాపీతి ద్రష్టవ్యమ్ । చటకేతి । `లుక్తద్ధితలుకి' ఇతి టాపో లుకి కృతే పునరజాదిలక్షణష్టాప్ కర్తవ్యః ।।

ఆరగుదీచామ్ ।। 4.1.130 ।।

రకా, సిద్ధత్వాదితి । `న లక్షణేన పదాకారా అనువర్త్యాః' ఇత్యవగ్రహేఽపి నాస్తి విశేషః । జ్ఞాపకార్థం త్వితి । భావప్రధానో జ్ఞాపకశబ్దః । జ్ఞాపనార్థమితి వా పాఠ్యమ్ . జాడారః, పాణ్డారఇతి । హ్రస్వాన్తాదయం ప్రత్యయ ఇతి రకా నాస్తి సిద్ధిః ।।

క్షుద్రాభ్యో వా ।। 4.1.131 ।।

అఙ్గహీనా ఇతి । కాణాదయః । శీలహీనా ఇతి । అనియతపుంస్కాదాసీప్రభృతయః ।।

ఢకి లోపః ।। 4.1.133 ।।

కథం పునరిత్యాది । ఢగ్విధౌ టాబాదిస్త్రీప్రత్యయాన్తానాం గ్రహణాచ్ఛుభ్రాదిష్వస్యాపాఠాత్ ప్రశ్నః । ఏతదేవేత్యాది । న హ్యసతో నిమిత్తభావః సమ్భతి ।।

మాతృష్వసుశ్చ ।। 4.1.134 ।।

పితృష్వసురిత్యేతపేక్ష్యతే ఇతి । చకారేణానుకృష్యత ఇత్యర్థః । తదనువృత్తౌ యోఽర్థః సమ్పద్యతే, తం దర్శయతి---పితృష్వసుర్యదుక్తమితి । కిం పునస్తదిత్యాహ---ఛణ్ ప్రత్యయో ఢకి లోపశ్చేతి । తేన `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతి షేధో వా' ఇతి ఢకి లోప ఏవ ప్రాప్నోతి, న తు ఛణితి న చోదనీయమితి భావః ।।

చతుష్పాద్భ్యో ఢఞ్ ।। 4.1.135 ।।

కమణ్డలుశబ్దశ్చతుష్పాద్వచనోఽస్తి, దృశ్యతే హి---కమణ్డలుపద ఆదధీతేతి । జమ్బుః=శ్రృగాలః ।।

గృష్ట్యాదిభ్యశ్చ ।। 4.1.136 ।।

అణాదీనామితి । ఆదిశబ్దేన ఢకః । బహువచనం తు ప్రకృతిభేదేన తయోరేవ బహుత్వాత్ తత్రాజబస్తి-మిత్రయుశబ్దయోరణోఽపవాదః, శేషాణామ్ `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢకః ।

గృష్టిశబ్దో య ఇతి । సకృత్ప్రసూతా స్త్రీ సర్వైవ గృష్టిర్న ధేన్వాదిశ్చతుష్పాదేవేతి భావః । అపర ఆహ---సకృత్ప్రసూతత్వసాధర్మ్యేణాచతుష్పదీష్వపి గౌణో గృష్టిశబ్ద ఇతి ॥

రాజశ్వశురాద్యత్ ॥ 4.1.137 ॥

క్షత్త్రియజాతిశ్చేదితి । ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయేన క్షత్త్రియజాతిశ్చేద్ గమ్యేతేత్యర్థః । రాజన్య ఇతి । `యే చాభావకర్మణోః' ఇతి ప్రకృతిభావః । రాజనోఽన్య ఇతి । స పునర్వైశ్యాశూద్రయోరుత్పన్నః, `అన్' ఇతి ప్రకృతిభావః ॥

క్షత్త్రాద్ఘః ॥ 4.1.138 ॥

ఘప్రత్యయో భవతీతి । ఘశబ్ద ఏవ, న తరప్తమపౌ; అన్యథా సర్వత్రైవ ప్రత్యయవిధౌ ఘ ఇతి తరప్తమపోర్గ్రహణాత్ప్రత్యయాదేర్ఘకారస్యేయాదేశవచనమనుపపన్నం స్యాత్, న చ `తుగ్రాద్ఘన్', `ఘచ్ఛౌ చ' ఇతి ఘన్ఘచావవకాశౌ, తత్రాపి సంజ్ఞాశబ్దః సానుబన్ధ ఉపాత్తః । అనుబన్ధస్తు సంజ్ఞ్యర్థ ఇతి సమ్భవాత్, `జముణ్నిత్యమ్' ఇతివత్ । `కిమిదభ్యాం వో ఘః' ఇత్యత్రాపి తరప్తమపోరేవాదేశత్వం విజ్ఞాయతే । అయమపి జాతిశబ్ద ఏవేతి । రాజన్యజాత్యభిధానే ఘో భవతి, వైశ్యాశూద్రయోరుత్పాదితే తు ఇఞేవేత్యర్థః ॥

కులాత్ఖః ॥ 4.1.139 ॥

ఉత్తరసూత్ర ఇత్యాది । పూర్వపదప్రతిషేధస్యైతత్ప్రయోజనమ్---ఆఢ్యకులాదేర్మాభూదితి । గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిప్రతిషేధాదేవాఢ్యకులాదేర్న భవిష్యతి, పశ్యతి త్వచార్యః---నాయం ప్రతిషేధః కులశబ్దే ప్రవర్తత ఇతి । తేనాత్ర తావత్తదన్తస్య గ్రహణమ్ `యేన విధిస్తదన్తస్య' ఇత్యత్ర స్వరూపమిత్యనువృత్తేః కేవలస్యాతి గ్రహణమ్ । సామాన్యాపేక్షం చ జ్ఞాపకమ్---`ప్రాతిపదికగ్రశుతిమతీ పరిభాషా కుశలశబ్దే న ప్రవర్తతే ఇతి, తేన `వ్యపదేశివద్భావోఽప్రాతిపదికేన' ఇత్యస్యా అప్యప్రవృత్తిః । కులీన ఇతి

ఉత్తరసూత్రేఽన్యతరస్యాంగ్రహణాత్కేవలాదప్యనేన ఖో భవతి । ప్రశస్తో వంశః=కులమ్, తస్యాపత్యం తత్ర్పభవస్యాపత్యమిత్యర్థః ।।

అపూర్వపదాదన్యతరస్యాం యడ్ఢకఞౌ ।। 4.1.140 ।।

నను చ పూర్వపదశబ్దః సమాసావయవే రూఢః, న స్య కులశబ్దే ప్రసఙ్గః ? ఇత్యత ఆహ---సమాససమ్బన్ధిన ఇత్యాది । సమాససమ్బన్ధిపూర్వపదం కులశబ్దస్యాపి కథఞ్చిత్సమ్బన్ధి భవతి, ద్వయోరప్యేకసమాసావయవత్వాత్ । వ్యవస్థావచనస్తు నైవాత్ర శఙ్కనీయః; పూర్వపదసబ్దస్య సమాసావయవే రూఢత్వాత్ । తేన `దేవదత్తః కులీనః' ఇత్యాదౌ వాక్యే ప్రతిషేధశఙ్కా న కార్యా ।

బహుచ్పూర్వాదపీతి । అపూర్వాదిత్యుచ్యమానే బహుకులశబ్దో బహుచా సపూర్వ ఇతి, తతః ప్రత్యయో న స్యాత్ । కిఞ్చ---దేవదత్తః కులీన ఇత్యాదావపి ప్రతిషేధః స్యాత్ । తస్మాద్రూఢిపరిగ్రహార్థమపి పదగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ ।।

వ్యన్సపత్నే ।। 4.1.145 ।।

నను చ `నిత్యం సపత్న్యాదిషు' ఇతి సపత్నీశబ్ద ఏవ స్త్రీలిఙ్గో వ్యుత్పాదితః, తత్కథం పుంల్లిఙ్గస్య ప్రయోగస్తత్రాహ---సపత్నశబ్ద ఇత్యాది । ఇవార్థ ఇతి । సాదృశ్యే, యథా పత్నీ దుఃఖహేతుస్తథా శత్రురపీత్యేతత్సాదృశ్యమ్ । సముదాయేన చేదితి । ఏతేన సముదాయార్థః సపత్నో న ప్రకృత్యర్థః, నాపి ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్, అనర్థకావేవాత్ర ప్రకృతిప్రత్యయావితి దర్శయతి । అథానువృత్తస్యాపత్యస్య విశేషణమేవ సపత్నః కస్మాన్న భవతి ? తత్రాహ---అపత్యార్థోఽత్ర నాస్త్యేవేతి । ఏతదేవోదాహరణేన స్పష్టయతి---పాప్మనా భ్రాతృవ్యేణేతి । న హి పాప్మా భ్రాతుష్పుత్రో భవతి, అతః సపత్నమాత్రే భ్రాతృవ్యశబ్దస్య దర్శనాదపత్యార్థోఽత్ర నాస్తి । కిఞ్చ, యోఽపి సపత్నో భ్రాతురపత్యం సమ్భవతి, సోఽప్యాద్యుదాత్తాద్ భ్రాతృవ్యశబ్దాత్సపత్నరూపేణైవ ప్రతీయతే, నాపత్యరూపేణ । తథా చ భ్రాతృవ్యో భ్రాతృవ్య ఇతి సహప్రయోగోఽపి వ్యన్వ్యదన్తయోర్భవతి, అతః సుష్ఠూక్తమ్---`అపత్యార్థో నాస్త్యేవ' ఇతి ।।

రేవత్యాదిభ్యష్ఠక్ ।। 4.1.146 ।।

ఢగాదీనామపవాద ఇతి । తత్ర రేవతీశబ్దో జీషన్తః, అశ్వ, మణి, ద్వారశబ్దోపపదాత్పాలయతేః కర్మణ్యణి జీప్, తేషు ఢక్ప్రాప్తః । `వఞ్చ ప్రలమ్భనే', అస్మాద్వృకోపపదాత్ `కర్త్ర్యుపమానే' ఇతి ణినిః, అస్మాదణ్ప్రాప్తః వృకకర్ణదణ్డోపపదాద్ గ్రహేః `కర్మణ్యణ్', కుక్కుటస్యేవాక్షిణీ యస్య స కుక్కుటాక్షః, ఏష్విఞ్ ప్రాప్తః ।।

గోత్రస్త్రియాః కుత్సనే ణ చ ।। 4.1.147 ।।

పారిభాషికస్య గోత్రస్య గ్రహణమిత్యాహ---అపత్యం పౌత్రేతి । లౌకికస్య త్వపత్యమాత్రస్య గ్రహణం న భవతి, యది స్యాత్ `తత్స్త్రియాః' ఇత్యేవ బ్రూయాత్, తచ్ఛబ్దేన ప్రకృతస్యాపత్యస్య పరామర్శాదేవ తదర్థలాభాత్ । గార్గ ఇతి । గార్గీశబ్దో `యఞశ్చ' ఇతి జీబన్తః, తస్య `భస్యాఽఢే తద్ధితే' ఇతి పుంవద్భావేన పుంశబ్దస్యాతిదేశాత్గార్గ్యశబ్దాద్గోత్రస్త్ర్యభిధాయినః ప్రత్యయః, `యస్యేతి చ', `ఆపత్యస్య చ తద్ధితేఽనాతి' ఇత్యల్లోపయలౌపౌ । గ్లౌచుకాయన ఇతి । గ్లుచుకస్యాపత్యమ్ `ప్రాచామవృద్ధాత్ఫిన్బహులమ్' ఇతి ఫిన్, `ఇతో మనుష్యజాతేః' ఇతి జీష్, తస్య పుంవద్భావేన నివృత్తిః, తతః ప్రత్యయః, ణస్య ణిత్కణభత్ర వృద్ధ్యర్థమ్, గార్గ్యాదౌ ప్రకృతేరేవ వృద్ధత్వాత్ । ఇహ తు వతణ్డస్యాపత్యం గోత్రం స్త్రీ, `వతణ్డాచ్చ లుక్ స్త్రియాంమ్' వతణ్డీ, తస్యా అపత్యం వాతణ్డో జాల్మ ఇతి పుంవద్భావేన జీని నివృత్తే `లుక్' స్త్రియామ్' ఇత్యస్య `గోత్రేఽలుగచి' ఇతి ప్రతిషేధాద్వాతణ్డ్యశబ్దాదేవ ప్రత్యయః । ఇహ చ గార్గ్యా అపత్యం స్త్రీ గార్గా, సా భార్యా యస్య స గార్గాభార్య ఇతి `జాతేశ్చ' ఇత్యేవ పుంవద్భావప్రతిషేధసిద్ధిః, `గోత్రం చ చరణైః సహ' ఇత్యపత్యమాత్రం గృహ్యతే, తేన వృద్ధినిమిత్తస్య చేతి పుంవద్భావప్రతిషేధో న ప్రయోజనమ్ । కిఞ్చ---గార్గ్యా అపత్యం స్త్రీత్యత్రార్థే నాస్తి ప్రత్యయః, `అస్త్రియామ్' ఇతి యువసంజ్ఞాయా నిషేధాద్గోత్రసంజ్ఞైవావతిష్ఠతే, తత్ర `ఏకో గోత్రే' ఇతి నియమాన్నైవ గోత్రప్రత్యయాన్తాదపరో గోత్రప్రత్యయః సమ్భవతి, తేన నాస్తి గార్గా, నతరాం గార్గాభార్యః ।

అపర ఆహ---అస్తి గార్గా, కథమ్ ? గార్గ్యా అపత్యం యా స్త్రీ న సా యువతిర్నాపి గోత్రమ్; న హి సా గర్గస్యాపత్యం పౌత్రప్రభృతేశ్చాపత్యస్య సోత్రసంజ్ఞా విధీయతే, తదభావాద్ `ఏతో గోత్రే' ఇతి నియమాభావః, తతశ్చ ణస్య భావాదస్తి గార్గేతి ।

యే తు నాస్తి గార్గేత్యాహుః, తేన మన్యన్తే---మాతృవంశః పితృవంశశ్చ ద్వావపి వంశౌ ప్రతీయమపత్యం భవతి; అపాత హేతుత్వాత్ I తతశ్చ గార్గ్యా అపత్యం యత్ర స్త్రీ సా గర్గస్యా పత్యం భవత్యేవ, `పౌత్రప్రభృతిగ్రహణం చ వ్యవహితాపత్యోపలక్షణ్, తేన గర్గాపేక్షయా తస్యా గోత్రత్వాద్ `ఏకో గోత్రే' ఇతి నియమాత్ప్రత్యయాన్తరాభావ ఇతి I వృత్తౌ తు క్వచిత్పఠ్యతే---గోత్రాద్యూనీతి యూని ప్రత్యయో భవతీతి I తదప్యస్మిన్నేవ పక్షే ఘటతే, తదాహ---గార్గ్యా అపత్యం పుమాన్యువా భవతి గార్గేయో మాణవక ఇతి I మాతామహాదేరుపలక్షణార్థోఽయం ప్రయోగ ఇతి నాస్తి కుత్సా II

వృద్ధాట్ఠక్ సౌవీరేషు బహులమ్ II 4.1.148 II

అత్ర `వృద్ధిర్యస్యాచామాదిస్తద్వృద్ధమ్' ఇతి వృద్ధం గృహ్యతే, న త్వపత్యమన్తర్హితం వృద్ధమితి శాస్త్రాన్తరపరిభాషితమ్ I ఉత్తరసూత్రే హి వక్ష్యతి---ఫిఞో గ్రహణం న ఫినః, వృద్ధాధికారాదితి I సౌవీరేష్వితి ప్రకృతివిశేషణమితి I `గోత్రస్త్రియాః' ఇత్యతో గోత్రగ్రహణానువృత్తేర్గోత్రప్రత్యయాన్తా యా ప్రకృతిస్తస్యా విశేషణమిత్యర్థః I వృద్ధాత్సౌవీరగోత్రాదితి I ఇదమపి పారిభాషికస్యైవ వృద్ధస్య గ్రహణే ఘటతే, అన్యథా సౌవీరేషు యద్వృద్ధం తస్మాదితి వక్తవ్యమ్ I భాగవిత్తాయన ఇతి I `యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫక్ I తృణబిన్దోరపత్యమితి ఔత్సర్గికోఽణ్తార్ణబిన్దవః, తతష్ఠక్ I పూర్వత్రగ్రహణం ణేన సమ్బద్ధమ్, అతస్తదనువృత్తౌ తస్యాప్యనువృత్తిః స్యాదితి పునరిహ గ్రహణమ్ I

భాగపూర్వపదౌ విత్తిరితి I విత్త్యన్త ఇత్యర్థః I భాగవిత్తిశబ్ద ఇతి యావత్ I గోత్రాట్ఠగ్బహులం తత ఇతి I `గోత్రస్త్రియాః' ఇత్యతో గోత్రగ్రహణానువృత్త్యా గోత్రవచనాత్ప్రాతిపదికాద్బహులం యష్ఠగుచ్యతే స తత స్తేభ్య ఏవ భాగవిత్తిప్రభృతిభ్యస్తిభ్య ఏవ భవతి, నాన్యేభ్య ఇతి పరిగణనశ్లోకార్థః I

నను గోత్రగ్రహణమనువర్త్తతే, యచ్చ సౌవీరసగోత్రవృత్తిప్రాతిపదికం తద్వృద్ధమేవ, తత్కిమర్థం వృద్ధగ్రహణమ్ ? అత ఆహ---వృద్ధగ్రహణం స్త్రీనివృత్యర్థమితి I తద్ధి గోత్రగ్రహణం స్త్రియా విశేషణమ్, అతస్తదనువృత్తౌ స్త్రీగ్రహణమప్యనువర్త్తేత, వృద్ధగ్రహణసామర్థ్యాత్తు గోత్రగ్రహణమేవానువర్తతే, న స్త్రీగ్రహణమితి వ్యాచక్షతే I అపత్యమన్తర్హితం వృద్ధమిత్యస్య తు వృద్ధస్య గ్రహణేఽసమఞ్జసోఽయం గ్రన్థః స్యాత్ I ఔపగవిరితి I

నను చ పరిగణనాదేవాత్ర న భవిష్యతి ? తన్న; న హి సూత్రకారోఽర్వాచీనపరిగణనాశ్రయేణాతిప్రసఙ్గనివారణం మన్యతే, వాగ్రహణ ఏవ కర్త్తవ్యే యద్బహులగ్రహణం కృతం తస్య ప్రయోజనమాహ---బహులగ్రహణమిత్యాది । వైచిత్ర్యమేవ దర్శయతి---గోత్రస్త్రియా ఇత్యారభ్యేతి । తత్రాన్యః సౌవీరగోత్ర ఏవేతి । అయమేవార్థో యత్నసాధ్యః ।।

ఫేశ్చ చ ।। 4.1.149 ।।

యమున్దశ్చేత్యాది । అత్ర వార్ష్యాయణీతి శబ్దరూపాపేక్షయా నపుంసకనిర్దేశః । ఫిఞ ఇతి । ఫిఞన్తా ఇత్యర్థః । స్మృతా ఇతి । ఏతే త్రయః ఫిఞన్తాః ప్రకృతయః స్మృతా ఇత్యర్థః । సౌవీరేషు చ కుత్సాయామితి । పునశ్చకారో వృత్తభఙ్గభయాన్న పఠితః । బహులగ్రహణాత్సిద్ధోఽయమర్థః పూర్వం వృత్తికృతా దర్శితః, ఇదానీం తు శ్లోకవార్త్తికకారేణేత్యపౌనరుక్త్యమ్ । సుయామశబ్దోఽపి తికాదిః । వృషస్యాపత్యం వార్ష్యాయణిః । అయమపి తికాదిరేవ, `దగుకోసలకర్మారచ్ఛాగవృషాణాం యుడ్ వాదిష్టస్య' ఇతి వచనాద్ ఆయనాదేశే కృతే యుడాగమః ।।

ఫాణ్టాహృతిమిమతాభ్యాం ణఫిఞౌ ।। 4.1.150 ।।

తేన యథాసంఖ్యామిహ న భవతీతి । ఏవం చ కృత్వా ణస్య ణిత్కరణమర్థవద్భవతి, తద్ధి మిమతశబ్దే వృద్ధ్యర్థమ్ । యథాసంఖ్యే తు ఫాణ్టాహృతేర్వృద్ధత్వాణ్ణిత్కరణమనర్థకం స్యాత్ । ఇహ తు ఫాణ్టాహృతాభార్య ఇతి గార్గాభార్య ఇతివత్పుంవద్భావప్రతిషేధాదికం ద్రష్టవ్యమ్ । యథా తు వార్త్తికం తథా యథాసంఖ్యమత్రేష్యతే, యథాహ---`ఫాణ్టాహృతేర్ణస్య ణిత్కరణానర్థక్యం వృద్ధత్వాత్', `ప్రాతిపదికస్య పుంవద్భావప్రతిషేధార్థం తు', `ఉక్తం వా' ఇతి ।।

కుర్వాదిభ్యో ణ్యః ।। 4.1.151 ।।

నను చ `కురునాదిభ్యో ణ్యః' ఇత్యేవ కురుశబ్దాణ్ణ్యః సిద్ధః, కిమర్థమిహ పఠ్యతే ? అత ఆహ---కురుశబ్దాదపరోఽపీతి । సత్యమపరోఽపి ణ్యప్రత్యయో భవిష్యతి । స తు

త్ర్త్రియాదిత్యనేనార్థభేదమాహ । తద్రాజసంజ్ఞక ఇత్యజేన రూపభేదమాహ । తికాదిషు పాఠాదితి । కురుకౌరవ్యశబ్దౌ ద్వావపి పఠ్యేతే ।

కారిణస్తు రథకారశబ్దాదితి । కారిణః=శిల్పినః । రథకారజాతిస్తు శిల్పివృత్తిర్న భవతీతి మన్యతే ।

తస్య పుంవద్భావో న భవతీతి । `భస్యాఽఢే తద్ధితే' ఇతి విధీయమానః, యది హి స్యాత్ `నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపః స్యాత్ । కస్మాన్న భవతీత్యాహ---స్త్రీప్రత్యయనిర్దేశసామర్థ్యాదితి । పుంలిఙ్గస్యాపి పాఠే లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా కేశినీశబ్దాదపి సిద్ధః ప్రత్యయః, పుంల్లిఙ్గాత్త్వనభిధానాన్న భవిష్యతీతి భావః ।

వామరథస్య కణ్వాదివత్స్వరవర్జమితి గణవాక్యం వ్యాచష్టే---వామరథశబ్ద ఇత్యాది । తస్యేతి ప్రకరణాణ్ణ్యప్రత్యయాన్తస్యేతి విజ్ఞేయమ్ । కణ్వాదిబదితి । కేవలానాం తేషాం కస్యచిత్కార్యస్యావిధానాద్యఞన్తానాం కణ్వాదీనాం యత్కార్యం తస్యాతిదేశః । లుగాదికమితి । కణ్వాదిషు యఞన్తేషు దృష్టమాత్రస్య కార్యస్యాతిదేశః, న తు కణ్వాదిత్వప్రత్యుక్తస్య, అత ఏవ స్వరవర్జమిత్యాహ । తేన లుగాదికమప్యతిదిశ్యతే, న తు `కణ్వాదిభ్యో గోత్రే' ఇత్యేవ ప్రత్యయవిధిః । వామరథా ఇతి । `యఞఞోశ్చ' ఇతి బహుషు లుక్ । యఞశ్చ `ప్రాచాంష్ప తద్ధితః', యూని `యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫక్; శైషికేష్వర్థేషు ఛే ప్రాప్తే `కణ్వాదిభ్యో గోత్రే' `సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేషు' ఇతి చాణ్ భవతి । సమ్రాజః క్షత్త్రియ ఇతి । సమ్రాజోఽపత్యం సామ్రాజ్యో భవతి, క్షత్త్రియశ్చేత్; సామ్రాజోఽన్యః ।।

సేనాన్తలక్షణకారిభ్యశ్చ ।। 4.1.152 ।।

లక్షణేతి స్వరూపగ్రహణమిత్యాహ---లక్షణశబ్దాదితి । కారీత్యర్థగ్రహణమిత్యాహ---కారివచనేభ్యశ్చేతి । సాధు కుర్వన్తీతి కారిణః=శిల్పినః । నాపిత్య ఇతి । ప్రాచాం మతే ణ్య ఉదాహృతః । ఉదీచాం తు మతే పరత్వాద్ `ఉదీచాం వృద్ధాత్' ఇతి ఫిఞేవ భవతి---నాపితాయనిరితి ।।

ఉదీచామిఞ్ ।। 4.1.153 ।।

తాక్ష్ణ ఇతి । `షపూర్వహన్ధృతరాజ్ఞామణి' ఇత్యల్లోపః । తాక్షణ్య ఇతి । `యే చాభావకర్మణోః' ఇతి ప్రకృతిభావః । ఇహ `సేనాన్తలక్షణకారిభ్యో వా' ఇతి వక్తవ్యమ్, నార్థోఽనేనేఞ్వచనేన, నాపి శివాదిషు తక్షన్శబ్దస్య పాఠేన, ణ్యే హి వికల్పితే యో యతః ప్రాప్నోతి సతతో భవతీతి లక్ష్ణః `ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్', అన్యేభ్యశ్చ `అత ఇఞ్' భవిష్యతి ? నైవం శక్యమ్; ఏవం హి జాత సేనాదిభ్య ఋష్యాదిలక్షణోఽణ్ ప్రాప్నోతి ।।

తికాదిభ్యః ఫిఞ్ ।। 4.1.154 ।।

క్షత్త్రియవచన ఇతి । యః `కురునాదిభ్యో ణ్యః' ఇతి వ్యుత్పాదితః । ఔరశశబ్దేనేతి । ఉరసా శేతే ఉరశః క్షత్రియః, పృషోదరాదిత్వాద్రూపమ్, తస్యాపత్యమ్ `జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాత్' ఇత్యఞ్ ।

కిం పునరేవం ప్రయత్నేన క్షత్త్రియవచనస్య గ్రహణం వ్యాఖ్యాయతే ? ఇత్యత్రాహ---తథా చేతి । ఉదాహృతమితి । పూర్వైరపి వృత్తికారైరిత్యర్థః ।

తిక్నోతేరిగుపధాత్కః, తికః । కిం తవాస్తీతి ప్రవర్త్తతే కితవః, పృషోదరాదిః । సమ్పూర్వాజ్జానాతేః `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కః, స్త్రియాం టాప్, సంజ్ఞా । బాలైర్బద్ధా శిఖాస్య స బాలశిఖః । ద్వౌ శబ్దావిత్యన్యే, బలతేర్జ్వలాదిత్వాన్ణ బాలః, తస్య బాలాయనిః । శిఖాశబ్దేన తద్వాన్ లక్ష్యతే, శైఖాయనిః । ఉరశశబ్దో వ్యుత్పాదితః । `శటకుత్సాయామ్' పచాద్యచ్, తతో గర్గాదిత్వాద్యఞ్---శాట్యః; తతో యూని ఫిఞ్ । సిన్ధుశబ్దాద్ `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యణ్, సైన్ధవః, అత్రాపి యూని ఫిఞ్ । యమమునతీతియమున్దః, శకన్ధ్వాది । ప్రశస్తం రూపమస్యాస్తి `రూపాదాహతప్రశంసయోర్యప్', రూప్యః । గ్రామే భవో గ్రామ్యః । నీల వర్ణే, ఇగుపధాత్కః నీలః । `అమ్ రోగే', ఔణాదిక ఇత్రః, అమిత్రః । గౌకాక్ష్యో గర్గాదియఞన్తః । `కృగ్రోరుః', కురుః । దేవ స్యేవ రథోఽస్య దేవరథః । తిలేతిలః, తితిలః, పృషోదరాదిః, తతో మత్వర్థీయ ఇన్, తితిలినోఽపత్యమౌత్సర్గికోఽణ్, `నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపః, తైతిలః । ఔరశశబ్దో వ్యుత్పాదితః । `కురునాదిభ్యో ణ్యః', కౌరవ్యః । భూరి అస్యాస్తి భూరికో వ్రీహ్యాదిః, తస్యైవ పక్షే కపిలాదిత్వాల్లత్వం భూలికః, తాభ్యామత ఇఞ్, భౌరికిః, భౌలికిః । `చుప మన్దాయాం గతౌ' ణ్యన్తాల్లటః శత్రాదేశః, తస్యాపత్యం చౌపయతః, ఏవం చైతయతః । `చిట పరప్రేష్యే', ణ్యన్తాల్లటః శత్రాదేశః, తస్యాపత్యం చైటయతః । `శీకృ సేచనే', ణిజాది పూర్వవత్, శైకయతః । క్షితమాచ ష్టే క్షితయన్, తస్యాపత్యం క్షైతయతః । ధ్వజోఽస్యాస్తి ధ్వజవాన్, తస్యాపత్యం

ధ్వాజవతః । ద్వౌ శబ్దావిత్యన్యే, `ధ్వజ గతౌ' ఇ్యన్తాత్పచాద్యచ్, ధ్వాజః; వనోతేస్తఃష వతః । `చది ఆహ్లాదనే', తతో రమస్ చన్ద్రమాః, తస్యాపత్యం చాన్ద్రమసాయనిర్బ్రుధః । శోభతేఽసౌ శుభః, ఇగుపధాత్కః । గమేర్గన్, గఙ్గా । వృఞ ఏణ్యః, వరేణ్యః । సర్వధాతుభ్యో మనిన్, యానం యామా, శోభనం యామాస్య సుయామ్ । ఆరదో నామ జనపదః, తతోఽపత్యే `జనపదశబ్దాత్' ఇత్యఞ్---ఆరదః । వహ్యం కరణమ్, వహ్యమేవ వహ్యకా, నిపాతనాదిత్వాభావః । ఖలాయ హితా ఖల్యా, `ఖలయవ' ఇతి యత్ । `వృషు సేచనే' ఇగుపధాత్కః---వృషః । లోమాని కామయతి లోమకా । ఉదకమిచ్ఛత్యాత్మన ఉదన్యః, `అశనాయోదన్యధనాయ' ఇత్యుదకస్యోదన్భావః, తతః పచాద్యచ్ । యజ్ఞయోగాద్యజ్ఞః । ఏతే తికాదయః ।।

కౌసల్యకార్మార్యాభ్యాం చ ।। 4.1.155 ।।

కోసలశబ్దాద్ `వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ ఞ్యఙ్', కర్మారశబ్దాత్కారిలక్షణో ఇ్యః, ఏతయోరిహ గ్రహణమితి శఙ్కామపాకరోతి---పరమప్రకృతేరేవేతి । కథం తర్హి వికృతం ప్రకృతిరూపం శ్రూయతే ? తత్రాహ---ప్రత్యయసంయోగేన త్వితి । న చేయం స్వమనీషికేత్యాహ---తథా చేతి । యుడ్వాదిష్టస్యేతి । పూర్వాన్తకరణే దాంగవ్యాయనిః, ఓర్గుణో న స్యాత్, అతః పరాదికరణమ్ । ఆదిష్టేస్యేతి । కృతాయనాదేశస్యేత్యర్థః । ఏతస్మిన్ననుచ్యమానేఽనవకాశత్వాద్యుటి కృతేఽనాదిత్వాదాయనాదేశో న స్యాత్ ।।

అణో ద్వ్యచః ।। 4.1.156 ।।

కార్త్రాయణిరితి । కర్తురపత్యమిత్యణ్, కార్త్రః, తతో యూని ఫిఞ్, తస్యాబ్రాహ్మణగోత్రాదితి లుగ్న భవతి, విధానసామర్థ్యాత్ । అపర ఆహ--- కర్తుశ్ఛాత్త్రః కార్త్రః, `తస్యాపత్యమ్' ఇత్యాదావగోత్రే చరిత్ర్థం వచనమితి । అపర ఆహ---అపత్యగ్రహణమావర్తతే, తత్రైకేనాణ్ విశేష్యతే, అపరేణ ప్రత్యయార్థో నిదిశ్యతే, తతశ్చాపత్యస్యైవాణో గ్రహణాదస్యేవ వచనసామర్థ్యమితి ।।

ఉదీచాం వృద్ధాదగోత్రాత్ ।। 4.1.157 ।।

కారిశబ్దాదపీతి । కారిలక్షణస్యోదీచామిఞోఽవకాశః---తాన్తువాయిః, ఫిఞోఽవకాశః---ఆమ్రగుప్తాయనిః; నాపితాదుభయప్రసఙ్గే ఫిఞ్ భవతి । యాజ్ఞదతిరితి । `వా నామదేయస్య వృద్ధసంజ్ఞా వక్తవ్యా' । పక్షే యాజ్ఞదత్తాయనిరితి భవత్యేవ ।।

వాకినాదీనాం కుక్ చ ।। 4.1.158 ।।

యదిహ వృద్ధగోత్రమితి । వాకిన-గారేధ-కాక--ఇత్యేతే త్రయః । వచనం వాకః సోఽస్యాస్తి వాకినః, బర్హిణవదుపపాద్యః । అగారే ఏధతే గారేధః, పృషోదరాదిత్వాదాదిలోపః, శకన్ధ్వాదిత్వాత్పరరూపమ్ । కాయతేః కాకః, `అన్యేషామపి' ఇతి కః । కర్కటస్యాపత్యం కార్కట్యః, గర్గాదిః, కుర్వాదిర్వా । `లంఘయతేర్లఙ్కా, అస్మాదేవ నిపాతనాద్ ఘస్య కాదేశః । వర్మచర్మశబ్దౌ వ్రీహ్యాదీ ।

ఇఞాద్యపవాద ఇతి । వర్మిచర్మిణోరణ్ ప్రాప్తః, లఙ్కాశబ్దాత్ `ద్వ్యచః' ఇతి ఢక్ ప్రాప్తః, యఞన్తాద్ `యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫక్; సేషభ్య ఇఞ్ ప్రాప్తః, `వర్మిచర్మిణోర్నలోపశ్చ' ఇతి కుకి కృతే ప్రాతిపదికస్యానకారాన్తత్వాన్నలోపో న ప్రాప్నోతీతి విధీయతే । యది పునరయం కుక్ పరాదిః క్రియతే, ఆయనాదేశో న స్యాత్; ఫస్యానాదిత్వాత్ । యదా న లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా వర్మిణీ-చర్మిణీశబ్దాభ్యాం ప్రత్యయో భవతి, తదా `భస్యాఽఢే తద్ధితే' ఇతి పుంవద్భావో న స్యాత్ ।।

పుత్రాన్తాదన్యతరస్యామ్ ।। 4.1.159 ।।

పూర్వేణైవ ప్రత్యయః సిద్ధ ఇతి । తేనాసావిహ విధీయతే । కథం తర్హి పఞ్చమ్యా నిర్దేశ ఇత్యాహ---పుత్రాన్తాదిత్యాది ।।

ప్రాచామవృద్ధాత్ఫిన్బహులమ్ ।। 4.1.160 ।।

వికల్పార్థా ఇతి । వికల్పప్రయోజనమ్ । తత్రాఽఽచార్యోపాదానం మతాన్తరే ప్రత్యయస్యాభావం ద్యోతయతి, బహులగ్రహణం తు క్వచిత్ప్రవృత్త్యాదికమ్, అన్యతరస్యాంశబ్దస్తు వికల్పమేవ, తేషామేకేనైవ సిద్ధ్యతీతి ప్రకరణాద్వికల్ప ఇతి గమ్యతే । కిమర్థం తర్హి సర్వేషాం గ్రహణమ్ ?

తత్రాహ---తత్రేతి । బహులగ్రహణం వైచిత్ర్యార్థమితి । పారిశేష్యాదన్యస్య గ్రహణం వికల్పార్థమిత్యుక్తం భవతి । వైచిత్ర్యమేవ దర్శయతి---క్వచిదితి ।।

మనోర్జాతావఞ్యతౌ షుక్చ ।। 4.1.161 ।।

తథా చేతి । అపత్యార్థే తు సతి `యఞఞోశ్చ' ఇతి బహుషు లుక్ ప్రసజ్యేత; లౌకికస్య గోత్రస్య తత్ర గ్రహణాత్ ।

అపత్యే కుత్సిత ఇతి । ణత్వవిధానార్థమిదమ్, అణః సిద్ధత్వాత్ । న చ `న దణ్డమాణవాన్తేవాసిషు' ఇతి ణత్వసిద్ధిః, అర్థవిశేషస్యానిశ్చాయాద్ । అనధీతవేదత్వాన్మూఢత్వమ్ । విహితాకరణాత్ప్రతిషిద్ధసేవనాచ్చ కుత్సితత్వమ్ ।।

అపత్యం పౌత్రప్రభృతి గోత్రమ్ ।। 4.1.162 ।।

తద్గోత్రసంజ్ఞం భవతీతి । అపత్యమాత్రస్య లోకే గోత్రత్వాదపత్యవిశేషే గోత్రశబ్దస్య నియమాత్పరిభాషేయం యుక్తా, న సంజ్ఞేతి చేత్ ? న; లిఙ్గవతీ పరిభాషా భవతి, యథా---`ఇకో గుణవృద్ధీ' ఇతి, విధ్యన్తరశేషభూతా వా, యథా---`విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్' ఇతి, న చేయం తథా; కిఞ్చ వృద్ధ్యాదయోఽపి సర్వార్థప్రత్యాయనయోగ్యాః సంజ్ఞివిశేషే శక్త్యవచ్ఛేదేన నియమ్యన్తే । అథ చ తాః సంజ్ఞాస్తథేయమపి భవిష్యతి । ఉక్తం చ---

వ్యవహారాయ నియమః సంజ్ఞానాం సంజ్ఞిని క్వచిత్ ।

నిత్య ఏవ తు సమ్బన్ధో డిత్థాదిషు గవాదివత్ ।।

వృద్ధ్యాదీనాం చ శాస్త్రేఽస్మిన్ శక్త్యవచ్ఛేదలక్షణః ।

అకృత్రిమో హి సమ్బన్ధో విశేషణవిశేష్యవత్ ।। ఇతి ।

యది పౌత్రప్రభృతేరపత్యస్య గోత్రసంజ్ఞా క్రియతే, గర్గస్యాపి ప్రాప్నోతి, సోఽపి కఞ్చిత్ప్రతి పౌత్రో భవత్యేవ, తత్ర కో దోషః ? `గోత్రాద్యూన్యస్త్రియామ్' ఇతి యూని ప్రత్యయప్రసఙ్గః, గార్గ్యాదేవ తు యూనీష్యతే ? నైష దోషః; ఇహాపత్యగ్రహణం న కర్తవ్యమ్, పౌత్రస్యాపత్యత్వాత్తత్ప్రభృతేరపత్యస్యైవ గ్రహణం సిద్ధమ్, తత్ క్రియతే---అపత్యరూపేణ ప్రతిభాసామానస్య యథా స్యాత్, వస్తుతోఽపత్యస్య మా భూదిత్యేవమర్థమ్ । అతోఽపత్యరూపేణ ప్రతిభాసమానస్య గర్గస్య న భవిష్యతి । నను చాసత్యప్యపత్యగ్రహణే పౌత్రప్రభృతిరూపేణ ప్రతిభాసమానస్య సంజ్ఞాయా విజ్ఞానాత్తేన రూపేణాప్రతిభాసమానస్య మర్గస్య న భవిష్యతీతి కిమపత్యగ్రహణేన ! యద్యేవమ్, ఔపగవస్యాపి న స్యాత్, సోఽపి హ్యపత్యరూపేణ ప్రతిభాసతే, న తు పౌత్రప్రభృతిరూపేణ, అపత్యమాత్రే ప్రత్యయవిధానాద్ గార్గ్యాదేరేవ తు స్యాద్---యత్ర గోత్ర ఏవ ప్రత్యయః । కుతశ్చాయమర్థో లభ్యతే---పౌత్రప్రభృతిరూపేణ ప్రతిభాసమానస్యేతి ? తద్గ్రహణసామర్థ్యాదితి చేత్, సర్వస్యాపి యత్కిఞ్చిత్ప్రతివస్తుతః పౌత్రప్రభృతిత్వావ్యభిచారాత్ పౌత్రప్రభృతిగ్రహణం న కర్తవ్యం భవతి । తద్గ్రహణసామర్థ్యాదయమర్థో లభ్యత ఇతి ? తన్న; సంజ్ఞినిర్దేశార్థత్వాదచేతనవ్యావృత్త్యర్థత్వాచ్చ । `గోత్రమ్' ఇత్యేతావతి హ్యుక్తే కస్య సంజ్ఞా స్యాత్, రథాదీనాం చ వస్తుతోఽపి పౌత్రప్రభృతిత్వం నాస్తి । అతో వస్తుతః పౌత్రప్రభృతేర్గర్గస్య మా భూత్, అపత్యరూపేణ ప్రతిభాసమానస్య యథా స్యాదిత్యేవమర్థం త్వపత్యగ్రహణం కర్తవ్యమ్ । సమ్బన్ధిశబ్దత్వాచ్చ పౌత్రప్రభృత్యపత్యశబ్దయోర్యం ప్రతి పౌత్రప్రభృతిత్వమపత్యత్వం చ తమేవ ప్రతి గోత్రసంజ్ఞా విజ్ఞాయతే । తేనాఙ్గిరసః పౌత్రే గర్గస్యానన్తరే న భవతి `గర్గాదిభ్యో యఞ్' । తదేతత్సర్వముక్తమ్ ।

సమ్బన్ధిశబ్దత్వాదిత్యాది । యస్య యదపత్యమితి । ప్రతిభాసత ఇతి భావః । తదయమత్ర సూత్రార్థః---వస్తుతః పౌత్రప్రభృతిరపత్యరూపేణం ప్రతిభాసమానోఽర్థో యం ప్రత్యపత్యరూపేణ ప్రతిభాసతే యం చ ప్రతి వస్తుతః పౌత్రప్రభృతిః, తం ప్రతి గోత్రసంజ్ఞ ఇతి ।

అపత్యమితి వ్యపదేశాయేతి । సంజ్ఞిన ఇతి శేషః । అపత్యరూపేణ ప్రతిభాసమానస్య సంజ్ఞినో వ్యపదేశో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః । ఇహ కస్మాన్న భవతి---గర్గాపత్యస్య తృతీయాదేరపత్యమితి, అత్ర హి గర్గాపత్యశబ్దేన గర్గం ప్రత్యపత్యరూపేణ ప్రతిభాసమానస్య వస్తుతః పౌత్రప్రభృతేర్గర్గం ప్రతి గోత్రసంజ్ఞాయాం సత్యాం గర్గస్య చతుర్థే జీవద్వంశ్యే `గోత్రాద్యూని' ఇతి గర్గాపత్యశబ్దాత్ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; సంజ్ఞాప్రకరణ ఏవాస్మిన్కర్తవ్యేఽపత్యప్రత్యయేషు విధీయమానేషు మధ్యే సంజ్ఞాకరణం

ప్రత్యయవాచ్యస్యాపత్యస్య పరిగ్రహార్థమ్ । యదిదం `తస్యాపత్యమ్' ఇత్యారభ్య ప్రత్యయార్థత్వేన నిర్దిష్టమపత్యం తద్గోత్రసంజ్ఞమితి, తేనాపత్యశబ్దేన ప్రతిభాసమానస్యాపత్యస్య సంజ్ఞా న భవిష్యతి । నను చ `తే తద్రాజాః' ఇత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనాఞాదీనామేవ పరిగ్రహో యథా స్యాత్పూర్వేషాం మా భూదితి మధ్యే సంజ్ఞాకరణం స్యాత్ । యద్యేతావత్ప్రయోజనం స్యాద్, `అఞాదయస్తద్రాజాః' ఇత్యేవ బ్రూయాత్, తస్మాదుక్తమేవ సాక్షాత్ప్రయోజనమస్మిన్ ప్రకరణే సంజ్ఞాకరణస్య । స్థితే త్వేవముక్తమపి ప్రయోజనం భవత్యేవ, అత ఏవ తత్ర వక్ష్యతి---గోత్రయువసంజ్ఞా కాణ్డేన వ్యవహితత్వాదితి ।।

జీవతి తు వంశ్యే యువా ।। 4.1.163 ।।

అభిజనప్రబన్ధో వంశ ఇతి । అభిజనాః=పిత్రాదయః, అభిజాయన్తే యేభ్యః పుత్రాదయ ఇతి కృత్వా । ప్రబన్ధః=సన్తానః । తత్ర భవో వంశ్య ఇతి । దిగాదిత్వాద్యత్ । పౌత్రప్రభృత్యపత్యమితి షష్ఠీసమాసః, యద్యత్రాపి పూర్వవత్ `పౌత్రప్రభృతి' ఇత్యేతత్సామానాధికరణ్యేనాపత్యం విశేషయేత్, తృతీయస్యాపి జీవద్వంశ్యస్య యువసంజ్ఞా స్యాత్; తత్ర కో దోషః ? యువసంజ్ఞయా గోత్రసంజ్ఞాయా బాధితత్వాద్గర్గాదిభ్యో యఞ్ స్యాత్, న కశ్చిదపత్యప్రత్యయః । కిం కారణమ్ ? గోత్రాదేవ యూనీతి నియమాత్, నానన్తరాన్న మూలప్రకృతేః । తస్మాద్వాక్యేనైవాభిధానం ప్రాప్నోతి---గర్గస్యాపత్యం గార్గేరపత్యమితి । ఏతేనోపగోస్తృతీయో జీవద్వంశ్యో వ్యాఖ్యాతః, తస్మాద్వైయధికరణ్యేన విశేషణమిత్యాహ---పౌత్రప్రభృతీతి । షష్ఠీ విపరిణమ్య ఇతి । అత్ర చ వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్ ।

తుశబ్దోఽవధారణార్థ ఇతి । అనేకార్థత్వాన్నిపాతానాం భిన్నక్రమో యువశబ్దానన్తరం ద్రష్టవ్య ఇత్యాహ---యువైవ భవతి, న గోత్రమితి । అసత్యవధారణే ఏకసంజ్ఞాధికారాదన్యత్ర సంజ్ఞాయాం సమావేశాభ్యుపగమాత్కృత్యప్రత్యయసంజ్ఞానామివ గోత్రయువసంజ్ఞయోః సమావేశః స్యాత్ । అస్తు, కో దోషః ? యస్కస్యాపత్యం గోత్రమ్ `శివాదిభ్యోఽణ్' తదన్తాద్యూని `అణో ద్వ్యచః' ఇతి ఫిఞ్, వృద్ధౌ, యస్యేతి లోపే కృతే యాస్కాయనిరితి । బహుషు `యస్కాదిభ్యో గోత్రే' ఇతి ఫిఞో లుక్ ప్రసజ్యేత; ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ । యస్కాదిభ్యోఽనన్తరస్య గోత్రప్రత్యయస్థ లుగుచ్యతే, న చాత్రానన్తరః ఫిఞ్ । శివాద్యణో యస్యేతి లోపః, తస్య పూర్వస్మాదపి విధౌ స్థానివద్భావాద్యస్కాదిభ్యోఽనన్తరస్య విహితస్యేతి వా విజ్ఞాస్యతే । ఇహ చ కణ్వస్యాపత్యం కాణ్వ్యః, తస్యాపత్యం యువా కాణ్వ్యాయనః, తస్యచ్ఛాత్త్రాః కాణ్వాయనీయా ఇతి, `కణ్వాదిభ్యో గోత్రే' ఇత్యణ్ న భవతి, కణ్వాదిభ్యః పరో యోఽనన్తరో యో వా తేభ్యో గోత్రే విహితస్తదన్తాదిత్యాశ్రయణాత్ । ఇహ చ ఔపగవస్యాపత్యమౌపగవిరితి `గోత్రాద్యూని' ఇతి ప్రతిపదవిధానాత్, `ఏకో గోత్రే' ఇతి

నియమో బాధిష్యతే I యది బాధ్యతే, ఔపగవేర్యూనోऽపత్యమితి చతుర్థస్య యూనో గోత్రత్వాత్పఞ్చమే యూని ఫక్ ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; పఞ్చమే యూని వివక్షితే ఉత్పన్నస్యేఞః యూని `లుక్' ఇతి లుకి కృతే ఔపగవశబ్దాదణన్తాత్పునరపీఞేవ భవిష్యతి I ఇహ తర్హి దాక్షేరపత్యం దాక్షాయణస్యాపత్యమిత్యర్థవివక్షాయామ్ `ఫక్ఫిఞోరన్యతరస్యామ్' ఇతి ఫకో లుగభావపక్షే తదన్తాదిఞ్ ప్రాప్నోతి ? కిఞ్చ ఔపగవేరపత్యమిత్యత్రాపి లుప్తేऽపీఞి ప్రత్యయలక్షణేన ఫక్ప్రాప్నోతి ? ఏవం తర్హి `గోత్రాద్యూని' ఇత్యత్ర ఏకగ్రహణమనువర్తిష్యతే, తేనానేకః ప్రత్యయో న భవిష్యతి I యస్తర్హి `గోత్రేऽలుగచి' ఇత్యలుక్ సోऽత్రీణాం యూనాం ఛాత్త్రా ఇత్యాదౌ ప్రాప్నోతి, యూనోऽపి గోత్రత్వాత్ ? ప్రాప్నోతు, తం బాధిత్వా పరత్వాద్యూని లుగ్భవిష్యతి ? నైవం శక్యమ్, ఫక్ఫిఞోర్హి దోషః స్యాత్---శాలఙ్కేరపత్యం శాలఙ్కిః, పైలాదిషు పాఠాదిఞ్ శలఙ్కాదేశశ్చ, తతః శాలఙ్కేరపత్యం యువా `యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫక్, `పైలాదిభ్యశ్చ' ఇతి లుక్, తతః శాలఙ్కేర్యూనశ్ఛాత్త్రా ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయార్థవివక్షాయామ్ `గోత్రేऽలుగచి' ఇతి పైలాదిషు లుకః ప్రతిషేధే సతి `యూనిలుక్' ఇతి లుకి నిత్యే ప్రాప్తే `ఫక్ఫిఞోరన్యతరస్యామ్' ఇతి పక్షే ఫకః శ్రవణప్రసఙ్గః I అసత్యాం తు యూనో గోత్రసంజ్ఞాయామ్ `గోత్రేऽలుగచి' ఇత్యస్యాప్రవృత్తౌ పైలాదిషు లుగ్భవత్యేవ I `ఫక్ఫిఞోరన్యతరస్యామ్' ఇత్యయం తు వికల్పః యూని `లుక్' ఇత్యస్యానన్తరస్య, న తు పైలాదిషు లుకో వ్యవహితస్యాన్తరఙ్గస్య, తత `ఇఞశ్చ' ఇత్యణ్---శాలఙ్కా ఇతి భవతి I తథా పీలాయా అపత్యమ్, `పీలాయా వా' ఇత్యాణ్, పైలః, తస్యాపత్యం యువా, `అణో ద్వ్యచః' ఇతి ఫిఞ్, తస్య `పైలాదిభ్యశ్చ' ఇతి లుక్, తతః పైలస్య యూనశ్ఛాత్త్రాః పైలీయా ఇతి II

భ్రాతరి చ జ్యాయసి II 4.1.164 II

కనీయాన్ భ్రాతేతి I భ్రాతృజ్యాయః---శబ్దయోః సమ్బన్ధిశబ్దత్వాదయమర్థో లభ్యతే I అకారణత్వాదితి I యః సాక్షాత్పరమ్పరయా వా కారణం భవతి, స లోకే `వంశ్య' ఇత్యుచ్యతే I గార్గ్యే జీవతీతి I జ్యాయసి భ్రాతరి జీవతీత్యర్థః I ఏవం వాత్స్యాయనాదావపి ద్రష్టవ్యమ్ II

వాన్యస్మిన్ సపిణ్డే స్థవిరతరే జీవతి II 4.1.165 II

సప్తమపురుషావధయ ఇతి I ఆత్మనః ప్రభృతి పిత్రాదిషు పుత్రాదిషు వా గణ్యమానేషు సప్తమపురుషోऽవధిర్యేషాం తే తథోక్తాః I ప్రాయేణ తు పూరణప్రత్యయో న పఠ్యతే, సప్తపురుషావధయ ఇత్యేవ పఠ్యతే, న తత్ర సమీచీనమర్థం పశ్యామః I సమానః పిణ్డో యేషామితి సపిణ్డాః, నిపాతనాత్సభావః I స్మర్యన్త ఇతి I తద్యథా---`సపిణ్డతా తు పురుషే

సప్తమే వినివర్త్తతే' ఇతి । సప్తమేఽతీతే వినివర్తత ఇత్యర్థః । ఉభయత్రేతి । జనేన మరణే చేత్యర్థః ।

ఏవమాదికాయాం క్రియాయామితి । ఆదిశబ్దేన `దానం ప్రతిగ్రహో హోమః స్వాధ్యాయశ్చ నివర్తతే' ఇత్యాదికా క్రియా గృహ్యతే । జీవదేవేతి । వస్తువ్యాఖ్యానమేతత్ । సూత్రే తు జీవతీత్యాఖ్యాతపదమ్, తచ్చేదపత్యం జీవతీతి, ప్రథమార్థే వా శత్రన్తాత్సప్తమీ వ్యాఖ్యేయా । తరబ్నిర్దేశ ఇత్యాది । అసతి తస్మిన్స్థవిరశబ్దాద్వయః ప్రకర్షమాత్రం గమ్యేత, తరపా తు స్థానప్రకర్షో ద్యోత్యతే, తతస్తదు పాదానసామర్థ్యాత్, యథా గోతరః, అశ్వతర ఇత్యాదావప్రవృత్తినిమిత్తభూతస్యాపి వాహదోహాదేః ప్రకృత్యర్థసమ్బన్ధినః ప్రకర్షేతరబ్ భవతి, తథాత్రాపి । స్థానమ్=పదమ్, పితృత్వాదికమ్ ।

స్థానవయోన్యూనే ఇతి । స్థానేన వయసా చ న్యూనే ఇత్యర్థః । నను చ జ్యాయసీత్యనువృత్తేరేవోభయోః ప్రకర్షో లభ్యతే, `ప్రశస్యస్య శ్రః', `జ్య చ', `వృద్ధస్య చ' ఇత్యుభయోర్జ్యాదేశవిధానాత్ ? తన్న; నహి సకృత్ప్రయుక్తః శబ్దోఽనేకార్థమభిధాతుం సమర్థః । ఏవమపి తరబ్నిర్దేశో న కర్తవ్యః, జ్యాయసీత్యనువృత్తేరేవ స్థానప్రకర్షలాభాత్ ? ఏతదపి నాస్తి; స్థవిర ఇతి విశేషణాన్తరోపాదానే సతి జ్యాయసీత్యస్యానువృత్తేరేవ దుర్జ్ఞానత్వాత్ । జీవతీతి కిమితి । శ్రుతం ప్రకృతం చోభయమధికృత్య ప్రశ్నః । అత ఏవోభయోః ప్రయోజనం దర్శయతి---మృతే మృతో వేతి । తత్ర మృత ఇతి స్వపితరి, మృతో వేతి పౌత్రప్రభృతేరపత్యభూతోఽర్తః ।।

వృద్ధస్య చ పూజాయామ్ ।। 4.1.166 ।।

అపత్యమన్తర్హితమిత్యాది । ఏతచ్చాపత్యగ్రహణేన వృద్ధస్య విశేషణాద్ ఇహ పరిభాషితస్య చ శబ్దాత్మకస్యాపత్యత్వాసమ్భవాత్ విజ్ఞాయతే । పూజాయాం గమ్యమానాయామితి । కా పునరత్ర పూజా ? యద్యువత్వమేవ । యద్యపి యువశబ్దోఽనపేక్షితప్రవృత్తినిమిత్తమేవ సంజ్ఞా, తథాపి ప్రాయేణాల్పవయసో జీవద్వంశ్యత్వం సమ్భవతీతి తదధ్యారోపే సతి తత్సహచరితం వయోఽపి ప్రత్యాయితం భవతీతి పూజా భవతి । సంజ్ఞాసామర్థ్యాదితి । గోత్రస్య సతో యువసంజ్ఞా విధీయతే, గోత్రసంజ్ఞా చేత్ప్రవృత్తా `ఏకో గోత్రే' ఇతి నియమః ప్రాప్నోతి, తతశ్చ పరమప్రకృతేరేవోత్పన్నేన ప్రత్యయేనాభిహితత్వాదప్రాప్తోఽపి ప్రత్యయోఽస్మాద్వచనాద్భవతీత్యర్థః । ఇహ పూర్వత్ర సామానాధికరణ్యేన సంజ్ఞావిధానాత్ప్రక్రమాభేదాయ తథైవ సంజ్ఞా విధాతుం యుక్తా, కోఽయం వృద్ధస్యేతి

షష్ఠీనిర్దేశః ఇత్యత్రాహ---వృద్ధస్యేతి । షష్ఠీనిర్దేశ ఇతి । ఇతికరణో హేతౌ, వార్త్తింకకారీయం చేదం సూత్రమ్ । వృత్తికారేణ తు సూత్రేషు ప్రక్షిప్తమ్ । ఏతేనోత్తరసూత్రం వ్యాఖ్యాతమ్ ।।

యూనశ్చ కుత్సాయామ్ ।। 4.1.167 ।।

నివృత్తిప్రధానో వికల్ప ఇతి । న పునః ప్రవృత్తిప్రధాన ఇతి; పూర్వమేవ ప్రవృత్తత్వాత్ । యదాహ---యూనశ్చేతి । న హ్యప్రవృత్తాయాం తస్యామేష నిర్దేశ ఉపపద్యతే । నను చ నివృత్తిరప్యనిర్వృత్తా యా న శక్యతే కర్తుమ్, యో హి భుక్తవన్తం బ్రూయాన్మా భుఙ్క్థా ఇతి కిం తేన కృతం స్యాత్ । తస్మాద్ `యూనశ్చ' ఇతి నిర్దేశో యువసంజ్ఞావిషయో ల7ణార్థః । జీవద్వంశ్యస్య చతుర్థాదేరితి, న తు యువసంజ్ఞాశిష్టస్య నిర్దేశ ఇతి వక్తవ్యమ్ । ఏవం చ ప్రవృత్తివికల్పోఽప్యుపపద్యతే, సా త ప్రవృత్తిరసత్యపి సూత్రే లభ్యత ఇతి మత్వా నివృత్తిప్రధాన ఇత్యుక్తమ్ । యువసంజ్ఞాయాం ప్రతిషిద్ధాయామితి । తస్యా అభావపక్ష ఇత్యర్థః । గార్గ్యో జాల్మ ఇతి । కా పునరత్ర కుత్సా ? గోత్రత్వారోపిణామేవ, అజీవద్వంశ్యా హి గోత్రసంజ్ఞకాః, తే ప్రాయేణ చరమవయసో భవన్తీతి తదారోపే భవతి కుత్సా ।।

జనపదశబ్దాత్క్షత్త్రియాదఞ్ ।। 4.1.168 ।।

జనపదశబ్దోయః క్షత్త్రియవాచీతి । నన్వేతే పఞ్చాలాదయః శబ్దాః క్షత్త్రియశబ్దా ఏవ, తత్సమ్బన్ధాత్తు `తస్య నివాసః' ఇతి తద్ధితే కృతే `జనపదే లుప్' ఇతి చ లుపి జనపదే వర్తన్తే, తత్కథమవరకాలయా జనపదశబ్దతయా నిత్యక్షత్త్రియశబ్దతా లక్ష్యతే ? కః పునరాహ---క్షత్త్రియసమ్బన్ధాదేవ తే జనపదే వర్తన్త ఇతి, సూత్రకారస్తావత్ `లుబ్యోగాప్రఖ్యానాత్' ఇతి వదన్ క్షత్త్రియేష్వివ జనపదేఽపి స్వాభావికా పఞ్చాలాదిశబ్దస్య ప్రవృత్తిరిత్యాహ---పాఞ్చాల ఇతి । యదపి పఞ్చాలాదయః శబ్దా జనపదే బహువచనాన్తాః, క్షత్త్రియే త్వేకవచనాన్తాః, తథాపి ప్రాతిపదికస్య విశేషణం జనపదత్వమ్, న సుబన్తస్యేత్యేకవచనాన్తాదపి ప్రత్యయో భవత్యేవ । ఐక్ష్వాక ఇతి । ఇక్ష్వాకుశబ్దస్య దాణ్డినాయనాదిసూత్రే టిలోపో నిపాతితః ।

ద్రౌహ్యవ ఇతి । క్షత్త్రియవచన ఏవాయం న జనపదశబ్దః । బ్రాహ్మణస్య పఞ్చాలస్యేతి । బాహ్వాదిప్రభృతిషు యేషాం దర్శనమిత్యుక్తత్వాత్కథమత్ర ప్రసఙ్గ ఇతి చిన్త్యమ్ ।

క్షత్త్రియసమానశబ్దాదితి । సమానః శబ్దో యస్య యమానశబ్దః, క్షత్త్రియేణ యస్య సమానశబ్దస్తస్మాజ్జనపదశబ్దాత్ తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాద్రాజన్యభిధేయేఽపత్యవత్ప్రత్యయో భవతి । అవృద్ధాదపీతి ప్రాప్తస్య వుఞోఽపవాదః । క్వచితు వృత్తావేవాయ గ్రన్థః పఠ్యతే । మాగధ ఇతి । `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యణ్ ।।

వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్య్ఙ్ ।। 4.1.171 ।।

డ్యణ్వక్తవ్య ఇతి । డకారష్టిలోపార్థః, ణకారో వృద్ధినిమిత్తస్యేతి పుంవద్భావప్రతిషేధార్థః । అన్యస్మాదితి । గుణవచనాద్యుధిష్ఠిరపితృవచనాచ్చ । పురీరణ్వక్తవ్యః పౌరవ ఇతి క్వచిత్పఠ్యతే, తత్ర పురుశబ్దస్యాజనపదశబ్దత్వాత్ప్రాగ్దీవ్యతీయేఽణి సిద్ధే తద్రాజసంజ్ఞార్థం వచనమ్ । జనపదవాచిత్వే `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ।।

కురునాదిభ్యో ణ్యః ।। 4.1.172 ।।

ఆదిశబ్దో నకారేణైవ సమ్బధ్యతే, న కురుశబ్దేన; తదాదేర్జనపదస్యాభావాత్, తదాహ---కురుశబ్దాన్నకారాదిభ్యశ్చేతి । అమఞోరపవాద ఇతి । కురుశబ్దాద్ `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యణోఽపవాదః, నాదిభ్యస్త్వఞః । నైషధ్య ఇతి । కథం `నైషధోఽర్థతి చేదఘమ్' ఇతి ? స్వచ్ఛన్దవాచ ఋషయః । కథం `స నైషధస్యార్థపతేః సుతాయామ్' ఇతి ? నిరాఙ్కుశాః కవయః । శేషవివక్షాయాం వోభయత్రాణ్సమర్థనీయః ।।

సాల్వావయవప్రత్యగ్రథకలకూటాశ్మకాదిఞ్ ।। 4.1.173 ।।

సల్వా క్షత్త్రియేతి పాఠః, తన్నామికేతి వచనాత్, ఇదం హి తన్నామికాణః ప్రాప్త్యర్థముక్తమ్ । న చ సాల్వాశబ్దాత్తస్య ప్రాప్తిః, వృద్ధత్వాత, సలేర్వప్రత్యయః । అణపీష్యత ఇతి । సాల్వావయవే అపదాతౌ సాల్వాదితి నిర్దేశాత్, న చ నిపాతితోఽణ్ ఢకోఽపవాదః, `సాల్వేయగాన్ధారిభ్యా చ' ఇతి నిర్దేశాత్ । తేభ్యః క్షత్త్రియవృత్తిభ్య ఇతి । `జనపదశబ్దాత్క్షత్త్రియాత్' ఇత్యనువృత్తేరేతల్లభ్యతే ।

`ఉదుమ్బరాస్తిలఖలాః' ఇతి శ్లోకః ప్రదర్శనార్థః । తేన బుస, అజమీఢ, ఆజకన్ద--ఇత్యేతేభ్యో।ఇపి భవతి; తథా చ భాష్య ఉదాహృతమ్---బౌసిః, ఆజమీఢిః, ఆజకన్దిరితి । సాల్వావయవసంజ్ఞితా ఇతి । సాల్వావయవ---ఇత్యేవం శబ్దితా ఇత్యర్థః ।।

తే తద్రాజాః ।। 4.1.174 ।।

తథా చైవోదాహృతమితి । తత్ర `తద్రాజస్య బహుషు తేనైవాస్త్రియామ్' మిత్యత్ర కార్యాశ్రయముదాహృతమ్, ఇహ తు ప్రకరణే రూపాశ్రయమ్ ।।

కమ్బోజాల్లుక్ ।। 4.1.175 ।।

చోలః, శక ఇతి । `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యస్యాణః । కేరల ఇత్యత్రాఞః ।।

స్త్రియామవన్తికున్తికురుభ్యశ్చ ।। 4.1.176 ।।

అవన్తీ, కున్తీతి । లుకి కృతే `ఇతో మనుష్యజాతేః' ఇతి జీష । కురూరితి । `ఊఙుతః' ।।

అతశ్చ ।। 4.1.177 ।।

తకారో విస్పష్టార్థం ఇతి । అసతి హి తస్మిన్ `అస్య' ఇతి నిర్దేశః స్యాత్, తతశ్చ సన్దేహః స్యాత్---కిమయం వర్ణనిర్దేశః ? ఆహోస్విదిదమ ఇతి ? ఇదమశ్చ నిర్దేశేఽనన్తరస్యేఞో లుక్ ప్రసజ్యేత, తకారే సత్యేష దోషో న భవతి, తపరనిర్దేశస్య భూయసా వర్ణేష్వేవ ప్రసిద్ధత్వాత్ `తపరస్తత్కాలస్య ' ఇతి సంజ్ఞాకరణాచ్చ । కథం `మాద్రీసుతౌ పుష్పఫలే సమృద్ధే' ఇతి ? స్వచ్ఛన్దవాచ ఋషయః, మద్రీసుతావిత్యేవ వా పాఠ్యమ్ ।

అవన్త్యాదిభ్యో లుగ్వచనాదితి । యద్యత్ర తదన్తవిధిః స్యాదవన్త్యాదిభ్యో లుగ్వచనమనర్థకం స్యాద్; అనేనైవ సిద్ధత్వాత్ । తదన్తవిధౌ త్వసతి అకారమాత్రస్య గ్రహణేన సిధ్యతీత్యవన్త్యాదిభ్యో లుగ్వచనమర్థవద్ భవతి ॥

న ప్రాచ్యభర్గాదియౌధేయాదిభ్యః ॥ 4.1.178 ॥

పాచ్చాలీత్యాది । పఞ్చాలాదయః శరవత్యాః ప్రాఞ్చో జనపదాః । భర్గాదిగ్రహణమప్రాగర్థమ్ । భృఞో గః, భర్గః । కృఞ ఊః, కరుః, తమోషతి=ద్వేష్టి, మూలవిభూజాదిత్వాత్కః, కరూషః । చినోతేః కయః ఆదేశ్చ కః, బహులవచనాదిత్సంజ్ఞాభావః, కేకయః । కశేర్మ్రః, కశ్మీరః । సాల్వశబ్దో నిరుక్తః । శోభనాని స్థలాన్యస్య సుస్థలః । ఉరసా శేతే ఉరశః । `కురునాదిభ్యో ణ్యః' కౌరవ్యః । యౌధేయీత్యాది । యుధాయా అపత్యమ్, శుభ్రాయా అపత్యమ్, `ద్వ్యచః' ఇతి ఢక్ । శుభ్రాశబ్దాత్ `శుభ్రాదిభ్యశ్చ' ఇతి, తతః స్వార్థే `పర్శ్వాదియౌధేయాదిభ్యః' ఇత్యఞ్ । యద్యఞో లుక్ స్యాడ్ఢగ్లక్షణే జీపి సతి ఉతాదత్తనివృత్తిస్వరః స్యాత్, లుకి తు ప్రతిషిద్ధే `శార్ఙ్గరవాద్యఞః' ఇతి జీని సత్యాద్యుదాత్తం భవతి ।

కస్య పునరితి । అస్య వక్ష్యమాణోఽభిప్రాయః, తమేవ ప్రకాశయతి---కథం పునరితి । పరిహరతి---ఏతదేవేతి పర్శురితి । పర్శుః క్షత్త్రియో జనపదేన సమానశబ్దః, తస్యాపత్యం సఙ్ఘః, స్త్రీత్వవిశిష్టః, `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యణ్, తస్య `అతశ్చ' ఇతి లుక్, పునః పర్శ్వాదిలక్షణః స్వార్థికోఽణ్, తస్యాపి లుక్ । ఏవం రక్షా ఇతి । రక్షసః క్షత్త్రియస్యాపత్యమ్, స్త్రీత్వవిశిష్టః సఙ్ఘః, పూర్వవదణ్, ద్వయస్యాపి లుక్, `అత్వసన్తస్య' ఇతి దీర్ఘః । ఆసురీతి । జనపదలక్షణస్యాఞో లుకి పర్శ్వాదిలక్షణస్యాణో లుక్, జాతిలక్షణో జీష్ । జ్ఞాపకత్వమేవ ద్రఢయతి---తథా చోక్తమితి । వార్త్తికకారేణైదుక్తమ్ । యౌధేయాదిషు త్రయో నిరుక్తాః; జ్యాయాసహితో బాణో యస్యాః సా జ్యాబ్రాణా, తస్యా అపత్యం జ్యాబాణేయః । జ్యావానేయ ఇత్యన్యే పఠన్తి, తత్ర జ్యావానో యస్యా జ్యావానా । `ఘృ క్షరణే' `ధృ ధారణే' ఆభ్యాం క్తిజన్తాభ్యామ్ `ఇతశ్చానిఞః' ఇతి ఢక్, ఘార్త్తేయః, ధార్త్తేయః । త్రయో గర్త్తా యేషాం తే త్రిగర్త్తాః । `భృఞోఽతచ్', భరతః । వశేః కర్మణి కిః, ఉశిః, ఉశయః, ఉష్టా నరా యస్య స ఉశీనరః, `అన్యేషామపి దృశ్యతే' ఇతి దీర్ఘః ॥

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం చతుర్థాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

.

పదమఞ్జరీ

అథ చతుర్థాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

తేన రక్తం రాగాత్ ।। 4.2.1 ।।

రఞ్జేరయమస్త్యేవాభిష్వఙ్గే----భోజనే రక్త ఇతి; అస్తి వర్ణవిశేషే---రక్తా గౌః, లోహితేత్యర్థః; అస్తి శుక్లస్య వర్ణాన్తరాపాదనే---రక్తః పట ఇతి । తత్రాద్యయోరర్థయోర్గ్రహణే, రూపేణ కాన్తాయాం రక్తః, కోపేన రక్తం ముఖమిత్యత్రాపి ప్రాప్నోతీతి మన్యమానస్తృతీయమర్థమాశ్రిత్యాహ---శుక్లస్యేత్యాది । ఏతచ్చాభిధానస్వాభావ్యాల్లభ్యతే । రజ్యతేఽనేన రాగ ఇతి । `ఘఞి చ భావకరణయోః' ఇతి నలోపః । భావసాధనస్తు రాగశబ్దో న భవతి, న హి రఞ్జనక్రియైవ రఞ్జనక్రియాయాః కరణం భవతి । రాగవిశేషవాచిన ఇతి । స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి; ఉత్తరత్ర లాక్షాదీనాం రాగగ్రహణేన విశేషణాత్ ।

రాగాదితి కిమితి । అనభిధానాదేవ కర్తృవాచినో న భవిష్యతి, `దైవదత్తం వస్త్రమ్' ఇతి హ్యుక్తే స్వస్వామిభావస్యైవ సమ్ప్రత్యయాదితి ప్రశ్నః । లక్షణైకశరణో నైతత్ప్రతిపత్తుమర్హతీత్యుక్తమ్ ।

కథమితి । న హ్యత్ర వర్ణాన్తరమాహితమితి ప్రశ్నః ఉపమానాదితి । రూపసాదృశ్యనిమిత్తాత్ ।।

లాక్షారోటనాట్ఠక్ ।। 4.2.2 ।।

శకలకర్దమయోర్వార్త్తికే దర్శనాత్సూత్రే ప్రక్షేపః ।

నీల్యా ఇతి । ఓషధివిశేషో నీలి, అణ్బాధనార్థవచనమ్, నీలశబ్దస్తు గుణశబ్దత్వాదేవ నీలీరక్తే వస్త్రే సిధ్యతి ।

పీతాదితి । రాగవిశేషివాచీ పీతశబ్దః । ఇదమపి వచనమణ్బాధనార్థమేవ । స్వార్థికకన్ప్రత్యయాన్తస్తు పీతకశబ్ద గుణవచనో వస్త్రే లభ్యతే ।।

నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః ।। 4.2.3 ।।

ఇహ పారమర్థాః కాలం క్రియాత్మానమిచ్ఛన్తి, యథోక్తమ్---

ఆదిత్య---గ్రహ---నక్షత్ర---పరిస్పన్దమథాపరే ।

భిన్నమావృతిభేదేన కాలం కాలవిదో విదుః ।। ఇతి ।

వైశేషికాస్తు ద్రవ్యమాకాశకల్పమ్, ఉక్తం చ---

వ్యాపారవ్యతిరేకేణ కాలమేకే ప్రచక్షతే ।

నిత్యమేకం విభు ద్రవ్యం పరిమాణం క్రియావతామ్ ।। ఇతి ।

ద్వయోరపి దర్శనయోర్నక్షత్రేణ కాలస్య యోగో న సమ్భవతి, కిం కారణమ్ ? అప్రాప్తిపూర్వికా ప్రాప్తిః=యోగః, కాలవిశేషావధారణార్థో హి లోకే పౌషాదిశబ్దప్రయోగః, ఏవంవిధ ఏవ చ యోగః కాలవిశేషావధారణహేతుర్భవతి । ద్రవ్యపక్షే తావద్ ద్వయోరపి నక్షత్రకాలయోర్నిత్యత్వాత్కాలస్య చ సర్వగతత్వాన్న కదాచిదయోగః । క్రియాపక్షేఽపి నక్షత్రగతాయాః క్రియాయాః కాలఖ్యాయాః సమవాయలక్షణో యోగోఽవ్యభిచారాదవిశేషణమ్ । సూర్యాదిగతాయాస్త్వసమ్భవాదవిశేషణమ్ । యది తు యథాకథఞ్చిద్యోగః, తదా వ్యభిచారాభావః । న హి సోఽస్త్యహోరాత్రో యః పుష్యేణ న యుక్తః । తస్మాత్ ` నక్షత్రేణ యుక్తః కాలః' ఇత్యనుపపన్నో నిర్దేశః ।

కథం తర్హి నిర్దేశః కర్త్తవ్యః, నక్షత్రాదేర్యుక్తాన్తాద్యుక్తే కాలే ప్రత్యయవిధానం యుక్తలోపశ్చ, పుష్యేణ యుక్తశ్చన్ద్రమాం పుష్యయుక్తః, పుష్యయుక్తేన యుక్తః కాల ఇతి పుష్యయుక్తశబ్దాచ్చన్ద్రమసి వర్త్తమానాత్ప్రత్యయః, యుక్తశబ్దస్య చ లోపః, పౌషీ రాత్రిః, పౌషమహః, ఏవం సర్వత్ర । తత్ర యుక్తవద్భావే దోషః, మఘాయుక్తశబ్దాత్ప్రత్యయే

క్రియమాణే తస్య లుపి మఘా ఇతి స్త్రీత్వబహుత్వే న సిద్ధ్యతః, యుక్తస్యైవ తు చన్ద్రమసో లిఙ్గవచనప్రసఙ్గః, అతో నక్షత్రవాచిన ఏవ ప్రత్యయయోర్యోగః సమ్భవతీతి మత్వా పృచ్ఛతి---కథం పునరితి । న చన్ద్రమసైవ యోగే పుష్యాదీనాం నక్షత్రతా; జ్యోతిర్మాత్రవచనత్వాన్నక్షత్ర శబ్దస్య । యే తు పుష్యాదీనామావస్థికీ నక్షత్రతా చన్ద్రమసా యోగే భవతీత్యాహుః, తేషామయం ప్రశ్నోఽనుపపన్నః । పుష్యాదిసమీపస్థ ఇతి । ముఖ్యార్థాసమ్భవే గౌణస్యాశ్రయణమితి భావః । తత్ర మఘాదయః శబ్దా అపరిత్యక్తస్వలిఙ్గసఙ్ఖ్యా ఏవ చన్ద్రమసి వర్త్తన్తే, యథా---మఞ్చాదయః, మఞ్చాన్ స్త్రియః పశ్యేతి । తేన యుక్తవద్భావవిషయేఽపి దోషాభావః । పుష్యసమీపస్థేన చన్ద్రమసా యుక్త ఇత్యర్థ ఇతి । యద్యపి చన్ద్రమసా కాలస్య యోగో నిత్యః, చన్ద్రమసో నిత్యత్వాత్; పుష్యసమీపేన తు కాదాచిత్కః, పుష్యసమీపతాయాః కాదాచిత్కత్వాత్ । పౌషీతి `సూర్యతిష్య' ఇత్యాదినా యలోపః ।।

లుబవిశేషే ।। 4.2.4 ।।

యద్యవిశేషే లుబ్ భవతి, ఇహాపి ప్రాప్నోతి---పౌషీ రాత్రిః, పౌషమహరితి, అత్రాప్యద్య హ్యో వేతి విశేషో న గమ్యతే । అథ రాత్రిరహరితి । విశేషా వసాయాత్తదాశ్రయః ప్రతి షేధో భవతి, ఇహాపి తర్హి న స్యాద్---అద్య పుష్యో హ్యః కృత్తికా ఇతి, అద్యత్వాదివిశేషావసాయాత్; `పుష్యే పాయసమశ్నీయాత్' ఇత్యాదావేవ తు స్యాద్ యత్ర నమనాగపి విశేషావసాయః ? అత ఆహ---నచేదిత్యాది । రాత్ర్యాదిరిత్యాదిశబ్దేన ముహూర్త్తాదేః పరిగ్రహః । విశేషోఽభిధీయతే ఇతి । ప్రత్యయాన్తేన । ఏతదేవ స్పష్టయతి--యావానితి । కియాంశ్చ కాలో నక్షత్రేణ యుజ్యతే ? ఇత్యాహ---అహోరాత్ర ఇతి । షష్టినాడికాత్మక ఇత్యర్థః తావన్తం హి కాలమేకస్య నక్షత్రస్య సమీపే చన్ద్రమా వర్త్తతే । తదేతదేవం యావాన్కాలో నక్షత్రేణ యుజ్యతే తస్య సర్వస్య ప్రత్యయాన్తేనాభిధానమవిశేషః, తదేకదేశస్యాభిధానం విశేషః । ఏతచ్చ ప్రత్యయాన్తేఽనుప్రవేశాదన్తరఙ్గత్వాచ్చ లభ్యతే । ప్రసజ్యప్రతి షేధశ్చాయమ్, తేన పౌషోఽహోరాత్ర ఇత్యత్ర సముదాయేనాపి ప్రతీయమానోఽవయవద్వయాత్మకః ప్రతీయత ఇతి తదాశ్రయః ప్రతి షేధో భవతి, ఇహ పుష్యేణ యుక్తా పౌర్ణమాసీ పౌషీ, మఘాభిర్యుక్తా మాఘీత్యాదౌ లుప్ ప్రాప్నోతి ? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `విభాషా ఫల్గునీశ్రవణాకార్త్తికీచైత్రీభ్యః' ఇతి నిర్దిశతి, తజ్జ్ఞాపయతి---పౌర్ణమాస్యాం లుబ్న భవతీతి । శ్రవణాశబ్దాత్తు భవతి---`శ్రవణాకార్త్తికీ' ఇతి నిర్దేశాదేవ । కథం తర్హి శ్రావణ్యాం పౌర్ణమాస్యామితి ? అబాధకాన్యపి నిపాతనాని భవన్తి ।।

సంజ్ఞాయాం శ్రవణశ్వత్థాభ్యామ్ ।। 4.2.5 ।।

విశేషార్థోఽయమారమ్భ ఇతి I న తు సంజ్ఞాయాం నియమార్థః; విధిసమ్భవే నియమాయోగాత్, `శ్రవణాకార్త్తికీ' ఇత్యసంజ్ఞాయామపి లుపో దర్శనాచ్చ I

లుపి యుక్తవద్భావః కస్మాన్న భవతీతి I శ్రవణా రాత్రిరిత్యత్ర I నిపాతనాదితి I జీప్త్వత్ర ప్రత్యయలక్షణేన భవతి; `అణ్ యోఽకారః' ఇతి విజ్ఞానాత్ II

ద్వన్ద్వాచ్ఛః II 4.2.6 II

నక్షత్రగ్రహణమనువృత్తం షష్ఠ్యన్తతయా విపరిణమ్యతే, తచ్చ ద్వన్ద్వస్య విశేషణమిత్యాహ---నక్షత్రద్వన్ద్వాదితి I రాధానురాధీయా రాత్రిరితి I ఏకదేశద్వారేణ రాత్ర్యాదేర్నక్షత్రద్వయయోగః I అద్య రాధానురాధీయమితి I అద్యేత్యస్యాలిఙ్గత్వేఽపి తద్విశేషణస్య నపుంసకత్వమ్, లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య, లుపం పరత్వాద్బాధతే I ఛ ఇతి I నను యుగపత్ప్రాప్తయోర్విప్రతిషేధః, న చ లుప్ఛయోర్యుగపత్ప్రసఙ్గః, ప్రత్యయాదర్శనస్య హి లుపసంజ్ఞా, తస్య కథం ప్రత్యయేన సహ ప్రసఙ్గః ? తస్మాదయమత్రార్థః---`మధ్యేఽపవాదాః పూర్వాన్విధీన్బాధన్తే నోత్తరాన్' ఇతి, ఏవమయం లుబణ ఏవ భవతి, నాస్య ఛస్య I తేనాయం ఛో లుపో విషయే శ్రూయతే, ఏతదేవ లుపం పరత్వాద్బాధతే చ్చ ఇతి బాధకత్వమ్ I పరత్వాదితి I యతోఽయం పరస్తేన లుబస్య న భవతి, తేన తద్విషయేఽప్యసౌ శ్రూయత ఇతి II

దృష్టం సామ II 4.2.7 II

యస్య సామ్నో విశిష్టకార్యవిషయే వినియోగో యేన జ్ఞాతస్తేన దృష్టమిత్యుచ్యతే II

కలేర్ఢక్ II 4.2.8 II

సర్వత్రేతి I న కేవలమగ్నేః `సాస్య దేవతా' ఇత్యస్మిన్నేవార్థే ఢక్, నాపి కేవలం దృష్టం సామేత్యత్రైవార్థే కలేర్ఢగ్; అపి తు సర్వేష్వేవ ప్రాగ్దీవ్యతీయేష్విత్యర్థః I

సంగ్రహశ్లోకే జతి చ ద్విరణ్ డిద్వా విధీయతే ఇతి పాఠః । జాతేఽర్థే యోఽణ్ విధీయతే స వా డిద్భవతీత్యర్థః ।

న విద్యాయా ఇతి । విద్యావాచిన ఈకగ్ న భవతీత్యర్థః ।

గోత్రాదఙ్కవదితి । అఙ్కే యో దృష్టః ప్రత్యయః స సర్వోఽతిదిశ్యతే, న త్వఙ్క ఏవాహత్య విహితః, తేన `సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేషు' ఇత్యస్యాణః `గోత్రచరణాద్ వుఞ్' ఇత్యస్య చ వుఞోఽతిదేశః ।।

వామదేవాద్ డ్యడ్డ్యౌ ।। 4.2.9 ।।

డిస్కారణం కిమర్థమితి । యస్యేతి లోపేనైవ సిద్ధి మత్వా ప్రశ్నః । అనయోర్గ్రహణం మా భూదితి । అథ `క్రియమాణేఽపి డిత్కరణే కస్మాదేవానయోర్గ్రహణం న భవతి ? తత్రాహ---అననుబన్ధకేతి । `అననుబన్ధకస్య గ్రహణే న సానుబన్ధకస్య' ఇతి యగ్రహణే డ్యడ్యతోర్గ్రహణం న భవతి, ఏకానుబన్ధకపరిభాషయా తు యద్గ్రహణే డ్యతో గ్రహణాభావః । అవామదేవ్యమితి । అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరేణాద్యుదాత్తత్వమేవ భవతి ।

సంగ్రహశ్లోకే అతదర్థే ఇత్యనేన `యయతోశ్చాతదర్థే' ఇత్యేతత్సూత్రం లక్ష్యతే । నఞ్స్వర ఇతి । నఞాశ్రయః స్వరో నఞ్స్వరః, ఉత్తరపదాన్తోదాత్తత్వం తస్మిన్విధీయమానే ఇత్యర్థః ।।

పరివృతో రథః ।। 4.2.10 ।।

చార్మణ ఇతి । `అన్' ఇతి ప్రకృతిభావః । పరివృతో రథ ఇతి । తదేకాన్తగ్రహణమ్, యేన పరివృతో రథస్తదేకాన్తశ్చేద్భవతీతి వక్తవ్యమ్ । తేన చర్మవస్త్రాదావేవ భవతి, ఇతరథా ఛాత్త్రాదావపి ప్రసఙ్గ ఇత్యాహ---సమన్తాద్వేష్టిత ఇత్యాది । వృణోతిర్వేష్టనే పరిః సర్వతో భావే । యస్య న కశ్చిదవయవ ఇతి । బాహుల్యాభిప్రాయమేతత్, న హి చక్రనేమిప్రభృతయశ్చర్మణా పిధీయన్తే నాప్యన్తరావయవాః । నను తత్కారీ చాయం యదాహ---ఛాత్త్రైః పరివృత ఇతి ।

తద్ద్వేషీ చ, యదాహ---సమన్తాద్వేష్టిత ఇత్యాది I నాయం తత్కారీ, ఔపచారికోఽయం ప్రయోగః, పరివృతః ఇవ పరివృతః II

పాణ్డుకమ్బలాదినిః II 4.2.11 II

మత్వర్థీయేనైవ సిద్ధ ఇతి I యో హే యేన పరివృతః స తస్యాస్తి I అణో నివృత్త్యర్థమితి I యద్యేతన్నారభ్యేత, పరివృతో రథ ఇతి వివక్షాయాం పూర్వేణాణ్ ప్రసజ్యేత II

ద్వైపవైయాఘ్రాదఞ్ II 4.2.12 II

ద్వీపివ్యాఘ్రయోరితి I `విరూపాణామపి సమానార్థానామ్' ఏకశేషః ప్రాప్నోతి, తత్రావాన్తరజాతిభేదేన భిన్నార్థత్వాన్న భవిష్యతీతి సమాధాతవ్యమ్ I చర్మణైవ రథస్య పరివరణం సమ్భవతి, న వికారమాత్రేణేతి `చర్మణీ' ఇత్యుక్తమ్ I ద్వీపివ్యాఘ్రశబ్దాభ్యామ్ ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్' ఇత్యఞ్ప్రత్యయః, ద్వీపినష్టిలోపః II

కౌమారాపూర్వవచనే II 4.2.13 II

అపూర్వవచన ఇతి I అపూర్వశబ్దో భావప్రధానః I అపూర్వత్వస్య వచనమపూర్వవచనమ్, తస్మిన్నపూర్వవచనే I కస్య పునరపూర్వత్వోక్తావిత్యాహ---పాణిగ్రహణస్యేతి I ఏతచ్చ నిపాతనసామర్థ్యాల్లభ్యతే I ఉభయతః I ఆద్యాదిత్వాత్తసిః I స్త్రీపుంసయోరుభయోరప్యేతన్నిపాతనమిష్యతే, ఉభయోశ్చ పక్షయోరపూర్వత్వం స్త్రియా ఏవ, న పుంస ఇత్యర్థః I తత్ర కౌమారేతి స్త్రీపుంససాధారణప్రాతిపదికమాత్రనిర్దేశాదవసీయతే---ఉభయోరపి నిపాతనమితి I స్త్రియా ఏవాపూర్వత్వమిత్యేతత్తు నిపాతనబలాల్లభ్యతే I అపూర్వపతిమితి I యస్యాః పాణిర్న కేనచిద్గృహీతపూర్వః సాఽపూర్వపతిః, న విద్యతే పూర్వః పతిరితి కృత్వా, తాముపపన్నః=ప్రాప్తః, భార్యాత్వేన స్వీకృతవానిత్యర్థః I స తు పూర్వకృతోద్వాహో భవతు మా వా భూత్ I అపూర్వపతిరితి I అయమపి బహువ్రీహిః, అత్రాపి పురుషః పూర్వవత్ I

కోమారేత్యాది । కౌమారేతి నిపాత్యతేఽపూర్వచనే । కిమత్ర నిపాత్యతే ? కుమార్యా అణ్ విధీయతే । కదా ? అపూర్వత్వం యదా తస్యాః । యదా కుమార్యా అపూర్వత్వం న పుంసస్తదేత్యర్థః । కుమార్యా భవతీతి వేతి । అనేన యోగః ప్రత్యాఖ్యాయతే; యః కుమారీముపపన్నస్తస్యామసౌ భవతి, తదాయత్తత్వాద్ధర్మాచరణాదేః, తతశ్చ `తత్ర భవః' ఇత్యవాణ సిద్ధః । యద్యపి వాణ్యాద్యపి కుమార్యాం భవతి తథాపి సత్యభిధానే `తత్ర భావః' ఇతి భవత్యేవ । సూత్రారమ్భేఽపి హి నాసౌ దణ్డవారితః, ఏవం తావత్కౌమార ఇతి సిద్ధమ్ । స్త్రియామపి సిద్ధమ్, కథమ్ ? కౌమారస్య స్త్రీ కౌమారీ, ప్రత్యాసత్త్యా చ యస్యామసాభవన్ కౌమారవ్యపదేశం లభతే సైవాభిధీయతే న స్త్ర్యన్తరమ్, ఏతచ్చ సూత్రారమ్భేఽప్యఙ్గీకర్తవ్యమ్ ।।

తత్రోద్ధృతమమత్రేభ్యః ।। 4.2.14 ।।

అత్రోద్ధరతిరుద్ధరణపూర్వకే నిధానే వర్తతే, తేన సప్తమీసమర్థాద్ విభక్తిర్నోపపద్యతదే । భుక్తోచ్ఛిష్టమితి । శిష్టమేవోచ్ఛిష్టమ్, యథా వచ్ఛినష్టి న సర్వం జుహోతీతి భుక్తశిష్టమిత్యర్థః । యస్యోద్ధరణమితి ప్రాసిద్ధిరితి । కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి భూతే కర్మణి ల్యుట్ । శరావేషూద్ధృత ఇతి । ఉద్ధృత్యనేహిత ఇత్యర్థః ।।

స్థణ్డిలాచ్ఛయితరి వ్రతే । 4.2.15 ।।

శాస్త్రిత ఇతి । సంజాతశాస్త్ర ఇత్యర్థః । యద్వా---తృతీయాసమర్థాద్విధానేఽర్థే `ప్రాతిపదికాద్ధత్వర్థే' ఇతి ణిచ్, కర్మణి క్తః, శాస్త్రేణ విహిత ఇత్యర్థః । స్థణ్డిలే శయితుం వ్రతమస్యేతి । తుమునత్ర వక్తవ్యః; వ్రతస్యాక్రియారూపత్వాత్ ।।

సంస్కృతమ్భక్షాః ।। 4.2.16 ।।

సంస్కృతమిత్యేతత్ కర్మసామాన్యే వ్యుత్పాద్యతే, తేన నపుంసకలిఙ్గమేకవచనం చ, భక్షా ఇత్యేతత్తు అపూపాద్యభ్యవహార్యవిశేషే వ్యుత్పాద్యతే, తేన పులిఙ్గం బహువచనం చ । తత్ర వాక్యార్థగమ్యస్యార్థస్య పదసంస్కారేఽనుపయోగాత్సంస్కృతమిత్యేనద్భవతి, అత ఏవ విరమ్య సమ్బన్ధం దర్శయతి---యత్తత్సంస్కృతమ్భక్షాస్తే చేద్ భవన్తీతి, అణౌ యత్కర్మ ణౌ చేత్ స కర్తేతివత్, తచ్ఛబ్దస్య ప్రతినిర్దిశ్యమానలిఙ్గతా । ఖరవిశదమితి । ఖరమ్= కఠినమ్,

విశదమ్= విభక్తమ్ । భక్షశబ్దేనోచ్యత ఇతి । యద్యప్యబ్భక్షో వాయుభక్ష ఇతి భక్షయతేరన్యత్రాపి ప్రయోగః, భక్షశబ్దస్తు తత్రైవ ప్రసిద్ధ ఇతి భావః ।।

శూలోఖాద్యత్ ।। 4.2.17 ।।

శూలోఖాదితి । సమాహారద్వన్ద్వః, ఉఖా=పాత్రవిశేషః । యస్తు స్వాఙ్గవాచ్యుఖాశబ్దస్తస్యేహ గ్రహణం న భవతి; స్వాఙ్గే సంస్కర్తవ్యస్యాభావాత్ । కథముఖ్యోఽగ్నిరితి । న హ్యసౌ భక్షః, భవార్థే దిగాదిత్వాద్ ద్రష్టవ్యః ।।

దధ్నష్ఠక్ ।। 4.2.18 ।।

ఇహ తు దధి కేవలమాధారభూతమితి । యథా శూలే సంస్క్రియమాణస్యమాంసస్య శూలమ్ । యద్యప్యత్ర దధ్యపి సంస్కారకమ్, తథాపి న తద్వివక్షితమ్, కిన్తు తదాధారస్య ద్రవ్యాన్తరేణ యః సంస్కారః స ఏవ వివక్షిత ఇతి భావః ।।

ఉదశ్వితోఽన్యతరస్యామ్ ।। 4.2.19 ।।

ఔదశ్విత్క ఇతి । `ఇసుసుక్తాన్తాత్కః' ।।

క్షీరాడ్ఢఞ్ ।। 4.2.20 ।।

అత్ర సంస్కృతమిత్యేవ సమ్బధ్యతే, న భక్షా ఇతి; తేన యవాగ్వామపి భవతి । క్షైరేయీతి । `టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్ ।।

సాస్మిన్పౌర్ణమాసీతి సంజ్ఞాయామ్ ।। 4.2.21 ।।

తతశ్చేద్వివక్షేతి । తతః ప్రత్యయాన్తాల్లోకస్య వివక్షా భవతి చేద్ ఏవం ప్రత్యయో భవతి, నాన్యథేత్యర్థః । సంజ్ఞాయామితి సముదాయోపాధిరితి । ఏతదేవ స్పష్టయతి---ప్రత్యయాన్తేన చేదితి । పౌషీ పౌర్ణమాసీతి । `లుబవిశేషే' ఇతి పౌర్ణమాస్యాం లుబ్న భవతీతి పూర్వమేవోక్తమ్ । భృతకమాసే చేతి । భృతా ఏవ భృతకాః, కర్మకరాస్తేషాం యో మాసః కర్మకరణాదారభ్య త్రింశద్రాత్రలక్షణః స యదా పౌష్యా పౌర్ణమాస్యా తద్వాన్ భవతి । వస్తుతశ్చ న మాఘాదివ్యపదేశభాక్ తత్రేత్యర్థః ।

తుల్యమేవ ఫలమితి । కి పునస్తదిత్యాహ---ప్రయోగానుసారణమితి । ణ్యర్థాల్ల్యుట్ । సంజ్ఞాశబ్దేన తుల్యతామితి । తుల్యఫలతామిత్యర్థః । ఇతి కణస్య జ్ఞాపయితుమితి । కిం పునరిదం జ్ఞాపకసాధ్యమ్ ? తత్రాహ---న హ్యయమితి । జ్ఞాపనస్య ప్రయోజనం దర్శయతి--సంజ్ఞార్థత్వే త్వితి । సంజ్ఞాభ్దేన తుల్యఫలత్వే ఇత్యర్థః । ప్రవృత్తిభేదేన చాయమర్థో జ్ఞాప్యత ఇతి । సంజ్ఞాయామితి ద్వితీయాప్రవృత్తిః, ఇహ శాస్త్రే `సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యస్యార్థే ఇతిశబ్దో వేదితవ్య ఇతి పరిభాషా సమ్పద్యతే ।

పూర్ణమాసాదణితి । పూర్ణో మాసోఽస్యాం తథావితి బహువ్రీహౌ ప్రజ్ఞాదేరాకృతిగణత్వాదస్మాదేవ వా నిపాతనాదణ్ । మా ఇతి చన్ద్రమా ఉచ్యత ఇతి । చన్ద్రమశ్శబ్దైకదేశప్రయోగః, సత్యాభామా భామేతివత్ ।।

ఆగ్రహాయణ్యశ్వత్థాట్ఠక్ ।। 4.2.22 ।।

అగ్రే హాయనమస్యా ఇత్యాగ్రహాయణీ, ప్రజ్ఞాదేరాకృతిగణత్వాదణ్, `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇతి ణత్వమ్ । అశ్వత్థేన యుక్తా పౌర్ణమాసీ అశ్వత్థ ఇతి । నిపాతనాత్పౌర్ణమాస్యామపి లుప్ ।।

సాస్య దేవతా ।। 4.2.24 ।।

యాగసమ్ప్రదానం దేవతేతి । యద్యపి దేవశబ్దో మనుష్యాదివజ్జాతివచనః, స్వార్థికశ్చ తల్; తథాపి సముదాయశక్త్యా దేవతాశబ్దో యాగే దర్శ పూర్ణమాసౌ యద్యత్సమ్ప్రదానత్వేన చోదితం తత్ర సర్వత్ర వర్తతే, న స జాతివిశేష ఇత్యర్థః । దేయస్య పురోడాశాదేః స్వామినీతి । దివేరైశ్వర్యకర్మణో దేవతాశబ్దవ్యుత్పత్తి దర్శయతి, ఏవం చ కృత్వా `వాయ్వృతుపిత్రుషసో

యత్',`కాలేభ్యో భవవత్' ఇతి వచనముపపద్యతే, న హ్యృతుషు పితృషు ఉషసి వా జాతిరస్తి । తథా పితృదేవత్యమ్, దేవదేవత్యమితి ప్రయోగోఽప్యేవమేవోపపద్యతే ।

కథమితి । పురోడాశాదికస్య దేయస్యాభావాదిన్ద్రస్య సమ్ప్రదానత్వం నాస్తీతి ప్రశ్నః । మన్త్రస్తుత్యామపీత్యాది । నానేనౌపచారికత్వం ప్రయోగస్యోచ్యతే, అపి తు ముఖ్య ఏవ ప్రయోగః, యాగసమ్ప్రదానే సార్వలౌకికః ప్రయోగః, అయం తు నైరుక్తానామిత్యేతావాన్విశేషః । ఉపచరన్తీతి బ్రువతే, ప్రయుఞ్జత ఇత్యర్థః ।

కథమిత్యాది । పూర్వోక్తం ప్రకారద్వయమత్ర నాస్తీతి ప్రశ్నః । ఉపేమానాదితి । కాషాయౌ గర్దభస్య కర్ణావితివద్ గౌణోఽయం ప్రయోగ ఇత్యర్థః । సేతి ప్రకృత ఇతి । ప్రకృతం హి సాగ్రహణం సంజ్ఞయా సమ్బద్ధమితి తదనువృత్తౌ సంజ్ఞాయా అప్యనువృత్తిః స్యాత్ ।।

కస్యేత్ ।। 4.2.25 ।।

కిమో విభక్తౌ కాదేశం కృత్వా కస్యేతి నిర్దిష్టమిత్యాశఙ్కామపనయతి---కశబ్ద ఇతి । ఏవం చ కృత్వా కాయానుబ్రూహీతి సమ్ప్రైషః । కస్మై అనుబ్రూహీతి, `న కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ' ఇతి తు ఛాన్దసః స్మైభావః, యదిన్ద్రాగ్నీ అవమస్యామిత్యాదివత్ । కాయమితి । ఇత్వే కృతే యస్యేతి లోపః ప్రాప్తః పరత్వాదాదివృద్ధ్యా బాధ్యతే, శ్రీర్దేవతాస్య శ్రాయమితివత్ । `సోమాట్ట్యణ్' ఇత్యత్ర కగ్రహణే చ క్రియమాణే యద్యపి యస్యేతి లోపాత్పరత్వాద్ వృద్ధిర్భవతి, కృతాయామపి వృద్ధౌ యస్యేతి లోపః స్యాదేవ ।।

అపోనప్త్రపాన్నప్తృభ్యాం ఘః ।। 4.2.27 ।।

అపోనపాత్ అపాంనపాదితి దేవతానామధేయే ఇతి । పృషోదరాదిత్వాదనయోః సాధుత్వమ్ । తయోస్తు ప్రత్యయసన్నియోగేనేతి । ఏవం చ అపోనపాతే అనుబ్రూహి, అపాంనపాతేఽనుబ్రూహి, అపోనపాత్తం యజ, అపాం నపాతం యజేతి సమ్ప్రైషః । వేదే తు అపోనప్త్రే స్వాహేతి ఛాన్దసః ప్రయోగః ।।

ఛ చ ।। 4.2.28 ।।

యోగవిభాగ ఇత్యాది । పూర్వసూత్ర ఏవ ఛగ్రహణే సతి ఘచ్ఛౌ ద్వౌ ప్రత్యయౌ, ప్రకృతీ అపి ద్వే ఇతి స్యాత్సఙ్ఖ్యాతానుదేశః । శతరుద్రీయమితి । శతశబ్దోఽనన్తవచనః, శతం రుద్రా దేవతాఽస్యేతి ఘచ్ఛౌ, తయోవిధానసామర్థ్యాద్ `ద్విగోర్లుగనపత్యే' లుగ్న భవతి ।।

మహేన్ద్రాద్ఘాణౌ చ ।। 4.2.29 ।।

సౌమీతి । టిత్త్వాన్ఙీప్, `హలస్తద్ధితస్య' ఇతి యలోపః ।।

వాయ్వృతుపిత్రుషసో యత్ ।। 4.2.31 ।।

వాయవ్యమితి । `ఓర్గుణః', `వాన్తో యి ప్రత్యయే' పిత్ర్యమితి । `రీఙృతః' ఇతి రీఙ్, యస్యేతి లోపః ।।

ద్యావాపృథివీశునాసీరమరుత్త్వదగ్నీషోమవాస్తోష్పతిగృహమేధాచ్ఛ చ ।। 4.2.32 ।।

అణో ణ్యస్య చాపవాద ఇతి । వాస్తోష్పతిశబ్దాత్పత్యుత్తరపదస్య ణ్యస్యాపవాదః, శేషేభ్యోఽణః । ద్యావాపృథివ్యావితి । `దివో ద్యావా', `దివసశ్చ పృథివ్యామ్' ఇతి ద్యావాదేశః । శునాసీరావితి । `దేవతా ద్వన్ద్వే చ' ఇత్యానఙాదేశః । శునో వాయుః, సీర ఆదిత్య ఇతి । అన్యే తు ఏకమేవ శునసీరమిన్ద్రస్య, గుణమమన్యన్త, యథాహాశ్వలాయనః---`ఇన్ద్రో వా శునాసీరః' ఇతి । మన్త్రలిఙ్గఞ్చ భవతి---ఇన్ద్రం వయం శునాసీరమస్మిన్యజ్ఞే హవామహే' ఇతి । మరుతోఽస్య సన్తి మరుత్వానిన్ద్రః । అగ్నీషోమీయమితి । `ఈదగ్నేః సోమవరుణయోః' వాస్తోః పతిర్వాస్తోష్పతిః, అస్మాదేవ నిర్దేశాత్సాధుః । గృహమేధశబ్దమకారాన్తం బహ్వృచా మన్యన్తే । `మరుద్భ్యో గృహమేధేభ్య ఉత్తరా' ఇత్యాశ్వలాయనః । `గృహమేధాస ఆగతా' ఇతి చ మన్త్రలిఙ్గమ్ । `మరుద్భ్యో గృహమేధిభ్యః సర్వాసాం దుగ్ధే సాయమోదనమ్' ఇతి తు తైత్తిరీయకమ్ । తత్ర దేకారాన్తో నకారాన్తో వేతి విప్రతిపన్నాః ।।

అగ్నేర్ఢక్ ।। 4.2.33 ।।

కలేర్ఢగిత్యత్రోక్తమేవార్థం స్మరయతి---ప్రాగ్దీవ్యతీయేష్వితి ।।

కాలేభ్యో భవవత్ ।। 4.2.34 ।।

కాలవిశేషవాచిభ్య ఇతి । స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి; బహువచననిర్దేశాత్ । వత్కారణమిత్యాది । అసతి వత్కరణే `కాలేభ్యో భవః' ఇత్యుచ్యమానే యది తావదేవం సమ్బన్ధః, కాలేభ్యో భవే యే ప్రత్యయా విధాస్యన్తే తే `సాస్య దేవతా' ఇత్యత్రార్థే భవన్తీతి దేవతాప్రకృతిరవిశేషితా స్యాత్, తతశ్చ `కాలట్ఠఞ్' ఇతి ఠఞిన్ద్రాదేరపి ప్రాప్నోతి । అథ పునరేవం సమ్బన్ధః---భవే యే ప్రత్యయా విధాస్యన్తే తే భవన్తి కాలేభ్యో దేవతాభ్య ఇతి ? ఏవమపి భవప్రత్యయా న విశేషితాః స్యుః, తతశ్చ `దిగాదిభ్యో యత్' ఇతి యత్ ప్రత్యయోఽపి భవే విహితః కాలవాచిభ్యోఽస్మిన్నర్థే ప్రాప్నోతి । అథాప్యేవం సమ్బన్ధః---కాలేభ్యో భవే యే ప్రత్యయాస్తే భవన్తి, కాలేభ్య ఏవ దేవతార్థే ఇతి తత్ర సకృత్ శ్రుతస్య తస్య కాలశబ్దస్యైవముభయసమ్బన్ధ ఏవ తావద్ దుర్లభః । అథాపి లభ్యేత, ఏవమపి యః కశ్చిత్కాలాద్భవే ప్రత్యయో యతః కుతశ్చిదేవతాయాః స్యాద్ ఋతుభ్యోఽణ్ ముహూర్తాదేరపి ప్రాప్నోతి । వతినిర్దేశే తు సతి సాదృశ్యపరిగ్రహో భవతి, తేన యాభ్యః ప్రకృతిభ్యో యేన విశేషణేన భవేఽర్థే విధాస్యన్తే యే ప్రత్యయాః, ఇహాపి తాభ్య ఏవ ప్రకృతిభ్యస్తేనైవ విశేషణేన త ఏవ ప్రత్యయా భవన్తీతి న కిఞ్చిదనిష్టమ్ ।।

మహారాజప్రోష్ఠపదాట్ఠఞ్ ।। 4.2.35 ।।

మహారాజో వైశ్రవణః, ప్రోష్ఠపదశబ్దాత్పూర్వేణ నక్షత్రాణి ప్రాప్తే వచనమ్, నవయజ్ఞ ఆగ్రయణమ్ । పూర్ణమాసాదణితి । అస్మిన్వర్తత ఇత్యేవ । పౌర్ణమాసీతి । పూర్ణో మాసోఽస్యాం తిథౌ వర్తత ఇతి విగ్రహః, ఏషైవ చ వ్యుత్పత్తిః `సాస్మిన్పౌర్ణమాసీ' ఇత్యత్రాపి దర్శితా ।।

పితృవ్యమాతులమాతామహపితామహాః ।। 4.2.36 ।।

పితృమాతృభ్యామితి । స్వరూపపదార్థకత్వేనాభ్యర్హితత్వే విశేషాభావాల్లఘ్వక్షరస్య పూర్వనిపాతః, అయోనిసమ్బన్ధవాచిత్వాదనఙోఽభావశ్చ । డామహజితి । కథం

తద్వ్యాకారేఽవగ్రహః---మాతా + మహః, పితా + మహ ఇతి ? తసమాన్మహప్రత్యయః పితృమాతృభ్యాం నిపాతితస్తయోశ్చానజాదేశ ఇతి కేచిత్ । వృత్తికారస్తు సంహితాపాఠస్యైవ నిత్యత్వాత్ `నలక్షణేన పదకారా అనువర్త్యాః' ఇతి న్యాయేనావగ్రహో మా కారీతి మన్యతే । మాతరి షిచ్చేతి । షిత్త్వముపసఙ్ఖ్యేయమిత్యర్థః । న పునః షకారోఽనుబన్ధః కర్తవ్య ఇతి దేశాభావాత్---మాతామహా ఇత్యపి మన్త్రే దృశ్యతే ।

అవేర్దుగ్ధ ఇతి । దుగ్ధం క్షీరమ్ । సోఢాదీనామ్ `ఆదేశప్రత్యయయోః' ఇతి షత్వం న భవతి, సకారోచ్చారణసామర్థ్యాత్ ।

నిష్ఫలస్తిల ఇతి । సస్యావస్థాయాం ఫలరహిత ఉచ్యతే, ధాన్యావస్థాయాం ప్రయోజనశూన్య ఇత్యన్యే ।।

తస్య సమూహః ।। 4.2.37 ।।

సర్వస్యైవ విషయస్యాపవాదైరవష్టబ్ధత్వాత్పృచ్ఛతి---కిమిహోదాహరణమితి । కాకశుకవకశబ్దా ఆద్యుదాత్తాః `ప్రాణినాం కుపూర్వాణామ్' ఇత్యనేన, అస్యార్థః---వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ, అథాదిః ప్రాక్ శకటేరిత్యత ఆదిరిత్యనువృత్తం షష్ఠీబహువచనాన్తం విపరిణమ్యతే, ప్రాణివాచినాం యే ఆదిభూతాః కవర్గాత్పూర్వే అచ స్తేషాముదాత్తో భవతీతి । తత్ర శౌకమిత్యనుదాహరణమ్ ; ఖణ్డికాదిషు పాఠాత్ । వకశబ్దస్తూదాహార్యః ।।

భిక్షాదిభ్యోఽణ్ ।। 4.2.38 ।।

అణ్గ్రహణం బాధకబాధనార్థమితి । భిక్షాశబ్దోఽయమ్ `గురోశ్చ హలః' ఇత్యకారప్రత్యయాన్తత్వాదన్తోదాత్తః, తతః `అనుదాత్తాదేః' ఇత్యఞ్ అణో బాధకః ప్రాప్నోతి, తస్య బాధనార్థమణ్గ్రహణమ్ । నను చ యద్యత్రాఞ్, స్యాత్పునర్వచనమనర్థకం స్యాత్ ? నానర్థకమ్; పరత్వాదచి తత్తల్లక్షణఫక్ ప్రాప్నోతి, తద్బాధనార్థమత్ర పునర్వచనం స్యాదిత్యఞ్ స్యాదేవ, పునరణ్గ్రహణాదణేవ భవతి । గార్భిణమితి । `భస్యాఽఢే తద్ధితే' ఇతి పుంవద్భావేన జీపో నివృత్తిః, తతోఽణి `ఇమణ్యనపత్యే' ఇతి ప్రకృతిభావాత్ `నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపాభావః । తస్య గ్రహణసామర్థ్యాత్పుంవద్భావో న భవతీతి । యది స్యాత్, `సిద్ధత్వాత్ప్రత్యయవిధౌ' ఇతి వచనాదనుత్పన్న ఏవ తద్ధితే పుంవద్భావేన భవితవ్యమ్ ।

యువశబ్దశ్చ' కనిన్యువృష' ఇతి కనిన్ప్రత్యయాన్తత్వాదాద్యుదాత్త ఇత్యౌత్సర్గిక ఏవాణ్ సిద్ధ ఇతి తస్యేహ పాఠోఽనర్థకః స్యాత్ । యౌవతమితి । యథా తు వార్త్తికం తథా పుంవద్భావ ఇష్యతే । ఆహ హి---`భిక్షాదిషు యువతిగ్రహణానర్థక్యం పుంవద్భావస్య సిద్ధత్వాత్ ప్రత్యయవిధౌ' ఇతి ॥

గోత్రోక్షోష్ట్రోరభ్రరాజారాజన్యరాజపుత్రవత్సమనుష్యాజాద్ వుఞ్ ॥ 4.2.39 ॥

అపత్యాధికారాదన్యత్రేతి । యద్యేవమ్, రాజన్యమనుష్యయోరుపాదానమనర్థకమ్, గోత్ర ఇత్యేవసిద్ధమ్ । న తావపత్యప్రత్యయాన్తౌ; జాతేః ప్రత్యయార్థత్వాత్ । ఉక్తం హి---`రాజ్ఞోఽపత్యే జాతిగ్రహణమ్, మనోర్జాతావఞ్యతౌ షుక్చేతి । కింతర్హ్యుచ్యతే `ప్రకృత్యాఽకే రాజన్యమనుష్యయువానః' ఇతి యలోపో న భవతీతి, యావతాఽనాపత్యయకారత్వేనైవ న భవిష్యతి ? సత్యమ్ ; అపత్యార్థత్వమభ్యుపేత్యైతదుచ్యతే । యద్యపత్యార్థత్వమభ్యుపేయతే, రాజన్యమనుష్యయోర్గ్రహణమనర్థకమ్ ? నానర్థకమ్; జ్ఞాపనార్థత్వాత్, ఏతజ్ జ్ఞాపయతి---నైతయోరపత్యకృతం భవతీతి, తేన యలోపో న భవతి, సర్వథా `ప్రకృత్యాఽకే రాజన్యమనుష్యయువానః' ఇతి న వక్తవ్యమ్ । ఔపగవకమితి । యథాత్ర పరోఽప్యనుదాత్తాదేరఞ్ న భవతి, తథా `ఖణ్డికాదిభ్యశ్చ' ఇత్యత్ర వక్ష్యతే ॥

బ్రాహ్మణమాణవవాడవాద్యన్ ॥ 4.2.42 ॥

నకారః స్వార్థ ఇతి । `ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యమ్' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం యథా స్యాత్ । కిమర్థం పునర్బ్రాహ్మణాదిభ్యో యన్విధీయతే, న ప్రకృతో యఞేవ విధీయతే, న హి వృద్ధేషు యఞో యనో వా విశేషోఽస్తి---తదేవ రూపమ్, స ఏవ స్వరః, ఠఞస్త్వస్వరితత్వాదననువృత్తిః ? జ్ఞాపనార్థం తు । ఏతఀజ్ జ్ఞాపయతి---అన్యేభ్యఽప్యయమ్ । కిం సిద్ధం భవతి ? పృష్ఠాదుపసఙ్ఖ్యానం చోదయిష్యతి తన్న వక్తవ్యం భవతి ।

పృష్ఠానాం సమూహ ఇతి । పృష్ఠశబ్దః స్తుతివిశేషవచనః । పృష్ఠ్యః షడహ ఇతి । తద్వతి తదుపచారః ।

ఙస్వక్తవ్య ఇతి । సకారః పదసఞ్జ్ఞార్థః, తేన పార్శ్వమిత్యత్ర భత్వాభావాదోర్గుణో న భవతి ॥

అనుదాత్తాదేరఞ్ ।। 4.2.44 ।।

అచిత్తాత్పరత్వాద్ ఠకా భవితవ్యమితి । చిత్తవన్త ఉదాహృతాః, కపోతమయూరశబ్దౌ `లఘావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తౌ, ఇగుపధాత్కః, తరతేః సన్వత్తుక్ చాభ్యాసస్యేతి కిప్రత్యయాన్తస్తిత్తిరిశబ్దః ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తః । సన్వద్భావేనాద్యుదాత్తత్వం న భవతి; `ఉణాదయో బహులమ్' ఇతి బహులవచనాత్ ।।

ఖణ్డిరకాదిభ్యశ్చ ।। 4.2.45 ।।

క్షుద్రకాశ్చేతి । క్షుద్రకస్యాపత్యాని, జనపదశబ్దాదితి విహితస్య తద్రాజస్య లుక్, మాలవాత్తు వృద్ధలక్షణస్య ఞ్యఙః । పూర్వేణాఞి సిద్ధే ఇతి । సమాసాన్తోదాత్తత్వే సతి శేషనిఘాతేనానుదాత్తాదిత్వాత్ ।।

నను చ పరత్వాదితి । అభ్యుపేత్య గోత్రత్వమేతదుక్తమ్, తదేవ తు నాస్తీత్యాహ---న చ గోత్రసముదాయో గోత్రమితి । తత్ర చ యథా జనపదసముదాయో జనపదగ్రహణేన న గృహ్యత ఇతి కాశికోసలాయా ఇత్యత్ర ఛ ఏవ భవతి, న జనపదలక్షణో వుఞ్, తద్వదత్రాపి గోత్రలక్షణో వుఞ్ న ప్రాప్నోతీతి భావః । స్యాదేతత్---మా భూత్సముదాయో గోత్రమ్, మాలవశబ్దస్తు గోత్రం భవతి, తతశ్చ తదన్తవిధినా సముదాయాదపి వుఞ్ప్రాప్నోతీతి ? తత్రాహ---న చేతి । `యేన విధిస్తదన్తస్య' ఇత్యత్ర హి `సమాసప్రత్యయవిధౌ ప్రతిషేధః' ఇత్యుక్తమ్ । ఏవం తర్హీత్యాది । కథమేకేన యత్నేనోభయం శక్యం జ్ఞాపయితుమ్ ? శక్యమిత్యాహ, అన్యథానుపపత్త్యా జ్ఞాపకం భవతి, ఉభయేన చ వినా నాస్మాదఞ్విధానముపపద్యత ఇతి । కిమాత్రానుపపన్నమ్ ? తత్ర పూర్వవిప్రతిషేధజ్ఞాపనస్య ప్రయోజనమౌపగవకం కాపటవకమితి । వుఞోఽవకాశః యదాద్యుదాత్తమ్---గ్లుచుకస్యాపత్యం గ్లుచుకాయనిః, `ప్రాచామవృద్ధాత్ఫిన్' తేషాం సమూహో గ్లౌచుకాయనకమితి; అఞస్తు కాపోతమిత్యాద్యగోత్రమవకాశః; గోత్రాదనుదాత్తాదేరుభయప్రసఙ్గే పరత్వాదఞ్, స్యాత్, అస్మాత్తు జ్ఞాపకాద్ వుఞేవ భవతి । తదన్తవిధిజ్ఞాపనస్య ప్రయోజనమ్---వనహస్తినాం సమూహో వానహస్తికమ్ । గౌధేనుమితి । `జఙ్గలధేనువలజానతస్య' ఇత్యుత్తరపదవృద్ధివికల్పః ।

పునరస్యైవ నియమార్థత్వం వర్ణయిష్యన్ కథమేకేన యత్నేనోభయం లభ్యమ్---జ్ఞాపనం చ నియమశ్చ ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---క్షుద్రకమాలవాదిత్యేతావతేతి । యోగవిభాగేన యత్నద్వయమాశ్రీయత ఇత్యర్థః । క్షౌద్రకమాలవీ, క్షౌద్రకమాలవకమితి । ఉభయత్రాపి మాలవాదుత్పన్నస్య ఇఞః `గోత్రేఽలుగచి' ఇతి లుకి ప్రతిషిద్ధే `ఆపత్యస్య' ఇతి యలోపః ।

అఞ్సిద్ధిరిత్యాది అనుదాత్తాదేరితి । హేతుగర్భం విశేషణమ్; యతోఽయం క్షుద్రకమాలవశబ్దోఽనుదాత్తాదిస్తేన తస్యాదనుదాత్తాదేరిత్యేవాఞః సిద్ధిరస్తి । కోర్థః తస్య గణపాఠేనేతి శేషః । న కిఞ్చిత్ప్రయోజనమ్ ఇత్యర్థః । గోత్రలక్షణో వుఞ్ ప్రాప్నోతి, అతస్తద్బాధనార్థః పాఠ ఇతి చేత్తత్రాహ---గోత్రాద్వుఞితి । గోత్రాద్వుఞ్ విధీయతే, న చ తత్క్షుద్రకమాలవేతిశబ్దరూపగోత్రమిత్యర్థః । తదన్తాదితి । మాలవశబ్దస్య గోత్రత్వాత్తదన్తవిధినా ప్రాప్నోత్యేవ । న స సర్వత ఇతి । ఆద్యాదిత్వాత్సప్తమ్యన్తాత్తసిః, స తదన్తవిధిః సర్వత్ర న భవతీత్యర్థః । తదన్తత్వే ఇతి । తదన్తవిధిరస్తీత్యస్మిన్నర్థ ఇత్యర్థః । తథా చేతి । ధేనురనఞికముత్పాదయతీతి ఆపిశలేః సూత్రమ్ । అత్ర వృద్ధ్యర్థోఽనుబన్ధో మృగ్యః, ఇకస్యైవ చేసుసుక్తాన్తాత్పరస్య కాదేశో ద్రష్టవ్యః । అర్థమాత్రం వా భాష్యకారేణ నిర్దిష్టమ్ । ఇకగితి ఠకమిత్యర్థః । ధేనూనాం సమూహో ధైనుకమ్ । అనఞితి కిమ్ ? అధేనూనాం సమూహ ఆధేనవమ్, ఉత్సాదిపాఠాదఞ్ । యద్యపి ధేనుశబ్దః సూత్రే పఠ్యతే, తథాపి బహ్వచయాస ఇతి లిఙ్గాదధేనుశబ్దాదపి భవతి । తత్ర యది సామూహికేషు తదన్తవిధిర్న స్యాత్, అనఞితి ప్రతిషేధోఽర్థకః స్యాత్ ।

ప్రయోజనాన్తరమప్యాహ---సేనాయామితి । యథేతి । పూర్వవిప్రతిషేధేన వుఞాఽఞో బాధా యథా స్యాదిత్యేవమర్థశ్చ తస్య గణే పాఠ ఇత్యర్థః । ఉలూకశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే స `లఘావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తః । ఛన్దసి తు యదులూకో వదతి మోఘమేతత్, ఇత్థా ఉలూక ఆపప్తదితి యదాద్యుదాత్తత్వమ్, తచ్ఛాన్దసమ్ । భాషాయాం తు మధ్యోదాత్తమేవ, తత్ర పూర్వేణైవాఞ్ సిద్ధః, తస్మాదేవం వక్తవ్యమ్---ఔలూక్యశబ్దో గర్గాదియఞన్తః, యతః `యఞఞోశ్చ' ఇతి బహుషు లుకి కృతే రూపమ్, తదిహ పఠ్యత ఇతి । అసతి హి తస్య పాఠే ఉలూకానాం సమూహ ఇత్యర్థవివక్షాయాం `గోత్రేఽలుగచి' ఇతి లుకః ప్రతిషేధాదౌలుక్యశబ్దాద్ గోత్రాశ్రయో వుఞ్ప్రాప్నోతి । శుకశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, `తస్య సమూహః' ఇత్యత్ర తు `యస్య చ నాన్యత్ప్రతిపదవిధానమస్తి' ఇత్యుక్త్వోదాహృతమ్--కాకం శౌకమితి, తస్మాత్తత్ర శౌకమిత్యస్య స్థానే బాకమితి పఠితవ్యమ్ । బకశబ్దః `ప్రాణినాం కుపూర్వాణామ్' ఇత్యాద్యుదాత్తః । యుగవరత్రేతి పఠ్యతే, తత్సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమిచ్ఛన్తి---యౌగవరత్రమ్, యౌగమ్, వారత్రమితి, తత్ర సఙ్ఘాతపక్షే `జాతిరప్రాణినామ్' ఇతి ద్వన్ద్వైకవద్భావే నపుంసకహ్రస్వత్వే సతి యుగవరత్రేతి దీర్ఘనిర్దేశోఽనుపపన్నః, తస్మాద్యుగసహితా వరత్రేతి సమాసః కర్తవ్యః, జాతిపరత్వాభావాద్వా ఏకవద్భావాభావః ।।

చరణేభ్యో ధర్మవత్ ।। 4.2.46 ।।

గోత్రచరణాద్వుఞిత్యారభ్య ప్రత్యయా వక్ష్యన్తే ఇతి । నను చ న తత్ర ధర్మగ్రహణమస్తి, తత్కథం ధర్మవదిత్యతిదేశో యుజ్యత ఇత్యాహ---తత్రేదమితి । ఇదమేవ ధర్మవదితివచనం లిఙ్గమస్తి, తత్ర చరణాద్ధర్మామ్నాయయోరితి । వతిః సర్వసాదృశ్యార్థ ఇతి । అసతి తస్మిన్ `చరణేభ్యో ధర్మః' ఇత్యుచ్యమానే యది తావదేవం సమ్బన్ధః, చరణేభ్యో ధర్మే యే ప్రత్యయా విధాస్యన్తే తే భవన్తి, సమూహ ఇతి సమూహప్రకృతిరవిశేషితా స్యాత్, తతశ్చ కాకాదిభ్యోఽపి వుఞాదయః ప్రసజ్యేరన్ । అథ పునరేవం సమ్బన్ధః---ధర్మే యే ప్రత్యయా విధాస్యన్తే తే చరణేభ్యః సమూహే భవన్తీతి ? ఏవమపి ధర్మప్రత్యయా న విశేషితాః స్యుః, తతశ్చ `తస్యేదమ్' ఇతి విధాస్యమానా అణాదయోఽపి కఠాదిభ్య ఆపద్యేరన్ । అథాప్యేవం సమ్బన్ధః---చరణేభ్యో ధర్మే యే ప్రత్యయాస్తే భవన్తి చరణేభ్య ఏవ సమూహ ఇతి ? తత్ర సకృత్ శ్రుతస్య చరణశబ్దస్యైవముభయసమ్బన్ధ ఏవ తావద్ దుర్లభః, అథాపి లభ్యేత ? ఏవమపి యః కశ్చిద్ధర్మే ప్రత్యయో యతః కుతశ్చిచ్చరణశబ్దాత్స్యాత్, `కౌపిఞ్జలహాస్తిపదాదణ్' కఠాదిభ్యోఽపి స్యాత్, వతినిర్దేశే తు సతి సర్వసాదృశ్యపరిగ్రహో భవతి । తేన యాభ్యః ప్రకృతిభ్యో యేన విశేషణేన యే ప్రత్యయా ధర్మే విధాస్యన్తే, ఇహాపి తాభ్యః ప్రకృతిభ్యస్తేనైవ విశేషణేన త ఏవ భవన్తీతి న కిఞ్చిదనిష్టమ్ । కాఠకమ్, కాలాపకమితి । గోత్రచరణాద్వుఞ్ । ఛాన్దోగ్యమితి । `ఛన్దోగౌక్థిక' ఇతి ఞ్యః । ఆథర్వణమితి । `ఆథర్వణికస్యేకలోపశ్చ' ఇత్యణ్, ఇకలోపశ్చ ।।

అచిత్తహస్తిధేనోష్ఠక్ ।। 4.2.47 ।।

అణఞోరపవాద ఇతి । అచిత్తార్థేషు యేననాప్రాప్తిన్యాయేనాణోఽపవాదః । కపోతాదిషు చిత్తవత్సు చరితార్థస్యాఞోఽపి పరత్వాద్వాధక ఇత్యర్థః । హస్తిధేనుశబ్దయోస్తు ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తయోరనుదాత్తాదిలక్షణస్యాఞోఽపవాదః । హస్తిశబ్దః `హస్తాజ్జాతౌ' ఇతీనిప్రత్యయాన్తః । ధేనుశబ్దః `ధేటో ఽనుశ్చ' ఇతి నుప్రత్యయాన్తః । ఆధేనవమితి । అత్సాదిపాఠాదఞ్, `జఙ్గలధేనువలజాన్తస్య' ఇతి పక్షే వృద్ధ్యభావః ।।

పాశాదిభ్యో యః ।। 4.2.49 ।।

యప్రత్యయయాన్తం స్వభావతః స్త్రీలిఙ్గమ్ । వాతశబ్దోఽత్ర పఠ్యతే---వాతానాం సమూహో వాత్యా, పృథగ్వాతాదర్శనాదయుక్తోఽత్ర సమూహః, తస్మాచ్చీఘ్రత్వే ప్రత్యయో వక్తవ్యః ? నైష దోషః; ఏకస్యాపి వాతావయవినో దిగ్భేదేన భేదోఽధ్యారోపః, తదాశ్రయశ్చ సమూహః । అథ వా---ప్రతిదిశం వాతావయవిన ఏవ భిద్యన్తే, తథా చ ప్రతిభాసః---పూర్వోవాతః, ఉత్తరో వాతః, సర్వతో వాన్తి వాతా ఇతి । ఆహ చ---వాయోర్వాయుసమ్మూర్ఛనం నానాత్వే లిఙ్గమితి ।

ఖలగోరథాత్ ।। 4.2.50 ।।

అథ కస్మాత్ఖలాదయోఽపి పాశాదిష్వేవ న పఠితాః, ఏవం హి విభక్తిర్నోచ్చారయితవ్యా భవతి ? తత్రాహ---పాశాదిష్వపాఠ ఇతి ।।

ఇనిత్రకట్యచశ్చ ।। 4.2.51 ।।

యోగవిభాగో యథాసఙ్ఖ్యార్థః, అన్యథా హనిత్రకట్యచస్త్రయశ్చకారాద్యశ్చేతి చత్వారః ప్రత్యయాః, ప్రకృతయస్తు తిస్ర ఇతి వైషమ్యం స్యాత్ ।

ఖలాదిభ్య ఇతి । ఖలాదయః ప్రయోగతో గమ్యాః । ఏతేఽపి ప్రత్యయాః స్వభావతః స్త్రియామేవ ।।

విషయో దేశే ।। 4.2.52 ।।

నను చ విషయస్య దేశత్వావ్యభిచారాద్ దేశ ఇతి విశేషణం వ్యర్థమిత్యత ఆహ---విషయశబ్దోఽయమితి । అత్యన్తశీలితః=అత్యన్తాభ్యస్తః । తత్ర దేశగ్రహణం గ్రామసముదాయప్రతిపత్త్యర్థమితి । యద్యేవమ్, దేశగ్రహణమేవాస్తు మా భూద్విషయగ్రహణమ్ ? నైవం శక్యమ్; దేశశబ్దోఽపి నానార్థః, దేశనం దేశ ఇతి క్రియాశబ్దస్యాపి భావాత్ । శిబీనాం విషయో దేశః శైబ ఇతి । కథం శిబయో దేశ ఇతి ? నివాసవివక్షాయామ్ `తస్య నివాసః' `జనపదే లుప్' ఇతి లుపి భవిష్యతి । నన్వర్థభేదో భవతి, శిబీనాం నివాసో జనపద ఇత్యత్ర స్వాస్వామిభావో న ప్రతీయతే, అన్యదీయేఽపి జనపదే నివాససమ్భవత్; శిబీనాం విషయ ఇత్యత్ర తు స్వస్వామిభావః ప్రతీయతే, న తు నివాసార్థః, తత్రావసతామపి

స్వామిత్వసమ్భవాత్ ? సత్యమ్ ; య ఏవాసౌ యేషాం విషయస్తత్రైవ తేషాం నివాసే జనపదే లుప్ స్మర్యతే, న నివాసమాత్రే । అత్ర చాభిదానస్వాభావ్యం హేతుః । ఏవం చ శిబీనాం విషయః శైబ ఇత్యత్రార్థే విబయ ఇత్యపి భవతి । ఏవం వసాతీనాం విషయో వాసాతః, తేషామేవ నివాసో వసాతయః । తథా గాన్ధారీణాం విషయో గాన్ధారః, నివాసో గాన్ధారయః । అఙ్గాః, వఙ్గా, సుహ్మాః పుణ్డ్రా ఇతి---నివాసరూపతైవ వివక్ష్యతే, న విషయరూపతా ।

ఏషం రాజన్యాదిబ్యో వుఞిత్యత్రాపి విషయవివక్షాయాం రాజన్యకమ్, నివాసో రాజన్యాః । తత్రైవ బైల్వతాదిషు విషయవివక్షైవ, తేన బైల్వతకమ్, ఆమ్బరీషపుత్రకమిత్యాద్యేవ భవతి । సర్వత్ర చాభిధానశక్తిరేవ హేతుః, తదాహ---విషయాభిధానే జనపదే లుప్, బహువచనవిషయాద్ గాన్ధార్యాదిభ్యో వా రాజన్యాదిభ్యో నిత్యమ్, న వాభిధేయస్య నివాసవిషయత్వాత్ । నివాసవివక్షాయాం లుప్, విషయవివక్షాయాం తు ప్రత్యయ ఇతి ।।

సోఽస్యాదిరితిచ్ఛన్దసః ప్రగాథేషు ।। 4.2.55 ।।

ఛన్దస ఇతి న స్వరూపగ్రహణమ్, నాపి మన్త్రబ్రాహ్మణయోః, కస్య తర్హి ? అక్షరాణామియతావచనశ్ఛన్దః శబ్దోఽస్తి, యస్య జగత్యాదయో విశేషాస్తస్య గ్రహణమ్ ; ప్రాగాథానామాదౌ తస్యైవ సమ్భవాత్, తేన పఙ్క్త్యాదిశబ్దేభ్యః ప్రత్యయః । యత్ర ద్వే ఋచౌ తిస్రః క్రియన్త ఇతి చతుర్థషష్ఠౌ పాదౌ బార్హతో ప్రగాయే పునరభ్యసిత్వోత్తరయోరవస్యేదిత్యేవమాదినా ప్రకారేణ । తద్యథా---యజ్ఞాయజ్ఞా వః ప్రియం మిత్రం న శంసిషం ప్రియం మిత్రం న శంసిషమూజే నిపాతమితి । తత్ర యోఽయముచ్చారణప్రకారస్తద్గ్రథనమ్ । ప్రగ్రథనాదితి । ప్రగాథశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం దర్శయతి, ప్రగ్రథ్యత ఇతి ప్రగాథః, `అకర్తరి చ కారకే' ఇతి కర్మణి ఘఞ్, పృషోదరాదిత్వాద్రేఫనకారయోర్లోపః । ప్రాగాణాద్వేతి । `కృత్యచః' ఇతి ణత్వమ్, `కౌ గౌ శబ్దే', ప్రగీయత ఇతి ప్రగాథః, `ఉషికుషిగర్తిభ్యస్థన్' । త్రైష్టుభమితి । కుటీర ఇతి స్వార్థికస్యాపి రప్రత్యయస్య యథా భిన్నలిఙ్గతా, తథేహాపి నపుంసకత్వం ద్రష్టవ్యమ్ ।।

సంగ్రామే ప్రయోజనయోద్ధృభ్యః ।। 4.2.56 ।।

`సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' ఇతి వచనాత్సంగ్రామవాచిభ్యః ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి, న ప్రయోజనయోద్ధృభ్యశ్చరమనిర్దిష్టేభ్య ఇత్యాశఙ్క్యాహ--సోఽస్యేతి సమర్థవిభక్తిరిత్యాది ।

ప్రథమాసమర్థవిశేషణమితి । తేన విశేష్యద్వారేణ ప్రయాజనయోద్ధార ఏవ ప్రథమనిర్దిష్టాః । ప్రత్యయార్థవిశేషణం సంగ్రామ ఇతి । తేన తద్ద్వారేణ సంగ్రామశ్చరమనిర్దిష్టః ॥

ఘఞః సాస్యాం క్రియేతి ఞః ॥ 4.2.58 ॥

అస్యామితి ప్రత్యయార్థః స్త్రీలిఙ్గ ఇతి । తేన లిఙ్గస్య వివక్షితత్వం దర్శయతి । ఘఞన్తాత్క్రియావాచిన ఇతి । భావే యో ఘఞ్ తదన్తాదిత్యర్థః । శ్యైనమ్పాతేతి । పతనం పాతః, శ్యేనానాం పాత ఇతి కర్తరి షష్ఠ్యాః సమాసః, తతో ఞః, `శ్యేనతిలస్య పాతే ఞః' ఇతి ముమ్ । ప్రాకార ఇతి । ద్రవ్యవచనోఽయం కర్మణి ఘఞన్తః, `ఉపసర్గస్య ఘఞ్యమనుష్యే బహులమ్' ఇతి ప్రశబ్దస్యదీర్ఘత్వమ్ । సామాన్యేన చేదం విధానమితి । ఏతదేవోదాహరణేన ద్రఢయాత---దణఅడపాత ఇతి ॥

తదధీతే తద్వేద ॥ 4.2.59 ॥

ఇహ యోఽయం గ్రన్థమధీతే స తం స్వరూపతా వేత్తి, యశ్చ వేత్తి సోఽవశ్యమధీతే---ఇత్యన్యతరోపాదానేన సిద్ధమ్, కిమర్థమిమావర్థావుపదిశ్యేతే, నైతయోరావశ్యకః సమావేశః, అధ్యయనమ్ = శబ్దపాఠః, అర్థావబోధః = వేదనమ్, భవతి చ---కశ్చిత్సంపాఠం పఠతి నార్థం వేత్తి, కశ్చిచ్చార్థం వేత్తి న సంపాఠం పఠతి ।

ద్విస్తద్గ్రహణమిత్యాది । `తదధీతే వేద' ఇత్యుచ్యమానే సముచ్చయో విజ్ఞాయేత, తతశ్చ యస్తదధీతే వేద చ తత్రైవ స్యాత్, యస్తు కేవలమధీతే వేద వా న తత్ర స్యాత్; ద్విస్తద్గ్రహణే తు వాక్యభేదేనాధీయానవిదుషోః పృథక్ప్రత్యయవిధానం సిధ్యతి । నను చ `తదస్య తదస్మిన్స్యాత్' ఇత్యత్ర నానార్థనిర్దేశే ప్రత్యేకం సమర్థవిభక్తిః సమ్బన్ధనీయేతి ద్విస్తద్గ్రహణేన న్యాయో వ్యుత్పాదయిష్యతే, అత ఏవ `తేన దీవ్యతి' ఇత్యత్ర ప్రత్యర్థం ప్రత్యయో భవతి ? న బ్రూమః---ఇహైవ ద్విస్తద్గ్రహణమధీయానవిదుషోః పృథగ్విధానార్థమితి, కిం తర్హి ? ఉత్తరత్ర `క్రతూక్థాదిసూత్రాన్తాట్ఠక్', `వసన్తాదిభ్యష్ఠక్' ఇత్యత్రాపి, కిం చ కారణం న స్యాత్ ? క్రతుశబ్దః కర్మనామదేయం వసన్తాదయోఽప్యర్థాః, న తేషామధ్యయనం సమ్భవతి, తస్య శబ్దవిషయత్వాత్, తత్సహచరితే తు గ్రన్థే సమ్భవతి, గౌణత్వాత్తు న గృహ్యతే, ముఖ్య ఏవ త్వర్థే వేదనం సమ్భవతీతి తేభ్యో విదుష్యేవ స్యాద్, నాధ్యేతరి । పునస్తద్గ్రహణాత్తు యత్నాద్ గౌణస్యాపి గ్రహణాత్తత్రాపి భవతి ॥

క్రతూక్థాదిసూత్రాన్తాట్ఠక్ ।। 4.2.60 ।।

క్రతువిశేషవాచిభ్య ఇతి । స్వరూపస్య తు గ్రహణం న భవతి, యది స్యాదుక్థాదిష్వేవ పఠేత్ । క్రతుసామాన్యవాచినామపి సోభయాగాదీనాం పర్యాయాణాం న భవతి; ఉక్థాదిషు యజ్ఞశబ్దస్య పాఠాత్ । తస్మాద్విశేషవాచినామేవ గ్రహణం తేభ్యో ముఖ్యార్థవృత్తిభ్యో వేదితరి ప్రత్యయః, తత్ప్రతిపాదనపరగ్రన్థవృత్తిభ్యస్త్వధ్యేతరి । వార్త్తికసూత్రిక ఇతి । వృత్తౌ సాధు వార్త్తికమ్ `కథాదిభ్యష్ఠక్' । వార్త్తికం చ తత్సూత్రం చేతి కర్మధారయాత్ప్రత్యయః । ఏవం సాంగ్రహసూత్రిక ఇతి । కల్పసూత్రమితి కర్మధారయః, సమాహారద్వన్ద్వో వా ।

యజ్ఞాయజ్ఞీయాత్పరేణేతి । ఏనపా యోగే పఞ్చమీ చిన్త్యా, ఏనబపి పరశబ్దాత్పాక్షికః, యదా తద్విధౌ `ఉత్తరాధరదక్షిణాదాతిః' ఇతి నానువర్తతే, దిక్శబ్దేభ్య ఇత్యేవానువర్తతే । న చ తాన్యధీయానే ప్రత్యయ ఇష్యత ఇతి । ఠగ్, అణ్---చ ప్రత్యయద్వయమపి నేష్యతే, తేనోక్థాన్యధీయత ఇతి వాక్యమేవ భవతి । అత్ర చ అభిధానమేవ శరణమ్, సామలక్షణం ప్రాతిశాఖ్యమ్ । ఔక్థిక్య ఇతి । ఔక్థికానామామ్నాయః, ఇదమర్థే `ఛన్దోగౌక్థిక' ఇతి ఞ్యః । ఔక్థిక్యశబ్దాచ్చ ప్రత్యయో న భవతీతి । అణ్ప్రత్యయ ఇత్యర్థః, ఇదం ప్రసఙ్గాదుక్తమ్ । సూత్రాన్తాదితి । అత్యల్పమిదముచ్యత ఇత్యాహ---విద్యాలక్షణకల్పసూత్రాన్తాదితి వక్తవ్యమితి । విద్యా చేత్యాదివాక్యేనాతిప్రసక్తస్యాపవాదః । అఙ్గాదిపూర్వో విద్యాశబ్దః ప్రత్యయం నోత్పాదయతీత్యర్థః । త్రైవిద్య ఇతి । త్ర్యవయవా విద్యా త్రివిద్యా, తామధీతే త్రైవిద్యః । తిస్రో విద్యా అధీత ఇతి తు విగ్రహే `ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇతి లుక్ప్రసఙ్గః ।

యావక్రీతిక ఇతి । యవక్రీతమధికృత్య కృతమాఖ్యానం యవక్రీతశబ్దేనోచ్యతే, ఏవం ప్రైయఙ్గవమధికృత్య కృతముపచారాత్ప్రైయఙ్గవముచ్యతే । వాసవదత్తిక ఇతి । వాసవదత్తామధికృత్య కృతా ఆఖ్యాయికా, `అధికృత్య కృతే గ్రన్థే' ఇత్యత్రార్థే `వృద్ధాచ్ఛః', తస్య `లుబాఖ్యాయికాభ్యో బహులమ్' ఇతి లుప్, తతోఽనేన ఠక్ । ఏవం సౌమనోత్తరికః, ఐతిహాసిక ఇతి । ఇతి హాసీదితి యత్రోచ్యతే స ఇతిహాసః, పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ।

సర్వసాదేరితి । సర్వాదేః, సాదేర్ద్విగోశ్చోత్పన్నస్య పత్యయస్య లో భవతి లుగ్భవతీత్యర్థః, అర్థవతః సశబ్దస్య గ్రహణాత్సర్వశబ్దః పృథగుపాత్తః, `ద్విగోశ్చ' ఇత్యనేన `ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇత్యయమేవ లుక్ స్మారితః । సర్వవేద ఇతి । సర్వవేదానధీతే ఇత్యణో లుక్ । సవార్త్తిక ఇతి ।

వర్తి కాన్తమధీతే ఇతి అన్తవచనే సహశబ్దస్యావ్యయీభావః, `అవ్యయీభావే చాకాలే' ఇతి సభావః, తతోఽణో లుక్ ।

అనుసూరితి । అనుసూశబ్దష్ఠకముత్పాదయతి, లక్ష్యలక్షణశబ్దౌ చేత్యర్థః । ఆనుసుక ఇతి । అనుసూమధీత ఇతి ఠక్, తస్య `ఇసుసుక్తన్తాత్కః' ఇతి కాదేశః, `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వః ।

పదోత్తరపాదితి । పదశబ్ద ఉత్తరపదం యస్య స తథోక్తః, పూర్వపదమధీతే పూర్వపదికః । ఏవముత్తరపదికః ।

శతషష్టేరితి । శతశబ్దాత్షష్టిశబ్దాచ్చ పరో యః పథిన్శబ్దస్తదన్తాత్ షికన్ భవతి । షకారో జీషర్థః ।।

అనుబ్రాహ్మణాదినిః ।। 4.2.62 ।।

బ్రాహ్మణాసదృశ ఇతి । `యథార్థే యదవ్యయమ్' ఇతి సాదృశ్యేఽవ్యయీభావః ।

చోదయతి---మత్వర్థ ఇతి । పరిహరతి---తత్రైతస్మాదితి । దూషయతి---అనభిధానాదితి । సాక్షాత్పరిహారమాహ---అణో నివృత్త్యర్థం తు వచనమితి । క్వచిత్తు మత్వర్థ ఇత్యాది న పఠ్యతే ।।

వసన్తాదిభ్యష్ఠక్ ।। 4.2.63 ।।

వసన్తసహచరిత ఇతి । యత్ర వసన్తో వర్ణ్యతే యో వా వసన్తేఽధ్యేయః । వసన్తసాహచర్యాత్తాచ్ఛద్యం లభతే ।

ఉక్థాదిష్వేతే పఠితవ్యాః, తే వా వసన్తాదిషు ? తథా తు న కృతమిత్యేవ । అథర్వన్శబ్దోఽత్ర పఠ్యతే, స ఉపచారేణ ప్రోక్తే గ్రన్థే వర్తతే । అథర్వాణమధీతే ఆథర్వణికః, `దాణ్డినాయనహాస్తినాయన' ఇతి నిపాతనాత్ `నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపాభావః ।।

ప్రోక్తాల్లుక్ ।। 4.2.64 ।।

ప్రోక్తసహచరిత ఇతి । అర్థస్య ప్రోక్తత్వాదర్థేన చ ప్రత్యయస్య పౌర్వాపర్యాయోగాన్ముఖ్యార్థాసమ్భవాద్ గౌణస్య గ్రహణమిత్యర్థః । అపర ఆహ---ప్రోక్తశబ్ద ఇహ స్వర్యతే, తేన తదధికారవిహితః ప్రత్యయో గృహ్యత ఇతి । యది వా ప్రోక్తే భవః ప్రోక్త ఇతి సౌత్రోఽయమతద్ధితనిర్దేశః । పాణినీయమితి । నను పణోఽస్యాస్తీతి పణీ, తస్యాపత్యం పాణినః, పాణినస్యాపత్యం పణినో యువా పాణినిః, తతః `తేన ప్రోక్తమ్' ఇత్యర్థవివక్షాయాం `యూని లుక్' ఇతి ఇఞో లుకి కృతే ప్రత్యయలక్షణేన `ఇఞశ్చ' ఇత్యణ్ ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; `ఇఞశ్చ' ఇత్యత్ర `కణఅవాదిభ్యో గోత్రే' ఇత్యతః `గోత్రే' ఇత్యనువర్తతే, తేనేఞం విశేషయిష్యామః---గోత్రే య ఇఞ్ విహితస్తదన్తాదితి । తత్ర చ పారిభాషికం గోత్రం గృహ్యతే, తేన యూనీఞో న భవిష్యతి, తతో వృద్ధాచ్ఛః; ఆపిశలిశబ్దాద్ `ఇఞశ్చ' ఇత్యణ్, ఉభయత్రాధ్యేతృప్రత్యయస్య లుక్ । నన్వత్ర లుకి సతి, అసతి వా తదేవ రూపమితి నాస్తి విశేషః ? తత్రాహ---స్త్రియాం స్వరేచ వి సేష ఇతి । అసతి లుకి స్త్రియామ్ `టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్ స్యాత్, అణ్స్వరేణాన్తోదాత్తత్వం చ । లుకి తు సతి టాబ్ భవతి, ఛస్వరేణ మధ్యోదాత్తత్వం చ । ఆపిశలే తు స్వరే నాస్తి విశేషః, యథా తు లుకి సత్యపిశలేత్యత్ర జీబ్న భవతి, తథా `అనుపసర్జనాద్' ఇత్యత్ర ప్రత్యపాది ।।

సూత్రాచ్చ సోపధాత్ ।। 4.2.65 ।।

అష్టకం సూత్రమితి । అష్టావధ్యాయాః పరిమాణమస్య, `సంఖ్యాయాః సంజ్ఞాసఙ్ఘసూత్రాధ్యయనేషు' ఇతి `సంఖ్యాయా అతిశదన్తాయాః కన్' ।

సంఖ్యాప్రకృతేరితి వక్తవ్యమితి । సంఖ్యా ప్రకృతిర్యస్య ప్రత్యయస్య తదన్తాత్కోపధాదితి వక్తవ్యమిత్యర్థః । కాలాపకమధీతే కాలాపక ఇతి । కలాపినా ప్రోక్తమేధీయతే కాలాపాః, `కలాపినోఽణ్', `నాన్తస్య టిలోపే సబ్రహ్మచారి' ఇత్యౌపసంఖ్యానికష్టిలోపః, తతః `తదధీతే' ఇత్యణ్, ప్రోక్తాల్లుక్ । కాలాపానామామ్నాయ ఇతి `గోత్రచరణాద్ వుఞ్', కాలాపకమ్, తతః `తదధీతే' ఇత్యణ్, తస్య లుగ్న భవతి । యది స్యాద్ ఞిత్స్వరేణాద్యుదాత్తత్వం స్యాత్, లుగభావే త్వణ ఏవ స్వరో భవతి, స్త్రియాం చ జీబ్ భవతి ।

చతుష్టయ ఇతి । చత్వారోఽవయవా అస్య `సంఖ్యాయా అవయవే తయప్', `హ్రస్వాత్తాదౌ తద్ధితే' ఇతి మూర్ధన్యః ॥

ఛన్దోబ్రాహ్మణాని చ తద్విషయాణి ॥ 4.2.66 ॥

ప్రోక్తగ్రహణమనువర్తతే ఇతి । తద్ధ్యనువర్తమానమేవ పూర్వసూత్ర ఆరమ్భసామర్థ్యాన్న సమ్బధ్యతే । ఛన్దాంసి చ బ్రాహ్మణాని చేతి । తద్వాచీని శబ్దరూపాణీత్యర్థః । స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి; బహువచననిర్దేశాత్, అప్రోక్తప్రత్యయాన్తత్వాచ్చ । ప్రోక్తప్రత్యయాన్తానీతి । ప్రోక్తాదితి పఞ్చమ్యన్తం ప్రకృతం ప్రథమాబహువచనాన్తం విపరిణమ్యతే, `ఛన్దోబ్రాహ్మణాని' ఇత్యనేన సామానాధికరణ్యాదితి భావః ।
అధ్యేతృవేదితృప్రత్యయవిషయాణీత్యనేనైతద్దర్శయతి---
తచ్ఛబ్దేనాధ్యేతృవేదితృప్రత్యయః పరామృశ్యతే, విధేయతయా ప్రధానత్వాత్; నాధ్యేతృవేదితాసవర్థౌ, తయోః ప్రత్యయవిధౌ గుణభావాదితి । కిం సిద్ధం భవతి ? అధ్యేతృవిషయమపి వాక్యం నివర్తితం భవతి । అనన్యభావో విషయార్థ ఇతి । గ్రామసముదాయాదివృత్తిస్తు విషయశబ్దోఽసమ్భవాన్న గృహ్యతే । అత్ర యద్యధీతే వేదేత్యనువర్తేత, తతోఽధ్యేతృవేదితృవివక్షాయామేవ తద్విషయతా విధీయేత, తతశ్చ తద్విషయమేవ వాక్యం నివర్తయేత్, న క్రియాన్తరవిషయమ్, నాపి స్వాతన్త్ర్యముపాధ్యన్తరయోగం చ । యదాహ---తత్ర `యథాధికారాత్తద్విషయప్రసఙ్గః' ఇతి । తస్మాత్ప్రోక్తగ్రహణమేవానువర్తతే, నాధీయతే వేదేతి । తచ్ఛబ్దేన చ ప్రత్యయః పరామృశ్యతే, విషయశబ్దశ్చ అనన్యభావార్థః । తేన సర్వమేతత్స్వాతన్త్ర్యాది నివర్తతే । ఆహ చ---`సిద్ధం తు ప్రోక్తాధికారే తద్విషయవచనాత్' ఇతి । ప్రోక్తగ్రహణమేవాధిక్రియతే, నాధీతే వేదేత్యేతావర్థావిత్యర్థః ।

ఇహ ప్రోక్తప్రత్యయాన్తస్య బహుప్రకారతా దృశ్యతే---స్వాతన్త్ర్యమ్, ఉపాధ్యన్తరయోగః, వాక్యమ్, అధ్యేతృవేదిత్రోః ప్రత్యయ ఇతి । స్వాతన్త్ర్యం తావత్---పాణినినా ప్రోక్తం పాణినీయమితి । ప్రోక్తార్థ ఏవ వృత్తిః; ఉపాధ్యన్తరయోగః । మహత్పాణినీయమితి వాక్యమ్ । పాణినీయమధీత ఇతి ప్రత్యయః---పాణినీయాశ్ఛాత్రా ఇతి । ఛన్దోబ్రాహ్మణవాచినాం తు ప్రోక్తప్రత్యయాన్తానాం నిత్యమధ్యేతృవేదితృప్రత్యయాన్తవైవేష్యతే, న తు స్వాతన్త్ర్యాది, తదర్థమిదమారభ్యతే, తదాహ---తేనేతి । ఏవం చ కృత్వాఽర్ధద్వయస్యాపిం తన్త్రేణ విగ్రహః కర్తవ్య ఇతి దర్శయతి । కఠేన ప్రోక్తమధీయతే కఠాః, వైశమ్పాయనాన్తేవాసిత్వాణ్ణినిః, తస్య `కఠచరకాల్లుక్' ఇతి లుక్ తతః `తదధీతే' ఇత్యణ్, తతస్తస్యాపి `ప్రోక్తాల్లుక్' ఇతి లుక్ । ముదపిప్పలాదశబ్దాభ్యాం ప్రోక్తార్థో ఔత్సగికోఽణ్ । శేషం యథాయోగం పూర్వవత్ ।

ఋచాభః=వైశమ్పాయనాన్తేవాసీ । ఏవం తాణ్డ్యః । వాజసనేయశబ్దః శౌనకాదిః । తాణ్డిన ఇతి । `అపత్యస్య' ఇతి యలోపః । భాల్లవిశబ్ద ఇఞన్తః । శాట్యశబ్దాద్ గర్గాదియఞన్తాద్ `యఞిఞోశ్చ' ఇతి ఫక్ । ఐతరేయశబ్దః శుభ్రాదిఢగన్తః, తేభ్యః `పురాణప్రోక్తేషు' ఇతి ణినిః, సర్వత్రాధ్యేతృప్రత్యయస్య లుక్ ।

బ్రాహ్మణవిశేషప్రతిపత్త్యర్థమితి । బ్రాహ్మణస్య విశేషః పురాణప్రోక్తత్వమ్ । యాజ్ఞవల్క్యానీతి । యాజ్ఞవల్క్యశబ్దః కణ్వాదిః, సులభాదౌత్సర్గికోఽణ్, అత్ర స్వాతన్త్ర్యం భవతి । `పురాణప్రోక్తేషు' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి---`యాజ్ఞవల్క్యాదయో హ్యచిరకాలప్రవృత్తా ఇత్యాఖ్యానేషు వార్తా' ఇతి । కాశ్యపినః, కౌశికిన ఇతి । `కాశ్యపకౌశికాభ్యామృషిభ్యాం ణినిః' । పారాశరిణ ఇతి । పారాశర్యశబ్దాద్ గర్గాదియఞన్తాత్ `పారాశర్యశిలాలిభ్యామ్' ఇతి ణినిః, పూర్వవద్యలోపః । కర్మన్దిన ఇతి । `కర్మన్దకృశాశ్వాదినిః' । పిఙ్గశబ్దాత్పురాణప్రోక్తేషు' ఇతి ణినిః ।।

తదస్మిన్నస్తీతి దేశే తన్నామ్ని ।। 4.2.67 ।।

ఇతికరణస్తతశ్చేద్వివక్షేతి । నను తన్నామగ్రహణాదేవాతిప్రసఙ్గో న భవిష్యతి ? తన్న; ద్వివిధం నామ---కదాచిత్కేనచిత్సఙ్కేతితమ్, నిత్యం వ్యవహారానుపాతి । తత్ర ద్వితీయస్య పరిగ్రహార్థమితికరణః క్రియతే, భూమాదివిశేషపరిగ్రహార్థం చ । `తన్నామ్ని' ఇత్యేతత్తు నామధేయతావిరోధినో బలీయసోఽపి ప్రత్యయాన్ బాధితుమ్ , అన్యథా నాప్రాప్తే మతుప్యారమ్భాత్తస్యాయం బాధకః । తదపవాదైస్త్వినిఠనాదిభిః సహ సమ్ప్రధారణాయామపవాదవిప్రతిషేధాదినిఠనాదయ ఏవ స్యుః ।।

తేన నిర్వృత్తమ్ ।। 4.2.68 ।।

నిర్వృత్తమిత్యన్తర్భావితణ్యర్థాద్ వృతేః కర్మణి క్తః ।।

తస్య నివాసః ।। 4.2.69 ।।

ఋజునావామితి । ఋజ్వీ నౌర్యేషాం తేషామిత్యర్థః ।।

అదూరభవశ్చ ।। 4.2.70 ।।

అదూరమన్తికం తత్ర భవతీత్యదూరభవః, నిపాతనాత్సప్తమీసమాసః । విదిశాయా ఇతి । `దూరాన్తికార్థైః షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్' ఇతి షష్ఠీ । చకార ఇత్యాది । అసతి తు తస్మిన్నానన్తర్యాదయమేవార్థ ఉత్తరత్ర సమ్బధ్యేత ।।

ఔరఞ్ ।। 4.2.71 ।।

అరడుః=క్షత్త్రియవిశేషః । నద్యాం తు మతుప్పరత్వాదితి । ఆరడవమిత్యాదిరఞోఽవకాశః, `నద్యాం మతుప్' ఇత్యస్యోదుమ్బరావతీత్యాదిః ।।

మతోశ్చ బహ్వజఙ్గాత్ ।। 4.2.72 ।।

చతురర్థిక ఇతి । చతుర్ణామర్థానాం సమూహశ్చతురర్థీ, తత్ర భవః, అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ । తద్ధితార్థే ద్విగౌ తు ఠఞో లుక్ స్యాత్ ।

అఙ్గగ్రహణం కిమితి । `మతోశ్చ వహ్వచః' ఇత్యేవాస్తు, వ్యధికరణే పఞ్చమ్యౌ, బహ్వచో యో విహితో మతుప్ తదన్తాదితి విజ్ఞాయమానే సిద్ధ్యత్యేవ వివక్షితమితి ప్రశ్నః । మతుబన్తవిశేషణం మా భూదితి । అన్యథా సామానాధికరణ్యే సమ్భవతి, వైయధికరణ్యస్యాయుక్తత్వాత్ తస్యైవ । వశేషణం స్యాదితి విభావః । అస్తి చేదిదానీం క్వచిదబహ్వఞ్ మత్వన్తో యదర్థం బహ్వఙ్గహణం స్యాత్ ? అస్తీత్యాహ---స్వవాన్, శ్వవాన్ ।।

ఉదక్చ విపాశః ।। 4.2.74 ।।

మహతీ సూక్ష్మేక్షికేతి । ఏవం నామ స్వరేఽప్యాచార్యోఽవహిత ఇతి ఆచార్యస్య ప్రశంసైషా ।।

సువాస్త్వాదిభ్యోఽణ్ ।। 4.2.77 ।।

అఞ్ ఇతి । `అగ్రహణరహితసూత్రాభిప్రాయమేతత్ । తస్య తు ప్రయోజనం స్వయమేవ వక్ష్యతి---అగ్రహణం మతుపో బాధనార్థమ్' ఇతి । తేన వస్తుతో మతుపోఽప్యయమపవాదః । అథాగ్రహణంకిమర్థమ్, న సువాస్త్వాదిభ్యో యథా విహితమిత్యేవోచ్యేత, పునర్వచనాద్ధఇ కో విహితో న చ ప్రాప్నోతి స ఏవ భవిష్యతి స చాణేవ ? తత్రాహ---అగ్రహణమితి । అసత్యగ్రహణే మధ్యేఽపవాదన్యాయేన యతావిహితమిత్యుచ్యమానోఽణఞ్ ఏవ బాధకః స్యాద్, నదీమతుపా తు పరత్వాద్బాధ్యేత, పునరగ్రహణాత్తు మతుపో విషయే భవతీత్యర్థః । కిఞ్చ---`ఓరఞ్' ఇత్యస్య నద్యాం మతుప్పరత్వాద్బాధక ఇత్యుక్తమ్, తత్రాసత్యగ్రహణే యతావిహితమిత్యుచ్యమానే నద్యామ్ `ఓరఞ్' ఏవ స్యాద్, వచనం తు మతుపో బాధనార్థం స్యాత్ । తస్మాదేతదర్థమప్యగ్రహణం కర్తవ్యమ్ ।।

రోణీ ।। 4.2.78 ।।

కేవలస్తదన్తశ్చేతి । అన్యథా గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిప్రతిషేధాత్కేవలాదేవ స్యాత్, న తదన్తాత్ । రోణీతి పునః శాస్త్రనిరపేక్షేణ నిర్దేశేన శాస్త్రనిరపేక్షత్వమిహ సచ్యత ఇతి పరిభాషయా అనపేక్షణాత్తదన్తాదపి భవతి । నను చ రోణీతి నేదం ప్రాతిపదికమ్, స్త్రీప్రత్యయాన్తత్వాత్; న చ `గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన' ఇత్యత్ర లిఙ్గవిశిష్టస్య గ్రహణమ్, యేన స్త్రీప్రత్యయాన్తేనాపి తదన్తవిధిః ప్రతిషిధ్యేత, స్వరూపవిధివిషయా పరిభాషేయం ప్రాతిపదికస్య స్వరూపగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణం భవతీత్యుక్తత్వాత్ ? యథాకథఞ్చిత్ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్య గ్రహణం భవతీతి భాష్యకారపక్షః, తదాశ్రయేణైతదుక్తమ్ । ఏవం చ వృత్తికారస్యాప్యయమేవ పక్షః । జ్యాపూర్వత్రేతు పరపక్షో దర్శిత ఇతి గమ్యతే । కి సిద్ధం భవతి ? కుమారీమాచష్టే కుమారయతి---`ణావిష్ఠవద్' ఇతి టిలోపః సిద్ధో భవతి ।।

వుఞ్ఛణ్కఠజిలసేనిరఢఞ్ణ్యయఫక్ఫిఞిఞ్యకక్ఠకోరీహణకృశాశ్వర్యకుముదకాశతృణప్రేక్షాశ్మసఖిసఙ్కాశబలపక్షకర్ణసుతఙ్గమప్రగదిన్వరాహకుముదాదిభ్యః ।। సూత్రే కుముదశబ్దో ద్విరుపాదీయతే, తత్రారీహణకృశాశ్వర్శ్యకుముదాశ్చ కాశతృణాదయశ్చేతి ద్వన్ద్వయోర్ద్వన్ద్వకరణాదేకశేషాభావః । కుముదాదిష్వితి । ఋశ్యాదేరనన్తరేషు ఔత్సర్గికోఽపి తత్ర ఇష్యత ఇత్యాది యదుక్తం తదేవాప్తప్రయోగేణ ద్రఢయతి---తథా చోక్తమితి । `లుపియుక్తవద్' ఇత్యత్ర భాష్యకారణైతదుక్తమ్ । అథాస్మాత్ప్రయోగాద్విశేషవిహితానామేవ పక్షే లుబ్ భవతీతి కస్మాన్నోచ్యతే ? తథా వా భవతు; సర్వథా చాతూరూప్యమేవాత్ర నః సమీహితమ్ ।।

శర్కరాయా వా ।। 4.2.83 ।।

కుముదాదిష్వితి । ఋశ్యాద్యనన్తరేషు । పాఠసామర్థ్యాదితి । నిత్యే హి లుపి గణయోరస్య పాఠోఽనర్థకః స్యాత్ । శకరేతి । అణో లుప్ । శార్కరమితి । తస్యైవ శ్రవణమ్ । శర్కరికమితి । కుముదాదిత్వాట్ఠచ్ । శార్కరకమితి । వరాహాదిత్వాత్కక్, `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వః । శార్కరికమ్, శర్కరీయమితి । ఉత్తరసూత్రేణ ఠక్ఛౌ ।।

నద్యాం మతుప్ ।। 4.2.84 ।।

`తదస్యాస్త్యస్మిన్' ఇతి మతుపి సిద్ధే వచనమిదం తదస్మిన్నస్తీతి ప్రాప్తస్యాణో బాధనార్థం నివృత్తాద్యర్థం చ, తత్సూచితమ్---చాతురథింక ఇతి । దేశస్య విశేషణం నదీతి । యద్యపి `విశిష్టలిఙ్గ' ఇత్యత్రోక్తమ్---`నదీగ్రహణమదేశత్వాత్ జనపదో హి దేశః' ఇతి, ఇహ తు నద్యాం దేశ ఇతి; సమ్బన్ధసామర్థ్యాదజనపదో దేశగ్రహణేన గృహ్యతే, ఏవం చ పర్వతేష్వపి చాతురర్థికో భవతి । అన్యే త్వాహుః---నద్యపి దేశ ఏవ, లోకప్రసిద్ధేః; `విశిష్టలిఙ్గ' ఇత్యత్ర తు నదీగ్రహణం యస్య ద్వన్ద్వస్య సర్వ ఏవావయవో నదీవచనస్తత్పరిగ్రహార్థమ్, యత్ర కశ్చిదవయవోనదీవచనః, కశ్చిదన్యదేశవాచీ---తత్ర మా భూదిత్యేవమర్థమితి । ఉదుమ్బరావతీత్యాదౌ `మతౌ బహ్వచోఽనజిరాదీనామ్' ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । భాగీరథీతి । `తేన నిర్వృత్తమ్' ఇత్యణ్ ।।

కుముదనడవేతసేభ్యో డ్మతుప్ ।। 4.2.87 ।।

కుముద్వానిత్యాదౌ ఝయః `మాదుపధాయాశ్చ' ఇతి వత్వమ్ । అథ వకారాదిరేవ కస్మాన్న విహితః ? జ్ఞాపనార్థమ్, ఏతజ్జ్ఞాపయతి---అన్యేభ్యోఽప్యయం భవతీతి । తేన మహిష్మానితి సిద్ధం భవతి, మహిషాచ్చేతి న వక్తవ్యం భవతి । ఏతేనైతదపి నిరస్తమ్---ప్రకృతస్యైవ మతుపో డిత్త్వాతిదేశేన సిద్ధమితి, న హి డిత్త్వాతిదేశే పూర్వోక్తం జ్ఞాపనం సమర్థితం భవతి ।।

నడశాదాడ్ డ్వలచ్ ।। 4.2.88 ।।

శాదశబ్దో దోపధః, `పఙ్కోఽస్త్రీ శాదకర్దమౌ' ఇతి ।।

శిఖాయా వలచ్ ।। 4.2.89 ।।

శిఖాయా వలజ్వక్ష్యతీతి । `దన్తశఇఖాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యనేన ।

తదదేశార్థం వచనమితి । ఇదం తు నివృత్తాద్యర్థమ్, దేశే తన్నామ్న్యణో బాధనార్థం చ ।।

నడాదీనాం కుక్ చ ।। 4.2.91 ।।

తక్షన్నలోపశ్చేతి । యది పునరయం కుక్ పరాదిః క్రియేత, నాన్తస్య పదత్వాత్సిద్ధో నలోపః; కిన్తు కుటి ప్రత్యయాదేరాదేశానుపపత్తిః, ఛస్యాప్రత్యయాదిత్వాదీయాదేశో న ప్రాప్నోతి ।।

శేషే ।। 4.2.92 ।।

అపయుక్తాదన్యః శేష ఇతి । శబ్దార్థకథనమేతత్ । తస్యైవ ప్రకంరణాదాగతం విశేషమాహ---అపత్యాదిభ్య ఇతి । ఏతే హ్యత్రోపయుక్తాః । చతురర్థపర్యన్తేభ్య ఇతి । చత్వారోఽర్థాః `తదస్మిన్నస్తి' ఇత్యాదయః పర్యన్తో యేషామితి విపదో బహువ్రీహిః । చాతురర్థ్యపర్యన్తేభ్య ఇతి పాఠే సమాహారద్విగోశ్చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ । యే తు పఠన్తి---చాతురర్థపర్యన్తేభ్య ఇతి, తే ప్రజ్ఞాదేరాకృతిగణత్వాదణమిచ్ఛన్తి । కిమర్థం పునః శేషవచనమ్ ? శేషే ఘాదయో యథా స్యుః, అపత్యాదిషు మా భూవన్ । చిరనివృత్తా అపత్యాదయః ? చతుర్ష్వర్థేషు తర్హి మా భూవన్ ; అన్యథా `ఓరఞ్' ఇత్యాదయః `నడాదీనాం కుక్ చ' ఇత్యేవమన్తా యథా చతురర్థేషు భవన్తి, తథా ఘాదయోఽపి `విభాషఆ పూర్వాహ్ణాభ్యామ్' ఇత్యేవమన్తాస్తత్రైవ స్యుః । న హ్యకస్మాత్ప్రకరణం విచ్ఛిద్యతే । నివర్తిష్యతే తర్హి చతుర్ష్వ్~ః ? అస్వరితత్వాల్లిఙ్గాచ్చ, యదయముత్కరాదిషు కాంశ్చిద్ వృద్ధాన్ శబ్దాన్పఠతి---ఆర్ద్రకా, శాలేతి; అన్యథా `వృద్ధాచ్ఛః' ఇత్యేవ సిద్ధః స్యాత్ । స్వార్థే తర్హి ఘాదయో మా భూవన్ ? అనిర్దిష్టార్థత్వాద్ధి స్వార్థ ఏవస్యుః, నామీ అనిర్దిష్టార్థాః । జాతాదిష్వర్థేషు ఘాదయోఽనువర్తిష్యన్తే ? యద్యనువర్తన్తే యా యా పరా ప్రకృతిః తస్యాస్తస్యాః పూర్వః పూర్వః ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి । నార్థనిర్దేశం ప్రతి వ్యగ్రయోరన్యోఽన్యమభిసమ్బన్ధో భవతి । లిఙ్గాచ్చ, యదయం క్కచిచ్ఛకారేణ ప్రకృతం

సముచ్చినోతి `రజ్కోరమనుష్యేఽణ్ చ' ఇతి, తజ్జ్ఞాపయతి---న పూర్వః పూర్వః ప్రత్యయః పరస్యాః పరస్యాః ప్రకృతేర్భవతీతి । అథ వా---లౌకికోఽధికారోఽపేక్షాలక్షణః । న చ ఘాదీనాం ప్రకృత్యన్తరాపేక్షా, నాపి గ్రామాదీనాం ప్రత్యయాన్తరాపేక్షా, తస్మాదప్రయోజనమేతత్స్వార్థే మా భూవన్నితి । తదేవ తర్హి ప్రయోజనమ్---అపత్యాదిషు తర్హి మా భూవన్నితి । నను చోక్తమ్---చిరనివృత్తా అపత్యాదయశ్చాతురర్థీ చ నాపేక్ష్యత ఇతి ? న బ్రూమోఽపత్యాదీనామత్రాభిసమ్బన్ధ ఇతి, కిం తర్హి ? తస్యేదమిత్యనేనాపత్యాదిష్వపి ప్రాప్నువన్తి । కథమ్ ? ఇత్యాహ---తస్యేదంవిశేషా హ్యపత్యసమూహాదయ ఇతి । యథా `తస్యేదమ్' ఇత్యనేన పాణినీయాశ్ఛాత్రా ఇతి ఛాత్రాదిషు విశేషేషు ప్రత్యయో భవతి, ఏవమపత్యాదిష్వపి విశేషేషు ఘాదయః స్యుః; విశేషేషు సామాన్యభావాత్ ।

నను చ విశేషశబ్దసంనిధౌ సామాన్యశబ్ద ఉపాత్తః, తత్ర విశేషే పర్యవస్యతి---కౌణ్డిన్యో బ్రాహ్మణ ఇతి, విశేషాన్తరే వా---దధి బ్రాహ్మణేభ్యస్తక్రం కౌణ్డిన్యాయేతి । తత్రాపత్యాదివిశేషసన్నిధావుపాత్తం తస్యేదమితి సామాన్యమ్, యద్యపత్యాదిష్వేవ పర్యవస్యేత్ సామాన్యోపాదానం వ్యర్థం స్యాదితి విశేషాన్తర ఏవ పర్యవసాస్యతి ।

కిఞ్చ యద్యపత్యాదిష్వపి ఘాదయః స్యుః, `ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్' ఇత్యత్రైవాణాదిభిః సహ విధీయేరన్, లిఙ్గాచ్చాపత్యాదిషు ఘాదయో న భవిష్యన్తి, కిం లిఙ్గమ్ ? `ఫేశ్చ చ' ఇత్యత్ర `ఫేర్వా' ఇత్యేవ ఠగ్విధానార్థం వక్తవ్యమ్, ఠకా ముక్తే `వృద్ధాచ్ఛః' ఇతి తావచ్ఛః సిద్ధః, తదేవ ఛవిధానం జ్ఞాపనార్థమ్---న హ్యపత్యాదిషు ఘాదయో భవిష్యన్తి । తథా గోత్రచరణాద్వుఞితి సమూహ ఇదమర్థాన్తర్భూతే వుఞి సిద్ధే `గోత్రోక్షోష్ట్ర' ఇతి పునర్విధానమపి లిఙ్గమస్యార్థస్య; తథా `రాజన్యాదిభ్యో వుఞ్' ఇతి రాజన్యాదిషు దైవయాతశబ్దః పఠ్యతే, స చ దేవయాతూనామపత్యాని దైవయాతవా ఇతి గోత్రప్రత్యయాన్తః; తథాఽరీహణాదిషు భాస్త్రాయణశబ్దో గోత్రప్రత్యయాన్తః పఠ్యన్తే, తత్రాపి `గోత్రచరణాద్ వుఞ్' ఇత్యేవ సిద్ధః; తదేతైర్లిఙ్గైరపత్యాదిషు ఘాదయో న భవిష్యన్తి । తదేవమేతత్ప్రయోజనం నోపపద్యత ఇతి ప్రయోజనాన్తరమాహ---కిఞ్చేతి । అసతి హి శేషగ్రహణే ప్రథమేనైవార్థేన సమ్బన్ధమనుభవతాం కృతార్థతా విజ్ఞాయేత, ద్వితీయాదిషు త్వర్థేషు `ప్రాగ్దీవ్యతః' ఇతి విశిష్టావధిపరిచ్ఛిన్నేష్వర్థేషు విధీయమానా అణాదయ ఏవ స్యుః, శేషశబ్దస్తూపయుక్తాదన్యతమాన్ జాతాదీనర్థాన్స్వీకృత్య శక్నోత్యభిధాతుమితి సర్వత్ర ఘాదయః సిధ్యన్తి । అతః సాకల్యార్థమపి విశేషవచనం కర్తవ్యమ్ । లక్షణం చాధఇకారశ్చేతి । తత్ర `తస్యేదమ్' ఇత్యేవ చాక్షుషాదయః సిధ్యన్తి, పార్షదాదయస్తు `సంస్కృతం భక్షాః' ఇతి తస్మాల్లక్షణత్వం నాతీవోపయుజ్యతే ।।

రాష్ట్రావారపారాద్ధఖౌ ।। 4.2.93 ।।

విగృహీతాదపీష్యతే ఇతి । సూత్రే తు సంఘాతస్యైవ గ్రహణమ్; అన్యథా వైషమ్యాత్సంఖ్యాతానుదేశో న స్యాత్ । విపరీతాచ్చేతి । ఇయమపీష్టిరేవ ।।

గ్రామాద్యఖఞౌ ।। 4.2.94 ।।

గ్రామశబ్దః కత్ర్యాదిషు పఠ్యతే, తేన ఢకఞపి భవతి ।।

కత్త్ర్యాదిభ్యో ఢకఞ్ ।। 4.2.95 ।।

కాత్త్రేయక ఇతి । కుత్సితాస్త్రయః కత్త్రయ ఇతి బహువ్రీహిర్వా । అస్మాదేవ నిపాతనాత్కోః కద్భావః, తేన కద్భావే `త్రౌ ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి న వక్తవ్యం భవతి । కుల్యాయా యలోపశ్చేతి । కేచిత్తు తృతీయం వర్ణం లకారం పఠన్తి, అన్యే తు డకారమ్ ।।

కులకుక్షిగ్రీవాభ్యః శ్వాస్యలఙ్కారేషు । అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్ । కథమ్ ? కౌలేయకః శ్వా యదా కులశబ్దః శ్వకులే వర్తతే తదా తస్యాపత్యమపి శ్వైవ భవతి, తత్ర `అపూర్వపదాదన్యతరస్యామ్' ఇతి ఢకఞా సిద్ధమ్; కుక్షిగ్రీవాశబ్దాభ్యామ్ `దృతికుక్షికలశివస్త్యస్త్యహేర్ఢఞ్' ఇతి ఢఞి కృతే ఆస్యలఙ్కారయోస్స్వార్థికః కన్ భవిష్యతి ।।

నద్యాదిభ్యో ఢక్ ।। 4.2.97 ।।

గణే నదీతి స్వరూపగ్రహణమ్, న సంజ్ఞా; నద్యాః మహ్యాదీనాం పృథగ్గ్రహణాత్ । పౌరేయమిత్యాదిషు పురి భవమ్, వనే భవమ్, గిరౌ భవమితి విగ్రహః । ఉభయమపి దర్శనం ప్రమాణమితి । ఉభయథాప్యాచార్యేణ శిష్యాణాం ప్రతిపాదితత్వాత్ ।।

దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్ ।। 4.2.98 ।।

దక్షిణాశబ్దః `దక్షిణాదాచ్' ఇత్యాజన్తోఽవ్యయం గృహ్యతే; పశ్చాత్పురోభ్యాం సాహచర్యాత్ I తేన న టాబన్తస్య ప్రవీణవాచినో గ్రహణమ్ II

కాపిశ్యాః ష్ఫక్ II 4.2.99 II

బహల్ర్యాదిపర్దీతి I `అవృద్ధాదపి' ఇతి వుఞి ప్రాప్తే వచనమ్ II

రఙ్కోరమనుష్యేఽణ్చ II 4.2.100 II

రఙ్కవో నామ జనపదః, తతః `ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్' ప్రాప్తః, తస్య `అవృద్ధాదపి' ఇతి వుఞ్ బాధకః, తస్య ఓర్దేశే ఠఞ్, తతః కోపధాదణ్, తతః `కచ్చాదిభ్యశ్చ' ఇత్యణ్ ప్రాప్తః, తతః ష్ఫగణౌ విధీయేతే I కోపధత్వాదేవాణి సిద్ధే రఙ్కుశబ్దస్య కచ్చాదిషు పాఠో మనుష్యతత్స్థయోర్వుఞ్విధానార్థః I మనుష్యే పరత్వాదితి I ఉత్కృష్టత్వాద్ అపవాదత్వాదిత్యర్థః I కచ్చాదిపాఠాదమనుష్యేఽణపి సిద్ధ ఇతి I నను చ మనుష్యతత్స్థయోర్వుఞ్విధానార్థస్తత్ర పాఠః స్యాత్, తతశ్చ తద్వ్యతిరికతే విషయే ష్ఫగేవ స్యాత్, యత్రాణ్ విధీయతే ? నైతదస్తి; కచ్చాదిపాఠస్యోభయార్థత్వే బాధకాభావాత్ I నఞివయుక్తన్యాయేన మనుష్యసదృశే ప్రాణిని ప్రతిపత్తిః క్రియతే ఇతి I యస్త్వమనుష్యశబ్దో రక్షః పిశాచాదిషు రూఢః, న తస్యైవ గ్రహణమ్ ; అనభిధానాదితి మన్యతే, అథైవం కస్మాన్న విజ్ఞాయతే---పరత్వాదేవ వుఞి సిద్ధే మనుష్యప్రతిషేధో జ్ఞాపయతి---`మనుష్యతత్స్థయోః' ఇత్యస్యాప్యేతౌ ష్ఫగణౌ బాధకావితి, తేన తత్స్థే ష్ఫగణావేవ భవతో న వుఞితి ? తన్న; అనిష్టత్వాత్ I న హి తస్థే ష్ఫగణావిష్యేతే, కిం తర్హి ? వుఞ్జేవ I రాఙ్కవః కమ్బల ఇతి ష్ఫగ్న భవతీతి I యథా తు వార్త్తికం భాష్యం చ తథాత్ర ష్ఫగిష్యతే, మనుష్యప్రతిషేధశ్చ ప్రత్యాఖ్యాతః I యథాఽఽహ---`రఙ్కోరమనుష్యగ్రహణానర్థక్యం మనుష్యతత్స్థయోర్వుఞ్విధానాత్, తత్స్థే ష్ఫగణోర్జ్ఞాపకమితి చేన్నానిష్టత్వాదగ్రహణానర్థక్యం చ కచ్చాదిభ్యోఽణివధానాత్' ఇతి I విశేషవిహితేన చ ష్ఫకేతి I అన్యథా కచ్చాదిపాఠస్య ప్రాణిని చరితార్థత్వాత్ప్రాణిని ష్ఫగేవ స్యాత్ II

ద్యుప్రాగపాగుదక్ప్రతీచో యత్ II 4.2.101 II

`ద్యు' ఇతి దివ ఉత్త్వేన నిర్దేశః । ద్యుశబ్దస్య తు గ్రహణం న భవతి, వ్యాఖ్యానాత్ । అవాచ్యమితి । అవాచీ = దక్షిణా దిక్ ।

అవ్యయాత్తుకాలవాచిన ఇతి । యథావ్యయాత్కాలవాచినః `కాలాట్ఠఞ్' ఇతి ఠఞ్న భవతి; న్యాయస్య తుల్యత్వాత్ ।।

వర్ణౌ వుక్ ।। 4.2.103 ।।

తత్సమీపో దేశో వర్ణురితి । `అదూరభవశ్చ' ఇత్యర్థే `సువాస్త్వాదిభ్యోఽణ్' ఇత్యణ్, తస్య `జనపదే లుప్' ఇతి లుప్ । తద్విషయార్థవాచిన ఇతి । స వర్ణుర్దేశో విషయో యస్యార్థస్య తద్వాచిన ఇత్యర్థః । విషయగ్రహణేన వర్ణావితి విషయసప్తమీ దర్శయతి ।।

అవ్యయాత్త్యప్ ।। 4.2.104 ।।

అమేహేతి । యోఽవ్యయాత్త్యబ్విహితః సోఽమాదిభ్య ఏవ స్మృత ఇత్యర్థః ।

అమాశబ్దః సమీపవాచీ స్వరాదిః, అమా సమీపే భవోఽమాత్యః । ఔపరిష్ట ఇతి । ఉపరిష్టాద్భవ ఇత్యణి కృతే `అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః' ఇతి టిలోపః । పరతః శబ్దః `విభాషా పరావరాభ్యామ్' ఇత్యతసుజన్తః, తత్ర భవః । ఆరాతీయ ఇతి । `బహిషష్టిలోపశ్చ' ఇత్యనిత్యత్వజ్ఞాపనాదత్ర టిలోపాభావః ।

త్యబ్నేర్ధ్రువ ఇతి । నిశబ్దాద్ ధ్రువే వాచ్యే త్యబ్భవతి । నియతం సర్వకాలం భవో నిత్యః ।

నిసో గతే ఇతి । నిః శబ్దాద్ గతే వాచ్యే త్యబ్భవతి । నిష్ట్య ఇతి । `హ్రస్వాత్తాదౌ తద్ధితే' ఇతి షత్వమ్, తకారస్య ష్టుత్వమ్ । ఏవమావిర్భూతమావిష్ట్యమ్ ।

అరణ్యాణ్ణ ఇతి । అణి సతి ఙీప్ స్యాదితి ణో విధీయతే ।

దూరేత్య ఇతి । `తత ఆగతః' ఇత్యత్రార్థే ఏత్యః ।

ఉత్తరాదాహఞితి । ఆద్యుదాత్తార్థం వచనమ్ । ఔత్తరాహమితి । `ఉత్తరాచ్చ' ఇత్యాహిప్రత్యయః, ఉత్తరాహిశబ్దాత్పరిగణనేన త్యపోఽభావాదణి సతి సిద్ధమ్ ।।

ఐషమోహ్యః శ్వసోఽన్యతరస్యామ్ ।। 4.2.105 ।।

ఠఞపి తృతీయో భవతీతి । విధివాక్యాపేక్షం తృతీయత్వమ్, ప్రత్యయాపేక్షయా తు ఠఞ్ చతుర్థః, `శ్వసస్తుట్ చ' ఇత్యత్ర వికల్పాధికారాత్ ట్యుట్యులావపి భవతః ।।

తీరరూప్యోత్తరపదాదఞ్ఞౌ ।। 4.2.106 ।।

అఞ్ఞపోః స్త్రియాంవిశేషః---కాకతీరీ, చాణారరూప్యా । బహుచ్పూర్వాన్మా భూదితి । అన్యథా బహుతీరశబ్దాదపి స్యాత్, ఉత్తరపదశబ్దస్య తు సమాసవిషయే నియతత్వాన్నాస్తి బహుచ్పూర్వాత్ప్రసఙ్గః ।।

దిక్పూర్వపదాదసంజ్ఞాయాం ఞః ।। 4.2.107 ।।

అసంజ్ఞాయామితి । న చైవమసంజ్ఞాయా ఇతి పఞ్చమ్యా నిర్దేశః, విషయసప్తమ్యాపి తదర్థలాభాదిత్యాహ---సంజ్ఞావిషయాదితి । పౌర్వశాల ఇతి । పూర్వస్యాం శాలాయాం భవ ఇతి తద్ధితార్థే సమాసః, తతః ప్రత్యయః । పదగ్రహణమిత్యాది । `దిక్పూర్వాద్' ఇత్యుచ్యమానే స్వరూపం స్యాత్, తతశ్చ దిగ్గజ ఇత్యాదేరేవస్యాత్ । పదగ్రహణే తు సతి దిగ్విశేషవాచినాం గ్రహణం భవతి, కథమ్ ? వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః---దిశః పూర్వపదమస్మిన్నితి, `దిశః' ఇతి వాచకాపేక్షయా షష్ఠీ, దిశో వాచకం పూర్వపదస్మిన్నిత్యర్థః ।।

మద్రేభ్యోఽఞ్ ।। 4.2.108 ।।

మద్రశబ్దో జనపదవచనః, బహువచననిర్దేశో జనపదవాచినః పరిగ్రహార్థః, తేన మద్రపర్యాయో న గృహ్యతే । పౌర్వమద్ర ఇతి । మద్రైకదేశే మద్రశబ్దస్య వృత్తేర్దిక్శబ్దేన సామానాధికరణ్యే సతి `తద్ధితార్థ' ఇతి సమాసః ।।

ఉదీచ్యగ్రామాచ్చ బహ్వచోఽన్తోదాత్తాత్ ।। 4.2.109 ।।

శైవపురమితి । `ప్రస్థపురవహాన్తాత్' ఇతి వుఞ్ న భవతి; `వృద్ధాత్' ఇతి తత్ర వర్తతే ।।

ప్రస్థోత్తరపదపలద్యాదికోపధాదణ్ ।। 4.2.110 ।।

ఉదీచ్యగ్రామలక్షణస్యాఞోఽపవాద ఇతి । తతోఽన్యత్ర వ్రీహిప్రస్థ--గిరిప్రస్థ--కరికాదావౌత్సగిక ఏవాణ్, కైలాసప్రస్థ--కాక--శాకాదిషు వృద్ధేషు `వృద్ధాచ్ఛః' భవతి, దేశవాచిని తు మాలాప్రస్థాదౌ `ప్రస్థపురవహాన్తాచ్చ' ఇతి వుఞ్, ఇక్ష్వాకుప్రభృతిషు జనపదవుఞోఽపవాదః `కోపధాదణ్' ఇత్యణ్వక్ష్యతే, అరీహణకాదౌ చ `వృద్ధాదకేకాన్త' ఇతి ఛో భవతి, తస్మాదఞోఽపవాద ఇతి సుష్ఠూక్తమ్ । ఉత్తరపదగ్రహణాదిహ న భవతి---ఉత్తరోమాహకిప్రస్థ ఉత్తరమాహకిప్రస్థః, తత్ర భ ఇతి । `ప్రస్థాన్తాత్' ఇతి తూచ్యమానేఽత్రాపి స్యాత్ ।

అణ్గ్రహణం బాధకబాధనార్థమితి । యద్యణ్గ్రహణం న క్రియేత, తదా యదత్ర వృద్ధం వాహీకగ్రామవాచి తస్మాత్ `ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్' ఇత్యణి ప్రాప్తే `వృద్ధాచ్ఛః' ప్రాప్తః, తస్మిన్`వాహీకగ్రామేభ్యశ్చ' ఇతి ఠఞ్ఞిఠాభ్యాం బాధితే పునర్విధానాచ్ఛ ఏవ స్యాత్ । తస్మాద్బాధకమపి తం ఛం బాధిత్వా అణ్గ్రహణాదణేవ భవతి ।

యకృల్లోమశబ్దః పఠ్యతే, యకృల్లోమ్ని భః యాకృల్లోమః, `అన్' ఇతి ప్రకృతిభావో న భవతి, గణే నలోపనిపాతనాదిత్యాహుః ।।

కణ్వాదిభ్యో గోత్రే ।। 4.2.111 ।।

గోత్రమిహ న ప్రత్యయార్థ ఇతి । శేషాధికారస్య బాధప్రసఙ్గాత్ । న చ ప్రకృతివిశేషణమితి । కణ్వాదీనామగోత్రప్రత్యయాన్తానాం గోత్రే వృత్త్యసమ్భవాత్ । కణ్వాదిభ్యో గోత్రే యః ప్రత్యయో విహిత ఇతి । ప్రతిపదవిహితో యఞేవ గృహ్యతే । ఏవం చ కృత్వా గోత్రమపి పారిభాషికం గృహ్యతే, న త్వపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికం గోత్రం గృహ్యత ఇత్యపత్యమాత్రస్య గ్రహణమ్---కణ్వో దేవతాఽస్యేతి । నను `కణ్వాదిభ్యః' ఇత్యుచ్యమానే కథమణన్తాత్ప్రసఙ్గః ? కథం వా యఞన్తేభ్యః స్యాద్ యేనేష్టం తావత్సిద్ధి ? ఏవం మన్యతే---కేవలేభ్యః కణ్వాదిభ్య ఔత్సర్గిక ఏవాణ్, సిధ్యతి, ఛాపవాదత్వాద్యోగస్య కణ్వాద్యవయవే తద్ధితాన్తే కణ్వాదిశోబ్దో వర్తిష్యత ఇతి ॥

ఇఞశ్చ ॥ 4.2.112 ॥

గోత్ర ఇత్యేవేతి । పూర్వత్ర పారిభాషికస్య గోత్రస్య గ్రహణమిత్యుక్తమ్, ఇహాపి తదేవానువర్తతే, తేనాత్రాపి పారిభాషికస్యైవ గ్రహణాదిహ న భవతి---పాణినేర్యూనచ్ఛాత్త్రాః పాణినీయా ఇతి సౌతఙ్గమేరిదమితి । సుతఙ్గమశబ్దాద్ వృఞ్ఛణాదిసూత్రేణ చాతుర్థిక ఇఞ్ । అత్రాపత్యత్వమేవ నాస్తీతి సుతరామగోత్రత్వాద్భవతి ప్రత్యుదాహరణమ్ ॥

న ద్వ్యచః ప్రాచ్యభరతేషు ॥ 4.2.113 ॥

నను చ భరతాః ప్రాచ్యా ఏవ, తత్కిమర్థం తేషాం స్వశబ్దేన గ్రహణమ్ ? తత్రాహ---జ్ఞాపకాదన్యత్రేతి । `బహ్వచ ఇఞః ప్రాచ్యభరతేషు' ఇత్యత్రాయమర్థో జ్ఞాపతిః---`అన్యత్ర ప్రాచ్యగ్రహణే భరతానాం గ్రహణం న భవతి' ఇతి ।

అపర ఆహ---జ్ఞాపకాదన్యత్రేత్యన్వయః, అన్యత్రాస్యార్థస్య జ్ఞాపితత్వాదిత్యర్థః ॥

వృద్ధాచ్ఛః ॥ 4.2.114 ॥

అవ్యయతీరేత్యాది । అవ్యయాత్త్యబ్ భవతీత్యస్యావకాశః---అమాత్యః, ఛస్యావకాశః---శాలీయో మాలీయః, ఆరాచ్ఛబ్దాచ్ఛో భవతి---ఆరాతీయః । `అమేహక్వతసిత్రేభ్యః' ఇతి పరిగణనమనపేక్ష్యాయం విప్రతిషేధః । తీరోత్తరవిధేరవకాశః---కాశ్యతీరః, ఛస్య స ఏవ;

వాయసతీరాచ్ఛ్ భవతి వాయసతీరియః । రూప్యోత్తరవిధేరవకాశః---చారరూప్యః, ఛస్య స ఏవ; మాణిరూప్యాచ్చః ప్రాప్తః, తం చాపి యోపధలక్షణో వుఞ్ బాధతే---మాణిరూప్యకః । ప్రాప్తిమాత్రాశ్రయేణ తు ఛస్య రూప్యోత్తరపదలక్షణస్య చ ఞస్య విప్రతిషేధ ఉక్తః । ఉదీచ్యగ్రామలక్షణస్య విధేరవకాశః--శివపుర---శైవపురః, వాడవకర్ణాచ్ఛ్ భవతి---వాడవకర్ణీయః। కోపధవిధిః---`ప్రస్థోత్తరపదపలద్యాదికోపధాదణ్' ఇత్యయం వివక్షితః, స తస్మాద్ధి పరస్థస్తస్యావకాశః---`ప్రస్థోత్తరపదపలద్యాదికోపధాదణ్' ఇత్యయం వివక్షితః, స తస్మాద్ధి పరస్థస్తస్యావకాశః---నిలీనక---నైలీనకమ్, ఉలూకా అస్మిన్సన్తి `తదస్మిన్నస్తి' ఇత్యణ్, ఔలకో నామ గ్రామస్తత్ర భవః, తస్మాచ్ఛ్ భవతి---ఔలూకీయః । యస్తు `కోపధాదణ్' ఇత్యణ్, స జనపదవుఞోఽపవాదః, తస్యాపి `వృద్ధాదకేకాన్త' ఇత్యత్ర `కోపధగ్రహణం సౌసుకాద్యర్థమ్' ఇతి విహితశ్ఛ్ బాధకో భవతి ।।

భవతష్ఠక్ఛసౌ ।। 4.2.115 ।।

ఠక్ఛస్ ఇత్యేతావితి । సిత్కరణాదవసీయతే---ఛసోఽయం నిర్దేశః, న శస ఇతి, శసి హి స్వాదిపదత్వేనైవ సిద్ధమ్ । సకారః పదసంజ్ఞార్థ ఇతి । తేన భవదీయ ఇత్యత్ర జశ్త్వం భవతి । భావత్క ఇతి । `ఇసుసుక్తాన్తాత్కః' ప్రక్రియాలాఘవార్థం కకి విధాతవ్యే ఠగ్విధానం స్త్రియాం ఙీబర్థమ్---భావత్కీ ।

అవృద్ధాత్తు భవతి ఇతి । శత్రన్తాత్ । క్వచిత్తు భవతః శతురిత్యేవ పాఠః ।।

కాశ్యాదిభ్యష్ఠఞ్ఞిఠౌ ।। 4.2.116 ।।

వృద్ధాదిత్యేవేతి । కథం తర్హ్యవృద్ధేభ్యో యువరాజాదిభ్యః ప్రత్యయ ఇత్యత ఆహ---యే త్వితి ।

యద్యవృద్ధేభ్యో వచనప్రామాణ్యాత్ప్రత్యయౌ భవతః, కిమర్థం తర్హి వృద్ధాధికారః ? ఇత్యత ఆహ---దేవదత్తశబ్ద ఇత్యాది । కథం భాష్యే ఉదాహృతమితి । యద్యపి తత్ర స్వయమపి ఛప్రత్యయముదాహరత్యేవ, తత్తు భాష్యకారప్రామాణ్యేన న స్వాతన్త్ర్యేణేతి `భాష్యే' ఇత్యుక్తమ్ ।

ఆపదాదిపూర్వపదాదితి I ఆపదాదిరాకృతిగణః I కాలాదితి I కాలశబ్దాన్తాదిత్యర్థః II

వాహీకగ్రామేభ్యశ్చ II 4.2.117 II

ఛస్యాపవాదౌ ఇతి I ఏవం చ యే ఛేనైవ బాధితా అవ్యయతీరరూప్యోత్తరపదోదీచ్యగ్రామకోపధవిషయాస్తద్విషయేఽప్యేతావేవ భవతః, న చేదన్యేన బాధః, తద్యథా---ఆరాన్నామ వాహీకగ్రామః ఆరాత్కీ, ఆరాత్కా, `ఇసుక్తాన్తాత్కః' I తథా కాస్తీరం నామ వాహీకగ్రామః కాస్తీరికీ, కాస్తీరికా I ఇహ తు దాశరూప్యం నామ వాహీకగ్రామః, `ధన్వయోపధాత్' ఇతి వుఞ్ ఠఞ్ఞిఠౌ బాధతే---దాశరూప్యకః I తథా శకలాన్యస్మిన్సన్తి శాకలం నామోదీచ్యగ్రామః భూయో వాహీకగ్రామః, తతష్ఠఞ్ఞిఠౌ భవతః---శాకలికీ, శాకలికా I ఇహ తు సౌసుకం నామ వాహీకగ్రామః ప్రస్థోత్తరపదాదిసూత్రేణ ప్రాప్తం కోపధలక్షణమణం ఛో బాధతే, పరత్వాత్తమప్యపవాదత్వాద్ `వృద్ధాదకేకాన్త' ఇత్యత్ర `కోపధగ్రహణం సోసుకాద్యర్థమ్' ఇతి కోపలక్షణశ్ఛో బాధతే, సౌసుకీయః II

ఓర్దేశే ఠఞ్ II 4.2.119 II

నైషాదకర్షుకః, శాబరజమ్బుక ఇతి I నిషాదకర్షూ-శబరజమ్బూశబ్దాభ్యాం ఠఞ్, `ఇసుసుక్తాన్తాత్కః', `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వః II

వృద్ధాత్ప్రాచామ్ II 4.2.120 II

వృద్ధాదేవ ప్రాచామితి I విపరీతస్తు నియమో న భవతి---ప్రాచామేవ వృద్ధాదితి, అప్రాగ్దేశవాచినో వృద్ధస్యోవర్ణాన్తస్యాభావాద్ యత్ర పూర్వసూత్రస్యాతిప్రసఙ్గః స్యాత్ I ఆఢకజమ్బుక ఇతి I పూర్వవత్కాదేశహ్రస్వత్వే II

ధన్వయోపధాద్ వుఞ్ II 4.2.121 II

ధన్వవాచిన ఇతి । ధన్వవిశేషవాచిన ఐరావతాదేరిత్యర్థః । స్వరూపస్య పర్యాయాణాం చ గ్రహణం న భవతి, వృద్ధాధికారాత్ । పారేధన్వక ఇతి । `పారేమధ్యే షష్ఠ్యా వా' ఇత్యవ్యయీభావః, `అచశ్చ' ఇతి టచ్ సమాసన్తః, వుఞి యస్యేతి లోపః । యది తు ధన్వశబ్దో నపుంసకలిఙ్గః, తతః `నపుంసకాదన్యతరస్యామ్' ఇతి టజభావపక్షే వుఞి' నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపః । సాఙ్కాశ్యకామ్పిల్యశబ్దౌ వుఞ్ఛణాదిసూత్రేణ ణ్యాన్తౌ ।।

ప్రస్థపురవహాన్తాచ్చ ।। 4.2.122 ।।

వృద్ధాదితి వర్తతే ఇతి । యద్యేవమన్తగ్రహణనర్థకం ప్రస్థాదీనామవృద్ధత్వాదేవ తదన్తవిధిర్భవిష్యతి ? నైతదస్తి; `వా నామధేయస్య' ఇతి ప్రస్థాదీనామేవ పదానాం వృద్ధత్వసమ్భవాత్ । అథాప్యేవంనామ్నో దేశస్యాభావః, తథాపి యథా పూర్వసూత్రే ధన్వవిశేషగ్రహణం తథేహాపి సమ్భావ్యేత నాదీపురం నామ వాహీకేషు గ్రామః, తత్ర వాహీకగ్రామలక్షణౌ ఠఞ్ఞిఠౌ ఛస్యాపవాదౌ, అయమపి వుఞ్ ఛస్యాపవాదః । ఇహ త్వపవాదవిప్రతిషేధాద్ వుఞ్ భవతి । ఏవం చ పాతనప్రస్థకః, కౌఞ్జీవహక ఇత్యత్రాపి వుఞేవ భవతి ।।

రోపధేతోః ప్రాచామ్ ।। 4.2 123 ।।

ఈకారాన్తాచ్చేతి । హ్రస్వస్య తు గ్రహణం న భవతి, తదన్తస్య ప్రాగ్దేశవాచినోఽసమ్భవాత్। ఏకచక్ర ఇతి । ఏకచక్రా నామ పాగ్దేశే నగరీ, తత్ర `ఏఙ్ ప్రాచాం దేశే' ఇతి వృద్ధసంజ్ఞా, కకన్దేన నిర్వృత్తా నగరీ కాకంన్దీ, స్త్రీషు `సౌవీరసాల్వప్రాక్షు' ఇత్యఞ్ । తపరకరణం విస్పష్టార్థమితి । న తు హ్రస్వప్లుతయోనివృత్త్యర్థమ్ ; తదన్తస్య ప్రాగ్దేశవాచినోఽసమ్భవాత్, ఈకారస్యానణ్త్వేన తయోరగ్రణాచ్చ । అసతి తు తకారే `రోపధయోః' ఇత్యుచ్యమానే కిమత్ర గృహీతమితి విస్పష్టం న జ్ఞాయతే । తకారే తు సతి వర్ణనిర్దేశో నిశ్చీయతే, తత్రైవ తస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ । `ఈకారరోపధయోః' ఇతి నిర్దేశే గౌరవప్రసఙ్గః ।।

జనపదతదవధ్యోశ్చ ।। 4.2.124 ।।

తదవధిరపి జనపద ఏవ గృహ్యతే ఇతి । స చాసావవధిరితి కర్మధారయ ఆశ్రీయతే, న తు తస్యావధిస్తదవధిరితి షష్ఠీసమాస ఇత్యర్థః । తథా హి సతి మౌఞ్జీ నామావధిభూతో గ్రామః,

తత్ర భవో మౌఞ్జీయ ఇత్యత్రాపి స్యాత్ I కస్య పునరసావవధిరితి చేత్ ? సన్నిధానాజ్జనపదస్యైవేతి విజ్ఞాయతే II

గర్తోత్తరపదాచ్ఛం బాధిత్వేతి I అన్యథా తు గర్తోత్తరపదాచ్ఛో భవతీత్యస్యావకాశః---వృకగర్తీయః, జనపదవుఞో౽వకాశః---ఆఙ్గకః; త్రిగర్తశబ్దాదుభయప్రసఙ్గే పరత్వాచ్ఛః స్యాత్, తతశ్చ గర్తోత్తరపదాచ్ఛవిధేర్జనపదాద్ వుఞ్ పూర్వవిప్రతిషిద్ధ ఇతి పూర్వవిప్రతిషేధః పఠితవ్యో భవతి I త్రైగర్తక ఇతి I ఉత్తరసూత్రేణ వుఞ్ I ఏతేనోత్తరత్ర తదవధిగ్రహణస్యోపయోగం దర్శయతి II

అవృద్ధాదపి బహువచనవిషయాత్ II 4.2.125 II

అణ్ఛయోరపవాద ఇతి I అవృద్ధాదణో౽పవాదో వృద్ధాచ్ఛస్య I ఇహావృద్ధాదపి బహువచనాదిత్యేవ సిద్ధమ్; యౌగికో బహువచనశబ్దః---బహూనామర్థానాం వచనో బహువచన ఇతి I యది వా బహువచనాద్బహువచనాన్తాదిత్యర్థః, నార్థో విషయగ్రహణేన ? తత్రాహ---జనపదైకశేషబహుత్వ ఇతి I జనపదస్యైకశేషవశేన యద్బహుత్వం తత్రేత్యర్థః I వర్తన్య ఇతి I అవయవభేదేన భేదమాశ్రిత్య ఏకశేషః I నాయం నిత్యబహువచనాన్తః; ద్వ్యేకయోరపి దర్శనాత్ I తక్రకౌణ్డిన్యాయేనేతి I పూర్వసూత్రే హి జనపదసామాన్యే వృద్ధాద్ వుఞ్ విహితః, యథా---బ్రాహ్మణసామాన్యే దధిదానమ్ I ఇహ తు బహువచనవిషయే విశేషే౽వృద్ధాద్ వుఞ్, యథా---కౌణ్డిన్యే తక్రదానమ్, తతశ్చ బహువచనాదపి వృద్ధాద్ వుఞి ప్రాప్తే ఆరభ్యమాణో౽వృద్ధాద్ వుఞ్ వృద్ధాద్ వుఞో బాధకః స్యాదిత్యాపిశబ్దేన సముచ్చీయత ఇత్యర్థః I ఇహ బహువచనవిషయాదిత్యేతావతా సిద్ధమవృద్ధార్థో౽యమారమ్భః I వృద్ధాధికారవిచ్ఛేదార్థం త్వవృద్ధాదపీతి వచనమ్ II

కాచ్ఛాగ్నివక్త్రగర్తోత్తరపదాత్ II 4.2.126 II

కచ్ఛశబ్దార్థముత్తరపదగ్రహణమ్ I స హి కేవలో౽పి కూలాఖ్యే దేశే వర్తతే, ఇతరేషాం తు కేవలానాం దేశవృత్త్యసమ్భవాదేవ తదన్తవిధిః సిద్ధః I కచ్ఛాద్యన్తాదిత్యుచ్యమానే బహుచ్పూర్వాదపి స్యాదిత్యుత్తరపదగ్రహణమ్ II

ధూమాదిభ్యశ్చ II 4.2.127 II

అణఆదేరపవాద ఇతి । అవృద్ధేభ్యో ధూమాదిభ్యోఽణోఽపవాదః, వృద్ధేభ్యశ్ఛస్య, ఉదీచ్యగ్రామేభ్యస్త్వఞః, వాహీకగ్రామేభ్యష్ఠఞ్ఞిఠయోః । కూలాత్సౌవీరేష్వితి । కౌలకో భవతి సౌవీరేషు, కౌలమన్యత్ర ।।

నగరాత్ కుత్సనప్రావీణ్యయోః ।। 4.2.128 ।।

కేనేదం ముషితమితి ప్రశ్నః, ఇహ నగరే మనుష్యేణేత్యుత్తరమ్ । సమ్భావ్యత ఏతదిత్యాది ప్రష్టుర్వచనమ్ । సంజ్ఞానగరం పఠ్యత ఇతి । మాహిష్మతీశబ్దసాహచర్యాత్ సంజ్ఞానగరం సంజ్ఞాభూతో నగరశబ్ద ఇత్యర్థః ।।

అరణ్యాన్మనుష్యే ।। 4.2.129 ।।

ఔపసంఖ్యానికస్యేతి । `అరణ్యాణ్ణో వక్తవ్యః' ఇత్యుపసంఖ్యానప్రాప్తస్య ।

`మనుష్యే' ఇత్యల్పమిదముచ్యతే, ఇత్యాహ---పథ్యధ్యాయేతి । ఆరణ్యకోఽధ్యాయ ఇతి । యోఽరణ్యేఽధీయతే ఉపనిషద్భాగః స ఉచ్యతే । విహారః = క్రీడా ।।

విభాషా కురుయుగన్ధరాభ్యామ్ ।। 4.2.130 ।।

కురుశబ్దః కచ్ఛాదిషు పఠ్యతే ఇతి కథం తర్హి కురుశబ్దాద్ వుఞః ప్రాప్తిరుక్తా, తాభ్యామవృద్ధాదపీతి నిత్యం వుఞ్ ప్రాప్త ఇతి ? ఆద్యప్రాప్త్యభిప్రాయేణ తదుక్తమ్, న పునర్యోఽనేన వికల్పేన బాధ్యతే తదభిప్రాయేణ । యేఽపి పఠన్తి--వుఞ్ సిద్ధ ఇతి, ప్రాప్త ఇత్యర్థః । యథా సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థ ఇతి కురుశబ్దార్థం విభాషాగ్రహణం న కర్తవ్యమిత్తి ప్రతిపాదయిష్యన్నాహ---కురుశబ్దః కచ్ఛాదిషు పఠ్యతి ఇతి । తతః కిమిత్యత్రాహ---తత్రేతి । కిమర్థం తర్హి విభాషాగ్రహణమిత్యాహ--సైషేతి । నను యుగన్ధరశబ్దాదపి `అవృద్ధాదపి' ఇతి నిత్యే వుఞి సిద్ధేఽన్తరేణాపి విభాషాగ్రహణం పునర్వచనాద్వికల్పో విజ్ఞాస్యతే ? నైవం శక్యమ్ ; విపర్యయోఽపి స్యాత్ । యుగన్ధరశబ్దాన్నిత్యో వుఞ్, `అవృద్ధాదపి' ఇత్యనేన తు విభాషిత ఇతి పునరారమ్భో హ్యేవమప్యుపపద్యతే । మనుష్యతత్స్థయోస్త్వితి ।

ఏతచ్చ కచ్ఛాదిషు పాఠసామర్థ్యాల్లభ్యతే, అన్యథాఽనయైవ విభాషయా వుఞణోః సిద్ధత్వాత్తత్రాస్య పాఠోఽనర్థకః స్యాత్ ॥

మద్రవృజ్యోః కన్ ॥ 4.2.131 ॥

మద్రశబ్దః `స్ఫాయితఞ్చి' ఇతి రక్ప్రత్యయాన్తః, `వృజీ వర్జనే' `ఇగుపధాత్కిః' ఇతి కిప్రత్యయాన్తో వృజిశబ్దః । జనపదవుఞోఽపవాద ఇతి । `అవృద్ధాదపి' ఇతి ॥

కోపధాదణ్ ॥ 4.2.132 ॥

కిం పునరదేశవాచినోఽయం నేష్యతే యతో దేశగ్రహణమనువర్తతే ? ఇత్యత ఆహ---అన్యత్రేతి । పూర్వేణ, ప్రస్థోత్తరపదాదిసూత్రేణ, ఏవం చోత్తరార్థం దేశానువృత్తిః న త్వదేశనివృత్త్యర్థా । నన్వదేశవాచినః ప్రాగ్దీవ్యతీయ ఏవాణ్ సిద్ధః, ప్రస్థోత్తరపదాదిసూత్రం తు ఉదీచ్యగ్రామలక్షణాఞో బాధనార్థమ్, తత్కిముచ్యతే---అన్యత్ర పూర్వేణైవేతి, సత్యమ్ ; సతి త్వేవమర్థే తస్యారమ్భే ప్రతిపదవిధానాత్తేనైవ సర్వత్రాణ్విధిర్యుక్తః, అథాణ్గ్రహణం కిమర్థమ్, న కోపధాద్యథావిహితమిత్యేవోచ్యేత, ఆరమ్భసామర్థ్యాద్ధియో విహితో న చ ప్రాప్నోతి స ఏవ భవిష్యతి ? ఇత్యత ఆహ---అణ్గ్రహణమితి । ఇక్ష్వాకుశబ్దాద్ `ఓర్దేశే ఠఞ్' ప్రాప్తః, తస్మిన్ జనపదవుఞాబాధితే యద్యణ్గ్రహణం నక్రియతే పునర్వచనాద్ వుఞేవ స్యాద్, అణ్గ్రహణే త్వణేవ భవతి । ఐక్ష్వాక ఇతి । దాణ్డినాయనాదిసూత్రేణ టిలోపః, ఏవం చాణ్గ్రహణాదేవాయమోర్దేశే ఠఞో బాధకో న పరత్వాత్ ॥

కచ్ఛాదిభ్యశ్చ ॥ 4.2.133 ॥

వుఞోదేరపవాద ఇతి । యే జనపదవాచినో బహువచనవిషయాః, తేభ్యో వుఞోఽపవాదః, సిన్ధువర్ణుశబ్దాభ్యామోర్దేశే ఠఞః । సాల్వశబ్దః పఠ్యతే---జనపదలక్షణో వుఞ్మా భూదితి । `అపదాతౌ సాల్వాత్' `గోయవాగ్వోశ్చ' ఇతి నియమార్థం భవిష్యతి---అపదాతావేవ గోయవాగ్వోరేవేతి, వృద్ధత్వాచ్ఛః ప్రాప్నోతి ॥

అపదాతౌ సాల్వాత్ ॥ 4.2.135 ॥

పాదాభ్యామతతీతి `పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేషు' ఇతి పదాదేశః, న పదాతిరపదాతిః I అపదాతిః=అశ్వరోహాదిః I అపదాతావేవ మనుష్యే తత్స్థే చేతి I ద్వన్ద్వనిర్దిష్టత్వేన తత్స్థే చేత్యుక్తే, న తు తత్స్థస్య పదాతేః సమ్భవోఽస్తి I అపదాతౌ సాల్వాదేవేత్యేష తు విపరీతనియమో న భవతి; `గోయవాగ్వోశ్చ' ఇత్యారమ్భాత్ II

గర్తోత్తరపదాచ్ఛః II 4.2.137 II

వాహీకగ్రామలక్షణమితి I యద్యపి `వాహీకగ్రామేభ్యశ్చ' ఇతి ఠఞ్ఞిఠౌ విహితౌ, తథాప్యుత్సృష్టానుబన్ధయోస్తయోష్ఠరూపావిశేషాద్వాహీకగ్రామలక్షణమిత్యేకవచననిర్దేశః I శ్వావిద్గర్తీయమితి I శ్వానం విధ్యతీతి వ్యధేః క్విప్, సమ్ప్రసారణమ్, `నహివృతి' ఇతి దీర్ఘః, శ్వావిధాం గర్తః శ్వావిద్గర్తః II

గహాదిభ్యశ్చ II 4.2.138 II

అణాదేరపవాద ఇతి I తత్ర మాహకిప్రస్థశబ్దాత్ `ప్రస్థపురబవన్తాచ్చ' ఇతి వుఞోఽపవాదః, వాల్మీకిప్రభృతిభ్య ఇఞన్తేభ్యః `ఇఞశ్చ' ఇత్యణః, శేషేభ్య ఔత్సర్గికస్యాణః I సమ్భవాపేక్షమితి I యేషాం దేశే చాదేశే చ వృత్తిః సమ్భవతి గహాదీనాం తేషామేవ విశేషణమ్, న త్వన్తస్థపూర్వపదాదీనామిత్యర్థః I పృథివీమధ్యస్యేతి I పృథివీమధ్యవాచ్యేవ మధ్యశబ్దో గ్రాహ్యః, న మధ్యాన్తరవాచీత్యర్థః I చరణసమ్బన్ధేన నివాసలక్షణోఽణితి I చరణసమ్బన్ధేన యోఽణ్విధీయతేఽణ్ చరణ ఇత్యనేన స నివాసలక్షణౌ ద్రష్టవ్యః I `సోఽయం నివాసః' ఇత్యస్మైవార్థే భవతీత్యర్థః, తేన పృథివీమధ్యం నివాస ఏషాం కఠాదీనాం చరణానామిత్యత్రార్థే మధ్యమా ఇతి భవతి I

ముఖపార్శ్వతసోర్లోప ఇతి I ముఖపార్శ్వశబ్దయోస్తసన్తయోః ప్రత్యయసన్నియోగేన లోపో భవతి, స చ `అలోఽన్త్యస్య', తత్ర కృతే యస్యేతి లోపః, లోపవచనమ్, `అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః' ఇత్యస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్, తేనారాతీయ ఇతి సిద్ధం భవతి II

వృద్ధాదకేకాన్తఖోపధాత్ II 4.2.141 II

ఆరీహణకీయమ్, ద్రౌహణకీయమితి । `తేన నిర్వృత్తమ్' ఇత్యత్రార్థే వుఞ్ఛణాదిసూత్రేణ యో వుఞ్ తదన్తాభ్యాం ప్రత్యయః, ఉదాహరణదిక్చేయమకాన్తస్య దర్శితా । `వృద్ధాచ్ఛః' ఇత్యేవ హ్యత్ర చః సిద్ధః, న హ్యేతౌ జనపదవాచినౌ, యేన కోపధాదణః ప్రసఙ్గః స్యాత్ । ఇదం త్వత్రోదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్---బ్రాహ్మణకో నామ జనపదో యత్ర బ్రాహ్మణా ఆయుధజీవినః `బ్రాహ్మణకోష్ణికే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి నిపాతనాత్ సాధుః, తత్ర జాతో బ్రాహ్మణకీయ ఇతి । అకేకాన్తగ్రహణే కోపధగ్రహణమితి । సూత్రేఽకేకాన్తగ్రహణమపనీయ కోపధాదితి వక్తవ్యమ్, వ్యాపకత్వాల్లఘుత్వాచ్చేత్యర్థః ।।

అన్యాపలదనగరగ్రామహ్రదోత్తరపదాత్ ।। 4.2.142 ।।

అన్తగ్రహణేనైవ సిద్ధమ్, నార్థ ఉత్తరపదగ్రహణేన । న చ బహుచ్పూర్వే ప్రసఙ్గః, `ప్రాచాం దేశే' ఇత్యధికారాత్ ।।

విభాషాఽమనుష్యే ।। 4.2.144 ।।

యద్యత్ర నఞః ప్రశ్లేషో న స్యాదసన్దేహార్థమ్ `మనుష్యే విభాషా ఇత్యేవ బ్రూయాత్, లాఘవే విశేషాభావాదితి మత్వాఽఽహ---అమనుష్యేఽభిధేయ ఇతి । అమనుష్యశబ్దో యౌగికోఽత్ర గృహ్యతే, న తు రక్షః పిశాచాదిషు రూఢ ఇతి దర్శయత్యుదాహరణేన పర్వతీయాని ఫలానీతి ।।

కృకణపర్ణాద్ భారద్వాజే ।। 4.2.145 ।।

న గోత్రశబ్ద ఇతి । కుత ఇత్యాహ---ప్రకృతివిశేషణం చైతదితి । చశబ్దో హిశబ్దార్థే ।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం చతుర్థస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః

-------------------********************---------------------

.

పదమఞ్జరీ

అథ చతుర్థాధ్యే తృతీయః పాదః

యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్చ ।। 4.3.1 ।।

షష్ఠీనిర్దేశ ఉత్తరార్థః । ఏతే త్రయః ప్రత్యయా భవన్తీతి । నను చాన్యతరస్యాంగ్రహణేన ఖఞ్ఛయోః పక్షేఽనుత్పత్తిః ప్రతిపాద్యతే, తదనుత్పత్తావపవాదాభావాత్స్వశాస్త్రేణ `ప్రాగ్దీవ్యతః' ఇత్యనేనైవాణ్ భవతి, తత్కుతోఽనేన ప్రత్యయత్రయస్య విధానమ్, ఛోఽపి తర్హి నైవానేన విధీయతే, తస్యాపి హి చకారోఽభ్యనుజ్ఞాపక ఏవ---యద్యన్యోఽపి కశ్చిత్ప్రాప్నోతి సోఽపి భవతీతి, తతశ్ఛోఽపి స్వశాస్త్రేణ `వృద్ధాచ్ఛః' ఇత్యనేనైవ భవతి, ఏక ఏవ త్వపూర్వః ఖఞ్ విధీయతే । అథ యస్య ప్రవృత్తావస్య తాత్పర్యం స సర్వోఽనేన విధీయత ఇతి ఛస్యానేన విధానమ్ । యద్యేవమ్, అణోఽప్యనేనైవ విధానమ్, న ఖఞ్ఛయోరనుత్పత్తిమాత్రేఽన్యతరస్యాంగ్రహణస్య తాత్పర్యమ్, తస్య మహావిభాషయైవ సిద్ధత్వాత్, కిం తర్హి ? అణః ప్రవృత్తావపి । తస్మాత్తాత్పర్యతస్త్రయ ఏతే ప్రత్యయా భవన్తీత్యుక్తమ్, ప్రత్యేకం ప్రత్యయత్రయం విధీయత ఇతి చ । తత్ర ఖఞ్ప్రత్యయో భవతీత్యనేన ఖఞ ఏవాపూర్వస్య విధానమితి దర్శితమ్ । అన్యతరస్యాంగ్రహణాద్యథాప్రాప్తం చేత్యనేనాణోఽభ్యనుజ్ఞానమ్ । త్యదాదిత్వాద్యుష్మదస్మదోశ్ఛే ప్రాప్త ఇత్యనేనాపి ఛంస్యాభ్యనుజ్ఞానమ్ । భాష్యే తు యోగవిభాగేన యథాసంఖ్యాభావః ప్రతిపాదితః--- `యుష్మదస్మదోః' ఇత్యేకో యోగః, అత్ర `గర్తోత్తరపదాచ్ఛః' ఇత్యతశ్ఛోఽనువర్తతే; తతః `ఖఞ్చ' ఇతి ద్వితీయో యోగః ।।

తస్మిన్నణి చ యుష్మాకాస్మాకౌ ।। 4.3.2 ।।

సాక్షాదితి । ప్రత్యక్షేణ విహితః, స్వరూపోపాదానేన విహిత ఇత్యర్థః । హేతుగర్భం చేదం విశేషణమ్---యతః సాక్షాద్విహితః తతః ఖఞేవ నిర్దిశ్యత ఇతి । తస్మిన్నియుక్తే తత్రైవ ఝటితి ప్రత్యయో భవతి, న చానుకృష్టశ్చ ఇతి । చకారో హి సమీపవర్తినః ఖఞః సహాయతామాత్రమభిధాయ నివర్తతే । తత్ర సహాయస్యానిర్దేశాత్ప్రకృతాన్వేషణమ్, తత్ర `గర్తోత్తరపదాచ్ఛః' ఇతి యావదన్వేషణే ఛస్య ప్రతీతిశ్చిరేణ భవతి, తేన చ నాసౌ ప్రత్యవమర్శార్హః । యదా తు యథాసంఖ్యనిరాసాయ పూర్వసూత్రే యోగవిభాగస్తదా నైవ చకారేణ ఛస్యానుకర్షణమితి న తస్య పరామర్శశఙ్కా ।

నిమిత్తయోరిత్యాది । ద్వే హి నిమిత్తే---ఖఞణౌ, నిమిత్తినావపి ద్వావేవ---ఆదేశౌ, తతశ్చ సామ్యాద్యథాసంఖ్యేన భవితవ్యమితి మత్వా ప్రశ్నః । యోగవిభాగః కరిష్యత ఇతి । `ఖఞణోర్యుష్మాకాస్మాకౌ' ఇతి వక్తవ్యే `తస్మిన్నణి చ' ఇతి వచనాచ్చకారేణ వాక్యభేదస్య సూచనాదాదేశయోర్నిమిత్తాభ్యాం ప్రత్యేకమనభిసమ్బన్ధ ఇత్యర్థః ।।

తవకమమకావేకవచనే ।। 4.3.3 ।।

`కృత్రిమాకృత్రిమయోః కృత్రిమస్యైకవచనస్య గ్రహణమ్', తస్య చ కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వేన `సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' ఇతి లుకి కృతే యుష్మదస్మదోరేకవచనపరతా న సమ్భవతీతి ప్రత్యయలక్షణేన సమర్థయితవ్యా । తదపి ప్రత్యయలక్షణం విఘటయన్నాహ---నను చేతి । వచనాదితి । యది పునరేకవచనపరత్వేనాణాఖఞౌ విశేష్యేయాతామ్, కో దోషః ? ఇహ చ స్యాతామ్---యుష్మాకం ఛాత్త్రో యౌష్మాకీణః, ఆస్మాకీన ఇతిః, ఇహ చ న స్యాతామ్---తవ ఛాత్త్రాస్తావకీనాః, మామకీనా ఇతి । తస్మాత్పూర్వసూత్రే ఖఞణ్పరతయా విశేష్యేతే---యుష్మదస్మదీ, ఏకవచనపరతథాపి తే ఏవాత్ర విశేష్యేతే, తతశ్చ వచనాద్ ఆస్మాకీనః---ప్రత్యయలక్షణం భవతీత్యేషైవ గతిః ।

అన్వర్థగ్రహణమితి । ఏకోఽర్థ ఉచ్యతే యేన తదేకవచనమ్ । అత్ర చ పక్షే `ఏకవచనే' ఇతి ప్రథమాద్వివచనాన్తమ్, న సప్తమ్యన్తమ్ ।

అర్ధాద్యత్ ।। 4.3.4 ।।

బల్యర్థం వస్తు బాలేయమ్, తస్యార్ధమ్=ఏకదేశః, తత్ర భవం బాలేయార్ధికమ్ ।।

పరావరాధమోత్తమపూర్వాచ్చ ।। 4.3.5 ।।

`సపూర్వపదాట్ఠఞ్ వక్తవ్యః' ఇత్యోపసఙ్ఖ్యానికే ఠఞి ప్రాప్తే వచనమ్ ।

అర్ధ్వాదితి వర్తతే ఇతి । తతశ్చ పరావరాధమోత్తమేభ్యః పరో యోఽర్ధ్వశబ్ద ఇత్యేవం విశేషణసామర్థ్యాదేవార్ధ్వశబ్దస్య పరావరాదిపూర్వతా విజ్ఞాస్యతే, తత్కిం పూర్వగ్రహణేనేతి ? ఏవమనన్తరోక్తస్య చోద్యస్యైవైతత్సమర్థనం పరిహతి---పరావరశబ్దావితి । అస్మాత్తు పూర్వగ్రహణాద్యత్రప్రత్యయ ఏవ భవతీతి । పూర్వవిప్రతిషేధసూచనద్వారేణేతి భావః ।

దిక్పూర్వపదాట్ఠఞ్చ ।। 4.3.6 ।।

అణోఽపవాద ఇతి । సౌత్రీం ప్రాప్తిమభిప్రేత్యైతదుక్తమ్, `సపూర్వపదాట్ఠఞ్ వక్తవ్యః' ఇత్యుక్తత్వాత్ ।

పదగ్రహణమిత్యాది । `దిక్పూర్వాత్' ఇత్యుచ్యమానే స్వరూపవిధిః స్యాత్, తతశ్చ దిగర్ధే జాత ఇత్యత్రైవ స్యాత్ । పదగ్రహణే తు సతి---పద్యతేఽనేనేతి పదమ్, దిశః పదం పూర్వమస్మాదితి నిపాతనాత్సమాసః ।।

గ్రామజనపదైకదేశాదఞ్ఠఞౌ ।। 4.3.7 ।।

పౌర్వార్ధ్వ ఇతి । గ్రామస్య పూర్వస్మిన్నర్ధ్వే భవ ఇతి తద్ధితార్థే సమాసః, తతః ప్రత్యయః । యద్యప్యర్ధ్వశబ్దో గ్రామమపేక్షతే, తథాప్యస్య నిత్యసాపేక్షత్వాత్ప్రధానత్వాచ్చ వృత్తిద్వయమప్యవిరుద్ధమ్---సమాసవృత్తిః, తద్ధితవృత్తిశ్చ । ఠఞ్గ్రహణం కిమర్థమ్, నాఞ్చేత్యేవోచ్యేత ? న చైవముచ్యమానే యతోఽపి సముచ్చయ ప్రసఙ్గః; పూర్వసూత్రే చానుకృష్టత్వాత్ । తస్మాద్విస్పష్టార్థం ఠఞ్గ్రహణమ్ ।।

అ సామ్ప్రతికే ।। 4.3.9 ।।

సామ్ప్రతికం యుక్తం న్యాయ్యముచితం సమముచ్యత ఇతి । కస్యచిత్కశ్చిత్ప్రసిద్ధ ఇత్యనేకశబ్దోపాదానమ్ । సమ్ప్రతిశబ్ద ఇదానీమిత్యత్రఆర్థే ప్రసిద్ధోఽపి న్యాయ్యేఽపి వర్తతే । దృశ్యతే హి---`అనాప్తశ్చతూరాత్రోఽతిరిక్తః షడ్రాత్రోఽథ వా ఏష సమ్ప్రతి యజ్ఞో యత్పఞ్చరాత్ర ఇతి', న న్యూనో నాతిరిక్తః, సమ ఇత్యర్థః । స చ ప్రజ్ఞాదౌ పఠ్యతే । తేన సామ్ప్రతమ్, సమ్ప్రతీతి చ పర్యాయౌ ।।

ద్వీపాదనుసముద్రం యఞ్ ॥ 4.3.10 ॥

అనుసముద్రమితి । `అనుర్యత్సమయా' ఇత్యవ్యయీభావః । సప్తమ్యన్తం చైతద్, తద్ ద్వీపస్య విశేషణమ్, తదాహ---సముద్రసమీపే యో ద్వీప ఇతి ॥

కాలట్ఠఞ్ ॥ 4.3.11 ॥

కాలవిశేషవాచిన ఇతి । స్వరూపస్య చ పర్యాయాణాం చ గ్రహణం న భవతి; సన్ధివేలాదిసూత్రేణ సన్ధివేలాత్రయోదశీప్రభృతిభ్యోఽవృద్ధేభ్యోఽణ్విధానాత్ । తద్ధి ఠఞో బాధనార్థః, అర్థగ్రహణే చ తేభ్యష్ఠఞః ప్రసఙ్గః ।

ఇహ `గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే సమ్ప్రత్యయః' ఇతి న్యాయాన్ముఖ్యయా వృత్త్యా యే కాలే వర్తన్తే మాసోఽర్ధమాస ఇతి, తత ఏవాయం ప్రత్యయః స్యాద్; న తు గౌణవృత్త్యా కాలవృత్తేః, కదమ్బపుష్పసాహచర్యాత్కదమ్బ కాలః, వ్రీహిపలాలసాహచర్యాద్ వ్రీహిపలాలం కాల ఇత్యాదేరిత్యాశఙ్క్యాహ---యథాకథఞ్చిదితి । యేన కేనచిత్ప్రకారేణ । ఏతదేవ స్పష్టయతి---గుణవృత్త్యాపీతి । పరత్ర పరశబ్దప్రవృత్తేర్యన్నిబన్ధనం స గుణః, తన్నిబన్ధనా వృత్తిర్గుణవృత్తిః । ఏతచ్చ సన్ధివేలాదిసూత్రేఽనేన కాలగ్రహణేన నక్షత్రాణి యద్విశినష్టి తతో లభ్యతే । న హి ముఖ్యార్థః కాలశబ్దోఽస్తి నక్షత్రాణాం సమ్భవతి । పుష్యాదిసమీపస్థేన హి చన్ద్రమసా యోగాల్లక్షితలక్షణయా పుష్యాదిశబ్దానాం కాలే వృత్తిః । సైవ చ `లుబవిశేషే' ఇతి లుబ్విధానేనాప్యన్వాఖ్యాయతే పౌషాదినివృత్త్యర్థమ్, న త్వేతావతా కాల స్తేషాం ముఖ్యోఽర్థః ॥

శ్రాద్ధే శరదః ॥ 4.3.12 ॥

శ్రాద్ధ ఇతి కర్మ గృహ్యతే ఇతి । శ్రద్ధాస్మిన్విద్యత ఇతి `ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చా' ఇతి మత్వర్థీయోఽణః, శ్రద్ధయా సమ్పాద్యం పిత్ర్యం కర్మ శ్రాద్ధశబ్దేన ఉచ్యత ఇత్యర్థః । న శ్రద్ధావాన్ పురుషం ఇతి । యదా స ఏవ ణః షష్ఠ్యర్థే భవతి తదా పురుషవృత్తిః శ్రాద్ధశబ్దః । కథం పునః శబ్దసాధారణ్యేఽప్యయం విశేషో లభ్యతే ? ఇత్యాహ---అనభిధానాదితి । శారదికం శ్రాద్ధమితి । యద్యత్ర విహితం తత్తత్ర భవమితి భవే ప్రత్యయయః ॥

శ్వసస్తుట్ చ ।। 4.3.15 ।।

తస్య చేతి । ఠఞః, న తు శ్వః శబ్దస్య । కుత ఏతత్ ? ఠఞో విధేయత్వేన ప్రాధాన్యాత్ । స చ తుడాగమ ఇకాదేశే కృతే భవతీతి వేదితవ్యమ్ । నను చాన్తరఙ్గత్వాదికాదేశాత్ప్రాక్ ఠఞస్తుట్ ప్రాప్నోతి, ఇకాదేశస్త్వఙ్గధికారే విధానాదసఙ్గసంజ్ఞాయామభినిర్వృత్తాయాం పశ్చాద్ భవన్బహిరఙ్గః, తుటి చ కృతే ప్రత్యయాదేష్ఠస్యేకాదేశవిధానాద్యథా కర్మఠ ఇత్యత్ర న భవతి ఏవమత్రాపి న స్యాత్, యది పునరయం తుక్ పూర్వాన్తః క్రియతే; నైవం శక్యమ్, `ఇసుసుక్తాన్తాత్కః' ఇతి కాదేశః స్యాత్, తస్మాదస్తు పరాదిరేవ । కథమికాదేశః ? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయం వృఞ్చణఆదిషు ఠచశ్చిత్కరణం కరోతి, తజ్జ్ఞాపయతి---అన్తరఙ్గేభ్యోఽపి పూర్వమికాదేశ ఏవ భవతీతి । యది న స్యాత్, ప్రత్యయసంజ్ఞాసన్నియోగశిష్టే ప్రత్యయస్వరే కృతే పశ్చాదికాదేశ ఇతి సిద్ధమన్తోదాత్తత్వం స్యాత్ । ట్యుట్యులావపి భవతి ఇతి । `సాయంచిరమ్' ఇత్యాదినా శ్వః శబ్దోఽవ్యయమ్, కాలవాచీ చేతి కృత్వా । శౌవస్తికమితి । ద్వారాదిత్వాద్ వృద్ధిప్రతిషేధః, ఐజాగమశ్చ ।।

సన్ధివేలాద్యృతునక్షత్రేభ్యోఽణ్ ।। 4.3.16 ।।

అణ్గ్రహణం వృద్ధాచ్ఛస్య బాధనార్థమితి । అసత్యణ్గ్రహణే సన్ధివేలాదిభ్యో యథావిహితమిత్యుచ్యమానే యద్యప్యారమ్భసామర్థ్యాత్కాలాఠ్ఠఞ్ న భవతి; తథాపి సన్ధివేలాదిషు పఠితాత్పౌర్ణమాసీశబ్దాత్ప్రాగ్దేశే వృద్ధాచ్ఛః స్యాద్, వచనం తు కాలాఠ్ఠఞో బాధనార్థం స్యాత్ । తస్మాదణ్గ్రహణం కర్తవ్యం వృద్ధాచ్ఛస్య బాధనార్థమ్ । సౌవాతమితి । `అత సాతత్యగమనే' సుపూర్వాత్ `అజ్యతిభ్యాం చ' ఇతీణ్ ప్రత్యయః, స్వాత్యా యుక్తః కాల ఇత్యణ్, తస్య `లుబవిశేషే' ఇతి లుప్, తతో భవాదావర్థేఽనేనాణ్, `న య్వాభ్యామ్' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః, ఐజాగమశ్చ । జాతార్థే తు `శ్రవిష్ఠాఫల్గునీ, ఇతి లుకి స్వాతిరితి భవతి । తైషమితి । అత్రాపి జాతార్థే పూర్వవల్లుకా భవతవ్యమితి భవాదౌ ప్రత్యయః, `తిష్యపుష్యయోర్నక్షత్రాణి యలోపః' ఇతి యలోపః । సంవత్సరాత్ఫలపర్వణోరితి । సాంవత్సరం ఫలం పర్వ వా, సాంవత్సరికమన్యత్ ।।

ప్రావృష ఏణ్యః ।। 4.3.17 ।।

ప్రవర్షతీతి ప్రావృట్, క్విపి `నహివృతి' ఇత్యాదినా దీర్ఘః । ప్రావృషేణ్య ఇతి । భవార్థే ప్రత్యయః, జాతే తు ప్రావృషష్ఠపం వక్ష్యతి । `రషాభ్యామ్' ఇత్యేవ సిద్ధే ప్రత్యయే ణకారోచ్చారణమ్---ప్రావృషేణ్యమాచష్టే ప్రావృషేణ్యయతేః క్విప్, ణిలోపః, `లోపో వ్యోర్వలి' ఇతి యలోపః, ప్రావృషేణిత్యత్ర ణత్వార్థమ్ ; అన్యథా `పదాన్తస్య' ఇతి ప్రతిషేధః స్యాత్ ॥

వర్షాభ్యష్ఠక్ ॥ 4.3.18 ॥

వార్షికం వాస ఇతి । `కాలాత్సాధుపుష్ప్యత్పచ్యమానేషు' ఇతి సాధ్వర్థే ఠక్ ॥

ఛన్దసి ఠఞ్ ॥ 4.3.19 ॥

నభశ్చ నభస్యశ్చ వార్షికావృత్ ఇతి । `తస్యేదమ్' ఇత్యత్రార్థే ప్రత్యయః, ఋతుశబ్దశ్చ ఋత్వవయవయోర్మాసయోర్వర్తతే, వర్షర్తోరేతౌ మాసావవయవావిత్యర్థః ॥

సర్వత్రాణ్ చ తలోపశ్చ ॥ 4.3.22 ॥

హైమనమితి । యదా తశబ్దస్య సముదాయస్య లోపస్తదా `అన్' ఇతి ప్రకృతిభావాత్ `నస్తద్ధితే' ఇతి టిలోపో న భవతి । యదా తు తకారస్యానేన లోపోఽకారస్య తు యస్యేతి లోపః, తదా తస్య `అసిద్ధవదత్రాభాత్' ఇత్యసిద్ధత్వాత్సాన్నివద్భావాచ్చ టిలోపాభావః ।

నను చ ఛన్దసీతి నానువర్తిష్యత ఇతి । అస్వరితత్వాత్ । సైవేత్యాది । యాసావస్వరితత్వాదనువృత్తిః సైవ సర్వత్రేత్యనేన శబ్దేనాఖ్యాయతే, కిమర్థమ్ ? ఇత్యాహ--ప్రత్యత్నాధిక్యేనేతి । నను చ తత ఏవాస్వరితత్వాత్పూర్వసూత్రేఽపి ఛన్దసీతి నానువర్తిష్యతే, తస్మాద్విస్పష్టార్థమేవ సర్వత్రగ్రహణమ్ । భాషాయామపి ఠఞం స్మరన్తీతి । భాష్యే తు నైతదిష్యతే, తథా హి---సూత్రమిదం ప్రత్యాఖ్యాతమ్, కథమ్ ? హేమన్తపర్యాయో హేమన్శబ్దోఽస్తి---`హేమన్నాగనీగన్తి కర్ణౌ, తస్మాదేతౌ హేమన్నశుష్యతః, తది హేమన్ ప్రమీయతే హేమన్తో భవతి' ఇతి దర్శనాత్, తత్ర భాషాయాం దేమన్-హేమన్తశబ్దయోర్ఋత్వణి హైమనం హైమన్తమితి రూపద్వయం సిద్ధమ్, ఛన్దసి తు హేమ్నో హైమనమ్, హేమన్తస్య `హేమన్తాచ్చ' ఇతి ఠఞి హైమన్తికమ్, `సర్వే విధయశ్ఛన్దసి

వికల్ప్యన్తే' ఇతి హేమన్తశబ్దాదేవాణి హైమన్తమితి రూపత్రయం సిద్ధమితి । సూత్రకారేణ తు భాషాయామేతద్వృత్తివిషయాదన్యత్రర్తువాచినో హేమఞ్ఛబ్దస్య ప్రయోగాభావాన్ నలోపో విహితః, యథాప్రాప్తం చ ఋత్వణితి, అనన్తరస్తు ఠఞ్ సర్వత్రగ్రహణస్య పూర్వత్రాన్వయేనైవ సర్వత్ర సిద్ధిరితి నాసౌ సముచ్చీయతే । కః పునరనయోర్విశేష ఇతి । న కశ్చిదితి భావః త్రీణిరూపాణి భవన్తీతి । పూర్వేణ ఠఞి ఏకమ్, అనేనాణ్తలోపయోర్ద్వితీయమ్, ఋత్వణి యస్యేతి లోపే పరమితి త్రీణి రూపాణి ।।

సాయమ్చిరమ్ప్రాహ్ణేప్రగేఽవ్యయేభ్యష్ట్యుట్యులౌ తుట్ చ ।। 4.3.23 ।।

ఇహ `యువోరనాకౌ' ఇత్యఙ్గాధికారే విహితత్వాదనాదేశో బహిరఙ్గః, తుడాగమస్తు ప్రత్యయసన్నియోగేన విధానాదన్తరఙ్గ ఇతి తేనైవ తావద్భవితవ్యమ్, తత్ర కృతేఽనాదేశో న ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్ ? అఙ్గస్య నిమిత్తం యో యుస్తస్యానాదేశః, తుటి త్వత్ర సతి త్యుశబ్దోఽఙ్గస్య నిమిత్తం న యుశబ్దమాత్రమ్, తతశ్చ యథా మృత్యురిత్యత్రానాదేశో న భవతి, తథాత్రాపి న స్యాత్ । యది పునరయం తుక్ పూర్వాన్తః క్రియతే ? నైవం శక్యమ్ ; ప్రాతస్తనమిత్యత్ర హి విసర్జనీయో న స్యాత్, అపదాన్తత్వాత్ । తస్మాత్పరాదిరేవాయం కర్తవ్యః, తత్ర చానాదేశో న ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ---తయోశ్చాదిష్టయోస్తుడాగమో భవతీతి । ఆదిష్టయోరితి కృతాదేశయోరిత్యర్థః । ఏష చార్థ ఆదిష్టశబ్దస్య అశేఆద్యచ్ప్రత్యయాన్తత్వేన లభ్యతే, ఆదిశ్యత ఇత్యాదిష్టః, స యయోరస్తి తావాదిష్టౌ, తయోరాదిష్టయోరితి । ఏతచ్చ `ఘకాలతనేషు' ఇతి నిర్దేశాల్లభ్యతే, న హ్యనాదిష్టయోస్తుడ్విధానే నతశబ్ద ఉపపద్యతే । ప్రాతస్తనమిత్యత్ర వృద్ధాచ్ఛం పరత్వాద్బాధత ఇతి నోక్తమ్ ; ఛస్య బాధకమపి ఠఞం బాధమానయోష్ట్యుట్యులోరుత్కృష్టబలయోర్దుర్బలేన ఛేన సహ సమ్ప్రధారణాభావాత్ । మకారాన్తం పదమవ్యయమితి । స్వరాదిషు పఠితమ్ । అన్తకర్మణ ఇతి । అన్తక్రియస్య, `షోఽన్తకర్మణి' ఇత్యస్యేత్యర్థః । యద్యప్యసావవసానమాత్రవనాచీ, ఘఞన్తస్తు సాయశబ్దో దివసాన్తవచన ఇతి న కాలాధికారస్య బాధశఙ్కా । ప్రత్యయసన్నియోగేనేతి । అన్యత్ర త్వకారాన్త ఏవ, యథా---సాయాహ్నః, సాయతర ఇతి । ఆహ చ---సంఖ్యావిసాయపూర్వస్యాహ్న స్యేతి । ఏకారాన్తత్వమితి । నిపాత్యత ఇత్యనుషఙ్గః । యత్ర సప్తమ్యర్థో నాస్తి---ప్రాహ్ణః సోఢోఽస్యేత్యాదౌ, తదర్థం నిపాతనమ్ । జాతాదికే త్వర్థే `ఘకాలతనేషు' ఇత్యలుకా సిద్ధమ్ ।

చిరపరుత్పరారిభ్య ఇతి । చిరశబ్దస్య సూత్ర ఉపాదానాత్ ట్యుట్యులావాప భవతః, న తు `కియత్తద్బహుషు కృఞోఽజ్విధానాత్' ఇతివత్సూత్రస్య బాధః । పరుత్ = పూర్వస్మిన్ సంవత్సరే, పరారి = పూర్వతరే । ప్రత్నశబ్దః పురాణవచనః ।

అగ్రపశ్చాడ్డిమజితి । కేచిదత్రాదిశబ్దమపి పఠన్తి---అగ్రాదిపశ్చాదితి, తే ` మధ్యాన్మః' ఇత్యత్రాదేశ్చేతి వక్తవ్యమితి న పఠన్తి । డిత్కరణం పశ్చాదిత్యత్ర టిలోపార్థమ్ । ` అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః' ఇత్యస్యైవాయం ప్రపఞ్చార్థః ॥

విభాషా పూర్వాహ్ణాపరాహ్ణాభ్యామ్ ॥ 4.3.24 ॥

సప్తమ్యా అలుగితి ` ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్' ఇత్యత్ర నిరణాయి---సుబన్తాత్తద్ధితోత్పత్తిరితి, తత్త్రైవ ద్రష్టవ్యమ్ । యది సుబన్తాత్తద్ధిత ఉత్పద్యతే, కథం పూర్వాహ్ణతన ఇత్యత్ర భవతి ? తత్రాహ---యదా త్వితి ॥

తత్ర జాతః ॥ 4.3.25 ॥

తేషామతః ప్రభృత్యర్థాః సమర్థవిభక్తయశ్చ నిర్దిశ్యన్త ఇతి । తదిదముభయమనిర్దేశ్యమ్, కథమ్ ? ` శేష ఇతి లక్షణం చాధికారశ్చ' ఇత్యుక్తమ్, తత్ర లక్షణతయా చాక్షుషం రూపమిత్యాదావివ జాతాదిష్వప్యర్థేష్వణాదయః సిద్ధాః, అధికారతయా చ ఘాదయ ఇత్యర్థాస్తావన్న నిర్దేశ్యాః ప్రత్యయార్థేన చాభిదానస్వాభావ్యేన సమర్థవిభక్తయోఽపి లభ్యన్తే ఇతి తన్నిర్దేశ్యాః ప్రత్యయార్థేన చాభిదానస్వాభావ్యేన సమర్థవిభక్తయోఽపి లభ్యన్తే ఇతి తన్నిర్దేశోఽపి న కర్తవ్య ఏవ । నియమార్థమితి చేన్న; అనిష్టత్వాత్ । తత్రైతత్స్యాత్---జాతాదిష్వేవ తద్ధితా యథా స్యుః, తత్రాస్తే తత్ర శేత ఇత్యాదౌ మా భూవన్నితి జాతాదయోఽర్థా అనుక్రమ్యన్త ఇతి ? తచ్చ నైవమ్; అనిష్టత్వాత్ । అన్యత్రాపి హి తద్ధితా ఇష్యన్తే---చాక్షుషం రూపమ్, శ్రావణః శబ్దః, చాతుర్దశం రక్షః, దార్షదాః సక్తవ ఇతి । యత్ర తు నేష్యన్తే, తత్రాస్త ఇత్యాదౌ---తత్రానభిధానాన్న భవిష్యన్తి, యథా---అఙ్గుల్యా ఖనతీత్యాదౌ । తస్మాన్నార్థో జాతాద్యనుక్రమణేన ।

అపవాదవిధానార్థం తు, ప్రావృషష్ఠబాదీనపవాదాంస్తత్ర తత్రాసఙ్కరేణ వక్ష్యామీతి అవశ్యానుక్రమితవ్యా అర్థాః, తేఽన్యార్థాః సన్తో యోగవిభాగేనాణాదీనామప్యర్థా నిర్దిశ్యన్తే ।

విశ్వష్టార్థమ్, యాని పునరనపవాదాన్యర్థాదర్శనాని, యథా---`కృతలబ్ధక్రీతకుశలాః' ఇతి, తాని శక్యాన్యవక్తుమ్ ।।

సంజ్ఞాయాం శరదో వుఞ్ ।। 4.3.27 ।।

సముదాయేన చేదితి । ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయశ్చేత్సంజ్ఞా భవతీత్యర్థః । కృతలబ్ధక్రీతకుశలా ఇతి యావదితి । యావచ్ఛబ్దో ఽవధిద్యోతకో నిపాతః ।।

అమావాస్యాయా వా ।। 4.3.30 ।।

ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదితి । `అమావస్యదన్యతరస్యామ్' ఇత్యత్ర `అమాపూర్వస్య వసేర్ణ్యతి పక్షే వృద్ధ్యభావో నిపాత్యతే' ఇత్యుక్తమ్ । ణ్యతి చ `అత ఉపధాయాః' ఇతి సామాన్యేన వృద్ధివిధానాత్, అమావాస్యాశబ్దస్య న్యాయ్యత్వాదవృద్ధ్యుపధస్తస్యైవైకదేశవికార ఇతి భావః । యే త్విహ సూత్రే సన్ధివేలాదిషు చ హ్రస్వోపధమధీయతే, తేషాం దీర్ఘోపధస్య న స్యాత్; అతద్వికారత్వాత్ ।।

అ చ ।। 4.3.31 ।।

కిమర్థో యోగవిభాగః, న చ`అమావాస్యాయా వా' ఇత్యుచ్యేత, చకారాద్వుఞ్, వావచనాదుభయోరభావేఽణపి భవిష్యతి ? సయత్న్ ; ఉత్తరత్ర తు వికల్పానువృత్తిః శఙ్క్యేత । యోగవిభాగే తు సన్ధివేలాద్యణోఽభ్యనుజ్ఞానాయ పూర్వసూత్రే వాగ్రహణసామర్థ్యాదస్యాపి వికల్పసిద్ధేరిహ వాగ్రహణం నానువర్త్యమితి వ్యవధానాదుత్తరత్ర వికల్పస్య నివృత్తిః సిద్ధా భవతి ।।

అణఞౌ చ ।। 4.3.33 ।।

యోగవిభాగో యథాసంఖ్యార్థః ।।

శ్రవిష్ఠాఫల్గున్యనురాధాస్వాతితిష్యపునర్వసుహస్తవిశాఖాషాఢాబహులాల్లుక్ ।। 4.3.34 ।।

కృత్తికాపర్యాయస్య బహులాశబ్దస్యాత్ర ద్వన్ద్వైకవద్భావేన నపుంసకహ్రస్వత్వేన నిర్దేశః, న బహ్వర్థాదాననిమిత్తస్య బహులాశబ్దస్య; శ్రవిష్ఠాదిభిః సాహచర్యాత్ । చిత్రేతి । `లుక్తద్ధితలుకి' ఇతి లుకి కృతే పునష్టాప్ ।

గౌరాదిపాఠాన్ జీషితి । `రేవతీ నక్షత్రే, రోహిణీ నక్షత్రే' ఇతి తత్ర పఠ్యతే, న చేమౌ నక్షత్రవాచినౌ; జాతార్థవృత్తిత్వాత్ । తస్మాద్ `గౌరాదిషు పిప్పల్యాదయశ్చ' ఇతి పాఠాత్తేషాం చావృత్కృతత్వాదత్ర జీషిత్యర్థః ।

టానౌ వక్తవ్యావితి । స్త్రియామిత్యపేక్ష్యతే, టకారో జీబర్థః, నకారః స్వరార్థః, విధానసామర్థ్యాచ్చానయోర్లుగ్న భవతి ।

ఛణపి వక్తవ్య ఇతి । అత్ర చ `స్త్రియామ్' ఇతి నాపేక్ష్యతే ।।

స్థానాన్తగోశాలఖరశాలాచ్చ ।। 4.3.35 ।।

గోశాలేతి । `విభాషా సేనా' ఇతి నపుంసకత్వే హ్రస్వత్వమ్ । తత్సాహచర్యాత్ఖరశాలస్యాపి నపుంసకస్య గ్రహణమ్, న తు ద్వన్ద్వైకవద్భావేన హ్రస్వత్వమ్ । ఏకాదేశస్య పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావాల్లిఙ్గవిశిష్టయపరిభాషయా స్త్రీలిఙ్గాభ్యామపి లుగ్భవత్యేవ । యద్యపి టాబన్తయోరపి పాఠే ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాన్నపుంసకాభ్యామపి లుక్ సిద్ధ్యతి, లాఘవార్థం తు హ్రస్వస్య పాఠః ।।

వత్సశాలాభిజిదశ్వయుఙ్ఛతభిషజో వా ।। 4.3.36 ।।

వత్సశాలేతి । హ్రస్వాన్తస్య దీర్ఘాన్తస్య వా గ్రహణమ్ । బహులగ్రహణస్యైవాయం ప్రపఞ్చ ఇతి । అశ్వయుక్శతభిపక్శబ్దావభిప్రేత్యైతదుక్తమ్ ; అన్యయోరనక్షత్రవాచిత్వాత్ । అభిజిదితి ।

యద్యపి నక్షత్రమప్యస్తి---`అభిజిన్నామ నక్షత్రపుమపరిష్టాదషాఢానామితి',
ముహూర్తమప్యస్తి ।।

నక్షత్రేభ్యో బహులమ్ ।। 4.3.37 ।।

వాగ్రహణానువృత్తేర్వ్యవస్థితవిభాషావిజ్ఞానాచ్చ లుగ్వ్యవస్థాయాం సిద్ధాయామ్, బహులవచనం క్వచిదన్యదేవేత్యేతదర్థమ్, తేన టానౌ వక్తవ్యావిత్యాది సిద్ధం భవతి । రోహిణ ఇతి । `చిత్రారేవతీరోహిణీయః స్త్రియాముపసఙ్ఖ్యానమ్' ఇత్యేతత్తు స్త్రియాం నియమేన లుగర్థే, న తు స్త్రియామేవ లుగర్థమ్ ।

కృతలబ్ధక్రీతకుశలాః ।। 4.3.38 ।।

యద్యత్ర కృతం జాతమపి తత్తత్ర భవతీతి । యద్యపి జాతం సర్వం కృతం న భవతి, స్వయం జాతస్యాపి భావాత్ ; కృతం తు సర్వం జాతం భవతి, న హ్యజననస్వభావంక్రియతే, యథా--వ్యోమేతి భావః । యచ్చ క్రీత లబ్ధమపి తత్తత్ర భవతీతి । అత్రాపి లబ్ధం సర్వం క్రీతం న భవతి ; దానాదినాపి లాభసమ్భావాత్ । క్రీతం తు లబ్ధమేవ ; క్రయస్యాపి లాభహేతుత్వాదిత్యర్థః । తత్కిమర్థం భేదేనోపాదానం క్రియత ఇతి । జాతలబ్ధాభ్యామేవ గతమితి ప్రశ్నః । శబ్దార్థస్యాభిన్నత్వాదితి । పరవ్యాపారోపహితం రూపం కృతమిత్యుచ్యతే, తద్రహితం తు జాతమితి; తథా మూల్యప్రదానరూపో యః స్వీకర్తుర్వ్యాపారస్తదుపహితం రూపం క్రీతామత్యుచ్యతే, తద్రహితం తు లబ్ధమితి । తత్ర యథా---విక్లిన్న ఓదనః, పక్వ ఓదన ఇతి శబ్దార్థాభేదః, తథాత్రాపీత్యర్థః । ఏతదేవ స్పష్టయతి---వస్తుమాత్రేణేతి । వస్తుత ఇత్యర్థః । ఏతదుక్తం భవతి---క్రీతం వస్తుతో లబ్ధం భవతీత్యేతావత్, శబ్దేన తు రూపాన్తరమభిధీయతే । ఏవం కృతమపి వస్తుతో జాతం భవతి, శబ్దేన తు రూపాన్తరమభిధీయత ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । ఉపసంహరతి---శబ్దార్థస్తుభిద్యత ఏవేతి । తత్రాక్రియమాణే కృక్రీతయోరుపాదానే యథా---క్వాయం ఘటః కృతః, క్రీతో వా ఇతి పృష్టే స్రుఘ్నే జాతో లబ్ధ ఇతి చోత్తరం నం ప్రయుజ్యతే; తథా తద్ధితోఽపి న స్యాత్। తస్మాత్కృతక్రీతయోస్తద్ధితేనాభిధానాయ భేదేనోపాదానమితి ।।

ప్రాయభవః ।। 4.3.39 ।।

ప్రాయేణ భవః, `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః ।

తత్ర భవేన కృతత్వాదితి । యత్ప్రాయభవ ఇత్యస్య సాధ్యమ్, తస్య `తత్ర భవః' ఇత్యనేనైవ సాధితత్వాదిత్యర్థః । యో హి రాష్ట్రే ప్రాయేణ భవతి తత్రైవాసౌ భవతీతి `తత్ర భవః' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ । శఙ్కతే---అనిత్యభవః ప్రాయభవ ఇతి చేదితి । యస్తత్ర కదాచిద్భవతి కదాచిన్న స ప్రాయభవః, యస్య తు నియత ఆధారాధేయభావః స `తత్ర భవః' ఇతి పృథగుపాదానసామర్థ్యాద్భేద ఆశ్రీయత ఇతి యద్యుచ్యేతేత్యర్థః । నిరాకరోతి---ముక్తసంశయేన తుల్యమితి । యం భవాన్ముక్తసంశయం న్యాయ్యం తత్రభవ ఉదాహరణం మన్యతే---స్రౌఘ్నో దేవదత్త ఇతి, తేనైవ తుల్యమ్, సోఽపి హి కదాచిత్తస్మాదుదక్లేశాదభినిష్క్రామతి । తత్ర చేద్యుక్తా తత్ర భవతా, ఇహాపి యుక్తా దృశ్యతామ్ । అథైతదపి ప్రాయభవస్యోదాహరణమ్---స్రౌఘ్నో దేవదత్త ఇతి । తత్రభవనస్య కిముదాహరణమ్ ? తత్ర నిత్యభవః స్రౌఘ్నః ప్రాకార ఇతి । యద్యేవమ్, `తత్ర భవః' ఇతి ప్రకృత్య జిహ్వామూలాఙ్గులేశ్ఛః విధీయతే స తస్మిన్నదృష్టాపచారే న స్యాత్, దృశ్యతే చ--

వానరోఽహం మహాభాగే దూతో రామస్య ధర్మతః ।

రామనామాఙ్కితం చేదం పశ్య దేవ్యఙ్గులీయకమ్ ।। ఇతి ।

తస్మాత్తత్రభవే సామాన్యే ప్రాయభవస్య విశేషస్యాన్తర్భావాదనర్థకం ప్రాయగ్రహణమ్ ? ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---`ఉపజానూపకర్ణోపనీవేష్ఠక్' ప్రాయభవే యథా స్యాన్నిత్యభవే మా భూత్---ఉపజాను భవం గడ్వితి । అథేదానీం జానుసమీపస్థశరీరావయయవవాచిన ఉపజానుశబ్దాత్తత్ర భవ ఇతి ప్రకృత్య `శరీరావయవాద్యత్' ఇతి యత్కస్మాన్న భవతి ? అనభిధానాత్ । ఠగపి తర్హ్యనభిధానాదేవ న భవిష్యతి ? తదేవం స్థితమ్---ఏతత్ప్రాయగ్రహణమనర్థకమ్, తత్ర భవేన కృతత్వాదితి ।।

ఉపాజానూపకర్ణోపనీవేష్ఠక్ ।। 4.3.40 ।।

ఉపజాన్వాదయః సామీప్యేఽవ్యయీభావాః, సమాహారద్వన్ద్వస్య సౌత్రః పుంల్లిఙ్గనిర్దేశః ।।

సమ్భూతే ।। 4.3.41 ।।

అవక్లృప్తిః ప్రమాణనతిరేకశ్చేతి । సకృత్ప్రయుక్తస్యాప్యనేకార్థత్వమవిరుద్ధమ్, తన్త్రాద్యాశ్రయణఆదితి భావః । తత్రావక్లృప్తిః = సమ్భావనా, ఇదమేవం భవేదితి బుద్ధిః; ప్రమాణానతిరేకః = ఆధారపరిమాణాదాధేయపరిమాణస్యానతిరేకతా, యస్యాం సత్యాం సర్వమాధేయమాధారేఽనుప్రవిశతి । స్రౌఘ్న ఇతి । దేవదత్త ఇదానీం స్రుఘ్నే సమ్భావ్యత ఇత్యర్థః, స్రుఘ్నప్రమాణాద్వాఽనతిరిచ్యతే సేనాదికోఽర్థ ఇత్యర్థః ।।

కోశాడ్ ఢఞ్ ।। 4.3.42 ।।

కౌశేయం వస్త్రమితి । నను చ న వస్త్రం కోశే సమ్భవతి, వస్త్రదాయాం తత్కారణస్య కోశస్య పరావృత్తత్వాత్, న చ కోశాన్తరే వస్త్రస్య సమ్భవః, న చ తత్రేష్యతే, తస్మాద్వికారే కోశాడ్ఢఞ్ సమ్భూతే హ్యర్థానుపపత్తిరితి వార్త్తికమేవ శరణమ్ । `తస్య వికారః' ఇత్యత్ర ప్రకరణే `ఏణ్యా ఢఞ్' ఇత్యస్యానన్తరమ్ `కోశాచ్చేతి వక్తవ్యమ్' ఇత్యర్థః । అర్థానుపపత్తిరితి । కౌశేయశబ్దస్య యోఽర్థో లౌకికః సూత్రవస్త్రలక్షణస్తస్యానుపపత్తిః స్యాత్, లౌకికోఽర్థః శాస్త్రేణ నానుసృతః స్యాత్ । కృమిరేవ త్వభిధేయః ప్రాప్నోతి స హి కోశే సమ్భవతి । కిఞ్చావిశేషాభిధానాత్ఖడ్గకోశాదపి ప్రత్యయః ప్రసజ్యేత, ఇత్యత ఆహ---రూఢిరేషేతి । రూఢిశబ్దేషు నావశ్యమవయవార్థోఽన్వేష్యః, యథా తైలపాయికాదిష్వితి మన్యతే । సూత్రకారేణ తు సత్కార్యవలాదాశ్రయేణ సమ్భూతే ప్రత్యయో విహితః, తత్ర హి కారణదశాయామపి కార్యస్య సత్త్వాత్ తత్ర తత్సమ్భవతి తదనుపపన్నమ్ । కార్యకారణయోర్హి తాదాత్మ్యమభిసమ్బన్ధః, న త్వాధారాధేయభావః ।।

కాలాత్సాధుపుష్యత్పచ్యమానేషు ।। 4.3.43 ।।

కాలవిశేషవాచిభ్య ఇతి । స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి; ఉత్తరత్రాశ్వయుజ్యాదీనామనేన కాలశబ్దేన విశేషణాత్ ।।

ఉప్తే చ ।। 4.3.44 ।।

సూత్రే భూతకాలస్యావివక్షాం దర్సయతి । హేమన్తే ఉప్యన్తే ఇతి । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి । ఉత్తరయోగయోరుక్త ఏవ ప్రత్యయో యథా స్యాత్, సాధ్వాదిషు మా భూత్ ।।

ఆశ్వయుజ్యా వుఞ్ ।। 4.3.45 ।।

వుఞో ఞకారః స్వరార్థః, ఉత్తరత్ర వృద్ధ్యర్థశ్చ, అశ్వయుగ్భ్యాం యుక్తేతి పాఠః, అశ్వయుజోద్విత్వాత్ `నమోఽశ్విభ్యామశ్వయుగ్భ్యామ్' ఇతి దర్శనాత్ । అశ్వినీపర్యాయ ఇతి పాఠః । `తారా అశ్వయుగశ్వినీ' ఇత్యమరసిహః । అశ్వనీపర్యాయఇతి ప్రసిద్ధః పాఠః, తత్రాశుపూర్వాదనేరౌణాదిక ఇన్ప్రత్యయః, పృషోదరాదిత్వాదాదేర్హ్రస్వః ।।

కలాప్యశ్వత్థయవబుసాద్ వున్ ।। 4.3.48 ।।

మయూరాదిషు ప్రసిద్ధానాం కలాప్యాదీనాం శబ్దానాం కాలే వృత్తిర్న సమ్భవతి, తత్కథమ్ `కాలవిశేషవిచిభ్యః' ఇత్యుక్తమ్ ? అత ఆహ---కలాప్యాదయః శబ్దా ఇతి । అశ్వత్థేన వృక్షేణ కాలస్య సమ్బన్ధోఽవ్యబిచారాదవిశేషణమితి `ఫలే లుక్' ఇతి లుగన్తోఽశ్వత్థశబ్ద ఇత్యాహ---యస్మిన్నశ్వత్థాః ఫలన్తీతి । అపకృష్టే యవో యవబుసం జాత్యన్తరం వా యవాదివత్, యవానామేవ వా బుసం యవబుసమ్ ।।

గ్రీష్మావరసమాద్వుఞ్ ।। 4.3.49 ।।

అవరసమమితి విశేషణసమాసః । న చావరశబ్దో దిగ్వాచీ, యేన `దిక్సఙ్ఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి నియమాత్సమాసో న స్యాత్ । ఆవరసమకమితి । ఆగామినాం సంవత్సరాణామాద్యవత్సరే దేయమిత్యర్థః । అపర ఆహ---అతీతే వత్సరే దేయం యదద్యాపి న దత్తం తదావరసమకమితి ।।

సంవత్సరాగ్రహాయణీభ్యాం ఠఞ్చ ।। 4.3.50 ।।

వేతి వక్తవ్యే ఇతి । వుఞో వికల్పితే పక్షే యథా ప్రాప్తఠఞేవ భవిష్యతీతి మన్యతే । ఠఞ్గ్రహణమిత్యాది । అసతి ఠఞ్గ్రహణే సన్ధివేలాదిషు `సంవత్సరాత్ఫలపర్వణోః' ఇతి పాఠాత్ఫలే ఋణత్వేన వివక్షితే వుఞా ముక్తేఽణేత స్యాత్, ఠఞ్గ్రహణాత్తు ఠఞేవ భవతి ।।

వ్యాహరతి మృగః ।। 4.3.51 ।।

వ్యాహరతి = శబ్దాయతే ।।

తదస్య సోఢమ్ ।। 4.3.52 ।।

అస్యేతి । నేయం సోఢాపేక్షయా కర్త్రి షష్ఠీ, `న లోకావ్యయ' ఇతి ప్రతిషేధాత్, కిం తర్హి ? కర్తురేవ సమ్బన్ధిత్వమాత్రవివక్షయా శేషలక్షణా షష్ఠీ । నిశాసహచరితమధ్యయనమితి । కాలస్య స్వరూపేణాసోఢత్వాత్తత్సహచరితవృత్తేరత్ర సూత్రే గ్రహణమితి దర్శయతి ।।

తత్ర భవః ।। 4.3.53 ।।

కాలాదితి నివృత్తమితి । `తత్ర జాతః' ఇతి ప్రకృతం తత్రగ్రహణం కాలాధికారేణ సమ్బద్ధమితి తదనువృత్తౌ తస్యాప్యనువృత్తిః స్యాదితి పునరిహ తత్రగ్రహణం కృతమ్ `సప్తమ్యర్థమాత్రం యథా గృహ్యేత కాలసమ్బన్ధవిశిష్టః సప్తమ్యర్థో మా గ్రాహి' ఇత్యవమర్థమితి భావః । నను చ ప్రకృతం తత్రగ్రహణం పూర్వసూత్రే తదితి ప్రథమయా సమర్థవిభక్త్యా వ్యవహితమ్ ? నేత్యాహ, శక్యం హి తదన్యత్రాపి పఠితుమ్ ।।

దిగాదిభ్యో యత్ ।। 4.3.54 ।।

సేనాముఖ్యమితి । యదన్తస్య సేనాశబ్దేన షష్ఠీసమాసః, న తు సేనాముఖ్యశబ్దాత్ప్రత్యయః; తదన్తవిధ్యభావాత్ ।।

శరీరావయవాచ్చ ।। 4.3.55 ।।

శరీరం ప్రాణికాయ ఇతి । `వ్యాకరణస్య శరీరమ్' ఇత్యాదికస్తు ప్రయోగో గౌణః । అణోఽపవాద ఇతి । వృద్ధాత్తు ఛం పరత్వాద్వాధతే, పాదే భవం పద్యమ్, `పద్యత్యతదర్థే' ఇతి పద్భావః । నాసికాయాం భవం నస్యమ్, `నస నాసికాయా యత్తస్క్షుద్రేషు' ఇతి నస్భావః । కథమ్ `వేగో జఙ్ఘోరస్యః' ఇతి ? కథం చ న స్యాత్, న శరీరావయవసముదాయః శరీరావయవగ్రహణేన గృహ్యతే । న చ తదన్తవిధిరస్తి ? నిరఙ్కుశాః కవయః ।।

దృతికుక్షికలశివస్త్యస్త్యహేర్ఢఞ్ ।। 4.3.56 ।।

దృతిశ్చర్మవికారః, శరీరావయవశ్చ । కుక్షిశబ్దో ధూమాదిః, వస్తిర్నాభేరధః శరీరావయవః । ఆహేయమ్ విషాది ।

అస్తిశబ్దః ప్రాతిపదికమితి । విభక్తిప్రతిరూపం నిపాతసంజ్ఞకమ్, తచ్చ తిఙన్తేన సమానార్థమ్---అస్తిక్షీరా గౌరితి, ధనవచనం చ అస్తిమానితి ।।

గ్రీవాభ్యోఽణ్చ ।। 4.3.57 ।।

ధమనీవచన ఇతి । ధమనీసఙ్ఘాతవచన ఇత్యర్థః । స చ యదోద్భూతావయవభేదే సఙ్ఘాతే వర్త్తతే తదా బహువచనమ్, యదా తు తిరోహితావయవభేదే సఙ్ఘాతే వర్త్తతే తదైకవచనాన్తః ప్రయోగః ।।

గమ్భీరాఞ్ఞ్యః ।। 4.3.58 ।।

బదిర్దేవపఞ్చజనేభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమితి । `ప్రాగ్దీవ్యతః' ఇత్యత్రోక్తమ్---`దేవస్య యఞఞౌ, బహిషష్టిలోపశ్చ' ఇతి । తచ్చావశ్యం వక్తవ్యమ్---అర్థాన్తరేష్వపి యథా స్యాదితి । తస్యైవ ప్రపఞ్చార్థమ్, ఇహ తు బహిర్దేవయోర్గ్రహణమ్ ।।

అవ్యయీభావాచ్చ ।। 4.3.59 ।।

కిం తహిం పరిముఖాదేరితి । కథం పునః సామాన్యోక్తావయం విశేషో లభ్యత ఇత్యాహ---పరిముఖాదీనాం చేతి । చశబ్దో హేతౌ । దిగాదేరనన్తరం పరిముఖాదిగణః పఠ్యతే, తస్య నాన్యత్ప్రయోజనం సమ్భవతి అవ్యయీభావగ్రహణస్య, పరిముఖాదివిశేషణతయాఽన్వయసమ్భవాత్, తస్మాత్పరిముఖాదేరేవ భవిష్యతి, న సర్వస్మాదవ్యయీభావాత్ । యద్యేవమ్, పరిముఖాదేరిత్యేవ వక్తవ్యమత ఆహ---తేషామేవేతి । `పరిముఖాదేః' ఇత్యుచ్యమానే బహువ్రీహితత్పురుషేభ్యోఽపి ఞ్యప్రత్యయః స్యాత్, అవ్యయీభావగ్రహణాత్తు తేభ్యోఽణేవ భవతి । ఉత్తరార్థం చావశ్యమవ్యయీభావగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్, తత్ర యే పరిపూర్వాస్తత్ర యది వర్జనం గమ్యతే తతః `అపపరిబహిరఞ్చవః । పఞ్చమ్యా' ఇత్యవ్యయీభావః । అథ సర్వతో భావః, తతోఽస్మాదేవ నిపాతనాదవ్యయీభావః । ఉపపూర్వేషు సామీప్యేఽనుపూర్వేషు `అనుర్యత్సమయా' `యస్య చాయామః' `పశ్చాదర్ధే యదవ్యయమ్' ఇతి చ యథాభిధానం సమాసః ।।

అన్తః పూర్వదాట్ఠఞ్ ।। 4.3.60 ।।

ఆధ్యాత్మికమితి । `అనశ్చ' ఇతి టచ్ సమాసాన్తః । ఆధివిద్రైకమ్, ఆధిభౌతికమితి । అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః । అధ్యాత్మాదిరాకృతిగణ ఇతి । ఏవం చ సమానశబ్దాదిత్యాదిరస్యైవ ప్రపఞ్చః ।

ఊర్ధ్వశబ్దేన సమానార్థ ఊర్ధ్వంశబ్ద ఇతి । స చైతద్వృత్తివిషయ ఏవ । అపర ఆహ---`ఠఞ్సన్నియోగేన దమ శబ్ద ఉత్తరే ఊర్ధ్వశబ్దస్యైవ మాన్తత్వం నిపాత్యతే' ఇతి ।

ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి । నాత్ర మాన్తత్వమ్ ।

ఐహలౌకికమితి । పూర్వవదుభయపదవృద్ధిః ।

ముఖతీయమ్, పార్శ్వతీయమితి । ముఖ-పార్శ్వ-శబ్దాభ్యాం సప్తమ్యాన్తాభ్యామాద్యాదిత్వాత్తసిః, తత ఈయః, అవ్యయత్వాట్టిలోపః । అయం గహాదిపాఠస్యైవ ప్రపఞ్చః । ఏతేన పరం వ్యాఖ్యాతమ్ ।

మణ్మీయావితి । గహాదిషు `మధ్యమధ్యమం చాణ్ చరణే' ఇతి యత్పఠితం తత్ర `పృథివీమధ్యవాచీ మధ్యశబ్దో గృహ్యతే' ఇత్యుక్తమ్, భవార్థే తు తతోఽన్యత్రాపి మధ్యమీయమితి యతా స్యాదితి మీయప్రత్యయవచనమ్ । జాతాదిషు పృథివీమధ్యవాచిన ఏవ మధ్యమీయ ఇతి భవతి, న మధ్యాన్తరవాచినః । తథా గహాదిపాఠేన పృథివీమధ్యం నివాసా ఏషామిత్యస్మిన్నేవార్థే మాధ్యమా ఇతి సిధ్యతి, మధ్యాన్తరవాచినో భవార్థేఽపి యథా స్యాదితి మణ్ ప్రత్యయ ఉక్తః ।

మధ్యే మధ్యందినణ్ చాస్మాదితి । మధ్యశబ్దో మధ్యభావమాపద్యతే దినణ్చాస్మాత్ ప్రత్యయో భవతీత్యర్థః ।

స్థామ్న ఇతి । స్థామన్శబ్దాన్తాదిత్యర్థః । అశ్వత్థామేతి । అశ్వస్యేవ స్థామ బలమస్యేతి బహువ్రీహిః, పృషోదరాదిత్వాత్సకారస్య తకారః, తతో భవార్థే `స్థామ్నోఽకారః' ఇత్యకారః తస్మానేన లుక్ ।

వృకాజిన ఇతి । అణో లుక్ ।

సమానస్య తదాదేశ్చేతి । ఆనన్తర్యత్వలక్షణా షష్ఠీ । అధ్యాత్మాదిష్వితి । విషయసప్తమీ ఉర్ధ్వన్దామాచ్చ దేహాచ్చేతి । ఊర్ధ్వంశబ్దాద్దమశబ్దాన్తాచ్చేత్యర్థః । ఊర్ధ్వపూర్వాదేవ చ దేహాన్తాదిష్యతే । ఉక్తం హి ప్రాక్ `ఉర్ధ్వదేహాచ్చ, ఔర్ధ్వదేహికమ్' ఇతి । స్థామ్నో లుగజినాత్తథేతి । పాఠే ఉభయత్రాపి తదన్తవిధిః ।।

అశబ్దే యత్ఖావన్యతరస్యామ్ ।। 4.3.64 ।।

వాసుదేవవర్గీయ ఇతి । `వృద్ధాచ్ఛః' ఇత్యస్య పరత్వాద్యత్ఖౌ బాధకావితి వృద్ధాదప్యనేన ఛ ఏషితవ్యః ।।

తస్య వ్యాఖ్యాన ఇతి చ వ్యాఖ్యాతవ్యనామ్నః ।। 4.3.66 ।।

తస్యేతి షష్ఠీసమర్థాదితి । నను చాధికారార్థోఽయమితి వక్ష్యతి, భవ్యాఖ్యానయోర్యుగపదధికారోఽపవాదవిధానార్థః, కృతనిర్దేశౌ హి తావితి, తత్కిమిత్యత్ర యథావిహితవిధానార్థత్వం వ్యాఖ్యాయతే ? ఉచ్యతే---తాత్పర్యతోఽపవాదవిధానాయాధికారస్యానుషఙ్గికేఽణాదివిధానార్థత్వే కో దోష ఇతి మన్యతే, అగతికగతిర్హి విశేషవివక్షాయాం సామాన్యాశ్రయః ప్రత్యయః । అత ఏవ `కృతలబ్ధక్రీతకుశలాః' ఇత్యాదీన్యనపవాదాన్యర్థాదేశనాని భవన్తి । తత్ర భవేచేతి । అయమనువాదః; ఏతస్మిన్నేవ విశేషే `తత్ర భవః' ఇతి విహితత్వాత్ । నను చ వ్యాఖ్యానస్య ప్రత్యయార్థస్య సమీపే శ్రూయమాణశ్చశబ్దస్తత్సమానజాతీయస్యైవ ప్రత్యయార్థస్య సముచ్చయం కరోతి, న సమర్థవిభక్తేః; యథా `కేదారాద్యఞ్చ' ఇతి ప్రత్యయసమీపవర్త్తినా ప్రత్యయ ఏవ సముచ్చీయతే, న ప్రకృతిః; `ఠఞ్కవచినశ్చ' ఇతి ప్రకృతేరేవ న ప్రత్యయః; తతశ్చేహ తస్యేత్యుపాదానాద్భవార్థేఽపి షష్ఠీసమర్థాదేవ ప్రత్యయో యుక్తః, తత్రాహ---వాక్యార్థసమీపే ఇతి । ఇహేతికరణః క్రియతే---ప్రకృతం వాక్యార్థం ప్రత్యవమర్శామీతి । ప్రత్యవమర్శస్య చ ప్రయోజనమ్---నత్తుల్యజాతీయస్యైవ సముచ్చయో యథా స్యాదిత్యేతదేవేతి భావః । ఏతమేవ చ న్యాయం నిరూపయితుం పూర్వమ్ `తత్ర భవే చ' ఇత్యనువాదః కృతః ।

వ్యాఖ్యాతవ్యనాగ్న ఇతి కిమితి । వ్యాక్యానశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాద్యప్రతివ్యాఖ్యానం తదేవ తస్యేత్యనేన నిర్దిష్టమితి గమ్యత ఇతి మత్వా ప్రశ్నః । పాటలిపుత్రం సుకోశలయా వ్యాఖ్యాయత ఇతి నేయం కర్తరి తృతీయా, కిం తర్హి ? కరణే సుకోశలయా కరణభూతయా పురుషైర్వ్యాఖ్యాయత ఇత్యర్థః । కథమిత్యాహ---ఏవంసన్నివేశమితి । తాదృశో హి పాటలిపుత్రే ప్రాకారాదిసన్నివేశో యాదృశః సుకోశలాయామ్, తేన తయా తద్వ్యాఖ్యాయతే । యద్యేవమ్, తస్య వ్యాఖ్యాతవ్యస్య పాటలిపుత్రశబ్దో నామాపి భవతి, తత్కథం ప్రత్యుదాహరణమ్ ? అత ఆహ---న త్వితి । యదిహ వ్యాఖ్యాతవ్యమభిప్రేతమ్, న తస్య నామ భవతీత్యర్థః । కిం పునరిహాభిప్రేతమ్ ? యద్వ్యాఖ్యాతవ్యతయా లోకే ప్రసిద్ధం గ్రన్థాత్మకమ్, ఏతదర్థమేవ హి వ్యాఖ్యాతవ్యనామగ్రహణం కృతమ్, వ్యాఖ్యాతవ్యమాత్రస్య వ్యాఖ్యానశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వేనైవాక్షేపసిద్ధేః । నను చ భవార్థమేతత్స్యాత్, న హి తత్రాక్షేపతో వ్యాఖ్యాతవ్యస్య లాభః ? ఏవం తర్హి నామగ్రహణం ప్రసిద్ధ్యుపసంగ్రహార్థం భవిష్యతి ।

భవవ్యాఖ్యానయోరితి । నాత్రాయమర్థః---యోఽయం భవవ్యాఖ్యానయోర్యుగపదధికారః సోఽపవాదవిధానార్థ ఇతి; పూర్వమధికారత్వస్యావ్యాఖ్యాతత్వాత్ । తస్మాద్భవవ్యాఖ్యానయోర్యుగపదధికారోఽయం న త్వణాదీనామర్థనిర్దేశ ఇత్యర్థః । కిమర్థోఽధికారస్తత్రాహ---అపవాదవిధానార్థ ఇతి । అణాదీనాం చాయమర్థనిర్దేశః కస్మాన్న భవతి ? తత్రాహ---కృతనిర్దేశౌ హి తావితి । ఏకః `తత్ర భవః' ఇతి, అపరః `తస్యేదమ్'---ఇత్యేవం కృతనిర్దేశౌ హి తావర్థౌ । తస్మాత్తదర్థమేతన్న భవతి । పూర్వం త్వధికారార్థతయావశ్యకర్త్తవ్యస్యానుషఙ్గికమర్థనిర్దేశార్థమిదమితి వ్యాఖ్యాతమ్ ।।

బహ్వచోఽన్తోదాత్తాట్ఠఞ్ ।। 4.3.67 ।।

అమోఽపవాద ఇతి । వృద్ధాచ్ఛం తు పరత్వాద్వాధతే । సామస్తం నామ శాస్త్రం తస్య వ్యాఖ్యానం సామస్తికమ్ । షత్వాదివిధాయకం శాస్త్రం షత్వాదిశబ్దేనోచ్యతే । నతః = అనుదాత్తః, అనతః = ఉదాత్తః । అన్తోదాత్తాః ప్రకృతయ ఇతి । ఉదాహృతయోర్ద్విత్వేఽప్యేవఞ్జాతీయాపరప్రకృత్యపేక్షం బహువచనమ్, తాశ్చ కుత్వరుత్వాదయః ।

గతిస్వరేణేతి । `గతిరనన్తరః' ఇత్యనేన । ఉదాత్త ఇతి వర్ణగ్రహణమ్, తేన సిద్ధస్తదన్తవిధిః, యథా `వర్ఆదనుదత్తాద్' ఇత్యత్ర । తస్మాదన్తగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

క్రతుయజ్ఞేభ్యశ్చ ।। 4.3.68 ।।

అగ్నిష్టోమాద్యర్థేషు మన్త్రబ్రహ్మణకల్పేషు వర్త్తమానా అగ్నిష్టోమాదిశబ్దా ఇహోదాహరణమ్ । అనన్తోదాత్తార్థ ఆరమ్భ ఇతి । తత్ర రాజసూయ---వాజపేయశబ్దౌ కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ మధ్యోదాత్తౌ, రాజా సూయతే, రాజ్ఞా వేహ సూయతే, వయప్; తత ఏవ నిపాతనాత్సమాసః, షష్ఠీసమాసో వా । పీయతేఽస్మిన్నితి పేయః `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇత్యధికరణే యత్; వాజో యవాగూభేదః, తస్య పేయః పాయో వాజపేయ ఇతి । స్తుతిః=స్తోమః, అగ్నేస్తోమోఽస్మిన్నితి బహువ్రీహిః, `పరాదిశ్చ పరాన్తశ్చ' ఇత్యన్తోదాత్తః । నవైర్వ్రీహిభిర్యజనం నవయజ్ఞః= ఆగ్రయణమ్, `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః, `కృదుత్తరపదప్రకృతిభావేన నఞ ఏవ స్వరోఽవతిష్ఠతే' ఇత్యన్తోదాత్తః । అల్ప పర్యాయః పాకశబ్దః, పాకశ్చాసౌ యజ్ఞశ్చ పాకయజ్ఞః, సమాసస్వరేణాన్తోదాత్తః । సత్యన్యార్థ ఏతస్యారమ్భే,

అన్తోదాత్తాదపి యజ్ఞాభిధాయినః పరత్వాదనేనైవ ఠఞ్ప్రత్యయో యుక్త ఇత్యన్తోదాత్తానాముపన్యాసః ।

క్రతుభ్య ఇత్యేవ సిద్ధ ఇతి । క్రతుయజ్ఞయోః పర్యాయత్వాదితి భావః । అసోమయాగేభ్యోఽపీతి । అన్యథా క్రతుశబ్దస్య సోమయాగే రూఢత్వాదన్యత్ర న స్యాత్, యజ్ఞగ్రహణాత్తు తేభ్యోఽపి భవతి । ఏవం కేవలయజ్ఞగ్రహణేఽపి స ఏవ దోషో యః కేవలకతుగ్రహణే, తస్మాద్ గౌణముఖ్యపరిగ్రహార్థముభయోరుపాదానమ్ ।।

అధ్యాయేష్వేవర్షేః ।। 4.3.69 ।।

అపిశబ్దాః ప్రవరనామధేయానీతి । హౌత్రాధ్వర్యుణా చ ప్రవ్రియన్త ఇతి ప్రవరాః = భృగ్వాదయః, తద్యథా భార్గవచ్యావనాప్రవానౌర్వజామదగ్నేతి హోతా, జమదగ్నివదుర్వవదప్రవానవచ్చ్యవనవద్భృగువదిత్యధ్వర్యుః । ఏతేన యద్యపి మన్త్రదర్శిష్వృపిశబ్దః ప్రసిద్ధః, తథాపి ప్రవరాద్యాయపఠితానామే గ్రహణమితి దర్శయతి । వసిష్ఠస్య వ్యాఖ్యాన ఇతి । వసిష్ఠేన దృష్టో మన్త్ర ఉపచారాద్ వసిష్ఠ ఇత్యుక్తః ।

వాసిష్ఠీ ఋగితి భవార్థేఽణ్, ఏవకారః సర్వవాక్యానాం సావధారణత్వజ్ఞాపనార్థః ।।

పౌరోడాశపురోడాశాత్ష్ఠన్ ।। 4.3.70 ।।

పురోడాశాః పిష్టపిణ్డా ఇతి । `దాశృ దానే' కర్మణి ఘఞ్, పురో దాశ్యన్తే దీయన్త ఇతి పురోడాశాః, పృషోదరాదిత్వాత్సమాసః, దకారస్య చ డకారః, ఏతేనైతదాహ---ఆకృతివచనః పురోడాశశబ్దః, న యూపాహవనీయాదివదదృష్టనిమిత్త ఇతి । తేషాం సంస్కారకో మన్త్ర ఇతి । `మఖస్య శిరోఽసి' ఇత్యేవమాదిః । పురోడాశసహచరితో మన్త్రః పురోడాశ ఇతి । మన్త్ర ఏవ హి వ్యాఖ్యాతవ్యో న పురోడాశః ।।

ఛన్దసో యదణౌ ।। 4.3.71 ।।

అత్ర భవవ్యాఖ్యానౌ ద్వావర్థౌ, యదణౌ ప్రత్యయావపి ద్వావేవ, తథాపి యథాసంఖ్యం న భవతి; `తస్య వ్యాఖ్యానే' ఇతి యదణౌ భవతః, `తత్ర భవః' ఇతి చేత్యేవం సముచ్చయాత్ । ద్వ్యచ ఇతి ఠకి ప్రాప్త ఇతి । ఉత్తరసూత్రే ద్వ్యచ్గ్రహణేన ఠకి ప్రాప్త ఇత్యర్థః ।।

ద్వ్యజదబ్రాహ్మణర్క్ప్రథమాధ్వరపురశ్చరణనామాఖ్యాతాట్ ఠక్ ।। 4.3.72 ।।

అణాదేరపవాద ఇతి । ఆదిశబ్దేన ఠఞః । తత్ర ఋుక్చబ్దే ద్వ్యక్షు చాణోఽపవాదః, పురశ్చరణశబ్దోఽపి ల్యుడన్తః కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ మధ్యోదాత్తః । అసిప్రత్యయో హి సప్తమ్యన్తాదుత్పద్యత ఇతి పురః శబ్దః కారకమ్, `పురోఽవ్యయమ్' ఇతి వా గతిః । తేన తస్మాదప్యణ ఏవాపవాదః । బ్రాహ్మణాదిష్వన్తోదాత్తేషు ఠఞోఽపవాదః, ఋుకారాన్తేష్వప్యణోఽపవాదః । యే తు తత్ర బహ్వచోఽన్తోదాత్తాస్తేషు పరత్వాదయం ఠఞం బాధతే । నామాఖ్యాతగ్రహణం సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమితి । ఆఖ్యాతార్థం విగృహీతగ్రహణమ్, నామశబ్దాత్తు ద్వ్యచ్త్వాదేవ సిద్ధమ్ ।।

అణృగయనాదిభ్యః ।। 4.3.73 ।।

ఠఞాదేరితి । ఆదిశబ్దేన ఠకః ఛస్య చ గ్రహణమ్ । తత్ర విద్యాన్యాయశిక్షాశబ్దేభ్యో ద్వ్యజ్లక్షణస్య ఠకోఽపవాదః, వ్యాకరణశబ్దాద్ వృద్ధాచ్ఛస్య, శేషా బహ్వచోఽన్తోదాత్తాః, తేష్వఞః । అథాణ్గ్రహణం కిమర్థమ్, న ఋుగయనాదిభ్యో యథావిహితమేవోచ్యేత, వచనప్రామాణ్యాద్యో విహితో న చ ప్రాప్నోతి అన్యేన బాధితత్వాత్, స ఏవాణ్ భవిష్యతి ? అత ఆహ--అణ్గ్రహణమితి । అసత్యణ్గ్రహణే యద్ వృద్ధమన్తోదాత్తం బహ్వచ, యథా---బాస్తువిద్యేతి, తస్మాద్ వృద్ధాచ్ఛే ఠఞా బాధితే పునర్వచనాచ్ఛ ఏవ స్యాద్, అణ్గ్రహణాత్త్వణేవ భవతి ।

ఋుగయనమితి । `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' ఇతి ణత్వం న భవతి, `అగః' ఇతి ప్రతిషేధాత్ । అయనశబ్దశ్చ భావసాధనోఽభేదోపచారాద్ గ్రన్థే వర్తతే, `అనో భావ కర్మవచనే' ఇత్యన్తోదాత్తః । పదవ్యాఖ్యానశబ్దః `మన్క్తిన్వ్యాఖ్యాన' ఇత్యన్తోదాత్తః । ఛన్దోమానశబ్ద ఋుగయనశబ్దేన వ్యాఖ్యాతః । ఛన్దో భావేతి కృత్స్వరేణాన్తోదాతః । ఛన్దోవిచితిశబ్దో మన్క్తిన్నిత్యన్తోదాత్తః । పునరుక్తశబ్దస్థాథాదిస్వరేణ । నిరుక్తశబ్దః `సంజ్ఞాయామనాచితాదీనామ్' ఇతి । నిగమశబ్దో గోచరాదిసూత్రే ఘాన్తో నిపాతితోఽన్తోదాత్తః । వాస్తువిద్యా, క్షత్త్రవిద్యా, అఙ్గవిద్యేతి సమాసస్వరేణ । ఉత్పాతోత్పాదశబ్దౌ థాథాదిస్వరేణ ।

అశేః సరన్, వసేః సమ్పూర్వాచ్చిదితి సంవత్సరశబ్దోఽన్తోదాత్తః । ముహూర్త_నిమిత్తశబ్దౌ ప్రాతిపదికస్వరేణ । ఉపనిపూర్వాత్సదేః క్విప్, ఉపనిషచ్ఛబ్దః కృత్స్వరేణాన్తోదాత్తః ।।

తత ఆగతః ।। 4.3.74 ।।

తత ఇతి ముఖ్యం యదపాదానం వివక్షితం తదిహ గృహ్యత ఇతి । ముఖ్యత్వాదేవ । అపాదానసంజ్ఞా తు నాన్తరీయకస్యాపి భవతి, కారకప్రకరణే హి గౌణముఖ్యవిబాగో నాశ్రీయతే ।।

ఠగాయస్థానేభ్యః ।। 4.3.75 ।।

ఆయ ఇతి స్వామిగ్రాహ్యో భాగ ఇతి । ఏత్యేనం స్వామీ, స్వామినాం వాఽయమేతీతి కృత్వా ।।

శుణ్డికాదిభ్యోఽణ్ ।। 4.3.76 ।।

ఆయస్థానఠకోఽపవాద ఇతి । ఉపలక్షణమేతత్ । కృకణశబ్దాత్ `కృకణపర్ణాద్భారద్వాజే' ఇతి ఛస్యాప్యపవాదః । తీర్థశబ్దాద్ ధూమాదిలక్షస్య వుఞోఽప్యపవాదః । ఉదపానశబ్దాదుత్సాద్యఞోఽప్యపవాదః ।

అథాఽగ్రహణం కిమర్థం న శిణ్డికాదిభ్యో యథావిహితమేవోచ్యేత, వచనసామర్థ్యాద్ధి, యో విహితో న చ ప్రాప్నోతి అన్యేన బాధితత్వాత్, స ఏవాణ్ భవిష్యతి ? అత ఆహ--- అఽగ్రహణమితి । ఉదపానశబ్ద ఇహ పఠ్యతే, స చోత్సాదిః తత్రాసత్యఽగ్రహణే ఆయస్థానఠకంబాధిత్వా `ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్' ఇత్యఞేవ స్యాత్ । అఽగ్రహణాత్త్వణేవ భవతి ।।

విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యో వుఞ్ ।। 4.3.77 ।।

విద్యాయోనికృత ఇతి । బహువ్రీహౌ గతార్థత్వాత్కృతశబ్దస్యాప్రయోగః ।।

ఋతష్ఠఞ్ ।। 4.3.78 ।।

ఏషూదాహరణేషు `ఇసుసుక్తాన్తాత్కః' । ఏవం చ ప్రక్రియాలాఘవాయ కఞేవాయం విధేయః, తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

పితుర్యచ్చ ।। 4.3.79 ।।

పిత్ర్యమితి । `రీఙృతః', `యస్యేతి చ' ।

గోత్రాదఙ్కవత్ ।। 4.3.80 ।।

ఋఙ్గ్రహణేన తస్యేదమిత్యర్థసామాన్యం లక్ష్యత ఇతి । కథం ముఖ్యే సమ్భవతి లక్షణాశ్రీయతే ? వ్యాఖ్యానమత్ర శరణమ్ । అపర ఆహ---అఙ్కే యద్ దృష్టం తదతిదిశ్యతే, న త్వఙ్క ఆహత్య విహితమ్ । `గోత్రచరణాద్ వుఞ్' ఇత్యయమపి వుఞ్ తస్యేదమితి సామాన్యే విహితోఽప్యఞాదివ్యతిరిక్తే విషయేఽఙ్కేఽపి దృష్ట ఇతి తస్యాప్యతిదేశ ఇతి । ఔపగవకమితి । వుఞ ఉదాహరణమ్ । అణస్తు---వైదమ్, గార్గ్యమ్, దాక్షమితి । వతిః సర్వసాదృశ్యార్థః, `కాలేభ్యో భవవత్', `చరణేభ్యో ధర్మవత్' ఇతి యథా ।।

హేతుమనుష్యేభ్యోఽన్యతరస్యాం రూప్యః ।। 4.3.81 ।।

సమాదాగతమితి । సమాద్ధేతోరాగతమిత్యర్థః । తత్ర `హేతౌ' ఇతి తృతీయా ప్రాప్నోతి, జ్ఞాపకత్సిద్ధమ్, యదయం పఞ్చమ్యన్తాద్ధేతోః ప్రత్యయమాహ తజ్జ్ఞాపయతి---భవతి హేతౌ పఞ్చమితి । నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్, యత్ర `విభాషా గుణే' ఇతి పఞ్చమీ, తదర్థమేతత్స్యాత్---జాడ్యాదాగత ఇతి ? తస్మాత్ `విభాషా గుణే' ఇత్యత్ర విభాషేతి యోగవిభాగాదగుణవచనాదపి పఞ్చమీ భవతి ।।

మయట్ చ ।। 4.3.82 ।।

యోగవిభాగో యథాసంఖ్యనిరాసార్థ ఇతి । వికల్పార్థేనాన్యతరస్యాం గ్రహణేన రూప్యమయటోః పక్షేఽభావః ప్రతిపాద్యతే, తదభావే స్వశాస్త్రేణైవ ప్రాప్తః ప్రత్యయో భవతి । తేన రూప్యమయటోరేవానేన విధానాదసతి యోగవిభాగే స్యాదేవ యథాసఙ్ఖ్యమితి భావః ।।

ప్రభవతి ।। 4.3.83 ।।

ప్రాకాశతే ఇతి । ఉత్పత్తివచనస్తు ప్రభవతిర్న గృహ్యతే; `తత్ర జాతః' ఇత్యనేన గతత్వాత్ ।।

విదూరాఞ్ఞ్యః ।। 4.3.84 ।।

అయుక్తోఽయం నిర్దేశ ఇత్యాహ---నను చేతి ।

వాలవాయో విదూరం చేతి । వాలవాయశబ్దః ప్రత్యయముత్పాదయతి, విదూరం చాదేశమాపాద్యతే, సూత్రే త్వాదేశ ఏవ నిర్దిష్టః, తేనానురూపః స్థానీ వాలవాయశబ్ద ఆక్షిప్యతే, యథా---శివాదిషు విశ్రవణరవణేత్యాదేశాభ్యాం పఠితాభ్యాం విశ్రవః శబ్దః । ప్రకృత్యన్తరమేవ వేతి । విదూరశబ్దో నగరస్యేవ పర్వతస్యాపి వాచకః, స ఏవాత్ర ప్రకృతిరిత్యర్థః । న వై తత్రేతి చేదితి । చేచ్ఛబ్దోఽక్షమాయామ్, పర్వతవాచీ విదూరశబ్దో న ప్రసిద్ధ ఇతి చేద్ బ్రూయాత్స జిత్వరీవదుపచారేత్ = వ్యవహరేత్, యథా---వణిజ ఏవ మఙ్గలార్థ వారాణసీం జిత్వరీతి వ్యవహరన్తి, ఏవం వైయాకరణా ఏవ వాలవాయం విదూరముపచరన్తి । నియతపురుషాపేక్షాపి ప్రసిద్ధిర్భవతీత్యర్థః ।

తద్గచ్ఛతి పథిదూతయోః ।। 4.3.85 ।।

ప్రాప్తిఫలే పరిస్పన్దే గమిర్వర్తతే, న చ పథః పరిస్పన్దోఽస్తి తస్మాత్పురుషవర్తి గమనం పథ్యుపచర్యత ఇత్యాహ---తత్స్థేష్వితి । అథవేతి । ప్రాప్తావపి గమిర్వర్వతే, యథా దేవభూయఙ్గత ఇతి ।।

అభినిష్క్రామతి ద్వారమ్ ।। 4.3.86 ।।

ద్వారమభినిష్క్రమణక్రియాయామితి । అనేనైతదాహ---తత్తేన్ద్రప్వభినిష్క్రామత్సు కరణభూతే ద్వారే తదారోపాద్ ద్వారమేవాభినిష్క్రామతీత్యుచ్యత ఇతి । అభినిష్క్రమణం ద్వారమితి నోక్తమ్ ; తదితి ద్వితీయాధికారాత్, తదా హి కృద్యోగలక్షణా షష్ఠీ ప్రాప్నోతి ।।

అధికృత్య కృతే గ్రన్థే ।। 4.3.87 ।।

ఆఖ్యాయికాభ్య ఇతి । తాదర్థ్యే చతుర్థీ, ఆఖ్యాయికా=గద్యగ్రన్థప్రభేదః, తదభిధానాయ యః ప్రత్యయ ఉత్పన్నస్తస్య బరులం లుబ్ భవతీత్యర్థః । న చేదం వక్తవ్యమ్, అభేదోపచారేణ తాచ్ఛబ్ద్యలాభాద్ అభిధానలక్షణత్వాచ్చ క్వచిత్తద్ధిత్త ఉత్పద్యతే, క్వచిన్న ।।

శిశుక్రన్దయమసభద్వన్ద్వేన్ద్రజననాదిభ్యశ్చః ।। 4.3.88 ।।

ఇన్ద్రజననాదిరాకృతిగణ ఇతి । తేన `విరుద్ధభోజనీయమధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః' ఇతి సిద్ధం భవతి ।।

సోఽస్య నివాసః ।। 4.3.89 ।।

ఇహ యస్య స్రుఘ్నో నివాసః స్రుఘ్నోఽసౌ భవతి, తతః `తత్ర భవః' ఇత్యేవ సిద్ధమ్, శబ్దార్థభేదాత్తు పృథగుపాదానమ్ ।।

అభిజనశ్చ ।। 4.3.90 ।।

అభిజనాః పూర్వబాన్ధవా ఇతి । అభిజాయతే తేభ్య ఇతి కృత్వా, పూర్వబాన్ధవాః=పిత్రాదయః । బన్ధుశబ్దః ప్రజ్ఞాదిః । తత్సమ్బన్ధాదేశోఽపీతి । యథా యష్టిసమ్బన్ధాద్యష్టిశబ్దః పురుషే వర్తతే, తథాభిజనశబ్దో దేశే । కః పునరసౌ దేశః ? ఇత్యాహ యస్మిన్నితి । తదిహేత్యాది । తదితి వాక్యోపన్యాసే । కథం పునర్ముఖ్యేఽభిజనే సమ్భవతి గౌణాత్ప్రత్యయో భవతి ? ఇత్యాహ--- నివాసప్రత్యాసత్తేరితి । ప్రత్యాసన్నేనానన్తరసన్నిహితేన నివాసశబ్దేనాభిజనస్య

విశేషణాదిత్యర్థః । ఇహ హి నివాసే యోఽభిజన ఇతి విశేషితే, తస్మాద్ దేశవాచిన ఏవ ప్రత్యయః ।

నివాసాభిజనయోః కో విశేష ఇతి । అభిజనస్యాపి నివాసభూతస్య గ్రహణాన్నా స్త్యేవ విశేష ఇత్యర్థః । తత్రేతి । యత్ర స్వయం నివసతి స తస్య నివాసః । యత్ర తు పూర్వైః పిత్రాదిభిరుషితం సోఽభిజన ఇత్యర్థః ।

ఆయుధజీవిభ్యశ్చ పర్వతే ।। 4.3.91 ।।

ఆయుధజీవిభ్య ఇతి తాదర్థ్యే చతుర్థీత్యాది । యది తు `ఆయుధజీవిభ్యః' ఇతి పఞ్చమీస్యాత్, పర్వతాదితి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ వ్యాఖ్యేయా స్యాత్, తతశ్చాయమర్థః స్యాత్ ఆయుధజీవిభ్యః పర్వతముద్ధిశ్య పర్వతేఽభిధేయే ఛో భవతీతి, తత్ర సోఽభిజన ఇత్యధికారో బాధ్యతే ।।

శణ్డికాదిభ్యో ఞ్యః ।। 4.3.92 ।।

అణఆదేరపవాద ఇతి । ఆదిశబ్దేన ఛాదేః । తత్ర యది శణ్డికాదయః పర్వతశబ్దాః, తతః పూర్వేణ ఛః ప్రాప్తః; అథ జనపదశబ్దాః, తతో `అవృద్ధాదపి బహువచనవిషయాత్' ఇతి వుఞ్, శణ్డికాశబ్దాత్కోపధాదణ్ ప్రాప్తః ।।

సిన్ధుతక్షశిలాదిభ్యోఽణఞౌ ।। 4.3.93 ।।

సిన్ధువర్ణుప్రభృతయ ఇతి । ప్రభృతిశబ్దేన మధుమత, కమ్బోజ, సాల్వ, కశ్మీర, గన్ధార--- ఇత్యేతే గృహ్యన్తే । కిష్కిన్ధాదిభ్యశ్చతుర్భ్యః `అవృద్ధాదపి' ఇతి వుఞి ప్రాప్తే వచనమ్ । తక్షశిలాదిష్వపి వృద్ధేభ్యశ్ఛః ప్రాప్తః, శేషేభ్యః `ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్' ।।

అచిత్తాదదేశకాలాట్ఠక్ ।। 4.3.96 ।।

అచిత్తవాచిన ఇతి । స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి, దేశకాలప్రతిషేధాత్ । తత్సాహచర్యాద్దేశకాలయోరపి స్వరూపగ్రహణం న భవతి ॥

వాసుదేవార్జునాభ్యాం వున్ ॥ 4.3.98 ॥

ఛాణోరపవాద ఇతి । `వాసుదేవశబ్దః సంజ్ఞా' ఇతి వక్ష్యతి, తేన తత్రోత్తరస్య వుఞోఽప్రాప్తిః । అర్జునశబ్దోఽపి యో వృక్షవిశేషవచనో వణవిశేషవచనో వా, న తత్ర వుఞః ప్రాప్తిః; క్షత్త్రియవచనాదపి బహులవచనాద్ వుఞోఽప్రాప్తిరేవేతి భావః ।

నను చేత్యాది । వసుదేవస్యాపత్యమ్, `ఋష్యన్ధకవృష్ణికురుభ్యశ్చ' ఇత్యణ్ । న చాత్రేతి । న తావద్ వృద్ధౌ విశేషః; ప్రాగేవ వృద్ధత్వాత్ । యోఽపి `వృద్ధినిమిత్తస్య' ఇతి పుంబద్భావప్రతిషేధః, సోఽస్యాపి `న కోపధాయాః' ఇత్యసత్యేవ । సంజ్ఞేషా దేవతావిశేషస్యేతి । వసత్యస్మిన్సర్వమితి వ్యుత్పత్త్యా పరమాత్మన ఏషా సంజ్ఞా । న క్షత్త్రియాఖ్యేతి । ఉపలక్షణమేతతత్, నాపి గోత్రాశఖ్యేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

ప్రాసఙ్గికం ప్రయోజనాన్తరం వాసుదేవగ్రహణస్య దర్శయతి---అజాద్యదన్తమ్, అల్పాచ్తరమితి చేతి । ఇతికరణః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । యద్యప్యేతజ్జ్ఞాప్యతే, తథాపి `శ్వయువమఘోనామతద్ధితే' ఇతి నిర్దేశాత్క్వచిదన్యథాపి భవతి ॥

గోత్రక్షత్త్రియాఖ్యేభ్యో బహులం వుఞ్ ॥ 4.3.99 ॥

గోత్రక్షత్రియాఖ్యేభ్య ఇతి । ఆఙ్పూర్వాత్ఖ్యాతేర్మూలవిభుజాదిత్వాత్కః । ఆఖ్యాగ్రహణమితి । ఆఙ్పూర్వస్య ఖ్యాతేర్గ్రహణమిత్యర్థః । యథాకథఞ్చిదితి । క్షత్త్రియశబ్దసామానాధికరణ్యాద్యేషాం క్షత్త్రియే వృత్తిః, యథా---శూరః క్షత్త్రియ ఇతి, తేభ్యో మూ భూదిత్యర్థః ॥

జనపదినాం జనపదవత్సర్వం జనపదేన సమానశబ్దానాం బహువచనే ॥ 4.3.100 ॥

జనపదినామ్ జనపదివాచినాం శబ్దానామ్ జనపదవత్ జనపదవాచినాం శబ్దానామివ, జనపదేన జనపదవాచినా శబ్దేన, సమానశబ్దానామ్ సమనశ్రుతీనామ్, బహువచనే బహ్వర్థాభిధానే । వృత్తేరప్యేష ఏవార్థః । ప్రత్యయః ప్రకృతిశ్చేతి । అనేన సర్వశబ్దస్యార్థో దర్శితః । జనపదినో జనపదస్వామిన ఇతి । స్వస్వామిభావసమ్బన్ధే మత్వర్థీయం దర్శయతి । అఙ్గా జనపదా ఇత్యాదినా దృష్టాన్తే ప్రవృత్తిప్రకారమాహ । తద్వదిత్యాదినా తూదాహరణమ్ । సర్వత్ర బహుష్వర్థేషు `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యాదినా విహితస్యాణః `తద్రాజస్య బహుషు' ఇతి లుకి కృతే సమానశబ్దాదవృద్ధాదపి బహువచనేతి వుఞి వివక్షితే `గోత్రేఽలుగచి' ఇతి వచనాదాఙ్గశబ్దాద్ వుఞ్ ।

పఞ్చాలా బ్రాహ్మణా ఇతి । అభేదోపచారాద్ బ్రాహ్మణేషు పఞ్చాలశబ్దస్య వృత్తిః, తత్రాతిదేశాభావాదణేవ భవతి ।

సర్వగ్రహణమిత్యాది । అసతి సర్వగ్రహణే ప్రాధాన్యాత్ప్రత్యయస్యైవాతిదేశః స్యాత్, న ప్రకృతేః । వతినిర్దేశస్తు యైర్జనపదైర్యే జనపదినస్తేషాం తజ్జనపదప్రత్యయ ఏవ యథా స్యాత్, జనపదాన్తరప్రత్యయో మా భూదిత్యేవమర్థం స్యాత్ । న త్వేనన ప్రకృత్యతిదేశో లభ్యతే, తస్మాత్తదర్థం సర్వగ్రహణం క్రియతే । స చ ద్వ్యేకయోః ప్రయోజయతీతి పాఠః । స చ ప్రకృత్యతిదేశః సర్వగ్రహణం ద్వ్యేకయోః ప్రయోజయతి, న బహుషు; తత్ర రూపస్యా భిన్నత్వాత్ । యదాహ---`బహువచనే సమానశబ్దానామ్' ఇతి । ద్వ్యేకయోస్తు జనపదవాచినో రూపం వృద్ధమ్, జనపదవాచినస్త్వవృద్ధమితి తత్రైవ సర్వగ్రహణస్య ప్రయోజనమిత్యర్థః । అతిదేశః ప్రయోజయతి, అతిదేశం ప్రయోజయతీతి వా పాఠే న సమీచీనమర్థం పశ్యామః । వృద్ధినిమిత్తేష్విత్యాది । తత్ర హ్యతిదిష్టేఽపి ప్రకృతిరూపే పునర్వృద్ధ్యా భావ్యమితి నాస్తి వేశేషః ।

మద్రవృజ్యోః కతి విశేష ఇతి । తత్ర వృద్ధ్యసమ్భవాత్ । ప్రకృతినిర్హ్రాసే కృత ఇతి । నిర్హ్రాసః=అపచయః, అల్పత్వమిత్యర్థః । మద్రకః, వృజిక ఇతి । అసతి తు ప్రకృత్యతిదేశే మాద్రకకో వార్జ్యక ఇతి స్యాత్ ।

బహువచనగ్రహణమిత్యాది । సమానశబ్దతాయా యో విషయస్తస్య లక్షణం ప్రదర్శనం తదర్థమ్ । అన్యథా హీతి । యది బహువచనగ్రహణం న క్రియతే । యత్రైవేతి । బహువచనే, తత్రైవ హి తద్రాజస్య లుకి కృతే సమానశబ్దతా భవతి । ఏకవచనద్వివచనయోర్న స్యాదితి । లుగభావేన సమానశబ్దతాయా అభావాత్ । నను సర్వగ్రహణం ప్రకృత్యతిదేశార్థమ్, స చ

ద్వ్యేకయోః ప్రయోజయతీత్యుక్తమ్, తత్కథం ద్వ్యేకయోర్న స్యాత్ ? తస్మాత్ సర్వగ్రహణాధ్యత్ర క్వచిత్సమానశబ్దానాం సర్వత్రాతిదేశః సిద్ధః । అస్యైవార్థస్య విశ్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమ్ `బహువచనే' ఇత్యుపలక్షణముపాత్తమ్ ।।

తేన ప్రోక్తమ్ ।। 4.3.101 ।।

ప్రకర్షేణోక్తమితి । అధ్యాపనేనార్థవ్యాఖ్యానేన వా ప్రకర్షేణాప్రకాశితమిత్యర్థః । ప్రకర్షేణేతి వచనాద్ గ్రామే గ్రామే యద్యపి కాఠకాదికం దేవదత్తాదిభిః ప్రోచ్యతే, తథాపి తేభ్యః ప్రత్యయో న భవతి । న తు కృతమితి । ప్రపూర్వో వచిః కరణేऽపి వర్తతే ఇతి భావః । మధురాయాం భవో మాధురః, తతో వృద్ధాచ్ఛే ప్రాప్తే `కలాపినోऽణ్' ఇత్యణ్గ్రహణాదధికవిధానార్థాదణ్ప్రత్యయః । పాణినీయమితి । స్వయమన్యేన వా కృతం యత్పాణినినా ప్రోక్తం తదుచ్యతే ।।

తిత్తిరివరతన్తుఖణ్డికోఖాచ్ఛణ్ ।। 4.3.102 ।।

ఛన్దసి చాయమిష్యత ఇతి । ఛన్దస్యభిధేయ ఇత్యర్థః । తిత్తిరిణా ప్రోక్తః శ్లోక ఇత్యత్ర న భవతీతి । న కేవలం ఛణేవ, అపి త్వణపి న భవత్యనభిధానాదిత్యాహుః । కథం పునరిష్యమాణోऽపి ఛన్దసి లభ్యః ? ఇత్యాహ---శౌనకాదిభ్య ఇతి ।

కాస్యపకౌశికాభ్యామృషిభ్యాం ణినిః ।। 4.3.103 ।।

ణకార ఉత్తరత్ర వృద్ధ్యర్థ ఇతి । ఇహ తు పూర్వమేవ వృద్ధే సిద్ధత్వాత్ । యోऽపి `వృద్ధినిమిత్తస్య' ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధః, సోऽపి న ప్రయోజనమ్, ణిన్యన్తస్యాధ్యేతృవేదితృవిషయత్వేన స్త్రియామవృత్తేః । వృత్తావపి `జాతేశ్చ' ఇతి సిద్ధత్వాత్, చరణత్వేన జాతిత్వాత్ । తస్యాపి చేతి । కథం ఛన్దోబ్రాహ్మణానాముచ్యమానా తద్విషయతా కల్పస్య భవతి ? తత్రాహ---శౌనకాదిభ్య ఇతి । నను చ తత్రానువృత్తౌ సత్యామప్యస్య యోగస్య న కల్పః ఛన్దో భవతి, నాపి బ్రాహ్మణమ్ ? అత ఆహ---ఛన్దోऽధికారవిహితానాం చేతి । `ఛన్దోబ్రాహ్మణాని' ఇత్యత్ర ఛన్దోగ్రహణం స్వర్యతే, తత్ర స్వరితేనాధికారావగతిర్భవతీతి ఛన్దః ప్రకరణమధ్యపాతినోऽస్యాపి ణినేస్తద్విషయతా భవతీత్యర్థః । యత్తు `ఛన్దోబ్రాహ్మణాని' ఇత్యత్ర చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వమాశ్రిత్య

కల్పాదేస్తద్విషయత్వప్రతిపాదనమ్, తత్ర్పకారాన్తరం ద్రష్టవ్యమ్ I ఇదానీన్తనేన గోత్రకాశ్యపేనేతి I న హ్యసావృషిః; అమన్త్రదర్శిత్వాత్ II

కలాపివైశమ్పాయనాన్తేవాసిభ్యశ్చ II 4.3.104 II

కలాప్యన్తేవాసినామిత్యాది I సూత్రే త్వభేదోపచారాశ్రయో నిర్దేశః I కలాప్యన్తేవాసినశ్చత్వార ఇత్యాది I నను చ శిష్యశిష్యేష్వపి శిష్యవ్యవహారో లోకే దృశ్యతే, తత్కథమియన్త ఏవేతి నియమః ? తత్రాహప్రత్యక్షకారిణ ఇతి I క్రియాసామాన్యవచనః కరోతిః ప్రకరణఆదిహాధ్యయనే వర్తతే I కలాపిఖాణ్డాయనగ్రహణాదితి I ఏతదేవ వివృణోతి---తథా హీతి I వైశమ్పాయనస్యాన్తేవాసీ కలాపీ, యది చాన్తేవాస్యన్తేవాసినోఽపి గృహ్యేరన్, కలాపిగ్రహణమనర్థకమ్, `వైశమ్పాయనాన్తేవాసిభ్యః' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ; కలాప్యన్తేవాసినామపి వైశమ్పాయనాన్తేవాసిత్వాత్ I తథా వైశమ్పాయనాన్తేవాసీ కఠః, కఠాన్తేవాసీ ఖాణ్డాయనః, తత్ర వ్యవహితానామపి గ్రహణే వైశమ్పాయనాన్తేవాసిత్వాదనేనైవ సిద్ధే శౌనకాదిషు ఖాణ్డాయనశబ్దస్య పాఠో నిష్ఫలః స్యాత్ I ఉదాహరణేషు ఛన్దోబ్రాహ్మణానీతి తద్విషయతా, అధ్యేతృప్రత్యయస్య `ప్రోక్తాల్లుక్' ఇతి లుక్ I

ఉలపేన చతుర్థేనేతి I సహయోగే తృతీయా I కలాపిన ఇదం కాలాపకమ్, `గోత్రచరణాద్ వుఞ్' I తత్ర `ధర్మామ్నాయయోః' ఇతి పఠ్యతే, తస్మాదిహోపమానాచ్ఛిష్యసమూహే ప్రయోగః I ఆలమ్బిశ్చరకః ప్రాచామితి I ఆలమ్బిర్నామ ప్రాచాం దేశ ఉత్పన్నశ్చరకస్య శిష్యః I ఏవం ఫలిఙ్గకమలావుభౌ ప్రాచామేవ త్రయ ఏతే ప్రాచ్యా ఉక్తాః I కఠకలా పినోరితి I `కఠచరకాల్లుక్' ఇతి కఠాల్లుగుక్తః I కలాపిశబ్దాదపి `కలాపినోఽణ్' త్యణుక్తః II

పురాణప్రోక్తేషు బ్రాహ్మణకల్పేషు II 4.3.105 II

భాల్లవిన ఇత్యాది I భల్లు, శాట్యాయన, ఐతరేయ, పిఙ్గ, అరుణ, పరాజి ఇత్యేతేభ్యో ణినిః I

యజ్ఞవల్కాశ్మరథశబ్దౌ కణ్వాదీ, తాభ్యాం యఞన్తాభ్యామపి `ఆపత్యస్య' ఇతి యలోపః I నను చ యాజ్ఞవల్కాదీన్యపి పురాణప్రోక్తాన్యేవ, శాట్యాయనకాదిభిర్బ్రాహ్మణాన్తరైస్తుల్యకాలత్వాత్ ? ఇత్యత ఆహ---యాజ్ఞవల్క్యాదయో హీతి I ఆఖ్యానాని=భారతాదీని I తయా వ్యవహరతీతి I అర్థస్తు తథా వా భవత్యన్యథా వేతి భావః I తద్విషయతా కస్మాన్న భవతీతి I

యాజ్ఞవల్క్యాదివిషయః ప్రశ్నః, `ఛన్దోబ్రాహ్మణాని చ' ఇత్యత్ర పురాణప్రోక్తత్వవిశేషస్యానాశ్రయణాత్ప్రాప్నోతీతి భావః । ప్రాతపదమితి । ఏతల్లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయా లభ్యతే । ఏతదర్థమేవ చ తత్ర బ్రాహ్మణగ్రహమ్; ఛన్దస్త్వాదేవ సిద్ధేః ।

కల్పేషు తర్హి కస్మాన్న భవతి యథా---కాశ్యపినః, కౌశికిన ఇత్యత్ర ? ఇత్యత ఆహ---న వాయమితి । యుక్తం తత్ర ఛన్దోఽధికారే తస్య యోగస్యానువృత్తేః, అయం తు న తథేతి కల్పేష్వపి తద్విషయతా న భవతీత్యర్థః । న చాత్యన్తబాధైవేతి । `సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధైశ్చ' ఇతి నిపాతనాదేవ సిద్ధే, `శుషః కః' `పచో వః' ఇతి లిఙ్గమ్---`బాధకాన్యపి నిపాతనాని భవన్తి' ఇతి । యథా తు సర్వాదిసూత్రే `భాష్యమ్, తథా `అన్యపరాణ్యపి నిపాతనాని బాధకాన్యేవ' ఇతి స్థితమ్ ।।

కలాపినోఽణ్ ।। 4.3.108 ।।

యథావిహితమేవోచ్యేతేతి । తత్ర వచనసామర్థ్యాద్యో విహితో న చ ప్రాప్నోతి స ఏవాణ్ భవిష్యతీతి భావః । ఏవమాదీనీతి । ఆదిశబ్దేన మౌదాః, పైప్పలాదాః, శాకలా ఇత్యేతేషాం గ్రహణమ్। అత్ర ముద-పిప్పలాదఃశాకల్య---ఇత్యేతేభ్యః `పురాణప్రోక్తేషు' ఇతి ణినేరపవాదోఽణ్భవతి ।।

పారాశర్యశిలాలిభ్యాం భిక్షునటసూత్రయోః ।। 4.3.110 ।।

తదర్థం ఛన్దోగ్రహణమనువర్త్యమితి । నను తదనువృత్తావపి కథం భిక్షునటసూత్రయోశ్ఛన్దస్త్వమ్ ? తత్రాహ---గుణకల్పనయ చేతి । ఉపచారస్య నిమిత్తభూతో ధర్మో గుణో గురుశుశ్రూషణాదిః, తన్నిమిత్తా కల్పనా గుణకల్పనా । పారాశరిణ ఇతి । పూర్వవద్యలోపః । శైలాలిన ఇతి । శిలామలతే ఇతి శిలాలీ, `అలం భూషణపర్యాప్తివారణేషు' ఇత్యేతస్మాత్ `సుప్యజాతో' ఇతి ణినిః, తతోఽస్మిన్ ణినౌ టిలోపః ।

పారాశరమితి । కణ్వాద్యణ్ । శైలాలమితి । ఔత్సర్గికేఽణి `నాన్తస్య టిలోపే సబ్రహ్మచారి' ఇత్యాదినా టిలోపః ।।

తేనైకదిక్ ।। 4.3.112 ।।

సౌదామనీతి । `అన్' ఇతి ప్రకృతిభావః । సుదామాదయః=పర్వతవిశేషాః ।।

తసిశ్చ ।। 4.3.113 ।।

స్వరాదిపాఠాదవ్యయత్వమితి । తస్మిన్నేవార్థే విధఈయమానస్యాప్యస్య లిఙ్గసంఖ్యానుపాదానమపి స్వాభావికం వేదితవ్యమ్ ।।

ఉపజ్ఞాతే ।। 4.3.115 ।।

వినోపదేశేన జ్ఞాతముపజ్ఞాతమితి । ఉపపూర్వో జానాతిస్తత్ర ప్రసిద్ధ ఇతి భావః । అకాలకమితి । ఆన్యాయ్యాదుత్థానాదిత్యాదికాలపరిభాషారహితమిత్యర్థః । గురులాఘవం నామార్థశాస్త్రమ్, యత్రోపాయానాం గౌరవం లాఘవం చిన్త్యతే । `దూషూ' ఇత్యయం సఙ్కేతశబ్దో యత్ర క్రియతే, యథా పాణినీయే `వృత్' ఇతి, తద్ దుష్కరణం వ్యాకరణమ్; కామశాస్త్రమిత్యన్యే ।।

కృతే గ్రన్థే ।। 4.3.116 ।।

`తిత్తిరివరతన్తు' ఇత్యాదీని సూత్రాణ్యత్ర ప్రకరణే న పఠితాని । తిత్తిర్యాదయో హి ఛన్దసాం ప్రవక్తారో న కర్తా_రః; నిత్యాని హి ఛన్దాంసి న కేనచిత్క్రియన్తే ।।

సంజ్ఞాయామ్ ।। 4.3.117 ।।

అగ్రన్థార్థమిదమ్ ।।

క్షుద్రాభ్రమరవటరపాదపాదఞ్ ।। 4.3.119 ।।

అణో౽పవాద ఇతి । బాహుల్యాదేవముక్తమ్, పాదపశబ్దాద్ధి ఛః ప్రాప్నోతి । అన్యే తు పాదపశబ్దస్య స్థానే పదపశబ్దం పఠన్తి ।।

తస్యేదమ్ ।। 4.3.120 ।।

`తస్యా పత్యమ్' ఇత్యత్రోక్తమేవార్థం స్మారయతి---ప్రకృతిప్రత్యయార్థయోరిత్యాది । ప్రకృతౌ షష్ఠ్యర్థమాత్రం వివక్షితమ్, ప్రత్యయార్థే౽పి తత్సమ్బన్ధిమాత్రం యద్యోగాత్షష్ఠీ, తస్మిన్నభిధేయే ప్రత్యయః । మాత్రశబ్దవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి---యదపరమితి । ఇదం శబ్దః ప్రత్యక్షవచంనః, తచ్ఛబ్దః పరోక్షవచనః । ఆదిశబ్దేన సామాన్యాభిధాయిత్వం గృహ్యతే । తత్సర్వమవివక్షితమితి । అత్ర కారణమ్ `తస్యాపత్యమ్' ఇత్యత్రైవోక్తమ్ ।

వహేస్తురితి । తృన్తృచోః సామాన్యేన గ్రహణమ్ । సావహిత్రమితి । ఢత్వాదీనామసిద్ధత్వాత్పూర్వమిహేటి కృతే నిమిత్తాభావాత్తేషామభావః ।

అగ్నీధ ఇతి । అగ్నిమిన్ధ ఇతి క్విప్, అగ్నీత్ `ఋుత్విగ్విశేషః । `త్వమగ్నిదృతీయతే' ఇత్యత్ర తుఛాన్దసంహ్రస్వత్వమ్ । శరణమ్=గృహమ్, స్థానమ్, యత్రాగ్నీధ్రీయం ధిష్ణ్యం తదాగ్నీధ్రమ్, తాత్స్థ్యాత్తు మఞ్చాః క్రోశన్తీతివదృత్విజి ప్రయోగః కల్పసూత్రకారాణామ్--- `ప్రత్యాశ్రావయేదాగ్రీధః ఆగ్నీధ్రం పోతారం బ్రహ్మణః' ఇతి । ఛప్రత్యయం చ తతః శరణే కుర్వన్తి, `ఆగ్నీధ్రీయసకాశముత్తరేణాగ్నీధ్రీయం ధిష్ణ్యం పరీత్య' ఇతి శరణవచనాచ్ఛః ।

సమిధామాధాన ఇతి । యయా సమిధ్యతే౽గ్నిః సా సమిత్, సమ్పదాదిత్వాత్కరణే క్విప్ । సా సమిదాధీయతే యయా సా సామిధేనీ ఋుక్, షిత్వాన్ఙీష్, `హలస్తద్ధితస్య' ఇతి యలోపః ।।

రథాద్యత్ ।। 4.3.121 ।।

రథాఙ్గ ఏవేష్యత ఇతి । యస్తు రథస్య వోఢా రథ్య ఇతి వోఢరి ప్రయోగః, సః `తద్వహతి రథయుగప్రాసఙ్గమ్' ఇతి ద్రష్టవ్యః । స్యాదేతత్---అయమేవ తద్వోఢర్యపీష్యతామ్, `తద్వహతి' ఇత్యత్ర రథగ్రహణం మా కారీతి ? నైవం శక్యమ్, ఇహ ద్వౌ రథౌ వహతి ద్విరథ్య ఇతి `ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయో లుక్ ప్రాప్నోతి । యత్తు ద్వయో రథయోరఙ్గం తత్ర ద్విరథమిత్యేవ భవతి ।।

పత్త్రపూర్వాదఞ్ ।। 4.3.122 ।।

పతన్త్యనేనేతి పత్త్రమితి । `దామ్నీశస' ఇత్యాదినా ష్ట్రన్ । అశ్వయుక్తో రథోఽశ్వరథః, షష్ఠీసమాసే వృత్తిస్వభావాద్యుక్తార్థావగతిః । తస్యాఙ్గమాశ్వరథమ్ ।।

పత్త్రాధ్వర్యుపరిషదశ్చ ।। 4.3.123 ।।

పత్త్రేత్యర్థగ్రహణమితరయోః స్వరూపగ్రహణమ్ । వ్యాఖ్యానం చాత్ర శరణమ్ ।।

ద్వన్ద్వాద్ వున్ వైరమైథునికయోః ।। 4.3.125 ।।

వైరమ్ = విరోధః, వీరాణామిదమితి కృత్వా, మిథునకర్మ మైథునికా, మనోజ్ఞాదిత్వాద్ వుఞ్ । మిథునమ్ = దమ్పతీ, కర్మ = క్రియానిష్పాదనమ్ । బాభ్రవశాలఙ్కాయనికేతి । వుఞన్తం స్వభావతః స్త్రియాం వర్త్తతే ।।

గోత్రచరణాద్ వుఞ్ ।। 4.3.126 ।।

వుని ప్రకృతే వుఞో విధానమవృద్ధేషు వృద్ధ్యర్థమ్ । వృద్ధేషు వుని వుఞి చ విశేషో నాస్తి---తదేవ రూపం స ఏవ స్వరః, పుంవద్భావప్రతిషేధోఽపి `న కోపధాయాః' ఇత్యభయోరస్తి ।।

సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేష్వఞ్యఞిఞామణ్ ।। 4.3.127 ।।

పూర్వస్య యుఞో ఽపవాద ఇతి । గోత్రగ్రహణానువృత్తేరజాదీనాం గోత్రప్రత్యయానామత్ర గ్రహణమితి భావః ।

ఘోషగ్రహణమత్ర కర్తవ్యమితి । ఘోషః = ఆభీరస్థానమ్, తత్రపి ప్రత్యయో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్ । ఘోషగ్రహణస్యానుషఙ్గికం ప్రయోజనాన్తరమాహ---తేన వైషమ్యాదితి ।

అథాఙ్కలక్షణయోః కో విశేష ఇతి ।। నిఘణ్టుషు పర్యాయతయా పాఠాన్నా స్త్యేవ విశేష ఇత్యర్థః । పృథుగుపాదానసామర్థ్యాద్విశేషోఽత్రాశ్రీయతామ్ ? ఇత్యాహ---లక్షణం లక్ష్యస్యైవేతి । స్వమాత్మీయం సమ్బన్ధీత్యర్థః । బేదీ విద్యా అస్యేతి । బిదానామసాధారణీ యా విద్యా సా యస్యాస్తి స బైదీవిద్యః ।।

శాకలాద్వా ।। 4.3.128 ।।

వుఞో ఽపవాద ఇతి । శాకలశబ్దస్య చరణశబ్దత్వాత్, తద్దర్శయతి---శాకలేన ప్రోక్తమితి ।।

ఛన్దోగౌక్థికయాజ్ఞికబహ్వృచనటాఞ్ఞ్యః ।। 4.3.129 ।।

వుఞణోరపవాద ఇతి । చరణశబ్దేభ్యో వుఞో ఽపవాదః, నటాదౌత్సర్గికస్యాణః ।।

న దణ్డమాణవాన్తేవాసిషు ।। 4.3.130 ।।

దణ్డప్రాధానా మాణవా ఇతి । అర్థకథనమేతత్ సమాసస్తు కర్మధారయః । సదా దణ్డధారణాద్దణ్డశబ్దో మాణవేషు వర్తతే ।।

రైవతికాదిభ్యశ్ఛః ।। 4.3.131 ।।

పూర్వేణేతి । `గోత్రచరణాద్ వుఞ్' ఇత్యనేన రైవతికీయ ఇతి । రేవత్యా అపత్యమ్ `రేవత్యాదిభ్యష్ఠక్' రైవతికః, తతశ్ఛః । అన్యే ఇఞన్తాః, తత్రానన్తరసూత్రాత్ప్రతిషేధోఽనువర్త్తిష్యతే, రైవతికాదిభ్యో వుఞః ప్రతిషేధే విజ్ఞాయమానే యత్రాపవాదో నాస్తి---రైవతీకీయ ఇతి, తత్ర `వృద్ధాచ్ఛః' ఇత్యేవ సిద్ధః; క్షేమవృద్ధిశబ్దదపి గహాదిత్వాచ్ఛః; అన్యేషు `ఇఞశ్చ' ఇత్యణ్ స్యాత్, తస్మాచ్ఛగ్రహణమ్ ।।

కౌపిఞ్జలహాస్తిపదాదణ్ ।। 4.3.132 ।।

గోత్రవుఞోఽపవాద ఇతి । కుత ఇత్యాహ---గోత్రాధికారాదితి । కౌపిఞ్జల ఇతి । కుపిఞ్జలస్యాపత్యమ్, అస్మాదేవ నిపాతనాదణ్, తదన్తాత్పునరణ్ । హాస్తిపద ఇతి । హస్తిన ఇవ పాదావస్య హస్తిపాదః, పాదస్య లోపో న భవతి; `అహస్త్యాదిభ్య' ఇతి వచనాత్ । హస్తిపాదస్యాపత్యమ్ `తస్యాపత్యమ్' ఇతి అస్మాదేవ నిపాతనాదణ్, పద్భావశ్చ, హాస్తిపదస్యేదమ్, పునరణ్ । అథాగ్రహణం కిమర్థమ్ ? అసత్యగ్రహణేఽనన్తరశ్ఛః ప్రాప్నోతి । సిద్ధోఽత్ర ఛః `వృద్ధాచ్ఛః' ఇతి ? న సిధ్యతి; `గోత్రచరణాద్ వుఞ్' ఇతి వుఞ్ప్రాప్నోతి । ఏవం తర్హి యద్యేతాభ్యాం ఛ ఇష్టః స్యాత్, రైవతికాదిష్వేమేవౌ పఠేత్, ఏవం హి విభక్త్యనుచ్చారణాల్లాఘవం భవతి । తస్మాత్పృథగారమ్భాదేవ ఛో న భవిష్యతి । అన్యస్తు యో విహితో న చ ప్రాప్నోతి స ఏవ భవిష్యతి, స చాణేవ । ఏవం తర్హ్యసత్యగ్రహణే యత్ర వుఞ్ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే, న దణ్డమాణవాన్తేవాసిషు, తత్ర వుఞో విధానార్థమేతత్స్యాత్తస్మాదగ్రహణం కర్తవ్యమ్ । ణిత్కరణం జీబర్థమ్, పుంవద్భావప్రతిషేధార్థం చ---కౌపిఞ్జలీ క్రియా అస్య కౌపిఞ్జలీక్రియ ఇతి ।।

ఆథర్వణికస్యేకలోపశ్చ ।। 4.3.133 ।।

చరణవుఞోఽపవాద ఇతి । అథర్వణా ప్రోక్తో వేదోఽభేదోపచారాదథర్వా, తమధీతే వసన్తాదిత్వాఠ్ఠక్,---ఆథర్వణికః, దాణ్డినాయనాదిసూత్రే నిపాతనాట్టిలోపాభావః । అథ వా---అథర్వణా ప్రోక్తో వేదః `తేన ప్రోక్తమ్' ఇత్యణ్ తతః `ఛన్దోబ్రాహ్మణాని' ఇతి తద్విషయతాయామాథర్వణశబ్దస్యాపి వసన్తాదిషు పాఠాదధ్యేతరి ఠక్, తస్య విధానసామర్థ్యాత్ `ప్రోక్తాల్లుక్' ఇతి లుగ్న భవతి---ఆథర్వణికః ।

పుర్వసూత్రమిదఞ్చ వార్త్తికే దర్శనాత్సూత్రేషు ప్రక్షిప్తమ్ ।।

తస్య వికారః ।। 4.3.134 ।।

ప్రకృతేరితి । ఉపాదానకారణస్య । అవస్థాన్తరమితి అన్యథాత్వమ్ । అపవాదేనానాక్రాన్తస్య విషయస్య దుర్లభత్వాత్ప్రశ్నః । కిమిహోదాహరణమితి । అప్రాణీతి । ప్రాణిభ్యోఽఞం వక్ష్యతి । ఆద్యుదాత్తమితి । అనుదాత్తాదేరప్యఞం వక్ష్యతి । అవృద్ధమితి । వృద్ధాన్మయటం వక్ష్యతి । యస్య చ నాన్యదితి । యథా `గోపయసోర్యత్' ఇతి । నిత్స్వరేణేతి । అశ్మభస్మశబ్దౌ మనిన్ప్రత్యయాన్తౌ । `మృదస్తికన్', మృత్తికా ।

తస్య ప్రకరణే ఇతి । `తస్యేదమ్' ఇత్యస్మిన్ । పునర్వచన శైషికనివృత్త్యర్థమితి । ప్రకృతం హి తస్యగ్రహణం శైషికైర్ఘాదిభిః సమ్బద్ధమ్, అతస్తదనువృత్తౌ తేఽప్యనువర్తేరన్, ఇదం త్వపూర్వం తస్య గ్రహణం క్రియామాణం ఘాదిసమ్బద్ధస్య తస్యగ్రహణస్య నివర్త్తకం ఘాదీనపి నివర్త్తయతి । నను చ విధేయతయా ప్రధానభూతా ఘాదయః, న తే గుణభూతే తస్యగ్రహణే నివర్తమానేఽపి నివర్తితుమర్హన్తి, న హి గుణానువర్త్తి ప్రధానమ్, కిం తర్హి ? ప్రధానానువర్త్తీ గుణః ? సత్యమ్ ; తస్య గ్రహణసామర్థ్యాత్ప్రధానభూతానామపి ఘాదీనాం నివృత్తిః, అణఆదయస్తు ననివర్తన్తే, `ప్రాగ్దీవ్యతః' `ప్రాగ్వహతేః' ఇతి చ విశిష్టావధిపరిచ్ఛేదేనాధికృతత్వాత్ । వికారావయవయోరితి । పరస్తాత్తు ప్రాగ్వహతేః `ప్రాగ్ఘితాత్' ఇతి చాధికారాన్తరేణావష్టబ్ధత్వాదేవ ఘాదీనాం నివృత్తిః సిద్ధేతి భావః । స్యాదేతత్--మా భూవన్ననేన ఘాదయః, తస్య గ్రహణేన నివర్తితత్వాత్ ; `తస్యేదమ్' ఇత్యనేన తు ప్రాప్నువన్తి, తస్యేదంవిశేషత్వాద్వికారావయయవయోరితి ? తన్న; `తస్యేదమ్' ఇత్యేవ వికారావయవయోరణాదిషు సిద్ధేషు పనస్తేషాం విధానం శైషికాణాం బాధనార్థమేవ । కిం తర్హ్యుచ్యతే---తస్యేతి పునర్వచనం శైషికనివృత్త్యర్థమితి, యావతా సూత్రప్రకృత్తిరేవ శైషికనివృత్త్యర్థా ? సత్యమ్ ; తస్య గ్రహణే త్వసతి సూత్రప్రవృత్తిః శైషికానపి విషయీకుర్యాదితి తస్యగ్రహణస్యైవాయం భారః యదుత వై శైషికా నివర్తన్తే । హాలః సైర ఇతి । హలశబ్దః `నవ్విషయస్యానిసన్తస్య' ఇత్యాద్యుదాత్తః । సీరశబ్దః కన్ప్రత్యయాన్తత్వాన్నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తః, నాత్ర వక్ష్యమాణస్యాపవాదస్య కస్యచిత్ప్రసఙ్గ ఇత్యణ్భవతి ।

ఇదం చ యోగవిభాగేనాణాదివిధానస్య ప్రయోజనం దర్శితమ్ । యది హి `తస్య వికారః' `బిల్వాదిభ్యోఽణ్' ఇత్యేవాపవాదవిధానార్థముచ్యేత, తతో హలస్య వికార ఇత్యత్ర `తస్యేదమ్' ఇత్యనేన ప్రత్యయో విధాతవ్యః, తతశ్చాణం బాధిత్వా `హలసీరాట్ఠక్' ఇతి ఠక్ ప్రాప్నోతి, తథాన్యస్మిస్తస్యేదంవిశేషే; యోగవిభాగేన త్వణాదీనాం విధానాదణేవ భవతి,

తస్యగ్రహణే తు ఘాదీనాం నివృత్తిః ప్రయోజనమ్ I వృజీనాం వికారో వార్జ ఇతి, వృజిశబ్దస్య ఫిట్సూత్రేషు వికల్పేనాన్తోదాత్తత్వవిధానాత్పక్షే ఆద్యుదాత్తత్వాదణ్ I యది త్వత్ర `తస్యేదమ్' ఇత్యణ్ప్రత్యయః స్యాత్; యది వానేన ఘాదయో విధీయేరన్ తతో మద్రవృజ్యోః కన్నితి కన్స్యాత్ I తథా త్రిగర్తానాం వికారః త్రైగర్త ఇతి, త్రిగర్తశబ్దో బహువ్రీహిపూర్వపదప్రకృతిస్వరేణాద్యుదాత్తః, అత్ర ప్రథమః `ప్రాగ్దీవ్యతోఽణ్' ప్రాప్తః, జనపదలక్షణో వుఞ్ ద్వితీయః, గర్తోత్తరపదలక్షణశ్ఛస్తృతీయః, తదవధిగ్రహణేన విహితో వుఞ్ చతుర్థః; అనేన త్వణేవ భవతి I యథా రంకూణాం వికారో రాఙ్కవ ఇతి---అత్ర `ప్రాగ్దీవ్యతోణ్' ప్రథమః, తదపవాదయోః `అవృద్ధాదపి' ఇతి `ఓర్దేశేఠఞ్' ఇతి వుఞ్ఠఞోస్తుల్యకక్షయోరన్యతరో ద్వితీయః, `కోపధాదణ్' ఇతి వా కచ్ఛాదిపాఠాద్వాఽణ్తృతీయః, `మనుష్యతత్స్థయోర్వుఞ్' చతుర్థః; అనేన త్వణ్ ప్రాప్త ఓరఞా బాధితః `కోపధాచ్చ' ఇతి ప్రతిప్రసూయతే I యది తర్హి వికారావయవయోర్ఘాదయో న భవన్తి పాటలిపుత్రస్యావయవాః పాటలిపుత్రకాః ప్రాసాదా దతి, `తస్యేదమ్' ఇత్యత్రార్థే `రోపధేతోః ప్రాచామ్' ఇతి వుఞ్న ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యో హి ఘాదీనామవయవే నివృత్తిః, తత్ర కః ప్రసఙ్గో యదప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యోఽవయవే నివృత్తిః స్యాత్ ! II

అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః II 4.3.135 II

మౌర్వమితి I మూర్వాశబ్దః `తృణధాన్యానాం చ ద్వ్యషామ్' ఇత్యాద్యుదాత్తః . ఖదిరమితి I ఖాదేః ఖదిరశబ్దః కిరచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతితః, తేనానుదాత్తాదిలక్షణో వుఞ్ ప్రాప్నోతి I యది త్వణిష్యతే, బిల్వాదిషు పఠితవ్యః I

కృతనిర్దేశౌ హి తావితి I `తస్యేదమ్' ఇత్యనేన I యద్యపి శైషికనివృత్త్యర్థత్వం పూర్వయోగస్య ప్రయోజనముక్తమ్, తథాపి తదనపేక్ష్య భాస్మనమ్, మార్తికమిత్యాదౌ తావదణాదయః సిద్ధా ఇత్యభిసన్ధాయేదముక్తమ్ II

బిల్వాదిభ్యోఽణ్ II 4.3.136 II

అఞ్మయటోరపవాద ఇతి I తత్ర కాణ్డ-పాటలీశబ్దాభ్యాం వృద్ధలక్షణస్య మయటోఽపవాదః, శేషేభ్యస్త్వనుదాత్తాదిలక్షణస్యాఞః, బిల్వశబ్దస్య `విల్వతిష్యోర్వాన్తః స్వరితః' ఇత్యన్తః

స్వరితః, ఉదాత్తో వా । వ్రీహిముద్గశబ్దౌ ఘృతాదిత్వాదన్తోదాత్తౌ । మసూర-గోధూమ-గవీధుకశబ్దాః `లఘావన్తే ద్వయోశ్చ' ఇతి మధ్యోదాత్తాః । ఇషేః క్సః, ఇక్షుః, ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తః । వేణుశబ్దః `విభాషా వేణ్విన్ధానయోః' ఇతి పక్షేఽన్తోదాత్తః । కర్పాసీశబ్దో జాతిలక్షణఙీషన్తః । కర్కన్ధూశబ్దః `అలాబూకర్కన్ధూదిధిషూః' ఇతి నిపాతనాన్మధ్యోదాత్తః, `కుటీశమీశుణ్డాభ్యో రః' ఇతి కుటీరశబ్దః ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తః । మయడ్బాధనార్థమితి । `మయడ్వైతయోః' ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య మయటో బాధనార్థమ్, శేషేభ్యస్త్వవృద్ధేభ్యః శబ్దేభ్యః పక్షే మయడ్ భవత్యేవ । అగ్రహణం బాధకబాధనార్థణ్ । బిల్వాదిభ్యో యథావిహితమిత్యుచ్యమానేఽపి హి పాటలీశబ్దాన్ఙీషన్తాదనుదాత్తాదిలక్షణస్యాఞో మయటా బాధే ప్రాప్తే పునర్వచనాదఞేవ స్యాత్ ; అగ్రహణాత్త్వణేవ భవతి ।

కోపధాచ్చ ।। 4.3.137 ।।

అఞోఽపవాద ఇతి । `ఓరఞ్' `అనుదాత్తాదేశ్చ' ఇతి ప్రాప్తస్య, తిత్తిడీకాదయః `లఘావన్తే' ఇత్యాదినా మధ్యోదాత్తాః ।।

త్రపుజతునోః షుక్ ।। 4.3.138 ।।

అప్రాణ్యాదిత్వాదితి । ప్రాణ్యోషధివృక్షేష్వన్యతమత్వస్యాభావాదిత్యర్థః ।।

ఓరఞ ।। 4.3.139 ।।

దేవదారు-భద్రదారుశబ్దౌ `పీతద్రవర్థానామ్' ఇత్యాదినాద్యుదాత్తౌ । పీతద్రుః = సరలో నవస్పతిః, పీతద్రురర్థో యేషాం తేషామాదిరుదాత్తో భవతీత్యర్థః ।।

అనుదాత్తాదేశ్చ ।। 4.3.140 ।।

దాధిత్థం కాపిత్థమితి । దధని తిష్ఠతీతి `సుపి స్థః', ఉపపదసమాసః, పృషోదరాదిత్వాత్సకారస్య తకారః, కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తత్వమ్ ।

పలాశాదిభ్యో వా ।। 4.3.141 ।।

ఉభయత్రవిభాషేయమితి । కథమిత్యాహ---పలాశఖదిరేత్యాది । పలాశశబ్దో ఘృతాదిత్వాదన్తోదాత్తః । ఖదిరశబ్దః `అజిరశిశర' ఇత్యాదౌ కిరచ్ప్రత్యయాన్తో నిపాతితః । శింశపాశబ్దో `ద్వితీయం ప్రాగీషాత్' ఇతి వర్తమానే `పాన్తాదీనాం గుర్వాదీనామ్' ఇతి మధ్యోదాత్తః । `స్పది కిఞ్చిచ్చలనే', `అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేః' ఇతి యుచ్, కిరతేరీరన్, కరీరమ్, `కృహృభ్యామీషన్', శౄపౄభ్యాం కిచ్చ', శిరీషమ్, శేషే నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తావేతౌ । వికఙ్కతమూలాసయవాసశబ్దాః `గ్రామాదీనాం చ' ఇత్యాద్యుదాత్తాః ।।

శమ్యాష్ట్లఞ్ ।। 4.3.142 ।।

అఞోఽపవాద ఇతి । శమీశబ్దో గౌరాదిఙీషన్తః । శామీలీ స్రుగితి । చాతుర్మాస్యే వరుణప్రఘాసేషు శమీమయ్యః స్రుచో భవన్తీతి శ్రుతమ్ ।।

మయడ్వైతయోర్భాషాయామభక్ష్యాచ్ఛాదనయోః ।। 4.3.143 ।।

మౌద్గః సూపః, కార్పాసమాచ్ఛాదనమితి । ఉభయత్ర బిల్వాద్యణ్, వికారావయవయోరభక్ష్యాచ్ఛాదనయోశ్చ యథాసంఖ్యం న భవతి; వికారావయవయోరసమాసనిర్దేశేన ప్రత్యేకమభిసమ్బన్ధాత్ ।

తద్విషయేఽపి యథా స్యాదితి । యద్యేతయోరితి నోచ్యేత, ఉత్తరైర్విశేషప్రత్యయైరఞాదిభిః సమ్ప్రధారణాయాం పరత్వాత్త ఏవ స్యుః, పూర్వేషాం విశేషప్రత్యయానాం మయడభావపక్షే సావకాశత్వాన్మయట్పక్షే పరత్వాన్మయడేవ లభ్యేత ఇతి ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞాదయ ఏత్యుక్తమ్ । `ఏతయోః' ఇతి వచనం పునర్విధానార్థం సమ్పద్యేత ఇతి పరేషామపి విషయే మయడ్ భవతి ।।

నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్యః ।। 4.3.144 ।।

నిత్యం మయట్ప్రత్యయో భవతీతి । ప్రాగ్దీవ్యతీయానామపవాదః । అణం తు కోపధలక్షణమణేవ పరత్వాద్బాధతే । శాకమయమ్, ఆమ్రమయమితి । ఆమ్రశబ్దః `అమితమ్యోర్దీర్ఘశ్చ' ఇతి రన్ప్రత్యయాన్తః ।

తదనేన క్రియత ఇతి । నిత్యంశబ్దోఽతిరిచ్యమానః పూర్వాచార్యపఠితస్య వాక్యస్య స్మారక ఇతి । ఏవం చ మృచ్ఛబ్దస్య శరాదిషు పాఠోఽస్యైవ ప్రాపణార్థో ద్రష్టవ్యః ।।

గోశ్చ పురీషే ।। 4.3.145 ।।

గవ్యం పయ ఇతి । కథం పునరత్ర ప్రసఙ్గః, యావతా వికారావయవయోరితి వర్తతే, పయశ్చ న వికారో నాపయవః ? తత్రాహ---పురీషం నం వికార ఇత్యాది । అక్రియమాణే పురీషగ్రహణే ఇష్టసిధ్యర్థమేవ `తస్యేదమ్' ఇత్యధికారే `గోర్మయట్' ఇతి సూత్రం కర్తవ్యమ్, తతశ్చాత్రాపి ప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః ।।

పిష్టాచ్చ ।। 4.3.146 ।।

పిష్టమంయ భస్మేతి ।। పైష్టీ సురేతి తు సామాన్యవివక్షాయామ్ `తస్యేదమ్' ఇత్యణ్, `ప్రదీయతాం దాశరథాయ మైథిలీ' ఇతివత్ ।।

అసంజ్ఞాయాం తిలయవాభ్యామ్ ।। 4.3.149 ।।

యావక ఇతి । యవశబ్దాద్వికారేఽణ్, తదన్తాద్ `యావాదిభ్యః' ఇతి స్వార్థే కన్ ।।

నోత్వద్వర్ధబిల్వాత్ ।। 4.3.151 ।।

మౌఞ్జమితి । ముఞ్జశబ్దాత్ `తృణధాన్యానాం చ ద్వ్యషామ్' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వాదౌత్సర్గికోఽణ్ । గార్ముతమితి । గర్ముచ్ఛబ్దః `మృగ్రేరుతిః', `గ్రోర్ముట్ చ' ఇత్యుతిప్రత్యయాన్తత్వాదన్తోదాత్త ఇతి `అనుదాత్తాదేశ్చ' ఇత్యఞ్ । కథం తర్హి `తస్మా ఏతం గార్ముతం చరుం నిర్వపేత్' ఇత్యన్తోదాత్తత్వమ్ ? సర్వవిధీనాం ఛన్దసి వికల్పితత్వాదణ్ భవిష్యతి । వార్ధ్రీతి । వర్ధ్రశబ్దః `లఘావన్తే' ఇత్యాద్యుదాత్తః, తమాదణ్, `టిడ్ఢాణఞ్' ఇతి జీప్ ।

మతుబ్నిర్దేశే ఇత్యాది । అసతి తస్మిన్వర్ణగ్రహణం సర్వత్ర తదన్తవిధి ప్రయోజయతీతి తదన్తవిధిః స్యాత్ । వైణవీతి । బిల్వాద్యణ్ ।।

తాలాదిభ్యోఽణ్ ।। 4.3.152 ।।

మయడాదీనామపవాద ఇతి । ఆదిశబ్దేనాఞో గ్రహణమ్, బహువచనం తు తయోరేవ ప్రకృతిభేదేన బహుత్వాత్ । తత్ర తాలశ్యామాకాభ్యాం వృద్ధత్వాన్మయట్ ప్రాప్తః బర్హిణస్య వికారో బార్హిణమ్---`ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్', తస్మాద్ `ఞితశ్చ తత్ప్రత్యయాత్' ఇత్యఞ్ ప్రాప్తః, శేషేభ్యోఽనుదాత్తాదిలక్షణస్య । లిశిదృశిభ్యామిన్ద్రశబ్ద ఉపపదే మూలవిభుజాదిత్వాత్కః, `అన్యేషామపి దృశ్యతే' ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । `చప్ సాన్త్వనే', పచాద్యచ్ । పీయూక్షాశబ్దః `లఘావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తః, తత్ర హి `షిష' ఇత్యధఇకారాత్ప్రాగేవ టాపః స్వరప్రవృత్తిః, ఇన్ద్రాయుధశబ్ద సమాసస్వరేణాన్తోదాత్తః ।

తాలాద్ధనుషీతి । అన్యత్ర తాలమయమిత్యేవ భవతి । అణ్గ్రహణం బాధకబాధనార్థమ్, అన్యథా యథావిహితమిత్యుచ్యమానే బార్హణశబ్దాద్వృద్ధలక్షణో మయట్ స్యాత్, వచనం తు `ఞితశ్చ తత్ప్రత్యయాత్' ఇత్యఞో బాధనార్థం స్యాత్ ।।

జాతరూపేభ్యః పరిమాణే ।। 4.3.153 ।।

మయడాదీనామపవాద ఇతి । ఆదిశబ్దేనాఞో గ్రహణమ్, బహువచనం తు పూర్వవత్ । తత్ర వృద్ధేభ్యో హాటకాదిభ్యో మయటోఽపవాదః, తపనీయాదిభ్యోనుదాత్తాదిభ్యోఽఞః ।।

ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్ ।। 4.3.154 ।।

అణాదీనామితి । ఆదిశబ్దేన మయడ్ గృహ్యతే, బహువచనం తు పూర్వవత్ ।
తత్రాద్యుదాత్తేభ్యః ప్రాణిశబ్దేభ్యోఽణోఽపవాదః, వృద్ధేభ్యో మయటః, రజతాదిష్వపి
యదాద్యుదాత్తం తస్మాదణోఽపవాదః అనుదాత్తాదేశ్తు మయటః । కాపోతమ్, మాయూరమ్,
తైతిరమితి । తిత్తిరిశబ్దస్తరతేః ` సన్వచ్చాభ్యాసస్య' ఇతి కిప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్తః, శేషౌ
` లఘావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తౌ । పరిశిష్టమిహోదాహరణమితి చోక్తమ్, తస్మాచ్ఛుక-బక-
గృధాదయ ఇహోదాహార్యాః । శుకబకశబ్దౌ ` ప్రాణినాం కుపూర్వాణామ్' ఇత్యాద్యుదాత్తౌ ।
గృధ్రశబ్దో రన్ప్రత్యయాన్త ఆద్యుదాత్తః । కథం తర్హి కాపోతమిత్యాద్యుదాహృతమ్,
సత్యుదాత్తార్థే ప్రాణిగ్రహణేఽనుదాత్తాదేరపి ప్రాణినః పరత్వాదనేనైవాఞ్భవితుమర్హతీతి
మన్యతే, ఆహ చ ` అనుదాత్తాదేరఞః ప్రాణ్యఞ్ప్రతిషేధేన' ఇతి ? కః పునరత్ర విశేషస్తేన వా
సత్యనేన వా ? సాపవాదకః స విధిర్మయటా పరేణ బాధ్యతే, అయం పునర్నిరపవాదః, అనేనైవ
హి పరత్వాన్మయడ్ బాధ్యతే । కిం సిద్ధం భవతి ? శ్వావిధో వికారః శౌవావిధ ఇతి సిద్ధం భవతి ।
కథం సిద్ధం భవతి ? శ్వానం విధ్యతీతి క్విప్, ` నహివృతి' ఇతి దీర్ఘః,
గ్రహిజ్యాదిసమ్ప్రసారణమ్, కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్తత్వాదనుదాత్తాదిః ।
తత్రానుదాత్తలక్షణస్యాఞో బాధకం మయటం పరత్వాదయమఞ్ బాధతే,
ద్వారాదిత్వాద్వృద్ధిప్రతిషేధః, ఐజాగమశ్చ ॥

ఞితశ్చ తత్ప్రత్యయాత్ ॥ 4.3.155 ॥

తయోర్వాచకత్వేన యః సమ్బన్ధీ ప్రత్యః స తత్ప్రత్యయః షష్ఠీసమాసః ।
వికారావయవయోరేవేతి । యది తు ఞిత్ప్రత్యయాన్తః ప్రాణ్యోషధివృక్షవాచీ సమ్భవతి
తతోఽవయవేఽపి భవతి; ద్వయోః ప్రకృతత్వాత్ । లక్ష్యమనపేక్ష్యైవముక్తమ్ । నను చ పూర్వే
పఞ్చాలాః, పటో దగ్ధ ఇత్యవయవే సముదాయశబ్దో దృష్టః, వికారే చ ప్రకృతిశబ్దః---
శాలీన్భుఙ్క్తే ముద్గైరితి శాలివికారాన్ముధ్గవికారైరిత్యర్థః; తతశ్చ
దేవదార్వాద్యవయవవికారవృత్తేర్దేవదార్వాదిశబ్దాత్తద్వికారావయవయోస్తేన తేనాఞాదయో
భవిష్యన్తి, నార్థోఽనేనేత్యాశఙ్క్యాహ---మయటోఽపవాద ఇతి । సత్యమస్తి
యథాకథఞ్చిదిష్టసిద్ధః, తథాపి వృద్ధలక్షణో మయణ్మా భూదిత్యేవమర్థమేవాఞ్విధేయః ।
అన్యథా యేనైవ హేతునైతద్వాక్యం భవతి---దైవదారవస్య వికారః, శామలస్య వికారః, తేనైవ
మయడపి స్యాత్, వికార్యాత్తేనైవ హేతునా మయడపి ప్రాప్నోతి ? అనభిదానాన్న భవిష్యతి,
తదేవ తర్హ్యనభిధానం విధానేన ప్రతిపాద్యతే । యద్యేవమ్, ` తస్య వికారః', ` ఉష్ట్రాద్ వుఞ్',
ఔష్ట్రకం చర్మ, తస్య వికార ఔష్ట్రికోపానదితి, ` టిడ్ఢాణఞ్' ఇతి జీప్ప్రాప్నోతి, న చేష్యతే,
ఏవం హి సౌనాగాః పఠన్తి---` వుఞశ్చాఞ ఈతః ప్రసఙ్గః' ఇతి । తస్మాదవయవే సముదాయశబ్దో

వికారే చ ప్రకృతిశబ్ద ఇతి తేన తేన లక్షణేనాఞాదయో భవిష్యన్తి । అనభిధానాత్తు వికారావయవప్రత్యయాన్తాన్న మయడ్ భవిష్యతీత్యేతదేవ సామ్ప్రతమ్ । బైల్వమయమితి । `ఞితో యత్నేన మయటం సూత్రకారో నివర్త్తయన్ అన్యతో వష్టి మయటమ్' ఇతి వృత్తికృతో మతమ్ । భాష్యవార్త్తికకారౌ పునరాహతుః---`తచ్చానభిదానమాశ్రయితవ్యమ్, అభిధానే హ్యన్యతోఽపి మయటః ప్రసఙ్గః---బైల్వస్య వికారః' ఇతి ॥

క్రీతవత్పరిమాణాత్ ॥ 4.3.156 ॥

`చరణేభ్యో ధర్మవత్' ఇత్యనేన తుల్యమేతత్ । సఙ్ఖ్యా చ పరిమాణగ్రహణేన గృహ్యత ఇతి । చకారాదున్మానం చ, పరిమీయతేఽనేనేతి పరిమాణమితియౌగికః పరిమాణశబ్ద ఇత్యర్థః । తదాహ---న రూఢిపరిమాణమేవేతి । నైష్కిక ఇతి । `అసమాసే నిష్కాదిభ్యః' ఇతి ఠక్ । శత్యః, శతిక ఇతి । `శతాచ్చ ఠన్యతావశతే' । సాహస్రమితి । `శతమానవిశతికసహస్రవసనాదణ్' ।

వతిః సర్వసాదృశ్యార్థ ఇతి । కిమేవం సతి సిద్ధం భవతి ? తదాహ---అధ్యర్ధపూర్వేత్యాది । ఆదిశబ్దేన ప్రకృతిప్రత్యయయోః ప్రాగ్వతేః సఙ్ఖ్యాపూర్వపదానాం తదన్తగ్రహణమలుకి' ఇతి తదన్తవిధేశ్చ పరిగ్రహః । ఏతదుక్తం భవతి---యాభ్యః ప్రకృతిభ్యో యేన విశేషణేన యే ప్రత్యయా విహితాస్తాభ్యః ప్రకృతిభ్యస్తేనైవ విశేషణేన త ఏవ ప్రత్యయా వికారే భవన్తి । ద్విసాహస్రమితి । పక్షే లుక్, `సఙ్ఖ్యాయాః సంవత్సరసఙ్ఖ్యస్య చ' ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః । ద్వినైష్కికమితి । ప్రాగ్వతీయస్య ఠఞః `ద్విత్రిపూర్వాన్నిష్కాత్' ఇతి పక్ష లుక్, `పరిమాణాన్తస్య' ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః ॥

ఉమోర్ణయోర్వా ॥ 4.3.158 ॥

ఉమాశబ్దస్తృణధాన్యానాం వేత్యాద్యుదాత్తః, ఊర్ణాశబ్దః ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తః, తాభ్యాం వుఞ్భావే యథాక్రమమణఞౌ ॥

ఏణ్యా ఢఞ్ ॥ 4.3.159 ॥

స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశస్య ప్రయోజనమాహ--పుంసస్త్వఞవ భవతీతి ॥

గోపయసోర్యత్ ।। 4.3.160 ।।

మయడ్విషయే త్వితి । `మయడ్వైతయోః' ఇతి విహితస్య మయటో విషయే ।।

ద్రోశ్చ ।। 4.3.161 ।।

అఞోఽపవాద ఇతి । `ఓరఞ్' ఇత్యస్య, సూత్రప్రాప్త్యభిప్రాయం చైతత్ । ఏకాచో నిత్యం మయటమిచ్ఛన్తీతి మయట్ త్వస్మాత్ప్రాప్నోతి । ద్రవ్యమితి । గుణైః సంద్రూయతే ప్రాప్యత ఇతి గుణసంద్రావః ।।

మానే వయః ।। 4.3.162 ।।

మీయతే యేన తన్మానం ప్రస్థాది ।।

ఫలే లుక్ ।। 4.3.163 ।।

తద్విశేష ఇతి ।। వికారావయవవిశేషే । ఉదాహరణేషు ఆమలకీశబ్దాద్ వృద్ధాన్మయటో లుక్, ఇతరయోర్గౌరాదిత్వాన్ఙీష్, తాభ్యామనుదాత్తాదిలక్షణస్యాఞః, సర్వత్ర `లుక్తద్ధితలుకి' ఇతి స్త్రీప్రత్యయస్య లుక్ । నను చ న ఫలం వృక్షస్య వికారః, స హి ద్వివిధో భవతి---యో వా ప్రకృతిముపమృద్నాతి ఖాదిరం భస్మేతి, యో వా ప్రకృతేర్వ్యపదేశాన్తరం కరోతి ఖాదిరః స్రువ ఇతి; ఫలం తు నైవంవిధమితి వృక్షే స్థితమపి కాకాదివన్న తస్య వికారః, నాప్యవయవః, అనారమ్భకత్వాత్ ; ఉత్పన్నే హి వృక్షే పశ్చాత్ఫలముపజాయతే తత్కథం వికారావయవయోరుత్పన్నస్య ప్రత్యయస్య లుగ్విధీయతే ? ఇత్యాహ---ఫలితస్యేతి । ఫలశబ్దస్తారకాదిః, `ప్రకృతేరవస్థాన్తరం వికారః' ఇత్యుక్తమ్, అఫలితావస్థాయాశ్చ ఫలితాఽవస్థాన్తరం భవత్యేవ । తత్ర వృక్షత్వం తూభయత్రానువర్తతే, సర్వత్ర చోత్తరావస్థా వికారః, సర్వశ్చావయవః స్వోత్పత్తేః ప్రాగ్నోపస్థితో నాస్యారమ్భకః, యథా శృఙ్గదన్తాదిరథ చ గవాదేరవయవో భవతి, తదేతత్ఫలేఽపి సమానమ్ । పల్లవశబ్దోఽర్ద్ధర్చాదిః । ఫలే

లుగ్విధానమనర్థకమ్; ప్రకృత్యన్తరత్వాత్ I ఆమలకాదిశబ్దః ఫలే వర్తతే, న యౌగికః---ఆమలక్యాః ఫలమితి, యథా నామలకయోగాద్వృక్షే ఆమలకశబ్దః, ఆమలకఫలస్యేయమామలకీతి, యథాఙ్గాదిశబ్దః క్షత్రియే జనపదే చ I ప్రత్యయనివృత్త్యర్థం తు యథైతద్వాక్యం భవతి---ఆమలక్యా వికారః కువల్యా వికార ఇతి, తథా ప్రత్యయోఽపి స్యాత్ II

ప్లక్షాదిభ్యోఽణ్ II 4.3.164 II

అఞోఽపవాద ఇతి I శిగ్రు-కాక్షతుశబ్దాభ్యామువర్ణాన్తలక్షణస్య, శేషేభ్యస్త్వనుదాత్తల7ణస్య I తత్ర ప్లక్షశబ్దః `ఫిషః' ఇత్యన్తోదాత్తః, ఫిషితి ప్రాతిపదికస్య నామ I న్యగ్రోధశబ్దః `లఘావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తః I అశ్వత్థశబ్దో ఘృతాదిత్వాదన్తోదాతః I ఇఙ్గుదీబృహతీశబ్దౌ గౌరాదిఙీషన్తౌ I విధానసామర్థ్యాదితి I యద్యస్య లుక్ స్యాద్విధానమనర్థకం స్యాత్ I న హ్యణోఽఞో వా లుకి కృతే కశ్చిద్విశేషః I నైయగ్రోధమితి I న్యగ్రోధస్య చ `కేవలస్య' ఇత్యైజాగమః II

జమ్బ్వా వా II 4.3.165 II

అఞస్తు భవత్యేవ I న హ్యఞో విధానసామర్థ్యమ్ ; ఫలాదన్యత్ర శ్రవణాత్ I జమ్బూనీతి I ఫలస్యాభిధేయత్వాన్నపుంసకహ్రస్వే `జశ్శసోః శిః', నుమ్, `సర్వనామస్థానే చ' ఇతి దీర్ఘః II

లుప్చ II 4.3.166 II

యుక్తవద్భావే విశేష ఇతి I లుపి హి సతి `లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే' ఇతి ప్రకృత్యర్థగతే లిఙ్గవచనే భవతః, లుకి త్వభిధేయవల్లిఙ్గవచనే స్యాతామ్ I

ఫలాపాకశుషామితి I ఫలపాకేన శుష్యన్తీటి ఫలపాకశుషః I వ్రీహయో ముద్గా ఇతి I బిల్వాద్యణో లుక్, యవమాషతిలశబ్దాః `తృణధాన్యానాం చ ద్వ్యషామ్' ఇత్యాద్యుదాత్తాః, తేభ్య ఔత్సర్గికస్యాణో లుక్ I మల్లికాశబ్దో మాదీనామితి మధ్యోదాత్తః I అస్యార్థః---అత్ర `ద్వితీయః ప్రాగీషాత్' ఇతి త్ర్యషామితి వర్తతే, మకారాదీనాం త్ర్యషాం ద్వితీయమక్షరముదాత్తం భవతి I నవమాలికాశబ్దః `లఘావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తో జాతిశబ్దః I

విదారీబృహతీశబ్దౌ గౌరాదిజీషన్తౌ । అంశుశబ్దః ప్రాతిపదికరవరేణాన్తోదాత్తః, తతో మతుప్ `హ్రస్వనుడ్భ్యాం మతుప్' ఇతి మతుబాద్యుదాత్తః, జీబనుదాత్తః । తదేవమంశుమతీశబ్దే మతుబకార ఉదాత్తః । పాటలానీతి । బిల్వాదిత్వాదణ్, సాల్వశబ్దః ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తః । క్వచిదన్యదపి భవతీతి । లుపోఽన్యదపి కచిత్కార్యం భవతి, తత్పునర్లుగ్లుపోరభావశ్చ । కదమ్బమిత్యాదావనుదాత్తాదిలక్షణస్యాఞో లుక్ । కదమ్బాదయః శబ్దాః `లగావన్తే' ఇతి మధ్యోదాత్తాః । బైల్వానీతి । అత్రోభయాభావః, బిల్వాద్యణ్ ।।

హరీతక్యాదిభ్యశ్చ ।। 4.3.167 ।।

హరీతక్యాదిషు ద్రాక్షాప్రభృతిభ్యో మయటో లుప్, ఉదాత్తాదిభ్యోఽణః, అనుదాత్తాదిభ్యోఽఞః ।।

కంసీయపరశవ్యయోర్యఞఞౌ లుక్ చ ।। 4.3.168 ।।

ప్రాక్ క్రీతాచ్ఛేన కంసీయ ఇతి । `ప్రాక్ క్రీతాచ్ఛః' ఇత్యధికారే `తస్మై హితమ్' ఇతిచ్ఛప్రత్యయేన కంసీయశబ్దో వ్యుత్పాద్యత ఇత్యర్థః । ఏతేనోగవాదిభ్యో యతా పరశవ్యశబ్ద ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ । తత్సన్నియోగేన చ కంసీయపరశవ్యయోర్లుగ్భవతీతి । ప్రత్యయాదర్శనస్య లుక్సంజ్ఞావిధానాత్తదవయవయోః ప్రత్యయయోర్లుగ్భవతీత్యర్థః ।

అథ `వృతృహనికషికమిభ్యః సః' ఇతి సః, కంసశబ్దే సప్రత్యయః । యశ్చ పరాశ్రృణోతీతి పరశుః, `ఆఙ్పరయోః ఖనిశ్రృభ్యాంణిచ్చ' ఇతి కుప్రత్యయస్తయోర్లుక్కస్మాన్న భవతి ? తత్రాహ---ప్రాతిపదికాధికారాదితి । ప్రాతిపదికాధికారే హి తత; పరయోశ్చయతోర్లుగ్భవతి, న ధాతుప్రత్యయస్య, ఆహ---`జ్యాప్ప్రాతిపదికగ్రహణమఙ్గపదసంజ్ఞార్థం యచ్ఛయోశ్చ లుగర్థమ్' ఇతి, నను చ `అతః కృకమి' ఇత్యత్ర కంసగ్రహణం లిఙ్గమ్---నావయయముణాదిషు వ్యుత్పత్తికార్యం భవతీతి, తేనోకారసకారయోర్లుగ్న భవిష్యతి ? సత్యమ్ ; వృద్ధావృద్ధావర్ణస్వరద్వ్యజ్లక్షణప్రత్యయవిధౌ తత్సమ్ప్రత్యయార్థమవశ్యకర్తవ్యస్య జ్యాప్ప్రాతిపదికగ్రహణస్యానుషఙ్గికం ప్రయోజనం దర్శితమ్ । అత ఏవ చ `జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్' ఇత్యత్ర నేదం వృత్తికృతా దర్శితమ్ ।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం చతుర్థస్యాధ్యాయస్య తృతీయశ్చరణః

----------------------*******************---------------------

.

పదమఞ్జరీ

అథ చతుర్థాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

ప్రాగ్వహతేష్ఠక్ ।। 4.4.1 ।।

తదా హేతి । `వాక్యాదేతత్ప్రత్యయవిధానమ్' ఇతి వక్ష్యతి, న చ వాక్యాద్ ద్వితీయా సమ్భవతి; అప్రాతిపదికత్వాత్ । తేన తదితి కర్మమాత్రం నిదిశ్యతే, న తు ద్వితీయాసమర్థవిభక్తిః ।

మాశబ్ద ఇత్యా హేతి । శబ్దో మాకారీత్యా హేత్యర్థః । సంసర్గరూపస్య వాక్యార్థస్యేతికరణేన ప్రత్యవమర్శే సతి వచనక్రియాం ప్రతి కర్మత్వం సమ్భవతి, నాన్యథేతి మత్వైష విగ్రహః । వాక్యాదేతత్ప్రత్యయవిధానమితి । ఏతచ్చాహౌ ప్రభూతాదిభ్యః పునర్వచనాల్లభ్యతే, అన్యథా ప్రభూతాదయో మాశబ్దాదయ ఏవ భవన్తు, కిం పృథగ్వచనేన !

ఆహావితి । ఆహేతి పదే ప్రకృతిభాగస్యాగన్తుకేనేకారేణేదమోఽనుకరణమ్ । తత్ర శబ్దే కార్యస్యాసమ్భవాదర్థప్రత్యయవిధిః క్రియావిశేషణాదితి । తదన్తాభిధాయిన ఇత్యర్థః ।

పృచ్ఛతావితి । తిఙన్తానుకరణమేతత్ । ఏవం గచ్ఛతావితి । తిఙన్తార్థే తు ప్రత్యయః । సుస్నాతం పృచ్ఛతీతి । సుస్నాతం భవతా, సుస్నాతో భవానిత్యేవం వా పృచ్ఛతీత్యర్థః । సౌఖరాత్రిక ఇతి । సుఖరాత్రిం పృచ్ఛతి । ఏవం యః పృచ్ఛతి, సా ఏవముచ్యతే । ఏతేన సౌఖశాయనికో వ్యాఖ్యాతః । అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః । గౌరుతల్పిక ఇతి । తల్పశబ్దేన భార్యా లక్ష్యతే ।।

తేన దీవ్యతి ఖనతి జయతి జితమ్ ।। 4.4.2 ।।

సర్వత్ర కరణే తృతీయేతి । దీవ్యత్యాదావభిహితత్వాత్కర్తరి తృతీయా నోపపద్యత ఇతి తత్సాహచర్యాజ్జితమిత్యనేనాపి యోగే కరణ ఏవ తృతీయేతి సర్వశబ్దార్థః । తేన దేవదత్తేన న జితమిత్యత్ర న భవతి । హేతుతృతీయా తు నాశఙ్కితా; అనభిధానాత్ । న హి హేతుతృతీయాన్తావుత్పద్యమానేన ఠకా విగ్రహవాక్యార్థస్యాభిధానమస్తి ।

ప్రత్యయార్థ ఇతి । నిర్ధారణ ఏషా సప్తమీ, సామాన్యాపేక్షమేకవచనమ్ । ఇహ దీవ్యతీత్యాదౌ తిపో బహవోఽర్థాః---ఏకత్వసఙ్ఖ్యా, వర్త్తమానకాలే, యుష్మదస్మద్వ్యతిరేక ఇతి, తేషు మధ్య ఇత్యర్థః । తదేవ దర్శితమ్ । సఙ్ఖ్యాకాలయోరవివక్షేతి । నాన్తరీయకత్వాత్ । అవశ్యం హి యయా కయాచిత్సఙ్ఖ్యయా యేన కేనచిత్కాలేన నిర్దేశ ఇతి తయోరుపాదానమ్, న తు తయోర్వివక్షా । తత ఆక్షికౌ ఆక్షికా ఇతి ద్విబహ్వోరపి భవతి, అక్షైరదీవ్యదిత్యాదౌ కాలాన్తరే చాక్షిక ఇతి భవతి, న్యాయస్య తుల్యత్వాత్ పురుషస్యాప్యవివక్షా, తేనాక్షికస్త్వమ్, ఆక్షఇకోఽహమిత్యత్రాపి భవతి । యథైవ తర్హి సఙ్ఖ్యాకాలపురుషాణామవివక్షా తథా కర్తురపి ప్రాప్నోతి, ఏకప్రత్యయవాచ్యత్వాత్ ? నైష దోషః; కర్తురవివక్షాయామాఖ్యాతోపాదానమకిఞ్చిత్కరం స్యాత్ । విపర్యయస్తు న భవతి---కర్తురవివక్షా కాలాదీనాం వివక్షేతి; కర్తుః ప్రధానత్వాత్ । సఙ్ఖ్యాదివిశిష్టో హి కర్త్తాఽఽఖ్యాతానాం ప్రధానభూతోఽర్థః, తేన స తావద్వివక్ష్యతే, ఇతరేషాం నాన్తరీయకత్వాదవివక్షా । కిఞ్చ, సాధనస్యాప్యవివక్షాయాం జితమిత్యస్యోపాదానమనర్థం స్యాత్ ।

ఇహాఽఖ్యాతేషు క్రియా ప్రధానభూతా, గుణభూతః కర్త్తా, అత ఏవ కిం కరోతి దేవదత్త ఇతి క్రియాప్రశ్నే పచతీత్యాఖ్యాతేనోత్తరం దీయతే, న తు కృదన్తేన పాచక ఇతిః తస్య సత్త్వప్రధానత్వాత్ । కిఞ్చ, యది కృదన్తేష్వివాఖ్యాతేష్వపి కర్తా ప్రధానభూతః స్యాద్, యథా పాచకస్యాపత్యమిత్యపత్యాదిభిర్యోగో భవతి, తథాఽఽఖ్యాతవాచ్యస్యాపి స్యాత్ పచత్యయమితి, క్రియావేశః స్యాద్, యథా---పాచకస్తిష్ఠతీతి । తస్మాత్క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమ్ । తతశ్చ తద్రథే విధీయమానః ప్రత్యయోఽపి క్రియాప్రధానః స్యాదితి తదన్తస్యాపత్యాదిభిర్యోగః క్రియావేశశ్చ న స్యాత్---ఆక్షికస్యాపత్యమాక్షికం పశ్యేతి । తత్రాహ---క్రియాప్రధానత్వేఽపి చాఖ్యాతస్యేతి । ఆఖ్యాయతేఽనేన క్రియా ప్రధానభూతేత్యాఖ్యాతస్తిఙన్తః, `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి కరణే క్తః, స్వనికాయప్రసిద్ధిరేషా । స్వభావాదితి । యథా `తేనైకదిక్', `తసిశ్చ' ఇత్యేతస్మిన్నర్థే విధీయమానయోరణ్తయోస్సత్త్వభూతార్థాభిధాయిత్వమ్, విపర్యయశ్చ---సౌదామనీ విద్యుత్సుదామతో విద్యుదితి, తథాత్రాపి । న హి స్వభావః పర్యనుయోగమర్హతి ।।

సంస్కృతమ్ ।। 4.4.3 ।।

యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి । ఉత్తరోఽపవాదః సంస్కృత ఏవ యథా స్యాత్ ।।

కులత్థకోపధాదణ్ ।। 4.4.4 ।।

కులే తిష్ఠతి కులత్థః, అస్మాదేవ నిపాతనాత్సకారస్య తకారః । కేచిత్తు పునః సకారమేవాధీయతే ।।

నౌద్వ్యచష్ఠన్ ।। 4.4.7 ।।

ఇహ ఠగధికారే సూత్రే క్వచిత్ప్రత్యయస్యానుబన్ధో జీషర్థః । సహి కి సాంహితికః, కిం వానుబన్ధః ? ఇతి తత్ర సన్దేహే విషయపరిగణనం కరిష్యన్శ్లోకవార్త్తికకారః సర్వానేవ షితః పరిగణయతి---ఆకర్షాదితి---యది తు యత్ర సన్దేహస్తానేవోపాదాయైతావన్తష్ఠగధికారే షిత ఇత్యుచ్యేత, తదా ఆకర్షాదిషు ప్రత్యయస్యాషిత్త్వమనార్షమాశజ్క్యేత । కుసీదసూత్రాదితి । కుసీదాదికం సూత్రం యస్య తత్కుసీదసూత్రం కుసీదశబ్దశ్చ, దశైకాదశశబ్దశ్చ ।

నను సప్తైతే భవన్తి, కుసీదాదిసూత్రేణ ద్వయోః షితోర్విధానాత్ ? ఇత్యత ఆహ---విధివాక్యాపేక్షం చ షట్త్వమితి । సప్తానాం ప్రత్యయానాం విధివాక్యాపేక్షమౌపచారికం షట్త్వమాశ్రిత్య `షితః షడేతే' ఇత్యుక్తమ్ ।।

ఆకర్షాత్ ష్ఠల్ ।। 4.4.9 ।।

ఆకర్షేతి । `పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణ' ఇతి అధికరణే ఘః ।।

పర్పాదిభ్యః ష్ఠన్ ।। 4.4.10 ।।

పర్పాదిషు `పాదః పత్' ఇతి పఠ్యతే, పాదాభ్యాం చరతి పదికః, `పద్యత్యతదర్థే' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి--`పద్భావ ఇకే చరతావుపసఙ్ఖ్యానమ్' ఇతి, సోఽస్యైవ ప్రపఞ్చార్థః ।।

శ్వగణాట్ఠఞ్ చ ।। 4.4.11 ।।

శ్వాగణికి ఇతి । నను చ శ్వశబ్దో ద్వారాదిషు పఠ్యతే, తదాదివిధిశ్చ తత్రేష్యతే, తత్కథం శ్వాగణికి ఇతి ? తత్రాహ---శ్వాదేరిఞీత్యత్రేతి ।।

వేతనాదిభ్యో జీవతి ।। 4.4.12 ।।

ధనుర్దణ్డగ్రహణం సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమితి । తన్త్రావృత్త్యేకశేషాణామన్యతమాశ్రయణాత్ ।।

వస్నక్రయవిక్రయాట్ఠన్ ।। 4.4.13 ।।

వసేర్వస్నమ్=మూల్యమ్ । క్రియవిక్రయగ్రహణం సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమితి । ఉక్తోఽత్ర హేతుః । క్రయవిక్రయేణేతి సమాహారద్వన్ద్వః ।।

ఆయుధాచ్ఛ చ ।। 4.4.14 ।।

ఆయుధ్యతేఽనేనేతి ఆయుధమ్, `ఘఞర్థే కవిధానమ్' ఇతి కప్రత్యయః ।।

హరత్యుత్సఙ్గాదిభ్యః ।। 4.4.15 ।।

హరతి = నయతి, ఉపాదత్తే వా ।।

భస్త్రాదిభ్యః ష్ఠన్ ।। 4.4.16 ।।

భస్త్రమ్ = చర్మవికారః, యేన లోహాది ధ్మాయతే, యేన వా ధాన్యాదికం నీయతే, `హుయామాశ్రుభసిభ్యస్త్రన్' ఇతి కరణఏ త్రన్ । శీర్షభారః, శీర్షేభార ఇతి పఠ్యతే, నిపాతనాచ్ఛీర్షభావః సప్తమీసమాసశ్చ, `తత్పురుషే కృతి బహులమ్' ఇతి సప్తమ్యా అలుక్ ।।

విభాషా వివధవీవధాత్ ।। 4.4.17 ।।

పర్యాహారే చేతి । పరిత ఆహ్రియతేఽనేన తణ్డులాదికోఽర్థ ఇతి పర్యాహారః = ఉభయతో బద్ధశిక్యోంఽసవాహ్యః కాష్ఠవిశేష ఉచ్యతే ।

వీవధశబ్దో వార్త్తికే దర్శనాత్సూత్రే ప్రక్షిప్తః ।।

అణ్కుటిలికాయాః ।। 4.4.18 ।।

కుటిలవ్యాధానాముపరమణమ్ = కుటిలికా, సంజ్ఞాయాం కన్ ।।

త్రేర్మమ్నిత్యమ్ ।। 4.4.20 ।।

డ్వితః క్త్రిరిత్యయం త్రిశబ్దో గృహ్యత ఇతి । సఙ్ఖ్యావచనస్త్వనభిధానాన్న గృహ్యతే । ఉప్తిమమితి । వచ్యాదిసూత్రేణ సంప్రసారణమ్ ।

నిత్యగంరహణం స్వాతన్త్ర్యనివృత్త్యర్థమితి । ప్రత్యయరహితస్య త్ర్యన్తస్య ప్రయోగః స్వాతన్త్ర్యమ్, స్వాతన్త్ర్యనివృత్తౌ సత్యాం యో గుణస్తం దర్శయతి---త్ర్యన్తం నిత్యం మప్ప్రత్యయాన్తమేవ భవతీతి । ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి---విషయాన్తరే న ప్రయోక్తవ్యమితి । నను విభాషయా వాక్యే ప్రసక్తే నిత్యగ్రహణం క్రియమాణం నిర్వృత్తాధఇకారే తద్విషయమేవ వాక్యం నివర్తయితుమర్హతి---పక్త్రిణా నిర్వృత్తమితి, యథా---`అన ఉపధాలోపినోన్యతరస్యామ్' `నిత్యం సంజ్ఞాచ్ఛన్దసోః' ఇతి, తతశ్చ విషయాన్తరగతత్ర్యన్తస్య స్వాతన్త్ర్యం స్యాదేవ కృత్రిమర్హతుస్వివిహితమితి ? ఏవం మన్యతే---యోగవిభాగోఽత్ర కర్తవ్యః, `త్రేర్మబ్భవతి నిర్వృత్తే' ఇత్యేకో యోగః, తతః `నిత్యమ్' । అత్ర త్రేర్మబిత్యేవాపేక్ష్యతే న నిర్వృత్త ఇతి; యోగవిభాగసామర్థ్యాత్ । తేన సర్వవిషయస్వాతన్త్ర్యస్య నిత్యగ్రహణేన నివృత్తిః క్రియత ఇతి । నన్వేవమపి `నిత్యమ్' ఇత్యత్ర నిర్వృత్తమిత్యస్యానపేక్షణాత్స్వాతన్త్ర్యాన్తరే । నిత్యముపాధిః ప్రాప్నోతి ? సత్యమ్ ; అనభిధానాత్తు తథానాశ్రీయతే ।

భావప్రత్యయాన్తాదిమబ్ వక్తవ్య ఇతి । `తేన నిర్వృత్తమ్' ఇత్యేతస్మిన్నర్థే । పాకేన నిర్వృత్తం పాకిమమితి । ఏవం చ త్ర్యన్తాదపి భావాభిధాయిన ఇమపి కృతే యస్యేతి లోపే చ కృత్రిమమిత్యాది సిద్ధం భవతి, స్వరేఽపి నాస్తి విశేషః, ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణైవోదాత్తత్వమ్ । సూత్రారమ్భస్తు నిత్యగ్రహణేన స్వాతన్త్ర్యం నివర్తయిష్యామీత్యేవమర్థే వేదితవ్యః ।।

అపమిత్యయాచితాభ్యాం కక్కనౌ ।। 4.4.21 ।।

అపమిత్యేతి । `ఉదీచాం మాఙో వ్యతిహారే' ఇతి క్త్వాప్రత్యయేఽపశబ్దేన సమాసే క్త్వో ల్యప్, `మయతేరిదన్యతరస్యామ్' ఇతీత్వమ్, `క్త్వాతోసున్కసునః' ఇత్యవ్యయసంజ్ఞా । తేన నాత్ర తృతీయాసమర్థాత్ప్రత్యయః ।।

సంసృష్టే ।। 4.4.22 ।।

నను యద్యేన సంసృష్టం తత్తేన సంస్కృతం భవతి; తతశ్చ సంస్కృతమిత్యేవ సంసృష్టేఽపి ప్రత్యయః సిద్ధః ? న సిధ్యతి; సత ఉత్కర్షాధానమ్ = సంస్కారః, ఏకీభావస్తు = సంసర్గః, న చ యత్రాసౌ తత్రావశ్యముత్కర్షోఽస్తి, అశుచిద్రవ్యసంసర్గే హి ప్రత్యుతాపకర్ష ఏవ భవతి । తస్మాత్సంసృష్ట ఇతి వక్తవ్యమ్ । యద్యస్య నిబన్ధనమస్త్యేతదేవాస్తు, మా భూత్సంస్కృతమిత్యేతత్ ? తదవశ్యం కర్తవ్యమ్, ఇహాపి యథా స్యాత్---విద్యయా సంస్కృతో వైద్యక ఇతి, న హ్యత్ర సంసర్గోఽస్తి; మూర్త్తిధర్మత్వాత్ । కిఞ్చ `కులత్థకోపధాదణ్' సంస్కృత ఏవ యథా స్యాత్సంసృష్టే మా భూదిత్యేమవర్థం సంస్కృతమిత్యేతద్భవతీతి వక్తవ్యమ్ ।।

చూర్ణాదినిః ।। 4.4.23 ।।

చూర్ణఏ యే సంసృష్టాస్తేషాం చూర్ణమస్తీతి మత్వర్థీయేనైవేనినా సిద్ధమ్ ? సత్యమ్ ; తద్రూపవివక్షాయాం సిద్ధమ్ । సంసర్గవివక్షాయాం తు ఠక్ ప్రాప్నోతి । అనభిధానం తు దుర్జ్ఞానమ్ ।।

లవణాల్లుక్ ।। 4.4.24 ।।

లవణద్రవ్యవాచీత్యాది । లవణశబ్దోఽయమస్త్యేవ గుణవచనః--షణ్ణాం రసానామన్యతమస్య వాచకః, అస్తి చ ద్రవ్యవచనో యః సైన్ధవాదిషు వర్తతే; తత్ర యో గుణవచనః స న లుకం ప్రయోజయతి, మధురాదిశబ్దవదభేదోపచారాదేవ ద్రవ్యే వృత్తిసిద్ధేః । ద్రవ్యశబ్దస్తు సోఽయమిత్యభిసమ్బన్ధాద్ ద్రవ్యే వర్తమానః । యద్యపి ప్రష్ఠీ ప్రచరీ యష్టీః ప్రవేశయేత్యాదౌ ద్రవ్యశబ్దస్యపి క్వచిదభేదోపచారో దృష్టః, తథాపి భేదవివక్షాయాం తతోఽన్యోఽపి దృశ్యతే---ప్రష్ఠస్యేయం ప్రాష్ఠీ యష్టిమతః పురుషానితి । తస్మాద్ ద్రవ్యావాచ్యేవ లవణశబ్దో లుకం ప్రయోజయతి, స చ ప్రయోజయత్యేవ ।।

వ్యఞ్జనైరుపసిక్తే ।। 4.4.26 ।।

ఓదనాదిషు రసో యేన వ్యజ్యతే తద్వ్యఞ్జనమ్ । బహువచననిర్దేశః స్వరూపవిధినిరాసార్థః । ఉపసిక్తః = సేచనేన మృదూకృతః । ఇహ యద్యేనోపసిక్తం తత్తేన సంసృష్టం భవతి, తత్ర సంసృష్ట ఇత్యేవ సిద్ధే నియమార్థం వచనమ్---వ్యఞ్జనేభ్య ఉపసిక్త ఏవ సంసృష్టే యథా స్యాత్సంసృష్టమాత్రే మా భూత్, దధ్నా సంసృష్టా స్థాలీతి ।।

తత్ప్రత్యనుపూర్వమీపలోమకూలమ్ ।। 4.4.28 ।।

క్రియావిశేషణమిత్యాది । ఆఖ్యాతం హి ధాత్వర్థస్య కర్తవ్యతామాచష్టే---వర్తతే = వర్తనం కరోతి, సుప్యతే = స్వాపః క్రియతే, శోభనమోదనం పచ్యతే = ఓదనకర్మకః పాకః శోభనః క్రియతే ఇతి । పచిధాత్వర్థః కర్తవ్య ఏవ సమ్బధ్యమానః కర్మ సమ్పద్యతే, తస్య యత్సమానాధికరణం విశేషణం తదపి కర్మైవ భవతి ।

ప్రాతీపికః, ఆన్వీపిక ఇతి । ప్రతిగతా ఆపోఽస్మిన్నితి బహువ్రీహిః, `ఋక్పూరబ్ధూః' ఇత్యకారః సమాసాన్తః, `ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్' ఇతీత్వమ్ । వ్యుత్పత్తిమాత్రం చైతత్, ప్రతికూలానుకూలపర్యాయౌ త్వేతౌ । `ఊదనోర్దేశే' ఇత్యూత్వమత్ర న భవతి; అదేశత్వాత్, దేశత్వే క్రియావిశేషత్వాసమ్భవాత్ । సూత్రే ఈప్శబ్దస్య నిర్దేశాత్ । ప్రాతిలోమికః, ఆనులోమిక ఇతి । పూర్వవద్బహువ్రీహిః, `అచ్ ప్రత్యన్వవపూర్వాత్' ఇత్యచ్ సమాసాన్తః । అత్రాపి వ్యుత్పత్తిమాత్రమ్, అర్థస్తు పూర్వోక్త ఏవ । ప్రాతికూలిక ఇతి । పూర్వవద్బహువ్రీహిః । అత్రాపి కూలార్థో నాస్తి । ప్రతిసరణం చైతయోరర్థః ।।

పరిముఖం చ ।। 4.4.29 ।।

పారిముఖిక ఇతి । పరిరిహ వర్తతే, తస్య చ ` అపపరీ వర్జనే' ఇతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా, ` పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిః' ఇతి పఞ్చమీ, ` అపపరిబహిరఞ్చవః' ఇత్యవ్యయీభావః, అనేన ఠక్ । స్వామినో ముకం వర్జయిత్వా యః సేవకో వర్తతే స పారిముఖికః । సర్వతో భావే వా పరిశబ్దః, పరితో ముఖమ్, ప్రాదిసమాసః, యతో యతః స్వమినో ముఖం తతస్తతో వర్తతే ఇత్యర్థః । ఏవం పారిపార్శ్వికః ।।

ప్రయచ్ఛతి గర్హ్యమ్ ।। 4.4.30 ।।

ద్విగుణార్థం ద్విగుణమితి । ద్త్రైగుణిక ఉత్తమర్ణ ఉచ్యతే, న చాసౌ ద్విగుణం ప్రయచ్ఛతి, కిం తర్హ్యేకగుణం దత్త్వా ద్విగుణం గృహ్ణాతి, అత ఏవ తద్గర్హ్యం భవతీతి । తస్మాద్ ద్విగుణార్థే ద్విగుణశబ్దో వర్తయితవ్యః ।

వార్ధుషిక ఇతి । వృద్ధ్యర్థే ధనే వృద్ధిశబ్దః । ప్రకృత్యన్తరమేవేతి । ఏతచ్చ వార్ధుషిక ఇత్యేతద్వృత్తివిషయమేవ । నియతవిషయా అపి హి శబ్దా భవన్తి, వృద్ధిశబ్దాదనభిధానాన్నైవ భవిష్యతి, తేన వార్ధిక ఇత్యనిష్టప్రసఙ్గో నోద్భావనీయః । అత కథమ్ ` వార్ధుదాసమకమ్పత వవాన్యస్య చ వార్ధుషేః' ఇతి ? స్వచ్ఛన్దవాచ ఋుషయః ।।

కుసీదదశైకాదశాత్ ష్ఠన్ష్ఠచౌ ।। 4.4.31 ।।

తదర్థం ద్రవ్యం కుసీదమితి । అత్రాపి కుసీదిక ఇత్యుత్తమర్ణస్యాభిధానమిష్యతే, న చోత్తమర్ణః కుసీదం ప్రయచ్ఛతి, కిం తహి ? అధమర్ణః, న చ తస్య వృద్ధిప్రదానం గర్హ్యమ్, తస్మాత్తాదర్థ్యాత్తాచ్ఛద్య్యమితి భావః । ఏకాదశార్థం దశ దశైకాదశశబ్దేనోచ్యన్త ఇతి తత్రైకాదశశబ్దస్యాపి తదర్థేషు దశస్వేవ వృత్తేః సామానాధికరణ్యే సతి విశేషణసమాసః, ` సంఖ్యాయా అల్పీయస్యాః' ఇతి దశశబ్దస్య పూర్వనిపాతః । దశైకాదశాదితి నిర్దేశాదకారః సమాసాన్తః । ఏవం వాక్యమప్యకారాన్తేనైవ భవతి---దశైకాదశాన్ప్రయచ్ఛతీతి ।।

రక్షతి ।। 4.4.33 ।।

సామాజిక ఇతి । సమాజః = సమూహః, సమజత్యస్మిన్నితి కృత్వా, ఏవం సన్నివేశః ।।

శబ్దదర్దురం కరోతి ।। 4.4.34 ।।

శబ్దం కరోతీతి । కరోతిరిహ జ్ఞానే వర్తతే, ప్రకృత్యాదివిభాగేన జానాతీత్యర్థః । ఏతచ్చాభిధానస్వాభావ్యాల్లభ్యతే, ఇహ న భవతి---శబ్దం కరోతి ఖర ఇతి । పాత్రవిశేషవాచీ దర్దురశబ్దః । అనుకరణశబ్ద ఇత్యన్యే ।।

పక్షిమత్స్యమృగాన్హన్తి ।। 4.4.35 ।।

స్వరూపస్య తద్విశేషణాం పర్యాయాణాం చ గ్రహణమిష్యత ఇతి । అత్ర హేతుః `స్వం రూపమ్' ఇత్యత్రైవోక్తః । మాత్స్యిక ఇతి । `సూర్యతిష్య' ఇతి లోపో న భవతి; మత్స్యస్య జ్యామితి పరిగణనాత్ । హారిణికః, సౌకరిక ఇతి । అత్ర మృగపర్యాయస్యోదాహరణం కిమిత న ప్రదర్శితమ్, యథా పూర్వయోః ద్వావపి హ్యేతస్మాద్విశేషౌ, ఆరణ్యాశ్చతుష్పాదో మృగాః ఉచ్యన్తే, హరిణపర్యాయోఽపి మృగశబ్దోఽస్తి, తదపేక్షయా హారిణిక ఇతి పర్యాయోదాహరణమ్ ।।

పరిపన్థం చ తిష్ఠతి ।। 4.4.36 ।।

తదితి ద్వితీయాసమర్థాదితి । పరిపన్థశబ్దః పరిముఖశబ్దవదవ్యయీభావః, తత్పురుషో వా । తత్రాప్యవ్యయీభావపక్షే క్రియావిశేషణాత్తిష్ఠతేరకర్మకత్వేఽపి పరిపన్థస్య కర్మత్వమ్; తత్పురుషే తు పరితః పన్థాః పరిపన్థ ఇతి `కాలభావాధ్వగన్తవ్యాః' ఇతి వచనాత్కర్మ, తదిత్యధికారసామర్థ్యాదిత్యన్యే । పారిపన్థికశ్చోర ఇతి । యః పన్థానం వర్జయిత్వా తిష్ఠతి యో వా పన్థానం వ్యాప్య తిష్ఠతి స ఏవముచ్యతే ।

లౌకికవాక్యప్రదర్శనార్థమితి । పరిపన్థం తిష్ఠతీత్యేతల్లౌకికవాక్యం తస్య ప్రదర్శనార్థం ద్వితీయోచ్చారణమ్ । అథైవమర్థే ద్వితీయోచ్చారణే కిం సిద్ధం భవతి ? ఇత్యాహ---పరిపథపర్యాయ ఇత్యాది । కిమేతస్య జ్ఞాపనే ప్రయోజనమ్ ? ఇత్యాహ---స విషయాన్తరేఽపీతి ।

అసతి తు జ్ఞాపనే ప్రత్యయసన్నియోగేన పరిపన్థశబ్దస్య నిపాతనం విజ్ఞాయతే, తతశ్చ తతోఽన్యత్ర ప్రయోగో న స్యాత్ ।।

మాథోత్తరపదపదవ్యనుపదం ధావతి ।। 4.4.37 ।।

మాథశబ్దః పథిపర్యాయ ఇతి । మథ్యతే ప్రశాద్యతే గన్తృభిరితి కృత్వా । దణ్డాకారో మథో దణ్డమాథః ।।

ఆక్రన్దాట్ఠఞ్చ ।। 4.4.38 ।।

ఆక్రన్దో దేశ ఇతి । దుః ఖితానాం రోదనస్యాయనమార్తా్యనముచ్యతే, ఆర్తైరీయతే ప్రాప్యత ఇతి కృత్వా । ఆర్తా్యనమార్తా్నాం త్రాతా ఆక్రన్ద ఇత్యుచ్యతే, ఆక్రన్ద్యతే ఆర్తైరాహూయత ఇతి కృత్వా ।।

పదోత్తరపదం గృహ్ణాతి ।। 4.4.39 ।।

పదగ్రహణే స్వరూపం గృహ్యతే, న సుప్తిఙన్తముత్తరపదస్య పదత్వావ్యభిచారాద్, అత ఏవాహ---పదశబ్ద ఉత్తరపదం యస్యేతి ।।

ప్రతికణ్ఠార్థలలామం చ ।। 4.4.40 ।।

కణ్ఠం కణ్ఠం ప్రతి ప్రతికణ్ఠమ్, `యథార్థే యదవ్యయమ్' ఇతి వీప్సాయామవ్యయీభావః । ఆభిముఖ్యే వా, `లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' ఇతి । యస్తు ప్రతిగతః కణ్ఠం ప్రతికణ్ఠ ఇతి ప్రాదిసమాసః, తస్య గ్రహణం న భవతి' అనభిధానాత్ ।।

ధర్మం చరతి ।। 4.4.41 ।।

అధర్మాచ్చేతి వక్తవ్యమితి । గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిప్రతిషేధాద్వచనమ్ । ఆధర్మిక ఇతి । నఞత్ర విరోధివచనః, పాపాచార ఇత్యర్థః ।।

ప్రతిపథమేతి ఠంశ్చ ।। 4.4.42 ।।

ప్రతిపథమితి । పూర్వవద్వీప్సాయామవ్యయీభావః, `ఋక్పూరబ్ధూః' ఇత్యకారః సమాసాన్తః ।।

సమవాయాన్ సమవైతి ।। 4.4.43 ।।

సమవాయః సమూహ ఉచ్యత ఇతి । సమవయన్తి తస్మిన్నితి కృత్వా । న సమ్ప్రధారణేతి । సమయపూర్వస్యేణః సమ్ప్రధారణాయామపి ప్రయోగోఽస్తీతిమన్యతే । సమాగత్య తదేకదేశీభవతీత్యర్థ ఇతి । తత్ర గుణభూతసమాగమాపేక్షయా సమవాయమితి ద్వితీయానిర్దేశః । లోకే తు ప్రాయేణ సప్తమీ ప్రయుజ్యతే---ద్రవ్యే గుణాః సమవయన్తీతి ।।

పరిషదో ణ్యః ।। 4.4.44 ।।

పరితః సీదన్త్యస్యామితి పరిషత్, సమ్పదాదిత్వాదధికరణే క్విప్, `సదిరప్రతేః' ఇతి షత్వమ్ ।।

సంజ్ఞాయాం లలాటకుక్కుట్యౌ పశ్యతి ।। 4.4.46 ।।

సంజ్ఞానం సంజ్ఞా = ప్రతీతిః, ప్రసిద్ధిరిత్యర్థః । అభిధేయనియమార్థమితి । అభిధేయే సేవకవిశేషే భిక్షువిశేషే చ నియమః, తత్రైవ వృత్తిర్యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః । న రూఢ్యర్థమితి । లాలాటిక-కౌక్కుటికశబ్దయోర్డిత్థాదివదరూఢత్వాత్ తస్మిన్యోగేన వర్త్తతే, యావద్యోగే చ వర్త్తతే । యోగేఽపి లలాటకుక్కుటీదర్శనమాత్రేణ ఠఞ్ న భవతీత్యేతావత్సంజ్ఞాగ్రహణేన ప్రసిద్ధ్యుపసంగ్రహార్థే న క్రియతే ।

యాదృశస్తు యోగోఽత్ర వివక్షితస్తం దర్శయతి---సర్వావయవేభ్య ఇత్యాది । అనుపశ్లేషస్య వివరణం కార్యేష్వనుపస్థాయిత్వమితి, దూరే స్థితో లలాటమేవ పశ్యతి, న పునః కార్యేషూపతిష్ఠత ఇత్యర్థః ।

కుక్కుటీపాతో లక్ష్యతే ఇతి । యావతి దేశే కుక్కుటీ పతతి యావన్తం దేశం సమతీత్య నిపతీతుం సమర్థా స దేశో లక్ష్యత ఇత్యర్థః । అనేనాపి ప్రకారేణ దేశస్యాల్పత్వం లక్ష్యతే, కుక్కుటీ పతతు మా వాఽపతదిత్యాహ---దేశస్యాల్పతయేతి । ఏతదేవ స్పష్టయతి---యో హి భిక్షురితి । భిక్షుః = సంన్యాసీ ।।

తస్య ధర్మ్యమ్ ।। 4.4.47 ।।

ధర్మః = అనువృత్త ఆచారః, తతోఽనపేతం ధర్మ్యమ్, `ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే' ఇతి వచనాత్। దౌవారికమితి । `ద్వారాదీనాం చ' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధః, ఐజాగమశ్చ ।।

ఋతోఽఞ్ ।। 4.4.49 ।।

హోతుర్ధర్మ్యం హౌత్రమితి । హోతృశబ్దస్య మహిష్యాదిషు పాఠాదపపాఠోఽయమ్, పోతుర్ధమ్యమితి తు పాఠః । అపర ఆహ---యజమానసాహచర్యాదృత్విగ్వచనస్య హోతృశబ్దస్య మహిష్యాదిషు పాఠః, అయం తు క్రియాశబ్ద ఉదాహృత ఇతి ।

నరాచ్చేతి వక్తవ్యమితి । నృశబ్దాత్సూత్రేణైవాఞి నారమితి సిద్ధే నరశబ్దాట్ఠకో నివృత్త్యర్థం వచనమ్, అనభిధానం తు దుర్జ్ఞానమ్ ।।

అవక్రయః ।। 4.4.50 ।।

అవక్రీయతేఽనేనేత్యవక్రయ ఇతి । క్రయో నామ = స్వద్రవ్యత్యాగేన పరద్రవ్యస్వీకరణమ్, తస్యావమత్వమవశబ్దో ద్యోతయతి । వాణిజ్యార్థం తైలధాన్యాదికం దేశాన్తరం నయతాఽస్మిన్ శుల్కస్థానే ప్రతిభారమేతావద్ దేయమితి తద్దేశాధిపతినా యత్కల్పితం సోఽవక్రయః,

పిణ్డక ఇతి చోచ్యతే । తత్ర స్వద్రవ్యమేవ దత్వా స్వద్రవ్యమేవ స్వీక్రియతే ఇత్యయమవక్రయో భవతి, న తు ముఖ్యః ।

నన్విత్యాది । అవక్రయస్యాప్యనాదిప్రవృత్తత్వాదితి భావః । లోకపీడయేతి । అర్థలోభేన ధర్మాతిక్రమేణ ధర్మాపేతత్వం దర్శయతి ।।

తదస్య పణ్యమ్ ।। 4.4.51 ।।

పణ్యమితి విశేషణామత్యాది । ఇహ యో విశేషణముపాధిర్వోపాదీయతే ద్యేత్యే తస్మిన్స్తేన భవితవ్యమ్, తద్యథా---`సాస్య దేవతా', ఇన్ద్రో దేవతా అస్య ఐన్ద్రః స్థాలీపాక ఇతి దేవతాత్వం వృత్తావన్తర్భవతి, తద్వదత్రాపి పణ్యత్వమన్తర్భవతీతి నాత్రాపూర్వం కిఞ్చిత్ ।।

కిశరాదిభ్యష్ఠన్ ।। 4.4.53 ।।

కిశరాదయో గన్ధవిశేషవచనాస్తద్వతి వర్తన్తే, గన్ధాన్పినష్టీతి యథా ।।

శలాలునోఽన్యతరస్యామ్ ।। 4.4.54 ।।

శలాలుక ఇతి । `ఇసుసుక్తాన్తాత్కః' ।।

శిల్పమ్ ।। 4.4.55 ।।

కౌశలమితి । క్రియాభ్యాసపూర్వకో జ్ఞానవిశేషః । మృదఙ్గవాదనం శిల్పమస్యేతి । మృదఙ్గో వాద్యతే యేన తన్మృదఙ్గవాదనం శిల్పమ్ భావసాధనస్య గౌణం సామానాధికరణ్యమ్ । మృదఙ్గవాదనవిషయం శిల్పమస్యేత్యర్థః । మార్దఙ్గిక ఇతి ।

నను మృదఙ్గవాదనం శల్పిమస్యేతి విగ్రహః కృతః, తతశ్చ మార్దఙ్గవాదనిక ఇతి భవితవ్యమ్ ? తత్రాహ---మృదఙ్గేత్యాది । మృదఙ్గవాదనశబ్దాత్తు ప్రత్యయో న భవత్యనభిధానాత్, కిం తూపచరితవృత్తేరపి మృదఙ్గశబ్దాదేవ భవతి । అత ఏవానభిధానాత్ మృదఙ్గనిష్పాదనం శ్లిపమస్య మార్దఙ్గికః కుమ్భకార ఇత్యత్ర న భవతి ।।

మడ్డకర్ఝర్ఝరాదణన్యతరస్యామ్ ।। 4.4.56 ।।

అయమేవ నిర్దేశో జ్ఞాపయతి---`తద్వాదనవృత్తిభ్యో మృదఙ్గాదిభ్యః ప్రత్యయః' ఇతి । న హి ముఖ్యమడ్డుకఝర్ఝరయోః శిల్పేన సమానాధికరణ్యముపపద్యతే ।।

ప్రహరణమ్ ।। 4.4.57 ।।

ప్రహరణమాయుధమ్, ప్రహ్రియతేఽనేనేతి కృత్వా । ధానుష్క ఇతి । పూర్వవత్ కాదేశః, `ఇణః షః' ఇతి విసర్జనీయస్య షత్వమ్ ।।

పరశ్వధాట్ఠఞ్చ ।। 4.4.58 ।।

పరశ్వధః = పరశు ।।

శక్తియష్ట్యోరీకక్ ।। 4.4.59 ।।

శక్యతేఽనయా ప్రహర్తుమితి శక్తిః, యష్టిశబ్దోఽవ్యుత్పన్నం ప్రాతిపదికమ్ । కిమర్థమీకగుచ్యతే న కగేవోచ్యతే, కా రూపసిద్ధిః ? శక్తియష్టిశబ్దాభ్యాం బహ్వాదిజీషన్తాభ్యాం లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా కకి కృతే శాక్తీకో యాష్టీక ఇతి సిద్ధమ్ ; న సిధ్యతి ? `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వత్వం ప్రాప్నోతి । విభాషా జీబుక్తః, తదభావపక్షే దీర్ఘస్య శఙ్కైవ నాస్తి ? ఏవం తర్హి ఇకగేవోచ్యేత, ఇకారేఽపి హి సవర్ణదీర్ఘత్వే సిధ్యతి, యస్యేతి లోప ఇకారోచ్చారణసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి । పదస్యావగ్రహనివృత్తిరికారస్య ప్రయోజనమ్ । ఏవం తర్హి సూత్రారమ్భో నిష్ఫలః స్యాత్, పూర్వసూత్రవిహితేన ఠకైవావగ్రహనివృత్తేః సిద్ధత్వాత్ ? నానర్థకమ్ ; వాక్యనివృత్త్యర్థత్వాత్ ।

ఏవమపి ప్రత్యయాన్తరమనర్థకం శక్తియష్ట్యోరిత్యేతావద్వక్తవ్యమ్, ఠక్ ప్రకృతః, తస్య పునర్విధానం వాక్యనివృత్త్యర్థం భవిష్యతి, కిమీకకో విధానేన, తద్విధానాత్తుయస్యేతి లోపో న భవిష్యతి । యద్యేవ తర్హి యస్యేతి లోపో న భవతి ఏవం సవర్ణదీర్ఘత్వమపి న స్యాత్; యం విధిం ప్రత్యుపదేశోఽనర్థకః స విధిర్బాధ్యతే, యస్య తు విధేర్నిమిత్తమేవ నాసౌ బాధ్యతే, యస్యేతిలోపం చ ప్రతి ఇకారోచ్చారణమనర్థకం సవర్ణదీర్ఘస్య పునర్నిమిత్తమేవ ॥

అస్తినాస్తిదిష్టం మతిః ॥ 4.4.60 ॥

యద్యస్తి మతిర్యస్య స ఆస్తికః, చోరేఽపి ప్రాప్నోతి, తస్యాపి మతిసద్భావాత్ ? తత్రాహ---న చేతి । తద్విపరీత ఇతి । పరలోకో నాస్తీతి మతిర్యస్య తన్నాస్తికః= లౌకాయతికః, న త్వచేతనః పదార్థః, మత్యభావమాత్రే ప్రత్యయస్యానిష్టత్వాత్ । దిష్టమ్ = దైవమ్, తద్విషయా మతిర్యస్య స దైష్టికః, వృత్తావపి ప్రమాణానుపాతినీ మతిర్యస్యేతి దైవవిత్, ప్రమీయతే తేభ్యో దైవమితి । ప్రమాణశబ్దేనేతిహాసపురాణాదివివక్షితమ్ ।

అస్తినాస్తిశబ్దౌ నిపాతావితి । తేన ప్రాతిపదికాధికారో న బాధ్యతే ఇతి భావః । వచనసామర్థ్యాచ్చేత్యభ్యుపగమ్యవాదః ॥

శీలమ్ ॥ 4.4.61 ॥

శీలం స్వభావ ఇతి । శీల్యతే పునః పునః క్రియతేఽనేనేతి కృత్వా । అపూపభ7ణం శీలమస్యేతి । శీలవిషయే శీలత్వమారోప్య సామానాధికరణ్యేన వ్యపదేశః । భక్షణక్రియేత్యాది । శీలం తావదుపాత్తత్వాదన్తర్భవతి, క్రియావిషయత్వాచ్చ శీలస్య క్రియాద్యన్తర్భవతి, స్వభావాచ్చ భక్షణక్రియా, న నిష్పాదికా ॥

ఛత్త్రాదిభ్యో ణః ॥ 4.4.62 ॥

ఛత్త్రశీలతా శిష్యస్య దర్శయితుమాహ---ఛాదనాదావరణాచ్ఛత్రమితి । ఛాదయతేః ష్ట్రని `హస్మన్త్రన్క్విషు చ' ఇతి హ్రస్వః । ఛత్త్రశీల ఇతి । ఛత్త్రసహచరితా ఛాదనక్రియా

శీలమస్యేత్యర్థ । యది త్వపూపభక్షణం శీలమస్యాపూపిక ఇతివత్ ఛత్త్రావరణం శీలమస్య ఛాత్త్రిక ఇతి వ్యుత్పాద్యతే, తదా దాసేఽపి ప్రాప్నోతి; అభిధానస్యాభావ్యాత్తు తథా నాశ్రీయతే ।

ఉపసర్గపూర్వో గృహ్యతే ఇతి । తతశ్చ తస్య `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యాదినా వ్యుత్పత్తిః; కేవలస్య స్థాశబ్దస్యాభావాత్ । కేవలస్య తు పాఠః సర్వోపసర్గగ్రహార్థః । చురేతి పఠ్యతే, తత్ర చోరయతేః `ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్' ఇతి యుచి ప్రాప్తేఽస్మాదేవ నిపాతనాదకారః, గుణాభావశ్చ । న చ యుచోఽన్యత్ర బాధః, చోరణేత్యపి భవతి ।।

కర్మాధ్యయనే వృత్తమ్ ।। 4.4.63 ।।

కర్మ = క్రియా, తచ్చ స్ఖలితమపచారరూపం వివక్షితమ్, న తచ్ఛీలం కర్మ, తేనేహ న భవతి---అధ్యయనే జపో వృత్తోఽస్యేతి । ఏతచ్చభిధానస్యాభావ్యాల్లభ్యతే । తదేతద్వక్ష్యతి---యస్యాధ్యయనే నియుక్తస్యేత్యాది । ఏకమన్యదితి । సమ్యక్పాఠాపేక్షయా ।।

బహ్వచ్పూర్వపదాట్ఠచ్ ।। 4.4.64 ।।

స్వరభేదేఽప్యన్యత్వం భవతి, న వర్ణభేద ఏవేత్యాహ---ఉదాత్తే కర్త్వ్యే ఇతి । ఉదాత్తగ్రహణం సమ్యక్స్వరస్యోపలక్షణమ్ । అనుదాత్తగ్రహణం చాసమ్యక్స్వరస్య ।।

హితం భక్షాః ।। 4.4.65 ।।

హితమ్, భక్షాః---ఇతి పదయోః పర్యవసానేన సమ్బన్ధః । అత్ర `హితమ్' ఇతి సామాన్యోపక్రమత్వాదేకవచనం నపుంసకత్వం చ । `భక్షాః' ఇత్యపూపాదివిశేషోపసంగ్రహాత్పుంల్లిఙ్గం బహువచనం చ । అత ఏవాహ---యత్తత్ప్రథమాసమర్థం హితం చేత్తద్భవతి తచ్చ భక్షా ఇతి ।

ఏవం తర్హీతి । ఏవం చ చతుర్థ్యర్థే ప్రత్యయో న షష్ఠ్యర్థే । కథం తర్హి పూర్వముక్తమస్యేతి షష్ఠ్యర్థ ఇతి ? ఏవం తర్హ్యధికారమాత్రాపేక్షయా తదుక్తమ్ । అపర ఆహ---`హితం భక్షాస్తదస్మై' ఇతి సూత్రచ్ఛేదః, తతః `దీయతే నియుక్తమ్' ఇతి తస్యా ఏవేతి ।

హితార్థః క్రియా చేతి । హితార్థస్తావదు పాత్తత్వాదన్తర్భవతి । భక్షణక్రియాప్యపూపాదిశబ్దానాం లక్షణయా తత్ర వృత్తేరన్తర్భవతి ।।

తదస్మై దీయతే నియుక్తమ్ ।। 4.4.66 ।।

అవ్యభిచారోనియోగ ఇతి । అస్మిన్పక్షే నియుక్తమితి క్రియావిశేషణత్వాత్కర్మణి ద్వితీయా । అగ్రభోజనమస్మై నియుక్తం దీయత ఇతి । యద్యగ్రభోజనం దీయతే తదాస్మై ఏవేత్యేష నియోగార్థః । తేన కదాచిల్లోపేఽపి న నియుక్తతాయా హానిః ।

కేచిత్త్వితి । అత్ర పక్షే నియుక్తమిత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా ।।

శ్రాణామాంసౌదనాట్టిఠన్ ।। 4.4.67 ।।

`శ్రా పాకే' క్తః, క్షీరహవిషోరేవ నిపాతనాచ్ఛభావాభావే `సంయోగాదేరాతో ధాతోః' ఇతి నిష్ఠాతకారస్య నకారః । శ్రాణా = యవాగూః । మాంసమిశ్ర ఓదనో మాంసౌదనః ।

ఠఞేవ కస్మాన్నోక్త ఇతి । లాఘవాత్స ఏవ యుక్తో వక్తుమితి భావః । న హ్యత్రేతి । ద్వే అప్యేతే ప్రకృతీ పూర్వమేవ వృద్ధే, యోఽపి `వృద్ధినిమిత్తస్య' ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధః, స టిఠన్యపి `న కోపధాయాః' ఇతి భవతి । మాసౌదనగ్రహణమిత్యాది । ఠఞ్యేవ వక్తవ్యే టిఠనో వచనమేవాత్ర ప్రమాణమితి తేషాం భావః ।।

భక్తాదణన్యతరస్యామ్ ।। 4.4.68 ।।

భజేర్భక్తమ్ = అన్నమ్ ।।

తత్ర నియుక్తః ।। 4.4.69 ।।

నియుక్తమితి ప్రకృతే పునర్నియుక్తగ్రహణమర్థభేదార్థమేవ, తమేవార్థభేదం దర్శయతి-- నియుక్తోఽధికృత ఇత్యాది । కిఞ్చ--ప్రకృతం నియుక్తగ్రహణం ప్రకృత్యర్థవిశేషణస్య దీయత ఇత్యస్యోపాధిః, న తస్యేహ ప్రత్యయార్థత్వం శక్యం విజ్ఞాతుమ్ ।।

అధ్యాయిన్యదేశకాలాత్ ।। 4.4.71 ।।

అధీతే ఇత్యధ్యాయీ, ఆవశ్యకే ణినిః, గ్రహ్యాదిలక్షణో వా । అధ్యనస్య యౌ దేశకాలౌ శాస్త్రేణ ప్రతిషిద్ధౌ తావదేశకాలశబ్దేనోచ్యేతే ఇతి । అప్రతిషిద్ధాభ్యాం దేశకాలశబ్దాభ్యామన్యత్వాత్పర్యుదాసవృత్త్యా, అభక్ష్యాస్పర్శనీయవత్ । తద్యథా--- శూద్రాదిప్రాణిభిర్భక్ష్యమాణమపి లశునమభక్ష్యమిత్యుచ్యతే, స్పృశ్యోఽపి చణ్డాలోఽస్పృశ్య ఇత్యుచ్యతే, అప్రతిషిద్ధాభ్యాం భక్ష్యస్పృశ్యాభ్యామన్యత్వాత్; తద్వదిహాపి శ్మశానచతుర్దశ్యౌ స్వరూపేణ దేశకాలావేవ సన్తావప్రతిషిద్ధాభ్యాం దేశకాలాభ్యామన్యత్వాదదేశకాలశబ్దేనోచ్యేతే । `అధ్యనస్య' ఇత్యేతదధ్యాయినా ప్రత్యయార్థేన సన్నిధాపితత్వాల్లభ్యతే ।।

కఠినాన్తప్రస్తారసంస్థానేషు వ్యవహరతి ।। 4.4.72 ।।

వ్యవహరతి సమ్భవతి పణినా సమానార్థః, ఆహ హి---`వ్యవహృపణోః సమర్థయోః' ఇతి; అస్తి వివాదే---వ్యవహారే పరాజిత ఇతి, అస్తి విక్షేపే---శలాకాం వ్యహరతీతి, అస్తి క్రియాతత్త్వే; తదిహ చరమస్య గ్రహణం తద్ధితస్వభావాదిత్యాహ---వ్యవహారః క్రియాతత్త్వమితి । యత్ర దేశే యా క్రియా యథానుష్ఠేయా తత్ర తస్యాస్తథానుష్ఠానమిత్యర్థః । వంశాః=వేణవః కఠినా యస్మిన్వంశకఠినో దేశః । వర్ధ్రీ = చర్మవికారః కఠినా అస్మిన్వర్ధ్రకఠినః, ఆహితాగ్న్యాదిత్వాద్విశేషణస్య పరనిపాతః । చక్రయుక్తేన శకటేన చరతీతి చక్రచరః, స దేశాననుక్రమేణ చరన్ తత్రానుష్ఠేయావిపరీతం చరన్నేవముచ్యతే । సంస్థానప్రస్తారౌ సన్నివేశౌ ।।

నికటే వసతి । 4.4.73 ।।

అరణ్యం నివాసే యస్య స ఆరణ్యకః, `అరణ్యాన్మనుష్యే' ఇతి వుఞ్ । భిక్షుః - సంన్యాసీ । గ్రామాత్క్రోశే ఇతి । `యతశ్చ నిర్ధారణమ్' ఇతి పఞ్చమీ । అయం చ వివిషోఽభిధానస్వభావాల్లభ్యతే ।।

ఆవసథాత్ ష్ఠల్ ।। 4.4.74 ।।

ఆవసత్యేతమితి ఆవసథః, `ఉపసర్గే వసేః' ఇతియథప్రత్యయః । ఠకః పూర్ణో విధిరితి । ప్రాగ్వహతీయస్య ఠకో విధానం పూర్ణామిత్యర్థః, అవధిరితి పాఠే పూర్ణః ప్రాప్త ఇత్యర్థః ।।

తద్వహతి రథయుగప్రాసఙ్గమ్ ।। 4.4.76 ।।

నను య ఏవార్థో రథం వహతీతి స ఏవ రథస్య వోఢేతి, తత్ర తస్యేదం రథాద్యదిత్యేవ సిద్ధం నార్థో రథగ్రహణేన ? నను తత్రోక్తం రథాఙ్గఏవేష్యత ఇతి, వోఢర్యపి ప్రయోగదర్శనాదిష్యతామ్ ? ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---ద్వౌ రతౌ వహతి ద్విరథ్యః, `ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయో లుగ్మా భూత్, `రథసీతాహలేభ్యో యద్విధౌ' ఇతి తదన్తవిధిః । `యుగ్యం చ పత్త్రే' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ । ఇహ యుగగ్రహణమయుగ్యమిత్యత్ర `యయతోశ్చాతదర్థే' ఇతి స్వరార్థమ్, నిపాతనస్య తు క్యబన్తత్త్రాదేష స్వరో న స్యాత్ । రథాఙ్గవచనోఽయం యుగశబ్దః, ఇహ న భవతి---యుగం వహతి రాజా కలిం ద్వాపరం వేతి । ప్రాసఙ్గశబ్దో వత్సానాం దమనకాలే స్కన్ధే యత్కాష్ఠమాసజ్యతే తద్వాచీ గృహ్యతే, ప్రసజ్యతే ఇతి ప్రాసఙ్గః, ఇహ న భవతి---ప్రసఙ్గాదాగతః ప్రాసఙ్గస్తం వహతీతి । ఏతచ్చాభిధానస్వభావాల్లభ్యతే ।।

ధురో యడ్ఢకౌ ।। 4.4.77 ।।

ధూర్ధూర్వతేః, `భ్రాజభాస' ఇతి క్విప్, `రాల్లోపః' । ధురం వహతీతి ధుర్య ఇతి । `న భకుర్ఛురామ్' ఇతి ప్రతిషేధాత్ `హలి చ' ఇతి ఇతి దీర్ఘాభావః । ఢఇత్ర విధీయతే, న తు ఢకఞ్ । ధౌరేయో భవితా పితురితి చ దృశ్యతే, ధౌరేయక ఇతి స్వార్థికే కని భవతి ।

ఇహ ` ధురో ఢక్ చ' ఇతి వక్తవ్యమ్, చకారాత్త్రాప్గ్యతీయో యద్భవిష్యతి ।।

ఖః సర్వఘురాత్ ।। 4.4.78 ।।

స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశో న్యాయ్య ఇతి । సర్వా చాసౌ ధూశ్చేతి ` పూర్వకాల' ఇత్యాదినా సమాసః, ఋక్పూరబ్ధూః' ఇత్యకారః సమాసాన్తః, తత్ర ధూః శబ్దస్య స్త్రీలిఙ్గత్వాత్ ` పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వతత్పురుషయోః' ఇతి వచనాత్ స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశస్య న్యాయ్యత్వమ్, యథా---` బన్ధుని బహువ్రీహౌ' ఇత్యత్ర । దక్షిణధురీణః । దక్షిణాం ధురం వహతి, ఉత్తరాం ధురం వహతీతి తద్ధితార్థే సమాసః, తతోఽకారః సమాసాన్తః ।।

ఏకధురాల్లుక్ చ ।। 4.4.79 ।।

ఏకధురాదితి నిర్దేశః సర్వధురాదిత్యనేన వ్యాఖ్యాతః । చకారేణ ఖోఽనుకృష్యతే, తేన స తావద్విధేయః, ప్రత్యయాదర్శనస్య చ లుక్ సంజ్ఞా । న చాన్యోఽత్ర ప్రత్యయః, తేన ఖస్యైవ లుగ్విజ్ఞాయతే, తస్య యది లుక్ స్యాచ్చకారేణానుకృష్య విధానమనర్థకం స్యాత్ । ఏకధురాల్లుగితి వక్తవ్యమ్, లుక్ స్వభావాదనన్తరస్య ఖస్య ప్రాకరణికస్య యతో వా విధిరనుమాస్యతే, తదాహ---తస్య చ తుగ్భవతీతి ఏకధురీణ ఇతి । ఏకాం ధురం వహతీతి తద్ధితార్థే సమాసః, తత్రోక్తోఽకారః సమాసాన్తః, తతః ఖః ।।

శకటాదణ్ ।। 4.4.80 ।।

శకటాదణ్విధానమనర్థకమ్ । కథం శాక్ట ఇతి ? ` తస్యేదమ్' ఇత్యణ్ భవిష్యతి, యో హి శకటం వహతి శకటస్యాసౌ వోఢా భవతి ? తత్రాహుః---ఆరమ్భసామర్థ్యాదత్రాపి తదన్తవిధిః, తేన ద్వే శకటే వహతి, ద్వైశకట ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయో లుగ్న భవతి ।।

హలసీరాట్ఠక్ ।। 4.4.81 ।।

ఇహ యో హలం వహతి సరీం చ తస్యాసౌ వోఢా భవతి, తత్ర తస్యేదం హలసీరాట్ఠగిత్యేవ హాలికః సారిక ఇతి సిద్ధమ్, నార్థోఽనేన ? అత్రాహుః---ఆరమ్భసామర్థ్యాదత్రాపి తదన్తవిధిః, ద్వైహాలికః, ద్వైసీరికః, త్రైసీరిక ఇతి లుజ్ న భవతీతి ।।

సంజ్ఞాయాం జన్యాః ।। 4.4.82 ।।

జామాతుర్వయస్యేతి । సా హి ప్రణయకలహాదౌ జనీం జామాతుః సమీపం ప్రాపయతి । జనీ వధూరుచ్యత ఇతి । జాయతేఽస్యాం గర్భ ఇతి కృత్వా । `జనివధ్యోశ్చ' ఇతి వృద్ధిప్రతిషేధే `కృదికారాదక్తినః' ఇతి జీష్ ।।

విధ్యత్యధనుషా ।। 4.4.83 ।।

పాదౌ విధ్యన్తి పద్యా ఇతి । తదస్తీత్యర్థః । `పద్యత్యతదర్థే ఇతి పద్భావః । ఊరవ్యా ఇతి । `ఓర్గుణః', `వాన్తో యి ప్రత్యయే' ।

నన్వసమర్థత్వాదితి । సాపక్షమసమర్థం భవతీత్యసామర్థ్యమ్, ప్రత్యయార్థో హ్యత్ర బాహ్యమ్, కరణం ధనురపేక్షతే । నను వ్యధనమత్ర సాపేక్షమ్, కరణక్రియయోః సమ్బన్ధాత్, వ్యధనం చ ప్రధానమ్, క్రియాప్రధానత్వాదాఖ్యాతస్య, భవతి చ ప్రధానస్యం సాపేక్షస్యాపి వృత్తిః, యథా---రాజపురుషః శోభన ఇతి ? భవతు క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమ్, తద్ధితస్తు స్వభావాత్సాధనప్రధానః । క్రియా తు గుణభూతేత్యుక్తమ్ సా చ ధనురపేక్షత ఇత్యసామర్థ్యమ్ । అనభిధానచ్చేతి । అత్రైకోపపత్త్యన్తరమనభిధానమేవ దర్శయతి । న హీతి । `ధనుషా పద్యః' ఇత్యుక్తే ఇత్థమ్భూతలక్షణా సహయోగలక్షణా వా తృతీయా గమ్యతే, న తు పాదౌ ధనుషా విధ్యతీత్యయం వివక్షితోఽర్థః । అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్---అసమర్థత్వాదనభిధఆనాచ్చాత్ర ప్రత్యయో న భవతీతి । యో హి మన్యతే---`అధనుషేతి ప్రతిషేధాత్ప్రత్యయో న భవతి' ఇతి, తస్య శర్కరాభిః పాదౌ విధ్యతి కణ్టకైరూరూ విధ్యతీత్యత్ర ప్రత్యయః స్యాదేవ ? ఏవం తర్హి విశేషోపలక్షణపరోఽత్ర ధనుషేతి నిర్దేశః, న తు ధనుషః కరణత్వప్రతిషేధపర ఇత్యర్థః । ధనుష్ప్రతిషేధేనేతి । `నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య' ఇతి షత్వముపలక్షణత్వమేవ ప్రతిపాదయతి । యస్యామితి । తేనేహ న భవతి---చౌరం విధ్యతీతి । సమ్భావ్యతే హి ప్రచ్యవచ్ఛేదనాదికాయాం చోరస్య వ్యధనక్రియాయాం ధనుషః కరణత్వమ్ ।।

ధనగణం లబ్ధా ।। 4.4.84 ।।

లబ్ధేతి తృనన్తమేతత్, తృజన్తే తు `కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి షష్ఠ్యా భవితవ్యమ్ । తృనన్తే తు `న లోకావ్యయనిష్ఠా' ఇతి ప్రతిషేధాద్ ద్వితీయైవ భవతి ।।

వశఙ్గంతః ।। 4.4.86 ।।

`వశ కాన్తౌ', వశనం వశః, `వశిరణ్యోరుపసఙ్ఖ్యానమ్' ఇత్యచ్ । కామః=ఇచ్చా, తాం ప్రాప్త ఇతి । పరేచ్చానుగామీత్యర్థః ।।

పదమస్మిన్ దృశ్యమ్ ।। 4.4.87 ।।

నిర్దేశాదేవ ప్రథమా సమర్థవిభక్తిరితి । ద్వితీయా తు న భవతి; దృశ్యమితి కృపా కర్మణోఽభిహితత్వాత్ । శక్యార్థే కృత్యప్రత్యయ ఇతి । తేన యోగ్యత్వే సతి పదస్పర్శనాభావేఽపి పద్యః కర్దమ ఇతి ప్రయోగ ఉపపద్యత ఇతి భావః । ముద్రా= సన్నివేశః, ప్రతిరూపా ముద్రా ప్రతిముద్రా । నాతిద్రవో నాతిశుష్క ఇతి । పాంసవోఽతి నాత్యల్పా నాతిబహులాః పద్యాః ।।

మూలమస్యావర్హి ।। 4.4.88 ।।

ప్రథమాసమర్థాదితి । ద్వితీయాయా నిమిత్తాభావాన్నిర్దేశాదేవ ప్రథమైవ భవతీతి భావః । `వృహూ ఉద్యమనే', వాదిరయం న బాదిః । దృశ్యతే హి `ఉద్వృహ రక్షః సహమూలమిన్ద్ర హ్యస్మృష్మిక్ ప్రవృహాణ', `తద్వవర్హాత్మనోదేవా' ఇతి చ ఆవర్హణమావర్హః=ఉత్పాటనమ్, ఆవర్హోఽస్యాస్తీత్యావర్హి, సుష్ఠు పక్వా న శక్యన్తే సంగ్రహీతుమ్ । మధ్యతో లూయమానే కోశస్థా అపి యస్యామవస్థాయాం పతేయుస్తామవస్థాం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః ।।

సంజ్ఞాయాం ధేనుష్యా ।। 4.4.89 ।।

యశ్చ ప్రత్యయో నిపాత్యత ఇతి । కుత్ర ? అనిర్దిష్టార్థత్వాత్స్వార్థే, తదాహ---యా ధేనురుత్తమర్ణాయేతి । కథం పునర్యతి ప్రకృతే యత్ప్రత్యయో నిపాత్యతే ? తత్రాహఅన్తోదాత్తోఽపి హ్యయమిష్యత ఇతి । యతి హి `తిత్స్వరితమ్' ఇతి స్వరితః స్యాద్, అన్తోదాత్తశ్చేష్యతే, న కేవలం సంజ్ఞాయామ్, అపి త్వన్తోదాత్తోఽపీత్యపిశబ్దస్యార్థః ।।

గృహపతినా సంయుక్తే ఞ్యః ।। 4.4.90 ।।

అన్యస్యాపీత్యాది । గృహపతిర్హి యజమానః, స యథా గార్హపత్యే కార్యాణి కరోతి తథా దక్షిణాగ్నావాహవనీయే చ, భూయో వాఽఽహవనీయే; తస్మాదన్యస్యాపి గృహపతినా యోగోఽస్తి । యద్యేవమ్, తత్రాప్యతిప్రసఙ్గః ? ఇత్యత ఆహ---తత్రేతి । అపర ఆహ---గృహపతిరగ్నివిశేషః, తేన సంయోగో గార్హపత్యస్యైవాగ్నిహోత్రేఽపి గార్హపత్యే అగ్నయే గృహపతయే ప్రజాపతయే, పత్నీసంయాజేషు చ తత్రైవేజ్యతే ఇతి , తత్రాపి గృహపతిరగ్నిర్గృహ్యతే న యజమాన ఇత్యత్ర సంజ్ఞాధికార ఏవ శరణమ్ ।।

నౌవయోధర్మవిషమూలమూలసీతాతులాభ్యస్తార్యతుల్యప్రాప్యవధ్యానామ్యసమసమితసమ్మితేషు ।। 4.4.91 ।।

తత్ర నావాదీనాం ప్రథమమూలాన్తానాం పఞ్చానాం ద్వితీయమూలాదీనాం చ త్రయాణాం పూర్వం పృథక్పృథక్ ద్వన్ద్వం కృత్వా తతో ద్వయోరపరో ద్వన్ద్వః కృతః, న త్వష్టానాం యుగపత్సహవివక్షా; కి సిద్ధం భవతి ? న మూలయోః సారూప్యాదేకశేషో భవతి । కా పునరత్ర సమర్థవిభక్తిః ? ఇత్యత ఆహ---ప్రత్యయార్థద్వారేణేతి । ద్వారమ్ = ముఖమ్, ఉపాయః । ఇహ తార్యాదయః ప్రత్యయార్థాః, తత్సమ్బన్ధే కరణే కర్తరి హేతౌ తుల్యార్థయోగే చ యథాసమ్భవం తృతీయైవ భవతి । నావ్యమితి । అత్ర తావత్తరణక్రియాయాం కరణత్వమ్ ।

వయసా తుల్య ఇతి । తత్ర హేతుమాహ---యో యేన వయస్తుల్యః స తం ప్రతి వయస్యః । శత్రౌ న భవతీతి । కిం తు మిత్త్ర ఏవ భవతి ।

నను చేతి । ధర్మేణ ప్రాప్యం సుఖాది, ఫలమపి ధర్మాదనపేతమేవ; కార్యస్య కారణావినాభావాదితి ప్రశ్నః । ధర్మం యదనువర్తత ఇతి । అనాదిః శిష్టసమాచారస్తజ్జన్యో వాఽఽత్మగుణో ధర్మః, యదనుష్ఠానమనువర్తతే తద్ధర్మాదనపేదతమ్, ఫలం తు ధర్మాదపైత్యేవేతి కుతః ? ఇత్యాహ---కార్యవిరోధిత్వాదితి । ధర్మస్య కార్యం సుఖానుభవః, కార్యం విరోధి నాశకం యస్య స కార్యవిరోధీ, తస్య భావః కార్యవిరోధిత్వం తస్మాదిత్యర్థః । ఉత్పన్నే హి ఫలే ధర్మో నశ్యతి, అన్యథా సకృద్ధర్మే కృత స్వర్గమనుభవతః ప్రభవో న స్యాత్ ।

వధమర్హతీత్యర్థ ఇతి । వధ్యశబ్దస్య `దణ్డాదిభ్యో యః' ఇత్యత్రార్థే వ్యుత్పాదితత్వాత్।

అనామ్యమభిభవనీయమితి । అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామాపూర్వో నమిరభిభవే వర్తతే ।

పటాదీనాముత్పత్తికారణమితి । పటాదీనాముత్పత్త్యర్థం వణిగ్భిర్వినియుక్తం యద్వస్తు తన్మూలశబ్దవాచ్యమిత్యర్థః । తేనేతి । మూలేన । తదితి । మూల్యమ్ । శేషీక్రియత ఇతి । శేషీకరణమేవాత్రాభిభవ ఇత్యర్థః । గుణభావమాపద్యతే కథమిత్యాహ---మూలం హి సగుణం మూల్యం కరోతీతి । మూల్యమిహ కర్తృ, మూలం కర్మ, పటాదిషు విక్రీయమాణేషు యన్మూలాతిరిక్తం వస్తు లాభో నామ తన్మూల్యమ్, గుణో భాగః, స పునరిహ మూల్యమేవ, తేన సహ వర్తతే సగుణః, హిశబ్దో హేతౌ । ఏతదుక్తం భవతి---యస్మాన్మూల్యమాత్మనైవ భాగభూతేన సభాగం మూలం కరోతి తస్మాన్మూలే మూల్యభిభూయతే శేషీక్రియతే, మూల్యే సతి తేన గుణేన సగుణం మూలం భవతిః ఇయమేవ చావనతిః, అయమేవాభిభవః, ఇదమేవ శేషీకరణమ్ । లోకే తు యావతా ద్రవ్యేణ పటాదికో విక్రీయతే తత్ర సముదాయే మూల్యశబ్దః ప్రసిద్ధః, నం మూలతిరిక్తే భాగే, స చ మూల్యసమ్బవాదౌతత్రాపి క్రయద్రవ్యే మూల్యశబ్దప్రయోగః సిద్ధో భవతి ।

సీతా = హలాగ్రమ్, సమ్పూర్వాదిణః క్తః, సమితమ్ = సఙ్గతమ్, నిమ్నోన్నతాదిరహితం కృతమిత్యర్థః, సమీకృతమితి యావత్ । ద్విసీత్యమితి । ద్వాభ్యాం సీతాభ్యాం సమీకృతమితి తద్ధితార్థే సమాసః, తతః ప్రత్యయః ।

తులయా సమ్మితం తుల్యమితి । అత్ర తుల్యార్థయోగే తృతీయా । యద్యపి తద్యోగే షష్ఠ్యతి భవతి, తథాపి నావాదిభిస్సాహచర్యాత్తులాశబ్దాదపి తృతీయాసమర్థాదేవ ప్రత్యయః । అత ఏవ పూర్వముక్తమ్---`తృతీయాసమర్థవిభక్తిర్లభ్యతే' ఇతి । షష్ఠ్యన్తాదపి న కశ్చిద్దోషః,

న్యాయస్తు కథితః । కథం పునస్తుల్యస్య తులయా సదృశత్వమత ఆహ---యథేతి । ఏవం తదపీతి । తదపి తుల్యం ప్రతియోగినం సాదృశ్యేన పరిచ్ఛినత్తి, ఏతద్ వ్యుత్పాద్యత్వేన ప్రదర్శితమ్ । సదృశపర్యాయస్తుల్యశబ్దః, నావయవార్థః కశ్చిత్, అత ఏవ `తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమ్' ఇత్యత్రోక్తమ్---`తుల్యశబ్దః సదృశపర్యాయః' ఇతి ।।

ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేతే ।। 4.4.92 ।।

నిర్దేశాదేవేతి । సత్యర్థసమ్భవేఽర్థాన్తరస్య వా సమ్భవే సతి నిర్దేశాదితి ద్రష్టవ్యమ్, `ధురో యడ్ఢకో' ఇత్యత్రాతిప్రసఙ్గో నోద్భావనీయః । సంజ్ఞాధికారాదభిధేయస్య నియత ఇతి । శాస్త్రీయాత్ పథో యదనపేతం తత్ పథ్యమ్, న తు తస్మాదనపేతశ్చోరః ।।

ఛన్దసో నిర్మితే ।। 4.4.93 ।।

ప్రత్యయార్థసామర్థ్యం లభ్యతే ఇతి । నిర్మాణే ఛన్దసః కరణత్వాత్ । ఇష్టపర్యాయశ్ఛన్దః శబ్దో గృహ్యతే ఇతి న వేదవచనః, నాపి త్రిష్టుబాదివచనః । ఏతచ్చ సంజ్ఞాధికారాల్లభ్యతే । యద్యపి స్వచ్ఛన్దతో హి వచసాంప్రవృత్తిః, `ఛన్దానువృత్తిదుత్సాధ్యా' ఇత్యాదావకరాన్తశ్ఛన్దశబ్ద ఇచ్ఛాపర్యాయః, తథాపి తస్యైవ ధాతోరసున్నన్తస్యేచ్ఛావాచిత్వమవిరుద్ధం చేతి మన్యతే ।।

ఉరసోఽణ్ చ ।। 4.4.94 ।।

ఔరసః పుత్ర ఇతి । ఆత్మనోత్పాదిత ఇత్యర్థః । సంజ్ఞాధికారాదభిధేయనియమ ఇతి । ఉరసా నిర్మితం సుఖమిత్యాదౌ న భవతి ।।

హృదయస్య ప్రియః ।। 4.4.95 ।।

హృదయమ్ = అన్తః కరణమ్, ప్రియమ్ = ప్రీతికరమ్ । హృద్యమితి । `హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేషు' ఇతి హృదాదేశః ।।

బన్ధనే చర్షౌ ।। 4.4.96 ।।

షష్ఠీసమర్థాదితి । బన్ధనయోగే కృద్యోగలక్షణా కర్మణి షష్ఠీ । ఋషిర్వేదో గృహ్యతే ఇతి । `తదుక్తమృషిణా' ఇత్యాదౌ దర్శనాత్ । యత్వాన్వధ్యానసమ్పన్నే వసిష్ఠాదవృషిశబ్దః, తస్య గ్రహణం న భవతి; సంజ్ఞాధికారాత్ ।।

మతజనహలాత్కర్ణజల్పకర్షేషు ।। 4.4.97 ।।

ప్రత్యయార్థసామర్థ్యలబ్ధేతి । కరణాదయః ప్రత్యయార్థాః, తద్వచనాః కరణాదయః శబ్దాః కృదన్తాః, తద్యోగే యథాయథమ్ `కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి షష్ఠీ భవతి । సంజ్ఞాధికారాద్ధలసమ్బన్ధాచ్చ కర్షశబ్దోఽపి క్రియావచనో గృహ్యతే, న పరిమాణశబ్దః । మతస్య కరణమితి కర్మణి షష్ఠీ । జనస్య జల్ప ఇతి కర్త్రరి । జల్పశబ్దో భావసాధనః, అత ఏవాత్ర భావః సాధనం వేతి నోక్తమ్ । హలస్య కర్షం ఇతి కర్మణి షష్ఠీ, కరణస్య వా కర్తృత్వవివక్షాయాం కర్తరి । ద్విహల్య ఇతి । `రథసీతాహలేభ్యో యద్విధౌ' ఇతి తదన్తవిధిః ।।

తత్ర సాధుః ।। 4.4.98 ।।

సామన్య ఇతి । `యే చాభావకర్మణోః' ఇతి ప్రకృతిభావః । ప్రవీణః = నిపుణః, యోగ్యః = సమర్థః । తత్ర హి పరత్వాదితి । `తస్మై హితమ్' ఇత్యనేన చతుర్థీసమర్థాత్ప్రత్యయో విధీయతే, అనేన తు సప్తమీసమర్థాత్తేన నాత్ర `విప్రతిషేధే పరమ్' ఇత్యేతత్పరత్వాపరత్వం వివక్షితమ్, కి తర్హి ? ఇష్టవాచీ పరశబ్దః, ఉపకారలక్షణే సాధౌ ప్రాక్క్రీతీయానామేవేష్టత్వాత్ `తస్మై హితమ్' ఇత్యనేన విధినా భవితవ్యమిత్యర్థః । ఏతచ్చ సంజ్ఞాధికారాల్లభ్యతే ।।

ప్రతిజనాదిభ్యః ఖఞ్ ।। 4.4.99 ।।

జనం జనం ప్రతి ప్రతిజనమితి `యథార్థే--యదవ్యయమ్' ఇతి వీప్సాయామవ్యయీభావః । ప్రతిజనే సాధురితి । `తృతీయాసమప్తమ్యోర్వహులమ్' । పరస్యకులమ్, అముష్యకులమితి । షష్ఠీసమాసేఽస్మాదేవ నిపాతనాత షష్ఠ్యా అలుక్ । పూర్వసూత్ర ఉక్తమ్---`సాధుః ప్రవీణో యోగ్యో వా గృహ్యతే, నోపకారకః', తత్ర ప్రాక్క్రీతీయానామేవేష్టత్వాదితి, ఇహ తు న తథేత్యాహ-

--యత్రేతి । ప్రాక్క్రీతీయా బాధ్యన్తే ఇతి । అప్రాప్తిరత్ర బాధః; న హి చతుర్థ్యన్తాద్విధీయమానానాం సప్తమ్యన్తేభ్యః ప్రాప్తిరస్తి । తత్ర ప్రాక్క్రీతీయా న భవన్తీతి వక్తవ్యే బాధ్యత ఇత్యుక్తమ్---`చతుర్థ్యన్తేభ్యోఽప్యనభిధానాత్ప్రాక్క్రీతీయా న భవన్తి' ఇతి దర్శయితుమ్ ।।

భక్తాణ్ణః ।। 4.4.100 ।।

భక్తాస్తణ్డులా ఇతి । భక్తయోగ్యాః, త్రిఫలీకృతత్వాత్ ।।

పరిషదో ణ్యః ।। 4.4.101 ।।

ణప్రత్యయోఽప్యత్రేష్యతే ఇతి । `పారిషదా కృతిరేషా తత్రభవతామ్', `సర్వవేదపారిషదం హీదం శాస్త్రమ్' ఇతి చ భాష్యకారప్రయోగాత్ ।।

పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్ ।। 4.4.104 ।।

పతన్త్యనేనేతి పన్థాః, `గమేరినిః' `పతేస్థ చ'; అతతి సతతం గచ్ఛతీత్యతిథిః, న విద్యతే తిథిర్యస్య సోఽప్యతిథిః, ఏకమపి దినమత్రాస్థిత ఇత్యర్థః । వసనం వసతిః, `వసేశ్చ' ఇత్యతిప్రత్యయః, తత్ర యోగ్యా వాసతేయీ రాత్రిః । స్వపతిరాద్యః, స్వపతేర్యోగ్యం స్వాపతేయం ధనమ్ ।।

సమానతీర్థే వాసీ ।। 4.4.107 ।।

వసతీతి వాసీ, నిపాతనాణ్ణినిః, గ్రహ్యాదేరాకృతిగణత్వాద్వా సాధురితి । నివృత్తమితి । తేన కిం సిద్ధం భవతి ? ఇత్యాహ---వాసీతి ప్రత్యయార్థ ఇతి । సాధురిత్యస్యానువృత్తౌ తు తస్యైవ విశేషణం వాసిగ్రహణం స్యాత్ । తీర్థశబ్దేనేహ గురురుచ్యత ఇతి । ప్రయాగాదితీర్థసాధర్మ్యాత్ । తరన్త్యనేనేతి తీర్థమ్, తరతేః థక్ । ముఖ్యస్య తీర్థస్య గ్రహణం న భవతి; సంజ్ఞాధికారాత్ ।।

సమానోదరే శయిత ఓ చోదాత్తః ।। 4.4.108 ।।

ఓకారశ్చోదాత్త ఇతి । తిత్స్వరితస్యాపవాదః । శయితః స్థిత ఇతి । శేతేః స్థితావపి వృత్తేః, ఆమాశయః, జలాశయ ఇతి యథా । సమానోదర్య ఇతి । ఉద్ధీర్యత ఇత్యుదరమ్, ఉది దృణాతేరలచౌ పూర్వపదాన్తలోపశ్చేత్యలచోరన్యతరః । సమానం చ తదుదరం చ సమానోదరమ్, `పూర్వాపరప్రథమ' ఇత్యాదినా సమాసఃష తతః ప్రత్యయః ।।

సోదరాద్యత్ ।। 4.4.109 ।।

యకారాదౌ ప్రత్యయే వివక్షిత ఇతి । `విభాషోదరే' ఇత్యత్ర `తీర్థే యః' ఇత్యతో య ఇత్యనువర్తతే, తత్ర య ఇత్యేషా విషయసప్తమీతి దర్శయతి । ఓ చోదాత్త ఇతి తు నానువర్తత ఇతి । యవిధానసామర్థ్యాత్ ।।

భవేచ్ఛన్దసి ।। 4.4.110 ।।

అణాదీనాం ఘాదీనాం చాపవాద ఇతి । `తత్ర భవః' ఇతి ప్రాప్తానామ్ । సతి దర్శనేతేఽపి భవన్తీతి । తద్యథా---ముఞ్జవాన్నామ పర్వతస్తత్ర భవో మౌఞ్జవతస్తస్యేతి భక్షః । మేధ్యాయేతి । అత్ర `యతోఽనావః' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం ప్రాప్నోతి, అన్తస్వరితం చాధీయత ఇతి ।।

పాథోనదీభ్యాం డ్యణ్ ।। 4.4.111 ।।

పాథోఽన్తరిక్షమితి । పాతి భూతాద్యవకాశదానేనేతి కృత్వా । యద్యపి `పాతేర్బలేర్జుట్', `ఉదకే థుట్', `అన్న చే' ఇతి అన్నోదకయోః పాథః--శబ్దోఽసుని వ్యుత్పాద్యతే, తథాపి బాహులకాదన్తరిక్షేఽపి భవతి ।।

వేశన్తహిమవద్భ్యామణ్ ।। 4.4.112 ।।

వేశన్తః = పల్వలమ్, `విశేర్ఝ చ', తత్ర భవ ఆపః వైశాన్త్యః ।।

స్రోతసో విభాషా డ్యడ్డ్యౌ ।। 4.4.113 ।।

`స్రుహీభ్యాం తుట్ చ' ఇత్యసున్ । స్రేతః=నదీప్రవాహః ।।

సగర్భసయూథసనుతాద్యన్ ।। 4.4.114 ।।

` అర్తి_గృభ్యాం భన్', గిరతి గీర్యతే వా గర్భః । యుతా భవన్త్యస్మిన్యూథమ్,
` తిథపృష్ఠగూథయూథప్రోథాః' ఇతి క్థన్ప్రత్యయాన్తో నిపాతితః । నుతిర్నుతమ్, ` నపుంసకే భావే క్తః' । సగర్భాదయస్త్రయోఽపి కర్మధారయాః ।।

తుగ్రాద్ ఘన్ ।। 4.4.115 ।।

` తురుస్తుశమ్యమః సార్వధాతుకే' ఇత్యత ఔణాదికో రన్ గుడాగమః ।।

అగ్రాద్యత్ ।। 4.4.116 ।।

` ఋజ్రేన్ద్రాగ్ర' ఇత్యగ్రశబ్దో నిపాతితః । సామాన్యేనేతి । ` భవే ఛన్దసి' ఇతి । తాభ్యాం బాధా మా భూదితి పునర్విధీయత ఇతి । ఏవమపి యద్గ్రహణమనర్థకమ్, అగ్రాదిత్యేవాస్తు, ప్రాకరణికో యద్భవిష్యతి; అథ వా ` అగ్రాద్ ఘచ్ఛౌ చ' ఇతి చకారాద్భవిష్యతి, ` అగ్రపశ్చాడిడమచ్' ఇత్యస్య సముచ్చయో న శక్యః, విదేశస్థత్వాత్ ? ఏవమప్యనన్తరస్య ఘనః సముచ్చయో విజ్ఞాయేత । యోగవిభాగే పునరనన్తరో ఘనేవ స్యాత్, యోగవిభాగసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి । అథ కథమ్ ` తాశ్చ ఏవ చాద్యజననః', ` ఏతచ్చివే విజానీహి బ్రాహ్మణాద్యస్య లక్షణమ్' ఇతి భాషాయాం ప్రయోగః ? ఛన్దోవదృషయః కుర్వన్తి ।।

ఘచ్ఛౌ చ ।। 4.4.117 ।।

చకారస్తుగ్రాద్ధనిత్యస్యానుకర్షణార్థ ఇతి । పూర్వమేవ విహితస్య యతోऽనుకర్షణే ప్రయోజనాభావాత్ ॥

సముద్రాభ్రాద ఘః ॥ 4.4.118 ॥

సమునత్తీతి సముద్రః, ఉన్దేః `స్ఫాయితఞ్చి' ఇతి రక్ప్రత్యయః । అపో బిభర్తీత్యభ్రమ్, మూలవిభుజాదిత్వాత్కః । తస్య లక్షణస్యేతి । తస్య పూర్వనిపాతస్య యల్లక్షణం తస్యేత్యర్థః । వ్యభిచారిత్వాదితి । వ్యభిచారస్య చాయమేవ నిర్దేశో లిఙ్గమ్ ॥

బర్హిషి దత్తమ్ ॥ 4.4.119 ॥

`బృహేర్నలోపశ్చ' ఇతీసిప్రత్యయః, బర్హిః ॥

దూతస్య భాగకర్మణీ ॥ 4.4.120 ॥

దూతాద్భాగే `తస్యేదమ్' ఇత్యణి ప్రాప్తే వచనమ్, కర్మణి తు దూతవణిగ్భ్యాం చేత్యౌపసంఖ్యానికే యే ॥

రక్షోయాతూనాం హననీ ॥ 4.4.121 ॥

రక్షేరసుని రక్షః `కమిమనిజని' ఇత్యాదినా । యాతేస్తౌ యాతుః । యాతుశబ్దో రక్షః పర్యాయః । `విరూపాణామపి సమానార్థానామ్' ఇత్యేకశేషస్తు న భవతి; బహ్వర్థాభిధాయిస్వరూపపరత్వేన సూత్రే భిన్నార్థయోర్నిర్దేశాత్ । నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిరితి । సా పునః `కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి కర్మణి షష్ఠీ । వహువచనం స్తుతివైశిష్ట్యజ్ఞాపనార్థమితి । తద్ధి బహువచనాత్ప్రత్యయవిధ్యర్థమ్, అన్యథా ద్విత్వాద్ ద్వివచనమేవ న్యాయ్యం స్యాత్ । కథం పునర్బహువచనేన స్తుతివైశిష్ట్యం జ్ఞాప్యతే ? తత్రాహ---బహూనామితి ।

బహువచనాన్తాత్ర్తృత్యయే బహూనాం రక్షసాం హననే సామర్థ్యముద్భావ్యతే మన్త్రే । తథా చ స్తుతివిశిష్టా సమ్పూర్ణా భవతి । యోగశ్చాయం శైషికయోరణ్చయోరపవాదః ॥

రేవతీజగతీహవిష్యాభ్యః ప్రశస్యే ॥ 4.4.122 ॥

రయిరస్యాస్తీతి రేవతీ, `రయేర్మతౌ బహులమ్' ఇతి బహులవచనాత్సమ్ప్రసారణమమ్ । ఉగిత్త్వాన్ఙీప్, నక్షత్రే తు గౌరాదిత్వాన్ఙీప్ । జగచ్ఛబ్దాచ్ఛతృవద్భావాన్ఙీప్ । షష్ఠీసమర్థేభ్య ఇతి । `శంసు స్తుతౌ' ఇత్యస్మాత్ `కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి భావే క్యప్, తద్యోగే కర్మణి షష్ఠీ భవతి, హవిషే హితా హవిష్యా, `ఉగవాదిభ్యో యత్' ॥

అసురస్య స్వమ్ ॥ 4.4.123 ॥

న సురోఽసురః = సురప్రతిపక్షః । అథ వా `అసేరురన్', అస్యత్యస్యతే వేత్యసురః ॥

మాయాయామణ్ ॥ 4.4.124 ॥

మీయతేఽనయేతి మాయా = అసదర్థప్రకాశనశక్తిః । మాఙ ఔణాదికో యః । నేతి వక్తవ్యేఽణ్గ్రహణం లాఘవే విశేషాభావాత్ ॥

తద్వానాసాముపధానో మన్త్ర ఇతీష్టకాసు లుక్ చ మతోః ॥ 4.4.125 ॥

మతునిర్హ్రాసః = మతోరపచయః । తద్వానిత్యవయవేన సముదాయో నిదిశ్యత ఇతి । స వివక్షితో వర్చ శబ్దాదిరవయవోఽస్మిన్మన్త్రలక్షణే సముదాయేఽస్తీత్యేవమేకదేశార్థాభిధాయినః సర్వనామ్నః సముదాయే మతుబయం విహిత ఇత్యర్థః । వర్చః శబ్దో యస్మిన్మన్త్రేఽస్తీతి । స పునః కుమ్భేష్టకోపధానమన్త్రః---`భూతం చ స్థ భవ్యం చ స్థ దేవస్య వః సవితుః ప్రసవః' ఇత్యాదికః । వర్చస్యా ఉపదధాతీతి । యథా వర్చస్యా భవన్తి తథోపధాతీత్యర్థః । తేజస్వాన్మన్త్రః---`వసు చ స్థ వామ చ స్థ దేవస్య వః సవితుః' ఇత్యాదికః । వయస్వన్తో మన్త్రాః---`త్ర్యవిర్వయస్త్రిష్టుబ్' ఇత్యాదికాః, ఋతుమన్తో మన్త్రాః---`మధుశ్చ మాధవశ్చ' ఇత్యాదికాః ।

మన్త్రసముదాయాదేవ మా భూదితి । నను తద్వానిత్యస్మిన్నసతి `సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' ఇతి వచనాదాసామితి ప్రథమం నిర్దిష్టత్వాత్ షష్ఠ్యన్తాదిష్టకావాచిన ఉపధానే మన్త్రే ప్రత్యయవిధిః ప్రసఙ్గనీయః ? సత్యమ్ ; ఆసామితి ప్రథమం న కరిష్యత ఇతి మత్వా ప్రశ్నప్రతివచనే, తతశ్చ తద్వానిత్యస్యాభావే `త్ర్యవిర్వయస్త్రిష్టుప్ఛన్దః' ఇత్యముపధానమన్త్ర ఆసామిష్టకానామితి వాక్యం స్యాత్, తతశ్చేతినా పరామృష్టాన్మన్త్రసముదాయాదేవ ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి । వర్చస్యానుపస్యానమన్త్ర ఇత్యాది । ఉపస్థానం మన్త్రేణాభిమన్త్రణం వివక్షితమ్, `శివేన మా చక్షుషా' ఇత్యాదికః కుమ్భేష్టకాభిమన్త్రణే వినియుక్తః । అఙ్గులిమానిత్యాది । యద్యపి సర్వాసామిష్టకానామఙ్గులిమాన్మన్త్ర ఉపధానః, తథాపి యాస్తూష్ణీముపధేయా ఇష్టకాస్తాసు మన్త్రవ్యావృత్త్యర్థతయా విశేషణమర్థవత్---ఏషాం కపాలానామిత్యత్ర మా భూదితి । స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశాదత్రాప్రసఙ్గ ఇతి చేతి ? ఏవమపి శర్కరాసు ప్రసఙ్గః ।

అనేకపదసమ్భవేఽపీతి । అసతి త్వితికరణే మన్త్రే బహూనాం సమ్భవాద్యేన కేనచేత్పదేన తద్వాన్మన్త్రో గృహ్యేత తథా పదైకదేశేన వర్ణసముదాయేన, ఇతికరణాత్త్వయ మతిప్రసఙ్గో న భవతి ।

మతుబ్గ్రహణముత్తరార్థమ్ అశ్విమానిత్యత్ర మతుప ఏవ లుగ్యథా స్యాత్, హనేమాభూదితి । ఇహ తు మత్వన్తాత్ప్రత్యయవిధానాత్తస్యైవ తుగ్భవిష్యతి । వర్చః శబ్దాదావసుప్రభృతేరప్రసఙ్గః, ఉణాదీనామత్ర్యుత్పన్నత్వాత్ ఇహ `ప్రాణభృత ఉపదధాతి' ఇత్యాదావభేదోపచారాత్ప్రత్యయాభావః ॥

అశ్విమానణ్ ॥ 4.4.126 ॥

సోఽశ్విమానితి । యద్యపి బహవోఽశ్విమన్తో మన్త్రాః `ధ్రువక్షితిః' ఇత్యాదికాః, తథాపి సామాన్యాపేక్షమేకవచనమ్ ॥

వయస్యాసు మూర్ధ్నో మతుప్ ॥ 4.4.127 ॥

వయస్యాస్వితి । ఛన్దసి యా వయస్యా ఇష్టకా ఉచ్యన్తే తాస్విత్యర్థః । తాశ్చ బహ్వ్యః, తాస్వన్తశ్చత్రసో మూర్ధన్వత్యః, `విష్టమ్భోవయః' ఇత్యాదివయస్వద్భిర్మన్త్రైరుపధేయాః, తత్ర చ యద్యపి మూర్ధా వయః ప్రజాపతిశ్ఛన్ద ఇత్యన్తిమ ఏకస్మిన్నేవ మన్త్రే మూర్ధశబ్దోఽస్తి,

తథాపి సాహచర్యాద్ `విష్టమ్భో వయః' ఇత్యాద్యాశ్చత్వారో మూర్ధన్వన్త ఉచ్యన్తే, యథా---ఛత్త్రిణో యాన్తీతి, తేన మూర్ధ్వన్వతీరుపదధాతీతి బహువచనమ్ I మూర్ధ్వన్వానపి భవతీతి I నను `అనో నుట్' ఇతి ఛన్దసి నుడ్ విధీయతే ? సత్యమ్ ; యథా సూత్రకారేణ ఛాన్దసమేవ పదం ప్రయుక్తమ్---`వయసస్యాసు' ఇతి, తథేదమపి వృత్తికారేణ, మూర్ధన్వానపి భవతి ఛన్దసీత్యర్థః I `వయస్యాశ్చ తాః మూర్ధన్వత్యాశ్చ' ఇతి `ఉభయథాపి ఛన్దస్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తం భవతి I

యత్ర మూర్ధ్వన్శబ్ద ఏవ కేవల ఇతి I యథా---`అగ్నే యశస్విన్యశసే సమర్పయ' ఇత్యాదికే మన్త్రే I తతో మా భూదితి I తదభిధాయినో మూర్ధ్వన్శబ్దాదిత్యర్థః I మూర్ధ్వన్వత ఇతి వక్తవ్యమితి I `తద్వాన్' ఇతి చ' లుక్ చ మతోః' ఇతి చానువర్తతే, తతశ్చ మూర్ధ్వన్వత ఇతి యుక్తం వక్తుమితి భావః I ఇహ తు గాయత్రీః పురస్తాదుపదధాతి, `తేజో వై గాయత్రీ తేజ ఏవ ముఖతో ధత్తే మూర్ధ్వన్వతీ భవతి' ఇతి ముఖ్యో గాయత్రీషు మూర్ధంన్వతీశబ్దః ప్రథమం మతుబన్తః ప్రయుక్తః, కిం కారణమ్ ? తదుపధానమన్త్రేషు `అగ్నిర్మూర్ధా భువః' ఇత్యాదిషు వయః శబ్దస్యాభావాత్ II

మత్వర్థే మాసతన్వోః II 4.4.128 II

మత్వర్థగ్రహణాల్లబ్ధర్మర్థం దర్శయతి---ప్రథమాసమర్థాదిత్యాది I మాసతన్వోరితి `కృషిచమితనిధనిసజ్జిఖర్జిభ్య ఊః' ఇత్యూకారాన్తస్తనూశబ్దః సూత్రే నిర్దిష్టః, న తు `భృమృశీఙ్ తృచరిత్సరితనిమిమస్జిభ్య ఉః' ఇత్యుకా రాన్తః; `ద్వన్ద్వే ఘి' ఇతి పూర్వనిపాతప్రసఙ్గాత్ I అనన్తరార్థే చేతి I న కేవలం మత్వర్థమాత్ర ఇతి చశబ్దస్యార్థః I

లుగకారేకారరేఫాశ్చేత్యాది I` రాదిఫః' ఇత్యత్ర వర్ణాదితి న సమ్బధ్యతే, తేన సముదాయనిర్దేశేఽపి ఇఫః కృతః I అన్యే తు రశబ్దా ఇతి పఠన్తి, ప్రత్యయ ఇత్యధికారోఽకారాదిభిః సమ్బధ్యతే, న తు లుకా I తపనం తపః, సహనం సహః, భావోఽసున్, `తదస్మిన్నస్తి' ఇతి సూత్రేణ విహితస్య యతో లుక్ I కథం పునరత్ర నపుంసకత్వమ్, యావతా తద్ధితలుకి సత్యభిధేయవల్లిఙ్గేన భవితవ్యమ్ ? అత ఆహ---నపుంసకలిఙ్గం ఛాన్దసత్వాదితి I ఇట్ = అన్నమ్, ఇష్యమాణత్వాత్ I ఊర్క్ = బలమ్, `ఊర్జ బలప్రాణనయోః', తాభ్యామకారః ప్రత్యయః---ఇషః, ఊర్జః I శోచనం శుక్, పూర్వవత్క్విప్, ఆతపాతిరేకేణ శరీరాదేః శోషః, తద్వాన్మాసః శుచిః I ఏవం శుక్రః I

అత్ర ఛాన్దసత్వాదేవాయస్మయాదిత్వద్భత్వాజ్జశ్త్వాభావః, తదేవ ఛన్దోఽధికారే లుగాదీనాం విధానాద్భాషాయాం శుచిశుకాదీనామన్యాయ్యః ప్రయోగః స్యాత్, వ్యుత్పత్త్యన్తరేణ వా, అవ్యుత్పన్నా వా నభస్యాదయః శబ్దా మాసేషు వర్తన్తే । ఇషోర్జశబ్దావర్శఆద్యచ్ప్రత్యయాన్తౌ, మత్వర్థీయే రప్రత్యయే పృషోదరాదిత్వాజ్జశ్త్వాభావే శుక్ర ఇతి భవతి, శోచతేరన్తర్భావితణ్యర్థాదౌణాదికే కిప్రత్యయయే కృతే శుచిరితి భవతి, శోచయతి సంతాపయతి ప్రాణిన ఇతి కృత్వా । అభేదోపచారాన్నభః ప్రభృతీనాం మాసేషు వృత్తిః, నభస్యప్రభృతయస్తు `తత్ర సాధుః' ఇతి యదన్తాః, `మతౌ ఛః సూక్తసామ్నోః' ఇత్యత్ర యథాన్తరేణాప్యర్థగ్రహణం మత్వర్థే ప్రత్యయో లభ్యతే, తథేహాపి లప్స్యతే; నార్థోఽర్థగ్రహణేన ॥

మధోర్ఞ చ ॥ 4.4.129 ॥

అత్రాపి భాషాయాం మధుయోగాన్మాసో మధుః, తస్య ప్రజ్ఞాదిషు పాఠాదాద్యుదాత్తత్వమ్ ॥

ఓజసోఽహని యత్ఖౌ ॥ 4.4.130 ॥

యద్గ్రహణమనర్థకమ్, `ఖశ్చ' ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్, చకారాత్ప్రాకరణికో యద్భవిష్యతి ? నైవం శక్యమ్; `ఖశ్చ' ఇత్యుచ్యమానోఽనన్తరసూత్రవిహితస్య ఞస్య సముచ్చయో విజ్ఞాయేత, తస్మాద్యద్గ్రహణమ్ ॥

ఖ చ ॥ 4.4.132 ॥

యోగవిభాగ ఇత్యాది । కేచిత్పునరేకమేవ యోగమధీయతే । తథా చ--- `యథాసంఖ్యామనుదేశః సమానామ్' ప్రత్యయవిధ్యర్థో బహువచననిర్దేశః, బహువచనాన్తాత్ ప్రత్యయోత్పత్తౌ యథాసంఖ్యమిష్యత ఇతి । ఉత్తరార్థశ్చేతి । ఉత్తరత్ర ఖస్యైవానువృత్తిర్యథా స్యాత్, యతో మా భూదితి ॥

పూర్వైః కృతమినియౌ చ ॥ 4.4.133 ॥

బహువచనాన్తేనేత్యాది । బహువచనాన్తాత్ప్రత్యయవిధ్యర్థో బహువచననిర్దేశః । బహువచనాన్తాత్ప్రత్యయోత్పత్తౌ యథా ప్రశంసా గమ్యతే---పూర్వైర్బహుభిః క్రియత ఇతి ప్రతీతేః, తేన పూర్వశబ్దశ్చ వృద్ధేషు పురుషేషు ప్రవర్తత ఇత్యర్థః ।।

సహస్రేణ సంమితౌ ఘః ।। 4.4.135 ।।

నిర్దేశాదేవ సమర్థవిభక్తిరితి । సా పునస్తుల్యార్థయోగే తృతీయా । సమ్మిత ఏవ లక్షయితవ్య ఇతి । కిం కారణ్ ? ఇత్యాహ---తత్రేతి । ఛన్దసి హి తత్ర సమ్మితే ప్రయోగో దృశ్యతే ।।

సోమమర్హతి యః ।। 4.4.137 ।।

`ఛన్దసి' ఇత్యధికారాద్భాషాయాం సోమ్యశబ్దస్య సాధుత్వం చిన్త్యమ్---`ఆయుష్మాన్భవ సోమ్యేతి వాచ్యో విప్రోఽభివాదనే' ఇతి । కేచిత్సౌమ్యేతి వృద్ధిం పఠన్తి । సౌమ్యశబ్దో దర్శనీయవచనః సుఖాదివత్ ।।

మయే చ ।। 4.4.138 ।।

మయ ఇతి మయడర్థో లక్ష్యతే ఇతి । శబ్దే కార్యస్యాసమ్భవాత్ । తత్ర యథాయోగం సమర్థవిభాక్తరితి । ఆగతే పఞ్చమీ, వికారావయవయోః షష్ఠీ, ప్రకృతవచనే ప్రథమా ।।

వసోః సమూహే చ ।। 4.4.140 ।।

ఓశ్రావయేత్యాదికస్యాక్షరాణి గణ్యన్తే, సప్తదశాత్మకశ్ఛన్దస్యోఽక్షరసమూహః । ప్రజాపతిః ప్రజాపతినా దృష్టః । హస్తౌ పృణస్వేతి పృణాతిః పూరణకర్మా ।।

నక్షత్రాద్ ఘః ।। 4.4.141 ।।

సమూహ ఇతి నానువర్తత ఇతి । తేనానిర్దిష్టార్థత్వాత్స్వార్థే ప్రత్యయ ఉత్పద్యత ఇతి భావః ।।

శివశమరిష్టస్య కరే ।। 4.4.143 ।।

కరోతీతి కర ఇతి । పచాద్యచ్ । సామర్థ్యలభ్యా షష్ఠీ సమర్థవిభక్తిరితి । సా పునః కృద్యోగలక్షణో కర్మణి । భాషాయాం శివతాతిప్రభృతీనాం సాధుత్వం చిన్త్యమ్ ।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం చతుర్థస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః

* సమాప్తోఽయం చతుర్థోఽధ్యాయః *

--------------------*******************-------------------

.

# కాశికావృత్తిః పదమఞ్జరీ

## పఞ్చమస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

ప్రాక్ క్రీతాచ్ఛః ఆవతీ్సయ ఇతి। ।। 5.1.1 ।।

అతిదోహనాద్వత్సాన్నప్రతి హితో న భవతి గోధుగిత్యేవం ప్రకృత్యా నఞా చ యుగపత్ప్రత్యయార్థస్య సమ్బన్ధః, ప్రధానభూతశ్చ ప్రత్యయార్థః। భవతి చ ప్రధానస్య సాపేక్షస్యాపి వృత్తిః, ప్రధానత్వాదేవానేకోపకార్యత్వస్యావిరోధాత్, `సామాన్యాప్రయోగః' ఇతి లిఙ్గాచ్చ। కిఞ్చ--విశేషతోఽత్ర జ్ఞాపకమస్తి యదయం నఞో గుణప్రతిషేధే `సమ్పాద్యర్హహితాలమర్థాస్తద్ధితాః' ఇత్యాహ, తజ్జ్ఞాపయతి--`భవత్యేవఞ్జాతీయకేఽపి విషయే తద్ధితః' ఇతి, అన్యథా సమ్పాద్యర్హహితాలమర్థా యే తద్ధితాస్తదన్తాన్యుత్తరపదాని నఞో గుణప్రతిషేధే ప్రవృత్తినిమిత్తప్రతిషేధే వర్త్మానాత్పరాణి న సమ్భవేయుః। తత్ర పూర్వం ప్రత్యయః, ప్రశ్చాన్నఞ్సమాసః। అత ఏవ యత్నసాధ్యత్వాదవతీ్సయ ఇత్యాదేరుపన్యాసః। యస్తు వత్సాదన్యస్మై హితః, యో వా వతీ్సయాదన్యః, న తత్ర కిఞ్చిదయత్నసాధ్యమ్ ।

అథ కిమర్థమియానవధిరుపాదీయతే, యావతా న హ్యస్య `ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్' ఇత్యారభ్య యే యోగాః `తేన క్రీతమ్' ఇత్యేతస్మాత్ప్రాక్ పఠితాః, తేషు వ్యాపారోఽస్తి, న హి తత్ర కశ్చిదర్థో నిర్ద్విశ్యతే, తతశ్చ `ప్రాక్ఠఞః' ఇతి వక్తవ్యమ్, `ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్' ఇత్యయమేవ చ ప్రత్యాసన్నష్ఠఞ్గ్రహీష్యతే, న విప్రకృష్టః `లోకసర్వలోకాట్ఠఞ్' ఇత్యాదిః? ఇత్యత ఆహఅర్థోఽవధిత్వేన గృహీత ఇతి। గృహీతో గ్రహీతుమిష్టః। అయమభిప్రాయః--అవశ్యమత్రార్థోఽవధిత్వేన గ్రాహ్యః, అన్యథా `ప్రాక్ ఠఞః' ఇత్యుచ్యమానేఽవధినా సజాతీయస్యావధిమతోఽభావాదర్థాః, ప్రకృతయో వాఽవధిమత్త్వేన గృహ్యేరన్-ప్రాక్ ఠఞో యేఽర్థాః, యా వా ప్రకృతయ ఇతి। తత్ర ప్రకృతిపక్షేఽధికారస్య నదీస్రోతోరూపేణ ప్రతిప్రకృత్యుపశ్థానాద్ `ఉగవాదిభ్యో యచ్ఛశ్చ' ఇతి యచ్ఛయోః సన్నిధానాదవిశేషాదుత్సర్గాపవాదభావో న స్యాత్, తవ్యత్తవ్యానీయరామివ వికల్ప ఏవ స్యాత్। అర్థే త్వవధిత్వేన గృహీతే ప్రాక్ క్రీతాద్యేఽర్థాస్తేష్వస్యోపస్థానం భవతి। అవధిసజాతీయో హ్యవధిమాన్ భవతి, యథా--`మాసాత్పరః' ఇతి కాలః ప్రతీయతే, `గ్రామాత్పూర్వః' ఇతి దేశః, `అలోఽన్త్యాత్పూర్వః' ఇత్యలేవ, తతోఽతిప్రసఙ్గో న భవతి। కథమ్? సమానార్థే ప్రకృతివిసేషా దుత్పద్యమానో యదాదిః ప్రకృత్యన్తరే సావకాశం ఛం బాధతే। యథా--తక్రంకౌణ్డిన్యే దధి, అతోఽర్థోఽవధిత్వేన గృహీత ఇతి। నను చ `ప్రాక ఠఞః' ఇత్యుచ్యమానే భవతు నామైషం ప్రాక్ఠఞో యాః ప్రకృతయ ఇతి, తథాపి యదాదివిషయే ఛో న భవిష్యతి, జ్ఞాపకాత్, యదయమ్ `విభాషా హవిరపూపాదిభ్యః' ఇతి విభాషాం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి-నాన్యవిషయే ఛో భవతీతి, ఏవం చ కృత్వా ఛ ఇత్యేవాధికారోఽస్తు, నార్థోఽవధినిర్దేసేన, జ్ఞాపకాచ్చ ప్రతిసూత్రముపస్థానేఽప్యన్యవిషయే న భవిష్యతి, ప్రాగ్వతేష్ఠఞిత్యాదికే తు ప్రకారణే నాస్యాధికారః, అధికారన్తరేణావష్టబ్ధత్వాత్ ? సత్యమ్; ప్రతిపత్తిగౌరవపరిహారార్థస్త్వవధినిర్దేశః, స చావధిరర్థ ఏవ నిర్దేశ్యః, న ప్రత్యయః, అన్యథా `లశునం చ భక్షితం వ్యాధిశ్చ న నివృత్తః' ఇత్యేతదాపద్యేత ।।

ఉగవాదిభ్యో యత్ ।। ఉవర్ణాన్తాత్ప్రాతిపదికాద్ గవాదిభ్యశ్చేతి ।। 5.1.2 ।।

ఉవర్ణాదేర్గశబ్దాదేర్వశబ్దాదేశ్చ యద్భవతీత్యర్థో న భవతి, గవాదిగణపాఠతః। సనంగురిత్యాది। చర్మవికారలక్షణస్యాఞోఽవకాశః-వార్ధ్ర చర్మ, వారత్రం చర్మేతి, ఉవర్ణాన్తలక్షణస్య యతోఽవకాశః--శఙ్కవ్యమ్, పిచవ్యమితి; సనఙ్గోరుభయప్రసంఙ్గే పరత్వాదఞ్ప్రాప్నోతి। చరుర్నామ ఇవిరితి। స్థాలీవచనస్య చరుశబ్దస్య తకదధికరణే హవిష్యుపచారద్వృత్తిః।

` విభాషా హవిరపూపాదిభ్యః' ఇత్యత్ర హవిర్విశేషవాచినాం గ్రహణమ్, న స్వరూపస్య; తస్య గవాదిషు పాఠాత్। విపర్యయస్తు న భవతి--ఇహ విశేషగ్రహణం తత్ర స్వరూపగ్రహణమితి; గవాదిష్వసఞ్జాతవిరోధిత్వేన స్వరూపగ్రహణే బాధకాభావాత్। అతః ` విభాషా ఇవిరపూపాదిభ్యః' ఇత్యత్రైవ విశేశగ్రహణమితి స్థితే తస్యావకాశః--ఆమిక్ష్యమ్, ఆమిక్షీయమ్; పురోడాశ్యాః, పురోడాశీయా ఇతి।

అన్నవికారేభ్యశ్చేతి పఠ్యత ఇతి। తస్యావకాశః--సురాః, సుర్యాః, సురీయాః, ఓదన్యాః, ఓదనీయా ఇతి, ఉవర్ణఆన్తసక్షణస్య యతః స ఏవ; చరుసక్తుభ్యాముభ్య ప్రసఙ్గే పరత్వాద్విభాషా ప్రాప్నోతి, తత్ర సర్వత్ర పూర్వవిప్రతిషేధేన యత్ప్రత్యయ ఏవేష్యత ఇతి। అయమేవ నిత్యో యత్ప్రత్యయ ఇత్యర్థః।

నభం చాదేశమాపద్యత ఇతి। భసంజ్ఞకం చ న భవతదీత్యయం త్వర్థో న భవతి, వ్యాఖ్యానాత్। తదర్థమేవ హి గణసూత్రం వ్యాఖ్యాతమ్, ప్రాయేణ హి వృత్తికారో గణసూత్రాణి న వ్యాచష్టే। నభ్యోఽక్ష ఇతి। ఛిద్రవద్రథాఙ్గవిశేషః-- నాభిః, తచ్ఛిద్రానుప్రవిష్టకాష్ఠవిశేషః--అక్షః, స తదనుగుణత్వాత్తస్మై హిత ఇత్యుచ్యతే। అఞ్జనం తైలకృతాభ్యఙ్గః, తదపి స్నేహనత్వాన్నాభయే హితమ్। యత్తు భాష్య ఉక్తమ్--` నాభేర్నభభావే ప్రత్యయానుపపత్తిః ప్రకృత్యభావాత్' ఇతి, తన్నభ్యం చక్రమితి ప్రయోగాభిప్రాయమ్। న హి చక్రస్య నాభివికృతిః, అపి త్వవయవః। నాపి తాదర్థ్యమస్తి; అవయవినోఽవయవార్థత్వాభావాత్। తేన ` తదర్థ వికృతేః ప్రకృతౌ' ఇత్యత్రార్థే నభ్యం చక్రమితి నైవ సిద్ధయతి। హితార్థస్త్వాశఙ్క్య ఏవేతి న సర్వథా ప్రత్యయానుపపత్తిస్తత్ర వివక్షితేతి భావః। శరీరావయవాద్యదితి యతి కృతే ఇతి। పరత్వాదితి భావ। నాభ్యం తైలమితి భవితవ్యమితి। అథాత్రాపి నభభావః కస్మాన్న భవతి ? ఇత్యాహ--గవాదియతేతి। శున ఇత్యాది। శ్వనిత్యస్య సమ్ప్రసారణం యత్ప్రత్యయశ్చ భవతి, పక్షే దీర్ఘశ్చ తత్సఇియోగేనేతి। యదా దీర్ఘత్వం తదా శునే హితం శున్యం శూన్యమితి వా, ` నస్తద్ధితే' ఇతి తత్ర వర్త్తతే, సమ్ప్రసారణే చ కృతే నేదమన్నన్తమ్, కామం దీర్ఘపక్షే తద్విధానసామర్థ్యాట్టిలోపో న స్యాత్, పక్షాన్తరే తు ప్రాప్నోతి, సమ్ప్రసారణం బాధకబాధనార్థమ్, అన్యథా ప్రకృతిబావప్రసఙ్గాత్ ? ఏవం తర్హి చకారద్వయమత్ర పఠ్యతే, తత్రేకః సమ్ప్రసారణసముచ్చయే ద్రష్టవ్యః, తత్రాన్యస్య సముచ్చేతవ్యస్యాభావాత్సమ్ప్రసారణమేవ పునర్విధీయతే। తత్ర పునర్విధానం తు తద్రూపస్యైవావస్థానార్థం భవిష్యతి। ఊధసోఽనఙ్ చేతి। ` నశ్చ' ఇతి నోక్తమ్; లాఘవే విశేషాభావాత్। ఊధఃశబ్దస్యానఙాదేశో భవతి యత్సన్నియోగేన--ఊధన్యః, ` యే చాభావకర్మణోః' ఇతి ప్రకృతిభావః ।।

కమ్లాచ్చ సంజ్ఞాయామ్ ।। 5.1.3 ।।

అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్। కథం కమ్బల్య ఇతి ? నిపాతనాదేవైతత్సిద్ధమ్ ` అపరిమాణవిస్తాచితకమ్బల్యేభ్యో న తద్ధితలుకి' ఇతి। ఇదం తర్హిప్రయోజనమ్--సంజ్ఞాయామితి వక్ష్యామితి ? ఏతదపి నాస్తి ప్రయోజనమ్; పరిమాణపర్యుదాసేన పర్యుదాసే ప్రాప్తే తత్ర కమ్బల్యగ్రహణమ్--పరిమాణస్య చ సంజ్ఞా కమ్బల్యశబ్దః। ఏవం తర్హి స్వరార్థం వచనమ్, నిపాతనేన హి పరిమాణే కమ్బల్యశబ్దః సాధురిత్యేతావదవగమ్యతే, న తు యదన్తోఽయమితి, తతశ్చాన్తస్వరితత్వం న స్యాత్। అథ నిపాతన ఏవాన్తస్వరితత్వం పత్యేత ? తత్ర వ్యాఖ్యానం శరణమ్, వ్యాఖ్యానాచ్చ లఘు సూత్రమ్ ।।

విభాషా హవిరపూపాదిభ్యః ।। 5.1.4 ।।

హవిర్విశేషవాచిభ్య ఇతి। స్వరూపస్య గ్రహణం న భవతి; తస్య గవాదిషు పాఠాత్। విపరర్యయస్తు న భవతి-తత్ర విశేషాణం గ్రహణమిహ స్వరూపస్యేతి; అసఞ్జాతవిరోధిత్వేన తత్రైవ స్వరూపగ్రహణస్య న్యాయ్యత్వాత్। అన్నవికారేభ్యశ్చేతి। అన్నవికారాః=అన్నప్రకారాః, అదనీయవిశేషా ఇత్యర్థః, తేభ్యశ్చ విభాషా యద్ భవతి-ఓదన్యాః, ఓదనీయాః। యద్యేవమ్, అపూపాదీనాం కిణ్వపర్యన్తానాం పాఠోఽనర్థకః, అన్నవికారత్వాదేవ సిద్ధేః, సురాప్రకృతిద్రవ్యం కిణ్వమ్ ? నానర్థకః, ప్రాపఞ్చార్థత్వాత్।

అపర ఆహ-యదా సాదృశ్యాదినాపూపాదిభ్యోఽర్థాన్తరే ఉపచర్యన్తే, తదర్థ ఏషాం పాఠ ఇతి ।।

తస్మై హితమ్ ।। 5.1.5 ।।

తస్మై ఇతి। `హితయోగే చతుర్థీ వక్తవ్యా' ఇతి చతుర్థీ। అపర ఆహ-అయమేవ నిర్దేశో జ్ఞాపకో హితయోగే చతుర్థీ భవతీత్యస్యేతి, తచ్చిన్త్యమ్; `చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యమద్రభద్రకుశలసుఖార్థహితైః' ఇతి అశిషి విషయవిశేషే హితయోగే చతుర్థ్యాః సమ్భవాత్ ।।

శరీరావయవాద్యత్ ।। 5.1.6 ।।

శరీరం ప్రాణికాయ ఇతి। ఏతేనైతద్దర్శయతి-శీర్యత ఇతి శరీరమితి శ్రృణాతేరీరన్ప్రత్యయముత్పాద్య యద్యపి శరీరశబ్దో వ్యుత్పాద్యతే, తథాపి యోగరూఢత్వాత్ప్రాణికాయ ఏవ వర్త్తతే, న ఘటాదావితి ।।

ఖలయవమాషతిలవృషబ్రహ్మణశ్చ ।। వ్రహ్మణ్యమితి। ।। 5.1.7 ।।

పూవవట్టిలోపాభావః। వృషశబ్దోఽయమకారాన్తో గృహ్యతే, న తు నకారాన్తః; అన్యథాఽసన్దేహార్థం నకారలోపమకృత్వైవ నిర్దిశేత, యథా-ఆత్మన్విశ్వజనేతి। అస్తి చ నకారాన్తస్తత్ర వక్తవ్యమ్, తతోఽపి యద్భవతీతి, అన్యథా తత్ర ఛే టిలోపే చ వల్యృషీయమితి ప్రాప్నోతి, తస్య చ వృషశబ్దే ఆదేశో వక్తవ్యః, అన్యథా వృషణ్య ఇతి స్యాత్; బ్రహ్మశబ్దో నకారాన్తో గృహీతః, బ్రాహ్మణశబ్దశ్చాకారాన్తోఽస్తి, తత్ర వక్తవ్యమ్-బ్రాహ్మణశబ్దాదపి యద్భవతీతి, అన్యథా తతశ్ఛః స్యాత్, తస్య చ బ్రహ్మన్-శబ్ద ఆదేశో వక్తవ్యః; అన్యథా బ్రాహ్మయణ్యమితి ప్రాప్నోతి ? ఇత్యస్మిన్పూర్వపక్షే ఇదమాహ---వృష్ణో హితమిత్యాది।

ఛప్రత్యయోఽపి న భవతీతి। యత్ర ప్రత్యయస్తు తావత్సూత్రేఽనుపాదానాదేవ న భవతి, న కేవలం స ఏవ, అపి తు ఛప్రత్యయోఽపీత్యపిశబ్దస్యార్థః। కుత ఇత్యాహ--అనభిధానాదితి। తదనేనాప్యవ్యవికన్యాయో దర్శితః। త్రైశబ్ద్యం హి నః సాధ్యమ్--వృషాయ హితమ్, వృష్ణే హితమ్; తథా బ్రహ్మణే హితమ్, బ్రహ్మణ్యమ్, బ్రాహ్మణాయ హితమితి; తత్ర ద్వయోః శబ్దయోః సమానార్థయోరేకత్ర విగ్రహ ఏవ, అపరత్ర విగ్రహశ్చ వృత్తిశ్చ భవిష్యతి, తద్యథా--అవికస్య మాంసమ్, ఆవికమ్, అవేర్మాంసమితి। రథాయ హితారథ్యేతి। హితార్థ ఏవ యథా స్యాదర్థాన్తరే మా భూదిత్యేవమర్థం గవాదిషు పాఠో నాఙ్గీకృతః।

కేచిత్తదన్తవిధిమిచ్ఛన్తి---రథసీతాహలేభ్యో యద్విధావితి। అపరే తుహలసీతాభ్యాం సాహచర్యాచ్చాతురర్థిక ఏవ తదన్తవిధిర్భవతి, న త్వస్మిన్నితి ।।

అజావిభ్యాం థ్యన్ ।। 5.1.8 ।।

అజశబ్దోఽయమిహ పుంల్లిఙ్గ ఉపాత్తః, అత ఏవ `ద్వన్ద్వే ఘి' ఇత్యవిశబ్దస్య పూర్వనిపాతం బాధిత్వా `అజాద్యదన్తమ్' ఇత్యజశబ్దస్య పూర్వనిపాతః కృతః, `ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణమ్' ఇతి స్త్రీలిఙ్గాదపి థ్యన్భవత్యేవ--అజాయై హితమజథ్యమ్, `తసిలాదిషు థ్యన్తాలౌ' ఇతి పరిగణనాత్పుంవద్భావః ।।

ఆత్మన్విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్ఖః ।। 5.1.9 ।।

ఇహోత్తరపదగ్రహణం వ్యాప్తిన్యాయేన సర్వైర్వా సమ్బధ్యేత, ప్రత్యాసత్తిన్యాయేన భోగశబ్దేనైవ వా ? తత్రాద్యం పక్షం నిరాకరోతి---ఆత్మన్నితి నలోపో న కృత ఇతి। వివక్షితాం ప్రకృతి కార్త్స్న్యేన నిర్ద్దిశేయమితి నలోపో న కృతః, ప్రత్యేకం సమ్బన్ధే చోత్తరపదగ్రహణస్య నైతావతీ ప్రకృతిః స్యాద్, అతో నలోపాకరణేన ప్రత్యేకం సమ్బన్ధే నివారితే భోగశబ్దేనైవ సమ్బధ్యతే ఇత్యర్థః। కర్మధారయాదిష్యత ఇతి। వ్యాఖ్యానమత్ర శరణమ్। షష్ఠీసమాసాదితి।

విశ్వస్య జనో విశ్వజనః=సర్వసాధారణో వేస్యాదిః। బహువ్రీహేశ్చేతి। విశ్వో జనోఽస్యేతి, స ఏవ వేశ్యాదిరన్యపదార్థః।

పఞ్చజనాదితి। రథకారపఞ్చమాశ్చత్వారో వర్ణాః= పఞ్చజనాః। `దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సమాసః। పఞ్చజనీయమన్యదితి। షష్ఠీసమాసాద్ బహువ్రీహేశ్చ ఛ ఏవ భవతీత్యర్థః। యదా చ ప్రకరణాదివశాద్విశిష్టసంఖ్యేయవృత్తిత్వావసాయః సంఖ్యా శబ్దానాం తదా సాపేక్షత్వాభావాదవిరుద్ధః సమాసః, జనాదినైవ సాక్షాత్సమ్బన్ధాద్; అన్యథా తు సంఖ్యేయస్యైవ జనాపేక్షయా వ్యతిరేకః, తద్ద్వారేణ తు సంఖ్యాగుణస్యేతి సాక్షాత్సమ్బన్ధాభావాద్ దుర్లభః షష్ఠీసమాసః।

సర్వజనాదితి। `పూర్వకాలైకసర్వ' ఇతి కర్మధారయః।

మహాజనాన్నిత్యమితి। నిత్యగ్రహణం సర్వజనాదుక్తో ఖో మా భూదితి।

తత్పురుషాదేవితి। అత్ర `కర్మధారయాదేవ' ఇతి నోక్తమ్, త్వనిర్దేశేనైవ షష్ఠీసమాసవ్యావృత్తిసిద్ధేః।

ఇహ పితృభోగీణాదిశబ్దైః పిత్రాదిహితస్యార్థస్యాభిధానమిష్యతే, పిత్రాదిభోగహితస్య తు ప్రాప్నోతి। భోగశబ్దశ్చాయమస్త్యేవ ద్రవ్యపదార్థకః, తద్యథా-భోగవానయం దేశ ఉచ్యతే, యస్మిన్ గావః సస్యాని చ వర్ద్దన్తే, భుజ్యత ఇతి భోగః; అస్తి చ క్రియాపదార్థః, తద్యథా-భోగవానయం బ్రాహ్మణ ఉచ్యతే యః సమ్యక్ స్నానాదికాః క్రియా అనుభవతి; అస్తి చ శరీరవాచీ, అహిరివ భోగైః పర్యేతి బాహుమితి దర్శనాత్, అత్ర సముదాయే ప్రవృత్తస్య భోగశబ్దస్యైకదేశేషు ఫణేషు ప్రయోగః, న చాహేరేవ శరీరం భోగః, అపి తు సర్వం శరీరమ్; అనన్తత్వాత్ప్రయోగవిషయస్యావధారణస్య కర్తుమశక్యత్వాత్। నిఘణ్టుషు తు ప్రయోగబాహుల్యాదహిశరీరే ప్రయోగః। సర్వేష్వపి చార్థేషు వివక్షితాభిధానం న ప్రాప్నోతి। తస్మాన్నాయం బోగోత్తరపదాత్ఖో విధేయః, పిత్రాదిభ్య ఏవ తు భోగీనచ్ప్రత్యయో విధేయః-- పిత్రే హితః పితృభోగీణ ఇతి। యద్యేవమ్, వావచనం కర్తవ్యమ్, మాత్రీయం పిత్రీయమితి యథా స్యాద్; అన్యథా భోగీనచా బాధితత్వాచ్ఛో న స్యాత్। ఇహ చ గ్రామణిభోగీనః సేనానిభోగీన ఇతి `ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య' ఇత్యుత్తరపదనిబన్ధనం హ్రస్వత్వం న స్యాత్, ఇహ చాబ్భోగీన ఇతి `అపో భి' ఇతి భకారాదౌ గ్రత్యయే విధీయమానం తత్వం

ప్రాప్నోతి, భోగోత్తరపదాత్తు ఖవిధానే నైతే దోషాః। అర్థవిరోధస్తు భవతి, తం పరిహరతి--భోగశబ్దః శరీరవాచీతి। తత్ర శరీరశరీరిణోరభేదాద్య ఏవార్థో మాత్రే హిత ఇతి, స ఏవ మాతృభోగాయ హిత ఇత్యపి విగ్రహే భవతీతి భావః। ఏవం భోగోత్తరపదాత్ఖవిదానేఽప్యర్థవిరోధం పరిహృత్య తత్రైవ గుణమాహ--కేవలేభ్యో మాత్రాదిభ్యశ్ఛ ఏవ భవతీతి। ఏవకారో భవతీత్యస్యానన్తరం ద్రష్టవ్యః। భోగేనచ్ప్రత్యయవిధానే తు ఛో న స్యాదేవ--ఇత్యేవశబ్దస్యార్థః।

రాజాచార్యాభ్యామితి। రాజాచార్యాభ్యాం హితార్థే యది ప్రత్యయో భవతి నిత్యమ్, భోగోత్తరపదాభ్యామేవ స చ ఖ ఏవేత్యర్థః। న కేవలాభ్యామితి। అత్ర `ప్రత్యయ ఇష్యతే' ఇత్యేతావదపేక్ష్యతే, న తు `ఖప్రత్యయ ఇష్యతే' ఇతి; ప్రాప్త్యభావాత్। అత ఏవ కేచిత్ `ఖః ప్రత్యయ ఇష్యతే' ఇతి వ్యస్తం పఠన్తి।

ఆచార్యాదణత్వం చేతి। భోగోత్తరపదాదితి గమ్యతే, ఇదానీమేవ హ్యుక్తమ్--రాజాచార్యాభ్యాం నిత్యం భోగోత్తరపదాభ్యామేవేతి ।।

సర్వపురుషాభ్యాం ణఢఞౌ ।। సర్వాదితి। ।। 5.1.10 ।।

అనుకరణత్వాత్సర్వనామకార్యాభావః, సర్వనామాని' ఇత్యన్వర్థసంజ్ఞావిజ్ఞానాత్ `ప్రకృతివదనుకరణమ్' ఇత్యపి సర్వనామత్వం న భవతి; అనాశ్రితార్థస్య శబ్దరూపస్యానుకరణాత్।

పురుషాద్వధేతి। ప్రత్యయార్థసామర్థ్యేన షష్ఠీసమర్థవిభక్తిర్లభ్యతే, కృతే తు తేనత్యుపాత్తైవ తృతీయా। భాష్యకారప్రయోగాచ్ఛ ద్వన్ద్వమధ్యేఽపి తేనేత్యస్య నివేశః, తత్ర వధే-`తస్యేదమ్' ఇత్యణోఽపవాదః, వికారే--`ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్' ఇత్యఞః, సమూహేఽపి `తస్య సమూహః' ఇత్యణ ఏవ, తేన కృతేఽపి గ్రన్థాత్మకే--`కృతే గ్రన్థే' ఇత్యణ ఏవ। పౌరుషేయః ప్రాసాద ఇత్యత్ర న కస్యచిదపవాదః ।।

మాణవచరకాభ్యాం ఖఞ్ ।। 5.1.11 ।।

మనోరపత్యం కుత్సితం మాణవః, `అపత్యే కుత్సితే మూఢః' ఇతి ణత్వమ్, చరతీతి చరః, `పచాద్యచ్' `చరిచలిపతివదీనామ్' ఇతి ద్విర్వచనం వికల్పితత్వాదిహ న భవతి, తతః సంజ్ఞాయాం కన్-చరకః। ఖఞో ఞిత్కరణం వృద్ధయర్థం స్వరార్థం చ। చరకే వృద్ధ్యర్థమ్, మాణవే `వృద్ధినిమిత్తస్య చ' ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధార్థమ్-మాణవీభార్యః ।।

తదర్థ వికృతేః ప్రకృతౌ । ప్రకృతిరుపాదానకారణమితి। ।। 5.1.12 ।।

ఉపాదీయతేఽస్మాత్కార్యమిత్యపాదాన్మ్, ఉపాదానం చ తత్కారణం చ ఉపాదానకారణమ్। కార్యస్య హి త్రీణి కారణాని-ఉపాదానకారణమ్, అసమావాయికారణమ్, నిమిత్తకారణమితి, తత్ర కార్యేణాపృథగ్దేశం యద్బుద్ధిః కార్యేష్వనువర్త్తతే, తద్యథా-మృదయం కుమ్భః, తన్తఘః పట, హిరణ్యం కుణ్కడలమితి తదుపాదానకారణమ్।
ఉపాదానకారణప్రత్యాసన్నమసమవాయికారణమ్, యథా-తన్తుసంయోగః పటస్య। తటస్థం తు కారణం నిమిత్తకరణమ్-తన్తు-వాయది, తదేతేషు త్రిషు యదుపాదానం సా ప్రకృతిః, తస్యవోపాదానకారణస్యోత్తరమవస్థాన్తరం వికృతిరితి। అనేన కార్యోపాదానయోరభేదమాహ। యథా హి-శిక్యం రజ్జురితి న తత్త్వాన్తరమ్, అథ న చ రజ్జుమాత్రే శిక్యప్రతితిః, ఏవమత్రాపి మృదేవ ఘటః, తన్వవ ఏవ పటః, సువర్ణమేవ కుణ్డలమ్, అథ చ న మృదాదిమాత్రే ఘటాదిప్రతీతిః। యద్యపి వృక్షాదిషు న బీజాదిప్రతీతిర్భవతి, యా తు బీజస్యానన్తరావస్థా తత్ర తత్ప్రతీతిర్భవ్త్యేవ। ఏవం తదనన్తరాదిష్వప్యవస్థాసు పూర్వపూర్వా ప్రతీతిర్ద్రష్టవ్య। వృక్షస్య తు బీజం పర పరయోపాదానకారణమితి సర్వమవదాతమ్। వికృతివాచిన ఇతి। నను `సమర్థానాం ప్రథమాత్' ఇతి వచనాత్తదర్థస్య చేహ ప్రథమనిర్దేశాత్పరకృతేశ్చ తదర్థత్వాత్తద్వాచిన ఏవ ప్రత్యయఃప్రాప్నోతీత్యత ఆహ-తదితి సర్వనామ్నా వికృతిః ప్రత్యవభృశ్యత ఇతి। తేన వికృతిరేవ సర్వతః ప్రథమనిర్దిష్టేతి భావః। వికృత్యర్థాయాం ప్రకృతౌ ప్రత్యయ ఇతి ।।

ఐతేన తదర్థమితి సప్తమ్యాః స్థానే ప్రథమా, స్త్రీలిఙ్గస్య చ స్థానే నపుంసకలిఙ్గమితి దర్శయతి। తదర్థగ్రహణేనేత్యాది। ఇహ ప్రకృతివికారవాక్యే క్వచిద్యోగ్యతామాత్రం వివక్ష్యతే-మూత్రాయ కల్పతే యవాగూరితి; క్వచిత్ప్రకృత్యన్తరవ్యావృత్తిః, యథా--యవానాం ధానాః, ధానానాం సక్తవ ఇతి; క్వచిత్ప్రకృతేరనన్యార్థతా, యథా--అఙ్గరేభ్య ఏతాని కాష్ఠానీతి, తత్రేహ చరమోఽర్థో వివక్షిత ఇతి ప్రతిపాదనాయ తదర్థగ్రహణం కృతమిత్యర్థః। కిం సిద్ధం భవతి ? తదాహ--న ప్రకృతివికారేతి। ప్రత్యయార్థస్య చేత్యాది। వికృత్యర్థాయాం హి ప్రకృతౌ ప్రత్యయ ఉచ్యతే, తచ్చ తస్యాస్తాదర్థ్యం చతుర్థ్యైవ శక్యతే బోధయితుమిత్యేతత్సామర్థ్యమ్। కేచిత్త్వితి । తేషాం వచనాదేవ లభ్యా చతుర్థీ।

యవానాం ధానా ఇతి। యేషాం సామర్థ్యలభ్యా చతుర్థీ తేషామిదం ప్రత్యుదాహరణామ్। యే తు `తస్మై' ఇత్యనువర్త్తయన్తి, తేషాం మూత్రాయ కల్పతే యవాగూరితి ద్రష్టవ్యమ్।

యా కాచిదితి। అనుపదానకారణభూతాపీత్యర్థః। తత్రైతత్స్యాద్--న కూప ఉదకస్య కాచిదపి ప్రకృతిస్తత్రాహ--భవతది చేతి। కుత ఇత్యాహ--తత్రేతి। యథైవ హి ప్రయాజాదీనాం ధర్మాణాముత్పత్త్యాధారత్వాద్దర్శపూర్ణమాసౌ ప్రకృతిః సౌర్యాదీనామ, ఏవముదకధర్మాణాం క్షారత్వాదీనాముత్పత్త్యాధారత్వాత్కూప ఉదకస్య ప్రకృతిరిత్యర్థః। యద్యేవమ్, ఉదకమపి తస్య వికృతిరేవ సౌర్యాదివత్ ? ఇత్యత ఆహ--న త్వితి। కుత ఇత్యత ఆహఅత్యన్తభేదాదితి। తస్యైవోత్తరమవస్థాన్తరం వికృతిరిత్యత్ర-కార్యకారణయోర్నాత్యన్తభేదః, మృదయం కుమ్భ ఇతి ప్రతీతేః. నాప్యేకాన్తతస్యత్త్వమః మృన్మాత్రే కుమ్భప్రతీతేర భావత్। తస్మాత్కథఞ్చిద్ భేదః, కథఞ్చిచ్చాభేదః। ఏతేన జాతితద్వతోర్గుణగుణినోశ్చ భేదాభేదౌ వ్యాఖ్యాతౌ।

న తు కోశీ తస్య ప్రకృతిరితి। అతత్కారణత్వాదనుత్పత్త్యాధారత్వాచ్చ, చర్మపినద్ధం దార్వాదినిర్మితమస్యాదీనాం ప్రక్షేపస్థానం కోశీ। నను చ ప్రకృతిర్వికృతిరితి చ సమ్బన్ధిశబ్దావేతౌ, సమ్బన్ధిశబ్దాశ్చ నియతమేవ సమ్బన్ధినముపస్థాపయన్తి, తద్యథా--మాతరి వర్త్తితవ్యమిత్యుక్తే న చోచ్యతే స్వశ్యామితి, అథ చ యా యస్యా మాతా తస్యామితి గమ్యతే, ఏవం చాత్రాన్యతరోపదానేఽప్యన్యతరస్య ప్రతీతిః సిద్ధయతి ? అత ఆహ--ద్వయోరపీతి। ఏవం మన్యతే--విపూర్వోఽయం కరోతిరరత్యేవాపకారే-దైవం మే దౌస్థ్యే వికరోతీతి, అస్తి చేష్టానానాత్వే-వికుర్వతే ఛాత్త్రా ఇతి, అస్త్యనౌచిత్యేవికృతిరేషా స్త్రీణాం యత్స్వాతన్త్ర్యం నామేతి, అస్తి కార్యే--తన్తూనాం వికారః పట ఇతి; తథా ప్రపూర్వోఽపి కరోతిరనేకార్థః, ఆస్తి కారణే-తన్తవః ప్రకృతిః పటస్యేతి, సాంఖ్యాస్తు సత్త్వరజస్తమసాం గుణానాం సామ్యావస్థాం ప్రకృతిమాహుః, అస్తి దోషాపగమేప్రకృతిస్థం మన ఇతి, అస్తి స్వభావే-ప్రకృత్యాభిరూప ఇతి, అస్తి ధర్మాణాముత్పత్త్యాధారే--యథోక్తం పురస్తాత్, తదేవమనేకార్థత్వాన్నానయోరైకాన్తికం

సమ్బన్ధిశబ్దత్వమిత్యన్యతరోపాదానేన వివక్షితః ప్రకృతివికారభావో లభ్యత ఇతి। `తస్య వికారః' ఇత్యత్ర తు అభిధాతస్వభావాదేవ కార్యస్య గ్రహణమ్, నాపకారాదేః ।।

ఛదిరుపధిబలేర్ఢఞ్ ।। 5.1.13 ।।

ఛాద్యతేఽనేనేతి ఛదిః, `అర్చిశుచిహుసృపిచ్ఛదిభ్య ఇసిః' `ఇస్మన్త్రన్క్విషు చ' ఇతి హ్రస్వత్వమ్। ఛాదిషేయాణి తృణానీతి। యధా తు చర్మవికారశ్ఛదిస్తదా పరత్వాత్ `చర్మణోఽఞ్' ఇత్యఞ్ప్రాప్నోతి, తత్ర పూర్వవిప్రతిషేధేన ఢఞేవేష్యతే-ఛాదిషేయం చర్మేతి, ఆహ చ `యఞ్ఞావఞః పూర్వవిప్రతిషేధేన ఢఞ్' ఇతి। వృత్తికారేణ తు ప్రతిపదవిధేర్బలీయస్త్వాన్నైతదుపన్యస్తమిత్యాహుః। నేతి వ్యమ్; ఢఞోఽపి ఛాదిషేయాణి తృణానీత్యత్ర చరితార్థత్వాత్। బాలేయాస్తణ్కడులా ఇతి। కథం పునరత్ర ప్రకృతివికృతిభావః, యదా బల్యవస్థాయామపి త ఏవ తణ్కడులాః ? నావశ్యం యత్రప్రకృత్యుపమర్దనేనైవ భవతి స ఏవ వికారః, తదేవ గుణాన్తరయుక్తమపి వికారః। అస్తి చ బల్యవస్థాయాం హరిద్రాయోగేన తణ్డులానాం గుంణాన్తరయోగః, అన్తతః ప్రక్షాలనేన శ్వైత్యమార్ద్రతా మార్దవం సాన్నివేశవిశేషో వా భవతి। ఉపధిశబ్దాత్స్వార్థే ప్రత్యయ ఇతి। ఇష్టిరేషా। కిం పునః కారణమధికారప్రాప్తో నేష్యతే ? ఇత్యా--ఉపధీయత్ ఇత్యుపధిరిత్యాది। యదేవ హి తద్రధాఙ్గముపధీయమానత్వాదుపధిశబ్దేన కర్మణి కిప్రత్యయాన్తేనోచ్యతే, యద్యపి తస్య ప్రకృతిరస్తి, తథాపి తత్ర న ఢఞన్తం వర్తతే, కిం తర్హి? తత్రైవ హి రథాఙ్గే। స్వభావశ్చాత్ర హేతుః, న చ తదేవ తస్య ప్రకృతిర్భవతి, అతః స్వార్థే ప్రత్యయ ఏషితవ్యః। అథాయముపధానముపధిరితి ? క్రియావచన ఉపధిశబ్దస్తాదర్థ్యమపి సమ్భవతి, ఉపధానక్రియార్థత్వాద్ ద్రవ్యస్యేత్యుచ్యతే। ఏవమపి క్రియావికారో న భవతి, క్రియాపి వికారో బవతి; బహువికారోఽయం మనుష్యో హసతి నృత్యతి గాయతీతి దర్శనాత్ ? సత్యమ్; `తదర్థ వికృతేః ప్రకృతౌ' ఇత్యత్ర తు విశిష్ట ఏవ ప్రకృతివికారభావో గృహ్యతే--యత్ర ప్రకృతేరుచ్ఛేదః, యత్ర వా రూపాన్తరాపత్తిః। అత ఏవ తత్ర వివక్షితః ప్రకృతివికారభావ ఇత్యుక్తమ్ ।।

ఋషబోపానహోర్ఞ్యః ।। ఆర్షభ్యో వత్స ఇతి। ।। 5.1.14 ।।

మహాప్రాణః సంహననవాన్ సుజాతావయవో యో వత్స ఋషభావస్థాప్రాప్తయే పోష్యతే। చర్మణ్యపీతి। ఇఞ్యస్యావకాశః--ఔపానహ్యో ముఞ్జః, అత్రోఽవకాశః--వాహ్యం చర్మ, ఉపానచ్ఛబ్దాచ్చర్మణి ప్రకృతిత్వేన వివక్షితే సతి పరత్వాదఞ్ప్రాప్నోతి పూర్వవిప్రతిషేధేన ఇఞ్య ఏవ భవతి। యే తు సావకాశత్వేఽప్యపి ప్రతిపదవిధానం బలీయస్త్వే కారణమాహుః, తేషామయం పూర్వవిప్రతిషేధోఽసజ్ఞః స్యాత్ ।।

చర్మణోఽఞ్ ।। 5.1.15 ।।

చర్మణ ఇతి షష్ఠీతి। పఞ్చమ్యాం తు చర్మన్శబ్దాత్యర్మార్థాయాం ప్రకృతౌ ప్రత్యయః స్యాత్--చర్మణే ద్వీపీత్యాదౌ, న చైవమభిధానమస్తి ।।

తదస్య తదస్మిన్ స్యాదితి ।। 5.1.16 ।।

సమ్భావనే లిజితి। `సభ్యావనేఽలమితి చ' ఇత్యాదినా। ఇష్టకానాం బహుత్వేనేత్యాదినా సూత్రార్థముదాహరణేషు దర్శయతి।

ప్రకృతివికారభావ ఇత్యాదినా `తదర్థ వికృతేః' ఇత్యాదినా సిద్ధం దర్శయన్సూత్రారమ్భం సమర్థయతే। యోగ్యతామాత్రామితి। తథా చాన్యార్థాస్వపీష్టకాసు వక్తారో భవన్తి--ప్రాకారీయా ఇష్టకా ఇతి। ద్విస్తద్గ్రహణమిత్యాది। నను విపరీతమిదమ్, ప్రత్యేకం సమ్బన్ధే హ్యత్ర ద్విస్తద్గ్రహణమనర్థకమ్, అతోఽత్ర ద్విస్తద్గ్రహణాదన్యత్ర సముదాయేన సమ్బన్ధో యుక్త ఇతి ? సత్యమ్; అయమపి తు ప్రకారః సమ్భవతీతి న్యాయప్రాప్తం ప్రత్యేకం సమ్బన్ధమస్మిన్సూత్రే స్థిత్వా ఉదాహరణరూపేణ దర్శయతీతి తదిదముక్తమ్। న్యాయప్రదర్శనార్థమితి। ప్రదర్శనం దిగుదాహరణమిత్యర్థ। యది పునరయం న్యాయోఽత్ర న ప్రదర్శ్యేత, తదా `తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్' ఇత్యత్ర సముదాయేన

సమర్థవిభక్త్యా సమ్బన్ధో విజ్ఞాయేత, తతశ్చ శాకావాన్వృక్ష ఇత్యాదౌ యత్ర ద్వాభ్యాం ప్రత్యయార్థాభ్యాం సమర్థవిభక్తేః సమ్బన్ధః సమ్భవతి, తత్రైవ స్యాత్; యత్ర త్వన్యతరేణ సమ్బన్ధః---గోమాన్దేవదత్తో వృక్షావాన్పర్వత ఇతి, తత్ర న స్యాత్।

అథేహేతి। యదా బ్రాహ్మణార్థం నిర్మితం ప్రాసాదం గుణవన్తం చ దేవదత్తం పశ్యన్సమ్భావయతి తదా తస్య ప్రసఙ్గః ।।

ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్ ।। 5.1.18 ।।

వక్ష్యతి పారాయణతురాయణేతి। అత్ర తు ప్రదేశేఽస్య కరణముత్తరసూత్రే యేషాం పర్యుదాసస్తేభ్యష్ఠఞ్యథా స్యాదితి--గౌపుచ్ఛికః, సాంమ్భవతికః। ఠఞిత్యేవాధికారే సిద్ధే `ప్రాగ్వతేః' ఇతి వచనం మధ్యే యోఽధికారవానపవాదః `సర్వభూమిపృథివీభ్యామణఞౌ', `శీర్షచ్ఛేదాద్యచ్చ' ఇత్యేవమాదిస్తేన విచ్ఛేదేఽపి `పారాయణతురాయణ' ఇత్యేవమాదౌ ఠఞేవ యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్। యద్యప్యత్ర ప్రత్యయోఽవధిత్వేన గృహీతః, తథాప్యర్థేష్వేవోపతిష్ఠతే, న తు ప్రకృతిషు; తేనాపవాదవిషయే న భవతి। తతా చ `శూర్పాదఞన్యతరస్యామ్' ఇత్యన్యతరస్యాంగ్రహణమర్థవద్భవతి ।।

ఆర్హాదగోపుచ్ఛసంఖ్యాపరిమాణాట్ఠక్ ।। 5.1.19 ।।

తదర్హతీతి వక్ష్యతీతి। తదేకదేశోఽర్హశబ్దో నిర్దిశ్యత ఇతి భావః, తదాహ--ఆ ఏతస్మాదర్హసంశబ్దనాదితి। తదర్హమిత్యయంత్వవధిర్న భవతి, యది స్యాదార్హాదిత్యనర్థకమ్; ప్రాగ్వతేరిత్యేవ సిద్ధత్వాత్। నను చ వత్యర్థేఽపి ఠకో విధిర్యథా స్యాదిత్యేవమర్థమార్హాదితి వచనం స్యాద్ ? ఏవమప్యాఙ్ ఏవ నిర్దేశః కర్త్తవ్యో వతేరిత్యేవాభివిధావాకారః। ఏవమపి `ఉపసర్గాచ్ఛన్దసి ధాత్వర్థే' ఇత్యత్రాపి వత్యర్థే ఠక్ప్రాప్నోతి। తస్మాద్వ్యాఖ్యానమేవాత్ర శరణమ్। గోపుచ్ఛాదీన్వర్జయిత్వేతి। అగోపుచ్ఛశబ్దాత్సఙ్ఖ్యావాచినః

పరిమాణశబ్దాచ్చేత్యయం త్వర్థో న భవతి। యది స్యాన్నిష్కాదిష ద్రోణశబ్దస్య పరిమాణవాచినః షష్టిశబ్దస్య సఙ్ఖ్యావాచినః పాఠోఽనర్థకః స్యాద్ ? అనేనైవ సిద్ధత్వాన్నానర్థకః। నియమార్థ పునర్వచనం స్యాత్-అసమాసఏవ యథా స్యాదితి ? నైతదస్తి; విధినియమసమ్భవే విదేరేవ జ్యాయస్త్వాత్। అభివిధౌ వాయమాకార ఇతి। యది తు మర్యాదాయాం స్యాత్తస్య గ్రహణమనర్థకం స్యాత్, ప్రాగ్గ్రహణానువృత్త్యైవ సిద్ధత్వాత్, తేన కిం సిద్ధం భవతి ? తదాహ--అర్థత్యర్థేఽపి ఠగ్భవత్యేవేతి।

సఙ్ఖ్యాపరిమాణయోః కో విశేష ఇతి। పరిమీయతే పరిచ్ఛిద్యతే యేన తత్పరిమాణమ్, సఙ్ఖ్యాపి చ పరిచిఛిద్యతే ఇతి ప్రశనః। భేదగణనం సఙ్ఖయేతి। భిద్యత ఇతి భేదః, మిథో భిన్నాః పదార్థాః తే గణ్యన్తే యేన తద్ భేదగణనమ్। ఏకత్వాదిసఙ్ఖషాసామాన్యోపక్రమత్వాద్ భేదగణనీ సంఖ్యేతి న భవతి, భేదగణనమిత్యనేన పృథక్త్వనివేశితత్వమాహ। యథోక్తం పృథక్త్వనివేశితత్వాత్సఙ్‌యయా కర్మభేదః స్యాదితి। ఏకత్వసఙ్ఖయాపి బహుషు బుద్ధ్యా సన్ని వేశితేషు భేదమేకమస్థాయమాహ। గురుత్వమానమున్మానమితి। తులాదావారోప్య యేన ద్రవ్యాన్తరపరిచ్ఛిన్నగురుత్వేన పలాదిశబ్దవాచ్యేన పాషాణాదినా సువర్ణాదేర్గురుత్వమున్మీయతే, తదున్మానమిత్యర్థః। ఆయామమానం ప్రమాణమితి। ఆయామః=దైర్ఘ్యమ్, స యేన మీయతే తదాయామమానమ్। ఏతచ్చ క్వచిత్తిర్యగభిముఖస్య వస్తునో భవతి, యథా--వస్త్రాదేర్వస్తాది, క్వచిదూర్ధ్వాధరదిగవస్థితస్య భవతి--హాస్తినముదకమ్, ఊరుద్వయసముదకమితి। ఆరోహపరిణాహమానం పరిమాణమితి। ఆరోహః=ఉచ్ఛ్రాయః, పరిణాహః= విస్తారః; తాభ్యామారోహపరిణాహాభ్యాం స్వగతాభ్యాం యేన కాష్ఠాదినిర్మితేన వ్రీహ్యాది పరిమీయతే తత్పరిమాణమ్। పరిః సర్వతోభావే, సంఖ్యాపరిమాణయోర్విశేషే పృష్టే ఉన్మానాదవిశేవప్రదర్శనం ప్రసఙ్గేన తద్విశేషస్యాప్యజ్ఞానస్యాపనయనార్థమ్।

ఊర్ధ్వమానమితి। ఊర్ధ్వారోపణాద్ గురుత్వమానమున్మానమితి పూర్వోక్త ఏవార్థః। కిలశబ్దః ప్రసిద్ధౌ। పరిమాణం తు సర్వత ఇతి। ఊర్ధ్వమానమిత్యుపసమస్తమపి మానమిత్యేతదత్రాపేక్ష్యతే। ఏతదర్థమే కేచిద్ ఊర్ధ్వం మానమితి వ్యస్తం పఠన్తి। ఆయామస్తేతి। మానమిత్యపేక్ష్యతే, కర్మణి షష్ఠీ। ప్రసిద్ధస్తు పాఠః ఆయామస్త్వితి। తత్రాయామపరిచ్ఛేద్యర్థ ఉపచారాదాయామశబ్దేనోక్తః। సఙ్ఖ్యా బాహ్యా తు సర్వత ఇతి। పూర్వోక్తాదున్మానాదేః సర్వతో బాహ్యా, తత్రానన్తర్భావాత్। తస్యాశ్చ సంఖ్యాయతేఽనయేతి నిర్వచనం భేదగణనలక్షణత్వం వ్యాఖ్యాతవ్యమిత్యనుసన్ధాతవ్యమ్ ।।

అసమాసే నిష్కాదిభ్యః ।। 5.1.20 ।।

ఠఞో౽పవాద ఇతి। యేన నాప్రాప్తిన్యాయేన నిష్కాదిభ్యో హి ద్రోణపర్యన్తేభ్యః పరిమాణశబ్దాత్షష్టిశబ్దాట్ఠకః పర్యుదాసే ఠఞేవ ప్రాప్నోతి, అతస్తస్యైవాయమపవాదః।

తదన్తాప్రతిషేధస్యేతి। తదన్తవిధావప్రతిషేధస్యేత్యర్థః। యది తర్హి తదన్తాత్ప్రత్యయో విజ్ఞాయతే, ఏవం తర్హి `వ్యపదేశివద్భావో౽ప్రాతిపదికేన' ఇతి కేవలేభ్యో నోపపద్యతే ? నైష దోషః; అస్మాసగ్రహణేన హి గ్రహణవత్పరిభాషాయా నివృత్తిరాఖ్యాతా, తన్నివృత్తౌ `యేన విధిస్తదన్తస్య' ఇతి తదన్తతా, అత్ర స్వస్య చ రూపస్య ప్రకృతత్వాత్కేవలాదపి భవతి। యస్తు మన్యతే---పూర్వత్రోపాదానసామర్థ్యాత్కేవలాదపి స్యాదితి, తస్య హి లాఘవార్థం కేవలానాం పాఠః స్యాదితి యత్ కిఞ్చిదేతత్।

ఇత ఉత్తరం చేతి। కథం పునరిష్యమాణో౽పి తదన్తవిధిర్లభ్యతే, యావతా `గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిర్న భవతి' ఇతి ప్రతిష్ఠ్యతే ? అస్యాః పరిభాషాయా అనిత్యత్వం చ తస్యా గర్గాదిషు `వాజాసే' ఇతి సమాసప్రతిషేధాద్ గమ్యతే। నిత్యత్వే హి సతి వాజశబ్దాదుత్ప్ద్యమానస్య ప్రత్యయస్య సమాసే ప్రాప్తిరేవ నాస్తీతి సమాసే ప్రతిషేధం న కుర్యాత్। ద్విశూర్పమితి। ద్వాభ్యాం శూర్పాభ్యాం క్రీతమితి తద్ధితార్థే ద్విగుం కృత్వా న తావగదేషా లుగన్తా ప్రకృతిరితి `సంఖ్యాపూర్వపదాదపి `శూర్పాదఞ్న్యతరస్యామ్' ఇత్యఞేవ క్రియతే, తస్య `అధ్యర్ధపూర్వద్విగోర్లుగసంజ్ఞాయామ్' ఇతి లుక్। ద్విశౌర్పికమితి। `పరిమాణాన్తస్యాసంజ్ఞాశాణయోః' ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః। యదుక్తమ్--`ఇత ఉత్తరం సంఖ్యాపూర్వపదానం తదన్తవిధిరిష్యతే' ఇతి, యచ్చోక్తమ్--`లుగన్తాయాస్తు ప్రకృతేర్నేష్యతే' ఇతి, తదుభయమాప్తాగమేన స్థిరీకర్తుమాహ--తథా చోక్తమిత్యాదినా ।।

శతాచ్చ ఠన్యతావశతే ।। 5.1.21 ।।

కనో౽పవాద ఇతి। ఉత్తరసూత్రేణ ప్రాప్తస్య।

శతకమితి। `తదస్య పరిమాణమ్' ఇతి వర్త్తమానే `సంఖ్యాయాః సంజ్ఞాసంఘసూత్రాధ్యయనేషు' ఇతి సంఘే ప్రత్యయార్థే వివక్షితే ఉత్తరసూత్రేణ కనేవ భవతి। ప్రత్యయార్థోఽత్ర సజ్ఘ ఇతి। శతమధ్యాయానాం పరిమాణం యస్య నిదానాఖ్యస్య గ్రన్థస్య స ఇహ ప్రత్యయార్థః, స చ శతసంఖ్యావచ్ఛిన్నాధ్యాయసముదాయాత్మక ఇతి సంఘః ప్రత్యయార్థో భవతి। శతమేవ వస్తుత ఇతి। శతాత్తస్యానన్యత్వాత్ తతశ్చ ప్రకృత్యర్థాన్న భిద్యతే,యదేవాధ్యాయానాం శతం ప్రకృత్యాభిధీయతే ప్రత్యయాన్తేనాపి తదేవేతి నేహ ప్రకృత్యర్థాత్ప్రత్యయార్థస్య భేదః। ఏతేన యత్రావ్యతిరిక్తః ప్కయ్యయార్థాత్ప్రకృత్యర్థస్తత్ర ప్రతిషేధో భవతి, న వ్యతిరిక్త ఇత్యేతదాఖ్యాతమ్। నను చ `సంఘే చానౌత్తరాధర్యే', `సజ్ఖ్యాయాః సంజ్ఞాసంఘసూత్రాధ్యయనేషు' ఇత్యత్ర చ ప్రాణిసమూహే సంఘశబ్దో గృజ్యతే, తత్కథమత్ర గ్రన్థవిషయో గృహ్యతే ? ఉపచారేణేత్యదోషః। యది వా సంజ్ఞాసంఘసూత్రే శబ్దసాహచర్యాద్విశిష్టః సంఘో గృహ్యతే, `సంఘే చానౌత్తరాధర్యే' ఇత్యత్రాపి `ఛన్దోనామ్ని' ఇత్యతశ్ఛన్దోగ్రహణానువృత్తేః ప్రాణీ గృహ్యతే। ఇహ తు యత్నాన్తరాభావాద్గ్రన్థస్యాపి గ్రహణమిత్యదోషః। నను చ శతేఽభిధేయే న భవితవ్యమ్, ఇహచ శత్యం శాటకశతమ్, శతికం శాటకశతమిత్యుక్తే శతం ప్రతీయత ఏవ తత్కిమితి ప్రతిషేధో న భవతి ? ఇత్యత ఆహ--వాక్యేనేత్యాది। శత్యశతికశబ్దౌ సామాన్యశబ్దౌ, సామాన్యశబ్దాస్చ ప్రకరణాదికమన్తరేణ న విశేషే వర్త్తన్తే। న యావచ్ఛాటకశతమిత్యేతత్పదాన్తరం ప్రయుజ్యతే తావత్ప్రత్యయార్థస్య శతత్వం నావసీయతే। తస్మాత్పదాన్తరసన్నిధౌ గమ్యమానత్వాద్వాక్యార్థోఽసౌ భవతి। న శ్రుత్యేతి। గమ్యతే ఇతి సమ్బన్ధః। యత్ర ప్రత్యయాన్తేన పదాన్తరనిరపేక్షేణ ప్రత్యయార్థస్య శతత్వమాఖ్యాయతే, తత్ర శ్రుత్యా ప్రత్యయాన్తశ్రవణమాత్రేణైవ గమ్యతే, యథా ప్రత్యుదాహరణే శతం పరిమాణమస్య శతకమిత్యుక్తే గమ్యతే-ఏకత్ప్రత్యయార్థోఽపి శతమేవేతి। ఇహ తు వాక్యాచ్ఛతత్వం ప్రతీయతే। న చ పదసంస్కారకాలే వాక్యార్థస్యాఙ్గభావోఽస్తి, తదా తస్యానుపథానాత్। ప్రకృత్యర్థాదవ్యతిరిక్తే ప్రత్యయార్థే ప్రతిషేధో భవతి, న హ్యతిరిక్తే వాక్యగమ్య ఇత్యేతదాప్తవచనేన ద్రఢయితుమాహ--తథా చోక్తమిత్యాది। శతప్రతిషేధే కర్త్తవ్యే ప్రకృత్యర్థాదన్యస్య చ ప్రత్యయార్థస్య శతత్వే సత్యప్రతిషేధః। ఏతదుక్తం భవతి-- యత్రాన్యత్ ప్రకృత్యర్థం శతమ్, అన్యత్ప్రత్యయార్థశతమ్, తత్ర విధిరేవ భవతి న ప్రతిషేధః।

కేన పునః సమాసే ప్రాప్నోతి యతస్తత్ప్రతిషేధార్థమసమాసానుకర్షణార్థశ్చకారః క్రియతే ? ఇత్యాహ--ప్రాగ్వతేరిత్యాది ।।

సంఖ్యాయా అతిశదన్తాయాః కన్ ।। 5.1.22 ।।

పఞ్చకః పట ఇతి। లౌకిక్యాః సంఖ్యాయా ఉదాహరణమ్। బహుక ఇతి। పారిభాషిక్యాః। చాత్వారింశత్క ఇతి। `ఇసుసుక్తాన్తాత్కః'।

అర్థవతస్తిశబ్దస్య గ్రహణాదితి। అర్థవద్రగ్రహణపరిభషయా। డతేరితి। ఇత్యవయవస్య తిశబ్దస్యేత్యర్థః। పర్యుదాసో న భవతీతి। న హ్యసావర్థవలాన్। కతిక ఇతి। కా సంఖ్యా పరిమాణం యేషామితి `కిమః సంఖ్యాపరిమాణే ఇతి చ' ఇతి ఇతిః। సప్తతిశబ్దే తు సప్తదశదర్థాభిధాయినః సప్తశబ్దాత్పరిమాణోపాధికాదస్యేతి షష్ఠయర్థే తిప్రత్యయో బవతీతి తిశబ్దోఽర్థవాన్। ఏవం నవతిశబ్దే। అశీతిశబ్దే తు యద్యప్యశీశబ్దస్యాష్టస్వన్యత్ర న దృష్టః ప్రయోగః। శాస్త్రే త్వేషా వ్యవస్థా--అష్టానామశీభావస్తిశ్చ ప్రత్యయ ఇతి। విశతిశబ్దే తు ద్వయోర్దశతోర్విన్భావః శతీశ్చ ప్రత్యయ ఇతి తిశబ్దోఽనర్థక ఏవ, తతశ్చ తతః కన్ భవత్యేవ- వింశతికః। ఏవం చ కృత్వా `విశతికాత్ఖః శతమానవిశతికః' ఇతి నిర్ద్దేశ ఉపపద్తే; కిన్తు `విశతిత్రింశద్భ్యాం డ్వునసంజ్ఞాయామ్' ఇత్యసంజ్ఞాయాం డువున్విధానాత్సంజ్ఞాయామేవ కన్ భవతి। `అతిశదన్తాయాః' ఇత్యత్రాన్తగ్రహణమేకసప్తత్యా క్రీతమిత్యత్రాపి పర్యుదాసార్థమ్, అన్యథా ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా న స్యాత్ ।।

వతోరిడ్ వా ।। 5.1.23 ।।

తస్య త్వనేనేతి। `చరేష్టః' ఇత్యాదివత్ప్రత్యయాన్తరం త్విణ్న భవతి; టిత్కరణసామర్థ్యాత్। అస్త్వన్యట్టిత్కరణస్య ప్రయోజనం టిత ఇతి జీబ్యథా స్యాత్ ? అత ఇత్యధికారే జీప్, న చైషోఽకారాన్తః, టిత్కరణసామర్థ్యాదనదన్తాదపి జీప్ స్యాత్, యథా-- డిత్యభస్యాప్యనుబన్ధకరణసామర్థ్యాత్ సరజ ఇత్యత్ర టిలోపః। ఏఘం తర్హి స్వరితత్వప్రతిజ్ఞానేన కనోఽనుకర్షణసామర్థ్యాదాగమో భవిష్యతి ? అస్త్వన్యదనువృత్తేః ప్రయోజనమ్--ఇటా బాధో మా భూత్ కనోపి విధిర్యథా స్యాదితి ? వావచనాదేవల కన్ భవిష్యతి ? ఇదం తర్హి ప్రయోజనం స్యాత్-ఇట్కనౌ వా భవతః, పక్షే సామన్యవిహితష్ఠఇతి ?

తస్మాద్వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్। నను నేహ కన్గ్రహణమస్తి, యదపి ప్రకృతమ్, తదపి ప్రథమానిర్దిష్టమ, షష్ఠీనిర్దిష్టేన చేహార్థః, వతోరితి పఞ్చమీ కనితి ప్రథమాయాః షష్ఠీ ప్రకల్పయిష్యతి--`తస్మాదిత్యుత్తరస్య' ఇతి। తావత్క ఇతి। తత్పరిమాణమస్య `యత్తదేతేభ్యః పరిమాణే వతుప్', `ఆ సర్వనామ్నః'।।

వింశతిత్రిశద్భ్యాం డ్వునసంజ్ఞాయమ్ ।। 5.1.24 ।।

వింశక ఇతి। `తి వింశతేర్డితి' ఇతి తిశబ్దస్య లోపః, `అతో గుణే' ఇతి పరరూపత్వమ్। యస్యేతి లోపస్తు న భవతి, `అసిద్ధవదత్రాభాత్' ఇతి తిలోపస్యాసిద్ధత్వాత్। నను సుబన్తాత్తద్ధితోత్పత్తిః, తతశ్చాన్తర్వర్తి_నీం విభక్తిమాశ్రిత్య పదసంజ్ఞా భవతి, తత్కథం పరరూపత్మ్; యా తు డ్వునమపేక్ష్య భసంజ్ఞా, సా యేన నాప్రప్తిన్యాయేన `స్వాదిషు' ఇతి యా పదసంజ్ఞా తామేవ వాధతే, న `సుప్తిఙన్తం పదమ్' ఇత్యేతామపి ? ఏతామపి బాధతే। కథమ్ ? పరత్వాత్। అత ఏవ `సామన్యః' ఇత్యాదౌ నలోపాద్యభావః।

కథం పునరత్రేతి। త్రింశత్కమధికృత్య ప్రశ్నప్రతిచనే। వింశతిశబ్దాత్తు కనః సిద్ధిః ప్రాగేవ ప్రతిపాదితా। యదా తు ద్వయోర్దశతోర్వలిశభావస్తిశ్చ ప్రత్యయ ఇతి పక్షః, తదా వింశతికమప్యధికృత్య భవతః ।।

కంసాట్టిఠన్ ।। 5.1.25 ।।

కంసశబ్దోఽయం కాంస్యపాత్రవాచీ పరిమాణశబ్దో గృహ్యతే, పూర్వోత్తరైః పరిమాణశబ్దైః సాహచర్యాత్, న లోహవిశేషవచనః, నాప్యుగ్రసేనసుతవచన ఇతి దర్శయతి। ఠఞోఽపవాగద ఇతి। ఇకార ఉచ్చారణార్థ ఇతి। ఏవం చ ప్రక్రియాలాఘవాయ టికనేవ వక్తవ్యః ? తథా తు న కృతమిత్యేవ।

అధికం ఇతి। అర్ధశబ్దః కార్షాపణస్యార్ధే నిరూఢ ఇతి భాగవదపేక్షయార్ధేऽసామర్థ్యం నాశఙ్కనీయమ్।

అపర ఆహ--ప్రకరణాదివశేన భాగవద్విశేషే నిశ్చితే సతి నాసామర్థ్యమితి ॥

శూర్పాదఞన్యతరస్యామ్ ॥ 5.1.26 ॥

ఠఞోऽపవాద ఇతి। శూర్పశబ్దస్య పరిమాణవాచిత్వాత్। యద్యపి పరిపవనవిశేషః శూర్పమ్, తథాపి విశిష్టసంస్థానం ధాన్యాదేః పరిమాణమపి। శూర్పపరిమితో వా వ్రీద్యదిః శూర్పశబ్దేనోచ్యతే॥

శతమానవిశతికసహస్రవసనాదణ్ ॥ 5.1.27 ॥

ఠకఠఞోరపవాద ఇతి। శతమానం। పరిమాణమ్, సహస్రం సంఖ్యా; తాభ్యాం ఠఞోऽపవాదః। వింశత్యా క్రీతం వింశతికం సంజ్ఞాశబ్దోऽయమ్, అసంజ్ఞాయామ్ `వింశతిత్రింశద్భ్యాం డ్వునసంజ్ఞాయామ్' ఇతి డ్వునా భవితవ్యమ్, సా యది పరిమాణస్య సంజ్ఞా ? తదా తతోऽపి ఠఞోऽపవాదః। అథ త్వర్థాన్తరస్య, తతష్ఠకః। వసనశబ్దాత్తు ఠక ఏవ ॥

అధ్యర్ధపూర్వద్విగోర్లుగసఞ్జ్ఞాయామ్ ॥ 5.1.28 ॥

అధ్యారూఢమర్ద్ధమస్మిన్నత్యధ్యర్ధమ్, ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్యేతి బహువ్రీహిః। అధ్యర్ధపూర్వద్విగోరితి సమాహారద్వన్ద్వః, సౌత్రః పుంల్లిఙ్గనిర్ద్దేశః। తస్మాదధ్యర్ధపూర్వాత్ప్రాతిపదికాద్ ద్విగోశ్చ పరస్యేతి। తేన `అధ్యర్ధపూర్వద్విగోః' ఇతి పఞ్చమ్యాశ్రితేతి లక్ష్యతే। యద్యేవమ్, ద్విగోర్లుకి తన్నిమిత్తగ్రహణమ్, ద్విగోర్నిమిత్తం యస్తద్ధితస్తస్య లుగ్ భవతీతి వక్తవ్యమ్, ద్వాభ్యాం శూర్పాభ్యాం క్రీతం ద్విశూర్పమ్, ద్విశూర్పేణ క్రీతం ద్విశౌర్పికమిత్యత్ర ద్వితీయస్య మా భూత్। తథార్థవిశేషాసంప్రత్యయే తన్నిమిత్తాదపి యత్ర తద్ధితార్థద్విగునా సహార్థో న భిద్యతే, తత్రాతన్నిమిత్తాదపి। స తద్ధితో యస్య నిమిత్తం న భవతి తస్మాదపి ద్విగోః పరస్య లుగ్భవతీతి వక్తవ్యమ్-ద్వయోః శూర్పయోః సమాహారో ద్విశూర్పీ, ద్విశూర్ప్యా క్రీతమిత్యపి విగ్రహే ద్విశూర్పమిత్యేవ యథా స్యాత్। తస్మాద్ ద్విగోరితి నైషా పఞ్చమీ, కా తర్హి ? షష్ఠీ--ద్విగోర్యస్తద్ధితః। కశ్చ ద్విగోస్తద్ధితః ? యస్తస్య నిమిత్తం యస్మిన్ ద్విగుర్భవతి। ద్విశూర్ప్యా క్రీతమిత్యత్ర త్వనభిధానాత్ప్రత్యయో న భవిష్యతి। త్రైశబ్ద్యం హి నః సాధ్యమ్ద్వాభ్యాం శూర్పాభ్యాం క్రీతమ్, ద్విశూర్పమ్, ద్విశూర్ప్యా క్రీతమితి; తత్ర ద్వయోః శబ్దయోః సమానార్థయోరేకేన విగ్రహ ఏవ ద్విశూర్ప్యా క్రీతమితి, న తు వృత్తిః, అనభిధానాత్। అపరేణ విగ్రహశ్చ వృత్తిశ్చ-ద్వాభ్యాం శూర్పాభ్యాం క్రీతం ద్విశూర్పమితి, అవ్యవికన్యాయేన। వ్యాఖ్యాతోఽవ్యవికన్యాయః। ఇదం తావదర్థతత్త్వమ్, `ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇత్యత్ర చ వృత్తికారేణాప్యేవమేవ వ్యాఖ్యాతమ్, ఇహ తు తదనుసారేణ గమ్యమానత్వాన్నైవం వివిచ్య వ్యాఖ్యాతమ్, యస్య తద్ధితస్య లుగిష్యతే సోఽపి ద్విగోః పర ఇత్యేతావతా ద్విగోః పరస్యేత్యుక్తమ్। పాఞ్చలోహితికమ్, పాఞ్చకలాపికమితి। పఞ్చ లోహిన్యః పరిమాణమస్య, పఞ్చ కలాపాః పరిమాణమస్యేతి విగృహ్య తద్ధితార్థే సమాసః, `తదస్య పరిమాణమ్' ఇతి ఠఞ్, `భస్యాఽఢే తద్ధితే' ఇతి పుంవద్భావాల్లోహినీశబ్దస్యేకారనకారయోర్నివృత్తిః, పరిమాణవిశేషస్య నామధేయే ఏతే।

ప్రత్యయాన్తస్య విశేషణమసంజ్ఞాగ్రహణామితి। న తు సన్నిహితస్యాపి ద్విగోః; అసంజ్ఞాయామితి సప్తదమీనిర్ద్దేశాత్। వార్త్తింకకారస్తు మన్యతే-- `ద్విగువిశేషణమసంజ్ఞాగ్రహణం పఞ్చలోహిత-పఞ్చకలాపశబ్దావపి ద్విగూ కృతతద్ధితలుకావేవ సంజ్ఞే, తతో నార్థోఽసంజ్ఞాయామితి ప్రతిషేధేన' ఇతి, తదాహ-- `సంజ్ఞాప్రతిషేధానర్థక్యం చ తన్నిమిత్తత్వాల్లోపస్య' ఇతి। తస్యాః సంజ్ఞాయాః లోప ఏవ నిమిత్తమిత్యర్థః।

అధ్యర్ద్ధశబ్దః సంఖ్యైవేతి। సంఖ్యావాచ్యేవేత్యర్థః। అధ్యర్ద్ధస్యాప్యేకాదివత్ పరిచ్ఛేదహేతుత్వాత్। అత ఏవాధ్యర్ద్ధేన క్రీతమధ్యర్ద్ధకమతి సంఖ్యాలక్షణః కన్ భవతి, అధ్యర్ద్ధకంసమిత్యాదౌ తద్ధితార్థే ద్విగుశ్చ। క్వచిదితి। కన్సమాసోత్తరపదవృద్ధిభ్యోఽన్యత్ర।

సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే ఇతి। యదా సకృత్ఫలాం తాం క్రియామభినిర్వర్త్య తామేవ కుర్వన్నర్ధే నివర్త్తతే, తదా కృత్వసుచోఽభావదధ్యర్ధ కరోతీత్యేవ భవతి ।।

విభాషా కార్షాపణసహస్రాభ్యామ్ ।। 5.1.29 ।।

అధ్యర్ధసహస్రమితి। `శతమానవిశతిక' ఇతి విహితస్యాణో లక్, అలుక్పక్షే `సంఖ్యాయాః సంవత్సరసంఖ్యస్య చ' ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః, ఇదానీమేవ హ్యుక్తమ్--`అధ్యర్ధశబ్దః సంఖ్యైవ' ఇతి।

అధ్యర్ధసువర్ణమితి। ఠఞో లుగ్, న తు ఠకః, ఆర్హాదిత్యత్ర క్రియానిమిత్తకస్య పరిమాణస్య గ్రహణాద్। యేషాం తు రూఢిపరిమాణస్య తత్ర గ్రహణమ్, తన్మతే ఠకో లుక్। అధ్యర్ధసౌవర్ణికమితి। పరిమాణాన్తస్యేత్యుత్తరపదవృద్ధిః, తత్ర హ్యన్మానస్యాపి గ్రహణమ్; శాణప్రతిషేధాత్। అధ్యర్ధే కార్షాపణస్య, ద్విగౌ సహస్రస్యేత్యేవమత్ర యథాసంఖ్యం నేష్యతే।।

ద్విత్రిపూర్వాన్నిష్కాత్ ।। 5.1.30 ।।

అధ్యర్ధపూర్వగ్రహణముత్తరార్థమనువర్త్తతే, ఇహ తు న సమ్బధ్యతే। ద్విగుగ్రహణం తు సమ్బధ్యతే, ద్వయోర్నిష్కం త్రయాణాం నిష్కమితి షష్ఠీసమాసే మా భూత్। అత్ర చ వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్; అన్యథా `అద్యర్ధపూర్వాద్ ద్విత్రిపూర్వాచ్చ నిష్కాత్' ఇతి సముచ్చయో విజ్ఞాయేత। ద్వినైష్కికమితి। `గ్రాగ్వతేష్ఠఞ్', `పరిమాణాన్తస్య' ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః। ద్విత్రిభ్యాం నిష్కాదిత్యేవ సిద్ధే పూర్వగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్ ।।

విస్తాచ్చ ।। 5.1.31 ।।

చకారేణానుకృష్యత ఇతి। తేన చానుకృష్టముత్తరత్ర నానువర్త్తతే ఇత్యుత్తరత్రానువృత్త్యభావ ఇతి భావః। బిస్తశబ్దః పరిమాణవాచీ ।।

వింశతికాత్ఖః ।। 5.1.32 ।।

`శతమానవిశతిక' ఇత్యణి ప్రాప్తే తస్య చ లుకి ఖోఽత్ర విధీయతే।

ఖార్యా ఈకన్ ।। 5.1.33 ।।

ఖారి పరిమాణమితి ఠఞి ప్రాప్తే తస్య చ లుకి ఈకన్విధీయతే।

కేవలాయాశ్చేతి। `అధ్యర్ద్ధపూర్వద్విగోః' ఇత్యధికారాత్కేవలాయా న ప్రాప్నోతీతి వచనమ్। అథాధ్యర్ధపూర్వేతి న సమ్బధ్యేత, తతః కేవలాయామీకనశ్చరితార్థత్వాదధ్యర్ధపూర్వద్విగోర్లుక్ ప్రాప్నోతి, దీర్ఘోచ్చారణం కిమర్థం నేకనేవోచ్యేత, సవర్ణదీర్ఘత్వే సతి సిద్ధమ్ ? యస్యేతిలోపః ప్రాప్నోతి, ఇకారోచ్చారణసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి, అన్యథా కనమేవ విదధ్యాత్, `కేఽమః' ఇతి హ్రస్వత్వే కృతే సతి సిద్ధమ్। అవగ్రహః ప్రాప్నోతి ? న లక్షణేన పదకారా అనువర్త్త్యాః, పదకారైర్నామ లక్షణమనువర్త్త్యమ్ ।।

పణపాదమాషశతాద్యత్ ।। 5.1.34 ।।

పద్భావోఽత్ర న భవతీతి। `పద్యత్యతదర్థే' ఇత్యనేన। కిం కారణమిత్యాహ--ప్రాణ్యఙ్గస్యేతి। `పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేషు' ఇత్యత్ర తావత్ ప్రాణ్యఙ్గస్య పాదస్య గ్రహణం తస్యైవాజ్యాదిభిర్గతివచనైః సబన్ధసద్భావాత్ పద్యతీత్యాదావపి తస్యైవానువృత్తిః। ఇహ తు పరిమాణమితి। గృహ్యతే ఇతి శేషః। పణమాభ్యాం సాహచర్యాదితి భావః ।।

శాణాద్వా ।। 5.1.35 ।।

ఠఞోఽపవాద ఇతి। యద్యప్యున్మానవచనః శాణశబ్దః, తథాప్యార్హాదిత్యత్ర క్రియాపరిమాణస్య గ్రహణాదస్యపి పర్యుదాసాత్ఠఞ ఏవ ప్రసఙ్గ ఇతి భావః।

శతాచ్చేతి వక్తవ్యమితి। పూర్వేణ నిత్యే యతి ప్రాప్తే వచనమ్। యదభావపక్షే సఙ్ఖ్యయాలక్షణస్య కనో లుక్ ।।

ద్విత్రిపూర్వాదణ్ చ ।। 5.1.36 ।।

వార్త్తికే దర్శనాత్సూత్రే ష్వేతత్ప్రక్షిప్తమ్। త్రైరూప్యం భవతీతి। అణ్యేకమ్, యతి ద్వితీయమ్, ఠఞో లుకి తృతీయమ్ ।।

తేన క్రీతమ్ ।। 5.1.37 ।।

తేషామితి। అస్య సమర్థవిభక్తయ ఇత్యనేనైవ సమ్బన్ధః, న ప్రత్యయార్థ ఇత్యనేన। న హి తేషాం ప్రత్యయానాం ప్రత్యయార్థా నిర్దిశయన్తే ఇత్యన్వయో ఘటతే। ఓదనపాకం పచతీతివద్వా కథఞ్చిదన్వయః।

తేనేతి మూల్యాదితి। మూల్యభూతార్థాభిధాయినః కరణే యా తృతీయా సా చేహ సమర్థవిభక్తిరిత్యర్థః। మూలేనానామ్యం మూల్యమ్=లాభ ఇత్యుక్తమ్। అన్యత్రేతి। అమూల్యాదకరణే వా యా కృతీయా తత్రేత్యర్థః। అనభిధానాదేవేతి। ఏవకారః పౌనర్వచనికః। కిఞ్చ- ప్రస్థాదయః శబ్దా నియతపరిమాణానామర్థానాం వాచకా న మాత్రయాపి న్యూనాధికభావే ప్రవర్త్తన్తే, న హి యథా జలమితి ప్రస్థేఽపి భవతి, కుడవేఽపి భవతి, యథా వాగ్నిరితి భ్రాష్ట్రాగ్నావపి భవతి, దావాగ్నావపి భవతి; యథా వా ఏకో వ్రీహిః సమ్పన్నః ఇత్యాదౌ జాత్యాత్మనా సర్వాసాం వ్యక్తీనామైక్యం ప్రతీయతే, తథా ప్రస్థాదిషు భవతి। తస్మాత్తేషు విభక్తయభావే యావతస్యే వాచకాస్తావదేవ గమ్యతే। వాక్యే తు ప్రస్థాభ్యామ్, ప్రస్థైరితి ద్వివచనబహువచనబలాత్తావతోఽనేకస్యావగతిర్భవతి।

ద్వకమ్, త్రికమితి। అత్ర హి ప్రకృతేరేవ వాచ్యే ద్విత్వబహుత్వే విభక్తిస్తు కరణత్వమాత్రమాచష్టే, సా చ ప్రకృతిర్వృత్తావపి విద్యతే। న హ్యేకేన ముద్రేనేతి। ఏకయా ముద్గవ్యక్త్యేత్యర్థః। జాత్యాఖ్యాయాం త్వేకవచనాన్తాదపి భవత్యేవ। నను యద్ నిష్కేణ క్రీతం తస్య నిష్కో వస్నో భవతి, తతశ్చ `సోఽస్యాంశవస్నభృతయః' ఇత్యేవ సిద్ధః ప్రత్యయః, నార్థ ఏతేన ? ఏవం తర్హి యస్య శతం మూల్యం న భవత్యథ చ తేన క్రీతం కార్యవశాతదర్థమిదమ్ ॥

తస్య నిమిత్త సంయోగోత్పాతౌ ॥ 5.1.38 ॥

శుభాశుభసూచక ఇతి। తత్ప్రయోజక ఇతివత్షష్ఠీసమాసః। మహాభూతానామితి। పృథివ్యాదీనామ్। దక్షిణాక్షిస్పన్దనమితి। పాఞ్చభౌతికశరీరే ద్రవ్యమేవ చ క్రియారూపేణ పరిణమతే ఇతి దక్షిణాక్షిస్పన్దనం మహాభూతపరిణామః, తస్య చ శుభస్య ప్రతి నిమిత్తత్వమ్; జ్ఞాపకహేతుత్వాద్, న తు కారకహేతుత్వాత్। వాతికమితి। శమనకోపనే ఏవాత్ర ప్రత్యయార్థౌ, న తు నిమిత్తం తాభ్యాం విశేష్యతే। ప్రకరణాదినా చ తయోరన్యతరావసాయః।

సన్నిపాతః=వాతాదీనాం యుగపదుద్భవః ।।

గోద్వ్యచోఽసంఖ్యాపరిమాణాశ్వాదేర్యత్ ।। 5.1.39 ।।

ఠఞాదీనామితి। ఆదిశబ్దేన ఠకో గ్రహణమ్। అతద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిః, బహువచనం తు ఠక ఏవైకస్య విషయవహుత్వమాశ్రిత్య కృతమ్, ఠకోఽపవాద ఇత్యర్థః। కిం పునఃకారణమేవం వ్యాఖ్యాయతే ? సంఖ్యాపరిమాణాశ్వాదివర్జితాద్గోద్వ్యచష్ఠక ఏవ ప్రాప్తత్వాత్। బ్రహ్మవర్చసాదితి। బ్రహ్మణో వర్చో వ్రహ్యవర్చసం వృత్తస్వాధ్యాయసంపత్, `బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చసః' ఇత్యచ్ సమాసాన్తః ।।

పుత్రాచ్చ చ ।। 5.1.40 ।।

కథం పుత్రీయః క్రతురితి, న హి క్రతుః సంయోగ ఉత్పాతో వా భవతి ? సంయుజ్యతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా క్రతురపి సంయోగ ఏవ। యేన యాగాదికరణేన పురుషః ఫలేన సంయుజ్యతే స యాగాదిరపి సంయోగః, న కేవలం సమ్బన్ధ ఏవేత్యర్థః। ఏతేన `పురోడాశసం లోక్యమ్' ఇత్యాదివ్యాఖ్యాతమ్ ।।

సర్వభూమిపృథివీభ్యామణఞౌ ।। 5.1.41 ।।

సంయోగోత్పాతౌ ప్రతి యథాసంఖ్యం న భవతి, తయోః ప్రత్యయార్థవిసేషణత్వేన ప్రకృతిభ్యాం ప్రత్యయాభ్యాం చాసమ్బన్ధాత్ ।।

తత్ర విదిత ఇతి చ ।। 5.1.43 ।।

యోగవిభాగో యథాసఙ్ఖ్యనిరాసార్థః, ఉత్తరార్థశ్చ ।।

తస్య వాపః ।। 5.1.45 ।।

తస్యేతి వాపాపేక్షయా కర్మణి షష్ఠీ, న తు కర్త్తరి, తేన దేవదత్తస్య వాపః క్షేత్రమిత్యాదౌ న భవతి ।।

తదస్మిన్ వృద్ధ్యాయలాభశుల్కోపదా దీయతే।। దీయత ఇత్యేకవచాన్తం వృద్ధ్యాదిభిః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యత ఇతి। తేన వృద్ధయాదీనాం బహుత్వేఽపి బహువచనం న భవతీతి భావః। ప్రత్యేకం సమ్బన్ధస్తు ద్వన్ద్వపర్త్తినాం పదానాం బుద్ధ్యా నిష్కర్షాల్లభ్యతే ఏతచ్చ దీయత ఇత్యస్య విసేషణస్య వృద్ధ్యుపక్రమత్వ ఉక్తమ్, యదా తు యత్త్రత్వథమాసమర్థ దీయతే చేత్తద్భవతీత్యేవముపక్రమ్యతే, పశ్చాత్తు కిం పునస్తద్దీయత ఇత్యపేక్షాయాం వృద్ధ్యాదయః సంతద్యన్తే తదా న కిఞ్చిద్యత్నసాధ్యమ్। ఉత్తమర్ణధనాతిరిక్తమితి। ఉత్తమర్ణేన యద్దత్తమ్ ధనం తస్మాదధికమిత్యర్థః, సంజ్ఞా వృద్ధిస్తు న గృహ్యతే; ఆయాదిభిః సాహచర్యాత్। ఉపాదానమూలాతిరిక్తమితి। పటాదీనాముపాదానం తన్త్వాది, తస్య మూలముత్పత్తికారణం ద్రవ్యమ్, తస్మాదధికం పటాది విక్రయేణ యల్లభ్యతే స లాభః, నిర్వేశో భృతిః, రక్షానిమిత్తకో నిర్వేశో రక్షానిర్వేశః, సమ్బన్ధషష్ఠ్యా సమాసః। శుల్కగ్రహణం ప్రపఞ్చార్థమ్, తస్యాప్యాయవిశేషత్వాత్, తథా చ `ఠగాయస్థానేభ్యః' ఇతి శుల్కస్థానాదపి భవతి శౌల్కశాలిక ఇతి। యత్ర గ్రామాదౌ వృద్ధ్యాది దీయతే తత్ర ప్రత్యయో విధీయమానః సంప్రదానే న ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ--చతుర్థ్యర్థ ఉపసంఖ్యానమితి। సిద్ధం త్వితి। వివక్షాతః కారకాణి భవన్తీతి సంప్రదానస్యైవాధికరణత్వేన వివక్షితత్వాత్సిద్ధమిష్టమిత్యర్థః। క్వ యథేత్యాహ--సమమితి ।।

పూరణార్ధ్వాట్ఠన్ ।। 5.1.47 ।।

పూరణవాచిన ఇతి। పూర్యతే యేనార్థః స పూరణః, తద్వాచిన ఇత్యర్థః। ఏతేన `పూరణ' ఇత్యర్థస్యేదం గ్రహణమ్, న తు ప్రత్యయస్యేతి దర్శయతి। యది తు పూరణగ్రహణం స్వర్యేత తతః స్వరితేనాధికారగతిర్భవతీతి `తస్య పూరణే డట్' ఇతి పూరణాధికారవిహితా డటాదయః ప్రత్యయా గృహ్యేరన్, యథా-గోస్త్రియోరిత్యత్ర స్త్ర్యధికారవిహితాష్టాబాదయః, తతశ్చ `పూరణాద్భాగే తీయాదన్' ఇత్యనన్తాన్న స్యాత్, అర్థగ్రహణే తతోఽపి భవతి, తహన్తమపి హి పూరణ ఏవార్థే వర్త్తతే, స్వార్థికత్వాదనః। తస్మాదర్థగ్రహణమేవ న్యాయ్యమ్। ఠక్టిఠనోరపవాద ఇతి। పూరణాదార్ఛీయస్య ఠకోఽపవాదః। అర్ద్ధాదపిఅర్ద్ధాచ్చేతి వక్తవ్యమితి టిఠనః। స్త్రియాం చ విశేషః, టిఠని హి సతి జీప్ స్యాత్, ఠని తు టాప్ భవతి। అర్ద్ధశబ్దో రూపకార్ద్ధస్య రూఢిరితి। రూపకమ్=కార్షాపణమ్, తదీయస్య భాగస్యార్ద్ధశబ్దో వాచకత్వేన ప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః। తేనార్ద్ధిక ఇతి భాగవత్సాపేక్షత్వేనాసామర్థ్యం నోద్భావనీయమితి భావః ।।

భాగాద్యచ్చ ।। 5.1.49 ।।

భాగశ్చోఽపీతి। న కేవలమర్ద్ధశబ్ద ఏవేత్యపిశబ్దార్థః ।।

తద్ధరతి వహత్యావహతి భారాద్వంసాదిభ్యః ।। 5.1.50 ।।

ప్రకృతివిశేషణమితి । ప్రకృతిః ప్రాతిపదికమ్, తస్య విశేషణమ్, విశే,ణప్రకారమేవ దర్శయతి--వంశాదిభ్య ఇత్యాది। వంశాదిభ్య ఇతి కిమితి। భారాన్తాదితి కస్మాన్నోక్తమితి భావః। అత ఏవ

తదన్తం ప్రత్యుదాహరతి--వ్రీహిభారం వహతీతి। భారభూతేభ్యో వంశాదిభ్య ఇతి। నను వంశాదయః శబ్దాస్తే కథం భారభూతా ఇత్యత ఆహ--బారశబ్దోఽర్థద్వారేణ వంశాదీనాం విశేషణమితి। బారభూతార్థాభిధాయిత్వాద్భారభూతేభ్యో వంశదిభ్య ఇత్యుక్తమిత్యర్థః। సూత్రే తు ప్రత్యేకం సమ్బన్ధాదేకవచనమ్ ।।

వస్నద్రవ్యాభ్యాం ఠన్కనౌ ।। 5.1.51 ।।

వస్నశబ్దేన మూల్యముచ్యతే ।।

సంభవత్యవహరతి పచతి ।। 5.1.52 ।।

ప్రమాణానతిరేక ఇతి। ఆధారగ్రమాణాదాధేయప్రమాణస్యానాధిక్యమిత్యర్థః। తదుపస్ర్జనే చ ధారణే సంభవతేర్వృత్తిరితి సకర్మకత్వమ్। ఉపసంహరణమవహార ఇతి। ఆధారప్రమాణాదాధేయప్రమాణస్య న్యూనతేత్యర్థః, తదుపసర్జనే చ ధారణేఽవహరతేర్వృత్తేః సకర్మకత్వమ్, సూత్రే స్పష్ట ఉపసర్గః। నాస్త్యత్ర నియోగ ఇతి। నియోగః=అవశ్యమ్భావః। తత్పచతీతి ద్రోణాదణ్ చేతి। పచతిగ్రహణం సమ్భవత్యవహరతీతి నివృత్త్యర్థమ్, ద్రోణపరిమితే చ వ్రీహ్యాదౌ ద్రోణశబ్దస్తస్య పాకసమ్భవాత్ ।।

ఆఢకాచితపాత్రాత్ఖోఽన్యతరస్యామ్ ।। 5.1.53 ।।

ఠఞోఽపవాద ఇతి। న ఠకః, ఆఢకాదీనాం పరిమాణత్వాత్। పాత్రం భాజనమప్యస్తి, తస్య తు సమ్భవత్యాదిభిః సమ్బన్ధానుపపత్తేః, ఆఢకాచితసాహచర్యచ్చ పరిమాణస్యైవ గ్రహణమ్ ।।

ద్విగోష్ఠ్యశ్చ ।। 5.1.54 ।।

ద్వ్యాచితేతి। ఠఞో లుక్, `అపరిమాణబిస్తాచిత' ఇతి జీపః ప్రతిషేధః ।।

కులిజాల్లుక్ఖౌ చ । 5.1.55 ।।

అన్యతరస్యాంగ్రహణానువృత్త్యా లుగపి వికల్ప్యత ఇతి। తచ్చ లుక్గ్రహణాద్విజ్ఞాయతే, అన్యథా కులిజాచ్చేత్యేవ వక్తవ్యమ్, ద్విగోశ్చేత్యేవ ఖోఽన్యతరస్యామితి చ తత్ర ఠన్ఖాభ్యాం ముక్తే పక్షే ఠఞ్, తస్య `అధ్యర్ధపూర్వ' ఇతి లుక్। ఏవం రూపత్రయే సిద్ధే లుక్గ్రహణం కుర్వతః సూత్రకారస్య `లుకోఽపి వికల్ప ఇష్ట ఇతి లక్ష్యతే' ఇతి మన్యతే। వాక్తికకారస్తు ఠఞో నిత్యం లుకం మన్యమానః పూర్వసూత్రవత్ త్రైరూప్యమేవేచ్ఛన్ లుక్గ్రహణం ప్రత్యాచష్టే, `కులిజాచ్చ' ఇతి సిద్ధే లుక్కగ్రహణానర్థక్యమ్, పూర్వస్మిన్ త్రికభావాదితి ।।

సోఽస్యాంశవస్రభృతయః ।। 5.1.56 ।।

ఇహ చ శతం యస్య వక్నో భవతి స తేన క్రీతో భవతి, తత్ర తేన క్రీతమిత్యేవ సిద్ధమ్ నార్థో వస్నగ్రహణేన ? నైతదస్తి; యోగ్యతామాత్రేఽప్యస్యేదం మూల్యమితి వ్యవహారత్ ।।

తదస్య పరిమాణమ్ ।। 5.1.57 ।।

ఇహ పరిచ్ఛదహేతుమాత్రం పరిమాణమ్, న సర్వతో మానమేవ; ఉత్తరసూత్రే సంఖ్యాయాః పరిమాణేన విశేషణాత్। ఖారశతిక ఇతి। ఖారశబ్దోఽకారాన్తో వార్తికకారవచనాత్సాధుః, తేన హి `తదస్య పరిమాణమ్' ఇత్యత్ర యోగవిభాగః కర్తవ్య ఇతి దర్శయితుముక్తమ్-`అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే ఖారశతాద్యర్థమ్' ఇతి। వార్షశతిక ఇతి। యజ్ఞాదౌ పరిమాణిని ప్రత్యయః। షష్టి జీవితపరిమాణస్యేతి। సంవత్ సరేషు షష్ఠిశబ్దః,సంవత్సరసంఖ్యాయా హి జీవితం ప్రాయేణ పరిచ్ఛద్యతే, జీవితపరిచ్ఛేదద్వారేణ తద్వతోఽపి షష్టిః సంవత్సరాః పరిమాణమితి। తదస్మిన్పరిమాణిని ప్రత్యయః। నను యస్య షష్టిర్జీవితపరిమాణం షష్టిమసౌ భృతో భవతి తత్ర తమధీష్టో భృతో భూతో భావీత్యేవ సిద్ధమ్। ఏవం చ ద్విషాష్టిక ఇత్యాదౌ నైవాధ్యర్ద్ధపూర్వేతి లుక్ప్రసఙ్గః, తస్యానార్హీయత్వాత్, తతశ్చ సమర్థవిభక్తేః ప్రత్యయార్థస్య చ పునరుపాదానేన విధానమపి న కర్తవ్యమ్, న చ జీవితపరిమాణాదన్యత్ర పునర్విధానేన లుగబావ ఇత్యతే ? ఏవం మన్యే-తమధీష్ట ఇత్యత్ర కాలాదితి వర్త్తతే, న చ షష్ట్యాదయః కాలశబ్దాః। అథ కాలే సంఖ్యేయే వర్త్తమానత్వాత్తేఽపి కాలశబ్దాః ? రమణీయాదిష్వతిప్రసఙ్గః, రమణీయం కాలం భూత ఇతి। తస్మాద్యః కాలం న వ్యభిచరతి స ఏవ కాలశబ్ద ఇతి। ద్విషాష్టిక ఇతి। `సంఖ్యాయాః సంవత్సరసంఖ్యస్య చ' ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిః ।।

సంఖ్యాః సంజ్ఞాసఙ్ఘసూత్రాధ్యయనేషు ।। 5.1.58 ।।

పరిమాణోపాధికాదితి। నాత్ర రూఢిపరిమాణం గృహ్యతే, కిం తర్హి ? క్రియాశబ్దః--పరిమీయతే యేన తత్పరిమాణమ్। సంఖ్యాపి చ పరిమీయత ఇతి నాసమ్భవి విషేషణమ్, నన్వేవమప్యవ్యభిచారాదవిశేషణమ్, న హ్యపరిచ్ఛేదికా సంఖ్యాస్తి, సత్యమ్; ఇహ తు ప్రత్యయార్థస్య సంఘాదేర్యదా పరిచ్ఛేదికా సంఖ్యా తదా ప్రత్యయో యథా స్యాత్--పఞ్చ గావః పరిమాణమస్య పఞ్చకో గోసఙ్ఘ ఇతి; ఇహ మా భూత్--పఞ్చ గావః సంభూతా అస్య బ్రహ్మణసఙ్ఘస్యేతి, న హ్యత్ర సఙ్ఘస్యేయత్తాగమ్యతే, తస్మాత్ప్రత్యయార్థస్య యదా పరిచ్ఛేదికా సంఖ్యా తదా యథా స్యాదితి విసేషణమర్థవద్భవతి।

తత్రేత్యాది। ఇహాదశభ్యః సంఖ్యాః సంఖ్యేయే వర్తన్త, ?????? సఖ్యానమాత్రే। తత్ర య ఏవ శకునయః పఞ్చత్వసంఖ్యాయుక్తాః పఞ్చన్శబ్దవాచ్యాస్త ఏవ పఞ్చకశబ్దస్యాపి, తతశ్చ పరిమాణపరిమాణిభావాభావాత్స్వార్థ ఏవ ప్రత్యయో వక్తవ్యః। యదా తు వృత్తివిషయే సమ్భవత్యేవ పరిమాణీ ప్రత్యయార్థః--పఞ్చత్వసంఖ్యా పరిమాణమేషాం పఞ్చకాః శంకునయ ఇతి। పఞ్చకమధ్యయనమితి। పూర్వం తు పఞ్చకోఽధీతే ఇతి సమ్పాతాపేక్షయా పుంల్లిఙ్గనిర్ద్దేశః, `అధీతే' ఇతి చ కృత ఇత్యర్థః। యథా-ఓదనపాకం పచత్యోదనపాకం కరోతీత్యర్థః।

స్తేమే డవిధిరితి। సోమయాగేషు ఛన్దోగైః క్రియమాణా పృష్ఠాదిస్తుతిః స్తేమః। పఞ్చదశ మన్త్రాః పరిమాణమస్యేతి। సామ్నా స్తువీత, ఏకం సామ తృచే కియతే ఇతి స్తుతివిధిః। తత్ర త్రికస్య పఞ్చకృత్వ ఆవృత్త్యా పఞ్చదశ మన్త్రా భవన్తి, సప్తదశసోమే అన్త్యాయాః సప్తకృత్వ ఆవృత్తిః ఏకవిశే తృచస్య। డిత్కరణమేకవిశే టిలోపార్థమ్, త్రయస్త్రింశాదౌ టిలోపార్థం చ। పఞ్చదశః, సప్తదశ ఇత్యత్ర తు `నస్తద్ధితే' ఇత్యనేనైవ టిలోపః సిద్ధః।

శన్నృతోర్డినిరితి। `స్తోమే' ఇతి న సమ్బధ్యతే। అత్రాపి డిత్కరణం శదన్తస్య టిలోపార్థమ్। పఞ్చదశిన ఇతి। పఞ్చదశాహాని పరిమాణమేషామితి డినిః। ఏతేన త్రింశినో వ్యాఖ్యాతాః।

వింశినోఽఙ్గిరస ఇతి। `ఆఙ్గిరసాయాస్య గౌతమ' ఇత్యాదిప్రవరభేదేన భిన్నాని వింశతిరవాన్తరగోత్రాణి పరిమాణమేషామిత్యర్థః।

యోగశ్చాయం పూర్వస్యైవ ప్రపఞ్చః ।।

పంక్తివింశతిత్రింశచ్చత్వారిశత్పఞ్చాశత్షష్టిసప్తత్యశీతినవతిశతమ్ ।। 5.1.59 ।।

పంక్త్యాదయః శబాద నిపాత్యన్త ఇతి। ప్రకృతినిర్దేశస్త్వయం న భవతి; పంక్త్యాదిభ్యః ప్రకృతేఽర్థేఽధికృతః ప్రత్యయో భవతీతి పఞ్చమ్యా అనుపదానాత్, పూర్వేణైవ చ సిద్ధత్వాత్, ఉత్తరేణ నిపాతనేన సాహచయచ్చి। ప్రత్యయనిర్ద్దేశోఽపి న భవతి--

జ్యాప్రాతిపదికాత్ప్రకృతేఽర్థే పంక్తయాదయః ప్రత్యయా భవన్తీతి, లోకే శాస్త్రే చ `శతచ్ఛ ఠన్యతావశతే' ఇత్యాదౌ కేవలానాం ప్రయోగదర్శనాద్। యత్ర సముదాయః శ్రూయతే, అవయవా అనుమీయన్తే తన్నిపాతనమ్, విపరీతో విధిః। పఞ్చానామితి। అర్థగతస్య బహుత్వస్య శబ్దే సమారోపాద్ బహువచనమ్, పఞ్చశబ్దస్యేత్యర్థః। టిలోపస్తిచ్చ ప్రత్యయ ఇతి। నిపాత్యయ ఇత్యర్థః। అవయవనిపాతననాన్తరీయకత్వాత్సముదాయనిపాతనస్య। యద్వా--`నిపాతనాత్సిద్ధమ్' ఇత్యస్య పుంల్లిఙ్గవిపరిణామేనాన్వయః, కుత్వం తు చకారఙకారయోర్న నిపాత్యమ్, `చోః కుః' ఇత్యేవ సిద్ధమ్। పఞ్చ పదానీతి। పదశబ్దః పాదపర్యాయః। పంక్తిశ్ఛన్ద ఇతి। తత్పునః పదపంక్తిః, యస్య పఞ్చాక్షరాః పఞ్చ పాదా భవన్తి। ద్వయోర్దశతోరితి। దశద్వయరూపసంఖ్యేయమాచక్షాణస్య ద్విశబ్దస్యేత్యయమత్రార్థో వివక్షితః। ఏవం త్రయాణామ్ దశతామిత్యాదావపి ద్రష్టవ్యమ్। శతిచ్చ ప్రత్య ఇతి। చిత్కరణమన్తోదాత్తార్థమ్। అపదత్వం చేతి। తేన జశ్త్వచర్త్వే న భవతః। అత్ర `తదస్య పరిమాణమితి వర్త్తతే' ఇత్యుక్తమ్, ద్వౌ దశతౌ పరిమాణమస్యేత్యాదిశ్చ విగ్రహో దర్శితః। యదా తు ననువర్త్తతే తదా ద్విశదాదేర్దశబ్దర్థాభిధాయినః స్వార్థే ప్రత్యయో నిపాత్యః-- ద్వౌ దశతౌ వింశతిః, త్రయోదశతస్త్రింశద్ ఇతి; తతశ్చ స్వర్థికానాం ప్రకృతితో లిఙ్గవచనానువృత్తేద్విశబ్దాదేరివ ద్వివచనబహువచనప్రసఙ్గః। వింశత్యాది భిశ్చ దశతామభిధానమితి గవాదిభిర్వ్యైకధికరణ్యమేవ స్యాద్--గవాం వింశతిరితి, న తు వింశతిర్గావ ఇతి సామానాధికరణ్యమ్, నాపి ద్విగుః---వింశతిగవమితి, తస్మాదనువర్త్తయమ్।

అథాస్యేత్యనేన కః ప్రతినిర్దిశ్యతే ? పరిమాణీ। కః పునరసౌ ? భిన్నాని ద్రవ్యాణి--ద్వౌ దశతౌ పరిమాణమేషాం విశతిరితి। యద్యేవమ్, వింశత్యాదిభిర్ద్రవ్యాణామభిధానమితి బహువచనప్రసఙ్గాద్విశతిర్గావ ఇతి న స్యాత్, గవాం వింశతిర్గోవింశతిరితి చ న స్యాద్, వ్యతిరేకాభావాత్ ? అథాస్మిన్ పక్షే కిఞ్చిదిష్టమపి సిద్ధమ్, ఆహోస్విద్దోషాన్తమేవాస్తి ? ఇత్యాహ--ఇహ విశతిగవం త్రింశత్పూలీతి సమానాధికరణలక్షణో ద్విగుః సిద్ధః; తస్మాన్న భిన్నాని ద్రవ్యాణి పరిమాణీని, ఏతచ్చ సర్వేష్వేవ విగ్రహవాక్యేష్వస్యేత్యేకవచనేన దర్శితమ్। కస్తర్హిం పరిమాణీ ? సఙ్ఘః---ద్వౌ దశతౌ పరిమాణమస్య గోసఙ్ఘస్య `వింశతిత్రిశద్భ్యాం డ్వున్' విశకః సఙ్ఘ ఇతి న స్యాత్; సఙ్ఘాన్తరస్య పరిమాణినోఽసమ్భవాత్। అతోమయం పరిమాణిభిన్నా ద్రవ్యాణి తత్సంఘశ్చ, తత్ర సఙ్ఘపరిమాణిని వ్యధికరణప్రయోగాః, ద్రవ్యేషు తు పరిమాణిషు సమానాధికరణప్రయోగాః, తత్రైవ వింసతిర్గావః పరిమాణమస్య వింశకో గోసఙ్ఘ ఇతి భవిష్యతీత్యుచ్యేత్ ? ఏవమపి వింశతిర్గావ ఇత్యత్ర బహువచనప్రసఙ్గః, తథా సఙ్ఘస్య పరిమాణత్వే వింశతిర్గోసఙ్ఘ ఇతి ప్రాప్నోతి, న చేష్యతే, విංశక ఇత్యేవ హి తత్రేష్యతే। ఏవం తర్హి ద్వావత్ర సఙ్ఘౌ స్తః--ద్రవ్యాణామేకః, ద్రవ్యవర్గయోర్దశతోశ్చాపరః; తత్ర నిపాతనసామర్థ్యాద్దశత్సంఘే పరిమాణిని ప్రత్యయః, సఙ్ఘశ్చ సముదాయమాత్రం న ప్రాణినామేవ కిం హి నిపాతనాదలభ్యమ్, తత్ర దశత్సఙ్ఘస్య

వింశతిశబ్దేనాభిధానాద్ గోసంఘే వివక్షితే విశతిః పరిమాణమస్య విశకో గోసఙ్ఘ ఇతి చ భవిష్యతి, విశతిర్గోసఙ్ఘ ఇతి చ న భవిష్యతి, గవాం వింశతిర్గోవింశతిరితి చ భవిష్యతి। నను దశత్సఙ్ఘస్య దశతౌ గుణినౌ న గావః, తేన దశతోర్విశతిరితి ప్రాపనోతి, గవాం విశతిరితి తున సిద్ధయతి ? ఉచ్యతే; ద్రవల్యాణాం ద్రవ్యసఙ్ఘస్య దశతాం దశత్సఙ్ఘ్య చ న పారమాథికో భేదోఽస్తి, కేవలం బవుద్ధయా పరికల్ప్యతే, తతశ్చ గవాం దశతోశ్చ తాత్త్వికభేదాభావద్ధశత్సఙ్ఘమపి ప్రతిగవామపి గుణిత్వముపపద్యతే। వ్యభిచారభావాత్తు దశద్వ్యం విశతితర్న విశేష్యతే గవాదిభిరేవ తు విశేష్యతే, యథా--పటస్య శౌక్ల్యమితి భవతి, న శుక్లస్య శౌక్లామితి వ్యమిచారాభావాత్, తద్వదత్రాపి। ఐవం తావద్వ్యాధికరణప్రయోగా ఉపపాదితాః, వింశతిర్గావ ఇత్యాదికాస్తు సమానాధిక్రణప్రయోగా ఉపపాదనీయాః, ధర్మవచనా ఏతే విశత్యాదయో గుణవచనా ఇతి శుక్లాదివద్భవిష్యతి। యథా హి-పటస్య శుక్లో గుణ ఇతి గుణమాత్రే దృష్టః శుక్లశబ్దో గుణగుణినోరవ్యతిరేకవివక్షాయాం మతుబ్లోపాద్వా సమానాధికరణో బవతి శుక్లః పట ఇతి। ఏవం విశత్యాదయోఽపి।

యద్యేవమ్, యథాన్యే గుణవచనా ద్రవ్యస్య లిఙ్గసంఖ్యే అనువర్తన్తే, యథా---శుక్లం వస్త్రమ్, శుక్లా శాటీ, శుక్లః కమ్బలః, శుక్లౌ, శుక్ల ఇతి, ఏవం వింశత్యాదయోప్యనువత్తేరన్ ? ఇహ పునర్విశతిర్గావః వింశతిర్బలీవర్ద్దాః విశతిర్గోకులానీతి నిత్యమేకవచనం స్త్రీలిఙ్గం చ భవతి, శతశబ్దాత్తు నపుంసకత్వమ్, వింశతీ విశతయః శతే శతానీతి తు ప్రచయభేదవివక్షాయామేకశేషః ? అత్రోచ్యతే--యస్య ధమేస్య ధమిణా సహాభేదః ప్రతిపాద్యతే, స చేత్తేషు ప్రత్యేకపరిసమాప్తః తదా తస్యాపి ధర్మివద్భిన్నత్వాద్ ద్వివచనబహువచనే భవతః, యథా శుక్లౌ, శుక్లా ఇతి। శౌక్ల్యం హి కమ్బలేషు ప్రత్యేకపరిసమాప్తమ్, కోఽర్థః ? ఏకైకస్మిన్నపి కమ్బలే శుక్లశబ్దార్థః పుష్కలః, న మాత్రయాపి న్యూన ఇత్యర్థః। విశతిర్గావ ఇత్యత్ర తు వింశతిసంఖ్యా న ప్రత్యేకపరిసమాప్తా, కిం తర్హి ? బహుష్వితి। తద్రూపభేదాభావాదేకవచనమేవ భవతి, యథా--గావో ధనమ్, ఇన్ద్రాగ్నీ దేవతా, వేదాః ప్రమాణమితి। ధినోర్తేర్ధనం ప్రీతి హేతుః, సముదితానాం చ గవాం ప్రీతి హేతుత్వం వివక్షితమ్, నైకైకస్యా ఇతి ధనమేకం గోభిర్విశేష్యతే, తత్ర ధనాకారే బేదాభావాద్ బహువచనాభావః. ఇన్ద్రాగ్నీ దేవతేతి దివరైశ్వర్యకర్మణోర్దేవతాసఙ్ఘస్య చ దేవతాత్వమేకం ఇవిః ప్రతీతి ద్వివననాభావః। దేవతే ఇతి తూచ్యమానే ప్రత్యకమైశ్వర్య ప్రతీయేత, తతశ్చ వ్రీహియవయోరివ వికల్పః స్యాత్। వేదాః ప్రమాణమితి చతుర్ణా సముదితానాం వేదానామేకం ప్రమాణత్వం వివక్షితమితి తస్మిన్నాకారే భేదాభావాద్ బహువచనాభావః, ప్రత్యేకం తు ప్రామాణ్యే వేదాః ప్రమాణానీతి భవత్యేవ। యద్యేవమ్, త్రయశ్చత్వారః పఞ్చ షట్ సప్తేత్యత్రాప్యేకవచనప్రసఙ్గః, న హి త్రిత్వాదికమపి ప్రత్యేకపరిసమాప్తమ్ ? ఉచ్యతే; త్ర్యాదయో నిత్యం సంఖ్యేయవచనాః, న తు కదాచిదపి సంఖ్యానమాత్రవచనా ఇత్యేకేన ధ్రమేణ వ్యాసజ్యవృత్తినా సహానేకస్య ధమింణో భేదప్రతిపాదనాభావాద్ధర్మిబేదాశ్రయం

బహువచనమేవ భవతి। యద్యపి త్రిత్వమిత్యాదౌ సంఖ్యానమాత్రమపి నిష్టష్టం ప్రతీయతే, త్ర్యాదిభిస్తు న ప్రతీయతే। దేవతాశబ్దస్తు యద్యపి నిష్కృష్టదేవతాత్వమాచ ష్టే, తథాప్యన్నిర్దేవతేత్యేకేనాపి స భిన్నదేవతాత్వమాచ ష్టే, నానేకేనైవ సర్వదా। త్ర్యాదయస్తు న క్వచిదప్యేవమితి విశేషః। లిఙ్గమపి లోకాశ్రయత్వాద్యథాదర్శితం వ్యవతిష్ఠతే, న తద్ధితాన్తత్వేనాభిధేయవదితి సర్వమనాకులమ్।

ఏవం భాష్యకారమతేన వ్యాఖ్యాయ సంప్రతి వార్త్తికకారమతం దర్శయతి--`విశత్యాదయ ఇతి। గుణశబ్దా ఇతి। రూఢిరూపా ఇతి భావః। యథాకథఞ్చిద్వ్యుత్పాద్యా ఇతి। స్వరవర్ణానుపూర్వీజ్ఞానార్థమ్, న త్వవయవార్థప్రదర్శనాయ, తదాహ-- నాత్రావయవార్థేఽభినివేష్టవ్యమితి। అవయవార్థవిషయోఽభినివేశో న కర్త్తవ్య ఇత్యర్థః। స తు ప్రతీతిపథం నారోహతీతి పరిత్యజ్యతే।

యా చైషామిత్యాది। దర్శితా చ గుణమాత్రే గుణిని చ వృత్తిః, ఏతదపి సర్త్రం స్వాభావికమేవేతి దర్శితాముపపత్తి స్థిరాం మన్యతే।

సహస్రాదయోఽప్యేవఞ్జాతీయకా ఇతి। గుణమాత్రే గుణిని చ వర్తన్తే, స్వలిఙ్గసంఖ్యానువిధాయినశ్చేత్యర్థః। తద్వదేవ ద్రష్టవ్యా ఇతి। స్వరవర్ణాపూర్వీజ్ఞానార్థం వింశత్యాదివద్వ్యుత్పాద్యా ఇత్యర్థః। తద్యథా-శతశ్య దశతాం సహభావః స్రచ్చ ప్రత్యయః।। క్వ పునరేతే వ్యుత్పాద్యాః ? పృషోదరాదిషు। ఉదాహరణామాత్రమ్ ప్రదర్శనమాత్రమేతద్విశత్యాదీనాముపాదానమ్। ఇతిశబ్దః సమాప్తౌ। అత్ర వార్త్తికమ్-- `అనారమ్భో వా ప్రాతిపదికవిజ్ఞానాద్యథా సహస్రాదిషు' ఇతి ।।

పఞ్చద్దశతౌ వర్గే వా ।। 5.1.60 ।।

సఙ్ఘగ్రహణే ప్రకృతే వర్గగ్రహణం సూత్రాధ్యయనయోరనువృత్తిర్మా భూదితి, అప్రాణ్యర్థం చ; సఙ్ఘశబ్దస్య ప్రాణివిషయత్వాత్ ।।

త్రింశచ్చత్వారింశతోర్బ్రాహ్మణే సంజ్ఞాయాం డణ్ ।। 5.1.61 ।।

న విషయసప్తమీతి। బ్రాహ్మణవిషయశ్చేత్ప్రయోగో భవతీతి నైవమత్రార్థః, నైవమత్రార్థః, తథా హి సతి మన్త్రే భాషాయాం చ ప్రయోగో న స్యాత్, బ్రాహ్మణాదన్యస్య చ సంజ్ఞాయాం శజ్క్యేత, ఏవం చ `బ్రాహ్మణసంజ్ఞాయామ్' ఇతి షష్ఠీసమాసేన నిర్దేష్టవ్యమ్, తథా తు న కృతమితేయేవ సూత్రే చ యే ఓకారాదన్తరం రేఫమధీయతే తేషాం పఞ్చమ్యర్యే షష్ఠీద్వివచనమ్। యే తు న, తేషాం సమాహారద్వన్ద్వే పఞ్చమ్యేకవచనమ్ ।।

తదర్హతి ।। 5.1.62 ।।

అర్హతి లబ్దు యోగ్యో భవతీత్యర్థః ।।

ఛేదాదిభ్యో నిత్యమ్ ।। 5.1.63 ।।

నిత్యగద్రహణం ప్రత్యయార్థవిశేషణామితి। అథ యథా `నిత్యం క్రీడాజీవికయో' ఇత్యత్ర మహావిభాషయా ప్రాప్తస్య వాక్యస్య నివృత్త్యర్థం నిత్యగ్రహణమ్, తథేహాపి కస్మాన్న భవతి ? ఇష్టత్వాత్, దృష్టత్వాచ్చ। ఇత్యతే చ దృశ్యతే చ ఛేదమర్హతీతి। న చ వాక్యనివృత్యర్థమేవ నిత్యగ్రహణం కర్తవ్యమ్, `ఛేదాదిభ్యః' ఇత్యేవాస్తు, పూర్వేణ సిద్ధే పునరారమ్భో వాక్యనివృత్యర్థో భవిష్యతి। యథా తర్హి `త్రేర్మప్నిత్యమ్' ఇత్యత్ర స్వాతన్త్ర్యనివృత్త్యర్థం నిత్యగ్రహణమ్, తథేహ కస్మాన్న భవతి ? ఇష్టత్వాత్, దృష్టత్వాచ్చ। ఇష్యతే చ స్వాతత్ర్యమ్, దృశ్యతే చ ఛేదాదిషు పఠితస్య సమ్ప్రశనశబ్దస్య స్వతన్త్రస్య ప్రయోగః, విధినిమన్త్రణాదిసుత్రే యథా। తర్హ్యేకగోపూర్వాదిత్యత్ర ప్రత్యయాన్తర్య మతుపో

నివృత్యర్థం నిత్యగ్రహణమ్, తదేహ కస్మాన్న భవతి? అప్రాప్తత్వాత్। న హ్యత్ర కస్యచిత్ప్రత్యయాన్తరస్య ప్రాప్తిః। యథా తర్హి `నిత్యం కౌటిల్యే గతౌ' ఇత్యత్రార్థాన్తరనివృత్త్యర్థం నిత్యగ్రహణమ్--గతివచనాద్ధాతోః కౌటిల్య ఏవ, న క్రియాసమభిహార ఇతి, తథేహ కస్మాన్న భవతి ? ఇష్టత్వాద్, ఇష్యతే హ్యర్థాన్తరేఽపి యథాయోగం ఛేదాదిభ్య అర్హీయః ప్రత్యయః। తస్మాద్యథోక్తమేవ ప్రయోజనం నిత్యగ్రహణస్య। ఛేదం నిత్యమర్హతీతి। నను న కశ్చిత్ పదార్థో నిత్యం ఛేదమర్హతి, యోఽపి వేతసాదిశ్ఛిన్నశ్ఛిన్నః ప్రరోహతి సోఽపి న సదైవచ్ఛేదనార్హః; ప్రరూఢస్తు భవతి। యస్తార్హ దస్యువంసాదిర్నిత్యం ఛేదనార్హః స ప్రత్యయార్థః। అపర ఆహ--ఆభీక్ష్ణ్యే నిత్యశబ్దః, యథా--నిత్యప్రహసితాదావితి।

విరాగ విరఙ్గం చేతి। విరాగశబ్దః ప్రత్యయముత్పాదయతి, తత్సన్నియోగేన విరఙ్గమాదేశమాపద్యతే--విరాగం నిత్యమర్హతి వైరఙ్గికః ।।

శీర్షచ్ఛేదాద్యచ్చ ।। 5.1.65 ।।

ప్రత్యయసన్నియోగేనేతి। తథా చ శిరఃశబ్దేన విగ్రహో దర్శితః। కథం తర్హి పూర్వముక్తమ్-శీర్షచ్ఛేదశబ్దాద్ ద్వితీయాసమర్థాదితి ? న ప్రయోగార్హే వాక్యే ద్వితీయాసమర్థతా, కిం తర్హి ? యదుపమర్దనేన వృత్తిర్భవతి తత్ర ప్రకియావక్యే ప్రత్యయౌ ద్వౌ--యచ్చ, ఠక్చ, ఏవం చ ప్రత్యయాభ్యాం సన్నియోగ ఇతి ద్వివచనాన్తేన సమాసః ।।

దణ్డాదిభ్యో యః ।। 5.1.66 ।।

ఉపాయవిశేషః=దణ్డః, హస్తాలమ్బశ్చ। ఇహ `దణ్డాదిభ్యః' ఇత్యేతావత్సూత్రమ్, అనన్తరశ్చ యత్ప్రత్యయో విధీయతే'। తథా చ వధ్యశబ్దవల్యుత్పాదనాయ కృబ్విధావుక్తమ్--`హనో వధ చ తద్వితో వా' ఇతి, యది చాత్ర యద్విధీయతే తత ఏవ తదుపపద్యతే తద్ధితో వేతి। కథమ్ ?

క్యప్యాద్యుదాతత్వమ్, యత్యపి తద్ధితే `యతోऽనావః' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వమేవ। యది త్వత్ర యో విధీయేత తతః స్వరే విశేషాదనుపపన్నమేతత్స్యాత్। ఉత్తరసూత్రే చాస్య యస్యైవానువృత్తిః స్యాత్, న యతః। అథాపి స్వరితత్వాద్యత ఏవానువృత్తిరుచ్యతే ? ఏవమపి వృత్తికారస్యైతద్వక్తుమాపద్యేత--`యదనువర్త్తతే నానన్తరో యః' ఇతి। యే త్విభ-వధ-మేధశబ్దానా యదన్తానామాద్యుదాత్తానాం ఛన్దసి ప్రయోగాః--`ఇభ్యాన్న రాజా వనాన్యత్తి, తస్మాదపి వధ్యం ప్రపన్నం న ప్రతిప్రయచ్ఛన్తి, అపాం మేధ్యం యజ్ఞియమ్' ఇత్యాద్యాః, తే దణ్కడాదిభ్యో యవిధానేऽప్యుపపద్యన్తే। కథమ్ ? దణ్కడాదిభ్యో యః' దణ్డాదిభ్యశ్ఛన్దస్యుభయప్రసఙ్గే పరత్వాద్యద్భవిష్యతి। తస్మాదేతే ప్రయోగాః `దణ్డాదిభ్యో యద్విధీయతే' ఇత్యత్రార్థే ప్రమాణత్వేన నోపన్యసనీయాః ॥

పాత్రాద్ఘంశ్చ ॥ 5.1.68 ॥

ఠక్ఞఞోరపవాద ఇతి। తత్ర ఠకోऽపవాదత్వముపపాదయతి--పాత్రం పరిమాణమప్యస్తీతి। భాజనవిశేషస్తు ప్రసిద్ధ ఏవ, తత్ర ఠకోऽపవాదః, పరిమాణవచనే తు ఠఞ ఇత్యర్థః। పాత్రియ ఇతి। పాత్రపరిమితం తణ్డులాదికం యః స్థాల్యాదిరర్హతి, సమ్భవనధారణక్షమత్వాత్, స ఏవముచ్యతే। యేన వా భుక్తే భోజనభాజనం సంస్కారేణ న శుద్ధ్యతి ॥

కడఙ్కరదక్షిణాచ్ఛ చ ॥ 5.1.69 ॥

`కడ మదే', కడతీతి కడః, కడం కరోతీత్యత ఏవ నిపాతనాట్టచ్, కడఙ్కరం మాషముద్గాదికాష్ఠముచ్యతే। దక్షేరుత్సాహకర్మణః కరణే `దుదక్షిభ్యామినన్' ఇతీనన్ప్రత్యయః---దక్షిణా। చకారాద్యచ్యేతి। ఘంస్త్వనన్తరోऽపి న సముచ్చీయతే, య ఏవ; స్వరితత్వాత్। కడఙ్కరీయ ఇతి। యో బలీవర్ధో దుర్జరమపి కడఙ్కరం జరయితుం ప్రభావతి స తదర్హతదీత్యుచ్యతే।

అల్పాచ్చస్యేత్యాది। యద్వా--యథాసంఖ్యేఽభిప్రేతే యస్మాద్యదిష్టః, తం దణ్డాదిషు పఠంత్ ।।

స్థాలీబిలాత్ ।। 5.1.70 ।।

ఛయతావనార్తే్తే ఇతి। పూర్వసూత్రేఽపి న యచ్చకారేణానుకృష్టః, తథా సతి ఘన ఏవ ప్రసజ్గాత్। కిం తర్హి ? స్వరితత్వాత్। అతో న సత్యానువృత్తిర్దులేభేతి భావః। పాకయోగ్యా ఇత్యర్థ ఇతి। త్రిఫలీకృతా ఇతి యావత్ ।।

యఝ్రుర్త్విగ్భ్యాం ఘఖఇౌ ।। 5.1.71 ।।

యజ్ఞమర్హతీతి। స పునర్యస్య విదుషోఽర్థినః శాస్త్రేణామర్యుదస్తస్య ద్రవ్యవతో యఝ్రోఽధికారః, స వేదితవ్యః। దేశస్యానైవంవిధత్వాద్వచనమ్।

యజ్ఞత్విగ్భ్యాం తత్కర్మార్హతీత్యుపసంఖయానమితి। యజ్ఞకర్మార్హతీతి। యజ్ఞకర్మానుష్ఠనయోగ్య ఇత్యర్థః। ఋత్విక్కర్మార్హతీతి। ఋత్విగ్భవితుమర్హతీత్యర్థః ।।

పారాయణతురాయణచాన్ద్రాయణం వర్తయతి ।। 5.1.72 ।

పారాయణమ్=ఆదిత ఆరభ్యాన్తాదవిచ్ఛేదేన వేదాధ్యయనమ్, తురాయణమ్=సంవత్సరసాధ్యో ఇవిర్యజ్ఞవిశేషః, చాన్ద్రాయణమ్=తపోవిశేషః,

వర్తనమ్=నిష్పాదనమ్। తత్ర పారాయణం గురుణా శిష్యేణ చ నిర్వర్త్యతే; అన్యతరాసన్నిధావధ్యయనక్రియాయా అనిష్పాదనాత్; శిష్య ఏవ త్విష్యతే। తథా తురాయణముభౌ వర్తయతః--ఋత్విగ్యమానశ్చ; ఋత్విక్ చరుపురోడాశాది నిర్వర్త్యతి, యజమానో దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యం త్యజతి; యజమాన ఏవ త్విష్యతే। ఉభయత్ర కస్మాన్న భవతి ? అనబిధానాత్ ।।

సంశయమాపన్నః ।। 5.1.73 ।।

సాంశయికః స్థాణురితి। స్థాణుర్వా పురుషో వేత్యేవంరూపస్య సంశయస్య విషయ ఇత్యర్థః। అననైతద్దర్శయతి-యద్యపి ద్వే అపి కర్తృకర్మణీ సంశయమాపన్నే, తథాపి యద్విషయకః సంశయస్తత్రైవ ప్రత్యయో భవతి, న కర్తరి పరుషే; అనభిధానాధితి ।।

యోజనం గచ్చతి ।। 5.1.74 ।।

క్రోశశతయోజనశతయోరితి। గుణేన నేతి ప్రతి షేధః సంఖ్యాయా న భవతి; అత ఏవ నిర్దేశాత్, `శతస్త్రస్తాచ్చ నిష్కాత్' ఇతి వచనాచ్చ।

తతోఽభిగమనమితి। అత్ర పఞ్చమ్యన్తాత్ప్రత్యః ।।

పన్థో ణ నిత్యమ్ ।। 5.1.76 ।।

నిత్యగ్రహణం ప్రత్యయార్థవిశేషణమితి। వాక్యనివృత్త్యర్థం తు న భవతి; పన్థాదేశో హి ప్రత్యయసన్నియోగేన విధీయమానో నైవ వాక్యే సమ్భవతి; పథిన్శబ్దేన తు వాక్యేఽనభిప్రేతే పూర్వసూత్ర ఏవ నిత్యగ్రహణం కుర్యాత్। యత్ర పథిన్శబ్దః శ్రూయతే, ప్రత్యయాన్తరనివృత్త్యర్థమపి న భవతి; పథః కనో విధానసామర్థ్యాత్, ప్రత్యయాన్తరస్య ప్రాప్త్యభావాత్। పన్థానం నిత్యం గచ్ఛతీతి। నన్వయమర్థో న సమ్భవతి, విశ్రమస్యావశ్యమ్భావిత్వాత్; సమ్భవతు వా కథఞ్చిదాదిత్యాదౌ, తథాపి న తత్రైవేష్యతే, ఉదాహృతం హి--పాన్థో భిక్షాం యాచతే ఇతి ? తస్మాదాభీక్ష్ణ్యే=నిత్యమ్, పరిత్యాగాభావో వా ।।

ఉత్తరపథేనాహృతం చ ।। 5.1.77 ।।

చకారః ప్రత్యయార్థసముచ్చయ ఇతి। ప్రత్యయార్థమాత్రసముచ్చయే, న యు సమర్థవిభక్తియుక్తస్య వాక్యార్థస్యేత్యర్థః। `తస్య వ్యాఖ్యాన ఇతి చ' ఇతివద్ వాక్యార్థపరామశిన ఇతిశబ్దస్యాభావదితి భావః। తేన కిం సిద్ధం భవతి ? ఇత్యాహ--అత్రాపీతి। ద్వితీయపక్షే చాక్రాన్తేఽనాక్రాన్తే చ ప్రకృత్యర్థే ప్రత్యయః స్యాత్, ఆక్రాన్త ఏవ తు భవతి।

వారిజఙ్గలేత్యాది। వార్యాదీని పూర్వపదాని యస్మిన్ప్రాతిపదికే తత్మాత్పథిన్శబ్దాన్తాదిత్యర్థః।

అజపథశంకుపథాభ్యాం చేతి। పూర్వస్మిన్నేవవాక్యేఽజశంకుశబ్దౌ పఠితవ్యౌ, తథా తు న కృతమిత్యేవ।

మధుమరిచయోరణ్ స్థలాదితి। స్థలశబ్దోత్తరో యః పథిన్-శబ్దః, తదన్తాన్మధుమరిచయోరభిధేయయోరణ్ భవతి। స్థలపథేనాహృతమితి। గచ్ఛత్యర్థే తు ప్రత్యయో న దర్శితః; ముఖ్యగమనాసమ్భవాత్। స్థాలపథం మధుకమితి। మధుమరిచయోరన్యతరనిర్ణయాయానుప్రయోగో న విరుద్ధః ।।

కాలాత్ ।। 5.1.78 ।।

స్వరూపగ్రహణమిహ న భవతి, `తమధీష్టో భృతో భూతో భీషీ' ఇత్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయానిర్దేసాత్ `మాసాద్వయసి' ఇత్యాదౌ మాసాదీనాం కాలగ్రహణేన విశేషణాచ్చ ।।

తేన నిర్వృత్తమ్ ।। 5.1.79 ।।

తేనేతి కరణే తృతీయా। నివృత్తమ్=నిష్పాదితమ్। అన్తర్భావితణ్యర్థే వృత్తిః ।।

తమధీష్టో మృతో భూతో భావీ ।। 5.1.80 ।।

భావీతి తాదృశ ఏవానాగత ఇతి। స్వసత్తయా వ్యాప్యమానకాల ఇత్యర్థః। నను చేతి। యద్యపి క్వచిత్కదాచిన్మాసమప్యధ్యేణం భరణం చ క్రియతే, తథాపి యావన్తం కాలం క్రియతే, న తావతః ప్రత్యయ ఇష్యతే, అపి తు ఫలభూతక్రియావ్యాప్యకాలాదిష్యతే। స చాధ్యేషణభరణాభ్యామవ్యాప్త ఇతి ద్వితీయానుపపత్తిరితి భావః। అధ్యేషణభరణే క్రియార్థే ఇతి। అధ్యాపనాదిక్రియార్థం హి తయోః కరణమ్। ఫలభూతయా క్రియయేతి అధ్యాపనాదికయా।

తాభ్యామేవ వ్యాప్త ఇత్యుచ్యత ఇతి। యథా చౌరైరాహృతేనాగ్నినా దగ్ధే గ్రామే వక్తారో భవన్తి-- చౌరైర్దగ్ధో గ్రామ ఇతి ।।

మాసాద్వయసి యత్ఖఞౌ ।। 5.1.81 ।।

వయస్యభిధేయ ఇతి। ప్రత్యయార్థస్య తస్య విశేషణం వయః, తత్ర విశిష్టాభిధానే విశేషణభూతం వయోఽప్యభిధేయమితి భావః। సామర్థ్యాదితి। న హి మాసమధీష్టో భృతో వేత్యక్తే కాచిత్కాలకృతా శరీరావస్థా గమ్యతే, భావిన్యపి నాఙ్గసా గమ్యతే। జాతః కుమారో మాసం భావీత్యత్రాపి పూర్ణే మాసే యాఽవస్థా సైవ వయః, తతశ్చ తత్రాపి భూత ఏవ మాసో వయఃప్రతీతేర్హేతురిత్యేతత్సామర్థ్యమ్। ఖఞో త్రితత్కరణం స్వరార్థమ్, పుంవద్భావప్రతి షేధార్థం చ--మాసీనాభార్యః ।।

ద్విగోర్యప్ ।। 5.1.82 ।।

ప్రాగ్వతేః సంఖ్యాపూర్వపదానాం తదన్తవిధేరభ్యుపగమాత్పూర్వేణ యత్ఖఞోః ప్రాప్తయోర్యబ్విధీయతే। యపః పిత్త్వాదనుదాత్తత్వమ్, తేన కాలాన్తే ద్విగావితి పూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవావతిష్ఠతే ।।

షణమాసాణ్ణ్యచ్చ ।। 5.1.83 ।।

ఔత్సర్గికోఽపి ఠఞిష్యతే ఇతి। స కథమిష్యమాణోఽపి లభ్యఇత్యాహ--స ఇతి। యది చకారష్ఠఞః సముచ్చయార్థః। కథం తర్హి యబ్భవతి ? ఇత్యాహ--స్వరితత్వాచ్చేతి। ఏతచ్చ వ్యాఖ్యానాదేవ లభ్యతే ।।

అవయసి ఠంశ్చ ।। 5.1.84 ।।

చకారోఽనన్తరస్య ణ్యతఃసముచ్చయార్థ ఇతి। న తు పూర్వవత్ ఠఞః సముచ్చయార్థః। తథా చ వార్తికమ్-- `అవయసి ఠంశ్చేత్యనన్తరస్యానుకర్షః' ఇతి।।

సమాయాః ఖః ।। 5.1.85 ।।

సర్వత్రేతి। పూర్వత్ర, అత్ర, పరత్ర చ। తేన పరిజయ్య-లభ్య-కార్య-సుకరమితి యావత్ ।।

రాత్ర్యహస్సంవత్సరాచ్చ ।। 5.1.87 ।।

ద్వైయహ్నిక ఇతి। `అజ్నష్టఖోరేవ' ఇతి కనియమాదసతి టిలోపే `అల్లోపోఽనః' ఇత్యకారలోపః। నన్వత్ర `రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్' ఇతి పరత్వాట్టచా భవితవ్యమ్, న చ మహావిభాషయా టటో వికల్పః, బృహతీజాత్యన్తాః సమాసాన్తాశ్చేతి నిత్యేషు పరిగణనాత్ ? ఏవం తర్హి సమాసాన్తవిధరేనిత్యత్వాదత్ర న భవిష్యతి ।।

చిత్తవతి నిత్యమ్ ।। 5.1.89 ।।

యది చిత్తవతి నిత్యం లుగ్భవతి, కథం `వర్షస్యాభవిష్యతి' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి-ద్వే వర్షే అధీష్టో భృతో వా కర్మ కరిష్యతి ద్వివార్షికో మనుష్య ఇతి, న హి నిత్యే లుకి అధీష్టభృతయోరుత్పన్నస్య చిత్తవతి శ్రవణముపపద్యతే ? ఏవం తర్హి భూత ఏవోత్పన్నస్య ప్రత్యయస్య లుగిష్యతే, న సర్వత్ర। ఏతచ్చ నిత్యగ్రహణాల్లభ్యతే। ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవ హి

నిత్యో లుక్ సిద్ధః, తత్ర నిత్యగ్రహణం విశిష్టేఽర్థే నిత్యం లుగ్ యథా స్యాత్। స పునర్విశిష్టోఽర్థో భూత ఏవ; వ్యాఖ్యానాత్। తేనాధీష్టాదౌ పూర్వేణ విభాషయైవ లుగ్భవిష్యతి ।।

షష్టికాః షష్టిరాత్రేణ పచ్యన్తే ।। 5.1.90 ।।

లఘుత్వాత్ప్రథమాతిక్రమే కారణాభావాచ్చ ఏకవచనేనైవ నిర్దేశాద్వివక్షితం తదితి మన్యమానం ప్రత్యాహ--బహువచనమతన్త్రమితి। తథా చ వార్త్తికే--`షష్టికే సంజ్ఞాగ్రహణం కర్తవ్యమ్' ఇత్యేకవచనం ప్రయుక్తమ్। ప్రయోగబాహుల్యాత్తు సూత్రే బహువచనప్రయోగః, షష్టిరాత్రేణ పచ్యన్త ఇత్యత్రార్థే నిపాత్యమానస్య షష్టికశబ్దస్య ధాన్యవిశేష ఏవ ప్రయోగో యథా స్యాత్, ముద్గాదిషు మా భూదిత్యేవమర్థం సంజ్ఞాగ్రహణం కర్త్తవ్యమితి వార్త్తికకారేణోక్తమ్। తదేతన్నిపాతనాదేవ సిద్ధమిత్యభిప్రాయేణాహ--సంజ్ఞైషేత్యాది ।।

వత్సరాన్తాచ్ఛశ్ఛన్దసి ।। 5.1.91 ।।

ఇద్వత్సర-ఇదావత్సరశబ్దౌ పఞ్చవర్షే యుగే ద్వయోర్వర్షయోః సంజ్ఞే। ఏవం సంవత్సర-పరివత్సరశబ్దావపి ।।

తేన పరిజయ్యలభ్యకార్యసుకరమ్ ।। 5.1.93 ।।

పరిజయ్య ఇత్యస్య వివరణమ్--శక్యతే పరిజేతుమితి। `క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే' ఇత్యయాదేశః ।।

తదస్య బ్రహ్మచర్యమ్ ।। 5.1.94 ।।

మాసోఽస్య బ్రహ్మచర్యస్యేతి। యద్యప్యత్రాత్యన్తసంయోగో గమ్యతే, తథాపి ద్వితీయా న భవతి; మాసస్య ప్రధానత్వాత్, షష్ఠీవిషయే చ ద్వితీయా విధానాత్।

ఉభయథా హి సూత్రప్రణయనాదితి। ఉభయోరప్యర్థయోః సూత్రకారేణైవ సూత్రస్య వ్యాఖ్యాతత్వాదిత్ర్యథః। మహానామ్న్యాదిభ్య ఇతి। బ్రహ్మచర్యస్య ప్రత్యయార్థత్వాత్సామర్థ్యాత్ షష్ఠీసమర్థేభ్యః ప్రత్యయః।

మహానామ్న్యో నామ ఋచ ఇతి। మహన్నామ యాసాం తా మహానామ్న్యః, విదామఘవన్నిత్యాద్యాః, `నిత్యం సంజ్ఞాఛన్దసోః' ఇతి జీప్। మహానామ్నీశ్చరతీతి। చరణమనుష్ఠాన్మ్, తచ్చ క్రియావిషయమితి తత్సహచరితం వ్రతం తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే। తత్ర చ స లిఙ్గసంఖ్యాపరిత్యాగేనైవ మహానామ్నీశబ్దో వ్రతే వర్త్తత ఇతి మహానామ్నీశ్వరతీతి విగ్రహః। మాహానామిక ఇతి। `భస్యాఢే తద్ధితే పువద్భావ' ఇతి జీపి నివృత్తే టిలోపః।

అవాన్తరదీక్షాదిభ్యో డినిరితి। డిత్కరణసష్టాచత్వారింశతష్టిలోపార్థమ్। అన్యత్ర స్యోతి లోపేన సిద్ధమ్।

అశ్టాచత్వారింశక ఇతి। వృత్తివిషయే వర్షేషు, సంఖ్యేయేషు అష్టటత్వారింశచ్ఛబ్దో వర్త్తతే--ప్రతివేదం ద్వాదశవర్షాణి వ్రతచరణాచ్చతుర్షుం వేదేష్వష్టాచత్వారింశతం వర్షాణి వ్రతం చరతి।

చాతుర్మస్యానామితి। అభిదేయబహుత్వాద్వహువచనమ్।

కిమిదం చాతుర్మాస్యానామితి ? తత్రాహ--చతుర్మాసాణ్ణయో యజ్ఞే తత్ర భవ ఇతి। చాతుర్మాస్యానీతి। సంవత్సరసాధ్యో ఇవిర్యజ్ఞవిశేషస్తస్య చత్వార్యవాన్తరపర్వాణి తదపేక్షం

బహువచనమ్। చాతుర్మాసీతి। `తత్ర భవః' ఇత్యేవాణ్సిద్ధః, తస్య `ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇతి లుకి ప్రాప్తే పునరణ్ విధీయతే। `కాలాట్ఠఞ్' ఇత్యస్య త్వప్రాప్తిః సముదాయస్యాకాలవాచిత్వాత్తదన్తవిధ్యభావాచ్చ। అపర ఆహ--యథాకథఞ్చిత్కాలవృత్తిభ్యోఽపి ఠఞ ఇష్టత్వాట్ఠఞ్యేవ ప్రాప్తే తస్య లుకీదమణ్విధానమితి ॥

తస్య చ దక్షిణాయజ్ఞాఖ్యేభ్యః ॥ 5.1.95 ॥

యజ్ఞమాచక్షతే యజ్ఞాఖ్యాః సోపసార్గాదపి మూలవిభుజాదిత్వాదస్యమాదేవ నిపాతనాద్వా కః।

ఆఖ్యాగ్రహణమితి। ఆఙ్పూర్వస్య `ఖ్యా' ఇత్యస్య ధాతోర్గ్రహణమిత్యర్థః। ఆఖ్యాగ్రహణామితి। హ్రస్వాన్తపాఠస్తు యుక్తః। అకాలవాచినోఽపి యథా స్యాదితి। స్వరూపగ్రహణం తు బహువచననిర్దేశాదిపి శక్యం నిరాకర్తుమితి భావః। నన్వేకాహాదయః క్రతుశబ్దః కాలవాచీ న సముదాయః, కథం తే ఏవ గృహ్యేరన్ ? అత ఆహ--ప్రాగ్వతేరితి। నను యోఽగ్నిష్టోమస్య దక్షిణా సాగ్నిష్టోమే భవతి, తత్ర `బహ్వచోఽన్తోదాత్తాట్ఠఞ్', `క్రతుయజ్ఞేభ్యశ్చ' ఇతి ఠఞ్ సిద్ధయతి ? న సిద్ధయతి; `వాయఖ్యాతవ్యనామ్నః' ఇతి తత్ర వర్త్తతే, నామగ్రహణాచ్చ వ్యాఖ్యాతవ్యతయా లోకే ప్రసిద్ధస్య గ్రన్థస్య గ్రహణమ్। కిఞ్చ--ద్వయోర్వాజపేయయోర్భవా ద్వైవాజపేయికీ--అత్ర న ప్రాప్నోతి; ఇహ తు `ప్రాగ్వతేః సంఖ్యాపూర్వపదానామ్' ఇతి తదన్తవిధిశ్చాస్తి, లుక్చ న ప్రాప్నోతి; అప్రగ్దీవ్యతీయత్వాత్, అనార్హీయత్వాచ్చ।

తత్ర చ దీయతే కార్యం భవవత్ ॥ 5.1.96 ॥

హైమనమితి। యద్యపి భవవత్ప్రత్యయా భవన్తీత్యుక్తమ్, తథాపి `సర్వత్రాణ్చ తలోపశ్చ' ఇత్యణ్ప్రత్యయోఽతిదిష్టే తత్సాన్నియోగశిష్టస్తలోపోఽపి భవతి। వతిః సర్వసాదృశ్యార్థ ఇతి।

`కాలేభ్యో భవవత్' ఇత్యత్రైతద్ వ్యాఖ్యాతమ్। అగ్నిష్టోమే దీయతే ఆగ్నిష్టోమికం భక్తమితి। యద్యేవమ్, అగ్నిష్టోమస్య యా దక్షిణా సాగ్నిష్టోమే దీయతే తత్ర `యజ్ఞాఖ్యేభ్యో దీయతే ఇత్యనేనైవ సిద్ధమ్, తథా యన్మాసే కార్యం తన్మాసే భఘం భవతి, తతశ్చ కార్యగ్రహణమనర్థకమ్, తత్ర భవేన కృతత్వాత్ ? అత్రాహుః--``ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇతి లుక్ ప్రాప్నోతి। అథానేనాపి ప్రత్యయే సతి లుక్కస్మాన్న భవతి, యావతా `వతిః సర్వసాదృశ్యార్థే' ఇత్యుక్తమ్ ? సత్యమ్; ప్రత్యయమాత్రస్యాతిదేశో న లుక్'', ఇతి। తదపరే న సహన్తే--వతిః సర్వసాదృశ్యార్థః, తత్ర తథా భవే తదన్తవిధిర్న భవతి, ఏవమత్రాపి న భవితవ్యమ్। ఏవం చ కృత్వా `తత్ర చ దీయతే' ఇత్యత్రాపి తదన్తవిధిర్న భవతి। విభక్తే తు యోగే భవత్యేవ, తత్ర భవవదిత్యస్యాభావాత్-ద్వయోర్వాజపేయయోర్దీయతే ద్వైవాజపేయికీ। సూక్ష్మదృశామేష సన్థాః ।।

వ్యుష్టదిభ్యోఽణ్ ।। 5.1.97 ।।

వ్యుష్టశబ్దః కాలవాచీ దివసముఖే వర్త్తతే, తత్సాహచర్యాన్నిత్యశబ్దస్యాపి కాలవాచినో గ్రహణమ్, నాకాసాదివృత్తేః। తత్ర చాత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా భవతీతి సప్తమ్యధికరేఽపి ద్వితీయాన్తాత్ప్రత్యయః। నిత్యం దీయతే కార్యం వా నైత్యమ్।

`అణప్రకరణేఽగ్రిపదాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' ఇత్యేతత్ప్రత్యాచష్టే--న వక్తవ్యమితి। న కర్త్తవ్యమిత్యర్థః। కథమిత్యాహ--అత్రేవ పఠితవ్యాస్త ఇతి। ఆదిశబ్దః ప్రకారవాచ్యాశ్రయణీయ ఇత్యుక్తం భవతి; అన్యథా తత్రైవ పఠయేరన్, ఉపసంఖ్యానం వా క్రియేత, కో విశేషః ? అత్గ్రహణమనర్థకం భవవదిత్యనువత్తిష్యతే, తేనాణేవ భవిష్యతి। న చైవం వ్యుష్టనిత్యశబ్దాభ్యామ్ `కాలాట్ఠఞ్' ఇత్యస్య ప్రసఙ్గః, పూర్వేణైవ ఠఞః సిద్ధత్వాత్ ? సత్యమ్; `ఆదిశబ్దః ప్రకారవాచీ' ఇత్యుక్తమ్, తత్ర యదీ వృద్ధేష్వప్యేతత్కదాచిత్ప్రవర్తతే, తదా ఛః స్యాత్। పఠితేషు తు నాస్తి దోషః ।।

తేన యథాకథాచహస్తాభ్యాం ణయతౌ ।। 5.1.98 ।।

తృతీయాసమర్థాభ్యామితి। తృతీయార్థయుక్తాభ్యామిత్యర్థః। తథా చ యథాకథాచశబ్దం ప్రతి వక్ష్యతి--తృతీయార్థమాత్రం చ సమ్భవతీతి హస్తశబ్దే తు తృతీయాన్తత్వమేవ సమ్భవతీతి ప్రత్యేకమర్థసమ్బన్ధ ఇతి। నను యథాసంఖ్యం ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ--యథాసంఖ్యమత్ర నేష్యతే ఇతి। ప్రత్యయౌ తు ప్రతి యథాసంఖ్యం భవత్యేవ, అత్ర చ వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్। తృతీయార్థమాత్రం చ సమ్భవతీతి। అర్థస్తావత్సమ్భవతి--యథాకథాచ దత్తమిత్యుక్తే, అనదరేణ దత్తమితి ప్రతీతేస్తావన్మాత్రమేవ సమ్భవతి। మాత్రశబ్దస్య వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి--న త్వితి। యథాకథాచశబ్దస్య వాక్యత్వాత్। ప్రత్యయస్తు వచనసామర్థ్యాద్వాక్యాదపి భవతి ।।

సమ్పాదిని ।। 5.1.99 ।।

సమ్పాదినీత్యత్ర సమ్పదేరర్థమాహ--గుణోత్కర్షః సమ్పత్తిరితి। కర్ణవేష్టకమ్=కర్ణాభరణమ్। వస్త్రయుగేణేతి। `కుమచి చ' ఇతి ణత్వమ్ ।।

కర్మవేషాద్యత్ ।। 5.1.100 ।।

కర్మ=వ్యాయామః, వేషః=కృత్రిమ ఆకారః ।।

తస్మై ప్రభవతి సన్తాపాదిభ్యః ।। 5.1.101 ।।

అలమర్థే చతుర్థీతి। అలమర్థే `ప్రభవతి' ఇత్యస్మిన్నుపపదే శేషవిషయే చతుర్థాత్యర్థః।
సక్తుమాంసౌదనాద్విగృహీతాదపితి। అపిశబ్దాత్సఙ్ఘాతాదపి--సాక్తుమాంసితః; ఔదనికః,
ఆక్తుమాంసౌదనికః ।।

కర్మణ ఉకఞ్ ।। 5.1.103 ।।

కార్ముకం ధనురితి। అన్యత్ర తు న భవతి; అనభిధానాత్ ।।

సమయస్తదస్య ప్రాప్తమ్ ।। 5.1.104 ।।

సమర్థవిభక్తినిర్దేశ ఉత్తరార్థ ఇతి। ఇహ తు సమయ ఇతి నిర్దేశాదేవ ప్రథమాసమర్థవిభక్తిర్లభ్యతే,
ఉత్తరార్థత్వాదేవ చ సమయశబ్దస్య పుంల్లిఙ్గత్వేఽపి తదితి నపుంసకనిర్ద్దేశః, తదపేక్షయా చ
ప్రాప్తశబ్దస్యాపి నపుంసకత్వమ్, ఇహ తు వాక్యభేదేన సమ్బన్ధః, యదాహ--
`యత్తత్ప్రథమాసమర్థం ప్రాప్తం చేతత్తద్భవతీతి ।।

ఋతోరణ్ ।। 5.1.105 ।।

తపవస్తా ప్రాప్తోఽస్యేతి। ఉపవత్సా=ఉపవాసస్య కర్తా_ స ప్రాప్తోఽస్య ఔపవస్త్రమ్=ఉపవాసః,
ప్రాశిత్రమ్=బ్రహ్మభాగః ।।

ఛన్దసి ఘస్ ।। 5.1.106 ।।

ఋత్వియ ఇతి। `సితి చ' ఇతి పదత్వేన భత్వే నిరస్తే `ఓర్గుణః' న భవతి ।।

కాలాద్యత్ ।। 5.1.107 ।।

కాల్యస్తాప ఇతి। ప్రాతఃకాలే కాల్యశబ్దస్య వ్యుత్పత్త్యన్తరం మృగ్యమ్ ।।

ప్రకృష్టే ఠఞ్ ।। 5.1.108 ।।

ప్రకర్షేణేతి। ప్రకృష్టశబ్దే ప్రకృత్యర్థస్య నిష్కృష్య కథనమేతత్, ఏవం ప్రకృష్టే =ప్రకర్షే। వర్త్_మానాదితి। ప్రకర్షవిశిష్టేఽర్థే వర్త్_మానాదిత్యర్థః। న త్వత్ర ` నపుంసకే భావే క్తః' దర్శితః, కర్మణి క్తాన్తోఽయం ప్రకృష్యతే, స ప్రకృష్ట ఇతి; అన్యథా ప్రకృష్టో దీర్ఘః కాలోఽస్యేని విగ్రహో న ఘటేత। ఠగ్ర్హణం విస్పష్టార్థమితి। అన్యథానన్తరస్య యతోఽనువృత్తిరాశఙ్క్యేత ।।

ప్రయోజనమ్ ।। 5.1.109 ।।

ప్రయుజ్యతేఽనేనేతి ప్రయోజనమ్, కరణే ల్యుట్। కిం పునస్తత్ఫలమ్ ? యథాహుః-- యమర్థమధికృత్య ప్రవర్తతే తత్ప్రయోజనమితి। ఇన్ద్రమహః=ఇన్ద్రోత్సవః ।।

విశాఖాషాఢాదణ్మన్థదణ్డయోః ।। 5.1.110 ।।

విశాఖా ప్రయోజనమస్యేతి। విశాఖాషాఢశబ్దౌ రూఢిరూపేణ మన్థదణ్డయోర్వర్తేతే, తయోర్యథాకథఞ్చిద్వ్యుత్పత్తిః క్రియతే। మన్థః=విలోడనదణ్డః। ఆషాఢః=వ్రతీనాం దణ్డః।

శ్రద్ధా ప్రయోజనమస్యేతి। అత్ర కరణం ప్రయోజనమ్ ।।

అనుప్రవచనాదిభ్యశ్ఛః ।। 5.1.111 ।।

విశిపూరీత్యాది। విశ ప్రవేశనే', `పూరీ అప్యాయనే', `పల్లృ గతౌ' `రుహ బీజజన్మని'--ఏతాః ప్రకృతయో యస్యానస్య `యువోరనాకౌ' ఇతి విహితస్య తస్మాద్విద్యమానపూర్వపదాచ్ఛ ఉపసంఖ్యేయః, కేవలస్యానస్య సపూర్వపదత్వాసమ్భవత్సామర్థ్యాత్తదన్తగ్రహణమ్। గృహప్రవేశనీయమితి। ఏవం చానుప్రవచనాదిషు సంవేశనానుప్రర్వశానాన్వారోహణశబ్దానాం ప్రపఞ్చార్థః పాఠః। స్వర్గ్యమితి। ఠఞి ప్రాప్తే యద్విధిః। పుణ్యాహవాచనాదిభ్య ఇతి। సాహచర్యాదభిధానే సిద్ధే భేదవివక్షాయాం ప్రత్యయశ్రవణం మా భూదితి లుగ్వచనమ్ ।।

ఐకాగారికట్ చౌరే ।। 5.1.113 ।।

ఏకాగారం ప్రయోజనమస్యేతి। ఏకశబ్దోఽసహాయవచనః, అసహాయం హి గృహం ముమూషిషతశ్చోరస్య ప్రయోజనమ్। ససహాయే తు గృహే మోషితుం న శక్తతే। ఏకాగారం ప్రయోజనమస్య భిక్షోరితి। `ఏకాగారం చరేద్ భైక్ష్యం తత్పురాణమునేర్వ్రతమ్' ఇతి శాస్త్రాదేకామేవ యో భిక్షాం గృహ్ణాతి న ద్వితీయాం స ఏవముచ్యతే। నన్వేవమప్యేకాగారాచ్చోరే ఠఞేవ నియమార్థం వక్తవ్యః, కిం నిపాతనేన, టకారేణ వా ప్రయోజనమ్ ? అత ఆహ--టకారః

కార్యావధారణార్థ ఇతి। అవధారణమేవ దర్శయతి--జీబేవ భవతి, న ఇాత్స్వర ఇతి। వృద్ధిఇస్తు నిపాతనాద్భవత్యేవ। నన్వేవం ఇాత్స్వరనివృత్తిరేవ నిపాతనస్య। మా భూద్వా నియమః; భిక్షౌ కస్మాన్న భవతి ? అనభిధానాత్।

యథా తు భాష్యం తథా ఇాత్స్వర ఏవేష్యతే। తత్ర హి సూత్రమిదం ప్రత్యాఖ్యాత్మ్- `ఏకాగారాన్నిపాతనానర్థక్యం ఠఞ్ప్రకరణాత్' ఇతి, ప్రయోజనమిత్యత్ర ఠఞ్ప్రకృతః, తేనైవైకాగారికశబ్దః సిద్ధ ఇత్యర్థః। ఇక్ప్రత్యయమితి। ఇదమపి ప్రత్యాఖ్యానేన విరుద్ధమ్ ।।

ఆకాలికకడాద్యన్తవచనే ।। 5.1.114 ।।

ఆకాలికకడితి నిపాత్యే ఇతి। సముదాయవిషయముక్త్వా తత్రైవ విభజ్య నిపాతనం దర్శయతి--సమానకాలశబ్దస్యేత్యాది। సర్వేషామేవ వాక్యానాం నిపాత్యత ఇతి వక్ష్యమాణేనైవ సమ్బన్ధః। ఆద్యన్తయోశ్చైతద్విశేషణమితి। ఏతత్సమానకాలత్వమాద్యన్తయోర్విశేషణం నిపాత్యతే `ఆద్యన్తవచనే' ఇతి సూత్రే శ్రుతత్వాదిత్యర్థః। ఇకట్ చ ప్రత్యయ ఇతి। క్వార్థే? అస్యేత్యధికారాత్షష్ఠ్యర్థే। తదాహ--సమానకాలావాద్యన్తావస్యేతి। సమానకాలౌ ఏకకాలావిత్యర్థః। ఆదిః=జన్మ, అన్తః=వినాశః, న చోత్పాదవినాశయోరేకకాలత్వసమ్భవ ఇత్యవ్యవహితకాలత్వేమేకకాలత్వమ్। నిరన్తరే హి కాలే భేదాగ్రహణాత్స ఏవ కాల ఇతి భవతి ప్రతిపత్తిః। తదాహ--ఉత్పన్నానన్తరం వినాశీత్యర్థ ఇతి ।

ఆకాలాట్ఠంశ్చేతి। వార్త్తికకారో మన్యతే। న సమానకాలశబ్దస్యాకాలశబ్ద ఆదేశో నిపాత్యః, నాపీకట్ ప్రత్యయః, కిం తర్హి ? ఆకాలాట్ఠంశ్చేతి సూత్రం కర్త్తవ్యమ్। చకారః ప్రకృతస్యైవ ఠఞః సముచ్చాయార్థః। కిమిదమాకాలాదితి ? ఆవృతః కాలోఽస్యేత్యాకాలః। న చ కాలస్యావృత్తిః సమ్భవతీత్యయమర్థో భవతి-ఉత్పత్తికాలేన సమానో నిరన్తరో యస్య వినాశకాల ఇతి। ఏవం హ్యుత్పత్తికాల ఏవ వినాశోఽస్యావృత్త ఇతి భవతి ప్రత్యయః। తతః స్వార్థే ఠన్విధేయ ఆద్యన్తవచనే విషయ ఇతి। తత్ర ఠఞ్పక్షే జీబాద్యుదాత్తత్వం చ భవతి, ప్రత్యయాన్తరనిపాతనే తు నాద్యుదాత్తత్వం సిద్ధయతి, తదాహ--`ఆకాలనిపాతనానర్థక్యం ఠఞ్ప్రకరణా దితి।

వృత్తికారస్తు ఠకారోచ్చారణాత్ర్పత్యయాన్తరస్యైవ నిపాతనం మన్యమానో ఇత్స్వరం నేచ్ఛతి, తన్మతే నిపాతనాపేక్షయాం సముచ్చయార్థశ్చశబ్దః, నిపాతనం చ కర్త్తవ్యమ్। ఆకాలశబ్దాచ్చ ఠనపి విధేయ ఇతి। ఆకాలశబ్దస్య చోక్త ఏవార్థః స్వార్థికశ్చ ఠన్। ఆద్యన్తవిషయా చావృత్తకాలతా।

అపర ఆహ--ఆవృత్తః కాల ఇతి తత్పురుషోఽయమ్, తతోఽస్యేత్యధికారాత్ షష్ఠ్యర్థే ప్రత్యయ ఇతి। సర్వథా తిపాతనస్య ఠనశ్చైక ఏవార్థః--సమానకాలావాద్యన్తావస్యేతి।

అన్యే వర్ణయన్తి--యేషాం వర్షాదీనాం యస్మిన్నేవ కాలే మధ్యహ్నాదావుత్పత్తిః, తస్మిన్నేవ ద్వితీయదివససమ్బన్ధిని వినాశశ్చ తాన్యాకాలికాని, తస్మాత్కాలాదనువర్త్తన్త ఇతి కృత్వా। తేషాం హ్యద్యన్తయోరేక ఏవ కాలో భవతి మధ్యాహ్నాదిరితి ।।

తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః ।। 5.1.115 ।।

యత్తత్తుల్యం క్రియా చేత్సా భవతీతి। ఏతేన సమానవిభక్తికత్వాత్ర్పాధాన్యాచ్చ ప్ర్త్యయార్థస్య విశేషణం క్రియాగ్రహణమితి దర్శయతి। నిర్దేశానురోధే తు ప్రథమనిర్దిష్టస్య ప్రకృత్యర్థస్య విశేషణే భిన్నవిభక్తికత్వాద్వాక్యశేషేఽధ్యాహార్యః స్యాత్--యత్తత్ తృతీయాసమర్థం క్రియా చేత్సా భవతీతి। తుల్యమిత్యే తచ్చ ప్రథమాన్తమ్, న క్రియావిశేషణత్వేన యదాహ--తుల్యమిత్యేతస్మిన్నర్థే ఇతి। తస్య విశేషణం క్రియాగ్రహణమ్। సామాన్యోపక్రమత్వాత్తు `హితం భక్షాః' ఇతివత్తుల్యమితి నపుంసకనిర్ద్దేశః। బ్రాహ్ణణేన తుల్యం వర్త్తత ఇతి। నను బ్రాహ్మణశబ్దేన జాతిర్ద్రవ్యం వోచ్యేత, న తాభ్యాం క్రియాయాస్తుల్యత్వమ్; అత్యన్తభేదాత్। యత్ర తు కిఞ్చిత్సామాన్యమ్, కశ్చిచ్చ విశేషః, స ఏవ విషయస్తుల్యతాయాః। స్యాదేతత్--బ్రాహ్మణసహచరితాయామధ్యయనీదికాయాం క్రియాయాం బ్రాహ్మణశబ్దస్య వృత్తిః-బ్రాహ్ణణేన తుల్యం వర్తతే, కోఽర్థః ? యథా వ్రాహ్ణణో వర్త్తతే తథా వర్త్తత ఇత్యర్థః। వర్త్తనమ్ =అధ్యయనాదిక్రియానుష్ఠానమ్, తేన యుక్తమేవ తుల్యత్వమితి। ఏవమపి ముఖ్యే సన్భవతి గౌణస్య గ్రహణం యుక్తమ్। కః పునర్ముఖ్యః ? క్రియావాచీ। పచత్యాదీనాం తావత్ర్కియావాచినామప్రాతిపదికత్వాదసత్త్వభూతార్థాభిధాయిత్వాచ్చ తృతీయాసమర్థత్వం న సమ్భవతి। అవ్యయకృతానాం తు--కృత్వా, హృత్వా, కర్తుమ్, హర్తుమిత్యేవమాదీనాం యద్యపి క్రియావాచిత్వమ్, యథా పఞ్చకృత్వః కృత్వేతి కృత్వోఽర్థోత్పత్తిర్భవతి;

తథాప్యసత్త్వభూతార్థాభిధాయిత్వాత్తృతీయాన్తత్వాభావః ఘఞాదయశ్చ దాత్వర్థస్య సిద్ధతాయాం భవన్తః సత్త్వభూతార్థాభిధాయినో న క్రియావచనాః. అత ఏవ హి తత్ర కృత్వోఽర్థప్రత్యయాభావః। న హి భవతి పఞ్చకృత్వః పాక ఇతి, భవతి తు పఞ్చపాకా ఇతి। యథా పఞ్చఘటా ఇతి భవతి, న తు భవతి పఞ్చకృత్వో ఘట ఇతి। భోక్తుం పాక ఇత్యాదౌ ధాతువాచ్యక్రియోపేక్షస్తుమున్ప్రత్యయః। ఘృతపాకేన తుల్యస్తైలపాక ఇత్యాదిరపి విషయో న భవతి।

నను పఞ్చకృత్వః శయితవ్యమితి కృత్వసుచో దేవనాచ్ఛయితవ్యాదయః క్రియావచనాః, తతః కిమ్ ? రాజశయితవ్యేన తుల్యం దేవదత్తశయితవ్యమిత్యాదిరవకాశః స్యత్, తతా స్థాతవ్యేన తుల్యం గమనం మన్దత్వాత్, తథా నర్తితవ్యేన తుల్యం గమనం వహువికారత్వాదితి, తతా భోకగ్తుం పాక ఇత్యాదౌ యథా ప్రకృతివాచ్యక్రియాపేక్షస్తుమున్ భవతి, తథా ధృతపాకేన తుల్యస్తైలపాక ఇత్యదౌ వతిరపి స్యాదితి సోఽప్యవకాశః; తదేవం ప్రత్యయార్థవిశేషణేఽపి క్రియాగ్రహణే సామర్థ్యాత్ప్రకృత్యర్థోఽపి క్రియైవ భవతి, న హ్యక్రియయా క్రియా తుల్యా భవతీతి క్రియావాచిభ్య ఏవ వతినా భవితవ్యం ప్రకృత్యర్థవిశేషణే సుతరామితి కథం క్లేశేన క్రియాయాం వర్తితేభ్యస్తేభ్యో బ్రాహ్మణాదిభ్యః ప్రత్యయః ? ఉచ్యతే; యేనోపమీయతే, యశ్యోపమీయతే, యశ్చ తయోః సాధారణో ధర్మః-- ఏత్త్రయమప్యపేక్ష్యోపమానోపమేయభావః ప్రవర్త్తతే। తత్ర యదా క్రియోపమానత్వేన వివక్ష్యతే, తదా సావశ్యాపేక్ష్యసాధారణధర్మాధారత్వాత్క్రియారూపాతాం హిత్వా సత్త్వరూపతాం ప్రపద్యతే, తతశ్చ సామర్థ్యాద్ భూతపూర్వగత్యాశ్రయణమ్--యస్యార్థస్య క్రియారూపతాపూర్వమభూత్ సమ్ప్రతి క్రియాఋపాతిక్రమేణ సత్త్వభావాపన్నోఽపి తృతీయాన్తవాచ్యః పరిగృహ్యతే। తదేవం సమ్ప్రతి ముఖ్యక్రియావాచ్యసమ్భవాద్ భూతపూర్వక్రియారూపార్థవాచినః శయితవ్యాదయోఽపి గౌణా ఏవ। గౌణం చ క్రియావాచిత్వం బ్రాహ ణాదీనామపి సమ్భవతీతి తేభ్యోఽపి భవతి ప్రత్యయః। తేషాం తు న కస్యాఞ్చిదపి దశాయాం ముఖ్యక్రియావాచిత్వమిత్యేతావాంస్తు విశేషః। యది తర్హి క్రియయోస్తుల్యత్వలే ప్రత్యయః బ్రాహ్మణాధ్యయనేన తుల్యమధ్యయనం కరోతి బ్రాహ్మణవదధీత ఇత్యన్యః సాధారణో ధర్మోఽపేక్షణీయః స్యాత్। తస్మాద్ ద్రవ్యయోరేవ తుల్యత్వే ప్రత్యయః, క్రియా తు సాధారణో ధర్మ ఇతి యుక్తమ్। న యుక్తమ్; ఏవం హి యథా బ్రాహ్మణేన తుల్యః క్షత్త్రియోఽధ్యయనేనేతి, ద్రవ్యస్య లిఙ్గసంఖ్యాయోగిత్వాత్। స్వరాదిషు పాఠాద్భవిష్యతి ? ఇహపి తర్హి ప్రాప్నోతి-ఉపసర్గోచ్ఛన్దసి ధాత్వర్థే య ఉద్వతో నివతో యాసి।

కిఞ్చ పాఠాద్భవతు సంజ్ఞా, లిఙ్గసంఖ్యాకారకశక్తియోగస్తు కేన వార్యతే--స్వః పశ్యేత్యాదివత్ ! లౌకికే చ ప్రయోగే క్రియయోరేవ సాదృశ్యం ప్రతీయతే, న తద్వతోర్ద్రవ్యయోః। యత్పునరుక్తమ్--సాధారణో ధర్మోఽపేక్షణీయః స్యాదితి ? నైష దోషః; చన్ద్ర ఇవ ముఖమస్యా

ఇత్యాదౌ యథా శబ్దానుపాత్తా అపి కాన్త్యాదయః ప్రతీయన్తే, తథాత్రాపి సౌష్ఠవాదయః ప్రత్యేష్యన్తే। తస్మాత్సుష్ఠూక్తమ్--యత్తతుల్యం క్రియా చేత్సా భవతీతి। గుణతుల్య ఇతి। గుణైస్తుల్య ఇతి ? `పూర్వసదృశ' ఇతి తృతీయాసమాసః। పుత్రేణ తుల్యః స్థూల ఇతి। పుత్రస్య యాదృశం స్థౌల్యం పితురపి తాదృశమిత్యర్థః ।।

తత్ర తస్యేవ ।। 5.1.116 ।।

కిమర్థమిదముచ్యతే న పూర్వేణైవ సిద్ధమ్, న సిద్ధయతి, తృతీయాసమర్థాత్తత్ర ప్రత్యయః, ఇహ తు సప్తమీషష్ఠీసమర్థాత్ ? ఏవం తర్హి తుల్యార్థైరితి యా తృతీయా తయేవశబ్దయోగే సర్వే విభక్త్యర్థా వ్యాప్తాః, తద్యథా--బ్రాహ్మణ ఇవాధీతే, బ్రాహ్మణేన తుల్యమధీతే; బ్రాహ్మణమివ పశ్యతి, బ్రాహ్మణేన తుల్యం పశ్యతి; బ్రాహ్మణఏనేవాధీతమ్, బ్రాహ్మణేన తుల్యమధీతమ్; బ్రాహ్మణాయేవ దదాతి, బ్రాహ్మణేన తుల్యం దదాతి; బ్రాహ్మణాదివాధీతే, బ్రాహ్మణేన తుల్యమధీతే; బ్రాహ్మణస్యేవ క్షత్రియస్య స్వమ్, బ్రాహ్మణేన తుల్యం క్షత్రియస్య స్వమ్; బ్రాహ్మణ ఇవ క్షత్రియే వర్త్తతే, బ్రాహ్మణేన తుల్యం క్షత్రియే వర్త్తత ఇతి--తతశ్చ తృతీయాన్తదేవ పూర్వసూత్రేణ ప్రత్యయో భవిష్యతి। తథా చ `పూర్వవత్సనః' ఇతి పఞ్చమ్యన్తాద్వతిర్దృశ్యతే। ఏవమపి న సిద్ధయతి, కిం కారణమ్ ? పూర్వత్ర క్రియాతుల్యత్వే ప్రత్యయః, తచ్చావశ్యం క్రియాగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్, గవా తుల్యో గవయ ఇత్యాదౌ మా భూదిత్యేవరమర్థః; తతశ్చ ద్రవ్యగుణయోస్తుల్యత్వే వతిర్న స్యాదితి షష్ఠీసప్తమయన్తాదివార్థేఽనేన విధీయతే ।।

తదర్హమ్ ।। 5.1.117 ।।

తదితి ద్వితీయాసమర్థాదితి। అర్హశబ్దః పచాద్యజన్తస్తద్యోగే కర్మణి షష్ఠ్యా భవితవ్యమ్, నిపాతనాత్తు ద్వితీయా। అపర ఆహ--విగ్రహవాక్యాభిప్రాయమేతత్; యదా రాజానమర్హతీత్యేవం తిఙన్తేన విగ్రహ్యతే తదా ద్వితీయా సమర్థమితి। సూత్రే త్వర్హమితి కర్మోపపదాదచ్ప్రత్యయః కృత ఇతి। ఇహ క్రియాగ్రహణమనువర్త్తతే--యత్తదర్హ క్రియా చేత్సా

భవతీతి, రాజానమర్హతి వృత్తం రాజవద్వర్త్తతే, ఇహ న భవతి--రాజానమర్హతి ఛత్త్రమ్, బ్రాహ్మణమర్హతి దధీతి। యద్యేవమ్, రాజ్ఞా తుల్యం వర్తతే ఇతి విగ్రహాశ్రయణేన పూర్వేణైవ వతిః సిద్ధః ? ఇహ తర్హి రాజవద్వర్త్తతే రాజేతి భేదాభావేన తన్నిబన్ధనస్య సాదృశ్యస్యాభావాదప్రాప్తో వతిరనేన విధీయతే। అత్రాపి రాజత్వేన యే ప్రసిద్ధా భరతాదయస్త ఉపమానానీదానీన్తనానామితి సిద్ధో వతిః। యదా తర్హి రాజశబ్దః సామాన్యవచనః ప్రసిద్ధవిశేషవిషయో వా--రాజవదయం వర్త్తతే భరత ఇతి, తదా సాదృశ్యాభావాదప్రాప్తిః। వినీతవదుపస్థితం చిచ్ఛేద కృతహస్తవదితి వినీతానామిదం యోగ్యముపస్థానమ్ కృతహస్తానామిదం యోగ్యం ఛేదన మితి గమ్యతే, న తు సాదృశ్యమ్। ఉక్తం చ--

`యుక్తమౌపయికం రాజ్ఞ ఇత్యర్థస్య నిదర్శనమ్।

ఉపమానవివక్షాయాం తదర్హమితి పఠ్యతే' ।। ఇతి ।

యదా త్వేకమేవ వస్తు అవస్థాభేదపరికల్పితభేదముపమానోపమేయత్వేన వివక్ష్యతే, తదా నార్థోఽనేన। తథా చేవశబ్దస్య ప్రయోగో దృశ్యతే--రాజేవాయం రాజా యుధ్యతే, వైయ్యాకరణ ఇవ వైత్యాకరణో బ్రూతే, రామరావణయోర్యుద్ధం రామరావణయోరివేతి। ఉక్తమ్----

`తదర్హమితి నారబ్ధం సూత్రం వ్యాకర్ణాన్తరే।

సమ్భవత్యుపమాత్రాపి భేదస్య పరికల్పనాత్' ।। ఇతి ।

ఉపసర్గాచ్ఛన్దసి ధాత్వర్థే ।। 5.1.118 ।।

ససాధనే ధాత్వర్థే ఇతి। క్రియామాత్రం ధాత్వర్థః, స్తత్కథం ససాధన ఇతి లభ్యతే ? ఉచ్యతే; ఇహార్థగ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్, ధాతావిత్యేవ సిద్ధమ్, కథం పునర్ధాతౌ నామోపసర్గో వర్తేత, శబ్దే శబ్దాసమ్భవాత్ ? అర్థే వృత్తిర్విజ్ఞాస్యతే। తథా--ధాతుసమ్బన్ధే' ఇత్యత్ర తత్ క్రియతే

బహువ్రీహిర్యథా విజ్ఞాయేత--ధాతురర్థాత్వర్థః క్రియా, అర్థః ప్రయోజనం యస్య సాధనస్య తస్మిన్వర్త్తమానాదితి। `ససాధనే ధాత్వర్థే' అత్యస్యాప్యయమేవార్థః---ధాత్వర్థవిశిష్టే సాధన ఇతి, న పునః సాధనవిశిష్టే ధాత్వర్థ ఇతి। ఉపసర్గాశ్చ పునరేవమాత్మకాః యదుత శ్రుతాయాం క్రియాయాం తామేవ విశింషన్తి, యథా--ఆగచ్ఛతీతి। యత్ర తు న శ్రూయతే తత్ర క్రియావిశిష్టం సాధనమాహుః---నిష్కౌశామ్బిరితి, తత్ర యత్ర క్రియా న శ్రూయతే తత్ర యథా స్యాదిత్యేవమర్థం ధాత్వర్థ ఇత్యుక్తమ్। ఉద్గతాని నిగతానీతి। వనానాం విశేష్యత్వాన్నపుంసకత్వమ్। ఉద్వతో నివత ఇతి తు ఛాన్దసం పుంస్త్వమితి మన్యతే। యచ్చాస్మాభిరుక్తమ్-- `క్రియా గుణభూతా సాధనం ప్రధానభూతం తత్రోపసర్గస్య వృత్తిః' ఇతి తదప్యతేన దర్శఇత్మ్। సాధనశబ్దేన శక్తిమద్ ద్రవ్యముచ్యతే,న శక్తిమాత్రమితి లిఙ్గసఙ్ఖ్యాయోగాదన్వర్థావ్యయసంజ్ఞా న భవతి ।।

తస్య భావస్త్వతలౌ ।। `తస్యేదమ్' ఇత్యస్యాపవాదోఽయమ్। భావశబ్దోఽయమ్ `భవతేశ్చేతి వక్తవ్యమ్' ఇతి ణప్రత్యయాన్తోఽస్త్యేవాభిప్రాయే, యథా--అథం భావః' ఇతి; అస్తి చ పదార్థమాత్రవచనః,--`విచిత్రా హి భావశక్తయః' ఇతి; అస్తి చ శ్రృఙ్గారాదిషు--స్థాయిభావః సఞ్చారీభావ ఇతి; ఘఞన్తస్తు భవత్యర్థే కర్తృవర్జితే చ కారకే వర్త్తతే। భవతిశ్చానేకార్థః, తద్యథా--`తత్ర భవః' ఇతి సత్తార్థః; `ధాన్యానాం భవనే' ఇత్యుత్పత్త్యర్థః; `ఇత్థమ్భూతే' ఇతి ప్రాప్త్యర్థః; `భూష్ణుర్భూతికామః' ఇతి సమృద్ధ్యర్థః; `యస్య చ భావేన భావలక్షణమ్' ఇత్యాదౌ ధాత్వర్థమాత్రవచనః; వృత్తికారోపదర్శితశ్చాపరః, తతశ్చ `తస్య భావః' ఇత్యభిప్రాయాదిష్వత్విప్రసఙ్గః? ఇత్యత ఆహభవతోఽస్మాదిత్యాది। యస్మాద్ గోత్వాదేర్హేతోర్గవాదౌ గౌరిత్యేవమాదికమభిధానం ప్రవర్త్తతే, గౌర్గౌరిత్యేవమాదిశ్చాభిన్నాకారః ప్రత్యయో భవతి, సోఽర్థో గవాదేః శబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమిహ భావశబ్దేనోచ్యతే।

తత్ర భవతోఽస్మాదిత్యర్థప్రదర్శనమేతత్, న తు హేతౌ కేనచిద్ ఘఞ్విహితః। తస్మాత్ `శ్రిణీభువోఽనుపసర్గే' ఇతి కరణే ఘఞ్ ద్రష్టవ్యః। అభిప్రాయాదీనాం చానభిధానాన్న గ్రహణమ్। ఉక్తం చ---`యస్య గుణస్య భావాద్ ద్రవ్యే శబ్దనివేశస్తదభిధానే త్వతలౌ' ఇతి। గుఏణశబ్దేన యావాన్కశ్చిత్పరాశ్రయో భేదకో జాత్యాదిరర్థః స సర్వ ఇహ గృహ్యతే। `యస్య భావాత్' ఇత్యేతావత్యుచ్యమానే పుత్రస్య భావాత్పితృశబ్దస్య నివేశ ఇతి పితత్వమితి పుత్రే ప్రత్యయః స్యాత్, పుత్రత్వమితి చ పితరీతి గుణగ్రహణమ్; భావాద్ విద్యమానత్వాత్। ద్వవ్యమితి విశేష్యభూతః సత్త్వభావాపన్నోఽర్త ఉచ్యతే, తస్మిన్ శబ్దనివేశః=శబ్దస్య ప్రవృత్తిః, సత్వతలోరభిధేయ ఇత్యర్థః। తత్ర యే రూపాదయః శబ్దా గుణమాత్రవృత్తయస్తేభ్యో

గుణసమవాయిని సామాన్యవిశేషే భావప్రత్యయో రూపత్వమితి। యే తు శుక్లాదయో గుణగుణివృత్తయో గుణగుణినోరబేదోపచారాత్, మతుబ్లోపాద్వా, తేభ్యో గుణవృత్తిభ్యో గుణసమవాయిని సానాన్యే భావప్రత్యయః; గుణివృత్తిబ్యస్తు గుణే। అణుమహద్దీర్ఘదయో నిత్యం పరిమాణిని వర్త_న్తే, తేభ్యః పరిమాణో గుణే భావప్రత్యయః, షత్వం ణత్వమితి భిన్నవర్ణవ్యక్తిసమవేతే సామాన్యవిశేషే ప్రత్యయః। గవాదయో యదా జాతిమాత్రవాచినస్తదా తేభ్యః శబ్దస్వరూపే ప్రత్యయః, తథా హయర్థే జాతౌ శబ్దస్వరూపమధ్యస్యతే--యో గోశబ్దః స శబ్దార్థ ఇతి। శబ్దస్వరూపమేవ తత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, నాన్యత్। ద్రవ్యవాచిభ్యస్తు గవాదిభ్యో జాతౌ ప్రత్యయః, సమాసకృత్తద్ధితాస్తు యద్యపి కేవలం సమ్బన్ధం నాభిదధతి, తథాపి సమ్బన్ధిని వర్త_మానాః సమ్బన్ధం ప్రవృత్తినిమిత్తమపేక్షన్త ఇతి తేభ్యః సమ్బన్ధే భావప్రత్యయః। తథా చ రాజపురుషత్వమితి స్వస్వామిభావః సమ్బన్ధః ప్రతీయతే, పాచకత్వమితి క్రియాకారకసమ్బన్ధః, ఔపగవత్వమిత్యాదావపత్యాపత్సిసమ్బన్ధః।

కేచిదౌపగవత్వమిత్యపత్యప్రత్యయస్య జాతిమభిధేయామిచ్ఛన్తి; తన్మతే, అర్థాన్తరవృత్తిస్తద్ధఇత ఉదాహార్యః--`సమాసకృత్తిద్ధితేషు సమ్బన్ధాభిధానమన్యత్ర రూఢ్యభిన్నరూపావ్యభిచరితసమ్బన్ధేభ్యః' ఇతి, రూఢిశబ్దా గౌరఖరసప్తపర్ణలోహితశాల్యాదయో జాతివిశేషావచ్ఛిన్నద్రవ్యవాచిన ఇతి తేభ్యో జాతావేవ భావప్రత్యయః। ఏవం కుమ్భకారత్వమ్, హస్తిత్వమితి అభిన్నరూపాః। శుక్లాదయో మతువ్లుకి విజ్ఞాయమానే యద్యపి తద్ధితాన్తాః, తథాపి తేభ్యో భావప్రత్యయో గుణ ఏవ భవతి; న తు సమ్బన్ధే గుణగుణినోర్జాతితద్వతోరివ సోऽయమిత్యభిసమ్బన్ధేన లోకనిరూఢేన భేదసమ్బన్ధస్య న్యగ్భావాత్। `గుణవచనేభ్యో లుక్' ఇతి లుగ్విధానద్వారేణాబేదేనైవ గుణినామభిధానమ్, న తు బేదాశ్రయా మత్వర్థీయోత్పత్తిరిత్యాఖ్యాయతే। అవ్యభిచారి సమ్బన్ధాత్ సతో భావః సత్తేతి జాతావేవ భావప్రత్యయః। న హి సద్వస్తు సత్తాసమ్బన్ధం వ్యభిచరతీతి సత్తాసమ్బన్ధానపేక్షణాద్ న సమ్బన్ధే ప్రత్యయః। రాజపురుషయోస్తు సమ్బన్ధస్య కాదచిత్కత్వాత్తదపేక్షో రాజపురుషశబ్దః స్వార్థమభిధత్తే ఇతి తతః సమ్బన్ధే ప్రత్యయో యుక్తః। తస్మాత్సత్సు పదార్థేషు నిత్యసమవాయిని శబ్దప్రవృత్తిహేతుః సత్తైవ భావప్రత్యయవాచ్యా, న తు సత్సత్త్వోః సమ్బన్ధః సమవాయాఖ్యః। ధవఖదిరత్వమితి జాతిద్వన్ద్వాజ్జాతిసముదాయః కుత్వమిత్యాదౌ సంజ్ఞాస్వరూపే సంజ్ఞిష్వధ్యస్తే ప్రత్యయః। అన్యే తు `సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధః' ఇత్యాహుః। ఉక్తం చ----

జాతిగుణాజ్జాతిగుణే సమాసకృత్తద్వితాచ్చ సమ్బన్ధే।

డిత్థాదేః స్వే రూపే ధవఖదిరాజ్జాతిసజ్ఞాతే ।। ఇతి ।

ఇహ తు నానాత్వమ్, సహత్వమ్, యౌగపద్యమిత్యాదౌ వృత్తివిషయే నానాశబ్దోఽసహభూతేఽర్థే వర్తతే, సహశబ్దశ్చ సహభూతే, యుగపచ్ఛబ్దోఽపి యుగపద్భూతే, తతోఽసహభావాదౌ భావప్రత్యయః। ఏవమన్యత్రాపి యథాసమ్భవం ద్రష్టవ్యమ్। ఇహ న బ్రాహ్మణస్య భావ ఇతి కయుగపద్భావేన నఞర్థేన చ సమ్బన్ధే వివక్షితే పూర్వం నఞ్సమాసః, పశ్చాత్త్వతలౌ, తేనాబ్రాహ్మణత్వమబ్రాహ్మణతేతి సతిశిష్టత్వాత్త్వప్రత్యయే నఞ్సమాసః, పశ్చాత్త్వతలౌ తేనాబ్రాహ్మణత్వం భవతి, నావ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరేణాద్యుదాత్తత్వమ్। నను పరత్తావత్త్వతలౌ ప్రాప్నుతః, న వా సాపేక్షత్వాద్ర్భాణార్థో యత్ర నఞర్థమపేక్షతే। నఞ్సమాంసోఽపి తర్హి న ప్రాప్నోతి, బ్రాహ్మణస్య భావపేక్షత్వాత్ ? నైవమ్; ప్రధానమత్ర బ్రాహ్మణపదమ్, ఉత్తరపదార్థప్రధానో హి నఞ్సమాసః। భవతి చ ప్రధానస్య సాపేక్షస్యాపి సమాసః, యథా--రాజపురుషోఽభిరూప ఇతి। `వా ఛన్దసి' ఛన్దసి విషయే క్వచిత్పూర్వం త్వతలౌ పశ్చాన్నఞ్సమాసః--అయోనిత్వాయ, అశిథిలత్వాయ। అత్ర నఞ్స్వర ఏవ భవతి, క్విచిద్విపర్యయః। త్వతల్వ్యతిరిక్తే భావప్రత్యయో పూర్వం స ఏవేష్యతే, పశ్చాన్నఞ్సమాసః, తేనాప్రథిమేత్యాదౌ సతి సిష్టత్వాన్నఞ్స్వర ఏవ భవతి। అశౌక్ల్యమిత్యాదౌ చ నఞః ప్రకృతావనన్తర్భావాచ్ఛుక్లశబ్దాదౌ వృద్ధిః పూర్వ నఞ్సమాసే `న నఞపూర్వాత్' ఇతి ప్రతిషేధాత్ ష్యఞోచ న స్యాత్, సత్యపి వా ష్యఞి నఞో వద్ధఞః స్యాత్ ? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయం యువాదిషు పురుషాసే, హృదయామే ఇతి నఞ్సమాసే విషయభూతే భావప్రత్యయప్రతిషేధం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి--త్వతలాపవాదప్రత్యయో నఞర్థాపేక్షాదపి పరత్వాన్నఞ్సమాసం బాధిత్వా భవతీతి ।।

ఆ చ త్వాత్ ।। 5.1.120 ।।

ప్రథిమేతి। `తురిష్ఠేమేయస్సు' `టేః' ఇతి టిలోపః, `రఋతో హలాదేర్లఘోః' ఇతి ఋకారస్య రాదేశః। పార్థవమితి। `ఇగన్తాచ్చ లఘుపూర్వాత్' ఇత్యణ్।

అపవాదైరిత్యాది। ఇమనిజాదీంస్త్వతలోరపవాదాన్వక్ష్యతి, తైః సహ సమావేశో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిదమ్। నను స్వరితత్వాదేవ త్వతలావనువర్త్ష్యేతే తేనాపవాదవిషయే భవిష్యతః ? తన్న; ఇత ఉత్తరవాక్యానాం ప్రత్యయనిర్ద్దేశేన నిరాకాంక్షత్వాత్త్వతలోరపి పూర్వసూత్రే విధానాదాకాంక్షాయా అభావాన్నైతచ్ఛక్యం విజ్ఞాతుమ్-అనువర్త్తేతే

త్వతలావితి। కర్మణి చ విధానారాథమితి। యేభ్య ఏవ కర్మణి ష్యఞాదివిధిస్తేభ్య ఏవ త్వతలావపి కర్మణి భవతః, న తు జయాప్రాతిపదికమాత్రాత్। చకారో నఞ్స్నఞ్భ్యామపి సమావేశార్థ ఇతి। అన్యథా `స్త్రీపుంసాభ్యామ్' ఇత్యస్య విధిత్వపక్షే ప్రాగ్భవనాద్యేఽర్థాస్తానపేక్ష్య తత్రైవ ప్రదేశే నఞ్స్నఞోర్విధానాదత్ర ప్రకరణే సన్నిధానాభావాన్నేమనిజాదివత్సమావేశసిద్ధిః। పరిభాషాత్వేఽపి యథోద్దేశపక్షే `స్త్రీపుంసాభ్యామ్' ఇత్యత్రైవ ప్రకరణే నఞ్స్నఞోః సన్నిధిః। న పునరిమనిజాదిమధ్యే కార్యకాలపక్షేఽపి ప్రాగ్భవనాద్యేఽర్థాః, తత్ర నఞ్స్నఞ్భ్యాముపస్థాతవ్యమ్। తత్ర యది తావద్భావే ఇత్యర్థవిజ్ఞానమాత్ర ఏవ నఞ్స్నఞోరుపస్థానమ్--`తస్య భావస్త్వతలౌ' `స్త్రీపుంసాభ్యాం భావే నఞ్స్నఞౌ' ఇతి, తదస్మిన్ప్రదేశే సన్నిధానేఽపి `ఆ చ త్వాత్' ఇత్యస్మాత్పూర్వే భవతః। అథ తూత్సర్గాపాదవిధానోపయోగవిజ్ఞానానన్తరం నఞ్స్నఞ్వోరుపస్థానమ్, తదా బ్రహ్మణస్త్వ ఇత్యస్మాత్పరౌ నఞ్స్నఞౌ భవతః। సర్వథా `ఆ చ త్వాత్' ఇత్యస్మిన్ప్రదేశే నాభ్యన్తరౌ। `గుణపచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కమణి చ' ఇత్యత్ర కర్మణి నఞ్స్నఞోరుపస్థానం నాశఙ్నీయమ్; ప్రకృతివిసేషసమ్బద్ధస్య కర్మార్థస్యోపాదానాత్ ప్రకృత్యన్తరేణ తస్యాసమ్బన్ధాత్। అధికారపక్షే తు ప్రతిసూత్రముపస్థానాన్న ఞ్స్నఞోరిమనిజాదిష్వన్తర్భావాద్ `ఆ చ త్వాత్' ఇత్యేవ నఞ్స్నఞ్భ్యామపి సమావేశః సిధ్యతి। అథ తత్రాప్యర్థస్యైవావధిత్వాదర్థేష్వేవోపస్థానమ్, తతోఽధికారపక్షేఽపి నాభ్యన్తరత్వమితి సర్వథా చకారేణైవ నఞ్స్నఞ్భ్యాం సమావేశో వాచ్యః ॥

న నఞ్పూర్వాత్తత్పురుషాదచతురసఙ్గతలవణవటచబుధకతరసలసేభ్యః ॥ 5.1.121 ॥

`అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి త్వతలోరయం ప్రతిషేధ ఇతి భ్రాన్తి వారయతి। ఇత ఉత్తరే యే ప్రత్యయా ఇతి। ఏతచ్చ `ఆ చ త్వాత్' ఇతి సమ్బన్ధాల్లభ్యతే। చతురాదీనీతి। చతురాద్యన్తాస్తత్పురుషాన్న ఞ్పూర్వానిత్యర్థః। నను `పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్వా' ఇత్యాదిభిః పరిణణితాభ్యః ప్రకృతిభ్య ఉత్తరో బావప్రత్యయో విధీయతే। న చ తత్ర కాచిన్నఞ్పూర్వా ప్రకృతిర్గృహ్యతే। తదన్తవిధిశ్చ గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన ప్రతిషిద్ధః। యత్ర తర్హి స్వరూపగ్రహణం నాస్తి పత్యన్తాద్యగ్భవతి, హాయనాన్తాదణ్ భవతి, `ఇగన్తాచ్చ లఘుపూర్వాత్', `యోపదాద్గురుపోత్తమాద్వుఞ్' ఇతి, తత్ర నఞ్పూర్వాత్తత్పురుషాదస్త్యేవ ప్రసఙ్గస్తద్దర్శయతి--వక్ష్యతి పత్యన్త పురోహితాదిభ్యో యగితి। అపతిత్వమపతితేతి। తత్తు `ఆ చ త్వాత్' ఇత్యధికార ఇత్యుక్తమ్, తతశ్చ పత్యన్తేత్యనేనైవ త్వతలోరప్యధికృతయోవిధానమ్।

తతః కిమ్ ? యక ఇవ త్వతలోరప్యం ప్రతి షేధః ప్రాప్నోతి। అస్త్వేవమధికృతయో స్త్వతలోః ప్రతి షేధః, `తస్య భావః' ఇత్యనేన పునస్త్వతలౌ భవిష్యతః; బాధకాభావాత్। యది పత్యన్తాదిష్వేవాస్యోపయోగః, పత్యన్తేత్యస్యైవ పురస్తాదిదం పఠితవ్యమ్, తదేవోత్తరత్రాప్యనువర్త్స్యతే। ఏవం తర్హ్య ప్రదేశే ప్రతి షేధాధికారస్యోపాదానాదిమనిజాదీనామపి ప్రతి షేదో విజ్ఞాయతే। నను చోక్తమ్--`తదన్తవిధ్యభావాదప్రసఙ్గః' ఇతి ? ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి-అస్త్యుత్తరత్ర తదన్తవిధిరితి। కిమేతస్య జ్ఞాపనే ప్రయోజనమ్ ? నఞ్పూర్వాద్బహువ్రీహేరన్యపూర్వాచ్చ తత్పురుషాత్పృథ్వాద్యన్తాదిమనిజాదిః సిద్ధో భవతి--న విద్యన్తే పృథ్వో యస్య అపృథుః, పరమపృథుః, తస్య భావ ఇతి। నాత్రేమనిజాదిరిష్యతే, అత ఏవ వృత్తికారేణాపి నాస్య పటవః సన్తీత్యపటురిత్యాది వ్యావర్త్య దర్శితమ్, తస్మాదిహాస్య కరణే ప్రయోజనం చిన్త్యమ్। ఆచతుర్యమిత్యాదౌ బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్ ॥

పృథ్వాదిభ్య ఇమనిజ్వా ॥ 5.1.122 ॥

వావచనమణీదిసమావేశార్థమితి। ఇహ యే ఇగన్తా లఘుపూర్వాః పృథుమృదుప్రభృతయస్తేష్వణః సమావేశః। చణ్డఖణ్కడాదిషు గుణవచనేషు ష్యఞః, బాలవత్సాదిషు వయోవచనలక్షణస్యాఞః। త్వతలోస్తు మసావేశః `ఆ చ త్వాత్' ఇత్యేవ సిద్ధః ? ఇత్యాహ--త్వతలౌ తు సర్వత్ర భవత ఏవేతి ॥

వర్ణదృఢాదిభ్యయః ష్యఞ్ చ ॥ 5.1.123 ॥

వర్ణవిశేషవాచిభ్య ఇతి। స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి। యది స్యాద్, దృఢాదిష్వేవ వర్ణశబ్దం పఠేత్। వర్ణశబ్దశ్చ రూపస్య వాచకో న బ్రాహ్మణాదీనామ్; దృఢాదిభిర్గుణవచనైః సాహచర్యాత్। అత ఏవ సాహచర్యాద్వర్ణగ్రహణాత్పర్యాయాణాం గ్రహణం న భవతి। కథమ్ ? దృఢాయయో హి గుణోపసర్జనే ద్రవ్యే వర్త్తన్తే, అతస్తత్సాహచర్యాద్వర్ణశబ్దా అపి తాదృశా ఏవ గృహ్యన్తే। ఏవఞ్చ వర్ణదృఢాదీనాం గుణవచనత్వాదేవ సిద్ధే పునర్వచనమనిజర్థమ్ ।

ఔచితీ, యాథాకామితి। బ్రాహ్మణఆదేరాకృతిగణత్వాత్ష్యఞ్, జీష్, `హలస్తద్ధితస్య' ఇతి యలోపః।

వేర్యాతలాభమతిమనఃశారదానామితి। విసబ్దాదుత్తరే యే యాతాదయస్తదన్తానాం సమాసానామనన్తరః ష్యఞ్ భవతీత్యర్థః। వియాతత్వమ్, వియాతతా, వియాతిమా, వైయాత్యమ్। విలాభత్వమ్, విలాభవతా, విలాభిమా, వైలాభ్యమ్। విమతిత్వమ్, విమతితా, విమతిమా, వైమష్యమ్; ఇగన్తత్వాదణపి భవతి, వైమతమ్,। విమనస్త్వమ్, విమనస్తా, విమనిమా, వైమనస్యమ్। విశారదత్వమ్, విశారదతా, విశారదిమా, వైశారద్యమ్, సమో మతిమనసోరితి। సమ ఉత్తరే యే మతిమనసీ తయోః సమాసయోరనన్తరః ష్యఞ్-- సంమతిత్వమ్, సంమతితా, సంమతిమా, సామ్మత్యమ్; పూర్వవదణ్సాంమతమ్। సంమనస్త్వమ్, సంమనస్తా, సంమనిమా, సాంమనస్యమ్ ।।

గుణవచనబ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ ।। 5.1.124 ।।

కర్మశబ్దః క్రియావచన ఇతి। న సాధనకర్మవచనః; క్రియాయా హి సాధనం సమ్భవతి। సత్త్వశబ్దాశ్చ గుణవచనబ్రాహ్మణాదయః, అత స్తేషాం నాస్తి సాధనకర్మణా సమ్బన్ధః। క్రియా త్వాత్మలాభయ త్రైర్యజ్యతే। కథం తర్హి కవేః కర్మ కావ్యమ్, న హి తత్ర క్రియాభిధీయతే, కిం కర్హి, తత్కృతో గ్రన్థః ? అత్రాహుః--క్రియాకర్మణ్యేవ ప్రత్యయవిధానమ్, ఔపచారికస్తు తత్కృతే ప్రయోగ ఇతి। అపర ఆహ--సూత్రే యః కర్మశబ్దో యశ్చ వృత్తౌ క్రియాశబ్దః, తదుభయమపి కర్మసాధనం కర్మ, క్రియాకార్యమిత్యర్థః, తేన కృతివ్యాప్యే సాధనకర్మణ్యేవ ప్రత్యయ ఇతి। బ్రాహ్మణాదిరకృతిగణ ఇతి అవృత్కృతత్వాత్। ఏతదేవోపపాదయతి--ఆదిశబ్దః ప్రకారవచన ఇతి।

కిమర్థం తర్హి గుణవచనగ్రరహణమ్, బ్రాహ్మణాదీనాం చానుక్రమణమ్ ? కేషాఞ్చిత్ప్రపఞ్చార్థమ్; కేషాఞ్చిత్సార్థే ప్రత్యయవిధానార్థమ్, కేషాఞ్చిద్ వాధకబాధనార్థమ్। తత్ర బ్రాహ్మణశబ్దాత్ప్రాణభృజ్జాతిలక్షణేఽఞి ప్రాప్తే, `మాణవవాడవాభ్యాం గోత్రలక్షణే' వుఞ్। `అర్హతో నుమ్ చ' ఇతి నుమర్థఃక పాఠః; `అర్హః

ప్రాశంసాయామ్' ఇతి శతృప్రత్యయః--ఆర్హన్త్యమ్। చోరధూర్తయోర్మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞిప్రాప్తే సోఽపి భవత్యేవ। ఆరాధ్యాదీనాం చతుర్ణాం జనపదవాచిత్వాదఞి కృతే, తస్య చ `కమ్బోజాదిభ్యో లుగ్వచనమ్' ఇతి లుకి గోత్రవుఞి ప్రాప్తే పాఠః। ఏకభావాదీనామన్యభావపర్యన్తానాం స్వార్థే విధానార్థమ్। తథా చ వార్త్తికే ప్రయోగః-- `ఆన్యభావ్యం తు కాలశబ్దవ్యవాయాత్' ఇతి। అక్షేత్రజ్ఞానీశ్వరశబ్దయోః `న నఞ్పూర్వాత్' ఇతి నిషేధే ప్రాప్తే, కుశలాదీనాం యువాదిత్వాదమి ప్రాప్తే, బాలిశశబ్దాద్వయోలక్షణోఽఞి ప్రాప్తే, రాజశబ్దస్య పురోహితాదిత్వాద్యకి ప్రాప్తే, గణపత్యధిపత్యోః పత్యన్తలక్షణే యకి। శేషాణామలసాదీనాం పాఠః ప్రపఞ్చార్థః।

సర్వవలేదాదిభ్యః స్వార్థే ఇతి। సర్వే వేదాః సర్వవేదాః, పూర్వకాలేతి సమాసః, సర్వవేదానధీత్ ఇత్యణ్, `సర్వసాదేర్ద్విగోశ్చ లః' ఇతి లుక్, సర్వవేద ఏవ సార్వవేద్యః। చతుర్వేదస్యోభయపదవృద్ధిశ్చేతి। చతురో వేదానధీతే ఇతి తద్ధితార్థే ద్విగుః, అణో లుక్, చతుర్వేద ఏవ చాతుర్వైద్యః। క్వచిత్తు చాతుర్వైద్యస్యేతి పాఠః, తత్ర సిద్ధయ ఇతి శేషః, చతస్రో విద్యా అధీత ఇత్యాది పూర్వవద్ విద్యాలక్షణకల్పసూత్రాన్తాదితి ఠక్, పూర్వవల్లుక్, చతుర్విధ్య ఏవ చాతుర్వైద్యః ।।

స్తేనాద్యన్నలోపశ్చ ।। 5.1.125 ।।

`స్తేన చౌర్యే', పచాద్యత్తు, స్తేనః। నశబ్దస్యేతి। ఏతేన సఙ్ఘాత స్యేదం గ్రహణమితి దర్శయతి। వర్ణగ్రహణే తు నకారలోపే కృతేఽకారస్య యస్యేతి లోపః। తస్య పూర్వవిధౌ స్థానివద్భావాదయాదేశః ప్రాప్నోతి। నను సఙ్ఘాతగ్రహణేఽపి `అల్లోఽన్త్యస్య' ఇత్యన్త్యస్య ప్రాప్నోతి ? సిద్ధోఽన్త్యలోపః `యస్యేతి చ' ఇతి; తత్రారమ్భసామర్థ్యాత్సర్వస్య భవిష్యతి, `నానర్థకేఽలోన్త్యవిధిరనభ్యాసవికారేషు' ఇతి చ పరిభాషాం పఠన్తి। స్తేనాదితి యోగవిభాగం కుర్వన్తీతి। భాగ్యేఽనుక్తమపి స్తైన్యశబ్దస్య ప్రయోగబాహుల్యాదిదముక్తమ్ ।।

కపిజ్ఞాత్యోర్ఢక్ ।। 5.1.126 ।।

ఇహ కపిఞ్జాతీ ద్వౌ, భావకర్మణీ చార్థౌ ద్వావేవేతి సంఖ్యాతానుదేశః ప్రాప్నోతి, ఏవమ్ `పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్', `హాయనాన్తయువాదిభ్యోఽణ్' ఇత్యత్రేత్యాశఙ్కయాహ--యథాసంఖ్యం ప్రకరణే నేష్యత ఇతి। తదర్థస్య స్వరితత్వస్యాప్రతిజ్ఞానాదితి భావః ॥

పత్యన్తపురోహితాదిభ్యో యక్ ॥ 5.1.127 ॥

రాజాస యితి। రాజశబ్దోఽసేఽసమాసే యకముత్పాదయతి--రాజ్ఞో భావః కర్మ వా రాజ్యమ్। `అసే' ఇతి కిమ్? ఆధిరాజ్యమ్, బ్రాహ్మణాదిత్వలాత్ష్యఞ్। యద్యపి తత్ర రాజశబ్దః పఠ్యతే, తథాప్యయమేవాస ఇతి ప్రతిషేధో జ్ఞాపయతి--`అస్త్యత్ర రాజశబ్దే తదన్తవిధిః' ఇతి। ఏవం చ బ్రాహ్మణాదిపాఠస్య సమాసే చరితార్థత్వాదసమాసే విశేషవిహితో యగేవ భవతి।

అపర ఆహ--`బ్రాహ్మణాదేరాకృతిగణత్వాదేవ తదన్తాత్ ష్యఞి సిద్ధే రాజశబ్దస్య తత్ర పాఠో యకా సహ సమావేశార్థః' ఇతి, తథా చావేష్ట్యధికరణే శాబరబాష్యే ఉక్తమ్--`తస్య కర్మణి ష్యఞ్' ఇతి ॥

ప్రాణభృజ్జాతివయోవచనోద్గాత్రాదిభ్యోఽఞ్ ॥ ప్రాణభృతః=ప్రాణినః, ప్రాణిగ్రహణమేవ న కృతం వైచిత్ర్యార్థమ్। ప్రాణభృద్గ్రహణాత్తృణత్వం తృణతేత్యాదౌ న భవతి, జాతిగ్రహణాద్దేవదత్తత్వమిత్యాదౌ న భవతి। యత్త్వి హేగన్తం లఘుపూర్వం తస్మాత్పరత్వాదణ్ భవతి--తైత్తిరమ్। ఉద్గాత్రాదిషు య ఋత్విగ్వచనాస్తేభ్యః `హోత్రాభ్యశ్ఛః' ఇతి ఛే ప్రాప్తేఽఞ్ చవిధీయతే। సుష్ఠుదుష్ఠుభ్యాం గుణవచనలక్షణే ష్యఞి, వధూశబ్దాదిగన్తలక్షణేఽణి, శేషేభ్యస్త్వతలోః ప్రాప్తయోః। సుభగం మన్త్రే ఇతి। సుభగమిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం మన్త్రవిషయే ప్రయోగేఽఞముత్పాదయతి--`మహతే సౌభగాయ', సర్వవిధీనాం ఛన్దసి వికల్పితత్వాత్ `హృద్భగసిన్ధ్వన్తే' ఇత్యుత్తరపదవృద్ధిర్న భవతి। అత ఏవ మన్త్రే క్వచిదఞ్ న భవతి--సౌభాగ్యమస్యై దత్వాయ ॥

హాయనాన్తయువాదిభ్యోఽణ్ ।। హాయనాన్తాత్త్వతలోః ప్రాప్తయోరణ్విధానమ్। యౌవనమితి। `అన్' ఇతి ప్రకృతిభావః, మనోజ్ఞాదిత్వాద్వుఞపి భవతి। స్థవిరశబ్దస్య వయోలక్షణేఽఞి ప్రాప్తే పాఠః, హొతృశబ్దస్యాప్యుద్గాత్రాదిత్వాదఞేవ। పురుషాస ఇతి। పురుషశబ్దోఽసమాసేఽణముత్పాదయతి, పౌరుషమ్, ప్రాణభృజ్జాతివాచిత్వాదఞ్ ప్రాప్తః, మనుష్యజాతివచనో హ్రసౌ న పుంస్శబ్దపర్యాయః పుంల్లిఙ్గవచనః; స్త్రియామపి దశనాత్--తస్యామస్యాం చ పురుషీశ్చ ధేనుకే దద్యరితి। అస ఇతి కిమ్? రాజపురుషత్వమ్। కమణ్డలుశబ్దస్యేగన్తత్వాదేవాణి సిద్ధే త్వతల్నివృత్త్యర్థః పాఠః। హృదయాస ఇతి। దృదయశబ్దోఽసమాసేఽణముత్పాదయతి-హృదయస్య భావో హార్దమ్, `హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేషు' ఇతి హృద్భావః। అసే ఇతి కిమ్ ? అహృదయత్వమ్। గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిప్రతిషేధాదేవ సిద్ధే సమాసప్రతిషేధశ్చిన్త్యప్రయోజనః। కుశలాదీనాం క్షేత్రజ్ఞాన్తానాం బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞపి భవతి।

శ్రోత్రియస్య ఘలోపశ్చేతి। యదా `శ్రోత్రియఽశ్ఛన్దోధీతే' ఇత్యత్ర ఛన్దసః శ్రోతృభావో ఘశ్చ ప్రత్యయ ఇతి పక్షః, తదా ఘలోపః; యదా తు `వాక్యర్థే పదవచనమ్' ఇతి పక్షః, తదా ఘశబ్దేన య ఇతి రుపం లక్ష్యతే। క్వచిత్తు యలోపశ్చేతి పాఠః; తత్ర యలోపే సఙ్ఘాతగ్రహణమ్, వర్ణగ్రహణే త్వకారస్య యస్యేతిలోపే సతి ఇకారస్య యణాదేశప్రసఙ్గః, సఙ్ఘాతలోపే త్వికారస్య యస్యేతి లోపః---సర్వథా శ్రోత్రియస్య భావః శ్రౌత్రమితి ।।

ఇగన్తాచ్చ లఘుపూర్వాత్ ।। 5.1.131 ।।

లఘుపూర్వగ్రహణేన ప్రాతిపదికసముదాయో విసేష్యతే ఇతి। యద్యేవమ్, పూర్వశబ్దోఽవయవవచనః, వ్యవస్థావచనో వా, తత్రాద్యే పక్షే యస్య సర్వపూర్వో వర్ణో లఘుస్తస్మాదేవేష్యణుప్రభృతేః స్యాత్, ద్వితీయే తు పాణ్డుప్రభృతిభ్యోఽపి స్యాత్। యదా లఘుః పూర్వో భవతీత్యాశఖఙ్క్యావయవవచన ఏవ పూర్వశబ్దః, సోఽప్యవధ్యపేక్ష ఏవ ప్రవర్త్తతే, తత్ర కస్యచిదనిర్ద్దేశే సర్వపూర్వః ప్రతీయతే, ఇహ తు సన్నిధానాదిక ఏవేతి ?

దర్శయతి---లఘుః పూర్వో యస్యేత్యాది। తేనేతి లఘుపూర్వేణేగన్తేన। అస్మిన్వ్యాఖ్యానే, అన్తగ్రహణమతిరిచ్యత ఇతి లఘుపూర్వేణేకా ప్రాతిపదికస్య విశేషణాత్తదన్తవిధేః సిద్ధత్వాత్।

కథం కావ్యమితి। కావమితి భవితవ్యమితి ప్రశ్నః ।।

యోపధాద్ గురూపోత్తమాద్ వుఞ్ ।। త్రిప్రభృతీనామిత్యాది। ఏతచ్చ `అణిఞోరనార్షయోః' ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యాతమ్। సహాయాద్వేతి వక్తవ్యమితి। సూత్రేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పః ।।

ద్వన్ద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చ ।। 5.1.132 ।।

యః పత్యన్తో ద్వన్ద్వస్తస్మాద్యక్ ప్రాప్తః, యస్తు హాయనాన్తస్తస్మాదణ్ప్రాప్తః, అన్యస్మాత్త్వలౌ, మనోజ్ఞాదిష్వపి గుణవచనాత్ ష్యఞ్ ప్రాప్తః, చోరధూర్తాభ్యామపి బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞేవ, యువశబ్దాద్యువాదిత్వాదణ్, శేషేభ్యస్త్వతలౌ। అముష్యపుత్రేతి। నిపాతనాత్షష్ఠ్యా అలుక్ ।।

గోత్రచరణాచ్ఛ్లాఘాత్యాకారతదవేతేషు ।। 5.1.133 ।।

గోత్రవాచిన ఇతి। అపత్యాధికారాదన్యత్ర లౌకికం గోత్రం గృహ్యతే, అపత్యవాచిన ఇత్యర్థః। అపత్యప్రత్యయాన్తాదితి యావత్।

అపర ఆహ--గ్రవరాధ్యాయే పఠితానాం గోత్రాణామిహ గ్రహణమితి। చరణవాచినశ్చేతి। చరణశబ్దః శాఖాధ్యాయిషు పురుషేషు రూఢః, అనయోశ్చ గోత్రం చ చరణైః సహేతి జాతిత్వాత్

`ప్రాణభృజ్జాతి' ఇత్యణ్ప్రాప్తః। ప్రత్యేక భావకర్మణోరర్థయోరితి। `యథాసంఖ్యం తు సర్వత్రైవాత్ర ప్రకరణే నేష్యతే' ఇతి పూర్వమేవోక్తమ్। స్లాఘాదిషు విషయభూతేష్వితి। ప్రత్యయార్థత్వం శ్లాఘాదీనాం న భవతి, భావకర్మణోః ప్రత్యయార్థయోరధికృతత్వాత్ నాపి ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్--యే తే భావకర్మణీ శ్లాఘాదయశ్చేత్తే భవత ఇతి; అసమ్భవతా। శబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తం హి భావః, న చ గోత్రచరణశబ్దానాం శ్లాఘాదయః ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, నాపి గోత్రచరణశబ్దానాం శ్లాఘాదికర్మత్త్వేన ప్రసిద్ధిః। తస్మాత్ శ్లాఘాదిషు భావకర్మణోః సాధ్యతయా విషయభూతేష్విత్యేవార్థః। తదవేతస్త్రత్రాప్త ఇతి। ఇణః ప్రాప్త్యర్థత్వాత్। తజ్జ్ఞో వేతి। అవపూర్వస్యేణో జ్ఞానే ప్రసిద్ధత్వాత్। తచ్ఛబ్దేన చేహ గోత్రచరణయోర్భావకర్మణీ ప్రతినిర్దిశ్యతే। గార్గికయేతి। `ఆపత్యస్య చ' ఇతి యలోపః ।।

హోత్రాభ్యశ్ఛః ।। హోత్రాశబ్ద ఋత్విజాం వాచక ఇతి। జుహోతేస్త్రన్, స్వభావతశ్చాయమృత్విక్ష్వపి స్త్రీలిఙ్గః। అచ్ఛావాకీయమ్ బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీయమితి। వేదే స్త్రీలిఙ్గతాపి దృశ్యతే `సోఽస్యాచ్ఛావాకీయాం కుర్యాత్' ఇతి ।।

బ్రహ్మణస్త్వః ।। 5.1.136 ।।

బ్రహ్మణస్త్వః ।। నేతి వక్తవ్యే ఇతి। ఛప్రత్యయే ప్రతిషిద్ధే `తస్య భావస్త్వతలౌ' ఇత్యేవ ప్రత్యయః సిద్ధః, విభక్తేరనుచ్చారణాల్లాఘవం భవతీతి భావః। యస్తు జాతిశబ్ద ఇతి `హోత్రాభ్యః' ఇత్యనువృత్తేః ఫలం దర్శయతి ।।

ఇతి కశ్రీహరత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం పఞ్చమస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః।

---------------------------

.

కాశికావృత్తి

అథ పఞ్చమాధ్యాయే తృతీయః పాదః

ప్రాగ్దిశోవిభక్తిః ।। 5.3.1 ।।

విభక్తిసంజ్ఞాస్తే వేదితవ్యా ఇతి। విభక్తిరితి శబ్దః సంజ్ఞా యేషాం తే తథోక్తాః। నను విభక్తిశబ్దః పూర్వమేవ సుప్తిఙాం సంజ్ఞాత్వేన వినియుక్తః,క సంజ్ఞా చ ప్రదేశేషు సంజ్ఞినం ప్రత్యాయయతి న స్వరూపమ్, అతః సుప్తిఙామేవ సంజ్ఞాత్వం యుక్తమ్, న విభక్తిశబ్దస్య ? సత్యమ్; సుప్తిఙస్తు సంజ్ఞా భవన్తః ప్రత్యేకమ్, సముదితా వా భవేయుః; న తావత్ప్రత్యేకమ్, అనేకసంజ్ఞాకరణే ప్రయోజనాభావాత్; నాపి సముదితాః, గౌరవాదనావృత్తేశ్చ। ఆవర్త్_న్యో హి సంజ్ఞా భవన్తి, న చ సముదాయ ఆవర్తతే। అపర ఆహ--` `యథా `కినౌ లిట్ చ' ఇతి లిడ్వద్భావో విధీయతే, తథాత్రాపి విభక్తివద్భావో విధీయతే'' ఇతి। సుప్తిఙాం తు విధానమత్ర నాశఙ్కనీయమ్; పూర్వమేవవిహితత్వాత్। త్యదాదివిధయ ఇతి। త్యదాదీనాం యాని కార్యాణి త్యదాదిత్వప్రయుక్తాని స్వరూపప్రయుక్తాని వా తే త్యదాదివిధయః। ఉపలక్షణం చైతత్, దానీమో మకారస్య `న విభక్తౌ తుస్మాః' ఇతీత్సంజ్ఞాప్రతిషేధోఽపి ప్రయోజనమ్। తతః, యత ఇతి। `త్యదాదీనామః' ఇత్యత్వమ్। అత్ర సకారస్యానన్త్యత్వాదేవేత్సంజ్ఞాభావః। కృత ఇతి। `కుతి హోః' ఇతి కుభావః। కదేతి కిమః కాదేశః। క్వేత్యత్ర `క్వాతి' కఇతి క్వభావః ఇహేతి। `ఇదమో హః,' `ఇదమ ఇశ్'। అత్ర ప్రత్యయస్వరేణైవ సిద్ధముదాత్తత్వమ్। తస్మాదిత ఇత్యేవలోదాహరణం విభక్తిస్వరస్య; అన్యథా `లితి' ఇతి ప్రత్యయాత్పూర్వముదాత్తం స్యాత్। నను చ `మధ్యేఽపవాదాః' ఇతి న్యాయాద్ `అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ' ఇత్యస్యైవ విభక్తిస్వరోఽపవాదః, న లిత్స్వరస్య, లిత్స్వర ఏవ తు విభక్తిస్వర పరత్వాద్బాధేత? నైష దోషః; నాత్రాకృతే లిత్స్వరే విభక్తిస్వరః ప్రాప్నోతి, కిం కారణణ్ ? `అన్తోదాత్తాత్' ఇతి వర్త్_తే, తత్ర నిమిత్తమేవ లిత్స్వరో విభక్తిస్వరస్య। యద్యపి `ఊడిదమ్' ఇత్యత్ర `సావేకాచః' ఇత్యతస్తృతీయాదిగ్రహణమనువర్త్_తే, తథాప్యా పఞ్చమాధ్యాయపరిసమాప్తేర్యావాన్ప్రత్యయో విభక్తిసంజ్ఞకః సర్వోఽసౌ తృతీయాదిరితి తసిలాదయోఽపి తృతీయాదిగ్రహణేన గృహ్యన్త ఏవ।

అతః పరమిత్యాది। ఏతత్ `సమర్థానాం ప్రథమాద్వా' ఇత్యత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్। వావచనం త్వనువర్త్_త ఏవేతి। తస్య పృథకస్వరితత్వాత్। అథ `సుపః, విభక్తిశ్చ' ఇత్యత్రైవ `ప్రాగ్దిశశ్చ'

ఇత్యుచ్యేత? నైవం శక్యమ్; ఏవం హ్యుచ్యమానే న జ్ఞాయతే--కుత ఆరభ్య ప్రాగ్దిశీయా ? ఇతి। బహవశ్చ దిక్శబ్దాః--దిగాదిభ్యో యత్'క ఇత్యేవమాదయః, తతశ్చావధిరపి న నిశ్చితః స్యాత్। `కింసర్వనామబహుబ్యః' ఇత్యాదేశ్చ కార్యస్య విషయనియమార్థం పునరిహ `ప్రాగ్దిశః' ఇతి వాచ్యమేవ స్యాత్। యది పునరిహైవ `సుప్తిఙౌ చ' ఇత్యుచ్యేత? ఏవమపి `తిఙస్త్రీణిత్రీణి' ఇత్యత్ర తిఙ్గ్రహణమ్ సుప ఇతి చ తత్ర వక్త్వ్యం పురుషవచనసంజ్ఞార్థమ్, తత్ర నాస్తి విశేషః ।।

కింసర్వనామబహుభ్యోఽద్వ్యాదిభ్యః ।। అధికారోఽయమ్, పరిభాషా వేతి దర్శయతి। ప్రత్యయో వేదితవ్య ఇతి। ద్వాభ్యామ్, ద్వయోరిత్యత్ర తసిల్త్రలౌ న భవతః।

ప్రకృతిపరిసంఖ్యానమ్=ప్రకృతిపరిగణనమ్। వైయాకరణపాశ ఇతి। అస్తాత్యాదయో గ్రహణవద్భ్యో విధీయన్త ఇతి ప్రకృతిపరిసంఖ్యానస్య తత్రాసమ్భవాద్వ్యవహితోఽపి పాశప్ ప్రత్యుదాహృతః। ద్వ్యాదిపర్యుదాసాదితి। యది పునరయం ద్వ్యాదిభ్యః ప్రాక్ కిం పఠ్యేత, నైవం సక్యమ్; ఏకశేషే హి దోషః స్యాత్, త్యదాదీనాం యద్యత్పరం తత్తిచ్ఛిష్యతేత్వం చ కశ్చ కౌ, భవాంశ్చ కశ్చ కౌ।

బహుగ్రహణే సంఖ్యాగ్రహణమితి। కథమిహ సర్వనామసంజ్ఞయా సంజ్ఞినో నిర్దిశ్యన్తే ? తైః సాహచర్యాద్ బహుశబ్దస్యాపి సంజ్ఞినో గ్రహణమ్, యస్య `బహుగణవతుడతిసంక్యా' ఇతి సంఖ్యాసంజ్ఞా విహితా, న చ తత్ర వైపుల్యవాచినో గ్రహణమితి అత్రాపి తస్య గ్రహణాభావః ।।

ఇదమ ఇశ్ ।। 5.3.3 ।।

శకారః సర్వాదేశార్థ ఇతి। అన్యథా విశేషవిహితత్వాత్త్యదాద్యత్వం బాధిత్వా `అలోఽన్త్యస్య' ఇతి మకారస్యేత్వే హలిలోపే చ-ఏతః, ఏహేత్యనిష్టం రూపం స్యాత్ ।।

ఏతేతౌ రథోః ।। 5.3.4 ।।

ఇశోఽపవాద ఇతి। భావే ఘఞ్, ఇశో బాధనమేతాభ్యాం క్రియత ఇత్యర్థః। యోగాపేక్షం త్వేకవచనమ్, అయం యోగ ఇసోఽపవాద ఇత్యర్థః। ఆదేశాభ్యాం వా ప్రత్యేకమభిసమ్బన్ధాదేకవవనమ్, యథా `భూశాదిభ్యో భువ్యచ్వేః' ఇతి। ఇశోఽపవాదావితి వా పఠితవ్యమ్। రేఫేఽకార ఉచ్చారణార్థ ఇతి। అకారవతో రేఫస్య ప్రాగ్దిశీయస్యాభావాత్ ।।

ఏతదోఽశు ।। 5.3.5 ।।

శకారః సర్వాదేశార్థ ఇతి। అన్యథా `అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యన్త్యస్య స్యాత్। నను చాన్త్యస్య త్యదాద్యత్వేనైవ సిద్ధమత్వమ్, కృతే తర్హి తస్మిన్నకారస్యాకారః ప్రాప్నోతి, అకారస్య అకారవచనే ప్రయోజనాభావత్సర్వాదేశో భవిష్యతి ? అస్త్యన్యదకారస్యాప్యకారవచనే ప్రయోజనమ్, కిమ్ ? యోఽన్యో విధిః ప్రాప్నోతి స మా భూదితి। కః పునరసౌ ? `లితి' ఇతి స్వరః। యథా--`మో రాజి సమః క్వౌ' ఇతి మకారస్య మకారవచనమనుస్వారబాధనార్థమ్।

యోగవిభాగ ఇతి। అశో బాధనార్థః। థముప్రత్యయః పునరితి। అన్యథా య ఏవాసావవిసేషవిహితస్థాకారాదిః `ప్రకారవచనే థాల్' ఇతి తత్రైవ స్యాత్। స తర్హ్యుపసంఖ్యేయః ? నేత్యాహ, ఇదమా థకరాదిం విశేషయిష్యామః-- ఇదమో యస్థకారాదిశ్త్రేతి, స చ థమురేవ। తతశ్చాస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్థముర్భవిష్యతి, తేన చ థాల్బాధ్యతే।

భాష్యే తు `ఏతదోఽన్' ఇతి నకారాన్త ఆదేశ ఇతి స్థితమ్। స చానేకాల్త్వాత్సర్వాదేశః, తతః స్థానివద్భావాత్ప్రాతిపదికత్వే సతి నలోపః---అతః, అత్ర।।

సర్వస్య సోఽన్యతరస్యాం ది ।। 5.3.6 ।।

`ది' ఇతి దకారదియం సప్తమీ, తత్ర `యస్మిన్ విధిః' ఇతి తదాదేర్గ్రహణం విజ్ఞాయత ఇత్యాహ--దకారాదౌ ప్రత్యయే పరత ఇతి।

సర్వదా బ్రాహ్మణీతి। కిమర్థం స్త్రీలిఙ్గోపన్యాసః ? యో హి మన్యతే--దీతి దాశబ్దాదియం సప్తమీ న తు దకారాత్, తత్ర క్త్వో ల్యప్, `హలః' `శ్నః' ఇత్యాదివదాతో లోప ఇతి, తం ప్రతి దాశబ్దః ప్రత్యుదాహృతః। ఏవమపి లాక్షణికత్వాదత్ర దాశబ్దస్య న భవిష్యతి ? ఏవం విజన్తమేతద్ ద్రష్టవ్యమ్, ఏవం చ కృత్వా పుంల్లిఙ్గమప్యుదాహరణం భవత్యేవ ।।

పఞ్చమ్యాస్తసిల్ ।। 5.3.7 ।।

తసిల్ప్రత్యయో భవతీతి। యది పునః `పఞ్చమ్యాః' `సప్తమ్యాః' ఇతి షష్ఠ్యాశ్రయేణ పఞ్చమ్యాదీనాం తసిలాదయ ఆదేశా విజ్ఞాయేరన్, సుబ్లుక్స్వరగుణదీర్ఘత్వైత్వౌత్వస్మాయాదివిధిప్రతిషేధః। సుబ్లుక్--`అవ్యయాత్త్యప్', తతస్త్యః, తత్రత్యః, `సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' ఇతి తసిత్రలోర్లుక్ ప్రాప్నోతి। స్వరః---తదా, యదా, `అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ' ఇత్యనుదాత్తత్వం ప్రాప్నోతి। గుణః--కుతః, `ఘేర్జితి' ఇతి గుణః ప్రాప్నోతి। దీర్ఘత్వమ్--తర్హి, `అతో దీర్ఘో యఞి', `సుపి చ' ఇతి దీర్ఘత్వం ప్రాప్నోతి। ఏత్వమ్---తర్హి, `అతో దీర్ఘో యఞి',`సుపి చ' ఇతి దీర్ఘత్వం ప్రాప్నోతి। ఏత్వమ్--తేషు, తత్ర, `బహువచనే ఝల్యేత్' ప్రాప్నోతి। ఔత్వమ్-కస్మిన్, కుత్ర, `ఔత్' `అచ్చ ఘేః' ఇత్యౌత్వం ప్రాప్నోతి। స్మాయాదితస్మాత్, తస్మిన్, తత్ర, `జసిఙ్యోః స్మాత్స్మినౌ' ఇతి స్మాత్స్మినౌ ప్రాప్నుతః। తస్మాత్ `పఞ్చమ్యాః సప్తమ్యా ఇతి పఞ్చమీ, తసిలాదయశ్చ ప్రత్యయాః' ఇతి యుక్తమ్। అత ఏవ `ఇతరాభ్యః' ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశః; ఇతరథా `ఇతరాసామ్' ఇతి వక్తవ్యం స్యాత్। యది తర్హి తసిలాదయః ప్రత్యయాః, నాదేశాః, `తసేశ్చ' ఇతి తస్యతేర్ధాతోరపి దోషః; `ప్రతియోగే పఞ్చమ్యాస్తసిః', `అపాదానే చాహీయరుహోః'

ఇత్యత్రాప్యదేశత్వాత్వఞ్ఛ్మ్యాదేశస్య తసేస్తసిలాదేశవిధానాత్ ? ప్రత్యయపక్షేఽపి న దోషః; తసేరితీకారో వివక్షితః, తేన ధాతోర్న భవిష్యతి ।।

తసేశ్చ ।। 5.3.8 ।।

తస్య తసేరితి। పరత్వాత్కృతస్య తసిలోఽవకాశః--కుతోఽవహీయతే, కుతోఽవరోహతీతి, తసేస్తు గ్రమత ఆగచ్ఛతీత్యాదిః; కుత ఆగచ్ఛతీత్యాదావుభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్తసకిర్భవతి, తస్యానేన తసిలాదేసః। తసేస్తసిల్వచనం స్వరార్థమితి। లిత్కరణస్యోక్తం ప్రయోజనమ్। విభక్త్యర్థం చేతి। విభక్తిసంజ్ఞార్థం చేత్యర్థః। అన్యథా పరత్వాత్తసౌ కృతే తస్యాప్రాగ్దిశీయత్వాద్విభక్తిసంజ్ఞాయా అభావాత్త్యదాద్యత్వం న స్యాదితి రూపమేవ న సిద్ధ్యేత్ ।।

పర్యభిభ్యాం చ ।। 5.3.9 ।।

సర్వోభయార్థే వర్తమానాభ్యామితి। అత్ర చాభిధానస్వాభావ్యం హేతుః, తేనేహ న భవతి- పరిషిఞ్చతి, అభియాతీతి; ఉపర్యర్థే పరిః, ఆభిముఖ్యేఽభిః। ఇహ త్వోదనం పరిషిఞ్చతీతి సర్వతోభావేఽపి వావచనానువృత్తేః పక్షే తసిలభావః। సర్వతః, ఉభయత ఇతి। సప్తమ్యన్తాభ్యామాద్యాదిత్వాత్తసిః ।।

కిమోఽత్ ।। 5.3.12 ।।

తకారస్య `న విభక్తౌ తుస్మాః' ఇతీత్సంజ్ఞాప్రతిషేధో న భవతి; అనిత్యత్వాత్। అనిత్యత్వం తు `ఇదమస్థముః' ఇతి థమ ఉకారాన్మకారస్యేత్సంజ్ఞాపరిహాణార్థాజ్జ్ఞాయతే। దానీమస్తు మకారస్య భవత్యేవ ప్రతిషేధః। అనిత్యత్వం హి జ్ఞాప్యతే, న పునస్తద్ధితేష్వస్యాభావః।

ఉత్తరసూత్రాదితి। `కిమోఽద్వా' ఇతి సూత్రం పఠితవ్యమ్। `హ చ ఛన్దసి' ఇత్యత్ర చకారేణ త్రతలోః సముచ్చయాదిష్టసిద్ధిరితి తేషాం భావః। భాగవృత్తికారస్తు భాషాయామేతన్నేచ్ఛతి ।।

ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యన్తే ।। 5.3.14 ।।

పఞ్చమీసప్తమ్యపేక్షమితరత్వమితి। తయోరనన్తరనిర్ద్విష్టత్వాత్। ప్రాయికవిధ్యర్థమితి। ప్రాయికోఽయం విధిర్యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః। తేన కిం సిద్ధం భవతి ? ఇత్యాహ-తేనేతి। స, భవాన్ తతో భవానిత్యాది। అయం భవానిహ భవానిత్యాది హస్యోదాహరణమ్, కో బవాన్, క్వ భవానిత్యాది అతః। దీర్ఘాయుఃప్రమృతిష్వితి। `నిత్యం సమాసే' ఇతి సత్వం న భవతి; ఉత్తరపదస్థత్వాత్। `ఇసుసోః సామర్థ్యే ఇతి వికల్పోఽపి న భవతి; వ్యపేక్షాయాస్తత్రాశ్రయణాత్।

సర్వైకాన్యకింయత్తదః కాలే దా ।। 5.3.15 ।।

సప్తమ్యా ఇతి వర్తత ఇతి। స్వరితత్వాత్। న త్వితరాభ్య ఇతి। విపర్యయాత్ ।।

ఇదమో ర్హిల్ ।। 5.3.16 ।।

లకారః స్వరార్థ ఇతి। యథా హీత ఇత్యత్ర `ఊడిదమ్' ఇత్యాదినా స్వరో భవతి, తథేహ న భవతి; లిత్త్వస్యాచరీతార్థత్వాత్। తసిలస్తు లిత్త్వలమిదమోఽన్యత్ర చరితార్థమ్ ।।

అధునా ।। 5.3.17 ।।

ఇదమోఽశూ భావో ధునా చ ప్రత్యయ ఇతి। తత్ర `ఊడిదమ్' ఇత్యాదినా విభక్తిస్వరః, స చ `ఆదేః పరస్య'క ఇత్యాదేర్భవతి। భాష్యే త్వధునాప్రత్యయ ఆశ్రితః, తత్రేదమ ఇశో యస్యేతిలోపః, నిపాతనాచ్చ మధ్యోదాత్తత్వమ్ ।।

తదో దా చ ।। 5.3.19 ।।

దావచనమితి। అపర ఆహ--`అదాప్రత్యయోఽయం న దాప్రత్యయః' ఇతి, తత్రాద్యుదాత్తత్వం పక్షే భవతి ।।

తయోర్దార్హిలౌ చచ్ఛన్దసి ।। 5.3.20 ।।

తయోరితి ప్రాతిపదికనిర్ద్దేశః, వ్యత్యయేన పఞ్చమ్యాః స్థానే షష్ఠీ ।।

సద్యః పరుత్పరార్యైషమః పరేద్యవ్యద్య
పూర్వేద్యురన్యేద్యురన్యతరేద్యురితరేద్యురపరేద్యురధరేద్యురుభయేద్యురుత్తరేద్యుః ।।
5.3.21 ।।

అహన్యభిధేయ ఇతి। సప్తమ్యన్తస్యాహన్శబ్దస్యార్థ ఇత్యర్థః। తద్దర్శయతి--సమానేఽహ్ని సద్య ఇతి। ఏవం సంవత్సరేఽభిధేయ ఇత్యాదిష్వపి ద్రష్టవ్యమ్ ।

ఉభయోరహ్నోరుభయేద్యురితి పాఠః। ప్రాయేణ తు ఉభయస్మిన్నహనీతి పఠ్యతే, తత్రోభే అహనీ అవయవౌ యస్య సముదాయస్య తదహర్ద్వయముభయమహరిత్యుక్తమ్ ।।

ప్రకారవచనే థాల్ ।। 5.3.23 ।।

సామాన్యస్య భేదకో విశేషః ప్రకార ఇతి। యథా బ్రాహ్మణసామాన్యస్య మాఠరాదయః। అనేనైతద్దర్శయతి--యద్యపి సాదృశ్యమపి ప్రకారః, యథా `ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి--`ప్రకారో భేదః సాదృశ్యం చ, తదిహ సాదృస్యం ప్రకారో గృహ్యే' ఇతి; తథాపి నేహ సాదృస్యం గృహ్యతే, అనభిధానాదితి। తేన ప్రకారేణ తథేతి। ప్రథమాన్తాత్తు న భవతి--స ప్రకారస్తథేతి; అనభిధానాదేవేతి భావః।

కింసర్వనామబహుభ్యో విశే,విహింతేన థాలా సామాన్యవిహితస్య జాతీయరో బాధప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్యాఽఽహ--జాతీయరోఽపీతి। సత్యం జాతీయరోఽపీదృశమేవ లక్షం `ప్రకారవచనే జీతీయర్' ఇతి, కథం తర్హ్యబాధ? అత ఆహ--స త్వితి। అర్థభేదాద్ భేద ఇత్యర్థః। ఏవం చ కృత్వా ప్రకారమాత్రే థాలం విధాయ తదన్త్రాత్ప్రకారవతి జాతీయరం ప్రయుఙ్క్తే--తథాజాతీయః, యథాజాతీయ ఇతి ।।

కిమశ్చ ।। 5.3.25 ।।

యోగవిభాగా ఉత్తరత్ర కిమ ఏవానువృత్తిర్యథా స్యాదిదమో మా భూదితి।।

దిక్శబ్దేభ్యః ।। 5.3.27 ।।

సప్తమీపఞ్చమీప్రథమాభ్యో దిగ్దేశకాలేష్వస్తాతిః ।। దిశాం శబ్దాః దిక్శబ్దాః, షష్ఠీసమాసః। దిశాం యే వాచకాస్తే దివశబ్దా ఇతి। దిశాం యే వాచకత్వేన దృష్టాః, త ఇహ దిక్శబ్దా వివక్షితా ఇతి, న తు దిశమభిదధానా ఏవేత్యర్థః। తేభ్య ఇతి। యద్యపి పూర్వాదిశబ్దా దిశి వర్తమానాష్టాబన్తాః, దేశకాలయోస్తు ప్రకృత్యన్తా ఇతి రూపభేదః, తథాపి టాపః స్వార్థికత్వాద్వాచకరూపే భేదాభావాత్ త ఏవ దిక్శబ్దా దేశకాలయోర్వర్త్తన్త ఇతి వాచోయుక్తేర్నాస్తి విరోధః। యే త్వర్థభేదం మన్యన్తే, తేషాం సాదృశ్యనిబన్ధనస్తేభ్య ఇతి వ్యపదేశః। కథం పునర్ద్దిక్శబ్దా దేశకాలయోర్వ్వర్త్తన్తే ? స్వభావాకత్। పూర్వాదయో హి దిశామివ దేశకాలయోరపి స్వభావాదేవ వాచకాః। కథం తర్హి త్రిషు వర్త్తమానా దిశైకయా వ్యపదిశ్యన్తే-దిస్శబ్దేభ్య ఇతి? కో దోషః; అన్వయేన హ్యయం వ్యపదేశః, న తు దిశామేవ యే శబ్దాః-ఇత్యవధారణేన।

అథ దేశకాలయోరన్యతరేణ కస్మాన్న వ్యపదిశ్యన్తే ? శింశపాచోద్యమేతత్। కిం చ, దిశాం నిర్ద్దేశే లాఘవం భవతి। దిక్శబ్దస్యోపలక్షణత్వాత్పునర్ద్గ్రహణమ్, అన్యథా దేశకాలవృత్తిభ్య ఏవ స్యాత్, న దిగ్వృత్తిభ్యః। ఇహ సప్తమ్యాదీనాం విభక్తీనామర్థానాం దిగాదీనాం చ సామ్యాత్సంఖ్యాతాతుదేశః స్యాదితి ? తత్రాహ---యథాసంఖ్యమత్ర నేష్యత ఇతి। అస్వరితత్వాత్। పురస్తాద్, అధస్తాదితి। పూర్వాధరశబ్దయోః `అస్తాతి' ఇతి పుర, అధ్-- ఇత్యేతావాదేశౌ। ఐన్ద్ర్యాం దిశి వసతీతి। ఐన్ద్రీశబ్దోఽయమ్ ఇన్ద్రసంబన్ధిస్త్రీలిఙ్గవస్తుమాత్రమాహ, దిక్శబ్దసన్నిధౌ తు దిశి వర్త్తతే ఇతి న దిక్శబ్దః। కిఞ్చ, దిక్శబ్దేభ్య ఇత్యేతస్మిన్నసతి యే దేశవాచినః పఞ్చాలాదయః, యే చ కాలవాచినో మాసాదయః, తేభ్యోఽపి ప్రసఙ్గః। అస్మింస్తు సతి దిక్శబ్దా ఏవ యే దేశకాలయోర్వ్వర్తన్తే తేభ్య ఏవ భవతి। దిగ్దేశకాలేష్వితి కిమితి। `దిక్శబ్దేభ్యః' ఇతిశబ్దగ్రహణాద్దిశి దృష్టః శబ్దో దిక్శబ్ద ఇతి వ్యుత్పత్త్యా దేశకాలవృత్తిభ్యోఽపి సిద్ధః ప్రత్యయః, `దిక్శబ్దాఞ్చూత్తరపద' ఇతి పఞ్చమీవదితి

మత్త్వా ప్రశ్నః। పూర్వస్మిన్గురావితి। పూర్వశబ్దోఽత్ర దిగాదిసమ్బన్ధాద్గురౌ వర్త్తతే, న దిగాదిషు ॥

దక్షిణోత్తరాభ్యామతసుచ్ ॥ 5.3.28 ॥

కిమర్థమతసుజుచ్యతే, న తసుజేవోచ్యేత్, తత్రాయమప్యర్థః-- స్వరార్థశ్చకారో న కర్త్తవ్యో భవతి, ప్రత్యయస్వరేణైవక సిద్ధమ్, కా రూపసిద్ధిః ? దక్షిణోత్తరశబ్దావకారానేతౌ। యదా తర్హి దిశి వర్త్తమానౌ దాబన్తౌ భవతస్యదా యస్యేతిలోపేన టాపో నివృత్తిర్యథా స్యాదిత్యేవమర్థోఽకారః, సిద్ధాఽత్ర టాపో నివృత్తిః, కథమ్ ? ` తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః' కఇతి పుంవద్భావాత్। నను చ సమానాయామాకృతౌ భాషితపుంస్కస్య తేన పుంవద్భావః, ఆకృత్యన్తరే చైతౌ భాషితపుంస్కౌ, కథమ్ ? దిశి వర్త్తమానాః పూర్వాదయో నిమిత్తాన్తరనిపేక్షాః, దేశకాలయోస్తు వ్యవస్థాపేక్షాః। కథం తర్హి దిశి వర్తమానానాం సర్వనామసంజ్ఞా భవతి, యావతా వ్యవస్థాయామిత్యుచ్యతే ? అత్రాహుః--యద్యపి దిశి షర్తమానానాం వ్యవస్థా న ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, వస్తుతస్తు వ్యవస్థా విద్యతే ఇతి భవత్యేవ సంజ్ఞా। వ్యవస్థాయామితి హి విషయో నిర్ద్దిశ్యతే, న తు ప్రవృత్తినిమిత్తమ్। తథా చోత్తరాః కుర్వ ఇత్యత్ర నిరూఢత్వాద్వ్యవహారస్య ప్రయోక్తృభిరనపేక్ష్యమాణాయా అపి వస్తుతో వ్యవస్థాయాః సద్భావాత్సర్వనామసంజ్ఞాప్రసఙ్గేఽసంజ్ఞాయామితి ప్రతిషేధః కృత ఇతి। తదేవమాకృతిభేదాత్తసిలాదిష్వతి పుంవద్భావో న సిద్ధయతి। ఏవం తర్హి ` సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః' ఇతి పుంవద్భావో భవి,్యతి, యథా దక్షిణోత్తరపూర్వాణామిత్యత్ర, తస్మాన్నార్థోఽకారకరణేన ? ఇత్యత ఆహ--అకారో విశేషణార్థ ఇతి। ` షష్ఠీ తసర్థప్రత్యేన' ఇత్యుచ్యమానే తతో గ్రామాదాగత ఇతి తసిలాపి యోగే షష్ఠీ స్యాత్ ? ` అపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తిర్బలీయసీ'। ఇహ తర్హి తతో గ్రామాదన్య ఇత్యన్యాదియోగే యా పఞ్చమీ, తాం బాయత్వా షష్ఠీ స్యాత్ ? ` నిరనుబన్ధకగ్రహణే న సానుబన్ధకస్య' ఇత్యేవం తసిలాదియోగే న భవిష్యతి। యస్తర్హి నిరనుబన్ధకః ` ప్రతియోగే పఞ్చమ్యాస్తసిః' ` తేనైకదిక్', ` తసిశ్చ', తత్ర మా భూత్అర్జునతః ప్రత్యభిమన్యుః, సుదామతో విద్యుదితి ॥

అఞ్చేర్లుక్ ॥ 5.3.30 ॥

అఞ్చుత్యన్తేభ్య ఇతి। కేవలేభ్యః, లిఙ్గవిశిష్టేభ్యశ్చ। స్త్రీప్రత్యయోఽపి నివర్త్తత ఇతి। ఏవం చాకారలోపః, `చౌ' ఇతి దీర్ఘత్వం చ నాస్తీతి, ప్రాగిత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘత్వమ్, ప్రత్యగిత్యత్ర యణాదేశః ।।

పశ్చాత్ ।। 5.3.32 ।।

అపరస్య పశ్చభావ ఇతి। కేవలస్య లిఙ్గవిశిష్టస్య చ । దిక్పూర్వపదస్య చేతి। దిగ్వచనః పూర్వ పదం యస్య తథోక్తః। దక్షిణపశ్చాదితి। దక్షిణస్యా అపరస్యాశ్చ దిశో యదన్తరాలమితి `దిఙ్నామాన్యన్తరాలే' ఇతి బహువ్రీహిః, దక్షిణాపరా, తస్యాం వసతీత్యాతిప్రత్యయః, అపరస్య చ పశ్చభావః। అర్ధోత్తరపదస్య చేతి। అపరస్య చేత్యేవ। వినాపీ పూర్వపదేనేతి। అపరస్య, అర్ధోత్తరపదస్యేతి సమ్బన్ధః ।।

ఉత్తరాధరదక్షిణాదాతిః ।। 5.3.34 ।।

ఆతిప్రత్యయో భవతీతి। దక్షిణోత్తరాభ్యామతసుజపి భవతి, అధరశబ్దాదస్తాతిరపి; `అస్తాతి చ' ఇత్యధరశబ్దస్యాధాదేశవిధానాల్లిఙ్గాత్। అత్ర చోత్తరాదీనాం సప్తమ్యాదీనాం చ సామ్యే సత్యపి పూర్వవద్యథాసంఖ్యాభావః। అస్తాదిస్తూత్తరాదీనాం న సమ్భవతి, దక్షిణశబ్దస్య కాలే వృత్త్యసమ్భవాత్ ।।

ఏనబన్యతరస్యామదూరేఽపఞ్చమ్యాః ।। 5.3.35 ।।

అదూరే చేత్యాది। యద్యప్యవధిరవధిమాన్ వా సూత్రే న శ్రూయతే, తథాపి దిక్శబ్దానామవధ్యపేక్షా ప్రవృత్తిర్భవతి। అవధిశ్చావధిమన్తమపేక్షతే ఇతి సామర్థ్యాదేవ విశేషో లభ్యతే। తత్ర దేశకాలయోరవధ్యపేక్షాయాం న వివాదః, దిశి తు వివదన్తే।

ప్రాగసేరితి। `అసిపురధవశ్చైషామ్' ఇత్యస్మాత్। దివశబ్దమాత్రాదితి। తేన పూర్వేణ వసతీత్యాద్యపీ భవతి। అఞ్చత్యన్తాత్తు న భవతి; వ్యవస్థితవిభాషావిజ్ఞానాత్। అస్తు వా తదన్తాదపి, `అఞ్చేర్లుక్' ఇత్యనువృత్తేర్లుగ్భవిష్యతి।

పకారః స్వరార్థ ఇతి। `ఏనపా ద్వితీయా' ఇతి విశేషణార్థస్తు న భవతి। అస్త్వేనేనేతి, `అతసర్థప్రత్యయేన' ఇత్యనువృత్తేః `ద్వితీయాటౌఃస్వేనః' ఇత్యస్యాత్ర గ్రహణం న భవిష్యతి ।।

దక్షిణాదాచ్ ।। 5.3.36 ।।

చకారో విశేషణార్థ ఇతి। అన్యథా వాక్యస్మరణయోర్య ఆకారోఽననుబన్ధకస్తేనాపి యోగే పఞ్చమీ స్యాత్। అథాప్యఞ్చూత్తరపదేనాహినా చ సాహచర్యాదతసర్థస్యాకారస్య గ్రహణం స్యాత్, తథాపి పశ్చాశబ్ద ఆకారాన్తో నిపాతిత హతి తేనాపి యోగే పఞ్చమీ స్యాత్। ఛాన్దసః పశ్చాశబ్దః, దృష్టానువిధిశ్ఛన్దసి భవతి? అసన్దేహార్థం తర్హి, `అఞ్చూత్తరపదాహియుక్తే' ఇతి హ్యుచ్యమానే ఆకారప్రశ్లేషో వ్యాఖ్యాతవ్యః స్యాత్। `అఞ్చూత్తరపదాహ్యాయుక్తే' ఇతి సూత్రం కరిష్యతే, తస్మాక్షిణాసీత్యత్ర `స్వరితో వానుదాత్తేఽపదాదౌ' ఇతి విధిర్మా భూదితి చకారస్య ప్రయోజనం వాచ్యమ్ ।।

ఆహి చ దూరే ।। 5.3.37 ।।

చకారాదాచ్చేతి। అన్యథా దూరే వివక్షితే విశేషవిహిత ఆహిరేవ స్యాత్ ।।

ఉత్తరాచ్చ ।। 5.3.38 ।।

ఆజాహీ ప్రయ్యయౌ భవత ఇతి। యద్యప్యాహిరనన్తరః, తథాపి చకారేణ వ్యవహితస్యాపి ఆచః సముచ్చయ ఇతి భావః ।।

పూర్వాధరావరాణామసి పురధవశ్చైషామ్ ।। 5.3.39 ।।

ఆనన్తర్యయోగే షష్ఠీ। అసీత్యవిభక్తికో నిర్ద్దేశః। ఏషామితి వచనం విస్పష్టార్థమ్। సన్నిధానాద్ధి పూర్వాదయ ఏవ స్థానినః శక్యా విజ్ఞాతుమ్ ।।

అస్తాతి చ ।। 5.3.40 ।।

అస్తాతీతి సప్తమ్యన్తమ్। అసిప్రత్యయేనేతి। అధరశబ్దాదాతినాపి ।।

విభాషాఽవరస్య ।। 5.3.41 ।।

అవిత్యయమాదేశో భవతీతి। కథం పునర్బహుష్వాదేశేషు ప్రసక్తేషు అయమేవ భవతు? అస్యైవానువృత్తేః। అథ వా--అవరస్య యదుక్తం తదసతాతౌ విభాషా భవతీతి విజ్ఞాస్యతే ।।

సంఖ్యాయా విధార్థే ధా ।। 5.3.42 ।।

విధా ప్రకార ఇతి `గృహ్యతే' ఇతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః। యద్యప్యోదనపిణ్డోఽపి విధాశబ్దేనోచ్యతే, తథాపీహ ప్రకార ఏవ గృహ్యాత ఇత్యర్థః। ఏతేన ఏకా గోవిధేత్యాదౌ న భవతి। ఏతచ్చార్థగ్రహణాల్లభ్యతే। ఇహ హి విధాయామితి వక్తవ్యే యదర్థగ్రహణం కృతం తస్యైతత్ప్రయోజనమ్----విధాశబ్దో యత్రార్థే ప్రసిద్ధతరస్తస్య గ్రహణం యథా స్యాత్। యథా చ త్రివిధమ్, బహువిధమిత్యాదౌ ప్రకారే ప్రసిద్ధో విధాశబ్దః, న తథౌదనపిణ్డే। సూత్రే చ--విధాశబ్దస్యార్థో విధార్థ ఇతి షష్ఠీసమాసః। ఏవం వృత్తావపి। స చ క్రియావిషయ ఇతి। ఏతచ్చాభిధానస్వభావాల్లభ్యతే। తదయమర్థ ఇత్యాహ--క్రియాప్రకారే ఇతి। కథం తర్హి నవధా ద్రవ్యమ్, బహుధా గుణాః, ఏకవిశతిధా బాహ్వృచ్యమ్, నవధాథర్వాణో వేద ఇతి/ అత్రాపి హి సర్వత్ర క్రియా ప్రతీయతే--ఉపదిశ్యతే ఇతి, భవతీతి వా। ద్విధా గచ్ఛతీత్యాదావే కస్యా ఏవ గమనక్రియాయా అవాన్తరప్రకారభేదః ప్రతీయతే। ఏకధా భుఙ్క్తే ఇత్యత్ర తు ప్రకారైక్యప్రతిపాదనేన తన్నివృత్తిః। ఏకః పాక ఇత్యాదౌ తు పాకవ్యక్తేరేకత్వం వివక్షితమ్, న త్వవాన్తరప్రకారభేదాభావేనైకప్రకారత్వమితి ధాప్రత్యయాభావః। తద్వివక్ష్యాం తు భవత్యేవ--ఏకధా పాక ఇతి। పఞ్చ పాకా ఇత్యాదౌ చ భిన్నా ఏవ పాకా వివక్షితాః, న త్వేకస్య ప్రకారవత్త్వమ్। తద్వివక్షాయాం తు తత్రాపి భవితవ్యమేవ--పఞ్చధా పాకా ఇతి ।।

అధికరణవిచాలే చ ।। 5.3.43 ।।

అధికరణం ద్రవ్యమిత్యాది। జాత్యాదీనామాధారత్వాత్। విచాలనం విచాలః=అన్యథాకరణమ్ ణిజన్తాద్ `ఏరచ్'। తచ్చేహ సంఖ్యాసన్నిధానాత్సంఖ్యాన్తరాపాదనేనేత్యాహ--తస్య విచాలః సంఖ్యాన్తరాపాదనమితి। ఏకం రాశి పఞ్చధా కుర్వితి। పఞ్చ రాశీన్కుర్విత్యర్థః। నాత్ర ప్రకారభేదో గమ్యతే, నతరాం క్రియావిషయ ఇతి సూత్రారమ్భః। తత్ర ద్రవ్యస్యాపి

స్వభావాద్ధాప్రత్యయాన్తేనాసత్త్వరుపేణ ప్రతిపాదనమిత్యవ్యయత్వమ్, యథా--సుదామతో విద్యుదితి తసన్తస్య ।।

ఏకాద్ధో ధ్యముఞన్యతరస్యామ్ ।। 5.3.44 ।।

\`ఏకాద్' ఇతి శబ్దప్రధానత్వాత్సర్వనామకార్యాభావః ఏకధా రాశి కుర్వితి। అధికరణవిచాలే ఉదాహరణం। ఐకధ్యం భుఙ్క్తే ఇతి। విధార్థే।

ప్రకరణాదేవ లబ్ధ ఇతి। కస్మిన్ లబ్ధే? ధాప్రత్యయస్య స్థానిత్వే। ఇహ హి పూర్వసూత్రాద్ధాగ్రహణమనువర్త్తతే, స చ పూర్వమేవ విహిత ఇతి విధానాసమ్భవాత్ స్థానిత్వమేవ విజ్ఞాస్యతే।

విధార్థే విహితస్యాపి యథా స్యాదితి। స్థాన్యాదేశాభావోఽప్యేతదర్థమేవాశ్రితః; ప్రత్యయాన్తరేఽప్యస్మిన్దోషాభావాత్। కిం పునః కారణం విధార్థే విహితస్య తస్య న స్యాద్? అత ఆహ--అనన్తరస్యైవ హీతి। \`అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి భావః ।।

ద్విత్ర్యోశ్చ ధముఞ్ ।। 5.3.45 ।।

భతిద్ర్వైధానీతి। ఏకశేషేణ బహువచనమ్। క్వచిత్ పథి ద్వైధానీతి పాఠః। ధముఞన్తస్యాలిఙ్గసంఖ్యత్వేఽపి తదన్తాత్స్వార్థే విహితస్యాప్యస్య స్వభావాల్లిఙ్గసంఖ్యాయోగః, తేనావ్యయత్వం న భవతి ।।

ఏధాచ్చ ।। 5.3.46 ।।

యోగవిభాగో యథాసంఖ్యనిరాసార్థః ।।

యాప్యే పాశప్ ।। 5.3.47 ।।

యాప్యశబ్దోఽకయమస్త్యపాదానసాధనః--యాపితా అస్మాద్ గుణా ఇతి యాప్యః=కుత్సితః, అస్తి కర్మసాధనః-యాపయితవ్యో యాప్యో దేశాన్తరం ప్రాపయితవ్యః, శరీరాద్వాఽపనేతవ్యః, అశక్యప్రతీకారో యాప్యో వ్యాధిః। తత్రేహాభిధానశక్తిస్వభావాదాద్యస్య గ్రహణమిత్యాహ--యాప్యః కుత్సిత ఉచ్యత ఇతి।

తత్ర కస్మాన్న భవతీతి। వ్యాకరణే ప్రవీణస్యాపి దుఃశీలత్వేన కుత్సితత్వాద్ భవితవ్యమేవేతి భావః। యస్య గుణస్యేతి। గుణో విశేషణమ్, ద్రవ్యం విశేష్యమ్। తస్య కుత్సాయాం ప్రత్యయ ఇతి। ఏతచ్చాన్తరఙ్గత్వాల్లభ్యతే। ప్రవృత్తినిమిత్తం హి ప్రత్యాసన్నమ్; శబ్దవాచ్యత్వాత్। ధర్మాన్తరం తు తత్ర వస్తుతః సదపి న శబ్దేన స్పృశ్యతే। యత్ర తు ప్రవృత్తిత్తినిమిత్తస్య కుత్సితం న సమ్భవతి--అసకో దేవదత్తక ఇత్యాదౌ, తత్ర సహచరితగుణక్రియాకుత్సాశ్రయః ప్రత్యయో భవత్యేవ। ఏవం చ దేవదత్తపాశ ఇత్యాద్యపి సత్యభిధానే భవతి।

`కుత్సితే' ఇత్యత్రైవాయం న విహితః; తిఙన్తాదపి ప్రసఙ్గాత్ ।।

పూరణాద్భాగే తీయాదన్ ।। 5.3.48 ।।

పూరణార్థవిహితత్వాత్తీయప్రత్యయ ఏవ పూరణశబ్దేనోక్త ఇత్యాహ--పూరణప్రత్యయో యస్తీయ ఇతి। స్వరార్థం వచనమితి। భాగే నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తత్వం యథా స్యాత్, రూపే తు నాస్తి విశేషః। పూరణగ్రహణముత్తరార్థమితి। నేహార్థమ్, కుతః? ఇత్యత ఆహ--న హీతి। నను చాయమస్తి--`ముఖపార్శ్వతసోర్లోపః, భుఖతీయః' ఇతి ? తత్రాహ--ముఖతీయాదిరనర్థక ఇతి। ముఖతీయాదౌ యస్తీయశబ్దః సోఽనర్థక ఇత్యర్థ ।।

ప్రాగేకాదశభ్యోఽచ్ఛన్దసి ।। 5.3.49 ।।

ప్రాగికాదశభ్యః సంఖ్యాశబ్దేభ్య ఇతి। ఏకాదశశబ్దాత్ప్రాఇ్యో యే సంక్యాశబ్దాస్తేభ్య ఇత్యర్థః, ఏకాదశభ్యః ప్రాచీనేషు సంఖ్యేయేషు యే సంఖ్యాశబ్దాస్తేభ్య ఇతీ వా ।।

షష్ఠాష్టమాభ్యాం ఞ చ ।। 5.3.50 ।।

యథాసంఖ్యమత్ర న భవతి, అన్యతరస్మాదనః పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్ ।।

మానపశ్వఙ్గయోః కన్లుకౌ చ ।। 5.3.51 ।।

మానం వ్రీహిపరిమితం సువర్ణమ్। అష్టమో భాగ ఇతి। కస్య పునరత్ర లుక్ ? ఇత్యాహ--ఞస్య లుక్, అనో వేతి। అష్ఠన్శబ్దాద్ధ్యాగో తయోరేవ విహితత్వత్। లుగ్వచనం కిమ్, యావతా మహావిభాషయైవ పక్షే ఞానోరభావః సిద్ధః ? జ్ఞాపనార్థం తు, ఏతజ్జ్ఞాపయతి--పూర్వసూత్రే ఞానౌ నిత్యావితి ।।

ఏకాదాకినిచ్చాసహాయే ।। 5.3.52 ।।

ఆకినిచః కనో వేతి। తయోరేవానేన సూత్రేణ విధానాత్। ఏకధేత్యాదౌ తు సూత్రాన్తరవిహితస్య లుగ్ న భవతి; అసన్నిధానాత్।

సంఖ్యాశబ్దనిరాసార్థమితి। అన్యథా ప్రసిద్ధత్వాత్సంఖ్యాప్రకరణాచ్చ తస్యైవ గ్రహణం స్యాత్। అస్తు, కో దోషః ? తత్రాహ---తదుపాదానే హీతి। ద్విబహ్వోరితి। ద్విత్వే బహుత్వే చేత్యర్థః। న హి ద్వయోర్బహుషు వా ఏకత్వసంఖ్యాస్తి। అసహాయత్వం తు పరస్పరవ్యతిరిక్తసహాయాభావేన బహూనామపి భవతి। ఇహ అకినిజేవాయం వక్తవ్యః, సవర్ణదీర్ఘత్వేసిద్ధమిష్టమ్, యస్యేతిలోపశ్చాకారోచ్చారణసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి ? న చావగ్రహనివృత్త్యర్థోऽకారః, నహి లక్షణేన పదకారా అనువర్త్యాః, పదకారైర్నామ లక్షణమనువర్త్యమ్ ।।

భూతపూర్వే చరట్ ।। 5.3.53 ।।

భూతపూర్వశబ్ద ఇత్యాది। కేవలభూతశబ్దః `పౌతన్యేऽపి వర్త్తతేభూతమియం బ్రాహ్మణీతి, సత్యేऽపి వర్త్తతే--భూతవాదీతి, అత్ర భూతశబ్దో విద్యమానవచనిత్యన్యే; పూర్వశబ్దశ్చ దిగ్దేశయోరపి వర్త్తతే, తస్మాదన్యతరోపాదానే వివక్షితోऽర్థో న గమ్యత ఇత్యుభయోరుపాదానమ్। ఆఢ్యచర ఇతి। యథాత్ర చకారస్యేత్సంజ్ఞా న భవతి, తథా `చుటూ' ఇత్యత్ర ప్రతిపాదితమ్।

`గోష్ఠాత్ఖఞ్' ఇత్యత్రైవ నోక్తమ్, విశేషవిహితేన ఖఞా చరటో బాధా మా భూదితి। సన్నిధౌ హి బాధ్యబాధకభావః, న కాలభేదే ।।

షష్ఠ్యా రూప్య చ ।। 5.3.54 ।।

శేషవిషయే విధానాత్తదన్తవ్యవచ్ఛేదకత్వాద్విశేషణమప్రధానమ్। యత్పునః షష్ఠ్యాక్షిప్తం సమ్బన్ధిమాత్రమ్, తద్వ్యవచ్ఛేద్యత్వాద్విశేష్యం ప్రధానమ్। ప్రదానేతరసన్నిధౌ చ ప్రధానే కార్యసమ్ప్రత్యయో భవతీతి ప్రత్యయస్తావచత్త్రైవ విజ్ఞాయతే, తతశ్చ భూతపూర్వగ్రహణమపి తస్యైవ విశే,ణమిత్యాహ-షష్ఠ్యన్తాత్ప్రత్యయవిధాన ఇతి। హేతుగర్భ చేదమభిధానమ్-యస్మాత్ షష్ఠ్యన్తాత్ప్రత్యయవిధానం తస్మాదితి। సమ్ప్రతీతి। యద్యపి పూర్వం జ్యాప్రాతిపదికేనైవ సమ్బద్ధమాసీదిదానీం త్వేవమిత్యర్థః। తత్ర విధాన ఇతి సప్తమ్యన్తస్య సమ్ప్రతీత్యస్య చ పౌనరుక్త్యం మన్యమానా విధానశబ్దమధికరణసాధనం సూత్రపరం వ్యాచక్షతే ।।

అతిశాయతే తమవిష్ఠనౌ ।। 5.3.55 ।।

అతిశయనమతిశాయనమితి। భావే ల్యుట్। యద్యప్యనన్తరమేవ వక్ష్యతి--నిపాతనాద్దీర్ఘత్వమితి, తథాపి `అబాధకాన్యపి నిపాతనాని భవన్తి' ఇత్యదీర్ఘేణాప్యర్థనముపపద్యతే। అన్యే తు--అతిశయోఽతిశాయనమితి పఠన్తి, అతిశాయనం ప్రకర్ష ఇత్యేవాన్యే। ప్రకర్ష ఇతి। యద్యపి కేవలః శేతిః స్వప్నే వర్త్తతే, తథాప్యతిపూర్వస్య ప్రకర్షే వృత్తిః ।।

ఉపసర్గవశాద్ధాతురర్థాన్తరవిలాసకృత్।

విహారాహారసంహారప్రహారపరిహారవత్ ।।

ప్రకర్షశ్చాత్ర నాధిక్యం కిం తర్హ్యతిశయో మతః।

సకర్మకో హ్యయం శుక్లమతిశేత హతీష్యతే ।।

నిపాతనాదితి। యదిదమస్మిన్సూత్రే దీర్ఘోచ్చారణం తదేవ నిపాతనమ్। `సౌత్రోనిర్ద్దేశః' ఇత్యేష పరిహారోఽత్ర నోదితః; యస్మాత్సూత్రాద్బహిరపి ప్రయోగోఽస్యాభ్యుపేయతే। ఏతదర్థమేవ చ లఘురపి ప్రకర్షశబ్దో నోపాత్తః। ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతదితి। న ప్రకృత్యర్థః, అతిశాయనే వర్త్తమానాదితి। తథా హి సతి అతిశయప్రకర్షాదిభ్య ఏవ స్యాత్। నాపి ప్రత్యయార్థః, తథా హి సతి ఆఢ్యస్యాతిశయనమాఢ్యతమమితి స్యాత్। ఆఢ్యస్యేతి కర్మణి కర్త్తరి వా షష్ఠీ, ఉభయథాప్యాఢ్యతమో దేవదత్త ఇతి సామానాధికరణ్యం న స్యాత్। నాపి ప్రత్యయార్థవిశేషణమ్, అన్యస్య కస్యచిత్ ప్రత్యయార్థస్యానిర్ద్దేశాత్। నాపి ప్రకృతేరేవ విశేషణమ్, అతిశాయనీవేశిష్టాన్ప్యాప్రాతిపదికాదితి। ప్రత్యయద్యోత్యమతిశాయనం ప్రకృత్యభిహితస్య ప్రధానస్యైవార్థస్య విశేషణం యుక్తమ్, న త్వర్థాభిధానం ప్రతి వ్యగ్రస్య గుణభూతస్య శబ్దస్య। యదా త్వసావగుణభూతః, తదా భవత్యేవ ప్రకర్షయోగః--ఉచ్చతరః శబ్దః, నీచతరః శబ్ద ఇతి। నను శుక్లాదివదేతత్స్యాత్, తద్యథా--శుక్లతరః పట ఇతి గుణభూతస్యాపి శౌక్ల్యస్య ప్రకర్షో ద్రవ్యప్రకర్షహేతుః, తథా శబ్దేఽప్యస్తు ? విషమ ఉపన్యాసః; శౌక్ల్యస్య ప్రకర్షో ద్రవ్యప్రకర్షహేతుః, తథా శబ్దేఽప్యస్తు ? విషమ ఉపన్యాసః; శౌక్ల్యాదయో హి ద్రవ్యసమవేతాః, యుక్తం యత్స్వయం ప్రకృష్టా ప్రకర్షయన్తి, శబ్దస్తు న తథేతి కథం తత్ప్రకర్షేణ ద్రవ్యం ప్రకర్ష్యతామ్! ప్రాతిపదికాదితి। ప్రకృతేరిదముపలక్షణమ్। సుబన్తాత్తు ప్రత్యయః। ఉక్తం హి--`ప్రియకుత్సనాదిషు' తతః ప్రవర్త్తతేఽసౌ విభక్త్యన్తః' ఇతి, `ఘకాలతనేషు కాలనామ్నః' ఇత్యలుగ్విధానమప్యేవమేవోపపద్యతే। స్వార్థ ఇతి। యద్యేవమ్, కుమారితమేత్యవ్యతిరిక్తం వయ ఇతి కృత్వా `వయసి ప్రథమే' ఇతి జీప్ ప్రాప్నోతి ? కుమారశబ్దాదుత్పన్నేన జీపా వయోవిశిష్టస్యార్థస్య స్త్రీత్వం ద్యోతితిమతి జీబ్న భవిష్యతి, తరబన్తాత్తు స్త్రీత్వమాత్రాభివ్యక్తయే టాబ్ భవిష్యతి। కుమారితమ ఇతి హ్యుచ్యమానే కుటీరః, శమీర ఇతివల్లిఙ్గాన్తరం గమ్యేత। యద్వా--నాత్ర ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః యావ ఏవ యావక ఇత్యాదివద్అత్యన్తస్వాధికత్వం వివక్షితమ్, కిం తర్హి? ఈషచ్ఛుక్లే శుక్లతరే చ గుణయోగస్య భావాత్ శుక్లశబ్ద ఏవ ప్రవర్త్తితుమర్హతి, ఔపగవాదౌ తు నైవమిత్యేతావతా స్వార్థికత్వవాచోయుక్తిః। పరమార్థతస్త్వస్మిన్ప్రయోగే ప్రకృష్టే శుక్లశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, తమబన్తస్య తు తద్గతః ప్రకర్ష ఇతి కుతోఽత్ర జీపః ప్రసఙ్గః! తదిదముక్తమ్-- ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చ స్వర్థికానాం ద్యోత్యం భవతీతి।

అత్రాపి యద్యపి తస్మిన్ద్రవ్యే బహవో గుణాఃసన్తి, తథాపి యస్య గుణస్య భావాద్ ద్రవ్యే శబ్దనివేశః ప్రత్యాసత్తేస్తత్ప్రకర్షాశ్రయః ప్రత్యయః। తద్యథా--శుక్లాదిభ్యో గుణప్రకర్షే, పాచకాదిభ్యః క్రియాప్రకర్షే, వాహదోహాదయో ధర్మాః, తత్ప్రకర్షే ప్రత్యయః। తద్యథా--గౌరయం యః శకటం వహతి, గోతరోఽయం యః శకటం వహతి సీరం చ, గౌరియం యా సమాంసమాం విజాయతే, గోతరేయం యా సమాంసమాం విజాయతే స్త్రీ వత్సాం చ, అశ్వోఽయం శ్చత్వారి యోజనాని గచ్ఛతి, అశ్వతరోఽయం యోఽష్టౌ గచ్ఛతీతి। ఏతేన సంఖ్యాపరిమాణప్రమాణోన్మానశబ్దా వ్యాఖ్యాతాః। న హి స్వతదో భవతి, ద్వితరః ప్రస్థతరః వితస్తితరః సువపర్ణతరమితి, సర్వథా ధర్మద్వారకో ద్రవ్యస్య ప్రకర్షో న స్వతః, యథా--శుక్లగుణయోగాత్పటస్య శుక్లవ్యపదేశః, తథా ప్రకర్షవ్యపదేశోఽపి, తత్ప్రకర్షాదేవేత్యర్థః।

ఉక్తం చ---

ద్రవ్యస్యావ్యపదేశ్యస్య య ఉపాదీయతే గుణః।

భేదకో వ్యపదేశాయ తత్ప్రకర్షోఽభిధీయతే।। ఇతి।

`అవ్యపదేశ్యస్య' ఇతి ధర్మయోగమన్తరేణ స్వరూపేణ వ్యపదేష్టుమశక్యస్యేత్యర్థః। తదేవమతిశాయనశబ్దో బావసాధనః, ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చ, స్వార్థికశ్చ ప్రత్యయ ఇతి స్థితమ్। అత ఏవ ప్రకృతితో లిఙ్గవచనాని భవన్తి। యది తు కర్తృసాధనః స్యాత్, తదా యది ప్రకృత్యర్థస్తతోఽతిశాయనాతిశాయకాతిశయితృప్రభృతిభ్య ఏవ స్యాత్, తత్రాపి స్వార్థే న ప్రవృత్తినిమిత్తప్రకర్షే; అథ ప్రత్యయార్థః, తతః సామర్థ్యలభ్యా సమర్థవిభక్తిః। సా చ యది తిఙ్న్తేన విగ్రహస్తాదా ద్వితీయా---శుక్లమతిశేతే శుక్లతర ఇతి। అథ కృ-దన్తేనాతిశాయనశబ్దేన, తదా షష్ఠీ--శుక్లస్యాతిశాయనః శుక్లతర ఇతి। తథా చ కాలీమతిశేతే కాలః కాలితర ఇతి ప్రాప్నోతి, కాలమతిశేతే కాలీ కాలతరేతి ప్రాప్నోతి। ఇహ చ గర్గానతిశేతే గార్గ్యః కర్గతర ఇతి ప్రాప్నోతి, తథా గార్గ్యమతిశేరతే గర్గాః గార్గ్యతరా ఇతి ప్రాప్నోతి। అథ కరణసాధనః తత్రాపి ప్రకృత్యర్థశ్చేద్యేన గుణేనాతిశేతే తద్వాచినః శౌక్ల్యాదేరేవ స్యాత్, శౌక్ల్యేన హి శుక్లః శుక్లాన్తరమతిశేతే। ప్రత్యయార్థే తు శుక్లాదిశబ్దాదతిశాయనే గుణో ప్రత్యయః ప్రాప్నోతి, గుణిసామానాధికరణ్యం న స్యాత్--శుక్లతరః పట ఇతి। అథ ల్యన్తాత్కర్త్తరి ల్యుడ్--అతిశాయయతీత్యతిశాయన్ ఇతి, ఏవమపి స ఏవ దోషో యః కరణపక్షే। గుణా హి గుణినం ప్రయుఞ్జతే---అస్మాభిః ప్రకృష్టైస్త్వం సజాతీయమతిశేషేవేతి, తతశ్చ ప్రకృత్యన్తాత్కరణే ల్యుటి యో దోషః స ఏవాత్రాపి భవతి। అథ శేతిరవస్థానార్థః--పక్వాశయో జలాశయ ఇతివత్,

తతోఽయమర్థః స్యాత్--గుణా గుణిని శేరతే, అవతిష్ఠన్తే, తాన్గుణ్యతిశాయయతి=ఆత్మన్యతిశయేనావస్థాపయతీతి, తతశ్చ స ఏవ దోషో యః ప్రకృత్యన్తాత్కర్త్రరి ల్యుటి। అతిశాయనశబ్దశ్చ ప్రకృత్యన్తో న సాధితః స్యాత్। తస్మాద్ వృత్తికారోపదర్శిత ఏవార్థో న్యాప్యః ।।

పటిష్ఠ ఇతి। `తురిష్ఠేమేయస్సు' ఉేరితి టిలోపః। గరిష్ఠ ఇతి। `ప్రియస్థిర' ఇత్యాదీనా గురుశబ్దస్య గరాదేశః।

`ప్రకర్షప్రత్యయాన్తాదపరేణ ప్రకర్షప్రత్యయేన న భవితవ్యమ్, ఏకేనైవ ప్రకర్షస్య ద్యోతితత్వాత్' ఇతి మన్యమానం ప్రత్యయాహ--యదా చేతి।ఆతిశాయికాన్తాదితి। అతిశయే భవ ఆతిశాయికః, అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్, అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః। శ్రేష్ఠతమార్యతి। `ప్రశస్యస్య శ్రః' అత్ర ప్రకర్షరహితప్రతియోగ్యపేక్షయా యః ప్రకర్షస్తత్రేష్ఠన్విహితః, తమప్ప్రత్యయస్తు ప్రకర్షవత్ప్రతియోగ్యపేక్షయా యః ప్రకర్ష ఇష్ఠన్ప్రత్యయేనద్యోతితస్తస్మిన్నిత్యపౌనరుక్త్యమ్। ప్రత్యయద్వయస్య విధీయమానప్రత్యయభేదాచ్చ ద్వే ఏతే వాక్యే, తత్రైకేనేష్ఠన్, అపరేణ తదన్తాత్తమప్। తేనైతన్న చోదనీయమ్--యథా సనన్తాన్న సన్ భవతి, తద్విదానవేలాయాం తదన్తస్య ధాతోరభావాత్; తథా ప్రకర్షప్రత్యాన్తాదపరేణ ప్రకర్షప్రత్యయేన న భవితవ్యమితి ।।

భాష్యే తు ప్రకర్షప్రత్యయాన్తాదపరః ప్రకర్షప్రత్యయో నైవ భవతీతి స్థిత్మ్। తత్కయమ్? న తావత్తరబన్తాదపరస్య ప్రసఙ్గః--యత్ర హి త్రయాణామేకః శుక్లః, ద్వితీయః కిఞ్చిత్ప్రకృష్టః, తృతీయశ్చాత్యన్తమ్, తత్ర కిల ప్రసఙ్గః శఙ్క్యతే; తత్ర ద్వితీయస్య సదప్యుత్కృష్టత్వం తృతీయసన్నిధావకిఞ్చిత్కరమ్, రాజసన్నిధావివామాత్యస్యేతి। ద్వితీయాత్తావత్తరబ్న భవతి। తృతీయాదపి న భవతి, తస్మిన్నేవ ప్రయోగే త్రయాణామపేక్షితత్వేన ద్వివచనోపపదత్వాభావాత్। ఏతేనేయసున్వ్యాశ్యాతః। నాపి తమబన్తాదపరస్య ప్రసఙ్గః। యత్ర హి చతుర్ణా ద్వౌ శుక్లౌ, తృతీయః కిఞ్చిచదుత్కృష్టః, చతుర్థశ్చాత్యన్తమ్, తత్ర కిల ప్రసఙ్గః శఙ్క్యతే; తత్ర తృతీయస్య సదప్యుత్కృష్టత్వం చతుర్థసన్నిధౌ పూర్వవదకిఞ్చిత్కరమ్, చతుర్థాత్తు తమబేవ భవతి। ఏతేనేష్ఠన్వ్యాఖ్యాతః।

కథం తర్హి శ్రేష్ఠతమాయ కర్మణే ఇతి? ఛాన్దసత్వాత్స్వార్థికస్తమబ్ ద్రష్టవ్యః। యుధిష్ఠిరః శ్రేష్ఠతమః కురుణామ్ ఇతి త్వన్యాప్యమేవ మన్యతే ।।

తిఙశ్చ ।। 5.3.56 ।।

పచతితమామితి। `కిమేత్తిఙవ్యయ' ఇత్యాదినాఽఽమ్ప్రత్యయః।

గుణవచనే తస్య నియతత్వాదితి। అత ఏవ సూత్రార్థకథనవేలాయామపి తమప్ ప్రత్యయో భవతీత్యుక్తమ్। న చానువృత్తిసామర్థ్యాన్నియమస్య బాధః, తమబ్విధానేఽప్యనువృత్తేరుపపన్నత్వాత్ ।।

ద్వివచనవిభజ్యోపపదే తరబీయసునౌ ।। 5.3.57 ।।

ద్వయోరర్థయోర్వచనం ద్వివచనమితి। కరణే ల్యుట్, కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః। యేన పదేన ద్వావర్థావుచ్యేతే తద్ ద్వివచనమిత్యర్థః। ఏతేనాన్వర్థస్య ద్వివచనస్యేదం గ్రహణమ్, న పారిభాషికస్యేతి దర్శయతి। పారిభాషికస్య హి గ్రహణే, అస్మాకం చ దేవదత్తస్య చ దేవదత్తోఽభిరూపతర ఇత్యత్ర న స్యాత్। అన్వర్థగ్రహణే తు భవతి, తథా హి--అస్మాకమిత్యనేనైకోఽర్థ ఉచ్యతే, `అస్మదో ద్వయోశ్చ' ఇత్యేకస్మిన్నేవార్థే బహువద్భావవిధానాద్; దేవదత్తస్య చేత్యనేనాపి ద్వితీయోఽర్థ ఉచ్యతే ఇతి కభవత్యేతదన్వర్థమ్--ద్వివచనముపపదమ్। విభక్తవ్యః=పృథక్కర్త్తవ్యః, స చాతిశయ్యమానః। తస్య హ్యుపపదత్వమ్, న అతిశయితుః; తతః ప్రత్యయవిధానాత్। అపర ఆహ--ఆద్యాదేరతిశయితృవిశేషణాత్ప్రత్యయో విధీయతే, నాతిశయితుర్మాధురాదేరితి తస్యాప్యుపపదత్వమవిరుద్ధమ్। పృథక్కారోఽపి తస్యాప్యవిశిష్ట ఇతి। నిపాతనాద్యదితి। `ఋహలోర్ణ్యత్' ఇతి ణ్యతోఽపవాదః। తేన విభాగ్యమితి నైవ భవతి। విభాజ్యశబ్దస్యతు స్మృతిషు ప్రయుక్తస్య సాధుత్వం చిన్త్యమ్। ద్వ్యర్థే విభజ్యే చోపపద ఇతి। సూత్రే తు ద్వివచనం చ విభజ్యం చ ద్వివచనవిభజ్యమ్, తచ్చ తదుపపదం చేతి కర్మధారయాత్సప్తమీ। అన్వర్థం చోపపదమ్-ఉపోచ్చారితం పదముపపదమితి। తచ్చ విగ్రహవాక్య ఏవ ప్రయుజ్యతే। వృత్తౌతు గతార్థత్వాన్నావశ్యం ప్రయుజ్యతే। ఏవం చోపపదగ్రహణం స్పష్టార్థమ్। ఇహ ద్వే ఉపపదే, ద్వే చ ప్రకృతీ--`ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్'

`తిఙ్శ్చ' ఇతి, ప్రత్యయావపి ద్వావేవ, తతశ్చ యథాసంఖ్యప్రసఙ్గః? ఇత్యత ఆహ--
యథాసంఖ్యామితి। ఇష్టిరేవేయమ్। అయమనయోరితి। అనయోరిత్యేతదత్ర
ద్వ్యర్థముపపదమ్। పటీయానితి। పూర్వవట్టిలోపః, అగిత్త్వాన్నుమ్, `సాన్తమహతః' ఇతి
దీర్ఘత్వమ్, హల్ఙ్యాదిసంయోగాన్తలోపౌ।

మాధురా ఇత్యాది। కిం పునరత్ర విభజ్యమ్? పాటలిపుత్రకా హత్యాహ। తథా చ తత్ర
`పఞ్చమీ విభక్తే' ఇతి పఞ్చమీ భవతి। యద్యప్యత్రాపీ మాధురాణామేకో రాశిః,
పాటలిపుత్రకాణాం చాపర ఇతి రాశ్యపేక్షం ద్వ్యర్థత్వమస్తి; తథాపి నాసౌ శబ్దేనోపాదీయతే,
ప్రత్యుతావయవభేద ఏవ। అత ఏవ బహువచనమ్। ఇహ చ-మాధురాః పాటలిపుత్రకేభ్యః
సాంకశ్యకేబ్యశ్చాభిరూపతరా ఇతి న రాశ్యపేక్షమపి ద్వ్యర్థత్వమస్తి।
తస్మాద్విభజ్యోపపదగ్రహణం కృతమ్।

ఇహ దన్తోష్ఠస్య దన్తాః స్నిగ్ధతరాః, పాణిపాదస్య పాణీ సుకుమారతరావిత్యత్ర తరబ్న
ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్ ? సమాహారస్యైకత్వాత్; న చ గుణభూతవర్తి్తపదార్థాశ్రయః ప్రత్యయః,
తేషాం బహుత్వాత్--ద్వాత్రింశద్దన్తాః, ద్వావోష్ఠౌ ? అత్రాఽఽహుః--
వృత్తావభేదైకత్వసంఖ్యాముపాదదతే వర్తి్తపదాని, తతశ్చ
భేదపరిత్యాగాదబేదైకత్వసంఖ్యాయాశ్చోపాదానాద్--
ఏవమ్భూతదన్తోష్ఠలక్షణార్థద్వయాశ్రయః ప్రత్యయ ఇతి। ఇతరేతరయోగద్వన్ద్వే
త్వవయవార్థబేదసద్భావాద్ ద్వ్యర్థతా నాస్తీతి తరబ్న భవతి। ప్లక్షన్యగ్రోధానాం ప్లక్షా దీర్ఘతమా
ఇతి విభజ్యోపపదాశ్రయోఽపి న భవతి, కథమ్? ప్రతియోగ్యపేక్షత్వాత్ప్రకర్షస్య। సామర్థ్యలభ్యే
విభాగే విభజ్యోపపదగ్రహణమవధారణార్థమ్--విభాగా ఏవ యత్ర శబ్దేన ప్రతిపాద్యత ఇతి।
ఇహ తు నిర్ధారణాశ్రయనిర్దేశో నిర్ధార్యమాణస్యాపి సాధారణ ఇతి న విభాగ ఏవ కేవలః,
కిన్త్వవిభాగోఽపి। ఏతేన `పఞ్చమీ విభక్తే' ఇతి పఞ్చమీ వ్యాఖ్యాతా। ఇహ
`పరుద్భవాన్పటురాసీత్, పటుతరశ్చైషమః' ఇత్యేకస్యాపి ధర్మిణో గుణభేదేన
ద్విత్వాధ్యారోపాత్ప్రతియోగ్యపేక్షః ప్రకర్షః, తదాశ్రయశ్చ ప్రత్యయః। వ్యపదిశతి చ--`అన్య
ఏవాసి సంవృత్తః' `కచ్చిత్స ఏవాసి ధనఞ్జయసత్వమ్' ఇతి ।।

అజాదీ గుణవచనాదేవ ।। 5.3.58 ।।

ఏవకారః కిమర్థః ? నియమో యథా విజ్ఞాయేత; అన్యథా ప్రకర్షేఽజాద్యోర్విధానాదప్రకర్షే విధిః స్యాత్। `అతిశాయనే' ఇత్యనువర్తిష్యతే, తత్రైవ పునర్వచనం నియమార్థం భవిష్యతి,నార్థ ఏవకారేణ? తత్రాహ--ఏవకార ఇష్టతోఽడవధారణార్థ ఇతి। అసతి హ్యస్మిన్విపరీతోఽపి నియమః సమ్భావ్యతే--అజాదీ ఏవ గుణవచనాదితి। తత్ర కో దోషః ? గుణవచనాద్ వ్యఞ్జనాదీ న స్యాతామ్; తస్యాజాద్యోర్నియతత్వాత్। యత ఏవకారస్తతోఽన్యత్రావధారణమితి। అజాద్యోశ్చానియతత్వాదగుణవచనాదపి తయోః ప్రసఙ్గః। ఇదమతిబహు క్రియతే--అజాదీ గుణవచనాదేవేతి, ఏవం తు వక్తవ్యమ్--అతిశాయనే తమప్, గుణవచనాదిష్ఠన్, ద్వివచనవిభజ్యోపపద ఇయసున్, గుణవచనాదిత్యేవ, తతస్తరప్ చ, గుమవటచనాదితి నివృత్తమ్? సాపమ్; `ప్రశస్యస్య శ్రః' ఇత్యేవమాద్యర్థం తు `అజాదీ' ఇత్యుక్తమ్। ఏవం తర్హి `ప్రశస్యస్య శ్రోఽజాద్యోః' ఇత్యేవాస్తు, ఏవమపి హ్యేవకారో న వక్తవ్యో భవతి? త్వత్పక్షేఽపి `తరప్ చ' ఇతి చకారః క్రియతే, తత్తుల్యం భవతి ।।

తుశ్ఛన్దసి ।। 5.3.59 ।।

పూర్వేణేత్యాది। నియమబాధేన ప్రకృత్యన్తరస్యాబ్యనుజ్ఞానమాత్రం క్రియతే, న త్వపూర్వో విధిరిత్యర్థః, తేనోపాధిసఙ్కరో న భవతి। కరిష్ఠ ఇతి। కర్తృశబ్దాత్తృన్నన్తాదిష్ఠన్। అత ఏవ కర్మణి ద్వితీయా భవతి। తృజన్తాదేవ వా భవతు, ద్వితీయా తు కృతపూర్వీ కటమితివద్ ద్రష్టవ్యా। దోహీయసీతి। లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా దోగ్ధ్రీశబ్దాత్ప్రత్యయః। భస్యాఽఢే తద్ధితే పుంవద్భావేన జీపో నివృత్తి। యద్వా, `సిద్ధశ్చ ప్రత్యయవిధౌ' ఇతి వచనాజ్జీపి నివృత్తే దోగ్ధృశబ్దాదేవ ప్రత్యయః, తతః `తురిష్ఠేమేయస్సు' ఇతి తృచి నివృత్తే నిమిత్తాభావాద్ ఘత్వజశ్త్వయోరపి నివృత్తిః ।।

ప్రశస్యస్య శ్రః ।। 5.3. 60 ।।

అజాద్యోః ప్రత్యయయోః పరత ఇతి। నను చాజాదీ ఇతి ప్రథమాన్తం ప్రకృతమ్। న సప్తమ్యన్తమ్, తత్కథమయమర్థో లభ్యతే ? ఇత్యత ఆహ--అజాదీ ఇతి ప్రకృతస్యేత్యాది। ప్రకృతస్య యా విభక్తిః ప్రథమా సా సప్తమీరూపేణ విపరిణమ్యతే, ఊహ్యత ఇత్యర్థః।

ఏవం తర్హీత్యాది। అథ యావేవ సమ్భవతః--తరప్తమపౌ, తయోరేవ పరతోఽయమాదేశః కస్మాన్న భవతి? నైవం భవితుమర్హతి; `అజాదీ' ఇత్యనువృత్తిసామర్థ్యాత్। అథాత్రైవాజాద్యోర్విధిః కస్మాన్న విజ్ఞాయతే--ప్రశస్యశబ్దాదజాదీ భవతః, శ్రశ్చాస్యాదేశ ఇతి, తత్రాయమప్యర్థః--విభక్తివిపరిణామో న కర్తవ్యో భవతి? నైవం శక్యమ్; తరప్తమపౌ హి స్యాతామ్, విశేషవిహితావజాదీ బాధేయాతామ్, ఉపాధీనాం చ సఙ్కరః స్యాద్-ఇష్ఠన్విషయే ఈయసున్, తద్విషయే చేష్ఠన్నితి। తద్విషయ ఇతి। స ప్రశస్యశబ్దో విషయో యస్య స తద్విషయః। సప్తమ్యన్తపాఠే తు స ఏవ విషయస్తత్రేత్యర్థః। నియమో న ప్రవర్తత ఇతి। నయమాప్రవృత్తిజ్ఞాపనద్వారేణాజాదిభావో జ్ఞాప్యతే, న తు సాక్షాదిత్యర్థః; అన్యథా పునరనజాద్యోర్బాధ ఉపాధిసఙ్కరశ్చ స్యాత్, ఉక్తేన ప్రకారేణ స్వశాస్త్రైవాజాద్యోర్విదానాన్నైతద్దోషద్వయమపి భవతి। కథం పునర్థాశ్రుతసమ్బన్ధసమ్భవేఽపి విపరిణామః శక్య ఆశ్రయితుమ్ ? శృణు; అజాద్యోర్విధిరిష్టశ్చేత్పఞ్చమ్యా నిరదేక్ష్యత్। కిఞ్చ ఏవం సన్నియోగార్థశ్చకారోఽప్యకరిష్యత।

టిలోప-యస్యేతిలోపావితి। `యస్యేతి' ఇత్యనేన లోపో యస్యేతిలోపః, `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః, తత్రానుకరణత్వాదస్యవామీయమిత్యాదివద్విభక్తేరలోపః। `ఆద్గుణః' ఇతి త్వనఙ్గత్వాన్న ప్రతిషిధ్యతే ।।

జ్య చ ।। 5.3.61 ।।

యోగవిభాగా ఉత్తరత్ర జ్యాదేశ ఏవ యథా స్యాత్, ఆదేశో మా భూదితి। అయమనయోరితి। అతిశయేన ప్రశస్య ఇతి విపరిణామేనాపేక్ష్యతే, న పునరుత్తరేణైకగ్రన్థతా। ఏవం సర్వత్ర ।।

వృద్ధస్య చ ।। 5.3.62 ।।

స్వరూపగ్రహణమ్, న తు `వృద్ధిర్యస్యాచామాదిః' ఇతి పారిభాషికస్యేత్యాహ--వృద్ధశబ్దస్యేతి। అత్ర చ వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్। తయోశ్చేత్యాది। యత్పూర్వముక్తమ్--`ఏవముత్తరేష్వపి యోగేషు విజ్ఞేయమ్' ఇతి, తదేవానేన స్మారితమ్।

వచనాత్పక్షే సోఽపి భవతీతి। నను చ వర్షాదేశస్యేమనిజవకాశః స్యాత్? న; వృద్ధశబ్దాదిమనిచోఽభావాత్। యద్యేవమ్, వర్షాదేశోఽపీహైవ వక్తవ్యః--వృద్ధస్య వర్షిశ్చేతి, ఏవం హి ద్విర్వృద్ధగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి? సత్యమ్; తథా తు న కృతమిత్యేవ। అపర ఆహ---ఇష్ఠనీయసునోరిమవేమనిచోఽపి సద్భావః కల్ప్యతే, తేన వర్షిమేత్యపి భవతి। తస్య మతే---వర్షాదేశస్యేమనిచి చరితార్థత్వాదిష్ఠన్నీయసునోరనేన జ్యాదేశ ఏవ ప్రాప్నోతి। తస్మాద్ `యువాల్పయోః కనన్యతరస్యామ్' ఇత్యత్రేదమనువర్తతే, తేన జ్యాదేశేన ముక్తే పక్షే వర్షాదేశః ।।

అన్తికబాఢయోర్నేదసాధౌ ।। 5.3.63 ।।

నిమిత్తయోర్యథాసంఖ్యమిహ నేష్యత ఇతి। `అజాద్యోః' ఇతి ప్రకృతయోరిష్ఠనీయసునోర్గ్రహణాత్తయోశ్చ క్రమేణోపదేశాదజహత్క్రమయోరేవ ప్రతీతేర్యథాసంఖ్యాప్రసఙ్గం మన్యతే। కస్మాత్పునరిష్యమాణమపి న భవతి ? విపరీతక్రమస్యాపి సమ్భవాత్। తథా హి-- కయోరజాద్యోరిత్యపేక్షాయామానన్తర్యాదీయసుంస్తావత్ప్రతీయతే, ద్వివచనానురోధాత్విష్ఠన్నపీత్యేవమపి క్రమః సమ్భవతి। తదనయోః క్రమయోర్నాన్యతరః క్రమో నిర్ద్ధారయితుం శక్య ఇత్యనాశ్రయణమేవ తయోర్యుక్తమ్ ।।

యువాల్పయోః కనన్యతరస్యామ్ ।। 5.3.64 ।।

యువేతి న సంజ్ఞాయూనో గ్రహణమ్, కిం తర్హి? స్వరూపస్య; అల్పసాహచర్యాత్ వ్యాఖ్యానాచ్చ। అన్యతరస్యాంగ్రహణమల్పశబ్దార్థమ్। యువశబ్దస్య తు `స్థూలదూరయువ' ఇతి వచనాత్సిద్ధో వికల్పః। యవిష్ఠ ఇతి। స్థూలదూరాదిసూత్రేణ యణాదిపరం లుప్యతే, పూర్వస్య చ గుణః। కనీయానితి। ప్రకరణాదివశాద్యువాల్పయోరన్యతరావసాయః। `ప్రకృత్యైకాచ్' ఇతి ప్రకృతిభావాట్టిలోపః, `అల్లోపోఽనః' ఇత్యల్లోపశ్చ న భవతి।

విన్మతోర్లుక్ ।। 5.3.65 ।।

విన్మతోరిత్యుత్సృష్టానుబనధయోర్వినిమతుపోర్ద్వన్ద్వాత్షష్ఠీద్వివచనమ్। అథ విగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా యేభ్యో విన్ తేభ్యో మతుబపి భవతి, తస్యైవ లుకి స్రజిష్ఠ ఇత్యాది సిద్ధమ్, న చ విన ఇష్ఠచీయసునోః శ్రవణప్రసంగః, తదన్తాత్తయోరభావాత్? అస్మాదేవ హి లుగ్వచనాద్వినన్తాత్తయోర్భావో జ్ఞాప్యతే। యదా తర్హి వినన్తాత్ `తత్కరోతి తదాతష్టే' ఇతి ణిచ్ క్రియతే, తదా వినః శ్రవణం మా భూదిత్యేవమర్థం వినో లుగ్వచనమ్--స్రగ్విణమాచష్టే స్రజయతి ।।

ప్రశంసాయాం రూపప్ ।। 5.3.66 ।।

ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతదితి। ప్రత్యార్థత్వే తు వైయాకరణస్య ప్రశంసా వైయాకరణరూప ఇతి ప్రాప్నోతి, వైయాకరణరూపో దేవదత్త ఇతి సామానాధికరణ్యం న స్యాత్, తస్మాత్ప్రకృత్యర్థవిసేషమమ్--ప్రశంసావిశిష్టేభ్య ఇతి। స పునః ప్రశస్తో న తు ప్రశంసితా; అనభిధానాత్। స్వార్థ ఇతి। యద్యేవమ్, కుమారీరూపేత్యత్రానతిరిక్తం వయ ఇతి కృత్వా జీప్ ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; కుమారీశబ్దాదుత్పన్నేన జీపా వయోవిశిష్టార్థగతస్య స్త్రీత్వస్య ద్యోతితత్వాద్రూపబన్తస్య స్త్రీత్వమాత్రమభివ్యఙ్క్తుం టాబేవ క్రియతే, న చ జీపైవ

తదభివ్యక్తమితి టాపోఽప్రసఙ్గః। కుమారీరూప ఇత్యుచ్యమానే హి కుటీరాదివల్లిఙ్గాన్తరం ప్రతీయేత। యతద్వా--ప్రవృత్తినిమిత్తభేదాన్ఙీపోఽప్రసఙ్గః, కుమారశబ్దస్య వయో నిమిత్తమ్, రూపబన్తస్య తు తద్గతా ప్రశంసా, తదాహస్వాథింకాశ్చేత్యాది। అత్రాపి ప్రవృత్తినిమిత్తస్య ప్రశంసాయామయం ప్రత్యయః, తేన యో వ్యాకరణేఽనిపుణః ప్రశస్తశ్చ వంశశీలాదినా, తత్ర వైయాకరణరూప  ఇతి న భవతి। క్వచిత్తు సహచరితధర్మప్రశంసాయామపి భవతి--గోరూపోఽయం యః సమ్యగ్వహతీతి।

అథ కథం వృషలాదిశబ్దేభ్యః ప్రత్యయః, తే హి తదా నిన్దావచనాః, తదభిధేయానాం కాకాదివన్నికృషఙ్టతచ్వాత్ ? అత ఆహ--ప్రకృత్యర్థస్యేతి। వైశిష్ట్యమ్=పరిపూర్ణతా, తస్మిన్సతి ప్రశంసా భవతి। తథా చ వృషలాదిశబ్దా అపి స్వార్థస్య పూర్ణత్వే సతి ప్రసంసావిశిష్ట ఏవార్థే ప్రవర్త్_న్త ఇతి తేభ్యోఽపి సిద్ధః ప్రత్యయ ఇతి భావః।

వృషలరుప ఇతి। యద్యప్యయం జాతివచనః, జాతేశ్చ న్యూనత్వమ్ పూర్ణత్వం వా న భవతి; తథాపి సహచరితధర్మాల్పత్వం బహుత్వాపేక్షం న్యూనత్వం పూర్ణత్వం చ ద్రష్టవ్యమ్। యద్వా--గుమసముదాయే శబ్దప్రవృత్తేః శబ్దార్థస్యైవైతదుభ్యం భవతి। యః పలాణ్డునేతి। సహయోగే తృతీయా। కశ్చిద్ వృషలః పలాణ్కడుం భక్షయతి, కశ్చిత్సురాం పిబతి, యస్తూభయం కరోతి తస్య పరిపూర్ణవృషలత్వమ్। తథా చోరశబ్దార్థస్యాపి సుగుప్తవస్త్వపహరణేన పరిపూర్ణతా భవతి। అక్ష్ణోరబ్యఞ్జనం హరేదితి। సమ్భావనే లిఙ్, ఏవంవిధమప్యస్య చౌర్యసమ్భవతీత్యర్థః। అక్ష్ణోరప్యఞ్జనం హరతు వా మా వా హార్షీత్, నన్వేవమపి యదా నిన్దాప్రతిపాదనాయ వృషలరూప ఇత్యాది ప్రయుజ్యతే తదా న సిద్ధ్యతి, నిన్దైవ హి తదా ప్రకృత్యర్థస్య వైశిష్ట్యాద్భవతి, తస్మాత్ప్రశంసాగ్రహణమపనీయ వైశిష్ట్యగ్రహణమేవ కర్త్_వ్యమ్, యదాహ--`సిద్ధం తు ప్రకృత్తయర్థస్య వైశిష్ట్యవచనాత్' ఇతి। వృత్తికారస్తు మన్యతే---చోరరూపోఽయమిత్యాదౌ ప్రశంసైవ శబ్దార్థః, నిన్దాప్రతీతిస్తు వాక్యనిబన్ధనేతి। దృశ్యతే చ ప్రశంసాపరాణామపి నిన్దాపరత్వమ్, యథా--రాక్షస ఇతి, పౌరుషాతిశయప్రశంసావచనే ప్రశంసా గమ్యతే, నిర్ఘృణత్వప్రతిపాదనే తు నిన్దా।

పచతోరూపమ్, పచన్తిరూపమితి। ??????ద్వివచనబహువచనప్రసఙ్గః, స్వార్థికాః ప్రకృతితో లిఙ్గవచనాన్యనువర్తన్త ఇతి కృత్వా? తత్రాహ--క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమితి। యద్యప్యాఖ్యాతస్య క్రియాసాధనపురుషసంఖ్యాకాలోపగ్రహరూపోఽనేకోఽర్థః, తథాపి తేషు తస్య క్రియైవ ప్రదానమర్థః। కథం జ్ఞాయతే? యత్ క్రియాం పృష్టస్తదన్తేనాచష్టే--దేవదత్తః కిం కరోతి? పచతీతి। నను చ ద్రవ్యమపి పృష్టస్తిఙన్తేనాచష్టే, యథా--క ఏషు దేవదత్తో యః పచతీతి ? యుక్తమత్ర య ఇతి హి పదాన్తరేణ ద్రవ్యోపలక్షణాయ గుణభావం క్రియా నీయతే।

అత ఏవ కేవలేనాఖ్యాతేన ప్రతివచనాభావః, న హి భవతి--కో దేవదత్తః, పచతీతి। తస్మాత్ క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమ్, తిఙన్తో పాత్తార్థాపేక్షం చ క్రియాయాఃక ప్రాధాన్యముచ్యతే। వ్రీహినవహన్తీత్యాదౌ తు ద్రవ్యసంస్కారార్థత్వాదవఘాతాదేర్వ్రీహ్యాపేక్షమప్రాధాన్యమస్త్యేవ।

అపర ఆహ--అత్రాప్యవఘాతాదేరేవ శాబ్దం ప్రధాన్యమ్; సాధ్యత్వాత్। న తు వ్రీహ్యాదేః; సాధనత్వాత్। ఆర్థం తు తస్య ప్రధాన్యమితి।

ఏకా చ క్రియేతి। `నివృత్తభేదా సర్వత్ర క్రియాఖ్యాతేషు గమ్యతే'। కథం తర్హి ద్వివచనబహువచనే భవతః--పచతః, పచన్తీతి? నైతే క్రియాబేదాపేక్షే ద్వివచనబహువచనే, కిం కర్హి? సాధనబేదాపేక్షే। అత ఏవ భవద్భిరాస్యతే హత్యాదౌ కేవలక్రియావచనే ద్వివచనబహువచనాభావః। న చ కర్తృభేదః క్రియాభేదేన వ్యాప్తః; ఏకఫలోద్దేశేన ప్రవృత్తామేకామేవ పాకవ్యక్తి బహుష్వపి కుర్వత్సు-భవన్తః పచన్తి, భవద్భిః పచ్యత ఇతి దర్శనాత్। తస్మాదాఖ్యాతవాచ్యా క్రియైకేతి సిద్ధమ్। తేన రూపప్ప్రత్యయాన్తాద్ ద్వివచనబహువచనే న భవతః।

అథ యథా తిఙ్న్తే సాధనభేదాశ్రయే ద్విచనబహువచనే భవతః, తథా రూపబన్తాదపి కస్మాన్న భవతః? ఉక్తోత్తరమేతత్--క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమితి। స్వార్థికస్య హి ప్రకృతితో లిఙ్గవచనప్రాప్తిః, తత్ర చ క్రియా ప్రధానభూతా, సా చైకా, తతశ్చ ప్రధానభూతప్రకృత్యర్థానురోధేన భవద్వచనమేకవచనమేవ భవతి। పచతిరూపమిత్యాదావపి కర్తుః సంఖ్యాఽభిధీయతే। సుపా తు క్రియాయా ఏకత్వమ్। అథ వాతిజోక్తత్వాద్రూపప్ప్రత్యయాన్తాద్ ద్వివచనబహువచనే న భవిష్యతః। ఏకవచనం తు భవిష్యతి; తస్యౌత్సర్గికత్వాత్--`ఏకవచనముత్సర్గః కరిష్యతే' ఇతి। ఏతచ్చ తత్రతత్ర వ్యాఖ్యాతమ్। యది తర్హి క్రియాప్రధానమాఖ్యాతమ్, నపుంసకలిఙ్గమపి రూపబన్తస్య న స్యాత్, క్రియాయా అసతత్వభూతత్వేన లిఙ్గాభావాత్? అత ఆహ--నపుంసకలిఙ్గం త్వితి। అథ తమబాదేః రూపపశ్చ కో విషయవిభాగః, యావతాఽతిశాయనమపి పూజానిన్దావిషయమ్--పటుతమః, పాపీయానితి; రూపప్ప్రత్యయోఽప్యుభయవిషయః--పటురూపః, చోరరూప ఇతి? ఉచ్యతే--అతిశాయనం సమానగుణప్రతియోగ్యపేక్షమ్, వైశిష్ట్యం తు తన్నిరపేక్షమితి స్పష్ట ఏవ విషయభేదః ।।

ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దేశ్యదేశీయరః ।। 5.3.67 ।।

సమ్పూర్ణతేతి। ప్రవృత్తినిమిత్తస్య పౌష్కల్యమిత్యర్థః। పదార్థశబ్దేన పర్యవసానభూమిర్వివక్షితా। ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతదితి। న ప్రత్యయార్థః। యది తథా స్యాద్, గుడస్యేషదసమాప్తిర్ద్రాక్షాయా గుడకల్పా ద్రక్షాయా ఇతి స్యాత్, గుడకల్పా ద్రాక్షేతి ద్రవ్యేణ సామానాధికరణ్యం న స్యాత్, ఏకవచనమేవ చ స్యాత్, ఇష్యతే చాభిధేయవల్లిఙ్గవచనే స్యాతామితి। తస్మాత్ప్రకృత్యర్థంవిశేషణమ్। స్వార్థ ఇతి। న చ కుమారికల్పేత్యత్రాప్యనతిరిక్తం వయ ఇతి జీపః ప్రసఙ్గః; న హి కల్పబన్తస్య వయఃప్రవృత్తినిమిత్తమ్, కిం తర్హి? తద్గతేషదసమాప్తిః। ఈషదసమాప్తః పటుః పటుకల్పః, మృదుకల్ప రితి।

నను చ యోఽర్థ ఏతావానేవేతి పరిజ్ఞాతః, తస్య సమాప్తిర్వా భవత్యసమాప్తిర్వా, న చ పాటవాదిగుణ ఏతావానితి నిర్జ్ఞాతః, యావత్తావదపి హి పాటవం భవత్యేవ, తత్ కథమస్యేషదసమాప్తిః; ఏతేన జాతిశబ్దా వ్యాఖ్యాతాః, న హి తేఽక్తపరిమాణమర్థమాచక్షతే ? ఇదం తు యుక్తముదాహర్తుమ్--కృతకల్పమ్, భుక్తకల్పమితి। ధాత్వర్థో హి ఫలావచ్ఛిన్నో వ్యాపారనిచయోఽక్తపరిమాణః। నన్వత్రాపి భూతే క్తః, ఫలనిష్పత్తౌ చ ధాత్వర్థో భూతో భవతి, భూతస్య చ తస్య కుత ఈషదసమాప్తిః? యదా తహి క్రియైకదేశాపవర్గాశ్రయో భూతే క్తః, తదోదాహరణమ్--కృతకల్పం వస్త్రమితి। తథా చ కృతాదయ ఏకదేశకరణాశ్రయా ప్రయోగా దృశ్యన్తే। యదా భవిష్యత్కాలాయా ఈషదసమాప్తాయాః క్రియాయా ఆశస్యమానత్వాత్ `ఆశంసాయాం భూతవచ్చ' ఇతి భవిష్యతి క్తప్రత్యయః, తదాపి భవత్యుదాహరణమ్। ఏవమ్ `ఇతీతః క్తః', `మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ' ఇతి వర్త్తమానవిషయక్తాన్తాదపి యుక్తః ప్రత్యయః--పూజితకల్పమ్, జాతకల్పమితి। తథా తిజన్తమపి కాలత్రవిషయం భవత్యుదాహరణమ్--పచతికల్పమ్, పక్ష్యతికల్పమ్, అపాక్షీత్కల్పమితి। గుణవచనం త్వయుక్తమ్। తదపి యుక్తమ్, నను చోక్తం యావత్తావదపి పాటవం భవత్యేవ నాస్యేషదసమాప్తిరితి? నైతదస్తి; లోకత ఏవ గుణస్యాపీయత్తాయా నిర్జ్ఞాతత్వాత్। లోకే హి పటురయమిత్యుచ్యతే, యో లఘునైవోపాయేన సాద్యార్థాన్సాధయతి। యస్య్ న తథా సాధయతి, కిన్త్వీషదూనమ్, సా పటుకల్పః। తద్విపర్యయేణ మృదు-మృదుకల్పౌ వ్యాఖ్యాతౌ। జాతివచనే కథం గుడకల్పా ద్రక్షా, తైలకల్పా ప్రసన్నేతి? ఉచ్యతే; గుడగతమాధుర్యాశ్రయేణ ద్రాక్షాయాం గుడత్వారోపాద్ గుడజాత్యభావాచ్చ ఈషదసమాప్తం గుడత్వం ద్రాక్షాయాః। తథా గుడకల్పో గుడ ఇత్యపి భవతి। కథం పునః స ఏవేషదసమాప్తః సమ్భవతి? గుణహానేః---యావన్మాధుర్యం గుడస్య ప్రసిద్ధమ్, న తావత్పురాణత్వాదిదోషోపహతస్య। తేనాసావీషదసమాప్తో గుడ ఇత్యుచ్యతే ।।

విభాషా సుపో బహుచ్పురస్తాత్తు ।। 5.3.68 ।।

ఈషదసమాప్తివిశిష్టేఽర్థే వర్త్తమానాదితి। ల్యబ్లోప ఏషా పఞ్చమీ। ఏవమ్భూతం సుబన్తం ప్రకృతిత్వేనాశ్రిత్యేత్యర్థః। సూత్రే తు `సుపః' ఇతి `షష్ఠ్యతసర్థప్రత్యయేన' ఇతి షష్ఠీ। స చ పురస్తాదేవేతి। ఏతేనానేకార్థత్వాన్నిపాతానామ్ `తుశబ్దోఽవధారణే వర్త్తతే' ఇతి దర్శయతి। అసతి తు తుశబ్దే ప్రత్యయాత్ పూర్వత్వస్యాపి విధేయతయా ప్రాధాన్యాద్విభాషాగ్రహణేన సమ్బన్ధః స్యాదితి భావః।

భాష్యకారస్తు మన్యతే--`ఉదశ్వితోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యాదౌ యథా పరత్వం న వికల్ప్యతే, తత్కస్య హేతోః? ప్రత్యయ ఏవ పరత్వవిశిష్టో విధీయతే, తత్ర విశేషణస్య గుమత్వాద్వికల్పేన న సమ్బన్ధః, గుణానాం చ పరార్థత్వాదితి న్యాయాత్; తద్వదిహాపి విభాషాగ్రహణేన బహుజేవ సమ్బన్త్స్యతే, న పురస్తాదిత్యేతత్। తుశబ్దస్య త్వవధారణార్థస్యాన్యదేవ ప్రయోజనమ్--పురస్తాదేవ సర్వం భవతీతి। తేన లిఙ్గసంఖ్యే అపి ప్రాక్ప్రత్యయోత్పత్తేఃక ప్రకృత్యవస్థాయాం యే దృష్టే తే ఏవ భవతః। ప్రయోగశ్చ ప్రాక్ కృతేర్భవతీతి। తేన బహుగుడో ద్రాక్షా, లఘుర్బహుతృణం నర ఇతి ప్రకృతివల్లిఙ్గం భవతి, నాభిధేయవత్। ఏవం చ బహుగుడేతి స్త్రీలిఙ్గపాఠః ప్రమాదజో ద్రష్టవ్యః; ఇతరథా భాష్యవిరోధాత్। నను చ స్వార్థికత్వాదేవ ప్రకృతితో లిఙ్గవచనే భవిష్యతః, ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి--ఈషదసమాప్తౌ యే స్వార్థికాస్తేష్వభిధేయవదేవ లిఙ్గవచనే భవత ఇతి। తేన గుడకల్పా ద్రక్షా,తైలకల్పా ప్రసన్నేతి సిద్ధం భవతి।

చిత్కరణమన్తోదాత్తార్థమితి। తచ్చాన్తోదాత్తత్వం సప్రకృతేః సముదాయస్య భవతి, న బహుచః; చితః సప్రకృతేర్బహ్వకజర్థమితి వచనాత్। యద్యేవమ్, బహుపటవ ఇతి సుబన్తస్య పురస్తాదుత్పత్తౌ జస ఉదాత్తత్వం ప్రాప్నోతి? స్యాదేవమ్, యది ప్రాగుత్పన్నో జసవతిష్ఠేత; ఇహ తు బహుచ్యుత్పన్నే సముదాయస్యేషదసమాప్తిలక్షణేనార్థవత్త్వాత్ప్రాతిపదికత్వే సతి `సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' ఇతి లుకి పునరపరో జసుత్పద్యతే, తస్య చ ప్రకృత్యనేకదేశత్వాన్నోదాత్తత్వమ్। నను సమాసగ్రహణస్య నియమార్థత్వాత్ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞా న ప్రాప్నోతి? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమప్రత్యయఇతి ప్రతిషేధం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి--భవతి ప్రకృతిప్రత్యయసముదాయస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞా, న తు సమాసగ్రహణేన వ్యావృత్తిరితి।

విభాషావచనాదిత్యాది। అన్యథా తిఙ్న్తేషు సావకాశాః కల్పబాదయః సుబన్తే విశేషవిహితేన బహుచా దేశభేదేఽపి సమానార్థేన బాధ్యేరన్।

సుబ్గ్రహణమిత్యాది। అన్యథా `తిఙశ్చ' ఇత్యధికారాత్కల్పబాదివద్బహుజపి తిఙన్తస్యాపి పురస్తాత్స్యాత్। ప్రాతిపదికనివృత్త్యర్థం తు సుబ్గ్రహణం న భవతి; విశేషాబావాత్। నను చాయమస్తి విశేషః--బహుసేచౌ, బహుసేచః, సుబన్తాదుత్పత్తౌ సత్యామ్ `సాత్పదాద్యోః' ఇతి షత్వనిషేధః సిద్ధ్యతి, ప్రాతిపదికాత్తూత్పత్తౌ షత్వప్రసఙ్గః? నైష దోషః, సుబన్తాదప్యుత్పత్తావవశ్యమత్ర కుత్వనిషేదార్థో యత్నః కర్తవ్యః, స ఏవ ప్రాతిపదికాదుత్పత్తౌ ష్త్వనిషేదార్థః కరిష్యతే। స చ `న లుమతాఙ్గస్య' ఇత్యత్రైవ దర్శితః, ఇహ తరప్తమపోరవకాశః ప్రకర్షస్య వచనమీషదసమాప్తేరవచనమ్--పటుతరః, పటుతమః, కల్పబాదీనామవకాశ ఈషదసమాప్తేర్వచనం ప్రకర్షస్యావచనమ్--పటుకల్పః, మృదుకల్పః; ఉభయవచనాదుభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్కల్పబాదిషు కృతేషు ప్రకర్షద్యోతనాయ పునఃప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్తదన్తాత్తరప్తమపౌ భవతః---పటుకల్పతరః, మృదుకల్పతర ఇతి। యది యదన్తాద్భవన్తౌ యత్ర్పధానస్తదన్తస్తత్ర్పకర్షే ప్రాప్నుతః, కింప్రధానశ్చ తదన్తః? ఈషదసమాప్తిప్రధానః, ప్రకృత్యర్థప్రకర్షే చేష్యతే? నైష దోషః, నేషదసమాప్తేః ప్రకర్షః సమ్భవతి, న హీషదర్థస్యాసమాప్తేర్వా ప్రకర్షే ఈషదసమాప్తిర్భవతి ।।

ప్రకారవచనే జాతీయర్ ।। 5.3.69 ।।

తస్య వచన ఇతి। వచనమ్=ద్యోతమ్। సుబన్తాదితి। అత్రాపి తిఙ్నివృత్త్యర్థమ్ `సుపః' ఇత్యనువర్తతే ఇతి దర్శయతి। ప్రకారవతి చాయమితి। తేన విషయబేదాద్విశేషవిహితేనాపి థాలా జాతీయరో బాధా న భవతి, థాల్విషయేచ్చ జాతీయర్ సిద్ధో బవతీతి భావః। స్వభావశ్చాత్ర హేతుః ।।

ప్రాగివాత్కః ।। 5.3.70 ।।

తిజన్తాదయం ప్రత్యయో నేష్యత ఇతి। తదర్థమత్ర ` సుపః' ఇత్యేవ సమ్బన్ధనీయమితి భావః।

అకజిష్యత ఇతి। తదర్థం తత్ర ` సుపః' ఇత్యేవ సమ్బన్ధనీయమితి భావః।

కథం పునరనువర్తమానం శక్యమసమ్బనధుమ్ ? తత్రాహ--తిజ్శ్చేత్యనువృత్తమితి। అత్ర చ వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్। ఇహ ` ప్రాక్కుట్యాః' ఇతి వక్తవ్యమ్, న హి ` కుటీశమీశుణ్డాభ్యో రః' ఇత్యారబ్యాస్యోపయోగః; ప్రత్యయాన్తరైరవష్టబ్ధత్వాత్? ఉత్తరార్థం త్వియతోఽవధేర్గ్రహణమ్, ` వా బహూనామ్' ఇత్యత్ర హి వావచనమకజర్థమ్। ఏవమపి ప్రాక్కన ఇతి వక్తవ్యమ్ ` అవక్షేపణే కన్' ఇత్యయమవధిః। కుతో ను ఖల్వేతద్? అయమేవ కనవధిః, న పునర్వస్వే, ` సంజ్ఞాయాం కన్' ` కుత్సితే సంజ్ఞాయాం కన్' ఇత్యేతయోరన్యతరోఽవధిః స్యాత్ ।।

అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్ టేః ।। కస్యాపవాద ఇతి। నను చ విరోధే సతి బాధ్యబాధకభావో భవతి, కాకచోశ్చ దేశభేదాన్నాస్తి విరోధః, తత్కథం తస్యాపవాదః? నావశ్యం దేశకృత ఏవ విరోధః, కి తహి? అర్థకృతోఽపి। కాకచోశ్చ ప్రయోజనమేకమ్--అజ్ఞాతాద్యర్థద్యోతనం నామ, తస్మిన్నకచా కృతే ప్రయోజనాభావాత్కో న భవిష్యతి। సర్వకే ఇతి। అకచస్తన్మధ్యపతితస్య తద్గ్రహణేన గ్రహణాత్ ` జసః శీ' భవతి, కే తు సతి న స్యాత్।

ద్వయమపీహానువర్త్_త ఇతి। యద్యేవమ్, సర్వత్ర సుబన్తస్య ప్రాతిపదికస్య చ ప్రాక్ టేః ప్రత్యయప్రసఙ్గః? తత్రాహ--తత్రేతి। క్వచిత్ప్రతిపదికస్యేతి। ఓకారసకారభకారాదౌ విభక్తౌ। క్వచిత్సుబన్తస్యేతి। ఉక్తాదన్యత్ర విభక్తౌ। త్వయకీతి। అకచో ద్వితీయోఽకార ఉచ్చారణార్థః। చిత్కరణం తు సముదాయస్యాన్తోదాత్తార్థమ్; ` చితః సప్రకృతేర్బహ్వకజర్థమ్' ఇతి వచనాత్। ఇదమేవ చిత్కరణం లిఙ్గమ్--సప్రకృతేశ్చితోఽన్తోదాత్తత్వమ్, న చిన్మాత్రస్యేతి।

తూష్ణీమః కామితి। యథాసమ్భవమజ్ఞాతాదిష్వర్థేషు। మకారో దేశవిధ్యర్థః। అన్త్యాదచః పరః కామ్ భవతి। అజ్ఞాతాద్యర్థావివక్షాయాం తూష్ణీమిత్యేవ భవతి।

శీలే క ఇతి। శీలమ్=స్వభావః, నియమశ్చ। అజ్ఞాతాద్యపవాదః। శీలం తూష్ణీం స్వభావాచ్చా దద్వాన్ తూష్ణీక ఇత్యుచ్యతే, న తచ్ఛీలమాత్రమ్ ।।

కస్య చ దః ।। 5.3.72 ।।

న సర్వనామగ్రహణమితి। తదిగ్రహణం చేతి ద్రష్టవ్యమ్; హేతోస్తుల్యత్వాత్। అధోక్, అవక్ ఇత్యాదావసిద్ధం కుత్వమ్। శక్నోతిప్రభృతేర్యఙ్లుకి లటి తిపీడభావే హల్ఙ్యాదిలోపే అశాశగిత్యాదౌ ఛాన్దసో యఙో లుక్, ఛన్దసి చ దృష్టానువిధానమ్। ధిగితి। కకారాన్తత్వమవ్యయస్య దర్శయతి ।।

అజ్ఞాతే ।। 5.3.73 ।।

అజ్ఞాత ఇతి సామాన్యేనోచ్యతే, న చ సర్వథాఽవిజ్ఞాతే శబ్దప్రయోగే ఏవల సమ్భవతి, న ఖల్వస్వ ఇత్యజానన్నశ్వశబ్దం ప్రయోక్తుమర్హతి, తస్మాద్విశేషస్య గ్రహణమిత్యాహ-- అజ్ఞాతవిశేషో జ్ఞాత ఇతి। విశేషమేవ దర్శయతి-- స్వేన రూపేణేతి। వి సేసరూపేణేతి అస్య వివరణమ్--కస్యాయమశ్వ ఇత్యాది। ఇహాజ్ఞాతః ప్రకృష్టః పటురిత్యర్థద్వయవివక్షాయాం పశ్చాత్కః---పటుతమక ఇతి భవతి। ఇహ చ కుత్సితమర్ద్ధపిప్పల్యా ఇతి వివక్షాయామ్ పూర్వం సమాసః, పశ్చాత్కః---అర్ద్ధపిప్పలీకేతి భవతి। ఏతేన కల్పబాదయో వ్యాఖ్యాతాః। ఆహ చ--`కవిదేస్తమబాదయః పూర్వవిప్రతిషిద్ధమ్ ఏకదేశిప్రధానశ్చ సమాసః' ఇతి। ఇహ తు ఛిన్నకతరమితి--`అనత్యన్తగతౌ క్తాత్' ఇతి పరత్వాత్కని కృతే తరబ్ భవతి। కదాచిద్ ద్వన్ద్వః--ప్లక్షన్యగ్రోధకౌ, ప్లక్షకన్యగ్రోధకౌ ఇతి వా ।।

కుత్సితే ।। 5.3.74 ।।

ప్రకృత్యర్థవిశేషణం చైతదితి। ప్రకృత్యర్థస్యైతద్విశేషణమ్, న తూపలక్షణమిత్యర్థః। ఉపలక్షణత్వే హి యః కుత్సితస్తత్ర వర్త్ామానాదితి విజ్ఞాయమానే ఇదం ఘృతకమ్, ఇదం త్రైలకమిత్యత్రేదంశబ్దాదపి ప్రాప్నోతి। విశేషణత్వే త్వఙ్గీకృతకుత్సాత్ప్రత్యయః, న త్వనుపాతకుత్సాత్; కుత్సిసమానాధికరణాత్। ప్రత్యయార్థత్వే తు `ప్రకృతిప్రత్యయౌ ప్రత్యయార్థం సహ బ్రూతస్తయోః ప్రత్యయార్థః ప్రధానమ్' ఇతి ప్రకృత్యర్థస్య విశేషషణత్వం కుత్సితస్య విశేష్యత్వం ప్రాప్నోతి, విపర్యయశ్చ లోకే గమ్యతే। తస్మాత్ప్రకృత్యర్థవిశేషణమితి సుష్ఠూక్తమ్। అశ్వక ఇతి। యోఽశ్వ ఏవ సన్ తత్సాధ్యాం క్రియాం సుష్ఠు న కరోతి స ఏవముచ్యతే। స్వార్థికేపు హి యత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తస్య విశేషణాసమ్భవః, తత్రాభిధేయసహచరితధర్మాన్తరాశ్రయః ప్రత్యయో భవతీత్యుక్తమ్। ఏవం చ దేవదత్తకః, డిత్థక ఇత్యపి భవతి యస్తత్సాధ్యామర్థం సమ్యజ్ నానుతిష్ఠతి। సమ్భవే త్విహాపి శబ్దోపాత్తమర్మాశ్రయైవ కుత్సా, తద్యథా--పటుకః పణ్డితక ఇతి స్వార్థే కుత్సా; `ప్రాప్య గాణ్కడీవధన్వానం విద్ధి కౌరవకాన్ స్త్రియః' ఇతి లిఙ్గకుత్సా, కౌరవకానితి కిమేతేఽర్జునసంనిధౌ పుమాంస ఇత్యర్థః; క్వచిత్సఙ్ఖయాకుత్సా, యథా--ఇదమేకమేవ శనకమితి, శనభరణే యద్దుఃఖం తదేకస్యైవ భరణ ఇతి శతత్వరూపేణ కుత్సా। సర్వథాఙ్గీకృతకుత్సాత్ప్రత్యయ। అథేహ కథం ప్రత్యయః---కుత్సితక ఇతి ? కథఞ్చ న స్యాత్ ? స్వశబ్దేనోపాత్తత్వాత్ కుత్సాయాః ? అనుకమ్పాదావర్థాన్తరే భవిష్యతి। అథ వా--కుత్సితస్య యత్కుత్సనం తత్ర ప్రత్యయః। కుత్సితత్వం యదా కుత్స్యతే--నాస్య సమ్యక్కుత్సితత్వమితి, తదేత్యర్థః। యథా--ప్రకర్షస్య ప్రకర్షే ప్రకృష్టతమ ఇతి తమప్ప్రత్యయో భవతి తద్వదత్రాపి। ఏతేనానుకమ్పితశబ్దాదనుకమ్పాయాం ప్రత్యయో వ్యాఖ్యాతః ।।

అనుకమ్పాయామ్ ।। 5.3.76 ।।

కారుణ్యేనేతి। కరుణైవ కారుణ్యమ్। అభ్యుపపత్తిరితి। అనుగ్రహః, ఉపకార ఇతి యావత్। పరస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ। తస్యాం గమ్యమానాయామితి। అనేనగ్రయోక్తృధర్మోఽనుకమ్పా ఆవాధవద్, న తు ప్రశంసాదివత్ప్రకృత్యర్థవిశేషణమితి దర్శయతి। అన్యే తు ప్రకృత్యర్థవిశేషణమేవ మన్యన్తే, తథా చాజినాన్తస్యేత్యాదిషు విగ్రహ దర్శయిష్యన్తి--

`అనుకమ్పితో వ్యాఘ్రాజినః, అనుకమ్పితో బృహస్పతిదత్తః, అనుకమ్పితః శేవలదత్తః' ఇతి, న చ ప్రయోక్తృధర్మస్య విగ్రహే దర్శనమస్తి। స్వపితకి, శ్వసితకీతి। అదాదిత్వాచ్ఛపో లుక్, `రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే' ఇతీట్ ।।

నీతౌ చ తద్యుక్తాత్ ।। 5.3.77 ।।

సామదానాదిరితి। ఆదిశబ్దేన భేదదణ్డయోర్గ్రహణమ్, యద్యనుకమ్పాయాం తౌ సమ్భవతః। అసమ్భవేఽపి నీతిస్వరూపప్రదర్శనపరం ద్రష్టవ్యమ్। ఏహకీతి। ఆఙ్పూర్వాదిణో లోట్, సిపో హిః పూర్వేణేత్యాది। అనుకమ్పాయాం హి విధీయమానః ప్రత్యయః ప్రత్యాసత్తేరనుకమ్ప్యమానాదేవ యుక్తో విధాతుమ్, తస్య హి అనుకమ్పాసమ్బన్ధః ప్రత్తయాసన్నస్తద్విషయత్వాదనుకమ్పాయాః। తేన వ్యవహితాన్నీత్యుపాయాద్ధానాదేర్న స్యాద్; అతద్విషయత్వాదనుకమ్పాయాః. తేన వ్యవహితాన్నీత్యుపాయాద్ధాతాదేర్న స్యాద్; అతద్విషయత్వాదనుకమ్పాయాః। ధానాశబ్దః స్త్రీలిఙ్గః, తతః కే విహతే `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వత్వే చ స్వాధికానాం ప్రకృతివల్లిఙ్గం భవతీతి కప్రత్యయాన్తాదాపి కృతే `ప్రత్యయస్థాత్' ఇతీత్వేన భవితవ్యమ్। ప్రాయేణ తు హన్త తే ధానకా పఠ్యతే, తత్ర లిఙ్గాతివృత్తిర్ద్రష్టవ్యా ।।

బహ్వచో మనుష్యనామ్నష్ఠజ్వా ।। 5.3.78 ।।

ప్రకరణమపేక్ష్యతే, న త్వనన్తరమిత్యాహ--అనుకమ్పాయాం నీతౌ చ తద్యుక్తాదితి వర్తత ఇతి। మద్రబాహుక ఇతి। నామగ్రహణస్యేదం ప్రత్యుదాహరణమ్, యౌగికోఽయమ్--మద్రౌ బాహూ యస్యేతి। మనుష్యగ్రహణస్య తు స్తమ్బేరమాదిః ప్రత్యుదాహరణమ్। అపర ఆహ--మద్రబాహురితి చతుష్పాజ్జాతివిశేషో మనుష్యగ్రహణస్య ప్రత్యుదాహరణమ్, నామగ్రహణస్య త్వౌపగవాదిః ప్రత్యుదాహరణమితి।।

ఘనిలచౌ చ ।। 5.3.79 ।।

చకారాద్యథాప్రాప్తం చేతి। నను చ ఠచ్ పూర్వేణ విహితః, వావచనాత్ కోఽపి, కాత్ర చకారేణాభ్యనుజ్ఞా ? ఇతి చిన్త్యమ్। యోగవిభాగోఽపి చిన్త్యప్రయోజనః ।।

జాతినామ్నః కన్ ।। 5.3.81 ।।

యో శబ్దా జాత్యన్తరే ప్రసిద్ధా మనుష్యేషు నామత్వేన వినియుక్తాస్త ఇహోదాహరణమ్। జాతిరేవ నామ, జాతిర్వా నామ=జాతినామ। వ్యాఘ్రియ ఇతి। అనేకార్థత్వాన్నిపాతానామనువృత్తస్య వాశబ్దస్య సముచ్చయార్థత్వాద్ ఘనిలచౌ భవతః। యే తు వికల్పార్థమేవ వాశబ్దం మన్యనతే, తే కం ప్రత్యుదాహరన్తి--వ్యాధ్రకాః, సింహకా ఇతి। స్వరే విశేషః। ఘనిలచోస్తు శరభిల ఇత్యాద్యుదాహరణమ్ ।।

అజినాన్తస్యోత్తరపదలోపశ్చ ।। 5.3.82 ।।

వ్యాఘ్రాజినో నామ కశ్చిదితి। వ్యాఘ్రస్యేవాజినమస్యేతి కృత్వా। `అజినలోపశ్చ' ఇత్యుచ్యమానే మహదజినం మహాజినమ్, వ్యాఘ్రస్యేవ మహాజినమస్య వ్యాఘ్రమహాజినః, సోఽనుకమ్పిత వ్యాఘ్రక ఇత్యత్ర మహచ్ఛబ్దస్య లోపో న స్యాత్; తస్మాదుత్తరపదగ్రహణమ్। లోపశ్చాయం సర్వాపహారీ; ఉత్తరపదగ్రహణాత్ ।।

ఠాజాదావూర్ధ్వం ద్వితీయాదచః ।। 5.3.83 ।।

`ఠాజాదౌ' ఇతి సమాహారద్వన్ద్వే సౌత్రః పుంల్లిఙ్గనిర్ద్దేశః। ఆదిగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్, `యస్మిన్విధిస్తదాదౌ' ఇత్యేవ సిద్ధమ్। అస్మిన్ప్రకరణ ఇతి। ప్రత్యాసత్త్యా తయోరేవ బుద్ధౌ సన్నిధానాదితి భావః। ఊర్ధ్వమితి ప్రథమాన్తస్యాధ్యాహారేణాన్వయ ఇత్యాహ--ఊర్ధ్వం యచ్ఛబ్దరూపం తస్యేతి। ద్వితీయాదితి పఞ్చమ్యా షష్ఠీ ప్రకల్ప్యతే, ప్రథమా తు నిర్దేశాద్దైవ। `సుపాం సు' ఇతి వా షష్ఠీస్థానే ప్రథమా భవతీతి। ఊర్ధ్వగ్రహణమనర్థకమ్, `తస్మాదిత్యుత్తరస్య' ఇత్యూర్ధ్వస్యైవ భవిష్యతి? తత్రాహ-ఊర్ధ్వగ్రహణం సర్వలోపార్థమితి। అన్యథా `ఆదేః పరస్య' ఇతి ద్వితీయాదచో యః పరస్తస్యాదేరేవ లోపః స్యాద్, ఊర్ధ్వగ్రహణసామర్థ్యాత్తు సర్వమేవోర్ధ్వం లుప్యతే।

ఠగ్రహణమనర్థకమ్, ఇకాదేశే కృతేఽజాదావిత్యేవ సిద్ధమ్? అత ఆహ--ఠగ్రహణమితి। అకృత ఏవైకాదేశే ఠావస్థాయామేవ లోపో యథా స్యాద్ ఇత్యేవమర్థం తావట్ఠగ్రహణమ్, కిమేవం సిద్ధం భవతి? ఉకో ద్వితీయత్వే సతి పరస్యాంశస్య లోపే కృతే `ఇసుసుక్తాన్తాత్కః' ఇతి కాదేశః సిద్ధో భవతి, తత్రైతత్స్యాద్-ఇకాదేశే కృతేఽజాదిలక్షణ ఏవ లోపోఽస్తు, ఇకాదేశస్య స్థానివద్భావాట్ఠగ్రహణేన గ్రహణాదుకః పరత్వేన కాదేశో భవిష్యతి? తత్రాఽఽహ--అజాదిలక్షణో హీతి। ఠజాదిషు యది వర్ణమాత్రం ప్రత్యయః, అకారస్తూచ్చారణార్థః, తతష్ఠస్య క ఇత్యత్రాపి వర్ణస్యైవ ఠస్య స్థానిత్వమ్, తతశ్చాల్విధిత్వాత్స్థానివద్భావో నోపపద్యతే, సఙ్ఘాతస్య తు ప్రత్యయత్వే తత్రాపి సఙ్ఘాతస్య గ్రహణమ్। తత్ర యద్యప్యుపపద్యతే స్థానివద్భావః, తథాపి సన్నిపాతపరిభాషయా కాదేశో న స్యాదేవ। అజాదేః ప్రత్యస్య ప్రకృత్యా యదానన్తర్యం తత్కృతం హ్యుకః ప్రత్యయేనానన్తర్యం తత్కథం తస్యాజాదిత్వం విహన్యాత్! అత ఏవ మథితం పణ్యమస్య మాథితిక ఇత్యత్ర యస్యేతిలోపే కృతే సత్యపి తకారేణ ప్రత్యయస్యానన్తర్యే కాదేశో న భవతి। తస్మాట్ఠగ్రహణం కర్త్వ్యమ్। కిఞ్చ---యదా చిత్రభానుప్రభృతిభ్యష్ఠజ్విధీయతే, తదేకాదేశాబావాదజాదిలక్షణో లోపో న స్యాదితి తదర్థమపి ఠగ్రహణమ్।

చతుర్థాదచ్చ ఇతి। ఇదం సంగ్రహశ్లోక నాస్తి, క్వాచిత్కం చైతత్।

అనజాదౌ విభాషా లోపో వక్తవ్య ఇతి। ద్వితీయాదచ ఊర్ధ్వస్యేత్యేవ।

లోపః పూవపదస్య చేతి శ్లోకవాతికమ్, తస్యోపస్కారః--ఽాజాదావనజాదౌ చ వక్తవ్య ఇతి। తత్ర ఽాజాదౌ పూర్వోత్తరయోరన్యతరస్య నిత్యం లోపః, అనజాదౌ వికల్పః।

ఉవర్ణాల్ల ఇతి। లోపస్య `ల' ఇతి పూర్వాచార్యసంజ్ఞా, తత్ర `ఆదేః పరస్య' ఇతీకారలోపః।

తదాదేరితి। సన్ధ్యక్షరాత్పరస్య లోపే ప్రాప్తే తత ఆరభ్య లోపార్థం వచనమ్

ఏకాక్షరపూర్వపదానామితి। అక్షరశబ్దోఽయమచి వర్తతే, వ్యఞ్జనసహితే కేవలే వా। ద్వితీయాదచ ఊర్ధ్వస్య లోపే ప్రాప్తే తేన సహ లోపార్థం వచనమ్। వాగాశారితి। వాచి ఆశీర్యస్య స వాగాశీః। వాచిక ఇతి। అత్ర యది ద్వితీయాదచ ఊర్ధ్వస్య లోపః స్యాత్తదా `అకృతవ్యూహాః పాణినీయాః' ఇతి పరిభాషయా కుత్వజశ్త్వయోనివృత్తౌ వాచ్+ఆ+ఇక ఇతి స్థితే ఆకారస్య యస్యేతిలోపేన నివృత్తావపి తస్య స్థానివద్భావాదాకారాన్తస్య భసంజ్ఞాయాం త్వన్తర్వత్తినీం విభక్తిమాక్షిత్య పదసంజ్ఞా, సా చకారాన్తస్యేతి భిన్నావధికత్వాద్భసంజ్ఞయా పదసంజ్ఞా న బాధ్యతే, తతశ్చ కుత్వజశ్త్వయోః కృతయోః-వాగిక ఇతి స్యాత్। ఉత్తరపదలోపే తు తస్యానజాదేశత్వాత్ స్థానివత్త్వాభావాత్తుల్యావధికయా భసంజ్ఞయా పదసంజ్ఞాయాస్తద్ధితాశ్రయాయాస్తావదపవాదత్వాద్బాధః। యా త్వన్తర్వధికయా భసంజ్ఞయా పదసంజ్ఞాయాస్తద్ధితాశ్రయాయా స్తావదపవాదత్వాద్బాధః। యా త్వన్తర్వత్తినీం విభక్తిమాశ్రిత్య సుబన్తం పదమితి పదసంజ్ఞా, తస్యా అపి ఏకసంజ్ఞాధికారాత్పరత్వాచ్చ బాధ ఇతి సిద్ధమిష్టమ్ ।

కథమితి। అచాప్యుత్తరపదలోపే కృతే భసంజ్ఞయా పదసంజ్ఞాయా బాధితత్వాజ్జశ్త్వం న స్యాదితి ప్రశ్నః। షష ఇతి। సోత్ర ఏవాత్ర లోప ఇష్యతే, న త్వోపసఖ్యానిక ఇత్యర్థః ।

సంగ్రహశ్లోకతృతీయపాదే తథాశబ్దానన్తరం వాశబ్దః పాఠ్యః, న త్వేవశబ్దః,। స చ పూర్వత్రాపి యథేష్టం సమ్బన్ధనీయః, ఇష్టం చ పూర్వమేవ దర్శితమ్। అత్ర చోదయతి---సంజ్ఞాశబ్దస్యైకదేశే లుప్తే కథం సంజ్ఞినోఽవగమః, న హి దేవ ఇతి వా దత్త ఇతి వా సంజ్ఞా కృతా, కిం తర్హి, దేవదత్త ఇతి ? అత్రాహుః--ఏకదేసేన సముదాయేఽనుమీయతే, విషాణేనేవ గౌః, సోఽనుమితోఽర్థస్య వాచక ఇతి। నను చోచ్యార్యమాణా ఏవ శబ్దోఽర్థ ప్రత్యాయయతి, న ప్రతీయమానః? నేత్యాహ; స్మృత్యనుమితి శ్రుతిః కి నార్థ ప్రత్యాయయతి! ప్రత్యాహారేషు వా మధ్యవర్తినో వర్ణాః కిం సవర్ణాన్న ప్రత్యాయన్తి! కిఞ్చ---

అశక్తిజైరపభ్రంశైః సాధవః స్మారితా యథా।

శబ్దాః ప్రత్యాయయన్త్యర్థం తథాత్రాపి భవిష్యతి ।।

సముదాయే సంజ్ఞాత్వేన వినియుజ్యమానేఽవయవానామపి సంజ్ఞాత్వమనునిష్పద్యతే। కిమర్థం తర్హి లోపో విధీయతే? పదానామేవ సంజ్ఞైకదేశభూతానాం సాధుత్వం యథా స్యాద్, వర్ణానాం మా భూదితి। ఉక్తం చ---

తుల్యాయామనునిష్పత్తౌ దే-య-సో ఇత్యసాధవః।

న హ్యన్వాఖ్యాయకే శాస్త్రే దత్తాదివదనుస్మృతిః ।।

శేవలసుపరివిశాలవరుణార్యమాదీనాం తృతీయాత్ ।। 5.3.84 ।।

శేవలాదీనామిత్యాది। యోఽయం శేవలాదీనాం తృతీయాదచ ఊర్ధ్వస్య లోప ఉచ్యతే, సోఽకృతసన్ధీనామేవ వక్తవ్యః। సన్ధీయతేఽనేనేతి సంహితాకార్యముచ్యతే ।।

హ్రస్వే ।। 5.3.86 ।।

యద్యపి వంశాదిష్వల్పత్వహ్రస్వత్వయోః సమావేశో దృష్టః, తథాపి ఘృతాదిషు ద్రవద్రవ్యేషు న కశ్చిదాహ--హ్రస్వం ఘృతమ్, హ్రస్వం తైలమితి; తథా

విస్తీర్ణేష్వాయామహీనేషు హ్రస్వః పట హత్యుచ్యతే, న కశ్చిదాహ--అల్పః పట ఇతి; తస్మాదుభయనిర్దేశః--`అల్పే', `హ్రస్వే' ఇతి ।।

కుత్వా డుపచ్ ।। 5.3.87 ।।

కుతూరిత్యావపనస్యాఖ్యేతి। యద్యప్యావపనమాత్రస్యాఖ్యా, తథాపి డుపచ్ప్రత్యయాన్తస్వభావాదుక్తమ్--చర్మమయం స్నేహబాజనముచ్యత ఇతి ।।

వత్సోక్షాశ్వర్షభేభ్యశ్చ తనుత్వే ।। 5.3.91 ।।

`తనుత్వే' ఇతి సామాన్యాభిధానాత్కార్శ్యేఽపి ప్రత్యయప్రసఙ్గః, తత్రాహ--యస్య హి గుణస్యేతి। ఏతచ్చ ప్రత్యాసత్తేర్లభ్యతే। ప్రత్యాసన్నం హి శబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమ్। ప్రథమవయా వత్స ఇతి। ప్రథమం వయో వత్సశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమిత్ర్యథః। తస్యేతి గుణభూతమపి వయోఽత్ర పరామృశ్యతే, తస్య ప్రథమస్య వయస ఇత్యర్థః। ద్వితీయవయఃప్రాప్తిరితి। ద్వితీయం హి వయః ప్రాప్నుషతో వత్సస్య ప్రథమం వయోఽల్పశేషం భవతి। తరుణ ఇతి। ద్వితీయవయా ఇత్యర్థః। తస్య తనుత్వమిత్యాది పూర్వవత్। అన్యపితృకతేతి। గర్దభపితృకతేత్యర్థః। గర్దబేన త్వశ్వాయాముత్పాదితోఽశ్వతర ఉచ్యతే। అనడ్వానితి। అనసో వోఢేత్యర్థః, అనసి వహేః క్విప్, డశ్చానసః ।।

కియత్తదోనిర్ద్ధారణే ద్వయోరేకస్య డతరచ్ ।। 5.3.92 ।।

ద్వయోరేకస్య నిర్ద్ధారణే కడతరజ్భవతీత్యుచ్యతే, తత్రేహాపి ప్రాప్నోతి--కయోరన్యతరో దేవదత్తః, యయోరన్యతరః, తయోరన్యతర ఇతి; కిమాదీనాం సముదాయవచిత్వేఽపి నిర్ద్ధారణస్య గమ్యమానత్వాత్? అత ఆహనిర్ద్ధార్యమాణవాచిభ్య ఇతి। ఏతచ్చాభిధానస్వభావాల్లభ్యేతే। క్రియయా గుణేన సంజ్ఞయా వేతి। జాత్యా వేత్యాపి ద్రష్టవ్యమ్; కతరో భవతోః కట ఇత్యాదేరపి సమ్భవాత్।

సముదాయాన్నిర్ద్ధారణవిభక్తిరితి। సా పునః షష్ఠీ, న సప్తమీ; వా బహూనామితి దర్శనాత్। ఏకస్యేతీతి। నిర్ద్ధార్యమాణనిర్దేశ ఇతి। నను చ ద్వయోరేకస్యైవ నిర్ద్ధారణం సమ్భవతి, నార్థ ఏతేన? నైతదస్తి; `ఏకస్య' ఇత్యనుచ్యమానే ద్వయోరితి కర్మణి షష్ఠీ విజ్ఞాయేత, తతశ్చాస్మిన్ గ్రామే కౌ దేవదత్తావిత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి। తస్మాదేకగ్రహణమ్ ।।

వా బాహూనా జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్ ।। 5.3.93 ।।

జాతిపరిప్రశ్నవిషయేభ్య ఇతి। జాతిపరిప్రశ్నౌ యథాసమ్భవం విషయౌ యేషాం తే తథోక్తాః। సూత్రే పునః సమాహారద్వన్ద్వః। సన్నిధానాచ్చ పరిప్రశ్నోఽపి జాతేరేవ విజ్ఞాయతే, యథా--`గుణో యఙ్లుకోః' ఇత్యత్ర యఙ్ చ యఙ్లుక్చేతి। ఏవం చ కృత్వా జాతిపరిప్రశ్నగ్రహణం కిమ ఏవ విశేషణమ్। `జాతిగ్రహణం తు సర్వైరపి సమ్బధ్యతే' ఇతి వక్ష్యమాణముపపద్యతే। షష్ఠీసమాసే తు గుణభూతస్య జాతిగ్రహణస్య నిష్కృష్య సమ్బన్ధోఽనుపపన్నః స్యాత్।

పరిప్రశ్నగ్రహణం క్షేపనివృత్త్యర్థమ్।

వావచనమకజర్థమితి। కథం తర్హి వాక్యస్య సిద్ధిః? తత్రాహ--మహావిభాషేత్యాది।

కిమోఽస్మిన్విషయ ఇతి। ద్వయోరేకస్య నిర్ద్ధారణ ఉక్తౌ బహూనామేకస్య నిర్ద్ధారణే న స్యాదితి వచనమ్। కథం పునరిష్యమాణోఽపి లభ్యతే? తత్రాఽఽహ--తత్రత్యాది। నను కతరో భవతోః కఠ ఇతి ద్వయోరేకస్య నిర్ద్ధారణేఽపి జాతిపరిప్రశ్నస్య సమ్భవాన్నానేన వచనేన బహూనామేకస్య నిర్ద్ధారణే డతరచ్ శక్యో జ్ఞాపయితుమ్? ఏవం తర్హి--`సమాసవిధౌ

కతరకతమౌ జతిపరిప్రశ్నే సాధూ భవతః' ఇత్యపి వ్యాఖ్యేయమితి మన్యతే।
అజాతిపరిప్రశ్నేఽపి కిమో డతమజ్ భవతి--కతమో భవతోర్దేవదత్త ఇతి, కథమ్ ?
కతరకతమావిత్యత్ర జాతిపరిప్రశ్నగ్రహణాత్। యది హి కతమశబ్దో జాతిపరిప్రశ్నాదన్యత్ర న
స్యాత్, తతస్తత్సాహచర్యాత్కతరశబ్దోఽపి తదర్థ ఏవ గ్రహీష్యత ఇత్యనర్థకం తత్స్యాత్ ।।

ఏకాచ్చ ప్రాచామ్ ।। 5.3.94 ।।

డతరజ్డతమజిత్యేతావితి। కథం పునర్వ్యవహితస్య డతరచోఽనువృత్తిః? ఇత్యాహ--చకార
ఇతి। డతమచస్త్వనన్తరత్వదేవానువృత్తిరితి భావః। `స్వస్మిన్విషయే' ఇతి యదుక్తం తదేవ
వివృణోతి--ద్వయోర్నిర్ధారణ ఇతి। ఏతచ్చ ద్వయోరేకస్య డతరజ, బహూనాం
డతమజిత్యనువృత్తేర్వాక్యభేదేన చ సమ్బన్ధాల్లభ్యతే ।।

అవక్షేపణే కన్ ।। 5.3.95 ।।

అవక్షేపః=నిన్దా। వ్యాకరణకేనేతి। యద్యపి వ్యాకరణం స్వతో వక్షేపణం న భవతి, ప్రత్యయుత
వేదాఙ్గత్వాత్ప్రశంసనమ్; తథాపి యస్య తదవలేపమావహతి తస్యావక్షేపణం భవత్యేవ।
యాజ్ఞీక్యకేన నామేతి। యాజ్ఞికానామామ్నాయో యాజ్ఞిక్యమ్=కల్పసూత్రాది। పరస్యేత్యాదినా
కుత్సిత ఇత్యస్యాస్య చ కనో విషయవిభాగం దర్శయతి ।।

ఇవే ప్రతికృతౌ ।। 5.3.96 ।।

ఇవార్థః సాదృశ్యమితి। కన్ ప్రత్యయస్తు స్వభావాత్సదృశే భవతి, న సాదృశ్యమాత్రే; యథా-ప్రకారేఽపి విహితో జాతీయర్-ప్రత్యయస్తద్వతి భవతి । ???????? శేషణం ప్రతికృతిగ్రహణమితి। ప్రతికృతివిషయం యత్సాదృస్యం తత్ర ప్రత్యయో యథా స్యాతీ కోఽర్థః? ప్రతికృతిస్వరూపం యత్సదృశం యత్సదృశం తత్రేత్యర్థః। అశ్వ ఇవాయమశ్వప్రతికృతిరితి! అశ్వప్రతికృతిరూపోఽస్యసదృశోఽయం పదార్థ ఇత్యర్థః। అశ్వక ఇతి।

కేచిదాహుః--`అశ్వశబ్దోఽశ్వ ఏవ వర్తతే, కన్ప్రత్యయస్తు ప్రతికృతిరూపే సదృశ ఇతి స్వార్థికోఽయం న భవతి' ఇతి। అపర ఆహ--`సాదృశ్యనిబన్ధనాదభేదోపచారాద్ గౌర్వాహీక ఇతివద్ అశ్వశబ్ద ఏవ ప్రతికృతౌ వర్త్తతే, ప్రత్యయస్తు తస్యైవోపచారస్య ద్యోతకః' ఇతి।

గౌరివ గవయ ఇతి। గవయో గోన ప్రతికృతిః, తృణచర్మకాష్ఠాదినిర్మితం హి ప్రతిచ్ఛన్దకమ్=ప్రతికృతిః, న చైవం గవయః ।।

లుమ్మనుష్యే ।। 5.3.98 ।।

చఞ్చా=తృణపురుషః, తత్సదృశో మనుష్యశ్చఞ్చా। లుపి యుక్తవద్భావః। `మనుష్యలుపి ప్రతిషేధః' ఇత్యేతత్తు విశేషణవిషయమ్ ।।

జీవికార్థే చాపణ్యే ।। 5.3.99 ।।

వాసుదేవః, శివ ఇత్యాది। యాః ప్రతిమాః ప్రతిగృహ్య గృహాద్ గృహం భిక్షమాణా అటన్తి తా ఏవముచ్యన్తే, తా హి జీవికార్థా భవన్తి।

దేవపథాదిభ్యశ్చ ।। 5.3.100 ।।

ఆదిశబ్దః ప్రకారే ఇతి। తేన కిం సిద్ధం భవతి? ఇత్యాహఆకృతిగణోఽయమితి।

అర్చాసు=ప్రతిమాసు, పూజనార్థాసు గృహేష్వాయతనేషు వా యాః పూజ్యన్తే తాసు, చిత్రకర్మధ్వజాభ్యాం తద్గతాః ప్రతికృతయో లక్ష్యన్తే ।।

సమాసాచ్చ తద్విషయాత్ ।। 5.3.106 ।।

తదిత్యనేన ప్రకృత ఇవార్థో నిర్దిశ్యతే ఇతి। ఛప్రత్యయస్తు ప్రధానతయా ప్రకృతోఽపి న పరామృశ్యతే, అనేనైవ తస్య విధానాత్, సమాసస్య తద్విషయత్వానుపపత్తేః। అపరస్మిన్నివార్థ ఏవేతి। ఏవకారః పౌనర్వ్చనికః। శస్త్రీశ్యామాదౌ త్వేక ఇవార్థః సమాసేఽన్తర్భూత ఇతి ఛో న భవతి। అజాకృపాణీయమితి। అజాయా గచ్ఛన్త్యాః కృపణేనాధః పతతా యథా వధస్తత్సదృశమిత్యర్థః। అన్ధకవర్తికీయమితి। వర్తి్తకా=శకునివిశేషః, తస్యా అన్ధహస్తే పతనం గ్రహణం చ యాదృచ్ఛికం తాదృగిత్యర్థః।

అతర్కితోపపన్నమితి। అచిన్తితోపపన్నమ్ యాదృచ్ఛికమిత్యర్థః। చిత్రీకరణమ్=విస్మయకరణమ్। కథమితి। సామాన్యేనాయమర్థః కథముచ్యత ఇత్యర్థః।

సమాసశ్చాయమిత్యాది। కి పునః కారణం జ్ఞాపకాత్సమాససద్భావః ప్రతిపాద్యతే ? ఇత్యత ఆహ--న హ్యస్తేతి। స చ ఏవంవిషయ ఏవేతి। ఛప్రత్యవిషయ ఏవేత్యర్థః। అనన్యత్ర భావో విషయార్థః; తేన స్వాతన్త్ర్యముపాధ్యన్తరయోగోః, విగ్రహశ్చ న భవతి ।।

ఏకశాలాయాష్ఠజన్యతరస్యామ్ ।। 5.3.109 ।।

అనేకార్థత్వన్నిపాతానామన్యతరస్యాంగ్రహణమిహ సముచ్చయార్థమ్, న వికల్పార్థమిత్యాహ-
-అన్యతరస్యాంగ్రహణేనేత్యాది ।।

కర్కలోహితాదికక్ ।। 5.3.110 ।।

స్వయమలోహిత ఇత్యాది। ఉపాశ్రయః=ఉపాదానభూతో లాక్షాదిః ।।

ప్రత్నపూర్వవిశ్వేమాత్థాల్ ఛన్దసి ।। 5.3.111 ।।

ఇమ శబ్ద ఇదమా సమానార్థః ప్రకృత్యన్తరమ్ ।।

పూగాఞ్ ఞ్యోఽగ్రామణీపూర్వలాత్ ।। 5.3.112 ।।

పూగవాచిన ఇతి। స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి; `అగ్రామణీపూర్వాత్' ఇతి వచనాత్। పూర్వశబ్దో హ్యవయవవచనః, న చ పూగశబ్దస్య గ్రామణీవచనో దేవదత్తాదిశబ్దః పూర్వావయవ ఉపపద్యతే। లోహధ్వజా ఇతి। `ఞ్యాదయస్తద్రాజాః' ఇతి తద్రాజసంజ్ఞా, `తద్రాజస్య బహుషు' ఇతి లుక్।

దేవదత్తకా ఇతి। `స ఏషాం గ్రామణీః' ఇతి కన్, అత్ర దేవదత్తశబ్దో గ్రామణీవచనః పూర్వోఽవయవః, సముదాయః పూగవచనః ।।

వ్రాతచ్ఫఞోరస్త్రియామ్ ।। 5.3.113 ।।

ఉత్సేధజీవిత్వం వ్రాతస్య పూగాద్విశేషః। కౌఞ్జాయనీతి। `గోత్రే కుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞ్', `గోత్రం చ చరణైః సహ' ఇతి జాతిత్వాన్ఙీష్ ।।

ఆయుధజీవిసఙ్ఘాఞ్ ఞ్యడ్ వాహీకేష్వబ్రాహ్మణరాజన్యాత్ ।। 5.3.114 ।।

యదా వాహీకశబ్దః పురుషేపు వర్త్తతే, తదా `వాహీకేషు' ఇతి నిర్ద్ధారణే సప్తమీ, యదా తు దేశే తదాఽధికరణే।

బ్రాహ్మణే తద్విశేషగ్రహమమితి। స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి; బ్రాహ్మణశబ్దవాచ్యస్యాయుధజీవిసఙ్ఘస్య వాహీకేష్వభావాత్। రాజన్యే తు స్వరూపగ్రహణమితి। తద్వాచ్యస్యైవ భావాత్। తేనాస్త్రియామితి నానువర్త్తత ఇతి। తేన స్త్రియామపి--కౌణ్డీబృసీ, క్షౌద్రకీ, మాలవీతి భవతి। `హలస్తద్ధితస్య' ఇతి యలోపః ।।

దామన్యాదిత్రిగర్తషష్ఠాచ్ఛః ।। 5.3.114 ।।

`దామన్యాదిత్రిగర్తషష్ఠాత్' ఇతి సమాహారద్వన్ద్వః, దామన్యాదేరాయుధజీవిసఙ్ఘాత్త్రిగర్తషష్ఠాచ్చాయుధజీవిసఙ్ఘాదిత్యన్వయః। త్రిగర్తషష్ఠాదిత్యస్యార్థమాహ--యేషామితి। అన్తవర్గాః=అన్త్యగణః। తే పునః కే? ఇత్యాహతేషు చేం స్మృతిరితి। త్రిగర్త_షష్ఠాః స్మర్యన్తే=జ్ఞాప్యన్తేఽనయేతి స్మృతిః।

సా పునః-ఆహుస్త్రిగర్తషష్ఠానిత్యాదిః శ్లోకః। అత్ర జానకయస్త్రిగర్త_వర్గాః, తేషు చ త్రిగర్త_షష్ఠేతషు, ప్రథమపఞ్చమౌ శివాద్యణన్తౌ, శేషాస్తు ఇఞన్తాః। కేచిత్తు-అతద్ధితాన్తమేవ పఞ్చమం బ్రహ్మగుప్తశబ్దం పఠన్తి ।।

పర్శ్వాదియౌధేయాదిభ్యోఽణఞౌ ।। 5.3.115 ।।

పార్శ్వ ఇత్యాది। పర్శూ, రక్షస్, అసుర--ఇత్యేతే జనపదశబ్దాః, తత్రాకారాన్తాద్బహుష్వపత్యేషు `జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్' ఇత్యఞ్, ఇతరాభ్యామ్ `ద్వ్యఞ్మగధ' ఇత్యాదినాణ్, తద్రాజత్వాల్లుక్, పునః సఙ్ఘవివక్షాయామనేనాణ్। యౌధేయ ఇతి। యుధేతేఽసౌ, యుధేరిగుపధలక్షణః కః--యుధా, తస్య అపత్యమ్ `ద్వ్యచః' ఇతి ఢక్, తదన్తాత్సఙ్ఘరూపవివక్షాయామనేనాఞ్--యౌధేయ ఇత్యాద్యుదాత్తం భవతి। తథా యౌధేయస్యాఙ్కో లక్షణం వా యౌధేయ ఇతి--సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేష్వఞ్యఞిఞామణ్ భవతి। ఏతేన యౌధేయాదిషు యే ఢగన్తాస్తే సర్వే వ్యాఖ్యాతాః। యౌధేయాదీనామస్మిన్ప్రదేశే న పాఠః, పఠితా హి తే చతుర్థే--`న ప్రాచ్యభార్గాదియౌధేయాదిభ్యః' ఇత్యత్ర ।।

అభిజిద్విదభృచ్ఛాలావచ్ఛిఖావచ్ఛమీవదూర్ణావచ్ఛ్రుమదణో యఞ్ ।। 5.3.116 ।।

అభిజయతీత్యభిజిత్, వేత్తీతి విదః, ఇగుపధలక్షణః కః, తాన్బిభర్త్_తి విదభృత్, అన్యే మన్వన్తాః। అభిజిదాదిభ్యోఽణన్తేభ్య ఇతి। సూత్రేఽభిజిదాదయ ఏవాణితి విశేషణ సమాసః। అభిజిదాదిప్రకృతయశ్చాణన్తా అభిజిదాదయః ఉచ్యన్తే। గోత్రప్రత్యయస్యేతి।

అపత్యప్రత్యయస్యేత్యర్థః। ఆభిజితో ముహూర్త్ ఇతి। `నక్షత్రేణ యుక్తః' ఇత్యణ్, ఉత్తరస్య-- `సాస్య దేవతా' ఇతి। ఇహాభిజిత్యస్యాయమ్ ఆభిజితక ఇతి `గోత్రచరణాద్వుఞ్' భవతి, `ఆపత్యస్య' ఇతి యలోపః। గోత్రప్రత్యయాన్తాద్ధ్యయమిష్యతే। తేన స్వార్థికత్వాదయమపి యఞ్ గోత్రప్రత్యయ ఏవ భవతి ॥

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం పఞ్చమస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః ॥

--------------

.

కాశికావృత్తి

अथ పఞ్చమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

పాదశతస్య సంఖ్యాదేర్వీప్సాయాం వున్లోపశ్చ ।। 5.4.1 ।।

ఆదిశబ్దో ఽయమవయవవాచీ, న తు వ్యవస్థావాచీ; `సంఖ్యాయాః' ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశేనైవ సిద్ధేః। న చ సంఖ్యావచనః శబ్దః పాదశతశబ్దయోరవయవ ఉపపద్యతే; అనారమ్భకత్వాత్। తస్మాత్సంఖ్యాదేరితి వచనాదిహ గ్రహమవతాపి ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిర్విజ్ఞాయత ఇత్యాహ--పాదశతాన్తస్యేతి। ఆనన్తర్యలక్షణా చేయం షష్ఠీ వున్విధౌ, లోపవిధౌ తు స్థానషష్ఠీ। తత్సంనియోగేన చేతి। చకారస్య సంనియోగార్థకత్వాత్।

అనైమిత్తికత్వార్థమితి। నిమిత్తే భవో నైమిత్తికః, అధ్యాత్మాదిః। యస్యేతిలోపః పరనిమిత్తక ఇతి। ఈతి తద్ధితే చ పరతో లోపవిధానాత్। పద్భావో న స్యాదితి। పచ్ఛబ్దో హి తత్ర స్థాన్యుపాత్తః, స్థానివత్త్వే చ సతి పాదశబ్దాన్తమఙ్గం భసంజ్ఞం భవతి, న పాచ్ఛబ్దాన్తమితి పాదాయేత్యాదివదత్రాపి పద్భావో న స్యాత్। అస్య త్వనైమితికత్వాదితి। న హ్యత్ర వున్నిమిత్తమ్; సహవిధానాత్।

ద్విపదికామితి। తద్ధితేన ద్యోతితత్వాద్వీప్సాయాం ద్విర్వచనం న భవతి। తద్ధితార్థ ఇతి సమాస ఇతి। ప్రకృత్యుపాధిరపి వీప్సా వునా ద్యోత్యత ఇతి తద్ధితార్థో భవతి।

ద్వౌ పాదౌ దదాతీతి। ఉత్తరసూత్రేవక్ష్యతి--`దానం వ్యవసర్గః' ఇతి, `అవీప్సార్థోఽయమారమ్భః' ఇతి చ, తస్మాద్భవితవ్యమత్ర పునా। క్రియాన్తరం ప్రత్యుదాహర్త్తవ్యమ్-ద్వౌ పాదౌ లభత ఇత్యాది।

అపర ఆహ--దడితో వ్యవసృజతీతి ప్రయోగ ఏవోత్తరోఽవిధిరితి। యద్వాపరస్వత్వాపాదనం దానమ్=వ్యవసర్గః, ఇహ తు సమర్పణమాత్రే దదాతిర్వర్త్తతే; యథరజకస్య వస్త్రం దదాతీతి।

అన్యత్రాపి దర్శనాదితి। ద్వౌ ద్వౌ మాషౌ దదాతీత్యాదౌ త్వనభిధానాదతిప్రసఙ్గభావః ।।

దణ్డవ్యవసర్గయోశ్చ ।। 5.4.2 ।।

దణ్కడనం దణ్డ ఇతి। `దము ఉపశమనే' ఇత్యస్మాద్భావే `ఇ్మన్తాడుః' దణ్డతేర్వా చురాదిణ్యన్తాదేరచ్। యద్యపి దణ్కడశబ్దః కరణసాధనో యష్టావపి వర్త్తతే, తథాపి తస్య గ్రహణం న భవతి; ధాత్వర్థేన వ్యవసర్గేణ సాహచర్యాత్। అత్రాప్యుదాహరణే `తద్ధితార్థ' ఇతి సమాసః స్త్రీలిఙ్గస్తద్ధితార్థః। ఉక్తం చ-`స్వభావాచ్చ వున్ప్రత్యయః స్త్రియాం వర్త్తతే' ఇతి। కథం తర్హి దానే వీప్సాయాం వున్పూర్వసూత్ర ఉదాహృతః, యావతా నాప్రాప్తే వీప్సాయా వున్యారభ్యమాణోఽవీప్సావునేతయోరర్థయోస్తస్య బాధకః ప్రాప్నోతి, యథా `మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ' ఇతి `వర్త్తమానే క్తః'---భూతక్తస్య, యథా చ `అవృద్ధాదపి' ఇత్యపిశబ్దః క్రియతే? ఇహాపి తర్హి చకారః క్రియతే, తేనాధికవిధిరయమబాధకః। ఏవమపి పరత్వాదనేనైవ దానే వీప్సాయాం వున్యుక్తః? సత్యమ్; అవిశేషాత్తు పూర్వత్రోదాహృతః। యద్వా--దానస్య పదాన్తరవాచ్యత్వాదేష వున్బహిరఙ్గః, వీప్సాయాస్తు తద్వితద్యోత్యత్వాత్పూర్వో వున్నన్తరఙ్గః ।।

స్థూలాదిభ్యః ప్రకారవచనే కన్ ।। 5.4.3 ।।

ప్రకారవచనే ద్యోత్య ఇతి। ప్రకారవచనే కన్ ద్యోత్య ఇత్యర్థః। యథౌదనం పచతీత్యత్రైవార్థే ఓదనపాకం పచతీతి। యద్వా-ప్రకారఉచ్యతే స్థూలాదిభిరితి ద్యోతనాయేత్యర్థః। ప్రకారవాచిభ్యః కన్ భవతి, తదేవ ప్రకారవచనత్వం ద్యోతయితుమితి యావత్। జాతీయరోఽపవాద ఇతి। తేనాయమపి తద్వదేవ ప్రకారవతి కభవతి, న ప్రకారమాత్ర ఇత్యుక్తం భవతి। ప్రకారః=భేదః, సాదృశ్యం చ, ఉభయత్రాపి యథాభిధానం కన్ భవతి। వృత్తౌ తు ప్రకారో భేద ఇత్యుపలక్షణమ్।

చఞ్చద్బృహతోరితి। ఏతావపి స్థూలాదిషు పఠితవ్యావిత్యుక్తం భవతి। చఞ్చత్క ఇతి। చఞ్చతిశ్చలనకర్మా చఞ్చత్ప్రకారశ్చఞ్చన్నేవం కశ్చిద్విశేష ఉచ్యతే। తథా బృహద్విశేషో బృహత్కః। అపర ఆహ--సాదృశ్యేఽత్ర కన్, అచఞ్చన్నపి యశ్చఞ్చన్నివ లక్ష్యతే స బృహత్క ఇతి। చఞ్చా=బృణమయః పురుషః, తత్సదృశశ్చఞ్చకః। `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వః।

స్థూలాణుమాషేష్వితి। స్థూల, అణు, ణాప, ఇపు--ఇతి చతస్రః ప్రకృతయః కృష్ణతిలేష్వితి। కృష్ణప్రకారాస్తిలాః కృష్ణకాః। యవకాః యవసదృశాః। పాద్యకాలావదాతాః సురాయామితి। పాద్యికా, కాలికా, అవదాతికా, సురావిశేషా ఏతే। గోమూత్రకమ్=గోమూత్రప్రకారం గోమూత్రవర్ణమాచ్ఛాదనమ్। యద్వా--విన్యాసవిశేషో గోమూత్రమ్, తత్సదృశం తు గోమూత్రకమ్। యత్ర తు శుక్లకృష్ణాదివర్ణవిన్యాసః సురావర్ణోఽహిః సురకః, పూర్వవద్ హ్రస్వః। జీర్ణప్రకారాః జీర్ణకల్పాః శాలయో జీర్ణకాః।

జాతీయరోఽనన్తరమేవాయం కన్ విధేయః, ఏవం హి పునః `ప్రకారవచనే' ఇతి న వక్తవ్యం భవతి। ఇహ తు కరణేఽజ్ఞాతః స్థూలప్రకార ఇతి ప్రకారస్యాజ్ఞాతాదీనాం చ యుగపద్వివక్షాయాం పరత్వాదనేన కని కృతే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాదజ్ఞాతాదిద్యోతనాయ పునః కో భవతి। తత్ర తు కరణే పరత్వాత్కే కృతే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాదజ్ఞాతాదిద్యోతనాయ పున కో భవతి। తత్ర తు కరణే పరత్వాత్కే కృతే కన్న స్యాత్; శబ్దాన్తరత్వాత్। సత్యపి వా కని స్థూలకక ఇత్యాద్యుదాత్తం స్యాత్ ।।

అనత్యన్తగతౌ క్తాత్ ।। 5.4.4 ।।

అశేషసమ్బన్ధ ఇతి। క్తప్రకృతివాచ్యయా క్రియయా సాధనస్య వ్యాప్తిరిత్యర్థః। భిన్నకమితి। ఈషద్భిన్నమిత్యర్థః।

భిన్నమితి। యదశేషం భిదిక్రియాయా వ్యాప్తం ఘటాది తదభిధీయతే। ఇహాఽనత్యన్తగతేః ప్రకర్షస్య చ యుగపద్వివక్షాయాం పూర్వవిప్రతిషేధేన పూర్వమాతిశాయిక ఇష్యతే, తదన్తాత్కన్వక్తవ్యః, అక్తాన్తత్వాద్ధి న ప్రాప్నోతి--భిన్నతరకం ఛిన్నతరకమితి। ఆహ చ--`అనత్యన్తగతౌ క్తాన్తాత్తమబాదయః పూర్వవిప్రతిషిద్ధం తదన్తాచ్చ స్వార్థే కన్వచనమ్' ఇతి। స్వార్థః పునరనత్యన్తగతియుక్త ఏవ, న శుద్ధః। తథా హి సతి అనత్యన్తగతిర్ద్యోతితా న స్యాత్ ।।

న సామివచనే ।। 5.4.5 ।।

సామ్యర్థ ఉచ్యతేఽనేన తత్సామివచనమ్। సామివచనే ఉపపదే ఇతి। ఉపోచ్చారితం పదముపపదమ్, తచ్చ సమాసావయవభూతం సత్కేవలం గృహ్యతే। సామికృతమితి। `సామి' ఇతి సమాసః। అర్ద్ధకృతం నేమకృతమితి। విశేషణసమాసః, బహువ్రీహిర్వా।

ప్రకృత్యభిహితత్వాదితి। కా పునరత్ర ప్రకృతిరభిప్రేతా ? న తావత్సమాసః, అక్తాన్తత్వాత్, న హి సామికృతాదయః క్తాన్తాః; ప్రత్యయగ్రహణే తదాదినియమాత్। న చ కృద్గ్రహణపరిభాషయా క్తాన్తత్వమ్; సామ్యాదీనామగతిత్వాద్, అకారకత్వాచ్చ। అథ యదత్ర క్తాన్తం సా ప్రకృతిః? తదపి న; హి సమాసే ఏకార్థీభూతస్య పృథక్ ప్రకృతిత్వభూపపద్యతే। అథ వాక్యగతః కృతాదిశబ్దః ప్రకృతిః? ఏవమపి ప్రకృత్యభిహితత్వాదిత్యనుపపన్నమ్। ఏవం తు వక్తవ్యమ్--ఉపపదేనాభిహితత్వాదితి? అత్రాహుః--వాక్యగతాత్కృతాదిశబ్దాత్, సమాసావయవాద్వా ప్రసఙ్గ శఙ్క్యతే। యత్తూక్తమ్--ప్రకృత్యభిహితత్వాదిత్యనుపన్నముపపదేనాభిహితత్వాదితి వక్తవ్యమితి? సత్యమ్; శబ్దాన్తరేణాభిహితత్వాద్ ద్యోత్యాభావాత్కనః ప్రసఙ్గో నాస్తీత్యర్థః। యదప్యుక్తమ్--సమాస ఏకార్థీబూతస్య పృథక్ప్రకృతిత్వాసమ్భవ ఇతి ? తదపి న; ప్రకృత్యర్థస్య ప్రత్యయార్థేనైకార్థీభావే సతి ప్రకృతిత్వమ్। న చార్థాన్తరేణైకార్థీభూతస్య ప్రత్యయార్థేనైకార్థీభావః

సమ్భవతీతి కిల ప్రకృతిత్వాసమ్భవః స్యాత్। న చాత్ర ప్రత్యయస్యా ద్యోత్ వాచ్యం వాऽర్థాన్తరమస్తి, యేన సహైకార్థీభావః ప్రార్థ్యేత। తస్మాదుపపన్న మేకార్థీభూతస్యాపి ప్రకృతిత్వమ్। అత ఏవ వృత్తౌ సమాస ఉదాహృతః।

కేన పునరితి। స్వార్థమాత్రే కన్విధేః ప్రత్యక్షేణాదర్శనాత్ప్రశ్నః। అనుమాస్యత ఇత్యుత్తరమ్। యదేతదుత్యత ఇతి। భాష్యకారైః ఉచ్యత ఇతి, ప్రయుజ్యత ఇత్యర్థః, భాష్యకారప్రయోగ ఉపపన్నో భవతీతి యావత్। సాక్షిస్థానీయస్య భాష్యకారప్రయోగః, న పునరన్యత్ర స్వార్థే కన్ న భవతీతి ।।

బృహత్యా ఆచ్ఛాదనే ।। 5.4.6 ।।

బృహతికా=ప్రావారః ।।

అషడక్షాశితఙ్గ్వలఙ్కర్మాలమ్పురుషాధ్యుత్తరపదాత్ఖః ।। 5.4.7 ।।

అవిద్యమానాని షడక్షీణి యస్మిన్నితి బహువ్రీహిరితి। అక్షిశబ్దోऽత్ర శ్రోత్రేన్ద్రియే వర్త్తతే `బహువ్రీహౌ సకథ్యక్షణోః' ఇతి షచ్। మన్త్రః=మన్త్రణమ్, యద్ ద్వాభ్యామేవ క్రియత ఇతి, త్రిభిస్తు క్రియమాణః షడక్షో భవతి, చతుఃప్రభృతిభిస్తు క్రియమాణస్య యద్యప్యష్టాక్షత్వాది సమ్భవతి, తథాప్యవర్జనీయరూపేణ షడక్షత్వమపి భవతి। తస్మాద్ ద్వాభ్యామేవ క్రియమాణోऽషడక్షీణో భవతి। ఆశితా ఇతి। అశ్నోతేరాఙ్పూర్వాదాశితః కర్త్తేతి జ్ఞాపకాత్కర్త్తరి క్తః। యద్వా--ణ్యన్తాత్కర్మణి। ఆశితఙ్గవీనమరణ్యమితి। ప్రభూతయవసమిత్యర్థః।

అధిశబ్దః శౌణ్డాదిషు పఠ్యత ఇతి। యత్ర `అధిరీశ్వరే' ఇత్యధేః కర్మప్రవచనీయత్వాద్ `యస్య చేశ్వరవచనమ్' ఇతి సప్తమ్యన్తా రాజాదయోऽధినా సమస్యన్తే। వాక్యమపి భవతి।

రాజన్యధి, రాజాధీనమితి। యథా--అధి బ్రహ్మదత్తే పఞ్చాలా ఇతి, అధిశబ్దశ్చ వృత్తివిషయే ఈశితవ్యే వర్త్తతే। అపర ఆహ--అధికరణే ఏషా సప్తమీ, వృత్తివిషయే చ ససాధనక్రియావచనోఽధిః, న తు వాక్య ఇత్యస్వపదేన విగ్రహః, వృత్తివిషయే చ ససాధనక్రియావచనోఽధిః, న తు వాక్య ఇత్యస్వపదేన విగ్రహః, రాజన్యధికృతం రాజాధీనమ్, రాజాయత్తమిత్యర్థ ఇతి। ఉత్తరసూత్రే విభాషాగ్రహణాదితి। ద్వయోర్విభాషయోర్మధ్యే నిత్యా విధయ ఇతి న్యాయాత్ ।

తమబాదయ ఇతి। `అతిశాయనే తమబిష్ఠనౌ' ఇత్యాదయః। ప్రాక్కన ఇతి। `అవక్షేపణే కన్' ఇత్యస్మాత్ శుక్ల ఇత్యుక్తే సామాన్యశబ్దత్వాత్ప్రకర్షస్యానవగమాత్తత్తదుపాధిద్యోతనాయావశ్యం ప్రయోజ్యాస్తమబాదయ ఇతి నిత్యాః। అతిశయేన శుక్ల ఇత్యాదికం తు వాక్యం భవత్యేవ; పదాన్తరద్యోత్యత్వాదతిశయస్య। ఞ్యాదయ ఇతి। `పూగాఞ్ఞ్యోఽగ్రామణీపూర్వాత్' ఇత్యాదయః। ప్రాగ్వున ఇతి। పాదశతాదిశూత్రవిహితాత్, తస్య తు పురా విగ్రహో దర్శిత ఏవ। ఆమాదయ ఇతి। `కిమేత్తిఙవ్యయఘాదాము' ఇత్యాదయః, `తత్ప్రకృతవచనే మయట్' ఇత్యతః ప్రాగిత్యర్థః। బృహతీజాత్యన్తా ఇతి। బృహతీశబ్దేన `బృహత్యా ఆచ్ఛాదనే' ఇతి విహితః కనుపలక్ష్యతే। జాత్యన్తశబ్దేనాపి `జాత్యన్తాచ్ఛ బధుని' ఇతి విహితశ్ఛః। బహువచననిర్ద్వేశాదేతత్సూత్రవిహితస్య ఖస్యపాశబాదీనాం చ గ్రహణమ్। యో హి వైయాకరణపాశాదితత్సూత్రవిహితస్య ఖస్య పాశబాదీనాం చ గ్రహణమ్। యో హి వైయాకరణపాశాదిశబ్దేభ్యోఽర్థః ప్రతీయతే, నాసౌ జాతుచిత్ వైయాకరణాదిసామాన్యశబ్దేభ్యః ప్రతీయత ఇతి తేఽపి తమబాదివన్నిత్యా ఏవ। సమాసాన్త శ్చేతి। `సమాసాన్తాః' ఇత్యధికృత్య విహితాః ।।

విభాషాఞ్చేరదిక్స్త్రియామ్ ।। 5.4.8 ।।

దిక్ చాసౌ స్త్రీ చేతి దిక్స్త్రీ, తత్ర ప్రతిషేధః న తు దిశి స్త్రియాం చ; స్త్రీలిఙ్గైకవచననిర్దేసాత్। ఉదాహరణేషు `అచః' ఇత్యకారలోపే కృతే `చౌ' ఇతి దీర్ఘః। ఉదీచీనమిత్యత్ర తూద `ఉద ఈత్' ఇతీత్వమ్।

దిగ్గ్రహణం కిమితి। అఞ్చత్యన్తః స్త్రియాం వతమానో దిశ్యేవ వర్తత ఇతి ప్రశ్నః। ప్రాచీనా బ్రాహ్మణీతి। క్రియానిమిత్తకో దేశకాలనిమిత్తకో వా బ్రాహ్మణ్యాం స్త్రియాం వర్త్తతే, న దిశీతి ప్రతిషేధాభావః। స్త్రీగ్రహణం కిమితి। దిగ్వృత్తిరఞ్చత్యన్తః స్త్రీలిఙ్గ ఏవేతి మన్యతే। ప్రాచీనం దిగ్రణణీయమితి। ప్రాచీనశబ్దాద్దిగ్వాచినః ప్రథమాసమర్థాద్ దిక్శబ్దేభ్య ఇత్యుత్పన్నస్యాస్తాతేః `అఞ్చేర్లుక్' ఇతి లుక్, జీపోఽపి `లుక్ తద్ధితలుకి' ఇతి లుక్, తతః `తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః' ఇత్యవ్యయత్వాత్స్త్రీలిఙ్గాభావః। ఖే తు కృతే స్వభావాదేవ నపుంసకత్వమ్ ।।

జాత్యన్తాచ్చ బన్ధుని ।। 5.4.9 ।।

జాత్యన్తాత్ప్రాతిపదికాద్ బన్ధుని వర్త్తమానాత్స్వార్థే ఛః ప్రత్యయో యస్య బన్ధుశబ్దస్యేతి దర్శయతి। ఏతచ్చ నపుంసకనిర్దేశాదవసీయతే, ఆప్తపర్యాయస్తు పుంల్లిఙ్గః। యేన బ్రాహ్మణత్వాదిజాతిర్వ్యజ్యత ఇతి। వ్యక్త్యధీనా హి జాతరభివ్యక్తిః, న హి స్వాతన్త్ర్యేణ జాతుచిజ్జాతిరుపలభ్యతే। ఏతదేవాభిప్రేత్య--బధ్యతేఽస్మిన్నితి బన్ధివత్యుక్తమ్। బ్రాహ్మణజాతీయ ఇతి। భావప్రధానోఽత్ర బ్రాహ్మణశబ్దః, `ద్వ్యేకయోః' ఇతివత్, తేన బహువ్రీహిః। బ్రాహ్మణాదిరేవోచ్యతే ఇతి। బ్రాహ్మణత్వజాత్యాధారో ద్రవ్యాత్మకః పిణ్డ ఉచ్యయ ఇత్యర్థః।

బ్రాహ్మణజాతిరితి। షష్ఠీసమాసః, కర్మధారయో వా ।।

స్థానాన్తాద్విభాషా సస్థానేనేతి చేత్ ।। 5.4.10 ।।

సస్థానేన చేదితి। కరణే ఏషా తృతీయా, సస్థానేన సస్థానశబ్దవాచ్యేనార్థేన తుల్యపర్యాయేణ స్థానాన్తం యద్యర్థవద్భవతి, ఏవం ప్రత్యయో భతి, నాన్యతేత్యర్థ। సస్థాన ఇతి తుల్య ఉచ్యత ఇతి। స్తానత ఇతి శేషః। స్థానమ్=ప్రాప్తిః, సమ్బన్ధవిశేషః, పదమితి యస్య ప్రసిద్ధఇః। కథం పునః సస్థానశబ్దేన తుల్య ఉచ్యతే? ఇత్యాహ--సామానం స్థానమస్యేతి। యస్య సమానం స్థానం

స సస్థాన ఇత్యుచ్యతే యశ్చైవంవిధః స యదపక్షయా తస్య సమానం స్థానం తేన తుల్యో భవతి, తత్ర శబ్దభేదేఽపి ????తువృత్తేన సస్థానశబ్దస్య తుల్యో వాచ్యో భవతి। సభావః పునరత్ర `జ్యోతిర్జనపద' ఇత్యాది సూత్రేణ। పితృస్థానీయ ఇతి। పితురివ స్థానమస్యేతి బహువ్రీహిః।

గోస్థానమితి। తిష్ఠత్యస్మిన్నితి స్థానం దేశః న తు తత్పురుష ఇతి। సమానం చ తత్స్థానం చేత్యేవంరూపస్తత్పురుషః। స్థానశబ్దో నార్థముపస్థాపయతి। యద్యుపస్థాపయేత్, తుల్యం చ తత్స్థానం చ తుల్యస్థానమిత్యాదేః కర్మధారయాదపి ప్రత్యయః స్యాత్। అథ బహువ్రీహేస్తుల్యస్థానశబ్దాత్సస్థానశబ్దాద్వాఽయం ప్రత్యయః కరమాన్న భవతి? కః పునరాహః-న భవతీతి! నేష్యతే ఇతి కరణాదేవ తు న భవిష్యతి। చేచ్ఛబ్దః సమ్బన్ధార్థ ఇతి। చేచ్ఛబ్దే సతి విభక్తివిపరిణామేనైధ్యాహరేణ వా వాక్యపర్యసానేన చ సమ్బన్ధో భవతి। అసతి తు తస్మిన్పఞ్చమ్యన్తేన తృతీయాన్తస్య సమ్బన్ధోఽనుపపన్నః స్యాత్ ।।

కిమేత్తిఙవ్యఘాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే ।। 5.4.11 ।।

కిమ ఏకారాన్తాదిత్యాది। అర్థప్రదర్శనపరమేతత్, సూత్రే తు షష్ఠీసమాసః, యోగవిభాగాద్వా పఞ్చమీసమాసః। యద్యపీతి। ద్రవ్యం విశేష్యం పర్యవసానభూతమ్, తస్య స్వరూపేణ ప్రకర్షో నాస్తి, ప్రవృత్తిమిత్తద్వారక ఏవ తు తస్య ప్రకర్షః, యథోక్తం భాష్యే--గుణస్యైవ ప్రకర్షో న ద్రవ్యస్యేతి। గుణః ప్రవృత్తినిమిత్తమ్। హరిరప్యాహ---

ద్రవ్యస్యావ్యపదేశ్యస్య న వినా భేదహేతునా।

ప్రకర్షో విద్యతే నాపి శబ్దస్యోపైతి వాచ్యతామ్ ।।

క్రియాగుణస్య ఇతి। ప్రవృత్తినిమిత్తభూతస్య సహచరితస్య ధర్మమాత్రస్యోపలక్షణం క్రియాగుణగ్రహణమ్। ద్రవ్య ఉచ్యత ఇతి। ద్రవ్యనిష్ఠోఽభిధీయత ఇత్యర్థః। క్రియాగుణయోరేవేతి। యో ద్రవ్యనిష్ఠయోరనువిధీయతే స తయోరేవ ప్రకర్షః। కింతరామితి।

ఇదం చ కిమిదం చ కిమ్, ఇదమనయోరతిశయేన కిమ్ ఇతి తరప్ ప్రత్యయః। యత్ర స్వరూపేణ జ్ఞాతస్య వస్తునో విశేషాకారా బహవో జిజ్ఞాసితాస్తత్ర కింశబ్దార్థః ప్రశ్నప్రకృష్ట ఇవ భవతి, తదాశ్రయః ప్రత్యయః। పూర్వాహ్ణేతరామితి। `ఘకాలతనేషు' ఇతి సప్తమ్యా అలుక్। తత్రాసత్త్వభూతస్య విభక్త్యర్థస్య ప్రకర్షః, న కాలస్యేతి నాయం ద్రవ్యప్రకర్షః ।

ఉచ్చైస్తరామితి। అత్రాప్యుచచ్చైఃశబ్దస్యాధికరణప్రధానత్వాన్నాయం ద్రవ్యప్రకర్షః। ఉచ్చైస్తరః పర్వత ఇతి। నాత్రాధికరణప్రధాన ఉచ్చైఃశబ్దః, కిం తర్హి? ఉచ్చైస్త్వం నామ గుణస్తద్గతః ప్రకర్షః పర్వతనిష్ఠోఽభిధీయతే, స్వభావాచ్చ తరబన్తస్యాత్ర సత్త్వభూతార్థాభిదాయిత్వమ్, లిఙ్గసంఖ్యాయోగశ్చ।

ఉదిత్కరణం కిమ్? `ఆమి సర్వనామ్నః సుట్' ఇత్యత్రాస్య సామాన్యగ్రహణం మా భూత్। యది స్యాత్? కిన్తరామిత్యత్ర పరత్వాద్యస్యేతిలోపం బాధిత్వా `హ్రస్వనద్యాపః' ఇతి నుట్ ప్రసజ్యేత, మకారస్య త్విత్సంజ్ఞా ప్రయోజనాభావాదేవ న భవిష్యతీతి ।।

అము చచ్ఛన్దసి ।। 5.4.12 ।।

ప్రతరామితి। ప్రశబ్దార్థస్య ప్రకర్షస్య ప్రకర్షే తరప్ ప్రకృష్టతర ఇతివత్। అత్రఆప్యుదిత్కరణమ్ `ఇచ ఏకాచోఽమ్ప్రత్యయవచ్చ' ఇత్యత్రాస్యాపి గ్రహణం మా భూదితి। యది స్యాదత్రాపి యద్ దృష్టం కార్యం తదప్యతిదిశ్యేత, తత్ర కో దోషః? ఇహ--స్త్రియమ్మన్యః, యస్యేతిలోపః ప్రాప్నోతి ।।

అనుగాదినష్ఠక్ ।। 5.4.13 ।।

అనుగదతీత్యనుగాదీ, అస్మాదేవ నిపాతనాణ్ణినిః, ప్రకృతిస్వరూపప్రదర్శనపరం చైతత్। న త్వయం కేవలః ప్రయోగార్థః; ఠకో నిత్యత్వాత్ ।

ఞచః స్త్రియామఞ్ ।। 5.4.14 ।।

వ్యావక్రోశీతి। వ్యవపూర్వాత్క్రుశేర్ణచ్, `కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్' ఞజన్తేఽనుప్రవేశాత్సముదాయాదఞ్, తస్యాఞ్ఙత్వాదాదివృద్ధిః। `న య్వాభ్యాం పదాన్తాభ్యామ్' ఇత్యేష విధిర్న భవతి; `న కర్మవ్యతి హారే' ఇతి నిషేధాత్।

తత ఇతి। ఞచః, ఞజన్తాదిత్యర్థః। స్వార్థికస్తత్రైవ భవిష్యతీతి। `స్వార్థికాః ప్రకృతితో లిఙ్గవచనాన్యనువర్తన్తే' ఇతి కృత్వా। అతివర్తన్తేఽపీతి। వ్యభిచరన్త్యపీత్యర్థః। అపిశబ్దాదనువర్తన్తేఽపి, అనువృత్తిస్తు `కాసూగోణీభ్యాం ష్టరచ్' ఇతి షిత్కరణాన్ఙీషర్థాదవసీయతే। ఏకాన్తతో నివృత్తే హి షకారోఽర్థకో భవేత్, తేనేత్యాదినా జ్ఞాపనస్య ప్రయోజనం దర్శయతి। ప్రసన్నా=సురావిశేషః। దేవతేతి। దేవశబ్దాత్పుంల్లిఙ్గాదేవ తల్ ।।

అణినుణః ।। 5.4.15 ।।

సంరావిణమితి। `రు శబ్దే,' `కూట దాహే' దీర్ఘోపధః, `మృజూష్ శుద్ధౌ'--ఏతేభ్యః సంపూర్వేభ్య ఇనుణ్, పూర్వవత్సగతేరణ్, `ఇనణ్యనపత్యే' ఇతి ప్రకృతి భావః, ఏకానుబన్ధకపరిభాషయా ఘినుణోఽత్ర గ్రహణాభావః ।।

విసారిణో మత్స్యే ।। 5.4.16 ।।

విసారీతి। పూర్వవణ్ణినిః। వైసారిణ ఇతి। పూర్వవత్ప్రకృతిభావః ।।

సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్ ।। 5.4.17 ।।

అత్ర `ఉపాయ ఏవాభ్యుపాయః' ఇతివద్ ఆవృత్తిరేవాభ్యావృత్తిరిత్యాశ్రీయమాణే ఆద్యాఽఽవృత్తిర్న భవతీతి షట్కృత్వః ప్రవృత్తౌ పఞ్చకృత్వ ఇతి స్యాత్, అభిగ్రహణం చానర్థకమ్, క్రియావృత్తిగణన ఇత్యేవ వాచ్యం స్యాత్, అతోఽత్ర వివక్షితం వక్తవ్యమ్? తదాహ--పౌనః పున్యమభ్యావృత్తిరితి। పునః పునర్భవితరి వర్త్తమానాత్ పునఃపునఃశబ్దాత్ప్రవృత్తినిమిత్తస్య భవనస్య నిష్కృష్యాభిధానాయ బావప్రత్యయ। పౌనఃపున్యమ్=పునః పుర్భవనమిత్యర్థః, అసకృత్ప్రవృత్తిరితి యావత్। తత్ర చాద్యా ప్రవృత్తిరన్తర్భవతి, తద్యథా--పౌనఃపున్యం భృసార్థో వా క్రియాసమభిహార ఇత్యత్ర యోఽపి ద్విః పచతి తత్రాపి పాపచ్యతే ఇతి భవతి। ఉక్తమేవార్థం స్పష్టయతిఏకకర్తృకాణామితి। బహువచనమతన్త్రమ్। ద్వయోరపి జననసంఖ్యానమావృత్తిర్భవత్యేవ జననసంఖ్యానమ్=ఉత్పత్తిగణనమ్। భిన్నకర్తృకాసు భిన్నజాతీయాసు చ క్రియాసు నిరన్తరమనుష్ఠీయమానాస్వపి క్రియాబ్యావృత్తిప్రత్యయాభావాదుభయముపాత్తమ్। ఏవమ్భూతానాం క్రియాణాం జన్మన ఉత్పత్తేర్యత్సంఖ్యానం గణనం తత్క్రియాభ్యావృత్తిగణనమ్। ఏతచ్చాభ్యావృత్తిశబ్దస్య తత్రైవ ప్రసిద్ధేర్లభ్యతే, అత ఏవ అభిగ్రహణం కృతమ్। పఞ్చకృత్వో భుఙ్క్త ఇతి। ఏకైవాత్ర భుజిక్రియా నివృత్తభేదాఖ్యాతేనాభిధీయతే, ఆవృత్త్యాజనియేన ఫలేనైకీకృతత్వాత్ తస్యా ఉత్పత్తయః పఞ్చసంఖ్యానేన గణయన్తే। ఆవృత్తికృతం ఫలమిచ్ఛన్భుజిక్రియాయాః పఞ్చోత్పత్త్యావృత్తీః కరోతీత్యర్థః। అవాన్తరఫలాపేక్షం పఞ్చత్వమ్, ఉత్పత్తిభేదశ్చ।

భూరివారానితి। వారశబ్దస్య క్రియోత్పత్త్యాధారజాలవాచిత్వాత్ `కాలాధ్వనోః' ఇతి ద్వితీయా. తథా చ పునఃపునఃశబ్దాదుత్పత్త్యాధారకాలాభిధాయిత్వాత్ `కాలాట్ఠఞ్' భవతి--పౌనఃపునిక ఇతి। యది కాలశబ్దః, వారశబ్దః, భూరిశబ్దోఽపి తత్సమానాధికరణః కాల ఏవ వర్త్తతే, న క్రియాభ్యావృత్తావితి కథమత్ర ప్రసఙ్గః? అత్రాహుః--కాలృవాచిత్వేఽపి క్రియావృత్తేరపి గమ్యమానత్వాత్ప్రసఙ్గ ఇతి। అపర ఆహ---వారశబ్దః క్రియాగతామావృత్తి ద్యోతయన్ క్రియావిసేషణత్వాత్కర్మ। నపుంసకత్వం తు న భవతి, లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య;

వారశబ్దస్య నిత్యపుంల్లిఙ్గత్వాత్--భూరివారాన్ భుఙ్క్తే। కోఽర్థః? ఆవృత్తాని బహూనిభోజనాని కరోతీత్యర్థః। అత్ర `బహుగణవతుడతిసంఖ్యా' ఇత్యత్ర బహుగణగ్రహణం నియమార్థమ్--అనియతప్రచయవాచినాం మధ్యే ఏతయోరేవేతి, తేన భూరిశబ్దస్య లౌకికసంక్యావాచిత్వేఽప్యత్ర గ్రహణాభావః।

అభ్యావృత్తిః క్రియాయా ఏవ సమ్భవతీతీ। సాధ్యార్థవిషయత్వాత్తస్యాః। న ద్రవ్యగుణయోరితి। తయోః సిద్ధస్వభావతయా శబ్దేనాభిధానాత్। పునః పునరర్ధణీ, పునః పునః స్థూల ఇత్యత్రాపి గమ్యమానాయా భవతిక్రియాయా ఏవాభ్యావృత్తిః, న తు ద్రవ్యగుణయోః। ఏకస్య సకృచ్చేత్యత్రాపీత్యాది। ఏకశబ్దేన హ్యేకైవ క్రియావ్యక్తిరాఖ్యాయతే। న చ తస్యామావృత్తేః సమ్భవః; తత్రాసతి క్రియాగ్రహణే `ఏకో భుఙ్క్తే' ఇత్యత్రాపి స్యాత్। తస్మాదుత్తరార్థం క్రియాగ్రహణమ్। ఏవం చ--క్రియా చాభ్యావృత్తిశ్చ క్రియాభ్యావృత్తీ, తయోగర్ణనం క్రియాభ్యావృత్తిగణనమితి ద్వన్ద్వగర్భః షష్ఠీసమాస ఇతి కేచిత। అన్యే తు--ఇహార్థమపి సుఖప్రతిపత్తయే క్రియాగ్రహణం మన్యమానాః షష్ఠీతత్పురుషగర్భ తత్పురుషం వర్ణయన్తి। తత్ర గుణభూతస్యాపి క్రియాగ్రహణస్య నిష్కృష్య సమ్బన్ధః తద్గ్రహణసామర్థ్యాద్వేదితవ్యః।

పఞ్చపాకా ఇతి। అత్ర కర్తృభేదేన వా భిన్నకాలాః క్రియా ఏవ గణయన్తే, నాభ్యా వృత్తిః। సా హి భిన్నకాలానామేకకర్తృకాణామేకకర్మకాణాం చ నైరన్తర్థే సతి భవతి। యద్యప్యత్ర ధాత్వర్థస్య సిద్ధతాఖ్యే ధర్మే ఘఞో విధానమ్, తథాపి ధాతునాఽత్రాపి సాధ్యస్వభావా క్రియైవాభిధీయత ఇతి తదాశ్రయః ప్రత్యయః స్యాదేవ। తతా చ---కారకస్య గతిః, కారకస్య వ్రజ్యేత్యత్ర `తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్' ఇతి ణ్వుల్ భవతి।

అక్రియమాణ ఇత్యాది। ఆ దశభ్యః సంఖ్యాః సంఖ్యేయ ఏవ వర్త్తన్తే, అతః పరం సంఖ్యానే సంఖ్యేయే చ । తత్రాసతి గణనగ్రహణే క్రియాభ్యావృత్తౌ సంఖ్యేయాయాం వర్త్తమానేభ్యః సంఖ్యేయవచనేభ్య ఏవ ప్రత్యయః స్యాత్, సంఖ్యానే తు వర్త్తమానేభ్యో న స్యాత్, తదాహ--ఇహ న స్యాదితి। శతం వారాణామితి। ఇయమప్యత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా। కిం కారణం న స్యాత్? ఇత్యత ఆహ--న హ్యత్రేతి। కారణమాహ--సంఖ్యానమాత్రవృత్తిత్వాదితి। గణనగ్రహణాత్త్వితి। `క్రియాభ్యావృత్తిగణనే' ఇతి విషయనిర్దేశః, తత్ర యే సంఖ్యేయవచనాః, యే చ సంఖ్యానమాత్రవచనాః---ద్వయేఽపి తే గణనావిషయా భవన్తీతి సర్వత్ర సిద్ధిః। నను శతం వారాణామిత్యత్ర యదా వారాణామితి ప్రయుజ్యతే, తదా సాపేక్షత్వాత్ ప్రత్యయేన న భావ్యమ్? యదా తర్థ్యర్థాత్, ప్రకరణాద్వాఽపేక్షయం నిర్జ్ఞాతం భవతి తదా భవిష్యతి యద్యేవమ్, సంఖ్యేయవచనాదేవ శతకృత్వ ఇతి భవిష్యతి, న హి `శతకృత్వో భుఙ్క్తే'

ఇత్యత్ర వారాణామితి వారానితి వా ప్రయోగార్థమ్, తస్మాత్ప్రయోజనదిగియం దర్శితా। ఇదం తు ప్రయోజనమ్--యత్ర సాక్షాదభ్యావృత్తిగణనం తత్ర యథా స్యాద్, అభ్యావృత్తిగణనసమ్భవమాత్రే మా భూత్--సప్తదశ ప్రాజాపత్యాన్ పశూనాలభత ఇతి। అస్తి హ్యత్రాలభతిక్రియాయాః ప్రతిపశు వస్తుతోఽభ్యావృత్తిః, తస్యా విషయభూతాయాః సాధనగణనవృత్తేరపి సప్తదశశబ్దాత్ ప్రత్యయః స్యాత్ ।।

ద్విత్రిచతుర్భ్యః సుచ్ ।। 5.4.18 ।।

సకృదితి। `రాత్సస్య' ఇతి సుచో లోపః। సుచశ్చకారః స్వరార్థ ఇతి। `చితః సప్రకృతేర్బహ్వకజర్థమ్' ఇతి వచనాచ్చతురిత్యస్యాన్తోదాత్తో భవతి; అన్యథా `చతేరురన్' ఇత్యురన్ప్రత్యయాన్తత్వాదాద్యుదాత్తః స్యాత్ ।।

ఏకస్య సకృచ్చ ।। 5.4.19 ।।

సకృదితి । `సంయోగాన్తస్య లోపః' ఇతి సుచో లోపః। సుచశ్చకారోఽత్రాప్యన్తోదాత్తార్థః, అన్యథా `ఇణ్భీకాపాశల్యతిమర్చిభ్యః కన్' ఇతి కన్ప్రత్యయాన్త ఏకశబ్ద ఆద్యుదాత్త ఇతి తస్య స్థానే భవన్సకృచ్ఛబ్ద ఆన్తర్యత ఆద్యుదాత్తః స్యాత్। ఏకః పాక ఇత్యత్రేత్యాది। అపర ఆహ-- `అభ్యావృత్తిగ్రహణాదేవ సిద్ధే పూర్వసూత్రే క్రియాగ్రహణం క్రియావిశేషప్రతిపత్త్యర్థమ్, తేన సాధ్యస్వభావైవ క్రియా గృహ్యతే। పాకాదిభిస్తు శబ్దైః సిద్ధస్వభావాఽభిధీయతే, యాదృశీ చ పూర్వసూత్రే క్రియా గృహీతా తాదృశ్యేవాత్రాప్యనువర్త్తతే' ఇతి। తత్ర చ పాకాదిశబ్దప్రయోగే ప్రత్యయాభావ ఇతి ఘఞన్తాద్యన్తప్రయోగేఽపి కృత్వోఽర్థప్రత్యయః క్వచిత్ లిఙ్గాద్ `ద్విర్వచనేఽచి' ఇతి సాధనీయో మనీషిభిః ।।

విభాషా బహోర్ధా౭విప్రకృష్టకాలే ।। 5.4.20 ।।

అవిప్రకృష్టకాలగ్రహణం క్రియాభ్యావృత్తివిశేషణమితి। యద్యప్యేవమ్, తథాపి గణనగ్రహణేనైవాస్య శాబ్దో౭న్వయ ఇతి నపుంసకలిఙ్గమేవ భవతి, న స్త్రీలిఙ్గమ్। గణనస్యావిప్రకృష్టకాలత్వం గణ్యమానానామభ్యావృత్తినామవిప్రకృష్టకాలత్వే సతీత్యర్థప్రాప్తం వృత్తికారేణ దర్శితమ్। బహుధా దివసస్య భుఙ్క్తే ఇతి। `కృత్వో౭ర్థప్రయోగే కాలే౭ధికరణే' ఇతి షష్ఠీ, అవిప్రకృష్టకాలత్వం చాభ్యావృత్తీనాం తత్తత్క్రియావశేన వ్యవతిష్ఠతే। బహుకృత్వో మాసస్య భుఙ్క్తే ఇతి। అత్రాభ్యావృత్తేర్విప్రకృష్టకాలతా౭శక్తిదారిద్ర్యాద్యపేక్షయా ద్రష్టవ్యా ।।

తత్ప్రకృతవచనే మయట్ ।। 5.4.21 ।।

ప్రాచుర్యేణ ప్రస్తుతం ప్రకృతమితి। యద్యపి ప్రస్తుతమాత్రవచనః ప్రకృతశబ్దః, తథాపీహ వచనగ్రహణాదయం విశేషో లభ్యతే। వచనగ్స్రహణం హి యాదృశస్య ప్రకృతస్య లోకే మయటా వచనం ప్రత్యాయనం తత్ర యథా స్యాదిత్యేవర్థమ్। ప్రథమాసమర్థాదితి। కేన పునః ప్రథమాన్తస్య సామర్థ్య ప్రత్యయస్తావతాత్స్వార్థికః? యద్యపి స్వార్థికః, ప్రాచుర్యం తు తస్య ద్యోత్యమ్। తచ్చ ప్రకృత్యర్థగతమిత్యేతావదత్ర సామర్థ్యమ్।

అపరే పునరిత్యాది। అత్ర ప్రకృత్యార్థాదర్థాన్తర ఏవ ప్రత్యయః, తత్పునరర్థాన్తరం ల్యుటా ప్రతిపాదితమ్। సప్తమ్యర్థ ఉచ్యమానతా ప్రకృతతా చ ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్, తద్దర్శయతి-- అన్నం ప్రకృతమస్మిన్నితి।

ఉభయథా సూత్రప్రణయనాదితి। ప్రకారద్వయసాధారణ్యేన సూత్రస్య ప్రణయనాదిత్యర్థః। అత్ర ప్రథమే వ్యాఖ్యానే తదితి విస్పష్టార్థమ్; `దేవాత్తల్' ఇత్యేవమాదివత్సమర్థవిభక్తేః సిద్ధత్వాత్ ।।

సమూహవచ్చ బహుషు ।। 5.4.22 ।।

ఆపూపికమ్, మౌదకికమితి। `అచిత్తహస్తిధేనోష్ఠక్' ।।

అనన్తావసథేతిహభేషజాఞ్ఞ్యః ।। 5.4.23 ।।

ఆవసన్త్యేతమిత్యావసథః, `ఉపసర్గే వసేః' ఇత్యథప్రత్యయః। నిపాతసముదాయోఽయమితి। వచనాచ్చాప్రాతిపదికాదపి ప్రత్యయః। ఉపదేశపారమ్పర్యే వర్త్తతే ఇతి। తద్యథా--ఇతి హ స్మోపాధ్యాః కథయన్తీతి। భిషజ్యతేః కణ్డ్వాదియగన్తాత్క్విపి భిషక, భిషజ ఇదమిత్యణ్--భేషజమ్, అస్మాదేవ నిపాతనాదేకారః ।।

దేవతాన్తాత్తాదర్థ్యే యత్ ।। 5.4.24 ।।

చతుర్థీసమర్థాదితి। తాదర్థ్యే చతుర్థ్యా ఉపసంఖ్యానాదేతల్లభ్యతే। పితృదేవత్యమితి। పర్మధారయాత్రప్రత్యయః। కథం పునరత్ర సామానాధికరణ్యమ్? కథం చ న స్యాత్ ? జాతిభేదాత్, అన్యా హి పితృజాతిరన్యా చ దేవతాజాతిః, దర్శయతి చ--దేవా మనుష్యాః పితరస్తేఽన్యత ఆసన్నితి, దేవ ఏవ దేవతా--స్వార్థికస్తల్ ? ఏవం తర్హి తత్రప్రత్యయస్య ప్రకృతిర్దేవశబ్దః పచాద్యచి ఐశ్వర్యార్థాద్దివేః సాధ్యః; న జాతివచనః; తతః సామానాధికరణ్యం స్యాద్దేవతాపితృశబ్దయోః। ఏవం చ దేవదేవత్యమిత్యేతదపి సిద్ధయతి। యాగసమ్ప్రదానమన్త్రస్తుత్యం వా దేవతా, న జీతివిశేష ఇత్యర్థః ।।

పాదార్ఘాభ్యాం చ ।। 5.4.25 ।।

గన్ధోదకాదిసముదాయోఽర్ఘః, తదర్థముదకాది=అర్ఘ్యమ్। ఛన్దస్య ఇతి। యథా గాయత్ర్యాదివృత్తం ఛన్దఃశబ్దోఽభిధత్తే, తథాఽఽశ్రావయేత్యాదికమపి సప్తదశాక్షరసమాహారమ్, తత్ర వర్త_మానాచ్ఛన్దఃశబ్దాత్స్వార్థే ప్రత్యయః, వ్యత్యయేన పుంల్లిఙ్గతా।

ద్వితీయాబహువచనస్య లుగితి। ఛాన్దసత్వాత్। అత ఏవ యదన్తాత్ప్రథమైకవచనం పుంల్లిఙ్గం చ భవతి।

అముష్యశబ్దో నడాదిః, అముష్యపుత్రశబ్దో మనోజ్ఞాదిః; ఉభయత్ర షష్ఠ్యా అలుగుపసంఖ్యాయతే। ప్రత్యయప్రకరణే ప్రాసఙ్గికమేతత్, స చాలుక్ తయోరేవ గణయోస్తథైవ పాఠాత్సిద్ధః।

సమశబ్దాదావతుప్రత్యయ ఇతి। ఉకార ఉగిత్కార్యార్థః--సమావతీ యజ్ఞస్యాశీరితి జీబ్ భవతి।

`అగ్నీధః శరణే రణ్ భత్వం చ'--ఆగ్నీధ్రమ్, తతోఽఞ్-ఆగ్నీధ్రీ। సమానం ధారణమస్య సాధారణమ్, అనేకం ప్రత్యవిశిష్టసమ్బన్ధమ్। పృషోదరాదిత్వాత్సమానస్య సభావః, తతోఽఞ్ సాధారణీ। జీబర్థం వచనమ్। క్షేమశబ్దాద్యో వక్తవ్యః, యతి హి సతి `యతోఽనావః' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం స్యాద్, అన్తోదాత్తత్వం చేష్యతే ।।

యావాదిభ్యః కన్ ।। 5.4.29 ।।

ఋతావుష్ణశీతే ఇతి। ఉష్ణక ఋతుః, శీతక ఋతుః। ఋతోరన్యత్ర తు---ఉష్ణోఽగ్నిః, శీతముదకమ్। పశావితి। లూనకః పశుః, వియాతకః పశుః। అన్యత్ర--లూనా దర్భాః, వియాతో

నీచః। అణు నిపుణ ఇతి। అణుకః=సూక్ష్మదృక, నిపుణః, అన్యత్రాణురేవ। పుత్ర కృత్రిమే। పుత్రకో లోహాదినిర్మితః, అన్యత్ర పుత్ర ఏవ। స్నాత వేదసమాప్తౌ। యస్యాధ్యేతవ్యో వేదః సమాప్తః=పారం ప్రాప్తః, స వేదమధీత్య స్నాస్యన్నిత్యాదిస్వగృహ్యోక్తప్రక్రారేణ స్నానాయ చోదితఃక స్నాతకః=సమావృత్త ఉచ్యతే। అన్యత్ర--నద్యాం స్నాతః। శూన్య రిక్త ఇతి। ఉదకాదినా రిక్తో ఘటః శూన్యకః। అన్యత్ర--శూన్యః ప్రత్యయః, బాహ్యార్థరహిత ఇత్యర్థః। తథా శూనే హితః శూన్యః, గవాదిషు `శునః సమ్ప్రసారణం వా చ దీర్ఘత్వం చ' ఇతి పఠ్యతే। దాన కుత్సితే। కుత్సితం దానం దానకమ్। తను సూత్రే। తనుకం సూత్రమ్=సూక్ష్మతన్తుః, అన్యత్ర తనుః=శరీరమ్। ఈయసశ్చ।ఈయసున్నన్తాచ్చ స్వార్థే కన్ భవతి-శ్రేయస్కమ్। కుమారీక్రీడనకాని చ। కుమారీణాం యాని క్రీడనకాని=క్రీడాసాధనాని తాని కనముత్పాదయన్తి---కణ్డు(దు)కమ్ ।।

వర్ణే చానిత్యే ।। 5.4.31 ।।

సత్యేవాశ్రయే యల్లౌహిత్యమపగచ్ఛతి తదనిత్యమ్। లోహితకః కోపేనేతి। కోపే సతి భవతి కోపాగగమే చ సత్యేవాశ్రయే నివర్త్తత ఇత్యనిత్యమేతత్ లౌహిత్యమ్।

లోహితో గౌరితి। యావదాశ్రయభావిత్వాదయం నిత్యో వర్ణః।

లోహిత్రై రుధిరమితి। విషాదిదూషితం రుధిరం కదాచిత్కృష్ణమపి భవతీతి విసేషణమ్। వర్ణగ్రహణం కిమ్ ? అనిత్యత్వం విశేషణం యథా విజ్ఞాయేత్, అన్యథా లోహితశబ్దో వర్ణప్రవృత్తినిమిత్తముపాదాయ యత్ర ద్రవ్యే పర్యవస్యతి, తత్రాపి విశేషణం సమ్భావ్యేత। తత్ర కో దోషః? ఇహ చ స్యాత్--లోహితో గౌరితి। ఇహ చ న స్యాత్--లోహితకాః పార్థివాః పరమాణవోఽగ్నిసంయోగేనేతి। తథా వర్ణనిరపేక్షో రుధిరాఖ్యే ద్రవ్యే లోహితశబ్దస్యాపి గ్రహణం స్యాత్, అనిత్యగ్రహణమిదానీం కిమర్థం స్యాత్! నను సర్వమేవ రుధిరమనిత్యం యత్సత్యేవాశ్రయే కాదాచిత్కమ్, యథా--స్త్రీణామార్త్తవమ్, తస్య గ్రహణార్థం స్యాత్, తస్మాద్వర్ణగ్రహణమ్।

లోహితాల్లిఙ్గబాధనం వా ఇతి। జ్యాప్ప్వత్ర ఏతద్వ్యాఖ్యాతమ్ ।।

రక్తే ।। 5.4.32 ।।

యత్ర ద్రవ్యాన్తరసమ్పర్కేణ లౌహిత్యం తథాధీయతే తథా యావదాశ్రయమవతిష్ఠతే, తత్రానిత్యత్వాభావాత్పూర్వేణ న ప్రాప్నోతీత్యయమారమ్భః। నన్వేవమపి రఞ్జనాత్ ప్రాక్ సత్యేవ పదాదావాశ్రయే లౌహిత్యస్యావస్థానాభావాదస్త్యేవానిత్యతా, న కారణావస్థాయామేవ రఞ్జనాత్? తదేతదేవ వచనం జ్ఞాపకమ్--పూర్వత్రాయావద్ద్రవ్యభావిత్వమనిత్యత్వమ్, న పునరాద్యన్తభావ ఇతి। తాదృశస్య త్వనిత్యత్వస్య గ్రహణో తైజసానాం పరమాణూనాం యల్లౌహిత్యం తద్వ్యతిరిక్తస్య సర్వస్యైవ లోహిత్యస్య నిత్యత్వాదిదం వచనమనర్థలం స్యాత్ ।।

కాలాచ్చ ।। 5.4.33 ।।

ద్వయమప్యనువర్త్తత ఇతి। ద్వయస్యాపి స్వరితత్వాత్, న త్వనన్తరం `రక్తే' ఇత్యేతదేవేత్యపిశబ్దార్థః। వైలక్ష్యేణేతి। విలక్షస్య భావో వైలక్ష్యమ్=లజ్జా। కాలకః పట ఇతి। నీల్యాదినా కాలతామాపాదిత ఇత్యర్థః ।।

వినయాదిభ్యష్ఠక్ ।। 5.4.34 ।।

ఉపాయాద్ హ్రస్వత్వం చేతి। ఉపాయశబ్దష్ఠకముత్పాదయతి, హ్రస్వత్వం చాపద్యతే। స చ హ్రస్వ ఆకారస్యైవ భవతి; అన్యస్యాచః స్వత ఏవ హ్రస్వత్వాత్। అకస్మాదిత్యత్ర పఠ్యతే,

తద్ధకారాన్తమ్, తేన `హసుసుక్తాన్తాత్కః' ఇతి కాదేశో న భవతి--ఆకస్మికః, అవ్యయత్వాట్టిలోపః ।।

వాచో వ్యాహృతార్థాయామ్ ।। 5.4.35 ।।

వ్యాహృత ఇతి। ఉక్త ఇత్యర్థః। అన్యేనేతి। సందేష్ట్రా। తేన హి పూర్వముక్తస్తస్యార్థః సందేశహరం ప్రతి। సన్దేశవాగితి। సన్దేశరూపా వాక్ సన్దేశవాక్, సన్దిశ్యతే ఇతి సన్దేశః, తస్య వాక్ సందేశవాక్ యయా సందిష్టోఽర్థోఽభిధీయతే।

అపర ఆహ--లేఖ్యాదినావధారితేఽర్థే ప్రవర్త్యమానా వాక్ వ్యాహృతార్థేతి। `అతివర్త్తన్తే చ స్వార్థికాః ప్రకృతితో లిఙ్గవచనాని' ఇతి నపుంసకత్వమ్ ।।

తద్యుక్తాత్కర్మణోఽణ్ ।। 5.4.36 ।।

కర్మశబ్దాదితి। ఏతేన `కర్మణః' ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్, నేప్సితతమాదేరితి దర్శయతి। ఏతచ్చ వ్యాఖ్యానాల్లభ్యతే। కార్మణమితి। `అన్' ఇతి ప్రకృతిభావః। తథైవేతి। యథైవ వ్యాహృతార్థయా వాచా ప్రతిపాదితమ్-ఏవమేతత్త్వయా కర్త్తవ్యమితి, తథైవేత్యర్థః।

అణ్ప్రకరణ ఇతి। ప్రజ్ఞాదిష్వపాఠః---ఏతేషాం భాషాయామణ్మా భూదితి। సాన్నాయ్యేత్యాది। సాన్నాయ్యాదయః శబ్దాః ప్రజ్ఞాదిషు ద్రష్టవ్యా ఇత్యర్థః। అన్తోదాత్తార్థం చేహ సాన్నాయ్యశబ్దస్య గ్రహణమ్, రూపం తు `పాయ్యసాన్నాయ్య' ఇతి నిపాతనాదేవ సిద్ధమ్। ఆనుజావర ఇతి। అనుజాదవర ఇత్యస్మాదేవ నిపాతనాత్పఞ్చమీసమాసః, తతోఽణ్। ఆనుషూక ఇతి। సూతిః సూః, సమ్పదాదిత్వాత్ క్విప్, అనుగతా సూరేతమితి బహువ్రీహిః, కప్, `పూర్వపదాత్' ఇతి షత్వమ్। చాతుర్ప్రాశ్యమితి। చతుర్భిః ప్రాశ్యమితి `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి

సమాసః, తతోఽణ్। ఆధానే వ్రీహ్యోదనస్యేదమభిధానమ్। `ఇదుదుపధస్య' ఇతి షత్వమ్। రాక్షోఘ్నమితి। రక్షాంసి హన్యన్తేఽనేనేతి ధఞర్థే కః। వియాతవికృతశబ్దాభ్యామణ్-వైయాతః, వైకృతః। వరివః=పరిచర్యా, తత్కరోతి వరివస్కృత్, క్విప్, `అతః కృకమి' ఇతి సత్వమ్, వరిస్కృదేవ వారివస్కృతః=పరిచారకః। అగ్రమయనమస్య, అగ్రే హాయనమస్యేతిక బహువ్రీహిభ్యామణ్---ఆగ్రాయణం కర్మ। నానిష్ట్వాగ్రాయణేనాహితాగ్నిర్నవస్యాశ్నీగదితి। ఆగ్రహాయణీ, అణన్తాన్ జీప్। సన్ప్యతేఽనేనేతి సన్తపనః, సన్తపన ఏవ సాన్తపనః=కృచ్ఛ్రః ।।

ఓషధేరజాతౌ ।। 5.4.37 ।।

ఔషధం పిబతీతి। పథ్యా-శుణ్ఠీ-సైన్ధవాదీనాం కల్కే ఔషధశబ్దో వర్త్తతే, ఔషధయః క్షేత్రరూఢా ఇతి। ఫలపాకావసానేషు జాతివిశేషేష్వత్రౌషధిశబ్దః ।।

ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చ ।। 5.4.38 ।।

ప్రజానాతీతి ప్రజ్ఞ ఇతి। `ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కః' ఇతి కః। అథ కిమర్థముభయం క్రియతే, ఇహ చ ప్రజ్ఞశబ్దః పఠ్యతే, మత్వర్థే చ ప్రజ్ఞాశబ్దాణ్ణో విధీయతే, యః ప్రజానాతి తస్య ప్రజ్ఞాఽస్తి, యస్య చ ప్రజ్ఞాస్తి స ప్రజానాతీతి, తతశ్చాన్యతరేణైవ ప్రాజ్ఞ ఇతి సిద్ధమ్?-- ఇత్యాశఙ్క్య స్త్రియాం విశేష ఇతి దర్శయతి--స్త్రియామిత్యాది।

విదన్, షోడన్నితి విభక్త్యన్తయోః పాఠ ఏకత్వవివక్షార్థః। వైచిత్ర్యార్థః ఇత్యన్యే। శ్రోత్ర శరీరే। యః శ్రోత్రశబ్దః శరీరే వర్త్తతే, అసౌ అణముత్పాదయతి--శ్రౌత్రమ్। అన్యత్ర శ్రోత్రామిన్ద్రియమ్। జుహ్వత్కృష్ణమృగ ఇతి। కృష్ణమృగే వర్త్తమానాజ్జుహ్వచ్ఛబ్దాదణ్ప్రత్యయో భవతి--జౌహ్వతః కృష్ణమృగః। అన్యత్ర జుహ్వత్। అపర ఆహ---కృష్ణమృగే వర్త్తమానాత్కృష్ణశబ్దాదణ్ప్రత్యయో భవతి--కార్ష్ణో మృగః। అన్యత్ర

తు కృష్ణః జుహ్వచ్ఛబ్దాత్త్వవిశేషేణాణ్భవతీతి। సత్వన్త్వితి। సచ్ఛబ్దో మత్వన్త ఆగతనుమ్కో గృహ్యతే, సత్వానేవ సాత్వతః ।।

మృదస్తికన్ ।। 5.4.39 ।।

`ప్రత్యయస్థాత్' ఇత్యేవ సిద్ధే తికన హకారోచ్చారణమ్ యత్రాపో లుక్ క్రియతే తదర్థమ్---పఞ్చభిర్మృత్తికాభిః క్రీతః పటః పఞ్చమృత్తిక పటః ।।

సస్నౌ ప్రశంసాయామ్ ।। 5.4.40 ।।

ఉత్తరసూత్రేఽన్యతరస్యాంగ్రహణాదితి। మృచ్ఛబ్దస్య సామాన్యశబ్దత్వాత్, మృదిత్యుక్తే ప్రశంసాయా అనవగమాచ్చ।

ఇహ `ప్రశంసాయాం రూపప్' ఇత్యస్యానన్తరమ్--`వృకజ్యేష్ఠాభ్యాం తిల్తాతిలౌ చ ఛన్దసి, మృదస్సస్నౌ, తికంశ్చ' ఇతి వక్తవ్యమ్? తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామ్ ।। 5.4.42 ।।

కారకాభిధాయినః శబ్దాదితి। పఞ్చకపక్షే ప్రాతిపదికాత్, త్రికపక్షే సుబన్తాత్। గహాదిషు `మధ్యమధ్యమం చాణ్చరణే' ఇత్యవిశేషాభిధానేఽపి పృథివీమధ్యస్య మధ్యమభావ ఇత్యుక్తమ్, ఇహ తు న తథేత్యాహఅవిశేషాభిధానాచ్చేతి। ఏవమాదీతి।

ఆదిశబ్దేనాపాదానాధికరణయోరుదాహరణపరిగ్రహః---బహుభ్య ఆగచ్ఛతి బహుశ ఆగచ్ఛతి; బహుషు నిదధాతి బహుశో నిదధాతి; ఏవమల్పేభ్యోఽల్పశః, అల్పేష్వల్పశః।

బహూనాం స్వామీతి। శేషే షష్ఠీవిధానాన్న కారకాభిధాయీ బహుశబ్దః।

పర్యాయేభ్యోఽపీతి। అపిశబ్దాద్విశేషేభ్యోఽపి। తత్ర వృత్తౌ పర్యాయస్యోదాహరణమ్। విశేషస్య తు---త్రిశో దదాతీతి, వీప్సాయా అన్యత్ర। వీప్సాయాం తూత్తరేణ సిద్ధమ్।

ఆభ్యుదయికేష్వితి। అభ్యుదయప్రయోజనేషు అగ్న్యాధేయాదిషు అనిష్టేషు భయాదినిమిత్తేషు దానేషు। ప్రాయికం చైతన్మఙ్గలవచనమ్, అన్యత్రాపి హి దృశ్యతే। `అపేతాపోఢముక్తపతితాపత్రస్తైరల్పశః' ఇతి కారకత్వం సమాసక్రియాం ప్రతి పఞ్చభ్యాః కర్మత్వాత్తదభిధాయిత్వాచ్చాల్పశబ్దస్య ద్రష్టవ్యమ్। ఉదీరితం చ---`అల్పా పఞ్చమీ సమస్యతే' ఇతి ।।

సంఖ్యైకవచనాచ్చ వీప్సాయామ్ ।। 5.4.43 ।।

`నిత్యవీప్సయోః' ఇతి ద్విర్వచనే ప్రాప్తే తదపవాదః సస్విధీయతే। కథం తర్హి `ఏకైకశః పితృసంయుక్తామ్' ఇతి శస్ద్విర్వచనయోః సహప్రయోగః? ఛన్దోవదృషయః కుర్వన్తి।

యద్యత్ర పారిభాషికస్యైకవచనస్య గ్రహణం స్యాత్-సర్వేభ్యో బ్రాహ్మణేభ్యో ఘటంఘటం దదాతీత్యత్రాపీ స్యాత్; ఘటశబ్దస్యైకవచనాన్తత్వాదిత్యాలోచ్యాన్వర్థస్యైకవచనస్యాత్ర గ్రహణమిత్యాహ--ఏకోఽర్థ ఉచ్యతే యేనేతి। నన్వేవమపి స దోషస్తదవస్థ ఏవ, ఏకవచనాన్కతస్యైకార్థత్వాత్? ఇత్యత ఆహ-కార్షాపణాదయశ్చేతి। అనేన వృత్తిస్థైకార్థతాఽఽశ్రీయతే, న వాక్యగతేతి దర్శయతి। వృత్తౌ న ఘటాదయో జాతిశబ్దా అనేకార్థా

భవన్తి, జాతియోగస్యైకానేకసాధారణత్వాత్; కిన్త్వభేదైకత్వసంఖ్యాముపాదదతే; కార్షాపణాదయస్తు పరిభాణవచనా అక్తపరిమాణమర్థమాచక్షాణా ఇత్యేకశేషబలాత్ అక్షాః, పాదాః, మాషా ఇతివదేకజాత్యన్వయరహితానేకార్థప్రతీతిః। వృత్తౌ తు విభక్త్యైకశేషయోరభావాత్స ఏవ కేవలోఽక్తపరిమాణోర్థోఽవతిష్ఠతే। అతః కార్షాపణాదయ ఏవోదాహరణమితి జయాదిత్యో మన్యతే।

వామనస్తు `జశ్శసోః శిః' ఇత్యత్రోదాహరిష్యతి--`జసా సహచరితస్య శసో గ్రహణాదిహ న భవతి-కుణ్డశో దదాతి, వనశః ప్రవిశతి' ఇతి। స మన్యతే-జాతిశబ్దోఽపి యదా అర్థప్రకరణాదినా వృత్తావేకార్థీభవతి, భవత్యేవ తదా తతోఽపి శసితి--ద్వయోర్ద్వయోః స్వామీతి। కథం తర్హి--

అవ్రతానామవిద్యానాం జాతిమాత్రోపజీవినామ్।

సహస్రశః సమేతానాం పరిషత్త్వం ************ ।। ఇతి ?

కథం చ న స్యాద్? వీప్సాయా అభావాద్, అకారకత్వాద్, అనేకవచనత్వాచ్చ, అయం హ్యత్రార్థః- ఏవమ్భూతానాం బ్రాహ్మణాం సహస్రస్యాపి పరిషత్త్వం న విద్యత ఇతి? నాయమత్రార్థో యథా త్వమాత్థ, కి తహి ? సహస్రం సహస్రం యే సమేతాస్తేషామప్యేవమ్భూతానాం పరిషత్త్వం నాస్తీతి, తత్ర సమవాయక్రియాయాం కర్తృత్వాద్వీప్సాయాశ్చాభావాచ్చస్ భవతి ।।

ప్రతియోగే పఞ్చమ్యాస్తసిః ।। 5.4.44 ।।

ప్రతినా కర్మప్రవచనీయేనేత్యాది। `ప్రతిః ప్రతినిధిప్రతిదానయోః' ఇతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా, `ప్రతినిధిప్రతిదానే చ యస్మాత్' ఇతి పఞ్చమీ ।

ఆద్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమితి। `తస్యాదిత ఉదాత్తమర్ధహ్రస్వమ్' ఇత్యేతదత్ర లిఙ్గమ్।

ఆపాదానే చాహీయరుహెూః ।। 5.4.45 ।।

సార్థాద్ధీయత ఇతి। `ఓహాక్త్యాగే', కర్మణ్యాత్మనేదమ్, యక్, ఘుమాస్థాదిసూత్రేణేత్వమ్। కథం పునః కర్మసంజ్ఞా, యావతా `కర్తు రీప్సితతమం కర్మ'? న చాత్ర సార్థః కర్తృసంజ్ఞకః, కిన్తు ధ్రువత్వేన వివక్షిత్వాదపాదానసంజ్ఞకః। మా భూత్కర్తృసంజ్ఞా, జహాతి తావత్సార్థో దేవదత్తం యది న జహ్యాదపాయ ఏవ న సంవర్తే త। స్వాతన్త్ర్యోపలక్షణం చ కర్మసంజ్ఞాయాం కర్తృగ్రహణమ్, కర్తృసంజ్ఞా భవతు మా వా భూత్। ఏవం చాపాదనస్యాపి సతః సార్థస్య హానే యత్స్వాతన్త్ర్యం వాస్తవమ్, తదాశ్రయా కర్మసంజ్ఞా భవతి। యద్యేవమ్, మాషేష్వశ్వం బధ్నాతీత్యత్ర కర్మణోఽప్యశ్వస్య వస్తుతో యద్భక్షణే స్వాతన్త్ర్యం తదాశ్రయా మాషాణం కర్మసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి, తస్మాత్కర్మకర్త ర్యత్ర లకారః। కథమిహ డజహాతిరపగమనాయాం వర్త తే? దేవదత్తం సార్థో జహాతి, అపగమయతీత్యర్థః। ఏషైవ చ సార్థస్యాపగమనా యత్ క్షుదుపఘాతాదినా దేవదత్తస్యాపగమనే తత్సమర్థాచరణమ్, యదా తు క్షుధాదినా స్వయమేవాపగచ్ఛతి తదా కర్మకర్తృత్వమ్, తతశ్చ హీయత ఇతి। కోఽర్థ ? స్వయమేవాపగచ్ఛతీత్యర్థః। పునః `కుతోహీయతే'--ఇత్యపేక్షాయాం సార్థేన సమ్బన్ధః।

వికారనిర్దేశ ఇతి। వికృతిర్వికారః, ఇహ తు తద్వేతుత్వాద్యగభిప్రేతః। తత్ర హి ఘుమాస్థాదిసూత్రేణేత్వవిధానాద్ధాతురూపం విక్రియతే। యకా నిర్ద్దేశః-యస్య యకీత్వమస్తి, తస్య గ్రహణార్థమిత్యర్థః। జిహీతేరితి। శ్తిపో జిత్త్వాబావాదీత్వానుపపత్తేర్జిహాతేరితి పఠితవ్యమ్। తిడన్తానుకరణం వా జిహీతేరితి ద్రష్టవ్యమ్।

నైషా పఞ్చమీతి। యదన్తాత్తసిః, నైషా పఞ్చమీత్యర్థః। కిం తర్హి తృతీయేతి। హేతౌ, కరణే వా తృతీయా, తదన్తాద్ `హీయమానపాపయోగాచ్చ' ఇతి తసిరిత్యర్థః। స్వరేణ, వర్ణేన వా వివక్షితాదర్థాద్ధీన ఇత్యర్థః సమ్పద్యతే ।।

అతిగ్రహావ్యథనక్షేపేష్వకతరి తృతీయాయాః ।। 5.4.46 ।।

అతిక్రమ్య గ్రహోఽతిగ్రహ ఇతి। అతిశబ్దోఽత్రాతిక్రమణే వర్త్తతే ఇతి దర్శయతి। అతిశబ్దో హి ససాధనేఽప్యతిక్రమణే దృష్టః, తద్యథా--`తస్మాద్బ్రాహ్మణో రాజన్యవానత్యన్యం బ్రాహ్మణమ్' ఇతి, `న వై దేవా నమస్కారమతి' ఇతి చ। తేన తస్యాతిక్రమణమాత్రే వృత్తిర్న సమ్భవతి। వృత్తేనాతిగృహ్యత ఇతి। బహుష్వాసీనేష్వన్యాతిక్రమేణాయమసావితి విజ్ఞాయత ఇత్యర్థః, తత్ర వృత్తం కారణమ్। చారిత్రేణేతి। `చరేర్వృత్తే హ్రస్వశ్చ వా' ఇతి ణిత్రప్రత్యయః- చరిత్రమ్, చారిత్రమ్ ।।

హీయమానపాపయోగాచ్చ ।। 5.4.47 ।।

ఉదాహరణేషు వృత్తస్య హీయమానేన పాపేన చ యోగః, హేతౌ

కరణే వా తృతీయా, కర్త్తా త్వత్ర బన్ధుజనాదిః। క్షేపస్యావివక్షాయామిత్యాది। కస్మాదేవమిత్యాహ--క్షేపే హీతి ।।

షష్ఠ్యా వ్యాశ్రయే ।। 5.4.48 ।।

నానాపక్షసమాశ్రయో వ్యాశ్రయ ఇతి। తథా చ `హేతుమతి చ' ఇత్యత్ర భాష్యే ప్రయోగః--- వ్యాశ్రితాశ్చ భవన్తి, కేచిత్కంసభక్తా, కేచిద్వాసుదేవభక్తా ఇతి। దేవా ఇత్యాది। అర్జున ఇన్ద్రపుత్రః, కర్ణః సూర్యపుత్రః। షష్ఠీ చాత్రేతి । పక్షశబ్దస్తు తసౌ సతి న ప్రయుజ్యతే: గతార్థత్వాత్, నానాపక్షసమాశ్రయణ ఏవాస్య విధానాత్ ।।

రోగాచ్చాపనయనే ।। 5.4.49 ।।

ప్రవాహికాత ఇతి। ప్రవాహిఘాశబ్దాత్ప్రతీకారాపేక్షయా షష్ఠీ, తదన్తాత్తిసిః, ప్రతీకారశబ్దస్య తు పూర్వవదప్రయోగః।।

అభూతతద్భావే కృభ్వస్తియోగే సమ్పద్యకర్తరి చ్విః ।। 5.4.50 ।।

వార్త్తికకారేణ చ్వివిదావభూతతద్భావగ్రహణం కర్త్తవ్యమిత్యుక్తమ్, తదవశ్యం కర్త్తవ్యమితి మన్యమానః సూత్ర ఏవ ప్రక్షిప్య వయాచష్టే--కారణస్యేతి। ఉపాదానమ్, నిమిత్తమ్, అసమవాయీతి--త్రీణి కారణాని, తత్రోపాదానకారణస్యేత్యర్థః। వికారరూపేణేతి। కారణస్యైవోత్తరమవస్థాన్తరమ్=వికారః, తేన రూపేణ తదాత్మనాఽభూతస్యాజాతస్యాపరిణతస్యేత్యర్థః। తదాత్మనా వికారాత్మనా భావః=జన్మ, పరిణామ ఇత్యర్థః। అనేన కార్యకారణయోరభేదో దశితః। యథా రజ్జుః శిక్యమితి న తత్త్వాన్తరమ్, అథ చ న రజ్జుమాత్రే శిక్యప్రతీతిః। ఏవం హిరణ్యమేవ కుణ్డలమ్, మృదేవ ఘటః, తన్తవ ఏవ పటః, దార్వేవ యూపః। అథ చ న దిహణ్యాదిమాత్రే కుణ్కడలాదిప్రతీతిః, నో ఖలు కుణ్డలం హిరణ్యం న భవతీతి కశ్చిత్ప్రత్యేతి। యది చ కుణ్డలం హిరణ్యం న భవతి, కిం తర్హి? హిరణ్యం పిణ్డః నను సోఽపి పిణ్డః, ఏవం వృత్తమేవం దీర్ఘమితి న కిఞ్చిన హిరణ్యం స్యాత్, తస్మదనువృత్తం కారణమ్, వ్యావర్త్తమానస్త్వవస్థాభేదో వికార ఇతి యుక్తమ్। కుతః పునరయమభూతతద్భావవిశేషో లభ్యతే, న పునరభూత్వా భవనమాత్రం భవన్త్యస్మిన్నేత్రే శాలయ ఇతి ? తచ్ఛబ్దోపాదానాత్। యేన రూపేణ ప్రాగభూతం కారణం తేన రూపేణ తస్య భావోఽభూతతద్భావ ఇతి హి తస్యార్థః, అన్యథాఽభూతభావ ఇత్యేవ వాచ్యమ్। తదపి వా న వక్తవ్యమ్; సమ్పద్యకర్తృత్వాదేవ సిద్ధేః।

యద్వా-జన్మగ్రహణ ఏవ కర్త్తవ్యే `అభూతతద్భావః' ఇతి వచనాద్యథోక్తార్థలాభః, సర్వథా యత్ర ప్రకృతిరేవ వికారరూపతామాపద్యమానా వికారభేదేన వివక్ష్యతే తత్రైవ ప్రత్యయః, తత్రేవ హి దర్శితోఽభూతతద్భావః సమ్భవతి। సమ్పద్యతేః కర్త్రేతి। శబ్దాత్మకస్య ధాతోః స్వరూపేణ కర్త్రా సమ్భన్ధాసమ్భవాదర్థద్వారకమిదమభిధానమ్, సమ్పద్యర్థస్య యః కర్త్తా స

సమ్పద్యకర్త్రేత్యర్థః। అర్థకథన చైతత్, విగ్రహస్తు సమ్పద్యశ్చాసౌ కర్తా చేతి, `పాఘ్రాధ్మాధేట్దృశః శః' అస్మాదేవ నిపాతనాత్సమ్పదోఽపి భవతి। దివాదిత్వాత్ శ్యన్। క్వచిత్తు సమ్పద్యతే కర్త్రేతి। తిఙ్న్తం పఠ్యతే, యః సమ్పద్యతే కర్తా స సమ్పద్యకర్త్రేత్యర్థః। శుక్లీకరోతీతి। ప్రకృతౌ వికారావస్థాం ప్రాప్నువత్యాం వర్తమానాద్వికారశబ్దాత్స్వార్థే చ్విప్రత్యయః, ఇకారః `వేరపృక్తస్య' ఇతి సామాన్యగ్రహణార్థః। చకారస్తు తదవిధాతార్థః, ప్రకృతేరన్తోదాత్తార్థశ్చ। వకారస్య `వేరపృక్తస్య' ఇతి లోపః, `అస్య చ్వౌ' ఇతీత్వమ్, `ఊర్యాదిచ్విడాచశ్చ' ఇతి నిపాతత్వేనావ్యయత్వాత్సోర్లుక్।

నాత్ర ప్రకృతిర్వివక్షితేతి। ప్రకృతివివక్షాయామేవాభూతతద్భావః సమ్భవతీత్యుక్తమ్।

అభూతతద్భావసామర్థ్యక్షితేతి। యో వికారరూపేణాభూతః సన్ వికారాత్మనా భవతి, స నియోగత స్తేన రూపేణ సమ్పద్యమానః సమ్పద్యకర్తా భవతీత్యేతత్సామర్థ్య యద్రూపాన్తరేణ సమ్పద్యతే న తదవశ్యం కర్తృసంజ్ఞమేవ భవతీత్యభిప్రాయేణాహ--కారకాన్తరసమ్పత్తౌ మా భూదితి। అదేవగృహే దేవగృహే సమ్పద్యత ఇతి। అదేవగృహే ప్రాగభూద్యో వృక్షాదిః, స ఇదానీం తస్మిన్ప్రదేశే దేవాలయీభూతే దేవాగృహే సమ్పద్యత ఇత్యర్థః। ఉదాహరణదిక్చేయం వృత్తికారేణ దర్శితా। కృభ్వస్తియోగాభావాద్వినైవాత్ర చ్విః ప్రసజ్యతే। తస్మాదదేవ గృహే దేవగృహే భవతీతి ప్రత్యుదాహార్యమ్। అత్ర వృక్షాదేః సమ్పత్తిం ప్రత్యధికరణస్యాప్యదేవగృహస్యాభూతతద్భావోఽస్త్యేవ; తస్య ప్రాగదేవగృహస్యాపి సమ్ప్రతి దేవగృహత్వేన పరిణామాత్। ఏవం హి వృక్షాదేస్తదాధారవిశిష్టతయాఽభూతతద్భావో యద్యపి వస్తుతః సమ్పద్యకర్తృత్వమపి దేవగృహస్యాస్తి, తథాపి న తద్వివక్షితమ్, కిం తహి? ఆధారభావ ఏవేతి భవత్యుదాహరణమ్। నను చైవం సతి సుక్లీకరోతీత్యత్రాపి న స్యాద్, అత్రాపి హి కారనాన్తరస్య కర్మణః సమ్పత్తిః, న కర్తుః? అస్యత్ర విశేషః, కర్మవయాపారోపసర్జనం కర్తృవ్యాపారం కరోతిరాహ, కర్మవ్యాపారశ్చ సమ్పత్తిః--శుక్లం కరోతీతి, కోఽర్థ? శుక్లం సమ్పద్యమానం సమ్పాదయతీత్యర్థః। తతశ్చ సమ్పద్యకర్తృత్వమస్మిన్ప్రయోగే శబ్దేనైవోపాత్తమ్। ఇతరత్ర తు వృక్షాదేరేవ సమ్పద్యకర్తృత్వం శాబ్దమ్, దేవగృహస్య త్వార్థమ్। ఆధారభావ ఏవ తు శాబ్ద ఇతి న కశ్చిద్ దోషః। ఇహ తర్హి కథం సమాపీభవతి, అభ్యాశీభవతి, అన్తికీభవతీతి? కథం చ న స్యాత్ ? న హ్యసమీపం సమీపం భవతీత్యత్రార్థః, కిం తర్హి? అసమీపే స్థితం సమీపే స్థితం భవతీతి? తాత్స్థ్యాత్తాచ్ఛబ్ద్యం భవిష్యతి ।।

అరురమనశ్చక్షుశ్చేతోరహోరజసాం లోపశ్చ ।। 5.4.51 ।।

అత్ర సర్వవిశేషణసమ్బన్ధాదిత్యాది। యది త్వభూతతద్భావాదీనాం విశేషణానాం మధ్యేఽన్యతమం న సమ్బధ్యతే, తతశ్చ్వేరపి విధ్యర్థమేతత్స్యాత్। యతస్తు సర్వాణి విశేషణాని సమ్బధ్యన్తే, తతో లోపమాత్రమేవన న ప్రాప్నోతీతి తదర్థ వచనమ్, న చ్వేర్విధానార్థమ్। `చ్విశ్చ ప్రత్యయః' ఇతి తు పూర్వేణైవ విహితస్య చ్వేరనువాదః కృతః, తత్సన్నియోగశిష్టత్వం లోపస్య దర్శయితుమ్। యది పునవిశేషవిహితేన బాధా మా భూదితి చ్విరప్యనేన విధీయేత, తత ఉన్మనీకరోతీత్యాదావనేన ప్రత్యయో న స్యాద్; గ్రహణవచా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిప్రతిషేధాత్। తతశ్చైతత్సన్నియోగశిష్టో లోపో న స్యాత్, పూర్వేణ తు కేవల ఏవ చ్విః స్యాత్। తస్మాత్పూర్వేణ విహితే చ్వౌ పరతోఽరుఃప్రభృతీనాం లోపో భవతీత్యేవ సూత్రార్థః। పూర్వేణైవ చ కేవలేభ్యస్తదన్తాచ్చ చ్విర్భవతి ।।

విభాషా సాతి కార్త్స్న్యే ।। 5.4.52 ।।

యది ప్రకృతిః కృత్స్నా వికారతామాపద్యత ఇతి। అభూతతద్భావవిషయం కార్త్స్న్యమాశ్రీయత ఇతి దర్శయతి--విభాషాగ్రహణం చ్వేః ప్రాపకమితి। వికల్పార్థస్యాప్యస్య ప్రాపయితవ్యాన్తరాభావాత్। నను వాక్యం ప్రాపయితవ్యం స్యాత్? తత్రాఽఽహ-ప్రత్యయవికల్పస్తితి। అపర ఆహ--అనేకార్థత్వాన్నిపాతానాం సముచ్చయోఽర్థః।

విభాషాగ్రహణం చ్వేః ప్రాపకమితి। విభాషాశబ్దస్తు నిపాతో న భవతి, `ద్వయోర్విభాషయోర్మధ్యే' ఇతి విభక్తేర్దర్శనాత్, కిం తహి? `గురోశ్చ హలః' ఇత్యకార ప్రత్యయాన్తః--విభాష్యతే వికల్ప్యతే ఇతి విభాషేతి ।।

అభివిధౌ సమ్పదా చ ।। 5.4.53 ।।

స తు కృభ్వస్తిభిరేవ యోగే భవతీతి। విభాషాగ్రహణస్య వికల్పార్థత్వాత్స్వశాస్త్రేణైవ చ్విర్భవతీతి సమ్పదాయోగే తస్యాప్రసఙ్గాత్। స్పష్టీకృతం చైతత్పూర్వగ్రన్థే।

విభాషాగ్రహణానువృత్తేశ్చ్విరప్యభ్యనుజ్ఞాయత ఇతి। సముచ్చయార్థే తు తస్మిన్ననేనైవ చ్విర్భవన్సమ్పదాపి యోగే స్యాద్, అభ్యనుజ్ఞాయ ఇతి చానుపపన్నం స్యాత్। అథేతి। ఉభయత్ర వ్యాప్తిసమ్భవాత్ప్రశ్నః। సర్వా ప్రకృతిరితి। ప్రకారకార్త్స్న్యే ఽత్ర సర్వశబ్దః, యథా--సర్వానీన్నో భిక్షురితి। యథాస్యాం సేనాయామిత్యాది। అత్రాపి ప్రకారకార్త్స్న్య ఏవ సర్వశబ్దః, ఖఙ్గప్రాసాదీనామశేషాణాం సస్త్రాణామేకదేశేనాప్యగ్న్యాత్మభావో ఽత్ర వివక్షితః, న త్వేకస్యా అపి సస్త్రవ్యక్తేః సర్వాత్మనా వికారరూపాపత్తిః। ఏవం వర్షాసు లవణమిత్యత్రాపి। కార్త్స్న్య త్విత్యాది। యత్రైకస్యాపి ద్రవ్యస్య సర్వాత్మనా వికారరూపాపత్తిః, న కశ్చిదవయవః పరిహీయతే, తత్ర కార్త్స్న్యం భవతి। తస్మాదర్థభేదాదుభయముక్తమ్, న త్వేకత్రైవాన్యతరత్ర సమ్పదో గ్రహణం కృతమితి ॥

తదధీనవచనే ॥ 5.4.54 ॥

స్వామిసామాన్యమిత్యాది। ఇహ `అధిరీశ్వరే' ఇతి అధిశబ్దస్య కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా తేన యోగే `యస్మాదధికం యస్య చేశ్వరవచనమ్' ఇతి ఈశ్వరవాచినః సప్తమీ, ఈశ్వరశ్చేశితవ్యాపేక్షః। అధిశబ్దశ్చాయం శౌణ్డాదిషు పఠ్యతే ఇతి సప్తమీసమాసః, తతో ఽధ్యుత్తరపదలక్షణః ఖః, తత్ర కృతే బ్రహ్మదత్తాధీనాః పఞ్చాలా ఇతి సామానాధికరణ్యదర్శనాదధిశబ్ద ఈశితవ్యసామాన్యభిధాయీ, పఞ్చాలాదయస్తు తద్విశేషవచనా ఇతి గమ్యతే; తతశ్చ స్వామిసామాన్యమ్, ఈశితవ్యసామాన్యం చ తదధీతశబ్దేనోచ్యతే, తత్ర స్వామిసామాన్యం ప్రకృత్యర్థః, సామాన్యం చ విశేషోపలక్షణార్థమితి విశేషవాచిభ్యః ప్రత్యయో విజ్ఞాయత ఇత్యాహస్వామివిశేషవాచిన ఇతి ॥

దేయే త్రా చ ॥ 5.4.55 ॥

బ్రాహ్మణత్రాకరోతీతి। స్వరాదిష్వయం త్రాన్తః పఠితవ్యః, తేనావ్యయత్వాత్సోర్లుక్। అపర ఆహ- -తత్రైవ `చవ్యర్థాశ్చ' ఇతి పఠ్యతే, తత్ర బహువచననిర్దేశాదచ్వ్యర్థస్యాపి త్రాప్రత్యస్య సాహచర్యేణ పరిగ్రహాదవ్యయత్వమితి।

రాజసాద్భవతి రాష్ట్రమితి। పూర్వేణ సాతిరేవ భవతి ।।

## దేవమనుష్యపురుషపురుమర్త్యేభ్యో ద్వితీయాసప్తమ్యోర్బహులమ్ ।। 5.4.56 ।।

సాతీతి నివృత్తమితి। పూర్వసూత్రే చానుకృష్టత్వాత్ `కృభ్వస్తియోగే' ఇతి న సమ్బధ్యత ఇతి తదర్థమత్ర స్వరితత్వం కర్త్తవ్యమ్। స్వరితే సతి నాధికార ఇత్యయం చ పక్ష ఆశ్రయణీయః। మణ్డూకప్లుత్యాఉత్తరత్ర సమ్బన్ధః। `సమ్పదా చ' ఇత్యేతత్తు సర్వథైవం నివృత్తత్వాన్న సమ్బధ్యతే ।।

## అవ్యక్తానుకరణాద్ ద్వ్యజవరార్ద్ధాదనితౌ డాచ్ ।। 5.4.57 ।।

యత్ర ధ్వనావిత్యాది। యద్యప్యనుకార్యమేవ రూపమనుకరణే వర్ణవిశేషరూపేణ ప్రకాశతే, తథాపి `అవ్యక్తానుకరణస్యాత ఇతౌ' ఇత్యనుకరణస్థస్యాచ్ఛబ్దస్య పరరూపం విధత్తే। ధ్వనిమాత్రసామ్యేన తు తస్యానుకరణ ముచ్యతే। అవరశబ్దోఽపకర్షే ఇతి। అపకర్షః=న్యూనతా, ప్రవృత్తినిమిత్తకథనం చైతత్, అపకృష్టం త్వవరశబ్దస్యార్థః। యస్యాపకర్షే క్రియమాణే ఇత్యాది। అత్రాపకర్షః=విభాగః, సమప్రవిభాగేఽర్ద్ధశబ్దః, అవరత్వం చాచ్కృతమేవ, ద్వ్యచ్సన్నిధానాత్। యస్మిన్విభజ్య నిరూప్యమాణే సుష్ఠు న్యూనమపి అల్పమపి అర్ధ ద్వ్యచ్ఛబ్దవత్సమ్పద్యతే న తతో న్యూనమ్, అధికం తు సమ్భవతు మా వా భూత్, తద్ ద్వ్యజవరార్ద్ధమిత్యర్థః. యస్యేత్యాది। యది త్వకృతే ద్విర్వచనే యస్య ద్వ్యజవరార్ద్ధతా తతో డాజ్ భవతీతి విజ్ఞాయతే, తదా పటచ్ఛబ్దాద్డర్న స్యాదితి భావః।

నన్వేధం సతి డాచి పరభూతే తదాశ్రయే ద్విర్వచనే ద్వ్యజవరార్ధ్తా భవతి, తస్యాం చ సత్యం కడాచా భవితవ్యమితీతరేతరాశ్రయత్వం ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ--డాచి బహులమితీత్యాది। సత్యం పరసప్తమ్యాం స్యాదేష దోషః; విషయసప్తమీ త్వేషా, తతో న దోష ఇత్యర్థః। ఉదాహరణే పరభాగస్య టచిలోపః, `నిత్యమామ్రేడితే డాచి' ఇతి పూర్వతకారస్య పరదేశ్చ పకారస్య పరరూపమ్--ఏకం పకారః, ద్వితీయ ఉదాహరణే దకారః।

దృషత్కరోతీతి। వ్యక్తానుకరణమేతత్, ప్రకరణాదినా చానుకరణత్వానుగతిః। ఖరటఖరటాకరోతీతి। ఖరటదిత్యస్య ద్విర్వచనాది పూరవవత్। `ద్వ్యజర్ధాత్' ఇత్యుచ్యమానేఽత్ర న స్యాత్, న హ్యత్రార్ధ్దం ద్వ్యచ్కమ్, కిం తర్హి? త్ర్యచ్కమ్। అవరగ్రహణే తు సతి భవతి; న్యూననివృత్త్యర్థత్వాదవరశబ్దస్య। పటితి కరోతీతి। `అవ్యక్తానుకరణస్యాత ఇతౌ' ఇతి అచ్ఛబ్దస్య పరరూపత్వమ్। తదత్ర స్యాద్, డాజన్తస్య సతిత్వం స్యాదితి శబ్దమనుచ్చార్య కరోతిరన్తరః స్యాత్, ఇతిశ్చ, తతః పరః ఏకాచ్త్వాదస్య ప్రత్యయస్వరేణైవ సిద్ధముదాత్తత్వమ్, `లోహితాదిడాజ్భ్యః' ఇత్యత్రాపి `డాభ్యః' ఇత్యుచ్యమానేఽపి న కశ్చిద్దోషః।

ఇడాయాం డాశబ్దోఽనర్థకః, `నాభా పృథివ్యాః' ఇత్యాదౌ సువాదేశస్యాపి డాశబ్దస్యాగ్రహణమ్; ఛన్దసి తతః క్యపోఽదర్శనాత్, తస్మాన్నార్థశ్చకారేణ ? తత్రాహ--చకార ఇత్యాది। పటపటా అసీతి స్థితే `తిఙ్ఙతిఙః' ఇతి నిఘాతః, ఏకాదేశః। అత్రాసతి చకారే `స్వరితో వానుదాత్తేఽపదాదౌ' ఇతి పక్షే స్వరితః స్యాత్। చిత్కరణసామర్థ్యాత్తు చిదచితోరేకాదేశస్య పూర్వ ప్రత్యన్తవద్భావాచ్చిత్స్వరేణాన్తోదాత్త ఏవ భవతి।

స స్వార్థికో విజ్ఞేయ ఇతి। అర్థాన్తరస్యాభావాత్। స్వార్థే తు యకారోఽస్మాదేవ నిపాతనాద్విజ్ఞేయః ।।

కృత్రో ద్వితీయతృతీయశమ్బబీజాత్ కృషౌ ।। 5.4.58 ।।

కృషావభిధేయాయామితి। కస్యాభిధేయాయామ్? ద్వితీయాదిశబ్దానాం డాజన్తానాం కృఞ్చ।
తద్దర్శయతి--ద్వితీయం కర్షణం విలేఖనం కరోతీత్యర్థ ఇతి। ప్రతిలోమం కర్షతీత్యర్థం ఇతి।
శమ్బశబ్దస్యాత్ర ప్రాతిలోమ్యే వృత్తిః, కృఞ్చ కర్షణే। సహ బీజేనేతి। బీజశబ్దస్య
బీజావాపసహితే విలేఖనే వృత్తేరయమర్థో భవతి ॥

సఙ్ఖ్యాయాశ్చ గుణాన్తాయాః ॥ 5.4.59 ॥

సఙ్ఖ్యావాచినః శబ్దస్యేతి। ఏతేన సఙ్ఖయ్యా ఇత్యస్య వష్ఠ్యన్తతాం దర్శయతి। గుణాన్తేతి।
వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః, అన్తశబ్దశ్చ సమీపవచన ఇత్యాహ--గుణశబ్దోఽన్తే సమీప ఇతి।
అన్తశబ్దస్య సఙ్ఖ్యాయా ఇత్యేతదపేక్షమాణస్యాపి సమ్బన్ధిశబ్దస్య నిత్యసాపేక్షత్వాత్సమాసః,
నిపాతనాచ్చ సప్తమ్యన్తస్యాపి తస్య పరనిపాతః। యత్రేత్యనేన ప్రకృతిర్నిర్దిశ్యతే। సేత్యాదినా
ప్రకృతిసఙ్ఖ్యా। గుణాన్తేత్యుచ్యతే। సఙ్ఖయాశబ్దస్యాన్తే గుణశ్బదో యస్యాః సా తథోక్తా। అత్రాపి
గమకత్వాత్సమాసః। తాదృశాదితి। సఙ్ఖ్యాశబ్దసమీపవత్తిగుణశబ్దాదిత్యర్థః। అన్తశబ్దశ్చాయం
నియతమేవ పరత్వవిశిష్టం సామీప్యమాచష్టే, న సామీప్యమాత్రమ్। తేన గుణవిశతిరిత్యాదౌ
పూర్వభూతే గుణశబ్దేఽతిప్రసఙ్గో నోద్భావనీయః। అనభిధానాద్వాఽత్ర ప్రత్యయాభావః।
ద్విగుణం విలేఖనం కరోతి క్షేత్రస్యేతి। అత్ర విలేఖనశబ్దస్య కృదన్తస్య
ప్రయోగాత్కృద్యోగదలక్షణా షష్ఠీ క్షేత్రాద్భవతి। ఉత్పన్నే తు తద్ధితే తదభావాద్ ద్వితీయైవ
భవతి।

అథైవం కస్మాన్న వ్యాఖ్యాయతే--సఙ్ఖ్యాయతే-సఙ్ఖయాయా ఇతి పఞ్చమీ,
అన్తశబ్దోఽవయవవచనః, సఙ్ఖయావాచినః పరో యో గుణశబ్దస్తదన్తాయాః ప్రకృతేరితి ?
ఉచ్యతే; ఏవం హి సతి గుణాన్తాయా ఏవ సఙ్ఖ్యాయా ఇతి విశేషణం స్యాత్, న గుణశబ్దస్య
సమాసే గుణభూతస్య। ఏవం తర్హి మా బూదన్తగ్రహణమ్, సఙ్ఖ్యాయా గుణాదిత్యేవాస్తు,
వ్యధికరణే చ పఞ్చమ్యౌ-- సఙ్ఖ్యాయాః పరో యో గుణశబ్దస్తస్మాదితి? ఏవమపి వాక్యే ప్రసఙ్గః--
పఞ్చ గుణాన్కరోతీతి, విపర్యయశ్చ సమ్భావ్యేత---గుణశబ్దాత్పరా యా సఙ్ఖ్యా తదన్తాదితి।
ఏవం తర్హి సఙ్ఖ్యాదేర్గుణాదిత్యేవాస్తు? సత్యమ్; తథా తు న కృతమిత్యేవ, ప్రత్యుత యథాన్యాసే
ద్విగుణభాగం క్షేత్రం కరోతీత్యత్రాపి ప్రసఙ్గః ॥

సమయాచ్చ యాపనాయామ్ ।। 5.4.60 ।।

సమయాకరోతీతి। `అద్య మే పారవాశ్యం శ్వః పరశ్వో వాస్య సమయః' ఇత్యేవం యో బహుషు దివసేషు అతివర్త్తతే స ఏవముత్యతే। సమయం కరోతీతి। సమయః=నియమః, సఙ్గమో వా--సమయనం సమయ ఇతి ।।

సపత్త్రనిష్పత్త్రాదతివ్యథనే ।। 5.4.61 ।।

పతత్యనేనేతి పత్త్రమ్=శరాణాం పుఙ్ఖగతో బర్హః। సపత్త్రం శరమితి। సహ పత్త్రేణ వర్త్తత ఇతి। సపత్త్రః, ఆపుఙ్ఖాన్మృగశరీరే శరం ప్రవేశయతీత్యర్థః। నిష్పత్త్రాకరోతీతి। నిర్గతం పత్త్రమస్మాన్నిష్పత్త్రం మృగం కరోతీతి। యథాస్య శరీరే పుఙ్ఖప్రదేశోఽపి న లగతి, తథా శరం శరీరాన్నిష్క్రామయతీత్యర్థః।

సపత్త్రం వృక్షమితి। పత్త్రాణి=పర్ణాని। జలసేచనత ఇతి। `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి తృతీయాసమాసః। భూమిశోధక ఇతి। `నిత్యం క్రీడాజీవికయోః' ఇతి జీవికాయాం షష్ఠీసమాసః ।।

నిష్కులాన్నిష్కోషణే ।। 5.4.62 ।।

నిష్కులాకరోతీతి। నిష్కోశితం కులమన్తరవయవానామస్మాదితి బహుప్రీహౌ డాచ్ ।।

సుఖప్రియాదానులోమ్యే ।। 5.4.63 ।।

ఆరాధ్యచిత్తానువర్తనమితి। ఆరాధ్యాః=స్వామ్యాదయః, తేషామిష్టానిష్టకరణాకరణాభ్యాం యచ్చిత్తస్యానువర్త్_నమ్= ఆరాధనం తదానులోమ్యమ్। ప్రియ కరోత్యౌషధపానమితి। ప్రీతిః=ప్రియమ్, ఘఇర్థే కః।

దుఃఖాత్ప్రాతిలోమ్యే ।। 5.4.64 ।।

చిత్తపీడనమితి। స్వామ్యాదేర్యదనిష్టస్యాచరణేన ఇష్టస్యాకరణేన వా చిత్తస్య పీడనం తత్ప్రాతిలోమ్యమ్ ।।

శూలాత్పాకే ।। 5.4.65 ।।

శూలం కరోతి కదన్నమితి। శూలమ్=ఉదరతోదః, కుత్సితమన్నం కదన్నమ్ ।।

సత్యాదశపథే ।। 5.4.66 ।।

సత్సు సాధు సత్యమ్, ప్రాగ్ఘితీయే యతి ప్రాప్తేఽస్మాదేవ నిపాతనాద్యః అన్తోదాత్తో హి సత్యశబ్దః--సత్యేనోత్తభితా భూమిః, ఋతం చ సత్యం చేతి। శపేరథః శపథః,

భాణ్డమ్=రత్నాదిద్రవ్యజాతమ్। తథ్యమితి। తథైవ=తథ్యమ్, `పాదార్ఘాభ్యాం చ' ఇతి చకారస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాత్స్వార్థే యత్ ।।

మద్రాత్పరివాపణే ।। 5.4.67 ।।

పరివాపణమితి। కర్మవ్యాపారమాత్రవాచినో వపేర్ణ్యేతుమణ్ణిచి ల్యుట్, మాఙ్గల్యం ముణ్డనం కరోతీత్యర్థః, చోలదీక్షాదౌ। భద్రాచ్చేతి వక్తవ్యమితి। మద్రాదిత్యర్థగ్రహణమితి తు వ్యాఖ్యానే మఙ్గలాదిభ్యోఽపి స్యాత్।

సమాసాన్తాః ।। 5.4.68 ।।

అవయవవచనోఽన్తశబ్ద ఇత్యాహ-అవయవా ఏకదేశా ఇతి। సమీపవచనస్తు న గృహ్యతే; ప్రత్యయపరత్వేనైవ సిద్ధత్వాత్। అవయవవచనం చాన్తశబ్దమాశ్రయతా సమాసార్థాదుత్తరపదాదకృత ఏవ సమాసే సమాసాన్తా భవన్తీత్యుక్తం భవతి। ఏవం హి తే సమాసస్యైకాదేశా భవన్తి, యది ప్రాగేవ తాన్ప్రత్యయాన్కృత్వా తదన్తేన సమాసః క్రియతే। తథా చ `న కపి' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి--`సమాసార్థే హ్యుత్తరపదే కపి కృతే పశ్చాత్సమాసేన భవితవ్యమితి। యే పునరత్ర పక్షే దోషాస్తే జయాపూన్త్రే ఏవ ప్రతివిహితాః।

అధిరాజమ్, ఉపరాజమితి। విభక్త్యర్థే సామీప్యే చావ్యయీభావః, `అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః' `అనశ్చ' ఇతి టచ్। ద్విపురీతి। సమాహారద్వన్ద్వః। `ఋక్పూరబ్ధూః' ఇత్యకారః। కోషశ్చ నిషచ్చ కోషనిషదమ్, స్రుక్చ త్వక్ చ స్రుక్త్వచమ్-ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమాహారే' ఇతి టచ్। విగతో ధురః, ప్రగతో ధుర ఇతి। ప్రాదిసమాసః। తత్పురుషే తుల్యార్థేత్యేష స్వరో భవతీతి। పూర్వపదప్రకృతిస్వరః, పూర్వపదం చాత్ర `నిపాతా ఆద్యుదాత్తాః', `ఉపసర్గాశ్చాభివర్జమ్' ఇత్యాద్యుదాత్తమ్, ఉచ్చైర్నీచైః- శబ్దౌ స్వరాదిష్వన్తోదాత్తౌ పఠితౌ। అథ సమాసగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా `బహువ్రీహౌ

సంఖ్యేయే,' `తత్పురుషస్యాఙ్గులేః', `అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః' `ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్' ఇతి ప్రాయేణ సమాసవిశేషగ్రహణమస్తి? యత్రాపి నాస్తి తత్రాపి సఙ్ఘాత ఏవ గృహ్యతే, యథా `అచ్ ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నః' ఇతి। యత్ర తర్హ్యేతదుభయం నాస్తి `ఋక్పూరబ్ధూః' ఇత్యాదౌ, సమాసగ్రహమమితి ।।

న పూజనాత్ ।। 5.4.69 ।।

యాన్ శబ్దానుపాదాయేతి। పూజనవచనాత్సమాసాన్తో న భవతీత్యయమర్థో న భవతి; పరిగణితాభ్య ఏవ ప్రకృతిభ్యః సమాసాన్తవిధానాత్। తత్ర చ పూజనార్థస్య కస్యాచిదభావాత్, అభావే ప్రతిషేధానుపపత్తేః। సురాజేత్యాదౌ ప్రాదిసమాసః ।

పూజాయాం స్వలతిగ్రహణమితి। పూజనగ్రహణమపి కర్త్తవ్యమేవ, అవక్షేపణే అతిక్రమణే చ వర్త్తమానయోః స్వత్యోర్గ్రహణం మా భూదితి। ప్రాగ్బహువ్రీహిగ్రహణం చేతి। `వహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః' ఇత్యతః ప్రాగయమధికార ఇతి వక్తవ్యమిత్యర్థః।

కిమః క్షేపే ।। 5.4.70 ।।

కిరాజేతి। `కిం క్షేపే' ఇతి సమాసః। కస్య రాజా కిరాజ ఇతి। ప్రశ్నేఽత్ర కింశబ్దః।

`క్షేపే' ఇతి శక్యమాకర్త్తుమ్, కస్మాదత్ర న భవతి--లక్షణప్రతిపదోక్తయోః ప్రతిపదోక్తస్యైవ గ్రహణమితి? కశ్చిదాహ--క్షేపగ్రహణేనైజ్ఞాపయతి--ఇయమిహ పరిభాషా నాపతిష్ఠత ఇతి, తేన నిన్దితా ధూరస్య శకటస్య కింధూః శటకమితి బహువ్రీహావపి ప్రతిషేధః సిద్ధో భవతీతి। తద్భాష్యవిరోధాదుపేక్ష్యమ్। తస్మాద్విస్పష్టార్థం క్షేపగ్రహణమ్ ।।

బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణాత్ ।। 5.4.73 ।।

`బహువ్రీహౌ' ఇతి సుబ్వ్యత్యయేన పఞ్చమ్యర్థే సప్తమీ। తస్యేదం గ్రహణమితి। తస్యైవ సంఖ్యేయే వృత్తేః। యోఽపి వార్థే వర్త్తతే-ద్విత్రాః, పఞ్చషా ఇతి, యోఽపి ,సుజర్థే-ద్విదశాస్త్రిదశా ఇతి; తావుభావపి సంఖ్యేయ ఏవ వర్త్తతే; సంఖ్యేయస్యైవ వార్థస్య సుజర్థస్య చాభిధానాత్। ఉపదశా ఇత్యాదౌ టిలోపః। ఉపవింశా ఇత్యత్ర `తివింశతేర్డితి' ఇతి తిలోపః ద్వయోరకారయోః `అతో గుణే' పరరూపత్వమ్।

సంఖ్యేయ ఇతి శక్యమవక్తుమ్। ఇహ కస్మాన్న భవతి---చిత్రగురితి? నత్రివయుక్తన్యాయేన బహుగణప్రతిషేధాత్తత్సదృశవిజ్ఞానే సతి సంఖ్యోత్తరపదో బహువ్రీహిర్గ్రహీష్యతే। స్యాదేతత్--వైపుల్యవచనోఽపి బహుశబ్దోఽస్తి, న సంఖ్యాపదమేవ, గణశబ్దోఽపి సఙ్ఘవచనోఽప్యస్తి, తస్మాదశక్యం బహుగణసాదృశ్యేన సంఖ్యోత్తరపదం గ్రహీతుమితి ? తన్న; పరస్పరసాహచర్యాత్సంఖ్యాపదయోరేవ పర్యుదాసాత్। తస్మాత్ ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽపి సమాససమ్భవాత్సాదృశ్యస్య చానవస్థితత్వాత్ సంఖ్యేయగ్రహణం కృతమ్। ఉపబహవః, ఉపగణా ఇతి। అనియతప్రచయవచనయోరపి బహుగణశబ్దయోరర్థప్రకరణాదినా యదా విశిష్టేష్వేవ దశాదిషు వృత్తిస్తదా తత్సమీపగతా నవాదయ ఉపబహవ ఇత్యవిరుద్ధం బహువచనమ్। అత్రేతి। ఉపగణా ఇత్యత్ర స్వరే విశేష ఇతి। డచి సత్యన్తోదాత్తత్వం స్యాత్, తస్మి, తస్మిన్త్వసతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణాద్యుదాత్తత్వమేవ భవతి।

సంఖ్యాయాస్తత్పురుషస్యేతి। తత్పురుషస్యావయవభూతం యత్సంఖ్యావాచ్యుత్తపరపదం తస్మాదిత్యర్థః। నిస్త్రిశాద్యథమితి। ఆదిశబ్దః ప్రకారే, అవ్యయాదయః సంఖ్యాన్తాస్తత్పురుషా నిస్త్రింశప్రకారాః। గోవింశతిరిత్యాదౌ న భవతి। నిస్త్రిశానివర్షాణీతి। త్రింశల్లాక్షణాయాః సంఖ్యాయా నిర్గతాని అధికానిం ఏకత్రింశదాదీనీత్యర్థః। నిర్గతస్త్రిశతోఽఙ్గులిభ్య ఇతి। తతోఽపి దీర్ఘతర ఇత్యర్థః। రూఢిశబ్దస్యేయం యథాకథఞ్చిద్వ్యుత్పత్తిః।

డచశ్చిత్కరణం స్వరార్థమ్; అన్యథా సమాసార్థాదుత్తరపదాత్ప్రత్యయే కృతే పశ్చాద్బహువ్రీహౌ సతిశిష్టః పూర్వపదప్రకృతిస్వరః స్యాత్। ఇదమేవ చిత్కరణం లిఙ్గమ్-సమాసార్థాదుత్తరపదాత్సమాసాన్తే కృతే పశ్చాత్సమాసః ఇతి, అన్యథా ప్రత్యయస్వర ఏవ

సతిశిష్టః స్వరః స్యాత్। యస్తు మన్యతే--`కృతే సమాసే సమాసాన్తగ్రహణసామర్థ్యాచ్చాగమవత్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే' ఇతి, తస్యాపి జ్ఞాపకార్థం చిత్కరణమ్; స్వరవిధేః ప్రాగేవ సమాసాన్తో భవతీతి। తేన మహాధురి ఇత్యాదౌ బహువ్రీహిస్వరో భవతి ।।

ఋక్పూరబ్ధూఃపథామానక్షే ।। 5.4.74 ।।

సామర్థ్యాదితి। ధుర ఏవాక్షేణ సమ్బన్ధోఽస్తి, నేతరేషామిత్యేతత్సామర్థ్యమ్। ఏతద్విశేషణమితి। `అనక్షే' ఇత్యత్రోత్తరపదార్థ ఏతదా ప్రత్యవమృశ్యతే, అత ఏవాహ--అక్షసమ్బన్ధినీ యా ధూరితి। సూత్రే త్వక్షస్య ధూరపేక్షయాఽధికరణత్వాదనక్ష ఇతి సప్తమీ। చక్రసమ్బద్ధః కాష్ఠవిశేషో రథాద్యవయవః=అక్షః, తత్సమ్బన్ధినీ ధూస్తస్యాం న భవతీత్యర్థః। యది త్వక్షే సమాసార్థే న భవతీతి విజ్ఞాయేత, ఇహైవ ప్రతిషేధః స్యాత్-దృఢా ధూరస్య దృఢధూరక్ష ఇతి, ఇహ తు న స్యాద్--అక్షస్య ధూరక్షధూరితి। అథాప్యేవం విజ్ఞాయేత--అక్షే పూర్వపదే న భవతీతి, ఏవమపీహైవ ప్రతిషేధః స్యాద్--అక్షధూరితి, ఇహ తు న స్యాద్దృఢధూరక్ష ఇతి। తస్మాద్వ్యాప్తిన్యాయా దుక్త ఏవార్థో న్యాయ్యః। అర్ధర్చ ఇతి। `అర్ధ నపుంసకమ్' ఇతి సమాసే `అర్ధర్చాః పుంసి చ' ఇతి పుంల్లిఙ్గత్వమ్। బహ్వృచ ఇతి। బహువ్రీహిః। లలాటపురమ్, నాన్దీపురమితి। షష్ఠీసమాసౌ। పరవల్లిఙ్గతా తు న భవతి, లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య। యద్యప్యకారాన్తేన పురశబ్దేన సమాసే కృతే ఏతత్సిద్ధ్యతి, తథాపి వ్యఞ్జనాన్తేన సమాసే తస్య శ్రవణం మా భూదితి పూర్వగ్రహణమ్, ద్వీపం సమీపమితి। ద్విర్గతా ఆపోఽస్మిన్నితి బహువ్రీహిః, `ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఇత్' ఇతీత్వమ్। రాజధురాదయః షష్ఠీసమాసాః। మహాధురి ఇతి। బహువ్రీహిః, `స్త్రియాః పుంవత్' ఇతి పుంవద్భావః, `ఆన్మహతః' ఇత్యాత్వమ్।

అనృచో మాణవక ఇత్యాది। ఋగన్తస్య బహువ్రీహేర్నఞ్పూర్వస్య మాణవక ఏవాభిధేయే ప్రత్యయ ఇష్యతే, తథా బహుపూర్వపదస్య చరణాఖ్యాయామేవేత్యర్థః। అనృక్కం సామ, బహ్వృక్కం సూక్తమితి। `శేషాద్విభాషా' ఇతి కప్, `చోః కుః' ఇతి కుత్వమ్ ।।

అచ్ ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్నః ।। 5.4.75 ।।

ప్రతిసామమిత్యాదౌ ప్రాదిసమాసః, బహువ్రీహిః, అవ్యయీభావశ్చ యథాసమ్భవం వేదితవ్యాః।

కృష్ణోదక్పాణ్డుర్వాయా ఇతి। కృష్ణాదిశబ్దాః పూర్వే యస్యాస్తస్యా భూమేరచ్ ప్రత్యయః స్మృతః। కృష్ణా భూమిరస్మిన్ కృష్ణభూమో దేశః, ఉదీచీ భూమిరస్మిన్నుదగ్భూమో దేశః। కః పునసౌ పృథివ్యా దక్షిణసీమా? భూమిశబ్దో వా తద్విశేషే సస్యసంపన్నే ద్రష్టవ్యః. యస్య దక్షిణతః ఖిలః సందేశ ఉదమ్భూమ। గోదావర్యాశ్చ నద్యాశ్చాచ్ ప్రత్యయః। సమృతః, తే నది సంఖ్యా*** ఉత్తరే భవతః---పఞ్చగోదావరమ్, పఞ్చనదమ్। `నదీభిశ్చ' ఇతి సమాహారేఽవ్యయీభావః।

పద్మనాభ ఇతి। పద్మాకారో నాభిరస్యేతి ప్రథమాన్తర్యోర్వ్యహువ్రీహిః। పద్మం నాభావస్యేతి విగ్రహే గడ్వాదిపు దర్శనాత్సప్తమ్యాః పరనిపాతః ఊర్ణనాభ ఇతి। `జ్యాపోః సంజ్ఞాఛన్దసోర్వహులమ్' ఇత్యూర్ణశబ్దస్య హ్రస్వః। తదేతదితి। కృష్ణభూమాదికమ్।

ఓగవిభాగేనేతి। అత ఏవ ప్రాక్ ప్రత్యయనిర్ద్దేశః కృతః ।।

అక్ష్ణోఽదర్శనాత్ ।। 5.4.76 ।।

`అదర్శనాత్' ఇతి వచనాదక్షీవాక్షీత్యక్షిసదృశార్థవృత్తిరిహాక్షిశబ్ద ఉపాత్తః। లవణాక్షమ్, పుత్కరాక్షమితి। లవణమక్షీవ, పుత్కరణక్షీవేతి `ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిః' ఇతి సమాసః।

కథమిత్యాది। నను దర్శనాదన్యత్ర యోఽక్షిశబ్దస్తదన్తాదిత్యుక్తమ్, గవాక్షకబరాక్షయోశ్చ సముదాయో దర్శనవచనః, నాక్షిశబ్ద ఇతి కాత్రానుపపత్తిః? సత్యమ్; అక్ష్యన్తాదదర్శనాదితి

సూత్రార్థః కస్మాన్న భవతీతి మన్యమానస్యాయం ప్రశ్నో ద్రష్టవ్యః। చక్షుఃపర్యాయ ఇతి। తస్య ప్రసిద్ధతరత్వాదితి భావః ।।

అచతురవిచతురసుచతురస్త్రీపుంసధేన్వనడుహర్క్సామవాఙ్మనసాక్షిభ్రువదారగవోర్వష్ఠీవపదష్ఠీవనక్తందివరాత్రిందివాహర్దివసరజసనిశ్రేయసపురుషాయుషద్వ్యాయుషత్ర్యాయుషర్గ్యజుషజాతోక్షమహోక్షవృద్ధోక్షోపశునగోష్ఠశ్వాః ।। 5.4.77 ।।

సమాసవ్యవస్థాపీతి। క్వచిద్బహువ్రీహేరేవ, క్వచిద్ ద్వన్ద్వాదేవఇత్యేవంమాదికో నియమః=వ్యవస్థా। అపిశబ్దాదన్యదపి టిలోపాదికం తన్నిపాతనాదేవ। స్త్రియాః పుమానితి। స్త్రియం ప్రతి పుమాన్ శూర ఇత్యర్థః।

అక్షిభ్రువమితి। ప్రాణ్యఙ్గత్వాదేకవద్భావః। దారగవమితి। \`సర్వో ద్వన్ద్వో విభాషయైకవద్భవతి'। సప్తమ్యర్థే వృత్తయోరవ్యయయోః సమాసోఽపి నిపాతనాదేవేతి। చార్థేన యోగాబావాత్, న హి భవతి-ఇహ చ, ఏవం చేతి। అహర్దివమితి। \`రోఽసుపి' ఇతి రేఫః। కథమనయోర్ద్వన్ద్వ ఇతి। న కథఞ్చిత్, విరుపాణామపి సమానార్థానామేకశేషారమ్భాత్। వీప్సాయామిత్యాది। చార్థే విధీయమానో వీప్సాయాం న ప్రాప్నోతి, ఏకశేషారమ్భాచ్చ। తస్మాద్వీప్సాయాం ద్వన్ద్వో నిపాత్యతే, వీప్సాద్యోతనాచ్చైకేన గతార్థత్వమపి నాశఙ్కనీయమ్, యథా ద్విర్వచనే--గ్రామోగ్రామో రమణీయ ఇతి।

సరజసమితి। \`అవ్యయీభావే చాకాలే' ఇతి సహస్య సభావః। నిఃశ్రేయసమితి। ప్రాదిసమాసః. నిఃశ్రేయస్క ఇతి। నిశ్చితం శ్రేయోఽనేనేతి బహువ్రీహిః, శేషలక్షణః కప్, \`సోఽపదాదౌ' ఇతి సత్వమ్।

ఋగ్యజురున్మృగ్వ ఇతి। య ఋచో యజుంపి మన్యతే।

త్రయో వా చత్వారో వా త్రిచతురాః। చతుర్ణాం సమీప ఉపచతురాః, \`బహువ్రీహౌ సఙ్ఖ్యేతే' ిితి ప్రాప్తస్య కడచోఽపవాదోఽదజ్విధీయతే ।।

బ్రహ్మహస్తిభ్యాం వర్చసః ।। 5.4.78 ।।

వర్చః=దీప్తిః। ఉదాహరణేషు షష్ఠీసమాసః ।।

అవసమన్ధేభ్యస్తమసః ।। 5.4.79 ।।

అవగతం తమోఽవతమసమ్, సన్తతం తమః సన్తమసమ్, ప్రాదిసమాసౌ। అన్ధం కరోతి అన్ధయతి, అన్ధయతేః పచాద్యచ్--అన్ధమ్, తచ్చ తత్తమశ్చ అన్ధతమసమ్ ।।

శ్వసో వసీయః శ్రేయసః ।। 5.4.80 ।।

వసుశబ్దాత్ప్రశస్తవచనాదీయసున్--వసీయః, `ప్రశస్యస్య శ్రః'--శ్రేయః। స్వబావాచ్చేత్యాది। యద్యపి శ్వఃశబ్దోఽన్త కాలవిశేషే వర్తతే, తథాపీహ సమాసే ఉత్తరపదార్థప్రశంసామాశీర్విషయామాచష్టే। కుతః ? స్వభావత్। అస్యైవేతి। శ్వః శ్రేయసశబ్దస్యేత్యర్థః ।।

అన్వవతప్తాద్రహసః ।। 5.4.81 ।।

రహఃశబ్దోఽయమప్రకాశే వర్త్తతే। అనుగతం రహ ఇతి। ప్రాదిసమాసః, అనుగతం రహోఽస్మిన్నితి బహువ్రీహిర్వా। ఏవమవహీనం రహః, అవహీనం రహోఽస్మిన్నతి అవరహసమ్। తప్తం చ తద్రహశ్చ తప్తరహస****। అత్యన్తం రహ ఇత్యర్థః ।।

ప్రతేరురసః సప్తమీస్థాత్ ।। 5.4.82 ।।

సప్తమ్యర్థే వర్త్తత ఇతి। న హ్యన్యదురఃశబ్దస్య సప్తమీస్థత్వం నామేతి భావః ।।

అనుగవమాయామే ।। 5.4.83 ।।

ఆయామేఽభిధేయ ఇతి। ప్రవృత్తినిమిత్తమాయామః, తద్వతి తు పర్యవసానమ్। మత్వర్థీయాకారాన్తో వా ఆయామశబ్దః, ఆయామవత్యభిధేయ ఇత్యర్థః; అన్యథాఽనుగవం యానమితి సామానాధికరణ్యం న స్యాత్। యస్య చాయామ ఇతి సమాస ఇతి। నను తత్ర లక్షణేనేతి వర్త్తతే ? సత్యమ్; ఇహాపి బాహ్యం యానం ప్రతి గవామస్త్యేవ లక్షణభావః। అనుగుశబ్దాత్ప్రత్యయేఽభిధాతవ్యే నిపాతనాశ్రయణం ప్రసిద్ధ్యుపసంగ్రహార్థమ్, తేన యద్గవాం బాహ్యం తత్రైవ భవతి ।।

ద్విస్తావా త్రిస్తావా వేదిః ।। 5.4.84 ।।

సమాసశ్చ నిపాత్యత ఇతి। లక్షణాభావాత్। యావతీ ప్రకృతతావిత్యాదినా నిపాతనస్య విషయం దర్శయతి, యస్మిన్కర్మణ్యుపదిష్టా ధర్మాః కర్మాన్తరేణోపజీవ్యన్తే సా ప్రకృతిర్జ్యోతిష్టోమాదిః, యేనోపజీవ్యతే సా=వికృతిః। కస్యాఇచ్చిద్వికృతావితి। అశ్వమేధాదౌ। ద్విస్తావేతి। తావతీశబ్దేన తత్సమ్బన్ధిన్యా వృత్తిర్లక్ష్యతే, సైవ చ ద్విశబ్దనం సంఖ్యాయత ఇతి సుచ్ ప్రత్యయః, పరస్పరసామర్థ్య చ। ద్విస్తావతీత్యసమాసోऽయమ్। సూత్రే లిఙ్గమవివక్షితమఆ। ద్విస్తావోऽగ్నిరిత్యపి దృశ్యతే। న చాత్రాగ్నిరమిధియతే, న వేదిః? అగ్నిరపి వేదిరేవ; ఉత్తరవేదివికారత్వాత్, `ఉత్తరవేద్యామగ్నిశచీయతే' ఇతి వచనాత్ ।।

ఉపసర్గాదధ్వనః ।। 5.4.85 ।।

అధ్వశబ్దస్యాక్రియావచనత్వాత్తం ప్రత్యుపసర్గసంజ్ఞాభావాదుప సర్గగ్రహణం ప్రాద్యుపలక్షణమ్ ।।

తత్పురుషస్యాఙ్గలేః సంఖ్యావ్యయాదేః ।। 5.4.86 ।।

అఙ్గులిశబ్దాన్తస్యేత్యాది। సర్వత్ర సమాసాన్తసమ్బన్ధే షష్ఠీ ।।

అహఃసర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేః ।। 5.4.87 ।।

అహర్గ్రహణం ద్వన్ద్వార్థమితి। న తు తత్పురుషార్థమ్; ముఖ్యార్థవృత్తయోస్తత్పురుషాసమ్భవాత్। న హ్యస్తి సమ్భవః- రాత్రిశ్చేతి, నాప్యహోరాత్రిరిత్యస్తి। యది తు రాత్రిశబ్దేన తద్గుణమహరుచ్యతే అహః శబ్దేన తద్గుణా

రాత్రిః, తతః సమ్భవేదపివిశేషణసమాసః। గౌణార్థతా తు భవతి। న చ ముఖ్యే సమ్భవతి గౌణస్య గ్రహణం యుక్తమ్, తస్మాదహర్గ్రహణం ద్వన్ద్వార్థమ్। తథా చ--
`హేమన్తశిశిరావహోరాత్రే చ ఛన్దసి' ఇతి ద్వన్ద్వే సమాసాన్తో నిర్దిష్టః। అహోరాత్ర ఇతి। సమాహారద్వన్ద్వః, `రాత్రాహ్నాహాః పంసి', అహ్నో రుత్వే `రూపరాత్రిరథన్తరేషు' ఇతి నకారస్య రుత్వమ్, తస్య `హశి చ' ఇత్యుత్వమ్। ద్విరాత్ర ఇతి। సమాహారే ద్విగుః। నీరాత్ర ఇతి। ప్రాదిసమాసః, `ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' ॥

అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః ॥ 5.4.88 ॥

తస్మిన్పరభూత ఇతి। సమాసాన్తప్రకరణాత్తత్ర పరతోఽయమాదేశో విజ్ఞాయతే, న తదపవాదః స చ టజేవ విహిత ఇతి సామర్థ్యాదయమర్థో లభ్యతే, వ్యాఖ్యానాచ్చాహ్నాదేశః। స్వయం సమాసాన్తో న విజ్ఞాయతే `ఊధసోఽనజ్' ఇత్యాదివత్। సామర్థ్యాచ్చేత్యాది। సామాసాన్తో నవిజ్ఞాయతే `ఊధసోఽనహ్' ఇత్యాదివత్। సామర్థ్యాచ్చేత్యాది। సామర్థ్యమేవ దర్శయతి। న హీతి। ఏకశేషవిధానాద్ ద్వన్ద్వస్తావన్న సమ్భవతి, తేనైవ తస్యాసమ్భన్దాన్న షష్ఠీసమాసః, నాపి విశేషణసమాసః, న హి తదేవ తస్య విశేషణం సమ్భవతి। ఏతేన బహువ్రీహిర్వ్యాఖ్యాతః। ద్వ్యహ్న ఇతి। తద్ధితార్థే సమాసః, `తత్ర భవః' ఇత్యణ్, తస్య `ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇతి లుక్। సర్వాహ్న ఇతి। `అహ్నోఽదన్తాత్' ఇతి ణత్వమ్।

అహ్నోఽహ్నవచనానర్థక్యమ్, అహ్నష్టఖోర్నియమవచనాత్,`అహ్న ఏతేభ్యః' ఇత్యేతావదేవ సూత్రం కర్త్తవ్యమ్, అజనువర్త్తతే, ఏతేభ్యః పరో యోఽహన్శబ్దస్తతోఽజ్భవతి, టచోఽపవాదః, తత్రాచి కృతేఽహ్నష్టఖోరేవేతి నియమాట్టిలోపాబావేఽల్లోపే సతి ద్వయహ్న ఇత్యాది సిధ్యతి, `రాత్రాహ్నాహాః పుంసి' ఇతి వచనాత్ స్త్రియాం ప్రవృత్త్యభావాట్టజచోరవిశేషః। `ఏతేభ్యః' ఇతి వచనం సంక్యావ్యయార్థమ్; ఇతరథా చానుకృష్టత్వాన్న సమ్బద్ధ్యేత ॥

న సఙ్ఖ్యాదేః సమాహారే ॥ 5.4.89 ॥

`సఙ్ఖ్యయాదేః' ఇతి న వక్తవ్యమ్; అన్యస్య సమాహారే వృత్త్యసమ్భవాత్ ।।

ఉత్తమైకాభ్యాం చ ।। 5.4.90 ।।

కేచితత్త్విత్యాది। యథా `ప్రథమయోః' ఇతి ప్రథమాద్వితీయయోర్గ్రహణం ద్వివచననిర్ద్వేశాత్, తథైవాత్రాప్యుత్తమగ్రహణసామర్థ్యాదుపోత్తమోత్తమయోర్ద్వయోరపి గ్రహణమితి తేపామభిప్రాయః। అత్ర పక్షే ఉత్తమౌ ద్వావేకశ్చాపర ఇతి బహువచనప్రసఙ్గాత్ సౌత్రో ద్వివచననిర్దేశః। ఏకశబ్దస్యాపూర్వనిపాతః `అల్పాచ్తరమ్' ఇత్యస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థః ।।

రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్ ।। 5.4.91 ।।

ఇహ కస్మాదితి। కిం చ స్యాద్యద్యత్ర టచ్ స్యాత్ ? `భస్యాఢే తద్ధితే' ఇతి పుంవద్భావేన జీపి నివృత్తే టచి టిలాపే సతి టిత్త్వాన్ఙీపి మద్రరాజీతి స్యాత్, భద్రరార్జ్ఞీతి చేష్యతే। తస్మాదత్ర టచోఽనుత్పత్తివక్తవ్యేతి భావః। టచశ్చిత్కరణమన్తోదాత్తార్థమ్; అన్యథా ప్రయయస్య సమాసేకదశత్వాద్విధురః, ప్రధుర ఇత్యాదావివ ప్రత్యయస్వరోఽవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరేణ బాధ్యేత ।।

గోరతద్ధితలుకి ।। 5.4.92 ।।

పఞ్చగవామితి। సమాహారే ద్విగుః, పఞ్చగురిత్యత్ర తద్వితార్థే। పఞ్చగవరూప్యమ్, పఞ్చగవమయమితి। యథాత్ర `ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇతి రూప్యమయటోర్లుగ్న భవతి తథా తత్రైవోక్తమ్ ।।

అగ్రాఖ్యాయామురసః ।। 5.4.93 ।।

`అగ్రాఖ్యాయామ్' ఇతి పఞ్చమ్యర్థే సప్తమీ, పఞ్చమ్యన్తేనోరః శబ్దేన సామానాధికరణ్యాత్। సామానాధికరణ్యం తు `స చేదురఃశబ్దః' ఇత్యాదినా దర్శితమ్ ।।

అతేః శునః ।। 5.4.94 ।।

జవన ఇత్యర్థ ఇత్యాది। విషయవిశేషాదియమర్థవ్యవస్థా శ్వశబ్దస్య ।।

ఉపమానాదప్రణిషు ।। 5.4.97 ।।

అశ్వా లోష్ట ఇతి। అత్ర ` నఞస్తత్పురుషాత్' ఇతి ప్రతిషేధేన భావ్యమ్, తస్మాన్నిః శ్వా లోష్ట ఇతి ప్రత్యుదాహర్త్తవ్యమ్ ।।

ఖార్యాః ప్రాచామ్ ।। 5.4.101 ।।

ద్విఖారీతి। టజభావపక్షే నపుంసకహ్రస్వత్వమ్।

అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్ త్రిఖారమితి? ఖారీశబ్దేన సమానార్థః ఖారశబ్దోఽస్తి యథా చ `తదస్య పరిమాణమ్' , `సంఖ్యాయాః సంజ్ఞా' ఇత్యత్ర `అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే ఖారశతాద్యర్థమ్' ఇతి వార్తికమ్ ।।

ద్విత్రిభ్యామఞ్జలేః ।। 5.4.102 ।।

ద్వాభ్యామఞ్జలిభ్యాం క్రీతో ద్వ్యఞ్జలిరితి। అఞ్జలిపరిమితో వ్రీహ్యాదిరఞ్జలిః; న పాణిద్వయమ్, తస్య ముల్లత్వాసమ్భవాత్। తతశ్చ పరిమాణత్వాత్ప్రాగ్వతీయస్య ఠకః `అధ్యర్ద్ధపూర్వ' ఇతి లుక్। ద్వ్యఞ్జలిప్రియ ఇతి। వ్యవస్థితవిభాషాత్వాదుత్తరపదద్విగోర్న భవతీత్యాహుః ।।

అనసన్తాన్నపుంసకాచ్ఛసి ।। 5.4.103 ।।

సుత్రామాణమితి। సుష్ఠు త్రాయతే ఇతి `ఆతో మనిన్', ఉపపదసమాసః। అనేహసమితి। `నఞ్యాహన ఏహ చ' ఇత్యాఙ్పూర్వాద్ధన్తరేసిప్రత్యయః, ధాతూపసర్గయోశ్చేహాదేశః, నఞ ఉపపదసమాసః, ద్వితీయైకవచనమ్।

అన్తగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

బ్రహ్మణో జానపదాఖ్యాయామ్ ।। 5.4.104 ।।

అన్తరేణాపి భావప్రత్యయం జానపదశబ్దో భావప్రధానః, `ద్వ్యేకయోః' ఇతివదిత్యాహ-సమాసేన చేద్ బ్రహ్మణో జానపదత్వమాఖ్యాయతే ఇతి। యద్యప్యేకం బ్రహ్మగ్రహణమ్, తేన చ సమాసో విశేషితః, తథాపి ప్రత్యాసత్తేర్బ్రహ్మణ ఏవ జానపదత్వం విశేషణం విజ్ఞాయతే, తస్మాదేతత్ప్రత్యయవిధానమితి। తత ఏవ హి ప్రత్యయవిదానే బ్రహ్మణో జానపదత్వం శక్యమాఖ్యాతుమ్।

దేవబ్రహ్మేతి। షష్ఠీసమాసః, కర్మధారో వా ।।

ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమాహారే ।। 5.4.106 ।।

తత్పురుషాన్మా భూదితి। తత్పురుషాదేవ మా భూదిత్యర్థః। `ద్వన్ద్వాత్' ఇత్యనుచ్యమానే హి తత్పురుషాధికారో న నివర్త్తేత ।।

అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్యః ।। 5.4.107 ।।

జరాయా జరస్ చేతి। జరాశబ్దాదచ్ ప్రత్యయో భవతి, అవ్యయీభావే జరసాదేశశ్చ--ఉపజరసమ్। ప్రతిపరసమనుభ్యోఽక్ష్ణం ఇతి। ప్రాదిభ్యః పరో యోఽక్షిశబ్దస్తతష్టజ్భవతి, తత్ర పరశబ్దస్యావ్యయీభావసమ్భవాత్తత్పురుషాథ గ్రహణమ్। ప్రత్యక్షమితి। `యథార్థే యదవ్యయమ్' ఇతి వీప్సాయామవ్యయీభావః, పరక్ష్మణః పరోక్షమ్, `పరోక్షే లిట్' ఇతి నిర్ద్దేశాత్పఞ్చమీసమాసః, ఉపసర్జనస్య చ పరనిపాతః, అక్ష్యకారస్య చోత్వమ్।

అక్షి యోగ్యమ్=సమక్షమ్, యథార్థే యోగ్యతాయామవ్యయీభావః। అన్వక్షమితి।
పశ్చాదర్థేఽవ్యయీభావః।।

నపుంసకాదన్యతరస్యామ్ ।। 5.4.109 ।।

నపుంసకగ్రహణముత్తరపదవిశేషణమితి। నావ్యయీభావవిశేషణమ్; అవ్యభిచారాత్ ।।

నదీపౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణీభ్యః ।। 5.4.110 ।।

\` నది' ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్, న సంజ్ఞాయాః; పౌర్ణమాస్యాగ్రహాయణ్యోః పృథగ్గ్రహణాత్ ।।

ఝయః ।। 5.4.111 ।।

ఝయ ఇతి ప్రతయాహారగ్రహణమితి। ఝకారయకారయోస్తు గ్రహణం న భవతి;
తదన్తస్యావ్యయీభావస్యాసమ్భవాత్। యోగవిబాగశ్చిన్త్యప్రయోజనః ।।

గిరేశ్చ సేనకస్య ।। 5.4.112 ।।

అన్తర్గిరమితి। విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః। వికల్పోఽనువర్త్తత ఏవేతి। అన్యథా కేషాఞ్చిజ్జయన్తానాం శరత్ప్రభృతిషు పాఠోఽనర్థకః స్యాత్; `ఝయః' ఇత్యనేనైవ సిద్ధత్వాత్। ఏతేనైతన్న చోదనీయమ్---`ద్వయోర్విభాషయోర్మధ్యే నిత్యా విధయః' ఇతి పూర్వస్య విధేర్నిత్యత్వార్థమిదం సేనకగ్రహణం స్యాదితి ।।

బ్రహ్మవ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్ షచ్ ।। 5.4.113 ।।

స్వాఙ్గమద్రవాదిలక్షణం పారిభాషికం గృహ్యతే। దుఃశ్లిష్టవిభక్తీనీతి। దుర్=నిన్దాయామ్। నిన్దితం యథా తథా శ్లిష్టాః సమ్బద్ధాః విభక్త్యో యేషు తాని తథోక్తాని, తథా హి--బహువ్రీహిశబ్దాత్పఞ్చమ్యా భవితవ్యమ్, సమాసాన్తసమ్బన్ధే షష్ఠ్యా వా, యథా--`తత్పురుషస్యాఙ్గులేః' ఇతి; ఇహ తు సప్తమ్యేకవచనం శ్రుతమ్। `సక్థ్యక్షణోః' ఇతి షష్ఠీద్వివచనమ్, సప్తమీద్వవచనం వా। న చైవమ్భూతేనానేన బహువ్రీహిః శక్యో విశేషయితుమ్; భిన్నవిభక్తివచనత్వాత్। స్వాఙ్గాదితి పఞ్చమ్యేకవచనమ్, తచ్చ న సక్థ్యక్షణోః సమానాధికరణం విశేషణమవకల్పతే, తత్రాభిప్రేతమ్। తస్మాద్విభక్తివ్యత్యయమాశ్రిత్య విభక్తయః సమ్బన్ధయితవ్యా ఇతి `దుఃశ్లష్టవిభక్తీని' ఇత్యుక్తమ్।

స్థూలాక్షి రిక్షురితి। `అక్ష్ణోఽదర్శనాత్' ఇత్యచాత్ర భవితవ్యమ్। యది తు నేష్యతే, సమాసాన్తవిధిరనిత్య ఇతి వక్తవ్యమ్; తత ఏవ తర్హి షజపి న భవిష్యతి। తస్మాత్స్థూలాక్షా, సూక్ష్మాక్షా వేణుయష్టిరితి అజేవ టాపి ప్రత్యుదాహర్త్తవ్య ఇత్యాహుః। దీర్ఘసక్థీతి। దీఘ సక్థ్యస్యాః సా దీర్ఘసక్థీ, అత్ర షచి సతిక జీషుదాత్తో భవతి, టచి తు సతి జీబనుదాత్తః స్యాత్। నను టచశ్చిత్కరణమన్తోదాత్తార్థమ్, తతశ్చ జీబప్యుదాత్తనివృత్తిస్వరేణోదాత్త ఏవ భవిష్యతి ? తత్రాహ--సక్యం చాక్రాన్తాదిత్యాది। విభాయేతి। `విభాషోత్పుచ్ఛ' ఇత్యతోఽనువృత్తేః షచశ్చిత్కరణమక్త్యర్థమ్। సక్థ్యపి యదాక్రాన్తాత్పరం తదా నిత్యమన్తోదాత్తం భవతి--చక్రసక్థః, వక్రసక్థ ఇతి। గౌరసక్థాదౌ తు నార్థశ్చిత్కరణేన ।।

అఙ్గులేర్దారుణి ।। 5.4.114 ।।

అఙ్గలిసదృశావయవమిత్యాది। దారుణి సమాసార్థే ముఖ్యాభిరఙ్గులీభిః సమ్భన్ధో నోపర్పద్యత ఇతి భావః।

నను చ ద్వే అఙ్గులీ ప్రమాణమస్య దారుణ ఇత్యత్ర సమ్భవతి? తత్రాహ--యస్య త్వలిత్యాది। ఇహ చ బహువ్రీహేరయం ప్రత్యయో విధీయతే, త్వదుక్తే చోదాహరణే తద్ధితార్థే తత్పురుషః కర్త్తవ్యః, తత్ర చ `తత్పురుషస్యాఙ్గులేః' ఇత్యచా భవితవ్యమ్। తస్మాద్బహువ్రీహౌ దారుణి వాచ్యే గౌణ ఏవాఙ్గులిశబ్ద ఇతి సుష్ఠూక్తమిత్యర్థః ।।

ద్విత్రిభ్యాం ష మూర్ధ్నః ।। 5.4.115 ।।

అథ కిమర్థ షః ప్రత్యయాన్తరం క్రియతే, న ప్రకృతః షజనువర్త్త్యతే? ద్విమూర్ద్ధః, త్రిమూర్ద్ధ ఇత్యత్ర `ద్విత్రిభ్యాం పాద్దన్మూర్ద్ధసు' ఇతి పాక్షికమన్తోదాత్తత్వం యథా స్యాత్। షచి తు సతి చిత్త్వాన్నిత్యమన్తోదాత్తత్వం స్యాత్। `ద్విత్రిభ్యాం పాద్దన్మూర్ద్ధశు బహువ్రీహౌ' ఇత్యస్య తు సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాత్తదభావే ద్విమూర్ద్ధా, `త్రిమూర్ద్ధాన సప్తరశ్మిం గృణీషే' ఇతి, సోఽవకాశః స్యాత్। షే తు సతి యదాపి సమాసాన్తః క్రియతే, తదాపి పక్షేఽన్తోదాత్తత్వమ్, పక్షే పూర్వపదప్రకృతిశ్వరేణాద్యదాత్తత్వమితి స్వరద్వయసిద్ధిః। అనిత్యత్వం చ షవిధానాదేవ విజ్ఞాయతే। నిత్యే హి సతి ప్రకృతే షచ్యపి విహితే ద్విత్రిభ్యామపి స్వరః ప్రాప్తమిభాషారూపేణ చిత్స్వరం వాధిష్యతే; విషయాన్తరాభావాత్। అనిత్యత్వే తు సమాసానాతాభావపక్షే సావకాశమ్ `ద్విత్రిభ్యామ్' ఇతి స్వరం చిత్స్వరో వాధేతేతి ప్రత్యయాన్తరకరణమర్థవద్భవతి। ఏవం చ కృత్వా మూర్ధస్వితి నకారాన్తనిర్ధశ ఉపపన్నో భవతి; అన్యథా `సక్యం చాక్రాన్తాత్' ఇతివదకారాన్తమేవ నిద్ధిశేత్। యది నకారాన్తో నిర్ద్దిశ్యతే,కథం సమాసాన్తే కృతే భవతి? నైష దోషః; వక్ష్యతి హి తత్ర--`యదాపి సమాసాన్తః క్రియతే తదా బహువ్రీహేః కార్యిత్వాత్తదేకదేశత్వాచ్చ సమాసాన్తస్యాన్తోదాత్తత్వం భవత్యేవ' ఇతి ।

అపూ్ౕరణీప్రమాణ్యోః ।। 5.4.116 ।।

పూరణప్రత్యయాన్త ఇతి। `తస్య పూరణే డట్' ఇత్యేవమాదయః పూరణార్థే యే ప్రత్యయా విహితాస్తదన్తా ఇత్యర్థః। స్త్రీలిఙ్గా ఇతి। `పూరణీ' ఇతి జీపా నిర్ద్దేశాత్। పూరణీగ్రహణేన గృహ్యన్తే ఇతి। పూరణార్థసాహచర్యాత్।

అపి ప్రధానపూరణీగ్రహణమితి। అపి విధీయమానే ప్రధానం యా పూరణీ సా గృహ్యత ఇతి వక్తవ్యమిత్యర్థః। క్వచ పునః పూరణ్యాః ప్రాదాన్యమ్? ఇత్యత ఆహ--యత్రేతి। న కేవలం వర్త్తిపదార్థ ఏవేతి। సమాసావయవభూతం పదం వర్త్తిపదమ్, తస్యార్థో వర్త్తిపదార్థః. ప్రథమాన్తం చైతత్, న సప్తమ్యన్తమ్। పూరణీత్యేతదనుషజ్యతే, న పునరనుప్రవిశతీతి। తత్రోదాహరణే ఉద్భూతావయవబేదస్య సముదాయస్య కృత్రైకశేషేణ రాత్రిశబ్దేనాభిధానాద్రాత్రిషు పఞ్చమ్యా అన్తర్భావః। కల్యాణపఞ్చమీకః పక్ష ఇతి। `నద్యృతశ్చ' ఇతి అప్। అత్ర వర్తిపదార్థ ఏవ పూరణీ, న త్వన్యపదార్థః; తిరోహితావయవలభేదస్య పక్షస్యాన్యపదార్థత్వాత్। యథా-వృక్షశబ్దస్యావయవ్యభిదేయః, న తు శాఖాదయోఽవయవాః; అనుమీయమానస్యాశబ్దార్థత్వాదిత్యప్రాధాన్యం పూరణ్యాః।

నేతుర్నక్షత్ర ఇతి। యో నేతృశబ్దస్తదన్తాద్బహువ్రీహేరిత్యర్థః। ఛన్దసి చేతి। అనక్షత్రార్థమిదమ్। పఞ్చకమాసిక ఇతి। పఞ్చభృతిరస్య మాసస్య పఞ్చకో మాసః, సోఽస్యాంఖవస్నభృతయః' ఇతి సంఖ్యాయా కన్, పఞ్చకో మాసోఽస్యేతి బహువ్రీహౌ కృతేటచ్। అపః పిత్కస్ణం యత్ర బహువ్రీహావన్తోదాత్తత్వమారమ్యతే తద్బాధనార్థమ్--అపఞ్చమాః, సుపఞ్చమాః, `నఞుసుభ్యామ్' ఇత్యన్తోదాత్తత్వం న భవతి ।।

అఞ్నాసికాయాః సంజ్ఞాయాం నసం చాస్థూలాత్ ।। 5.4.118 ।।

నసమితి। ద్వితీయానిర్ద్దేశో వైచిత్ర్యార్థః। ద్రణస ఇతి। ద్రురివ నాసికాస్య `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయాగః' ఇతి ణత్వమ్। వధ్రే భవా వాధ్రీ, సా నాసికాస్య వాధ్రీణసః, `వృద్ధినిమిత్తస్య చ తద్ధఇతస్య' ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధః। గౌరివ నాసికాఽస్య గోనసః।

ఖురఖరాభ్యాం నస్ వక్తవ్య ఇతి। కేవలాదేశవచనం ప్రత్యయనివృత్త్యర్థమ్। ఖురణాః, ఖరణా ఇతి। `అత్వసన్తస్య చ' ఇతి దీర్ఘః।

శితిః కృష్ణా నాసికాస్య శితినాః, అహేరివ నాసికాఽస్య అహినాః। అర్చా=ప్రతిమా, తస్యా ఇవ నాసికాస్య అర్చనాః, `జ్యాపోః సంజ్ఞాఛన్దసోః' ఇతి హ్రస్వత్వమ్ ।।

ఉపసర్గాచ్చ ।। 5.4.119 ।।

ఉపసర్గగ్రహణం ప్రాద్యుపలక్షణమ్; నాసికాం ప్రతి క్రియాయోగాభావాత్। వేర్గ్రో వక్తవ్య ితి। విశబ్దాత్పరస్య గ్రశబ్ద ఆదేశో భవతి; ప్రత్యయస్త్వజేవ ।।

సుప్రాతసుశ్వసుదివశారికుక్షచతురశ్రైణీపదాజపదప్రోష్ఠపదాః ।। 5.4.120 ।।

టిలోపాదికమితి। సుప్రాతః, సుఖ్వ ఇత్యత్ర టిలోపః। `అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః' ఇత్యేతత్తు నాశ్రితమ్। ఆదిపదేన ఐణీపదాజపదయోః పద్భావః। శోభనం ప్రాతరయేతి। ప్రాతః శబ్దస్యాధికరణప్రధానత్వాత్సామానాధికరణ్యాభావాత్, ప్రాతస్తనం కర్మ ప్రాతఃశబ్దేన లక్ష్యతే, దేవదత్తాదిశ్చాన్యపదార్థ ఇత్యాహుః। కథం చ `వరదః కరోతు సుప్రాతమహ్నామయం నాయకః' ఇతి? న హ్యయం బహువ్రీహిః, శోభనం ప్రాతస్తవార్కః కరోత్వితి హ్యత్రార్థ? ఉచ్యతే; శోభనం ప్రాతస్తనం కర్మ యస్య సన్ధ్యాదేస్తత్తే కరోత్వితి క్లేశేనాస్య నిర్వాహః ।।

నఞ్దుఃసుభ్యో హలిసక్థ్యోరన్యతరస్యామ్ ।। 5.4.121 ।।

హలిగ్రహణమనర్థకమ్? కథమహలః, సుహల ఇతి? అకారాన్తో హలశబ్దోఽస్తి? నన్వర్థభేదోఽస్తి- మహద్ధలం హలిరిత్యుచ్యతే, హలమాత్రం తు హలమ్? నాయమర్థభేదః కిఞ్చిత్కరః, క్రియమాణేఽపి హలిగ్రహణే హలశబ్దేనాపి సమాసో న దణ్కడవారితః, తతశ్చ ప్రకరణాదివశేన విశేషోఽవగన్తవ్యః; సతి చైవమకారాన్తేనాపి సమాసే ప్రకరణాదినైవ మహస్త్వమవగంస్యతే? ఇహ తర్హి---దుర్హల ఇత్యకారాన్తేనాపి సమాసే పూర్వపదప్రకృతిస్వరః ప్రాప్నోతి, సమాసాన్తే తు విహితే చిత్స్వరో భవతి। అహలః, సుహల ఇత్యత్ర ` నఞ్సుభ్యామ్' ఇత్యన్తోదాత్తవిధానాన్నాస్తి విశేషః। ` శేషాద్విబాషా' ఇతి చ హలిశబ్దాత్కప్ ప్రత్యయః ప్రసజ్యేత; తస్మాద్ధలిగ్రహణమ్। కేచిత్తు హలిశక్త్యోరితి పఠన్తి। అస్థిపర్యాయః శక్తిశబ్దః ।।

నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోః ।। 5.4.122 ।। అసేవాయం న విహితః, సకాస్యేత్సంజ్ఞా మా భూదితి।

ఏవం తర్హీత్యాది। భాష్యే ఏతన్నాశ్రితమ్। చిత్కరణమ్--దుఃప్రజాః, దుర్మేధా ఇత్యత్రాన్తోదాత్తార్థమ్। అన్యత్ర ` నఞ్సుభ్యామ్' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ।।

ధర్మాదనిచ్ కేవలాత్ ।। 5.4.124 ।।

పరమః స్వో ధర్మోఽస్య పరమస్వధర్మ ఇతి। ` సర్వనామసంఖ్యయోరుపసంఖ్యానమ్' ఇతి స్వశబ్దస్య పూర్వనిపాతో న భవతి; ప్రాప్తస్య చాబాధా వ్యాఖ్యేయేతి, ఆహితాగ్న్యాదేరాకృతిగణత్వాద్వా ।।

జమ్బ్వా సుహరితతృణసోమేభ్యః ।। 5.4.125 ।।

దన్తవచనో వేతి। `ఇమమమ్బుసుతం పిబ' ఇతి దర్శనాత్ ।।

దక్షిణేర్మా లుబ్ధయోగే ।। 5.4.126 ।।

లుబ్ధో వయాధ ఇతి। కవయస్తు హింసామాత్రే ప్రయుఞ్జతే--`బాలీ హేమాబ్జమాలీ గుణనిధిరిషుణా నిర్మితో దక్షిణేర్మా' ఇతి యథా। వ్రణితమితి। వ్రణశబ్దాదితచ్। `వ్రమ గాత్రవిచూర్ణనే' ఇత్యస్మాద్వా చౌరాదికణిజన్తాక్తః ।।

ఇచ్ కర్మవ్యతిహారే ।। 5.4.127 ।।

అయం బహువ్రీహిర్గృహ్యేత ఇతి। అస్యైవ కర్మవ్యతిహారే వృత్తేః। ఉదారహరణేషు `అన్యేషామపి దృశ్యతే' ఇతి పూర్వపదస్య దీర్ఘత్వమ్। తిష్ఠద్గుప్రభృతిష్వయమిచ్ పఠ్యతే ఇతి। తేనావ్యయీభావసంజ్ఞకత్వాదవ్యయత్వే సతి సుబ్లుగ్భవతీతి భావః। యద్యేవమ్, అవ్యయీభావసంజ్ఞయా బహువ్రీహిసంజ్ఞాయా బాధనాత్సమాసస్వరేణైవాన్తోదాత్తత్వం సిద్ధమితి నార్థశ్చిత్కరణేన? విశేషణార్థం తు। అసతి హి తస్మింస్తిష్ఠద్గుప్రభృతిష్వికారమాత్రం పఠ్యేత, తతశ్చ `అచ ఇః' ఇత్యస్యాపి గ్రహణం స్యాత్ ।।

ద్విదణ్డ్యాదిభ్యశ్చ ।। 5.4.128 ।।

యది `ద్విదణ్డ్యాదయః సాధవో భవన్తి'--ఇత్యయమర్థోఽభిప్రేతః, `ద్విదణ్డ్యాదిభ్యః' ఇతి సూత్రపదస్య కథం నిర్వాహః? అత ఆహ-ద్విదణ్డ్యాదిభ్య ఇతి। తాదర్థ్య ఏషా చతుర్థీత్యాది। సముదాయనిపాతనాచ్చేతి। సముదాయా యత్ర ప్రసిద్ధాస్తత్రైవ తేషామవరోధః=అవస్థాపనం యథా స్యాదిత్యేవమర్థం సముదాయనిపాతనమిత్యర్థః। ద్విదణ్డి ప్రహరతీతి। ద్వౌ దణ్డావస్మిన్ప్రహరణే ఇతి విగ్రహః। ఇహ న భవతీతి। కిం న భవతి? ద్విదణ్డీత్యేతచ్ఛబ్దరూపం సాధు న భవతీత్యర్థః।

బహువ్రీహ్యధికారేఽపీతి। అత్రాపి `సముదాయనిపాతనాచ్చ' ఇత్యయమేవ హేతుః। నను ప్రాతిపదికేష్విచ్ప్రత్యయాన్తపాఠాదేవ సిద్ధం ద్విదణ్డ్యాదీనాం సాధుత్వమ్, తత్కిమనేన? తన్న; న హి పాఠమాత్రేణేజన్తత్వం శక్యమవగన్తుమ్; తతశ్చావ్యయీభావసంజ్ఞా న స్యాత్। అనార్షశ్చ పాఠః శఙ్క్యేత; క్వచిదప్యనుపయోగాత్ ।।

ప్రసమ్భ్యాం జానునోర్జ్ఞుః ।। 5.4.129 ।।

జ్ఞురిత్యయమాదేశ ఇతి। ప్రత్యయస్త్వయం న భవతి; షష్ఠీద్వివచనేన నిర్దేశాత్। ఇహ హి జానుశబ్దస్యైకత్వేఽపి అర్థగతం ద్విత్వమ్, ఉపపదనిబన్ధనం వా ద్విత్వమాశ్రిత్య జానునోరితి నిర్దేశ ఏతదర్థ- క్రియతే--స్థానషష్ఠీత్వమసన్దిగ్ధం కథం విజ్ఞాయేతేతి। ఛన్దసి తు స్వతన్త్రోఽపి జ్ఞుశబ్దో దృశ్యతే--`ఉపజ్ఞుబాధో నభసా', `సదేమ వత్సజ్ఞుం పశుకామస్య' ఇతి ।।

ఊధసోఽనఙ్ ।। 5.4.130 ।।

జిత్కరణాదన్త్యాదేశత్వమ్, అకారాదిత్వం చ నిశ్చిత్యాఽఽహఅనజాదేశో భవతీతి। కుణ్డోధ్నీతి। `బహువ్రీహేరూధసో ఙీష్', `అల్లోపోఽనః'।

అనఙ్విధానముత్తరార్థమ్, ఇహ తు నకారాదేశేనాపి సిద్ధమ్ ॥

గన్ధస్యేదుత్పూతిసుసురభిభ్యః ॥ 5.4.135 ॥

ఇకారాదేశో భవతీతి। షష్ఠీనిర్ద్దేశాదాదేశత్వావసాయః। ప్రకరణభేదాయ చాదేశత్వం వ్యవస్థాప్యతే, న త్వస్మిన్ప్రత్యయేఽపి కశ్చిద్దోషః।

గన్ధశబ్దోఽయమస్తి ద్రవ్యవచనః---వహతి జలమియమ్, పినష్టి గన్ధానియమితి, అస్తి చ గుణవచనః---చన్దనస్య గన్ధ ఇతి, తత్ర గుణవాచినో గ్రహణార్థమాహగన్ధస్యేత్త్వం ఇతి। రూపాదిసముదాయః=ద్రవ్యమ్, తస్య గన్ధలక్షణో గుణ ఏకాన్త ఏకదేశో భవతి, ఊపాదివ్యతిరిక్తమవయవి ద్రవ్యమితి తు పక్షే ఏకాన్త ఇవైకాన్తః; తత్స్వన్యోపలమ్భాత్।

సుగన్ధ ఆపణిక ఇతి। ఆపణే నియుక్త ఆపణికః; ప్రాగ్వహతీయష్ఠక్। భవార్థే వా అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠక్। అథ వాయౌ కథం సుగన్ధిః, దుగన్ధిరితి, న హ్యయం గన్ధో వాయోర్గుణః? మా భూత్తస్య గుణః, తేన తావదవిభాగాపన్నో లక్ష్యతే, ఏతావదేవ చ తదేకాన్తత్వం వివక్షితమ్, న తద్గుణత్వమ్। ఏవం చ కృత్వా కుఙ్కుమాద్యనులేపనమపి యదా దేవదత్తాదేరవిభాగపన్నం భవతి తదేత్త్వం భవత్యేవ--సుగన్ధిర్దేవదత్త ఇతి, సర్వథా ద్రవ్యవచననివృత్తిః ॥

అల్పాఖ్యాయామ్ ।। 5.4.136 ।।

సుపోఽల్పోఽస్మిన్సూపగన్ధీతి। అర్థప్రదర్శనమేతత్, విగ్రహస్తు సూపస్య గన్ధో లేశోఽస్మిన్నితి; ఇన్యథా విశేషణత్వాద్ గన్ధశబ్దస్య పూర్వనిపాతః స్యాత్। యద్వా--అస్మాదేవ నిపాతనాద్ గన్ధశబ్దస్య పరనిపాతః ।।

పాదస్య లోపోఽహస్త్యాదిభ్యః ।। 5.4.138 ।।

లోపో భవతి సమాసాన్త ఇతి। యది త్వయం సమాసాన్తో న స్యాద్, `ఆదేః పరస్య' ఇత్యాదేః స్యాత్, `శేషాద్విభాషా' ఇతి కప్ చ ప్రసజ్యేత్; సమాసాన్తాపేక్షస్య శేషస్యాశ్రయణాత్। కథం పునరభావరుపోఽన్తావయవో భవతి? తత్రాహ--స్థానిద్వారేణేతి ।।

కుమ్భపదీషు చ ।। 5.4.139 ।।

బహువచననిర్ద్దేశాత్ప్రభృత్యర్థోఽవగమ్యత ఇత్యాహ-- కుమ్భపదీప్రమృతయ ఇతి। సముదాయా ఏవ నిపాత్యన్త ఇతి। కథం తర్హి సూత్రే భూతవిభక్తయా సప్తమ్యా నిర్ద్దేశః? ఇత్యత ఆహ--తత్రేతి। విషయగ్రహణేన సూత్రే విషయసప్తమీతి దర్శయతి---యథా కుమ్భపద్యాదయః సిద్ధ్యన్తీతి। యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్పూర్వత్ర తథా లోపో భవతీత్యర్థో గ్రాహ్యః। కిమర్థం పునః సముదాయా ఏవ నిపాత్యన్తే, న కుమ్భాదీనేవ గణే పఠిత్వా తేభ్యః పరస్య పాదశబ్దస్య లోపో విధీయేత ? తత్రాహ--సముదాయపాఠస్య చేతి। విషయనియమమేవ దర్శయతి--స్త్రియామేవేతి। అత్ర చ స్త్రియామపి జీప్ప్రత్యయ ఏవ। `పాదోఽన్తరస్యామ్' ఇతి యదా జీబ్విషయభూతస్తదైవేత్యర్థః।

యచ్చేత్యాది। ఉపమానపూర్వపదమ్-కుమ్భపదీ, జాలపదీత్యాది; సంఖ్యాపూర్వపదమ్ఏకపదీ, శతపదీతి। అష్టాపదీతి పఠ్యతే, తత్ర నిపాతనాద్దీర్ఘత్వమ్, `అష్టనః సంజ్ఞాయామ్' ఇతి వాऽऽకారః ।।

వయసి దన్తస్య దతృ ।। 5.4.141 ।।

ద్విదన్నితి। ఋకారస్యోగ్కార్యార్థత్వాద్ `ఉగిదచామ్' ఇతి నుమ్ ।।

స్త్రియాం సంజ్ఞాయామ్ ।। 5.4.143 ।।

అచ్ఛన్దోऽర్థమిదమ్। అయోగతీతి। అయ ఇవ దన్తా అస్యా అయోదతీ, ఉగిత్త్వాన్ఙీప్। సమదన్తీతి। `నాసికోదరోష్ఠ' ఇత్యాదినా ఙీష్ ।।

విభాషా శ్యావలారోకాభ్యామ్ ।। 5.4.144 ।।

అరోకో నిర్దీప్తిరితి। `రుచ దీప్తౌ',రోచనమ్=రోకః, స న విద్యతే యస్యేతి కృత్వా ।।

అగ్రాన్తశుద్ధశుభ్రవృషవరాహేభ్యశ్చ ।। 5.4.145 ।।

చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః।

అహిదన్నిత్యాది। భాష్యే ఏతన్నాశ్రితమ్ ।।

కకుదస్యావస్థాయాం లోపః ।। 5.4.146 ।।

కాలాదికృతా ఇతి। సాదిశబ్దేనాహారపరిణామాదేర్గ్రహణమ్ ।।

త్రికకుత్ పర్వతే ।। 5.4.147 ।।

పర్వతేఽన్యపదార్థే ముఖ్యస్య కకుదస్యాసమ్భవాదాహ--కకుదాకారం శృఙ్గమిత్యాది। న చేత్యాది। ఉచ్యత ఇత్యస్యానుషఙ్గః। సంజ్ఞైషేత్యాది। ఏతచ్చ నిపాతనాల్లభ్యతే। ఏవం చ పర్వతగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

అరఃప్రభృతిభ్యః కప్ ।। 5.4.151 ।।

వ్యూఢోరస్కః, ప్రియసర్పిష్కః। ఇతి। `సోఽపదాదౌ', `ఇణః షః', ఉపపూర్వాన్నహ్యతేః సమ్పదాదిత్వాత్కర్మణి క్విప్, ఉపనద్ధా ఉపానత్, `నహివృతి' ఇతి దీర్ఘః, అవముక్తే ఉపానహౌ యేన సోఽవముక్తోపానత్కః। `నహో ధః' జశ్త్వచర్త్వే ।।

వికల్ప ఏవ భవతీతి। లక్ష్మీశబ్దాత్ `నద్యృతశ్చ' ఇతి నిత్యః కబ్ న భవతి; ఏకవచనాన్తపాఠస్య నియమార్థత్వాత్। అర్థాన్న ఇ ఇతి। నఞః పరో యోఽర్థశబ్దస్తదన్తాద్బహువ్రీహేర్నిత్యం కబ్భవతి। నాస్యార్థోఽస్తి అనర్థమః ।।

ఇనః స్త్రియామ్ ।। 5.4.152 ।।

`అనినస్మన్గ్రహణాన్యర్థవతా చానర్థకేన చ తదన్తవిధం ప్రయోజయన్తి' ।।

నద్యృతశ్చ ।। 5.4.153 ।।

నద్యన్తాద్బహువ్రీహేరితి। అత్రాన్తశబ్ద ఉత్తరపదే వర్త్తతే, నద్యుత్తరపదాద్బహువ్రీహేరిత్యర్థః। యద్వా--బహువ్రీహ్యర్థముత్తరపదం బహువ్రీహిః, తస్మాన్నద్యన్తాదిత్యర్థః। కిం సిద్ధం భవతి? బహుగ్రామణీర్నగరీ,బహుఖలపూర్నగరీత్యత్ర కబ్ నివర్త్తతో భవతి ।।

శేషాద్విభాషా ।। 5.4.154 ।।

యస్మాద్బహువ్రీహేరితి। కర్మణి ల్యబ్లోపే ఏషా పఞ్చమీ, బహువ్రీహిమాశ్రితయేత్యర్థః, తేన యత్రాప్యాదేశః సమాసాన్తః--వ్యాఘ్రపాత్, సుగన్ధిః, కుణ్డోధ్నీతి; అసావపి శేషో న భవతి। ప్రత్యయప్రాయత్వాద్వా సమాసాన్తస్య `యస్మాత్' ఇత్యుక్తమ్।

ఇహ శేషః కబపేక్షో వా స్యాద్, అనన్తరో యో బహువ్రీహ్యధికారస్తదపేక్షో వా, సమాసాన్తమాత్రాపేక్షో వా-ఇతి త్రయః పక్షాః సమ్భవన్తి। తత్రాద్యే పక్షే-వ్యాఘ్రపాత్, సుగన్ధిః, ద్విదశాః, అనృచః, విధుర ఇత్యాదౌ నిత్యకబ్విషయవర్జం సర్వత్ర ప్రసజ్యేత। శేషగ్రహణం చానర్థకమ్, న హి నిత్యకబ్విషయే వికల్పప్రసఙ్గః; నిత్యకవిధేరానర్థక్యప్రసఙ్గాత్। ద్వితీయేఽపి ద్విద్యా ఇత్యాదౌ స్యాదేవ ప్రసఙ్గ ఇతి మన్యమానస్తృతీయం పక్షమాశ్రయతి--సమాసాన్తో న విహిత ఇతి। బహుఖట్వక ఇత్యాదౌ `ఆపోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి హ్రస్వః, బహుఖట్వ ఇత్యాదౌ `గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య' ఇతి।

కథమిత్యాది। యది సమాసాన్తాపేక్షః శేష ఇతి ప్రశ్నః। విశేషే స ఇష్యత ఇతి। తతశ్చ విషయాన్తరే సూక్తే సామని చ బహువ్రీహేః సమాసాన్తాపేక్షం శేషత్వమస్త్యేవేతి భావః। కిమర్థం పునః శేషగ్రహణమ్, యావతా యత్ర సమాసాన్తా విహితాస్తత్ర త ఏవ బాధకా భవిష్యన్తి, అనవకాశా విధయో బాధకా భవన్తి, సావకాశాశ్చ తే, కోఽవకాశః ? విభాషా కప్, యదా న కప్ సోఽవకాశః--కపోఽప్యన్యాః ప్రకృతయః; విశేషప్రకృతిభ్య ఉభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్కప్ స్యాత్। తస్మాచ్ఛేషగ్రహణమ్ ।।

ఈయసశ్చ ।। 5.4.156 ।।

సర్వా ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యత ఇతి। న తు `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి శేషలక్షణస్యైవ కపః ప్రతిషేధ ఇతి సర్వశబ్దస్యార్థః। ఏతచ్చ శేషాదిత్యేతస్య నివృత్తత్వాత్కబ్మాత్రస్యానువృత్తేర్లభ్యతే। బహుశ్రేయసీతి। లిఙ్గవిశిష్టగ్రహణాదత్ర ప్రతిషేధః। యథాత్ర సోర్హల్ఙ్యాదిలోపః, తథా తత్రైవ వక్ష్యామః। హ్రస్వత్వమపి న భవతీతి। `గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య' ఇతి ప్రాప్తమ్। కస్మాత్? ఇత్యాహ--ఈయసో బహువ్రీహావిత్యాది। పుంవద్వచనేనాత్ర న స్త్రీప్రత్యయస్య నివృత్తిర్వివక్షితా, కిం తర్హి? హ్రస్వప్రకరణాత్తదభావః। తథా చ `గోస్త్రియోః' ఇత్యత్ర వృత్తౌ-`ఈయసో బహువ్రీహౌ ప్రతిషేధో వక్తవ్యః' ఇత్యేవోక్తమ్ ।।

వన్దితే భ్రాతుః ।। 5.4.157 ।।

వన్దితః స్తుత ఇతి। యద్యపి `వది అభివాదనస్తుత్యోః' ఇత్యభివాదనేఽపి వదిః పఠ్యతే, తథాపి వ్యాఖ్యానాత్స్తుత్యర్థస్యైవ గ్రహణమితి దర్శయతి। తేన వన్దితభ్రాతృక ఇత్యత్ర కబ్భవత్యేవ ॥

నాడీతన్త్ర్యోః స్వాఙ్గే ॥ 5.4.159 ॥

నాడీశబ్దో జాతిలక్షణజీషన్తః। తన్త్రీశబ్దః `అవితృస్తృతన్త్రిభ్య ఈః' ఇతీకారాన్తః। బహురునాడిరితి। ఉపసర్జనహ్రస్వమ్। బహుతన్త్రీరిత్యత్ర తు `కృత్రిమాయాః ప్రతిషేధః' ఇతి వచనాన్న భవతి ॥

నిష్ప్రవాణిశ్చ ॥ 5.4.160 ॥

ప్రోయతేఽస్యామితి ప్రవాణీతి। వేఞోఽధికరణే ల్యుట్, `కృత్యచః' ఇతి ణత్వమ్ ॥

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం పఞ్చమాస్యాధ్యాయస్య చతుర్థ పాదః

------------*****-------------

.

కాశికావృత్తీ

అథ షష్ఠాధ్యాయే ప్రథమః పాదః

ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్య ।। 6.1.1 ।।

ఇహ యద్యపి స్వార్థత్వే సమ్భవతి పారార్థ్యమయుక్తం, విధేయకార్యిణోర్ద్వయోర్నిర్దేశాత్ సమ్భవతి చ స్వార్థత్వమ్, తథాపి `లిటి ధాతోః' ఇత్యాదౌ విధేయానిర్ద్దేసేన వైయర్థ్యప్రసఙ్గాన్నాయమ్ `అణ్కుటిలికాయాః' ఇత్యాదివత్కేవలో విధిః, నాపి `శేషే' ఇత్యాదివల్లక్షణం చాధికారశ్చ। తథా హి సతి సర్వేషామేవ శబ్దానాం ప్రథమస్యైకాచోఽనేన ద్విర్వచనే సిద్ధే `లిటి ధాతోః' ఇత్యాహి వ్యర్థం స్యాత్। ధాతోర్లిట్యేవ, లిటి దాతోరేవ-ఇతి నియమాన్న వైయర్థ్యమితి చేత్ ? న; విధినియమసమ్భవే విధేరేవ జ్యాయస్త్వాత్। అస్చ హి పారార్థ్యేమితి చేత్? న; విధినియమసమ్భవే విధేరేవ జ్యాయస్త్వావాత్। అస్య హి పారార్థ్యేఽవమ్భావిని సతి యథా తేషాం విధిత్వం తథాస్య వర్ణనం యుక్తమతః పరార్థ ఏవాయమ్। తత్రాపి న పరిభాషా-ద్విర్వచనం విధీయమానం ప్రథమస్యైకాచో వేదితవ్యమితి; ఏవం హి సతి `సర్వస్య ద్వే' ఇత్యత్రైవాస్య వ్యాపార ఇతి తత్రైవైకాచః ప్రథమస్యేతి వాచ్యం స్యాత్। `లిటి ధాతోః' ఇత్యాదికం చ విధేయానిర్ద్దేశాద్వ్యర్థ స్యాత్। అతః పారిశేష్యాత్స్వరితత్వాచ్చాధికార ఏవాయమితి నిశ్చిత్యాహ--ఏకాచ ఇతది చేతి। అధికారోఽయమితి వక్తవ్యే పృథక్ స్వరితత్వప్రదర్శనార్థమేవముక్తమ్। ఏతత్త్రితయమితి। తస్య ప్రయోజనమ్--యత్ర యదపేక్షితం తత్ర తస్య సమ్బన్ధః, యథా--`అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇత్యత్ర `ఏకాచో ద్వే' ఇతి, `అభే అభ్యస్తమ్' ఇత్యత్ర `ద్వే' ఇతి, లిటి ధాతోరిత్యాదౌ సర్వ సమ్బధ్యతే। ఇత ఉత్తరమిత్యాది। అనన్తరోక్తస్యైవ వివరణమ్। ప్రాక్ సమ్ప్రసారణవిదానాదితి। తత ఆరభ్య తు నాస్య సమ్బన్ధః; విధేయాన్తరనిర్దేశాత్స్వరితే కృతే నాధికార ఇతి వా వ్యాఖ్యానాత్।

సామాన్యేనోక్తముదాహరణనిష్ఠం దర్శయతి--వక్ష్యతీతి। అత్ర యది `ధాతోరేరేకాచః' ఇతి సామానాధికరణ్యేన సమ్బన్ధః స్యాత్, పచిప్రభృతీనామేవ స్యాత్, న జాగర్త్యాదీనామ్। ప్రథమగ్రహణం చానర్థకం స్యాత్, న హ్యేకాచాం ధాతూనాం ద్వితీయాదిరేకాజస్తి। న చ ప్రథమస్య ధాతోరితి సమ్బన్ధః। తథా హి సతి ధాతుపాఠే ప్రథమపఠితస్య భవతేరేవ స్యాత్, తతశ్చ భవతిగ్రహణమేవ కర్తవ్యం స్యాత్। అథైకాచో ధాతోః ప్రథమస్య వర్ణస్యేతి సమ్బన్ధః ? తదయుక్తమ్; సహనిర్ద్దిష్టయోః సామానాధికరణ్యస్య స్వతః ప్రాప్తస్య త్యాగాయోగాత్। అతో వైయధికరణ్యేన సమ్బన్ధ ఇత్యాహ-దాతోరవయవస్యేతి। ద్వితీయస్య చేతి। యద్యప్యత్ర ద్వితీయగ్రహణం నాస్తి, తథాపి `లిటి ధాతోః' ఇత్యత్ర త్వధికృతమస్తి, తస్య చార్థః ప్రదర్శ్యతే ఇతి నాసఙ్గతం కిఞ్చిత। జజాగార-ఇత్యాదీని ముఖ్యగౌణతయా క్రమేణోదాహరణాని।

ఏకాచ ఇతి యద్యయం తత్పురుషః స్యాత్తదా `ధాతోః' ఇత్యనేన సామానాధికరణ్యం చేత్? ఇయాయ ఆరేత్యాదావేవ స్యాద్, వైయధికరణ్యే తు పపాచేత్యాదిషు భవదపి ద్విర్వచనమజ్మాత్రస్యైవ స్యాత్, తతశ్చ `హలాదిః శేషః', `శర్పూర్వాః ఖయః', `లిట్యభ్యాసస్యోభ్యేషామ్' ఇత్యాద్యనుపపన్నం స్యాత్। ఏకగ్రహణం చానర్థకమ, ప్రథమస్యాచ ఇతి విశేషణాదేకస్య చ ధాతోరనేకప్రథమాజసమ్భవాదచ ఇత్యేకత్వం వా వివక్షిష్యతే, కిమేకగ్రహణేన ? తస్మాద్ బహువ్రీహిరయమ్। తదాహ--ఏకాచ ఇతి బహువ్రీహినిర్దేశ ఇతి। బహువ్రీహిణా వివక్షితస్యార్థస్య ప్రతిపాదనం బహువ్రీహేర్వా ఉచ్చారణం బహువ్రీహినిర్ద్దేషః। విగ్రహప్రదర్శనం విస్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమ్। యది బహువ్రీహినిర్ద్దేశస్తతో బహువ్రీహేరన్యపదార్థప్రధానత్వాద్యథా `చిత్రగురానీయతామ్' ఇత్యుక్తే యస్య తా గావః స ఏవానయతే న చిత్రా గావః, తద్వదత్రోపలక్షితం తదుభయపార్శ్వవర్తి వ్యఞ్జనద్వయమేవ ద్విరుచ్యేత, న తూపలక్షణభూతోఽజిత్యత ఆహ--తత్రేతి। భవతి వై బహువ్రీహావపి క్వచిద్వర్తిపదార్థస్యాపి కార్యయోగః, తద్యథా--శుక్లవాససమానయేతి మత్వర్థే బహువ్రీహిః, తత్ర యథా దణ్డీ, విషాణీతి సంసర్గే మత్వర్థీయ ఉత్పన్నే తస్య ద్విష్ఠత్వాద్ గుణస్యాపి కార్యయోగః; తద్వద్ బహువ్రీహావపి యత్ర సంసర్గో వాచ్యస్తత్రావిరుద్ధో గుమస్యాపి కార్యయోగః। అభ్యన్తరశ్చేతి। అన్తర్భూత ఇత్యర్థః। ఆన్యన్తరమితి పాఠే అభ్యన్తరమ్=మధ్యమ్, తత్ర భవమాభ్యన్తరమ్। సాచ్కస్యైవ ద్విర్వచనం భవతీతి। యథా తత్సన్నిహితమవయవాన్తరం ద్విరుచ్యతే, తథోపలక్షణీభూతోఽప్యజిత్యర్థః। అత్ర చ జ్ఞాపకమ్ `దీర్ఘోఽకితః' ఇత్యాది। చోదయతి--ఏవం చ పచిత్యత్రేతి। తేనైవ తదవయవోచ్చబ్దః పశబ్దశ్చేతి। చకారాదకారశ్చ వ్యపదేశివద్భావాదేకాజేవ, యథైవాఙ్గుల్యా దేవదత్తోఽఙ్గులిమాంస్తథా హస్తోఽపి, తద్వదత్రాపి। తతశ్చ సర్వేషామేవ తేషాం ద్విర్వచనప్రసఙ్గ ఇతి శేషః। నన్వర్థవద్గ్రహణే నానర్థకస్యేతి సముదాయస్యైవ భవిష్యతి, నావయవానామ్, నన్వేవం జాగర్త్యాదీనాం న స్యాత్, కిఞ్చ యత్ర `శే' ఇత్యాదౌ విశిష్టం శబ్దస్వరూపం గృహ్యతే తత్రైవేయం పరిభాషా, అత్ర తు `ధాతోరవయవస్యైకాచః' ఇతి తటస్థేనోపలక్షణేన జాగ్, పచ్-ఇత్యేవమాదికం గృహ్యతే, న తు స్వరూపేణేతి నేహ తస్యాః ప్రవృత్తిః? పరిహరతి--తత్రేతి।

తేషు సముదాయాదిష్వేకాక్షు మధ్యేఽవయవైకాచః ప్రథమా న ద్విరుచ్యన్తే, కుతః ? ఇత్యాహ--తథా హీత్యాది। అయమభిప్రాయః---కిమేకస్మిన్నేవ ప్రయోగే యుగపచ్చ సర్వప్రయోగశ్చోద్యతే? పర్యాయేణ వా ? కిం వా ప్రయోగభేదేన కస్యచిత్ క్వచనేతి ? న తావదాద్య కల్పః, ప్రమిత్యనుష్ఠానయోర్ద్వయోరప్యసమ్భవాత్। తథా హి--ఏకాచ్త్వేన నిరుపితం ద్విర్వచనం ప్రమాతవ్యమ్, న చైకోఽవయవో యుగపదనేకావయవత్వేన శక్యోనిరూపయితుమ్, తత్కథం యుగపత్ప్రమీయతామ్, ప్రమితం వా కథమనుష్ఠీయతామ్!

న హ్యేకస్మిన్నేకాచి ద్విరుచ్యమానే తద్రైవాన్య ఏకాచ్చక్యో ద్విర్వక్తుమ్; వాచః క్రమభావిత్వాత్। నాపి ద్వితీయః; `అనభ్యాసస్య' ఇతి ప్రతి షేధాదనవస్థాపాతాచ్చ। తస్మాత్ప్రయోగభేదేన సర్వప్రసఙ్గ ఇత్యేష ఏవ పక్షః సమ్భవతి। తత్ర `ణిజిర్ శౌచపోషణయోః' ఇత్యస్య శ్లౌ యదా నిశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్, తదా నేనేక్తి, నేనిక్త ఇత్యత్ర న కశ్చిద్దోషః। నేనిజతి, అనేజిజుః, నేనిజదిత్యత్ర `అదభ్యస్తాత్', `సిజబ్యస్తవిదిభ్యశ్చ', `నాభ్యస్తాచ్చతుః' ఇత్యద్వావజుసభావనుమ్ప్రతి షేధా న స్యుః; జకారేణ వ్యవధానాత్, ఇకారస్యేచ్ఛబ్దస్య చ ద్విర్వచనే రుపమేవ న సిధ్యతీత్యేష ఏవ దోషః ? తస్య పరిహారః--`శాస్త్రహానిప్రసఙ్గాత్' ఇతి। అవయవే హి ద్విరుచ్యమానేఽవయవాన్తరవిషయసముదావిషయం చ శాస్త్రం హీయతే। నను శాస్త్రేణ ప్రమితమేవ యది నానుష్ఠీయేత స్యాచ్ఛాస్త్రహానిః, అత్ర తు పర్యాయేణ ప్రతీయత ఇత్యుక్తమ్, తచ్చానుష్ఠితమేవ కథం సాస్త్రహానిః? అఙ్గ తు భవానాచష్టామ్--పశబ్దే ద్విరుచ్యమానే చకారః కిమితి న ద్విరుచ్యతే, తదా తద్ద్విర్వచనస్యాప్రతీతత్వాదితి చేత్కిమితి న ప్రతీయతే, తేన సహైకాచ్త్వేనానిరూపితత్వాదితిచేత్కిమితి న నిరూప్యతే? మౌనమత్రోత్తరమ్, తస్మాద్యస్మిన్ ప్రయోగే యచ్చ యావచ్చ ప్రథమైకాచ్త్వేన శక్యతే నిరూపయితుమ్, తస్య సర్వస్య ద్విర్వచనం ప్రమాతవ్యమనుష్ఠాతవ్యం చ; అన్యథా తు క్రియమాణం ప్రతీత్యనుష్ఠానయోరుభయోరపి శాస్త్రహానిమావహతి। తస్మాత్సముదాయస్య ద్విర్వచనమితి। న చాత్రాపి పక్షేఽవయవవిషయే శాస్త్రహానిః; అవయవాత్మకత్వాత్సముదాయస్య న ఖల్వవయవానాం ద్విర్వచనమకృత్వా సముదాయః శక్యో ద్విర్వక్తుమ్, తద్యథా-వృక్షః ప్రచలన్సహావయవైః ప్రచలతి।

అథ కథం పపాచేతి ద్విర్వచనమ్, యావతా ధాతురేవాయం న ధాత్వవయవః, నాపి ప్రథమః, ద్వితాయాదిషు హి సత్సు యస్మాత్పూర్వో నాస్తి స ప్రథమః? కథన్తరాం చేయాయేత్యాదౌ యత్రైకోఽజస్యేతి వ్యతిరిక్తోఽన్యపదార్థో నాస్తి? తత్రాహ--పపాచేత్యత్రేతి। ఏకాచ్త్వమపీతి। అపిశబ్దాత్ప్రథమత్వమపి, ఉభయత్రాపి ధాతుం ప్రత్యవయవత్వమ్। వ్యపదేశివద్భావాదితి। ముఖ్య ఏకాజ్వ్యపదేశః, అవయవవ్యపదేశశ్చ యేషామస్తి తే వ్యపదేశినో జాగ్రాదిషు జాగిత్యేవమాదయః, తేషామివైషామపి కార్య భవతీత్యర్థః। న చేదం వచనమ్, లోకికోఽయం న్యాయః, లోకే హి `శిలాపుత్రకస్య శరీరమ్' ఇతి బహిర్వస్తుభేదేఽసత్యపి బేదవ్యవహారోఽవస్థాబేదాశ్రయో దృశ్యతే। శిలాపుత్రకః క్రీయమాణవిక్రీయమాణత్వాద్యవస్థాయుక్తో యో దృష్టస్తస్యేదం శరీరమితి పరిదృశ్యమానావస్థాభేదేన వ్యపదిశ్యతే। పపాచేత్యత్రాపి పచేరనన్తప్రయోగవిషయస్య సమ్ప్రతి ప్రయుజ్యమానం లిట్పరం రూపమవయవ ఇతి శక్యం వ్యపదేష్టుమ్, ప్రథమశబ్దోఽపి ప్రథమగర్భేణ హతేత్యాదావసతోఽపి ద్వితీయాదీన్ బుద్ధ్యా పరికల్ప్య ముఖ్యప్రథమసాధర్మ్యాద్యథా లోకే ఏకస్మిన్నపి ప్రథమ ఇతి ప్రయుజ్యతే, తద్వదత్రాపి। ఇయాయేత్యత్రాపి ఇతః, యన్తి, ఆయన్, ఆగాత్, జిగమిషతీత్యనన్తప్రయోగస్థేనైకోఽయమికార

ఇత్యన్యపదార్థోఽపి కల్పితః. ప్రసిద్ధ్యప్రసిద్ధికృతశ్చ గౌణముఖ్యవివేకః। ఏవం విధస్తు వ్యవహారో ముఖ్యాదపి ప్రసిద్ధ ఇతి న గౌణత్వదోషః। ఏవం చ కృత్వా--`వ్యథో లిటి' `భవతేరః',`లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్', `దీర్ఘ ఇణః కితి' ఇత్యాదికముపపద్యతే।

అత్ర `ద్వే' ఇత్యస్య సంఖ్యేయాపేక్షాయాం శబ్దానుశాసనప్రస్తావాచ్ఛబ్దరూపే సఖ్యేయే `షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇతి వచనాదేకాచః ప్రథమస్యేతి స్థానషష్ఠ్యాం సత్యామేకస్య స్థానే ద్వే శబ్దరుపే ఇత్యర్థో భవతి, యథా--`అస్తేర్భూః' ఇత్యాదౌ, తదా `స్థానే ద్విర్వచనమ్' ఇత్యయం పక్షో భవతి। యదా శబ్దసమ్బన్ధినీ ఉచ్చారణే సంఖ్యేయే క్రియారూపస్య శబ్దస్య చ స్థాన్యాదేశసమ్బన్ధాయోగాదధ్యాహృతోచ్చారణక్రియాపేక్షయైకాచ ఇతి కర్మషష్ఠీ--ఏకాచో ద్వే ఉచ్చారణే భవతః, ఏకాచం ద్విరుచ్చారయేదిత్యర్థః, తదా `ద్విఃప్రయోగో ద్విర్వచనమ్' ఇత్యయం పక్షో భవతి। తత్రాద్యే పక్షే `స్థానేఽన్తరతమః' ఇతి వచనాచ్ఛబ్దతశ్చాన్తరతమయోర్ద్వయోవిధానాద్ యద్యపి యే కేచన ప్రాప్నుత ఇతి దోషనవతారః। చిచీషతీత్యత్ర తు `సన్యఙోః' ఇతి షష్ఠ్యాః స్థాపయిష్యమాణత్వాచ్చిస్ ఇత్యస్య స్థానే చిస్చిస్ ఇతి శబ్దాన్తర ఆదేశే సతి తత్స్థస్య సకారస్య సన్త్వే ప్రమాణాభావాత్ `అజ్ఝనగమాం సని' ఇతి దీర్ఘత్వం న స్యాత్; ఆదేశస్య స్థానివద్భావ ఉచ్యతే నాదేశావయవస్య స్యాన్యవయవవద్భావ ఇతి స్థానివద్భావేనాపి సన్త్వం నాస్తి। తస్య తు యత్ర సన్మాత్రస్య ద్విర్వచనే స్థానివద్భావేన సన్త్వం సోఽవకాశః, యథా--ఇణః సన్, ఈషిషతీతి।

నను శబ్దాన్తరప్రాప్త్యా ద్విర్వచనమనిత్యమ్, అప్రాప్త్యా తు దీర్ఘత్వమిత్యుభయోః పరత్వాద్దీర్ఘత్వే కృతే ద్విర్వక్ష్యతే? ఇహ తర్హి హ్వయతేః సని హ్వాస్ ఇత్యస్య ద్విర్వచనమ్, సముదాయస్య సముదాయ ఆదేశస్తత్ర ఆదోశ ఏతన్నాస్తి--ఇయం ప్రకృతిరయం ప్రత్యయ ఇతి, తతశ్చ `హ్వాఽభ్యస్తస్య' ఇతి సంప్రసారణం న స్యాత్, జుహావ జుహువతురిత్యాదావేవ తు స్యాద్--యత్ర హ్వామాత్రస్య ద్విర్వచనాత్స్థానివత్త్వమ్? నైష దోషః; `హ్వాఽభ్యస్తస్య' ఇతి వ్యధికరణే షష్ఠ్యా, హ్వయతేరభ్యస్తస్య భవిష్యతః ప్రాగేవ సంప్రసారణం పరపూర్వత్వమ్, `హలః' ఇతి `అజ్ఝనగమామ్' ఇతి వా దీర్ఘత్వమ్, `హ్వాస్' ఇత్యస్య ద్విర్వచనమ్। ఇహ చ పిపక్షతి, ఉద్వివక్షతీత్యత్ర `పూర్వత్రాసిద్ధమద్విర్వచనే' ఇతి తర్హి ఆటిటద్, ఆశిశద్ ఇతి ణిలోపే కృతేఽపి `ద్విర్వచనేఽచి' ఇతి రూపస్థానివద్భావాచ్ఛబ్దాన్తరప్రాప్త్యభావేన నిత్యత్వాత్పూర్వం ద్విర్వచనే సతి సముదాయస్య సముదాయ ఆదేశస్తత్ర సమ్ప్రభుగ్నత్వాత్ప్రకృతిప్రత్యయత్వం నష్టమ్, స ణిజ్న భవతీతి ణిలోపో న స్యాత్, తస్య తు కారణేత్యాదిరవకాశః। ఇహ చ జిఘాంసతీతి సముదాయస్య సముదాయ ఆదేశే కృతే హన్తేరభావాద్ `అభ్యాసాచ్చ' ఇతి హన్తేరితి కుత్వం న స్యాత్। తస్య తు జఘనిథ, జఘన్థ, అహం కిల జఘన, జఘన్వానిత్యాదిరవకాశః, యత్రహన్తిమాత్రస్య ద్విర్వచనాత్స్థానివద్భావః। తదేవమాద్యపక్షస్య దుష్టత్వాద్ ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ-

ద్విఃప్రయోగే ద్విర్వచనమితి। చశబ్దోఽవధారణే। కథం పునః `షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇతి పరిభాషాయాం సత్యాం ద్విఃప్రయోగపక్షః శక్య ఆశ్రయితుమ్? తత్రాహ--ఆవృత్తిసంఖ్యా హీతి। యద్యావృత్తేః సంఖ్యా విధీయతే, ఏవం సతి త్రిర్వచనం ప్రాప్నోతి। న హ్యాద్యముచ్చారణమావృత్తిః, అతస్తదేకమ్, ఆవృత్తీ చ ద్వే ఇతి త్రిర్వచనప్రసఙ్గః। తస్మాదావృత్తికృతా సంఖ్యా। ఆవృత్తిసంఖ్యా కస్య? ఉచ్చారణస్య, ఆవృత్తముచ్చారణం విధీయత ఇత్యర్థః। తత్ర చ స్థాన్యాదేశభావో న సమ్భవతీత్యుక్తమ్। అత్ర పక్షే యథాటిటదిత్యాదౌ దోషౌ న భవతి తథా దర్శయతి--తేనేత్యాదినా ।

నన్వత్రాపి పక్షే నేమతుః, సేహే ఇత్యాదౌ నత్వసత్వయోః కృతయోర్ద్వాతోరాదేశాదిత్వస్య ద్విఃప్రయోగేఽప్యనివృత్తేరేత్వాభ్యాసలోపౌ న స్యాతామ్, పక్షాన్తరే తు నాదేశాదివ్యపదేశః? అలాశ్రయత్వేన స్థానివత్త్వాభావాత్సముదాయాదేశత్వేనాదేశాదిత్వాభావాచ్చ న దోష)ః; `లిటి ఆదేశః' ఇతి విశేషణఅన్నత్వసత్వయోరనైమిత్తికత్వాద్। ఇహ తర్హి వేభిదితేతి వేభిద్యశబ్దాత్తృచి అల్లోపయలోపయోః కృతయోరుపదేషే య ఏకాజనుదాత్తః స ఏవాయమితీట్ప్రతిషేధః స్యాత్, పక్షాన్తరే త్వేకాజ్యమపదేశస్యాలాశ్రయత్వాద్ బేభిద్యేత్యస్య ద్వ్యచకత్వాన్నిషేధాభావః? ద్విఃప్రయోగేఽపి న దోషః; పూర్వస్మాదపి విధౌ అల్లోపస్య స్థానివద్భావాత్। ఇహ తర్హి జరీగృహితేతి గ్రహేర్వలిటి దీర్ఘత్వం స్యాత్, న హ్యత్ర స్థానివత్త్వమ్, దీర్ఘవిధౌ నిషేధాత్? నైష దోషః; `ఏకాచ ఉపదేశే' ఇత్యత `ఏకాచ' ఇత్యనువర్తయిష్యతే। యద్వా-- గ్రహేర్విహితం యదార్ద్ధధాతుకం తస్య య ఇట్ తస్య దీర్ఘ ఇతి జరీగృహ్యశబ్దాద్విహితస్య న భవిష్యతి। ఇచ చ సిషేచతి, యద్యపి సిచేర్లిడ్విహితః; తథాపి ద్విర్వచనే కృతే సముదాయస్యైకా పదసంజ్ఞా న తదవయవస్య, సేచశబ్దస్య పదసంజ్ఞాయాం తదాదిగ్రహణానివృత్తేరభ్యాసస్య వర్జనాయోగాదితి `సాత్పదాద్యోః' ఇతి షత్వనిషేధాభావః। ఇహ తర్హి విభిద్వానిత్యాదౌ శతకృత్వోఽప్యుచ్చారణే ఏకాచ్త్వం న యాతి, కిం పునర్ద్విరుచ్చారణ ఇతి `వస్వేకాజాద్ధసామ్' ఇతీట్ప్రసఙ్గః? తన్న; ఉచ్చారణభేదాద్విరుద్ధసంఖ్యాప్రాదుర్భావే పూర్వసంఖ్యాకృతవ్యపదేశనివర్తనాత్। అత ఏవాగ్రహణం కృతం పపివానిత్యాదావిడర్థ్యమ్। ఇహ తర్హి విశుష్వాపేతి, తస్యైవార్థవతో ద్విరుక్తిభావమాత్రమిత్యభ్యాసస్యార్థవత్త్వాత్సుపేః షత్వమిత్యత్రానర్థకో విసుషుపురితి వక్ష్యమాణం విహన్యేత? నైష దోషః; అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శబ్దస్యాశేషార్థావసాయః, న చాత్రాభ్యాసోపజననే కశ్చిదర్థ ఉపజాయతే, అపాయే చాపయాతి। నను స ఏవ చేద్ ద్విరుచ్యతే, అర్థప్రత్యయేనాప్యావతితవ్యమ్, యథా--అహిరహిర్బుధ్యస్వబుధ్యస్వేతి? కిమత్రోపాలభ్యేమహి, న తావదర్థప్రత్యయా ఆవర్తన్తే! తదేతదేవం దృశ్యతామ్-యథా స్వప్నః, సుప్తః, అస్వపదిత్యాదౌ క్వచిదవికృతః, క్వచిద్వికృతః, క్విచిదడాగమాపేక్షోఽర్థం ప్రతిపాదయతి, తథా సుష్వాపేత్యాదావావృత్త ఏవ ప్రతిపాదయతీతి ।।

అజాదేర్ద్వితీయస్య ।। 6.1.2 ।।

ప్రథమద్విర్వచనాపవాదోఽయమితి। నను విరోధే సమానఫలత్వే చ బాధ్యబాధకభావః, యథా--`అష్టాశ్రిర్యూపః కర్తవ్యో వాజపేయస్య చతురశ్రిః' ఇత్యష్టాశ్రిత్వచతురశ్రిత్వయోర్తథా నైవారశ్చరుర్నఖావపూతానామితి నఖావపనేన వైతుష్యఫలకేన తత్ఫలకోఽవఘాతో బాధ్యతే, నఖైర్నోచ్లూఖలముసలమ్; యత్ర త్వేతదుభయం న భవతి న తత్ర బాధః, యథా--కృత్కృత్యప్రత్యయసంజ్ఞానామ్, యథా వా--తద్ధితతద్రాజప్రత్యయసంజ్ఞానామ్। ఇహ తు న సమానఫలత్వమ్; ఫలస్య కస్యచిదభావాత్, అస్తి చ సమ్భవో యదుభయం స్యాత్? స్యాదేతత్--ద్వయోరాసీనయోర్మధ్యే కస్మింశ్చిదుపవిష్టే ద్వితీయస్తృతీయో భవతి, తథా ప్రథమే ద్విరుక్తే ద్వితీయస్తృతీయో భవతీత్యస్త్యేవాక్షత్రాప్రసమ్భవ ఇతి, స్యాదప్యేవమ్, యది ప్రథమద్విర్వచనమేవ నియోగతః పూర్వం స్యాత్, కిఞ్చ నాత్రౌత్పత్తికస్య ద్వితీయస్య ద్విర్వచనముచ్యతే, కిం తర్హి? ద్వితీయమాత్రస్య, తతః కిమ్? ప్రథమే ద్విరుక్తే యో ద్వితీయస్తస్య భవిష్యతి।

నన్వేవమనారమ్భసమం స్యాత్, కథమటేః సన్, ప్రథమస్య ద్విర్వచనమ్, అట్+అట్ ఇతి స్థితే హలాదిఃశేషశ్చ ప్రాప్నోతి, ద్వితీయద్విర్వచనం చ, పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ హలాదిఃశేషః, తతో ద్విర్వచనమ్, అ+అట్+ అట్ ఇతి స్థితే హలాదిశేషే త్రయాణామకారాణామతో గుణే పరరుపత్వేఽటిషతీత్యేతద్రూపం స్యాద్, అకృతేఽపి ద్విర్వచనే ఏతదేవ రూపమ్, ద్వయోరకారయోః పరరూపమిత్యేతావద్ నానారమ్భసమమ్, కథమ్? ప్రథమం ద్విర్వచనమ్, హలాదిఃశేషః, అ+అట్ ఇతి స్థితే `సన్యతః' ఇతీత్వం చ ప్రాప్నోతి ద్విర్వచనం చ, ద్వయోర్నిత్యయోః పరత్వాదిత్వమ్। నన్విత్వం సనమభ్యాసం చాపేక్షత ఇతి బహిరఙ్గమ్, తతః కిమ్? అన్తరఙ్గమ్ `అతో గుణో' ఇతి పరరూపత్వం ప్రాప్నోతి, సమానాశ్రయే చ వార్ణాదాఙ్గం బలీయ? ఏవం తర్హి కృతేఽపి పరరూపే తరయాన్తవద్భావాదిత్వం ప్రాప్నోతి, అకృతే చేతి నిత్యత్వం పరత్వం చేతి ద్వే తస్య ప్రాబల్యకారణే। పరరూపస్య త్వన్తరఙ్గత్వమేకమేవేతీత్వమేవ తావద్ భవతి। సతి తు తస్మిన్ `అభ్యాసస్యాసవర్ణే' ఇతీయఙ్ చ ప్రాప్నోతి ద్విర్వచనం చ, తత్ర ద్విర్వచనమియఙి కృతే యఙిత్యస్య ప్రాప్నోతి; అకృతే త్వఙిత్యస్యేతి శబ్దాన్తరప్రాప్త్యాఽనిత్యమ్, తేన పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చేయఙి కృతే యఙ్శబ్దస్య ద్విర్వచనే హలాదిః శేషః, ఇత్వమ్, ఇయియటిషతి, ఓణేః--ఉవువోణిషతీతి భవతి। అసతి ద్వితీయే ద్విర్వచనే--ఇయటిషతి, ఉవోణిషతీతి భవతీతి నానారమ్భసామ్యమ్ ।

ఏవం తర్హి `అనభ్యాసస్య' ఇతి నిషేధాదేకస్మిన్ ద్విరుక్తే నాపరో ద్విర్వక్తుం శక్యత ఇత్యస్యైవాసమ్భవః। అథ వా--సామాన్యవిహితస్య విశేషవిహితం సత్యపి సమ్భవే బాధకం భవతి, తద్యథా--దధి బ్రాహ్మణేభ్యో దీయతాం తక్రం కౌణ్కడిన్యాయేతి। ఓదనసేకాఖ్యస్య ఫలస్య సమానత్వాదత్ర దధిబాధ ఇతి చేద్? ఇహాపి తర్హ్యర్థాభిధానాఖ్యం ఫలమేకమ్, అర్థాభిధానాయ హి ద్విరుచ్చారణమ్, తచ్చైకేనైవ సాధ్యతే। అథ రూపవిశేషాఖ్యం ఫలం భిన్నమ్, అన్యద్ధి రూపం ప్రథమస్య ద్విర్వచనే, అన్యచ్చ ద్వితీయస్య ? ఇతరత్రాపి తృప్తివిశేషాఖ్యం ఫలం భిద్యతే, అన్యా హి దధ్నస్తృప్తిరన్యా హి తక్రస్య, అతో నాప్రాప్తే తస్మిన్నారభ్యమాణత్వమేవ బాధనిబన్ధనమ్, నాసమ్భవః, సామాన్యశబ్దా హి విశేషశబ్దసన్నిధౌ తత్రైవోపసంహ్రియన్తే, తతోఽన్యత్ర వా, యథా--వసిష్ఠో బ్రాహ్మణః, బ్రాహ్మణాః ఆయాతా వసిష్ఠోఽప్యాయాత ఇతి।

నను కౌణ్డిన్యస్యాపి బ్రాహ్మణత్వాద్ దధి ప్రాప్తమ్, ఇహ తు ప్రథమస్యోచ్యమానం ద్విర్వచనం ద్వితీయస్య న ప్రాప్నోతీతి కథం యేన నాప్రాప్తిః? న క్రమో ద్వితీయస్య ప్రాప్తమితి; కిన్తు ధాతుసామాన్యవిహితం ప్రథమద్విర్వచనమజాదేర్ధాతోః ప్రాప్తమితి; తత్ర దధితక్రాఖ్యం విధేయం భిద్యతే, ఇహ తు కార్యం భిద్యతే, విధేయం ద్విర్వచనమేకమిత్యేతావాన్ విశేషః। యద్వా-తత్రాపి దానమేవ విధేయం తస్య తు దేయభేదాద్ భేదః, ఇహాపి కార్యిబేదాద్భేదః, తద్ధముక్తమ్--ప్రథమద్విర్వచనాపవాదోఽయం ద్వితీయద్విర్వచనమితి। సర్వథా ప్రథమద్విర్వచనం ద్వితీయద్విర్వచనేన బాధ్యతే। యద్యేవమ్, యథాభూతస్యైకాచః ప్రథమద్విర్వచనం ప్రాప్తం తథాభూతస్యైవద్వితీయద్విర్వచనం బాధకం స్యాత్, సవ్యఞ్జనస్యైతత్ప్రాప్తమితి తేన సహవ్యఞ్కజనానామప్యనావృత్తిప్రసఙ్గః? స్యాదేవం యద్యజాదిషు ప్రథమస్యైకాచః కిఞ్చిద్విహితం ప్రతిషిద్ధం వా భవేత్, ఇహ తు విశేషసన్నిధౌ సామాన్యశబ్దస్య తతోఽన్యత్ర వృత్తేరజాదిషు ప్రథమద్విర్వచనరూపాప్రతీతత్వాదప్రాప్త్యనుమానమేవ బాధః। వ్యఞ్జనాని చ యదా యస్య కార్థం తదా తదఙ్గానీతి ద్వితీయైకాచ్యన్తర్భావాత్తేన సహ ద్విర్వచనం కేన వార్యతే! అత్ర చ లిఙ్గమ్ `న న్ద్రాః' ఇతి ప్రతిషేధః। అథేయాయ, ఆరేత్యాదౌ కేన ద్విర్వచనమ్? న తావదనేనాద్వితీయత్వాత్, నాపి పూర్వేణాజాదిషు తస్యాప్రవృత్తేః, యత్రైతదప్రవృత్తిః, యత్ర తు ద్వితీయాభావాదేతన్న ప్రవర్తతే న తత్ర తస్య ప్రవృత్తిర్వార్యతే ? తత్రాపి వార్యతే, అజాదేరితి సామాన్యనిర్ద్దేశాత్। సామాన్యనిర్ద్దేశే హి క్వచిదపి ద్వితీయవత్యాం వ్యక్తౌ సర్వత్ర బాధేత, యథా హలాదిఃశేషే వక్ష్యతే--`క్వచిదపి ప్రవర్తమానో హలాదిఃశేషః సర్వత్ర నివృత్తిం కరోతి' ఇతి? నైష దోషః;

జాత్యోపలక్షితా వ్యక్తిః ప్రాధాన్యేనేహ గృహ్యతే।

ద్వితీయవత్యామేవేదం వ్యక్తౌ తేన ప్రవర్త్తతే ।।

ప్రవర్త్తతే చ యత్రేదం తత్ర పూర్వం నివర్త్తతే।

జాతిర్హలాదిశేషే తు ప్రాధాన్యేన సమాశ్రితా ।। ఇతి।

గుణే చేతి। నిత్యత్వాత్పరత్వాచ్చ। స్థానివద్భావః ప్రాప్నోతీతి। తతశ్చ ఇస ఇత్యస్య ద్విర్వచనే హలాదిఃశేషే చ దీర్ఘత్వే సతి అరీషతీతి ప్రసఙ్గః। న చాత్ర ద్విర్వచనమనిమిత్తమిడితి। యత్ర పరతో ద్విర్వచనముచ్యతే, తదేవ తస్య నిమిత్తమితి భావః। కి తర్హి కార్యీతి। `సన్యఙోః' ఇతి షష్ఠ్యాశ్రయణాత్। తతః కిమ్? ఇత్యాహ న చేతి। తద్భావభావిత్వే సత్యపి కాయిణః సప్తమీనిర్ద్దేశాబావాన్న నిమిత్తత్వం శాస్త్రే స్థితమిత్యర్థః। అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమిత్యాహ--తథా హీతి। గుణవృద్ధ్యోరితి। `క్ఙితి చ' ఇత్యత్ర వృద్ధేరపి ప్రతిషేధాద్ గుణవృద్ధ్యోరిత్యుక్తమ్। శయితేత్యత్ర న భవతీతి। గుణస్య ప్రతిషేధః। క్వచిత్తు--శాయక ఇత్యపి పఠ్యతే, తదయుక్తమ్, అప్రకృతిత్వాదత్ర వృద్ధేః। యథా చోత్తరగ్రన్థే గుణగ్రహణమేవ కృతమ్ ।

తేషాం ద్వితీయస్యేతి విస్పష్టార్థమితి। `తస్మాదిత్యుక్తరస్య' ఇత్యనన్తరస్య ద్వితీయస్యైవ భవిష్యతి, న తృతీయాదేః। యదా తు బహువ్రీహేః షష్ఠీ-అజాదిర్యస్య ధాతోరితి, తదా సామర్థ్యాదప్రథమార్థేఽప్యారమ్భే తృతీయాదేరపి ప్రసఙ్గః ।।

న న్ద్రాః సంయోగాదయః ।। 6.1.3 ।।

`ఉన్దీ క్లేదనే,' `అద్ధ అభియోగే' దోపధః, ప్లుతత్వమ్, `అర్చ పూజాయామ్', `ఈక్ష జర్శనాఙ్కనయోః' అన ప్రాణనే', `ద్రా కుత్సాయాం గతౌ'; ఉభ్జిర్విషయే యద్వక్తవ్యం తత్సర్వమ్ `హయవరట్' ఇత్యత్రైవోక్తమ్ ।

యకారపరస్యేతి । యకారః పరో యస్మాద్రకారాత్తస్యేత్యర్థః.

వ్యఞ్జనస్యేతి । తృతీయవ్యఞ్జనసహితస్యైకాచ ఇత్యర్థః । తత్ర షకారస్య ద్విర్వచనంన భవతి । అపరే పునరితి । అస్మిన్పక్షే ఈర్ష్యతేస్సని కృతే ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్, తత్సమ్భన్ధితస్తృతీయస్యైకాచోఽసమ్భవాత్ । నామధాతవః=సుబ్ధాతవః ।

పూర్వోఽభ్యాసః ।। 6.1.4 ।।

అర్థాదితి । సామర్థ్యాత్పూర్వశబ్దోఽయమవయవవచనః, అవయవశ్చావయవినో భవతి, స చేహ కశ్చిన్న నిర్ద్దిష్టః, అతోఽవశ్యమ్ `ద్వే' ఇతి అత్రానువర్త్తనీయమ్ । న వానువృత్తమపి ప్రథమాన్తమేవావస్థిమవయవ్యపేక్షాం పూరయితుమలమిత్యేతత్సామర్థ్యమ్ । అస్మిన్ప్రకరణ ఇతి । అనేన `సర్వస్య ద్వే' ఇత్యత్ర ప్రకరణే ఇయం సంజ్ఞా న భవతి, తేన తత్ర హలాదిశేషాద్యభావః । యద్యేవమ్, `ద్యుతిగమిజుహోత్యాదీనాం ద్వే' ఇత్యత్ర న ప్రాప్నోతి? కర్త్తవ్యోఽత్ర యత్నః । తయోః పూర్వోఽవయవ ఇతి । అవయవవాచిభిర్ధిక్శబ్దైర్యోగే పఞ్చమీ న భవతి; `తస్య ప్రమామ్రేడితమ్' ఇతి లిఙ్గాత్ । పపాచేత్యాదౌ `హలాదిః శేషః', `సన్యతః', `దీర్ఘోఽకితః', `కుహోశ్చుః', `అభ్యాసే చర్చ', `సన్వల్లఘుని', `దీర్ఘో లఘోః' ఇత్యాదీని యథాయోగమభ్యాసకార్యాణి ।।

ఉభే అభ్యస్తమ్ ।। 6.1.5 ।।

ద్వే ఇతి వర్త్తమాన ఇత్యాది। ద్విరుక్తసముదాయస్యైకాఽభ్యస్తసంజ్ఞా యథా స్యాద్, ద్వయోర్ద్వే సంజ్ఞే మా భూతామిత్యేవమర్థముభేగ్రహణమ్, న తు సంజ్ఞినిర్దేశార్థమ్। ద్వే ఇత్యస్యానువృత్త్యైవ సంజ్ఞినిర్దేశస్య సిద్ధత్వాదిత్యర్థః। దదతీత్యాదౌ `అదభ్యస్తాత్' ఇత్యద్భావః, `శ్నాభ్యస్తయోరాతః' ఇత్యాకారలోపః।

నేనిజతీత్యత్రేత్యాది। అసత్యుభే గ్రహణే `వృద్ధిరాదైచ్' ఇత్యాదౌ ప్రత్యేకం వాక్యపరిసమాప్తిదర్శనాదిహాపి ప్రత్యేకం స్యాత్, తతశ్చ నేనిజతీత్యత్ర పృథగాద్యుదాత్తత్వం స్యాత్। న చ `అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్' ఇత్యేకస్యానుదాత్తత్వమ్; వర్జనీయవిశేషావగమహేతోః సతిశిష్టత్వాదేరసమ్భవాత్। అథాపి స్యాత్, ఏవమపి పర్యాయః స్యాత్। నను చ `భీహ్రీభృహుమద' ఇతి జ్ఞాపకాత్పరస్య న భవిష్యతి? పూర్వస్యాపి తర్హి న స్యాత్, పరేణ వ్యవధానాత్। ఉచ్యతే చ స్వరః, తతశ్చ స ఏవ పర్యాయప్రసఙ్గః।

యది తు సంయోగసమాసాదిసంజ్ఞావదన్వర్థత్వప్రతిపచ్యర్థం మహాసంజ్ఞాకరణమ్, తేనాన్వర్థతావిజ్ఞానే సముదాయస్యైవ సంజ్ఞేత్యుచ్యతే, తదోభేగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్। నను యత్రోభే శ్రూయేతే తత్ర యథా స్యాత్, అన్యతరాభావే మా భూద్-ఇత్యేవమర్థముభేగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్; అన్యథా బుధేరాపశ్చ `సనీవన్త' ఇతి ఇడభావపక్షే పరత్వాత్ ప్రతిపదవిహితత్వాచ్చ `ఆప్జ్ఞప్యృధామీత్' ఇతీత్వే `న న్ద్రాః' ఇతి ప్రతిషేధాద్రేఫవర్జం ద్వితీయస్యైకాచో ద్విర్వచనే కృతే `అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య' ఇత్యతః ప్రాగన్తరఙ్గత్వాదభ్యస్తసంజ్ఞా స్యాత్। సా చ ప్రత్యేకమ్, సముదాయస్య వా? తత్ర ప్రత్యేకపక్షేఽభ్యాసలోపేఽపి పరస్య న నివర్త్తేత। సముదాయపక్షేఽపి పూర్వ సంజ్ఞా సముదాయే ప్రవృత్తా; పశ్చాదేకదేశనివృత్తావప్యవశిష్టేఽవతిష్ఠేత। యథేయసున ఈకారే లుప్తేఽపి తద్ధితసంజ్ఞా--భూయానిత్యత్ర। సత్యాం చ సంజ్ఞాయామ్--ఈప్సన్తి, ఐప్సన్, ఈర్త్సన్తి, ఐర్త్సన్, ఇత్యత్రాదాద్భావజుసభావనుమ్ప్రతిషేధాః స్యుః, అతః శ్రూయమాణప్రతిపత్త్యర్థముభేగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్? తన్న; ప్రతీషిషతీత్యాదివత్సిద్ధేః। తథా హి-`అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇతి సని ద్విరుక్తే శ్రూయమాణయోరుభ్యోః సత్యామప్యభ్యస్తసంజ్ఞాయామద్భావాదయో న భవన్తి। యథా చ పుత్రీయపిషన్తీత్యాదౌ `యథేష్టం నామధాతూనామ్' ఇతి సని ద్విరుక్తే, తద్వదత్రాపి న భవిష్యతి। అత్ర హి ఈప్స+ఝి, ఈర్త్స+ఝితి స్థితేఽద్భావాత్ప్రాగ్నిత్యత్వాచ్ఛప్, అద్భావో హి శపి కృతే తేన వ్యవధానాన్న ప్రాప్నోతీత్యనిత్యః తతః `ఝోఽన్తః' ప్రాప్నోతి, పూర్వేణ సహైకాదేశశ్చ, పరత్వాదన్తాదేశః। నిత్య ఏకాదేశః-కృతేఽప్యన్తాదేశే ప్రాప్నోతి, అకృతేపి। అన్తాదేశస్త్వనిత్యః,

కృతే ఏకాదేశే తస్యాన్తవద్భావాదభ్యస్తగ్రహణేన గ్రహణాదద్భావేన బాధ్యతే। యస్య చ నిమిత్తం లక్షణాన్తరేణ విహన్యతే తదనిత్యమ్। అన్తరఙ్గస్తర్హ్యే కాదేశః; వర్ణాశ్రయత్వాత్। అన్తాదేశస్త్వాఙ్గత్వాద్బహిరఙ్గః, సమానాశ్రయే చ `వార్ణాదాఙ్గం బలీయః'; అన్తాదేశోఽప్యన్తరఙ్గః, వక్ష్యతి హి-ఆయన్నాదిషూపదేశివద్వచనమితి। తదేవముభయోరప్యన్తరఙ్గయోర్నిత్యయోశ్చ పరత్వాదన్తాదేశః, తతో ఝకారాభావాదలాశ్రయత్వేన స్థానివద్భావాభావాచ్చాదాదేశో న భవతి।

అస్తు వా పూర్వమేకాదేశః ఏవమపి `ఆత్మనేపదేష్వనతః' ఇత్యత్ర `అనతః' ఇత్యస్య `అదభ్యస్తాత్' ఇతి పూర్వేణాపి సమ్బన్ధాత్పూర్వస్మాదపి విధావేకాదేశస్య స్థానివత్త్వాద్వాఽద్భావో న భవిష్యతి। ఏవమైప్సన్నిత్యత్రాపి, ఈప్స=ఝి ఇతి స్థితే శప్ చ ప్రాప్నోతి, జుస్భావశ్చ, నిత్యత్వాచ్ఛపి కృతే తేన వ్యవధానాన్న జుస్భావః। న చ పూర్వేణ సహైకాదేశే కృతే తస్యాన్తద్భావాత్పునర్జుస్ప్రసఙ్గః, పూర్వస్మాదపి విధౌ స్థానివత్త్వాత్। ఈప్సన్నిత్యత్రాపి లటః శత్రాదేశః, ఈప్స+శతృ ఇతి స్థితే సార్వధాతుకమాత్రాపేక్షత్వాదన్తరఙ్గత్వాచ్ఛపి కృతే తత్ర సనోఽకారేణాతో గుణే పరరూపే పశ్చాత్సర్వనామస్థానే చోత్పన్నే నుమః ప్రసక్తస్య తస్యాం దశాయాం శత్రభ్యస్తయోర్వ్యపవర్గాభావాదుభయవర్ణాశ్రయత్వేనాన్తాదివద్భావాభావచ్చ నిషేధాభావః। ఏవం ప్రతీషిషన్తీత్యాదావపి। చికీర్షన్తీత్యాదౌ తు యత్ర సనోఽకారో న ద్విరుచ్యతే, తత్ర తేనైవ వ్యవధానాదద్భావాద్యభావః ।।

జక్షిత్యాదయః షట్ ।। 6.1.6 ।।

అత్ర జక్షేః శ్తిపి `రుదాదిబ్యః సార్వధాతుకే' ఇతీటి కృతే జక్షితిరితి భవతి, స ఆదిర్యేషాం తే జక్షిత్యాదయ ఇతి విజ్ఞాయమానే వేవ్యతేః సప్తమస్య న స్యాత్, లాఘవార్థమసన్దేహార్థం చ హకైవ నిర్ద్రేష్టవ్యం స్యాత్-జక్ష్యాదయ ఇతి। తస్మాన్నాయముక్తవిగ్రహః, కిం తర్హి? `జక్ష' ఇతి పృథక్ పదమిత్యాహ-జక్ష ఇత్యయం ధాతురిత్యాదయః షడితి। ఇతినానన్తరో జక్షిర్నిర్దిశ్యతే। ఆదిశబ్దః సమీపవచనః, అతద్గుణసంవిజ్ఞానో బహువ్రీహిః। సేయమితి। యేయముక్తప్రకారా, సేయమిత్యర్థః।

ఏష స్వర ఇతి। అన్యథా జిత్త్వాల్లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వం ధాతుస్వరః, యణాదేశే `ఉదాత్తస్వరితయోః' ఇతి స్వరితత్వం ప్రసజ్యతే। శతరి వ్యత్యయేన సమ్పాదిత ఇతి। జిత్త్వాత్పరస్మైపదాసమ్భవాద్వ్యత్యయః।

షడ్గ్రహణమనర్థకమ్, సన్త్యాగణాన్తా జక్షిత్యాదయః। వేవీఙోఽపి పరే యే పఠ్యన్తే తేషాం కస్మాన్న భవతి? అత్రైవం గణపాఠః, వేవీఙోఽనన్తరమ్ `షస స్వప్నే, వశ కాన్తౌ, చర్కరీతం చ, హ్నుఙ్ అపనయనే' ఇతి, కేచిద్వేవీఙోఽనన్తరమ్ `ఆజః శసు' ఇతి పఠన్తి, `షస్తి స్వప్నే' ఇతి చ। తత్రాశాసో న విశేషః; అభ్యస్తకార్యాణి భూయిష్ఠాని పరస్మైపదిషు, ఆత్మనేపదీ చాయమ్। అభ్యస్తస్వరేఽపి నాస్తి విశేషః, కథమ్? అనభ్యస్తేఽపి తస్మిన్ననుదాత్తేతః పరం లసార్వధాతుకమనుదాత్తం ధాతుస్వరశ్చ, చర్కరీతమభ్యస్తమేవ, షసషస్తీ ఛాన్దసౌ, వశిరపి, తస్యాపి భాషాయాం న ప్రయోగస్సాధుః--భాష్యవార్త్తికకారౌ చేత్ప్రమాణమ్। హ్నుఙోఽపి జిత్త్వాత్పరస్మైపదాసమ్భవః। స్వరస్తర్హి ప్రాప్నోతి, `అఙ్హ్విఙోః' ఇతి ప్రతిషేధవచనసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి, యది స్యాత్, తర్హ్యపహ్నువత ఇత్యాదావభ్యస్తస్వరే సతి లసార్వధాతుకస్య భవితవ్యమేవ నిఘాతేనేతి ప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాత్। తస్మాత్ప్రత్యయస్వరో యథా స్యతాత్, లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వం మా భూదిత్యహన్విఙోరితి ప్రతిషేధోఽర్థవాన్ భవతీతి ప్రతిషేధసామర్థ్యాత్ప్రత్యయస్వరః ఏవ భవిష్యతి, నాభ్యస్తరస్వరః। నను చాభ్యస్తస్వరోఽజాదౌ విధీయతే, తతః కిమ్? అజాదౌ తస్మిన్ప్రవృత్తేఽపి హ్నుతే, షేహ్ను, హ్నువే-ఇత్యత్ర తస్యాప్రవృత్తౌ యద్యహ్న్విఙోరితి ప్రతిషేధో న క్రియతే, తతో ధాతుస్వరేణాద్యుదాత్తం పదం స్యాత్। అన్తోదాత్తం యథా స్యాదితి ప్రతిషేధః క్రియేత। తదేవం సతి ప్రయోజనే న ప్రతిషేధసామర్థ్యాదభ్యస్తస్వరం బాధిత్వా ప్రత్యయస్వరః సిధ్యతి। ఏవం తర్హి `అభ్యస్తానామాదిః' ఇత్యత్రాప్యహ్న్విఙోరిత్యనువర్త్తిష్యతే, తదేవం నార్థః షడ్గ్రహణేన। తదుక్తమ్--అపరిగణనం వా గణాన్తత్వాత్ ।।

తుజాదీనాం దీర్ఘోఽభ్యాసస్య ।। 6.1.7 ।।

అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్, కథమ్? ఛాన్దసమేతద్దీర్ఘత్వం ఛన్దసి చ దీర్ఘత్వం న శక్యం పరిగణయితుమ్, అన్యేషామపి దర్శనాత్ పూరుషః, నారక ఇతి। అనేకాజఝత్వాచ్చ యేషాం చారభ్యచతే తేషామేవ తస్మిన్ప్రయోగే న దృశ్యతే--మామహానః, మమహాన ఇతి వా ।।

లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య ।। 6.1.8 ।।

ధాతోరితి కిమితి। లిటి పరతోఽన్యో న సమ్భవతి; తస్య ధాతోరేవ విధానాదితి ప్రశ్నః। విశ్రృణ్విరే ఇతి। `ఛన్దస్యుభయథా' ఇతి సార్వధాతుకత్వాత్ `శ్రువః శ్రృ చ' ఇతి శ్నుప్రత్యయః, శ్రృభావశ్చ। అత్ర వికరణాన్తస్య సముదాయస్య లిట్పరస్యాధాతుత్వాత్తదీయస్య ప్రథమస్యైకాచో ద్విర్వచనాభావః। ఈక్షాఞ్చక్రే ఇత్యాదౌ త్వామన్తస్య లిటపరత్వం నాస్తి; `ఆమః' ఇతి లుకా కుప్తత్వాదితి ద్విర్వచనాభావః। సిద్ధః। అనభ్యాసస్యేతి కిమితి। న తావద్ నునావ, పపాచేత్యాదౌ తత్రైవ లిటి పునర్ద్విర్వచనప్రసఙ్గః; సకృత్ప్రవృత్త్యా లక్షణస్య చరితార్థత్వాత్, అనవస్థాపాతాచ్చ। యస్తు ప్రత్యయాన్తరే సనాదౌ సాభ్యాసః, న తస్య లిటి సమ్భవః; తతో హి `కాస్ప్రత్యయాద్' ఇత్యామా భవితవ్యమితి ప్రశనః। నోనావేతి। `అమన్త్రే' ఇతి ప్రతిషేధాదత్రామభావః। సమ్మిమిక్షురితి। సమ్పూర్వాన్మిహేః సని `హెూ ఢః',` షఢోః కః సి' లిట్, ఝేురుస్, అతోలోపః। ద్వివచనప్రకరణ ఇతి। ప్రకరణగ్రహణాన్న కేవలం సర్వ ద్విర్వచనం ఛన్దసి వికల్ప్యతే। ఏవం చ `ధాతోః', `అనభ్యాసస్య' ఇత్యుభయముత్తరార్థమ్। ఏతస్మాదేవ వికల్పాద్వికరణాన్తసాభ్యాసయోర్న భవిష్యతి ।।

సన్యఙోః ।। 6.1.9 ।।

షష్ఠ్యన్తమేతదితి। తత్ర ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషాయా తదన్తస్య ద్విర్వచనమ్, న తు సన్యఙోరేవ, యదాహ--సనన్తస్య చేతి। సప్తమీపక్షే తు సన్యఙోః పరతః పూర్వస్య ధాతోర్ద్విర్వచనం భవతీత్యయమర్థః స్యాత్, తతశ్చ సన్నుక్తస్యేటో ద్విర్వచనం న స్యాత్-- అటిటిషతి, అశిశషతీత్యాదౌ; తథా ప్రతీషిషతీత్యాదౌ సనో న స్యాత్। ఏవమరార్యత ఇత్యాదౌ యఙః, తథా సప్తమ్యామిష్టాయాం పూర్వేణాపరేణ వా సహైకమేవ యోగం కుర్యాత్।

జుగుప్సిషత ఇతి। గుపే `గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్' తత్ర సని ద్విర్వచనమ్, పునరిచ్చాసన్, తత్రాకృతత్వాత్పునర్ద్విర్వచనప్రసఙ్గః। లోలూయిషతే ఇతి। అత్రాపి యఙీద్విర్వచనమ్, న తు సనీతి ద్విర్వచనప్రసఙ్గః।

భాగవృత్తికారస్త్వాహ--``పూర్వసూత్రే `ధాతోరనభ్యాసస్య' ఇతి ద్వయమపి ప్రత్యాఖ్యాయ భాష్యకారేణోక్తమ్---`తిష్ఠతు తావత్సాంన్యాసికం ధాతుగ్రహణమ్' ఇతి, ఉత్తరార్థమితి భావః। అనభ్యాసగ్రహణస్య తు న కిఞ్చిత్ప్రయోజనముక్తమ్, తతశ్చోత్తరార్థమపి తన్న భవతీతి భాష్యకారస్యాభిప్రాయో లక్ష్యతే। తేనాత్ర భవితవ్యమేవ ద్విర్వచనేన'' ఇతి ।।

శ్లౌ ।। 6.1.10 ।।

శ్లౌ పరత ఇతి। వర్ణానామపి యుగపదవస్థానాభావాద్ బుద్ధిపరికల్పితం పౌర్వాపర్యమ్, తచ్చాభావరూపేణ శ్లునాప్యుపపద్యత్ ఇతి భావః। అనభ్యాసస్యేతి। అధీకారమాత్రేణైతదుక్తమ్, న తు శ్లౌ సాభ్యాసో భవతి। ఏవం ద్వితీయస్య చేత్యత్ర ద్రష్టవ్యమ్ ।।

చఙి ।। 6.1.11 ।।

ఏషాం కార్యాణాం ప్రవృత్తిక్రమ ఇతి। ఏతచ్చ `అచః పరస్మిన్' ఇత్యత్రోపపాదితమ్, తత ఏవావధాతవ్యమ్। న కేవలం న్యాయ్యత్వాదయం క్రమ ఆశ్రీయతే, కిన్తు ప్రయోజనమప్యనన్యథాసిద్ధమస్తీత్యాహ--యథా హీతి। హ్రస్వస్య స్థానివద్భావాన్న ప్రతిషిధ్యత ఇతి। `హ్రస్వస్య స్థానివద్భావాత్ప్రతిషిధ్యతే' ఇతి యత్తన్మ భవతి, స్థానివద్భావాభావాదిత్యర్థః। కథం పునరస్మిన్ కార్యక్రమే సతి సథానివద్భావో న భవతి? ఇత్యత ఆహ--అనాదిష్టాచ ఇతి। [కరణే హేతౌ?]। `అచః పరస్మిన్' ఇత్యత్ర యోఽనాదిష్టాదచః పూర్వస్తస్య విధిం ప్రతి స్థానివద్భావో భవతీతి సిద్ధాన్తః స్థాపితః। న చాస్మిన్ క్రమే సత్యనాదిష్టాదచః పూర్వోఽభ్యాసో భవతి, కిం తర్హి? ఆదిష్టాదేవ; హ్రస్వత్వే

కృతేఽభ్యాసోపజననాత్। తేన తస్య విధౌ కర్త్తవ్యే హ్రస్వస్య స్థానివద్భావో న భవతీతి లఘుత్వానివృత్తేః సన్వద్భావో న వ్యాహన్యేత। యది తు ద్విర్వచనే కృతే హ్రస్వః క్రియతే, తర్హ్యనాదిష్టాదచః పూర్వోఽభ్యాసః స్యాత్, తతశ్చ తస్య స్థావనివద్భావః స్యాదేవ విధౌ, తతశ్చ దీర్ఘత్వాల్లఘుసంజ్ఞాయా అభావాత్సన్వద్భావో న స్యాత్। క్వ తర్హి స్యాద్? అశీశమదిత్యాదౌ। అత్ర హి ణావేవ ణితాం హ్రస్వో విధీయతే। యది తర్హ్యయం కార్యక్రమః, ఆటిటదిత్యాదౌ ద్వితీయస్యైకాచష్షిశబ్దస్య ద్విర్వచనం న ప్రాప్నోతి ? అత్రాహ--ఆటిటదిత్యాది।

`శ్లుచజోః' ఇత్యేకయోగ ఏవ కర్త్తవ్యే యోగవిభాగో వైచిత్ర్యార్థః ।।

దాశ్వాన్సాహ్వాన్మీఢ్వాంశ్చ ।। 6.1.12 ।।

దాశ్వాదీనాం ప్రాచుర్యేణ ఛన్దసి ప్రయోగదర్శనాచ్ఛాన్దసమేతత్సూత్రమితి మన్యమానం ప్రత్యాహ--అవిశేషేణేతి। విశేషానుపాదానాదితి భావః। పరస్మైపదమితి। భౌవాదికస్యాత్మనేపదిత్వాత్, చౌరాదికస్య తు `ఆ ధృషాద్వా' ఇతి ణిజభావపక్షే దీర్ఘత్వమనిట్త్వం చ నిపాత్యత ఇత్యన్యే। మీఢ్వస్తోకాయేతి। `మతువసోః' ఇతి నుమో రుత్వమ్।

కిం పునః సామర్థ్యమ్? ఇత్యాహ--హలాదిశేషే హీతి। చరాచర ఇతి। దీర్ఘోచ్చారణసామర్థ్యాద్ హ్రస్వో న భవతి।

ణిలుక్చేతి। `ణోరనిటి' ఇతి ణిలోపే సిద్ధే పునర్వచనం ప్రత్.యయలక్షణేన పునర్వృద్ధిర్మా భూదితి। పాటూపట ఇతి। పూర్వవద్ధలాదిశేషాభావో హ్రస్వత్వాభావశ్చ। దీర్ఘోచ్చారణాదేవ `అబ్యాసస్యానచి' ఇతి వచనాద్వా ఉభయత్రాపి హలాదిశేషాభావః. అభ్యాసస్య యదుచ్యతే తదచి న భవతీత్యర్థః ।।

ష్యఙః సమ్ప్రసారణం పుత్రపత్యోస్తత్పురుషే ।। 6.1.13 ।।

`ఇగ్యణః సంప్రసారణమ్' ఇత్యత్రోక్తమ్--`వాక్యార్థః సంజ్ఞీ వర్ణశ్చ' ఇతి, తత్ర విధౌ వాక్యార్థ ఉపతిష్ఠతే ఇతి తదాశ్రయేణాఽఽహ--యణః స్థాన ఇగ్భవతీత్యర్థ ఇతి।

తదన్తాత్ ష్యఙితి। ష్యఙ్విధావాదేశపక్షస్య స్థిత్వాల్ల్యబ్లోప ఏషా పఞ్చమీ, తదన్తమాశ్రిత్యేత్యర్థః। అతద్గుణసంవిజ్ఞానేఽత్ర బహువ్రీహిః, అణ్ ప్రత్యయోఽన్తః సమీపో యస్య కారీషగన్ధేస్తస్మాత్పరః ష్యఙిత్యర్థః। ప్రత్యయపక్ష ఏవ వామనాచార్యస్య తత్రాభిమతః। తథా చ `యే చ తద్ధితే' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి--`అణిఞన్తాద్వా పరః ష్యఙ్ ప్రత్యయ ఏషితవ్యః' ఇతి।

ఇభమర్వతీతీభ్యా, `దణ్డాదిభ్యో యః' ఇహ కారీషగన్ధ్యామతిక్రాన్తస్య పుత్రోఽతికారీషగన్ధ్యాపుత్ర ఇతి ప్రత్యగ్రహణపరిభాషయా సముదాయస్యాష్యఙన్తత్వేఽపి యోఽత్రష్యఙ్న్తస్య ప్రసఙ్గః। తథా పుత్రస్య కులం పుత్రకులమ్, కారీషగన్ధ్యాపుత్రకులమితి వర్ణగ్రహణే తదాదివిధివిజ్ఞానాదిహ చ తదభావాత్తదాదివిధ్యభావేఽపి పుత్రపత్యానన్తర్యాశ్రయం సంగ్రసారణం ప్రాప్నోతి। నాత్ర తర్హీదానీమిదం భవతి--కారీషగన్ధీపుత్రకులమితి। భవతి చ యద్యైతద్వాక్యం భవతి--కారీషగన్ధాయాః పుత్రః కారీషగన్ధీపుత్రస్తస్య కులం కారీషగన్ధీపుత్రకులమితి। న సిధ్యతీతి చోద్యార్థః। తథా-అతికారీషగన్ధ్యాపుత్రకులమిత్యాదావపి సర్వత్ర పుత్రపత్యోః ష్యఙ్న్తస్య చానన్తర్యమాశ్రిత్య సమ్ప్రసారణప్రసఙ్గః।

స్యాదేతత్--యథా వృక్షే శాఖేతి వృక్షః శాఖాయా అవయవీ ప్రతీయతే, తథేహాపి, ష్యఙ్న్తస్య పుత్రపత్యోశ్చ తత్పురుషః, తత్ర ప్రత్యాసత్త్యా యస్య తత్పురుషస్య ష్యఙ్న్తోఽవయవస్తస్యైవ పుత్రపతీ ఇతి గమ్యతే, ఇహ న తథేతి? ఏవమప్యవయవావయవస్య సముదాయావయవత్వాదస్త్యేవ ప్రసఙ్గః? నైష దోషః; పుత్రపత్యోరితి సప్తమీనిర్ద్దేశాత్ ష్యఙన్తస్య పుత్రపత్యోశ్చ పౌర్వాపర్యం ప్రతీయతే, పూర్వోక్తేన న్యాయేన తత్పురుషావయవత్వం చ। తత్పురుషశ్చ పౌర్వాపర్యావస్థితావయవద్వయాత్మకః। తదిహ తత్పురుషావయవయోః పౌర్వాపర్యేణావస్థితయోరిదం భవతీత్యుక్తే యయోః స తత్పురు,స్తావేతావితి గమ్యతే, ష్యఙ్న్తస్య పూర్వపదస్య పుత్రపత్యోరుత్తరపదయోరిత్యర్థః. సమాసే చ యసామాచ్చ పూర్వం నాస్తి తత్పూర్వపదమ్, యస్మాచ్చ పరం నాస్తి తదుత్తరపదమ్,---యత్ ష్యఙ్న్తం న తత్పూర్వపదమ్, యచ్చోత్తరపదం న తత్పుత్రపత్యాత్మకమ్, యచ్చ పుత్రపత్యాత్మకం న

తదుత్తరపదమితి నాస్తి ప్రసఙ్గః. ఇహాపి తర్హి న ప్రాప్నోతి--పరమకారీషగన్ధీపుత్ర ఇతి? తత్రాహ---ష్యఙ్ ఇతి స్త్రీప్రత్యయగ్రహణమితి। `స్త్రియామ్' ఇతి ప్రకృత్య విహితత్వాత్స్వనివద్భావేన స్వయమేవ వా ప్రత్యయత్వాచ్చ స్త్రీప్రత్యయత్వమ్। యది స్త్రీప్రత్యయగ్రహణమ్, తతః కిమ్? ఇత్యత ఆహ-తేనేతి।

అప్రధానమ్=ఉపసర్జనమ్। ఏతదుక్తం భవతి--యత్రార్థే స్త్రీప్రత్యయో విహితః స యావతి తదన్తే ప్రాధాన్యేనోచ్యతే తావాన్సముదాయస్తదన్తతయా గ్రాహ్యః। అప్రధానే చ యతో విహితస్తదాదికే చ తదన్తే చ న భవతి। యదా తత్పురుషాక్షిప్తముత్తరపదం పుత్రపతిభ్యాం విశేష్యతే తదా తదన్తే ప్రసఙ్గః, ఇహ తూత్తరపదేన పుత్రపతీ విశేష్యేతే ఇతి భావః।

నిర్దిశ్యమానస్యేతి। ఏతచ్చ `షష్ఠీస్థానే యోగా' ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యాతమ్। `అనన్త్యవికారేఽన్త్యసదేశస్య' ఇతి తు పరిభాషా ప్రయోజనాబావాన్నాశ్రితా।

సమ్ప్రసారణగ్రహణముత్తరార్థమ్। ఇహ త్వీశాపి సిద్ధమ్, శకారః సర్వాదేశార్థః। తత్రాయమప్యర్థః--సమ్ప్రసారణస్యేతి యోగవిభాగేన దీర్ఘత్వం న విధేయం భవతి, తదేవోత్తరార్థత్వం దర్శయతి--సమ్ప్రసారణమితి చేత్యాది।

పూర్వం యత్ర ష్యఙన్తం పదముపరితనం పుత్రపత్యాత్మకం స్యాద్

దృష్ట్వా తత్ర ష్యఙ్ తత్పురుష ఇహ యణ స్థాన ఇగ్భావనీయః।

యత్రార్థే ష్యఙ్ స యావత్యపి సతి న గుణోఽసావిహేష్టస్తదన్తే

యత్రేత్యర్థః ప్రధానో న భవతి స యతః ష్యఙ్ తదాద్యేవ తత్ర ।।

బన్ధుని బహువ్రీహౌ ।। 6.1.14 ।।

శబ్దరుపాపేక్షయేతి। `బన్ధు' ఇత్యేతస్మిన్ శబ్దరుపమిత్యేవం శబ్దరుపమపేక్ష్య నపుంసకనిర్దేశః కృతః। కిమర్థమేవం వ్యాఖ్యాయతే? ఇత్యత ఆహ--పుంల్లిఙ్గాభిధేయస్త్వయమితి। యోఽయమస్మిన్సూత్రే బన్ధుశబ్ద ఉపాత్తః స ఇత్యర్థః। కుత ఏతత్? నుపుంసకలిఙ్గస్యాపి విద్యమానత్వాత్, బధ్యతేఽస్మిన్ జాతిరితి బన్ధు=ద్రవ్యమ్, `జాత్యన్తాచ్ఛ బన్ధుని' ఇతి। యద్యేవమ్, తస్యైవ గ్రహణం ప్రాప్నోతి? నైషదోషః; పరిపుత్రసాహచర్యాజ్జాతివచన ఏవ గ్రహీష్యతే।

వచిస్వపియజాదీనాం కితి ।।6.1.15 ।।

ఆదిశబ్దోఽయం యజినైవ సమ్బధ్యతే, న వచ్యాదిభిః ప్రత్యేకమ్; స్వపిగ్రహణాత్। అన్యథా `వచ పరిభాషణే', `విద జ్ఞానే', `అసభువి', `మృజూష్ శుద్ధౌ', `రూదిర్ అశ్రువివచనేః', `ఞిష్వప్ శయే'--ఇత్యేవం గణపాఠాద్ వచ్యాదిగ్రహణేనైవ స్వపాదీనామపి గ్రహణసిద్ధేః పృథక్ స్వపాదిగ్రహణం న కుర్యాత్। ఆగణాన్తా ఇతి। గణస్యాన్తో గణాన్తః, ఆగతా గణఆన్తమాగణన్తాః। ఉక్త ఇతి। `చోః కుః' ఇష్ట ఇతి। ప్రశ్చాదిత్వాత్షః। ఊఢ ఇతి। `హో ఢః', `ఝషస్థోతర్ధోధః',ష్టుత్వమ్, `ఢో ఢే లోపః' `ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః'। ఉషిత ఇతి। `వసతిక్షుధోరిట్', `శాసివసిఘసీనాం చ' ఇతి షత్వమ్। సంవీతదౌ `హలః' ఇతి దీర్ఘః। శూన ఇతి। `ఓదితశ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వమ్।

ధాతోఃక స్వరూపగ్రహణ ఇతి। యత్ర ధాతుః స్వరూపేణోపాదీయతే, న ధాతుశబ్దేన తత్ర తత్రప్రత్యయే ధాతోరిత్యేవం యో విహితః ప్రత్యయస్తత్రైవ కార్యం విజ్ఞాయతే। ఏతచ్చ `భ్రౌణహత్య' ఇతి తత్త్వనిపాతనేన జ్ఞాపయిష్యతే। వాచ్యతి, వాచికమితి। అత్ర తు యద్యపి క్విబన్తా ధాతుత్వం న జహతి, తథాపి ధాతోరిత్యేవం ప్రత్యయస్యావిధానాత్సమ్ప్రసారణాభావః ।।

గ్రహిజ్యావయివ్యధివష్టివిచతివృశ్చతిపృచ్ఛతిభృజ్జతీనాం జితి చ ।। 6.1.16 ।।

గృహీతః, యద్యపి ప్రథమం జితి ప్రత్యయే పరతః సమ్ప్రసారణం చకారాత్కితి చేతి క్రమో వ్యాక్యాతః, తథాప్యనాస్థయా ప్రథమం కిత్యుదాహృతమ్। విజాదేశో గృహ్యత ఇతి। పూర్వపరసాహచర్యాద్యస్య వపేః పరస్మైపదసంభవస్తస్య గ్రహణం న్యాయ్యమ్, యస్తు `అయ వచ గతౌ' ఇతి వయిః, సోఽనుదాత్తేదాత్మనేపదీ। యద్యేవమితి। వేఞాదేశస్య గ్రహణమిత్యర్థః। యజాదిషు వేఞ్ పఠ్యత ఇతి। తతశ్చ పూర్వేణైవ సమ్ప్రసారణం సిద్ధిమితి భావః। నైవం శక్యమితి। విజ్ఞాతుమితి శేషః। నానయోపపత్త్యా వయిగ్రహణమనర్థకం శక్యం విజ్ఞాతుమిత్యర్థః। ఏవం ప్రతిషేధోఽపి ప్రాప్నోతీతి। నాత్రాపిశబ్దేన సముచ్చయ ఉచ్యతే, కిం తర్హి? యథా స్థానివద్భావాద్విధిః ప్రాప్యతే, తథా ప్రతిపేధోఽపి ప్రాప్నోతి, తత్రాపి స్థానివద్భావస్య తుల్యత్వాత్ ఇతి హేతోస్తుల్యత్వమపిశబ్దేన ద్యోత్యతే, తేన ప్రతిషేధ ఏవ భవేదిత్యర్థః। ఉష్ట ఇతి। తసన్తమ్। వ్యధిర్దివాదిః, వ్యచిప్రభృతయస్తుదాదయః। వృక్ణ ఇతి। `స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి సలోపః, పూర్వవన్నిష్ఠానత్వమ్। వరీవృశ్చ్యత ఇత్యాదౌ `రీగృత్వతః' ఇతి రీగ్భావః ।।

లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్ ।। 6.1.17 ।।

వివ్యథేతి। `వ్యచేః కుటాదిత్వమనసీతి వక్తవ్యమ్' ఇత్యత్ర పర్యుదాసవృత్త్యాఽస్ప్రత్యయసదృశస్య కృతో గ్రహణాదిహ జిత్వాభావాద్ధాతోః సమ్ప్రసారణాభావః।

`వృశ్చతిపృచచతిభృజ్జతీనామవిసేషః' ఇతి వార్త్తికమ్, తద్ వృశ్చతివిషయే భాష్యకారేణ దూషితమ్--`యదుచ్యతే వృశ్చతేరవిశేషః' ఇత్యాది। తత్ర వాత్తికకారస్యాభిప్రాయమాహ--వృశ్చతేరితి। అసతి సూత్రే యద్రూపం తదేవ సతీత్యభిప్రయేణ వాత్తికకారేణైతదుక్తమిత్యర్థః. భాష్యకారస్యాభిప్రాయమాహ--యోగారమ్భే సతీతి। రేఫస్య సమ్ప్రసారణే సత్యసతి వా నాస్తి విశేష ఇతి వార్త్తికకారేణోక్తమిత్యధ్యారోప్యభాష్యకారేణోక్తమిత్యర్థ। అకిదర్తమిదమితి। కితి కథమ్? ఇత్యత ఆహ--కితి హీతి।

అధికారాదేవితి। నాత్ర సాస్త్రీయోऽధికారః, కిం తర్హి? అపేక్షాలక్షణ, తేన పూర్వసూత్రే వచ్యాదేః సమ్బన్ధో నాశఙ్కనీయః। యోగవిభాగసామర్థ్యాద్వా పూర్వసూత్రే తేషామసమ్బన్ధః।

హలాదిఃశేషమపి బాధిత్వేతి। అన్యథా పరత్వాద్ధలాదిఃశేషః స్యాత్। సమ్ప్రసారణమేవ యథా స్యాదితి। పునర్విధానముభయేపాంగ్రహణాద్భవతి తద్బాధకబాధనార్థమితి భావః ।।

శ్వాపేశ్చజి ।। 6.1.18 ।।

స్వాపేర్ణ్యన్తస్య గ్రహణమితి। ఆప్రనోతేస్తు సుపూర్వస్య గ్రహణం న అణ్యన్తస్య; చజోऽసమ్భవాత్। ణ్యన్తస్యాపి న భవతి; `ధాతోః' ఇత్యధికారాత్। స్వాప్యత ఇతి। కర్మణి లట్, ణిలోపః।

స్వాపిత ఇతి। `నిష్ఠాయాం సేటి' ఇతి ణిలాపః

నను చ `గ్రహిజ్యా' ఇత్యాదిసూత్రాత్కితీత్యనువర్తి ష్యతే, న చాన్యః స్వాపేర్కిదస్తి, యజ్ తావదనేకాచ్త్వన్నాస్తి, అపిత్సార్వధాతుకం తు వికరణైర్వ్యవహితమ్, అజాదయస్త్వవిహితా ఏవ? తత్రాహ--జితీతి కేవలమిత్యాది। నను కితీత్యేతచ్చానుకృష్టం పూర్వసూత్ర ఇతి నేహానువర్తిష్యతే, కిమర్థం దుర్జ్ఞానం జిగ్రహణమ్? జిగ్రహణమపి తర్హి పూర్వసూత్రే నానువర్తతే; లిటో జితోऽసమ్భవాదితి తస్యేహానువృత్తిర్దుర్విజ్ఞానా ।।

స్వపిస్యమివ్యేఞాం యజి ।। 6.1.19 ।।

స్వప్నగితి। `స్వపితృషోర్నజిజ్' ।।

చాయః కీ ।। 6.1.21 ।।

కీతి దీర్ఘోచ్చారణమనర్థకమ్, హ్రస్వాదేశేఽపి `అకృత్సార్వధాతుకయోః' ఇతి దీర్ఘస్య సిద్ధత్వాత్? తత్రాహ--దీర్ఘాచ్చారణమిత్యాది। కథం పునర్యఙ్ల్యమాన ఆదేశో యఙ్లుకి స్యాత్? ప్రత్యయలక్షణేన। `న లుమతాఙ్గస్య'? ఏవం తర్హి దీర్ఘోచ్చారణసామర్థ్యాల్లుక్యపి భవిష్యతి, పూర్వసూత్రవిహితం తు ప్రసారణం యఙ్లుకి న భవత్యేవ। న చ `సమ్ప్రసారణాశ్రయం చ కార్యం బలవత్' ఇతి ప్రాగేవ లుకః సమ్ప్రసారణమ్; ప్రత్యాఖ్యాతత్వాదస్యాః పరిభాషాయాః। తథా చ పూర్వత్రోభయేషాం గ్రహణం కృతమ్, అనయతాఽనయైవ పరిభాషయా హలాదిశేషాత్ప్రగేవ సమ్ప్రసారణం భవిష్యతీత్యనర్థకం తత్స్యాత్। సాస్వపీతి, సాస్వప్తి। సాస్వప్తః, సాశ్వపీతః। వావ్యేతి, వావ్యాతి ।।

స్త్యః ప్రపూర్వస్య ।। 6.1.23 ।।

ద్వయోరప్యేతయోరితి। ద్వయోరపి స్యారుపస్య లాక్షణికత్వాత్। సమ్ప్రసారణే కృతే ఇతి। తస్యాసిద్ధత్వాత్ప్రాగేవ సమ్ప్రసారణమ్ ।

ప్రస్త్య ఇత్యేవ సిద్ధ ఇతి। యథా `ప్రస్త్యోఽన్యతరస్యామ్' ఇత్యత్ర। న చైవముచ్యమానే ప్రశబ్దస్యాపి యో రేఫస్తస్యాపి ప్రసఙ్గః; ధాతోరిత్యధికారాత్। ప్రసంస్తీత ఇతి। `ప్రస్త్యోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి మత్వమత్ర న భవత్యేవ। తత్కథమితి। కథమయమర్థః శబ్దేనాభిహితో భవతీతి ప్రశ్నః। షష్ఠ్యర్థే బహువ్రీహిరితి। పూర్వశబ్దస్యావయవవాచిత్వాత్, యథా--పూర్వం కాయస్యేతి। వ్యధికరణే షష్ఠ్యావితి। ప్రపూర్వస్యేతి స్త్యాశబ్దాపేక్షయావయవషష్ఠీ, స్త్య ఇత్యేషాపి యణవయవాపేక్ష్యా షష్ఠీ। యథా పునరయమర్థఃక ప్రకృతోపయోగీ తథా దర్శయతి--తత్రేతి ।।

ద్రవమూర్తిస్పర్శయోః స్యః ।। 6.1.24 ।।

ద్రవకాఠిన్య ఇతి। ద్రవావస్థాయా ఉత్తరావస్థావిశేషః=కాఠిన్యమ్। స్పర్శే చేతి। రూపాదిసహచరితో గుణః=స్పశః।

శీతో వాయురితి। కథం పునః స్పర్సమాత్రాభిధాయినఃక శీతశబ్దస్య తద్వద్ద్రవ్యవాచినా వాయుశబ్దేన సామానాధికరణ్యమ్ ? తత్రాహ--గుణామాత్ర ఇత్యాది। శుక్లాదిశబ్దవదితి భావః ।।

విభాషాఽభ్యవపూర్వస్య ।। 6.1.25 ।।

సేయముభయత్ర విభాషేతి। ద్రవమూర్తివిషయే పూర్వేణ ప్రాప్తేఽన్యత్రాప్రాప్తే। అథ పూర్వగ్రహణం కిమర్థమ్, న `విభాషాబ్యవాభ్యామ్' ఇత్యేవోచ్యేత, తత్రాహపూర్వగ్రహణస్యేత్యాది। క్రియమాణేఽపి పూర్వగ్రహణే కస్మాదేవాత్ర న భవతి? ఇత్యాహ--న కిలేతి। కిలశబ్దసూచితామరుచి దర్శయతి-యోఽత్రేతి। మా భూన్మహాసముదాయోఽభ్యవపూర్వః, అవాన్తరసముదాయస్త్వభ్యవపూర్వోఽప్యస్తి, తదాశ్రయో వికల్పః ప్రాప్నోతి। యత్నాన్తరమాస్థేయమితి। విభాషాగ్రహణం వ్యవస్థితవిభాషార్థమాశ్రయణీయమిత్యర్థః। పూర్వగ్రహణస్య చాన్యత్రప్రయోజనం వక్తవ్యమితి। తత్పునరభిసంశీనమ్, అభిసంశ్యానమ్, అవసంశీనమ్, అవసంశ్యానమిత్యత్రాపి వికల్పప్రవృత్తిరేవ। తచ్చ పూర్వగ్రహణే క్రియమాణే యథా లభ్యతే తథా `స్త్యః ప్రపూర్వస్య' ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యాతమ్ ।।

శ్రృతం పాకే ।। 6.1.27 ।।

శ్రా పాక ఇత్యస్య ధాతోరితి। `శ్రా పాకే' ఇత్యదాదౌ పఠ్యతే, `శ్రై పాకే' ఇతి చురాదౌ, ఘటాదిష్వపి మిత్త్వార్థః `శ్రా పాకే' ఇతి పఠ్యతే, తత్రేహ సర్వేషాం గ్రహణమ్। శ్రాయతేరపి కృతాత్వస్యైతద్రపం భవతి, నిపాతనసామర్థ్యాచ్చ లక్షణప్రతిపదక్తపరిభాషా నాశ్రీయతే। ణ్యన్తస్య చాణ్యన్తస్య చేతి। తథా చోక్తమ్--`శ్రాశ్రప్యోః శృభావో నిపాత్యతే' ఇతి। అత ఏవ ప్రకృతం సమ్ప్రసారణమేవ న విహతమ్, శ్రపేరపి శ్రృతమిత్యేవ యథా స్యాదితి।

యది విభాషేత్యతదత్రావర్త్తతే, క్షీరహవిషోరన్యత్ర చ వికల్పః ప్రాప్నోతి సర్వత్ర, తత్రాహ--వ్యవస్థితవిభాషా చేయమితి। యదా త్విత్యాది। ప్రయోజకవ్యాపారః ప్రేషణాదిలక్షణ ప్రయోజకశబ్దేనోక్తః, తస్య చ బాహ్యత్వం బహిర్భూతణిజ్వ్యాప్యత్వాత్। తదాపి నేష్యత ఇతి। తథా చోక్తమ్--శ్రపేః శ్రృతమన్యత్ర హేతోరితి। శ్రపితం క్షీరం దేవదత్తేన। ప్రయోజకవ్యాపారేణాప్యమానస్యాపి ప్రయోజ్యస్య కర్మసంజ్ఞా న భవతి, `గతిబుద్ధిప్రత్యవసాన' ఇతి నియమాత్। కథం పునర్ణ్యన్తస్య నిపాతనం లభ్యతే, యావతా పాక ఇత్యుచ్యతే, ణ్యన్తేన చ పాచనాభిధీయతే, న పాకః; అథ పాచనాయామపి గుణభూతః పాకః ప్రతీయతే, తదాశ్రయం నిపాతనం స్యచాత్? యద్యేవమ్, ద్వితీయేఽపి ణిచి ప్రసఙ్గః। న హి తత్ర పాకో గుణభూతో న గమ్యతే।

అథం తత్ర గుణభూతత్వాదేవ ప్రధానభూతే పాకే చరితార్థం నిపాతనం న భవిష్యతీ త్యుచ్యేత ? ప్రథమేఽపి న స్యాద్, వక్తవ్యో వా విశేషః। తమాహ-శ్రాతిరయమిత్యాది। అథమభిప్రాయః--ద్వివిధః పాకః--విక్లిత్తిలక్షణః, విక్లేదనాలక్షణశ్చ;, ఉభయత్రాపి పచేః ప్రయోగదర్శనాత్, పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవ, పచత్యోదనం దేవదత్త ఇతి। శ్రాతిశ్చాయం యద్యపి `పాకే' ిత్యవిశేషేణ పఠ్యతే, తథాపి కర్మకర్తృవిషయస్య పచేరర్థేవర్త్తతే। స ణ్యన్తోఽపి ప్రాకృతచం ప్రకృతౌ భవం ణిజ్రహితపచివాచ్యం పచ్యర్థమాహ। సోఽపి పాక ఏవ, న పాచయతేరర్థః, యథా--సిద్ధయత్యోదనః, సాధయత్యోదనమితి। తత్ర యదా శ్రాతేః క్త ****త్పద్యతే, తదాఽకర్మకత్వాత్కర్త్తరి భవతి--శ్రృతం క్షీరమితి, శ్రపేస్తు కర్మణఇ--శ్రృతం క్షీరం దేవదత్తేన। ద్వితీయే తు ణిచి పాచయితృవ్యాపారః పాచనాలక్షణః ప్రాధాన్యేనాభిధీయతే, న తు పాక ఇతి నిపాతనాభావ ఇతి। `శ్రపేః శ్రృత్వమన్యత్ర హేతోః' ఇతి వార్త్తికే `శ్రాశ్రప్యోః శృభావో నిపాత్యతే' ఇతి పూర్వముక్తత్వాదాద్యప్రకృతలక్షణప్రయోజకవ్యాపారాఙ్గీకరణసామర్థ్యాత్పాచయితృలక్షణప్రయోజకవ్యాపారనిషేధో విజ్ఞేయః ।।

పాకోఽయం పాక్యపక్త్యోరద్వివిధ ఇహ స విక్లిత్తివిక్లేదనాత్మా

శ్రాతిర్వక్త్యైకమన్యం శ్రపయతిరుభయత్రౌభయోక్తేః శ్రృభావః।

స్వే స్వే వాచ్యే శ్రపేస్తు ప్రసజతి సతి వా పాచనే న ద్వితీయే

నిత్యం క్షీరే శృభావో హవిషి చ న తు పాక్యేషు చార్థాన్తరేషు ।।

ప్యాయః పీ ।। 6.1.28 ।।

అన్ధః కూపః ।।

లిడ్యఙోశ్చ ।। 6.1.29 ।।

విభాషేతి నివృత్తమితి। ఉత్తరసూత్రే పునర్విభాషాగ్రహణాత్। ప్యాయః పీత్యేతచ్చకారేణానుకృష్యతే ఇతి। అసతి చకారే ప్రకరణినః సమ్ప్రసారణస్యైవానువృత్తిః స్యాద్, యథోత్తరత్ర। పరత్వాత్పీభావే కృతే ఇతి। నను ద్వయోః సావకాశయోః పరత్వం భవతి, అనవకాశశ్చ పీభావః, ఏవం తర్హి పరత్వాదుత్కృష్టత్వాదనవకాశత్వాదితి భావః। పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాదితి। అత్రాపి `విప్రతిషేధే పరమ్' ఇత్యత్ర యదుక్తం న తద్వివక్షితమ్, కిం తర్హి? ద్విర్వచనస్య పునః ప్రసఙ్గోऽస్తీతి కృత్వేత్యర్థః। యది తర్హ్యనవకాశః పీభావో నాప్రాప్తే ద్విర్వచన ఆరభ్యమాణేన తేన ద్విర్వచనస్య బాధః ప్రాప్నోతి? నైష దోషః; పరస్పరసన్నిధౌ బాధ్యబాధకబావః। ఇహ తు సమ్ప్రసారణప్రకరణేన ద్విర్వచనప్రకరణం విచ్ఛిన్నమ్। అత ఏవ వక్ష్యతే--`దిగ్యాదేశేన ద్విత్వబాధనమిష్యతే' ఇతి।।

విభాషా శ్వేః ।। 6.1.30 ।।

శుశావేతి। పరావపి వృద్ధ్యాయాదేశౌ బాధిత్వా నిత్యత్వాత్ సమ్ప్రసారణమన్తరఙ్గత్వాత్పూర్వత్వమ్। శుశువతురితి। అత్రాపి పరత్వాత్ప్రాప్తమియఙం బాధిత్వా నిత్యత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్। తత్ర కృతే పరమపి `ఏరనేకాచః' ఇతి యణం బాధిత్వాన్తరఙ్గత్వాత్పూర్వత్వమ్, పశ్చాదువఙాదేశః। అన్యత్రేతి। పిత్సు వచనేషు। తత్ర సర్వత్ర వికల్ప ఇతి। పిత్సు తావద్వికల్ప్యతే; ప్రతిషేధకాభావాత్। కిత్స్వపి పరత్వాదయం వికల్పః। యజాదిలక్షణస్యావకాశః--శూనః, శూనవాన్, అస్యావకాశః పిద్వవచనాని; కితి లిట్యుభయప్రసంగే పరత్వాదయం వికల్పః। అభ్యాసస్యాపి న భవతీతి। కిమితి న భవతి? న తావత్ పరత్వాదనేన కల్పేన బాధః, ధాతోరయం వికల్పః, నాభ్యాసస్య। కిఞ్చ--ఉభయేషాంగ్రహణస్య స ఏవ విధిర్యథా స్యాదితి। తస్మాద్వచనమేవాత్ర శరణమ్। యదాహ--`స్వేర్లిట్యభ్యాసలక్షణప్రతిషేధః' ఇతి ।।

ణౌ చ సంశ్చఙోః ।। 6.1.31 ।।

`ణౌ' ఇతికశ్వయత్యపేక్షయా పరసప్తమీ, `సంశ్చఙోః' ఇతి ణ్యపేక్షయా। తదాహ--సన్పరే చఙ్పరే చ ణౌ పరత ఇతి। అన్తరఙ్గమపీతి। అన్తరఙ్గత్వం తు ణిజ్మాత్రాపేక్షత్వాత్। వృద్ధ్యాదికమితి। ఆదిశబ్దేనాయాదేశో గృహ్యతే, యదా తు `సంప్రసారణం సంప్రసారణాశ్రయం చ కార్యం బలీయః' ఇతి పరిభాషా ప్రయోజనాబావాత్ప్రత్యాఖ్యాతా, తదా `ణౌ చ సంఖ్చఙోర్విషయభూతయోః' ఇతి। ఓః పుయణ్జీత్యాది। యథా చైతజ్జ్ఞాపకం తథా `ద్వివ్వచనేఽచి' ఇత్యత్ర ప్రతిపాదితమ్। అత్ర స్థానివద్భావాదిత్యతః పూర్వమ్ `ద్వితీయోఽపి' ఇతిశబ్దః పాఠ్యః। `తేన' ఇతి వా పఠితవ్యమ్ ।।

హ్వః సమ్ప్రసారణమ్ ।। 6.1.32 ।।

సంప్రసారణస్య బలీయస్త్వాదితి। బలీయస్త్వం చ పూర్వవత్।

ఏకయోగేనైవ సిద్ధ ఇతి। ఉత్తరసూత్రే కస్యచిన్నిమిత్తస్య సప్తమీనిర్దిష్టస్యాభ్యస్తం ప్రత్యశ్రవణాణ్ణావపి సంశ్చఙ్పరే హ్వేరభ్యస్తకారణస్య సిద్ధమేవ సమ్ప్రసారణమితి భావః। అనభ్యస్తనిమిత్తప్రత్యయేనితి। అభ్యస్తస్య యన్నిమిత్తం న భవతి తేన। వ్యవధానే ఇతి। యద్యుత్తరసూత్రం ప్రవర్తేత, తదా యోగవిభాగోఽనర్థకః స్యాదితి జ్ఞాపకత్వమ్ ।।

అభ్యస్తస్య చ ।। 6.1.33 ।।

అత్ర `హ్వః' ఇత్యనువర్త్ ్మానస్య యద్యభ్యస్తర్యేత్యనేన సామానాధికరణ్యం స్యాత్, తదా కృతే ద్విర్వచనేఽభ్యస్తసంజ్ఞాయాముపజాతాయాం సమ్ప్రసారణేన భవిథవ్యమ్, తతశ్చాభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణం న స్యాత్; `న సమ్ప్రసారణే సమ్ప్రసారణమ్' ఇతి నిషేధాత్। ఆకారహకారాభ్యాం వ్యవహితత్వాదప్రతిషేధ ఇతి చేతు? న; సమానాఙ్గే సమ్ప్రసారణప్రతిషేధాత్। సమానాఙ్గగ్రహణం తత్ర చోదయిష్యతి, న; సమానాఙ్గే సమ్ప్రసారణప్రతిషేధాత్। సమానాఙ్గగ్రహణం తత్ర చోదయిష్యతి, ఏతచ్చ తత్రైవ వ్యక్తం వ్యాఖ్యాస్యతే। తమిమం సామానాధికరణ్యే దోషం పశ్చన్నాహ--తదభ్యస్తస్యేత్యనేన వ్యధికరణమితి। ఏతదేవ స్ఫోరయతి--అబ్యస్తస్య యో హ్వయతిరితి। తేన కిం సిద్ధం భవతి? ఇత్యాహ--తేనేతి ।।

అపస్పృధేథామానృచురానృహుశ్చిచ్యుషేతిత్యాజశ్రాతాః శ్రితమాశీరాశీర్త్ ్ః ।। 6.1.36 ।।

అపర ఆహేతి। కస్యాఇచ్ఛాచ్ఛాఖాయామపస్పృధేథామిత్యాద్యుదాత్తం పఠ్యతే, అన్యస్యాం తు పదద్వయమ్, ఉభయమప్యనేన నిపాతనేన సంగృహ్యతే। తత్రైకపద్యే `తిఙ్ఙతిఙః' ఇతి నిఘాతః ప్రాప్తః, `యద్వృత్తాన్నిత్యమ్' ఇతి ప్రతిషిద్ధః। తత్రాట్స్వరేణాద్యుదాత్తం పదం భవతి। యదా తు ద్వే పదే, తదా నిఘాతప్రతిషేధే `తాస్యనుదాత్తేత్' ఇతి లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వే ధాతుస్వరేణ స్పృధేథామితి పదమాద్యుదాత్తమ్,`తిఙి చోదాత్తవతి' ఇత్యపశబ్దస్య నిఘాతః।

బహువచనస్యావివక్షితత్వాదితి। సోమస్యైవ బహుత్వే శ్రాభావ ఇతి నియమానాశ్రయణాచ్చ, అన్యథా బహుత్వాతవివక్షాయామపి సోమాదన్యత్ర శ్రాభావో న స్యాద్ విషయవిభాగవాదితనామ్ ।।

న సమ్ప్రసారణే సమ్ప్రసారణమ్ ।। 6.1.37 ।।

యేషాం సమ్ప్రసారణం విహితం తేషాం యావన్తో యణస్తేషాం సర్వేషాం సమ్ప్రసారణే ప్రాప్తే ప్రతిషేధోఽయముచ్యతే। నను చాలోన్త్యపరిభాషయాన్త్యస్యైవ భవిష్యతి? నానయా పరిభాషయా శక్యమిహోపస్థాతుమ్, వచ్యాదీనామన్త్యస్య యణోఽసమ్భవాత్। `అనన్త్యవికారేఽన్త్యసదేశస్య' ఇత్యనయా పరిభాషయా తర్హి అన్త్యసదేశస్యైవ భవిష్యతి, నేతరస్య? నైషాస్తి పరిభాషా; ప్రయోజనాభావాత్। ఏతచ్చాస్మాభిః పరిభాషాప్రకరణాఖ్యే గ్రన్థే ఉపపాదితమ్।

ఏవం తర్హి జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయం ప్యాయః పీభావం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి--న సర్వస్య యణః సమ్ప్రసారణం భవతీతి। యది స్యాత్, ప్యాయః సమ్ప్రసారణమేవ విదధ్యాత్। ద్వయోర్యకారయోః సమ్ప్రసారణే పూర్వత్వే చ `హలః' ఇతి దీర్ఘత్వే చ సిద్ధం స్యాత్పీనం ముఖమితి। నను చ ప్యాయోఽన్త్య యణః। సమ్ప్రాకత్త్వస్యైవ స్యాత్? స్యాదేవం యది `ప్యాయః' ఇతి స్థానషష్ఠీ విజ్ఞాయేత, అవయవషష్ఠీ చైషా విజ్ఞాస్యతే--ప్యాయో యో యణ్ తస్యేతి। ఏవమప్యేతావదేవానేన జ్ఞాప్యతే-న జ్ఞాప్యతే--న సర్వస్య యణః సమ్ప్రసారణం భవతీతి, తత్ర కుత్ ఏతత్-- పరస్యైవ భవతి న పూర్వస్యేతి, న చ

విధ్యతీత్యాదినిర్దేశాత్పరస్యైవేతి శక్యమవగన్తుమ్? పర్యాయేణ ప్రవృత్తావపి తదుపపత్తేః। తస్మాదారభ్యమేవైతత్।

నను పూర్వపరయోర్యణోరేకయోగలక్షణం సమ్ప్రసారణం తద్యది పరస్యాభినిర్వృత్తం పూర్వస్యాప్యభినిర్వృత్తమేవ, న చాభినిర్వృత్తస్య ప్రతిషేధేన నివృత్తిః శక్యా విజ్ఞాతుమ్, యో హి భుక్తవన్తం బ్రూయాద్ మా భుంక్థా ఇతి, కిం తేన కృతం స్యాత్! అథ పూర్వస్యానభినిర్వృత్తం పరస్యాప్యనభినిర్వృత్తమేవ, తత్ర నిమిత్త్వేనాశ్రయణమనుపపన్నమ్? ఇత్యత ఆహ--ఏకయోగలక్షణమపీతి। అపరః కల్పః--అస్తు ద్వయోరప్యభినిర్వృత్తమ్, కథం తర్హి ప్రతిషిధ్యతే? న సమ్ప్రసారణం ప్రతిషిధ్యతే, కిం తర్హి? తదాశ్రయం పూర్వత్వమ్। తదేవ త్వత్ర సమ్ప్రసారణశబ్దేనోపచారాదుచ్యతే, తస్మిన్ప్రతిషిద్ధే యణాదేశేన సిద్ధమిష్టమ్। అస్తు వా ద్వయోరప్యనభినిర్వృత్తమ్। కథం తర్హి నిమిత్తత్వమ్? నైవాత్ర సమ్ప్రసారణనిమిత్తమ్, కిం తర్హి? తద్భావీ యో యణ్ స ఏవ చ సప్తమ్యన్తేన సమ్ప్రసారణశబ్దేనోచ్యత ఇతి।

పునః సమ్ప్రసారణగ్రహణమితి। అసతి తస్మిన్, `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి పూర్వప్రకరణవిహితస్యైవ సమ్ప్రసారణస్య ప్రతిషేధః స్యాన్న విదేశస్థస్య। విభిన్నో దేశః=విదేశః।

సమ్ప్రసారణగ్రహణాదేవేతి। ఇహ తు `వ్యథో లిటి' వివ్యథే ఇతి హలాదిఃశేషాపవాదః సమ్ప్రసారణమ్, ప్రకరణాదుత్సర్గదేశశ్చాపవాదో భవతీతి పరస్యైవ సంప్రసారణాత్సిద్ధమ్। అత ఏవ పునః సంప్రసారణాద్విదేశస్థేపి సంప్రసారణే ప్రతిషేధ ఇతీష్టవ్యమ్, అన్యథా తత్రేతి వాచ్యం స్యాత్। వ్యవధానమేతావదాశ్రయిష్యత ఇతి। తేనోపపూర్వాద్వసేః `భాషాయాం సదవసశ్రువః' ఇతి లిటః క్వసౌ విభక్తౌ చ పరతో వసోస్సమ్ప్రసారణే ఉపేయుషేత్యాదౌ ధాతోః ప్రాప్తస్య యజాదిలక్షణస్య సంప్రసారణస్య ప్రతిషేధో న భవతి, ప్రత్యక్షేణ షకారేణ వ్యవదానాదితి భావః। యది తు వ్యవధానమాత్రే స్యాత్, తదా సమానాఙ్గగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్। నిమిత్తనిమిత్తినౌ యత్రైకస్మిన్నేవాఙ్గే భవతః, తత్ర ప్రతిషేధో భవతీతి వక్తవ్యమ్। ఉపేయుషీత్యత్ర క్వసౌ ధాతురఙ్గమ్, క్వస్వన్తం చ విభక్తావితి ప్రతిషేధాభావః। అన్తరఙ్గత్వాద్వాఽత్ర పూర్వమేవ ధాతోః సమ్ప్రసారణమ్।

ఋచి త్రేరితి। కల్పసూత్రకారాస్తు ద్విశబ్దస్యాపి సమ్ప్రసారణం ప్రయుఞ్జతే--`తృచాః ప్రతిపదనుచరాః', `ద్వచాః ప్రగాథాః' ఇతి ।।

లిటి వయో యః ।। 6.1.38 ।।

లిడ్గ్రహణముత్తరార్థమితి। నేహార్థం లిటః; అన్యత్ర వయాదేశస్యాసమ్భవాత్ ।।

వశ్చాస్యాన్యతరస్యాం కితి ।। 6.1.39 ।।

అస్యగ్రహణేన వయో యకారః ప్రతినిర్ద్దిశ్యతే, అన్యథాదేశాకారస్యోచ్చారణార్థత్వే ప్రమాణాభావాద్వయ ఏవాయం సర్వాదేశః సమ్భావ్యేత। అస్యగ్రహణే తు సతి యద్యప్యకారవానాదేశః తథాప్యతో లోపేన సిద్ధమిష్టమ్।

వశ్చాస్యగ్రహణం శక్యమకర్త్తుమ్। కథమ్? `అన్యతరస్యాం కితి వేఞః' ఇతి సూత్రం కర్త్తవ్యమ్, లిటీత్యేవ, కితి లిటి పరతో వేఞః సమ్ప్రసారణం న భవత్యన్యతరస్యామ్--వవతుః, వవుః; సమ్ప్రసారణపక్షే ఉపజాదేశే సతి ద్వివ్రచనమ్, సవర్ణదీర్ఘత్వమ్--ఊచతుః, ఊచుః; `వేఞో వయిః' --ఊయతుః ఊయురితి। కథం వవౌ, వవిథ? `ల్యపి చ' ఇతి చకారేణ లిడనుకృష్యతే, తత్పితి నిత్యనిషేధార్థం భవిష్యతి ।।

ల్యపి చ ।। 6.1.40 ।।

పూర్వం వశ్చాస్యగ్రహణే క్రియమాణే `ల్యపి వ్యో జ్యశ్చ' ఇతి ఏకయోగ ఏవ కర్త్తవ్యః, ఏవం హి ద్విశ్చకారోఽపి న కర్త్తవ్యో భవతి ।।

ఆదేచ ఉపదేశేఽసితి ।। 6.1.45 ।।

ఆదేచ ఉపదేశేఽశితి ।। అత్ర యది `ధాతోః' ఇతి నానువర్త్్తత, తతో విసేష్యాభావాదేవల నాస్తి తదన్తవిధిరిత్యుపదేశే య ఏచ్ తస్యాత్త్వమిత్యర్థో భవతి; తతశ్చ ఢౌకితా, త్రౌకితా ఇత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి। నను చాశితీత్యుచ్యతే, న చాత్రాశితం పశ్యామః; న చ కకార ఏవాశిత్, కిం కారణమ్? నఞివయుక్తన్యాయేన శిత్సదృశస్య ప్రత్యయస్యైవ గ్రహణాత్ ? స్యాదేవం యద్యశితీతి పర్యుదాసః స్యాత్, ప్రసజ్యప్రతిషేధస్త్వయమితి వక్ష్యతే।
తస్మాద్ధాతోరిత్యనువర్త్యమిత్యాహ--ధాతోరితి వర్త్త ఇతి। తస్య చైచో విశేషణాత్తదన్తవిధిరిత్యాహ--ఏజన్తో యో ధాతురితి। ఉపదేశ ఇతి। అనిర్జ్ఞాతస్వరూపస్య స్వరూపజ్ఞాపనార్థమాద్యముచ్చారణమ్=ఉపదేశః।

చేతా, స్తోతేతి। ఆర్ధధాతుకే గుణవిధానం త్వాత్త్వార్థమేవ స్యాత్; యం విధిం ప్రత్యుపదేశ ఇతి న్యాయాత్। కర్త్తా, హర్త్తా హత్యాదౌ చ గుణవిధిశ్చరితార్థః। ఏవమపి లాక్షణికత్వాదేవాత్ర న భవిష్యతి? జ్ఞాపకాచ్చ; యదయం క్రీఙ్జీనాం ణావాత్త్వం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి-న పరనిమిత్తస్యైచ ఆత్త్వం భవతీతి। నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్, నియమార్థమేతత్ స్యాత్--క్రీఙ్జీనాం ణావేవేతి। తత్తర్హి `మీనాతిమినోతిదీఙాం ల్యపి చ' ఇత్యాత్త్వం సాస్తి? ఏవం తహర్యుత్తరార్థమవశ్యం కర్త్తవ్యముపదేశగ్రహణమ్, తదిహైవ క్రియతే మన్దధియామనుగ్రహాయ।

కథమితి। అశిదిత్యయం బహువ్రీహిః, తత్ర శితి ప్రతిషేధే క్రియమాణే శిన్మాత్రస్య ప్రాప్నోతి, తతశ్చ జగ్లాయే ఇతి భవితవ్యమితి ప్రశ్నః। భావే లకారః, తత్పురుషాశ్రయేణోత్తరమ్। కః పునస్తత్పురుషే సతి గుణః? ఇత్యత ఆహ--తత్రేతి। తత్పురుషే హి వర్ణగ్రహణమిదం భవతి, వర్ణగ్రహణే చ తదాదౌ కార్యం భవతి। స్తనన్ధయ ఇత్యత్ర తు `నాసికాస్తనయోః' ఇతి ఖశి కృతే మద్యపాతినం శపమాశ్రిత్య ప్రతిషేధః। ప్రయోజనాభావాదేవాత్ర న శపపా భితవ్యమితి చేత్? నన్విదమేవ ప్రయోజనం యదుతాత్త్వనివృత్తిః। అశితీతి। యద్యయం పర్యుదాసః స్యాత్--శితోఽన్యోఽశిత్, తస్మిన్నశితీతి, తతో గ్లాయన్తి, మలాయన్తీత్యత్ర శబకారస్యాన్త్యాకారస్య చైకాదేశే కృతే తస్య పరం ప్రత్యాదివద్భావాదస్తి శితోఽన్య ఇతి కృత్వాఽఽత్త్వమత్ర ప్రాప్నోతి। ప్రసజ్యప్రతిషేధే తు

న దోషః; ఏకాదేశస్య పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావాత్ సిద్ధ్రహణేన గ్రహణాత్ శితి ప్రతిషేధ ఏవ భవతి। కిం పునః కారణమేకాదేశవిషయ ఏవ ఆత్త్వప్రాప్తిశ్చోద్యతే, న పునర్గ్లాయతీత్యాదావపి లకార ఏవాశితి పరత ఆత్త్వం ప్రాప్నోతీతి? నైవం శక్యం చోదయితుమ్; ఏవం హ్యశితీతి ప్రతిషేధో నిర్విషయః స్యాత్, న చ `పాఘ్రాధ్మాధేట్దృశః' హృతి ధేటః శప్రత్యయోఽనన్యపూర్వో విషయః। న హ్యేకముదాహరణం సిత్రప్రతిషేధం ప్రయోజయతి। యద్యేతావత్। ప్రయోజనం స్యాద్ `అశే' ఇత్యేవ బ్రూయాత్। యద్వా--అన్తరఙ్గత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ పూర్వం చోద్యతే? నైష దోషః; ఏకాదేశస్య పూర్వవిధౌ స్థానివద్భావేనాదిశితోఽన్యస్య ప్రత్యయస్యాభవాత్। ఇహ తర్హి--సుగ్లః, సుగ్లా, సుగ్లానమిత్యాకారాన్తలక్షణాః కార్యనో న స్యుః? ఏషోఽప్యదోషః;

ఆత్త్వభావిన ఏజన్తాదాకారాన్తనిమిత్తకః।

ప్రత్యయో జ్ఞాప్యతే సర్వో హ్యావామశ్చేత్యణా పునః ।।

ఇహ తర్హి గ్లై-గ్లానీయమ్, పై--పానీయమ్, అనీయరి కృతే ఆత్త్వం చ ప్రాప్నోతి, ఆయాదయశ్చ, పరత్వాదాయాదయః స్యుః? సత్యమ్; కృతేషు తేష్వలోన్త్యస్యాత్త్వే సవర్ణదీర్ఘత్వే గ్లానీయమిత్యాది సిద్ధమ్। నన్వాయాదిషు కృతేషు నాయమేజన్తః, న చ స్థానివద్భావోఽలాశ్రయత్వాత్? స్యాదేతదేవం యది సమ్ప్రతి యదేజన్తం తస్యాత్త్వం భవతీత్యుచ్యేత, ఇహ తూపదేశగతమేజన్తత్వం న సమ్ప్రతితనమితి నాస్తి స్థానివద్భావాపేక్షా। నన్వేవమపి జగ్లతురిత్యాదౌ యకారస్యాత్త్వే కృతే జగ్లా+ఆ+అతుసితి స్థితేఽన్తరఙ్గమప్యాకారయోరేకాదేశం బాధిత్వా `ఆతో లోప ఇతి చ' ఇత్యాతో లోపః స్యాత్, న చ పూర్వస్యాకారస్య పునర్లోపో లభ్యతే, యకారాకారలోపస్య పూర్వవిధౌ స్థానివద్భావాత్ `అసిద్ధవదత్రాభాత్' ఇత్యసిద్ధత్వాచ్చ? నైష దోషః; సమానాశ్రయే `వార్ణాదాఙ్గం బలీయః' ఇహ తు వ్యాశ్రయత్వాదన్తరఙ్గ ఏకాదేశే సతి పశ్చాదాల్లోప ఇతి సిద్ధమిష్టమ్। ఏవమపి `ద్విర్వచనేఽచి' ఇత్యాయాదీనాం స్థానివత్త్వాత్త గ్లైశబ్దస్యద్విర్వచనేఽభ్యాసస్యేవర్ణాన్తతా ప్రాప్నోతి, పక్షాన్తరే త్వనైమిత్తికత్వాదాత్వస్య ద్విర్వచననిమిత్తేఽచ్యవిహితత్వాన్న దోషః? పర్యుదాసపక్షేఽపి న దోషః, లిటి వయో యః' ఇతి ద్విలకారకోఽయం నిర్దేశః, తథానిర్ద్దేశస్య చ తత్ర ప్రయోజనాభావాదిహానువృత్తం వాక్యభేదేన సమ్బధ్యతే--అశిత్యేవ ఆత్వం భవతి, లిటి తు లకారాదౌ లావస్థాయామేవేతి। తతశ్చాత్త్వస్య ద్విర్వచననిమిత్తాజ్నిమిత్తత్వాభావాత్త్వ్య తావన్న స్థానివద్భావః. ఆయాదయస్తు లిట్యప్రాప్తా ఏవ। తదేవం పర్యుదాసపక్షస్య బహుప్రతివిధేయ త్వాత్ప్రసజ్యప్రతిషేధోఽయమిత్యాహ--అశితీతి ప్రసజ్యప్రతిషేధోఽయమితి। తేన కిం సిద్ధం భవతి? ఇత్యాహ--తేనైతదిత్యాది। ఏవమాది

సిద్ధం భవతీతి। ఆదిశబ్దేన సుగ్లేత్యత్ర `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యజో గ్రహణమ్। అన్యాని బహునీ ప్రయోజనాని ప్రాగేవాస్మాభిర్ద్దర్శితాని ।

ఇహ కస్మాన్న భవతి-గోభ్యామ్, నౌభ్యామితి? జ్ఞాపకాత్। యదయమ్ `రాయోహలి' ఇత్యాత్త్వం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి-న ప్రాతిపదికస్యాత్త్వం భవతీతి। నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్, నియమార్థమేతత్స్యాత్--రాయో హల్యేవ; `ఔతోమ్శసోః' ఇత్యేత్తత్తు గాం పశ్యేత్యత్ర, `గోతో ణిత్' ణిత్త్వాద్వృద్ధిః ప్రాప్నోతి, గాః పశ్యేత్యత్ర త్వశితీతి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతీతి కృతం భవేదిత్యజ్ఞాపకమ్ ? ఏవం తహర్యుపదేశ ఇత్యుచ్యతే, న చ గోనౌశబ్దయోరుపదేశోఽస్తి, యః `గోపయసోర్యన్', `నౌవయోధర్మ' ఇత్యాదౌ ఉచ్చారణం నాసావుపదేశః, కిం తర్హి? ఉద్దేశః, సిద్ధవదుపానాత్। మా భూద్ గౌనౌశబ్దయోరుపదేశః, ఏచస్తూపదేశోఽస్తి--`గమేర్డోః', `గ్లానుదిభ్యాం డౌః' ఇతి, న చ డోడావోర్విధానవైయర్థ్యమ్, శసి చరితార్థత్వాత్? ఏవం తర్హి `ధాతోరితి వర్త్తతే'--ఇత్యుక్తత్వాన్న భవిష్యతి ।।

న వ్యో లిటి ।। 6.1.46 ।।

కిత్త్వాత్వే సత్యసతి వా విశేషాభావాత్విత్యుదాహరణమేతస్య వృత్తికారేణ దర్శితమ్। థలి `ఇడత్యర్తివ్యయతీనామ్' ఇతీట ।।

క్రీఙ్జీనాం ణౌ ।। 6.1.47 ।।

యద్యపి కరోతేః `ఈఙ్ గతౌ' ఇత్యేతస్య యణాదేశే జీతి రూపం సమ్భవతతి, తథాపి `ఏచః' ఇత్యధికారాత్కరోతేస్తావద్ గ్రహణం న సమ్భవతి। తథా ఈఙోఽపి గ్రహణం న భవతి, హ్రస్వాన్తేన పరేణ జయతినా సాహచర్యాత్ ।।

సిధ్యతేరపారలౌకికే ।। 6.1.48 ।।

పరలోకః ప్రయోజనమస్య తత్పారలౌకికమ్ `ప్రయోజనమ్' ఇతి ఠక్, అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః। జ్ఞనవిశేషే వర్త్తత ఇతి। హేయోపాదేయతత్త్వావబోధః=జ్ఞానవిశేషః। తాపసః సిధ్యతీతి। హేయముపాదేయం చ తత్త్వతో జ్ఞాతుకామః ప్రవర్త్త ఇత్యర్థః। తదాహ--జ్ఞానవిశేషమాసాదయతీతి। తపః ప్రయుఙ్క్తే ఇతి। జ్ఞానవిశేషవన్తం కరోతీత్యర్థః। పరలోక ఇత్యస్య వివరణమ్-జన్మాన్తర ఇతి। ఇహ వా భవతు, స్వర్గాదౌ వా, శరీరాన్తరోపలక్షణార్థం పారలౌకికగ్రహణమితి। ఉపసంహరన్నితి। హేతౌ శతృప్రత్యయః।

ఇహ కస్మాదితి। బ్రాహ్మణేభ్యో దాస్యామీత్యనేనాభిప్రాయేణానుష్ఠితో ధాత్వర్థః పరలోకప్రయోజనో భవతీతి ప్రశ్నః। సిద్ధ్యతేరర్థ ఇత్యాదినా ఐహలౌకికత్వం ధాత్వర్థస్య దర్శయతి। తస్యప్రయోజనమితి। తదుద్దిశ్య ప్రవృత్తత్వాత్। పునః సిద్ధిరేవేతి। పారలౌకికీతి లిఙ్గవిపరిణామేన సమ్బన్ధనీయమ్। సిద్ధిః= సిద్ధిరేవేతి। పారలౌకికీతి లిఙ్గవిపరిణామేన సమ్బన్ధనీయమ్। సిద్ధిః=నిష్పత్తిః। యస్యాం సిద్ధౌ ధాతుర్వర్త్తతే సా చ పారలౌకికీ న భవతి, తస్మాదాత్త్వం న పర్యుదస్యతే। సాక్షాదితి। యది సాక్షాదవ్యవధానేన పారలౌకికో యః సిద్ధ్యతేరర్థస్తత్ర పర్యుదాసో న చరితార్థః స్యాత్తదా పారమ్పర్యాశ్రయణమ్। ఇదం తు సాక్షాత్పరలోకార్థే జ్ఞానవిశేషే చరితార్థమ్, అతో నైవంవిధే విషయే ప్రవర్త్తతే ఇత్యర్థః ।।

మీనాతిమినోతిదీఙాం ల్యపి చ ।। 6.1.49 ।।

ఉపదేశ ఏవాత్త్వవిధానాల్ల్యపః పరత్వాసమ్భవాల్ల్యపీతి విషయసప్తమీత్యాహ--ల్యపి విషయ ఇతి। ఏకాచ్చ ఇతి। యద్యపి ప్రకృతివిశేషణం ప్రాగాసీత్, తథాపీహోపదేశాధికారాన్మీనాత్యాదీనాం చోపదేశ ఏజన్తత్వాసమ్భవాత్సామర్థ్యాదేవ ఇత్యేతదపి విషయవిశేషణం విజ్ఞాయత ఇత్యాహ--ఏచశ్చ విషయ ఇతి। యత్ర ప్రత్యయే ఏజ్భావీ తస్మిన్నుద్దిష్ట ఇత్యర్థః। ఉపదేశ ఏవేత్యస్య వివరణమ్--ప్రాక్ ప్రత్యయోత్పత్తేరితి।

ఉపదేశ ఏవాత్త్వవిధానే యోఽర్థః సమ్పద్యతే తం దర్శయతి--ఉపదేశ ఏవాత్త్వవిధానాదితి। ఇవర్ణాన్తలక్షణః ప్రత్యయ ఏరచ్, ఆకారాన్తలక్షణస్తు ఘఞ్। యద్యపి ఘఞాకారాన్తాదితి నోచ్యతే, తథాప్యత్రాత్త్వే సతి భవతి, అసతి తు న భవతీత్యేతావతా ఘఞ ఆకారాన్తలక్షణత్వమ్। ఉపదాయో వర్త్త ఇతి। `ఘఞి `ఆతో యుక్ చిణ్కృతోః' ఇతి యుక్। ఈషదుపదానమితి ఖలర్థే `ఆతో యుచ్'। మీనాతిమినోత్యేస్తు ఖలచావేవ భవత; `నిమీమిలియాం ఖలచోః ప్రతిషేధః' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్। అతో దీ***వోదాహృతః ।।

విభాషా లీయతేః ।। 6.1.51 ।।

తయోరుబయోరపి యకాఽయం నిర్ద్దేశః క్రియతే ఇతి। యది తు దైవాదికస్యైవ శ్యనా నిర్ద్దేశః క్రియేత, `లీజః' ఇత్యేవ బ్రూయాదితి భావః। శితపః శిత్కరణసామర్థ్యాచ్చాబావకర్మవాచిత్వేఽపి యగ్ భవతి, యథా--అకర్త్రువాచిత్వశబాదయః--`భవతేరః' ఇత్యాదౌ। ఖలచోరితి। పచాద్యచ ఏరచశ్చ సామాన్యేన గ్రహణమ్। ఏవం చేతి। వ్యవస్థితవిభాషావిజ్ఞానాదేవేత్యర్థః। ఉల్లాపయత ఇతి। `లియః సమ్మాననశాలీనీకరణయోశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।।

ఖిదేశ్ఛన్దసి ।। 6.1.52 ।।

చఖాదేతి। వ్యత్యయేన పరస్మైపదమ్, ఆత్త్వస్యానైమిత్తికత్వాద్ `ద్వర్వచనేఽచి' ఇతి స్థానివత్త్వాభావదభ్యాసస్యేవర్ణాన్తతా న భవతి।

అయం యోగః శక్యోఽవక్తమ్। కథమ్? ఖాదేః--చఖాద, ఖిదేః--చిఖేదేతి, అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామర్థభేదో।ఃప్యకిఞ్చిత్కరః ।।

అపగురో ణములి ।। 6.1.53 ।।।

యది గిరతిర్గురేరర్థే వర్తతే, తదాయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్। కథమ్ ? గిరేః--అపగారమపగారమ్, గురోః--అపగోరమపగోరమ్ ।।

ప్రజనే వియతేః ।। 6.1.54 ।।

యది వాతిరప్రజనేఽపి వర్తతే, తదా యోగోఽయం శక్యోఽకర్తుమ్। కథమ్? వాతేః--ప్రవాపయతి, వీయతేః--ప్రవాయయతీతి। వీయతేరిత్యయమపి యకా నిర్ద్దశః స్మర్యతే, వేతేరాదాదికత్వేన శ్యనోఽసమ్భవాత్। ప్రయోజనం హి యకా నిర్ద్దేశస్య చిన్త్యమ్। జన్మన ఉపక్రమ ఇతి। జనేర్భవే ఘఞ్, ప్రశబ్ద ఆదికర్మణి। గర్భగ్రహణమితి। గృహీతో హి గర్భో జాయతే, తతో గర్భగ్రహణం జన్మన ఉపక్రమః।

బిభేతేర్హేతుభయే ।। 6.1.55 ।।

హేతుభయమితి। `పఞ్చమీ భయేన' ఇతి సమాసః, తదాహ--హేతోర్భయమితి। కిం పునస్తత్? ఇత్యాహ-స యస్య భయస్యేతి। స చాత్త్వపక్షే న భవతీతి।
ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్రాప్నోతి, కుతో న భవతి? ఇత్యాహ--
లీభియోరీకారప్రశ్లేషనిర్ద్వేసాదితి। `లీలోర్నుగ్లుకౌ' ఇతి లియో నుగ్విధీయతే, యశ్చ `భియః షుక్'--తావుభావప్యాకారాన్తయోర్న భవతః, కుతః? లీ+ఈ భీ+ఈ ఇతి

ఈకారప్రశ్లేషేణేకారాన్తయోర్విధానాత్। లీభియోః ప్రశ్లేషనిర్దేశాదితి వార్త్తికే సహ పాఠాదిహ లియో గ్రహణమ్ ॥

నిత్యం స్మయతేః ॥ 6.1.57 ॥

ధాత్వర్థసామాన్యాదితి। సామాన్యమ్=సాదృశ్యమ్, ధాత్వర్థయోః సామాన్యం ధాత్వర్థసామాన్యమ్, ద్వయోరపి ధాత్వోరర్థో చిత్తవికారస్వభావౌ, తేన భయశబ్దేన స్మయతేరర్థేऽభిధీయతే, `క్రీఙ్జీనాం ణౌ' ఇత్యత్ర స్మయతిర్నోక్తః, `హేతుభయే' ఇత్యుపాధిం వక్ష్యామీతి ॥

సృజిదృశోర్ఝల్యమకితి ॥ 6.1.58 ॥

ధాతోః స్వరూపగ్రహణే తత్ప్రత్యయే కార్యం విజ్ఞాయత ఇతి ప్రత్యయ ఇహ సన్నిధాపితో ఝలా విశేష్యత ఇతి తదాదివిధిర్విజ్ఞాయత ఇత్యాహుర్ఝలాదావితి। అకితి ప్రత్యయే పరత ఇతి। కితి పరతో న భవతీత్యర్థః। ప్రసజ్యప్రతిషేధో హ్యయమిష్యతే, ఏతచ్చ గాఙ్కుటాదిసూత్ర సమ్యగుపపాదితమ్। లఘూపధగుణాపవా దోऽయమితి। అకితీతి వృద్ధిస్తు భవతి, న బాధ్యతేః యేన నాప్రాప్త్యభావాత్। సాప్యమి కృతే భవతి। తస్యైవ వ్యాఖ్యా। పూర్వ తు బాధ్యత ఇతి। అమాగమేన; నిత్యత్వాత్తస్య। రజ్జుసృడ్భ్యామ్, దేవదృగ్భ్యామితి। ఉభయత్ర వ్రశ్చాదిసూత్రేణ షత్వే జశ్త్వమితి కేచిత్। అన్యే తు `క్విన్ప్రత్యయస్య కుః' ఇతి కుత్వమిత్చన్తి। నను న క్విన్నన్తావేతౌ, కిం తర్హి? క్విబన్తౌ? నైష దోషః; యస్మాద్ధాతోః క్వచిత్క్విన్ విహితః, తస్య ప్రత్యయాన్తరే కుత్వం భవతి, `క్వినః కు' ఇతి వక్తవ్యే ప్రత్యయగ్రహణాదితి వక్ష్యతే। పదాన్తస్యేత్యధికారాత్ స్రష్టా, ద్రష్టేత్యత్ర న భవతి, కుత్వవిధావేవ తస్య నిర్ణయం వక్ష్యామః ॥

అనుదాత్తస్య చర్దుపధస్యాన్యతరస్యామ్ ।। 6.1.59 ।।

ఉపదేశ ఇతి వర్త్తత ఇతి। అనుదాత్తస్య విశేషణార్థమ్, తేన ద్రప్తేత్యత్ర తృని విహితే యద్యపి నిత్స్వరేణ ధాతోరుదాత్తత్వం భవతి, తథాపి ఉపదేశేఽనుదాత్త ఇత్యమ్భవతి। వర్ధేత్యత్ర తృచి కృతే యద్యపి శేషనిఘాతేన ధాతురనుదాత్తో భవతి, తథాప్యుపదేశే నాయమనుదాత్త ఇత్యమ్న భవతి। కిమర్థం పునరనుదాత్తస్యేత్యుచ్యతే, నానిట ఇత్యేవోచ్యేత, ఏవం హి సతి లఘు సూత్రం భవతి? తత్రాహతృప ప్రీణన ఇత్యాది। ఇడాగమో రధాదిభ్యశ్చేత్యనేన వికల్పిత ఇతి। తతశ్చ పాక్షికేణేటా సేట్త్వాత్తయోర్న స్యాత్। అథ పాక్షికేణేడభావేన తయోరపి స్యాత్, వర్ధా, వర్ధుమిత్యత్రాపి స్యాదితి భావః। యది తర్హి తయోః `రధాదిభ్యశ్చ' ఇతీడ్వికల్ప్యతే, అనుదాత్తోపదేశః పునస్తయోః కిమర్థః? ఇత్యాహ--అనుదాత్తోపదేశః పునరమర్థ ఏవేతి।

శీర్షంశ్ఛన్దసి ।। 6.1.60 ।।

న పునరయమాదేశః శిరఃశబ్దస్యేతి। యద్యపి సూత్రే శిరస ఇతి స్థానీ నోపాత్తః, తథాపి సమానార్థత్వాదాదేశేనాక్షిప్యతే, యథా-శివాదిషు విశ్రవణరవణశబ్దాభ్యాం విశ్రవఃశబ్ద ఇత్యాదేశత్వశఙ్కా। సోఽపి హి ఛన్దసి ప్రయుజ్యత ఇతి। ఆదేశక్షపక్షే తు తేన నివర్తితత్వాచ్ఛిరఃశబ్దో న ప్రయుజ్యేతేతి భావః। నను చ `అన్యతరస్యామ్' ఇత్యనువృత్తేస్తస్యాపి ప్రయోగో భవిష్యతి, సత్యమ్; ఉత్తరత్రాపి వికల్పానువృత్తిః శఙ్క్యేతేతి ప్రకృత్యన్తరపక్ష ఏవాశ్రితః ।।

యే చ తద్ధితే ।। 6.1.61 ।।

ఛన్దసి పూర్వేణైవ సిద్ధమితి। భాషార్థమిదమ్, యది పూర్వసూత్రవదిహాపి శీర్షన్నితి ప్రకృత్యన్తరం విజ్ఞాయేత తదా। యదా శిరః శబ్దాద్యచకారాదిస్తద్ధిత ఉత్పద్యతే తదా తస్య

శ్రవణం ప్రసజ్యేతేతి మత్వాఽఽహ--ఆదేశోఽయమిష్యత ఇతి। స కథమితి। స ఆదేశః కథం లభ్యతే, న కథఞ్చిత్, స్థానినోఽనుపాదానాత్ పూర్వసూత్రవదితి ప్రశ్నః। తన్న నిమిత్తమనురూపాం శబ్దతశ్చార్థతశ్చాన్తరతమాం ప్రకృతిం శిరశబ్దమేవాక్షిపతి। శిరస్యాతీతి। `సుప ఆత్మనః క్యచ్'।

వా కేశేష్వితి। సూత్రేణ న్త్యే ప్రాప్తే వికల్పితః। అత్ర శిరస్యశబ్దస్య కేశైకవిషయత్వాత్తత్ప్రయోగే కేశశబ్దో న ప్రయోక్తవ్యః, శీర్షణ్యశబ్దస్తు సామాన్యవాచీతి తత్ప్రయోగే విశేషావగమాయ కేశశబ్దః ప్రయోక్తవ్యః ॥

అచి శీర్షః ॥ 6.1.62 ॥

శీర్షన్భావే హ్యన్నితి ప్రకృతిభావః స్యాదితి। అతోఽకారాన్తమాదేశాన్తరం విహితమితి భావః।

కర్త్తవ్యోఽత్ర యత్న ఇతి। తత్రాయం యత్నః--శీర్షన్నాదేశసన్నిపాతకృతః ష్యఙాదేశస్తద్విఘాతస్య నిమిత్తం న భవతీతి। అణిఞన్తాద్వా పర ఇతి। `అణిఞోరనార్షయోః' ఇత్యాదేశపక్షప్రహాణేన ప్రత్యయపక్ష ఆశ్రయణీయః, ఆదేశపక్ష ఏవ వా స్థిత్వా యత్నః కర్త్తవ్య ఇతి వాశబ్దార్థః ॥

పదన్నోమాస్హృన్నిశసన్యూషన్దోషన్యకఞ్ఛకన్నుదన్నాసఞ్ఛస్ప్రభృతిషు ॥ 6.1.63 ॥

ఇహాపి `శస్ప్రభృతిషు' ఇతి నిమిత్తోపాదానాదనురూపాః ప్రకృతయః ఆక్షిప్యన్తే, పదాదయశ్చాదేశ విజ్ఞాయన్తే ఇత్యాహ--పాదదన్తే త్యాది। అన్తే ఆసనశబ్దః పఠ్యతే, ఆస్యశబ్దస్తు పఠితవ్యః, ఆస్నో వృకస్య వర్త్తికామభీకే, గ్రీవాయాం బద్ధో అపి కక్ష ఆసని, ఆస్నో యతీస్సముఞ్ఛతం వృకస్యేత్యాదౌ హ్యాస్యార్థోఽవగమ్యతే। ఆసనీతి। `విభాషా ఙిశ్యోః'

ఇత్యల్లోపాభావపక్షే రూపమ్। అపరకే పునరవిశేషణేచ్ఛన్తీతి। భాష్యే తు ఛాన్దస్మేవైతదితి స్థితమ్।

ప్రకారార్థే ప్రభృతిశబ్ద ఇతి। వ్యవస్థావాచిని తు శసః పూర్వేషు వచనేషు న స్యుః। దోషణీతి। ప్రథమాద్వివచనే, దోఃశబ్దస్య దోషన్నాదేశః, ఔజః శీభావః। మాంసపచాయా ఉఖాయా ఇతి। `మాంసస్య పచి యుట్ఘఞో:' ఇత్యన్తలోపో వక్ష్యతే, తద్వ్యుత్పత్త్యన్తరమ్। నస్యమితి। హితార్థే భవార్థే వా `శరీరావయవాద్యత్'। నస్త ఇతి। `అపాదానే సాహీయరుహోః' ఇతి తసి। నఃక్షుద్రః ఇతి। `తృతీయా తత్కృతార్థేన' ఇతి సమాసః। `సప్తమీ' ఇతి యోగవిభాగాదిత్యన్యే। బహువ్రీహౌ విశేషణస్య క్షుద్రశబ్దస్య రాజదన్తాదిత్వాత్పరనిపాత ఇత్యన్యే ।

యతి వర్ణనగరయోర్నేతి వక్తవ్యమితి। తత్తర్హి వక్తవ్యమ్? న వక్తవ్యమ్; ఇహ తావన్నాసిక్యో వర్ణ ఇతి, పరిముకాదిపాఠాద్ ఞ్యః, నాసిక్యం నగరమితి సఙ్కాశాదిపాఠాద్ ణ్యః, `రాజన్యసాఙ్కాశ్యకామ్పిల్యనాసిక్యదార్వాఘాటానామా దిర్వాన్తో వా' ఇతి ప్రతిపదస్వరవిధానాత్స్వరేఽపి నాస్తి విశేషః, ప్రత్యుత యత్ప్రత్యయే సత్యనాసిక్యమిత్యత్ర `యయతోశ్చాతదర్థే' ఇత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వం ప్రసజ్యేత, అవ్యయపూర్వపదకృతీస్వరశ్చేష్యతే ।।

ధాత్వాదే షః సః ।। 6.1.64 ।।

సిఞ్చతీతి। `సే ముచాదీనామ్' ఇతి నుమ్।

షోడన్నితి। షడ్ దన్తా యస్యేతి బహువ్రీహౌ `వయసి దన్తస్య దతృ' `ష, ఉత్త్వం దతృదశధాసు' ఇతి షష ఉత్వముత్తరపదాదేష్టుత్వం చ, `ఉగిదచామ్' ఇతి నుమ్, హల్ఙ్యాదిసయోగాచన్తలోగౌ। క్వచిత్తు షోడ ఇతి పఠ్యతే, తత్తు ,షోడన్తమాచష్ట ఇతి ణిచి కృతే టిలోపే పచాద్యచి రూపమ్। షటశబ్దోఽవల్యుత్పన్నం ప్రాతిపదికమ్। అనుకమ్పితః షడఙ్గులిః షడికః, `బహ్వచో మనుష్యనామ్నష్ఠజ్వా', `ఠాజాదావూర్ధ్వమ్' ఇత్యఙ్గలిశబ్దస్య లోపః। లషతీతి। షకారోపదేశస్తు ప్రనిలషతీత్యాదౌ `శేషే విభాషాఽఖకాదావషాన్త ఉపదేశే' ఇతి నేర్ణత్వప్రతిషేధార్థం స్యాత్, లేషతుః లేషురిత్యత్ర `ఆదేశప్రత్యయయోః' ఇతి షత్వార్థమ్।

క్వచిత్తు కషతీత్యపి పఠ్యతే; తదయుక్తమ్; షకారోపదేశసామర్థ్యాదేవాత్ర న భవిష్యతి; ప్రనికషతీత్యత్రాపి కఖాదావిత్యేవ ణత్వప్రతిషేధః సిద్ధః; ఆదేశాదిత్వాభ్యాసలోపౌ చ న స్తః--
-చకషతుః, చకషుః।

కిమర్థం పునః షాదయో ధాతవ ఉపదిష్టాః, న సాదయ ఏవోపదిశ్యేరన్, ఏవం హ్యేతత్సూత్రం న కర్త్తవ్యం భవతి? తత్రాహ--ఆదేశప్రత్యయయోరిత్యాది। వ్యవస్థానియమః--ఆదేశప్రత్యయయోరితి సహాదీనామేవ షత్వం యథా స్యాత్, సృపిసృజీప్రభృతీనాం మా భూదిత్యేవమర్థం షాదయః కేచిదుపదిష్టాః; అన్యథా సహాదీనాం షత్వార్థం యత్నాన్తరమాస్థేయమ్, తచ్చ గురు భవతీతి భావః। కే పునస్త ఇతి। పాఠే భ్రంశసమ్భవాత్ప్రశనః। యే తథా పఠ్యన్త ఇతి। అప్రమాదేన పఠితవ్యమిత్యర్థః। అథ వా లక్షణం క్రియత ఇతి। మన్దధియోఽనుగ్రహీతుమితి భావః। అజ్దన్త్యపరాః సాదయ ఇతి। అజ్దన్త్యౌ పరౌ యేషాం తేఽజ్దన్త్యపరాః, పరశబ్దోఽవయవవాచీ। తచ్చాజ్దన్త్యయోః పరత్వమవయవాన్తరాపేక్షం విజ్ఞాయమానం సన్నిధానాత్సకారాపేక్షం విజ్ఞాయతే। స్మిఙ్స్విదితి। `ష్మిఙ్ ఈషద్ధసనే', `ఞిష్విదా గాత్రప్రక్షరణే', `ష్వఞ్జ సఙ్గే', `ష్వప్ శయే'--ఏతే స్వరూపేణైవ పఠ్యన్తే। వకారమకారయోరనజ్దన్త్యత్వాద్వకారోఽపి కేవలదన్తస్థానో న భవతి। `స్వద ఆస్వాదనే' ఇతి। స్వదిమపి కేచిత్పఠన్తి। సృపిసృజీత్యాది। `సృప్రృ గతౌ', `సృజ విసర్గే', `స్తృఞ్ ఆచ్ఛాదనే', `స్త్యై ష్ట్యై శబ్దసఙ్ఘాతయోః', `సేకతిర్గత్యర్థః', `సృ గతౌ'---ఏతాన్వర్జయిత్వా యేఽన్యేఽజ్దన్త్యపరాస్తే షోపదేశాః।

సుబ్ధాత్విత్యాది। సుబ్ధాతుః క్యజాద్యన్తః, `ష్ఠివు నిరసనే', `ష్వష్క గతిర్గత్యర్థః' అనుదాత్తేత్--ఏషాం సత్వస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః। తత్ర సుబ్ధాతూనాం తావన్న వక్తవ్యః, ఉపదేశ ఇతి వర్తతే, న చ సుబ్ధాతవః క్వచిదుపదిశ్యన్తే, ఏవం చ కృత్వా ధాతుగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్। ఉపదేశాభావాదేవ షోడాదేర్న భవిష్యతి, తత్ క్రియతే ధాతోరిత్యస్య నివృత్తిం సూచయితుమ్। తేన `లోపో వ్యోర్వలి' ఇతి అవిశేషేణ భవతి, ష్ఠీవతిష్వష్కతీ ద్విషకారకౌ, తత్ర పూర్వస్యాస్తు సత్వమ్, పరేణ సన్నిపాతేన షత్వం భవిష్యతీతి। యద్యేవమ్, లిట్ ష్వష్కతే, షత్వస్యాసిద్ధత్వాద్ `డః సి ధుట్' ఇతి ధుట్ ప్రసజ్యేత ? ఏవం తర్హి యకారాదీ ష్ఠివుష్వష్కతీ, యకారస్తు `లోపో వ్యోర్వలి' ఇతి లుప్యతే। ష్ఠీవతీతి। `ష్ఠివుక్లముచమాం శితి' ఇతి దీర్ఘత్వమ్। అథాస్య ద్వితీయో వర్ణో యది ఠకారః, తేష్ఠీయత ఇతి న సిధ్యతి; అథ థాకరః, టేష్ఠీయత ఇతి న సిద్ధ్యతి; ఉభయం చేష్యతే, తత్రాహ--ష్ఠీవత ఇత్యస్యేత్యాది। ఉభయథా హ్యాచార్యేణ శిష్యాః పాఠితా ఇతి భావః ।।

ణో నః ।। 6.1.65 ।।

అణతీతి। ణోపదేశస్తు నిరణతీత్యాదౌ `ఉపసరగాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య' ఇతి ణత్వార్థం స్యాత్। సుబ్ధాతోరయమపి నేష్యత ఇతి। పూర్వవదేవ సర్వే నాదయ ఇతి ప్రయోగే। నృతీనన్దీత్యాది। `నృతీ గాత్రవిక్షేపే', `టునది సమృద్ధౌ', `నర్ద గర్ద్ద శబ్దే', `నక్క నాశనే', `నట అవస్యన్దనే' చురాదిః, `నాథృ నాధృ యాచ్ఞోపతాపైశ్వర్యేషు' ।।

లోపో వ్యోర్వలి ।। 6.1.66 ।।

ధాతోరితి ప్రకృతమిత్యాది। ఏతద్ `ధాత్వాదేః షః సః' ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యాతమ్। దిదివానితి। దివేః క్వసౌ రూపమ్। `వస్వేకాజాద్ఘసామ్' ఇతి నియమాదిడభావః। అత్ర వక్తవ్యమస్తి తద్ `వస్వేకాజాద్ఘసామ్' ఇత్యత్ర వక్ష్యామః। `ఊయీ తన్తుసన్తానే', `క్నూయీ శబ్దే'। ఆస్రేమాణమితి। `స్రివు గతిశోషణయోః', ఔణాదికో మనిన్, నఞా సమాసః।

నను చ సతః కార్యిణః కార్యేణ భవితవ్యమితి పూర్వం కార్యినిర్ద్దేశో యుక్తః, పశ్చాత్కార్యనిర్ద్దేశః--`వ్యోర్వలి లోపః' ఇతి, లాఘవం చ భవత్యర్ద్ధమాత్రయా, తత్కిమర్థం పూర్వం లోపగ్రహణం కృతమ్? ఇత్యత ఆహ--పూర్వం లోపగ్రహణమిత్యాది। పూర్వం లోపగ్రహణేనాయమర్థః సూచ్యతే--విధ్యన్తరాత్పూర్వమేవాయం లోపో భతీతి, కణ్కడూయతేర్యలోపశ్చ ప్రాప్నోతి, వేరపృక్తలోపశ్చ, తత్రాన్తరఙ్గత్వాత్పూర్వమపృక్తలోపేన భవితవ్యమ్।

కణ్డూయతేః క్విబితి। `కణ్డ్వాదిభ్యో యక్' ఇత్యత్ర భాష్యమ్--`నైతేభ్యః క్విబ్ దృశ్యతే' ఇతి, తస్మాత్కణ్డూమిచ్ఛతీతి క్యజన్తాత్క్విబ్ దృష్టవ్యః। ద్వివిధా హి కణ్కడ్వాదయః--ధాతవః, ప్రాతిపదికాని చ। తత్ర ధాతుభ్యో యగ్విధానాత్ప్రాతిపదికేభ్యః క్యజాదయో భవన్త్యేవ, తత్ర క్యజన్తాత్కివపి కృతే--అతో లోపశ్చ ప్రాప్నోతి, వేరపృక్తలోపశ్చ, తత్రాన్తరఙ్గత్వాత్పూర్వమపృక్తలోపేన భావ్యమ్। అథాప్యార్ద్ధధాతుక ఇతి

విషయసప్తమ్యాశ్రయణాత్పూర్వమతో లోపః, పశ్చాత్కిప్? ఏవమపి క్విలోపశ్చ ప్రాప్నోతి, వేరపృక్తలోపశ్చ, తత్రాన్తరఙ్గత్వాత్పూర్వమపృక్తలోపః స్యాత్, తస్మింశ్చ సతి నిమిత్తాభావాదలాశ్రయే ప్రత్యయలక్షణాభావాత్స్థానివద్భావాభావాచ్చ వలి లోపో న స్యాత్ పూర్వలోపగ్రహణాచ్చ భవతి। అథాత్ర లోపస్య స్థానివద్భావాదువఙ్ కస్మాన్న భవతి ? ఉచ్యతే; క్యజన్తాత్క్విబిత్యుక్తమ్, తతః కిమ్ ? స్థానివద్భావేనాపి కణ్కడూమాత్రస్య ధాతుత్వాభావాదువఙ్ న భవతి। యణాదేశస్తర్హి ప్రాప్నోతి ? అస్తు యణ్, తస్యోర్ కరిష్యతే। న చోఠయపి కర్త్తవ్యే స్థానివద్భావః, ఆదిష్టదచః పూర్వత్వాద్వకారస్య, అత ఏవ కణ్కడువావిత్యాదావూఋువఙాదిషు కర్త్తవ్యేషు నాస్త్యల్లోపస్య స్థానివద్భావః।

అథ వ్రశ్చకః, వ్రశ్చనమిత్యాదౌ రేఫే వలి పరతో వకారస్య లోపః కస్మాన్న భవతి? తత్రాహ--వ్రశ్చాదీనామిత్యాది। నను వృశ్చతి, వవ్రశ్చేత్యాదౌ సమ్ప్రసారణే కృతే హలాదిశేషే చ వకారస్య శ్రవణం యథా స్యాదిత్యేతదుపదేశస్య ప్రయోజనం స్యాత్, న హ్యత్ర లోపః ప్రవర్తతే, వల్పరత్వాభావదిత్యత ఆహ--వృశ్చతి వవ్రశ్చేత్యాదావపీత్యాది। బహిరఙ్గత్వాదితి। బహిరఙ్గత్వం సమ్ప్రసారణస్య క్ఙిత్ప్రత్యయాపేక్షత్వాత్, హలాదిశేషస్య త్వభ్యాసాపేక్షత్వాత్, తతశ్చాకృతయోరేవ తయోర్వలోపః ప్రాప్త ఉపదేశసామర్థ్యాదేవ న భవతి।

అత్ర భాష్యే వలోపః ప్రత్యాఖ్యాతః। ఆస్రేమాణమ్, జీరదానురిత్యత్ర ఛాన్దసో వర్ణలోపః, క్వసావపి ఛాన్దస ఏవ, దివిప్రభృతీనాం యఙ్లుగన్తానాం తసాదిషూఠా భవతివ్యమ్, తిప్సిపోరీడభావపక్షేషూఠా భవితవ్యమ్। యే తత్ర క్ఙితీతి నానువర్త్తయన్తి-దేదివితి దేద్యోతి, దేదివీషి దేద్యోషి, మిపి త్వనునాసికత్వాదేవ భవతి, దేదివీమి దేద్యోమి; యే త్వనువర్త్తయన్తి తేషామపి ఛాన్దసో యఙ్లుగితి ॥

వేరపృక్తస్య ॥ 6.1.67 ॥

క్విబాదయో గృహ్యన్త ఇతి। తతోఽన్యస్య వేరపృక్తస్యాభావాత్। ఘృతస్పృగితి। `క్విన్ప్రత్యయస్య కుః' అపృక్తగ్రహణాద్వకారమాత్రస్యేదం గ్రహణమ్, ఇకార ఉచ్చారణార్థః ॥

హల్ఙ్యాబ్భ్యో దీర్ఘత్సుతిరయపృక్తం హల్ ।। 6.1.68 ।।

దీర్ఘగ్రహణం సమ్భవవ్యభిచారాభ్యాం ఙ్యాపోరేవ విశేషణమ్। ఙ్యాబ్గ్రహణం చ సోవిశేషణమ్। హలపృక్తగ్రహణం చ తిస్యోః। సుతిసీతి త్రీణి పదాని। తదిహేత్యాది। ప్రకృతస్య లోపశబ్దస్య శాస్త్రీయస్య భావసాధనస్య సుతిసీతి ప్రథమాన్తేన సమ్బన్ధాభవాదితి భావః। అపర ఆహ- ఇల్ఙ్యాబ్భ్యః' ఇతి పఞ్చమ్యా సుతిసీత్యాదికాయాః ప్రథమాయాః షష్ఠ్యాం ప్రకల్పితాయాం శాస్త్రీయేఽపి లాపశబ్దే న దోష ఇతి। అభినోఽత్రేతి। భిదర్లజి సిలోపః, `దశ్చ' ఇతి దకారస్య రుత్వమ్, తస్య `అతో రోరప్లుతాదప్లుతే' ఇత్యుత్వమ్, శ్న మోఽకారేణ `ఆద్గుణః', `ఏఙః పదాన్తాదతి' ఇతి పూర్వరూపమ్।

నిష్కౌశామ్బిరతి। నను చ ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా తదాదిగ్రహణాదేవాత్ర న భవిష్యతి, ఇహాపి తర్హి న స్యాత్--పరమకుమారీ, పరమఖట్వేకి? `స్త్రీప్రత్యయే చానుపసర్జనే న' ఇతి తదాదినియమాబావాద్భవిష్యతి। నిష్కౌశామ్బిరిత్యాదౌ ఉపసర్జనత్వాద్భవత్యేవ తదాదినియమః ? ఏవం తర్హి ఏతజ్ఞ్జాపయతి--అర్ధపిప్పలీత్యాదౌ `ఏకవిభక్తి చ' ఇత్యుపసర్జనత్వే సత్యపి లోపో భవతి। నాత్రోపసర్జనం పిప్లలీ; ఏకవిభక్తావషష్ఠ్యన్తమితి వచనాత్। అత ఏవ `గోస్త్రియోరుపర్జనస్య' ఇతి హ్రస్వత్వం న భవతి। మా భూచ్చాస్త్రీయముపసర్జనమ్, అప్రధానం తావద్భవత్యేవ--బహ్వ్యః శ్రేయస్యోఽస్య బహుశ్రేయసీతి? శాస్త్రీయమప్యుసర్జనత్వమస్తి, `ఈయసశ్చ' ఇతి కపః ప్రతిషేధః, `ఈయసో బహువ్రీహౌ ప్రతిషేధో వక్తవ్యః' ఇతి హ్రస్వాభావః। అపర ఆహ--`నిష్కౌశామ్బిరిత్యాదౌ సముదాయస్య ఙ్యాబన్తత్వేఽపి యదత్ర ఙ్యాబన్తం కౌశామ్బ్యాది, తతః పరస్య సోర్లోపః ప్రాప్నోతి దీర్ఘగ్రహణాద్వ్యావర్త్తతే' ఇతి। నను చ విహితవిశేషణం విజ్ఞాయతే--ఙ్యాబన్తాద్విహితస్యేతి? నైవం శక్యమ్; యా, సా, కేత్యాదౌ న స్యాత్, న హ్యత్ర టాబన్తాత్సుర్విహితః। మా భూదేవమ్, హలన్తాద్విహిత ఇత్యేవం భవిష్యితి। యద్యేవమ్, యః, సః, క ఇత్యత్రాపి స్యాత్, కర్త్తా హర్తేత్యాదౌ చన స్యాత్, న హ్యత్ర హలన్తాత్ త్సుర్విహిత ఇతి ? అతోఽన్యస్మాదపి విహితస్య హల్ఙ్యాబ్భ్యోఽనన్తస్య లోప ఇత్యాస్థేయమ్। ఏవం చ నిష్కౌశామ్బ్యాదావపి లోపః ప్రాప్నో దీర్ఘగ్రహణేన వ్యావర్త్తనీయః। తిపా సహచరితస్యేతి। తిపా తిశబ్దేన సాహచర్యాత్సహాపి తిఙ ఏవ గ్రహణమిత్యర్థః।

అథ కిమర్థమిత్యాది। `ఙ్యాపోర్దీర్ఘాత్సుః' ఇత్యేవ వక్తవ్యమితి చోద్యార్థః। న లోపో న స్యాదితి। నను చ `న ఙిసమ్బుద్ధయోః' ఇతి కజ్ఞాపకాన్నలోపే కర్త్తవ్యే సంయోగాన్తలోపరః సిద్ధ ఏవ భవిష్యతి? న; పచన్నిత్యాదావపి ప్రసఙ్గాత్। నకారసంబుద్ధయోరానన్తర్తే ప్రతిషేధో

విజ్ఞాయమానస్తుల్యజాతీయే నకారవిభక్తయోరానన్తర్య ఏవ సంయోగాన్తలోపస్య సిద్ధత్వం జ్ఞాపయతి। పచన్నిత్యాదౌ తు తకారేణ వ్యవహితత్వాద్ జ్ఞాపకాభావాల్లోపాభావః?--ఇత్యాశఙ్క్య దోషాన్తరమాహ--ఉఖాస్రత్, పర్ణధ్వదితి। దత్వమితి। న స్యాదిత్యనుషఙ్గః। ఉఖాస్రస్+సు ఇతి స్థితే సంయోగాన్తలోపమపవాదత్వాద్బాధిత్వా `స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి ప్రకృతిసకారస్య లోపే శ్రూయమాణః సకారో న వస్వాదిసమ్బన్ధీతి `వసుస్రంసు' ఇతి దత్వం న స్యాత్। న చ సంయోగాదిలోపం బాధిత్వా పూర్వమేవ ప్రకృతిసకారస్య దత్వం లభ్యతే; అపదాన్తత్వాత్। న హి సౌ శ్రూయమాణే పూర్వస్య పదసంజ్ఞాఽస్తి; `అసర్వనామస్థానే' ఇతి ప్రతి షేధాత్। అథాపిసావపి పదత్వమితి పక్షాశ్రయేణ స్యాత్పదత్వమ్? ఏవమపి దత్వస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వంసంయోగాదిలోప ఏవ స్యాత్। నను చ వస్వాదీనాం దత్వం సౌ దీర్ఘత్వే సిద్ధమితి వక్ష్యతి తత్ర, సౌ దీర్ఘగ్రహణం న కరిష్యతే వస్వాదీనాం దత్వమిత్యేవ, తతశ్చ పూర్వమేవ దత్వం భవిష్యతి? ఏవమపి రాజా, తక్షేత్యాదౌ సావపి పదత్వే సతి సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వం నలోపే సతి అసంయోగాన్తత్వాత్సల్లోపో న స్యాత్। తస్మాత్సుష్ఠూక్తమ్--దత్వం న స్యాదితి। ఉత్వమితి। న స్యాదిత్యనుషఙ్గః। స ఏవ హేతుః--సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాదితి। ఉత్వమితి। న స్యాదిత్యనుషఙ్గః। స ఏవ హేతుః--సంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాదితి। ఏతచ్చ `సంయోగాన్తలోపో రోరుత్వే సిద్ధో వక్తవ్యః'---ఇత్యేతదనాశ్రిత్యోక్తమ్। తదాశ్రయణే తు--హరివో మేదినీమిత్యాదివత్సిద్ధమ్। రాత్సస్యేతి నియమాల్లోప ఏవ న స్యాదితి। నను `రాత్సస్య' ఇతి ద్వితకారకనిర్దేశాత్తకారస్యాపి ప్రశ్లేషాద్రేఫాదుత్తరస్య చ తకారస్యాపి లోపో విధాస్యతే? యద్యేవమ్, కీర్త్యతేః క్విపి `కీః' ఇతి స్యాత్, యథాన్యాసే తు కీర్దితి భవతి। తదేవం సిగ్రహణమేకం న కర్త్వ్యమ్, అన్యత్సర్వం కర్త్వ్యమితి స్థితమ్।

సంయోగాన్తస్య లోపే హీత్యాది। సంగ్రహశ్లోకః। హిశబ్దో హేతౌ, నలోపాదీత్యాదిశబ్దేన దత్వోత్వయోర్గ్రహణమ్। యే తు సంయోగాన్తలోపవాదినస్తేషాం రేఫాదుత్తరస్య తకారస్య అబిభర్భవానిత్యత్ర నైవ లోపః స్యాత్, తస్మాద్ధల ఉత్తరేషాం సుతిసీనాం లోపో విధీయతే ।।

ఏఙ్హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః ।। 6.1.69 ।।

అత్ర యది హల్గ్రహణం నానువర్తేత, తత ఏఙ్హ్రస్వాభ్యాం సమ్బుద్ధిరేవ విశేషణీయా--ఏజన్తాద్ హ్రస్వాన్తాచ్చ పరస్యాః సమ్బుద్ధేర్లోప ఇతి, తతశ్చ హే కుణ్డేత్యత్ర న స్యాత్। కథమ్? కుణ్డ+సు

ఇతి స్థితే లోపశ్చ ప్రాప్నోత్యమ్భావశ్చ, తత్ర లోపః శబ్దాన్తరప్రాప్త్యాఽనిత్యః, స హి కృతేఽమ్భావే `ఆదేః పరస్య' ఇత్యమోఽకారస్య ప్రాప్నోతి, అకృతే తు సకారస్య అమ్భావస్తు లోపే కృతేఽత్యన్తాప్రాప్త్యాఽనిత్యః- ఇత్యుభయోరనిత్యయోః పరత్వాదమ్భావే కృతేఽమి పూర్వస్య ప్రాప్నోతి లోపశ్చ। తత్రామి పూర్వత్వే కృతే వ్యపవర్గాభావాదుభయత్ ఆశ్రణణేఽన్తాదివద్భావాభావాచ్చ లోపో న ప్రాప్నోతి, లోపే చ కృతేఽమోఽభావాదమిపూర్వత్వం న ప్రాప్నోతీత్యుభయోరనిత్యయోః పరత్వాదమి పూర్వత్వే కృతే లోపో న స్యాత్, తస్మాదనువర్త్యం హల్గ్రహణమ్। తదాహ-హలితి చేతి। `వర్త్తతే' ఇత్యపేక్షతే। అపృక్తమితి నాధిక్రియత ఇతి। యద్యధిక్రియేత, హే కుణ్కడేత్యత్ర న స్యాత్; అపృక్తసంజ్ఞాయా అభావాత్। కథం పునర్జ్ఞాయతే--నాయమధిక్రియత ఇతి? తత్రాఽఽహ-- తథా చేతి। అనువర్తమానేఽపి హల్గ్రహణే యద్యేఙ్హ్రస్వాభ్యాం సమ్బుద్ధిర్విశేష్యేత, తయా హల్ విశేష్యేత--ఏజన్తాద్ హ్రస్వాన్తాచ్చ పరా యా సమ్బుద్ధిస్తస్యా హల్లుప్యతే ఇతి, తతః హే కుణ్డేత్యత్ర న స్యాత్ పూర్వోక్తాదేవ హేతోః। అత ఏఙ్హ్రస్వాభ్యాం సమ్బుద్ధ్యా చ హలేవ విశేషణీయ ఇతి మత్వాఽఽహ--ఏజన్తాత్ప్రాతిపదికాదిత్యాది। సమ్బుద్ధ్యాక్షిప్తప్రతిపదికమేఙ్హ్రస్వాభ్యాం విశేష్యత ఇతి తదన్తవిధిలాభః। అత్ర పక్షే కుణ్డేత్యత్రామి పూర్వత్వస్య పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావాద్ హ్రస్వాన్తాత్పరో హల్భవతి। వస్తుతశ్చ సమ్బుద్ధేరితి లోపః సిద్ధయతి।

అచ్చబ్ధ ఇతి। ఏతచ్చ తత్రైవ వ్యాఖ్యాస్యతే। హ్రస్వాభావాదితి। నను చాదడేవాకారో హ్రస్వః, తతః పరో హల్ భవతి, సమ్బుద్ధేశ్చ సమ్బన్ధీతి లోపః స్యాదేవ, సమ్బుద్ధౌ తు విశేష్యమాణాయాం ప్రకృత్యకారస్య లోపే హ్రస్వాత్పా సమ్బుద్ధిర్న భవతీతి లోపాప్రసఙ్గః? ఉచ్యతే; `సమ్బుద్ధ్యాక్షిప్తం ప్రాతిపదికమేఙ్హ్రస్వాభ్యాం విశేష్యతే' ఇత్యుక్తమ్, తేన కుణ్కడేత్యత్ర న భవిష్యతి; ఏకాదేశస్య పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావాత్ ప్రకృతిగ్రహణేన గ్రహణాత్। హే కతరదిత్యత్ర చ న భవిష్యతి; టిలోపే కృతే ప్రకృతేరహ్రస్వాన్తత్వాత్। సమ్బుద్ధిగుణబలీయస్త్వాదితి। అన్యథా అగ్ని+సు ఇతి స్థితే సమ్బుద్ధిగుణశ్చ ప్రాప్నోతి, హ్రస్వాదితి లోపశ్చ; తత్ర నిత్యాత్వాత్పరత్వాచ్చ సమ్బుద్ధిగుణే కృతేఽహ్రస్వాన్తత్వాన్న భవేత్। నను చ విహితవిశేషణం విజ్ఞాస్యతే--హ్రస్వాన్తాద్విహితా యా సమ్బుద్ధిరితి? ఏవమపి హే ఖట్వేత్యత్ర న స్యాత్। మా భూదనేన, ఆబన్తత్వాత్పూర్వేణ భవిష్యతి ? ఏవమపి హే ఖట్వేత్యత్ర న స్యాత్। మా భూదనేన, ఆబన్తత్వాత్పూర్వేణ భవిష్యతి? ఏవమపి హే నది, హే యవాగు, హే కుమారీత్యత్ర న స్యాత్, న చాత్ర జ్యన్తత్వాల్లోపో లభ్యతే, దీర్ఘగ్రహణాత్। ఏవం తర్హ్యుభయం విజ్ఞాస్యతే--విహితవిశేషణమ్, పరవిశేషణం చ; తేనాగ్నే, కుమారీత్యాదౌ సర్వత్ర భవిష్యతి? తత్ర సకృచ్ఛ్రుతస్య హ్రస్వగ్రహణస్యోభయవిశేషణత్వమేవ తావద్ దుర్లభమ్। అథాపి లభ్యతే? ఏవమపి హే కతరదిత్యత్ర యద్యపి టిలోపే కృతే సమ్బుద్ధేర్హ్ర

స్వపరత్వాభావః, తథాపి హ్రస్వాన్తాద్విహితా సమ్బుద్ధిరితి స్యాదేవ లోపః। తస్మాదేఙ్గ్రహణం కర్తవ్యమ్।

వయం తు బ్రూమః--యే స్వభావత ఏజన్తాస్తదర్థమప్యేఙ్గ్రహణం కర్త్తవ్యమితి। తద్యథాహేశబ్దమతిక్రాన్తో బ్రాహ్మణోఽతిహేః, తస్య సమ్బోధనం హే అతిహే; అనుకృతః పచతేశబ్దో యేన తస్య సమ్బోధనం హేఽనుకృతపచతే; విహిత ఈరేప్రత్యయో యేన స విహితేరేః పాణినిః, తస్య సమ్బోధనమ్--హే విహితేరే ఇత్యాది। అత్ర సంగ్రహశ్లోకః---

సమ్బుద్ధిర్ర్థ స్వభేద్యా యది హి న చ భవేన్నాదివన్నాన్తవత్స్యాద్,

దోషోఽసౌ హల్నివృత్తావపి లుపి భవతోఽమ్ పూర్వరూపే పరత్వాత్।

హ్రస్వాన్తాల్లుబ్విధిః స్యాద్ధల ఇతి కతరడ్డిత్త్వతో నో హలో లుప్,

హ్రస్వశ్రుత్యా న శక్యః పరవిహితవిధిర్నాతిహేఽతోఽప్యకార్యేఽఙ్ ।।

లోపనం లుప్, లోప ఇత్యర్థః ।।

శేశ్ఛన్దసి బహులమ్ ।। 6.1.70 ।।

యా క్షేత్రేతి। శేర్లోపే కృతే ప్రత్యయలక్షణేన `నపుంసకస్య ఝలచః' ఇతి నుమ్, `సర్వనామస్థానే చ' ఇతి దీర్ఘః, నలోపః।

అయం యోగః సక్యోఽవక్తుమ్, కథమ్? డాదేశేన సిద్ధత్వాత్। కథమగ్నేత్రీతి? త్రి+ఇ ఇతి స్థితే ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వేనైవ సిద్ధమ్। న సిద్ధ్యతి, నుమా వ్యవహితత్వాత్? ఛన్దసి

నపుంసకస్య పుంవద్భావో పక్తవ్యః, మధోర్గృష్ణోతీత్యేవమాద్యర్థం పుంవద్భావేనైవ నుమో నివృత్తిః। ఏవమపి `జసి చ' ఇతి గుణః ప్రాప్నోతి, వక్ష్యత్యేతత్--`ఉసాదిషు ఛన్దసి వావచనం ప్రాజ్ ణౌ చఙ్యుపధాయాః' ఇతి। అపి చ యా క్షేత్రా, తా తా పిణ్డానామితి త+ఇ ఇతి స్థితే `సుపాం సులుక్' ఇతీకారస్యాకారే కృతే `ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' ఇతి దీర్ఘత్వేన సిద్ధమ్ ॥

హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్ ॥ 6.1.71 ॥

కృతా ధాతురాక్షిప్యతే, స చ హ్రస్వేన విశేష్యతే, తేన తదన్తవిధిర్భవతీత్యాహ--హ్రస్వాన్తస్య ధాతోరితి। అగ్నిచిత్, సోమసుదితి। `అగ్నౌ చేః', `సోమే సుఞః' ఇతిక క్విప్।

గ్రామణికులమితి వ్యస్తం చేన్నపుంసకహ్రస్వత్వమ్, షష్ఠీసమాసే తు `ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య', `సోమే సుఞః' ఇతి క్విప్।

యది పునరయం తుట్ పరాదిః క్రియతే? చనైవం శక్యమ్; ఇహాగ్నిచిత్సోమసుత్, `వేరపృక్తస్య' ఇతి వలోపో న ప్రాప్నోతి। ఇహ చ పరితనోతీతి క్విప్, `క్వౌ చ గమాదీనామ్' ఇత్యనునాసికలోపః, `నహివృతి' ఇత్యాదినా దీర్ఘః--పరీతత్, తుట ఆర్ధధాతుకభక్తత్వాదిట్ప్రసఙ్గః। ఇహ చావచ్ఛ్యాద్ `వాఽన్యస్య సంయోగాదేః' ఇత్యేత్వం ప్రసజ్యేత। అథాభక్తః స్యాద్, మధుచ్ఛాదయతీతి `తిఙ్ఙతిఙః' ఇతి నిఘాతో న ప్రాప్నోతి; తకారేణ వ్యవధానాత్। న చ తకార ఏవాతిఙ్; అపదత్వాత్। తస్మాత్పూర్వాన్త ఏవ కర్త్తవ్యః। యద్యేవమ్, నపుంసకహ్రస్వత్వముపసర్జనహ్రస్వత్వం ద్విగుస్వరశ్చ న సిద్ధ్యతి। నపుంసకహ్రస్వత్వమ్--ఆరాశష్కులిచ్ఛత్రమ్, ధానాశష్కులిచ్ఛత్రమ్। ఉపసర్జనహ్రస్వత్వమ్--నిష్కౌశామ్బిచ్ఛత్రమ్; ద్విగుస్వరః--పఞ్చారత్నిచ్ఛత్రమ్, తుకి కృతేఽనన్త్యత్వాదేతే విధయో న ప్రాప్నువన్తి ? న వా బహిరఙ్గలక్షణత్వాత్। బహిరఙ్గస్తుక్--ఛకారసన్నిపాతాపేక్షత్వాత్, అన్తరఙ్గా ఏతే విధయః ప్రాగేవ తత్సన్నిధా నాద్భవిష్యన్తి ॥

సంహితాయామ్ ।। 6.1.72 ।।

`సంహితాయామ్' ఇతి విషయసప్తమీయమ్। కార్యినిమిత్తయోః సంహితాయాం విషయభూతాయాం వక్ష్యమాణం కార్యం భవతీత్యర్థః। వక్ష్యతి---`ఇకో యణచి' ఇతి, అన్తరం తు విధిమతిక్రామతోఽభిప్రాయో మృగ్యః। దధి అత్రేతి। నను చ `ఇకోయణచి' ఇత్యధికరణసప్తమ్యేషా, తచ్చాధికరణమౌపశ్లేషికాదన్యద్వర్ణేషు న సమ్భవతి, తత్రాచ్యుపశ్లిష్టస్యేకో విధీయమానో యణ్వర్ణాన్తరవ్యవాయే కాలవ్యవాయే చ న భవిష్యతీతి నార్థః సంహితాధికారేణ? జ్ఞాపనార్థం తు, ఏతజ్జ్ఞాపయతి--`కాలవ్యవాయో నిర్ద్దిష్టపరిభాషాయాం నాశ్రీయతే' ఇతి। తేనోత్తరపదాదికారేఽపి విధీయమానం కార్యమలుగాది కాలవ్యవధానేఽపి భవత్యేవ--ఆఖరేష్ఠ ఇత్యాఖరే స్థః, అగ్నా విష్ణూ ఇత్యగ్నా విష్ణూ ఇత్యాది ।।

ఛే చ ।। 6.1.73 ।।

ఛకారేకార ఉచ్చారణార్థః, `విదిభిదిచ్ఛిదేః', `శాచ్ఛోరన్యతరస్యామ్' ఇత్యాదిర్నిర్ద్దేశాత్। అధికారే ద్వౌ పక్షౌ--అర్థాధికారః, శబ్దాధికార ఇతి। తత్రాద్యే పక్షే పూర్వసూత్రే కృతాక్షిప్తస్య ధాతేర్హ్రస్వేన విశేషణాత్తదన్తం హ్రస్వశబ్దేన ప్రత్యాయితమితి ఇహాపి తదన్తస్యైవ గ్రహణం స్యాత్। శబ్దాధికారే తు హ్రస్వశబ్ద ఏవాత్రానువర్త్తతే, న పూర్వః ప్రకృతోఽర్థః, న చేహ కిఞ్చిద్విశేష్యమస్తీతి తదన్తవిధ్యభావాద్ హ్రస్వ ఏవాగమీ భవతి। తత్రేహ ద్వితీయః పక్ష ఆశ్రిత ఇత్యాహ--హ్రస్వ ఏవాత్రాగమీతి। కిమేవం సతి సిద్ధం భవతి? తత్రాహ--తేనేతి। యది తు హ్రస్వాన్తస్య తుక్ స్యాత్, తుకోఽభ్యాసగ్రహణేన గ్రహణాద్ధలాదిశేషేణ నివృత్తిః స్యాత్। హ్రస్వమాత్రే త్వాగమిని నాయమభ్యాసస్యావయవో హలితి న భవత్యేష ప్రసఙ్గః। కథం పునర్హ్రస్వ అగమిని గుగభ్యాసగ్రహణేన న గృహ్యత ఇత్యత ఆహ--నావయవావయవ ఇతి। ఇతికరణో హేతౌ। యద్యవయవావయవస్సముదాయావయవో న భవతి, ఏవం తర్హి శేరత ఇత్యత్ర రుడాగమః సార్వధాతుకావయవస్యాదాదేశస్యావయవ ఇతి సోఽపి సార్వధాతుకస్య సముదాయస్యావయవో న స్యాత్। తత్ర కో దోషః ? `శీఙః సార్వధాతుకే గుణః' ఇతి గుణో న స్యాత్; రుటా వ్యవధానాత్। స హ్యవయవభక్తస్తమేవ న వ్యవదధ్యాత్, సార్వధాతుకం తు వ్యవదధాత్యేవ। కుతశ్చైష న్యాయః--`అవయవావయవః సముదాయావయవో న భవతి' ఇతి ? లోకే తావద్దేవదత్తావయవస్య హస్తస్యావయవోఽఙ్గులిర్దేవదత్తస్యాప్యవయవో భవత్యేవ--సాఙ్గులిర్దేవదత్త ఇతి। తస్మాదయమత్రాభిప్రాయః--`ఛ ఆఙ్మాఙోశ్చ' ఇత్యేక ఏవ యోగః

కర్త_వ్యః, చకారాదనన్తరస్య ప్రాక్కృతస్య చ; ఏవం సిద్ధే యద్యోగవిభాగం చకారం చ కరోతి, తస్యైత్ప్రయోజనమ్--ప్రకృతస్య తదన్తస్య ప్రహాణేన కేవలం హ్రస్వమేవానువర్త_యిష్యామితి। యది త్వాగమస్తుక్ సముదాయస్యావయవః స్యాద్, ఏష యత్నోఽనర్థకః స్యాదితి ॥

ఆఙ్మాఙోశ్చ ॥ 6.1.74 ॥

ఆఙ్మాఙోర్ఙిద్విశిష్టయోరుపాదానే ప్రయోజనమాహః--ఆఙో ఙిత ఇతి। అర్థవిశేషసమ్పాదనార్థం ఙిద్విశిష్టయోరుపాదానమిత్యర్థః। ఆచ్ఛాయాయా ఇతి। `ఆఙ్ మర్యాదావచనే' ఇతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా, `పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిః' ఇతి పఞ్చమీ। ఆచ్ఛాయమితి। `ఆఙ్ మర్యాదాభివిధ్యోః' ఇత్యవ్యయీభావః। మాచ్ఛిదదితి। `ఇరితో వా' ఇత్యఙ్।

ఆఛాయా, ఆచ్ఛాయేతి। స్మరణే చాత్రాకారః, `వాక్యస్మరణయోరఙిత్'। ప్రమేతి। ప్రమూర్వాన్మాఙః `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యఙ్, అత్ర ధాతోర్ఙిత్త్వేఽపి టాబన్తో న ఙిత్, `గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః' ఇతి లాక్షణీకస్యాప్యస్య గ్రహణస్య ప్రసఙ్గః। అత్రోభయత్రాపి `పదాన్తాద్వా' ఇతి వికల్ప ఏవ భవతి ॥

దీర్ఘాత్ ॥ 6.1.75 ॥

`అభయనిర్దేశే పఞ్చమీనిర్దేశో బలీయాన్', అచరితార్థా చ పఞ్చమీ, తేన దీర్ఘాదితి పఞ్చమ్యా ఛ ఇత్యస్యాః సప్తమ్యాః షష్ఠ్యాం ప్రకల్పితాయాం ఛకారస్యైవ తుకా భవితవ్యమితి భ్రాన్తిమపాకారోతి--దీర్ఘాత్పరో య ఇత్యాది। అనేన పఞ్చమ్యా అన్వయో దర్శితః, ప్రక్రమాభేదాయ తు ఛకారస్య నిమిత్తత్వమ్, దీఘస్య చ కార్యిత్వం దర్శయతి। తస్మిన్పూర్వస్య తస్యైవ దీర్ఘస్యేతి। అత్ర చ లిఙ్గమ్--`శాచ్ఛా', `విభాషాసేనాసురాచ్ఛాయా' ఇత్యాది నిర్ద్దేశః, అవధ్యవధిమద్భావస్య వివక్షితత్వాదధికరణభావస్య చ వివక్షితత్వాత్

`తస్మిన్పూర్వస్య' ఇతి సప్తమీ కృతా। హ్రీచ్ఛతీతి। `హ్రీచ్ఛ లజ్జాయామ్'। మ్లేచ్ఛతీతిష।
`మ్లేచ్ఛ అవ్యక్తే శబ్దే'। అపచాచ్ఛాయత ఇతి। `ఛో ఛేదనే', యజ్, `దీర్ఘోఽకితః'।।

పదాన్తాద్వా ।। 6.1.76 ।।

ప్రకృతేన దీర్ఘేణ పదవిశేషణాదేవ తదన్తవిధౌ సిద్ధేఽన్తగ్రహణమ్పదాన్తవిధిరయం తుగ్ యథా స్యాత్, పదవిధిర్మా భూదితి। తేన సమర్థపరిభాషానుపస్థానాత్--తిష్ఠతు కుమారీచ్ఛత్రం హర దేవదత్తస్యేత్యత్రాపి వికల్పో భవతి ।।

ఇకో యణచి ।। 6.1.77 ।।

ఇకో యణాదేశో భవతీతి। ఇకాం యణాం చ సామ్యాద్యథాసంఖ్యం భవతి, ఆన్తర్యతో వా వ్యవస్థా। ఇక ఇతి కిమ్? వ్యఞ్జనస్య మా భూత్--వాగత్ర। కుత్వజశ్త్వయోరసిద్ధత్వాచ్చకారస్య యకారః ప్రాప్నోతి। యత్ర చ కుత్వాదేరప్రసఙ్గోఽపదాన్తే పచతీతి, తత్రాపి ప్రసఙ్గః? నైష దోషః; `దీర్ఘాత్' ఇతి వర్త్తతే, తచ్చ తత్రైవ పఞ్చమీనిర్దేశేఽపి స్థానిబూతమిహాపి తథైవానువర్తతే। యది దీర్ఘస్య యణ్ భవతి, కథం దధ్యత్ర మధ్వత్రేతి, `హ్రస్వస్య' ఇత్యేతదప్యనువర్త్తతే, తదేవం హ్రస్వదీర్ఘయోర్యణ్విధానాన్న వ్యఞ్జనస్య ప్రసఙ్గ ? ప్లుతస్య చ ప్రకృతిభావేన భవితవ్యమ్, చయనమ్, చాయక ఇత్యాదావేచామయాదయోఽపవాదాః, నాప్రాప్తే తస్మింస్తదారమ్భాత్ ? దేవేన్ద్రః, ఖట్వోదనమిత్యాదౌ గుణవృద్ధీ బాధికే భవిష్యతః, యథా--సత్యపీగ్గ్రహణే దధీన్ద్రాదౌ సవర్ణ దీర్ఘత్వమ్, అతో నార్థ హ్యగ్గ్రహణేన ? ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్--ఇకో యణేవాచి యథా స్యాద్, యద్యదన్యత్ప్రాప్నోతి తన్మా భూదితి। కిఞ్చాన్యత్ ప్రాప్నోతి ? శాకల్మ్। న చ తస్యాప్యత్యన్తబాధః; ఆరమ్భసామర్థ్యాత్। ఏవం సతి సిన్నిత్యసమాసయోః శాకలప్రతిషేధ ఇతి యత్పూర్వాచార్యైః స్మర్యతే తదనేనేగ్గ్రహణేన సమ్పాద్యతే।

ఇకః ప్లుతపూర్వస్యేతి। ప్లుతః పూర్వో యస్మాత్స తథోక్తః, ప్లుతాత్పరస్యేత్యర్థః। భో 3 ఇ ఇన్ద్రేతి। భో + ఇ + ఇన్ద్ర ఇతి స్థితే భోశబ్దస్య గీతివశాత్ ప్లుతః, ఇకారః స్వరాదిపాఠాన్నిపాత ప్రగృహ్యసంజ్ఞకః, తస్య ప్రకృతిభావే ప్రాప్తే యణ్విధీయతే, సవర్ణదీర్ఘబాధనార్థమిత్యేతత్త్వాద్యప్రాప్త్యభిప్రాయేణోక్తమ్। ప్లుతపూర్వస్యేతి। ప్లుతగ్రహణమపి మాత్రికద్విమాత్రికవ్యతిరిక్తాచ్పరిగ్రహార్థమ్, తేన చతుర్మాత్రాదావపి భవతి, తథా చ ఛన్దోగా గాయన్తి, సామన్యేవ చాయమిష్యతే, భోయిన్ద్రం గాయతీత్యేతదపి సామగస్యానుకరణమ్। ఏవం తావద్భాష్యే స్థితమ్, వృత్తావప్యేవమేవ ద్రష్టవ్యమ్ ।।

వాన్తో యి ప్రత్యయే ।। 6.1.78 ।।

కస్య పునరయం వాన్తాదేశః ? ఏచ ఇతి వర్త్తతే। యద్యేవమేదైతోరపి ప్రాప్నోతి--చేయమ్, జేయమ్, రైయతీతి? ఏవం తర్హి వాన్తగ్రహణం న కరిష్యతే, `ఏచోఽయవాయావః' ఇత్యేవ। ఇహాపి తర్హ్యాదేశః ప్రాప్నోతి--చేయమ్, జేయమితి? `క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే', `క్రయ్యస్తదర్థే' ఇత్యేతన్నియమార్థం భవిష్యతి--ఏచౌ యది భవతి క్షిజ్యోరేవేతి। ఏవమపి రైయతీత్యత్రాయాదేశః ప్రాప్నోతి? రైశబ్దశ్ఛాన్దసః, `దృష్టానువిధిశ్ఛన్దసి'। భాషాయాం తు రైశబ్దప్రయోగో భాష్యవిరోధాదసాధుః। యద్యేవం నియమ ఆశ్రయిష్యతే--అనౌఘస్య యది భవతి క్షిజ్యోరేవేతి; తతః `శక్యార్థే' ఇతి ద్వితీయో యోగః, క్షిజ్యోరపి శక్యార్థ ఏవేతి ? సిధ్యతి; సూత్రస్య తు కో నిర్వహః ? ఉచ్యతే; వాన్తశబ్దోఽయం సన్నిహితే వాన్తే వర్త్తతే, న యత్ర కుత్రచిత్; సన్నిహితశ్చౌదౌతాస్థానికః పూర్వత్ర, యథాసంఖ్యాసమ్బన్ధాత్। తత్ర యథా యః కశ్చన వాన్తాదేశో న భవతి, తథాన్యస్థానికో న భవిష్యతి; విశిష్టస్యైవ సన్నిధానాత్। తదిదముక్తమ్--యోఽయమేచః స్థానే ఇతి। బాభ్రవ్య ఇతి। `మధుబభ్రవోర్బ్రాహ్మణకౌశికయోః' ఇతి యఞ్। మణ్కడుశబ్దో గర్గాది। శఙ్కుపిచుశబ్దాభ్యామ్ `తదర్థం వికృతేః ప్రకృతౌ' ఇత్యత్రార్థే `ఉగవాదిభ్యో యత్' । నావా తార్యం నావ్యమ్, నౌవయోధర్మ' ఇత్యాదినా యత్।

అధ్వపరిమాణే చేతి। భాషార్థమిదమ్। గవ్యూతిః=క్రోశయుగమ్ ।।

ధాతౌస్తన్నిమిత్తస్యైవ।। ధాతోరితి కిమితి। న తావదవిశేషేణ నియమప్రసఙ్గః--

యి ప్రత్యయే యది భవతి తన్నిమిత్తస్యైవేతి; ఏవం హి `వాన్తో యి ప్రత్యయే తన్నిమిత్తస్య' ఇతి విశిష్టవిధిరాశ్రయణీయః, యోగవిభాగ ఏవకారో నియమ ఇతి సర్వమేతదనర్థకమాపద్యేత। తస్మాదసత్యపి ధాతుగ్రహణే విశిష్టవిషయో నియమో భవిష్యతీతి ప్రశ్నః। స తు విశిష్టో విషయః ప్రాతిపదకమపి సమ్భావ్యేతేత్యుత్తరమ్। వాభ్రవ్య ఇత్యత్రైవ స్యాదితి। ఏచస్తన్నిమిత్తత్వాత్। అత్ర న స్యాదితి। విపర్యయాత్। ఉపోయత ఇతి। వేఞః కర్మణి లట, ఆత్మనేపదమ్, యక్, యజ్ఞాదిత్వాత్సంప్రసారణమ్, `అకృత్సార్వధాతుకయోః' ఇతి దీర్ఘః, `ఆద్గుణః', తస్య పరం ప్రత్యాదివద్భావాద్ధాతుగ్రహణేన గ్రహణమ్। ఓయతే ఇతి। కర్మణ్యేవ లఙ్। ఔయమానిరితి। `అత ఇఞ్' ఆదివృద్ధిః। నను చాత్ర గుణః పదద్వయాపేక్షత్వాద్బహిరఙ్గః, వృద్ధిరపి బాహ్యతద్ధితాపేక్షత్వాద్బహిరఙ్గైవ ? సత్యమ్; ఔయతేత్యత్రైతదుభయం నాస్తి, తదర్థమవశ్యం యోగ ఆరబ్ధవ్యః, ఆరబ్ధేనైవ సిద్ధత్వాదుపోయతే ఇత్యాదికం ప్రత్యుదాహృతమ్।

ఏవకారకరణం కిమితి। సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థత్వే హేతుః, న త్వేవకారకరణమపీతి ప్రశ్నః। ఇష్టతోఽవధారణార్థ ఇత్యుత్తరమ్ ।।

క్షయ్యజయ్యౌ శక్యార్థే ।। 6.1.81 ।।

ఉదాహరణే శక్యార్థే కృత్యః, ప్రత్యుదాహరణే త్వావశ్యకే ।।

క్రయ్యస్తదర్థే ।। 6.1.82 ।।

క్రయ్య ఇత్యత్ర ప్రత్యయార్థశ్చ కర్మ విద్యతే, కర్మణి కృత్యవిధానాత్ ప్రకృత్యర్థశ్చ ద్రవ్యవినిమయః, తత్ర ప్రత్యయార్థః ప్రధానమ్, ప్రకృత్యర్థస్తూపసర్జనమ్, తత్ర యది ప్రాధాన్యాత్తదిత్యనేన ప్రత్యయార్థః పరామృశ్యమేవ క్రయ్యశబ్దస్య తస్మిన్నర్థే వృత్తేర్నార్థస్తదర్థగ్రహణేన। అథ సోఽర్థో యస్య తదర్థః శబ్దస్తస్మిన్నభిధేయ ఇత్యర్థః ? తదప్యయుక్తమ్; శబ్దస్య వృత్త్యసమ్భవాత్। అతో గుణీభూతోఽపి ప్రకృత్యర్థ ఏవ నిర్దిశ్యత ఇతి దర్శయతి--తదర్థే క్రయార్థం యత్తస్మిన్నభిధేయ ఇతి। క్రయార్థం యః ప్రసారిత ఇతి। క్రేతారః క్రీణీయురితి బుద్ధ్యాఽఽణే యద్వ్యవస్థాపితమిత్ర్యర్థః। క్రేయమితి। మూల్యేనోపాదేయమిత్యర్థః।

న చేహాస్తి క్రయ్యమితి। ఆపణే విక్రయాయ ప్రసారితం ధాన్యం నాస్తీత్యర్థః। కేచిత్తు క్రయ్యశబ్దే క్రీణాతిర్విక్రయే వర్త్తత ఇత్యాహుః। తేనాపణే విక్రయాయ ప్రసారితం ద్రవ్యమ్ `క్రయ్యమ్' ఇత్యుచ్యతే ।।

భయ్యప్రవయ్యే చచ్ఛన్దసి ।। 6.1.83 ।।

వీత్యేతస్యేతి। `వీ గత్యాదిషు', `అజేర్వ్యఘఞపోః' ఇతి వా।

హ్రదయ్యా ఇతి। ఆకారస్యాయాదేశః ।।

ఏకః పూర్వపరయోః ।। వక్ష్యమాణప్రకరణే పౌర్వాపర్యేణావస్థితౌ నిర్దిశ్యేతే--ఆదచి, ఆదేచీత్యాది, తయోః పూర్వపరయోః స్థానే వక్షయమాణో గుణాదిరేకాదేశో భవతీతి సూత్రార్థః ।

అథ పూర్వపరయోరితి కిమర్థమ్? స్థానినిర్దేశార్థమ్, అసతి హి తస్మిన్ `ఆద్గుణః' ఇత్యాదౌ స్థానినిర్దేశాభావాత్ కక్య గుణాదిరాదేశః స్యాత్। నైతదస్తి ప్రయోజనమ్, ాదిత్యాదికా పఞ్చమీ

అచీత్యాదికాయాః సప్తమ్యాః షష్ఠీం ప్రకల్పయిష్యతి, సా చ తస్యాస్తేన తయోరేవ పూర్వపరయోర్గుణో భవిష్యతీతి నార్థ ఏతేన ? తదాహ--పూర్వపరగ్రహణమిత్యాది। ద్వయోరాదేశప్రతిపత్త్యర్థమితి। యుగపదాదేశప్రతిపత్త్యర్థమిత్యర్థః.। అసతి తు తస్మిన్కస్య స్యాత్? ఇత్యత నోభే సప్తమీపఞ్చమ్యావికి। నోభే ప్రకల్పికే భవతః, యుగపన్న ప్రకల్పికే భవత ఇత్యర్థః। ఇతికరణో హేతౌ। తత్ర `ఆద్గుణః' ఇత్యత్రాచీత్యేషా సప్తమీ యణాదివిధౌ చరితార్థా; ఆదిత్యేషా తు పఞ్చమీ న క్వచిచ్చరితార్థా, తతశ్చ సైవ సప్తమ్యాః షష్ఠీం ప్రకల్పయిష్యతి ఇత్యచ ఏవ స్థానే గుణః స్యాద్। `వృద్ధిరేచి' ఇత్యత్ర తు గుణవిధౌ పఞ్చమీ కృతార్థేతి తస్యాః `ఏచి' ఇతి సప్తమ్యకృతార్థా షష్ఠీం ప్రకల్పయేదిత్యవర్ణస్యైవ వృద్ధిః స్యాత్। `ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ' ఇత్యాదౌ ద్వయోరప్యకృతార్థత్వేఽపి పర్యాయేణ పరస్పరషష్ఠీప్రకల్ప్తిః స్యాత్, న యుగపత్కార్యిత్వం నిమిత్తత్వం చ; ద్వయోర్యుగపద్విరోధాత్, తతశ్చ కార్యమపి పర్యాయేణ స్యాత్। తస్మాత్పూర్వపరయోరితి వక్తవ్యమ్ ? న వక్తవ్యమ్; ఏకగ్రహణసామర్థ్యాద్। `అన్తాదివచ్చ' ఇతి వచనాచ్చ పూర్వపరయోర్ద్వయోరేవాదేశో భవష్యతి, నాన్యతరస్య ? సత్యమ్; సుఖప్రతిపత్త్యర్థం తు పూర్వపరయోరిత్యుక్తమ్; అన్యథా యుగపత్ షష్ఠీప్రకల్పనద్వారేణ వివక్షితప్రతిపత్తౌ ప్రతిపత్తిగౌరవం స్యాత్ ।

అథ కిమర్థమేకగ్రహణమ్, ప్రథమనిర్దిష్టమతిక్రమ్య చరమనిర్దిష్టస్య `పూర్వపరయోః' ఇత్యస్య ప్రాక్ ప్రయోజనముక్తమ్; పాఠక్రమాదర్థకమస్య బలీయస్త్వాత్। కథమ్ ? సతః కార్యిణః కార్యేణ భవితవ్యమ్, కార్యస్య చ గుణాదేర్విశేషణమేకగ్రంహణమ్। నను చ `ఆద్గుణః' ఇత్యాదావేకస్యైవాదేశస్య సూత్రే ఉపాదానమ్, సంఖ్యాయా వివక్షితత్వాదుపాత్తసంఖ్యాత్యాగే కారణాభావాత్, తతశ్చైక ఏవ గుణాదిరాదేశో భవిష్యతి। స్యాదేతత్--ఆదేశస్య విధేయతయా ప్రాధాన్యాత్ ప్రధానే చ గ్రహం సమ్మార్ష్టీత్యాదౌ సంఖ్యాయా అవివక్షితత్వాదనేకాదేశప్రసఙ్గ ఇతి ? తదసతః గ్రహం శేషితయోద్దిశ్చ సమ్మార్గో హి విధీయతే, శాస్త్రాన్తరే చ విహితం శేషేత్వముపగచ్ఛతి, శాస్త్రాన్తరో చ విజ్ఞాతా గ్రహాః సంఖ్యాన్తరాన్వితాః, తత్రైకత్వవివక్షాయాం వాక్యభేదః ప్రసజ్యేతేతి కృత్వా గ్రహైకత్వమవివక్షితముచ్యతే। నైవం గుణాదిరాదేశ ఇత్యేకత్వం వివక్షితమ్; `ప్రాజాపత్యా నవ గ్రహాః' ఇతి శాస్త్రాన్తరవిహితనవగ్రహోద్దేశేన సంస్కారః సమ్మార్గో విధీయతే, తత్ర శ్రుతమప్యేకత్వం నోద్దేశ్యకోటౌ నివేశయితుం శక్యతే; తత్ర సంఖ్యాన్తరాన్వితతయా విహితత్వాత్। తతశ్చ తద్వివక్షాయాం తదపి విధేయం స్యాత్, తతశ్చ వాక్యభేదప్రసఙ్గః। వచనవ్యక్తిభేదాద్యో గ్రహస్తం సమ్మార్ష్టి, తం చైకమితి। ఇహ తు విధేయతయా గుణాదేః ప్రాధాన్యేఽపి విశిష్టవిధిసమ్భవాద్ న వాక్యబేదప్రసఙ్గః, అవివక్షాకారణాభావాద్వియక్షితమేకత్వం లోకవత్, తద్యథా-- లోకేఽనయోర్మృత్పిణ్కడయోర్ఘటం కుర్వితి, న చోచ్యతే ఏకమితి ఏకమేవ చాసౌ కరోతి। న చార్థప్రకరణాదినా తత్రైకస్య కరణమ్, తదభావేఽపి దర్శనాత్తస్మాన్నార్థ ఏకగ్రహణేన?

తత్రాహ--ఏకగ్రహం పృథగాదేశనివృత్త్యర్థమితి। యథా పునః పృథగాదేశప్రసఙ్గస్తథా దర్శయతి--స్థానిభేదాదితి। `పూర్వపరయోః' ఇతి నిర్దేశాత్స్థానిభేదః ప్రతీయతే, తతశ్చ తద్వశాదాదేశేఽపి శ్రుతమప్యేకత్వమవివక్షితం స్యాదిత్యనేకాదేశప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః। అవశ్యం చైతదేవమభ్యుపగన్తవ్యమితి దృష్టాన్తేన దర్శయతి। భిన్నాదిషు నత్వవదితి। యథా `రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః' ఇతి నత్వమేకత్వావివక్షయా ప్రతిస్థాని భవతి, తద్వదత్రాపీత్యర్థః।

భాష్యే త్వేకగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతమ్। న తావద్ గుణభూతస్థాన్యనురోధేన ప్రధానస్యాదేశస్య భేదకల్పనా యుక్తా, ప్రధానానురోధీ హీ గుణో భవతి,న పునర్గుణానురోధీ ప్రదానమ్। యచ్చోక్తమ్--భిన్నాదిషు నన్వవదితి, తత్ర న ఖలు నత్వవిధావేకత్వస్యావివక్షితతయా ద్వౌ నకారౌ భవతః, కిం తర్హి? పూర్వస్య చేతి చకారాద్వాక్యభేదోఽవగమ్యతే। తత్ర పూర్వేణ నిష్ఠాతో నత్వమ్, పరేణ ధాతుదకారస్య, ఇహ చ `ఉభౌసాభ్యాసస్య' ఇతి ప్రాణిణిషతీత్యుపసర్గాదనన్తరస్య నకారస్య `అనితేః' ఇత్యేవ ణత్వే సిద్ధే సాభ్యాసస్యేతేయేతావతైవ ద్వయోర్నకారయోర్ణత్వం సిద్ధమితి స్థానినిర్దేశార్థముభౌగ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్--ఉభౌ నకారౌ ణత్వమాపద్యతే ఇతి। తస్మాదాదేశార్థముభౌగ్రహణం విజ్ఞాయతే--సాబ్యాసస్యానితేర్ద్వౌ నకారౌ ద్వౌ తయోరుభౌ ణౌ భవత ఇతి। తేనాత్రాపి నైకత్వస్యావివక్షితత్వాద్ ద్వయోర్ద్వౌ భవతః, కిన్తూభౌగ్రహణాదితి న కశ్చిద్దోషః।

ఇహ శ్రుతిస్మృతివిహితం కర్మ కిఞ్చిత్సకృదనుష్ఠీయతే, యథా--ఉపనయనమ్, ఆధానమ్, ఆచమనమితి; న హ్యుపనీతః పునరుపనీయతే, నాప్యగ్న్యాహితః పునరగ్నీనాధత్తే, నాప్యాచాన్తః పునరాచామతి। అసతి నిమిత్తే, కిఞ్చిదసకృద్యథా--జ్యోతిష్టో మాదయః. యథా--`పూర్వవయా బ్రాహ్మణః ప్రత్యుత్థేయః' ఇతి యో యో వృద్ధవయాస్తస్య తస్యాగమనం ప్రత్యుత్థీయతే। `బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః', `సురా న పేయా' ఇతి ప్రతివ్యక్తివి షేధోఽనుష్ఠీయతే, న పునరేకం బ్రాహ్మణమహత్వైకాం చ సురామపీత్వాన్యత్ర కామచారః। వ్యాకరణం చ స్మృతిః, తదిహ `ఆద్గుణః' ఇత్యనయా స్మృత్యా `గుణః కర్త్తవ్యః' ఇతి చోదితే యది సకృదనుష్ఠానం ఖట్వేన్ద్ర ఇత్యేకస్యాం వ్యక్తౌ గుణే కృతే కృతః శాస్త్రార్థ ఇతి కృత్వా మాలేన్ద్ర ఇత్యాదిషు న క్రియేత, తస్మాత్ప్రత్యుత్థానాదివదావర్త్తతే। కిం పునరత్ర నిబన్ధనమ్--కిఞ్చిత్సకృత్క్రియతే, కిఞ్చిత్పునః పునరితి? ఉపనయనం తావన్మాణవకస్య సంస్కారః, సకృచ్చాసౌ సంస్కృతోఽధ్యయనాదిషు యోగ్యో భవతి, ఆధానమప్యగ్నిసంస్కారార్థమ్, సమ్పన్నేష్వగ్నిషు ప్రయోజనాబావాత్పునర్న క్రియతే, ఆచమనమపి శౌచార్థమిత్య సతి నిమిత్తే పునర్న క్రియతే। జ్యోతిష్టోమాదయస్తు నిత్యాశ్చేత్ప్రత్యవాయపరిహారాయ వసన్తే క్రియన్తే; అథ కామ్యాః `అముష్మిన్ లోక ఏనమప్సరసో జాయా భూత్వోపశేరతే ఇతి

తతస్తమభ్యుదయమ్', భూయోభూయః పరీప్సుభిః పునః పునరనుష్ఠీయన్తే। పూర్వవయోర్బ్రాహ్మణప్రత్యుత్థానాకరణే దోషః, కరణే చాబ్యుదయో దర్శితః--

`ఊర్ధ్వ ప్రాణా హ్యుత్క్రామన్తి యూనః స్థావిర ఆయతి।

ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతిపద్యతే'।। ఇతి।

తచ్చ ప్రత్యాగమనమవిశిష్టమ్, అతో దోషనిర్ఘాణాథ పునః పునరనుష్ఠీయన్తే। నైమిత్తికత్వాద్వా ప్రతినిమిత్తమావృత్తిః। తథా బ్రాహ్మణవధే చ సురాపానే చ దో, ఉక్తః। స బ్రాహ్మణమాత్రే సురామాత్రే చ భవతి, తతో దోషవన్తో మా భూమేతి సర్వత్రైవానుష్ఠీయతే। ఇహ శబ్దస్య జ్ఞానే ప్రయోగే చాభ్యుదయో దశితః--`ఏకః శబ్ద సమ్యగ్ జ్ఞాతః సుప్రయుక్తః స్వర్గే లోకే కామధుగ్ భవతి' ఇతి। ప్రత్యవాయశ్చ యాజ్ఞే కర్మణ్యపశబ్దప్రయోగే దర్శితః--`తేఽసురా హేలయః' ఇతి, `ఆహితాగ్నిరపశబ్దం ప్రయుజ్య' ఇతి చ। అత ఏవ తదపి గుణాదిక పునఃపునరనుష్ఠీయతే। తదేవం నిత్యత్వం నైమిత్తికత్వం కామ్యత్వం భూయోబూయోఽనుష్ఠాననిబన్ధనమ్। ఏతచ్చ సర్వశాస్త్రసాధారణమపి వార్తికకారేణ ప్రోక్తం భాష్యకారేణోపపాదితమిత్యస్మాభిరప్యత్రైవ ప్రత్యపాది ।।

అన్తాదివచ్చ ।। 6.1.85 ।।

అన్తాదిశబ్దయోరవయవవిశేషవాచిత్వాదవయవిశేషాపేక్షాయాం పవపరయోరిత్యనువృత్తేస్తస్య చ వక్ష్యమాణగుణాద్యాదేశవిశేషణత్వాదేకాదేస ఇతి లభ్యతే, తదిదముక్తమ్--ఏకః పూర్వపరయోరితి వర్త్త్త ఇత్యాది। కః పునరత్రాతిదేశార్థః, కిం యావేకాదేశస్య స్థానినౌ పూర్వపరౌ తయోరన్తాదివద్భవతి? కిం వా--అకృత ఏకాదేశే తమేవైకాదేశమపేక్ష్య యౌ పూర్వపరౌ సముదాయౌ తయోరన్తాదివద్భవతీతి ? యది వా--ఏకాదేశస్య స్థానినౌ పూర్వపరౌ వర్ణై, తయోః సముదాయయోరన్తాదీ, యతోరేకాదేశోఽప్యన్తాదివద్భవతీతి ? తత్రాద్యపక్షస్తావన్న సమ్భవతి, ఏకాదేశేన పూపరయోస్తత్స్థానినోర్నివర్త్త్తతత్వాత్! కథమసతోః పూర్వ పరయోరన్తాదివత్స్యాత్!

ద్వితీయే పక్షే వృక్షావిత్యత్ర వృక్ష+ఔ ఇతి స్థితే సుబసుపోరేకాదేశః సుబపేక్షస్య కస్యచిత్పరస్యాభావాత్పరాదివన్న స్యాత్ ?

అతః తృతీయః పక్ష ాశ్రీయతే। నన్వయమపి పక్షో న సమ్భవత్యేవ। తథా హి--బ్రహ్మబన్ధ్వారిత్యత్ర బ్రహ్మబన్ధు+ఊ ఇతి స్థితే పూర్వో వర్ణ ఉకారో యస్యాన్తో బ్రహ్మబన్ధుశబ్దస్య స ఏకాదేశే నాస్త్యేవ, ఉకారస్య నివర్తి్తతత్వాత్; యశ్చాస్తి ధకారాన్తో న తస్యాన్త ఏకాదేశస్య స్థానీ ఉకారః, అనారమ్భకత్వాత్? ఏవం తర్హి యద్వ్యపదేశయుక్తస్య స్థానినౌ పూర్వపరావన్తాదీ తద్వ్యపదేశయుక్తస్యైకాదేశోఽప్యన్తాదివదిత్యర్థః। ఏదదుక్తం భవతి--ఏకాదేశాత్ప్రాక్ పూర్వపరయోః పృథగవస్థితయోస్తాభ్యాం సహ యో వ్యపదేశః పూర్వపరసముదాయవిషయో దృష్టః--ప్రాతిపదికమితి వా, సుబన్తమితి వా, స వ్యపదేశ ఏకాదేశే కృతేఽపి భవతీతి। తదిదముక్తమ్--యథా తస్యాన్త ఆదిర్వా తదన్తర్భూత ఇత్యాది। తస్యేత్యనేన ఏకాదేశాత్ప్రాగవస్థితః పూర్వః పరశ్చ సముదాయో నిర్ద్దిశ్యతే, అన్తాదిశబ్దాభాయాం చ ఏకాదేశస్య స్థానినౌ పూర్వపరౌ। తద్గ్రహణీన గృహ్యత ఇత్యనేనాపి `ఏతదుక్తం భవతి' ఇత్యారమ్భాయన్తరం చ ఏకాదేశస్య స్థానినౌ పూర్వపరౌ। తద్గ్రహణేన గృహ్యత ఇత్యనేనాపి `ఏతదుక్తం భవతి' ఇత్యారభ్యానన్తరం యదుక్తమస్మాభిస్తద్దర్శితమ్। ఏషోఽతిదేశార్థ ఇతి। అతిదిశ్యత ఇత్యతిదేశః, అతిదేశశ్చాసావర్థశ్చేత్యతిదేసార్థః కర్మధారయోఽయమర్థోఽత్రాతిదిశ్యత ఇత్యర్థః।

వర్ణాశ్రయవిదావిత్యాది। వర్ణస్వరూపమాశ్రిత్య యద్విధీయతే న తదన్తాదివద్భావేనాతిదిశ్యత ఇత్యర్థః। తత్కథమ్? నాత్ర తాద్రూప్యనిబన్ధనం కార్యమతిదిశ్యతే, యోఽయమాన్త ఆదిర్వా ప్రాగేకాదేశాదవస్థితః పూర్వః పరశ్చ తద్వదయమేకాదేశో భవతి। తత్ప్రయుక్తం కార్యం లభత ఇతి। ఏవం చ తద్వచ్చేత్యేవ వక్త్వ్య స్తాత్, తచ్ఛబ్దేన పూర్వాపరౌ పరామృశ్యతే। ఏవం హి సిద్ధేఽన్తాదివదితి వచనాదన్తాదిత్వప్రయుక్తం కార్యమేకాదేశస్య భవతు, పూర్వపరస్వరూపప్రయుక్తం తు కార్యం కేన భవేత్ ! లిఙ్గం చాత్ర భవతి తుక్యసిద్ధవచనమ్; అన్యథా అధీత్యేత్యాదావేకాదేశస్యాదివద్భావాదేవ తుకః సిద్ధత్వాదనర్థకం తత్స్యాత్। ఖట్వాభిరితి। తపరకరణం తు యత్రైకాదేశో నాస్తి తదర్థం స్యాత్--శుభంయాభిరితి। జుహావేతి। `అభ్యస్తస్య చ' ఇతి హ్వయతేః సమ్ప్రసారణే కృతే జుహు+ఆ ఇతి యత్పూర్వరూపత్వమాకారస్య తన్నాదివద్భావతి, యోఽయమాదిరాకారస్తద్వన్న భవతి, తేన `ఆత ఔ ణలః' ఇతి న భవతి। అస్యై అశ్వ ఇతి। స్యాటో విభక్త్యైకారస్య యోఽయం `వృద్ధిరేచి' ఇతి వృద్ధిరేకాదేశః స పరస్యాదివన్న భవతి, తేన `ఏఙః పదాన్తాదతి' ఇతి న భవతి। యత్ర చ యుగపదుభయమాశ్రీయతే--అన్తశ్చాదిశ్చ, తత్రాప్యన్తాదివద్భావో న భవతి, యథా `ఏతేలిజీ' ఇతి హ్రస్వత్వముపసర్గాత్పరస్యేణో విధీయమానమ్-అభీయాత్పరీయాదిత్యాదౌ న భవతి।

యది హ్యయమేకాదేశః పూర్వం ప్రత్యన్తవద్ బుద్ధ్యా గృహ్యేత, స తదానీమేవ కథం పరం ప్రత్యాదివత్స్యాత్! ఏవం పరం ప్రత్యాదివత్త్వే తదానీమేవ పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావోఽప్యనుపపన్నః; ఏకస్యోభయాపేక్షయా యుగపత్పారతన్త్ర్యస్య విరోధాత్ ।

పూర్వాపరేతి । యో యేన నివర్త్యతే స తస్య స్థానీ, యథా--భువోఽస్తిః । సముదాయశ్చాత్ర నివర్త్యతే, తతశ్చ తత్రప్రయుక్తమేవ కార్యం స్థానివద్భావాత్స్యాద్ యది కిఞ్చిదస్తి, న తు ప్రత్యేకం పూర్వపరయుక్తమ్ । స్యాదేతద్--అవయయోరపి నివర్త్యమానత్వాత్తయోరపి స్థానిత్వమ్? ఇత్యత ఆహ--తత్రేతి । ఇతికరణద్వయమపి హేతౌ । తత్ర సముదాయే స్థానిన్యవయవయోర్యత్స్థానిత్వం తదానుమానికమవయవనివృత్తిమన్తరేణావయవినో నివర్త్తయితుమశక్యత్వాదవయవయోర్నివృత్తిః, న త్వాదిష్టత్వాదిత్యర్థః । తతశ్చ తదాశ్రయం కార్యం స్థానివద్భావాన్న ప్రాప్నోతి; సాక్షాచ్ఛ్రుతస్యైవ చ స్థానినస్తత్రాశ్రయణాత్। ఇష్యతే చ తదర్థమన్తాదివద్భావో విధీయతే। నను విపరీతమిదమ్-- అవయవయోరానుమానికం స్థానిత్వమితి ? `పూర్వపరయోః' ఇతి ద్వివచననిర్ద్దేశాత్ తయోరేవ స్థానిత్వం శ్రుతం న సముదాయస్య శబ్దోఽస్తి, ద్వయోస్తు నివర్తమానయోరర్థాత్సముదాయో నివర్తత ఇత్యేతావత్ । తథా చ పూర్వసూత్రే `స్థానిబేదాద్భిన్నాదిషు నత్వవత్' ఇత్యుక్తమ్ । తచ్చాన్యత్రాపి ఉక్తమ్--యో హ్యుభయస్థానే భవతి లభతే సోఽన్యతరవ్యపదేశమ్, తేన ఖట్వర్శ్య ఇత్యత్ర పరరత్వం భవత్యృకారస్యాపి స్థానివద్భావః, కథమ? `స్థానివదాదేశః' ఇత్యత్ర స్థానిశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాదేవాదేశపరిగ్రహే సిద్ధే ఆదేశగ్రహణమానుమానికస్యాప్యాదేశస్య స్థానివద్భావార్థమ్, తతశ్చ స్థాన్యప్యానుమానిక ఆశ్రితః, యథా `ఏరుః' పచత్విత్యత్ర । అత్ర హి ఇకారేణేకారాన్తః స్థాన్యనుమీయతే, ఉకారేణాప్యుకారాన్త ఆదేశః, తస్య స్థానివద్భావాత్ `తిఙన్తం పదమ్' ఇతి పదసంజ్ఞా భవతి। ఏవమప్యత్రావయవయోరానుమానికే స్థానిత్వే సిద్ధః స్థానివద్భావః ? ఏవం తర్హ్యనల్విధౌ స్థానివద్భావ ఉక్తః అల్విధ్యర్థమిదమ్, యథా--క్షీరపేణ, సురాపేణోత్తరపదవిభక్త్యోరేకాదేశస్యాన్తవద్భావాత్ `ఏకాజుత్తరపదే ణః' ఇతి ణత్వమల్విధిరపి భవతి । నను చ `అనల్విధౌ' ఇతి ప్రతిషేధః స్థాన్యలాశ్రయేష్వేవ కార్యేషు, అసయ త్వేకాదేశస్యోత్తరపదం ప్రత్యవయవత్వమేవ స్థానివత్త్వేన ప్రార్థనీయమ్; అచ్త్వం తు స్వత ఏవ సిద్ధమ్, తతశ్చ యథా--అరుదితామిత్యత్ర స్వాశ్రయం వలాదిత్వం స్థానివద్భావకృతం చ సార్వదాతుకత్వమాశ్రిత్య `రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే'ఇతీజ్ భవతి, తద్వదిహాపి స్థానివద్ధావకృతముత్తరపదావలయవత్వం స్వాశ్రయం చాచ్త్వమాశ్రిత్య ణత్వం భవతి । తత్తు స్థాన్యల్భరూపనిబన్ధనమ్, తత్రేష్యత ఏవ, యథా ఖట్వాభిరిత్యాదావైస్భావాది । తస్మాత్ చిన్త్యభస్య ప్రయోజనమ్ ।।

షత్వతుకోరసిద్ధః ।। 6.1.86 ।।

షత్వే తుకి చేతి। షత్వశాస్త్రే, తుక్శాస్త్రే చేత్యర్థః। ఏకాదేశ ఇతి। ఏకాదేశశాస్త్రమ్ `ఆద్గుణః' ఇత్యాదీత్యర్థః। అసిద్ధో భవతీతి। సిద్ధః=నిష్పన్నః, తతోఽన్యోఽసిద్ధః। తత్ర శాస్త్రస్వరూపం తావన్నిష్పన్నమితి పరత్ర పరశబ్దప్రయోగాదివార్థోఽవగమ్యతే, తత్కార్యకరణాచ్చ సాదృశ్యమ్, తదాహ--సిద్ధకార్యాణి న కరోతీత్యర్థ ఇతి। షత్వతుక్శాస్త్రసన్నిధావేకాదేశశాస్త్రం స్వకార్యమేకాదేశాఖ్యం కార్యం న కరోతి=న ప్రవర్త్తయతి, న ప్రతిపాదయతీత్యర్థః। సూత్రస్య ప్రయోజనమాహ--అసిద్ధవచనమితి। ఆదేశే కృతే యత్కార్యం తద్ధేతుకం ప్రాప్నోతి తదాదేశలక్షణమ్, ఆదేసో లక్షణం నిమిత్తమస్యేతి కృత్వా; తస్య ప్రతిషేధార్థమసిద్ధవచనమ్। ఉత్సర్గః=స్థానీ, సామాన్యోత్సృష్టత్వాత్ స లక్షణం యస్య తదుత్సర్గలక్షణమ్, తస్య భావః ప్రవృత్తిర్యథా స్యాదిత్యేవమర్థం చాసిద్ధవచనమ్। కోఽసిచదితి। `లిపిసిచిహ్వశ్చ' ఇతి చ్లేరఙ్, కశబ్దాత్సేరుత్వమ్, `అతో రోరప్లుతాదప్లుతే' ఇత్యుత్వమ్, గుణః। ఏఙః పదాన్తాదతీతి। పరమ్పత్యాదివద్భావాదితి। ఆదివద్భావే హి ఓసిచదిత్యేతదన్తం పదమ్, తతః సకారః పదాదిర్న భవతీతి `సాత్పదాద్యోః' ఇతి నిషేధాభావాదేకాదేశమోకారమిణమాశ్రిత్య షత్వం ప్రాప్నోతి, తదసిద్ధత్వాన్న భవతి। అసిద్ధత్వే హి షత్వశాస్త్రం ప్రత్యేకాదేశశాస్త్రస్యాప్రతిపాదకత్వాత్ కో అసిచదిత్యేవమవస్థితం పదరూపం భవతి, తత్రాకారేణ వ్యవధానాత్షత్వాభావః। కోఽస్యేతి। ఇదమః షష్ఠ్యేకవచనమ్, త్యదాద్యత్వమ్, `టాఙసిఙసామినాత్స్యాః' ఇతి స్యాదేశః, హలి లోపః, శేషం పూర్వవత్। ఏవమాదేశలక్షణప్రతిషేధస్యోదాహరణాని దర్శితాని।

ఇతరస్య దర్శయతి--అధీత్య, ప్రేత్యేతి। ఏకాదేశస్యాసిద్ధత్వాదిత్యాది। అసిద్ధత్వే హితుక్శాస్త్రసన్నిధావధి + ఇ + ఇయేత్యేవ స్థితం పదరూపం భవతి, తతశ్చ హ్రస్వాశ్రయస్తుక్ ప్రవర్త్తతే। యది తు ముఖ్యస్యైకాదేశస్యైవ కార్యస్యాసిద్ధత్వముచ్యతే, తదా షత్వే నాస్తి దోషః, కథమ్? ఓకారస్తావత్స్వకార్యం షత్వం న కరోతి, యౌ తు తతః పూర్వౌ కకారయకారౌ తదాశ్రయమపి షత్వం న భవతి, తేనైవౌకారేణ వ్యవధానాత్। తుకి నేష్టసిద్ధిః। కథమ్ ? ఏకాదేశేన హ్రస్వస్య నివతితత్వాత్, న చైకాదేశః స్వకార్యం న కరోతి। అనేన స్థానినః ప్రత్యావృత్తిః శక్యా, తస్మాత్తిః శక్యా, తస్మాత్తుకి శాస్త్రాసిద్ధత్వమేవాశ్రయణీయమ్। ఆహ చ--స్థానివద్వచనానర్థక్యం చ శాస్త్రాసిద్ధత్వాదితి।

సమ్ప్రసారణజీట్స్విత్తి। సమ్ప్రసారణే జౌ ఇటి చ య ఏకాదేశస్తస్యాసిద్ధత్వప్రతి షేధో వక్తవ్యః। శకహూష్వితి। శకాన్ హ్వాయతీతి యజ్ఞాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణం పూర్వత్వమ్, క్విప్, `హలః' ఇతి దీర్ఘః। పరివీష్వితి। వ్యేఇః పరిపూర్వాత్ క్విబాది పూర్వవత్। అసిద్ధత్వాత్షత్వం న ప్రాప్నోతీతి। పూర్వరూపస్యాసిద్ధత్వే హి శకహు+ఆ ఇత్యేవమవస్థితం పదరూపం భవతి। వృక్షేచ్ఛత్రమితి, అపచేచ్ఛత్రమితి। పచేర్లజ్, ఉత్తమైకవచనమిట్ శప్। ఆద్గుణస్యాసిద్ధత్వాదితి। అసిద్ధత్వే హి తస్య వృక్ష ఇ చ్ఛత్రమ్, అపచ ఇ చ్ఛత్రమిత్యేవమవస్థితం పదరూపం భవతి। అత్ర సమ్ప్రసారణే తావత్ప్రతిషేధో న వక్త్వ్యః, ఏకాదేశోऽసిద్ధ ఇత్యుచ్యతే, న చాత్రైకాదేశం పశ్యామః; దీర్ఘేణ నివర్తి_తత్వాత్। న చదీర్ఘస్య స్థానివద్భావాదేకాదేశగ్రహణేన గ్రహణమ్; అల్విధిత్వాత్। జీటోస్తు ప్రతి షేధో వక్తవ్య ఏవ।

అథ వా--లాఘువార్థం పదస్యేతి వక్తవ్యమ్। అన్తాదిగ్రహణం చ పూర్వసూత్రాదనువర్త_నీయమ్, తేన పదాన్తస్య పదాదేశ్చ య ఏకాదేశః సోऽసిద్ధ ఇత్యేషోऽర్థో భవతి। యద్యేవమ్, సుపిప్పలా ఓషధీస్కృధీత్యత్రౌషధిశబ్దాద్ ద్వితోయాబహువచనమ్, `ఔషధేశ్చవిభక్తావప్రథమాయామ్' ఇతి దీర్ఘః, తతః ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణదీర్ఘః, రుత్వవిసర్జనీయౌ। అత్రైదానీమ్ `కఃకరత్కరతికృతి' ఇతి విసర్జనాయస్య సత్వమిష్యతే, తన్న ప్రాప్నోతి;`పదాన్తపదాద్యోః' ితి వచనాత్। ఏకాదేశస్యాసిద్ధత్వాభావాద్ ఇణ ఉత్తరో విసర్జనీయ ఇతి `ఇణః షః' ఇతి షత్వం ప్రాప్నోతి, అవిశేషేణాసిద్ధత్వే ఓషధీ + అస్ కృధీత్యేవమవస్థానాదిణ ఉత్తరత్వాభావాత్షత్వాప్రసఙ్గాత్సత్వం సిధ్యతి ? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్; యదయం కస్కాదిషు భ్రాతుష్పుత్రశబ్దం పఠతి, తజ్జ్ఞాపయతి--నైకాదేశాత్పరస్య విసర్జనీయస్య షత్వం భవతీతి। యది స్యాద్, భ్రాతృశబ్దాఙ్సి `ఋత ఉద్' ఇత్యుత్త్వే ఏకాదేశే రపరే చ కృతే `రాత్సస్య' ఇతి సకారలోపే కృతే షష్ఠీసమాసే `ఋతో విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యః' ఇత్యలుకి రేఫస్య విసర్జనీయే `ఋత ఉద్' ఇత్యుకారస్యైకాదేశస్య సిద్ధత్వాత్ `ఇదుదుపధస్య చ' ఇత్యేవ షత్వే సిద్ధే కస్కాదిషు తన్న పఠేత్, పఠతి చ, తతో జ్ఞాయతే--నైకాదేశాత్పరస్య షత్వమితి। శకహూష్విత్యత్రాపి తర్హి న ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; తుల్యజాతీయస్య జ్ఞాపకం భవతి। కశ్చ తుల్యజాతీయః ? యః కుప్వోరనన్తరః. ఇహ చట వేఇః క్విపి సమ్ప్రసారణే పూర్వత్వే చ `హ్రస్వస్య పితి కృతి' ఇతి తుకి ప్రాప్తే పూర్వత్వస్య సూత్రేణాసిద్ధత్వే ప్రాప్తే `పదాన్తపదాద్యోః' ఇతి వచనాదసిద్ధత్వాభావాదుదితి తుగ్భవత్యేవ। న హి ఉ+ఆ ఇత్యేకాదేశాత్ప్రాగవస్థాయామాకారః పదాన్తః। నాప్యకారః పదాదిః; విభక్తేరభావాత్। న చైకాదేశాత్ప్రాగేవ కృదన్తత్వాద్విభక్తయుత్పత్తిః; ఏకాదేశస్యాన్తరఙ్గత్వాత్। అథాపి ప్రాగేవ విభక్త్యుత్పత్తిః; ఏవమపి ఉ+ఆసు ఇతి స్థితే ఉకారః పదాదిః సకారః పదాన్తః, సుబన్తం హి పదమ్, న తు తతః పూర్వమ్। అథాపి భ్యామ్ప్రభృతౌ ఉ+ఆభ్యమితి స్థితే `స్వాదిషు'ఇతి పదసంజ్ఞాయాం పదాన్తపదాద్యోరేకాదేశః ? తథాపి న దోసః; `పూర్వపరయోః' ఇతి వర్త_తే,

అన్తాదిగ్రహణఞ్చ; తత్ర యథాసంఖ్యసమ్బన్ధాత్పూర్వపదస్య యోఽన్తః పరస్య చాదిస్తయోరేకాదేశోఽసిద్ధ ఇత్యర్థః సమ్పద్యతే। ఆకారశ్చాత్ర పదాదిర్న భవతి, నాప్యకారః పదాన్త ఇత్యసిద్ధత్వాత్తుగ్ భవత్యేవ।

కిమర్థం పునః షత్వతుకోరేకాదేశస్యాసితద్ధత్వాదుచ్యతే, యావతా ద్విపదాశ్రయత్వాద్ బహిరఙ్గస్యైకాదేశస్యైకపదాశ్రయత్వేనాన్తరఙ్గయోః షత్వతుకోః `అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే' ఇత్యేవాసిద్ధత్వం సిద్ధమ్? జ్ఞాపనార్థం తు, ఏతజ్జ్ఞాపయతి--`యత్ర బహిరఙ్గస్యాన్తరఙ్గస్య వాఽచోరానన్తయ నిమిత్తత్వేనాశ్రితం తత్ర బహిరఙ్గపరిభాషా న ప్రవర్త్తతే' ఇతి। తేనాక్షద్యూరిత్యత్ర బహిరఙ్గస్యాప్యూఠోఽసిద్ధత్వాభావాద్యణాదేశః సిద్ధో భవతి। అయమేవార్థః పరిభాషారూపేణ పఠ్యతే `నాజానన్తర్యం బహిష్ట్వప్రక్లృప్తిః' ఇతి ।।

ఆద్గుణః ।। 6.1.87 ।।

గుణగ్రహణం కిమ్, యావతాఽచీతి వర్త్తతే, `ఏకః పూర్వపరయో' ఇతి చ, తత్రాన్తర్యతః కణ్ఠతాలవ్యయోరకారేకారయోః స్థానే తాదృశ ఏవైకారో భవిష్యతి, కణ్ఠ్యౌష్ఠ్యయోశ్చాకారోకారయోః స్థానే తాదృశ ఏవౌకారో భవిష్యతి, కణ్ఠ్యౌష్ఠ్యయోశ్చాకారోకారయోః స్థానే తాదృశ ఏవౌకారో భవిష్యతి; చైకారౌకారయోరపి ప్రసఙ్గః, వృద్ధిరేచీతి నియమాత్ ? తదిదానీం నియమార్థమ్, ఐచోరనేనైవ సిద్ధత్వాత్, ఏచ్యేవ వృద్ధిభర్వతి। ఉభయథా నియమశ్చ వ్యాఖ్యాస్యతే, వృద్ధిరేవైచీతి। ఇర తర్హి ఖట్వర్శ్యః మాలార్శ్య ఇతి ప్రమాణతోఽన్తరతమో మూర్ద్ధన్త ఋకారః ప్రాప్నోతి ? మాణ ఏవ రపరో భవతీతి స్థానత్ ఉభరోరన్తరతమః. ఆకారస్తర్హి ప్రాప్నోతి ? `ఇపసర్గాదృతి ధాతౌ' ఇత్యేతన్న్యమార్థం భవిష్యతి---ఋతి ధాతావేవాకారో నాన్యత్రేతి। ప్రుతస్తర్హి ప్రాప్నోతి ----ఖట్వేన్ద్రః, `ప్లుతశ్చ విషయే స్మృతః', ప్లుతవిదానే హి సతి యస్మిన్విషే బ్లుతో విహితస్తస్మిన్నప్యనైనైవ భావ్యమ్ ? అస్మిన్కర్త్తవ్యే ఆష్టమికస్య ప్లుతస్యాసిద్ధత్వాత్, తతశ్చ పక్షేఽనువాదదోషపసఙ్గత్ ప్లుగో న భవతీతి।

ఇహ తర్హి శట్వా ఈషా ఖట్వేషా,శట్వా ఊఢా ఖట్వోఢా, ఆన్తర్యతశ్చతుర్మాత్ర ఆదేశః ప్రాప్నోతి, గుణగ్రహణే తు క్రియమాణే గుణసంజ్ఞాయాన్పరకరణం సర్వార్థమితి త్రిమాత్రచతుర్మాత్రాణామగుణత్వాదప్రసఙ్గః। తస్మాద్ గుణగ్రహణమ్। శ్లేకౌ చాత్ర భవత----

ఆదేశశ్చేద్ గుణః కేన స్థానేఽన్తరతమో హి సః।

ఐదౌతౌ నైచి తావుక్తావృకారో నోభయన్తరః ।।

ఆకారో నర్తిధాతౌ స ప్లుతశ్చ విషయే స్మృత।

ఆన్తర్యాత్త్రిచతుర్మాత్రో గుణశ్చ తపరః సమృతః ।।

ఇహ వృక్షశబ్దాన్జిః, వృక్ష + ఇ + ఇన్ద్రమితి స్థితే అకారేకాయోర్గుణశ్చ ప్రాప్నోతీకారయోః సవర్ణదీర్ఘశ్చ, తత్ర శబ్దపరవిప్రతిషేధాద్దీర్ఘప్రసఙ్గః, తథా తచ్చపబ్దాన్ `జశ్శసోః శిః', న ఇ ఇన్ద్రమ్, పచేరుత్తమైకవచనమిట్ శప్ పచ ఇ చన్ద్రమ్ ? నైష దోషః ఏకపదాతరఙ్గో గుణే భవిష్యతే ప్రగేవ పదాన్తరసన్నిదానాత్ ।

లృకారస్య స్తానత ఇతఇ। యథా చైతల్లభ్యతే తథా। `లణ్' ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యాతమ్ ।।

ఏత్యేధత్యూఠ్సు ।। 6.1.89 ।।

న పునరేధతేరవ్యభిచారాదితి। బాహుల్యాభిప్రాయేణైతదుక్తమ్। అస్తి హ్యస్యాపి వ్యభిచారః--చఙ్యుపధాహ్రస్వత్వే భవాన్ మా ప్రేదిధదిత్యత్రేత్యాహుః। ప్రష్ఠౌహ ఇతి। ప్రష్ఠం వహతీతి `ఛన్దసి సహః', `వహశ్చ' ఇతి ణ్విః, `వాహ ఊఠ్' ఇత్యూఠ, సమ్ప్రసారణమ్, పూర్వత్వమ్, తతో వృద్ధిః। ఏత్యేధత్యోరేహి పరరూపాపవాద ఇతి। వృద్ధిర్విధీయత ఇత్యనుషఙ్గః।

యద్యేవ తర్హి `ఏజి పరరూపమ్' బాధతే, ఏవమాజి పరరూపమపి బాధేత: నాప్రాప్తే పరరూపేఽస్యా వృద్ధేరారమ్భాత్? ఇత్యత ఆహ-ఓమాఙోశ్చేతచ్చివతి। కుతః? ఇత్యాహయేనేతి। స తస్య బాధకో భవతీతి। తస్యైవ బాధకో భవతీతి యావత్, తద్బాధస్యావశ్యమ్భావిత్వాత్, తావతా చ బాధకస్య చరితార్థత్వాత్। న చాప్రాప్తే ఏజి పరరూపే ఇయం వృద్ధిరారభ్యతే, ఆజి పరరూపే తు ఆ ఇతః=ఏతః, ప్రేతః, పరేత ఇత్యత్ర ప్రాప్తే; ఉపైతి, ప్రైతీత్యత్ర త్వప్రాప్తే తస్మాన్న బాధతే। పరిహారాన్తరమాహ--పురస్తాదితి। అనన్తరే బాధ్యే జ్ఞాతే తద్బాధయా వచనస్య చరితార్థత్వాదుత్తరేణ సహ స్పర్ధాయాం పరత్వాత్తదేవ భవతీతి భావః।

అక్షౌహిణీతి। అక్షైరూహతేఽవశ్యమితి ఆవశ్యకే ణినిః, సాధనమ్ `కృతా' ఇతి సమాసః।

స్వైరమితి। `ఈర గతౌ', ఈరణమీరః, భావే ఘఞ్, స్వేనాభిప్రాయేణ ఈరణం స్వైరమ్, `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః, క్రియావిశేషణాత్వాల్లోకాశ్రయత్వాద్వా లిఙ్గస్య నపుంసకత్వమ్। స్వేనాభిప్రాయేణేరతే గచ్ఛతీతి స్వైరీ, `సుప్యజాతౌ' ఇతి ణినిః. ఈరిగ్రహణమనర్థకమ్, స్వేనాభిప్రాయేణేరతే గచ్ఛతీతి స్వైరీ, `సుప్యజాతౌ' ఇతి ణినిః। ఈరిగ్రహణమనర్థకమ్, `పదాస్వైరిబాహ్య' ఇతి నిపాతనాత్సిద్ధమ్, పదాస్వైరశబ్దాదినా మత్వర్థీయేన సిద్ధమ్, ణినిస్త్వనభిధానాన్న భవిష్యతి।

ప్రాదిత్యాది। ఊఢ, ఊఢి, ఏష్య--ఇత్యేతాన్యుత్తరపదాని। ఇష్యతేరిచ్ఛతేరిష్ణాతేర్వా యదా ణ్యత్ తదా--ప్రైష్యః, యదా ఘఞ్ తదా-ప్రైషః, ఏజి పరరూపాపవాదో వృద్ధిః। ఈష్యశబ్దే తు ప్రేష్య ఇతి భవతి। తథా ఆ+ఊఢా ఓఢా ప్రోఢేతి `ఓమాఙోశ్చ' ఇతి పరరూపం భవతి। పూర్వోపాత్తస్య ఋణస్యాపనయనాయ యదృణమన్యదుపాత్తం తద్ ఋణార్ణమ్। దశార్ణశబ్దో నదీవిశేషస్య, దేశవిశేషస్య చ సంజ్ఞా ।।

ఆటశ్చ ।। 6.1.90 ।।

`ఈక్ష దర్శనే', `ఉభ ఉమ్భ పూరణే', `ఉబ్జ ఆర్జవే',`ఋధు వృద్ధౌ'--ఇత్యేతేషాముదాహరణాని। చకారోఽధికవిధానార్థ ఇతి। అస్యైవ వివరణమ్-- ఉస్యోమాఙోశ్చేతి।

పరరూపబాధనార్థం ఇతి। ఉసి, ఓమి, ఆజి చ యత్పరరూపం ప్రాప్నోతి తద్బాధనార్థ ఇత్యర్థః; అన్యథా పరత్వాత్తదేవ పరరూపం స్యాత్। ఔస్రీయదితి। అనర్థకేఽప్యుసి పరరూపవిధానాదత్ర ప్రసఙ్గః ।।

ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ ।। 6.1.91 ।।

ఉపార్చ్ఛతీతి। `ఋచ్ఛ గన్తీన్ద్రియప్రలయమూర్తిభావేషు'।

ప్రర్చ్ఛకో దేశ ఇతి। అత్ర యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయః ఇతి గమిం ప్రతి ప్రశబ్దస్యోపసర్గత్వం నర్చ్ఛతిం ప్రతీతి భవతి ప్రత్యుదాహరణమ్।

వా సుప్యాపిశలేరితి హి వికల్పః స్యాదితి। తేనోత్తరార్థన్తపరకరణమితి భావః।

ధాతుగ్రహణమనర్థకమ్, యత్ర చోపసర్గత్వం న సమ్భవతి, తత్రోపసర్గగ్రహణేన ప్రాదయోఽపిలక్ష్యన్తే, యథా-నాసికాయా నస్భావవిధౌ; ఇహ తు ముఖ్యమేవోపసర్గత్వం సమ్భవతి తత్కిం ధాతుగ్రహణేన ? ఇత్యత ఆహ-ఉపసర్గగ్రహణాదేవేతి। శాకల్యస్యేదం శాకలమ్, తస్య నివృత్త్యర్థం పునర్ధాతుగ్రహణమ్। సతి తు దాతుగ్రహణే యోగవిభాగేన పునర్వృద్ధిర్విధీయత ఇతి శాకలం బాధ్యతే। అసతి తు తస్మిన్ శాకల్యమతేన పరత్వాత్ ప్రకృతిభావః స్యాదేవ ।।

వా సుప్యాపిశలేః ।। 6.1.92 ।।

సుబన్తస్య ధాతోరసమ్భవాత్సుబిత్యేత్యేతద్ధాతోరవయవద్వారకం విశేషణమిత్యాహ--సుబన్తావయవే ధాతావితి। ఆచార్యగ్రహణేనైవ పూజావికల్పయోరపి సిద్ధయోః పునర్వాగ్రహణమాచార్యగ్రహణస్య ప్రాధాన్యేన పూజార్థతాం ఖ్యాపయితుం కృతమ్ ।।

ఔతోఽమ్శసోః ।। 6.1.93 ।।

గాం పశ్యేతి। నను చాత్ర `గోతో ణిత్' ఇతి ణిత్త్వే సతి పరత్వా ద్వృద్ధౌ కృతాయామోకారాభావాదాత్వేన న భావ్యమ్, ఆత్వవిధానం తు ద్యోశబ్దార్థం స్యాత్, న హి తత్ర ణిత్త్వమస్తి, `గోతః' ఇతి వచనాదిత్యత ఆహ-ద్యోశబ్దోఽపీత్యాది। సత్యం యది ణిత్త్వం న స్యాత్, అస్తి తు తత్రాపి ణిత్త్వమ్, `గోతః' ఇత్యస్యాకారాన్తోపలక్షణత్వాత్, వర్ణనిర్ద్దేశేషు తపరత్వప్రసిద్ధేః। తతః కిమ్? ఇత్యాహ--తేనేతి।

శసా సాహచర్యాదితి। సుప ఏవ హి శశోఽత్ర సమ్భవః, నాన్యస్య;`అచి' ఇత్యధికారాత్।

అచితవమసునవమితి। చినోతేః, సునోతేశ్చ లఙ్, `తస్థస్థమిపాణ్' ఇత్యమి కృతే వికరణస్య గుణావాదేశౌ ।।

ఏఙి పరరూపమ్ ।। 6.1.94 ।।

`ఇల ప్రేరణే' చురాదిః, `ఓఖృ శాఖృ' ఇతి భూవాదౌ పఠ్యేతే।

కేచిద్వా సుప్యాపిశలేరిత్యనువర్త్తయన్తీతి। యద్యేవమ్, తేన సహాస్యైకవాక్యతాయామ్ అసుబ్ధాతుషు నాస్య ప్రవృత్తిః స్యాద్? ఇత్యత ఆహ--తచ్చేతి। అత్ర వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్।

శకన్ధ్వాదిష్వితి। శకన్ధ్వాదయః ప్రయోగతోఽనుసర్తవ్యాః, తేషు పరరూపం వక్తవ్యమ్। `కులటాయా వా', `కతన్తేభ్యః' ఇత్యాదినిర్ద్దేశోఽస్మిన్నర్థే లిఙ్గమ్। అన్ధుః=కూపః, బహూని కులాన్యటతి నైకస్మిన్కులేఽవస్థితేతి కులటా। పచాదిష్వయం పఠితవ్యః, అన్యథా `కర్మణ్యణ్' స్యాత్।

ఏవే చానియోగ ఇతి। నియోగః=అవశ్యమ్భావః, నియమః=అవధారణమ్, తతోఽన్యత్రార్థే పరరూపం సమ్భవతి। ఉదాహరణేఽనవక్లృప్తావేవశబ్దః, యథా--క్వేవ భోక్ష్యస ఇతి। అవధారణే తు వృద్ధిరేవ భవతి---`అమైవావ్యయేన', `ధాతోస్తన్నిమిత్తస్యైవ', ఇహైవ సన్తత్వాయ, మమైవ హవ్యాన్యగ్న ఇత్యాది।

ఓతుః=విడాలః। `తున్వోర్వి నిపాత ఉపసంఖ్యానమ్', వీతి సప్తమీనిర్ద్దేశాత్తదాదివిధిః, వకారాదౌ నిపాతే పరతః తును-ఇత్యేతయోః పరరూపం భవతి--తు వై త్వై, అనుభూతతమం చైకమ్। నువై న్వై। ఏక ఏవాయం నిపాతః, అర్థభేదాత్, యదాహ--`న వా, నిపాతైకత్వాత్' ఇతి। అత ఏవ నైతద్ వృత్తికారేణ పఠితమ్ ।

సూత్రే పరరూపగ్రగ్రహణభుత్తరార్థమ్, ఇహ త్వేజీత్యేవ సిద్ధమ్--ఏజి పరత ఏకాదేశో భవతీతి। రూపగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్, తథా చ `అమి పూర్వః' ఇత్యత్ర రూపగ్రహణం న కృతమ్ ।

ఓమాఙోశ్చ ।। 6.1.95 ।।

అద్యోఢేతి। ఆఙనాఙోరేకాదేశ ఆఙ్గ్రహణేన గృహ్యేత ఇతి భవత్యుదాహరణమ్। అత్ర చ `ధాతూపసర్గయోః కార్యమన్తరఙ్గమ్' ఇతి పూర్వమాద్గుణఏ కృతే పశ్చాదద్యశబ్దేన సమ్బన్ధే వృద్ధిః ప్రాప్నోతి, ఏవమాఙో రూపమవితష్ఠమ్। అద్య గఆగత ఇత్యాదౌ తత్ర సవర్ణదీర్ఘత్వేన సిద్ధం రూపమ్।

అకః సవర్ణే దీర్ఘత్వం బాధ్యత ఇతి। నను చ మధ్యేఽపవాదన్యాయేన వృద్ధేరేవ బాధో యుక్తః న దీర్ఘత్వస్య? నైష దోష; చకారోఽత్ర క్రియతే, స పునర్విదానార్థో భవిష్యతి ।।

ఉస్యపదాన్తాత్।। 6.1.96 ।।

భిన్ద్యురితి। భిదేర్లిజ్, యాసుట్, ఝేర్జుస్, శ్నసోరల్లోపః, `లిజః సలోపోఽనన్త్యస్య' ఇతి సలోపః, భిన్ద్యా+ఉస్--అనేన పరరూపమ్। అదురితి। దాఞో లుజ్, `గాతిస్థా' ఇత్యాదినా సిచో లుక్, `ఆతః' ఇతి ఝేర్జుస్, అదా+ఉస్--అనేన పరరూపమ్ ।

కో్స్రేతి। నను చానర్థకత్వాదేవాస్యోసో గ్రహణం న భవిష్యతి ? ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి--అనర్థస్యాప్యుసో గ్రహణమితి, తేన భిద్యురిత్యాదావప్యుసి పరరూపం భవతి। అత్ర హి యాసుడాదిః సముదాయోఽర్థవాన్, న తు తదవయవ ఉస్। కోషితేతి। వసేః క్తః, `వసతిక్షుదోరిట్', యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్, `శాసివసిఘసీనాం చ' ఇతి షత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాదుసి న పరరూపం భవతి। అస్య తు లాక్షణికత్వాదేవాగ్రహణం సిద్ధమ్। అబిభయురితి। భియో లజ్, శపః శ్లుః, `సిజభ్యస్త' ఇత్యాదినా ఝేర్జుస్, `జుసి చ' ఇతి గుణః ।।

అతో గుణే ।। 6.1.97 ।।

అకః సవర్ణే దీర్ఘస్యాపవాద ఇతి। నను చ మధ్యేఽపవాదన్యాయేన వృద్ధేరేవాయమపవాదో యుక్తః, న దీర్ఘస్య? గుణగ్రహణాద్దీర్ఘస్యాపి బాధకో భవిష్యతి, అన్యథా--`అతోఽపదాన్తాత్' ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్। ఏజీత్యేవ, తతో జుసి చ, అపదాన్తాదిత్యేవ। ఏవం సిద్ధం గుణగ్రహణాద్ గుణమాత్రేఽయం విధఇః ప్రవర్తమానో దీర్ఘమపి బాధిష్యతే।

అత ఇతి కిమితి అదితి వర్త్తత ఏవేతి ప్రశ్నః। తపరకరణే తాత్పర్యమిత్యుత్తరమ్ ।।

అవ్యక్తానుకరణస్యాత్ ఇతౌ ।। 6.1.98 ।।

అవ్యక్తమపరిస్పుటవర్ణమితి। అపరిస్పుటా=అనభివ్యక్తా అకారాదయో వర్ణా యస్మిన్తత్తథోక్తమ్। యద్యేవమ్, తదనుకరణేనాపి తథావిధేనైవ భావ్యమ్, సదృశం హ్యనుకారణం భవతి, తతశ్చానుకార్య ఇవ తత్రాపి నైవాచ్ఛబ్దోఽవధార్యతే, అనవధారితే చాశక్యం పరరూపం కర్తు_మ్ ? తత్రాహ-తదనుకరణం భవత్యతిప్రసఙ్గాత్? ఇత్యత ఆహ--కేనచిత్సాదృశ్యేనేతి। తత్పునః సాదృస్యం ధ్వనేస్తుల్యతయా, తేన హ్యవ్యక్తమనుకార్యమనుకరోతి పురుషః, అనుకరణం కర్తృ అవ్యక్తం కర్మానుకరోతి, కరణస్య కర్తృత్వావివక్షయాం కర్తృప్రత్యయః, అనుకరణశబ్దస్తు కరణసాధన ఏవ। పరరూపమేకాదేశో భవతీతి। అచ్ఛబ్దసయాపి సర్వస్య నాలోన్త్యస్య; `నానర్థకేఽలోన్త్యవిధిః' ఇతి వచనాజ్ఞాపకాచ్చ। యదయమ్ `ఆమ్రేడితస్యాన్త్యస్య తు వా ' ఇతి అన్త్యగ్రహణం కరోతి, తజ్జ్ఞాపయతి --`నాత్రాలోన్త్యపరిభాషా ప్రవర్త_తే' ఇతి। కిఞ్చ--పూర్వాపరసముదాయ ఏకాదేశస్య స్థానీత్యుక్తమ్, తతశ్చ తదేకదేశే పూర్వస్మిన్ ఖల్వేతత్పరిభాషాప్రవృత్తిః కీదృశీతి చిన్త్యమ్। పటదితీతి। ప్రక్రియావాక్యమేతత్, న ప్రయోగార్థమ్; పరరూపస్య నిత్యత్వాత్। పాటితీతి కథం పునః పరరూపే కృతే తదనుకార్యస్య ప్రతిపాదకం భవతి, కుతశ్చ తస్యానుకరణత్వమ్? నైష దోషః; యథా గవిత్యయమాహేతి కృతావాదేశమపి గోశబ్దస్యానుకరణం భవతి శాస్త్రావాసనయా, తద్వదత్రాఽపి భవిష్యతి।

దకారాన్తానుకరణమేతదితి తకారాన్తానుకరణే తు రూపమేవైతన్న స్యాత్; అపదత్వేన జశ్త్వాభావాద్, యథా--పటితి కరోతీతి ।।

నామ్రేడితస్యాన్త్యాస్య తు వా ।। 6.1.99 ।।

అవ్యక్తానుకరస్యాత్రామ్రేడిత స్యేతి। వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ, అవ్యక్తానుకరణస్య యదవయవభూతమామ్రేడితమ్, తస్యేత్యర్థః। నిత్యవీప్సయోరితి ద్విర్వచనమితి। వీప్సాయోగస్తు యయాకథఞ్చిద్ ద్రష్టవ్యః।

అపర ఆహ--`నిత్యవీప్సయోః' ఇత్యుపలక్షణమేతత్, `డాచి బహులం ద్వే భవతః' ఇత్యత్ర బహులవచనాదన్యస్యాపి ద్విర్వచనమితి।

యది త్వితి। ద్విరుక్తస్య సముదాయానుకరణస్య వార్థభేదో భవంతి।

నిత్యమామ్రేడితే డాచి ।। 6.1.100 ।।

వార్త్తికమేవేదమ్। వృత్తికృతా సూత్రరూపేణ పఠితమ్। డాచి వివక్షిత ఇతి। `ఆశంసాయాం భూతవచ్చ' ఇతి భవిష్యతి క్తః, విధిత్సిత ఇత్యర్థః। అన్యథా కడాజేవ న స్యాత్; ద్వ్యజవరార్ధత్వాభావాత్। తథా చ డాజ్విధావుక్తమ్--`యస్య చ ద్విర్వచనే ద్వ్యజవరార్ధ్వతా తతః ప్రత్యయః' ఇతి, అష్టమే చ వక్ష్యతిడాచీతి విషయసప్తమీతి।

డాచి విధిత్సిత ఏవ ద్విర్వచనం క్రియత ఇత్యత్ర ప్రయోజనాన్తరమాహ--తచ్చేతి। హ్యర్థే చః, తద్ధి ద్విర్వచనం టిలోపాత్పూర్వమిష్యతే। ఏవం చ పూర్వం సిద్ధయతి, యది డాచివిధిత్సిత ఏవ ద్విర్వచనం భవతి, నాన్యథా। యది హి పరభూతే ద్విర్వచనం స్యాత్, తతోఽన్తరఙ్గత్వాత్పూర్వం టిలోపే కృతే టకారాన్తస్య ద్విర్వచనే పటపటేతి న సిద్ధ్యేత్।

యద్వా--డాచి విహితే ఉత్పన్నే ఇత్యర్థః। నను చోక్తమ్--డాజేవ న స్యాదితి? నైష దోషః; `ద్వ్యజవరార్ధ్వాత్' ఇతి భావివ్యపదేశోఽయమ్। యస్య ద్వ్యజవరార్ధ్వతా భవిష్యతి ద్విర్వచనే కృతే తస్మాదిత్యర్థః. యది డాచి విహితం ద్విర్వచనం పరత్వాట్టిలోపప్రసఙ్గ ఇత్యుక్తమ్ ? తత్రాహ--తచ్చేత్యాది। `డాచి బహులమ్' ఇతి బహులగ్రహణాద్ ద్విర్వచనే కృతే టిలోప ఇత్యర్థః ।।

అకః సవర్ణే దీర్ఘః ।। 6.1.101 ।।

అగ్న య ఇతి। `ఘేర్ఙితి' ఇతి గుణే కృతే దీర్ఘత్వప్రసఙ్గః। దధ్యత్రేతి। అసతి సవర్ణగ్రహణే యణాదేశస్య దీర్ఘస్య చ విషయవిభాగో న జ్ఞాయేత, తతశ్చ పర్యాయః స్యాత్।

కుమారీ శేత ఇతి। నను చ తుల్యాస్యప్రయత్నత్వేఽపి సావర్ణ్యమత్ర నాస్తి, `నాజ్ఝలౌ' ఇతి ప్రతిషేధాత్? ఇత్యత ఆహ--నాజ్ఝలావిత్యత్రేతి। `అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః' ఇతి గ్రహణకవాక్యమ్, తచ్చ `నాజ్ఝలౌ' ఇత్యస్య ప్రవృత్తిసమయే నాభినిర్వృత్తమ్, తస్య హి సవర్ణసంజ్ఞాఙ్గమ్, తేన యావత్సా న ప్రవర్త్తతే తావదనభినిర్వృత్తమ్। సవర్ణసంజ్ఞాఽపి స్వాపవాదే `నాజ్ఝలౌ' ఇత్యస్మిన్నప్రవృత్తే న ప్రవర్త్తతే, తతశ్చ పూర్వం `నాజ్ఝలౌ' ఇత్యస్య ప్రవృత్తిః, పశ్చాత్సవణసంజ్ఞాయాః ప్రవృత్తిః, పశ్చాద్ గ్రహణకవాక్యస్యేతి ఏష క్రమః। తేన `నాజ్ఝలౌ' ఇత్యత్రాగృహీతసవర్ణానామచాం గ్రహణమితి ఇకారశకారయోః సావర్ణ్యమపతిషిద్ధమ్, తస్మాదచీత్యనువర్త్త్యమితి।

ఋతి ఌ వ వచనమితి। మధ్యే రేఫభక్తీ ద్వే, ఆదితోఽజ్భక్తేరర్ద్ధమాత్రా, ఏవమన్తతః।

ఏవమ్ ఌతీత్యత్రాపి మధ్యే ద్వే లకారభక్తీ, అభితః పూర్వవత్। ఏవం ద్విమాత్రయోరప్యేతయోరీషత్స్పృష్టత్వాద్వివృత్తాభ్యామృకారఌకారాభ్యామసావర్ణ్యాదగ్రహణాద్దీర్ఘసంజ్ఞాయా అభావాద్వచనమ్। అర్ద్ధతృతీయమాత్రత్వాత్తత్కాలత్వాభావాదిత్యన్యే। ఏతచ్చ సవర్ణసంజ్ఞాయా ప్రపఞ్చితమ్। దీర్ఘపక్షే త్వితి। ఋకారఌకారయోః సముదాయః స్థానీ, న చ తస్యాన్తరతమో దీర్ఘః సమ్భవతి, అతోఽవయవస్య యోఽన్తరతమః స ఏవ భవతి। తత్రాపి ఌవర్ణస్య దీర్ఘాసమ్భవాదృకారస్య యోఽన్తరతమః స ఏవ భవతి। తత్రాపి ఌవర్ణస్య దీర్ఘాసమ్భవాదృకారస్య యోఽన్తరతమః స ఋకార ఏవ భవతి ।।

ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః ।। 6.1.102 ।।

ప్రథమాశబ్దో విభక్తివిశేషే రూఢ ఇతి। సుపామాద్యత్రికే `సపూర్వాయాః ప్రథమాయాః', `సప్తమీపఞ్చమీప్రథమాభ్యః' ఇత్యాదౌ తస్యైవ గ్రహణాత్। నను చ స్త్రీలిఙ్గః ప్రథమాశబ్దస్తత్ర రూఢః, న చాస్య స్త్రీలిఙ్గత్వే ప్రమాణమస్తి, ప్రత్యుత ప్రథమశబ్దస్తిఙాం త్రికద్వయేఽస్మిన్నేవ శాస్త్రే సంజ్ఞాత్వేన వినియుక్తం ఇతి తస్యైవ గ్రహణం యుక్తమ్; తతశ్చ పచతి, పచతః, పచన్తి, పచతే, పచేతే, పచన్తే, చకార, చక్రతుః, చక్రుః; చక్రే, చక్రాతే, చక్రిరే-- ఇత్యాదౌ యథాప్రాప్తవిధ్యన్తరబాధేనాయం విధిర్యుక్తః। కిఞ్చైవ సతి ముఖ్యేఽపి ప్రథమశబ్దే `ప్రథమయోః' ఇతి ద్వివచనముపపద్యతే, ఆత్మనేపదపరస్మైపదభేదేన ప్రథమస్య భేదాత్? ఉచ్యతే; ఏవం సతి ద్వివచననిర్దేశోఽనర్థకః; `లుటః ప్రథమస్య' ఇత్యాదివత్సిద్ధత్వాత్। యద్వా--`వా సుప్యాపిశలేః' ఇత్యతః సుపీత్యనువర్త్యిష్యతే, తేన సుప ఏవ ప్రథమస్య గ్రహణమ్, లిఙ్గాచ్చ, కిం లిఙ్గమ్? `దీర్ఘాజ్జసి చ' `తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి' ఇతి। అత ఏవల లిఙ్గాత్సుపామప్యాదితః ప్రథమయోర్ద్వయోర్గ్రహణం భవతి, అచీత్యధికారాచ్చ, న హి సురజాదిః। సురపి కుణ్డం తిష్ఠతీత్యదావజాదిః ? నాత్రాయం విధిః ప్రాప్నోతి, కారణమ్ ? అమి పూర్వత్వేన బాధ్యతే। తస్మాత్ స్త్రీలిఙ్గస్య గ్రహణమితి స్థితమ్। తత్సాహచర్యాద్ ద్వితీయాపి ప్రథమేత్యుక్తేతి। ద్వివచనం చాత్ర ప్రమాణమ్। నను సకృచ్ఛ్రుతః శబ్దో ముఖ్యవృత్తిరేవ వా భవతి, జఘన్యవృత్తిరేవ వా, న పునరుభయవృత్తి ? ప్రథమాద్వితీయాసముదాయే జఘన్యవృత్తిరేవాయమ్, స చ సముదాయ ఉద్భూతావయవభేద ఇతి ద్వివచనోపపత్తిః, యథా--ఛత్త్రిణో గచ్ఛన్తీతి।

వృక్షాః, ప్లక్షా ఇతి। నన్వత్రాపి `అతో గుణే' ఇతి పరరూపేణ భవితవ్యమ్, నాప్రాప్తే విధ్యన్తరే తస్యారమ్భాత్। స్యాదేతత్--ప్రథమయోరిత్యేతదపి దీర్ఘత్వం నాప్రాప్తే విధ్యన్తరే ఆరభ్యమాణమ్ అగ్నీ ఇత్యాదౌ యథా బాధతే, తథా పరరూపమపి బాధిష్యతే ఇతి? తత్ర, స్వరసన్ధిషు గుణయావృత్సర్గౌ, వృద్ధిః సవర్ణదీర్ఘత్వం పూర్వసవర్ణాదేశశ్చ తయోరపవాదా ఇతి ద్వితీయకక్షాప్రాప్తాః, పరరూపం తు తృతీయకక్షాప్రాప్తమితి తదేవ ప్రాప్నోతి। ఏవం తర్హి యోగవిభాగః కరిష్యతే--ప్రథమయోరితి, అకః సవర్ణ ఇత్యేవ, తేన వృక్షా ఇత్యాదౌ పరరూపం బాధిత్వా ప్రథమయోరకః సవర్ణే దీర్ఘత్వం భవిష్యతి; యథైవ తర్హి యోగవిభాగః పరరూపం బాధతే, తథా వృక్షమిత్యాదావమి పూర్వమపి బాధేత, తస్య త్వగ్నిమిత్యాదిరవకాశః? నైష దోషః:; `అమి పూర్వః' ఇత్యత్రామీతి యోగవిభాగేన ప్రాప్తం దీర్ఘత్వమపి న భవతీత్యర్థః. ఏవమపి `తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి' ఇత్యత్ర తచ్ఛబ్దేనానన్తరో దీర్ఘః పరమృశ్యతే, ఏతాన్ గాశ్చరతో బలీవర్ద్వాన్పస్య ఇత్యత్ర `ఔతోమ్శసోః' ఇత్యేకాదేశాన్మా భూదితి, తతః కిమ్ ? యోగవిబాగే క్రియమాణే అగ్నీన్, వాయునిత్యాదావేవ నత్వం స్యాత్, న తు వృక్షానిత్యాదౌ యత్ర ప్రథమయోరితి యోగవిభాగాద్ దీర్ఘో విధీయతే ? అయమప్యదోషః; తస్మాదిత్యనేనాక్సాధనికో దీర్ఘః పరామృశ్యతే, నానన్తరః, నాపి దీర్ఘమాత్రమ్, ఏతచ్చాక

ఇత్యనువృత్తేర్లభ్యతే। మా భూద్వా యోగవిభాగః---ప్రథమయోరితి। నను చోక్తమ్--వృక్షా ఇత్యాదౌ పరరూపప్రసఙ్గ ఇతి? నైష దోషః; ఆచార్యప్రవృత్తిర్జ్ఞాపయతి--న జస్శసోః పరరూపం భవతీతి, యదయం `నాదిచి' ఇతీగ్గ్రహణం కరోతి; అన్యథా అవర్ణాన్తస్య నాస్త్యేవ దీర్ఘప్రసఙ్గ ఇతిక కిమిగ్గ్రహణేన? కేవలోత్తరార్థే హి తస్మింస్తత్రైవ కర్త్తవ్యం స్యాత్। యద్వా-- `దీర్ఘాచ్చసి' ఇత్యేవ బ్రూయాత్, కిమర్థమిదమ్? నీయమార్థమ్---దీర్ఘాచ్చస్యేవేతి। తేన జస్శసోర్న భవిష్యతి।

వృత్తికారస్తు యథోక్తే పరిహారే ప్రతిపత్తిగౌరవప్రసజాగన్యాయతః పరిహారమాహఅతో గుణ ఇతి యదకారే పరరూపమిత్యాది। న్యాయం దర్శతి--పురస్తుదితి। ఇతికరణో హేతౌ ।।

అగ్నీ ఇత్యత్రేతి। అసతి హి పూర్వగ్రహణే పూర్వసముదాయస్య స్థానినోఽన్తరతమస్య దీర్ఘస్యాభావాదవయవాన్తరతమో భవన్ పూర్వస్యైవేతి నియమకారణాభావాత్పరసవర్ణోఽపి స్యాత్, తతస్తన్నివృత్త్యర్థమ్। పూర్వగ్రహణం తు విప్రతిషేధనిరాకరణార్థమ్; అన్యథా అగ్నీ ఇత్యత్ర విప్రతిషిద్ధమాపద్యతే। కథమ్? `దీర్ఘః' ఇతి వర్తతే, యది పూర్వో న దీర్ఘః, యది దీర్ఘో న పూర్వః। నను దీర్ఘగ్రహణానువృత్తిసామర్థ్యాత్ పూర్వశబ్దేన పూర్వాకృతిర్గృహ్యతే ? కథం పునః సామర్థ్యమ్, యావతా యత్ర పూర్వవ్యక్తిర్దీర్ఘభూతా--కుమారీః పశ్య, భ్రస్త్రాః పశ్యేత్యాదౌ తత్రైవ యథా స్యాత్, అగ్నీ ఇత్యాదౌ మా భూదిత్యేవమర్థా దీర్ఘానువృత్తిః స్యాత్? యద్యేతావత్ప్రయోజనం స్యాద్-`దీర్ఘాచ్చసి పూర్వోఽమి చ' ఇతి బ్రూయాత్; యతస్తు వలు ప్రథమయోరిత్యారభ్యతే తతో జ్ఞాయతే--న కేవలం కుమారీః పశ్యేత్యాదౌ దీర్ఘస్యైవ ప్రథమయోరిత్యనేన దీర్ఘో విధిత్సితః, కిం తర్హి? అగ్నీ ఇత్యాదావపీతి, తచ్చాకృతివివక్షాయాముపపద్యతే ? సత్యమ్; తదేవ సవర్ణగ్రహణేనాపి విస్పష్టీక్రియతే-- త్రిమాత్రే స్థానిని త్రిమాత్రాదేశనివృత్త్యర్థమితి। ఆన్తరతస్యాత్ త్రిమాత్ర ఏవ ప్రాప్నోతి। యత్ర ప్లుతాప్లుతప్రసఙ్గః స ఏవ `ప్లుతశ్చ విషయే స్మృతః' ఇత్యస్య విషయః, ఇహ తు ప్లుతస్యైవ ప్రసఙ్గ ఇతి నాయమస్య విషయః ।।

తస్మాచ్చసో నః పుంసి ।। 6.1.103 ।।

తస్మాదిత్యనేనాన్తరః పూర్వసవర్ణదీర్ఘో నిర్దిశ్యత ఇత్యాహ-తస్మాత్పూర్వసవర్ణదీర్ఘాదితి। ఉత్తరస్య శశోऽవయవస్యేతి। ఉత్తరస్యేత్యేతచ్చసవయవస్య విశేషణమ్, తస్మాదుత్తరో యః శసోऽవయవస్తస్యేతి, న తు శశః; అసమ్భవాత్। న హి పూర్వసవర్ణదీర్ఘాత్ పరః క్వచిచ్ఛస్ సమ్భవతి। అన్తాదివద్భావోऽపి న భవతి; ఉభయత ఆశ్రయణాత్। అత ఏవానుపాత్తమప్యవయవస్యేతి లభ్యతే। `బహుషు బహువచనమ్' ఇత్యత్ర `త్రికం ప్రాతిపదికార్థః' ఇత్యుక్తమ్, తేన `పుసి' ఇత్యేతత్ప్రకృతివిశేషణమ్--పుంశబ్దాత్ పరస్య శసోऽవయవస్యేతి। యద్యేవమ్, వృక్షానిత్యాదికం పదం నకారాన్తముదాహరణముపపద్యతే। షణ్ఢకషణ్ఢకశబ్దావిహ లోకప్రసిద్ధ్యా నపుంసకే వర్త్తమానావపి పుంస్త్వావనుగతమేవార్థమాహతుః, యథా కుమార్యాదిషు వర్త్తమానోऽర్థశబ్దః, సామాన్యవిశేషా ఏవ స్త్రీత్వాదయో న పునస్తనాదయః। స్త్రీసూత్రే చైతదుపపాదితమ్। స్థూరకానిత్యాది తూదాహరణద్వయమయుక్తమ్, కథమ్? స్థూరకాయా అపత్యాని, అరరకాయా అపత్యాని `గర్గాదిభ్యో యఞ్'; బహుషు లుక్, స్త్రీప్రత్యయస్యాపి `లుక్ తద్ధితలుకి' ఇతి లుక్, స్థూరక, అరరక-ఇత్యేతౌ స్త్రీశబ్దౌ, తాభ్యాం పరోऽత్ర శస్ భవతి; న తు పుంశబ్దాభ్యామిత్యత ఆహ--సర్వ ఏత ఇతి। న కేవలం వృక్షాదయః, అపి త్వేతావపీతి సర్వశబ్దస్యార్థః, లుప్తేऽపి ప్రత్యయే ప్రకృతిరేవ తదర్థే వర్త్తతే, ప్రత్యయార్థశ్చాత్రాయమన్యరూపః। పుంస్త్వవిశిష్ట ఇతి। స్త్రీవాచకత్వేన ప్రసిద్ధావప్యేతావస్మిన్ ప్రయోగే పుంశబ్దావితి భావః।

యద్యేవమ్, చఞ్చేవ చఞ్చాః పుమాంస ఇతి `ఇవే ప్రతికృతౌ' ఇతి కనః `లుమ్మనుష్యే' ఇతి లుపి కృతే ప్రకృతిరేవ చఞ్చాశబ్దః పుంస్త్వవిశిష్టం ప్రత్యార్థమస్మిన్ ప్రయోగ ఆహేతి నత్వప్రసఙ్గః? ఇత్యత ఆహ-ఇహ త్విత్యాది। ప్రత్యయార్థోऽపి నైవాత్ర పుంస్త్వవిశిష్టః, కిం తర్హి? అతిదేశాత్ స్త్రీత్వవిశిష్ట ఇత్యర్థః।

తస్మాదితి కిమితి। ప్రకృతస్య దీర్ఘగ్రహణస్య పఞ్చమ్యా విపరిణామాత్సిద్ధమితి ప్రశ్నః। ఏతాన్ గాః పశ్యేతి। `ఔతోऽమ్శసోః' ఇత్యాత్వమేకాదేశః, `ఏకః పూర్వపరయోః' ఇతి మహాప్రకరణమ్, తతశ్చ తద్విషయమేవ నత్వం స్యాదితి మన్యతే। నన్వేవం `షత్వతుకోరసిద్ధః' ి తి చ తత్రైవ కర్త్తవ్యమ్--శశో నః పుంసీతి, ఇహ తు ప్రకరణాదనన్తరమేవోపజీవిష్యతే? తదేవ తర్హి తస్మాద్గ్రహణేన విస్పష్ట్యతే ॥

నాదిచి ॥ 6.1.104 ॥

ఖట్వే ఇతి। `ఔజ ఆపః' ఇతి ఔజః శీభావః। కుణ్కడే ఇతి। అత్రాపి `నపంసకాచ్చ' ఇతి ॥

దీర్ఘాజ్జసి చ ॥ 6.1.105 ॥

ఆదితి నానువర్త్తతే, చకారేణేచోऽనుకర్షణసామర్థ్యాత్; అన్యథా పూర్వేణైవ దీర్ఘాదప్యవర్ణాదిచి సిద్ధః ప్రతిషేధ ఇతి కిం తదనువృత్త్యర్థేన చకారేణ! దీర్ఘగ్రహణం కిమ్, యావతా ఋవర్ణస్య `ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః' ఇతి గుణవిధానాన్నాతిప్రసఙ్గః ? ఏవమిదుతోరకపి, `జతి చ' ఇతి గుణో విధీయతే। ఇహ తహి వృక్షాః, అగ్నీ, వాయూ; ఇతి హ్రస్వాదపి ప్రతిషేధః స్యాత్? నైష దోషః; `నాదిచి' ఇత్యేతన్నియమార్థం భవిష్యతి, అగృహ్యమాణవిశేషత్వాచ్చోభ్యథానియమః---ఆదిచ్యేవ, ఆదేవేచీతి। తత్రాద్యేన నియమేన వృక్షా ఇత్యాది సిద్ధమ్; ద్వితీయేనాగ్నీ, వాయూ ఇత్యాది। యథైవ తర్హ్యగ్నీ, వాయూ హత్యాదౌ నిషేధౌ న భవతి; ఏవం కుమార్థౌ, వధ్వావిత్యాదావపి న స్యాత్, తస్మాద్ దీర్ఘాదితి వక్తవ్యమ్। జస్గ్రహణం శస్నివృత్త్యర్థమ్, అన్యథా కుమారీః పశ్య, వధూః పశ్యేత్యాదౌ శస్యాపి ప్రతిషేధః స్యాత్। జ్ఞాపకాన్న భవిష్యతి, యదయమ్, `తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి' ఇతి పుంగ్రహణం కరోతి, తజ్జ్ఞాపయతి--న శసి ప్రతిషేధో భవతీతి; తద్ధి నపుంసకే సవర్ణదీర్ఘత్వాసమ్భవాత్ స్త్రీనివృత్త్యర్థం కృతమ్, యది చ స్త్రియామప్యయం కుమారీః పశ్యేత్యాదౌ శస్యపి ప్రతిషేధః సయాత్తదా పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వాభావాదేవ తత్వం న భవిష్యతి, కిం పుంగ్రహణేన? నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్; హ్రస్వాన్తం యత్ స్త్రీలిఙ్గం తదర్థమేతత్ స్యాత్--కృతీః పశ్య, ధేనూః పశ్యేతి। తస్మాత్ `జాసి చ' ఇత్యేతదపి వక్తవ్యమేవ।

వా ఛన్దసి ॥ 6.1.106 ॥

మారుతీరితి। మరుతో దేవతా ఆసామితి `సాస్య దేవతా' ఇత్యణ్, జీప్, జసి పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వమ్। వారాహీతి। వరాహస్య వికార ఇతి `అవయవే చ ప్రాణ్యోషధివృక్షేభ్యః' ఇతి `ప్రాణిరజతాదిభ్యోఽఞ్', జీప్, ద్వివంచనే పూర్వసవర్ణదీర్ఘః। ఉపానహౌ విశేష్యే ।।

అమి పూర్వః ।। 6.1.107 ।।

`దూర్ఘాత్' ఇతి నానుర్వర్త్యతే, ఆరమ్భసామర్థ్యాత్।

పూర్వగ్రహణమిత్యాది। యః పూర్వః శ్రుతః, స ఏవ యథా స్యాత్, కః పునరన్యః ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ--పూర్వసవర్ణో దీర్ఘో మా భూదితి। క్వచిత్తు సమాసః పఠ్యతే, స కర్మధారయో ద్రష్టవ్య। ఏతదుక్తం భవతి--అసతీహ పూర్వగ్రహణే ప్రకృతం పూర్వగ్రహణమనువర్త్యమ్, తస్మింశ్చానువర్త్యమానే తత్సమ్బద్ధం సవర్ణగ్రహణమప్యనువర్త్యమ్, తతశ్చ పూర్వస్య యః సవర్ణః స ఏవాన్తరతమః ప్రసజ్యేత, తత్ర కో దోషః ? న తావద్వృక్షమిత్యాతదౌ ద్విమాత్రస్య స్థానిత్వేన ద్విమాత్రప్రసఙ్గః, వచనసామర్థ్యాత్ `ప్రథయోః పూర్వసవర్ణః' ఇత్యేవ దీర్ఘస్య సిద్ధత్వాత్ ? అత ఆహ--కుమారీమిత్యత్రేతి।

వా ఛన్దసీత్యేవేతి। ఏతచ్చ వాక్యభేదేన సమ్బధ్యతే, అన్యథా భాషాయాం న స్యాత్। శమ్యం చేతి। వికల్పవిదానసామర్థ్యాత్పూర్వత్వాభావే పూర్వసవర్ణదీర్ఘోఽపి న భవతి, తయోరత్ర విశేషాభావాదితి యణాదేశ ఏవ భవతి ।।

సమ్ప్రసారణాచ్చ ।। 6.1.108 ।।

సమ్ప్రసారణవిధానసామర్థ్యాదితి। కథం పునః సామర్థ్యమ్, యావతా సంహితాయాం యణ్ విధీయతే, అసంహితాయాం సంప్రసారణం చరితార్థమ్ ? నైత దస్తి; `సంహితైకపదే నిత్యా' ఇతి వచనాత్।

వా ఛన్దసీత్యేవేతి। పూర్వవద్వాక్యభేదేన సమ్బన్ధః। యజ్యమాన ఇతి। నన్విదానీ మేవోక్తమ్--విగృహీతస్య శ్రవణం ప్రాప్నోతి, తత్కథమత్ర యణాదేశః ? అత ఆహ-పూర్వత్వవిధానే హీతి। సత్యమ్, అనారబ్ధే పూర్వత్వే విగృహీతశ్రవణం ప్రాప్నోతి, సమ్ప్రసారణవిధానం వ్యర్థం మా భూదితి, పూర్వత్వవిధానే హి సతి తత్ప్రతిపత్తివిషయే అర్థవత్సమ్ప్రసారణమితి పూర్వత్వాభావపక్షే యణాదేశే భవత్యేవ, `సమ్ప్రసారణపూర్వత్వే సమానాఙ్గగ్రహణమ్', యస్మిన్నఙ్గే సంప్రసారణమవస్థితం తదన్తర్భూతో యోऽచ్ తేనైవ సహ యథా స్యాత్, ఇహ మా భూత్--శకహ్వౌ, శకహ్వర్థమితి, శకాన్ హ్వయతీతి క్విపి యజ్ఞాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్, యోऽన్త్యో ధాతోరాకారః తస్మిన్నేవాఙ్గేऽన్తర్భవతి తస్య తావత్ పూర్వత్వమ్, విభక్త్యకారోऽర్థశబ్దాకారశ్చ న తస్మిన్నఙ్గేऽన్తర్భవత ఇతి తయోః పూర్వత్వం న భవతి। అత్ర పరిహారః--యణః స్థానే య ఇక్ స సంప్రసారణమ్, ఏకాదేశస్తు న యణ్స్థానికః, వర్ణాశ్రయత్వాచ్చాన్తాదివద్భావోऽపి నాస్తి, ఏవం పూర్వత్వమేవ తావన్న సమ్ప్రసారణమ్, కిం పునః, తత్స్థానిక ఊకార ిితి పూర్వైకాదేశాభావః। సమ్ప్రసారణదీర్ఘత్వే తు వచనసామర్థ్యాదేకాదేశస్య పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావాత్ సమ్ప్రసారణవ్యపదేశః। వృత్తికారస్తు సమ్ప్రసారణత్వమభ్యుపేత్య పరిహారాన్తరమాహ--అన్తరఙ్గే చేతి ।

దేశతో విప్రకర్షోऽత్ర బాహ్యత్వేనోపవర్ణితః।

కాలతో విప్రకర్షస్తు పశ్చాదుపనిపాతతః ।।

ధాతావనన్తర్భావకృతం బాహ్యత్వమ్, పశ్చాదుపనిపాతస్తు స్పష్ట ఏవ ।।

జసిజసోశ్చ ।। 6.1.120 ।।

ఏజ ఉత్తరయోరితి। ఏజ ఉత్తరౌ యౌ జసిజసౌ, తయోర్యః సమ్బన్ధియకారః, తస్మిన్ పరత ఇత్యర్థః। అగ్నేరాగచ్ఛతి, అగ్నేః స్వమితి। యద్యపి ద్వావేజౌ, జసిజసావపి ద్వావేవ; తథాపి యతాసఙ్ఖ్యం న భవతి, న హ్యత్ర జసిజసోః కాయ విధీయతే, కిం తర్హి? తత్సమ్బన్ధిన్యతి; స చైక ఏవ। అథాపి సమ్బన్ధిభేదేన తస్య భేదః స్యాత్ ? ఏవమపి న దోషః; `ఈదగ్నేః సోమవరుణయోః', `ధాతోః' ఇత్యాదినిర్దేశాత్ ।।

ఋత ఉత్ ।। 6.1.121 ।।

ద్వయోః షష్ఠీనిర్ద్దిష్టయోరిత్యాది। న్యాయప్రాప్తిప్రదర్శనమేతత్, న పునాపరత్వేఽక్రియమాణే కిఞ్చిదనిష్టమ్ `ఋతః' ఇతి తపరకరణం దీర్ఘనివృత్త్యర్థమ్, `ఉన్నీ్యగ్రహః' `ప్రేస్త్రోఽయజ్ఞే' ఇత్యాదౌ న భవతి। `ఉచ్' ఇత్యపి తపరకరణం దీర్ఘనివృత్త్యర్థమేవ, ఆన్తర్యతో హి ద్విమాత్రస్య ద్విమాత్ర ఏవ ప్రాప్నోతి। నను `భావ్యమానోఽణ్సవర్ణాన్న గృహ్ణాతి' ఇతి ? ఏవం తర్హ్యేజ్ఞాపయతి-`భావ్యమానోఽప్యుకారః సవర్ణాన్ గృహ్ణాతి' ఇతి, తేనామూభ్యామిత్యత్ర `అదసోసేర్దాదు దో మః' ఇతి దీర్ఘస్య దీర్ఘ ఊకారో భవతి। ఇహ గమ్లృప్రభృతిభ్యో జసిజసోః కృతయోః ఋకరలుకారయోః సవర్ణసంజ్ఞావిదానాదస్మిన్నుత్వే లపరత్వే చ కృతే సంయోగాన్తలోపే గములితి రూపం భవతి ।।

ఖ్యత్యాత్ పరస్య ।। 6.1.122 ।।

ఖిశబ్దశీశబ్దయోరిత్యాది। యణాదేశే కృతే తుల్యరూపత్వాద్ ద్వయోరపి గ్రహణమ్। ఏతదర్థమేవాగన్తుకేనాకారేణ యణాదేశం కృత్వా వికృతనిర్ద్దేశః కృతః; అన్యథా ఖిత్యోరితి హ్రస్వయోర్గ్రహణే దీర్ఘయోర్న స్యాత్, దీర్ఘయోర్గ్రహణే హ్రస్వయోర్నస్యాత్। వికృతనిర్ద్దేశే తు ద్వయోరపి భవతి। అకారాన్తయోస్తు ముఖ్యాపత్యాదివర్త్తినోర్గ్రహణం న భవతి, `సఖ్యుర్యః' `పత్యుర్ణో' `ఆపత్యస్య చ' ఇత్యాదిర్నిర్ద్దేశాత్।

సఖీయతేః క్విప్ సఖీరితి। నను చాల్లోపస్య స్థానివద్భావద్యాణా భావ్యమ్, తత్ర కృతే యలోపే స్థానివత్త్వనిషేధాదాదిష్టదచః పూర్వత్వాచ్చ పునః స్థానివత్త్వాభావాత్ `లోపో వ్యోర్వలి' ఇతి యలోపే సఖ్యురిత్యాది న సిద్ధ్యతి ? నైతదస్తి; `క్వౌ లుప్తం న స్థానివత్' ఇతి స్థానివత్త్వనిషేధాత్।

వికృతనిర్ద్దేశశ్య ప్రయోజనాన్తరమప్యాహ--వికృతనిర్దేశాదితి। అతిసఖేరితి। అతిక్రాన్తః సఖా యేనేతి బహువ్రీహిః। యద్వా--శోభనః సఖా అతిసఖా, `న పూజనాత్' ఇతి సమాసాన్తనిషేధః। అథ స ఏవ యణాదేశోఽత్ర కస్మాన్న భవతి, `ఘేఙితి' ఇతి గుణేన బాధితత్వాదితి చేత్? న; `శేషో ఘ్యసఖి' ఇతి ఘిసంజ్ఞాప్రతిషేధాదిత్యత ఆహ--సఖిశబ్దస్య కేవలస్యైవ హీతి। ఏతచ్చ తత్రైవ ప్రతిపాదితమ్ ।।

అతో రోరప్లుతాదప్లుతే ।। 6.1.123 ।।

ఉకారానుబన్ధకస్యేతి। యది రుశబ్దసముదాయః స్థానీ స్యాద్, అగుర్వర్థమ్, తర్వర్థమిత్యాదావపి ప్రసజ్యేత। `ససజుషో రుః' ఇత్యత్ర చోకారస్యానునాసికత్వప్రతిజ్ఞయాఽనుబన్ధకరణమనర్థకం స్యాత్, తర్ధ్యత్రైవ సూత్రే విశేషణార్థం క్రియతే। రుత్వమపీతి। అపిశబ్దః పునః శబ్దస్యార్థే। యది పునా రుత్వమసిద్ధం స్యాత్, స్థానిత్వేనాశ్రయణమనుపపన్నం స్యాత్; ఉకారానుబన్ధకస్య కస్యచిద్రోరభావాత్।

తస్యాపీతి। నిమిత్తభూతస్యాపీత్యర్థః। సుస్రోతా3 అత్ర న్వసీతి। `దూరాద్ధూతే చ, ఇతి ప్లుతః, నుశబ్దః ప్రశ్నే। అశ్విన్ అత్రేతి। అశ్వశబ్దాన్మత్వర్థీయ ఇనిః, సమ్బుద్ధ్యన్తం చైతత్, `గురోరనృతః' ఇతి ప్లుతః, హే అశ్విన్ అత్రైవ ప్రదేశే పయస్తిష్ఠత్విత్యర్థః। ప్రాయేణ తు తకారాన్తం పఠ్యతే, తత్రాశ్విచ్ఛన్దస్య వ్యుత్పత్తిర్మృగ్యా। నను తపరకరణాదేవ ప్లుతాత్పరస్య ప్లుతే వా పరతో న భవిష్యతి, యథా దీర్ఘే ? తత్రాహ--ప్లుతస్యాసిద్ధత్వాదితి। నను చ సిద్ధః ప్లుతః స్వరసన్ధిషు యదయం `ప్లుతప్రగృహ్యా అచి' ఇతి ప్రకృతిభావం శాస్తి, యస్య హి వికారః ప్రాప్నోతి తస్య ప్రకృతిభావో విధాతవ్యః, న చ ప్లుతస్యాసిద్ధత్వే ప్లుతస్య సతో వికారప్రాప్తిరిత్యనర్థకం తత్ స్యాత్? అస్తు స్వరసన్ధిషు ప్లతః సిద్ధః, రోరుత్వం తు స్వరసన్ధిర్న భవతి।

యది తు సంహితాధికారే యద్విధీయతే తన్మాత్రవిషయం జ్ఞాపకమాశ్రీయతే శక్యమకర్త్తుమ్--`అప్లుతాదప్లుతే' ఇతి ।।

ఇశి చ ।। 6.1.124 ।।

అప్లుతాదిత్యేవ--సుస్రోతా3 దేహీతి। చకారోఽతీత్యస్యానుకర్షణార్థః, తేనోత్తరత్ర తస్యైవానువృత్తిర్భవతి, న హశీత్యస్య, నహి తదనుకర్షణస్యాన్యత్రప్రయోజనమస్తి ।।

ప్రకృత్యాన్తఃపాదమవ్యపరే ।। 6.1.125 ।।

అతీత్యేవేతి। న తు హశీతి। అత్ర హేతుః పూర్వమేవోక్తః। ఏఙ ఇతి యత్ పఞ్చమ్యన్తమిత్యాది। `ఏఙః' ఇతి తావద్ వ్యవహితమప్యనువర్త్తతే, న త్వనన్తరమపి రోరిత, అత్ర చ వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్; తేనావ్యపరే హశి పరతో రు ప్రకృత్యా భవతీత్యర్థో న భవతి। తదర్థాదితి। నహి పఞ్చమ్యన్తస్య `ప్రకృత్యా' ఇత్యనేన సమ్బన్ధః సమ్భవతి। ప్రకృతిరిత్యాది। ఉభయత్రాపి ప్రకృతిశబ్దో దృష్టః--దుస్త్యజా ప్రకృతిః, దధ్నః క్షీరం ప్రకృతిరితి। అన్తరిత్యవ్యయమిత్యాది। తేన మధ్యవాచినాన్తః--శబ్దేనోపజనితే వ్యతిరేకే పాదశబ్దాత్షష్ఠీ, తదన్తేన సహావ్యయీభావః। ఋక్పాదస్యైవ గ్రహణమిష్యత ఇతి। ఇష్టిరేవైషా ।

అన్యే తు `వా ఛన్దసి' ఇత్యతో మణ్డూకప్లుత్యా `ఛన్దసి' ఇత్యనువర్త్తయన్తి। ఏవమవయవార్థం దర్శయిత్వా సముదాయార్థం దర్శయతి--అవకారయకారపర ఇత్యాదినా। స్వభావేనావతిష్ఠత ఇతి। యదా ప్రకృతిశబ్దః స్వభావే వర్త్తతే తదాయమర్థః--స్వభావపరిత్యాగేన న సంహితాకార్యమాపద్యత ఇత్యర్థః। యదా తు కారణే వర్త్తతే తదాయమర్థః--ఏఙ్కారణాత్మనా భవతీతి। కారణం పరపూర్వత్వాదేః కార్యస్యైఙ్, తస్యాత్మా=

స్వరూపమ్, తేనైవ భవతి। ప్రాక సంహితాకార్యాదేజో యద్రూపం తేనైవావతిష్ఠత ఇత్యర్థః। అనన్తరోక్తమేవార్థద్వయం విస్పష్టీకరోతి--

ఇతి। ఏవం హి స్వభావేన భవతి, యది స్వభావాదన్యథాలక్షణాం

ప్రాప్నోతి; తథా ఏవఙ్కారణాత్మనా భవతి, యది వికారరూపం నాపద్యతే, యది కార్యాత్మనా న విపరిణమతీత్యర్థః। తౌ చేదితి। నిమిత్తమ్=అకారః, కార్యమ్=ఏజ్। ఉదాహరణేషు `ఏజః పదాన్తాదతి' ఇతి పూర్వత్వస్యాయవాదేశ్చ యథాయోగమభావః।

ఏతేఽర్చయన్తీతి। అత్రైతత్పదాన్తే వర్త్తతే, అర్చయన్తీత్యకారశ్చ పరస్య పాదస్యాదౌ।

కేచిదితి। యది `నాన్తః పాదమ్' ఇతి పఠన్తి, ఏవం సతి పూర్వత్వస్యైవానన్తరస్య ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, నాయవోర్వ్యవహితయోః ? ఇత్యత ఆహ-సంహితాయామితి। `సంహితాయామ్' ఇత్యేతావదేవాత్రాపేక్ష్యతచే, న తు పూర్వరూపత్వమ్; తేనైజః సంహితాధికారే యదుక్తం తన్న భవతీత్యర్థః। తేనైతదపి న చోదనీయమ్--అనారబ్ధేఽస్మిన్ ప్రతిషేధేఽయవోః ప్రాప్తిర్నాస్తి, పూర్వత్వేన బాధితత్వాత్, అనేన తు ప్రతిషేధేన పూర్వత్వే బాధితే తయోరుద్భవః స్యాత్, తస్యాం దశాయామస్య వ్యాపారో నాస్తి, ఆత్మాశ్రయదోషప్రసఙ్గాదితి। కథమేతచ్చోద్యం పరిహృతమ్ ? యది పూర్వత్వస్యైవాయం ప్రతిషేధః స్యాత్తతస్తదేవాపేక్ష్య ప్రతిషేధయేత్, యతస్తు ఖలు సంహితాయామిత్యపేక్ష్య సామాన్యేన ప్రతిషేధతి తస్యైతత్ప్రయోజనమ్--స్వప్రవృత్త్యుత్తరకాలముద్భవతోరయవోరపి ప్రతిషేధో యథా స్యాదితి। అత్ర చ `పదాన్తాద్' ఇత్యనువర్త్యమ్, అన్యథా అగ్నేరహం సుహవస్య ప్రణీతౌ, వాయోరివ సూనృతానాముదర్కః ఇత్యాదౌ `ఙసిఙసోశ్చ' ఇతి యత్పూర్వరూపమ్, తస్యాపి ప్రకృతిభావప్రతిషేధౌ ప్రాప్నుతః ॥

అవ్యాదవద్యాదవక్రమురవ్రతాయమవన్త్వవస్యుషు చ ॥ 6.1.116 ॥

అవ్యాదీనామనుకరణత్వాత్సమాసో విభక్తిశ్చ। అవ్యాదితి। అవేరాశిషి లిఙ్। అవద్యాదితి। పఞ్చమ్యేకవచనాన్తమ్। అవక్రమురితి। అవపూర్వస్య క్రమేర్లిట్యుసి `ద్విర్వచనప్రకరణే ఛన్దసి

వా వక్తవ్యమ్' ఇతి ద్విర్వచనాభావే రూపమ్। కేచిత్తు సూత్రే అవచక్రమురితి కృతద్విర్వచనం వదన్తి, తేషాముదాహరణం మృగ్యమ్; బహ్వృచస్తావద్--అవక్రమురిత్యధీయతే। అవ్రతేతి। వృఙ్వృఞోః `మన్త్రే ఘస' ఇత్యాదినా చ్లేర్లుక్, `ఆత్మనేపదేష్వనతః' ఇతి అదాదేశః। అయమితి। ఇదమ్-శబ్దాత్ సుః, `ఇదోఽయ్ పుంసి'। అవతేర్లోట్, అవన్తు, తస్మాదేవాసునన్తాత్ క్యచ్, `క్యాచ్ఛన్దసి' ఇత్యుప్రత్యయః-- అవస్యుః। తేనోవన్తు పితరో హవేష్వితి బహ్వృచాః పూర్వరూపమేవాధీయతే। అధిబ్రువన్తుం తేఽవన్త్వస్మానితి ।।

ఆపో జుషాణో వృష్ణో వర్షిష్ఠేఽమ్బేఽమ్బాలేఽమ్బికేపూర్వే।। 6.1.118 ।।

ఆపో ఇత్యాదీని పృథక్ పదాని అనుకరణాని, విభక్తిస్త్వనుకార్యానుకరణయోర్భేదస్యావివక్షితత్వాన్న భవతి। `సుపాం సులుక్' ఇతి వా విభక్తేర్లుగ్ భవతి, అమ్బికేపూర్వ ఇత్యేతదప్యనుకరణమేవ। తత్ర ప్రథమం జసన్తమ్, ద్వితీయం స్వన్తమ్, తృతీయం శసన్తమ్, చతుర్థం జయన్తమ్, ఇతరే సమ్బుద్ధ్యన్తే। అమ్బికేశబ్దాత్పూర్వావితి। అస్మాదేవ నిపాతనాత్పఞ్చమీసమాసః। అస్మాదేవ నిపాతనాదితి। అమ్బేత్యేతద్విషయమేతత్। ఇతరయోస్తు `అమ్బార్థం ద్వ్యక్షరమ్' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాన్నైవ హ్రస్వప్రసఙ్గః ।।

అఙ్గ ఇత్యాదౌ చ ।। 6.1.119 ।।

అఙ్గశబ్దే య ఏజితి। `స ప్రకృత్యా భవతి' ఇతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః. తదాతౌ చాకారే యః పూర్వ ఇతి। `ఏఙ్' ఇత్యపేక్ష్యతే, పూర్వవచ్చ సమ్బన్ధః। తచ్ఛబ్దేనాతిక్రాన్తప్రత్యవమర్శినేతిశబ్దస్యార్థమాచష్టే, తస్యాఙ్గశబ్దస్యాదిస్తదాదిః। చకార కిమర్థః, అసతి చకారేఽఙ్గశబ్దస్యైవైఙ్ తదాదావతి పరతః ప్రకృత్యా భవతీత్యర్థః స్యాత్, తతశ్చాఙ్గేఽఙ్గే ఇత్యత్రైవ స్యాత్। సతి తు తస్మిన్నఙ్గశబ్దస్య ఏవైఙ్ యత్ర క్వచిదతి పరతః ప్రకృత్యా భవతి, తదాదౌ చాతి పరతో యః కశ్చిదేఙ్ ప్రకృత్యా భవతీత్యయమర్థో భవతి। తేన అఙ్గే అదీధ్యత్, ప్రాణో అఙ్గే-- ఇత్యుభయత్రాపి భవతి ।।

అనుదాత్తే చ కుధపరే ।। 6.1.120 ।।

కవర్గధకారపరే ఇతి। కవర్గధకారౌ పరౌ యస్మాత్స తథోక్తః। ధకారేఽకార ఉచ్చారణార్థః। అగ్నిశబ్దః `అఙ్గేనిర్నలోశ్చ' ఇతి నిప్రత్యయాన్తోఽన్తోఽదాత్తః అధ్వరశబ్దః ప్రాతిపదికస్వరేయణాన్తోదాత్తః।

ఆద్యుదాత్తో నిపాత్యత ఇతి। `ఋజ్రేన్ద్రాగ్ర' ఇత్యాదావుణాదిసూత్రే అగ్రశబ్దః ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తః ।।

సర్వత్ర విభాషా గోః ।। 6.1.122 ।।

సర్వత్ర చ్ఛన్దసి భాషాయాం చేతి। యద్యపి `ఛన్దసి' ఇతి న ప్రకృతమ్, తథాపి `అన్తః పాదం యజుషి' ఇతి వచనాత్ అవక్రముః, అవ్రతావస్యురితి ఛాన్దసానుకరణాచ్ఛ ఛాన్దసాని పూర్వసూత్రాణీతి భావః। సర్వత్రగ్రహణం తు యజుషి, అన్యత్ర చేత్యప్యుపపన్నమ్। పదాన్తాదిత్యేవ--గోరాగతం గోః స్వమ్ ।।

అవఙ్ స్ఫోటాయనస్య ।। 6.1.123 ।।

స్ఫోటోఽయనం పరాయణం యస్య స స్ఫోటాయనః=స్ఫోటప్రతిపాదనపరో వైయాకరణాచార్యః। యే తౌ్వకారం పఠన్తి, తే నడాదిష్వశ్వాదిషు వా పాఠం మన్యన్తే। అతీతి

నివృత్తమితి। అన్యథా గవౌదనాదౌ న స్యాత్। న చైవం సత్యతిప్రసఙ్గః ? ఇత్యాహ---అచీత్యేతత్త్వితి। సర్వత్ర చాత్ర వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్। యద్యచీత్యనువర్త్తతే కథమ్ `ఇకో యణచి' ఇత్యత్రౌక్తమ్--``అచీతి చాధికారః `సమ్ప్రసారణాచ్చ' ఇతి యావత్'' ఇతి ? నిరన్తరానువృత్త్యభిప్రాయం తదిత్యదోషః। గవాగ్రమ్, గవాజినమితి। బహువ్రీహిః, తత్పురుషో వా। గవోష్ట్రమితి। ద్వన్ద్వః, గోరగ్వచనమ్ గోరగ్వక్తవ్యః, తత్రాపి అవాదేశేన సిద్ధ్యత్యేవ। న చ `ఏఙః పదాన్తాత్' ఇతి పూర్వత్వప్రసఙ్గః; అగాగమస్య తద్గ్రహణేన గ్రహణాదోకారస్యాపదాన్తత్వాత్। కిం ప్రయోజనమ్? లాఘవం తావద్భవతి, స్వరే చ న దోషః।

కథమాగమా అనుదాత్తాః ? తత్ర గవాగ్రాదౌ బహువ్రీహౌ పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణాగమానుదాత్తత్వం సమ్భవతి, అవఙాదేశే త్వాన్తర్యతోఽన్తోదాత్తస్యాన్తోదాత్తోఽవఙాదేశః స్యాత్। నను చాస్యైకాచః సతో వ్యపదేశివద్భావేనాన్తోదాత్తత్వమేష్టవ్యమ్, తత ఏవాద్యుదాత్తత్వమపి భవిష్యతి, తతః కిమాద్యుదాత్తస్యాద్యుదాత్త ఆదేశో భవిష్యతి ? సత్యమేవమేతత్; న త్విదం లక్షణమస్తి--ప్రాతిపదికస్యాదిరుదాత్తో భవతీతి, ఇదం పునరస్తి--ప్రాతిపదికస్యాన్త ఉదాత్తో భవతీతి। యోఽసౌ లక్షణేనాన్తోదాత్తః, తత్రాన్తర్యతోఽన్తోదాత్త ఆదేశః ప్రాప్నోతి। నను గమేర్డో విధీయతే? తతః కిమ్, ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వే కృతే ఆన్తర్యత ఆద్యుదాత్త ఆదేశో భవిష్యతి। కథం పునరయమాద్యుదాత్తః, యావతా ఏకాచ్ వ్యపదేశివద్భావేన? యద్యేవమ్, తత ఏవాన్తోదాత్తోఽపి, తత్రాన్తర్యతోఽన్తోదాత్తస్యాన్తోదాత్తోఽవఙాదేశః ప్రసజ్యతే ? సత్యమ్; నన్విక్ఒం లక్షణమస్తి--ప్రత్యయస్యాన్తోదాత్తో భవతీతి, ఇదం పునరస్తి--ప్రత్యయస్యాదిరుదాత్తో భవతీతి। యోఽసౌ లక్షణేనాద్యుదాత్తస్తత్రాన్తర్యత ఆద్యుదాత్త ఆదేశో భవిష్యతి। స్యాదేవం యది `ఆద్యన్తవదేకస్మిన్' ఇతి శాస్త్రాతిదేశః స్యాత్। యదా త్వనేన కార్యమాత్రముదాత్తత్వమ్, అన్తత్వే అసత్యేవాదిత్వే చాతిదిశ్యతే తదౌకారస్యైవాదిత్వవ్యపదేశాభావాత్ కుతస్తదాదేశస్యాద్యుదాత్తత్వమ్! తతశ్చ పర్యాయేణ త్వనియతదేశమాద్యుదాత్తత్వం స్యాదితి పక్షే దోషప్రసఙ్గః । తత్ర సూత్రకారేణ తావల్లాఘవమనాదృత్యావఙాదేశః కృతః। తత్ర యథా స్వరే దోషో న భవతి, తథా దర్శయతి--ఆద్యుదాత్తోఽవఙాదేశో నిపాత్యత ఇతి। ఏకశ్రుత్యా సూత్రపాఠే యదత్ర యత్నేనాద్యుదాత్తోచ్చారణం తదన్తోదాత్తత్వబాధనార్థం విజ్ఞాయతే, అన్యత్ర సమాసాన్తోదాత్తత్వేన వాధ్యత ఇతి। ఏతచ్చ భాష్యే `ఉపదేశివద్భావో వక్తవ్యః' ఇతి వచనేన లభ్యతే, అన్యథా పరత్వాత్ పూర్వం సమాసాన్తోదాత్తత్వే కృతే అవఙి అవఙ్స్వర ఏవ సతిశిష్టత్వాత్ స్యాత్। ఉపదేశివద్భావే తు పూర్వమవఙి కృతే పశ్చాత్ సమాస ఇతి సతిశిష్టత్వాత్ సమాసస్వర ఏవ భవతి। పదాన్తాదిత్యేవ--గవో, గవోః, గవామ్, గవి ।।

ఇన్ద్రే చ ।। 6.1.124 ।।

అత్ర యది `అచి' ఇతి విసేషణమ్, ఇన్ద్రశబ్దో విశేష్యమ్, తదాఽజాదౌ ఇన్ద్రశబ్ద ఇత్యర్థః స్యాత్। తతశ్చ గవేన్ద్రయజ్ఞ ఇత్యాదౌ న స్యాత్, అనుత్తరపదత్వాత్। యద్యప్యత్రోత్తరపదగ్రహణం నాస్తి, తథాప్యర్థాత్సమాస ఏతద్విధానమ్, న హ్యన్యత్ర గోరనన్తర ఇన్ద్రశబ్దః సమ్భవతి। సమాసే చ విధానమర్థాదుత్తరపద ఏవ స్యాత్--ష్యజః సమ్ప్రసారణవత్, తస్మాదజ్విశేష్యమ్, ఇన్ద్రశబ్దో విశేషణమ్, అచి పరతః కస్మిన్నిన్ద్రే యః స్థితస్తస్మిన్నితి, తదిదముక్తమ్--ఇన్ద్రశబ్దస్థేఽచీతి ।।

ప్లుతప్రగృహ్యా అచి నిత్యమ్ ।। 6.1.125 ।।

నను యస్య వికారః ప్రాప్తస్తస్య ప్రకృతిభావో విధేయః, న చ ప్లుతస్య వికారః ప్రాప్తః, స్వరసన్ధిషు తస్యాసిద్ధత్వాత్? ఇత్యత ఆశ్రయాత్ప్లుతః సిద్ధః ఇతి। యదిదం ప్లుతస్య ప్రకృతిభావం ప్రతి కాయిత్వేనాశ్రయణమ్, ఆహ--అస్మాదేవ జ్ఞాపకాత్ `స్వరసన్ధిషు ప్లుతః సిద్ధః' ఇతి కల్ప్యత ఇత్యర్థః।

ఆదేశనిమిత్తస్యాచః పరిగ్రహార్థమితి। యస్మిన్నాదేశో విధీయతే స ఏవ ప్రకృతిభావస్యాపి నిమిత్తత్వేన పరిగృహీతో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః। జాను ఉ అస్యేతి। ఉఞ్ నిపాతః, తస్య పూర్వేణ సహైకాదేశస్య యన్నిమిత్తం న సప్రగృహ్యాదుత్తరః, యశ్చ తతః పరో న స ఏకాదేశస్య నిమిత్తమితి ప్రకృతిభావాభావాదేకాదేశో భవత్యేవ। అసతి పునరజ్గ్రహణే `ప్రగృహ్యోఽచి పరతః ప్రకృత్యా భవతి' ఇత్యుచ్యమానే పూర్వేణసహ యో వికారః ప్రాప్తస్తస్యాపి ప్రకృతిభావః స్యాత్। పునరజ్గ్రహణే తు న భవతి, తత్రైకాదేశే కృతే తస్యాదివద్భావాత్ప్రగృహ్యగ్రహణేన గ్రహణాత్। `ఇకో యణచి' ఇతి యణాదేశః ప్రకృతివద్భావాన్న భవతి, `మయ ఉఞో వో వా' ఇతి పక్షే వకారః।

నిత్యగ్రహణమనువర్త్తత ఇతి। పూర్వసూత్రే నిత్యగ్రహణమేతదర్థమేవ కృతమ్, తత్ర త్వారమ్భసామర్థ్యాదేవ నిత్యో విధిః సిద్ధః। నిత్యమేవ ప్రకృతిభావో యథా స్యాదితి। అయమేవ ప్రకృతిభావో నిత్యం యథా స్యాత్, శాస్త్రాన్తరేణ కార్యాన్తరసహితో మా భూదిత్యర్థః ।।

ఆజో ఽనునాసికశ్ఛన్దసి ।। 6.1.126 ।।

తేనేహ న భవతీతి। అనర్థకస్యైవాకారస్య భవతి, అభ్ర ఆఁ అప ఇత్యాదౌ సప్తమ్యైవ తదర్థస్యోక్తత్వాత్తదర్యవృత్తిరాఙ్నర్థకః; అనుర్థాన్తరవాచిత్వాత్। ఆతరదిత్యత్ర తు క్రియావిశేషణత్వాదర్థవాన్।

కథం పునరనర్థకస్య ఙిత్త్వమ్, యావతా---

` ఈషదర్థే క్రియాయోగే మర్యాదాఽభివిధౌ చ యః।

ఏతమాతం ఙితం విద్యాద్వాక్యస్మరణయోరఙిత్' ।। ఇత్యుక్తమ్ ?

సత్యమ్; ` వాక్యస్మరణయోరఙిత్' ఇత్యత్రైవ తాత్పర్యమ్, అన్యత్ర సర్వత్ర ఆఙ్ ఙిద్వేదితవ్యః--ఏవం తావద్భాష్యే స్థితమ్ ।।

ఇకోఽసవర్ణే శాకల్యస్య హ్రస్వశ్చ ।। 6.1.127 ।।

కిమర్థశ్చకారః, ప్రకృత్యేత్యేతదనుకృష్యతేఽనేన ? నను చ హ్రస్వవిధానసామర్థ్యాదేవ స్వరసన్ధిర్న భవిష్యతి ? భవేద్దీర్ఘాణాం హ్రస్వవచనసామర్థ్యాదేవ స్వరసన్ధిర్న స్యాదితి హ్రస్వానాం తు ప్రాప్నోతి। న హి హ్రస్వానాం హ్రస్వో భవతి; ప్రయోజనాభావాత్। అస్తి ప్రయోజనమ్--స్వరసన్ధిర్మా భూదితి? ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---ప్రకృతిభావమాత్రం క్వచిద్యథా స్యాదితి, తేనేషా అక్షాదిషు చ్ఛన్దసి ప్రకృతిభావమాత్రం సిద్ధం భవతి।

శాకల్యగ్రహణం పూజార్థమితి। అథ వికల్పార్థం కస్మాన్న భవతి? ఇత్యాహ--ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవేతి। సవర్ణేఽచి దీర్ఘవిధానాద్యణాదేశస్యాసవర్ణ ఏవాజ్విషయః, అస్యాపి విధేః స ఏవ విషయః, తతశ్చ విషయైక్యాదేవ వికల్పే సిద్ధే న తదర్థక మాచార్యగ్రహణమ్ ।

సిన్నిత్యసమాసయోరితి। నిత్యాధికారవిహితోఽస్వపదవిగ్రహశ్చ సమాసో నిత్యసమాసః, ఏకాపి సప్తమీ విషయభేదాద్భిద్యతే, సితి పరతో నిత్యసమాసే చ విషయ ఇతి, శాక్ల్యస్యాయాం విధిః శాకలః, `కణ్వాదిభ్యో గోత్రే' ఇత్యణ్। ఋత్వియ ఇతి। ఋతురస్య ప్రాప్త ఇతి `ఋతోరణ్', `ఛన్దసి ఘస్'। వ్యాకరణమితి। `కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః, తత్ర `నిత్యమ్' ఇత్యనువర్త్తతే। కుమార్యథమితి। కుమార్యై ఇదం కుమార్యర్థమ్, అస్వపదవిగ్రహోఽయం నిత్యసమాసః ।।

ఋత్యకః ।। 6.1.128 ।।

సవర్ణర్థమనిగర్థం చ వచనమితి। హోతృ ఋశ్యః, ఖట్వ ఋశ్య ఇత్యాదౌ; ఇన్యత్ర పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్ ।।

అప్లుతవదుపస్థితే ।। 6.1.129 ।।

ఋషిః=వేదః తత్ర భవ ఆర్షః, తతోఽన్యోనార్షః, సముదాయాద్వాక్యాదవచ్ఛిద్య పృథకకృత్య స్వరూపేఽవస్థాప్యతే। కైః? పదకారైః. పదస్యేయత్తాపరిజ్ఞానాయ అప్లుతేన తుల్యం వర్త్తత ఇత్యప్లుతవత్। తత్ర యేన సాధర్మ్యేణాప్లుతవత్త్వమ్, తద్దర్శయతి--అప్లుతకార్యమితి। తత్రాపి ప్లుతశబ్దేన విహితస్య కార్యస్య ప్రతిషేధ ఇతి దర్శయతి--ప్రకృతిభావం కరోతీతి। అన్యథా స్వరసన్ధేరపి ప్రతిషేధః స్యాత్, తస్యాపి ప్లుకార్యత్వాత్। ఉదాహరణేషు ప్లుతకార్యప్రబతిషేధాదేకాదేశో భవత్ ప్లుతమేవోపమృద్య భవతి; స్వరసన్ధిప్రకరణే ప్లుతస్య సిద్వత్వాత్।

తత్ర కో దోష ఇతి। ఏకాదేశేన నివర్త్యమానత్వాత్ ప్లుతస్య శ్రవణేన న భవితవ్యమితి ప్లుత ఏవ నిషిధ్యతామ్, కిమర్థమతిదేశాశ్రయణమితి ప్రశనః। అగ్నీ3 ఇతీతి। యత్ర ప్లుతాశ్రయోఽపి ప్రకృతిభావః ప్రాప్నోతి, ప్రగృహ్యాశ్రయోఽపి; తత్ర ప్లుతాశ్రయస్య ప్రతిషేధేఽపి ప్రగృహ్యాశ్రయస్య ప్రకృతిభావస్య ప్రతిషేధాభావాత్ ప్లుతస్య శ్రవణం సిధ్యతి, ప్లుతప్రతిషేధే తు క్రియమాణేఽత్రాపి శ్రవణం న స్యాత్ ॥

ఈ3 చాక్రవర్మణస్య ॥ 6.1.130 ॥

సూత్రే ఈ చేతి త్రిమాత్రికస్య నిర్ద్దేశః। అచి పరత ఇతి। ఉపస్థితగ్రహణం చాస్వరితత్వాన్నివృత్తమ్। అస్తు హీ3 ఇత్యబ్రూతామితి। `విభాషా పృష్టప్రతివచనే హేః' ఇతి ప్లుతః, అస్తేర్లోటి తిప్, `ఏరుః'।

తదుపస్థితే నివృత్త్యర్థమితి। తత్ర పూర్వేణాప్లుతవద్భావస్య నిత్యప్రాప్తత్వాత్, అనుపస్థితే ప్రాప్త్యర్థమితి, తత్ర కేనచిదప్రాప్తత్వాత్।

ఈకారాదన్యత్రాపీతి। తథా చ భాష్యమ్--`ఈకారగ్రహణేన నార్థః' ఇత్యాది ॥

దివ ఉత్ ॥ 6.1.131 ॥

పదగ్రహణమనువర్త్తత ఇతి। అన్తగ్రహణేనోపసమస్తమపి కేవలం పదగ్రహణమేవానువర్త్తతే, తతశ్చార్థాత్ షష్ఠ్యన్తం జాయతే, దివశబ్దేన విశేషణాత్తదన్తవిధిః, `గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన' ఇతి తు ప్రత్యయవిధివిషయమ్। వ్యపదేశివద్భావాత్ కేవలస్యాపి భవితవ్యమ్, `వ్యపదేశివద్భావోऽప్రాతిపదికేన' ఇత్యేతదపి ప్రత్యయవిధివిషయమేవ। సానుబన్ధకత్వాదితి। దీవ్యతేర్ధాతోరుకారోऽనుబన్ధః, ప్రాతిపదికస్య తు న కశ్చిదనుబన్ధః. దివః పదస్యేతి। తదన్తస్య పదస్యేత్యర్థః. ద్యుకామ ఇతి। దివం కామయతే ఇతి `శీలికామిభిక్షాచరిభ్యో ణః' విమలద్యు ఇతి। విమలా ద్యౌరऽస్మిన్నితి బహువ్రీహిః। అక్షద్యుభ్యామితి। అక్షశబ్ద ఉపపదే దీవ్యతేః క్విప్, తత్ర `చ్ఛ్వోః శూడనాసితే చ' ఇత్యూఠ్।

అథ తపరకరణం కిమర్థమ్, యద్యపి `ఋత ఉత్' ఇతి తపరకరణేన జ్ఞాపితమ్--`భావ్యమానోऽప్యుకారః సవర్ణాన్ గృహ్ణాతి' ఇతి, తథాప్యాన్తర్థతోऽర్ధమాత్రాకాలస్య వ్యఞ్జనస్య మాత్రిక ఏవ భవిష్యతి? ఇత్యత ఆహ--తపరకరణమితి। యద్యప్యనేన దీర్ఘో న ప్రాప్నోతి, ప్రాప్నోతి, లక్షణాన్తరేణ తు ప్రాప్తోతీత్యాహ--ద్యుభ్యామ్, ద్యుభిరితి। ఉత్వస్యావకాశో యత్రాయజాదిపరః--విమలద్యు, ఊఠోऽవకాశః--ద్యూత్వా, ద్యూతమ్; యత్ర తూభయోః ప్రసఙ్గస్తత్ర పరత్వాదూఠ ప్రాప్నోతి, తపరకరణాదుత్వమేవ భవతి। యది ప్రాప్తస్యోఠో నివృత్త్యర్థం తపరకరణమిత్యుచ్యతే ఏవం తర్హి `చ్ఛ్వోః శూడనునాసితే చ' ఇత్యత్ర `కథం ద్యుభ్యామ్, ద్యుభిః' ఇతి పరేణ చోదితే యద్వక్ష్యతి--`ఊఠి కృతే దివ ఉదితి తపరకరణానామాత్రాకాలో భవిష్యతి', తద్విరుధ్యతే, తస్య హ్యూఠి కృతే తస్యైవోఠో మాత్రాకాలో భవిష్యతీత్యయమర్థః ? నైషః దోషః; `ఊఠి కృతే' ఇత్యేతస్య పూర్వేణ చోద్యగ్రన్థేన సమ్బన్ధః--`కథం ద్యుభ్యాం ద్యుభిరితి, ఊఠి కృతే' ఇతి; `దివ ఉత్ ఇతి తపరకరణాత్ మాత్రాకాలో భవిష్యతి' ఇత్యేతావాన్ పరిహారగ్రన్థః. తపరకరణస్య తూణ్నివృత్తిరేవ ప్రయోజనమ్। తస్మాదుత్త్వమేవాత్ర కర్త్తవ్యమ్, న పునరుడిత్యర్థః ।।

ఏతత్తదోః సులోపోऽకోరనఞ్సమాసే హలి ।। 6.1.132 ।।

ఏతేన `ఏతత్తదోః' ఇతి సుశబ్దాపేక్షయా సమ్బన్ధలక్షణా షష్ఠీత్యాచష్టే। యద్యేవమ్, సు ఇత్యేతస్య సాపేక్షత్వాల్లోపశబ్దేన సమాసో న ప్రాప్నోతి ? నైవాయం సమాసః, సు ఇతి పృథక్పదమ్ `సుపాం సులుక్' ఇతి లుప్తషష్ఠీకమ్। కశ్చ తయోః సుశబ్ద ఇతి। యది యస్తాభ్యాం విహితః సుః స తయోః సమ్బన్ధీ భవతి, తదా పరమస దదాతి, పరమైష దదాతీత్యాదో న

స్యాదితి మన్యమానః పృచ్ఛతి। ఇతరో విదితాభిప్రాయః పరిహతి-యస్తదర్థేన సమ్బద్ధ ఇతి। అర్థద్వారకశ్చ సమ్బనధః, యస్తదర్థగతమేకత్వమాచష్ట ఇత్యర్థః। పరమస దదాతీత్యాదావపి ఉత్తరపదార్థప్రధానత్వాత్తదర్థగతమేవైకత్వమాచష్ట ఇతి సిద్ధో లోపః। ప్రథమైకవచనస్యాత్ర సుశబ్దస్య గ్రహణమ్, న సప్తమీబహువచనస్య। `స్యశ్ఛన్దసి' `సోఽచి లోపే చేత్పాదపూర్ణమ్' ఇత్యత్ర హ్యస్యైవ సమ్భవః। ద్వయోః సామాన్యేన గ్రహణం తర్హి కస్మాన్న భవతి? ఏవం తర్హి `నిరనుబన్ధకగ్రహణే న సానుబనధకస్య' ఇతి ప్రథమైకవచనస్యైవ గ్రహణమ్, తస్య హ్యుకార ఉచ్చారణార్థః, నానుబన్ధః। ఏష ఇతి। `తదోః స సావనన్త్యయోః' ఇతి సకారః, త్యదాద్యత్వమ్, షత్వమ్। ఏషక ఇతి। `అవ్యసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్ టేః' ఇత్యకచ్ ।

నను రూపభేదాత్సాకచ్కావేతత్తదావేవ న భవతః, తత్కిమ్ `అకోః' ఇతి ప్రతిషేధేన ? తత్రాహ--తన్మధ్యపతితి ఇతి। అస్యాశ్చ పరిభాషాయా అస్తిత్వే అయమేవ ప్రతిషేధో లిఙ్గమ్ ।

ఉత్తరపదార్థప్రధానత్వాదితి। ఏతచ్చ నఞ్సూత్ర ఏవ వ్యాఖ్యాతమ్। `హల్ఙ్యాబ్భ్యః' ఇత్యస్యానన్తరమిదం న కృతమ్--సంహితాయాం యథా స్యాత్, అసంహితాయాం మా భూదితి ।।

స్యశ్ఛన్దసి బహులమ్ ।। 6.1.133 ।।

స్య ఇతి యదిత్యస్య ప్రథమాన్తస్యానుకరణమ్ `సుపాం సులుక్' ఇతి లుప్తషష్ఠీకమ్। అనుకార్యానుకరణయోర్భేదస్యావివక్షితత్వాదనుత్పత్తిరేవ వా షష్ఠ్యాః। ఉదాహరణే సత్వాది పూర్వవత్ ।।

సోఽచి లోపే చేత్పాదపూరణమ్ ।। 6.1.134 ।।

స ఇతి నిర్దేశః పూర్వవత్।

కేచిదితి। స్వయం తు ఛన్దోఽధికారాదృక్వాదస్యైవ గ్రహణం మన్యతే ।।

సుట్ కాత్ పూర్వః ।। 6.1.135 ।।

సంస్కర్త్తేతి। సంమ్పుంకానాం సో వక్తవ్యః' ఇతి వచనాత్ `సమసుస్సుటి' ఇతి ద్విసకారకత్వాద్వా నిర్దేశస్య సమో మకారసక్య సకారః, `అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు వా' ఇతి పూర్వస్యానునాసికః। ఇహ `సమ్పర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణే', `కిరతౌ లవనే' ఇత్యాదౌ కకారాదావాగమిని టిత్త్వాదేవ సుట్ కాత్పూర్వో లభ్యతే। `హ్రస్వాచ్చన్ద్రోత్తరపదే' ఇత్యాదౌ కాత్పూర్వత్వసమ్భవాదనుపయోగ ఏవేత్యనర్థకం కాత్పూర్వగ్రహణ్। స్యాదేతత్-- సంచస్కారేత్యాదావభ్యాసే సఞ్జాతే సాభ్యాసస్య కరోతిత్వాచ్చాత్పూర్వః సుట స్యాత్, మా భూచ్చాత్పూర్వః, కాత్పవ ఏవ యథా స్యాదిత్యేవమర్థం కాత్పూర్వగ్రహణమితి ? తన్న; అత్ర హి లిటి ద్విర్వచనం చ ప్రాప్నోతి, సుట్ చ; తత్ర ద్విర్వచనమకృతే సుటి కృశబ్దస్య ప్రాప్నోతి, కృతే తు స్కృశబ్దస్య। సుడపి కృతే ద్విర్వచనే చకృశబ్దస్య ప్రాప్నోతి, అకృతే తు కృశబ్దస్యేత్యుభయోరనిత్యయోః పరత్వాత్ సుటి కృతే తస్య ధాతుగ్రహణేన గ్రహణాత్ సహైవ తేన ద్విర్వచనే `శర్పూర్వాః ఖయః' ఇతి ఖయః శేషే సంచస్కారేతి సిద్ధమ్। న చ సాభ్యాసస్యాకృతః సుకడితి పునః సుట్ప్రసఙ్గః; అస్మిన్నేవ ప్రయోగే లక్షణస్య ప్రవృత్తత్వాత్ ।

నను `పూర్వం ధాతుః సాధనేన యుజ్యతే' ఇతి దర్శనే పూర్వం సాధనవాచిని లకారే తదాశ్రయే చ ద్విర్వచనే ఏకపదాశ్రయత్వాదన్తరఙ్గే కృతే పదద్వయాశ్రయత్వాద్బహిరఙ్గః సుట్ పశ్చాద్భావన్ చాత్పూర్వః స్యాత్, సమస్కారోదిత్యాదౌ చాన్తరఙ్గత్వాత్ పరత్వాచ్చాటి కృతే తేన వ్యవధానాన్నైవ సుట్ స్యాత్, వికరణాన్తాఙ్గభక్తో హ్యడాగమస్తమేవ న వ్యవదధ్యాత్, కరోతిం తు వ్యవదధాత్యేవ; ఇహ చ సమస్కృత, సంస్కృథా ఇతి యత్ర కరోతిరేవాఙ్గం తత్రాటః కృగ్రహణేన గ్రహణాదట ఏవ పూర్వః సుట్ స్యాత్, అతోఽడభ్యాసయోరపి కృతయోః కాత్ పూర్వః సుడ్యథా స్యాదితి కర్త్తవ్యం కాత్పూర్వగ్రహణమ్? న కర్త్తవ్యమ్; `అడభ్యాసవ్యవాయేఽపి' ిత్యేతస్మాదేవ నిర్దేశాదేతత్సిద్ధమ్। న చ తత్ర కరిష్యామీతి కాత్పూర్వగ్రహణమ్, కృతేఽప్యస్మిన్నసిద్ధేః। తథా హి-క్రియమాణమప్యేతత్కాలావధారణార్థం

వా స్యాత్--కరోతేస్తస్యామవస్థాయాం సుడ్ భవతి యస్యామవస్థాయాం భవన్ కాత్పూర్వో భవతీతి। కరోత్యవధారణార్థం వా--తస్య కరోతేః సుడ్ భవతి యస్య భవన్ కాత్పూర్వో భవతీతి। తత్ర పూర్వస్మిన్పక్షే యద్యప్యన్తరఙ్గే అప్యడద్విర్వచనే బాధిత్వా కాత్పూర్వగ్రహణసామర్థ్యాత్ పూర్వం సుడ్ భవతి, పశ్చాత్తయోః కృతయోరిష్టం సిధ్యతి। ద్వితీయే తు ప్రత్యుతాభ్యాసవతోర్నిర్వృత్త్యర్థమేవ కాత్పూర్వగ్రహణం స్యాత్, న హి తద్వతోర్భవన్ కాత్పూర్వః కృతః స్యాత్। స్యాదేతత్--న కరోత్యవధారణార్థం కాత్పూర్వగ్రహణమ్, కిం తహి ? అపకృష్య విధిః, కరోతేః సర్వత్ర సుడ భవతి, స తు ప్రదేశాన్తరే ప్రాప్తః కాత్పూర్వః కర్త్తవ్య ఇతి ? ఏవమపి సమస్కృత, సమస్కృథా ఇతి సిద్ధ్యతి, అటబుః ప్రాక్ప్రాప్నువన్ కాత్పూర్వో నీయత ఇతి, సమాస్కరోదిత్యాదౌ త్వసిద్ధిరేవ, కథమ్ ? ప్రదేసాన్తరే ప్రాప్తస్య విధిరపకృష్య భవతి,న చాత్ర సుట్ ప్రాప్తోఽచా వ్యవదానాదితి కథమపకృష్య విధిర్భవేత్। కథం చ సంచస్కారేత్యాదావపి ద్విఃప్రయోగే ద్విర్వచనే ఉచ్చారణభేదాచ్ఛబ్దభేద ఇతి ద్వౌ కరోతీ, తత్ర యః సమోఽనన్తరో న తస్య కకారః, యస్య చ కకారో నాసౌ సమోఽనన్తరః--ఇతి అప్రాప్తత్వాన్ న కాత్పూర్వం విధీయేత ? స్థానే ద్విర్వచనే చ స్థానివద్భావాదేక ఏవ కరోతిః, స చావ్యవహిత ఇతి కాతు పూర్వః ప్రాప్తః కాత్ పూర్వః కృత ఇతి న కశ్చిద్దోషః। తదేవం ధాతుః పూర్వం సాధనేన యుజ్యతే, తతశ్చ క్రియమాణేఽపి కాత్పూర్వగ్రహణే నైవేష్టం సిధ్యతీతి `అడ్భ్యాసవ్యవాయేఽపి' ఇత్యేతదేవ కర్త్తవ్యమ్। కాత్పూర్వగ్రహణం తు శక్యమకర్త్తుమతి వార్త్తికకారస్య పక్షః।

యది తు `సమ్పర్యుపైః కరోతౌ' ఇతి తృతీయానిర్ద్దేశేన సమాదిభిరుపసృష్టస్య సుడ్విధీయతే, తదా వ్యవహితస్యాప్యుపసృష్టత్వాత్కాత్పూర్వగ్రహణేనాప్యయమర్థః శక్యతే సమ్పాదయితమ్। కథమ్? సమస్కరోదిత్యాదౌ తావదన్తరేణాపి కాత్పూర్వగ్రహణమటో న భవిష్యతి; తస్య కరోతిం ప్రత్యనవయవత్వాత్। కరోతేస్తు భవిష్యతి; వ్యవహితస్యాప్యుపసృష్టత్వాత్। సమస్కృతేత్యాదౌ త్వటః పూర్వ ప్రాపర్తః కాత్పూర్వం చేష్యతే। సంచస్కారేత్యాదౌ చ స్థానే ద్విర్వచనే కాత్పూర్వం చేష్యతే। సంచస్కారేత్యాదౌ చ స్థానే ద్విర్వచనే కాత్పూర్వం ప్రాప్తః కాత్పూర్వం కరిష్యతే। ద్విఃప్రయోగే తు ద్వయోరపి కరోత్యోః ప్రాప్తః పూర్వస్మాదేవ కరిష్యతే, న హి తస్య కృతః కాత్పూర్వః కృతః స్యాదితి సిద్ధమిష్టమ్।

భాష్యకారస్తు మేనే--ఉభయం న కర్త్తవ్యమ్। పూర్వం ధాతురుపసర్గేణ యుజ్యతే, తతశ్చాను త్పన్న ఏవ ప్రత్యయే సంకృ ఇతి స్థితే సుటి కృతే లకారః, తతస్తన్నిబన్ధనావడభ్యాసౌ ససుట్కస్యైవ భవిష్యతః। నను చ లబ్ధస్వరూపా క్రియా వి సేషణమాకాఙ్క్షతి, తల్లాభశ్చ సాధనాన్తర ఇతి పూర్వం ధాతుః సాధనేన యుజ్యతే, లబ్ధ్వస్వరుపేతి, కోఽరథ ? కిం ప్రతిపన్నస్వరూపా, ఉత నిష్పన్నస్వరూపా?

నిష్పత్తిస్తావద్విశేషణసమ్బన్ధేనోపయుజ్యతే, ప్రతిపత్తిస్తు విశేషణసమ్బన్ధాత్ప్రాగపి క్రియాయాః సమ్భవతి। విశిష్టా చ క్రియా సాధనేన యుజ్యతే, తథా హి--తిష్ఠతీతి గతినివృత్తేః సాధనసమ్బన్ధః ప్రతీయతే, ప్రతిష్ఠత ఇతి గతేః, గచ్ఛతీతి గమనస్య, ఆగచ్ఛతీత్యాగమనస్య, కరోతీతి వ్యాపారమాత్రస్య, సంస్కరోతీతి భూషణస్య। విశిష్టా చ క్రియోపసర్గసమ్బన్ధే సత్యేవ ప్రతీయత ఇతి ద్యోతకత్వేన వాచకత్వేన వా పూర్వముపసర్గసమ్బన్ధోఽపేక్షణీయః। అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్; అన్యథా భవతేరకర్మకత్వాద్భావే లకార ఉత్పన్నే పశ్చాదనుశబ్దేన సమ్బన్ధే అనుభూయతే కమ్బలో దేవదత్తేనేతి కథం కర్మణి లకారఃస్యాత్? అతః `పూర్వం ధాతురూపసర్గేణ యుజ్యతే' ఇత్యేతదేవ సమ్ప్రతిపన్నమ్। ఏవం చ పూర్వోక్తన్యాసేన సిద్ధమిష్టమితి నార్థః కాత్స్న్యగ్రహణేన, నాపి `అడభ్యాసవ్యవాయేఽపి' ఇత్యనేన। యది పూర్వం ధాతురుపసర్గేణ యుజ్యతే; అధ్యేతా, ప్రత్యేతా, ప్రత్యాయక ఇత్యాదౌ పూర్వం ధాతూపసర్గయోరేకాదేశే తస్య ధాతుం ప్రత్యాదివత్త్వాత్తత ఏవ ప్రత్యయోత్పత్తావనిష్టం ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః, `నేన్ద్రస్య పరస్య' ఇత్యత్ర జ్ఞాపితమేతత్--పూర్వోత్తరపదయోస్తావత్కార్యం భవతి, పశ్చాత్ స్వరసన్ధిరతి। ప్రత్యయ ఇతి వా నిర్దేశోఽస్యార్థస్య జ్ఞాపకః।

వృత్తికారస్తు--ఉభయం వక్తవ్యమితి మన్యమానః కాత్స్న్యగ్రహణస్య తావత్ప్రయోజనమాహ--కాత్స్న్యగ్రహణమిత్యాది। కిం పునరభక్తత్వే ప్రయోజనమ్ ? అత ఆహ--తథా హీతి। సంస్కృషీష్టేతి। ఆశిషి లిఙ్, ఆత్మనేపదమ్, `ఉశ్చ' ఇతి కిత్త్వమ్, సుట్,తయోః కాత్స్న్యః సుట్, తస్య కరోతిభక్తత్వాత్ కరోతిగ్రహణేన గ్రహణాత్ కృఞః సంయోగాదితా జ్ఞాయేతేతి `ఋతశ్చ సంయోగాదేః' ఇతీట్ ప్రసజ్యేత। సంస్క్రియత ఇతి। కర్మణి లట్ `రిఙ్ శయగ్లిఙ్క్షు'। అత్రాపి భక్తత్వే సుటః కృఞః సంయోగాదిత్వాత్ `గుణోఽర్తిసంయోగాద్యోః' ఇతి గుణః స్యాత్, అతస్యా మా భూతామితి అభక్తః సుడేషితవ్య ఇతి భావః। నిఘాతోఽపి తర్హి న ప్రాప్నోతి? సమః పదస్య సుటా వ్యవహితత్వాత్, సుటశ్చాపదత్వాత్।

గుణః కథమితి। సుటోఽభక్తత్వేనాఙ్గస్య సంయోగాదిత్వాభావాత్ప్రశనః। `తన్మధ్యపతితస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే'ఇతి స్థానేద్విర్వచనపక్షే ద్విఃప్రయోగే చ సముదాయస్యైవాఙ్గసంజ్ఞేత్యుక్త్, తతశ్చ తదఙ్గమధ్యపతితః తదఙ్గగ్రహణేన గృహ్యతే।

నన్వేవమపి అసంయోగాదిత్వం తదవస్థమ్ ? అత ఆహ--సంయోగోపధగ్రహణం చేతి। అన్త్యాదచః పూర్వస్య వర్ణస్యోపధాసంజ్ఞావిధానాత్ `తన్మధ్యపతితస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే' ఇత్యేతదుక్తం భవతి, యది న సమ్భక్తః సుట్ టిత్కరణం కిమర్థమ్ ? ఇత్యత ఆహ---

టిత్కరణమమితి। `సుటస్తుస్వఙ్గామ్' ఇత్యుచ్యమానే సురేత్యాదౌ యః సుశబ్దౌ యశ్చోపసర్గస్తస్యాపి గ్రహణం స్యాత్, తతశ్చ సురాం పరిచష్టే పరిసురయతీత్యాదావపి ప్రాప్నోతి ॥

అడ్భ్యాసవ్యవాయేఽపి ॥ 6.1.136 ॥

వ్యవాయః=వ్యవధానమ్, అపిశబ్దాదవ్యవధానేఽపి, అసతి తు తస్మిన్ వ్యవాయ ఏవ స్యాత్। సంచస్కరిథేతి। `ఋుతో భారద్వాజస్య' ఇత్యేతదప్యసుట ఏవేష్యత ఇతి వచనాదిడాగమః। పూర్వం ధాతురిత్యాది। యద్యపి `పూర్వం ధాతుః సాధనేన యుజ్యతే' ఇత్యత్రాపి దర్శనే సుతరామేతదనారమ్భణీయమ్, తథాపి స్వదర్శనత్వాదుపపన్నత్వాచ్చేదమేవ దర్శనముపన్యస్తమ్। అపర ఆహ--`కిమర్థం పునరిదముచ్యతే' ఇత్యస్యానన్తరం యావతేతి పఠితవ్యమ్, తతశ్చ పశ్చాదడభ్యాసావిత్యేవమన్తశ్చోద్యగ్రన్థః' ఇతి। పరిహరతి--అభక్తుశ్చేతి। చస్త్వర్థే। తత్రేతి। అభక్తే। ఏతస్మిస్తు సతీత్యాది। నను చాస్మాదేవ వచనాత్కృతయోరభ్యాసయోస్తద్వ్యవాయేఽపి సుట్ కాత్పూర్వః క్రియతామ్, యస్తు సంకృ ఇత్యస్యామవస్థాయాం సుట్ ప్రాప్నోతి స కేన వార్యేత? ఉచ్యతే; నాప్రాప్తే తస్మిన్నస్యారమ్భాత్తస్యానేన బాధః। అపరే తు-ఏతచ్చోద్యభయాద్భాష్యకారమతమేవ జ్యాయో మన్యన్తే। యకత్పునరుక్తమాద్గుణప్రసంగ ఇతి? నైష దోషః; `ఋుతశ్చ సంయోగాదేః' ఇత్యత్ర తావదుపదేశ ఇతి వర్త్తతే, క్వ ప్రకృతమ్? `ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్' ఇతి, తతః కిమ్? `అపదేశే సంయోగాదేః' ఇతి సుటి కృతే న భవిష్యతి। `గుణోఽర్తిసంయోగాద్యోః' ఇత్యత్రాపి నిత్యమిత్యనువర్త్తతే, క్వ ప్రకృతమ్ ? `నిత్యం ఛన్దసి'ఇతి, తతః కిమ్ ? నిత్యం యః సంయోగాదిస్తస్య గుణః ? సుటి కృతే న భవిష్యతి ॥

సమ్పర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణే ॥ 6.1.137 ॥

సమ్పూర్వస్య క్వచిదభూషణేఽపీష్యత ఇతి। ఏతచ్చ `సంస్కృతంక భక్షాః' ఇతి నిర్దేసాల్లభ్యతే ॥

సమవాయే చ ।। 6.1.138 ।।

ఉదాహరణేషు భావే నిష్ఠా। ఏవం సముదితమిత్యత్రాపి ।।

ఉపాత్ ప్రతియత్నవైకృతవాక్యాధ్యాహారేషు ।। 6.1.139 ।।

సత ఇత్యాది। లబ్ధసత్తాకస్యార్థస్య పూర్వం యే గుణా ఆధీయన్తే। యేన తద్గుణాన్తరాధాన తత్పునః కిమర్థమ్ ? ఇత్యాహ--ఆధిక్యాయేతి। ఆధిక్యమ్=వృద్ధిః। వృద్ధస్య వా తాదవస్థయాయేతి। తస్య వృద్ధియుక్తావస్థాయాః ప్రచ్యుతిపరిహారాయేత్యర్థః। సమీహా=చేష్టా। అగమ్యమానార్థస్యేతి। అర్థప్రకరణాదినా। వాక్యస్యేతి। వాక్యైకదేశస్యేత్యర్థః। ఏధో దకస్యేతి। జాతిద్వన్ద్వః, `కృఞః ప్రతియత్నే' ఇతి షష్ఠీ, `ప్రతియత్నప్రకథనోపయోగేషు కృఞః' ఇత్యాత్మనేపదమ్। ఉపస్కృతం భుఙ్క్తే ఇతి। క్రియావిశేషణమ్, వికృతం భుఙ్క్తే ఇత్యర్థః। ఉపస్కృతం జల్పతీతి। సాధ్యాహారం యథా తథా జల్పతీత్యర్థః।

అథైవం కస్మాన్న కృతమ్--`సమ్పర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణసమవాయయోః, ఉపాత్ప్రతియత్నవైకృతవాక్యాధ్యాహారేషు చ' ఇతి ? సూత్రకారం పృచ్ఛ ।।

కిరతౌ లవనే ।। 6.1.140 ।।

కిరతౌ లవనవిషయ ఇతి। అర్థద్వారకం కిరతేర్లవనవిషయత్వమ్, లవనవిషయే విక్షేపే యః కిరతిర్వర్త్తతే తత్రేత్యర్థః। తదాహ--విక్షిప్య లునన్తీత్యర్థ ఇతి। సాక్షాత్తు విషయే కిరతేర్లవనమేవార్థః స్యాత్।

ణములత్ర వక్తవ్య ఇతి। ఆభీక్ష్ణ్యాదేర్ణములర్థస్యాభావాత్ ।।

హిసాయాం ప్రతేశ్చ ।। హిసాయాం విషయ ఇతి। న త్వభిధేయాయామ్। విక్షేప ఏవ త్వభిధేయః, తదేవ దర్శయతి--తథేతి। ఉదాహరణే నపుంసకే భావే క్తః, హంశబ్దః కోపే। పరినివిభ్య ఏవ సుటః షత్వమ్, న ప్రతేః ।।

అపాచ్చతుష్పాచ్ఛకునిష్వాలేఖనే ।। 6.1.142 ।।

తస్మిన్విషయ ఇతి। న త్వభిధేయే। విక్షేప ఏవ త్వభిధేయః, తదారహ---ఆలిఖ్య విక్షిపతీత్యర్థ ఇతి।

హర్షజీవికేత్యాది। హర్షః=ప్రమోదః, జీవికా=ప్రాణపరిత్రాణోపాయః, కులాయః=ఆశ్రయః।

కిం పునరుదాహరణ ఏవాత్మనేపదం భవతి, న ప్రత్యుదాహరణే? అత ఆహహర్షజీవికేత్యాది ।।

కుస్తుమ్బురూణి జాతిః ।। 6.1.143 ।।

సూత్రే నపుంసకలిఙ్గేన బహువచనేన చ నిర్ద్దేశాత్ ఫలజాతావేవ సుటా భవితవ్యమ్, న త్వోషధిజాతౌ ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ--సూత్రనిర్దేశ ఇతి। నపుంసకలిఙ్గగ్రహణం బహువచనస్యాప్యుపలక్షణమ్ ।।

అపరస్పరాః క్రియాసాతత్యే ।। 6.1.143 ।।

అపరస్పరా ఇతి। అపరే చ పరే చేతి ద్వన్ద్వః, నిపా తనాదల్పాచ్తరస్య పరనిపాతః। సార్థా గచ్ఛన్తీతి। సార్థభూతా గచ్ఛన్తీత్యర్థః। సతతమవిచ్చేదేనేతి। న కదాచిదస్మిన్ మహాపథే గమనం విచ్ఛిద్యత ఇత్యర్థః। అయం చార్థః సుటా ద్యోత్యతే। కిమిదమితి। `అస్మాదేవ నిపాతనాన్ మలోపః' ఇత్యుచ్యమానే సతతమితి న సిద్ధయతి, సూత్రే `ప్యఙన్తోచ్చారణాదితి ప్రశ్నః। కథమితి మలోపస్య లక్షణం న దృశ్యతే। అథ `సాతత్యే' ఇత్యేతదేవ నిపాతనం సామాన్యేన తతశబ్దే పరతః సమో మకారస్య లోపో భవతీత్యస్యార్థస్య జ్ఞాపకం కల్ప్యతే, సన్తతమితి న సిద్ధ్యేత్, బాధకత్వాన్నిపాతనానామితి మన్యమానస్య ప్రశ్నః।

సమస్తతే వికల్పేనేతి। అయమభిప్రాయః---సాతత్యశబ్దం పూర్వాచార్యలక్షణసిద్ధముచ్చారయతా పూర్వాచార్యలక్షణమాశ్రితమ్, అత స్తేన సమో మకారస్య లోపో విధీయత ఇతి ఏవఞ్చ కృత్యావశ్యంప్రభృతీనామపి కృత్యాదిషు మకారలోపః సిద్ధో భవతి, తదేవ పూర్వాచార్యలక్షణం పఠన్తి--లుమ్పేదిత్యాది। అన్త్యమితి శేషః। కృత్యప్రత్యయాన్తే పరతోఽవశ్యంశబ్దస్యాన్త్యం లుమ్పేత్, లోపమస్య కుర్యాదిత్యర్థః। `శే ముచాదీనామ్' ఇతి నుమ్। అవశ్యకార్యమిత్యుదాహరణమ్। తుమితి వృత్తభఙ్గభయాత్షష్ఠీ న కృతా। తుమ్ప్రత్యయాన్తస్యాన్త్యం లుమ్పేత్, కామమనసోః శబ్దయోః పరతః--కర్తు_కామోఽస్య కర్తు_కామః, కర్తుం మనోఽస్య కర్తు_మనాః, తుమప్యత్రోపసంఖ్యాయతే, అక్రియోపపదత్వాదిత్యాహుః। సంశబ్దస్యాన్త్యం లుమ్పేత్, వా=వికల్పేన, హితతతయోః శబ్దయోః పరతః--సహితమ్, సంహితమ్, సతతమ్, సంతతమ్। నగిసమాసః। మాంసశబ్దస్యాప్యన్త్యం లుమ్పేత్, క్వ? పచి, పచతిధాతౌ। కింవిశిష్టే ? యుడ్ఘఞోః, యుటి ఘఞి చ పరతో యః పచిస్తస్మిన్నిత్యర్థః, మాస్పచనమ్, మాస్పాకః, కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః। సంహితాయాం సమాసే చైష మలోప ఇత్యాహుః।

అథ సన్తతశబ్దాత్ ష్యఙ్ భవతి వా న వా సాన్తత్యమితి, తేత్యాహుః ।।

గోష్పదం సేవితాసేవితప్రమాణేషు ।। గావః పద్యన్తేఽస్మిన్నితి। `పుంసి సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యధికరణే ఘః, కర్త్రరి షష్ఠ్యా సమాసః। అగోష్పదాన్యరణ్యానీతి। నను చ సూత్రే గోష్పదశబ్ద ఉపాత్తః, తత్ కిమిదమ్? ఇత్యత ఆహ--అసేవిత ఇత్యాది। క్రియతే చేదమసేవితగ్రహణమ్, న చ తత్ర గోష్పదశబ్దః సమ్భవతి, తస్మాదసేవితే గోష్పదశబ్దార్థనిపాతనం విజ్ఞాయతే। నార్థ ఏతేనేతి। అసేవితగ్రహణేన। కథం తేన వినా సిద్ధిః ? తత్రాహ--గోష్పదప్రతిషేధాదితి। సత్యమితి। గోష్పదప్రతిషేధాదితి యదుక్తమ్, తత్ సత్యం మన్యతే, న తు నార్థ ఏతేనేతి। తద్ యది సత్యమ్, కిమర్థం తర్హ్యసేవితగ్రహణమ్ ? ఇత్యాహ--యత్ర త్వితి। నఞ్సమాసో హి తత్పురుషః స్వభావాదుత్తరపదార్థసదృశమర్థమాచష్టే-అబ్రాహ్మణవత్, తతశ్చ న గోష్పదమగోష్పదమితి నఞ్సమాసే కృతే యత్ర సేవితస్య సేవనస్య ప్రసఙ్గోఽస్తి, తత్రైవాగోష్పదమితి స్యాత్, స ఏవ గోష్పద స్య దేశస్య సదృశః; యత్ర త్వత్యన్తాసమ్భవ ఏవ సేవితస్య తత్ర న స్యాత్। అసేవిత గ్రహణసామర్థ్యాత్తు బహువ్రీహిరాశ్రీయతే, స చాత్యన్తాభావేఽపి భవతి। తేన యేషు గవామత్యన్తాసమ్భవః, తాన్యరణ్యాన్యాసేవితశబ్దేనోచ్యన్తే। తతశ్చ తత్రాప్యగోష్పదమితి భవతి। అత్యన్తాసమ్భవం స్పష్టయతి--యాని హి మహాన్త్యరణ్యానీతి। తత్ర కేచిదాహుః--యత్ర గవామత్యన్తాసమ్భవః, తత్రైవాగోష్పదశబ్దః ప్రయోక్తవ్యః, న త్వసమ్భవ ఇతి। అన్యే త్వవిశేషేణేచ్ఛన్తి। న చైవమసేవితగ్రహణస్య వైయర్థ్యమ్, అసతి హ్యస్మిన్నత్యన్తాసమ్భవే న స్యాత్। గోష్పదపూరమితి। `వర్షప్రమాణ ఊలోపశ్చాస్యాన్యతరస్యామ్' ఇతి ణముల్। నను చ గోష్పదమితి షష్ఠీసమాసోఽయమ్, తస్య గోః సమ్బన్ధి పదమర్థః, న తు ప్రమాణమ్? తత్రాహ--నాత్ర గోష్పదం స్వార్థప్రతిపాదనార్థముపాదీయత ఇతి। తథా చ గోష్పదపూరం వృష్టే దేవ ఇతి। అసత్యపి గోష్పదపూరణే ప్రయుజ్యతే, యథా--చేలక్నోపం వృష్టో దేవ ఇత్యసత్యపి చేలక్రోపే ।।

ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్ ।। 6.1.146 ।।

ఆత్మయాపనాయేతి। ప్రాణధారణమ్=ఆత్మయాపనమ్, తదర్థ యత్స్థానమ్, సా ప్రతిష్ఠా। ఆస్పదమితి। ఆఙ్పూర్వాత్పదేః పూర్వవదధికరణే ఘః, లోకాశ్రయత్వాదస్మాదేవ నిపాతనాద్వా నపుంసకలిఙ్గతా, ఆపదమిత్యవ్యయీభావసమాసః ।।

ఆశ్చర్యమనిత్యే ।। 6.1.147 ।।

యద్యాశ్చర్యమనిత్యే నిపాత్యతే, ఘటాదావతిప్రసఙ్గః ? ఇత్యత ఆహ--అనిత్యతయేత్యాది। లోకే యదనుచితమదృష్టపూర్వముపలభ్యతే, తదనిత్యాతయా వ్యాప్తం కాదాచిత్కత్వమ్, అతోऽనిత్యతా విషయభూతా భవతి। తథా విషయభూతయా అద్భూతత్వం విస్మయహేతుత్వముపలక్ష్యతే। ఉదాహరణే `అనవక్లృప్త్యమర్షయోరకింవృత్తేऽపి' ఇత్యనవక్లృప్తావసమ్భావనాయాం లిఙ్। రుగ్ణస్య మన్దకర్ణస్య చావిశిష్టే కాలాదౌ భోజనమధ్యయనం చాదృష్టపూర్వం దృశ్యమానమద్భూతం భవతీతి। ఆశ్చర్యమితి। `చరేరాఙి చాగురౌ' ఇతి యన్। ఆచర్యమనుష్ఠేయమిత్యర్థః ।।

వర్చస్కేऽవస్కరః ।। 6.1.148 ।।

కుత్సితం వర్చో వర్చస్కమ్, `కుత్సితే' ఇతి కన్, `సోऽపదాదౌ' ఇతి సత్వమ్। కనా నిర్దేశో దీప్తౌ మా భూదితి, దీప్తావపి హి వర్చఃశబ్దో వర్త్తతే। అన్నమలమితి। భాణ్డేషు యల్లగ్నం కాష్ఠాదినాऽపకృష్య కాకాదిభ్యో వికీర్యతే తదన్నమలమ్। అవకీర్యత ఇతి। భూమావవక్షిప్యత ఇత్యర్థః। తత్సమ్బన్ధాద్ దేశోపీతి। యత్ర భాణ్డాని పరిమృజ్యన్తే దేశే స దేశః। తథా చ యాజ్ఞవల్కయః--- `సమ్మార్జితావస్కరయా వ్యయే చాముక్తహస్తయా' ఇతి। అపర ఆహ-- పురీషం వర్చస్కం తద్దేశశ్చేతి। అవకర ఇతి। బ్రహ్మచారిణః స్త్రియాం రేతః సేక=అవకరః, యతోऽవకీర్ణో భవతి ।।

అపస్కరో రథాఙ్గమ్ ।। 6.1.149 ।।

అత్ర సూత్రే తృతీయ ఉపసర్గః, పూర్వత్ర షష్ఠః ॥

విష్కిరః శకునిర్వికిరో వా ॥ 6.1.150 ॥

విష్కిరో వేత్యాది। శకునావభిధేయే విష్కిర ఇతి వా సుణ్నిపాత్యత ఇత్యేతావత్యేవ సుడ్వికల్పః సిద్ధ ఇత్యర్థః। వికిరగ్రహణమిత్యాది। అసతి తస్మిన్ కప్రత్యయాన్తస్య వికిరశబ్దస్య శకునౌ వికల్పార్థమేవేదం వచనం స్యాదితి వికిరశబ్దస్యాన్యత్ర ప్రయోగో న నివర్తితః స్యాదితి। పునర్వికిరగ్రహణే తు సతి భవతి। యథా తు భాష్యం తథా `విష్కిరః శకునౌ వా' ఇత్యేతావత్ సూత్రమ్ ॥

హ్రస్వాచ్చన్ద్రోత్తరపదే మన్త్రే ॥ 6.1.151 ॥

సుడాగమో భవతీతి। పూర్వం కాత్పూర్వగ్రహణాదభక్తః సుడిత్యుక్తమ్, ఇహ తు కాత్పూర్వత్వం న సమ్భవతి, ఆగమలిఙ్గం చ టిత్త్వమస్తీత్యాగమ ఏవ సుడుక్త ఇతి భావః। స చ భవన్ `ఉభయనిర్దేశే పఞ్చమీనిర్దేశో బలీయాన్' ఇతి చన్ద్రశబ్దస్యైవ భవతి, సూర్యాచన్ద్రమసావితి। ద్వన్ద్వః, `దేవతాద్వన్ద్వే చ' ఇత్యానఙ్।

ఉత్తరపదమిత్యాది। స్వనికాయప్రసిద్ధిరేవేషా ॥

ప్రతిష్కశశ్చ కశేః ॥ 6.1.152 ॥

అత్ర యద్యపీత్యాది। కశేరితి। యద్ధాతోరుపాదానం తస్య నాన్యత్రప్రయోజనమితి భావః।।

ప్రస్కణ్వహరిశ్చన్ద్రావృషీ ।। 6.1.153 ।।

హరిశ్చన్ద్రో రాజర్షిః। ప్రకణ్వో దేశ ఇతి। కణ్వమ్=పాపమ్, తత్రప్రగతం యస్మాత్స ఏవముచ్యతే। ఇహిః చన్ద్రో యస్య ముగ్ధస్య స హరిచన్ద్రః।

మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయోః ।। 6.1.154 ।।

పరివ్రాజకే త్వినిరపీతి। మత్వర్థాభావాదినిరప్రాప్తః, అతః సోఽపి నిపాత్యతే, న హి పరివ్రాజకో మకరేణ తద్వాన్, మస్కరేణ తు వేణునా తద్వాన్ భవతి; దణ్డధారణాత్, తతః కిమ్ ? మస్కరశబ్దాదినినా సిద్ధమ్। ఏవమపి సంయోగే మత్వర్థీయవిధానాన్మస్కరసంయుక్త ఏవ మస్కరీత్యుచ్యేత, మా భూదేవం పరివ్రాజకమాత్రవచనో యథా స్యాదితీనిర్నిపాత్యతే, వృత్పత్తేరదర్శనాద్వా నాత్ర స్పష్టం నిపాత్యమ్, తద్దర్శయతి--కేచిదితి। మాకరణశీల ఇతి। ప్రతి షేధశీలస ఇత్యర్థః। కర్మాపవాదిత్వాదితి। కర్మశబ్దేనేహ కామ్యమర్మాణి వివక్షితాని, న నిత్యనైమిత్తికాని, తాని హి ముముక్షోరపి కర్త్తవ్యాని। యథాఽఽహుః--

మోక్షార్థీ న ప్రవర్త్తేత తతః కామ్యనిషిద్ధయోః।

నిత్యనైమిత్తికే కుర్యాత్ ప్రత్యవాయనివృత్తయే ।। ఇతి ।

తాని కర్మాణ్యపవదితుం ప్రతిషేద్ధుం శీలమస్య స కర్మాపవాదీ। పరమహంసాస్తు కర్మమాత్రమపవదన్తి। మా కురుతేతి। న కర్త్తవ్యానీత్యర్థః। కర్మణి లుఙ్ ।।

కాస్తీరాజస్తున్దే నగరే ।। 6.1.155 ।।

కేచిన్నగరే ఇతి ప్రథమాద్వివచనాన్తభాహుః। వృత్తౌ తు సప్తమ్యన్తం వ్యాఖ్యాత్మ్। కాతీరమితి। \` ఈషదర్థే చ' ఇతి కాభావః ।।

కారస్కరో వృక్ష ।। 6.1.156 ।।

పారస్కరప్రభృతిష్వేవేతి। నేదం సూత్రమధీయత ఇత్యర్థః ।।

పారస్కరప్రభృతీని చ సంజ్ఞాయామ్ ।। 6.1.157 ।।

రూఢిశబ్దా ఏతే యథాకథఇఞ్చిద్వ్యుత్పాద్యాః। పాహఙ్కరోతీతి పారస్కరః, \` కృఞో హేతు' ఇత్యాదినా టః। రథం యాతీతి రథస్పా। \` ఆతోऽనుపసర్గే కః'। షత్వాగపృత్ర నిపాత్యతే। అన్యే తు సకారమేవ పఠన్తి। కిం కరోతీతి కరోతేర్డుః, కిమోऽన్త్యలోపః, సుట్, కిష్కుః। కిమపి ధత్తే కిష్కిన్ధా । పూర్వవత్కః, కిమో ద్విర్వచనం పూర్వస్య మలోపః, సుట, ఉభయత్రాప్యత్ర షత్వమపి నిపాత్యతే। తత్కరోతీతి తస్కరః। అత్ర హి తచ్ఛబ్దేన చోరకర్మ ప్రసిద్ధం నిర్ద్యం పరామృశ్యతే।

ప్రాత్తుమ్పతావితి। `తుప తుమ్ప హింసార్థౌ' ఇత్యేతస్మిన్ధాతౌ పరతః ప్రశబ్దాత్పరః సుడ్ భవతి ధాత్వర్థస్య చేద్ గౌః కర్తా భవతి, ప్రస్తుమ్పతీతి యత్నే తిబన్తే సుట్। స్వశబ్దేన ధాతుగ్రహణాత్తదాదావపి భవతి ప్రస్తుమ్పతో గావౌ, ప్రస్తుమ్పన్తి గావ ఇతి।

చిత్తిచిత్తయోరితి। `చితీ సంజ్ఞానే', క్తిన్, `నపుంసకే భావే క్తః'।

ప్రాయో నామ తపః ప్రోక్తం చిత్తం నిశ్చయ ఉచ్యతే।

తపో నిశ్చయసంయోగాత్ప్రాయశ్చిత్తమితి స్మృతమ్ ।।

అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్ ।। 6.1.158 ।।

ఏకవర్జమితి। ఏకం వర్జయిత్వేత్యర్థః। `ద్వితీయాయాం చ' ఇతి ణముల్। తత్ర హి పరీప్సాయామితి ప్రాయికమ్। అత్ర యది పదమితి జాతావేకవచనం స్యాత్తదైకవర్జనమిత్యేకశబ్దేనాపి ప్రత్యాసత్త్యా పదమేవోచ్యేత, తతశ్చాయమర్థో భవతి--వాక్యే పదాన్యనుదాత్తాని భవన్తి ఏకం పదం వర్జయిత్వేతి। అనుదాత్తశబ్దశ్చేదానీం లౌకికః, లోకే హ్యచామనుదాత్తాదిగుణాయోగే హలపి తదనురక్తత్వాత్తద్ధర్మా గృహ్యత ఇతి అజ్ఝల్సముదాయరూపం పదమేవానుదాత్తమితి సామానాధికరణ్యేన వ్యపదిశతి। అత్ర పక్షే కిమేకం వర్జనీయమితి నియమకారణాభావాత్ సర్వేషామేవ పదానాం పర్యాయేణ వర్జనాత్స్వరనియమో న స్యాత్। తస్మాత్పదమితి వ్యక్తినిర్ద్దేశః, వివక్షితం చైకత్వమ్। అనుదాత్తశబ్దశ్చ `నీచైరనుదాత్తః' ఇత్యజ్విశేషే పారిభాషిక ఇతి తస్యైవగ్రహణం యుక్తమ్। ఏకశబ్దేనాపి సన్నిధానాదజేవోచ్యతే। కథం తర్హ్యజ్ఝల్సముదాయరూపస్య పదస్యాజ్మాత్రవాచినానుదాత్తశబ్దేన సామానాధికరణ్యమ్ ? అవయవావయవినోరభేదోపచారాత్ అర్సఆద్యచ్ప్రత్యయాన్తత్వాద్వాఽనుదాత్తాచ్కం పదమేవానుదాత్తమ్। యద్యేవమ్, అనుదాత్తశబ్దేనాపి పదమేవ ప్రాధాన్యేనోచ్యతే అజ్గుణాభావేనేతి పునరప్యేకశబ్దస్య సంఖ్యేయాపేక్షాయాం ప్రధానభూతపదమేవ సంఖ్యేయం ప్రాప్నోతి ? ఉచ్యతే; పదమిత్యేకత్వం వివక్షితమిత్యుక్తమ్, తత్రైకం పదమనుదాత్తాచ్కం

భవత్యేకం పదం వర్జయిత్వేతి నాయమర్థః సమ్భవతీతి సామర్థ్యాద్ గుణభూతోఽప్యజేవైకశబ్దేనోచ్యతే ।

యద్వా, పదశబ్దోఽపి లక్షణయా తత్స్థేష్వక్షు వర్త్తతే, తత్రాచాం పదస్థత్వావ్యభిచారాదేకత్వవివక్షార్థమేవ పదగ్రహణమ్ । సర్వథా త్వయమర్థో వివక్షితః--- ఏకస్మిన్పదే వర్త్తమానా అచోఽనుదాత్తా భవన్తి ఏకమచం వర్జయిత్వేతి । ఏవం స్థితే యదీదం స్వతన్త్రం లక్షణం స్యాత్తదా నియమో వా స్యాద్--ఏకమచం వర్జయిత్వా, పరిశిష్టమనుదాత్తమేవ భవతీతి విధిర్వా ।

తత్రాద్యే పక్షే యేషామచాం లక్షణఆన్తరేణోదాత్తః స్వరితో వా విధీయతే, తత్రానియమప్రసఙ్గాభావాత్తద్వ్యతిరిక్తవిషయమేవేదం భవతి । అస్తి హి తత్రానియమప్రసఙ్గః; అస్వరస్యాచ ఉచ్చారణాసమ్భవాత్ । ఏకవర్జమితి । యస్య యస్యోదాత్తస్వరితవిధానం స స వర్జ్య ఇత్యర్థో భవతి । తతశ్చత్వార ఇత్యాదావాగమాదీనాం పృథక్ స్వరప్రసఙ్గః, ఆమలకీజ ఇత్యత్ర జీషః ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వమ్, `గతికారకోపపదాత్కృత్' ఇతి జశబ్దస్యోదాత్తత్వమ్, `దీర్ఘకాశతుషభ్రాష్టవటం జే'ఇతి పూర్వపదాద్యుదాత్తత్వమ్, `అన్త్యాత్పూర్వం బహ్వచః' ఇతి లకారాకారస్యోదాత్తత్వమితి యుగపదుదాత్తచతుష్టయప్రసఙ్గః । నను చ నాప్రాప్తే కృత్స్వర ఆరభ్యమాణేన `దీర్ఘకాశ' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వేనాపోదితత్వాదేవ కృత్స్వరో న భవిష్యతి, తథాఽఽద్యుదాత్తత్వం కుటీజ ఇత్యాదౌ సావకాశమ్, ఉపసరజ ఇత్యాదౌ సావకాశేన `అన్త్యాత్పూర్వం బహ్వచః' ఇత్యనేన పరత్వాద్బాధిష్యత ఇతి కథముదాతుష్టయప్రసఙ్గః ? ఉచ్యతే; విరోధే సమానఫలత్వే బాధ్యబాధకభావః, విప్రతిషేధోఽపి విరోధ ఏవ, తచ్చోభయం స్వరేషు నాస్తీతి కృత్కృత్యప్రత్యయసంజ్ఞానామివ సమావేశప్రసఙ్గః । సత్యపబి విప్రతిషేధే జీష ఉదాత్తత్వే కృతే పశ్చాత్ `అన్త్యాత్పూర్వం బహ్వచః' ఇత్యేతస్మిన్ప్రవృత్తేఽపి పూర్వకృతస్య జీష ఉదాత్తస్యానివృత్తేరనిష్టమేవ । యది చ యస్య యస్యోదాత్తస్వరితవిధానమ్, తం తం వర్జయిత్వా పరిశిష్టమనుదాత్తమేవేత్యర్థః స్యాత్, తదా పదమేకవర్జమితి ద్వయమపి వ్యర్థం స్యాత్ । సామాన్యేనాచోఽనుదాత్తా ఇత్యేవాస్తు, ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వాదివిషయే తైర్బాధితత్వాదేవానుదాత్తత్వం న భవిష్యతి । తస్మాత్పదమేకవర్జమితి వచనాన్నాయం స్వతన్త్రో నియమః ।

అథ విధిః ? తదా యేషామచాం లక్షణాన్తరేణోదాత్తః స్వరితో వా న విధీయతే, తష్వప్యనుదాత్తస్య పక్షే ప్రాప్తత్వాద్విధిరనుపపన్న ఇతి లక్షణాన్తరేణ యేషాముదాత్తః స్వరితో వా విహితః, త ఏకస్మిన్పదే వర్తమానా అనుదాత్తా భవన్త్యేకమచం వర్జయిత్వేత్యర్థః స్యాత్ । క ఏక వర్జ్య ఇతి న జ్ఞాయేత! అథాపి పరనిత్యాదిభిర్వ్యవస్థా ? ఏవమపి సతిశిష్టేనాపి

వ్యవస్థా న స్యాత్। కథమౌపగవత్వమిత్యత్ర ద్వే ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వే ? తత్రైకస్యానుదాత్తత్వం విదీయమానం కస్య భవతు ? ఉదాత్తస్వరితవ్యతిరిక్తానాం చాచామనియమప్రసఙ్గ ఏవావతిష్ఠేత। తదేవం స్వతన్త్రేఽస్మిన్ విధౌ నియమే వా నేష్టం సిద్ధ్యతి।

అథాధికారః స్యాత్తదా `కకర్షాత్వతో ఘఞోఽన్తః' ఇత్యత్రాస్యోపస్థానే సత్యయమర్థో భవతి--కర్షశబ్దస్యాకారవతోఽన్త ఉదాత్తో భవతి, తమేకం వర్జయిత్వా తస్మిన్పదే వర్త్తమానాః పరిశిష్టా అచోఽనుదాత్తా భవన్తీతి। ఏవమన్యత్రాపి--యత్ర యత్రోపస్థానం తత్ర తత్ర విధీయమానస్య స్వరస్యోపలక్షణార్థమ్। తేన `తవై చాన్తశ్చ యుగపత్', `ఉభే వనస్పత్యాదిషు యుగపత్' ఇత్యాదౌ ద్వయోరపి వర్జనం భవతి। ఇన్ద్రాబృహస్పతీ ఇత్యత్ర బృహస్పతిశబ్దో వనస్పత్యాదిత్వాద్ ద్వయుదాత్తే ఇన్ద్రశబ్దేన ద్వన్ద్వే `దేవతాద్వన్ద్వే చ' ఇతి ద్వయోరపి ప్రకృతిస్వరత్వమితి త్రయణాం వర్జనం భవతీత్యేవం షాష్ఠికే స్వరే న కశ్చిద్దోషః।

`ఆద్యుదాత్తశ్చ', `సమానోదరే శయిత ఓ చోదాత్తః' `అస్థిదధిసక్థ్యక్షణామనఙుదాత్తః' ఇత్యాదిషు ప్రదేశాన్తరవర్త్తిషు స్వవిధిష్వస్యానుపస్థానాత్తేషు పరిశిష్టస్యానుదాత్తత్వం న స్యాత్, ఏకవర్జమితి చ వ్యర్థం స్యాత్। కథమనుదాత్తం పదమిత్యేవాధికారోఽస్తు, న చేవం తత్తత్సూత్రవిహితస్యాపి స్వరస్యానుదాత్తప్రసఙ్గః, తద్విధానసామర్థ్యాత్। తదేవం పక్షాన్తరసమ్భవాత్పరిభాషేయమితి నిశ్చిత్యాహ--పరిభాషేయమితి। లిఙ్గవతీ చేయమ్, స్వరవిధిశ్చ లిఙ్గమిత్యాహ--స్వరవిధివిషయేతి।

యత్రాన్య ఇతి। అనుదాత్తాపేక్షమన్యత్వమ్। ఉదాత్తః స్వరితో వేతి। అనుదాత్తస్యానుదాత్తవర్జనం వ్యర్థమితి తద్విరోధాద్ ఉదాత్తః స్వరితో వా పరిసంఖ్యేయః, తద్విధావేవాస్యోపస్థానమితి భావః। ఉపరియతమిత్యనేన స్వరవిధిభిరస్యైకవాక్యతా దర్శితా। కః పునరితి। వర్జ్యవిశేషస్య సూత్రేఽనిర్దేశాత్ప్రశనః। యస్య స్వరో విధీయత ఇతి। యత్రేదముపతిష్ఠతే తత్ర యః స్వరో విధీయతే స ఉచ్యతే। అసావితి। యది హ్యసావపి న వర్జ్యేత తస్య తత్స్వరవిదానమనర్థకం స్యాత్। ధాతుస్వరం శనాస్వరో బాధత ఇతి। సతిశిష్టేన వ్యవస్థాయా వక్ష్యమాణత్వాత్। శ్నాస్వరం తస్స్వరం ఇతి। బాధత ఇత్యనుషఙ్గః। అత్రాపి హేతుర్వక్ష్యతే, వికరణస్వరస్తు సతిశిష్టోఽపి' ఇత్యత్ర తస్స్వరమామ్స్వర ఇతి। పూర్వవదనుషఙ్గ। సతిశిష్టత్వం హేతుః।

ఆగమస్యేత్యాది। ఉపలక్షణమేతత్। అనేన హి తత్తల్లక్షణాభినిర్వృత్తానాం బహూనాముదాత్తస్వరితానాం సమావేశనివృత్తిః ప్రయోజనమస్యేత్యుచ్యతే। న చైతావదేవ ప్రయోజనమ్, యేషామపి కేనాపి స్వరిత ఉదాత్తో వా న విధీయతే, యథాऽనేకాక్షు ప్రత్యయేషు ధాతుషు వాऽऽధన్తవ్యతిరిక్తానామచాం తేషామప్యనుదాత్తనియమస్యైతదధీనత్వాత్।

చత్వార ఇతి। `చతేరురన్' ఇతి చతుర్శబ్ద ఆద్యుదాత్తః। అనడ్వాహ ఇతి। `అనసి వహేః క్విబబ్ ఉశ్చానసః' ఇతి క్విప్, యజాదిత్వాత్ సమ్ప్రసారణమ్, అనః--శబ్దోऽసన్ప్రత్యయాన్త ఆద్యుదాత్తః, `గతికారకోపపదాత్కృత్' ఇత్యుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ ధాతోరన్త ఉదాత్తః। అస్థనీతి। `అసిసఞ్జిభ్యాం క్థిన్' ఇత్యాద్యుదాత్తోऽస్థిశబ్దః, దధిశబ్దః `నబ్విషయస్యానిసన్తస్య' ఇత్యాద్యుదాత్తః। నబితి నపుంసకాఖ్యా। యస్యాసౌ స్వరో విధీయతే స వర్జ్యతే ఇత్యుక్తమ్। సర్వేషాం చాగమాదీనాం స్వరో విధీయత ఇత్యవిశేషణ వర్జనప్రసఙ్గ ఇత్యత ఆహ-- పరనిత్యాన్తరఙ్గాపవాదైరితి। స తస్మిన్యోగే సర్వేషామేవ తేషాం స్వకస్వరవర్జ్యమన్యమనుదాత్తం చికీర్షతా పరస్పరవిరోధ ఉపజాయతే, పరత్వాదిభిర్యుక్తైవ వ్యవస్థా। సతిశిష్టేన చేతి। వ్యవస్థేత్యపేక్షతే। ఏతదేవ వివృణోతి--యో హీతి। సామాన్యేనోక్తముదాహరణనిష్ఠం కరోతి--తథా హీతి। ఏతచ్చ సతిశిష్టస్య బాధకత్వం న్యాయతస్సిద్ధమ్। కథముదాత్తస్వరితవిదిభిరేకవాక్యతాపన్నయాऽనయా శేషనిఘాతః క్రియత ఇత్యుక్తమ్, తతః కిమ్? ఉత్సర్గస్యాపవాదస్య వా యా చరమా ప్రవృత్తిస్తస్యామిదముపతిష్ఠతే, ఏవఞ్చ తస్యైవ లక్షణస్య యచా చరమా ప్రవృత్తిస్తత్రాస్యా ఉపస్థానే పూర్వా ప్రవృత్తిర్బాధ్యతే, తద్యథౌపగవత్వమితి। అత్ర హి `ఆద్యదాత్తశ్చ' ఇత్యస్య ప్రతిప్రత్యయమావృత్తౌ త్వప్రత్యయే యదా ప్రవర్త్తతే తదాऽనయా నిఘాతః క్రియతే। యది సతిశిష్టస్వరో బాధకః, వికరణస్వరోऽపి లసార్వధాతుకస్వరస్య బాధకః ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ-- వికరణస్వరస్త్వితి। ఏవం మన్యతే--యదయం తాసేః పరస్య లసార్వధాతుకస్యానుదాత్తత్వం శాస్తి తజ్జ్ఞాపకముక్తస్యార్థస్య; అన్యథా యద్యపి లావస్థాయాం తాసివిధీయతే, తథాపి లకారమావాపేక్షత్వాదన్తరఙ్గేషు చ లాదేశేషు కృతేషు పశ్చాత్తాసిరితి తత్స్వరస్య సతిశిష్టత్వాచ్ఛేషనిఘాతేనైవ సిద్ధేరనర్థకం తత్వాదితి।

విభక్తిస్వరాదితి। సతిశిష్టత్వాద్విభక్తిస్వరే ప్రాప్తే వచనమ్। నఞ్స్వరేణేతి। `తత్పురుషే తుల్యార్థ' ఇతి ప్రకృతిభావవిహితేన।

విభక్తినిమిత్తస్వరాదితి। విభక్తిర్నిమిత్తం యస్య తస్య యః స్వరస్తస్మాదిత్యర్థః। వాక్యే హీత్యాది। దేవదత్తశబ్ద ఆర్శోక్రన్తతస్వరేణాద్యుదాత్తః, గాభిత్యాద్యుదాత్తః, గమేర్డోః ప్రత్యయస్వరః, `ఓతోऽమ్శసోః' ఇత్యాత్వమేకాదేశః, `ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః', `నిపాతా

ఆద్యుదాత్తాః' `ఉపసర్గాశ్చాభివర్జమ్' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వే వర్జితత్వాదభేః ఫిషిత్యనేనాన్తోదాత్తత్వమ్। ఫిషితి ప్రాతిపదికస్య పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా। ఆజ్ ఉపసర్గస్వరేణాద్యుదాత్తః। అజేర్లోట్, `తిఙ్ఙతిఙః' ఇతి నిఘాతః, ఖుక్లశబ్దః ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తః। టాపా విభక్త్యా చ `ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః'। తదేవం పదగ్రహణాద్వాక్యే పృథగేవ స్వరో భవతి।

నను చ యది వాక్యేఽపి శేషనిఘాతః స్యాత్, తతశ్చ సతిశిష్టస్వరత్వాదినాం వ్యవస్థాపకానాం తత్రాసమ్భవాత్క ఏకో వర్జనీయ ఇతి న జ్ఞాయేత? సత్యమ్; విశేషాగ్రహణాత్పర్యాయేణ వర్జనం భవిష్యతి। యది తర్హి పదగ్రహణం క్రియతే, ఏవం సతి యావత్ పదసంజ్ఞా న భవతి, తావచ్ఛేషనిఘాతేన న భవితవ్యమ్, తతశ్చ కువల్యా వికారః కౌవలమిత్యత్రానుదాత్తాదేశ్చేత్యఞ్ప్రాప్నోతి, యతః కువలశబ్దోఽయం గ్రామాదిత్వేనాద్యుదాత్తః, గౌరాదిత్వాన్ఙీషి విహితేఽపి పదవ్యపదేశాభావాదాద్యుదాత్తత్వం న పరిత్యజతి ? ఇత్యత ఆహ--పరిమాణార్థం చేతి। పదమత్ర గౌణమభిప్రేతమ్, యస్య పదసంజ్ఞా భవిష్యతి న ముఖ్యమ్; పదాధికారే పునః పదగ్రహణాత్। కిం చోదాత్తస్వరితవిధిభిరేకీభూయ శేషనిఘాతః క్రియత ఇత్యుక్తమ్, తస్యాం చ దశాయాం యుష్మదస్మదోర్ఙసి, జయి చేత్యాదావేవ పదత్వం నిష్పన్నం భవతి, న పునః `ధాతోః' ఇత్యాదిషు ధాత్వాద్యుపదేశానన్తరం ప్రవర్త్తమానేషు। అతశ్చ తైరేకీభూతస్య పదశబ్దస్య తదైకదేశేఽపి భవిష్యతి వృత్తిః। యద్యేవమ్, యత్ర యత్రాస్యోపస్థానం తత్ర తత్ర సవ పదమ్, తతోఽపి చాన్యత్ర న్యూనం న కార్యిత్వేన సంనిహితమితి తత్రైవాక్షు పరిశిష్టమనుదాత్తం భవిష్యతి, నార్థో వాక్యనివృత్త్యర్థేన పదగ్రహణేన? ఉచ్యతే; అసతి పదగ్రహణే దాతోరన్త ఉదాత్తో భవతి పరిశిష్టమనుదాత్తమిత్యుక్తే ధాతోరేవ యత్పరిశిష్టం తదనుదాత్తమితి గమ్యేత; ఏవమ్ `ఆద్యుదాత్తశ్చ' ఇత్యాదౌ, తతశ్చ ధాతుప్రత్యయయోః పృథక్స్వరః స్యాదేవ। అత ఏకపదే భవిష్యతాం సర్వేషామేవానుదాత్తత్వం యథా స్యాదిత్యేవమర్థం పదగ్రహణమ్।

పదాధికారస్య నివృత్తిం కరోతీతి। గౌణార్థమేతత్పదగ్రహణం ముఖ్యపదాధికారస్య నివృత్తిం కారయతి। తేన కిం సిద్ధం భవతి? తత్రాహ-తేనేతి। జ్ఞాపకమప్యస్మిన్నర్థే దర్శయతి-- గర్భిణీశబ్దశ్చేతి। గర్భోఽస్యా అస్తీతి మత్వర్థీయ ఇనిః, ఙీప్। గర్భశబ్దో గ్రామాదిః। తత్ర యదీనిప్రత్యయస్యోదాత్తవిధిసమకాలమేవానుదాత్తత్వం భవతి, తతో గర్భిణీశబ్దస్యానుదాత్తాదిత్వాద్ `అనుదాత్తాదేః' ఇత్యాఞి ప్రాప్తే తద్బాధనార్థం యుజ్యతే

తస్య భిక్షాదిషు పాఠః। అథ పదసంజ్ఞాయా ఉత్తరకాలం శిష్టస్యానుదాత్తత్వం భవేత్, తతో గర్భిణీశబ్ద ఆద్యుదాత్తః స్యాత్, తతశ్చాఇఞో బాధనార్థం భిక్షాదిషు న పఠితవ్యః స్యాత్।

కువలగర్భశబ్దావాద్యుదాత్తావితి। తత్ర చోక్త ఏవ ప్రకారః, తతః కువలశబ్దాదఇఞ్సిద్ధయే ఆశ్రయణీయమ్। గర్భిణీశబ్దశ్చ జ్ఞాపకముపపద్యత ఇతి భావః। అత్రేదం చోద్యతే- ఉదాత్తస్వరితవిధిభిరేకీభూతమప్యేతన్నియమార్థం చేద్ విహితస్వరరహితష్వేవస్యాత్, విధ్యర్థం చేద్ విహితస్వరేష్వేవ స్యాద్--ఇతి ప్రాగుక్తో దోశస్తదవస్థ ఏవ? ఉచ్యతే; ఉక్తం పదగ్రహణమేకస్మిన్పదేఽన్తర్భూతానాం సర్వేషామనుదాత్తత్వమితి, అతో యథైతదుపపద్యతే తథా విధిరూపేణ, నియమరూపేణ, ఉభయరూపేణ వా ప్రవృత్తిర్భవిష్యతి।

కర్షాత్వతో ఘఞోఽన్త ఉదాతః ।। 6.1.159 ।।

ఆదస్యాస్తీత్యాత్వాన్, `తసౌ మత్వర్థే' ఇతి భసంజ్ఞా, కర్షశ్చాత్వాంశ్చేతి సమాహారద్వన్ద్వః। వికృతనిర్దేశ ఇతి। వికరణాన్తస్యేదమనుకరణమ్, న తు ఘఞన్తనిర్దేశ ఇతి భావః। అథ కిమర్థో మతుబ్నిర్దేశః, యావతా న క్వచిదప్యాకారాత్పరో ఘఞస్తీతి సామర్థ్యాత్తద్వతో గ్రహణం భవిష్యతి? ఉచ్యతే; ఘఞాక్షిప్తో ధాతురాత ఇత్యనేన విశేష్యేత, తత్ర తదన్తవిధౌ జ్ఞాయమానే ఆనన్తర్యస్యాసమ్భవాద్విధానం విశేష్యేత--ఆకారాన్తాద్యో విహిత ఇతి, తతశ్చ దాయ ఇత్యాదావేవ స్యాత్, పాక ఇత్యాదౌ తు న స్యాత్; మతుబ్నిర్ద్దేశాత్తు సర్వత్ర భవతీతి। లాక్షణికస్యాప్యాత్వతో గ్రహణమిష్యతే; వృషాదిషు కామపామపదానాం పాఠాత్।

`అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యేవ సిద్ధేఽన్తగ్రహణముత్తరార్థమ్ ।।

ఉఞ్ఛాదీనాం చ ।। 6.1.160 ।।

`ఉఛి ఉచ్ఛే', `మ్లేచ్ఛ అవ్యక్తే శబ్దే'। `జజి యుద్ధే', అత్ర కుత్వాభావో నిపాతనాత్, `జల్ప వ్యక్తాయాం వాచి' `వ్యధ తాడనే', `వ్యధజపోరనుపసర్గే' ఇత్యప్। వధ ఇతి। `హనశ్చ వధః' ఇత్యప్। కాలవిశేష ఇతి। కతద్వాపరాదౌ। `ఘ్యా గృా నిగరణే', `ఋదోరప్'।

విషమిత్యనేన దూష్యశబ్దస్య విశేష వృత్తిం దర్శయతి।

`విద జ్ఞానే', `ఓవిజీ భయచలనయోః', `వేష్ట వేష్టనే', `బన్ధ బన్ధనే', `ష్టుఞ్ స్తుతౌ', `యు మిశ్రణే', `ద్రు గతౌ'।

ఉపసమస్తార్థమేతదితి। కేవలానాం ధాతూనాం క్విబన్తానాం ధాతుస్వరేణైవ సిద్ధత్వాత్। పరిష్టుదితి। సమ్పదాదిత్వాత్క్విప్, తేన ప్రాదిసమాసః, `పూర్వపదాత్' ఇతి షత్వమ్। అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరే ప్రాప్తేఽన్తోదాత్తత్వమ్। సోపపదాత్తు క్విపి కృత్స్వరేణైవ చసిద్ధమ్।

అన్యత్ర మధ్యోదాత్త ఇతి। స హి `వృతు వర్తనే' ఇత్యస్మాదినిప్రత్యయేన వృత్పాద్యతే। `దృా విదారణే'।

సామ్భతాపా భావగర్హాయామితి। సామ్బో భిక్షతే, అమ్బయా సహ భిక్షణం గర్హితమ్। బహువ్రీహౌ పూర్వపదప్రకృతిస్వరస్యాపవాదః। తాపో దస్యూనామ్। ధార్మికేషు దస్యుకర్తృకస్తాపో గర్హితః। `కర్షాత్వతః' ఇత్యేవ సిద్ధే భావగర్హాయా అన్యాత్రాఽఽద్యుదాత్తార్థం వచనమ్।

ఉత్తమశశ్వత్తమావితి। తమబన్తావేతౌ। ద్రవ్యప్రకర్షవివక్షాయామామభావః, పిత్త్వాదనుదాత్తే ప్రాప్తే పాఠః। సర్వత్రేతి। భావగర్హాయామ్, అన్యత్ర చ। ఛన్దసి, భాషాయాం చేత్యన్యే।

`భక్ష అదనే' చురాదిః, `మన్థ విలోడనే', `భుజ కౌటిల్యే', `దిహ ఉపచయే'। ఏరజణ్యన్తానామితి। యే తు అనార్షమేతదచనమిత్యాహుః, తేషాం భక్షశబ్దస్య పాఠే ప్రయోజనం మృగ్యమ్ ।।

అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్తలోపః ।। 6.1.161 ।।

కుమారశబ్దోఽన్తోదాత్త ఇతి। ఫిషిత్యనేన। అన్యత్రాపి ప్రాతిపదికస్యాన్తోదాత్తత్వమనేనైవ ద్రష్టవ్యమ్। పథిన్శబ్దోఽన్తోదాత్త ఇతి। `పతేస్థ చ' ఇతీన్ప్రత్యయాన్తత్వాత్। కుముదాదయోఽన్తోదాత్తా ఇతి। కుముదశబ్దో మూలవిభుజాదిత్వాత్కప్రత్యయాన్తః, నడశబ్దోఽవ్యుత్పన్నః, `వి గత్యాదిషు' అస్మాదసచ్, తుడాగమశ్చ। వేతసశ్చిత్స్వరేణాన్తోదాత్తః।

ప్రాసఙ్గ్య ఇతి। ప్రాసజ్యత ఇతి ప్రాసఙ్గః, కర్మణి ఘఞన్తః, `తద్వహతి' ఇతి `ప్రాగ్ఘితాద్యత్' ఇతి యత్। నైతదస్తీతి। ఉదాత్తో లుప్యత ఇతి। యత్తస్య ప్రతిషేధః। కథం నైతదస్తి ? ఇత్యాహ--స్వరితే హీతి। `ప్రాగేవ పదసంజ్ఞాయాః స్వరవిధిసమకాలమేవ శేషనిఘాతో భవిష్యతి' ఇత్యుక్తం పురస్తాత్। తత్ కుత ఉదాత్తలోప ఇతి। న కుతశ్చిదిత్యర్థః। తదేతదిత్యాది। యస్మాదేవమనుదాత్తగ్రహణస్య వ్యావర్త్యం న సమ్భవతి, తస్మాదేతదనుదాత్తగ్రహణమాదేరనుదాత్తార్థమ్ ।

అథాసత్యనుదాత్తగ్రహణే కస్య స్యాత్? ఇత్యత ఆహ--అన్త ఇతి। మా హి ధుక్షాతామితి। దుహేర్మాఙి లుఙాత్మనేపదమ్, ఆతామాథామౌ, చ్లేః క్సః। `అదుపదేశాత్' ఇతి లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వమ్, క్సః ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తః, `క్సస్యాచి' ఇత్యకారలోపః। మాఙః ప్రయోగోఽడాగమనివృత్త్యర్థః, అటి హి సతి పదమాద్యుదాత్తం భవతి, హిశబ్దప్రయోగః `హి చ' ఇతి నిఘాతప్రతిషేధార్థః। అత్రాసత్యనుదాత్తగ్రహణే ఆతామాథామోర్ద్వితీయస్యాచ ఉదాత్తః స్యాత్, అన్తాధికారాత్; సతి త్వస్మిన్నాదేర్భవతి। ఇదం దు వక్తవ్యమ్, `యత్రోదాత్తలోపః' ఇత్యుచ్యమానే కథమన్త్యస్య ప్రసఙ్గః, న హి తదుదాత్తలోపస్య నిమిత్తమితి ? ఉచ్యతే; ఆదేరపి తర్హి న ప్రాప్నోతి, తస్యానుదాత్తలోపం ప్రత్యనిమిత్తత్వాత్, `క్సస్యాచి' ఇత్యజాదౌ ప్రత్యయే విధానాత్। తస్మాద్యత్ర ప్రత్యయ ఉదాత్తలోపస్తత్సమ్బన్ధినోఽనుదాత్తస్యోదాత్తో భవతీతి సూత్రార్థేఽన్తాధికారాదన్త్యస్య ప్రసఙ్గ। యది తు నిమిత్తత్వానాదరేణ యత్రానుదాత్తే పరతః ఉదాత్తలోపః, తస్యోదాత్తో భవతీతి సూత్రార్థః, తదా నాన్త్యస్య ప్రసఙ్గః।

భృగవ ఇతి। `అత్రిభృగుకుత్స' ఇత్యాదినా బహుషు లుక్। తత్ర బహుష్విత్యర్థగ్రహణమ్, న బహువచనస్య। వైదీతి। విదాద్యఞన్తాత్ `శార్ఙ్గరవాద్యఞో ఙీన్' ।।

చితః ।। 6.1.163 ।।

భఙ్గురమితి। `చజోః కు ఘిణ్యతోః' ఇతి కుత్వమ్। కుణ్డినా ఇతి। కుణ్కడశబ్దాన్మత్వర్థీయ ఇనిః, స్త్రియాం ఙీప్, కుణ్డినీశబ్దో మధ్యోదాత్తః, కుణ్డిన్యా అపత్యాని బహూని, గర్గాదియఞో బహుషు లుక్, పరిశిష్టస్య కుణ్డినజాదేశః।

చితి ప్రత్యయే ఇతి। నను చ నాత్ర చితీతి ప్రత్యయగ్రహణం కుణ్కడినజాదేరపి గ్రహణాత్ ? తస్మాదయమత్రార్థః---యత్ర చిత్ప్రత్యయస్తత్ర సముదాయస్యేష్యత ఇతి। కథం పునరేతల్లభయతే? చిత ఇత్యవయవాదేషా షష్ఠీ, న కార్యిణః, చితోఽవయవస్య సమ్బన్ధీ యః సముదాయః స కార్యా। అథ వా--చిదస్యాస్తీతి చితః, అర్శఆదేరాకృతిగణత్వాదచ్ ప్రత్యయః, షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా, తేన చిద్వతః సముదాయస్యేత్యర్థః। అత్ర చ లిఙ్గమ్-అకః చిత్కరణమ్, అన్యథా తస్యైకాచ్త్వాదనర్థకం తత్స్యాత్। కుణ్కడినజాదేర్వ్యపదేశివద్భావేన చిద్వత్త్వమ్ ।।

తద్ధితస్య ।। 6.1.164 ।।

కౌఞ్జాయనా ఇతి। కుఞ్జస్యాపత్యాని బహుని, `గోత్రే కుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞ్', `వ్రాతచ్ఫఞోరస్త్రియామ్' ఇతి ఞ్యః, `ఞ్యాదయస్తద్రాజాః', `తద్రాజస్యబహుష్' లుక్।

కిమర్థంమితి। పూర్వేణ సిద్ధమితి ప్రశ్నః। పరమపీతి। చకారః `వ్రాతచ్ఫఞోరస్త్రియామ్' ఇత్యత్ర విశేషణేన చరితార్థః। ఞకారోఽపి వృద్ధ్యర్థః, తత్రాసత్యస్మిన్పరత్వాద్ ఞిత్స్వరః ।।

తిసృభ్యో జసః ।। 6.1.166 ।।

అర్థగతం బహుత్వం శబ్దే ఆరోప్య బహువచననిర్ద్దేశః। తిస్ర ఇతి। అన్తోదాత్తస్య త్రిశబ్దస్య స్థానే తిసృశబ్ద ఆదేశః స్థానివపద్భావాదన్తోదాత్తః। `అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ' ఇతి జసనుదాత్తః, తత్రాఽచి పరతః `అచి ర ఋతః'। `జసః' ఇతి కిమర్థమ్ ? తిసృకా, స్వార్థే క ప్రత్యయః, `తిసృభావే సంజ్ఞాయాం కని' ఇతి త్రిసాదేశః ? నిత్రోస్వ్వఽత్ర బాధకో భవిష్యతి। నాప్రప్తే స్వరాన్తరే తిసృస్వర ఆరభ్యతే, స యథైవ `సుప్పితావనుదాత్తౌ' ఇత్యేతం బాధతే ఏవం నిత్స్వరమపి బాధేత ? నైష దోషః; యేన నాప్రాప్తే ఇత్యేతస్య బాధనం భవిష్యతి, న వాప్రాప్తే `అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ' ఇత్యేతస్మిన్ తిసృస్వర ఆరభ్యతే, తిసృకేత్యత్రాపి హి టాపా సహైకాదేశస్య స్థానివద్భాత్పిత్స్వరః ప్రాప్నోతి। అథ వా `మధ్యేఽపవాదాః పూర్వాన్విధీన్బాధన్తే' ఇతి తిసృస్వరః `అనుదాత్తౌ సుప్పితౌ' ఇత్యేతమేవ బాధిష్యతే, న నిత్స్వరమ్; బహువచనవిషయత్వాద్ ద్వివచనైకవచనే న స్తః। శసి తు భవితవ్యమ్ `ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్' ఇతి। అన్యాః సర్వా హలాదయో విభక్తయస్తత్ర `షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః' `ఝల్యుపోత్తమమ్' ఇత్యనేన స్వరేణ భవితవ్యమ్, తత్రాన్తరేణాపి జస్గ్రహణం జస ఏవ భవిష్యతి ? అత ఆహ-జస్గ్రహణముపసమస్తార్థమితి। సమాసేఽపి తిసృశబ్దాత్పరో జస్ భవిష్యతి।

అతితిస్రావితి। అత్ర `అతేరకృత్పదే' ఇత్యత్ర `అతేర్ధాతులోప ఇతి వక్తవ్యమ్' ఇతి వచనాత్ప్రాప్తమన్తోదాత్తత్వం బాధిత్వా విభక్తేరుదాత్తత్వం స్యాత్। జస్గ్రహణాత్తు `ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః' ఇతి స్వరితో భవతి। అతితిస్ర ఇత్యత్ర త్వనేన జస ఉదాత్తత్వం భవత్యేవ ।।

చతురః శసి ।। 6.1.167 ।।

అనుకరణత్వేనార్థపరత్వాభావాదేకవచనమ్। ఇహ చతస్రః పశ్యఇత్యత్ర చతస్రాదేశే కృతే స్థానివద్భావాదయం స్వరః ప్రాప్నోతి? తత్రాహ--చతస్రాదేశ ఇతి।

స్థానివద్భావాదేవాద్యుదాత్తత్వే సిద్ధే పునరాద్యుదాత్తత్వనిపాతనమస్య స్వరస్య బాధనార్థమితి। భావః। యద్యేవ తర్హి నిపాతనస్వరః శస్స్వరంక బాధతే, ఏవమ్ `షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః' ఇత్యేతమపి విభక్తిస్వరం బాధేత--చతసృణామితి? జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః' ఇతి హలాదిగ్రహణం కరోతి, తజ్జ్ఞాపయతి--`న నిపాతనస్వరో విభక్తిస్వరం బాధతే' ఇతి। తద్ధి తత్ర న కర్తవ్యమ్, కథమ్ ? సర్వేషామపి బహువచనవిషయత్వాద్ ద్వివచనైకవచనే న సమ్భవతః। న చోపసమస్తే సమ్భవః; విహితవిసేషణాశ్రయణాత్। తత్ర షడ్భ్యస్తావత్ జశ్శసోర్లుకా భవతివ్యమ్। అన్యాః సర్వా హలాదయో విభక్త్యః। స్త్రీశబ్దఽపి జసి న భవితయమ్; అసర్వనామస్థానమిత్యధికారాత్, శసి భవితవ్యమ్ `ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' ఇతి, అన్యా హలాదయః। తిసృశబ్దేఽపి జసి `తిసృభ్యో జసః' ఇతి భవితవ్యమ్, శస్యపి `ఉదాత్తయణో హలపూర్వాత్' ఇతి, అన్యా హలాదయః। చతుర్-శబ్దేఽపి జస్యసర్వనామస్థాన ఇతి నిషేధః, శసి `చతురః శశి' ఇత్యయమేవ భవతి, అన్యాస్తు హలాదయః। తదేతద్ధలాదిగ్రహణం చతస్రః పశ్యేత్యత్ర మా భూదిత్యేతదర్థమేవ కృతమ్। యది చ నిపాతనస్వరేణ విభక్తిస్వరో బాధ్యేత హలాదిగ్రహణమనర్థకం స్యాత్। చతస్రః పశ్యేత్యత్ర నిపాతనస్వరేణైవ బాధితత్వాద్ విభక్తిస్వరస్యాప్రసఙ్గాత్ కిం తన్నివృత్త్యర్థేన హలాదిగ్రహణేన! తత్క్రియమాణమ్--విభక్తిస్వరస్య బలీయస్త్వం జ్ఞాపయతీతి చతసృణామిత్యత్ర విభక్తిస్వరః సిద్ధః। యణాదేశస్య చేతి। `అచి ర ఋతః' ఇతి రాదేశస్యాస్మాత్స్వరాత్పూర్వం పరత్వాత్కృతస్య। ఏతదుక్తం భవతి--పరత్వాదాదేశే కృతే ఋకారస్య తావన్న భవతి, తశబ్దాకారస్యాపి న భవతి; రాదేశస్య స్థానివద్భావాదితి। న చ స్వరవిధౌ స్థానివత్త్వనిషేధః, `స్వరదీర్ఘయలోపేషు లోపజాదేశ ఏవ న స్థానివత్' ఇతి వచనాత్ ।।

సావేకాచస్తృతీయాదిర్విభక్తిః ।। 6.1.168 ।।

సావితి సప్తమీబహువచనస్య సుశబ్దస్య గ్రహణమితి। న ప్రథమైకవచనస్య; వ్యాఖ్యానాత్। ప్రయోజనం తూత్తరత్ర వక్ష్యతి। పాతేతి। పాతేర్లటః శత్రాదేశః। రాజ్ఞేతి। `సౌ' ఇత్యేతస్మిన్నసత్యేకాచః పరా తృతీయాదివిభక్తిరుదాత్తా భవతీత్యర్థో భవతి, భవతి చాయమల్లోపే కృతే ఏకాచ్। నను చ విహితవిశేషణం విజ్ఞాస్యతే-ఏకాచో యా విహితా తృతీయాదిరితి ? న; ప్రమాణాభావాత్। సప్తమీబహువచనస్య గ్రహణాదితి। ప్రథమైకవచనే తు `త్వాహౌ సౌ' ఇతి త్వాదేశే కృతే యుష్మచ్ఛబ్ద ఏకాచ్ భవతి, శేషే లోపే కృతేఽకారాన్తత్వాత్ `సావవర్ణ' ఇతి ప్రతిషేధో భవిష్యతి। తదిహ ప్రథమైకవచనాగ్రహణే కో హేతురితి చిన్త్యమ్ ।।

అన్తోదాత్తాదుత్తరపదాదన్యతరస్యామనిత్యసమాసే ।। 6.1.169 ।।

నిత్యశబ్దః స్వర్యతే ఇతి। స్వరితత్వమస్య క్రియత ఇత్యర్థః। తత్ర స్వరితో గుణః క్రియారూపేణ నిర్ద్దిష్టః, స్వరితత్వే సతి కిం భవతి? ఇత్యాహ--తేనేతి। `స్వరితేనాధికారః' ఇత్యత్రాయమప్యర్థో వ్యాఖ్యాతః--స్వరితేన లిఙ్గేన యదత్రాధికారః స ప్రత్యేతవ్య ఇతి, తతో నిత్యాధికారవిహితః సమాసోఽత్ర ప్రతిషిధ్యతే। అవాచేతి। నఞ్సమాసః। తత్పురుషోఽయమితి। న బహువ్రీహిః। తేన `నఞుస్భ్యామ్' ఇత్యన్తోదాత్తత్వం న భవతి, అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవ భవతీతి భావః। ప్రాయేణ తు సువాచా, సుత్వచా ఇతి పాఠః। తత్ర ప్రత్యుదాహరణాదిగియం దర్శితేతి వ్యాఖ్యేయమ్, న పునరత్ర ప్రసఙ్గః; ప్రాదిసమాసస్య నిత్యసమాసత్వాత్।

అథోత్తరపదగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా `అనిత్యసమాసే' ఇత్యాధారసప్తమీ విజ్ఞాస్యతే---అనిత్యసమాసస్థాన్తోదత్తాదేకాచః పరా తృతీయాదిర్విభక్తిరితి, చచ్చోత్తరపదమేవ? తత్రాహ--ఉత్తరపదగ్రహణమితి। అయం భావః--సత్సప్తమీ విజ్ఞాయేత, తతశ్చ సమాసస్యాశ్రయత్వాత్తస్యైవేకాత్త్వమన్తోదాత్త్వం చ విశేషణం స్యాదితి।

అగ్నిచితా, సోమసుతేతి। `అగ్నౌ చేః', `సోమే సుఞః' ఇతి క్విప్।

`నిత్యశబ్దః స్వర్థతే' ఇతి యదుక్తమ్, తస్య ప్రయోజనమాహ--యస్త్వితి ।।

అఞ్చేశ్ఛన్దస్యాసర్వనామస్థానమ్ ।। 6.1.170 ।।

దధీచ ఇతి। దధ్యఞ్చతీతి `ఋత్విక్' ఇత్యాదినా క్విన్, అనునాసికలోపః, `అచః' ఇత్యకారలోపః, `చౌ' ఇతి దీర్ఘత్వమ్।

శసోఽపి పరిగ్రహార్థమితి। శసాదిగ్రహణం తు న కృతమ్, నపుంసకే శసి మా భూత్, సుటి చ యథా స్యాదితి ।।

ఊడిదమ్పదాద్యప్పుమ్రైద్యుభ్యః ।। 6.1.171 ।।

ప్రష్ఠౌహ ఇతి। `ఛన్దసి సహః', `వహశ్చ' ఇతి ణ్విః। వాహ ఊఠ్ `ఏత్యేధత్యూఠసు' ఇతి వృద్ధిః।

ఊర్యుపధాగ్రహణమితి। ఉపధాభూత ఊర్ గృహ్యతే, న త్వన్త్య ఇత్యర్థః। పఞ్చమీనిర్దేశాదన్త్యస్యైవ గ్రహణే ప్రాప్తే వచనమ్।

అన్తోదాత్తాదిత్యధికారాదన్వాదేశే న భవతీతి। అత ఏవ హేతోః `సావేకాచః' ఇత్యనేనాపి న భవతి। యది స్యాత్, ఇహాన్తోదాత్తాధికారో వ్యర్థః స్యాత్। నను చ యదీమే నానుశసో అభ్యవర్షాదితి శసోఽన్వాదేశేన మా భూదితి ప్రయోజనమ్, `ఏకాచః' ఇత్యధికారాదేవ సిద్ధమ్, తథా చ తదస్మై తథ్య తదస్య ప్రియం ప్రేణా తదేషామిత్యాది సర్వానుదాత్తం పదమధీయతే।

పదాదయో నిశ్పర్యన్తా గృహ్యన్త ఇతి। `పదన్నోమాస్' ఇతి సూత్రే నిర్దిష్టాః, తత్ర ఏకాచ ఇత్యనువృత్తేనిశః పరే న గృహ్యన్తే। యదా త్వల్లోపే కృతే ఏకాచో భవన్తి, తదోదాత్తనివృత్తిస్వరేణ విభక్తేరుదాత్తత్వం సిద్ధమ్। యేఽప్యాద్యుదాత్తానాం స్థానే విధీయన్తే ఆదేశాస్తే తత్రైవాన్తోదాత్తా నిపాత్యన్తే। వృత్తావప్యేతదేవోక్తం ద్రష్టవ్యమ్। ఆసనీతి। ఆస్యశబ్దస్యాసనాదేశః। యత్రైకాచస్తేషాం శసర్థం గ్రహణమ్ ।।

అష్టనో దీర్ఘాత్ ।। 6.1.172 ।।

ఘృతాదిపాఠాదన్తోదాత్త ఇతి। తేనోత్తరార్ధమనువర్తమానస్య `అన్తోదాత్తాత్' ఇత్యస్య నేహాపి విరోధ ఇతి భావః। అష్టస్వితి।

నను చాత్ర దీర్ఘగ్రహణమనర్థకమ్, యావతా `అష్టన ఆ విభక్తౌ ఇత్యనేన భవితవ్యమ్, తద్విధౌ వికల్పస్యాభావాత్ ? ఇత్యత ఆహ--ఇదమేవేతి। నిత్యే హ్యాత్వే వ్యావర్త్యాభావాదిహ దీర్ఘగ్రహణమనర్థకం స్యాత్। కృతాత్వస్య చ షట్సంజ్ఞామితి। ఇదమేవ దీర్ఘగ్రహమమష్టనో జ్ఞాపయతీతి సమ్బన్ధః। కథమేతత్ ? ఇత్యత ఆహ--అన్యథా హీతి। ఆత్వాభావపక్షేఽయం స్వరో మా భూదిత్యేతదర్థం హి దీర్ఘగ్రహణమ్। యది చ కృతాత్వస్యాష్టనః షట్సంజ్ఞా న స్యాత్, తదాఽఽత్వపక్షే సావకాశమిమమష్టనః స్వరమనాత్వపక్షే షట్సంజ్ఞాయాం సత్యామ్ `ఝల్యుపోత్తమమ్' ఇతి షట్స్వరః పరత్వాద్బాధిష్యతే--ఇత్యనర్థకం దీర్ఘగ్రహణం స్యాత్। యదా తు కృతాత్వస్యాష్టనః షట్సంజ్ఞా భవతి, తదా నాప్రాప్తే షట్స్వరే ఆరభ్యమాణోఽష్టనః స్వరోఽనాత్వపక్షేఽపి స్యాదితి తన్నివృత్తయే క్రియమాణమర్థవద్భవతి। కథం పునరేకేన యత్నేనోభయం శక్యం జ్ఞాపయితుమ్ ? కో దోషః ! అన్యథానుపపత్త్యా హ్యనేకోఽప్యర్థో జ్ఞాప్యతే, తేనైతదుభయమన్తరేణానుపపద్యమానముభయమపి జ్ఞాపయతి।

శతురనుమో నద్యజాదీ ।। 6.1.173 ।।

తుదతీ, నుదతీతి। తుదాదిత్వాచ్ఛః, `ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' వికల్పితః। తత్ర నుమభావపక్షే ఉదాహరణమ్, నుమ్పక్షే ప్రత్యుదాహరణమ్।

తుదన్తీతి। `శ్నాభ్యస్తయోరాతః' ఇత్యాకారలోపః। అత్ర ప్రత్యయస్వరేణ శత్రన్తమన్తోదాత్తమ్। తత్రేత్యాదినా ప్రత్యుదాహరణస్య వ్యఙ్గవికలతాం పరిహరతి--తత్ర పూర్వత్రాసిద్ధమితి నేష్యతి ఇతి। అత్ర చ జ్ఞాపకమయమేవానుమ ఇతి ప్రతిషేధః, న హి కిఞ్చిదేకాదేశస్వరమన్తరేణ శత్రన్తం సనుమ్కమన్తోదాత్తమిస్తి।

బృహన్మహతోరుపసంఖ్యానమితి। శతృవద్భావాదేవ సిద్ధే నియమార్థమిదమ్--పృషదాదీనాం మా భూదితి। `గౌరాదిషు బృహన్మహతోః పాఠోఽనర్థకః' ఇతి స్త్రీప్రకరణ ఏవోక్తమ్ ।।

ఉదాత్తయణో కహల్పూర్వాత్ ।। `ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య' ఇతి ప్రాప్తే వచనమ్। వహుతితవా బ్రాహ్మణ్యేతి। స్త్రీలిఙ్గోపాదానం నాభావనివత్త్యర్థమ్। `తనోతేర్డఉః సన్వచ్చ' ఇతి, `చాలనీ తితఉః పుమాన్', తతో బహువ్రీహిః, `బహోర్న ఇవ్దుత్తరపదభూమ్ని' ఇత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తః, తత్ర `ఉదాత్తస్వరితయోః' ఇతి విభక్తేః స్వరితత్వమ్ ।

నకారగ్రహణం చ కర్త్తవ్యమితి। ఉదాత్తస్థానే యో నకారస్తతోఽపి పరస్యా నద్యా ఉదాత్తత్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః। తదర్థం కేచిద్ `ఉదాత్తహలో హల్పూర్వాత్' ఇతి పఠనీయమితి మన్యన్తే। వాక్పత్నీతి। తత్పురుషః। `పత్యావైశ్వర్యే' ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరస్య `న భూవాక్చిద్ధిధిషు' ఇతి ప్రతిషేధాత్సమాసాన్తోదాత్తత్వే `విభాషా సపూర్వస్య' ఇతి నకారః ।।

నోఙ్ధాత్వోః ।। 6.1.175 ।।

ఊఙో ధాతోశ్చ య ఉదాత్తయణ్ హల్పూర్వ ఇతి। అనేన పూర్వస్యాః ప్రాప్తేరయం ప్రతిషేధ ఇతి దర్శయతి। తస్మాత్పరా తృతీయాదిర్విభక్తిరితి। యద్యపి పూర్వసూత్రే `నద్యజాదీ' ఇత్యనువర్త్తతే న `తృతీయాదిః' ఇతి, తథాప్యత్ర బాహుల్యేన తృతీయాదేరేవ సమ్భవాదిధముక్తమ్। తథా హి--ఊఙ్ధాతుయణః పరా నదీ తావన్న సమ్భవతి, నాప్యాజ్యణః శస్ సమ్భవతి, ధాతుయణస్తు సమ్భవతి ।।

హ్రస్వనుడ్భ్యామ్మతుప్ ।। 6.1.176 ।।

అక్షణ్వతేతి। `ఛన్దస్యపి దృశ్యతే' ఇత్యనఙ్, `అనో నుట్' ఇతి నుడాగమః, పూర్వస్య నకారస్య లోపః। శీర్షత్వతేతి। `శీర్షఞ్ఛన్దసి' ఇతి నిపాతితః। వసుశబ్ద ఆద్యుదాత్త ఇతి। వసేరుప్రత్యయః, `ధాన్యే నిత్' ఇత్యధికారే। అథేహకస్మాన్న భవతి--మరుతోఽస్య సన్తి మరుత్వానితి ? మరుచ్ఛబ్దో హి `మృగ్రోరుతిః' ఇతి ఉతిప్రత్యయాన్తత్వాత్ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తః। న చ తకారేణ వ్యవధానమ్, స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనస్యావిద్యమానత్వాత్ ? ఇత్యత ఆహ--అత్రేతి। కథం పునర్జ్ఞాయతే నాక్షీ యతే ఇతి ? నుడ్గ్రహణాత్। తద్ధ్యక్షణ్వతేత్యాదౌ యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్, అన్యథా నకారస్య లుప్తస్యాపి స్వరవిధావసిద్ధేర్నకారేణ వ్యవధానాన్న స్యాదితి। యది చాత్ర వ్యఞ్జనమవిద్యమానవత్స్యాత్, తతోఽసిద్ధలోపస్యాపి తస్యావవిద్యమానత్వాదేవ స్వరః సిద్ధ ఇతి నుడ్గ్రహణమనర్థకం స్యాత్ ? నైతద్యుక్తముచ్యతే; యది హి నకారలోపస్యాసిద్ధత్వేఽపి నకారోఽవిద్యమానవత్స్యాత్, స్వరవిధౌ నకారలోపస్యాసిద్ధవద్వచనమనర్థకం స్యాత్। తస్మాన్నలోపవిషయేఽవిద్యమానవద్భావో న ప్రవర్త్తత ఇతి కర్త్తవ్యమేవ నుడ్గ్రహణమ్। ఏవం తర్హీష్టిరేవేయమ్--`అత్ర స్వరేఽవిద్యమానవత్పరిభాషా న ప్రవర్త్తతే' ఇతి।

రేశబ్దాచ్చేతి పాఠః। ఆరేవానితి। రయి అస్యాస్తీతి మతుపి `రయేర్మతౌ బహులమ్' ఇతి సమ్ప్రసారణమ్, పూర్వత్వమ్, ఆద్గుణః, తతో హ్రస్వాభావాద్వచనమ్।

త్రివతీరితి। `ఛన్దసీరః' ఇతి వత్వమ్, `వా ఛన్దసి' ఇతి పూర్వసవర్ణదీర్ఘః ।।

నామన్యతరస్యామ్ ।। 6.1.177 ।।

మతుబితి చేతి। చచ్చార్థాత్సప్తమ్యన్తం సమ్పద్యతే।

అన్యథా హి సామ్ప్రతిక ఏవ స్యాదితి। సామ్ప్రతికాభావే హి భూతపూర్వగతిర్భవతి, న తు తస్మిన్సత్యపి; తతస్తిసృణామ్, చతసృణామిత్యత్ర `న తిసృచతసృ' ఇతి

దీర్ఘప్రతిషేధాత్సాంప్రతిక ఏవ హ్రస్వో విద్యతే ఇతి తత్రైవ స్యాత్; అగ్నీనామ్, వాయూనామిత్యాదౌ పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ దీర్ఘత్వే కృతే హ్రస్వాభావాన్న స్యాత్, తస్మాన్మతుపా ప్లుస్వో విశేష్యతే। యద్యేవమ్, `మతౌ బహ్వచోఽనజిరాదీనామ్', `శరాదీనాం చ' ఇతి యేషాం మతౌ దీర్ఘత్వముచ్యతే తేషాం న స్యాత్ ? నైష దోషః; సంజ్ఞాయామితి వర్త్తతే, తతశ్చాతురర్థిక ఏవ మతౌ దీర్ఘత్వమ్, న తు `తదస్యాస్త్యస్మిన్' ఇత్యత్ర; తత్ర మతౌ హ్రస్వాన్తత్వాద్భవిష్యతి। ేవమపి తిసృణామ్, చతసృణామిత్యత్ర న స్యాత్, తిసృచతసృభావస్యైవ తత్రాభావాత్ ? ఇష్టమేవైతత్సంగృహీతమ్। అత్ర హి `షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః' ఇతి నిత్యమేవ విభక్తేరుదాత్తత్వమిష్యతే। ధేన్వామ్, శకట్యామితి। `ధేట ఇచ్చ' ఇతి నుప్రత్యయాన్తో ధేనుశబ్దోఽన్తోదాత్తః, `శకటిశకట్యోరక్షరమక్షరం పర్యాయేణ' ఇతి శకటీశబ్దోఽపి పక్షేఽన్తోదాత్తః। త్రపుశబ్దో వసుశబ్దశ్చాద్యుదాత్తః ।।

షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః ।। 6.1.179 ।।

అన్తోదాత్తాదితి నివృత్తమితి। యద్యేతదనువర్త్తేత పఞ్చానామ్, నవానామ్, చతుర్ణామిత్యత్ర న స్యాత్; `న్రః సంఖ్యాయా' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వాత్, క్వ తర్హి స్యాత్ ? సప్తానామ్, అష్టానామ్। సప్తాష్టశబ్దౌ ఘృతాదిత్వాదన్తోదాత్తౌ। `న్రః' ఇతి రేఫనకారాన్తాయా ఇత్యర్థః।

చతస్రః పశ్యేతి। యథైతదిహ హలాదిగ్రహణస్య వ్యావర్త్త్యం తథా `చతురః శసి' ఇత్యత్రావోచామ ।।

ఝల్యుపోత్తమమ్ ।। 6.1.180 ।।

ఝలాదౌ విభక్తౌ పరతః షట్త్రిచతుర్ణాం త్రిప్రభృత్యక్షరాభావాత్ ఝలాదివిభక్త్యన్తస్య పదస్య గ్రహణమ్, యదాహ--విభక్త్యన్తే పదే ఉపోత్తమముదాత్తమ్భవతీతి ।।

న గోస్వన్సావవర్ణరాడఙ్క్రుడ్కృద్భ్యః ।। `సౌ' ఇతి యది సప్తమీబహుచనస్య గ్రహణం స్యాత్, తేభ్యః, కేభ్య ఇత్యత్ర న స్యాత్, తత్కింశబ్దయోః సప్తమీబహువచనే పరతస్త్యదాద్యత్వే కృతే `బహువచనే ఝల్యేత్' ఇత్యేత్వవిధానాత్; తాభిర్యాభిరిత్యాదావేవ స్యాత్, తాసుయాస్విత్యత్రావర్ణాన్తత్వాత్। తస్మాత్ప్రథమైకవచనస్య గ్రహణామిత్యాహ--సౌ ప్రథమైకవచన ఇతి। అనన్తరస్య ప్రతిషేధ్యస్యాసమ్భవాత్సర్వస్యైవ షాష్ఠికస్వరస్య ప్రతిషేధో విజ్ఞాయతే ఇత్యాహ-ఇత్యేభ్యో యదుక్తం తన్న భవతీతి। ఏవం చ వృక్షవానిత్యాదౌ `హ్రస్వనుడ్భ్యాం మతుప్' ఇత్యపి ప్రతిషేధో భవతి, ఉదాత్తనివృత్తిస్వరస్య ప్రతిషేధో నేష్యతే। సుగునేతి । బహువ్రీహౌ `గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య' ఇతి హ్రస్వః, `నఞ్సుభ్యామ్' ఇత్యన్తోదాత్తత్వమ్ ।

శునేతి। నను చ నలోపే కృతే సావవర్ణాన్తమేతత్ ? న ; స్వరవిధౌ నలోపస్యాసిద్ధత్వాత్। న చాయం స్వరవిధిః, స్వరప్రతిషేధోఽయమ్ ? ఏవం తర్హి శునః ప్రతిషేధం కుర్వన్నేతజ్జ్ఞాపయతి--అస్మిన్ప్రతిషేదే నలోపోఽసిద్ధో భవతీతి। తేన నృశబ్దాత్సప్తమ్యేకవచనే నరీత్యత్ర `సావేకాచః' ఇతి విభక్తేరుదాత్తత్వం భవతి, పితృమానిత్యాదౌ `హ్రస్వనుడ్భ్యాం మతుప్' ఇతి మతుప ఉదాత్తత్వం భవతి, అన్యథా `సావవర్ణ' ఇతి ప్రతిషేధః స్యాత్।

ప్రాచేతి। పూర్వవన్నలోపదీర్ఘాది। క్రుఞ్చేతి। `కుఞ్చ క్రుఞ్చ కౌటిల్యాల్పీభావయోః', `ఋత్విక్' ఇత్యాదినా క్విన్, తత్రైవ సూత్రే క్రుఞ్చేతి నిపాతనాన్నలోపాభావః। కృతిర్త్వేతి। `కృతీ ఛేదనే' ।।

దివో ఝల్ ।। 6.1.183 ।।

ఝలాదిరితి। కథం పునరసతి సప్తమీనిర్దేశే తదాదివిధిర్భవతి; కేవలఝలాత్మికాయా విభక్తేరభావాత్, అస్తు తర్హి తదన్తవిధిః, కా పునర్ఝలన్తా విభక్తి, శసాదిః సకారాన్తా ? ఏవం తర్హి

`షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః' ఇత్యత ఆదిగ్రహణమనువర్తతే, దివః పరా విభక్తిర్నోదాత్తా భవతి, కీదృశీ ? యస్యా ఝలాదిరితి।

అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్। కథమ్ ? ఏవం వక్ష్యామి---`అష్టనో దీర్ఘాత్, దివోఝలాదిః, శతరనుమో నదీ చ' ఇతి, `ఊడిదమ్' ఇత్యాదౌ చ దివో గ్రహణం న కరిష్యామి ? ఏవమపి `నృ చాన్యతరస్యామ్' ఇత్యుత్తరసూత్రే తత్ర ఝల్గ్రహణం కర్తవ్యమ్, `నది చ' ఇతి చకారశ్చ క్రియత ఇతి నాస్తి లాఘవే విశేషః ।।

తిత్స్వరితమ్ ।। 6.1.185 ।।

ఇహ కస్మాన్న భవతి `ఋత ఇద్ధాతోః' ఆస్తీర్ణమ్, విస్తీర్ణమ్, తత్కాలగ్రహణార్థతయా చరితార్థత్వాదితి చేత్ ? న; అనేకప్రయోజనదర్శనాదనుబన్ధానామ్। తద్యథా ఆక్షిక ఇత్యాదౌ ఠకి సతి స్వరో వృద్ధిశ్చ భవతి। ఏవం నర్హి నాయమికారస్తపరః, కిం తర్హి? దపరః। యద్యేవమ్, ఋకారస్య స్థానే ఆన్తర్యతో దీర్ఘః ప్రాప్నోతి ? `భావ్యమానోఽణ్ సవర్ణాన్న గృహ్ణాతి' । ఇద్యేవమ్, `అదసోఽసేర్దాదు దో మః' ఇమూభ్యామ్ దీర్ఘస్య స్థానే దీర్ఘో న స్యాత్ ? నైష దోషః జ్ఞాపితమేతత్ `దివ ఉత్' `ఋత ఉత్' ఇతి తపరకరణేన--భావ్యమానోఽప్యుకారః సవర్ణాన్ గృహ్ణాతీతి। తయోరేవ తర్హ్యుకారయోః స్వరితత్వప్రసఙ్గః ? తావపి తహి న తపరౌ, కిం తర్హి ? దపరౌ। కథం తర్హిం జ్ఞాపకమ్? `తపరస్తత్కాలస్య' ఇత్యత్ర దకారోఽపి చర్త్వభూతోనిర్దిశ్యతే, `అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయస్తపరస్తత్కాలస్య' ఇతి, యది దకారోఽపి నిర్దిశ్యతే `ఋదోరప్' ఇత్యత్రాపి దద్గ్రహణాదిహైవ, స్యాద్యవః, స్తవః; లవః, పవ ఇత్యత్ర న స్యాత్; `తాదపి పరస్తపరః' ఇతి తాదపి పరస్య తపరత్వాత్। ఏవం తర్హి ఋదోరప్' ఇత్యత్ర ధకారో జశ్త్వభూత ఉచ్చారణార్థో నిర్దిశ్యతే, తత్ర జశ్త్వస్యాసిద్ధత్వాన్నాయమృకారో దపరః। యే తు `ప్రత్యయాప్రత్యయయోః ప్రత్యయస్యైవ గ్రహణమ్' ఇతి పరిభాషాం పఠన్తి, తేషామ్ `ఋత ఇద్ధాతోః' ఇత్యాదౌ సత్యపి తిత్త్వేనాస్య స్వరస్య ప్రసఙ్గః। `తపరస్తత్కాలస్య' ఇత్యత్ర దకారోఽపి న ప్రశ్లేష్టవ్యః।

తస్యాస్తు పరిభాషాయా భాష్యవార్త్తికయోహిర।

అదర్శనాదయం యత్నో మహానస్మాభిరాదృతః ।।

తాస్యనుదాత్తేన్ఙిదదుపదేశాల్లసార్వధాతుకమనుదాత్తమహ్న్విఙోః ।। తాస్యాదీనాం సమాహారద్వన్ద్వః। అదుపదేశాదితి। ఉపదిశ్యత ఇత్యుపదేశః, తస్యాకారేణ విశేషణాత్తదన్తవిధిః, అచ్చాసావుపదేశశ్చాదుపదేశః, ఉపదిశ్యమానదశాయాం యదవర్ణాన్తం తస్మాదిత్యర్థః। అకారోపదేశాదితి। అకారాన్తాదుపదేశాదిత్యర్థః। కర్త్తేత్యాది। లుఙాత్మనేపదే ప్రథమపురుషస్య డారౌరసః, తాసిః। ఏకవచనే టిలోపః, ఇతరత్ర `రి చ' ఇతి సలోపః।

ఆస్తే ఇత్యాదావదాదిత్వాచ్ఛపో లుక్।

తుదత ఇత్యాదీని తసన్తాని। కథం పునః శబుపదేశేఽదన్తో భవిష్యతి, యావతా పకారాన్తోఽయం తత్ర? ఇత్యత ఆహ---అనుబన్ధస్యానేకాన్తత్వాదకారాన్తోపదేశ ఏవేతి। `ఉదీచామాఙః'ఇతి కృతాత్వనిర్ద్దేశాజ్జ్ఞాపకాదనుమీయతే---కార్యేష్వనుబన్ధాః శ్రూయమాణా అపి న ప్రతిబన్ధకా ఇతి। పచమానో యజమాన ఇతి। లటః శానచ్। నన్వత్ర ముకా వ్యవధానమ్ ? అత ఆహ--యద్యత్రేతి। స్యాదితి। సమ్భావనే లిఙ్। అఙ్గస్య యోఽకారస్తస్య ముగిత్యాశ్రయణాదస్య పక్షస్య సమ్భవః। తదా లసార్వధాతుకమదుపదేశాదనన్తరమితి। ప్రవర్త్తతే నిఘాతః। `ఆతో ఙితః' ఇతీయాదేశస్తు న భవతి; కఅత ఇత్యత్ర తపరకరణాత్। అనన్తరయోగే పఞ్చమీ మృగ్యా, పరమితి వాఽధ్యాహారః। అథాకారాన్తస్యాఙ్గస్యేతి। అకారేణాఙ్గస్య విశేషణాదితి భావః। లసార్వధాతుకస్యేతి। `సిద్ధమ్' ఇతి వక్ష్యమాణేన సబన్ధః, నిఘాత ఇతి చానుషఙ్గః, తథా చ లసార్వధాతుకస్య నిఘాతః సిద్ధ ఇత్యర్థః। అసిద్ధ ఇతి। ప్రకృతత్వాన్ముగితి గమ్యతే। బహిరఙ్గత్వాదితి। బహిరఙ్గత్వం తు ముకో బహ్వపేక్షత్వాత్। స హి అకారాన్తవిశిష్టమఙ్గమాశ్రయతి ఆనఞ్చ ప్రత్యయవిశేషమ్। అయం తు స్వరోఽదుపదేశణాత్రం లసార్వధాతుకమాత్రం చాపేక్షత ఇత్యన్తరఙ్గః। చిత్స్వరోఽపీత్యాది। చిత్స్వరస్యావకాశః--చలనః, `చలనశబ్దార్థాదకర్మకాద్యుచ్' అస్యావకాశః--ఆస్తే, శేతే ఇతి; పవమాన ఇత్యాదౌ పరత్వాదయం నిఘాతశ్చిత్స్వరం బాధతే। నను చైకస్య ద్వికార్యయోగే విప్రతిషేధః, న చాత్రైకో ద్వికార్యయుక్తః, కథమ్? ఆదేరనుదాత్తత్వమన్త్యస్య చిత్స్వర నాత్రాదేరనుదాత్తత్వమ్, కిం తర్హి ? సఙ్ఘాతః కార్యీ। అత్ర జ్ఞాపకముత్తరత్ర వక్ష్యామః। తతశ్చానస్య సర్వానుదాత్తత్వేన భవితవ్యమ్, న త్వాదేరిత్యస్యైవ విరోధ ఇతి పరత్వలాదయం బాధతే ఇతి యుక్తమేవ।

చినుతః, చిన్వన్తీతి। నను చ `సార్వధాతుకమపిత్' ఇతి శ్నురపి ఙిదేవ తత్కథమిదం ప్రత్యుదాహరణమ్ ? అత ఆహ--ఙిదయం శ్నుః పూర్వస్య కార్యం ప్రతీతి। తత్ర హి ఙితి యత్కార్యం తదతిదిశ్యతే, యదాహ--సిద్ధం తు పూర్వస్య కార్యాతిదేశాదితి। నాయం స్థితః సిద్ధాన్తః, `ఆతో ఙితః' ఇత్యత్ర వక్ష్యతి--```సార్వ్వతుకమపిత్' ఇత్యత్ర ఙిత ఇవ ఙిద్వదిత్యఙ్గీక్రియతే'' ఇత్యాది। అత్ర తు పక్షే పరిహారః--ఉపదేశగ్రహణముభాభ్యామపి సమ్బధ్యతే--ఙిదుపదేశాత్, అదుపదేశాదితి। పచావః, పచామ ఇతి। అసత్యుపదేశగ్రహణే పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ దీర్ఘే కృతే తపరకరణాన్న స్యాత్। నను చ తపరకరణం న కరిష్యతే ? యదితు న క్రియతే--యాతః, వాత ఇత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి। హతః, హథ ఇతి। అత్ర `అనుదాత్తోపదేశ' ఇత్యాదినానునాసికలోపే కృతే సత్యకారాత్పరం లసార్వధాతుకం భవతి, తథాప్యుపదేశగ్రహణాన్న భవతి। న హి హన్తిరదన్త ఉపదిశ్యతే। అథ యోఽత్రాదన్తో హశబ్దస్తదాశ్రయమనుదాత్తత్వం కస్మాన్న భవతి? తావతోఽనుపదేశాత్, సముదాయపరో హి హన్త్యుపదేశః। కతీహ పచమానా ఇతి। `పూఙ్యజోః శానను', తత్ర చ `లటః' ఇతి నివృత్తత్వాన్న లాదేశోఽయమ్। శిశ్య ఇతి। `ఏరనేకాచః' ఇతి యణాదేశః, `లిట్ చ' ఇత్యార్ద్ధధాతుకమేతత్। యదధీత ఇతి। యచ్ఛబ్దప్రయోగః `నిపాతైర్యద్యది' ఇతి నిఘాతప్రతిషేధార్థః।

ఆదిః సిచోఽన్యతరస్యామ్ ।। 6.1.187 ।।

మా హి కార్ష్టామితి। హేః, మాఙశ్చ ప్రయోగే పూర్వమేవ ప్రయోజనముక్తమ్। అపరో మధ్యోదాత్త ఇతి। నను న వలాదిరిహ ప్రత్యయః, ఇడాగమః, ఆగమాశ్చానుదాత్తా భవన్తి, తస్మాదిహాప్యన్తోదాత్తత్వేన భవితవ్యమ్ ? అత ఆహ--సిచశ్చిత్కరణాదితి।

అనిటః పిత ఇతి। అనిటః సిచః పరః పిత్పక్షే ఉదాత్తో భవతి, పక్షే త్వనుదాత్తః, తేన మా హి కార్ష్టమితి తిఙన్తం పక్షే ఆద్యుదాత్తమ్, పక్షే త్వన్తోదాత్తమ్; అన్యథా ధాతుస్వరేణ నిత్యమాద్యుదాత్తం స్యాత్। మధ్యోదాత్త ఏవేతి। సిచః స్వరేణ, ఏవకారేణ న త్వన్తోదాత్త ఇతి దర్శయతి ।।

స్వపాదిహింసామచ్యనిటి ।। 6.1.188 ।।

స్వపాదిరా వృత్కారణాదితి। ఆ గణాన్తాదిత్యర్థః। తత్ర `ఞిష్వప్ శయే', `శ్వస ప్రాణనే', `అన చ' ఇత్యేతేభ్యః పరే జక్షిత్యాదయోఽభ్యస్తసంజ్ఞకాః, తేషు పరత్వాతద్ `అభ్యస్తానామాదిః' ఇతి స్వరో భవతి, యే తు తతః పరే `షస్ స్వప్నే', వశ కాన్తౌ', `హ్ను్నఙ్ అపనయనే', చర్కరీతమితి; తత్ర చర్కరీతీతమభ్యస్తమ్। అన్యే తు `షసివసీ ఛాన్దసౌ', ఛన్దసి చ దృష్టానువిధానమ్। హ్నుఙోఽప్యయం స్వరో న భవతి `అహన్విఙోః' ఇత్యనువృత్తేః। పారిశేష్యాదాదిత్రస్తివేవాయం స్వరః। హిసన్తీతి। `హిసి హింసాయామ్' రుధాదిః, `శ్నాన్నలోపః', `శ్నసోరల్లోపః'।

అభ్యస్తానామాదిః ।। 6.1.189 ।।

ఆదిరితి వర్త్తమాన ఇతి। `ఆదిః సిచోఽన్యచరస్యామ్' ఇత్యతః। పునరాదిగ్రహణం నిత్యార్థమితి। అన్యథా ఆదిగ్రహణసమ్బద్ధమన్యతరస్యాంగ్రహణమనువర్తేత ।

అనుదాత్తే చ ।। 6.1.190 ।।

అనజాద్యర్థేమిదమ్। జిహీతే, మిమీత ఇతి। `ఈ హల్యఘోః', జిత్త్వాల్లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వమ్। `అవిద్యమానోదాత్తే' ఇతి వదతా `అనుదాత్త ఇతి బహువ్రీహినిర్దేశోఽయమ్' ఇత్యుక్తమ్। తత్ర ప్రయోజనమాహ--అనుదాత్త ఇతి। బహువ్రీహినిర్దేశ ఇత్యాది। న విద్యతే ఉదాత్తో యస్మిన్నిత్యనుదాత్తః। మా హి స్మ దధాదితి। శాస్త్రీయేఽనుదాత్తే గృహ్యమాణే నిత్యత్వాదన్తరఙ్గత్వాద్వా ఇకారలోపే కృతేఽచోఽనుదాత్తస్య పరస్యాభావాదాద్యుదాత్తత్వం న స్యాత్, బహువ్రీహౌ విజ్ఞాతే తు భవతి। దధాత్యత్రేతి। అత్ర యణాదేశస్య బహిరఙ్గత్వేనాసిద్ధత్వాదపి స్వరః సిద్ధః ।।

సర్వస్య సుపి ।। 6.1.191 ।।

సర్వశబ్ద ఉణాదిషు అన్తోదాత్తో నిపాతితః, సర్వస్య వికారః సార్వ ఇత్యనుదాత్తాదిలక్షణోఽఞ్ యథా స్యాదితి।

ప్రత్యయలక్షణేనాపీత్యాది। `న లుమతాఙ్గస్య' ఇత్యత్రైతదుపపాదితమ్। సర్వస్వరోఽనకచ్కస్యేతి।

భీహ్రీభృహుమదజనధనదరిద్రాజాగరాం ప్రత్యయాత్పూర్వం పితి ।।
ఆద్యుదాత్తస్యాపవాదోఽయమ్। జాగరామితి సౌత్రో నిర్దేశః। అత్ర మదిర్దివాదిః, దరిద్రాజాగ్రావదాదీ, అన్యే జుహోత్యాదయః। పఞ్చమే లకార ఇతి। లస్యేత్యత్ర దర్శితక్రమే పఞ్చమకలకారో లేట్। లేట్శబ్దస్తు వృత్తికారదేశే జుగుప్సితః, యథాఽత్ర ద్రవిహదేశే నీవీశబ్దః। దధనదితి। `ఇతశ్చ లోపః పరస్మైపదేషు', `లేటోఽడాటౌ' ఇత్యట్। దరిద్రతీతి। అత్ర పరత్వాదాకారలోపే కృతే ఇకారస్యోదాత్తత్వప్రసఙ్గః।

అథ ప్రత్యయగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా భ్యాదిభ్యః పరః పిత్ప్రత్యయ ఏవ సమ్భవతి, నను చాయమస్తి--`ఆడుత్తమస్య పిచ్చ', బిభయాతి, అత్రాపి లోడుత్తమస్యైవ పిత్త్వం విధీయతే, న త్వాట్ ఇతి, ఆటసహితో లోడుత్తమః పిద్భవతి స చ ప్రత్యయ ఏవ। అత ఏవ లోడాదేశాత్పితః పూర్వమాడ్ భవతి, ప్రత్యయాత్తు పూర్వో న భవతి, ఆటసహితస్యాప్రత్యయత్వాదితి తన్నివృత్త్యర్థం ప్రత్యయగ్రహణమితి న వాచ్యమ్, కథఞ్? యథైవ ప్రత్యయత్వమాట్సహితస్య , తథా పిత్త్వమపి తస్యైవ। ఇహం తర్హి ప్రయోజనమ్--ప్రత్యయాత్పూర్వస్యాచ ఉదాత్తత్వం యథా స్యాత్సఙ్ఘాతస్య మా భూదితి, ఏతదేవ జ్ఞాపకమ్--స్వరవిధౌ సఙ్ఘాతః కార్యీతి, తేన `తాస్యనుదాత్తేత్' ఇతి నిఘాతః `పచమానః' ఇత్యాదౌ చిత్స్వరం పరత్వాద్బాధత ఇతి యదుక్తం తదుపపన్నం భవతి। అథ పూర్వగ్రహణం కిమర్థమ్, ప్రత్యయే పితీతి వక్తవ్యమ్, తత్ర `తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య' ఇతి పూర్వస్యైవ భవిష్యతి ? ఇదం తర్హి ప్రయేజనమ్--పితి పూర్వం కార్యభాగ్యథా స్యాత్, పిదన్తం మా భూదితి।

కథం పునః సప్తమీనిర్ద్దేశే తదన్తస్య ప్రసఙ్గః? ఏతదేవ జ్ఞాయతి--స్వరవిధౌ సప్తమ్యస్తదన్తసప్తమ్య ఇతి । కిం సిద్ధం భవతి ? ఉపోత్తమం

రితి, రిత్ప్రత్యయయాన్తే ఉపోత్తమముదాత్తం భవతి, న తు రితి పరతః పూర్వస్య; `చజ్యన్యతరస్యామ్' చజ్న్తస్య । యద్యేవమ్, `చతురః శసి' ఇతి శసన్తస్య ప్రాప్నోతి, శగ్రహణసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి । యది హి `చతురః శసి' ఇత్యనేన శస ఉదాత్తత్వమిష్టం స్యాత్, తతః `ఊడిదమ్' ఇత్యస్యానన్తరమ్ `చతురశ్చ' ఇతి బ్రూయాత్ తత్రాసర్వనామస్థానగ్రహణానువృత్త్యా `షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః' ఇతి హలాదేరుదాత్తత్వవిధానాచ్చ శస ఏవ భవిష్యతి ।।

లితి ।। 6.1.193 ।।

ప్రత్యయాత్పూర్వమితి వర్త్తతే, తేన లిదన్తే స్వరప్రసఙ్గో న చోదనీయః ।।

ఆదిర్ణముల్యన్యతరస్యామ్ ।। 6.1.194 ।।

లోలూయంలోలూయమితి । ఏకాక్షు ధాతుషు లిత్స్వరస్య, అస్య చ విశేషాభావాదనేకాజుదాహృతః । ఆమ్రేడితానుదాత్తత్వే కృత ఇతి । `అనుదాత్తం చ' ఇత్యనేన ।।

అచః కర్తృయకి ।। 6.1.195 ।।

కర్తృవాచిని సార్వధాతుకే విహితో యక్ కర్తృయక్। ఉపదేశ ఇతి వర్త్తత ఇతి। `అదుపదేశాత్' ఇతియత్ర యదుపదేశగ్రహణం తదుపసమస్తమపి స్వరితత్వప్రతిజ్ఞానాదిహ సమ్బధ్యతే, తచ్చార్థాత్సప్తమ్యన్తం సమ్పద్యత ఇతి మత్వోక్తమ్, న తు సప్తమ్యన్తముపదేశగ్రహణం ప్రకృతమస్తి। యది తూపదేశగ్రహణం నానువర్త్తేత, కార్యత ఇత్యాదౌ రపరత్వే సతి న స్యాత్, తస్మాదుపదేశ ఇత్యనువర్త్త్యమ్।

యద్యేవమ్, జాయతే స్వయమేవేత్యాదౌ న స్యాత్, `యే విభాషా' ఇత్యాత్వే సత్యుత్తరకాలమజన్తా జనాదయః, న తూపదేశే ? ఇత్యత ఆహ--జనాదీనామితి। `యే విభాషా' ఇత్యత్ర `అనుదాత్తోపదేశే' ఇత్యత ఉపదేశగ్రహణమనువర్తతే, సా చ విషయసప్తమీతి ఉపదేశఏవ జనాదీనామాత్వం భవతి। జాయతే స్వయమేవేతి। అన్తర్భావితణ్యర్థో జనిః కర్మకర్తృవిషయః। దృశ్యతే చాన్తర్భావితణ్యర్థస్య ప్రయోగః, యథా--ఏకం ద్వాదశధా జజ్ఞే ఇతి ।।

థలి చ సేటీడన్తో వా ।। 6.1.196 ।।

`అన్యతరస్యామ్' ఇతి వర్త్తమానే వాగ్రహణం కార్యివికల్పార్థమ్। అన్యతరస్యాంగ్రహణేన కార్యం వికల్ప్యతే, వాగ్రహణేన కార్యిణః। తేనేడాదయః పర్యాయేణ కార్యం ప్రతిపద్యన్తే। నను చ `అన్తశ్చ తవై యుగపత్' ఇత్యాదౌ యుగపద్గ్రహణాదేవాన్యత్ర పర్యాయః సిద్ధః ? సత్యమ్; అదేరపి ప్రాప్తే వాగ్రహణమ్; అన్యథా శ్రుతయోరిడన్తయోరేవ కార్యిత్వం వికల్పేత్, వాగ్రహణే తు సతి యద్యేవం వికల్పోఽర్థః, అథాపి సముచ్చయః, సర్వథాదేరపి భవతి ।

సేటీతి కిమితి। ఇడ్గ్రహణాదేవ థల్ సేట్ గ్రహీష్యత ఇతి ప్రశ్నః। యయాథేతి। అయమభిప్రాయః--ఇడ్గ్రహణం యదేడాగమః క్రియతే తదా తస్యోదాత్తార్థం స్యాత్, తతశ్చ యథా లులవిథేత్యాదౌ చతుర్ణాం పర్యాయేణోదాత్తవలిధానే యయిథేప్యాదౌ చతుర్థాభావేఽపి పర్యాయేణోదాత్తత్యం భవతి, ఏవమిడభావేఽపి స్యాదితి ।।

ఞ్నిత్యాదిర్నిత్యమ్ ।। 6.1.197 ।।

ప్రత్యయస్వరాపవాద ఇతి। బాహుల్యాదేవముక్తమ్। `శ్రోత్రియంశ్ఛన్దోఽధీతే' ఇత్, అత్ర హి వాక్యార్థే పదవచనమిత్యత్ర పక్షే న ప్రత్యయశ్వరప్రసఙ్గః ।

ప్రత్యయలక్షణమత్ర నేష్యత ఇతి। నను చ `న లుమతాఙ్గస్య' ఇతి ప్రతిషేధాదేవ ప్రత్యయలక్షణం న కరిష్యతే, కిముచ్యతే--ప్రత్యయలక్షణమత్ర నేష్యత ఇతి ? ఏవమన్యతో జ్ఞాపితమేతత్--`స్వరవిధౌ సప్తమ్యస్తదన్తసప్తమ్యః' ఇతి। తతశ్చ యథా పూర్వసూత్రే థలన్తం కార్యి; తథాత్రాపి ఞ్నిదన్తం న తు తతః పూర్వమఙ్గమిత్యనఙ్గకార్యత్వాత్ప్రతిషేధో న సిధ్యతీతి। యఞి కని చేతి। చకారాద్భిదాద్యఙి చ ।।

ఆమన్త్రితస్య చ ।। 6.1.198 ।।

అత్ర `కారకాదత్తశ్రుతయోరేవాశిషి' ఇతి ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే, శేషనిఘాతేన బాధ్య ిత్యర్థః। ప్రత్యయలక్షణమత్రేష్యత ఇతి। షష్ఠీనిర్దేశేన తత్కార్యస్య స్పష్టత్వాత్। సర్పిరితి। సృపేరిసి సర్పిః సబ్దోఽన్త్యోదాత్తః, `స్వమోర్నపుంసకాత్' ఇతి సోర్లుక్। సప్తశబ్దౌ ఘృతాదిత్వాదన్తోదాత్తః, `షడ్భ్యో లుక్' ఇతి జసో లుక్ ।।

పథిమథోః సర్వనామస్థానే ।। 6.1.199 ।।

పథిమథిశబ్దావిత్యాది। `గమేరినిః', `పుషః కిత్', `మన్థః', `పతేస్థ చ' ఇతీనిప్రత్యయః, మన్థః కిత్త్వాదుపధాలోపః--పన్థాః, మన్థా ఇతి। `పథిమథ్యృభుక్షామాత్' ఇత్యాదికార్యమ్ ।

పథః పశ్యేతి। భస్య టేర్లోపః। ప్రత్యయలక్షణమత్రాపి నేష్యతే। అతిప్రసఙ్గస్తు పూర్వవత్ ।।

అన్తశ్చ తవై యుగపత్ ।। 6.1.200 ।।

కర్త్తవై ఇతి। `కృత్యార్థే తవైకేన్కేన్యత్వనః' ఇతి తవైప్రత్యయః। కిం పునః కారణం పర్యాయనివృత్తయే యత్నః క్రియతే ? ఇత్యాహ--ఏకవర్జమితి హీత్యాది ।।

క్షయో నివాసే ।। 6.1.201 ।।

`క్షి నివాసగత్యోః'--ఇత్యాస్మాద్ అధికరణే ఘః। క్షయో దస్యూనామితి। క్షయేరచ్, కర్త్తరి షష్ఠీ ।।

వృషాదీనాం చ ।। 6.1.203 ।।

`వృషు సేచనే', `జనీ ప్రాదుర్భావే', `జ్వర రోగే', `హి గతౌ', `కై గై రై శబ్దే'। ఏతే సర్వేఽచ్ప్రత్యయాన్తా ఇతి। పచాదిత్వాత్। బాహుల్యాచ్చేదముక్తమ్। వృషః--ఇత్యత్రేగుపధలక్షణః కః। `ణీఞ్ ప్రాపణే', `తాయృ సన్తానపాలనయోః'। కేచిత్తయ ఇతి పఠన్తి, `అయ పయ తయ గతౌ', క్వచిచ్చయశబ్దః పఠ్యతే, స చినోతేర్ద్రష్టవ్యః। `ఇణ్ గతౌ', అంస సమాధానే', `విద జ్ఞానే', `షూద నిరాసే', `దు దాహే',। `వద వ్యక్తాయాం వాచి', `అత సాతత్యగమనే'। కేచిదేతౌ న పఠన్తి। `గుహూసంవరణే', `శమ ఉపశమే', `అణ రణ శబ్దే'।

సమ్మతౌ భావకర్మణోరితి। శమరణావితి వర్త్తతే, సమ్మతావర్థే శమరణౌ భావకర్మణోర్యథాక్రమమాద్యుదాత్తౌ భవతః। `మాత్రి గుప్తభాషణే'। శాన్తిరితి। శమేః క్తిచి `కము కాన్తౌ', `యము ఉపరమే', కేచిద్యమశబ్దం న పఠన్తి।

`ఋ శబ్దే గతౌ', `ఘృఇఙ్ ధారణే', `కౄ విక్షేపే', భిదాదిపు నిపాతనాద్వృద్ధిః। `వహ ప్రాపణే', `కృపూ సామర్థ్యే', `పద గతౌ' ।।

సంజ్ఞాయాముపమానమ్ ।। 6.1.204 ।।

యద్యేవమితి। యద్యత్ర కనో లుబిత్యర్థః। ఏతదేవేత్యాది। జ్ఞాపకాభావే తు సప్తమీనిర్దేశేఽపి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధో న స్యాత్, `స్వరవిధౌ సప్తమ్యస్తదన్తసప్తమ్యః' ఇతి జ్ఞాపనేన తదన్తస్య కార్యిత్వాత్। క్వచిదితి। వచనాత్క్వచిద్భవత్యేవ, యథా--`సర్వస్య సుపి' ఇత్యత్ర ।।

నిష్ఠా చ ద్వ్యజనాత్ ।। 6.1.205 ।।

ఇహాద్యాక్తః అద్యాత్త ఇత్యేకాదేశస్య బహిరఙ్గత్వాదసిద్ధత్వాద్ `అనాత్' ఇతిక ప్రతిషేధాభావః। భీష్మశబ్దః `భియః షుక్చ' ఇతి మన్ప్రత్యయాన్తః।

చిన్తిత ఇతి। `చితి స్మృత్యామ్' చురాదిః ।।

ఆశితః కర్తా ।। 6.1.207 ।।

అశేరితి। `అశ భోజనే' ఇత్యస్మాత్। ఆఙ్పూర్వాదవివక్షితే కర్మణీతి। ఉక్తం హి--
`ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియా' ఇతి। కర్తరి క్త ఇతి। `గత్యర్థాకర్మక' ఇత్యాదినా।
భాష్యే తు `కర్తరి క్తో నిపాత్యతే' ఇతి స్థితమ్। యది తర్హ్యాఙ్పూర్వకస్యాశేరాశిత ఇతి రూపమ్,
అవగ్రహః ప్రాప్నోతి, తస్మాత్ `ఉపధాదీర్ఘత్వమపి నిపాత్యతే' ఇతి వార్త్తికకారః. వృత్తికారస్తు--
`సంహితాపాఠ ఏవ నిత్యః, పదపాఠస్తు పౌరుషేయః, తతశ్చ న లక్షణేన పదకారా అనువర్త్యాః
పదకారైర్నామ లక్షణమనువర్త్యమ్' ఇతి మన్యతే। అపర ఆహ---అశేర్ణ్యన్తస్య
ప్రయోజ్యకర్తరి `గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థ' ఇతి కర్మసంజ్ఞకే నిష్ఠాయామాశిత ఇతి రూపమ్, స
ఏవాత్ర భూతపూర్వగత్యా కర్తా వివక్షిత ఇతి ।।

రిక్తే విభాషా ।। 6.1.208 ।।

రిక్త ఇతి। `రిచిర్విరేచనే'। సంజ్ఞాయామిత్యాది। `నిష్ఠా చ ద్వ్యజనాత్' ఇత్యస్యావకాశః--దత్తః,
గుప్తః, అస్యావకాశోఽసంజ్ఞాయామ్--రిక్తో ఘట ఇతి; సంజ్ఞాయాముభయప్రసంగే
పూర్వవిప్రతిషేధః ।।

జుష్టార్పితే చచ్ఛన్దసి ।। 6.1.209 ।।

జుష్ట ఇతి। `జుషీ ప్రీతిసేవనయోః', `శ్వీదితో నిష్ఠాయామ్' ఇతీట్ప్రతిషేధః। అపిత ఇతి।
`అతిహ్రీ' అర్తేర్ణిచ్, అర్త్యాదినా పుక్ ।।

నిత్యం మన్త్రే ।। 6.1.210 ।।

ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవ సిద్ధే నిత్యగ్రహణముత్తరార్థమ్ ।।

యుష్మదస్మదోర్ఙసి ।। 6.1.211 ।।

`యుష్యసిభ్యాం మదిక్', యుషిః సౌత్రో ధాతుః। తవ, మమేతి। `యుష్మదస్మద్భ్యాం ఙసోఽస్', `తవమమౌ ఙసి' ఇతి మపర్యన్తస్య తవమమాదేశః, శేషే లోపః, `అతో గుణే' ఇతి పరరూపత్వమ్, `ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' ఇతి విభక్తేరుదాత్తత్వే ప్రాప్తే ఇదముచ్యతే ।।

ఙయి చ ।। 6.1.212 ।।

తుభ్యమ్, మహ్యమితి। `ఙే ప్రథమయోరమ్', `తుభ్యమహ్యౌ ఙయి'।

అథ కిమర్థో యోగవిభాగః, న `యుష్మదస్మదోర్ఙేఙసోః' ఇత్యేవోచ్యేత, ఏవం హి చకారో న కర్త్తవ్యో భవతి ? అత ఆహ--పృథగ్యోగకరణమితి। ఆశఙ్కాగ్రహణేనాస్వరితత్వాదేవ యథాసంఖ్యం న భవిష్యతీతి శక్యం వక్తుమితి దర్శయతి। అత్రాపి పూర్వవద్విభక్తిస్వరః ప్రాప్తః ।।

యతోఽనావః ।। 6.1.213 ।।

అత్ర ` అనావః' ఇతి ప్రతిషేధో జ్ఞాపయతి--స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవదితి; అన్యథా య ఆదిర్నకారో నాసౌ స్వరయోగ్యః, యశ్చ స్వరోగ్య అకారో నాసావాదిరితి ప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాత్ ।।

ఈడవన్దవృశంసదుహాం ణ్యతః ।। 6.1.214 ।।

` ఈహ స్తుతౌ', ` వది అభివాదనస్తుత్యోః', ` వృఙ్సమ్భక్తౌ', ` శంసు స్తుతౌ', ` దుహ ప్రపూరణే'। కథం వార్య ఇత్యత్ర ణ్యత్, యావతా ` ఏతిస్తుశాసు' ఇత్యాదినా విశేషవిహితేన క్యపా భావ్యమ్ ? అత ఆహ--వార్య ఇత్యాది। అథ వృఙోఽపి క్యబేవ కస్మాన్న భవతి ? అత ఆహ--క్యబ్విధౌ హీత్యాది। ఏతచ్చ తత్రైవ ప్రతిపాదితమ్ ।।

విభాషా వేణ్విన్ధానయోః ।। 6.1.215 ।।

ణుప్రత్యయాన్త ఇతి। ` తిష్ఠతేర్ణుః' ఇతి తత్రానువర్తతే। ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణేతి। ` శ్నసోరల్లోపః' ఇతి శ్నసోఽకారస్యోదాత్తస్య లోపాత్।

వేణురిత్యాది। ` సంజ్ఞాయాముపమానమ్' ఇత్యస్యావకాశః--చఞ్చా వర్ధ్రికా, విభాషాయా అవకాశః--అనుపమానభూతో వేణుః శుష్క ఉపవనే; వేణురితి సంజ్ఞాయాముపమానే పూర్వవిప్రతిషేధః।

త్యాగరాగహాసకుహశ్వఠక్రథానామ్ ।। 6.1.216 ।।

`కుహ విస్మాపనే', `శ్వఠ క్రథ భాషణే' చౌరాదికావదన్తౌ। నిధాకత స్యైవాయమపవాదో యుక్తః ? నైతదేవమ్; యద్యయం నిఘాతస్యాపవాదః స్యాత్, తత్రైవాయం బ్రూయాత్--`అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్, న హి స్వార్థమ్ ।।

చజ్యన్యతరస్యామ్ ।। 6.1.218 ।।

ఉదాహరణే ఏకవచనాతిక్రమణే హేతుర్మృగ్యః। మా హి దఘదితి। `విభాషా ధేట్శ్వ్యోః' ఇతిక ఛ్లేశ్చజాదేశః।

మతోః పూర్వమాత్సంజ్ఞాయాం స్త్రియామ్ ।। 6.1.219 ।।

మతోః పూర్వం ఆకార ఇతి। అర్థవ్యాఖ్యానమేతత్। సూత్రే తు శబ్దరూపాపేక్షయ నపుంసకనిర్దేశః। కేచిత్తు సూత్రే పూర్వశబ్దం పుంల్లిఙ్గమేవ పఠన్తి। ఉదాహరణే చాతురథికః `నద్యాం మతుప్', `మతౌ బహ్వచోఽనచిరాదీనాం చ' ఇతి దీర్ఘత్వమ్। మతోరితి కిమ్ ? గవాదినీతి। మతోరిత్యస్మిన్నసతి పూర్వగ్రహణమపి న క్రియేతేతి సంజ్ఞాశబ్దసమ్బన్ధిన ఆకారమాత్రస్య ప్రసఙ్గః। పూర్వగ్రహణం మతోరనన్తరస్య పూర్వస్య యథా స్యాత్, ఇహ మా భూత్--సానుమతీతి ।।

అన్తోఽవత్యాః ।। 6.1.220 ।।

ఇహాసన్దేహార్థమ్ `వత్యా అన్తః' ఇత్యవచనాదకారప్రశ్లేషో నిశ్చితః।

తత్ర ప్రయోజనం పృచ్ఛతి--అవత్యా ఇతి కిముచ్యత ఇతి। అథావత్యా ఇత్యుచ్యగానేఽపి రాజవతీత్యత్ర కస్మాన్న భవతి, భవతి హ్యేతదపి నలోపే కృతేఽవతీశబ్దాన్తమ్ ? అత ఆహ--స్వరవిధావిత్యాది। నను చోదాహరణేఽపి మతోర్వత్వస్యాసిద్ధత్వాదవతీశబ్దాన్తత్వం నాస్తి ? ఇత్యాహ--వత్వం పునరితి। పునఃశబ్దో నలోపాద్విశేషం ద్యోతయతి ।।

ఈవత్యాః ।। 6.1.221 ।।

అహీవతీత్యాదౌ పూర్వం దీర్ఘః, `సంజ్ఞాయామ్' ఇతి వత్వమ్। యోగవిభాగశ్చిన్త్యప్రయోజనః ।।

చౌ ।। 6.1.222 ।।

ఉదాత్తనివృత్తిస్వరాపవాదోఽయమితి। కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణోదాత్తస్యాఞ్చత్యకారస్య విభక్తినిమిత్తకః `అచః' ఇతి లోపః।

చావతద్ధిత ఇతి వక్తవ్యమితి। చౌ యః స్వరః స తద్ధితే పరతో న భవతీత్యర్థః; ఇన్యథా యోఽనుదాత్తః ప్రత్యయః--దధీచః పశ్యేత్యాదౌ, తత్ర యథోదాత్తనివృత్తిస్వరం బాధతే, తథా దాధీచ ఇత్యాదౌ ప్రత్యయస్వరమపి సతిశిష్ట స్వరో వాదేత, తస్మాదతద్ధిత ఇతి వక్తవ్యమ్, అస్మింశ్చ సతి ఉదాత్తనివృత్తిస్వరస్యాయమపవాదో భవతి ।।

సమాసస్య ॥ 6.1.223 ॥

రాజదృషదితి। నను చ యోఽత్ర సమాసస్యాన్తో దకారో నాసౌ స్వరభాక్, యశ్చ తతః పూర్వోఽకారో నాసౌ సమాసస్యాన్తః ? అత ఆహ--స్వరవిధావితి। న స్వరస్యైవ విధిః, కిం తర్హి ? యోఽపి `అనుదాత్తాదేరఞ్' ఇత్యాదిః, సోఽపి స్వరవిధిః; స్వరాశ్రయత్వాత్। తేన సోఽపి విధిర్వ్యఞ్జనాదౌ వ్యఞ్జనాన్తే చ భవతి। అత్ర చ జ్ఞాపకమ్--`నోత్తరపదేఽనుదాత్తాదౌ' ఇత్యుక్త్వా పృథివ్యాః ప్రతిషేధః।

నానాస్వరాపవాద ఇతి యద్యపి `అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్' ఇత్యస్తి, తథాపి వర్జనే విశేషాశ్రయణాత్పర్యాయేణ నానాస్వరప్రసఙ్గః। తత్ర రాజశబ్దః `కనిన్యువృషితక్షి' ఇత్యాదినా కనిన్ప్రత్యాన్తత్వాదాద్యుదాత్తః; `పురః కుషన్'----పురుషః; బ్రహ్మణోఽపత్యం బ్రాహ్మణాః--అణన్తః; `కలతృపశ్చ'; `వృషాదిభ్యశ్చిత్'; `కమేర్బుక్ చ'---కమ్బలః; `కన్యారాజన్యశిప్యామనుప్యాణామన్తః' ఇతి కన్యాశబ్దోఽనతస్వరితః; `స్వనహసోర్వా' ఇత్యప్, ధాతుస్వరః; పటత్పటద్ధన్యత ఇతి పటహః, పృషోదరాదిరన్తోదాత్తః; `స్వనహసోర్వా' ఇత్యప్, ధాతుస్వరః; పటత్పటద్ధన్యత ఇతి పటహః, పృషోదరాదిరన్తోదాత్తః; `శాశపిభ్యాం దనౌ', పచాదిషు నదడితి పఠ్యతే, టిత్త్వాన్ఙీప్-నదీ; ఉదాత్తనివృత్తిస్వరః; పోషశబ్దో ఘఞన్తః; `శ్రదృభసోఽదిః' `దృణాతేః షుగ్ హ్రస్వశ్చ' దృషత్, ప్రత్యయస్వరః; సమిధ్యతే యయేతి సమిత్, సమ్పదాదిత్వాత్క్విప్, కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరః--ఏతే నానాస్వరాః, తేషామపవాదః ॥

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం షష్ఠస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

.

పదమఞ్జరీ

## అథ షష్ఠాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

బహువ్రీహౌ ప్రకృత్యా పూర్వపదమ్ ।। 6 - 2 - 1 ।।

ఇహ యస్య వికారః ప్రాప్తస్తస్య ప్రకృతిభావో విధేయః। న చ కృత్స్నస్య పూర్వపదస్య శేషనిఘాతలక్షణో వికారః ప్రాప్తః కిన్తు తత్స్థయోరుదాత్తస్వరితయోరేవ, తస్మాత్త్యోరేవ పూర్వపదశబ్దో వర్తతే,తదాహ - పూర్వపదగ్రహణమిత్యాది। సమాసాన్తోదాత్తత్వే హీత్యాదినా వికారప్రాప్తిం దర్శయతి। సమాసాన్తోదాత్తత్వాపవాదోఽయమితి। నాప్రాప్తే తస్మిన్నారమ్భాత్ । నను చ యత్ర సామాన్యవిధిప్రప్రవృత్తిమనపేక్ష్య విశేషవిధిప్రవృత్తిస్తత్రాపబాదత్వమ్, యథా -- కర్మణ్యణ్ ఆతోఽనుపసర్గే కః ఇతి ఇహ తు సత్యాం వికారప్రాప్తౌ ప్రకుతిభావో విధేయః, వికారప్రాప్తిశ్చ సమాసస్యేత్యస్మిన్ ప్రవవృత్త ఇతి కథం తత్ర్పవృత్త్యపేక్షస్తదపవాదః, అతః సమాసస్యేత్యస్మిన్ప్రవృత్తే ప్రాప్తస్య శోషనిధాతస్యైవాయమపవాదో యుక్తః నైతదేధమ, యద్యయం నిఘాతాపవాదః స్యాత్, తత్రైవాయం బ్రూయాద్ - అనుదాత్తమ్పదమేకవర్జమ బహువ్రీహౌ పూర్యపదమ్ ఇతి । నన్వేవనుత్యమానే సమపాద ఇత్యాదౌ స్వాభావికస్యాపి పూర్వపదానుదాత్తస్య ప్రతి షేధప్రసఙ్గః, కిం కారణమ్ అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతి పేధో వా ఇతి తస్మాత్సమాసస్యేతేయస్యానన్తరమారభ్యమాణస్తస్యైవాయమపవాదః। నను చేక్తమ్ -- కథం తత్ర్పవృకత్త్యపేక్షస్తదపవాదః ఇతి ఉచ్యతే నిదానేచ్ఛేదేన నిదానిన ఉచ్ఛేదః శక్యతే కర్తుమ్, సమాసాన్తోదాత్తత్వం చ శేషనిధాతలక్షణస్య పూర్వపదవికారస్య నిదానమ్, అతస్తదభావద్వయోరేణ నిదానభూతస్య సమాసాన్తోదాత్తస్యైవాస్మిన్ విషయేఽప్రవృత్తిరాఖ్యాయతే । నన్వేవం నానాపదస్వరప్రాప్తౌ సమాససాన్తోదాత్తస్యారమ్భాత్తదప్రవృత్తౌ ద్వయోరపి పూర్వోత్తరపదయోః ప్రకృత్స్వరప్రసఙ్గః, తథా హి సతి న బహువ్రీ హేః ఇతి సమాసాన్తోదాత్తత్వమేవ ప్తిపేవేత్, అస్తు వా సమాసాన్తోదాత్తత్వమ్, అస్తు వా సోషవిధాతః, పశ్చాత్తు ప్రకృత్వేత్యనేన స్వరవిశేశముపలక్ష్య స స్వరః పూర్వపదస్య విధీయతే, శేషవిధాతాత్ప్రాక్ పూర్వపదాస్య ప్రకృత్యా యః స్వరస్తత్స్వరకం పూర్వపదం బహువ్రీహౌ భవతీతిః యది వా ప్రకృత్యా ఇత్యనేనస్వరవిశేషే ఉపలక్షితే సత్యయమర్థో భవతి బహువ్రీహౌ పూర్వపదస్య స్వభావికో యః స్వర ఆద్యుదాత్తత్వాదికః స భవతీతి, ఏవం చ యథా పూర్వపదస్యాదిరుదాత్తో భవతీత్యుక్తేన సమాసస్యేత్యేతత్ర్పవృత్త్యపేక్షా, తాదృగోతదితి యుజ్యతే తదపవాదతా।

కృష్ణో మృగ ఇతి। యస్యాజినం కృష్ణాజినమిత్యుచ్యతే।

బ్రహ్మచారిన్శబ్దః కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాన్తోదాత్త ఇతి। తథా చాధీయతే---

బ్రహ్మచారీ చరతి విషయద్విషామ్। కస్య బ్రహ్మచార్యసీత్యాదౌ ణినిః, పూర్వపదాద్యుత దాత్తత్వం తు న భవతి, ప్రవృద్ధాదిషు పాఠాదాకుతిగణో హి స ఇష్యతే । వృత్తౌ తు కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణేత్యుపలక్షణమ్ । అపర ఆహ-ఛ్ందసి పరాదిశ్చ పరాన్తశ్చ ఇత్యన్తేదాత్తత్వమ్। వృత్తేస్త్వయమర్థః -- బ్రహ్మేవ చరతి బ్రహ్మచారీత్యుపమానమత్ర పూర్వపదమ్, తతః కిమ్ ఉపమానం శబ్దార్థప్రకృతావేవ ఇతి నియమాత్కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వర ఏవ భవతీతి । స్నాతకశబ్దః కన్ప్రత్యయాన్త ఇతి। యావాదిషు స్నాత వేదసమాప్తౌ ఇతి పఠ్యతే ।

మనోర్జాతావఞ్యతౌ షుక్చ, మనుష్యః । యది తర్హ్యయం ప్రకృతిభావః సమాసాన్తోదాత్తత్వం బాధతే, సర్వానుదాత్తేఽపి పూర్వపదే బాధేత, తత్రాపి హ్యస్య ప్రవృత్తిర్న కేనచిద్వార్యతే, విశేషవిధిశ్చ ప్రవర్తమానః సత్యపి సమ్భవే, సామాన్యవిధేర్బాధకో భవతి, తక్రదానమివ దధిదానస్య ఇత్యత ఆహ -- ఉదాత్తగ్రహణమిత్యాది । న్యాయతేఽప్యయమర్థః సిద్ధః, కథం యస్య వికారః ప్రాప్తస్తస్య ప్రకృతిభావో విధేయః, వికారప్రాప్తిశ్చోదాత్తస్వరితయోరేవ, అత ఏవ పూర్వముక్తముదాత్తే స్వరితే వా వర్తతే ఇతి।

సమభాగ ఇతి । సమశబ్దః సుఞో డమప్ ఇతి వ్యుత్పాదితః సర్వానుదాత్తతః । నన్వత్రాసత్యపి సమాసాన్తోదాత్తత్వే భాగశబ్దస్య కర్షాత్వతః ఇతి అన్తోదాత్తాత్వత్ సమాభాగశబ్దోఽన్తోదాత్త ఏవ భవిష్యతి। తస్మాదుదాహరాణదిగియం దర్శితా, సమపాద ఇత్యుదాహర్తవ్యమ్, పాదశబ్దో వృషాదిత్వాదాద్యుదాత్తః।

కిమర్థం పునరిదముచ్యతే పూర్వపదప్రకృతిస్వరో యథా స్యాత్, సమాసాన్తోదాత్తత్వం మా భూదితి,నఞ్సుభ్యామ్ ఇత్యేతన్నియమార్థం భవిష్యతి - యది బహువ్రీహావన్తోదాత్తత్వం భవతి నఞ్సుభయామేవేతి। న చైవం నానాపదస్వరప్రాప్తౌ సమాసాన్తోదాత్తత్వవిధానాన్నియమేన తస్మిన్వ్యావిత్తితేఽపి పూర్వోత్తరాపదయోర్ద్వయోరపి పర్యాయోణ ప్రకృతిస్వరప్రసఙ్గః,

శితేర్నిత్యాబహ్వచ్ ఇత్యస్య నియమార్థత్వాత్ యది బహువ్రీహావుత్తరపదం ప్రకృత్యా భవతి శితేరేవ పరమితి ఉచ్యతే నఞుస్భయామ్ ఇత్యేష తావన్నియమే నేపపద్యతే అనుదరః, సూదర ఇత్యాదౌ ఉదారాశ్వేషు క్షేపే ఇతి పూర్వపదాన్తోదాత్తస్య ప్రాప్తస్య బాధనాద్విధిసమ్భవాత్। శితేర్నిత్యాబహ్వచ్ ఇత్యేతదపి -- శితేర్నిత్యాబహ్వజేవేత్యనేన నియమేత శితిలలాటాదిషేవేవోత్తరపదాప్రకృతిస్వరం నివర్తయేత్, న చిత్రగుప్రభృతిష్విత్యారభ్యమేవైతత్ ।

బహువ్రీహిగ్రహణం తు శక్యమకర్తుమ్ తత్పురుషే కస్మాన్న భవతి తత్పురుషే తుల్యార్థ ఇత్యాదినియమార్థం భవిష్యతి - తత్పురుషే తుత్యార్థాద్యేవేతి, గన్తవ్యపణ్యమేవ వాణిజే,గతాదిష్వేవోత్తరవదేషు ద్విగావిత్యాది। ద్వన్ద్వే కస్మాన్న భవతి రాజన్యబహువచనే ఇత్యేతన్నియమార్థం భవిష్యతి - ద్వన్ద్వే భవతి రాజన్యబహువచనద్వన్ద్వ ఏవేతి। అవ్యయీభావే కాస్మాన్న భవతి పరిప్రత్యుపాపావర్జ్యమాన ఇత్యాది నియమార్థం భవిష్యతి -- పరిప్రత్యుపాపా ఏవావ్యయీభావ ఇతి । విపరీతస్తు నియమః సర్వత్ర న భవిష్యతి నానిష్టార్థా శాస్త్రప్రవృత్తిరితి। ఏవమప్యసతి బహువీహిగ్రహణే సమాసాన్తోదాత్తస్య పూర్వపదప్రకృతిస్వరస్య చైకవిశయత్వాద్విరోధాచ్చ తుల్యశ్వతః, పఞ్చారత్నిరిత్యాదౌ పర్యాయః ప్రాప్నోతి తత్పురుషాదిషు తుల్యార్థాదీన్యేవ పూర్వపదాని ప్రకృతిస్వరాణి భవన్తి నాన్యాని ఇత్యేవ హి నియమః కృతః, న తుల్యార్థాదిపూర్వపదేషు తత్పురుపాదిషు పూవపదాప్రకృతిస్వలత్వమేవ ఇతి । అథామ్యగృహ్యామాణవిశేషత్వాదుభయనియమః తత్పురుపాదిషు తుల్యార్థాదీన్యేవ, తేషు పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమేవేతి తథా చ బహ్వన్యతరస్యామ్ ఇతి వర్తమానే దిష్టివితస్త్యోశ్చ ఇతి వికల్పో విధీయతే, పఞ్చదిష్టిః, పఞ్చవితస్తిరిత్యాదౌ ఇగన్తే ద్విగౌ ఇతి నిత్యపూర్వపదప్రకృతిస్వరో మా భూదితి తథాపి చిత్రగురిత్యాదౌ బహువ్రీహౌ పర్యాయప్రసఙ్గః, జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ ద్విత్రిభ్యాం పాదద్దన్మూర్ద్దసు ఇతి ద్విపాదిత్యాదావాన్తోదాత్తవికల్పం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి - న బహువ్రీహావన్తోదాత్తత్వం పర్యాయోణ భవతి ఇతి ఏవమప్యుదాత్తవిషయమేవ జ్ఞాపకం స్యాత్ -- బహువ్రీహావన్తోదాత్తత్వం పర్యాయేణ భవతి ఇతి । కిఞ్చ స్యాత్ ఉదాత్తస్వరితయోస్తు పూర్వోత్తరపదస్థయోః పర్యాయప్రసఙ్గః । న చ స్వరితే య ఉదాత్తస్తదాశ్రయం జ్ఞాపకం యుజ్యతే, అచో హ్యుదాత్తసంజ్ఞా, న చ వర్ణైకదేశో గృహ్మతే । అథ వర్ణత్వావర్ణత్వకృతం భేదముత్సృన్యోదాత్తశ్రుతిపరం జ్ఞాపకం వర్ణ్యేత, తదా బహువ్రీహిగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్ ।।

తత్పురుషే తుల్యార్థతుతీయసప్తమ్యుపమానావ్యయద్వితీయాకృత్యా ।। 6 - 2 - 2 ।।

సదృక్షశబ్దోఽపీత్యాది। కృదుత్తరపదప్రకృతీస్వరేణేత్యేతదపేక్షతే।

కుముదశబ్దోఽపీత్యాది । తత్ర యదా కప్రత్యయాన్తస్తదా థాథాదిస్వరేణాన్తోదాత్తః, తథా చ అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్తలోపః ఇత్యత్ర కుముద్వానిత్యుదాహృతమ్, ఉక్తం చ -- కుముదాతయోఽన్తోదాత్తా ఇతి। యదా త్వవ్యుత్పన్నం తదా నబ్విషయస్యనిసన్తస్య ఇత్యాద్యుదాత్త ఇత్యుక్తమ్ । అపర ఆహ - జలజే నపుంసకవిషయః కుముదశబ్దః, యస్తు వానరవిశేషే కుముదశబ్దః స పుంల్లిఙ్గః, తత్రేహ జలజవాచ్యుదాహృతః, అనుదాత్తస్య చ ఇత్యత్ర తు వానరవచన ఇతి ।

దూర్వాకాణ్డశరకాణ్డశబ్దావిత్యాది। ఆద్యప్రాప్తిప్రదర్శనమేతత్, షట్ చ కణ్డాదీని ఇత్యుత్తరపదాద్యుదాత్తత్వేన తత్ర భావ్యమ్।

నఞ్కునిపాతానామితి। నిపాతత్వాదేవ సిద్ధే నఞ్గ్రహణమ్ అకరణిరిత్యాదౌ పరస్యాపి కృత్స్వరస్య బాధనార్థమ్ । తథా చావ్యథీత్యత్రాపి కృతా సహ నిర్దిష్టో యత్ర నఞ్, తత్రాపి నఞ ఏవ స్వరో భవతి, తథా విభక్తిస్వరాన్న ఞ్స్వరో బలీయాన్ భవతి । కుగ్రహణం తు చాదిషు పాఠాభావాత్, పఠితవ్యస్త్వసౌ, అన్యథాఽవ్యయసంజ్ఞా న స్యాత స్వరాదిష్వపి పాఠాభావాత్ । స్నాత్వాకాలక ఇతి । మయూరవ్యంసకాదిరయమ్ । యద్యేవమ్,స తత్రైవాన్తోదాత్తః పఠిష్యతే ఏవమపి పరిగణనం కర్తవ్యమ్,సామికృతమ్,స్వయన్ధౌతమిత్యాదౌ ప్రకృతిరవరో మా భూదితి। ఇహ కస్మాన్న భవతి-పరమం కారకం పరమకారకమ్,పరమేణ కారకేణ పరమకారకేణ,పరమే కారకే పరమకారకే ఇతి న హి విశేషణసమాసః ప్రథమాన్తానామేవేతి నియమేఽస్తి । తేన ద్వితీయాద్యన్తం పూర్వపదమిత్ చోద్యమ్ । పరిహారస్తు లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయా తృతీయాదీనాం ప్రతిపదం యః సమాసస్త్రాయం స్వరః। అయం తు విభక్తివిశైషమనుపాదాయ విశేషణసమాస ఇతి ।।

వర్ణే వర్ణేష్వనేతే।। 6 - 2 - 3 ।।

అనేతే తఇతి ప్రతి షేధాద్వహువచననిర్దేశాచ్చోత్తరపదే స్వరూగ్రహణం న భవతి, తత్సాహచర్యాత్పూర్వపదేఽపి। కృష్ణాశబ్దో నక్రప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్త ఇతి । ఫిషి తు కృష్ణస్యామృగాఖ్యా చేత్ తి ఛన్దస్యన్తోదాత్తత్వమ్, అన్యత్రాద్యుదాత్తత్వం వ్యవస్థితమ్।।

గాంధలవణాయోః ప్రమాణే ।। 6 - 2 - 4 ।।

శమ్బగాధమితి ।గాధృ ప్రతిష్ఠాయామ్,గాధ్యత తఇతి గాధః అర్ద్ధరాచ్చాదిః, ఇయత్తాయాః పరిచ్ఛిత్తిః - ఇయత్తాపరిచ్ఛేదః । క్రియాశబ్దోఽత్ర ప్రమాణశబ్దో గృహ్యతే, న త్వాయామమానే రూఢ ఇత్యర్థః ।।

దాయాద్యం దాయాదే ।। 6 - 2 - 5 ।।

దాతవ్యో దాయః - భాగః, అంశ ఇత్యర్థః । దాయమాదత్తే దాయాదః, మూలవిభుజాదిత్వాత్కః, దాయాదాస్య భావో దాయాద్యమ్ । కిం పునస్తత్ దాయాస్యాదానం తత్సమ్బన్ధో వా। ఇహ తు లక్ష్యమాణోఽఽదీయమానే ఏవ దాయద్యశబ్దో వర్తతే ।

అథేత్యాది । వక్ష్యమాణోఽభిప్రాయః । తమేవావిష్కరోతి - యద్యేవమితి । శేషలక్షణౌవేతి। సామాన్యలక్షణైవాత్ర షష్ఠీ, న ప్రతిపదమిత్యేవశబ్దస్యర్థః । యది శేషలక్షణైవాత్ర షష్ఠీ, కిమర్థం పునస్తత్ర విధానమ్ ఇత్యాహ - తాస్యాస్త్వితి । సప్తమీ తావద్విధేయా, అప్రాప్తత్వాత్ । తత్ర యది సైవ విధీయేత, తతోఽసౌ విశేషవిహితత్వాత్ షష్ఠ్యా బాధికా విజ్ఞాయేత, మైవం విజ్ఞాయిాతి పునః సైవ శేషలక్షణా షష్ఠ్యభ్యనుజ్ఞాయతే, న త్వపూర్వా విధీయత ఇత్యర్థః ।।

ప్రితిబన్ధి చిరకృచ్ఛ్రయోః ।। 6 - 2 - 6 ।।

కార్యసిద్ధ ప్రతిబధ్నాతీతి ప్రతిబన్ధి, ఆవశ్యకే ణినిః । విశేషణసమాస ఇతి । నను చ సామానాధికరణ్యే సతి స భవతి, న చేహ తదస్తి గమనశబ్దస్య గతివాచిత్వాత్ చిరశబ్దస్య చ కాలవాచిత్వాత్ నైష దోషః చిరకాలభావిని గమనేఽత్ర చిరశబ్దో వర్త్తతే । మయూరవ్యంసకాదిర్వైష ఇతి । గమనమత్ర విశేష్యమ్, తద్విశేషణే తు చిరకృచ్ఛ్రే, అతో విశేష్యస్య పూర్వనిపాతార్థం మయూరవ్యాసకాదిత్వమేష్టవ్యమితి భావః । పూర్వపదస్య ప్రతిబన్ధివాచిత్వముపపన్నయతి । గమనం హీత్యది । కరాణనైకల్యాద్ధి చిరకారభావి గమనం కృచ్ఛ్రయోగి చ, కృచ్ఛ్రమ్ - దుఃఖమ్, తద్యోగి చ కార్యసిద్ధేః ప్రతిబన్ధి జాయతే ।।

పదేఽపదేశే ।। 6 - 2 - 7 ।।

అచ్చారః - పులీషక్రియా ।।

నివాతే వాతత్రాణే।। 6 - 2 - 8 ।।

డ్యక్ప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్త ఇత్యపరే ఇతి । కవతేర్డ్యక్ ఇతి సూత్రమధీయతే । డకారస్యేత్సంజ్ఞా న భవతి గుణప్రతిషేధార్థాత్కకారానుబన్ధాత్ ।।

శారదేఽనార్తవే ।। 6 - 2 - 9 ।।

ఉదాహరణే రజ్జ్వాద్ధృతే రజ్జుశబ్దో దృషత్పిష్టేషు దృషచ్ఛబ్దః, తతః కర్మధారయఽస్వపదవిగ్రహః। సృజేరసుమ్ చ ఇత్యత్ర స్కన్దేః సలోపశ్చ ఇత్యతః సలోప ఇతి వర్తతే, తేన సృజేరన్త్యాదచః పరోఽయమసుమ్, సలోపే యణాదేశేఽసుమః సకారస్య జశ్త్వే చ రజ్జురితి భవతి ।।

అధ్వర్యుకషాయయోర్జాతౌ।। 6 - 2 - 10 ।।

నియతవిషయా ఇతి। వరణవిశేషనియతా ఇత్యర్థః।।

సదృశప్రతిరుపయోః సాదృశ్యే ।। 6 - 2 - 11 ।।

సదృశాగ్రహణమనర్థకమ్ తుతీయాసమాసవచనాత్। సదృశశబ్దేన తుతీయాసమాస ఉచ్యతే - పూర్వసదృశసమోనార్థ ఇతి, తత్ర తుతీయాపూర్వ పదం ప్రకృతిస్వరం భవతీత్యేవ సిద్ధమత ఆహ - షష్ఠీసమాసార్థం చేతి। తుల్యార్థయోగే షష్ఠ్యపి విధీయతే, తత్ర యదా తస్యాః షష్ఠ్యాః సమాసః క్రియతే, తదాపి యథా స్యాదిత్యేవమర్థ సదృశగ్రహణమ్। నను చానభిధానాత్షష్ఠీసమాసో న భవిష్యతి త్రైశబ్ద్యం హి నః సాధ్యమ్ -- మాతుః సదృశః,మాత్రా సదృశః మాతృసదృశ ఇతి ఏతచ్చ వినాపి షష్ఠీసమాసేన సిద్ధ్యత్యేవ అత ఆహ -- ఇహేత్యాది। అలుకి సతి రూపవిశేషస్య విద్యమానత్వాదవశ్యకర్తవ్యః షష్ఠీసమాసః, తదర్థం చేహ

సదృశగ్రహణం కర్తవ్యమ్ I యద్యేవమ్, తృతీయాసమాసే సదృశగ్రహణమ్, యథా -- విద్యా సదృశో విద్యాసదృశ ఇతి I న హ్యత్ర షష్ఠ్యర్థోఽస్తి,కిన్తు తృతీయార్థః, విద్యయా హేతునా సదృశ ఇత్యర్థః, అన్యో దేవదత్తాదిరత్ర ప్రతియోగీ I అపర ఆహ -- తృతీయాసమాసోఽప్యలుకి ప్రయజయతి -- మనసః సంజ్ఞాయాం మనసాసదృశ ఇతి I అత్రేత్యాది I దశి దశనస్పర్శనయోః దంశేష్ట్రో న ఆ చ ఇతి టప్రత్యయః నకారస్య చాకారః టిత్త్వాన్ఙీప్, యస్యేతిలోపః, అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్తలోపః ఇతి ఉదాత్తత్వమ్ I వృషలశబ్దాజ్జాతిలక్షణో

ఙీష్ II

ద్విగౌ ప్రమాణే II 6 - 2 - 12 II

కర్దమాదీనాఞ్చ ఇత్యత్ర మకరకుక్కుటపారేవతేత్యాదేః సూత్రాదాదిగ్రహణమనువర్తతే I అథ ద్వితీయం ప్రాగీపాత్ ఇత్యతే ద్వితీయగ్రహణమ్ I పరమసప్తసమమితి Iసమాహారే ద్విగుః పాత్రాదిత్వాన్నపుంసకత్వమ్,మూలోదాహరణే తు తద్ధితార్థే ద్విగురుత్తరపదమ్ II

గన్తవ్యపణ్యం వాణిజే II 6 - 2 - 13 II

వణిగేవ వాణిజః ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్ I సప్తమీసమాసా ఏత ఏతి I సప్తమీ ఇతి యోగవిభాగాత్ I గోవాణిజాదయస్తు షష్ఠీసమాసాః II

మాత్రో పజ్ఞోపకమచ్ఛాయే నపుంసకే II 6 - 2 - 14 II

ఫిపితి ఆదిమేన యోగేన శాన్తనవీయం న చతుష్కం సూత్రముపలక్షయతి I తత్ర సముద్రశబ్దః గాగరార్థత్వాదన్తోదాత్తః II

సుఖప్రియయోర్హితే II 6 - 2 - 15 II

సమానాధికరణసమాసా ఏతే ఇతి । గమనాదీనాం విశేష ణత్వాత్పూర్వనిపాతం మన్యతే । అథ తు సుఖప్రియయోర్విశేషణత్వం తదా మయూరవ్యాంసకాదిత్వమేష్టవ్యమ । ఆయత్యామితి । పరిణామే, ఆగామికాలే, భావికాల ఇతి యావత్ ।।

ప్రీతౌ చ ।। 6 - 2 - 16 ।।

ఇహ తు సుఖపిరయయోః తఇత్యేతావత్సూత్రం కృత్వా హితే చ ఇతి వక్తవ్యమ్, తత్రాద్యే సూత్రే సుఖప్రియయోః ప్రీత్యవ్యభిచారాదేవ ప్రీతౌ గమ్యమానాయాం భవిష్యతి తత్రాహ - సుఖప్రియయోరిత్యాది । బ్రాహ్మణశబ్దోఽణన్తః । ఛాత్త్రశబ్దః ఛత్త్రా దిభ్యో ణః ఇతి ణప్రత్యయాన్తః । కన్యాశబ్దః స్వరితాన్త ఇతి । తిల్యశిక్యమర్త్యకాశ్మర్యధాన్యకన్యారాజన్యమనుష్యాణామన్తః ఇతి ఫిషి పాఠాత్ ।।

పత్యావైశ్వర్యే ।। 6 - 2 - 18 ।।

ధాన్యమన్తః స్వరితమితి । ఆనన్తరపఠితేన ఫిట్సూత్రేణ ।। గవాదీనాం తు పూర్వమేవ స్వరకథనమ్ ।।

న భూవాక్చిద్ధిధిషు ।। 6 - 2 - 19 ।।

భూవాదీనాం సమాహారద్వన్ద్వే నపుంసకహస్వత్వమ్, అత్ర పూర్వపదప్రకృతిస్వరప్రతి షేధాద్ వృత్తికారేణ పూర్వపదానాం స్వరో వ్యాఖ్యాతః । తత్రాదితస్త్రయః క్విబన్తాః । అన్దూదృభ్భూజమ్బూకఫేలూకర్కన్ధూదిధిషూః ఇతి కూప్రత్యయాన్తో దిధిషూశబ్దో నిపాతితిః ।।

వా భువననమ్ ।। 6 - 2 - 20 ।।

భువనశబ్దో భాషాయాం బహులవచనాత్సాధుః ।।

ఆశఙ్కాబాధనేదీయస్సు సమాభావనే ।। 6 - 2 - 21 ।।

శకి శఙ్కాయామ్ బాధృ విలోడనే, ఆఙ్పూర్వాభ్యాం కర్మణి ఘఞ్ । అతిశయేనాన్తికో నేదీయః, అన్తికబాఢయోర్నేదసాధౌ । అస్తిత్వాధ్యవసాయః - అస్తిత్వనిశ్చయః। గమనాశఙ్కాదయో విశేషణసమాసాః, మయూరవ్యంసకాదయో వా ।।

పూర్వే భూతపూర్వ ।। 6 - 2 - 22 ।।

ఆఢ్యో భూతపూర్వ ఇతి। యః పూర్వమాఢ్య ఆసీత్స ఏవముచ్యతే। అత్రేత్యాది। పరమశ్చాసౌ పూర్వశ్చేతి। సోఽయం వాక్యార్థః పూజ్యమానతాలక్షణః, తస్మిన్నిహ ప్రత్యుదహరణే సమాస ఇత్యర్థః। న త్వితి । పరమో భూతపూర్వ ఇతి। యోఽయం వాక్యార్థః పూర్వ పరమ ఆసీదిత్యవంరూపః, న తస్మిన్ తత్ర సమాస ఇతి యావత్, కిం కారణమ్ ఇత్యాహ-తథా

చేతి । హ్యర్థే ।।

సవిధసనీడసమార్యాదసవేశసదేశేషు సామీప్యే ।। 6 - 2 - 23 ।।

ఉదాహరణేషు షష్ఠీసమాసః, మద్రాదీనాం పూర్వమేవ స్వర ఉక్తః ।।

విస్పష్టాదీని గుణవచనేషు ।। 6 - 2 - 24 ।।

విస్పష్ట ఇతి । స్పశ బాధనస్పర్శనయోః ఇత్యస్య నిష్ఠాయామ్ వా దాన్త ఇత్యాదినా స్పష్టశబ్దో నిపాతితః విశబ్దేన గతిసమాసః। చిత్ర చిత్రీకరణే చురాదిః, తస్మాదేరచే, విశేషేణ చిత్రం విచిత్రమ్, ప్రాదిసమాసః । చితీ సంజ్ఞానే విగతం చితమస్య విచిత్తః, ఆఙ్నా వ్యక్త్యాదిషు తస్య విపూర్వస్య నిష్ఠాయా గతిస్వరః, తత్రేకారస్య యో యణ్ స ఉదాత్తయణ్ భవతి ।

సమ్పన్నశబ్దస్యాథాదిస్వరేణేతి । గతిస్వరస్తు న భవతి, కిం కారణమ్, కర్మణి ఇతి తత్రానువర్తతే, అయం తు కర్తరి క్తః। పటుపణ్డితశబ్దౌ ప్రత్యయస్వరేణేతి। అన్తోదాత్త ఇత్యపేక్షేతే। యదేకవచనాన్తం ప్రకృతమ్, తస్య వచనవిపరిణామం కృత్వాఽన్తోదాత్తావితి సమ్బన్ధః కర్తవ్యః। పాటయతేః ఫరిపాటినమిజనీనాం గుక్పటినాకిధశ్చ ఇత్యుప్రత్యయః, పటిశ్చాదేశః, ఇకార ఉచ్చారణార్థః పటుః । పడి గతౌ నిష్ఠా, పణ్డితః। కుశాన్ లాతీతి కుశలః, లా ఆదానే చపలశబ్దశ్చిత్స్వరేణేతి । అన్తోదాత్ ఇత్యపేక్షేతే । చచిదితి వర్తత ఇతి । వృషాదిభ్యశిచత్ ఇత్యతః। నిపుణాశబ్ద ఇత్యాది। పూర్వవత్సమ్బన్ధః। పుణ కర్మణి శుభే।।

శ్రజ్యావమకన్యాపవత్సు భావే కర్మధారయే।। 6 - 2 - 25 ।।

ఉదాహరణేషు మయురవ్యంసకాదిత్వాద్విశేష్యస్య పూర్వనిపాతః। ఇష్ఠేయసునోః ప్రశాస్యస్య శ్రః జ్య చ యువాల్పయోః కనన్యతరస్యామ్। పాపిష్ఠ ఇతి । విన్మతోర్లుక్।

కుమారశ్చ।। 6 - 2 - 26 ।।

కుమారశ్రమణేతి। లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా కుమారీశబ్దస్య సమాసే పుంవద్భావః। కుమార క్రీడాయామ్ ఇత్యస్మాత్పచాద్యచ్, కుమారః । కేచిత్పునరిత్యాది చకారే హ్యత్ర, క్రియతే, అస్యైవ, విధిః సముఇచ్చయార్థః।।

ఆదిః ప్రత్యేనసి।। 6 - 2 - 27 ।।

ప్రతిగత ఏనసేతి। అవాదయః కుష్టాద్యర్థే తృతీయయా ఇతి తత్పురుషః । ద్వితీయే తు విగ్రహే బహువ్రీహిః । కథం పునరనన్తరేణోదాత్తగ్రహముదాత్తస్వరో లభ్యతే ఇత్యాహ -- ఉదాత్త ఇత్యేతదితి । సామర్థ్యమేవ దర్శయతి । పూర్వపదేతి । ప్రకృత్యేతి హి వర్త్తతే, తత్రైవమభిసమ్బన్ధః -- పూర్వత్ర కుమారశబ్దే ప్రకృతిభావేన యః స్వరః సథాపితః సోఽత్రాదేర్భవతీతి।।

ఇగన్తకాలకపాలమగాలశరావేషు ద్విగౌ।। 6 - 2 - 19 ।।

కృతాణప్రత్యయలోపా ఇతి। కుతోఽణ్ప్రత్యయలోపో యషాం తే తథోక్తాః। ద్వ్యగావితి కిం పరమశరావ ఇతి । షష్ఠీసమాసోఽయమ్ । బహువ్రీహౌ తు పూర్వపదప్రకుతిస్వరేణ భావ్యమేవ । ఇగన్తప్రకుతిస్వరత్వే యణ్గుణయో రుపసంఖ్యానమ్ -- పఞ్చారత్న్యః దశారత్న్యః,యణ్గుణయోః కృతయోరిగన్తే ద్వ్యగావిత్యేష స్వరో న ప్రాప్నోతి ఇత్యత ఆహ యణ్గుణయోరిత్యాది। ప్రాక్సుబుత్పత్తే। స్వరో భవన్నన్తరఙ్గః, యణ్గుణౌ తు సుబపేక్షత్వాద్వహిరఙ్గౌ । స్థానివద్భావాద్వేతి । న చాత్ర స్వరవిధౌ న స్థానివత్త్వమ్, అలోపాజాదేశత్వాత్ । పఞ్చారత్న్య ఇతి । ఛాన్దసోఽయం ప్రయోగః। తత్ర జసి చ ఇతి గుణే న భవతి జసాదిషు ఛన్దసి వా వచనమ్ ఇతి వచనాత్।।

బహ్వన్యతరస్యామ్।। 6 - 2 - 30 ।।

బహుశబ్దోఽన్తోదాత్త ఇతి। కుర్భ్రశ్చ ఇతి వర్తమానే లఙ్ఘిబంహ్యోర్న లోపశ్చ ఇతి కుప్రత్యయే వృత్పాదితత్వాత్ ।।

సప్తమీ సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధేష్వకాలాత్।। 6 - 2 - 32 ।।

ణ్యప్రత్యయాన్తావితి। వుఞ్ఛణాదిషు సఙ్కాశాదిభ్యో ణ్యః। అవతేః కక్ప్రత్యయః, జ్వరత్వర ఇత్యాదినోఠ్, ఊకః । కుమ్భకలశశబ్దాభ్యాం జాతిలక్షణో జీష్, భ్రాష్ట్రశబ్దో భ్రస్జేష్ట్రని వృద్ధౌ చ వృత్పాదితః । చక్రశబ్దః కుఞః కో ద్వే చ।

సప్తమీస్వర ఇత్యాది। తత్పురుషే తుల్యార్థ ఇత్యాదినా సప్తమ్యన్త్య యః ప్రకృతిభావః పరత్వాత్థాథాదిస్వరేణ బాధిత ఇతి। యత్ర తు కృత్స్వరేణ బాధిత థఇతి పాఠః, తత్ర కృదాన్తస్య యః స్వరః థాథాదిలక్షణస్తేనేత్యర్థః ।।

పరిప్రత్యుపాపా వర్జ్యమానాహొరాత్రావయధేషు।। 6 - 2 - 33 ।।

పరిత్రిగర్త్తమితి । త్రిగర్త్తన్వర్జయిత్వేత్యర్థః। అపపరీ వర్జనే ఇతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా, పఞ్చమ్యగాజ్పరిభిః ఇతి పఞ్చమీ । అపపరిబహిరఞ్చవః పఞ్చమ్యా ఇత్యవ్యయీభావః।

సౌవీరాదయోఽపి జనపదవిశేషాః। ప్రతిపూర్వాహ్ణమితి । లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే ఇత్యవ్యయీభావః। ఉపపూర్వాహ్ణమితి । అవ్యయం విభక్తి ఇత్యాదినా సామీప్యే। కిం పునః

కారణమపపరర్యోరేవ వర్జ్యమానముదాహృతమ్, నేతరయోః తత్రాహ - తత్రేతి । అథాహోరాత్రావయవా అపి ఇతరయోరపపర్ధోః  కస్మాన్నోదాహ్రియన్తే అత ఆహ -- అహోరాత్రావయవా అపీతి । పరివనమిత్యత్రేతి । పరిప్రత్యుపాపా ఇత్యస్యావకాశః - పరిత్రిగర్తమితి, వనం సమాసే ఇత్యస్యావకాశః -- ప్రవణమితి పరివనమిత్యత్ర వనం సమాసే ఇత్యేతద్భవతి విప్రతిషేధేన । అపవాదత్వం చాత్ర హేతుః, న విప్రతిషేధః । సమాసస్య ఇత్యేవ సిద్ధే వనస్య పునర్వచనే ఏతత్ప్రయోజనమ్ -- యేఽన్యే తదపవాదాస్తద్బాధనార్థమ్ । సర్వ్యైవావ్యయస్వరం బహువ్రీహిస్వరం చ బాధతే, ఏవమిదమపి బాధిష్యతే।।

రాజన్యబహువచనద్వన్ద్వేఽన్ధకవృష్ణిషు।। 6 - 2 - 34 ।।

శ్వాఫల్కచైత్రకరోధకా ఇతి । ప్రమాదపాఠోఽయమ్ । అత్ర త్రిపదే హి ద్వన్ద్వే యత్యక్వమపేక్షేయ పూర్వపదం తస్యైవ భవతి, తతశ్చ చైత్రకశబ్దస్య స్వరవచనమనుపపన్నం, తస్మాత్ శ్వాఫల్కచైత్రకాశ్చైత్రకరీధకో ఇతి పాఠః । ఏకస్తు చైత్రకశబ్దో లేఖకైః పునరుక్తిశఙ్కయా త్యక్తః । శినిశబ్ద ఆద్యుదాత్త ఇతి । శిజో నిన్ హ్రస్వశ్చ బహులవచనాత్ । తదపత్యేష్వితి । యద్యపి శినిశబ్ద ఇతి ప్రకృతమ్, తథాపి శబ్దస్యాపత్యాస్యాసమ్భవాచ్ఛినేః క్షత్రియస్యైవ యాన్యపత్యాని తేష్విత్యర్థః। అభేదేన - అభేదోపచారేణ ।

ననుచ రాజ్ఞోఽపత్యే జాతిగ్రహణమ్ ఇతి వచనాద్ రాజన్యశబ్దః క్షత్రియజతివచనః, తతశ్చ ద్వైప్యభైమాయనా

ఇత్యుక్తం ప్రత్యుదాహరణ్ నోపపద్యతే, తేషామపి క్షత్రియత్వాద్ అత ఆహ -- రాజన్యగ్రహణమిత్యాది । అన్ధకవృష్ణీనాం క్షత్రియత్వావ్యభిచారాద్ రాజన్యగ్రహణముక్తవిశేషపరిగ్రహార్థమితి భావః ।।

సఙ్ఖ్యా।। 6 - 2 - 35 ।।

ఏకాదశోతి । సఙ్ఖ్యాయా అల్పీయస్యాః ఇత్యేకశబ్దస్య పూర్వనిపాతః, ప్రాగేకాదశభ్యో ఛన్దసి ఇతి నిపాతనాద్దీర్ఘః । ద్వాదశేతి । ద్వ్యష్టనః సఙ్ఖ్యాయామ్ ఇత్యాత్వమ్ ॥

ఆచార్యోపసర్జనశ్చాన్తేవాసీ ॥ 6 - 2 - 36 ॥

ఆచార్య ఉపసర్జనం యస్య స ఆచార్యోపసర్జనః, అన్తే వసతీత్యన్తేవాసీ, శయవాసవాసిష్వకాలాద్ ఇత్యలుక్ । గౌణశ్చాయం నిర్దేశః । ద్వన్ద్వస్య యాన్యవయవపదాని తాన్యాచార్యోపసర్జనవచనత్వాదన్తేవాసివాచిత్వాఇ్చ తథోచ్యన్తే । తదవయవద్వన్ద్వోఽప్యవయవధర్మేణ తథోచ్యతే । పాణినిశబ్దాదిఞ్ న భవతీతి పూర్వమేవోక్తమ్ । రౌఢిశబ్దాదపి న భవతి, న ద్వ్యచః ప్రాచ్యభారతేషు ఇతి నిషేధాత్ ।

ఆచార్యోపసర్జనగ్రహణం ద్వన్ద్వవిశేషణమితి । న పూర్వపదవిశేషణమ్ । ప్రథమా తు సప్తమ్యర్థే ద్రష్టవ్యా । కిమర్థం పునర్ద్వన్ద్వవిశేషణం విజ్ఞాయతే ఇత్యాహ -- సకలో ద్వన్ద్వ ఇతి । ఇహ మా భూదితి । పూర్వపదవిశేషణేత్వత్రాపి స్యాత్ ॥

కార్త్తకీజపాదయశ్చ ॥ 6 - 2 - 37 ॥

ప్రకృతిస్వరపూర్వపదా ఇతి । ప్రకృతిశబ్దః స్వాభావిక్ వర్త్తతే, ప్రకృతి -- స్వాభావికః స్వరో యేషాం తాని ప్రకృతిస్వరాణి, ఏవంవిధాని పూర్వపదాని యేష్వితి బహువ్రీహిః । కృతస్యాపత్యమ్, కుజస్యాపత్యమితి । ఆణన్తానేతావితి । ఋషివాచిత్వాదాభ్యామణ్ । ఉత్తరపదస్య వ్యుత్పత్తిప్రదర్శనం ప్రాసఙ్గికమ్, పూర్వపదస్యైవ తు స్వరసిద్ధయే ప్రదర్శనీయమ్ । మాణ్డూకేశబ్దః ఢక్చ మణ్డూకాత్ ఇతి ఢగన్తః ।

అవన్త్యశ్మకా ఇతి । అవన్తిశబ్దోఽన్తోదాత్తః, తస్మాత్ వృద్ధేత్కోసలాజాదాఙ్ తస్య తద్రాజత్వాద్బహుషు లుక్, అవన్తీనాం నివాసో జనపదః, జాతురర్థికస్యాణా జనపదే లుక్ । అశ్మకశబ్దాత్ సాల్వావయవ ఇత్యాదినా ఇఞ్, లుగాది పూర్వవత్ ।

శ్యాపర్ణేతి । శార్ఙ్గరవాద్యఞో జీన్ ।

కపిరన్తోదాత్త ఇతి । ప్రాతిపదికస్వరేణ, కము కాన్తౌ క్తిచ్, పృషోదరాదిత్వాదత ఉత్వమ్ ।

కున్తిశబ్దోఽన్తోదాత్తః, అవన్తివత్కున్తయః। శోభనం రాష్ట్రమస్య సురాష్ట్రః, తస్యాపత్యాని బహూని జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ లుగాది పూర్వవత్ । చితి స్మృత్యామ్, క్తిచ్, కున్తివచ్చిన్తయః ।

తడి తాడనే, తణ్డః, తస్మాదేవావపూర్వాద్వతణ్డః, వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః ఇత్యకారలోపః। మదీ హర్షే, విపూర్వాత్ క్తః, న ధ్యాఖ్యా ఇత్యాదినా నత్వాభావః, న విమత్తోఽవిమత్తః।

శలఙ్కు శలఙ్కం చేతి । నడాదిష్వేతత్పఠ్యతే । బభ్రోరపత్యం బాభ్రతవః, అణ్ । దానచ్చయుతో దానచ్యుతః తదపత్యమపి దానచ్యుత ఏవ। కటశబ్దః పచాద్యజన్తః, లోకేఽక్షి యస్య స లోకక్షః, తస్యాపత్యం లౌకాక్షిః, తస్య

ఛాత్రా లౌకాక్షాః । స్త్రీకుమారమితి । సమాహరద్వన్ద్వః ।

ముద హర్షే, ఇగుపధలక్షణః కః, ముదః, పిప్పతమత్తీతి పిప్పలాదః, కర్మణ్యణ్ । వదేః సః, వత్సః, జీర్యతేరతృన్, జరన్ , తయోః సమాహారద్వన్ద్వః ।

షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్, జరా । భుజిమృఙ్భ్యాం యుక్త్యుకౌ మృత్యుః ।।

మహాన్ వ్రీహ్యపరాహ్ణగృష్టీష్వాసజాబాలభారభారతహేలిహిలరౌరవప్రవృద్ధేషు।। 6 - 2 - 38 ।।

మహచ్ఛబ్దోఽన్తోదాత్త ఇతి । వర్తమానే పృషద్బృహన్మహనత్ ఇత్యత్ర తథా నిపాతనాత్ । తస్యేత్యాది । ఏతఞ్చ లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయా లభ్యతే ।

యద్యేవమ్, ప్రవృద్ధగ్రహణమనర్థకమ్, కర్మధారయేఽనిష్ఠా ఇతి వక్ష్యమాణేనైవ సిద్ధత్వాత్, కృద్గ్రహణే గరికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణమ్ ఇతి ప్రవృద్ధశబ్దస్యాపి క్తాన్తత్వాద్ అత ఆహ - కర్మధారయేఽనిష్ఠేత్యయమపీతి ।

తత్రాపి లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయా క్తాన్తేన ప్రతిపదోక్తో యః కర్మధారయస్తస్య గ్రహణమిత్యర్థః ।।

క్షుల్లకశ్చ వైశ్వదేవే।। 6 - 2 - 39 ।।

క్షుధం లాతీతి క్షుల్లః। ఆతోఽనుపసర్గ కః, తోర్లి ఇతి పరసవర్ణః ।।

ఉష్ట్రః సాదివామ్యోః।। 6 - 2 - 40 ।।

ఉష్ట్రశబ్దః ష్ట్రన్ప్రత్యయాన్త ఇతి। ఉష దాహే ఇత్యేతస్మాత్ ష్ట్రన్ ఇతి వర్తమానే ఉషిఖనిభ్యాం కిత్ ఇత్యేవం వ్యుత్పాదితత్వాత్ ।।

గౌః సాదసాదిసారథిషు।। 6 - 2 - 41 ।।

గోసాదా ఇతి । సదేర్ణ్వుజ్, తతః, షష్ఠీసమాసః । గాం సాదయతీతి వేతి । సదేర్ణ్యన్తాత్కర్మణ్యణ్, తస్మాదేవ ణినిః - గోసాదీ । అత్ర సాదసాదినోః కృత్స్వరస్యాపవాదః, సారథౌ తు సమాసస్వరస్య।।

కురుగారిహపతరిక్తగుర్వసూతజరత్యశ్లీలదృఢరుపా పారేవడవా తైతిలకద్రూః పణ్యకమ్బలో దాసీభారాణాం చ।। 6 - 2 - 42 ।।

అత్ర కురుగార్హపతేత్యేవమాదయః పణ్యకమ్బలపర్యన్తాః సప్త సమాసాః । తత్రాదితో ద్వావివిభక్తికౌ, ఇతరే ప్రథమైకవచనాన్తాః। సా చ ప్రథమా సుబ్వ్యత్యయేన షష్ఠ్యాః స్థానే ద్రష్టవ్యా । దాసీభారాణామితి । బహువచననిర్దేశాదాద్యర్థో వ్యాఖ్యాయతే।

కుర్గ్రృశ్చ, కృగ్రో రుచ్చ -- కురుః, వృజీ వర్జనే నిదిత్యధికారే ఇగుపధాత్కిః -- వృజిః, ఫిషి తు ఇగన్తానాఞ్చ ద్వ్యషామ్ ఇతి పత్రేఽన్తోదాత్తః। తస్యార్థః-నజపదశబ్దానామితి వర్తతే,అన్తః పూర్వో వా ఇతి చ,జనపద వాచినామిగన్తానాం ద్వ్యచామాదిరుదాత్తో భవతి అన్తో వా - కాశయః ,చేదయః। ఏతేన కురుశబ్దో వ్యాఖ్యాతః।

రిక్తపూర్వాదయః కర్మధారయాః। శ్రీర్యస్యాస్తీతి శ్రీశబ్దో లావణ్యవచనః । కపిలకాదిత్వాల్లల్వమితి । కృపో రో లః ఇత్యత్రైతద్వక్ష్యతే । శ్రీర్యస్యాస్తి తచ్ఛ్రీలశబ్దేనోచ్యత ఇతి । ఏతదేవోపపాదయతి -- అశలీలదృఢరూపేతి హీతి । సంస్థానమాత్రేణ శోభనేతి। కుబ్జత్వాదీనామభావాత్, దృఢత్వాచ్చ సంస్థానస్య । మాత్రశబ్దవ్యార్వ్యం దర్శయతి - నిఃశ్రీకేతి । అసేయైవార్యం విస్పష్టీకరోతి - లావణ్యరహితేతి ।

తితిలినోఽపత్యమితి। తిలశబ్దాన్మత్వర్థీయ ఇనిః, పృషోదరాదిత్వాత్తిశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్। తత్ర యదాపత్యేఽర్థేఽణ్ తదా నస్తద్ధితే ఇతి టిలోపః యదా తు ఛాత్రే తదా నాన్తస్య టిలోపే ఇత్యాదినోపసఖ్యానేన టిలోపః । యే తు తత్ర తైతిలిశబ్దం పఠన్తి, తేఽత్రాపి తైతిలినోఽపత్యమితి విగృహ్ణన్తి, పృషోదరాదిత్వేనేవ చ రూపసిద్ధిః । పణ్యశబ్దః అవద్యపణ్య ఇత్ యదన్తః యతోఽనావః ఇత్యాద్యుదాత్తః।

పణ్యకమ్బలః సంజ్ఞాయామితి । నియతప్రమాణస్య వియతమూల్యస్య కమ్బలస్యైషా సంజ్ఞా । సమాసన్తోదాత్తత్వమేవేతి । నను చ పణ్యశబ్దస్య కృత్యప్రత్యయాన్తత్వాత్ తత్పురుషే తుల్యార్థ ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణ భావ్యమ్ అత ఆహ ప్రతిపదోక్తే హీతి । కృత్యతుల్యాఖ్యా అజాత్యా ఇతి యః కృత్యసమాసః ప్రతిపదోక్తః, తత్రైవ స స్వరః । అయం తు విశేష్యేణ ఇతి సామాన్యలక్షణవిహితః,కమ్బలశబ్దస్య జాతిశబ్దత్వాత్। కృత్యతుల్యాఖ్యా అజాత్యా ఇత్యేతద్ధి గుణక్రియావాచినామనియతే పూర్వనిపాత్రప్రసక్తే కృత్యాన్తస్య పూర్వనిపాతార్థమ్, న తు జాతిప్రతిషేధార్థమ్ । ఆనాత్యేతి తు వచనం న్యయసిద్ధార్థానువాద ఏవేతి స్థితిః। చన్ద్రే మాజో డిచ్చ ఇతి మిథునేఽసిః, పూర్వవచ్చ

సర్వమిత్యసిప్రత్యయః ప్రకృతః। చన్ద్రశబ్ద ఉపపదే మాఙ్ మానే ఇత్యస్మాదసిప్రత్యయో భవతి డిచ్చ, డిత్త్వాట్టిలోపః, చన్ద్రమివ మీయతే చన్ద్రమాః। చన్ద్రమితి రజతమ్, అమృతం చ। చన్ద్ర ఇతి వా మీయతే చన్ద్రమాః। చన్ద్రశబ్దస్తు స్ఫాయితఞ్చి ఇత్యాదినా రక్ప్రత్యయాన్తః।

యస్య తత్పురుషస్యేత్యాదినా దాసీభారాదేరాకృతిగణత్వం దర్శయతి।।

చతుర్థీ తదర్థే ।। 6 - 2 - 43 ।।

తస్మై ఇదం తదర్థమ్ , తచ్ఛబ్దేన చతుర్థ్యన్తార్థ ఉచ్యతే, యదాహ -- తదభిధేయార్థం యదితి। తస్య చతుర్థ్యన్తస్య యదభిధేయం తదర్థమిత్యర్థః । రమన్తేఽస్మిన్నితా ఇతి రథః, హనికృషినీరమికశిభ్యః క్యన్, అనుదాత్తోపదేశ ఇత్యనునాసికలోపః,వల్లీశబ్దో గౌరాదిఙీషన్తః ।

తదర్థ ఇతి కిమ్,కుబేరబలిరితి । అత్ర తాదర్థ్యస్య భావాద్ గోసుఖమితి ప్రత్యదాహార్యం మన్యన్తే । ప్రకృతివికారభావే స్వరోఽయమిష్యత ఇతి । సమాసప్రకరణ ఏవైతత్సమ్యగుపపాదితమ్, అత్రాపి జ్ఞాపకం వక్ష్యతి।।

అర్థే।। 6 - 2 - 44 ।।

తదర్థవిశేషా ఏవ దారుహిరణ్యాదయో భవన్తీతి। దారుహిరణ్యాదయో విశేషా ఏవ తదర్థా భవన్తీత్యర్థః । తాదర్థ్యం హి తచ్ఛేషభావః, సచ విశేషాణమేవ భవతి, న సామాన్యస్యతి మన్యతే ।

కేచిత్పునరిత్యాది । త ఏవం మన్యన్తే నేయం రాజాజ్ఞా - విశేషా ఏవ తదర్థా ఇతి, తేన సామాన్యవాచిన్యప్యర్థశబ్దే పూర్వేణైవ సిద్ధమ్ ఇతి । అశ్వఘాస ఇతి । నను చ తదర్థేన ప్రకృతివికారభావే సమాసః ఇత్యక్తమ్ అశ్వఘాసాదయః షష్ఠీసమాసాః ఇతి చ ఏవం మన్యతే - యదాత్ర ప్రకృతివికారభావే స్వే ఇతి స్థితమ్ ,తదాశ్వఘాసాదౌ చతుర్థీసమాసేఽపి దోష ఇతి। శ్వశ్రుశ్వశురమితి। విభాషా సేనా ఇత్యాదినా నపుంసకత్వమ్।।

క్తే చ ।। 6 - 2 - 45 ।।

గోభ్యో రక్షితం దీయత ఇతి సమ్ప్రదానే చతుర్థీతి। అథ తాదర్థ్యే చతుర్థ్యాం కో దోషః చతుర్థీ తదర్థే ఇత్యేవ స్వరస్యసిద్ధత్వాత్ । నైతదస్యోదాహరణముపపద్యతే కథమ్ ప్రకృతివికారభావే స్వరః ఇత్యుక్తమ్, న చాత్ర ప్రకృతివికారభవః సత్యమ్ సమాసవిధౌ తు రక్షితగ్రహణస్యేదం ప్రయోజనం దర్శితమ్ ।।

కర్మధారయేఽనిష్ఠా ।। 6 - 2 - 46 ।।

శ్రిఞ్ సేవాయామ్, ఔణాదికే నిప్రత్యయే శ్రేణిః, ముది గ్రో గగ్లౌ,బహులవచనాత్పూజోఽపి గక్ పూగః। కృతాకృతమితి । క్తేన నఞ్విశిష్టేనానఞ్ ఇతి సమాసః । అనిహష్ఠేత్యనుచ్యమానేఽత్రైవ స్యాత్, అయం హి క్తసంశబ్ద నేన విహితత్వాచ్ఛ్రేణ్యాదిసమాసాదపి ప్రతిపదోక్తః ।।

అహీనే ద్వితీయా ।। 6 - 2 - 47 ।।

హీనమ్ - త్యక్తమ్। అహీనయాచిని సమాస ఇతి । పూర్వపదద్వారేణ తసమాసస్యాహినవాచిత్వమ్।

ద్వితీయానుపసర్గ ఇతి వక్తవ్యమితి । అహీనగ్రహణమపనీయ అనుపసర్గగ్రహణం కర్తవ్యమ్, వ్యాపకత్వాదిత్యర్థః। ఇహ మా భూదితి। ఇహాపి మా భూదిత్యర్థః। అనుపసర్గగ్రహణే చేహ క్రియమాణే ప్రవృద్ధాదిషు ఖట్వారూఢశబ్దో న పాఠ్యః, ఆరూఢశబ్దస్య సోపసర్గత్వాత్। ఏతత్స్వరాభావే థాథాదిస్వరేణైవాన్తోదాత్తస్య సిద్ధత్వాత్।।

తృతీయా కర్మణి ।। 6 - 2 - 48 ।।

అయమపి థాథాదిస్వరపవాదః। అహిరన్తోదాత్త ఇతి । ఆజ్పూర్వాద్ధనో డిప్రత్యయః, ఆజశ్చ హ్రస్వః। ఆహన్తి పరాన్, ఆహన్యతే పరైరితి వా అహిః। కేచిదితి। తే

తత్రోదాత్తగ్రహణమనువర్తయన్తి, తథాత చ -అహన్నహిమ్, అహిరివ భోగైరితి ఆద్యుదాత్తమధీయతే ।।

గతిరనన్తరః।। 6 - 2 - 49 ।।

అనన్తరః ఇతి పుంల్లిఙ్గనిర్దేశాద్ గతిశబ్దః క్తిజన్తః, నిపాతనాచ్చానునాసికలోపః। ప్రకృతః, ప్రహృత ఇతి । అత్ర సమాసాన్తోదాత్తత్వమ్, అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమ్, కృత్సవరః, థాథాదిస్వరః, ఇత్యేతేషు ప్రాప్తేషు పూర్వపదప్రకృతిభావే విధీయతే।

వ్యవహితస్య గతేరయం స్వరీ న భవతీతి। నను చ నిర్దిష్టగ్రహణమానన్తర్యార్థమ్, ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా చ హృతశబ్దస్యా్ న్తః, తత్కథం క్తాన్తే పరతో విధీయమానో వ్యవహితస్య ప్రసజ్యతే కృద్గ్రణపరిభాషాయా

క్తాన్తేఽనుప్రవేశాదుచ్ఛబ్దస్య ప్రసఙ్గ ఇతి చేత్, యద్యేవమ్, క్రియమాణేఽప్యనన్తరగ్రహణే స్యాత్, ఉద్ధృతశబ్దః క్తాన్తస్తస్యానన్తర ఏవ గతిరితి ఏవ గతిరితి నైష దోషః, అనన్తరగ్రహణసామర్థ్యాద్ధాన్తోరనన్తరో గతిరాశ్రయిష్యతే । నన్వేవమప్యత్ర పరత్వాద్ గతిర్గతౌ ఇతి నిఘాతో భవిష్యతి, సతి చ తస్మిన్ ఉదాత్తస్వరితాధికారాదేవ పూర్వపదప్రకృతిస్వరస్యాప్రసంగ ఇతి వ్యవహితనివృత్త్యర్థమనన్తరగ్రహణం న కర్తవ్యమ్ అనన్తరప్రాప్త్యర్థం తు । తత్ర చ యత్రైక ఏవ గతిస్తత్ర నార్థాఽనేన । యత్ర త్వనేకో గతిస్తత్రాసౌ న ప్రాప్నోతి, తానన్తర ఇత్యనేనానేకగతిసమవధానేఽనన్తరస్య ప్రాప్నోతి, తదనన్తర ఇత్యనేనానేకగతిసమవధానేఽనన్తరస్య ప్రాప్యతే అన్యథాఽభ్యుద్ధృతమిత్యత్రోద్ధ్ృతశబ్దస్య కృద్గ్రహణపరిభాషయా క్తాన్తత్వే సతి సమాసాన్తోదాత్తత్వే తదపవాదే చ కృత్స్వరే తదవపాదస్థాథాదిస్వరః ప్రాప్నోతి। నను చ యథా ప్రథమే సమాసే గతిస్వరేణ బాధితస్య థాథాదిస్వరస్య పునర్ద్వితీయే సమాసే ప్రాప్తిః, తథా తదపవాదో గతిస్వరోఽప్యనేన పునర్భవిష్యతి నైతదేవమ్ అపూర్వపదత్వాత్ । కుగతిప్రాదయః ఇత్యత్ర నిష్కాన్తోదౌ పదకార్యప్రవృత్తయే సుబిత్యనువర్తనీయమ్, తత్రైకత్వస్య వివక్షితత్వాత్సుబన్తసముదాయస్య చాసుబన్తత్వాన్న దూయోర్యుగపత్సమాసో లభ్యత ఇతి క్రమేణాసౌ విధేయః । గతికారకోపపదానామ్ ఇత్యనేనాప్యుత్తరపదస్య

ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః సమాస ఉచ్యతే, న పూర్వపదస్యాపి నిష్క్రాన్తచర్మకారాదౌ పదకార్యస్యాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్ l అత ఉచ్ఛబ్దస్య పూర్వం సమాసః, పశ్చాదుద్ధృతశబ్దేనాభిశబ్దస్య, తతశ్చాభిశబ్ద ఏవ పూర్వపదం నోచ్ఛబ్ద ఇతి

పూర్వపదం నోచ్ఛబ్ద ఇతి పూర్వపదస్య గతేః ప్రకృతిస్వరో విధియమానోఽపూర్వపదో న స్యాద్ l అతః కక్షాన్తరప్రప్తమపి థాథాదిస్వరం బాధిత్వాఽపూర్వపదస్యాప్యనన్తరస్య వాక్యభేదేన ప్రకృతిభావో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమనన్తరగ్రహణమ్l తదాహ -- అనన్తరే పునరిష్యత ఇతి l

యద్యేవమ్, కారకబూర్వేఽతిప్రసఙ్గః, దూరాదాగతో ప్రాప్తో దేవదత్తేనేత్యత్రాప్యాగతశబ్దేన స్తోకాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేన ఇతి సమాసే కృతే తస్యామవస్థాయాం థాథాదిస్వర ఇష్యతే, తమపి బాధిత్వాఽపూర్వపదస్యాప్యుద ఏవ స్వరః ప్రాప్నోతి నైష దోషః థాథాదిసూత్రే గతిగ్రహణం నివతిష్యతే తతః కిమ్ ప్రకృతమిత్యాదౌ కృత్స్వరస్యైవ ప్రాప్తత్వాత్తస్యైవ గతిస్వరాపవాదః,న తు థాథాదిస్వరస్య ప్రసఙ్గః, తత్ర స ఏవ భవిష్యతిl అభ్యుద్ధృతమిత్యాదౌ తు యత్ర కక్షాన్తరేఽపి కృత్స్వర ఏవ ప్రాప్తస్తత్రాపి స ఏవ భవిష్యతీతి తతశ్చాపూర్వపదార్థమనన్తరగ్ణణమపి న కర్తవ్యం భవతిl కథమ్ ఉద్ధృతశబ్దే గతిస్వరే ప్రవృత్తే పశ్చాదభిశబ్దస్య సమాసే కృతే గతిర్గతౌ ఇతి ఇతి నిఘాతే చోదాత్తస్వరితాధికారాద్ గతిరిత్యస్య పూర్వపదప్రకృతిభావస్యాప్రవృతత్తౌ సమాసస్వరాపవాదః కృత్స్వరో భవన్ కృద్గ్రహణపరిభాష్యోద్ధృతశబ్దస్య కృదన్తత్వాత్తత్స్వర ఉచ్ఛబ్దోదాత్తత్వమేవ భవిష్యతిl యది థాథాదిశూత్రేణ గతిగ్రహణం నివర్త్‌్యష్యతే

ప్రభేద ఇత్యత్ర కృత్స్వరేణ ఘఞో ఞిత్త్వాద్ధాతోరుదాత్తత్వం స్యాద్,అన్తోదాత్తత్వం చేష్యతేl ఏవం తర్హ్యనువర్తతే గతిగ్రహణమ్,క్తేన తు న సమ్బధ్యతే,తత్కథం థాథాదిసూత్రాత్ క్తగ్రహణమపనీయ పృథక్కర్తవ్యమ్ తత్ర చ గతిగ్రహణం నివర్త్‌్యష్యతే l

ఏవమపి విశుష్క ఇత్యాదౌ యత్ర కర్తరి క్తాన్తముత్తరపదమ్ శుష్కధృష్టౌ ఇత్యాకారకపూర్వస్య త్విత్యాదిl

కారకపూర్వస్య తు సతి శిష్టత్వాత థాథాదిస్వర ఏవ భవతి దూరదాగత ఇతిl దినా చాద్యుదాత్తమ్ తత్ర కృత్స్వరే సత్యుత్తరపదమాద్యుదాత్తం స్యాదన్తోదాత్తం చేష్యతేlఅతః కృద్గ్రహణేనాపి గతిగ్రహణమవశ్యం సమ్బన్ధనీయమ్,తతశ్చ పూర్వోక్తదోషప్రసఙ్గః,తత్రాహ-

కారకపూర్వస్య త్వితి। అయమభిప్రాయః-అనన్తరశబ్దోऽయమనన్తరమపేక్ష్య ప్రవర్తతే,తత్ర చ అనన్తరో గతిః ఇత్యుక్తే అనన్తరోऽపి గతిరేవ ప్రతీయతే సన్నిధానాత్। తతశ్చాపూర్వపదార్థమప్యన్న్తరగ్రహణం గతిద్వయసమవధాన ఏవానన్తరస్య ప్రకృతిస్వరత్వం ప్రాపయతీతి దూరాదాగత ఇత్యాదౌ న దోష ఇతి।

అథ వా - కారకాద్దత్తశ్రుతయోరేవాశిషి ఇత్యత్ర కారకాదితి విభజ్యతే, తత్ర చ క్తగ్రహణమనువర్తతే, అన్తోదాత్తః ఇతి గతిః ఇతి చ, కారకాత్పరం క్తాన్తముత్తరపదమన్తోదాత్తంభవతీత్యర్థః। తత్ర దూరాద్ గత ఇత్యాదౌ థాథాదిసూత్రేణై వాన్తోదాత్తత్వస్య సిద్ధత్వాద్ దూరాదాగత ఇత్యాదౌ గతిరనన్తరః ఇత్యనన్తరగ్రహణేనైవాపూర్వపదార్థేన ప్రాప్తస్య గతిస్వరస్యాపవాదః కారకాదిత్యయం యోగో జ్ఞాయతే। యద్యేవమ్, అనన్తరగ్రహణం న కర్తవ్యమ్,కథమ్ అసత్యనన్తరగ్రహణే దూరాదాగతః,అభ్యుద్ధృత తఇత్యాదౌ సర్వత్ర ద్వితీయే సమాసే కృతే సతిశిష్టస్థాథాదిస్వర ఏవ ప్రాప్తః, తతశ్చ కారకాదిత్యయం యోగో నియమార్థో భవతి। తత్ర చ గతిగ్రహణమనువర్తయితవ్యమ్, తతశ్చాత్రాయమర్థః - కారకాదేవ పరం సగతికం క్తాన్తభుత్తరపదమన్తోదాత్తమితి। తతశ్చాభ్యుద్ధృత ఇత్యాదౌ నియమేన థాథాదిఖరే వ్యావర్తితే

కృత్స్వరో భవన్ కృద్గ్రహణపరిభాషయోద్ధృతాదేః కృదన్తత్వాత్తస్యైవ యః స్వర ఆద్యుదాత్తత్వం స ఏవ భవిష్యతి। నను చ విపరీతోऽపి నియమః సమ్భావ్యేత - కారకాత్పరం సగతికమేవేతి,తతశ్చ పూర్వష్టశుష్క ఇత్యత్ర థాథాదిస్వరే కృత్స్వరేణ శుష్కధృష్టౌ ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం శ్రూయేత నైష దోషః,ఆచాయేప్రవృత్తిర్జ్ఞాపయతి - న విపరీతో నియమ ఇతి, యదయమ్ దత్తశ్రుతయోరేవాశిషి ఇత్యాహ। న హి విపరీతే నియమే కారకాత్పరయోర్దత్తక్షుతయోరన్యస్య వా క్తాన్తస్యోత్తరపదస్యాన్తోదాత్తత్వం ప్రసక్తమ్। అతో నార్థోऽపూర్వపదార్థనానన్తరగ్రహణేన । ఏవం తర్హి వ్యవహితనివృత్త్యర్థమేవానన్తరగ్రహణమ్, నను చోక్తమ్-పరత్వాద్ గతిర్గతౌ ఇతి నిఘ్తే కృతే ఉదాత్తస్వరితాధికారాదేవ ప్రకృతిభావస్యాప్రసఙ్గః ఇతి యత్ర తర్హి గతిర్గతౌ ఇతి నిఘాతో నాస్తి తత్ర ప్రసఙ్గః। క్వ చాసౌ నాస్తి

పాదాదౌ। వక్ష్యతి హి ఆ పాదపరిసమాప్తేరపాదాదావిత్యధికారః ఇతి, తథా చ చడఉపప్రేతకుశితాశ్చేతధ్వమితి పాదాదావుపశబ్దం గతిపరమపి ఉదాత్తమధీయతే,తథాభ్యుద్ధృతమితి యదాభిశబ్దః పాదాదౌ వర్తతే తదా నిఘాతాభావాదనేన వ్యవహితస్యాపి గతేః ప్రకృతిభావః స్యాత్ నైతదస్తి యావతా

ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా హృతశబ్దః క్తాన్తః,నోద్ధృతశబ్దః। ఏవం తర్హ్యేతద్ జ్ఞాపయతి-కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణం భవతీతి।

నను కృద్గ్రహణే గతిపూర్వస్య గ్రహణ్ జ్ఞాపితమ్,కారకపూర్వస్య తు కథమ్ ఉచ్యతే పూర్వచార్యైస్తావదేషా పరిభాషా వ్యుత్పాదితా,ఇహాప్యనన్తరగ్రహణేనైకదేశద్వారేణ కృత్స్న ఏవ పరిభాషార్థో జ్ఞాప్యతే। యదిత కృద్గ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణం భవతి, కథం సముద్ధృత ఇతి ప్రత్యుదాహరణమ్, యావతా ఉద్ధృతశబ్దః క్తాన్తః, తస్య చానన్తర ఏవ సమ్ ఇత్యత ఆహ - అనన్తరగ్రహణాసామర్థ్యాదితి । ఇహ వ్యవహితనివృత్తిఫలేనానన్తరగ్రహణేన పరిభాషాయా జ్ఞాపనాదన్తత్రైతత్ఫలలాభ ఇతి భావః ।

ప్రకృతః కటమితి । ఆదికర్మణి క్తః కర్తరి చ ఇతి కర్తరి ప్రత్యయః।।

తాదౌ చ నితి కృత్యతౌ ।। 6 - 2 - 50 ।।

ప్రజల్పాక ఇతి। జలపభిక్ష ఇతి షాకన్। ఇహ గతేః స్వరో విధీయతే,క్రియాయోగే చ గతిసంజ్ఞా, ధాతుశ్చ క్రియావాచీ, ధాతోశ్చ ద్వయే ప్రత్యయాః - కృతస్తిజశ్చ, తత్ర తిజన్తే పూర్వపదస్యాసమ్భవాత్కృదన్తాదేవ భవిష్యతి, నార్థః కృద్గ్రహణేన ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్ -యథా తాదిగ్రహణం కృద్విశేషణం విజ్ఞాయతే తకారాదౌ నితి కృతీతి అన్యథా నితీత్యనేన ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా తదన్తస్యోపస్థానాత్తస్యైవోత్తరపదస్య తకారాదిత్వం విశేషణం స్యాత్। తతశ్చేహైవ స్యాత్ - ప్రతరితా, ప్రతరితమితి ఇహ న స్యాత్ - ప్రకర్తుమ్। నైతదస్తి ప్రయోజనమ్ ,క్రియమాణేఽపి కృద్గ్రహణే అనిష్టం శక్యం విజ్ఞాతుమ్తకారాదావుత్తరపదే నితి కృతీతి, అక్రియమాణేఽపి చేష్టమ్ నిద్యస్తకారాదిస్తదన్తఉత్తరపదేతి తతశ్చ యథా ఉతశ్చ ప్రత్యయాత్ ఇత్యత్రాసంయోగపూర్వగ్రహణేనోకారో విశేష్యతే న ప్రత్యయః, తథేహాపి నిత ఏవ విశేషణం తాదిగ్రహణం భవిష్యతీతి అత్రాహ కృద్గ్రహణాముపదేశే తాద్యర్థమితి। అయమభిప్రాయః - కృద్గ్రహణేన కృత్సంజ్ఞాప్రవృత్తికాలే యస్తాదిస్తత్రేతి । కిమేవం సతి సిద్ధం భవతి తత్రాహ -ఇహాపీతి । అసతి కృద్గ్రహణే, తాదిగ్రహణేన స్వరప్రవృత్తిసమయే యస్తాదిస్తత్రేతి విజ్ఞాయేత, తతశ్చ ప్రలపితేత్యాదౌ ఇడాగమే కృతే న స్యాత్ సమ్ప్రత్యతాదిత్వాత్ , కృద్గ్రహణాత్తు భవతి

ఆదిగ్రహణం తు శక్యమకర్తుమ్ ,యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే।। తవై చాన్తశ్చ యుగపత్।। అన్త ఉదాత్తో భవతీతి। కథం పూనరన్తరేణోదాత్తగ్రహణముదాత్తో భవతీత్యయమర్థో లభ్యతే ఏవం మన్యతే ప్రకృత్యేతి వర్తతే, తత్రైవమభిసమ్బన్ధః క్రియతే- తవైప్రత్యయాన్తస్య యః స్వరః ప్రకృత్యాశ్రయః ప్రాప్తః సోఽన్తస్య భవతీతి, స చోదాత్త ఏవతి। యుగపదితి పర్యాయనివృత్త్యర్థమ్।।

అనిగాన్తోఽఞ్చతౌ వప్రత్యయే।। 6 - 2 - 52 ।।

వప్రత్యయ ఇతి। వకారః ప్రత్యయో యస్య స తథోక్తః। ప్రాజితి। ఋత్విక్ ఇత్యాదినా క్విన్। స చ వకారమాత్ర ఏవ కకారాదీనామ నుబన్ధత్వాత్। ఉగిదచామ్ ఇతి నుమ్ హల్ఙ్యాదిసంయోగాన్తలోపౌ। క్విన్ప్రత్యయస్య కుః ఇతి కుత్వమ్ - చకారస్య జకార। పరాజితి। పారశబ్ద ఆద్యుదాత్తః, తేనాత్ర స్వరితో వాఽనుదాత్తేఽపదాదౌ ఇత్యేష విధిర్న భవతి। ప్రత్యజితి। నను చాత్రాన్తరఙ్గత్వాద్యణాదేశే కృతే,అనిగన్తత్వాత్ప్రకృతిభావేన భవితవ్యమ్, అనిగన్తః ఇత్యస్య తు ప్రతీచ ఇత్యాదిరవకాశః తత్ర అచః ఇత్యకారలోపాద్యణాదేశాభావః। న చ యణాదేశస్య స్థానివద్భావోఽస్తి అపూర్వవిధిత్వాత్, పూర్వపదస్య ప్రకృతిస్వరవిధానాత్ యత్తర్హి న్యధీచేత్యధేః ప్రకృతిభావం శాస్తి,

త్ఞ్జ్ఞాపయతి-యణ్విషయఽయం స్వరో న భవతీతి। యది స్యాద్,అధ్యజిత్యత్రాప్యఽనేనైవ సిద్ధం స్యాత్। నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్,అధీచ ఇత్యాదౌ యత్ర యణ్ నాస్తి తదర్థమేతత్స్యాత్ యత్తర్హి నేః ప్రకృతిస్వరం శస్తి,నిశబ్దస్యైకాచ్త్వాద్,నీచ ఇత్యాదావుత్తరస్య ప్రకృతిస్వరస్య చ విశేషో నాస్తి। ఏతదపి న జ్ఞాపకమ్, వచనసామర్థ్యాదకృత ఏవాన్తరఙ్గే యణాదేశే నిశబ్దస్య స్వరార్థేమేతత్స్యాత్,యణఆదేశే కృతే స్వరభాజోఽభావాత్ ప్రత్యజాదిషు తు యణాదేశ ఏవాన్తరఙ్గత్వాత్ప్రాప్నోతి,తస్మాద్యణ్విషయే ప్రతి పేధో వక్తవ్యః న వక్తవ్యః స్థానివద్భావాత్సిద్ధమ్। నను చోక్తమ్ పూర్వపదస్య ప్రకృతిస్వరో న యణః పూర్వస్య ఇతి నైతదస్తి ఉక్తమేతత్ పూర్వపదశబ్దః పూర్వపదస్యోద ఉదాత్తే స్వరితే వా వర్తతే ఇతి।

చోరితి। చౌ ఇతి యత్పూర్వపదన్తోదాత్తత్వం విధీ.యత్ తచ్చుశబ్దేన లక్ష్యతే। చోః- చుస్వరాదిత్యర్థః। ఏష స్వరో భవతీతి । విప్రతి షేధేనేతి భావః। చుస్వరస్యావకాశః దధీచః దధీచాత,యత్ర గతిర్నాస్తి అనిగన్తస్వరస్యావకాశః -పరాఙ్, పరాఞ్చౌ,పరాఞ్చః, పారచ ఇత్యాదావుభయప్రసఙ్గే పరత్వాదినిగన్తస్వర ఏవ భవతి। నాయం యుక్తో విప్రతతి షేధః, చుస్వరఃసతిశిష్టః కథమ్ చౌ ఇత్యుచ్యతే, యత్రాస్యైతద్రూపమ్, భసంజ్ఞావనిమిత్తే

ప్రత్యయే,అల్లోపే చ కృతే సమ్భవతి ఏవం తర్హి నాయం విప్రతిషేధ ఉపన్యస్తః కిం తర్హి ఇష్టిరేషా చోరనిగన్తోఽఞ్చితావప్రత్యయ ఇత్యేష స్వర ఇష్యతే ఇతి।।

నయధీ చ।। 6 - 2 - 53 ।।

అధీచ ఇతి। అత్రాపి కృత్స్వరాదయమేవ ఇష్యత ఇతి దర్శయతి।।

ఈషదన్యతరస్యామ్ ।।6 - 2 - 54 ।।

ఈషద్భేద ఇత్యాదౌ తు కృత్స్వంర ఏవ భవతీతి । పరత్వాత్ । అపర తఆహ - ఈషదకృతా తఇతి ప్రతిపదోక్తస్య సమాస్య

గ్రహణాదుపదసమాసస్యాప్రవృత్తిరితి ।।

హిరణ్యపరిమాణం ఘనే ।।6 - 2 - 55 ।।

హిరణ్యపరిమాణవాచీతి । పరమాణవిశిష్టహిరణ్యావాచీత్యర్థః । తత్ర సువర్ణశబ్దః పరిమాణే, ఉపపదాదౌ తత్పరిచ్ఛిన్నే హిరణ్య చ వర్తతే, యథా - ప్రస్థాదిశబ్దో దార్వాదినిర్మితే పరిమాణే తత్పరిమితే చ వ్రీహ్యాదౌ వర్తతే । పఞ్చకృష్ణలకో మాషస్తే సువర్ణస్తు షోడశ పలం సువర్ణాశ్చ్త్వారః , ద్వయోః సువర్ణయోః సమాహారో ద్విసువర్ణం పాత్రాది । ద్విసుర్ణపరిమాణమితి । అత్ర సువర్ణశబ్ద ఉపలే వర్తతే । కాఞ్చనధనమితి । పరిమాణగ్రహణమకృత్వా హిరణ్యమిత్యుచ్యమానే ఇహాపి స్యాత్, కాఞ్చనశబ్దస్య హిరణ్యావాచిత్వాత్ । పరిమాణవాచీ త్వేష న భవతి ।।

కతరకతమీ కర్మధారయే ।।6 - 2 - 57 ।।

ఇహ త్విత్యాది I కతరకతమౌ జాతిపరిప్రశ్నే ఇతి ప్రతిపదసమాసః తస్యేహ గ్రహణమ్, స కర్మధారయ ఏవ I తస్మాన్నేడార్యం కర్మధారయగ్రహణమితి భావః I

రాజా చ II 6 - 2 - 59 II

రాజాబ్రాహ్మణ ఇతి I రాజశబ్దో బ్రాహ్మణే తాద్ధార్మ్యాదూర్త్తత ఇతి సామానాధికరణ్యాత్కర్మధారయః, రాజశబ్దః కనిన్ప్రత్యయాన్తత్వాదద్యుదాత్తః I

పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమితి I ఉత్తరో విధీ రాజశబ్దస్యైవ యథా స్యాత్, ఆర్యశబ్దస్య మ భూత్ I యథాసఙ్ఖ్యాభావోఽపి పృథగ్యోగకరణస్య ప్రయోజనమ్, తత్తు నోక్తమిత్యేతావత్ II

షష్ఠీ ప్రత్యేనసి II 6 - 2 - 60 II

రాజ్ఞః ప్రత్యేనా ఇతి I షష్ఠ్యా ఆకోశే ఇత్యులుక్ II

క్తే నిత్యార్థే II 6 - 2 - 61 II

నిత్యశబ్ద ఆభీక్ష్ణ్యే కౌటస్థ్యే చ వర్తతే , ఇహ త్వాభీక్ష్ణ్యే I కృత ఏతత్ క్త ఇత్యుచ్యతే, క్తశ్చ ఇత్యుచ్యతే, క్తశ్చ ధాతోర్విధీయతే, ధాతుశ్చ క్రియావచనః, క్రియాయాః క్షణికత్వాత్కౌటస్థ్యం నోపపద్యతే, తస్మాదాభీక్ష్ణ్య నిత్యశబ్దః I ద్వతీయాసమాసోఽయమితి I ద్వితీయ పునరత్యన్తసంయోగే అథ వా - కర్ణణి, కాలభావాధ్వగతవ్యాః కర్మసంజ్ఞా హ్యకర్మణామ్ ఇతి తతతమ్ ఇతి భావే క్త ఇత్యాది I యదా తు కర్మణి క్తః తదా గతిరనన్తరః ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణాద్యుదాత్తో భవతి I సమాసస్వరస్య ద్వీతియాపుర్వపదప్రకృతిస్వరో బాధకః, తస్య థాథాదిస్వరః, తస్యాపవాదః II

గ్రామః శిల్పిని II 6 - 2 - 62 II గ్రమ ఇతి స్వరుపగ్రహణమ్ II

రాజా చ ప్రశంసాయామ్ ।। 6 - 2 - 63 ।।

షష్ఠీసమాసే చేతి । ప్రశంసేత్యనుషఙ్గః । రాజయోగ్యతయా తస్యేతి । స హి కర్మణి ప్రవీణత్వాద్రాజానం ప్రతి యోగ్యో భవతి । రాజార్హ ఇతి చోక్తే ప్రశంసా గమ్యతే ।।

ఆదిరుదాత్తః ।। 6 - 2 - 64 ।।

పూరపదగమిత్యస్యేహార్థాత్షష్ఠ్యా విపరిణామః । సర్వత్ర వాత్ర ప్రకరణే పూర్వపదవిషయే షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా ।।

సప్తమీహారిణీ ఘర్మ్యేఽహరణే ।। 6 స- 2 - 64 ।।

హారీత్యావశ్యకే ణినిః । ఘర్మ్యే ఇత్యర్థగ్రహణమ్ । హరణప్రతిషేధాత్తస్తాహచర్యాద్ధారీత్యర్థగ్రణమ్ । ఆచారనియతమితి । ఆచారేణ నియనమాచారనియతమ్, ఆచారవశాదవశ్యకర్తవ్యమిత్యర్థః । కథం పునస్తాద్ధర్మ్యమ్ తత్రాహ - ఘర్మో హ్యనువృత్త ఆచార ఇతి । జనపదే గ్రామే చరణే కురు వాఽనువృత్తః పరమ్పరాయాత ఇత్యర్థః । తస్మాదనపేతం ధర్మ్యమ్, ధర్మపథ్యర్థ ఇత్యాదినా యత్ । తేన వా ప్రాప్యమితి । నౌవయోధర్మ ఇత్యాదినా యత్ । యాజ్ఞికాశ్వాదౌ షష్ఠీసమాసః ।

చిదిత్యాదినా శాణాదేర్దేయస్యాచారనియతతాం దర్శయతి । యాజ్ఞికాదీనామశ్వాదీతి । దాతవ్యమిత్యనుపఙ్గః ।

క్వచిదయమాచారా వ్యపస్థిత ఇతి చ । వర్ద్ధితకో నామ - మూలే స్థూలోఽగ్రే సూక్ష్మ ఓదనపిణ్డః, స కర్మకరాయ దీయతే, అన్యథా కర్మ న కుర్యాదితి, న త్వయం ధర్మః । బీజావాబః - వీజనిషేకః, గర్భాధానమ్ । వాడవహరణమితి । క్వచిదయమాచారో వ్యవస్థితః - వాడవాయ బీచనిషేకాదుత్తరకాలం శరీరపుష్ట్యర్థం యోగ్యమశ్నాది దాత్వ్యమితి । హరణశబ్దః కర్మసాధనః । అత్రాస్మిన్స్వరే నివృత్తే కృత్స్వరే ప్రాప్తే అనో భావకర్మవచనః ఇత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వం భవతి । నను చ పరత్వాదేవాయం స్వరో భవతిష్యతి, తత్కిం హరణప్రతిషేధేన తత్రాహ - పరోఽపీత్యాది । అత్ర పూర్వపదానాం స్వరో నాఽఽఖ్యాతః అప్రయోజనత్వాత్ ।।

యుక్తే చ ।। 6 - 2 - 66 ।।

వల్లవాదయః శబ్దా గవాదీనాం పాలకవచనాః । మథణిం దదాతీతి మణిన్థః పృషోదరాదిః । గాః సఙ్ఖ్యష్టే, సమి ఖ్యః ఇతి కః గౌసంఖ్యః, ఉపపదసమాసః । నన్వత్ర పరత్వాత్థాథాదిస్వరః ప్రాప్నోతి, అస్య తు గౌబల్లవాదిరవకాశః సత్యమ్, పూర్వవిప్రతిషేధాస్త్వత్ర పఠితవ్యః, చిత్స్వరాద్ధారిస్వరః - పితృగవః, మాతృగావః, కృత్స్వరాఙ్చ వాడవహార్యమ్ । యుక్తస్వరశ్చ కృత్స్వరాదిత్యేవ, కృతో యః స్వరస్థాథాదిసూత్రేణ తస్మాద్యుక్తస్వరో భవతి పూర్వవిప్రతిషేధేనేత్యర్థః । యుక్తః సమాహి ఇతి । యుజ సమాధౌ ఇత్యసేయైతద్రూపమిత్యర్థః ।।

విభాషాఽధ్యక్షే ।। 6 - 2 - 67 ।।

అధ్యక్షశబ్దోఽపి సమాసే యుక్తవాచ్యేవేతి సూత్రే పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పః ।।

పాపం చ శిల్పిని ।। 6 - 2 - 67 ।।

పాపమితి స్వరుపగ్రహణమ్, శిల్పినీతి చార్థగ్రహణమ్ వ్యాఖ్యానాత్ ।।

గోత్రాన్తేవాసిమాణవబ్రాహ్మణేషు క్షేపే ।। 6 - 2 - 69 ।।

గోత్రాన్తేవాసినోరర్థగ్రహణమ్, ఇతరయోః స్వరుపగరష్ణమ్ । అపత్యాధకారాదన్యత్ర లీకికం గోత్రమిత్యనేన లౌకికమపత్యమాత్రం గోత్రం గృహ్యతే । జఙ్ఘాదానగహం దదానీతి । జఙ్ఘాదానం కరవాణీత్యర్థః , ఓదనపాకం పచతీతివత్ । అత్ర శాద్వాదా వాత్స్యానాభవ పాదప్రక్షాలనం క్రియతే, తత్రావాత్స్యః సన్వాత్స్యోఽహణితి బ్రూతం, తల్లాభాయ

జఙ్ఘావాత్స్య ఇతి క్షిప్యతే । వత్సశ్చదో సౌశ్రుతః । భార్యాప్రధానతయేతి । శాకపార్థివాదిత్వాదుత్తరపదలోపీ సమాస కఇతి దర్శయతి । వశాబ్రాహ్మకృతేయ ఇతి వశా -

వన్ధ్యా భార్యా, సౌశ్రు తవత్సమాసః । దక్షేణ ప్రోక్తం దాక్షమ్, తదధీతే దాక్షః, దాక్షేశ్చాత్త్రో వా దాక్షః । చారశబ్దో నడాదిః, చారాయణేన ప్రోక్తమధీతే తస్య వా శిష్యశ్చారాయణీయః । ఏవం పాణినీయః । కుమార్యాదిలాభకామా ఇతి । తత్ర్రోక్తే గ్రన్థే శ్రద్వాయామసత్యామపి యే కుమార్యాదిలాభకామాస్తత్ర ప్రవర్తన్తే త ఏవం క్షిప్యన్తే । పూర్వవత్సమాసః । మాణవబ్రాహ్మణయోరపత్యవాచిత్వేన ప్రసిద్ధ్యభావాత్పృథగ్గ్రహణమ్ । అపర ఆకహ - తస్యేదమ్ ఇత్యణన్తయోర్గ్రహణ్, నిపాతనాఞ్చ మాణవే ణత్వమితి ।

భయబ్రాహ్మణ ఇతి । యో బ్రాహ్మణ ఏవ సన్ రాజదణ్డాదిభయేన బ్రాహ్మణాచారం కరోతి, న శ్రద్ధయా, స ఏవం

క్షిప్యతే । కర్తృకరణే కృతా బహులమ్ కఇతి బహులవచనాదకృతాపి సమాసః । దాసీశ్రోత్రియో దాసీబ్రాహ్మణవత్ ।।

అఙ్గాని మైరేయే ।। 6 - 2 - 70 ।।

అఙ్గమ్ - ఆరమ్భకమ్, బహువచనం స్వరుపవిధినిరాసార్థమ్ । సురావ్యతిరిక్తం మద్యమ్ - మైరేయమ్ । తదఙ్గవాచినీతి । మైరేయశబ్ద ఇతి ప్రకృతమ్, కఇహ తు తచ్ఛబ్దేన తదర్థః పరామృశ్యతే । పౌష్పాసవ ఇతి । ఆసవః - మద్యవిశేషః, యత్ పౌష్పేణ మధునా ద్రవ్యాన్తరేణ చారభ్యతే తస్య పౌష్పమఙ్గం భవతి । పుష్పాసవ కఇతి తు యుక్తః పాఠః ।।

భక్తాఖ్యాస్తదర్థేషు ।। 6 - 2 - 71 ।।

బహువచననిర్దేశాదేవ స్వరుపవిధినిరాసే సిద్ధే ఆఖ్యాగ్రహణం భక్తవిశేషవాచినాం భక్షాదీనాం గర్హణార్థమ్ అన్యథా పర్యాయాణామన్నాదీనామేవ గ్రహణం స్యాత్ । భిక్షాకంణ్డయః షష్ఠీసమాసాః యేషాం ప్రకృతివికారభావే చతుర్థీసమాస ఇతి పక్షః । అన్యేషాం చతుర్థీసమాసాః ।।

గోవిడాలసిహసైన్ధవేషూపమానే ।। 6 - 2 - 72 ।।

గావిడాలసిహసైన్ధవేషూపమానే ।। ఉపమానశబ్దస్య సహ గవాదిభిః ప్రత్యేకం సమ్బన్ధాదేకవచనమ్ । ఉపమానార్థోఽపీతి । యో యత్రోదాహరణే ఉపమానార్థః సమాభవతి స తత్ర యోజయితవ్యః । యథాప్రసిద్ధం చేతి । యస్యోదాహరణస్య చ యథా లోకే ప్రసిద్ధిః స తథా యోజయితవ్యః । తత్ర దిఙ్మాత్రం దర్శయతి - గవాకృత్యేత్యాది । ఆకృతిః - సంస్థానమ్ , సంనివేశితమ్ - వ్యవస్థాపితమ్ । ఏవమన్యత్రాపి యత్కిఞ్చిత్ సాదృశ్యం యోజనియమ్ ।।

అకే జీవికార్థే ।। 6 - 2 - 73 ।।

జీవికావాజినీతి । ప్రవృత్తినిమిత్తకథనమేతత్, జీవికారుపప్రవృత్తినిమిత్త ఇత్యర్థః । పర్యవసానభూమిస్తు తధ్వాన్, తదాహ - దన్తలేఖనాదిభిర్యషామితి । రమణీయకతేతి । అత్రాపి నిత్యం క్రీడాజీవికయోః ఇతి సమాసః, క్రీడాయామేవ హి తృజన్తం సమ్భవతి, న పునర్జీవికాయామితి తత్రార్థః ।।

ప్రాచాం క్రీడాయామ్ ।। 6 - 2 - 74 ।।

ప్రాచాం క్రీడాయామితి శ్రుతయోరేవాన్వయసమ్భవాన్మతేనేత్యధ్యాహారో న యుక్త ఇతి చమత్వాఽఽహ - ప్రాగ్దేశ్వతినాం యా

క్రీడేతి ।।

అణి నియుక్తే ।। 6 - 2 - 75 ।।

నియుక్త ఇతి యుజిర్యోగే ఇత్యస్యైతద్రూపమిత్యాహ - నియుక్తోఽధికృత ఇతి । స చ కస్మింశ్చిత్కర్తవ్యే తత్పరో న భవతీతి । కార్యాన్తరేఽపి నియోగసమ్భావాత్ ।।

శిల్పిని చాకృఞః ।। 6 - 2 - 76 ।।

యుక్తే చ ఇత్యేవ సిద్ధే కృఞః ప్రతిషేధార్థ వచనతమ్ I తన్తువాయ ఇతి హ్వావామశ్చ ఇత్యణ్, అతో యుక్ I అయస్కార ఇతి అతః కృకగమ ఇత్యాదినా విసర్జనీయస్య సత్వమ్ II

గౌతన్తియవం పాలే II 6 - 2 - 78 IIతను విస్తారే , క్తిచ్, తన్తిః - వత్సానాం బన్ధనరజ్జుః II

ఉపమానం శబ్దార్థప్రకృతావేవ II 6 - 2 - 80 II

ఉష్ట్రక్రోశీత్యాదౌ కర్తర్యుపమానే ఇతి ణినిః I ఉపమానగర్హణమిత్యాది I అన్యథా యోగావిభాగేన నియమాశ్రయణసామర్థ్యాద్విశిష్టవిషయో నియమ ఇత్యేతావద్ గమ్యేత, న త్విష్టో విషయవిభాగ ఇతి భావః I

శబ్దార్థప్రకృతావితి కిమితి I సూత్రారమ్భః కిమర్థ ఇత్యర్థః I వృకవఞ్చీతి I కృత్స్వర ఏవ భవతి I ప్రకృతిరేవేత్యాది I అసతి ప్రకృతిగరహ్ణే శబ్దార్థాత్పరో యో ణినిస్తదన్త ఉత్తరపదే ఇతి విజ్ఞాయేత్, తతశ్చ యత్రాపి ధాతూపసర్గసముదాయాత్ శబ్దార్థాత్పరో ణినిః, తత్రాపి స్యాత్ కృదుగ్రహణే గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణాణ్ణిన్యన్తమేవోత్తరపదమితి కృత్వా I ప్రకృతిగ్రహణే తు న భవతి I

యోఽత్ర ధాతుర్నాసౌ శబ్దార్థః, యశ్చ శబ్దార్థో ధాతూపసర్గసముదాయో న తతో ణినిర్విహిత ఇతి, సిద్ధే విధిరారభ్యమాణోన్తరేథణాప్యేవకారం నియమాయ భవతి, నార్థ ఏవకారేణ తత్రాహ - ఏవకారకరణమిత్యాది I అసతి హి తస్మిన్విపరీతో నియమః స్యాత్ - శబ్దార్థప్రకృతౌ యది భవతి ఉపమాన ఏవేతి I ఏవం చ ప్రకృతిర్నియమ్యేత, నోపమానమ్ I తస్మాదుపమానావధారణార్థమేవకారః క్రియతే I కిమ పునః కారణముపమానావధారణమాశ్రీయతే అత ఆహ - శబ్దార్థప్రకృతావితి I తుశబ్దో హేతౌ, ఉపమాననియమే హి శబ్దార్థప్రకృతేరనియతత్వాత్తత్రాప్యవిశేషేణ సర్వస్యాద్యుదాత్తత్వం

లభ్యతే, నాన్యథా I కిఞ్చ - ప్రికృత్యవధారణేఽస్యానియతత్వాద్ వృకవఞ్చీత్యాదావాద్యుదాత్తత్వప్రసఙ్గః II

యుక్తారోహ్యాదయశ్చ II 6 - 2 - 81 II

పూర్వోత్తరపదనియమార్థమితి । యత్ర యుక్తాదీన్యేవ పూర్వపదాని, కఆరోహాయాదీన్యేవ చోత్తరపదాని -- తత్రైవ యథా స్యాదిత్యర్థః । ఆగతమత్స్యాదిషు చ బహువ్రీహిః, కర్మధారయో వా ।

ఏకశితిపాదితి । సంఖ్యాసుపూర్వస్య ఇతి పాదశబ్దాకారస్య లోపః, సంఖ్యాసుపూర్వస్య సమాసస్య యోఽన్తే పాదశబ్దరతస్య లోపో భవతీతి తత్రార్థః । నను చేహ ఇణ్భకాపాశల్యతిమర్చిభ్యః కన్ ఇతి కన్నన్త ఏకశబ్ద ఆద్యుదాత్తః, తతశ్చ బహువ్రీహౌ ప్రకృత్య ఇత్యేవ సిద్ధమాద్యుదాత్తత్వమ్ తత్రాహ - ఏకః శితి పాదోఽస్యేతి త్రిపదౌ బహువ్రీహిరితి । తతః కిమిత్యాహ - తత్రేతి । యద్యుత్తరపదే పరత ఏకశితిశబ్దస్తత్పురుషః, తతో।పి కిమ్ ఇత్యాహ - తస్యేతి । తస్య తత్పురుషసంజ్ఞకస్యైకశితిశబ్దస్య సమాసాన్తోదాత్తత్వం ప్రాప్తమ్ । నను సమాసస్వరాపవాదో బహువ్రీహిస్వః తత్రాహనిమిత్తిస్వరబలీయస్త్వాదితి । సమాసస్వరస్యేతి శేషః । నిమిత్తముత్తరపదం ద్విగోస్త్రిపదో బహువ్రీహిస్తస్య యః స్వరః, తస్మాత్సమాసస్వరస్య బలీయస్త్వాదిత్యర్థః । బలీయస్త్వంతు సతిశిష్టత్వాత్ । సతిశిష్టత్వం తు బహువ్రీహౌ సతి పశ్చాత్తత్పురుషే కృతే ప్రాప్నోతీతి ।

ఏవమపీత్యాది । స్పష్టార్థమ్ । నిమిత్తిస్వర బలీయస్త్వస్యాపీత్యాది । తథా చ సమర్థసూత్రే వార్త్తికమ్ - ఏకశితిపాత్స్వరవచనం తు జ్ఞాపకం నిమిత్తిస్వరబలీయస్త్వస్య ఇతి । ఉభయమన్తరేణాప్యనుపపద్యమానమేకశితిపాద్గ్రహణముభయమపి కజ్ఞాపయతి ।।

దీర్ఘకాశతుషభ్రాష్ట్రవటం జే ।। 6 - 2 - 82 ।।

కుటీజ ఇతి । సప్తమ్యాం జనేర్డః ।।

అన్త్యాత్పూర్వం బహ్వచః ।। 6 - 2 - 83 ।।

ఆమలకీజ ఇతి । దీర్ఘాన్తేఽపి బహ్వచి పరత్వాదయమేవ స్వరో భవతి ।।

గ్రమేఽనివసన్తః ।। 6 - 2 - 84 ।।

నిపూర్వాద్వసేరౌణాదికోఽధికరణే ఝచ్ , నివసన్త్యస్మిన్నితి నివసన్తః । దేవగ్రామ ఇతి । ప్రాచీనపరిక్షిప్తదేశేఽయం గ్రామశబ్దః । యద్యేవమ్, నివసన్తవాచీ భవతి తత్రాహ - దేవస్వామిక కఇతి । తతశ్చాయం న దేవాపేక్షయా గ్రామో నివసన్త ఇతి భావః । దాక్ష్యాదయో నివసన్తి యస్మిన్నిత్యాది । అన్యే నివసన్తు, తత్ర మా వా యసన్, తే తావదవాత్సురిత్యేతావతా తేపామితి వ్యపదిశ్యత ఇత్యర్థః ।।

ఘోషాదిషు చ ।। 6 - 2 - 85 ।।

యాన్యత్రేతి । ఘోషకుటాదీని । అపరే పునరితి । థేషాం ఘోషకుటాదిష్వపి శబ్దేషు తావద్భవతి, న నివాసనామధేయేషు ।।

ఛాత్ర్యాదయః శాలాయామ్ ।। 6 - 2 - 86 ।।

యదా శాలాన్త థఇత్యాది । విభాషా సేనాసురా ఇత్యాదినా శాలాన్తస్య తత్పురుషస్య విభాషా నపుంసకత్వముక్తమ్ । తత్రాస్యావకాశో యో నపుంసకలిఙగో న భవతి - ఛాత్రిశాలా, గోశరితిః తత్పురుషే శాలాయామ్ ఇత్యస్యావకాశో యశ్చాత్ర్యాదిపూర్వపదో న భవతి - వారాహ్మణశాలమ్, క్షత్రియశాలమితి, యశ్చాత్ర్యాదిపూర్వపదో నపుంసకలిఙ్గశ్చ, తత్రైకదేశబికృతస్యానన్యత్వాదయమపి ప్రాప్నోతి, తత్పురుషే శాలాయామ్ ఇత్యయం చ తత్ర పూర్వవిప్రతిషేధాదయమేవ భవతి ।।

ప్రస్థేఽవృద్ధమకర్క్యాదీనమా ।। 6 - 2 - 87 ।।

మాలీదీనాం చ ఇతి వచనాదవృద్ధమితి పదచ్ఛేదః । కర్క్యాదిప్రతిషేధస్తు నామధేయార్థః స్యాత్ - వృ॒ నామధేయస్య వృద్ధసంజ్ఞా వక్తవ్యా ఇతి ।।

అర్మే చావర్ణం ద్వ్యచ్త్ర్యచ్ ।। 6 - 2 - 90 ।।

వృహదర్మమితి । స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవత్ ఇత్యేతదత్ర నాశ్రీయతే అనిత్యత్వాత్ । నహార్మమితి । ఆత్వే కృతేఽవర్ణాన్తత్వాదస్తి ప్రాప్తిః । నవామమితి । నవశబ్దః ప్రత్యగ్రవచనోఽకారాన్తః ।।

న భూతాధికసఞ్జీవమద్రాశ్మకజ్జలమ్ ।।ల 6 - 2 - 91 ।।

మద్రాశ్మగ్రహణం సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమితి । మద్రశబ్దస్య కేవలస్య మద్రాశ్మశబ్దస్య చ సఙ్ఘాతస్య ప్రతిషేధార్థమిత్యర్థః ।

మద్రాశ్మార్మమితి । అనోఽశ్మాయః సరసాం జాతిసంజ్ఞయోః ఇతి సమాసాన్తే సత్యవర్ణాన్మేతద్భవతి, తదేవమ్ - మద్రార్మమ్, మద్రాశ్మార్మమితి దేవ ఏవోదాహరణే । ప్రాయేణ తు అశ్మార్మమితి తృతీయమప్యుదాహరణం పఠ్యతే, తదయుక్తమ్, అశ్మశబ్దస్య నకారాన్తత్వాత్ । న చ లోపే కృతేఽవర్ణాన్తత్వమ్, స్వరవిధౌ నలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ । తథా చ వక్ష్యతి - పఞ్చార్మమ్, దశార్మమిత్యత్ర అర్మే చావర్ణం ద్వ్యచ్త్ర్యచ్ ఇత్యం స్వరో న భవతీతి ।।

అపర ఆహ మద్రాశ్మగ్రహణం సఙ్ఘాతవిగృహీతార్థమ్ ఇత్యస్య భాష్యేఽదర్శనాదనార్షో వృత్తౌ పాఠ ఇతి ।

దివోదాసావేతి । దివశ్చ దాసే ఇతి షష్ఠ్యా అలుక్ ।।

అన్తః ।। 6 - 2 - 92 ।।

అత్రాపి ప్రకరణే పూర్వపదవిశషయా ప్రథమా షష్ఠ్యర్థే ద్రష్టవ్యా ।।

సర్వ గుణకార్త్స్న్యే ।। 6 - 2 - 93 ।।

యత్ర గుణాన్తరస్యాభావస్తత్ర గుణకార్త్స్న్యం భవతి । సర్వశ్వేత ఇతి । పూర్వకాలైక ఇత్యాదినా కర్మధారయః । అత్ర శుక్లేన గుణేన సర్వావయవానాం వాయప్తిర్గమ్యతే ।

ఆశ్రయవ్యాప్త్యా పరమత్వమితి । యద్యప్యౌజ్జ్వల్యాదినాపి పరమత్వం సమ్భవతి, అత్ర త్వేవంవిధం పరమత్వం వివక్షితమిత్యర్థః । సర్వసౌవర్ణ ఇతి । వికారవిషయమత్ర కార్త్స్న్యమ్ । కార్త్స్న్య ఇతి కిమితి । గుణవాచిన్యుత్తరపదే న స్రవశబ్దస్య కార్త్స్న్యం వ్యభిచరతీతి ప్రశ్నః । సర్వేషాం శ్వేతతరః సర్వశ్వేత ఇతి । గుణికార్త్స్న్య సర్వశబ్దః, న గుణకార్త్స్న్య । సర్వషామితి చ గుణసమ్బన్ధే షష్ఠీ, పటస్య శౌక్ల్యమితివద్ । గుణవాచిన ఏవ చ ప్రత్యయః, సర్వేషాం పటానాం ద్రవ్యాన్తరాధారో యః శ్వేతగుణస్తదపేక్షయా సాతిశయః శ్వేతో గుణ ఇత్యర్థః ।

గుణాత్తరేణేతి । గుణాద్యుస్తరప్రత్యయస్తదన్తేనేత్యర్థః । వచనమేవేదమ్, తేన పూరణగుణ కఇతి ప్రతిషేధం బాధిత్వా సమాసశ్చ భవతి, తరబ్లోపశ్చ ।।

సంజ్ఞాయాం గిరినికాయయోః ।। 6 - 2 - 94 ।।

అఞ్జనాగిరిరితి । వనగిర్యోః సంజ్ఞాయామ్ ఇతి దిర్ఘత్వమ్ ।।

కుమార్యా వయసి ।। 6 - 2 - 95 ।।

వృద్ధకుమారీతి । విశేషణసమాసః । జరత్కుమారీతి । జరతీశబ్దస్య పూర్వకాలైక ఇత్యేనేన, అత్రోభయత్ర పుంవత్కర్మధారయ ఇత్యాదినా పుంపద్భావః ।

నను చ కుమారీశబ్దః ప్రథమే వయసి వర్తతే, తథా చ వయసి ప్రథమే ఇతి జీబత్ర విహితః, తస్య కథం చరమవయోవాచిభ్యాం వృద్ధాచరతీశబ్దాభ్యాం సామానాఘికరణ్యమ్ అత ఆహ - కుమారీశబ్ద ఇత్యాది । కుమార్యాం హి ద్వయం దృష్టమ్ - ప్రథమం వయః , పుంసా

సహాసమ్ప్రయోగశ్చ తత్ర ప్రథమార్థగ్రహణేన ద్వితీయమర్థమసమ్ప్రయోగమాత్రముపాదదానస్య సమ్భవతి సామానధికరణ్యమిత్యర్థః । తచ్చేతి । వృద్ధాదిశబ్దాన్తరాభిధేయమిత్యర్థః । కుమారత్వమేవేతి । యదేతత్కుమారీశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తం న తద్వయో గృహ్యత ఇత్యర్థః । ఏతచ్చ వయోగ్రఖహణసామర్థ్యాల్లభ్యతే అన్యథా కుమారీశబ్దప్రయోగో నియమతః ప్రథమవయో గమ్యతే ఇత్యనర్థకం తత్స్యాత్ ।

పరమకుమారీత్యత్ర కుమారత్వమేవ ప్రతీయతే, న వయోఽన్తరమితి భవతి ప్రత్యుదాహరణమ్ ।।

ఉదకేఽకేవలే ।। 6 - 2 - 96 ।।

అసన్దేహార్థమ్ కేవల ఉదకే ఇత్యవచనాద్ అకేవలే ఇతి పదచ్ఛేదః । మశ్రమ్ - ద్రవ్యాన్తరసంయుక్తమ్ ।।

ద్విగౌ క్రతౌ ।। 6 - 2 - 97 ।।

గర్గత్రిరాత్రాదయః షష్ఠీసమాసాః । తిసృణాం రాత్రీణాం సమాహారస్త్రిరాత్రః, అహః సర్వ ఇత్యాదినాచ సమాసాన్తః । అతిరాత్ర ఇతి । రాత్రిమతిక్రాన్త ఇతి ప్రాదిసమాసః ।।

సభాయాం నపుంసకే ।। 6 - 2 - 98 ।।

గోపాలసభాదౌ అశాలా చ ఇతి నపుంసకత్వమ్ ।

రమణీయసభమితి । అత్రాభిధేయవశాన్నపుంసకత్వమ్, న ప్రతిపదోక్తమ్ ।।

అరిష్టగౌడపూర్వే చ ।। 6 - 2 - 100 ।।

పూర్వగ్రహణం కిమితి । అరిష్టగౌడయోరితి వక్తవ్యమ్ ఇతి ప్రశ్నః । ఇహాపి యథా స్యాదితి । పూర్వగ్రహణే హి సతి వహువ్రీహిర్లభ్యతే - అరిష్టగౌహౌ పూర్వౌ యస్మిన్సమాస ఇతి । తేనారిష్టాశ్రితపురమ్, గౌడభృత్యపురమిత్యత్రాపి పూర్వపదమాన్తోదాత్తం భవతి । అసతి తు పూర్వగ్రహణే శ్రితః భృత్యశబ్దాభ్యాం వ్యవహితత్వాదపూర్వపదత్వాదరిష్టగౌడయోస్తావన్న స్యాత్ సముదాయయోశ్చ సూత్రేఽనుపాత్తత్వాత్ ।।

న హాస్తినఫలకమార్దేయాః ।। 6 - 2 - 101 ।।

మార్దేయ ఇతి । ఢేలోపోఽకద్ర్వాః ఇత్యుకారలోపః ।।

దిక్శబ్దా గ్రామజనపదాఖ్యానచానరాటేషు ।। 6 - 2 - 103 ।। చానరాటే స్వరుపగ్రహణమ్, ఇతరేషు అర్థగ్రహణమ్। పూర్వేషుకామశమీతి । దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్ ఇతి సమాసః । పూర్వపఞ్చాలా ఇతి । సముదాయే హి వృత్తోః శబ్దా అవయవేష్వపి వర్తన్తే తఇతి పఞ్చాలైకదేశే పఞ్చాలశబ్దః, తతః పూర్వాపరప్రథమ ఇత్యాదినా కర్మధారయః । శబ్దగ్రహణమిత్యాది । దిశి దృష్టః శబ్దో దిక్శబ్ద ఇత్యుత్తరపదేలోపో సమాసః తేన కాలవాచినోఽపి గ్రహణాత్ పూర్వయాయతమిత్యాదావపి భవతి ।।

ఆచార్యోపసర్జనశ్చాన్తేవాసిని ।। 6 - 2 - 104 ।।

ఆచార్యోపసర్జనగ్రహణమన్తేవాసినో విశేషణమ్, సప్తమ్యర్థే ప్రథమా । ఆచార్యోపసర్జనాన్తేవాసివాచినీతి । ఆచార్య ఉపసర్జనం యస్య స ఆచార్యోపసర్జనః స చాసావన్తేవాసీ చ ఆచార్యోపసర్జనాన్తేవామీ, తద్వాచిని। పూర్వపాణినీయా ఇతి । పూర్వవత్సమాసః, పాణినేశ్చాత్త్రాః పాణినీయాః , అత్రాన్తేవాసినః ప్రధానమ్, ఆచార్యస్తూపసర్జనమ్

। కాశకృత్స్నిశబ్దాత్ అతశ్చ ఇత్యణ్ । పూర్వపాణినీయం శాస్త్రమితి । పాణినీయం శాస్త్రం పూర్వమ, చిరన్తనమిత్యర్థః ।

ఉత్తరపదవృద్ధౌ సర్వం చ ।। 6 - 2 - 105 ।।

వృద్ధౌ ఇత్యేతావత్రైవ తద్వదుత్తరపదపరిగ్రహే సిద్ధే ఉత్తరపదగ్రహణాత్తదధికారో లక్ష్యతే ।।

బహుప్రీహౌ విశ్వం సంజ్ఞాయామ్ ।। విశేః క్వని విశ్వశబ్ద ఆద్యుదాత్తః । విశ్వామిత్త్ర ఇత్యాది । అస్యావకాశః - విశ్వదేవః , విశ్వయశాః , సంజ్ఞాయాం మిత్త్రాజినయోః ఇత్యస్యావకాశః - కులమిత్త్రః, కులాజినః, విశ్వామిత్త్రః, విశ్వాజిన ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే సంజ్ఞాయాం మిత్త్రాజినయోః ఇత్యేతద్భవతి విప్రతిషేధేన ।।

ఉదరాశ్వేషుషు ।। 6 - 2 - 107 ।।

అయమపి పూర్వపదప్రకృతిస్వరస్యాపవాదః । వృకశబ్దః ప్రణినాం చ కుపూర్వాణామ్ ఇత్యాద్యుదాత్తః, వృకాస్యేవోదరం యస్య వృకోదరః । దామ ుదరే యస్య దామోదరః, దామశబ్దో మనిన్ప్రత్యయాన్తః । హరతేః సర్వధాతుభ్య ఇన్ ఇతీన్, హరిదశ్వో యస్య హర్యశ్వః । యౌవనశబ్దోఽవ్యుత్పన్నం ప్రతిపదికమ్, లఘావన్తేద్వయోశ్చ వహ్వషో గురుః ఇత్యాద్యుదాత్తః । యూనో భావో యౌవనమితి యువాద్యణన్తత్వే ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తత్వాత్ పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణైవ సిద్ధమ్ । సువర్ణపుఙ్ఖేశురితి । శోభనో వర్ణో యేషాం తే సువర్ణాః, నఞ్సుభ్యామ్ ఇత్యన్తోదాత్తత్వమ్, సువర్ణాః, పుఙ్ఖాయోషాం తే సువర్ణపుఙ్ఖాః, పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణ మధ్యోదాత్తత్వమ్, పననరిషుశబ్దేన బహువ్రీహిః । మహేషురితి । మహచ్ఛబ్దోఽన్తోదాత్త ఇతి మహాన్వ్రీహ్యపరాహ్ణ ఇత్యత్రోక్తమ్ । తస్మాత్తత్పూర్వపదప్రకృతిస్వరేణైవ సిద్ధే సతి తస్యాన్యార్థ ఆరమ్భః అపవాదత్వాదనేనైవాన్తోదాత్తత్వం యుక్తమిత్యస్యోపన్యాసః ।।

క్షేపే ।। 6 - 2 - 108 ।।

కుణ్డశబ్దః నబ్విషయస్యానిసన్తస్య ఇత్యాద్యుదాత్తః । ఘటశబ్దః పచాద్యజన్తః । మహేషువదస్యోపన్యాసః । కటుశబ్దాత్సంజ్ఞాయాం కన్ । స్పన్దితశబ్దో నిష్ఠాన్తః । నిహన్యతేఽనేనేతి నిఘాతః తతోఽన్యోఽనిఘాతః , అతోఽవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వమ్, చరిచలిపతివదినాం వా ద్విత్వమచ్యాక్చాభ్యాసస్య - చలాచలః ।

అనుదర ఇత్యాది । అస్యావకాశః - కుణ్డోదర ఇత్యాది, నఞ్సుభ్యామ్ ఇత్యస్యావకః శః - అయశః, సుయశః, ఏవం స్థితే విప్రతిషేధః ॥

నదీ బన్ధుని ॥ 6 - 2 0 109 ॥

బన్ధుని ఇతి శబ్దరుపాపేక్షయా నపుంసకనిర్దేశః, గర్గవత్స శబ్దాభ్యాం గర్గాదియఞన్తభ్యామ్ యఞశ్చ ఇతి జీప్ , గార్గీవాత్సీశబ్దౌ ఞిత్స్వరేణాద్యుదాత్తౌ । బ్రహ్మశబ్దో బృహేర్మనిన్ప్రత్యయే నిపాతితః ॥

నిష్ఠోపసర్గపూర్వమన్యతరస్యామ్ ॥ 6 - 2 - 110 ॥

ప్రక్షాలితపాద ఇతి । క్షల శౌచకర్మణి చురాదిః, ధావు గాతిశుద్ధ్యోః, చ్ఛ్వోః, శూర్ ఇత్యుర్, ఏత్యేధత్యుఠసు ఇతి వృద్ధిః, ప్రక్షాలితప్రధౌతశబ్దౌ గతిస్వరేణాద్యుదాత్తౌ ।

ముఖం స్వాఙ్గమిత్యేతద్భవతీతి । వికల్పితముత్తరపదాన్తోదాత్తత్వమ్, తేన స్వాఙ్గవాచిని ముఖశబ్దే స్వరత్రయం భవతి - అనేన పూర్వపదాన్తోదాత్తత్వమ్, ముఖం స్వాఙ్గమ్ ఇత్యేతత్, ఉభాభ్యాం ముక్తే పూర్వపదప్రకృతిభావేన గతిరనన్తరః ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం చ । న చేదితి । స్వాఙ్గా చేతి సమ్బధ్యతే, యది ముఖశబ్దః స్వాఙ్గవాచీ న భవతీత్యర్థః ।

ప్రసేచకశబ్దః కుదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ మధ్యోదాత్తః, శుష్కశబ్దః శుష్కధుష్టౌ ఇత్యాద్యుదాత్తః ॥

ఉత్తరపదాదిః ॥ 6 - 2 - 111 ॥

ఉత్తరపదగ్రహధఖణమసమస్తం లుప్తషష్ఠీకమ్ । అత్రాపి ప్రకరణ ఉత్తరపదనిర్దేశే షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా ॥

కర్ణో వర్ణలక్షణాత్ ।। 6 - 2 - 112 ।।

దాత్రాకర్ణః శ఼ఙ్కుకర్ణ ఇతి । దాత్రం కర్ణే యస్య, శఙ్కుః కర్ణే యస్యేతి విగ్రహః, సప్తమ్యాః పూర్వనిపాతే గడ్వాదిభ్యః పరవచనమ్ ఇతి పనిపాతః । కర్ణే లక్షణస్యావి ష్టేత్యాదినా దీర్ఘత్వమ్ । లక్ష్యతే యేన తల్లక్షణమ్, తతశ్చ స్థూలకర్ణ ఇత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి, స్థౌల్యేనాపి హి లక్షణీయత్వాదత ఆహ - పశూనాం విభాగజ్ఞాపనార్థమిత్యాది । ఏతచ్చ సామాన్యోక్తావపి వర్ణగ్రహణాల్లభ్యతే అన్యథా వర్ణేనాపి లక్ష్యమాణత్వాంత్తదమర్థకం స్యాత్ । శ్వితా వర్ణే పచాద్యచ్ , కూట దాహే, ఇగుపధలక్షణః కః, శుభ శుమ్భ శోభార్థే, అనుదాత్తేతశ్చ హలాదేః, ఇతి యుచ్ - శోభనః । ప్రత్యుదాహరణే సర్వత్ర పూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవ భవతి । అణ్ఠకరణాదీనాం సమాహారద్వన్ద్వే నపుంసకహ్రస్వత్వమ్ ।।

కణ్ఠపృష్ఠగ్రీవాజఙ్ఘం చ ।। 6 - 2 - 114 ।।

సుగ్రీవ ఇతి । అత్ర పరత్వాత్ నఞ్సుభ్యామ్ ఇత్యన్తోదాత్తత్వేనభావ్యమ్, అస్య తు దశగ్రీవాదిరవకాశః యది తు నేష్యతే, చకారస్యైవ విధేః సముఞ్చయార్థ ఇతి వ్యాఖ్యాతవ్యమ్ । నాడీజఙ్ఘ ఇతి । నాడ్యాకారే జఙ్ఘే యస్య నాడీజఙ్ఘః ।।

నఞో జరమరమిత్రమృతాః ।। 6 - 2 -116 ।।

జరణం జరః, ఋదోరప్ । మరణం మరః, అరు దేవ నిపాతనాదప్ । ఞిమిదా స్నేహనే - అస్మాత్ క్త్రః, మిత్రమ్ ।।

సోర్మనసీ అలోమోషసీ ।। 6 - 2 - 117 ।।

మఽశ్చ మనసీ । సుప్రథిమేతి । పృథోర్భావః, పృథ్వాదిబ్య ఇమనిచ్, ర ఋతో హలాదేర్లఘోః ఇతి రాదేశః । పీయత ఇతి పచః పిబతేరిఞ్చ ఇత్యసున్ । అశోర్దేవనే యుట్ చ ఇత్యసున్ , యుడాగమః , యశః । స్రుతిరిభ్యాం తుట్ స్రోతః । సుస్రత్, సుధ్వద్ ఇతి । స్రంసుధ్వంసుభ్యాం క్విప్, వసుస్రంసు ఇత్యాదినా దత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాదత్రాసన్తత్వమ్ ।

రాజ - తక్షశబ్దౌ కనిన్యువృశషి ఇత్యాదినా కనిప్రత్యయాన్తౌ । లునాతేర్మనిన - లోమ, ఉష దాహే, మిథునేఽసిః ఇతి వర్తమానే ఉషః కిత్ ।

అనినస్మన్గ్రహణానీతి । అన్, ఇన్, అస్, మన్ - ఇత్యేతాని గృహ్యన్తే యేషు సూత్రేషు తాని తథోక్తాని, తత్ర తదన్తవిధిం ప్రయోజయన్తీతి వచనాదనర్థకానామప్యనిన్ప్రభృతీనాం గ్రహణం భవతీత్యుక్తం భవతి । తేన సుప్రథిమా, సుస్రత్, సుధ్వదిత్యాదికమప్యదాహరణముపపద్యత ఇతి భావః ।

కపి పరత్వాదితి । సోర్మనసీ ఇత్యస్యావకాశః - సుకమా, సుశర్మా, కపి పూర్వమ్ ఇత్యస్యావకాశః - అయవకః, సుయవక ఇతి ఏకస్థలే విప్రతిషేధః ।।

ఆద్యుదాత్తం ద్వ్యచ్ ఛన్దసి ।। 6 - 2 - 119 ।।

కుర్భ్రశ్చ ఇతి వర్తమానే అర్జిదృశికమ్యమిపశిబాధామృజిపసితుగ్దుగ్దీర్ఘహకారాశ్చ । బాధతే యేన పరానితి బాహుః ।।

వీరవీర్యౌ చ ।। 6 - 2 - 120 ।।

వీర విక్రాన్తౌ చురాదిః, తతః పచాద్యచి - వీరః, అచో యత్ - వీర్యంమ్, వీరేషు వా సాధురితి పారగ్భితీయౌ యత్ । తత్రేత్యాది । కథం పునరేతజ్జ్ఞాపకమ్ ఇత్యాహ - తత్ర హి సతీతి । ఫిషితు బిల్వభక్ష్యవీర్యాణి ఛన్దసి ఇతి ఛన్దస్యన్తస్వరితత్వం భాషాయాం వాద్యుదాత్తత్వం శబ్దస్య స్థితమ్ ।।

కూలతీరతూలమూలశాలాక్షసమమవ్యయీభావే ।। 6 - 2 - 121 ।।

సుషమమిత్యాదౌ సువినిర్దుర్భ్యః సుపిసూతిసమాః ఇతి షత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాత్సమశబ్ద ఏవాయమ్ । తిష్ఠద్గుప్రభృతి ష్వేతే పఠ్యన్త ఇతి । తేనావ్యయీభావసంజ్ఞా । పర్యాదిభ్య ఇత్యాది । పరిప్రత్యుపాపా ఇత్యస్యావకాశో యత్ర కూలాదయౌ న సన్తి - పరిత్రిగర్తమితి,

కూలాదీనామాద్యుదాత్తస్యావకాశో యత్ర పర్యాదయో న భవన్తి - అవకూలమ్, తఅతికూలమితి పర్యాదిభ్యః పరేషు కూలాదిషు విప్రతి షేధః ।।

కంసమన్థశూర్పపాయ్యకాణ్డం ద్విగౌ ।। 6 - 2 - 122 ।।

ద్వికంస ఇతి । ద్వాభ్యాం కంసాభ్యాం క్రీత ఇతి తద్ధితార్థే సమాసః , కంసాట్టిఠన్ ఇతి టిఠన్, తస్య అధ్యర్ధపూర్వ ఇతి లుక్ । ద్విమన్థ ఇతి । ఆర్హాదగౌపుచ్ఛ ఇత్యాదినా ఠక్, శేషం పూర్వవత్ । ద్విశూర్పమితి । శూర్పాదఞన్యతరస్యామ్ । ద్విపాయ్యమితి । పాయ్యసాన్నాయ్య ఇత్యాదినా పరిమాణే నిపాతితః । ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్ । ద్వికాణ్డమితి । దేవ కాణ్డే ప్రమాణమస్య ప్రమాణే ద్వయసచ్ ఇత్యాదినా మాత్రజాదయః, తేషామ్ ప్రమాణే లో ద్విగోర్నిత్యమ్ ఇతి లుక్ ।।

తత్పురుషే శాలాయాం నపుంసకే ।। 6 - 2 - 123 ।।

దృఢశాలమితి । బహువ్రీహిరయమ్ । తత్ర పూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవ భవతి, పూర్వపదం చ నిష్ఠాన్తత్వాదన్తోదాత్తమ్ । నను చాత్ర లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయైవ భవిష్యతి సత్యమ్, ఉత్తరార్థం తత్పురుషగ్రహణమవశ్యం కర్తవ్యం తదిహైవ క్రియతే, పరిభాషాయా అనాశ్రయణాయ ।।

కన్థా చ ।। 6 - 2 - 124 ।।

శోభవనః శమో యస్య తస్యాపత్యం సౌశమిః । ఆఙ్పూర్వాత్ హ్వయతేః ఆతశ్చోపసర్గే ఇతి కః చప సాన్తవనే ఔణాదికః పః బహులవచనాదిడభావః - చప్పః ।।

ఆదిశ్చిహణాదీనామ్ ।।థ 6 - 2 - 125 ।।

చినోతేః క్విప్, చిత్, హన్తేః పచాద్యచ్, హనః, చిహణమ్ - నిపాతనాత్తలోపో ణత్వం చ । మల మల్ల ధారణే, తఆభ్యాం రప్రత్యయః, నిపాత్నాల్లస్య డత్వమ్ - మడరః, మద్దురః । విగతతులస్యేదం వైతులమ్ । పటదితి కాయతి - పటత్కః । కై గై రై శబ్దే । ఆతోఽనుపసర్గే కః ।

బిడమాదేత్తే బిడాలః । లా ఆదానే సోపసర్గాదప్యస్మాదేవ నిపాతనాత్కః, తస్యాపత్యం బైడాలిః, తస్యైవ కర్ణావస్య బైడాలికర్ణః । అపహే తు ఇకారాన్తం పఠన్తి - బైడాలికణిరితి । కుక్కురటతీతి, కుక్కుటః, నిపాతనాద్రశబ్దస్య లోపః, చినోతేః క్విప్ , చిత్, కణతేరచ్, కణః, చితా కణః, చిక్కణః, నిపాతనాత్తకారస్.య కకారః । తకారమేవాన్యే పఠన్తి । చిహణాదయశ్చైతే గోత్రనామధేయాతి స్మర్యన్తే ।

ఆదిరితి వర్తమాన ఇతి । పూర్వం హ్యాదిగ్రహణముత్తరపదాభిసమ్బద్ధ్వమిహ పూర్వపదానాం చిహణాదీనామాద్యుదాత్తత్వమిష్యతే, అతస్తదర్థం పునరాదిగ్రహణం కృతమ్ ।।

చేలఖేటకటుకకాణ్డం గర్హాయామ్ ।। 6 - 2 - 126 ।।

పుత్రచేలమితి । చేలవత్తుచ్ఛమిత్యర్థః । ఖేట ఇతి తృణనామ, తద్వద్ దుర్బలా ఉపానత్ఖేటమ్। కటుకమ్ - అస్వాదు, తథా దధ్యపి గతస్వాదుకత్వాత్ కటుకమ్। కాణ్డమితి శరనామ, తద్ యథా సత్త్వపీడాకరమ్, ఏవం భూతమపి ।।

చీరముపమానమ్ ।। 6 - 2 - 127 ।।

వస్త్రచీరమితి । వస్త్రం చీరమివేతి పూర్వవద్వ్యాఘ్రాదిసమాసః ।।

కూలసూదస్థలకర్షాః సంజ్ఞాయామ్ ।। 6 - 2 - 129 ।।

భజీసూదమితి । భాజీశబ్దో జానపదాది సూత్రేణ జీషన్తః ।।

అకర్మధారయే రాజ్యమ్ ।। 6 - 2 - 130 ।।

చేలరాజ్యాదిస్వరాదితి I ఆదిశబ్దేన వర్గ్యాదిస్వరపరిగ్రహః, చేలరజాయాదిస్వరస్యావకాశః - భార్యాచేలమ్, బ్రాహ్మణరాజ్యమ్, తత్పురుషే తుల్యార్థ ఇత్యాదినా విహితస్యావ్యయస్వరస్యావకాశః - నిష్కౌశామ్బిః, కుచేలమ్, కురాజ్యమిత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పూర్వవిప్రతిషేధః II

పుత్రః పుమ్భ్యః II 6 - 2 - 132 II

కునటస్యాపత్యం కౌనటిః I దామకమాహిషకశబ్దౌ సంజ్ఞాయాం కన్ ఇతి కన్నన్తౌ II

నాచార్యరాజర్త్విక్సంయుక్తజ్ఞాత్యాఖ్యేభ్యః II 6 - 2 - 133 II

సంయుక్తాః స్రీసమ్బన్ధినః శ్యాలాదయ ఇతి I యోగరుఢిరేషా తేషామ్, యథా సమ్బన్ధిశబ్దః I జ్ఞాతయో మాతాపితృసమ్బన్ధేన బాన్ధవా ఇతి I పితృసమ్బన్ధిష్వేవ తు జ్ఞాతిశబ్దో లోకే ప్రసిద్ధః I ఆఖ్యాగ్రహణమాచార్యాదిభిః ప్రతేయకమభిసమ్బధ్యత I భ్రాతుష్పుత్ర ఇతి I కస్కాదిషు పాఠాత్ షత్వమ్ II

చూర్ణాదీన్యప్రాణిషష్ఠ్యాః II 6 - 2 - 134 II

చూరీ దాహే అస్మాత్ క్తః చూర్ణమ్ I వా గతిగన్ధనయోః, పా రక్షణే - ఆభ్యాం కరిశబ్ద ఉపపదే ఆతోऽనుపసర్గే కః, కరివమ్, కరిపమ్ I మహేరినణ్, బహులవచనాత్ శకేరపి భవతి - శాకినమ్, శకాదిభ్యోऽటచ్, శకటమ్, తద్వహతీతి శకటాదణ్ - శాకటమ్ I ద్రాక్ క్షరతి ద్రాక్షా, పృషోదరాదిః I తుస శబ్దే తతో బహులవచనాత్ క్తః ఉపధాదీర్ఘత్వం చ I కుం దునోతి, కుత్సితం వా దునోతీతి క్విప్, అస్మాదేవ నిపాతనాత్తుగభావః, పూర్వపదస్య చ ముమ్ కున్దుం మిమీతే కున్దుమః I దలేః కపన్, దలపః I చమేరసచ్ చమసః తతో జాతిలక్షణో జీష్ - చమసీ I కనీ దీప్తికాన్తిగతిషు - అస్మాత్ పచాద్యచ్, అస్మాదేవ నిపాతనాద్ ద్వర్వచనమ్ - చక్కనః I చ్కన ఇత్యన్యే పఠన్తి, తత్రాపి నిపాతనాదేవ రుపసిద్ధిః I చోలస్యాపత్యమ్ ద్వ్యచః ఇత్యణ్ - చౌలః I ఏతే చూర్ణాదయః I

పూర్వాచార్యోపచారేణేతి I ఉపచారః ప్రయోగః II

కుణ్డం వనమ్ ||6 - 2 - 136 ||

కుణ్డశబ్దదీఽత్రేత్యాది । జనవిశేషాభిధాయీ కుణ్డశబ్దస్తస్య నాన్తరేణ సాద్ధశ్యమ్, తతోఽన్యత్ర వనే వృత్తిః సమ్భవతీతి భావః । అన్యే తు వనేఽపి ముఖ్య ఏవ కుణ్డశబ్ద ఇత్యాహుః । తత్ర వనశబ్దేన విశేషణేన భాజన విశేషవాజీ నివర్త్యతే, సముదాయవాచీ చాత్ర వనశబ్దః, న తూదకవాచీ, ఆహ హి - కుణ్డాద్యుదాత్తత్వే తత్సముదాయగ్రహణమితి, తచ్ఛబ్దేన పూర్వదార్థః పరామృశ్యతే । ఉపర ఆహ - వనసముదాయే ఇతి వక్తవ్యమ్, న తు వనే ఇతి

, తేన శరవణసముదాయః శరకుణ్డశబ్దేనోచ్యత ఇతి ||

ప్రకృత్యా భగాలమ్ ||6 - 2 - 137 ||

భగాలమిత్యర్థగ్రణమిత్యాహ - భగాలవాచీతి । అత్ర చ వ్యాఖ్యానమేవ శరణమ్ । భగాలాదయచో దధ్యోదాత్తా ఇతి । లఘావన్తే ద్వయోశ్చ బహ్వషో గురుః ఇతి వచనాత్ ||

శితేనిత్యాబహ్వజ్బహువ్రీహావభసత్ ||6 - 2 - 138 ||

అంసాష్ఠశబ్దావిత్యాది । అమ్ రోగే, అమేః సన్ , అసః, ఉష దాహేః ఉషికుషిగాత్తిభ్యస్థన్, ఓష్ఠః । దర్శనీయశబ్దోఽనీయర్ - ప్రత్యయాన్తో మధ్యోదాత్తః । శితిశబ్దః వర్ణానాం తణతినితాన్తానామ్ ఇత్యాద్యుదాత్తః ||

గతికారకోపపదాత్ కృత్ ||6 - 2 - 139 ||

ప్రకారక ఇత్యాదౌ కుగతిప్రాదయః ఇతి సమాసః । ఇధ్మప్రవ్రశ్చానాదౌ కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః, కరణే ల్యుట్, ఇధ్మం ప్రవృశ్చ్యతే యేన సోఽత్ర ఇధ్మప్రవశ్చనః, శద్ఌ శాతనే, ణిచ్, శదేరగతౌ తః । పలశాని శాత్యన్తే యేన స దణ్డః పరాశశతనః । శ్మశ్రు కల్ప్యతే యేన స క్షురాదిః శ్మశ్రుకల్పనః । కృపూ సామర్థ్యే ణ్యన్తః , కేవలో వా । ఈషత్కర ఇతి । ఏతదుపపదగ్రహణస్య

సాక్షాదుదాహరణమ్। సుదురోస్తు గతిత్వాదపి సిద్ధమ్, స్తమ్బేరమాదౌ చ కారకత్వాత్ । ఉచ్చైః కృత్య ఉచ్చైః కారమిత్యాదికమప్యుపపదగరష్టాస్యైవోదాహరణమ్।

దేవదత్తస్యేతి శేషలక్షణా షష్ఠీతి । న కర్మలక్షణా, తథా హి సతి కారకమేవ దేవదేత్తః స్యాత్, తృజకాభ్యాం కర్తేరి చ ఇతి సమాసప్రతిషేధప్రసఙ్గశ్చ ।

అథ కృద్గ్రహణం కిమర్థమ్ నిర్గతః కౌశామ్బ్యాః నిష్కౌశామ్బిరిత్యత్ర మా భూత్ । నైతదస్తి ప్రయోజనమ్,

యత్క్రియాయుక్తాః పారదయస్తం ప్రతి గత్యుపసర్గసంజ్ఞా భవన్తి, న చ కైశామ్బీశబ్దం ప్రతి క్రియాయోగః, కారకమపి క్రియాయా ఏవ సమ్భవతి, ఉపపదమపి ధాత్వధికారే సప్తమీనిర్దిష్టం ప్రత్యయనిమిత్తముచ్యతే తదేవం గత్యాదిభిస్త్రిభిరపి క్రియావాచ్యుత్తరపదమాక్షిప్యతే, ధాతుశ్చ క్రియావాచీ, ధాతోశ్చ ద్వయే ప్రత్యయాః - కృతః తిఙశ్చ, తత్ర తిఙ్సే సమాసాభావాత్కృదన్తమేవ సమ్భవతీతి అనువ్యచలదిత్యత్ర తు న గతిత్వనిబన్ధనః సమాసః కిం తర్హి సుబితి యోగవిభాగనిబన్ధనః ధాతుప్రత్యయసముదాయపరిగ్రహార్థం తు, అన్యథా యత్క్రియాయుక్తాస్తం ప్రతీతి వచనాద్ధాతుమేవ ప్రతి గతిత్వాద్ధాతావేవోత్తరపదే స్వరః స్యాత్ - ప్రణీః, ఉన్నీరితి ఇహ న స్యాత్ - ప్రణయకః ,ఉన్నాయక ఇతి ।

ఏతదపి నాస్తి ప్రయోజనమ్ యత్క్రియాయుక్తాః ఇతి నైవం విజ్ఞాయతే - యస్య క్రియా యత్క్రియా యత్క్రియాయుక్తాస్తం ప్రతీతి, ఏవం విజ్ఞాయమానే త్వన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ధాతోరేవ క్రియా వాచ్యేతి తమేవ ప్రతి గత్యుపసర్గసంజ్ఞాప్రసఙ్గః, కథం తర్హి విజ్ఞాయతే । యా క్రియా యత్క్రియా తం క్రియాలక్షణమర్థం ప్రతిగత్యుపసర్గసంజ్ఞే భవతః, కేవలాయాశ్చ క్రియాయా వాచకముత్తరపదం నాస్తీతి క్రియావిశిష్టసాధనవాచిని ప్రణీః, ప్రకారక ఇత్యాదౌ క్రియాయాం సిద్ధతాభిధాయిని, ప్రభవనమిత్యాదౌ చ సర్వత్ర భవిష్యతీతి నార్థ ఏతేన కృద్గ్రహణేన అత ఆహ - కృద్గ్రహణం విస్పష్టార్థమితి । య ఏవం ప్రతిపత్తుమసమర్థస్తం ప్రతి విస్పష్టార్థం క్రియత ఇత్యర్థః ।

యది తర్హి విస్పష్టార్థమపి తావత్కృద్గ్రహణం క్రియతే, ఆమన్తే తర్హి న ప్రాప్నోతి - ప్రపచతితరామ్, ప్రపచతితమామితి, తతశ్చ సమాసస్వరం బాధిత్వాఽవ్యయస్వర ఏవ స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - ప్రపచతితరామిత్యాది । అత్ర హి ప్రశబ్దస్య తరబన్తేన సమాసః, నామన్తేన

। కథమ్ అన్తరఙ్గత్వాద్ధాతుః పూర్వముపసర్గేణ యుజ్యతే, ప్రపచిత్యస్యామవస్థాయాం సుబభావాత్ సమాసో న కృత ఇత్యేతావత్, తతస్తిఙ్, తస్యామప్యవస్థాయాం సుబభావః, తతస్తరప్, తద్ధితాన్తత్వాత్సుప్ , తేన సమాసః, తతశ్చామ్ప్రత్యయః, తత ఆమ్స్వరః సతిశిష్టః । కథం పునస్తరవన్తేన సమాసః కథం చ న స్యాత్ గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనమ్ ఇతి వచనాత్ నాత్ర కృద్భరేవ సమాస ఇతి నియమ్యతే, కి తర్హి యది గత్యాదీనాం సమాసో భవతి తేనతేన లక్షణేన, తదా కృద్భిః ప్రక్ సుబుత్పత్తేెరితి నను చేవమపి తరబన్తేన సమాసో న లభ్యతే, కి కారణమ్ అసుబన్తత్వాత్ ప్రతిపదికాధికారాద్ధి తత ఏవ కిమేత్తిఙవ్యయధాత్ ఇత్యామ్ భవతి, న సుబన్తాత్ , న చ గతికారకోపపదానామిత్యేతదస్తి, అకృదన్తత్వాత్ అత్రాహుః - ఘకాలతనేషు ఇతి జ్ఞాపకాత్సుబన్తాదేవ సర్వే తద్ధితాః, జ్యాప్ప్రాతిపదికగ్రహణం తు వృద్ధాద్యర్థమేవాధిక్రియతే, తతశ్చాముత్పత్తయే యః సుప్ తదన్తేన సమాస ఇతి । అపర ఆహ - కుగతిప్రాదయః ఇత్యత్రాతిజితి వక్ష్యమాణస్య ప్రతికర్షాదుత్తరపదమసుబన్తమేవ సమస్తయతే, తతశ్చ తరబన్తేన సమాసో లభ్యత ఇతి ।

ఇత్యేక ఇతి । అస్య కృద్గ్రహణం విస్పష్టార్థమ్, న చామన్తే దోషప్రసఙ్గ ఇత్యేవం కేచిద్వ్యాచక్షతే ।

ప్రపచిదేశ్యాద్యర్థం త్విత్యాది । తుశబ్దః పక్షం వ్యావర్తయతి । ఆదిశబ్దేన ప్రపచతికల్పమ్ , ప్రపచతిదేశీయమ్, ప్రపచతిరుపమిత్యేతేషాం గ్రహణమ్। ప్రపచతిదేశ్యాదావర్థః ప్రయోజనం యస్య తత్తథోక్తమ్ । ఏతదుక్తం భవతి - న విస్పష్టార్థం కృద్గరష్ణణమ్, అపి తు ప్రపచితి దేశ్యాదౌ యత్ర సతిశిష్టస్వరాన్తరం నాస్తి, తత్రాయం స్వరో మా భూద్, అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవ యథా స్యాదిత్యేవం సప్రయోజనం దృశ్యతే ఇతి । ఇదం తు వక్తవ్యమ్ - ప్రపచతితరామిత్యాదౌ తరబన్తేన సమాసే పశ్చాదామ్ భవన్ ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా పచితితరశబ్దస్యైవ ఘాన్తత్వాత్ తత ఏవ స్యాత్ । తత్ర కో దోషః సోపసర్గస్య సఙ్ఘాత స్యైకపద్యాభావాద్ ఆమ్ప్రపచతితరాం దేవదేత్తేత్యాదౌ ఆమ ఏకాన్తరమామన్త్రితమనన్తికే ఇత్యేష విధిర్న స్యాత్, శేషనిఘాతశ్చ ప్రశబ్దస్య న స్యాత్ భిన్నపదత్వాత్ । తస్మాత్ ప్రశబ్దస్యామన్తేన సమాసోఽఙ్గీ

కర్తవ్యః, న తరబన్తేన । తత్ర సమాసత్వాత్ సముదాయస్య ప్రాతిపదికత్వే విభక్తావైకపద్యం భవతి । స్వరే తు దేషప్రసఙ్గాత్ కృద్గ్రహణమపి త్యక్తవ్యమితి భాష్యే స్థితమ్, ప్రపచతిదేశీయాదౌ కా గతిరితి న విద్మః ।।

ఉమే వనస్పత్యాదిషు యుగపత్ ।। 6 - 2 - 140 ।।

వనశబ్దః నబ్విషయస్యానిసన్తస్య ఇత్యాద్యుదాత్తః పాతేర్డతిః పతిః ।

తనుశబ్దోఽన్తోదాత్త ఇతి । కేచితు తస్యాప్యాద్యుదాత్తత్వమత్ర నిపాతయన్తి, తథా చ తనూనపాదుచ్యతే గర్భ ఆసురః ఇత్యాద్యుదాత్తమధీయతే ।

నరా అస్మిన్నిత్యాది । శంసేః అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామ్ ఇత్యధికరణే వా ఘఞ్ । అబన్త ఇతి । కృత్యల్యుటో బహులమ్ ఇతి కర్తరి బూదోరప్ ।

శునః శేప ఇతి । బహువ్రీహిః । శునః పుచ్ఛశేపలాఙ్గూలేషు ఇత్యేనేన షష్ఠ్యా అలుక్ । ఉభావాద్యుదాత్తావితి । శ్వన్శబ్దః ప్రాతిపదికస్వరేణ శేపశబ్దః స్వాఙ్గశిటామదన్తానామ్ తఇత్యనేన । శిట్ ఇతి సర్వాదీనాం సంజ్ఞా, స్వాఙ్గవాచినాం శిటామదన్తానాం చాందిరుదాత్తో భవతీత్యర్థః । శడి రుజాయామ్ పచాద్యచ్ శణ్డః, ప్రామాదిత్వాదాద్యుదాత్తః ।

మర్చయతేః ఇమ్ఫికాపాశ్యతిమర్చిభ్యః కన్ ఇతి కన్, తితుత్ర తఇత్యాదినా ఇట్ ప్రతిషేధః, కుత్వమ్ - మర్కశబ్ద తఆద్యుదాత్తః ।

తుష్టాబ్ద ఇతి । తృషేర్నిష్ఠాయామస్మాదేవ నిపాతనాదిడభావః , నిష్ఠా చ ద్వ్యజనాత్ ఇత్యాద్యుదాత్తత్వమ్ ।

లబి అవస్రన్సనే పచాద్యచ్, అస్మాదేవ నిపాత్నాల్లకారస్య బకారః, బిశ్వాని వయాంస్యస్య విశ్వవయాః, మృడః అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యతే ఇతి విచ్ - మరితి । భుజిమృజ్భ్యాం యుక్త్యుకౌ - మృత్యుః ।।

దేవతాద్వన్ద్వే చ ।। 6 - 2 - 141 ।।

ఉదాహరణేషు దేవతాద్వన్ద్వే చ ఇతి పూర్వపదస్యానఙ్ । అత్ర త్రయ ఉదాత్తా ఇతి । త్రయాణాం పపదానామాదయః ।।

నోత్తరపదేऽనుదాత్తాదావపృథివీరుద్రపూషమన్థిషు ।। 6 - 2 - 142 ।।

అగ్నిశబ్దః అఙ్గేర్నిర్నలోపశ్చ ఇతి నిప్రత్యయాన్తః । కృవాపాచిమిస్వదిసాధ్యశూభ్య ఉణ్ , యుక్, వాయుః ।

ఉత్తరపదగ్రహకణమిత్యాది । అన్యథాऽస్మిన్ప్రకరణే ద్వన్ద్వేః సప్తమ్యా నిర్దిష్టః, నోత్తరపదమ్ తత్ర అనుదాత్తాదౌ ఇతి సప్తమ్యన్తం ద్వన్ద్వస్యైవ విశేషణం స్యాత్, తతశ్చన్ద్రసూర్యావిత్యాదౌ ప్రితషేధః స్యచాత్ । ఉత్తరపదగ్రహణే తు సతి తస్యైవ శ్రుతస్య అనుదాత్తాదౌ ిత్యేతద్విశేషణం భవతి ।

అనుదాత్తాదావిత్యాది । తఅన్యథా విధిప్రతిషేధయోః సమానవిషయత్వాద్వికల్పః ప్రసజ్యేత । ప్రథేః షివన్ సమ్ప్రసారణం చ । శుక్రశబ్దోऽయమ్ ఋజ్రేన్ద్రాగ్ర ఇత్యాదినా నిపాతితోऽన్తోదాత్తః ।।

అన్తః ।। 6 - 2 - 143 ।।

తత్ర సమాసస్యోత్తరపదస్యేతి । క్వచిత్ సమాసస్యాన్త ఉదాత్తో భవతి, క్వచిదుత్తరపదస్యేత్యర్థః । విషయవిభాగముత్తరత్ర దర్శయిష్యతి ।।

థాథాధఞ్క్తాజబిత్రకాణామ్ ।। 6 - 2 - 144 ।।

ఆద్యుదాత్తముత్తరపదం స్యాదితి । యదిదం నోచ్యేతేతి భావః । దూరాదాగత తఇతి । తఅత్ర కర్మణి క్తః , గ్రామాదిరభిధేయః, కృతా ఆఙో గతిసమాసే గతిరనన్తరః ఇతి ప్రకృతిభావే చాగత ఇత్యాద్యుదాత్తమ్, తేన స్తోకాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి క్తేన ఇతి సమాసః పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః ఇత్యలుక్, తత్ర కారకాత్పరమాగతమిత్యేతత్

కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణాద్యుద్త్_ం స్యాత్ । విశుష్క ఇతి । శుషేరకర్మకత్వాత్ కర్తారి క్తః, శుష్కధృష్టౌ ఇత్యాద్యుదాత్తత్వమ్, తతో గతిసమాసః । ఆతపశుష్క ఇతి । నాయమ్ సిద్ధసుష్క ఇతి సప్తమీసమాసః, సప్తమీ సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధేష్వకాలాత్ తఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరప్రసఙ్గాత్ । తస్మాత్ కర్తృకరణే కృతా బహురమ్ ఇతి సమాసః ।

ప్రక్షయః, ప్రజయ ఇతి । ఏరచ్ । నను చ కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణైవాత్రాన్తోదాత్తోత్వం సిద్ధమ్ అత ఆహ - క్షయో నివాస ఇత్యాది ।

ప్రలవః ప్రసవ ఇత్యాది । ఋదోరప్ ।

ప్రలవిత్రమితి । అర్తి_లూధూసూఖనసహచర ఇత్ర) ।

గోవృష ఇతి । వృషు మృషు సేవనే । సుస్తుతమితి । సుః పూజాయామ్, అతిరతిక్రమణే చ ఇతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా, స్వతీ పూజాయామ్ ఇతి ప్రాదిసమాసః ।।

సూపమానాత్ క్తః ।। 6 - 2 - 145 ।।

వృకావలుప్తమిత్యాది । లూఞ్ ఛేదనే , చ్యుజ్ ప్రుజ్ ప్లుజ్ గతౌ, నర్ద గర్ద శబ్దే - సర్వత్ర కర్తృకరకణే కృతా బహులమ్ ఇతి సమాసః । కవృకైసరివాలుప్తమిత్యాదివిగ్రహః । ఉపమానాదపీత్యాది । అత్రేతేతిశబ్దస్యానన్తరం ప్రప్త ఇత్యస్యానుషఙ్గః ।।

సంజ్ఞాయామనాచితాదీనామ్ ।। 6 - 2 - 146 ।।

సమ్భూతాదయః శబ్దా రామాయణాదీనాం సంజ్ఞాః, రామాయణశబ్దో నపుంసకలిఙ్గః, ప్రాయేణ తు పుంల్లిఙ్గః పఠ్యతే। ఉపహూత ితి । హ్వాఞో నిష్ఠాయాం యజాదిత్వాత్ సగ్ర్పసారణమ్। పరిజగ్ధ ఇతి । అదో జగ్ధిరాదేశః । ప్రాప్త్యర్థాద్భవతేరితి । చురాదౌ ఆధృషాద్వా ఇత్యధికారే భూ ప్రాప్తవాత్మనేపదీ ఇతి పఠ్యతే ।

కిం పునః కారణం ప్రయత్నేన కర్మణి క్త తఉపపాద్యతే అత ఆహ - గాతిరనన్తర ఇత్యత్ర హీతి । తద్వాధనార్థఞ్చేదమితి । ప్రకృతోదాహరణాభిప్రయమేతద్ , న సూత్రాభిప్రాయమ్ । ఘనుష్ఠాతేతి । నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య ఇతి షత్వమ్ ।

చిఞ్ చయనే ష్ఠా గతినివృత్తౌ, ణ్యన్తః కేవలశ్చ, గ్రహ ఉపాదానే , వచ పరిభాషణే, పద గతౌ శిలష ఆలిఙ్గనే , డుధాఞ్ ధారణపోషాణయోః - సర్వత్ర కర్ణమి క్తః, ఏతే ఆచితాదయః ।

సంహితాఽగవీతి గాణసూత్రమ్, తద్ వ్యాచష్టే - యాద గోరన్యస్వేతి ।।

ప్రవృద్ధాదీనాం చ ।। 6 - 2 - 147 ।।

వృధు వృద్ధౌ యు మిశ్రణే డుధాఞ్ ధారణే రుహ బీజజన్మని శసు హింసాయామ్ । ఖట్వారుఢ ఇతి । ఖట్వా క్షే పే ఇతి సమాసః । నైతదిహ పఠితవ్యమితి అహీనే ద్వితీయా తఇత్యత్రావోచామ । కవిభిః శస్తః, తృతీయ కర్మణి తఇత్యస్యాపవాదః ।

ప్రాయోవృత్తిప్రదర్శనార్థ ఇతి । ప్రాయో బాహుల్యేన యా వృత్తిర్యానాదిష్వర్థేషు తస్యాః ప్రదర్శనార్థ ఇత్యర్థః ।

పునరుత్స్యూతమితి । సీవ్యతేః చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే ఇతి ఊఠ్, పనశ్చనసోశ్ఛన్దసి ిితి గతిసంజ్ఞాయాం సమాసః ।।

కారకాదత్తశ్రుతయోరేవాశిషి ।। 6 - 2 - 148 ।।

సంజ్ఞాయామనాచితాదీనామ్ ఇతి వహితమన్తో దాత్తత్వమనేన నియమ్యతే, దేవా ఏనం దేయాసుః ఇత్యేవం ప్రార్థితైర్దేవైర్దత్తో దేవదత్తః, ఆశిషి లిఙ్లోటౌ ఇతి వర్తమానే క్తిచ్ క్తౌ చ సంజ్ఞాయామ్ ఇతి క్తః , దో దద్ఘోః ।

సమ్భూతో రామాయణ ఇతి । కారకాత్ ఇత్యుచ్యమానే గతికారకోపపదాత్ ఇతి త్రితయాధికారాద్యథైవ కారకాన్నియమో భవతి, తథా గతేరపి స్యాత్ ।

ఏవకారకరణం కిమితి । సిద్ధే విధిరారభ్యమాణోఽన్తరేణాప్యేవకారం నియమార్థో భవిష్యతీతి ప్రశ్నః । కారకావధారణమిత్యాది । అసతి హ్యేవకారం విపరీతోఽపి నియమః స్యాత్ - కారకాదేవ దత్తశ్రుతయోరితి । ఏవం చాకారకాద్ దత్తశ్రుతయోర్న స్యాత్, ఇష్యతే, చ , తథా కారకస్యానియతత్వాద్ దేవపాలిత ఇత్యాదావన్తోదాత్తప్రసఙ్గః । అతః కారకావధారణం యథా స్యాద్ధత్తశ్రుతావధారణం మా భూదిత్యేవమర్థం కరణమిత్యర్థః । అయమపి నియమ ఇష్యత ఇతి । ఏతచ్చ తన్త్రేణ సూత్రద్వయోచ్చారణాదేకసూత్రేఽపి ఆశిష్యేవేతి భిన్నకమత్వాదేవకారస్య లభ్యతే ।।

ఇత్యమ్భూతేన కృతమితి చ ।। 6 - 2 - 149 ।।

సప్తప్రలపితమిత్యాది । కథం పనరేతాన్యుదాహరణాని, యావతా కృతామిత్యుచ్యతే, న చ ప్రలపితాదీని కృతాని, అభూతప్రాదుర్భావ ఏవ హి కరోతిర్వర్తతే, తతశ్చ సుప్రకృతం సుప్రభాషితం సుప్రోత్పాదితమిత్యాదికమేవోదాహర్తవ్యమ్ అత ఆహ - కృతమితి క్రియాసామాన్యే కరోతిర్వర్తత ఇతి । తతశ్చ యథా క్రియావచనో ధాతుః క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్ ఇత్యాదౌ విశేషాణామపి గ్రహణం భవతి, తద్వదత్రాపి । అభూతప్రాదుర్భావః - నిష్పాదనమ్ ।।

అనో భావకర్మవచనః ।। 6 - 2 - 150 ।।

పయః పానాదీనామముపపదసమాసః । రాజభోజనాదౌ షష్ఠ్యా సమాసః ।

సర్వ్వషు ప్రత్యుదాహరణేష్విత్యాది । ఏతేన గాతికారకోపపదాత్ ఇత్యస్యాయమపవాద ఇతి దర్శయతి ।।

మన్క్తిన్వ్యాఖ్యానశయనాసనస్థా?Rనయాజకాదిక్రీతాః ।। 6 - 2 - 151 ।।

రథవర్త్మేతి । వృత్తేరధికరణే మనిన్, కర్తరి షష్ఠ్యా సమాసః । పాణినికృతిరితి । కర్మణి క్తిన్, పూర్వవత్సమాసః । వ్యాఖ్యానశబ్దః కరణసాధనః, శయనాసనస్థానశబ్దా అధికరణసాధనాః। ప్రకృతిః, ప్రహృతిరితి । తాదౌ చ నితి కృత్యతౌ ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవాత్ర భవతి ॥

సప్తమ్యాః పుణ్యమ్ ॥ 6 - 2 - 152 ॥

ఉణాదీనాం త్వితి । అతః కృకమికంస ఇత్యత్ర కమిగ్రహణైనైవ సిద్ధే కంసగ్రహణాదుణాదిషు

పాక్షికవ్యుత్పత్తికార్యమితి భావః । పూఞో యత్, ణుక్ హ్రస్వశ్చ, పుణ్యమ్ । హ్రస్వవిధానాదగుణత్వమ్ । యతోఽనావః ఇత్యాద్యుదాత్తవమ్ ॥

ఊనార్థకలహం తృతీయాయాః ॥ 6 - 2 - 153 ॥

ఉదాహరణేషు పూర్వసదృశ ఇతి తృతీయాసమాసః ।

అత్ర కేచిదిత్యాది । నన్వేవమూనశబ్దస్యాపి స్వరుపగ్రహణం ప్రసజ్యేత, తతశ్చ తదర్థానామాన్యేషాం గ్రహణం న స్యాత్ అత ఆహ - ఊనశబ్దేనైవ త్వితి । అర్థనిర్దేశార్థత్వం తు వ్యాఖ్యానాదవసేయమ్ ॥

మిశ్రం చానుపసర్గమసన్ధౌ ॥ 6 - 2 - 154 ॥

కథం పునర్మిశ్రశబ్దస్య విధీయమానః సమ్మిశ్రశబ్దస్య ప్రాప్నోతి, కథం వా మిశ్రశబ్దేన సమాన ఉచ్యమానః సోపసర్గేణ లభ్యతే అత ఆహ - ఇహేత్యాది ।

ప్రత్యుదాహరణే సన్ధిం దర్శయతి - బాహ్మకణైరితి । ఏతదేవ స్పష్యయతి - ఏకార్థ్యమాపచ ఇతి ।

కథం పునః సన్ధిశబ్దస్యాయమర్థః ఇత్యాహ - సన్ధిరితి । పణబన్ధః - పరిభాషణమ్ - యది మే భవానేషం కుర్యాదహమపి తే ఇదం కరిష్యామీత్యేవంరుపః ।

కేచిత్పునరితి । గృహ్యమాణో విశేషో వ్యావృత్తిర్ధస్యాం ప్రత్యాసత్తౌ సా తథోక్తా । తతః కిమ్ ఇత్యాహ - తత్రేతి । యద్యపి రాజ్ఞోఽపి బ్రాహ్మణైస్సహ ప్రత్యాసత్తిరస్తి, తథాపి సత్యామపి తస్యాం పరస్పరమూర్తివిభాగస్వరుపభేదో గృహ్యత ఇతి ప్రత్యుదాహరణోపపత్తిరిత్యర్థః ।

ఉదాహరణేషు నైవమిత్యాహ - ఉదాహరణేష్వితి ।।

నఞో గుణప్రతిషేధే సమ్పాద్యర్హహితాలమర్థాస్తద్ధితాః ।। 6 - 2 - 155 ।।

సమ్పాది - శోభనమ్ । కార్ణవేష్టకికమితి । సమ్పాదిని ఇతి ప్రాగ్వతేష్ఠ్య । ఛైదిక ఇతి । ఛైదాదిభ్యో నిత్యమ్ ఇతి ఆర్హాదగోపుచ్ఛ ఇత్యాదినా ఠక్ । వత్సీయ ఇతి । ప్రాక్ క్రీతాచ్ఛః । సాన్తాపిక ఇతి । తస్మై ప్రభవతి సన్తాపాదిభ్యః ఇతి పాగ్వతేష్ఞ్ ।

నఞ తితి కిమితి । ప్రతిషేధే ప్రాయేణ నఞ ఏవ ప్రవృత్తిదర్శనాత్ప్రశ్నః । విగార్ధభరథిక తఇతి । అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవాత్ర భవతి । గర్ధభరథికాదన్య ఇత్యాది । ఉదాహరణాదస్య విశేషంమ ప్రదశేయితుమ్ గుణప్రతిషేధే ఇతి సూత్రావయవం వ్యాచష్టే - గుణ ఇతి । తద్ధితార్థః సమ్పాద్యాదిః, తస్య యత్రప్రవృత్తినిమిత్తం సమ్పాదిత్వాది । ఆదిశబ్దేన తదర్హత్వాదేర్గ్రహణమ్, స గుణ ఇత్యుచ్యతే । ఉక్తం హి - సంసర్గభేదకం యద్యత్ సవ్యాపారం ప్రతీయతే । గుణత్వం పరతన్త్రత్వాత్తస్య శాస్త్ర ఉదాహృతమ్ ।। ఇతి ।

కథం తస్య గుణస్య ప్రతిషేధ ఉచ్యతే ఇత్యాహ - కర్ణవేష్టకాభ్యాం న సమ్పాదీతి । వవేఢేతి । అర్హార్థే తృచ్, ఢత్వధాత్వష్టుత్వఢలోపషు సహివహోరోదవర్ణస్య ఇత్యోత్వమ్ ।।

యయతోశ్చాతదర్థే ।। 6 - 2 - 156 ।।

పాశతృణశబ్దాభ్యాం సమూహే పాశాదిభ్యో యః దన్తకర్ణశబ్దాభ్యాం భవార్థే దిగాదిభ్యో యత్, శరీరావయవాచ్చ ఇతి యత్ ।

పాద్యమితి । పాదార్ఘాభ్యాం చ ఇతి యత్ । అదేయమితి । అర్థార్థే అచో యత్ ఈద్యాతి ఇతీత్వమ్, గుణః । నిరనుబన్ధకైకానుబన్ధయోరితి । ఏతే చ పరిభాషే - వామదేవాద్ డ్యడ్డ్యౌ ఇత్యత్ర జ్ఞాపితే ।।

అచ్కావశక్తౌ ।। 6 - 2 - 157 ।।

అవిక్షిప ఇతి । వక్ష్యమాణైః కృత్యోకేష్ణుజ్భిః సాహచర్యాదచ్కయోః కృతోరిదం గ్రహణమ్, తేన కృద్గ్రహణపరిభాషయా విక్షిపశబ్దస్య కాన్తత్వమ్ ।

దీక్షితపరివ్రాజకౌ శాస్త్రనిషేధాన్న పచతః, న త్వశక్తత్వాత్, తేన తత్ర వ్రతం గమ్యతే, న త్వశక్తిః ।।

ఆక్రోశే చ ।। 6 - 2 - 158 ।।

అపచోఽయం జాల్మ ఈతి । లోభోఽత్ర వివక్షితః, న త్వశాక్తిః ।।

సంజ్ఞాయామ్ ।। 6 - 2 - 159 ।।

అదేవదత్త ఇతి । యో దేవదత్తః సన్ తత్కార్యం న కరోతి, స ఏవమాక్రుశ్యతే ।।

కృత్యోకేష్ణుచ్చార్వాదయశ్చ ।। 6 - 2 - 160 ।।

ద్వ్యనుబన్ధకస్యాపి గ్రహణమితి । భవతీతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః । అత్రైవ హేతుః - ఇకారాదేవిన్ధానసామర్థ్యాందితి । భవతేరుదాత్తత్వాత్తతః పరస్య ఖిష్ణుచ ఇట్యైవేకారాదిత్వే సిద్ధే ఇకారాదేర్విధానమిహ సామాన్యగ్రహణార్థమే వేతి భావః । అచారురిత్యాది ।

చరేర్ణుణ్ చారుః । సాధేరుణ్ సాధుః । యుధా చరతి యౌధికః । ఏజేః ఖశ్ అఙ్గమేజయః, తతోఽన్యోఽనఙ్గమేజయః । వదేరాన్యః । న కస్మాదకస్మాత్ । వృతు వర్తతే, వృధు వృద్ధౌ, ఇతి త్వరా సమ్భ్రమే, రుచ దీప్తౌ ధృఙ్ అవస్థానే - ఏతే శానజాన్తాః గృహ్యతే । సంజ్ఞాయాం కన్ - గృహపతికః । గృహపతిరిత్యన్యే పఠన్తి ।।

బహువ్రీహావిదమేతత్తద్భ్యః ప్రథమపూరణయోః క్రియాగణనే ।। 6 - 2 - 162 ।।

ప్రథమేతి స్వరుపగ్రహణమ్ । పూరణశబ్దస్య స్వరితత్ాత్తదధికారవిహితానాం ప్రత్యయానాం గ్రహణమ్ ।

అనేన ప్రథమ ఇతి । అత్ర తృతీయాపూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవ భవతి ।

యత్ర్పథమా ఇతి । యః ప్రథమ ఏషామితి బహువ్రీహిః । అత్రాపి పూర్వపగదప్రకృతిస్వర ఏవ భవతి ।

ఇదమ్ప్రధానా ఇత్యర్థం ఇతి ।

అనేన ప్రధానవచనః ప్రథమశబ్దో న త్వేకసంఖ్యావచన ఇతి దర్శయన్ గణనాభావమాహ - ఉత్తరపదస్యేత్యాది । సర్వత్రేహ సమాసస్యేతి ప్రకృతమ్, ఉత్తరపదాదిః ఇత్యతః ప్రభతి ఉత్తరపదస్య ఇతి చ, తత్ర చోత్తరపదం కాయిత్వేనాశ్రీయతే । తేన యదా కబుత్పద్యతే తదా కపి పరతో యత్పూర్వం ప్రథమేతి తదన్తోదాత్తం భవతి, న తు కబన్తమ్ । కప్ప్రత్యయో హి సమాసస్యైవాన్తః, నోత్తరపదస్య । యదా చ సమాసార్థాదుత్తరపదాదకృత ఏవ సమాసే సమాసాన్త ఇతి పక్షః, తదాపి ప్రథమపూరణయోః ఇతి విశేష్టరుపగ్రహణాత్, కపశ్చ తత్రాన్తర్భావాదుపాత్తయోరేవ స్వరః । నను యదత్రోత్తపరపదం కబన్తం న తదుపాత్తమ్, యచ్చోపాత్తం న తదుత్తరపదమ్, కపా సహోత్తరపదత్వాదితి నాత్ర కపః స్వరప్రసఙ్గః, నాపి

తతః పూర్వపదస్య సేవరేణ భవితవ్యమ్ I తస్మాదిస్మిన్ పక్షే ఉత్తరపదగ్రహణముపాన్తస్యోపలక్షణమ్ I ప్రాయోణ హి తదుత్తరపదమ్, ఉత్తరపదస్య కార్థిత్వాత్ I కోఽర్థః ప్రాయోణోత్తరపదభూతయోః ప్రథమపూరణయోః కార్తిత్వాదిత్యర్థః II

విభాషా ఛన్దసి II 6 - 2 - 164 II

ద్విస్తనా - ఇత్యన్తోదాత్తమ్ I చతుస్తనా - ఇత్యాద్యుదాత్తమ్ II

సంజ్ఞాయాం మిత్రాజినయోః II 6 - 2 - 165 II

విశ్వామిత్ర ఇతి I మిత్రే చర్షౌ ఇతి దీర్ఘః, పరత్వాదనేనాన్తోదాత్తత్వం ప్రాప్తం ప్రతిషిధ్యతే, తతః బహువ్రీహౌ విశ్వం సంజ్ఞాయామ్ ఇతి పూర్వపదాన్తోదాత్తం భవతి II

వ్యవాయినోఽన్తరమ్ II 6 - 2 - 166 II

ఉదాహరణే వ్యవధానవాచినోఽన్తరాశబ్దాత్ తత్కరోతి ఇతి ణిచి పచాద్యచ్ I ప్రత్యుదాహరణే త్వన్యవాచ్యన్తరశబ్దః II

ముఖం స్వాఙ్గమః II 6 - 2 - 167 II

దీర్ఘముఖా శాలేతి I ముఖశబ్దేనాత్ర ద్వారప్రదేశః శాలాయా ఉచ్యతే I నను చ స్వమఙ్గం, తతశ్చ భవితవ్యమేవాత్రాపి అత ఆహ స్వాఙ్గమద్రవాదిలక్షణం గృహ్యత ఇతి II

నావ్యయదిక్శబ్దగోమహత్స్థూలముష్టిపృథువత్సేభ్యః II 6 - 2 - 167 II

ఉచ్చైర్నీచైః శబ్దై స్వరాదిష్వన్తోదాత్తౌ I ప్రాక్శబ్దః అనిగన్తోఽఞ్చతౌ ఇత్యాద్యుదాత్తః I ప్రత్యజిత్యత్ర కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరః I గోమహతోరుక్తః స్వరః I స్థూలశబ్దః ఋజ్రేన్ద్ర

ఇత్యాదౌ నిపాతితః, అన్తోదాత్తః । ముషేః క్తిచ్ - ముష్టిః । కుశ్చ, ప్రథిమ్రదిభ్రస్జాం సమ్ప్రసారణం సలోపశ్చ ఇతి పృథుః । వదేః సః వత్సః । గోముష్టివత్సపూర్వస్యత్యాది । అస్య ప్రతిషేధస్యావకాశో యత్ర గవాద్యుపమానం న భవతి - గౌర్ముఖమిత యస్య, ముష్టిర్ముఖమివ యస్య, వత్సో ముఖమివ యస్యేతి, సర్వత్ర గవాద్యుపమేయమ్, నోపమానమ్ వికల్పస్యోత్తరస్యావకాశో యత్ర గవాదిపూర్వపదం న భవతి - సింహముఖః వ్యాఘ్రముఖః, గావాదావుపమానే ఉభయప్రసంగేఽయమేవ భవతి ప్రతిషేధః పూర్వవిప్రతిషేధేన ।।

నిష్ఠోపమానాదన్యతరస్యామ్ ।। 6 - 2 - 169 ।।

హింసేః పచాద్యచ్, పృషోదరాదిత్వాదాద్యన్తవిపర్యయః - సింహః । వ్యాజిఘ్రతీతి వ్యాఘ్రః । ఆతశ్చోపసర్గే ఇతి కః । పాఘ్రాధ్మాధేట్దృశః ఇతి శో న భవతి, జిఘ్రతేః సంజ్ఞాయాం ప్రతిషేధః ఇతి వచనాత్ ।।

జాతికాలసుఖాదిభ్యోఽనాచ్ఛాదనాత్ క్తోఽకృతమితప్రతిపన్నాః ।। 6 - 2- 170 ।।

ననూదాహరణేషు ప్రత్యుదాహరణేషు చ ని,ర్తేతి నిష్ఠాన్తం పూర్వం ప్రయోక్తవ్యం స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - ఏతష్వితి । ప్రత్యుదాహరణే,ర్ిత్యాది । తత్ర పుత్రశబ్దోఽన్తోదాత్తః । వసేస్త్రన్ - వస్త్రమ్ , దస్యైవ ల్యుట్ - వసనమ్ । కుణ్డశబ్దః నబ్విషయస్యానిసన్తస్య ఇత్యాద్యదాత్తః ।।

వా జాతే ।। 6 - 2 - 171 ।।

దన్తస్తనశబ్దౌ స్వాఙ్గశిటామదన్తానామ్ ఇత్యాద్యుదాత్తౌ । మాసశబ్దః ప్రామాదీనాం చ ఇత్యాద్యుదాత్తః । సంవత్సరశబ్దః బంహిష్ఠవత్సరతిశత్థాన్తానామ్ ఇత్యన్తోదాత్తః । అస్యార్థః - బంహిష్టవత్సరతిశత్థ ిత్యేవమన్తానామన్త ఉదాత్తో భవతి - బంహిష్ఠః, సంవత్సరః, సప్తతిః, అశీతిః, త్రింశత్, చత్వారింశత్, గూథమ్, పూథమ్ ।

సుఖదుఃఖశబ్దౌ ఖాన్తస్యాశమాదేః ఇత్యాన్తోదాత్తౌ । అస్యార్థః - ఖాన్తస్య శబ్దస్యాశకారమకారాదేరన్త ఉదాత్తో భవతి, నఖః, తడఉఖా । అశమాదేరితి కిమ్ శిఖా, ముఖమ్ । తృపేః స్పాయితఇఛ్ఛి ఇత్యాదినా రక్రప్రత్యయః । కృతేశ్ఛ చ - కృచ్ఛ్రమ్ ।

అసేర్బహులవచనాద్రక్, అస్రమ్ । అమ్బికాదయశ్చ ఇతి అమ్బుకశబ్ద ఇకన్ప్రత్యయాన్తో నిపాతితః । ప్రతిగతా ఆపోఽత్ర ప్రతీపమ్ । కృవాపాజిభ్య ఉణ్ - కారుః । కృపేః క్యున్ - కృపణః । సహేః క్తే సోఢః । దశ సుఖాదయః ॥

నఞుసుభ్యామ్ ॥ 6 - 2 - 172 ॥

సమాసస్యైతదిత్యాది । యద్యపి సమాస ఉత్తరపదం చేతి ప్రకృతమ్, తథాప్యత్ర సమాసస్యేవ కార్యిర్త్వామష్యతే । ఏతచ్చ కపి పూర్వమ్ ఇతి వచనాదవసీయతే । యది హ్యనేనోత్తరపదస్యాన్తోదాత్తత్వం స్యాత్, తతోఽకృమారీక ఇత్యాదావనేనైవ సమర్థత్వాత్ అపి పూర్వమ్ ఇతి న వాచ్యం స్యాత్ । సమాసాన్తాశ్చ సమాసవయవా భవన్తీతి । సమాసాన్తా ఇత్యత్రాన్తగ్రహణమేతదర్థమ్ - సమాసాన్తాః సమాసగ్రహణేన యథా గృహ్యేరన్నితి, తేనానృచ ఇత్యాదౌ కృతే సమాసాన్తే తస్యైవ సమాసాన్తస్యోదాత్తత్వం భవతి । వహవృచ ఇతి । బహోర్నఞ్వద్ ఇత్యతిదేశాదిదమత్రోదాహృతమ్ । ఏతచ్చ సమాసాన్తాః సమాసస్యైవావయవాః, నోత్తరపదస్య ఇత్యాశ్రిత్యోక్తమ్ । న కపి ఇత్యత్ర తు పూర్వం సమాసాన్తేషు పశ్చాత్తదన్తేన సమాసః ఇతి వక్ష్యతి ॥

కపి పూర్వమ్ ॥ 6 - 2 - 173 ॥

పూర్వేణ కప ఏవాదాత్తత్వే ప్రాప్తే తతః పూర్వస్యోదాత్తచం ధీయతే హ్రస్వన్తేఽన్త్యాత్పూర్వమ్ కఇతి వచనాదిహ దీర్ఘాన్తా ఏవోదాహృతాః । నద్యృతశ్చ ఇతి కప్ ॥

హ్రస్వాన్తేఽన్త్యాత్పూర్వమ్ ॥ 6 - 2 - 174 ॥

హ్రస్వాన్తే ఇత్యస్య బహువ్రీహేరన్యపదార్థ ఉత్తరపదం సమాసో వేత్యాహ - హ్రస్వోఽన్తో యస్యత్యాది ।

అత్ర చ కపి పరతః ఇతి పృథగ్వచనాత్తద్రహితముత్తరపదం సమాసశ్చ గృహ్యతే, పూర్వగ్రహణమనర్థకమ్, కపి పూర్వమిత్యనువృత్తేః ఇత్యత ఆహ - పూర్వమితి వర్తమానే ఇత్యాది । ద్వితీయే పూర్వగ్రహణే సతి ప్రవృత్తిభేదో భవతి, తత్రైకయా ప్రవృత్త్యా

హ్రస్వాన్తఽన్త్యాత్పూర్వస్యోదాత్తత్వం విధీయతే, అపరయా తు నియమ్యతే - హ్రస్వాన్తేఽన్త్యాదేవ పూర్వముదాత్తం భవతి, న తు కపి పూర్వమితి I తేన కిం సిద్ధం భవతి తత్రాహ - తేనేతి I నాస్త్యస్య జ్ఞ ఇత్యజ్ఞకః, శోభనో జ్ఞోఽస్యేతి సుజ్ఞకః I తత్ర యద్యేష నియమో న స్యాత్, తతోఽన్త్యాత్పూర్వ ఉదాత్తభావీ నాస్తీతి కపి పూర్వమ్ ఇత్యయమేవ స్వరః స్యాత్ I అస్మిస్తు నియమే సతి న భవతి, నఞ్సుభ్యామ్ ఇతి కబన్తస్యైవ భవతి I యథా చ కబన్తస్య భవతి తథా తత్రైవ ప్రతిపాదితమ్ I వ్యక్తిపక్షాశ్రయణే చైతత్పూర్వగ్రహణం కృతమ్ I జాతిపక్షాశ్రయణే తు యథా హలాదిః శేషః ఇత్యత్ర క్వచిదపి వర్తమానో హలాదిరనాదేః సర్వత్ర నివృత్తిం కరోతి, (తథైవ ) హ్రస్వాన్తేఽన్త్యాత్పూర్వమ్ ఇత్యత్రాపి హ్రస్వజాతేరాశ్రయణాత్సర్వత్ర హ్రస్వాన్తే తక్రకౌణ్డిన్యన్యాయేన కపి పూర్వమ్ ఇత్యస్యాప్రవృత్తిః సిధ్యతి II

బహోర్నఞ్వదుత్తరపదభూమ్ని II 6 - 2 - 175 II

నఞ ఇవ నఞ్వత్, అస్మాదేవ నిపాతానాత్పఞ్చమీసమర్థాద్వతిః I యద్వా - సమ్బన్ధసమామాన్యే షష్ఠీ, తయా సర్వే విభక్త్యర్థా సంగృహ్యన్త ఇతి పఞ్చమ్యర్థేఽపి తత్ర తస్యేవ ఇతి వతిః షష్ఠ్యన్తాదేవ I బహూనాం భావో భూమా, బహోర్లోపో భూ

చ బహోః, ఉత్తరపదశబ్దేన తదర్థో గృహ్యతే, స్వరుపణోత్తరపదస్య బహుత్వాసమ్భవాత్ I తదాహ - ఉత్తరపదార్థబహుత్వ ఇతి I కిమర్థం పునరతిదేశ ఆశ్రీయతే, న నఞ్సుబహుభ్య ఉత్తరపదభూమ్ని ఇత్యుచ్యేత, ఏవమపి హ్యుచ్యమానే ఉత్తరపదభూమ్ని ఇత్యేతత్సమ్భవవ్యభిచారాభ్యాం బహోరేవ విశేషణం భవతిష్యతి, యోఽపి న గుణాదయోఽవయవాః ఇతి ప్రతిషేధః, తత్రాప్యుత్తరపదభూమ్నీత్యనువృత్తేర్బహోరేవ భవతిష్యతి, న నఞ్సుభ్యామ్ - అగుణః సగుణః ఇతి ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్ - ప్రకరణాన్తరేఽపి యో నఞాశ్రయః స్వరస్తస్యాప్యతిదేశో యథా స్యాదితి I తద్దర్శయతి - నఞో జరమరమిత్రమృతా ఇత్యుక్తమిత్యాది II

న గుణాదయోఽవయవాః II 6 - 2 - 173 II

గుణ సంఖ్యానే చురాదేరదన్తాదేరచ్ । అశేః సరః . అక్షరః । ఛన్దో మీయతే యేన ఛన్దోమానమ్ । వచేః సుపూర్వాత్ క్తః - సూక్తమ్ । అధీయతేఽస్మాదితి అధ్యాయః , ఇఙశ్చ ఇతి ఘఞ్ । ఏతే గుణాదయః ।।

ఉపసర్గాత్ స్వాఙ్గం ధ్రువమపర్శు ।। 6 - 3 - 177 ।।

స్వాఙ్గం ప్రతి క్రియాయోగాభావాద్ కఉపసర్గగ్రహణం ప్రద్యుపలక్షమమ్ । సతతం యస్యేత్యాదినా పృష్ఠస్య ధ్రువత్వం దర్శయతి । తీర్థపృష్ఠగూఢయూథ ఇతి పృష్ఠశబ్దో నిపాతితః ।

ఉద్వాహుః క్రోశతీతి । అత్ర క్రోశనసమయ ఏవోద్వాహుత్వం న సర్వదేత్యధ్రువత్వమ్ । స్పృశేః శ్వణ్శునౌ పృ చ స్పృశేర్ధాతోః శ్వణ్, న్ - ఇత్యేతౌ ప్రత్యౌ భవతః, ధాతోశ్చ పృ ఇత్యాదేశః । బహులవచనాచ్చకారస్యేత్సంజ్ఞా న భవతి, యథాక్రమం వృద్ధిగుణౌ - పార్శ్వమ్, పర్శుః ।।

పరేరమితోభావి మణ్డలమ్ ।। బహువ్రీహిరయమిత్యాది । యదా బహువ్రీహిస్తదా పరితః కూలమస్యేతి విగ్రహః । ప్రాదిసమాసే తు పరిగతం కూలమితి । యదా పునరవ్యయీభావస్తదా పరికూలాదితి । అవ్యయీభావపక్షేఽపి హీత్యాది । అవ్యయీభావేఽప్యయమేవ స్వర ఏషితవ్యః న సమాసస్వరేణ సిద్ధిరిత్యర్థః । అమితో భావోఽస్యాస్తీత్యమితోభావీతి । లౌకికే యోగే లాఘవస్యాసార్వత్రికత్వాద్బహువ్రీహిరేవ నాశ్రిత ఇత్యాహ - అమితోభావీతి । సుప్యజాతౌ ఇతి ణినిరితి । యచ్చైవంస్వభావమితి । అభితోభవనస్వభావమ్ ।।

ప్రాదస్వాఙ్గం సంజ్ఞాయామ్ ।। 6 - 2 - 183 ।।

ప్రకోష్ఠాదిషు ప్రాదిసమాసః బహువ్రీహిర్వా ।।

నిరుదకాదీని చ ।। 6 - 2 - 184 ।।

ఏషామిత్యాది । యదా ప్రదిసమాసస్తదా - నిర్గతముదకం నిర్గతం వోదకాదితి విగ్రహః, బహువ్రీహౌ -- నిర్గతముదకమస్మాదితి । అథావ్యయీభావార్థమప్యేషాం గ్రహణం కస్మాన్న భవతి అథ ఆహ -- అవ్యయీభావే త్వితి । నిష్కాలిక ఇతి । కాలశబ్దజ్ఞానపదాదిసూత్రేణ జీష్, తతః స్వార్థే కన్, కేఽణః ఇతి హ్రస్వః, కాలికా, తతః ప్రాదిసమాసః ।

నిష్ప్రేష ఇతి । పిషేర్ఘఞ్ । కుత్సితస్తరీయ ఇతి । దుః కుత్సాయాం వర్తత ఇతి దర్శయతి । అపరే నిస్తరీక ఇతి । పఠన్తీత్యనుషఙ్గః, నిష్పూర్వోఽజినశబ్దః । స ఏవోదుపపూర్వః ।

పరేరిత్యాది । పరేరుత్తరే హస్తాదయోఽన్తోదాత్తా భవన్తి । పరిహస్త ఇత్యాది । (హరైరివ కేశా యస్య హరికేశః , కపేరివ కపికేశః )।।

అభేర్ముఖమ్ ।।6 - 2 - 185 ।।

ఉపసర్గాత్స్వాఙ్గ ధ్రువమితి సిద్ధ ఇతి । ముఖం స్వాఙ్గమ్ ఇతి న సిధ్యతి నావ్యయదిక్శబ్ద ఇతి ప్రతిషేధాత్ ।।

అపాఇచ్ఛ ।। 6 - 2 - 186 ।।

అవ్యయీభావోఽప్యత్ర ప్రయోజయతీతి । కుతః ఇత్యాహ - తత్రాపి హీతి । యస్మాత్తత్రాపి పరిప్రత్యుపాపా ఇతి పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వముక్తమ్, తస్మాత్సోఽపి ప్రయోజయతీత్యర్థః ।

యోగావిభాఘ ఉత్తరార్థ ఇతి । ఉత్తరత్ర ఉపాత్ ఇత్యస్యైవానువృత్తిర్యథా స్యాత్, అభేర్మా భూత్ ।।

స్ఫిగపూతవీణాఞ్జోఽధ్వకుక్షిసీరనామ నామ చ ।। 6 - 2 - 187 ।।

నామగ్రహణం సీరశబ్దేనేవ సమ్బధ్యతే, న స్ఫిగాదిభిఃస్ఫిగపూతకుక్షీణాం పృథగ్గ్రహణాత్ ।

ఉపసర్గాదధ్వన ఇతి యదా సమాసాన్త ఇత్యాది । అత్ర కారణమాహ -- తస్మిన్ హి సతీతి । నను చ

చఉపసర్గాదధ్వనః ఇత్యత్ర తు న వికల్పః శ్రుతః, నాపి ప్రకృతః, తత్కిముచ్యతే - యదా సమాసాన్తో నాస్తీతి అత ఆహ -- అనిత్యస్చేతి । యది నిత్యః సమాసాన్తః స్యదధ్వగ్రహణమిహ న కర్తవ్యం స్యాద్, అచ్ప్రత్యయస్య చిత్త్వాదేవాన్తోదాత్తత్వస్య సిద్ధత్వాత్ కృతం తు, జ్ఞాపయతి -- సమాసాన్తవిధిరనిత్య ఇతి ।

స్పిగపూతకుక్షీణామిత్యాది । యదా హ్యేతాని స్వాఙ్గవాచీని ధ్రువాణి చ భవన్తి, బహువ్రీహిశ్చ సమాసః, తదా ఉపసర్గాత్స్వాఙ్గమ్ ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ।।

అధేరుపరిస్థమ్ ।। 6 - 2 - 188 ।।

ఉపరి తిష్ఠతీత్యుపరిస్థమ్, సుపి స్థః ఇతి కః ।

దన్తస్యోపరీత్యాదినోపరిస్థత్వం దర్శయతి ।

అధికరణమితి । అత్ర కృదుత్తరపదప్రకృతిస్వరేణ కకారాకార ఉదాత్తః ।।

అనోరప్రధానకనీయసీ ।। 6 - 2 - 189 ।।

ఉదారహణే ఉత్తరపదార్థస్యాప్రాధాన్యం దర్శయతి । పూర్వపదార్థప్రధానః ప్రాదిసమాసోఽయమితి । ప్రధానార్థే చ కనీయోగ్రహణమితి । అన్యత్రా ప్రధానగ్రహణేనైవ సిద్ధత్వాత్ ।

అనుగతో జ్యష్ఠ ఇతి । విగ్రహవిశేషేణ ప్రధానవాచిత్వం జ్యేష్టశబ్దస్య దర్శయతి ।।

పురుషశ్చాన్వాదిష్టః ।। 6 - 2 - 190 ।।

అన్వాదిష్టః - అప్రధానశిష్టః, యథా భిక్షామట గాం చానయేతి గోరానయనమ్ । కథితానుకథితో వేతి । కస్మింశ్చిత్త్ర్వాక్కథితే యోఽన్యః పశ్చాత్కథ్యతే స కథితానుకథితః । అనుగతః - పశ్చాద్గతః ।।

అతేరకృత్పదే ।। 6 - 2 - 191 ।।

అకృచ్చ పదచ్చ అకృత్పదే ।। ఆతకారక ఇతి । శోభనః కారకః, స్వతీ పూజాయామ్ ఇతి ప్రాదిసమాసః ।

అతేర్ధాతులోప ఇతి వక్తవ్యమితి । అత్యఙ్కుశ చఇత్యాదౌ వృత్తివిషయేఽతిశబ్దో ।తిక్రన్తార్థవృత్తిరితి క్రమేరప్రయోగ ఏవ ధాతులోపః । అతిగార్గ్య ఇతి । యథాన్యాసే త్వత్రాపి ప్రాప్నోతి గార్గ్యశబ్దస్యాకృదన్తత్వాత్ । అతికారక ఇతి । యథాన్యాసే త్వత్ర న స్యాత్, కారకశబ్దస్య కృదన్తత్వాత్ । తస్మాదవ్యాప్త్యతివ్యాప్తిపరిహార్థమకృత్పదే ఇత్యపనీయ అతేర్ధాతులోపః ఇతి వక్తవ్యమ్ ।

నేరనిధానే ।। 6 - 2 - 192 ।।

నిధానమప్రకాశతేతి । న నిధానమనిధానమ్ । నిర్గతం మూలమస్య నిర్గతం వా మూలన్నిమూలమ్ ।

నిధానార్థం బ్రవీతీతి । అప్రకాశతాం బ్రవీతీత్యర్థః । కథం పునర్నిశబ్దస్యాయమర్థః ఇత్యాహ - ప్రాదయో హీతి ।।

ప్రతేరంశ్వాదయస్తత్పురుషే ।। 6 - 2 - 193 ।।

అంశుశబ్దః కుశ్చ ఇతి వర్తమానే మృగయ్వాదయశ్చ ఇతి నిపాతితః । రాజతేః కనిన్ రాజన్ । ఉష దాహే, క్ష్టన్ --ఉష్ట్రః । ఖిట్, ఋ్వల్ - ఖేటకః । అజిరశిశిర ఇతి కిరచ్ - అజిరమ్ । ద్రాతేరాఙ్పూర్వాద్ ఆతశ్చోపసర్గే ఇత్యఙ్, అస్మాదేవ నిపాతనాదాఙో రగాగమఋ్షః - ఆర్ద్రా । శ్రృణోతేర్ల్యుట్ - శ్రవణమ్ । కృతిభిదిలతిభ్యః కిత్, తికన్ ప్రకృతః - కృత్తికా । ఋషేః పచాద్యచ్ - అర్ధః । పుర అగ్రగమనే ఇగుపధాత్కః పురమ్ । ఏతే అంశ్వాదయః ।।

ఉకపాద్ ద్వ్యజజినమరగౌరాయః ।। 6 - 2 - 194 ।।

గురీ ఉద్యమనే, పచాద్యజన్తాత్ప్రజ్ఞాద్యణ్, గౌరమ్। తి ష్యేణ యుక్తః కాల స్తైషః । లేట్ లోట్ ఇతి । కణ్డ్వాదిపఠితాభ్యాం పచాద్యచ్, లేటలోటౌ । దిహేర్జిహ్వే ఉణాదిః । కృషేర్వర్ణే ఇతి నక్, టాప్ - కృష్ణా । కన్యాశబ్దః అఘ్న్యాదయశ్చ ఇతి నిపాతితః । గుఘ ఘనత్వే ఇగుపధాత్కః గుధః । క్లృపిపదిభ్యాం ఘఞ్ - కల్పః, పాదః ।।

సోరవక్షేపణే ।। 6 - 2 - 195 ।।

ఉదారహణే తు స్వతీ పూజాయామ్ ఇతి కర్మప్రవచనీయస్య సమాసః । తేన సుప్రత్యవసితే థాథాదిస్వరేణ సిద్ధిర్నాశఙ్క్యా । యది సుశబ్దోఽత్ర పూజాయామేవ వర్తతే, కథం తర్హి క్షేపో గమ్యతే ఇత్యాహ - వాక్యార్థస్త్వితి । కథమ్ ఇత్యాహ - ఆసూయయా తథాభిధానాదితి । యః ఖల్వనర్థం ఉపస్థితే సుఖాయామ్ ఆస్తే తం ప్రకృత్త్యైవముక్తే క్షేపో గమ్యతే ।।

విభాషోత్పుచ్ఛే ।। 6 - 2 - 196 ।।

సేయముభయత్ర విభాషేతి । ఆద్యప్రవృత్తావవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరేణ బాధితత్వాత్ సమాసస్యాన్తోదాత్తత్వమప్రాప్తమ్, ద్వితీయాయాం తు థాథాదిస్వరేణ నిత్యం ప్రాప్తమితి కృత్వా ।।

ద్విత్రిభ్యాం పాద్దన్మూర్ధ్సు బహువ్రీహౌ ।। ద్విత్రిభ్యామ్ ఇతి దిగ్యోగలక్షణా పఞ్చమీ, పాద్దన్మూర్ధ్సు ఇతి సత్సప్తమీ, బహువ్రీహిః కార్యేతి, తదేతదాహ - ద్విత్రి ఇత్యేతాభ్యామితి ।

ద్విపాదితి । సంఖ్యా సుపూర్వస్య ఇత్యకారలోపః సమాసాన్తః । దన్నితి । వయసి దన్తస్య దతృ ।

మూర్ద్ధన్నిత్యాది । న హ్యకృత్సమాసాన్తస్య సమ్భవః అత ఆహ - ఏతదేవేతి ।

యది తర్హ్యకృతసమాసాన్తస్యోపాదనమ్, ఏవం సతి యది సమాసాన్తః క్రియతే, తదా న ప్రాపనోతి తస్య శబ్దాన్తరత్వాదిత్యత ఆహ - యదపీతి । ఇహ హి బహువ్రీహిః కార్యిత్వేనోపాత్తః, న మూర్ద్ధశబ్దః । తదేకదేశత్వాచ్చేతి । తస్య బహువ్రీహేరేకదేశోఽవయవః సమాసాన్తస్తద్భావస్తత్త్వమ్, తస్మాదిత్యర్థః । తదేకదేశిత్వాదితి పాఠే స వ్రీహిరేకదేశీ అవయవీ యస్య స తదేకదేశీ, తస్య భావస్తత్త్వమ్, తస్మాదితి స ఏవార్థః । తదేవం బహువ్రీహేః కార్యిత్వాత్తేకదేశత్వాచ్చ సమాసాన్తస్య యదాపి సమాసాన్తః క్రియతే, తదాప్యయం విధిర్భవత్యేవ ।

అపర ఆహ - యదాప్యుత్తరపదస్య కార్యిత్వం తదాపి పరత్వాదన్తోదాత్తత్వే కృతే పశ్చాత్సమాసాన్తః, తత్ర టిలోపే సతి ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణైవ షప్రత్యయస్య సిద్ధముదాత్తత్వమితి । కల్యాణమూర్ద్ధేతి । పూర్వపదప్రకృతిస్వర ఏవాత్ర భవతి । కల్యాణశబ్దః లఘావన్తే ఇతి మధ్యోదాత్తః ।।

సక్థం చాక్రాన్తాత్ ।। 6 - 2 - 198 ।।

బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్షచ్ ఇతి సమాసాన్తే కృతే యః సక్థశబ్దః సోఽత్ర గృహ్యతే । క్రశబ్దోఽన్తో యస్య స క్రాన్తః, తతోఽన్యోఽక్రాన్త ఇతి । గౌరసక్థ ఇతి । గౌరశబ్దః ప్రజ్ఞాద్యణన్తత్వాదన్తోదాత్తః । శ్లిషేరఙ్చోపపధాయాః ఇతి శ్లక్ష్ణశబ్దోఽన్తోదాత్తః ।

షచశ్చిత్త్వాదితి । ఏతేన చిత్స్వరస్యాయమపవాదః, ప్రాప్తవిభాషేయమితి దర్శయతి ।।

పరాదిశ్ఛన్దసి బహులమ్ ।। 6 - 2 - 199 ।।

పరాదిరితి । పరశబ్దేనాత్ర సక్థశబ్ద ఏవ గృహ్యాత ఇతి । తస్యైవ పూర్వసూత్రే సన్నిహితత్వాత్ । యద్యేవమ్, పరగ్రహణమనర్థకమ్, ప్కృతో హి సక్థశబ్దోఽనువర్తిష్యతే నైతదస్తిః బహువ్రీహేరపి ప్రకృతిస్యానువృత్తిః స్యాత్, తస్యాద్యుదాత్తత్వం శఙ్క్యేత, విభాషాగ్రహణే ప్రకృతే బహులగ్రహణస్య ప్రయోజనమన్యదపి యథా స్యాదితి । ఋజువాహురితి । బహువ్రీహిః । వాక్యతిశ్చిత్పతిరితి । షష్ఠీసమాసౌ । అత్ర భాషావిషయే పత్యావైశ్వర్యే ఇత్యస్య న భూవాక్చిద్ధిధిషు ఇతి ప్రతిషేధే సమాసాన్తోదాత్తత్వం భవతి ।

బహులగ్రహకణసిద్ధమర్థం శ్లోకేన దర్శయతి - పరాదిశ్ఛ పరాన్తశ్చేతి । పూర్వపర శబ్దాభ్యాం పూర్వోత్తరపదయోర్గ్రహణమ్। యత ఏవం పరాదిప్రభృతిరుదాత్తశ్ఛన్దసి దృశ్యతే, తతో హేతోర్బహులం స్వరవ్యత్యయ ఉక్తః । స్వరవ్యత్యయార్థం బహులగ్రహణం కృతమిత్యర్థః ।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం షష్ఠాధ్యాయస్య ద్వితీయః పాదః।

.

పదమఞ్జరీ

## అథ షష్ఠాధ్యాయే తృతీయః పాదః

### అలగుత్తరపదే ।। 6 - 3 - 1 ।।

అలుగితి చేత్యాది । ప్రత్యేకం స్వరితత్వప్రతిజ్ఞానం దశేయతి, అస్య పోరయోజనమ్ - ఏకస్య నివృత్తావపరస్య నివృత్తిర్మా భూదితి । స్తోకాన్ముక్త ఇతి । కరణే చ స్తోకాల్పకృచ్ఛ్ర ఇత్యాదినా పఞ్చమీ, స్తోకాన్తిక ఇత్యాదినా సమాసః । ఉత్తరపద ఇతి కిమితి । లుక్ తావత్సమాస ఏవ ప్రాప్తః ప్రతిషిధ్యతే ఇతి సామర్థ్యాదుత్తరపద తఇత్యేతల్లభ్యతే । నలోపో నఞః ఇత్యాదౌ చ న సమాసే ఇత్యయో హి సమాసగ్రహణానువృత్తేరుత్తరపదలాభాత్ నతరామిత్యాదౌ నఞో నలోపాద్యభావః సిద్ధ ఇతి పశ్నః । నిస్తోక ఇతి । అత్రోత్తరపదభూతేభ్యోఽపి స్తోకాదిభ్యః పరస్యాః పఞ్చమ్యా అలుక్ప్రసఙ్గః ।

నను చ లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషయా స్తోకాదిభ్యః ప్రతిపదం యా పఞ్చమీ విహితా, యశ్చ తేషాం ప్రతిపదోక్తః సమాసస్తస్యా ఏవ తత్రైవ వా లుగ్భవిష్యతి, తత్కిమేతన్నివృత్త్యర్థేనోత్తరపదగ్రహణేన ఇత్యత ఆహ - అన్యార్థమిత్యాది । ఆనఙృతో ద్వన్ద్వే ఉత్తరపదే పరతో యథా స్యాత్, ఉత్తరపదస్య మా భూద్ - హొతాపోతారౌ, తఅన్యథా పరమపి సర్వనామస్థానాపేక్షత్వేన బహిరఙ్గమ ఋతో జి గుణం బాధిత్వా ద్వన్ద్వక్రియానన్తరప్రాప్త ఆనఙ్ స్యాత్, హొతాపోతృభ్యామిత్యాదౌ చ స్యాదేవ । తథా ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య ఇతి ఉత్తరపదే యథా స్యాద్ , గ్రామణీరిత్యాదావుత్తరస్య పదస్య మా భూదిత్యేవమాద్యర్థముత్తరపదాధికారోఽవశ్యం కర్తవ్యః స ఇహైవ క్రియేత, సమాసానువృత్తిః -

లక్షకణప్రతిపదోక్తపరిభాషా నాక్షయితవ్యా భవతీతి । ఆ కుత తఇమావధికారౌ ఇత్యపేక్షాయామాహ - అలుగధికార ఇత్యాది । ఋకారాన్తస్య హ్యుత్తరపదేఽనన్తరే పితృపుత్ర ఇత్యాదౌ ఆనజా భవితవ్యమ్ । యది చాత్రాలుక్ స్యాద్విభక్త్యా వ్యవధానం స్యాత్ । యద్వా - సాక్షాన్నిర్ధిష్టమానజాదికార్యం ప్రకరణప్ప్రస్యాలుకో నివర్తకమితి అలుగధికారః ప్రగానజః తథాఙ్గస్య విధీయమానం కార్యం యత్రాఙ్గమిత్యేతద్భవతి తత్రైవ భవతి । కస్మింశ్చైతద్భవతి ప్రత్యయే, న తూత్తరపద తథఇతి సామర్థ్యాద్ ఉత్తరపదాధికారః ప్రాగఙ్గాధికారాత్ ।।

పఞ్చమ్యాః స్తోకాదిభ్యః ।। 6 - 2 - 2 ।।

స్తోకాదీనాం ప్రతిపదికగణేఽపాఠాత్సూత్రపఠితానాం గ్రహణమిత్యాహ - స్తోకాన్తికదూరార్థకృచ్ఛ్రాణి స్తోకాదీనీతి । కరణే చ స్తోకాల్పకృచ్ఛ్ర ఇత్యాదీని తుస్తోకాదీని న గృహ్యన్త అవ్యాప్తః । స్తోకాన్తిక ఇత్యత్రత్యాని భూయిష్ఠాని అర్థగ్రహణాత్ । అలుగ్భవతీతి । లుగ్న భవతీత్యర్థః । సుపో లుకి ప్రాప్త ఇతి । సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః ఇత్యనేన । ప్రతి షేధః క్రియత ఇతి । అలుగితి ప్రసజ్యప్రతి షేధ ఇతి దర్శయతి, ఉత్తరపదాధికారోపజీవనాయ తు నావ్యయీభావాత్ ఇత్యస్యానన్తరమిదం ప్రకరణం నారబ్ధమ్, ఏకవచ్చ, సర్వస్యాలుక్ప్రకరణస్య శేషభూతోఽయమర్థాతిదేశః, యస్యా విభక్తేరలుగ్విధీయతే, తదర్థో ద్వ్యాత్మకో బహ్వాత్మకశ్చైకవద్భవతీతి వక్తవ్యమ్ । తేన స్తోకాభ్యాం ముక్తః, స్తోకేభయో ముక్త ఇత్యపి విగ్రహే స్తోకాభ్యాం ముక్తః స్తోకేభ్యో ముక్త ఇత్యత్రాప్యైకపద్యమైకస్వర్యం స్యాత్ నైష దోషః, స్తోకాదిభ్యః ప్రతిపదం యా పఞ్చమీ - కరణే చ స్తోకాల్ప ఇతి, తస్య అలుక్, సా చాసత్త్వవచనేభ్యో ద్విబహ్వోర్న సమ్భవతీతి స్తోకాభ్యామ్, స్తోకేభ్య ఇత్యపాదాన ఏషాం పఞ్చమీత్యేవ న భవిష్యతి । ఏవమపి దూరాభ్యామాగతః, దురేభ్య ఆగత ఇత్యత్ర ప్రసఙ్గః అత్ర హి దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ ఇతి ప్రతిపదమేవ పఞ్చమీ । తథాఽన్తికాభ్యాం కృతమ్, అన్తికేభ్యః కృతమిత్యాదావప్యలుక్ప్రసఙ్గః తస్మాదేకవచ్చేతి వక్తవ్యమ్ । నను వృత్తావుపసర్జనపదాని ఏకాదిసఙ్ఖ్యాం విహాయాభేదైకత్వాసఙ్ఖ్యాం ప్రతిపద్యన్తే, కా పునరియమభేదైకత్వసఙ్ఖ్యా విశేషాణామవిభాగేనావస్థానమ్, యథా - మధున్యోషధిరసానామ్, న హి తత్రాస్యా ఓషధేరయంరసోఽస్యా అయమితి విభాగో దృశ్యతే, అథ చ త ఏవ విశేషా అనుభూయన్తే న పునా రససామాన్యమ్, తద్వదత్రాపి రాజపురుష తఇతి రాజార్థో నైకత్వాదివిశేషాః । ఉక్తం చ -

యథౌషధిరసాః సర్వే మధున్యాహితశక్తయః ।

అవిభాగేన వర్తన్తే తాం సఙ్ఖ్యాం తాదృశీం విదుః ।। ఇతి ।

యద్వా - అనుపాత్తసఙ్ఖ్యావిశేషమేకత్వాదిష్వనుగతం సామాన్యమభేదైకత్వసఙ్ఖ్యా, యథా సన్తమసే రుపమాత్రం

గృహ్యతే న పునః శుక్ల ఇతి వా, కృష్ణ ఇతి వా, తద్వదత్రాపీతి సఙ్ఖ్యావాన్ రాజార్థః, న చావ్యయార్థవన్నిఃసఙ్ఖ్య ఇత్యేతావత్ప్రతీయతే । ఉక్తం చ

భేదానాం వా పరిత్యాగాత్సఙ్ఖ్యాత్మా స తథావిధః ।

వ్యాపారజ్జాతిభాగస్య భేదాపోహేన వర్తతే ।।

అన్తర్హితవిశేషేణ యథా రుపేణ రుపనాన్ ।

ప్రఖ్యాయతే న శుక్లాదిభేదో రుపస్య గమ్యతే ।। ఇతి ।

తదేవమభేదైకత్వసఙ్ఖ్యోపాదానాద్ ద్వివచనబహ్వచనాన్తానాం సర్వా వృత్తిర్న భవతి, కిం పునః సమాస ఏవ, తతశ్చ సమాసాభావాదలుగ్న భవిష్యతీతి కిమేకవద్భావేన ఉచ్యతే కిం పునః కారణమ్ - వృత్తావభేదైకత్వసఙ్ఖ్యా ప్రతీయతే సఙ్ఖ్యావిశేషప్రతిపాదకాభావాత్ । విభక్తిర్హి తస్య ప్రతిపాదికా, సా చ వృత్తౌ నివృత్తా, నివృత్తాయాం చ తస్యామ్ త్రికబు ప్రాతిపదికార్యః ఇతి పక్షే సఙ్ఖ్యాసామాన్యస్యాపి తావత్ప్రదిపాదకాభావః । యది పరం గుఁడ ఇత్యుక్తే మాఘుర్యాదివదవ్యభిచారాత్సఙ్ఖ్యా ప్రతీయతే, అవ్యభిచారశ్చ చసామాన్యస్యానియతస్య వా విశేషస్యేతి, సైవాభేదైకత్వసఙ్ఖ్యా । పఞ్చకపత్రేఽపి సఙ్ఖ్యావిశేషప్రతిపత్తౌ ద్యోతకత్వేనాపి తావద్ విభక్తయోఽపేక్ష్యన్త ఇతి తదభావాత్సామాన్యోఽనియతే వా విశేషః ప్రతీయత ఇతి సైవాభేదైకత్వసఙ్ఖ్యా । యత్ర హ్యర్థప్రకరణాదికం విశేషావగతౌ ప్రమాణం భవత్యేవ తత్ర వృత్తిర్థః । తద్యథా, అర్యాద్ ముద్గౌః క్రీతం మౌద్గికమ్, న హ్యేకేన ముద్గేన క్రయః సమ్భవతి, కారకమధ్య ఇతి చ, న హ్యేకస్య మధ్యం సమ్భవతి ప్రకరణాత్ - భవద్భిరామవసరప్రదానాయ ఇతి ఆదేశాత్ - తావకీనో మామకీన ఇతి శైషికః । మాసజాత ఇత్యాదౌ తు

ప్రాతిపదికార్థస్యైవాక్తపరిమాణత్వాత్ । ద్విపుత్ర ఇత్యాదౌ సఙ్ఖ్యాశబ్దసన్నిధానాత్ । తదేవం యత్ర వి షేషే ప్రమాణాభావస్తత్రాభేదైకత్వసఙ్ఖ్యా ।

యద్యేవమ్, అత్రాలుకి సతి విభక్తిరేవ ప్రమాణమితి ద్వివచనబహువచనాన్తానాం సమాస స్యాదేవ యదా త్వర్థప్రకరణాదినా విశేషావగతౌ ద్వివచనబహువచనాన్తానాం వృత్తిర్భవతి తదా కా శఙ్కా విభక్తావేవ సత్యామ్ । యది చాభేదైకత్వసఙ్ఖ్యోపజనాద్ ద్విచనబహువచనయోరలుగభావః, ఏకవచనస్యాపి న స్యాత్, తస్యాపి హి సుద్ధమేకత్వం వాచ్యమ్, మాభేదైకత్వసఙ్ఖ్యా । అథ విభాక్త్యభావే సఙ్ఖ్యాసామాన్యస్య ప్రతీతస్య వి షేషపయేవసానాపేక్షాయాం యో హి బహూన్ కల్పయతి కల్పయత్యసావేకమితి న్యాయేన వృత్తావపి శుద్ధమేకత్వం ప్రతీయత ఇత్యుచ్యేత, అభైదైకత్వసఙ్ఖ్యేత్యనుపపన్నం స్యాత్। తస్మాదేకవచనాన్తమ్య, ద్వివచనాన్తస్య, బహువచనాన్తస్య వా యథేష్టం వృత్తిః, వృత్తౌ

చాభేదైకత్వసఙ్ఖ్యా, అర్థప్రకరణాదినా విశేషావగతిరితి వాచ్యమ్। ఏవం చ పూర్వోక్తేన న్యానేన ద్వివచనబహుచనయోరలుక్ప్రసఙ్గాదతిదేశ ఆశ్రయితవ్యః ।

యద్యేవమ్, గోపుచరః అప్సుయోనిః, అప్సవ్య ఇతి యే నిత్యబహువచనాన్తాః తేషా మప్యలుకి ఏకత్వాతిదేశాదేకవచనప్రసఙ్గః ఏవం తర్హ్యనభిధానమత్ర హేతుః । తదాహ ద్వివచనబహువచనాన్తానాం త్వనభిధానాదితి । వాక్యమపి తర్హి న ప్రాప్నోతి । న చ వాచ్యమ్ - సమాసే నాస్త్యభిధానమ్, వాక్యే పునరస్తీతి । ను హి సమాససంజ్ఞాఽర్థాభిధానే ఉపయుజ్యతే, యత్పునరుపయుజ్యతే - ప్రాతిపదికమ్, విభక్తిశ్చ, తత్సర్వమవికలమితి కిమత్రానభిధానం కరిష్యతి । తత్రాహ - తేనాత్రేత్యాది । స్వరస్యాప్యర్థాభిధాన ఉపయోగాత్, పృథక్స్వరయుక్తస్య వాక్యస్య ప్రతిపాదకత్వమైకస్వర్యయుక్తస్య సమాసస్యాప్రతిపాదకత్వం చ యుక్తమిత్యర్థః ।

బ్రాహ్మణాచ్ఛంసిన ఇత్యాది । కిం పునరత్రోపసఙ్ఖ్యాయతే ద్వితీయార్థే పఞ్చమీ, బ్రాహ్మణాని శంసతి బ్రాహ్మణచ్ఛంసీ, అలుక్ తు తత్పురుషే కృతి బహులమ్ ఇత్యేవ సిద్ధః । నను శాస్త్రాణ్యసౌ శంసతి, న బ్రాహ్మణాని నైష దోషః బ్రాహ్మణవిహితేషు శాస్త్రేషు బ్రాహ్మతణశబ్దో ద్రష్టవ్యః । అపర ఆర - యుక్త ఏవాత్ర పఞ్చమ్యర్థః, ఆహరణపూర్వకే శంసనే శంసతిర్వర్తతే, బ్రాహ్మణాదాహృత్య సూక్తాని శంసతీతి బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీ । ఏవమాపి హోతృప్రభృతిష్వపి బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీతి ప్రాప్నోతి తత్రాహ - ఋత్విగ్విశేషస్య రుఢిరియమితి । తస్యా ఇతి । బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీత్యస్యా రుఢేరిత్యర్థః । సతేతి । బ్రాహ్మణాచ్ఛంసీత్యత్ర పక్షే పఞ్చమ్యర్థో న సమ్భవతి, పక్షాన్తరే తు సమ్భవతి ।।

ఓజఃసహోమ్భస్తమసస్తృతీయాయాః ।। 6 - 3 - 3 ।।

ఓజఃసహోగ్భస్తమసస్తృతీయాయాః ।। ఉదాహరణేషు కర్తృకరణే కృతా బహులమ్ ఇతి సమాసః । ఇహ కస్మాన్న భవతి - సతతనైశతమోవృత్తామితి ఉచ్యతే ఉత్తరపదేన పూర్వపదమాక్షిప్యతే, తేనోపాత్తమోజఃప్రభృతి విశేష్యతే పూర్వపదభూతేభ్య

ఓజః ప్రభృతిభ్య ఇతి । న చాత్ర తమః శబ్దః పూర్వపదమ్, కిం తర్హి సతతనైశతమః శబ్దః । యత్ర తదన్తావిధిరిష్యతే తత్రోపాత్తేనాక్షిప్తం పూర్వపదం విశేష్యతే, తేన తస్య తదన్తస్య చ భవతి - ఇష్టకచితమ్, పక్వేష్టకచితమితి । క్వచిత్తు - యదేవోపాత్తం తస్యైవోత్తరపదేఽనన్తరే తత్కార్యం భవతి, న తూపాత్తస్య తదన్తస్య వా పూర్వపదత్వమపేక్ష్యతే, యథా - ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః ఇతి, అత్ర నేష్టృశబ్దశ్చ న పూర్వపదమ్, నాపి తదన్తం పూర్వదమ్, కిం తర్హి హోతృశబ్దః న తస్యోత్తరపదమనన్తరమ్ ।

అఞ్జసా - ఆర్జవేన । యస్య పుమానగ్రజః స పుంసా హేతునాఽనుజ ఇతి కృత్వా, జనుషాన్ధః - జాత్యన్ధః, జను - జన్మ ।

ఆత్మనశ్చ పూరణే ।। 6 - 3 - 6 ।।

వార్తికమేవేదం సూత్రరుపేణ పఠితమ్ । పూరణశబ్దస్య స్వరితత్వాత్తదధికారవిహితానాం ప్రత్యయానామత్ర గ్రహణం న స్వరుపస్య గ్రహణమిత్యాహ - పూరణప్రత్యయాన్త ఇతి । యద్యప్యుత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధిర్న భవతీతి దృదయస్య దృల్లేఖ ఇత్యత్ర జ్ఞాపయిష్యతే, తథాప్యాత్మన్శబ్దాత్ పూర్ణప్రత్యయస్యాసమ్భవాత్సామర్థ్యాదత్ర తదన్తవిధిః । ఆత్మనా వా కృత ఇతి । వృత్తౌ కృతార్థస్యాన్తర్భావాత్ కర్తరి కరణే వా తృతీయా, తృతీయా తత్కృతార్థేన ఇతి సమాసః, యథా - కుఙ్కమలోహితాదావిత్యర్థః ।

ఆత్మా చతుర్థో యస్యేతి । ఏకస్యాపి వస్తునో బుద్ధిపరికల్పితవిభేదస్య వత్తిపదార్థత్వమ్, తఽన్యపదార్థత్వం చావిరుద్ధమ్ ।।

వైయాకరణాఖ్యాయాం చతుర్థ్యాః ।। 6 - 3 - 7 ।।

వైయాకరణానామిత్యాది । యది తు వ్యాకరణే భవా వైయాకరణీ, అణృగయనాదిభ్యః ఇత్యణ్, వైయాకరణీ చాసావాఖ్యా చేతి వైయాకారణాఖ్యేత్యేషం వ్యాఖ్యాయేత ఆత్మనేభాషః , పరస్మైభాష ఇత్యత్ర న స్యాత్ అనయోరష్టాధ్యాయ్యామపఠితత్వాత్ । తస్మాద్యయోపదశితమేవ వ్యాఖ్యాతమ్ । యద్యేవమ్, కుబేరబలిరిత్యాదౌ లోకికసజ్ఞాశబ్దే ప్రసఙ్గః, వైయాకరణానామపి తేన వ్యవహారాత్ అత ఆహ - యయోత । విశేషణసామర్థ్యాదవధారణమాశ్రీయత ఇతి భావః । యదా తు ధాతుసూత్రగణోణాదివాక్యాత్మకం పఞ్చస్థానం వ్యాకరణమ్, తదా వైయాకరణీ చాసావాఖ్యా చేత్యాస్మిన్ వ్యాఖ్యానేఽపి న దోషః । ఆత్మనేపదమితి । అన్వర్థత్మస్య సమాసవిధౌ దర్శితమ్ ।

పరస్య చ ।। 6 - 3 - 8 ।।

కిమథేమిదముచ్యతే అలుగ్ యథా స్యాత్ - పరస్మైపదమ్, పరస్మైభాషః । సిద్ధోఽత్రాలుక్ పూర్వేణేవ న సిధ్యతి ఆత్మనః ఇతి తత్ర వర్తతే । నివర్తిష్యతే యది నివర్తేత, తేభ్యో హితాస్తద్ధితా ఇత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి । తస్మాత్ అత్మనః థఇతి తత్రానువర్తతే, తస్మశ్చానువర్తమానే పరస్య చేతి వక్తవ్యమ్ ।।

హలదన్తాత్సప్తమ్యాః సజ్ఞాయామ్ ।। 6 - 3 - 9 ।।

ఉదాహరణేషు సంజ్ఞాయామ్ ఇతి సమాసః । గవిష్ఠిర ఇత్యాది । అన్యథా అన్తరఙ్గానపి విధీన్బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే ఇత్యవాదేశస్యాకరణాదహలదన్తత్వాన్న స్యాత్, యథా - భూమ్యాం పాశో భూమిపాశ ఇత్యత్రేతి భావః ।

హృద్ద్యుభ్యామితి । అసంజ్ఞార్థమిదమ్ । హృదిస్పృక్, దివిస్పృగితి । ద్వితీయార్థే చైషా సప్తమీ । తథా హి భాష్యమ్ - అన్యార్థే చైషా సప్తమీ ద్రష్టవ్యా, హృదయం స్పృశతీతి హృదిస్పృక్, దివం స్పృశతీతి దివిస్పృక్ ఇతి । ఆఖ్యాగ్రహణస్యోపసమస్తత్వాదిహ సంజ్ఞాగ్రహణమ్ । తత్రైవ త్వసమాస్తమాఖ్యాగ్రహణం కర్తవ్యమ్ ।।

కారనామ్ని చ ప్రాచాం హలాదౌ ।। 6 - 3 - 10 ।।

వణిగ్భిః పశుపాలైః కర్షకైశ్చ కల్పితో రాజగ్రాహ్యో భాగః - కరః, కర కఏవ కారః, ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్ ।

నియమవికల్పా ఇతి నియమవిశేషా ఇత్యర్థః । తానేవ దర్శయతి - కారనామ్న్యే నేత్యాది । ప్రాచాం దేశే హలాదౌ యది భవతి కారనామ్న్యేవ ఇతి ప్రథమో నియమః, అప్రాగ్దేశవర్తిని తు త్వచిసారాదావకారనామ్న్యపి భవత్యేవ । తథా కారనామ్ని హలాదౌ యది భవతి ప్రచామేవ ఇతి ద్వితీయః । ప్రాచాం కారనామ్ని చ యది భవతి హలాదావేవ ఇతి తృతీయః । అవీనాం సమూహో ఽవికటమ్, సఙ్ఘాతే కటచ్ । కథం పురేకస్మిన్వాక్యే నియమత్రయం లభ్యతే కః పునరాహ - ఏకమిదం వాక్యమితి ఆగృహ్యమాణవిశేషత్వేన ప్రత్యేకమేవకారధ్యాహారాత్ త్రీణ్యేవ వాక్యాని । సంజ్ఞాగ్రహణేన ప్రకృతే ఽపి

నామగ్రహణం క్రియతే నియమార్థత్వం విస్పష్టయితుమ్ అన్యథా ఽసంజ్ఞాయాం విధ్యర్థతా ఽపి సమాభావ్యేత । కథం పురసంజ్ఞాయాం సప్తమీసమాసః ఏతదేవ జ్ఞాపకం స్యాత్ - ప్రచాం కారే హలాదినోత్తరపదేనాసంజ్ఞాయాం సప్తమీసమాసః ఏతదేవ జ్ఞాపకం స్యత్ - ప్రచాం క్రే హలాదినోత్తరపదేనాసంజ్ఞానామపి భవతి సమాస ఇతి । యస్మిన్విధిః ఇత్యేవ సిద్ధే ఆదిగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

అమూర్ధ్మమస్తకాత్ స్వాఙ్గాదకామే ।। 6 - 3 - 12 ।।

ఉదాహరణేషు ప్రత్యుదారహణేషు చ వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః । అక్ష శౌణ్డ ఇతి । సప్తమీ శౌణ్డైః ఇతి తత్పురుషః ।।

బన్ధే చ విభాషా ।। 6 - 3 - 13 ।।

స్వాఙ్గాత్ ఇతది నివృత్త్మ్, సామాన్యనాయం విధిః । బన్ధే ఇతి ధాతురేవాత్ర సహకారేణా ఽనుకృతః । నేన్సిద్ధబధ్నాదిషు చ ఇతి ధాతావేవ ప్రతి షేధ ఉక్తః, తతశ్చ బహువ్రీహిరేవాస్య వికల్పస్య విషయః । తత్రాపి హస్తబన్ధాదౌ స్వాఙ్గే ప్రప్తవిభాషా,

చక్రబన్ధాదావస్వాఙ్గే త్వప్రప్తవిభాషేత్యుభయత్రవిభాషా సమాపద్యతే త్తపురుషే తు నైవాస్య ప్రవృత్తిః ఇతీమాం శఙ్కామపనయతి బన్ధ ఇతి ఘఞన్తో గృహ్యత ఇతి । తతశ్చ తత్పురుషేఽపి ఘఞన్తస్య వృత్తిర్విరుద్ధా, ప్రతిషేధస్య బన్ధనాదౌ చరితార్థత్వాదితి భావః । ఉభయత్ర విభాషేయమితి । కథమిత్యాహ - స్వాఙ్గాద్ బహువ్రీహావితి । తత్పురుషే త్వితి । యద్యపి బహువ్రీహావేవాస్వాఙ్గాదప్రాప్త ఇతి శక్యం వక్తుమ్, తథాప్యస్య తత్పుర్షే ప్రవృత్తి దర్శయితుం తత్పురుషే చాస్య ప్రవృత్తిః పూర్వవిప్రతిషేధేన అన్యథా బహువ్రీహిరస్యావకాశః, బధ్నాతిప్రతిషేధస్య చ బన్ధనాదిరషకాశః ఘఞన్తే తు తత్పురుషే ఉభయప్రసజేగే పరత్వాత్త్ప్రతిషేధ ఏవ స్యాత్ ।।

తత్పురుషే కృతి బహులమ్ ।। 6 - 3 - 14 ।।

అత్రాపి కృదన్తస్య గ్రహణ్, న కృన్మాత్రస్య, తత్ర పరతః సప్తమ్యా అసమ్భవత్ ఇహ కస్మాన్న భవతి - పరమే కారకే పరమకారక ఇతి ఉచ్యతే - అన్తరఙ్గా కృత్ర్పతిపాద్యక్రియానిమిత్తా సప్తమీ, ఇహ తు క్రియాన్తరనిమిత్తాపరమే కారకే నిధేహీతి, తేన బహిరఙ్గత్వాన్నాస్యా గ్రహణమ్ ।

కురుచర ఇతి । హలదన్తాత్ ఇత్యధికారమనాశ్రిత్యైతదుదాదృతమ్ । విభాషాగ్రహణే ప్రకృతే బహులగ్రహణం క్వచిత్ ప్రకృత్యాదీనాముపసంగ్రహార్థమ్ । తేన కర్ణేజపాదావలుగేవ, మద్రచరాదౌ లుగేవ, బ్రాహ్మణాచ్ఛంస్యాదౌ అసప్తమ్యా అప్యలుక్ । ఏవం చ సర్వమేవాలుక్ర్పకరణమస్యైవ ప్రపఞ్చః ।।

ప్రావృట్శరత్కాలదివాం జే ।। 6 - 3 - 15 ।।

ప్రావృట్శరదోః పృథగ్గ్రహణాత్కాలేతి స్వరుపగ్రహణమ్ ।।

ఘకాలతనేషు కాలనామ్నః ।। 6 - 3 - 17 ।।

ఘ ఇతి తరప్తమపోర్గ్రహణమ్ । కాల ఇతి స్వరుపగ్రహణ్, తన ఇతి ట్యుట్యులోరాదేశస్య సతుట్కస్య గ్రహణమ్ ।

పూర్వాహ్ణేతనమితి । సప్తమ్యర్థప్రకర్షే ప్రత్యః, తస్యాద్రవ్యప్రకర్షత్వాదలుక్పక్షే, కిమేత్తిఙవ్యయఘాత్ ఇత్యాముప్రత్యయః । లుక్పక్షే తు నిమిత్తాభావాదద్రవ్యప్రకర్షేఽప్యామభావః । తరబన్తాత్ సప్తమీ । క్వచిత్తు - అలుక్పక్షేఽపి సప్తమీ సముదాయాత్పఠ్యతే, తత్ర ప్రకృత్యర్థవివక్షయా అద్రవ్యప్రకర్షే ఇతి ప్రతిషేధో వ్యాఖ్యేయః । పూర్వాహ్ణే ఇతి । విభాషా పూర్వాహ్ణాపరాహ్ణాభ్యామ్ ఇతి ట్యుట్యులౌ, అనాదేశాస్తుట్ చ ।

కథం పునర్ఘతనప్రత్యయమాత్రేఽలుక్ ఉదాహృతః, యావతా ప్రత్యయగ్రహకణపరిభాషయా తదన్త ఉత్తరపదేఽలుగుదారర్తవ్యః అత ఆహ - ఉత్తరపదాధికార ఇతి । కుత ఇత్యాహ । లేఖగ్రహణాదితి । యదయమ్ హృదయస్య హృల్లేఖయదణలాసేషు ఇత్యణ్గ్రహణే క్రియమాణే లేఖగ్రహణం కరోతి, తజ్ఞాపయతి - నోత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధిర్భవతీతి । యది స్యాత్, లేఖగర్హణం న కుర్యాత్ అణన్త ఇత్యేవ సిద్ధత్వాత్ । నను చ ఘఞర్థం లేఖగర్హణం స్యాత్, న వై ఘఞన్త ఇష్యతే । కాలేతి న స్వరుపగ్రహణమితి । నామగ్రహణాత్ । క్వచిన్న ఇఞ్ న పఠ్యతే, తత్ర ఘకాలే స్వరుపగ్రహణమిత్యర్థః ।।

శయవాసవాసిష్వకాలాత్ ।। 6 - 3 - 18 ।।

అత్రాకాల ఇత్యర్థగర్హణ్, వ్యాఖ్యానాత్ । తదాహఅకాలవాచిన ఇతి । ఖశయ ఇతి । అధికరణే శేతేః ఇత్యచ్ । వాస ఇతి । ఘఞ్ । గ్రామేవాసీతి । సుప్యజాతౌ ణినిః ।

అపో యోనీత్యాది । శబ్దప్రధానత్వాదప ఇత్యేకవచనమ్, యోనిః - ఉత్పత్తిః అప్సుయోనిర్యస్య సోఽమ్సుయోనిః । అప్సవ్య ఇతి । ఓర్గుణః, వాన్తో యి ప్రత్యయే । అప్సుమన్తావితి । సప్తమ్యన్తాన్తుపోఽసమ్భవాదప్స్వితి శబ్దో యయోరస్తి తావప్సుమన్తౌ కారీర్యామాజ్యభాగౌ, తయోర్హి అప్స్వగ్నే సధిష్టవః, అప్సు మే సోమో అబ్రవీత్, ఇత్యనువాక్యయోరప్సుశబ్దోఽస్తి । యద్యేవమ్, అనుకరణత్వాదస్యవామీయాదివల్లుగన భవిష్యతీతి కిం మతుబ్గ్రహణేన అన్య తు మతిశబ్దం పఠన్తి, ఉదారహన్తి - అత్ర సోమో వాప్సుమతిరితి తత్తు భాష్యే న దృష్టమ్ ।।

నేన్సిద్ధబధ్నాతిషు చ ।। తత్పురుషే కృతి బహులమ్ ఇతి ప్రాప్తం ప్రతిషిధ్యతే, సప్తమ్యాంః పరస్యాః పరస్య కేవలస్యేనోఽసమ్భవాదుత్తరపదాధికారేఽపి ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధిరిత్యాహ - ఇన్నన్త ఉత్తరపద ఇతి । స్థణ్డిలవర్తీతి । వ్రతే ఇతి ణినిః । ఉపపదసమాసః । సాఙ్కాశయసిద్ధ ఇతి । సిద్ధశుష్కపక్వబన్ధైశ్చ ఇతి సమాసః । చారబద్ధ థఇతి । బద్ధశబ్దో నిష్ఠాన్తః । యోగవిభాగాత్ సమాస ఇతి । బద్ధశబ్దేన ।

తదితి । బన్ధ ఇత్యేవ శబ్దరుపమ్ । అథ ధఞన్తః కస్మాన్న భవతి తత్రాహ ధఞన్తే హీతి । అథ వా - పచాద్యజన్తే చ బన్ధే చ విభాషా ఇత్యయం వికల్పః కస్మాన్న భవతి ఇత్యత ఆహ - ధఞన్తే హీతి ।।

స్థే చ భాషాయామ్ ।। 6 - 3 - 20 ।।

ఆఖరేష్ఠ ఇతి । స్థః క చ ఇతి కః ।।

షష్ఠ్యా ఆక్రోశే ।। 6 - 3 - 21 ।।

పశ్యతోహర ఇతి । షష్ఠీ చానాదరే ఇతి షష్ఠీ, పశ్యన్తమనాదృత్య హరతీత్యర్థః ।

శునః శేప ఇతి । ఆకారన్తోఽప్యస్తి శేపశబ్దః న కేవలం సకారాన్తః । శున ఇవ శేపమస్యేతి బహువ్రీహిః । ఏవం పుచ్ఛలాఙ్గూలాభ్యామపి బహువ్రీహిః । ఋషివిశేషాణామేతాః సంజ్ఞాః ।।

ఋతో విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యః ।। 6 - 3 - 23 ।।

విద్యా చ యోనిశ్చ విద్యాయోనీ, అభ్యర్హితత్వాద్విద్యాయాః పూర్వనిపాతః, తత్కృతః సమ్బన్ధో యేషాం తే విద్యాయోనిసమ్బన్ధాః, కృతశబ్దో గమ్యమానత్వాన్న ప్రయుజ్యతే । పితుఃపుత్ర ఇతి । ప్రఖ్యాతాత్పితురుత్పన్న ఇత్యర్థః ।

విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యః పూర్వోత్తరపదగ్రహణమితి । సూత్రే పఞ్చమీనిర్దేశాత్పూర్వపదానామేవ విద్యాయోనిసమ్బన్ధవావిత్వం లభ్యతే, నోత్తరపదానామ్ అథ సప్తమీనిర్దేశః క్రియతే । ఉత్తరపదానామేవ లభ్యతే, న పూర్వపదానామ్ । తస్మాదుభయేషామపి తద్వాచిత్వేఽయం విధిరితి వక్తవ్యమిత్యర్థః । అన్యవృత్తిపరత్వాచ్చాస్య తేషాం పరస్పరవ్యతికరేఽపి భవతి - హోతుః పుత్రః, పితురన్తేవాసీతి ॥

ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే ॥ 6 - 3 - 25 ॥

అత్ర యద్యృకారస్య ద్వన్ద్వే ఆనఙ్ భవతీత్యేవం విజ్ఞాయేత, పితృపితామహాదప్యాఙ్ స్యాత్ ఋతః ిత్యేతచ్చానర్థకం ప్రకృతత్వాత్, తస్మాద్ ద్వన్ద్వవిశేషణమృత ఇతి । జాతౌ చేదమేకవచనమితి మన్యమాన ఆహ - ఋకారాన్తానామిత్యాది । ఇహ కార్యార్థః శ్రవణార్థో వా వర్ణానాముపదేశః, నకారశ్చాయం న క్వచిత్ శ్రూయతే సర్వత్ర నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య ఇతి నలోపేన భవితవ్యమ్, కార్యమపి చాస్య న కిఞ్చిదుపదిశ్యతే, తస్మాన్నార్థ ఏతేన ఇత్యత ఆహ - నకారోఞ్చారణమిత్యాది । అసతి నకారే ఉః స్థానేఽణేవ శిష్యతే ఇతి ఉరణ్ రపరః ఇతి రపరత్వం స్యాత్, తస్మింశ్చ న్యమణేవ శిష్యతే, కిం తర్హి థఅణ్ చాన్యచ్చేతి, నాస్తి రపరత్వప్రసఙ్గః । తస్మాద్రపరత్వనివృత్త్యర్థం నకారోచ్చారణమ్ । ఙకారః ఙిచ్చ ఇత్యన్త్యాదేశార్థః । యత్ర చ నిర్దిశ్యమానం కార్యిణో విశేషణమ్, తత్ర నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తీత్యేతద్భవతి, నాత్ర ఋతః ఇతి కార్యిణో విశేషణమ్, కిం తర్హి ద్వన్ద్వస్య విశేషణమ్ । పుత్ర ఇత్యత్రానువర్తత ఇతి । పుత్రేఽన్యతరస్యామ్ ఇత్యతః । యద్యత్ర పుత్ర థఇతి వర్తతే, విభాషా స్వసృపత్యోః ఇత్యత్రానువర్తేత, తతశ్చ భ్రాతుష్పుత్ర ఇత్యాదావనాక్రోశేఽపి వికల్పప్రసఙ్గః ఏవం తర్హి వ్యాఖ్యానాదత్రైవ సమ్బధ్యతే, అత ఏవ హ్యత్రేత్యుక్తమ్ । ఏవమపి పుత్ర ఉత్తరపదే పూర్వపదమాత్రస్యానఙ్ ప్రప్నోతి, కార్యిణోఽనిర్దేశాత్, ఋతః ఇతి శ్రుతస్య ద్వన్ద్వవిశేషమత్వాదత తఆహ - ఋత ఇతి చేతి । అనువర్తతే ఇత్యుషఙ్గః । ఇతోవిద్యాయోని ఇత్యతః ఇతః ఇత్యనువర్తతే, తత్కార్యిణం విశేషయిష్యతీత్యర్థః । యద్యపి తత్ పఞ్చమ్యన్తమ్, తథాపి తదిహ వ్యాఖ్యానాత్షష్ఠ్యన్తం విపరిణమ్యతే ॥

దేవతాద్వన్ద్వే చ ॥ 6 - 3 - 26 ॥

అనృకారన్తార్థమవిద్యాయోనిసమ్బన్ధార్థం వచనమ్। ద్వన్ద్వ ఇతి వర్తమాన ఇత్యాది । ప్రకృతం ద్వన్ద్వగ్రహణం

సమాసవిశేషప్రతిపత్త్యర్థమ్, ఇదం ప్రసిద్ధం సాహచర్యం యస్య యుగలస్య తత్పరిగ్రహార్థమ్ । కథం పునరర్న పరిగ్రహః తఇత్యత ఆహ అత్యన్తసహచారత ఇత్యాది । ద్వన్ద్వం రహస్యమర్యాదా ఇత్యత్రాభివ్యక్తిగ్రహణేనాత్యన్తసహచరితయుగలే ద్వన్ద్వ ఇతి నిపాత్యతే, తస్యాత్ర గ్రహణం దేవతాపదేన, సమస్తం చేదప్రకృతస్య ద్వన్ద్వస్యార్థద్వారకం విశేషణమ్ - అత్యన్తసహచరితయుగలాభిధాయిని ద్వన్ద్వ ఇతి యావత్ । సాహచర్యమేవ విశినష్టి - తత్రేతి । సహవాపః - సహనిర్వాపః । అగ్నిషోమాభ్యాం జుష్టం నిర్వపామి ఇత్యాది । ఉభయత్రేతి । పూర్వపత్వేనోత్తరపదత్వేనేత్యర్థః ।।

ఇద్ వృద్ధౌ ।। 6 - 3 - 28 ।।

అత్ర వృద్ధిమదుత్తరపదం వృద్ధిశబ్దేనోచ్యతే, వృద్ధ్యాత్మకస్యోత్తరపదత్యాసమ్భవాత్ । అగ్నివరుణౌ దేవతే అస్య, అగ్నామరుతౌ దేవతే అస్యేతి విగ్రహః, పూర్వత్రేత్వమ్, ఉత్తరత్రానఙ్ । ద్వ్యధిష్ఠానం దేవతాత్వమితి । దేవతేత్యేకవచనమ్ । ఆనఙమీత్వం చ బాధితుమితి । వరుణే హీత్వస్య ప్రసఙ్గః, అన్యత్రానఙః । యద్యపి ప్రాగ్ వృద్ధేవిగ్రహవాక్య ఏవానఙీత్వయోః ప్రసఙ్గః, తథాప్యపవాదవిషయత్వాత్ప్రక్రియావాక్యే న క్రియేతే, లౌకికే తు వాక్యే భవత ఏవ ।

ఇద్వృద్ధౌ విష్ణోః ప్రతిషేధః - ఆగ్నావైష్ణవమేకాదశకపాలం నిర్వపేత్ ।।

దివసశ్చ పృథివ్యామ్ ।। 6 - 3 - 30 ।।

దివసః ఇతి ప్రథమాన్తమ్ । అకారోచ్చారణం కిమర్థమ్, యావతా ప్రయోజనాభావాత్సకారస్యేత్సంజ్ఞా న భవిష్యతి తత్రాహ - అకారోచ్చారణమితి । అసతి తస్మిన్ పృథివీశబ్దే పరతః సకారస్య రుత్వమ్, విసర్జనీయః, కుప్వోః - క - పౌ చ ఇత్యేతే వికారాః ప్రాప్నువన్తి, అకారే సతి సకారస్యోచ్చారణం భవతి, తేన ప్రయోగేఽస్యావికృతస్యైవ గ్రహణం భవతి ।

కథమిత్యాది । ద్వన్ద్వే ఇత్యనువృత్తేర్వాక్యే నైవ ప్రాప్నోతీతి ప్రశ్నః । కర్తవ్యోఽత్ర యత్న ఇతి । ఛాన్దసోఽయం ప్రయోగః, దృష్టానువిధశ్ఛన్దసి ఇత్యేషోఽత్ర యత్నః ।

ఉషాసోషసః ।। 6 - 3 - 31 ।।

ఉషాసానక్తేతి । ఛాన్దసోఽయం ప్రయోగః । ఉషాశ్చ నక్తం చేతి ద్వన్ద్వః, ప్రథమాద్వివచనస్య డాదేశః । అత్ర పదకాలే పదకాలే పదకారాః - ఉషసానక్తేతి హ్రస్వమధీయతే ।।

స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూఙ్ సమానాధికరణే స్త్రియామపూరణీప్రియాదిషు ।। 6 - 3 - 34 ।।

అత్ర త్రయః పక్షాః సమ్భవన్తి - స్త్రియా ఇతి స్త్రీప్రత్యయగ్రహణమ్, అర్థగ్రహణమ్ శబ్దగ్రహణం చేతి । తత్ర యది స్త్రీగ్రహణం స్వర్యతే, స్వరితేనాదికారావగతిర్భవతీతి స్త్ర్యధికారవిహితాష్టాబాదయో గృహ్యన్త, యథా - గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య ఇత్యత్ర తదా చాయమర్థో భవతి - భాషితపుంస్కాత్పరే టాబాదిస్త్రీప్రత్యయా యథా పుంసి న భవన్తి తథా ఉత్తరపదే న భవన్తీతి । నన్వశ్రుతక్రియాపదేసు వాక్యేషు భవతీత్యధ్యాహారోఽన్యత్ర దృష్టః ఉచ్యతే వతినిర్దేశేషూపమానే సత్తా, అసత్తా వా యా ప్రసిద్ధా సోపమేయేఽతిదేశ్యా యథా - ఉశీనరవన్మద్రేషు యవాః సన్తి, న సన్తీతి తతః పుంసి స్త్రీప్రత్యయస్యాభావాత్స్త్రియామప్యభావోఽతిదిశ్యత ఇతి న భవిష్యతిత్యేవ వాక్యశేషః పరికల్పనీయః, తదా త్వనూఙిత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్ స్త్రియాః ఇతి ప్రథమార్థే షష్ఠీ, పుంవదితి సప్తమీసమర్థాద్వతిః । తత్ర చ ప్రగేవ సమాసాద్విగ్రద్ధవాక్య ఏవ స్త్రీప్రత్యయస్య కృతత్వాన్న తస్యోత్తరపదే పరతః న క్రోడాదిబహ్వచః ఇతివత్ ప్రగభావః శక్యః ప్రతిపాదయితుమితి లుక్ తద్ధితలుకి ఇత్యాదివత్కృతస్య నివృత్తిరేవ ప్రతిపాద్యా । విగ్రహవాక్య ఏవ కృతాః స్త్రీప్రత్యయా ఉత్తరపదే పరతో నివర్తన్తే, లుప్యన్త ఇత్యర్థః ।

యదా తు పుంవత్ స్త్రీత్వయుక్తం ద్రవ్యం స్త్రీశబ్దేనోచ్యతే, తదార్థగ్రహణం భవతి, స్త్రియాః స్త్ర్యర్థస్య పుంస ఇతి పుమర్థస్యేవల కార్యం భవతీత్యర్థః । తదా చ షష్ఠీసమార్థాద్వతిః । యదా తు స్త్ర్యర్థవాచీ శబ్దః స్త్రీశబ్దేనోచ్యతే తదా శబ్దగ్రహణమ్, స్త్రియాః - స్త్రీలిఙ్గస్య శబ్దస్య పుంవద్ రుపం భవతీతి రుపతిదేశః, వృత్తివిషయే పుంశబ్దసమ్బన్ధినః కార్యస్యాతిదేష్టవ్యస్యాభావాత్ । తత్ర చ ప్రత్త్యాసత్తేః పుంభావభాజః స్త్రీశబ్దస్య ప్రయోగాన్తరే పుమాంసమాచక్షాణస్య యద్రూపం తదేవాతిదిశ్యతే, న యస్య కస్యచిత్ ।

అనూజ్ ఇతి షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా, తత్రార్థగ్రహణే స్రీశబ్దే ముఖ్యః । అర్థస్య తూత్తరపదేన పౌర్వాపర్యమనూజః, తత్త్వం చ స్వతోఽనుపపన్నమితి శబ్దద్వారకమాశ్రయణీయమ్ । ఇతరయోస్తు పక్షయోః స్త్రీశబ్దో గౌణః । పౌర్వాపర్యాదికం తు సమఞ్జసమితి న ప్రమాణతః పక్షవిశేషపరిగ్రహః సమ్భవతీతి నిర్దోషతః పక్షః పరిగ్రహ్యః ।

తత్రాద్యే పక్షే ఏతభార్య ఇత్యేతశబ్దాద్ వర్ణాదనుదాత్తాత్ ఇతి ఙీపి తకారస్య చ నకారే ఏకదేశావికృతస్యానన్యత్వాదేతశబ్దాద్భాషితపుంస్కాత్పర ఈకార ఇతి తన్నివృత్తావప్యర్థస్య స్త్రీత్వమనివృత్తమితి నకారః శ్రూయేత । న చ సన్నియోగశిష్టత్వాదీకారనివృత్తౌ నకారస్య నివ॒త్తిః, ఉత్తరపదనిమిత్తాయాః స్త్రీప్రత్యయనివృత్తేర్నకారనివృత్త్యాఖ్యే పూర్వవిధౌ స్థానికద్భావే సత్యన్యతరాభావస్యాసిద్ధేః । న చ నకారస్యాపి అదికారవిహితత్వాదికారవత్పుంవద్భావేనైవ నివృత్తిః తస్య భాషితపుంస్కాత్పరత్వాభావాత్, అప్రత్యయత్వేనోఙ్సాదృశ్యాభావాచ్చ । తథా పఙ్వీ భార్యాస్య పటుపీ భార్యాస్య పటుభార్య ఇతి నివృత్తస్యాపి స్రీప్రత్యయస్య స్థానివద్భావాద్యణాదేశః స్యాత్ ।

అథ తూత్తరపదే పరతోఽనూఙ్ స్త్రీప్రత్యయో భాషితపుంస్కాన్న భవతీతి న క్రోడాదిబహ్వచః ఇతివత్ ప్రాగభావ ఏవాత్ర విధేయః తత్సామర్థ్యాచ్చ విగ్రహవాక్య తఏవ ప్రాప్తోఽన్తారఙ్గోఽపి స్త్రీప్రత్యయో న క్రియతే ఇత్యుచ్యేత తద్రైతద్దోషాభావేఽపి లుగలుగస్త్రీవిషయద్విస్త్రీప్రత్యయేషు దోషః । లుక్ - వతణ్డస్యాపత్యం స్త్రీ వతణ్డాచ్చ లుక్ స్త్రియామ్, శార్ఙ్గరవాదిపాఠాన్ఙీన్, వతణ్డీ చాసౌవృన్దారికా చ వాతణ్డ్యవృన్దారికేతి పుంవత్ కర్మధారయ ిితి ఇకారస్య నివృత్తావపి అర్థగతస్య స్త్రీత్వస్యానివృత్తత్వాత్ లుక్ స్త్రియమా ఇతి యఞో లుక్ప్రాప్నోతి । స్యాదేతత్ - స్త్రీ - ఈ స్త్రీతి ఈకారప్రశ్లేషేణ స్త్రియాం య ఈకారస్తత్ర పరతో లోపః, అత్ర తు పుంవద్భావేనేకారస్యానుత్పన్నత్వాల్లుఙ్ న భవిష్యతీతి తన్న, ఇత్రేతరాశ్రయప్రసఙ్గాత్ । కథమ్ శార్ఙ్గరవాదిషు వతణ్డశబ్దః కృతయఞ్లుక్ పఠ్యతే, తతశ్చాకృతే లుకి ఈకారో నాస్తి, అకృతే చేకారే లుకోఽప్రసఙ్గః । అలుక్ - గర్గస్యాపత్యం స్త్రియః, గర్గాదిభ్యో యఞ్ యఞశ్చ ఇతి ఙీప్ , గార్గ్యశ్చ తా వృన్దారికాశ్త గర్గవృన్దారికా ఇతి ఙీపి నివృత్తేఽపి స్త్రీత్వస్యానివృత్తత్వాద్ యఞఞోశ్చ స్త్రియామితి లుగ్న ప్రాప్నోతి, వాక్యవదలుగేవ స్యాత్ । అస్త్రీవిషయః - కుఞ్జస్యాపత్యం స్త్రీ గోత్రే కుఞ్జాదిభ్యశ్చ్ఫఞ్, గోత్రం చ చరణైః సహ ిితి జాతిత్వాన్ ఙీష్, కౌఞ్జాయనీ చాసౌ వృన్దారికా చ కౌఞ్జాయనవృన్దారికాః ఙీషి నివృత్తేఽపి స్త్రీత్వస్యానివృత్తేః వ్రాతచ్ఫఞోరస్త్రియామ్ ఇత్యస్త్రీవిషయో న స్యాత్ । ద్విస్త్రీప్రత్యయః - గర్గస్యాపత్యం స్త్రీ గర్గాదిభ్యో యఞ్, ప్రాచాం ష్ఫ తద్ధితః, షిల్లక్షణో ఙీష్, గార్గ్యాయణీ చాసౌ వృన్దారికా చ గార్గ్యవృన్దారికేత్యాదౌ యత్ర ద్వౌ స్త్రీప్రత్యయౌ తత్ర యో భాషితపుంస్కాత్పరః ష్ఫో నాసావుత్తరపదే, ఙీషా వ్యావధానాత్। యశ్చోత్తరపదే ఙీష్ నాసౌ భాషితపుంస్కాత్పరః, ష్ఫేణ వ్యవధానాత్, తస్య చ స్త్రియామేవ విహితత్వాత్ ఇతి

పుంవద్భావ ఏవ న స్యాత్ । తథా ఇడవిడోఽపత్యం స్త్రీ జనపదశబ్దాత్క్షత్రియాదఞ్ దరదోఽపత్యం స్త్రీ ద్వ్యఞ్మగధ ఇత్యణ్, తయోః అతశ్చ ఇతి లుక్ - ఇడవ్డదరత్, స చాసౌ వృన్దారికా చ ఐడవృన్దారికా - అత్ర పుంవద్భావో న స్యాత్ అధికారవిహితస్య కస్యచిత్ప్రత్యస్యాభావాత్ ।

ద్వితీయే తు పక్షేఽర్థస్య పుమర్థత్వేఽతిదిష్టే తద్వాచీ శబ్దః ప్రవర్తత ఇతి నైతే దోషాః, కిన్తు ఖిత్యనవ్యయస్య ఇతి హ్రస్వత్వస్యాస్య పుంవద్భావస్య విప్రతిషేధో నోపపద్యతే భిన్నవిషయత్వాత్ । అచో హ్రస్వత్వమర్థస్య పుంవద్భావః, తతః కాలిమ్మన్యేత్యత్ర విప్రతిషేధే పరమ్ ఇతిహ్రస్వత్వమిష్టమ్, తన్న ప్రప్నోతి । శబ్దపక్షే తు ద్వయోరప్యేకవిషయత్వాద్విప్రతిషేధోఽస్తి, పుంవద్భావస్యావకాశః, యత్ర ఖిదన్తం నాస్తి - దర్శనీయభార్యః, హ్రస్వత్వస్యావకారశో యత్ర పుంవద్భావో నాస్తి - కాలిమ్మన్యః పుమానితి కాలిమ్మన్యా స్త్రీత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాద్ హ్రస్వత్వం భవతి । న చ కృతేఽపి హ్రస్వత్వే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్పుంవద్భావప్రసఙ్గః, సకృద్గతిన్యాయస్యాశ్రయణాత్ । న చార్థపక్షేఽప్యసత్యప్యేకవిషయత్వేఽసమ్భవాద్విప్రతిషేధః, అసమ్భవాదిత్యస్యైవాసిద్ధేః । యద్యపి హి పుంవద్భావే సతి స్త్రీప్రత్యయస్య నివృత్తౌ దీర్ఘాన్తత్వాభావాద్ హ్రస్వస్యాప్రవృత్తిః, తథాపి హ్రస్వే ప్రవృత్తేఽప్యర్థస్యానివృత్తత్వాత్పుంవద్భావః ప్రాప్నోత్యేవ ।

తదేవమాద్యయోర్దుష్టత్వాత్తృతీయం పక్షమాశ్రిత్యాహ - భాషితః పుమాన్యేనేత్యాది । భాషితః పుమాన్యేన శబ్దేనేతి శబ్దేఽన్యపదార్థే బహువ్రీహిరాశ్రీయతే, తతః స్త్రియాం పుంసి చ వర్తమానస్య యస్య ప్రవృత్తినిమిత్తం భిద్యతే, తస్యాపి ప్రాప్నోతి - ద్రోణీభార్యః, పాత్రీభార్య ఇతి । ద్రోణశబ్దః పరిమాణే పుంల్లిఙ్గః, పాత్రశబ్దోఽర్ద్ధర్చాదిత్వాత్పరిమాణే పుంల్లిఙ్గః, భాజనవిశేషే తు స్త్రీలిఙ్గః, సర్వత్రాప్యత్ర ప్రవృత్తినిమిత్తభేదేఽపి య ఏవ ప్రయోగాన్తరే పుమాంసమాఖ్యత్, స ఏవ సమ్ప్రతి స్త్రియాం వర్తత ఇతి స్యాదేవ పుంవద్భావ ఇతి మత్వా విశినష్టి - సమానాయామాకృతావితి । భాష్యగ్రహన్థోఽయమ్, అతో వ్యాచష్టే - ఏకస్మిన్ప్రవృత్తినిమిత్త ఇతి । స భాషితపుంస్కః

శబ్దః, అయం తావదర్థో వివక్షిత ఇత్యర్థః । యథా పునరయమర్థః సూత్రాక్షరైరేవ లభ్యతే, తథా పృచ్ఛతి - తదేతదేవమిత్యాది । తదేతదర్థరుపమ్ ఏవమ్ప్రకారం కథం భవతీత్యర్థః । ప్రవృత్తినిమిత్తలక్షణేఽన్యపదార్థే సప్తమ్యర్థే బహువ్రీహిరిత్యుత్తరమ్ । ఏతదుక్తం భవతి - యస్మిన్ప్రవృత్తినిమిత్తే పుమాన్ భాషితః పుమాసమాచక్షాణస్య యత్ప్రవృత్తినిమిత్తం తేన యుక్తం స్త్ర్యర్థమాచ్ఛాణో భాషితపుంస్క ఇతి ।

నన్వేవమపి ద్రోణీభార్య ఇత్యాదౌ దోషః స్యదేవ, కథమ్ యస్యాం గవాదన్యాం ద్రోణీశబ్దో వర్తతే, సోఽపి యదా అర్థ ఇత్యుచ్యతే తదా భాషితపుంస్కేన ప్రవృత్తినిమిత్తేన యుజ్యతే, తత్ర చార్థం శబ్దప్రవృత్తినిమిత్తమప్యర్థ్యమానత్వాద్ గవాదన్యాం సన్నిహితమితి తత్ర వర్తమానో ద్రోతథణీశబ్దః స్వయం తత్రప్రవృత్తినిమిత్తమనభిదధానోఽపి వస్తుతస్తద్యుక్తమర్థమాహ నైతదస్తి, ఏవం హి భాషితపుంస్కగ్రహణమనర్థకం స్యాత్ సర్వత్ర సులభత్వాత్ । అతో యః శబ్దో భాషితపుంసకేన ప్రవృత్తినిమిత్తేన యుక్తం స్వార్థం తేనైవ రుపేణాహ, న రుపాన్తరేణ, స భాషితపుంస్కో గృహ్యతే । ద్రోణీశబ్దస్తు ద్రోణీత్వజాతియుక్తేన రుపేణ గవాదన్యాం వర్తతే, నార్థ్యమానతయా ।

ఏవమపి ద్యౌర్భార్యా యస్య ద్యుభార్య ఇత్యత్ర దివ్యశబ్దస్య స్త్రీలిజ్స్య స్వర్గ ఇతి పుంల్లిఙ్గః ప్రాప్నోతి, యేనైవ రుపేణ స్వర్గశబ్దేనోచ్యతే, తేనైవ రుపేణ దివ్శబ్దేనాపీతి కృత్వా ఏవం తర్హి ప్రత్యాసత్తేర్యంస్య పుంవద్భావో విధీయతే, తేనైవ యత్ర పుమాన్ భాషిత ఇతి విజ్ఞాయతే, ఆత్మనః ప్రయోగాన్తరే పుమాంసమాచక్షాణస్య యత్రప్రవృత్తినిమిత్తం తద్యుక్తం స్త్ర్యర్థమ్, సమ్ప్రత్యాచక్షాణస్య స్త్రీశబ్దస్య పుమ్భాషణదశాయాం యద్రూ పం తదేవాద్యాపి భావతీత్యర్థః । ఆతిదేశికభేదాచ్చ పుంవదితి వతినిర్దేశః ।

అనూజితి పర్యుదాసే సతి నఞివయుక్తన్యాయేన ఊఙ్ సదృశస్య టాబాదేర్గ్రహణాద్రైడవిడవృన్దారికేత్యాదౌ స్త్రీప్రత్యయాభావాన్న స్యాదితి ప్రసజ్యప్రతిషేధం దర్శయతి - ఊఙోఽభావోఽనూజితి । భాషితపుంస్కాదనూజితి । యద్యయమసమాసః స్యాత్ - అనూజితి, తదా ప్రథమా స్యాత్, లుప్తషష్ఠీకం వా । షష్ఠీపక్షేఽయమర్థో భవతి - భాషితపుంస్కాత్పరస్య స్త్రీశబ్దస్యేవ రుపం భవతి, ఊఙన్తస్య తు నేతి । తతశ్చ పుంవద్భావభాజః స్త్రీశబ్దస్య భాషితపుంస్కత్వం విశేషణం న స్యాత్, తత్ర కో దోషః ఇహ చ ప్రసజ్యేత - అఙ్గారకా నామ శకునయః తేషాం కాలికాః స్త్రియః తత ఏతాః కాలికావృన్దారికా ఇతి । ఏతచ్ఛబ్దాద్భాషితపుంస్కాత్పరః కాలికాశబ్ద ఇతి తస్య స్త్రీవిషయస్యాప్యఙ్గారకశబ్దతా స్యాత్। శక్యన్తే హి తాః సాహచర్యాదఙ్గారకశబ్దేనాభిధాతుమ్ । తథా అశ్వస్య వడవా, పురుషస్య యోషిత్, హంసస్య వరటా, కచ్ఛపస్య డులీత్యాదావపి ప్రసఙ్గః । దర్శనీయభార్య ఇత్యాదౌ చ న స్యాత్, న హ్యత్ర దర్శనీయశబ్దో భాషితపుంస్కాత్పరః । ప్రథమాయాం తు భాషితపుంస్కాదిత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్రిస్తయా ఇతి పఞ్చమీ షష్ఠ్యాం కస్యచిదర్థస్యాసమ్భవాత్ । తతశ్చ భాషితపుంస్కాత్ స్త్రీలిఙ్గాత్పర ఊఙోఽన్యః ప్రత్యయః పుంవదిత్యర్థో భవతి, తత్ర స ఏవ దోషో యః ప్రథమపక్షే । తదేవం సమాసే దేషప్రసఙ్గాద్వ్యధికారణపదో బహువ్రీహిరాశ్రయణీయ ఇత్యాహ - భాషితపుస్కాదనూజిత్యాది । ఆలుక్చ నిపాతనాత్పఞ్చమ్యా ఇతి । అలౌకికత్వాదస్య నిపాతనాదిత్యపరిహారః । లుగపి తర్హి న ప్రాప్నోతి అలౌకికత్వాదేవేతి యత్కిఞ్చిదేతత్ । అనూజ్ ఇఇతి షష్ఠ్యరథే ప్రథమా,

తదాయమర్థేఽవస్థితః - భాషితపుస్కాత్స్వస్మాదూఙో ఽభావో యస్మిన్ I కోఽర్థః యస్మిన్ స్త్రీశబ్దే భాషిపుంస్కాత్పర ఉఙ్న కృత ఇత్యర్థ తఇతి I అపర ఆహ - భాషితపుంస్కాదితి షష్ఠ్యర్థే పఞ్చమీ, సర్వమన్యత్పూర్వవత్ I భాషితపుంస్కస్య స్త్రీశబ్దస్య పుంశబ్దస్యేవ రుపం భవతి,

ఊఙన్తస్య తు నేతి I

నన్వేవమాశ్రీయమాణే యత్ర భాషితపుస్కస్యైవానన్తరముత్తరపదం తత్రైవ స్యాత్ దర్శనీయభ్య ఇత్యాదౌ, అత్ర హి భాషితపుంస్కస్య దర్శనీయశబ్దస్య టాపశ్చైకాదేశః పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావాద్భాషితపుంస్కగ్రహణేన గృహ్యతే, గార్గీ చాసౌ వృన్దారికా చ గార్గ్యవృన్దారికేత్యాదౌ న స్యాత్, యోఽత్ర భాషితపుంస్కో గార్గ్యశబ్దో న తస్యానన్తరముత్తరపదమ్ ఙీపా వ్యవధానాత్ I యస్య చానన్తరం గార్గీశబ్దస్య నాసౌ భాషితపుంస్కః స్యాదేతదేవమ్, ప్రయోగాన్తరే భాషితపుంస్కస్య సమ్ప్రతి స్త్రియాం వర్తమానస్య పుంవద్భావ ఉచ్యేత I స్త్రియాం వర్తమానస్య తదైవ భాషితపుంస్కస్య పుంవద్భావం బ్రూమః, సమ్భవతి చ స్త్రీయాం వర్తమానస్య తదైవ భాషితపుంస్కత్వం భాషితపుంస్కేన ప్రవృత్తినిమిత్తేన యుక్తాం స్త్రియమాహేతి కృత్వా I ఏవం చ స్త్రీశబ్దస్యైవాన్తర ఉత్తరపదే పుంవద్భావ ఇతి సర్వత్ర సిధ్యతి I

గ్రామణి దృష్టిరస్యేతి I అత్ర గ్రామణిశబ్దోఽపరిత్యక్తస్వలిఙ్గ తఏవ దృష్టిశబ్దేన సమానాధికరణో భవతి

I అత్ర యది పుంవద్భావః స్యాన్నపుంసకహ్రస్వత్వం నివర్తేతః

కథమిత్యాది I అనవయవభూతగర్భసమ్బన్ధః స్త్రియాం గర్భిణీశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, పుంసి త్వవయవభూతగర్భసమ్బన్ధః I ప్రసూత - ప్రజాతశబ్దయోరపి స్త్రియాం గర్భమోచననిమిత్తమ, పుంసితుగర్భాధానమ్ I కర్తవ్యోఽత్ర యత్న ఇతి I అన్తర్వర్తివస్తుసమ్బన్ధమాత్రం గర్భిణీశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమవయవత్వానవయవత్వేన తన్త్రమ్ I ఏవం ప్రసూతప్రజాతశబ్దయోరపి ఆధానవిమోచనత్యాగేనాపత్యసమ్బన్ధమాత్రం నిమిత్తమాశ్రీయత ఇత్యయమత్ర యత్నః I

బ్రహ్మబన్ధూభార్య ఇతి । ఊఙో నివృత్తిర్న భవతి । న కోపధాయాః ఇత్యత్రైవోఙ్గ్రహణే కర్తవ్యే పృథక్ప్రతిషేధాదస్య వైలక్షణ్యం జ్ఞాయతే । తేన బ్రహ్మబన్ధూవృన్దారికేతి పుంవత్కర్మధారయ ఇతి నిషేధవిషయే విధీయమానోఽపి పుంవద్భావో న భవతి । ఏష చార్థోఽనూఙితృస్య తత్రానువృత్తేర్లభ్యతే । అపూరణీప్రియాదిష్విత్యయం తు ప్రతిషేధస్తత్రైవ కర్తవ్యః, న హ్యస్య పుంవత్కర్మధారయ ఇత్యత్రానువృత్తిరిష్యతే మహానవమీ, మహాద్వాదశీ, అక్షయతృతీయా, కృష్ణచతుర్దసీత్యాదౌ పూరణ్యామపి కర్మధారయే పుంవద్భావస్యేష్టత్వాత్ ।

ప్రధానపూరణీగ్రహణం కర్తవ్యమితి । ప్రధానం యా పూరణీ తస్యామేవ ప్రతిషేధో భవతీతి వక్తవ్యమిత్యర్థః । ఏవచ్చ ప్రధానే కార్యసమ్ప్రత్యయాల్లభ్యతే । కల్యాణపఞ్చమీకః పక్ష ఇతి । అత్ర తిరోహితావయవభేదః పక్షోఽన్యపదార్థ ఇతి తత్ర పూరణ్యా అననుప్రవేశాన్నాస్తి ప్రాధాన్యమ్, కల్యాణపఞ్చమా రాత్రయ ఇత్యాదావుద్భూతావయవభేదా రాత్రమోఽన్యపదార్థః, తత్ర యథా రాత్రయః సమాసాభిధేయా, ఏవం పఞ్చమ్యపీతి పూరణ్యాః ప్రాధాన్యమ్ ।

అథ దృఢభక్తిః, శోభనభక్తిరిత్యత్ర కథం పుంవద్భావః, యావతా ప్రియాదిషు భక్తిశబ్దః పఠ్యతే అత ఆహ - దృఢభక్తిరిత్యేవమాదిష్వితి । స్త్రీవాచిత్వం పూర్వపదస్యావివక్షితమ్, అతో దృఢభక్తిరిత్యేవమాదిసిద్ధిరిత్యేవం చోద్యసమాధానం కర్తవ్యమిత్యర్థః । దృఢశబ్దోఽత్ర దార్ఢ్యనివృత్తిపరః, తత్ర దార్ఢ్యనివృత్తిపరాయాం చోదనాయాం స్త్రీలిఙ్గోపాదానమకిఞ్చిత్కరమితి భావః । న చైవం సూత్రస్యానాదరణీయత్వమ్, లిఙ్గవిశేషవివక్షాయాం దర్శనీయభార్య ఇత్యాద్యనిష్టప్రసఙ్గాత్ । అథేహ కథం భవితవ్యమ్ - పట్వీమృద్వ్యౌ భార్యే అస్యేతి, పట్వీమృదుభార్య ఇతి భవితవ్యమ్ యస్యోత్తరపదమనన్తరం తస్య పుంవద్భావో నేతరస్యేతి ।।

తసిలాదిష్వాకృత్వసుచః ।। 6 - 3 - 35 ।।

అనుత్తరపదార్థమాసమ్భః । తతస్త్రేతి । ప్రాగ్దిశో విభక్తిః ఇతి విభక్తిత్వాత్త్యదాద్యత్వమ్, టాప్, అనేన పుంవద్భావః ।

ఇహ కేచిత్తసిలాదిషు పఠ్యన్తే, యేషు పుంవద్భావో నేష్యతే, కేచిచ్చాన్యత్ర పఠ్యన్తే, యేషు పుంవద్భావ ఇష్యతే, తస్మాదాహ - పరిగణనమితి । త్రతసోరుదాహృతమ్ । తరప్తమపో

దర్శనీయతరా, దర్శనీయతమా । చరట్జాతీయరోః పటుచరీ, పటుజీతీయా । కల్పదేశీయరోః - దర్శనీయకల్పా, దర్శనీయదేశీయా । దేశ్యప్రత్యయస్య నాస్తి పాఠః । రుపప్పాశపోః దర్శనీయరుపా, పటుపాశా । థమ్థాలోః - ఇదమస్థముః, కిమశ్చ ఇతి విహితస్థముః, ప్రకారవచనే థాల్ అనయా ప్రకృత్యా ఇత్థమ్, కయా ప్రకృత్యా కథమ్, తయా తథా । దార్హిలోః - తస్యాం వేలాయాం తదా, తర్హి । తిల్థ్యనోః - వృకజ్యేష్ఠాభ్యాం తిల్తాతిలౌ చచ్ఛన్దసి, వృకీ ప్రశస్తా వృకతిః । తాతిలో నాసితి పాఠః । అజావిభ్యాం థ్యన్ అజావ్యై హితా అజథ్యా । అత్ర ఘరుపకల్పేషు జ్యన్తస్య పరత్వాత్ హ్రస్వః - పటివతమా, పటివకల్పా, పటివరుపా ।

శసి బహూల్పార్థస్యేతి । బహ్వల్పార్థాత్ ఇత్యయమపి శస్ తసిలాదిషు ద్రష్టవ్య ఇత్యర్థః ।

జాస్తికమితి । యద్యత్ర పుంవద్భావో న స్యత్, తదా హస్తినీశబ్దస్య యస్యేతిలోపే కృతే తస్య స్థానివత్త్వాద్ అసిద్ధవదత్రాభాత్ ఇత్యసిద్ధత్వాచ్చ నస్తద్ధితే ఇతి టిలోపో న స్యాదితి పుంబద్భావో విధీయతే । ఠక్ఛసోశ్చ ఇత్యేనన పుంపద్భావో న లభ్యతే ఛసా సహచరితస్య ఠకో గ్రహణాత్ । శ్యైనేయః, రోహిణేయ ఇతి । శ్యేతరోహితాభ్యామ్ వర్ణాదనుదాత్తాత్ ఇతి । జీబ్నకారౌ । అత్ర పుంవద్భావే సతి - శ్యైతేయః, రౌహితేయ ఇతి స్యాత్ ।

కథమిత్యాది । యది ఢే పుంవద్భావః ప్రతిషిధ్యతే, తతోఽగ్నేః స్త్రీ వృషాకప్యగ్నికుసితకుసిదానాముదాత్తః ఇతి అగ్నిశబ్దాన్ జీపి కృతే ఐకారే ఆయాదేశే చ అగ్నాయీ, స దేవతాస్య అగ్నేర్ఢక్ ఇతి, సర్వత్రాగ్నికలిభ్యాం ఢక్ ఇతి ఢకి పుంవద్భావనిషేధాదాగ్నాయేయ ఇతి ప్రాప్నోతి, తత్కథమాగ్నేయ ఇతి కర్తవ్యోఽత్ర యత్న ఇతి । కేచిదాహుః - అఢే ఇత్యపనీయానపత్య ఇతి వక్తవ్యమ్ । ఇదమపి సిద్ధం భవతి - కుణ్డిన్యా అపత్యమితి గర్గాదిభ్యో యఞ్, తత్ర పుంవద్భావాభావాద్యస్యేతి లోపే తస్య స్థానివద్భావాత్ నస్తద్ధితే ఇత్యసతి టిలోపే కౌణ్డిన్య ఇతి భవతి,

పుంవద్భావే తు సతి కౌణ్డ్య ఇతి ప్రాప్నోతి । తథా సపత్న్యా అపత్యం శివాదిత్వాదణ్, తత్ర పుంవద్భావాభావాత్ సాపత్న ఇతి భవతి, పుంవద్భావే తు సతి నిత్యం సపత్న్యాదిషు ఇతి విహితయోర్జీబ్నకారయోనివృత్తయోః సాపత ఇతి స్యాత్ । తదేవమ్, అనపత్యే ఇతి వచనాద్ ఢేఽప్యనపత్యే పుంవద్భవతి స ఆగ్నేయ ఇతి । అపత్యే తు న భవతి - శ్యైనేయః, రౌహిణేయ ఇతి । యద్యనపత్య ఇత్యుచ్యతే, గర్గస్యాపత్యం స్త్రీ గార్గ్యాయణీ, తస్యా అపత్యమ్ గోత్రస్రియాః కుత్సనే ణ చ ఇతి ణప్రత్యయే కృతే పుంవద్భావో న ప్రాప్నోతి, తతశ్చ

గార్గ్యయణో జాల్మ ఇతి స్యాత్, గార్గ్యో జాల్మ ఇతి చేష్యతే, తస్మాదనపత్య ఇతి న శక్యం వక్తుమ్। కథం కౌణ్డిన్యః ఆగస్త్యకౌణ్డిన్యయోః ఇతి నిపాతనాత్ సిద్ధమ్ । కథం సాపత్నః శత్రుపర్యాయః సపత్నశబ్దోఽస్తిః వ్యన్సపత్నే ఇతి లిఙ్గాత్ । స శార్ఙ్గరవాదిషు పఠితవ్యః, తతః శివాద్యణ్, తస్మాత్ స్త్రీభ్యోఢక్ ఇత్యత్రైవ పుంవద్భావప్రతిషేధ ఇతి వ్యాఖ్యానమేవాత్ర శరణమ్ ।

ఠక్ఛసోరితి । ఛసః సిత్త్వాత్ సితి చ ఇతి పదసంజ్ఞావిధానాద్భత్వాభావాద్ వచనమ్, ఠగ్రహణం కిమర్థమ్, ఇకాదేశే కృతే భస్యాఢే ఇత్యేవ సిద్ధే ఠావస్థాయామేవ యథా స్యాత్ కిమేవం సతి భవతి ఇసుసుక్తాన్తాత్కః ఇతి కాదేశః సిద్ధో భవతి అన్యథా యదీకాదేశే కృతే పుంవద్భావః స్యాత్, తతో యథా మాథితిక ఇత్యత్రేకాదేశే కృతే కాదేశో న భవతి, ఏవం భావత్క ఇత్యత్రాపి న స్యాత్ ।।

క్యఙ్మానినోశ్చ ।। 6 - 3 - 36 ।।

అయమస్యాః, ఇయమస్యా ఇతి వైయధికరణ్యప్రదర్శనార్థమిదముక్తమ్ । పూర్వణేవ సిద్ధమితి । ఏకస్యా ఏవ కర్మత్వాత్కర్తృత్వాచ్చ సామానాధికరణ్యస్యాభావాత్ ।।

న కోపధాయా ।। 6 - 3 - 37 ।।

మద్రేషు భవా మద్రికా, వృజికా, మద్రవృజ్యోః కన్ । వైలేపికమితి । అణ్మహిష్యాదిభ్యః, అత్ర భాస్యాఢే తద్ధితే

ఇతి హ్యాపసంఖ్యానికీ ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే । పూర్వేషు తు సౌత్రీ । తద్ధితవుయగ్రహణమితి । తద్ధితస్య యః కకారః వోశ్చ యః కకారః తస్యేతి వక్తవ్యమిత్యర్థః । పాకభార్య ఇతి । పాకశబ్దః ప్రథమవయోవాచీ, తతో జీబపవాదోఽజాదిత్వాట్టాప్ ।।

సంజ్ఞాపూరణ్యోశ్చ ।। 6 - 3 - 38 ।।

సంజ్ఞాశబ్దా యే దానాదిక్రియానిభిత్తాః పుంసి చ స్త్రియాం చ లోకే ప్రయుజ్యన్తే తదర్థః సంజ్ఞాప్రతి షేధః । యే త్వేకద్రవ్యనిమిత్తా దేశనిమిత్తా వా సంజ్ఞాశబ్దాస్తత్రాభాషితపుంస్కత్వాదేవాప్రసఙ్గః । దత్తాయతే, గుప్తాయతే ఇతి । అత్ర యద్యపి సత్యసతి వా ప్రతి షేధే వి షేషాభావః, తథాపి వస్తుతః ప్రతి షేధస్యచ విషయ ఇత్యేతావతాऽస్యోపన్యాసః ।।

వృద్ధినిమిత్తస్య చ తద్ధితస్యారక్తవికారే ।। 6 - 3 - 39 ।।

వృద్ధేనిమిత్తం ణకారః । ఇహ నిమిత్తగ్రహణం న కర్తవ్యమ్, వృద్ధేస్తద్ధితస్య ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్ - వృద్ధేర్యస్తద్ధితః, కశ్చ వృద్ధేస్తద్ధితః యస్తస్యా నిమిత్తమేవం సిద్ధే నిమిత్తగ్రహణాద్వ్యధికరణపదో బహుప్రీహిః । అపర ఆహ - షష్ఠీసమాసాదర్శఆద్యచ్ప్రత్యయ ఇతి । యద్వా - నిమిత్తగ్రహణాద్వహువచనాన్తస్య సమాసః వృద్ధీనాం తిసృణామపి నిమిత్తం వృద్ధినిమిత్తమితి । వతుస్త్వాకారస్యైవ నిమిత్తమ్ । ఇహ తు సర్వస్మై హితా సార్వా సా భార్యా యస్య స సార్వభార్య ఇతి యద్యపి సర్వపురుషాభ్యామ్ ఇతి ణప్రత్యయే ఆకార ఏవ వృద్ధిర్భవతి, తథాపి నాసౌ స్వరుపేణ వృద్ధేర్నిమిత్తమ్, కిం తర్హి ణిత్త్వేన । తచ్చ తిసృణామపి నిమిత్తమ్ ।

మధ్యే భవా మధ్యమా, తమధ్యాన్మః । కాణ్డం లుగాతీతి కాణ్డలావీ, కర్మణ్యణ్ టిడ్ఢాణఞ్ ఇతి జీప్ , యత్తదేతేభ్యః పరిమాణే వతుప్ ఆ సర్వనామ్నః అగితశ్చం జప్, తావతీ । తత్పురషాశ్రయణేऽస్యాపి ప్రతి షేఘః స్యాత్, బహుప్రీహౌ తు ణకారదేరభావాన్ న భవతి । కాషాయీతి । తేన రక్తం రాగాత్ ఇత్యణ్ । లౌహీతి । ప్రాణిరజతాదిభ్యోऽఞ్ । ఖదిరశబ్దః పలాశాదిః ఈషా - రథావయవవిశేషః ।।

స్వాఙ్గఞ్చేతోऽమానిని ।। 6 - 3 - 40 ।।

స్వాఙ్గాచ్చేతోऽమానిని ।। అమానినీతి వార్తికే దర్శనాత్సూత్రే ప్రక్షిప్తమ్ । స్వాఙ్గాచ్చోపసర్జనాత్ ఇతి జీష్, దీర్ఘకేశీ ।

సహనఞ్విద్యమానపూర్వాచ్చ ఇతి ప్రతి షేధాదకేశా ।।

జాతేశ్చ ।। 6 - 3 - 41 ।।

కఠబహ్వృచయోః గోత్రం చ చరణైః సహ ఇతి జాతిత్వాన్ జీష్ ।

అయమిత్యాది । వ్యాఖ్యానమత్ర శరణమ్ ।।

పుంవత్ కర్మధారయజాతీయదేశీయేషు ।। 6 - 3 - 42 ।।

నను కర్మధారయే స్త్రియాః పుంవత్ ఇత్యాదినా సిద్ధః పుంవద్భావః జాతీయదేశీయయోరపి తసిలాదిష్వితి, కిమర్థోఽయమారమ్భః ఇత్యత ఆహ - ప్రతిషిద్ధార్థోఽయమితి । ప్రతిషిద్ధేఽపి పుంవద్భావో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః । ప్రతి షేధార్థోఽయమితి పాఠే ప్రతి షేధావిషయః ప్రతి షేధశబ్దేనోక్తః । నివృత్తివచనో వార్థశబ్దః ।

కుక్కుట్యాదీనామిత్యాది । అస్త్ర్యర్థేమసమానాధికరణార్థం వచనమ్ । న వేత్యాది । ఉపసంఖ్యానం ప్రత్యాచ ష్టే । న వా వక్తవ్యమ్, కిం కారణమ్ స్త్రీపూర్వపదస్యావివక్షితత్వాత్ । నాత్ర స్త్రీత్వావసాయః ఆరభ్యమాణేఽపి పుంవద్భావే సమాశ్రయణీయః, అనారమ్భేఽపి తథా భవిష్యతి । యది తర్హి స్త్రీలిఙ్గేన సమాసో న భవిష్యతి । యద్యపి తావదత్రైతచ్ఛక్యతే వక్తుమ్, ఇహ తు కథం మృగ్యా క్షీరం మృగక్షీరమితి, నహి పుంసః క్షీరేణ సమ్బన్ధోఽస్తి అత్రాపి జాత్యన్తరనివృత్తిపరత్వాచ్చోదనాయాః స్త్రీత్వమాకిఞ్చిత్కరత్వాదవివక్షితమ్ । యత్ర తు లిఙ్గ, విశేష ఉపకారకస్తత్రాసౌ వివక్షిత ఏవ యథా - అడామాత్రేణ పర్యుక్షితం దాతవ్యమితి । పూర్వపదార్థోఽత్ర జాతిరితి । కుక్కుటాణ్డాజౌ పూర్వపదార్థో జాతిః స చ సమామాన్యేన స్త్రీత్వాదివిశేషరహితేన రుపేణ వివక్షిత ఇత్యర్థః ।

ఖిద్ఘాదిష్వితి । తత్ర ఖితి విప్రతి షేధః స్త్రియాః పుంవత్ ఇత్యత్రైవోదాహృతః । ఘాదిషు నద్యా హ్రస్వో భవతీత్యస్యావకాశః - నర్తకితరా, నర్తకితమా, నర్తకిరుపా, నర్తకికల్పా, యత్ర పుంవద్భావః ప్రతిషిధ్యతే న కోపధాయాః ఇతి - తసిలాదిష్వితి । పుంద్భావస్యావకాశః యద్ జ్యన్తం న భవతి - దర్శనీయతరేత్యాది । పట్వితరేత్యాదావుభయప్రసఙ్గే విప్రతి షేధః । కేఽణో హ్రస్వో భవతీత్యావకాశః - నర్తకికా, పుంవద్భావస్యావకారః - దరదోఽపత్యం స్త్రీ, ద్వ్యఙ్మగధ

ఇత్యణ్, తస్య అతశ్చ లుక్, తతః ప్రాగివాత్కః, తసిలాదిష్వితి పుంవద్భావాద్ధారదశబ్దః, ప్రత్యయస్థాత్ ఇతీత్వం దారిదికా । నను చ పరిగణితాస్తసిలాదయః న చ కప్రత్యయస్తేషు సమస్తి ఏవం తర్హి విప్రతి షేధాదేవ కప్రత్యయోऽపి తత్రాభ్యుపగమ్యత ఇతి అనుమీయతే, పట్వికా మృట్వికేత్యాదావుభయప్రసఙ్గే పరత్వాద్ హ్రస్వః, సర్వత్ర చాత్ర సకృదిత్యాశ్రయణాద్ పుంవద్భావాభావః ।

అనూజితి యదుక్తం తస్య ప్రయోజనం దర్శయతి - ఇహేత్యాది । తద్రాజప్రత్యయస్యేతి । యే ద్వ్యచస్తేషు ద్వ్యఞ్మగధ ఇత్యణ్, శేషేషు జనపదశబ్దాత్ ఇత్యఞ్ , పృథ తఇతి థకారాన్తః ।।

ఘరుపకల్పచేలడ్బ్రువగోత్రమతహతేషు జ్యోऽనేకాచో హ్రస్వః ।। 6 - 3 - 43 ।।

చేలాదీనాం వృత్తి విషయే కుత్సనవచనత్వాత్తైః కుసితాని కుత్సనైః ఇతి సమాసః । జ్య ఇత్యత్ర ఈయాశ్ఛన్దసి బహులమ్ ఇత్యాదివదాగమః ప్రాప్తః, సౌత్రత్వాన్న కృతః ।।

దత్తాతరేతి । నను చ స్వాఙ్గాచ్చేతః ఇత్యతః ఈతః ఇత్యనువర్తిష్యతే । ఏవమపి ప్రామణీతరః - అత్రాపి ప్రాప్నోతి స్త్రియామితి వర్తతే । ఏవమపి ప్రమణీతరా - అత్రాపి ప్రాప్నోతి స్త్రియామ ఇతి వర్తతే, స్త్రీయా ఈతః స్త్రీవాచిన ఈకార స్యేత్యర్థః, గ్రామణీశబ్దే త్వనర్థక ఈకారః । శేషప్రవఌప్త్యర్థం తర్హి జీబ్గ్రహణమ్, క్రియమాణే హి జీబ్గ్రహణే జ్యోऽనేకాచః ఇతి శ్రుతత్వాత్తదపేక్షః శేషో లభ్యతే - అజీబ్ యా నదీ జ్యన్తం చ యదేకాజితి । అన్తరణాపి జీబ్గ్రహణం ప్రవఌప్తః శేషః, కథమ్ ఈత ఇతి వర్తతే, అనీచ్చ యా నదీ ఈదన్తం చ యదేకాజితి । తదేతస్త్రీగ్రహణం తిష్ఠతు తావత్ ।।

నద్యాః శేషస్యాన్యతస్యామ్ ।। 6 - 3 - 44 ।।

భాషితపుంస్కాదనూఙ్ ఇతి నివృత్తమ్ । కశ్చ శేష ఇతి । యది చ యత్ర పూర్వసూత్రేణ హ్రస్వో న వివత్రితః స శేషః, తతో యదభాషితపుంస్కమ్, యచ్చ భిన్నాయామాకృతౌ భాషితపుస్కమనేకాజ జ్యన్తం తస్యాపి హ్రస్వత్వం ప్రసజ్యతే - ఆమలకీతరా, ద్రిణీతరేతి । అత్రాపి పూర్వేణ విహితత్వాదితి ప్రశ్నః । పూర్వసూత్రే యత్సాక్షాత్ శ్రుతం తదపేక్షః శేష ఇత్యుత్తరమ్ ।

శేషగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్ । కథమ్ నద్యా అన్యతరస్యాం హ్రస్వ ఇత్యుత్సర్గః, తస్యానేకాచ ఈతో నిత్యహ్రస్వత్వమపవాదః, తస్మిన్నిత్యే ప్రాప్తే ఉగితశ్చ ఇతి విభాషాఽఽరభ్యతే । యద్యేవమ్, నద్యా అన్యతరస్యామ్ ఇత్యత్ర భాషితపుంస్కాదిత్యనువర్త్యతే, ద్రోణీతరా - తఅత్రాపి ప్రాప్నోతీ, తస్మాత్కర్తవ్యం శేషగ్రహణమ్ । తస్మింశ్చ క్రియమాణే

శ్రుతాపేక్షం శేషత్వం యథా విజ్ఞాయేతేతి పూర్వసూత్రే జీగ్రహణమపి కర్త్తవ్యమ్ ।

లక్ష్మీత్రేతి । అవితృస్తృతన్త్రిభ్య ఈః లక్షేర్ముట్ చ ఇతీకారప్రత్యయాన్తో లక్ష్మీశబ్ద ఇతి కృన్నద్యన్తో భవతి । స తర్హి ప్రతిషేధో వక్తవ్యః న వక్తవ్యః కథమ్ స్త్రియా ఇత్యనువర్తతే, తేన నదీం విశేషయిష్యామః స్త్రియా నద్యా ఇతి న చ కున్నదీ స్త్రీవాచినీ । నదీసంజ్ఞాఽపి తర్హి న ప్రాప్నోతి ఉక్తోఽత్ర పరిహారో నదీసంజ్ఞాప్రకరణే ।।

ఉగితశ్చ ।। 6 - 3 - 45 ।।

పుంవద్భావోఽప్యత్ర పత్రే వక్తవ్య ఇతి । భాష్యే నైతద్ దృష్టమ్ । ప్రకర్షయోగాత్త్రాగిత్యాదినా వక్తవ్యం ప్రత్యాచష్టే । వివక్షా హి శబ్దవ్యుత్పత్తేః ప్రధానం కారణమ్ । న చేహ ప్రకణయోగాత్త్రాక్స్త్రీత్వవివక్షాయాం స్త్రీప్రత్యయ ఇతి మన్యతే ।।

ఆన్మహతః సమానాధికరణజాతీయయోః ।। 6 - 3 - 46 ।।

మహతః పుత్రో మహత్పుత్ర ఇతి । నను చాత్ర ఆన్మహతః ఇత్యేతావానేవ యోగః కర్తవ్యః, తతః జాతీయే చ ఇతి ద్వితీయః, తత్ర పూర్వస్మిన్ యోగే ఉత్తరపదేన సమాసః సన్నిధాప్యతే, స చ లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషాయా సన్మహత్ ఇత్యాదినా తయో విహితః స ఏవ గ్రహీష్యతే, స చ సమానాపరిభాషయా సన్మహత్ ఇత్యాదినా యో విహితః స ఏవ గ్రహీష్యతే, స చ సమానాధికరణ ఏవేతి అనర్థకం సమానాధికరణగ్రహణగ్రహణమ్, తదేతదాశఙ్కతే తావత్ - లక్షణోక్తత్వాదితి । నిరాకరోతి - బహువ్రీహావపీతి । తదర్థమితి । బహువ్రీహావపి యథా స్యాదిత్యవమర్థమిత్యర్థః । లక్షణప్రతిపదేక్తపరిభాషాయా నివృత్త్యర్థమితి వా ।

ఇహ ఆమహాన్ మహాన్సమ్పన్నో మహద్భూతశ్చన్ద్రమా ఇతి మహచ్ఛబ్దో భూతశబ్దశ్చైకస్మిన్నర్థే చన్ద్రమసి వర్తేతే ఇతి సామానాధికరణ్యాదాత్త్వం ప్రాప్నోతి । స్యాదేతత్ - అభూతతద్భావే చ్విర్విధీయతే, అభూతతద్భావశ్చ కః కారణస్య వికారత్మనాఽభూతస్య తదాత్మనా భావః, తత్ర ప్రకృతిః కర్త్రీ, న వికృతిః, తథా చ - సజఘీభవన్తి బ్రాహ్మణాః, పటీభవన్తి తన్తవః, అత్వం త్వం సమ్పద్యతే త్వద్భవతీతి ప్రకృత్యాశ్రయేణ బహువచనప్రథమపురుషౌ దృశ్యేతే, న వికృత్యాశ్రయేణైకవచనమధ్యమపురుషౌ, తతశ్చ భూత ఇతి క్తప్రత్యయో భవన్ క్రియాయాః కర్తర్యమహత్యుత్పన్నః, న తు వికారే మహతి తతః కిమ్ ఆమహతో భూతేన సామానాధికరణ్యమ్, న తు మహతః న హ్యవస్థావత ఏకత్వేఽప్యవస్థయోః సామానాధికరణ్యం సమ్భవతి, నహి భవతి బాలశ్చాసౌ స్థవిరశ్చేతి, భవతి తు బాలశ్చాసౌ దేవదత్తశ్చేతి, అతో వైయధికరణ్యాదాత్త్వాభావ ఇతి । యద్యేవమ్, అమహతీ మహతీ సమ్పన్నా బ్రాహ్మణీ మహద్భూతా బ్రాహ్మణీతి పుంవద్భావోఽపి న స్యాద్వైయధికరణ్యాదేవ యథా ప్రకృతేః కర్తృత్వం దృష్టం తథా వికృతేరపి దృశ్యతే । తథా చ పస్పశాయాం భాష్యమ్ - సువర్ణపిణ్డః ఖదిరాఙ్గారవర్ణే కుణ్డలే భవతి ఇతి । తథా క్లృపి సమ్పద్యమానే చతుర్థీ వక్తవ్యా ఇతి సమ్పద్యకర్తరి విధీయమానా చతుర్థీ వికారాద్భవతి - మూత్రాయ కల్పతే యవాగూరితి, న ప్రకృతేః । తథా అసఙ్ఘో బ్రాహ్మణసఙ్ఘో భవతి, అపటస్తన్తవః పటో భవతీతి వికారాశ్రయం వచనం దృశ్యతే తత్ర యది వికృతేః కర్తృత్వమాశ్రిత్య సామానాధికరణ్యాశ్రయః పుంవద్భావో విధీయేత, ఆత్త్వమపి స్యాత్ । అథ ప్రకృతేః కర్తృత్వాద్వైయధికరణ్యాదాత్త్వం న స్యాత్, పుంవద్భావోఽపి న స్యాత్ ఉచ్యతే, దర్శితం తావదిదం యథా చ్విపిషయే ద్వయోరపి ప్రకృతివికృత్యోః కర్తృత్వమితి । యుక్తం చైతత్, యది వికృతేః కర్తృత్వమాశ్రిత్య ప్రత్యయః । యదా చైకోఽర్థః ప్రకృతివికారాత్మక ఆశ్రీయతే, తదా పరిణామవ్యవహారః । ఉక్తం చ - జహద్ధర్మాన్తరం పూర్వముపాదత్తే యదా పరమ్ । తత్త్వాదప్రచ్యుతో ధమీ పరిణామ సః ఉచ్యతే ।। ఇతి । యదా త్వన్యతరవ్యవస్థా న వివక్ష్యతే, తదా చ్వరభావః - తన్తవో భవన్తి, పటో భవతీతి, తజ్జ యోఽయం పూర్వకం ధర్మం జహదుత్తరం చోపాదదత్సమ్మూర్ఛితోఽర్థః సఞ్జాయమానః సమ్పద్యకర్తేతి చోచ్యతే, తదభేదాచ్చ పూర్వోత్తరావస్థయోరపి కర్తృత్వమ్, అత ఏతదపి నిరస్తమ్। అసత్యా ఉత్తరావస్థాయా ఉత్పత్తౌ శశవిషాణమప్యుత్పద్యేత, సత్యాశ్చ పూర్వవస్థాయా ఉత్పత్తౌ సర్వ ఏవ పటాదయః సర్వదోత్పద్యమానా ఏవ భవేయురితి । కథం నిరస్తమ్ కిం సదుత్పద్యతం, కిఞ్చాసత్ పూర్వోత్తరయోరవస్థయోరనువర్తమానం వస్తు తస్మాన్న భిన్నేన నాప్యభిన్నేన కేనచిద్రూపేణోత్పద్యతే, యథా - మృద్వస్తు ధటరుపేణ । యద్యేవమ్, పూర్వవస్థయా కిమపరాద్ధమ్, యత్సైవ నోత్పద్యతే న కిఞ్చిదపరాద్ధమ్, అసతీ తు సా కథం కర్త్రీ స్యాత్ । వినష్టాయాం హి తస్యాముత్తరవస్థోత్పద్యతే, యథా ఘటః పిణ్డావస్థాయామ్ । అతో దృద్వ్యేవ తేవ తేవ పిణ్డాదిరుపేణ పరిణమత ఇతి యుక్తమ్ । ఏవమామూలప్రకృతితః । సా తు ప్రకృత్యన్తరనిరపేక్షైవ తేన తేన పృథివ్యాదిరుపేణ పరిణమత ఇతి । తదేవం స్థితమేతత్

సమ్మూర్ఛ్చితోఽర్థాత్మా సమ్పద్యకర్తా, తదభేదాచ్చ పూర్వోత్తరావస్థయోరపి కర్తృత్వమితి । ఉక్తం చ - పూర్వావస్థామభిజహత్సంస్పృశన్ ధర్మముత్తరమ్ । సమ్మూర్ఛిత ఇవార్థాత్మా

జాయమానోఽభిధీయతే ।। ఇతి ।

తదేవం సతి చ్వ్యర్థే వాక్యే క్వచిత్ప్రకృతేరేవ కర్తృత్వమ్, చ్వ్యన్తస్య గతిత్వాద్, గతీనాం చ క్రియావిశేషణత్వాదన్యద్ధి భనమ్, అన్యద్ధి సజ్జీభవనమ్ తత్ర కేవలే భవనే సజ్జః కర్తా, సజ్జీభవనే తు బ్రాహ్మణః । యథా - వ్యాకరణస్య సూత్రం కరోతీతి సత్రం తద్విశేషణమ్, వ్యాకరణం సత్రయతీత్యత్ర విశిష్టకరోతేర్వ్యాకరణం కర్మ తద్వదత్రాపి । తత్ర మద్ధద్భుతశ్చన్ద్రమా ఇతి చ్వ్యన్తోఽయం మహచ్ఛబ్దౌ భూతశబ్దస్య ప్రవృత్తినిమిత్తే భవనే పర్యవస్యతి । భూతశబ్దస్తు మహత్త్వేనాసంస్పృష్టశ్చన్ద్రమాః స్వరుపే వర్తత ఇతి వైయధికరణ్యాదాత్త్వాభావః । మహద్భూతా బ్రాహ్మణీత్యత్ర తు మృగక్షీరాదివత్త్రీస్_పూర్వపదస్యావివక్షితత్వాత్సిద్ధమ్ । యత్ర తు స్త్రీత్వం వివక్షితమ్, న భవత్యేవ తత్ర పుంవద్భావః -- అగౌమతీ గోమతీ సమ్పన్నా గోమతీభూతా బ్రాహ్మణీతి ।

వృత్తికాగ్సస్_ వికృతేః కర్తృత్వాశ్రయేణ సామానాధికరణ్య సత్యపి పరిహారమాహ గీణత్వాన్మహపర్థస్యేతి । గోణముఖ్యయోహి ముఖ్యే సమ్ప్రత్యయో భవతి, తద్యథా - గౌరనుబన్ధ్యోఽజోఽగ్నిపోమీయ ఇతి న వాహీకోఽనుబధ్యతే, స్వశాస్త్రేఽపి స్వరుపమ్ ఇత్యత్ర రుపగ్రహణేన జ్ఞాపితరుపవదర్థోఽపి తన్త్రమితి ముఖ్యార్థస్య మహచ్ఛబ్దస్యాత్ర గ్రహణాద్ గౌణర్థస్యాత్త్వాభావః । చ్వ్యన్తేషు హి ఏకస్య వస్తునః ప్రకృతివికారాత్మకతయా ద్వ్యాత్మకత్వం గమ్యతే । పటీభవన్తీతి హ్యుక్తే ప్రాగపటః సమ్ప్రతి పటాత్మనా పరిణమత ఇతి ప్రతీయతే । పటో భవతీత్యుక్తే నైవం ప్రతీయతే, కిన్తు పటో రక్తాదిరుపేణ భవతీత్యపి గమ్యతే । తత్ర కేవలవికారావస్థావాచకస్య పఠశబ్దస్య ప్రాగవస్థాయామనుగతావస్థాయాం చ వృత్తిర్న లక్షణామన్తరేణోపపద్యతే ।

అపర ఆహ మహత్త్వేన పరిణామోన్ముఖేఽమహతి మహచ్ఛబ్దస్య వృత్తిః । అత్ర చ ప్రమాణమ్ - పటో భవతీతి వాక్యే రక్తాదిరుపేణ భవతీత్యపి గమ్యతే, పటీభవతీత్యత్రాపటః పటో భవతీత్యేవ గమ్యతే । ఏవమర్థే ప్రవృత్తిరుపచారమన్తరేణ నోపపద్యతే ఇతి గౌణార్థత్వాదాత్త్వాభావ థఇతి మన్తవ్యమ్ । యది తర్హి పుంవద్భావస్తు విశేషమనుపాదాయ విధీయమానో గౌణార్థస్యాపి భవతి, శబ్దవిశేషోపాదానే హి గౌణముఖ్యన్యాయః ఏవం తు గోమతీభూతత్యత్ర తు పుంవద్భావనివృత్తయే యతితవ్యమ్ । యది తహి శాస్త్రేషు

ముఖ్యార్థస్య గ్రహథణ్, కథం తర్హి వాహీక్ వృద్ధ్యాత్వే భవతః - గౌర్వాహీకః, గాం వాహీకమితి ఉచ్యతే పదస్య పదాన్తరసమ్బన్ధే సతి గౌణార్థత్వాభివ్యక్తిః విభక్త్యన్తం చ పదాన్తరేణ సమ్బధ్యతే, తతశ్చ పదస్య పదాన్తరసమ్బన్ధే సతి యత్కార్థం ప్రాప్తం సత్రైవసా న్యాయః , న ప్రతిపదికకార్యేష్వతి ముఖ్య ఏవ స్వార్థే సాస్నాదిమతి వృద్ధ్యాత్వే అనుభూయ గోశబ్దో వాహీకే వర్తిష్యతే । ఇహ తు మహచ్ఛబ్దస్యోత్తరపదే పరతో విధీయమానమాత్త్వం తస్యామవస్థాయాం ముఖ్యార్థస్యైవ భవితుమర్హతి । అనేనైవ న్యాయేన చ తస్య గౌశబ్దస్య గౌఽభవదిత్యత్ర ఓత్ ఇతి ప్రగృహ్యసంజ్ఞా న భవతి, అగ్నిసోమౌ మాణవకారవిత్యత్ర అగ్నేః స్తుత్స్తోమసోమాః ఇతి షత్వం న భవతి, ఈదగ్నేః థఇతీత్త్వం చ ।

మహదాత్త్వ ఇత్యాది । సముచ్చయే చశబ్దః, నాన్వాచయే । తేవ యత్రైవ పుంవద్భావస్తత్రైవాత్త్వమ్ । అష్టాకపాలమితి । అష్టసు కపాలేషు సంస్కృతమితి తద్ధితార్థే సమాసః, సంస్కృతం భక్షాః ఇత్యణ్, తస్య ద్విగోః ఇతి లుక్ । అష్టకపాలమితి । సమాహారే ద్విగుః । పాత్రాదిత్వాత్ స్త్రీత్వాభావః ।

అష్టాగవేనేతి । అష్టౌ గావో యుక్తా అస్మిన్నితి త్రిపదో బహువ్రీహిః, పూర్వయోర్ద్వయోరుత్తరపదే ద్విగౌ గోరతద్ధితలుకి ఇతి టచ్సమాసాన్తః । తత్ర దీర్ఘత్వేన యుక్తార్థసమ్ప్రత్యయాద్యుక్తశబ్దస్య నివృత్తిః । సమాహారద్విగోర్వా సాహచర్యాదభేదౌపచారాద్యుక్తార్థే వృత్తిః ।

కపకరణం విస్పష్టార్థమితి । న భిన్నకాలానాం నివృత్త్యర్థమ్, అనణ్త్వాత్, నాపి గుణభిన్నానాం తత్కాలానాం గ్రహణమ్ అభదకత్వాద్ గుణానామ్ । ఆనఙ్ప్రకరణ ఏవాస్మిన్వక్తవ్యేఽత్ర ఆత్ ఇతి వచనం యోగవిభాగార్థమ్ । తేనాష్టాకపాలదావాత్త్వసిద్ధిః । ఏవం చైకాదశేఽన్యత్రాప్యాత్త్వం భవతి, తథా చ ప్రాగేకాదశభ్యోఽచ్ఛన్దసి ఇతి ప్రయోగః ।।

ద్వ్యష్టనః సంఖ్యాయామబహువ్రీహ్యశీత్యోః ।। 6 - 3 - 47 ।।

అత్ర సంఖ్యాతానుదేశో న భవతి । యది స్యాద్, అష్టనోఽశీతౌ ప్రతిషేధః స్యాత్, తథా చ తస్య వైయర్థ్యమ్ । ప్రతిషిద్ధేఽప్యాత్త్వే సవర్ణదీర్ఘత్వేన భవితవ్యమ్ । ద్వాదశ, ద్వావిశతిరిత్యాదౌ సమాహారే ద్వన్ద్వః । స నపుంసక్మ ఇత్యేత్త్ం న భవతి లోకాశ్రయత్వాల్లిఙ్గస్య ।

ద్విత్రా ఇతి I ద్వౌ వా త్రయో వేతి వార్థే సంఖ్యయావ్యయాసన్న ఇతి సమాసః, బహుర్వీహౌ సంఖ్యేయే డచ్ I ద్విర్దశ ద్విదశాః I సుజర్థే సమాసః II

త్రేస్త్రయః II 6 - 3 - 48 II

సన్ధివేలాదిషు త్రయోదశశబ్దస్య పాఠాత్సకారన్తోఽయమాదేశః II

విభాషా చత్వారింశత్ప్రభృతౌ సర్వేషామ్ II 6 - 3 - 49 II

సర్వేషాగ్రహణమిత్యాది I అసతి హి తస్మిన్ అనన్తరస్య త్రేస్త్రయః ఇత్యస్యైవ వికల్పః స్యాత్ II

హృదస్య హృల్లేఖయదణ్లాసేషు II 6 - 3 - 50 II

అణన్తస్య గ్రహణమిష్యత ఇతి I వ్యాఖ్యానాత్ I అత్ర వ్యావర్త్యం దర్శయతి - ఘఞి త్వితి I యదా చాణన్తస్య గ్రహణం న ధఞన్తస్య, తదా లేఖగ్రహణస్య జ్ఞాపకత్వముపద్యతే II

వా శోకష్యఞ్రోగేషు II 6 - 3 - 51 II

హృదయశబ్దేనేత్యాది I యదుక్తతం తన్నానుమన్యన్తే, అత ఏవ వికల్పవిధానాత్, పద్దన్నోమాస్హృత్ ఇత్యత్ర హృదదేశవిధానాచ్చ II

పాదస్య పదజ్యాతిగోపహతేషు II 6 - 3 - 52 II

ఆకారాన్తో ఽయమాదేశో ఽవిభక్తికః । అజ్యతిభ్యామితి । అజ గతిక్షేపథణయోః, అత సాతత్యగమనే । పదగ ఇతి । డప్రకరణేఽన్యత్రాపి దృశ్యతే ఇతి డః । అపదేశ ఏవేతి । సమసనక్రియానన్తరమేవ ప్రాగేవ సమాసస్య ప్రాప్తస్వరాదిత్యర్థః । అన్తోదాత్తో నిపాత్యత ఇతి । అన్యథాఽఽన్తర్యత ఆద్యుదాత్తః స్యాత్ । తేనేత్యాదినా అన్తోదాత్తనిపాతనస్య ప్రయోజనమాహ । పదాజిరిత్యాదినోపదేశగ్రహణస్య । యది వృత్స్వరే కృతే సత్యుత్తరకాలే పదశబ్దోఽన్తోదాత్త ఆదేశః స్యాత్, తదా సతిశిష్టత్వాత్తేన కృత్స్వరో బాధ్యేత । ఉపదేశ ఏవ త్వాన్తోదాత్తాదేశే కృత్యస్వర ఏవ సతిశిష్టో భవతి । న చాన్తోదాత్తనిపాత్నస్య వైయర్థ్యమ, పదోపహత ఇత్యత్ర శ్రూసమాణత్వాదితి పిణ్డార్థః ।।

పద్యత్యతదర్థే ।। 6 - 3 - 53 ।।

ఇకే చరతావితి । చరత్యర్థే ఇక్ ప్రత్యయః కృత్రప్రత్యయస్తత్రేత్యర్థః । ఏతద్వార్త్తికాదర్శనాత్పర్పాదిషు పాదః పచ్చ ఇతి పఠితమ్ ।

శరీరావయవస్యేతి । వ్యాఖ్యానమత్ర శరణమ్ । అపర ఆహ - పూర్వజ్ఞ తావచ్ఛరీరావయవస్య గ్రహణమ్, తస్యైవాజ్యాదిషు కరణత్వసమ్భవత్ ఇహాపి స ఏవానువర్తతే । ఋచః శే ఇత్యత్ర ఋగ్విషయే శరిరావయవస్యాసమ్భవాచ్చతుర్థభాగవచనస్య గ్రహణమితి । తేనేత్యాది । పణపాదమాషశతాత్ ఇత్యత్ర హి పరిమాణవచనైః పణాదిభిః సాహచర్యాత్పరిమాణస్య గ్రహణమ్, న శరీరావయవస్య । ద్విపాద్యమితి । తేన క్రీతమ్ ఇత్యత్రార్థే యత్ప్రత్యయః । ఇదమప్యత్ర శక్యం వక్తుమ్ - పాదేన యద్విశేష్యతే, పాదస్య యో యత్, కశ్చ పాదస్య యత్ యస్తతో

విహితః, ద్విపాద్యమిత్యత్ర తు పాదశబ్దాన్తాద్ ద్విగోర్యద్విహిత ఇతి ।।

హిమకాషిహతిషు చ ।। 6 - 3 - 54 ।।

పాదస్య హిమం శీతం పద్ధిమమ్ । పాదౌ కషన్తీతి పత్కాషిణః - పాదచారిణః । సుప్యజాతౌ ఇతి ణినిః । పాదాభ్యాం హన్యత ఇతి పద్ధతిః ।।

ఋచః శే ।। 6 - 3 - 55 ।।

శే ఇతి శస్ప్రత్యయస్యేదమేకదేశానుకరణమ్, అన్యస్య శశబ్దస్యా సమ్భవాత్ । నను చ సమ్భవత్యయమ్, పాదే శేతే అధికరణే శేతేః ఇత్యచ్ పాదశ ఇతి । నాస్త్యస్య సమ్భవః, న హి ఋక్పాదే కశ్చిచ్ఛేతే । యచ్చ లోమాదిభ్యః

శః, తస్యాప్యసమ్భవ తఏవ లోమాదిషు పాదశబ్దస్యాభావాత్ ।।

వా ఘోషమిశ్రశబ్దేషు ।। 6 - 3 - 56 ।।

పన్నిష్క ఇతి । నిష్కశబ్దః సువర్ణజాతివచనః, పాదశబ్దః పరిమాణవచనః, కర్మధారయః సమాసః ।।

ఉదకస్యోదః సంజ్ఞాయామ్ ।। 6 - 3 - 57 ।।

ఉదమేఘ ఇతి । షష్ఠీసమాసః, సాదృశ్యాత్పురుషస్య సంజ్ఞా, పితురప్రసిద్ధత్వాత్పుత్రేణ వ్యపదేశః। ఉదకం వహతీతి

కర్మణ్యణ్ - ఉదవాహః ।

క్షీరోద ఇతి బహువ్రీహిః । అత్ర కేచిదాహుః - ఉదకశబ్దేన సమానార్థ ఉదశబ్దోఽస్తి, తథా చ సంజ్ఞాయామపి ప్రయుజ్యతే - అప్రసన్నోద ఇతి । ఇదం వచనం సంజ్ఞాయాముదకశబ్దస్య ప్రయోగనివృత్త్యర్థమితి । ఏవం తు వక్ష్యమాణో వికల్పోఽనర్థకః స్యాత్ ।।

పేషంవాసవాహనధిషు చ ।। 6 - 3 - 58 ।।

అసంజ్ఞార్యమిదమ్ । ఉదధిరితి । కర్మణ్యధికరణే చ చ ఇతి కిప్రత్యయః । ఘటాదిరత్రోదధిః, సముద్రే పూర్వేణైవ సిద్ధేః ।।

ఏకహలాదౌ పూరయితవ్యేఽన్యతరస్యామ్ ।। 6 - 3 - 59 ।।

ఏకోఽసహాయ ఇతి । యద్యయమేకశబ్దః సంఖ్యావచనః స్యాత్, తర్హ్యేకేత్యనర్థకం స్యాత్, న హి ద్వౌ చ బహవౌ వా ఆదిభూతాః క్వచిత్సమ్భవన్తి, తస్మాదసహాయవచన ఏకశబ్దః । నన్వేవమప్యస్య వ్యావర్త్యం న సమ్భవతి, కథమ్ ఏకైకవర్ణవశవర్తిత్వాద్వాచః, యది హ్యనేకస్య వర్ణస్య యుగపదుచ్చారణం స్యాత్తా స్థాలీశబ్దోఽనేకహలాదిః, యది వా క్రమేణోచ్చారితా అపి వర్ణా అవతిష్ఠేరన్, తదాపి యుగాపద్వర్ణయోరుపలమ్భాదాదిత్వం స్యాత్, యతుస్స్వ నోఙ్చారణే యుగపదులబ్ధౌ వా వర్ణానాం యౌగపద్యమ్, తస్మాదేకస్యైవాదిత్వమితి న కిఞ్చిదేకగ్రహణేన శక్యం వ్యవచ్ఛేత్తుమ్ ఏవం తర్హ్యేకగ్రహణసామర్థ్యాద్విశిష్టమసహాయత్వామాశ్రీయతే । కిం పునస్తత్ ఆనన్తర్యమ్ । తదేతదాహ - తుల్యజాతీయేనానన్తరేణేతి । హల్త్వేన తుల్యజాతీయత్వేన తుల్యాస్థానాదిభిర్భిన్నజాతీయ్ వ్యవహితే చ సద్భాయత్వాప్రసిద్ధరేవముక్తమ్ ।।

మన్థౌదనసక్తుబిన్దువజ్రభారహారవీవధగాహేషు చ ।। 6 - 3 - 60 ।।

ద్రవద్రవ్యసంయుక్తాః సక్తవః - మన్థః । ఉదకేన మన్థ ఇతి । తృతీయేతి యోగవిభాగాత్సమాసః । అథ ప్రథ్యత ఇతి క్రియాశబ్దః, తదా కర్తృకరణే కృతా బహులమ్ ఇత్ సమాసః, సక్త్వోదనాభ్యామ్ అన్నేన వ్యఞ్జనమ్ ఇతి, బిన్దువజ్రవీవధైః షష్ఠీతి భారహారగాహైః కర్మణ్యణన్తైః ఉపపదమతిజ్ ఇతి సమాసః, ఉదకస్య వజ్రం క్రూరమ్, యదపాం క్రూరమితి దర్శనాత్ । అన్యేఽపి యథాసమ్భవం సమాసా భవన్త్యేవ ఉదకం వజ్రమివ భిన్దానో దృదయమసాహినోదవజ్రః ।।

ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య ।। 6 - 3 - 61 ।।

గ్రామణిపుత్ర ఇతి । సత్సూద్విష ఇత్యాదినా క్విప్, అగ్రగ్రమాభ్యాన్నయతేః ఇతి ణత్వమ్ । గార్గీపుత్ర ఇతి । గార్గ్యశబ్దాద్ యఞశ్చ ఇతి జీప్ యస్యేతి చ, హలస్తద్ధితస్య ।

కారీషగన్ధీపుత్ర ఇతి । ష్యఙః సంప్రసారణమ్ సంప్రసారథణస్యః ఇతి దీర్ఘః । కాణ్డీభూతమితి । ఊర్యాదిజ్విడాశ్చ ఇతి నిపాతసంజ్ఞాయామవ్యయత్వమ్ । స్త్రీవేషధారీ నర్తకః పుష్టః భ్రుకుంసః ।

ఇహాలాబుకర్కన్ధుజమ్బుఫలమితి ఫలశబ్ద ఉత్తరపదే జమ్బ్వా హ్రస్వత్వమ్, ద్వన్ద్వే జమ్బ్వాముత్తరపదే కర్కన్ధ్వా హ్రస్వత్వమ్, అలాబ్వాస్తు న ప్రాప్నోతి, కర్కన్ధ్వ అనుత్తరపదత్వాత్ ఏవం తర్హ్యేవం విగ్రహః కరిష్యతే - అలాబూశ్చ కర్కన్ధూశ్చ అలాబుకర్కన్ధవౌ, తే చ జమ్బూశ్చ అలాబుకర్కన్ధుజమ్బ్వః, తాసాం ఫలమలాబుకర్కన్ధుజమ్బుఫలమితి, ఏవమపి జమ్బ్వాః పూర్వనిపాతః ప్రాప్నోతి । ఏవం కర్కన్ధుజమ్బ్వోరపి ద్వన్ద్వే ద్రష్టవ్యమ్ । జమ్బుశబ్దో జమ్బుశబ్దో రాజదన్తాదిషు ద్రష్టవ్యః ॥

ఏక తద్ధితే చ ॥ 6 - 3 - 62 ॥

ఏక ఇత్యవిభక్తికో నిర్దేశః, సమానాధికరణే హి స్త్రియాః పుంవద్భావేనైవ సిద్ధత్వాత్ । వ్యధికరణార్థమిదమ్ । ఏకత్వమితి । అసహాయాదివచనోఽయమేకశబ్దః । సంఖ్యావచనస్య తు త్వతలోర్గుణవచనస్య ఇతి పుంవద్భావేనైవ సిద్ధమ్ । కిం పునః కారణం స్త్రీలిఙ్గ ఏవోదాహ్రియతే, న పునర్యథాశ్రుతః పుంల్లిఙ్గో నపుంసకలిఙ్గో వేతి తత్రాహ - లిఙ్గవిశిష్టస్యేతి । స్త్రీలిఙ్గస్యైవ హ్రస్వవిధానమర్థవద్ భవతి, నేతరస్య, తస్య స్వత ఏవ హ్రస్వాన్తత్వాత్ । నను చారస్తు స్వత ఏవాన్తో హ్రస్వః, యస్తవసావాదిరేకారః, తదర్థమితరస్యాపి గ్రహణమర్థవత్ అత ఆహ - అచేతి । స్యాదేతదేవమ్, యది గృహ్యమాణేనైకశబ్దేన అచశ్చ ఇత్యుపస్థాపితోఽజ్విశేష్యేత - ఏకశబ్దస్య యోఽచ్ యత్ర కుత్ర స్థిత ఇతి, ఇహ తూపస్థాపితేనాచా గృహ్యమాణ ఏకశబ్దో విశేష్యతే ఏకస్య హ్రస్వో భవతి । కింవిశిష్టస్య అచః అజన్తస్యేతి । తత్ర అలోన్త్యస్య ఇత్యన్త్యస్య హ్రస్వేన భావ్యమ్, తచ్చ టాబన్తస్యైవార్థవత్, నేతరస్య । ఇతికరణో

హేతౌ ॥

జ్యాపోః సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులమ్ ॥ 6 - 3 - 63 ॥

బహులగ్రహణాత్క్వచిటుత్తరపదేఽపి భవతి - అనుగాయన్తి నయో గభిణయ ఇతి । ఏవం కృత్వా ఫాల్గునీపౌర్ణమాసీతి ప్రత్యుదాదాహరణోపపత్తిః, కర్మధారయే పుంవద్భావః ప్రాప్నోతి ।

ఊర్ణమ్రదా ఇతి । ఊర్ణావన్ మ్రదీయసీతి యావత్, ఛాన్దస ఈయసీశబ్దస్యారారః । తైతిరీయాస్తు దీర్ఘమధీయతే - ఊర్ణామ్రదసం చాస్తృణామీతి ।।

ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిషు ।। 6 - 3 - 65 ।।

ఇష్టకచితమితి । కర్తృకరణే కృతా బహులమ్ ఇతి సమాసః । ఇషీకతూలమితి । షష్ఠీసమాసః । మాలామ్బిభర్తీతే మాలభారిణీ, సుప్యజాతౌ ఇతి ణినిః । ప్రాయేణ తు హరతిమధీయతే, ప్రయోగస్తు బిభర్తేః, గాల్లికా మాలభారిణ్య ఇతి ।

ఇష్టకాదిభిస్తదన్తస్యాపి గ్రహణం భవతీతి । యథా తు భవతి, తథా అలుక్ప్రకరణ ఏవోక్తమ్ ।।

ఖిత్యనవ్యయస్య ।। 6 - 3 - 66 ।।

ఇకహ హ్రస్వశ్రుత్యా అచః ఇత్యుపస్థాప్యతే । తత్ర యది పూర్వపదేనాజ్విశేష్యేత పూర్వపదస్యాచో హ్రస్వో భవతి యత్ర స్థితస్యేతి, తతో వాఙ్మన్య ఇత్యాదావపి ప్రాప్నోతి, తస్మాదచా పూర్వపదం విశేష్యతే - అజన్తస్య పూర్వపదస్యేతి । తత్ర కాలిమ్మన్యేత్యాదావపి ముమి కృతేఽజన్తత్వాభావాద్ హ్రస్వాభావ ఇత్యత తఆహ - ముమా హ్రస్వో న బాధ్యత ఇతి । కుతః ఇత్యత ఆహ - అన్యథా హీతి । ఉచ్యతే చేదమ్ - అజన్తస్య హ్రస్వ ఇతి, యది పూర్వం ముమ్ స్యాద్వచనమిదమనర్థకం స్యాత్ । తస్మాన్ముమా హ్రస్వో న బాధ్యతే । కథం పునర్ముమా హ్రస్వబాధః శఙ్కితః, యావతా స్తనన్ధయాదౌ చరితార్థస్య ముమః కాలిమ్మన్యత్యాదౌ హ్రస్వేనైవ బాధః శఙ్కనీయః తస్మాదయమస్యార్థః - యథా పూర్వం ముమా హ్రస్వో న బాధ్యతే, తథా సూత్రస్యార్థో వర్ణనీయః - అజన్తస్య హ్రస్వో విధేయః, న తు పూర్వపదసమ్బన్ధినోఽచో హ్రస్వ ఇతి । తస్మిన్పక్షే ముమి కృతేఽపి హ్రస్వప్రవృత్తిసమ్భవాదనవకాశత్వాభావాత్ ముమి కృతే పశ్చాద్ధ్రస్వః స్యాత్, పూర్వం తు ముమా బాధ్యేతేతి । యత్పునరుక్కమ్ - ముమ ఏవ హ్రస్వేన బాధః శఙ్కనీయ ఇతి అత్ర పరిహారముత్తరసూత్రే వక్ష్యతి ।

కథం పునరత్ర ఖిదన్తస్య గ్రహణమ్, యావతా జ్ఞాపితమేతదుత్తరపదాధికారే ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తవిధిర్న భవతి తత్రాహ - అన్వయయస్యేత్యేతదేవేతి । ధాతోరేవ ఖితో విధానాన్నావ్యయాత్పరః ఖిత్ప్రత్యయః సమ్భవతి । తస్మాదవ్యయప్రతిషేధాదత్ర తదాన్తగ్రహణమిత్యర్థః ॥

అరుర్ద్విషదజన్తస్య ముమ్ ॥ 6 - 3 - 67 ॥

అరున్తుద ఇతి । విధ్వరుషోస్తుదః ఇతి ఖశ్, తుదాదిత్వాచ్ఛః, సకారాత్పూర్వం ముమి కృతే సకారస్య సంయోగాన్తలోపః । ద్విషన్తప ఇతి । ద్విషత్పరయోస్తాపే ఇతి ఖచ్, ఖచి హ్రస్వః, ముమాది పూర్వవత్ । విద్వన్మన్య ఇతి । వసుస్రంసుధ్వంసు ఇతి దత్వమ్, యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా ।

అన్తగ్రహణమనర్థకమ్, వర్ణగ్రహణే సర్వత్ర తదన్తవిధేర్భావాదిత్యత ఆహ అన్తగ్రహణమిత్యాది । సమీపవచనోఽన్తశబ్దః, అచ్చాసావన్తశ్చేతి అజన్తః, నిపాతనాద్విశేషణస్య పరనిపాతః । కః పునరసౌ పూర్వసూత్రే విహితో హ్రస్వః, తేన పూర్వపదస్య తదన్తవిధిః ఏతదుక్తం భవతి - యోఽయమస్య సూత్రస్య సమీపభూతో యః పూర్వసూత్రే విహితో హ్రస్వస్తదన్తస్య ముమ్ ఇతి, యతో హ్రస్వే కృతే ముమ్ భవతీతి । ఏతేనైదపి నిరస్తమ్ - ముమ ఏవ హ్రస్వేన బాధప్రసఙ్గ ఇతి । కథం తన్నిమిత్తకత్వాన్ముమః హ్రస్వనిమిత్తకో హ్యేష ముమ్ భవతి । యద్యేవమ్, స్తన్ధయాదౌ యత్ర హ్రస్వో న క్రియతే తత్ర ముమ్ న ప్రాప్నోతి కిం పునః కారణమత్ర హ్రస్వో న క్రియతే ప్రయోజనాభావాత్ । అస్తి ప్రయోజనమ్, కిమ్ ముమ్ యథా స్యాదితి । ఇదానీమేవ హ్యుక్తమ్ - హ్రస్వనిమిత్తకో ముమితి ॥

ఇచ ఇకాచోఽమ్ప్రత్యయవచ్చ ॥ 6 - 3 - 68 ॥

అమాగమో భవతీతి । కథమస్యాగమత్వమ్ మిత్త్వాత్ । యద్యేవమ్, మకార ఇత్సంజ్ఞకః ప్రయోగే శ్రవణం న ప్రాప్నోతి - శ్రియమ్మన్యః, భ్రువమ్మన్య ఇతి నైవాస్య మకారస్య శ్రవణమ్, కిం తర్హి ముమః । నను చ నాప్రాప్తే ముమ్యారభ్యమాణోఽయమాగమస్తం బాధేత న బాధేత ఉక్తం తత్ర -అన్తగ్రహణం కృతాజన్తకార్యప్రతిపత్త్యర్థమితి, తేనాస్మిన్నపి ప్రకృతే భవిష్యతి ।

వయన్తు బ్రూమః - నేవాయమిత్సంజ్ఞకో మకారః, అమ్ప్రత్యయవద్భావేన న విభక్తౌ తుస్మాః ఇతి

ప్రతిషధాత్ । యద్యేవమ్, ఆదేశః ప్రాప్నోతి అమ్ప్రత్యయవద్భావాత్పరో భవిష్యతి । ఆగమవ్యపదేశాస్తు యౌగికః సమీప ఆగచ్ఛతీతి, యథా న య్వాభ్యాం పదాన్తాభ్యామ్ ఇత్యత్రైచః । ద్వితీయోఽపి వా మకారః సంయోగాన్తలోపేన లుప్తనిర్దిష్టో ద్రష్టవ్యః ।

యద్యత్ర ప్రత్యయవచ్చేత్యేతావదుచ్యేత గామ్మన్య ఇత్యత్ర ఔతోఽమ్శసోః ఇత్యాకారో న స్యాత్, శసా సహచరితస్యామస్తత్ర గ్రహణాత్ । ఇహ చ స్త్రీమ్మన్య ఇతి అమి పూర్వః ఇతి పూర్వరుపం న స్యాత్ ప్రథమయోః ఇతి తత్రానువృత్తేః । ఇహ చ నరమ్మన్య ఇతి ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః ఇతి గుణో న స్యాత్ సామాన్యతిదేశే విశేషానతిదేశాత్ । యత్ర హి సామాన్యశబ్దేనాతిదేశస్తత్ర వి షేషాణామశబ్దార్థత్వాత్సామాన్యనిబన్ధనమేవ కార్యం ప్రాప్యతే యథా - బ్రాహ్మణవదస్మిన్ క్షత్త్రియే వర్తితవ్యమితి బ్రాహ్మణమాత్రప్రయుక్తం కార్యమతిదిశ్యతే, న మాఠరాదిర్విశేషప్రయుక్తమ్, తద్వదత్రాపి ప్రత్యయమాత్రప్రయుక్తయోరియఙువఙోరేవాతిదేశః స్యత్, న త్వాకారదేరితి మత్వాఽఽహ - అమ్ ప్రత్యయవచ్చేచి । ఏతదేవ వివృణోతి - ద్వితీయైకవచనవచ్చేతి । నను చాత్రైకమగ్గ్రహణం యది తేనాగమో నిర్దిష్టః ప్రత్యయో న విశేషితః స్యాత్ అథ ప్రత్యయో విశేష్యతే, ఆగమో న నిర్దిష్టః స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - అమితి హీత్యాది । నన్వత్రాపి పక్షే అమ్ప్రత్యయప్రయుక్తయోరాత్వపూర్వత్వయోరేవాతిదేశః స్యాత్, న గుణస్య సర్వనామస్థానమాత్రనిమిత్తస్య, నతరామియఙువఙోః ప్రత్యయమాత్రనిమిత్తయోః స్యాదేతదేవమ్, యద్యమిత్యేతదాహత్య విహితం తస్యైవాతిదేశః స్యాత్ । వయం తు - ఆమి యద్ దృష్టం సామాన్యనిబన్ధనం విశేషనబన్ధనం వా తత్సర్వమతిదిశామః ।

త్వఙ్మన్య ఇతి । అత్ర త్వచంమన్య ఇతి ప్రాప్నోతి, యేషామేకో మకారః ప్రత్యయవద్భావాత్ౕం పరోఽయమితి పక్షః । యేషామపి ద్వితీయస్తేషామచః పరోఽమ్ ప్రాప్నోతి, యేషాం త్విత్సంజ్ఞకో మకారస్తేషామక్షాపి కో దోష ఇతి చిన్త్యమ్ । నన్వగ్గ్రహణానువృత్తేరేవాత్ర న భవిష్యతి, ఉపసమస్తస్య పృథగనువృత్తిర్దుర్జ్ఞానేతి మన్యతే । లేఖాభ్రుమన్య ఇతి । పూర్వవద్ హ్రస్వత్వం ముమాగమశ్చ ।

అథహేత్యాది । భాష్యే అథేహ కథమిత్యారభ్యశ్రిమన్యమితిభవితవ్యమితి స్థితమ్, స్థాపితమిత్యర్థః । తేన భిన్నకర్తృకత్వం నాశఙ్కనీయమ్ । నను చ స్త్రీలిఙ్గః శ్రీశబ్దస్తత్కథం

శ్రిమన్యమితి రుపమిత్యాశఙ్క్యోపపాదయతి - తచ్చేదమితి । అర్థాన్తరే హి వర్తమానాః శబ్దాః కేచిత్స్వలిఙ్గత్యాగేన వర్తన్తే, యథా - యష్ట్యాదయః శబ్దాః పుంయోగాత్రిస్త్ర్యాం వర్తమానాః యష్టీ, ప్రచరీ, గణికేతి । కేచిత్తు స్వలిఙ్గోపాదానేన యష్టీః పురుషాన్ ప్రవేశయేతి । తత్రేహ ప్రథమా విధా భాష్యకారస్యాభిప్రేతా, తేన స్వమోర్నపుంసకాత్ ఇత్యమోలుకి కృతే శ్రిమన్యమితి భవతి । యద్యేవమ్, సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః ఇత్యస్యాపి లుకోఽతిదేశః ప్రాప్నోతి, తస్యాప్యమి దృష్టత్వాత్, అథామ్విధానసామర్థ్యదస్య లుకో నాతిదేశః, ఖమోర్నపుంసకాత్ తిత్యస్యాపి న స్యాత్ ఉచ్యతే, యేన నాప్రాప్తే ఇతి వా, మధ్యేఽపవాదాః ఇతి వా సుపో ధాతుప్రతిపదికయోః ఇత్యస్యైవ లుకో విధానసామర్థ్యాద్బాధః న స్వమోర్నపుంసకాత్ ఇత్యస్య । ఏవమప్యేకపదాశ్రయత్వాల్లుగన్తరఙ్గో విపర్యయాదాగమో బహిరఙ్గ తఇత్యన్తరఙ్గే లుకి కర్తవ్యే బహిరఙ్గోఽమాగమో నాస్త్యేవ, తత్కృతో లుక్ నాత్ర బహిరఙ్గపరిభాషా శఖ్యాఽఽశ్రయితుమ్ । అనుస్వారోఽపి హి న స్యాద్ - అరున్తుదః, ద్విషన్తప ఇతి । తస్మాదత్ర లుకి సతి శ్రిమన్యమితి భవతి, యేషాం త్వమో మకార ఇత్సంజ్ఞకః ప్రయోగే తు ముమః శ్రవణమ్, తేషామకారమాత్రస్య లుకి సతి ముమః శేవణప్రసఙ్గః ॥

వాచంయమపురన్దరౌ చ ॥ 6 - 3 - 69 ॥

వాచంయమ ఇతి । వాచి యమో వ్రతే ఇతి ఖచ్ । పురందర ఇతి । పూఃసర్వయోర్దారిసహోః ఇతి ఖచి హ్రస్వః । ఉభయస్యాపి పూర్వపదస్యామన్తత్వం నిపాత్యతే ॥

కారే సత్యాగదస్య ॥ 6 - 3 - 70 ॥

సత్యఙ్కారః - సమయకరణమ్ । అశపథఽపి పరత్వాద్ డాచం బాధిత్వా కారే ముమేవ భవతి, తఆగదఙ్కారః - విషప్రతిపక్షద్రవ్యవిషేషకరణమ్ ।

మక్షఙ్కారః - యాగవిశేషే ద్రవ్యభక్షణస్య కరణమ్ । భక్షఙ్కరేతీతి వా భక్షఙ్కారః, కర్మణ్యణ్ ।

ధేనుమ్భవ్యేతి । భవిష్యన్తీ ధేనురుచ్యతే, భవ్యగేయ ఇతి యత్కర్త్రరి ।

లోకమపృణేతి । పృణోతిః పూరణకర్మా, మూలవిభుజాదిత్వాత్కః ।

అనభ్యాశామిత్య ఇతి । ఏతిస్తుశాసు ఇత్యాదినా క్యప్ - ఏతవ్యమ్, థఇత్యమ్ । అనభ్యాశమ్ - దూరమ్,

తఅనభ్యాశామిత్యః , దూరతః పరిహర్తవ్య ఉచ్యతే ।

భ్రాష్ట్రమిన్ధః, అగ్నిమిన్ధ ఇతి । కర్మణ్యణ్, ఘఞన్తేన వా షష్ఠీసమాసః ।

తిమిఙ్గిల ఇతి । మత్స్యవిశేషః । తిమిఙ్గిలతీతి పూర్వవత్కః, ఇత్వమ్ । అచి విభాషా ఇతి లత్వమ్ । తిమిఙ్గిలగిలః । అయమపి మత్స్యవిశేష ఏవ ।

గిలగిలే చేతి । యదా గిలం గిలతీతి గిలగిలః తిమిఙ్గిలగిల ఇతి వ్యుత్పత్తిస్తదేదముపసంఖ్యానమ్ । యదా హి తిమిఙ్గిలం గిలతీతి తిమిఙ్గిలగిల ఇతి వ్యుత్పాద్యతే, తదా నార్థ ఏతేన । ఉష్ణఙ్కరణమ్, భద్రఙ్కరణమితి । షష్ఠీసమాసౌ ।

పుత్రద్వేతి । దకారో జీబర్థః ।

కేచిత్త్విత్యాది । తేషాం పక్ష ఉపసంఖ్యానమిదం నారబ్ధవ్యమ్ ।

అన్యత్రాపి హీత్యాదినా శార్ఙ్గరవాదిపాఠమేవ ద్రఢయతి । అన్యే తు శార్ఙ్గరవాదిపాఠం నేచ్ఛన్తి ।।

శ్యేనతిలస్య పాతే ఞే ।। 6 - 3 - 71 ।।

శ్యేనపాతోఽస్యాం క్రియాయామితి । యద్యపి ఘఞః సాస్యాం క్రియేతి ఞః ఇత్యతః క్రియాగ్రహణం ప్రకృత్యర్థవిశేషణమ్, న ప్రత్యయార్థః, శ్యేనపాతోఽస్యాం తిథౌ శ్యేనపాతా

తిథిరితి తత్రోదాహృతత్వాత్ , తథాప్యస్యామితి స్త్రీలిఙ్గమాత్రస్య ప్రత్యయార్థత్వాత్క్రియాయా అపి ప్రత్యయార్థత్వామవిరుద్ధమ్ । శ్యైనమ్పాతేతి । పతనం పాతః శ్యేనస్య పాతః, కర్తరి షష్ఠ్యా సమాసః, తతః ఘఞః సాస్యామ్ ఇతి ఞః ।।

రాత్రేః కృతి విభాషా ।। 6 - 3 - 72 ।।

కృదన్త ఉత్తరపద ఇతి । యద్యప్యాచారక్విబన్తస్య రాత్రిశబ్దస్యానన్తరస్సృజాదిః కృత్సమ్భవతి, తథాపి తస్య గౌణార్థత్వాదగ్రహణమితి సామర్థ్యాదుత్తరపదాధికారేఽప్యత్ర తదన్తవిధిర్భవతి । రాత్రిష్చర ఇతి । రాత్రౌ చరతీతి చరేష్టః । రాత్రిమట ఇతి । అటతీత్యటః, పచాద్యచ్, సాధనం కృతేతి సమాసః । అప్రాప్తవిమాషేయమితి ।

నను చోభయత్రవిభాషేయం యుక్తా, రాత్రిమ్మన్యేత్యార్ధౌ ఖిదన్తే ప్రాప్తే, అన్యత్రాప్రాప్తే ఇత్యత ఆహ - ఖితి హి నిత్యం ముమ్ భవతీతి । పూర్వవిప్రతిషేధేనేతి భావః ।।

నలోపో నఞః ।। 6 - 3 - 73 ।।

నఞః సానుబన్ధవస్య గ్రహణమ్, పామాదిభ్యో నః - పామనపుత్ర ఇత్యాదౌ మా భూత్ । అథ క్రియమాణేఽపి సానుబన్ధకగ్రహణే స్త్రైణపుత్ర ఇత్యత్ర కస్మాన్న భవతి ప్రత్యఞిత్త్వస్య వృద్ధిస్వరయోశ్చరితార్థత్వాత్, నిపాతఞిత్త్వస్య చాచరితార్థత్వాత్, పూర్వపదేన వా నఞ్ విశేష్యత ఇతి అపూర్వపదత్వాన్న భవిష్యతి । ఏవం చ కృత్వాఽనుబన్ధోచ్చారమమపి న కర్త్_వ్యమ్, అపూర్వపదత్వాదేవ పామనపుత్రే న భవిష్యతి ।

అవక్షేపే తిజీతి । అవక్షేపః - నిన్దా । నఞోఽశితి వా నఞోఽనితి వా సిద్ధే లోపవచనం సాకచ్కార్థమిత్యాహుః ।।

తస్మాన్నుడచి ।। 6 - 3 0 74 ।।

నఞ్ తఏవ హి స్యాదితి । తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య ఇతి వచనాత్ । నఞశ్చ నుటి సత్యనిష్టం రుపం స్యాత్, నలోపవిధానమనజాద్యర్థం స్యాత్ తస్మాద్గ్రహణే తు సతి పఞ్చమీనిర్దేశస్య బలీయస్త్వాదుత్తరస్యైవ భవతి । నను యది తత్రైవ స్యాన్నాచీతి నలోపమేవ ప్రతిషేధేత్ । తద్వచనం తూత్తరపదస్యైవ భవిష్యతి । తస్మాదేవం కర్తవ్యమ్ - నాప్రాప్తే నలోపే ఆరభ్యమాణో నుట్ తస్య బాధకః స్యాత్, తస్మాద్గ్రహణే తు సతి నిమిత్తమేవ నుటో నలోపో భవతి ।

అయ నుగితి పూర్వాన్త ఏవాయం కస్మాన్న కృతః, ఏవం హి నఞ్ ఏవ స్యాదిత్యవమపి దోషో న భవిష్యతి, తత్రాయమప్యర్థః - తదోః సః సౌ ఇత్యత్ర తదోః ఇత్యపనీయ తోః ఇతి వర్గగ్రహణమేవ కర్త్తవ్యమ్ పరాదౌ హ్యనేష కరోతీత్యత్ర నుటో నకారస్యాపి ప్రసఙ్గాదశక్యం వర్గగ్రహణమ్ తత్రాహ - పూర్వాన్తే హీతి । జముట్ ప్రాప్నోతీతి । నలోపః ప్రతిపదికాన్తస్య ఇతి నలోపో విధానసామర్థ్యాన్న భవతీతి భావః । అత్రాపి పక్షే ఇదం కర్తవ్యమ్ - నాప్రాప్తే నలోపే ఆరభ్యమాణో నుక్ తస్య బాధకః స్యాదితి ।।

నభ్రాణ్నపాన్న వేదానాసత్యానముచినకులనఖనపుంసకనక్షత్రనకనాకేషు ప్రకృత్యా ।। 6 - 3 - 75 ।।

నభ్రాడితి । భ్రాజభాస ఇత్యాదినా క్విప్, వ్రశ్చాదిషత్వమ్, జశ్త్వమ్ - డకారః, తస్య వావసానే ఇతి పక్షే

చర్త్వమ్ - టకారః । పాదితి శాత్రన్తమితి । తనూనపాదుచ్యతే, అపాన్నపాదిత్యాదావనపుంసకేఽపి దర్శనాద్ ఉభే వనస్పత్యాదిషు ఇత్యత్ర పాతేః క్విపి నిపాతనాత్తుగిత్యభిధానాచ్చాపాఠోఽయమ్ ।పాదితి క్విబన్తమితి పాఠః । శత్రన్తమిత్యస్య వానన్తర నఞైర్న మన్తవ్యమిత్యధ్యాహార్యమ్ । ఔణాదికః క్రిప్రత్యయ ఇతి । ఇగుపధాత్కిః ఇత్యనేన । కమ్ - సుఖమ్, అకమ్ - దుఃఖమ్, తద్యత్ర నాస్తి స నాకః స్వర్గః ।

దుఃఖేన యన్న సమ్భిన్నం న చ గ్రస్తమనన్తరమ్ ।

అభిలాషోపనీతం చ సుఖం స్వర్గపదాస్పదమ్ ।।

ఇతి హి పఠన్తి । అత్ర నపుంసకాదిత్రయే నిపాత్యమస్తీతి తే తథైవ గ్రాహ్యాః । ఇతరేషు తూత్తరపదామాత్రాణి గృహిత్వా నఞ్ ప్రకృత్యేత్యేవ బాచ్యమ్ । ఏవం సిద్ధే సతి సముదాయపాఠః ప్రసిద్ధ్యుపసంగ్రహార్థః । తేన నాసత్యావిత్యాశ్వినోరేవ భవతి, తఅన్యత్రానసత్యా ఇత్యేవ । ఏవమన్యత్రాపి యథాసమ్భవం దృష్టవ్యమ్ ।

ఏకాదిశ్చైకస్య చాదుక్ ।। 6 - 3 - 76 ।।

ఏకాదిరితి బహువ్రీహిః । ఆదిశబ్దో వ్యవస్థా వచనః । ఏకాన్నవిశతిరితి । పూర్వం నఞో విశత్యాదిభిః సమాసం కృత్వా పశ్చాత్ తృతీయాసమాసః కర్తవ్యః ।

కిమర్థం పునః పూర్వాన్తోఽయమాదుక్ క్రియతే, న పరదిరాదుట్ క్రియేత, ఏవమేకస్యేత్యాగమినిర్దేశార్థం న కర్తవ్యం భవతి, ప్రకృతస్య నఞ ఏవాగమిత్వాత్ ఇత్యత ఆహ - పూర్వాన్తశ్చాయమితి । యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా ఇత్యత్ర న పదాన్తాట్టోరనామ్ ఇత్యతః పదన్తగ్రహణమనువర్తతే, అవిధ్నః, బధ్నాతీత్యేవమాదిషు మా భూదితి । పరాదౌ సతి దకారః పదాన్తో న స్యాదితి అనునాసికో న స్యాత్ । అథానుట్ క్రియేత, ఏవమపి పత్రే దకారశ్రవతణం న స్యాత్ తదిదముక్తమ్ - అనునాసికో వికల్పేన యథా స్యాదితి । కిమర్థం పురాదుక్ క్రియతే, అదుగేవ నోచజ్యేత, సవర్ణదీర్ఘత్వే తావత్ సిద్ధమ్, అతో గుణే ఇతి పరరుపత్వం చాకారోచ్చారణసామర్థ్యాదేవ న భవిష్యతి, యది స్యాద్ దుకమేవ విదధ్యాత్ । సవర్ణదీర్ఘత్వం తు యం విధిం ప్రత్యుపదేశోఽనర్థకః ఇతి న్యాయాద్భవిష్యతి । వృత్తికారేణ తు ప్రతిపత్తిలాఘవార్థమాదుగయం వ్యాఖ్యాతః ।।

నగోఽప్రాణిష్వన్యతరస్యామ్ ।। గమేర్ఢప్రత్యయ ఇతి । డప్రకరణే అన్యత్రాపి దృశ్యతే ఇతి ।।

సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్ ।। 6 - 3 - 78 ।।

సహయుధ్వేతి । యుధ్యతేః క్వనిప్ రాజని యుధి కృఞః సహే చ ఇతి సాదేశః ।

ఉదాత్తో నిపాత్యత ఇతి । అన్యథా తు కిం స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - ఉదాత్తానుదాత్తావతోహీతి । సహశబ్దే నిపాతా ఆద్యుదాత్తాః ఇతి సశబ్ద ఉదాత్తః, శేషనిఘాతే హశబ్దోఽనుదాత్తః, తేనాసావుదాత్తానుదాత్తవాన్ తస్య స్థానే భవత్ సశబ్ద ఆన్తర్యతః స్వరితః స్యాత్, తన్మా భూదేష దేష ఇతి ఉదాత్తో నిపాత్యతే । యద్యేవమ్, అవ్యయీభావేఽపి తస్యైవోదాత్తత్వం శ్రూయేత తత్రాహ్ద - స చేతి । అయమభిప్రాయః - సమాసే కృతే సమాసస్వరశ్చ ప్రాప్నోతి, అయం చాదేశః, తత్ర పరత్వాదస్మిన్నాదేశే ఉదాత్తేఽభినిర్వృత్తే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్ సమాసస్వరః, స చ సతిశిష్ట ఇతి తస్యైవ శ్రవణమ్ । ఉదాత్తనిపాతనస్య తు యత్ర పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం బహువ్రీహితత్పురుషయోస్తత్రైవ శ్రవణమితి । సేష్టి, సపశుబన్ధమితి । అన్తవచనేఽవ్యయీభావః ।।

గ్రన్థాన్తాధికే చ ।। 6 - 3 - 79 ।।

సకలమితి । కలా - కాలవిశేషః, తత్సహచరితో గ్రన్థోఽపి కలా । ఏవం సముహూర్తమిత్యత్రాపి । ససంగ్రహమితి । ఏతత్తు ప్రమాదాల్లిఖితమ్, అత్ర హి అవ్యయీభావే చాకాలే ఇతి వక్ష్యమాణేనైవ సిద్ధః సభావః । కాలవాచిన్యుత్తరపద ఇతి । కాలాదయః శబ్దా యద్యపి తత్సహచరితగ్రన్థపరాః, తథాప్యధీత ఇతి పదాన్తరప్రయోజనసమధిగమ్యత్వాద్ గ్రన్థపరత్వం బహిరఙ్గమితి కాలశ్రయః ప్రతిషేధ ఏవ స్యాదితి మన్యతే ।

సద్రోణేతి । తేన సహేతి తుల్యయోగే ఇతి బహువ్రీహిరయమ్ । తేన వోపసర్జనస్య ఇతి వికల్పే ప్రాప్తే నిత్యార్థం వచనమ్ ।।

ద్వితీయే చానుపాఖ్యే ।। 6 - 3 - 80 ।।

అప్రధానో యః సః ద్వితీయ ఇతి । తత్రైవ లోకే ద్వితీయశబ్దస్య ప్రయోగాత్, స్వామిభృత్యయోహి స్వామినం ప్రతి భృత్యో ద్వితీయ ఇత్యుచ్యతే, న విపర్యయేణ । ఉపాఖ్యాయతే ఇత్యస్య వివరణమ్ - ప్రత్యక్షేణోపలభ్యత ఇతి । ఘఞర్థే

కవిధానమ్ ఇతి కః కర్మణి । సాగ్నిరితి । పూర్వవద్బహువ్రీహిః, ఇదమపి నిత్యార్థం వచనమ్ । అగ్న్యాదయః ిత్యాదినా అనుపాఖ్యత్వం దర్శయతి, కపోతశ్చేదగారముపహన్యాత్తతశ్చ కపోతేనాగ్నిరనుమీయతే । విద్యుద్వాత్యయోశ్చ రక్షః పిశాచం వర్తత ఇతి వార్తా ।।

అవ్యయీభావే చాకాలే ।। 6 - 3 - 81 ।।

అకాలవాచినీతి । స్వరుపగ్రహణం న భవతి , గ్రన్థాన్తాధికే చ ఇత్యత్ర గ్రన్థగ్రహణాత్, తద్ధి సముహూర్తమిత్యాదౌ యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్ । యది యాత్ర స్వరుపగ్రహణం భవతి, తదా ముహూర్తా_దౌ నిషేధాభావాదనేనైవ సిద్ధత్వాదనర్థకం తత్స్యాత్ । సచక్రమితి । యౌగపద్యేఽవ్యయీభావః । సపురమితి । ఋక్పూరబ్ధూః ఇత్యకారః సమాసాన్తః । సహపూర్వాహ్ణమితి । సాకల్యేఽవ్యయీభావః ।।

వోపసర్జనస్య ।। 6 - 3 - 82 ।।

ఉపసర్జనస్యేత్యస్య సహశబ్దే విశేష్యే సహయుధ్వా, సహకృత్త్వేత్యత్రాపి స్యాత్, అనర్థకఞ్చ విశేషణం స్యాత్, సహశబ్దస్య చాసత్త్వవాచిత్వాద్ ద్వన్ద్వో న సమ్భవతి, సమాసాన్తరే చ సహ ఉపసర్జనమేవ తస్మాదుత్తరపదేన సన్నిధాపితస్య సమాసస్యైవేదం విశేషణం విజ్ఞాయతే । తత్రాప్యవయవద్వారా । సమాసస్యోపర్జనసంజ్ఞాయాం అభావాత్ సర్వత్ర చ సమాసే కశ్చిదవయవ ఉపసర్జనమేవ । ఉచ్యతే చేదముపసర్జనస్యేతి, తతశ్చ సర్వావయవద్వారా విజ్ఞాయతే, తదిదముక్తమ్ - ఉపసర్జనసర్వక్యవ ఇతి । తదవయవస్యేతి । ఉపసర్జనస్య ఇత్యవయవయోగో షష్ఠీతి దర్శయతి । సహకృత్వప్రియ ఇతి । వా ప్రియస్య ఇతి పూర్వనిపాత్వికల్పః । ఇహ బహువ్రీహౌ యదుత్తరపదమితి । ఉత్తరపదాధికారాత్, సర్వోపసర్జనస్య బహువ్రీహేరాశ్రయణాచ్చ తత్సమ్బన్ధిన్యేవోత్తరపదే ఉత్తరపదాధికారాత్, సర్వోపసర్జనస్య బహువ్రీహేరాశ్రయణాచ్చ తత్సమ్బన్ధిన్యేవోత్తరపదే సహశబ్దస్యానన్తరే సభావేన భావ్యమితి భావః । తత్పరః సహశబ్దో న భవతీతి । పూర్వత్ర తావన్న భవతి, కృత్వశబ్దేన వ్యవధానాత్, ఉత్తరత్రాపి సహకృత్వేత్యేతదుత్తరపదమ్, న కృత్వశబ్దః ।।

ప్రకృత్యాశిష్యగోవత్సహలేషు ।। 6 - 3 - 83 ।।

ప్రకృత్యాశిషి ఇత్యేతావత్సూత్రమ్, పరిశిష్టం భాష్యవార్త్తికదర్శనాత్ సూత్రరుపేణ పఠితమ్ । న ఇతి వక్తవ్యే ప్రకృతివచనం వైచిత్ర్యార్థమ్ ।।

సమానస్య ఛన్దస్యమూర్ధ్నప్రభృత్యుదర్కేషు ।। 6 - 3 - 84 ।।

సమానస్యేతి యోగవిభాగ ఇతి । అపర ఆహ - సహశబ్దః సదృశవచనోఽస్తి, యథా - సదృశః సఖ్యా ససఖీతి, తస్యాయమస్వపదివిగ్రహో బహువ్రీహిః - సమానో ధర్మోఽస్య, సమానః పక్షోఽస్య, సమానా జాతిరస్య వోపసర్జనస్య ఇతి సభావః । సమానశబ్దస్య తు సమానజాతీయ ఇత్యాది భవతి । యోగవిభాగే తు తస్య నిత్యత్వాన్నైతత్సిధ్యతి । అత । వ భాష్యవార్త్తికయోర్యోగవిభాగస్య నోపన్యాస ఇతి ।।

జ్యోతిర్జనపదరాత్రినాభినామగోత్రరుపస్థానవర్ణవయోవచనబన్ధుషు ।। 6 - 3 - 85 ।।

సజ్యాతిరితి । సమానం జ్యోతిరస్యేతి బహువ్రీహిః, యస్మిఞ్జ్యోతిష ఆదిత్యే నక్షత్రే వా ఉపనిపతితమానస్యాస్తమయాదనువర్తమానమాశౌచం సజ్యోతిరిత్యుచ్యతే, సరుపాణామేకశేషః, స్థానాన్తాద్విభాషా, సస్థానేన ఇతి నిర్దేశాద్బహువ్రీహావప్యయం సభావో భవతి, న తు పూర్వోపరప్రథమచరమజఘన్యసమాన ఇతి ప్రతిపదోక్త ఏవ తత్పురుషే ।।

చరణే బ్రహ్మచారిణి ।। 6 - 3 - 86 ।।

చరణశబ్దః కఠకలాపాదం శాఖావిశేషే ముఖ్యః, తదధ్యాయిషు పురుషేషు గౌణః, తదిహ ముఖ్యో గృహ్యతే - సమానో

బ్రహ్మచారీ సబ్రహ్మచారీతి, తచ్చరతి తదనుతిష్ఠతీత్యర్థః । బ్రహ్మచారీతి । వ్రతే ఇతి ణినిః । ఏవం బ్రహ్మచారిశబ్దం నిరుప్య సబ్రహ్మచారీశబ్దం నిర్వక్తుకామః సమానశబ్దస్యార్థమాహ - పమానస్తస్యైవ బ్రహ్మణః సణానత్వాదితి । తస్యైవేతి । పూర్వముక్తస్య । ఇతికరణో హేతౌ, యస్మాద్ బ్రహ్మచారిణాం సమానత్వం తద్వివక్షితం తస్మాదయం వక్ష్యమాణస్సబ్రహ్మచారిశబ్దస్యార్థో భవతి । తమేవ దర్శయతది - సమానే బ్రహ్మణీతి । సమానే సాధారణ ఇత్యర్థః । ఏకస్మిన్కాలే ఏకేన బ్రహ్మణా ఏకశాఖాధ్యయనార్థం యయోర్వ్రతమాదిష్టం తావన్యోఽన్యం సబ్రహ్మచారిణావిత్యర్థః । ఏతచ్చ చరణగ్రహణాల్లభ్యతే, తద్ధిచరణే సమానే యథా స్యాదాకారాదౌ మా భూదిత్యేవమర్థం కృతమ్ । ఏవం చరణే గమ్యమానే ఇత్యస్యాపి చరణే సమానత్వేన గమ్యమాన ఇత్యయమర్థో ద్రష్టవ్యః ।।

తీర్థే యే ।। 6 - 3 - 87 ।।

విభాషోదరే ।। యప్రత్యయాన్త ఇతి । పూర్వసూత్రే యే ఇతి యకారాదేః ప్రత్యయస్య గ్రహణం యప్రత్యయోఽన్తే సమీపే యస్య స తథోక్తః । తత్ర యదా సభావః, తదా సోదరాద్యః, యదా తు న తదా సమానోదరే శయితః ఇతి యత్ ।।

దృగ్దృశవతుషు ।। 6 - 3 - 89 ।।

వతుగ్రహణముత్తరార్థమితి । సమానశబ్దేఽసమ్భవాత్ ।

దృక్షే చేతి । ఛాన్దసమేతదితి కేచిత్ । మాష్యే సదృక్షమ్ ిత్యనుదాహృతత్వాత్తస్మిన్పక్షే క్సప్రత్యయోఽపి ఛన్దస్యేవ ।।

ఇదం కిమోరీశ్కీ ।। 6 - 3 - 90 ।।

ఇయాన్కియానితి । ఘస్యేయాదేశే కృతే యస్యేతి చ ఇతీకారలోపః । కిమిదమ్భ్యాం వో ఘ ఇతి వతుబీతి । నాసతో వతుపో వకారస్య ఘకారః శక్యో విధాతుమితి వతుపోఽప్యనేనైవ విధానమితి భావః ।।

ఆ సర్వనామ్నః ।। 6 - 3 - 91 ।।

అకారోచ్చారణమతో గుణో పరరుపత్వం మా భూత్ । అకారవిధానం త్వన్తస్య నివృత్త్యర్థం స్యాత్, లోపవిధౌ తు గౌరవం భవతి ।।

విష్వగ్దేవయోశ్చ దేరద్ర్యఞ్చతౌ వప్రత్యయే ।। 6 - 3 - 92 ।।

వ ప్రత్యయో యస్మాత్స వప్రత్యయః । విష్వద్ర్యజితి । అఞ్చతేః క్విని లోపే ఉగిదచామ్ ఇతి నుమ్, సంయోగాన్తలోపః, క్విన్ప్రత్యయస్య కుః ఇతి కుత్వమ్ - నకారస్య ఙకారః । అద్రిసధ్ర్యోరితి । వార్తికస్య సాధారణత్వాదిహ సధ్రిశబ్దోపాదానమ్, అశ్వమఞ్చతీతి అశ్వాచీ, అఞ్చతేశ్చోప సంఖ్యానమ్ ఇతి ఙీప్ అచః ఇత్యకారలోపః, చౌ ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । విష్వగ్యనక్తీతి విష్వగ్యుక, సత్సూద్విష ఇత్యాదినా క్విప్ । విష్వగఞ్చనమితి । ల్యుట్ ।

కథం పునరత్ర ప్రసఙ్గః, యావతా ఉత్తరపదే ఇత్యుచ్యతే, న చాత్రాఞ్చతిరుత్తరపదమ్, కిం తర్హి ల్యుడన్తమ్, న చ తదాదివిధిరస్తి, అల్గ్రహణ ఏవ తదాదివిధిః ఇత్యత ఆహ వప్రత్యయగ్రహణమితి । యది ధాతుగ్రహణే తదాదివిధిర్న స్యాద్వప్రత్యయగ్రహణమకర్తవ్యం స్యాత్, కృతం తు తదాదివిధిం జ్ఞాపయతి । అత్ర ప్రయోజనమాహ తేనేతి । అపస్కృతమితి । అసతి తు జ్ఞాపనే అయస్కృదిత్యాదౌ యత్ర కరోతిమాత్రముత్తరపదం తత్రైవ స్యాత్ ।

విశ్వాచీ చ ఘృతాచీ చేతి । వేదపాఠోఽయం ప్రదర్శితః, న తు ఘృతాజీత్యుదాహరణమ్ ప్రాప్త్యభావాత్ । ఉపసంఖ్యానే

స్త్రియామ్ ఇత్యేతేన నార్యః, పుంస్యపి హి క్వచిదద్ర్యాదేశో న దృశ్యతే । తస్మాద్విష్వఞ్చౌ ప్రాణాపానావితి । కద్రీచీతి । కింశబ్దస్య కేరద్ర్యాదేశః, పూర్వవన్ఙీబ్లోపదీర్ఘత్వాది ॥

తిరసః తిర్యలోపే ॥ 6 - 3 - 95 ॥

యదాఽస్య లోపో న భవీతి । అకారస్య లోపే సతీత్యయం త్వర్థో న భవతి వ్యాఖ్యానాత్ ॥

సధ మాదస్థయోశ్ఛన్దసి ॥ 6 - 3 - 96 ॥

సధమాదో ద్యుమ్ని ఇతి కేచిదాహుః । అస్మిన్మన్త్రేద్యుమ్నిరిత్యాదికమపాం విశేషణమ్, సధమాద ఇత్యపి తత్సమానాధికరణం శసన్తమ్, మాదయతేః క్విబన్తస్య రుపమ్। మాదః ఛన్దసి సధాదేశో దృశ్యతే బహులమ్ - ఆ త్వా వృహన్తో హరయో యుజానాః, అర్వాగిన్ద్రసఘమాదో వహన్తు ఇత్యాదావపీతి । అపర ఆహ - మదనం మాదః, మదోఽనుపసర్గే

ఇత్యపి ప్రాప్తే ఛాన్దసో ఘఞ్, తేన సహ వర్తత ఇతి సధమాద ఇతి । రేవతీస్థః సధమాదః ఇత్యాదౌ తు సధమాదౌ యజ్ఞః, సహ మాద్యన్తి దేవా అస్మిన్నితి కృత్వా ॥

ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోఽప ఈత్ ॥ 6 - 3 - 97 ॥

ఉదాహరణేషు ద్విర్గతా ఆపోఽస్మిన్నిత్యాదివిగ్రహః, ఋక్పూబ్ధూః ఇత్యకారః సమాసాన్తః ।

సమాపం నామేతి । ఈత్వే ప్రతిషిద్ధే అన్యేషామపి దృశ్యతే ఇత్యకారస్య దీర్ఘః । అపర ఆహ - సమశబ్దస్యాత్ర ప్రయోగః, సమా ఆపోఽస్మిన్నితి సమాప ఇతి ।

అప్శబ్దం ప్రతీత్యాది । ఇహ యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం తేషాముపసర్గత్వమ్, అప్శబ్దశ్చ న క్రియావచనః, తస్మాద్యస్య ప్రాదేరన్యత్రోపసర్గత్వం తదుపలక్షణార్థముపసర్గగ్రహణం విజ్ఞాయతే ॥

ఊదనోర్దేశే ॥ 6 - 3 - 98 ॥

అవగ్రహార్థమితి । యత్ర సమాసావయవానాం రుపాణి ప్రదర్శ్యన్తే పదకారైః సః - అవగ్రహః ॥

అషష్ఠ్యతృతీయాస్థస్యాన్యస్య దుగాశీరాశాస్థాస్థితోత్సుకోతికారకరాగచ్ఛేషు ॥ 6 - 3 - 99 ॥

ఉదారహణేషు విశేషణసమాసః । గహాదిష్వన్యశబ్దో ద్రష్టవ్య ఇతి । తేషామవృత్కృతత్వాత్ ।

దుగాగమోఽవిశేషేణేత్యాది । ఛప్రత్యయే పరతోఽవిశేషేణ సామాన్యేన దుక్కర్తవ్యః, కీదృశే ఛే సకారకే, కారకశబ్దసహితే కారకశబ్దే చేత్యర్థః । కారకచ్ఛయోరితి పాఠే

పూర్వనిపాతలక్షణస్యానిత్యాత్వాత్తస్య పరనిపాత్ః । అన్యేష్వాశీరాదిషు సప్తసు షష్ఠీతృతీయయోర్నే షష్టస్తేష్వేవ ప్రతి పేధ ఇత్యర్థః ।

కథమేతల్లభ్యతే  ఇత్యాహ - అస్య చేతి । అషష్ఠీతృతీయాస్థస్య ఇత్యేవ సిద్ధే ద్విర్న ఇా ఉపాదానం ప్రతి షేధాస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్, వ్యాఖ్యానప్రకారశ్చాయమ్ । శక్యం హి వక్తుం ద్విర్న ఇా ఉపాదానం దార్ఢ్యార్థమితి ।

కోః కత్తత్పురుషేఽచి ।। 6 - 3 - 101 ।।

ఉదారహణేషు కుగతిప్రాదయః ఇతి సమాసః । కూ్రష్ట ఇతి । ఏతదేవ తత్పురుషగ్రహణం జ్ఞాపకమ్ అస్మినప్రకరణేఽప్రతిపదోక్తోఽపి సమాసో గృహ్యాత ఇతి, తేన జ్యోతిర్జనపద ఇతి సభావో బహువ్రీహావపి భవతి ।

త్రావుపసంఖ్యానమితి । కత్ర్యాదిభ్యః ఇతి వచనాత్సిద్ధమ్ ।।

కా పథ్యక్షయోః ।। 6 - 3 - 104 ।।

అనీషదర్థ ఆరమ్భః । కుత్సితః పన్థాః కాపథః । పూర్వవత్సమాసాన్తః । కాక్ష ఇతి । అక్షశబ్దేన తత్పురుషః, అక్షిశబ్దేన బహువ్రీహిర్వా, బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః ఇతి షచ్ ।।

ఈషదర్థే ।। 6 - 3 - 105 ।।

కామధురమితి । కుగతి ఇతి సమాసః । కుః పాపార్థః ఇత్యేతత్తు ప్రాయికమ్ । కామ్లమితి । నను చాత్ర కోః కత్తత్పురుషేఽచి ఇతి కద్భావః ప్రాప్నోతి, అస్య త్వనజాదిరవకాశః తత్రాహ - అజాదావపీతి ।।

విభాషా పురుషే ।। 6 - 3 - 106 ।।

అప్రాప్తవిభాషేయమితి । ఈషదర్థే ఇత్యస్య నివృత్తత్వాత్ ।

నన్వేవం సత్యుభయత్రవిభాషేయం యుక్తా, ఈషదర్థే ప్రాప్తత్వాత్, అన్యత్ర చాప్రాప్తత్వాద్ అత ఆహ - ఈషదర్థే త్వితి । ఈషదర్థే చ ఇత్యస్యావకాశః - కామధురమితి, విభాషా పురుషే ఇత్యస్యావకాశః - కుత్సితః పురుషః కాపురుషః ఈషత్పురుష ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పూర్వవిప్రతిషేధః ॥

కవఞ్చోష్ణే ॥ 6 - 3 - 107 ॥

ఛన్దస్యన్యత్రాపి దృశ్యతే - న కవాదిభ్యో న హి తే పృణన్తీతి, కవాశబ్దోఽపి దృశ్యతే కేవలః - కవాతిర్యంది వోపతిష్ఠేతేతి, ఈషత్తిర్యగిత్యర్థః ॥

పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్ ॥ 6 - 3 - 109 ॥

నిరుక్తాదిశాస్త్రసిద్ధానామసమాసపదానామ్ ఉణాదయో బహులమ్ ఇతి సద్ధిరుక్తా, అనేన తు సమాసపదానాం జీమూతవలాహకాదీనాం సిద్ధిరుచ్యతే । ప్రకారవచనోఽయమాదిశబ్ద ఇతి దర్శయతి పృషోదరప్రకారాణీతి । వ్యవస్థార్థే తావదిశబ్దే యథోపదిష్టమిత్యనర్థకమితి భావః । ప్రకారమాహ - యేష్వితి । యథోయదిష్టమితి । వీప్సాయామయమవ్యయీభావ ఇత్యాహ - యానియానీతి । దిశిరుచ్చారణక్రియః, ఉచ్చార్య హి వర్ణానాహ - ఉపదిష్టా ఇమే వర్ణాః ఇతి, కైః పునరుపదిష్టాని శిష్టైః । శిష్టాః పునరకామాత్మానో యథార్థవేదినో యథావిహితభాషిణశ్చ కిఞ్చిదన్తరేణ కస్యాశ్చిద్విద్యాయాః పారగాః, యానధికృత్యేదముచ్యతే ।

ఆవిర్భూతప్రకాశానామనుపప్లుతచేతసామ్ ।

అతీతానాగతజ్ఞానం ప్రత్యక్షాన్న విశిష్యతే ॥

అతీన్ద్రియానసంవేద్యాన్ పశ్యన్త్యార్షేణ చక్షుషా ।

యే భావాన్వచనం తేషాం నానుమానేన బాధ్యతే ।। ఇతి ।

యది తర్హి శిష్టాః శబ్దేషు ప్రమాణమ్, కిమష్టాధ్యాధ్యా క్రియతే శిష్టపరిజ్ఞానార్థాష్టాధ్యాయీ । కథమ్ అష్టాధ్యాయీమధీయానోఽన్యం పశ్యత్యనధీయానమ్, యే చానువిహితాస్తాన్ ప్రయుఞ్జానమ్ । స పశ్యతి - నూనమస్య

దైవానుగ్రహః స్వభావో వా యదసౌ నాష్టాధ్యాయీమధీతే, అథ చాత్ర తు విహితాః శబ్దాస్తాన్ప్రయుఙ్క్తే, నూనమన్యానపి అయం జానాతి । సైషా శిష్టపరిజ్ఞానార్థాష్టాధ్యాయీ ।

జీవనస్య జలస్య మూతో భాచనం జీమూతః, యథా కుసూలో ధాన్యానామ్, ఖమ్ - బిలమ్ । పిశితమ్ - మాంసమ్ । బృసీ - తృణమయమాసనమ్ । ఏవమన్యేఽపీత్యాది । కప్యశ్వమహీశబ్దేపూపపదేషు సుపి స్థః, సకారస్య తకారః, మహీశబ్దస్య హ్రస్వః ।

దక్షిణతారమితి । విశేషణసమాసః । వాగ్వాద ఇతి । కర్మణ్యణ్ । షోడన్నితి । వయసి దన్తస్య దతృ, ఉగిత్త్వాన్నుమ్ ।

ఘాసు నేతి । ఉత్వస్యాయం వికల్పః । ఉత్వపక్షే తు ష్టుత్వం నిత్యమేవ భవతి, అత్రోత్తరపదశబ్దేన ధాప్రత్యయోఽభిధీయతే । పద్యతే గమ్యతేఽనేనార్థ ఇతి పదమ్, ఉత్తరం చ తత్పదం చ ఉత్తరపదమ్ । షడ్ధేతి । న పదాన్తాట్టోరనామ్ ఇతి ష్టుత్వప్రతిషేధః । నానాధికరణవాచిన ఇతి । అర్థగతం బహుత్వం శబ్దే సమారోప్య ధాస్వితి బహువచననిర్దేశః, తేన అధికరణవిచాలే చ ఇతి వహితస్య ధాప్రత్యయస్యేదం గ్రహణమ్ । షడ్ధేతి । ఆతోఽనుపసర్గే కః స్త్రియాం టాప్ప్రత్యయః । లాక్షణికత్వాదస్యాగ్రహణమితి చేత్ ఏవమపి క్వబన్తే ప్రసఙ్గః ।

నాశ్యత ఇతి । ణశ అదర్శనే ణ్యన్తః । దభ్యత ఇతి । దమ్బు దమ్భే ।

స్వో రోహావేతి । లోడుత్తమద్వివచనే ।

వర్ణాగమ ఇత్యాది । కౌ జీర్యత ఇతి వృఞ్జర ఇత్యత్ర నకారస్య వర్ణస్యాగమః । హినస్తీతి సింహ ఇత్యాద్యన్తయోర్వర్ణయోవిపర్యయో వ్యత్యాసః । షోడ ఇత్యత్ర షకారస్యోకారరుపాపత్తిః వర్ణావికారః । పృషోదర ఇత్యాదౌ తకారాదేర్వర్ణస్య వినాశః । యస్య ధాతోర్థోఽర్థః ప్రసిద్ధః, తస్మాదర్థాన్తరేణ యోగస్తదర్థాతిశయేన యోగ ఇతి । ఏతత్పఞ్చవిధం నిరుక్తమ్ - నిర్వచనప్రకారః, శబ్దానాం తదన్తేన సూత్రేణోచ్యత ఇతి శ్లోకార్థః ।।

సంఖ్యావిసాయపూర్వస్యాహ్నస్యాహనన్యతరస్యాం జౌ ।। 6 - 3 - 110 ।।

ద్వ్యహ్న ఇతి । తద్ధితార్థ ఇతి సమాసః, కాలాట్ఠఞ్, తస్య ద్విగోర్లుగనపత్యే ఇతి లుక్, రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్, అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః ఇత్యహ్నాదేశః । ద్వ్యహ్నీతి । విభాషా ఙిశ్యోః ఇత్యల్లోపవికల్పః । వ్యహ్న ఇతి ।ప్రాదిసమాసః, శేషం పూర్వవత్ । సాయాహ్న ఇతి । ఏకదేశిసమాసః ।

నను చాయం పూర్వాపరాదిసూత్రే న పఠ్యతే, తత్కథమస్యైకదేశిసమాసః తత్రాహ - ఏకదేశిసమాస ఇత్యాది । అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః ఇత్యత్ర తత్పురుషస్యాఙ్గులేః సంఖ్యావ్యయాదేః అహః సర్వైకదేశసంఖ్యాతపుణ్యాచ్చ రాత్రేః ఇతి పక్రాన్తాః సంఖ్యాదయః పరామృశ్యన్త । యది చ పూర్వాదయ ఏవైకదేశినా సమస్యేరన్న । తతశ్చ తత్ర పూర్వస్యాహ్నశబ్దస్యేహ గ్రహణమనుపపన్నం స్యాత్ । తస్మాత్సాయశబ్దస్య సమాసస్తావదనుమీయతే । తత్ర సిధ్యయతి, తద్దర్శయతి - తేనేతి । స్యతేరన్తకర్మణః సాయశబ్దో ఘఞన్తోఽహరవసానవచనః । పూర్వాహ్ణ ఇతి । సమాసాది పూర్వవత్, అహ్నోఽదన్తాత్ ఇతి ణత్వమ్ ।

ఢ్రలోపే పూర్వస్ దీర్ఘోఽణః ।। 6 - 3 - 111 ।।

రేఫే అకార ఉచ్చారణార్థః । యద్యయం షష్ఠీతత్పురుషః స్యాత్, తదాణః పూర్వత్వం నోపపద్యతే, లోపస్యాభావరుపత్వాత్ । అథాపి బుద్ధిపరికల్పితం పౌర్వాపర్యమాశ్రీయతే ఏవమపి కరణీయమిత్యాదావప్యనీయరో రేఫస్య లోపే పరతః పూర్వస్య దీర్ఘప్రసఙ్గ ఇతి తత్పురుషే ఏవం దోషం దృష్ట్వా కణ్ఠేకాలవద్వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిరిత్యాహ - ఢకారరేఫయోర్లోపో యస్మిన్నితి । అత్ర లిఙ్గమ్ - భవ్యగేయప్రవచనీయ ఇతి నిర్దేశః । లీఢమితి

। లిహ ఆస్వాదనే, నిష్ఠా, ఢత్వధత్వష్టుత్వఢలోపేషు రుపమ్, మిహ సేచనే, గుహ సంవరణే, ముహ నైచిత్త్యే । పూర్వగ్రహణమనర్థకమ్, తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య ఇతి సిద్ధేః ఇత్యత ఆహ - పూర్వగ్రహణమిత్యాది । సతి పూర్వగ్రహణే యద్యపి ఢలోపే వచనప్రామాణ్యాదనుత్తరపదేఽపి స్యాత్, రలోపే త్వనుత్తరపదే న స్యాత్ నీరక్తమిత్యాదాబుత్తరపదస్యాపి సమ్భావ్త । ఆతృఢమితి । తృహూహింసాయామ్ యస్య విభాషా ఇతీట్ప్రతిషేధః । క్వచిదాదృఢమితి పాఠః, తదసత్ , సేట్త్వాదస్య ధాతోః దృఢః స్థూలబలయోః ఇతి హలోపో నిపాత్యతే । ఆవృఢమితి వృహూ ఉద్యమనే ।।

సహివహోరోదవర్ణస్య ।। 6 - 3 - 112 ।।

ఊఢ ఇతి । అత్రాసత్యావర్ణగ్రహణే వహ్ - త ఇతి స్థితే న తావదోత్వం ఢలోపనిమిత్త్వాత్ । అత్ర

పూర్వత్రాసిద్ధమ్ ఇతి ఢత్వాదీనామసిద్ధత్వాత్పూర్వం యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్, తస్మిన్కృతే పూర్వత్వే వోకారస్యోత్వం ప్రాప్నోతి ।

భాష్యే త్వావర్ణగ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతమ్ । అన్తరఙ్గణి ఢత్వాదీని, వర్ణాశ్రయత్వాత్ బహిరఙ్గం సమ్ప్రసారణ్, ప్రత్యయవిశేషత్వాత్తస్యాప్యసిద్ధత్వాత్ పూర్వత్రాసిద్ధమ్ ఇత్యస్యానుపస్థానమ్ । యద్వా - ఢలోపస్యాత్వదీర్ఘవిధౌ నిమిత్తత్వేనాశ్రయణాదత్ర విషయే ఢత్వాదీనామసిద్ధత్వం నాస్తి, తతః ప్రాగేవ సమ్ప్రసారణాత్పరత్వాత్ ఢత్వాదిషు కృతేషు వఢ ఇతి స్థితే సమ్ప్రసారణం చ ప్రాప్నోతి, ఓత్వం చ పరత్వాదోత్త్వమ్, తతః సమ్ప్రసారణమ్ । పూర్వత్వం చ న పునరోత్త్వమ్, తస్మిన్నేవ ప్రయోగే కృతత్వాత్తదభావే నిమిత్తసద్భావాద్ దీర్ఘత్వం ప్రవర్తిష్యత ఇతి ।

వర్ణగ్రహణం కిమితి । ఓదస్యేతి వక్తవ్యమితి ప్రశ్నః । కృతాయామపీత్యాది । ఉత్పూర్వాద్వహేర్లుజి తామాదిషు సిచి వృద్ధౌ సలోపఢత్వాదీని । తత్రేదానీమసతి వర్ణగ్రహణే మాత్రికస్యోచ్యమానో దీర్ఘస్య న స్యాత । నన్వవర్ణః సవర్ణాన్ గృహ్ణాతీత్యాకారస్యాపి గ్రహణం భవతి తత్రాహ - తాదపి పరస్తపర ఇతి । ఇదమేవ వర్ణగ్రహణం లిఙ్గం తపరస్తత్కాలస్య ఇత్యత్ర పఞ్చమీసమాసోఽప్యాశ్రీయత ఇతి । తేనైతన్న చోదనీయమ్ - సహివహోరస్యైత్ ఇత్యేవం కస్మాన్న కృతమితి ।।

సాఢ్యై సాఢ్వా సాఢేతి నిగమే ॥ 6 - 3 - 113 ॥

సాఢేతి తృచి రుపమితి । అపపాఠోఽయమ్, ఆపాఢోఽగ్నిర్బృహద్వయాః, ఆపాఢముగ్రం సహమానమ్, ఆషాఢం యుత్సు పృతనాసు, ఆషాఢాయ సహమానాయ ఇత్యాదౌ నిష్ఠాయామాత్వాదర్శనాత్ । తస్మాన్నిష్ఠాయాం రుపమితి పాఠః । సూత్రవృత్తౌ చ సాఢేతి హ్రస్వాన్తం ఛేత్తవ్యమ్ । యది తృజన్తేఽపి క్వచిదాత్వం దృశ్యతే, తదాన్యతరత్సూత్రే ఇతికరణస్య ప్రకారార్థత్వాత్సాధ్యమ్ ॥

సంహితాయామ్ ॥ 6 - 3 - 114 ॥

అనన్తరైర్యోగైరత్తరపదే కార్యం విధీయతే, ఉత్తరపదం చ సమాసే భవతి । తత్ర నిత్యమేవ సంహితయా భవితవ్యమ్ సంహితైకపదే నిత్యేతి వచనాత్ । అవగ్రహేఽపి క్వచిత్కార్యం దృశ్యతే, క్వచిన్న, ఇకః కాశే అనూకాశమిత్యను - కశమితి, అష్టనః సంజ్ఞాయామ్, అష్టాబన్ధురమిత్యష్టా - బన్ధురమితి । అతో న తేష్వవశ్యమస్యోపయోగ ఇతి । యత్రానుత్తరపదే కార్యం విధీయతే తదుదాహరతి - వక్ష్యతి ద్వ్యచోఽతస్తిఙ ఇతి । అత్ర హి తిఙన్తస్య సమాసాసమ్భవాదుత్తరపద ఇతి న సమ్బధ్యతే । వద్మా హి త్వేతి । విదేర్లట్, మస్, విదో లటో వా ॥

కర్ణే లక్షణస్యావిష్టాష్టపఞ్చమణిభిన్నచ్ఛిన్నచ్ఛిద్రస్రువస్వస్తికస్య ॥ 6 - 3 - 115 ॥

తదిహ లక్షణం గృహ్యత ఇతి । తత్రైవ లక్షణశబ్దస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ విష్టాదిపర్యుదాసాచ్చ । దాత్రాదిశబ్ద ఉపమానాత్తదాకారే చిహ్నే వర్తతే ॥

నహివృతివృషివ్యధిరుచిసహితనిషు క్వౌ ॥ 6 - 3 - 116 ॥

ఉపనహ్యతే ఇత్యుపానత్, సమ్పదాదిత్వాత్కర్మణి క్విప్, నహో ధః । పరీణదితి । ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణత్వమ్ । నీవృదితి । నీవృదాదౌ కర్తరి క్విప్, వ్యధేర్గ్రహిజ్యాదిసమ్ప్రసారణమ్ । ఋతీషాహమితి । పూర్వపదాత్ ఇతి షత్వమ్ । పరీతదితి ।

అనుదాత్తేతి లోపస్య క్ఙ్ఝల్నిమిత్తకత్వాత్ క్వౌ చ తదభావాద్ గమాదీనామితీత్యనునాసికలోపే తుక్ ॥

వనగిర్యోః సంజ్ఞాయాం కోటరకిశులకాదీనామ్ ॥ 6 - 3 - 117 ॥

కోటరావణమితి । వనం పురగా ఇతి ణత్వమ్ ॥

వలే ॥ 6 - 3 - 118 ॥

వలచ్ప్రత్యయో గృహ్యత ఇతి । వక్ష్యమాణేన మతుపా సాహర్యాత్ । తేన వల సంవరణే ఇత్యతః పచాద్యచి యత్రాప్రాతిపదికం తత్ర దీర్ఘో న భవతి ।

అణ ఇత్యేవ - భర్తువలః ॥

మతౌ వహ్వచోఽనజిరాదీనామ్ ॥ 6 - 3 - 119 ॥

సంజ్ఞాయామితి మతోర్వత్వమితి । యద్యప్యుదాహృతేషు మాదుపధాయాః ఇతి వత్వం సిద్ధమ్, తథాపి సంజ్ఞాయామత్రాపి పరత్వాదనేనైవ వత్వం యుక్తమ్ । ప్రత్యుదాహరణే చ వ్రీహిమతీత్యత్రాపి నానేన వత్వమిత్యేతదుపన్యస్తమ్ । అజిరాదిష్వబహ్వచాం పాఠ ఉషసమస్తార్థః ॥

ఇకో వహేఽపీలోః ॥ 6 - 3 - 121 ॥

ఋషీవహాదయః షష్ఠీసమాసః । వహశబ్దః పచాద్యజన్తః ॥

ఉపసర్గస్య ఘఞ్యనుష్యే బహులమ్ ॥ ఉపసర్గాద్ ఘఞోఽవిధానాదుత్తరపదాధికారేఽప్యత్ర తదన్తవిధిర్విజ్ఞాయత ఇత్యాహ - ఘఞన్త ఉత్తరపదే ఇతి । వీమార్గ ఇతి । మృజేర్వృద్ధిః ।

కృత్రిమమ్ - కరణేన నిర్వృత్తమ్ । పురుషవ్యాపారాభినిర్వృత్తమిత్యర్థః ।

నిషీదత్యస్మిన్పాపమితి నిషాదః, హలశ్చ ఇతి ఘఞ్ ॥

ఇకః కాశే ॥ 6 - 3 - 123 ॥

పచాద్యచ్ప్రత్యయాన్తోఽయం కాశశబ్ద ఇతి । నఘఞన్తః, తత్ర పూర్వేణైవ సిద్ధమ్ । యథా నిగమే - ప్రాకాశావధ్వర్యవే దదాతీతి । ఇకో వహేఽపీలోః ఇత్యత్ర పూర్వపదమాత్ర స్యేష్యతే, ఇహ తూపసర్గస్య తేన ద్విరిక ఇత్యుక్తమ్ ॥

దస్తి ॥ 6 - 3 - 124 ॥

దా ఇత్యేతస్యాది । అత్ర తకారాదిశబ్దః కర్మధారయః । తస్మిన్పరత ఇతి । యస్మిన్విధిస్తదాదౌ ఇతి వచనాత్తదాదావుత్తరపదే పరత ఇత్యర్థః । దా ఇత్యేతస్య సమ్బన్ధీ యస్తకారస్తదాదావుత్తరపదే దీర్ఘ ఇత్యేషోఽర్థో వివక్షితః । నీత్తమితి । నను చాత్ర తకార ఆదిర్న భవతి, యస్తావద్ అచ ఉపసర్గాత్తః ఇతి తకారః స అలోఽన్త్యస్య ఇత్యన్తస్య క్రియతే, యోఽపి దకారస్య ఖరి చ ఇతి తకారః, సోఽప్యస్మిన్దీర్ఘే కర్తవ్యేఽసిద్ధః అత ఆహ - అచ ఉపసర్గాత్త ఇత్యాది । ఉచ్యతే చేదం తకారాదావుత్తరపద తఇతి । యది చర్త్వమసిద్ధం స్యాద్, దీర్ఘవిధిరనర్థకః స్యాత్, అత ఆశ్రయాత్సిద్ధం చర్త్వమ్ । తేన తకార ఆదిరుత్తరపదస్య సమ్భవతీత్యర్థః । యద్యపీతి । అనేనైతద్దర్శయతి - ద్వితకారపక్షస్యాశ్రయణే న కిఞ్చిద్వక్తవ్యమితి । సుదత్తమితి ॥

అవదత్తం విదత్తం చ ప్రదత్తం చాదికర్మణి ।

సుదత్తమనుదత్తం చ నిదత్తం చేతి చేష్యతే ॥

ఇత్యనయేష్ట్యాఽత్ర దదాదేశః ॥

ఛన్దసి చ ।। 126 ।।

అష్టాకపాలమితి । ఆన్మహతః ఇత్యత్రాష్టనః కపాలే హవిషీతి అష్టాగవం శకటమితి చ వృత్త్యాదితమ్, ఇదం తు వృత్త్యత్తివికల్పప్రదర్శనార్థమాత్వం వా, దీర్ఘో వేతి ।।

విశ్వస్య వసురాటోః ।। 6 - 3 - 128 ।।

విశ్వారాఢితి । విశ్వస్మిన్త్రాజత ఇతి సత్సూద్విష ఇత్యాదినా క్విప్ । యత్రాస్యైతదితి । పదసంజ్ఞావిషయం ఇత్యర్థః ।।

ఋచి తునుఘమక్షుతఙ్కుత్రోరుష్యాణామ్ ।। 6 - 3 - 133 ।।

మన్త్రే ఇతి ప్రకృతి ఋగ్గ్రహణం మన్త్రవిశేషప్రతిపత్త్యర్థమ్ । ఘ ఇతి స్వరుపగ్రహణమ్, న తరప్తమపోః, ఛన్దసి ఘశబ్దస్యైవ దీర్ఘదర్శనాత్ । ఉత వా ఘా స్యాలాదితి । భార్యాయా భ్రాతా స్యాలః తతః పఞ్చమీ । తఙితి థాదేశస్య ఙిత్త్వపక్షే గ్రహణమితి । లోణ్మధ్యమపురుషబహువచనస్య థస్య లోటో లఙ్వత్ ఇత్యతిదేశేన యస్తాదేశస్తస్య యదా ఙిత్త్వం తదా గ్రహణమిత్యర్థః ।

శ్రృణోత గ్రావాణ ఇతి । తప్తనప్తనథనాశ్చ ఇతి తబాదేశః । అత్ర పిత్త్వాన్ఙిత్త్వం నాస్తి । తఙితి ప్రత్యాహారగ్రహణమితి తు వృత్తౌ న క్వాపి పాఠో దృశ్యతే । యచ్చ తత్రోక్తమ్ - లోణ్మధ్యమపురుషబహువచనాదారభ్య ఆ మహిఙో ఙకారత్ప్రత్యాహారః ఇతి, తదాప్యయుక్తమ్ అసన్నివిష్టేన ప్రత్యాహారాయోగాత్ । ఉరుష్యా ణ ఇతి । రుష్యతిః కణ్డ్వాదియగన్తో రక్షతికర్మా లోట్, సేర్హిః, అతో హేః ఇతి లుక్, న ఇత్యస్య నశ్చ ధాతుస్థోరుషుభ్యః ఇతి ణత్వమ్ ।।

ఇకః సుఞి ।। 6 - 3 - 134 ।।

సుఇతి నిపాతస్య గ్రహణమ్, తస్య చ ఇకారోఽత్రైవ విశేషణార్థః । ఊషుణ ఇతి । ఉకారస్య దీర్ఘః ।।

ద్వ్యచోఽతస్తిఙః ।। 6 - 3 - 135 ।।

భవతేతి । లోణ్మధ్యమపురుషబహువచనమ్ । వక్షి, యక్షీతి । బహేర్యజేశ్చ లేడ్, సిప్ । సిబ్బహులం లేటి ఇత్యయం

తు విధిర్న భవతి, బహువచనాత్ । బహులం ఛన్దసి ఇతి శపో లుక్, వహేర్ఢత్వమ్, యజేః షత్వమ్, షఢోః కః సి ద్వయోరపి । దేవానావహ యజ చ ఇత్యగ్నిం ప్రతి భరద్వాజస్య వచనమ్ ।।

నిపాతస్య చ ।। 6 - 3 - 136 ।।

ఏవశబ్దశ్చాదిషు పాఠాన్నిపాతః, అచ్ఛ గత్యర్థవదేషు ఇత్యచ్ఛశబ్దః ।।

అన్యేషామపి దృశ్యతే ।। 6 - 3 - 137 ।।

మన్త్రే ఇతి నివృత్తమ్। కేశాకేశీతి । తత్ర తేనేదమ్ ఇత్యాదినా బహువ్రీహిః, ఇచ్ కర్మవ్యతిహారే । జలాషాడితి । ఛన్దసి సహః ఇతి ణ్విః, సహేః సాడః సః ఇతి షత్వమ్ । పూరుష ఇతి । పురుషశబ్దస్యాద్యచో దీర్ఘః ।

సునోదన్తేత్యాది । తత్ర శ్వాదంష్ట్ ఇతి బహువ్రీహిః । అన్యత్ర తత్పురుషః, బహువ్రీహిర్వా । దంష్ట్రేతి హ్రస్వాన్తస్య గ్రహణాద్దీర్ఘన్తే నాయం దీర్ఘో భవతీత్యాహుః । అన్యే తు దీర్ఘాన్తమేవ పఠన్తోఽవిశేషేణేచ్ఛన్తి ।।

చౌ ।। 6 - 3 - 137 ।।

అఞ్చతిర్గృహ్యత ఇతి । చవర్గస్య తు గ్రహణం న భవతి వ్యాఖ్యానాత్ । దధీచ ఇతి । నను చాన్తరఙ్గత్వాద్యణాదేశేనైవ ప్రాగ్భవితవ్యమ్, అకారలోపో భస్య విధీయతే, భసంజ్ఞా చ యకారాదావజాదౌ చ సమ్భవతీతి బహిరఙ్గః, దీర్ఘత్వం తు లోపమపేక్షత ఇతి బహిరఙ్గమ్ అత ఆహ - అన్తరఙ్గోఽపీతి । ఏవం మన్యతే - ఇహ దీర్ఘశ్రుత్యా అచశ్చ ఇత్యుపతిష్ఠతే, తత్రాచా పూర్వపదం విశేష్యతే - అజన్తస్య పూర్వపదస్యేతి । యది చ యణఆదేశః స్యాన్న క్వాప్యజన్తపూర్వపదం స్యాత్ । ప్రాచ ఇత్యాదావపి పూర్వమేవ సవర్ణదీర్ఘత్వప్రసఙ్గః, తస్మాదన్తరఙ్గోఽపి విధిర్బాధ్యత ఇతి । అత్ర చ లిఙ్గం ప్రతీచ ఇతి నిర్దేశః ।।

సమ్ప్రసారణస్య ।। 6 - 3 - 139 ।।

అకృత ఏవేత్యాది । కారీషగన్ధిపుత్ర ఇతి స్థితే హ్రస్వత్వం చ ప్రాప్నోతి, అనేన దీర్ఘత్వం చ తస్యావకాశః - గ్రామణి కులమ్, హ్రస్వాభావపక్షే దీర్ఘస్యావకాశః, పక్షాన్తరే ఉభయప్రసఙ్గః । యద్యపి హ్రస్వాభావపక్షే సావకాశం దీర్ఘత్వమ్, తథాపి తేన పరత్వాద్ హ్రస్వో బాధ్యతే ।

అథేదానీం దీర్ఘే కృతే పునః ప్రసఙ్గః కస్మాన్న భవతి తత్రాహ - పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానం చేతి ।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం షష్ఠస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః

.

## అథ షష్ఠాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

అఙ్గస్య ।। 6 - 4 - 1 ।।

అధికారోఽయమితి । స్వరితత్వాత్ । ఇహ కేచిన్మన్యన్తే - ప్రాగభ్యాసవికారేభ్యోఽయమఙ్గాధికారః । ఏవం హి గుణో యఙ్ల్లుకోః ఇత్యత్ర లుగ్గ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి, కథమ్ ప్రత్యయలక్షణేనైవ సిద్ధమ్ । యది త్వభ్యాసవికారేఽప్యయమధికారః స్యాత్, తతోఽఙ్గాధికారవిహితమితి న లుమతాఙ్గస్య ఇతి ప్రతిషేధః స్యాదితి । వృత్తికారస్తు మన్యతే - యది ప్రాగభ్యాసవికారేభ్యోఽఙ్గాధికారః, వవ్రశ్చేతి వృశ్చతేర్లిటి లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్ ఇతి రేఫస్య సమ్ప్రసారణే ఉరదత్వే హలాదిశేషే చ కృతే వకారస్యాపి సమ్ప్రసారణం ప్రాప్నోతి, తస్య న సమ్ప్రసారణే సమ్ప్రసారణమ్ ఇతి ప్రతిషేధ ఇష్యతే, స న ప్రాప్నోతి ఉరదత్వస్యాసమ్ప్రసారణత్వాత్ । న చ తస్య స్థానివత్త్వమ్, అపరనిమిత్తత్వాత్ । ఆ సప్తమాధ్యాయపరిసమాప్తేః పునరఙ్గాధికారే సత్యురదత్వం పరనిమిత్తకం భవతి, అఙ్గేన స్వనిమిత్తస్య ప్రత్యయస్యాక్షేపాత్ । యదప్యుక్తమ్ - లుగ్గ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతీతి, తదపి న న హి తత్రాఙ్గాధికారవిహితస్యైవ ప్రతిషేధః, కస్య తర్హి లుమతా

లుప్తే ప్రత్యయే వస్తుతో యదఙ్గం తస్య పారప్తం యత్కార్యమాఙ్గమనాఙ్గ వా తస్య సర్వస్య ప్రతిషేధః । తస్మాదాసప్తమాధ్యాయపరిసమాప్తేరయమఙ్గాధికారో యుక్త ఇతి । హూత ఇత్యాదౌ యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్ । జీన ఇతి । గ్రహిజ్యా ఇతి సూత్రేణ సమ్ప్రసారణమ్, ల్వాదిభ్యః ిితి నిష్ఠానత్వమ్ ।

నిరుతమ్, తురుతమితి । ఘేఙ్ తన్తుసన్తానే, యజాదిః, అత్రాఙ్గేఽనన్తర్భూతయోర్నిర్దురోరవయవౌ యౌ హలౌ తదాశ్రయం దీర్ఘత్వం న భవతి । క్రిమిణామితి । క్రిమిపామన్శబ్దాభ్యాం మత్వర్థే పామాదిభ్యో నః, పామనో నలోపః, స్త్రియాం టాప్, ద్వితీయైకవచనమ్ । అత్ర నామితి సముదాయస్యాప్రత్యయత్వాన్న తదపేక్షం పూర్వస్యాఙ్గత్వమితి నప్రత్యయాపేక్షయాఽఙ్గత్వేఽపి దీర్ఘత్వం న భవతి, పామనామిత్యత్ర నలోపే కృతేఽజన్తత్వాద్ దీర్ఘప్రసఙ్గః । న చ నలోపస్యాసిద్ధత్వమ్, అసుబ్విధిత్వాత్ । న హ్యస్యాం దశాయాం దీర్ఘత్వం సుబ్విధిర్భవతి । అస్తు వాఽసిద్ధత్వమ్, నోపధాయాః ఇతి దీర్ఘత్వప్రసఙ్గః ।

భిస్సా - ఓదనః భిస్సటా- దిధి । నను క్రిమిణామిత్యత్ర ప్రత్యయస్యార్థవత్త్వేఽపి సముదాయోఽనర్థకః, పరస్పరాసమ్బన్ధాత్, ఏవం భిస్సాభిస్సటయోర్భిస్శబ్దః, తతశ్చ అర్థవద్గ్రహణే నానర్థకస్య ఇత్యేవ న భవిష్యతి తత్రాహ - అఙ్గా ధికార ఇత్యాది । సన్సమ్ప్రసారణదీర్ఘత్వైత్వతాతజియజవజనుట్హ్రస్వత్వత్వే చాఙ్గస్యేత్యధికారే ప్రయోజనమ్ । సని దీర్ఘః ప్రయోజనమ్ - దధి సనోతీతి దధిసేత్యత్ర మా భూత్ । సమ్ప్రసారణదీర్ఘత్వమ్ - నిరుతమ్, దురుతభిత్యత్ర మా భూత్ । ఏత్వమ ఏర్లిజి వాన్యస్య సంయోగాదేః నిర్యాయాత్, నిర్వాయాదిత్యత్ర మా భూత్ । తాతజ్ - నిపాత్స్య తోర్మా భూత్, జీవ తు త్వమ్ । ఇవజువదృ - శయర్థమ్, వర్ధమ్ ఇత్యత్ర మా భూత్ । నుట్ - హ్రస్వనద్యాపో నుట్, కుమారీ ఆమిత్యాహేత్యత్ర మా భూత్ । హ్రస్వత్వమ్ - కేఽణః, కుమారీ కస్మై స్పృహయతి, కుమార్యాః కం సుఖం కుమారీకమిత్యత్ర మా భూత్ । తత్వమ్ - అపో ఫిః అబ్భార ఇత్యత్ర మా భూదిత్యేవమర్థం కర్తవ్యోఽఙ్గాధికారః । సోఽన్యార్థః కృతో నామీత్యత్రాపి దీర్ఘత్వం వ్యవస్థాపయతి - అభిమతే విషయే నియమయతి । అర్థవద్గ్రహణపరిభాషయేతి । ఉపలక్షణమేతత్ । అననే ముక్, ప్రాణ ఇత్యత్ర మా భూత్ । అకృత్సార్వధాతుకయోదీర్ఘః దధి యాతమిత్యత్ర మా భూత్ - ఇత్యేవమర్థం లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషా, నఞివయుక్తన్యాయశ్చ నాశ్రయితవ్యో భవతి ।

షష్ఠీ స్థానేయోగా ఇతి వచనాదఙ్గస్యేతి స్థానషష్ఠీయమ్, తతశ్చ అతో భిస ఐస్ ఇత్యత్రాత ఇతి పఞ్చమ్యన్తమఙ్గస్యేత్యస్య షష్ఠ్యన్తస్య సామానాధికరణ్యేన విశేషణం నోపపద్యతే

ఇత్యకారమాత్రస్య గ్రహణాత్ బ్రాహ్మణభిస్సేత్యాదావపి ప్రసఙ్గః । అవయవషష్ఠ్యాదీనాం చాప్రసిద్ధిః, తతశ్చ ఊదుపధాయాం గోహః అఙ్గస్య ఇతి స్థానషష్ఠ్యా అన్త్యేఽల్యుపసంహారాద్ గోహశ్చాన్త్యస్య స్యాత్, ఉపధాయాశ్చ ఇతి వచనాదుపధామాత్రస్య చ । ఏవం శాస ఇదఙ్హలోః ఇత్యాదావపీత్యాశఙ్కాయామాహ - అఙ్గస్యేతి సమ్బన్ధసామాన్యే షష్ఠీతి । అయమభిప్రాయః - అధికారోఽయమ్, స చ పరర్థః, షష్ఠీస్థానే యోగా ఇత్యపి పరిభాషా పరార్థా, న చ పరార్థయోః పరస్పరం సమ్బన్ధోఽస్తి, యత్రోక్తమ్ - గుణానాం చ పరార్థత్వాదసమ్బన్ధః సమత్వాత్స్యాత్ ఇతి, తతశ్చాఙ్గస్యేతి షష్ఠీ స్వభావప్రయుక్తం సమ్బన్ధసామాన్యమేవార్థమభిధత్త ఇతి । యథాయోగమితి । యస్మిన్యోగే యస్య సమ్బన్ధవిశేషస్యాభివ్యఞ్జకమస్తి తస్మిన్యోగే తత్రైవ విశేషే పర్యవస్యతీత్యర్థః ।

తద్యథా హన్తేర్జః ిత్యాదౌ స్థానషష్ఠీ, ఊదుపధాయా గోహః ఇత్యవయవషష్ఠీ, యువోరనాకౌ ఇత్యాదౌ నిమిత్తనిమిత్తిసమ్బన్ధ షష్ఠీ, లోకవత్, తద్యథా - లోకే దేవదత్తస్యేత్యభేదేన ప్రకృత్తా షష్ఠీ- పుత్రః పాణిః కమ్బల ఇతి ప్రతిసమ్బన్ధవశాత్తత్రతత్ర విశేషే పర్యవస్యతి ।

అథ వేత్యాది । పూర్వ వివక్షితోఽపి షష్ఠ్యర్థః సామాన్యరుప ఇత్యుక్తమ్, ఇదానీ తు ప్రయోగాసాధుత్వాయైవ షష్ఠ్యుచ్చార్యతే, న త్వర్థవివక్షయేత్యుచ్యతే । అవశ్యం చ యయా కయాచన విభక్తయా నిర్ద్దేష్టవ్యమ్ । షష్ఠ్యనురోధస్తు బాహుల్యేన తదర్థస్యోపయోక్ష్యమాణత్వాత్ । యథాయోగం విభక్తిషు విపరిణమ్యత ఇతి । లోకవదేవ । తద్యయా - ఉచ్చాని దేవదత్తస్య గృహాణి, ఆఢ్యో వైధవేయో దేవదత్తః, ఆమన్త్రయస్వైనం దేవదత్తమ్, కిమనేన కృత్యం దేవదత్తేనేతి, తేన అతో భిస ఐస్ ఇత్యత్ర పఞ్చమ్యా విపరిణామే సతి అకారాన్తదఙ్గదిత్యయమర్థే భవతి । ఆదిశబ్దేన యుష్మదస్మద్భ్యాం ఙసోఽశ్ ఇత్యేవమాదిర్గృహ్యతే । అపిశబ్దేనైతద్దర్శయతి - న కేవలం షష్ఠ్యర్థ ఏవ సస విశేషః సిధ్యతి, అపి తు పఞ్చమ్యర్థేఽపితి । పూర్వత్ర తు పక్షే అతో భిస ఐస్ ఇత్యత్ర నిమిత్తనిమిత్తిసమ్బన్ధే షష్ఠీ - అఙ్గస్య నిమిత్తం యో భిస్ । కశ్చాఙ్గస్య నిమిత్తమ్ యస్మిన్నఙ్గమిత్యేతద్భవతి । కస్మింశ్చైతద్భవతి ప్రత్యయే ।।

హలః ।। 6 - 4 - 2 ।।

హల ఇతి కిమితి । కేనేదానీముదాహరణేషు దీర్ఘసిద్ధః ఏషం మన్యతే - యథా శేషే ఇతి లక్షణం చాధికారశ్చ, తథాఙ్గస్యేత్యేతదపి, తతశ్చాభిమతే విషయే దీర్ఘో భవిష్యతీతి ।

అతిప్రసఙ్గ ఇతి తూత్తరమ్ । విద్ధః, విచిత ఇతి । వ్యధతాడనే, వ్యచ వ్యాజీకరణే, గ్రహిజ్యా ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్ ।

అణ ఇత్యేవేతి । ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః ఇత్యతః । న చ తస్య ఇకః కాశే ఇతిగ్రహణేన విచ్ఛేదః । తత్ర హి విరోధాభావాదిగ్గ్రహణేనాణేవ విశేష్యతే - ఇకోఽణ ఇతి । అథేదానీమ్ చౌ ఇత్యారభ్యాణ ఇత్యేవానువర్తిష్యతే, నేక ఇతి । తృతియేతి వా నిపాతనాదితి । మా నామాణ ఇత్యేతదనువృతత్, ద్వితీయతృతీయచతుర్థేతి యోఽయం నిర్ద్దేశస్తస్మాదేవ నిపాతనాదనణో దీర్ఘత్వం న భవిష్యతీత్యర్థః ।

నన్వేకమఙ్గగ్రహణం ప్రకృతం తద్ధలో యది ।

విశేషణం స్యాత్కార్యిత్వమఙ్గస్యేహ న లభ్యతే ।।

తతశ్చ విద్ధమిత్యాదావపి దీర్ఘః ప్రసజ్యతే ।

అథ నిర్దిశ్యతే కార్థీ నాహలః స్యాద్విశేషణమ్ ।।

తతో నిరుతమిత్యాదావపి దీర్ఘత్వమాపతేత్ ।

సకృచ్ఛ్రుతస్య చైకస్య యుజ్యతే నోభయార్థతా ।।

అత ఆహ - అఙ్గగ్రహణమిత్యాది ।

ఆవర్త్తమానం వస్త్వేకమప్యనేకస్య శేషతామ్ ।

భజతే భాజనం యద్వన్నృణామసహభోజనే ।।

నామి ||6 - 4 - 3 ||

నామిత్యేతస్య శాస్త్రే క్వచిదప్యవిహితత్వాత్తత్పరిజ్ఞానార్థమాహ - నామితి షష్ఠీబహువచనమిత్యాది । నామీతి దీర్ఘపాఠస్తు న సమాచీనః । ఆగతనుట్కమితి । గత్యర్థత్వాద్రమేః కమణి కర్తరి వా క్తః । ఆగతో నుడ్యేన ఆగతో వా నుడ్యం తదా గతనుట్కమ్ । అగ్నీనామిత్యాది । అకారన్తస్య తు సుపి చ ఇతి దీర్ఘః సిద్ధః ।

కర్తృణామితి । నన్వణ ఇతి వర్త్తతే తత్రాహ - అణ ఇత్యేతదితి । న తిసృచతసృ ఇతి ప్రతిషేధాదితి భావః ।

ఉత్తరార్థమితి । నోపధాయాః ఇతి దీర్ఘత్వం సనుట్కే ఆమి యథా స్యాత్ - పఞ్చానామ్, సప్తానామ్, షట్చతుర్భ్యశ్చ ఇతి నుట్ చర్మణామిత్యాదావనుట్కే మా భూత్ । కృతే చ నుటి దీర్ఘత్వప్రతిపత్త్యర్థమితి । ఆగతనుట్కస్య గ్రహణమిత్యనుషఙ్గః । అన్యథా హీత్యాది । యద్యాగతనుట్కస్య గ్రహణం న క్రియతే, తతః అగ్ని - ఆమ్ ఇతి స్థితే దీర్ఘత్వం చ ప్రాప్నోతి, నుట్ చ పరో నుట్, నిత్యం దీర్ఘత్వమ్, కృతేఽపి నుటిప్రాప్నోత్యకృతేఽపి, తతో దీర్ఘే కృతేఽహ్రస్వత్వాన్నుడేవ న స్యాత్, యోఽయం సిద్ధాన్తే నిమిత్తత్వేనోపాదానాదయత్నేన సిద్ధో నుట్, స ఏవ న స్యాదిత్యేవశబ్దస్యార్థః । నను చాహ చాయం హ్రస్వాన్తాన్నుడితి , న చ నిత్యత్వాద్దీర్ఘే కృతే క్వచిదపి హ్రస్వాన్తమస్తి, తత ఏవం విజ్ఞాస్యామః - భూతపూర్వ యద్ హ్రస్వాన్తమితి, నను చేదం సమ్ప్రతి హ్రస్వాన్తమస్తి, న తిసృచతసృ తిసృణామ్,

చతసృణామ్ నైతదస్తి ఇహ తావచ్చతసృణామితి షట్చతుర్భ్యశ్చ ఇతి నుట్ సిద్ధః తిసృణామిత్యత్రాపి హ్రస్వనద్యాపో నుట్ ఇత్యత్ర త్రేస్త్రయః ఇత్యతస్త్రేరిత్యనువృత్తేరేవ నుట్ సిద్ధః । యదా తర్హి నృ చ ఇతి దీర్ఘత్వ ప్రతిషధస్తదాస్త్యవకాశః న చైకముదారహణం యోగారమ్భం ప్రయోజయతి, యద్యేతావత్ప్రయోజనం స్యాత్ నృనద్యాపో నుట్ ఇత్యేవ బ్రూయాత్, హ్రస్వగ్రహణాత్తు భూతపూర్వగతివింజ్ఞాయతే । యద్యేవమ్, అస్థ్నామ్, దధ్నామ్, అస్థిదధిసక్థ్యక్ష్ణామ్ ిత్యనజి కృతేఽపి భూతపూర్వమేతద్ హ్రస్వాన్తమితి నుట్ ప్రాప్నోతి, తతశ్చ నోపధాయాః ఇతి దీర్ఘత్వే నలోపే చ అస్థానామితి ప్రాప్నోతి । యద్వా - యదా నుజ్విధౌ భూతపూర్వగతిస్తదా నుణ్నిత్యో భవతి, అనజ్ త్వనిత్య ఇతి పూర్వం నుటి కృతిఽస్థీనామితి ప్రాప్నోతి, ద్విపదామిత్యాదౌ పాదస్య లోపే కృతే నుట్ప్రసఙ్గః । ఏవమ్ పద్దన్నోమాస్ ఇత్యత్ర యే హ్రస్వాన్తస్యాదేశాస్తేష్వపి ప్రసఙ్గో యోజ్యః, తస్మాన్న శక్యం

భూతపూర్వగతివిజ్ఞానమ్ । యచ్చోక్తమ్ - త్రేరిత్యనువృత్తేరేవ తిసృణామిత్యత్ర నుట్ సిద్ధ ఇతి తదప్యప్రమాణమ్, న హి ద్వయోరన్యతరస్య వాఽపేక్షాయామసత్యాం చకారే చాసత్యనువృత్తిః స్వధ్యవసానా । తస్మాద్ - అన్యథా హి నుడేవ న స్యాదితి స్థితమేతత్ ।

ఉక్త ఏవార్థే సంగ్రహశ్లోకం పఠతి । నామిదీర్ఘ ఇతి । యది నుటమకృత్వా ఆమీత్యేవ సూత్రం క్రియేతేత్యర్థః । వచనాదితి । వచనసామర్థ్యాద్ భూతపూర్వగతివిజ్ఞాయత ఇతి భావః । యత్ర తన్నాస్తీతి । తిసృణామిత్యత్ర యత్ర దీర్ఘత్వం నాస్తి స వచనస్యావకాశ ఇత్యర్థః । నోపధాయాశ్చేతి । చశబ్దః సముచ్చయే ।।

న తిసృచతసృ ।। 6 - 4 - 4 ।।

సూత్రే షష్ఠీద్వవచనస్య లుకా నిర్దేశః । తిసృణామ్, చతసృణామితి । కథం పునరత్ర దీర్ఘప్రసఙ్గః, యావతాఽజన్తస్య దీర్ఘో నామీతి, న చాత్రాజన్తతా సమ్భవతి, కథమ్ తిసృ - ఆమ్ ఇతి స్థితే నుట్ ప్రాప్నోతి, అచి ర ఋతః ఇతి రాదేశశ్చ, పరత్వాద్రాదేశః తత్రాహ - ఇదమేవేతి ।।

ఛన్దస్యుభయథా ।। 6 - 3 - 5 ।।

తిసృ చతసృ ఇత్యేతయోరితి । అవిశేషేణ తు వికల్పే దృశ్యతే అయం పితృణామగ్నిః, ధాతా ధాతృణామితి తైత్తిరీకే హ్రస్వః, వహ్వృచే దీర్ఘః ।।

నృ చ ।। 6 - 4 - 6 ।।

కేచిదత్రేతి । ఛన్దస్యుభయథా ఇత్యతః । యేత్వనువర్త్యయన్తి తే పూర్వసూత్రే తిసృచతసృగ్రహణమనువర్త్యయన్తి ।।

నోపధాయాః ।। 6 - 3 - 7 ।।

అనజన్తార్థ ఆరమ్భః, న ఇతి షష్ఠ్యేకవచనాన్తమ్ I సౌత్రత్వాన్నిర్దేశః, అకారశ్చోచ్చారణార్థ ఇతి I పఞ్చానామిత్యాదౌ సుబ్విధౌ నలోపస్యాసిద్ధత్వాన్నాన్తత్వమ్ I ఉపధాగ్రహణమాద్యచో మా భూత్ I నైతదస్తి ప్రయోజనమ్ - దీర్ఘశ్రుత్యోపస్థాపితమచం నామ్పరతయా విశేషయిష్యామః , ఉత్తరత్ర చ సర్వనామస్థానపరతయా, తత్ర యేన నావ్యవధానమిత్యేకేన వర్ణేన వ్యవధానే భవిష్యతి ఉత్తరార్థ తు ఇన్హన్పూషార్యమ్ణాం శౌ ఇత్యత్ర దీర్ఘవిధేరుపధానియమాత్ ఇతి వక్ష్యతి, తదార్థముపధాగ్రహణమ్ II

సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధీ II 6 - 4 - 8 II

రాజనీతి I విభాషా ఙిశ్యోః ఇత్యల్లోపాభావపక్షే దీర్ఘత్వప్రసఙ్గః I ఏవం చర్మణామిత్యాదావపి ప్రసఙ్గః II

వా షపూర్వస్య నిగమే II 6 - 4 - 9 II

అత్ర దీర్ఘశ్రుత్యోపస్థాపితస్యాచో విశేషేణముపధాగ్రహణమ్ I షపూర్వస్య ఇత్యేతదపి తస్యైవ విషేషణమ్, తేన పుంల్లిఙ్గస్యావిరోధ ిితి మన్యమాన ఆహ - షపూర్వస్యాచ ఇతి I ఋభుక్షణమితి I ఋభుక్షిశబ్ద ఉణఆదిషు నిపాతితః , ఇత్యోఽత్సర్వనామస్యానే ఇత్యకారః II

సాన్తమహతస్సంయోగస్య II 6 - 4 - 10 II

సకారేఽకార ఉచ్చారణార్థః, సోఽన్తో యస్య స సాన్తః I సాన్తేతి పృథక్పదం లుప్తషష్ఠీకం సంయోగస్య విశేషణమ్, తద్విశిష్టసంయోగో నకారస్య విశేషణమ్, మహచ్ఛబ్దోఽపి తస్యైవ విషేషణ్, సర్వనామస్థానే ఇత్యనేనానువృత్తేన సాన్తః సంయోగో మహచ్ఛబ్దశ్చ విశేష్యతే, తేన హంసః, హంసావిత్యత్ర దీర్ఘాభావః I మహతశ్చేతి I యో నకార ఇత్యపేక్ష్యతే I తస్యేతి నకారస్య, కః పునర్నకారస్యోపధాయాశ్చ సమ్బన్ధః, యావతా యస్మిన్సముదాయే యోఽన్త్యాదలః పూర్వః స తం ప్రత్యుపధా సత్యమ్ ఇహ తు గత్యభావాత్ సామీప్యలక్షణః సమ్బన్ధః,

నకారసమీపవర్తి న్యాస్తమేవ నకారాన్తం సముదాయం ప్రత్యుపధాయా ఇత్యర్థః । కల్పసూత్రేషు చ ప్రౌఢోఽయం వ్యవహారః తద్యథా - విసర్జనీయోఽనత్యక్షరోపధో రిషిత ఇతి । శ్రేయానితి । ప్రశస్యస్య శ్రః , ఉగిదచామ్ ఇతి నుమ్ । శ్రేయాంసీతి । జశ్శసోః శిః, నపుంకస్య ఝలచః ఇతి నుమ్ । మహానితి । బృహన్మహచ్ఛతృవచ్చ ఇతి వచనాద్ ఉగిదచామ్ ఇతి నుమ్ ।।

అప్తృన్తృచ్స్వసృనప్తృనేష్టృత్వష్టృక్షత్తృహోతృపోతృప్రశాస్తౄణామ్ ।। 6 - 4 - 11 ।।

ఆప ఇతి । అప్శబ్దస్య నిత్యం బహువచనాన్తత్వాద్ ద్వివచనైకవచనయోరసమ్భవః । బహ్వ్యమ్పీతి । బహుబ్రీహిః । అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ ఇతి తదన్తవిధిరభ్యుపగతః । కిం పునరత్రేష్టవ్యమ్, న తావద్ ఋక్పూరబ్ధూః ఇతి ప్రాప్తస్య సమాసాన్తస్యాభావః ఇత్యాహ - తత్రేతి । యత్పునరేష్టవ్యం తద్దర్శయతి - నిత్యమపీతి । కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వాన్నిత్యో నుమ్ ।

జనాపవాదానితి । న లోకావ్యయ ఇత్యాదినా తృన్యోగే షష్ఠీప్రతిషేధాత్ కర్మణి ద్వితీయైవ భవతి । ఏతచ్చ తృన్నన్తత్వాభివ్యక్తయే ప్రయుక్తమ్ , ఏతేన కటస్యేతివ్యాఖ్యాతమ్ । తురిష్ఠేమేయస్సు, తుశ్ఛన్దసి ఇతివత్ సామాన్యనిర్దేశే కర్తవ్యే, తృన్తృచోర్భేదేనోపాదానే ప్రయోజనం చిన్త్యమ్ ।

అవ్యుత్పత్తిపక్షే ఇతి । నావశ్యం వ్యుత్పత్తికార్యం భవతీత్యేతద్ అతః కృకమికంస ఇత్యత్ర కంసగ్రహణాల్లభ్యతే, జ్ఞాపకాదితి భావః । వ్యుత్పత్తిపక్ష ఇతి । నమేస్తృచి మకారస్య పకారః - నప్తా, నయతేస్తృని షుక్ గుణశ్చ - నేష్టా, త్విషేరచోపధాయాః - త్వష్టా క్షదేస్తృన్యనిట్త్వమ్ - క్షత్తా హోతా, పోతా - తృనేవ ప్రపూర్వాచ్ఛాసేస్తృచ్, అనిట్త్వం చ - ప్రశాస్తా । ఏవమ్భూతానామితి । ఏవమ్భూతానామితి । అస్యైవ వివరణమ్ - సంజ్ఞాశబ్దానామితి ।।

ఇన్హన్పూషార్యమ్ణాం శౌ ।। 6 - 4 - 12 ।।

అనినస్మన్గ్రహణాన్యర్థవతా చానర్థకేన చ తదన్తవిధిం ప్రయోజయన్తి ఇతి ఇన్గ్రహణేన తదన్తం గృహ్యతే । ఇతరేభ్యోఽపి కేవలేభ్యః శిర్న సమ్భవతి, కథమ్ ఇన్నితి హన్తేః క్విబన్తస్య

గ్రహణమ్, బ్రహణమ్, బ్రహ్మద్యుపదాచ్చ హన్తేః క్విబ్విహితః, ఇతరౌ చ పుంల్లిఙ్గౌ, తస్మాత్సవైరేవ తదన్తవిధివింజ్ఞాయతే, ఇత్యాహ - ఇన్హన్పూషన్నర్యమన్నిత్యేవమన్తానామితి । బహుదణ్డీనీతి ।

బైషమ్యపరిహారార్ధమాద్యయోర్బహుపూర్వయోః ।

ఉపన్యాసో బహుత్వం చ పూషాదౌ కాలభేదతః ।। ఇతి ।

ఇహ దణ్డీని బ్రాహ్మణకులాని, బ్రహ్మహాణి బ్రాహ్మణకులాని - ఇత్యన్తరేణాపి బహుశబ్దభాద్యయోరిన్హన్నిత్యేతయోరుదాహరణత్వేనోపన్యాసః సమ్భావతీతి చోద్యమ్, వైషమ్యపరిహారార్థం తు బహుపూర్వయోరుపన్యాస ఇత్యుత్తరమ్ । వృత్రహా ఇన్ద్రః, స ఏకః , ఏవం పూషార్యమణౌ, తేషాం కథం బహుత్వం వి షేషణమితి చోద్యమ్, మన్వన్తరాదికాలభదేనేన్ద్రాదయో భిద్యన్తే ఇత్యుత్రమ్ । యద్వా - బహుషు యజ్ఞేష్వాహూతా ఇన్ద్రాదయో యైర్బ్రాహ్మణకులైస్తాని తథోచ్యన్తే ।

నను చ సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ ఇతి దీర్ఘత్వం సిద్ధమ్, తత్కిమర్థోఽయమారమ్భః ఇత్యాహ - సిద్ధే సత్యారమ్భ ఇతి । ఇన్నాదీనాముపధాయాః శావేవేతి । విపరీతస్తు నియమో న భవతి - ఇన్నాదీనామేవ శావితి సర్వనామాని తాయేకవచనద్వివచనబహువచనాన్యేకశః ఇతి నిర్దేశాత్ । వృత్రహణావితి । నన్వత్రాస్తు సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ ధఇతి ప్రాప్తో దీర్ఘః కస్మాన్న భవతి, న హ్యసౌ తస్య నియమః అప్రకృతత్వాదసంశబ్దితత్వాచ్చ సత్యమ్ నియమవిధానసామర్థ్యాత్తు తస్యాప్యనేన నివృత్తిః ।

అస్త్వేవం సర్వనామస్థానే, విభక్త్యన్తరే తు సర్వత్రానునాసికలలక్షణో దీర్ఘః ప్రాప్నోతి అత ఆహ - దీర్ఘవిధిరితి । య ఇహ శాస్త్రే ఇన్నాదీనాం దీర్ఘవిధిస్తం వినియమ్య - తస్య నియమం కృత్వా, క్వ సుటి సర్వనామస్థానే । ఉపలక్షణమేతత్ । తేన శసాదేశోఽపి శిర్గృహ్యతే । ఇతిశబ్దో హేతౌ, స చ భిన్నక్రమః శ్లోకన్తే ద్రష్టవ్యః ।

తతః కిం కుర్యాత్ శౌ నియమం పునవిందధ్యాత్ । ఏవకారో భిన్నక్రమో నేత్యస్యానన్తరం ద్రష్టవ్యః । ఏకస్మన్యోగే నియమద్వయస్య కర్తుమశక్యాత్వాద్యోగవిభాగః కర్త్తవ్య ఇత్యర్థాదుక్తం భవతి । ఇన్హన్పూషార్యమ్ణామ్ ఇత్యేకో యోగః, సర్వనామస్థానే ఇతి చ వర్తతే, ఇన్నాదీనాం చ

సర్వనామస్థాన ఏవ దీర్ఘో భవతీత్యర్థః । అత్ర హన్వ్యతిరిక్తానాం గ్రహణముత్తరార్థమ్ । తతః శౌ ఇతి ద్వితీయో యోగః, సర్వనామస్థానేఽపి శావేవ న సర్వత్ర । తతః సౌ చ ఇతి సూత్రం

విధ్యర్థమ్ । ఏవం చ యోగద్వయం క్రియమాణే చ సతి యదిష్టం సమ్పద్యతే తద్దర్శయతి - భ్రూణహనీతి తథాస్య న దుష్యేదితి । తథేతి యోగాద్వయే సతీత్యర్థః । అస్యేతి ఆచార్యస్య । భ్రూణహనీతి సప్తమ్యేకవచనే విభాషా ఙిశ్యోః ఇత్యల్లోపాభావపక్షేఽనునాసికలక్షణో దీర్ఘో న భవతీత్యర్థః । సప్తమ్యేకవచనముపలక్షణమ్ సర్వత్ర దీర్ఘప్రసఙ్గస్యోక్తత్వాత్ ।

ఏవం యోగవిభాగేన చోద్యం పరిహృత్యైకస్మిన్యోగే పరిహర్తు్మాహ - శాస్మీతి । శాస్మి - ఉపదిశామి తం ప్రకారమ్, యేనైకయోగేఽపి దోషాభావః । అత్రాపి సుడితి సర్వనామస్థానం లక్ష్యతే సర్వనామస్థానగ్రహణం నివర్త్య అనాశ్రితసర్వనామస్థానత్వవిశేషే ప్రత్యయత్వమాత్రాశ్రయేణ । శౌ నియమం కురు వా । ఏవం వా కురు, పూర్వోక్తం వా ప్రకారమిత్యర్థః । ఏవం చ విశేషమనపేక్ష్య శౌ నియమః క్రియమాణః ప్రత్యయత్వేన తుల్యజాతీయే సర్వత్ర ప్రత్యయాన్తరే నివృత్తిం కరోతి ।

యద్యేవమ్, వృత్రహేవాచరతి వృత్రహాయతే ఇతి క్యఙి అకృత్సార్వధాతుకయోః ఇత్యపి దీర్ఘో న స్యాత్ అత ఆహ - దీర్ఘవిధేరితి । నిర్ధారణే ఏషా షష్ఠీ, జాతావేకవచనమ్ । ఉపధాశబ్దేన ఉపధాలక్షణం దీర్ఘత్వముచ్యతే । దీర్ఘవిధానమధ్యే ఉపధాలక్షణస్య దీర్ఘస్య నియమాదిత్యర్థః । ఏతచ్చోపధాగ్రహణానువృత్తేర్లక్ష్యతే । హన్తేర్యో హన్తియః, తస్మిన్యో దీర్ఘవిధిస్తత్ర న దోష ఇత్యర్థః । క్వచిత్తు - హన్తేతి నిపాతోఽభిముఖీకరణార్థః పఠ్యతే । అత్రాపి యిగ్రహణముపలక్షణమ్, దణ్డీభూత ఇత్యత్ర చ్వౌ చ ఇత్యపి దీర్ఘో భవత్యేవ ।

ఇదానీమసత్యపి యోగవిభాగే సర్వనామస్థానాపేక్షాయాం సత్యామపి న దోష ఇత్యాహ - సుట్యపీతి । అపిశబ్దః అప్రకృతిప్రతిషేధే ఇత్యనేన సమ్బన్ధనీయః । వాశబ్దః పక్షాన్తరం ద్యోతయతి । అత్రాపి సుడితి సర్వనామస్థానోపలక్షణమ్, తదయమర్థః - అథ వా - సుటి సర్వనామస్థానే ప్రకృతే ప్రకరణాదపేక్ష్యమాణే । ఏతేన లౌకికమధికారమభ్యుపగచ్ఛతి, శాస్త్రీయస్తు నైవాభ్యుపగమ్యతే । అనవకాశ ఇతి । హేతుగర్భమిదం విశేషణమ్ । యతోఽనవకాశః శౌ నియమోఽతోఽప్రకృతస్యాప్యనునాసికదీర్ఘస్య ప్రతిషేధే వ్యావృత్తౌ కర్త్వ్యాయామపి ప్రవర్త్తతే ।

కథమనవకాశత్వమ్ అత ఆహ - యస్య హీతి । ద్వివిధం సర్వనామస్థానమ్ - శిః సుట్ చ, తత్ర శిర్నపుంసకస్య సమ్బన్ధీ, తత ఏతస్య విధానాత్, సుట్ తు స్త్రీపుంసయోః సుడనంపుసకస్య ఇతి వచనాత్ । తతశ్చ యస్య నపుంసకస్య సమ్బన్ధిని శౌ నియమః క్రియతే సుటి సర్వనామస్థానసంజ్ఞకే నైతన్నపుంసకే సమ్భవతి అనపుంసకస్యేతి వచనాత్ । హిశబ్దో హేతౌ, యస్మాదేవం తేన కారణేన తత్ర సర్వనామస్థానే సుటి నియన్తవ్యం వ్యావర్త్య దీర్ఘత్వం సమ్భవతీతి సామర్థ్యాదవిశేషేణ నియమ ఆశ్రీయతే । ఏతదుక్తం భవతి - యది ప్రకారణాప్రాప్తం సర్వనామస్థానత్వం శేరాశ్రీయతే, తదా నపుంసకసమ్బన్ధిత్వమప్యాశ్రయణీయమ్ । ఉభయథాశ్రయణే వాయమర్థో భవతి - ఇన్నాదీనాం నపుంసకానాం శావేవ సర్వనామ స్థానే దీర్ఘత్వమితి । ఏవంవిధస్య నియమస్య కిం తుల్యజాతీయం వ్యావర్త్తనీయమ్ నపుంసకానామేవైషాం సర్వనామస్థానాన్తరం న చ తదస్తీతి నియమవిధానసామర్థ్యాత్ప్రకరణప్రాప్తం సర్వనామస్థానత్వం సామర్థ్యప్రాప్తం చ నపుంసకత్వముభయమప్యవిశేషాత్పరిత్యజ్య ప్రత్యయమాత్రే స్త్రీపుంససమ్బన్ధిని దీర్ఘత్వం వ్యావర్త్యత ఇతి ।

వినియమ్యమ్ - సాధు నియమ్యమ్ ।

హన్తేరనునాసికస్యేత్యాదినా ప్రథమశ్లోకం వ్యాచష్టే ।

సర్వనామస్థాన ఇత్యాదినా ద్వితీయస్య పూర్వార్ద్ధమ్ యస్త్విత్యాదినా పశ్చార్ద్ధమ్ ।

అథ వేత్యాదినా తృతీయశ్లోకమ్ । అనువర్త్యమానేఽపీతి । లౌకక్యత్రానువృత్తిర్వివక్షితా, న శాస్త్రీయా స్వరితత్వనిబన్ధనా । తథా హి సతి సామర్థ్యప్రాప్తస్య నపుంకత్వస్యైవ పరిత్యాగః స్యాత్, న వచననప్రాప్తస్య సర్వనాస్థానత్వస్య । సామర్థ్యప్రాప్తస్య నంపుకత్వస్యేవ పరిత్యాగః స్యాత్, న వచనప్రాప్తస్య సర్వనాస్థానత్వస్య । సమార్థ్యాదిత్యుక్తమ్, తదేవ దర్శయతి - శిశబ్దో హీతి । అవిశేషేణేతి । నంపుసకత్వం సర్వనామస్థానత్వం చ విశేషమనాశ్రిత్యేత్యర్థః । పూర్వ నపుంసకత్వాప్రసఙ్గేనేన కేవలసర్వనామస్థానత్వాశ్రయేణ నియమో దోషప్రసఙ్గాత్తథా నాశ్రీయత ఇత్యాద్యయోః శ్లోకయోరుక్తమ్ ।

వృత్తికారస్తు సర్వనామస్థానత్వపరిత్యాగేన కేవలనపుంసకత్వాశ్రయణమపి దోషప్రసఙ్గాదేవ సర్వథా న కార్యమిత్యాహ - తత్ర త్వితి । తుశబ్దోఽపిశబ్దోఽపిశబ్దస్యార్థే

భిన్నక్రమశ్చైతత్ ఇత్యస్యానన్తరం ద్రష్టవ్యః । తత్రైతస్మిన్నియమే క్రియమాణే నపుంసకస్యేత్యేతదపి విశేషణం నాశ్రీయత ఇత్యర్థః । కిమేవం సతి సిద్ధం భవతి తద్దర్శయతి

- తేనేతి । తదాశ్రయణే హ్యయమర్థః స్యాత్ - ఇన్నాదీనాం నపుంసకానాం శావేవ దీర్ఘత్వమితి, తతశ్చ భ్రూణహని బ్రాహ్మణకులే ఇత్యాదావేవ దీర్ఘత్వం న స్యాత్, న లిఙ్గాన్తరే । తస్మాన్నపుంసకత్వమపి విశేషణం నాశ్రయణీయమితి భావః ।

కథం పునరప్రకృతస్యాసంశబ్దితస్య నపుంసకత్వస్యాశ్రయణప్రసఙ్గః ఇత్యహ సర్వనామస్థానవిధానే త్వితి । సర్వనామస్థానమితి తటస్థముపలక్షణమ్, యదిదం సర్వనామస్థానం శిశబ్దస్తస్య యద్విధానం జశ్శయోరిత్యేతత్, తత్రేత్యర్థః । సర్వనామస్థానసంజ్ఞావిధానే త్వితి పాఠే యోఽయం సర్వనామస్థానసంజ్ఞః పాఠః, న తత్ర సమీచీనమర్థః పశ్యామః । తథా హి - శి సర్వనామస్థానమ్ ఇత్యేతత్సంజ్ఞావిధానమ్, తత్ర నపుంసకగ్రహణమస్తి । అథ శిశబ్దస్య నపుంసకత్వావ్యభిచారాదార్థాన్నపుంసకస్యాశ్రయణమ్ తదత్రైవ సూత్రే శక్యతే వక్తుమ్, కిముచ్యతే - సంజ్ఞావిజ్ఞానే త్వితి । అథావశ్యమయమేవ పాఠో యోజ్యస్తదాక़ః ప్రశ్లేషః స చ ధాత్వర్థానువాదీ, సర్వనామస్థానసంజ్ఞస్యావిధానం సర్వనామస్థానసంజ్ఞావిధానమ్, తత్రేతి, స ఏవార్థో యం పూర్వమవోచామ। తుశబ్దో హేతౌ, అపి స్యాదితి సమ్భావనాయామ్ । యస్మాన్నపుంసకాదేవ శేర్విధానం తస్మాత్తత్ర శిశబ్దే క్రియమాణస్య నియమస్య నపుంసకవిషయతా సమ్భావ్యతే ఇత్యర్థః ।।

అత్వసన్తస్య చాధాతోః ।। అత్రేత్యది । నను చ పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ నుమేవ పూర్వ ప్రాప్నోతి తత్రాహ - యది హీతి । ఇహ దీర్ఘశ్రుత్యాచః స్థానిత్వమ్, తచ్చ న స్వరుపేణ, కిం తర్హి ఉపధాయాః ఇత్యనువృత్తేరుపధాత్వనిబన్ధనమ్, అత ఏవాజన్తస్య దీర్ఘాభావః । తస్మాత్సథానిన్యేవాత్ర నిమిత్తశబ్దః ప్రయుక్తః ।

పిణ్డగ్రశ్చర్మవ ఇతి । గ్రసు గ్లసు అదనే, వస ఆచ్ఛాదనే క్విప్ । నను చానర్థకత్వాదేవాత్ర న భవిష్యతి, మూలోదాహరణేషు త్వసుప్రత్యయస్యార్థవత్త్వాత్సిద్ధమ్ అత ఆహ - అనర్థకోఽపీతి । అత్రైవ హేతుమాహ - అనినస్మిన్గ్రహణానీతి । అయమేవ ధాతుప్రతిషేధో జ్ఞాపయతి - అస్తీయం పరిభాషేతి । నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్, అస్యర్థమేతత్స్యాత్ - శత్రనస్యాత్, శత్రూనస్యతీతి శత్రూవ ఇతి, తస్మాద్వచనమేవేదమ్ । అతుగ్రహణే త్వర్థవతోఽతుశబ్దస్యాభావాదేవానర్థకస్య గ్రహణమ్ ।

అన్తగ్రహణమనర్థకమ్, కేవలయోరత్వసోరభావాదేవ సిద్ధమ్ అత ఆహ అన్తగ్రహణమిత్యాది । అపదేశః - లక్షణవాక్యాని గణపాఠశ్చ, ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రయోగః, ఉపదేశే ప్రయోగ ఉపదేశప్రయోగః । ఉపదేశే యత్రప్రయుజ్యతే శబ్దంరుపం తదేకదేశస్యాప్యత్వసన్తస్య పరిగ్రహార్థమిత్యర్థః । అసతి పునరన్తగ్రహణే కస్య గ్రహణం న స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - ఇతరథా హీతి । మతుబ్గ్రహణముపలక్షణమ్ । కుముదనడవేతసేభ్యో డమతుప్ ఇత్యస్యాపి గ్రహణం న స్యాత్ । కిం కారణమిత్యత ఆహ - ఉపదేశ ఇతి । రుపనిర్గ్రహః - రుపనిశ్చయః । స యద్యపి లౌకికే ప్రయేగే భవతి, అనుబన్ధయుక్తం తు రుపముపదేశ ఏవ నిశ్చీయత ఇత్యుపదేశ ఇత్యుక్తమ్ । నాయమత్వన్త ఇతి । యద్యపి తావతోఽవధేరతురన్తః, తథాపి న తత్పర ఉపదేశః, యత్పరశ్చోపదేశో న సోఽత్వన్తః, పకారాన్తత్వాత్ । తతశ్చ తస్య గ్రహణం న స్యాత్, అన్తగ్రహణసామర్థ్యాత్తు తావతోఽప్యవధేరత్వన్తస్య గ్రహణమ్ ॥

అనునాసికస్య క్విఝలోః క్ఙితి ॥ 6 - 4 - 15 ॥

అఙ్గాక్షిప్తస్య ఝలా విశేషణాత్తదాదివిధిః । కితీత్యేతత్సమ్భవవ్యభిచారాభ్యాం ఝలాదేరేవ విశేషణమ్ । ప్రతానిత్యాది । తము కాఙ్క్షాయామ్, శము ఉపశమే, దము గ్లానౌ - ఏతేభ్యః క్విప, మో నో ధాతోః ఇతి నత్వమ్ । యజలుగన్తాత్తసితి । స్య సార్వధాతుకమపిత్ ఇతి జిత్త్వమ్ । వస్తుకథనం చైతత్, న త్వనేన నిష్ఠాశఙ్కా వార్యతే జితి ఖల్వపి ఇత్యుపక్రమాత్ । కిఞ్చ నిష్ఠాయామిటా భవితవ్యమ్, న చోదిత్త్వాద్ యస్య విభాషా ఇతి ప్రతిషేధః, ఏకాచ ఇతి తత్రానువృత్తేః ॥

అజ్ఝనగమాం సని ॥ 6 -4 - 16 ॥

అత్ర యద్యపధాయా ఇత్యనువర్త్యేత, అజన్తేషు వ్యఞ్జనస్య దీర్ఘప్రసఙ్గః । తస్మాన్నివృత్తమ్ । యద్యేవమ్, హనిగమ్యోరలోఽన్త్యస్య దీర్ఘప్రసఙ్గః తన్న, అచశ్చ ఇత్యుపస్థానాత్ । న చైవమభ్యాసస్య ప్రసఙ్గః, హన్ స ఇతి స్థితే పరత్వాద్దీర్ఘత్వే కృతే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్ ద్విర్వచనమ్ । అస్తు వాఽభ్యాసస్యాపి దీర్ఘః, హ్రస్వః ఇతి భవిష్యతి । జిఘాంసతీతి । అభ్యాసాచ్చ ఇతి కుత్వమ్ । అధిజిగాంసత ఇతి । ఇఙశ్చ ఇతి గమిరాదేశః ।

ఇహ బహవో గమయః - గమ్లృ సృ్లృ గతౌ ఇతి ధాతుః, ణౌ గమిరబోధనే, సని చేతీణాదేశః, ఇణ్వదిక ఇతి వక్తవ్యమ్ ఇతీక ఆదేశః, ఇఙశ్చ ఇతీఙాదేశశ్చేతి తత్రావిశేషాత్సర్వత్ర ప్రసఙ్గే సత్యాహ - గమేరిఙాదేశస్యేతి వక్తవ్యమితి । ఇణ ఇక ఇఙశ్చైక ఏవాదేశః స ఇహోపలక్ష్యతే, అతో ధాతుమేకం వర్జయిత్వా త్రయాణామాదేశస్య

గ్రహణమ్, తథా చ వక్ష్యతి - అజాదేశస్య గమేరితి । ఏవం చేణికోరాదేశస్యాపి గమేర్భావకర్మణోరాత్మనేపద ఇడభావే ఝలాదౌ సని అజ్ఝన ఇతి దీర్ఘో భవత్యేవ సఞ్జిగాంస్యతే ఇతి । సఞ్జిగంసత ఇతి । గమేః సమో గమ్యృచ్ఛి ఇత్యాత్మనేపదం విహితమ్, తత్ర చ అకర్మకాత్ ఇతి వర్తతే, తేన సనన్తాదపి పూర్వవత్సనః ఇత్యాత్మనేపదమకర్మకాదేవ భవతి, తతశ్చ మాతరమిత్యపపాఠః, । మాత్రేతి తృతీయాన్తం పఠితవ్యమ్ । సఞ్చిగాంసదితి । సమ్పూర్వాద్ గమేః సన్, సకర్మకత్వాత్ పరస్మైపదమ్, ఛాన్దసత్వాదిడభావః, బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేऽపి ఇత్యడభావః । ప్రాయేణ తు వృత్తౌ సాట్కం కర్యతే ।

ఇహేత్యాదినా గమేరిఙాదేశస్యేతి వక్తవ్యమ్ ఇత్యేతత్ప్రత్యాచష్టే । కథం పునః సని దీర్ఘః ఇత్యేతావతి సూత్రే క్రియమాణేऽజన్తస్యైవ దీర్ఘత్వం లభ్యతే అత ఆహ - తత్రాచేత్యాది । సని దీర్ఘః ఇతి సూత్రే క్రియమాణఏऽఙ్గస్యేతి వర్త్తతే, దీర్ఘశ్రుత్యా వా అచశ్చ ఇత్యుపతిష్ఠతే, తత్ర విశేషణవిషేష్యభావం ప్రతి కామచారాదుత్తరత్ర హనిగమ్యోర్దీర్ఘవిధానాద్ గృహ్యమాణమఙ్గమచా విశేష్యతే, తేన త్వచాఙ్గమ, విశేషణేన తదన్తవిధిర్భవతీతి సిద్ధమజన్తస్య దీర్ఘత్వమ్, యథా అకృత్సార్వధాతుకయోః ఇత్యత్ర । తస్మాదిహాఙ్గ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్ । కిమర్థ తర్హి క్రియతే ఇత్యాహ - తత్క్రియత ఇతి । ప్రవృత్తిభేదేన - వ్యాపారభేదేన । తమేవ దర్శయతి - అజన్తస్యేతి । ఏవం చ అఙ్గ్రహణం సామర్థ్యాదావర్తతే ఇత్యుక్తం భవతి ।।

తనోతేర్విభాషా ।। 6 - 4 - 17 ।।

ఉపసంఖ్యానేనేతి । తనిపతిదరిద్రాణాముపసంఖ్యానమ్ ఇత్యనేన ।

క్రమశ్చ క్త్వి ।। 6 - 4 - 18 ।।

అనునాసికస్య క్విఝలోః క్ఙితి ఇతి నిత్యస్య దీర్ఘస్యాపవాదోఽయం వికల్పః । ఉపధాయా ఇతి । యద్యప్యుపధాగ్రహణం పూర్వమేవ నివృత్తమ్, తథాపి అచశ్చ ఇత్యుపస్థానాద్, అన్యస్య చాచోఽసమ్భావదేవముక్తమ్ ।

క్రమిత్వేతి । ఉదితో వా ఇతి పక్షే ఇట్ । బహిరఙ్గోఽపి ల్యబాదేశ ఇతి । ఏతచ్చ అదో జగ్ధిర్ల్యప్తి కితి ఇత్యత్ర ల్యగ్ల్రహణేన జ్ఞాపితమ్ ।।

చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ ।। 6 - 4 - 19 ।।

యద్యత్ర కేవలస్య ఛస్య గ్రహణం స్యాత్, తదా పృచ్ఛేరుప దేశానన్తరం తుకి కృతే క్తప్రత్యయే పరతశ్చకారమాత్రస్య శాదేశే షత్వే తుకః ష్టుత్వే పృష్ట్వ ఇత్యనిష్టం రుపం స్యాత్ । న చ నిమిత్తాభావే నైమిత్తికస్యాప్యభావః ఇతి తుకో నివృత్తిః, న హీదం వచనం నాపి న్యాయః, న హి కృతస్య నివృత్తౌ కశ్చిన్న్యాయః । కథం తర్హి స్థాతేత్యత్ర సత్వే కృతే ష్టుత్వస్య నివృత్తిః, నాత్ర కృతమేవ ష్టుత్వం నివర్త్తతే, కిం తహి తస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వమేవ సత్వమ్, తత్ర ష్టుతవస్య ప్రాప్త్యభావః తదేవం వితుక్కస్య గ్రహణే దోషం దృష్ట్వాఽఽహ - ఛ ఇత్యేతస్య సతుక్కస్యేతి । కథం పునర్జ్ఞాయతే - ఛేత్యస్య సతుక్కస్య గ్రహణమితి యజయాచ ఇతి నఙో ఙిత్కరణాత్ । తద్ధి విశ్న ఇత్యత్ర గుణో మా భూదితి, సతుక్కస్యైవ శాదేశే లఘూపధత్వాద్ గుణప్రసఙ్గః । వితుక్కస్య తు శాదేశే తకార ఉపధా, నేకారః, సంయోగే గురు ఇతి గురుసంజ్ఞశ్చ । పృచ్ఛేస్తు క్ఙితి సమ్ప్రసారణార్థ నఙో ఙిత్త్వం న భవతి ప్రశ్నే చాసన్నకాలే ఇతి నిపాతనాత్ । తస్మాత్సతుక్కస్య గ్రహణమ్ । ఏవం చ కృత్వా పృష్టప్రతివచనే ఇతి నిర్ద్దేశోపపత్తిః । నను సతుక్కస్య గ్రహణేఽపి అలోఽన్త్యస్య ఇతి ఛమాత్రస్య ప్రసఙ్గః న హ్యనర్థకేఽలోన్త్యవిధిరస్తి । అథ సతుక్కేన చ్ఛేనాఙ్గస్య విశేషణాత్తదన్తస్యాఙ్గస్యాలోఽన్త్యస్య ప్రసఙ్గః తదాపి నిర్ద్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి ఇతి సహ తుకా భవిష్యతి ।

అన్తరఙ్గత్వాదితి । ఉపదేశాన్తరం ప్రసఙ్గాదన్తరఙ్గత్వమ్, శస్తు బహిరఙ్గః, కథమ్ ఉత్పన్నే ప్రత్యయేఽఙ్గసంజ్ఞా, అఙ్గస్య చ శాదేశః । న చ వార్ణాదాఙ్గం బలీయః, భిన్నకాలత్వాత్ ।

ఔణాదికే నప్రత్యయ ఇతి । సాక్షాత్సివేరవిహితోఽపి బాహులకాన్నప్రత్యయః । పుగన్తలఘూపధగుణాత్పూర్వమూఠ్ క్రియతే ఇతి । అన్తరఙ్గత్వాదితి వక్ష్యమాణో హేతురిహాప్యపక్రష్టవ్యః, గుణో హి బహ్వపేక్షో బహిర్భూతప్రత్యయాపేక్షశ్చ, ఊఠ్ తు

విపర్యయాదన్తరఙ్గః, తేన స ఏవ పూర్వ క్రియతే । తత్ర కృతేఽన్తరఙ్గత్వాద్యణాదేశ ఇతి । అన్తర్భూతాజపేక్షత్వాద్యణోఽన్తరఙ్గత్వమ్, గుణస్తు పూర్వవదేవ బహిరఙ్గః । నానాశ్రయత్వాచ్చేతి । యత్రైకమేవ నిమిత్తీకృత్యాఙ్గవర్ణయోర్యుగపత్ప్రాప్తిస్తత్ర వార్ణాదాఙ్గం బలీయః, తథా అచో ఞ్ణితి ఇతి వృద్ధేరవకాశః - గౌరితి, యణోఽవకాశః - దధ్యత్రేతి చకారేత్యత్ర కృ - అ ఇతి స్థితే ఉభయప్రసఙ్గే పరామపి వృద్ధిం బాధిత్వాన్తరఙ్గత్వాద్యణి

ప్రాప్తే వార్ణాదాఙ్గం బలీయః ఇతి వృద్ధిర్భవతి ।

శబ్దప్రాడితి । ప్రశ్చాదిషత్వమ్, జశ్త్వజత్వే । గోవిడితి । విచ్ఛ గతౌ, గాం విచ్ఛాయతీతి విగృహ్య ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకే వా ఇత్యాయప్రత్యయాభావపక్షే క్విప్ । అక్షద్యూః, హిరణ్యష్ఠ్యూరితి । దివిష్ఠివిభ్యాం క్విప్, సుబ్ధాతుష్ఠిబుష్వష్కతీతనాం ప్రతిషేధః ఇతి సత్వాభావః । నను చాన్తరఙ్గే యణి బహిరఙ్గస్యోఠోఽసిద్ధత్వాద్యణాదేశేన నాత్ర భవితవ్యమ్ అత ఆహ - అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గ ఇతి । నాజాన్తర్య ఇతి । అస్యాయమర్థః - యత్రాన్తరఙ్గే బహిరఙ్గే వాఽచోరానన్తర్యమాశ్రీయతే తత్ర బహిరఙ్గపరిభాషా న ప్రవర్త్తత ఇతి । ఏతచ్చ షత్వతుకోరసిద్ధః ఇత్యత్ర జ్ఞాపితమ్ । ద్యుమ్యామితి । ఊఠోఽవకాశః ద్యూతః, ద్యూతవాన్, ఉత్వస్యావకాశః - అహర్విమలద్యుః ద్యుభ్యామిత్యాదావుభయప్రసఙ్గః । తస్మాత్ క్ఙితీత్యత్రానువర్త్తయితవ్యమితి భావః ।

కేచిదిత్యాది ।తేషాం మతే హి దివిప్రభృతీనాం యఙ్లుగన్తానాం తిప్సిపోరీడభావపక్షే ఊఠి సతి దేదివీతి దేద్యోతి, దేదివీషి, దేద్యోషీతి । పూర్వత్ర తు పక్షే వలిలోపే- దేదేతి, దేదేవీతి ।

కథం ద్యుభ్యాం ద్యుభిరితి ఊఠి కృత ఇతి । క్ఙితీత్యస్యాననువృత్తత్వాత్ అత్రాపి పరత్వాదూఠా భావ్యమ్, ఊఠి చ కృతే ద్యూభ్యాం ద్యూభిరితి భవితవ్యమితి ప్రశ్నః । దివ ఉదితి తపరకరణాదిత్యాది । అత్ర హి తపరకరణం న కర్త్తవ్యమ్, యతోఽర్ద్ధమాత్రాకాలస్య వ్యఞ్జనస్య మాత్రాకాలో హ్రస్వ ఏవ సిద్ధః, తత్క్రియతే లక్షణాన్తరేణాపి దీర్ఘో మా భూదితి । తేన పరమప్యూఠం బాధిత్వా దివ ఉత్ ఇత్యనేన మాత్రాకాలో భవిష్యతీత్యర్థః ।

అథ వా - ఊఠి కృతే ఇత్యస్య పరేణ పరిహారగ్రన్థేన సమ్బన్ధః । తత్రాయమర్థః - క్రియతాం సామాన్యేన క్ఙితి చాన్యత్ర చ ఊఠ్, కృతే తు తస్మిన్నేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్తస్యైవోఠః స్థానే తపరత్వాన్మాత్రాకాలో భవిష్యతి । తేషామిత్యాది । క్ఙిద్గ్రహణే హి నివృత్తే సతి తృజాదావపి

శాస్యానేన విధానాద్ ప్రశ్చాదిసూత్రే ఛగ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్, శకారస్య షత్వవిధానేనైవ సర్వస్య సిద్ధత్వాత్ I యే తు క్విద్గ్రహణమనువర్త్తయన్తి, తేషాం తృజాదౌ శత్వస్యాభావాచ్ఛస్యైవ షత్వం విధాతవ్యమ్ I తత్రాపి సతుక్కస్య గ్రహణమ్ I

ఊడయం యది దిత్స్యాద్ ఆద్యన్తౌ టకితౌ ఇత్యాదిః ప్రసజ్యేత, అస్తు వకారస్య, వలి లోపే సతి అక్షద్యూరిత్యాది సిద్ధమ్ I న చ నాప్రాప్తే వలిలోపే ఆరభ్యమాణ ఊజ్వలోపస్య బాధకః స్యాదితి శఙ్కనీయమ్, భిన్నజానీయత్వాత్ - ఊడాగమః, లోప ఆదేశః, న చ భిన్నజాతీయం బాధకం భవతి I న హి దధి బ్రాహ్మణేభ్యో దీయతాం కమ్బలః కౌణ్డిన్యాయేతి దధ్నః కమ్బలో బాధకో భవతి సత్యమ్, ఉత్తరసూత్రే త్వాగమిభేదాద్ ద్వావూఠౌ స్యాతామ్ - ఏకో వకారాత్పూర్వః, అపర ఉపధాయాః, తస్మాదూఠష్ఠిత్వమవశ్యాఙ్గీకర్త్తవ్యమితి మన్యమానస్తదఙ్గీకరణే ప్రయోజనమాహ - ఊఠష్ఠిత్కరణమితి I ఏవం బ్రువతా ఏత్యేధత్యూఠసు ఇతి ఠకారస్య చర్త్వేన నిర్ద్దేశ ఇత్యుక్తం భవతి I యత్ర ఠకారో న క్రియతే తతో వృద్ధివిధావపి నోపాదీయేత, తతశ్చ ప్ర - ఊహతే పోహత ఇత్యత్రాపి స్యాత్ I వాహ ఊడిత్యయమపి ఠిదేవేతి I అన్యథా తస్య వృద్ధివిధౌ గ్రహణం న స్యాత్, అత్రాపి ఠకారస్యాశ్రవణం జశ్చత్వచర్త్వాభ్యామ్ II

జ్వరత్వరస్రివ్యవిమవాముపధాయాశ్చ II 6 - 4 - 20 II

జ్వర రోగే, ఞిత్వరా సమ్భ్రమే, స్త్రివు గతిశోషణయోః, అవ రక్షణే, మవ బన్ధనే I జ్వరత్వరేత్యాది I వస్తుకథనమ్ II

రాల్లోపః II 6 - 4 - 21 II

మురేచ్ఛతి I మూర్ఛా మోహసముచ్ఛ్రాయయోః I హుర్ఛేతి I హుర్ఛా కౌటిల్యే I నను చ పూర్వత్ర సతుక్కస్య ఛకారస్య గ్రహణం వితుక్కశ్చాయమ్, తత్కథమత్ర లోపః ఇత్యాహ - రాల్లోప ఇత్యాది I నను యది నామ రేఫాత్పరః సతుక్కశఛకారో న సమ్భవతి, కిమేతావతాఽప్రకృతస్యాసంస్థితస్య కేవలస్య ఛస్య గ్రహణం భవతి తస్మాదేవం వ్యాఖ్యేయమ్ - పూర్వత్ర ద్విచ్ఛకారో నిర్ద్దేశః, తత్రైకః సతుక్కః, అపరస్తు కేవలో గృహీతః, త త్ర చ రాల్లోప సతుక్కస్య ఛస్యాసమ్భావ్తకేవలో గృహ్యత ఇతి I యది ద్విచ్ఛకారకః పూర్వత్ర నిర్ద్దేశః, చ్ఛ్వోరితి నిర్ద్దేశో నోపపద్యతే, కథమ్ సమాహారద్వన్ద్వే ఏకవచనప్రసఙ్గః నైష దోషః పూర్వం

ద్వయోరచకారయోః సమాహారద్వన్ద్వం కృత్వా పశ్చాద్వకారేణేతరేతరయోగ ద్వన్ద్వః కరిష్యతే । ఏవమపి ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమహారే ఇతి సమాసాన్తః ప్రాప్నోతి తర్హి ఛకారవకారయోః సమాహారద్వన్ద్వం కృత్వా తేన సహ సతుక్కస్య ఛస్యేతరేతరయోగే ద్వన్ద్వో భవిష్యతి । యది పూర్వత్ర వితుక్కో గృహ్యతే, వాఞ్ఛతేః క్విపి శత్వం ప్రాప్నోతి ఇష్టమేవైతతత్సంగృహీతమ్ - వాంశౌ, వాంశ ఇత్యేవ భవితవ్యమ్ ॥

అసిద్ధవదత్రా భాత్ ॥ 6 - 4 - 22 ॥

ఆ భాదితినిర్ద్వశః ఆ కడారాత్ ఇత్యనేన వ్యాఖ్యాతః । సిద్ధశబ్దో నిష్పన్నవచనః, న సిద్ధోఽసిద్ధః - యః పునః సిద్ధోఽపి సిద్ధకార్య న కరోతి, స తేన తుల్యం వర్త్తత ఇతి అసిద్ధవత్ । కిం పునస్తత్ ప్రాధాన్యాత్కార్య మితి ప్రాప్తమ్, శాస్త్రం హి కార్యార్థత్వాదప్రధానమ్ । కార్యస్య చాసిద్ధత్వే ఆదేశలక్షణప్రతిషేధ ఏవ సిద్ధ్యేత్ - ఆగహి, జహీతి న తూత్సగలక్షణస్య భావః - ఏధి, శాధీతి । కార్యస్యాసిద్ధత్వే హ్యయమర్థః - ఆ భాచ్ఛాస్త్రీయం కార్య ప్రవృత్తమపి ప్రవృత్తకార్యం న క్రోతీతి, అతః ప్రవృత్తకార్యనిబన్ధనస్యైవ కార్యస్య ప్రతిషేధః స్యాత్ । న చ ఏధి, శాధీత్యత్ర ఏత్వశాభావనిబన్ధనం కిఞ్చిత్కార్య ప్రాప్తం యస్య ప్రతిషేధో విజ్ఞాయేత । ఆభీయం తు శాస్త్రం స్వకార్య కుర్యాదేవ । అత ఏత్వశాభావశాస్త్రాభ్యాం స్వకార్యయోరేత్వశాభావయోః ప్రవర్త్తితయోః స్థానినోరభావాత్తన్నిబన్ధనం ధిత్వం న స్యాదేవ । శాస్త్రాసిద్ధత్వే త్వయమర్థః - ఆభీయం శాస్త్రం నిష్పన్నమపి స్వకార్య న కరోతీతి । అత ఏత్వశాభావశాస్త్రాభ్యాం స్వకార్యయోరేత్వశాభావయోరప్రవృత్తత్వాదనివర్త్తితత్వాచ్చైత్వధిభావశాస్త్రస్య స్థానిబుద్ధిరేవ వర్త్తతే ఇతి తన్నిబన్ధనం కార్యసిధ్యతి । అతో వ్యాపకత్వాచ్ఛాస్త్రస్యైవాసిద్ధత్వమ్, ఆ భాదితి శాస్త్రస్యైవ విషయత్వేన నిర్ద్వేశాచ్చ ।

యద్యయం స్వతన్త్రవిధిః స్యాత్, తదా భాద్గ్రహణం విషయనిర్ద్వేశార్య వా స్యాత్ - ఆ భాచ్ఛాస్తే।ధ్రత్ర కర్త్తవ్యేఽసిద్ధవదితి, అసిద్ధవద్భవతో వా నిర్ద్వేశార్థమ్, అత్రగ్రహణం తు విషయార్థమ్ - ఆ భాద్యచ్ఛాస్త్రం తదసిద్ధవద్భవతి అత్రైవాభీయే శాస్త్రే కర్త్తవ్య ఇతి తత్రాద్యే పక్షే అసిద్ధవద్భవతో నిర్ద్వేశాభావాద్యత్కిఞ్చనాష్టాధ్యాయ్యాం కార్య తత్సర్వమాభీయే కర్తవ్యే అసిద్ధవత్, తతశ్చ చధిన్వికృణ్వ్యోర చ ఇత్యస్యాసిద్ధత్వద్ధినుతే, కృణుత రిత్యేతో లోపో న స్య । అత్రగ్రహణం చానర్థకం స్యాత్, అపరిపూర్ణత్వాదధ్యాహారేణౌవా భాద్యత్త్రత్ర కర్త్తవ్య ఇత్యర్థలాభాత్ । ధ్వితీయే తు పక్షే సమానాశ్రయత్వం విశేషో న లభ్యేత, తతశ్చ ప్రశమయ్యేతి మితో హ్రస్వస్యాసిద్ధత్వాల్లఘుపూర్వో మకారో న భవతీతి ల్యపి లఘుపూర్రాత్ ఇత్యయాదేశో న స్యాత్ ప్రబేభిదయ్యేతి, భిదర్యజన్తాద్ ణచి యస్య హలః ఇతి

యలోపస్యాసిద్ధత్వాల్లఘుపూర్వాదుత్తరో ణజ్న భవతి, యకారేణ వ్యవధానాదిత్యయాదేశో న స్యాత్ ప్రస్తన్యేతి, అదన్తాత్స్నశబ్ద ఇత్యస్మాద్ ణిచ్యల్లోపస్యాసిద్ధత్వాల్లఘోరేవ పరో ణిచ్, న తు లఘుపూర్వాదిత్యయాదేశాప్రప్తిః, పశుం సనోతీతి జనసనఖన ఇతి విట్, విడ్వనోః ఇత్యాత్వమ్, సనోతేరేనః ఇతి శత్వమ్ - పశుషాః, తతః శసి పశుషో నవాజానిత్యాదావాత్వస్యసిద్ధత్వాత్ ఆతో ధాతోః ఇత్యాలోపో న స్యాత్ చాఖాయితేతి, ఖనేర్యజి ద్విర్వచనాత్పరత్వాత్ యే విభాషా ఇత్యాత్వే ద్విర్వచనే తృచి ఆత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ యస్య హలః ఇతి యలోపః స్యాత్ పపుష ఇత్యాదౌ చ దోషో వక్ష్యతే ।

అధికారే ఆ భాద్గ్రహణం చానర్థకం స్యాత్, థఅధికారాదేవ తదర్థలాభాత్ । తథా హి - శనాన్నలోపః ఇత్యత్రాస్మిన్నుపస్థితే సతి శ్నాదుత్తరస్య నకారస్య లోపో భవతి స చాసిద్ధవద్భవతీత్యయమర్థో భవతి । ఏవమ్ అనుదాత్తోపదేశ ఇత్యాదావపి, తత్కిమసిద్ధవద్భవతో నిర్ద్దేశార్థేనాభాద్గ్రహణేన । న చాసిద్ధవద్భవత ఇత్యత్రావధారణార్థమాభాద్గ్రహణమ్, అధికారే హ్యస్మిన్నవధ్యనిర్ద్దేశాద్ యువోరనాకౌ ఇత్యాదీనామపి అసిద్ధత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్, జ్యాప్రతిపదికాత్ ఇతివదన్తరేణాప్యవధినిర్ద్దేశమధికారపరిమాణావగతేః । నన్వసత్యాభాద్గ్రహణేఽధికారేఽస్మిన్ సతి యత్రైతదధికృతం తదేవ సూత్రం తద్విహితం వా కార్యమత్రగ్రహణేన పరమృశ్యేత, అన్యస్య సన్నిహితస్యాభావాత్, తతశ్చ శ్నాన్నలోపః ఇత్యస్యాయమర్థః స్యాత్ - శ్నాదుత్తరస్య నకారస్య లోపో భవతి, స చాసిద్ధవద్భవత్యత్రైవ శ్నాన్నలోపే కర్త్తవ్య ఇతి । ఏవం సర్వత్ర । తతశ్చ చిణో లుక్ ఇత్యత్రైవేష్టం సిధ్యేత్ - అకారితరామితి , గతః, గతవానిత్యాదావన్యస్మిన్నాభీయేఽన్యస్యాభీయస్యాసిద్ధత్వానాపాదనాదతో లోపాది స్యాదేవ । ఆ భాద్గ్రహణం తు కృత్వా విధావాశ్రీయమాణే తస్యైవ సన్నిహితస్యాత్రగ్రహణేన పరామర్శాదాభీయమాభీయేఽసిద్ధవత్స్వస్మిన్నన్యస్మిన్వేత్యయమర్థో లభ్యతే ఉచ్యతే, అధికారేఽప్యస్మిన్సతి అనుదాత్తోపదేశ ఇత్యాదౌ తత్రైవ కర్త్తవ్యే తస్యైవాసిద్ధవచనే న కిఞ్చిత్ప్రయోజనమస్తీతి తత్కార్యవిశేషరుపపరిత్యాగేన ఇదమసిద్ధవద్భవతి । అత్ర కర్త్తవ్యే ఇత్యేవం సామాన్యరుపేణ పరామర్శాదన్యస్మిన్నప్యన్యస్యాసిద్ధత్వం భవిష్యతి, తదేవమా భాద్గ్రణమతిరిచ్యమానం విషయార్థ విజ్ఞాయతే । అధికారాచ్చాసిద్ధవద్భవతోఽవగతిః ।

అత్రగ్రహణం తు సమానాశ్రయత్వప్రతిపత్త్యర్థమ్, యద్యుభే అప్యాభీయే ఏకమేవ నిమిత్తమాశ్రిత్య ప్రాప్నుతః, ఏవమన్యోఽన్యస్మిన్నసిద్ధవద్భవతి, కిమత్రగ్రహణమతిరిచ్యతే ఇత్యతః సమానాశ్రయత్వప్రతిపత్తిః నేత్యాహ అక్షరార్థ

ఏవాయమ్ తథా హి - అనుదాత్తోపదేశ ఇత్యత్రాస్మిన్నుపస్థితే సత్యయమర్థో భవతి - అనుదాత్తోపదేశానాం లోపో భవతి ఝలాదౌ క్ఙితి పరతః, స చాసిద్ధవద్భవతి । కుత్ర కర్త్తవ్యే అత్ర యదా భాత్త్రేతి । కోఽర్థః క్ఙిత్యనునాసికలోపో భవతీత్యుక్తమ్, అత్రైవ క్ఙితినిమిత్తే సతి యదాభీయం ప్రాప్నోతి తత్ర కర్త్తవ్య ఇతి । ఏవం సర్వత్ర । ఏవం చ విస్పష్టమక్షరైరేవ సమానాశ్రయత్వం ప్రతిపాదితం భవతి ।

యద్యయమధికారస్తతో యత్రాస్యోపస్థానం తత ఏవారభ్య యదా భాత్త్రైవ తస్యాసిద్ధత్వం స్యాత్, న తు స్వస్మాత్పూర్వేష్వితరేషు, యద్దేశస్థేన హి వక్త్రా ఆఙుచ్చార్యతే తత తఏవారభ్య మర్యాదాభివిధిప్రతిపత్తిః యథా - ఆ పాటలిపుత్రాద్వృష్టో దేవ తఇతి, ఏవం చ ధ్వసోరేద్ధ్వౌ ఇత్యస్యాయమర్థో భవతి - అస్తేహౌ ఏకారః, స చేత ఆరభ్య యదా భాత్త్రాసిద్ధవదితి, తతశ్చ పూర్వత్ర ధిత్వే నాసిద్ధవత్స్యాత్ స్వతన్త్రే తు విధౌ అత్రైవ ప్రదేశే ఆఙర్థ ప్రతిపదాయన్ అత ఏవారభ్య యదా భాత్తదసిద్ధవద్భవత్యత్రైవ కర్త్తవ్య ఇతి శ్నాన్నలోపః ఇత్యారభ్య ఋత్వ్యవాస్త్వ్య ఇత్యేవమాన్తానాం సర్వేషామేవాన్యోఽన్యస్మిన్నసిద్ధత్వమాపాదయతి ఉచ్యతే ద్వౌ పక్షౌ - శబ్దాధికారశ్చార్థాధికారశ్చ, తతశ్చ శబ్దాధికారే స్యాదేష దోషః, అర్థాధికారే త్వస్మిన్నేవ ప్రదేశో ఆఙర్థ ప్రతిపాదయన్ పూర్వవత్ప్రతిపాదయతి, స చ ప్రతిపాదితార్థాదుత్తరత్రోపతిష్ఠతే, ఉపస్థితశ్చ తత్రతత్రోపస్థితేనాత్రగ్రహణేన విశేష్యత ఇతి సర్వమిష్టం సిద్ధమ్ । తదనేన సూక్ష్మేణాయమర్థః సమ్పాదితః శ్నాన్నలోపః ఇత్యారభ్యాపాదపరిసమాప్తేర్యాని సూత్రాణి తాన్యన్యోఽన్యస్మిన్నసిద్ధవద్భవన్తి, తాని చేత్తుల్యనిమిత్తానీతి । తదేతత్సర్వ వృత్తౌ యథాస్థానం యోజ్యమ్ । తదాశ్రయమేవ భవతీత్యత్రాసిద్ధవదితి వక్ష్యమాణమపక్రష్టవ్యమ్ । విభిన్నాశ్రయమ్ - వ్యాశ్రయమ్, విభిన్ననిమిత్తమిత్యర్థః ।

అసిద్ధవచనమిత్యాది । ఉత్సృజ్యతే ఆదేశేన నివర్త్యత ఇత్యుత్సర్గః - స్థానీ, స లక్షణం నిమిత్తం యస్య తదుత్సర్గలక్షణమ్, తస్య భావః - ప్రవృత్తిర్యథా స్యాత్ । ఏతచ్చ శాస్త్రాసిద్ధత్వాశ్రయణాల్లభ్యత ఇత్యుక్తమ్ । ఆగహీతి । బహులం ఛన్దసి ఇతి శపో లుక్ అనుదాతోపదేశ ఇత్యాదినానునాసికలోపః । జహీతి । హన్తర్జః ।

అభాజీతి । భఞ్జేశ్చ చిణి ఇత్యనునాసికలోపః । రాగ ఇతి । రఞ్జేశ్చ ఘఞి చ భావకరణయోః ఇత్యనునాసికలోపః ।

అత్రగ్రహణం కిమితి । యద్యపి సమానాశ్రయత్వప్రతిపత్త్యర్థమితి పూర్వమేవాత్రగ్రహణస్య ప్రయోజనముక్తమ్, తథాపి సమానాశ్రయత్వప్రతిపత్తేః కి ఫలమితి ప్రశ్నావసరోఽస్త్యేవ । పపుష ఇతి । పా పానే, ఆతో లోప ఇటి చ । చిచ్యుష ఇతి । చిఞ్ చయన, ఏరనేకాచః ఇతి యణాదేశః । లులువిష ఇతి । లూఞ్ ఛేదనే । కథం పునరత్ర వ్యాశ్రయత్వమ్ ఇత్యాహ - ఆలోపాదీని హీతి । నన్వేవమపి నైవాత్రాలోపాదీని సిధ్యన్తి, అన్తరఙ్గాణి హి తాని, తదన్తర్భూతసమ్ప్రసారణాపేక్షత్వాత్ బహిరఙ్గం సమ్ప్రసారణమ్, బహిర్భూతవిభక్త్యపేక్షత్వాత్, తతః కిమ్ అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే తత్రాహ - అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే ఇత్యాది । ఏతదితి వచనాపేక్షం నపుంసకత్వమ్ । క్రిమితి న ప్రవర్త్తతే అత ఆహ - ఏషా హీతి । ఆ భాచ్చాస్త్రీయేతి । వాహ ఊఠ ఇత్యత్ర జ్ఞాపితత్వాత్ । తతః కిమ్ ఇత్యాహ - తస్యామితి । అన్తరఙ్గబహిరఙ్గయోర్యుగపత్సన్నిధానం నాస్తీతి పరిభాషయా సహ యౌగపద్యమేష్టవ్యమ్ । పరిభాషాసన్నిధావన్తరఙ్గబహిరఙ్గయోరవస్థానాభావాదిత్యర్థః । వసుసమ్ప్రసారణం చైకం పరిభాషాయా ఆల్లోపాదీనాం చాశ్రయ ఇతి సమానాశ్రయత్వమప్యస్తి । ఏతచ్చ నాజానన్తర్యే ఇత్యనాశ్రిత్యోక్తమ్ । ఆల్లోపాదయో హి అచోరానన్తర్యమాశ్రిత్య ప్రాప్నువన్తి ।

వుగ్యుటావితి । తత్ర యుటా తావత్సిద్ధత్వం న వక్తవ్యమ్, యుడ్విధానసామర్థ్యాత్ యణ్ న భవిష్యతి । తత్ర యకారద్యశ్రవణార్థ యుడ్విధానమ్ యణో మయో ద్వే భవతః ఇతి ద్విర్వచనవిధానాత్ । హలో యమాం యమి లోపః ఽితి పక్షే లోపవిధానాచ్చ పక్షే యకారద్వయశ్రవణస్య సిద్ధత్వాత్ । వుకోఽపి సిద్ధత్వం న వక్తవ్యమ్, కథమ్ నాప్రాప్తే ఉవఙ్యారభ్యమాణో వుక్ తస్యాపవాదో భవిష్యతి । నను చ బాధకప్రవృత్తివేలాయాం యద్విరుధ్యతే తద్బాధకేన నివర్త్తితం న ప్రవర్త్తతే, ఉవఙ్ నిరవకాశే వుకి ప్రవర్త్తమానేఽసిద్ధత్వాత్స్వమాత్మానమదర్శయన్న శక్యో బాధితుమితి వుకి కృతే తస్యాసిద్ధత్వాత్స్యాదేవ ఏవం తర్హి వుగ్న కరిష్యతే, భువో లుఙ్లిటోరుటుపధాయాః ఇతి సూత్రమస్తు, తత్ర చ ఓః సుపి ఇత్యతః ఓరిత్యనువత్తిష్యతే, తేన భువాఽఙ్గస్యోపధాయా ఉకారస్య ఊద్భవతీత్యాశ్రయణే ఉవఙి కృత ఊకారో భవిష్యతి । యద్యేవమ్, బభూవ, బభూవిథేతి గుణవృద్ధ్యోరవావోశ్చ కృతయోరువర్ణ ఉపధాం న భవతీత్యూత్వం న స్యాత్ తత్రాపి ఇన్ధిభవతిభ్యాం చ ఽితి పితోఽపి లిటః కిత్త్వాద్ గుణవృద్ధ్యోరభావే ఉవఙి ఊద్భవిష్యతి । యద్యేవమ్,

ఇన్ధిశ్ఛన్దోవిషయత్వాద్భుషో వుకో నిత్యత్వాదితి న్యాయాత్తన్న కర్త్తవ్యం భవతి అవశ్యం చ వుకో నిత్యత్వమాశ్రిత్య బభూవేతి శాధయితవ్యమ్ అన్యథా అచో ఞ్ణితి ఇత్యత్రేక ఇత్యనపస్థానాదనిగ్లక్షణా వృద్ధిః స్యాదేవ ఏవం తర్హి నార్థో వుకా, నాపి కిత్త్వేన, ఓః సుపి ఇత్యత్రావర్ణమపి ప్రశ్లిష్యతే, అకారోకారయోరాద్గుణే కృతే జసిజసోశ్చ ఇతి పూర్వైకాదేశేన

నిర్దేశాత్ । తేన బభూవథేతి గుణవృద్ధ్యోరవాధోశ్చ కృతయోరవర్ణస్యాప్యుపధాయా ఊద్భవిష్యతి, బభూవతురిత్యాదావువజీ కృతి ఉవర్ణస్యాపి । యద్యేవమ్, ఓః సుపి ఇత్యవర్ణస్యాపి నిర్దేశాత్కీలాలపః పశ్యేత్యాదావపి యణ్ స్యాత్ పరత్వాద్ ఆతో ధాతోః ఇతి లోపో బాధకో భవిష్యతి, లోపస్యావకాశః సంయోగపూర్వాకారన్తో ధాతుః, అకారప్రశ్లేషస్యోత్తరత్రావకాశః - బభూవ, బభూవిథ, కీలలపః పశ్యేత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాదాకారలోపః, విప్రతిషేధే హ్యసిద్ధత్వం నాస్తీతి జ్ఞాపయిష్యతే । ఏవమపి కీలాలపా సర్వనామస్థానే భసంజ్ఞాయా అభావాదాకారలోపాప్రసఙ్గాద్యణ్ స్యాత్ ఏవం తర్హి ఓః సుపి ఇత్యత్ర అచి శ్నుధాతు ఇత్యతః య్వోః ఇత్యనువర్త్తిష్యతే, తతశ్చకారోకాక,ముజానిర్దేశేఽపి య్వోః ఇత్యనేన విశేషణసామర్థ్యాదుకారస్యైవ యణ్ భవిష్యతి, న త్వవర్ణస్యేతి సామర్థ్యాదవర్ణగ్రహణముత్తరార్థమేవ సమ్పద్యతే । తదేవం సత్యప్యస్మిన్యోగే వుగ్యుటోః సిద్ధత్వం న వక్తవ్యమితి భాష్యే స్థితమ్ ।

యే త్వాహుః - భువో వుగ్లుఙలిటోః ఇత్యత్ర ఓః ఇత్యనువర్తనీయమ్, ఉవర్ణాన్తస్య భువో వుగ్యథా స్యాత్ - బోభావ, బోభవిథేతి యఙ్లుకి పితి లిటి ఇన్ధిభవతిభ్యాం చ ఇత్యత్ర శ్తిపా నిదేశాదేసతి కిత్త్వే గుణవృద్ధ్యోః కృతయోరనువర్ణాన్తస్య మా భూదిత్యేవమర్థమ్ । ఏవం చ బభూవ, బభూవిథత్యత్రాపి గుణవృద్ధ్యోః కృతయోః వుకోఽప్రసఙ్గాదనిత్యాత్వాత్ ఇన్ధిభవతిభ్యాం చ ఇతి కిత్త్వమారమభణీయమ్ । తత్ర చ జిదిత్యధికారాత్కిత్త్వజిత్త్వయోరుభయోరపి విధానద్ బభూవేత్యనిగ్లక్షణాపి వృద్ధిర్న భవతి । ఏష తఏవ చ కిత్త్వే శ్తిపా నిర్దేశం వుకి చ తదభావం కుర్వతః సూత్రకారస్యాభిప్రాయ ఇతి తేషాం వుకః సిద్ధత్వం వక్తవ్యమేవ । న చ వత్కరణం స్వాశ్రయమపి యథా స్యాదితి వుకః సిద్ధత్వం లభ్యతే, సత్యసతి వా వతావతిదేశేష్వాతిదేశికావిరుద్ధస్యాశ్రయకార్యావివర్త్తనాంత్సిద్ధత్వాసిద్ధత్వయోస్తు విరోధాత్కథం వతినా సిద్ధత్వప్రాపథణమ్ కథం వా విషయవిభాగో లభ్యేత స్థానివదిత్యాదౌ తు వతిమన్తరేణ సంజ్ఞా స్యాదితి వత్కరణమతిదేశార్థ సత్ స్వాశ్రయప్రతిపత్త్యర్థం వర్ణ్యతే ఏవం తర్హి శ్నసోరల్లోపః ఇతి తపరకరణాల్లిఙ్గాత్ క్వచిత్సిద్ధత్వమనుమీయతే, తద్ధి ఆస్తామిత్యాదావాటో మా భూదితి । యది చేదమసిద్ధత్వం నిత్యం స్యాత్, ఆటోఽసిద్ధత్వాదేవ లోపో న భవిష్యతీతి కిం తపరకరణేన వత్కరణం తు ప్రతిపత్తిలాఘవార్థమేవ । తథా చ షత్వతుకోరసిద్ధః, గోతో ణిద్ ఇత్యాదో వతిమన్తరేణాపి పరత్ర పరశబ్దప్రయోగాదేవాతిదేశ ఆశ్రితః, తత్రాపి చావిరుద్ధం స్వాశ్రయం భవత్యేవ ।

అత్రాఙ్ మర్యాదాయాం యది స్యాద్, భాధికారీయస్యాసిద్ధత్వం న స్యాత్ । న చాభాద్గ్రహణం విషయార్థమ్, అసిద్ధవద్భవతస్తు పరిజ్ఞానమధికారాదేవేత్యుక్తమ్ । అతో మర్యాదార్థేఽప్యాఙి భాధికారేఽప్యస్యోపస్థానం న విహన్యతే । తస్మాదేవం వక్తవ్యమ్ -

భాధికారీయే కర్త్వ్యే భాధికారీయస్య పూర్వస్యైవ ప్రకారణస్యాప్యసిద్ధత్వం నోక్తం స్యాదితి సత్యమ్ అయమేవ దోషః - తత్ర సూర్యేణైకదిగితి అణి కృతే యస్యేతిలోపః, జీప్, పునరణో యస్యేతిలోపః, తత్రేదానీమ్ సూర్యతిష్య ఇతి యలోప ఇష్యతే - సౌరీ బలాకేతి, స న ప్రాప్నోతి భాధికారీయే యలోపే యస్యేతి లోపస్యాసిద్ధత్వాభావాద్యకారస్యానుపధాత్వాత్ I స్థానివద్భావశ్చ యలోపవిధిం ప్రతి నిషిద్ధః తమిమం మర్యాదాపత్రే దోషం దృష్ట్వాऽऽహ - ఆ భాదిత్యయమభివిధావాజితి I భాధికారేऽప్యసిద్ధవద్భవతీతి I భాధికారేऽపి తదవస్థితమ్, తత్రాపి కర్త్వ్యే తత్ర త్యమన్యచ్చాసిద్ధవద్భవతీత్యర్థః I ఏవం వ్యాఖ్యాతా వృత్తిః I

కాని పునరస్య యోగస్య ప్రయోజనాని ఇహ పాదోऽస్యాస్తీతి అత ఇనిఠనౌ, పాదికః, తఉదకం వహతీత్యణ్ సంజ్ఞాయాముదభావః, ఉదవాహస్యాపత్యమ్ అత ఇఞ్ ఔదవాహిః, సారణశబ్దాభ్యాం ల్యుహన్తాభ్యామత ఇఞ్, సారణిః, వారణిః, శాతనపాతనశబ్దాభ్యాం టిత్త్వాన్ఙీప్, శాతనీ, పాతనీ స్రంసేర్ధ్వంసేర్ణ్యన్తాద్యకి స్రంస్యతే, ధ్వంస్యతే, అత్ర యస్యేతిలోపే ణిలోపే చ కృతే పద్భావః, ఊఠ, నస్తద్ధితే అల్లోపోऽనః, అనిదితామ్ ఇత్యేతే విధయః ప్రాప్నువన్తి, లోపస్యాసిద్ధత్వాన్న భవిన్తి తన్న, అచః పరస్మిన్ ఇతి స్థానివద్భావేనాప్యేతాని సిద్ధాని I శా హౌ ఇత్యత్ర శాస్ హౌ ఇతి పదచ్చేదః, శాసః శాసిత్యయమాదేశో భవతి, కిమర్థమిదమ్ ఇత్వబాధనార్థమ్ తతః హుఝుల్భ్యః ఇతి ధిత్వమ్, ధి చ ఇతి సలోపః శాధీతి సిద్ధమ్, ధి సకారే సిచో లోప ఇతి నాశ్రీయతే, చకాధీత్యేవ భవితవ్యమితి నిర్ణేష్యతే I

ధ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ ఇత్యత్రాపి శ్నసోరల్లోపః ఇత్యతో విషయార్థమల్లోప ఇత్యనువృత్తేరల్లోపవిషయత్వం భవదకారస్యైవ భవిష్యతి, తతః పూర్వవద్ ప్రహ్వసలోపయోరేధీతి సిద్ధమ్ I ఇహ చ కురు ఇతి క- ఉహి ఇతి స్థితే హిలుక్చ ప్రాప్నోతి గుణశ్చ, పరత్వాద్ గుణఏ కృతే అత ఉత్సార్వధాతుకే ఇత్యుత్వం చ ప్రాప్నోతి హిలుక్చ, నిత్యత్వాద్ధిలుకి కృతేऽపి సార్వధాతుకగ్రహణసామర్థ్యాదభూతపూర్వేऽపి తస్మిన్నుత్వం సిద్ధిమ్ I లుజ్లజ్లృఙ్క్ష్వడుదాత్తః ఇత్యత్రోపదేశ ఇత్యనువృత్తేః ద్విలకారకనిర్ద్దేశాశ్రయణాద్వా లుఙాదిషు లావస్థాయామేవాడాటో భవత ఇతి అకారి, ఐక్షీత్యత్ర చిణో లుక్ ఇతి నిత్యే లుకి కృతేऽడాటౌ సిద్ధో I ఏవం చాసన్నిత్యత్రాపి ప్రాగేవ శ్నసోరల్లోపాదాటి కృతే తపరకరణాల్లోపాభావః I ఏవం చాయన్నిత్యత్రాపి ఇణో యణ్ ఇతి యణాదేశాత్ప్రాగాటి సతి సిద్ధమిష్టమ్ I యద్యేవమ్, ఐజ్యత, ఔప్యతేతి లజో లావస్థాయాం యజివప్యోరనజాదిత్వాదటి సతి ఆటశ్చ ఇతి వృద్ధిర్న స్యాత్ అత్ర పరిహారమ్ ఆడజీదీనామ్ ఇత్యత్ర వక్ష్యామః I అతో హేః ఇత్యత్ర చ ఉతశ్చ ప్రత్యయాత్ ఇత్యతః ప్రత్యయగ్రహణఆపకర్షణాజ్జహీత్యత్ర హన్తేర్జభావే లుగ్న భవిష్యతి I అతో లోపః ఇత్యత్ర చ అనుదాత్తోపదేశ ఇత్యత ఉపదేశగ్రహణానువృత్తేః ఉపదేశే యదకారాన్తం తస్య లోపః ఇతి గతః, గతవానిత్యత్రానునాసికలోపే కృతే సమ్ప్రత్యకారాన్తత్వేऽపి తదభావః I

ఇహాపి తర్హి న స్యాత్ - ధిన్వికృణ్వ్యోర చ, ధినుతః నోపదేశగ్రహణేనాఙ్గమభిసమ్బధ్యతే - యదఙ్గముపదేశకాలేఽకారాన్తమితి , అపి తు ఆర్ద్ధధాతుకమభిసమ్బధ్యతే - ఆర్ద్ధధాతుకోపదేశే యదకారాన్తమితి । ఏతదుక్తం భవతి - యదార్ద్ధధాతుకముత్పన్నం న ముహూర్త్తమాత్రమప్యనకారాన్తాత్పరం తత్ర తదన్తస్య లోప ఇతి ధినుత ఇత్యత్ర చోప్రత్యయసన్నియోగేనాకారవిధానాదుప్రత్యయ ఉత్పన్నో న కదాచిదపి అనతః పర ఇతి ।

ఇహ చ మధమస్యాస్తీతి ఛన్దసీవనిపౌ చ ఇతి వనిబన్తాచ్చస్, శ్వయువమధోనామ్ ఇతి సమ్ప్రసారణమ్, మఘ - ఉన్ - అస్ ఇతి స్థితే సమ్ప్రసారణమాక్షిత్య యస్యేతి లోపః ప్రప్తస్తస్యాసిద్ధత్వాన్న భవతి నాత్రాసిద్ధత్వం లభ్యతే, వ్యాశ్రయత్వాత్ - శసి సమ్ప్రసారణమ్, సమ్ప్రసారణే యస్యేతి లోపః । తస్మాన్మధవచ్ఛబ్దో వ్యుత్పన్నం ప్రాతిపదికమ్, తతశ్చ తద్ధితాభావాదేవ లోపాభావః ।

ఇహ చ కంస్విద్ గర్భ ప్రథమం దధ్ర ఆపి ఇతి । దధాతేర్లిటి ధా - ఇరే ఇతి స్థితే నిత్యత్వాత్ ఇరయోరే ఇత్ ఛాన్దసోః రేభావః, లిట్, ఛన్దసి సార్వధాతుకమపీతి శుప్, శాపః శ్లుః , ద్విర్వ్రజనమ్, ఈహల్యధోః ఇతి ప్రతిషేధాత్తు శ్నాభ్యస్తోరాతః ఇతి సిద్ధో లోపః, ఘువ్యతిరిక్తేషు మాప్రభృతిషు ఛాన్దసత్వాద్యథాదర్శనం భవిష్యతి ।

ఇహ తర్హి కుర్వః, కుర్మః, కుర్యాదితి, కృఉ - వస్ , కృఉ - మస్, కృఉ - యాత్ ఇతి స్థితే నిత్యం కరోతేః యే చ ఇతి లోపశ్చ ప్రాప్నోతి కరోతేర్గుణశ్చ, తత్రోభయోనింత్యయోః పరత్వాద్ గుణే కృతే అత తఉత్సార్వధాతుకే ఇత్యుత్త్వం బాధిత్వా నిత్యత్వాదుకారలోపే కృతే సార్వధాతుకపర ఉప్రత్యయే విధీయమానభుత్వం న స్యాత్ , న చ సార్వధాతుక ఏవ పరతః శక్యముత్వం విధాతుమ్, తథా హి సతి కురుత ఇత్యాదౌ వికరణవ్యవాయేఽపి న స్యాత్, క్వ తర్హి స్యాత్ యత్ర వికరణస్య లోపః కుర్యాత్, కుర్మ ఇత్యాదౌ యద్యప్యత్రాపి స్థానివద్భావాద్వ్యవధానం తథాపి వచనాదీదృశం వ్యవధానమాశ్రీయతే, తస్మాద్భావతీదం ప్రయోజనమ్ న ప్రయోజనమ్ సత్యప్యుకారలోపే తస్య స్థానివద్భావాత్ప్రత్యయలక్షణేన వా అత ఉత్ ఇత్యత్ర మ్వోర్య ఇత్యనువృత్తేర్వా ఉత్వం భవిష్యతి ।

ఇహ తర్హి కరిష్యతే ఇతి చిణ్వదిటోఽసిద్ధత్వాణ్ణిలోపపో భవతి, అన్యథా అనిటీతి ప్రతిషేధః స్యాత్ తత్ర చిణ్వదిట్ చేతి చకారః సముచ్చయే - ఇట్ చ యచ్చాన్యత్ప్రాప్నోతి, కిం చాన్యత్ప్రప్నోతి ణిలోపః, అవశ్యం చకారేణైవ ణిలోపః సముచ్చేతవ్యః, అన్యథా

చిణ్వదిటోఽసిద్ధత్వేఽపి వలాదిలక్షణేనేటా సేడ్బుద్ధిరేవ ణిలోపశాస్త్రస్యాస్మిన్విషయే వర్త్తత ఇతి లోపో నైవ స్యాత్, చిణో లుగ్ ఇత్యత్ర చ అనుదాత్తోపదేశ ఇత్యతః క్ఙిద్గ్రహణమనువర్త్య తస్య చిణః ఇతి పఞ్చమ్యా షష్ఠ్యాం ప్రకల్పితాయాం చిణ ఉత్తరస్య క్ఙితో లుగ్విధీయతే, తేనాకారితరామిత్యాదౌ తరపో న భవిష్యతి ।

ఇహ తర్హి శున ఇతి శ్వయువమఘోనామ ఇతి సమ్ప్రసారణే సు - అన్ అస్ సమ్ప్రసారణపూర్వత్వం బాధిత్వా అల్లోపోఽనః ఇత్యకారలోపే సతి విభక్తేరనుదాత్తనివృత్తిస్వరః ప్రాప్నోతి, కృతేఽస్మిన్యోగే సమ్ప్రసారణస్యాసిద్ధత్వాత్ న సంయోగాద్వమన్తాత్ ఇతి ప్రతిషేధాదల్లోపేఽసతి సమ్ప్రసారణపూర్వత్వే సతి ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః ఇత్యాద్యుదాత్తం పదం భవతి । నాత్రాల్లోపే సత్యుదాత్తనివృత్తిస్వరస్య ప్రసఙ్గః, న గోశ్వన్సావవర్ణ ఇతి ప్రతిషేధాత్ । నైష ఉదాత్తనివృత్తిస్వరస్య ప్రతిషేధః , కస్య తర్హి తృతీయాదిస్వరస్య । స చ శ్వభ్యామ్, శ్వభిరితి హలాదౌ

విభక్తావుదాత్తలోపాభావే చరితార్థః ఏవం తర్హి న లక్షణప్రతిషేధం శిష్మః, కిం తర్హి యేన కేనచిత్ప్రప్తసయ తృతీయాదిస్వరస్య । యత్ర తర్హి తృతీయాదిర్నాస్తి - శునః పశ్యేతి, తత్రోదాత్తనివృత్తిస్వరః ప్రాప్నోతి ఏవం తర్హి తృతీయాదిగ్రహణమపి నివర్త్స్యతే, అవిశేషేణ విభక్తిస్వరమాత్రస్య ప్రతిషేధః । థజ్ఞాపకాద్వా సిద్ధమ్, యదయం శ్వన్శబ్దం గౌరాదిషు పఠతి, తజ్జ్ఞాపయతి - నోదాత్తనివృత్తస్వరః శున్యవతరతీతి ।

ఏవమపి విద్యతే విశేషః, అల్లోపేన వా నివృత్తౌ సత్యాం పూర్వత్వేన వా అల్లోపే సతి, బహవః శ్వానో యస్యామితి బహువ్రీహేరుపధాలోపిత్వాద్ అన ఉపధాలోపినః ఇతి జీపా భావ్యమ్ - బహుశునీతి, తదభావే తు బహుశ్వేతి భవతి । గౌరాదిజీషోఽప్యనుపసర్జనాధికారాదత్రాప్రసఙ్గః । కిఞ్చ - జ్ఞాపకాత్సామాన్యేన వా నిషేధాదుదత్తనివృత్తిస్వరాభావేఽపి కథమాద్యుదాత్తం పదం భవతి, న హ్యల్లోపే సత్యేకాదేశస్వరోఽస్తి, తతశ్చ సర్వానుదాత్తం పదం స్యాత్, తదేతద్భవతి ప్రయోజనమ్ న ప్రయోజనమ్, అన్తరఙ్గత్వాత్పూర్వత్వం భవతి । న చ వార్ణాదాఙ్గస్య బలీయస్త్వమ్ వ్యాశ్రయత్వాత్ విభక్తిరల్లోపస్య నిమిత్తమ్, పూర్వత్వస్య తు శ్వన్శబ్దాకారః ।

ఇహ తహి భూయానితి భూబావస్యాసిద్ధత్వాదోర్గుణో న భవేదితి । దీర్ఘోచ్చారణసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి । అస్తి దీర్ఘోచ్చారణే ప్రయోజనమ్, కిమ్ భూమ్నేత, నిపాతనాదప్యేతసిద్ధమ్

ఉత్తరపదాభూమ్నీతి । ఇదం చ సూర్యేణైకదిక్ సౌరీ బలాకేతి ద్వయోరకారయోర్యస్యేతి లోపేऽపి వచనసామర్థ్యాద్ భూతపూర్వంగత్యోపధాశ్రయణాల్లోపో భవిష్యతి ।

తదేవం న సన్తి ప్రయోజనాని, ప్రతిపత్తిగౌరవపరిహారార్థ సూత్రమారబ్ధమ్ ।।

శనాన్నలోపః ।। 6 - 4 - 23 ।।

పృథక్పదం లుప్తషష్ఠీకమ్, తేనోత్తరత్రోపధాగ్రహణేన నకారో విశేష్యతే । శ్నమయముత్సృష్టమకారో గృహ్యత ఇతి । అన్యస్య శ్నస్యాసమ్భావత్ । అనక్తీతి । అఞ్జూ వ్యక్తిమ్రక్షణక్రాన్తిగతిషు, భఞ్జో ఆమర్దనే, హిసి హింసాయామ్ ।

శకారవతో గ్రహణం కిమ్ ఇహ మా భూత్, నన్దితా - నన్దకః । ఏవం వక్ష్యామి నాన్నలోపఽనిదితామ్ తఇతి, తతః హల ఉపధాయాః క్ఙితి ఇతి అనిదితామ్ ఇత్యేవ, ఇహాపి న స్యాత్ - హినస్తీతి । పామాదిభ్యో నః - అస్య చ గ్రహణం స్యాత్ ఏవం తర్హి క్ఙితీతి వర్తతే, సత్సప్తమీ చైషా - క్ఙితి సతీతి, తేన హినస్తీత్యత్ర తిపః పిత్త్వాదఙిత్త్వేऽపి శ్నమమేవ ఙితమాశ్రిత్య లోపో భవిష్యతి । ఇహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి - నన్దమాన ఇతి, చానశో ఙిత్త్వాత్ ఏవం తర్హి నశబ్దమేవ క్ఙిత్త్వేన విషేషయిష్యామః - క్ఙితో నశ్బదాదితి, తస్మాత్ నాన్నలోపః ఇతి వక్తవ్యమితి పృచ్ఛతి - శకారవతో గ్రహణం కిమితి । యజ్ఞానామతి । యజయాచ ఇత్యాదినా నఙ్, శ్చనత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాన్నశబ్ద ఏవాయమ్ । నను యద్యపి నామి దీర్ఘాదయం లోపః పరః, సుపి చ ఇత్యేతర్ద్దర్ఘత్వమస్మాత్పరమ్, తత్ర కృతే నాదితి వ్యపదేశాభావాదేవ లోపో న భవిష్యతి అత ఆహ - సుపి చేత్యాది । స్థానివద్భావాదితి । పూర్వస్యాదపి విధౌ స్థానివద్భావాత్ ।

అథ గృహ్యమాణేऽపి శకారవతో గ్రహణే విశ్నానామ్, ప్రశ్నానామిత్యత్ర కస్మాన్న భవతి, నను సమ్ప్రతి శ్నరుపత్వాదత్రైవ ప్రాప్నోతి అత ఆహ - విశ్నానామితి ।

అత్ర సంగ్రహలోకః -

నాన్నస్యాయం విధేయో నను లుబనిదితాం నన్దితా చాపి సిధ్యేద్

హింసేర్న ప్రాప్తిరేవం క్ఙితి సతి తు తథా నన్దమానో న సిధ్యేత్ ।

క్ఙిన్నాచ్చేచ్చాథ యత్నాద్వహువచనాబిధౌ దుష్యతి స్థానివత్త్వాద్

విశ్నానాం లక్షణోక్తప్రతిపదవచనాత్సిద్ధ ఏవేత్యదోషః ।।

లోపనం లుప్, లోప ఇత్యర్థః । రాల్లోపః ఇతి ప్రకృతే లోపగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

అనిదితాం హర ఉపధాయాః క్ఙితి ।। 6 - 4 0 24 ।।

ఇకార ఇత్సంజ్ఞకో యేషా తే ఇదితః తతోఽన్యేఽనిదితః, తేషాం వి షేషణమ్ - హలః ఇతి । వ్యత్యయేన త్వేకవచనమ్ । సనీస్రంస్యత ఇతి । నీగ్వఞ్చు ఇత్యాదినాఽభ్యాసస్య నీగాగమః । నానన్ద్యత ఇతి । టుణది సమృద్ధౌ, యఙ్, దీర్ఘోఽకితః । నహ్యత ఇతి । కిత్పరత్వేన నకారో విశేష్యతే । యేన నావ్యావధానమిత్యేకేన వ్యావధానమాశ్రీయతే - ఇత్యేతత్తు దుర్జ్ఞానమితి భావః ।

లఙ్గికమ్ప్యోరితి । ఇదిత్త్వాద్వచనమ్ । కృచ్ఛ్రప్రాప్తిరత్రోపతాపః న రోగః, శరీరవికార ఇత్యేవ సిద్ధత్వాత్ ।

శరీరవికారోఽత్ర వ్యాధిరుచ్యతే, నస్వాభావికః స్థౌల్యాదిః । విలగితః, వికపిత ఇతి । గత్యర్థాకర్మక ఇత్యాదినా కర్త్తరి క్తః ।

మిత్త్వాదుపధాహ్రస్వత్వమితి । ఏతదేవ మిత్త్వవచనం జ్ఞాపకమ్ - రఞ్జేరక్ఙిత్యప్యుపధాలోపో భవతీతి ।

రజకరజనరజః సూపసంఖ్యానమితి । కిత్త్వాత్సిద్ధమ్ । కిత ఏతే ఔణాదికాః ప్రత్యయాః, క్వున్ శిల్పిసంజ్ఞయోః - రజకః । పుంయోగాన్ఙీషు - రజకీ । అపుంయోగే తు నైవ జీషా

భవితవ్యమ్ । రఞ్జేః క్యున్ - రజనః । స చ బాహులకాట్టిత్, రజనీ । శ్రృరఞ్జిభ్యాం కిచ్చ ఇత్యసున్, శిరః రజః ।।

దంశసఞ్జస్వఞ్జాం శపి ।। 6 - 4 - 25 ।।

పరిష్వజత ఇతి । ష్వఞ్జ పరిష్వఙ్గే, అనుదాత్తేత్, ఉపసర్గాత్సునోతి ఇత్యాదినా షత్వమ్ ।।

రఞ్జేశ్చ ।। 6 - 4 - 26 ।।

పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమితి । ఉత్తరత్ర రఞ్జేరేవానువృత్తిర్యథా స్యాత్, దంశిప్రభూతీనాం మా భూత్ ।।

ఘఞి చ భావకరణయోః ।। 6 - 4 - 27 ।।

రాగ ఇతి । హరశ్చ ఇతి కరణాధికరణయోర్ఘఞ్, చజోః కు ధిణ్ణ్యతోః ఇతి కుత్వమ్ ।।

స్యదో జవే ।। 6 - 4 - 28 ।।

జవః - వేగః ।

గోస్యద ఇతి । గోర్గతివిషయో వేగ ఇత్యర్థః । తైలస్యన్ద ఇతి । తైలస్య స్రవణమిత్యర్థః ।।

అవోద్యైధోద్మప్రశ్రథహిమశ్రథాః ।। 6 - 4 - 29 ।।

ఉన్దీ క్లేదనే, ఇన్ధీ దీప్తౌ, శ్రన్థ మోచనహర్షయోః ।।

నాఞ్చేః పూజాయామ్ ।। 6 - 4 - 30 ।।

ఉదాహరణే మతిబుద్ధిపూజార్థ ఇత్యాదినా వర్త్మానే క్తః, క్తస్య చ వర్త్మానే ఇతి కర్త్రి షష్ఠీ । అథ నాఞ్చేరితి ఇత్యేవ కస్మాన్నోక్తమ్ నైవం శక్యం వక్తుమ్ ఇహ హి న స్యాత్ - సమఞ్చతే గురుః, గురుం సమఞ్చ్యాగత ఇతి । ఇడ్విధౌ వృత్తికారో వక్ష్యతి - నిష్ఠాయామ్ అస్య విభాషా ఇతి ప్రతిషేధే ప్రాప్తే క్త్వాయామ్, తథా ఉదితో వా ఇతి వికల్పే ప్రాప్తే పూజాయాం నిత్యమిడ్విధీయతే ఇతి । తేన గురుమఞ్త్వేతి పూజాయామసాధురేవ ।।

క్త్వి స్కన్దిస్యన్దోః ।। 6 - 4 - 31 ।।

న క్త్వా సేడితి కిత్త్వప్రతిషేధాదేవేతి । తేన సేటః త్త్వాప్రత్యయస్యోదాహరణం న ప్రదర్శితమితి భావః ।।

జాన్తనశాం విభాషా ।। 6 - 4 - 32 ।।

మక్త్వా, మఙ్త్వా, నష్ట్వా, నంష్ట్వా । మస్జినశోర్ఝలి ఇతి తుమ్ । అన్తగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ వర్ణగ్రహణాదేవ తదన్తవిధిలాభాత్ ।।

శాస ఇదఙహలోః ।। 6 - 4 - 34 ।।

అఙ్గాక్షిప్తస్య ప్రత్యయస్య హలా విశేషణాత్తదాదివిధిరిత్యాహ - హలాదౌ చ క్ఙితీతి ।

క్వౌ చ శాస ఇతి । నిత్యాత్వాత్క్విపో లోపే హలాదేరభావాద్వచనమ్ । ప్రత్యయలక్షణేన తు సిద్ధమ్, యత్ర కార్యే వర్ణరుపమేవ నిమిత్తత్వే నాశ్రీయతే తద్వర్ణాశ్రయత్వాత్ ప్రత్యయలక్షణేన న భవతి, యథా - రాయః కులం రైకులమిత్యాయాదేశః । యత్తు వర్ణవిశిష్టప్రత్యయనిమిత్తం తద్భవత్యేవ, యథా - అతృణేడితి, హలాదౌ పితి సార్వధాతుకే

విధీయమానస్తృణహ ఇమాగమః, ఇదమపీత్వం హలాదౌ క్ఙితి ప్రత్యయే విధీయమానం లోపేఽపి భవతి । ఆర్యశీరితి । సకారస్య రుత్వే ర్వోరుపధాయాః ఇతి దీర్ఘః ।

అథాఽఽశాస్తే, ఆశాస్యామాన ఇత్యత్ర కస్మాన్న భవతి ఇత్యాహ - యస్మాచ్చాసేరితి । అఙ్విధౌ తావత్పరస్మైపదిభ్యామర్త్తిసర్త్తిభ్యాం సాహచర్యాత్పరస్మైపదినః శాసేర్గ్రహణమ్, ఇహాప్యఙ్సంసర్గాద్విశిష్టస్య శాసేర్గ్రహణం సంసర్గస్య విశేషావగతిహేతుత్వాత్ । యథా - సవత్సా ధేనురానీయతాం సకలభా సకిశోరేతి గవాదిర్ధేనుః ప్రతీయతే । నను చ నాత్రాఙ్ కేవలో నిమిత్తమ్, అపి తు హలాదిరపి, స చాత్మనేపదినోఽపి సమ్భవతి, తత్కృతః సంసర్గాద్విశిష్టస్య ప్రతీతిః నైష దోషః సాధారణాసాధారణసమ్బన్ధిసన్నిపాతే యస్యాసాధారణః సమ్బన్ధీ సన్నిహితస్తస్యైవ గ్రహణం భవతి, యథా వృద్ధానాం కిశోరీణాం చ మధ్యే ధేనవో బధ్యన్తే ఇత్యుక్తే బడవా ధనవో బధ్యన్తే ।

తస్మాదఙ్హలోర్ద్వయోరప్యుపాదానే యస్మాచ్చాసేరఙ్ విహితస్తస్యైవ గ్రహణమ్ । శాసివసిఘసీతనాం చ ఇతి షత్వవిధౌ శాసిమాత్రస్య గ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ ఆశిషిలిఙ్లోటౌ ఇత్యాదినిర్దేశాత్ ।।

శా హౌ ।। 6 - 4 - 35 ।।

ఉపధాయా ఇతి నివృత్తమితి । తద్ధి ఉపధాగ్రహణం క్ఙితీత్యనేన సమ్బద్ధమ్, తఇహ చ క్ఙిద్గ్రహణం నివృత్తమ్ ఇతి వక్ష్యతి, తేన తత్సమ్బద్ధముపధాగ్రహణం చ నివృత్తమ్ । స్థానేయోగా షష్ఠీ భవతీతి । ఏతచ్చ శబ్దాధికారపక్షస్యాశ్రయణాల్లభ్యతే, అర్థాధికారే త్విహాప్యవయవసమ్బన్ధాన్న సర్వస్య స్యాత్ ।

క్ఙితీత్యపి నివృత్తమితి । ఉత్తరత్ర పునః క్ఙిద్గ్రహణాత్ । తేనేతి । అన్యథా సార్వధాతుకమపిత్ ఇతి వచనాత్పిత్త్వపక్షే ఙిత్త్వాభావాచ్ఛాభావో న స్యాత్ । మా భూత్పిత్త్వపక్షే, దృశ్యమానస్తు ప్రయోగోఽపిత్త్వపక్షేఽప్యుపపద్యతే అత ఆహ - శాధీత్యాద్యుదాత్తమపీతి । యది తు పితి శాభావో న స్యాత్, తదా శాధీత్యేతత్సతిశిష్టేన ప్రత్యస్వరేణాన్తోదాత్త ఏవ స్యాత్ । ఆద్యుదాత్తమపి దృశ్యతే, తస్మాత్పిత్త్యపి శాభావ ఏవ ద్రష్టవ్యః ।

ఇహ ఆ హౌ వక్తవ్యమ్, ఉపధాయా ఇత్యేవ, ఆకారస్యాకారవచనమిత్త్వవాధానార్థమ్, తతః హుఢల్భ్యో హేర్ధిః ిితి ధిత్వమ్, ధి చ ఇతి సకారలోపః । యేషాం తు ధి సకారే సిచో లోపః ఇతి పక్షః, తేషాం శాభావ ఏవ విధేయ అన్యథా ఉపధాయాః ిత్యస్య నివృత్తావపి సకారస్యాకారే తస్యాసిద్ధత్వాద్యద్యపి ధిత్వం లభ్యతే, ఉపధాయాస్తు పూర్వేణేత్వమాశఙ్క్యేత, అవిరోధాత్ ।।

హన్తేర్జః ।। 6 - 4 - 36 ।।

శ్తిపా నిర్దేశో యజలుగ్నివృత్త్యర్థః ।

అనుదాత్తోపదేశవనతితనోత్యాదీనామనునాసిక లోపో ఝలి క్ఙితి ।। ఉపదిశ్యన్తే ఇత్యుపదేశాః, అనుదాత్తాశ్చ తే ఉపదేశాశ్చ అనుదాత్తోపదేశాః । ఉపదిశ్యమానావస్థాయామనుదాత్తా ఇత్యర్థః । అనునాసికేతి పృథక్పదం లుప్తషష్ఠీకమనుదాత్తోపదేశానాం విశేషణమ్, తేన తదన్తవిధిః ।

యమిరమీత్యాది । యమిర్యమన్తేషు ఇతి శ్లోకో వక్ష్యతే । వనతేరితి । వన షణ సమ్భక్తౌ ।

సనోతేరాత్వం వక్ష్యతీతి । జనసనఖనాం సఞ్ఝలోః ఇత్యనేన । అతత, అతథా ఇతి । తనాదిభ్యస్తథాసోః ఇతి సిచో లుక్ ।

ఇహ చ యథా స్యాదితి । అన్యథా క్తిని నిత్స్వరేణ సమ్ప్రత్యుదాత్తత్వాన్న స్యాత్ । ఇహ చ మా భూదితి । అన్యథా ప్రత్యయస్వరే కృతే శేషనిధాతే సమ్ప్రత్యనుదాత్తత్వాచ్చాన్త ఇత్యాదావపి స్యాత్ ।।

గమః క్వౌ ।। 6 - 4 - 40 ।।

అధ్వగత ఇతి । అధ్వనో గన్తార ఇత్యర్థః । అనునాసికలోపే కృతే హ్రస్వస్య తుక్ ।

సంయదితి । సమ్పూర్వాద్యమేః క్విప్ । పరీతదితి । తనోతేః క్విప్, నహివృతివృధి ఇత్యాదినా పూర్వపదస్య దీర్ఘః।

ఊచేతి । చకారాదనునాసికలోపశ్చ । అగ్రేగూరితి । అనునాసికలోపే కృతే అకారస్య ఊకారః । క్వచిద్ ఊజితి జకారః పఠ్యతే, న త్వస్య ప్రయోజనమస్తి । ఓః సుపి ఇతి యణాదేశో ధాతుత్వాద్భవతి - అగ్రేగ్వౌ, అగ్రేగ్వ। అగ్రేభ్రూరితి । ఏవం, చ కృత్వా అచిం శ్నుధాతు ఇత్యత్ర భ్రూగ్రహణం న కర్త్తవ్యం ధాతుత్వాదేవ సిద్ధమ్ ।।

విడ్వనోరనునాసికస్యాత్ ।। 6 - 4 - 41 ।।

అగ్రేగా ఇత్యాది । యద్యప్యకారవిధానేఽపి సవర్ణదీర్ఘేణ సిద్ధ్యతి, అతో గుణే ఇతి పరరుపత్వే హి అతోలోపమేవ విదధ్యాత్ । యే త్వకారోపధా న భవన్తి, తదర్థ దీర్ఘోచ్చారమమ్ - ఘుణ ఘూర్ణ భ్రమణే, అన్యభ్యోఽపి దృశ్యన్తే ఇతి వనిప్, ధ్వావా, ధూరావా । క్షిణు - క్షావా, ఋణు - రావా, ఓణృ - అవావా ।।

జనసనఖనాం సఞ్ఝలోః ।। 6 - 4 - 42 ।।

ఝల్శబ్దేనాత్ర ఝలాదిర్గృహ్యతే అఙ్గేనాక్షిప్తస్య ప్రత్యయస్య ఝలా విశేషణాత్ । క్ఙ్గ్రహణం తస్య విశేషణమ్ । ప్రకృతం తు ఝల్గ్రహణం సనో విశేషణమ్ ।

తదిహేతి । వాక్యోపన్యాసే । విప్రతిషేధాదితి । సనోతేస్తనోత్యాదిపాఠస్యావకాశోఽన్యత్తనాది కార్యమ్ - తనాదికృఞ్భ్య ఉః, తనాదిభ్యస్తథాసోః ఇతి, ఇహ త్వాత్త్వవిధౌ సన్గ్రహణస్యావకాశః సన్, శిషాసతి, స్యతః, సాతవానిత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాదాత్వం భవతి ।

నను చాసిద్ధకాణ్డే వక్ష్యతి - పూర్వత్రాసిద్ధే నాస్తి విప్రతిషేధోఽభావాదుత్తరస్యేతి, యత్ర కిలైకస్యాప్యాంసద్ధత్వే విప్రషేధాభావస్తత్ర కా కథా ద్వయోరప్యసిద్ధత్వే ఇత్యత ఆహ - ఘుమాస్థాగాపాజహాతీత్యాది । విప్రతిషేధో భవతీతి । విప్రతిషేధేన వ్యవస్థాయాం క్రియమాణాయామాసద్ధత్వం న భవతీత్యర్థః । కథం కృత్వా జ్ఞాపకమ్ హల్గ్రహణస్యేతత్ప్రయోజనమ్ - హలాదౌ యథా స్యాత్, ఇహ మా భూత్ - గౌదః, కమ్బలద ఇతి ।

యది చాత్ర విప్రతిషేధో న స్యాద్ధల్గ్రహణమనర్థకం స్యాత్ । అస్త్వత్రేత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాదియజాదేశో అసత్యాల్లోపే తత్సిద్ధం స్యాత్, సతి విప్రతిషేధే ఆల్లోప స్యావకాశః - పాణ్ణిత్రమ్, అఙ్గులిత్రమితి, ఈత్వస్య - దీయతే, మీయతే గోద ఇత్యాదావసతి హల్గ్రహణే పరత్వాదీత్వం స్యాదితి హల్గ్రహణమర్థవద్భవతి నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్ వ్యవస్థార్థమేతత్స్యాత్ । అసతి హి తస్మిన్నీత్వస్యాసిద్ధత్వాదాలోపః, తస్యాసిద్ధత్వాదీత్వమితి చక్రకమవ్యవస్థా ప్రాప్నోతి నాస్తి చక్రకప్రసఙ్గః,న హ్యవ్యయస్థాకారిణా శాస్త్రేణ భవితవ్యమ్, శాస్త్రతో నామ వ్యవస్థా । తత్ర పూర్వమీత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాదాల్లోపః, లోపేనావస్థానం భవిష్యతి । ఏవమపి కుత ఏతత్ - ఈత్వాస్యాసిద్ధత్వాదాల్లాపః, లోపేనావాస్థానమితి, న పునర్విపర్యంయః స్యాత్ - పూర్వమాల్లోపః, తస్యాసిద్ధత్వాదీత్వమీత్వేన వ్యవస్థానమితి ఏవం తర్హి యది వ్యవస్థార్థమేతత్స్యాత్, నైవాయం హల్గ్రహణం కుర్వీత, అవిశేషేణాయమీత్వం కృత్వా తస్యాజాదౌ లోపమవాదం విదధీత, కథమ్ ఇదమస్తి ఆతో లోప ఇటి చ, తతో ఘుమాస్థానగాపాజహాతిసాం లోపో భవతి - ఇటి చాజాదౌ చ క్ఙితీతి, కిమర్థ పునరిదమీత్త్వమ్ వక్ష్యతి - తస్య బాధనార్థం తత్, ఈద్భవతి ధ్వాధీనామ్, తతః ఏలిఙి, వాన్యస్య సంయోగాదేః, న ల్యపి, మయతేరిదన్యతరస్యామ్, తతః యతి చ, యతి చ ఈద్భవతి ఆతః ఇత్యేవ సోఽయమేవం లఘీయసా న్యాసేన సిద్ధే సతి యతి యద్ధల్గ్రహణం కరోతి తద్ గరియాంసం యత్నమారభతే, తజ్జ్ఞాపయత్యాచార్యః - భవతీహ విప్రతిషేధ ఇతి ।

ఇహ ఝల్గ్రహణం శక్యమకర్తుమ్ । కథమ్ యోగవిభాగః కర్తవ్యః - జనసనఖనామనునాసికస్యాకారాదేశో భవి, ఝలి క్ఙితి తతః సని చ, జనసనఖనామాకారాదేశో భవతి ఝలీత్యేవ ।।

యే విభాషా ।। 6 - 4 - 43 ।।

జాయత ఇతి । యక్ । నిత్యం జాదేశో భవతీతి । తస్యానవకాశత్వాత్ । తేన శ్యని జాయతే ఇత్యేవ భవతి, న తు కదాచిత్ జన్యత ఇతి ।।

సనః క్తిచి లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యామ్ ।। 6 - 4 - 45 ।।

అస్యగ్రహణమనన్తరస్య క్తిచో మా భూద్, వ్యవహితస్యాపి ధాతోరేవ యథా స్యాత్ । క్రియమాణే హి తస్మిన్కాయిత్వేన ప్రాధాన్యద్వ్యవహితస్యాపి ధాతోరేవ పరామర్శో భవతి ।

అన్యతరస్యాంగ్రహణమనర్థకమ్, విభాషా ఇతి ప్రకృతత్వాద్ అత ఆహ - అన్యతరస్యాంగ్రహణమితి । నను నైతద్విస్పష్టనీయం ప్రకృతమనువర్త్తత ఇతి తదాహ యే సంబద్ధం హీతి ॥

ఆర్ధధాతుకే ॥ 6 - 4 - 46 ॥

చికీర్షితేతి । సనన్తాత్తృచ్ భవతీతి సర్వత్రాతో లోపే కృతే అతో దీర్ఘో యఞి ఇత్యస్య కోఽవకాశః, వచనాత్పచావ ఇత్యాదౌ లోపం బాధిత్వా దీర్ఘోఽస్తు । తత్ర చరితార్థమ్ అదుపదేశాల్లసర్వధాతుకానుదాత్తత్వమ్ ఇతి తదపి న జ్ఞాపకం సార్వధాతుకేఽతో లోపాభావస్య యత్తర్వ్యదిప్రభృతిభ్యః శపో లుకం శాస్తి తజ్జ్ఞాపయతి - న శపోఽతో లోప ఇతి తత్రాహ - అదిప్రమృతిభ్యః శప ఇతి । యే తర్హి న గుణవృద్ధిభాజోఽదిప్రభృతయస్తేషామదాదిషు పాఠోనర్థకః సత్యమ్ వృక్షత్వమ్, వృక్షతేత్యాదావతో లోపే ఆర్ధధధాతుకాధికారస్య ప్రయోజనమ్ - బేభిద్యతే ఇత్యత్ర శపి సార్వధాతుకే న భవతి । యజో యకారోపశస్తు హలన్తేషు చరితార్థః ।

కారవతీతి । ణిజ్విధానం ప్రత్యయలక్షణార్థమియఙ్గ చ స్యాత్ ।

యాన్తీతి । నను శ్నాభ్యస్తయోరాతః ఇత్యేన్నియమార్థ భవిష్యత్ - సార్వధాతుకే శ్నాభ్యస్తయోరేవేతి నైతదస్తి విపరీతోఽపి నోయమః స్యాత్ - శ్నాభ్యస్తయోః సార్వధాతుక ఏవేతి, తదా చ యయతురిత్యాదౌ న స్యాత్ । శ్నాగ్రహణం తూత్తరార్థ స్యాత్ ।

అదాతామితి । లుఙ్, గాతిస్థాఘు ఇత్యాదినా సిచో లుక్ ।

చిణ్వద్భావే సతి వృద్ధిః స్యాదితి । నన్వతో లోపో వృద్ధేః పూర్వవిప్రతిషేధే, తద్యథా - చికీర్షక ఇతి, అదిహనిమావాప్రభృతిభ్యః శపో లుగ్విధానేన సార్వధాతుకేఽతోలోపాభావస్య జ్ఞాపితత్వాత్సాశ్రయోఽతో లాపో మా

భూచ్చిణ్వద్భావాత్తు చిణి తస్య దర్శనాత్స్యాదేవ । వృత్తికారేణ తు ప్రాప్తిమాత్రమాశ్రిత్య వృద్ధిః స్యాత్ - ఇత్యుక్తమ్ । దోషోపలక్షణం వృద్ధగ్రహణమ్, లోపేఽపి రుపాసిద్ధరేవ ।

తతో యుక్ ప్రసజ్యేతేతి । ఆద్గుణః, ఇతి తు వార్ణత్వాన్న లభ్యతే, ఇట్ప్రసఙ్గస్తు విశేషాభావాన్నోక్తః ।

ప్రయోజనసంగ్రహశ్లోకో గతార్థః । భ్రస్జో రోపధయోరమన్యతరస్యామ్, దీఙో యుడచి క్ఙితి ఇత్యత్ర తు నాస్య ప్రయోజనమ్, కథమ్ భృజ్జతేః సార్వధాతుకే తుదాదిత్వాచ్ఛః, తత్ర గ్రహిజ్యాదిసూత్రేణ సమ్ప్రసారణమ్ । దీఙోఽపి దివాదిత్వాన్ శ్యనా భావ్యమిత్యుక్తాన్యేవ ప్రయోజనాని ।

అసిద్ధత్వనివృత్త్యర్థం ద్వితీయాధ్యాయగోచరోః ।

ఆదేశా నేహ విహితా వుగాల్లోపౌ ప్రయోజనమ్ ।।

అన్యథా - అస్త్యాదేశస్య భవతేరసిద్ధత్వాన్న వుగ్భవేత్ ।

న చాచఖ్యతురిత్యాదావాల్లోపః ఖ్యాఞసిద్ధితః ।।

భ్రాస్జో రోపధయో రమన్యతరస్యామ్ ।। 6 - 4 - 47 ।।

రమిత్యయం రోపధయోర్యది స్థానే భవతి మిత్త్వమస్యానర్థకం స్యాత్, అథాచోఽన్త్యాత్పర ఆగమో రోపధయోః శ్రవణం ప్రాప్నోతి తత్రాఽఽహ - రోపధయోః ప్రసఙ్గే రమ్ ప్రయుజ్యతే, రోపధే న ప్రయుజ్యేతే ఇత్యర్థః । ప్రయుజ్యమానశ్చ రమ్ మిత్త్వాదన్త్యాదచః పరః ప్రయుజ్యతే । యస్య తు దేశాన్తరే విధానం నాస్తి స స్థానిదేశ ఏవ భవతి, తత్రప్రసఙ్గే హి తస్య విధానమ్, విశిష్టదేశశ్చ స్థానినః ప్రసఙ్గః । ఇహ తు మిత్త్వేనాయం న్యాయో బాధ్యతే స్థానషష్ఠీనిర్దేశసామర్థ్యాత్తు సనః క్తిచి ఇత్యతో లోపగ్రహణమనువర్త్య రోపధయోర్లోపం

రమాగమం చాన్యతరస్యాం విదధతి । భ్రజ్జనమితి । ల్యుటి సకారస్య జశ్త్వమ్ - దకారః, తస్య చుత్వమ్ - జకారః ।

పూర్వవిప్రతిషేధేనేతి । రమోఽవకాశః - భ్రష్టా, భ్రష్టుమ్, సమ్ప్రసారణస్యావకాశః - భృజ్జతి, సార్వధాతుకత్వాదత్ర రమోఽప్రసఙ్గః, భృష్టః భృష్టవానిత్యత్ర పూర్వవిప్రతిషేధః । అథైవం కస్మాన్నోక్తమ్ - భ్రస్జో రస ఋదన్యతరస్యామ్ ఇతి భ్రస్జేః సమ్బన్ధీ రమితి యోఽయం సఙ్ఘాతస్తస్య ఋ ఇత్యయమాదేశో భవతీత్యర్థః । తస్యాక్ఙితి గుణే కృతే భర్జనమిత్యాది రుపం భవతి, ఋకారాభావపక్షే తు భ్రజ్జనమితి క్ఙితి ఋకారపక్షే భృష్టమితి, తదభావపక్షే తు, గ్రహిజ్యాదిసూత్రేణ సమ్ప్రసారణే సతి తదేవ రుపం భవతీతి పూర్వవిప్రతిషేధో న వక్తవ్యో భవతి ఉపదేశగ్రహణమపి నానువర్త్యమ్ న హ్యత్ర పక్షే రీకః ప్రసఙ్గేఽస్తి అత్రాపి పత్రే పూర్వవిప్రతిషేధో వక్తవ్యః క్వ సిచి వృద్ధౌ అభార్క్షీదితి అన్యథా ఋకారవికల్పం బాధిత్వా పరత్వాద్ధలన్తలక్షణా వృద్ధిర్నిత్యం ప్రాప్నోతి । రమ్భావే తు క్రియమాణే పరత్వాద్వృద్ధౌ కృతాయామపి పునఋ ప్రసఙ్గవిజ్ఞానమితి సిద్ధమ్ - అభార్క్షీదితి । న చాన్తరఙ్గత్వాత్పర్వమృకారః, న సిచ్యన్తరఙ్గమస్తీతి వక్ష్యమాణత్వాత్ । ఏవం తర్హి నిత్యత్వాద్ృభావః, స హి కృతాయామపి వృద్ధౌ ప్రాప్నోత్యకృతాయామపి ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ శబ్దాన్తరప్రాప్తిరపి నాస్తి, వృద్ధిస్తు కృతే ఋభావే ఋకారస్యాకృతే త్వకారస్యేతి శబ్దాన్తరప్రాప్తేరనిత్యా, తస్మాదృకార ఏవ విధేయః తథా తు న కృతమిత్యేవ । భ్రస్జేర్భృజ్జిరిత్యుచ్యమానే యఙ్లుకి దోషః, సాభ్యాసే భృజ్జిభావః ప్రాప్నోతి, ఇష్యతే తు తత్రాపి రోపధయోరేవ నివృత్తీ, రమ్భావశ్చ ।

బరీభృజ్యత ఇతి । యజి సమ్ప్రసారణ రీగృత్వత ఇతి వక్తవ్యమ్ ఇతి రీక్, తస్య తన్మధ్యపతితస్య తద్గ్రహణాత్ప్రసఙ్గః ।।

అతో లోపః ।। 6 - 4 - 48 ।।

ధినుతః, కృణుత ఇతి । ఇవి దివి ధివి ప్రీణనార్థాః, కృవి హింసాకరణయోః, లట్, తస్య తస్, ధిన్వికృణ్వోర చ ఇతి ఉప్రత్యయః, అకారోఽన్తాదేశశ్చ, తస్య చోప్రత్యయేఽతో లోపః । ఏకవచనే త్వాన్తరేణాతో లోపముప్రత్యయస్య గుణే కృతే అతో గుణే ఇతి పరరుపేణాపి సిద్ధిః ।

చేతా, స్తోతేతి । తపరకరణస్య పృథగ్వ్యావర్త్యస్య దర్శయిష్యమాణత్వాత్తద్రహితస్యాకారరమాత్రస్యేదం ప్రత్యుదాహరణమ్, ఏవం చ గుణవృద్ధ్యోర్దీర్ఘేషు చరితార్థత్వాద్ హ్రస్వేషు లోపప్రసఙ్గః । నను చ పరత్వాద్ గుణో భవిష్యతి, తస్మాత్కృటాదిషు గు పురీషోత్సర్గే, ధ్రువ గతిస్థైర్యయోః ఇత్యత్ర లోపప్రసఙ్గ ఉదాహార్యః । యాతా, వాతా తఇతి । అసతి తకారేఽత్రాపి లోపప్రసఙ్గః ఆతో లోప ఇటి చ ఇత్యేతన్నియమార్థం భవిష్యతి - ఆత ఇత్యేవాజాదౌ చ క్ఙితి, నాన్యత్రేతి నైతదస్తి విపరీతోఽపి నియమః స్యాత్ - ఆత ఏవేటి, నాన్యస్యేతి । థా చ చికీర్షితేత్యత్ర న స్యాత్ ।

వృద్ధదీర్ఘాభ్యామితి । అచో ఞ్ణితి ఇతి వద్ధేరేవకాశః నౌరితిస అతో లోపస్యావకాశః చికీర్షితేతి, చికీర్షకః - ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పూర్వవిప్రతిషేధః । వృద్ధౌ తు యుకి - చికీర్షాయక ిితి స్యాత్ । అకృత్సార్వధాతుకయోః ఇత్యస్య దీర్ఘస్యావకాశః చీయతే, అతో లోపస్యావకాశః స ఏవః చికీర్ష్యతే - ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పూర్వపిప్రతిషేధః ।।

యస్య హలః ।। 6 - 4 - 49 ।।

యస్యేతి యద్యాగన్తుకోఽకారః, తతో వర్ణగ్రహణమ్, అన్యథా తు సఙ్ఘాతగ్రహణమితి పక్షద్వయసమ్భవాదాహ - యస్యేతి సఙ్ఘాతగ్రహణమితి । శ్రుతస్యాకారస్యావివక్షాయాం కారణాభావాదితి భావః అతో లోప ఇత్యనేనైవ సిద్ధత్వాదితి । అస్తు తర్హి నియమః యస్య హల ఏవ నాన్యతః, లోలూయితకా, పోపూయితా, క్షైమర్థ్యాద్ధి నియమో భవతి నిధేయం నాస్తీతి కృత్వా ఇహ చాస్తి విధేయమ్, కిమ్ అన్త్యస్య లోపః ప్రాప్తః సర్వస్య విధేయః । తత్రాపూర్వో విధిరస్తు, నియమో వేతి అపూర్వో విధిరేవ భవిష్యతి ।

ఏవమపి క్యస్య విభాషాయాం దోషః - సమిధమిచ్ఛతి సమిధ్యతి, సమిధ్యతేస్తృచ, ఇట్ , సమిధితా, యదా లోపస్తదా సర్వస్య లోపః, యదా త్వలోపపక్షస్తదా సర్వస్యాలోపః ప్రాప్నోతి, సఙ్ఘతగ్రహణే హి యస్య హలః ఇత్యనేన యేననాప్రాప్తిన్యాయేన అతో లోపో బాధ్యః, యలోపోఽపి క్యస్య విభాషా ఇతి వికల్పేన బాధ్యః, తతశ్చ పక్షే సఙ్ఘాతస్యైవ శ్రవణం స్యాత్, యలోపవదాల్లోపస్యాపి వికల్పేన బాధనాత్ ఇత్యత ఆహ - హల ఇతి వేత్యాది । ఏవం చ క్యస్య విభాషా ఇతి యకారస్యైవ వికల్పేన లోపః, అకారస్య తు అతో లోపః ఇత్యనేన నిత్యమితి సిద్ధిమష్టమ్, అవశ్యం చాతో లోప ఏవాత్రైష్టవ్యః, అన్యథా పాపచక ఇత్యాదౌ అత ఉపధాయాః ఇతి వృద్ధిః స్యాత్, స్థానివద్భావాన్న భవతి । తస్మాత్సఙ్ఘాతస్య గ్రహణమ్, అవయవశస్తు లోప ఇతి, తదేవ యుక్తమ్ ।

మవ్యితేతి । మవ్యతిః సంయోగాన్తోఽస్తి, జ్వరత్వారాదిసూత్రే తు వకారాన్త ఉదాదృతః ।।

క్యస్య విభాషా ।। 6 - 4 - 50 ।।

క్యస్య ఇతి క్యచ్క్యజోః సామాన్యేన గ్రహణమ్, క్యషస్తు హలన్తాదసమ్భవః । సమిధమివాత్మానమాచరతీతి । అపపాఠోఽయమ్, ఏవం హి క్యజో వాక్యం న ప్రదర్శితం స్యాత్, క్యచశ్చ ద్వితీయం వాక్యామనర్థకం స్యాత్ । విధిభేదాన్నానర్థకమితి చేత్ యద్యేవమ్, అధికరణాచ్చేతి వక్తవ్యమ్ ఇత్యస్యాపి ప్రదర్శనీయం స్యాత్ । తస్మాత్సమిదివాచరతీతి పాఠః । అత్ర కేచిత్కణ్డ్వాదియకోఽపి గ్రహణమిచ్ఛన్తి, క్యస్య ఇతి కతో యకారస్య గ్రహణే తాత్పర్యమ్, తఆదిత్వం కకారస్యావివక్షితం వదన్తి, నేతి వయమ్ ఆదిత్వావిక్షాయం ప్రమాణాభావాత్ ।।

ణేరనిటి ।। 6 - 4 - 51 ।।

ఇయజాదిభిరేవ సర్వస్య విషయస్యావష్టబ్ధత్వాదనవకాశో ణిలోపస్తేషాం బాధక ఇత్యాహ - ఇయఙ్యణిత్యాది ।

నను పాచయతేః పాక్తిః, యాజయతేర్యాష్టిరిత్యుదారహిష్యతి, ణ్యాసశ్రన్థో యుచ్ ఇతి యుచి ప్రాప్తే క్తిన్నుజాదిభ్యః ఇతి క్తిన్ప్రత్యయః క్తిజ్వా పునరయం ద్రష్టవ్యః, తత్కథమనవకాశః ఉచ్యతే, యద్యేతావత్ ప్రయోజనం స్యాత్, అనిటీతి న వక్తవ్యంస్యత్, అతోఽనిటీతి వచనాదీర్ధధాతుకమాత్రవిషయతాస్యావసీయతే, తతశ్చ యుక్తమియజాదీన్ప్రత్యపవాదత్వమ్ । వార్తికకారేణ తు పూర్వవిప్రతిషేధః పఠితః - ణ్యల్లోపావియఙ్యణ్గుణవృద్ధిదీర్ఘేభ్యః పూర్వవిప్రతిషేధేన ఇతి । అతతక్షదితి । అత్ర చఙో ఙిత్త్వాద్ గుణస్యాప్రసఙ్గః, సంయోగపూర్వత్వాద్ ఏరనేకాచః ఇతి యణోఽప్యప్రసఙ్గః । ఇయఙ

ఏవాయం విషయః, సంయోగపూర్వత్వాద్ ఏరనేకాచః ఇతి యణోఽప్యప్రసఙ్గః । ఇయఙ ఏవాయం విషయః, అత్రేయఙి సతి పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్ భవన్నపి లోపోఽన్త్యస్య స్యాత్ ।। ఆశిశదితి । ఏరనేకాచః ఇతి యణోఽత్ర ప్రసఙ్గః । అత్ర సత్యపి యణి

అసిద్ధత్వాత్పునఃప్రసజగవిజ్ఞానేన వా ణిలోపే సతి సిద్ధమిష్టమ్ । ఏవం గుణవృద్ధిదీర్ఘవిషయేఽపి ద్రష్టవ్యమ్ । చ న గుణవృద్ధ్యోరయాదేశప్రసఙ్గః, వార్ణాదాఙ్గం బలీయః ఇతి ణిలోపః । జ్ఞీప్సతీతి । ఆప్జ్ఞప్యృధామీత్ అజ్ఝనగమాం సని ఇతి దీర్ఘప్రసఙ్గః ।

అనిటీతి శక్యమకర్తు_మ్ । కథం కారయితా నిష్ఠాయాం సేటి ఇత్యేతన్నియమార్థం భవిష్యతి - సేటి యది భవతి నిష్ఠాయామేవేతి । విపరీతస్తు నియమో న భవతి - నిష్ఠాయాం సేఠ్యేవేతి అనిటో నిష్ఠాయా అసమ్భవాత్ । అసమ్భావశ్చోత్తరసూత్రే వక్ష్యతే । అథ వా - అయామన్తాల్వాయ్యేన్విష్ణుషు ఇత్యత్ర ణేరితి యోగవిభాగః క్రియతే, సేట్యార్ధ్ధధాతుకే ణేరయాదేశో భవతి లోపస్యాపవాదః ।।

నిష్ఠాయాం సేటి ।। 6 - 4 - 52 ।।

సేటీతి కిమితి । అనిటి పూర్వేణ సిద్ధత్వాత్సేడర్థమేవేదం సూత్రం భవిష్యతీతి ప్రశ్నః । సామర్థ్యాత్పూర్వసూత్రప్రాప్తేరేవ వ్యావృత్తిరిత్యుత్తరమ్ ।

సంజ్ఞాపిత ఇతి । వా దాన్తశాన్తపూర్ణ ఇత్యత్ర జ్ఞపేర్నిపాతనమాశ్రీయతే - జ్ఞప్తః, జ్ఞపిత ఇతి । అథ పునరితి । ప్రతిపత్తృవిప్రతిపత్త్యా సన్దిగ్ధాభిధానమ్ ।

కాలావధారణార్థమితి । సేడ్గ్రహణే క్రియమాణే యదా నిష్ఠా సేడ్భవతి తదా లోపో భవతి న ప్రాగితి కాలాబధారణం లభ్యతే । కిం పునః స్యాద్యద్యేవమర్థం సేడ్గ్రహణం న క్రియేత తత్రాహ - అకృతే హీతి । ణిలోపే సతీతి । నిత్యత్వాత్ । స హి కృతేఽపీటి ప్రాప్నోత్యకృతేఽపి, ఇట్పునరనిత్యః, ణిలోపే సత్యేకాచ ఇతి ప్రతిషేధాత్ ।యస్య చ నిమిత్తం లక్షణాన్తరేణ విహన్యతే న తదనిత్యమ్, న హి బాలిసుగ్రీవయోర్యుధ్యమానయోర్భగవతా రామేణ బాలిని హతే సుగ్రీవాపేక్షయా బాలినో దౌర్బల్యం మన్యన్తే శూరమానినః సత్యమ్ కార్యగతభావాభావవివక్షాయాం తు తత్రాశ్రీయతే । ఇట్ప్రతిషేధః ప్రసజ్యేతేతి । ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ । ఏతచ్చ పూర్వస్మాదపి విధౌ స్థానివద్భావమనాశ్రిత్యోక్తమ్।

భాష్యే తు సూత్రమిదం ప్రత్యాఖ్యాతమ్ । సప్తమే ణేరధ్యయనే వృత్తమ్ ఇత్యయం యోగస్త్రేధా విభక్తవ్యః, క్రమవిపర్యయశ్చాశ్రయణీయః - ణేః ఇత్యేకో యోగః, తత్ర నిష్ఠాయాం నేడితి వర్తతే - ణ్యన్తాదుత్తరస్య నిష్ఠాయా ఇణ్న భవతి తతః వృత్తమ్ - వృత్తమితి నిపాత్యతే,

ణిలోపః । కిమర్థమిదమ్ నియమార్థమ్ - అత్రైవ నిష్ఠాయాం ణేర్లోపో భవతి, నాన్యత్రేతి । క్వ మా భూత్ కారితమ్, హారితమ్, క్రైమర్థక్యాన్నియమో భవతి, విధేయం నాస్తీతి కృత్వా । ఇహ చాస్తి విధేయమ్, కిమ్ గుణాభావః । ఏవం తర్హి తన్త్రావృత్త్యేకశేషాణామన్యతమాశ్రయణాదేకస్య నియమార్థత్వమపరస్య గుణనిషేధార్థత్వం భవతి, తతోఽధ్యయనే, వర్తేరధ్యయన ఏవ ణిలోప ఇతి ॥

శమితా యజ్ఞే ॥ 6 - 4 - 54 ॥

తృచి సమ్బుద్ధ్యన్తమేతాదితి । ఉదాహృతాభిప్రాయమేతత్ । సూత్రే తు శుద్ధప్రథమైకవచనాన్తమ్ । సర్వాసు చ విభక్తిషు నిపాతనమ్ ప్రథమైకవచనస్థావివక్షితత్వాత్ । తథా చ సూత్రార్థకథనసమయే ఇడాదౌ తృచి సామాన్యేనోక్తమ్ । ప్రయోగోఽపి తథావిధ ఏవ - శామితారో యదత్ర సుకృతమితి, శమితృభ్యశ్చైవైనన్తన్నిగృహీతృభ్యశ్చేతి చ । శామిత్రమితి తద్ధితేఽపి భవతి । సూత్రే చ సమ్బుద్ధ్యన్తం వివక్షితం చేచ్ఛమితర్యజ్ఞ ఇతి ప్రాప్నోతి ॥

ఉయామన్తాల్వాయ్యేత్న్విష్ణుషు ॥ 6 - 4 - 55 ॥

గణ్డయన్త ఇతి । గడి సేచనే ఘటాదిః, మడి భూషాయామ్ - ఆభ్యామౌణాదికో ఝిచ్, ఝోఽన్తః । స్పృహయాలురితి । స్పృహిగృహి ఇత్యాదినా ఆలుచ్ । స్పృహయాయ్య ఇతి । భృదక్షిస్పృహిభ్య ఆయ్యః । స్తనయిత్నురితి । ఔణాదిక ఇత్నుచ్ । పారయిష్ణవ ఇతి । ణేశ్ఛన్దసి ఇతి ఇష్ణుచ్ ॥

నేతి వక్తవ్యే ఇతి । ణిలోపే హి ప్రతిషిద్ధే గుణే సత్యయాదేశః సిద్ధః, మాత్రాలాఘవం చ భవతి । ఉత్తరార్థమితి । ల్యపి లఘుపూర్వస్య ఇతి షష్ఠ్యన్తమధ్యాపితాః, అన్యే పఞ్చమ్యన్తమ్ తత్రాద్యపక్షే ప్రశమయ్యేత్యాదౌ వ్యఞ్జనాన్తే న స్యాత్, న హ్యత్ర ణిర్లఘుపూర్వః, కిం తర్హి వ్యఞ్జనపూర్వః । న చావ్యవహితే । క్వ తర్హి స్యాత్ ప్రగణయ్య, ప్రస్తనయ్యేత్యాదౌ యద్యప్యత్రాల్లోపే కృతే ణిర్లఘుపూర్వో న భవతి, వ్యాశ్రయత్వాదల్లోపస్యాసిద్ధిరపి నాస్తి, తథాపి భూతపూర్వలఘుపూర్వతామాశ్రిత్యాత్రైవ స్యాత్ । తథా ప్రచికీర్ష్యేత్యాదావపి ప్రసఙ్గః, సమ్ప్రతి గురుపూర్వత్వేఽపి భూతపూర్వగత్యా । తస్మాద్ ద్వితీయం పక్షమాశ్రిత్య వ్యాచష్టే - లఘుపూర్వాద్వర్ణాదితి ।

నన్వత్రాపి పక్షే ప్రశమయ్యేత్యాదౌ హ్రస్వాదీనామసిద్ధత్వాదయాదేశాప్రసఙ్గః, క్వ తర్హి స్యాత్ మృదమాచష్ట ఇతి ణిచి ప్రకృత్యైకాచ్ ఇతి ప్రకృతిభావాట్టిలోపాభావే ప్రమృదయ్య గత ఇత్యాదౌ స్యాదత ఆహ - హ్రస్వయలోపాల్లోపానామితి ।।

విభాషాఽఽపః ।। 6 - 4 - 57 ।।

ఆప్లృ లమ్భనే చురాదిః, ఆప్లృ వ్యాప్తౌ స్వాదిః - ద్వయోరపి గ్రహణమ్ । ఇహ ఇఙ్ అధ్యయనే, ణిచ్, క్రీఙ్జీనాం ణౌ ఇత్యాత్వమ్, అర్తిహ్రీ ఇత్యాదినా పుక, అధ్యాప్య గత ఇత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి, ఆప్రుపస్య భావాత్, తస్మాత్ సానుబన్ధకో నిర్దశ్యః ।

ఆపులితి పఠితవ్యమ్, ఆప్లృశబ్దాన్యాసః, ఋకారలృకారయోః సవర్ణత్వాత్ అత ఉత్ ఇత్యుత్వమ్ ఉరణ్రపరః

ఇత్యత్ర రప్రత్యాహారగ్రహణాల్లపరత్వమ్, సకారస్య సంయోగాన్తలోపః, తత్తహి తథా పఠితవ్యమ్ నేత్యాహ -జాదేశస్యేతి ।।

నిష్ఠాయామణ్యదర్థే ।। 6 - 4 - 60 ।।

ణ్యతః కృత్యస్యార్థో భావకర్మణీ ఇతి । యద్యపి భవ్యగేయాదావాప్లావ్యాపాత్యశబ్దయోః కర్త్రాపి పక్షే ణ్యదన్తయోర్వాచ్యః, తథాపి క్షియః సన్నిధానాత్తదీయో ణ్యదర్థ ఏవ పర్యుదస్యతే ।

ప్రక్షీణమిదం దేవదత్తస్యేతి । అధికరణవాచినశ్చ ఇతి కర్త్రరి షష్ఠీ । అధికరణ ఇతి । క్తః ప్రత్యయ ఇత్యనుషఙ్గః । ఏవమక్షితమితి భావే ఇత్యత్రాపి ।।

వాఽఽక్రోశదైన్యయోః ।। 6 - 4 - 61 ।।

క్షితాయురితి I పూర్వవత్కర్త్రి క్తః I క్షీణక ఇతి I అనుకమ్పాయామ్ ఇతి కన్ I ప్రాప్తవిభాషేయమ్ I అణ్యదర్థ ఇత్యేవ - క్షితం సర్వమస్య, క్షితమస్య తపస్వినః II

స్యసిచ్సీయుట్తాసిషు భావకర్మణోరుపదేశేఽజ్ఝనగ్రహదృశాం వా చిణ్వదిట్ చ II 6 - 4 - 62 II

చిణీవ చిణ్వత్, తత్ర తస్యేవ ఇతి సప్తమీసమర్థాద్వతిః, స్యసిచ్సీయుట్తాసిషు ఇతి ప్రతియోగిని సప్తమీనిర్ద్దేశాత్, యథా - మధురావత్పాటలిపుత్రే ప్రాసాద ఇతి I భావకర్మవిషయేష్వితి I అనేన భావకర్మణోః ిితి వషయసప్తమీతి దర్శయతి I భావకర్మణోర్యే స్యాదయో వర్త్తన్తే తేష్వతి తు విజ్ఞాయమానే సీయుడేకో విశేషితః స్యాత్, స్యాదయో న విశేషితాః స్యుః భావకర్మణోర్లాదేశవాచ్యత్వాత్సీయుటశ్చ విశేషితః స్యాత్, స్యాదయో న విశేషితారుః స్యుః భావకర్మణోర్లాదేశవాచ్యత్వాత్సీయుటశ్చ తద్భక్తత్వాత్ I అథ యదాబావకర్మాభిధాయీ ప్రత్యయో భావకర్మశబ్దాభ్యామభిధీయతే, తదాయమర్థః స్యాత్ - భావకర్మవాచిని ప్రత్యయే పరతో యే స్యాదయ ఇతి I తదా స్యాదయో విశేషితాః, సీయుడవిశేషితః, న హి తద్భక్తస్య తేన సహ పౌర్వాపర్యం సమ్భవతి I తస్మాత్సర్వానుగ్రహాయ విషయసప్తమ్యేవ యుక్తా I యదా చిణ్వత్తదేచడాగమో భవతీతి I చకారస్య సన్నియోగార్థత్వాత్ I కస్యేతి I షష్ఠీనిర్ద్దిష్టస్యాగమో భవతి, స్యాదయశ్చ సప్తమీనిర్ద్దిష్టాః, అజ్ఝనగ్రహదృశామ్ ఇతి షష్ఠీనిర్ద్దిష్టమ్, అఙ్గస్య ఇతి చ వర్తతే, అతోఽజన్తాదీనామఙ్గానామేవాగామిత్వం యుక్తమితి విపర్యయం మన్యమానస్య ప్రశ్నః I స్యసిచ్సీయుట్తాసీనామేవతి I కథమ్ ఇత్యాహ తే హి ప్రకృతా ఇతి I సన్నిహితా ఇత్యర్థః I నన్వఙ్గమపి ప్రకృతం యోగ్యవిభక్తికం చ తత్రాహ - అఙ్గస్య త్వితి I లక్ష్యవిరోధాదితి I యద్వా - సప్తమే యోగవిభాగః క్రియతే, ఆర్ద్ధధాతుకస్యేట్, పరిభాషేయమ్, యో యావాన్కశ్చిదిడాగమః స సర్వ ఆర్ధధాతుకస్యైవ ద్రష్టవ్యః, తేనాయమప్యడాగమః స్యాదీనామేవ భవతి, నాఙ్గస్య I

కాని పునరితి I చిణి యదేవాహత్య విహితం తదేవాతిదిశ్యతే, ఆహోస్విత్ చిణి దృష్టమాత్రమితి ప్రశ్నః I తత్ర ద్వితీయః పక్ష ఆశ్రీయత ఇతి శ్లోకేన దర్శయతి - చిణ్వద్వృద్ధిరితి I యథా చిణి వృద్ధిః తథా స్యాదిష్వపీష్యతే - ఘానిష్యతే I ఏతదేకం ప్రయోజనమ్, ఏవముత్తరత్రాపి I ప్రత్యేకం సమ్బన్ధేన యథాయోగమతిదేశో యోజ్యః I దాయిష్యత ిితి, ఆతో యుక్ చిణ్ కృతోః ఇతి యుక్, ఏతచ్చిణ్యాహత్య విహితమ్ I యచ్చ హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు ిితి కుత్వమఘానీత్యత్ర దృష్టమ్, తదపి దీర్ఘవికల్పవిధానం తదపి ప్రయోజనమ్ I ఏతదపి చిణ్యాహత్య విహితమ్ - శమిష్యతే,శామిష్యత ఇతి శమేర్ణిచి మితాం హ్రస్వం లుటి స్యే చిణ్వద్భావేన దీర్ఘవికల్పః, తణేరనిటి ఇతి ణిలోపః I

నన్వనిటీత్యుచ్యతే, సేట్ చాయమ్ అత ఆహ - ఇట్ చాసిద్ధ ఇతి । ఆ భాచ్చాస్త్రీయే ణిలోపే కర్త్తవ్యే ఆ భాచ్చాస్త్రీయశ్చిణ్వదిడసిద్ధః, తేనానిడాదిత్వాత్సిద్ధో ణిలోప ఇత్యర్థః । మే ఇతి । సూత్రకారాయమాణస్య వచనమ్ । నను చాస్య చిణ్వదిటోఽవకాశః యేఽనిటః, యేషు ఋుద్ధనోః స్యే ఇత్యాది ప్రతిపదవిధానం నాస్తి ఆర్ద్ధధాతుకస్యేత్యస్యావకాశః సేహ్ యోఽస్య విషయో న బవతి యస్తు సేడస్య చ సూత్రస్య విషయః, తత్ర పరత్వాత్ ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః ఇత్యయమేవ ప్రాప్నోతి, తత్కథమసిద్ధత్వమ్ అత ఆహ - నిత్యశ్చాయమితి । అయం చిణ్వదిణ్ణిత్యః, కృతేఽపి వలాదిలక్షణ ఇట్ ప్రాప్నోతి, అకృతేఽపి, న హ్యయం వలాదిత్వమబేక్షతే । అస్మింస్తు కృతే వలాదిలక్షణ ఇణ్న ప్రాప్నోతి, తస్మాద్ వల్నిమిత్త ఇడనిత్యః । విధాతః - నిమిత్తాభావాదప్రవృత్తిః, సోఽస్యాస్తీతి వధాతీ । తదేవం నిత్యత్వాత్సేడ్భ్యోఽప్యనేనైవైడ్ భవతి, అయం చాసిద్ధఇతి న భవతి ణిలోపాభావదోషః । అవశ్యం చానేనైవ సేడ్భ్యోఽపీడేష్టవ్యః అన్యథా ఏతదిట్సన్నియుక్తశ్చిణ్వద్భావోఽపి న స్యాత్ । న చ శబ్దాన్తరప్రాప్తేరస్యాప్యనిత్యత్వమ్ ఆకృతిపక్షే శబ్దాన్తరత్వాభావాత్ ।

ప్రకృతస్యేటో దీర్ఘత్వమితి । వలాదిలక్షణస్య ప్రకృతత్వాత్ ।

గుణే కృత ఇతి । పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ । ఉపదేశగ్రహణాద్ భవతీతి । యద్యపి కరోతిరుత్తరకాలమనజన్తః, ఉపదేశే త్వజన్త ఏవ ।

యది చిణి దృష్టమాత్రస్యాతిదేశః, హనిణిజాదేశా అపి ప్రాప్నువన్తి, తేషామపి తత్ర దృష్టత్వాత్ అత ఆహ - అఙ్గాధ్కారవిహితమితి । అఙ్గస్యేతి ప్రకృత్య యద్విహితం చిణి దృష్టం తదేవాతిదిశ్యతే, సన్నిహతత్వాత్ । న చ హనిణిజామాదేశా ఏవంవిధా ఇతి తేషామనతిదేశః । అత్ర వార్త్తికమ్ - వధాభావాత్సీయుటి చిణ్వద్భావో విప్రతిషేధేన ఇతి । వధభావస్యావకాశః - వధ్యాత్, వధ్యాస్తామ్, వధ్యాసుః, చిణ్వద్భావే హన్గ్రహణస్యావకాశః - ధానిష్యతే, అధానిష్యత, అధానిషాతామ్, అఘానిషత, ఘానిషీష్టేత్యత్రోభయప్రసఙ్గే చిణ్వద్భావో భవతి విప్రతిషేధేన । అథేదానీం చిణ్వద్భావే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాద్ వధాదేశః కస్మాన్న భవతి సకృద్గతౌ విప్రతిషేధే యద్బాధితం తద్బాధితం తద్బాధితమేవేతి । నను ద్వితీయాధ్యాయే, తత్ర ఆర్ధధాతుకే ఇతి వష్యసప్తమీ, తతః కిమన్తరఙ్గో వధభావః నైతదస్తి లిజీతి విశేషనిర్ద్దేశాత్పరసాప్తమీ । యత్ర తు విశేషనిర్దేశాభావః - అస్తేర్భూః ఇత్యాదౌ, తత్రైవ విషయసప్తమీ భవ్యాదిసిద్ధయే ॥

దీజో యుడచి క్ఙితి ।। 6 - 4 - 63 ।।

దీజ ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశాదితి । షష్ఠ్యాం త్వాస్యాం దీజ ఏవాదితో యుట్ స్యాత్, పఞ్చమ్యాం తూభయనిర్దేశే పఞ్చమీనిర్దేశో బలీయానితి అచీతి సప్తమ్యాః షష్ఠ్యాం ప్రకల్పితాయామజాదేర్యుడ్ భవతి । సప్తమీనిర్దేశస్తూత్తరార్థః, తదాదివిధ్యర్థశ్చ । విధానసామర్థ్యాచ్చేతి । యది యుటోఽసిద్ధత్వేన యణాదేశః స్యాత్, యుడ్విధానమనర్థకం స్యాత్ ఉపదియ్య ఇతి రుపే విశేషాభావాత్ । న చ యకారద్వయశ్రవణాద్విశేషః, హలో యమాం యమి లోపః, థఇతి పక్షే యలోపవిధానాత్ । న చ పక్షే శ్రుతిభదః, యణో మయో ద్వే ఇతి ద్విర్వచనవిధానాదేవ సిద్ధత్వాత్ । శ్రుతిభేదోఽపి వ్యఞ్జనాత్పరస్యైకస్యానేకస్య వా యకారస్య కీదృశ ఇతి చిన్త్యమ్ ।

ఉపదానమితి । మీనాతిమినోతిదీఙాం ల్యపి చ ిత్యాత్వమ్, దీఙః ఇత్యనుబన్ధనిర్దేశో యఙ్లుకి మా భూదితి ।।

ఆతో లోప ఇటి చ ।। 6 - 4 - 64 ।।

ఇహ అచి క్ఙితి, ఆర్ద్ధధాతుకే ఇతి త్రయాణం ప్రకృత్వాద్విశేషణవిశేష్యభావే చ కామచారాత్తేషామన్యతమేనానుభూతాన్యతరవిశేషణేన, అనుభూతోభయవిశేషణేన, అననుభూతవిశేషణేన వా ఇటః సముచ్చయసమ్భావద్ ద్వాదశ పక్షాః సమ్భవన్తి । తత్ర యది తావద్విశేషణసమ్బన్ధాత్ ప్రగేవాచా ఇటః సముచ్చయః, అఙ్గాక్షిప్తశ్చ ప్రత్యయో వా విశేష్యతే, ఇట్యజాదౌ చ ప్రత్యయే ఇతి విజ్ఞాయతే, తదేడ్గ్రహణమనజాద్యర్యం భవతి అజాదేరిటోఽజాదినా ప్రత్యయేన సముచ్చయాసమ్భవాత్ । తదా చ జిదార్ధధాతుకేఅజాదేరేవ విశేషణే వ్యవతిష్ఠేతే, నేటః హలాదేరిటః క్ఙిత్త్వాసమ్భావత్, ఆర్ధధాతుకత్వాద్, వ్యభిచారాచ్చ । తతశ్చ దాసీయేత్యాదౌ లోపప్రసఙ్గః । అథ కిద్విశిష్టేనాచా సముచ్చయః - క్ఙిత్యజాదౌ భవతీటి చేతి, తతోప్రసఙ్గః । అథ కిద్విశిష్టేనాచా సముచ్చయః - క్ఙిత్యజాదౌ భవతీటి చేతి, తతోఽక్ఙిర్థమనజాద్యర్థం చేడ్గ్రహణం భవతి - పపిథ, దాసీయేతి, అథార్ద్ధధాతుకవిశిష్టేనాచా సముచ్చయః, తతోఽక్ఙిదర్థమనజాద్యర్థమనార్ధాతుకార్థం చేడగ్రహణమ్ - పపిథ, దాసీయ, వ్యత్యరే - ఇతీణ్మాత్రే లోపప్రసఙ్గః, తదేవమచా సముచ్చయే చత్వారః పక్షాః । ఏవమార్ధధాతుకేన ఏవం క్ఙితేతి ద్వాదశ పక్షాః । తయోరప్యుభయవిశిష్టయోస్త ఏవ దోషాః, యాంస్త్వవోచామ ।

అథవిశేషితేనార్ధధాతుకేన సముచ్చయస్తదా నార్ధధాతుకార్థమిడగ్రహణమితి వ్యత్యరే ఇత్యత్రైవ ప్రసఙ్గః అథ క్ఙిద్విశిష్టేనార్ధధాతుకేన సముచ్చయస్తదాఽక్ఙిదర్థమనార్ధధాతుకార్థమిడ్గ్రహణమ్ - పపిథ, వ్యత్యరే అథాఙ్విశిష్టేనాధధాతుకేన సముచ్చయః, అనజాద్యర్థమనార్ధధాతుకార్థం చేడ్గ్రహణమ్ - దాసీయ, వ్యత్యరే అథాఙ్విశిష్టేన క్ఙితా సముచ్చయః, తతోఽనజాద్యర్థమాక్ఙిదర్థం చేద్గ్రహణమ్ - దాసీయ, పపిథ । అథార్ధధాతుకవిశిష్టేన క్ఙితా సముచ్చయః, తదానార్ధధాతుకార్థమక్ఙిదర్థం చే్డ్గ్రహణమ్ - వ్యత్యరే, పపిథ । తదేవమేకాదశపక్షా దుష్టాః । ద్వాదశః పక్షః శిష్యతే - అవిశిష్టేన క్ఙితా సముచ్చయ ఇతి, అత్ర చ పక్షే అచ్యార్ధధాతుకే ఇతి విశేషణద్వయమవిశేషాద్ ద్వావపి క్ఙిదిటావుపనిపతతీతి అక్ఙిదర్థమేవడ్గ్రహణం భవతి । తేన పపిథేత్యాదావాల్లోపో భవతి దాసీయ, వ్యత్యరే -

ఇత్యనజాదావనార్ధధాతుకే చ న భవతి । స ఏష నిర్దోషః పక్ష, తమిమమాశ్రయతి - ఇట్యజాదావార్ధధాతుక ఇతి । క్ఙితి చేతి । అజాదావార్ధధాతుకే ఇత్యనుషఙ్గః । దాసీయేతి । ఆశిషి లిఙ్, ఉత్తమైకవచనమిట, ఇటోఽన్ । అత్ర సీయుట ఇడ్భక్తత్వాదిటోఽజాదిత్వాభావః ।।

ఈద్యాతి ।। 6 - 4 - 65 ।।

దీర్ఘవిధానముత్తరార్థమ్ - అధ్యగీష్ట । ఇహ తు గుణేన భవితవ్యమితి హ్రస్వ ఏవ విధేయః ।।

ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం హలి ।। 6 - 4 - 66।।

మాగ్రహణేన మేఙ్ ప్రణిదానే, మాఙ్ మానే, మా మానే ఇతి సర్వేషాం గ్రహణమ్ । ఏవం గా ఇత్యత్రాపి గాఙ్గతౌ, గైశబ్దే, గా స్తుతౌ ఛన్దసి, ఇణో గా లుఙి, ఇణ్వదిక ఇతి కర్తవ్యమ్, గాఙ్ లిటి ఇతి సర్వేషాం గారుపాణాం గ్రహణమ్ గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః ఇతి వచనాత్ ।

జహాతేరితి । ఓహాక్ త్యాగే । జిహాతేరితి । ఓహాఙ్ గతౌ ఇత్యస్య । భృఞామిత్ ఇత్యభ్యాసస్యేత్వే సతి జహాతీతి నిర్దేశో నోపపద్యతే ।

కామం హాగిత్యపి నిర్దేశేన భవతి జిహాతేః ప్రసఙ్గః, తథా తు న కృతామిత్యేవ ।

ఏతదేవత్యాది । యథా చైతజ్జ్ఞాపకం తథా జనసనఖనామ్ ఇత్యత్రోక్తమ్ । ఈత్వే వకారప్రతిషేధః, వకారస్య నిమిత్తభావేన ప్రతిషేధో వకారప్రతిషేధః । వకారాదావీత్యం న భవతీత్యర్థః । ఆతో మనిన్క్వనిబ్వనిపశ్చ - ఘృతం పిబన్తి ఘృతపావానః, వసాం పిబన్తి వసాపావానః । క్వనిపీత్వం న భవతి । ధీవరీ, పీవరీత్యత్ర త్వౌణాదికమీత్వం ధాయాప్యోర్వా సమ్ప్రసారణమ్ తథా చ స్థః క చ ఇత్యత్ర క్విపి ఈత్వాభావ ఉదాహృతః ।।

వాన్యస్య సంయోగాదేః ।। 6 - 4 - 68 ।।

స్థేయాదితి । అన్యస్య గ్రహణేఽక్రియమాణే పూర్వయోగోఽన్యేషు సావకాశః, అయమపి గ్లాయాదిత్యాదిషు స్థేయాదిత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాదయమేవ విధిః స్యాదిత్యన్యస్య గ్రహణమ్ ।।

న ల్యాపి ।। 6 - 4 - 69 ।।

యదుక్తమితి । ఈత్వమ్, న త్వనన్తరమేత్వమ్, ప్రాప్త్యభావాత్ ।।

మయతేరిదన్యతరస్యామ్ ।। అపమిత్యేతి । ఉదీచాం మాఙో వ్యతీహారే ఇతి త్తవాప్రత్యయః, ఇత్త్వే కృతే తుక్ ।।

ఆడజాదీనామ్ ।। 6 - 4 - 72 ।।

ఐజ్యతేత్యాదౌ యజివపివహీనాం హలాదిత్వాదాణన ప్రాప్నోతి, సమ్ప్రసారణే కృతేఽజాదిత్వాద్భవిష్యతి, పరత్వాల్లాదేశేభ్యః ప్రాగటా భవితవ్యమ్, తతో లాదేశైః, తతో యకా, తతః సమ్ప్రసారణేన, అత ఆహ - ఇహేతి । లాదేశాస్యాన్తరఙ్గత్వం లకారమాత్రాపేక్షిత్వాత్ । అడాగమస్తు లకారవిశేషమఙ్గం చాపేక్షతే ఇతి బహిరఙ్గః, కృతాకృతప్రసఙ్గత్వాద్వికరణస్య నిత్యత్వమ్ । నన్వడాగమోఽపి కృతేఽపి వికరణే ప్రాప్నోత్యకృతేఽపీతి నిత్య ఏవ, తతశ్చ

పరత్వాదడాగమ ఏవ ప్రాప్నోతి, తత్రాహ - శబ్దాన్తరప్రాప్తేరితి । శబ్దాన్తరప్రాప్తిమేవ దర్శయతి - కృతే హీతి । అఙ్గస్యాడాగమః కృతే వికరణోఽపి శబ్దాన్తరప్రప్తేరనిత్యః తథా హి స కృతేఽడాగమే తదాదేర్ధాతోర్భవతి, తథఅకృతే తు ధాతుమాత్రాత్ అత ఆహ - శబ్దాన్తరస్యేతి । షష్ఠీనిర్ద్దేష్టస్య యద్విధీయతే ఆగమ ఆదేశో వా తత్రైషా పరిభాషా, న పఞ్చమీనిర్దేశ ఇత్యర్థః ।

నిత్యత్వాదేవేతి । ఏవకారః పౌనర్వచనికః, నిత్యత్వాదడాగమం బాధతే ఇతి పూర్వముక్తమ్, తత్రాపి స ఏవ హేతురితి । అడాగమస్తు సమ్ప్రసారణే కృతే న ప్రాప్నోతి, ఆటా బాధితత్వాత్ । యస్య నిమిత్తం లక్షణాన్తరేణ విహన్యతే ఇతి తు న సార్వత్రికమితి భావః ।

అయం యోగః శక్యోఽకర్తుమ్, అజాదీనామపి పూర్వసూత్రేణ అడేవాస్తు । కథమ్ ఆటశ్చ ఇతి వృద్ధిః అటశ్చ ఇతి వక్ష్యామి । ఇహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి - అకార్షీత్ అచీతి వర్త్తతే । ఏవమపి స్వపేర్లజ్, సిప్, అడ్ గార్గ్యగాలవయోః ఇతి సిపోఽట్, రుత్వమ్, హశి చ ఇత్యుత్వమ్ - అస్వపో హసతీత్యత్ర వృద్ధప్రసఙగః అజాదౌ ధాతౌ వృద్ధిం వక్ష్యామి । తర్హి ధాతావితి వక్తవ్యమ్ న వక్తవ్యమ్ యదేతద్ ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ ఇతి, తత్పూర్వత్రాపకృష్యతే, అటశ్చ ఇత్యత్ర చకారస్తస్యైవ విధేః సముచ్చయార్థః - అటో విధ్యన్తరం బాధిత్వా వృద్ధిరేవ యథా స్యాత్ । తేనాటిటదిత్యాదౌ పరమప్యతో గుణే పరరుపం బాధిత్వా వృద్ధిరేవ భవతి । యథా సిద్ధాన్తేఽపి, ఔసీయత్ ఔఙ్కరీయత్ ఉస్యపదాన్తాత్, ఓమాఙోశ్చ

ఇతి పరరుపం న భవతి । ఉత్తరార్థం తర్హ్యాడ్వచనమ్ ఛన్దస్యపి దృశ్యతే - సురుచో వేన ఆవః అట ఏవాత్ర ఛాన్దసం దీర్ఘత్వం భవిష్యతి - పూరుషో నారక ఇతి । యథా ఆసన్నిత్యత్రాపి లావస్థాయామేవాటి కృతే అ - అస్ - ల్ ఇతి స్థితే అటశ్చ ఇతి వృద్ధిశ్చ ప్రాప్నోతి, లాదేశాశ్చ, తత్రాన్తరఙ్గత్వాల్లాదేశః । వృద్ధర్హ్యటమచం చ నిమిత్తమపేక్షతే, కృతే లాదేశే వృద్ధిశ్చ ప్రాప్నోతి, శ్నసోరల్లోపః చ, తత్రాన్తరఙ్గత్వాద్వృద్ధిః । నానాశ్రయత్వాచ్చ వార్ణాదాఙ్గం బలీయః ఇతి నాస్తి కృతాయాం వృద్ధౌ తపరకరణాదాకారస్య లోపాభావః । ఇహ చ ఆయన్నితి ఇణో లఙి అటి అ - ఇ - అన్, అటశ్చ ఇతి వృద్ధిః ప్రాప్నోతి, ఇణో యణ్ ఇతి యణాదేశశ్చ, తత్రాన్తరఙ్గత్వాద్వృద్ధిః, నానాశ్రయత్వాచ్చవార్ణాదాఙ్గం బలీయః, ఇతి నాస్తి, ఇణో యణ్ ఏః ఇతి యోగవిభాగాదివర్ణాన్తస్యేణో యణ్విధానాదేకారస్య తదభావాదాయాదేశే సిద్ధిమిష్టమ్ । అత్ర శ్లోకౌ -

అజాదీనామటా సిద్ధం వృద్ధ్యర్థమితి చేదటః ।

అస్వపో హలతీత్యత్ర ధాతౌ వృద్ధిమటః స్మరేత్ ॥

పరరుపం గుణేనాట ఓమాఙ్ఓరుసి తత్సమమ్ ।

ఛన్దోఽర్థం బహులం దీర్ఘ ఇణస్త్యోరన్తరఙ్గతః ॥ ఇతి

న మాఙ్యోగే ॥ 6 - 4 - 74 ॥

యద్యయమనన్తరస్యాట ఏవ ప్రతిషేధః స్యాత్, తత్సంయుక్తమేవ ప్రతిషేధం కుర్యాత్ - ఆడజాదీనామమాఙ్యోగే ఇతి, అసంయుచ్య తు ప్రతిషేధాత్సర్వస్య ప్రాకరణికస్య ప్రతిషేధా విజ్ఞాయత ఇత్యాహ - లుఙ్లఙ్లృఙ్క్షు యదుక్తం తన్న భవతీతి । తత్ర లుఙ ఉదాహరణం న ప్రదర్శితమ్ మాఙ్యోగే తదాసమ్భవత్ । ఙిద్విశిష్టస్యోపాదానమ్ - అసమ్దాదేశో యో మాశబ్దః త్వామౌ ద్వితీయాయః ఇతి తద్యోగే ప్రతిషేధో మా భూత్ - సుఖినం మా అకార్షీదితి । అథ కథమ్ - మా బాలిపథమన్వగాః ॥

స్వచ్ఛన్దమనువర్తన్తే న శాస్త్రమృషయః కిల ॥

బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేఽపి ॥ 6 - 4 - 75 ॥

మా వః క్షేత్ర ఇతి । వః యుష్మాకం క్షేత్రే భార్యాయాం పరబీజాని పరేషాం వీర్యాణి మా వాప్సుః, ఉప్తాని మా భూవన్ । వపేః కర్మణి లుఙ్, వ్యత్యయేన పరస్మైపదమ్, ఝేర్జుస్, సిచ్, వదవ్రజ ఇతి వృద్ధిః । క్వచిత్తు మాఙ్యోగేఽపి భవతి ఇతి ప్రకమ్య అవాప్సురితి పఠ్యతే, తథాధ్యయనం తు న క్వచిద్దృష్టమ్ అభిత్థా ఇతి । భిదేర్థాస్, ఝలో ఝలి ఇతి సిచో లోపః । ఆవరితి । పూర్వసూత్రే వృత్తావేవ వ్యుత్పాదితమ్ ॥

హరయో రే ॥ 6 - 4 - 76 ॥

దధ్రు ఇతి । నను చాత్ర పరత్వాద్రేభావే కృతే అనజాదిత్వాదాల్లోపో న ప్రాప్నోతి అత ఆహ - ఘఞో రేభావస్యాసిద్ధత్వాదితి ।

నన్వేవమపి రేభావే కృతే తస్యైవేడాగమః ప్రాప్నోతి, న చ రేభావస్య వైయర్థ్యమ్ కృసృభృప్రభృతిష్వనిట్సు చరితార్థత్వాత్ ఇత్యత ఆహ - అత్రేతి । కథం పునర్లాక్షణికస్య తస్య థఇరేశబ్దస్య రేభావో భవతి కథం వా స్వప్రవృత్తిమపేక్ష్య తస్మిన్నిడాగమే కృతే పునః స్వయం ప్రవర్త్తమానస్యాత్మాశ్రయదోషో న భవతి తత్రాహ - తదర్థే చేతి । ద్వివచననిర్దేశాద్ దోషద్వయం న భవతీత్యర్థః ।।

అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ ।। 6 - 4 - 77 ।।

ఇశ్చ ఉశ్చ యూ, తయోర్య్వోః । హ్రస్వయోరిదం గ్రహణమ్, దీర్ఘయోరపి తు కార్యం భవతి సవర్ణగ్రహణాత్ । య్వోరితి వర్ణగ్రహణాత్తాభ్యాం శన్వాదీనాం తదన్తవిధిః । తత్ర నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి ఇత్యేవాన్తస్య సిద్ధేర్వకారో విస్పష్టార్థః । ఆప్నువన్తీత్యాది । యత్సంయోగపూర్వమేకాచ్ తదిహోదాహరణమ్, అన్యత్ర హుశ్నువోః సార్వధాతుకే, ఏరనేకాచః ఇతి యణా భావ్యమ్ । లులువతురిత్యాదికం తు భవత్యేవ ఓః సుపిః ఇతి వచనాత్ ।

ఇయఙ్వ్యామితి । గుణవృద్ధ్యోరవకాశః - చేతా, గౌః, ఇయఙువఙోరవకాశః - చిక్షియతుః లులువతుః, చయనమ్, చాయకః లవనమ్, లావక ఇత్యత్రోభయప్రసంగే విప్రతిషేధః ।

తనువమితి । అధాతుత్వాదప్రాప్త ఉవఙ్ విధీయతే । తన్వమితి । వా ఛన్దసి ఇత్యమి పూర్వత్వాభావే యణ్ । విష్వమితి । విషువ ఇతి - సత్సూద్విష ఇతి క్విప్ । అత్ర నిత్యమ్ ఓః సుపి ఇత్యనేన యణ్ ప్రాప్తః । స్వర్గాదిషు

యజుర్వేదే - ఇయఙువఙౌ, బహ్వృచే - యణ్ ।।

అభ్యాసస్యాసవర్ణే ।। 6 - 4 - 78 ।।

పూర్వమఙ్గస్యాజాదౌ ప్రత్యయే విధానాదిదమారభ్యతే । ఇయేషేతి । అత్ర గుణస్య స్థానివద్భావవిషయే యద్వక్తవ్యం తద్ ద్విర్వచనేఽచి ఇత్యత్రోక్తమ్ ॥

స్త్రియాః ॥ 6 - 4 - 79 ॥

స్త్రీ ఇత్యేతస్యేతి । స్త్రీప్రత్యయాన్తానం స్త్ర్యర్థవృర్త్త్ర్యా శబ్దస్య గ్రహణం న భవతి ఆణ్నద్యా, కుమార్యా వయసి ఇత్యాదినిర్దేశాత్ । ఉత్తరార్థమితి । ఉత్తరత్ర స్త్రియాః ఏవానువృత్తిర్యర్థా స్యాత్, శ్నుధాతుభ్రువాం మా భూత్ ॥

ఇణో యణ్ ॥ 6 - 4 - 81 ॥

అత్ర సూత్రార్థకథనానన్తరం క్వచిత్పఠ్యతే - అన్తరఙ్గత్వాత్ ఇకో యణచి ఇతి సిద్ధే సమానాశ్రయే వార్ణాదాఙ్గం బలీయః ఇతి జ్ఞాపనార్థ వచనమ్ ఇతి, తదయుక్తమ్ ఇయజాదేశాపవాదోఽయమ్ ఇతి వక్ష్యతి, తత్కథమియజ్విషయే యత్రప్రవర్త్తతే । ఇయజాదేశాపవాదోఽయమితి । ఇయఙ్గాదేశస్యైవాపవాద ఇత్యర్థః । కుతః ఇత్యాహ మధ్యేఽపవాదా ఇతి । ఏవం సతి యదిష్టం సిద్ధమ్, తద్దర్శయతి - గుథణవృద్ధిభ్యమితి । యది తు నాప్రాప్తే విధ్యన్తరే ఆరమ్భాత్సర్వమేవ విధ్యన్తరం యణ్బాధేత, గుణవృద్ధివషయేఽపి స్యత్ । అథ ఇణో న ఇత్యేవ కస్మాన్నోక్తమ్ ఇయజాదేశే హి

ప్రతిషిద్ధే ఇకో యణచి ఇత్యేవ యణభవిష్యతి అహో సూక్ష్మదర్శీ దేవానాంపియః, యదిదమపి న దృష్టమ్ - ఈయివ, ఈయిమ, కర్మణి ఈయిరే, అత్రేయజి ప్రతిషిద్ధే సర్వర్ణందీర్ఘః స్యాత్ । తస్మాద్యణేవ విధేయః ॥

ఏరనేకాచోఽసంయోగపూర్వస్య ॥ 6 - 4 - 82 ॥

తేన సంయోగో విశేష్యతే ఇతి । యద్యప్యన్యపదార్థం ప్రతి గుణభూతః సంయోగః, తథాపి స ఏవ విశేష్యతే ధాతోః ఇత్యనువృత్తస్య ప్రయోజనాన్తరాభావాత్ । అస్తీదం ప్రయోజనమ్ - ఇవర్ణ విశేషయిష్యామీతి నైతదస్తి యద్యధాతోరివర్ణోఽసంయోగపూర్వః, భవితవ్యమేవ తస్య యణా ఇకో యణచి ఇతి, తద్యథా - కుమార్యౌ, కుమార్య ఇతి । నను గ్రహమణీవదధాతోః

పూర్వసవర్ణం బాధిత్వా యణ్ మా భూదితి ధాతునైవేవర్ణో విశేషణీయః నేత్యాహః ఇయఙ్ బాధనార్థో యణ్ । న చ ధాతోరియఙః ప్రసఙ్గోఽస్తి, తత్కథమధాతునివృత్త్యర్థా ధాత్వనువృత్తిరుపద్యతే, తస్మాత్సుష్ఠూక్తమ్ - గుణభూత ఏవ సంయోగో విశేష్యత ఇతి ।

అఙ్గవిశేషణం మా భూదితి । అన్యథాధికారేణ సన్నిహితస్య తస్యైవ విశేషణం స్యాదసంయోగపూర్వగ్రహణమ్, తతశ్చ యవక్రియౌ, యషక్రియః - ఇత్యత్రాపి ప్రసజ్యేత, న హ్యత్రాఙ్గస్య సంయోగః పూర్వోఽవయవ ఇతి । నను చ య్వోరితి ప్రకృతమ్ , తత్ర ఏరిత్యనుచ్యమానే ఓరపి యణ్ స్యాత్ - లులువతురిత్యాదౌ, తతశ్చ తన్నివత్త్యర్థమపి స్యాత్ ఇత్యత ఆహ

లులువలుర్ల్లవురిత్యేతత్త్వితి । ఇహ ఏరిత్యనుచ్యమానేనైవౌ రపిసిద్ధత్వాద్ ఓః సుపి ఇత్యేతన్నియమార్థం భవతి - ఓః సుప్యేవేతి । వపరీతస్తు నియమో న భవతిఓరేవ సుపీతి న భూసుధీయోః ఇతి యఙ్ప్రతిషేధాత్ । తతశ్చాస్తమాదేవ నియమాల్లులువురిత్యాదౌ సిద్ధత్వాదేరిత్యేతదోర్నివృత్త్యర్థం నోపపద్యతే ఇతి పూర్వోక్తమేవ ప్రయోజనమ్ । యది త్వసంయోగపూర్వయోరితి ద్వివచననిర్దేశేన య్వోరేవైతద్విశేషణముచ్యేత, తర్హ్యేరితి శక్యమకర్తుమ్ । ఇహాపి న స్యాదితి । యది ధాతునా సంయోగో న స్యాదితి । యది ధాతునా సంయోగో న విశేష్యేతేతి భావః । క్వచిద్ ఇహాపి యథా స్యాదితి పాఠః, తత్ర ప్రకృతత్వాద్యణాదేశ ఇత్యర్థః ।గతికారకాభ్యామిత్యాది । ఇష్టిరేవైషా । పరమనియావితి । భావే కర్త్తరి వా క్విప్ ।।

ఓః సుపి ।। 6 - 4 - 83 ।।

సకృల్ల్వావితి । క్రియావిశేషణత్వాత్ సకృదిత్యస్య కారకత్వమ్ ।

కటప్రువావితి । క్విబ్వచి ఇత్యాదినా క్విప్, దీర్ఘశ్చ ।।

వర్షాభ్వశ్చ ।। 6 - 4 - 84 ।।

న భూసుధియోః ఇతి ప్రతిషేధే ప్రాప్తే వచనమ్ ।

పునర్భ్వశ్చేత్యాది । ఏవం చ పునర్వర్షారేషు భువః ఇతి సూత్రన్యాసః ।

న భూసుధియోః ।। 6 - 4 - 85 ।।

భూశబ్దేన తదన్తస్య గ్రహణమ్ కేవలస్య యణ్ప్రాప్త్యభావాత్ ।

న చోవజః ప్రతిషేధః, విచ్ఛిన్నత్వాత్, వర్షాభ్వశ్చ ఇత్యారమ్భాచ్చ । సుధియావితి । ధ్యాయతేః క్విప, దృశగ్రహణాత్సమ్ప్రసారణమ్ ।।

హుశ్నువోః సార్వధాతుక్ ।। 6 - 4 - 87 ।।

అనేకాచః, అసంయోగపూర్వస్య, ఓరితి చానువర్త్తతే । యద్యపి హుశ్నువోరువర్ణాన్తత్వమబ్యభిచారి, తథాప్యసంయోగపూర్వగ్రహణమోవిశేషణం యథా స్యాత్, హుశ్నువోర్మా భూదిత్యేవమర్థమనువర్త్యమోరిత్యేతత్ । హుశ్నువోర్విశేషణే హి తక్ష్ణువన్తీత్యాదావేవ ప్రతిషేధాదాప్నువన్తీత్యాదౌ న స్యాత్, తత్ర శ్నుప్రత్యయాన్తస్యసంయోగాపూర్వస్యోతి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ । స్నుప్రత్యయాన్తస్యాఙ్గస్యావయోవోఽసంయోగపూర్వో య ఉకారస్తస్యత్యర్థః । అనేకాచః ఇతి త్వఙ్గేన సమానాధికరణేమేవ, సార్వధాతుకగ్రహణం జుహోత్యర్థమ్, న శన్వర్థమ్ అవ్యభిచారాత్ । జుహ్వతీతి । అదభ్యస్తాత్ । జుహ్వదితి । నాభ్యస్తాచ్చతుః ఇతి నుమ్ప్రతిషేధః ।

యోయువతి, రోరువతీతి । యు రు - ఇత్యేతాభ్యాం యఙ్లుగన్తాభ్యాం లటి పూర్వత్ ర్ఘురద్భావః ।

ఇదమేవేత్యాది । ఏతచ్చ యజోఽచి చ చిత్యత్ర ఛన్దోఽనువృత్తిమాశ్రిత్యోక్తమ్ । అయాదిత్యస్తు తత్ర ఛన్దోఽనవృత్తిం నాశ్రియత్ । కథం పునరేతజ్ఞాపకమ్ ఇత్యాహ - ఛన్దసి హీతి । ఛన్దసి యఙ్లుగన్తనివృత్తథ హుశ్నుగర్హణం న భవతి తతః పరస్య తిజ ఆర్ధధాతుకత్వాత్ । యణాదేశస్యాప్రసఙ్గాదిత్యర్థః । తథా చాత్ర వార్త్తికమ్ - యఙ్లుగర్థమితి

చేదార్ధఘాతుకత్వాత్సిద్ధమ్ ఇతి । స్యాదేతత్ - యఙ్లుగన్తాదన్యద్వ్యావర్త్యం భవిష్యతి, అతో న జ్ఞాపకం హుశ్నుగర్హణమితి అత ఆహ - న చేతి । అసంయోగపూర్వమితి । అసంయోగపూర్వోవర్ణాన్తమిత్యర్థః । అత్ర ఓస్త్యనువృత్తేః - మిమతే ఇత్యాదౌ న భవిష్యతి, అనేకాచః ఇత్యనువృత్తేర్ధువన్తీత్యాదౌ । అయువన్, థఅరువన్నిత్యత్రాప్యటోఽసిద్ధత్వాదేకాచ్త్వమేవ । అసంయోగపూర్వస్యేత్యనువృత్తేః ప్రోర్ణువన్తీల్యత్ర న భవిష్యతి । తన్వన్తీత్యాదౌ చ భవితివ్యమేవ యణా । తస్మాద్యఙ్లుగన్తాదన్యద్ వ్యావర్త్యం న సమ్భవతి । ఆహ చ - హుశ్నుగ్రహణమనర్థకమన్యస్యాభావాదితి ॥

భువో వుగ్లుఙ్లిటోః ॥ 6 - 4 - 88 ॥

అభూవన్నితి । గాతిస్థా ఇత్యాదినా సిచో లుక్ । అభూవమితి । మిపోఽమభావః । లుఙ్లిటోరితి కిమ్ భవతి, భవిష్యతి - శప్స్యయోర్న భవతి । యదీ క్ఙితీత్యనువర్తిష్యతే, అభూవమిత్యత్రాపి తర్హి న స్యాత్ ఏవం తర్హ్మారిత్యనువర్తిష్యతే, గుణే కృతే అనువర్ణాన్తత్వాన్న భవిష్యతి, అభూవమిత్యత్ర భూసువోస్తిఙి ఇతి గుథణప్రతిషేధాదువర్ణాన్తత్వమ్ । నాత్ర శక్యమోరిత్యనువర్తయితుమ్ । ఏతచ్చ ఇన్ధిభవతిభ్యాం చ ఇత్యత్ర విశ్తరేణోక్తమ్ ॥

ఊదుధాయా గోహః ॥ 6 - 4 - 89 ॥

ఉదాహరణేషు ణిచ్, ణ్వుల్, తణనిః ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్, ఘఞ్ - ఇత్యేతే ప్రత్యయాః । సర్వత్ర గుణే కృతే ఓకారస్య ఊకారః ।

ఉపధాయా ఇతి కిమితి । ఓః ఇత్యనువృత్తేరేవోకారస్య భవిష్యతి, స చోపధైవేతి ప్రశ్నః । నను చ ఓరిత్యుచ్యతే, న చాస్యోపధోకారః సమ్భవతి ఓరిత్యనువృత్తిసామర్థ్యాద్ గోహః థఇతి విషయోపలక్షణం భవిష్యతి, న తు

కృతగుణప్రతిపత్త్యర్థమ్ । తఅన్త్యస్య మా భూదితి । నోపలక్షణత్వే ప్రమాణమస్తి, తతశ్చాసమ్భావదోరిత్యస్య నివృత్తరార్థమప్యవశ్యముపధాగర్హణం కర్త్వ్యమితి భావః ।

వికృతగ్రహణం విషయనియమార్థమితి । గుహ థఇత్యుచ్యమానే ధాతునిర్దేశోఽయం భవతి, తతశ్చ క్విద్విషయేఽపి తత్స్వరుపప్రయుక్తమూత్వం స్యాత్ । తస్మాదూత్వస్య విశిష్టో విషయో నిర్దిష్టో యథా స్యాదితి వికృతసాయ కృతగుణస్య గ్రహణం కృతమ్ । వేషయార్థతాం స్పష్టయతి - యత్రేతి । గుణవిషయే యథా స్యాదిత్యర్థః । అయాదేశప్రతివేధార్థ చ కేచిదిచ్ఛన్తీత్యాది । పూర్వవిషయావధారణే తాతపర్యమిత్యుక్తమ్, తచ్చాక్విలీత్యుచ్యమానే సిద్ధ్యతి । లాఘవార్థ తు గహ ఇత్యుక్తమ్ , తచ్చ కాలావధారణార్థమప్యర్థాద్భవతి, గుణోత్తరకాలమూత్వమితి । ఇదానీం తూభాయత్రాపి తాత్పర్యమిత్యుక్తం భవతి । గుణవిషయే భవతి - తత్రాపి కృతే గుణే ఇతి । యది హి ప్రగేవాంగుణాదూత్వం స్యాత్, తదా ల్యపి లఘుపూర్వాత్ ఇత్యాదేశే తస్యాసిద్ధా్వల్లఘుపూర్వో హకార ఇత్యయాదేశః స్యాత । యదా తు గుణో కృతే తస్య స్థానే ఊత్వమ్, తదా తస్యాసిద్ధత్వేఽప్యోకారస్య గురుత్వాదయాదేశాభావః సిద్ధ్యతీతి । తదేతద్ దూషయతి - వ్యాశ్రయత్వాదితి

। కథం వ్యాశ్రయత్వమిత్యాహ - ణావూత్వమితి ।

దోషో ణౌ ।। 6 - 4 - 90 ।।

కిరమర్థం దుషేర్వికృతస్య గ్రహణం క్రియతే, న దుషః ఇత్యేవోచ్యేత విషయార్థమితి చేత్ న ణావితి విషయస్య సాక్షాన్నిర్దేశాత్ । ప్రదూష్య గత ఇత్యాదావయాదేశప్రతిషేదార్థమితి చేత్ న దత్తోత్తరత్వాత్ । ఉక్తోత్తరమేతేత - వ్యాశ్రయత్వాదసిద్ధత్వం నాస్తీతి । తస్మాద్ దుషః ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్, అత ఆహ - వికృతగ్రహణమితి । క్రమః - ప్రస్తావః, ప్రకరణమిత్యర్థః ।।

వా చిత్తవిరాగే ।। 6 - 4 - 91 ।।

చిత్తవిరాగః - చిత్తస్యాప్రీతతా । ప్రాప్తవిభాషేయమ్ ।

ణావిత్యేవ - చిత్తస్య దోషః ।।

మితాం హ్రస్వః ।। 6 - 4 - 92 ।।

రజయతీతి । రఞ్జేర్ణౌ మృగరమణ ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ ఇత్యుపధాలోపః ।।

చిణ్ణములోర్దీర్ఘోఽన్యతరస్యామ్ ।। 6 - 4 - 93 ।।

న హ్రస్వవికల్ప ఏవ విధీయేతేతి । ఏవమపి హ్రస్వపక్షే అశమీతి సిధ్యతి, పక్షాన్తరే అశామీతి యథాప్రాప్తం దీర్ఘ ఏవాషస్థాస్యత ఇతి భావః । శమయన్తం ప్రయుంక్తే ఇతి । యద్యపి చిణ్విషయే కర్మ ప్రదర్శనీయం భూతకాలశ్చ, తథాపి ణిజుత్పత్తయే హేతువ్యాపారమాత్రప్రదర్శనమత్ర వివక్షితమ్, న కర్తా నాపి వర్తమానః కాల తఇతి న దోషః ।

ణిలోపస్య స్థానివద్భావాదితి । స్థానివద్భావే హి సతి యశ్చిణ్ణముల్పరో ణిః న తస్మిన్మిదఙ్గమ్, పూర్వేణ ణిచా వ్యావధానాత్ యస్మింశ్చ మిదఙ్గం న స చిణ్ణముల్పరః, పరేణ ణిచా వ్యావధానాత్ తతశ్చ హ్రస్వవికల్పో న స్యాత్, పూర్వేథణ నిత్యమేవ తు హ్రస్వః స్యాత్ । నను దీర్ఘవికల్పేఽపి యావతా స్థానివద్భావః, కథమివైతత్ సిధ్యతి తత్రాహ - దీర్ఘవిధౌ త్వితి । న పదాన్తద్విర్వచన ఇత్యాదినా స్థానివద్భావప్రతి షేధాద్దీర్ఘవికల్పస్యాయం విషయ ఏవేత్యర్థః । తథేత్యాది । అత్ర దీర్ఘవిధౌ త్వజాదేశో న స్థానివద్భావతీత్యనుషఙ్గః । శమేర్యఙ్, ద్విర్వచనమ్, నుక్, ణిచ్యతో లోపః యస్య హల, తశంశమి ఇతి స్థితే - యదా తతశ్చిణ్ణములౌ భవతః, తదా దీర్ఘవికల్పః సిధ్యతి అజాదేశస్య స్థానివత్త్వాభావాదిత్యర్థః ।

ఏతదేవ స్పష్టయతి - యోఽసావితి । యశ్చ యఙ్కార ఇతి । ణౌ లుప్యత థఇత్యనుషఙ్గః । ఏవం తావద్దీర్ఘవిధౌ త్వజాదేశో న స్థానివ్ద్భవతీత్యేత్తస్పష్టీకృతమ్ । ణిలోపస్య స్థానివద్భావాద్ హ్రస్వవిక్లపో న స్యాత్ ిితి యదుక్తమ్, తత్సమార్థయతే - హ్రస్వవికల్పే త్వితి । ణేర్ణిః ణిణిః, సోఽన్తో యస్య స ణిణ్యన్తః । ఏతేన యఙ్ణ్యన్తే ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ ।

అసిద్ధిరేవేతి । కస్య ప్రకృతత్వాద్దీర్ఘస్య, ఏవకారేణ తుశబ్దేన చైతద్దర్శయతి । ణిచమాశ్రిత్య వృద్ధివిధానాదస్తి దీర్ఘస్య శఙ్కా, ణిలోపస్య తు స్థానివద్భావాదయం వికల్పో న స్యాదిత్యేవ దోషః । యఙ్ణ్యన్తే తు భవతు నామాయం వికల్పః, తథాపి పక్షే దీర్ఘస్య శ్రవణం న సిధ్యతి తణిచమపేక్ష్య వృద్ధౌ కర్తవ్యాయామతో లోపస్య స్థానివద్భావాద్, దీర్ఘస్యానున్మేషాదితి ।

స్యాదేత్త - దీర్ఘవికల్పే విధీయమానే యది నామ స్థానివద్భావో నాస్తి, తథాపి నైవాత్ర దీర్ఘః సిధ్యతి, అసిద్ధవదత్రాభాత్ ఇతి ణియజోర్లోపస్యాసిద్ధత్వాదితి అత థఆహ - వ్యాశ్రయత్వాదితి । వ్యాశ్రయత్వమేవ దర్శయతి - ణౌ హీత్యాది । కిఞ్చ - హేడ వేష్టనే ఘటాదిః, తస్య హ్రస్వాభావపక్షే అహేడీతి స్యాత్, దీర్ఘే తు హ్రస్వస్య కృతే - అహీడీతి భవతి । తస్మాదతోఽపి హేతోర్దీర్ఘ ఏవ వికల్పనీయః ॥

ఫ్లాదో నిష్ఠాయామ్ ॥ 6 - 4 - 95 ॥

ఫ్లాదీ సుఖే చ, ఈదిత్వాన్నిష్ఠాయామనిట్ । క్వచిత్పర్యతేఫ్లాద ఇతి యోగవిభాగః క్రియతే, క్తిన్యపి యథా స్యాత్ ప్రల్హత్తిరితి । మాష్యే తు నైతద్ధృష్టమ్ ॥

ఛాదేర్ఘేఽద్వ్యుపసర్గస్య ॥ 6 - 4 - 96 ॥

ఉరశ్ఛద ఇతి । ఛద ఆవరణే, చురాదిణిచ్, పుంసి సంజ్ఞాయామ్ ిితి కరణే ఘః, కర్మణి షష్ఠ్యా సమాసః । నను చాత్ర ఘే పరతో ణ్యన్తమఙ్గం తస్యోపధాదకారః, న చ సం హ్రస్వభావినీ । న చ శఖ్యం వక్తుమ్ - ణిలోపే కృతే

ఆకారో హ్రస్వభావిన్యుపధేతి ణిలోపస్య అసిద్ధవదత్రా భాత్ తఇత్యసిద్ధత్వాద్ అచః పరస్మిన్ ఇతి స్థానివద్భావాచ్చ । అత ఆహ - ణిలోపస్య చేతి । అపర ఆహ - ణావితి వర్త్తతే, ఘే పరతో యో ణిస్తత్ర యదఙ్గం తస్యోపధాయా హ్రస్వః । ఛాదేః ఇతి చేకా నిర్ద్దేశః, న ణిచా ఇతి ।

నను యత్ర త్రిప్రభృతయః సన్తి, ద్వావపి తత్ర స్తః, తతశ్చ అద్వ్యుపసర్గస్య ఇత్యేవ సిద్ధమ్, కిం సూత్రశిక్షయా అత ఆహ - ఉత్తరా హీతి । ఏతదేవ లోకవ్యవహారేథణ ద్రఢయతి - న హీతి ।

ఇస్మన్త్రన్క్విషు చ ॥ ఆర్చిశుచిహుసృపిచ్ఛదిఛర్దిభ్య ఇసిః ఇతీసిప్రత్యయః । మనిన్ సర్వధాతుభ్యః । ష్ట్రన్ సర్వధాతుభ్యః । యోగవిభాగాద్ ద్విప్రభృత్యుపసర్గాదపి భవతి - సముపచ్ఛదిః ॥

గమహనజనఖనఘసాం లోపః క్ఙిత్యనఙి ।। 6 - 4 - 98 ।।

?B జఘ్నతిరితి । అభ్యాసాచ్చ ఇతి కుత్వమ్ । జజ్ఞతురితి । జన జననే పరస్మైపదీ జౌరోత్యాదికః, నకారస్య చుత్వమ్ । జజ్ఞ ఇతి । జనీ ప్రదుర్భావే అనుదాత్తేత్ దైవాదికః । జక్షతురితి । లిట్యన్యతరస్యామ్ ఇత్యదేర్ఘస్లాదేశః, ఘకారస్య చర్త్వమ్, శాసివసిఘసీతనాం చ ఇతి షత్వమ్ । అక్షన్నితి । లుఙ్సనోర్ఘస్లృ మన్త్రే ఘస ఇతి చ్లేలుక్ ।

అచీత్యేవేతి । అచి శ్నుధాతు ఇత్యతః । తస్య తు దోషో ణౌ ఇత్యత ఆరభ్యోపయోగో న ప్రదర్శితః, క్వచిద్వ్యభిచారాభావాత్, క్వచిదసంభావాత్ । ఇహ తూపయోగః తథా చోత్తరసూత్రే హలి చ ఇతి వక్ష్యతి ।।

తనిపత్యోశ్ఛన్దసి ।। 6 - 4 - 99 ।।

వితత్నిర ఇతి । లోపవిధానసామర్థ్యాదసిద్ధత్వేఽపి తస్య అత ఏకహల్మధ్యే ఇత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ న భవతః । పప్తిమేతి । లిట్, మస్, ఇట్ ।।

ఘసిభసోర్హలి చ ।। 6 - 4 - 100 ।।

సూత్రే చకారస్య పాఠోఽనార్షః । తథా చ వార్త్తికమ్ - హల్గ్రహణమపరిభాష్యమ్, అన్యత్రాపి దర్శనాత్ ఇతి ।

తథా న క్రియత ిితి । యది క్రియేత, అనచ్కత్వాద్ ద్విర్వచనం న స్యాదితి భావః । పూర్వత్ర అచీత్యధికారాదిహ హలీత్యుక్తమ్, తదుపాదానాద్ - అచి న స్యాదితి చకారేణ సముచ్చయః ।

యది పూర్వవైవాచీత్యనువర్త్తతే, నైహ ఇత్యుచ్యేత, తతః హలి చ ఇతి శక్యమకర్త్తుమ్, ఉత్తరార్థ తు తత్క్రతమ్ ।।

హుఝల్భ్యో హేర్ధిః ।। 6 - 4 - 101 ।।

హలాదేరితి । హుఝల్భ్యః ఇతి పఞ్చమ్యా హలీతి సప్తమ్యాః షష్ఠీ ప్రకల్ప్యతే ఇతి భావః । యద్యేవమ్, యస్మిన్విధిః ౕిత్యస్యాభావాత్తదాదివిధిర్న స్యాత్ హలీత్యనువృత్తిసామర్థ్యాద్ధలన్తత్వాభావాచ్చ భవిష్యతి । భిన్ధీతి । శ్నసోరల్లోపః । ప్రీణీహీతి । ఈ హల్యఘోః । లోటో లఙ్వత్ । జుహుతామితి । తసస్తామ్ । రుదిహీతి । శబ్దాన్తరప్రాప్త్యా ద్వయోరప్యనిత్యయోః పరత్వాదిటి కృతే పునర్ధ్విత్వప్రసఙ్గః ।

ఇహేత్యాది । ధిత్వస్యావకారశోఽనాశిషి - జుహుధీతి, తాతఙోఽవకాశో హుఝల్భ్యోఽన్యః - జీవతాత్త్వమితి, ఆశిషి హుఝల్భ్యస్తూభయప్రసఙ్గే పరత్వాత్తాతఙ్ । అథ కృతేఽపి తస్మిన్ స్థానివద్భావాద్ధిత్వం కస్మాన్న భవతి తత్రాహ - తత్ర కుతే ఇతి । భిన్ధకి, ఛిన్ధకీత్యత్రాపి తర్హి పరత్వేన ధిత్వే కృతే అకజ్న స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - భిన్ధీకితి । అపర ఆహ - స్థాన్యాదేశయోర్ద్వయోరపీకార ఉచ్చారణార్థః, తహకారస్య ధకార ఆదేశః, హలీత్యపి నానువర్త్యమమ్, న క్వాప్యనిష్టప్రసఙ్గః ఇతి ।।

శ్రుశ్రృణుపౄకృవృభ్యశ్ఛన్దసి ।। 6 - 4 - 102 ।।

ఉరుకృదురుణస్కృధీతి । నశ్చ ధాతుస్థోరుషుభ్యః ఇతి ణత్వమ్, కః కరత్ ఇతి విసర్జనీయస్య సత్వమ్ ।

అన్యషామపి దృశ్యత ఇతి । దీర్ఘత్వమితి । న కేవలం శ్రృణుధీ గిర ఇత్యత్ర, శ్రుధీ హవమ్, అపావృధీత్యత్రాప్యనేనైవ దీర్ఘత్వమ్ । అతోఽన్యత్రేతి । శ్రృణుధీత్యతోఽన్యషు సర్వోదాహరణేషు ।।

అజీతశ్చ ।। 6 - 4 - 103 ।।

మలోపాభావస్త్వితి । అనుదాత్తోపదేశ తఇత్యాదినా యో మలోపస్తస్యాభావః । అజీత్వాదేవేతి । నాసౌ యత్నసాధ్య ఇత్యేవశ్చబ్దార్థః । యమేః శపో లుగితి । వహులం ఛన్దసి ఇత్యేవ । ఏవముత్తరత్రాపి ।।

చిణో లుక్ ।। 6 - 4 - 104 ।।

చిణ ఇతి పఞ్చమీ, న షష్ఠీ విధానసామర్థ్యాత్ । ప్రత్యయస్యేతి । ప్రత్యయస్య లుక్శ్లులుపః, ఇతి వచనాదఙ్గాధికారాచ్చైతల్లభ్యతే । తేనాకారితరామితి తశ్బదస్య తరప ఆమశ్చ యః సజ్ఞాతస్తస్య యుగపల్లుగ్న భవతి ప్రత్యేకం ప్రత్యయత్వేఽపి సజ్ఞాతోఽప్రత్యయో హ్యాయమ్ ।

నను చేదమస్మిన్నసిద్ధమితి భేదనిబన్ధనో విషయవిషయిభావః, తత్కథం చిణో లుక్చిణో లుక్యేవాసిద్ధో భవతి అత తఆహ - చిణో లుగిత్యేతదితి । అథ వా - క్ఙితి ఇతి వర్తతే, చిణః ఇతి పఞ్చమీ తస్య షష్ఠీ ప్రకల్పయిష్యతి, తేన క్ఙితః ప్రత్యస్య లుగ్విధీయమానస్తరపో న భవిష్యతి ।।

అతో హేః ।। 6 - 4 - 105 ।।

గచ్ఛేతి । ఇషుగమియమాం ఛః । ఘావేతి । ఘావు గాతిశుద్ధ్యోః, పాఘ్రాదిసూత్రేణ సర్తే్ర్ధావాదేశః ।

లునీహీతి । ప్వాదీనాం హ్రస్వః ఈ హల్యఘోః । నను చాత్రానవర్ణాన్తత్వాదేష న భవిష్యతి, ఈత్వమేవ హి పరత్వాద్భవతి తత్రాహ - ఇత్వస్యేతి । నన్వేవమప్యుత్తరసూత్రే ఉతః, ప్రత్యయాత్ ఇతి యదుపాత్తముపాధిద్వయం తస్మాదేవాత్ర ప్రత్యుదాహరణద్వయేఽపి న భవిష్యతి । యది చ లునీహీత్యత్ర పరత్వాదీత్వం భవతి, తతోఽసిద్ధత్వం నాస్తి, విప్రతిషేధవిషయే తదభావస్యోక్తత్వాత్ । తస్మాదత ఇత్యస్య ఇహి, అధీహీతి ప్రత్యుదాహరణమ్, తపరకరణస్య - యాహి, వాహితి ।।

ఉతశ్చ ప్రత్యయాదసంయోగపూర్వాత్ ।। 6 - 4 - 106 ।।

ఉతః, ప్రత్యయాత్ - ఇత్యనయోర్విశేషణవిశేష్యభావే కామచారః । తత్ర

ఉకారస్య విశేష్యత్వాత్ తేన నాస్తి తదన్తతా ।

న సమ్భవతి చోకారః ప్రత్యయాన్తో యదా పునః ।।

విశేష్యతే ఉకారేణ ప్రత్యయస్తత్తదన్తతా ।

ఆశ్రీయతే ప్రత్యయస్య తత్పక్షద్వయసమ్భవః ।।

తత్రాద్యే పక్షే తను, కురు - ఇత్యాదావేవ స్యాత్ సున్, చిను - ఇత్యాదౌ తు న స్యాత్ । తథా ఉకారస్య ప్రత్యయస్చాసంయోగపూర్వత్వాదసంయోగపూర్వగ్రహణమస్మిన్పక్షే అఙ్గవిశేషణం విజ్ఞాయేత, తతశ్చ క్షిణు ఇత్యాదౌ న స్యాత్, క్షిణు హింసాయామ్ తానాదికః, అత్ర ధాతోర్గుణో న భవతీత్యాహుః । తస్మాదుకారో విశేషణమ్, తేన తదన్తవిధిః । యద్యేవమ్, తను, కురు - అత్ర న ప్రాప్నోతి, ఇకార ఏవాత్ర ప్రత్యయో న తదన్తః అత్రాపి తదన్తః కథమ్ వ్యపదేశివద్భావాత్ । ఏవం స్థితే -

యద్యసంయోగపూర్వత్వముకారాన్తవిశేషణమ్ ।

ఆప్నుహీత్యత్ర హేర్లుక్స్యాత్ప్రతిషేధస్తు తక్ష్ణుహి ।

తస్మాదివిశేషాణమిదముకారస్యైవ గృహ్యతామ్ ।।

నను చ యేన విధిస్తదన్తస్య ఇతి ఉకారస్తదన్తస్య సంజ్ఞా, తతః కిమ్

సంజ్ఞిప్రత్యాయనపరా సంజ్ఞా తస్యా విశేషణమ్ ।

అయుక్తమితి చేదత్ర సమాధిరభిధీయతే ।

విశేషణం తదన్తస్య సంజ్ఞా, సత్యమ్, తథాపి తు ।

విశేషణత్వస్ఫురణాత్ ప్రాగేవోతో విశేషణమ్ ।

ప్రత్యయస్యేతి, నైవేహ కిఞ్చిదస్తి తిరోహితమ్ ॥

తదిదముక్తమ్ - యోఽయముకారోఽసంయోగపూర్వస్తదన్తాత్ప్రత్యయాదితి । యుహి, రుహీతి । నను జుహోతేః పరస్య హేర్ధిత్వవిధానాదేవ ధాతోః పరస్య న భవిష్యతి సత్యమ్ విశిష్టవిషయమేతజ్జ్ఞాపకం స్యాదితి ప్రత్యయగ్రహణమ్ । ఛన్దసి వేతి చ వక్తవ్యమితి । ఏవం చ కృత్వోత్తరసూత్రేఽన్యతరస్యాంగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి ॥

లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యాం మ్వోః ॥ 6 - 4 - 107 ॥

అస్యేత్యనేనోకారాన్తః ప్రత్యయః ప్రత్యవమృశ్యతే । అస్యేత్యనుచ్యమానే మ్వోః ఇతి షష్ఠ్యాశ్రయణే న మ్వోరేవ లోపో విజ్ఞాయేత । ఏవం చ ఉతశ్చ ప్రత్యయాదసంయోగపూర్వాత్ ఇతి పఞ్చమీ న బాధితా భవతి । లుగితి వర్త్తమానే ఇత్యాది । యది హి ప్రకృత ఏవ లుక్ క్రియేత, సర్వస్యైవ ప్రత్యయస్య స్యాత్ । లుగాదయః సర్వాదేశః ిితి సంజ్ఞావిధావవోచామ్ ।

సర్వస్య లోపే కృతే సున్వః, సునువ ఇతి న సిధ్యేత్ । తస్మాదన్త్యస్య లోపార్థం లోపగ్రహణమ్ । కిఞ్చ - కుర్వః , కుర్మ ఇత్యత్ర లుకి సతి గుణో న స్యాత్ న లుమతాఙ్గస్య ఇతి ప్రతిషేధాత్ । లోపే తు సతి భవతి ॥

నిత్యం కరోతేః ॥ 6 - 4 - 108 ॥

కరోతేరుప్రత్యయాన్తస్యేతి । ఉతశ్చ ప్రత్యయాద్ ఇత్యనువృత్తేర్లభ్యతే । ఉకారలోపస్యేత్యాదినా సోపపత్తికాం దీర్ఘప్రప్తిమనూద్య ప్రతి షేధం దర్శయతి ।

ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవ సిద్ధే నిత్యగ్రహణం విస్పష్టార్థమ్ ।।

అత ఉత్సార్వధాతుకే ।। 6 - 4 - 110 ।।

కరోతేరుప్రత్యయాన్తస్యేతి । ఉతశ్చ ప్రత్యయాత్ ఇత్యనువృత్తేర్లభ్యతే ।

సార్వధాతుక ఇతి కిమితి । సత్యపి సార్వధాతుకగ్రహఖణే స్యతాస్యాన్తస్య ప్రసఙ్గకరిష్యావః, కర్తా్రావితి స్యాతాసిభ్యాం వ్యవధానాన్న భవిష్యతి । కురుతే - ిత్యత్రాపి తర్హ్యప్రత్యయేన వ్యవధానాన్న స్యాత్ । స్మాత్సార్వధాతుకే పరతః కరోతేరఙ్గస్యేత్యర్థసమ్భావాత్సార్వధాతుకే పరతో యదఙ్గం తదవయవస్య కరోతేరిత్యాశ్రయణీయమ్ । ఏవం చ స్యతాస్యన్తస్యాపి ప్రసఙ్గ ఇతి । ఉతశ్చ ప్రత్యయాత్ ఇత్యవశ్యమనువర్త్యమ్, ఉప్రత్యయాన్తాత్కరోతేః పరం క్ఙిత్సార్వధాతుకమేవేతి ప్రశనః । భూతపూర్వేఽపీతి । కరు - హి ఇతి స్థితే ఉత్వం చ ప్రాప్నోతి, హిలుక్చ, నిత్యత్వాద్ధిలుకి కృతే క్ఙితః పరస్యాభావాదుత్వం న స్యాత్ । ప్రత్యాత్ । ప్రత్యయలక్షణం చ న లుమతాఙ్గస్య ఇతి ప్రతిషిద్ధమ్ । తస్మాద్ భూతపూర్వేఽపి సార్వధాతుకే యథా స్యాదితి సార్వధాతుకగ్రహణమ్ । ఆసిద్ధో హిలుక్, తస్యాసిద్ధత్వాదుత్వం భవిష్యతి । తస్మాద్విస్పష్యార్థం సార్వధాతుకగ్రహణమ్ । యథా పురస్యోత్తరత్రాప్యుపయోగాభావః, తథా తత్ర తత్ర వక్ష్యతే ।

ఇహ యద్యపి భావ్యమానోఽప్యుకారః సవర్ణాన్ గృహ్ణాతి, తథాప్యాన్తర్యతో మాత్రికస్యాతో మాత్రిక తఉకార ఏవ భవిష్యతి, నార్థస్తకారేణ తత్రాహ - తపరకరథఖణమితి । ధఅసతి హి తస్మిన్నుప్రత్యయమాశ్రిత్యోకారస్య లఘూపధలక్షణో గుణః స్యాత్, స మా భూదితి తపరకరణమ్ । తస్య హి ప్రయోజనమ్ - లక్షణాన్తరేణాపి దీర్ఘో మా భూత్ ।।

శ్నసోరంల్లోప ।। 6 - 4 - 111 ।।

తపరకరణం కిమ్ ఆటో మా భూత్ - ఆస్తామ్, ఆసన్, అసిద్ధ ఆట్ । ఏవం తర్హ్యాభీభీయస్యాసిద్ధత్వమనిత్యమితి జ్ఞాపనార్థం తపరకరణమ్ । అథాత్ర సార్వధాతుకాధికారస్యోపయోగః నేత్యాహ । శ్నః సార్వధాతుక ఏవ, అస్తేరప్యార్ద్ధధాతుకే భూభావేన భావ్యమ్ । నన్వనుప్రయోగే భూభావో నాస్తి - ఈహామాసుః సత్యమ్ తత్ర ద్విర్వచనే హలాదిశేషే చ కృతే యేననాప్రాప్తిన్యాయేన అతో గుణే ఇతి పరరుపం బాధిత్వా అత ఆదేః ఇతి దీర్ఘత్వే కృతే పరస్యాకారస్య సణ్పి లోపే సిద్ధమిష్టమ్ ।।

శ్నాభ్యస్తయోరాతః ।। 6 - 4 - 112 ।।

లునత ఇతి । లట్, ఆత్మనేపదేష్వనతః ఇతి ఝుస్యాదాదేశః । లునతామితి । లోటి ఆమేతః । అలునతేతి । లఙ్ । మిమతే ఇత్యాదౌ భృఞామిత్ ఇతీత్వమ్ ।

యాన్తి, వాన్తీతి । అసతి హి శ్నాభ్యస్తగ్రహణే అతో గుణే ఇత్యత్ర తపరకరణాయ యానమిత్యాదావక్షితి చారితార్థత్వాదిహ లోప ఏవ స్యాదితి భావః ।

అలునాదితి । అత్తరసూత్రే క్ఙితీత్యస్య సమ్బన్ధః స్థిత ఏవేతి నాయమీత్వస్య విషయః । ఇకహాకారణాభ్యస్తవిషేషణాదాకారాన్తస్య లోపో జాగ్రతీత్యత్ర న భవతి । తత్ర నిర్ద్దిశ్యమానస్యాదేశాః ఇతి వా అలోఽన్త్యస్య ితి వా ఆకారస్యైవ లోప ఇత్యాది మత్వా వ్యాఖ్యాతమ్ - శ్న ఇత్యేతస్యాభ్యస్తానాం చాకారస్యేతి । ఆకారాన్తానామ్ ఇతి తు వ్యాఖ్యేయమ్ । అత్రాపి ఆ సార్వధాతుక ఏవ సమ్భవతి । ఏవమభ్యస్తమప్యాకారాన్తమ్ । వవతురిత్యాదౌ భవత్యేవ లోపః ।।

ఈ హల్యఘోః ।। 6 - 4 - 113 ।।

లునన్తీతి । అసతి హల్గ్రహణే ఈత్వలోపయోః పర్యాయః స్యాత్ ఏకవిషయత్వాత్ । ఘుసంజ్ఞకేష్వేవ వా లోపః స్యాత్ । అత్రాపి పూర్వవత్ సార్వధాతుకమేవ సమ్భవతి ।।

ఇద్దరిద్రస్య ।। 6 - 4 - 114 ।।

ఇదమపి సార్వధాతుక ఏవ అన్యత్ర లోపవిధానాత్ । సిద్ధస్చతి । యథా ప్రత్యయవిధౌ ప్రత్యయవిధానకాల థఏవ సిద్ధో భవతి, తథా లోపః కర్త్_వ్యః, ఆర్ధధాతుకే తఇతి వష్యసప్తమ్యాశ్రయణీయేతి భావః ।

ఆకారాన్తలక్షణ ఇతి । ఆర్ధధాతుకే ఇతి పరసప్తమ్యాం తస్యోత్పర్తి_ ప్రతౌక్ష్య లోపః కర్త్_వ్యః, తతశ్చ స్యాద్వ్యయ ిత్యాకారాన్తలక్షణో ణప్రత్యయః స్యాత్, తత్ర కృతేఽనేన లోపశ్చ ప్రాప్నోతి యుక్చ, తత్ర లోపస్య శబ్దాన్తరప్రాప్త్యాఽనిత్యత్వమ్ , యుకస్తు లోపే కృతేఽప్రాప్తిః, తతశ్చ ఉభయోరప్యనిత్యయోః పరత్వాద్యుక్ స్యాత్ । అథాపి

లోపః స్యాత్, ఏవమపి అదరిద్ర తఇత్యత్ర అచ్కావశక్తౌ ఇత్యేవ స్వరో న స్యాత్ । ఈషద్ధరిద్రమిత్యత్ర చ ఆచో యుచ్ ఇతి యుచ్ స్యాత్ ।

దరిద్రాయక్ ఇతి । ణ్వులి, యుక్ । దరిద్రాణ ఇతి । ల్యుట్ । దిదరిద్రాసతీతి । తనిపతిదరిద్రాణాముపసంఖ్యానమ్ ఇతి వ్యవస్థితవిభాషా, తేన లోపపక్షే ఇట్ । అన్యత్రేడభావః ।

అద్యతన్యామితి । లుఙ ఏషా పూర్వాచార్యసంజ్ఞా । అదరిద్రాసీదితి । యమరమనమాతాం సక్చ ఇతి । ఏకాచః ఇతి తత్రానువర్త్_త ఇత్యేకీయం మతమ్ । చిణి - అదరితిద్రి, తఅదరిద్రాయి । ణలి - దదరిద్రౌ । ఛాన్దస ప్రాస్వత్వమితి । అన్యథా ఆతో ధాతోః ఇతి లోపే దరిద్ర ఇతి నిర్ద్వేశః స్యాత ।।

భియోఽన్యతరస్యమ్ ।। 6 - 4 - 115 ।।

హలాదౌ క్ఙితి సార్వధాతుక ఇతి । నైతేషామత్రోపయోగః, తథా చ ప్రత్యుదాహరణం న ప్రదర్శితమ్ । థథా హి - ఉజాదావప్యస్తు బిభ్యతీతి, ఏరనేకాచః ఇతి హ్రస్వస్యాపి యణ్ భవిష్యతి । న చేత్వవిధేర్వైయర్థ్యమ్ హలాదౌచరితార్థత్వాత్ । తథా విభేతీతి అక్ఙిత్యపి భవతు గుణో భవిష్యతి । ఇత్వవిధిశ్చ క్ఙితి చచరితార్థః । తథా థఅభ్యస్తస్య ఇత్యనువృత్తేర్భిత ఇత్యాదావార్ధధాతుకే న భవిష్యతి । క్వసావపి తర్హి ప్రాప్నోతి ఛాన్దసః క్వసుః, దృష్టానువిధిశ్చన్దసి ।।

జహాతేశ్చ ।। 6 - 4 - 116 ।।

అత్రాపి న సార్వధాతుకే ిత్యస్యోపయోగః, అత ఏవాస్య ప్రత్యుదాహరణం న ప్రదర్శితమ్ । అభ్యస్తస్య ఇత్యనువృత్తేరార్ధధాతుకే న భవిష్యతి, లిడజాదిః ।।

ఆ చ హౌ ।। 6 - 4 - 117 ।।

సార్వధాతుకమేవ హి ।।

లోపో యి ।। 6 - 4 - 118 ।।

దేహి, ధేహీతి । దాఞ్ధాఞో రుపే । దోదాణ్డేటాం తు వికరణేన హిర్వ్యవహితః । దేజాత్మనేపదీ । శిదయమితి । న సూత్రే శ్రూయమాణశ్శకారో విభక్తిసకారస్య శ్చుత్వేనాగతః, కిం తర్హి ఔత్పత్తికో లోపశబ్దసమ్బన్ధీ । విభక్తేషు హల్ఙ్యాదిలోప ఇతి భావః । సంజ్ఞాశబ్దే చ కృతోఽనుబన్ధః సంజ్ఞినః కార్యం సమ్పాదయతి, యథా - జముటష్టత్వమ్ । ఏచచ్చ నానర్థకేఽలోన్త్యవిధిః ఇత్యనాశ్రిత్యోక్తమ్ ।।

అత ఏకహలమధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి ।। 6 - 4 - 120 ।।

ఏకశబ్దోఽసహాయవచనః న సఙ్ఖ్యావచనః మధ్యాభావాత్ । ద్వివచనాన్తస్య చ సమాసః, ద్వయోరేవ మధ్యసమ్భావ్త, అత్ర లిటీతి యది విధీయమానయోరేత్వాభ్యాసలోపయోర్నిమిత్తనిర్ద్దేశః స్యాత్, ఆదేశో న విశేషితః స్యాత్, తతశ్చ నేమతుః, నేముః, సేహే, సేహాతే, సేహిరే - అత్రాపి ప్రతిషేధః స్యాత్, న త్వసత్వయోః కృతయోరఙ్గస్యాదేశాదిత్వాత్ । తస్మాద్ గుణభూతస్యాప్యాదేశస్యాయం నిమిత్తనిర్ద్దేశ ఇతి దర్శయతి - లిటి పరత ఇతి । లిటి పరత్రావస్థితే య ఆదేశో విధీయతే స ఆదిర్యస్యాఙ్గస్య నాస్తీత్యర్థః ।

రరక్షతురితి । అయుక్తమిదమాదేశాదిత్వాత్ । క్వచిత్తు తతక్షురితి పఠ్యతే, తదప్యయుక్తమ్ సంయోగాన్తత్వేన లిటః కిత్త్వాభావాత్ । తస్మాత్తత్సరతుః, తత్సరురితి ప్రత్యుదాహరణమ్ । త్సర ఛద్మగతౌ । చకణతురితి । కణతిః శబ్దార్థధాతువర్గే భ్వాదౌ పఠ్యతే । జగణతురితి । గణ సంఖ్యానే, చురాదిత్వాత్తత్ర ణిచ్ ప్రాప్నోతి । యదినేష్యతే, అనిత్యణ్యన్తాశ్చురాదయః । ఏతచ్చ ధుషిరవిశబ్దనే ఇత్యత్ర వక్ష్యతే । యద్యపి కుహోశ్చుః ఇతి చుత్వం లిట్యాహత్య న విహితమ్, తఖఅభాయసనిమిత్తే తు ప్రత్యయే విధానాల్లిణ్నిమిత్తమపి భవతి, సర్వథా లిట్యుత్పన్నే పశ్చాద్భవతి ।

అనైమిత్తికే నత్వసత్వే ఇతి । తతశ్చ ప్రాగేవ లిడుత్పత్తేస్తాభ్యాం భవితవ్యమ్, తేన తదాద్యఙ్గం లిటి య ఆదేశస్తదాది న భవతి, యది లిటా ఆదేశో విశేష్యతే, ఏత్వమలిట్యపి ప్రాప్నోతి - పక్వః, పక్వవానితి నైష దోషః, చకారః సభూచ్చయే, నాన్వాచయే తేన యత్రాభ్యాసలోపస్తత్రైవైత్వమ్ । ఇహ తర్హి స్యాత్ - పిపఠిషతి క్షితీతి

వర్త్తతే । ఏవమపి పాపఠ్యతే - అత్రాపి ప్రాప్నోతి నైష దోషః, ఇహ హ్యభ్యాసకార్యేషు హ్రస్వహలాదిశేషావుత్సర్గౌ, తయోరన్యఽపవాదాస్తత్రైహ దీర్ఘోఽకితః ఇతి దీర్ఘత్వం చ ప్రాప్నోతి అనేన లోపశ్చ, తత్ర దీర్ఘస్యావకాశః - బాభాష్యతే, అస్య విధేరవకాశః - పేచతుః, పేచుః, పాపచ్యతే - ఇత్యత్రోభయప్రసఙ్గే అపవాదవిప్రతిషేధాద్దీర్ఘత్వేనాయమభ్యాసలోపో బాధ్యతే తత్సన్నియోగశిష్టత్వాదేత్తవమపి న భవిష్యతి । అభ్యాసవికారేషు ఉభయసమావేశో యత్ర సర్వేషాం ప్రవృత్తిస్తత్ర । ఇహ తు యద్యపి దీర్ఘత్వే కృతేఽపి ఏత్వాభ్యాసలోపయోః ప్రసఙ్గః, తయోశ్చ కృతయోన దీర్ఘస్య ప్రసఙ్గ ఇతి న సర్వేషాం ప్రవృత్తిః ।

నను చ బభణతుః, బభణురిత్యాదావభ్యాసజశ్త్వచర్త్వయోరసిద్ధత్వాదనాదేశాదిత్వాత్ ఏత్వాభ్యాసలోపాభ్యాం భావ్యమ్, విపిరతిషేధస్య తు జహసతుర్జహసురిత్యాదౌ యత్ర కుహోశ్చుః ఇతి చుత్వం క్రియతే సోఽవకాశః స్యాత్ అత ఆహ - ఇహేతి । అత్రైవ థజ్ఞాపకమాహ - తథా చేతి । రుపామేదే త్వితి । యత్రాదేశస్య స్థానినా సహ రుపమ్మెదో నాస్తి తత్రేత్యర్థః । శసిదద్యోరితి । అభ్యాసే చర్చ, ఇతి సర్వత్ర జశ్చరోః ప్రాప్తయోరన్తరతమపిరభాషావ్యాపారలబ్ధమిదం వక్ష్యతే - ప్రకృతిచరాం ప్రకృతిచరః, ప్రకృతిజశాం ప్రకృతిజశ ఇతి । తేన శసేః శకారస్య శకారో దదేర్ధకారస్య దకార ఇతి, తావప్యాదేశాదీ భవతః । యది చాభిన్నరుపోఽప్యాదేశ కఇహాశ్రీయేత, తత ఆదేశాదిత్వాదేవ ప్రతిషేధే సిద్ధే న శసదదవాదిగుథణానామ్ ఇతి శసిదద్యోః ప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాత్, కృతస్తు జ్ఞాపయతి - రుపాభేదే య థఆదేశః స ఇహ నాశ్రీయతే ఇతి । యది పునరాశ్రీయేత కిం స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - అన్యథేతి । ప్రకృతిర్జశ్ ప్రకృతిశ్చర్యాచ్చదిర్యేషాం తేషాం న స్యాత్, వచనం తు

రేణురిత్యాదౌ చరితార్థమ్ । అహం పపచేతి । ఉత్తమే ణలి ణిత్త్వాభావపక్షే రుపమ్ । ణత్త్వపక్షే తు పరత్వాద్వృద్ధౌ కృతాయాం తపరకరణాదకారాభావాదేవా ప్రసఙ్గః ।

దేభతురితి । శ్రన్థిగ్రన్థి ఇత్యాదినా లిటః కిత్త్వే సతి నలోపః ।

నశిమన్యోరలిట్యేత్త్వమితి । అలిటీతి పాదపూణార్థోఽనువాదః, శ్లోకోహ్యేవం భాష్యే పఠితః ।।

నశిమన్యోరలిట్యేత్వం ఛన్దస్యమిపచోరపి ।

అనేశన్మేనకేత్యేతద్వేమానం లిజి పేచిరన్ ।। ఇతి ।

అనేశన్నితి । ఝోఽన్తాదేశః । ధఅనేశన్నస్యోషవః । అనేశమితి తు ప్రాయేణ పాఠః, తత్ర మిపోఽమ్భావః । క్షిపకాదిష్వితి । క్షిపకాదిషు హి ఇత్వప్రతిషేధో వక్ష్యతే, ఏతచ్చ న యాసయోః ఇత్యత్ర ఆశిషి చోపసఙ్ఖ్యానమ్ ఇత్యనాశ్రిత్యోక్తమ్, ఛన్దసీతివచనాత్ మేనకేతి భాషాయాం న ప్రాప్నోతి । యదీష్యతే, పృషోదరాదిషు ద్రష్టవ్యః । లుగ్న క్రియత ఇతి । ఛాన్దసత్వాత్, బహులం ఛన్దసి ఇతి వా శపో లుప్తత్వాత్ । పేచిరన్నితి । పచేరన్నితి ప్రాప్తే ।

క్వచిత్ప్రర్యతే - యజివప్యేశ్చ, ఆయోజే ఆవేవే, యజేర్వపేశ్చ లజి ఇతి ఛన్దస్యపి దృశ్యతే ఇత్యనజాదేరప్యాడితి । అపర ఆహ - లిటి తస్య ఏశాదేశః, సమ్ప్రసారణపూర్వత్వే వా ఛన్దసి ఇత్యనువృత్తేర్యణాదేశః, ఏత్వాభ్యాసలోపౌ, ఉదాత్తవతా తిజేత్యాజః సమాస ఇతి । తథా చావగృహ్ణన్తి - యచ్చఇచ్చయోశ్చ మనురాయజే పితా, ఆయేజ ఇత్యాయేజే ఇతి ।।

థలి చ సేటి ।। 6 - 4 - 121 ।।

పేచిథేతి । క్రాదినియమాత్ప్రాప్తస్యేటః ఉపదేశేఽత్వతః ఇతి ప్రతిషేధే ప్రాప్తే ఋతో భారద్వాజస్య ఇతి నియమాత్పక్షే ఇట్ । పపక్థేతి । అన్యేషాం మతేన ప్రతిషేధః ।

థగ్రహణమనర్థకమ్, పేచివేత్యాదావన్యత్ర సేటి కిత్త్వాత్పూర్వేణ భవితవ్యమేవ అత ఆహ - యద్గ్రహణం విస్పష్టార్థమితి । కిమత్ర విస్పష్టనీయమ్ తద్దర్శయతి - అక్షిదర్థమిత్యాది । ఆరమ్భసామర్థ్యాదేవాయం నిశ్చయః స్యాత్

- యత్ర పూర్వేణ న సిద్ధ్యతి తదర్థమితి, బహవశ్చ విశేషాః ప్రకృతాః - అత ఏకహలమధ్యే థఇత్యాదయః, తత్రాసతి థగ్రహణే సన్దేహః స్యాత్ - కిమనకారార్థం వచనమ్ - దదివివ, రరాదివ ఇతి అథానేకహల్మధ్యార్థమ్ - తత్సరివేతి అథాదేశార్థమ్ - బభణివేతి ఉతాలిడర్థమ్ - పఠిత ఇతి ఉతాక్షిదర్థమితి తత్ర అత ఇత్యాదేయో విశేషా అనువర్త్న్తే, క్షితీత్యేతత్తు నివర్తతే - ఇతి వ్యాఖ్యానమన్తరేణ దుర్జ్ఞానమ్ । తస్మాద్విస్పష్టార్థం థగ్రహణం కృతమ్ ।।

తౄఫలభజత్రపశ్చ ।। 6 - 4 - 122 ।।

ఫల నిష్పత్తౌ, ఞిఫలా విశరణే - ద్వయోరపి గ్రహణమ్ । గుణాథమితి । న శసదదవాదిగుణానామ్ ఇతి ప్రతిషేధం బాధితుమిత్యర్థః । శ్రేథతురితి । పూర్వషత్కిత్త్వనలోపౌ ।।

రాధో హింసాయామ్ ।। 6 - 4 - 123 ।।

అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం రాధో హింసాయాం వృత్తిః ।

నను చ నాత్రాపూర్వమవర్ణగ్రహణమస్తి, ప్రకృతశ్చ మాత్రికస్తపరకరణాత్, తత్కథమవర్ణస్థాన ఏత్వం భవతీత్యుక్తమ్ అత  ఆహ - అత ఇత్యేతదితి । అతః ఇతి తావత్స్వరితత్వాదుపతిష్ఠతే, తత్తపరత్వకృతస్య కాలవిశేషస్య మాత్రాత్మకస్యాసమ్భవాత్ తమపాస్యావర్ణమాత్రం ప్రతిపాదయతి । అథ వేతి । పూర్వత్ర త్వత ఇతి విరోధ్యుపాదానాదాత్ ఇత్యస్యానభిసమ్బన్ధః । ఏకహల్మధ్యే చేతి । అత్ర ఏకహల్మధ్యే ఇత్యేవ, అతః, ఆత ఇతి చ ద్వయమపి నానువృత్తమ్ । ఏకహల్మధ్య ఇత్యనువృత్తేర్యత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణ స్థానీ లభ్యత ఇత్యర్థః ।।

ఫణాం చ సప్తానామ్ ।। 6 - 4 - 125 ।।

బహువచనిర్దేశాదాద్యర్థో గమ్యత ఇత్యాహ - ఫణాదీనామితి । ఫణ గతౌ, రాజృ దీప్తౌ, టుభ్రాశ్రృ టుభ్రాజృ టుభలాశ్రృ దీప్తౌ, స్యముస్వనధ్వన శబ్దే, అన్త్యవర్జం ఫణాదయః సప్త । అత్ర రాజప్రభృతీనామప్యేత్వమవర్ణస్య భవతి । ఉక్తోఽత్ర న్యాయః రాధో హింసాయామ్ ఇత్యత్ర ।।

న శసదదవాదిగుణానామ్ ।। 6 - 126 ।।

అత్ర వస్తుతో యో గుణసంజ్ఞకోఽకారస్తత్రైవ యది ప్రితషేధస్తర్హి విధిప్రతిషేధయోరేకవిషయత్వాద్వికల్పః స్యాత్, తతశ్చ వా జభ్రముత్రః, సామ్ ఇతి యద్వాగ్రహణం తదేవాదితః పాఠ్యం స్యాత్, తస్మాద్ గుణగ్రహణేన తచ్ఛబ్దరుపితస్య తద్భావి తస్య గ్రహణమిత్యాహ - గుణ ఇత్యేవమమినిర్వృత్తస్య చేతి । తస్య సమ్బన్ధీ యోఽకార ఇత్యర్థః । సమ్బన్ధిత్వమపి తస్య తత్సాన్నికత్వాత్తదవయవత్వాచ్చ యథాయోగం వేదితవ్యమ్ । శశసతురితి । శసు హింసాయామ్, దద దానే, అనుదాత్తేత్, టువమ్ ఉద్గిరణే । విశశరతురితి । శౄ హింసాయామ్, ఋచ్ఛత్యౄతామ్ ఇతి గుణః ।

యదుక్తమ్ - గుణ ఇత్యేవమభినిర్వృత్తస్య ఇతి, తదుదాహరణం దర్శయతి - గుణశబ్దాభినిర్వృత్తస్యేతి । ఉరణ్ రపరః ఇత్యత్ర సిద్ధం తు ప్రసఙ్గే రపరత్వాత్ ఇతి వచనాద్గుణో భవన్నేవ రేఫశిరస్కోఽభినిర్వర్త్తతే, ఏవమభినిర్వృత్తస్యార్శబ్దస్యావయవోఽకారః । లులవిథేత్యత్ర తు అభినిర్వృత్తస్యోకారస్య స్థానేఽవాదేశాస్తదవయవోఽకారః । క్వచిత్పఠ్యతే - గుణశబ్దేనాత్ర శసాదీనాం గ్రహణసామర్థ్యాత్తద్భావితస్య గ్రహణమితి । అకారమాత్రస్య హి గ్రహణే శశిదద్యోర్వకారాదీనాం చ గ్రహణమనర్థకం స్యాదితి కిల తస్యార్థః ।।

అర్వణస్త్రసావనఞః ।। 6 - 4 - 127 ।।

ఋకార ఉగిత్కార్యార్థః తేన సర్వనామస్థానే నుమ్ భవతి । స చ నఞ ఉత్తరో న భవతీతి । చేదిత్యనుషఙ్గః । అర్వతీతి ఉగిత్త్వాన్నాన్తత్వాద్వా జీప్ । ఆర్వతమితి । తద్ధితేఽపి భవతి, అసావితి ప్రసజ్యప్రతిషేధో న పర్యుదాసః, తేన నఞివయుక్తన్యాయాభావాద్విభక్తేరేవ గ్రహణం

న భవతి, తథా చ సుశ్చేత్వరో న భవతీతి ప్రథమైకవచనస్య చాత్ర గ్రహణమ్, న సప్తమీబహువచనస్య, వ్యాఖ్యానాత్ ll

మఘవా బహులమ్ ll 7 6 - 4 - 128 ll

మఘవేతి l షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా l మఘోన ఇతి l శ్వయువమఘోనామ్ ఇతి సమ్ప్రసారణం పూర్వత్వమ్ ఆద్గుణః l నను చ మఘమస్యాస్తీతి మఘవాన్, మఘమితి ధననామ్, ఛన్దసీవనిపౌ వక్తవ్యౌ ఇతి వనిప్, సమ్ప్రసారణే కృతే పూర్వస్య భసంజ్ఞాయాం యస్యేతిలోపప్రసఙ్గః l వ్యాశ్రయత్వాదసిద్ధత్వమపి నాశఙ్కనీయమ్ శసి సమ్ప్రసారణే యస్యేతిలోపః l య ఏవం తర్హ్యన్యదేవేదమవ్యుత్పన్నం భవిష్యతి, తథా చైతస్య భాషాయాం ప్రయోగ ఉపపద్యతే l యథా తు భాష్యమ్, తథా న కేవలమస్యైవ అర్వణోऽపి భాషాయామసాధుః ప్రయోగః l ఆహ హి -

అర్వణస్తృ మఘోనశ్చ న శిష్యంఛాన్దసం హి తత్ l

మతుబ్వన్యోర్విధానాచ్చ ఛన్దస్యుభయదర్శనాత్ ll

ఋధాతోర్వనిపి గుణే చ కృతే అర్వన్నితి రుపమ్ l తస్మాద్విచి మతుపి అర్వన్తావిత్యాది సిద్ధం భవతి, వనిప్యర్వణామిత్యాది, మఘశబ్దాదపి ప్రత్యయద్వయే సిద్ధం భవతి, నార్థః సూత్రద్వయేనేత్యర్థః l మఘోన ఇత్యాదౌ తు

యస్యేతిలోపాభావశ్ఛాన్దసత్వాదేవ l మాఘవనమితి l అన్ ఇతి ప్రకృతిభావః ll

పాదః పత్ ll 6 - 4 - 130 ll

పాదితి పాదశబ్దో లుప్తాకారో గృహ్యత ఇతి l పాదయతేః క్విబన్తస్యాప్యత్ర గ్రహణమితి యేన విధిస్తదన్తస్య ఇత్యత్ర భాష్యకారేణోక్తమ్ l తస్మాదపిశబ్దాధ్యాహారేణాయం గ్రన్థో యోజ్యః l లుప్తాకారః పాదశబ్దోऽపి గృహ్యతే, పాదయతిః క్విబన్తోऽపి l అఙ్గాధికారే తస్య చ

తదుత్తరపదస్య చ ితి వక్తవ్యాత్తదన్తస్యాఙ్గస్యేత్యత్రాపి తస్య చాఙ్గస్యేతి ద్రష్టవ్యమ్ । తదన్తే తు వక్తవ్యమస్తీతి తసేయైవ ప్రాధాన్యేనోపన్యాసః, తద్దర్శయతి - స చేతి । యద్యపి పాచ్ఛబ్దేన తదన్తః సముదాయః ప్రత్యాయ్యతే, తథాపి విశేషణత్వేన యో నిర్దిశ్యతే తత్రాపి యతః షష్ఠీ శ్రూయతే తస్యైవాదేశః, న ప్రతీయమానస్య సముదాయస్యేత్యర్థః । ద్విపద ఇతి । ద్వౌ పాదావస్యేతి బహువ్రీహిః, సంఖ్యాసుపూర్వస్య ఇత్యన్తలోపః । ద్విపదికామితి । పాదశతస్య సంఖ్యాదేః ఇతి వున్, లోపశ్చ । వ్యాఘ్రపాచ్ఛబ్దో గర్గాదిః ।।

వసోః సమ్ప్రసారణమ్ ।। 6 - 4 - 131 ।।

పేచుష ఇతి । పక్షేః క్వసుః, ఏత్వాభ్యాసలోపౌ ।

కథం పునర్వ్యనుబన్ధకస్య క్వసోర్గ్రహణమ్ ఇత్యాహ - వసుగ్రహణ ఇతి । ఏతచ్చ శాస్త్రాదేశస్య వసోరుకారానుబన్ధకరణాల్లభ్యతే, తస్య హ్యేతదేవ ప్రయోజనమ్ - ఇహ సామాన్యగ్రహణం యథా స్యాదితి ఉగిత్కార్యస్య స్థానివద్భావేనైవ సిద్ధత్వాత్ ।।

వాహ ఊఠ్ ।। 6 - 4 - 132 ।।

వాహ ఠఇతి వహేర్ణ్విప్రత్యయాన్తస్య గ్రహణమ్, ణ్విశ్చ సోపపదాద్విహిత ఇతి సామర్థ్యాదత్ర తదన్తవిధిరిత్యాహ - వాహ ఇత్యేవమన్తస్యేతి । సమ్ప్రసారణం భవతీతి । సమ్ప్రసారణగ్రహణానువృత్తిం దర్శయతి । తేన వకారస్య స్థానే భవతి, అన్యథాన్త్యస్య స్యాత్ । ఉదాహరణేషు ఛన్దసి సహః వహశ్చ ఇతి ణ్విః ।

అథేత్యాది । వాహ ఇత్యేతావతా ప్రకృతం సమ్ప్రసారణమేవ విధేయమితి ప్రశ్నః । కా రుపసిద్ధిః ఇత్యాహ - సమ్ప్రసారణే కృత ఇతి । । గుణే చేతి । కృత ఇత్యనుషఙ్గః । ణ్విప్రత్యయమపేక్ష్య ప్రత్యయలక్షణేన గుణః । నన్వేవం శాలీన్వహతీత్యాదావనకారాన్త ఉపపదే సాల్యూహ ఇతి న సిధ్యతి తత్రాహ - అనకారాన్తే చేతి । చకారాదకారాన్త ఉపసర్గేఽపీతి ద్రష్టవ్యమ్ । తేన ప్రౌహ ఇత్యాదావేజి పరరుప్రసఙ్గ ఇతి న చోదనీయమ్ । జ్ఞాపనార్థమితి । కథమేతజ్జ్ఞాపకమ్ ిత్యాహ - తస్యాం హి సత్యామితి । వహిరఙ్గస్య వహిరఙ్గత్వం వహిర్భూతాజాదిప్రత్యయాపేక్షత్వాత్, అన్తర్భూతాణ్వ్యపేక్షత్వాద్ గుణోఽన్తరఙ్గః ।।

శ్వయువమధోనామతద్ధితే ।। 6 - 4 - 133 ।।

శౌవమితి । నస్తద్ధితే ఇతి టిలోపః । యౌవనమితి । యూనో భావ ఇతి హాయనాన్తయువాదిభ్యోఽణ్, అన్ ఇతి ప్రకృతిభావః । మఘవా దేవతాస్య మాఘవనః ।

ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి గ్రహణాద్ యువతిశబ్దస్యాపి సమ్ప్రసారణప్రసఙ్గః, తథా మఘవత ఇత్యాదౌ మఘవా బహులమ్ ఇతి త్రాదేశో కృతే ధఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ప్రసఙ్గః ఇత్యాహ - శ్వాదీనామిత్యాది । కథమేతల్లభ్యతే ఇత్యాహ - ఏతదధమితి । అన ఇత్యుభయోః శేష ఇతి । న త్వనన్తరస్యైవ, యోగవిభాగసామర్థ్యాత్ । న చైషమపి మఘవతేత్యాదావేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ప్రసఙ్గః, సామాన్యాతిదేశే విశేషానతిదేశాత్ ।।

అల్లోపోఽనః ।। 6 - 4 - 134 ।।

అదితి పృథక్ పదం లుప్తవిభక్తికమ్, తేన ఆతో ధాతోః ఇత్యాదౌ కేవలస్య లోపశబ్దస్య సమ్బన్ధః । రాజకీయమితి । గర్త్తోత్తరపదాచ్ఛః ఇత్యధికారే రాజ్ఞః కచ ఇతి ఛః, కకారశ్చాన్తాదేశః । అత్రైకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ప్రసఙ్గః ।।

షపూర్వహన్ధృతరాజ్ఞామపి ।। 6 - 4 - 135 ।।

కిమిదం నియమార్థమ్, ఆహోస్విద్విధ్యర్థమ్ కథం చేదం నియమార్థమ్, కథం వా విధ్యర్థమ్ యద్యన్నితి ప్రకృతిభావోఽనన్తరస్యైవ టిలోపస్య, తదాల్లోపస్య ప్రకృతిభావేనానివర్త్తితత్వాత్పూర్వేణైవ సిద్ధే నియమార్థమ్, అథావిశేషేణాల్లోపటిలోపయోర్ద్వయోరపి ప్రకృతిభావస్తతో విధ్యర్థమ్ । తత్రాపి నియమపక్షే యది తావదేవం నియమః - షపూర్వదీనామేవాణీతి భవేత్, ఇహ న స్యాత్ - సామనః వైమనః, తాక్షణ్య ఇత్యత్ర తు ప్రసఙ్గః । అథాప్యుభయనియమః

స్యాత్, షపూర్వదీనామేవాణి, షపూర్వదీనామణ్యేవేతి ఏవమపి సామనః వైమనః, తాక్షణ్య ఇతి సిద్ధమ్ సామసు సాధుః సామన్యోఽత్ర ప్రాప్నోతి । తస్మాదుభయోః ప్రకృతిభావ ఇత్యాశ్రిత్య విద్యర్థమిదమిత్యాహ - తస్యాకారస్య లోపో భవతీతి । తాక్ష్ణ ఇతి । ఇదమర్థేఽణ్, అపత్యే తు కారిలక్ష్ణో ణ్యో భవతి । ఉభావపి న భవత ఇతి ।

టిలోపమాత్రవ్యావృత్తిర్ని షేధేనాపి సిధ్యతి ।

తత్రప్రకృత్యేతి వచనాన్నివృత్తిరుభయోరపి ॥

విభాషా ఙిశ్యోః ॥ 6 - 4 - 136 ॥

జసః శీ, ఔఙ ఆపః, నపుంసకాచ్చ ఇతి యోఽయం శీశబ్దస్తస్యేహ గ్రహణమ్, న జశ్శసోః శిః ఇత్యస్య హ్రస్వాన్తస్య తత్ర సంజ్ఞాయా అభావాత్ ॥

న సంయోగాద్వమన్తాత్ ॥ 6 - 4 - 137 ॥

స్యాద్వకారమకారాభ్యాం సంయోగస్య విశేషణాత్ తదన్తవిధిరత్రేతి విస్పష్టార్థమన్తగ్రహకణ్ ॥

అచః ॥ 6 - 4 - 138 ॥

అచ ఇత్యయమఞ్చతిర్లుప్తనకారో గృహ్యత ఇతి । ప్రత్యాహారగ్రహణం తు న భవతి, యది స్యాద్, అజన్తస్యాభ్గస్య లోపో భవతీత్యర్థః స్యాత్, తతశ్చ ఆతోధాతోః ఇత్యేతదనర్థకం స్యాత్ । యచ్చ ద్యుప్రాగపాగుదక్ప్రతీచో యత్ ఇతి నిర్ద్దిశతి, యచ్చ చౌ ఇత్యాహ, తతో జ్ఞాయతే - అఞ్చతేరేవాత్ర గ్రహణమితి । ఏతేన పచాద్యచోఽప్యగ్రహణమ్ ॥

ఆతో ధాతోః ॥ 6 - 4 - 140 ॥

ఏవమాది సిద్ధం భవతీతి ।సూత్రాద్వహిరస్మదాదిప్రయోగేఽపీతి భావః। సూత్రే తు సౌత్రో నిర్ద్దేశ ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ।।

మన్త్రేష్వాఙ్యాదేరాత్మనః ।। 6 - 4 - 141।।

ఆఙితి పూర్వాచార్యప్రక్రియయా తృతీయైకవచనస్య గ్రహణమ్ ।

ఆఙోఽన్యత్రాపి దృశ్యేత ఇతి । తస్మాదాఙీతి న వక్తవ్యమిత్యర్థః । ఆతః ఇత్యనువృత్తేరాదేరిత్యపి శక్యమకర్త్తుమ్ । త్మన్యేతి । సప్తమ్యేకవచనస్య యాశబ్ద ఆదేశః ।।

తి వింశతేడితి ।। 6 - 4 - 142 ।।

తిగ్రహణం కిమ్ అన్త్యస్య మా భూత్ । సిద్ధోఽన్త్యస్య లోప ఉత్తరసూత్రేణ సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః స్యాత్ - డిత్యేవ యథా స్యాదన్యత్ర యస్యేతిలోపో మా భూదితి । అథాపి విధినియమసమ్భవే విధేరేవ జ్యాయస్త్వమ్ ఏవమప్యారమ్భసామర్థ్యాత్ అలోఽన్త్యస్య ఇత్యేతస్మిన్ బాధితే సముదాయస్యైవ షష్ఠీనిర్ద్దిష్టస్య లోపప్రసఙ్గః, న త్వసంశబ్దితస్య తిశబ్దస్య లోపః సిధ్యతి । తిగ్రహణే తు సతి తత్సామర్థ్యాద్ అలోఽన్త్యస్య ఇత్యస్యానుపస్థానాత్సర్వస్య తిశబ్దస్య భవతి । వింశమ్, వింశకమిత్యాదౌ తిలోపే కృతే అతో గుణే పరరుపత్వమ్ । యస్యేతిలోపస్తు న భవతి తిలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ ।।

టేః ।। 6 - 4 - 143 ।।

డిత్యభస్యాపీతి । శ్రవణార్థస్తు డకారో న భవతి, డ్మతుపి తావద్ దేశే తన్నామ్ని ఇతి వర్త్తతే, న చ డకారవతా ప్రత్యయేన తన్నామా గమ్యతే దేశః । డేఽపి ప్రావృట్శరత్కాలదివాం జే ఠితి నిర్ద్దిష్టత్వాన్న (వణార్థో డకారః । మన్దురజ ఇతి । జ్యాపోః సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులమ్ ఇతి హ్రస్వః ।।

నస్తద్ధితే ।। 6 - 4 - 144 ।।

తేషామితి । అన్ ఇతి ప్రకృతిభావః ప్రాప్త ఇత్యనుషఙ్గః । పీఠేన సర్పతీతి పీఠసర్పీ । కలాపిశబ్దాత్ప్రోక్తార్థే కలాపినోఽణ్, ఛన్దో బ్రాహ్మణాని చ తద్విషయాణి, తదధీతే ఇత్యణ్, ప్రోక్తాల్లుక్, కాలాపాః । ఏవం కౌర్థుమాః । కిం పునః కారణముపచార ఆశ్రీయతే, న పునర్ముఖ్యార్థవృత్తిభ్యామ్ తేన ప్రోక్తమ్ ఇత్యాద్యర్థేఽణ్ క్రియతే ఇత్యత ఆహ - శైషికేష్వితి । కేచిత్తితలిశబ్దం పఠన్తి - లిలానాం తలం తిలమ్, పృషోదరాదిః, తదస్యాస్తీతి తితలీ । ఏవం లాఙ్గలా ఇతి । ఉపచారాది సర్వమతిదిశతి । ఉత్తరేషు త్రిష్విదమర్థేఽణ్ ।

ఏవమాశ్మ ఇత్యత్రాపి । చార్మ ఇత్యత్ర వికారే । చార్మణ ఇత్యత్రేదమర్థే వికారేఽపి కోశాదన్యత్ర ।

శౌవ ఇతి । తస్యేదమిత్యణ్, అత్ర పరత్వాద్వృద్ధిప్రాప్తౌ ద్వారాదిత్వాత్తత్ప్రతిషేధే ఐజాగమే చ కృతే టిలోపః ।

శౌవనోఽన్య ఇతి । వికారావయవయోస్తు ప్రాణిత్వాదఞితి ప్రకృతిభావాభావాత్ శౌవ ఇత్యేవ భవతి ।

కే పునరితి । ప్రాతిపదికగణే పాఠాభావాత్ప్రశ్నః । ఆదిశబ్దస్య ప్రకారవచనత్వాదాకృతిగణోఽయమిత్యుత్తరమ్ । సాయమ్ప్రాతికమితి । యథాకథఞ్చిత్కాలవృత్తేరపి భవతి ఇత్యుక్తత్వాత్కాలసముదాయేఽపి ఠఞ్ ఏవ భవతి, యేషాం చ విరోధః శాశ్వతికః ఇతి నిర్దేశాత్ ఇసుసుక్తాన్తాత్కః ఇతి కాదేశాభావః । శాశ్వతమితి । భాష్యకారవచనాదణ్ ప్రత్యయః ।।

అహ్నష్టఖోరేవ ।। 6 - 4 - 145 ।।

ద్వ్యహ ఇతి । న సఙ్ఖ్యాదేః సమాహారే ఇతి అహ్నాదేశస్య ప్రతిషేధః । ద్వ్యహీన ఇతి । తద్ధితార్థే ద్విగుః, సమాయాః ఖః, ద్విగోర్వా, రాత్ర్యహఃసంవత్సరాచ్చ ఇతి ఖః ।

ఆహ్నికమితి । ఆర్హీయష్ఠక్ ।

ఏవకారకరణం విస్పష్టార్థమితి । విపరీతనియమనిరాసార్థం తు న భవతీత్యాహ - అహ్న ఏవేతి । విపరీతే హి నియమే అన్యస్య ఖే టిలోపప్రసఙ్గాద్ ఆత్మాధ్వానౌ ఖే ఇతి ప్రకృతిభావవిధానమనర్థకం స్యాదితి భావః ॥

ఓర్గుణః ॥ 6 - 4 - 146 ॥

బాభ్రవ్యాదౌ గోత్రే యఞ్ । శఙ్కవ్యాదౌ ప్రాక్క్రీతీయః ఉగవాదిభ్యో యత్ । ఔపగవాదావపత్యేఽణ్ ।

సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరిత్యాది । భాష్యేఽనుక్తమపి ప్రయోగో బాహుల్యాదుక్తమ్ । తద్ధితఇత్యేవ - వోతో గుణవచనాత్, పటవీ ॥

ఢే లోపోఽకద్రవాః ॥ 6 - 4 - 147 ॥

మద్రబాహుశబ్దాద్ బాహ్వన్తాత్సంజ్ఞాయామ్ ఇత్యూఙ్, కద్రుశబ్దాదపి కద్రుకమణ్డల్వోశ్ఛన్దసి సంజ్ఞాయామ్ ఇత్యూఙ్, తాభ్యామపత్యే స్త్రీభ్యో ఢక్, అన్యత్ర చతుష్పాద్భ్యో ఢఞ్, కమణ్డలుపద ఆదధీతేతి బహ్వృచబ్రాహ్మణమ్ । శృగాలః - జమ్బుః, శివా - జమ్బూః । జమ్బురేవ జమ్బుజమ్బుకః ॥

యస్యేతి చ ॥ 6 - 4 - 148 ॥

ఇశ్చ అశ్చ యమ్, సమాహారద్వన్ద్వే ధ్యన్తాదజాద్యదన్తం విప్రతిషేధేన ఇతి అశ్చదస్య పూర్వనిపాతః సౌత్రత్వాన్న భవిత । యశబ్దస్య తు గ్రహణం న భవతి, లిఙ్గాత, యదయం గర్గశబ్దస్య యఞి కుమారశబ్దస్య తు జీపి లోపం నిర్దిశతి - ఓతో గార్గ్యస్య, కుమార్యా వయసి ఇతి । అత ఏవ నిర్దేశాదేకారే తావద్హ్రస్వస్య గ్రహణమ్, తత్సాహచర్యాదికారేఽపి । కార్యం తు దీర్ఘస్యాపి భవతి సవర్ణగ్రహణాత్ । దాక్షీతి । ఇతో మనుష్యజాతేః ఇతి జీష, సఖిశబ్దాదపి

సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామ్ ఇతి । సర్వత్ర సవర్ణదీర్ఘత్వేన రుపం సిధ్యతి, కిం లోపేన తత్రాహ - సవర్ణదీర్ఘత్వే హీతి । అతిసఖేరితి । అతిక్రాన్తః సఖీమితి తత్పురుషే లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా రాజాహఃసఖిభ్యష్టచ్ ఇతి టజ్న భవతి, తస్యానిత్యత్వాత్ । తత ఉపసర్జనహ్రస్వత్వమ్ । ఏకాదేశత స్యేతి । జీషా సహ కృతస్య । అసఖీతి ప్రతి షేధః స్యాదితి । కథం పునః సఖిశబ్దస్యోచ్యమానోఽతిసఖిశబ్దస్య ప్రతి షేధః స్యాత్ తదన్తవిధినాః గ్రహణవతా ప్రాతిపదికేన తదన్తవిధిర్నాస్తి । ఏవం మన్యతే - కార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషమ్ ఇతి పక్షే ఘేజితి ఇత్యత్ర ఘిసంజ్ఞాయా ఉపస్థానాద్ అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ ఇత్యస్తి తదన్తవిధిరితి । యద్వా - శేషస్యేకారోకారమాత్రస్య ఘిసంజ్ఞా, న తదన్తస్య, తతః కిమ్ అసఖీత్యపి సఖిశబ్దేకారస్య ప్రతి షేధః, న సఖిశబ్దస్య । ఏకాదేశే చ సఖిశబ్దేకార ఏవాయమితి తదన్తేఽపి ప్రతి షేధః స్యాదేవ ।లోపే తు సతి యద్యప్యుపసర్జనహ్రస్వత్వే కృతే రుపమవిశిష్టమ్, తథాపి తస్య లాక్షణికత్వాన్న భవతి ప్రతి షేధః । దౌలేయాదౌ ఇతశ్చానిఞః ఇతి ఢక్ । బలాకా - సుమిత్రాశబ్దౌ బాహ్వాదీ । సౌర్య ఇతి । తేనైకదిక్ ఇత్యణ్, ఏతచచ సూర్యాగస్త్యయోశ్ఛే చ జ్యాం చ ఇత్యనపేక్ష్యోదాహృతమ్ ।

ఇయఙువఙ్భ్యామితి । ఇయఙువఙోరవకాశః - శ్రియౌ, భ్రువౌ, లోపస్యావకాశః - దౌలేయః కామణ్డలేయః ।

సూర్యతిష్యాగస్త్యమత్స్యానాం య ఉపధాయాః ।। 6 - 4 - 149 ।।

యద్యత్ర భత్వేన సూర్యాదయో విశేష్యన్తే - సూర్యాదీనాం భసంజ్ఞానామితి, తతః సూర్యస్య స్త్రీ సూరీ, ఆగస్త్యస్య అగస్తీత్యాదౌ యత్ర సూర్యాద్యేవ భసంజ్ఞకం తత్రైవ స్యాత్, సౌరీ బలాకేత్యత్ర తు న స్యాత్, న హ్యత్ర సూర్యశబ్ద ఈతి భసంజ్ఞకః, కిం తర్హి అణన్తమ్ । తస్మాదనాశ్రితరుపస్య భమాత్రస్య లోపేన సమ్బన్ధః । సూర్యాదిభిర్యకారో విశేష్యతే

ఇతి దర్శయన్నాహ - సూర్యతిష్యాగస్త్యమత్స్యేత్యతేషామితి । భసంజ్ఞకస్య యో యకార ఉపధా తస్య లోపో భవతి, స చేత్సూర్యాదీనాం సమ్బన్ధీత్యర్థః । సౌరీతి । అత్ర ఈతి పరతో భసంజ్ఞకమఙ్గమణన్తం తస్య యకార ఉపధా యథా భవతి తథా దర్శయతి - అణి యో యస్యేతి లోప ఇతి । వ్యాశ్రయత్వాదితి । అణి యస్యేతి లోపః, ఈతి యలోప ఇతి వ్యాశ్రయత్వమ్ । ఈకారే తు య ఇతి । లోప ఇత్యపేక్షతే । భస్యాణన్తస్యేతి । భసంజ్ఞకస్యాణన్తస్య యకార ఉపధా భవతీత్యర్థః । స్థానివద్భావస్తు ద్వయోరపి యస్యేతిలోపయోర్యలోపవిధిం ప్రతి ప్రతిషిద్ధః ।

మత్స్యచరీతి । మత్సీ భూతపూర్వేతి చరన్, తసిలాదిష్వితి పుంవద్భావః , టిత్త్వాన్ఙీప్, భవత్యత్ర మత్స్యచరశబ్ద ఈతి భసంజ్ఞకః, మత్స్యసమ్బన్ధీ చ యకారః న త్వసౌ భసంజ్ఞకస్యోపధేతి లోపాభావః ।

యగ్రహణముత్తరార్థమితి । ఇహ తు సూర్యాదిసమ్బన్ధీ భసంజ్ఞకస్యోపధాయకార ఏవ న వర్ణాన్తరమితి నార్థస్తేన ।

సౌరీయ ఇతి । సౌర్యశబ్దాద్వృద్ధచ్ఛః । ఏవమ్ - ఆగస్తీయః । ఆగస్త్య ఇతి । ఉపత్యే ఋష్యణ్ ।

తిష్యపుష్యయోరితి । తిష్యస్య సత్రేణైవ ప్రాప్తే నక్షత్రాణి నియమః, పుష్యస్యాప్రాప్తే విధిః । సూత్రే త్వర్థగ్రహణే సిధ్యత్యస్యాపి ప్రసఙ్గః ।

అన్తికస్యేత్యాది । ఛన్దస్యేతదిష్యతే । కకారాదేః శబ్దస్యేతి । కకారస్యాకారస్య చేత్యర్థః । ఆద్యుదాత్తశ్చేతి । ప్రత్యయస్వరస్యాపవాదః । అన్తిత ఇతి ।అపాదానే చాహీయరుహోః ఇతి తసిః । కాదేశ్చేతి । కశబ్దస్యేత్యర్థః । అన్తిషదితి । మత్కృద్విప ఇత్యాదినా క్విప్ । బహ్వచాస్తు వ్యస్తమధీయతే ।

యే చేతి । దృశ్యత ఇత్యపేక్షతే । అన్తియ ఇతి । భవే ఛన్దసి ఇతి యత్ । కాదిలోపస్యాసిద్ధత్వాద్యస్యేని లోపాభావః ।।

హలస్తద్ధితస్య ।। 6 - 4 - 150 ।।

తద్ధిత ఇతి నివృత్తమితి । ఉత్తరసూత్రే పునస్తద్ధితగ్రహణాత్, తేనాయమీత్యేయ విధిః ।।

ఆపత్యస్య చ తద్ధితేఽనాతి ।। 6 - 4 - 151 ।।

గార్గకమితి । గోత్రోక్షోష్ట్ర ఇత్యాదినా వుఞ్, సఙ్కాశాదిభ్యో ణ్యః ఇతి వుఞ్ఛణాదిసూత్రేణ చాతురర్థికః, తతః ధన్వయోపధాద్వుఞ్ ఇతి జాతాదావర్థే ।

తద్ధితగ్రహణమిత్యాది । సోమో దేవతాస్యేతి సోమాట్ట్యణ్ టిడ్ఢాణ్ఞీప్, తత్ర పరతోఽనాపత్యయకారస్యాప్యస్య హలస్తద్ధితస్య ఇతి లోపో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిహ తద్ధితగ్రహణం కృతమ్ అన్యథా హి ప్రకృతం తద్ధితగ్రహణిహానువర్త్తనీయమ్, తస్మింశ్చానువర్త్తమానే తత్సమ్బుద్ధమీతీత్యపి సమ్బధ్యేత, తచ్చోభయమిహ సమ్బధ్యమానం పూర్వసూత్రేఽపి సమ్బధ్యేత, తతశ్చ పూర్వేణైవ సిద్ధే సత్యుభయత్ర తద్ధిత ఈతి చేతి నియమోఽయం విజ్ఞాయేత - ఆపత్యస్యైవానాకారాదౌ తద్ధితే ఈతి చేతి । తతో యథా తద్ధితేఽనాపత్యస్య న భవతి - సాఙ్కాశ్యక ఇత్యాదౌ, తథా ఈత్యపి న స్యాత్ - సౌమీ ఇష్టిరితి । తద్ధితగ్రహణే తు సతి తేన పూర్వయోగే తద్ధితగ్రహణస్య నివృత్తిరాఖ్యాతేత్యాపత్యానాపత్యయోర్ద్వయోరపి పూర్వేణ ఈతి లోపో విధీయత ఇతి సౌమీ ఇష్టిరిత్యత్రాపి యలోపః సిధ్యతీత్యతస్తద్ధితగ్రహణమ్ । నను చ యద్యుభయస్యాయం నియమః స్యాద్, యోగవిభాగోఽనర్థకః స్యాద్, హల ఆపత్యస్య తద్ధితస్యానాతి ఇత్యేకమేవ యోగంకుర్యాత్, తతో యోగవిభాగాదన్యతరస్యైవానువృత్తిః, తత్రాపి అనాతి కఇతి వచనాత్తస్యైవ ఏవమపి దోషః, అనాపత్యస్య తద్ధితేఽపి ప్రాప్నోతి, కథమ్ ఆపత్యస్య యది భవతి థఅనాకారాదావేవేతి నియమసమ్భావత్, సాఙ్కాశ్యకాదౌ లోపః స్యాదేవ । అనాకారావితి నియమః సమ్భవతి । అథ న సమ్భవతి తదా న కశ్చిద్దోషః ఆపత్యస్యైవ తద్ధితే, తత్రాప్యనాకారాదేవేతి నియమద్వయాశ్రయణాత్ ।।

క్యచ్వ్యోశ్చ ।। 6 - 4 - 152 ।।

గర్గీయతీతి । క్యచి చ ఇతీత్వమ్ । గార్గీయత ఇతి । అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః , క్యషస్తవాపత్యాదసమ్భవః । గార్గీభూత ఇ । అస్య చ్వౌ ఇతీత్వమ్ ।।

బిల్వకాదిభ్యశ్ఛస్య లుక్ ।। 6 - 4 - 153 ।।

బిల్వకాదీనామస్మిన్ప్రదేశే ప్రాతిపదికగణే పాఠాభావాత్తత్పరిజ్ఞానార్థమాహ - నడాదిష్వితి । నడాదిషు బిల్వాదయస్తావత్పఠ్యన్తే, తత్ర కుకి కృతే యద్రూపం కకారాన్తం తదిహానుకృతమ్ ।

బిల్వక్ ఆదిర్యేషామితి విగృహ్య సమాసః । జశ్త్వే తు క్రియమాణే రుపవినాశప్రసఙ్గాన్న కృతమిత్యర్థః । తేన బిల్వక ఆదిర్యేషామితి అఙ్గాతాదిషు యః

కస్తదన్తానాం గ్రహణం నాశఙ్కనీయమ్ పాఠాభావాత్ ।ఛగ్రహణం కిమితి । కృతకుగాగమేభ్యః పరస్తాదన్యో న సమ్భవతీతి ప్రశ్నః కథం పునః కుకో నివృత్తిప్రసఙ్గః ఇత్యాహ - అన్యథా హీతి । ఇదమేవ ఛగ్రహణం జ్ఞాపకమ్ - అస్యేషా పరిభాషేతి । యకారమాత్ర స్యేతి । ఉపధాయా ఇత్యనువృత్తేస్తస్యైవ స్యాద్ । అథాపి తన్నివృత్తమ్, ఏవమపి, ఆదేః పరస్య ఇతి పరస్య ప్రసఙ్గాదనిష్టమేవ ।।

తురిష్ఠేమేయస్సు ।। 6 - 4 - 154 ।।

దోహీయసీత్యత్ర ఘత్వాదీనామసిద్ధత్వాత్పూర్వం తృశబ్దస్య లోపే కృతే పశ్చాన్నిమిత్తాభావాత్తేషామభావః । లోపో భవతి ఇత్యుక్త్, తత్రన్త్యస్య ప్రాప్నోత్యత ఆహ - సర్వస్యేతి । కారణమాహ - అన్త్యస్య హీతి ।

నన్వేవమనన్తరో లుగేవ విధేయః, ఏవం సుఖమేవ సర్వస్య నివృత్తిర్లభ్యతే అత ఆహ - లుగిత్యేతత్త్వితి । కః పునస్తదనువృత్తౌ దోషః స్యాద్ అత ఆహ - తథా హీతి । న చ పూర్వమేవ గుణో భవతి అన్తరఙ్గానపి విధీన్బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే ఇతి వచనాత్ ।

ఇమనిజ్గ్రహణముత్తరార్థమితి । నేహార్థమ్, తృశబ్దాత్తస్యాసమ్భావాత్ । న చేదమేవ కల్పకం భవితుమర్హతి, ఉత్తరార్థతయాప్యుపపత్తేః । నన్వేవమ్ అజాదీ గుణవచనాదేవ ఇతి నియమాదిష్ఠేయసునోరపి న సమ్భవః అత ఆహ - ఇతరౌ త్వితి ।।

టేః ।। 6 - 4 - 155 ।।

ణావిష్ఠంవదితి । సప్తమీసప్తమర్థాద్వతిః, ణావితి ప్రతియోగిని సప్తమీనిర్ద్దేశాత్ తేనేష్ఠని యత్కార్యం తదతిదిశ్యతే, న త్విష్ఠనో యత్కార్యం తదపి । తేన బహూనాచష్టే బహయతిత్యత్ర ఇష్ఠస్య యిట్ చ ఇతి ణేర్యిణ్ భవతి, తదభావే తత్సన్నియోగశిష్టో భూభావోఽపి న భవతి । కేచిత్తు భూభావముదాహరన్తి - భావయతీతి । ఏతయతీతి ।

టిలోబాతిదేశేనైవ సన్నియోగశిష్టత్వాన్నకారనివృత్తావపి సిద్ధాయాం పుంవద్వచనం సన్నియోగశిష్టపరిభాషాయా అనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్, తేన శ్యైవేయః, ఐనేయ ఇత్యాది సిద్ధం భవతి ।

అపర ఆహ - ఇజవిడమాచష్టే ఐడవిడయతి, దరదమాచష్టే దారదయతీత్యేవమాదౌ పుంశబ్దాతిదేశార్థ పుంవద్వచనమితి । నను చేడవిడాదీనామిష్ఠని పుంవద్భావో న దృష్టః, ఇష్ఠన ఏవ తత్రాసమ్భావాత్ । నేష్ఠని దృష్టస్యాతిదేశః, కిం తర్హి సమ్భావితస్య అన్యథా అతిరాజయతీత్యాదౌ టిలోపో న స్యాత్ ।

ప్రాతిపదికగ్రహణం ప్రకృతిమాత్రోపలక్షణమ్ । తేన ద్రోణీమాచష్ఠే ఇత్యాదావపి టిలోపో భవతి । నాత్ర పుంవద్భావోऽస్తి అభాషితపుంస్కాత్వాత్ । లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషయా వా జీబన్తస్య గ్రహణమ్ । ఉక్తం హి ప్రాక్ - యథాకథఞ్చిత్ప్రాతిపదికగ్రహణే లిఙ్గవిశిష్టం గృహ్యతే ఇతి । స్థవయతీత్యాదౌ అత ఉపధాయాః ఇతి వృద్ధిర్న భవతి అఙ్గవృత్తే పునర్వృత్తావవిధిర్నిష్ఠితస్య ఇతి వచనాత్ । అస్యార్థః - అఙ్గధికారవిహితే కస్మింశ్చిత్కార్థే వృత్తే పునః కార్యాన్తరస్య వృత్తౌ ప్రాప్తాయామవిధిస్తస్య కార్యస్య, తచ్చేదఙ్గం నిష్ఠితం భవతి - ప్రయోగార్హం భవతి । యత్ర త్వనిష్ఠితమఙ్గం తత్ర భవత్యేవ వృత్తిః - ప్రాపయతి, స్థాపయతీతి । కర్తారమాచష్ట ఇత్యాదౌ తృశబ్దస్య తురిష్ఠేమేయః సు ఇతి లోపో భవతి న వేతి । చిన్త్యమ్ ।।

స్థూలదూరయువహ్రస్వక్షిప్రక్షుద్రాణాం యణాదిపరం పూర్వస్య చ గుణః ।। 6 - 4 - 156 ।।

యద్యపి ప్రకృతో లోపశబ్దో భవాసాధనః, తథాపీహ కర్మసాధనోऽపి జ్ఞాయతే, యణాది పరం లోప ఇతి సామానాధికరణ్యేన నిర్ద్దేశాత్ । తదాహ - యణాదిపరం లుప్యత ఇతి । పూర్వగ్రహణం విస్పష్టార్థమితి । ఇకో గుణవృద్ధీ ఇతి వచనాల్లుప్తావశిష్టస్య య ఇక్ తస్య గుణో భవిష్యతీతి భావః । అత ఏవ వచనాదజాదీ ప్రత్యయౌ భవత ఇతి । ఇమనిచ తు పృథ్వాదిష్వపఠితేభ్యో న భవతి, అనభిధానాత్ ।।

ప్రియస్థిరస్ఫిరోరుబహులగురువృద్ధతృప్రదీర్ఘవృన్దారకాణాం ప్రస్థస్ఫవర్బంహిగర్వర్షిత్రబ్ద్రాఘివృన్దాః ।। 6 - 4 - 157 ।।

ప్రియస్థిరోరుబహులదీర్ఘాః పృథ్వాదిషు పఠ్యన్తే, తేనైతేష్విమనిజనువృత్తేశ్చరితార్థత్వాదిత్తరేష్విమనిచః కల్పకమేతద్వచనం న భవతి, తదాహ - తేనాన్యషామితి ||

బహోర్లోపో భూ చ బహోః || 6 - 4 - 158 ||

భూయానితి । ఆదేః పరస్య ఇత్యాదేర్లోపః । అన్యథా హీతి । యది పునః బహోః ఇతి నోచ్యేత, తతో యథా లోపః ప్రత్యయానాం భవతి, తథా భూభావోఽపి తేషామేవ స్యాత్ । పర్యాయేణ తత్ర లోప ఆదేర్భూభావః సర్వస్య శక్యతే

వక్తుమ్ పృథగ్నిర్దేశాత్ప్రత్యయానాం న భవిష్యతి, అన్యథా భూలోపౌ బహోః ఇతి బ్రూయాత్ । ఏవం చ కృత్వా ఉత్తరపదభూమ్ని ఇతి నిర్దేశ ఉపపద్యత ఇతి ||

ఇష్ఠస్య యిట్ చ || 6 - 4 - 159 ||

లోపాపవాదో యిడాగమ ఇతి । నాప్రాప్తే తస్మిన్నారమ్భాత్ । తస్మిన్నితి । లోపాపావదభూతే । యది తు లోపోఽప్యనుకృష్య విధీయతే తదా ఇకారో నోచ్చారణార్థః ||

జ్యాదాదీయసః || 6 - 4 - 160 ||

లోపస్యేతి । యది లోపో యిటా న వ్యవహితః స్యాత్తేనైవ జ్యాయానితి సిధ్యతీతి కృత్వా ఆదితి న వక్తవ్యం స్యాదితి భావః । కథం పురర్లోపే సిద్ధిః ఇత్యాహ - లోపే హీతి । అకృద్యకార ఇతి । అత్ర క్ఙితీతి నానువర్త్తత ఇతి భావః । ఉరుయేత్యాదౌ ఛాన్దసత్వాద్దీర్ఘాభావః ||

ర ఋతో హలాదేర్లఘోః || 6 - 4 - 161 ||

పరిగణనం కర్త్తవ్యమితి । ఏవం చ హలాదేర్లఘోః ఇతి న వక్తవ్యమ్ । మాతయతీతి । ఉణాదీనామవ్యుత్పన్నత్వాత్ తురిష్ఠేమేయఃసు ఇతి తృశబ్దస్య లోపో న భవతి, అత్ర పరత్వాట్టిలోపం బాధిత్వా రభావః ప్రాప్నోతి ॥

ప్రకృత్యంకాచ్ ॥ 6 - 4 - 163 ॥

ఇష్ఠేమేయస్సు పరత ఇతి । యది త్విష్ఠాదీనామిహానువృత్తిర్న స్యాత్, తదా శ్రియే హితమ్ ప్రాక్ క్రీతాచ్ఛః శ్రీయమ్, జ్ఞా దేవతాస్య జ్ఞః స్థాలీపాక ఇత్యత్ర యస్యేతిలోపో న స్యాత్, తతశ్చ శ్రీయమిత్యత్రేయజాదేశః స్యాత్, తస్మాదనువర్త్త్యా ఇష్ఠాదయః । స్రజిష్ఠ ఇతి । ధఅధ ప్రాదయః కిమిత్యుపేక్షితాః - ప్రేష్ఠః, ప్రేయాన్, స్థేష్ఠః, స్థేయానితి అసిద్ధత్వాత్ప్రాదీనాం టిలోపో యస్యేతిలోపశ్చ న భవిష్యతి । ఇహ తర్హి శ్రేష్ఠః, శ్రేయానితి అకారోచ్చారణసామర్థ్యాల్లోపో న భవిష్యతి । తస్మాద్విన్మతోర్లుక్యేవాస్యోదాహరణస్య సమ్భవః । యద్యేవమ్, నాప్రప్తే టిలోపే ఆరభ్యమాణే విన్మతోర్లుక్ లోపం బాధిష్యతే సత్యమ్ విన్నన్తస్య మత్వన్తస్య చ టిలోపః ప్రాప్తస్తం బాధతే । యస్తు తయోలుకి కృతే అవశిష్టస్య టిలోపః ప్రాప్నోతి, తస్య కథం బాధకః స్యాత్ । న హి తస్మిన్నప్రాప్తే విన్మతోర్లుగారభ్యతే । అవశ్యం చైతదేవం విజ్ఞేయమ్ - అవిశిష్టస్య యష్టిలోపస్తం న బాధత ఇతి అన్యథా యత్రావశిష్టమనేకాచ్ తత్రాపి టిలోపో న స్యాత్, తతశ్చ వసిష్ఠః, వసీయానితి ప్రత్యుదాహరణం నోపపద్యతే । ఏవం చాతిశయేన బ్రహ్మవాన్ బ్రహ్మిష్ఠః, అవశిష్టస్య నస్తద్ధితే ఇతి టిలోపో భవతి । బహ్వృచ్బ్రాహ్మణం చ - తస్మాద్బ్రాహ్మణం బ్రహ్మిష్ఠం కుర్వీత ఇతి, తథాతిశయేన పయస్వీ పయిష్ఠ ఇతి భవతి, న తు పయసిష్ఠ ఇతి ।

అపర ఆహ -

ఇష్ఠేమేయస్స్వనేకాచోఽప్యవశిష్టస్య నేష్యతే ।

టిలోపో భాష్యకారేణ ప్రవృత్తే విన్మతోర్లుకి ॥ ఇతి ।

ప్రకృత్యేత్యాది । రాజ్ఞోఽపత్యం రాజన్యః, రాజశ్వశురాద్యత్, మనోరపత్యం మనుష్యః, మనోర్జాతావఞ్యతో షుక్చ, తాభ్యాం సమూహే గోక్షోక్షోష్ట్ర ఇత్యాదినా వుఞ్ । ఆపత్యస్య చేత్యాది ।

ఏతచ్చానయోరపత్యవాచిత్వమఙ్గీకృత్యోక్తమ్ । యదా తు జాతిమాత్రముభయత్ర శబ్దార్థః, అపత్యార్థస్తు నాస్త్యేవేతి పక్షః తదానాపత్యత్వాదేవ లోపస్యా ప్రసఙ్గాన్నార్థః ప్రకృతిభావేన ॥

ఇనణ్యనపత్యే ॥ 6 - 4 - 164 ॥

సాంకూటినమితి । కూట దాహే, దీర్ఘోపధః, అభివిధౌ భావే ఇనుణ్, అమినుణః ॥

గాథివిదథికేశిగణిపణినశ్చ ॥ 6 - 4 - 165 ॥

మత్వర్థీయేన్నన్తా ఏతే । గాథాశబ్దో వ్రీహ్యాదిః । విదథః - యజ్ఞః ॥

సంయోగాదిశ్చ ॥ 6 - 4 - 166 ॥

అయమపత్యార్థ ఆరమ్భః ॥

అన్ ॥ 6 - 4 - 167 ॥

అనపత్యే ఇతి నివృత్తమ్ । సామనః, వైమన ఇతి । తస్యేదమ్ ఇత్యణ్, సుయజోఙ్వనిప్, హ్రస్వస్య తుక్ - సుత్వా, తస్యాపత్యం సౌత్వనః ॥

బ్రాహ్మోఽజాతౌ ॥ 6 - 4 - 171 ॥

యోగవిభాగోఽత్ర క్రియతే ఇతి । యది న క్రియతే, తదాపత్య ఇత్యనువర్త్తతే వా, న వా తత్రానువృత్తావనన్తరసూత్రేణ ప్రకృతిభావప్రతిషేధాత్ నస్తద్ధితే ఇత్యేవ టిలోపస్య సిద్ధత్వాన్నియమార్థమేతద్భవతి - అజాతావేవాపత్యే ఇతి, తత్రాపత్యే సిద్ధమిష్టమ్ - బ్రాహ్మో నారదః, బ్రాహ్మణజాతిరితి । అనపత్యే తు జాతావజాతౌ చ న క్వచిట్టిలోపః స్యాద్ - బ్రాహ్మీ ఓషధిః, బ్రాహ్మం హవిరితి । అననువృత్తౌ తు విధినియమసమ్భవే విధిరేవ జ్యాయానితి

అనపత్యే అన్ ఇతి ప్రకృతిభావే ప్రాప్తే అజాతౌ టిలోపార్థం విధ్యర్థమేతద్భవతి , తత్ర బ్రాహ్మం హవిరిత్యాది సిద్ధమ్, బ్రాహ్మీ ఓషధిరితి న సిధ్యతి అజాతావితి ప్రతిషేధాత్, బ్రాహ్మణీ ఓషధిరితి ప్రాప్నోతి । అపత్యే చ జాతౌ బ్రాహ్మణ ఇతి న సిధ్యతి, పూర్వసూత్రేణ ప్రకృతిభావే ప్రతిషిద్ధే టిలోపప్రసఙ్గాదితి భావః । విభక్తస్యార్థమాహ - బ్రాహ్మ ఇత్యేతదితి । సామర్థ్యాదితి । అపత్యే పూర్వేణైవ టిలోపస్య సిద్ధత్వాద్బ్రాహ్మ ఇత్యేతావతా నియమస్య కర్తు_మశక్యత్వాచ్చ, తత్రాపత్యేఽపి బ్రాహ్మో నారద ితి పరత్వాదనేనైవ టిలోపః । అపత్యే వేతి । అన్యథా అనపత్యే వాపత్యే చ జాతౌ ప్రతిషేధః స్యాత్, ప్రసజ్యప్రతిషేశ్చాయమిత్యాహ - అపత్యే జాతావితి ।।

కార్మస్తాచ్ఛీల్యే ।। 6 - 4 - 172 ।।

యద్యేవమితి । యది తు ణప్రత్యయోఽయమిత్యర్థః । నస్తద్ధిత ఇతి టిలపోః సిద్ధ ితి । అణి హి ప్రకృతభావః । జ్ఞాపనార్థమితి । ఏవం చ ఛత్రా దిభ్యోఽణ్ ఇతి లాఘవాయ కర్త_వ్యమ్ ణవచనే ప్రయోజనాభావాత్ । తాచ్ఛీలిక ఇతి । లుల్యజీతీయవిషవత్వాజ్జ్ఞాపనస్యైతల్లభ్యతే, తేన తదస్యాం ప్రహరణమ్, ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చా ఇత్యాదికే ణే జీబ్న భవతి ।।

దాణ్డినాయనహాస్తినాయనార్థర్వణికజైహ్మాశినేయవాశినాయనిభ్రౌణహత్యధైవత్యసారవైక్ష్వాక మైత్రేయహిరణ్మయాని ।। 6 - 4 - 174 ।।

ఉపచారాదితి । ముఖ్యస్యాధ్యయనాసమ్భవ ఉపచారే హేతుః ।

భ్రౌణహత్యేతి తు నిపాతనానర్థక్యమ్ , హనస్తోఽచిణ్ణలోః ఇతి తకారస్య సిద్ధత్వాత్ । న చ నస్తద్ధితే ఇతి టిలోపప్రసఙ్గః, ఉభయోరనిత్యయోః పరత్వాత్తస్యైవ భావాదత ఆహ - హనస్తోఽచిణ్ణలోరితి । ధాతుస్వరుపగ్రహణే తత్ప్రత్యయే ధాతోరిత్యేవం విహితో యస్తత్రైవ కార్యం విజ్ఞాయతే, న చ ష్యఞేవం విహితః, కిం తర్హి ప్రాతిపదికాదిత్యేవమ్, తేనాత్ర తో నిపాత్యతే । కథం నిపాతనాత్ । ఏవం తర్హి కుత్వానివృత్త్యర్థం నిపాతనమ్ మైవమ్ తథాహి - న క్వాదేః ఇత్యత్ర ప్రకరణే భ్రూణఘ్నః ష్యఞి ఇత్యవక్ష్యత్, అతస్తత్త్వార్థమపి నిపాతనం సత్ జ్ఞాపకమేవ ।

ఐక్ష్వాకశబ్దోఽయమాద్యుదాత్తోఽన్తోదాత్తశ్చష్యతే, తత్రాన్యతరస్య పాఠే ఇతరస్యోకారలోపో న సిద్ధ్యతి, తత్రాహ - స్వరసర్వనామ్నోతి । ఉదాత్తాదీనామవిభాగేనావస్థానమ్ - ఏకశ్రుతిః, సర్వనామవత్సర్వనామ । యథైవ హి తస్యాపత్యమ్ ఇత్యాదౌ ఉపగుప్రభృతీన్విశేషాన్సర్వనామ ప్రతిపాదయతి, తథైకశ్రుతిరప్యుదాత్తాదీన్స్వరవిశేషానితి ఏకశ్రుతేః సర్వనామత్వమ్ ।

ఇయాదేశాపవాద ఇతి । కేకయాదిసూత్రేణ ప్రాప్త ఇయాదేశః ।

ఇహ మిత్రయుశబ్దస్య చతుర్గ్రహణం క్రియతే - గృష్ట్యాదిషు ప్రత్యయసిద్ధ్యర్థమ్, యస్కాదిషు లుగర్థమ్, కేకయాదిసూత్రే ఇత్యాదేశార్థమ్, ఇదం చతుర్థం యులోపార్థమ్ తత్ర ద్విర్గ్రహణమకర్తు_ శక్యమిత్యభిప్రాయేణాహ - అథ కిమర్థమితి । లుగర్థః పాఠో న కర్త_వ్య ఇతి । యఞఞోరిత్యేవ సిద్ధత్వాత్ । పరిహరతి - నైతదస్తీతి । అప్రాప్నోతీతి । యదీ తు సఙ్ఘాఙ్కలక్షణేషు ఇత్యస్యానన్తరం న మైత్రేయాదిత్యుచ్యేత, తదా త్రీణి గ్రహణాని, నార్థో నిపాతనేన । యలోప ఇతి । యుశబ్దస్య లోప ఇత్యర్థః ।।

ఋత్వ్యవాస్త్వ్యవాస్త్వ్యమాధ్వీహిరణ్యయాని ఛన్దసి ।। 6 - 4 - 175 ।।

మలోపో నిపాత్యత ఇతి । తస్యాసిద్ధత్వాద్యస్యేతిలోపాభావః । ఏవమపి అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః ఇతి దీర్ఘః ప్రాప్నోతి, అఙ్గవృత్తేః పునర్వృత్తౌ ఇతి వచనాన్న భవిష్యతి । క్వచిత్తు మకారలోప ఇతి పఠన్తి । తత్ర యస్యేతి లోపే కృతే ప్రత్యయాకారస్య శ్రవణమ్ ।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం షష్ఠస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః

.

అథ సప్తమాధ్యాయే ప్రథమః పాదః

యువోరనాకౌ ।। 7 - 1 - 1 ।।

శాస్త్రస్య లాఘవార్థం యువూ ప్రత్యయౌ ఉపదిష్టౌ, తయోరనేనానాకావాదేశౌ విధీయేతే తత్రతత్ర హ్యనాకయోరేవోపదేశే శాస్త్రస్య గౌరవం స్యాత్ I ఇహ కస్మాన్న భవతి - యు మిశ్రణే, యుతః యుతవాన్ ఉదితోర్యువోరిదం గ్రహణమ్ I కథమ్ ల్యడాదిషూకారోఽనునాసిక ఇత్సంజ్ఞకః I ఏవమపి ద్యూత్వా, ద్యూతః, ద్యూతవాన - అత్ర ప్రాప్నోతి, ఊఠస్త్వనుదిదవకాశః అథార్థవతో యువుశబ్దస్య గ్రహణమ్, అనర్థకశ్చనాయమ్, తేన ధాత్వన్తస్య న భవతి I భుజ్యుః, మృత్యుః, కంయుః శంయుః ఊర్ణాయురిత్యాదావుకారస్యానిత్సంజ్ఞకత్వాదాదేశాభావః I యది తర్హి ల్యుడాదిషూకార ఇత్సంజ్ఞకః - నన్దనః, కారకః, ఉగిదచామ్ ఇతి నుమ్ ప్రాప్నోతి ఉగితో ఝలన్తస్య నుమ్, న చౌతౌ ఝలన్తౌ I తత్తర్హి ఝల్గ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ నేత్యాహ, యదేతత్ నపుంసకస్య ఝలచః ఇతి ఝల్గ్రహణం తత్పురస్తాదపక్రక్ష్యతే, ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోర్ఝలః యుజేరసమాసే, తతః - నపుంసకస్య ఝలఢ, ఇత్యేవ, తతః, అచః, నపుంసకస్య ఇత్యేవ, తచ్చావశ్యం ఝల్గ్రహణమపక్రష్టవ్యమ్, అన్యథోగితో లిఙ్గవిశిష్టస్యాపి నుమ్ ప్రసజ్యేత - గోమతీ భవతీ I ఇహ తర్హి నన్దనా, కారికా - ఉగితశ్చ ఇతి జీప్ ప్రాప్నోతి జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయం క్వచిద్యువూ షిట్టితౌ కరోతి - శిల్పిని ష్వున్, ట్యుట్యులౌ తుట్ చ ఇతి, తజ్జ్ఞాపయతి - న యువోరీకారో భవతీతి I నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్ షిత్కరణం జీషర్థమ్, టిత్కరణమనుపసర్జనార్థమ్, టితో హ్యనుపసర్జనాత్ జీప్ భవతి, ఉగితః పునరవిశేషేణ I తథా శాతనపాతనశబ్దౌ ల్యుడన్తౌ గౌరాదిషు పఠితౌ, తత్ర శాతనితరా, పాతనితరా, నద్యాః శేషస్యాన్యతరస్యామ్ ఉగితశ్చ ఇత్యుగిల్లక్షణో హ్రస్వవికల్పః ప్రాప్నోతి I నను చోగిత ఇత్యేవముగితసంజ్ఞాశబ్దనేన యా నదీ విహితా తస్యాస్తత్ర గ్రహణమ్ నేత్యాహ, ఇహ హి దోషః స్యాత్ - భోగవతితరా, గౌరిమతితరా, శార్ఙ్గరవాదిజీనన్తావైతౌ, తత్ర హ్రస్వవికల్పో న స్యాత్, ఇష్యతే చాత్రాపి హ్రస్వవికల్పో భాష్యకారేణ I తస్మాన్నైవం శక్యమ్ - ఉదితోర్యువోర్గ్రహణమ్ ఇతి I న చేదేవం యుతః, యుత్వా, భుజ్యుః, శంయురిత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి తత్రాహ - అనునాసికయణోరితి I సన్తి హి యణః సానునాసికాః, నిరనునాసికాశ్చ, తత్ర యేషామాదేశ ఇష్యతే తేషు యకారవకారావనునాసికౌ పఠితవ్యౌ, తేన క్వాప్యనిష్టప్రసఙ్గః I ప్రత్యయోరితి I వస్తుకథనమేతత్, న త్వప్రత్యయనివృత్త్యర్థమ్, తథావిధాస్యానునాసికస్య యణోఽసమ్భవాత్ I I

ముత్యురితి I భుజిమృజ్భ్యాం యుక్త్యుకౌ ఇతి సూత్రే సహనిర్దిష్టత్వాదిదముదాహృతమ్, శక్యతే హ్యత్ర వక్తుమ్ - అఙ్గస్య యౌ యువూ, కౌ చాఙ్గస్య యువూ, యయోరఙ్గమిత్యేతద్భవతి, కయోశ్చైతద్భవతి ప్రత్యయోః న చైష ప్రత్యయ ఇతి I ఆనర్థక్యాచ్చ ట్యుటయులోస్త్వనాదేశే కృతే పశ్చాత్తుడిత్యర్థవత్త్వం ప్రత్యయత్వం చ I కిముచ్యతేఽనునాసికత్వం న ప్రతిజ్ఞాయత ఇతి , న పునర్న పఠ్యతే ఇత్యత ఆహ - ప్రతిజ్ఞానునాసిక్యా ఇతి I ప్రతిజ్ఞయానునాసిక్యం యేషాం తే తథోక్తాః I సర్వత్ర పాఠాభావాత్సతోఽపి వా పాఠస్య సఙ్కీర్ణత్వాత్ప్రతిజ్ఞాసమధిగమ్యమేవానునాసికత్వమిత్యర్థః I

యువోరితి సమాహరద్వన్ద్వేశ్చేత్ స నపుంసకమ్ ఇతి నపుంసకత్వే సతి ఔత్వగుణవృద్ధితృజ్వద్భావేభ్యో నుమ్ పూర్వవిప్రతిషిద్ధమ్ ఇతి వచనాత్ ఘేర్ఙితి ఇతి గుణం బాధిత్వా ఇకోఽచి విభక్తౌ ఇతి నుమి సతి యువున ఇతి భవితవ్యమ్ ఇతరేతరయోగద్వన్ద్వే తు ద్విర్వచనే యణాదేశే చ సతి ద్వయోర్వకారయోః శ్రవణప్రసఙ్గః I స్థానివద్భావాద్వలి లోపోఽపి నాస్తి, తత్కథమయం నిర్ద్దేశః ఇత్యాహ - యువోరితి I నపుంసకలిఙ్గతా చేతి I న భవతీతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః I మధ్యే హేతుః I లిఙ్గమశిష్యమితి I ఛాన్దసో వర్ణలోప ఇతి I అకృత ఏవ యణాదేశ ఉకారస్య లోపః, కృతే వా తస్మిన్నన్యతరస్య వకారస్య అపర ఆహ - కర్మధారయోఽయమ్, అవయవధర్మేణ సముదాయస్య వ్యపదేశః I యుశ్చాసౌ సముదాయో యువులక్షణో వుశ్చాసావితి తత్ర సముదాయయస్య క్వచిదభావాదవయవయోరేవానాకాదేశావితి I

ఆయనేయీనీయియః ఫఢఖచ్ఛఘాం ప్రత్యయాదీనామ్ I I 7 - 2 - 2 I I

ఫకారాదిష్వకార ఉఞ్చారణార్థః I వ్యఞ్జనమాత్రం స్థాని అన్తే ఫఢఖఛఘామ్ ఇత్యనచ్కనిర్దేశాత్ I ఏవం చ నిరనువన్ధకపరిభాషా న ప్రవర్త్తతే I ఆఢ్యకులీన ఇతి I అపూర్వపదాత్ ఇతి వచనాత్ కులాత్ఖః ఇత్యనేన సపూర్వపదాదపి ఖో భవతి I

ఫక్క నీచైర్గతౌ ఢౌకృ తౌకృ గత్యర్థౌ I ఇహ ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వం సంజ్ఞాసన్నియోగేన విధానాదన్తరఙ్గమ్ I

ఏతే త్వాయన్నాదయోఽఙ్గాధికారే విధానాద్వహిరఙ్గాః, తతశ్చ యత్ర స్వరార్థోఽనుబన్ధో నాస్తి - శిలాయా ఢః ,

వృద్ధచ్ఛః ఇత్యాదౌ తత్రాద్యుదాత్తత్వే కృతే పశ్చాద్భవన్త ఏతే ఆదేశా అస్వరకస్యాచ ఉచ్చారణసమ్భవాదనియతస్వరాః స్యుః ఇత్యాఙ్క్యాహ - ఆయన్నాదయ ఇత్యాది I అయమభిప్రాయః - ప్రత్యయాదీనాం ఫకారాదీనామఙ్గసమ్బన్ధావ్యభిచారాత్ప్రయోజనాభావాదిహ అఙ్గస్య ఇతి న సమ్బధ్యతే, తేన ఏతేఽప్యన్తరఙ్గా, తత్ర పరత్వాదేతేషు కృతేషు పశ్చాదాద్యుదాత్తత్వమితి I అత్రైయ జ్ఞాపకమాహ - తథా చేతి I యది ప్రత్యయస్వరే కృతే ఆయన్నాదయ ఆదేశాః స్యుః, తతో

ఘశబ్దాకారస్యోదాత్తత్వే కృతే ఘకారస్య హలః స్రంసనధర్మిణః స్రంసనధమిణ్యనుదాత్త ఆదేశే కృతేఽన్తోదాత్తత్వం సిద్ధమితి చిత్కరణమనర్థకం స్యాదితి భావః । ఇయజితి । వావచనం జ్ఞాపకమితి । యది ధాతుప్రత్యయానామప్యేతే ఆదేశాః స్యుః ఋతేశ్ఛజ్ ఇత్యేష బ్రూయాత్ । న చ ఛజి సతి వలాదిలక్షణే ఇటి కృతే అనాదిత్వాదియాదేశో న స్యాదితి వాచ్యమ్, ఇదానీమేవ హ్యుక్తమ్ - అన్తరఙ్గా ఆదేశా ఇతి ।

అపర ఆహ - యది ధాతుప్రత్యయేష్వేతజ్జ్ఞాపకం ప్రాతిపదికప్రత్యయేష్వపి శఖ్యం వక్తుం యదయమీయసునం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయత్యాచార్యః న ప్రాతిపదికప్రత్యయానామిమే ఆదేశా ఇతి । యది స్యుస్తర్హి ఛసునమేవ విదధ్యాత్ । ఏతావన్తశ్చ ప్రత్యయాః - ధాతుప్రత్యయాః, ప్రతిపదికప్రత్యయాశ్చేతి, ఉచ్యన్తే చాదేశాః తే వచనాత్సర్వత్రైవ స్యురితి ।

ఇత్సంజ్ఞయా భవితవ్యమితి । న చ వచనసామర్థ్యాదిత్సంజ్ఞాయా బాధనమిత్యాహతిద్ధితేషు హీతి । ప్రతివిధానం కర్త్తవ్యమితి । ప్రతివిధానం తు ప్రాచామవృద్ధాత్ఫిన్ బహులమ్ ఇతి ఫినో నిత్కరణాదిత్సంజ్ఞాయా అభావ ఇతి । న చ ఫేశ్చ చ ఇత్యత్ర ఫినః, ఫిఞశ్చ సామాన్యగ్రహణార్థం నిత్కరణమ్ , వృద్ధాదిత్యధికారాద్ధి ఫిఞ ఏవ తత్ర గ్రహణమ్, న ఫినః ।।

ఝోఽన్తః ।। 7 - 1 - 3 ।।

ఆదిగ్రహణం నివృత్తమితి । తదనువృత్తౌ హి శయాన్తై ఇత్యత్ర శీఙో లేటి లేటోఽడాటౌ ఇతి లావస్థాయామేవ ప్రాప్తే ఆటి సతి ఝకారస్యానాదిత్వాన్న స్యాత్ । కథం పునః సమాసనిర్ద్దిష్టానామేకదేశోఽనవర్త్తతే నైష దోషః, అనాశ్రితార్థకం శబ్దమాత్రం స్వరితత్వవశాదనువర్త్తతే - ఇతి పక్షే యస్యైవ స్వరితత్వం ప్రతిజ్ఞాతం తస్యైవానువృత్తిః । అర్థాధికారపక్షే తు సమాసార్థస్యైకత్వాత్తస్యైవానువృత్తిః స్యాద్వా, న వా । యద్వా - ప్రత్యయగ్రహణం పూర్వసూత్రే పృథక్ పదం లుప్తవిభక్తికమ్, తేన తస్యైవానువృత్తిర్భవిష్యతి । ఆదేశే త్వకార ఉచ్చారణార్థః తేన పచన్తీత్యాదౌ శ్రవణం న భవతి ।।

అదభ్యస్తాత్ ।। 7 - 1 - 4 ।।

దదతీత్యాది । జక్షతీత్యాదౌ యత్రోపదేశానన్తరమభ్యస్తసంజ్ఞా, తత్రాప్యవశ్యం వికరణాభావః ప్రతీక్ష్యః, అన్యథా నిత్యత్వాచ్ఛపి కృతే తేన వ్యవధానాన్న స్యాత్, తతశ్చ దదతీత్యాదావపి శపః శ్లావభ్యస్తసంజ్ఞాయామదాదేశో భవతి ।

జుసాదేశేన తు బాధ్యత ఇతి । తస్యానవకాశత్వాత్ । అత్రాప్యాదేశే కృతే ప్రత్యయాద్యుదాత్తత్వం భవతీతి । ఉత్తరత్రేతి భావః । ఇహ తు అభ్యస్తానామాదిః ఇతి స్వరో భవతి ।।

ఆత్మనేపదేష్వనతః ।। 7 - 1 - 5 ।।

అనభ్యస్తార్థమిదం వచనమ్ । చిన్వతామితి । లోట్, ఏరేత్వమ్ ఆమేతః । చ్యవన్త ఇతి ।

నను చాత్రాపి ప్రాగేవ శపః పరత్వాదదాదేశప్రసఙ్గః, అనతః ఇత్యస్య తు బేభిధన్తే - ఇత్యాదిరవకశః ఇత్యత ఆహ - నిత్యత్వాదితి । ఝకారవిశేషణం కిమితి । శ్రుతానామాత్మనేపదానామధికృతస్య ప్రత్యయస్య వా విశేషణే కో దోష తఇతి ప్రశ్నః । శయాన్తై ఇతి । అత్రాఙ్గస్యానన్తరమాత్మనేపదమాటస్తద్వ్యక్తస్య తద్గ్రహణేన గ్రహతథణాత్, ఝకారస్త్వాటా వ్యవహితః । అన్తాదేశస్త్వఙ్గవిశేషానుపాదానాదత్రాపి భవతి ।।

శీఙో రుట్ ।। 7 - 1 - 6 ।।

ఝాదేశస్యాత్ ఇతి । నను చ నేహాద్గ్రహణమస్తి, యదపి ప్రకృతం తదపి ప్రథమానిర్దిష్టమ్, షష్ఠీనిర్దిష్టేన చేహార్థః, శీఙ ఇత్యేషా పఞ్చమీ అదితి ప్రథమాయాః షష్ఠీం ప్రకల్పయిష్యతి, తస్మాదిత్యుత్తరస్య ఇతి । శేరత ఇతి । సార్వధాతుకావయవస్య ఝస్యాదాదేశస్తదాగమో రుట్ తద్గ్రహణేన గృహ్యతే । అవయవస్య సముదాయం ప్రత్యవయవత్వం లోకేఽపి దృశ్యతే, యథా - దేవదత్తస్యాఙ్గులిరితి । సార్వధాతుకస్యాప్యవయవో రుడితి శీఙః సార్వధాతుకే గుణః ఇతి గుణో భవతి ।

కిం పునః కారణం రుడాగమో ఝదేశస్యాతో విధీయతే, నఝకారస్యైవ వధీయతే, ఏవం హి న షష్ఠీ ప్రకల్ప్యా

భవతి అత ఆహ - రుడయమితి । యది తు కకారాసఙ్గేనేన పూర్వాన్తః క్రియేత, శేరత ఇత్యత్ర గుణో న స్యాద్ అనిగన్తత్వాత్ । తస్మాత్ పరాదిరేవ వక్తవ్యః । స యదిచ ఝకారస్యైవ స్యాత్, తతో యథా శయాన్తై ఇత్యత్రాటా వ్యవహితత్వాజ్ఝస్యాదాదేశో న భవతి, తథా శేరతే ఇత్యత్రాపి న స్యాత్ రుటా వ్యవహితత్వాత్ ।

ననుచ యుక్తమాటా వ్యవధానమ్, స హి సార్వధాతుకభక్తస్తదేవ న వ్యవదధ్యాత్, ఝకారం తు వ్యవదధాత్యేవ, రుట్ పునర్ఝకారభక్తః స కథం తస్య వ్యబధాయకః ఉచ్యతే గృహ్యతా తావత్తద్గ్రహణేన , తథాపి నిర్ద్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి ఇతి యదత్ర నిర్ద్దిశ్యతే ఝ ఇతి విశిష్టం రుపం న తదనన్తరమ్, యశ్చానన్తరో రేఫఝకారసముదాయో న స నిర్ద్దిశ్యత ఇతి న స్యాదేవాదేశః । అపర ఆహ - ఆదేశో న స్యాదితి, కోఽర్థః ఝస్య న స్యాదితి, కస్య తర్హి స్యాత్ ఆదేః పరస్య ఇతి రుట ఏవ స్యాత్ । న చ రుటః వైయర్థ్యం స్యాత్, ఝకారస్య శ్రవణార్థత్వాత్ ఇతి, తచ్చిన్త్యమ్ అనేకాల్త్వాత్సర్వాదేశః ప్రాప్నోతి । సర్వాదేశే రుటో వైయర్థ్యమితి చేత్ కిం కుర్మః మా భూదాదేశః । శీఙః ఇత్యనుబన్ధోచ్చారణం యఙ్లుగ్నివృత్త్యర్థమ్ - వ్యతిశేశ్యతే । గుణోఽపి న భవతి తత్రాప్యనుబన్ధనిర్ద్దేశాత్ ॥

వేత్తేర్విభాషా ॥ 7 - 1 - 7 ॥

సంవిద్రత ఇతి । సమో గమ్యృచ్ఛి ఇత్యాదినాత్మనేపదమ్ । విత్త ఇత్యాది । విద విచారణే, రుధాదిరనుదాత్తేత్ । సత్తాలాభార్థయోస్తు వికరణవ్యవధానాదేవాగ్రహణమ్ । అత్ర చ బహువచనం ప్రత్యుదాహరణమ్, ఇతరయోరుపన్యాసో విచారణార్థస్యేదం బహువచనే రుపమితి ప్రదర్శనార్థమ్ । విదన్తే ఇతి రుపస్య లాభార్థే తౌదాదికే స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదే ఏకవచనే శే ముచాదీనామ్ ఇతి నుమ్యపి కృతే సమ్భవాత్ । కిఞ్చ - వేత్తేరితి శ్తిపా నిర్ద్దేశాదేవ యఙ్లుకి న భవతి - వ్యతివేవిదతే ఇతి ॥

బహులం ఛన్దసి ॥ 7 - 1 - 8 ॥

బహులవచనాదన్యత్రాపి భవతీతి । ఏతదర్థమేవ విభాషాగ్రహణే ప్రకృతేఽపి బహులగ్రహణం కృతమ్ ।

అదృగ్రశమితి । ఇరితో వా ఇతి వాజ్ ।।

అతో భిస ఐసం ।। 7 - 1 - 9 ।।

అతిజరసైరితి । అత్రైవ చైకారస్య శ్రవణార్థమైసాదేశః కృతః । వృక్షైరిత్యాదావేసాదేశేఽపి వృద్ధ్యా రుపం సిద్ధమ్ । అతో గుణే ఇతి పరరుపం తు న భవతి యది స్యాత, ఇసమేవ విదధ్యాత్ ।

పరత్వాదితి । ఏత్వస్యావకాశః - వృక్షేషు, ఐసోఽవకాశః కృత ఏత్వే, ప్రాగేత్వాదుభయప్రసఙ్గే పరత్వాదేత్వప్రసఙ్గ ఇతి చేన్మన్యసే, అత ఏస క్వ భవిష్యతి ఏత్వే కృతే ముఖ్యమకారాన్త న భవతీతి ప్రశ్నః కృత ఏత్వే భౌతపూర్వ్యాదితి । భూతపూర్వస్య భావో భౌతపూర్వ్యమ్, సామ్ప్రతికాభావాద్భూతపూర్వగతిరాశ్రీయత ఇతి భావః । ఏస్ తు నిత్యస్తథా సతీతి । ఏవం హి సత్యైస్భావో నిత్యః, కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వాత్ । ఏత్వం త్వైసి కృతే న ప్రాప్నోతి అఝలాదిత్వాత్ । న చ తత్ర భూతపూర్వగతిః ముఖ్యస్యైవ సమ్భవాత్ । ఏతచ్చోద్యపరిహారముత్సర్గాపవాదభావమనాశ్రిత్య కృతం ద్రష్టవ్యమ్, తదాశ్రయణే హి నాప్రాప్త ఏత్వ ఆరమ్భాదైసపవాద ఇత్యయుక్తో విప్రతిషేధః స్యాత్ ।।

నేదమదసోరకోః ।। 7 - 1 - 11 ।।

ఇదమదసోః ఇతి భిసపేక్షయా సమ్బన్ధలక్షణా షష్ఠీ । ఏభిరితి । త్యదాద్యత్వమ్, హలి లోపః ఇతీద్భాగస్య లోపః । అమీభిరితి । ఐసి ప్రతిషిద్ధే బహువచనే ఝల్యేత్ ఇత్యేత్వమ్ ఏత ఈద్వహువచనే ఇతీత్వమత్వే ।

అకోరిత్యేతదనర్థకమ్, కథమ్ విశిష్టరుపాశ్రయోఽయం ప్రతిషేధః - ఇదమదసోః ఇతి, తత్రాకచి కృతే రుపభేదాదేవ న భవిష్యతి తత్రాహ - అకోరిత్యేతదేవేతి । జ్ఞాపనస్య పరయోజనమ్ - సర్వకే ఇత్యాదౌ సర్వనామకార్యప్రవృత్తిః ।

ఇమౌ ద్వౌ ప్రతిషేధావుచ్యేతే, ద్వావపి శక్యావవక్తుమ్ । కథమ్ ఏవం హి వక్ష్యామి - ఇదమదసోః కాత్ ఇతి, తన్నియమార్థం భవిష్యతి - ఇదమసోరేవ కాదితి । తతశ్చ

సర్వకైరిత్యాదౌ న స్యాత్, ఏభిరిత్యాదౌ చ స్యాదేవ - తన్మధ్యపరిభాషా చ న జ్ఞాపితా స్యాత్ I క్వచిత్తు వృత్తావేవ పఠ్యతే - ఇదమదసోః కాదితి నోక్తమ్, విపరీతోఽపి నియమః స్యాత్ - ఇదమదసోరేవ కాదితీతి II

టాఙసిఙసామినాత్స్యాః II 7 - 1 - 12 II

అతిజరసినేత్యాది I సమాసే హ్రస్వత్వే కృతే ఇనాదేశః, తతః సన్నిపాతపరిభాషాయా అనిత్యత్వాజ్జరసాదేశః I

ఏవమతిజరసాదిత్యత్రాప్యాదాదేశే కృతే జరసాదేశః I నను చ టాఙస్యోరేవాజాదిత్వాత్ప్రాగినాదాదేశాభ్యాం జరసాదేశః

ప్రాప్నోతి, స హి నిత్యః పరశ్చ, తత్ర కృతేఽనదన్తత్వాదేవేనాదాదేశయోరభావే అతిజరసా, అతిజరస ఇతి భవితవ్యమ్ I నైష దోషః, ఏవం హి ఇనాదేశస్య, అదాదేశస్య చ విధానమనర్థకమ్, నాదేశోఽదేశశ్చ విధేయః స్యాత్, కా రుపసిద్ధః

ఇహ తావద్ వృక్షేణేతి ఏత్వే యోగవిభాగః కరిష్యతే - బహువచనే ఝల్యేత్, ఓసి చ, తతః ఆఙి చ - ఆఙి చ పరతోఽత ఏత్వమ్- వృక్షేణ I నైవం శక్యమ్, థఇహ హ్యనేనేతి హలి లోపః ఇతి ఇద్రపలోపే సతి ఏనేతి ప్రాప్నోతి హలి లోపః ఇత్యపనీయ ఝలి లోపః ఇతి సూత్రే కరిష్యేత, తత్ర నకారస్యాఝల్త్వాల్లోపాభావః I న స శక్యో ఝలి లోపో వక్తుమ్, ఇహ హి న స్యాత్, - అయావిష్ట, అజనయత్, అయేతి ఇదమశ్చతుర్థ్యేకవచనస్య సుపాం సులుక ఇత్యాదినా యాదేశః, సుపి చ ఇతి దీర్ఘాభావః ఛాన్దసః, తత్రాస్యాఝలాదిత్వాదిద్రూపలోపో న స్యాత్ I తస్మాద్ధలి లోప ఏవ కర్త్వ్యః, తతశ్చానేనేతి న సిధ్యతి ఏవం తర్హి అనాప్యకః ఇతి ద్వినకారకోఽయం నిర్దేశః, తత్రాదేశసమ్బన్ధీ పదాన్తత్వాల్లుప్తః నశ్చ ఆప్ చ నాప్, తత్ర పరత ఇదోఽనాదేశ ఇతి సూత్రార్థాశ్రయణాదిద్రూపలోపాపవాదో నశబ్దే పరతో నాదేశ ఏవ భవిష్యతి I యద్యేవమ్, ఆదేశేన లోపస్యాసిద్ధత్వాద్రాజేత్యాదావివ సూత్రే దీర్ఘప్రసఙ్గః - అనాప్యకః ఇతి నైష దోషః, సుపాం సులుక్ ఇతి లుకి కృతే న లుమతాఙ్గస్య ఇతి ప్రతిషేధః I వృక్షాదిత్యత్రాపి సవర్ణత్వేనైవ సిద్ధమ్, అకారోచ్చారణసామర్థ్యాదతో గుణే పరరుపం న భవిష్యతి I తదేవమినాదేశస్యాదాదేశస్య చ విధానసమర్థ్యాత్పూర్వమినాదాదేశౌ, పశ్చాజ్జరసాదేశ ఇత్యషామభిప్రాయః I

యథా త్విత్యాది । భాష్యే హి పూర్వోక్తప్రక్రియాశ్రయణేన నాధేశోఽదాదేశశ్చ వ్యవస్థాపితః । యది చైతద్రూపద్వయమిష్టం స్యాత్, తయోరాదేశయోః ప్రత్యాఖ్యానమనుపపన్నం స్యాత్ । తత్ర సన్నిపాతపరిభాషయా జరసాదేశాభావాదతిజరేణ, అతిజరాదితి భాష్యకారస్యాభిప్రేతిమితి కేచిత్ । ప్రాగేవ జరసాదేశే - అతిజరసా, అతిజరస ఇత్యభిప్రేతమిత్యన్యే ॥

ఙేర్యః ॥ 7 - 1 - 13 ॥

ఙే ఇతి చతుర్థ్యేకవచనస్య గ్రహణమితి । తస్య హి ఙే ఇతి రుపం ప్రతిపదోక్తం సప్తమ్యేకవచనస్య ఘేర్ఙితి ఇతి గుణే లాక్షణికమ్ । యద్యపి ఙేః ఇతి విభక్త్యన్తముపాత్తమ్, తచ్చోభయోరపి లాక్షణికమ్, థథాపి ప్రత్యయాత్పూర్వస్య భాగస్య లాక్షణికత్వప్రతిపదోక్తత్వాపేక్షయా పరిభాషాప్రవృత్తిః । యద్యేవమ్, ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః ఇత్యత్రాప్యేవమేవ ప్రసఙ్గః తస్మాద్వ్యాఖ్యానమేవాత్ర శరణమ్ । లిఙ్గం చ - తస్మై ప్రభవతి, తదస్మై దీయతే, తస్మై హితమ్, తదస్యై్యం ప్రహరణమితి క్రీడాయాం ణః ఇత్యాది । వృక్షాయేతి । సుపి చ ఇతి దీర్ఘః ।

కథం పునరకారసన్నిపాతకృతో యశబద్స్త్ద్విధాతనిమిత్తం భవతి అత ఆహ - సన్నిపాతలక్షణ ఇతి । అనిత్యత్వం తస్యాః కష్టాయ క్రమణే ఇతి నిర్ద్దేశాదవసీయతే ॥

సర్వనామ్నః స్మై ॥ 7 - 1 - 14 ॥

భవత ఇతి । ద్విర్యన్తాస్త్యదాదయః ఇతి వచనాదన్యత్ర త్యదాద్యత్వాభావాదనకారన్తత్వమ్ । అన్వాదేశేఽశదేశే కృత ఇతి । అనన్వాదేశే త్వత్రాస్మై చేద్రూపలోపః, న చాకృతే ఇద్రూపలోపే ఏకాదేశః ప్రాప్నోతీతి । న చాద్గుణప్రసఙ్గః, నిత్యేనేద్రూపలోపేన బాధితత్వాత్ । ఏకాదేశః ప్రాప్నోతీతి । నిత్యత్వాత్ । వాక్యసంస్కారపక్షే చైతచ్చోద్యమ్ । తద్ధ్యర్థప్రతిపాదనాయ లోకే ప్రయుజ్యతే, తదేవ చ శాస్త్రే విభజ్యాన్వాఖ్యాయతే । అన్తరఙ్గత్వాదితి । ఏకపదా(యత్వాదన్తరఙ్గత్వమ్, పదద్వయాశ్రయత్వాదేకాదేశో బహిరఙ్గః ॥

పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా ।। 7 - 1 - 16 ।।

ద్వయే పూర్వాదయః - సూత్రపఠితాః, గణపాఠపఠితాశ్చ, సర్వనామ్నః ఇతి చేహానువర్త్తతే తత్రాసతి నవగ్రహణే జసిజ్యోర్యేన సర్వనామసంజ్ఞా స గణపాఠ ఏవ గృహ్యేత ఇతి నవగ్రహణమ్ ।

ఇహ జసిజసిజీనాం శీస్మాత్స్మినః పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా, ఔఙ ఆపః, శీ నపుంసకాచ్చ ఇతి సూత్రన్యాసః కర్త్తవ్యః, ఏవం జసి విభాషార్థాని త్రీణి సూత్రాణి న కర్త్తవ్యాని భవన్తి తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

జసః శీ ।। 7 - 1 - 17 ।।

దీర్ఘోచ్చారణముత్తరార్థమితి । ఖథఇహ త్వత ఇత్యధికారాద్ గుణేన భవితవ్యమితి, హ్రస్వేఽపి సిద్ధమ్ । న చ సర్వే ఛత్త్రిణ ఇత్యత్ర షత్వతుకోరసిద్ధః ఇత్యేకాదేశస్యాసిద్ధత్వాద్ హ్రస్వాశ్రయస్య నిత్యస్య తుకః ప్రసఙ్గః, తత్ర హి పదాన్తపదాద్యోర్య ఏకాదేశస్తస్యైవాసిద్ధత్వమ్ ।।

ఔఙ ఆపః ।। 7 - 1 - 18 ।।

ఔఙః ఇతి నిర్దేశం క్రియమాణమనువాదపూర్వమాక్షిపతి ।

ఔకారోఽయమితి । కోఽయం ప్రకారః, కృత్స్నతోఽయం సూత్రప్రణయనప్రకారః, సిద్ధస్య హ్యనువాద ఉపపద్యతే, యథా - జేర్యః ఇతి, అయం తు న క్వాపి సిద్ధ ఇతి పరిహరతి - కామాన్యార్థ ఇతి । ఔతః ఇత్యుచ్యమానే ప్రథమాద్వివచనస్యైవ స్యాన్ిరనుబన్ధకత్వాత్, న సానుబన్ధకస్యౌటః । యద్యపి టకారః ప్రత్యాహారార్థత్వాత్సముదాయానుబన్ధః, తథాపి ప్రత్యయానుబన్ధత్వమపి తస్యావిరుద్ధమ్ । ప్త్యర్థా అపి హేతవో భవన్తి, తద్యథా - ఆమ్రాశ్చ సిక్తాః పితరశ్చ ప్రీణితాః ఇతి, ఔట ఇత్యుచ్యమానే ప్రథమాద్వివచనస్య న స్యాత్ । తస్మాద్ ద్వయోరపి సామాన్యగ్రహణార్థో ఙకారానుబన్ధనిర్ద్దేశః । నన్వసతోఽవువాదోఽనుపపన్న ఇత్యాక్షేపః, తత్ర ప్రయోజనాభిధానమసఙ్గతమ్ నైష దోషః, ఓదౌటోరౌజింతి

వధివాక్యమస్మాదేవానువాదాదనుమాస్యతే, తస్యైవ ప్రయోజనాభిధానమ్ । పునశ్చోదయతి - తస్య చేతి । తస్య జకారానుబన్ధస్యాసఞ్జ్ఞేఽస్మిన్నేవం విజ్ఞాయమానే జిత్కాయం యాడాపః ఇత్యేతత్తే ఏవంవాదినస్తవ, శ్యాం శీశబ్దే పరతః, ప్రసక్తమ్ । ప్రసజతు నామ తత్రాహ - స దోష ఇతి । దోష ఇత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్స ఇతి పుంల్లిఙ్గనిర్ద్దేశః । పరిహరతి - జిత్త్వ ఇతి । వర్ణమాత్రనిర్ద్దేశః ఇతి వవక్షితమ్, వృత్తభఙ్గభయాత్త్వస్థానే మాక్షశబ్దః ప్రయుక్తః । యాడాపః ఇత్యత్ర జితీతి యదనువృత్తం న స బహువ్రీహిః జ ఇద్యస్యేతి కిం తర్హి కర్మధారయః - జశ్చాసవిచ్చేతి, తతః కిమ్ ఇత్యత ఆహ వర్ణే యత్స్యాదితి । యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గహణే ।

అయం తావజ్జిత్త్వమభ్యుపేత్య పరిహార ఉక్తః, జిత్త్వమేవ తు నాస్తీత్యాహ - వర్ణశ్చాయమితి । చశబ్దో వార్థే పఠితః । వర్ణో వాయమిత్యేవ వా పాఠః । ఔజితి వర్ణో వాయముపాత్తో న ప్రత్యయః । జకారస్తు ముఖసుఖార్థః, యథా - ఋదోరప్ ఇత్యత్ర దకారః । అఙ్గాక్షిప్తస్య ప్రత్యయస్య తేన విశేషణాదౌకారాన్తస్య ప్రత్యయస్యేత్యర్థః । వర్ణరుపతయా చౌకారగ్రహణే సతి ద్వయోరప్యాకారయోర్గ్రహణం భవతి ప్రత్యయవిషయత్వాదననుబన్ధకపరిభాషాయాః । జిత్త్వేఽప్యదోష ఇతి । జిత్త్వే సతి యో దోషః సోఽపి న భవతి, జిత్త్వస్యైవాభావాదిత్యర్థః, పూర్వేణ వా పరిహారేణాస్యాన్వయః ।

పరిహారాన్తరమాహ - నిర్దేశోఽయమితి । పూర్వాచార్యాణాం హి సూత్రే ద్వే అప్యేతే ద్వివచనే ఔజితి పఠ్యేతే, తదాశ్రయేణాయం నిర్దేశః, తేన ద్వయోరపి గ్రహణం భవతి । న చ జిత్కార్యప్రసఙ్గః, న హి పూర్వాచార్యానుబన్ధైరిహ కార్యాణి క్రియన్తే ॥

జశ్శసోః శిః ॥ 7 - 1 - 20 ॥

కుణ్డశ ఇతి । జాతిశబ్దోఽప్యయం యదార్థప్రకరణాదినా జాత్యాధారభూతాయామేకస్యాం వ్యక్తౌ వర్త్తతే, తదా వృత్తివిషయ ఏకవచనో భవతీతి సంఖ్యైకవచనాత్ ఇతి శస్ భవతి । అర్థప్రకరణాద్యభావే తు తత్ర ప్రత్యుదాహృతమ్ - ఘటంఘటం దదాతీతి ॥

అష్టాభ్య ఔశ్ ॥ 7 - 1 - 21 ॥

కృతాకారోఽష్టన్ఛబ్దో గృహ్యత ఇతి । కృతాకారస్యానుకరణమష్టాశబ్దః, న తు విభక్తౌ లక్షణవశాదాత్వం కృతమిత్యర్థః ।

కృతాకారస్య గ్రహణం కిమితి । ఆత్వవతోఽనుకరణం కిమిత్యాశ్రితమిత్యర్థః । యదాఽఽత్వం భవతి తదైవ యథా స్యాదిత్యుత్తరమ్ ।

అష్టేతి । కథం పునరత్రాత్వాభావః, యావతా న హి తద్విధౌ వికల్పః సన్నిహితః ఇత్యత ఆహ - ఏతదేవేతి । ఇహ అష్టనః ఇతి వక్తవ్యమ్ - యథా అష్టన ఆ విభక్తౌ ఇత్యత్ర, ఏవం సిద్ధే అష్టాభ్యః ఇతి నిర్దేశాత్కృతాత్వాస్యానుకరథణమితి తావన్నిశ్చితమ్ తసేయ చైతత్ప్రయోజనమ్ - యదాత్వం భవతి తదైవ యథా స్యాదితి । యది చ నిత్యనను చ అష్టనో దీర్ఘాత్ ఇతి దీర్ఘగ్రహణేనాయమార్థో జ్ఞాపితః, తద్వా జ్ఞాపకమిదం వా, కో నవత్ర విశేషః ఇహేయత్తావద్వక్తవ్యమ్ - షడ్భ్యో లుక్ ఇత్యస్యాయమపవాద ఇతి । అస్యైవేత్యవధారణం ద్రష్టవ్యమ్ । కారణమాహ - నాప్రాప్తే చేతి । స హి సమాస ఏవ ప్రాప్నోతి, న తు వాక్యే । అష్టపుత్ర ఇతి । అన్తరఙ్గానపి విధీన్బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే ఇతి వచనాద్వాక్యావస్థాయామేవ ప్రాప్తోఽప్యాశ్ న క్రియతే, ఔశ ఏవ వా స్థానివద్భా బాల్లుక్ । తదన్తగ్రహణమత్రేష్యత ఇతి । అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ ఇతి వచనాత్ । యద్యేవమ్, యత్రాష్టశబ్దార్థ ఉపసర్జనం తత్రాపి ప్రాప్నోతి అత ఆహ - ప్రియా,్టాన ఇత్యత్రేతి । యథా పునరత్రాత్వం న భవతి, తథా తద్విధావేవ

వక్ష్యతే ।।

షడ్భ్యో లుక్ ।। 7 - 1 - 22 ।।

షట్ప్రధానాదితి । షట్సంజ్ఞకానామర్థః ప్రధానం యత్ర తస్మాదిత్యర్థః । ప్రియషష ఇతి । అన్యపదార్థప్రధానోఽయం బహువ్రీహిః, సర్వనామసంఖ్యయోరుపసంఖ్యానమ్ ఇతి షషః పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే వా ప్రియస్య ఇతి ప్రియశబ్దస్య పూర్వనిపాతః ।।

స్వమోర్నపుంసకాత్ ।। 7 - 1 - 23 ।।

సు ఇతి ప్రథమైకవచనస్య గ్రహణమ్, న సప్తమీబహువచనస్య అమా ఏకవచనేన సాహచర్యాత్ । తద్బ్రాహ్మణకులమిత్యత్ర పరత్వాత్త్యదాద్యత్వే కృతే లుగ్న ప్రాప్నోతి

అతోఽమ్ ఇత్యమ్భావేన బాధితత్వాత్, తస్మాత్త్యదాదిభ్యశ్చేతి వక్తవ్యమ్ అత ఆహ - తద్ బ్రాహ్మణకులమిత్యత్రేతి । నిత్యత్వాద్వేతి । లుకా త్యాదాద్యత్వం బాధ్యత ఇత్యనుషఙ్గః ।

కథం పునర్లుకో నిత్యత్వమ్, యావతా త్యదాద్యత్వే కృతే అతోఽమిత్యపవాదవిధానాత సోఽప్యనిత్య ఏవ అత ఆహ - లుకో హీతి । యది హ్యతోఽమిత్యేతన్న స్యాదకారాన్తమప్యఙ్గం లుకో నిమిత్తం స్యాదేవ, తతః కిమ్ ఇత్యత ఆహ - యస్య చేతి । త్యదాద్యత్వం తు లుకి కృతే నైవ ప్రాప్నోతి న లుమతాఙ్గస్య ఇతి నిషేధాత్ । యద్యేవమ్, తదపి లక్షణాన్తరేణైవ బాధ్యతే నాసావత్వస్య ప్రతిషేధః, కస్య తర్హి ప్రత్యయలక్షణస్య, ప్రాప్తిర్హి ప్రత్యయలక్షణేన ।।

అతోఽమ్ ।। 7 - 1 - 24 ।।

అత్రామితి పదచ్ఛేదః, న తు మితి తథా హి సతి లాఘవాయ మత తఇత్యేవ బ్రూయాత్ । కిమర్థం పునరమ్విధీయతే న మకార ఏవోచ్యేత, ద్వితీయైకవచనేఽపి ఆదేః పరస్య ఇత్యకారస్య మకార కృతేఽన్యస్య మకారస్య సంయోగాన్తలోపేనైవ సిద్ధమిష్టమ్ దీర్ఘప్రసఙ్గస్తు సుపి చ ఇతి దీర్ఘః ప్రాప్నోతి । న చ దీర్ఘవిధౌ సన్నిపాతపరిభాషా

ప్రవర్త్తతే వృత్రాయేత్యాదావపి ప్రసఙ్గాత్ । తస్మాదమేవ విధేయః ।

అపర ఆహ - అమ్విధానసామర్థ్యాదతిజరసమిత్యత్ర జరసాదేశో భవతీతి, తచ్చిన్త్యమ్ సన్నిపాతపరిభాషయా జరసాదేశస్యాప్రసఙ్గాత్ । అమ్విధానం తు దీర్ఘబాధనేన చరితార్థమితి ।।

అద్డ్డరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః ।।7 - 1 - 25 ।।

అద్డ్డాదేశో భవతీతి । వవిక్షితాదేశరుపప్రతిపాదనాయ ష్టుత్వం న కృతమ్ । కథం పునర్జ్ఞాయతే - డిదయమాదేశ

ఇతి యది హి డిన్న స్యాత్ డతరాదిభ్యః పఞ్చభ్యోఽత్ ఇత్యేవ బ్రూయాత్ । కిం పునః కారణం సావేవ దీర్ఘనివృత్తిః ప్రయోజనముచ్యతే, న త్వమి ఇత్యాహ - ఇహ త్వితి । ఏవం తర్హీతి । పూర్వసూత్రవిహితమమమనువర్త్య డతరాదిభ్య ఇతి పఞ్చమ్యాః షష్ఠీ ప్రకల్ప్య తస్యైవామో దకారో విధాస్యత ఇతి చోద్యార్థః । హే కతరదిత్యత్ర సమ్బుద్ధిలోపో మా భూదితి । అయం చ దోష పూర్వస్మిన్నపి పక్షే సమానః ।

నను చ సమ్బుద్ధిలోపే హల్డ్యాబ్భ్యః ఇత్యతోఽపృక్తగ్రహణమనువర్తయిష్యతే, ఇహ చ ఆదేః పరస్య ఇత్యమోఽకారస్య దకారే కృతే మకారస్య సంయోగాన్తలోపః, తస్యాసిద్ధత్వాన్నాయమపృక్తః, ఏవమదాదేశో నాపృక్తః, యద్యపృత్తగ్రహణమనువర్తతే, హే కాణ్డేత్యామోఽపి న స్యాదితి దోషః । తదిదముక్తమ్ -- అథ నివృత్తమపృక్తగ్రహణమ్, తతో నివృత్తే డతరాదిషు దోషః - హే కతరదిత్యాదౌ లోపః స్యాదితి । అతో డిత్త్వాదద్డాదేశవిధానాత్తస్య చ డిత్త్వాన్న సమ్బుద్ధిలోపః, నాపి పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వమిత్యర్థః ।

యది పునః పూర్వసూత్రబిహితమమమనువర్త్య తస్యైవాదాదేశో విధీయతే శక్యం డిత్త్వమకర్తు్మ్ ।।

నేతరాచ్ఛన్దసి ।। 7 - 1 - 26 ।।

అతోఽమిత్యస్యానన్తరమేవేతి । అమాదేశ ఏవాద్డాదేశస్యాపవాదో భవిష్యతి, తతశ్చ న ఇతి వక్తవ్యం న భవతీతి భావః ।।

యుష్మదస్మద్భ్యాం జసోఽశ్ ।। 7 - 1 - 27 ।।

శిత్కరణం సర్వాదేశార్థమితి । అన్యథా ఆదేః పరస్య ఇత్యాదేః స్యాత్ । నను చాకారస్యాకారవచనే ప్రయోజనాభావాదాద్యనుసంహారే బాధితే అలోన్త్యస్య ఇతి మకారస్యాకారే సతి అతో గుణే ఇతి పరరుపేణైవ సిద్ధమ్ అత ఆహ - అన్యథా హీతి । ఆదేశ ఇతి వ్యపదేశ ఆదేశవ్యపదేశః, యస్యాదేశస్య ప్రయోజనం నాస్తీతి మన్యసే తసయైవ స్యాదిత్యేవశబ్దార్థః । కిం పునరాదేశవ్యపదేశేన ప్రయోజనం యత ఆదేరేవ స్యాత్ తత్రాహ - తతశ్చేతి । హ్యర్థే చః

పఠితః । తతో హ్యాదేశవ్యపదేశాద్ యోఽచి ఇతి యత్వం న స్యాత్, యత్వాభావః ప్రయోజనమాదేశవ్యపదేశస్య స్యాదిత్యర్థః । యోఽచి ిత్యత్ర యుష్మదస్మదోరనాదేశే ఇతి వర్త్తతే । నను చానాదేశో యా విభక్తిరిత్యేవం తత్ర విజ్ఞాస్యతే, న హి తదాదివిధిరస్తి యత అనాదేశాదావితి విజ్ఞాయేత తతశ్చ సత్యప్యాదేశాదిత్వే విభక్తేరనాదేశత్వాత్స్యాదేవ యత్వమితి వ్యర్థమేవాకారస్యాకారవిధానమ్ ఏవం మన్యతే - సర్వే సర్వపదాదేశాః ఇతి న్యాయేనాదివికారద్వారేణ విభాక్తేరేవాదేశో విధీయత ఇతి విభక్తిరేవాదేశ ఇతి । సర్వే సర్వపదాదేశాః ఇత్యత్ర న పదశబ్దేన సుప్తిఙన్తముచ్యతే, కిం తర్హి పద్యతే గమ్యతేఽనేనార్థం ఇతి పదమ్, తతశ్చ పచత్విత్యత్ర యథా తిశబ్దస్య తుశబ్దో భవతి, తద్వదత్రాపి ఙసోఽశేవ విధీయత ఇతి భవత్యేవాదేశాత్వం విభక్తేః ॥

ఙే ప్రథమయోరమ్ ॥ 7 - 1 - 29 ॥

ఙే ఇత్యావిభక్తికోఽయం నిర్దేశ ఇతి । ప్రథమయోరితి ప్రథమాద్వితీయయోర్గ్రహణమ్ ఇతి వక్ష్యతి, తదత్ర సమాసే సతి బహువచనప్రసఙ్గ ఇతి భావః । ప్రాధానయలక్షణస్య ప్రథమార్థస్యేహాసమ్భావత్సన్నివేశవిశేషాపేక్షయా ప్రథమస్య గ్రహణమితి తావన్నిశ్చితమ్ । తిఙ్ప్రథమయోస్తు యుస్మాదస్మద్భ్యామసమ్భవ ఏవ, తత్ర ప్రత్యయయోర్గ్రహణమ్, విభక్త్యోర్వేతి సంశయః । యది స్త్రీలిఙ్గనిర్ద్దేశస్తతో విభక్త్యోర్గ్రహణమ్, పుంల్లిఙ్గనిర్దేశే తు ప్రత్యయయోః । తత్ర నిర్వ్యయమాహ - ప్రథమయోశ్చ విభాక్త్యోరితి । ఏతదేవ స్పష్టయతి - ప్రథమాద్వితీయోరితి । కథం కునః ప్రథమాశబ్దేన ద్వితీయోచ్యతే, సాహచర్యాత । నను సకృత్ప్రయుక్తః శబ్దో ముఖ్యవృత్తిర్వా భవతు, జఘన్యవృత్తిర్వా, న పనరుభయవృత్తిః సత్యమ్ ప్రథమాద్వితీయాసముదాయే జఘన్యవృత్తిరేవాయముద్భూతావయవభేదశ్చ సముదాయ ఇతి ద్వివచనమ్ । కథం పునర్జ్ఞాయతే - విభక్త్యోర్గ్రహణమితి ద్వితీయాయాం చ ఇత్యాత్వవిధానాత్ । తద్ధ్యదేశార్థముచ్యతే, అనాదేశే యుష్మదస్మదోరనాదేశే ఇత్యేవ సిద్ధత్వాత్ । యది చాత్ర విభక్త్యోర్గ్రహణం స్యాత్, ఏవమస్యాదేశార్థతోపపద్యతే । నను చ యోఽచి ఇతి యత్వబాధనార్థం తత్స్యాత్ యద్యేతాబత్ప్రయోజనం స్యాత్, యత్వమేవాయం విశిష్య బ్రూయాత్ - యోఽచ్యాపీతి । ఆబితి ప్రత్యాహారః అనాప్యకః ఇతి వత్ । యతస్తు ద్వితీయాయామాత్వం శాస్తి, తతో జ్ఞాయతే - విభక్త్యోరిహ గ్రహణమితి ॥

శసో న ॥ 7 - 1 - 29 ॥

నేత్యవిభక్తికో నిర్ద్దేశః, తథా చ పూర్వసూత్రేణ ప్రాప్తస్యాయమమః ప్రతిషేధ ఇతి మాష్యే శఙ్కితమ్ - కః పునః ప్రతిషేధే సతి దోషః, యావతాఽమి ప్రతిషిద్ధే యోఽచి ఇతి యత్వే చ ద్వితీయాయాం ఇత్యాత్వే కృతే ప్రథమయోః పూర్వస్యర్ణదీర్ఘత్వే కృతే తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి ఇతి నత్వే చ యుష్మానితి సిద్ధ్యత్యేవ సత్యం పుంసి సిద్ధ్యతి స్త్రీనపుంసకయోస్తు న సిద్ధ్యతి, తదిదం దర్శితమ్ - యుష్మాన్ అస్మాన్ బ్రాహ్మణీరిత్యాది ।

అలిఙ్గే వా యుష్మాస్మదీ ఇతి । లిఙ్గానుశాసనే తథా పాఠాత్ । ఉదాహరణే తు ఆదేః పరస్య ఇత్యకారస్య నకారే సకారస్య సంయోగాన్తలోపః ।।

భ్యసో భ్యమ్ ।। 7 - 1 - 30 ।।

ఏత్వం ప్రాప్నోతీతి । సుపి చ ఇతి దీర్ఘస్యాప్యుపలక్షణమేతత్ । అఙ్గవృత్త ఇత్యాది । అస్యార్థః పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతః ।

కేచిత్పునరిత్యాది । యేషాం శేషేలోపోఽన్త్యస్య లోపః తేషామ్ అతో గుణే పరరుపత్వమేకాదేశః, స్వరశ్చ । ఏత్వనివృత్త్యార్థమితి । అత్రాపి దీర్ఘస్యాప్యుపలక్షణమ్, ఏత్వనివృత్త్యా చాకారోచ్చారణస్యార్థవత్త్వాత్సవర్ణదీర్ఘత్వం తేషాం న

భవతి । యేషాం త్వితి । అన్త్యలోపపక్షే మతభేదః - భయమాదేశః, అభ్యమాదేశ ఇతి । టిలోపపక్షే త్వవశ్యమభ్యమాదేశః, అన్యథా రుపాసిద్ధే । నన్వేవం స్వరే దోషః, కథమ్ అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్తలోపః ఇత్యత్ర కర్షాత్వతో ఘఞోన్త ఉదాత్తః ఇత్యన్తోదాత్తగ్రహణమనువర్త్తతే, తతశ్చ భ్యమోఽన్తోదాత్తత్వం ప్రాప్నోతి అత్యత ఆహ - ఉదాత్తనివృత్తిస్వరశ్చేతి । న తత్రాన్తగ్రహణమనువర్త్తతే, ఉచ్చారణక్రమే ప్రత్యాసత్యా చాదేరేవోదాత్తత్వం భవతీత్యర్థః ।।

సామ ఆకమ్ ।। 7 - 1 - 33 ।।

సామితి షష్ఠీబహువచనమాగతసుట్కం గృహ్యత ఇతి । అఙ్గసంజ్ఞానిమిత్తస్యాన్యస్యాసమ్భవాత్ ।

అథ కిమర్థమాగతసుట్కో గృహ్యేత ఇతి । యద్యపి షష్ఠీబహువచనమాగతసుట్కం గృహ్యేత ఇతి ప్రకృతమ్, ఇహ తు ప్రత్త్యోపేక్షయా పుంల్లిఙ్గనిర్ద్దేశః । నపుంసకలిఙ్గమేవ వా పఠితవ్యమ్ । అథేతి న ప్రయోజనప్రధానః ప్రశ్నః, కిం తర్హి యుష్మదస్మద్భ్యాం పరస్యైవంవిధస్యాసమ్భవప్రధానః । అత ఏవాహ - న హ్యాదేశవిధానకాలే సుడ్విద్యత ఇతి । సుడ్విధౌ

ఆఙ్గసేరసుక్ ఇత్యత ఆదిత్యనువర్త్తతే, అకారాన్తత్వం చ యుష్మదస్మదోః శేషే లోపః ఇత్యన్త్యస్య లోపే భవతి, కశ్చ శేషః ఆదేశః । అనాదేశే యత్వాత్వయోర్విధానాత్ । ఆదేశత్వం చాకమాదేశే సతి । న చ త్యదాద్యత్వేనాకారాన్తత్వమ్ త్యదాద్యత్వం ప్రతి ద్విపర్యన్తాస్త్యదాదయః ఇతి స్మరణాత్ । తస్మాదాదేశవిధానకాలే సుణ్నవిద్యతే । ఉత్తరవాదీ తు - ఆదేశవిధానకాలేఽసత ఏవ సుట ఉపాదానమ్, అథాపి తస్యోపాదానే ప్రయోజనమస్తీత్యాహ - తస్యైవ త్వితి । యద్యసుట్కో గృహ్యేతే, తతః పూర్వోక్తేన న్యాయేన పశ్చాద్భవతః సుటః కేన నివృత్తిః స్యాత్ స్థానిన్యన్తర్భూతత్వాదితి । తేన సహస్థానిత్వేనోపాదానసామర్థ్యాదితి భావః । ఏతచ్చ పాక్షికం ప్రయోజనమ్ । కతరస్మిన్పక్షే యదా శేషేలోపోఽన్త్యలోపస్తదా, యదా తు టిలోపస్తదా పశ్చాదపి సుటః ప్రసఙ్గాభావాన్నైతత్ప్రయోజనమ్ ।

దీర్ఘోచ్చారతణమిత్యాది । అన్యథాతో గుణే పరరుపత్వం స్యాత్ । నన్వకారోచ్చారణసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి, అన్యథాఽకమేవ విదధ్యాత్ అత ఆహ - అకమి త్వితి ।

ఆత ఔ ణలః ।। 7 - 1 - 34 ।।

పపావిత్యాదౌ పా - అ ఇతి స్థితే యుగపత్ త్రీణి కార్యణి ప్రాప్నువన్తి ద్విర్వచనమ్, సవర్ణదీర్ఘత్వమేకాదేశః, ఔత్వమితి, తత్ర యేన క్రమేణైతాని కర్తవ్యాని, తద్దర్శయతి - అత్రేతి । లిత్స్వరం తు నోపన్యస్యాతి, సర్వథాన్తోదాత్తత్వసిద్ధేః । ఉక్తక్రమే హేతుమాహ - ఏకాదేశాదితి । యది పూర్వమేకాదేశః స్యాద్వ్యపవర్గాభావాదౌత్వం న స్యాదిత్యనవకాశం తత్ । పరత్వాదేకాదేశ ఇతి । అత్ర వృద్ధిరేకాదేశః, తస్య స్థానివద్భావాద్ ద్విర్వచనమ్, స్థానివద్భావస్తు ద్విర్వచనేఽచి ఇతి । తత్ర హ్యచీతి న స్థానివద్భావస్య నిమిత్తనిర్ద్దేశః కిం తర్హి అజాదేశస్య - ద్విర్వచననిమిత్తేఽచి యోఽజాదేశ ఇతి । తేన సమ్ప్రత్యచ్పరత్వాభావేఽపి స్థానివద్భావో

భవత్యేవ । ఒకారౌకారయోర్లాఘవే విశేషాభావాత్త్రయోగసమవాయ్యౌకార ఏవ విహితః । అపర ఆహ - ఆజ్ప్రశ్లిష్టాకార ఒకారః, తస్యోచ్చారణే ప్రయత్నలాఘవం భవతి విశ్లిష్టాకార ఔకారస్తస్యోచ్చారణే ప్రయత్నగౌరవం భవతి, తద్విధానం దరిద్రాత్యర్థమ్దదరిద్రౌ, అత్ర దరిద్రాతేరార్ద్ధధాతుకే లోపో వక్తవ్యః ఇత్యాకారలోపేఽప్యాకారస్య శ్రవణమ్ భవతి । యద్యపి సిద్ధశ్చ ప్రత్యయవిధౌ ఇతి వచనాల్లిటి వివక్షిత ఏవాకార లోపే సత్యౌత్వస్యాప్రసఙ్గః, యద్యపి చ సాస్యనేకాజ్గ్రహణం చులుమ్పాద్యర్థమ్ ఇత్యామి సతి ణల ఏవాసమ్భవః, తథాప్యౌత్వవిధానసామర్థ్యాద్ ద్వయమప్యేతన్న భవతి ॥

తుహ్యోస్తాతఙాశిష్యన్యతరస్యామ్ ॥ 7 - 1 - 35 ॥

జీవతాత్త్వమితి । అత్ర స్థానివద్భావేన తాతఙో హిగ్రహణేన గ్రహణాద్ అతో హేః ఇతి లుక్ ప్రాప్నోతి నైష దోషః హుఝల్భ్యో హేర్ధిః, ఇత్యనువర్త్తమానే పునః అతో హేః ఇతి హిగ్రహణమ్ - హిరేవ యో హిస్తస్య యథా స్యాత్, స్థానివద్భావేన యో హిస్తస్య మాభూదిత్యేవమర్థమ్ ।

ఙిత్కరణమిత్యాది । యద్యపి సర్వాదేశతాయాః ప్రాగ్గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థత్వమనిశ్చితమ్, తథాపి సర్వాదేశత్వేఽపి ఙిత్త్వస్య ప్రయోజనం తాతఙి సమ్భవతి, అనఙాదిషు తు నైవ సర్వాదేశత్వే ప్రయోజనం సమ్భవతీతి తేష్వనన్యార్థఙిత్త్వేషు ఙిచ్చ ఇత్యేతత్ సహసా ప్రవర్త్తతే, తాతఙి తు ప్రయోజనాన్తరసమ్భావనయా కియానపి విలమ్బో భవతి । తేనాస్మిన్విషయే ఉత్సర్గాపవాదయోస్తుల్యకాలా ప్రవృత్తిరిత్యపవాదమపి ఙిచ్చ ఇత్యేతద్బాధిత్వా అనేకాల్శిత్సర్వస్య ఇత్యేతదేవ పరత్వాత్ప్రవర్త్తత ఇతి భావః । ఏతచ్చ ఙిచ్చ ఇత్యత్ర సమ్యగుపపాదితమ్ । తత్ర బ్రూతాదిత్యాదౌ గుణప్రతిషేధః, మృష్టాదిత్యత్ర వృద్ధిప్రతిషేధః । ఙిత్త్వాచ్చాస్యేతి । నను చ ఙిత్కార్యం భవతు, స్థానివద్భావప్రాప్తపిత్త్వాత్పిత్కార్యమపి, కో విరోధః అత ఆహ - ఙిచ్చ పిన్న భవతీతి । వచనమిదమ్ సార్వధాతుకమపిత్ ఇత్యత్ర యోగవిభాగేన కల్పితమ్ । బ్రువ ఈడితి । ఉపలక్షణమేతత్, తృణ్ఢాద్భవాన్ ఇత్యత్ర తృణహ ఇమ్ న భవతీతి ।

తాతఙి ఙిత్త్వమిత్యాది శ్లోకద్వయం క్వచిత్పఠ్యతే । తాతఙి వ్యవస్థితం ఙిత్త్వం సంకమకృత్స్యాత్, సంక్రమో నామ - గుణవృద్ధిప్రతిషేధః, అర్థార్థే లిఙ్, గుణవృద్ధిప్రతిషేధకృద్భవితుమర్హతి । అన్త్యవిధిశ్చేత్, అన్త్యవిధిహేతుత్వాదన్త్యవిధిర్ఙిత్త్వమ్ । కరణసాధనో వా విధిశబ్దః అన్త్యస్య యథా స్యాదిత్యేవమర్థం చేత్ ఙిత్త్వమిత్యర్థః । నిరాకరోతి - తచ్చ తథా న । చశబ్దోఽవధారణే ప్రతిషేధేన సమ్బధ్యతే, తత్ ఙిత్త్వం తథా సతి నైవ

కర్త్_వ్యమ్ । ఏరుః ఇత్యస్యానన్తరమ్ తుహ్యోస్తాదాశిషి ఇతి వక్తవ్యమ్, ఏరురిత్యేవ, ఏవం సిద్ధే జిత్కరణం గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థమితి నిశ్చీయతే । న చ సర్వాదేశతామన్తరేణ తత్ తత్రప్రతిషేధార్థత్వం జిత్త్వస్యోపపద్యత ఇతి

సర్వాదేశస్తాతజ్ భవతి । నను చాన్త్యవిధిశ్చాస్తు అవయవే కృతం లిఙ్గమ్ ఇతి న్యాయేన గుణవృద్ధిప్రతిషేధార్థశ్చాస్తు జిత్కరణసామర్థ్యాదిత్యాశఙ్క్య పరిహారాన్తరమాహ - హేరధికార ఇతి । అతో హేః ఇత్యత్ర లోపవిధౌ హుఝల్భ్యో హేర్ధిః ఇత్యతో హేరిత్యధికారే సత్యేవ తయోఽయం హేరిత్యధికారస్తం జ్ఞాపకమాహ సూత్రకారః, తస్య హ్యేతత్ప్రయోజనమ్ -స హిరేవ యో హిస్తస్య యథా స్తాత్, స్థానివద్భావేన యో హిస్తస్య మా భూదితి । తచ్చ సర్వాదేశత్వే సత్యుపపద్యతే ।

నను చ హిరేవ యో హిస్తస్య యథా స్యాద్వికృతో యో హిస్తస్య మా భూదిత్యన్త్యా దేశత్వేఽపి తాతజో హేరిత్యధికార ఉపపద్యత ఇత్యాదశఙ్క్య సాక్షాత్పరిహారమాహ - తాతజో జిత్త్వసామర్థ్యాదితి । జిత్త్వసామర్థ్యాత్కిలాయమాన్త్యవిధిః స్యాత్, తచ్చ సామర్థ్యం నాస్తి, సర్వాదేశత్వేఽపి ప్రయోజనసమ్భవాత్ । తతశ్చ పూర్వోక్తయా రీత్యా విప్రతిషేధాత్సర్వాదేశ ఏవ తాతజ్ భవతి । అనజ్ సౌ తిత్యాదావనజాదీనాం నైవం జిత్త్వసామర్థ్యాభావః, తేన తేఽన్త్యవికారదా జాతాః ।।

విదేః శతుర్వసుః ।। 7 - 1 - 36 ।।

విద జ్ఞాన ఇతి । సత్తావిచారణార్థయోరాత్మనేపదిత్వేన శతురసమ్భవః, లాభార్థస్య తూభయపదిత్వేన శతుః సమ్భవేఽపి తుదాదిత్వాద్వికరణేన వ్యవధానమితి జ్ఞానార్థస్యైవ లుగ్వికరణస్య పరస్మైపదినో గ్రహణమితి భావః ।

క్వసోరపి సామాన్యగ్రహణార్థమితి । అన్యథా వసః సమ్ప్రసారణమ్ ఇత్యుచ్యమానే నిరనుబన్ధకత్వాదస్యైవ గ్రహణం స్యాత్ । నను చ క్రియమాణేఽప్యుకారానుబన్ధే ఏకానుబన్ధకత్వాదస్యైవ గ్రహణం స్యాత్ తత్రాహ - ఏకానుబన్ధకగ్రహణ ఇతి ।

సమాసేఽనఞ్పూర్వే క్త్వో ల్యప్ ।। 7 - 1 - 37 ।।

పూర్వశబ్దోఽవయవచనః,, అనఞ్పూర్వోఽవయవో యత్ర సమాసే సోఽనఞ్పూర్వః I ప్రకృత్యేతి I సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే ఇతి క్త్వా, కుగాతిప్రాదయః ఇతి సమాసః, ల్యపి సతి హ్రస్వస్య తుక్ I పార్శ్వతఃకృత్యేతి I ఆద్యాదిత్వాత్సప్తమ్యన్తాత్తసిః, స్వాఙ్గే తస్ప్రత్యయే కృభ్వోః ఇతి క్త్వా, తృతీయాప్రభృతీన్యన్యతరస్యామ్ క్త్వా చ ఇతి సమాసః I నానాకృత్య, ద్విధాకృత్యేతి I నాధార్థప్రత్యయేచ్వ్యర్థే ఇతి క్త్వా, పూర్వవత్సమాసః I

అకృత్వా, అహృత్వేతి I హృత్వేత్యేతత్ప్రత్యుదారణమ్, అత్ర కృత్వాశబ్దో నఞ్సదృశః పూర్వోఽస్తి, సముదాయస్తు సమాసో న భవతి I పరమకృత్వేతి I సన్మహన్ ఇత్యాదినా సమాసః, తుమర్థాధికారాద్భావే క్త్వా ప్రత్యయః I పారమ్యమపి క్రియాయా ఏవ విశేషణమితి సమానాధికరణ్యమ్ I

కథం పునరిదం ప్రత్యుదారహణమ్, యావతా భవత్యేవాయమనఞ్పూర్వః సమాసః ఇత్యత ఆహ- జనఞితి హితి అనఞ్ ఇతి పుర్యుదాసోఽయమ్, తత్ర నఞివయుక్తన్యాయేన నఞ్సదృశమవ్యయం పరిగృహ్యతే, తేన నఞ్ అనవ్యయం చ పరమశబ్ధాికమనఞ్ న భవతి, తఅమేదాదనవ్యయత్వాచ్చ I స్నాత్వాకలక ఇత్యాదిష్వితి I ఆదిశబ్దేన పీత్వాస్థిరక ఇత్యేవమాదేర్గ్రహథణమ్, యత్రోత్తరపదే క్రియా నోపాదీయతే తత్రాధ్యాహృతక్రియాపక్షేః క్త్వాప్రత్యయః I సాపేక్షత్వేఽపి నిపాతనాత్సమాసః I నిపాతనాల్ల్యబాదేశో న భవతీతి I న ప్రాకరణికః సమాస ఏవ తత్ర నిపాత్యతే, కిం తర్హి యస్య లక్షణం నాస్తి తత్సర్వమితి భావః I

నిర్ధారణే సప్తమీతి I జాతావేకవచనమ్, వచనవ్యత్యో వా I సమాస ఏవ నిర్ధార్యత ిితి I నిర్ధారణస్య తుల్యజాతీయాపేక్షత్వాత్ I కథం పునః సమాసః క్త్వాన్తో భవతి, యావతా ప్రత్యయగ్రహణే యస్మాత్స విహితస్తదాదేస్తదన్తస్య గ్రహణ్, న చ సమాసాత్ క్త్వా విహితః అథ కృద్గ్రహణఏ గతికారకపూర్వస్యాపి గ్రహణాత్సమాసస్య క్త్వాన్తా్ ఏవమపి ప్రకృత్య, పార్శ్వతఃకృత్యేత్యాదావేవ స్యాత్, ఉచ్చైకృత్యేత్యేవమాదౌ తు న స్యాత్, అగతిత్వాదకారకత్వాచ్చ ఇత్యాశఙ్క్యాహ - స చేతి I తత్ర నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి ిితి క్త్వామాత్రస్యైవ ల్యబ్భవతి I నను ప్రత్యయవిషయే పూర్వేణ పరిభాషాద్వయేన తదన్తవిధివ్యవస్థా, న తు యేన విధిస్తదన్తస్య ఇత్యనేన తత్రాహ - తథా చేతి I కథం పునరేతజ్జ్ఞాపకమ్ ఇత్యాహ - గతికారకపూర్వస్య త్వితి I కథం నాస్తి ప్రసఙ్గః ఇత్యాహ - నఞ్న గతిరితి I అదో జగ్ధిర్ల్యప్తి కితి ఇత్యత్ర యదుక్తమ్ - జగ్ధౌ సిద్ధమన్తరఙ్గత్వాత్ ఇత్యాది, తత్స్మారయతి - ప్రధాయ, ప్రస్థాయత్యేవమాదిష్వితి I

కే పునరన్తరఙ్గా విధయః హిత్వదత్వాత్వేత్వేత్వదీర్ఘత్వశూడిటః । హిత్వమ్ దధాతేర్హిః, హిత్వా, ప్రధాయ। దత్వమ్ - దో దద్ఘోః, దత్వా, ప్రదాయ । ఆత్వమ్ - జన సనఖనాం సన్ఝలోః ఖాత్వా, ప్రఖాయ, ప్రఖన్య। ఇత్వమ్ -

ద్యతిస్యతిమాస్థామిత్తి కితి, స్థిత్వా, ప్రస్థాయ । ఈత్వమ్ - ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం హలి పీత్వా, ప్రపాయ। దీర్ఘత్వమ్ - అనునాసికస్య క్విఝలోః క్ఙితి, శాన్త్వా, ప్రశమ్య । శూ - చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ పృష్ట్వా, ఆపృచ్ఛ్య । ఉఠ్ - ద్యూత్వా । ఇట్ - ఉదితో వా, దేవిత్వా, ప్రదీవ్య, అత్రేటి సతి న క్త్వా సేట్ ఇతి కిత్త్వప్రతిషేధాద్ గుణః స్యాత్ ।

పూర్వగ్రహణం కిమర్థమ్, అనఞ్ ఇత్యేవోచ్యమానే బహువ్రీహిః స్యాత్ - అవిద్యమానో నఞ్ యస్మిన్నసావనఞితి, తథా చ స్త్రైణీకృత్యేత్యత్రాపి ప్రతిషేధః స్యాత్ । పూర్వగ్రహణే తు సతి, తస్య నియతదేశావయవవచనత్వాన్నాయం దోషః । లిత్కరణం ప్రచికీర్ష్యేత్యత్ర ప్రత్యయాత్పూర్వస్య స్వరార్థమ్ । ప్రకృత్యేత్యాదౌ తు ధాతుస్వరేణేవ సిద్ధమ్ । పిత్కరణం తుగర్థమ్ ।।

క్త్వాపి ఛన్దసి ।। 7 - 1 - 38 ।।

అపిశబ్దాల్ల్యబపీతి । స చ సమాసేఽసమాసే చ భవతి, అప్రాప్తివిషయే ల్యపః ప్రాపణార్థత్వాదపిశబ్దస్య, అన్యథా వా ఛన్దసి ఇత్యేవ వాచ్యం స్యాత్, తథా చ ఛన్దోవిధానమనువదధానాః కల్పసూత్రకారా అపి ప్రయుఞ్జతే - ఆజ్యేనాక్షిణీ అజ్యేత్యాది ।।

సుపాం సులుక్పూర్వసవర్ణాచ్ఛేయాడాడ్యాయాజాలః ।। 7 - 1 - 39 ।।

సుశబ్ద ఆదేశ ఉచ్యమానే అన్యే సుపో న ప్రాప్నువన్తి, తస్మాత్ సుగ్రహణమపనీయ సుబ్గ్రహణం కర్త్తవ్యమిత్యాహ - సుపాం సుప ఇతి । తిఙాం తిఙ ఇతి । ఏతచ్చ వ్యాత్యయో బహులమ్ ఇతి సిద్ధమ్ । సుపాం సుప ఇత్యయమపి తస్యైవ ప్రపఞ్చః । తక్ష్ణ్వన్తీతి ప్రాప్తే తు యుక్తః పాఠః ।

ఆర్ద్రే చర్మన్నితి । నను చ పూర్వసవర్ణేనాప్యేతత్సిద్ధమ్, కథమ్ చర్మన్ - ఇ ఇతి స్థితే ఇకారస్య పూర్వసవర్ణో నకారః, తత్ర పరతః స్వాదిషు ఇతి పదసంజ్ఞాయాం సత్యాం పూర్వస్య నకారస్య లోపః, తత్రాయమప్యర్థః - న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః ఇత్యత్ర ఙిగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి, అప్రాతిపదికత్వాదేవ విభక్తినకారస్య లోపాప్రసఙ్గాత్, పూర్వస్య తు నకారస్యేష్ట ఏవ లోపః నైతదస్తి అత్ర హి పూర్వసవర్ణో భవన్నాన్తర్యతో నిరనునాసికస్య నిరనునాసికో దకార ఏవ స్యాత్ । అస్తు, సంయోగాన్తలోపో భవిష్యతి నాత్ర సంయోగాన్తలోపః ప్రాప్నోతి, స్వాదిషు ఇతి పదసంజ్ఞాయాం సత్యాం పూర్వనకారస్య లోపే సతి అసంయోగాన్తత్వాత్ । నలోపో హి సంయోగాన్తలోపే సిద్ధః । ఏవం తర్హి న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః ఇత్యత్ర ఙిగ్రహణం కరిష్యతే, తత్ర నలోపాభావే సంయోగాన్తలోపః తదేవమస్యాన్యథాసిద్ధత్వాదుదాహరణాన్తరమాహ - హవిర్ధానే యత్స్వన్వస్తీతి । యత్ - ఇ ఇతి స్థితే అత్ర యది పూర్వసవర్ణో దకారః స్యాత్త్యదాద్యత్వే సతి స్థానివద్భావాత్స్మన్భావః ప్రాప్నోతి । తస్మాదత్ర లుగేవ కర్త్తవ్యః । అనేకాల్షు చ భ్యామాదిషు అన్త్యస్య పూర్వసవర్ణే పూర్వభాగ్య శ్రవణాప్రసఙ్గః, తస్మాత్తత్రాపి లుగేవ కర్త్తవ్యః ।

ధీతీత్యాది । ధీతి -మతి - సుష్టుతిశబ్దేభ్యస్తృతీయేకవచనస్య పూర్వసవర్ణ ఇకారః, కవర్ణదీర్ఘత్వమ్ ।

న తాదూ బ్రాహ్మణాదితి । తచ్ఛబ్దాద్ బ్రాహ్మణశబ్దాచ్చ శస్, తస్యాదాదేశః, న విభక్తౌ తుస్మాః ఇతి ఇత్సంజ్ఞాప్రతిషేధః । యా దేవ విప్నతాత్ త్వా మహాన్తమ్ ఇతి బహ్వచాః । యూయం వయమితి ప్రాప్త ఇతి । ప్రమాదపాఠోఽయమ్, తథా హి - న యుష్మే బాజబన్ధవః ఇత్యత్ర మన్త్రే బుక్షాశ్వమేధనామ్నో రాజ్ఞోర్దానం స్తూయతే, వ్యత్యయేన ద్వయోర్బహువచనమ్, బాజమిత్యన్ననామ, అన్నప్రదానేన సర్వేషాం బన్ధవస్తేషాం సమ్బోధనం హే బాజబన్ధవః । యుష్మేం యుషమాసు అధీత్యస్యానేన సమ్బన్ధః, సచ సప్తమ్యర్థాతనువాదీ । నినిత్సుశ్చ నిన్దనశీలోఽపి మర్త్యో యుష్మాసు అవద్యం న ధారయతి నావధారయతి, అవద్యాభావాదిత్యర్థః । అస్మే ఇన్ద్రాబృహస్పతీ ధఇత్యత్రాపి రయిం ధత్తమితి క్రియా, దధాతిశ్చ దానార్థః । తస్మాద్యుష్మాసు అస్మఃయమితి యుక్తః పాఠః । యూయాదేశ ఇత్యాద్యపి న పఠితవ్యమ్ ।

అనుష్టమేతి ప్రాప్త ఇతి । అధ్రిగుప్రైషై తు తా అనుష్ఠ్యోవ్యావయతాదితి అనుపూర్వాత్తిష్ఠతేః ఆతశ్చోపసర్గే ఇత్యఙ్, అనుష్ఠానమనుష్ఠా, తయాఽనుష్ఠ్యా ।

ప్రబాహవేతి । ధేర్ఙితి ఇతి గుణః । నను జిత్త్వే విద్యాద్వర్ణనిర్ద్దేశమాత్రం వర్ణే యత్వాత్తచ్చ విద్యాత్తదాదౌ ఇత్యుక్తమ్ సత్యమ్ జిత్కరణసామర్థ్యాత్తు గుణః । ప్రబహునేతి ప్రాప్త ఇతి ।

బాహునేతి తు యుక్తః పాఠః ప్రశబ్దస్యాఖ్యాతేన సమ్బన్ధనాత్ I అయాచోऽకారః సుపి చ ఇతి దీర్ఘనివృత్త్యర్థః II

అమో మశ్ II 7 - 1 - 40 II

అమితి మిబాదేశో గృహ్యత ఇతి I ద్వితీయైకవచనస్య గ్రహణం న భవతి ఛన్దసి దృష్టానువధానాద్వక్ష్యమాణేషు బాహుల్యేన తిజా నిర్ద్దేశాత్ I వధీమితి I హన్తేర్లుజ్, లుజి చ ఇతి వధాదేశః, చ్లేః సిచ్, ఇట్, మిపోऽమ్భావః, తస్య మశ్ - అకార ఉచ్చారణార్థః, అస్తిసిచోऽపృక్తే ఇతీట్, ఇట ఈటి ఇతి సిచో లోపః, సవర్ణదీర్ఘత్వమ్ I

శిత్కరణం సర్వాదేశార్థమితి I అన్యథా హి అలోऽన్త్యస్య ఇతి మకారత్య మకారవచనే ప్రయోజనాభావాత్సర్వాదేశో భవిష్యతి, అత ఆహ - మకారస్యాపీతి I యథా మో రాజి సమః కౌ ఇత్యత్రేతి భావః I పఞ్చమీనిర్ద్దేశాభావాత్తు ఆదేః పరస్య ఇత్యేతన్న భవతి I అథోచ్యతే - ద్విమకారకోऽయం నిర్ద్దేశః కరిష్యతే, తత్రైకస్య సంయోగాన్తలోపేऽపి వధీమిత్యాది సిద్ధమితి ఏవమపి లాఘవే నాస్తి విశేషః I కిఞ్చసంయోగాన్తలోపస్యాసిద్ధత్వాదపృక్తలక్షణ ఈట్ ఏవ స్యాత్ I ఏవం తర్హి యకారాదిః కరిష్యతే, కిమ్ యకారో న శ్రూయతే, బలి లుప్తనిర్ద్దిష్టో యకారః నాత్ర కిఞ్చిత్ ప్రమ, ణమస్తి, తస్మాచ్ఛిత్కరణమ్ II

లోపస్త ఆత్మనేపదేషు II 7 - 1 - 41 II

అదుహ్రేతి I దురేర్లజ్ ఆత్మనేపదేష్వనతః ఇతి ఝస్యాదాదేశః, బహులం ఛన్దసి ి తి రుట్, తకారస్య లోపే ద్వయోరకారయోః అతో గుణే పరరుపత్వమ్ I శయే ఇతి I శేతే ఇత్యత్ర తలోపే కృతే అయాదేశః I దుహామితి I లోట్, టేరేత్వమ్, ఆమేతః, తలోపః I

అపీత్యధికారాదితి I ఏవం చ ఆత్మనేపదేషు ఇతి వచనం తస్యైవ ప్రపఞ్చః II

తస్య తాత్ II 7 - 1 - 44 II

లోణ్మధ్యమపురుషబహువచనస్యేతి । ప్రథమపురుషైకవచనస్య తు గ్రహణం న భవతి, ఛన్దసి దృష్టానువిధానాత్ । పూర్వోత్తరాభ్యాం బహువచనాభ్యాం వా సాహచర్యాత్ । కృణుతాదితి । కృవి హింసాకరణయోః, ధిన్వికృణ్వ్యోర చ ఇత్యుప్రత్యయః, వకారస్య చాకరః, అతో లోపః ।।

తప్తనప్తనథనాశ్చ ।। 7 - 1 - 45 ।।

శృణోతేతి । శ్రువః శృ చ ఇతి శ్నుప్రత్యయః శృభావశ్చ, పిత్త్వే సతి జిత్త్వాభావాద్ గుణః । దధాతనేతి । అత్రాపి పిత్త్వాభావాత్ శ్నాభ్యస్తయోః ఇత్యాకారలోపాభావః । జుజుష్టనేతి । వ్యత్యయేన పరస్మైపదమ్, తుదాదిత్వాచ్చః, తస్య బహులం ఛన్సి ఇతి శ్లుః ,ద్విర్వ్జనమ్ । జుషేరనుదాత్తేత్త్వాత్ జుషధ్వమితి ప్రాప్త ఇతి తు యుక్తః పాఠః । యదిచ్ఛతేతి ప్రాప్త ఇతి । బహ్వచాస్తు - కోవస్త్రో మరుతో యతిష్టన ఇత్యస్యామృచి యతిష్ఠనేతి పఠన్తి । యతిస్థనేతి పదకాలే, తత్రాస్తే రుపమ్ ।।

ఇదన్తో మసి ।। 7 - 1 - 46 ।।

మసీత్యవిభక్తికో నిర్ద్దేశః । ఇకార ఉచ్చారణార్థః । అన్తశబ్దోఽవయవవచనః - ఇత్ అన్తో యస్య స ఇదన్తః । తపరకరణమసన్దేహార్థమ్, యన్తః ఇత్యుచ్యమానే సన్దేహః స్యాత్ - కిం యకారన్త ఈదన్తః ఇదన్తో వేతి తత్ర యది సకారోపమర్ద్దేన ఇకారాన్తమభిప్రేతం స్యాత్, మస ఇత ఇత్యేవ వాచ్యం స్యాత్ । తస్మాదవస్థిత ధఏవ సకార ఇకాహ ఉపసృజ్యతే । అన్తగ్రహణాచ్చ తద్గ్రహణేన గృహ్యతే, తతశ్చ టిత్త్వాదేరాగమలిఙ్గస్యాభావేఽపి అర్థాదాగమోఽయం సమ్పద్యతే । తదిదముక్తమ్ - మసః సకారాన్తస్యేత్యాది । ఏవం చ మస ఇక్ ఇతి వక్తవ్యమ్ ప్రత్యాహారసన్దేహప్రసఙ్గాత్తథా నోక్తమ్ ।।

క్త్వో యక్ ।। 7 - 1 - 47 ।।

దత్త్వాయేతి । దో దద్ఘోః । సౌభాగ్యమస్యై దత్త్వాయ, దత్త్వాయాస్మభ్యం ద్రవిణేహ భద్రః - ఇత్యాదిమన్త్రగతముదాహరణమ్ । దత్త్వాయ సవితా ధియమితి క్వచిత్, పఠ్యతే, తత్ర తైత్తిరీయకాస్తత్వాయేతి పఠన్తి ।

క్త్వాపి ఛన్దసీత్యాది । ఏవం హి పునః క్త్వాగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి ।।

ఆజ్జసేరసుక్ ।। 7 - 1 - 50 ।।

జసేః శితి పూర్వాచార్యానురోధేన నిర్ద్దేశః । బ్రాహ్మణాస ఇతి । అసుకి కృతే జసః సకారస్య శ్రవణమ్, అసుకః సకారస్య విసర్జనీయః ।

యేపూర్వాస ఇత్యాది । చోద్యమ్ - ఉపరాస ఇతి । అపరశబ్దస్యాదేరుకారశ్చాన్దసః । యది పునరయం పూర్వాన్తః క్రియతే - అస్య జస్యసుక్ ఇతి, నైవం శక్యమ్, అతో గుణే పరరుపత్వం హి స్యాత్ । అకారోచ్చారణం తు - ఉత్తరసూత్రే

దధ్యస్యతీత్యాదౌ శ్రవణార్థ స్యాత్ । సకృద్గతావిత్యాది పరిహారః ।
యద్యప్యేతత్సర్వనామసంజ్ఞాయా పూర్వాదిషు జసి వికల్పనాదేవ సిద్ధమ్, ఉభయాసో జాతవేదఃస్యామ ఇత్యత్ర తు శీభావప్రసఙ్గః, అత్ర హి ప్రథమచరమ ఇతి వకల్పం బాధిత్వా సర్వాదిషు పాఠాన్నిత్యా సంజ్ఞా భవతి, సా హ్యన్తరజగా ।।

అశ్వక్షీరవృషలవణానామత్మప్రీతౌ క్యచి ।। 7 - 1 - 51 ।।

అశ్వస్యతీతి । అసుకోఽకారః పూర్వత్ర బ్రాహ్మణాస ఇత్యాదౌ చరితార్థ ఇతి అతో గుణే ఇతి పరరుపత్వం భవతి, నః క్యే ఇతి నియమాదపదాన్తోకారః । మైథునేచ్ఛాయామితి ।
అశ్వవిషయేచ్ఛా యదా మైథునార్థా, తదేవాసుగ్భవతి । మైథునేచ్ఛాపరత్వాచ్చ ప్రయోగస్యాశ్వవృషోపాదానమతన్త్రమితి మనుష్యాదివిషయేఽపి ప్రయుజ్యతే ఇతి - రామో వృషస్యన్తీమితి । తృష్ణాతిరేక ఇతి । అభ్యవజిహీర్షా - అతిరేకః, క్షీరలవణవిషయ ఇచ్ఛాతిరేకో యదాభ్యవహారార్థో న తు హెూమాద్యర్థేస్తదేత్యర్థః । సర్వప్రాతిపదికేభ్య ఇతి । తాదర్థ్యే ఏషా చతుర్థీ సర్వప్రాతిపదికార్థమ్, సర్వేషాం ప్రతిపదికానామిత్యర్థః ।

ఆమి సర్వనామ్నః సుట్ ।। 7 - 1 - 52 ।।

ఇమే బహవ ఆమః - జస్ - ఓస్ - ఆమ్, జేరామ్నద్యామ్నీభ్యః, కిమేత్తిఙవ్యయఘాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే, కాస్ప్రత్యయాదామమన్త్రే లిటి తేషు కస్యేదమామో గ్రహణమ్ ఇత్యాహ - ఆమితి షష్ఠీబహువచనం గృహ్యత ఇతి । తస్య హి పరత్వాదితి ।

సుటో నుటశ్చ షష్ఠీబహువచనమవకాశః, ఆట్ప్రభృతీనాం చతుర్థ్యేకవచనాది, జేరామ ఉభయప్రసఙ్గే పరత్వాదాడాదయో భవన్తి, తేషు కృతేషు సకృద్గతిన్యాయాశ్రయణాత్ సుట్నుటౌ న భవతః । యశ్చ ఘాదామురితి । కిమేత్తిఙవ్యయఘాదాము ఇత్యేవ । చస్త్వర్థే, తురేవ వా పఠితవ్యః । ఆమ్ చ లిటీతి । లిటి పరతో య ఆమ్ కాస్ప్రత్యయాత్ ఇతి విహిత ఇత్యర్థః । న తౌ సర్వనామ్నః పరౌ స్త ఇతి । తేనాత్ర తావత్తయోరగ్రహణమ్, యస్య చాత్ర గ్రహణం తస్యైవోత్తరత్రాప్యధికార ఇతి నుడ్విధావపి తయోరగ్రహణమితి భావః । ఆచారక్విబన్తానాం సర్వాదీనాం సర్వార్థత్వాభావాత్సర్వనామసంజ్ఞాభావాత్సర్వనామ్నో లిట్యామోఽసమ్భవః । యస్తు మన్యతే - ఇహ సామాన్యగ్రహణే సతి యథాసమ్భవం ప్రకరణే కార్యప్రతిపత్తిః, తతశ్చ తయోరపి నుట్ప్రసఙ్గ ఇతి, తం ప్రతి పరిహారాన్తరమాహ - సానుబన్ధకావితి వేతి । సామాన్యగ్రహణే తు సతి పచతితరామిత్యత్ర యస్యేతిలోపం బాధిత్వా పరత్వాన్నుట్ స్యాత్ । కారయామ్, చికీర్షామిత్యత్ర తు నిత్యత్వాద్ అయామన్త ఇత్యయాదేశే, అతో లోపే చ కృతే హ్రస్వాభావాన్నాస్తి నుటః ప్రసఙ్గః ।

ఉత్తరార్థమితి । త్రేస్త్రయః ఇత్యామి పరతో యథా స్యాత । ఇహ త్వితి । పఞ్చమీనిర్దేశస్తు ఆత్ ఇత్.యనువృత్తేన సామానాధికరణ్యాదవసీయతే, ఏవం చ కృత్వా హలి సర్వేషామ్ ఇతి నిర్దేశోపపత్తిః ။

త్రేస్త్రయః ။ 7 - 1 - 53 ။

త్రేరితి షష్ఠీ, న పఞ్చమీ, ణిజాం త్రయాణామ్ ఇతి నిర్దేశాత్ ။

హ్రస్వనద్యాపో నుట్ ။ 7 - 1 - 54 ။

హ్రస్వనద్యాప ఇతి పఞ్చమీ, నామి ఇతి లిఙ్గేన అన్యథాऽఙ్గనిమిత్తస్య నామో న హ్యస్తి సమ్భవః ॥

షట్చతుర్భ్యశ్చ ॥ 7 - 1 - 55 ॥

నుటి కృతే నోపధాయాః ఇతి దీర్ఘః । నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య । షణ్ణమితి । ఝలాం జశోऽన్తే - ఇతి షకారస్య డకారః, యరోऽనునాసికే ఇతి డకారస్య ణకారః, ష్టుత్వమ్ ।

అథ ష్ణాన్తాః షట్ ఇతి రేఫస్చ ప్రక్షేపణేన రేఫాన్తాయా కఅపి సంక్యాయా షటసంజ్ఞా కస్మాన్న విహితా, ఏవం హ్యత్ర చతుర్గ్రహథణం న కర్త్తవ్యం భవతి, తథా షట్త్రిచర్భ్యో హలాదిః ిత్యత్రాపి ఇత్యత ఆహ - రేఫాన్తాయా ఇతి । బహువచననిర్దేశాదితి । శబ్దప్రాధాన్యే హీతరేతరయోగే ద్వివచనేన భావ్యమ్, సమాహారద్వన్ద్వే త్వేకవచనేన భావ్యమ్, అర్థప్రాధాన్యే తు షట్సంజ్ఞకా ఏవ ప్రత్యేకం బహ్వర్థాశ్చతుఃశబ్దశ్చేత్యుపపద్యతే బహువచనమ్ । అత్రామః పరత్వం శబ్దద్వారకమ్ । పరమషణ్ణామితి । అత్రాపి బడర్థప్రాధాన్యాత్తత ఏవ పర ఆమ్ భవతి । బహువ్రీహౌ త్వన్యపదార్థస్య ప్రాధన్యాన్న షడర్థాపేక్షం పరత్వమితి న భవతి ।

ప్రియపఙ్చ్జామితి । అల్లోపే కృతే చుత్వమ్ - ఞకారః ॥

శ్రీగ్రామణ్యోశ్చన్దసి ॥ 7 - 1 - 56 ॥

నిత్యార్థ వచనమితి । అన్యథా భాషాయామివ వికల్పః స్యాత్, ఛన్దసి నుడేవ చేద్ దృశ్యతే, తస్య చ లక్షణమస్తి, కోऽయం వికల్పప్రసఙ్గ ఇతి చిన్త్యమేతత్ ।

సూతాశ్చ తే గ్రామణ్యశ్చేతి । నేదం కర్మధారయస్య వాక్యమ్, కిం తర్హి బహువచనాన్తయోర్యదేతరేతరయోగే ద్వన్ద్వస్తదా నుడ్విధేః ప్రయోజనమ్ । యదైకవచనాన్తయోః సమాహారద్వన్ద్వం కృత్వా ఏకశేషః క్రియతే తదా హ్రస్వాన్తత్వాదేవ నుట్ సిద్ధ ఇతి న ప్రయోజనమితి దర్శయతి । ఏవం చ తేశబ్దో న పఠితవ్యః ।

అత్రాపి నుడేవ చేద్ దృశ్యతే తస్య చ నిర్వాహో౽స్తి, ఇతరేతరేతరయోగద్వన్ద్వో న కరిష్యతే, తదేవమిదం సూత్రం భాష్యే ప్రత్యాఖ్యాతమ్ ।।

గోః పాదాన్తే ।। 7 - 1 - 57 ।।

ఛన్దసి ఇత్యధికారదృక్పాదస్యై గ్రహణమ్, శ్లోకపాదస్యేత్యాహ - ఋక్పాదాన్త ఇతి ।।

ఇదితో నుమ్ ధాతోః ।। 7 - 1 - 58 ।।

కుడి దాహే, హుజి సజ్ఞాతే ।

అఙ్గాధికారాన్ నుమయం ప్రత్యయే పరతో భవేత్ ।

కుణ్డేత్యాదౌ తతశ్చ క్తిన్న్యాన్నాకారో గురోర్హలః

ఇత్యాశఙ్క్యాహ - అయమితి । అత్ర ప్రమాణమాహ - తథా హీతి । కథం పునరేతజ్ఞాపకమ్, యావతా ఇక్శ్తిపౌ ధాతునిర్ద్దేశే వక్యతవ్యౌ ఇతి ఇక్ప్రత్యయే కృతే౽ఙ్గసంజ్ఞాయాం సత్యాం నుమా భవితవ్యమితి లక్షణవశాదేవ నుమనుషక్తయోర్గ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ ఏవం మన్యతే - నాయమికా నిర్దేశః, కిం తర్హి ఆగన్తుకేనేకారేణ, తత్రాప్రాప్తో నుమితి ।

నాత్ర కిఞ్చిత్ప్రమాణమస్తీత్యాశఙ్క్యాహ - ధాతుగ్రహణం చేతి । ధాతుత్వమేవాపేక్షితం న త్వఙ్గత్వమిత్యేవమర్థం ధాతుగ్రహణమ్, నాన్యత్కిఞ్చిత్ప్రయోజనమస్తీతి భావః । నను చ భేత్తా, అభైత్సీదిత్యత్రాధాత్వోస్తాసిచసిచోరిదితోర్నుమ్నివృత్త్యర్థం ధాతుగ్రహణం స్యాత్ అత ఆహ - తాసిసిచోరితి । నను చామంస్తేత్యాదౌ ఆత్మనేపదం జితమపేక్ష్య సిజన్తస్య అనిదితామ్ ఇతి లోప మా భూదిత్యేతత్సిచీదిత్కార్యం స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - అమంస్తేత్యాదావితి । యథా హనః సిచ్ ఇతి కిత్త్వవిధానమస్య లిఙ్గం తథా తత్రైవ ప్రతిపాదితమ్ ।

తాసేస్తర్థీదిత్కరణం మన్తేత్యాదౌ ఆత్మనేపదైకవచనస్య డాదేశే కృతే టిలోపే చ మనత్ - ఆ ఇతి స్థితే నకారస్యోపధాలోపే మా భూదిత్యేవమర్థం స్యాదత ఆహమన్తేత్యత్రేతి । నకారలోపో న భవతీత్యనుషఙ్గః ।

జయాదిత్యస్తు - ఆభీయమసిద్ధత్వమనిత్యమాశ్రిత్య తాసేరిదితకరణమనునాసికలోపప్రతిషేధార్థమిత్యవోచత్ । తన్మతే ధాతుగ్రహణం తాసినివృత్త్యర్థం కర్తవ్యమితి ఉపదేశే నుమ్భవతి ఇత్యత్ర యత్నాన్తరమాస్థేయమ్ ।

ఇహ భిదిర్ప్రభృతిషు ఇకారస్య ఉపదేశేఽజనునాసిక కఇత్ ఇతీత్సంజ్ఞా, రేఫస్యాపి హలన్త్యమ్ ఇతి, తతశ్చేదిత్త్వాన్నుమ్ ప్రాప్నోతి తత్రాహ - ఇరితామితి । ఇరితామిర ఉపసఙ్ఖ్యానమ్ ఇత్యౌపసఙ్ఖ్యానికీ సముదాయస్యేత్సంజ్ఞా, న ప్రత్యేకం సౌత్రీ, తతశ్చానిదిత్త్వాన్నుమ్ న భవతీత్యర్థః ।

నన్వేవమపి స్వరితేత్త్వనిబన్ధనమాత్మనేపదం న ప్రాప్నోతి భిదిర్ప్రభృతిషు, తస్మాత్ప్రత్యేకపక్షే పరిహారో వాచ్యః - ిితి మత్వా ప్రత్యేకపక్షే పరిహారమాహ - అవయవశోఽపీతి । అపర ఆహ - ఇదిత ఇతి నాయం బహువ్రీహిః, కిం తర్హి కర్మధారః తతశ్చ వర్ణగ్రహణమిదం భవతి । తత్ర తదన్తవిధినేత్సంజ్ఞకేకారాన్తస్య ధాతోర్నుమితి । అథేదితో ధాతోర్వా ననమనుషక్తా ఏవ కస్మాన్న పఠితాః, ఏవం హీదం న కర్త్తవ్యం భవతి నుమ్గ్రహణం తావదుత్తరార్థం కర్త్తవ్యమ్, ఇదితాం చ భూయస్త్వాతప్రత్యేకం నక్రోచ్చారణాదిదమేవ సూత్రం లఘీయః ॥

శే ముచాదీనామ్ ॥ 7 - 1 - 59 ॥

ముచాదయః ముచ్లృ మోక్షణే ఇత్యారభ్య తుదాదిష్వా గణాన్తాద్వేదితవ్యాః ।

కే పునస్తృఫాదయ ఇతి । వ్యవస్థావాచిన్యాదిశబ్దే నిరనుషఙ్గాణామపి గ్రహణప్రసఙ్గాదితి ప్రశ్నః । ప్రకారవాచీ ఆదిశబ్దః, ప్రకారశ్చ సాదృశ్చమ్, తచ్చ నకారానుషక్తతయేత్యుత్తరమ్ । యది సానుషాఙ్గాణాం పునర్నుమ్ విధీయతే, ఏషం సతి పరస్య నకారస్యానుస్వారపరసవర్ణయోః కృతయోర్నకారమకారయోః శ్రవణప్రసఙ్గః ఇత్యత ఆహ -

తేషామితి । అథాస్య నుమోఽపి లోపః కస్మాన్న భవతి తత్రాహ - చేతి । విధానసామర్థ్యాదితి । అయం చ ముచాదిష్వేవ

లోపాభావస్య హేతుః । తృమ్ఫాదిషు తు పరనకారలోపస్య చిణో లుగ్న్యాయేనాసిద్ధత్వాదేవ పూర్వనకారస్య లోపాభావః సిద్ధః । అథ ముచాదిష్వేవ తృమ్ఫాదయః కస్మాన్న పఠితాః ఇత్యత ఆహ - యే త్వితి । అయమభిప్రాయః - సానుషఙ్గాణాం నిరనుషఙ్గాణాం చ తన్త్రేణార్థనిర్దేశః । తత్ర యది సర్వే ముచాదిషు పఠ్యేరన్, నిరనుషఙ్గాణామపి నుమ్ప్రసఙ్గః । సానుషఙ్గాణాం నిష్కృష్య పాఠే ద్విరర్థనిర్ద్దేశేన గౌరవప్రసఙ్గ ఇతి ।।

మస్జినశోర్ఝలి ।। 7 - 1 - 60 ।।

టుమస్జో శుద్ధౌ తృచ్, ఏకాచః, ఇతీట్ప్రతిషేధః, అన్త్యాజ్ఝకారాత్పూర్వో నుమ్, స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ ఇతి సలోపః, కుత్వమ్, అనుస్వారపరసవర్ణౌ । నంష్టేతి । రధాదిభ్యశ్చ ఇతీడభావపక్షే నుమ్ । మజ్జనమితి । జకారే పరతః సకారస్య శ్చుత్వే చ ప్రాప్తే జశ్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్ శ్చుత్వమ్, శకారస్య జశ్త్వమ్ - జకారః ।

మస్జేరిత్యాది । యద్యన్త్యాదచః పరః స్యాత్తదా నసజానాం సముదాయస్యైకా సంయోగసంజ్ఞేతి సకారస్యాసంయోగాదిత్వాల్లోపో న స్యాత్ । అథాపి సజయోః పృథక్సంయోగసంజ్ఞామాశ్రిత్య లోపః స్యాద్ ఏవమపి తస్య లోపస్యాసిద్ధత్వాన్నకార ఉపధా న భవతీతి తస్య లోపో న స్యాత్ । తస్మాదన్త్యాజ్ఝకారాత్పూర్వః సజయోర్మధ్యే నుమేషితవ్యః ।।

రధిజభోరచి ।। 7 - 1 - 61 ।।

రధ హింసాసంరాధ్యోః జభ జృభీ గాత్రవినామే, ఇహాస్య నుమోఽవకాశః - రన్ధనమ్, రరన్ధతురిత్యాది, అత ఉపధాయాః వృద్ధేరవకాశః - పాచకః, పాఠకః, రన్ధకఇత్యాదావుభయప్రసఙ్గే పరత్వాద్వృద్ధిః ప్రాప్నోతి తత్రాహ - పరాపి సతీతి । వృద్ధిస్తు నుమి కృతే న ప్రాప్నోతి, అకారస్యానుపధాత్వాదిత్యనిత్యా । రద్ధేతి । రధాదిభ్యశ్చ ఇతి పక్షే ఇడభావః ఝషస్తథోర్ధోఽధః ఇతి తకారస్య ధత్వమ్ ।

ఇహ జభేరచి రధేలిటి చ నేటి - ఇతి సూత్రన్యాసః కర్త్తవ్యః తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

నేట్యలిటి రధేః ।। 7 - 1 - 62 ।।

నుమి కృతే ఇత్యాది । నను చేటి సత్యజాదిత్వాన్నుమా భవితవ్యమ్, ప్రాగేవ చేటః కిత్త్వం ప్రాప్నోతి న చ అలిటి ఇత్యస్య వైయర్థ్యమ్, థల్యర్థవత్త్వాన్ ఏవం హి ధాతోరిత్యనువృత్తేరుపదేశ ఏవ నుమ్ భవతి । అచీత్యేషా తు విపయసప్తమీ ।

అథేతి । యేషాం ఛాన్దసః క్వసుస్తేషామేష విచారో నాస్తి, ఛన్దసి దృష్టానువిధానాత్ । ఏత్వాభ్యాసలోపయోః కృతయోరితి । వస్వేకాజాద్ఘసామ్ ఇత్యత్ర కృతద్విర్వచనానామేకాచాం గ్రహణాదేవ ముక్తమ్ । తత్ర నుమాగమ ఇతి । అచీతి వచనాత్ । తస్యేత్యాది । యద్యపి రరన్థివేత్యాదివత్ క్వసావప్యాతిదేశికం కిత్త్వం నాస్తి, తథాప్యాపదేశికం కిత్త్వమాశ్రిత్య నలోపో భవతీత్యర్థః ।

అథేత్యాది । ఏవం సతి నేట్యలిటి ఇతి ద్వావపి ప్రతిషేధౌ న వక్తవ్యౌ భవత ఇతి భావః । విపరీతమావధారణం సమ్భావ్యేతేతి । ఏవకారే తు క్రియమాణే న లాఘవే విశేషః ।।

రభేరశబ్లిటోః ।। 7 - 1 - 63 ।।

రభ రాభస్యే, అనుదాత్తేత్ ।।

లభేశ్చ ।। 7 - 1 - 64 ।।

డులభష్ ప్రాప్తౌ, అనుదాత్తేన । లమ్భో వర్త్తత ఇతి । ఉపసర్గాదేవ ఖల్ఘఞోః ఇతి నియమస్య వక్ష్యమాణత్వాదపపాఠోఽయమ్ । ఖనో ఘ చ ఇతి చకారాద్ భగః పదమ్ ఇతివత్ ఘప్రత్యయ ఇత్యేకే । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థ ఇతి । ఉత్తరోవిధిర్లభేరేవ యథా స్యాద్రభేర్మా భూత్ । శ్ఞచ్ - శబ్లిటోర్యథాసంఖ్యనిరాసార్థశ్చ ।।

ఆజో యి ।। 7 - 1 - 65 ।।

అత్ర ధాతోః ఇత్యనువృత్తేరుపదేశావస్థాయామేవ నుమా భవితవ్యమ్, తస్మాద్ యి ఇతి విషయసప్తమీత్యాహ - యకారాదౌ ప్రత్యయే విషయ ఇతి । ప్రాగిత్యాదినా విషయసప్తమ్యాశ్రయణస్య ఫలం దర్శయతి । తత్రేత్యాది । రుపే తు నాస్తి విశేషః, ణ్యత్ప్రత్యయేఽపి వృద్ధ్యా నైవ భవితవ్యమ్ , నిత్యే నుమి సతి విహితనిమిత్తత్వాత్ । యతి పునరుత్తరపదాద్యుదాత్తత్వం స్యాదితి । యతోఽనావః ఇత్యుత్తరపదాద్యుదాత్తత్వాత్ । ఆలభ్య ఇతి । యక్ । అనుషఙ్గలోపః క్రియత ఇతి । ఏతేన యక్ల్యపౌ వ్యాఖ్యాతౌ । తేన యి ఇతి సామాన్యోక్తావపి ణ్యదేవోదాహృత ఇతి భావః ।।

ఉపాత్ప్రశంసాయామ్ ।। 7 - 1 - 66 ।।

అత్ర ప్రాప్తిరేవ ధాత్వర్థః । ప్రశంశా తు గమ్యమానతయా విశేషణమ్ । అతో యస్య ప్రాప్తిర్యతో వా ప్రాప్తిః ప్రశంసాహేతుర్భవతి తత్రోదాహరణమ్ । విపర్యయే తు ప్రత్యుదాహరణమ్ ।।

ఉపసర్గాత్ ఖల్ఘఞోః ।। 7 - 1 - 67 ।।

సిద్ధే సతీతి । లభేశ్చ ఇత్యనేన । ఉపసర్గాదేవేతి । విపరీతస్తు వియమో న భవతి - ఉపసర్గాత్ఖల్ఘఞోరేవేతి గృధివఞ్చ్యోః హలమ్భనే ఇతి నిర్ద్దేశాత్ ।।

న సుదుర్భ్యాం కేవలాభ్యామ్ ।। 7 - 1 - 68 ।।

కేవలశబ్దః శబ్దోపాత్తాదన్యస్య సజాతీయస్యాభావమాచష్టే । యథా హి -

కేవలాభ్యామిహైతాభ్యాం ప్రవేష్టవ్యమితీరితే ।

అన్యస్య పురుషస్యైవ ప్రవేశః ప్రతిషిధ్యతే ॥

న శుకాదేః, తథేహాపి పరస్పరయుతాధిమౌ ।

ఏకాకినౌ విజాతీయసహితౌ చాపి కేవలౌ ॥

సుదుర్లభమ్, సులభమ్, దుర్లభమ్, అతిసులభమిత్యుదాహరణాని । సులాభః, దుర్లాభ ఇతి । భావే ఘఞ్ । కర్మణి

తు ఖల్ భవతి । యద్వా - సుః క్షేపే, యథా - సుషిక్తం నామేతి । దుర్నిన్దాయామ్, యథా - దుర్బ్రాహ్మణ ఇతి । తేన కృచ్ఛ్రాకృచ్ఛ్రార్థత్వాభావాత్ఖలభావః ।

తృతీయాం మత్వేతి । తృతీయాపక్షే త్విదం ప్రత్యుదాహరణమిత్యర్థః । అథ పఞ్చమీపక్షే కస్మాన్న ప్రత్యుదాహరణమ్ కఇత్యాహ - పఞ్చమ్యాం హీతి । న చ తదాపి ప్రసుల్మ్భమితి ప్రత్యుదాహరణమ్ ఉక్తం హి భాష్యే - నైషోఽస్తి ప్రయోగః ఇతి ।

అతిసులభమిత్యత్రేతి । ఉపసర్గాత్ ఇత్యనువృత్తేరుపసర్గయోః సుదురోరిహ గ్రహణమితి భావః । అతిరతిక్రమణే చ ఇత్యతేః కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా, తయా చోపసర్గసంజ్ఞా బాధ్యతే, ఏకసంజ్ఞాధికారాత్ । పఞ్చమీనిర్దేశపక్షేఽపీతి । ఏవం చ సర్వథా కేవలగ్రహణస్య కర్త్తవ్యత్వాత్క్రమవ్యతిక్రమే కార్యాభావాత్పూర్వతృతీయాశ్రయణేన ప్రత్యుదాహరణం దర్శితమ్ ॥

విభాషా చిణ్ణములోః ॥ 7 - 1 - 69 ॥

తేనానుపసృష్టస్య వికల్ప ఇతి । తథా చ వార్త్తికమ్ చిణ్ణములోరనుపసర్గస్య ఇతి ॥

ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః ॥ 7 - 1 - 70 ॥

ధాతువర్జితానామితి । నేదమధాతోరిత్యస్యాథప్రదర్శనమ్ , తస్యాన్యపరత్వాత్ । తస్మాద్ అఞ్చతిగ్రహణం నియమార్థమ్ ఇతి యద్వక్ష్యతే, తత్సిద్ధ ఏవాయమర్థః ప్రదర్శితః । అధాతోః ఇత్యస్య త్వర్థప్రదర్శనే ఉగితామఞ్చానామఞ్చతేశ్చాధాతోశ్చోహగితో నుమ్ భవతీతి ప్రదర్శనీయమ్ । అఞ్చతేశ్చేతి । అజితి ప్రత్యాహారగ్రహణం తు న భవతి నపుంసకస్య ఝలచః ఇతి పునరజ్గ్రహణాత్ । తత్ర హి ప్రత్యాహారస్యైవ గ్రహణమ్, నాఞ్చతేః, ఝలన్తత్వాత్ । భావనితి । అత్వసన్తస్య చ ఇతి దీర్ఘః । అత్రావయవే కృతం లిఙ్గం సముదాస్యాపి విశేషకం భవతీత్యఙ్గస్యోగిత్త్వమ్ । ప్రాజితి । ఋత్విక్ ఇత్యాదినా క్విన, సుః, హల్ఙ్యాదిసంయోగాన్తలోపౌ, క్విన్ప్రత్యయస్య కుః ఇతి కుత్వమ్ - నకారస్య ఙకారః ।

అఞ్చతిగ్రహణం నియమార్థమితి । న హి అధాతోః ఇతి ప్రతిషేధాదప్రాప్తే విధ్యర్థమేతద్భవతి । ఏవం హ్యధాతోరితి న వక్తవ్యమ్ నియమాదేవ సిద్ధేః । ఉఖాస్రదితి । వసుస్రంసు ఇత్యాదినా దత్వమ్ ।

అధాతోరితి కిమితి । అఞ్చతిగ్రహణాన్నియమాదేవ ధాతోర్న భవిష్యతీతి ప్రశ్నః । అధాతుభూతపూర్వస్యాపీతి । యస్య కదాచిదధాతుత్వం దృష్టం తస్య సమ్ప్రతి ధాతుత్వే సత్యపి యథా స్యాదిత్యర్థః । గోమత్యతేరితి । సుప ఆత్మనః క్యచ్, అవద్యమానః ప్రత్యయః - అప్రత్యయః, స పునః క్విప్ । అతో లోపః, క్యస్య విభాషా ఇతి యలోపః, నుమ్ - గోమాన్ । కథం పునరత్ర దీర్ఘత్వమ్, యావతా అత్వాసన్తస్య చాధాతోః ఇత్యుచ్యతే నైష దోషః, అధాతోః ఇతి విభజ్యతే, తత్సామర్థ్యాదసన్తస్యైష ప్రతిషేధః, నాత్వన్తస్య । అత ఏవ తత్ర వృత్తౌ అసన్తస్యైవ ప్రత్యుదాహరణముపన్యస్తమ్ ॥

యుజేరసమాసే ॥ 7 - 1 - 71 ॥

యుఙ్, యుఞ్జౌ, యుఞ్జః ఇతి । పూర్వవత్క్విబాది । అశ్వయుగితి । సత్సూద్విష ఇత్యాదినా క్విప్ । ఏతదేవాసమాసవచనం జ్ఞాపకమ్ - అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ గ్రహణం భవతి ఇతి ।

యుజేరితీకారనిర్దేశాదితి । నావమికా ధాతునిర్దేశః, కిం తర్హి ధాతుపాఠగతస్యేకారస్యానుకరణమితి భావః । యుజమితి । సమ్పదాదిత్వాద్భావే క్విప్ ॥

నపుంసకస్య ఝలచః ।। 7 - 1 - 72 ।।

త్రపూణీతి । యద్యప్యత్ర ఇకోఽచి విభక్తౌ ఇత్యేవ నుమ్సిద్ధః, తథాపి అచః, ఇతి ప్రత్యాహారగ్రహణస్యానన్యార్థత్వాదనేనైవ నుమ్ భవతి । కః పునరత్ర విశేషః - తేన వా నుమి సతి, అనేన వా న తు కశ్చిద్విశేషః, భ్యాయస్తు ప్రదర్శితః । యద్యేవమ్, మా కారి ప్రత్యాహారగ్రహణమ్, అకార ఏవ గృహ్యతామ్ - ఝలత ఇతి కః పునరేవం లాఘవే విశేషః । కిఞ్చాక్ష ప్రత్యాహారగ్రహణాత్ ఉగిదజామ్ ఇత్యత్ర అఞ్చతేర్గ్రహణమ్, న ప్రత్యాహారస్య ఇత్యుక్తమ్, తదపి విఘటితం స్యాత్ ।

బహుపురీతి । బహవః పురో యేషామితి బహువ్రీహౌ ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే ఇత్యకారః సమాసాన్తః ప్రాప్తః, సమాసాన్తవిధేరనిత్యత్వాన్న భవతి । విమలాద్యోర్యేషు తాని విమలదివి దినాని । ఇహ ఝల్లక్షణస్య నుమోఽవకాశో యదుగిదనుపంసకమ్ - సర్పీషి, ధనూషి, తడుగిల్లక్షణస్యావకాశో యదనుగిన్నపుంసకమ్ - గోమాన్ , యవమాన్, ఉగితో ఝలన్తస్య నపుంకస్యోభయప్రసఙ్గే పరత్వాదనేనైవ నుమ్ భవతి । అస్తు, కృతే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాదుగిల్లక్షణోఽపి నుమ్ ప్రాప్నోతి, కథం పునరేకమన్త్యమచమపేక్ష్యానేకస్య పరత్వం సమ్భవతి మా నామ సమ్భూత్రప్రయోగే, విధానకాలే తు సమ్భవతి, యథా పచతీతి లటః శపశ్చ తత్ర తుదన్తీ, నుదన్తీత్యత్ర పరస్థ నకారస్యానుస్వారపరసవర్ణయోః కృతయోర్ద్వయోర్నకారయోః శ్రవణం ప్రతి విశేషోఽస్తి ।

ఇహ తర్హి - కృషన్తి, రుపన్తీత్యత్ర పరస్య నుమోఽనుస్వారపరసవర్ణయోః కృతయోః పూర్వస్యార్ఝల్పరత్వాదనుస్వారపసవర్ణౌ న స్త ఇతి అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి ఇతి ణత్వం ప్రాప్నోతి, యదా పునరేకో నుమ్ తదా తస్యానుస్వారశ్చ ప్రాప్నోతి ణత్వం చ, తత్ర ణత్వస్యాసిద్ధత్వాదనుస్వారే కృతే పరసవర్ణః, తస్యాసిద్ధత్వాణ్ణత్వాభావః సిద్ధః, తస్మాదుగిల్లక్షణస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః ఇత్యాశఙ్క్యాహ - ఉగితో ఝలన్తస్యేతి । సకృద్గతిన్యాయోఽత్రాశ్రీయత ఇత్యేవకారేణ దర్శయతిః అనేనైవేతి ।

అన్త్యాత్పూర్వ ఇతి । రేఫజకారయోర్మధ్య ఇత్యర్థః ।।

ఇకోఽచి విభక్తౌ ।। 7 - 1 - 73 ।।

ఇక ఇతి కిమితి । పూర్వత్ర యదగ్రహణం తదిహైవ కర్త్తవ్యమ్ - నపుంసకస్య ఝలః, అచోఽచీతి తేన తు హలన్తస్య న భవిష్యతి, సన్ధ్యక్షరన్తం తు నపుంసకం నాస్త్యేవేతి ప్రశ్నః । అత ఏవాదన్తం ప్రత్యుదాహరతి, న హలన్తమ్ ।

అచీతి కిమితి । త్రపుభ్యామిత్యాదౌ హలాదౌ సత్యపి నుమి స్వాదిషు ఇతి పదసంజ్ఞాయాం సత్యామ్ నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య ఇతి లోపేనైవ సిద్ధమిష్టమితి ప్రశ్నః । ఇతరోఽపి విదితాభిప్రాయ ఆహ - ఉత్తరార్థమితి । అస్థిదధిసక్థ్యక్ష్ణామనఙ్ అచి యథా స్యాత్, హలాదౌ అస్థిభ్యామిత్యాదౌ మా భూత్ । పునశ్చోదయతియద్యేవమితి । పరిహరతి - ఇహ త్వితి । హే త్రపో ఇతి । అత్ర ప్రాగేవ గుణాన్నుమః ప్రసఙ్గః , గుణే కృతేఽనిగన్తత్వాదప్రసఙ్గః । స్యాదేతత్ - అస్త్వత్ర నుమ్, స్వమోర్నపుంసకాత్ ఇతి సోర్లుకి సుబన్తం పదమితి పదసంజ్ఞాయాం నలోపో భవిష్యతీతి తత్రాహన జిసమ్బుద్ధ్యోరితి । నను చేత్యాది । ఏవకారో భిన్నక్రమః ప్రతిషేధేన సమ్బుధ్యమాన ఔపచారికమపి విభక్తేరస్తిత్వం ప్రతిషేధతి । ద్వివిధం విభక్తేరస్తిత్వమ్ - ముఖ్యమ్, ఔపచారికం చ । తత్ర ముఖ్యం శ్రూయమాణాయాః, ఇతరల్లుప్తాయాః ప్రత్యయలక్షణేన । తదిహ లుప్తత్వాన్ముఖ్యం తావన్నాస్తి, ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధేనౌపచారికమపి నాస్త్యేవ, తత్ర విభక్తౌ ఇత్యుచ్యమానో నుమ్ కః ప్రసఙ్గే యత్సర్వథైవాసత్యాం విభక్తౌ స్యాత్ నైష ప్రాప్నోతి, నార్థోఽగ్రహణేన । ఏతదేవేత్యాది । అన్యథా హ్యగ్రహణం న కుర్యాత్, కృతం తు, జ్ఞాపయతి - అత్రోగన్తే నపుంసకే సమ్బుద్ధివిషయే ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధో న భవతీతి । తథా చేత్యాదినా జ్ఞాపకస్య ప్రయోజనం దర్శయతి । సమ్బుద్ధౌ చ ఇతి వర్త్తమానే హ్రస్వస్య గుణః ఇతి వహితో గుణః సమ్బుద్ధిగుణః ।

లౌమ్బురవమితి । వికారే ఓరఞ్ ।

ఇకోఽచీత్యాది । ఇకః అచీత్యుచ్యతే వ్యఞ్జనాదౌ మా భూత్ - త్రపుభ్యామ్, త్రపుభిః । అస్తు లోపః, అస్త్వత్ర నుమ్ నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య ఇతి నలోపో భవిష్యతి స్వరః కథమ్ - పఞ్చత్రపుభ్యామ్, పఞ్చత్రపుభిః ఇగన్తే ఉత్తరపదే ద్విగౌ పూర్వపదం ప్రకృత్యా భవతీత్యేష స్వరో న ప్రాప్నోతి నుమి సత్యనిగన్తత్వాత్ । నలోపేఽపి కృతే స్వరవిధౌ

తస్యాసిద్ధత్వాదనిగన్తత్వాదనిగన్తత్వమేవ ।

స్వరో వై శ్రూయమాణేఽపి లుప్తే కిన్న భవిష్యతీతి । వైశబ్దః క్షమాయామ్ । శ్రూయమాణేఽపి వై నకారే స్వరో భవతి - పఞ్చత్రపుణే, పఞ్చత్రపుణః । స లుప్తే కిం న భవిష్యతి, యత్ర శాస్త్రవశేన సమ్భవో న ప్రత్యక్షేణ, తత్ర కిం న భవిష్యతి భవిష్యత్యేవ । కిం పునః కారణం శ్రూయమాణేఽపి నుమి స్వరో భవతి సఞ్జాతభక్తోఽసౌ నోత్సహతే తదుత్తరపదేగన్తతాం విహన్తుమ్ । యది చాన్తరఙ్గః స్వరాః, ప్రాగేవ విభత్త్యుత్పత్తేర్భవిష్యతి । అత్ర తర్హి - అతిరాభ్యామ్, అతిరాభిరితి - అతిరిభ్యామితి స్థితే నుమి కృతే తేన వ్యవధానాద్ రాయో హలి ఇత్యాకారో న ప్రాప్నోతి, నలోపేఽపి కృతే సుబ్విధౌ తస్యాసిద్ధత్వాద్వ్యవధానమేవ, సఞ్జాతభక్తో నుమ్ తమేవ న వ్యావదధ్యాత్, రైశబ్దం తు వ్యవదధాత్యేవ । అథాపి అత్ర అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ ఇతి రైశబ్దాన్తస్యాఙ్గత్వవిధానాన్నాస్తి నుమాఙ్గస్య వ్యవధానమ్ అథాపి నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి ఇతి రైశబ్దస్య వ్యవధానమేవ । అథాప్యఙ్గస్యాత్వమ్, ఏవమపి నుమ ఏవాత్వం ప్రాప్నోతి, తత్ర పూర్వస్య యణి సతి అతిర్యాభ్యామితి స్యాత్ । తథా ప్రియతిసృభ్యాం బ్రాహ్మణకులాభ్యామిత్యత్ర ప్రియత్రిభ్యామితి స్థితే తిసృభావో న స్యాత్ నుమా వ్యవధానాత్ । నలోపేఽపి కృత ఇత్యాది పూర్వవత్ ।

నైష దోషః, రాయాత్వం తిసృభావశ్చ వ్యావధానాన్నుమా అపి భవతః । వ్యవధానాదితి కర్మణి ల్యబ్లోపే పఞ్చమీ, నుమా వ్యవధానం ప్రాప్యాపి భవత ఇత్యర్థః । విభక్తివిధానదశాయాం యదానన్తర్థం తత్త్రాశ్రీయతే, న త్వాదేశవిధానదశాయామితి భావః । నుమా అపీత్యత్ర సంహితాయా అవివక్షితత్వాత్సవర్ణదీర్ఘత్వం న కృతమ్ । అన్యే మధ్యే హి శబ్దం పఠన్తి । అపిశబ్దేనైతత్సూచయతి - ప్రకారాన్తరేణాప్యాత్వతిసృభావౌ సిద్ధ్యత ఇతి । తత్కథమ్ కఅతిరిభ్యామితి స్థితే నుభాత్వయోరుభయోరప్యనిత్యయోః పరత్వాదాత్వమేవం తిసృభావః, తత్ర సకృద్గతిన్యాయాశ్రయణేన నుమభావః, సత్యాపి వా నుమి న కశ్చిద్దోషః ఏవం తర్హి నుమ్నుటోర్విప్రతిషేధార్థమగ్రహణం కృతమ్ । హ్రస్వనద్యాపో నుట్ ఇత్యసాయావకాశః - అగ్నీనాం వాయూనామ్, నుమోఽవకాశః - త్రపుణే, జతునే, త్రపూణామ్, జతూనామిత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పూర్వవిప్రతిషేధేన నుడిష్యతే । నామి ఇతి దీర్ఘో యథా స్యాద్ ఇతి । స చ విప్రతిషేధోఽగ్రహణే సత్యుపపద్యతే ద్వయోరప్యనిత్యత్వేన తుల్యబలత్వాత్ । అసతి హి త్వగ్రహణే కృతాకృతప్రసఙ్గిత్వాన్నిత్యత్వాన్నుమేవ స్యాత్ ।

ఏతదపి ప్రయోజనం దూషయతి -నుజ్ వాచ్య ఇతి । క్రియమాణేఽప్యగ్రహణే నుట్ తత్ర వాచ్యః - వచనేనైవ సాధ్యః, అన్యథా పరత్వాన్నుమేవ స్యాత్ । తతశ్చాగ్రహణం కర్త్వ్యమ్, పూర్వవిప్రతిషేధశ్చ వక్తవ్యః - ఇతి యత్నద్వయమాశ్రయణీయమ్ । తత్రాగ్రహణమకృత్వా ఏక ఏవ నుడర్థో యత్నః కర్త్వ్య ఇత్యర్థః ।

ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్ - తేనైవ యత్నేన నుటి తత్రైవానజాదౌ నుమ్ మా భూత్ అస్తు, లోపో భవిష్యతి, నలోపస్యాసిద్ధత్వాదనజన్తత్వాత్ నామి ఇతి దీర్ఘత్వం న స్యాత్ । మా భూదేవమ్, నోపధాయాః ఇత్యేవం భవిష్యతి ఇహ తర్హి శుచీనామ్ , ఇష్ణన్పూషార్యమ్ణాం శౌ, సౌ చ ఇతి నియమాద్దీర్ఘత్వం న స్యాత్, ప్రతిపదోక్తస్యేనస్తత్ర గ్రహణమ్, లాక్షణికశ్చాయమ్ । ఏవం ప్రత్యాఖ్యాతేఽగ్రహణే ప్రయోజనమాహ - ఉత్తరార్ధం త్వితి । తుశబ్దః తర్హ్యర్థే । యద్యుత్తరత్రాస్య ప్రయోజనం తర్హి తత్రైవ కర్త్తవ్యమా అత ఆహ - ఇహ కిఞ్చిదితి । తుశబ్దస్య యణ్ న కృతః ఇకోఽసవర్ణే శాకల్యస్య ఇతి ప్రకృతిభావవిధానాత్ । త్రపో ఇతి । అత్ర తు సమ్బుద్ధౌ శాకల్యస్యేతావనార్షే ఇతి ప్రగృహ్యత్వాదవాదేశాభావః ।

కేచిదత్ర హే త్రపో, హే త్రపు - ఇతి ద్వైరుప్యమిచ్ఛన్తి, ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధస్యానిత్యత్వం జ్ఞాప్యతే, న త్వస్మిన్విషయే సర్వథైవాభావ ఇతి వదన్తి । తథా చ భాష్యే హే త్రపు, హే త్రపో ఇతి ద్వయమప్యుదాహృతమ్ । అన్యే తు హే త్రప్వితి ప్రాప్తే హి త్రపో ఇతి భవతీతి భాష్యం వ్యాచక్షణా నిత్యమేవ గుణమిచ్ఛన్తి । తథా చ వృత్తౌ గుణ ఏవోదాహృతః ।.

తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్ గాలవస్య ।। 7 - 1 - 74 ।।

నపుంసకస్య ఇతి యత్షష్ఠ్యన్తం ప్రకృతం తదిహ భాషితపుంస్కమ్ ఇత్యనేన సమ్బన్ధాత్ప్రథమాన్తం సమ్పద్యతే । పుంవదితి । పుంశబ్దేన తుల్యమిత్యర్థః । కేన పునః ప్రకారేణ పుంశబ్దేన తుల్యం వర్త్తతే ఇత్యపేక్షాయామాహ - యథేతి । నుమ్హ్రస్వయోరభావః పుంశబ్దేన దృష్టః, తద్ద్వారేణ యత్సాదృశ్యం తదిహాతిదిశ్యతే, అన్యస్య కస్యచిత్తృతీయాదిశు పుంశబ్దేన సాదృశ్యస్యాసమ్భవత్ । తేనార్థాన్నుమ్హ్రస్వయోః ప్రతిషేధోఽయం సమ్పద్యతే । నన్వేవమపి ప్రకృతత్వాన్నుమ ఏవాభావాతిదేశో యుక్తః , న హ్రస్వస్య, తతశ్చ హ్రస్వస్యావస్థితత్వాత్తదాశ్రయాణాం గుణనాభావనుడౌత్త్వాత్త్వానాం ప్రతిషేధో వక్తవ్యః । గుణః - ఘేర్ఙితి, గ్రామణ్యే కులానామ్ ఔత్వమ్ - ఔత్, అచ్చ ఘేః, గ్రామణ్యాం బ్రాహ్మణకులే నైష దోషః, అతిదేశసామర్థ్యాద్

హ్రస్వాభావోఽప్యతిదిశ్యతే, అన్యథా ప్రతిషేధమేవ గాలవస్య విదధ్యాత్ । గ్రామణీర్బ్రాహ్మణ ఇతి । భాషితపుంస్కప్రదర్శనమేత్ । గ్రామణి బ్రాహ్మణకులమితి । నపుంసకహ్రస్వత్వం భవతి, అతస్తదభావోఽతిదిశ్యత ఇత్యనేన దర్శితమ్ । పరిశిష్టముదాహరణం శుచి

బ్రాహ్మణకులమితి ప్రక్రమాభేదాయ దర్శితమ్ । ప్రత్యుదాహరణేషు యథాయోగం నిత్యమేవ ముమ్ప్రసఙ్గః భవతః ।

పీలు ఫలమితి । వికారే ఓరఞః ఫలే లుక్ । సమానాయామాకృతావితి । అస్యైవ వివరణమ్ - తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్త ఇతి । యద్యోగాద్ ద్రవ్యే శబ్దనివేశః, తత్ప్రవృత్తినిమిత్తం గ్రామనయనాది । అస్త్వేవమ్, ప్రకృతే కిమాయాతమ్ తత్రాహ - ఇహ త్వితి । పుంసశబ్దదస్య యా ప్రవృత్తిస్తత్ర వృక్షాకృతిః వృక్షావాన్తరజాతిర్నిమిత్తమిత్యర్థః । ఫలాకృతినైపుంసక ఇతి । ప్రవృత్తినిమిత్తశబ్దస్యేత్యనుషఙ్గః । ఫలాకృతిః - ఫలావాన్తరజాతిః । తత్ర యద్యపి పీలోః ఫలమితి వ్యుత్పత్తౌ వృక్షావాన్తరజాతిరప్యఙగీకృతా, తథాపి న సా ఫలే ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, కిం తర్హి ఫలావాన్తరజాతిరేవేతి భిద్యతే నిమిత్తమ్ । తదేతదేవమిత్యాది స్త్రియాః పుంవత్ ఇత్యత్రైతద్వ్యాఖ్యాతమ్, తత ఏవావధార్యమ్ ।

కీలాలపేనేతి । హ్రస్వస్య నివృత్తౌ ఆతోః ధాతోః ఇతి లోపః స్యాత్ ।.

అస్థిదధిసక్థ్యక్ష్ణామనఙుదాత్తః ।। 7 - 1 - 75 ।।

అనఙో ద్వితీయోఽకార ఉచ్చారణార్థః, ఙకారోఽన్తాదేశార్థః, అస్థ్యాదయః నబ్విషయస్యానిసన్తస్య ఇత్యాద్యుదాత్తః, శేషమనుదాత్తమ్ । తత్రాన్తర్యతోఽనుదాత్త ఆదేశే ప్రాప్తే ఉదాత్తవచనమస్థ్నేత్యాదౌ అల్లోపోఽనః ఇత్యకారలోపే అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్తలోపః ఇతి విభక్తేరుదాత్తత్వార్థమ్ । విభాషా ఙిశ్యోః ఇత్యల్లోపాభావపక్షే త్వకారస్య ఉదాత్తస్య శ్రవణం భవతి - అస్థనీతి, యథా ఛన్దస్యపి దృశ్యతే ఇత్యత్ర - ఇన్ద్రో దధీచో అస్థమిరితి ।

ఏతైరస్థ్యాదిభిరిత్యాది । అత్ర అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ ఇతి తదన్తస్య తావద్ గ్రహణం భవతి । తథా నుపంసకస్య ఇత్యనువృత్తం శ్రుతత్వాదస్థ్యాదీనాం విశేషణమ్, న ప్రకృతస్యాఙ్గస్య, తేనానపుంసకస్యాపి తస్య గ్రహణమ్ । కిమర్థం పునరస్థ్యాదయో నపుంసకత్వేన విశేష్యన్తే యదృచ్ఛాశబ్దానాం పుంల్లిఙ్గానాం మా భూత్ - దధిర్నామ కశ్చిత్, తేన దధినేతి । నైతదస్తి ప్రయోజనమ్ -

అభివ్యక్తపదార్థా యే స్వతన్త్రా లోపవిశ్రుతాః ।

శాస్త్రార్థస్తేషు కర్త్_వ్యః శబ్దేషు న తదుక్తిషు ||

ఏవం తర్హి, నపుంసకస్య ఇత్యనువృత్తస్యాన్వయప్రదర్శనమాత్రం కృతమ్ - ఏత్తైరస్థ్యాదిభిర్నపుంసకైరితి ||

ఛన్దస్యపి దృశ్యతే || 7 - 1 - 76 ||

ఛన్దసి ఇత్యేవ సిద్ధే అపి దృశ్యతే ఇత్యేతత్సర్వోపాధివ్యభిచారార్థమ్ అన్యథారమ్భసామర్థ్యాత్కస్యచిదేవ వ్యభిచారః శఙ్క్యేత । తదిదముక్తమ్ - యత్ర విహితస్తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యత ఇతి । అస్థన్వన్తమితి । అనజి కృతే అనోనుట్ ఇతి మతుపో నుట్, అనజో నకారస్య లోపః ||

ఈ చ ద్వివచనే || 7 - 1 - 77 ||

అక్షీ ఇతి । అక్షి - ఔ ఇతి స్థితే ఔజః శీభావః, పూర్వస్య ఇకారః, తత్ర ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః ఇతి దీర్ఘస్య దీర్ఘాజ్జసి చ ఇతి నిత్యే ప్రతిషేధే ప్రాప్తే వా ఛన్దసి ఇతి పక్షే పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వమ్ । అకః సవర్ణేదీర్ఘః ఇతి వా దీర్ఘత్వమ్ । నను చాసత్యప్యస్మిన్వచనే పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వేనైవ సిద్ధమ్ నాత్ర పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వమ్ ప్రాప్నోతి, పరత్వాన్నుమా బాధ్యతే । ఏవం తర్హి ఛన్దసి నపుంసకస్య పుంవద్భావో వక్తవ్యః - మధోస్తృప్తా ఇవాసతే - ఇత్యేవమాద్యర్థమ్, తేన పుంవద్భావేన నుమి శీభావే చాసతి పూర్వసవర్ణదీర్ఘత్వేనాపి సిద్ధమ్ - అక్షీ ఇతి సత్యమ్ స్వరస్తు న సిధ్యతి, అక్షిశబ్దస్య నబ్విషయస్యానిసన్తస్య ఇత్యాద్యుదాత్తత్వాత్ । న చ పుంవద్భావేన స్వరస్యాప్యభావాతిదేశ ఇష్యతే । తస్మాత్స్వరార్థమాత్రాపీకార ఏవ విధేయః ||

నాభ్యస్తాచ్ఛతుః || 7 - 1 - 78 ||

దదదితి । శ్నాభ్యస్తయోరాతః ఇత్యకారలోపః । జక్షదిత్యాదౌ జక్షిత్యాదయః షట్ ఇత్యభ్యస్తసంజ్ఞా । కథం పునశ్చతుర్భిర్యోగైర్వ్యవహితస్య నుమః ప్రతిషేధః శక్యో విజ్ఞాతుమ్

ఇత్యాహ - శతురన్తరో న విహిత ఇతి । అనన్తర ఈకారః శత్రన్తస్య న విహితః, ఏవం తదనన్తర ఇతి యావద్విహితాన్వేషణే నుమి పర్యవసానమ్ ॥

ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్ ॥ 7 - 1 - 80 ॥

అవర్ణాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య శతురితి । సూత్రాక్షరైస్తావదయమేవార్థః ప్రతీయతే ఇత్యేవం వ్యాఖ్యాతమ్, న పునరయం వ్యవస్థితః సూత్రార్థః, దూషణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ । తస్మాన్నాప్రదర్శితవిషయం దూషణం శక్యం వక్తుమితి విషయప్రదర్శనపరమిదం ద్రష్టవ్యమ్ । యాతీ కులే ఇతి । నపుంసకాచ్చ ఇత్యౌజః శీభావః । యాతీ బ్రాహ్మణీతి । ఉగితశ్చ ఇతి జీప్ । కరిష్యతీతి । లృట్, లృటః సద్వా, ఋద్వనోః స్యే ఇతీట్ ।

అత్రేత్యాది చోద్యమ్ । అన్తరఙ్గత్వం పునరేకాదేశస్య శతృమాత్రాపేక్షత్వాత్ । నుమస్తు బహిఙ్గత్వమ్ శీనద్యుత్పత్త్యపేక్షత్వాత్ । వ్యపవర్గః - భేదః - ఇదమవర్ణాన్తమఙ్గమ్, అయం శతృగ్రత్యయ ఇత్యేవంరుపః । స ఏకాదేశే కృతే నాస్తి, క్షీరోదకవత్ । తద్యథా - క్షీరోదకే సంయుక్తే న జ్ఞాయేతే - ఇదం క్షీరమిదముదకమ్, అముష్మిన్నవకాశే క్షీరమముష్మిన్నవకాశే ఉదకమితి ।

అవర్ణాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య శతురితి న యుజ్యతే వక్తుమితి । యథా పూర్వమవోచస్తథా న యుజ్యత ఇత్యర్థః । తథా హి సర్వత్రైవావర్ణస్య నివృత్త్యా భవితవ్యమ్, క్వచిల్లుకా - అదతీ, ధ్నతీతి, క్వచిచ్ఛ్లునా - జుహ్వతీతి, తుదతీత్యాదావేకాదేశేన, లునతీత్యాదౌ శ్నాభ్యస్తయోరాతః ఇత్యాకారలోపేన । స్యాదేతతే - ఏకాదేశవిషేయేఽన్తాదివద్భావేన వ్యాపవర్గో భవిష్యతీతి తత్రాహ - ఉభయత ఆశ్రయ ఇతి । యత్ర చ పూర్వ పరం చోభయం యుగపదాశ్రీయతే న తత్రాన్తాదివద్భావోఽస్తీతి, యథా ఉపసర్గాద్ధ్రస్వః ఊహతే, ప్రోహతే ఏతేర్లిజి అభీయాదితి । ఇహాప్యవర్ణాన్తమఙ్గం శతా చేత్యుభయం యుగపదాశ్రీయతే, ఇతి నాస్త్యన్తాదివద్భావః । ఏతర్ల్యచ్యతే చేదమవర్ణాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య శతురితి, న చ సమ్ప్రత్యేవంవిధః శతా క్వచిత్సమ్భవతి, తత్ర భూతపూర్వగతిరాశ్రయిష్యతే - పూర్వం యః శతా క్వచిత్సమ్భవతి, తత్ర భూతపూర్వగతిరాశ్రయిష్యతే - పూర్వం యః శతా అవర్ణాన్తాదఙ్గాదుత్తర ఆసీదితి తత్రాహభూతపూర్వగత్యాశ్రయణే వేతి । సమాధిః - సమాధానమ్, పరిహారః । అవర్ణాన్తాచ్ఛబ్దాదితి । అఙ్గాదితి ద్రష్టవ్యమ్, అన్యథా దదతీత్యాదావపి ప్రసఙ్గాత్ । భవతి హ్యత్రాపి శత్రవయవాదకారత్పరస్తకారః । కథం పునరవర్ణాన్తస్యాఙ్గత్వమ్ ఏకాదేశస్యాన్తవద్భావాత్ । న హీదానీం పరమ్ప్రత్యాదిషత్వం

వివక్షితమ్ తకారస్య స్వయమేవ సత్రవయవత్వాత్ I ఏవం తేన తకారేణ పునరఙ్గస్య తదన్తవిధిః, అఙ్గస్య ఇత్యేతదత్రావర్త్యతే I

అపరే పునరితి I అత్రాపి పక్షే యుగపదుభయం నాశ్రీయతే, కిన్తు క్రమేణేత్యస్త్యన్తాదివద్భావః I నను చ తుదన్తీత్యాదావన్తాదివద్భావాదవర్ణాన్తమఙ్గం భవతుః తథాపి న తతః పరే శీనద్యో, తకారేణ వ్యవధానాత్ ఇత్యత ఆహ - తత్రేతి I ప్రకృతో నుమ్ ప్రతిషేధేన సమ్బద్ధ ఇతి తదనువతత్తావిహాపి ప్రతిషేధ ఏవ వికల్పేన, శీనద్యోర్వా నుమ్ న భవతి అవర్ణాన్తాదితి, కేన పునః ప్రసఙ్గ ఇదమేవ జ్ఞాపకం స్యాత్ - అస్తి శీనద్యోర్నుమితి, తతశ్చ కుర్వతీత్యాదావనవర్ణాన్తన్నిత్యం నుమః ప్రసఙ్గః, మైవం విజ్ఞాయీతి నుగ్రహణమ్ II

శప్శ్యనోర్నిత్యమ్ II 7 - 1 -81 II

ఇత్యేతయోః శతురితి I ఏతయోః సమ్బనధీ యః శతా తస్యేత్యర్థః, మ్బన్ధశ్చ నిమిత్తనిమిత్తిభావః I క్వచిత్తు సమ్బన్ధిన ఇతి పఠ్యతే I నిత్యగ్రహణమితి I నను చారమ్భసామర్థ్యాదేవ నిత్యం భవిష్యతి తత్రాహ - ఇహేతి II

సావనడుహః II 7 - 1 - 82 II

ఇహ చతురనడుహోరాముదాత్తః ఇత్యామాగమః సర్వనామస్థానమాత్రే విధీయమానః సోऽన్యత్ర సావకాశో నిరవకాశేన నుమా బాధ్యేత, తథా సమ్బుద్ధేరన్యత్ర సా సావకాశో నుమ్ సమ్బుద్ధౌ విశేషవిహితేన అమ్ సమ్బుద్ధౌ ఇత్యనేన బాధ్యేత ఇత్యాశఙ్క్యాహ - అత్ర కేచిదిత్యాది I కథం పునరాదిత్యాస్యానువృత్తౌ సత్యామప్యామమోః కృతయోర్నుమ భవతి, న పునర్థ ఏవానడుహి నిత్యః సన్నిహితోऽకారస్తత ఏవ పరః స్యాత్ ఉచ్యతే ఏవం సతి మిదచోऽన్త్యాత్పరః ఇతి పరిభాషా బాధ్యతే, తత్రాబాధేనోపపత్తౌ సత్యాం బాధో న న్యాయ్యః I తత్ర యథా పరిభాషా న బాధ్యతే ఆదిత్యనువృత్తిశ్చ సార్థికా భవతి, తథా వక్తవ్యమ్ I యది చామమోరకృతయోర్నుమ్ స్యాత్, నేదముభయమనుగృహీతం స్యాదితి కృతయోరేవ తయోర్నుమ్ భవి,్యతి I ఆమామౌ చ న బాధ్యేతే ఇతి I న కేవలమమేవ న బాధ్యతే, అపి త్వామమావుభావపి న బాధ్యేతే ఇత్యర్థః I అమత్ర దృష్టాన్తత్వేనోపాత్తః I యథాऽమ్ న బాధ్యతే తథా ఆమితి భావః I న పునరమో నుమా బాధశఙ్కా, అమో విశేషవిహితత్వాత్ I ఆమమ్భ్యాం చ నుమితిత I న బాధ్యతే ఇతి వచనవిపరిణామేనానుషఙ్గః I అత్రాపి యథా ఆమా న బాధ్యతే

తథాఽమాపీత్యర్థః । న పునరామా నుమో వాధశఙ్కా తస్య సామాన్యత్వాత్ । అపరే త్విత్యాది । ఇచ్ఛన్తి

ఇతి వచనాదిష్టిరేవేయమితి కేచిత్ । అన్యే త్వాహుః - భవతు వా సామాన్యవిశేషయోః సన్నిధౌ బాధ్యబాధకభావః, ఇహ త్వనేకేన యోగేన వ్యవధానమ్, అసతి హి సమ్భవే బాధనం భవతి, తథఇహ చ అస్తి సమ్భవో యదుభయం స్యాదిత్యామమోర్నుమశ్చ సమావేశ ఇతి । యథేతి । అక్ష నాప్రాప్తే ద్వివర్చనే దీర్ఘ ఆరభ్యతే । అథ చ సమ్భావాత్ప్రకరణభేదాచ్చ సమావేశః । బహ్వనడ్వాంహి బ్రాహ్మకులానీతి పరత్వాదామి కృతే పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్ నపుంసకస్య ఝలచః ఇతి నుమ్ భవతి ।।

దృక్స్వవస్స్వతవసాం ఛన్దసి ।। 7 - 1 - 83 ।।

ఈదృజిత్యాదౌ త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ ఇతి క్విని నుమి చ కృతే పూర్వవత్కుత్వమ్ ।।

దివ ఔత్ ।। 7 - 1 - 84 ।।

ధాతోః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః - అక్షద్యూరితి, ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాద్యూఠి కృతే దివశబ్ద ఏవాయమితి ప్రసఙ్గ ఇతి అధాత్వధికారాత్సిద్ధమ్, అధాతోః ఇత్యనువర్త్తతే, క్వ ప్రకృతమ్ ఉగ్ిదచాం సర్వనామస్థానేఽఘాతోః ఇతి ।యది తదనువర్తేత, నపుంసకస్య ఝలచః ఇత్యత్రాపి సమ్బధ్యేత, తతశ్చ కాష్టతఙ్క్షి బ్రాహ్మణకులానీత్యత్ర న స్యాత్ । తస్మాదశక్యం తదనువర్త్తయితుమ్ తతశ్చ ధాతోః ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఏవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ - దివితి ప్రాతిపదికమిత్యాది ।।

పథిమథ్యృభుక్షామాత్ ।। 7 - 1 - 85 ।।

పన్థా ఇతి । ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే ఇతీకారస్యాకారః, సవర్ణదీర్ఘత్వమ్, థో న్థః । అనునాసికస్య నకారస్యాన్తర్యతోఽనునాసిక ఆకారః కస్మాన్న భవతి ఇత్యాశఙ్క్యాహ - స్థానిన్యనునాసికేఽపీతి । అక్ష కారణమాహ - భావ్యమానేనేతి । కేచిద్భావ్యమానోఽణ్ సవర్ణాన్న గృహ్యతి ఇతి పఠన్తి,

తేషామ్వ్యగ్రహణం గ్రాహకోపలక్షణార్థమ్, తేనాకారోఽపి భావ్యమానో గ్రాహకో న భవతి । తపరస్తత్కాలస్య ఇత్యనేన తు గ్రహణశఙ్కా, ఉక్తం హి తత్ర - అనణి విధ్యర్థమేతదితి । స్యాదేతత్ - మా భూత్సవర్ణాగ్రహణమ్, అనునాసికస్యైవ తు సూత్రే ఉచ్చారణాత్స ఏవ స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - శుద్ధో హ్యయమితి । అకారవిధానే అతో గుణే పరరుపం స్యాత్ । అకారవిధానం తు నకారనివృత్త్యర్థ స్యాత్ లోపవిధౌ గౌరవప్రసఙ్గాత్ । తస్మాదాకర ఏవ విహితః ॥

ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే ॥ 7 - 1 - 86 ॥

అద్వచనం కిమర్థమ్, హ్రస్వస్య శ్రవణ్ యథా స్యాత్ నైతదస్తి సై తావదకః సవర్ణదీర్ఘత్వం భవతి, అన్యత్రాపి నోపధాయాః, సర్వనామస్థానే ఇతి దీర్ఘేణ భావ్యమ్, తస్మాత్ప్రకృత ఆకార ఏవ విధేయః అత ఆహ - ఆదితి వర్త్తమాన ఇతి । యత్రాయం విహితోఽకారః షపూర్వో భవతి తత్రాస్య ప్రయోజనమిత్యర్థః । తదేవ దర్శయతి - ఋభుక్షణమిత్యత్రేతి । అకారవిధౌ త్వేకమేవ రుపం స్యాద్ । దీర్ఘవికల్పస్తు తక్షణామ్, తక్షాణామిత్యాద్యర్థ స్యాత్ । స్థానిన్యాదేశే చ తపరకరణం ముఖసుఖార్థమ్ ॥

థో న్థః ॥ 7 - 1 - 87 ॥

పథిమథోరితి । త్రయాణాం ప్రకృతత్వేఽప్యేతయోరేవ థకారసమ్భవాత్ సమ్బన్ధః । ఆదేశేఽకార ఉచ్చారణార్థః । స్యాదేతత్ - థేరన్థః ఇతి సూత్రమస్తు, అకారోఽపి వివక్షితోఽస్తు ,థిశబ్దస్యాన్థ ఆదేశః ఏవం చ కృత్వా ఇతోఽత్ ఇతి న వక్తవ్యమ్ ఇతి తదపి వక్తవ్యమ్ ఋభుక్షిన్శబ్దార్థమ్ ॥

భస్య టేర్లోపః ॥ 7 - 1 - 88 ॥

పథ్యాదీతి । ప్రత్యేకమభిసమ్బన్ధాద్ భస్య ఇత్యేకవచనమ్ । విరోధాదితి ॥ సర్వనామస్థానే భసంజ్ఞాయా అభావో విరోధః । ఇహ న సమ్బధ్యత ఇతి । ఉత్తరార్థం త్వనువర్త్తత ఏవేతి భావః ॥

పుంసోఽసుఙ్ ॥ 7 - 1 - 89 ॥

అసుజో ఽకారోఽన్తాదేశార్థః । ఉకార ఉచ్చారణార్థః । పుమానితి । పుంస్శబ్దస్యోగిత్త్వాన్నుమ్, స హి పుఙో డుమసున్ ఇతి వ్యుత్పాద్యతే । డకారష్టిలోపార్థః ఉకార ఉగిత్కార్యర్థః - బహుపుంసీతి జీబ్ ఉగిల్లక్షణో భవతి । నకారః స్వరార్థః । మకారేఽకార ఉచ్చారణార్థః ।

ఇహేత్యాది । చోద్యమ్ । ప్రాగేవ చ ప్రత్యయోత్పత్తేరితి । ప్రత్యయః, సర్వనామస్థానమ్ । సమాసాన్తోదాత్తత్వమితి । పుంస్శబ్దోకారస్య । అనిష్టః స్వర ఇతి । స్రంసనధర్మణః సకారస్య హలః స్థానే తద్ధర్మాఽనుదాత్త ఆదేశః స్యాదిత్యర్థః

। నను చోకారస్యకృతమపి సమాసాన్తోదాత్తత్వమసుజి కృతేఽనన్త్యత్వాన్నివర్త్స్యతే, అసుజశ్చాన్త్యత్వాత్ప్రవర్త్స్యతే నైతదస్తి, థఅన్తరజే స్వరే కర్త్తవ్యే బహిరఙ్గస్యాసుజోఽసిద్ధత్వాత్, ప్రవృత్తస్య నివర్త్తనాయోగాచ్చ । తదర్థమిత్యాది । పరిహారః । అర్థశబ్దో నివృత్తవచనః, తస్యానిష్టస్వరస్య నివృత్త్యర్థమిత్యర్థః । ఉపదేశివద్వచనమితి । ఉపదేశోఽస్యాస్తీత్యుపదేశీ, సకారః, స యథోపదేశావస్థాయాం సన్నిహితస్తయాఽసుజపీత్యర్థః । సర్వనామస్థానే కఇతి విషయసప్తమ్యాశ్రయణీయేత్యుక్తం భవతీతి, తత్ర సమాసానన్తరమేవ పరత్వాదసుజి కృతే పశ్చాదుదాత్తత్వం భవదసుజ ఏవాకారస్య భవతీతి సిద్ధమిష్టమ్ । యద్యవమ్, పుమానిత్యాదావసమాసేఽపి ఉపదేశావస్థాయామసుజి కృతే ప్రతిపదికస్వరో భవన్నసుజ ఏవ స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - పుమానిత్యయం పునరితి । పుంస్శబ్దే ప్రత్యయో నిదిత్యుక్తమ్, తత్సామర్థ్యాదాద్యుదాత్తత్వమ్ ।।

గోతా ణిత్ ।। 7 - 1 - 90 ।।

గాఙ్కుటాదిసూత్రే యావన్తః పక్షాః, ఇహాపి తావన్త ఏవ, త థఏవ గుణా దోషశ్చ, తద్వదేవ చాతిదేశపక్ష ఆశ్రీయతే, యదాహ - ణిద్భవతీతి । పరత్ర పరశబ్దః ప్రయుక్తోఽన్తరేణాపి వతిం వత్యర్థం గమయతి, యథా - సింహో మాణవక ఇతి । ణిదిత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్ సర్వనామస్థానే ఇతి సప్తమ్యన్తం ప్రథమయా విపరిణమ్యతే, తత్ర సర్వనామస్థానస్య ణిత్కార్యం విధేయం న సమ్భవతీతి ణితి యత్కార్యం తత్సర్వనామస్థానే పూర్వస్యాతిదిశ్యతే । తదాహ - ణిత్కార్యాణి తత్ర భవన్తీత్యర్థ ఇతి ।

చిత్రగురితి । బహువ్రీహౌ గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య ఇతి హ్రస్వత్వమ్ । అత్రాసతి తపరకరణేఽఙ్గాధికారే తదన్తవిధేరభ్యుపగమాత్ సర్వే సర్వపదాదేశాః ఇతి న్యాయేన స్థానివద్భావేన గోశబ్దాన్తత్వాత్ ణిద్వద్భావః ప్రాప్నోతి । తపరకరణే తు తత్కాలార్థే సతి న భవతి భిన్నకాలత్వాత్, తపరస్తత్కాలస్య ఇత్యత్రాణిత్యస్య నివృత్తత్వాద నణోఽపి తత్కాలనియమో భవతీతి మన్యతే ।

కథమితి । హ్రస్వస్య గుణః జసి చ ఇతి గుణే కృతే సత్యపి తకారే స్థానివత్త్వాత్ తత్కాలత్వాణ్ణిత్త్వం ప్రాప్నోత్యేవేతి ప్రశ్నః । న చ స్థానివద్భావవిషయే లక్షణప్రతిపదోక్తపరిభాషా తస్య వైయర్థ్యప్రసఙ్గాత్ । అఙ్గవృత్తే ఇత్యాది పరిహారః । ణిత్త్వం న భవతీతి । ణిత్కార్యం న భవతీత్యర్థః ।

భవతు సమ్బుద్ధావేష పరిహారః, జసి త్వవాదేశామన్తరేణానిష్పత్త్వాదఙ్గస్య నాయం పరిహారః ఇత్యాశఙ్క్యాహ - అథ వేతి । యచ్చేత్యాదినార్థద్వారకం విశేషసమ్బన్ధమాహ । ఆనన్తర్యలక్షణే తు సమ్బన్ధే చిత్రగుశబ్దాదపి ప్రసఙ్గే యది, తర్హ్యర్థద్వారకసమ్బన్ధాశ్రయణాదేవ చిత్రగుశబ్దేఽప్రసఙ్గః, కిమర్థం తపరకరణమ్ ఇత్యాహ - తపరకరణం తు నిర్దేశార్థమేవేతి । స్పష్టనిర్దేశార్థమేవేత్యర్థః । ఇతరథా గోః ఇత్యుచ్యమానే గుశబ్దస్యాపి నిర్దేశః సమ్భావ్యేత ।

కేచిదిత్యాది । ఏవం పాఠే ప్రయోజనమాహ - ద్యోశబ్దాదపీతి । యే తర్హ్యేవం న పఠన్తి తేషాం కథం ద్యోశబ్దే ణిద్వద్భావః ఇత్యత ఆహ - గోత ి త్యేతదేవేతి । కథం పునరేదోకారాన్తోపలక్షణం ద్రష్టుం శక్యమ్ ఇత్యత ఆహ - వర్ణనిర్దేశ ఏవ తపరత్వం దృష్టమ్, తస్మాత్తపరకరణాదిహ ఓకారాన్తోపలక్షణం విజ్ఞాయతే ।।

ణలుత్తమో వా ।। 7 - 1 - 91 ।।

ణిత్కార్యం వా తత్ర భవతీత్యర్థం ఇతి । ఏతేన పక్షే ణిత్కర్యస్యాభావాద్వా ణిద్వవతీత్త్యుచ్యతే, న తు పక్షే ణకారస్యేత్సంజ్ఞాప్రతిషేధాదితి దర్శయతి । ఏతచ్చ పూర్వత్ర కార్యాతిదేశాల్లభ్యతే । చకారేతి । ణిత్త్వపక్షే వృద్ధిః, అన్యదా తదభావః ।।

సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ ।। 7 - 1 - 92 ।।

అత్రాపి ణిదిత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్ సర్వనామస్థానే ఇతి ప్రథమాన్తమ్ । తత్రోత్తరార్థమ్ అసమ్బుద్ధౌ ితి సప్తమ్యన్తస్యోపాత్తస్య యథేహాన్వయః, తథా దర్శయతి - అసమ్బుద్ధౌ యః సఖిశబ్ద ఇతి ।

అనఙ్ సౌ ।। 7 - 1 - 93 ।।

సర్వనామస్థానప్రకరణాత్సమ్బుద్ధిపర్యుదాసాచ్చ సౌ ఇతి ప్రథమైకవచనస్య గ్రహణమ్, న సప్తమీబహువచనస్య, ఆకారవిధానే సోర్హల్ఙ్యాదిలోపో న స్యాత్ ఏవం తర్హి సోర్ఙాదేశో విధీయతామ్, తఏవం సిద్ధే యదనఙం శాస్తి తజ్జ్ఞాపయతి - అనఙ ఏవ క్వచిచ్ఛ్రవణమస్తీతి । తేన యద్వక్ష్యతి - సమ్బుద్ధావపి పక్షేఽనాఙిష్యతే ఇతి, తదుపపన్నం భవతి ।।

ఋదుశనస్పురుదంసోఽనేహసాం చ ।। 7 - 1 - 94 ।।

సమ్బుద్ధావపి పక్షేఽనఙిష్యతే తఇతి యదుక్తం తదాప్తగమేన ద్రఢయతి - తథా చోక్తమితి । సమ్బోధనే - సమ్బుద్ధౌ, త్రయాణాం రుపాణాం సమాహారస్త్రిరుపమ్, పాత్రాదిః ।

కాని పునస్తాని రుపాణి ఇత్యత ఆహ - సాన్తమిత్యాది । సాన్తమనఙోఽభావపక్షే, నాన్తం నలోపాభావపక్షే, తఅదన్తం నలోపపక్షే, మధ్యన్దినస్యాపత్యం మాధ్యన్దినిః - ఆచార్యః, వష్టి ఇచ్ఛతి । భాషాయామస్య సాధుత్వం చిన్త్యమితి జక్షిత్యాదయః షట్ ఇత్యత్రావోచామ । తథా వ్యాఘ్రపదాం వ్యాఘ్రపాదపత్యానాం మధ్యే వరిష్ఠో వైయాఘ్రపద్యఆచార్యః నపుంసకే నపుంసకసమ్బున్ధిని, ఇగన్తే హే త్రపో ఇత్యాదౌ, గుణం షష్ఠీతి శ్లోకస్యార్థః ।।

తృజ్వత్క్రోష్టుః ।। 7 - 1 - 95 ।।

క్రోష్టుశబ్దస్తున్ప్రత్యయాన్త ఇతి । క్రుశ ఆహ్వానే, సితనిగమిమసిసచ్యవిధాఞ్క్రుశిభ్యస్తున్ । సంజ్ఞాశబ్ద ఇతి । తున్ప్రత్యయస్య సంజ్ఞార్థే విధానాత్ । జమ్బుకస్య చేయం సంజ్ఞా । వస్తుస్వరుపకథనమేతత్ । అత్రానన్తరం తస్యేతి పఠితవ్యమ్ క్రోష్టురితి సూత్రే షష్ఠీనిర్దేశాత్ । తృజ్వద్భవతీతి । తృచ ఇవ తృజ్వత్ । తత్ర తస్యేవ ఇతి షష్ఠీసమర్థాద్వతిః ।

తదేత్సర్వముత్తరగ్రన్థే స్పష్టీకృతమ్ । తృజన్తస్య యద్రూపం తదస్య భవతీతి । ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా తృజన్తస్యేతి లభ్యతే ।

అతిదేశోఽనేకప్రకారః - నిమిత్త వ్యాపదేశ - తాదాత్మ్య - శాస్త్ర - కార్య - స్వరుపవిషయః । తత్రేహాదితస్త్రయాణామసమ్భావాదనతిదేశః, శాస్త్రకార్యాతిదేశయోశ్చాయం విశేషః । శాస్త్రాతిదేశే తేనతేన శాస్త్రేణ కార్యాణి భవన్తి, కార్యాతిదేశే త్వతిదేశవాక్యేనైవేతి తత్ర విప్రతిషేధే ఫలవిశేషః । తద్యథా - కర్మవత్కర్మణా ఇత్యత్ర శాస్త్రాతిదేశే కర్మకర్తరి భావకర్మణోః ఇత్యేతద్వాధిత్వా స్వాశ్రయం కర్తుత్వమాశ్రిత్య శేషాత్కర్త్తరి పరస్మైపదప్రసఙ్గః, కార్యాతిదేశే త్వాత్మనేపదమేవ పరత్వాద్భవతీతి । ఇహ తు నైవం విశేషః సమ్భవతీతి తయోరభేదమాశ్రిత్య విచారః ప్రవత్తింతో మహాభాష్యే - కిం పునరయం శాస్త్రాతిదేశః ఆహోస్విద్రూపాతిదేశ ఇతి తత్ర శాస్త్రస్య శాస్త్రం ప్రత్యాసన్నమితి శాస్త్రాతిదేశః ఆహోస్విద్రూపాతిదేశ ఇతి తత్ర శాస్త్రస్య శాస్త్రం ప్రత్యాసన్నమితి శాస్త్రాతిదేశః ప్రాప్నోతి, ప్రాధాన్యాత్ు రుపాతిదేశప్రసఙ్గస్తదర్థత్వాదతిదేశాన్తరణామ్ । తత్రాద్యే పక్షే ఆహత్య తృచి యచ్ఛాస్త్రం తద్వాతిదిశ్యతే అనాహత్య వా యది తృచ్ఛబ్దవచ్ఛాస్త్రమతిదిశ్యతే తత ఆహత్యేతి పక్షః, తఅథ తృచ్ఛబ్దే ఋకార ఏవ వివక్షితః, చకారః స్వరార్థః, తకారస్త్వప్రసిద్ధాశఙ్కానివృత్త్యర్థః ఋజ్వత్ ఇత్యుచ్యమానే అప్రసిద్ధాశ్రయోఽతిదేశః శఙ్క్యత, ఋక్ప్) ఇత్యక్శబ్దనిబన్ధనస్య వా సమాసాన్తస్యాతిదేశః శఙ్క్యేత, తస్మాత్తజన్తే యదృకారప్రయుక్తం శాస్త్రం కార్యం వా తదతిదేశేనాహత్యేతి పక్షః । తత్రాహత్యేతి పక్షే అప్తృన్తృచ్ ఇతి దీర్ఘత్వమేకమతిదిష్టం స్యాదనఙ్గుణరపరత్వాన్యనతిదిష్టాని - అనఙ్ ఋదుశనస్పురుదం సోఽనేహసాం చ, ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః, ఉరణ్ రపరః ఇతి, నహ్యేతాని తృచ్సంశబ్దనేన విధీయన్తే । నను చ దీర్ఘత్వేఽతిదిష్టేఽనఙాదీన్యప్యతిదిష్టాన్యేవ భవన్తి, కథమ్ దీర్ఘవిధౌ ఉపధాయాః ఇతి వర్త్తతే, అచశ్చ ఇతి చోపతిష్ఠతే, తతశ్చ తృజన్తస్యేవ తున్నన్తస్యాపి దీర్ఘో భవతీత్యుక్తే - థఉపధాయా అచో దీర్ఘో భవతీత్యుక్తం భవతి, న చాకృతేష్వనఙాదిషు తున్నన్తస్యోపధా దీర్ఘభావినీ సమ్భవతి । జసి గుణావాదేశయోః సమ్భవతీతి చేత్ న హ్యేకముదాహరణం యోగారమ్భం ప్రయోజయతి, యద్యేతావత్ప్రయోజనం స్యాత్, అంప్తృన్ ఇత్యత్రైవ క్రోష్టుగ్రహణం కుర్యాత్ । నన్వేవమ్ స్త్రియాం చ, విభాషా తృతీయాదిష్వచి ఇత్యేవమర్థం పునః తృజావత్క్రోష్టుః ఇతి వక్తవ్యం స్యాదితి గౌరవం స్యాత్ స్యాదేతత్ అచి ర ఋతః ఇత్యస్యానన్తరమ్ క్రోష్టుః స్త్రియామ్ విభాషా తృతీయాదిష్వచి ఇతి రాదేశార్థం వక్ష్యామీతి నాస్తి గౌరవమితి । ఏవమపి క్రోష్టుః, క్రోష్టరి, పఞ్చక్రోష్టుభీ రథైరితి న సిధ్యతి, నాపి ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్ ఇతి స్వరః, తున్నన్తస్యాద్యుదాత్తత్వాత్తదేవం జసి దీర్ఘాతిదేశేఽపి నాతిదేశాశ్రణం వ్యర్థమితి న తత్సామర్థ్యాదనఙాదీనామాక్షేపతః సిద్ధిః - ఇత్యాహత్యపక్షో దుష్ట ఏవ ।

అథానాహత్యపక్షః, అనజాదీన్యతిదిష్టాని దీర్ఘత్వమనతిదిష్టమ్, న హి తదృత ఇత్యేవం విధీయతే । అథ తృజీతిసముదాయ ఏవ వివక్షితః, న త్వృకారః, న చాహత్యపక్ష ఆశ్రీయతే, కిం తర్హి తృచి యద్ దృష్టం యత్కిఞ్చన నిబన్ధనం తస్య సర్వస్యాతిదేశః ఏవమప్యఙ్గప్రకరణాదఙ్గాధికార ఏవ విహితం యత్ శాస్త్రం కార్యం తదేవాతిదిశ్యత, న విప్రకృష్టమనాఙ్గమ్ । యథాచి రవద్భావేన వృద్ధ్యాదీన్యేవ భవన్తి, న హనిణిజాదేశః, తతశ్చ రపరత్వమనతిదిష్టం స్యాత్ । రపరత్వమప్యాఙ్గమ్, కార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషమ్, ఋతో ఙి సర్వనామస్థానయోః గుణో భవతి, ఉపస్థితమిదం

భవతి - ఉరణ్ రపరః ఇతి । స్త్రియాం చ ఇత్యత్ర తర్హి క్రోష్ట్రీత్యత్రానాఙ్గయోరీకారయణోరతిదేశో న స్యాత్ వచనాద్భవిష్యతి, న తృజన్తస్య స్త్రియామాఙ్గం కిఞ్చిదస్తి । స్త్రియామప్యాఙ్గం కిఞ్చిదస్తి - పఞ్చభిః కర్తృభిః క్రీతో రథః పఞ్చకర్తా రథః, హే పఞ్చకర్తృ, పఞ్చకర్తరీతి స్త్రీలిఙ్గే కర్తృశబ్దే ఙిసమ్బుద్ధ్యోర్ఘ్నష్టస్య గుణస్యాతిదేశః స్త్రియాం చ ఇత్యఙ్గ సమ్భవతి న హి సమ్బుద్ధౌ తృజ్వత్క్రోష్టుః ఇత్యనేన సిద్ధిః, అసమ్బుద్ధౌ ఇత్యధికారాత్ । ఙౌ విభాషా తృతీయాదిష్వచి ఇతి వికల్పః స్యాత్ । స్యాదేతత్ - స్త్రియాం చ ఇత్యత్ర న కిఞ్చిన్నిమిత్తముపాదీయతే, తతశ్చ ప్రాగేవ విభక్త్యుత్పత్తేః స్త్రియాం వర్తత ఇత్యేవం తృజన్తే దృష్టస్యాతిదేశః, న చ తదాఙ్గం సమ్భవతీతి అనాఙ్గస్యాప్యతిదేశ ఇతి ఏవమపి పఞ్చభిః క్రోష్టభిః క్రీతై రేథైః పఞ్చక్రోష్టృభీ రథైరిత్యత్ర న కథఞ్చన తృజనతరుపప్రాదుర్భావః సమ్భవతి । తథా విభాషా తృతీయాదిష్వచి ఇత్యత్రాపి క్రోష్టరీతి ఆఙ్గస్య గుణస్యాతిదేశసమ్భవాత్ క్రోష్ట్రా, క్రోష్టురితి యణ్శాస్త్రముత్త్వశాస్త్రం చానాఙ్గం నాతిదిశ్యతే, నాపి స్వరః । నను తన్నాపి తృతీయాదిగ్రహణ సామర్థ్యాదనాఙ్గమప్యతిదిశ్యేత, అన్యథా విభాషా ఙౌ ఇత్యేవ బ్రూయాత్ నైతదస్తి అభావాతిదేశార్థం తృతీయాదిగ్రహణం స్యాత్, వతినిర్దేశేష్వభావాతిదేశస్యాపి దృష్టత్వాత్, యథా - మరుభూమివదస్మిగ్రామే జలమితి । శాస్త్రేఽపి తృతీయాదిషు భాషితపుంసక్మ - ఇత్యత్ర నుమ్హ్రస్వయోరభావోఽతిదిశ్యతే । యదా హి ప్రత్యాసత్తేరాఙ్గమేవాతిదేశ్యమితి స్థితమ్, తదా న సర్వాసు తృతీయాదిషు భావాతిదేశః సమ్భవతీతి యస్య శాస్త్రస్య భావస్తృజన్తే దృష్టః, తున్నన్తేఽపి తస్య భావోఽతిదిశ్యతే । యస్య త్వభావః, తృజన్తేఽపి తస్యాభావోఽతిదేశ్యః స్యాత్ । తదేవం శాస్త్రాతిదేశస్య బహుచ్ఛిద్రత్వాద్రూపాతిదేశ ఏవాయమాశ్రయణీయః । తదాహ రుపాతిదేశోఽయమితి ।

యద్యవమ్, యస్య కస్యచిత్తృజన్తస్య రుపమతిదిశ్యతే - పక్తా, వక్తేతి తత్రాహ - ప్రత్యాసత్తేరితి । అథైతస్మిన్ రుపాతిదేశే ప్రయోగసమవాయి యద్రూపమ్ - క్రోష్టా, క్రోష్టారౌ, పఞ్చక్రోష్టృభీ రథైః, క్రోష్ట్రా, క్రోష్టుః, క్రోష్టరీత్యేవమ్ - సావాకారన్తం ద్వివచనాదావారన్తమ్, స్త్రియాం క్వచిద్రేఫాన్తం క్వచిదకారాన్తమ్, తృతీయాదౌ రేఫాన్తమ్, ఙసిఙసోరుకారాన్తమ్,

జావరన్తమితి తదతిదిశ్యతే ఆహోస్విచ్ఛ్రస్త్రీయం యద్రూపమ్ ఋ్వల్తృచౌ, తృజ్వత్క్రోష్టుః ఇత్యుపదేశవాక్యేఽతిదేశవాక్యే చ శ్రుతం తదతిదిశ్యతే తత్రాద్యే పక్షే ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్ ఇతి స్వరో న సిద్ధ్యతి, న హి క్రోష్ట్రేత్యాదావృకారావస్థా కదాచిద్దృష్టా, యతోఽయముదాత్తయణః స్యాత్ । తస్మాద్ ద్వితీయః పక్ష ఆశ్రణీయః । తదాహ - తచ్చ క్రోష్టృ ఇత్యేతదితి । నన్వత్రాపి పక్షే ఉపదేశవాక్యే, అతిదేశవాక్యే చ తృశబ్దస్యోదాత్తస్యోచ్చారణాభావాదుచ్చారితస్య వా గుణానామభేదకత్వేనాకిఞ్చిత్కరత్వాత్ స్వరస్యాతిదేశో న స్యాత్ సత్యమ్ చకారగ్రహణసామర్థ్యాత్తస్యాప్యతిదేశో భవిష్యతి । తదాహ - అన్తోదాత్తమపి । యద్వా - మా భూత్స్వరస్యాతిదేశః, తృజన్తరుపేఽతిదిష్టే తృజ్భూధ్యా యథా దీర్ఘాదీని స్వేనస్వేన శాస్త్రేణ భవన్తి, స్వరోఽప్యేవమేవ భవిష్యతి । వతినిర్ద్దేశాచ్చాయమతిదేశ ఆశ్రితః ।

యది వతినిర్ధేశమకృత్వా స్థాన్యాదేశభావం ఏవాశ్రీయతే, న కిఞ్చిదనిష్టమ్ తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

స్త్రియాం చ ।। 7 - 1 - 96 ।।

క్రోషటుశబ్దస్తృజ్వద్భవతీత్యేతత్త్వర్థకథనమ్ । షష్ఠ్యన్తం తు యుక్తం పఠితుమ్ । అన్యే త్వేతద్గ్రహన్ధపర్యాలోపచనయా పూర్వసూత్రేఽపి క్రోష్టః ఇతి ప్రథమాన్తం మన్యన్తే । అనుక్రియమాణరుపవినాశప్రసఙ్గాత్తు తృజ్వద్భావో న కృతః । వతిరపి తృతీయాసమర్థాదేవ । తృజన్తేన తుల్యం వర్త్తత ఇతి తద్రూపభాక్త్వేన తుల్యత్వమితి రుపాతిదేశత్వమ్ । ఏవం చ పూర్వసూక్తేఽప్యాద్యగ్రహన్థే తస్యేతి న పఠితవ్యమ్ । తృజన్తస్య యద్రూపం తదస్య భవతీతి । ఏతచ్చార్థకథనమ్ । అత్ర విభక్తౌ ఇత్యనువర్త్తతే చేత్ క్రోష్ట్రీ భక్తిరస్యేతి బహువ్రీహౌ భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిశు పాఠాత్పుంవద్భావాభావే క్రోషట్రీ భక్తిరితి న సిద్ధ్యతి సమాసార్థాయా విభక్తేర్లుమతా లుప్తత్వాత్ । అథ వాక్యావస్థాయామేవ తృజ్వద్భావో భవిష్యతి అన్తరఙ్గనపి విధీన్బహిహఙ్గో లుగ్బాధతే । తస్మాన్నాత్ర విభక్తిర్ని మిత్తత్వేన శక్యా ఆశ్రయితుమ్, కిం తర్హి నిమిత్తమ్ ఇత్యాహ - కేచిదిత్యాది । కథం పునర్గౌరాదిషు పాఠే జీష్ప్రత్యయో నిమిత్తం భవతి స్త్రియామ్ ఇతి నైవం విజ్ఞాయతే స్త్రియామర్థ ఇతి । కథం తర్హి స్త్రియా - ఈ - స్త్రీ, స్త్రియామితి, స్త్రీత్వస్య ద్యోతకో య ఈకారస్తత్రేత్యర్థః । అర్థగతం చ స్త్రీత్వమీకారే ఆరోప్య స్త్రియామితి నదీసంజ్ఞానిమిత్తావామాటౌ క్రియేతే । ఏవం వదతామనిష్టమాహ - తేషామితి । పఞ్చక్రోష్టృభిరితి । తద్ధితార్థే సమాసః, ఆర్హీయస్య ఠకః అధ్యర్ద్ధపూర్వ ఇతి లుక్, లుక్తద్ధితలుకి ఇతి స్త్రీప్రత్యయస్యాపి లుక్ । తత్ర న లుమతాఙ్గస్య ఇతి

ప్రతిషేధాదీకారనిమిత్తస్తృజ్వద్భావో న సిధ్యతి । అన్తరఙ్గాతణం చ విధీనాం లుకా బాధనోత్ న పూర్వమేవ తృజ్వద్భావో లభ్యతే । తత్ర సర్వనామస్థానే పూర్వేణైవ సిద్ధస్తృజ్వద్భావ ఇతి తృతీయాదావసిద్ధిరుక్తా, సర్వనామస్థానేఽపి సమ్బుద్ధౌ పూర్వేణాసిద్ధిరేవ - హే పఞ్చక్రోష్టరితి । తథా శసి పఞ్చక్రోష్టూన్, తథా తృతీయాదిష్వజాదిష్వప్యుత్తరసూత్రేణ వికల్పః ప్రాప్నోతి - పఞ్చక్రోష్టా, పఞ్చక్రోష్టే । నన్వారబ్ధేఽప్యస్మిన్, పరత్వాద్వికల్ప ఏవ ప్రాప్నోతి థఅన్తరఙ్గత్వాదయమేవ నిత్యో విధర్భవతి । తత్ర ప్రతివిధేయమితి । వచనమేవాత్ర శరణమ్ ।

యే తర్హి గౌరాదిషు న పఠన్తి తేషాం కిం నిమిత్తమ్ న కిఞ్చిదిత్యాహ - య త్వివిత్యాది । స్త్రియాం చ వర్త్ మాన ఇతి । సూత్రాక్షరామనురోధేన చశబ్దః పఠితః । నను చ యద్యపి న శబ్దేన కిఞ్చిన్నిమిత్తమాశ్రీయతే, అఙ్గస్య ఇతి త్వాశ్రీయతే, అఙ్గే చాశ్రితే ప్రత్యయోఽప్యాశ్రిత ఏవ, యథోక్తమ్, అఙ్గస్య ఇత్యత్ర వవ్రశ్చేత్యస్య సిద్ధయే సత్యమ్ కార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషమ్ తదుక్తమ్ । తత్ర హి పక్షే ఉరత్ ఇత్యత్రాఙ్గసంజ్ఞాసూత్రముపతిష్ఠతే, తతశ్చ ప్రత్యయః ిత్యస్యాఙ్గసంజ్ఞాయామురదత్వం చ ప్రతి నిమిత్తభావః , సన్నిధేరవిశిష్టత్వాత్ । ఇహ తు యథోద్దేశపక్ష ఆశ్రీయతే, తదతశ్చ వస్తుతోఽఙ్గస్య స్త్రియాం వర్తమానస్య క్రోష్టుశబ్దస్య తృజ్వద్భావో విధీయతే, న తు పరనిమిత్తమాశ్రీయతే । అఙ్గసంజ్ఞా చ ప్రత్యయలక్షణేన భవిష్యతి । అఙ్గస్య ఇతి వచనాల్లబ్ధాఙ్గసంజ్ఞస్య యత్కార్యం ప్రత్యయలక్షణం తదేవ ప్రతిషిధ్యతి, న చాఙ్గసంజ్ఞా అఙ్గస్య కార్యమ్ । అన్తోదాత్త ఏవ క్రోష్టీశబ్దో భవతీతి । గౌరాదిషు పాఠే జీష్ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తః । అత్రాపి పక్షే ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్ తథఇత్యన్తోదాత్త థఏవేతి ఏవశబ్దార్థః । కేచిత్తు - జీపోఽపి ఉదాత్తయణః ఇత్యేవోదాత్తత్వమ్ అన్యథా జీషి పరతస్తృజ్వద్భావే చిత్స్వరస్య సతిశిష్టత్వేన జీషోఽనుదాత్తత్వప్రసఙ్గ ఇత్యాహుః ।।

విభాషా తృతీయాదిష్వచి ।। 7 - 1 - 97 ।।

అప్రాప్తవిభాషేయమ్ । స్త్రియామ్ ఇతి నానువర్త్ తే, పఞ్చక్రోష్ట్రేత్యాదావన్తరఙ్గత్వాత్పూర్వేణ నిత్యస్తృజ్వద్భావ ఇత్యవోచామ, తేనోభయత్ర విభాషాపి న భవతి । పూర్వవిప్రతిషేధేనేతి । తృజ్వద్భావస్యావకాశః క్రోష్టే, పుంసే నుమ్నుటోరవకాశః - త్రపుణే, జతునే, అగ్నీనామ్, వాయూనామ, ప్రియక్రోష్టున ఇత్యాదావుభయప్రసఙ్గే పూర్వవిప్రతిషేధః । అథ కిమర్థ తృజ్వద్భావో విధీయతే, యావతా క్రుశేరేవ తృచి క్రోష్టేత్యాది సిధ్యతి తున్నన్తస్యాసమ్బుద్ధౌ సర్వనామస్థానే స్త్రియాం చ ప్రయోగో మా భూత్, తృజన్తస్యైవ యథా స్యాత్ । విభాషా తృతీయాదిష్వచి ఇత్యేతత్తర్హి

కిమర్థమ్, తృజన్తస్యైవ క్రో[ ష్టేత్యాది సిద్ధమ్, తున్నన్తస్య క్రోష్టునేత్యాది యథైవ తర్హ్యజాదావుభయం భవతి తథా హలాదావపి స్యాత్, ఏవం శస్యపి తున్నన్తస్యైవ చ తత్ర ప్రయోగ ఇష్యతే, తేనైతదపి నియమార్థమ్ - తృతీయాదావేవోభయమ్, తత్రాప్యజాదావేవేతి ।

యస్తు మన్యతే -- అభిధానస్వభావాదేవ తుంస్తృచోర్వ్యవస్థితవిషయః ప్రయోగ ఇతి, తం ప్రతి సూత్రత్రయమపి శక్యమకర్తుమ్ ।।

చతురనడుహోరాముదాత్తః ।। 7 - 1 - 98 ।।

అత్ర సర్వనామస్థానే ఇతి స్వర్యతే, న తృతీయాదిష్వితి । ఆగమానుదాత్తత్వబాధనార్థముదాత్తవచనమ్ । తదాన్తవిధిరత్రేష్యత థఇతి ।

అజ్ఞాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ ఇతి వచనాత్ । ప్రయచత్వా ఇతి । బహువ్రీహౌ సర్వనామసంఖ్యయోరుపసంఖ్యానమితి చతురశబ్దస్య పూర్వనిపాతే ప్రాప్తే వా ప్రియస్య ఇతి ప్రియశబ్దస్య పూర్వనిపాతః ।।

అమ్సమ్బుద్ధౌ ।। 7 - 1 - 99 ।।

చతుఃశబ్దస్య కేవలస్య సమ్బుద్ధ్యభావాదుపసమస్తస్యోదాహరణమ్ । అనడుహస్తు ప్రక్రమాభేదాయ, తదన్తవిధిరత్రేష్యతే ఇతి ప్రదర్శనాయ చ తదన్తస్యోదాహరణమ్ ।।

ఋుత ఇద్ధాతోః ।। 7 -1 - 100 ।।

కిరతీతి । కౄ విక్షేపే , గౄ నిగరణే తుదాదీ । ఆస్తీర్ణమ్, విశీర్ణమితి । స్తౄఞ్ ఆచ్ఛాదనే, శౄ హింసాయామ్, హలి చ ఇతి దీర్ఘః, రదాభ్యామ్ ఇతి నిష్ఠానత్వమ్ ।

మాత్రాణామితి । దీర్ఘత్వే కృతేఽపి లాక్షణికత్వాదేవాత్ర న భవిష్యతీతి అత ఆహ - లాక్షణికస్యాపీతి । కిం ప్రయోజనమ్ ఇత్యాహ - చికీర్షతీత్యాది । అతస్తదర్థ ధాతుగ్రహణమితి భావః । క్వచిత్తు వృత్తావేవైతత్పఠ్యతే

॥

ఉపధాయాశ్చ ॥ 7 - 1 - 101 ॥

పూర్వేణ ఋకారాన్తస్య ధాతోరిత్త్వముక్తమ్, ఉపధాయామపి యథా స్యాదిత్యయమారమ్భః । నను పూర్వయోగే ధాతునా ఋకారం విశేషయిష్యామః - ధాతోర్య ఋకారో యత్ర స్థిత ఇతి, ఇహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి - ఋకారమిచ్ఛతి ఋకారీయతీతి ఏవమపి కౄతస్య ఇతీయతా సిద్ధమ్, ఋతః ఇత్యనువృత్తేరన్త్యస్య న భవిష్యతి తథా తు న కృతమిత్యేవ ।

కీర్త్యయతీతి । కత సంశబ్దనే చురాదిః ॥

ఉదోష్ఠ్యపూర్వస్య ॥ 7 - 1 - 102 ॥

పూర్తీ ఇతి । పౄ పాలనపూరణయోః న ధ్యాఖ్యాపౄమూర్ఛిమదామ్ ఇతి నిష్ఠానత్వప్రతిషేధః । ముమూర్షతీతి । మృజ్ ప్రాణత్యాగే । సుస్మూర్షతీతి । స్మృ చిన్తాయామ్ । సుస్వూర్షతీతి పాఠే స్వౄ శబ్దోపతాపయోః, సనీవన్తర్ధ ఇత్యాదినేడభావపక్షే రుపమ్ । పుర్వ ఏవ తు యుక్తః పాఠః, పృథగుదాహరణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ।

దన్త్యోష్ఠ్యపూర్వోఽపీత్యాది । ఓష్ఠ్యత్వమాత్రం వివక్షితం నేతరవ్యావృతిరితి భావః । ఓష్ఠ్యోఽత్రేత్యాది । యథా హలః ఇత్యత్రాఙ్గేన హల్ విశేష్యతే, తేన సమ్ప్రసారణమ్, తేన చ పునరఙ్గమ తథేహాప్యఙ్గస్యావయవ ఓష్ఠ్యః పూర్వో యస్మాత్తదన్తస్యాఙ్గస్యేతి ।

ఇత్త్వోత్త్వాభ్యామిత్యాది । ఇత్త్వోత్త్వయోర్దర్శితాన్యుదాహరణాన్యవకాశః, గుణవృద్ధ్యోరవకాశః - చయనం చాయకః, ఉభయప్రసఙ్గే విప్రతిషేధః । ఆస్తరణమితి । నాత్ర గుణస్య నిత్యత్వమ్

లక్షణభేదాత్ । పూర్వం హీగన్తలక్షణో గుణః ప్రాప్నోతి, ఇత్త్వోత్త్వయోః కృతయోర్లఘూపధలక్షణః ।।

బహులం ఛన్దసి ।। 7 - 1 - 103 ।।

తతురిర్జగురిరితి । తౄగౄభ్యామ్ ఆదృగమహనః ఇతి కిన్ప్రత్యయః, ఉత్త్వమ్, తస్య ద్విర్వచనేఽచి ఇతి స్థానివద్భావాత్తౄగౄ - ఇత్యేతస్య ద్విర్వచనమ్ । పప్రితమమితి । పౄ ఇత్యేతస్మాత్పూర్వవత్కిన్, ఇత్త్వోత్త్వయోరభావే యణ్, తస్య స్థానివద్భావాద్ ద్విర్వచనమ్, అతిశాయనే తమప్ ।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం సప్తమాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

.

## అథ సప్తమాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు ।। 7 -2 - 1 ।।

అత్ర సిచి, పరస్మైపదేష్వితి ద్వే అపి పరసప్తమ్యౌ, తత్ర సిచోఽఙ్గాపేక్షం పరత్వమ్, పరస్మైపదానాం సిజపేక్షమ్ । ఇకో గుణవృద్ధీ ఇతి వచనాదిక ఇత్యుపతిష్ఠతే, తత్రేకాఙ్గస్య విశేషణాత్తదన్తవిధిర్భవతీత్యాహ - ఇగన్తస్యాఙ్గస్యేతి । ఉదాహరణేషు అస్తిసిచోఽపృక్తే ఇతీట్, సేటః సిచః ఇట ఈటి ఇతి లోపః । నను చాన్తర్భూతసిజ్మాత్రాపేక్షత్వాద్ గుణోఽన్తరఙ్గః, బహిర్భూతం పరస్మైపదం సిచం చాపేక్షత ఇతి వృద్ధిర్బహిరఙ్గా, తతశ్చ పూర్వ గుణే కృతే ఇగన్తస్యాఙ్గస్యేతి నోపపద్యతే ఇత్యత ఆహ - అన్తరఙ్గమపీతి ।

యద్యేవత తర్హి గుణం బాధతే తథోవజమపి బాధేత, తత్రాహ - న్యనువీన్న్యధువీదిత్యత్రేతి । ణూ స్తుతౌ, ధూఞ్ విధూననే కుటాదీ । యత్ర హి వృద్ధిః ప్రవర్త్తతే తత్రాన్తరఙ్గం బాధేత, ఇహ తు ప్రతిషేధాదప్రవృత్తా సతీ నోత్సహతే వాధితమ్ । నను చ యథా గుణో బాధ్యతే, తఏవం ప్రతిషేధోఽపి బాధనీయః యేన నాప్రాప్తే యో విధిరారభ్యతే స తస్య బాధకో భవతి, గుణే చ నాప్రాప్తే వృద్ధిరారభ్యతే, ప్రతిషేధే చ ప్రాప్తే చాప్రాప్తే చేతి । అథైవం కస్మాన్న కల్ప్యతే - అన్తరఙ్గత్వాద్గుణే కృతే వచనాదనికోఽపి వృద్ధిర్భవతి, యథా - అచైషీదిత్యాదావేకారస్య, అహౌషీదిత్యాదావోకారస్యేతి తత్రాయమర్థః - హ్మ్యన్తక్షణ ఇత్యత్ర ణిశ్విగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి, కథమ్ ఔనయీత్, అశ్వయీదిత్యాదౌ తఅన్తరఙ్గత్వాద్ గుణాయాదేశయోః కృతయోర్యాన్తానాం హ్మ్యన్త ఇత్యేవ ప్రతిషేధః సిద్ధః నైవం శక్యం కల్పయితుమ్ , థఏవం హి కల్ప్యమానే అభైత్సీదిత్యాదౌ వ్యఞ్జనస్యాపి వృద్ధిప్రసఙ్గః । వదవ్రజహలన్తస్యాచః ఇత్యేషా వ్యఞ్జనవృద్ధిం బాధిష్యతే నాప్రాప్తాయాం తస్యామారమ్భాత్ । యత్ర తర్హి సా ప్రతిషిధ్యతే - అనన్దీత్, అదేవీదిత్యాదౌ, తత్ర వ్యఞ్జనస్య సిచి వృద్ధిః ప్రాప్నోతి - నైష దోషః నేటి ఇత్యనేన హలన్తస్య యా చ యావతీ చ వృద్ధిః ప్రాప్నోతి - వదవ్రజః ఇతి వా, సిచి వృద్ధిః ఇతి వా, సా

సర్వా ప్రతిషిధ్యతే । ఇహ తర్హి ఆగవీదితి గోశబ్దస్యాచారక్విబన్తస్య సిచి వృద్ధిః ప్రాప్నోతి ఆత్రాప్యన్తరఙ్గత్వాదవాదేశో కృతే హలన్తలక్షణాయా వృద్ధేః నేటి ి ఇతి ప్రతిషేధః । అతో హలాదేర్లఘోః ిఇతి వకల్పస్తు సత్యపి సిచి వృద్ధేరిగ్లక్షణత్వే భవతి । ఇహ తర్హి న్యనువీత్, న్యధుర్వీదితి - క్ఙితి చ ఇతి ప్రతిషేధో న ప్రాప్నోతి, అనిగ్లక్షణత్వాత్ మా భూత్ప్రతిషేధః అన్తరఙ్గత్వాదువఙాదేశో భవిష్యతి । ఇహ చ అకార్షీదితి - గుణే రపరత్వే చ కృతే హలన్తలక్షణా వృద్ధిః యత్రాపి సా ప్రతిషిధ్యతే - అతారీత్, అస్తారీదితి, తత్రాపి అతో ల్రాన్తస్య ఇతి వృద్ధిః సిద్ధా । ఇహ తర్హ్యలావీత్, అయావీదన్తరఙ్గత్వాద్ గుణావాదేశయోః కృతయోర్హలన్తలక్షణాయాః నేటి ఇతి ప్రతిషేధే అతో హలాదర్లఘోః ఇతి వకల్పః ప్రాప్నోతి అతో ల్రాన్తస్య ఇత్యత్ర వకారోఽపి ప్రశ్లిష్యతే । కిం వకారో న శ్రూయతే లుప్తనిర్ద్దిష్టో వకారః । ఇహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి - మా భవానవీద్, అమవీదితి ణిశ్విగ్రహణమిహ పక్షే న కర్త్తవ్యమిత్యుక్తమ్, తయోః స్థానే అవిమవీ ప్రక్షేప్స్యామి । యత్తర్హి లాఘవమస్మిన్పక్షే ప్రదర్శితమ్ -- ణిశ్విగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతీతి, తదేవం సతి హీయతే కిం చాగవీదిత్యత్రాపి అతో హలాదేర్లఘోః ఇతి వికల్పం బాధిత్వా వకారప్రశ్లేషాన్నిత్యా వృద్ధిః ప్రాప్నోతి తథా చిప్రభృతిభ్యో యఙ్లుగన్తేభ్యో లుఙి అచేచాయీదిత్యాదౌ గుణాయాదేశయోః కృతయోర్యాన్తానాం నేతి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, తథా చిరిణోతి - చిరిణోత్యోః అచిరాయీత, అజిరాయీద్ । తస్మాదన్తరఙ్గామపి గుణమేషా వృద్ధిర్వచనాద్బాధత ఇత్యేతదేవ సామ్ప్రతమ్ । న పునరన్తరజగస్య ప్రవృత్తిమభ్యుపేత్య వచనాదనికోఽపి భవతీతి । కిం పునః కారణమియమేవ కల్పనా భవతి ణిశ్విగ్రహణాత్ అన్యథా ణిశ్విగ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతీత్యనన్తరమేవోక్తమ్ ।।

అతో ల్రాన్తస్య ।। 7 - 2 - 2 ।।

అన్తశబ్దోఽయమస్త్యవయవవచనః - వస్త్రాన్తః, వసనాన్త ఇతి , అస్తి సమీపవచనః - ఉదకాన్తం గత ఇతి తత్రాద్యే పక్షే ల్రాన్తస్య ఇతి బహువ్రీహిః, అఙ్గమన్యపదార్థః, అన్యస్యార్థస్యాసమ్భవాత్ । తత్ర వర్ణగ్రహణే సర్వత్ర బహువ్రీహిః అఙ్గమన్యపదార్థః అన్యస్యార్థస్యాసమ్భవాత్ । తత్ర వర్ణగ్రహణే సర్వత్ర తదన్తవిధిరిత్యేవ సిద్ధత్వాదన్తగ్రహణమతిరిచ్యతే । తస్మాత్సమీపవచనోఽన్తశబ్దః । తత్రాపి యది షష్ఠీసమాసః స్యాత - రేఫలకారయోః సమీపభూతస్యాతో వృద్ధిర్భవతీతి, తతో లషిరణిప్రభృతిష్వేవ స్యాత్ । యది పరసమీపవచనోఽన్తశబ్దః, అథ తు సమీపమాత్రవచనసతదా ఇష్టవిషే తావత్సిధ్యతి, అనిష్టేఽపి తు విషయే ప్రాప్నోతి, తథా అఖల్లీదిత్యత్రాపి ప్రసఙ్గః । తస్మాత్కర్మధాయః, నిపాతనాచ్చ విశేషణస్య పరనిపాతః । సమీపభూతౌ రేఫలకారౌ ల్రాన్తశబ్దేన

వివక్షితౌ । కస్య సమీపభూతావిత్యపేక్షాయామ్ అత ఇత్యనేన సమ్బన్ధః । ఏవం విశేషితాభ్యాం రేఫలకారాభ్యామఙ్గస్య విశేషణాత్తదన్తవిధిః । అతః సమీపభూతౌ యౌ రేఫలకారౌ తదన్తస్యాఙ్గస్యేతి । యద్యేవమ్, ఏకత్వాద్ అతః ఇత్యస్య తస్య చ రేఫలకారయోః విశేషణే ఏవం ఉపక్షీణత్వాన్న వృద్ధిభాజ్ నిర్ద్దిష్టః స్యాత్ విశేషణత్వేనాి తావదకారస్య శ్రుతత్వాత్తస్యైవ వృద్ధిర్భవతీత్యదోషః, తదిదముక్తమ్ - రేఫలకారౌ యావతః సమీపభూతావిత్యాది ।

వయం తు బ్రూమః - సమీపభూతరేఫలకారాన్తస్యాఙ్గస్యాతః స్థానే వృద్ధిర్భవతీత్యేవా క్షరవ్యాపారః । తత్ర కస్య సమీపభూతావిత్యపేక్షాయాం సన్నిధానాదతః సమీపభూతావితి గమ్యతే ఇతి । అపర ఆహ - రశ్చ లశ్చ ల్రమ్, ఆగన్తుకోఽకారః, షష్ఠ్యా లుకా నిర్ద్దేశః, అత్ర ల్రేణాఙ్గస్య విశేషణాత్తదన్తవిధౌ ల్రాన్తస్యాఙ్గస్య యోఽకారస్తత్ర వృద్ధిర్భవతి । కీదృశస్యాతః సమీపభూతస్య । సన్నిధానాచ్చ ల్రం ప్రతి సమీపభూతస్యేతి । అన్యశబ్దశ్చ సమీపమాత్రవచనో న తు పరమసీపవచనః ఇతి ।

ఉదాహరణేషు , క్షర సఞ్చలనే, త్సర ఛద్మ గతౌ, జ్వల దీప్తౌ, హ్వల చలనే ।

న్యఖోరీత్, న్యమీలీదితి । ఖుర ఛేదనే, మీల నిమేషణే । మా భవానిత్యాది । అట గతౌ, అశ భోజనే మాఙః ప్రయోగ అ్డాగమనివృత్త్యర్థః ।

అవ్రమీత్, అఖల్లీదితి । వ్రభిర్గత్యర్థః, ఖల్లిరాశు గమనే । అథాన్తగ్రహణం కిమర్థమ్, న ల్రః ఇత్యవోచ్యేత ఇహాపి తర్హి ప్రప్నోతి - అవ్రభీత్, అఖల్లీదితి అకారమేవ సిచ్పరత్వేన విశేషయిష్యామః ల్రాన్తస్యాఙ్గస్య యోఽకారస్తస్య సిచ్యనన్తరే వృద్ధిర్భవతీతి । న చ రేఫలకారన్తస్యాఙ్గస్య యోఽకారస్తస్య సిజవ్యవహితః సమ్భవతీతి సామర్థ్యాత్ యేన నావ్యవధానం తేన వ్యవహితేఽపి వచనప్రామాణ్యాదిత్యేకేన వర్ణేన వ్యవధానమాశ్రయిష్యతే । అథ వా అతో హలాదేర్లఘోః ఇత్యస్యానన్తర మిదం కర్త్ వ్యమ్, తత్రాయమప్యర్థః అత ఇత్యపి న వక్తవ్యం భవతి, తత్ర లఘోః, ిత్యనువృత్తేరఖల్లీదిత్యాదౌ న భవిష్యతి । ఏవమపి చతుశ్శబ్దాదాచారిక్విపి లుఙి సిచి చకారస్యాపి ప్రాప్నోతి తత్రాపి సిచాఽఽనన్తర్యం విశేషయిష్యామః, తత్ర యథా అచకాసీదిత్యత్ర అతో హలాదేర్లఘోః ఇతి చకారాకారస్య వృద్ధిర్న భవతి, తత్కస్య హేతోః సిచా ఆనన్తర్థం విశేష్యత ఇతి । ఏవం చతుశ్శబ్దేఽపి న భవిష్యతి । ఏవం చ కృత్వా లఘోః ఇత్యపి న వక్తవ్యం భవతి తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

వదవ్రజహలన్తస్యాచః ।। 7 - 2 - 3 ।।

వికల్పబాధనార్థమితి । అతో హలాదేర్లఘోః ఇతి వికల్పో వక్ష్యతే । నేటి ఇతి ప్రతి షేధే ప్రాప్త ఇతి తు నోక్తమ్ వికల్పస్యైవ వస్తుతః ప్రాప్తత్వాత్ । అత్రేత్యాది । వదవ్రజోః ఇత్యేకో యోగః, అచః ఇతి ద్వితీయః తత్రాఙ్గేనాజ్విశేష్యత ఇతి - అఙ్గస్య యోఽచ్ యత్ర తత్ర స్థితస్తస్యేతి , తేన హలన్తస్య సిద్ధా వృద్ధిరితి భావః । కిం పునః కారణమఙ్గేనాజ్విశేష్యతే, న పునరచాఽఙ్గస్యేతి అసమ్భవాత్ । అచికీర్షీదిత్యాదౌ అదన్తస్య తావత్ నేటి ఇతి ప్రతి షేధః ఆకారన్తం తు సిచి న సమ్భవతి, యమరమనమాతాం సక్చ ఇతి సగ్మవిధానాత్ । సమ్భవే వా నాస్తి విశేషః సత్యాం వా వృద్ధావసత్యాం వా । ఇగన్తస్య తు సిచి వృద్ధిః ఇత్యేవ సిద్ధా వృద్ధిః । ఏజన్తమప్యాత్త్వవిధానాన్నైవ సమ్భవతి । అగవీదిత్యత్ర తు నేటి ఇతి ప్రతి షేధః । తదేవమఙ్గేనాజ్విశేష్యత ఇతి సహృదయమభిధానమ్ । ఏవం ప్రత్యాఖ్యాతే హల్గ్రహణే, ప్రయోజనమాహ - తదేతదితి । కిం పునః కారణమన్తరేణ హల్గ్రహణం హల్సముదాయస్య పరిగ్రహో న సిధ్యతి అత తథఆహ - అన్యథా హీతి । ఏతచ్చ యదా వృద్ధిభాగాజేవ సిచ్పరత్వేన విశేష్యతే, తదా వేదితవ్యమ్ । అఙ్గే తు విశేష్య మాణే సర్వత్ర సిధ్యతి । న చైవమచకాసీదిత్యాదిష్వనేకాక్షు పూర్వస్యాప్యచో వృద్ధిప్రసఙ్గః, నేటి ఇతి ప్రతి షేధాత్ । న చానేకాజనిడస్తి । న చాపాక్షీదిత్యాదావటః ప్రసజగః, కిం కారణమ్ లుఙి యదఙ్గం సిజన్తం తద్భక్తోఽడాగమస్తద్గ్రహణేనైవ గృహ్యతే న తు సిచి యదఙ్గం తద్గ్రహణేన । యత్రాపి సిచో లుక్ క్రియతే - అదాతు, అధాత్ ఇతి, తత్ర సిచ్పరత్వాభావాద్ వృద్ధేరప్రసఙ్గః ।

ఉదవోఢామితి । వహేర్లుఙ్, తసస్తామ్, సిచ్, వహ - స్తామితి స్థితే - వృద్ధిశ్చ ప్రాప్నోతి ఢత్వాదీని చ, ఆదిపదేన ఝలో ఝలి ఇతి సిచో లోపః, ఝషస్తథోర్ధోఽధః ఇతి ధత్వం ష్టుత్వం ఢలోప ఇత్యేతేషాం గ్రహణమ్ । తత్ర ఢత్వాదీనామసిద్ధత్వాత్పూర్వం వృద్ధిః క్రియతే, పశ్చాత్ ఢలోపనిమిత్తమోత్తవమ్ । అథ తస్య పునర్వృద్ధిః కస్మాన్న భవతి తత్రాహ - తత్ర కృత ఇతి । కృతత్వాదితి । యద్యప్యేకారస్య న కృతా వృద్ధిః తథాపి ప్రయోగేఽస్మిన్ కృతేతి భావః ।

యత్ర త్వితి । న హ్యోకారత్వనిబన్ధనో వృద్ధేరభావః, కిన్తు కృతత్వనిబన్ధన ఇతి భావః । సోఢా అభిభూతా

అమిత్రా యేన స సోఢామిత్రః ।।

నేటి ।। 7 - 2 - 4 ।।

ఉదాహరణేషు - దివు క్రీడాదౌ , సివు తన్తుసన్తానే, కుష నిష్కర్షే, ముష స్తేయే ఇతి ధాతవః ।

ననుచేత్యాది చోద్యమ్ । నైతదేవమిత్యాది పరిహారః । ఉభయమప్యేతత్ సిచివృద్ధిసూత్రే వ్యాఖ్యాతమ్ ।।

హ్మ్యన్తక్షణశ్వసజాగృణిశ్వ్యేదితామ్ ।। 7 - 2 - 5 ।।

ఉదాహరణేషు గ్రహ ఉపాదేనే, స్యము స్వనధ్వన శబ్దే, టువమ  ఉద్గిరణే, వ్యయవిత్తసముత్సర్గే, క్షణు హింసాయామ్, శ్వస ప్రణనే, జగృ నిద్రాక్షయే, ఊన పరిహాణే ఇల ప్రేరణే చురాదీ, టుఓశ్వి గతివృద్ధ్యోః, రగే లగే సగే సర్వరణే, కఖే ఖగే కగే హసనే ఇతి ధాతవః । ఊనయత్యేలయత్యోర్నోనయతిధ్వనయతీతి చజః ప్రతి షేధః ।

యది చ పూర్వ గుణః స్యాదిత్యాది । ఏతదపి సిచివృద్ధిసూత్ర ఏవ వ్యాఖ్యాతమ్ । అథ జాగృగ్రహణం కిమర్థమితి । యేన పృష్టం స ఏవ యథైతన్న కర్త్తవ్యం తథా దర్శయతి - జాగ్రోఽవిచిణ్ణల్ఙిత్స్వితి । కృతే గుణే ఇత్యాది । అఙ్గవృత్తే పునర్వృత్తావవిధిః ఇత్యేతత్ నాశ్రితమ్, నిష్ఠితత్వస్య దుర్జ్ఞానత్వాత్ । అథ త్వితి । అన్యథా వృద్ధివిషయే గుణవిధానమనర్థకం స్యాదితి భావః । తథా చేతి । చిణ్ణలోః ప్రతి షేధేన ఉత్తరకాలభావివృద్ధిమాత్రం న భవతీతి సామాన్యేన జ్ఞాప్యతే, న తూపధాలక్షణవృద్ధిర్న భవతీత్యేవం విశేషేణేతి భావః । జాగృగ్రహణే సతి చాయం సూత్రాణాం ప్రాప్తిక్రమః, జాగృ - ఇస్ - ఈత్ ఇతి స్థితే పూర్వ యణ్ ప్రాప్తః, తమపవాదత్వాత్ సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః ఇతి గుణో బాధతే, తమపి సిచి వృద్ధిః, తామపి జాగర్తిగుణః, తత్ర కృతే హలన్తలత్రణా వృద్ధిః, తస్యాః నేటి ఇతి ప్రతి షేధః, తతః అతో హలాదేర్లఘోః ఇతి వకల్పః, తతః అతో ల్రాన్తస్య ఇతి నిత్యా వృద్ధిః, తతోఽయం ప్రతి షేధ థఇతి । ఆహ చ

గుణో వృద్ధిర్గుణో వృద్ధిః ప్రతి షేధో వికల్పనమ్ ।

పునర్వృద్ధిర్ని షేదోఽతో యణ్పూర్వాః ప్రాప్తయో నవ ।।

అతో హలాదేర్లఘోః ।। 7 - 2 - 7 ।।

న్యకుటీత్, న్యపుటీదితి । కుట కౌటిల్యే, పుట సంశ్లేషణే । నన్వత్ర కుటాదిత్వాన్ఙిత్త్వే సతి క్ఙితి చ ప్రతి షేధాదేవ వృద్ధిర్న భవిష్యతి, కిమత్ర అతః ఇత్యనేన తత్రాహ - అత ఇత్యేతస్మిన్నసతీతి । అతక్షీత్, అరక్షీదితి । తక్షూ, త్వక్షూ, తనూకరణే, రక్ష పాలనే, సిచ్పరత్వేనాఙ్గస్య విశేషణాదత్ర ప్రసఙ్గః ।

అథేహ కస్మాన్న భవతీతి । యది సిచ్పరత్వేనాఙ్గ విశేష్యతే, తతోఽత్రాపి ప్రసఙ్గ ఇతి ప్రశ్నః । సిచ్పరత్వేనాకో విశేష్యతే ఇత్యాశ్రిత్యోత్తరమ్ । యేన నావ్యవధానమితి వచనప్రామణ్యాదితి । అపిపఠిషీదిత్యాదావనన్తతరస్యాకారస్యాతో లోపేన భవితవ్యమ్ । నను చోభయోరప్యనిత్యయోః పరత్వాద్వృద్ధిః ప్రాప్నోతి అస్తు వృద్ధిః, ఆతో లోప ఇటి చ ఇత్యాకారలోపో భవిష్యతి న భవిష్యతి పరత్వాత్సగిటౌ స్యాతామ్ ఏవం తర్హి ణ్యల్లోపావియఙువఙ్యణ్గుణవృద్ధిదీర్ఘభ్యః పూర్వవిప్రతిషిద్ధౌ ఇత్యతో లోపో భవిధ్యతి, యథా - చికీర్షక ఇత్యత్ర । యుకతం తత్ర అచో ఞ్ణితి ఇతి వృద్ధిరన్యత్ర చరితార్థా, ఇయం తు సిచ్యన్తరస్యాతౌ విధీయమానా నిరవకాశా ఏషం తర్హి హలన్తస్య ఇత్యనువృత్తేరనన్తరోఽకారో న సమ్భవతీత్యేతాసామర్థ్యమ్ ।

అథ త్వితి । వ్యవధానేన భవితవ్యమితి స్థితే హలా వ్యవధానమితి కల్పనాయాం లఘుగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్, ఏకేన వర్ణేనేతి తు కల్పనాయాం న కర్తవ్యమిత్యర్థః ।।

నేడ్వశి కృతి ।। 7 - 1 - 8 ।।

వశి కృతీతి సప్తమీనిర్ద్దేశస్తదాదివిధ్యర్థః తస్య చ వయం పురస్తాత్కరణస్య ప్రయోజనం క్రాదిసూత్రే వక్ష్యామః। ఈశితేత్యదేరుపన్యాసః ప్రకృత్యాశ్రయః ప్రతి షేధో న సిధ్యతి ఇతి ప్రదర్శనార్థః । ఈశ్వర ఇతి । స్థేశభాస ఇత్యాదినా వరచ్ । దీప్రమితి । నమికమ్పి ఇత్యాదినా రః । భస్మేతి । అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే ఇతి మనిన్ । ఔణదికే త్వవ్యుత్పత్తిపక్షాశ్రయణేనాపి సిద్ధమ్ । యాచ్ఞేతి । యజయాచ ఇత్యాదినా నఙ్ ।

సమ్భవోదారహణప్రదర్శనమితి I ఏతావన్త్యుదాహరణాని సమ్భవన్తీతి ప్రదర్శనార్థమిత్యర్థః I రుదింవ, రుదిమ ఇతి I అసతి కృద్గ్రహణే రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే ఇత్యస్యాపచి ఇటోఽత్ర ప్రతిషేధః స్యాత్, తస్య త్వాశాదిరవకాశః రోదితీతి I క్వచిద్ రురుదివ, రురుదిమేతి లిటి పఠ్యతే, తదయుక్తమ్, క్రాదినియమాదేవేటః సిద్ధత్వాత్ II

తితుత్రతథసిసుసరకసేషు చ II 7 - 2 - 9 II

క్తిన్క్చోః సామాన్యేన గ్రహణమితి I రోదితీత్యస్య తిప ఏకానబచన్థకస్యాప్యగ్రహణమ్ కృతి ఇత్యనువృత్తేః I

దీప్తిరితి I క్తిన్నాబాదిభ్యశ్చః ఇతి క్తిన్ I

ఔణాదికస్యైవేతి I ఏతచ్చ భూయోభిరౌణాదికైః సాహచర్యాల్లభ్యతే I

తతుత్రేష్వితి I అస్మిన్ సూత్ర ఇత్యర్థః I అగ్రహాదీనామితి I గ్రహదివ్యతిరిక్తానాం ధాతూనాం సమ్బన్ధిషు తితుత్రాదిషు ప్రతిషేధ ఇత్యర్థః I ఆదిశబ్దః ప్రకార ఇత్యాహ - గ్రహప్రకారా ఇతి I కః పునః ప్రకారః ఇత్యహ - యేషామితి I నికృచితిరితి I కుఞ్చేః పూర్వవత్ క్తిన్, ఉపధాలోపః, కుచ శబ్దకరణే ఇత్యతస్మాద్వా క్తిన్ II

ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్ II 7 - 1 - 10 II

అనుదాత్తాదితి బహుబ్రీహిః న విద్యతే ఉదాత్తో యస్మిన్ సోఽయమనుదాత్తః I పారిభాషికే త్వనుదాత్తేఽజ్మాత్రాణామిణాదీనామేవ గ్రహణం స్యాత్, నాజ్ఝల్సముదాయరుపాణం పచిప్రభృతీనామ I తతశ్చ తేషామనుదాత్తోపదేశోఽనర్థకః స్యాత్ I అథ వా - అనుదాత్తచ్కత్వాత్సముదాయ ఏవానుదాత్త తఇత్యుచ్యతే, యథా అనుదాత్తం పదమ్ ితి I ఉపదేశః - ప్రకృతిపాఠః I అనుదాత్తశ్చేతి I ఉపదేశే ఇత్యపేక్షతే I ఉభయవిశేషణం చైతదిష్యతే I అన్యతరవిశేషణం తు యది విజ్ఞాయేత - ఉపదేశ ఏకాచః సమ్భ్రవృత్యనుదాత్తాదితి, తథఇహాపి చ ప్రసజ్యేత - లవిష్యతి, పవిష్యతీతి, భవతి హ్యేతత్ ప్రత్యయస్యోదాత్తత్వే శేషనిఘాతేన సమ్భ్రవృత్యనుదాత్తమ్ థఇహ చ న స్యాత్ - కర్తా, కర్తుమ్,

నిత్స్వరేణ సమ్ప్రత్యుదాత్తత్వాత్ ప్రకృతిపాఠే చైషామనుదాత్తోపదేశోఽనర్థకః స్యాత్ । అథ విజ్ఞాయేత - ఉపదేశే।ఽనుదాత్తాదేకాచః శ్రూయమాణాదితి క్రాదిసూత్రే నియమో నోపపద్యేత చకృవ, చకృమేత్యాదౌ శ్రూయమాణరుపస్యానేకాచ్త్వాద్విధిరేవ స్యాత్, తత్ర కో దోషః బిభిదివ, బిభిదిమ అత్రేడాగమో న స్యాత్ । నను చ సమ్ప్రత్యనేకాచ్త్వాదత్ర ప్రతిషేధాస్యాప్రసఙ్గాదేవేడ్ భవిష్యతి ఇహ తర్హి పేచివ, పేచిమ్, ఏత్వాభ్యాసలోపయోః కృతయోరేకాచః శ్రూయమాణాదిట్ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి । పరత్వాదిటి కృతే ఏతవాభ్యాసలోపౌ భవిష్యతః నిత్యావేత్వాభ్యాసలోపౌ కృతేఽపీటి ప్రప్నుతోఽకృతేఽపి ఇట్ పునరనిత్యః - కృతయోస్తయోరేకాచః శ్రూయమాణాదితి ప్రతిషేధాత్ । ఏవం తర్హి థలి చ సేటి ఇత్యత్ర సేట్గ్రహణం కాలవాధారణార్థం భవిష్యతి, కథమ్ తత్ర థల్గ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్, సేటీత్యేతావతా సిద్ధమ్, అత ఏకహల్మధ్యే ఇత్యాది సర్వమనువర్త్తతే, కిద్గ్రహణమేకం నివృత్తమ్, న చ థలోఽన్యః సేట్ కిల్లిట్ సమ్భవతి । సోఽయమేషం సిద్ధే యత్థల్గ్రహణం కరోతి తస్యైతత్ప్రయోజనమ్ - కితా సహ సముచ్చయార్థమ్, థలి చ కితి చ సేటి ఏత్వాాభ్యాసలోపౌ భవత ఇతి । తత్ర కితి పూర్వేణైవ సిద్ధే కాలావధారణార్థమిదం వచనమితి కృతే థఏత్వాభ్యాసలోపౌ యథా స్యాతామ్, అకృతే మా భూతామితి, యథా - నిష్ఠాయాం సేటి ఇత్యత్ర । ఏవమపి విధిత్సతి, చిచ్చిత్సతీత్యత్ర నిత్యత్వాద్ ద్విర్వచనే కృతే ఏకాచః శ్రూయమాణాదితి ప్రతిషేధో న స్యాత్ తస్మాదుభయవిశేషణముపదేశగ్రహణమ్, తఅత ఏవేదం మధ్యే పఠితమ్ । యద్యుభయవిశేషణమ్, బేభిదితా, చేచ్ఛిదితా - అత్రాపి ప్రాప్నోతి అల్లోపస్య పూర్వాస్మాదపి విధౌ స్థానివద్భావాన్న భవిష్యతి । యఙ్లుగన్తే తర్హి ప్రాప్నోతి - బేభేదితా, చేచ్ఛిదితా యత్రైకాజ్గ్రహణం కిఞ్చిత్సఞ్చితాని న యఙ్లుకి ఇతి వచనాన్న భవిష్యతి । కే పునరితి । పాఠే సఙ్కరసమ్భవాత్ప్రశ్నః । అసఙ్కరేణ పఠితవ్యాః ఇత్యుత్తరమ్ । ప్రవిభక్తా ఇతి । స్వరాన్తహలన్తకకారాదివర్ణభేదేనేత్యర్థః । శ్లేకేష్వనిడగ్రహణమనుదాత్తోపలక్షణమ్ । షష్ఠీసప్తమ్యశ్చ ధాతువిషయనిర్ధారణే ద్రష్టవ్యాః । శ్విడీడితి । సమాహారద్వన్ద్వే ద్వితీయాన్తమ్ ।

గణస్థమితి । శ్లోకపూరణార్థమ్ । స్వభావకథనమేతత్ । మత్ మత్తః నిబోధత, అవగచ్ఛత ।

ద్వ్యేత్యాదిశ్లోకర్యోర్ద్వయోర్వివరణమ్ । ఇతి స్వరాన్తా ఇతి । అస్య పునః పాఠో నిగదవ్యాఖ్యానతాం దర్శయతుం ద్రష్టవ్యః । అన్యే తు పూర్వ న పఠన్తి ।

యమిర్యమన్తేష్వితి । శ్యని పఠ్యత ఇతి । దివాదౌ పఠ్యత తిత్యర్థః । ప్రతిషేధవాచినామితి । ఇట్ప్రతిషేధం కుర్వతామాచార్యాణాం మతేనేత్యర్థః । దిహిర్దుహిరితి । యద్విషయః సంశయః పురుషాణాం నాస్తి తే ముక్తసంశయాః । తన్త్రాన్తరమ్ - వ్యాకరణాన్తరమ్, ఆపిశలాది ।

సహేర్వికల్ప ఇతి । తీషసహ ఇత్యాదినా । సవికల్పావితి । వికల్పస్తద్విషయః సంశయ ఇత్యర్థః । స్వరుపేణైవ ససంశయావితి । తౌ స్తో న ఇత్యపి సంశయస్తత్రేత్యర్థః ।

దిశి దృశిమితి । పురణమ్ - చిరన్తనం వ్యాకరణం యేఽధీయతే తే పురణగాః । పాఠేషు, ధాత్వాదిషు । బుదుపధానామిత్యాదినా తేష్వనుదాత్తోపదేశస్య ప్రయోజనాన్తరం సముచ్చినోతి । ఏవం చ శ్లోకేష్వనిట

ఇత్యస్యానుదాత్తోపలక్షణత్వం నిశ్చితమ్ ।

రుధిః సరాధిరితి । న్యాయ్యవికరణయోరితి । న్యాయ్యః - ఉత్సర్గః, శబ్వికరణయోరిత్యర్థః ।క్వచిత్తు తథైవ పాఠః కేచిద్భ్వాదికం సిధిముదితం పఠన్తి - షిధు గత్యామ్ ఇతి, తేన తస్య క్త్వాయాం వికల్పితేట్కత్వాన్నిష్ఠాయామ్ యస్య విభాషా ఇతి ప్రతి షేధేన భవితవ్యమ్ । తథా దైవాదికస్య భౌవాదికస్య చ బుధేరర్థే రుపే వా విశేషో నాస్తి, తతశ్చైక ఏవాయం బుధిః, వికరణద్వయార్థం తు ద్వయోర్గణయోః పాఠః, తస్య చార్ధధాతుకలక్షణ ఇడప్యుక్తః, ప్రతి షేధోఽపీత్యేకవిషయత్వాద్విభాషితేట్కత్వమ్, తతశ్చ తస్యాపి నిష్ఠాయాం ప్రతి షేధేన భవితవ్యమితి మన్యమానం ప్రత్యాహ - నిష్ఠాయామపీతి । సిధేరుదిత్త్వం తావదనన్యార్థమ్ । న చ యథాకథఞ్చిదిటో భావాభావౌ నిష్ఠాయాం ని షేధస్య నిమిత్తమ్, కిం తర్హి వికల్పవాచినా విభాషాదిశబ్దేన వికల్పితేట్త్వమితి భావః ।

తపి తిపిమితి । తిపిక్షపీ ఇతి పాఠః । నీచేన స్వరేణానుదాత్తేన పఠితాన్ప్రతీహి నిబోధతేతి । ప్రస్తావాతప్రతీతేతి పాఠః, ప్రతీహీతి పాఠే ఉత్తరానురోధః - విద్ధ్యనిట్స్వరానితి ।

తేప్తేతి । తిపృ తేపృ ష్టిపృ ష్టేపృ క్షరణే । ఛోప్తేతి । ఛుప స్పర్శనే । పచి వచిమితి । సృజిమృజీతి । సమాహారద్వన్ద్వః । అనిట్త్వస్య హేతుః స్వరో యేషాం తేఽనిటస్స్వరాః ।

తతోఽస్య వికల్పేన భవితవ్యమితి । తేనానిట్స్వరార్థోఽనుదాత్తపాఠో న భవతి । అమాగమోఽపీతి । తేన తదర్థోఽప్యుదాత్తపాఠో న భవతి । తత్కస్మాదిహానిట్కారికాసు పఠ్యతే ఇత్యత ఆహ - కేచిదిత్యాది । యుక్తం చైతదిత్యాహనిజాదిషు హీతి । ణిజాం త్రయాణాం గుణః శ్లౌ ఇత్యత్ర పఠితా నిజాదయః । అత్రైవ వ్యాకరణాన్తరానుమతిం దర్శయతి - తథా చేతి ।

అవధీదితి । కిం పునరయముపదేశేఽనుదాత్తః ఓమిత్యాహ । క్వ పునరస్యోపదేశః హనో వధ లిఙి ఇతి । కిమేకాజ్గ్రహణం న నివర్త్యిష్యామీత్యనుదాత్త ఉపదిశ్యతే, న హ్యస్యాన్యదనుదాత్తత్వే ప్రయోజనమ్ న బ్రూమః - అస్మిన్నుపదేశేఽయమనుదాత్త ఇతి, హన్తిరనుదాత్తస్తస్య స్థానే భవన్స్థానివద్భావేనానుదాత్తః । క్రియమాణేఽపి తర్హ్యేకాజ్గ్రహణే యావతా స్థానివద్భావః కస్మాదస్య పరతి షేధాదితి చేత్ హన్తైవమనుదాత్తవ్యపదేశేఽపి స్థాన్యలాశ్రయత్వాత్కథమివాస్య సాయ్త్ స్యాదేతత్ । నాత్ర స్థానివద్భావేన ప్రసఙ్గః, కిం తర్హి ఉపదేశగ్రహణేన, యథా - కర్తా, కర్తుమిత్యాదౌ రుపభేదే స్వరభేమే చ భవతి । తత్కస్య హేతోః యః స ఉపదేశేఽనుదాత్తః స ఏవేమామవస్థామాపన్న ఇతి కృత్వా, న తు స్థానివద్భావాత్ ఏవమిహాపి య ఉపదేశేఽనుదాత్తో హన్తిః స ఏవాయమితి ఉపదేశగ్రహణాత్ప్రసఙ్గ ఇతి । క్రియమాణేఽపి తర్హ్యేకాజ్గ్రహణే కథమివాస్య వ్యావృత్తిః, యావతా ఉపదేశగ్రహణస్యోభాభ్యాం సమ్బన్ధః - య ఉపదేశే ఏకాచ్ స ఏవాయమితి స్యాదేవ ప్రసఙ్గః తస్మాద్వధేరాద్యుదాత్తనిపాతనం కర్తవ్యమ్, తత్సామర్థ్యాద్ధన్త్యుపదేశవిషయానుదాత్తత్వాశ్రయోఽపి ప్రతిషేధో న భవతి । న హ్యేతదాద్యుదాత్తత్వం ప్రయోగసమవాయి, ప్రత్యయస్వరేణ బాధితత్వాదిత్యేవమత్ర హారో బాచ్యః । ఏకాజ్గ్రహణముత్తరార్థమ్ ।।

శ్ర్యుకః కితి ।। 7 - 2 - 11 ।।

యోషాం ప్రకృత్యాశ్ర ప్రతిషేధో నాస్తి తదర్థమిదమ్ । శ్రితః, శ్రితవాన్, యుతః, యుతవాన్ ఇతి । సనీవన్తర్ధ ఇతి వికల్పితేట్త్వాద్ యస్య విభాషా ఇతి ప్రతిషేధః సిద్ధః ।

కేచిదిత్యాది । యథా గ్లాజిస్థశ్చ క్స్నుః ఇత్యత్రోక్తమ్ - క్స్నోర్గిత్త్వాన్న స్థ ఈకారః ఇత్యాది । యది గకారః ప్రశ్లిష్యతే శ్రయుకః కితి ఇతి నిర్దేశో నోపపద్యతే, గకారే పరతః హశి చ ఇత్యుత్వం ప్రాప్నోతి చర్త్వే చ కృతే కుప్వోః కపౌ చ ఇత్యేష విధిర్భవతి, చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాదుత్వమేవ ప్రాప్నోతి తత్రాహ సౌత్రత్వాదితి । అత్రాపి గ్రన్థే వర్ణయన్తి ఇత్యస్య సమ్బన్ధః । తదేతద్దూషయతి - గ్లాజిస్థశ్చ గ్స్నురిత్యత్రేతి । ఆకారప్రశ్లేషే సతి తిష్ఠతేరాకారన్తాదిత్యర్థో భవతి, తిష్ఠతిశ్చాకారాన్త ఏవ, తత్ర విశేషణముత్తరకాలభావీకారనివృత్త్యర్థ విజ్ఞాయతే, తతశ్చ -

కథం ప్రకృతినిర్దేశే పఞ్చమ్యాం పరతః శ్రుతః ।

ఆకారోఽయం విధేయః స్యాదితి చోద్యమపాకృతమ్ ॥

స్థాస్నోః । స్థాస్నుశబ్దస్య । న కిఞ్చిదేతదితి । ఏతద్ గకారప్రశ్లేషవర్ణనమశోభనమిత్యర్థః । గస్నుప్రత్యయస్య గిత్త్వే హి గప్రశ్లోషో యుజ్యతే, కిత్త్వేఽపి తిష్ఠతేరీత్వముక్తాద్ధేతోర్నివర్త్తతే ।

తీర్ణ ఇత్యత్రాపి యథా స్యాదితి । ఇహ తు తీర్త్వా, పూర్త్వేతి ఆనుపూర్వ్యాత్సిద్ధమ్, కథమ్ తత్వా, పత్వా ఇతి స్థితే యావదిట్ప్రతిషేధో న ప్రవర్తతే తావదిత్వోత్వే ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్ క్ఙితి ఇత్యుచ్యతే, న చాకృతే ఇట్ప్రతిషధే క్త్వా కిద్భవతి, న క్త్వా సేట్ ఇతి ప్రతిషేధాత్ । కిఞ్చ భో ఇత్వోత్వే కితి విధీయేతే న కితి విధీయేతే, కితి తు విజ్ఞాయేతే । కథమ్ ఇత్వోత్వాభ్యాం గుణవృద్ధీ భవతో విప్రతిషేధేన । తస్మాత్ప్రగేవ సన్నిహితం కిత్త్వమాశ్రిత్యేట్తిషేధే ప్రవృత్తే ఇత్వోత్వే భవతః । కృతయోస్తహి తయోః ప్రతిషేధనిమిత్తస్యోగన్తత్వస్యాపగమాత్పునరిట్ప్రసఙ్గః, తస్మింశ్చ సతి న క్త్వా సేట్ ఇతి కిత్త్వప్రతిషేధాద్ గుణే సతి తేరిత్వా, పోరిత్వేతి ప్రాప్నోతి నైతదస్తి ప్రసఙ్గావస్థాయామేవ ప్రతిషేధేన బాధితస్య భ్రష్టావసరస్య పునః ప్రవృత్త్యయోగాత్ । ఇహ చ తితీర్షతి, ముమూర్షతీతి నాకృత ఇటః ప్రతిషేధే సనః కిత్త్వమఝలాదిత్వాత్, అసతి చ కిత్త్వే గుణస్యాయం విషయ ఇతి ఇత్వోత్వయోరప్రసఙ్గ ఇతి ఆనుపూర్వ్యాత్సిద్ధమిత్యేవ । యది వా తృ - స ఇతి స్థితే, అనవకాశత్వాదిట్ సని వేతి ఋకారాన్తనిమిత్త ఇడ్వికల్పః ప్రవర్త్తతే, తత్రేడభావపక్షే కిత్త్వాద్ గుణే నిషిద్ధే ఇత్వోత్వయోః కృతయోరపి వికల్పేన బాధితస్యేడ్లక్షణస్య భ్రష్టావసరత్వేన పునః ప్రవృత్త్యయోగాత్సిద్ధమిష్టమ్ । తస్మాత్తీర్ణ ఇత్యత్ర చోపదేశాధికారస్యోపయోగః । కస్మాత్పునరసత్యుపదేశాధికారేఽత్ర న స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - ఇత్వే హి కృత ఇతి । కిం పునః కారణమిత్వమేవ తావద్భవతి నిత్యత్వాత్ । మా భూదిత్యాది చోదకః । కస్య పునరిత్యాదీతరః । ఋూత ఇత్యాది చోదకః । యద్యేవమిత్యాదీతరః । స్థానివద్భావాదితి చోదకః । అనల్విధావిత్యాదీతరః । అల్విధిత్వం పునరుగితి ప్రత్యాహారగ్రహణాత్ । నను చేత్వోత్వయోః కృతయోః సమప్రత్యృకారాభావేఽప్యేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్స ఏవ ధాతుర్యస్య సని విభాషా విహితేతీట్ప్రతిషేధో భవిష్యతి నైతదస్తి ఆదితశ్చ ఇతి యోగవిభాగేన జ్ఞాపయిష్యతే - యదుపాధేర్విభాషా తదుపాధేః ప్రతిషేధ ఇతి, తతశ్చ ఋకారాన్తత్వముపాధిరడ్వికల్పే, స చేత్వే కృతే నాస్తీతి కథం ప్రతిషేధః స్యాత్ తస్మాదిత్యాది । యస్మాదేవమసత్యుపదేశగ్రహణే తీర్ణ ఇత్యత్ర ప్రతిషేధో న సేత్స్యతి, తస్మాత్ ఉపదేశే ఇత్యనువర్తనీయమ్ । తథా చ సతీతి । ఉపదేశే ఇత్యనువర్త్తమానే సతీత్యర్థః । అత్రాపి ప్రాప్నోతీతి । జగర్తేరుపదేశావస్థాయాముగాన్తత్వాత్ । తదర్థమితి । జగరిత ఇత్యాదిసిద్ధ్యర్థమ్ । జగరిత

ఇత్యాదావిట్ప్రతిషేధనివృత్త్యర్థమితి వా । తథా చ వార్త్తికమ్ - ఏకాజగ్రహణం జగర్త్యర్థమ్ ఇతి పూర్వసూత్రేఽనుపయోగాదిహార్థమేకగ్ర్హహణమిత్యర్థః ।

భష్యకారస్త్వాహ - యస్య క్వచిదిడ్వికల్పో దృష్టః స ధాతురాశ్రీయతే - యస్య విభాషా ఇతి, న తు తద్గతం వికల్పకారణమకారాది । భవతి చేత్యోత్వయోః కృత యోరయమపి స ఏవ ధాతురితి తీర్ణ ఇత్యాదౌ సిద్ధః ప్రతిషేధః ఇతి । యద్యేవమ్, విభాషా గమహనవిదవిశామ్ ఇతి విశినా సాహచర్యాత్తౌదాదికస్య విదేః క్వసావిటి వికల్పితే దైవాదికస్యాపి విదేర్నిష్ఠాయాం ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి - విదితః, విదితవానితి న, ధాతుభదాత్ । కథం ధాతుభేదః అర్థభేదాద్, అనుబన్ధభేదాద్, వికరణభేదాచ్చ । తదేవం నార్థ ఉపదేశాధికారేణ, నాపి ఏకాజ్గరహణానువృత్త్యా । కిమర్థం తర్హి పూర్వసుత్రే ఏకగ్ర్హహణమ్ యఙ్లుగన్తనివృత్త్యర్థమ్ । నను చ క్రియమాణేఽప్యేకాజ్కహణే యఙ్లుగన్తస్య ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, ఉపదేశగ్రహణస్యోభయవిశేషణత్వాత్, యథా బిభిత్సతీతి, తత్రైతత్స్యాత్ - క్రియమాణే ఏకాజగ్రహణే యత్రైకాజగ్రహణం కిఞ్చిత్ ఇతి వచనాద్ యఙ్లుగన్తస్య న భవతీతి తచ్చ వార్త్తమ్ అక్రియమాణేఽపి చైకాజ్గరహణే వచనాన్తరాశ్రయణేన యజలుగన్తేఽపి పరిహారః । తదేవ వచనమేవం పఠ్యతామ్ - త్రోపదేశాగ్రహణమితి । అనుదాత్తోపదేశలక్షణో ఽనునాసికలోపోఽపి తర్హి యఙ్లుగన్తానాం తసాదిషు న స్యాత్, తథా ఇబన్తానాం దివిప్రభృతీనాం యఙ్లుగన్తానామపి సనీడ్వికల్పః ప్రాప్నోతి । క్రియమాణే పునరేకాగ్ర్హహణే న భవతి, తఏకాచః ఇతి తత్రానువృత్తేః । యది నేష్యతే, ఏవం వక్ష్యామి - ఉపదేశేఽనుదాత్తాన్న యఙ్లుక కితి । అధికారోఽయమ్, యత్రైకాగ్ర్హహణేన యఙ్లుగన్తస్య వాయవృత్తిరిష్యతే, తత్రోపతిష్ఠతే । ఏవమపి వావృతు వరణే ఇతి దివాదావనేకాజుదిదనుదాత్తేత్పఠ్యతే । తథా చ భట్టికావ్యే ప్రయోగః - తతో వావృత్త్యమానాఽసౌ రామశాలాం న్యవిక్షత ఇతి । తస్యోదితో వికల్పితేటో నిష్ఠాయామ్ యస్య విభా,ా ఇతి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి । ఏకాగ్ర్హహణే తు క్రియమాణే న భవతి ఏకాచః ఇతి తత్రానువృత్తేః । తథా చ నిష్ఠాయాం సేటి ( 6.4.52 । ఇత్యత్రాపి వృత్తికారేణోక్తమ్ - అథ పునరేకాచ ఇతి తత్రానువర్త్తతే ఇత్యాది ।

అన్యే పునర్భాష్యకారేణైకాగ్ర్హహణస్య ప్రత్యాఖ్యాతత్వాన్నైతదిష్యత ఇత్యాహుః । తథా చ వృత్తికారేణాపి పాక్షికత్వేనైవోక్తమ్ - అథ పునరేకాచ ిితి తత్రానువర్త్తతే ఇతి । కృతమతితవిస్తరేణ ।।

సని గ్రహగుహోశ్చ ।। 7 - 2 - 12 ।।

చకార ఉగనుకర్షణార్థః । న చ ఇకో ఝల్ ఇతి సనః కిత్త్వాత్ ఉగన్తానాం పూర్వేణైవ సిద్ధిః కిం కారణమ్ ఝలాదౌ సనః కిత్త్వమ్, న చాన్తరేణేటట్ప్రతిషేధం సన్ ఝలాదిర్భవతి, తేన యేషు ప్రకృత్యాశ్రయః ప్రతిషేధో నాస్తి, తేష్వనేనైవేటి ప్రతిషిద్ధే ఝలచాదిత్వే సనః కిత్త్వమిత్యేష క్రమః । జిధృక్షతీతి । రుదవిద ఇత్యాదినా సనః కిత్త్వమ్, గ్రహిజ్యాదిసూత్రేణ తత్సమ్ప్రసారణమ్, హో ఢః, షఢో కస్సి, ఏకోచో బశో భష్ । జుఘుక్షతీతి । గుహూ సంవరణే, స్వరితేత్, హలన్తాచ్చ ఇతి సనః కిత్త్వమ్ । అథ చకారేణోగిదివ శ్రయతిరపి కస్మాన్నానుకృష్యతే అత ఆహ - శ్రిస్వృయుర్ణ్విత్యాది ।।

కృసృభృవృస్తుద్రుస్రువో లిటి ।। 7 - 2 - 13 ।।

క్రాదయ ఏవ లిట్యనిట ఇతి । లిట్యేవ క్రాదయోఽనిటః ఇత్యేష తు విపరీతోఽత్ర నియమో న భవతి క్రాదీనామనుదాత్తోపదేశసామర్థ్యాత్ । కృతలబ్ధక్రీతకుశలాః, తమధీష్టో భృతో భూతః, పరివృతో రథః స్తుతస్తోమయోః ఇత్యాదినిర్దేశాచ్చ ।

కేన పునరేషామిట్ప్రతిషేధః సిద్ధః, యతో నియమార్థోఽయమారమ్భః ఇత్యత ఆహ - అనుదాత్తోపదేశానామిత్యాది । వృఙ్వృఞ్భ్యామన్యేఽనుదాత్తోపదేశాస్తేషాం ప్రకృత్యాశ్రయః ఏకాచ ఉపదేశే ఇతీట్ప్రతిషేధః సిద్ధః । వృఙవృఞోస్తు ప్రత్యయాశ్రయః శ్ర్యుకః కితి ిత్యేషః । తస్మాదుభయస్యాపి - ప్రకృత్యాశ్రస్య, ప్రత్యయాశ్రయస్య చ । కథం పునరయం ప్రత్యయాశ్రయచస్య నియమః, యావతా వృగ్రహణం వృఞస్థలి విధ్యర్థం సమ్భవతి, న హి తత్ర ప్రకృత్యాశ్రయః ప్రతిషేధః, వృఞ ఉదాత్తత్వాత్, నాపి ప్త్యయాశ్రయః థలః కిత్త్వాభావాత్, అసతి ప్రత్యయాశ్రయస్య నితయమే లులువిథేత్యాదావిణ్న స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - వృఞో హీతి । వ్యవస్థా - నియమః । ఇహ తుష్టోథేత్యాదౌ ఋతో భారద్వాజస్య ఇత్యేతస్మాన్నియమాదిట్ ప్రాప్నోతి, యయిథేత్యాదివత్ । యథా హి యయిథ, పపిథేత్యాదౌ ఆర్ధధాతుకస్య ఇతీట్ ప్రప్తః ఏకాచః ఇతి నిషిద్ధః, పునః క్రాదినియమాత్ ప్రాప్తః అచస్తాస్వత్థలి ఇతి ప్రతిషిద్ధః, తతః ఋతో భారద్వాజస్య థలి ప్రతిషేధో నాన్యేభ్యః ఇతి నియమాత్పక్షే ఇడ్ భవతి, తథాత్రాపి స్యాత్ । కథం ఖలు క్రాదినియమస్య బాధకమ్ అచస్తాస్వత్ ఇతి ప్రతిషేధం బాధమానో భారద్వాజనియమః క్రాదిప్రతిషేధం న బాధతే కృసుభృవృ ఇత్యేతేషు పుర్వాయం దోషస్తేషామృకారాన్తత్వేన భారద్వాజపక్షేఽపీటః ప్రతిషేధాత్ । ఏవం తర్హి స్తుద్రుస్రుశ్రువాం గ్రహణం విధ్యర్థం భవిష్యతి, తఅసతి హి విధేయే నియమో భవతి, ఇహ చాస్తి విధేయమ్, కిమ్ థలి భారద్వాజనియమాదిటః ప్రాప్తస్య ప్రతిషేధః, ఇతరేషాం తు క్రాదీనాం గ్రహణం నియమార్థ భవిష్యతీతి । బిభిదివ, లులువివేత్యాదావపి న దోషః । కథం పునస్తుష్టుమః అత్ర హి క్రాదినియమాదిట్ ప్రాప్నోతి నైష దోషః స్తుద్రుస్రుశ్రువాం

గ్రహణముభయోరపి ప్రతిషేధార్థమ్ I యశ్చ క్రాదినియమాదిట్ ప్రాప్తః యశ్చ భారద్వాజనియమాత్, తయోరుభయోరపీత్యర్థః I

యద్యేవమ్, యేన నాప్రాప్తిన్యాయేన క్రాదినియమమేవ స్తుద్రుస్రుశ్రువాం ప్రతిషేధో బాధేత, న తు వికల్పేన ప్రాప్తం భారద్వాజనియమమ్, తతశ్చాసౌ స్యాదేవ ఇత్యాశఙ్క్యాహ -- పూర్వకత్వాతప్రతిషేధస్య పూర్వ విధిప్రకరణం పఠితవ్యమ్, ఆర్ధధాతుకస్య ఇత్యారభ్య ఈడడజనోర్ధ్వే చ ఇత్యేవమన్తమ్, పశ్చాతప్రతిషేధప్రకరణమ్, తద్యథాऽన్యత్రాపి - కర్త్తరి కర్మవ్యతిహారే , న గతిహింసార్థేభ్యః ఇతి I తత్రాయమర్థో ద్విరిడ్గ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి, ప్రకృతమనువర్త్తతే I నన్వేవమ్, రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే ఇతి సార్వధాతుకగ్రహణమ్, లిఙః సలోపోऽనన్త్యస్య ఇత్యత్ర విచ్ఛిద్యేత ఏవం తర్హి న వృద్భ్యశ్చతుర్భ్యః ఇత్యత్రైవ పఠితవ్యమ్, ఏవం హి విధ్యుత్తరకారశ్చ ప్రతిషేధః కృతో భవతి, ద్విశ్చేడ్గ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి, సార్వధాతుకగ్రహణం చ సలోపే న విచ్ఛిద్యతే, అపి చ ద్విఃప్రతిషేధో న కర్త్తవ్యో భవతి, సోऽయమేవం సిద్ధే యత్పురస్తాతప్రతిషేధకాణ్డం కరోతి, తస్యైతతప్రయోజనమ్ - థఅనాశ్రితవిధానవిశేషమిణ్మాత్రమనారభ్యాధీతేన ప్రతిషేధేన యథా బాధ్యేతేతి I యది తు భారద్వాజనియమాత్పరమిదం కాణ్డం క్రియేత, తతో మధ్యేऽపవాదన్యాయేవ మారద్వాజనియమః అచస్తాస్వత్ ఇతి ప్రతిషేధమేవ, బాధేత, న తు క్రాదినిషేధమితి పురస్తాతప్రతిషేధకరణే న కశ్చిద్దోషః I

అపర ఆహ - యత్ర తత్ర వా ప్రతిషేధకరణమస్తు, సర్వథా తు భారద్వాజనియమః అచస్తాస్వత్ ఇతి యోగద్వయేన థలి యః ప్రతిషేధః ప్రాప్తస్తస్యైవ నియామకః, అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా ఇతి, తతశ్చ స్తుద్రుస్రుశ్రువామపి భారద్వాజనియమేవ థఅచస్తాస్వత్ ఇతి ప్రతిషేధ ఏవ నివర్త్తతే, న తు క్రాదిప్రతిషేధః ఇతి I తన్మతే పురస్తాత్ప్రతిషేధకరణస్య ప్రయోజనముత్తరత్ర దర్శయిష్యామః I

కృఞోऽసుట ఇతి వక్తవ్యమితి I కృతేऽపి కరోతిర్భవత్యేవేతి ప్రతిషేధప్రసఙ్గః I.

శ్వీదితో నిష్ఠాయామ్ I I 7 - 2 - 14 I I

శ్విగ్రహణం కిమర్థమ్, న సమ్ప్రసారణే కృతే పరస్య పూర్వత్వే చోగన్తత్వే సతి శ్ర్యుకః కితి ఇత్యేవ సిద్ధమ్ న సిధ్యతి, శ్వి - త ఇతి స్థితే పరత్వాదిట్ ప్రాప్నోతి I అథాపి పూర్వం

సమ్ప్రసారణమ్ ఏవమపి శ్ర్యుకః కితి ఇత్యత్ర ఉపదేశే ఇత్యనువృత్తేతరస్య చోపదేశే ఇదన్తత్వాన్న సిధ్యతి ।

డీఙ ఇత్యాది । డీఙయం స్వాదీనాం మధ్యే పఠ్యతే, తే చ ఓదితః, స్వాదయ ఓదితః ఇతి వచనాత్, కథమేతజ్జ్ఞాపకమ్ ఇత్యత ఆహ - స హీతి । నిష్ఠాతః నిష్ఠాతకారస్య । అనన్తరస్య విధీయత ఇతి । ఇటి సత్యానన్తర్యం విహన్యేత ।

ఏవఞ్చ సతి శ్వయతేరప్యత్ర గ్రహణం శక్యమకర్తుమ్, తథా ఓలస్జీప్రభృతీనామపి ఉక్తేనైవ న్యాయేనేడభావస్య సిద్ధత్వాత్ ॥

యస్య విభాషా ॥ 7 - 2 - 15 ॥

యస్య విభాషా ఇత్యనువాదవాక్యమ్ । అత్ర చ ఇడ్విహితః ఇతి వాక్యశేషః । యత్తదోర్నిత్యసమ్బన్ధాత్తస్య నిష్ఠాయామిణ్న భవతీతి ప్రతిషేధవాక్యం సమ్పద్యతే । నిపాత్నాదిడాగమ ఇతి । అపర ఆహ - అనిత్యోఽయం ప్రతిషేధః, కృతీ ఛేదనే ఇత్యస్య ఇదిత్కరణసామర్థ్యాత్ । యది హ్యయం విధిర్నిత్యః స్యాత్ సేఽసిచి ఇత్యనేన విభాషితేట్త్వాదనేనైవ ప్రతిషేధస్య సిద్ధత్వాదీదిత్కరణమనర్థకం స్యాదితి ॥

ఆదితశ్చ ॥ 7 - 2 - 16 ॥

ఆశ్వస్తః, వాన్త ఇతి । భాష్యవార్త్తికయోరనుక్తమపి ప్రయోగబాహుల్యాదుక్తమ్ । యోగవిభాగకరణం కిమితి । యోగవిభాగ ఏవ తావద్దోషః । అపి చ ఏకయోగత్వే చకారో న కర్త్తవ్యో భవతీతి ప్రశ్నః । ఏవం చోత్తరగ్రన్థే చకారో న పఠితవ్యః । పఠ్యమానస్తు అనుక్తసముచ్చయార్థే వ్యాఖ్యేయః । కథం పునరేక్రయోగత్వే భావాదికర్మంభ్యామన్యత్ర ప్రతిషేధః సిద్ధః తత్రాహ - అన్యత్రేతి । యదుణధేరితి ।ఉపాధిరభిధేయాదిర్భేదకః । యద్యుపాధీనాం భేదకత్వం న స్యాత్, యోగవిభాగోఽనర్థకః స్యాత్ । భేదకత్వే తు తేషాం భావాదికర్థణోర్వికల్పవిధానాత్కర్తృకర్మణోః ప్రతిషేధో న స్యాదితి తదర్థో యోగవిభాగః కర్త్తవ్యః । కిమేతస్య జ్ఞాపనే ప్రయోజనమ్ ఇత్యత ఆహ - తేనేతి । లాభార్థస్య విభాషేతి । అత్ర హేతుర్వక్ష్యతే । యది తర్హ్యుపాధిర్భేదకః, తతః ఉదితో వా ఇతి క్త్వాప్రత్యయే భావవాచిని వికల్ప ఇతి నిష్ఠాయామపి భావ ఏవ ప్రతిషేధః స్యాత్, నార్థాన్తరే । శబ్దేనాశ్రీయమాణో

హ్యుపాధిర్భేదకః । న చ ఉదితో వా ఇత్యత్ర భావవాచిత్వం శబ్దేనాశ్రితమ్ । తథా చ తేన నిర్వృత్తమ్, నిర్వృత్తేఽక్షద్యూతాదిభ్యః ఇత్యాదేరుపపత్తిః ।।

విభాషా భావాదికర్మణోః ।। 7 - 2 - 17 ।।

మేదితమనేనేతి । నిష్ఠా శీఙ్ ఇతి కిత్త్వప్రతిషేధాద్ గుణః । ప్రమిన్న ఇతి । ఆదికర్మణి క్తః కర్త్రరి చ ఇతి కర్త్రరి క్తః ।

సౌనాగా ఇతి । సునాగస్యాచార్యస్య శిశ్యాః - సౌనాగాః । శకితో ఘటః కర్తుమితి । యద్యపి శకిః కేవలోఽకర్మకః, తథాపి తుమునన్తవాచ్యక్రియావిశేషణత్వేన సకర్మకో భవతి । తథా చ కర్మణి లాదయో దృశ్యన్త - అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్, అయమర్థః శక్యతే వక్తుమితి ।।

క్షుబ్ధస్వాన్తధ్వాన్తలగ్నమ్లిష్టవిరిబ్ధిఫాణ్బాఢాని మన్థమనస్తమఃసక్తావిస్పష్టస్వరానాయాసభృశేషు ।। 7 - 2 - 18।।

మన్థాభిధానం చేదితి । సముదాయేన చేన్మన్థోఽభిధీయత ఇత్యర్థః । ఏతేన సముదాయానామభిధేయభావేన మన్థాదయ

ఇహోపాత్తా ఇతి దర్శయతి । యది తు ధాత్వర్థోపాధిత్వేనాశ్రీయేరన్ - మనథాదిసాధనే ధాత్వర్థే క్షుబ్ధాదయో నిపాత్యన్త ఇతి, తదా క్షుభితం మన్థేనేత్యాదావపి స్యాత్ । ద్రవద్రవ్యసమ్పృక్తాః సక్తవః- మన్థః । దధిమన్థాన్మధుమన్థాంశ్చేతి హి దృశ్యతే । అన్యే తు మథ్యతేఽనేనేతి మన్థనదణ్డః ఖఞ్జకః - మన్థ ఇత్యాహుః । మన్థాదిషు క్షుబ్ధాదిశబ్దానాం చలానాదిక్రియాయోగో యథాసమ్భవం ద్రష్టవ్యః । ఉపమానాదితి । ఉపమానమ్ - సాదృశ్యమ్, తచచ్ యథాసమ్భవం ద్రష్టవ్యమ్ ।

స్వాన్తశబ్దేన విషయష్వవిక్షిప్తమనాకులం మన ఉచ్యతే । స్వనితం శబ్దాయితమిత్యర్థః । మనసేతి । కర్త్రరి కరణే వా తృతీయా । ఏవం ధ్వనితం తమసేత్యత్రాపి ।

లగ్నిమితి । రగే లగే ష్టగే సంవరణే, అత్ర నిష్ఠానత్వమపి నిపాత్యతే ।

గ్లిష్టమితి । మ్లేచ్ఛ అవ్యక్తే శబ్దే । మ్లేచ్ఛితమితి । అపభాషితమిత్యర్థ । అత్రార్థస్యావిస్పష్టతయా శబ్దస్యావిస్పష్టత్వమ్ అపశబ్దానామపి స్వరుపేణాభివ్యక్తత్వాత్ । ఉదాహరణేషు వర్ణానభివ్యక్తిః - విస్పష్టత్వమ్ ।    ఫాణ్టమిత్యాది । కః పునరత్రానాయాసో వివక్షితః ఇత్యత ఆహ - యదశ్రృతమిత్యాది । యస్య వ్యాధేర్యదౌషధం జాతం తస్య పఞ్చధా కల్పాన - రసః, కల్కః, శ్రృతః, శీతః, ఫాణ్ట ఇతి । రసః - స్వరసః । కల్కః - పిష్టమ్ । శ్రృతమ్ - క్వాథః । శీతో నామ - క్షుణ్ణమౌషధజాతముదకే ప్రక్షిప్య రాత్రావధివాసితముదకం ప్రాతః పీయతే । తదేవోష్ణోదకే ప్రక్షిప్య సద్యోఽభిషుత్య పూత్వా యత్పీయతే సః ఫాణ్టః । యథాహ వాగ్భటః - సద్యోఽభిషుత్య పూతస్తు ఫాణ్టః ఇతి । పఞ్చాప్యేతే కషాయాః । తత్రాశ్రృతమితి క్వాథస్య వ్యావృత్తిః, అపిష్టమితి కల్కస్య,  ఉదకసమ్పర్కేణేతి స్వరస్య, ఈషదుష్ణమితి శీతస్య, మాత్రశబ్దః స్వభావానువాదః । విభక్తరసమ్ ప్రాఘువస్థాయా భిన్నరసమ్ । యదేవమ్భూతం కషాయం తత్పాణ్టమిత్యర్థః । కషాయశబ్ద ఉభయలిఙ్గః । కథం పునరేతదనాయాసశబ్దేనోచ్యతే లక్షణయా । యదాహ - అనాయాసేనేతి ।।

ఘృషిశసీ వైయాత్యే ।। 7 - 2 - 19 ।।

ఞిధృషా ప్రాగల్భ్యే, శసు హింసాయామ్, షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా । విరుపం యాతమ్ - గమనమ్, చేష్టతం యస్య స వియాతః - అవినీతః ।

శసేరపీత్యాదౌ గ్రన్థే ఇట్ప్రతిషేధః సిద్ధ ఇత్యనుషఙ్గః । అథ ధృషేః విభాషా భావాదికర్మణోః ఇతి వికల్పే ప్రాప్తే నిత్యార్థం గ్రహణం కస్మాన్న భవతి తత్రాహ - భావాదికర్మణోరపీతి । ఏవం చాస్య ఆదిత్వే ప్రయోజనం చిన్త్యమ్ । ధర్షితః - అభిభూతః పూర్వవదకిత్వమ్ । విశసితః - వికృతః ।।

దృఢః స్థూలబలయోః ।। 7 - 2 - 20 ।।

స్థూలః - మాంసలః, దుర్బలోఽపి । అస్థూలోఽపి బలవాన్ - బలః । బలవతి చేతి । సూత్రే అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయాన్తం బలశబ్దం దర్శయతి । దృంహేరితి । దృహి వృద్ధౌ ఇత్యేతావాన్పాఠః - ఇతి వార్తికకారస్య పక్షః, దృహ దృహి వృద్ధౌ - ఇతి భాష్యకారస్య ।

అథ కిమర్థ హకారస్య లోపో నిపాత్యతే, న ఢత్వమేవ నిపాత్యతామ్, పరస్య ధత్వం ష్టుత్వమ్, ఢో ఢే లోపః దృఢ ఇతి సిద్ధమ్ ఇత్యత ఆహ - హకారలోపనిపాతనమితి । రేఫో న స్యాదితి । రాదిఫః ఇత్యత్ర వర్ణాదితి నాపేక్ష్యతే, తేన రశబ్దో న స్యాదిత్యర్థః । ఢలోపస్యాసిద్ధత్వే సంయోగే గురు ఇతి గురుసంజ్ఞయోపజాతయా లఘుసంజ్ఞాయా బాధితత్వాత్తన్నిబన్ధనకార్యాప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । ఇహ చేతి । గురుసంజ్ఞానిబన్ధనకార్యప్రసఙ్గశ్చేత్యర్థః । దృంహితమితి । దృంహేః ప్రత్యుదాహరణమ్ । దృహితమితి  దృహేః । అత్ర చ దీర్ఘాదిరుపేణ వృద్ధముచ్యతే ।।

ప్రభౌ పరివృఢః ।। 7 - 2 - 21 ।।

పూర్వేణ సమానమితి । ఇడభావాదేర్నిపాత్యస్య తుల్యత్వాత్ । వృహేరితి । వృహి వృద్ధౌ ఇతి వార్త్తికకారస్య పక్షః । బృహి వృద్ధౌ ఇతి భాష్యకారస్య ।

వృహిశ్చ యది ప్రకృత్యన్తరమస్తీతి । తతస్తస్యాపి నిపాతనమిత్యర్థః । తదేవ ప్రయోజనమితి । అసిద్ధత్వాభావః ।

అథం కథం పరివృఢయ్యేత్యత్ర ల్యబాదేశః, యావతా పరివృఢమాచష్టే ఇతి విగ్రహే తత ఏవ ణిచ్ కర్త్తవ్యః, సముదాయస్య చ ధాతుత్వాత్ క్త్వాప్రత్యయోఽపి తత థఏవ కర్త్తవ్యః, తతశ్చ పరేరపి క్త్వాన్తేఽన్తర్భావాన్నాయం సమాసః, ఇహ చ పరివ్రఢయతీతి పరిశబ్దస్య తిజన్తేఽన్తర్భవాత్ తిఙ్తిజః ఇతి నిధాతో న స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - పరివృఢమాచష్ట ఇతి విగృహ్యేతి । ణిజుత్పద్యత ఇతి । ణ్యన్తం పఠితవ్యమ్ । అణ్యన్తపాఠే తు విగృహ్యేతి క్త్వాప్రత్యయో న స్యాత్, అసమానకర్తృకత్వాత్ । గ్రామయతేరేవ సోపసర్గాదితి । తయదత్ర వక్తవ్యం తద్ భృశాదిభ్యో భువ్యచ్వేః ఇత్యత్రైవోక్తమ్ । నిఘాతో భవతీతి । అడ్ద్విర్వచనయోరప్యుపలక్షణమేతత్ - పర్యవ్రఢయత్, పరివివ్రఢయిషతి । పరివృంహితమితి । వృంహేః ప్రత్యుదాహరణమ్ । పరివృహితమితి । వృహేః ।।

కృచ్ఛ్రగహనయోః కషః ।। 7 - 2 - 22 ।।

కషతిర్విసార్థః । కష్టోఽగ్నిరితి । చీయమానోఽగ్నిరత్రాగ్నిశబ్దేన వివక్షితః, స కష్టో భవతి, చయనప్రకారస్య దుర్జ్ఞానత్వాత్ । వ్యాకరమస్య కష్టత్వమిడాగమాదివ్యవస్థాయా దుర్జ్ఞానత్వాత్ । సాన్నం కష్టత్వం వర్ణభదస్య

స్వరస్య స్తోమాదీనాం చ దుర్జ్ఞానత్వాత్ । కారణమపీతి । లక్షణయా, కృచ్ఛ్రమితి వ్యుత్పత్త్యా వా ।।

ధుషిరవిశబ్దనే ।। 7 - 2 - 23 ।।

ఘుష్టా - అవిశబ్దితా । అవఘుషితమ్ - విశబ్దితమ్, ఆవిష్కృతాభిప్రాయమిత్యర్థః । చౌరాదికస్య చాయం ప్రయోగః స ఏవ హ్యస్మిన్నర్థే వర్తతే । ద్వావపీతి । ఘుషిరితి సూత్రోపాత్తం రుపం ద్వయోరపి సాధారణమిత్యర్థః । కథం సామాన్యేన గ్రహణమ్, యావతా విశబ్దనే ణిచా భవితవ్యమ్, కేవలశ్చేహ ఘుషిరుపాత్తః అత తఆహ - విశబ్దనప్రతిషేధశ్చేతి । విశబ్దనార్థస్యానిత్య ఇతి । అన్యే తు అనిత్యణ్యన్తాశ్చనరాదయః ఇతి సామాన్యేన జ్ఞాపకమాహుః । అపర ఆహ -

> చితి స్మృత్యామితీదిత్త్వమత్ర జ్ఞాపకమస్య హి ।
>
> ఫలం చిన్తిత తిత్యాదౌ న లోపో మా స్మ భూదితి ।।
>
> నిత్యే చ ణిచి సత్యత్ర నలోపస్యాప్రసఙ్గతః ।
>
> చిన్త స్మృత్యామిత్యేవ చ పఠితవ్యం భవేదితి ।।

అయమపీతి । యద్యపి అవఘుషితం వాక్యమాహ - ఇత్యేతదపి ప్రయోజనమ్, తథాపి జుఘుషురిత్యపి ప్రయోగ ఉపపన్న ఇత్యర్థః ।।

అభ్రోశ్చావిదూర్యే ।। 7 - 2 - 25 ।।

విశేషేణ దూరం విదూరం తతోఽన్యదితి । తత్పునర్యదాసన్నమవిప్రకృష్టం వా భవతి తద్వేదితవ్యమ్ । తస్య భావ ఆవిదూర్యమితి । బ్రాహ్మణాదేరాకృతిగణత్వాత్ ష్యఞ్ । నను చ న నఞ్పూర్వాత్తత్పురుషాత్ ఇతి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి తత్రాహ - ఏతస్మాదేవేతి । న నఞ్పూర్వాత్ ఇత్యయమధికారః, తేన తతః సూత్రాదుత్తరస్య భావప్రత్యయస్య ప్రతిషేధస్తత్ర క్రియత ఇతి ఉత్తరస్యేత్యుక్తమ్ ।।

ణేరధ్యయనే వృత్తమ్ ।। 7 - 2 - 26 ।।

అధీయత్ ఇత్యధ్యయనమితి కృత్యల్యుటో బహులమ్ ఇతి కర్మణి ల్యుట్ । నిపాతావిశేషణం చైతత్ - అధ్యయనాభిధాయిన్యాం నిష్ఠాయామితి । ణిలుక్వేతి । ప్రత్యయలక్షణేన గుణో మా భూదితి ణేర్లుగ్నిపాతనమ్, లోపనిపాతనే తు గుణః స్యాత్ । వృత్తో గుణో దేవదత్తేనేతి । గుణః - పాఠః, పదక్రమసంహితారూపోఽధ్యయనవిశేషః, స వృత్తః - సమ్పాదిత ఇత్యర్థః ।

వృతిరయమిత్యాదినా సూత్రస్యానారమ్భమాశఙ్కతే । అకర్మక ఇతి వృత్తం గుణసుయ, వృత్తం పారాయాణస్యతే భావే క్తస్య ప్రయోగార్థమిదముక్తమ్ । అకర్మకత్వే హి భావే నిష్ఠా భవతి తయోరేవ ఇత్యత్ర భావే చాకర్మకేభ్యః ఇత్యనువృత్తేః । యోఽపి నపుంసకే భావే క్తః, సోఽపి సకర్మకేభ్యో న భవతి తయోరేవ ఇత్యత్ర క్తమాత్రస్య గ్రహణాత్ । అన్యథా సక్రమకాద్భావే క్తే విధీయమానే కర్మణి ద్వితీయా ప్రజ్యేత - గ్రామం గతమ్, ఓదనం భుక్తమితి । యది తర్హ్యకర్మకః, కథం

వృత్తో గుణ ఇతి కర్మణి నిష్ఠా ఇత్యాశఙ్క్యాహ - స ణ్యర్థే వర్తమానే ఇతి । యది వా - అయం వృతిరకర్మకః స ణ్యర్థే వర్తమానః ఇత్యేక ఏవ గ్రన్థః, అకర్మకా అపి ధాతవోఽన్తర్భావితణ్యర్థాః ప్రయోజ్యేన కర్మణా సకర్మకా భవన్తి, యథా - రాజయుధ్వేతి, దృశ్యతే చ వృత్తేరన్తర్భావితణ్యర్థస్య ప్రయోగ ఇత్యాహ - తేన నిర్వృత్తిమితి హీతి । న చాత్రోపసర్గవశాత్సకర్మకత్వమ్, ణ్యర్థగతేః వృత్తేణిచి యోఽర్థః । నివర్త్యతే యైర్నియమాభిషేకః ఇత్యాదౌ తదవగతేరిత్యర్థః। తత్తస్మాత్ । వృత్తేరేవేతి । ప్రకృత్యన్తాదేవేత్యర్థః । వృత్తో గుణ ఇతి । ఉదితో వా ఇతి క్త్వాయాం వికల్పితేట్కత్వాద్ యస్య

విభాషా ఇతీట్ప్రతిషేధః సిద్ధః । తదేవం నిపాతనమనర్థకమిత్యేవ మతం చోద్యమ్ । పరిహరతి - తత్క్రియత ఇతి । ఇష్టస్యాన్యథాసిద్ధావప్యనిష్టనివృత్త్యర్థం నిపాతనసిత్యర్థః । అపరే త్వితి । తేషాం మతే నానేనార్థః సూత్రేణ ।।

వా దాన్తశాన్తపూర్ణదస్తస్పష్టచ్ఛన్నజ్ఞప్తాః ।। 7 - 2 - 27 ।।

దాన్తః, శాన్త ఇతి । దమిశమీ ఉపశమనార్థే । ణిలుగిట్ప్రతిషేధయోః అనునాసికస్య క్విఝలోః ఇతి దీర్ఘః । నిపాత్యమానస్య చ ణిలుకోఽపరనిమిత్తకత్వాద్దీర్ఘవిధిం ప్రతి నిషేధాచ్ఛ స్థానివద్భావో నాస్తి । పూర్ణ ఇతి । పూరీ ఆప్యాయనే దివాదిః, చురాదిశ్చ । దస్త ఇతి । తసు ఉపక్షయే దము చ । అత్ర హ్రస్వత్వమపి నిపాత్యతే । స్పష్టః ఛన్న ఇతి । స్పశబాధనస్పర్శనయోః, ఛద అపవారణే । అత్రాపి హ్రస్వత్వమపి నిపాత్యతే । జ్ఞప్త ఇతి । జ్ఞప మిచ్చ,

చురాదిః । ఇట్ప్రతిషేధో ణిలుక్చ నిపాత్యత ఇతి । చకారాత్క్వచిదుపధాహ్రస్వత్వం చ । క్వచిత్పఠ్యతే - జ్ఞపేభంరజ్ఞపిసనామితి వికల్పివిధానాద్యస్య విభాషేతీట్ప్రతిషేధే ప్రాప్తే వికల్పార్థే నిపాతనమితి । ఏకాజ్గ్రహణమ్ యస్య విభాషా ఇత్యత్ర నానువర్త్తత ఇతి భావః ।

అత్రాదితశ్చతుర్ణాం గ్రహణం శక్యమకర్త్తుమ్ । కథమ్ అన్తర్భావితణ్యర్థానాం ప్రకృత్యన్తానాం దాన్త ఇత్యాదీని రుపాణి, అన్యత్ర ణ్యన్తానాం దమిత ఇత్యాదీని ।।

రుష్యమత్వరసంఘుషాస్వనామ్ ।। 7 - 2 - 28 ।।

అభ్యాన్త ఇతి । అమ గత్యాదిషు, పుర్వవద్దీర్ఘః । తూర్ణ ఇతి । ఞిత్వరా సమ్భ్రమే, జ్వరత్వర తఇత్యాదినోఠ్ । ఆదితశ్చేతీట్ప్రతిషేధే ప్రాప్త ఇతి । ఆదిత్వే తు ప్రయోజనం మృగ్యమ్ । ఆత్మనేపదార్థం తావత్కశ్చిదనుబన్ధ థఆసఞ్జనీయః । కశ్చిదాహ - ఆదిత్వం యఙ్లుగర్థమితి, న హి తత్రాయం వికల్పః, ఏకాచః ఇత్యనువృత్తేః । ఆదిత్కరణసామర్థ్యాచ్చానుబన్ధనోఽపి ఆదితశ్చ ఇతీట్పిరతిషేధో యఙ్లుకి భవతి । సమ్పూర్వస్ ఘుషేరితి । ఘుషిరవిశబ్దనే ఇత్యస్యాసమ్పూర్వోఽవకాశః - ఘుష్టా రజ్జుః, అస్య వికల్పస్యావకాశః సమ్పూర్వత్వే సతి విశబ్దనే - సంఘుష్టం వాక్యమాహ, సంపూర్వస్యావిశబ్దనే విప్రతిషేధః । ఆఙ్పూర్వస్యేత్యాది । క్షుబ్ధస్వాన్త ఇతి నిపాతనస్యావకాశోఽనాఙ్పూర్వత్వే సతి

మనోఽభిధానే - స్వాన్తం మన ఇతి , అస్య వికల్పస్యావకాశః, - ఆజ్పూర్వత్వే సత్యమనోఽభిధానే ఆజ్పూర్వత్వే మనోఽభిధానే చ సతి విప్రతిషేధః ।।

హృషేర్లోమసు ।। 7 - 2 - 29 ।।

హృష్టాని - ఉత్పుల్లాని, మూర్ద్ధంజాః - కేశాః । అఙ్గాన్తరజాని లోమాని ఇతి నిఘణ్టుప్రసిద్ధిః । కల్పసూత్రకారణామపి తదనుగుణాః ప్రయోగాః - కేశశ్మశ్రులోమనఖం వాపయన్తి ఇతి, తఇహ తు కేశానామపి గ్రహణమ్ ఇత్యాహ - మూర్ద్ధజాన్యఙ్గజాని చేతి । అత్ర విశేష్యం మృగ్యమ్ । సామాన్యేన గృహ్యన్త ఇతి । క్వ యథా ఇత్యాత్రాహ - యథేతి । నను క్రియావచనస్య ధాతోః కథం ద్రవ్యాత్మకేషు లోమసు వృత్తిః ఇత్యత ఆహ - తద్విషయే చేతి । ప్రతిహతాః కఠినద్రవ్యాఖాదనేన, శీతపీడయా వా హతా ఇత్యర్థః ।।

అపచితశ్చ ।। 7 - 2 - 30 ।।

అపచితోఽనేన గురురితి । చాయృ పూజానిశామనోయోః । నిశామనే చాయం ప్రయోగః । పూజాయాం తు మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చ ఇతి వర్తమానే క్తే సతి క్తస్య చ వర్త్తమానే ఇతి షష్ఠ్యా భవితవ్యమ్ । క్తిని నిత్యమితి । క్తిన్నాబాదిభ్యః ఇతి క్తిన్ । అన్యథా గురోశ్చ హలః ఇత్యాకారః స్యాత్ ।।

ప్రసు హ్వరేశ్ఛన్దసి ।। 7 - 2 - 31 ।।

హ్వరేరితి । హ్వృ కౌటిల్యే । ఆగన్తుకేకారే గుణేన నిర్ద్దేశః ।।

అపరిహ్వృతాశ్చ ।। 7 - 2 - 32 ।।

ఆదేశస్యాభావ ఇతి । పూర్వసూత్రేణ ప్రాప్తస్య । వహూవచననిర్ద్దేశశ్ఛన్దసి తస్యైవ ప్రయోగదర్శనాత్ ।।

సోమే హ్వరితిః ।। 7 - 2 - 33 ।।

ఇడాగమో గుణశ్చేతి । చకారాదాదేశాభావశ్చ ।।

గ్రసితస్కమితస్తభితోత్తభితచత్తవికస్తా
విశస్తృశస్తృశాస్తృతరుతృతరుతృవరుతృవరుతృవరుత్రీరుజ్జ్వలితిక్షరితిక్షమితివమిత్యమి
తీతి చః ।।

గ్రసు అదనే, స్కమ్భు స్తుమ్భు రోధనార్థౌ, సౌత్రౌ, చతే యాచనే, కస గతౌ, శసు హింసాయామ్, శంసు స్తుతౌ, శాసు అనుశిష్టౌ, తౄ ప్లవనతరణయోః, వృఙ్ వరణే, జ్వల దీప్తౌ, క్షర సఞ్చలనే, క్షమూష్ సహనే, దువమ ఉద్గిరణే, అమగత్యాదిషు । ఉత్తాభితేతి । ఉదః స్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య ఇతి పూర్వసర్వణః, సకారస్య తకారః । అన్యోపసర్గపూర్వః స్తభితశబ్దో న భవతీతి । యది స్యాత్, ఉత్తభితగ్రహణమనర్థకం స్యాత్ । నిపాతనబహుత్వాపేక్షమితి । తేన ఛాన్దసః ప్రయోగః ఏకవచనాన్తోఽప్యుదాహృత ఇతి భావః ।

ఇతికరణః ప్రదర్శనార్థ ఇతి । తస్య ప్రకారార్థత్వాత్ ।।

ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః ।। 7 - 2 - 35 ।।

ఆస్తే, వస్తే ఇతి । నను చ రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే ఇత్యేతన్నియమార్థ భవిష్యతి - రుదాదిభ్య ఏవ

సార్వధాతుక ఇతి తత్రాహ - రుదాదిభ్యః సార్వధాతుక ఇత్యేతస్మిన్నితి । నియమే త్వేతస్మిన్ విజ్ఞాయమానే విపరీతోఽపి నియమః సమ్భావ్యేతే - రుదాదిభయః సార్వధాతుకే ఏవేతి । తత్ర చ వక్తవ్యం రుదవిదేతి క్త్వాసనోః కిత్త్వవిధానాన్న భవిష్యతి । తఅనిటః సనో ఝలాదేర్హలన్తాచ్చ ఇత్యేవ సిద్ధత్వాత్ । క్త్వోఽప్యనిట ఔపదేశికకిత్త్వసద్భావాదితి, తతశ్చ ప్రతిపత్తిగౌరవం స్యాత్ । నను చాసత్యార్ధధాతుకగ్రహతణే అజగ్స్య ఇత్యధికారత్త్స్యైవేట్ ప్రాప్నోతి, యథా లుఙ్లఙ్లృఙ్క్ష్వడుదాత్తః ఇతి జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్ ఇతి ప్రత్యయస్యేట్ప్రతిషేధం శాస్తి, యచ్చ నిష్ఠాయాం సేటి న క్త్వా

సేట్ ఇత్యాహ, తజ్జ్ఞాపయతి - ప్రత్యయస్యైవాయమిడితి । న చ వృక్షత్వమిత్యాదౌ ప్రతిపదికప్రత్యయస్య ప్రసజగః, బ్రూత తఇద్ధతోః ఇత్యధికారాత్ । ఏవమపి జుగుప్సతే, ల్భ్యామ్, లూభిరిత్యాదౌ ప్రసఙ్గః ఇదితో నుమ్ ధాతోః ఇత్యతో ద్వితీయమపి ధాతుగ్రహణమనువర్తిష్యతే, తత్రైకం స్వరుపపదార్థకమ్, తతశ్చ ధాతోః ఇత్యేవం ధాతుసంశ్చదనేన విహితస్య ధాతోః పరస్యేడ్విధానాన్న క్వాప్యనిష్టం రూపమ్ । తదేవం బహుప్రతివిధేయత్వాత్ ప్రతిపత్తిగౌరవపరిహార్థమ్ ఆర్ధధాతుకస్య ఇత్యుక్తమ్ ।

ప్రతి షేధనివృత్త్యర్థమితి । కేన పునః ప్రాప్తస్య ప్రతి షేధః శక్యతే ఇదమేవ వచనం కల్పకం స్యాత్ - అస్త్యార్ద్ధధాతుకమాత్రస్యేట్, యతో వలాదేః ప్రతిషిధ్యత ఇతి । తనేజ్వశి కృతి ధఇత్యాదికస్తు ప్రతి షేధో నియమార్థః స్యాత్ ।।

స్నుక్రమోరనాత్మనేపదనిమిత్తే ।। 7 - 2 - 36 ।।

స్నుక్రమోరుదాత్తత్వాదిటి సిద్ధే నియమార్థం వచనమ్ - అనాత్మనేపదనిమిత్త ఏవ యథా స్యాదన్యత్ర మా భూదితి । అథ ప్రస్నుతః, ప్రస్నుతవాన్, ప్రసుస్నూషతి, క్రాన్తః, క్రాన్తవాన్ - ఇత్యత్ర శ్ర్యుకః కితి, సని గ్రహగుహోశ్చ, యస్య విభాషా ఇతి ప్రతి షేధే ప్రాప్తే విధ్యర్థమేతత్కస్మాన్న భవతి పురస్తాత్ప్రతి షేధకాణ్డకరణాత్ । తస్య హి ప్రయోజనమ్ - అనాశ్రితవిధానవిశేషస్యేణ్మాత్రస్య ప్రతి షేధో యథా స్యాదితి । యద్యనాత్మనేపదనిమిత్త ఇతి ప్రసజ్యప్రతి షేధః స్నుక్రమోరాత్మనేపదనిమిత్తత్వే సతీణ్న భవతీతి, ఏవం చ ప్రతి షేధప్రకరణ ఏవైతత్పఠితవ్యమ్, తత్రాయభష్యథేః - నఞుపాదానం న కర్త్తవ్యం భవతి తథా తు న కృతమిత్యేవ ।

అత్ర యద్యాత్మనేపదశబ్దేన నఞః సమాసం కృత్వా పశ్చాన్నిమిత్తశబ్దేన షష్ఠీసమాసః క్రియేత - ఆత్మనేపదాదన్యదనాత్మనేపదమ్, పరస్మైపదమితి యావత్, తస్య నిమిత్తమ్, తతశ్చ యత్ర స్నుక్రమౌ పరస్మైపదనిమిత్తే - చక్రమిథ, చక్రమివ, చక్రమిమ, ప్రాస్నావీత్, ప్రసుస్నువివేత్యాదౌ - తత్రైవేడ్భవతీత్యర్థః స్యాత్, తతశ్చ కృతి న స్యాత్ - ప్రస్నవితా, ప్రస్తవితుమ్, ప్రస్నవితవ్యమ్, ప్రక్రమితా, ప్రక్రమితుమ్, ప్రక్రమితవ్యమితి, తథా చిక్రమిషతీత్యత్రాపి న స్యాత్, న హి సనన్తాదుత్పద్యమానస్య పరస్మైపదస్య క్రమిర్నిమిత్తమ్, పరస్మైపదగ్రహణమేవ చ కర్త్తవ్యం స్యాత్, తస్మాదాత్మనేపదశబ్దస్య నిమిత్తశబ్దేన సమాసం కృత్వా పశ్చాన్నఞా సమాసః కర్త్తవ్యః । ప్రసజ్యప్రతి షేధే త్వనున్మేష ఏవాస్య పక్షస్య స్యాత్ । తత్ర యద్యనాత్మనేపదనిమిత్త ఇతి సప్తమ్యేకవచనం స్యాత్, తతోఽయమర్థః స్యాత్ -

ఆత్మనేపదస్య యన్నిమిత్తం ఙకారాది తస్మిన్సతి న భవతీతి, తతశ్చ ప్రస్నవిత్రీయత ఇత్యత్రాపి ప్రతిషేధః స్యాత్, విద్యతే హ్యత్రాత్మనేపదస్య నిమిత్తమ్ క్యఙో ఙకార ఇతి । ప్రథమాద్వివచనాన్తం స్నుక్రమోర్విశేషణమితి దర్శయతి - న చేత్ స్నుక్రమౌ ఆత్మనేపదస్య నిమిత్తమితి । వేదాః ప్రమాణమ్ ఇతివదేకవచనమ్ । సూత్రే తు ప్రత్యేకం నిమిత్తత్వస్య వివక్షితత్వాత్ ద్వివచనమ్ । నిమిత్తశబ్దోఽయమస్తి యోగ్యతామాత్రే - కుసూలస్థేష్వపి బీజేషు వక్తారో భవన్తి - అఙ్కురనిమిత్తాన్యతానీతి అస్తి చ కుర్వద్రూపే । తత్రాద్యే పక్షే కృత్యాపి ప్రతిషేధః స్యాత్ - ప్రస్నవితా, ప్రస్నవితుమ్, ప్రస్నవితవ్యమ్, ప్రక్రమితా, ప్రక్రమితుమ్, ప్రక్రమితవ్యమితి । అస్తి హ్యత్ర యథాయోగం భావకర్మకర్తృవిషయత్వాదాత్మనేపదం ప్రతి యోగ్యత్వమ్, తదిహ కిం వివక్షితమ్ ఇతి పృచ్ఛతి - క్వ చ తావాత్మనేపదస్య నిమిత్తమితి । ఇతరోఽపి కుర్వద్రూపపక్షాశ్రయణేన పరిహరతి - యత్రేత్యాది । అత్రైవం వ్యాఖ్యేయమ్ - యత్రాత్మనేపదం తదాశ్రయం భవతి తత్రైవాత్మనేపదస్య

నిమిత్తమ్ । కిం పునస్తద్యత్ర తదాశ్రయమాత్మనేపదం భవతి ఇత్యత ఆహ - భావకర్మేత్యాది । అత్ర హి విషయే స్నుక్రమ్యోః శ్రూయమాణమాత్మనేపదం భవతీతి, కుర్వద్రూప ఏవ నిమిత్తశబ్దో ముఖ్యః, యోగ్యతామాత్రే త్వౌపచారిక ఇతి భావః । నను చ భావకర్మాదిషు త ఏవార్థా ఆత్మనేపదస్య నిమిత్తమ్, స్నుక్రమీ, క్వ తర్హి ప్రతిషేధః స్యాద్ యత్ర హి క్రమిరేవ నిమిత్తమ్, అనుపసర్గాద్వా - క్రంస్యతే నైష దోషః, భావకర్మకర్త్రర్ః క్రమేశ్చ వృత్త్యాదయః । సర్వమేవైతద్ధాతోరేవ విషయతయా విశేషణమ్, ధాతురేవ తు సాక్షాదాత్మనేపదస్య మిమిత్తమ్ - భావాదివిషయాద్ధాతోరాత్మనేపదం భవతీతి । తేనేత్యాది । యత

ఏవం కుర్వద్రూపమేవాత్ర నిమిత్తమ్, తేనాయం సత్యాత్మనేపదే ప్రతిషేధ ఇత్యర్థః ।

కిముచ్యతే ప్రతిషేధ ఇతి, యావతా పర్యుదాసాశ్రయేణోకపక్రమే వ్యాఖ్యాతమ్ తత్రాహ - ప్రతిషేధఫలం చేదం సూత్రమితి । సత్యం పర్యుదాసేఽపి నియమార్థత్వాన్నియమస్య చేతరవ్యావృత్తిఫలకత్వాదేవముక్తమిత్యర్థః ।

ప్రస్నోషీష్టేతి । ఆశిషి లిఙ్, భావకర్మణోః ఇత్యాత్మనేపదమ్ । ప్రకంసీష్టేతి । అత్ర తు ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్ ఇతి కర్త్రరి । సర్వత్రేత్యాదినా సూత్రార్థముదాహరణే దర్శయతి । నను సనన్తాద్విధీయమానస్యాత్మనేపదస్య స ఏవ ధాతుర్నిమిత్తం న స్నుక్రమీ తత్రాహ - సనన్తాదపీతి । పూర్వవదితి వచనాత్ప్రకృతిగతమేవ సనన్తేఽపి నిమిత్తమితి భావః । యదా తర్హి సనన్తాద్భావకర్మణోరాత్మనేపదం తదా ప్రతిషేధో న ప్రాప్నోతి, న హి తదా ప్రకృతిగతం

నిమిత్తమపేక్షితమ్, కిం తర్హి సనన్తమేవ స్వతన్త్రం నిమిత్తమ్, పుత్రీయత ిత్యాదివత్ ఏవం తర్హి సనన్తాద్భావకర్మణోరపి పూర్వవత్సనః ఇత్యాత్మనేపదం భవిష్యతి ఏతయోరర్థయోః సన్ప్రకృతావాత్మనేపదస్య దృష్టత్వాత్ । తత్ర యద్యపి సనన్తమపి స్వయమేవ నిమిత్తముపపద్యతే, తథాపి భావకర్మణోః ఇత్యస్యావకాశః - భూయతే, పచ్యతే పూర్వవత్సనః ఇత్యస్యావకాసః - శిశయిషతే సనన్తాద్భావకర్మణోరుభయప్రసంగే పరత్వాత్ పూర్వవత్సనః ఇత్యనేన భవిష్యతి । యది పరం విశేషో నాస్తీత్యుచ్యతే తదపి న అత్రైవ విశేషస్య సమ్భవాత్ । ఏవమపి న సిధ్యతి, పూర్వవత్సనః ఇత్యత్ర కర్త్రరి కర్మవ్యతిహారే ఇత్యతః కర్తరీత్యనువృత్తేః । తత్ర హి ప్రకరణే సర్వజ్ఞైవ కర్తరితి సమ్బధ్యతే । అథాపి న సమ్బధ్యతే, ఏవమపి యదా సనన్తాద్ ణిచి కృతే ణిచశ్చ ఇతి, భావకర్మణోః ఇతి వా ఆత్మనేపదమ్, తదా ప్రతిషేధో న సిధ్యతి - చిక్రంస్యతే, చిక్రంస్యత ఇతి । కిం చ - భోస్తదానీమపి ప్రతిషేధ ఇష్యతే బాధమిష్యతే । యదాహ వార్త్తికకారః - సిద్ధం తు స్నోరాత్మనేపదేన సమానపదస్థస్యేట్ప్రతిషేధాత్, క్రమేశ్చ ఇతి । తదేవమాత్మనేపదేన సమానపదస్థత్వే ప్రతిషేధం కుర్వతో వార్త్తికకారస్యైవంవిధే విషయే ప్రతిషేధ ఇష్టో లక్ష్యతే । యథా పునర్వృత్తికారేణ వ్యాకఖ్యాతం తథా న ప్రాప్నోతి కర్త్తవ్యోఽత్ర యత్నః ।

యది సత్యాత్మనేపదే ప్రతిషేధః మా కారి నిమిత్తగ్రహణమ్ అనాత్మనేపదే ఇత్యేవాస్తు, సతిసప్తమీ విజ్ఞాస్యతే - ఆత్మనేపదే సతి న భవతీతి, యద్యేతల్లభ్యతే కృతం స్యాత్, తత్తు న లభ్యమ్, శాస్త్రే యాః సప్తమ్యస్తాః సర్వా పరసప్తమ్య ఇతి నియమాత్ పరసపతమ్యాం తు యది స్నుక్రమోర్విశేషణం స్నుక్రమోరాత్మనేపదేఽనన్తర ఇతి, సిద్ధం ప్రస్నోషీష్ట, ప్రక్రంసీష్ట, ప్రస్నోష్యతే, ప్రక్రంస్యతే - అత్ర న ప్రాప్నోతి, స్యేన వ్యవహితత్వాత్ । ఆర్ధార్ధధాతుకస్య విశేషణమ్ - స్నుక్రమిభ్యాం పరస్యార్ధధాతుకస్యాత్మనేపదేఽనన్తర ఇతి సిద్ధం ప్రస్నోష్యతే, ప్రక్రంస్యతే, ప్రస్నోషీష్ట, ప్రక్రంసీష్ట - అత్ర న ప్రాప్నోతి, సీయుట ఆత్మనేపదభక్తత్వాత్ । ఉభయథాపి ప్రచిక్రంసిష్యతే - అత్ర న ప్రాప్నోతి, న హ్యత్ర క్రమేస్తత్పరస్య సార్వధాతుకస్యాత్మనేపదమనన్తరమ్ । తస్మాన్నిమిత్తగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ । తదాహనిమిత్తగ్రహణమిత్యాది । తదాత్మనేపదం పరం యస్మాత్స తత్ప్రః, ప్రచిక్రసిష్యతే ఇత్యాదౌ స్యప్రత్యయః, స పరో యస్మాత్స తత్పరః, సన్ప్రత్యయః । ఇహ త్విత్యాది । ప్రగేవ వ్యాక్యాతమ్ । ప్రస్నవిత్రీయత ఇతి । రీజ్ ఋతః । వాత్తికకారమతేఽప్యత్ర ప్రతిషేధో న భవతి, కథమ్ సమానపదస్థస్య ఇతి వచనాత్ ఇడాగమేన పదావస్థాపేక్షణీయా । తత్ర తృచి విభక్తావుత్పన్నాయాం లబ్ధేఽపి పదత్వే ఆత్మనేపదస్యాసన్నిధానాదిట్ ప్రవర్త్తతే । ప్రతిక్రంసిష్యత ఇత్యత్ర తు పదావస్థాయామాత్మనేపదసన్నిధానాత్ ప్రతిషేధప్రవృత్తిః।

ఆత్మనేపదవిషయాదితి । తద్యేగ్యాదిత్యర్థః । సత్యాత్మనేపదే ప్రతిషేధ ఇత్యుక్తత్వాదిదమారభ్యతే । అనుపసర్గాత్క్రమేః క్రన్తా, క్రమితా - ఇత్యుభయమపి భవతి

అనుపసర్గాద్వా ఇతి వకల్పేనాత్మనేపదనిమిత్తత్వాదిత్యేకే । అన్యే త్వాత్మనేపదవిషయాదితి అనన్యభావే విషయశబ్దం వర్ణయన్తః క్రమితేత్యేవ భవితవ్యమిత్యాహుః ।

స్నౌతేః సని కితి చేతి । ఉపలక్షణమేతత్ । క్రమేశ్చ నిష్ఠాయామ్ యస్య విభాషా ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । ప్రతిషధో భవతీతి । అత్ర హేతుః ప్రాగేవోక్తః ।।

గ్రహోఽలిటి దీర్ఘః ।। 7 - 2 - 37 ।।

గ్రహ ఉత్తరస్యేట ఇతి । కథం పునరిటో దీర్ఘత్వం లభ్యతే, ఇడితి యత్ప్రకృతం తద్ద్వి ప్రథమానిర్దిష్టం షష్ఠీనిర్దిష్టేన చేహార్థః ఏవం తర్హి షష్ఠ్యన్తప్రపరం కరిష్యామి । ఏవమపి దోషః, ప్రకృతమిటమనపేక్ష్యేట ఇత్యుచ్యమానేఽవిశేషాచ్ఛిణ్వదిటోఽపి దీర్ఘప్రసఙ్గః అస్తు తర్హి ప్రశమాన్తమేవ । తత్ర దీర్ఘ ఇట్ భవతీతి సామానాధికరణ్యేనాన్వయే సామర్థ్యాదీడాగమే విధిః సమ్పద్యతే । ఇట్ దీర్ఘ ఇతి చేద్విప్రతిషిద్ధమ్, యదిట్ న దీర్ఘఝ,

అథ దీర్ఘో నేట్, ఇట్ దీర్ఘశ్చేతి విప్రతిషిద్ధమ్ స్యాదేతత్ - దీర్ఘ ఇడద్భవతీత్యుక్తే సామర్థ్యావ్యక్తిపరత్యాగేర ఇకారజాతిరాశ్రీయతే, దీర్ఘగ్రహణాచ్చ తద్వ్యక్తిసమవేతా సా విధీయత ఇతి । ఏవమపి దోషః, వివరీషతే ఇత్యత్ర సనీటి ప్రాప్తే వౄతో వా ఇత్యనేన పక్షే దీర్ఘ ఇటి చ ప్రసక్తే సని గ్రహగుహోశ్చ ఇత్యుభయస్మిన్నపి ప్రతిషిద్ధే ఇట్ సని వేతి పక్షే ఇడ్విధీయతే । తత్ర పునరిటో విధానాభావాత్పక్షే దీర్ఘ ఈకారో న శ్రూయేతేతి నైష దోషః ఇట్ సని వా ఇత్యత్ర దీర్ఘ ఇట్ ఇతి, వౄతః ఇతి చానువర్తిష్యతే । యత్తర్హి విదేశస్థమిటం ప్రతిషిధ్య పుర్విధానం తత్ర న సిధ్యతి - జౄవ్రశ్చోః క్త్వి, జరిత్వా, జరీత్వా, అత్రోదాత్తత్వాదిట్ ప్రాప్తః వౄతో వా ఇత్యనేన చ దీర్ఘ ఇట్, తతో ద్వయోరపి శ్ర్యుకః కితి చఇతి ప్రతిషేధే పునరిడ్విధీయతే, న చ తత్ర దీర్ఘగ్రహణస్యానువృత్తిసమ్భవః । నను చ శ్ర్యుకః కితి ఇత్యత్ర నేడ్వశి ఇత్యధికారాద్వ్యక్తిపక్షాశ్రయణాచ్చ ఇట ఏకమాత్రస్య నిషేధః, న దీర్ఘస్యేటః, తతః కిమ్ వౄతో వా ఇత్యనేన విహితో దీర్ఘ ఇట్ తథైవ స్థితః, జౄవ్రశ్చోః క్త్వి ఇత్యనేన చేట్ ప్రతిప్రసూయతే ఇతి జరిత్వా, చరీత్వేతి దవ్యమపి సిద్ధం భవతి స్యాదేవం యద్యాగమాన్తరమీడ్విధీయతే, ఇహ తు ఇడ్ దీర్ఘః, ఇతి వచనాదిటకార్యమస్యాపి భవత్యేవ । అన్యథా అగ్రహీదిత్యత్ర హ్మ్యన్తక్షణ ఇతి వృద్ధప్రతిషేధః ఇట ఈటి ఇతి సిజ్లోపశ్చ అగ్రహీఢ్వమ్, అగ్రహీధ్వమ్, విభాషేటః ఇతి మూర్ధన్యవికల్పః, జరీత్వేతి న క్త్వా సేట్ ఇతి కిత్త్వప్రతిషేధః ఇత్యేతే విధయో న సిధ్యేయుః । తస్మాదిట్కార్యమస్యాపీటో భవతీత్యఙ్గీకర్త_వ్యమ్, తతశ్చ విదేశస్థం ప్రతిషిధ్య పునర్విధానే స్థిత ఏవ దోషః స్యాత్, తస్మాద్దీర్ఘ ఇడశక్యో విధాతుమ్ । ఏవం తర్హి ఆర్ధధాతుకస్య ఇతి వర్త_తే,

గ్రహ ఉత్తరస్యార్ద్ధధాతుకస్య దీర్ఘో భవతి । ఇహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి - గ్రహణీయమ్ వలాదేః ఇతి వర్తతే । ఇహాపి తర్హి న ప్రాప్నోతి - గ్రీతా, గ్రహీతుమితి భూతపూర్వగతిర్విజ్ఞాస్యతే । ఇహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి - గ్రాహక ఇతి అస్తు తర్హి ఇడిత్యేవ । నను చోక్తం షష్ఠీనిర్ద్దేష్టేన చేహార్థ ఇతి గ్రహః ఇతి పఞ్చమీ ఇడితి ప్రథమాయాః షష్ఠీ ప్రకల్పయిష్యతి - తస్మాదిత్యుత్తరస్య ఇతి ।

ప్రకృతస్యేతి । ఆర్ధధాతుకస్యేడ్ ఇత్యనన్తరం విహితస్య । చిణ్వదిటో న భవతీతి । జరిత్వేత్యత్ర తు ఆర్ధధాతుకస్యేడ్ ఇత్యయమేవేట్ ప్రతిషిద్ధః ప్రతిప్రసూయతే ఇతి భవత్యేవ దీర్ఘః । ఇహ జరీగృహితేతి యజన్తాత్పృచ్యల్లోపయలోపయోః కృతయోర్ద్విప్రప్రయోగో ద్విర్వచనమితి స ఏవాయం గ్రహిరితి దీర్ఘః ప్రాప్నోతి పూర్వస్మాదపి విధౌ యః స్థానివద్భావః సోఽపి దీర్ఘవిధౌ ప్రతిషిద్ధః । తస్మాద్విహితవిశేషణమిహాశ్రయణీయమ్ - గ్రహేర్యద్విహితమార్ధధాతుకం తస్య య ఇట్ తస్య దీర్ఘ ఇతి ।

వౄతో వా ।। 7 - 2 - 38 ।।

అత్ర యది వృ వరణే ఇత్యేతస్య తసిలా నిర్ద్దేశః స్యాత్ వ్రః ఇత్యేవ నిర్దిశ్యేత, యథా గ్రో యజి ఇతి । అథ తస్య ఋకారాన్తానాం చ గ్రహణమ్ ఏవమపి తస్య పృథగ్గ్రహణమనర్థకమ్, ఋకారాన్తత్వాత్ । అథ తస్య ఋకారాన్తానాం

చ తథా చ సతి ఋతశ్చ సంయోగాదేః ఇత్యత్ర ఋతః ఇతి న వక్తవ్యమ్ అస్యైవానువృత్తేః । అథ వృఙ్వృఞోః ఋకారాన్తానాం చ తథాపి వృగ్రహణమనర్థకమృకారాన్తత్వాత్ । తస్మాద్వృత్తికారోపదర్శితానామేవ గ్రహణమ్ ।

వౄత ఇతి కిమితి । ఊః ఇతి వక్తవ్యమితి మన్యతే ।।

న లిఙి ।। 7 - 2 - 39 ।।

విస్తరిషీష్టేతి । కర్మణ్యాత్మనేపదమ్ ।।

సిచి చ పరస్మైపదేషు ।। 7 - 2 - 40 ।।

అతారిష్టామితి । తౄ ప్లవనతరణయోః । అస్తారిష్టమితి । స్తౄఞ్ ఆచ్ఛాదనే, ఞిదుభయపదీ ।।

ఇట్ సని వా ।। 7 - 2 - 41 ।।

అత్రాతితీర్షతీతి పరస్మైదపాఠో న యుక్తః ।।

లిఙ్సిచోరాత్మనేపదేషు ।। 7 - 2 - 42 ।।

ఆత్మనేపదే పరే ఇతి । సిచ ఏవైతద్విశేషణమ్, న లిఙః, అసమ్భవాత్ । న చైవం తస్య పరస్మైపదేఽపి ప్రసఙ్గః వలాదేః ఇత్యధికారాత్ । ప్రావృషీష్టేత్యాదౌ ఉశ్చ ఇతి కిత్త్వమ్ ।।

ఋతశ్చ సంయోగాదేర్గుణః ।। 7 - 2 - 43 ।।

ఉదారహణేషు భావకర్మణోః ఆత్మనేపదమ్ ।

సంస్కృషీష్టేతి । సమః సుటి ఇత్యత్ర సమ్పుంకానాం సో వక్తవ్యః ిితి వచనాత్ సత్వమ్ ।।

స్వరతిసూతిసూయతిధూఞూదితో వా ।। 7 - 2- 44 ।।

అత్ర స్వరతేరనుదాత్తత్వాదప్రాప్తే, తఇతరేషాం తు ప్రాప్తే విభాషా ।

వేతి వత్తమాన ఇతి । ఇట్ సని వా ఇత్యతః । లిఙ్సిచోర్నివృత్త్యర్థమితి । అన్యథా వాగ్రహతణసమ్బద్ధయోస్తయోరప్యనువృత్తిః స్యాత్ । పూ్రేరణ ఇత్యస్య నివృత్త్యర్థ ఇతి ।

అన్యథా నిరనుబన్ధకత్వాత్తస్యైవ గ్రహకకణం స్యాత్ । ఏవం తర్హి సూజితి వక్తవ్యమ్ ఏవమపి లుగ్వికరణాలుగ్వికరకణయోరలుగ్వికరణస్యైవ గ్రహకణమ్ ఇతి సూయతేరేవ గ్రహణం స్యాత్, న సూతేః । తస్యాః పరిభాషాయా అస్తిత్వేఽయమేవ వికరణనిర్ద్దేశో జ్ఞాపకః । ధూవిధూనన ఇత్యస్య నివృత్త్యర్థ ఇతి । అన్యథా పూర్వవత్తస్యైవ గ్రహణం స్యాత్ । ధువితేతి । కుటాదిత్వాన్ఙిత్త్వమ్ ।

స్వరతేరితి । అస్య వికల్పస్యావకాశః - స్వర్తా, స్వరితా, ఋద్ధనోః స్యే ఇత్యస్యావకాశః - కరిష్యతి, స్వరతేః స్యే ఉభయప్రసఙ్గే విప్రతిషేధః । కితి తు ప్రత్యయ శ్ర్యుక ఇతి । నను చాయం వికల్పో యథా ఏకాజ్లక్షణం ప్రతిషేధం బాధతే తృజాదౌ, తథా కిల్లక్షణమపి ప్రతిషేధం బాధేత న బాధేత, కథమ్ యేన నాప్రాప్తే తస్య బాధనం భవతి । తస్మాదపబాదతా తావదేకాజ్లక్షణమేవ ప్రతిషేధం ప్రత్యస్య భవతి, కిత్యుభయప్రసఙ్గే పురస్తాత్ప్రతిషేధకాణ్డకరణాత్ప్రతిషేధ ఏవ భవతి । లిఙ్గాచ్చ, యదయమ్ స్వృయూర్ణుభరజ్ఞపిసనామ్ ఇతి వికల్పం శాస్తి, అన్యథా అనేనైవ సత్యపి వికల్పస్య సిద్ధత్వాత్పునస్తం న విదధ్యాత్ । వృత్తౌ తు విప్రతిషేధశబ్దేనాపి పురస్తాత్ప్రతిషేధకాణ్డకరణమేవ వివక్షితమ్, సమానఫలత్వాత్ ।।

రధాదిభ్యశ్చ ।। 7 - 2 - 45 ।।

రధిర్నశిస్తృపిదృపీ ద్రుహిర్ముహి ష్ణుహిష్ణిహీ ।

రధాదయోఽమీ పఠితా దివాదిష్వష్ట కృష్టిభిః ।।

నేష్టేతి । మస్జినశోర్ఝల ఇతి నుమ్ । తృపిదృప్యోః - అనుదాత్తస్య చర్దుపధస్య ఇతి పక్షే అమాగమః । ద్రోఢేత్యాదౌ వా ద్రుహముహష్ణుహష్ణిహామ్ ఇతి ధత్వఢత్వే ।

క్రాదినియమాదితి । నను చ ప్రతిషేధస్యాసౌ నియమః, న చ రధాదౌ కస్యచిత్ప్రత్యయాశ్రయః ప్రకృత్యాశ్రయో వా ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, యయోరపి ప్రాప్నోతి తృపిదృప్యోః, తయోరపి ప్రతిషేధే లిట్యనేన వ్యావర్తితేఽప్యయం వికల్పః స్యాదేవ, వికల్పస్యానియతత్వాత్ ఏవం మన్యతే -- యావాన్కశ్చిదిడభావః ప్రతిషేధనిబన్ధనో వికల్పనిబన్ధనో వా, తస్య సర్వస్య క్రాదిసూత్రేణ నియమః ఇతి । ఏవం చోత్తరగ్రన్థే

ప్రతిషేధనియమస్యేతి అభావనియమస్యేత్యేవార్థో ద్రష్టవ్యః । అపర ఇతి । నను చాస్తు ప్రతిషేధస్య ప్రాబల్యమ్, కిమాయాతమ్ నియమస్య ప్రతిషేధవిషయత్వాన్నియమస్యాపి ప్రాబల్యమిత్యదోషః । నిత్యమిటా భవితవ్యమితి । ప్రతిషేధాధికారేణ క్రాదీనామేవ లిటి ఇణ్న భవతి తఇతి నియమే విజ్ఞాయమానే ధాత్వన్తరేషు యావాన్ కశ్చిత్ప్రతిషేధః స సర్వో మా భూత్, వికల్పస్తు కస్మాన్న స్యాదితి ॥

నిరః కుషః ॥ 7 - 2 - 46 ॥

నిష్కోష్టేతి । ఇదుదుపధస్య చాప్రత్యయస్య ఇతి షత్వమ్ । నిస ఇతి వక్తవ్య ఇతి । ప్రదిషు హి నిసితి పఠ్యతే, తథా చ నిసస్తపతౌ తితి నిర్దేశ ఇతి భావః । కిమేతస్య జ్ఞాపనే ప్రయోజనమ్ ఇత్యత ఆహ - తస్యేతి । నను నచ నిత్య ఏవ రుత్వే కృతే లత్వం భవిష్యతి తత్రాహ - నిసో హీతి ॥

ఇణ్నిషఠాయామ్ ॥ 7 - 2 - 47 ॥

ఇడితి వర్త్తమానే పునరిడ్గ్రహణం కిమర్థమ్ ఇత్యత ఆహ -- ఇడ్గ్రహణ నిత్యార్థమితి । నన్వారమ్భసామర్థ్యాదేవ నిత్యమిడ్ భవిష్యతి, వికల్పస్య పూర్వేణేవ సిద్ధత్వాత్ ఇత్యత ఆహ - ఆరమ్భో హీతి । యది తర్హి నిత్యార్థమిడగ్రహణం క్రియతే, ఉత్తరత్రాపి నిత్య ఏవ విధిః స్యాత్ ఇత్యత తఆహ -- అత్రైవేతి ॥

తీషసహలుభరుషరిషః ॥ 7 - 2 - 49 ॥

ఇషు ఇచ్ఛాయామిత్యాస్యేతి । తౌదాదికస్య । ప్రేషితేతి । ఏఙి పరరుపమ్ । ఉదితం పఠన్తీతి । ధాతుపాఠే ఇచ్ఛార్థముదితం పఠిత్వా థఇహాప్యకారోపాదానేన తస్యైవ గ్రహకకణం వర్ణయన్తీత్యర్థః । ఇదమేవ చోదిత్త్వస్య ప్రయోజనమ్ క్త్వాయామిడ్వికల్పస్యానేనైవ సూత్రేణ సిద్ధత్వాత్ । యే తూదితం న పఠన్తి, తే సహినా సాహచర్యాదిచ్ఛార్థస్య గ్రహణమాహుః । ఉభయోరప్యకారమాత్రం వికరకణ ఇతి । యథా తు వార్త్తికం తథా క్రైయాదికస్యాప్యత్ర గ్రహణమిష్యతే, యదాహ -- ఇషేస్తకారే శ్యన్ప్రత్యయాత్ ప్రతిషేధః ఇతి, తన్మతే త్రోయఽపి నిరనుబన్ధకాః ॥

సనీవన్తర్ధభ్రస్జదమ్భుశ్రిస్వృయూర్ణుభరజ్ఞపిసనామ్ ।। 7 - 2 - 49 ।।

భ్రస్జేరేకాచ ఇతి । శ్రయతేరుగన్తానాం చ సని గ్రహగుహోశ్చ ఇతి ప్రతిషేధః ప్రాప్తః ఇతరేషాం తు నిత్యమిట్ ప్రాప్తః, తక్షేదమారభ్యతే అర్ధిధిషతీతి । లఘూపధలక్షణే గుణే అజాదేర్ద్వితీయస్య ఇతి ధిస్ ఇత్యస్య ద్విర్వ్యజనమ్, రేఫస్య తు న న్ద్రాః ఇతి ప్రతిషేధః । ఈర్త్సతీతి । ఆప్జ్ఞప్యృధామీత్ తఇతి ఋకారస్య రపర ఈకారః, ధకారేణ సశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్, అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య ।

బిభ్రజ్జిషతీతి । భ్రస్జో రోపధయో రమన్యతరస్యామ్ । విభ్రక్షతీతి । వ్రశ్చాదినా షత్వమ్, షఢోః కః సి ।

ధిప్సతీతి । దమ్భ ఇచ్చ ఇతీత్వమిత్వం చ, హలన్తాచ్చ ఇతి కిత్త్వే నలోపః, పూర్వవదభ్యాసలోపః ।

యియవిషతీతి । ఓః పుయణ్జ్యపరే ఇత్యభ్యాసస్యేత్వమ్ ।

భృఞ్ ఇత్యేతస్యేతి । దీర్ఘాన్తోఽయమ్ । ధథా చ భరః ఇత్యాబ్ భవతి ।

సిసనిషతీతి । స్తౌతిణ్యోరేవ ఇతి నియమాదత్ర షత్వాభావః । సిషాసతీతి । షత్వభూతే సని నియమాదత్ర షత్వమ్ ।

కేచిదత్రేతి । యే త్వేతన్న పఠన్తి తే ఉపసంఖ్యానమారభన్త । తితాంసతీతి । తనోతేవింభాషాం ఇతి పక్షే దీర్ఘత్వమ్ । పిత్సతీతి । సని మీమాధు ఇత్యాదినా అచ ఇస్, స్కోః సంయోగాద్యోః ఇతి సలోపః పూర్వవదభ్యాసలోపః । దిదరిద్రా సతీత్యేకే దిదరిద్రషతీతి చేతి । ఇట్ పక్షే దరిద్రాతేరాకారలోపః ।।

క్లిశః క్త్వానిష్ఠయోః ।। 7 - 2 - 50 ।।

క్లిశిత్వేతి I మృడమృద ఇత్యాదినా కిత్త్వమ్ I

వికల్పః సిద్ధ ఏవేతి I ఉదత్త్వాత్స్వరత్యాదిసూత్రేణ I కిమర్థం తర్హి క్త్వాగ్రహణమ్ ఇత్యత ఆహ - క్లిశ ఉపతాప తఇత్యస్యేతి II

వసతిక్షుధోరిట్ II 7 - 2 - 52 II

ఉషిత్వేతి I పూర్వవత్కిత్త్వమ్, యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్, శాసివసి ఇత్యాదినా షత్వమ్ I వస్తేస్త్వితి I వస ఆచ్ఛాదనే ఇత్యస్య యజ్‌లుగ్నివృత్త్యర్థోఽపి శపా నిర్దేశో న భవతి, తత్రాపి క్త్వానిష్ఠయోః సామాన్యలక్షణేన ఇడ్ భవత్యేవ - వావసితః , వావసితవాన్, వావసిత్వా I గణాశ్రయత్వాత్సమ్ప్రసారకణాభావః II

అఞ్చేః పూజాయామ్ II 7 - 2 - 53II

అఞ్చితా అస్యేతి I మతిబుద్ధి ఇత్యాదినా వర్త్తమానే క్తః, నాఞ్చేః పూజాయామ్ ఇత్యుపధాలోపప్రతిషేధః, క్తస్య చ వర్త్తమానే ఇతి కర్త్తరి షష్ఠీ II

లుభో విమోహనే II 7 - 2 - 54 II

లుభిత్వా, లోభిత్వేతి I రలో వ్యుపధాత్ ఇత్యాదినా కిత్త్వవికల్పః II

సోఽసిచి కృతచృతచ్ఛృదతృదనృతః II 7 - 2 - 57 II

సే ఇత్యకార ఉచ్చారణార్థః, తఅసిచీతి ప్రతిషేధాత్ I తేన స్యేఽప్యయం వికల్పో భవతి I కృతీ ఛేదనే ముచాదిః, కృతీ ఛేదనే రుధాదిః - ద్వయోరపి గ్రహణమ్ I ఇదిత్త్వస్య

ప్రయోజనముక్తమ్ । చృతీ హింసాగ్రన్థనయోః ఊచ్ఛృదిర్దీప్తిదేవనయోః, తఊతృదిర్ హింసానాదరయోః, నృతీ గాత్రవిక్షేపే । ఈదిత్త్వం పూర్వవత్ ।।

గమేరిట్ పరస్మైపదేషు ।। 7 - 2 - 58 ।।

సంగంస్యత ఇతి । సమో గమ్యృచ్ఛి ఇత్యాత్మనేపదమ్ । గమేరిజాదేశస్యేతి । తేన సఞ్జిగంసతే ఇత్యత్ర న భవతీతి భావః ।

ఆత్మనేపదేన సమానపదస్థస్యేతి । ఇహ తు జిగమిషితేవాచరతి జిగమిషిత్రీయత ఇతి బహిరఙ్గత్వాదాత్మనేపదస్య ప్రతిషేధాభావః । ఏతచ్చ ప్రస్నవిత్రీయత్ , ఇత్యత్ర వార్త్తికకారమేత వ్యాఖ్యాత్మ్ । అన్యత్ర సర్వత్రైవేష్యత ఇతి । కథం పునరిష్యమాణోఽపి లభ్యతే యోగవిభాగాత్ । గమః సకారాదావిడ్ భవతీత్యేకో యోగః, తతః పరస్మైపదేషు ఇతి ద్వితీయో నియమార్థః । లుల్యజాతీయచాపేక్షత్వాన్నియమస్యాత్మనేపదవిషయ ఇణ్ని వర్త్త ఇతి కేచిదాహుః । అన్యే మన్యన్తే -- పరస్మైపదేష్వితి సప్తమీనిర్దేశాదానన్తర్యాశ్రయణాదయమర్థో భవతి - గమేరుత్తరస్య సకారాదేరార్ధధాతుకస్య తిజ్క్ష్వనన్తరేషు యదిడ్భవతి పరస్మైపదేష్వేవేతి, తతశ్చ సఙ్గంస్యతే ఇత్యత్రైవ వ్యావృత్తిః

స్యాత్, న సఙ్గంసీష్టేత్యత్ర । నాపి సంజిగాంత ిత్యాదౌ, శపా వ్యావధానాత్ । ఏకాదేశే నాస్తి వ్యావధానమ్ ఏకాదేశః పూర్వవిధౌ స్థానివద్భవతి తఇతి స్థానివద్భావాద్వ్యవధానమేవ । సంజిగంసిష్యయత ఇత్యాదౌ చ నైవ స్యాత్, తస్మాదిష్టిరేవేయమ్ । అత తేవ ఇష్యత ఇత్యుక్తమ్ । పదశేషో నామ గ్రన్థవిశేషః । తన్తేనేత్యాది । అనన్తరోక్తస్య దూషణమ్ న పునరయం పక్షః స్యాపితః, వార్త్తికవిరోధాత్ । యదాహ - సిద్ధం గమేరాత్మనేపదేన సమానపదస్థస్యేట్ప్రతిషేధాత్ ఇతి ।।

న వృద్భ్యశ్చతుర్భ్యః ।। 7 - 2 - 59 ।।

బహువచననిర్ద్దేశాచ్చతుర్గ్రహణాచ్చాద్యర్థో గమ్యతే ।

వృత్తిర్వృధిః శృధిః స్యన్దిశ్చత్వారోఽమీ వృతాదయః ।

శృధు శబ్దకుత్సాయామ్ । అన్యే ప్రసిద్ధాః । ఉదాహరథణేషు వృద్భ్యః స్యసనోః ఇతి తపరస్మైపదమ్ ।

చతుర్భ్య ఇతి న వక్తవ్యమితి । కిం కారణమ్ ఇత్యత తథఆహ - వృ్గ్రహతణం హీతి । యది ద్యుతాదిపరిసమాప్త్యర్థం తత్కిమాయాతం వృతాదిపరిసమాప్తేః ఇత్యత ఆహ -- తదేవతేతి । తఅగుహ్యాయమాణవిశేషత్వాదితి భావః । అవన్తరఙ్గమపీతి । అన్తరఙ్గత్వం వికల్పస్యార్ధధాతుకమాత్రాపేక్షత్వాత్ । అయం తు ప్రతిషేధో బహిరఙ్గః, సకారాదివిశేషాపేక్షత్వాత్, బహిర్భూతపరస్మైపదాపేక్షత్వాచ్చ । నను చాన్యేష్వపి వృతాదిషు ఆర్ధధాతుకలక్షణోఽపీడన్తరఙ్గ ఏవ, అథ తస్య వచనసామర్థ్యాతప్రతిషేధః, తర్హి వికల్పస్యాపి భవిష్యతి నైతదస్తి యేన నాప్రాప్తే తస్య బాధనం భవతి, నాప్రాప్తిశ్చార్ధధాతుకస్యేడిత్యస్య, న తూదిల్లక్షణస్య । యది పరమ్, పరత్వాదుదిల్లక్షణమపీటం ప్రతిషేధో బాధేత తతదపి న అన్తరఙ్గబహిరఙ్గయోర్వ్యప్రతిషేధానుపపత్తేః । కథం తర్హి సత్యపి చతుర్గ్రహణే తస్య ప్రతిషేధః ఇత్యత ఆహ - చతుర్గ్రహణే హీతి । సతి చ తస్మిన్ చతుర్థ్యా ప్రతిషేధేన భావ్యమితి ప్రతీతిః, ఇతరథా సంఖ్యాశ్బదాభావాదేకస్య ప్రతిషేధాభావేఽపి న కశ్చిద్బావధః ।

పరస్మైపదేష్విత్యేవేతి । యద్యేవమ్, యత్ర వృతాదిభ్యః పరస్యార్ధధాతుకస్య పరస్మైపదమనన్తరం తత్రైవ స్యాత్ - వర్త్స్యతీత్యాదౌ, వివృత్సతీత్యాదౌ న స్యాత్, శపా వ్యవధానాత్ । తఏకాదేశేఽపి కృతే స్థానివద్భావాద్వ్యవధానమేవ, వివృత్సిష్యతి, వివృత్సయతీత్యాదౌ ప్రతియక్షమేవ వ్యవధానమ్, కృతి పరస్మైపదలుకి చ పరస్మైపరగన్ధోఽపి నాస్తీతి న స్యాదేవ తత్రాహ - అత్రాపీతి । ఇష్టిరేవేయమ్ । వివృత్సిత్రీయత ఇత్యాదౌ చోక్త ఏవ పరిహారః ।।

తాసి చ క్లృపః ।। 7 - 2 - 60 ।।

ఉదాహరణేషు లుటి చ క్లృపః ఇతి పరస్మైపదమ్ । క్లృపేరపీత్యాది । అన్యథా కల్ప్స్యతీత్యాదావేవ స్యాత్, న తు చిక్లృప్సితా, చిక్లృప్స త్వమిత్యాదావితి భావః ।

ఇహ తు న వృద్భ్యః పఞ్చభ్యస్తాసి చ ఇతి వక్తవ్యమ్, క్లృపిగ్రహణం తు శక్యమకర్తు_మ్ । న చ వృతాదిభ్యోఽపి తాసౌ ప్రసఙ్గః, పరస్మైపదాభావాత్, ఆత్మనేపదేన సమానపదస్థత్వాచ్చ ।।

అచస్తాస్వత్థల్యనిటో నిత్యమ్ ।। 7 - 2 - 61 ।।

యస్థలి క్రాదినియమాదిట్ ప్రాప్తః స నిషిధ్యతే ।

పఞ్చసూత్ర్యేత ఆరభ్య తాస్వదిత్యేష డేర్వతిః ।।

ఉపదేశగ్రహోఽప్యత్ర వక్ష్యమాణోఽపకృష్యతే ।

గుణే నిత్యే కృతేఽప్యేష ఋదన్తే ప్రాప్నుయాత్కథమ్ ।।

క్వ నిత్యమనిట్ ఇత్యపేక్షాయాం తాసేః సన్నిధానాత్తత్రైవేతి విజ్ఞాయతే, యద్వాపూర్వసూత్రాత్ తాసి ఇతి వర్త్తతే । యాతేతి । తాసావనిట్ప్రదర్శనార్థముపన్యస్తమ్ ।

లూత్వేతి । తాస్వత్ ఇత్యనుచ్యమానే యత్ర క్వాపి నిత్యానిటస్థలి ప్రతిషేధః స్యాత్ । లునాతిశ్చాయమ్ శ్ర్యుకః కితి ఇతి ప్రతిషేధాత్కితి నిత్యానిట్కః । యయివ, యయిమేతి । ఆతో లోప ఇటి చ । అనిడ్గ్రహణం నిత్యమిత్యనేన విశేషణార్థమితి । అసత్యనిడ్గ్రహణే నిత్యమిత్యనేన ప్రతిషేధ తఏవ విశ్యేత - నిత్యమణ్ను భవతీతి । యద్యప్యత్ర వికల్పే న ప్రకృతః, తథాపీదమేవ నిత్యగ్రహణం పూర్వస్య విధేరనిత్యత్వం జ్ఞాపయేత్ । సేడ్నివృత్త్యర్థ త్వనిడ్గ్రహణం న భవతి, కథమ్ తాస్వదిత్యుచ్యతే, యథా తాసౌ న భవతి ఏవం థల్యపీతి । న చ యస్తాసౌ సేట్ తస్య

థలి ప్రతిషేధో భవన్ తాస్వత్కృతో భవతి । విధోతా, విధవితేతి । స్వరత్యాదిసూత్రేణ తాసావిడ్వికల్పితః ।

క్రమేరపి చక్రమిథేతి భావ్యమ్, న హి తాసౌ నిత్యానిట్ క్రమిః, ఆత్మనేపదే ఇడభావాత్పరస్మైపదే సేటత్వాత్ । తాసౌ విభాషేటస్థలి నిత్యమిడాగమో భవతీతి । యావాన్కశ్చిదిడభావః ప్రతిషేధనిబన్ధనో వికల్పనిబన్ధనో వా స సర్వః క్రాదిసూత్రేణ

నియమ్యతే ఇత్యస్మిన్పక్షే ఇతి భావః । యద్ తు ప్రతిషేధాధికారేణ క్రాదీనామేవేణ్న భవతి ఇతినియమాత్ప్రతిషేధ ఏవ సర్వో నివర్తతే, స్వరత్యాది లక్షణస్తు వికల్పో భవత్యేవ ఇతి పక్షః, తదా విదుధోథ, విదుధవిథేత్యుభయం భవతి । యద్యేవమ్, నిత్యమనిట ఇతి న వక్తవ్యమ్ అస్తుః యస్తాసౌ వికల్పితేట్ తస్యాప్యయం ప్రతిషేధః ఋతో భారద్వాజస్య ఇతి నియమాద్వికల్ప ఏవావస్థాస్యతే నైవం శక్యమ్, స్వరతౌ హి దోషః స్యాత్ । భారద్వాజపక్షేఽపి తస్య ప్రతిషేధాత్ సస్వర్థేత్యేవ స్యాత్ । యదా తు వికల్పితేటస్థలి ప్రతిషేధోఽయం న భవతి, తదా సస్వర్థ, సస్వరిథేత్యుభయం భవతి ।

తాస్వదితి వతినిర్దేశ ఇతి । తాస్వదిత్యస్య నిర్దేశ ఇత్యర్థః । తాస్వదిత్యనుచ్యమానే ప్రకృతస్య తాసీత్యస్యానువృత్తావప్యేతావదేవ లభ్యేత - తాసౌ నిత్యమనిటస్థలీణ్ న భవతీతి, తతశ్చ యస్తాసావసన, అసత్త్వాదేవ నిత్యానిట్, తస్యాపి ప్రసజ్యేత ।

తాస్వదిత్యుచ్యమానే తు వతేః సాదృశ్యోగోచరాత్ ।

యథాభూతస్య తాసౌ నేట్ తథాభూతస్య థల్యపి ।।

ఇటా న భావ్యమిత్యేష దోషో నైవ ప్రసజ్యతే ।

ఇటస్తాస్యసతో ధాతోర్నిషేధే విహితే థలి ।

అభావః సదృశో న స్యాత్ థలి తాస్యసతో భవేత్ ।।

అథసిథేతి । స్థానివద్భావాత్ ఇడత్త్యర్తివ్యయతీనామ్ ఇత్యేవైష సిద్ధ ఇత్యాహుః । థఉత్తరసూత్రేఽపీతి । ఏతేనోత్తరార్థం తాస్వదిత్యుచ్యత తఇతి దర్శయతి । అదాదేశో హీతి । నను చాస్య స్థానీ తాసావస్తి, అస్తి చానిడితి తదాదేశస్యాపి స్థానివద్భావాత్ సత్త్వానిట్త్వే స్యాతామ్ నైతదస్తి, స్థానివద్భావః శాస్త్రీయేషు ప్రవర్తతే, న చ తాసౌ సత్త్వం నామ శాస్త్రీయం కార్యమ్ ।।

ఉపదేశేఽత్వతః ।। 7 - 2 - 62 ।।

అనజన్తార్థ ఆరమ్భః । ఇయష్ఠేతి । లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్ ఇతి అభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణమ్, వ్రశ్చాదిష్త్వమ్ । చక్రర్షిథేతి । కృష విలేఖనే । భవత్యయం గుణే కృతే సమ్ప్రత్యకారవాన్, న తూపదేశే । జిగ్రహిథేతి । సని గ్రహగుహోశ్చ ఇతీట్ప్రతి షేధాద్భావత్యయం సని నిత్యానిట్, న తాసౌ ।

ఆనఞ్ఛిథేతి । అత ఆదేః తస్మాన్నుడ్ద్విహలః, స్వరత్యాదిసూత్రేణ తాసౌ వికల్పితేడయమ్ ।।

ఋతో భారద్వాజస్య ।। 7 - 2 - 63 ।।

సస్మర్థేతి । స్మృ చిన్తాయామ్ । దధ్వర్థేతి । ధ్వృ హూర్చనే ।

సిద్ధే సతీత్యాది । అదన్తానాం వృఙ్వృఞావుదాత్తౌ । తత్రాపి వృఙ్ స్థల్ న సమ్భవతి, ఆత్మనేపదిత్వాత్ । వఞస్తు వవర్థేతి నిపాతనాద్భాషాయామిటాం భావ్యమ్ । తస్మాత్తయోరిట్ప్రతి షేధార్థం తావదేతన్నోపపద్యతే । అన్యేఽదన్తాస్తాసౌ నిత్యానిటః ఇతి అచస్తాస్వత్ ఇత్యనేనైవ సిద్ధః ప్రతి షేధః । నను చ పరత్వాద్ గుణే కృతే రపరత్వే చానజన్తత్వాన్న సిధ్యతి, పూర్వసూత్రేణాప్యసిద్ధిరేవ, న హ్యకారాన్తా ఉపదేశేఽత్వన్తః, తస్మాన్నియమానుపపత్తిః అస్తు తర్హి దధ్వర్థేత్యాదౌ విధ్యర్థమేవ । యద్యేవమ్, స్థాయాపచిప్రభృతిషు పూర్వయోగాభ్యాం నిత్యం థలి ప్రతి షేధప్రసఙ్గః, జహర్థేత్యాదౌ భారద్వాజస్యేతి వచనాద్వికల్పేప్రసఙ్గః ఏవం అచస్తాస్వత్ ఇత్యత్రైవ భారద్వాజగ్రహణం కరిష్యతే, తదేవానన్తరయోగేఽప్యనువర్తిష్యతే, ఇహ తు నివర్తిష్యతే సత్యమ్, అయం తు భారద్వాజః స్వస్మాన్మతాత్ప్రచ్యావితో భవతి । తస్య మతమ్ - ఋకారాన్తదన్యత్ర యయిథ, పేచిథేతీడ్భవతి, అకారాన్తే నేతి । త్వదుక్తే తు న్యాసే మతవిపర్యయః కృతో భవతి । ఏవం తర్హ్యుపదేశగ్రహణస్య అచస్తాస్వత్ ఇత్యత్రాపకర్షాదుపదేశేఽజన్తత్వాత్సిద్ధః ప్రతి షేధ ఇతి మన్యతే । ఋత ఏవ భారద్వాజస్యేతి । విపరీతస్తు నియమో న భవతి - ఋతో భారద్వాజస్యైవేతి । యది స్యాన్నియమాశ్రయణనర్థకం స్యాత్, పూర్వోక్తేన ప్రకారేణ విధ్యర్థత్వమేవాశ్రయణీయం స్యాత్ । పూర్వయోర్యోగయోరితి । ఋకారాన్తేషు అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ఇతి న్యాయస్య తావదసమ్భవః । యస్య తర్హి ప్రసఙ్గః అచస్తాస్వత్ ఇతి,

తస్యైవ నియమో యుక్తః, తత్కథం పూర్వయోర్యోగయోర్ద్వయోరపి వికల్పః ఏవం మన్యతే - ద్వయోరనన్తరమస్యారమ్భాత్తాసౌ నిత్యమనిటాం మధ్యే ఋత ఏవ భారద్వాజస్య

నాన్యేషామ్ - ఇత్యేవం సామాన్యాకారేణ నియమ ఆశ్రయణీయ ఇతి । తథా హి సతీతి । అసతి తపరకరణే ఋూకారాన్తనామప్యత్ర గ్రహణం స్యాత్, తేషాం చ తాసౌ సిద్ధత్వాద్ అతస్తాస్వత్ ఇత్యస్యాప్రసఙ్గే విధ్యర్థమేవేదం స్యాత్, న హ్రస్వగ్రహణేన నియమార్థమ్, విధినియమసమ్భవే విధేరేవ జ్యాయస్త్వాదిత్యర్థః ।।

విభాషా సృజిదృశోః ।। 7 - 2 - 65 ।।

సస్రష్ఠ, దద్రష్ఠేతి । సృజిదృశోర్ఝల్యమకితి, పూర్వవత్ షత్వమ్ ।।

ఇడత్త్యర్తి్వ్యయతీనామ్ ।। 7 - 2 - 66 ।।

అత్ర ఇడ్గ్రహణం విస్పష్టార్థమితి । అథ వికల్పే ప్రాప్తే నిత్యార్థ కస్మాన్న భవతి తత్రాహ - వికల్పవిధానే హీతి । ఏవమపి ప్రతిషేధః ప్రకృతః, తన్నివృత్త్యర్థమిడ్గ్రహణం స్యాత్ ఇత ఆహ - ప్రతిషేధవిధానే ఇతి ।

వస్వేకాజోద్ఘసామ్ ।। 7 - 2 - 67 ।।

వసు ఇత్యవిభక్తికో నిర్ద్దేశః । వసోరిత్యర్థః । కృతద్వివ్వచనానామితి ।

కథం పునరవిశేషోక్తావేష విశేషో లభ్యతే ఏకాజ్గ్రహణసామర్థ్యాత్ । న హి కశ్చిదకృతే ద్విర్వచనేనైకాజస్తి యన్నివృత్త్యర్థమేకాజ్గ్రహణం స్యాత్ । చిరిజిరిచకాశిభ్యః కాస్యనేకాజ్గ్రహణం చులుమ్పాద్యర్థమ్ ఇత్యామా భవితవ్యమితి వసోరసమ్భవః । ఊర్ణోతేస్తు ఋవద్భావాదేకాజ్గ్రహణోనానివృృత్తిః । నను చ జాగర్త్తిరస్తి ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామ్ ఇత్యామో వికల్పితత్వాత్ వేదేఽపి - జాగృవాంసో అనుగ్మన్నితి ద్విర్వచనప్రకరకణే ఛన్దసి వేతి వక్తవ్యమ్ ఇతి ద్విర్వచనాభావః, నైకముదాహరణమేకాజ్గరహణం ప్రయోజయతి ।

యద్యేతావత్ప్రయోజనం స్యాత్ జాగర్తేర్న ఇత్యేవ బ్రూయాత్, లఘీయసీ హి సాక్షాత్ప్రతిషేధప్రతిపత్తిః । యది వా న్యాయసిద్ధోఽయమర్థః । తథా హి ద్విర్వచనస్యావకాశః - పంపాచ, ఇటోఽవకాశః యత్ర కృతే ద్విర్వచన ఏకాచ్ -- పేచివాన్, ఆదివాన్ బిభిద్వానిత్యాదౌ తూభయప్రసఙ్గే నిత్యత్వాద్ ద్విర్వచనమ్ ।

కాదినియమాత్ప్రాప్త ఇతి । నేడ్వశి కృతి ఇతి ప్రత్యయాశ్రయస్య ప్రతిషేధస్య సర్వత్ర భావాత్కాదినియమానేవ సర్వత్ర వసోరిటః ప్రాప్తిః ।

ఆద్గ్రహణమనేకాజర్థమితి । నను ద్విర్వచనే ఆకారలోపే సతి తేషామప్యేకాచ్త్వాదేవ సిద్ధమ్ అత ఆహ - ద్విర్వచనే హీతి । ఇణ్నిమిత్త ఆకారలోపో నాసతి తస్మిన్భవతి, తతశ్చానేకాచ్త్వమిత్యర్థః ।

అథాప్యామ్న క్రియత ఇతి । ఆత ఔ ణలః ఇత్యోకారే విధాతవ్యే ఔకారవిధానేన జ్ఞాపితమేతత్ -- దరిద్రాతేరనిత్య ఆమితి । తేనాయమభ్యుపగమః దదరిద్రవానితి, నేడ్వశి కృతి ఇతి ప్రతిషేధ ఏవ తత్ర భవతి ।

అథ ఘసిగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా ద్విర్వచనే కృతే ఘసిభసోర్హలి చ ఇత్యుపధాలోపే సత్యేకాచ్త్వాదేవ సిద్ధమ్ అత ఆహ - ఘసేరపీతి । పరత్వాదితి । నిత్యత్వాచ్చేత్యాపి ద్రష్టవ్యమ్ తస్య హల్యపి విధానాత్ । అనఙ్కత్వాదితి । స్థానివద్భావోఽపి నాస్తి, హల్నిమిత్తత్వాదుపధాలోపస్య । క్రియమాణే తు ఘసిగ్రహణే నాయం దోష ఇత్యాహ - క్రియమాణే త్వితి ।।

భవిభాషా గమహనవిదవిశామ్ ।। 7 - 2 - 68 ।।

జఘ్నివాన్, జఘన్వానితి । హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు । అభ్యాసాచ్చ ఇతి కుత్వమ్ ।

విశినా తౌదాదికేనేతి । యద్యప్యాదాదికేన హన్తినా సాహచర్యమస్తి, తథాపి శబ్దపరవిప్రతిషేధాద్విశిసాహచర్యమేవ వ్యవస్థాపకమితి భావః । జ్ఞానార్థస్య త్వితి ।

సత్త్వవిచారణార్థయోస్త్వాత్మనేపదిత్వాత్ క్వసావసమ్భవ ఏవేతి భావః । వివిద్వానితి ।
పూర్వవిదిట్ప్రతిషేధః ।.

సనిససనివాంసమ్ ।। 7 - 2 - 69 ।।

క్వసోశ్ఛాన్దసత్వాత్, ఆనుపూర్వ్యాశ్చ వివక్షితత్వాచ్ఛన్దస్యేవైతన్నిపాతనమ్ ।।

ఋద్ధనోః స్యే ।। 7 - 2 - 70 ।।

స్వరత్యాదిసూత్రే యదుక్తమ్ - స్వరతేరేతస్మాద్వికల్పాదిత్యాది, తదేవ స్మారయతి - స్వరతేర్వేట్త్వాదితి । వావికల్పిత ఇడ్యస్య స వేట్, తస్య భావో వేట్త్వమ్, స పునర్వికల్పితేట్సమ్బన్ధః ।।

యమరమనమాతాం సక్ ।। 7 - 2 - 73 ।।

వ్యరంసీదితి । వ్యాఙ్పరిభ్యో రమః ఇతి పరస్మైపదమ్ ।

యుక్తమత్ర ద్వివచనబహువచనయోరుదాహరణమ్, తత్ర హి సంగిటోః సతోరస్తి విశేషః, ఏకవచనే త్వయుక్తమ్, విశేషాభావాత్ తత్రాహ - యమాదీనామితి । హ్మ్యన్తక్షణ ఇత్యత్రాపీటీతి వర్తతే, అపాసీదిత్యేతత్తు ప్రక్రమాభేదాయోదాహృతమ్, నత్వత్ర విశేషోఽస్తి । నను చాత్రాపి స్వరే విశేషోఽస్తి - మా హి మాసీదితి, ఇట్యసత్యాద్యుదాత్తం పదం స్యాత్, సతి తు తస్య సిజ్యుక్తత్వాచ్చిత్స్వరేణోదాత్తత్వే ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః ఇత్యన్తోదాత్తం పదం భవతి, తత్ర ఆదిః సిచోఽన్యతరస్యామ్ ితి పక్షే ఆద్యుదాత్తత్వమ్, పక్షేఽన్తోదాత్తత్వమ్ నైషోఽస్తి విశేషః, అనిటః సిచః పక్షే ఉపసంఖ్యానమ్ ఇతి వచనాన్మ హి కార్షమిత్యత్ర యథా పక్షే ఆద్యుదాత్తత్వం పక్షే చాన్తోదాత్తత్వం చ భవతి, ఏవమత్రాపి భవిష్యతి । ఆయంస్తేతి । సముదాఙ్భ్యో యమోఽగ్రన్థే ఇత్యాత్మనేపదమ్ । అనంస్తేత్యత్ర కర్మకర్తరి న దుహస్నునమాం యక్చిణౌ ఇతి చిణః ప్రతిషేధః ।।

స్మిపూఙ్రఞ్జ్వశాం సని ।। 7 - 2 - 74 ।।

ఋ ఇతి ధాతోర్గ్రహణమ్, న ఋకారాన్తనామ్ ఉత్తరత్ర కిరాదీనామిడ్విధానాత్ । పిపవిషయ ఇతి । ఓః పుయణ్జ్యపరే ఇత్యభ్యాసస్యేత్వమ్ । అఞ్జిజిషతీతి । అజాదేర్ద్వితీయస్య ఇతి జిశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్, నకారస్తు న ద్విరుచ్యతే, న న్ద్రాః ఇతి ప్రతిషేధాత్ ।।

కిరశ్చ పఞ్చభ్యః ।। 7 - 2 - 75 ।।

కిరః ఇతి వ్యత్యేనైకవచనమ్ । పఞ్చభ్యః ఇతి బహువచనాదాద్యర్థావగతిః । కృగృదృఙ్ధృఙ్పృచ్ఛతయః తుదాదిషు కిరాదయః । పిపృచ్ఛివతీతి । రుదవిద ఇత్యాదినా సనః కిత్త్వమ్ । గ్రహిజ్యాదిసూత్రేణ సమ్ప్రసారణమ్ ।

కిరతిగిరత్యేరితి । శేషాణాం త్వనుదాత్తత్వాత్ప్రతిషేధః । దీర్ఘత్వం నేచ్ఛన్తీతి । ఇష్టిరేవేయమ్ ।।

రుదాదిభ్ సార్వధాతుకే ।। 7 - 2 - 76 ।।

రుదిస్వప్శ్వసనిజక్షిరదాదిషు రుదాదయః । ఉభయనిర్దేశే పఞ్చమీనిర్ద్దేశో బలీయాన్ ఇతి రుదాదిభ్యః ఇతి పఞ్చమ్యా సార్వధాతుకే ఇతి సప్తమ్యాః షష్ఠీ ప్రకల్ప్యతే । సప్తమీనిర్దేశస్తూత్తరత్రోపయోగం యాస్యతి । ప్రాణితీతి । అనితేః ఇతి ణత్వమ్ ।

స్వపితీతి । అన్యేభ్యస్తు పరస్యార్ధధాతుకస్యేటా భవితవ్యమ్ ।।

ఈశః సే ।। 7 - 2 - 77 ।।

ఈశ ఐశ్వర్యే ఆదాదికః । సే ఇత్యవిభక్తికో నిర్ద్దేశః । ఇశిష్వేతి । సవాభ్యాం వామౌ । ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ సేశబ్ద ఏవాయమ్ ।।

ఈడజనోర్ధ్వే చ ।। 7 - 2 - 78 ।।

ఈడ స్తుతౌ అదాదిః । ఛాన్దసత్వాచ్ఛ్యనో లుగితి । భాషాయాం తు జాయసే - ఇత్యత్ర నిత్యత్వాత్ శ్యని కృతే తేన వ్యవధానాదిడభావః ।

జన జననే ఇత్యస్యాపీతి । నన్వసౌ పరస్మైపదీ తత్రాహ - తస్య కమవ్యతిహార ఇతి । యది తర్హి తస్యాప్యాత్మనేపదం సమ్భవతి, తస్యైవ గ్రహణం ప్రాప్నోతి, నిరనువన్ధకత్వాత్ ఈడినా సాహచర్యాదాత్మనేపదినోఽపి గ్రహణం భవిష్యతి ।

తదర్థే కేచిదితి । యే త్వేవం న పఠన్తి, తే చకారేణ కృత్స్నమేవ పూర్వసూత్రమనువర్త్తయన్తి । సకారాదేరితి । స్

ఇతి సప్తమ్యా లుకా నిర్ద్దేశాత్తదాదివిధిః ।

యది తర్హి ఈశేరపి ధ్వే శబ్దే ఇడాగతో భవతి, యోగావిభాగో న కర్త్తవ్యః, ఇడీశజనాం సేధ్వయోః ఇతి వక్తవ్యమ్, ఏవం హి పృథగ్విభక్తిర్నోచ్చారయితవ్యా భవతి, చకారశ్చ న కర్త్తవ్యః అత ఆహ - ఈశీడ్జనాం సేధ్వయోరితి । లజి ధ్వమిత్యస్య న భవతీతి । లోట్యపి తర్హి ధ్వమిత్యస్య న ప్రాప్నోతి తత్రాహ - లోటి పునరితి ।।

లిఙః సలోపోఽనన్త్యస్య ।। 7 - 2 - 79 ।।

సార్వధాతుకే యో లిఙితి । నైషా పరసప్తమీ, సార్వధాతుకపరస్య లిఙోఽసమ్భవాత్ । తస్మాన్నిర్ధారణే సప్తమీ । జాతావేకవచనమ్, సార్వధాతుకేషు మధ్యే యో లిఙ్ సార్వధాతుకసంజ్ఞకస్తస్యేత్యర్థః । కుర్యాదితి । అత ఉత్సార్వధాతుకే ఇత్యుత్త్వమ్, యే చ ితుయకారస్య లోపః । అత్ర యాసుట్సుటోః సకారస్య లోపః । కుర్యురితి । ఝేర్జుస్, .యాసుట్సకారలోపః, ఉస్యపదాన్తాత్ ఇతి పరూపత్వమ్ । కుర్వీతేతి । సీయుట్సుటోః సలోపః । కుర్వీన్నితి । ఝస్య

రన్, అత్ర సీయుట ఏవ లోపః ।।

అతో యేయః ।। 7 - 2 - 80 ।।

సార్వధాతుకే ఇతి ప్రకృతమర్థాత్ షష్ఠ్యన్తం సమ్పద్యతే, తదాహ -- అకారాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య సార్వధాతుకస్యేతి । అవయవసమ్బన్ధే చైషా షష్ఠీ, సార్వధాతుకస్యావయవస్య యాశబ్దస్యేత్యర్థః । ఇయ్ ఇత్యయమితి । సూత్రే త్వాకార ఉచ్చారణార్థః । పచేదితి । ఇయాదేశే కృతే శవకారేణ సహాద్గుణః, వలాదిషు వలి లోపః ।

యకారస్య చ శ్రవణమ్ - పచేయుః, పచేయమిత్యాదౌ । పచేయురిత్యత్రేత్యాది । పరరూపస్యావకాశః చినుయుః, సునుయుః, ఇయాదేశస్య తు పచేదిత్యాది, పచేయురిత్యత్రోభయప్రసఙ్గే పరత్వాదియాదేశః । యది పూర్వమేవ పరరూపం స్యాత్, యాశబ్దాభావాదియాదేశో న స్యాత్ । ఏవమతో లోపస్యాపి బాధకః స్యాదితి । ఏతచ్చ మధ్యేఽపవాదాః ఇతి న్యాయమనాశ్రిత్యోక్తమ్ । తదాశ్రయణే త్వతో లోపస్యైవ బాధకః స్యాత్ । దీర్ఘస్తు పరత్వాత్స్యాదేవ । స్యాదేతదేవమిత్యాది । దీర్ఘవిధౌ తురుస్తుశమ్యమః సార్వధాతుకే ఇతి ప్రకృతమ్, మూసువోస్తిజి ఇతి చ ।

యోయ ఇత్యవిభక్తికో నిర్దేశ ఇతి । యేయః ఇత్యస్మిన్సముదాయే యా ఇత్యవిభక్తికో నిర్దేశ ఇత్యర్థః । య ఇతి వేతి । యాశబ్దాత్షష్ఠీ, ఆతో ధాతోః ఇత్యాకారలోపః ।

కేచిత్తు -- అతో యాస్ ఇతి సకారాన్తానుకరణం పఠన్తి ।।

ఆతో ఙితః ।। 7 - 2 - 81 ।।

ఆకారమాత్రస్య ఙితోఽసమ్భవాద్ ఆతః ఙితః ఇతి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ । ఙితోఽవయవస్యాత్ ఇత్యర్థః । ఉదాహరణేషు స్వరితత్వాదాత్మనేపదమ్ । నను గాఙ్కుటాదిసూత్రే పరత్ర పరశబ్దప్రయోగాదధ్యాదహ్రియమాణో వతిః సప్తమీసమర్థాదధ్యాహర్తవ్యః - హితీవ ఙిద్వదితి, అన్యథా చుకుటిషంతీత్యత్ర సనో ఙిత్వాదాత్మనేపదప్రసఙ్గాదిత్యుక్తమ్ । సార్వధాతుకమపిత్

ఇత్యత్రాపి తదేవానువర్త్తతే, తతశ్చ పూర్వస్య కార్య ప్రత్యేవ సార్వధాతుకస్య జిత్త్వమ్, న స్వకార్య ప్రతీత్యయుక్తాన్యుదాహరణాని లజ్లృజోస్తు యుక్తముదాహర్తుమ్ - అపచేతామ్, అకరిష్యేతామితి అస్తి హ్యత్రాపి స్థానివద్భావేన జిత్త్వమ్ అత ఆహ - సార్వధాతుకమపిదిత్యత్రేత్యాది ।

మమాతే, మిమాథే ఇతి । అసతి తపరకరణే శ్నాభ్యస్తయోరాతః ఇతి లోపాత్పరత్వాదయమేవ విధిః స్యాత్ ॥

ఆనే ముక్ ॥ 7 - 2 - 82 ॥

అత్ర ఆనే ఇతి సప్తమ్యచరితార్థా పూర్వత్ర కృతార్థాయాః అతః ఇతి పఞ్చమ్యాః షష్ఠీ ప్రకల్పయతి తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య ఇతి , తత్ర విశేషణవిశేష్యభావే కామచారాదఙ్గేనాద్విశేష్యతే, న త్వాతాఽఙ్గమిత్యభిప్రాయేణాహ - అకారమాత్రభక్తోఽయమితి । అఙ్గస్యావయవో యోఽకారస్తస్య ముగిత్యర్థః । కిమేషం సతి భవతి ఇత్యాహ - అదుపదేశాగ్రహణేనేతి । ఉపదేశే అత్ అదుపదేశః, యది త్వకారాన్తాఙ్గభక్తః స్యాత్, తతస్తదేశాఘ్గం న వ్యావదధ్యాత్, తదవయవం త్వకారం వ్యవదధాత్యేవేతి స్వరో న స్యాత్ । న చ స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవత, కిం కారణమ్ హల్స్వరప్రాప్తౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవదితి పరిభాషాయా భాష్యకారేణ శిక్షితత్వాత్ । అన్యథాఽగ్నిచిద్వానిత్యాదౌ హ్రస్వనుడ్భ్యాం మతుప్ ఇతి స్వరప్రసఙ్గాత్ । యది పునరయమభక్తో మకారో వికరణవన్మధ్యే క్రియతే, అభక్తే ముకి స్వరో న స్యాదిత్యేవ । యది పునరయం పరాదిర్ముక్రియేత - ఆనస్య ముడితి, పరాదిత్వే దీర్ఘత్వప్రసఙ్గః - పచమాన ఇతి అతో దీర్ఘో యఞి ఇతి దీర్ఘత్వం ప్రాప్నోతి పాక్షిక ఏష దోషః । కతరస్మిన్పక్షే యది సార్వధాతుక ఇత్యేవ తత్ । అథ జీత్యేవ తత్తదా న దోషః । తదయం భక్తస్తత్రాపి పూర్వాన్తః, తత్రాప్యకారస్య ముగితి స్థితమ్ । యద్యేవమితి । యద్యకారమాత్రభక్తత్వాత్తద్గ్రహణేన గృహ్యేత ఇత్యర్థః । అధ్యర్ధమాత్ర ఇతి । అర్ధమధికం యస్యాః సా అధ్యర్ధా, అధ్యర్ధా మాత్రా యస్యాసావధ్యర్ధమాత్రః । లసావంధాతుకానుదాత్తత్వమపి తర్హి న ప్రాప్నోతీతి । యద్విధావపి తపరనిర్ద్దేశాత్ । తత్రాహ - ఉపదేశగ్రహణమిహ క్రియత ఇతి । తథా చేతి । యదా ద్విమాత్రత్వేఽపి భవతి, తదా కా శఙ్కాఽధ్యర్ధమాత్రత్వే

ఇతి భావః ॥

ఈదాసః ।। 7 - 2 - 83 ।।

ఆసః ఇతి పఞ్చమ్యచరితార్థా పూర్వత్ర కృతార్థాయాః ఆనే ఇతి సప్తమ్యాః షష్ఠీం ప్రకల్పయతి ।।

అష్టన ఆ విభక్తౌ ।। 7 - 2 - 84 ।।

సౌత్రత్వాన్నిర్ద్దేశస్య అల్లోపో న కృతః ।

వ్యక్తినిర్దేశోఽయమితి । యథాశ్రుతనిరనునాసికాకారవ్యక్తిర్నిర్ద్దిశ్యత ఇత్యర్థః । జాతినిర్దేశస్తు దుష్ట ఇత్యాహ -- ఆకృతినిర్దేశో త్వితి । ఆకృతిర్జాతిః, న సంస్థానమ్ । జాతినిర్ద్దేశే హి శుద్ధాయా జాతేరాదేష్టుశమక్యత్వాత్తదాధారభూతానాం వ్యక్తీనాం విధానమ్ । తత్ర యద్యపి దీర్ఘోచ్చారణసామర్థ్యాన్న హ్రస్వప్లుతవ్యక్తీనాం ప్రసఙ్గః, దీర్ఘవ్యక్తయస్తు సర్వాః ప్రసక్తాః, తత్రాన్తర్యతోఽనునాసికవ్యక్తిరేవ స్యాత్, తస్యాః పూర్వేణ సహ సవర్ణదీర్ఘోఽప్యనునాసిక ఏవ స్యాత్ । వికల్పేన చాయమిత్యాది । యథా చ దీర్ఘగ్రహణం కృతాత్వనిర్ద్దేశశ్చాస్మిన్నర్థే లిఙ్గం తథా తత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్ । తదన్తవిధిశ్చాత్రేష్యత ఇతి । అఙ్గాధికారే తస్య తదుత్తరపదస్య చ ఇతి వచనాత్ । ఏకవచననిర్దేశాత్స్వరూపస్య గ్రహణం నార్థస్య తేనోపసర్జనేఽప్యష్టని భవతి, తత్రాపి వికల్పితత్వాత్ప్రియాష్టా, ప్రియాష్టానౌ, ప్రియాష్టాన ఇత్యపి భవతి । తత్రాపి భసంజ్ఞావిషయే ఆత్వపక్షే ఆతో ధాతోః ఇత్యాకారలోపమిచ్ఛన్తి - ప్రియాష్టః పశ్యేత్యాది, ఆత్వాభావపక్షే త్వల్లోపే ష్టుత్వమ్ - ప్రియాష్ణ ఇత్యాది భవతి ।।

రాయో హలి ।। 7 - 2 - 85 ।।

మృజేర్వృద్ధిరిత్యతః ప్రాగ్విభక్త్యధికార ఇతి । పూర్వసూత్రాన్తే గ్రన్థోఽయం పఠితవ్యః ।

యుష్మదస్మదోరనాదేశే ।। 7 - 2 - 86 ।।

యుష్మదస్మదితి । పఞ్చమ్యాం అత్ ఇతి భ్యసోఽద్భావః ।

హలీత్యధికారాదప్యత్ర న స్యాదితి । న చాదేశో హలాదిరస్తి, భ్యసోభ్యమ్ ిత్యయం తు అభ్యమాదేశః । ఉత్తరత్రేతి । యోఽచి ఇతి యత్వమాదేశే మా భూత్ త్వమహమిత్యాదౌ శేషే లోపః ఇతి శేషవ్యవస్థార్థం చ । తదిహైవ క్రియత ఇతి । లఘువే విశేషాభావాత్ ।।

ద్వితీయాయాం చ ।। 7 - 2- 87 ।।

ఉదాహరణేషు జే ప్రథమయోరమ్ ఇతి విభక్తేరమ్భావః ।।

ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే భాషాయామ్ ।। 7 - 2 - 88 ।।

యువయోరితి । నను చ యోఽచి ఇతి యత్వమత్ర బాధకం భవిష్యతి ప్రథమాద్వివచనేఽపి తర్హి శేషేలోపో బాధకః స్యాత్ । అథ తస్య వచనాద్బాధః యత్వస్యాపి బాధః స్యాత్ । పురస్తాదపవాదన్యాయేన వా యత్వస్యైవ బాధః స్యాత్ ।।

యోఽచి ।। 7 - 2 - 89 ।।

శక్యయమకర్తుమచీత్యేతదితి । కథమ్ అనాదిష్టాయాం విభక్తౌ విధీయమానం యత్వముత్సర్గః, తత్రైవ హలాదావాత్వమపవాదః । త్వత్, మదితి । ఏకవచనస్య చ ఇతి ఙసేరదాదేశః ।।

శేషే లోపః ।। 7 - 2 - 90 ।।

ఉపయుక్తాదన్యః శేషః । తస్యైవ సంగ్రహశ్లోకః -- పఞ్చమ్యాశ్చేత్యాది । పఞ్చమ్యాదీనాం సమ్బన్ధీని యాన్యద్వివచనాని -- అయం తావచ్ఛేషః, తత్ర శేషే లోపో విధీయత ఇతి । అద్వివచనాని ఇత్యేతద్భాషాపేక్షం ద్రష్టవ్యమ్ । ఛన్దసి తు - యువం వస్త్రాణీతి ద్వివచనమపి శేష ఏవ ।

శేషగ్రహణం విస్పష్టార్థమితి । కథమ్ విభక్తిమాత్రే లోపః, తస్యానాదిష్టాయాం విభాక్తౌ యత్వవమపవాదః । అస్యాపి హలాదావాత్వమపవాద ఇత్యసజ్కరేణాత్వ - య - లోపః సిధ్యన్తి । అనాదేశగ్రహణం తు క్రియమాణేఽగ్రహణే యత్వలోపయోర్విషయవిభాగార్థం కర్త్తవ్యమేవ । సన్నిపాతలక్షణ ఇతి । విభక్తిసన్నిపాతకృతం యుష్మదస్మదోరకారాన్తత్వమ్ । తద్యది టోపో నిమిత్తం స్యాత్, తత్సన్నిపాతం విహన్యాత్ । ఏతేచ్చ త్యదాదిశబ్దవత్రిస్త్రీలీఙ్గత్వమభ్యుపేత్యోక్తమ్, ఇదానీం చ లిఙ్గమేవ నాస్తిం ఇత్యాహ - జలిఙ్గే వేతి ।

కేచిత్త్వితి । । టాబ్నివృత్త్యర్థమేవ త ఏవమిచ్ఛన్తి । కథమితి । యత్రాకారో యకారశ్చ న విహితః స శేషః, తత్ర విధీయమానో లోపః అలోఽన్త్యసాయ ఇత్యన్తస్యైవ యుక్త ఇతి ప్రశ్నః । అన్తరోక్తం శేషగ్రహణస్య పైయర్థ్యం హృది కృత్వాఽఽహ -- వక్ష్యమాణేతి । ఆదేశా వక్ష్యమాణా యస్య స వక్ష్యమాణాదేశః । కః పునరసౌ ఇత్యాహ - తే చేతి ।

మపర్యన్తాద్యోఽన్యః స శేష ఇతి । స చ టిరేవ । తత్రాయం లోప ఇతి స్థానినోఽధికరణత్వవివక్షయా సప్తమీ । కిమర్థం పునర్లోప ఇత్యుచ్యతే, న త్యాదద్యత్వేనైష సిద్ధమ్ న సిధ్యతి, ద్విపర్యన్తాస్త్యదాదయః ఇతి వచనాత్ । యదా చోపసర్జనే యుష్మదస్మదీ, తదా త్యదాద్యత్వం న సిధ్యతి । టిలోపపక్షే తు సుతరామారమ్భణీయమ్ ।।

ఙపర్యన్తస్య ।। 7 - 2 - 91 ।।

మపర్యన్తస్య ఇత్యవయవస్య స్థానిత్వేన నిర్దేశాద్యుష్మదస్మదోరిత్యవయవషష్ఠీ విజ్ఞాయతే - మః పర్యన్తోఽవధిర్యస్య స మపర్యన్తః । యద్యపి ద్వయోర్ద్వౌ మపర్యన్తౌ, తథాప్యభేదక్వివక్షయైకవచనమ్ ।

మపర్యన్తస్యేతి కిమితి । సముదాయయోరప్యాదేశే ఆదేశానామప్యదన్తత్వాద్దోషాబావ ఇతి ప్రశ్నః । సాకచ్కస్య మా భూదితి । తన్మధ్యపతితస్య తద్గ్రహణేన గ్రహణాత్రృసఙ్గః । సర్వస్య మా భూదితి । సాకచ్కస్య మా భూదితి తు నోక్తమ్, యస్మాదకజ్విధావుక్తమ్ - త్వయా, మయా, త్వయి, మయి ఇత్యత్ర సుబన్తస్య ప్రాక్టేరకచ్ ఇతి । అనిష్టం రూపం స్యాదితి । త్వ్యా, మ్యేత్యనిష్టం రూపమ్ ।

అథ పరిగ్రహణం కిమర్థమ్, మాన్తస్యేత్యేవోచ్యేత, యుష్మదస్మదోర్యో మాన్తో భాగాస్తస్యేత్యర్థః తత్రాహ -- మాన్తస్యేత్యేవ సిద్ధేఽస్మిన్నితి । అస్మిన్ సాకచ్కస్యా దేశాభావే, యువకామ్, అవకామితి రూపే వా । అవధిద్యోతనార్థమితి । పర్యన్తశబ్దేనావధిం ద్యోతయామీత్యర్థః । అన్యథా మాన్తస్యేత్యుచ్యమానే యుష్మదష్మదోః సమానాధికారణం విశేషణం సమ్భావ్యేత, ప్రత్యేకసమ్బన్ధాచ్చైకవచనమ్, తతశ్చ యత్ర మాన్తే యుష్మదస్మదీ తత్రైవాదేశాః స్యుః । అథాపి వైయధికరణ్యమాక్షీయతే, తథాపి చత్ర మాన్తే తత్ర భేదాభావాదాదేశా న స్యుః । వ్యపదేశివద్భావోఽపి ప్రాతిపదికేన ప్రతిషిద్ధః । పర్యన్తశబ్దేన త్వవధిద్యోతనే తదుపాదానసామర్థ్యాద్యుష్మద్స్మదవయవేఽపి యుష్మదస్మచ్ఛబ్దౌ వర్తేతే ఇతి సర్వత్రాదేశసిద్ధిః । వైయధికరణ్యేన వా సమ్బన్ధే పరిగ్రహణసామర్థ్యాద్ వ్యపదేశివద్భావోఽప్రతిపదికేన ఇతి ప్రతి షేధాప్రవృత్తౌ మాన్తయోరప్యాదేశాసిద్ధిః ।

అపర ఆహ - సతి శేషే పర్యన్తశబ్దః, తేన సామానాధికరణ్యాసమ్భావద్వైయధికరణ్యేనైవాన్వయః । యదా తు మాన్తే యుష్మదస్మదీ తదా నైవాదేశా భవన్తి, తదిదముక్తమ్ మాన్తే మా భూద్యదా తదేతి । యదా యుష్మదస్మదీ మాన్తే తదైవ మా భూత్, తదాపి వా మా భూదిత్యర్థః । క్వ పునర్మాన్తే యుష్మదస్మదీ ఇత్యాహ - ణ్యన్తయోరితి । యుష్మానాచ ష్టే యుష్మయతి, అస్మానాచ ష్టే అస్మయతి ణిచీష్ఠవద్భావే టిలోపః, ప్రత్యయోత్తరపదేయోశ్చ ఇత్యత్రైకవచనాధికారాత్త్వమాదేశాభావః । క్విపి ణిలోపః । నను చ విభక్తావాదేశైర్థావ్యమ్, అత్ర చ ణిలోపస్య స్థానివద్భావాద్వ్యవధానమ్ అత ఆహ - స్థానివత్త్వం చేతి । ణేః క్వౌ లుప్తత్వాన్న తల్లోపస్యాత్ర స్థానివత్ ఇత్యేవమితి భాష్యకారః ।

తత్ర యో మన్యతే - మాన్తయోరప్యాదేశా భవన్తీతి , తన్మతేనోదాహరణాని । కృదన్తత్వాద్విభక్తయః, ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాద్యుష్మదస్మదాశ్రయవిభక్త్యాదేశాః ప్రకృత్యాదేశాశ్చ త్వాదయః తత్ర త్వాహౌ సౌ ఇత్యాదివిషయే తే భవన్తి । అన్యత్రాదేశవిభక్తౌ లోపః, అజాదౌ యత్వమ్, హలాదావాత్త్వమ్ -- త్వమ్, యుషామ్, యుయమ్, యుషామ్, యుషామ్, యుషాన్, యుష్యా, యుషాభాయమ్, యుషాభిః, తుభ్యం యుషాభ్యాం యుషభ్యమ్, యుషత్, యుషాభ్యామ్, యుషత్, తవ, యుష్యోః, యుషాకమ్ యుష్యి, యుష్యో, యుషాసు । ఏవమస్మదోఽపి ద్రష్టవ్యమ్ । మపర్యన్తాపేక్షయా తు శేష ఆశ్రీయమాణే, మాత్పరస్యాభావాల్లోపాభావాత్ యుష్మభాయమ్, యుష్మదిత్యాది భవతి ।

యదా తు త్వామాచ ష్టే, మామాచష్ట ఇతి విగృహ్య క్విప్ క్రియతే, తదా ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ ఇతి త్వమయోః కృతయోః ప్రకృత్యైకాచ్ ఇతి ప్రకృతిభావాదసతి టిలోపే అత ఉపధాయాః ఇతి వృద్ధిః । యది నిష్ఠితమఙ్గం తతో వదద్ధ్యభావః । త్వద్స

త్వాద్స్, మద్స్ చమాదస్ ఇతి స్థితే మపర్యన్తాభావాత్ త్వాహౌ సౌ ఇత్యాదేరప్రవృత్తౌ వృద్ధిపక్షే త్వామితి భవతి । పక్షాన్తరే తు త్వమితి । ద్వివచనే తు త్వామ్, జసి త్వమ్ । ద్వితీయాదిషు తు త్వామ్, త్వామ్, త్వాన్, త్వయా, త్వాభ్యామ్, త్వాభిః, త్వమ్, త్వాభ్యామ్, త్వభ్యమ్, త్వత్, త్వాభ్యామ్, త్వత్, త్వ, త్వయోః, త్వాకమ్, త్వయి, త్వయోః త్వాసు । ఏవమస్మదోఽపి ।

యదా తు ద్వివచనాన్తాణ్ణిచ్ క్రియతే, తదాపి యుష్మయత్యస్మయతీతి ణిచి భవతి, విభక్త్యభావాద్యువావయోరభావః । ఏకార్థత్వాభావాత్ ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ ఇత్యస్యాప్యభావః । విభక్తౌ తు యువావాదేశౌ । త్వహౌ సో ఇత్యాదివిషయే తు త ఏవ భవన్తి । యే తు మాన్తయోరాదేశౌ నేచ్ఛన్తి తేషాం సౌ, శేషేలోపపక్షే -- యుషమ్, అసమితి భవతి । పక్షాన్తరే తు యుష్మమ్, అస్మమితి । ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ । గహనోఽయం ప్రకియాతర్క ఇత్యుపరమ్యతే ॥

యువావౌ ద్వివచనే ॥ 7 - 2 - 82 ॥

ద్వివచన ఇత్యర్థగ్రహణమితి । వక్తీతి వచనమ్, కృత్యల్యుటో బహులమ్, ఇతి కర్త్రరి ల్యుట్, ద్వయోరర్థయోర్వచనే

ద్వివచనే । ప్రథమాద్వివచనాన్తం చైతత్, తదాహ - ద్వివచనే యుషమదస్మదీ ఇతి । కే పునస్తే ఇత్యాహ - ద్వ్యర్థాభిధానవిషయే ఇతి । ఏతచ్చ వచనగ్రహణాల్లభ్యతే । కథమ్ ద్విత్వ ఇతి వక్తవ్యమ్, విభక్తావిత్యేవ, ద్విత్వే యా విభక్తిస్తస్యామిత్యర్థః ।

అర్థగ్రహణే సతి యదిష్టం సమ్పద్యతే, తద్ దర్శయతి - యదేతి । పారిభాషికస్య ద్వివచనస్య గ్రహణే తస్యాస్మిన్విషయేఽభావద్యువావాదేశౌ న స్యాతామిత్యవ్యాప్తిః స్యాదితి భావః । ఆదేశాన్తరేణ న బాధ్యేతే ఇతి । బాధస్తు పరత్వాదిత్యత్రైవ వక్ష్యతే । అతిక్రాన్తం యువామితి సౌ జసి చాదేశాన్తరేణ బాధః । ద్వివచనస్య తు పారిభాషికస్య గ్రహణేఽపి సిద్ధిరితి ప్రథమాయా అతిక్రమః । ఉత్తరత్రాపి తు పారిభాషికస్య గ్రహణేఽపి సిద్ధిరితి ప్రథమాయా అతిక్రమః । ఉత్తరత్రాపి ద్వివచనస్యాతిక్రమేఽయమేవ హేతుః । తత్ర చానాదేశే విభక్తౌ హలాదౌ ద్వితీయాయాం చ ఆత్వమ్, అజాదౌ యత్వమ్, శేషే లోపః, జేప్రథమయోరమ్, ఇత్యాదయో విభక్త్యాదేశాశ్చ యతాయయం ద్రష్టవ్యాః ।

పరత్వాదితి । త్వాహాదీనామవకాశః యదా బహ్వర్థే యుష్మదస్మదీ - అతిక్రాన్తో యుష్మానతిత్వమ్, అత్యహమ్, యువావయోరకాశః - యువామ్, ఆవామ్ ద్వ్యర్థత్వే సతి, సావుభయప్రసజగే విప్రతిషేధః ।

యదా త్విత్యాది । పారిభాషికస్య గ్రహణే తత్రాపి ప్రసఙ్గ ఇత్యతివ్యాప్తిః స్యాదితి భావః । అతిక్రాన్తౌ త్వామ్ , అతిత్వామితి । ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే భాషాయామ్ ఇత్యాత్వమ్ । యదాత్ర పారిభాషికస్య గ్రహణమితి మత్వేదముదాహృతమ్ । అథాపి తత్రాప్యర్థగ్రహణమ్, తథాపి బహ్వర్థేఽతిప్రసఙ్గ ఇత్యాహ - అతిక్రాన్తౌ యుష్మానితి । పూర్వవదాత్వమ్ । ఏవం జ్ఞేయమితి । అతియుష్మామ్, అతియుష్మాభ్యామ్, అతియుష్మయోః । ఏవమస్మదః ।।

యూయవయౌ జసి ।। 7 - 2 - 93 ।।

పరమయూయమితి । అత్ర పారమ్యయోగో యథాసమ్భవం ద్రష్టవ్యః । తదన్తవిధిరత్ర భవతీతి । అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ ఇతి వచనాత్ । యదాపి తదన్తస్య, తదాపి న సర్వస్య, యుష్మదస్మదోర్మపర్యన్తస్యేత్యధికారాత్ ।।

త్వాహౌ సౌ ।। 7 - 2 - 94 ।।

త్వమితి । యద్యప్యత్ర త్వమావేకవచనే ఇతి త్వాదేశః సిద్ధః తథాప్యహాదేశస్తావద్విధేయః తత్ర చ అహః సౌ ిత్యుచ్యమానే యుష్మదోఽపి ప్రసఙ్గః, అస్మదోఽహః సౌ ఇత్యుచ్యమానే గౌరవం స్యాత్, తస్మాదత్రాపి త్వాదేశ ఏవ విధేయయః । కిఞ్చ - అతిక్రాన్తో యువాం యుష్మాన్వాఽతిత్వమిత్యత్ర త్వాదేశస్య శఙ్కాపి నాస్తి ।।

త్వమావేకవచనే ।। 7 - 2 - 97 ।।

ఏకవచన ఇత్యర్థనిర్దేశ ఇత్యాది । ఏతచ్చ ద్వివచన ఇత్యర్థనిర్ద్దేశః ఇత్యేతదనుసారేణ యోజ్యమ్ ।

అర్థగ్రహణే యదిష్టం సమ్పద్యతే తద్దర్శయతి - తదేతి । పారిభా, ఇకస్య త్వేకవచనస్య గ్రహణేఽత్ర న స్యాదిత్యవ్యాప్తిః । అతిక్రాన్తౌ త్వామితి । తదాపి త్వమౌ భవత ఇత్యస్యోదాహరణమ్ । అతిత్వామితి । పూర్వవదాత్వమ్ । ఏవమన్యదుదాహర్త్తవ్యమితి । ఏతద్ అతిత్వమ్, అత్యహమిత్యనేనాపి సమ్బధ్యతే । అతియూయమ్, అతితుభ్యమ్, అతితవ । ఏవమస్మదః । అతిత్వామతిమామిత్యనేన తు సమ్బన్ధః స్పష్ట ఏవ । అతిత్వాం పశ్య అతిత్వాన్, అతిత్వాభ్యామ్, అతిత్వాభిః, అతిత్వభాయమ్ । అతిత్వమ్ । అతిత్వయోః అతిత్వాకమ్ । అతిత్వయి, అతిత్వయోః, అతిత్వాసు । ఏవమస్మదః ।

అత్రానన్తరం యదా యుష్మదస్మదీ ద్విత్వబహుత్వయోర్వర్త్తేతే సమాసార్థేస్యైకత్వం తదా త్వమౌ న భవతః అతిక్రాన్తం యువామతియువామ్, అత్వావామ్ । అతిక్రాన్తం యుష్మాన్ అతియుష్మాన్, అత్యస్మాన్ । ఏవం నేయమితి పఠితవ్యమ్ పూర్వానుసారేణ గమ్యమానత్వాన్న పఠితమ్ ।।

ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ ।। 7 - 2 - 98 ।।

ఏకవచనే వర్త్తమానయోరితి । ఏకార్థాభిధానవిషయయోరిత్యర్థః । వస్తుకథనం చైతమ్, న తు శబ్దార్థకథనమ్ । ఏకవచనే ఇత్యస్య ప్రథమాద్వివచనాన్తత్వాత్ । త్వదీయ ఇతి । త్యదాదీని చ ఇతి చ వృద్ధసంజ్ఞా, వృద్ధాచ్ఛః । త్వత్తర ఇతి । పారమ్యవత్రప్వర్ణయోగః ।

వభక్తావిత్యధికారాదితి । నను చ పూర్వసూత్రే విభక్తౌ ఇతి న సమ్బాన్ధ్యతే కథమ్ ఆవృద్ధేరనువర్త్తమానం న సమ్బధ్యేత ఏవమపి యోగవిభాగో న కర్త్తవ్యః, త్వమావేకవచనే ప్రత్యయోత్తరపదయోః ఇత్యేకయోగ ఏవ కర్త్తవ్యః, ఏవం హి చకారో న కర్తవ్యో భవతి నైవం శక్యమ్, ఏవం హ్యుచ్యమానే యథాసఙ్ఖ్యం ప్రాప్నోతి - యుష్మదః ప్రత్యయే, అస్మద ఉత్తరపద

ఇతి । అథ క్రియమాణేఽపి యోగవిభాగే, యావతా నిమిత్తయోః సామ్యం కస్మాదేవ యథాసఙ్ఖ్యం న స్యాత్ । నై, దోషః చకారోఽత్ర క్రియతే, స ద్వయోరపి ద్వే నిమిత్తే సముచ్చేష్యతి ।

నను చేతి । చోదకః । ప్రకృతిప్రత్యయయోః పూర్వాత్తరపదయోశ్చ మధ్యే యా వర్తతే సామన్తర్వర్తినీ విభక్తిః । పరిహరతి - నైషం శక్యమితి । లబ్ధుమితి శేషః । కిం కారణమ్ ఇత్యాహ - తస్యా లుకా భవితవ్యమితి । లుక్తు సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః ఇత్యనేన । అన్తరఙ్గావిత్యాది । చోదకః । విభక్తిమాత్రాపేక్షత్వాదన్తరఙ్గత్వమ్, లుక్తు పశ్చాదుత్పన్నః ప్రత్యయముత్తరపదం ధాపేక్ష్య ధాతుత్వప్రతిపదికత్వయోరుపజాతయోః ప్రాప్నువన్ బహిరఙ్గః । యద్యప్యయం నిత్యః, తథాపి నిత్యాన్తరఙ్గయోరన్తరఙ్గమేవ బలీయః । యథోక్తమ్ - పరినిత్యాన్తరఙ్గప్రతిపదవిధయో విరోధినః సన్నిపాతే తేషాం మిథః ప్రసఙ్గే పరబలీయస్త్వమితి । ఏతదేవేత్యాది । పరిహారః । కిమేతస్య జ్ఞాపనే ప్రయోజనమ్ ఇత్యాహతేనేతి । ప్రథమేనాదిబ్దేన గోమత్యతీత్యాదేర్గ్రహణమ్, ద్వితీయేన దీర్ఘహల్ఙ్యాదిలోపయోః, హల్ఙ్యాదిలోపే హి ప్రత్యయలక్షణేన నుమాది స్యాదేవ । లుకి తు న లుమతాఙ్గస్య ఇతి ప్రత్యయలక్షణప్రతి షేధాన్న భవతి । జ్ఞాపనస్య ప్రయోజనాన్తరమాహ - ఏవం చేతి ।

పునశ్చోదయతి - అథేతి । అసతి హి ప్రయోజనే జ్ఞాపకం భవతి, అస్తి చాత్ర ప్రయోజనమ్, కిమ్ ఏషామేవ త్వాహాదీనామాదేశాన్తరాణాం బాధనమ్ । సత్యేతస్మిన్ ప్రయోజనే న జ్ఞాపనముపపద్యత ఇతి । పరిహరతి - లక్ష్యస్థిత్యపక్షయేతి । గోమత్ప్రియ ఇత్యాదికం లక్ష్యం లోకే సాధుభావే స్థితమ్, తదాదేశాన్తరబాధనార్థేఽస్మిన్విజ్ఞాయమానే న సంగృహీతం స్యాత్, తచ్చాపేక్ష్యం ప్రయోగమూలత్వాద్వ్యాకరణస్య । తస్మాత్తదపేక్షయా నైతదాదేశాన్తరాణాం బాధనార్థం యుక్తం విజ్ఞాతుమితి ।

అపర ఆహ - యద్యేతదాదేశాన్తరాణాం బాధనార్తం స్యాత్ మపర్యన్తస్య ఇత్యనువృత్తిరపార్థికా స్యాత్ । కథమ్ ఉత్సర్గసమానదేశత్వాదపవాదానాం శ్యనాదిషు తథా దృష్టత్వాదితి । నాయం నియమః - ఉత్సర్గసమానదేశా అపవాదాః ఇతి శ్నమాదిషు వ్యభిచారాత్ । న హి శ్నమ్ప్రహుజకచః శబాదిభిః సమానదేశాః । తస్మాద్యద్యవశ్యముపపత్తిర్వక్తవ్యా, ఏవం వక్తవ్యమ్ - ఇహ త్వాహాదయోఽప్యనువర్తనేత, మపర్యన్తస్యేతి చ తత్ర త్వాహాద్యనువృత్త్యైవ తద్వాధే సిద్ధే మపర్యన్తానువృత్తిరప్రాప్తప్రాపణార్థా సతీ జ్ఞాపకముక్తస్యార్థస్యేతి ।

వయం తు బ్రూమః - మపర్యన్తస్య ఇత్యేవానువర్త్య తస్యాదేశౌ విధేయౌ । యది చాన్తరఙ్గా ఆదేశాః స్యుః , ప్రత్యయోత్తరపదయోర్మపర్యన్తస్య న క్వాపి సమ్భవ ఇతి తస్యాదేశవిధానమనుపపన్నం స్యాదితి జ్ఞాపకముక్తస్యార్థస్యేతి ।।

త్రిచతురోః స్త్రియాం తిసృచతసృ ।। 99 ।।

త్రిచతురోరేవ విశేషణమితి । శ్రుతత్వాత్ । నాఙ్గస్యేతి । విపర్యయాత్ । తేన కిం సిద్ధం భవతి ఇత్యాహ - తేనేతి । ప్రియతిసేతి । అనఙ్సౌ, ఋదుశనస్పురుదంసోఽనేహసాఞ్చ ఇత్యనఙ్ । ప్రియతిస్రావితి । ఋతో ఙిసర్వనామస్థానోయోః ఇతి గుణం పరమపి బాధిత్వోత్తరసూత్రేణ రాదేశః । ప్రియతిసృ ఇతి । ఇకోఽచి విభక్తౌ ఇత్యగ్రహణేన జ్ఞాపితమ్ - లుమతా లుప్తేఽపి క్వచిత్ప్రత్యయలక్షణం భవతీతి । తేన స్వమోర్నపుంసకాత్ ఇతి నిత్యే లుకి కృతేతి తిసృభావః । ప్రియతిసృణీ ఇతి । రాదేశాత్పూర్వవిప్రతిషేధేన నుమితి క్వచిత్పఠ్యతే । నద్యృతశ్చేతి కబ్న భవతీతి । సమాస్యమానదశాయామృకారాన్తస్య తత్ర గ్రహణమితి భావః । కబభావే హేతుః - విభక్త్యాశ్రయత్వాదిత్యాది । ఏవం తావత్ స్త్రియామ్ ఇత్యనేన త్రిచతురోర్విశేషణాదవ్యాప్తిపరిహారో దర్శితః ।

అతివ్యాప్తిరపి పరిహృతేత్యాహ - యదా చేతి । తిసృకేతి । స్వార్థే కప్రత్యయః అల్పత్వే, కుత్సితత్వే, సంజ్ఞాయాం వా । తత్ర విభక్తేర్లుకి కృతే తత్ర విధీయమానస్తిసృబావో న స్యాదితి వచనమ్ । తత్ర స్వార్థికప్రత్యయాన్తత్వాద్వహువచనాన్తస్తిసృకాశబ్దః సంజ్ఞేత్యేకే । గ్రామస్య కస్యచిదేషా సంజ్ఞా రూఢిరితి నాస్తి బహువచనప్రసఙ్గ ఇత్యన్యే ।

చతసరీతి । యథా ప్రియతిస్రావిత్యత్ర సవనామస్థానలత్రణం గుణం బాధిత్వా రాదేశో భవతి, తథా ఙావపి ప్రాప్నోతి తథా చోత్తరసూత్రే ప్రియతిస్రీతి ఙావపి రాదేశముదాహరిష్యతి, పూర్వవిప్రతిషేధం చ వక్ష్యతి । అత్రాహుః - అస్మాదేవ నిర్దేశాదర్థప్రధానయోరేవాదేశః । ఇహ తు స్వరూపప్రధానత్వాత్తద్భావే గుణ ఇతి । చతస్ర ిితి । అత్ర స్థానివద్భావాత్ చతురః శసి ఇత్యన్తోదాత్తత్వే సతి ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్ ఇతి శస ఉదాత్తత్వప్రసఙ్గః, స నిపాతనస్వరేణ బాధ్యతే । యథైవ తర్హి నిపాతనస్వరః శసిస్వరం బాధతే, తథా షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః ఇత్యేతం

విభక్తిస్వరమపి బాధేత తత్రాహ - చతసృణామిత్యత్ర త్వితి । తత్ర కారణమాహ - హలాదిగ్రహణసామర్థ్యాదితి । తత్ర హలాదిగ్రహణస్య చతస్రః పశ్యేత్యేతదేవ వ్యావర్త్యమ్, నాన్యత్కిఞ్చిత్ । ఏతచ్చ తత్రైవోపపాదితమ్ । యది చ నిపాతనస్వరో విభక్తిస్వరస్యాపి బాధకః స్యాత్, తదాన్తరేణాపి హల్గ్రహణం విభక్తేః స్వరో న భవిష్యతి, కిం హలాదిగ్రహణేన తత్క్రియమాణం జ్ఞాపయతి -- నిపాతనస్వరం విభక్తిస్వరో బాధతే ఇతి । అన్యే త్వాహుః హలాది - గ్రహణాదేవ చతస్రః పశ్యేత్యత్ర చతురః శసి ఇత్యస్యాప్రవృత్తిరవసీయతే । యది

స్యాత్, తతః ఉదాత్తయణఓ హల్పూర్వాత్ ఇతి స్యాదేవ విభక్తేరుదాత్తత్వమితి తద్వ్యావృత్తయే హలాదిగ్రహణమనర్థకం స్యాత్ । తస్మాదాద్యుదాత్తనిపాతనమేవ న కర్తవ్యమితి । తత్రాద్యుదాత్తస్య చతుశ్శబ్దస్యానన్తర్యత ఆద్యుదాత్త ఏవ చతస్నదేశే సతి చతసృణామిత్యత్ర షట్త్రిచతుర్భ్యో హలాదిః ఇతి విభక్తేరుదాత్తత్వం భవతి ।।

అచి ర ఋతః ।। 7 - 2 - 100 ।।

పూర్వసవర్ణోత్త్వేత్యాది । తిస్నః పశ్యేత్యత్ర ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః ఇత్యస్యాపవాదః । ప్రియతిస్నః స్వమిత్యత్ర ఋత ఉత్ ఇత్యుత్త్వస్య । ప్రియతిస్ని, ప్రియతిస్నౌ, ప్రియతిస్నస్తిష్ఠన్తీత్యత్ర ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః ఇతి గుణస్య । నను యత్ర విధ్యన్తరస్యాప్రాప్తిః - ప్రియతిస్నా, ప్రియతి స్నే, ప్రియతిస్నో రితి, తత్ర ఇకోయణచి ఇత్యేవ సిద్ధమితి విధ్యన్తరస్య విషయే ఇదమారభ్యతే తత్ర మధ్యేఽపవాదాః పూర్వాన్విధీన్ బాధన్తే ఇతి ఉత్త్వపూర్వసవర్ణౌ బాధత ఇతి యుక్తమ్, గుణవిషయే తు పరత్వాత్ స ఏవ స్యాత్ ఇత్యత ఆహ - పరమపి హీతి ।

ఋత ఇతి కిమితి । తిసృచతస్రోరనువృత్తేః అలోఽన్త్యస్య ఇత్యేవ సిద్ధమితి ప్రశ్నః । తిసృచతస్రోః ప్రతిపత్త్యర్థమితి । తిసృచతస్రోరాదేశయోరజాదావపి విభక్తౌ ప్రతిపత్తిర్యథా స్యాదిత్యర్థః । అన్యథా హీతి । ఋతః ఇత్యనుచ్యమానే షష్ఠీనిర్దిష్టత్వాత్ త్రిచతురోరేవాయమాదేశః స్యాత్, స చ నాప్రాప్తయోస్తిసృచతస్రోర్విధీయత ఇతి తయోరపవాదః స్యాదిత్యర్థః ।।

జరాయా జరసన్యతరస్యామ్ ।। 7 - 2 - 101 ।।

అతిజరాంసీతి । అతిజర - ఇ ఇతి స్థితే యది పూర్వ నుమాగమః స్యాత్, సోఽఙ్గభక్తోఽఙ్గమేవ న వ్యావదధ్యాత్ । తదవయవం తు జరాశబ్దం వ్యవదధాత్యేవేతి సత్యపి తదన్తవిధౌ నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి ఇతి జరశబ్దన్తస్యాఙ్గస్యావయవో యో జరాశబ్దః తస్య విభక్త్యానన్తర్యే విధీయమానో జరసాదేశో న ప్రాప్నోతి । అథాపి స్యాత్, తథాపి సకారాత్పరస్య నుమః శ్రవణం స్యాత్ . తస్మాత్పరత్వాత్పూర్వం జరసాదేశ ఏష్టవ్యః । తత్ర కృతే ఝలన్తలక్షణో నుమ । అతిజరసం ప్రశ్యేత్యత్ర అతిజర - అమ్ ఇతి స్థితే ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాజ్జరశబ్దస్య జరసాదేశో కృతే స్వమోర్నపుంసకాత్ ఇతి లుక్ ప్రాప్నోతి । న చ తదానీమమ్భావస్య ప్రసఙ్గః అనదన్తత్వాత్ । నను చాతిజరశబ్దస్యాదన్తత్వాత్తస్యామవస్థాయామమ్భావేన బాధితస్య లుకః

పునః ప్రసఙ్గో న యుక్తః, భ్రష్టావసరత్వాత్ నైతదస్తి, నాత్రామ్భావః ప్రవృత్తః పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చ జరసాదేశేన బాధ్యతే, తత్ర కృతే లుక్ప్రసఙ్గః । ఏవం తర్హి సన్నిపాతపరిభాషయా లుగ్న భవిష్యతి । అజాదిసన్నిపాతేన జరసాదేశో నిష్పన్నో నోత్సహతే తస్య లుకో నిమిత్తతాం ప్రతిపత్తుమ్ । యద్యేవమ్, అతిజరసం బ్రాహ్మణకులం తిష్ఠతి అతిజరసైరితి న సిద్ధ్యతి, కథమ్ సోర్భిసశ్చాకారాన్తసన్నిపాతేనాజాదిరాదేశః కృతోఽకారాన్తత్వావిఘాతినో జరసాదేశస్య నిమిత్తం న స్యాత్ । ఇష్టమేవైతత్సఙ్గృహీతమ్ । అతిజరమతిజరైరితి భవితవ్యమ్, ఏష గోనర్దీయస్య పక్షః, తదిదముచ్యతే - ఇహేత్యాది । ఇహేతి వాక్యోపాన్యాసే । అతిజరసం బ్రాహ్మణకులమిత్యాది భవితవ్యమిత్యన్తం గోనర్దీయస్య మతమ్ । న పునర్లువశాస్త్రం ప్రవర్త్తత ఇతి యదుక్తమ్, యచ్చోక్తమ్ - అతిజరం బ్రాహ్మణకులమిత్యాది, తత్రోభయత్రాపి హేతుః - సన్నిపాతలక్షణ ఇతి । న పునర్లుక్శాస్త్రమ్ ఇత్యత్ర పునః శబ్దస్యాయమర్థః - పూర్వం యా లుక్ప్రాప్తిః, సామ్భావేన బాధితా యా తు జరసాదేశే కృతే నునః ప్రాప్తిః, సాపి సన్నిపాతపరిభాషయా న భవతీతి ।

అన్యే త్విత్యాది । ఏతచ్చ టాఙ్సిఙసామినాత్స్యాః, అతో భిస ఐస్ ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యాతమ్ ।।

త్యదాదీనామ్ ।। 7 - 2 - 102 ।।

ద్విపర్యన్తా ఇత్యాది । ఇష్టిరేవేయమ్ । యత్తూచ్యతే - శేషేలోపవచనం జ్ఞాపకమితి, తదయుక్తమ్, ఉపసర్జనార్థత్వాదతియూయమతివయమితి । యదా తు శేషే లోపష్టిలోపస్తదా తు సుతరామజ్ఞాపకమ్ ।

పాఠాదేవ పర్యుదస్తా ఇతి । తథా చ సర్వాదిసూత్రే వార్త్తికమ్ సంజ్ఞోపసర్జనానాం ప్రతిషేధః పాఠాత్పర్యుదాసః ఇతి

। తేన పాఠోపజీవనేన ప్రవర్తమానమిదమపి సంజ్ఞోపసర్జనీభూతానాం న భవతి । త్యదాదీతి । త్యాదాదీనామర్థః ప్రధానం యత్ర సమాసే తత్రేత్యర్థః । న హి తే పాఠాత్పర్యుదస్తాః ।।

కిమః కః ।। 7 - 2 - 103 ।।

తేనాకార ఏవ కిమో న విధీయత ఇతి । కథం పునరకారవిధానే కః ఇత్యాదిరూపసిద్ధిః, యావతాన్త్యస్య ప్రాప్నోతి, న చాన్త్యస్య పూర్వేణ సిద్ధః, ద్విపర్యన్తాస్త్యదాదయః ఇత్యుక్తత్వాత్ అపరే పునరేతచ్చోద్యభయాదేవం పఠన్తి - తేనాకార ఏవ ఇమో న విధీయత ఇతి । అయమర్థః - ఇమః ఇత్యేతావత్సూత్రమస్తు, త్యదాదీనామః ఇత్యేవ త్యదాదీనాం సమ్బన్ధిన ఇమోఽకారో భవతి తత్ర నానర్థకేఽలేన్త్యవిధిః ఇతి సర్వస్యైవేమోఽకారో భవతి । తేషామేవం పఠతాముత్తరత్ర కిమో గ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ న కర్త్తవ్యమ్ ఉతి హెూః ఇతి వక్ష్యామి ఇమః ఇత్యేవ, తతో వాతి ఇమః ఇత్యేవ, ఇమో వకారాదేశో భవతి । తస్మాత్సాకచ్కార్థమేవ కాదేశో విహితః ॥

కు తిహోః ॥ 7 - 2 - 104 ॥

తిశబ్దస్య విభక్తిసంజ్ఞకస్యాభావాత్తకారే ఇకార ఉచ్చారణార్థః । కుహేతి । వా హ చ ఛన్దసి ఇతి హప్రత్యయః ॥

క్వాతి ॥ 7 - 2 - 105 ॥

క్వేతి । కిమోఽత్ ఇత్యత్రప్రత్యయః ॥

అథదేశాన్తరకరణం కిమర్థమ్, న ప్రకృతః కుశబ్ద ఏవ విధీయతే, ఏవం చ కృత్వా యోగావిభాగోఽపి న కర్తవ్యః కుతిహాత్సు ఇత్యేవాస్తు కా రూపసిద్ధిః యణాదేశే కృతే క్వేతి సిద్ధమ్, ఓర్గుణస్తు అఙ్గవృత్తే పునర్వృత్తౌ ఇతి వచనాన్న భవిష్యతి, యణదేశస్త్వనాఙ్గత్వాద్భవత్యేవ తత్రాహ - ఆదేశాన్తరకరణమోర్గుణనివృత్త్యర్థమితి । నిష్ఠితతత్త్వం దుర్జ్ఞానమితి భావః । ఏవం తర్హి కిమోఽత్ ఇత్యేతత్ కిమోడ్వత్ ఇతి వక్తవ్యమ్, టిలోపో కృతే క్వేతి సిద్ధమ్ అత ఆహ - కిమోడ్వదితి చేతి । కథం పునః ప్రత్యయాన్తరే రూపసిద్ధిః, యావతా కకారస్య జశ్త్వం ప్రాప్నోతి టిలోపో హి డిత్ప్రత్యభవిష్యతి । కథమసిద్ధత్వమ్ అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే । టిలోపో హి డిత్ప్రత్యయాపేక్షత్వాద్బహిరఙ్గః జశ్త్వం తు తదనపేక్షత్వాదన్తరఙ్గమ్ । సాకచ్కార్థమితి । సాకచ్కే హి ప్రత్యయాన్తరే విహితే కక్వేతి స్యత్ । యథాన్యాసే తు తత్రాపి క్వేత్యేవ భవతి ॥

తదోః సః సావనన్త్యయోః ॥ 7 - 2 - 106 ॥

సౌ, ఇతి ప్రథమైకవచనస్య గ్రహణమ్, న సప్తమీబహువచనస్య, స్యశ్ఛన్దసి, సోఽచి లోపే చేత్ ఇత్యాదినిర్దేశాత్ । నాప్యుభయోః తథాహి సతి సి ఇత్యేవ బ్రూయాత్, సకారాదౌ విభక్తావితి ।

అనన్త్యయోరితి కిమితి । విశేషణవిశేష్యభావే కామచారాత్త్యదాదిషు తకారాన్తస్యాసమ్భావచ్చ త్యదాదిభిస్తదోర్విశేషణాదనన్త్యయోస్తావస్తావస్తిద్ధమ్, అన్త్యస్య తు త్యదాద్యత్వం భవిష్యతీతి ప్రశ్నః । అత్వస్య సోరన్యక్ష సావకాశత్వాత్సౌ పరత్వాదిదమేవ స్యాదిత్యుత్తరమ్ । తత్ర కేవలే సౌ పుంల్లిఙ్గే విశేషాభావాత్ సమ్బుద్ధౌ, స్త్రియాం చ ప్రత్యుదాహృతమ్ । కిమర్థం పునః తదోః ఇత్యుచ్యతే, తవర్గగ్రహణమేవ క్రియేత - తోః సః సావనన్త్యస్య ఇతి నకారస్యాపి తర్హి ప్రాప్నోతి తస్మాన్నుడచి - అనేషః, తఅనయమ్, అనసావితి । నుఁయం పరాదిస్తద్గ్రహణేన గృహ్యతే ॥

అదస ఔ సులోపశ్చ ॥ 7 - 2 - 107 ॥

అసుక ఇతి । అదకస్ సు ఇతి స్థితే ఔత్వప్రతిషేధాత్త్యదాద్యత్వం దకారస్య సత్వం సకారాదుత్తరస్య చాకచోఽకారస్య ఉత్వమ్ ।

ఉత్తరపదభూతానామిత్యాది । సమాసాద్యా విభక్తిరుత్పద్యతే, తదపేక్షత్వాదాదేశో బహిఙ్గః, తతశ్చాన్తరఙ్గత్వాదేకాదేశే కృతే తస్యాదివద్భావాదాదేశేషు క్రియమాణేషు పరమయమ్, పరమహమిత్యాద్యనిష్టప్రసఙ్గః । తస్మాదకృతసన్ధికార్యాణామేవామీ ఆదేశా వక్తవ్యాః । ఏతచ్చ నేన్ద్రస్య పరస్య ఇత్యత్ర జ్ఞాపయిష్యతే ।

అదసః సోర్భవేదిత్యాది । అదస ఔ ఇత్యేతావదేవ సూత్రమస్తు, సౌ ఇత్యేవ అదసః ఇతి పఞ్చమీ, తయా పూర్వసూత్రే కృతార్థాయాః సప్తమ్యాః షష్ఠ్యాం ప్రకల్పితాయామ్ అదస ఉత్తరస్య సోరౌకారో భవతీత్యర్థః, తత్ర త్యదాద్యత్వే కృతే అసావితి సిద్ధే కిం సులోపో విధీయతే । హ్రస్వాల్లుప్యేత సమ్బుద్ధిః । యది సోరౌకారో విధీయతే, తదా హి అసావిత్యత్ర త్యదాద్యత్వే హ్రస్వాత్పరస్యాః సమ్బుద్ధేరౌకారస్య లోపః స్యాత్, న హలః నైష దోషః, హలః సలోపే విధీయతే

। యద్యేవమ్, తత్ర హల్గ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ నేత్యాహ - ప్రకృతం హి తత్ । హల్ఙ్యాబ్భ్యో దీర్ఘాత్ ఇత్యత్ర । నను చేదం ప్రథమానిర్దిష్టమ్, షష్ఠీం ప్రకల్పయిష్యతి తస్మాదిత్యుత్తరస్య ఇతి । పూర్వసూత్రవద్వా ప్రథమాయా తఏవ యథాకథఞ్చిన్నిర్వాహో భవిష్యతి । ఆప ఏత్వం భవేత్తస్మిన్ । ఇహ తర్హి స్త్రియాం సమ్బుద్ధౌ అసా - ఔ ఆజీ చాపః సమ్బుద్ధౌ చ థఇత్యేవం ప్రాప్నోతి, ప్రకృతే రేవ త్వాత్వే టాపోఽభావాదేత్వాభావః, న, ఝలీత్యువర్త్తనాత్ నైష దోషః, బహువచనే ఝల్యేత్ ఇత్యతో ఝలీతి తత్రానువర్త్తతే - ఝలాదౌ సమ్బుద్ధావితి, ఔత్వే కృతే అఝలాదిత్వాన్న భవిష్యతి । ప్రత్యయస్థాచ్చ కాదిత్వమితి । ఇహ తర్హి స్త్రియామకచి అసకా - ఔ ఇతి స్థితే ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్య ఇతీత్వం ప్రాప్నోతి, ప్రకృతేరేవ త్వాకారే టాపోఽభావాదిత్వాభావః । శీభావశ్చ ప్రసజ్యతే । ఇహ చ స్త్రియామ్ అసా - ఔ ఇతి స్థితే ఔహ ఆపః ఇతి శీభావః ప్రాప్నోతి, ఔత్వవిధానం తు పుంసి చరితార్థమ్ పాక్షిక ఏష దోషః, యదా ఔజ ఆపః ఇతి పూర్వాచార్యనిర్దేశస్తదా నాస్తి, ఇతరయోరస్తు పక్షయోరస్తి ।।

యః సౌ ।। 7 - 2 - 110 ।।

స్త్రియామయం యకార ఇతి । నపుంసకే తు స్వమోర్నపుంసకాత్ ఇతి లుమతా లుప్తత్వాత్ సోరభావః ।।

హలి లోపః ।। 7 - 2 - 113 ।।

అన్గ్రహణమనువర్త్తత ఇతి । యద్యపి తత్రప్రథమాన్తమ్, తథాపి హలీతి సప్తమ్యా తస్య షష్ఠీ ప్రకల్ప్యతే ।।

మృజేర్వృద్ధిః ।। 7 - 2 - 114 ।।

ధాతోశ్చ కార్యముచ్యమానమితి । వస్తుతో ధాతోర్యత్కార్యముచ్యతే, తదిహ ధాతోరుచ్యమానమితి వివక్షితమ్ । స ధాతుః స్వరూపేణైవ గృహ్యతాం మా వా, గ్రాహితేన అనుదాత్తస్య చర్దుపధస్యాన్యతరస్యామ్ ఇత్యయమప్యమాగమో ధాతుప్రత్యయ ఏవ భవతి, న ప్రమృజ్భ్యామిత్యాదౌ । తత్రప్రత్యయ ఇతి । ధాతోరిత్యేవం విహితే । కంసపరిమృడ్భ్యామితి । అత్ర తదన్తవిధినా ప్రసఙ్గః ।।

అచో ఞ్ణితి ।। 7 - 2 - 115 ।।

తణ్డులనిశ్చాయ ఇత్యాదౌ పరిమాణాఖ్యాయాం సర్వేభ్యః ఇతి ఘఞ్ ।

గౌః, గావౌ, గావ ఇతి । అత్ర గౌరిత్యేతత్సాక్షాదుదాహరణమ్, ఇతరత్రావాదేశే కృతే అత ఉపధాయాః ఇత్యేవ సిద్ధమ్ । సఖాయౌ, సఖాయ ఇతి । అత్రాపి సఖాయావిత్యేతదుదాహరణమ్, జసి తు జసి చ ఇతి గుణే అయాదేశే చ కృతే పూర్వవత్సిద్ధమ్ । చ్యౌత్నమితి బలనామ, ఛాన్దసమ్ -- తమిచ్యౌత్నైరార్యన్తి । కిమర్థ పునరిదముచ్యతే, యావతా జేతృయోతృశబ్దాభాయాం ప్రజ్ఞాద్యణి జైత్రమ్, యౌత్రమితి సిద్ధమ్ । చ్యౌత్నమితి ఉణాదయోఽవ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికాని । తణ్ులనిశ్చాయః శ్చావకః, లావక ఇత్యాదౌ గోతో ణిత్ ఇత్యేతట్ గోత ఔత్ ఇతి వక్తవ్యమ్ - గోత ఔకారాదేశో భవతి సర్వనామస్థానే పరతః । కథం సఖాయౌ, సఖాయః సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ ఇత్యేతత్ సఖ్యురైత్ తఇతి వక్ష్యామి, అత్రోచ్యతే ఞ్ణితి ఇతి తావదుత్తరార్థం వక్తవ్యమ్ । కిఞ్చ - ప్రియమాచష్టే ప్రాప్యయతీత్యాదౌ ప్రాద్యాదేశేషు వృద్ధినే స్యాత్ । అథ తే దీర్ఘాన్తా విధీయేరన్ తదతిగురు స్యాదితి యథాన్యాసమేవాస్తు ।।

తద్ధితేష్వచామాదేః ।। 7 - 2 - 117 ।।

అజామాదేరచో వృద్ధిరితి । నను చ ఇక్పరిభాషోపస్థానాదిక ఏవ స్థానిత్వేన భవితవ్యమ్, యద్యపి తుల్యజాతీయస్య నిర్ధారణం భవతి, యథా - గవాం కృష్ణా సమ్పన్నక్షీరతమేత్యుక్తే గౌరేవ ప్రతీయతే, తథాత్రాప్యచామాదిరజేవ తథాపి సాక్షాద్ అచః ఇతి నిర్దేశాభావాదిక్పరిభాషోపతిష్ఠేతైవ - ఇగాత్మకస్యాచ ఇతి, తస్మాత్సథానినిర్దేశార్థమచ ఇతి వక్తవ్యమ్ తన్న వక్తవ్యమ్ ప్రకృతమనువర్త్తతే -- అచో ఞ్ణితి ఇతి, తత్ర నిర్దిష్టస్థానికత్వాదిక్పరిభాషాయా అవ్యాపారః ।

అథ త్వాష్ట్రః, జాగత ఇత్యత్ర త్వష్టజగచ్ఛబ్దాభ్యామ్ తస్యేదమ్ ఇత్యణి కృతే యథాక్రమమ్ అచో ఞ్ణితి, అత ఉపధాయాః ఇతి వృద్ధిః కస్మాన్న భవతి తత్రాహ - త్వాష్ట్రః జాగత ిత్యత్రేతి । అన్త్యోపధాలక్షణాం వృద్ధి బాధత ఇతి । పరత్వాదితి భావః । అన్త్యోపధాలక్షణాయా వృద్ధేరవకాశః - గౌః, యాచకః, అస్యా అవకాశః సుశ్రుత్ సౌశ్రుతః,

త్వాప్రష్టః, జగత ఇత్యత్రోభచప్రసఙ్గే పరత్వాదాదివృద్ధిర్భవతి । సకృద్గతిన్యాయశ్చాశ్రీయతే, న పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానమ్ । ఏవం చ కృత్వా పుష్కరసచ్ఛబ్దస్యానుశతికాదిషు పాఠోఽర్థవాన్న భవతి । యది త్వాదివృద్ధివిషయేఽన్త్యోపధావృద్ధిః స్యాత్, తదోపధాలక్షణయైవ వృద్ధ్యా పౌష్కరసాదేః సిద్ధత్వాదనుశతికాదిషు తన్న పఠేత్, ఠగర్థం తత్ర పాఠః స్యాత్ -

పౌష్కరసాదికః । న హ్యత్రోపధాలక్షణా వృద్ధిః ప్రాప్నోతి, అఞ్ణిత్వాత్ నైతదస్తి, న హ్యస్మాచ్ఛరత్యర్థే ఠగుత్పద్యతే, అనభిధానాత్ । యద్వాప్రతిపదవిహితే బాహ్వాదిలక్షణ ఇఞ్యేవోభయపదవృద్ధిః, నాన్యత్రేతి ఠగర్థః పాఠో న భవతి । యత్ర త్వాదివృద్ధిః ప్రతిషిధ్యతే, తత్రాన్త్యోపధాలక్షణా వృద్ధిః । కస్మాన్న భవతి -- వ్యమోర్భవో వైయసవమ్, ఇగన్తాచ్చ లఘుపూర్వాత్ ఇత్యణ్, వ్యాపది భవం వైయాపదమితి తత్రాప్యైచౌ పరత్వాత్ బాధకావితి సిద్ధమ్ ॥

కితి చ ॥ 7 - 2 - 117 ॥

నాడాయనః, చారాయణ ఇతి । నడాదిభ్యః ఫక్ । ఆక్షికః, శాలాకిక ఇతి । దీవ్యత్యర్థే ఠక్ ॥

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరాచితాయాం పదమఞ్జరయాౌ సప్తమస్యాధ్యాయస్య ద్వితీయశ్చరణః

.

కాశికావృత్తిః

అథ సప్తమాధ్యాయే తృతీయః పాదః

దేవికాశింశపాదిత్యవాడ్దీర్ఘసత్త్రశ్రేయసామాత్ ॥ 7.3.1 ॥

అత్ర విశేషణవిశేష్యభావే కామచారాద్ దేవికాదిభిరఙ్గం విశేష్యతే, తేన వా తాని, తత్రాపి సామానాధికరణ్యేన, వైయధికరణ్యేన వా---ఇతి చత్వారః పక్షాః । తత్ర దేవికాదిభిః సామానాధికరణ్యేనాఙ్గస్య విశేషణాత్ తదన్తవిధిసమ్భవాద్దేవికాద్యన్తస్యాచామాదేరాకారో భవతీత్యర్థః స్యాత్ । తత్ర కేవలానాం న స్యాత్, న హి తదేవ తదన్తం భవతి । వ్యపదేశివద్భావోఽపి ప్రాతిపదికేన నిషిద్ధః । యది తు ప్రత్యయవిధివిషయః స ప్రతిషేధః ।

తదా కేవలానాం భవతు, తదాదౌ తు న స్యాత్---దేవికాకూలే భవా దావికాకూలాః శాలయ ఇతి । తదన్తే చాతిప్రసఙ్గః---సుదేవికాదౌ భవం సౌదేవికమితి; అత్ర నోరుకారస్యాకారః స్యాత్ । అథ వైయధికరణ్యేన విశేషణమ్---దేవికాదీనాం యదఙ్గమితి, కిఞ్చి---దేవికాదీనామఙ్గం యత్ర చ తేఽవయవభూతాః, తతశ్చ కేవలాన్న స్యాత్, న హి స ఏవ తస్యావయవో భవతి । వ్యపదేశివద్భావోఽపి ప్రాతిపదికేన ప్రతిషిద్ధః । యది తు ప్రత్యయవిషయః స ప్రతిషేధః, తదా కేవలానాం భవతు, తదన్తే త్వతిప్రసఙ్గః పూర్వవత్ । కేవలం తదాదావప్రసఙ్గ ఏవాస్మిన్పక్షే పరిహృతః । అథాఙ్గం సమానాధికరణం విశేషణమ్---అఙ్గం యే దేవికాదయ ఇతి, తదా తదన్తేఽతిప్రసఙ్గః పరిహృతః, తదాదౌ త్వప్రసఙ్గః స్యాదేవ । తదేవ తర్హి వ్యధికరణం విశేషణమ్---అఙ్గస్య యే అవయవభూతా దేవికాదయస్తేషామచామాదేరాకార ఇతి ? తదా కేవలే తదాదౌ చ న దోషః, కిన్తు పరపదభూతానామపి తేషామాకారప్రసఙ్గః । తత్ర ప్రాగ్గ్రామే పూర్వశాంశప ఇత్యాదావిష్ట ఏవాకారః, సుదేవికాదావగ్రామే త్వనిష్టప్రసఙ్గః । తదేవమేతే చత్వారోఽపి పక్షా దుష్టాః ।

అథాపరః పక్షః---అఙ్గేన దేవకాదిభిశ్చాచామాదివిశేష్యతే---అఙ్గస్యాచామాదేరాకారో భవతి స చేద్దేవికాదీనాం సమ్బన్ధీ భవతీతి । అత్ర పక్షే కేవలేషు తదాతౌ చాఙ్గే నాస్తి దోషః, నాపి సౌదేవికమిత్యత్ర పూర్వపదస్యోత్తరపదస్య వా ప్రసఙ్గః; కిన్తు ప్రాగ్గ్రామే పూర్వశాంశపః---ఇత్యాదావుత్తరపదభూతానాం దేవికాదీనామాకారో న స్యాత్ ? నైష దోషః; `ప్రాచాం గ్రామనగరాణామ్' ఇత్యత్రైతదనువర్తిష్యతే, తత్ర చ వాక్యబేదేన సమ్బన్ధః---ప్రాచాం గ్రామనగరాణాముత్తరపదస్యాచామాదేరచో వృద్ధిర్భవతి, దేవికాదీనాముత్తరపదానామచామాదేరాకార ఇతి । అయమపి వృత్తికారస్య పక్షో న భవతి; యద్యయం పక్షోఽభవిష్యత్, ఉత్తరపదవృద్ధావప్యేతదనువర్త్ిష్యత ఇత్యేవావక్ష్యత్ ।

కస్తర్హి వృత్తికారస్య పక్షోఽయమభిధీయతే ?

పరిభాషేయమాన్తర్యపరిభాషాఽపవాదినీ ।।

దేవికాదేరచామాదేర్యత్ర వృద్ధిః ప్రసజ్యతే ।

తత్రోపతిష్ఠతే, తేన సర్వమిష్టం ప్రసిధ్యతి ।। ఇతి ।

అనారభ్యమాణే ఏతస్మిన్, దేవికాదీనామాదేరచో వృద్ధిర్భవన్తీ స్థానేఽన్తరతమవచనాదైకారః ప్రాప్నోతి, తదపవాదేనాకారః ప్రాప్యతే, తత్రాఙ్గం భవతు దేవికాదయః పూర్వపదముత్తరపదం వా; సర్వథా యత్ర దేవికాదీనామచామాదేరచో వృద్ధిప్రసఙ్గః, తత్రాకారో భవతీతి పరిభాష్యతే । నను చ `అఙ్గస్య' ఇతి వర్త్తతే ? సత్యమ్; నైవమస్యాభిసమ్బన్ధః---అఙ్గస్యాచామాదేరాకారో భవతి స చేద్దేవికాదీనాం సమ్బన్ధీతి, కిం తర్హి ? దేవికాదీనామచామాదేరాకారో భవతి స చేదఙ్గస్య సమ్బన్ధీతి । అథైవమభిసమ్బన్ధే కిం వ్యావర్త్యమ్ ? న కిఞ్చిత్, అనువృత్తస్య తు సమ్బన్ధో వక్తవ్య ఇత్యేతావత్ । సాప్యాకార ఏవ భవతీతి । ఉక్తోఽత్ర హేతుః ।

వహీనరస్యేతి । వహో ఽస్యాస్తీతి వహీ, వహీ చాసౌ నరశ్చేతి వహీనరః, `అన్యేషామపి దృశ్యతే' ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । వైహీనరిరితి । అత్రాకారవృద్ధిః ప్రాప్తా ఇకారేణ బాధ్యతే । తస్య త్వైకారవృద్ధిర్భవత్యేవ, న హి తస్యాం నాప్రాప్తాయామికారో విధీయతే, ఏవం చ కృత్వా సూత్రేఽప్యకార ఏవ విధేయః, తస్యాకారవృద్ధౌ సిద్ధమిష్టమ్ ? తథా తు న కృతమిత్యేవ । కేచిత్త్వితి । విహీనో నరో విహీనరః, పృషోదరాదిత్వాన్నశబ్దస్య లోపః ।।

కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియః ।। 7.3.2 ।।

లౌకికం హి తత్ర గోత్రం గృహ్యత ఇతి । మిత్రయు శబ్దోఽభేధోపచారాత్తదపత్యసన్తానే యదా వర్త్తతే న పరం ప్రకృతావేవ, తదేదముచ్యతే । యదా తు గృష్ట్యాదిభ్యశ్ఞ్ యస్కాదిత్వాద్ బహుషు లుక్ క్రియతే, తదా పారిభాషికేఽపి గోత్రే న దోషః । అత్ర యద్యపి వృద్ధిప్రసఙ్గేఽయమాదేశ ఉచ్యతే, తథాపి వృద్ధిర్న బాధ్యతే; విషయభేదాత్---అచామాదేర్వృద్ధిః, యాదేరియాదేశః, అఙ్గం తూభయోవిశేషణమ్, న కార్యి ।।

న య్వాభ్యాం పదాన్తాభ్యాం పూర్వౌ తు తాభ్యామైచ్ ।। 7.3.3 ।।

అత్రార్థద్వయవిధానాద్వాక్యభేదః, తస్యైవ ద్యోతకస్తుశబ్దః, `పూర్వౌ' ఇత్యనేన సమ్బన్ధాదైచావితి ప్రాప్తే ఏకవచనం సౌత్రమ్ । వృత్తౌ తు క్రియావిశేషణత్వాదేకవచనమ్ । తాభ్యాం తు పూర్వమితి । ఐజాగమో భవతీతి । టిత్త్వాద్యాగమలిఙ్గాభావేఽపి పూర్వశబ్దేన దేశవిశేషే భవన్నాగమ ఇత్యుచ్యతే---ఆగచ్ఛతీత్యాగమ ఇతి । వైయసనమితి । `గతికారకోపపదానాం ప్రాక్సుబుత్పత్తేః సమాసః' ఇత్యుత్తరపదవిషయమిత్యవీచామ । తేన వైయసనాదిషు య్వోః పదాన్తత్వమ్ । స్వశ్వశబ్దః శివదిః ।

యాష్టీక ఇతి । `శక్తియష్ట్యోరీకక్' । నను చాత్రాచామాదేః స్థానే యౌ య్వౌ తాభ్యామిత్యాశ్రయణఆదేవ న భవిష్యతి ? తత్రాహ---యత ఇమ ఇతి । `ఇణ్ గతౌ' లటః శత్రాదేశః, శపో లుక్, `ఇణో యణ్' । ఇహాసత్యపి ప్రతిషేధే వైయసనమిత్యాదౌ వ్యసన + అ ఇతి స్థితే వృద్ధిశ్చ ప్రాప్నోతి, ఐజాగమశ్చ; తత్ర వృద్ధిరనిత్యా, శబ్దాన్తరప్రాప్తేః । సా హ్యేచి కృతే తస్యైవ ప్రాప్నోతి; తన్మధ్యపతితస్య తద్గ్రహణేన ప్రహణాత్ । ఐజాగమస్తు నిత్య ఇతి స ఏవ తావద్భవతి । తత్ర కృతే యద్యపి పునః---ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాద్ వృద్ధిః, తథాప్యాన్తర్యత ఐకారస్యైకారః, ఔకారస్యౌకార ఇతి న కశ్చిద్దోషః, కిం ప్రతిషేధేన !

నన్వసతి తస్మిన్, వైయాకరణీ భార్యా అస్య వైయాకరణభార్య ఇతి `వృద్ధినిమిత్తస్య' ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధః స్యాత్, సతి తు ప్రతిషేధే న భవతి; కథం న భవతి, యావతా వృద్ధేర్నిమిత్తం ఇఞకా యస్మింస్తద్ధిత ఇతి బహువ్రీహిః, విద్యతే చాత్ర ఞకారః ? సత్యం విద్యతే, నిమిత్తం తు న భవతి; `కుర్వద్రూపే హి నిమిత్తశబ్దో ముఖ్యః' ఇత్యుక్తమ్ । నను చ మా భూత్ `తద్ధితేష్వచామాదేః' ఇత్యస్యా వృద్ధేర్నిమిత్తమ్, య ఏవ త్వసౌ ఞిత్తద్ధితాశ్చయ ఐజ్విధీయతే తస్యైవ వృద్ధిసంజ్ఞకస్య నిమిత్తం ఞకార ఇతి స్యాదేవ పుంవద్భావప్రతిషేధః ? ఉచ్యతే; న హి వస్తుతో యా వృద్ధిస్తస్యా యన్నిమిత్తం ఇకారాదిస్తద్వతి ప్రతిషేధః, కిం తర్హి ? బృద్ధిరిత్యేవం యా విధీయతే తన్నిమిత్తే । అతః పుంవద్భావప్రతిషేధనివృత్త్యర్థం వృద్ధేః ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఏవ ? న వక్తవ్యః; ఏకస్మిన్నఙ్గే విశేషవిహితావైచౌ సామాన్యవిహితాయా వృద్ధేర్బాధకౌ భవిష్యతః, సత్యపి సమ్భవే బాధనం భవతీతి న్యాయాత్; తతశ్చ పూర్వవత్పుంవద్భావప్రతిషేధో న భవిష్యతీతి `య్వాభ్యాం పూర్వమైచ్' ఇత్యేవాస్తు, నార్థః ప్రతిషేధేన ? ఇత్యత ఆహ---ప్రతిషేధవచనమితి । ప్రతిషేధవచనే సతి యాభ్యాం య్వాభ్యాం పరస్య వృద్ధిః ప్రాప్తా ప్రతిషిధ్యతే, తాభ్యామేవ పూర్వావైచౌ భవత ఇత్యర్థో భవతి, అసతి హి తస్మిన్ యౌ కౌచన య్వౌ గృహ్యేయాతామ్ । తస్మాదైచోర్విశిష్టో విషయః ప్రల్కౢప్తో యథా స్యాదిత్యేవమర్థం ప్రతిషేధవచనం క్రియత ఇత్యర్థః । దాధ్యశ్విః, మాధ్వశ్విరితి। దధిప్రియోఽశ్వో యస్య స దధ్యశ్వః । ఏవం మధ్వశ్వః, తాభ్యామ్ `అత ఇఞ్' ।

నను చ `అఛామాదేః' ఇత్యనేన య్వౌ విశేషయిష్యామః---అచామాదేరచః స్థానే యౌ య్వావితి ? ఏవమపి ద్వే అశీతి అధీష్టః, `తద్ధితార్థ' ఇతి సమాసః, తమధీష్ట ఇతి `ప్రాగ్వతేష్ఠక్', ద్వ్యాశీతికః---అత్ర ప్రాప్నోతి । సతి తు ప్రతిషేధే `తద్ధితేష్వచామాదేః' ఇత్యనువృత్తేర్యాభ్యాం పరస్య `తద్ధితేష్వచామాదేః' ఇతి వృద్ధిః ప్రాప్తా ప్రతిషిధ్యతే, తాభ్యామితి విజ్ఞాయతే; అత్ర తు `సంఖ్యాయాః సంవత్సరసంఖ్యస్య చ' ఇత్యేవముత్తరపదవృద్ధిర్విధీయత ఇతి తస్య నిషేధాభావాదైజాగమాభావః సిద్ధః । స్యాదేతత్-

--అచామాదేరిత్యనువృత్తం స్వరూపపరం సద్ వృద్ధేర్విశేషణమ్, అచామాదేరిత్యేవం యా వృద్ధిస్తస్యాః ప్రసఙ్గే తదపవాదౌ య్వాభ్యాం పూర్వమైచో భవత ఇత్యర్థః, ఇహ తు నైవం వృద్ధేః ప్రసఙ్గ ఇత్యైచౌ న భవిష్యత ఇతి ? ఏవమపి య్వావవిశేషితౌ స్యాతామ్, తతశ్చ దాధ్యశ్వాదౌ ప్రసఙ్గః । న చ సకృచ్ఛ్రుతమచామాదేరిత్యేతదేవోభయం విశేషయితుమర్హతి, యేనాచామాదేః స్థానే య్వౌ తాభ్యాం పూర్వావైచో భవతః, సతి తస్మిన్నచామాదేరిత్యేవం వృద్ధేః ప్రసఙ్గ ఇత్యాశ్రయణాన్న క్వాపి దోషః స్యాత్ । న చ తన్త్రావృత్త్యేకశేషాణామన్యతమాశ్రయణే ప్రమాణమస్తి, తస్మాత్సుష్ఠూక్తమ్---ప్రతిషేధవచనమైచోర్విషయప్రల్కౢప్త్యర్థమితి ।

ఉత్తరపదవృద్ధేరపీతి । ఏతచ్చ తత్రాలస్యాధికారాల్లభ్యతే । యత్ర త్వితి । ఏతదప్యుత్తరపదేన య్వోర్విశేషణాల్లభ్యతే---ఉత్తరపదస్య యౌ య్వౌ తాభ్యాం పరస్య వృద్ధిర్న భవతి, తాభ్యాం చ పూర్వమైజాగమ ఇతి । ఇహ---ఇశ్చ అజశ్చ యజౌ, ఉశ్చ అజశ్చ వజౌ, తయోరిదం ఐయజమ్, ఔవజమితి ఐచోరభక్తత్వాదతన్మధ్యపతితత్వాచ్చ అఙ్గగ్రహణేనాగ్రహణాదైయజీయమ్, ఔవజీయమిత్యాదౌ శేషనిఘాతో న స్యాత్, శేషవివక్షాయాం చ వృద్ధాచ్ఛో న స్యాత్, ప్రాతిపదికస్యావృద్ధత్వాత్ ? ఉచ్యతే; యద్యేవంవిధమభిధానమస్తి, తతః పూవశబ్ద ఆవర్తయితవ్యః, తత్రైకోఽవయవవచనః, అపరో వ్యవస్థావచనః---య్వాభ్యాం పూర్వావైచౌ భవతస్తౌ చాఙ్గస్యావయవావితి।

అత్ర సంగ్రహశ్లోకౌ----

నాప్రాప్తాయా హి వృద్ధేః ప్రతిపదవిధిరైజ్బాధకో నఞ్ కిమర్థో

యాభ్యాం య్వాభ్యాం పరస్యైచ్ ప్రసజతి తత ఏవైష పూర్వో యథా స్యాత్ ।

మా దాధ్యశ్వాదికే భూదితి నను విహితౌ యావచాం స్థాన ఆదే-

ర్య్వౌ తాభ్యామైజిహైవం న భవతి ఇతి చేద్ ద్వే అశీతి అధీష్టే ।।

స్యాదైజ్ ద్వ్యశీతికేఽఙ్గాద్యచ ఇతి విహితస్యైవమైచేత్ప్రసఙ్గాద్

య్వో న స్యాతాం విశిష్టౌ శ్రుతమపి చ సకృన్నోభయం భేత్తుమర్హమ్ ।

స్యాదేతస్యోత్తరత్రాప్యధికృతిరిహ చ య్వోః పదస్యోత్తరస్యై-

వం పూర్వత్రైయలిన్గే భవతి, న చ భవేద్ ద్వే అశీతీ అధీష్టే ।।

ద్వారాదీనాం చ ।। 7.3.4 ।।

దౌవారిక ఇతి । `తత్ర నియుక్తః' ఇతి ఠక్ । ద్వారపాలస్యేదం దౌవారపాలమితి । `సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' ఇతి వృద్ధలక్షణశ్చో న భవతి, `కలాపినోఽణ్' ఇత్యత్రాగ్రహణస్యాధికవిధానార్థత్వాద్వా । కథం పునర్ద్వారశబ్దస్య పాఠే ద్వారపాలశబ్దస్య విధిరయం భవతి ? తత్రాహ---తదాదివిధిశ్చాత్ర భవతీతి । అత్ర చ కారణం దేవికాదిసూత్ర ఏవోక్తమ్ । జ్ఞాపకం చాత్ర వక్ష్యతి । సౌవరోఽధ్యాయ ఇతి । స పునః శన్తనుప్రణీతః, ఫిషిత్యాదికః । `సౌవర్యః సప్తమ్యస్తదన్తసప్తమ్యః' ఇతి భాష్యే ।

శోభనోఽధ్యాయః స్వాధ్యాయ ఇతి । ఆజత్ర మధ్యే ప్రక్షేప్తవ్యః, `అన్యేషామపి దృశ్యతే' ఇతి వా ఉత్తరపదాదేదీర్ఘత్వమ్ । ఏవమపీత్యాది ।

యద్యత్ర స్వశబ్దః పఠ్యతే, కిమాయాతం స్వాధ్యాయశబ్దస్య ? తత్రాహ---తదాదావపి హీతి । స్వార్థిక-స్వాభావికాదయస్తు భాష్యప్రయోగాత్సాధవః । స్వైపయకృత ఇతి ఋషిత్వాదణ్ । శౌవాదంష్ట్రో మణిరితి । `శునో దన్తదంష్ట్రా' ఇతి దీర్ఘత్వమ్, పూర్వవదణ్ ।।

న్యగ్రోధస్య చ కేవలస్య ।। 7.3.5 ।।

నైయగ్రోధ ఇతి । నీచైర్గతౌ ప్రరోహైర్వర్ధత ఇత్యర్థః ।

అవ్యుత్పత్తిపక్షే తు విధ్యర్థమితి । అపదాన్తత్వాద్యకారస్య । అథాస్మిన్నపి పక్షే కేవలగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా న్యగ్రోధస్యేత్యుజ్యతే, తత్ర కః ప్రసఙ్గో యత్తదాదౌ స్యాత్ ? జ్ఞాపనార్థం తు । ఏతజ్జ్ఞాపయతి---అసమిన్ప్రకరణే యాన్యుపాత్తాని తాని తదాదివృద్ధిభాజోఽచో విశేషణానీతి ।।

న కర్మవ్యతిహారే ।। 7.3.6 ।।

కర్మవ్యతిహారే యదుక్తమితి । యదస్మిన్ప్రకరణే ఉక్తం తత్కర్మవ్యతిహారే న భవతీత్యర్థః ।।

స్వాగతాదీనాం చ ।। 7.3.7 ।।

వ్యావక్రోశీత్యాదౌ వ్యవపూర్వో ధాతుః కర్మవ్యతిహారే దృష్ట ఇతి వ్యవహారశబ్దోఽపి కర్మవ్యతిహారే వర్త్తతే, తతశ్చ పూర్వేణైవాత్ర సిద్ధేరత్రాస్య పాఠోఽనర్థక ఇత్యాశఙ్క్యాహ---వ్యవహారశబ్దోఽయమితి । ద్వారాదిషు స్వశబ్దస్య పాటాదత్ర ప్రసఙ్గ ఇతి । `తదాదేరపి తత్ర గ్రహణం భవతి' ఇత్యుక్తమేవ ।।

శ్వాదేరిఞి ।। 7.3.8 ।।

తత్ర చేత్యాది । యది తత్ర తదాదివిధిర్న స్యాత్ ఏతద్వచనమనర్థకమ్, కథమ్ ? కేవలశ్వన్శబ్దో ద్వారాదిషు పఠ్యతే, తత్ర కః ప్రసఙ్గో యత్తదాదేః స్యాత్ ! తదాదివిధిర్భవతీతి । అస్మిన్ప్రకరణే యదుక్తం తద్వృద్ధిభాజోఽచో విశేషణమిత్యస్మిన్నర్థే జ్ఞాపకమిత్యర్థః । ఇకారాదిగ్రహణం చేత్యాది । శ్వాదేరితీతి వక్తవ్యమిత్యర్థః । తత్ర వర్ణగ్రహణే సప్తమీనిర్దేశాత్తదాదివిధిః । శ్వాగణికి ఇతి । `శ్వగణాట్ఠఞ్' ఇతి ఠఞ్ । తదన్తస్యేతి । ఇఞన్తస్య । శ్వాభస్త్రమితి । `ఇఞశ్చ' ఇత్యణ్ । తన్నిమిత్తో వృద్ధిప్రతిషేధః, ఐజాగమశ్చ భిన్నకక్షత్వాదశక్య ఇఞాశ్రయేణ ప్రతిషేధేన నివారయితుమితి వచనారమ్భః ।।

ఉత్తరపదస్య ।। 7.3.10 ।।

ఉత్తరత్ర `అచామాదేః' ఇత్యనువృత్తేరుత్తరపదస్యాచామాదేర్వృద్ధిర్వేదితవ్యా ।

నను చ` అవయవాదృతోః' ఇత్యాదౌ `అవయవాద్' ఇత్యాదికా పఞ్చమీ, తత్రాన్తరేణాప్యుత్తరపదగ్రహణముత్తరపదస్యైవ భవిష్యతి ? అత ఆహ---యత్రేతి । ఆదిపదేన `హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ', అనుశతికాదీనాం చ', `దేవతాద్వన్ద్వే చ'---ఇత్యేతేషాం గ్రహణమ్ । ఏషు యోగేషు పఞ్చమీనిర్దేశాభావాదసత్యస్మిన్నధికారేఽఙ్గస్యాచామాదేరచో వృద్ధిః స్యాత్, నోత్తరపదస్య । వచనం తు నియమార్థం స్యాత్---జ ఏవ ప్రోష్ఠపదానామ్, నాన్యత్ర । ప్రోష్ఠపదానామేవ వా జే ఇతి । వచనసామర్థ్యాద్వా పూర్వపదస్యైవానాద్యచో వృద్ధివిధానార్థం స్యాత్ । తస్మాదేతదర్థమేవాయమధికారః కర్త్తవ్యః ।

కిమిదానీం పఞ్చమీనిర్దేశేష్వస్యానుయోగ ఏవ ? నేత్యాహ---పఞ్చమీనిర్దేశేష్వపీతి । వృద్ధేశ్చ వ్యపదేశార్థమితి । ఉత్తరపదాధికారే విహితా యా వృద్ధిరితి వ్యపదేశో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః । క్వ పునరేవంవిధేన వ్యపదేశేన ప్రయోజనమ్ ? ఇత్యత ఆహ---ఉత్తరపదవృద్ధౌ సర్వం చేత్యత్రేతి । సర్వభాసః, సర్వకార ఇత్యాదౌ మా భూదిత్యేవమర్థం తత్రైవమాశ్రితమ్ ।।

అవయవాదృతోః ।। 7.3.11 ।।

ఋతోర్వృద్ధిమద్విధావిత్యాది । ఋతోః=ఋతువాచినః శబ్దాద్వృద్ధిమద్విధౌ=వృద్ధినిమిత్తే ప్రత్యయే విధీయమానే తదన్తవిధిః, ఋతుశబ్దాన్తాదపి ప్రత్యయో భవతీత్యర్థః । కిం సర్వత్ర ? నేత్యత ఆహ---అవయవాదితి । అవయవవచనాత్ పరో యదా ఋతువచనస్తదేత్యర్థః । యే తు---అవయవానామితి షష్ఠీబహువచనాన్తం పఠన్తి, తేషాం న సమీచీనోఽర్థః । తథా చ `సుసర్వార్ధదిక్శబ్దేభ్యః' ఇతి పఞ్చమ్యా నిరదేశి । పూర్వాసు వర్షాసు భవ ఇతి । `తద్ధితార్థ' ఇతి సమాసః । అన్యే తు---అదిక్శబ్దత్వాద్విశేషసమాసం మన్యన్తే । అథాత్రాపి తదన్తవిధినా వర్షాభ్యష్ఠగేవ కస్మాన్న భవతి ? అత ఆహ---అవయవపూర్వస్యైవ హీతి ।।

సుసర్వార్ధాజ్జనపదస్య ।। 7.3.12 ।।

జనపదవాచిన ఇతి । స్వరూపగ్రహణం తు న భవతి; ఉత్తరసూత్రే మద్రప్రతి షేధాత్ । సుసర్వార్ధేత్యాది । జనపదవాచినః శబ్దస్యానన్తరే ప్రత్యయే విధీయమానే తదన్తస్యాపి గ్రహణం భవతి, యది సుప్రభృతిభ్యః పరః సమ్భవతీత్యర్థః ।।

దిశోఽమద్రాణామ్ ।। 7.3.13 ।।

పూర్వపాఞ్చాలక ఇతి । తద్ధితార్థే సమాసః । పౌర్వపఞ్చాలక ఇతి । అవయవవాచ్యత్ర పూర్వశబ్దః, ఏకదేశిసమాసాద్ వుఞ్ప్రత్యయః । అదిక్శబ్దత్వాద్ ఆదివృద్ధిరేవ భవతి । యద్యేవమ్, వుఞాపి న భవితవ్యమదిక్శబ్దత్వాదేవ ? అస్త్యత్ర విశేషః, సుసర్వార్ధాద్దిక్శబ్దేభ్య ఇతి తదన్తవిధౌ శబ్దగ్రహణం క్రియతే---దిశి దృష్టః శబ్దో దిక్శబ్ద ఇత్యేవం యథా విజ్ఞాయేత, వృద్ధివిధౌ తు దిశ ఇత్యేతావదుచ్యతే । అన్తే త్వణన్తమేవ ప్రత్యుదాహరణం పఠన్తి ।।

ప్రాచాం గ్రామనగరాణామ్ ।। 7.3.14 ।।

`ప్రాచామ్' ఇతి నాచార్యనిర్ద్దేశః; జనపదాదిభిర్దేశైః సాహచర్యాత్ ।

పూర్వైషుకామశమ ఇతి । పూర్వా చాసావిషుకామశమీ చేతి `దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సమాసః, తతో భవార్థే `దిక్పూర్వపదాదసంజ్ఞాయాం ఞః' ఇతి ఞప్రత్యయః ।

పూర్వపాటలిపుత్రక ఇతి । పూర్వవత్సమాసః, `రోపధేతోః ప్రచామ్' ఇతి వుఞ్ । యద్యప్యేకమేవ పాటలిపుత్రమ్, తథాపి పాటలిపుత్రస్యైకదేశే పాటలిపుత్రశబ్దస్య వృత్తేః పూర్వత్వవిశేషణం యుక్తమేవ ।

జనా యత్ర సన్తి స గ్రామః, తతశ్చ నగరమపి గ్రామః । యే హి గ్రామే విధయో నేష్యన్తే సాధీయస్తే నగరేఽపి న క్రియన్తే । తద్యథా---`అభక్ష్యో గ్రామకుక్కుటః' ఇతి సుతరాం నాగరోఽపి న భక్ష్యతే । `గ్రామే నాధ్యేయమ్' ఇతి సాధీయో నగరేఽపి నాధీయతే । శాస్త్రేఽపి--`ఉదీచ్యగ్రమాచ్చ బహ్వచోఽన్తోదాత్తాత్', `వాహీకగ్రామేభ్యశ్చ', `దిక్శబ్దాః గ్రామజనపదాఖ్యానచానరాటేషు'---నగరమపి గృహ్యతే, తస్మాదిహాపి నార్థో నగరగ్రహణేన ? ఇత్యత ఆహ---గ్రామత్వాదేవేతి । సమ్బన్ధభేదప్రతిపత్త్యర్థమితి । అఙ్గస్యేతి ప్రకృతమ్,

ఉత్తరపదస్యేతి చ, తత్ర గ్రామాణామిత్యేతదఙ్గస్యేత్యనేన సమ్బధ్యతే---గ్రామవాచినామఙ్గానామితి । నగరాణామిత్యేతదుత్తరపదస్యేత్యనేన---నగరవాచినాముత్తరపదానామితి । న చాయం సమ్బన్ధభేదః సకృదుపాత్తే గ్రామశబ్దే సమ్భవతి, తస్మాన్నగరగ్రహణం క్రియతే । తత్ర దిక్పూర్వపదో హీత్యాదినా సమ్బన్ధభేద ఆశ్రయణీయ ఇత్యత్ర హేతుర్దర్శితః । తత్రైత్యాదినా తు స ఏవ సమ్బన్ధభేదః । ఇహ పూర్వైషుకామశమ ఇతి సమసనక్రియానన్తరం పూర్వోత్తరపదయోర్గుణః ప్రాప్నువన్నన్తరఙ్గః, ఉత్తరపదవృద్ధిస్తు పశ్చాదుపనతతద్ధితాపేక్షత్వాద్వహిరఙ్గా, తత్ర గుణే కృతే పూర్వోత్తరయోర్వ్యపవర్గాభావాద్వృద్ధిర్న ప్రాప్నోతి; అన్తాదివద్భావోఽప్యుభయత ఆశ్రయణే ప్రతిషిద్ధః । అత్ర హి ద్వ్యాచి పూర్వపదముత్తరపదం చ యుగపదాశ్రీయతే, తత్రాహ---పూర్వైషుకామశమ ఇత్యేవమాదిష్వితి । యథా `నేన్ద్రస్య పరస్య' ఇతి జ్ఞాపకమ్, తథా తత్రైవ వక్ష్యామః ।।

సంఖ్యాయాః సంవత్సరసంఖ్యస్య చ ।। 7.3.15 ।।

సంవత్సరశ్చ సంఖ్యా చ సంవత్సరసంఖ్యమ్, సమాహారద్వన్ద్వః । ద్విసాంవత్సరిక ఇతి । `ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్', తస్య `అధ్యర్ధపూర్వ' ఇతి లుగ్న భవతి, అనార్హీయత్వాత్ ।

ద్విషాష్టిక ఇతి । నను `తమధీష్టో భృతః' ఇత్యత్ర కాలాదితి వర్త్తతే, తత్కథం ద్విషష్ట్యాదిశబ్దేభ్యః ప్రత్యయః ? ఇత్యత ఆహ---ద్విషష్ట్యాదిశబ్ద ఇతి । కాలవృత్తిః శబ్దస్త్రత గృహ్యతే, న మాసాదయ ఏవేతి భావః ।

నను చ `పరమాణాన్తస్యాసంజ్ఞాశాణయోః' ఇత్యత్ర పరిచ్చేదహేతుత్వమాత్రం గృహ్యతే, న త్వారోహతః పరిణాఇతశ్చ యేన మీయతే తదేవ ప్రస్థాది; అన్యథా శాణప్రతి షేధోఽనర్థకః స్యాత్; కాలశ్చాపి పరిచ్చేదహేతుర్భవత్యేవ, తతశ్చ సంబత్సరగ్రహణమనర్థకమ్, పరిమాణాన్తస్యేత్యేవ సిద్ధత్వాత్ ? ఇత్యత ఆహ---సంవత్సరగ్రహణమితి । ద్వైసమిక ఇతి । అధీష్టాదిషు `సమాయాః ఖః', `ద్విగోర్వా' ఇతి పక్షే ఠఞ్ ।

న కేవలం వృద్ధివిషయమేవ జ్ఞాపకమ్, కిం తర్హి ? సార్వత్రికమిత్యాహ---ద్వివర్షా మాణవికేతి । ద్వే వర్షే భూతా ఇతి పూర్వవట్టఞ్, తస్య `వర్షాల్లుక్', `చిత్తవతి నిత్యమ్' ఇతి లుక్ । పర్యుదాసో న భవతీతి । ప్రతి షేధస్య । తేన ప్రతి షేధ ఏవ భవతి ।

అథ సంఖ్యాగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా సంఖ్యయాపి పరిచ్ఛిద్యతే, తత్ర `పరిమాణాన్తస్య' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ? కేచిదాహుః---సంఖ్యాగ్రహణమపి జ్ఞాపకార్థమేవ, పరిమాణగ్రహణేన సంఖ్యాపి న గృహ్యత ఇతి । తథా చ `అపరిమాణబిస్తాచిత' ఇత్యత్ర వృత్తావుక్తమ్---`కాలః సంఖ్యా చ పరిమాణం న భవతి । ద్వివర్షా, త్రివర్షా, ద్విశతా, త్రిశతా' ఇతి । అపర ఆహ---సాక్షాచ్ఛిష్టేన నిమిత్తభావేనానుమితం కార్యిత్వం మా బాధీతి పరిమాణాత్పృథగిహ సంఖ్యాగ్రహణం కృతమితి ।।

వర్షస్యాభవిష్యతి ।। 7.3.16 ।।

యస్యేత్యాది । యస్య యియక్షోర్యాగవర్షాదారభ్య త్రీణి వర్షాణి ధాన్యం భావి=తావన్తం కాలం జీవనాయ పర్యాప్తమ్, స సోమయాగేఽధికారీ, న న్యూన ఇత్యర్థః । గమ్యతే హీతి । వాక్యార్థస్తత్ర భవిష్యత్తా, న పదార్థ ఇత్యర్థః । ద్వివాషింకో మనుష్య ఇతి । `వర్షాల్లుక్', `చిత్తవతి నిత్యమ్' ఇతి నిత్యం లుగ్న భవతి; భూతార్థ ఏవ హి స ఇష్యతే, అన్యత్ర చిత్తవత్యపి వికల్ప ఏవ ।।

పరిమాణాన్తస్యాసంజ్ఞాశాణయోః ।। 7.3.17 ।।

ద్వికౌడవిక ఇతి కుడేరవప్రత్యయే కుడవః= ప్రస్థచతుర్థభాగ ఇత్యుణాదిషు వ్యుత్పత్తిః । కుడవమిత్యేతదవ్యుత్పన్నం శబ్దాన్తరం ద్రష్టవ్యమ్ । తతః `ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్', అనార్హీయత్వాల్లుగభావః । ద్వాభ్యాం సువర్ణఆభ్యామితి । శాణప్రతిషేధాత్పరిచ్ఛిత్తిసాధనమిహ పరిమాణమ్, తేనోన్మానస్యాపి భవతి---లోహినీ=గుఞ్జా, తాభిః పఞ్చభిః పరిమితమాకారవిశేషయుక్తం హిరణ్యం పాఞ్చలోహితికమ్ । కలాపః=కశ్చిన్మానవిశేషః ।

యోగవిభాగాదితి । పూర్వాసు వృత్తిషు `తదస్య పరిమాణం సంఖ్యాయాః సంజ్ఞా' ఇత్యేకయోగేన పఠితత్వాద్, భాష్యే తత్ర యోగవిభాగస్యోక్తత్వాదేవముక్తమ్ । తద్ధితాన్తశ్చాయమితి । యథా తు `అధ్యర్ధపూర్వద్విగోః' ఇత్యత్ర వార్త్తికం తథా తద్ధితలుకి సతి సంజ్ఞేతి తత్రైవావోచామ । ద్వైశాణ ఇతి । యద్యత్రోత్తరపదవృద్ధిః స్యాత్, పూర్వపదస్య న స్యాత్ । కులిజమ్=ధాన్యమానమ్ । అన్తగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్ ।।

జే ప్రోష్ఠపదానామ్ ।। 7.3.18 ।।

జ ఇతి జాతార్థో నిర్దిశ్యత ఇతి । ఉపసరజ ఇత్యాదౌ దృష్టస్య పదైకదేశస్య ప్రయోగః, భీమసేనో భీమ ఇతివత్ ।

బహువచననిర్దేశాదితి । యద్యపి జ్యోతిషాం బహుత్వాద్బహువచనాన్తప్రోష్ఠపదాశబ్దః, తథాపి తస్యైవ శబ్దరూపాపేక్షాయామేకవచనం న్యాయ్యం మన్యతే ।।

హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చ ।। 7.3.19 ।।

సుహృద ఇతి । `సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్త్రామిత్రయోః' ఇతి నిపాతితః సుహృచ్ఛబ్దః । యదా తు సుహృదయస్యేదమితి పాఠః, తదా `హృదయస్య హృల్లేఖ' ఇత్యాదినా హృద్భావః । సౌహార్ద్యమితి । `వా శోకష్యఞ్రోగేషు' ఇతి హృద్భావః । సిన్ధవో జనపదః, నదీవచనస్యాపి గ్రహణమ్, తథా సముద్రవచనస్యాపి ।।

అనుశతికాదీనాం చ ।। 7.3.20 ।।

ఆనుశాతికమితి । శతేన క్రీతం శతికమ్, `శతాచ్చ ఠన్యతావశతే, ఇతి ఠన్, అనుగతః శతికేన అనుశతికః, తతః `తస్యేదమ్' ఇత్యణ । ఆనుహౌడికం ఇతి । `చరతి' ఇతి ఠక్ । ఆనుసాంవరణమితి । `తత్ర చ దీయతే కార్యం భవవత్' ఇత్యణ్ । ఆనుసాంవత్సరికమితి । `బహ్వచోఽన్తోదాత్తాట్ఠఞ్' ।

కురుకత-శబ్దో గర్గాదిః ।

సార్వలౌకికమితి । `లోకసర్వలోకాభ్యాం ఠఞ్' । సార్వభౌమ ఇతి । `సర్వభూమిపృథివీభ్యామణఞౌ' । ప్రయోగాధిదేవాధిభూతేత్యధ్యాత్మాదయః । కులటాయా వేతీనజితి । అపపాఠోఽయమ్, తత్ర హి స్వరూపగ్రహణమ్, । కల్యాణ్యాదిషు పరస్త్రీశబ్దః

పఠ్యతే, తస్మాత్ కల్యాణ్యాదీనామినజితి పాఠః । చాతుర్వైద్యమితి । చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్, తాః పునశ్చతస్రో విద్యాః=చత్వారో వేదాః ॥

దేవతాద్వన్ద్వే చ ॥ 7.3.21 ॥

అగ్నివరుణౌ దేవతా అస్య ఆగ్నివారుణమ్, అగ్నిమరుతౌ దేవతా అస్య ఆగ్నిమారుతమ్ । `ఇద్వృద్ధౌ' ఇత్యగ్నిశబ్దస్య ఇత్త్వమ్ ।

యో దేవతాద్వన్ద్వ ఇత్యాది । యః సూక్తం భజతే స్తుత్యతయా స సూక్తసమ్బన్ధీ, హవిర్యస్మై నిరూప్యతే స హవిః సమ్బన్ధీ । అర్థద్వారకం చేదం ద్వన్ద్వస్య విశేషణమ్ । స్కాన్దవిశాఖ ఇతి । `సాస్య దేవతా' ఇత్యణ్ । బ్రాహ్మప్రజాపత్యమితి । `పత్యుత్తరపదాణ్ణ్యః' । నను `సాస్య దేవతా' ఇత్యత్ర న జాతివచనో దేవతాశబ్దః, కిం తర్హి ? యస్మై హవిర్నిరూప్యతే, యా వా మన్త్రస్తుత్యా సాస్య దేవతా గృహ్యతే; న చైవమ్భూతోఽత్ర ద్వన్ద్వార్థః, ఏవమ్భూతత్వే వా యథా తద్ధితా భవన్తి తథాయమపి విధిః ప్రాప్నోతి ? అత్రాహుః---తద్ధితః క్వచిదన్యత్రాపి భవతి---జ్ఞా దేవతాస్య జ్ఞః, స్థాలీపాక ఇతి హి భావ్యే దృష్టమితి ॥

నేన్ద్రస్య పరస్య ॥ 7.3.22 ॥

ఆగ్నేన్ద్రమ్, సౌమేన్ద్రమితి । `అజాద్యదన్తమ్' ఇతీన్ద్రశబ్దస్య పూర్వనిపాతో న భవతి; ప్రాయికత్వాత్తస్య ।

ఇన్ద్రశబ్ద ఇత్యాది । ఇన్ద్రశ్చ మరుచ్చేత్యాదౌ వ్యఞ్జనాన్తేన సహ ద్వన్ద్వే ఇన్ద్రశబ్దస్య పూర్వనిపాతేన భావ్యమ్ । యథా---ఐన్ద్రామారుతీం భేదకామాలభేతేతి । వాయ్విన్ద్రావిత్యాదికస్తు ద్వన్ద్వః సూక్తహవిః సమ్బన్ధీ న భవతీతి భావః ॥

దీర్ఘాచ్చ వరుణస్య ॥ 7.3.23 ॥

అత్ర హీత్యాది । ఉదాహరణేషు `దేవతాద్వన్ద్వే చ' ఇత్యానజికృతే దీర్ఘాత్పరో వరుణశబ్దః ॥

ప్రాచాం నగరాన్తే ।। 7.3.24 ।।

ప్రాచాం దేశ ఇతి । ఆచార్యగ్రహణం తు న భవతి; ఉత్తరసూత్రే `విభాషితమ్' ఇతి వచనాత్ ।।

జఙ్గలధేనువలజాన్తస్య విభాషితముత్తరమ్ ।। 7.3.25 ।।

జఙ్గలమ్=వనప్రాయో దేశః, కురుషు జఙ్గలం కురుజఙ్గలమ్ । ధేనుః=నవప్రసూతా, విశ్వేషాం ధేనుర్విశ్వధేనుః । సువర్ణవికారః=వలజమ్, సౌవర్ణవలజమ్ । `ఉత్తరమ్' ఇత్యుత్తరపదం లక్ష్యతే, తస్య నిత్యసన్నిహితత్వాత్ స్వరూపేణ విభాషితత్వానుపపత్తేర్విభాషితవృద్ధికత్వాద్ విభాషితమితి గౌణో వాదః ।।

అర్ధాత్పరిమాణస్య పూవస్య తు వా ।। 7.3.26 ।।

అర్ధద్రౌణికమితి । ప్రాగ్వతేష్ఠఞ్ ।

వావచనమనర్థకమ్, విభాషితమిత్యనువృత్తేః, తత్రైవం వక్తవ్యమ్---పూర్వం త్వితి ? తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

నాతః పరస్య ।। 7.3.27 ।।

ఆర్ధప్రస్థికమ్, ఆర్ధకంసికమితి । పూర్వవట్ఠఞ్ । కంసాట్టిఠన్స్తు న భవతి; తదన్తవిధేరభావాత్ । ప్రాగ్వతేః సంఖ్యాపూర్వపదానాం తదన్తవిధిః, న వార్ధశబ్దః సంఖ్యావాచీ ।

కిం చ స్యాదితి । ఆకారో వృద్ధిరేవ, తత్ర సత్యసతి వా వృద్ధిప్రతిషేధే నాస్తి విశేష ఇతి మన్యతే । కిం పునః కారణం పుంవద్భావప్రతిషేధో న స్యాత్ ? ఇత్యత ఆహ---యత్ర హీతి । తదుక్తమ్--- `కుర్వద్రూపే నిమిత్తశబ్దో ముఖ్యః' ఇతి ।

పరస్యేతి కిమ్ ? పూర్వస్య మా భూత్, అత ఇతి విశేషణోపాదానసామమర్థ్యాత్పూర్వస్య న భవిష్యతి, న హి పూర్వస్యాధశబ్దస్యాకారాదన్యో వృద్ధిభాగస్తి I కిఞ్చ---యది పూర్వస్య ప్రతిషేధః స్యాత్, `పూర్వస్య తు వా' ఇత్యేతదనర్థకం స్యాత్ I ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---తదన్తవిధిర్మా భూదితి, అన్యథాఽకారాన్తస్యోత్తరపదస్యైవం విజ్ఞాయేత I తత్ర కో దోషః ? ఇహ ప్రతిషేధః స్యాత్---అర్ధద్రౌణికమ్, అర్ధకౌడవికమితి I పూర్వస్తు విధిః---అర్ధముష్టినా క్రీతోఽర్ధమౌష్టిక ఇత్యాదౌ చరితార్థః I తస్మాత్తదన్తవిధినిరాసార్థమ్ `పరస్య' ఇత్యుక్తమ్ II

ప్రవాహణస్య ఢే II 7.3.28 II

ప్రవాహణశబ్దస్య ఢే పరత ఉత్తరపదస్యేతి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ I ప్రవాహణశబ్దస్య అవయవభూతం యదుత్తరపదం తస్యేత్యర్థః I నను వృద్ధిమదేవాత్ర స్వత ఏవోత్తరపదమ్, కస్మై ప్రయోజనాయాస్య పునర్వృద్ధిర్విధీయతే ? ఉచ్యతే; యదా పూర్వపదే వృద్ధిర్న భవతి తదా యద్యుత్తరపదేఽపి వృద్ధిర్న స్యాత్, `వృద్ధినిమిత్తస్య' ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధో న స్యాత్---ప్రవాహణేయీభార్య ఇతి I మా భూదేవమ్, `జాతేశ్చ' ఇత్యేవం భవిష్యతి, `గోత్రం చ చరణైః సహ' ఇతి జాతిత్వమ్ ? ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి---అనిత్యోఽయం ప్రతిషేధ ఇతి I తేన హస్తినీనాం సమూహో హాస్తికమిత్యత్ర భస్యాఢే' ఇతి వా, `ఠకఛసోశ్చ' ఇతి వా ప్రాప్తస్యోపసంఖ్యానికస్య పుంవద్భావస్య ప్రతిషేధో న భవతి I ప్రవాహయతీతి ప్రవాహణః, ణ్యన్తాద్ వహేర్నన్ద్యాదేర్ల్యుః, `ణేర్విభాషా' ఇతి ణత్వమ్ I

తత్ప్రత్యయస్య చ II 7.3.29 II

ప్రవాహణేయిరితి I యూన్యపత్యే `అత ఇఞ్' I ప్రవాహణేయకమితి I `గోత్రచరణాద్ వుఞ్' I

కిమర్థమిదముచ్యతే ? ఢే పరతః పూర్వేణ వికల్ప ఉక్తః, తాన్తస్యేఞాదౌ నిత్యవృద్ధిర్మా భూదితి I నైతదస్తి ప్రయోజనమ్, ఇఞాదినిమిత్తాయా అపి వృద్ధేర్ఢాశ్రయ ఏవ వికల్పో బాధకో భవిష్యతి, `ఢే' ఇతి హి పరసప్తమీ, న నిమిత్తసప్తమీ, తేనా న్యనిమిత్తాయా అపి వృద్ధేర్ఢే పరతః ప్రతిషేధో లభ్యత ఏవ ? అత ఆహ---బ్రాహ్యతద్ధితనిమిత్తేతి I అయమభిపాయః---ఢే ఉత్పన్నే తదాశ్రయాం వృద్ధిం బాధిత్వా వికల్పస్తావత్ప్రవృత్తః, పశ్చాదిఞాదిరుత్పన్నః, తన్నిమిత్తా చ

వృద్ధిః ప్రాప్తా, న త్విదానీం డనిమిత్తో వికల్పః, పూర్వమేవ ప్రవృతత్వాత్, ఆవృత్త్యయోగాదితి ।।

నఞః శుచీశ్వరక్షేత్రజ్ఞకుశలనిపుణానామ్ ।। 7.3.30 ।।

అప్రాప్తైవ విధీయత ఇతి । అప్రాప్తిమేవోపపాదయతి---న నఞ్పూర్వాదితి । ఉత్తరో భావప్రత్యయ ఇతి । త్వతల్భ్యాముత్తరః ష్యఞాదిః, తతశ్చోత్తరో భావప్రత్యయః ప్రాగేవ నఞ్సమాసాత్ శుచ్యాదిభ్య ఏవ విధేయః, పశ్చాన్న ఞ్సమాసః; తత్ర నఞోఽఙ్గేఽనన్తర్భావాదప్రాప్తా వృద్ధిర్విధీయత ఇతి ।

తదపరే ఇత్యాది । అసతి విషయేఽఙ్గాధికార ఉపమృద్యః, అస్తి చ విషయః; కః పునరసౌ ? భావవచనాదన్యోఽపత్యాదిషు విహితః ప్రత్యయః । అథాపి భావవచనే శ్రద్ధా, సోఽపి శక్యత ఏవ దర్శయితుమిత్యాహ---బహువ్రీహేశ్చేతి ।

`ఉత్తరో భావప్రత్యయః ప్రతిషిధ్యతే' ఇత్యేతదప్యత్ర న సార్వత్రికమిత్యాహ---అక్షేత్రజ్ఞేతి । తదేవమఙ్గాధికారో న బాధనీయ ఇతి స్థితమ్ । ఏవం చ `తదుపస్పర్శాదశౌచమ్' ఇత్యాదిప్రయోగోపపత్తిః । `దశాహం శావమాశౌచమ్' ఇత్యాదౌ త్విదమర్థేఽణ్ ద్రష్టవ్యః ।।

యథాతథయథాపురయోః పర్యాయేణ ।। 7.3.31 ।।

బ్రాహ్మణాదిషు నఞ్సమాసావేతౌ ద్రష్టవ్యావితి । తేన `న నఞ్పూర్వాత్' ఇతి ష్యఞః ప్రతిషేధో న భవతీతి భావః । యథాఽసాదృశ్య ఇత్యవ్యయీభావసమాస ఇతి । పదార్థానతివృత్తౌ । తథాభావమనతిక్రాన్తం యథాతథమ్=సత్యముచ్యతే, యద్వస్తు పురా యథాభూతం తదద్యాపి తథాభావమనతిక్రాన్తం యథాపురముచ్యతే । కిం పునరవ్యయీభావత్వే ప్రమాణమ్ ? ఇత్యత ఆహ---తథా హీతి । భాష్యే త్వితి । న హి హ్రస్వత్వమకృత్వా । విగ్రహప్రదర్శనమవ్యయీభావస్యోపపద్యతే ।

అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్ । కథమ్ ? యదా పూర్వపదస్య వృద్ధిః, నఞ్సమాసాద్భావప్రత్యయః । యదా తూత్తరపదస్య వృద్ధిస్తదా ష్యఞన్తేన నఞ్సమాసః ।

స్వరేఽపి నాస్తి విశేషః;అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరేణఆద్యుదాత్తత్వాత్ । ప్రత్యయాన్తరం చాభ్యాం న భవతి; అనభిధానాత్ ।।

హనస్తోఽచిణ్ణలోః ।। 7.3.32 ।।

తద్ధితేష్వితి నివృత్తమితి । ధాతోః స్వరూపగ్రహణే తత్ప్రత్యయే కార్యవిజ్ఞానాత్ । తత్సమ్బద్ధం కితీత్యపీతి । నివృత్తమిత్యపేక్ష్యతే । ఞ్ణిద్గ్రహణం తు ప్రత్యయమాత్రేణ సమ్బద్ధమ్, అతః `తద్ధితేషు' ఇత్యస్మిన్నివృత్తేఽపి తదనువర్త్తత ఏవ । ఉదాహరణఏషు `హెూ హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు' ఇతి కుత్వమ్ ।।

ఆతో యుక్ చిణ్కృతోః ।। 7.3.33 ।।

చిణ్గ్రహణమకృదర్థమ్ । దదౌ, దధావితి । నను చ `ఆత ఔ ణలః' ఇత్యౌత్వమత్ర బాధకం భవిష్యతి, అనవకాశా హి విధయో బాధకా భవన్తి, సావకాశం చౌత్వమ్, కోఽవకాశః ? యదా ఉత్తమే ణలి ణిత్వాభావః ? ఏవం తర్హి `అచిణఅణలోః' ఇత్యనువర్తిష్యతే, చిణి తు వచనాద్భవిష్యతి, తత్రాహ---చౌడిర్బాలాకిరితి । బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ । అత్ర దాక్ష్యాదౌ చరితార్థం యస్యేతిలోపం బాధిత్వా పరత్వాద్యుక్ స్యాత్ । అచామాదేరిత్యనువృత్తేర్న భవిష్యతి ? అత ఆహ---జ్ఞా దేవతా అస్యేతి । ఆదివద్భావాత్ర ప్రసఙ్గః । కిఞ్చ---`అచామాదేః' ఇత్యనువృత్తౌ దరిద్రాయక ఇత్యత్ర న స్యాత్ ।।

నోదాత్తోపదేశస్య మాన్తస్యానాచమేః ।। 7.3.34 ।।

ఉపదేశే ఉదాత్త ఉదాత్తోపదేశః । అస్మాదేవ నిపాతనాత్సాధుః । కిఞ్చోక్తమితి । సన్నిహితస్య కస్యచిదప్రసఙ్గాత్ప్రశ్నః । అత ఉపధాయా ఇతి వృద్ధిరితి । చిణ్కృదుపజీవనార్థం తు న తదనన్తరమిదమారబ్ధమ్ ।

నిపాతనాదనుగన్తవ్యమితి । యేషాం తు `అపాణినీయో ధాతుపాఠేఽర్థనిర్ద్దేశః' ఇతి పక్షః, తేషామత్ర `సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్యః' ఇతి వృద్ధ్యభావః । శమీ, తమీతి । `శమిత్యష్టాభ్యో

ఘినుణ్', అత్ర ప్రత్యయస్వరే కృతే సమ్ప్రతి ధాతురనుదాత్తః । యామకః, రామక ఇతి । లిత్స్వరే కృతే భవత్యయం సమ్ప్రత్యుదాత్తః ।

`అనాచమేః' ఇత్యల్పమిదముచ్యతే ? ఇత్యాహ---అనాచమికమివమీనామితి వక్తవ్యమితి । `టువమ ఉద్గిరణే', `కము కాన్తౌ', `చము అదనే', తత్ర సూత్రే ఆఙ్పూర్వస్య పర్యుదాసః, వాక్యే తు కేవలస్య । వృత్తౌ తు వాక్యోదాహరణమప్యాఙ్పూర్వస్యైవ దర్శితమ్, నాత్రాప్తైర్నిరణాయి । కామ ఇతి । కమేః `ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకే వా' ఇతి ణిజభావ పక్షే ఘఞ్, వృద్ధిః । ణిచి వృద్ధౌ సత్యమితి । న హి తత్రాయం ప్రతిషేధః; ణిచోఽకృత్త్వాత్ । నను చ సత్యామపి వృద్ధౌ `జనీజౄష్క్నసురఞ్జోఽమన్తాశ్చ' ఇతి మిత్త్వే సతి `మితాం హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వేన భావ్యమ్ ? అత ఆహ---తత్ర హీతి । నాన్యే మితోఽహేతావితీతి । అహేతౌ చురాదిణిచ్యనుక్రాన్తేభ్యోఽన్యేఽమన్తాదయో మితో న భవన్తీత్యర్థః । అన్యాయ్యమేవ మన్యన్త ఇతి । `విశ్రాన్తిభూమిః' ఇతి పఠితవ్యమిత్యర్థః । తేన `విశ్రామం లభతా మిదం చ శిథిలజ్యాబన్ధమస్మద్ధనుః' ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ ।।

జనివధ్యోశ్చ ।। 7.3.35 ।।

వధిః ప్రకృత్యన్తరమితి । `వధ హింసాయామ్' ఇతి భూవాదౌ పాఠాత్ । భక్షకశ్చేదితి । యోఽపి మాంసం క్రీత్వా భక్షయతి, తస్యాపి హింసానుషఙ్గోఽస్తీత్యేతదనేన ప్రతిపాద్యతే । యథాహ మనుః (మం స్మృం 5.51)---

అనుమన్తా విశసితా నిహన్తా క్రయవిక్రయీ ।

సంస్కర్తా చోపహర్తా చ ఖాదకశ్చేతి ఘాతకాః ।। ఇతి ।

హనాదేశస్యేతి । అవధి భవతా దస్యురిత్యత్ర । జజాన గర్భమితి । వ్యత్యయేన పరస్మైపదమ్, అన్తర్భావితణ్యర్థత్వాత్ సకర్మకత్వమ్ ।।

అర్తిహ్రీవ్లీరీక్నూయీక్ష్మాయ్యాతాం పుఙ్ ణౌ ।। 7.3.36 ।।

`వ్లీఙ్ వరణే', `క్నూయీ శబ్దే', `క్ష్మాయీ విధూననే' । ఉదాహరణేషు పుగన్తలక్షణో గుణః ।
ద్వయోరపి గ్రహణమితి । విశేషానుపాదానాత్ ।

రీ ఇత్యపీతి । యద్యపి ప్రస్రవణార్థః సానుబన్ధకః తథాపి తస్యాపి గ్రహణమాచార్యైః స్మర్యత
ఇతి భావః ।

పూర్వాన్తకరణం న యాదృచ్ఛికమ్, కిం తర్హి ? వివక్షితమిత్యాహ---పుకః పూర్వాన్తకరణమితి ।
అదీదపదితి । యది పునర్ణేః పుట్ స్యాత్, తస్య ణిగ్రహణేన గ్రహణాణ్ణౌ పరతో యదఙ్గం న
తస్యాకార ఉపధేతి హ్రస్వో న స్యాత్ । దోషోపలక్షణం చైతత్, దాప్యతే ఇత్యాదౌ `ణేరనిటి' ఇతి
ణేర్లోపేనాపహృతత్వాత్పకారస్య శ్రవణం న స్యాత్ ? నైష దోషః; న హి లోపః సర్వాపహారీ,
`అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యన్త్యస్య లోపః । ఇహ తర్హి క్నోపయతీతీడాగమః ప్రాప్నోతి ।

లాభోఽపి కశ్చిన్నైవాత్ర పరాదౌ సతి దృశ్యతే ।

పుగన్తస్య గుణో వాచ్యో వృద్ధిః స్యాదన్యథా యతః ।।

యత్కిలేదముచ్యతే---పుటి సతి గుణవిధౌ పుగన్తగ్రహణం న కర్తవ్యమ్,
`సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' ఇత్యేవ సిద్ధత్వాదితి, తదప్యాశావాదమాత్రమ్; యతః
పరాదావప్యవశ్యం పుటి గుణో విధేయః, అన్యథా `అచో ఞ్ణితి' ఇతి వృద్ధిప్రసఙ్గాత్ ।।

శాచ్ఛాసాహ్వావ్యావేపాం యుక్ ।। 7.3.37 ।।

పాగ్రహణే ఇత్యాది । ఇష్టిరేవేయమ్; లాక్షణికత్వాత్ పారూపస్య ।

లుగాగమస్త్వితి । యద్యపి పాలయతీతి రూపమ్ `పాల రక్షణే' ఇత్యస్యైవ చురాదిణిజన్తస్య
పునర్హేతుమణ్ణిచి సిద్ధమ్, తథాపి పాతేః పుకి పాపయతి, యుకి తు పాయయతి ఇతి మా భూదితి
లుగ్వచనమ్ ।

ధూఞ్ప్రీఞోరితి । `ధూఞ్ కమ్పనే', `ప్రీఞ్ తర్పణే', ఞాన్తస్యానుకరణమ్; తేన న దైవాదికస్య నుగ్భవతి ।

ఏతేఽపీతి । ఏతే యుగాదయః, వక్ష్యమాణాశ్చ జుగాదయః । కృతాత్వానాం గ్రహణమితి । ఆకారాన్తానాం యుకం విధాయ తదనన్తరమాకారాన్తేషు గృహ్యమాణేషు యుకః ప్రాప్తిరాఖ్యాతా భవతీతి భావః । ఏవమాదీతి । ఆదిశబ్దేన---క్రాపయతి, నిజాపయతి, విలాపయతే, ముణ్డో విస్మాపయతే, ప్రియమాచష్టే ప్రాపయతీత్యాదేర్గ్రహణమ్ ।।

వో విధూననే జుక్ ।। 7.3.38 ।।

`విధూననే' ఇత్యయమేవ నిర్దేశో లిఙ్గమ్---ధూఞో ణౌ నుగ్భవతీతి । వా ఇత్యేతస్యేతి । `వా గతిగన్ధనయోః' ఇత్యస్య । `వజ వ్రజ గతౌ' ఇత్యస్య ణిచి రూపే వాజయతీతి సిద్ధే, వాతేః పుగ్నివృత్త్యర్థం జుకో విధానమ్ ।।

లీలోర్నుగ్లుకావన్యతరస్యాం స్నేహవిపాతనే ।। 7.3.39 ।।

స్నేహః= ఘృతాదిః, తస్య విపాతనమ్=విగచ్ఛతః కాఠిన్యం త్యజతః ప్రయోజనకవ్యాపారః । స్నేహవిపాతనం కాఠిన్యముపగతస్యాగ్నౌ నిష్టపనాదినా ద్రవత్వాపాదానమిత్యర్థః ।

న తు కృతాత్వస్యేతి । ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్ ప్రసఙ్గః । జటాభిరాలాపయత ఇతి । `లియః సమ్మాననశాలీనీకరణయోశ్చ' ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।

లీ ఇతి లీలీఙోర్గ్రహణమితి । క్రైయాదికదైవాదికయోః । నిరనుబన్ధకపరి భాషా తు నేష్యతే । కృతాత్వస్య చ లీయతేరితి । గ్రహణమిత్యపేక్ష్యతే ।।

భియో హేతుభయే షుక్ ।। 7.3.40 ।।

హేతుః పారిభాషికః, భీః=భయమ్, హేతోర్భయం హేతుభయమ్, తత్ర వర్తమానస్య । భీషయత ఇతి । `భీస్మ్యోర్హేతుభయే' ఇత్యాత్మనేపదమ్ । భాపయత ఇతి । `బిభేతేర్హేతుభయే' ఇత్యాత్వమ్ ।।

రుహః పోఽన్యతరస్యామ్ ।। 7.3.43 ।।

అయం యోగః శక్యోఽవక్తుమ్ । కథమ్ ? `రుప విమోహనే' ఇతి దివాదౌ పఠ్యతే, స ణ్యన్తోఽత్ర జన్మని వతిష్యతే; అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామ్, తస్య రోపయతీతి । రూహేస్త్వారోహయతీతి ।

ప్రత్యయస్థాత్కాత్పూర్వస్యాత్ ఇదాప్యసుపః ।। 7.3.44 ।।

అత్ర యది కాదిత్యత్రాకారో వివక్షితః స్యాత్, ఏతికాశ్చరన్తీత్యత్రేత్వం న స్యాత్ । ఏతదోఽకచి జసి త్యదాద్యత్వే టాపి చ రూపమ్ । అకచో హ్యన్త్యోఽకార ఉచ్చారణార్థో న శ్రవణార్థః; భిన్ధికి, రున్ధకి ఇత్యాదేరసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, తతశ్చ కశబ్దస్యాభావాదేతికా ఇత్యత్ర న స్యాదేవ । `న యాసయోః' ఇతి చ ప్రతిషేధః సఙ్ఘాతగ్రహణేఽనర్థకః స్యాత్ । తస్మాదుచ్చారణార్థోఽకారః, వర్ణమాత్రమేవ వివక్షితమిత్యాహ---ప్రత్యయస్థాత్కకారాదితి । స చేదితి । స చేదాప్సుపః పరస్తాన్న భవతి తదేత్వమిత్యర్థః । ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా సుబన్తాదితి ద్రష్టవ్యమ్ । జటిలికా, ముణ్డికేతి । టాబన్తాభ్యామజ్ఞాతాదిషు `ప్రాగివాత్కః', `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వత్వమ్, తతష్టాప్, తత ఇత్వమ్ । యద్యప్యయమకారో లాక్షణికః, తథాపి `ఉదీచామాతః స్థానే' ఇతి లిఙ్గాత్తస్యాపి భవతి ।

కకారమాత్రం హేతి । ఉక్తమిదమ్---`కాదితి వర్ణమాత్రం వివక్షితమ్' ఇతి, న కకారమాత్రం కశ్చిత్ప్రత్యయోఽస్తి, తస్మాత్ కాత్ప్రత్యయాదిత్యుచ్యమానేఽపి ప్రత్యయావయవే ప్రత్యయశబ్దో వర్తిష్యతే ఇతి కిం స్థగ్రహణేనేత్యర్థః ।

పటుకా, మృదుకేతి । పటుమృదుశబ్దాభ్యాం స్త్ర్యర్థవృత్తిభ్యాం కే కృతే టాప్ । అసతి పూర్వగ్రహణే `తస్మాదిత్యుత్తరస్య' ఇతి కాత్పరస్యైవాకారస్య `వార్ణాదాఙ్గం బలీయః' ఇత్యేకాదేశం బాధిత్వా ఇత్వం స్యాత్ । యద్యపి జటిలికా, ముణ్డికేత్యాదావయం ప్రసఙ్గః శక్యో దర్శయితుమ్; తథాపి విస్పష్టార్థముదాహరణాన్తరముపన్యస్తమ్ । రాకా, ధాకేతి । `కృదాధారార్చికలిభ్యః కః' ।

అథాపీత్యనేన కిం విశిష్యతి ఇతి । కకారః, ప్రత్యయో వేతి సన్దేహాత్ప్రశ్నః । కకార ఇతి । ప్రత్యయే తు విశిష్యమాణే రథకట్యాదిష్వతిప్రసఙ్గ ఇతి భావః । యద్యపి ప్రత్యయోऽపి శ్రుతః, తథాపి తస్యోపసర్జనత్వాత్ కకార ఏవ విశిష్యతే । కారికేత్యత్రాపి న స్యాదితి । అతిప్రసఙ్గస్తిష్ఠతు తావత్, ఇష్టమపి న సిద్ధ్యతీత్యపిశబ్దస్యార్థః । `ఆపి పరతో యః కకారః'---ఇత్యేవం విజ్ఞాయమానే కారికేత్యపి న స్యాత్; ఏకాదేశస్య యో ద్వితీయోऽకారస్తేన వ్యవధానాత్ । వచనాద్వ్యవధానమీదృశమితి । ఆశ్రీయత ఇతి వక్ష్యమాణేన సమ్బన్ధః । ఈదృశమిత్యేతద్వ్యాచష్టే---స్థానికద్భావకృతమితి । ఏకేన వర్ణేనేత్యుపలక్షణమ్ । స్థానివద్భావకృతమిత్యేతావతి తాత్పర్యమ్; అన్యథా ఏతికేత్యత్ర ద్వాభ్యామకారాభ్యాం వ్యవధానాదిత్త్వం న స్యాత్ । ఏక ఏతదః సమ్బన్ధీ, ద్వితీయః `త్యదాదీనామః' ఇత్యకారః; తత్రాకారయోర్యః పరరూపమేకాదేశః, యశ్చ టాపా సహ దీర్ఘః---ద్వయోరపి తయోః స్థానివద్భావః । అన్యే త్వాహుః---అత్రాపి టాపా సహ య ఏకాదేశస్తస్యైవ స్థానివద్భావః, న త్వకారయోః కృతస్య పరరూపస్య; సకృత్ప్రవృత్త్యా లక్షణస్య చరితార్థత్వాత్ । తేనాత్రాప్యేకేనైవ వ్యవధానమితి । వచనాద్వ్యవధానేऽపి భవిష్యతీతి వక్తవ్యే, ఈదృశం వ్యవధానమితి యదుక్తమ్, తస్య వ్యావర్త్యం దర్శయతి---రథకట్యాదిష్వితి । రథానాం సమూహో రథకట్యా, `ఇనిత్రకట్యచశ్చ' । ఆదిశబ్దేన గర్గకామ్యాదేర్గ్రహణమ్ । గర్గమిచ్ఛత్యాత్మన ఇతి కామ్యజన్తాదప్రత్యయః, తతష్టాప్ । ఏతదుక్తం భవతి---ఆపీతి సప్తమ్యా యదానన్తర్యముపాత్తం తన్నాత్యన్తాయ త్యజ్యతే, కిన్తు యావత్సమ్భవమాశ్రీయత ఇతి ।

సువన్తాదయం పరివ్రాజకశబ్దాదితి । ప్రత్యయలక్షణేన సుబన్తత్వమ్ । పర్యదాసే హీతి । సుపోऽన్యోऽసుప్, తతశ్చేదాప్పర ఇత్యాశ్రీయమాణ ఇత్యర్థః । సముదాయాదసుబన్తాదితి । అవయవాత్పరివ్రాజకశబ్దాత్సుబుత్పన్నః, న సముదాయాదితి తస్యాసుబన్తత్వమ్ । ఏవమపి నాశ్రీయతే ఇతి । బహువ్రీహిరపి నాశ్రీయత ఇత్యర్థః । కిం కారణమ్ ? ఇత్యత ఆహ---తథా హీతి । బహుచర్మికేతి । బహూని చర్మాణ్యస్యామితి బహువ్రీహిః, `శేషాద్విభాషా' ఇతి కప్ । తత్పురుషే త్వస్మిన్, నాత్ర సుబన్తాత్పరష్టావ్ భవతి; కపా వ్యవహితత్వాత్ ।

మామికేతి । మమేయమిత్యణ్, `తవకమమకావేకవచనే' ఇతి మమకాదేశః । దాక్షిణాత్యికేతి । `దక్షిణాదాచ్', దక్షిణా, తతో భవాదౌ `దక్షిణాపశ్చాత్పురసస్త్యక్'। ఇహత్యికేతి । `అవ్యయాత్త్యప్' ।।

న యాసయోః ।। 7.3.45 ।।

పూర్వేణ నిత్యమిత్త్వే ప్రాప్తే నిషేధోఽయముచ్యతే, ప్రాప్తిపూర్వకత్వాత్ ప్రతిషేధస్య । యదా యత్తదోరకజ్భవతి తదా ప్రతిషేధః । యకా, సకేతి । యత్తదోరకచ్, సౌ త్యదాద్యత్వే టాప్ । యా సేతి ప్రథమైకవచనాన్తయోరుపాదానాద్విభక్త్యన్తరే ప్రతిషేధో న స్యాదిత్యత ఆహ--- యాసేతి నిర్దేశో న తన్త్రమితి । యత్తదోరుపలక్షణమితి । యద్యేవమ్, యత్తదోరిత్యేవ వక్తవ్యమ్ ? సత్యమ్; తథా తు న కృతం కిం కుర్మః ! యకాంయకామధీమహ ఇతి । ఋచం గాథాం చ । తకాంతకామ్పచామహ ఇతి । ఓషధిం శాకినీం వా, ద్వావేతౌ ప్రయోగౌ ।

ఉపత్యకేతి । `ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయోః' । అత్ర కశ్చిదాహ---`స్త్రీవిషయోఽయం త్యకన్ప్రత్యయాన్తః; తతశ్చ ప్రక్రియాలాఘవాయ త్యికన్నితి వక్తవ్యే త్యకన్నిత్యకారోచ్చారణసామర్థ్యాదిత్త్వాభావః' ఇతి తదయుక్తమ్; పఞ్చభిరుపత్యకాభిః క్రీతః పఞ్చోపత్యక ఇత్యాదావార్హీయస్య ఠకః `అధ్యర్ధపూర్వ' ఇతి లుకి కృతే `లుక్ తద్ధితలుకి' ఇతి టాపో లుకి నిమిత్తాభావాదిత్త్వం న స్యాదితి తద్ధితలుగర్థమేతత్స్యాత్, బహిరఙ్గో లుక్, `అన్తరఙ్గానపి విధీన్బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే' । నను చ `సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః' ఇత్యేతద్విషయమేతత్ ? నేత్యాహ; యశ్చ యావాంశ్చ తుగ్గ్రామః, సర్వోఽప్యన్తరఙ్గాన్విధీన్బాధతే, యథా---`సనీస్రంస' ఇత్యాదౌ నలోపో న భవతి । పఞ్చఖట్వ ఇత్యాదౌ టాపా సహైకాదేశో న భవతి; యది స్యాత్, ఆదివద్భావాద్గ్రహణేన గ్రహణాల్లుకి సతి అకారోఽత్ర న శ్రూయేత ।

పావకా ఇతి । పునన్తి పావయన్తీతి వా పావకాః । అలోమకా ఇతి । బహువ్రీహేః కప్ ।

జీవకేతి । `ఆశిషి చ' ఇతి వున్ ।

దేవకేతి । దేవదత్తశబ్దాత్ `అనుకమ్పాయాం కన్', `అనజాదౌ చ విభాషా లోపో వక్తవ్యః' ఇతి దత్తశబ్దస్య లోపః ।

క్షిపకేతి । క్షిపేరిగుపధాత్కః । `ధ్రు గతిస్థైర్యయోః', పచాద్యచి కుటాదిత్వాద్ గుణాభావే ఉవఙ్, ఉభాభ్యామజ్ఞాతాదిషు `ప్రాగివాత్కః'।

తరతేర్ణ్వుల్---తారకా । వర్ణయతి మహత్త్వాదికం గుణమితి వణకా=ప్రావారవిశేషః, తన్తూనాం వికారస్తాన్తవమ్ `ఓరఞ్' । వణికేతి । భాగురీ వ్యాఖ్యా, టీకావిశేషః । వృతేర్ణ్యన్తాత్ ణ్వుల్---వర్త్తికా ।

అష్టకేతి । అశ్నన్తి బ్రాహ్మణా ఓదనమస్యామిత్యష్టకా, `ఇష్యశిభ్యాం తకన్' ఇతి తకన్ । పితరశ్చ తా దేవతాశ్చ పితృదేవతాః, తదర్థం కర్మ పితృదైవత్యమ్ `దేవతాన్తాత్తాదర్థ్యే యత్' ఇతి యత్ । అష్టికేతి । అష్టౌ పరిమాణమస్యాః, `సంఖ్యాయా అతిశదన్తాయాః కన్' ।

సూతకేతి । `న సామివచనే' ఇతి ప్రతిషేధేన జ్ఞాపితః స్వార్థే కన్ । పుత్రికేతి । శార్ఙ్గరవాదిత్వాన్ఙీని కృతే స్వాథికః కన్, `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వ ఇకారః, తస్య పక్షేఽత్వం విధీయతే । వృన్దారికేతి । `శృఙ్గవృన్దాభ్యామారకన్ వక్తవ్యః' ఇత్యారకన్ ।।

ఉదీచామాతః స్థానే యకపూర్వాయాః ।। 7.3.46 ।।

యకౌ పూర్వౌ యస్యాః సా యకపూర్వా, కోఽన్యపదార్థః ? ఆకారః । అర్థగతం స్త్రీత్వం శబ్దే సమారోప్య స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః, పూర్వశబ్దో వ్యవస్థావచనః । ఇభ్యకేతి । ఇభర్హతీతి `దణ్డాదిభ్యో యః'---ఇభ్యా, తతః పూర్వత్కః, హ్రస్వత్వం చ । చటక--మూషకశబ్దాభ్యామజాదిత్వాట్టాప్ । సాఙ్కాశ్యకేతి । సఙ్కాశైః నిర్వృత్తం సాఙ్కాశ్యమ్, `సఙ్కాశాదిభ్యో ణ్యః', తతో భవార్థే `ధన్వయోపధాద్వుఞ్' ఇతి వుఞ్ ।

స్థానగ్రహణమనర్థకమ్, `షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇతి సిద్ధత్వాదితి ? అత ఆహ---స్థానగ్రహణమిత్యాది । పరిభాషాయా విధిశేషత్వాదనువాదే ఉపస్థానం న స్యాదితి భావః । అనువాదత్వమేవ స్పష్టయతి---ఆత ఇత్యనేన హీతి । అతో యోఽకారస్తస్యేత్త్వం భవతీతి వచనవ్యక్తౌ నాకారస్య విధిస్పర్శః కశ్చిదస్తీత్యర్థః ।

స్త్రీప్రత్యయస్య ప్రతిపత్త్యర్థమితి । యః `స్త్రియామ్' ఇత్యధికృత్య విహితష్టాబాదిః స స్త్రీప్రత్యయః, తస్య ప్రతిపత్తిర్యథా స్యాదిత్యేవమర్థమిత్యర్థః । అసతి హి స్త్రీలిఙ్గేయః కశ్చనాకారో గృహ్యేత ।

శుభం యాతి, భద్రం యాతీతి । క్విప్ । శుభమ్, భద్రమితి మకారాన్తౌ నిపాతితౌ, పూర్వత్కః, ప్రహ్స్వత్వం చ ।

ప్రతిషేధ ఇతి । తేన విధిరేవ భవతి । సునయికా, సుశయికేతి । నీశీభ్యామ్ `ఏరచ్', సుశబ్దేన బహువ్రీహిః, టాబాది పూర్వవత్ । సుపాకికా, సుశోకికేతి । పచిశుచిభ్యాం ఘఞ్, `చజోః కు ఘిణ్ణ్యతోః' ఇతి కుత్వమ్ । శేషం పూర్వవత్ ।।

భస్త్రైషాచజాజ్ఞాద్వాస్వా నఞ్పూర్వాణామపి ।। 7.3.47 ।।

`స్వా' ఇతి షష్ఠ్యాః స్థానే ప్రథమా । ఏషేతి కృతషత్వనిర్దేశస్తన్త్రమ్ । తథా చ---ఏతికాశ్చరన్తీతి జసి నిత్యమిత్త్వముదాహృతమ్ ।।

అత్రాతః స్థాన ఇత్యేతత్ స్వశబ్దస్య విశేషణమ్ ।

సమ్భవవ్యభిచారౌ హి తత్ర స్తః కాకచోః సతోః ।।

ద్వ్యేతదోః సమ్భవో నాస్తి, నాన్యత్ర వ్యభిచారితా ।

సర్వనామ్నః స్వశబ్దస్య తేన నాయం విధిర్భవేత్ ।।

ద్వకే ఇతి । ద్వకిశబ్దాద్ ద్వివచనే త్యదాద్యత్వే టాపి ఔజః శీభావః । తస్యాం సత్యామితి । సమాసార్థాత్తు యా విభక్తిస్తస్యాం త్యదాద్యత్వం న భవతి; `అన్తరఙ్గానపి విధీన్బహిరఙ్గో లుగ్బాధతే' ఇతి వచనాత్ । సోఽన్తవర్తిన్యా విభక్త్యా సుబన్తాత్పర ఇతి । ప్రత్యయలక్షణేన సుబన్తత్వమ్ ।

స్వశబ్దోఽపి తర్హ్యనయైవ యుక్త్యా నఞ్పూర్వో న ప్రయోజయేదిత్యత ఆహ---స్వశబ్దస్త్వితి । స్వశబ్దో హి `స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్' ఇతి వచనాజ్ఞాతిధనయోరసర్వనామసంజ్ఞకః, తేన

తస్మాత్కప్రత్యయేనైవ భవితవ్యమ్, నాకచా । తత్ర యదా నఞ్సమాసే కప్రత్యయః క్రియతే తదన్తాచ్చ టాప్, తదాసౌ సుపః పరో న భవతి; కేన వ్యవహితత్వాత్ । తేనాసర్వనామసంజ్ఞకః స్వశబ్దో నఞ్పూర్వోఽపి భవత్యేవ ప్రయోజకః ।

అభస్త్రకా, అభస్త్రికేతి । `అల్పే' ఇతి `ప్రాగివాత్కః' । అసతి తు భస్త్రాగ్రహణే యథా న సిధ్యతి తథా దర్శయతి---అత్రేతి । బహువ్రీహిః పుంస్యపి వర్త్తతే---అభస్త్రః పురుష ఇతి । విహితగ్రహణేనైతద్దర్శయతి---యద్యప్యభాషితపుంస్కాద్భస్త్రాశబ్దాత్పరో భవతి, తథాపి తస్మాద్విహితో న భవతి । విహితవిశేషణం చోత్తరత్రాపి భాషితపుంస్కగ్రహణమ్, అన్యథా న విద్యతే ఖట్వా యస్యాః సాఽఖట్వా, తతోఽఖట్వికా---ఇత్యాదావపి ప్రసఙ్గాదితి ।

అపిగ్రహణేన కేవలానామేవ భస్త్రాదీనాం సముచ్చయః, నాన్యపూర్వాణామితి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ---నఞ్పూర్వాణామపీత్యపిశబ్దాదితి । ఇష్యతే ఇతి । అనేన నేయం స్వతః ప్రాప్తిరితి దర్శయతి । యది తర్హి సర్వత్రేష్యేత, నఞ్పూర్వాణామపీతి న వక్తవ్యమ్ `అఙ్గాధికారే తస్య చ తదుత్తరపదస్య చ' ఇత్యేవ సర్వత్ర భవిష్యత్యత ఆహ---తత్రేతి ।।

అభాషితపుంస్కాచ్చ ।। 7.3.48 ।।

అభాషితపుంస్కాదితి విహితవిశేషణమిత్యాహ---అభాషితపుంస్కాద్విహితస్యేతి । ఖట్వాశబ్దః స్త్రియామేవ నియత ఇత్యభాషితపుంస్కః, బహువ్రీహేరభిధేయలిఙ్గత్వాదభాషితపుంస్కత్వాభావాదనేన వికల్పేన న భవితవ్యమితి మన్యమానం ప్రత్యాహ---బహువ్రీహావితి । కథం భవతీత్యత ఆహ---తత్రాపీతి । ఇతికరణో హేతౌ ।

యదా త్వితి । కబభావపక్ష ఏతత్ । అఖట్వా ఇతి స్థితే ఉపసర్జనహ్రస్వత్వమ్, టాప్, పునః `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వః । స చ సమాసాద్భాషితపుంసకాదుత్పన్నస్య టాప ఇతి న భవత్యయం వికల్పః । `అభాషితపుంస్కాత్పరస్యాతః' ఇతి విజ్ఞాయమానే స్యాదేవాత్ర వికల్పః । అతిఖట్వికేతి । అత్రాపి సమాసాద్భాషితపుంస్కాట్టాబుత్పన్నః ।।

ఆదాచార్యాణామ్ ।। 7.3.49 ।।

ఇత్త్వాపవాదోఽయం యోగః । `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వాపవాదశ్చ । ఆచార్యాణామితి । ఉదీచామిత్యుక్తమ్, తతోఽన్యేషామాచార్యాణామిత్యర్థః । అపర ఆహ---ఆచార్యస్య పాణినేర్య ఆచార్యః స ఇహాచార్యః, గురుత్వాత్తు బహువచనమితి । సర్వథా అభాషితపుంస్కేషు త్రైరూప్యమ్---అఖట్వకా, అఖట్వికా, అఖట్వాకేతి ।।

ఠస్యేకః ।। 7.3.50 ।।

అత్ర ద్వౌ పక్షౌ---ఠేతి వ్యఞ్జనమాత్రం స్థానిత్వేన నిర్దిశ్యతే, అకారస్తూచ్చారణార్థః, ఏవం ఢగాదిష్వపీత్యేకః పక్షః; సఙ్ఘాతః ప్రత్యయః, స్థాన్యప్యత్ర స ఏవేతి ద్వితీయః । తత్రాద్యే పక్షే పఠితా, పఠితుమిత్యాదౌ ధాత్వన్తస్యాపి ప్రసఙ్గః; ద్వితీయే తు అఠచి కర్మఠ ఇత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి । తత్ర ద్వయోరపి పక్షయోర్యథా దోషో న భవతి తథా దర్శయన్నాహ---అఙ్గస్య నిమిత్తం యష్ఠ ఇతి । సమ్బన్ధస్తత్ర నావయవావయవిభావలక్షణః, పఠితేత్యాదావపి ప్రసఙ్గాత్; కిం తర్హి ? నిమిత్తనిమిత్తిభావలక్షణః । అఙ్గస్య సమ్బన్ధీత్యుక్తే తద్రూపసమ్బన్ధ్యేవ ప్రతీయతే; ప్రత్యయశ్చ తద్రూపసమ్బన్ధీ, తదాయత్తత్వాదఙ్గవ్యపదేశస్య । తదేవమఙ్గవ్యపదేశనిమిత్తస్య ప్రత్యయస్య గ్రహణాదుభయోరపి పక్షయోర్దోషాభావః । కిఞ్చ---సఙ్ఘాతపక్షే అర్థవతష్ఠశబ్దస్య గ్రహణాన్న భవతి కర్మఠః---ఇత్యత్ర ప్రసఙ్గః । వర్ణగ్రహణే త్వర్థవత్పరిభాషా న ప్రవర్తతే । తత్ర సఙ్ఘాతపక్షే దోషాన్తరమాశఙ్క్య పరిహరతి--తత్రేతి । పునరపి తస్మిన్నేవ పక్షే చోదయతి---మథితం పణ్యమస్యేతి । వర్ణగ్రహణమే తు `అనల్విధౌ' ఇతి స్థానివత్త్వనిషేధాదికస్య కాదేశాప్రసఙ్గః । కాదేశః । ప్రాప్నోతీతి । నను తాన్తాదఙ్గాదిత్యుచ్యతే, న చాత్ర తాన్తమఙ్గమ్, తతః ప్రత్యయస్యావిధానాత్ ? నైతదస్తి; ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదఙ్గం భవతి, తాన్తం చ; తతశ్చ యథా---అనుకమ్పితో భానుదత్త ఇతి ఠచి ద్వితీయాదచ ఊర్ధ్వస్య లోపే కాదేశో భవతి---భానుక ఇతి, తథాత్రాపి ప్రసఙ్గః ? పరిహరతి---సన్నిపాతేతి । అజాదిసన్నిపాతేన తాన్తత్వముపజాయతే, తతశ్చ తద్విఘాతస్య నిమిత్తం నోపపద్యతే । పరిహారాన్తరమాహ---యస్యేతిలోపస్యేతి । స్థానివద్భావస్తు `అచః పరస్మిన్పూర్వవిధౌ' ఇత్యనేన । నను పూర్వస్య విధావిత్యుచ్యతే, పరస్యాయమ్ ? తత్రాహ---పూర్వస్మాదపిహీతి । పఞ్చమీసమాసోఽపి తత్రాశ్రీయత ఇత్యర్థః । అన్యే త్వాహుః---వర్ణగ్రహణాదేవ తదన్తవిధౌ సిద్ధే, అన్తగ్రహణం ప్రత్యయోపదేశకాలే తాన్తప్రతిపత్త్యర్థమితి ।।

ఇసుసుక్తాన్తాత్కః ।। 7.3.51 ।।

సార్పిష్క ఇతి । `తదస్య పణ్యమ్' ఇతి ఠక్, `ఇణః షః' ఇతి విసర్జనీయస్య షత్వమ్ । ధానుష్క ఇతి । ప్రహరణమితి ఠక్ । యాజుష్క ఇతి । దీవ్యత్యర్థే ఠక్ । నైషాదకర్షుకః, శాబరజమ్బుక ఇతి । భవాదావర్థే `ఓర్దేశే ఠఞ్', కాదేశే కృతే `కేऽణః' ఇతి హ్రస్వత్వమ్ । మాతృకమ్, పైతృకమితి । తత ఆగతః, `ఋతష్ఠఞ్' । ఔదశ్విత్క ఇతి । `సంస్కృత భక్షాః', `దధ్నష్ఠక్', `ఉదశ్వితోऽన్యతరస్యామ్' ఇతి సప్తమ్యన్తాట్ఠక్ । శాకృత్కః, యాకృత్కః, యాకృత్క ఇతి । `సంసృష్టే' ఇతి ఠఞ్ । ఆశిషేతి । `ఆఙః శాసు ఇచ్ఛాయామ్' ఇత్యస్మాదాశాసనమాశీరితి సమ్పదాదిత్వాద్ భావే క్విప్, `ఆశాసః క్వావుపసంఖ్యానమ్' ఇతీత్వమ్ । ఉషేతి । వసేః క్విప్, యజాదిత్వాత్సమ్ప్రసారణే లాక్షణికం రూపమితి । సర్పిరాదౌ తు `అర్చిశుచిహుసృపిచ్ఛాదిభ్య ఇసిః', `జనేరుసిః', `అర్తివపియజిత్రాపిధనిభ్యో నిత్' ఇతి ప్రతిపదోక్తమిసుసో రూపమ్ ।

దోష ఉపసంఖ్యానమితి । వర్ణైకదేశానాం వర్ణగ్రహణేనాగ్రహణాదోకారే య ఉకారః, తస్య ఉకారగ్రహణేనాగ్రహణాదుపసంఖ్యానమ్ ।।

చజోః కు ఘిణ్ణ్యతోః ।। 7.3.52 ।।

పాక ఇత్యాదౌ భావే ఘఞ్ । పాక్యమిత్యాదౌ కర్మణి `ఋహలోర్ణ్యత్' । యథాసంఖ్యమత్ర న భవతి---ఘితి చకారస్య, ణ్యతి జకారస్యేతి; `భుజన్యుబ్జౌ పాణ్యుపతాపయోః', `ప్రయాజానుయాజౌ యజ్ఞాఙ్గే', `వచోऽశబ్దసంజ్ఞాయామ్' ఇత్యాదేర్లిఙ్గాత్ ।

క్వచితు పఠ్యతే---యథాసంఖ్యమత్ర నేష్యతే, తేన రక్తం రాగాదితి లిఙ్గాదితి ।।

న్యఙ్క్వాదీనాం చ ।। 7.3.53 ।।

న్యఙ్కు ఇత్యేవమాదీనాం చేతి । `సిద్ధయే' ఇతి శేషః, కృతకుత్వానామేవ గణే పాఠాత్ । కిమర్థం తర్హి సూత్రమ్, యావతా యథైవ కుత్వాదన్యదపి ఘత్వగుణదీర్ఘత్వాదికం నిపాతనాద్భవతి, తథా కుత్వమపి భవిష్యతి ? సత్యమ్; అసతి తస్మిన్, అనువాదే గణస్య క్వచిదప్యనుపయోగాత్ప్రమాదపాఠః శఙ్క్యేత । పచాద్యచీతి । ఘఞి కుత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ ।

సంజ్ఞాయాం మేఘ ఇత్యాది । మేఘః=పరోయఘరః, నిదాఘః=ఘర్మః, అవదాఘోఽపి స ఏవ । అర్ఘః=విక్రీయమాణస్య ధాన్యాదేరియత్తా, మూల్యమిత్యన్యే । వీరుదితి । నిపాతనాదుపసర్గస్య దీర్ఘత్వమ్ ॥

హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు ॥ 7.3.54 ॥

ఞ్శ్చ ణశ్చ ఞ్ణౌ, తావితౌ యయోస్తౌ ఞ్ణితౌ, తౌ చ నశ్చ ఞ్ణిన్నాః, తేషు ఞ్ణిన్నేషు । నకారేఽకార ఉచ్చారణార్థః, తేన వృత్రఘ్ని, వృత్రఘ్నోరిత్యాదావపి భవతి । ఘ్నన్తీత్యాదౌ `గమహన' ఇత్యుపధాలోపః ।

కిమిదం ఞ్ణిన్నగ్రహణం హన్తివిశేషణమ్---ఞ్ణిన్నపరస్య హన్తేర్యో హకార ఇతి ? ఆహోస్విద్ధకారవిశేషణమ్---ఞ్ణిన్నపరస్య హకారస్య స చేద్ధన్తేరితి ? తత్రాద్యే పక్షే హ్యత్రాసిద్ధిః---ఘ్నన్తి, ఘ్నన్తు; న హి స్వావయవ ఏవ స్వస్మాత్పరో భవతి । ద్వితీయే తు న క్వచిత్ స్యాత్, న హి ఞ్ణిన్నకారపరతా హకారస్య క్వాపి సమ్భవతి---ఘాతయతీత్యాదౌ తావదకారేణ తకారేణ చ వ్యవధానమ్, ఘ్నన్తీత్యాదావుపధా లోపస్య స్థానివద్భావాద్ వ్యవధానమేవ । అథ వచనాద్వ్యవధానేఽపి భవిష్యతి ? ఇహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి---హతమిచ్ఛతి హతీయతి, హతీయతేర్ణ్వుల్, హతాయక ఇతి, నకారేఽపి హన్తా, హననమిత్యాదావపి ప్రసఙ్గః । నకారగ్రహణమిదానీం కిమర్థం స్యాత్ ? యత్ర నకారః శ్రూయతే తత్ర యథా స్యాత్, ఇహ మా భూత్---హతః, హథ ఇతి తదేవం ద్వయోరపి పక్షయోర్దోషం దృష్ట్వా పక్షాన్తరం దర్శయతి---ఞ్ణిత్ప్రత్యయ ఇత్యాది । యద్యపి ద్వన్ద్వనిర్ద్దిష్టానామేకయోగక్షేమతా న్యాయ్యా, తథాపి సమ్భవవ్యభిచారౌ హి విశేషణవిశేష్యభావస్యాఙ్గమిత్యయమేవ ప్రకార ఆశ్రీయతే । నను చ `స్థానివద్భావాదానన్తర్యం నకారస్య న సమ్భవతి' ఇత్యుక్తమ్ ? అత ఆహ---తచ్చేతి । సన్నిపాతకృతమితి । శ్రుతికృతమిత్యర్థః ।

అథ వా---పునరస్తు ద్వితీయః పక్షః, తత్రాపి దోషః సుప్రతివిధానః ? ఇత్యాహయదాపీతి । ధాత్వవయవేన నకారేణ వ్యవధానమవ్యభిచారీతి తదేవాశ్రీయతే, న శబ్దాన్తరేణేతి ఞ్ణిత్యయం పరిహారః । నకారే తూక్త ఏవ ॥

అభ్యాసాచ్చ ॥ 7.3.55 ॥

అహం జఘనేతి । ణిత్త్వాభావే ఉదాహరణమ్ । ణిత్త్వపక్షే పూర్వేణైవ సిద్ధమ్ । ఏవం జఘనిథ, జఘన్థ, జఘన్వానిత్యుదాహరణమ్ ।

అభ్యాసనిమిత్తే ప్రత్యయ ఇత్యాది । అఙ్గాధికారేణాభ్యాసేన చ ప్రత్యయస్యాక్షేపాదయమర్థో లభ్యతే । జిహనసీయిషతీతి । అత్ర యస్మిన్ననిరఙ్గం ల్యుటి న తస్యాభ్యాసనిమిత్తత్వమ్, యశ్చాభ్యాసస్య నిమిత్తం సన్ న తస్మిన్ హన్తిరఙ్గమ్ ।।

హరచజి ।। 7.3.56 ।।

ప్రాజీహయదితి । ణ్యన్తాల్లుఙ్, చఙ్, ణిలోపః, ఉపధాహ్రస్వత్వమ్, `చజి' ఇతి ద్విర్వచనమ్, `కుహోశ్చుః' ఇతి కుత్వమ్, `దీర్ఘో లఘోః' ఇతి దీర్ఘః ।

`అచజి' ఇత్యేతత్ప్రత్యాచష్టే---అచజీతి శక్యమకర్తు_మితి । కథమ్ ? ఇత్యత ఆహ---చజ్యభ్యాసేతి । యథా పూర్వసూత్రే జిహనసీయిషతీత్యత్ర న భవతి, ఏవం ప్రాజీహయదిత్యత్రాపి న భవిష్యతి, కిమచజీత్యనేనేత్యర్థః । తత్క్రియత ఇత్యాదిపరిహారః । కిమేతస్య జ్ఞాపనే ప్రయోజనమ్ ? ఇత్యత ఆహ---తేనేతి ।।

సన్లిటోర్జేః ।। 7.3.57 ।।

`జ్యా వయోహానౌ'---ఇత్యస్య కితి గ్రహిజ్యాదిసూత్రేణ సమ్ప్రసారణే కృతే పూర్వత్వే చ జిరూపస్య భావాద్ `హలః' ఇతి దీర్ఘత్వం బాధిత్వా కుత్వం ప్రాప్నోతి, కృతేఽపి వా దీర్ఘత్వే ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్కుత్వప్రసఙ్గః, యథా---జిగీషతీత్యత్ర, ఇత్యత ఆహ---జినాతేరిత్యాది । `ఏరనేకాచః' ఇతి యణ దేశః ।।

న క్వాదేః ।। 7.3.59 ।।

కూజ ఇత్యాది । `కూజ అవ్యక్తే శబ్దే', `ఖర్జ వ్యథనే', `గర్జ శబ్దే' । అత్ర బార్తి_కమ్---`క్వాద్యజివ్రజియాచిరుచీనామప్రతిషేధో నిష్ఠాయామనిటః కుత్వవచనాత్' ఇతి । అస్యార్థః---

`చజోః కు ఘిణ్ణ్యతోర్నిష్ఠాయామనిడ్' ఇతి సూత్రం కర్త్తవ్యమ్, తేనైవ క్త్వాద్యజాదీనాం కుత్వనివృత్తేః సిద్ధత్వాన్నార్థః ప్రతిషేధవచనేనేతి । నన్వేవం ప్రుచుగ్లుచుకుజుఖుజూనాం నిష్ఠాయామమిటత్వాత్కుత్వం ప్రాప్నోతి, తథా అజిసజితర్జీనాం నిష్ఠాయాం సేట్త్వాత్ కుత్వాప్రసఙ్గః, యథా తు సూత్రం తథా విపర్యయః ? ఉచ్యతే; `యథోత్తరం మునీనాం ప్రామాణ్యమ్' ఇతి వార్త్తికానుసారేణ కుత్వస్య భావాభావౌ వ్యవస్థాప్యౌ । నన్వసత్యజేః ప్రతిషేధే నివీత ఇతి నిష్ఠాయామనిట్త్వాత్ సమాజ ఇతి కుత్వప్రసఙ్గః ? నేతదస్తి; వ్యాదేశో నిష్ఠాయామనిట్, న త్వజిః, స తు వలాద్యార్ధధాతుకే వికల్పేనేష్యతే ఇతి వీభావాభావపక్షే అజిత ఇతి సేడేవ ।

కథం శోకః, సముద్గ ఇతి, యావతా శుచ్యుబ్జీ నిష్ఠాయాం సేటౌ ? ఏవం తర్హి `శుచ్యుబ్జ్యోర్ఘఞి' ఇతి వక్ష్యామి, తచ్చ యథాన్యాసేఽపి వక్తవ్యమ్--ఘఞ్యేవ యథా స్యాద్ ణ్యతి మా భూదితి---అశోచ్యానన్వశోచ్యస్త్వమితి । తదేవ వార్త్తికకారపక్షే విధ్యర్థ భవిష్యతి ।।

అజివ్రజ్యోశ్చ ।। 7.3.60 ।।

సమాజః, ఉదాజ ఇతి । పశుభ్యోఽన్యత్ర `హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్, పశుషు తు `సముదోరజః పశుషు' ఇత్యబ్భవతి ।।

భుజన్యుబ్జౌ పాణ్యుపతాపయోః ।। 7.3.61 ।।

పాణిశబ్దేన తద్వాన్బాహుర్లక్ష్యతే, న తు మణిబన్ధస్యాధః పఞ్చశాఖాప్రదేశ ఉచ్యతే । లోకేఽపి బాహుపర్యాయో భుజశబ్దః । భుజ్యతే ఇతి । `భుజ పాలనాభ్యవహారయోః' । న్యుబ్జితా ఇతి । అధోముఖాః, నిశ్చేష్టాః । వస్తు కథనం చైతత్, విగ్రహస్తు న్యుబ్జన్త్యస్మిన్నితి దర్శయితవ్యః ।

న్యుబ్జోపతాపగ్రహణం శక్యమకర్త్తుమ్ । కథమ్ ? యస్మిన్వ్యాధౌ న్యుబ్జితాః శేరతే స తాన్ న్యుబ్జయతి, తత్ర ణ్యన్తాత్పచాద్యచి న్యుబ్జ ఇతి సిద్ధమ్; న చాత్ర ఘఞచోః స్వరే విశేషః, థాథాదిసూత్రేణ ఘఞ్యప్యన్తోదాత్తత్వవిధానాత్ । భుజశబ్దస్తు ఘఞ్యాద్యుదాత్తో భవతి, ఇగుపధలక్షణే తు కేఽన్తోదాత్తః ।

ప్రయాజానుయాజౌ యజ్ఞాఙ్గే ।। 7.3.62 ।।

పఞ్చానుయాజా ఇతి । దర్శపూర్ణమాసయోస్త్రయోఽనుయాజాః, చాతుర్మాస్యేషు నవ, పశుష్వేకాదశ, పఞ్చత్వం న క్వాపి దృష్టమ్, తస్మాత్ త్రయోఽనుయాజా ఇతి పాఠః ।

ప్రదర్శనార్థమితి । ఏతచ్చ యజ్ఞగ్రహణాల్లభ్యతే, ఉపాత్తయోర్హి యజ్ఞాఙ్గవిషయత్వం నిపాతనాదేవ సిద్ధమ్, ఉపాంశుయాగస్య ఋతుయాజానాం చ యజ్ఞసముదాయం ప్రత్యవయవత్వాద్ యజ్ఞాఙ్గత్వమ్ । ప్రధానయాగా హ్యేతే; ఇతరేషాం తు ఫలవత్సన్నిధావఫలం తదఙ్గమిత్యఙ్గత్వమ్ ।।

వఞ్చేర్గతౌ ।। 7.3.63 ।।

వఞ్చ్యం వఞ్చన్తీతి । గన్తవ్యం గచ్ఛన్తీత్యర్థః । వఙ్కమితి । గుణశబ్దోఽయమ్భావే ఘఞ్, అభేదోపచారాద్ గుణిని వృత్తిః ।।

ఓక ఉచః కే ।। 7.3.64 ।।

`ఉచ సమవాయే' । న్యోకః శకున్త ఇతి । న్యుచతి సమవైతి నీడాదావితి కృత్వా । న్యోకో గృహమితి । న్యుచన్తి సమవయన్తి వసన్తి తస్మిన్ ఇతి కృత్వా ।

అసుని ప్రత్యయ ఇతి । అయమేవ లోకే సాధీయః ప్రయుజ్యతే ।।

ణ్య ఆవశ్యకే ।। 7.3.65 ।।

ఉదాహరణేషు `ఆవశ్యకాధమర్ణ్యయోర్ణినిః', `కృత్యాశ్చ' ఇతి ణ్యత్, మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్ సమాసః, `లుమ్పేదవశ్యమః కృత్యే' ఇతి మలోపః ।।

యజయాచరుచప్రవచర్చశ్చ ।। 7.3.66 ।।

అర్చ్యమితి । `ఋచ స్తుతౌ' । ప్రవాచ్యో నామేతి । ప్రకర్షేణోచ్యత ఇతి ప్రవాచ్యః=పాఠవిశేషోపలక్షితో గ్రన్థవిశేషః । అపరే పునరితి । తే మన్యన్తే---ప్రపూర్వో వచిరశబ్దసంజ్ఞాయామేవ వర్త్తతే, తత్ర విధేయాసమ్భవాన్నియమ ఇతి ।

ఏతచ్చేతి । అవివాక్యమిత్యేతావచ్ఛబ్దరూపమ్ । కః పునరసౌ విశేషః ? ఇత్యత ఆహ---దశరాత్రస్యేతి । ద్వాదశాహేఽభితో ద్విరాత్రో మధ్యే దశరాత్రః, తస్య దశమమహః=అవివాక్యమ్ । అన్యత్రేతి । తథా చ నాస్మిన్నహని కేనచిత్ కస్యచిద్వివాచ్యమ్, అవివాక్యమిత్యేతదాచక్షతే । సంశయే బహిర్వేదిస్వాధ్యాయప్రయోగోఽన్తర్వేదీత్యేకే ఇత్యహర్విశేషే కుత్వమ్, అన్యత్ర తదభావః ప్రయుక్త ఆశ్వలాయనేన । ఏవమన్యోపసర్గపూర్వస్యాపి ప్రతిషేధ ఏవేష్యతే, న నియమః ।

ఏవఞ్చ కృత్వా ప్రవచిగ్రహణం శక్యమకర్త్తుమ్; అహర్విశేష పృషోదరాదిత్వాత్కుత్వమ్, అన్యత్ర ప్రతిషేధ ఇతి సిద్ధమిష్టమ్; అన్యథా నియమే హి బహు ప్రతివిధేయం స్యాత్ ।।

ప్రయోజ్యనియోజ్యౌ శక్యార్థే ।। 7.3.68 ।।

ఇహ `ప్రయుజనియుజః శక్యార్థే' ఇతి వక్తవ్యమ్, `ణ్యే' ఇత్యేవ, ఏవం సిద్ధే నిపాతనాశ్రయణం రూఢ్యర్థమ్---గుణభూత్ ఏవైతయోః ప్రయోగో యథా స్యాత్---ప్రయోన్యో భృత్యః, నియోజ్యో దాస ఇతి । స్వామిని ప్రయోజ్యనియోజ్యశబ్దౌ న భవతః ।।

భోజ్యం భక్ష్యే ।। 7.3.69 ।।

భోజ్యా యావగూరితి । నను భక్షిరయం ఖరవిశదేఽభ్యవహార్యే వర్తత ఇతి `సంస్కృతం భక్షాః' ఇత్యత్రోక్తమ్, తత్కథం ద్రవద్రవ్యే భవతి ? ఇత్యత ఆహ---ఇహేతి । ఏవం మన్యతే---నాత్ర భక్షిః ఖరవిశద ఏవ వర్త్తతే; అబ్భక్షః, వాయుభక్ష ఇత్యత్రాపి దర్శనాదితి శబ్దాన్తరసన్నిధిబలాదేతదేవం భవతి । `స్వభావతస్తు భక్షిః ఖరవిశద ఏవ వర్త్తతే' ఇతి వార్త్తికకారస్య పక్షః, యదాహ---`భోజ్యమభ్యవహార్య ఇతి వక్తవ్యమ్' ఇతి ।।

ఘోర్లోపో లేటి వా ।। 7.3.70 ।।

దధదితి । దధాతేర్లేట్, తిప్ `ఇతశ్చ లోపః పరస్మైపదేషు' ఇతీకారలోపః । దాశుషే యజమానాయ సత్నాని, దద్యాదిత్యర్థః । అన్యే త్వాహుః---దధదితి శత్రన్తమేతత్, దదదితి దాఞో రూపమ్ ।

వావచనం ప్రత్యాచిఖ్యాసురాహ---ఆడాగమే సతీతి । అస్త్వత్ర లోపః; ఆటః శ్రవణం భవిష్యతీత్యర్థః ।

కిమర్థ తర్హి వావచనమ్ ? ఇత్యత ఆహ--తత్రేతి । కిమత్ర విస్పష్టనీయమ్ ? అత ఆహ---ఏషా హీతి । అన్యే త్వాహుః--జ్ఞాపకార్థం వాగ్రహణమ్, ఏతజ్జ్ఞాపయతి---అనిత్యమాగమశాసనమితి । అనిత్యత్వే త్వాట్యసతి దదాదితి న స్యాదితి తత్సిద్ధయే వాగ్రహణం కర్త్తవ్యమితి ।।

ఓతః శ్యని ।। 7.3.71 ।।

శ్యతీత్యాది। `శో తనూకరణే', `ఛో ఛేదనే', `దో అవఖణ్డనే', `షో అన్తకర్మణి' ।

ఇహ `ఓతః శితి' ఇతి వక్తవ్యమ్, న చ ఓకారాన్తానాం శ్యనోఽన్యః శిత్ సమ్భవతి, అర్ధమాత్రయా చ లాఘవం భవతి; తత్రాయమప్యర్థః---`ష్ఠివుల్కముచమాం శితి' ఇతి శిద్గ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి, ఇదమేవానువర్తిష్యతే । నను శ్యగ్రహణముత్తరార్థం కర్త్తవ్యమ్---`శమామష్టానామ్' ఇతి ? తత్రాప్యస్తు శితీత్యేవ; యది శితీత్యుచ్యతే, భ్రమే `వా భ్రాశ' ఇతి పక్షే శబ్ భ్రమతి---అత్రాపి ప్రాప్నోతి ? శమాదిభిః శితం విశేషయిష్యామః---శమాదిభ్యో యో విహితః శిదితి, శ్యన్నేవ చ సర్వేభ్యః శమాదిభ్యో విహితః, ఏవమపి శిద్విశేషణత్వేన శమాదీనాముపయోగాత్కార్యనిర్దేశాభావాత్ నశ్యతీత్యాదావపి ప్రసఙ్గః ? నైష దోషః; `అష్టానామ్' ఇత్యనేన సంఖ్యేయాః కార్యిణో నిర్దిశ్యన్తే, తే చ సన్నిధానాత్ శమాదయ ఏవ విజ్ఞాస్యన్తే ।।

క్సస్యాచి ।। 7.3.72 ।।

అధుక్షాతామితి । దుహేః స్వరితేత్త్వేనాత్మనేపదమ్, ఆతామ్, అత్రాసతి లోపే `ఆతో జితః' ఇతి ఇయాదేశః ప్రాప్నోతి । అధుక్షీతి । ఇటి లోపః ।

కకారవతః సశబ్దస్య గ్రహణాదిహ న భవతి---వత్సౌ; `తృణాదిభ్యః సః', తృణసౌ, తృణసః ।।

లుగ్వా దుహదిహలిహగుహామాత్మనేపదే దన్త్యే ।। 7.3.73 ।।

ఏతేషామఙ్గానాం క్సస్యేతి । ఏతేషాం సమ్బన్ధీ యో నిమిత్తత్వేన క్సః, తస్యేత్యర్థః ।

సర్వాదేశార్థమితి । లుక్సర్వాపహారీతి సంజ్ఞావిధావుక్తమ్ । వహ్యర్థమితి । ఉత్తమపురుషద్వివచనార్థమిత్యర్థః । అథాన్యార్థం కస్మాన్న భవతి ? తత్రాహ---అన్యత్రేతి । అలోఽన్త్యస్యేతి । `ఆదేః పరస్య' ఇత్యేతత్తు న భవతి; పఞ్చమీనిర్దేశాభావాత్ । ఝలో ఝలీతి లోపేనేతి । `ధి సకారే సిచో లోపః' ఇతి నాశ్రీయతే । ఛ్వాదేశోపలక్షణం వా తత్ర సిజ్గ్రహమమితి భావః । అకారస్యేతి । అకారలోపస్యేత్యర్థః । తథైవ వా పాఠః ।

నను చ క్రియమాణేఽపి లుగ్గ్రహణే వహౌ లుకా న భవితవ్యమేవ, అదన్తత్వాత్, దన్త్యోష్ఠ్యో హ్యసౌ ? అత ఆహ---దన్త్యోష్ఠ్యోఽపీత్యాది । దన్తాన్వయోఽత్ర వివక్షితః, నేతరవ్యావృత్తిరితి భావః । ఏవం న్యాయసిద్ధేఽప్యర్థే వచనసామర్థ్యమపి దర్శయతి---యది చేతి । తావితి । తవర్గాదావిత్యర్థః । వహేరన్యాని హి దన్త్యాదీని సర్వాణ్యాత్మనేపదాని తవర్గాదీని ।।

శమామష్టానాం దీర్ఘః శ్యని ।। 7.3.74 ।।

శముస్తముః శ్రముదమ్ భ్రముక్షముమదల్కమః ।

శమాదయోఽమీ పఠితా దివాదిష్వష్ట కృష్టిభిః ।।

ష్ఠివక్లమ్యాచమాం శితి ।। 7.3.75 ।।

క్లామతీతి । `వా భ్రాశ' ఇత్యాదినా శప్ ।

క్లమిగ్రహణం శబర్థమితి । శ్యని పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్ । శమాదిషు పాఠశ్చిన్త్యప్రయోజనః; శ్యన్యప్యనేనైవ సిద్ధత్వాత్ ।

తత్ర సప్తగ్రహణమేవాస్తు, చమేరాఙ్పూర్వస్య గ్రహణం తన్త్రమ్, న తూపేయివానిత్యాదివదవివక్షితమ్ ? ఇత్యాహ---చమేరాఙీతి । `దీర్ఘత్వమాఙి చమః' ఇతి వార్త్తికస్యాప్యయమేవార్థః ।।

క్రమః పరస్మైపదేషు ।। 7.3.76 ।।

ఇహేత్యాది । చోద్యమ్ । హేర్లుకి కృత ఇతి । `అతో హేః' ఇత్యనేన । నైష దోష ఇత్యాది పరిహారః । `న లుమతాఙ్గస్య' ఇత్యత్ర హి ప్రత్యసాత్తేరయమర్థో వ్యవస్థాపితః,---లుమతా లుప్తే ప్రత్యయే యదఙ్గం తన్నిబన్ధనం కార్యం న భవతీతి । తతః కిమ్ ? ఇత్యత్రాహ---న చేతి ।।

ఇషుగమియమాం ఛః ।। 7.3.77 ।।

ఇచ్ఛతీతి । తుదాదిత్వాచ్ఛః । ఇష్యతీతి । `ఇష గతౌ'। ఇష్ణాతీతి । `ఇష ఆభీక్ష్ణ్యే'। యే పునరుదితమిషి నాధీయత ఇతి । ధాతుపాఠే । ఇహ చ సూత్రే అచీత్యనువర్త్తయన్తీతి । `క్సస్యాచి' ఇత్యతః । నన్వచీత్యనువృత్తావపి `హలః శ్నః శానజ్ఝౌ' ఇతి శానజాదేశే ఇషాణేత్యత్ర ఛత్వం స్యాదేవ, అజాదిత్వాత్ ? ఇత్యత ఆహ---తత్రేతి । స్యాదేతదేవం యద్యచీత్యేన శిద్విశేష్యేత---శితిచ్ఛో భవతి, కింవిశిష్టే ? అచి---అజాదావితి; ఇహ తు శితా అజ్విశేష్యతే---అచి ఛో భవతి, కిం విశిష్టే ? శితీతి, తేన తదాదివిధిర్న భవతి । కి కారణమ్ ? ఇత్యత ఆహయస్మిన్విధిరితి । న కేవలం తదన్తవిధౌ విశేషణత్వాపేక్షా, అపి తర్హి తదాదివిధావపీత్యపిశబ్దస్యార్థః । ఇషాణేత్యత్రాపీతి । న కేవలమిష్యతీత్యత్రైవ---ఇత్యపిశబ్దస్యార్థః । న హ్యయమజేవేతి । అజ్మాత్రస్యాత్ర శిత్త్వం నాస్తీత్యర్థః । ఇతికరణో హేతౌ ।।

ప్రాఘ్రాధ్మాస్థామ్నాదాణ్దృశ్యర్తిసర్తిశదసదాం
పిబజిఘ్రధమతిష్ఠమనయచ్ఛపశ్యర్చ్ఛధౌశీయసీదాః ।। 7.3.78 ।।

`పా పానే' । `పా రక్షణే' ఇత్యస్య తు గ్రహణం న భవతి; లుగ్వికరణత్వాత్ శితశ్చాసమ్భవాత్ । `ఘ్రా గన్ధోపాదానే', `ధ్మా శబ్దాగ్నిసంయోగయోః', `ష్ఠా గతినివృత్తౌ', `మ్నా అభ్యాసే', `దాణ్ దానే', `దృశిర ప్రేక్షణే', `ఋగతిప్రాపణయోః', `సృగతౌ', భౌవాదికౌ । `ఋ సృ గతౌ' ఇతి జౌహోత్యాదికయోస్తు గ్రహణం న భవతి; శితోఽసమ్భవాత్ । నన్వేశః సమ్భవ ఇతి చేత్ ? ఉక్తమత్ర---`వర్ణే యత్స్యాత్తచ్చ విద్యాత్తదాదౌ' ఇతి । శితీతి హి కర్మధారయః---శశ్చాసావిచ్చేతి । `శద్లృ శాతనే' భూవాదిః, `శద్లృ విశరణే' తుదాదిః, `షద్లృవిశరణగత్యవసాదనేషు' ।

ఆద్యుదాత్తో నిపాత్యత ఇతి । యది న నిపాత్యేత, తతః `ధాతోః' ఇత్యన్తోదాత్తత్వే సతి శపా సహైకాదేశే కృతే `ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' ఇతి పిబతీతి పదం మధ్యోదాత్తమాపద్యేత, ఆద్యుదాత్తం చేష్యతే ।

వేగితాయామితి । సఞ్జాతవేగయాయామిత్యర్థః । యద్వా---వేగినో భావో వేగితా, తస్యాం చ సత్యాం గతౌ వర్త్తమానస్యేత్యర్థః ।।

జ్ఞాజనోర్జా ।। 7.3.79 ।।

దైవాదికస్య గ్రహణమితి । న జౌహోత్యాదికస్య, శితోఽసమ్భవాత్ । దీర్ఘోచ్చరణస్య ప్రయోజనముత్తరసూత్రే వక్ష్యతే ।।

ప్వాదీనాం హ్రస్వః ।। 7.3.80 ।।

ప్వాదయః క్ర్యాదౌ పఠ్యన్త ఇతి । యే తు భూవాదౌ పఠ్యన్తే---`పూఙ్ పవనే' ఇత్యాదయః, తేషాం గ్రహణం న భవతి, కతిపయే హి తత్ర హ్రస్వభావినః, తేషామపి శపి గుణేన భవితవ్యమ్ .

కిఞ్చ---క్రైయాదికస్య జానాతేర్హ్రస్వనివృత్త్యర్థం పూర్వసూత్రే దీర్ఘోచ్చారణమ్, తదపి క్రైయాదికానాం గ్రహణే ప్రమాణమ్ ।

వృత్కరణమిత్యాది । న హ్యుభయార్థత్వే వృత్కరణస్య కశ్చిద్ద్వార ఇతి భావః । అపరే త్వితి । ల్వాదీనామనన్తరత్వాదితి భావః । తథా `ద పూరణే', `ద భయే'---ఇత్యేతయోరపి వృత్కరణాత్ పరస్తాత్పఠితయోరపి హ్రస్వో భవతి---యః పృణాతి స హ దేవేషు గచ్ఛతి, పృణీయాదిన్నాధమానాయ, పృణన్తం చ పపురిం శ్రస్యవ, ఆదృణాతీతి । పూర్వస్మిన్పక్షే హ్రస్వాన్తావేతౌ పఠన్తి ।

చోదయతి---యేషామితి । ఆగతా గణాన్తమాగణాన్తాః, పరిహరతి--జ్ఞాజనీర్జ్ఞా ఇతి । యది జానాతీత్యత్ర హ్రస్వత్వం స్యాత్, హ్రస్వాన్తమేవాదేశం విదధ్యాత్ । నను చాన్యార్థం దీర్ఘాన్తాదేశవిధానం స్యాత్, న హ్యన్యథా---జాయతే ఇతి సిద్ధ్యతి ? అత ఆహ--జ ఇత్యపీతి । హ్రస్వాన్తాదేశవిధానేఽపి `అతో దీర్ఘో యఞి' ఇతి దీర్ఘత్వే---జాయతే ఇతి సిద్ధమ్, తత్ర హి `తురుస్తుశమ్యమః సార్వధాతుకే' ఇత్యతః సార్వధాతుకగ్రహణమనువర్త్తతే, న పునః `తఙి' ఇతి । అత ఏవ `ఆనే ముక్' పూర్వాన్తః కృతో న పరాదిః; దీర్ఘప్రసఙ్గాత్ । యే తర్హి వృత్కరణముభయవ్యావృత్త్యర్థం వర్ణయన్తి, తేషాం దీర్ఘోచ్చారణం కిమర్థమ్ ? జానాతీత్యత్ర దీర్ఘో యథా స్యాత్ । `అతో దీర్ఘో యఞి' ఇత్యేవ దీర్ఘో భవిష్యతి / న సిధ్యతి; `అఙ్గవృత్తే పునర్వృత్తావవిధిర్నిష్ఠితస్య' న జాదేశమాత్రేణ నిష్ఠితమఙ్గం భవతి । తత్రేదం దీర్ఘోచ్చారణమేవ లిఙ్గమ్--ఆగణాన్తాః ష్వాదయ ఇతి ।।

మిదేర్గుణః ।। 7.3.82 ।।

మేద్యతీతి । శ్యన్ । మిద్యత ఇతి । భావే యక్ ।।

జుసి చ ।। 7.3.83 ।।

ఉదాహరణేషు లజి శపః శ్లుః, ద్విర్వచనమ్, అభ్యాసకార్యమ్, `సిజభ్యస్తవిధిభ్యశ్చ' ఇతి ఝేర్జుస్ ।

అథేత్యాది । జుస్భక్తస్య యాసుటస్తద్గ్రహణేన గ్రహణాత్ప్రసఙ్గః ।
సార్వధాతుకాశ్రయజిత్త్వనిమిత్త ఇతి । సార్వధాతుకమాశ్రయో యస్య
తత్సార్వధాతుకాశ్రంయ తన్ జిత్వం నిమిత్తం యస్య ప్రతిషేధస్య స తథోక్తః । ఏతేన
యాసుడాశ్రయజిత్త్వనిమిత్తమితి వ్యాఖ్యాతమ్ । తత్ర హి ప్రాప్తే చాప్రాప్తే చేతి ।
చినుయురిత్యాదౌ ప్రాప్తే, అజుహవురిత్యాదావప్రాప్తే । క్ససస్యాచీత్యనువర్తతే ఇతి ।
పరిహారాన్తరమ్, జకారోచ్చారణం తు చక్రుః---ఇత్యాదౌ లిటి మా భూత్ ।।

సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః ।। 7.3.84 ।।

సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోరితి కిమితి । ఏవం మన్యతేప్రత్యయ ఇతి వక్తవ్యమ్, ఏవమపి హీష్టే
విషయే సిద్ధ్యతీతి । సజీతి ప్రత్యాహారః; సనః సశబ్దాదాహరభ్యా మహిజో జకారాత్ ।
అగ్నిత్వమితి । ప్రత్యయ ఇత్యుచ్యమానే, అత్రాపి ప్రాప్నోతి । అగ్నికామ్యతీతి ।
సజీత్యుచ్యమానే అత్రాపి ప్రాప్నోతి ।।

జాగ్రోఽవిచిణ్ణల్ఙిత్సు ।। 7.3.85 ।।

అవిచిణ్ణల్ఙిత్సు పరత ఇతి । విచిణ్ణల్ఙిద్భ్యోఽన్యే యే ప్రత్యయాస్తేషు పరత ఇత్యర్థః ।
జాగారయతీత్యాదీని వృద్ధివిషయే ఉదాహరణాని । జాగరితః, జాగరితవానితి ప్రతిషేధవిషయే
।

కిం పునః కారణం వృద్ధిప్రతిషేధవిషయాణ్యేవోదాహరణాని ఉపన్యస్తాని ? తత్రాహ---
వృద్ధివిషయే, ప్రతిషేధవిషయే చేతి । అన్యత్ర పూర్వేణైవ గుణస్య సిద్ధత్వాదేతద్విషయ
ఏవాయం గుణః, తత్రాప్యుభయవిషయః, కథమ్ ? చిణ్ణలోః ప్రతిషేధాత్ వృద్ధివిషయే
తావద్భవతి, జిత్ప్రతిషేధాత్ ప్రతిషేధవిషయేఽపీతి । తస్మిన్కృత ఇతి । `అఙ్గవృత్తే
పునర్వృత్తౌ' ఇత్యేతదనాశ్రిత్యోచ్యతే । సా న భవతీతి । కిం కారణమ్ ? ఇత్యాహ---యది హీతి ।
యద్యపి జాగరితః, జగరితవానిత్యత్ర గుణవిధిశ్చరితార్థః, తథాపి
వృద్ధివిషయేఽప్యేతద్విధానమిత్యుక్తమ్, తత్రాస్యానర్థక్యముచ్యతే । కిఞ్చేత్యాహ---
చిణ్ణలోశ్చేతి । యది గుణే కృతే `అత ఉపధాయా' ఇతి వృద్ధిః
స్యాచ్చిణ్ణలోర్గుణప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాత్ । అస్తు తత్రాపి గుణః; వృద్ధౌ సత్యామజాగారి,
జజాగారేతి సిద్ధమ్ ।

జాగృత ఇతి । లట్, తస్, అదాదిత్వాచ్ఛపో లుక్, `సార్వధాతుకమపిత్' ఇతి ఙిత్త్వమ్ ।

అత్ర వీతి కేచిదితి । `అవిచిణ్ణల్ఞిత్సు' ఇత్యత్ర యో వకారాత్పర ఇకారస్తముచ్చారణార్థం వర్ణయన్తి, తత్ర `యస్మిన్విధిః' ఇతి వకారాదౌ ప్రతిషేధః । కిమర్థం పునస్త ఏవం వర్ణయన్తి ? ఇత్యత ఆహ---క్వసావపీతి । జజాగృవానితి । `నేడ్వశి కృతి' ఇతి ఇట్ప్రతిషేధః । తత్ర క్రాదినియమాదిట్ ప్రాప్తః `వస్వేకాజాద్ఘసామ్' ఇతి నియమాన్న భవతి । యే తు క్విపో లోపాద్వర్ణాశ్రయే ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాచ్చ పర్యుదాసం నేచ్ఛన్తి, తేషాం జాగరితి గుణో భవత్యేవ । అన్యే త్వాహుః---యథా అతృణేడితి ప్రత్యయలక్షణేనేభాగమీ భవతి, వర్ణస్య ప్రత్యయవిశేషణత్వాత్; ఏవం క్విపోఽపి పర్యుదాసః, తతస్తు జాగృదితి భవతి ।

చోదయతి---కథమజాగరురితి । ఏవం మన్యతే--ప్రసజ్యప్రతిషేధోఽయం విచిణ్ణల్ఞిత్సు న భవతీతి, తతశ్చ `జుసి చ' ఇత్యస్యాపి గుణస్య ప్రతిషేధః స్యాత్, తథోత్తమే ణలి ణిత్త్వాభావపక్షే గుణ ఇష్యతే--`సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' ఇతి, తస్యాపి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతీతి । పరిహరతి---నాప్రతిషేధాదితి । నాయం దోషః, కుతః ? అప్రతిషేధాత్ । నాయం ప్రసజ్యప్రతిషేధః, కస్తర్హ్యయమ్ ? ఇత్యాహ---అవిచిణ్ణల్ఞిత్స్వితి పర్యదాసోఽయమితి । పర్యుదాసే హి విచిణ్ణల్ఞిత్సు న విధిర్న ప్రతిషేధః, తతోఽన్యత్ర విధానమ్, తేన జుసి ణలి చ లక్షణాన్తరేణ ప్రాప్తో గుణో భవత్యేవ ।

ప్రసజ్యప్రతిషేధేఽప్యాహ---అథ వేతి । `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి భావః । కేచిద్దర్విరిత్యత్ర గుణదర్శనాదౌణాదికం విచ్ప్రత్యయయం వర్ణయన్తి, తేషాం జాగృవిరిత్యత్ర గుణః ప్రాప్నోతి । న చ వేః ప్రతిషేధవైయర్థ్యమ్; క్విపి క్వసౌ చ చరితార్థత్వాత్ । తస్మాజ్జాగర్తేః కిద్వక్తవ్యః ।।

పుగన్తలఘూపధస్య చ ।। 7.3.86 ।।

భేత్తా, ఛేత్తేతి । కథం పునరత్ర గుణః, యావతా ధాత్వన్తప్రత్యయాద్యోర్హలోరానన్తర్యే `సంయోగే గురు' ఇతి గురుసంజ్ఞయా లఘుసంజ్ఞాయా బాధనాన్న ప్రాప్నోతి, భేదనమిత్యాదౌ సావకాశో గుణః ? అత ఆహ---ప్రత్యయాదేరితి । క్నుసనోః కిత్కరణేనేతి । `త్రసిగృధిధృషిక్షిపేః క్నుః' ఇతి క్నోః కిక్కరణస్యైతత్ప్రయోజనమ్---గృధ్నురిత్యాదౌ గుణో మా భూదితి । యది చైవంవిధే

విషయే గురూపధత్వాద్ గుణో న స్యాత్, క్నోః కిత్కరణమనర్థకం స్యాత్ । తథా `హలన్తాచ్చ' ఇతి సనః కిత్త్వవిధానస్యైతత్ప్రయోజనమ్---పిత్సతీత్యాదౌ గుణో మా భూదితి, తదపి జ్ఞాపకముక్తార్థస్య । ఇదం తు జ్ఞాపకం నోపపద్యతే; సిసృక్షతి, దిదృక్షతే ఇత్యత్ర `సృజిదృశోః' ఇత్యమాగమో మా భూదిత్యేవమర్థమేతత్స్యాత్, తథా ధిప్సతీత్యత్ర నలోపార్థం తత్స్యాత్ । తస్మాత్ క్నోరేవ కిత్కరణం జ్ఞాపకమ్ । భినత్తి, ఛినత్తీత్యత్ర శ్రమోఽకారేణ లఘూపధమఙ్గమ్, తత్ర ధాతోరికారస్య గుణః ప్రాప్నోతి, అత ఆహ---ఉపధాత్రేతి । న హ్యత్ర యా కాచిదుపధా గృహ్యతే, కిం తర్హి ? `ఇకో గుణవృద్ధీ' ఇత్యస్యోపస్థానాత్ స్థానిత్వేన సన్నిహిత ఇగేవ ।

అపరే త్వితి । వర్ణయన్తీతి సమ్బన్ధః । పుకి అన్త ఇతి । అన్తశబ్దః సమీపవచనః । యద్యపి `పుగన్త' ఇత్యత్ర బహువ్రీహావపి న దోషః, తథాప్యైకరూప్యేణ విశేషణార్థమయమపి తత్పురుష ఏవ వ్యాఖ్యాతః । లఘ్వీ ఉపధేతి । కర్మధారయః । అత్ర పక్షే శాబ్ద ఏవోపధాయా ఇకా సమ్బన్ధః---లఘ్వ్యా ఉపధాయా ఇక ఇతి । పుగన్తలఘూపఘమితి । సమాహారద్వన్ద్వః ।

క్వచిద్ `ఉపధాత్ర' ఇత్యాదేర్గ్రన్థస్య పురస్తాత్ సంయోగే గురుసంజ్ఞాయామితి శ్లోకత్రయం పఠ్యతే । ధాత్వన్తప్రత్యయాద్యోర్వలోరానన్తర్యే సతి గురుసంజ్ఞాయాం సత్యాం గుణో భేత్తుర్భేశబ్దస్య న సిధ్యతి । పరిహరతి--విధ్యపేక్షమితి । ఇదం విధానమితి శేషః । లఘూపధాద్యే విహితే సార్వధాతుకార్ధధాతుకే, తయోరఙ్గస్య గుణ ఇత్యర్థః । నను పఞ్చమ్యభావాత్ కథం విధానముపపద్యతే ? ఉచ్యతే; షష్ఠీపక్షేఽపి విశేష్యత ఇతి చేత్కో దోషః---లఘూపధస్య యే సార్వధాతుకార్ధధాతుకే । కే చ తే ? యే తస్మాద్విహితే ఇత్యుపపద్యతే । లఘోశ్చాసావితి పాఠే లఘూపధాచ్చాసౌ తృజ్విహిత ఇత్యర్థః । ఉపధాశబ్దస్తు వృత్తభఙ్గభయాన్న ప్రయుక్తః । కథం కుణ్డిరితి । అఙ్గాధికారే నుమో విధానాదకృత ఏవ నుమి ప్రత్యయో లఘూపధాద్విహితః, తత్ర పరతో నిమిత్తే స్థితే కుణ్డితేత్యాదౌ గుణః ప్రాప్నోతి, యది విధానం విశేష్యత ఇత్యర్థః । పరిహరతి---ధాతోర్నుమ ఇతి । హేతౌ పఞ్చమీ, యస్మాత్తత్ర ధాతోర్నుమఙ్గస్య తస్మాదిత్యర్థః । ఉక్తం హి తత్ర---`ధాతుగ్రహణస్య ప్రయోజనమ్---ధాతూపదేశావస్థాయామేవ నుమ్ యథా స్యాత్' ఇతి, తతశ్చ ప్రాగేవ నుమ్, పశ్చాత్ప్రత్యయః; న చాసౌ లఘూపధాద్విహితో భవతి । కథం రఞ్జేరితి । యది షష్ఠీనిర్ద్దేశేఽపి విధానం విశేష్యతే, తదాన్యత్రాపి ప్రసఙ్గః, తతశ్చ `అత ఉపధాయాః' ఇత్యకారోపధాద్విహితే ప్రత్యయే విధీయమానా వృద్ధీ రఞ్జేర్న స్యాత్; ప్రాక్ ప్రత్యయోత్పత్తేర్నకారోపధత్వాత్--రాగ ఇతి, `ఘఞి చ భావకరణయోః' ఇతి నకారలోపః । యద్యప్యు పధాయా అకారస్య వృద్ధిరుచ్యతే, న చ తతః ప్రత్యయస్య విధానం సమ్భవతి, తథాప్యకారోపధాద్యద్విధానం తదేవోపధాయా విధానం మన్యతే । స్యన్దిశ్రన్థ్యోరితి । యదయమ్ `స్యదో జవే', `అవోదైధోద్మప్రశ్రథహిమశ్రథాః' ఇతి స్యన్దిశ్రన్థ్యోర్వృద్ధ్యభావం నిపాతయతి, తజ్జ్ఞాపయతి----భవత్యేవఞ్జాతీయకానాం వృద్ధిరితి । తత్ర హి నలోపార్థమ్, వృద్ధ్యభావార్థం చ నిపాతనమాశ్రయణీయమ్ । యది చ వృద్ధివిషయే

విధానం విశేష్యేత, తతో వృద్ధిప్రసఙ్గాభావాన్నిపాతనాశ్రయణమనర్థకం స్యాత్ I నలోపస్య సిద్ధయే విధిరేవాశ్రయణీయః, అనేకప్రయోజనసిద్ధయే హి నిపాతనాశ్రయణమ్ I అనల్లోపేతి I అనన్తస్య యోఽల్లోపః సోఽనల్లోపః; శౌ దీర్ఘత్వమ్, శిదీర్ఘత్వమ్---తయోర్ద్వన్ద్వః, అనల్లోపశిదీర్ఘత్వే విధ్యపేక్షే న సిధ్యతః I యది చ షష్ఠీనిర్దేశేఽపి విధానం విశేష్యేత, అల్లోపో రాజ్ఞ ఇత్యాదావేవ స్యాత్; అస్థ్నా, అస్థ్నే, దధ్నా, దధ్నే---ఇత్యాదౌ న స్యాత్ I శౌ దీర్ఘత్వం చ సామాని ఇత్యాదావేవ స్యాత్, కుణ్డానీత్యాదౌ తు న స్యాత్ I తస్మాత్షష్ఠీనిర్దేశేషు విహితవిశేషణగ్రహణే దోషప్రసఙ్గాద్ గుణో భేత్తుర్న సిధ్యతీతి I ఏవం తర్హి జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయమ్ `నాభ్యస్తస్యాచి' ఇత్యఙ్గ్రహణం కరోతి, తజ్జ్ఞాపయతి---భవత్యేవఞ్జాతీయకే విషయే గుణ ఇతి I తస్య హి ప్రయోజనమ్---నేనక్తీత్యాదౌ హలాదౌ గుణప్రతిషేధో మా భూదితి I యది చ హలాదావలఘూపధత్వాద్ గుణో న స్యాత్, తదా గుణస్య ప్రాప్త్యభావాత్కిం తన్నివారణార్థేనాఙ్గ్రహణేన ! నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్; అభ్యస్తస్య యదాహాచి లజర్థం తత్కృతం భవేత్ I అభ్యస్తస్యాజాదౌ ప్రతిషేధమాహేతి యత్ తల్లజర్థం కృతం భవేత్, యత్ర హలాదిర్లుప్యతే---అనేనేగితి, తస్మాన్న జ్ఞాపకమ్ I ఏవం తర్హి---క్నుసనోర్యత్కృతం కిత్త్వం జ్ఞాపకం స్యాల్లఘోర్గుణే I వ్యాఖ్యాతమేతత్ II

నాభ్యస్తస్యాచి పితి సార్వధాతుకే II 7.3.87 II

నేనిజానీత్యాది I లోట్, `మేర్నిః', `ఆడుత్తమస్య పిచ్చ' శపః శ్లుః, ద్విర్వచనమ్, `ణిజాం త్రయాణాం గుణః శ్లౌ' I అనేనిజమిత్యాది I లఙ్, మిపోఽమ్భావః I

వేదానీతి I `విద జ్ఞానే', లోడాది యథాయోగం పూర్వవత్, శపో లుక్ I నేనేక్తీతి I లట్, తిప్, కుత్వమ్ I పిద్గ్రహణముత్తరార్థమితి I `తృణహ ఇమ్' పితి యథా స్యాత్, ఇహ తు పితోఽన్యత్రాపి `సార్వధాతుకమపితి' ఇతి ఙిత్త్వాద్భవితవ్యమేవ ప్రతిషేధేన I నినేజేతి I ణల్, స చ `లిట్ చ' ఇత్యార్ద్ధధాతుకసంజ్ఞః I

జుజోషదితి I `జుషీ ప్రీతిసేవనయోః', లేట్, వ్యత్యయేన పరస్మైపదమ్, తిప్, `ఇతశ్చ లోపః పరస్మైపదేషు', `లేటోఽడాటౌ' ఇత్యట్, వ్యత్యయేన శపః శ్లుః, ద్విర్వచనమ్ I యద్యత్ర గుణప్రతిషేధ ఇష్యతే, పస్పృశాతే ఇత్యాదౌ ఉపధాహ్రస్వత్వమిష్యతే, తన్న ప్రాప్నోతి I తస్మాదభ్యస్తానాముపధాయా హ్రస్వత్వమేవ విధేయమ్, న గుణప్రతిషేధః I కథం నేనిజానీత్యాది, గుణే కృతే ఉపధాహ్రస్వత్వమ్, `ఏచ ఇగ్ఘ్రస్వాదేశే', సిద్ధమిష్టమ్ ? అత ఆహ---పస్పృశాతే ఇత్యాది I స్పృశిర్వార్త్తికకారవచనాదపఠితోఽపి ధాతుః, తస్మాల్లేట్,

వ్యత్యయేనాత్మనేపదమ్, ఙేరేత్వే `లేటోऽడాటౌ' ఇత్యాట్, శపః `బహులం ఛన్దసి' ఇతి శ్లుః, ద్విర్వచనమ్ I అథ వా---యఙ్లుకి ఛాన్దసమభ్యాసస్య హ్రస్వత్వమ్ I చాకశీతితి I `కాశృ దీప్తౌ', యఙ్లుక్, లట్, తిప్, `యఙో వా' ఇతీడాగమః I వావశీతిరితి I `వాశృ దీప్తౌ', యఙ్లుక్, లట్, శత్రాదేశః, ఙీప్, శస్ I ఛాన్దసం హ్రస్వత్వమితి I యది తు గుణనిషేధం ప్రత్యాఖ్యాయోపధాహ్రస్వత్వముచ్యేత, తదా నర్నృతీతీత్యాదౌ ఋదుపధే రపరే గుణే కృతే హ్రస్వభావిన్యుపధా నాస్తీతి రూపం న సిద్ధ్యేత్ I తస్మాచ్ఛాన్దసమేవ హ్రస్వత్వమేష్టవ్యమితి భావః I ప్రకృత్యన్తరాణామేవేతి I `స్పశ బాధనస్పర్శనయోః' `కశ గతిశాసనయోః', `వశ కాన్తౌ' II

భూసువోస్తిఙి II 7.3.88 II

అభూదితి I లుఙ్, `గాతిస్థా' ఇత్యాదినా సిచో లుక్ I సువై, సువావహై, సువామహై ఇతి I `షూఙ్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే', లోట్, చేరేత్వమ్, `ఏత ఐ', `ఆడుత్తమస్య పిచ్చ', శపో లుక్, ఉవఙాదేశః I

సువతిసూయత్యోస్త్వితి I `షూ ప్రేరణే' తుదాదిః, `షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే, దివాదిః I భవతీతి I శపి గుణః I

వ్యతిభవిషీష్టేతి I ఆశిషి లిఙ్, `లిఙాశిషి' ఇత్యార్ధధాతుకసంజ్ఞా, `కర్తరి కర్మవ్యతిహారే' ఇత్యాత్మనేపదమ్ I

అథేతి I ప్రకృతిగ్రహణే యఙ్లుగన్తస్యాపి గ్రహణాత్ప్రసఙ్గః I జ్ఞాపకాదితి I సూతేస్తు నిపాతనాభావాద్ గుణనిషేధో భవత్యేవ---సోషువీతీతి II

ఉతో వృద్ధిర్లుకి హలి II 7.3.89 II

యవానీతి I లోడుత్తమైకవచనమ్ I

అపి స్తుయాదితి । అపిః సమ్భావనే కర్మప్రవచనీయ ఇతి `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇత్యాదినా షత్వం న భవతి । జిచ్చ పిన్న భవతీతి । యాసుడాదేః సార్వధాతుకస్య సాక్షాచ్ఛిష్టం జిత్త్వమనవకాశమ్, తిబాదీనాం తు పిత్త్వం లకారాన్తరేషు సావకాశమ్, తేన `జిచ్చ పిన్న భవతి' ఇతి `పిచ్చ ఙిన్న భవతి' ఇతి వచనద్వయసద్భావేఽపి `జిచ్చ పిన్న భవతి' ఇత్యేతదేవాత్ర ప్రవర్త్తత ఇతి భావః । `క్ఙితి చ' ఇతి ప్రతిషేధస్త్వత్ర న లభ్యతే, కిం కారణమ్ ? ఇక ఇత్యేవమిక్సంశబ్దనేన యా వృద్ధిస్తస్యాః స ప్రతిషేధః, ఇహ తు `ఉత్తః' ఇతి నిర్దిష్టస్థానికత్వాదిక్పరిభాషా నోపతిష్ఠతే ।।

గుణోఽపృక్తే ।। 7.3.91 ।।

నను చ `హలి' ఇతి వర్త్తతే, `పితి' ఇతి చ, అఙ్గేన చ ప్రత్యయ ఉపస్థాప్యతే; తత్ర హలాత్మకే ప్రత్యయే పితి విధాయమానో గుణోఽపృక్త ఏవ భవిష్యతి, నార్థోఽపృక్తగ్రహణేన ? ఇత్యత ఆహ---హలీతి వర్త్తమాన ఇతి । అపృక్తగ్రహణం హ్యేవమర్థం క్రియతే--హలాదౌ మా భూదితి, యది చేయం పరిభాషా న స్యాత్, అపృక్తగ్రహణం న కుర్యాత్, కృతం తు, జ్ఞాపయతి--భవత్యేషా పరిభాషేతి । ఇదం త్వత్ర వక్తవ్యమ్---తదన్తవిధినివృత్త్యర్థమపృక్తగ్రహణం కస్మాన్న భవతీతి, తదన్తవిధౌ హి లజి మిపోఽమ్భావేఽపి ప్రసఙ్గః స్యాత్ । నను భవత్యేవ తత్ర గుణః, కథం భవతి ? యదా పూర్వత్ర వృద్ధివిధావపి తదన్తవిధిరేవ భవతి । తదేతదపృక్తగ్రహణం కథం తదాదివిధేర్జ్ఞాపకమితి చిన్త్యమ్ । `నాపృక్తే' ఇత్యుచ్యమానేఽనన్తరాయా విభాషితాయా వృద్ధేః ప్రతిషేధః స్యాత్, నిత్యా తు వృద్ధిః స్యాదేవ । తస్మాద్ గుణగ్రహణమ్ ।।

తృణహ ఇమ్ ।। 7.3.92 ।।

తృణేఢీతి । ఇమి కృతే శ్న మోఽకారేణ సహ `ఆద్గుణః', `హో ఢః', `ఝషస్తథోర్ధోఽధః', ష్టుత్వమ్, ఢలోపః । తృణేక్షీతి । `షఢోః కః సి' । అతృణేడితి । లఙ్, తిప్సిపోరన్యతరః, హల్ఙ్యాదిలోపః, ఢత్వజశ్త్వచర్త్వాని ।

ననుం చ `హలాదౌ' ఇత్యుచ్యతే, న చాత్ర హలాదిం పశ్యామః ? ప్రత్యయలక్షణేన । వర్ణాశ్రయే నాస్తి ప్రత్యయలక్షణమ్ ? అత ఆహ--వర్ణాశ్రయేఽప్యత్రేతి । యత్ర కేవలో వర్ణ ఏవ నిమిత్తం యస్య స వర్ణాశ్రయః, యథా---గవే హితం గోహితమిత్యవాదేశః । ఇహ తు పితి సార్వధాతుక ఇతి ప్రత్యయ ఏవ నిమిత్తమ్, హల్ తస్య విశేషణమ్, తేనాసౌ

ప్రత్యయనిమిత్తత్వాద్భవత్యేవేత్యర్థః । తృణహానీతి । లోట్, `మేనిః' । తృణఅఢ ఇతి । తస్ ఢత్వాది పూర్వవత్, `శ్నసోరల్లోపః', అనుస్వారపరసవర్ణౌ ।

అథ కిమర్థం తృహిరాగతశ్నమ్కో గృహ్యతే ? రౌధాదికస్య `తృహ హింసాయామ్' ఇత్యస్య గ్రహణం యథా స్యాత్, `తృహి హింసాయామ్' ఇత్యస్య తౌదాదికస్య గ్రహణం మా భూత్ । నాస్య పిద్ధలాదిసార్వధాతుక మనన్తరం సమ్భవతి; వికరణేన వ్యవధానాత్ । నను చాస్యాపి యఙ్లుగన్తస్య సమ్భవతి, ఏవం తర్హి సానుబన్ధకత్వాత్ తస్య గ్రహణం న భవిష్యతి ? అత ఆహ---తృణహ ఇతీత్యాది । యద్యాగతశ్నమ్కో న గృహ్యేత, తతో నాప్రాప్తే శ్నమ్యారభ్యమాణ ఇమ్ తస్య బాధకః స్యాత్ । అథాపి న బాధకః, ఏవమపి శ్నమి కృతే ఇమితీష్టవ్యవస్థా న స్యాత్ । విపర్యయోऽపి స్యాత్---పూర్వమిమాగమః, పశ్చాత్ శ్నమితి । సశ్నమ్కనిర్ద్దేశే తు న శ్నమో నివృత్తిర్భవతి, ఇష్టా చ వ్యవస్థా సిధ్యతి---పూర్వం శ్నమ్, పశ్చాదిమితి । అతస్తదర్థమాగతశ్నన్కో గృహ్యతే । కిఞ్చ---రౌధాదికస్యాపి యఙ్లుగన్తస్య గ్రహణం భవతి సశ్నమ్కనిర్ద్దేశాదేవ ।।

బ్రువ ఈట్ ।। 7.3.93 ।।

`బ్రువః' ఇతి పఞ్చమీ, న షష్ఠీ; వ్యాఖ్యానాత్ । తయాऽచరితార్థయా పూర్వత్ర కృతార్థాయాః సార్వధాతుక ఇతి సప్తమ్యాః షష్ఠీ ప్రకల్ప్యతే । తదాహ---బ్రువ ఇత్యేతస్మాదుత్తరస్యేతి । ఇహ బ్రూతాద్భవానితి తాతఙ ఔపదేశికేన ఙిత్త్వేన స్థానివద్భావకృతం పిత్త్వం బాధ్యతే---`ఙిచ్చ పిన్న భవతి' ఇతి, తేనేడ్ న భవతి ।।

యఙో వా ।। 7.3.94 ।।

లాలపీతీత్యాది । లపివదిరౌతిభ్యో యఙ్లుక్, ద్విర్వచనమ్ । రౌతేరభ్యాసస్య గుణః । ఇతరయోర్ద్దీర్ఘత్వమ్ । వవర్తీతి । వృతే రూపమ్, `రుగ్రికౌ చ లుకి' ఇత్యభ్యాసస్య రుక్ । కిం పునః కారణం యఙ్లుగన్తమేవోదాహృతమ్, న పునర్యఙన్తమ్ ? తత్రాహ---హలాదేరితి । యఙన్తే హి శపా భవితవ్యమ్, స చ హలాదిర్న భవతి ।।

తురుస్తుశమ్యమః సార్వధాతుకే ।। 7.3.95 ।।

తు ఇతి సౌత్రోఽయం ధాతురితి । స చ వృద్ధౌ వర్త్తతే, గత్యర్థ ఇత్యన్యే, హింసార్థ ఇత్యపరే । ఉత్తవీతితి । `బహులం ఛన్దసి' ఇతి శపో లుక్ । శమీధ్వమితి । శమేరన్తర్భావితణ్యర్థాత్త్రైపే లోట్, వ్యత్యయేనాత్మనేపదమ్, శప్, తస్య `బహులం ఛన్దసి' ఇతి లుక్ ।

ఆపిశలా ఇతి । ఆపిశలేః శిష్యాః । సావధాతుకాస్వితి । టాబన్తమ్ । తత్ర సంజ్ఞాత్వేన వినియుక్తం సార్వధాతుకగ్రహణమనర్థకమ్, `నాభ్యస్తస్య' ఇత్యాదేః సూత్రాదనువృత్తేః ? అత ఆహ---సార్వధాతుకే ఇతి వర్తమాన ఇతి । తద్ధి సార్వధాతుకగ్రహణం పితీత్యనేన సమ్బద్ధమ్, అతస్తదనువృత్తౌ తదప్యనువర్తేత, తన్మానువృతదిత్యేవమర్థం పునః సార్వధాతుకగ్రహణమితి । `హలి' ఇతియేతత్త్వనువర్త్తత ఏవ; న హి తత్సార్వధాతుకగ్రహణేన సమ్బద్ధమ్ ।।

అస్తిసిచోఽపృక్తే ।। 7.3.96 ।।

`అపృక్తే' ఇతి షష్ఠ్యర్థే సప్తమీ, తేనాపృక్తస్యైవాయమాగమః । ఆసీదితి । `అస్ భువి', శపో లుక్, తిప ఈట్ । అలావీదితి । లుఙ్, `ఇట ఈటి ఇతి సిచో లోపః ।

ఆహిభువోరీట్ప్రతిషేధ ఇత్యాది । స్థానివత్సూత్ర ఏతద్వార్త్తికమ్ । ఆహిభువోః స్థానివద్భావస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః, ఈట్ప్రతిషేధః ప్రయోజనమిత్యర్థః । ఆత్థేతి । `బ్రువః పఞ్చానామ్' ఇత్యాదినా సిపస్థల్, బ్రువ ఆహాదేశః, `ఆహస్థః' ఇతి హకారస్య థత్వమ్, తస్య `ఖరి చ' ఇతి చర్త్వమ్---తకారః । అభూదితి । లుఙ్, `అస్తేర్భూః' `గాతిస్థా' ఇత్యాదినా సిచో లుక్ । అత్ర స్థానివద్భావప్రతిషేధాదస్త్యాశ్రయస్త్వావదీణ్న భవతి । సిజాశ్రయోఽపి న భవతి, స్థానివద్భావప్రతిషేధసామర్థ్యాత్ । అస్త్వేవమస్త్యాదేశే భువి, శుద్ధే తు భవతౌ సిజాశ్రయ ఈట్ ప్రాప్నోతి, తస్మాదీడేవాత్ర ప్రతిషేధ్యః । ఆహివిషయే పరిహారాన్తరం జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయం ఝులాదిప్రకరణే `ఆహస్థః' ఇతి థత్వం శస్తి । నను చ భూతపూర్వగత్యర్థమేతస్యాత్---ఝులాదిర్యో భూతపూర్వస్తత్రేతి ? నైతదస్తి; ఏవం తర్హి పఞ్చానామపి తిబాదీనాం భూతపూర్వఝులాదిత్వమితి సర్వత్ర థత్వప్రసఙ్గః, తతశ్చాథమేవ విదధ్యాత్ ।।

బహుల ఛన్దసి ।। 7.3.97 ।।

ఆ ఇతి । అస్తేర్లఙ్, తిప్, శపో లుప్, రుత్వవిసర్జనీయౌ అక్షాః, అత్సా ఇతి । `క్షర సఞ్చలనే', `త్సర ఛద్మగతౌ', లుఙ్, తిపో హల్డ్యాదిలోపః, `రాత్సస్య' ఇతి సిచో లోపః, దాతురేఫస్య విసర్జనీయః । ఛాన్దసత్వాదితి । `బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేఽపి' ఇత్యనేన న కేవలమమాఙ్యోగేఽడాటోరభావః క్రియతే, కిం తర్హి ? మాఙ్యోగే తత్సద్భావోఽపీతి భావః । ఇడభావశ్చ సిచ ఇతి । ఛాన్దసత్వాదిత్యపేక్షతే ।।

రుదశ్చ పఞ్చభ్యః ।। 7.3.98 ।।

రుదిః స్వపిః శ్వసిరనిర్జక్షిః పఞ్చ రుదాదయః ।

రుదః ఇతి బహువచనస్థాన ఏకవచనమ్ । `పఞ్చభ్యః' ఇతి నిర్ద్దేశాదాద్యర్థావగతిః ।।

అడ్ గార్గ్యగాలవయోః ।। 7.3.99 ।।

గాగ్యగాలవయోర్గ్రహణం పూజార్థమితి । న వికల్పార్థమ్; విధానసామర్థ్యాదేవాడీటోర్వికల్పస్య సిద్ధత్వాత్ । అనేకాచార్యగ్రహణమప్యత ఏవ ।।

అదః సర్వేషామ్ ।। 7.3.100 ।।

సర్వేషాంగ్రహణం నిత్యార్థమ్, అన్యథా గార్గ్యగాలవగ్రహణమిహ వికల్పార్థ సమ్భావ్యేత ।।

అతో దీర్ఘో యఞి ।। 7.3.101 ।।

కేచిదత్ర తిఙీత్యనువర్త్తయన్తీతి । `భూసువోస్తిఙి' ఇత్యతః । భవవానితి । భవతేః క్వసుః, తస్య `ఛన్దస్యుభయథా' ఇతి సార్వధాతుకత్వాచ్ఛప్, `లిటి ధాతో' ఇత్యత్ర ధాతుగ్రహణాచ్ఛబన్తస్య ద్విర్వచనాభావః । యే తు `సార్వధాతుకే' ఇత్యేవానువర్త్తయన్తి, తేషాం ఛాన్దసత్వాద్దీర్ఘాభావః

। అథ ప్రకృతోऽడాగమ ఏవ కస్మాన్న విధీయతే---`అతో యఞి' ఇతి, అకారాన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య యఞాదేస్తిఙోऽడాగమో భవతి, పచ అవస్, సవర్ణదీర్ఘత్వే పచావ ఇతి సిద్ధణ్, విధానసామర్థ్యాచ్చ `అతో గుణే' ఇతి పరరూపత్వం న భవిష్యతి ? నైవం శక్యమ్; ఇహ హ్యధుక్షావహి, అధుక్షామహీతి `క్సస్యాచి' ఇతి లోపః ప్రసజ్యేత । ఇహ చాతిజరాభ్యామితి జరస్భావః । ఏవమపి దీర్ఘగ్రహణమనర్థకమ్, ఆదిత్యాకార ఏవ విధేయః ? ఇహ తర్హి ప్రయోజనమ్---అపాక్షీ రోదనం దేవ దత్తః । నను పచామి భోరిత్యత్రాపి `అనన్త్యస్యాపి ప్రశ్నాఖ్యానయోః' ఇతి ప్లుతః ప్రాప్నోతి ? స మా భూద్దీర్ఘ ఏవ యథా స్యాదితి దీర్ఘగ్రహణమ్ ।

అత ఇతి తపరకరణముత్తరార్థమ్, `బహువచనే ఝల్యేత్' ఇత్యేత్వం ఖట్వాభిరిత్యత్ర మా భూత్ ।।

సుపి చ ।। 7.3.102 ।।

వృక్షాయేతి । సన్నిపాతపరిభాషాయా అనిత్యత్వాదత్ర దీర్ఘత్వమ్ । అనిత్యత్వం చ `కష్టాయ' ఇతి నిర్దేశాదవసితమ్ ।।

బహువచనే ఝల్యేత్ ।। 7.3.103 ।।

వృక్షాణామితి । `ఝలి' ఇత్యనుచ్యమానేऽగ్నీనామిత్యాదౌ సావకాశమ్ `నామి' ఇతి దీర్ఘత్వం బాధిత్వేదమేత్వమకారాన్తేషు స్యాదితి భావః ।।

ఆఙి చాపః ।। 7.3.105 ।।

ఖట్వయా, ఖట్వయోరిత్యాదీని టాబ్డాప్చాపాం క్రమేణోదాహరణాని । కీలాలపేతి । కీలాలం పిబతి `ఆతో మనిన్క్వనిబ్వనిపశ్చ' ఇతి విచ్, తృతీయైకవచనే `ఆతో ధాతోః' ఇత్యాలోపః, అసతి తు పిద్విశిష్టస్య గ్రహణే కీలాలపః పశ్యేత్యాదౌ చరితార్థం లోపం బాధిత్వా పరత్వాదాఙోऽరిదమేవైత్వం స్యాత్ ।

డ్యాగ్భహణేఽదీర్ఘగ్రహణాదితి I యత్ర జ్యాపౌ గృహ్యేతే తత్ర దీర్ఘయోర్గ్రహణమ్, న హ్రస్వయోః I స్థానివద్భావే తు ప్రసఙ్గః, తత్ర స్థానివత్ప్రతిషేధసూత్రప్రస్తావే వార్త్తికమ్---`జ్యాగ్భహణేఽదీర్ఘః' ఇతి, జ్యాపోర్గ్రహణేఽదీర్ఘ ఆదేశో న స్థానివదితి I తత్రార్థాదిదముక్తం భవతి---జ్యాపోర్గ్రహణే దీర్ఘయోర్గ్రహణమితి, తదిదం వృత్తికారేణ దర్శితమ్ II

అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః II 7.3.107 II

అమ్బార్థాః= మాత్రార్థాః I

డలకవతీనామితి I అర్థగతేన స్త్రీత్వేనామ్బార్థాః శబ్దా నిర్దిష్టాః, శ్రుత్యపేక్షో వా స్త్రీలిఙ్గనిర్దేశః---`డలకవతీనాం శ్రుతీనామిత్యర్థః' ఇతి I అసంయుక్తాశ్చ డలకా గృహ్యన్తే; తేనాక్క, అల్లేతి హ్రస్వో భవత్యేవ I

దేవతే భక్తిరితి I హ్రస్వత్వే కృతే, `జ్యాగ్భహణేఽదీర్ఘః' ఇతి స్థానివత్త్వనిషేధాద్యాడాగమో జేరామపి న భవతః I

మాతౄణామితి I పూర్వపదభేదన బహవో మాతృశబ్దా ఇతి బహువచనమ్ I పుత్రార్థమితి I పుత్రమభిధాతుం యో మాతృశబ్ద ఉపాదీయత ఇత్యర్థః I బహువ్రీహౌ చ వర్త్తిపదైరన్యపదార్థోఽభిధీయత ఇతి తత్రైవయమాదేశః I కీదృశాయ పుత్రాయేతి I సమాసే గుణీభూతస్యాపి పుత్రస్థ బుద్ధ్యా ప్రవిభజ్య నిర్ద్దేశః, యథా---`అథ శబ్దానుశాసనమ్, కేషాం శబ్దానామ్' ఇతి I మాత్రా వ్యపదేశమర్హతీతి I యః పుత్రః శ్లాఘ్యగుణత్వాత్కులసమ్భూతయా మాత్రా వ్యపదేశమర్హతీత్యర్థః I యత్ర తు పితురసంవిజ్ఞానేన మాత్రా వ్యపదేశస్తత్ర న భవతి, ఏతచ్చార్హత ఇతి ప్రశంసాయాం లటః శత్రాదేశవిధానాల్లభతే I సమాసాన్తాపవాద ఇతి I నాప్రాప్తే తస్మిన్నస్యారమ్భాత్ II

హ్రస్వస్య గుణః II 7.3.108 II

హ్రస్వవిధానసామర్థ్యాదితి I నను హ్రస్వవిధానం తస్య గుణవిధానార్థమేవ స్యాత్, అన్యథా హ్రస్వత్వాభావాద్ గుణో న స్యాదత ఆహ---యదీతి I హ్రస్వం విధాయ గుణే విధీయమానే

ప్రక్రియాగౌరవం భవతీతి లాఘవార్థం సాక్షాదేవ గుణం విదధ్యాదిత్యర్థః । నను `నదీహ్రస్వయోర్గుణః' ఇత్యుచ్యమానే `జసి చ' ఇత్యత్ర నద్యా అప్యనువృత్తిః స్యాత్, ఏకసమాసనిర్దిష్టత్వాత్ ? నైష దోషః; ఏకసమాసనిర్దిష్టయోరప్యేకదేశోఽనువర్త్తతే, తద్యథా--- `సంఖ్యావ్యయాదేర్ఙీప్', `దామహాయనాన్తాచ్చ' ఇత్యత్ర సంఖ్యాగ్రహణమనువర్త్తతే, నావ్యయగ్రహణమ్ ।।

జసి చ ।। 7.3.109 ।।

జసాదిష్వితి । ఆదిశబ్దః ప్రకారే, తేన పూర్వయోగనిర్దిష్టానామపి గ్రహణమ్ । దర్వీతి । `కృదికారాదక్తినః' ఇతి ఙీష్వికల్పమనపేక్ష్యైతదుక్తమ్, తత ఏవ తు సిద్ధం రూపద్వయమ్ । శతక్రత్వ ఇతి । `జసి చ' ఇతి గుణాభావపక్షే `ప్రథమయోః' ఇతి పూర్వసవర్ణదీర్ఘోఽపి `వా ఛన్దసి' ఇతి వచనాన్న భవతీతి యణాదేశః ప్రవర్త్తతే । కికిదీవ్యేతి । `ఆఙో నాఽస్త్రియామ్' ఇతి నాభావో న భవతి । కికిదీవిశబ్దః `కృవిధృష్వి' ఇత్యుణాదిషు నిపాతితః ।।

ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః ।। 7.3.110 ।।

తపరకరణం ముఖసుఖార్థమితి । ఙిసర్వనామస్థానయోర్దీర్ఘాన్తస్యాసమ్భవాత్ । ధాత్వనుకరణమపి న సమ్భవతి, `ఋత ఇద్ధాతోః' ఇతీత్వవిధానాత్ । కర్త్ణీత్యత్రాదావపి నుమః పూర్వాన్తత్వాదసమ్భవః ।।

ఘేర్ఙితి ।। 7.3.111 ।।

ధ్యన్తస్యాఙ్గస్యేతి । `వర్ణమాత్రస్య ఘిసంజ్ఞా' ఇత్యాశ్రిత్యేదముక్తమ్ । `తదన్తస్య సంజ్ఞా' ఇత్యత్ర తు పక్షే ఘ్యేకదేశే వర్ణే ఘిశబ్దో ద్రష్టవ్యః । ఏతేన నద్యన్తాదితి వ్యాఖ్యాతమ్ ।

సుపీత్యేవేతి । `సుపి చ' ఇత్యతః । పట్వీతి । `వాతో గుణవచనాత్' ఇతి । కురుత ఇతి । యస్య నదీసంజ్ఞా నాస్తి స సర్వోఽపి ఘిసంజ్ఞః, న లిఙ్గవదేవేతి । కురుశబ్దస్య ఘిసంజ్ఞా, తస్య తసి ఙితి గుణో న భవతి । ఏతచ్చ ఙిచ్ఛబ్దే బహువ్రీహిమాశ్రిత్యోచ్యతే । యది తు జశ్చాసావిచ్చేతి

కర్మారయస్తదా నైవాత్ర ప్రసఙ్గః, `సార్వధాతుకమపిత్' ఇత్యనేన హి బహువ్రీహౌ ఙితో యత్కార్యం తదతిదిశ్యతే, న చైతావతా త సేర్ఙకార ఆదిర్భవతి ॥

ఆణ్నద్యాః ॥ 7.3.112 ॥

`నద్యాః' ఇతి పఞ్చమ్యకృతార్థా ఙితీతి సప్తమ్యాః షష్ఠీం ప్రకల్పయతి, తేన ఙిత ఏవాయమాగమో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---నద్యన్తాదఙ్గాదుత్తరస్యేతి । కుమార్యా ఇతి । `ఆటశ్చ' ఇతి వృద్ధిః । అథ దీర్ఘోచ్చారణం కిమర్థమ్, అడేవోచ్యేత, `వృద్ధిరేచి' ఇతి వృద్ధ్యా సవర్ణదీర్ఘత్వేన చ కుమార్యై, కుమార్యా ఇతి సిద్ధమ్ ? న సిద్ధ్యతి; `అతో గుణే' పరరూపత్వం ప్రాప్నోతి । అడ్వచనసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి ? అస్త్యడ్వచనే ప్రయోజనమ్, కిమ్ ? శ్రియై, శ్రియా ఇత్యత్ర `సావేకాచః' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం మా భూత్, ఆగమానుదాత్తత్వం యథా స్యాదితి । ఆగమానుదాత్తత్వం హి ప్రత్యయస్వరమివ విభక్తిస్వరమపి బాధతే, విశేషతోఽత్రాడ్వచనసార్థ్యాత్ ॥

యాడాపః ॥ 7.3.113 ॥

దీర్ఘోచ్చారణం కిమర్థమ్, న యడేవోచ్యేత, వృద్ధౌ కృతాయాం సవర్ణదీర్ఘత్వే చ ఖట్వాయై, ఖట్వాయా ఇతి సిద్ధమ్ ? న సిధ్యతి; `అతో గుణే' పరరూపత్వం ప్రాప్నోతి, అకారోచ్చారణసామర్థ్యాన్న భవిష్యతి । అస్త్యన్యదకారోచ్చారణస్య ప్రయోజనమ్---జ్ఞాయే, జ్ఞాయా ఇత్యత్ర `సావేకాచః' ఇత్యాద్యుదాత్తత్వం మా భూత్, ఆగమానుదాత్తత్వం యథా స్యాదితి । కిఞ్చ---ఉచ్చారణార్థోఽప్యకారః సమ్భావ్యేత, ఇహ ఖట్వామతిక్రాన్త ఇతి ప్రాదిసమాసే హ్రస్వత్వే చ తస్య స్థానివద్భావాత్తతః పరస్య చతుర్థ్యేకవచనస్య `ఙేర్యః' ఇతి యాదేశం బాధిత్వానేన యాట్ ప్రాప్నోతి, తత్ర కృతే దీర్ఘత్వే చాతిఖట్వాయై దేవదత్తాయేతి ప్రసఙ్గః, తత్రాహ---ఆతఖట్వాయేత్యత్రేతి । అకృతే దీర్ఘత్వ ఇతి । యాదేశాత్ ప్రాగవస్థాయామిదముక్తమ్ । కృతే తహి యాదేశే దీర్ఘత్వే చ ఙిచ్చాసౌ భూతపూర్వ ఇతి యాట్ ప్రాప్నోతి ? అత ఆహ---కృతే చ లాక్షణికత్వాదితి ॥

సర్వనామ్నః స్యాడ్ఢ్రస్వశ్చ ॥ 7.3.114 ॥

దీర్ఘోచ్చారణం సర్వస్యా ఇత్యత్ర వృద్ధిర్యథా స్యాద్, `అతో గుణే' పరరూపత్వం మా భూత్ I అకారోచ్చారణం తు అస్యా ఇత్యత్ర `ఊడిదమ్పదాది' ఇతి విభక్తేరాద్యుదాత్తత్వం మా భూత్, ఆగమానుదాత్తత్వం యథా స్యాదేవమర్థ స్యాత్ I కిఞ్చ ఉచ్చారణార్థోఽప్యకారః సమ్భావ్యేత II

విభాషా ద్వితీయాతృతీయాభ్యామ్ II 7.3.115 II

అప్రాప్తవిభాషేయమ్; అసర్వనామత్వాత్ I నను చ `తీయస్య వా ఙిత్సూపసంఖ్యానమ్' ఇత్యనేనైవ సిద్ధత్వాన్నార్థ ఏతేన, తచ్చావశ్యం వక్తవ్యం లిఙ్గాన్తరేఽపి స్మాయాదయో వికల్పేన యథా స్యురితి ? నైతద్యుక్తముచ్యతే; యద్ధి సూత్రేణాసిద్ధం తదుపసంఖ్యానేన సాధనీయమ్, న పునరుపసంఖ్యానాశ్రయణేన సూత్రస్య ప్రత్యాఖ్యానం యుజ్యతే I

యది పునరత్ర హ్రస్వయోర్గ్రహణం కృత్వా స్యాడ్గ్రహణం చ నివర్త్య `సర్వనామ్నః' ఇత్యేవా నువర్త్యాతిదేశ ఆశ్రీయతే---సర్వనామ్నో యదుక్తం తద్విభాషా భవతి ద్వితీయాతృతీయయోరితి, తదోపసంఖ్యానం శక్యమకర్తు_మ్ II

ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః II 7.3.116 II

`ఙేః' ఇతి సప్తమ్యేకవచనగ్రహణమ్; ఇచ్చాయామ్, స్త్రియామిత్యాదినిర్దేశాత్ I గ్రామణ్యామితి I `సత్సూద్విష' ఇత్యాదినా క్విప్, `అగ్రగ్రామాభ్యామ్' ఇతి ణత్వమ్, `ఏరనేకాచః' ఇతి యణ్ II

ఇదుద్భ్యామ్ II 7.3.117 II

నదీగ్రహణమిహానువర్త_తే I యద్యేవమ్, అపార్థకమిదమ్, పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్, తతశ్చ `ఇదుద్భ్యామౌత్' ఇత్యేకయోగ ఏవ కర్త_వ్యః ? నైవం శక్యమ్; ఔకారో హి స్యాత్, నదీలక్షణస్యామోఽవకాశః---కుమార్యామితి, ఔత్వస్యావకాశః---పత్యౌ, సఖ్యావితి; కృత్యామిత్యత్ర యదా నదీసంజ్ఞా తదా పరత్వాదౌత్త్వం ప్రాప్నోతి II

ఔత్ II 7.3.118 II

యన్న నదీసంజ్ఞమిత్యాది । నదీసంజ్ఞకే పూర్వేణామ్ విహితః, ఘిసంజ్ఞేఽప్యుత్తరేణాత్వసంయుక్తమౌత్వం వక్ష్యతి, తస్మాదాభ్యామన్యదేవోదాహరణమ్ । తత్ర పూర్వత్ర `ఘ్యన్తాన్నద్యన్తాత్' ఇత్యుక్తమ్, ఇహ త్వికారోకారాన్తమిత్యుక్త్మ్, సంజ్ఞావిధౌ చ పక్షద్వయం దర్శితమ్---వర్ణమాత్రస్య సంజ్ఞా, తదన్తస్య వేతి; తేన నాస్తి విరోధః ।।

అచ్చ ఘేః ।। 7.3.119 ।।

కృతౌ, ధేనావితి । అథాత్రాత్వే కృతే `అజాద్యతష్టాప్' ఇతి టాప్కస్మాన్న భవతి, అస్తు కో దోషః ? `ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః', `యాడాపః' ఇత్యేతౌ విధీ ప్రాప్నుతః, ఔత్వవిధానం తు పుంసి చరితార్థమ్ ? అత ఆహ---తపరకరణం స్త్రియామాపో నివృత్త్యర్థమితి । ఇహ హి స్థానినో మాత్రికత్వాద్భావ్యమానత్వాచ్చాణో దీఘస్య ప్రసఙ్గో నాస్తి, యస్య నివృత్త్యర్థం తపరకరణం స్యాత్ । తస్మాచ్చాస్తన్తరేణాపి దీర్ఘో మా భూదిత్యేవమర్థం తపరకరణం క్రియతే, ఏతచ్చ సన్నిపాతపరిభాషామనాశ్రిత్యోక్తమ్ । ఙిసన్నిపాతకృతం హ్యత్వం తద్విఘాతకస్య టాపో నిమిత్తం న భవతి ।

ఔదచ్చ ఘేరితి యేషామిత్యాది । ఇహ కేచిత్ `ఔదచ్చ ఘేః' ఇత్యేకయోగమేవాధీయతే, తత్ర యది సముచ్చయే చశబ్దః స్యాత్, యత్రాత్వం తత్రైవౌత్వం స్యాత్---ధేనావితి; ఘేశ్చాత్వమిత్యఘౌ సఖ్యౌ, పత్యావిత్యత్రౌత్వమపి న స్యాత్, అస్య దోషస్య నివృత్తయే ప్రధానశిష్టమౌత్వమన్వాచయశిష్టమత్వమితి వర్ణయన్తి । తత్ర యథా `కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చ' ఇత్యత్ర సలోపస్యాన్వాచయశిష్టస్యాభావేఽపి శ్యేనాయత ఇత్యాదౌ క్యఙ్ భవతి, తథా అత్రాపి సఖ్యౌ, పత్యావిత్యత్వాభావేఽపి ఔత్వం భవతీత్యర్థః ।।

ఆఙో నాఽస్త్రియామ్ ।। 7.3.120 ।।

`ఆఙః' ఇతి స్థాన్యన్తరస్యోపాదానాద్ ఘేరితి షష్ఠీ పఞ్చమ్యా విపరిణమ్యత ఇత్యాహ---ఘేరుత్తరస్యేతి । అథ కిమర్థమస్త్రియామిత్యుచ్యతే, `ఆఙో నా పుంసి' ఇత్యేవోచ్యేత, ఏవం హి మాత్రయా లాఘవం భవతి, ఇష్టం చ సిధ్యతి ? ఏవముచ్యమానే త్రపుణా, జతునేత్యత్ర నపుంసకే న ప్రాప్నోతి । మా భూన్నాభావః, `ఇకోచి విభక్తౌ, ఇతి నుమి కృతే సిద్ధమిష్టమ్ ? అత ఆహ--పుంసీతి నోక్తమిత్యాది । అమునా బ్రాహ్మణకులేనేతి । `పుంసి' ఇత్యుచ్యమానే నాభావో

న స్యాత్ । నుమపీగ్లక్షణో నాస్తి; ముత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ । `అస్త్రియామ్' ఇత్యుచ్యమానే నపుంసకేఽపి నాభావో భవతి । నాభావే కర్త్తవ్యే ముత్వస్యాసిద్ధత్వం నాస్తి । `న మునే' ఇతి ప్రతిషేధాదితి `నపుంసకే' ఇత్యుచ్యమానేఽపి న సిధ్యతి । తస్మాదస్త్రియామిత్యేవ వక్తవ్యమితి ॥

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం సప్తమస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః సమాప్తః

--------------------**********************-------------------

.

కాశికావృత్తిః

అథ సప్తమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

ణౌ చఙ్ఙ్యుపధాయా హ్రస్వః ।। 7.4.1 ।।

`ణౌ' ఇత్యఙ్గాపేక్షయా పరసప్తమీ, `చఙి' ఇతి ణ్యపేక్షయా । ఉదాహరణేషు కృహ్ఫ్యలూపూభ్యో ణిచ్, లుఙ్, చఙ, ణిలోపః, హ్రస్వత్వమ్, ద్విర్వచనమ్ । తత్ర ణౌ కృతం స్థానివద్భవతీతి కృ ఇత్యాది ధాతురూపం ద్విరుచ్యతే, కృ హృ ఇత్యేతయోరురదత్వమ్, `సన్వల్లఘుని' ఇతి సన్వద్భావాదిత్వమ్ । ఇతరయోరపి `ఓః పుయణ్జ్యపరే' ఇతీత్వమ్ । సర్వత్ర `దీర్ఘో లఘోః' ఇతి దీర్ఘః । అత్రేతి । అనన్తరోదాహృతేషు । పరత్వాదితి । చఙీతి ద్విర్వచనస్యాశ్రియదిత్యాదిరవకాశః, హ్రస్వస్య తు కృతద్విర్వచనమవకాశః; అకృతే తు ద్విర్వచనే విప్రతిషేధః । తత్ర కృతే ద్విర్వచనమితి । తతశ్చ సన్వద్భావే కర్త్తవ్యే హ్రస్వత్వం న స్థానివద్భవతి; అభ్యాసస్యాదిష్టాదచః పూర్వత్వాదితి భావః । చోదయతి---ఇహ త్వితి । మాఙ్ప్రయోగ ఆడ్ మా భూదితి । నిత్యత్వాదితి । ద్విర్వచనం హి కృతేఽపి హ్రస్వత్వే ప్రాప్నోతి, అకృతేఽపి, తతశ్చ తదేవ స్యాత్తత్ర కో దోషః ? ఇత్యత ఆహ---తథా సతీతి । పరిహరతి---నైష దోష ఇతి । ఓణేరితి । `ఓణృ అపనయనే' ఇత్యస్య ఋదిత్కరణం ఏతత్ప్రయోజనమ్---ఋదితో నేతి ప్రతిషేధో యథా స్యాత్ । యది చాత్ర ద్విర్వచనం స్యాత్, ఋదిత్కరణమనర్థకం స్యాద్, ద్విర్వచనే కృతే పరరూపేణ వ్యవహితత్వాదేవ హ్రస్వత్వం న భవిష్యతి, పశ్యతి త్వాచార్యః---ద్విర్వచనాద్ హ్రస్వత్వం బలీయ ఇతి, తత ఓణిమృదితం కరోతి । ణావితి కిమితి । హ్రస్వశ్రుత్యా అచ్పరిభాషోపస్థానాదచ ఉపధాయా హ్రస్వేన భావ్యమ్ ।

న చాణ్యన్తానాం చజి ఉపధా హ్రస్వభావినీ సమ్భవతి, న హి శ్రిద్రుస్నుధేట్శ్వీనామజుపధా I కమిగుప్యోస్తు హ్రస్వ ఏవోపధా, తతశ్చ చజి యః ప్రత్యయస్తస్మిన్నుపధాయా హ్రస్వో భవతి స చ ణిరేవ, తత్ర ణావన్తరఙ్గత్వాద్ వృద్ధ్యాదిషు కృతేషు ఉపధాయా హ్రస్వ ఇతి సిద్ధమిష్టమితి ప్రశ్నః I ఇతరః---యథాశ్రుతసమ్భన్ధసమ్భవే చజి యః ప్రత్యయ ఇత్యధ్యాహారో న యుక్త ఇతి వచనాదన్తరఙ్గమపి వృద్ధ్యాదికం బాధేతేతి మత్వాఽఽహ---చఙ్యుపధాయా ఇతి I హ్రస్వః స్యాదితి I నను చ ఊకారస్య హ్రస్వః, తస్మింశ్చ కృతే బాధితత్వాన్మా భూద్ వృద్ధిః, గుణస్తు కేనచిదబాధితత్వాద్భవిష్యతి, తతోఽవాదేశే సిద్ధమలీలవదితి ? నైతదస్తి; గుణస్య వృద్ధ్యా బాధితత్వాద్ వృద్ధేశ్చ హ్రస్వేనేతి భ్రష్టావసరస్య గుణస్య కుతః పునః ప్రవృత్తిరిత్యవజ్ ప్రసజ్యేత I అస్తు వా తత్ర గుణః, దోషాన్తరమాహ---అదీదపదిత్యత్రేతి I యదా తు చజ్పరనిర్హ్రాసే స్థానివత్త్వనిషేధః, తదా వృద్ధ్యావాదేశయోః కృతయోః పుకి చ ణిలోపస్య స్థానివద్భావాభావాచ్చజి యదఙ్గం తస్యైవోపధా హ్రస్వభావినీ సమ్భవతీతి ణావితి న వక్తవ్యమ్ I సూత్రకారేణ స్థానివత్త్వనిషేధో న కృత ఇతి `ణౌ' ఇత్యుక్తమ్ I

చజీతి కిమితి I మితాం హ్రస్వవిధానాదనేన ణౌ సర్వత్ర హ్రస్వో న భవిష్యతి, ప్రయోగదర్శనాచ్చేష్టతో వ్యవస్థాశ్రయిష్యతే ఇతి ప్రశ్నః I ఇతరః---నాన్తరేణ వచనమిష్టానిష్టవిభాగః సుజ్ఞాన ఇతి మత్వాఽఽహ--కారయతి, హారయతీతి I కిఞ్చ---మితాం హ్రస్వవచనమ్ `అసిద్ధవదత్రాభాత్' ఇత్యేతదర్థం స్యాత్ I ఉపధాయా ఇతి కిమితి I హ్రస్వశ్రుత్యా `అచః' ఇత్యుపతిష్ఠతే, తత్ర విశేషణవిశేష్యభావే కామచారాదఙ్గేనాజ్విశష్యతే, అఙ్గస్య యత్ర తత్ర స్థితస్యాచో హ్రస్వో భవతి, తేనోపధాయాస్తావత్సిద్ధం హ్రస్వత్వమితి ప్రశ్నః I ఇతరోఽప్యతిప్రసఙ్గముదాహరతి--అచకాఙ్క్షదితి I నను `ణౌ' ఇత్యనేనాచం విశేషయిష్యామః---ణౌ పరతోఽఙ్గస్య యోఽజితి, తత్ర సామర్థ్యాదకవర్ణవ్యవధానమవశ్యమ్భావిత్వాదాశ్రయిష్యతే ? ఇత్యాహ---తదేతదితి I ఉత్తరార్థమితి I `లోపః పిబతేరీచ్చాభ్యాసస్య'---ఉపధాయా యథా స్యాదన్తస్య మా భూదిత్యేవమర్థమవశ్యముపధాగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ I యద్యుత్తరార్థముపధాగ్రహణమ్, తత్రైవం కర్త్తవ్యమ్ I యద్యేవమ్, తత్రైవ క్రియతామ్ ? అత ఆహతదిహాపీతి I ఆల్లోపః పిబతేరితి I ఏవముచ్యమానేఽన్తరఙ్గమపి యుకమనవకాశత్వాదాల్లోపో బాధతే, ఉపధాగ్రహణే త్వన్తరఙ్గత్వాద్యుకి కృతే ఆకారస్య ఉపధాయా లోప ఇతి న కశ్చిద్ దోషః I తస్మాదుత్తరార్థముపధాగ్రహణమ్ I అపర ఆహ---ఇహార్థమప్యుపధాగ్రహణమ్, అన్యథా ణావనన్తరస్య హ్రస్వో విధీయమానోఽన్తరఙ్గమపి వృద్ధ్యాదిక వాధిత్వా లూ+ఇ అత్ ఇతి స్థితే ఉకారస్యాదేశః ప్రాప్నోతి, నైష దోషః; యదయమ్ `నాగ్లోపిశాస్వృదితామ్' ఇతి ప్రతిషేధే శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి---నాన్త్యస్యైవ హ్రస్వత్వమితి I

ణౌ ణిచ్యుపసంఖ్యానమితి । ణౌ పరతో యో ణిస్తస్మిన్నిత్యర్థః । ణేణిచీతి పాఠే ణ్యన్తాత్పరే ణిచి విహిత ఇత్యర్థః । వాదితవన్తం ప్రయోజితవానితి । లుఙో భూతకాలత్వాత్ప్రయోజితవానితి భూతకాలేన విగ్రహః । వాదితవన్తమిత్యత్ర తు కథమ్, యద్యసౌ వాదితవాన్ కథం ప్రయుక్తిః, కుర్వతో హి ప్రయుక్తిః కరిష్యతో వా, న తు కృతవతః ? న బ్రూమః---ప్రయుక్తికాలాపేక్షయాత్ర భూతకాలత్వమితి, కి తర్హి ? యథాశబ్దప్రయోగకాలపేక్షయా । ప్రయోజితవానిత్యత్ర భూతకాలత్వం తదపేక్షయైవ ప్రయోజ్యవ్యాపారస్యాపీతి । అవీవదదితి । వదేర్ణ్యన్తాణ్ణిచి లుఙాది । కిం పునః కారణం న సిధ్యతి ? అత ఆహ---యోఽసావితి । స్థానివద్భావే హి సతి యశ్చఙ్పరో ణిర్న తత్రోపధా హ్రస్వభావినీ, యత్రోపధా హ్రస్వభావినీ న స చఙ్పరః; ద్వితీయేన ణిచా వ్యవహితత్వాత్ । తేన చేతి । ణిలోపేన । అగ్లోపిత్వాదితి ।

నను చ ణ్యన్తాణ్ణిచి విహితే ణిలోపశ్చ ప్రాప్నోతి, `అచో ఞ్ణితి' ఇతి వృద్ధిశ్చ, తత్ర లోపః శబ్దాన్తరే ప్రాప్తేరనిత్యః, వృద్ధేస్తు లోపే కృతేఽత్యన్తాప్రాప్తిరిత్యుభయోరనిత్యయోః పరత్వాద్ వృద్ధౌ కృతాయామైకారస్య లోపః, తన్నాగ్లోప్యఙ్గ భవతి ? ఏవం తర్హి యదగ్లోపినాం నేతి ప్రతిషేధం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి---వృద్ధేర్లోపో బలీయానితి; అన్యథా సర్వత్రాకో వృద్ధౌ కృతాయామైకారౌకారయోర్లోపః, న త్వకః । నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్; యత్ర వృద్ధావపి కృతాయామగేవ లుప్యతే తదర్థమేతత్స్యాత్---రాజనమతిక్రాన్తవాన్న్యత్యరరాజత్, యత్తర్హి ప్రత్యాహారగ్రహణం కరోతి; అన్యథాల్లోపినాం నేత్యేవ బ్రూయాత్ ? ఏతదపి నాస్తి జ్ఞాపకమ్; స్వామినమాఖ్యదసస్వామత్, గోముచమాఖ్యదజుగోమత్, ప్రావృషమాఖ్యదపప్రావత్, యాదృశమాఖ్యదయయాదత్--ఇత్యేవమాద్యర్థమేతత్స్యాత్ । అత్రాహుః---ణిజత్ర నాస్తి; అనభిధానాత్ ! ఏతచ్చ భాష్యకారేణ జ్ఞాపకత్వసమర్థనాదవసితమితి । యత్ర తర్హ్యభిధానమఙ్గీకృతం తత్రదథమేతత్స్యాత్ `విన్మతోర్లుక్'---భాస్వన్తమాఖ్యత్ అబభాసత్ ? నైతత్ప్రత్యాహారగ్రహణస్య ప్రయోజనమ్, అకార ఏవ హ్యత్ర మతుపో లుప్యతే । యత్ర తర్హి వినో లుక్---స్రగ్విణమాఖ్యదసస్రజత్ ? అత్రాపి నోపధా హ్రస్వభావినీ । తస్మాత్ప్రత్యాహారగ్రహణం జ్ఞాపకమితి స్థితమేతత్ । ఏవమపి హరికల్యోరత్వనిపాతనం సన్వద్భావప్రతిషేధార్థమితి యదుక్తం తేనైద్విరుధ్యతే । తథా హి---అసత్యప్యత్వనిపాతనే వృద్ధిం బాధిత్వా ఇకారస్య లోపే సతి నైవ సన్వద్భావస్య ప్రసఙ్గః । తస్మాదగ్లోపిత్వాదితి నాయం స్వపక్షః, పరమతేన త్వేతదుక్తం ద్రష్టవ్యమ్ ।।

భాష్యస్యాప్యేవమేవాత్ర నిర్వాహో దృశ్యతాం బుధైః ।

విపర్యయే తూచ్యమానే యుక్తిః కాచిన్న దృశ్యతే ।।

ఏవం చ పటుమాఖ్యత్ బలిమాఖ్యత్ అపీపటత్, అబీబలదితి భవతి । యథా త్వత్ర భాష్యం తథా అపపటత్, అబబలదితి భవతీత్యలమియతా ।

ఉపసంఖ్యానం ప్రత్యాచష్టే---ణ్యాకృతినిర్దేశాత్సిద్ధమితి । ఆకృతిరత్ర జాతిర్నిర్దిశ్యతే---చఙ్పరా యా ణ్యాకృతిర్జాతిస్తత్రేతి । తతశ్చ సత్యపి స్థానివత్త్వే ణ్యాకృతేరేవత్వాద్యశ్చఙ్పరో ణిః స ఏవ పూర్వః, యశ్చ పూర్వః స ఏవ చఙ్పర ఇతి సిద్ధం హ్రస్వత్వమ్ । యదప్యుక్తమ్---`అగ్లోపిత్వాత్' ఇతి, తదపి న; ఆకృతినిర్ద్దేశే హి హ్రస్వస్య న ణ్యాకృతినిమిత్తత్వేనాశ్రీయతే । తత్ర గోబలీవర్దన్యాయేన తస్యా ణ్యాకృతేరన్యస్యాకో లోపః ప్రతిషేధవిషయత్వేనాऽऽశ్రీయతే ఇతి సర్వమవదాత్ ।।

నాగ్లోపిశాస్వృదితామ్ ।। 7.4.2 ।।

యత్ర ణౌ పరతోऽగ్లోపస్తదిహాగ్లోపి గృహ్యతే ।

దీవ్యతిప్రభృతేర్నాయం నిషేధః శాస్వృదిద్గ్రహాత్ ।।

శక్యః శాసిగ్రహోऽకర్తుమృదిదేష పఠిష్యతే ।

ఋశాసూ అనుశిష్టావిత్యేవమేకే ప్రచక్షతే ।।

వదన్త్యన్యే తు సూత్రేऽస్మిన్ శాసిం నిరనుబన్ధకమ్ ।

పఠన్తః ప్రతిషేధోऽస్య యఙ్లుక్యపి భవేదితి ।।

తత్ర స్థానివద్భావాదపి సిద్ధమితి । స్థానివద్భావే హి సతి హ్రస్వభావిన్యుపధా న సమ్భవతి । హలచోరాదేశే తు న సిద్ధ్యతీతి । యథా `సుధాతురకఙ్ చ' ఇతి సముదాయస్యాదేశత్వేऽవయవస్యానాదేశత్వాదణో రపరత్వం న భవతి---సౌధాతకిరితి, తథా

సముదాయే స్థానిన్యవయవస్యాస్థానిత్వాదజాదేశత్వాభావాన్నాస్తి స్థానివద్భావః । ఇహ త్వగ్లోపిగ్రహణసామర్థ్యాత్ సముదాయలోపోఽప్యగ్లోప ఆశ్రీయతే ।।

భ్రాజభాసభాషదీపజీవమీలపీడామన్యతరస్యామ్ ।। 7.4.3 ।।

`భ్రాజ దీప్తౌ', `భాసృ దీప్తౌ', `భాష వ్యక్తాయాం వాచి' భౌవాదికాః; `దీపి దీప్తౌ', దైవాదికః, సర్వేఽనుదాత్తేతః; `జీవ ప్రాణధారణే' భౌవాదికః; `మీల నిమేషణే', `పీడ అవబాధనే'--- చురాదీ ।

భ్రాజభాసోరిత్యాది । అవశ్యమనయోరనుదాత్తోఽనుబన్ధ ఆసజ్క్తవ్యః, ఋకారానురోధస్త్వపాణినీయ ఇత్యుచ్యతే । ఋకారానుబన్ధే ప్రాప్తే విభాషా, వర్ణాన్తరే త్వప్రాప్తే విభాషేతి । ఋకారానురోధే ఫలవిశేషాభావాదపాణినీయత్వమ్ ।

కాణ్యాదీనామితి । కాణివాణిరాణిహేఠిలోపిప్రభృతయః కాణ్యాదయః । ఆదిశబ్దః । ప్రకారే ।।

లోపః పిబతేరీచ్చాభ్యాసస్య ।। 7.4.4 ।।

అపీప్యదితి । నను చ పరత్వాన్నిత్యత్వాదుపధాలోపే కృతే, అనచ్కత్వాద్ ద్విర్వచనం న ప్రాప్నోతి ? అత ఆహ---ఉపధాలోపే కృత ఇతి । ఉపధాయా ఏవ పర్యాయేణేత్త్వం మా భూదితి అభ్యాసస్య గ్రహణమ్ । ఆకారలోపేనాఙ్గస్యాగ్లోపిత్వాల్లఘునశ్చ పరస్యాసమ్భవాత్ `సన్వల్లఘుని' ఇతీత్త్వదీర్ఘత్వయోరభావాదీత్త్వవిధిః । తిపా నిర్దేశో యఙ్లుగ్నివృత్త్యర్థః ।।

తిష్ఠతేరిత్ ।। 7.4.5 ।।

అతిష్ఠిపదితి । ణౌ కృతస్యేత్త్వస్య స్థానివద్భావాత్ స్థాశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్, సన్వద్భావాదభ్యాసస్యేత్త్వమ్ । తిపా నిర్దేశః పూర్వవత్ ।।

ఉర్బుత్ ।। 7.4.7 ।।

ఉపధాయా ఋవర్ణస్యేతి । అథ అర్త్తర్ధాతోర్గ్రహణం కస్మాన్న భవతి, మా భవానర్పిపద్ ఇతి యథా స్యాదితి ? తపరకరణాత్ । తద్ధి దీర్ఘేఽపి స్థానిని హ్రస్వ ఏవ యథా స్యాదితి । హరరారామపవాద ఇతి । `కృత సంశబ్దనే'---ఇత్యస్య `ఋత ఇద్ధాతోః' ఇతీత్వం ప్రాప్నోతి, `వృతు వర్త్తనే' ఇత్యాదీనాం గుణః, `మృజేర్వృద్ధిః'---తే చ రపరాః సన్త హరరారో భవన్తి । అచికీర్త్తదితి । ణౌ కృతమపీత్త్వం న స్థానివద్ భవతి । యత్ర ద్విరుక్తే పరభాగస్యాద్యోఽజవర్ణస్తత్ర స్థానివత్త్వమ్ । తథా చ `ఓః పుయణ్జ్యపరే' ఇతి జ్ఞాపకమప్యేతాదృశమేవ । నను చాన్తరఙ్గా ఇరరారః, ణిజ్మాత్రాపేక్షత్వాత్; ఋకారస్తు బహిరఙ్గః, స హి పశ్చాద్భావినం చఙమపేక్షతే, తత్కథం తేనైతే బాధ్యన్తే ? అత ఆహ---వచనసామర్థ్యాదితి । యద్యన్తరఙ్గత్వాదిరరారః స్యుః, వ్యర్థమేవేదం వచనం స్యాత్ ।

తపరకరణమిత్యాది । అసతి తస్మిన్యత్ర స్థానీ దీర్ఘస్తత్రాన్తరతమ్యాద్దీర్ఘ ఏవ స్యాత్ । నను భావ్యమానోఽణ్ సవర్ణాన్న గృహ్ణాతి, తత్కథం దీర్ఘస్య ప్రసఙ్గః ? అత ఆహ---న చాయమితి । అసతి తపరకరణే ఇతి భావః । కథమభావ్యమానః ? అత ఆహ---ఆదేశాన్తరేతి । అయమభిప్రాయః---ప్రాప్తప్రతిషేధస్య ప్రతిప్రసవే సమ్భవతి నాపూర్వవిధానం యుక్తమితి తావన్న్యాయః, తతశ్చాసతి తపరకరణే ఆదేశాన్తరాణామిరరారాం నివృత్త్యర్థం యథావస్థితమృవర్ణస్వరూపమేవాభ్యనుజ్ఞాయేత । సమ్భావనే లిఙ్, సమ్భవతి చ సవర్ణగ్రహణే సతి స్వరూపాభ్యనుజ్ఞానమ్ । తత్ర స్వరూపమేవాభ్యనుజ్ఞాయతామితి సవర్ణగ్రహణం స్యాత్, తపరకరణే తు సతి స్వరూపాభ్యనుజ్ఞానం న సమ్భవతి, అతో భావ్యమానత్వసమ్పత్తయే తపరకరణమితి । ప్రాయేణ తు అభ్యనుజ్ఞాయతే ఇతి ఉడన్తం పఠ్యతే, న తత్ర సమీచీనోఽర్థః; క్రియమాణానువాదే హి లడ్ భవతి । అన్యే తు వ్యాచక్షతే---ఆదేశాన్తరనివృత్త్యర్థ స్వరూపమేవాభ్యనుజ్ఞాయత ఇత్యేవమాపద్యేతేతి ।।

దయతేర్దిగి లిటి ।। 7.4.9 ।।

అవదిగ్య ఇతి । `దేఙ్ రక్షణే', ఙిత్త్వాదాత్మనేపదమ్, `ఏరనేకాచః' ఇతి యణ్ ।

న తు దయేత్యస్యేతి । `దయ దానగతిరక్షణేషు' ఇత్యస్య । తస్య లిట్యామ్విహిత ఇతి । `దయాయాసశ్చ' ఇత్యనేన ।

దిగ్యాదేశేన ద్విర్వచనస్య బాధనమిష్యత ఇతి । నాప్రాప్తే తస్మిన్నస్యారమ్భాత్ । నను దయతేః ప్రాప్తం ద్విర్వచనం బాధ్యతామ్, దిగ్యాదేశస్య తు స్థానివద్భావేన ద్విర్వచనం ప్రాప్నోతి, తత్కథం బాధ్యతే, న హి తస్మిన్నాప్రాప్తే తస్యారమ్భః ? ఉచ్యతే; బాధ్యబాధకభావే హి ద్వైతమ్---లక్ష్యం వా లక్షణేన బాధ్యతే, లక్షణం వా తేనేతి । తత్రాద్యే పక్షే స్యాదేతచ్చోద్యమ్, ద్విర్వచనశాస్త్రస్యాబాధితత్వాత్; ద్వితీయే తు ద్విర్వచనశాస్త్రమేవాస్మిన్ విషయే దిగ్యాదేశశాస్త్రేణ బాధితమితి కృతేఽపి దిగ్యాదేశే నాస్తి ద్విర్వచనస్య ప్రసఙ్గః । యద్యేవమ్, `అస్తర్భూః'---బభూవ, అత్ర ద్విర్వచనం న స్యాత్, అనవకాశా హి విధయో బాధకా భవన్తి, సావకాశశ్చాయమ్, కోఽవకాశః ? భవితా, భవితుమ్; యస్తర్హి లిట్యేవ విధీయతే--`చక్షిఙః ఖ్యాఞ్', `వా లిటి' ఇతి, తత్ర ద్విర్వచనం న ప్రాప్నోతి---ఆచఖ్యౌ ? నైష దోషః; ఆర్ధధాతుకే లిటీతి విషయసప్తమీ, తతశ్చ ద్విర్వచననిమిత్తస్య లిట ఉత్పత్తేః ప్రాగేవ ఖ్యాఞాదేశః, పశ్చాల్లిటి పరతో ద్విర్వచనమ్ । ఇహ తు పరసప్తమ్యాశ్రయణాన్నాప్రాప్తే ద్విర్వచనే దిగిరారభ్యమాణస్తద్ బాధతే । ఏవమన్యత్రాపి, యత్ర బాధో నేష్యతే తత్ర లక్ష్య బాధో వక్తవ్యః, విషయసప్తమీ వాశ్రయణీయా ।।

ఋతశ్చ సంయోగాదేర్గుణః ।। 7.4.10 ।।

సస్వరతురిత్యాది । `స్వృ శబ్దోపతాపయోః', `ధ్వృ హూర్చ్ఛనే', `స్మృ చిన్తాయామ్' । అత్ర పరత్వాద్ గుణే కృతే పశ్చాద్ ద్విర్వచనమితి గుణవిధానసమయే సంయోగాదిత్వమఙ్గస్య । యద్వా---ద్విర్వచనే హలాదిశేషే కృతే సామ్ప్రతికాసమ్భవాద్ భూతపూర్వసంయోగాదిత్వమాశ్రిత్య గుణః ।।

ప్రతిషేధవిషయ ఇతి । ణలి, ఉత్తమే ణలి ణిత్త్వాభావపక్షే చ సామాన్యలక్షణో నైవ గుణః సిద్ధః---సస్వర్థ, అహం కిల సస్వర । వృద్ధివిషయే తర్హి పరత్వాదయమేవ గుణః ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ---వృద్ధివిషయే త్విత్యాది । గుణస్యావకాశః---సస్వరతుః, ణితి వృద్ధేరవకాశః---కారకః, హారకః; సస్వారేత్యాదౌ వృద్ధివిషయే పూర్వవిప్రతిషేధః । నను చ పరత్వాద్ గుణేఽపి కృతే తస్మిన్ `అత ఉపధాయాః' ఇతి సిద్ధమ్ ? సత్యమ్; పరిహారాన్తరం త్విదం ద్రష్టవ్యమ్---తపరకరణం నిర్దేశార్థమ్ । దీర్ఘస్య తు ఆతస్తరురిత్యాదావుత్తరసూత్రేణ గుణో భవత్యేవ । న చ తస్యా అపి ప్రాప్తేః సంయోగాదిషు తపరకరణసామర్థ్యాద్వ్యావృత్తిః; నిర్దేశార్థతయా తస్యోపపత్తేః ।

సంయోగాదేరిత్యాది । అఙ్గస్యాసంయోగాదిత్వాద్వచనమ్ । ఉపధాగ్రహణం దేశవిశేషోపలక్షణమ్, అల్మాత్రస్యోపధాసంజ్ఞావిధానాత్ సంయోగస్యోపధాత్వాసమ్భవాత్, సంయోగావయవే వా సంయోగశబ్దో వర్త్తతే, ఉపధాత్వం తు ముఖ్యమ్ । సఞ్చస్కరతురితి । `సమ్పర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణే', `అడభ్యాసవ్యవాయేఽపి' ఇతి సుట్ । యది సంయోగోపధగ్రహణం క్రియతే, నార్థః సంయోగాదిగ్రహణేన; ఇహాపి సస్వరతుః, సస్వరురితి `సంయోగోపధస్య' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ? భవేత్సిద్ధమ్---సస్వరతుః, సస్వరురితి; ఇదం తు న సిద్ధ్యతి--సఞ్చస్కరతుః, సఞ్చస్కరురితి, కిం కారణమ్ ? బహిరఙ్గలక్షణత్వాత్---బహిరఙ్గః సుట్, అన్తరఙ్గో గుణః । కథం సుటో బహిరఙ్గత్వమ్ ? అత ఆహ---అత్ర హీతి । అత్ర దర్శనే సాధనాభిధాయీ లిట్ తావద్భవతి, తతశ్చ తావత్యేవ నిమిత్తమస్తీతి గుణః ప్రాప్నోతి, సుట్ తు పశ్చాదుపనతముపసర్గమపేక్షత ఇతి బహిరఙ్గః, తేనాసౌ గుణే కర్త్తవ్యేఽసిద్ధ ఇతి అసంయోగోపధత్వాద్ గుణో న స్యాత్ । సస్వరతురిత్యాదౌ చ సావకాశం వచనమ్ । సంయోగాదిగ్రహణే తు క్రియమాణే సంయోగోపధగ్రహణస్యానన్యార్థత్వాదసిద్ధత్వం బాధ్యత ఇతి గుణసిద్ధిః । అవశ్యం చ సుటో బహిరఙ్గత్వమేషితవ్యమిత్యాహఏవం చ కృత్వేతి । `సుట్కాత్పూర్వః' ఇత్యత్రోక్తమ్---కాత్పూర్వగ్రహణం సుటోఽభక్తత్వజ్ఞాపనార్థమితి, ఇహ తు భాష్యకారపక్షావలమ్బనేన భక్తత్వేఽపి పరిహార ఉక్త ఇతి న విరోధః ॥

ఋచ్ఛత్యౄతామ్ ॥ 7.4.11 ॥

`ఋచ్ఛ గత్యాదిషు' । అర్త్తేరప్యత్ర ప్రశ్లేషః, యదాహ--ఋ ఇత్యేతస్యేతి । ఏతచ్చ బహువచననిర్దేశాదవసీయతే । ఋవర్ణస్య గ్రహణం తు న భవతి; ఋకారాన్తానాం పఋతగ్రహణాత్ । కిమర్థ పునరర్త్తిః ప్రశ్లిష్యతే ? ఆరతుః, ఆరురితి యథా స్యాత్ । అన్యథా ఋ అతుస్, ఋ ఉస్ ఇతి స్థితే ద్విర్వచనమ్, ఉరదత్వం చ బాధిత్వా వార్ణత్వాత్సవర్ణదీర్ఘత్వమ్; తత్ర యద్యభ్యాసగ్రహణేన గ్రహణమ్, ఉరదత్వం హలాదిశేషః, `అత ఆదేః' ఇతి దీర్ఘత్వమ్, `ఆతో లోప ఇటి చ',---అతురురితి వచనమేవ శ్రూయేత । అథ ధాతుగ్రహణేన గ్రహణమ్ ? తత ఋకారాన్తత్వాద్ గుణే కృతే అరతుః, అరురితి రూపం స్యాత్ । తథా క్వసౌ గుణే కృతే అరిత్యస్య ద్విర్వచనమ్, హలాదిశేషః, `అత ఆదేః', సవర్ణదీర్ఘత్వమ్, `వస్వేకాజాద్ఘసామ్' ఇతీట్---ఆరివానితి భవతి ।

ఋచ్ఛతేరలఘూపధత్వాద్ గుణ ఇతి । అన్తరఙ్గత్వాత్ `ఛే చ' ఇతి తుకి కృతే `సంయోగే గురు' ఇతి ఋకారో గురుర్భవతి, న చ లఘుః, నాప్యుపధా । ఋతాం త్వితి । సూత్రవదత్రాప్యర్త్తిప్రశ్లేషః । వృద్ధివిషయే త్వితి । అస్తు వా పరత్వాద్ గుణః, `అత ఉపధాయాః' ఇతి సిద్ధమితి పరిహారాన్తరమ్ ॥

శౄదౄప్రాం హ్రస్వో వా ।। 7.4.12 ।।

`శౄ హింసాయామ్', `దౄ విదారణే', `పౄ పాలనపూరణయోః' । విశశరతురిత్యాది । `న శశదదవాదిగుణానామ్' ఇత్యేత్త్వాభ్యాసలోపయోః ప్రతిషేధః ।

అథ కిమర్థం హ్రస్వో వికల్ప్యతే, న ప్రకృత ఏవ గుణో వికల్ప్యేత, గుణాభావపక్షే యణాదేశేన విశశ్రతురిత్యాదిరూపసిద్ధిః ? ఇత్యత ఆహ---హ్రస్వవచనమిత్త్వనివృత్త్యర్థమితి । అన్యథా `వార్ణాదాఙ్గ బలీయః' ఇతి వర్ణాశ్రయమన్తరఙ్గమపి యణం బాధిత్వా ఇత్త్వం స్యాత్ ।

కేచిదిత్యాది । కథం పునరస్య ప్రత్యాఖ్యానే విశశ్రతురిత్యాదిరూపసిద్ధిః ? ఇత్యత ఆహ---శ్రా పాక ఇత్యాది । నను చార్థభేదః ? న ఇత్యాహ---అనేకార్థా ఇతి । తథా సత్తీత్యాదినా ప్రత్యాఖ్యానం ప్రత్యాచష్టే । తత్ర శృణాతేః క్వసౌ---విశశర్వానితి, శ్రాతేస్తు---విశశ్రివానితి । తస్మాద్ హ్రస్వ ఏవ వికల్పనీయ ఇత్యర్థః ।।

కేఽణః ।। 7.4.13 ।।

జ్ఞకేతి । `భ్రస్త్రైషాజాజ్ఞా' ఇతీత్త్వప్రతిషేధః ।

గోకేతి । `అణితి పూర్వేణ ణకారేణ ప్రత్యాహారః' ఇతి `లణ్' ఇత్యత్ర ప్రతిపాదితమ్ । రాకా, ధాకేతి, `కృదాధారాచికలిభ్యః కః' । కనోఽపీతి । సానుబన్ధకస్యోపలక్షణమేతత్, `ఓర్దేశే ఠఞ్', నైషాదకర్షుకః ।।

న కపి ।। 7.4.14 ।।

బహుకుమారీక ఇత్యాదౌ `నద్యృతశ్చ' ఇతి కప్ ।

అథాత్రాస్మిన్ప్రతిషిద్ధే ఉపసర్జనహ్రస్వత్వం కస్మాన్న భవతి ? అత ఏవ ప్రతిషేధాత్ । నాయమస్య హ్రస్వస్య ప్రతిషేధః, కిం తర్హి ? అనన్తరస్య `కేఽణః' ఇత్యస్య । కుత ఏతత్ ? `అనన్తరస్య విధిర్వా భవతి ప్రతిషేధో వా' ఇతి । ఏవం తర్హ్యాహ---అయం కపి హ్రస్వో న భవతీతి । యది చోపసర్జనహస్వత్వం స్యాత్, వచనమిదమనర్థకం స్యాత్ । అతో వచనసామర్థ్యాద్యచ్చ యావచ్చ హ్రస్వత్వం తస్య ప్రతిషేధో భవిష్యతి । అస్తి వచనస్యావకాశో యత్రోపసర్జనహ్రస్వత్వం న ప్రాప్నోతి, అస్త్రీప్రత్యయే---బహుయవాగూకః, బహులక్ష్మీక ఇతి, స్త్రీప్రత్యయే ఉపసర్జనహ్రస్వత్వం స్యాదేవ । తత్రాహ---గోస్త్రియోరుపసర్జనస్యేత్యయమపీతి । కుతః ? ఇత్యత ఆహ---సమాసార్థం హీతి । `సమాసాన్తాః' ఇత్యత్రాన్తశబ్దోఽవయవవచనః । కథం చ కప్సమాసావయవో భవతి ? యది తేన సహ సమాసో భవతి । కథం చ తేన సమాసో భవతి ? యద్యకృత ఏవ సమాసే తదర్థాదుత్తరపదాత్ కబ్భవతి, పశ్చాత్తదన్తేన సమాసః ।

నను చ కపః పూర్వం సుబన్తమ్, తత్కర్థం కబన్తేన సమాసః ? వచనాత్సమాసాన్తేష్వసుబన్తేన సమాసః । అపర ఆహ---`ఉత్తరపదే యా విభక్తిస్తస్యాశ్చ యా ప్రకృతిస్తయోర్మధ్యే వికరణవత్సమాసాన్తః, తన్మధ్యపతితస్య తద్గ్రహణేన గ్రహణాత్సుబన్తేన సమాసః' ఇతి; ఏవం వదతో దోషః; బహుచర్మికేత్యాదౌ `ప్రత్యయస్థాత్' ఇతీత్త్వం న స్యాత్ । కిం కారణమ్ ? కాత్పరః సుప్, తతః పరష్టాప్, యథా---బహుపరివ్రాజకా మథురేతి । యది కపి కృతే పశ్చాత్తదన్తేన సమాసః, కిమాయాతమ్ ? ఇత్యత ఆహ---స్త్రీప్రత్యయాన్తం సమాసప్రాతిపదికం న భవతీతి । `గోస్త్రియోః' ఇత్యత్ర ప్రాతిపదికస్యేతి వర్త్తతే, స్త్రీప్రత్యయాన్తస్య చ ప్రాతిపదికత్వం సమాసే సతి, న చోక్తే ప్రకారే కపః పూర్వభాగస్య సమాసత్వం ప్రాతిపదికత్వం వా సమస్తి, తస్మాన్నోపసర్జనహ్రస్వత్వమితి ।।

ఋదృశోఽఙి గుణః ।। 7.4.16 ।।

`ఋ' ఇతి వర్ణగ్రహణమ్; వ్యాఖ్యానాత్ । అకరదిత్యాదౌ `కృమృదృరుహిభ్యశ్ఛన్దసి' ఇతి చ్లేరఙ్ । అసరదితి । `సర్త్తిశాస్త్యర్త్తిభ్యశ్చ' ఇత్యఙ్ । అదర్శదితి । `ఇరితో వా' ఇత్యఙ్ । గుణగ్రహణం కిమ్, నాకార ఏవోచ్యేత---`ఋదృశోఽఙః' ఇతి ? నైవ శక్యమ్; దృశేరన్త్యస్యాత్వం స్యాత్, గుణగ్రహణాత్త్వికో భవతి । యది త్వణ్ ఇత్యనువర్త్తతే, శక్యం గుణగ్రహణమకర్త్తుమ్ । తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

అస్యతేస్థుక్ ।। 7.4.17 ।।

ఆస్థదితి । `అస్యతివక్తిఖ్యాతిభ్యోఽఙ్' ।।

శ్వయతేరః ।। 7.4.18 ।।

అశ్వదితి । `జౄస్తమ్భు' ఇత్యాదినాఙ్ ।।

పతః పుమ్ ।। 7.4.19 ।।

అపప్తదితి । ల్ఌదిత్వాదఙ్ ।।

శీఙః సార్వధాతుకే గుణః ।। 7.4.21 ।।

అనుబన్ధనిర్దేశో యఙ్లుకి మా భూదితి---శేశీతః, శేశ్యతీతి । `శీఙ ఏః' ఇత్యుచ్యమానే సానుబన్ధకాత్ షష్ఠ్యుచ్చారితా, అనుబన్ధశ్చ నివృత్తిధర్మా, తస్య లోపేన నివృత్తౌ ప్రాప్తాయామయమన్యః ప్రకారో విజ్ఞాయేత, నాస్య లోపే నివర్త్తకః, కిం తర్హి ? ఏకార ఇతి । గుణగ్రహణం త్వికం నివర్త్తయతి । ఙకారస్తు స్వేనేనైవ హేతునా నివర్త్తతే । తస్మాద్ గుణగ్రహణమ్ ।।

అయఙ్యి క్ఙితి ।। 7.4.22 ।।

శయ్యత ఇతి । యక్ । శాశయ్యత ఇతి । యఙ్, పరత్వాన్నిత్యత్వాచ్చాయఙాదేశే కృతే ద్విర్వచనమ్ । ప్రశయ్యేతి । ల్యప్ ।।

ఉపసర్గాద్ధ్రస్వ ఊహతేః ।। 7.4.23 ।।

ఙితోఽసమ్భవాదుదాహరణం న ప్రదర్శితమ్ । యఙస్తావదజాదిత్వాదసమ్భవః । యాసుటోఽపి శపా వ్యవధానాత్ । ఆశిషి తు కిదేవ యాసుట్ । ఏవం

చోహతేర్దీర్ఘప్రయోగనివృత్త్యర్థం వచనమ్ । సముహ్యాత ఇత్యాదికం తు రూపం వహేరేవ సమ్ప్రసారణే కృతే సిద్ధమ్ । అనేకార్థత్వాద్ధాతూనామర్థభేదోఽప్యకిఞ్చిత్కరః । ఆ ఊహ్యాత ఇతి । నేదం లౌకికం వాక్యం ప్రయోగార్థమ్, న హి తత్ర ధాతూపసర్గయోరసంహితాస్తి; `సంహితైకపదే నిత్యా నిత్యా ధాతూపసర్గయోః' ఇతి స్మరణాత్ । తస్మాదలౌకికేన ప్రక్రియావాక్యేనాఙః ప్రశ్లేషః ప్రదర్శ్యత ఇతి హ్రస్వత్వం న కృతమ్; లౌకికప్రయోగసమ్పాదనపరత్వాచ్ఛాస్త్రస్య । అన్యే త్వత్రాపి హ్రస్వత్వం పఠన్తి । ఓహ్యాత ఇతి । అత్రైకాదేశే కృతే వ్యపవర్గాభావాద్ హ్రస్వాభావః, `ఉపసర్గాదూహతేః' ఇత్యుభయత ఆశ్రయణాదన్తాదివద్భావోఽపి నాస్తి । సమోహ్యాత ఇతి । అత్రైకాదేశస్యాదివద్భావాత్సమః పరస్య హ్రస్వత్వప్రసఙ్గః । `అణః' ఇత్యనువృత్తేస్తు న భవతి, పూర్వేణైవ ణకారేణ ప్రత్యాహారః ఏవం చ రూపాశ్రయోఽయం విధిరితి తాద్రూప్యానతిదేశాద్ హ్రస్వాభావః ॥

ఏతేర్లిఙి ॥ 7.4.24 ॥

ఆశిషి లిఙీత్యాదినా సూత్రస్య విషయం దర్శయతి । సార్వధాతుకే హి లిఙి దీర్ఘత్వమిణో న సమ్భవతి । నను చ సవర్ణదీర్ఘత్వే సతి సమ్భవతి---అభీయాత్, ప్రతీయాత్, పరీయాదితి, నాత్ర హ్రస్వత్వేన భవితవ్యమ్; కిం కారణమ్ ? `ఉపసర్గాదేతేః' ఇత్యుభయత ఆశ్రయణాదన్తాదివద్భావాభావాత్ । ఆ+ఈయాదిత్యాది । ఆ+ఊహ్యాత ఇత్యాదినా వ్యాఖ్యాతమ్ ॥

అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః ॥ 7.4.25 ॥

అకృద్యకార ఇతి । యకారమాత్రస్య ప్రత్యయస్యాసమ్భవాదకృతి అసార్వధాతుకే చ యకారాదావిత్యర్థః । భృశాయత ఇతి । `భృశాదిభ్యో భువ్యచ్వేః' ఇతి క్యఙ్ । సుఖాయత ఇతి । `సుఖాదిభ్యః కర్తృవేదనాయామ్' । చీయత ఇతి । యక్ । చేచీయత ఇతి । యఙ్ । తోష్టూయత ఇతి । `శర్పూర్వాః ఖయః' । చీయాదితి । ఆశిషి లిఙ్ ।

నిశ్చిత్య, ప్రస్తుత్యేతి । ల్యబయం కృత్సంజ్ఞకః । నను చాజన్తస్య దీర్ఘో విధీయతే, ఇహ చ తుకి కృతేఽనజన్తత్వాద్దీర్ఘో న భవిష్యతి ? ఇత్యత ఆహ---పరత్వాదితి । తుకోఽవకాశః---్గనిచిత్, సోమసుత్; దీర్ఘస్యావకాశః---చీయతే, స్తూయతే; నిశ్చిత్య, ప్రస్తుత్యేత్యత్ర పరత్వాత్తుగ్ దీర్ఘత్వేన బాధ్యతే । ప్రాయేణ తు ప్రకృత్య, ప్రహృత్యేతి పాఠః, తత్రోత్తరసూత్రేణ రీఙః

ప్రసఙ్గాద్ దీర్ఘత్వేన తుకో బాధః స్యాదిత్యయుక్తం స్యాత్ . ఆద్యప్రాప్త్యభిప్రాయేణ వా వ్యాఖ్యేయమ్ । చినుయాదితి । విధ్యాదిలిఙ్ ।

ఉరుయా, ధృష్ణుయేతి । `సుపాం సులిక్' ఇత్యాదినా యాదేశః ।।

రీఙ్ ఋతః ।। 7.4.27 ।।

పియమితి । `పితుర్యచ్చ' ఇతి యత్ప్రత్యయః, రీఙాదేశే కృతే స్యేతిలోపః ।

కథం పునః `క్ఙితి' ఇత్యనువర్త్‍మానేఽత్ర రీఙాదేశో భవతి ? అత ఆహ---క్ఙితీత్యేతదిహ నివృత్తమితి ।

చేకీర్యత ఇతి । `కౄ విక్షేపే' యఙ్, `ఋత ఇద్ధాతోః', `హలి చ' ఇతి దీర్ఘః । జేగిల్యత ఇతి । అత్ర `గ్రో యఙి' ఇతి లత్వే కృతే రేఫాభావాద్ దీర్ఘాభావః । అథ రీఙితి కిమర్థమ్, న రిఙేవోచ్యేత, `అకృత్సార్వధాతుకయోః', `చ్వౌ చ' ఇతి దీర్ఘో భవిష్యతి, తత్రాయమప్యర్థః---ఉత్తరత్ర రిఙ్గ్రహణం న కర్త్‍వ్యం భవతి; తథా యగ్లిఙోరపి గ్రహణం న కర్త్‍వ్యం భవతి, `శే చ' ఇత్యేవ వక్తవ్యం చకారాదకృత్సార్వధాతుకయకారే చ ? యద్యేవమ్, యథా మాత్రీయతీత్యాదౌ దీర్ఘో భవతి, తథా యగ్లిఙోరపి స్యాత్---క్రియతే, క్రియాదితి । అథ తత్ర నాప్రాప్తే దీర్ఘే రిఙి విధీయమానో దీర్ఘత్వం బాధత ఇతి ఉచ్యేత; తర్హి క్యఙాదిష్వపి బాధేత । అథ మతమ్---ఋవర్ణదీర్ఘత్వం తావద్బాధ్యతామ్, రిఙస్తు కథం బాధ్యతే, న హి తత్ర నాప్రాప్తే దీర్ఘే స ఆరభ్యత ఇతి ? యగ్లిఙోరపి తర్హి న బాధేత । తస్మాత్క్యఙాదిషు దీర్ఘస్య, యగ్లిఙోస్తు హ్రస్వస్య శ్రవణం యథా స్యాదితి పృథగాదేశద్వయం వక్తవ్యమ్ ।।

రిఙ్ శయగ్లిఙ్క్షు ।। 7.4.28 ।।

యిగ్రహణమకృత్సార్వధాతుకగ్రహణం చానువర్త్‍మానం సమ్భవవ్యభిచారాభ్యాం లిఙ్ ఏవ విశేషణమ్, న శయకోః । ఆద్రియతే, ఆధ్రియత ఇతి । `దృఙ్' ఆదరే', `ధృఙ్ అవస్థానే', తుదాదిత్వాచ్ఛః, రిఙి కృతే ఇయఙాదేశః । రిఙ్వచనం దీర్ఘనివృత్త్యర్థమితి । రిఙి కృతే `అకృత్సార్వధాతుకయోః' ఇతి దీర్ఘత్వం ప్రాప్నోతి, తస్యాపి నివృత్తయర్థమితి భావః ।।

గుణోఽర్తిసంయోగాద్యోః ।। 7.4.29 ।।

`ఋ గతిప్రాపణయోః' భూవాదిః, `ఋ సృ గతౌ' జౌహోత్యాదికః---ద్వయోరప్యయం ఛాన్దసత్వాల్లుకా నిర్దేశః; ఋచ్ఛతీతి నిర్దేశే ఇయర్త్తేర్న స్యాత్, ఇయర్త్తీతి నిర్ద్దేశే ఋచ్ఛతేర్న స్యాత్ । ఋగ్రహణమేవ తు న కృతమ్, వైచిత్ర్యార్థమ్ । న చైవముచ్యమానే వర్ణగ్రహణశఙ్కా ? `ఋతః' ఇత్యనువృత్తేః । శ ఇత్యేతదిహాసమ్భవాన్నివృత్తమితి । న హ్యర్త్తిః, సంయోగాదిర్వా ధాతుస్తుదాదిషు పఠ్యతే ।

సంస్క్రియతే, సంస్క్రియాదిత్యత్ర సుటి కృతే సంయోగాద్యఙ్గమితి గుణప్రసఙ్గః ? ఇత్యత ఆహ--ఇహేతి । బహిరఙ్గత్వం సుటో ద్విపదాశ్రయత్వాత్, ఇదం తు `పూర్వం ధాతుః సాధనేన యుజ్యతే' ఇత్యాశ్రిత్యోక్తమ్ । పక్షాన్తరేఽప్యాహ---అభక్తత్వాద్వేతి । ఇయృయాదితి । విధ్యాదిలిఙ్, శపః శ్లుః, ద్విర్వచనమ్, `అర్తిపిపర్త్యోశ్చ' ఇత్యభ్యాసస్యేత్త్వమ్, `అభ్యాసస్యాసవర్ణే' ఇతీయఙ్ । అకార ఏవ వక్తవ్యే గుణగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్ ।।

యఙి చ ।। 7.4.30 ।।

ఘ్నీభావ ఇతి । ప్రక్రియాలాఘవాయ ఘకారోచ్చారణమ్, హ్రీభావవిధౌ `అభ్యాసాచ్చ' ఇతి కుత్వే గౌరవప్రసఙ్గాత్ । జేఘ్నీయత ఇతి । దిగ్యాదేశేనేవ ఘ్నీభావేన ద్విర్వచనం న బాధ్యతే, విషయభేదాత్---యఙన్తస్య ద్విర్వచనమ్, ప్రకృతిమాత్రస్య ఘ్నీభావః । జఙ్ఘన్యతే ఇతి । గత్యర్థోఽయమ్ ।

ఈ ఘ్రాధ్మోః ।। 7.4.31 ।।

ఇకారవిధావపి `అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః' ।

అస్య చ్వౌ ।। 7.4.32 ।।

`చ్వౌ చ' ఇతి దీర్ఘే సిద్ధే ఈకారవిధానం ప్రక్రియాలాఘవార్థమ్ ।

క్యచి చ ।। 7.4.33 ।।

పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమితి । `న ఛన్దస్యపుత్రస్య' ఇత్యాది క్యచ్యేవ యథా స్యాత్, చ్వౌ మా భూదితి ।

అశనాయోదన్యధనాయా బుభుక్షాపిపాసాగర్ధేషు ।। 7.4.34 ।।

ఏతేష్వర్థేష్వితి । గమ్యమానేషు । యస్తదానీమేవ బుభుక్షమాణోఽశనమిచ్ఛతి తదత్రోదాహరణమ్ । యస్తు తదానీం సుహిత ఏవోత్తరార్థమశనమిచ్ఛతి, తదత్ర ప్రత్యుదాహరణమ్ ।

ఉదకీయతీతి । స్నానాద్యర్థముదకమిచ్ఛతీత్యర్థః । ధనాయతీతి । అభిలాషాతిరేకః=గర్ధః, సత్యేవ ధనే భూయోఽపి ధనమిచ్ఛతీత్యర్థః । ధనీయతీతి । దరిద్రః సన ధనమిచ్ఛతి ।

నచ్ఛన్దస్యపుత్రస్య ।। 7.4.35 ।।

ఇహానన్తర్థాదీత్త్వస్యైవ ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, తతశ్చాపవాదేఽపనీతే ఉత్సర్గః `అకృత్సార్వధాతుకయోః' ఇతి దీర్ఘః ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ---క్యచి యదుక్తం తన్న భవతీతి । కిం పునస్తత్ ? ఇత్యత ఆహ---దీర్ఘత్వమీత్వం చేతి । ఏవం మన్యతే---యదయమ్ `అశ్వాఘస్యాత్' ఇత్యాత్వం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి---దీర్ఘస్యాప్యయం ప్రతిషేధ ఇతి; అన్యథా దీర్ఘేణైవ సిద్ధత్వాదాత్వవచనమనర్థకం స్యాదితి । మిత్రయురిత్యాదౌ `క్యాచ్ఛన్దసి' ఇత్యుప్రత్యయః । పుత్రమిచ్ఛన్తః పుత్రీయన్తః । జనమిచ్ఛన్తో జనీయన్తః, లటః శత్రాదేశః, `ఉగిదచామ్' ఇతి నుమ్ । అపరే త్వాహుః---జనీమిచ్ఛన్తో జనీయన్తః, జనీతి వధూరుచ్యత ఇతి । తత్రాదిగ్రహణస్య ప్రయోజనాన్తరం మృగ్యమ్ ।।

దురస్యుర్ద్రవిణస్యుర్వృషణ్యతి రిషణ్యతి ।। 7.4.36 ।।

దుష్ఫీయితేతి ప్రాప్తే ఇతి । భాషాయాం ప్రాప్తి రుచ్యతే, తత్ర ఉప్రత్యయాభావాత్ తత్సమానార్థస్తృచ్ ప్రయుక్తః । ప్రాయేణ తు లడన్తం పఠ్యతే, తత్ర ప్రకృతిమాత్రే తాత్పర్యమ్ ।।

అశ్వాఘస్యాత్ ।। 7.4.37 ।।

ఏతదేవేత్యాది । పూర్వమేవైతద్వ్యాఖ్యాతమ్ ।।

దేవసుమ్నయోర్యజుషి కాఠకే ।। 7.4.38 ।।

వేదవచనోఽత్ర యజుః శబ్దః, న మన్త్రవచనః । కఠానామిదం కాఠకమ్, `గోత్రచరణఆద్వుఞ్' । కాఠకే యజుషి కఠశాఖాయామిత్యర్థః ।। ఏవం చ కృత్వా ఋగాత్మకే యజుషి మన్త్రే కఠశాఖాయామాత్వం భవతి, తథా ఋగ్వేదేఽపి భవతి స చేన్మన్త్రః కాఠకే దృష్టః । దేవాన్ జిగాతి సుమ్నయురితి । బహ్వృచానామప్యస్తి కఠశాఖా, తతో భవతి ప్రత్యుదాహరణమ్ । అనన్తా వై వేదాః ।।

ద్యతిస్యతిమాస్థామిత్తి కితి ।। `దో అవఖణ్డనే', `షో అన్తకర్మణి' । `మా మానే', `మాఙ్ మానే', `మేఙ్ ప్రణిదానే'---త్రయాణామపి గ్రహణమ్, గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషాత్ ।

అవదాయేతి । ల్యప్ । అవదాతేతి । తృచ్ । `ద్యతిస్యతి' ఇతి శ్తిపా నిర్ద్దేశో ధాతువిశేషణార్థః ।।

శాచ్ఛోరన్యతరస్యామ్ ।। 7.4.41 ।।

`శో తనూకరణే', ఛో ఛేదనే' ।

శ్యతేరితి । వ్రత ఇతి విషయో నిర్ద్దిశ్యతే, నోత్తరం పదమ్; తేన సంశితో బ్రాహ్మణ ఇత్యత్రాపి నిత్యమిత్త్వం భవతి । సంశిత ఇతి । వ్రతవిషయే యత్న్వానుచ్యతే । సంశితవ్రత ఇతి । బహువ్రీహిః । సమ్యక్సమ్పాదితవ్రత ఇత్యర్థః । వ్రతాదన్యత్రాపీత్త్వం భవతి, వ్రతే తు నిత్యమితి, సంశితశబ్దస్య సామాన్యశబ్దత్వాదవిరుద్ధో వ్రతశబ్దస్య ప్రయోగః ।

వ్యవస్థితవిభాషావిజ్ఞానాత్సిద్ధమితి । క్వచిన్నిత్యం ప్రవృత్తిః, క్వచిద్వికల్పేన, క్వచిన్నైవ ప్రవృత్తిః---ఇత్యేవం వివిధమవస్థితా విభాషా వ్యవస్థితవిభాషా ।

వ్యవస్థితవిభాషాణాం దిఙ్మాత్రం శ్లోకేన దర్శయతి---దేవత్రాత ఇతి । `క్తిచ్కౌ చ సంజ్ఞాయామ్' ఇతి క్తః । `నుదవిదోన్దత్రా' ఇతి నత్వం సంజ్ఞాయాం న భవతి । దేవగ్రహణస్యోపలక్షణత్వాద్ భవత్రాత ఇత్యాదావపి సంజ్ఞాయాం నత్వాభావః । క్రియాశబ్దే తు త్రాతమ్, త్రాణమిత్యుభయం భవతి । గల ఇతి । `అచి విభాషా' ఇతి లత్వమ్, ప్రాణ్యఙ్గే నిత్యం భవతి, గిరత్యన్నమితి గలః, విషేతు నైవ భవతి, గీర్యతే శపథార్థిభిరితి గరః; క్రియాశబ్దే తూభయం భవతి---గరః, గల ఇతి । గ్రాహ ఇతి । `విభాషా గ్రహః' ఇతి ఆదిత్యాదిషు పచాద్యజేవ భవతి । గ్రహణ ఇతి క్రియాశబ్దే తు పూర్వవత్ । ఇతియోగ ఇతి । హన్తీతి పలాయతే, వర్షతీతి ధావతీత్యాదౌ ఇతిప్రయోగే `లక్షణహేత్వోః క్రియాయాః' ఇతి శతృశానచౌ న భవతః । మిథ ఇతి । ఏకస్మిన్విషయే న వికల్ప్యేన్తే, కిన్తు విషయభేదేన । ఏతచ్చాకృతిపక్ష ఉపపద్యతే, తత్ర హి సర్వం లక్ష్యజాతం యుగపదభిసమీక్ష్య ద్వయముపదిశ్యతే---భావోఽభావశ్చ, తత్ర తయోర్విషయభేదేన ప్రవృత్తావపి సముదాయే ద్వయం ప్రవృత్తం భవతి । అసఙ్కీర్ణత్వం తు ప్రయోగవశాత్ ప్రత్యేతవ్యమ్ । గవాక్ష ఇతి । వాతాయనే `అవఙ్ స్ఫోటాయనస్య' ఇతి నిత్యమవఙ్ భవతి, ప్రాణ్యఙ్గే గోఽక్షమిత్యత్ర న భవతి; అన్యత్ర వికల్పః--మవాగ్రమ్, గోఽగ్రమితి ।

దధాతేర్హిః ।। 7.4.42 ।।

యద్యపి హినోతేర్హిత ఇత్యాది సిద్ధమ్, దధాతేస్తు ధీత ఇత్యాదినివృత్తయే సూత్రారమ్భః । శ్తిపా నిర్దేశో ధేటో మా భూదితి । `ధ' ఇత్యుచ్యమానే ధేటోఽప్యనుకరణం సమ్భావ్యేత, యథా---`దాధా ఘ్వదాప్' ఇత్యత్ర । యఙ్లుకి త్విటి సతి దాధిత ఇతి భవతి ।।

జహాతేశ్చ క్త్వి ।। 7.4.43 ।।

ఇదమపి వచనం జహానేహత్విని మా భృదితి । శ్తిపా నిర్దేశస్య తు ప్రయోజనం వృత్తావేవ దర్శితమ్ । యఙ్లుకి జాహిత్వేతి భవతి ॥

విభాషా ఛన్దసి ॥ 7.4.44 ॥

పూర్వసూత్రారమ్భాదయమారమ్భః, అన్యథా హినోతిజహాత్యో రూపద్వయం సిద్ధమ్ । హాత్వేతి । ఛాన్దసత్వాదీత్త్వాభావః ॥

సుధితవసుధితనేమధితధిష్వధిషీయ చ ॥ 7.4.45 ॥

ఇడాగమో వేతి । యదా ఇడాగమః, తదా ` ఆతో లోప ఇటి చ' ఇత్యాకారలోపః । వసుధితమితి । కర్మధారయః । క్తిన్యపి దృశ్యతే---ఉత త్వేతం వసుధితిం నిరేకే । నేమధితమితి । అయమపి కర్మధారయః ।

ధత్స్వేతి । ` శ్నాభ్యస్తయోరాతః' ఇత్యాకారలోపః, ` దధస్తథోశ్చ' ఇతి భష్భావః ॥

దో దద్ ఘోః ॥ 7.4.46 ॥

ధీత ఇతి । ఘుమాస్థాదిసూత్రేణేత్త్వమ్ । ఘేట ఏతద్రపమితి । దధాతేస్తు ` దధాతేర్హిః' ఇతి హిరాదేశో భవతి । దాతమితి । ` దాప్ లవనే' । లూనమిత్యర్థః । అవదాతమితి । ` దైప్ శోధనే' । అయమాదేశస్థాన్త ఇష్యత ఇతి । కుతః ? ఇత్యాహ---ఏవం హ్యుక్తమితి । యద్యపి దకారః శ్రూయతే, తథాపి సంహితాయాం తకారాదీనామపి జశ్త్వే కృతే ఏతస్య రూపస్య సమ్భవాచ్చతుర్ణాం పక్షాణాం సమ్భవః । యద్యయమాదేశస్తకారాన్తః స్యాత్, సుదత్తమిత్యత్ర ` దస్తి' ఇతి దీర్ఘత్వం స్యాత్; ` దా' ఇత్యతస్య యస్తస్మిన్నితి హి తత్రార్థః । అథ దకారాన్తః, ` రదాభ్యామ్' ఇతి నత్వం ప్రసజ్యేత । అథ ధకారాన్తః, ` ఝషస్తథోర్ధోఽధః' ఇతి ధత్వమాపద్యేత । థాన్తేఽదోష ఇతి । నఞోఽత్ర ప్రశ్లేషః, ` తస్మాత్థాన్తః' ఇతి నిగమనాత్ ।

యది త్వితి । `దస్తి' ఇత్యత్ర ద్వౌ పక్షౌ---`దా- ఇత్యేతస్య యస్తకారాన్త ఆదేశః, తకారాదిర్వేతి । తత్ర ద్వితీయపక్షే నాయం దోషః । దాన్తధాన్తయోరపీతి । తకారాదిప్రత్యయసన్నిపాతేన భవన్ దద్భావో న తద్విఘాతస్య నిమిత్తం భవతి ।

అవదత్తమిత్యాది । ఆదికర్మణీతి ఇత్యేతత్ప్రదత్తమిత్యేతస్య విశేషణమ్, నేతరేషామ్; అసమ్భవాత్ । ఇతి చేష్యత ఇతి । చకారద్యథాప్రాప్తం చ, తేన అవత్తమ్, విత్తమ్, ప్రత్తమిత్యాద్యపి భవతి ।

అనుపసర్గా వా ఏత ఇతి । కథమనుపసర్గత్వమ్ ? ఇత్యత ఆహ---క్రియాన్తరవిషయా ఇతి । అవగతం దత్తమితి గమినాऽవాదినాం యోగః, తతశ్చ `యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రతి గత్యుపసర్గసంజ్ఞా భవన్తి' ఇతి దదాతిం ప్రత్యనుపసర్గత్వమ్ ।।

అచ ఉపసర్గాత్తః ।। 7.4.47 ।।

త ఇత్యయమితి । తకారేऽకార ఉచ్చారణార్థః । ప్రత్తమితి । తత్రాకారస్య తకారే దకారస్య చర్త్వమ్ । నీత్తమితి । `దస్తి' ఇతి దీర్ఘత్వమ్ ।

ఆదేరలః ప్రాప్నోతీతి । `ఆదేః పరస్య' ఇతి వచనాత్ । అచ ఇత్యేతదావర్త్తత ఇతి । యద్వా---అస్యేతి వర్త్తతే, క్వ ప్రకృతమ్ ? `అస్యచ్వౌ' ఇతి, `దోదద్ఘోః' ఇత్యయమపి దద్భావోऽవర్ణస్య ప్రాప్నోతి, తతశ్చ దత్తమితి సంయోగాది శ్రూయతే, ఏవం తర్హ్యేవం వక్ష్యామి---`దోऽద్ఘోః' ఇతి, దో య ఆకారస్తస్యాద్భవతీతి । ద్వితకారకోవేతి । `అలోऽన్త్యస్య' ఇత్యేతస్య ద్వావపవాదౌ---`ఆదేః పరస్య', `అనేకాల్శిత్సర్వస్య' ఇతి, తయోర్విప్రతిషేధే పరః ప్రవర్త్తతే । `అపో భి' ఇత్యత్రాపి తర్హి సర్వాదేశప్రసఙ్గః ? అత ఆహ---అపో భీత్యత్రేతి । అత్ర ద్వయోస్తకారయోరన్త్యస్య సంయోగాన్తలోపః, పూర్వస్య జశ్త్వమ్ । అత్ర కేచిదాహుః---అవశ్యమత్రాచ ఇత్యనువర్త్యమ్, అన్యథా లూఞ్ `ఋదోరప్', లవాభ్యామిత్యత్రాపి స్యాదితి, తన్న; లుప్తే పకారే నాప్శబ్ద ఇతి నాత్ర భవిష్యతి ।।

భూతపూర్వగతిర్యుక్తా న సామ్ప్రతికసమ్భవః ।

న ప్రత్యయాప్రత్యయయోరిత్యస్యాప్యత్ర సమ్భవః ।।

ద్వయోరతుల్యకక్షత్వాత్రప్రత్యయేఽపో న హి శ్రుతః ।

అపో భి ।। 7.4.48 ।।

స్వవద్భిరితి । అవతేరసున్, శోభనమవో యేషాం తే స్వవసః । `తు' ఇతి సౌత్రో ధాతుః, స్వన్తవో యేషాం తే స్వతవసః । మాద్భిరితి । `పద్దన్నోమాస్' ఇతి మాసశబ్దస్య మాసాదేశః । ఉషద్భిరితి । `మిథునేఽసిః', `వసేః కిఞ్చ' ఇత్యసిప్రత్యయః ।।

సః స్యార్ధధాతుకే ।। 7.4.49 ।।

వత్స్యతీత్యాది । `వస నివాసే', లట్ । జిఘత్సతీతి । `లుఙ్సనోర్ఘస్లృ' । ఆస్సే, వస్సే ఇతి । `ఆస ఉపవేశనే', `వశే ఆచ్ఛాదనే'---అదాదీ అనుదాత్తేతౌ । `అతజి' ఇత్యుచ్యమానే వ్యతివత్సీష్టేత్యత్రాపి న స్యాత్ ।।

తాసస్త్యోర్లోపః ।। 7.4.50 ।।

వ్యతిసే ఇతి । `కర్త్తరి కర్మవ్యతిహారే' ఇత్యాత్మనేపదమ్, శపో లుక్, `శ్నసోరల్లోపః' ఇత్యకారలోపః । ప్రత్యయమాత్రమేతత్పదమితి । తేన `సాత్పదాద్యోః' ఇతి షత్వప్రతిషేధ ఇతి భావః ।।

రి చ ।। 7.4.51 ।।

అస్తేరుదాహరణం న ప్రదర్శితమ్, రేఫాదేరసమ్భవాత్ ।।

హ ఏతి ।। 7.4.52 ।।

ఏశి హకారో న భవతి---ఏధామాసే ఇతి, కిం కారణమ్ ? తాసేర్య ఏకారః సమ్భవతి తత్రైవా స్తేరపి । కశ్చ తాసేః సమ్భవతి ? ఉత్తమైకవచనమ్ । అపర ఆహ---ఉతమైకవచనమ్, సార్వధాతుకం చేతి; తేన సుప్తోఽహం త్వాం ప్రేక్షామాసే, ఉత్తమేఽప్యార్ధదాతుకే న భవతీతి ।।

యీవర్ణయోర్దీధీవేవ్యోః ।। 7.4.53 ।।

యకారే ఇకార ఉచ్చారణార్థః । లోపో భవతీతి । హకారస్త్వనన్తరోఽప్యస్వరితత్వాన్నానువర్త్తతే । ఆదీధ్యేతి । ల్యప్ । ఆదీధ్యక ఇతి । యక్ । ఆదీధితేతి । తృచ్, ఇట్ ।

ఆదీధ్యనమితి । ల్యుట్, `దీధీవేవీటామ్' ఇతి గుణప్రతిషేధః । ఇహాదీధయతేర్ణ్వుల్---ఆదీధ్యక ఇతి । శ్రూయమాణ ఏవ ణౌ ణ్వుల్ । ఉత్పత్తేః ప్రాగేవ ప్రాప్తోఽపి లోపో న భవతి; వర్ణగ్రహణాత్ । కిం వర్ణగ్రహణమతిరిచ్యత ఇత్యతో న భవతి ? నేత్యాహ । అక్షరార్థ ఏవాయమ్, కథమ్ ? `వర్ణ వర్మనే' చురాదిః, వర్ణ్యతే ఉపలభ్యత ఇతి వర్ణః, వర్ణశ్చాసావిశ్చేతి విశేషణసమాసే విశేషణస్య నిపాతనాత్ పరనిపాతః ।।

సని మీమాఘురభలభశకపతపదామచ ఇస్ ।। 7.4.54 ।।

సీత్యేతదిహానువృత్తం సనో విశేషణమ్ । మీనాతిమినోత్యోరితి । `మీఞ్ హింసాయామ్', `డుమిఞ్ ప్రక్షేపణే' । ఉభయోరపి గ్రహణమితి । మినోతేరపి `అజ్ఝనగమాం సని' ఇతి దీర్ఘే కృతే `మీ' ఇతి రూపసమ్భవాత్ । నన్వసౌ లాక్షణికః ? సత్యమ్; ఇష్టిరేవేయమ్, యదాహ---ఇష్యత ఇతి । `మా మానే', `మాఙ్ మానే', `మేఙ్ ప్రణిదానే'---త్రయాణామపి గ్రహణమ్ । మీనాతిమినోత్యోః సనః కిత్త్వే సతి అనేజ్విషయత్వాత్ మారూపాసమ్భవాత్పృథగ్గ్రహణమ్ । ఘు ఇతి । ఘుసంజ్ఞకా దాధా గృహ్యన్తే ।`రభ రాభస్యే', `డులభష్ ప్రాప్తౌ', శక్లృ శక్తౌ', `పల్లృ గతౌ' । మిత్సతీతి । `స స్యార్ధధాతుకే' ఇతి సకారస్య తకారః, `అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య' । ఆత్మనేదిషు `పూర్వవత్సనః' । ఆరిప్సతే ఇత్యాదౌ `స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి సలోపః ।।

ఆప్జ్ఞృప్యృధామీత్ ।। 7.4.55 ।।

`ఆప్లృ వ్యాప్తౌ', `జ్ఞా అవబోధనే', ణిచి పుక, `మారణతోషణనిశామనేషు జ్ఞా' `మిచ్చ' ఇతి మిత్సంజ్ఞాయామ్ `మితాం హ్రస్వః' । `ఋధు వృద్ధౌ' । ఈర్త్సతీతి । రపర ఈకారః, ధకారస్య చర్త్వమ్ ।

జ్ఞపేరిత్యాది । ఇహ `అచః' ఇత్యనువర్త్తతే, తేన చ జ్ఞపౌ విశిష్యమాణే అజన్తస్య జ్ఞపేరిత్త్వం, విధీయమానమ్ `అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యన్త్యస్య స్యాత్, అజన్తస్యేతి చ విశేషణం వ్యర్థమ్; వ్యభిచారాభావాత్; తేన జ్ఞపినాజ్విశేష్యతే---జ్ఞపేరచో యత్ర తత్రస్థస్యేతి, యథా---ఆబృధిభ్యామ్ । ఏవం చైకప్రకారో విశేషణవిశేష్యభావో భవతి, తత్రానన్త్యేఽచి సావకాశమీత్త్వమన్త్యేఽచి పూర్వవిప్రతిషేధేన ణిలోపో బాధతే, తదిదముక్తమ్---ణేర్లోప ఇతి । ఇతరస్య త్వితి । అపర ఆహ---అస్తు ణేరపీత్వమ్, తస్య స్థానివద్భావాణ్ణిలోపో భవిష్యతి, ఈత్త్వవచనం త్వనన్త్యే శ్రవణార్థమితి ।

అర్దిధిషతీతి । సని ఇటి లఘూపధగుణే రపరే కృతే `న న్ద్రాః' ఇతి ప్రతిషేధాద్ రేఫవర్జితద్వితీయస్యైకాచో ద్విర్వచనమ్ ।।

దమ్భ ఇచ్చ ।। 7.4.56 ।।

ధిప్సతి, ధీప్సతీతి । `హలన్తాచ్చ' ఇతి సనః కిత్త్వాదుపధాలోపః, భకారస్య చర్త్వమ్ । ఇత్త్వం శక్యమవిధాతుమ్; ఏవం వక్ష్యామి---`సనిమీమాదీనామచ ఇస్ దమ్భ ఈచ్చ', చకారాదిస్భావశ్చ, తతః `ఆప్జ్ఞప్యృధామిత్' ఇత్యేవ ।।

ముచోఽకర్మకస్య గుణో వా ।। 7.4.57 ।।

ముముక్షత ఇతి । `భూషాకర్మకిరాదిసనాం చాన్యత్రాత్మనేపదాత్' ఇతి కర్మకర్త్తరి యగభావః । అతిదేశేన స్వాశ్రయస్యానివృత్తేః కర్తరి శబ్భవతి; యథా---నమతే దణ్డః స్వయమేవేతి ।

కర్మవిశేషస్యావివక్షితత్వాద్వేతి । ఉక్తం హి---

`ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియా ।' ఇతి ॥

అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య ॥ 7.4.58 ॥

అత్రశబ్దస్యార్థం దర్శయతి---యదేతదితి ।

అథాత్రగ్రహణం కిమర్థమ్ ? అత్ర `సనిమీమా' ఇత్యాదౌ ప్రకరణే యథా స్యాద్; దదౌ, దదాతీత్యత్ర మా భూదితి । నైతదస్తి ప్రయోజనమ్, ఏవం వక్ష్యామి---`సని మీమాఘురభలభశకపతపదామచ ఇసభ్యాసలోపశ్చ'---ఇతి, ఉత్తరత్రాపి `అభ్యసలోపశ్చ' ఇత్యేవ ? తత్రాహ---సని మీమాధ్విత్యాది । విషయావధారణమ్=విషయర్నియమః । కః పునరసౌ ? ఇత్యత ఆహ---అత్రైవేత్యాది । అవధారణస్య వ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి---సన్వద్భావవిషయే న భవతీతి । అమీమపదితి । మిఞో ణిచి `మీనాతిమినోతి' ఇత్యాత్త్వమ్, పుక, లుఙ్, చఙి ద్విర్వచనమ్, సన్వద్భావాదిత్త్వమ్, `దీర్ఘో లఘోః' ।

కథం పునః సనీత్యుచ్యమానస్యాభ్యాసలోపస్యాత్ర ప్రసఙ్గః ? ఇత్యత ఆహ---సన్వల్లఘునీతి । యథైవ హి సన్వద్భావేనేత్త్వం భవతి, తథాభ్యాసలోపోఽపి స్యాత్, `అలోఽన్త్యస్య' లోపేన భవితవ్యమిత్యాశఙ్కాయామాహ---సర్వస్యేతి । కథం పునః సర్వస్య లభ్యతే ? అత ఆహ---తదర్థమేవేతి । `ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యన్తే' ఇతి షష్ఠ్యన్తాత్త్రల్ । యోఽయమభ్యాసః ప్రసిద్ధోఽస్య లోపః, న తదన్తస్యేత్యర్థః । విషయావధారణం త్వన్యథాపి సిద్ధమ్ । సన్వల్లఘునీతి న కార్యమతిదిశ్యతే, కిం తర్హి ? రూపమ్ । లోపశ్చాసావభావరూపో న రూపమితి నాతిదిశ్యతే । నానర్థకేఽలోన్త్యవిధిరిత్యపరే సర్వస్య కుర్వన్తీతి । `అనభ్యాసవికారేషు' ఇతి తు ప్రతిషేధో న భవతి; లోపస్యావికారత్వాత్ । తథా చ పస్పశాయామ్---`లోపాగమవర్ణవికారజ్ఞః' ఇతి పృథగ్గ్రహణమ్, `ద్వౌ చాపరౌ వర్ణవికారనాశౌ' ఇతి చ పృషోదరాదిసూత్రే । అన్వయవ్యతిరేకాభ్యామర్థవత్త్వావధార్యతే, న చాభ్యాసస్యోపజననే కశ్చిదర్థః ప్రతీయత ఇత్యభ్యాసస్యానర్థక్యమ్ ॥

హ్రస్వః ॥ 7.4.59 ॥

హలాదిశేషో న భవతీతి । న చాగమవిధానసామర్థ్యాద్ధలాదిశేషాభావః, అన్యథాఽఽదేశమేవాకారం విదధ్యాదితి వాచ్యమ్ । సత్యపి వా హలాదిశేషే విగృహీతశ్రవణార్థత్వాదాకారస్య---చలాచలమితి ।।

కర్మధారయే హి విశేషణత్వాదాదిశబ్దస్య పూర్వనిపాతః ప్రాప్నోతి । షష్ఠీసమాసే హలన్తరాపేక్షం హల ఆదిత్వమ్, నాభ్యాసాపేక్షమితి అజాదిష్వపి ప్రసఙ్గః । `అక్షు వ్యాప్తౌ' లిట్, ఆనక్ష, అత్ర కకారస్య శేషః ప్రాప్నోతి । ఆటతురిత్యాదావప్యాదివద్భావాత్ప్రసఙ్గః । కర్మధారయాసమాసయోస్తు అభ్యాసాపేక్షమాదిత్వమితి నాయం దోషః । అనాదిర్లుప్యతే ఇతి । హలిత్యపేక్ష్యతే, ఏతేనాసమాసపక్షో దర్శితః । సమాసే హ్యుపసమస్తస్యాపేక్షాయోగాదనాదిర్హలితి పునర్హల్గ్రహణం కర్తవ్యమ్ ।

నను శేషోఽవస్థానం తత్త్వాదేః ప్రాప్తమేవ, తత్కిమేతేన ? అత ఆహ---ఆదిశేషనిమిత్తోఽయమితి । సత్యమ్, `సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః', ఆదిరేవ శిష్యతే న త్వనాదిరితి, తతశ్చాదిశేషనిమిత్తోఽయమనాదేర్లోపో విధీయత ఇతి నాస్యానర్థక్యమిత్యర్థః । యద్యాదిశేషో నిమిత్తమనాదిలోపస్య, పపాచేత్యాదౌ యత్రాదేర్హలోఽవస్థానం తత్రైవాన్యస్య నివృత్తిః స్యాత్, ఆటతురిత్యాదౌ తు న స్యాదిత్యత ఆహ---తత్రేతి । జాతిపక్షే అభ్యాసజాతావేవాదేరవస్థానమపేక్షితమ్, న ప్రతివ్యక్తీతి దోషాభావః ।

అపరే త్వితి । పూర్వత్ర పక్షేఽవస్థానమేవ శబ్దార్థః, నియమాశ్రయణఆత్త్వితరవ్యావృత్తిః; అత్ర తు పక్షే నివృత్తిరపి గుణభూతశేషశబ్దేనైవోచ్యతే । తతః కిమ్ ? ఇత్యత ఆహ---తదవస్థానమిత్యాది । ఉక్తితః=శబ్దవ్యాపారతః । అవిధేయత్వాత్త్వితి । ఆర్థమప్రాధాన్యం దర్శయతి । నివృత్తిస్తు విపరీతేత్యాహ--నివృత్తేరేవ త్వితి । లోకేఽపి `చఙ్క్రమ్యమాణోఽధీష్వాత్ర జపఁశ్చమఙ్క్రణం కురు' ఇత్యేవమర్థాభేదేఽపి శబ్దోద్భేదః ప్రతీయతే । తతః కిమ్ ? ఇత్యత ఆహ---తత్రేతి । సావిధేయత్వాత్ప్రదానభూతా సతీ నివృత్తిః । కిమిత్యాదేరనివృత్తిమపేక్షిష్యతే । కిమ్భూతామ్ ? అవిధేయా సతీమ్ । అవిధేయత్వాదప్రధానభూతాం సతీమిత్యర్థః । న ప్రధానం గుణనువర్తి, తస్మాదపేక్షాకరణం నాస్తీత్యర్థః ।

భాష్యే పరిహారాన్తరమ్---`హల్' ఇత్యేకో యోగః, `అత్ర లోపః' ఇతి వర్త్తతే; స చ కర్మసాధనః, యథా `హల్ఙ్యాబ్భ్యో దీర్ఘాత్' ఇత్యత్ర, అభ్యాసస్య హల్ లుప్యతే, తత ఆదిః శేషః; యద్వా---

`హ్రస్వోఽహలాదిః శేషః' ఇతి సంహితాపాఠ ఏవ, తత్రాహలితి పదచ్ఛేదః---అభ్యాసోఽహల్ భవతి, అవిద్యమానహల్కో భవతి, తత ఆదిః శేష ఇతి ।।

శర్పూర్వాః ఖయః ।। 7.4.61 ।।

పూర్వేణ శరాం శేషే ప్రాప్తే ఖయాం శేషో విధీయతే, నత్రైకాభ్యాసవిషయేణానాదిశేషేణాదిశేషో బాధ్యతే; సత్యపి సమ్భవే బాధనం భవతీతి న్యాయాత్ । కిఞ్చాసమ్భవోఽప్యత్ర శక్యతే వక్తుమ్, కథమ్ ? శేషశబ్దోఽయం నివృత్తిమదవస్థానమాహ, న చోభయోరవస్థానే నివృత్త్యా విశిష్టమవస్థాన సమ్భవతి । చుశ్చ్యోతిషతీతి । `శ్చ్యుతిర్ క్షరణో' । పిస్పన్దిషత ఇతి । `స్పది కిఞ్చిచ్చలనే', అనుదాత్తేత్ । సస్నావితి । `ష్ణా శౌచే' ।

ఖర్పూర్వా ఇతి । సూత్రే శర్గ్రహణమపనీయ ఖర్గ్రహణం కర్త్తవ్యమిత్యర్థః । ఉచిచ్ఛిషతీతి । `ఉఛీ వివాసే'। అన్తరఙ్గత్వాదితి । ఉపదేశానన్తరమేవ ప్రాప్తత్వాదన్తరఙ్గత్వాత్తుకి కృతే ద్విర్వచనమితి । తచ్చ `పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇతి చుత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ సతుక్క ఏవ భవతి, తత్ర కృతే యద్యత్ర హలాదిశేషః స్యాత్, అభ్యాసే తకారః శ్రూయేత । ఏతచ్చ `పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే' ఇత్యేతదనాశ్రిత్యోక్తమ్ । తదాశ్రయణే తు చుత్వే కృతే తస్య సిద్ధత్వాత్ చ్ఛిస్శబ్దస్య ద్విర్వచనే చకారశేషేణైవ రూపం సిధ్యతి; న చేదమస్తి--- `నిమిత్తాభావే నైమిత్తకస్యాప్యభావః' ఇతి, యేన చుత్వం నివర్త్తతే ।।

కుహోశ్చుః ।। 7.4.62 ।।

చఖానేతి । ఖకారస్య ఛకారః, తస్య `అభ్యాసే చర్చ్చ' ఇతి చకారః । జఘాసేతి । ఘకారస్య ఝకారః, తస్య జశ్త్వమ్---జకారః । జిహీర్షతీతి । `ఇకో ఝల్' ఇతి సనః కిత్త్వమ్, హకారస్యాపి ఝకారః, తస్య జశ్త్వమ్ ।।

న కవతేర్యఙి ।। 7.4.63 ।।

కవతేరిత్యాది । `కూఙ్ శబ్దే' ఇతి తుదాదిః, `కు శబ్దే' ఇత్యదాదిః, `కుఙ్ ఖుఙ్' ఇతి భ్వాదిః శబ్దార్థ ఏవ । తత్రాసతి వికరణనిర్దేశే `కోః' ఇత్యచ్యమానే త్రయాణమపి గ్రహణం స్యాద్ । అథ

తౌదాదికో దీర్ఘాన్తః ? ఏవమపి ద్వయోర్గ్రహణం స్యాత్ । న చ నిరనుబన్ధకత్వాదాదాదికస్యైవ గ్రహణమ్; లుగ్వికరణత్వాత్ । తస్మాద్భ్వాదికస్యైవ యథా స్యాదితి వికరణనిర్దేశః ।।

దాధర్తిదర్ధర్తిదర్ధర్షిబోభూతుతేతిక్తేఽలర్ష్యాపనీఫణత్సంసనిష్యదత్కరిక్రత్కనిక్రదద్భరిభ్రద్దవిధ్వతోదవిద్యుతత్తరిత్రతః సరీసృపతంవరీవృజన్మర్మృజ్యాగనీగన్తీతి చ ।। 7.4.65 ।।

ధారయతేరితి । `ఘృఙ్ అవస్థానే' ణ్యన్తః । ధృఙో వేతి । స ఏవ ప్రకృత్యన్తరమ్ । శ్లౌ యఙ్లుకిచేతి । `శ్లౌ' ఇత్యేతద్ధారయతేః, ధృఙో వేత్యుభాభ్యాం సమ్బధ్యతే । `యఙలుకి చ' ఇత్యేతత్తు `ధృఙో వా' ఇత్యనేనైవ । తదయమర్థః---దాధర్తీతి ధారయతేః శ్లౌ ణిలుగభ్యాసదీర్ఘత్వం చ నిపాత్యతే, ధృఙో వా శ్లావభ్యాసదీర్ఘత్వమ్ । అత్ర పరస్మైపదమపి నిపాత్యమ్, తస్యైవ వా యఙ్లుకి అభ్యాసదీర్ఘత్వం నిపాత్యత ఇతి । దర్ధర్తీత్యత్ర తు యఙలుక్ । పక్షే దాధర్తీతి । నిపాతనేన ప్రాప్తస్య దీర్ఘత్వస్యాభావో నిపాత్యతే, `రుగ్రికౌ చ లుకి' ఇత్యేవ రుక్ సిద్ధః । శ్లుపక్షే తు రుగపి నిపాత్యః । దర్ధర్షీత్యత్ర యఙలుక్, పక్షే న కిఞ్చిన్నిపాత్యమ్ ।

బోభూత్వితి । యఙలుగన్తాల్లోట్ । బోభవీతీతి । లట్, `యఙో వా' ఇతి పక్షే ఈట్ ।

ప్రత్యయలక్షణేనేతి । యద్యపి `అనుదాత్తఙితః' ఇతి ఙిత్త్వనిమిత్తమాత్మనేపదం న ప్రత్యనిమిత్తమ్; తథాపి లోలూయతే ఇత్యాదౌ యఙన్తాదాత్మనేపదమ్, తత్రప్రత్యయస్య ఙిత్వాదితి ప్రత్యయలక్షణం భవత్యేవ । ఏవం చాదాదిషు `చర్కరీతం పరస్మైపదమ్' ఇతి పరస్మైపదగ్రహణమనువాదః । కర్త్తర్యేవ చేదమాత్మనేపదం నియమ్యతే ఇతి భావకర్మణోర్యఙ్లుగన్తాదాత్మనేపదం భవత్యేవ ।

కరిక్రదితి । అత్ర చుత్వాభావ ఏవ నిపాత్యః, రిగాగమస్తు `రుగ్రికౌ చ' ఇత్యేవ సిద్ధః । తథా చాస్యేతి । అసంయ మన్త్రపదస్య బ్రాహ్మణే వివరణమ్ ।

భరిభ్రదితి । అత్రాపి జశ్త్వాభావ ఏవ నిపాత్యః । జసి రూపమితి । `నాభ్యస్తాచ్ఛతుః' ఇతి నుమః ప్రతిషేధః ।।

ఉరత్ ।। 7.4.66 ।।

వవృతే ఇత్యాదౌ హలాదిశేషే కృతే ఋకారాన్తతాయాముపజాతాయామద్భావః, రపరత్వే పునః \`హలాదిః శేషః' ।

నర్నర్తీత్యాదౌ రుగాదిషు కృతేషు ఋకారాన్తత్వాభావాదత్వం న స్యాదిత్యాశఙ్క్యాహ---నర్నర్తీత్యాదావితి । యథా చాభ్యాసవికారేషు బాధకా న బాధన్తే, తథా \`దీర్ఘోఽకితః' ఇత్యత్రైవ వక్ష్యతే ।।

ద్యుతిస్వాప్యోః సమ్ప్రసారణమ్ ।। 7.4.67 ।।

విదిద్యుతే ఇతి । \`ద్యుత దీప్తౌ' అనుదాత్తేత్ । వ్యదిద్యుతదితి । ణ్యన్తాల్లుఙ్, చఙి ద్విర్వచనమ్ । విదిద్యోతిషతే, విదిద్యుతిషత ఇతి । \`రలో వ్యుపధాత్' ఇతి సనః కిత్త్వవికల్పః ।

స్వాపిర్ణ్యన్తో గృహ్యత ఇతి । స్వపేర్యో ణిజ్విహితస్తదన్తస్య గ్రహణమ్, తేన స్వాపం కరోతీతి ణిచి కృతే యః స్వాపిస్తస్య గ్రహణం న భవతి । ఏతచ్చ \`స్వాపి' ఇత్యుక్తే సహసా ప్రథమం తస్యైవ ప్రతీతేర్లభ్యతే । అణ్యన్తస్యైవ యోఽభ్యాసస్తస్యానేనైవ సమ్ప్రసారణం సిద్ధమ్ । తథా హి---లిటి తావత్కితి \`వచస్వపియజాదీనాం కితి' ఇతి కృతసమ్ప్రసారణమేవ ద్విరుచ్యతే, అకిత్యపి \`లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్' ఇత్యస్తి సమ్ప్రసారణమ్, సన్నపి \`రుదవిదముషగ్రహిస్వపి' ఇతి కిదేవ, యఙ్యపి \`స్వపిస్యమివ్యేఞాం యఙి' ఇతి కృతసమ్ప్రసారణమేవ ద్విరుచ్యతే । అథాపి యఙలుక్యభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణం న కేనచిత్ప్రాప్తమ్, తథాపి \`స్వాపే' ఇతి నిర్దేశాదేవ ణ్యన్తస్య గ్రహణమ్ । తస్యేత్యాది । అభ్యాసేనాత్ర స్వనిమిత్తం ప్రత్యయః సన్నిధాపితః, తేన స్వాపిరఙ్గం విశేష్యతే---అభ్యాసనిమిత్తే ప్రత్యయే యదఙ్గం స్వాపిస్తస్యేతి । సిస్వాపకీ యిషతీత్యత్ర చాభ్యాసనిమిత్తం యః ప్రత్యయః సన్ న తస్మిన్స్వాపిరఙ్గమ్, యస్మింశ్చ స్వాపిరఙ్గం ణ్వులి న తదభ్యాసస్య నిమిత్తమ్ । ద్యుతేస్తు---వ్యదిద్యుతదితి, అత్రాభ్యాసస్య నిమిత్తం యశ్చఙ్ స యద్యపి ణిచా వ్యవహితః, తథాపి సమ్ప్రసారణమిష్యతే ।

ద్వన్ద్వనిర్దిష్టయోరేతద్వైషమ్యం లభ్యతే కథమ్ ?

తస్మాద్వక్తవ్యమేవైతదితి మన్యామేహ వయమ్ ।।

ద్యోతకీయతేః సని అభ్యాసస్య ప్రసారణం భవతి, న వేతి చిన్త్యమ్ ।

వ్యథో లిటి ।। 7.4.68 ।।

వివ్యథే ఇతి । `వ్యథ భయచలనయోః', అనుదాత్తేత్ । అత్ర యకారే హలాదిశేషేణ నివృత్తే వకారస్య ప్రసారణప్రసఙ్గ ఇత్యాశఙ్క్యాహ---యకారస్యేతి ।

ఇహ `లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్' ఇత్యస్యానన్తరమ్ `వ్యథః' ఇతి వక్తవ్యమ్, తతః `ద్యుతిస్వాప్యోః ? తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

దీర్ఘ ఇణః కితి ।। 7.4.69 ।।

యణాదేశే కృత ఇతి । పరత్వాత్ । స్థానివద్భావాదితి । `ద్విర్వచనేఽచి' ఇతి రూపస్థానిద్భావః । ఇయాయ, ఇయయిథేతి । ఇలి థలి చ వృద్ధిగుణయోః కృతయోః స్థానివద్భావాద్ ద్విర్వచనమ్, `అభ్యాసస్యాసవర్ణే' ఇతీయఙ్ ।।

అత ఆదేః ।। 7.4.70 ।।

`ఆదేః' ఇతి వచనాదత్ర తదన్తవిధిర్న భవతి, లిటీత్యనువర్త్తతే, కిద్గ్రహణం తు నివృత్తమ్ । `అతో గుణే' పరరూపత్వే ప్రాప్తే దీర్ఘత్వమిదమారభ్యతే । తపరకరణం కిమ్ ? దీర్ఘస్య మా భూత్---`ఆఛి ఆయామే', ఆచ్ఛ, ఆఞ్ఛతుః, ఆఞ్ఛుః । కిం చ స్యాత్, యద్యత్ర దీర్ఘః స్యాత్ ? `తస్మాన్నుడ్ ద్విహలః' ఇతి నుట్ ప్రసజ్యేత । యద్యప్యత్రాపి హ్రస్వత్వే కృతే అద్భవతి, తథాపి తపరకరణసామర్థ్యాద్ `అదేవ యోఽత్' ఇతి విజ్ఞానాత్ స్వాభావికస్య మాత్రికస్య పరిగ్రహః ।।

తస్మాన్నుడ్ ద్విహలః ।। 7.4.71 ।।

ఆనఙ్గేతి । `అగి రగి లఘి గత్యర్థాః' । ఆనఞ్జేతి । `ఆఞ్జూ వ్యక్తిమ్రక్షణకాన్తిగతిషు' । ద్విహల్గ్రహణమనేకహలుపలక్షణ్, తేనానర్చేత్యత్ర గుణే రపరే కృతే త్రిహలోఽపి భవతి ।

`ఐఔచ్' ఇత్యత్ర `వర్ణేషు యే వర్ణైకదేశా వర్ణాన్తరసమానాకృతయస్తేషు తత్కార్యం న భవతి ఇత్యుక్త్వా `నుడ్విధిలాదేశవినామేషు ఋకారే ప్రతివిధాతవ్యమ్' ఇత్యుక్తమ్, తత్రావసరే ప్రాప్తే నుడ్విధౌ ప్రతివిధత్తే---ఋకారైకదేస ఇత్యాది ।

అత్ర ద్విహల్గ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్, `తస్మాన్నుట్' ఇత్యేవాస్తు; ఏవముచ్యమానే ఆటతుః, ఆటురిత్యత్రాపి ప్రాప్నోతి ? `అశ్నోతేశ్చ' ఇత్యేతన్నియమార్థం భవిష్యతి---అద్విహలో యది భవతి అశ్నోతేరేవేతి; అశ్నాతినివృత్త్యర్థం నాశ్న ఇత్యేవం వాచ్యం స్యాత్, తదేవమన్తరేణాపి ద్విహల్గ్రహణం సిద్ధే యద్ ద్విహల్గ్రహణం కరోతి తస్యైతదేవ ప్రయోజనమ్---ద్విహల్చ్ఛాయానుకారిణోఽపి యథా స్యాదితి ।।

భవతేరః ।। 7.4.73 ।।

`ఉరత్' ఇత్యస్యానన్తరమిదం నోక్తం లిటీత్యుపజీవనాయ । యది పునస్తదత్రైవోచ్యేత ? నైవం శక్యమ్; లిట్యేవ హి స్యాత్ । శ్తిపా నిర్ద్దేశో యఙ్లుగ్నివృత్త్యర్థః ।।

ససూవేతి నిగమే ।। 7.4.74 ।।

దాధర్త్యాదిష్వేవైతత్పఠితవ్యమ్ ।।

ణిజాం త్రయాణాం గుణః శ్లౌ ।। 7.4.75 ।।

నిజిరి, విజిర, విష్లృ వ్యాప్తౌ జుహోత్యాదిష్వమీ త్రయః ।

త్రయాణాం గ్రహణముత్తరార్థమితి । `భృఞామిత్' ఇతీత్త్వం త్రయాణామేవ యతా స్యాత్ । అథేహార్థమపి కస్మాన్న భవతి ? తత్రాహ---ఏషాం హీతి । యది తర్హ్యుత్తరార్థం త్రిగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్, తదేవాస్తు, వృత్కరణం తు నిజామన్తే శక్యమకర్తుమ్ ? సత్యమ్; తదపి కృతమిత్యేవ ।

గుణగ్రహణమిక్పరిభాషోపస్థానార్థమ్, తేన హలాదిశేషే కృతే గుణో భవతి; అన్యథా తదపవాదో హల ఏవ ఏకారః స్యాత్ । అథ `అభ్యాసవికారేష్వపవాదో నోత్సర్గాన్ బాధతే' ఇత్యాశ్రీయేత ? తదా విస్పష్టార్థం గుణగ్రహణమ్ ।।

భృఞామిత్ ।। 7.4.76 ।।

అమీ అపి జుహోత్యాదౌ భృఞ్, మాఙ్, ఓహాఙ్---భృఞాదయః । మిమీత ఇతి । `ఈ హల్యఘోః' ।।

అర్తిపిపర్త్యోశ్చ ।। 7.4.77 ।।

ఇయర్తీతి । `ఋ సృ గతౌ', `పౄ పాలనపూరణయోః' అభ్యాసస్యాసవర్ణే, ఇతీయఙ్ । అచ్ఛన్దోఽర్థమిదమ్; ఛన్దస్యుత్తరసూత్రేణైవ సిద్ధత్వాత్ ।।

సన్యతః ।। 7.4.79 ।।

యియక్షతీతి । యజేర్వ్రశ్చాదినా షత్వమ్, `షఢోః కః సి' ।

తపరకరణం కిమ్ ? పాపచ్యతేః సన్, పాపచిషతే ఇత్యత్ర మా భూత్ I కిం పునః కారణమత్ర హ్రస్వో న భవతి ? దీర్ఘవిధానసామర్థ్యాత్ I యది తు `సని యోఽభ్యాసః' ఇత్యేవం విజ్ఞాయతే, తతో లాఘవే విశేషాభావాత్తపరకరణమ్ II

ఓః పుయణ్జ్యపరే II 7.4.80 II

పుయణఅజకారాణాం సమాహారద్వన్ద్వే సప్తమ్యేకవచనమ్ I పుయణ్జి `ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమాహారే' ఇతి సమాసాన్తస్త్వనిత్యత్వాన్న భవతి, అః పరో యస్మాత్పుయణ్జస్తదపరమ్, అవర్ణపరమిత్యర్థః I పిపవిషత ఇతి I `పూఙ్ పవనే', `స్మిపూఙ్రఞ్జ్వశాం సని' ఇతీద్గుణావాదేశౌ, తయోః `ద్విర్వచనేఽచి' ఇతి స్థానివద్భావాత్ `పూ' ఇతి ద్విరుచ్యతే I పిపావయిషతీతి I తత ఏవ ణ్యన్తాత్సన్ I విభావయిషతీతి I భవతేర్ణ్యన్తాత్సన్ I యియవిషతీతి I `యు మిశ్రణే', `సనీవన్తర్ధ' ఇతీట్ I యియావయిషతీతి I తస్మాదేవ ణ్యన్తాత్సన్ I రిరావయిషతి, లిలావయిషతీతి I రౌతిలునాతిభ్యాం ణ్యన్తాభ్యామేవ సన్ I జిజావయిషతీతి I `జు' ఇతి సౌత్రో ధాతుః `జుచఙ్క్రమ్య' ఇత్యాదౌ నిర్దిష్టః I

కథం పునర్ణ్యన్తేషు సన్యవర్ణాన్తాభ్యాసస్య, యావతా ణౌ వృద్ధ్యావాదేశయోః కృతయోరాకారాన్తస్య ద్విర్వచనేన భవితవ్యమ్, న హి ణౌ కృతస్య కేనచిత్స్థానివద్భావో విహితః, ణేరద్విర్వచననిమిత్తత్వాత్ ? ఇత్యత ఆహ---ఏతదేవేతి I న హి ణౌ కృతస్య స్థానివద్భావమన్తరేణ పుయణ్జోఽవర్ణపరాః సమ్భవన్తి I పిపచిషతి, యియవిషతే ఇతి సమ్భవనీతి చేత్ ? కిమేతావతా ! వర్ణగ్రహణం ప్రత్యాహారగ్రహణం జగ్రహణం చార్థవద్భవతి I తస్మాదేతదేవ వచనముక్తస్యార్థస్య మృవకమితి I యచ్చాత్ర వక్తవ్యం తద్ `ద్విర్వచనేఽచి' ఇత్యత్రోక్తమ్, తత ఏవావధార్యమ్ I

పాపచిషత ఇతి I `సని యోఽభ్యాసః' ఇత్యేతదనాశ్రిత్యేదం ప్రత్యుదాహరణమ్ I తదాశ్రయే తు ప్రత్యుదాహరణాన్తరం మృగ్యం యది సమ్భవతి I అవతుతావయిషతీతి I `తు' ఇతి సౌత్రో ధాతుః `తురుస్తుశమ్యమః' ఇత్యత్ర నిర్దిష్టః I జుహావయిషతీతి I జుహోతేర్ణ్యన్తాత్సన్ II

స్రవతిశ్రృణోతిద్రవతిప్రవతిప్లవతిచ్యవతీనాం వా II 7.4.81 II

`శ్రు శ్రవణే', అన్యే గత్యర్థాః I ఉదాహరణేషు ణ్యన్తేభ్యః సన్ I

కథం పునర్యణి పరత ఉచ్యమానమిత్త్వం సకారాదీనాం వర్ణేన వ్యవధానే భవతి ? తత్రాహ--వచనసామర్థ్యాదితి । పూర్వసూత్రే ఇత్యాదినా అప్రాప్తవిభాషేయమితి దర్శయతి ॥

గుణో యఙ్లుకోః ॥ 7.4.82 ॥

లుక్శబ్దేనాత్ర యఙ్లుగేవ గృహ్యతే; సన్నిధానాత్ । కిఞ్చ---అభ్యాసస్యాయం గుణో విధీయతే, న చ లుగన్తరేఽభ్యాసః సమ్భవతి । చోక్రుశీతితి । క్రుశేర్యఙ్లుగన్తాత్తిప్, `యఙో వా' ఇతీట్, `నాభ్యస్తస్యాచి పితి' ఇతి లఘూపధగుణప్రతిషేధః ॥

దీర్ఘోఽకితః ॥ 7.4.83 ॥

అపవాదత్వాదితి । నాప్రాప్తే దీర్ఘే నుక ఆరమ్భావదపవాదత్వమ్ । అనజన్తత్వాదేవేతి । దీర్ఘశ్రుత్యా `అచశ్చ' ఇత్యుపస్థానాదభ్యాసవిశేషణాదజన్తస్యాభ్యాసస్య దీర్ఘో విధీయత ఇతి భావః । అభ్యాసవికారేష్విత్యాది । అపవాదగ్రహణం బాధకమాత్రోపలక్షణమ్, ఉత్సర్గగ్రహణమపి బాధ్యమాత్రోపలక్షణమ్ । తత్ర హ్రస్వత్వస్యావకాశః---యయావిత్యత్ర, దీర్ఘత్వస్యావకాశః---పాపచ్యత ఇత్యాది; డోఢౌక్యత ఇత్యాదావుభయప్రసఙ్గే పరత్వాద్దీర్ఘత్వస్యః ప్రసఙ్గః, నాపవాదత్వాత్ । తథా సన్వద్భావస్యావకాశః---అచిక్షణదితి, దీర్ఘత్వస్యావక్రాశః---అదీదిపదితి; అచీకరదిత్యాదావుభయప్రసఙ్గే పరత్వాద్దీర్ఘత్వప్రసఙ్గః । మీమాంసతే ఇత్యత్రాప్యనైమిత్తికత్వేనాన్తరఙ్గత్వాద్దీర్ఘత్వప్రసఙ్గః, ఇత్త్వం తు సని పరతోఽఙ్గాధికారేఽభ్యాసస్యాకారాన్తస్య విధానాద్వహిరఙ్గమ్ । అజీగణదిత్యత్ర త్వేకస్మిన్ యేననాప్రాప్తిన్యాయేన హలాదిశేషస్యేత్త్వమపవాదత్వాద్ బాధకం ప్రాప్నోతి । ఇహ తు అపచచ్ఛతుః, అపచచ్ఛుః, చచ్ఛదతుః, చచ్ఛదుః, చిచ్ఛాదయిషతి, చిచ్ఛర్దయిషతి, చేచ్ఛిద్యతే---ఇతి పరత్వాత్ హ్రస్వత్వాత్త్వేత్త్వగుణేషు కృతేషు పశ్చాత్తుక్, క్రియతే; తేనైతన్న నోదనీయమ్---తుకి కృతే ేత విధయో న ప్రాప్నువన్తీతి । `ఓహాక్ త్యాగే' ఇత్యస్య ధాతోర్నిషేధో న భవతి, ధాతుర్హ్యయం కిత్, న త్వభ్యాసః । కకారస్తు `హశ్చ వ్రీహికాలయోః' ఇత్యత్ర హాఙ్హాకోః సామాన్యేన గ్రహణార్థః ॥

నీగ్వఞ్చుస్రంసుధ్వంసుభ్రంసుకసపతపదస్కన్దామ్ ॥ 7.4.84 ॥

వఞ్చుకసిపతిపదయో గత్యర్థాః । `స్కన్దిః శోషణార్థః', ఇతరే అవస్రంసనార్థాః । వనీవచ్యతే ఇత్యాదౌ `అనిదితామ్' ఇత్యుపధాలోపః । వనీవఞ్చీతీత్యాదౌ న భవతి యఙో లుమతా లుప్తత్వాదీకారోచ్చారణసామర్థ్యాన్నికి కృతే గుణహ్రస్వౌ న భవతః ।।

నుగతోఽనునాసికాన్తస్య ।। 7.4.85 ।।

నుగిత్యేతదిత్యాది । కేన సమ్బన్ధేనోపలక్షణమ్ ? అత ఆహ---స్థానినా హీతి । ఉపలక్షణత్వే కిం సిద్ధమ్ ? అత ఆహ---తేనేతి । అఝల్పరత్వేఽపీతి । తన్తన్యత ఇత్యాదౌ ఝల్పరత్వే తు `నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' ఇత్యనుస్వారః సిద్ధ ఏవ ।

`అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః' ఇతి నిత్యం పరసవర్ణః ప్రాప్నోతి, ఇష్యతే చ పక్షే అనుస్వారస్య శ్రవణమ్ ? అత ఆహ---పదాన్తవచ్చేతి । తత్కథం లభ్యతే ? ఇహాన్తగ్రహణం న కర్త_వ్యం తదన్తవిధినా సిద్ధమ్ ? తత్క్రియతే---పదాన్తస్యానుస్వారస్య యో ధర్మః సోఽస్య యథా స్యాదితి । ఏవం చ---అనునాసికాన్తస్యేతి పృథక్ పదే, అనునాసికేతి లుప్తషష్ఠీకమ్ ।

తేతిమ్యత ఇతి । `తిమ ఆర్ద్రీభావే' ।

తపరకరణం కిమితి । సర్వత్ర ప్లుక్వస్యైవ భావాన్నాస్య కిఞ్చిద్వ్యావర్త్యమితి ప్రశ్నః । భూతపూర్వస్యాపీతి । అన్యథా తపరకరణమనర్థకం స్యాదితి భావః । బాభమ్యత ఇతి । `భామ క్రోధే ।।

జపజభదహదశభఞ్జపశాం చ ।। 7.4.86 ।।

`జప జల్ప వ్యక్తాయాం వాచి', `జభ జృభీ గాత్రవినామే', `దహ భస్మీకరణే', `దన్శ దశనే', `భఞ్జో ఆమర్దనే', `పశ' ఇతి సౌత్రో ధాతుః । జఞ్జప్యత ఇత్యాదిచతుర్షు `లుపసద' ఇత్యాదినా యఙ్, ఇతరత్ర సామాన్యలక్షణేన ।।

చరఫలోశ్చ ।। 7.4.87 ।।

చరతిర్భక్షణార్థః । `ఞిఫలా విశరణే', ఫల నిష్పత్తౌ'---ద్వయోరపి గ్రహణమిష్యతే । చఞ్చూర్యత ఇతి । `లుపసద' ఇత్యాదినా యఙ్ । ఉత్తరసూత్రేణా కారస్యోత్త్వే `హలి చ' ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । యోగవిభాగ ఉత్తరార్థః ।।

ఉత్పరస్యాతః ।। 7.4.88 ।।

అభ్యాసస్య మా భూదితి । అన్యథా ప్రకరణాత్తస్యైవ ప్రసఙ్గః ।

అన్త్యస్య మా భూదితి । `ఆదేః పరస్య' ఇత్యస్య త్వప్రసఙ్గః; పఞ్చమీనిర్దేశాభావాత్ ।

తపరకరణం కిమితి । యద్యపి భావ్యమానోऽప్యుకారః । సవర్ణాన్గృహ్ణాతి, తథా ప్యాన్తర్యతో మాత్రికస్య మాత్రిక ఏవ సిద్ధ ఇతి ప్రశ్నః । లఘూపధగుణనివృత్త్యర్థమితి । అనేన లక్షణేన దీర్ఘస్య ప్రాప్త్యభావాల్లక్షణాన్తరప్రాప్తేऽపి వికారస్తపరకరణసామర్థ్యాద్వార్యత ఇతి భావః । యథైవ తర్హి గుణో నివర్త్తతే, తథా `హలి చ' ఇతి దీర్ఘత్వమపి నివర్త్తేత ? అత ఆహ---దీర్ఘత్వే హీతి ।।

తి చ ।। 7.4.89 ।।

వచనసామర్థ్యాదితి । యఙ్లుకి పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్ ।।

రీగృదుపధస్యచ ।। 7.4.90 ।।

ఋుత్వత ఇతి । యేజి పరతో య ఋుకారవాన్ తస్యైవ గ్రహణమ్, న తూపదేశే ఋుత్వతః । తేన పరీపృచ్ఛ్యత ఇత్యాదౌ సమ్ప్రసారణే కృతేऽపి భవతి ।।

రుగ్రికౌ చ లుకి ।। 7.4.91 ।।

మర్మృజ్యత ఇతి । లుకి విధీయమానో రుగ్యజి న ప్రాప్నోతీతి వచనమ్ ॥

ఋతశ్చ ॥ 7.4.92 ॥

కిరతిమితి । ఋకారాన్తోపలక్షణమేతత్ । `చర్కరీతమ్' ఇతి యఙలుకః పూర్వాచార్యసంజ్ఞా । పచతీతి । లట ఉపలక్షణమ్, తేన చాకర్తీత్యాదీని రూపాణి, కిరతేర్యో నయేదిత్యర్థః । యద్వా---అత్ర యఙ్లుకి కిరతిం పచతీతి యో నయేత్=పచతినా తుల్యరూపాణి యో నయేత్, పచతివద్ రుగాదికమకృత్వా నయేదిత్యర్థః । ప్రాప్తిజ్ఞమితి । రుగాదీనాం విషయవిభాగేన యా ప్రాప్తిస్తాం జానాతీతి ప్రాప్తిజ్ఞః । ప్రారబ్ధ ఇతి । సంగ్రహణం సంగ్రహః, సాధుశబ్దసంగ్రహస్తేన ప్రారబ్ధ ఇతి యోగ్యతాతిశయోద్భావనేనాయం స్తూయతే ।

తత్ర ప్రాపతిజ్ఞమిత్యత్ర ప్రాప్తిం వ్యాచష్టే---తత్రేయం ప్రాప్తిరితి । తపరకరణసామర్థ్యాదితి । అభ్యాసవిశేషణే తు భూతపూర్వదీర్ఘనివృత్త్యర్థం తపరకరణమితి వ్యాఖ్యేయమ్ । న హి ముఖ్యనివర్త్యసమ్భవే గౌణకల్పనా న్యాయ్యేతి అఙ్గవిశేషణమృత ఇత్యాశ్రిత మిత్యర్థః ॥

సన్వల్లఘుని చఙ్పరేఽనగ్లోపే ॥ 7.4.93 ॥

`లఘుని చఙ్పరే' ఇతి వ్యధికరణే సప్తమ్యౌ, న సామానాధికరణే; చఙ్పరస్య లఘునోఽసమ్భవాత్ । చఙ్పరే ణౌ పరత ఇతి । కృథం పునర్ణావితి లభ్యతే ? చఙ్పరస్యాన్యస్యాసమ్భవాత్ । నను చాచకమతేత్యత్ర మకారః । సమ్భవతి, అదుద్రువద్, అసుస్రవదిత్యత్ర వకారః ? ఏవం తర్హి `చఙ్పరే' ఇత్యఙ్గస్య విశేషణమ్---చఙ్పరే యదఙ్గం తస్య యోఽభ్యాసస్తస్య సన్వత్కార్యం భవతి । లఘుని ధాత్వక్షర ఇతి । చఙ్పరే ణౌ యదఙ్గం తస్య సమ్బన్ధి యల్లఘ్వీత్యర్థః । సామర్థ్యాణ్యన్తస్య గ్రహణమితే । ణేః సమీపభూతస్యాఙ్గస్య గ్రహణమిత్యర్థః । ణ్యన్తస్యావయవభూతం యదఙ్గం తస్య గ్రహణమితి వా । అనగ్లోప ఇతి । నాస్మిన్నగ్లోపో విద్యత ఇతి అనగ్లోపః । ఏతచ్చ `చఙ్పరే' ఇత్యనేన సమానాధికరణమ్ । తేనాయమర్థః---చఙ్పరే ణావకో లోపేఽసతీతి । అతతక్షదిత్యత్ర సంయోగపరత్వాద్ గురుసంజ్ఞయా లఘుసంజ్ఞాయా బాధః, అజజాగరదిత్యత్ర ఆకారః । పరః ।

అత్ర కేచిదిత్యాది । నను చ గకారో జాశబ్దేన వ్యవహితః ? అత ఆహ---సర్వత్రైవేతి । అచీకరదిత్యాదావపి కకారాదినా వ్యవధానాల్లఘోరానన్తర్యం నాస్తి, తతశ్చ వచనప్రామాణ్యాదవ్యవధాన ఏవ సన్వద్భావేన భవితవ్యమితి తేషామభిప్రాయ ఇత్యర్థః । దూషయతి---తదసదితి ॥

యది తర్హి వర్ణసఙ్ఘాతేన వ్యవధానం నాశ్రీయతే వ్యఞ్జనసఙ్ఘాతేనాపి వ్యవధానే న సిధ్యతీతి మన్యమానః పృచ్ఛతి---కథమితి । ఏవఞ్జాతీయకానామితి । సంయోగవ్యవహితానామిత్యర్థః ।

అచకమతేతి । `కమేరుపసంఖ్యానమ్' ఇతి చ్లేశ్చఙాదేశః । అచకథదితి । `కథ వాక్యప్రబన్ధే' చురాదావదన్తః, `అతో లోపః' । అత్రాల్లోపస్య స్థానివద్భావే సతి వ్యవధానాన్న భవిష్యతి, అతః ప్రత్యుదాహరణాన్తరోపన్యాసః । అదదృషదితి । `తదాచష్టే' ఇతి ణిచ ఇష్ఠవద్భావేన టిలోపః । అత్రాఙ్ఘలోర్లోపః, నాచ ఏవ కేవలస్యేతి నాస్తి స్థానివద్భావః । ఏతదర్థం చ `అనగ్లోపే' ఇత్యేతత్క్రియమాణమచకథదిత్యత్ర సన్వద్భావం నివర్త్యతీతి తస్యోపన్యాసః ।

యది చఙ్పరే ణౌ యదఙ్గం తస్య యల్లఘు తత్ర పరతోఽభ్యాసస్య సన్వద్భావో విధీయతే, వాదితవన్తం ప్రయోజితవానవీవదదిత్యత్రాపి తర్హి న ప్రాప్నోతి, కిం కారణమ్ ? యశ్చఙ్పరో ణిర్న తత్ర లఘుః; పూర్వేణ ణిచా వ్యవహితత్వాత్ । లోపే కృతే నాస్తి వ్యవధానమ్ । అజాదేశః పూర్వవిధౌ స్థానివద్ భవతీతి స్థానివద్భావాదవ్యవధానమేవ । యద్యపి దీర్ఘవిధిం ప్రతి స్థానివద్భావో నిషిద్ధః, సన్వద్భావే తు ప్రాప్నోతి । యస్మింశ్చ ణౌ లఘుర్నాసౌ చఙ్పరః; ద్వితీయేన ణిచా వ్యవహితత్వాత్ । భవతు వా స్థానివత్త్వనిషేధః, అగ్లోపిత్వాన్న ప్రాప్నోతి । వృద్ధౌ కృతాయాం ణేలేపిః, తన్నాగ్లోప్యఙ్గం భవతి । అగ్లోపి వాస్తు, ప్రాగేవ వృద్ధేర్ణిలోపే కృతే ? తత్రాపి పరిహారమాహ---యోఽసౌ ణౌ ణేర్లోప ఇత్యాది । తతోఽన్యోఽగ్లోప ఇతి అన్యాకారోఽన్య ఉక్తః । జాత్యాశ్రయణే హి గోబలీవర్దన్యాయేన ణిజాతేర్నిమిత్తత్వేన పరిగృహీతాయా అన్యస్యాకో లోపః ప్రతిషేధవిషయః పరిగృహ్యతే, న తు తస్యా ణిజాతేః; తతశ్చాస్య లోపస్యాగ్లోపత్వేనానాశ్రయణఆత్తేనాగ్లోప్యఙ్గం న భవతీతి భవత్యేవాత్ర సన్వద్భావః । మీమాదీనామత్ర గ్రహణాదితి । తత్ర హ్యచ ఇతి `అభ్యాసలోపశ్చ' ఇత్యేవ సిద్ధేఽత్రగ్రహణం విషయావధారణార్థమ్ । అత్ర ముఖ్యే సన్నేవ భవతి, న సన్వద్భావవిషయ ఇతి ।

కిఞ్చేత్యాది । అనేనేదమాహ---న కేవలం ముఖ్యసన్పరిగ్రహమాత్రమత్ర కారణమ్, కిం తర్హి ? హస్వావద్యపి విషయత్వేన నిర్దిశ్యతే । ఇహ చ ధాతోః సన్వద్భావాదిస్వావాది న భవతి,

తతశ్చాభ్యాసలోపోఽపి న భవతీతి । యద్వా---సకారాదౌ సన్యభ్యాసలోపో విహితః, న సన్మాత్రే, తతశ్చ సామాన్యాతిదేశే విశేషానతిదేశాత్ లోపాభావః ।।

దీర్ఘో లఘోః ।। 7.4.94 ।।

అబ్రిభ్రజదితి । `భ్రాజభాస' ఇత్యాదినా పక్షే ఉపధాహ్రస్వనిషేధః ।।

ఉత్స్మృదృత్వరప్రథమ్రదస్తృస్పశామ్ ।। 7.4.95 ।।

తపరకరణసార్థ్యాదితి । స్థానినో హ్రస్వత్వాద్ భావ్యమానత్వేన సవర్ణగ్రహణాచ్చ నానేన దీర్ఘస్య ప్రసఙ్గః, అతో లక్షణాన్తరేణ ప్రాప్తం దీర్ఘత్వం తపరకరణేన వ్యావర్త్యతే ।।

ఈ చ గణః ।। 7.4.97 ।।

`గణ సంఖ్యానే' చురాదావదన్తః, తస్యాతో లోపేనానగ్లోప ఇతి ప్రతిషేధాద్వచనమ్ । కృతయోర్హలాదిశేషదీర్ఘత్వయోరీత్వమత్వం చ విధీయతే ।

`లోపః పిబతేః' ఇత్యేతదత్రైవ పఠితవ్యమ్---పిబతేరాలోపశ్చేతి, చకారాత్ ఈ చాభ్యాసస్య ? సత్యమ్; విభాషేత్యస్యానువృత్తిః శఙ్క్యేత ।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యాం సప్తమస్యాధ్యాయస్య తురీయశ్చరణః

-------------------********************------------------------

.

కాశికావృత్తిః

అష్టమాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

సర్వస్య ద్వే ।। 8.1.1 ।।

` నిత్యవీప్సయోః' ఇత్యేవమాదీనాం విధేయకార్యిణోరనిర్దేశేన సాకాఙ్క్షత్వాత్స్వరితత్వాచ్చాధికారోఽయమ్, తదాహ---సవస్యేతి ద్వే ఇతి చేతి । ` సర్వస్య' ఇత్యుక్తే యత్ప్రతీయతే, ` ద్వే' ఇత్ చేత్యుక్తే యత్ప్రతీయతే, ఏతదర్థస్వరూపమిత్యర్థః । యద్యపి ` స్వం రూపమ్' ఇతి వచనాదుభయోరపి స్వరూపగ్రహణం యుక్తమ్, తథాపి ` నామ్రేడితస్యాన్త్యస్య తు వా', ` నిత్యమామ్రేడితే డాచి' ఇతి ద్విరుక్తేఽచ్ఛబ్దస్య సత్తామఙ్గీకృత్య కార్యవిధానాత్తదభావః । న హి ద్వయోరన్యతరస్య వా స్వరూపగ్రహణే ద్విరుక్తేఽచ్ఛబ్దస్య సమ్భవః, తథా ` తస్య పరమామ్రేడితమ్' ఇతి పూర్వపరాభావాదనుపపన్నం స్యాత్ । తస్మాదర్థగ్రహణమ్ । సర్వశబ్దశ్చాయం ద్రవ్యప్రకారావయవకార్త్స్న్యవృత్తిః, ద్రవ్యకార్త్స్న్యే యథా---సర్వస్వం దదాతీతి, యచ్చ యావచ్చ స్వం తత్సర్వం దదాతీతి గమ్యతే । ప్రకారకార్త్స్న్యే యథా---సర్వాన్నీనో భిక్షురితి, సర్వప్రకారకమన్నం భక్షయతీతి గమ్యతే । అవయవకార్త్స్న్యే యథా---సర్వః పటో దగ్ధ ఇతిః, సర్వావయవః పటో దగ్ధ ఇతి గమ్యతే । ఇహ తు పర్యాదీనాం విశిష్టార్థానాం శబ్దానాముపాదానాద్ ద్రవ్యప్రకారకార్త్స్న్యయోరసమ్భవః । యత్రాపి కిఞ్చిన్నోపాదీయతే ` నిత్యవీప్సయోః' ఇతి, తత్రాపి విశేషానుపాదానాదేవ సర్వస్య శబ్దస్య సిద్ధమ్ । తస్మాదవయవకార్త్స్న్యవృత్తిర్గృహ్యతే । పరేః సర్వస్య ద్వే భవతః, న కశ్చిదవయో ద్విర్వచనేన వర్జ్యత ఇత్యర్థః ।

అత్ర ` ఆ దశభ్యః సంఖ్యాః సంఖ్యేయే వర్తన్తే' ఇతి ` ద్వే' ఇత్యస్య సంఖ్యేయాపేక్షాయాం శబ్దానుశాసనప్రస్తావాచ్ఛబ్దరూపే సంఖ్యేయే ` షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇతి వచనాత్సర్వస్యేతి స్థానషష్ఠీ, సర్వస్య పర్యాదేః స్థానే ద్వే శబ్దరూపే భవత ఇత్యర్థః, యథా---` అస్తేర్భూః' ఇతి, తదా ` స్థానే ద్విర్వచనమ్' ఇత్యయం పక్షో భవతి । శబ్దసమ్బన్ధిని తూచ్చారణే సంఖ్యేయే స్థాన్యాదేశభావో న సమ్భవతి, నివృత్తిధర్మా హి స్థానీ శబ్దశ్చేన్నివృత్త కస్యోచ్చారణం స్యాత్ । అతోఽధ్యాహృతోచ్చారణశబ్దాపేక్షయా ` కర్తృకర్మణోః కృతి' ఇతి సర్వస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ, సర్వస్య పర్యాదేర్ద్వే ఉచ్చారణే భవతః, సర్వః పర్యాదిద్విరుచ్చారణీయ ఇత్యర్థః, తదా ` ద్విః ప్రయోగో ద్విర్వచనమ్' ఇత్యేష పక్షో భవతి ।

తత్ర ప్రథమం పక్షంమ దర్శయతి---సర్వస్య స్థానే ద్వే భవత ఇతి । కే ద్వే ఇతి । విశేషానుపాదానాద్యే కేచన ద్వే ప్రాప్నుత ఇతి ప్రశ్నః ।
ఇతరోఽప్యన్తరతమపరిభాషామాశ్రిత్యాహ---శబ్దతశ్చేతి । బిభీతకాదివాచినామక్షాదిశబ్దానాం శబ్దత ఏవాన్తర్యమ్, తరుపాదపాదీనామర్యత ఏవ, ద్వయోస్తు పచతిశబ్దయోరుభయథాన్తర్యమ్; తత్ర తే ఏవ యథా స్యాతామిత్యుభయగ్రహణమ్ । తే ఏవోభయథాన్తరతమే దర్శయతి---ఏకస్యేతి ।

నను చారిమన్వక్ష రాజారాజా, వాక్వాక్, లిట్‌లిట్, గోధుగ్గోధుక్, శబ్దప్రాట్‌శబ్దప్రాట్, ఉపానదుపానత్, గౌర్గౌరిత్యత్ర నలోప-కుత్వ-ఢత్వ-ఘత్వ-షత్వ-ధత్వ-దీర్ఘత్వా(వృద్ధీ) నామసిద్ధత్వాదకృతేష్వేతేషు ద్విర్వచనే కృతే పదస్య స్థానే సముదాయస్యాదిష్టత్వాత్తస్యైవ స్థానివద్భావేన పదత్వం నావయవయోరితి పూర్వత్ర భాగే నలోపాదీని న స్యుః, ఉత్తరత్ర తు సముదాయపదత్వేనాపి సిద్ధ్యతి ? నను చ నలోపాదీన్యతరఙ్గాణి పదత్వమాత్రా పేక్షత్వాద్, ద్విర్వచనం తు బహిరఙ్గం వీప్సాద్యర్థాపేక్షత్వాత్, తతశ్చ తేషు కృతేషు ద్విర్వచనం భవిష్యతి ? ఏవమపి కృతానామపి తేషాం ద్విర్వచనే కర్తవ్యేఽసిద్ధత్వాన్నకారాదియుక్తస్య ద్విర్వచనమితి పునః పూర్వపదే నిమిత్తభావాన్న స్యురేవ, యథా ఔజఢదిత్యత్ర కృతానావపి ఢత్వాదీనామసిద్ధత్వాత్ హత ఇత్యేతస్య ద్విర్వచనేఽభ్యాసే హకారస్యైవ శ్రవణం భవతి ? నైష దోషః; వక్ష్యత్యేతత్ `పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే' ఇతి, తతశ్చ పరత్వాదన్తరఙ్గత్వాద్వా నలోపాదిషు కృతేషు తద్యుక్తస్యైవ ద్విర్వచనం భవిష్యతి ।

యాని తర్హి పదకార్యాణి నాకృతే ద్విర్వచనే ప్రాప్నువన్తి, తాని న స్యుః; తద్యథా కిఙ్కిమితి---`వా పదాన్తస్య' ఇతి పరసవర్ణవికల్పః, అపచన్నపచన్నితి ఙముట్, అగ్నావగ్నావితి వలోపః, ఛాయాచ్ఛాయేతి తుగ్వికల్పః, వృక్షత్వక్షానితి `పదన్తస్య' ఇతి ణత్వప్రతిషేధః, అజేఽజే ఇతి, `ఏఙః పదాన్తాదతి' ఇతి పూర్వరూపత్వమ్ । కిం చాత్ర `స్వరితో వానుదాత్తే పదాదౌ' ఇత్యేష విధిర్న స్యాత్, ఉత్తరభాగస్యాపదత్వాత్; తథాఽపదత్వాత్తదాశ్రయాణి కార్యాణి ప్రాప్నువన్తి, తద్యథా---అఙ్గనాఙ్గనేత్యతో గుణే పరరూపత్వం స్యాత్, పయః పయ ఇతి `సోఽపదాదౌ' ఇతి సత్వప్రసఙ్గ ఇత్యేషా దిక్ । అతో ద్వయోరపి పృథక్పదత్వమేషితవ్యమ్; తదుచ్యతే---యది ప్రత్యస్తమితావయవభేద ఏక ఏవాదశః స్యాద్, `ద్వే' ఇతి ద్విర్వచనమనుపపన్నం స్యాత్; తతః `ద్వే' ఇతి వచనాదేకస్య పదస్య స్థానే ద్వే పదే సముదితే యుగపదాదేశత్వేన విధీయేతే, తత్ర స్థానివద్భావేన సముదాయస్యాపి పదత్వం స్వతః, ఏవం చావయవయోరపీతి సముదాయస్యావయవయోశ్చ పదకార్యాణి భవిష్యన్తి । ఏవమపి విసంవిసమ్, ముసలంముసలమితి `ఆదేశప్రత్యయయోః' ఇతి షత్వప్రసఙ్గః ? నైష దోషః; నైవం విజ్ఞాయతే---ఆదేశస్య సకార ఇతి, కథం తర్హి ? ఆదేశో యః సకార ఇతి । అత్ర చ సముదాయస్య సముదాయ ఆదేశః, న సకారమాత్రస్య సకారమాత్రమితి న భవిష్యతి । ఇహ తర్హి నృభిర్నృభిరితి సముదాయస్య పదత్వాద్రేఫనకారయోః సమానపదస్థత్వాద్రషాభ్యామితి ణత్వప్రసఙ్గః ? ఏషోఽప్యదోషః; తత్ర సమానగ్రహణం న కర్త_వ్యమ్, `పదే' ఇత్యేవాస్తు, తత్రాపదస్థయోర్నిమిత్తనిమిత్తినోరసమ్భవాదేకత్వవివక్షార్థమేవ పదగ్రహణమితి సమానపదస్థత్వం సిధ్యతి, తతశ్చ సమానగ్రహణాద యత్ర సమానపదస్థత్వమేవ, తత్ర ణత్వమ్ । ఇహ తు స్థానివద్భావాదేకపదత్వమ్ । వస్తుతస్తు

పదద్వయాత్మక ఆదేశ ఇతి పృథక్పదస్థమితి ణత్వాభావః । తదేవం నిర్దోషః `స్థానే ద్విర్వచన' పక్షః ।

ఇదానీం ద్వితీయం పక్షం దర్శయతి---యదా త్వితి । ద్విరావర్త్తత ఇతి । ఉచ్చార్యమాణస్య శబ్దస్య యో వ్యాపార ఉచ్చారణం నామ సేహావృత్తివివక్షితా । ద్విరుచ్చరతీత్యర్థః । ద్వే ఆవృత్తీ భవత ఇతి । ద్వే ఉచ్చారణక్రియే భవత ఇత్యర్థః । న పునర్ముఖ్యే ఏవావృత్తీ ద్వే భవతః, తథా సతి త్రిర్వచనప్రసఙ్గాత్ । నన్వస్మిన్పక్షే ఆం పచసిపచసి దేవదత్త3---ఇత్యత్రావృత్తిభేదనిబన్ధనయా ద్విత్వసంఖ్యయా స్వాశ్రయస్యైకత్వస్య నివర్త్తనాదేకాన్తరతాయా అభావాద్ `ఆమ ఏకాన్తరమ్' ఇతి నిఘాతప్రతిషేధో న స్యాద్యథా కిరిణేత్యాదావావృత్తిభేదనిబన్ధనేనాపి ద్వ్యచ్త్వేన స్వాశ్రయస్యైకాచ్త్వస్య నివర్తనాత్ `సావేకాచః' ఇతి విభత్తయాద్యుదాత్తత్వం న భవతి, తద్వత్ । స్థానే ద్విర్వచనే తు సముదాయస్యాపి స్థానివద్భావేన పదత్వాత్సిధ్యతి, తథా పౌనః పున్యమితి పునః పునర్భవితరి వర్తమానాత్పునఃపునశబ్దాద్భావే ష్యఞి యతే; పునః పునర్భవః పౌనః పునిక ఇతి చ కాలాట్ఠఞ్', తత్ర ద్విః ప్రయోగే పదస్య విజ్ఞాయమానే సముదాయస్య వీప్సాలక్షణేనార్థేన సత్యప్యర్థవత్త్వేఽర్థవత్సముదాయానాం సమాసగ్రహణం నియమార్థమిత్యప్రాతిపదికత్వాత్తద్వితో న రయాతః సుబన్తాదుత్పత్తిపక్షేఽపి సముదాయస్యాసుబన్తత్వాన్న స్యాదేవ, పక్షాన్తరే తు స్థానివద్భావాదుభయమప్యస్తీతి సిధ్యతి । యద్యప్యస్య స్థానీ సుబన్తః, తథాపి సుబ్లుకి కృతే `న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః' ఇతి నిషేధాజ్ఞాపకాత్ ప్రత్యయలక్షణేన `అప్రత్యయః' ఇతి నిషేధాభావాత్ప్రాతిపదికత్వమవ్యావృత్తమితి ? అత్రైవం భాష్యే పరిహార ఉక్తః---పచసిపచసీత్యర్థరూపయోః సమానత్వాత్స ఏవ పచ్శబ్దః, స ఏవ చ తిఙ్, తతశ్చ యః పూర్వస్మాద్విధితః స పరస్మాదపి యశ్చ పరస్మాత్స పూర్వస్మాదపి, తదాదిగ్రహణం చ పదసంజ్ఞాయామనువర్త్తతే, తత్ర సముదాయస్యావయవయోశ్చ తుల్యేఽపి తిఙన్తత్వే సముదాయస్యైవ పదసంజ్ఞా భవిష్యతి ద్విర్వచనవత్, తద్యథా---పపాచేత్యత్ర సముదాయస్యావయవానాం చ తుల్యేఽప్యేకాచ్త్వే సముదాయస్యైవ । ద్విర్వచనం భవతి, నావయవానామ్; తత్కస్య హేతోః ? శాస్త్రహానేః, అవయవద్విర్వచనే హ్యవయవాన్తరే విషయే సముదాయవిషయే చ శాస్త్రం హీనం స్యాత్, తద్వత్పదసంజ్ఞాపి సముదాయస్యైవ భవిష్యతీత్యేకాన్తరతా యుజ్యతే । పౌనః పున్యమిత్యాదౌ తద్ధితోఽప్యుక్తేన న్యాయేన సముదాయస్య సుబన్తత్వాత్ ప్రాతిపదికత్వాచ్చ సిధ్యతీతి ।

అత్రైవం చోదయన్తి---ప్రాగేవ ద్విర్వచనాత్ పచసీత్యస్యామవస్థాయాం ప్రవృత్తా పదసంజ్ఞా కిమతి పునః కృతేఽపి ద్విర్వచనే ప్రవర్త్తతే, ప్రవర్త్తమానా వా కిమితి సముదాయస్యైవ ప్రవర్త్తతే, న తు ప్రత్యేకమవయవయోః, న హ్యేవంవిధో ద్విర్వచనన్యాయస్య విషయ ఇతి సంయోగసంజ్ఞాయాముక్తమ్; నిర్గ్లేయాదిత్యాదౌ త్రిష్వపి ద్వయోః

సంయోగసంజ్ఞాభ్యుపగమాత్ । కిఞ్చ యత్ర సముదాయస్యైవ పదత్వమ్---అపచన్నపచన్నిత్యాదౌ, తత్రావయవేషు పదకార్యాభావప్రసఙ్గ ఇతి ।

అపర ఆహ---ఉచ్చారణక్రియైవాత్ర పరం భిద్యతే, తద్భేదాత్త్వౌపచారికః పదభేదః; తత్త్వత స్త్వేకమేవ పదమిత్యేకాన్తరతా యుజ్యతే, పౌనః పున్యమిత్యౌ చ వీప్సాలక్షణేనార్థేన సముదాయస్యాప్యర్థవత్త్వాత్ ప్రాతిపదికత్వమ్ । న చ సమాసగ్రహణాన్నివృత్తిః; అతుల్యజాతీయత్వాత్ । యేపాం హి భిన్నార్థానాం సతాం పరస్పరసమ్బన్ధమాత్రమధికం తత్సముదాయస్యైవ తుల్యజాతీయస్య తేన నివృత్తిః । న చాత్రైతదుభ్యమస్తి । న హి ద్వయోః పునః శబ్దయోరర్థో భిద్యతే, నాపి తత్సముదాయే తత్సమ్బన్ధోఽధికః కిం తర్హి ? వీప్సారూపోఽన్య ఏవేతి । యద్యేవమ్, కిరిణేత్యాదౌ ` సావేకాచస్తృతీయాదిః' ఇతి విభక్తిస్వరః స్యాత్ ? తత్రాపి హ్యుచ్చారణక్రియైవ భిద్యతే, తత్త్వత స్త్వేక ఏవేకారః । కిఞ్చ----నిత్యానాం విభూనాం వర్ణానాం తదాత్మకానాం చ పదానాం స్వరూపేణ వ్యవధానమవ్యవధానం చ న సమ్భవతీత్యుపలబ్ధిగతమేవ తదాశ్రయితవ్యమ్ । తత్ర చ యథా పదభేదేఽప్యుపలబ్ధిభేదః, తథా తదభేదేఽపీతి కథమేకాన్తరతా ! యది చ పౌనః---పున్యమిత్యాదావుక్తేన న్యాయేన సముదాయస్యాపి ప్రాతిపదికత్వమ్, హన్తైవం గ్రామోగ్రామో రమణీయ ఇత్యాదావప్యేవమేవ ప్రాతిపదికత్వే సతి సుబ్లుక్ స్యాత్, తస్మాత్స్థానే ద్విర్వచనమేవాత్ర రోచయామహే । అత ఏవ ` స్థానే ద్విర్వచనమ్' పూర్వం వృత్తికారేణ దర్శితమ్, పశ్చాత్సమ్భవమాత్రేణ ` ద్విః ప్రయోగోఽపి' దర్శితః ।

ఇహ సర్వస్యేతి వచనమలోఽన్త్యనివృత్త్యర్థం వా స్యాత్, షష్ఠ్యర్థప్రసిద్ధయర్థం చ । తత్ర స్థానే ద్విర్వచనపక్షే తావచ్ఛబ్దతోఽర్థతశ్చాన్తరతమాభ్యాం ద్వాభ్యామాదేశాభ్యాం భావ్యమ్ । యే చైవం ప్రకారాస్తే నియోగతోఽనేకాల్స్వభావాః---ఇత్యన్తరేణాపి సర్వగ్రహణమ్ ` అనేకాల్శిత్సర్వస్య' ఇతి సర్వస్య భవిష్యతి । షష్ఠ్యర్థోఽపి ` పరేర్వర్జనే' ఇత్యాదౌ యత్ర షష్ఠ్యుచ్చార్యతే తత్ర తావత్ సిద్ధః; యత్రాపి షష్ఠీ నాస్తి---` నిత్యవీప్సయోః' ఇతి, తత్రాపి సామర్థ్యాల్లభ్యతే---నిత్యవీప్సయోయః శబ్దస్తస్య ద్వే భవత ఇతి । ద్విః ప్రయోగపక్షే త్వలోన్త్యవిధిప్రసఙ్గ ఏవ నాస్తి; స్థానషష్ఠ్యభావాత్ । షష్ఠ్యర్థోఽపి లభ్యత ఏవః, ఉచ్చారణస్య శబ్దధర్మత్వాద్ । అతో నాథః సర్వగ్రహణేనేత్యభిప్రాయేణాహ---సర్వస్యేతి కిమితి । విస్పష్టాథమితి । య ఏవం ప్రతిపత్తుమసమర్థః, తం ప్రతి సుఖప్రతిపత్తయే సర్వస్యేత్యుచ్యత ఇత్యర్థః । అథేత్యాది । ఏవం మన్యతే---సమాసతద్ధితవాక్యనివృత్త్యర్థమవశ్యమ్ ` పదస్య' ఇతి వక్తవ్యమ్ । సమాసనివృత్త్యర్థ తావత్---సప్తపర్ణోఽష్టాపదమ్, అత్ర సప్తసంఖ్యాని పర్ణాని వీప్స్యన్తే, న తు తద్వాన్వృక్ష ఇతి వీప్సాయామేకత్వస్యానన్తర్భావాత్ప్రాగేవ విభక్తేద్వివచనప్రసఙ్గః, పదాధికారాత్తు న భవతి; తద్ధితః---ద్విపదికాం దదాతి, అత్ర ద్విత్వసంఖ్యాయుక్తః పదార్థో వీప్స్యత ఇతి

స్త్రీత్వైకత్వలక్షణయోర్లిఙ్గసంఖ్యయోరనన్తర్భావాత్ప్రాక్ తద్ధితోత్పత్తేః సమాసే కృతే ప్రాప్తం ద్విర్వచనం పదత్వాభావాన్న భవతి; వాక్యమ్---గ్రామేగ్రామే పానీయమ్, అత్ర వాక్యస్యాపదత్వాద్ ద్విర్వచనం న భవతి గ్రామే పానీయమితి । కిఞ్చోత్తరత్ర పదస్యేతి న వక్తవ్యం భవతి; `పదస్య పదాత్' ఇత్యస్యైవానువృత్తేరితి । నైవం శక్యమితి । అస్యాప్యయమభిప్రాయః---`పదస్య' ఇత్యుచ్యమానేఽపి సప్తపర్ణాభ్యామిత్యాదౌ స్వాదిషు పూర్వస్య పదత్వాద్ ద్విర్వచనప్రసఙ్గః; తస్మాదేవమత్ర పరిహారో వాచ్యః---యద్వీప్సాయుక్తమ్, న అదః ప్రయుజ్యతే; కిం పునస్తత్ ? పర్వణిపర్వణి సప్తపర్ణాన్యస్యేతి, యచ్చ ప్రయుజ్యతే న తద్వీప్సాయుక్తమ్---సప్తపర్ణాన్యస్యేతి పర్ణశబ్ద ఇతి । తద్ధితే తు తద్ధితేనైవోక్తత్వాద్ ద్విర్వచనాభావః, స హి `వీప్సాయామ్' ఇత్యుచ్యతే । వాక్యస్యాపి ద్విర్వచనం న భవతి; పదద్విర్వచనేనోక్తత్వాద్వీప్సాయాః । తస్మాత్ సమాసాదినివృత్త్యర్థం తావత్పదాధికారో న కర్తవ్య ఇతి ।

ప్రత్యుత క్రియమాణే పదాధికారేఽవ్యాప్తిలక్షణో దోష ఇత్యాహ---ఇహ హి న స్యాదితి । ప్రపచతీతి । ధాతూపసర్గసముదాయః క్రియావిశేషవాచీ । అడాదివ్యవస్థార్థం తు ధాతూపసర్గయోః పృథక్ కల్పనమ్, తతశ్చ క్రియాధర్మో నిత్యతా సముదాయస్యేతి తస్యైవ ద్విర్వచనమ్ । ఇహేత్యాది । ద్రుహేస్తృచి విహితే `వా ద్రుహముహ' ఇతి ఘత్వఢత్వే ప్రాప్నుతః, ద్విర్వచనం చ; తత్ర ఘత్వఢత్వయోరసిద్ధత్వాత్పూర్వం ద్విర్వచనం ప్రాప్నోతి । అస్తు, కో దోషః ? తత్రాహ---తత్రేతి । పశ్చాద్వికల్పే ప్రవర్త్_మానే యదా పరత్ర ఢత్వం తదా పూర్వత్రాపి ఢత్వమేవేతి నియమాభావాత్ ఘత్వమపి కదాచింత్ స్యాత్ । ఏవం ఘత్వేఽపి ద్రష్టవ్యమ్---పరత్ర ఘత్వం పూర్వత్ర ఢత్వమితి । ఏతచ్చైకస్యా ఆకృతేశ్చరితః ప్రయోగో న ద్వితీయస్యాస్తృతీయస్యాశ్చ భవతీతి న్యాయమనాశ్రిత్యోక్తం ద్రష్టవ్యమ్ । అయం చ న్యాయః `కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి' ఇత్యత్రైవ వ్యాఖ్యాతః ।

పూర్వత్రాసిద్ధీయమితి । `పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇత్యస్మిన్నధికారే భవం నలోపాదికార్యం పూర్వత్రాసిద్ధీయమ్, తద్ ద్విర్వచనాదన్యత్రాసిద్ధం భవతి । అథ వా---పూర్వస్యాం సపాదసప్తాధ్యాయ్యమసిద్ధం నలోపాది పూర్వత్రాసిద్ధమ్, తత్ర భవమసిద్ధత్వం పూర్వత్రాసిద్ధీయమ్; తద్ ద్విర్వచనే కర్త్_వ్యే న భవతి, తతశ్చ ఘత్వే ఢత్వే వా ప్రవృత్తే తద్యుక్తస్యైవ ద్విర్వచనమితి నాస్తి దోషః ।

సర్వస్యేత్యేతదేవేత్యాది । పూర్వం `పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే' ఇతి వచనాశ్రయేణ ద్రోఢాద్రోఢేతి సాధితమ్, ఇదానీమ్ `సర్వస్య' ఇత్యనేన సాధితమిత్యేకస్మిన్సాధ్యే ద్వయోర్త్వేత్వోర్వికల్పః । కథం పునః `సర్వస్య' ఇత్యనేన కృతసర్వకార్యప్రతిపత్తిః ?

అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయాన్తోఽయం సర్వశబ్దః---సర్వం కార్యం యస్మిన్నస్తి తదిదం సర్వమ్, తస్య ద్వే భవతః । సర్వేషు కార్యేషు కృతేషు ద్విర్వచనమిత్యర్థః ।।

తస్య పరమామ్రేడితమ్ ।। 8.1.2 ।।

`తస్య' ఇత్యవయవయోగే షష్ఠీ, పరశబ్దోఽవయవచనః । `దిక్శబ్దాఞ్చ్యుత్తరపద' ఇత్యత్ర యద్యపి `దిశి దృష్టః శబ్దో దిక్శబ్దః'---ఇత్యాశ్రయణాత్సప్రత్యదిక్శబ్దత్వేఽపి పఞ్చమీ విహితా, తథాప్యస్మాదేవ నిర్దేశాదవయవవాచిభిర్యోగే షష్ఠీ భవతి । ఏవం చ పూర్వం కాయస్యేత్యాది సిద్ధం భవతి । ఉదాహరణే---`ఆమ్రడితం భర్త్సనే' ఇతి ప్లుతః । తస్య గ్రహణం విషయావధారణార్థమ్--తస్యైతస్యానన్తరస్య ద్విరుక్తస్యేతి, తేన పాక్షికే ద్విర్వచనే ఇయం సంజ్ఞా న భవతి । నను ఆమ్రేడితశబ్దో నిఘణ్టుషు ప్రసిద్ధః---`ఆర్మ్రడితం ద్విస్త్రిరుక్తమ్' ఇతి ? సత్యమర్థే ప్రసిద్ధః; ఇహ తు శబ్దే పరిభాష్యతే

మహాసంజ్ఞాకరణం పూర్వాచార్యానురోధేన ।।

అనుదాత్తం చ ।। 8.1.3 ।।

పరమిత్యనేన సామానాధికరణ్యాత్తస్య చాజ్జల్సముదాయరూపత్వాదన్యర్థోఽత్రానుదాత్తశబ్దః---అవిద్యమానముదాత్తమనుదాత్తమితి । స్వరితేఽప్యుదాత్తస్య భావాత్తస్యాపి నివృత్తిః । ఏవమపి న జ్ఞాయతే---కేన స్వరేణామ్రేడితం ప్రయోక్తవ్యమితి ? ఉచ్యతే; ఉదాత్తస్వరితౌ తావన్నిషిద్ధౌ, న చాస్వరకస్యాచ ఉచ్చారణం సమ్భవతి, తత్ర పారిశేష్యాదనుదాత్తత్వమేవ భవిష్యతి । యద్వా---అనుదాత్తాచ్కమనుదాత్తమ్, ఆమ్రేడితస్థా అచోఽనుదాత్తా భవన్తీత్యర్థః । భుఙ్క్తభుఙక్త ఇతి । `భుజోఽనవనే' ఇత్యాత్మనేపదమ్, తస్య `తాస్యనుదాత్తేత్' ఇత్యనుదాత్తత్వమ్, శ్నమః ప్రత్యయస్వరః, తస్య `శ్నసోరల్లోపః' ఇత్యల్లోపే ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణ భుఙ్క్తేశబ్దోఽన్తోద్రుత్తిః, ద్విర్వచనేన పరస్యానుదాత్తత్వమ్ । పశుశబ్దః కుప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్తః ।।

నిత్యవీప్సయోః ।। 8.1.4 ।।

నిత్యే చార్థే వీప్సాయాం చ యద్వర్త్తతే ఇతి । అనేన సప్తమీయమర్థనిర్దేశార్థేతి దర్శయతి । ప్రయోక్తృధర్మభూతా వీప్సా, న చ సా గ్రామాదిశబ్దైరభిధీయతే । పచతిపచతీత్యత్రాపి వస్తుతో యన్నిత్యం న తత్తిఙన్తేనాభిధీయతే । నిత్యత్వం తు ద్విర్వచనద్యోత్యమ్ । తస్మాదయమత్రార్థః---నిత్యత్వే ద్యోత్యత్వేన విషయభూతే, వీప్సాయాం వ ద్యోత్యత్వేన విషయభూతాయామితి । ఏషైవ చ తత్ర వృత్తిః, శబ్దస్య యద్వృత్తౌ తద్విషయతా । యది పునరేషా షష్ఠీ స్యాత్సప్రూపవిధిః ప్రసజ్యేత, తతశ్చ `నిత్యం క్రీడాజీవికయోః', `పాదశతస్య సంఖ్యాదేర్వీప్సాయామ్' ఇత్యాదినిర్దేశో నోపపద్యతే । యది తు `నిత్యార్థవిషయః శబ్దో నిత్యః' ఇత్యుచ్యేత, వీప్సార్థవిషయశ్చ వీప్సేతి; తదా షష్ఠ్యామప్యదోషః ? గౌణత్వప్రసఙ్గాత్తదనాశ్రితమ్ । నిత్యశబ్దోఽయం సర్వకాలావస్థాయినో య ఆత్మాకాశాదయః, యేషాముత్పత్తివినాశౌ ప్రయోక్తృభిర్నోపలభ్యేతే, తేష్వపి ప్రయుజ్యమానో దృశ్యతే---నిత్య ఆత్మా, నిత్య ఆకాశః, నిత్యా ద్యౌరితి; ఆభీక్ష్ణ్యేఽపి---నిత్యం ప్రహసితః, నిత్యం ప్రజల్పిత ఇతి । తత్రావిశేషాదుభయోరపి గ్రహణాదాకాశాదిశబ్దానామపి ద్విర్వచనప్రసఙ్గ ఇతి మన్యమానః పృచ్ఛతి--కేషు నిత్యతేతి ।

అథ వా---నిత్యశబ్దస్య కూటస్థలక్షణ ఏవ ముఖ్యోఽర్థః, శబ్దాన్తరసన్నిధ్యనపేక్షణాత్ । ఆభీక్ష్ణ్యం తు క్రియాపదప్రయోగసమధిగమ్యం గౌణోఽర్థః; అవిచ్ఛేదోపలబ్ధిసామాన్యమాశ్రిత్య తత్ర ప్రయోగాత్ । తతశ్చ `గౌణముఖ్యయోర్ముఖ్యే సమ్ప్రత్యయః' ఇతి కూటస్థవాచినామేవ ద్విర్వచనప్రసఙ్గ ఇతి మన్యమాన ఆహ---కేషు నిత్యతేతి । ఇతరోఽపి విదితాభిప్రాయ ఆహ---తిఙ్క్ష్వితి । అవిశేషమేవ మన్యమానః పృచ్ఛతి---కుత ఇతి । ఆభీక్ష్ణ్యమిహేతి । అయమభిప్రాయః---కూటస్థవచనగ్రహణే తిఙన్తాని న సంగృహీతానిస్యుః, ఆభీక్ష్ణ్యలక్షణే తు నిత్యత్వే గృహ్యమాణే తల్లక్షణం ద్విర్వచనం తిఙన్తానామ్, వీప్సాలక్షణం తు సుబన్తానామిత్యుభయానుగ్రహో భవతి । గౌణోఽపి చార్థో లక్ష్యదర్శనవశాదిహాశ్రీయతే---యథా `శీతోష్ణాభ్యాం కారిణి', పార్శ్వేనాన్విచ్ఛతీత్యాదౌ । ఉభ్యవిధేఽపి నిత్యత్వే గృహ్యమాణే తద్వాచినాం సుబన్తానాం స్వార్థ ఏవ ద్విర్వచనం స్యాత్, న చైవం లోకే ప్రయోగోఽస్తి---ఆత్మాత్మేతి । ఏవం హ్యుక్తే వీప్సా ప్రతీయతే, న తు స్వార్థః । తస్మాదాభీక్ష్ణ్యస్యైవ గ్రహణమితి భవత్యాభీక్ష్ణ్యమిహ నిత్యతా । సా చ తిఙ్క్ష్వవ్యయకృత్సు చేతి । ఏతత్కుతసత్యమ్ ? ఇత్యాహ--ఆభీక్ష్ణ్యం చ క్రియాధర్మ ఇతి । పౌనః పున్యమ్=ఆభీక్ష్ణ్యమ్ । తచ్చ సాధ్యరూపాయాః క్రియాయా ఏవ సమ్భవతి, తజ్జాతీయస్య తు పునః కరణం ఘటాదిష్వపి రూమ్భవతి; తథాపి క్రియావిషయైవ పునః క్రియత ఇతి ప్రతీతిః । తద్వచనాశ్చ పునః పునః, ఆభీక్ష్ణ్యమ్, నిత్యమిత్యాదయః శబ్దాః, యథా యుగపత్పృథగిత్యాదయః శబ్దాః క్రియావిషయాః, తద్వత్ । క్రియా చ తఙిక్ష్వవ్యవకృత్సు చాభిధీయతే, పాచకాదిషు తు సాధనం ప్రధానమ్ । పాకాదిష్వపి తు సిద్ధతా ప్రధానమ్, న క్రియా ।

కీదృశీ పునః సా క్రియా యస్యా ఆభీక్ష్ణ్యం ధర్మః ? ఇత్యాహ---యాం క్రియామితి । తన్నిత్యమితి । నిత్యశబ్దస్య నపుంసకలిఙ్గత్వాత్తద్వృత్తి తచ్ఛబ్దస్యాపి నపుంసకత్వమ్, యథా---అణౌ యత్కర్మ ణౌ చేత్స కర్తేత్యత్ర పుంస్త్వమ్ । లునీహిలునీహీతి । క్రియాసమభిహారే లోటు । యద్యపి తిజన్తస్య దర్శితముదాహరణం తథాప్యస్త్యత్ర వక్తవ్యమితి పునరుపన్యాసః, తద్దర్శయతి---కత్వాణములోర్లోటశ్చేతి । `సమానకర్తృకయోః' ఇత్యాదినార్థాన్తరేఽపి క్త్వాణములౌ విహితౌ, లోడపి విధ్యాదావర్థాన్తరే విహిత ఇతి సామాన్యశబ్దత్వాత్ ద్విర్వచనాపేక్షా ఏవ పౌనః పున్యం ప్రకాశయన్తి । యఙ్ తు తన్నిరపేక్ష ఇతి । స హి క్రియాసమభిహారం న వ్యభిచరతి, తత్కిం తస్య తద్ద్యోతనే ద్విర్వచనాపేక్షయా ! నను యఙన్తస్యాపి కదాచిద్ ద్విర్వచనమిష్యతే, తత్కథమ్ ? ఇత్యాహ---యదా త్వితి । ద్వివిధో హి క్రియాయాః సమభిహారః---పౌనః పున్యమ్, భృశార్థశ్చ । తత్ర యదా ద్విర్వచనం భవతి, తదా భృశార్థే యఙ్, తస్యైవ పౌనః పున్యం ద్యోతయితుం ద్విర్వచనమ్, తస్య యఙాఽద్యోతితత్వాదిత్యర్థః । వృత్తౌ చ సామాన్యశబ్దస్యాపి క్రియా సమభిహారశబ్దస్య భృశార్థలక్షణే క్రియాసమభిహారే వృత్తిర్విజ్ఞేయా । పాపచ్యత ఇతి । సకలా అవయవక్రియాః స్వయమేవ సమ్పాదయన్ పునః పునః పచతీత్యర్థః । లోడపి భవతి---పాపచ్యస్వ పాపచ్యస్వేత్యేవాయం పాపచ్యత ఇతి । అథ నిత్యతాయాం ద్విర్వచనముచ్యమానం ధాతుమాత్రస్య కస్మాన్న భవతి, స హి క్రియావచనః ? ఉచ్యతే; పరిగృహీతసాధనా క్రియా వ్యవహారోపయోగినీ భవతి, తదభిధానాచ్చ ధాతుమాత్రస్య ద్విర్వచనాభావః । పదాధికారో వాశ్రయణీయః । అనేనైవాభిప్రాయేణ పూర్వముక్తమ్---`అథ పదస్యేత్యేవ కస్మాన్నోచ్యతే' ఇతి, అస్మిన్పక్షే సగతికస్య ద్విర్వచనం వక్తవ్యమేవ । ఏతేనైతదపి నిరస్తమ్---భృశార్థే సావకాశో యఙ్ పౌనః పున్యే పరేణ ద్విర్వచనేన బాధ్యత ఇతి । కథమిదం నిరస్తమ్ ? పదస్య ద్విర్వచనం ధాతోర్యఙ్, తత్రాన్తరఙ్గస్య న యుక్తో బాధ ఇత్ వ్యాఖ్యాతమ్ ।

నిత్యం వీప్సాం వ్యాఖ్యాస్యన్ విషయం తావత్పృచ్ఛతి---అథేతి । సుప్సు వీప్సేతి । సుపామేవ తదభివ్యక్తౌ సమర్థత్వాత్ । ఏవం విషయముక్త్వా స్వరూపం పృచ్ఛతి---కా పునరితి । యది సామాన్యేన వ్యాప్తుమిచ్ఛా వీప్సా, తదా చికీర్షతీత్యాదౌ ద్విర్వచనప్రసఙ్గః; కరోత్యాదిక్రియాభిః కటాదీనాం యా వ్యాప్తుమిచ్ఛా తద్విచిత్వాత్ । ఇతరో `యోగరూఢిర్వీప్సాశబ్దః' ఇత్యభిప్రాయేణాహ---వ్యాప్తివిశేషవిషయేతి । ప్రయోక్తురిచ్ఛేతి । అనేన నాభిధేయా వీప్సా గృహ్యతే---వీప్సావాచినో ద్వే భవత ఇతి, కిం తర్హి ? ప్రయోక్తృధర్మః, ఆబాధవత్ । గతగత ఇత్యుక్తే ప్రియస్య చిరగమనాదినా పీడితో వాక్యం ప్రయుఙ్క్త ఇతి ప్రతీయతే, తేన చికీర్షతీత్యాదౌ ద్విర్వచనం భవతీతి దర్శయతి । వ్యాప్తివిశేషవిపయేత్యుక్తమ్, స తు విశేషో నాద్యాప్యభిహితద ఇతి పునః పృచ్ఛతి---కా పునరసావితి । నానావాచినామిత్యాది ।

పూర్వవృత్తిషు పఠితం వీప్సాలక్షణమ్, తద్ వ్యాచష్టే---నానాభూతార్థవాచినామితి । తత్ర నానావాచినామితి వచనాజ్జాతివాచినాం ద్విర్వచనం న భవతి---బ్రాహ్మణో న హన్తవ్యః, సమ్పన్నో వ్రీహిరితి । నహి జాతిశబ్దా నానాభూతార్థవాచినః; జాతేరేకత్వాత్ । యుగపద్గ్రహణాత్క్రమవివక్షాయాం ద్విర్వచనాభావః, యథా---అస్మిన్వనేఽయం వృక్షః శోభనోఽయం వృక్షః శోభన ఇతి క్రమేణ శోభనత్వప్రతిపాదనే బహూనామపి శబ్దానాం ప్రయోగో భవతి, తథైకశేషోఽపి న భవతి---అస్మిన్వనే వృక్షాః శోభనా ఇతి; నానావాచిత్వాభావాత్ । పృథగర్థపర్యవసాయిత్వం హి నానావాచిత్వమ్, న చైకశేషే తదస్తి । అత ఏవ తత్ర న ప్రత్యేకం విధేయసమ్బన్ధో నియమేన ప్రతీయతే । న `హి బ్రాహ్మణేభ్యః శతం దేయమ్' ఇత్యుక్తే నియమేన ప్రత్యేకం శతం దేయం భవతి । బ్రాహ్మణాయ బ్రాహ్మణాయ శతం దేయమిత్యుక్తే ప్రత్యేకం శతం దీయతే, తత్కరయ హేతోః ? పృథగర్థపర్యవసాయితయా పృథగ్దేయస్య సమ్బన్ధాత్ । యదా చ పృథగర్థపర్థవసాయితా, తదా యావన్తోఽర్థా అభిధిత్సితాః, తావన్తః శబ్దాః పృథగేకైకపర్యవసాయినః ప్రసక్తాః, తేషామనేన నివృత్తిః క్రియతే---వీప్సాయాం ద్వే ఏవ ప్రయోక్తవ్యే, న తు బహు ప్రయోక్తవ్యమితి । కథం తర్హి నివృత్తానామర్థః ప్రతీయతే, యావతా ప్రత్యేకపర్యవసాయిత్వే ద్వయోరేవ ప్రతీతిః స్యాత్ ? ఉచ్యతే---

ఏకశేషే యథాన్యేషామర్థః శిష్టేన గమ్యతే ।

తద్వదత్ర విశేషేఽపి శిష్టాభ్యామితరార్థధీః ॥

యథైవ హి వృక్షౌ వృక్షా ఇత్యేకశేషవిషయే శిష్యమాణమేవ నివృత్తానామప్యర్థమాహ, తథేహాపి శిష్యమాణే ద్వే ఏవ వివక్షితానర్థానబిధాస్యతః । న చ బహువచనప్రసఙ్గః; పరిగృహీతైకత్వానాం బహూనామభిధానాత్; అన్యథా ప్రతేయకసమ్బన్ధస్యాప్రతీతేః ద్విర్వచనాదుత్తరకాలం సత్యామపి బహుత్వావగతావప్రాతిపదికత్వాద్వహువచనాభావః, యథా---పశ్య మృగో ధావతీతి సత్యపి దర్శనక్రియాపేక్షే కర్మత్వే ద్వితీయాభావః । ఏకైకమిత్యత్ర తు సత్యపి బహువ్రీహివద్భావేన ప్రాతిపదికత్వం పరిగృహీతైకత్వస్యైకారథస్య వీప్సాయోగాదన్తరఙ్గత్వాదేకవచనం భవతి, న బహువచనమ్ ; బహుత్వప్రతీతేర్బహిరఙ్గత్వాత్ । అస్యైవార్యస్య `ఏకైకస్య ప్రాచామ్' ఇతి నిర్దేశో లిఙ్గమిత్యలమియతా । తదయమత్రార్థః---నానాభూతార్థవాచినాం యాన్యధికరణాని వాచ్యాని తేషాం సహవివక్షితానాం పృథక్ సంఖ్యాయుక్తానాం ప్రత్యేకం క్రియయా గుణేన వా వ్యాప్తుమిచ్ఛా వీప్సేతి । క్రియాగుణగ్రహణం ద్రవ్యస్యాప్యుపలక్షణమ్ । గ్రామేగ్రామే పానీయమితి । ద్రవ్యవ్యాప్తేరుదాహరణమ్ । పురుషః పురుషో నిధనముపైతీతి ।

నిధనమ్=మరణమ్ । జాతస్య హి ధ్రువో మృత్యురిత్యర్థః । అపర ఆహ---సామ్నాం భక్తివిశేషః=నిధనమ్, సర్వ ఏవ ఋత్విజో నిధనముపయన్తీత్యర్థ ఇతి ।

యత్రిజన్తమిత్యాది । అత్ర విప్రతిషేధో హేతుః, ద్విర్వచనస్యావకాశో యత్ర నిత్యతా వివక్షితా, న ప్రకర్షః---పచతిపచతీతి, ప్రకర్షప్రత్యయస్యావకాశో యత్ర ప్రకర్ష ఏవ వివక్ష్యతే, న నిత్యతా---పచతితరామితి; ఉభయవివక్షాయాముభయప్రసంగే పరత్వాద్ ద్విర్వచనమ్, తతః పునః ప్రసఙ్గవిజ్ఞానాత్ప్రకర్షప్రత్యయః । యద్వా---ప్రతియోగ్యపేక్షః ప్రకర్షో బహిరఙ్గః, పౌనఃపున్యమన్తరఙ్గమితి పూర్వం ద్విర్వచనమ్ ।

ఇహ త్విత్యాది । ఇష్టిరేవేయమ్ । యద్వా---ప్రకర్షయుక్తా ఏవాఢ్యాదయ ఆనయనక్రియాయాముపయుజ్యన్త ఇతి లఘుప్రకర్షా ఏవ వీప్స్యన్తే । కిఞ్చ---కృతద్విర్వచనాత్తరపి సత్యాఢ్యాతరమితి భవితవ్యమ్, తథా చ ప్రకర్షార్థో గమ్యేత, న వీప్సేతి పూర్వం ప్రకర్షయోగః ।।

పరేర్వర్జనే ।। 8.1.5 ।।

పరిపరి త్రిగర్తేభ్య ఇతి । `అపపరీ వర్జనే' ఇతి కర్మప్రవచనీయ సంజ్ఞా, `పఞ్చమ్యపాఙ్పరిభిః' ఇతి పఞ్చమీ । పరిషిఞ్చతీతి । పరిః సర్వతో భావే, `ఉపసార్గాత్సునోతి' ఇత్యాదినా షత్వమ్ ।

పరేర్వర్జన ఇత్యాది । `పరేర్వర్జనే' ఇత్యత్రా `అసమ సే' ఇతి వక్తవ్యమ్, `వా' ఇతి చ వక్తవ్యమ్, తేనాసమాస ఏవ భవతి, తత్రాపి విసప్లేన ।

అన్యత్ర తు నైవ భవతి, తదాహ---సమాసే త్వితి । తేనౌవోక్తత్వాదితి । నను వాక్యే తావద్వర్జనం పరేరేవ ద్యోత్యమ్, సమాసేఽపి పరిః సన్నిహితః, తత్కిం సమాసస్య వర్జనే శక్తిః కల్ప్యతే ? తత్రాహుః---`జహత్స్వార్థా వృత్తిః' ఇతి పక్షే సమాస ఏవ వర్జ్యమానోపసర్జనే వర్జనే వర్త్తతే, అవయవౌ త్వనర్థకావితి । యదా తు `అజహత్స్వార్థా వృత్తిః' ఇతి పక్షః, తదా వాక్యే కేవలే వర్జనే పరిర్వర్తత ఇతి తత్రైవ ద్విర్వచనం భవతి । సమాసే తు వర్జ్యమానార్థాస్కన్దానాన్న ద్వ్యర్థః పరిః కేవలే వర్జనే వర్త్తత ఇతి ద్విర్వచనాభావః ।।

ప్రసముపోదః పాదపూరణే ।। 8.1.6 ।।

ప్రాదీనాం సమాహారద్వన్ద్వః, `ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమాహారే' ఇతి సమాసాన్తస్తు న భవతి; సమాసాన్తవిధేరనిత్యాత్వాత్ । ఉదిత్యం జాతవేదసమితి క్వచిదుదాహృతమ్, తదయుక్తమ్; న హ్యత్ర ద్వితీయ ఉచ్ఛబ్దః, కిం తర్హి ? ఉశబ్దః ।

ఉపర్యధ్యధసః సామీప్యే ।। 8.1.7 ।।

ఉపర్యాదీనాం యోఽర్థస్తస్య సామీప్యద్యోతనాయ ద్విర్వచనమ్ । సామీప్యమ్=ప్రత్యాసత్తిః, తచ్చ దేశకృతం కాలకృతం వా । ఉపర్యుపరిదుః ఖమితి । కాలకృతస్యోదాహరణమ్ । దుః ఖస్య సామీప్యేనోపరిష్టాదిత్యర్థః । `ఉభసర్వతసోః' ఇత్యుపసంఖ్యానేన ద్వితీయా । ఉపర్యుపరి గ్రామితి । గ్రామస్య సామీప్యేనోపరిష్టాద్దేశ ఇత్యర్థః । అధ్యధి గ్రామమితి । అధిరుపరిభావే, యథా---`సమిధం స్రుచం చాధ్యధి గార్హపత్యం హృత్వా' ఇతి । అధోఽధో గ్రామమితి । గ్రామస్య సామీప్యేనాధస్తాద్ దేశ ఇత్యర్థః । యథా `నవానధోఽధో బృహతః పయోధరాన్' ఇతి ।

ఉపర్యుపరి పశ్యన్తః సర్వ ఏవ దరిద్రతి ।

అధోఽధో దర్శనే కస్య మహిమా నోపజాయతే ।।

ఇతి తు వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్ ।

ఉపరి చన్ద్రమా ఇతి । అత్ర భూగతమపేక్ష్యోపరిభావస్య సామీప్యం నాస్తి । ఉపరి శిరస ఇత్యాది । న హి వస్తుసత్తైవ శబ్దత్యుత్పత్తేః ప్రధానం కారణమ్, కిం తర్హి ? వివక్షా, సా చేహ నాస్తి । శిరస ఉపరిష్టాద్ ఘటం ధారయతి నాధస్తాదితి హ్యత్ర వివక్షితమ్ । సామీప్యం తు వస్తుతః సమ్భవతి ।।

వాక్యాదేరామన్త్రితస్యాసూయాసమ్మతికోపకుత్సనభర్త్సనేషు ।। 8.1.8 ।।

ఏకార్థః పదసమూహో వాక్యమితి । యథాహ భగవాఞ్జైమినిః---అర్థైకత్వాదేకం వాక్యం సాకాంక్షం చేద్విభాగే స్యాత్' ఇతి । క్వచిత్తు ` ఏకతిఙ్పదసమూహో వాక్యమ్' ఇతి పఠ్యతే, ఏకా తిఙ్విభక్తిర్యత్ర స ఏకతిఙ్ । క్వచిత్తు న కిఞ్చిదపి వాక్యలక్షణం పఠ్యతే । అసూయాసమ్మతికోపకుత్సనభర్త్సనేషు యది తద్వాక్యం భవతీతి । యద్యపి వాక్యాదేరితి సమాసే గుణీభూతం వాక్యమ్, తథాప్యసూయాదీనాం తేనైవ సమ్బన్ధః---అసూయాదిషు యద్వాక్యం తదాదేరితి, న తు ప్రధానేన వాక్యాదినాఽఽమన్త్రితేన । ప్రయోక్తృధర్మా హ్యసూయాదయో నాభిధేయధర్మాః, తే చ వాక్యేనైవ ద్యోత్యన్తే, నామన్త్రితేన । ఉదాహరణేషు సమ్మతావనుకమ్పాయాం కన్, ఇతరత్ర కుత్సితే కః । రిక్తమ్= శూన్యమ్, క్షుద్రమిత్యర్థః । శక్తియష్టిశబ్దాభ్యాం తద్వతోః స్త్రియోర్వర్తమానాభ్యాం కుత్సితే కః । ఏవం హి కుత్సనమ్, సమ్బోధనం చ సమీచీనం భవతి । భర్త్సనే త్విత్యాది । యద్యపి ` భర్త్సనే పర్యాయేణ' ఇతి వచనాత్పూర్వస్యాపి తత్ర విధీయమానం భర్త్సనకుత్సనయోరపి సిద్ధ్యతి; కారణత్వేన తత్రాపి కోపాసూయయోర్భావాత్, తేతశ్చ నార్థః కుత్సనభర్త్సనగ్రహణేన ? నైతదస్తి;

గురవో హి హితైషిత్వాదకుప్యన్తోఽపి భర్త్సనమ్ ।

కుర్వతే భర్త్స్యమానాస్తు కుపితాన్ప్రతియన్తి తాన్ ।।

వినాప్యసూయయా కుత్సాం కుర్వన్తీతి పృథక్తయోః ।

నిర్దేశః సూత్రకారేణ విహితః సూక్ష్మదర్శినా ।।

సామృతైః పాణిభిర్ఘ్నన్తి గురవో న విషోక్షితైః ।

లాలనాశ్రయిణో దోషాస్తాడనాశ్రయిణో గుణాః ।।

అభిప్రాయే దుష్టే లాలనేఽపి దోషా భవన్తి, విపర్యయే తు తాడనేఽపి గుణా ఇత్యర్థః ।।

ఏవం బహువ్రీహివత్ ।। 8.1.9 ।।

అత్ర యది కేవలో బహువ్రీహివద్భావోఽనిర్దిష్టవిషయోఽనేన విధీయతే, తతశ్చేహాపి ప్రాప్నోతి---ఏక ఇతి, తతశ్చ సుబ్లుక్, స్యాత్ । అస్తు, బహువ్రీహివద్భావాదపరః సుః ప్రభవిష్యతి ? నైవ చాత్ర సుబ్లుక్ ప్రాప్నోతి, ఏక ఇత్యస్య ప్రత్యయాన్తత్వేనాప్రాతిపదికత్వాత్ । `కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' ఇత్యత్ర చ సమాసగ్రహణం నియమార్థమ్, న విధ్యర్థమితి తేనాపి నాస్తి ప్రాతిపదికత్వమ్ । ఇహ తర్హ్యేకేతి పుంవద్భావః ప్రాప్నోతి ? స్యాదేవతన్---`ద్వే' ఇత్యధికారాద్ ద్విర్వచనసన్నియోగేన విధీయమానో బహువ్రీహివద్భావస్తదభావాదిహ న భవతీతి । అథ తదపి ద్విర్వచనం తేన విధీయమానమత్ర కస్మాన్న భవతి ? తస్మాద్వ్యక్తవ్యోఽస్య విషయః । అత ఆహ---ఏకమిత్యేతచ్ఛబ్దరూపం ద్విరుక్తమితి । సత్యమ్; `ద్వే' ఇత్యనువర్త్తతే, న చ తేన ద్విర్వచనం విధీయతే, కిం తర్హి ? అన్యేన విహితనూద్య తత్ర బహువ్రీహివద్భావో విధీయతే । క్వ చాన్యేన ద్విర్వచనం విహితమ్ ? వీప్సాయామ్ । యది పునర్వీప్సాగ్రహణమనువర్త్య తత్ర బహువ్రీహివద్భావో విధీయేత ? నైవం శక్యమ్; బహువ్రీహివద్భావేన ద్విర్వచనం బాధ్యతే । అథ యది వీప్సాయాం ద్వే ఇత్యేవముభయమనువర్త్య ద్విర్వచనం బహువ్రీహివద్భావః---ఇత్యుభయమనేన విధీయతే, న దోషో భవతి । వృత్తికారస్తు కిమనయా వీప్సాగ్రహణానువృత్త్యేతి `ద్వే' ఇత్యేవాన్వవీవృతత్ ।

సుబ్లోపపుంవద్భావావితి । యద్యప్యేతౌ బహువ్రీహావితి నోచ్యేతే, తథాపి తత్ర దృష్టావిత్యేతయోరతిదేశః । క్వచిత్తు వృత్తావేవాయమర్థః పఠ్యతే । ఏకైకమితి । ఏకమిత్యస్య ద్విర్వచనే ద్వయోరపి సుపోర్లుకి సతి పునర్బహువ్రీహివద్భావాదేవ సుప్ । ఏకైకయేతి । టాబన్తాత్తృతీయా, తదన్తస్య ద్విర్వచనమ్, సుబ్లుకి పుంవద్భావేన పూర్వభాగే టాపో నివృత్తిః । కః పునరత్ర టాపో నివృత్తౌ సత్యామసత్యాం వా విశేషః । ? అవగ్రహేఽస్తి విశేషః---ఐకైకయేత్యేక---ఏకయేతి భవతి । ఉత్తరత్ర చ గతగతేత్యాదౌ పుంవద్భావస్య ప్రయోజనమ్ ।

నను యది యచ్చ యావచ్చ బహువ్రీహౌ దృష్టం కార్య తస్య సర్వస్యాతిదేశః; సర్వనామసంజ్ఞాప్రతిషేధః, స్వరః, సమాసాన్త ఇత్యేతే విధయః ప్రాప్నువన్తి ? అత ఆహ---సర్వనామసంజ్ఞాప్రతిషేధస్వరసమాసాన్తా ఇతి । న బహువ్రీహావితి ప్రతిషేధో న భవతీతి । తత్ర హి `విభాషా దిక్సమాసే బహువ్రీహౌ' ఇత్యతః `బహువ్రీహౌ' ఇత్యనువర్త్తమానే పునర్వహువ్రీహిగ్రహణమ్---బహువ్రీహిరేవ యో బహువ్రీహిస్తత్ర యథా స్యాద్, బహువ్రీహివద్భావేన యో బహువ్రీహిస్తత్ర మా భూదితి । తేన సంజ్ఞాప్రతిషేధస్తావత్సమాసాధికారే బహువ్రీహౌ విజ్ఞాయతే । నన, సుసు ఇతి । `ఆబాధే చ' ఇతి ద్విర్వచనమ్ । నన కరోతి, సుసు జాగర్తీత్యాదివాక్యైకదేశ ఉదాహృతః ।

నఞ్సుభ్యామిత్యన్తోదాత్తత్వం న భవతీతి । తత్ర హి `వనం సమాసే' ఇత్యతః సింహావలోకితన్యాయేన `సమాసే' ఇతి సమ్బధ్యతే, `బహువ్రీహావిదమేతత్తద్భ్యః' ఇత్యతః `బహువ్రీహౌ' ఇతి చ । తత్ర బహువ్రీహేః సమాసత్వావ్యభిచారే పునః సమాస ఇతి విశేషణం సమాసాధికారవిహితబహువ్రీహిపరిగ్రహార్థణ్ । అథాత్ర `నఞ్సుభ్యామ్' ఇత్యన్తోదాత్తత్వే సతి కః స్వరో భవతి ? అత్ర హి చత్వారః స్వరాః ప్రాప్నువన్తి---సమాసాన్తోదాత్తత్వం చ । తత్ర `నఞ్సుభ్యామ్' ఇత్యయం స్వరో న భవతీత్యుక్తమ్ । ఆమ్రేడితానుదాత్తత్వమపి న భవతి, కిం కారణమ్ ? కార్యాతిదేశే తావదిదమేవ కార్యాణాం విధాయకమితి పరత్వాదామ్రేడితానుదాత్తత్వం బహువ్రీహిస్వరేణ బాధ్యతే । శాస్త్రాతిదేశేఽపి విరుద్ధస్య స్వాశ్రయస్యాతిదేశేన నివర్త్యనాన్నైవామ్రేడితానుదాత్తత్వం భవతి, `బహువ్రీహౌ ప్రకృత్యా' ఇత్యత్ర చ న సమాసగ్రహణమనువర్త్తతే, తేన బహువ్రీహివద్భావాత్పూర్వపదప్రకృతిస్వరో భవన్ సమాసాన్తోదాత్తత్వం బాధతే । ఋగృగితి । `ఆబాధే చ' ఇతి ద్విర్వచనమ్ । ఋక్పూరితి సమాసాన్తో న భవతీతి । తత్ర హి `సమాసాచ్చ తద్విషయాత్' ఇత్యతః `సమాసాత్' ఇత్యనువర్త్తమానే పునః సమాసగ్రహణం సమాసాధికారే విహితో యః సమాసస్తత్పరిగ్రహార్థమ్ । తేనాతిదేశికే సమాసే సమాసాన్తో న భవతీతి । ఏవమేతే సంజ్ఞాప్రతిషేధాదయః సమాసాధికారవిహితే బహువ్రీహౌ విజ్ఞాయన్తే ।

వార్త్తికకారస్తు సర్వమేవైతద్వాచనికం మన్యతే, యదాహ---`సర్వనామస్వరసమాసాన్తేషు దోషః' ఇతి । అథ ననేత్యత్ర బహువ్రీహివద్భావాన్నలోపః కస్మాన్న భవతి ? ఉచ్యతే; `ఉత్తరపదే' ఇతి వర్తతే, నఞ ఇతి చ కార్యిణో నిర్దేశః, తత్ర సాక్షాచ్ఛిష్టేన కార్యిత్వేన నఞో నిమిత్తభావో బాధ్యతే, యథా---మద్రహ్రదో భద్రహ్రద ఇత్యత్ర రేఫస్య `అచో రహాభ్యాం ద్వే' ఇతి ద్విర్వచనప్రసఙ్గే ఉక్తమ్---`నేమౌ రహౌ కార్యిణౌ, కిం తహి ? నిమిత్తమిమౌ ద్విర్వచనస్య' ఇతి । అయం తు పరిహారః పూర్వత్రాపి యథాసమ్భవం ద్రష్టవ్యః ॥

ఆబాధే చ ॥ 8.1.10 ॥

ఆబాధనమాబాధ ఇతి । భావే ఘఞ్ । ప్రయోక్తృధర్మో నాభిధేయధర్మఇతి । అభిధేయధర్మత్వే హి బాధితపీడితాదిశబ్దానామేవ ద్విర్వచనం స్యాత్, న గతాదిశబ్దానామ్, ప్రయోక్తృధర్మత్వే హి తేషామపి భవతీతి వ్యాప్తిర్భవతి । తత్ర వర్త్తమానస్యేతి । ద్విర్వచనే సత్యాబాధస్య గమ్యమానత్వాద్ గతాదిశబ్దానాం తత్ర వృత్తిః, న తు తదభిధానాత్ । ప్రియస్య చిరగమనాదినేతి । ప్రయోక్తృధర్మత్వమాబాధస్య దర్శయతి । ఆదిశబ్దేన నాశాదేర్గ్రహణమ్ ॥

కర్మధారయవదుత్తరేషు ।। 8.1.11 ।।

కోపధాయా అపి కర్మధారయవద్భావాత్ పుంవద్భావో భవతీతి । తేన బహువ్రీహివద్భావే ప్రకృతే కర్మధారయవద్భావో విధీయతే ఇతి భావః । సమాసాన్తోదాత్తత్వమనేన విధీయత ఇతి । కార్యాతిదేశపక్షే ఇదముక్తమ్ । శాస్త్రాతిదేశే తు యద్యప్యామ్రేడితానుదాత్తత్వమేవ పరమ్, తథాపి న తద్భవతి; విరుద్ధస్య స్వాశ్రయస్యాతి దేశేన నివర్త్తనాత్ ।।

ప్రకారే గుణవచనస్య ।। 8.1.12 ।।

ప్రకారో భేదః సాదృశ్యం చేతి । ఉభయత్రాపి ప్రకారశబ్దస్య దృష్టత్వాత్ । భేదే తావత్---బహుభిః ప్రకారైర్భుజ్క్తే, బహుభిర్భేదైః, విశేషైరితి గమ్యతే; సాదృశ్యే---బ్రాహ్మణప్రకారోఽయం మాణవకః, బ్రాహ్మణసదృశ ఇతి గమ్యతే । తదిహేతి । తదితి వాక్యోపన్యాసే । అవ్యయం వా సప్తమ్యర్థవృత్తి, తత్రేత్యర్థః । సాదృశ్యం ప్రకారో గృహ్యత ఇతి । ద్విరుక్తాత్ తస్యైవ ప్రతీతేః । అత్ర చాభిదానస్వాభావ్యం హేతుః । ప్రకారే వర్తమానస్యేతి । ద్విర్వచనప్రవృత్తిద్వారేణ తద్ద్యోతనాత్తత్ర వృత్తిః । అపరిపూర్ణగుణ ఇత్యర్థ ఇతి । కథమేతత్ ? ఇత్యాహ---పరిపూర్ణగుణేనేతి । యస్య పూర్ణం పాటవమ్, యః పటుకార్యాణి కరోతి, తేన యదా న్యూనపాటవముపమీయతే, తదా పుటుపటురితి ప్రయోగో భవతి, తేనార్థాదపరిపూర్ణగుణ ఇత్యర్థో భవతి ।

జాతీయరోఽనేన ద్విర్వచనేన బాధనం నేష్యత ఇతి । తద్విధౌ ద్వివిధస్యాపి ప్రకారస్య గ్రహణం మన్యతే । జయాదిత్యస్తు తత్రాహ---`సామాన్యస్య భేదకో విశేషః ప్రకారః' ఇతి । ఇష్టిశ్చేయమ్, అన్యథా బ్రాహ్మణజాతీయ ఇత్యాదావగుణవచనే, పటుజాతీయ ఇత్యాదౌ గుణవచనేఽపి సాదృశ్యాదన్యత్ర భేదే చరితార్థస్య జాతీయరో గుణవచనేషు సాదృశ్యే బాధః స్యాత్ ।

పటుర్దేవదత్త ఇతి । పరిపూర్ణగుణ ఏవాత్ర పటుశబ్దో వర్త్తతే, నతత్సాదృశ్యాన్న్యూనగుణే ।

అగ్నిర్మాణవక ఇతి । అగ్నిశబ్దో వహ్నౌ వృత్తః సోఽయమతిసాదృశ్యనిమిత్తాదభేదోపచారాన్మాణవకే వర్త్తత ఇతి ద్రవ్యే పూర్వవృత్తః సమ్ప్రత్యపి ద్రవ్యవచన ఇతి గుణవచనో న భవతి । ఏవం గౌర్వాహీక ఇత్యత్ర గోశబ్దః

సాస్నాదిమతి వర్తిత్వా వాహీకే వర్తమానః । నన్వగ్నిశబ్దోऽగ్నిగతతైక్ష్ణ్యం మాణవకే ప్రతిపాదయితుం ప్రయుజ్యత ఇతి గుణవచన ఏవ, తథా గోశబ్దోऽపి సాస్నాదిమద్గతజాడ్యప్రతిపాదనాయ వాహీకే ప్రయుజ్యత ఇతి గుణవచన ఏవ ? ఇత్యత ఆహ---యద్యప్యత్రాగ్నిశబ్ద ఇతి । అగ్నిశబ్దో మాణవకే ప్రయుజ్యమానో యాదృశమగ్నేస్తైక్ష్ణ్యం పరశ్వాదిభ్యో వ్యావృత్తం తదేవ ప్రతిపాదయతి, న తైక్ష్ణ్యమాత్రమితి, గోశబ్దోऽపి యాదృశం గవాం జాడ్యం మనుష్యేభ్యో వ్యావృత్తం తదేవ ప్రతిపాదయతి, ఆశ్రయవిశేషసమ్బన్ధాద్ధి తైక్ష్ణ్యజాడ్యాదికం భిద్యతే, తదేతదాహ---ముఖ్యార్థసమ్బన్ధాదవధృతభేదం తైక్ష్ణజాడ్యాదికమితి । శబ్దాన్తరసన్నిధిమన్తరేణ శబ్దశ్రవణమాత్రాద్ యోऽర్థః ప్రతీయతే స ముఖ్యః । విపరీతో గౌణ । అవధృతభేదమ్---నిశ్చితభేదమ్ । ఆదిశబ్దేన పైఙ్గల్యభారవహనాదేర్గ్రహణమ్ । అర్థాన్తరే, గౌణే మాణవకే వాహీకే చ । సర్వదా గుణవచనో న భవతీతి న ద్విరుచ్యత ఇతి । `ప్రకారే వర్త్మానస్య' ఇత్యేవ గుణవచనత్వే సిద్ధే పునర్గుణవచనగ్రహణాత్ సర్వదా గుణవచనస్యేత్యాశ్రీయతే । న చాయం సర్వదా గుమవచనః; ప్రాక్ ప్రకారాద్ ద్రవ్యవచనత్వాత్ ।

అత్ర కేచిత్---`గుణముక్తవాన్ గుణవచనః' ఇతి గుణోపసర్జనద్రవ్యవచనస్య ద్విర్వచనమిచ్ఛన్తి । అన్యే తు గుణవచనస్య గుణివచనస్య చ అవిశేషేణేచ్ఛన్తి---శుక్లశుక్లం రూపమ్, శుక్లశుక్లః పట ఇతి । `నవంనవం ప్రీతిరహో కరోతి' ఇత్యత్ర వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్, అనేన తు ద్విర్వచనే సుబ్లోపప్రసఙ్గః, యథా---నవనవావనవాయుభిరాదేధే' ఇతి । మూలేమూలే ఇతి । ఏకస్య వస్తునో వేణుదలాదేరేకమేవ ముఖ్యమగ్రం మూలం చ, ఇతరేషాం తు భాగానామాపేక్షికో మూలాగ్రవ్యపదేశః । స్థౌల్యసౌక్ష్మ్యే అపి నైకరూపే, కిం తర్హి ? యథామూలముపచీయతే స్థౌల్మ్, యథాగ్రం చ సౌక్ష్మ్యమితి వీప్సాయా అత్రాసమ్భవః । ఇహ `మూలేమూలే పథి విటపినామ్' ఇతి వీప్సాయామేవ ద్విర్వచనమ్ ।

స్వార్థ ఇతి । అర్థాన్తరాభావప్రదర్శనార్థమిదముక్తమ్ । అస్మార్త్కార్షాణాదితి । అనేకమాషసముదాయః=కార్షాపణమ్ । తత్ర న సర్వే మాషా దానక్రియయా వ్యాప్యన్తే, కిం తర్హి ? ద్వావేవేతి వీప్సాయా అభావః । నను యథా ద్వావేవ మాషా నిర్జ్ఞాతౌ దానక్రియయా వ్యాప్యేతే, తదా మాషంమాషం దేహి---ఇతి వీప్సాయాం ద్విర్వచనం భవతి; ఏవమనేకమాషసముదాయాదపి కార్షాపణాద్ ద్వయోరేవాస్తి దానక్రియావ్యాప్తిః ? మైవమ్, తత్ర హి సన్నిహితస్యార్థస్య న కస్యచిద్ వర్జనమస్తి; ఇహ తు వర్జనమస్తి, యతో మాషంమాషమసౌ దత్వా శేషం పృచ్ఛతి---కిమనేన క్రియతామితి । తదిదముక్తమ్---అత్ర హీతి । మాషం దేహి ద్వౌ మాషౌ దేహి త్రీన్మాషానితి । అనేన యథేచ్ఛం దేహీతి వివక్షయా అవధారణాభావం దర్శయతి । చాపల ఇతి ప్రయోక్తృధర్మోऽయమ్, తస్మిన్ ద్యోత్యే సుబన్తస్య తిజన్తస్య చ సర్వస్య వాక్యగతస్య పదస్య ద్విర్వచనం నావశ్యమితి నేదం శాస్త్రీయం ద్విర్వచనమ్, కిం

తర్హి ? పరప్రత్యాయనాయానేకస్య స్వతన్త్రపదస్య ప్రయోగ ఇత్యర్థః । ఏవం చ కృత్వా ఆమ్రేడితానుదాత్తత్వాభావాద్యథాప్రాప్తః స్వరో భవతి ।

క్రియాసమభిహార ఇతి । లోడన్తస్యేవేదం ద్విర్వచనమ్, న యఙన్తస్య; లోటః సముచ్చయేఽపి విధానాత్ క్రియాసమభిహారాభివ్యక్తౌ కేవలస్య సామర్థ్యాభావాత్ । యఙ్ తు క్రియాసమభిహారవిషయ ఏవేతి తద్ద్యోతనే స్వయం సామర్థ్యాన్నాపేక్షతే ద్విర్వచనమ్ ।

ఆభీక్ష్ణ్య ఇతి । పూర్వేణ వాక్యేన క్రియాసమభిహారసంశబ్దనేన యో విహితస్తదన్తస్యైవ ద్విర్వచనమితి శఙ్కమానం ప్రత్యస్య వాక్యస్యోపన్యాసః । నిత్య ఇత్యేవ సిద్ధమితి తత్రోక్తమితి । `నిత్యవీప్సయోః' ఇత్యత్ర హి `క్త్వాణముల్లోర్లోటశ్చ ద్విర్వచనసాపేక్షాణామేవ పౌనః పున్యప్రకాశనే శక్తిః' ఇత్యుక్తమ్ । అన్యే త్వాహుః---`పునః పునః క్రియాయా ఉత్పాదనమాభీక్ష్ణ్యమ్ । తథా హి---భుక్త్వాభుక్త్వా వ్రజతీత్యుక్తే సత్యపి క్రియాయా విచ్ఛేదే పునః పునర్భుఙ్క్తే పునః పునర్వ్రజతీతి క్రియావృత్తిః ప్రతీయతే, నిత్యతా తు క్రియాయా అవిచ్ఛేదః, యతా జీవతిజీవతీత్యుక్తే జీవత్యేవాయమితి ప్రతీయతే, న త్వసౌ జీవిత్వా మ్రియతే మృత్వా చ జీవతీతి, జీవనమేవ త్వవిచ్ఛిన్నం ప్రతీయతే । తస్మాదాభీక్ష్ణ్యం నిత్యమితి భిన్నావేతావర్థౌ' ఇతి ।

అపర ఆహ---భుక్త్వా వ్రజతీత్యాదౌ క్త్వాణములన్తస్య తిఙన్తస్య చ ద్విర్వచనే ప్రాప్తే ఆభీక్ష్ణ్యసంశబ్దనేన యో విహితస్తదన్తస్య యథా స్యాత్, తిఙన్తస్య మా భూదితి నియమార్థమిదమితి ।

డాచీతి । విషయసప్తమీయమ్, తేనానుత్పన్న ఏవ డాచ్యకృతటిలోపస్య పటదిత్యాదేర్ద్విర్వచనమ్, తతః `అవ్యక్తానుకారణాత్' ఇతి డాచి టిలోపః, `నిత్యమామ్రేడితే `డాచి ఇతి పరరూపత్వమ్ । అపర ఆహ---ఇదమేవాచ్ఛబ్దస్య పరరూపవిధానం లిఙ్గమ్---`డాచి' ఇతి పరసప్తమ్యామపి టిలోపాత్పూర్వం ద్విర్వచనం భవతీత్యస్యార్థస్యేతి, తదసత; పతదిత్యాదౌ టిలోపాదుత్తరకాలమప్యచ్ఛబ్దస్య సమ్భవాత్ । ద్వితీయా కరోతీతి । `కృఞో ద్వితీయా' ఇత్యాదినా డాచ్ । తత్తర్హి డాచి ద్విర్వచనం వక్తవ్యమ్ ? న వక్తవ్యమ్; ఆచార్యప్రవృత్తిర్జ్ఞాపయతి---`డాచ్యవ్యక్తానుకరణస్య ద్విర్చనం భవతీతి, యదయమ్ `నిత్యమామ్రేడితే డాచి' ఇతి పరరూపత్వం శాస్తి ।

పూర్వప్రథమయోరితి । పూర్వ, ప్రథమ---ఇత్యేతయోర్ద్విర్వచనం భవతి, క్వ ? అర్థాతిశయవివక్షాయామ్ । అనయోర్యోఽర్థస్తస్యాతిశయే వివక్షితే । ఆతిశాయికోఽపి దృశ్యత ఇతి । ద్విర్వచనేన బాధే ప్రాప్తే వచనమ్ । అతిశయశబ్దోఽనుశతికాదిషు ద్రష్టవ్యః । కేచిత్తు అర్థబేదాదాతిశాయికస్యాబాధ్యత్వమాహుః । తథా హి---`పూర్వతరం భుఙ్క్తే' ఇత్యుక్తే కిమాత్మసాధ్యక్రియాన్తరాపేక్షం భోజనస్య పూర్వత్వమ్ ? అథ భోక్త్రాన్తరసాధ్యభోజనక్రియాపేక్షమ్ ? ఇతి సన్దేహో భవతి । ఏవం పూర్వతరం పుష్ప్యతీత్యుక్తేఽయమర్థో గమ్యతే । న తావదేష కిసలయితో యావదేష పుష్ప్యతీతి । పూర్వంపూర్వం । పుష్ప్యతీత్యస్మాత్త్వన్యేభ్యః పుష్పితృభ్యోఽతిశయేన పూర్వ పుష్ప్యతీత్యర్థః ప్రతీయతే ।

డతరడతమయోరితి । డతరడతమాన్తస్య ద్వే భవతః, సమేనాఢ్యత్వాదినా ధర్మేణ సమ్ప్రధారణాయాం విషయే । స్త్రీనిగదే భావ ఇతి । భావః=భూతిః, సమ్పత్=ఆఢ్యతా, నిగద్యత ఇతి నిగదః, `నౌ గద' ఇత్యాదినా కర్మణ్యప్ । స్త్రీశబ్దేన స్త్రీలిఙ్గః శబ్దోఽబిధీయతే, స్త్రియా నిగదః, కర్త్తరి షష్ఠ్యాః సమాసః । స్త్రీలిఙ్గశబ్దాభిధేయాయాం భూతౌ వర్త్తమానస్యేత్యర్థః । కతరాకతరా అనయోరాఢ్యతేతి । కిం సాధనసమ్పత్కృతా ? ఉత భాగ్యకృతా ? ఇతి ప్రశ్నార్థః ।

కర్మవ్యతిహార ఇతి । క్రియావ్యతిహారే ఇత్యర్థః । తత్ర ద్విర్వచనం నిత్యమ్, సమాసవద్భావస్తు బహులమ్ । తత్రాన్యోఽన్యశబ్దే సమాసవద్భావాభావాత్సుబ్లుక్, సమాసాన్తోదాత్తత్వం చ న భవతి, ఆమ్రేడితానుదాత్తత్వం భవతి । ఇతరేతరశబ్దే తు నిత్యః సమాసవద్భావ ఇతి సుబ్లుక్సమాసస్వరౌ భవతః । అన్యోఽన్యమితి . ద్వితీయైకవచనాన్తస్య ద్విర్వచనమ్ । అన్యోఽన్యస్యేతి । షష్ఠ్యేకవచనాన్తస్య । అన్యోఽన్యసమ్బన్ధినః పుత్రాదీనిత్యర్థః । స్త్రీనపుంసకయోరితి । ఉత్తరపదస్థాయా విభక్తేరామ్భావః; అన్యథాఽనేకాలత్వాత్స సర్వస్యోత్తరపదస్య స్యాత్ । తత్ర `సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః' ఇతి పూర్వోత్తరపదయోర్ద్వయోరపి పుంవద్భావే కృతే పక్షే ఆమ్విధిః । అన్యాశబ్దస్య తు ద్విర్వచనే సమాసవద్భావాభావాద్బహులవచనాత్స్త్రియాం టాపో నివృత్తిః । నపుంసకే చ `అద్డుతరాదిభ్యః' ఇత్యస్య నివృత్తిః । వార్త్తికేషు `కర్మధారయవత్' ఇతి న సమ్బధ్యత ఇతి సుబ్లుగాది న భవతి ।।

అకృచ్ఛ్రే ప్రియసుఖయోరన్యతరస్యామ్ ।। 8.1.13 ।।

ప్రియప్రియేణేతి తృతీయైకవచనాన్తస్య ద్విర్వచనే కర్మధారయవద్భావాత్ సుబ్లుకి పునస్తదేవ వచనమ్ । అత్యన్తదయితమపి వస్త్వనాయాసేన దదాతీత్యర్థః ।।

యథాస్వే యథాయథమ్ ।। 8.1.14 ।।

`యథాస్వే' ఇతి `యథాఽసాదృశ్యే' ఇతి వీప్సాయామవ్యయీభావః । స్వశబ్ద ఆత్మవచనః, ఆత్మీయవచనో వేతి దర్శయతి । యో య ఆత్మేతి । జ్ఞాతిధనవచనస్య తు గ్రహణం న భవతి; ద్విర్వచనస్య తత్రాసమర్థత్వాత్ ।।

ద్వన్ద్వం రహస్యమర్యాదావచనవ్యుత్క్రమణయజ్ఞపాత్రప్రయోగాభివ్యక్తిషు ।। 8.1.15 ।।

పూపవదస్యేతి । ద్వి ఔ ద్వి స్థితే కర్మధారయవద్భావాత్సుబ్లుకి కృతే పూర్వపదావయవభూత స్యేకారస్యామ్భావః, ఉత్తరపదావయవస్య చాత్వం నిపాత్యతే, చకారాన్నపుంసకత్వమ్, క్వచిదేకవద్భావశ్చ నిపాత్యతే, సమాసాన్తోదాత్తత్వం తు కర్మధారయవద్భావాద్ భవతి । తత్ర రహస్యం ద్వన్ద్వశబ్దవాచ్యమితి । ద్వాభ్యాం నిర్వృత్తే రహస్యే యోగరూఢిరేపేత్యర్థః । ద్వన్ద్వం మన్త్రయన్త ఇతి । ద్వౌ ద్వౌ భూత్వా మన్త్రయన్త ఇత్యర్థః । ఏవం హి తద్రహస్యం భవతి । ఆచతురమితి । ఆజభివిధౌ । చతుర్ణాం పూరణే చతుః శబ్దో ద్రష్టవ్యః, ఆచతుర్థాదిత్యర్థః । ద్వన్ద్వం మిథునీయన్తీతి । మిథునశబ్దేన మైథుం తత్కర్మ లక్ష్యతే, తదిచ్ఛతీతి క్యచ్, ప్రాయేణ మిథునాయన్త ఇతి క్యజన్తం పఠ్యతే, తత్రోపమానార్థో మృగ్యః । మాతా పుత్రేణేత్యాదినా మర్యాదావచనే వ్యనక్తి । తత్పుత్రేణాపీతి । ఏతావదేవ పశూనామాయుః । ద్వన్ద్వం వ్యుత్క్రాన్తా ఇతి । ద్వౌ పక్షౌ భూత్వా పృథగవస్థితా ఇత్యర్థః । స్వార్థే ద్విర్వచనమేకవద్భావశ్చేతి । ద్వన్ద్వం న్యఞ్చి పాత్రాణి ప్రయునక్తి = సాదయతి, న్యఞ్చి=న్యగ్భూతాని, అవాగ్బిలాని । ద్వన్ద్వం స్రువశ్చ కపాలాని చేతి ద్వేద్వే ఇత్యర్థః । అత్ర వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్, అమ్భావాది, ఏకవద్భావశ్చ । ద్వావభివ్యక్తౌ సాహచర్యేణేత్యర్థ ఇతి । అత్ర స్వార్థే ద్విర్వచనమేకవద్భావాదికం సర్వం నిపాత్యతే ।

ద్వన్ద్వం యుద్ధమితి । అత్రాపి వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్ । ద్వన్ద్వాని సహన్త ఇతి । శీతముష్ణం చేత్యేకం ద్వన్ద్వమ్, సుఖదుః ఖే చాపరమ్, క్షుత్తృష్ణే చాపరమ్ । అత్రాపి స్వార్థే ద్విర్వచనమేకవద్భావాది, తత్రైకశేషవశాద్బహుత్వమ్ । చార్థే ద్వన్ద్వ ఇతి । ద్వే చార్థనిర్దిష్టే పదే సమస్తే ద్వన్ద్వః । అత్రాపి స్వార్థే ద్విర్వచనాది, పుంస్త్వం చ ।।

పదస్య ।। 8.1.16 ।।

ప్రాగపదాన్తాధికారాదితి । `అపదాన్తస్య మూర్ద్ధన్యః' ఇత్యత్ర తు ప్రకరణే విరోధ్యుపాదానాన్నాధిక్రియతే । పచన్తౌ, యజన్తావితి । సంయోగాన్తస్థేఽపి లోపో న భవతి । ఏవం రాజానావిత్యత్ర నలోపో న భవతి, ప్రశామావిత్యాదౌ `మో నో ధాతోః' ఇతి నత్వం న భవతి । అనన్తరేషు యోగష్వామన్త్రితాదేః సుబన్తస్య తిఙన్తస్య చ పదస్యైవ కార్యవిధానాత్తేషాముల్లఙ్ఘనమ్ । న చ సమర్థపరిభాషోపస్థానంమ తేషు ప్రయోజనమ్, అనన్తరేణాప్యేతం వస్తుతః పదకార్యత్వాదేవ సిద్ధేః । కిఞ్చ---`సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మపదస్మాదాదేశాః' ఇతి వక్ష్యతే । కుత్వాదీని త్వవయవస్య భత్వేఽపి సముదాయస్య పదత్వాశ్రయేణేష్యన్త ఏవ---వక్తరి, దోగ్ధరీతి । తస్మాన్న భసంజ్ఞకవ్యావృత్తిరపి ప్రయోజనమ్ ।

`షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇతి వచనాత్ `పదస్య' ఇతి స్థానషష్ఠీ, తతశ్చ `ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య' ఇత్యస్యాయమర్థో భవతి---ఉదాత్తస్వరితయోర్యోయణ్ తతః పరో యోఽనుదాత్తస్తదన్తస్య పదస్య స్వరితత్వమలోఽన్త్యస్య భవతీతి । తతశ్చాత్రైవ స్యాత్---కుమార్యావితి; కుమార్య ఇత్యత్ర న స్యాత్, సకారో హ్యత్ర పదస్యాన్తః, హల్స్వరప్రాప్తౌ చ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవద్భవతి । ఏవమ్ `ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' ఇత్యత్రాపి అయమర్థో భవతి---ఉదాత్తానుదాత్తయోర్య ఏకదేశస్తదన్తస్య పదస్యాలోన్త్యస్యాదేశో భవతీతి । తదశ్చేహైవ స్యాత్---వృక్షావితి; వృక్షానిత్యత్ర న స్యాత్, నకారో హ్యత్ర పదస్యాన్త్యః ? ---ఇత్యాశఙ్క్యాహ---వక్ష్యమాణవాక్యాపేక్షయేతి । అమయభిప్రాయః---అధికారోఽయం పరార్థః, పరిభాషాపి పరార్థా, తతశ్చ `గుణానాం చ పరార్థత్వాదసమ్బన్ధః సమత్వాత్స్యాత్' ఇతి న్యాయేన నాత్ర స్థానేయోగపరిభాషోపతిష్ఠతే । యత్ర త్వస్యా అధికారో వక్ష్యమాణేషు వాక్యేషు తేత్వేవోపస్థానమ్, తత్ర విశేషణవిశేష్యభావే కామచారాద్యణేకాదేశస్వరయోః `పదస్య' ఇత్యనువృత్తం కార్యివిశేషణార్థమ్, న తు కార్యప్రతిపత్త్యర్థమ్ । తేన పదావయవయోరనుదాత్తైకాదేశయోః స్వరవిధానాదనన్త్యయోరపి భవతి । సంయోగాన్తలోపాదౌ తు సంయోగాదినా పదస్య విశేషణాత్ స్థానషష్ఠీ, తస్మాద్వక్ష్యమాణాని వాక్యాన్యపేక్ష్య పర్యాలోచ్య పదస్యేతి షష్ఠ్యా అర్థో వ్యవస్థాప్యః, న త్వేతత్సూత్రపర్యాలోచనయేతి । వ్యవస్థామేవ దర్శయతి---క్వచిదితి । యద్యేషా స్థానషష్ఠ్యేవ స్యాత్ `నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య' ఇత్యత్రాన్తగ్రహణమనర్థకం స్యాత్ । తద్ధి పదాన్తస్య యథా స్యాత్, పదావయవస్య మా భూదిత్యేవమర్థమ్ । స్థానషష్ఠ్యాం తు `అలోన్త్యస్య' ఇత్యస్య సిద్ధత్వాదన్తగ్రహణమనర్థకం స్యాత్ । తస్మాదన్తగ్రహణాత్ క్వచిద్విశేషణషష్ఠ్యపి విజ్ఞాయతే ।।

పదాత్ ।। 8.1.17 ।।

ప్రాక్ కుత్సనే చ సుప్యగోత్రాదావిత్యేతస్మాదితి । యది త్వత్ర పదాదిత్యేతదనువర్తేత, యత్పచతి పూతీత్యత్రైవ తిఙన్తస్య నిఘాతః స్యాత్, న తు పచతి పూతీత్యత్ర ।।

అనుదాత్తం సర్వమపాదాదౌ ।। 8.1.18 ।।

యత్తే నియతమిత్యాది । అత్ర మృత్యో ఇత్యస్య పాదాదౌ నిఘాతాభావః, యదఙ్గదాశుషే త్వమిత్యేకః పాదః, అగ్నే ఇత్యపరః, అగ్నే భద్రం కరిష్యతీత్యాదీని చోదాహరణాని ।

రుద్రో విశ్వేశ్వర ఇత్యాది । అత్ర యుష్మాకమ్, అసమాకమిత్యనయోరాదేశాభావః ।

ఋక్పాదః శ్లోకపాదశ్చ గృహ్యతే ఇతి । విశేషానుపాదానాత్ । అథ సర్వగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా `అననుదాత్త పదమేకవర్జమ్' ఇతి వచనాదేకస్మిన్పదే ఏక ఏవోదాత్తః స్వరితో వా సమ్భవతి । యే తు ద్వ్యుదాత్తాః---`ఉభే వనస్పత్యాదిషు యుగపత్' ఇతి, న యేషామత్ర ప్రకరణే క్వచిదనుదాత్తత్వం విధీయతే । యదా తు తేషామామన్త్రితత్వమ్, తదా ద్వ్యుదాత్తత్వమేవ । ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---అనాదేరప్యుదాత్తస్యానుదీత్తత్వం యథా స్యాత్, అన్యథా పదీదిత్యధికారాద్ `ఆదేః పరస్య' ఇత్యాదేరేవ స్యాత్, తతశ్చ `తిఙ్ఙతిఙః' ఇతి ఇహైవ స్యాత్---దేవదత్తః పచతీతి, అత్ర హి శప్తిపావనుదాత్తౌ, ధాతోః స్వరః; ఇహ తు న స్యాత్---దేవదత్తః కరోతీతి, వికరణస్వరేణ మధ్యోదాత్తమేతత్ పదమ్ । సర్వగ్రహణే తు సతి పదస్య సర్వోఽవయవోఽనుదాత్తో భవతీత్యర్థః సంపద్యతే, లుటి ప్రతిషేధాత్సిద్ధమ్, యదయం `న లుట్' ఇతి ప్రతిషేధం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి---`నాత్రాదేః పరస్యేత్యేతద్వ్యాప్రియతే' ఇతి । న హి లుడన్తం కిఞ్చిదాద్యుదాత్తమస్తి । ఏవమపి జ్ఞాపకేనాపవాదే ఆదివిధావపనీతే అలోఽన్త్యస్యైవ స్యాద్---ఉభో కురుత ఇత్యాదౌ ? అత్ర అసార్వధాతుకస్య ప్రత్యస్వరేణాన్తోదాత్తత్వం వికరణస్య తు నిఘాతః, న తు వికరణస్వరః సతిశిష్టోఽపి సార్వధాతుకస్వరం బాధతే, తాసేః లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వవిధానేన జ్ఞాపనాత్ । ఏవం తర్హి లృటి ప్రతిషేధాత్సిద్ధమ్, యదయం `గత్యర్థలోటా లృణ్న చేత్' ఇతి లృడన్తస్య ప్రతిషేధం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి---నాత్ర `అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యేతద్వ్యాప్రియత ఇతి,

న హి లృడన్తం కిఞ్చిదన్తోదాత్తమస్తి, అదుపదేశాత్పరం లసార్వధాతుకం నిహన్యతే ? నైతదస్తి; జ్ఞాపకమిడర్థమేతత్ స్యాత్ భోక్ష్య ఇతి । ఏతద్ధషేకాదేశస్వరేణాన్తోదాత్తమ్ ।

ఏవం తర్హ్యుక్తమేతత్---పదస్యేతి క్వచిద్విశేషణషష్ఠ్యపి భవతి న స్థానషష్ఠ్యేవేతి, తతః కిమ్ ? అనుదాత్తవిధౌ విశేషణషష్ఠ్యాశ్రయిష్యతే, తత్సామానాధికరణ్యాత్తిఙితి షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా, తిఙన్తస్య పదస్యావయవోఽజనుదాత్తో భవతీత్యర్థః, తత్ర స్థానషష్ఠ్యభావాద్ `అలోఽన్త్యస్య' ఇతి న ప్రవర్త్తతే, తస్మాన్నార్థః సర్వగ్రహణేన ? ఇత్యత ఆహ---సర్వగ్రహణమిత్యాది । అసతి సర్వగ్రహణే యత్ర విధేయాన్తరం నాస్త్యామన్త్రితస్యేత్యాదౌ, తత్రైవానుదాత్తత్వం విధీయేత । తత్ర హ్యేతద్విధానార్థమామన్త్రితాద్యనూద్యతే, విధేయాన్తరసద్భావే తు న తస్యానుదాత్తత్వం విధీయేత; వాక్యభేదప్రసఙ్గాత్ । తథా హిసిద్ధస్య వస్తునో ధర్మాన్తరం శక్యతే విధాతుం నాసిద్ధస్య, న హ్యసతి కుడ్యే చిత్రకర్మ; తతశ్చ వాంనావాదయ ఏకేన వాక్యేన విధేయాః, అపరేణ చ తేషామనుదాత్తత్వమితి వాక్యభేదః । విశిష్టవిధానేఽప్యనేకార్థవిధానాద్విధిగౌరవలక్షణో వాక్యభేదః స్యాదేవ । సమ్భవత్యేకవాక్యత్వే వాక్యభేదశ్చ నేష్యతే । సతి తు సర్వగ్రహణే తన్సామర్థ్యాద్వాక్యభేదః సహ్యతే ? ఇత్యాహ---తేనేతి ।

ప్రయోజనాన్తరమాహ---యుష్మదస్మదాదేశాశ్చ సవస్య సుబన్తస్య యథా స్యురితి । అన్యథా కేవలయోర్యుష్మదస్మదోరేవ స్యుః, షష్ఠ్యేకవచనే ఙసోఽసి `ఙసిఙసోశ్చ' ఇతి పూర్వైకాదేశే యద్యపి దోషాభావః; తథాపి వచనాన్తరే దోషప్రసఙ్గః । సర్వగ్రహణేన తు సతి యుష్మదస్మద్భ్యాం తదవయవకం పదం లక్ష్యత ఇతి సర్వస్య పదస్య వాంనావాదయో భవన్తీతి । నను న పదస్యేతి వర్తతే, విభక్త్యన్తం చ పదమ్, తత్రాన్తరేణాపి సర్వగ్రహణం విభక్త్యన్తస్య భవిష్యతి ? ఇత్యత ఆహ---యత్రాపీతి । భవేదేవం యత్ర విభక్త్యన్తం పదమ్, యత్ర తు విభక్తౌ పదం తత్ర యుష్మదస్మదోరేవ ప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । గ్రామోవాం దీయత ఇతి । చతుర్థీద్వివచనే, `స్వాదిషు' ఇతి పూర్వం పదం భవతి ।।

ఆమన్త్రితస్య చ ।। 8.1.19 ।।

సర్వమనుదాత్తం భవతీతి । ఆమన్త్రితసమ్బన్ధినః సర్వేఽచోఽనుదాత్తా భవన్తీత్యర్థః । ఏతచ్చానువృత్తస్య సర్వశబ్దస్యాన్వయమాత్రం ప్రదర్శితమ్, న త్వత్రాస్యోపయోగః కశ్చిత్ ।

సమానవాక్య ఇత్యాది । అర్థైకత్వాదికం లౌకికం వాక్యలక్షణమ్, ఇహ తు పారిభాషికం వాక్యమ్ । ఆఖ్యాతం సావ్యయకారకవిశేషణం వాక్యమితి, ఆఖ్యాతమిత్యేకత్వం వివక్షితమ్, నిమిత్తనిమిత్తినోః సమాన ఏకస్మిన్వాక్య ఆధారభూతే సతి నిఘాతాదయో భవన్తీతి వక్తవ్యమ్, కిమర్థమిత్యాహ---ఇహేతి । `భవతీహ విష్ణుమిత్రః, దేవదత్తాగచ్ఛ' ఇతి వాక్యద్వయమేతత్; తిఙన్తద్వయయోగాత్ । తత్ర దేవదత్తేత్యస్యామన్త్రితస్య నిఘాతో న భవతి । నను చ పదవిధిరయమ్, తతశ్చాసామర్థ్యాదేవాత్ర న భవిష్యతి, అస్త్యత్ర సామర్థ్యం విష్ణుమిత్రమన్విష్యాన్యత్ర గచ్ఛన్తం దేవదత్తం ప్రతీదముచ్యతే, తతశ్చ విష్ణుమిత్రస్యేహ భవనం దేవదత్తాగమనస్య నిమిత్తత్వేనోచ్యత ఇతియస్తి వ్యపేక్షా । క్వచిదేతదుదాహరణం న పఠ్యతే । అయం దణ్డ ఇతి । అస్తీతి గమ్యమానత్వాదేతావదేకం వాక్యమ్ । అత్రాప్యనేనేతి సర్వనామ్నా పరమృష్టస్య దణ్డస్య కరణత్వాదస్తి సామర్థ్యమితి తిఙన్తస్య నిఘాతప్రసఙ్గః । ఓదనం పచేతి । త్వత్కర్తృకత్వేన త్వత్స్వామికో మత్స్వామికశ్చౌదనో భవిష్యతీత్యేవం పాకస్య యుష్మ దస్మదర్థస్య చ వ్యపేక్షాఽస్తీత్యాదేశప్రసఙ్గః, ఏవమతిప్రసఙ్గపరిహారః ప్రయోజనమిత్యుక్తమ్ । ఇదానీమవ్యాప్తిపరిహారోఽపి ప్రయోజనమిత్యాహ---ఇహ చేతి ।

కిం పునః కారణమేషూదాహరణేషు నిఘాతాదయో న స్యురిత్యత ఆహ---ఆమన్త్రితాన్తమిత్యాది । ఇహ స్థితా మాతేత్యన్వయః, న త్విహ దేవదత్తేతి; నద్యాః కూలమిత్యన్వయః, న నద్యాస్తిష్ఠతీతి; శాలీనామోదనమిత్యన్వయః, న శాలీనాం తే ఇతి, తతశ్చాసామర్థ్యాన్న స్యురిత్యర్థః ।।

యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాన్నావౌ ।। 8.1.20 ।।

ద్వివచనాన్తయోరేవేతి । తేన వచనాన్తరేణోదాహృతమితి భావః ।

స్థగ్రహణమనర్థకమ్, షష్ఠ్యాదిష్వాదేశవిధానాదేవ తాత్స్థ్యంసిద్ధేః ? ఇత్యత ఆహ---స్థగ్రహణమితి । శ్రూయమాణవిభక్తికయోరేవాదేశా యథా స్యుః, లుప్తవిభక్తికయోర్మా భూవన్నిత్యర్థః । శ్రూయమాణాయాం హి విభక్తౌ తత్స్థత్వం భవతి, న పునర్లుప్తాయామ్ । పత్యయలక్షణేనాపి కార్యం శాస్త్రం వాఽతిదిశ్యతే, న తాత్స్థ్యమ్ । యది వా తిష్ఠతిరవమవిహానావపి దృష్టః, యథా---సమయే తిష్ఠ సుగ్రీవేతి, సమయం మా విహాసీరిత్యర్థః । తేనాయమర్థః---షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయా అజహతోర్యుష్మదస్మదోరాదేశా భవన్తీతి । ఇతి యుష్మత్పుత్ర ఇతి । ఇతిశబ్దాత్పదాత్పరయోః షష్ఠ్యన్తయోర్యుష్మదస్మదోః ప్రత్యయలక్షణేన వాన్నావౌ న భవతః ।।

న చవాహాహైవయుక్తే ।। 8.1.24 ।।

చః సముచ్చయే, వా వికల్పే, హ అహేత్యద్భుతే, హ ఖేదే చ, ఏవోఽవధారణే । ఏభిర్యుక్త ఇతి । ఏభిర్యోగే సతీత్యర్థః । యద్వా---ఏభిర్యుక్తే యుష్మదస్మదారర్థ ఇత్యర్థః । యుక్తగ్రహణమనర్థకమ్, తృతీయానిర్ద్దేశత ఏవ సిద్ధమ్, యథా `తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యామ్' ఇత్యత్ర ? ఇత్యత ఆహ---యుక్తగ్రహణమితి । యదా యుష్మదస్మదర్థగతాన్సముచ్చయాదీంశ్చాదయో ద్యోతయన్తి, తదా తైస్తయోః సాక్షాద్యోగః; తత్రైవాయం ప్రతిషేధో యథా స్యాత్, యుక్తయుక్తే మా భూదిత్యేవమర్థ యుక్తగ్రహణమిత్యర్థః । ఏతదేవ యుక్తగ్రహణం లిఙ్గమ్---అత్ర ప్రకరణే యుక్తయుక్తస్యాపి గ్రహణమితి, తేనోత్తరః ప్రతిషేధో యుక్తయుక్తేషు భవతి ।।

పశ్యార్థైశ్చానాలోచనే ।। 8.1.25 ।।

దర్శనమ్ = పశ్యః । అస్మాదేవ నిపాతనాద్ భావే శప్రత్యయః, పాఘ్రాదిసూత్రేణ పశ్యాదేశః, పశ్యోఽర్థో తేషాం తే పశ్యార్థాః, తదాహ---పశ్యార్థా దర్శనార్థా ఇతి । యది తు `పాఘ్రాధ్మాధేట్దృశః శః' ఇతి కర్త్తరి శప్రత్యయః స్యాత్, తతో ద్రష్టర్థైరిత్యర్థః స్యాత్, తథా చాలోచనపర్యుదాసోఽనర్థకః స్యాత్, న హ్యాలోచనార్థా ద్రష్టర్థా భవన్తి । దర్శనం జ్ఞానమితి । యద్యపి దృశిశ్చక్షుర్విజ్ఞానే ప్రసిద్ధః, తథాపి తస్య పర్యుదాసాత్ జ్ఞానమాత్రే దృశిరిహ వర్తత ఇత్యర్థః । గ్రామః = జనసముదాయః । సమీక్ష్య మనసా నిరూప్యేత్యర్థః ।।

సపూర్వాయాః ప్రథమాయా విభాషా ।। 8.1.26 ।।

విద్యమానపూర్వాదితి । `తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇత్యత్ర `తుల్యయోగే' ఇత్యపాధేః ప్రాయికత్వాద్విద్యమానవచనస్యాపి సహశబ్దస్య సమాసః, `వోపసర్జనస్య' ఇతి సభావః ।

యుష్మదస్మదోర్విభాషాఽనన్వాదేశ ఇతి । యేయం యుష్మదస్మదోర్విభాషా సాఽనన్వాదేశే భవతి, అన్వాదేశే తు నిత్యమాదేశవిధిరిత్యర్థః ।

అపర ఆహేతి । పూర్వస్యైవ వాక్యస్య వ్యాఖ్యానాన్తరమ్ । పూర్వ విభాషాఽనువాదేన `విషయో నియమ్యతే' ఇత్యుక్తమ్, ఇదానీం తు `విశిష్టే విషయే వికల్ప ఏవ విధీయతే' ఇత్యుచ్యతే । న కేవలం సూత్రోక్తవిషయే యే ప్రాప్తాస్త ఏవ వికల్ప్యన్తే, అపి తు సర్వే సర్వవిషయా ఇత్యర్థః ।

న తర్హీతి । వక్తవ్యేనైవ సిద్ధత్వాదితి భావః । అన్వాదేశార్థమితి । నను పూర్వమ్ `అన్వాదేశే సూత్రం న వ్యాప్రియతే, ఇత్యుక్తమ్, ఇదానీం తు `తత్రావ వ్యాప్రియతే' ఇత్యుచ్యతే, తత్కోఽత్ర నిర్ణయః ? ఇత్యాహ---తదయమితి । తదితి తత్రేత్యర్థే । వాక్యోపన్యాసే వా । పూర్వా వ్యాఖ్యయా బాధ్యత ఇత్యర్థః ।।

తిఙో గోత్రాదీని కుత్సనాఽఽభీక్ష్ణ్యయోః ।। 8.1.27 ।।

పచతి గోత్రమితి । పచిర్వ్యక్తీభావే, యథా---లోకపక్తిరితి, భోజనాద్యర్థం గోత్రం ఖ్యాపయతీత్యర్థః, ఏవం హి కుత్సా భవతి । పచతిపచతి గోత్రమితి । వివాహాదివిషయే పునః పునర్గోత్రం ఖ్యాపయతీత్యర్థః । తత్ర కుత్సాయా అభావాదాభీక్ష్ణ్యగ్రహణమ్ । `నిత్యవీప్సయోః' ఇతి ద్విర్వచనమ్ । బ్రువశబ్దః కుత్సితవచనః, అత ఏవాస్యాభీక్ష్ణ్యే పృథగుదాహరణం ప్రదర్శితమ్ । పచతి ప్రవచనమిత్యాదావాత్మప్రశంసయా కుత్సా । ప్రవచనమ్=అధ్యాపనమ్ ।

`వా నామ' ఇతి గణసూత్రం వ్యాచష్టే---నామేత్యేతదితి । పచతి పాపమితి । పాపమితి క్రియావిశేషణమ్ । ఖనతి గోత్రం సమేత్య కూపమితి । గోత్రం కులం సముదితం భూత్వా కూపం ఖనతీత్యర్థః ।

కిమిదం కుత్సనాఽఽభీక్ష్ణ్యగ్రహణం గోత్రాదీనాం పాఠవిశేషణమ్---ఏతయోరర్థయోర్గోత్రాదీని భవన్తి, తాని చ తిఙః పరాణ్యనుదాత్తాని భవన్తీతి ? ఆహోస్విదనుదాత్తవిశేషణమ్---తిఙః పరాణి గోత్రాదీని అనుదాత్తాని భవన్త్యేతయోరర్థయోరితి ? అస్మిన్వివాదే నిర్ణయమాహ---కుత్సనాభీక్ష్ణ్యగ్రహణం చేతి । పఠ్యత ఇతి పాఠః, సన్నివేశవిశేషః । తస్య విశేషణం వేదితవ్యమ్ । అయం చార్థో యోగవిభాగాల్లభ్యతే, `తిఙో గోత్రాదీని' ఇత్యేకో యోగోఽనుదాత్తవిధానార్థః, `కుత్సనాభీక్ష్ణ్యయోః' ఇతి ద్వితీయో యోగః, గోత్రాదీనీత్యేవ, పరిభాషేయమ్ । ఇహ శాస్త్రే గోత్రాదీని కుత్సనాభీక్ష్ణ్యవిషయాణ్యేవ గ్రాహ్యాణీతి, తేన కిం

సిద్ధంభవతి ? ఇత్యత ఆహ---తేనేతి । అన్యత్రాపీతి ।
`చనచిదివగోత్రాదితద్ధితామ్రేడితేష్వగతేః', `కుత్సనే చ గోత్రాదౌ' ఇత్యత్ర ॥

తిఙ్ఙతిఙః ॥ 8.1.28 ॥

భవతి పచతీతి । పచతీత్యేతద్భవతి, పాకక్రియా భవతీత్యర్థః । తత్ర సాధ్యసాధనభావేన ద్వయోః క్రియయోరన్వయాదస్తి సామర్థ్యమ్ । యథోక్తమ్---పచ్యాదిక్రియా భవతిక్రియాయాః కర్త్ర్యో భవన్తీతి । తత్ర పాకస్య స్వసాధనాని ప్రతి సాధ్యస్యాపి భవనం ప్రతి సిద్ధత్వమ్ । యథాహ భర్తృహరిః---

`తత్ర యం ప్రతి సాధ్యత్వమసిద్ధం తం ప్రతి క్రియా ।

సిద్ధా తు యస్మిన్సాధ్యత్వం న తమేవ పునః ప్రతి' ॥ ఇతి ।

అస్త్యేతత్ ? కిమ్ ! తర్హి అతిఙ్గ్రహణమనర్థకమ్; సమానవాక్యాధికారాత్, `సమానవాక్యే' ఇతి వర్త్తతే, న చైకస్మిన్వాక్యే తిఙన్తద్వయమస్తి, తదుక్తం పురస్తాత్ । సూత్రకారేణ తు సమానవాక్యాధికారో న కృత ఇత్యతిఙ్గ్రహణమకారి ॥

న లుట్ ॥ 8.1.29 ॥

శ్వః కర్త్తేత్యాది । అథాత్ర నిఘాతే ప్రతిషిద్ధేకః స్వరః శ్రూయతే ? ఇత్యాహ---తాసేః పరస్యేతి ॥

నిపాతైర్యద్యదిహన్తకువిన్నేచ్చేచ్చణ్కచ్చిద్యత్రయుక్తమ్ ॥ 8.1.30 ॥

యద్యదార్థే చ హేతౌ చ విచారే యదిచేచ్చణః ।

హన్త హర్షేఽనుకమ్పాయాం వాక్యారమ్భవిషాదయోః ॥

కచ్చిత్రప్రశ్నే నేన్ని షేధే ప్రశంసాయాం కువిత్స్మృతమ్ ।

యత్రాధారే నిపాతత్వం యదాదీనాం విశేషణమ్ ।।

సమాసే గుణభూతానామపి గత్యన్తరం న హి ।

నైవ వాఽథం సమాసః సుబవ్యయత్వేన లుప్యతే ।।

తత్ర బహ్వృచాః---`నేచ్చేద్' ఇతి నిపాతసమాహారమధీయతే---నేదేవమాయునజన్నత్ర దేవాః । అన్యశ్చేన్నాభిగచ్ఛతీతి చేదర్థే వర్త్తత ఇతి । య ఏవ సముచ్చయాదిషు దృష్టశ్చశబ్దః స ఏవ చేదర్థే వర్త్తతే, తదర్థవర్త్తినస్తు చిహ్నం ణకారః । తథా చ చాదయోఽనుదాత్తా ఇత్యయం చేదర్థోఽప్యనుదాతః, ఇన్ద్రశ్చ మృడయాతి నః; నతః పశ్చాదఘం నశత్, ఇన్ద్రశ్చేదస్మాన్మృడయేత్, సుఖయేదిత్యర్థః । త్వం చ సోమ నో వశో జీవాతుం న మరామహే---హే సోమ త్వం చేదస్మాన్ జీవాతుం జీవితుం వశః ఉశ్యాః కామయేథా ఇత్యర్థః ।

సముచ్చయాదిషు యశ్చశబ్ద ఇతి । ఏష్వర్థేషు న భవతీత్యర్థః । ఉదాహరణేషు కరోతిశబ్దో వికరణస్వరేణ మధ్యోదాత్తః । భుజ్క్త ఇతి । ఉదాత్తనివృత్తిస్వరేణాన్తోదాత్తః । అధీత ఇతి । `అహన్విజోః' ఇతి లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వప్రతిషేధాదన్తోదాత్తః । ఇణః శతరి రూపమితి । `ఇణో యణ్' ఇతి యణాదేశః । నను ప్రతిపదోక్తత్వాద్యద్యాదిభిః సాహచర్యాచ్చ నిపాతస్యైవ గ్రహణం భవిష్యతి ? ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి---అత్ర ప్రకరణే నేదముభయం వ్యవస్థాపకమితి । తేన `యావద్యథాభ్యామ్' ఇత్యత్ర `యత్తదేతేతేభ్యః పరిమాణే వతుప్' ఇతి వృత్వాదితస్య లాక్షణికస్యానిపాతస్యాపి యావచ్ఛబ్దస్య గ్రహణం భవతి---తావదుషో రాధో అస్మభ్యమ్, రాస్వ యావతోస్తృభ్యో అరదో గృణానా ఇతి; యావతోఽశ్వాన్ ప్రతిగృహ్ణీయాదితి చ ।

యత్ర క్వ చేతి । అత్ర యత్రేత్యస్య ఉత్తరమిత్యనేన సాక్షాత్సమ్బన్ధః । దధస ఇతి । `తధ ధారణే' అనుదాత్తేత్ । ఇహ---

హన్తాఽహం పృథివీమిమాం నిదధానీహ వేహ వా ।

హన్తో ను కిమాస సే ప్రథమం నో రథం కృధి ।। ఇతి ఛాన్దసత్వాన్నిఘాతః ।।

నహ ప్రత్యారమ్భే ।। 8.1.31 ।।

నహేతి నిపాతసమాహారః ప్రతిషేధే వర్త్తతే । ప్రత్యారమ్భః=పునరారమ్భః । తస్య విషయమాహ---చోదితస్యేతి । భుఙ్క్ష్వ, అధీష్వేత్యేవం చోదితస్య కర్తవ్యతయోపన్యస్తస్య భోజనాదేరవధీరణేఽవజ్ఞాతే సతి తస్యావధీరయితురుపాలిప్సయా=ఉపాలబ్ధుమిచ్ఛయా తస్యైవ భోజనాదేః ప్రతిషేధేన సమ్బన్ధః ప్రత్యారమ్భః, పునరుపన్యాసః క్రియతే ఇతి యావత్ ।।

అఙ్గాప్రాతిలోమ్యే ।। 8.1.33 ।।

ప్రాతిలోమ్యమ్=ప్రతికూలకారిత్వమ్, తతోఽన్యదభిమతకారిత్వమప్రాతిలోమ్యమ్ । ఏవం చానులోమ్య ఇతి వక్తవ్యమ్ । అఙ్గశబ్ద ఉదాహరణేఽనుజ్ఞాయామ్ । ప్రత్యుదాహరణే త్వమర్షే ।।

హి చ ।। 8.1.34 ।।

హిశబ్దోఽవధారణే హేతౌ వా, స చ ప్రత్యుదాహరణే త్వమర్షే ।।

ఛన్దస్యనేకమపి సాకాఙ్క్షమ్ ।। 8.1.35 ।।

అత్ర హేతుహేతుమద్భావస్య ద్యోతకో హిరిత్యనేకమపి తిఙన్తం హియుక్తం భవతి । తత్ర పూర్వేణ సర్వస్య నిఘాతప్రతిషేధే ప్రాప్తే క్వచిదనేకస్య క్వచిదేకస్య యథా స్యాదితి వనచమ్ । తదాహ---కదాచిదితి । తత్ర ఛన్దసి దృష్టానువిధానాద్యథాప్రయోగం వ్యవస్థా । అనృతం

హీతి । పాప్మా = మద ఉచ్యతే । యస్మాదసౌ మత్తోఽనృతం వదతి తస్మాదనృతవదనదోషేణ యుజ్యత ఇత్యర్థః ।

ఉదజయదిత్యాద్యుదాత్తమితి । అత్రాజయదిత్యాద్యుదాత్తమిత్యర్థః । అజనిష్ట గర్భమితి అన్తర్భావితణ్యర్థత్వాజ్జనేరత్ర సకర్మకత్వమ్ ॥

యావద్యథాభ్యామ్ ॥ 8.1.36 ॥

యావత్సాకల్యే, అధ్యవసాయే వా, యథా యోగ్యతాదిషు । `యావద్యథాభ్యామ్' ఇతి తృతీయేతి దర్శయితుం పరభూతయోరపి ప్రయోగ ఉదాహృతః । తేనైతదపి న చోదనీయమ్---`యద్వృత్తాన్నిత్యమ్' ఇత్యేవ యథాశబ్దే యావచ్ఛబ్దే చ వతుబన్తే సిద్ధః ప్రతిషేధ ఇతి ॥

పూజాయాం నానాన్తరమ్ ॥ 8.1.37 ॥

ద్వౌ ప్రతిషేధౌ ప్రకృతమర్థం గమయత ఇత్యాహ---కితర్హ్యనుదాత్తమితి । యావద్దేవదత్త ఇతి । నను చోత్తరత్ర నియమో విజ్ఞాస్యతే---వ్యవాయే యది భవతి ఉపసర్గేణైవేతి ? ఏవం తర్హ్యుత్తరత్రాస్య ప్రయోజనమ్---ఉపసర్గవ్యపేతస్య యావద్యథాశబ్దయోశ్చ మధ్యే శబ్దాన్తరం మా భూత్ । అథ తు `వ్యవాయే యది భవతి ఉపసర్గేణైవ' ఇత్యస్మాదేవ నియమాత్త్రాప్రసఙ్గః ? తతోఽనన్తరగ్రహణం శక్యమకర్తు_మ్ ॥

ఉపసర్గవ్యపేతం చ ॥ 8.1.38 ॥

వ్యవాయః = వ్యవధానమ్ । అనన్తరమిత్యేవేతి । తచ్చానన్తర్యం సోపసర్గస్య, న తిఙన్తమాత్రస్య ॥

తుపశ్యపశ్యతాహైః పూజాయామ్ ॥ 8.1.39 ॥

తుప్రభృతీని పూజావిషయాణి । మాణవకస్తు భుఙ్క్తే ఇతి । ఆశ్చర్యే తుశబ్ద ఇతి భోజనస్య పూజా గమ్యతే, ఏవమన్యత్రాపి---పశ్య మృగో ధావతీతి । తత్త్వకథనమేతత్ ।

నను `పూజాయాం నానన్తరమ్' ఇత్యతః పూజాయామిత్యనువర్త్తత ఏవం, తత్కిం పూజాయామిత్యనేన ? తత్రాహ---పూజాయామితి వర్తమాన ఇతి । తద్ధీతి । తతశ్చ తదనువృత్తావిహాపి `న లుట్' ఇత్యాదికే విషయే ప్రతిషేధస్య ప్రిషేధః స్యాత్, మా భూదేవమ్; నిఘాతస్యైవ ప్రతిషేధో యథా స్యాదిత్యేవమర్థం పూజాగ్రహణమిత్యర్థః । కిఞ్చ---అనన్తరమిత్యేవం తదభూత్, ఇహ త్వవిశేషేణేష్యతే ।।

అహో చ ।। 8.1.40 ।।

పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమితి । ఉత్తరో యోగోఽహోయోగ ఏవ యథా స్యాత్, తుప్రభృతిభిర్యోగే మా భూత్ ।।

శేషే విభాషా ।। 8.1.41 ।।

అశూయావచనమేతదితి । అనాశ్వర్యభూతమేవ వస్త్వసూయన్నాశ్చర్యవత్ప్రతిపాదయతీత్యర్థః ।

శేషవచనం కిమ్, యావతా యోగవిభాగసామర్థ్యాదేవ పూర్వప్రకృతేషు కిఞ్చిన్నానువర్త్తత ఇతి జ్ఞాతమ్, తత్ర చానుకృష్టత్వాత్ `పూజాయామ్' ఇత్యేతన్నివర్తిష్యతే ? అత ఆహ---పూజాయామిత్యస్యేతి ।।

పురా చ పరీప్సాయామ్ ।। 8.1.42 ।।

పురాశబ్దోఽత్ర భవిష్యదాసత్తి ద్యోతయతీతి । భవిష్యతో విద్యోతనాదేరధ్యయనాన్తరాయభూతస్యాచిరకాలభావిత్వం ద్యోతయతి, తేనాత్ర త్వరా గమ్యతే ఇతి భావః । విద్యోతనాదావధ్యయనం ధర్మశాస్త్రే ప్రతిషిద్ధమ్, అతస్తదుపన్యాసేన

త్వరితమధీష్వేతి గమ్యతే ఇత్యర్థః । ఉదాహరణే `యావత్పురానిపాతయోః' ఇతి భవిష్యదర్థే లట్, ప్రత్యుదాహరణే `లట్ స్మే' ఇతి । అత్ర భూతకాలవిప్రకర్షమితి । భూతస్యాధ్యయనస్య చిరకాలప్రవృత్తత్వం ద్యోతయతి । తేన నాత్ర త్వరా గమ్యత ఇతి భావః ॥

నన్విత్యనుజ్ఞైషణాయామ్ ॥ 8.1.43 ॥

కించిత్కర్తు స్వయమేవోద్యుక్తస్యైవం క్రియతామిత్యేవం రూపోఽభ్యుపగమః = అనుజ్ఞా । సూత్రార్థముదాహరణేన దర్శయతి---కరణం ప్రతీతి । ఉపలక్షణమేతత్, కరణగమనే ప్రతీత్యర్థః । ఉదాహరణే `వర్త్తమానే లట్' । ప్రత్యుదాహరణే తు భూతే `ననౌ పృష్టప్రతివచనే' ఇత్యేనేన ।`అఙ్గాప్రతిలోమ్యే' ఇత్యాదివత్ సిద్ధే ఇతికరణ ఏకనిపాతోఽయమితి దర్శనార్థః; అన్యథా ద్వయోరపి నిపాతయోర్గ్రహణం సమ్భావ్యేత ॥

కిం క్రియాప్రశ్నేఽనుపసర్గమప్రతిషిద్ధమ్ ॥ 8.1.44 ॥

అప్రతిషిద్ధమితి । అప్రతిషిద్ధార్థమిత్యర్థః ।

పూర్వం కింయుక్తమితి । తత్సమీపే కిమః శ్రూయమాణత్వాత్ । ఉత్తరం తు న కింయుక్తమితి । విపర్యయాత్ ।

అపరే ఇత్యాది । న సమీపే శ్రూయమాణత్వం కింశబ్దేన సమ్బన్ధే హేతుః, కిన్తు సంశయవిషయత్వమ్ । తచ్చ ద్వితీయస్యాప్యస్తి, అతస్తస్యాపి తేన యోగ ఇత్యుభయత్ర ప్రతిషేధ ఇత్యర్థః । యే త్వాహుః---పూర్వం కింయుక్తమితి, తే మన్యన్తే---అస్తు ద్వయోః సంశయవిషయత్వమ్, కింశబ్దేన తు సమీపే శ్రుతక్రియావిషయ ఏవ ప్రశ్నో ద్యోత్యతే, క్రియాన్తరవిషయస్తు ప్రశ్న ఆహోస్విదిత్యనేన, క్రియాప్రశ్న ఇతి చోచ్యతే, తస్మాత్తస్యైవ నిఘాతప్రతిషేధ ఇతి ॥

లోపే విభాషా ॥ 8.1.45 ॥

ప్రకృతత్వాత్కిమ ఏవ లోపో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---కిమో లోప ఇతి ।

క్వ చాస్యేతి । శాస్త్రే క్వచిదపి కిమో లోపస్యావిహితత్వాత్ ప్రశ్నః । న శాస్త్రీయస్యైవాదర్శనస్య లోపసంజ్ఞా, కిం తర్హి ? అదర్శనమాత్రస్యేత్యుత్తరమ్ । యత్రేతి । న చ ప్రయుజ్యత ఇతి । అర్థప్రకరణాదినా గమ్యమానత్వాత్ । ఉదాహరణే ఆహోస్విచ్ఛబ్దః పక్షాన్తరప్రశ్నే, స చ నాన్తరేణ పూర్వప్రశ్నమిత్యర్థాత్ పూర్వత్ర కిమర్థో గమ్యతే, తదాహ---వినైవ కిమేతి ।

ప్రాప్తవిభాషేయమితి । కథం పునః ప్రాప్తిః, యావతా కింశబ్దేన యోగేన పూర్వో యోగః ? తత్రాహ---కిమర్థేనేతి । పూర్వవత్ప్రత్యుదాహరణానీతి । తాన్యేవ కింశబ్దరహితానీత్యర్థః ।।

ఏహిమన్యే ప్రహాసే లృట్ ।। 8.1.46 ।।

ఏహిమన్య ఇత్యనేనేతి । సముదాయాభిప్రాయమేకవచనమ్, అన్యథా ఆఖ్యాతే ద్వే ఆఙ్ చాపర ఇతి బహువచనప్రసఙ్గః । ఉదాహరణే `ప్రహాసే చ మన్యోపపదే' ఇత్యాదినా పురుషవ్యత్యయః ।

సుష్ఠు చ మన్యసే ఇతి । భూతమర్థం దర్శయన్ ప్రహాసాభావమాహ, అత ఏవ పురుషవ్యత్యయోఽపి న కృతః ।

గత్యర్థలోటా లృడిత్యేవ సిద్ధ ఇతి । ఆఙ్పూర్వాదిణో లోట్, సిపో హిః । అన్యత్ర మా భూదితి । క్వాన్యత్ర మా భూత్ ? వృత్తికారేణ యత్ప్రత్యుదాహృతమ్--ఏహి మన్యస ఇత్యాది తత్ర ।

కథం పునరేహిమన్యే ఇత్యనేన యోగనియమః క్రియమాణ ఏహి మన్యస ఇత్యనేన యోగనివృత్తిం కరోతి ? ఇత్యాహ---ఉత్తమోపాదానమతన్త్రమితి । అతన్త్రత్వే కారణమాహ---ప్రహాస ఏవ హీతి । తన్త్రత్వే నియమస్య వ్యావర్త్యం న సమ్భవేదిత్యర్థః । భాష్యే తు ప్రత్యుదాహరణేఽప్యుత్తమ ఏవ ప్రయుక్తః, తత్రాయమర్థః---ఏహి రథేన త్వం యాస్యసీత్యేవమహం మన్య ఇతి ।।

జాత్వపూర్వమ్ ।। 8.1.47 ।।

జాత్విత్యేతదపూర్వమితి । అథ తిఙన్తవిశేషణమపూర్వత్వం కస్మాన్న భవతి, యుక్తం చైతత్, విశేషణేన సమ్బన్ధుం యోగ్యే సతి నిమిత్తిని నిమిత్తస్యాప్రధానస్య న హి యుక్తం విశేషణమ్ ? ఉచ్యతే; యదయమ్ `ఆహో ఉతాహో చానన్తరమ్' ఇత్యత్రానన్తరగ్రహణం కరోతి, తతో జ్ఞాయతే---నిమిత్తస్యేదం విశేషణమితి; అన్యథా తత్రాపి `అపూర్వమ్' ఇత్యనువృత్తేరేవ కేవలతిఙన్తస్యానన్తయ లభ్యత ఇతి కిం తేన ! నను చ శేషప్రక్లృప్త్యర్థం తత్స్యాత్---`శేషే విభాషా', కశ్చ శేషః ? సాన్తరః శేష ఇతి ? అన్తరేణాప్యనన్తరగ్రహణం ప్రక్లృప్తః శేషః । కథమ్ ? అపూర్వమితి ప్రకృతమ్, సపూర్వః శేష ఇతి ।।

కివృత్తం చ చిదుత్తరమ్ ।। 8.1.48 ।।

వృత్తిమిత్యధికరణే క్తః, కిమో వృత్తం కింవృత్తమితి, `అధికరణవాచినశ్చ' ఇతి కర్త్రరి షష్ఠీ, `అధికరణవాచినా చ' ఇతి సమాసప్రతిషేధే ప్రాప్తేఽస్మాదేవ నిపాతనాత్సమాసః । యది యత్ర కింశబ్దో వర్తతే తత్సర్వం గృహ్యేత---కిమీయః, కైమాయనిః, కింతరామిత్యాదేర్గ్రహణప్రసఙ్గ ఇతి మత్వా పరిసఙ్చష్టే---కింవృత్తగ్రహణేనేతి । చిదుత్తరమిత్యేతత్కింవృత్తస్య విశేషణమ్, న తిఙన్తస్య; పూర్వోక్తాత్ సామాన్యాపేక్షయా జ్ఞాపకాత్ ।।

ఆహో ఉతాహో చానన్తరమ్ ।। 8.1.49 ।।

అపూవిమిత్యేవేతి । అత ఏవోతాహోగ్రహణమ్, ఉతశబ్దపూర్వత్వాదాహోశబ్దస్య ।।

శేష విభాషా ।। 8.1.50 ।।

కశ్చ శేష ఇతి । బహూనాం ప్రకృతత్వాత్ప్రశ్నః । యదన్యదన్తరాదితి । ప్రతిషేధస్య నిమిత్తభూతమాహో--ఉతాహీగ్రహణం తావదవశ్యమనువర్త్యమ్, ఉతాహోగ్రహణాచ్చాపూర్వమిత్యప్యనువర్తతే; తత్ర పారిశేష్యాదనన్తరాపేక్ష ఏవ శేష ఇతి భావః ।।

గత్యర్థలోటా లృణ్న చేత్కారకం సర్వాన్యత్ ।। 8.1.51 ।।

గమినా సమానార్థా గత్యర్థా ఇతి । అర్థప్రదర్శనమేతత్, గతిరర్థో యేషామితి తు విగ్రహః, గత్యర్థలోటా యుక్తమితి యోగః, పునరర్థద్వారకో నిమిత్తనిమిత్తిభావః, లోడన్తవాచ్యం హి నిమిత్తం లృడన్తవాచ్యస్య । న చేత్కారకం సర్వంమన్యద్భవతీతి । సర్వం చేత్కారకమన్యత్, తదా నిఘాతప్రతిషేధో న భవతీతి భావః । అత్ర---

లోడన్తే చ లృడన్తే చ యావత్కిఞ్చన కారకమ్ ।

కృహ్యేత యదా తత్సర్వం వాచ్యావాచ్యవివేకతః ।।

తదేహాపి తర్హి ప్రాప్నోతి---

`వహ బ్రాహ్మణ శాలీంస్త్వం పితైతాంస్తవ భోక్ష్యతే' ఇతి ?

యత్ర హి సర్వం భిద్యతే, తత్రైవ న భవితవ్యమ్, యథా వృత్తావుపన్యస్తయోః ప్రత్యుదాహరణయోః ।

న చాత్ర భిద్యతే సర్వమభేదాచ్చాలికర్మణః ।

అథాయమర్థః స్యాత్---సర్వస్మిన్కారకేఽనన్యస్మిన్నఘాతప్రతిషేధః, న తు క్వచిదపి భిన్న ఇతి తదేహాపి న స్యాత్---ఆగచ్ఛ దేవదత్త గ్రామమోదనం భోక్ష్యస ఇతి, భిద్యతే హ్యత్ర కర్మ, తస్మాద్వ్యాఖ్యేయమేతత్ ? తత్రాహ---యత్రైవేతి । ఏవకారేణ వాచ్యవ్యతిరిక్తస్య నిరాసః, న తు సర్వస్యానన్యత్వం వివక్షితమ్, తత్స్పష్టీకృతమ్ । కర్తృకర్మణీ ఏవేతి । ఏతచ్చ ప్రత్యాసత్తేర్లభ్యతే, ప్రత్యాసన్నం హి తత్తస్య, యత్తేనైవాభిధీయతే । ఉదాహరణేషు ప్రథమతృతీయయోః సర్వమనన్యత్ । ద్రక్ష్యసీత్యస్య తు నిఘాతప్రసఙ్గశ్చిన్త్యః;

నానావాక్యత్వాత్, ద్వితీయచతుర్థయోర్వాచ్యమాత్రం వహేర్గుణభూతగమనాభిప్రాయం గత్యర్థత్వమ్, ప్రాపణార్థస్త్వయమ్ I తథా చ---

` నీవహ్యోర్హరతేశ్చాపి గత్యర్థానాం తథైవ చ' I

ఇతి భేదేన గణనం కృతమ్ I నను చ శక్తిః కారకమ్, సా చ ప్రతిక్రియం భిద్యతే, తత్కథమిహాభిన్నం కారకమ్ ? శక్తిశక్తిమతోర్భేదస్యావివక్షితత్వాదదోషః I

ఆగచ్ఛేరితి I లిఙయం న లేట్ I పశ్యతీతి I లడయం న లృట్, ప్రత్యుదాహరణయోః సర్వమన్యత్ I కారకశబ్దేనాపి సూత్రే కారకవ్యక్తిరేవాశ్రీయతే, తేన కర్తృకర్మత్వాభేదేఽపి వ్యక్తిభేదాత్ కారకభేదః---త్వం చాహం చ ద్రక్ష్యావ ఇతి I అక్రియమాణే సర్వగ్రహణే యత్ర వాచ్యం న భిద్యతే తత్రైవ భవితవ్యమ్, ఇహ చ భిద్యతే వాచ్యమ్---ఏకత్రైకమ్, అపరత్ర ద్వయమితి నిఘాతప్రతిషేధో న స్యాత్ I క్రియమాణే తు సర్వగ్రహణే యథా సిధ్యతి, తథా దర్శయతి---లృడన్తవాచ్యే హీతి II

లోట్ చ II 8.1.52 II

శాధీతి I శాస్సేర్లోట్, సిప్, సిపో హిః, ` శా హౌ' ఇతి శాదేశః, తస్యాసిద్ధత్వాత్ ఝల్లక్షణం ధిత్వమ్ I ప్రశాధీతి ప్రాయేణ పాఠః, స న యుక్తః; సోపసర్గత్వేనోత్తరసూత్రవిషయత్వాత్ I

పృథగ్యోగకరణముత్తరార్థమితి I ఉత్తరో వికల్పో లోట ఏవ యథా స్యాత్, లృటో మా భూదితి II

హన్త చ II 8.1.54 II

హన్త ప్రభుఞ్జావహై ఇతి I భుజేర్లోట్, ` భుజోఽనవనే' ఇత్యాత్మనేపదమ్, వహిః, టేరేత్వమ్, ` ఆడుత్తమస్య పిచ్చ', ` ఏత ఐ', అనుదాత్తేత్వాల్లసార్వధాతుకమనుదాత్తత్వమ్, వికరణస్వరః I

ఆమ ఏకాన్తరమామన్త్రితమనన్తికే ।। 8.1.55 ।।

అన్తరయతీత్యన్తరమ్ = వ్యవధాయకమ్ । ఏకమన్తరం యస్య తదేకాన్తరమ్, ఉదాహరణే నిఘాతే ప్రతిషిద్ధే షాష్ఠికమాద్యుదాత్తత్వమ్, `దూరాద్ధూతే చ' ఇతి ప్లుతః; భవచ్ఛబ్దస్య `విభాషా భవద్భగవదఘవతామ్' ఇతి రుత్వమ్, అవశబ్దస్య చ ఒకారః, `భోభగో' ఇత్యాదినా యత్వమ్, తస్య `హలి సర్వేషామ్' ఇతి లోపః ।

నను చ `ఆమన్త్రితం పూర్వమవిద్యమానవత్' ఇతి భోః శబ్దస్యావిద్యమానత్వాదేకాన్తరతా నోపపద్యతే ? అత ఆహ---భో ఇత్యేతదితి ।

తదుభయమప్యనేన క్రియత ఇతి । కథం పునరప్రకృతాయా అసంశబ్దితాయాశ్చైకశ్రుతేః ప్రతిషేధః శక్యో విజ్ఞాతుమ్ ? ఉచ్యతే; నఞత్ర విపక్షవచనః, అధర్మానృతాదివత్, అన్తికవిరుద్ధమనన్తికమ్, దూరమిత్యర్థః, తత్ర చైకశ్రుతిరుచ్యతే, తతశ్చ పచసి దేవదత్తేత్యాదావన్తికే సావకాశమామన్త్రితనిఘాతం బాధిత్వా ఏకశ్రుతిః ప్రాప్నోతి, సా తావత్ప్రతిషిధ్యతే, తతోऽపవాదే ప్రతిషిద్ధ ఉత్సర్గభూతో నిఘాతః ప్రాప్నోతి, సోऽపి ప్రతిషిధ్యతే, ఏకశ్రుతిమాత్రప్రతిషేధే హి తత్రైవాయం బ్రూయాత్---నామ ఏకాన్తరమితి । ఏవం హి `ఆమన్త్రితమనన్తికే' ఇతి చ న వక్తవ్యం భవతి, సోऽయమేవం సిద్ధే యన్నిఘాతప్రకరణే ఇదం బ్రవీతి తేన విజానీమః---నిఘాతోऽపి ప్రతిషిధ్యత ఇతి । కేవలస్య నిఘాతస్యైకశ్రుత్యా బాధితస్య ప్రతిషేధోऽనర్థక ఇతి సామర్థ్యాదుభయోః ప్రతిషేధః ।

నను చైకశ్రుతిరపి దేవదత్తా3 ఆగచ్ఛేత్యాదౌ సావకాశా కథమాం భో దేవదత్త ఇత్యాదౌ నిఘాతస్య బాధికా, ప్రత్యుత పరత్వాదేకశ్రుతేర్నిఘాత ఏవ బాధక ఇతి తస్యైవాత్ర ప్రసఙ్గ ఇతి ప్రతిషేధోऽపి తస్యైవ న్యాయ్యః, తస్య చ ప్రతిషేధే ఏకశ్రుతిః స్యాదేవ ? అత్రాహుః---పదద్వయమాత్రనిబన్ధనత్వాదన్తరఙ్గో నిఘాతః పూర్వం ప్రవర్త్తతే, తతో దూరాత్సమ్బోధనమధికం నిమిత్తమపేక్షమాణైకశ్రుతిరితి సైవానన్తరం ప్రాప్నోతి, తాం తావద్బాధతే పూర్వోక్తేన న్యాయేన నిఘాతమపీతి సుష్ఠూక్తమ్---తదుభయమనేన క్రియత ఇతి ।

యథైవ తర్హి ఏకశ్రుతిర్బాధ్యతే, తథైవ ప్లుతోదాత్తోऽపి బాధ్యేత ? అత ఆహ---ప్లుతోదాత్తః పునరితి । అపరేషామితి । తే మన్యన్తే---సాదృశ్యేऽత్ర నఞ్, న విపేక్షే; అన్యథా దూర ఇత్యేవ

బ్రూయాదితి ప్రాప్తిరేవ నాస్తి, అదూరత్వాత్ I కథం తర్హి ప్లుత ఉదాహ్రియతే ? అత ఆహ---ప్లుతోఽపీతి II

యద్ధితుపరం ఛన్దసి II 8.1.56 II

జాయే స్వో రోహావైహీతి I రుహేర్లోట్, వస్, శప్, `ఆడుత్తమస్య పిచ్చ', `లోటో లఙ్వత్' ఇతి లఙ్వద్భావాత్ `నిత్యం ఙితః' ఇతి సలోపః, ఆహ్పూర్వాదిణో లోట్, సిపో హిః, ఏహీత్యనేన పరభూతేన యుక్తస్య రోహావేత్యస్య `లోట్ చ ' ఇతి ప్రాప్తో నిఘాతప్రతిషేధో నియమేన నివర్త్యతే, తేన స్వఃశబ్దాశ్రయో నిఘాతో భవతి I నను `పరమపి ఛన్దసి' ఇతి వచనాత్ స్వః శబ్దస్య పూర్వాఙ్గవద్భావజ్జాయేస్వరిత్యామన్త్రితమ్, తతశ్చ `ఆమన్త్రిత పూర్వమవిద్యమానవత్' ఇత్యవిద్యమానత్వాన్నిఘాతో న ప్రాప్నోతి, ప్రతిషిధ్యతేఽత్రాఙ్గవద్భావః---అవ్యయానాం ప్రతిషేధ ఇతి ? నైవమ్; అత్రాఙ్గవద్భావః ప్రాప్నోతి, ఉక్తం హి తత్ర---`షష్ఠ్యామన్త్రితకారకవచనమ్' `తన్నిమిత్తగ్రహణం చ' ఇతి I న హి స్వః శబ్దః షష్ఠ్యన్త ఆమన్త్రితకారకం తన్నిమిత్తం వా స్వరే వాఙ్గవద్భావో నావిద్యమానవత్త్వమ్ I స్వః శబ్దస్య `రో రి' ఇతి లోపో న భవతి, ఉత్వం చ భవతి; ఛాన్దసత్వాత్ I అథేదానీం రోహావేత్యనేన యుక్తస్య ఏహీత్యస్య `లోట్ చ' ఇతి నిఘాతప్రతిషేధః కస్మాన్న భవతి, న రుహిర్గత్యర్థః, `గత్యర్థాకర్మక' ఇత్యత్ర పృథగ్గ్రహణాత్ ? యది న గత్యర్థః, ఆరోహన్తి హస్తినం మనుష్యాః ఆరోహయతి హస్తీ మనుష్యాన్, `గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థ' ఇతి కర్మసంజ్ఞా న ప్రాప్నోతి I తస్మాదుపరిగమనరూపవ్యాపారో రుహేరర్థః I `గత్యర్థాకర్మక' ఇత్యత్ర చ రుహిగ్రహణం ప్రపఞ్చార్థమ్ I ఏహీత్యస్య తు నిఘాతప్రతిషేధో న భవతి; `విభాషిత సోపసర్గమనుత్తమమ్' ఇతి వచనాత్ II

చనచిదివగోత్రాదితద్ధితామ్రేడితేష్వగతేః II 8.1.57 II

ఇహాపీతి I న కేవలం తిఙో గోత్రాదీనీత్యత్రైవేత్యపిశబ్దార్థః I తత్ర హేతుస్తత్రైవ ప్రతిపాదితః I శుక్లీకరోతి చనేతి I అగతేరితి ప్రతిషేధాభావాదత్ర నిఘాతప్రతిషేధో భవత్యేవ I యత్కాష్ఠమితి I శుక్లీశబ్దస్య నిఘాతో న భవతి II

చాదిషు చ II 8.1.58 II

త ఇహ గృహ్యన్త ఇతి । ప్రత్యాసత్తేః । `చాదయోఽసత్త్వే' ఇత్యత్ర యేషాం గ్రహణం తే విప్రకృష్టాః । `సముచ్చయో వికల్పశ్చానేకస్య ధర్మః' ఇత్యుత్తరసూత్రే వక్ష్యతి, అతః ఖాదతి చేత్యస్యోపన్యాసః । న త్వస్య నిఘాతప్రసఙ్గః; నానావాక్యత్వాత్ । ఖాదతి హేత్యాదేస్తు ప్రక్రమాభేదాయోపన్యాసః ।

పరంతు నిహన్యత ఏవేతి । ప్రశబ్దాత్సమానవాక్యగతాత్ పదాత్పరత్వాత్ ।।

చవాయోగే ప్రథమా ।। 8.1.59 ।।

అగతేరితి । పూవసూత్ర ఇత్యాది । అత ఏవ పూర్వసూత్రే ప్రత్యుదాహరణావసర ఉక్తమ్---ప్రథమస్యాత్ర తిఙన్తస్య చవాయోగే ప్రథమేతి నిఘాతః ప్రతిషిధ్యత ఏవేతి । ప్రథమేతి స్త్రీలిఙ్గస్య నిర్వాహమాహ---ప్రథమా తిఙ్విభక్తిరితి ।

ప్రథమాగ్రహణవ్యావర్త్యస్య ద్వితీయాదేః సమ్భవమాహ---చవాయోగో హీతి ।।

హేతి క్షియాయామ్ ।। 8.1.60 ।।

ఆచారభేదః = ఆచారోల్లఙ్ఘనమ్ । ఉదాహరణే---ఉపాధ్యాయే పదాతౌ గచ్ఛతి శిష్యస్య రథేన గమనం ప్రతిషిద్ధమ్---ఇత్యాచారభేదః ।।

అహేతి వినియోగే చ ।। 8.1.61 ।।

నానాప్రయోజన ఇతి । అనేక ప్రయోజనో నియోగః = ప్రేషణమ్ । ప్లుతశ్చేతి । స పునః క్షియాయాం క్షియాహేతుకః, వినియోగే ప్రైషహేతుకః ।।

చాహలోప ఏవేత్యవధారణమ్ ।। 8.1.62 ।।

ఉదాహరణే చలోపం దర్శయతి---గ్రామం చేతి । ఏవమహలోపేఽపి ద్రష్టవ్యమ్ । తత్ర ప్రథమే గ్రామ కర్మకస్యారణ్యకర్మకస్య చ దేవదత్త ఏవ కర్తేతి సమానకర్తృకత్వమ్, ద్వితీయే తు విపర్యయాన్నానాకర్తృకతా ద్రష్టవ్యా । అనవక్లృప్తిః = అసమ్భవనమ్ । యో హి దేవదత్తస్య భోజనం క్వచిదపి న సమ్భావయతి, స ఏవం ప్రయుఙ్క్తే---క్వేవ భోక్ష్యస ఇతి । `ఏవే చానియోగే' ఇతి పరరూపత్వమ్ । క్వచిత్తు వృత్తావేవైతత్ పఠ్యతే ।।

చాదిలాపే విభాషా ।। 8.1.63 ।।

పూర్వో యోగ ఏవశబ్దప్రయోగే నిత్యార్థః ।।

వైవావేతి చ ఛన్దసి ।। 8.1.64 ।।

వై స్ఫుటార్థే, క్షమాయాం చ । వావ ప్రసిద్ధౌ, స్ఫుటార్థే చ ।

ఏకాన్యాభ్యాం సమర్థాభ్యామ్ ।। 8.1.65 ।।

సమౌ తుల్యావర్థౌ యయోస్తౌ సమర్థౌ, శకన్ధ్వాదిషు దర్శనాత్పరరూపత్వమ్ । నిపాతనాద్వాఽన్తలోపః । పరస్పరం సమానార్థతా న; తిఙన్తేన అసమ్భవాత్ । తిఙన్తేన సఙ్గతాభ్యామిత్యయం త్వర్థో న భవతి, `చవాయోగే ప్రథమా' ఇత్యతో యోగగ్రహణానువృత్తేరేవాస్యార్థస్య సిద్ధత్వాత్ । జిన్వతీతి । జివిః ప్రీణానార్థః, ఇదిత్త్వాన్నుమ్, లట్తిప్శపః । చాకశీతీతి । కాశినా సమానార్థః కశిః ప్రకృత్యన్తరమస్తీత్యుక్తమ్, తస్యైతద్యఙ్లుకి రూపమ్ ।

ఏకశబ్దస్య వ్యవస్థార్థం చేతి । అతస్తస్యైవ ప్రత్యుదాహరణం దర్శితమ్, నాన్యశబ్దస్యేతి భావః । వ్యభిచారిత్వాత్తస్యేతి । ఏకశబ్దో హ్యన్యాథ వ్యభిచరతీతి । నానార్థో హ్యయమితి హి `ఏకో గోత్రే' ఇత్యత్ర దసితమ్ । తత్రాసతి సమర్థగ్రహణేఽన్యశబ్దేన భిన్నార్థస్యాపి గ్రహణప్రసఙ్గః । న చ సాహచర్యమత్ర ప్రకరణే వ్యవస్థాపకమితి `నిపాతైర్యద్యదిహన్త' ఇత్యత్రావోచామ ।।

యద్వృత్తాన్నిత్యమ్ ।। 8.1.66 ।।

`కింవృత్తం చ చిదుత్తరమ్' ఇత్యత్ర కింవృత్తశబ్దస్య దర్శితా వ్యుత్పత్తిరిహానుగన్తవ్యా । ఏతన్నాశ్రీయత ఇతి । తదాశ్రయణే హి యద్ర్యజ్, యదీయమ్, యాదాయనిరిత్యాదిభ్యః పరస్య న స్యాత్ । జుహుమ ఇతి । ప్రత్యయస్వరేణాన్తోదాత్తమేతత్, `అభ్యస్తానామాదిః', `భీహ్రీభృహుమద' ఇతి చోభయత్రాపి అచీతి వర్త్తతే । యద్ర్యజితి । యదఞ్చతి, క్విన్, `విష్వగ్దేవయోశ్చ' ఇతి టేరద్ర్యాదేశః ।

కథం పునః పఞ్చమీనిర్ద్దేశే సతి యత్కామాస్తే, యద్ర్యజ్ వాయురిత్యాదౌ వ్యవధానే భవతి ? అత ఆహ---పఞ్చమీనిర్దేశేఽప్యత్రేతి । ఏతచ్చోత్తరసూత్రే జ్ఞాపయిష్యతే । యాథాకామ్యే వేతి । యాథాకామ్యమ్ = యథేచ్ఛప్రవృత్తిః, దేశకాలానపేక్షా, తత్ర గమ్యమానే వా నిఘాతప్రతిషేధః, యత్ర క్వచన యజతే ।।

పూజానాత్ పూజితమనుదాత్తం కాష్ఠాదిభ్యః ।। 8.1.67 ।।

`కాష్ఠాదిభ్యః' ఇతి వార్త్తికే దృష్టం సూత్రావయవత్వేన పఠితత్వాత్తదనురోధేన పూజనాదిత్యేకవచనం బహువచనస్థాన ఇతి వ్యాచష్టే---పూజనేభ్యః కాష్ఠాదిభ్య ఇతి । ఉత్తరపదమితి । ఉత్తరసూత్రే తిఙ్గ్రహణాదస్య చ సూత్రస్య సమాసవిషయత్వాత్సుబన్తమితి ద్రష్టవ్యమ్ । కాష్ఠాదయశ్చైతేఽద్భుతపర్యాయాః పూజనవచనా భవన్తి, తత్ర యేషాం వృత్తివిషయ ఏవాద్భుతపర్యాయత్వమమాతాపుత్రాదీనాం తేష్వన్యపదేన విగ్రహః । కాష్ఠాధ్యాపక ఇతి క్రియావిశేషణమ్ । కాష్ఠశబ్దో ద్వితీయాన్తః సమస్యతే । కృద్యోగలక్షణా తు షష్ఠీ క్రియావిశేషణేషు న భవతి, ధాత్వర్థం ప్రతి యత్కర్మ తత్రైవ షష్ఠీః, కర్తృపదేన సాహచర్యాత్ । యో హి ధాత్వర్థం ప్రతి కర్త్తా తత్ర షష్ఠీ, తత్సాహచర్యాత్ కర్మాపి తాదృశమేవ గృహ్యతే । విశేషణం తు ధాత్వర్థేన సమానాధికరణత్వాన్న తం ప్రతి కర్మ । సర్వథా క్రియావిశేషణాన్న షష్ఠీ భవతి, అత ఏవ మలోప ఇతి వక్ష్యతే । షష్ఠ్యాం సత్యాం మకారాభావాదనుపపన్నమేతతస్యాత్ । కథం పునః కర్తృప్రధానే కృదన్తే గుణభూతాయాః క్రియాయా విశేషణేన సమ్బన్ధః, సాధనసమ్బన్ధవదుపపద్యతే; తద్యథా---గ్రామం గత ఇత్యాదౌ గుణభూతాయా అపి క్రియాయాః సాధనేన యోగః, తథా విశేషణేనాపి నానుపపన్నః । కాష్ఠాభిరూపక ఇతి । ఆభిరూప్యం కాష్ఠేన విశేష్యత ఇతి నపుంసకప్రథమాన్తస్య సమాసః । ఏవం సర్వత్ర

ప్రవృత్తినిమిత్తమాత్రేణ కాష్ఠాదీనామన్వయాద్ ద్రవ్యవాచిభిః సామానాధికరణ్యాభావాత్ మయూరవ్యంసకాదిత్వమాశ్రితమ్ ।

సమాసే చేత్యాది । చకారోఽవధారణే, యది సమాసే ఏవైతదిష్యతే, కథం వార్త్తికకారేణోక్తమ్---పూజితస్యానుదాత్తత్వే కాష్ఠాదిగ్రహణం మలోపశ్చేతి; న హి సమాసే తేషామన్త్యో మకారః సమ్భవతి, విభక్తేర్లుప్తత్వాత్ ? ఇత్యత ఆహ---మలోపశ్చేత్యనేనాపీతి । కథం పురథం విషయోఽనేనాఖ్యాయతే ? అత ఆహ---యత్రేతి । సమాసే హి విభక్తేరభావాన్మకారో న శ్రూయతే అయమేవ లోప ఇతి । కిం పునః కారణమేవం కాశకుశావలమ్బనేన వాత్తికం వ్యాఖ్యాయతే ? అత ఆహ---అసమాసే హీతి । అన్యే త్వాహుః---యది సమాస ఏవైతదభిమతమభవిష్యత్ `సమాసే' ఇత్యేవావక్ష్యత్; మలోపవచనాత్తు వాక్యవిషయమేవైతత్ । దారుణమధ్యాపక ఇత్యాదికం తు రూపం యదీష్యతే వికల్పేన మలోపో వక్తవ్య ఇతి ।

పూజనాదిత్యేవ పూజితపరిగ్రహే సిద్ధ ఇతి । పూజనస్య పూజతాపేక్షత్వాదితి భావః । అనన్తరపూజితప్రతిపత్త్యర్థమితి । `పూజనాత్పూజితమ్' ఇతి సూత్రే సామాన్యగతమానన్తర్య విశేషాణాం విజ్ఞాయత ఇతి భావః । కథం పునః పఞ్చమీనిర్దేశే వ్యవహితస్య ప్రసఙ్గః ? ఇత్యాహ---ఏతదేవేతి । జ్ఞాపనస్య ప్రయోజనమాహ---తథా చేతి ।

అనుదాత్త ఇతి వర్తమాన ఇత్యాది । ప్రకృతం హ్యనుదాత్తగ్రహణమ్ `న లుట్' ఇత్యాదినా ప్రతిషేధేన సమ్బద్ధమ్, అతస్తదనువృత్తౌ ప్రతిషేధోఽప్యనువర్తేత । తత్ర యద్యప్యస్య యోగస్య సమాసవిషయత్వాత్తాదృశో విషయో న సమ్భవతి, యత్రామన్త్రితాదౌ నిఘాతః ప్రతిషిధ్యతే; తథాపి `కుత్సనే చ సుపి' ఇత్యాదౌ ఉత్తరత్ర ప్రతిషేధ ఏవ స్యాత్ । తస్మాత్తన్నివృత్త్యర్థం పునరనుదాత్తగ్రహణమ్ ।।

సగతిరపి తిఙ్ ।। 8.1.68 ।।

యత్కాష్ఠం పచతీతి । యేఽపి `మలోపశ్చ' ఇత్యనేన వాక్యేన మలోపమాహుః తేఽపి తిఙన్తే పరతో నైవ లోపమిచ్ఛన్తి । సగతిగ్రహణాద్గతిరపి నిహన్యత ఇతి । కథమ్ ? తుల్యయోగేఽత్ర సహశబ్దః, యత్ర తుల్యయోగే సహశబ్దస్తత్ర ద్వయోరపి కార్యయోగో భవతి, తద్యథా---సపుత్రో భోజ్యతామిత్యుక్తే పుత్రోఽపి భోజ్యతే అపిగ్రహణం యత్ర గతిర్న ప్రయుజ్యతే తత్ర కేవలస్యాపి

తిఙన్తస్య యథా స్యాత్, గతిప్రయోగే తు ద్వయోః సహైవ భవతి, తిఙ్గ్రహణాత్పూర్వో యోగః సుబన్తవిషయ ఏవ విజ్ఞాయతే ।।

కుత్సనే చ సుప్యగోత్రాదౌ ।। 8.1.69 ।।

పచతి క్లిశ్నాతీతి । కథమత్ర సమానవాక్యత్వం సామర్థ్యం చేతి చిన్త్యమ్ ।

కర్తుః కుత్సనే మా భూత్, పచతి పూతీతి । కర్తృత్వమత్ర కుత్స్యతే---అస్యేదమయుక్తమితి । క్రియా తు శోభనైవ, తత్ర కర్తృత్వస్య విశేషణం పూతిత్వం న కర్త్రా సమానాధికరణమితి దారుణమభిరూపకమిత్యాదివన్నపుంసకత్వమ్ । ఏవం ద్విబహ్వోర్వ్యేకవచనమేవ భవతి---పచతః పూతి, పచన్తి పూతీతి । ప్రాయేణ పూతిరితి పుంల్లిఙ్గం పఠ్యతే । నను క్రియాప్రధానేఽస్మిన్నాఖ్యాతే సాధనం కథం విశేషణేన సమ్బన్ధమప్రధానం పఠ్యేత ? ఉచ్యతే;

ఏకార్థీభావమాపన్నం వృత్తౌ యదుపసర్జనమ్ ।

విశేషణేన సమ్బన్ధస్తస్య నైవోపపద్యతే ।।

న హి భవతి---ఋద్ధస్య రాజపురుష ఇతి । యస్య తు నైకార్థీభావస్తదప్రధానమపి విశేషణేన సంయుజ్యతే, యథా---ఋద్ధస్య రాజ్ఞః పురుష ఇతి । ఏవం సాధనం క్రియాం ప్రతి గుణభూతమప్యేకార్థీభావాద్విశేషణేన యుజ్యతే, తథా సాధనప్రధానేషు కృదన్తేషు క్రియా గుణభూతాఽపి విశేషణేన యుజ్యతే---దారుణమధ్యాయక ఇతి । యథైవ తహి సాధనస్య విశేషణేన యోగః, ఏవం క్రియాన్తరేణాపి ప్రాప్నోతి---పచతి పఠతి, పచతి దృశ్యతి, పాచకః పఠతి, పాచకః పశ్యతీతివత్ ? కిం కుర్మః, న తావదేవం దృశ్యతే ! తదేతదేవం ప్రతిపత్తవ్యమ్---

భార్యా స్త్ర్యన్తరసమ్బన్ధం పత్యుర్న సహతే యథా ।

స్నానాదికం తు సంస్కారం స్వార్థమేవానుమన్యతే ।।

తథా క్రియాపి---

విశేషణేన సమ్బన్ధం కర్తు్ః స్వస్యానుమన్యతే ।

స్వానురక్తం తు కర్తా్రం న క్రియాన్తరగామినమ్ ।। ఇతి ।

పూతిశ్చేతి । తిబన్తః పూతిశబ్ద ఆద్యుదాత్తః । వ సేస్తిబితి । తిబ్ బాహులకాత్పూఇ్ఞోఽపి భవతి, బాహులకాదేవ గుణాభావః । తస్య నిఘాతనిమిత్తస్యాన్తోదాత్తత్వం యథా స్యాదితి చిత్త్వముపసఙ్ఖ్యాయతే । విభాషితమితి । బహ్వథ తిజన్తం విభాషా నిహన్యతే, యదా నిహన్యతే తదా పూతిరన్తోదాత్తః ।

క్రియాకుత్సనే ఇత్యాది యదుక్తమ్, తత్ర ప్రమాణత్వేన భాష్యపఠితామార్యాం పఠతి---సుపి కుత్సన ఇతి । మలోప ఇష్టోఽతిజి చోక్తార్థమితి । భాష్యే తావదయమర్థః । మలోపశ్చేతి వార్తి్కకారేణోక్తే మలోపస్తిజి నేష్టః---దారుణం పచతీతి । ఇత్యేవం మలోపశ్చేతి వాక్యముక్తార్థమాచార్యైరితి । వృత్తౌ తు శ్లోకాన్తర్గతత్వాదయం పాదః పఠితో న త్వత్రాస్యోపయోగః కశ్చిత్; `సమాసే చైతదనుదాత్తత్వమిష్యతే' ఇత్యుక్తత్వాత్ ।।

గతిర్గతౌ ।। 8.1.70 ।।

అభ్యుద్ధరతీతి । సర్వోపసర్గసాధారణీ హరణక్రియా ప్రతీయతే, తాముద్విశినష్టి ఉద్ధరతీతి । ఉద్రైవోర్ధ్వతా విశిష్టాఽవగమ్యత తామభిర్విశినష్టి అభ్యుద్ధరతీతి । తత్ర---

అన్యోఽన్యాపేక్షయా నాస్తి గతిత్వం యద్యపి ద్వయోః ।

క్రియాం ప్రతి గతిత్వాత్తు నిహతోఽభిర్గతిర్గతౌ ।।

సముదానయతీతి ۔ అత్ర సముదోర్ద్వయోరపి నిఘాతః ۔ అభిసమ్ప్ర్యాహరతీతి ۔ అత్ర త్రయాణామ్ ।।

గతావితి కిమితి । క్రియాం ప్రతి గతిర్భవతి, క్రియా చ ధాతువాచ్యా । ధాతుశ్చ ద్వివిధః---సగతిః, అగతిశ్చ । ప్రత్యయా అపి ధాతోర్ద్వయే భవన్తి---కృతః, తిఙశ్చ । తత్ర కృదన్తే సగతావగతౌ చ కృత్స్వరథాథాదిస్వరేషు కృతేషు శేషనిఘాతేన గతిర్నిహన్యత ఏవ । తిఙన్తేఽపి కేవలే ఉదాత్తవతి తావదుత్తరసూత్రేణ భవత్యేవ నిఘాతః, అనుదాత్తేత్తు నియమాశ్రయణాన్న భవిష్యతి, తిఙన్తే యది భవతి ఉదాత్తవత్యేవ భవతి, తతశ్చ సగతిరేవ తిఙవశిష్యతే ఇతి ప్రశ్నః । ఆమన్ద్రైరితి । నను చ క్రియాయోగే గతిభవతి, న చాత్రాఙః క్రియాయోగోఽస్తి, మన్ద్రశబ్దస్యాక్రియావాచిత్వాత్ ? అత ఆహ---యాహీత్యేతత్ప్రతీతి । `తే ప్రాగ్ధాతోః' ఇతి ప్రయోగనియమః, న సంజ్ఞానియమః, తతశ్చ వ్యవహితప్రయోగేఽపి గతిత్వమస్త్యేవేతి భావః । నను యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రతి గత్యుపసర్గసంజ్ఞా భవన్తి, తతశ్చ యాహీత్యేతత్ప్రతి గతిత్వేన మన్ద్రం ప్రత్యగతిత్వాదప్రసఙ్గః, ఇహాపి తర్హి న ప్రాప్నోతి---అభ్యుద్ధరతీతి, ఉదం ప్రత్యగతిత్వాత్ ? మా భూదుదం ప్రతి గతిః, సముదాయం తు ప్రతి గతిర్భవతి, ఉదా విశిష్టా హి క్రియా అభినా విశేష్యతే । ఆ మన్ద్రైరిత్యత్రాపి మన్ద్రాదికరణకమిన్ద్రకర్తృకం యానమాఙా విశేష్యత ఇతి సముదాయం క్రియావిశేషవాచినం ప్రత్యాఙో గతిత్వాన్నిఘాతః ప్రాప్నోతి ? న ప్రాప్నోతి ; పూర్వం ధాతురుపసర్గేణ యుజ్యతే పశ్చాత్సాధనేన, ఆయానే హి మన్ద్రాదేః సాధనత్వం మన్ద్రైర్హరిభిరాయాహీతి, న తు యానే; తతశ్చ న సముదాయం ప్రత్యాఙో గతిత్వమితి నాస్త్యేవాత్ర ప్రసఙ్గః । తత్రాహ---తస్యేతి । న హి పరనిమిత్తానుపాదానే `యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రతి' ఇతి గమ్యతే, తతశ్చ వస్తుతో గతిత్వాశ్రయో నిఘాతః స్యాదితి మన్యతే ।

యది పునః `పదస్య' ఇత్యధికారాత్సమర్థపరిభాషోపస్థానాద్యేన గతేః సామర్థ్యం తం ప్రతి గతేరితి విజ్ఞాయతే, తదా శక్యం గతావిత్యవక్తుమ్, యదాహ---`గతేరనుదాత్తత్వే గతిగ్రహణానర్థక్యమ్, తిఙ్వ్యవధారణాచ్ఛన్దోఽర్థమితి చేన్నాగతిత్వాత్' ఇతి ।।

తిఙి చోదాత్తవతి ।। 8.1.71 ।।

ఉదాహరణే `నీపాత్రైర్యద్యది' ఇతి నిఘాతప్రతిషేధాత్తిఙన్తముదాత్తవత్ । తిఙ్గ్రహణం కిమర్థమ్ ? తిఙన్తే యథా స్యాత్, మన్ద్రశబ్దే మా భూత్---ఆ మన్ద్రైరిన్ద్ర హరిభిర్యాహి । మన్ద్రశబ్దో రక్ప్రత్యయాన్తోఽన్తోదాత్తః ।

నను చ `యత్క్రియాయుక్తాః' ఇతి వచనాద్గతిశబ్దః పిత్రాదిశబ్దవత్ సమ్బన్ధిశబ్దత్వాత్ స్వసమ్బన్ధినమాక్షిపతీతి క్రియావాచిన్యేవోదాత్తవపి భవిష్యతి కృదన్తే చాతిప్రసఙ్గాభావః పూర్వసూత్రే ఏవోక్తః, తస్మాన్నార్థస్తిఙగ్రహణేన ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---తిఙ్గ్రహణమితి । పరిమాణమ్=ఇయత్తా । పరిమాణార్థత్వమేవ స్పష్టయతి---అన్యథా హీతి । అక్రియమాణే తిఙ్గ్రహణే ధాతురేవ క్రియావాచిత్వాద్ గతిసంజ్ఞానిమిత్తమితి తత్రైవోదాత్తవతి నిఘాతః స్యాత్, న తు ప్రత్యయే । తిఙ్గ్రహణాత్తు ప్రకృతిభాగం ప్రతి గతేః ప్రత్యయోదాత్తత్వేనాప్యుదాత్తవతి తిఙన్తమాత్రే భవతి । ధాతుమేవ ప్రతి గతిసంజ్ఞేతి । యస్య క్రియా యత్క్రియేతి షష్ఠీసమాసః, అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం యస్య వాచ్యా క్రియా తం ప్రతీత్యర్థః । ధాతోరేవ చాసౌ వాచ్యేతి తమేవ ప్రతి గతిత్వమ్ ।

ఆమన్తే తర్హి న ప్రాప్నోతీతి । నను చాక్రియమాణేఽపి తిఙ్గ్రహణే నైవామన్తే ప్రాప్నోతి, యదా హి తిఙన్తేఽపి ప్రత్యయోదాత్తత్వేనోదాత్తవతి న స్యాదితి స్థితమ్, తదా కా వార్తా ఆమన్తే ! తత్కిముచ్యతే---ఆమన్తే తర్హీతి ? ఏవం తర్హ్యయమత్రార్థః---యది తిఙ్గ్రహణాద్యత్నాత్ప్రకరోతీత్యాదౌ భవతి, తర్హి తస్యామన్తేఽభావాన్న ప్రాప్నోతి; తస్మాద్యా క్రియా యత్క్రియా---ఇతి కర్మధారయ ఆశ్రయణీయః । ఏవం హి క్రియాలక్షణమర్థం ప్రతి గతిత్వమ్, తత్రార్థే కార్యస్యాసమ్భవాత్తద్వాచిని కార్యం విజ్ఞాయమానం క్రియాప్రధానే సర్వత్ర సిధ్యతీతి । అనన్తరోక్తం చోద్యం పక్షవిశేషే వ్యవస్థాపయితుమాహ---అత్ర కేచిదితి । అత్ర పక్షే గతికారకోపపదానామిత్యస్యాయమర్థః---గత్యాదీనామవిశేషేణ సమాసో భవతి, కృద్భిస్తు ప్రాక్ సుబుత్పత్తేరితి । అవ్యయపూవపదప్రకృతిస్వరత్వే ఇతి । `గతికారకోపపదాత్' ఇత్యత్ర ప్రపచతిదేశ్యాద్యర్థం కృద్గ్రహణం స్థితమ్, న ప్రత్యాఖ్యాతమితి పూర్వపదప్రకృతిస్వరస్యైవాత్ర ప్రసఙ్గ ఇతి మన్యతే । అక్రియమాణేఽపి తిఙ్గ్రహహణ ఇతి । యథా వా క్రియమాణే తిఙ్గ్రహణే ఉదాత్తత్వే సతి నిఘాతః సిధ్యతి, తథాఽనన్తరమేవోక్తమ్ ।

అథ తరబన్తస్యేతి । యథాయం పక్షః సమ్భవతి, యశ్చాత్ర పక్షే దోషః---తత్సర్వమ్ `గతికారకోపపాత్కృత్' ఇత్యత్రైవోక్తమ్ ।

యేషాం త్విత్యాది । కుగత్యాదీనాం కృదన్తేనైవ, తత్రాపి ప్రాక్ సుబుత్పత్తేరిత్యర్థః । తదర్థం యత్నః కర్త్తవ్య ఇతి । తత్రాయం యత్నః---తిఙగ్రహణం న కరిష్యతే; యా క్రియా, యత్క్రియేతి వాఽఽశ్రయిష్యత ఇతి ।

ఆమన్త్రితం పూర్వమవిద్యమానవత్ ।। 8.1.72 ।।

కిమదమవిద్యమానవత్ ? ఇత్యాహ---తస్మిన్నసతీత్యాది । తత్ర తస్మిన్నసతి యత్కార్యం తన్న భవతీత్యత్రోదాహరణమాహ---ఆమన్త్రితతిఙనిఘాతేతి । అసతి చ యత్కార్యం తద్భవతీత్యత్రోదాహరణమాహ---పూజాయామిత్యాది । ఆమన్త్రితాద్యుదాత్తత్వే కర్త్తవ్యే ఇతి । అసతి పూర్వగ్రహణే `ఆమన్త్రితమవిద్యమానవత్' త్యుచ్యమానే స్వస్యాద్యుదాత్తత్వేఽపి షాష్ఠికే కర్తవ్యేఽవిద్యమానవత్ స్యాత్, క ఇదానీం తస్యావకాశః ? యత్రావిద్యమానవద్భావః ప్రతిషిధ్యతే, వికల్ప్యతే వా; తథా `అపాదాదౌ' విత్యధికారాత్పాదాదిరప్యవకాశః---ఉషో నో అధషు హవా వ్యుచ్ఛనన్, నస్భావో హ్యత్రావిద్యమానవద్భావాదేవ భవతి; ఇన్ద్ర త్వా వృషభం వయమ్, త్వాదేశో భవతి । ఏవం తు ఇన్ద్ర పిబ తుల్యం సుతో మదాయ, ఇన్ద్ర పిబ వృషభూతస్య వృష్ణః, అగ్నే యాహి శస్తిభిః, వాయో యాహి శివాదివ---ఇత్యాదౌ తిఙ్నిఘాతః ప్రాప్నోతి ? కర్త్తవ్యోఽత్ర యత్నః, ఉక్తం హి పురస్తాత్---
`ఆపాదపరిసమాప్తేరపాదాదావిత్యధికారః' ఇతి ।

యది `ఆమన్త్రితం పూర్వమవిద్యమానవత్' దేవదత్త పచసీత్యత్ర పచసీత్యేతదపేక్షవా దేవదత్తశబ్దస్య పూర్వత్వమస్తీత్యవిద్యమానవత్త్వే సతి ఆమన్త్రితాద్యుదాత్తత్వం న స్యాదిత్యత ఆహ---పూర్వత్వం చేతి । పూర్వశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వాద్యం ప్రతి పూర్వత్వం తత్కార్యం ప్రత్యేవావిద్యమానవత్త్వమ్, న స్వకార్యం ప్రతి; తేన నాయం దోష ఇత్యర్థః । కార్యశబ్దేనైతద్దర్శయతి---అవిద్యమానవత్ కార్యమత్రాతిదిశ్యతే । తత్ర పూర్వశబ్దస్య సమ్బన్ధిశబ్దత్వేన పరస్య కార్యే కర్త్తవ్య ఇత్యేతావదాశ్రీయతే, న తు పరం ప్రత్యవిద్యమానవత్; పూర్వం తు ప్రతి విద్యమానవదిత్యర్థ ఇతి స్యాత్ । ఇమం మే గఙ్గే యమునే సరస్వతీత్యత్ర గఙ్గేశబ్దస్య యమునేశబ్దం ప్రత్యేవావిద్యమానవత్త్వం న మేశబ్దం ప్రతీతి వ్యవధానాద్ యమునేశబ్దస్య నిఘాతం ప్రతి మేశబ్దో నిమిత్తం న స్యాత్ । యథోపదర్శితే త్వర్థే, పరస్య కార్యే కర్త్తవ్యే ఇత్యేతావత్తత్కార్యం స్వనిమిత్తమన్యనిమిత్తం వేతి విశేషాభావాద్ మేశబ్దాపేక్షేఽపి నిఘాతే గఙ్గేశబ్దస్యావిద్యమానవత్త్వం సిధ్యతి । తదేతత్ స్వనిమిత్తేఽన్యనిమిత్తే చేత్యత్ర సూచితమ్ ।

తదేవముక్తం దర్శయతి---ఇహేత్యాది । గఙ్గేశబ్దోఽవిద్యమానవత్త్వాత్స్వయం నిమిత్తం న భవతీత్యేతావత్, న తు మేశబ్దస్య నిమిత్తభావం ప్రతిబధ్నాతీత్యర్థః । పరం ప్రత్యవిద్యమానవద్భవతీత్యాశ్రీయమాణే హి తథా స్యాత్ ।

నను వత్కరణమన్తరేణాపి ` గోతో ణిత్' ఇత్యాదావతిదేశో దృశ్యతే, తత్కిమత్ర వత్కరణేన ? నన్వసతి వత్కరణే ` పూర్వమామన్త్రితమవిద్యమానమ్' ఇత్యుచ్యమానే పూర్వస్యామన్త్రతస్య నివృత్తిః స్యాత్ ? నైష దోషః; అర్థప్రత్యయనాయ శబ్దప్రయోగాదనివృత్తేఽర్థే శబ్దనివృత్త్యభావాత్ I అథాపి పరప్రయోగో భవతు, పూర్వప్రయోగో మా భూదిత్యర్థః కల్పేత ? తథాపి రాజదన్తాదిషు పరమామన్త్రితం వేతి వక్తవ్యం స్యాత్ I పరమేవామన్త్రితం భవతి, న పూర్వమిత్యర్థః I తదేవమన్తరేణాపి వతిమతిదేశః సిద్ధః ? ఇదం తర్హి ప్రయోజనమ్---స్వాశ్రయమపి యథా స్యాత్---ఆం బో దేవదత్త ` ఆమ ఏకాన్తరమామన్త్రితమనన్తికే' ఇత్యేకాన్తరతా యథా స్యాత్ I ఏకవచనాన్తం హ్యుత్తరసూత్రస్య విషయః, బహువచనాన్తే తు ` విభాషితం విశేషవచనే బహువచనమ్' ఇతి పక్షే నిఘాతప్రసఙ్గః I యద్యప్యతిదేశికకార్యావిరుద్ధం స్వాశ్రయమతిదేశేప్యవసత్యపి వత్కరణే భవతి, ఇహ తు వత్కరణాద్యత్నాద్విరుద్ధమపి క్వచిత్ప్రాప్యతే I అవిద్యమానవత్త్వవిరోధినీ హ్యేకాన్తరతా I వ్యాఖ్యానాచ్చాతిప్రసఙ్గో నోద్భావనీయః II

నామన్త్రితే సమానాధికరణే సామాన్యవచనమ్ II 8.1.73 II

ద్వౌ నఞౌ ప్రకృతమర్థం సూచయత ఇత్యాహ---కి తర్హి విద్యమానవదేవేతి I మాణవక జటిలకాధ్యాపకేతి I అత్ర జటిలశబ్దో మాణవకశబ్దాపేక్షయా విశేషవచనః, అధ్యాపకశబ్దాపేక్షయా తు సామాన్యవచన ఇతి ద్వయోరప్యవిద్యమానవత్త్వం న భవతి I పూర్వస్యేత్యాదినా ప్రతిషేధస్య ఫలం దర్శయతి I దేవదత్తయజ్ఞదత్తేతి I ` సామాన్యవచనం విశేషవచనాపేక్షమ్' ఇతి వక్ష్యత్యుత్తరసూత్రే, తతశ్చ యథా యజ్ఞదత్తశబ్దః సమానాధికరణో న భవతి, ఏవం పూర్వామన్త్రితార్థగతవిశేషాకారవచనోఽపి న భవతీతి దేవదత్తశబ్దోఽపి సామాన్యవచనో న భవతి, తస్మాద్ ద్వ్యఙ్గవికలత్వాచ్చిన్త్యమేతత్ I ఏవం హ్యుక్తమితి I తైత్తిరీయకే బ్రాహ్మణే సహస్రతమీం ప్రకృత్య ఇడే రన్తేఽదితే సరస్వతి ప్రియే ప్రేయసి మహి విశ్రుతే---ఏతాని తే అఘ్నియే నామానీతి I వృత్తౌ త్వన్యథా పాఠః శాఖాన్తరే ద్రష్టవ్యః II

విభాషితం విశేషవచనే II 8.1.74 II

బహువచనమితి వార్త్తికే దర్శనాత్ ప్రక్షిప్తమ్ I శరణత్వేన ప్రాప్తిః శరణమ్, తత్ర సాధవః శరణ్యాః I శరణశబ్దో హి శరణ్యేఽపి దృశ్యతే---శరణం భవన్తమతిక్రాన్తణకమితి I శర్మణ్యా ఇతి పాఠే శర్మణి సాధవః శర్మణ్యాః I

సామాన్యవచనాధికారాదేవేతి । సామాన్యస్య విశేషాపేక్షత్వాద్యం ప్రతి సామాన్యమిత్యేతద్భవతి, తస్మిన్విశేషవచన ఏవ భవిష్యతి ।।

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యామష్టమస్యాధ్యాయస్య ప్రథమః పాదః

------------------*********************-------------------

.

కాశికావృత్తిః

అథ అష్టమాధ్యాయే ద్వితీయః పాదః

పూర్వత్రాసిద్ధమ్ ।। 8.2.1 ।।

పూర్వత్రాసిద్ధమిత్యయమధికార ఇతి । యది తు స్వతన్త్రో విధిః స్యాత్, తతో వక్ష్యమాణస్య త్రిపాదీలక్షణసముదాయస్య పూర్వత్ర సపాదసప్తాధ్యాయీలక్షణే సముదాయేఽసిద్ధత్వముక్తం స్యాత్, న తు త్రిపాద్యాం పూర్వత్ర పరస్యాసిద్ధత్వమాపాదితం స్యాత్; తతశ్చ గుడలిణ్మాన్, గోధుఙ్మానిత్యాదౌ ఢత్వఘత్వాదేరసిద్ధత్వాభావాత్ `ఝయః' ఇతి మతుపో వత్వప్రసఙ్గః । తస్మాన్న విధిః । అథ పరిభాషా స్యాత్, సర్వత్రైవాష్టాధ్యాయ్యాం పూర్వ ప్రతి పరస్యాసిద్ధత్వాత్ తేన, త్రైః, తస్య---ఇత్యాదావినాదిషు కర్త్తవ్యేషు త్యదాద్యత్వస్యాసిద్ధత్వాదకారాన్తనిమిత్తా ఇనాదయో న స్యుః । తస్మాద్---అధికారః । ఏవం సతి యదనేన సమ్పాదితం భవతి తద్దర్శయతి---తత్రేతి । తత్రాధికారే సతీత్యర్థః । అధికారే హి త్రిపాదీగతానామప్యవిశేషేణ సపాదసప్తాధ్యాయీగతాన్ప్రత్యసిద్ధత్వం త్రిపాద్యం చ పూర్వత్ర పరస్యాసిద్ధత్వం సిద్ధ్యతి । విధౌ తు నైతావత్సమ్పాదయితుం శక్యమ్; త్రిపాద్యాం పూర్వత్ర పరస్యాసిద్ధత్వానాపాదనాత్ । పరిభాషాయాం చ నైతావతి పర్యవస్యతి; సర్వత్రైవ ప్రసఙ్గాత్ । తస్మాదధికారత్వాదేతావత్సమ్పద్యతే । ఏతావదేవ చ సమ్పద్యేత ఇత్యర్థః । న చైవమత్ర భ్రమితవ్యమ్---యేయం సపాదసప్తాధ్యాయీ అనుక్రాన్తేత్యనేన విధిరూపేణ ప్రవృత్తిర్దర్శితా, ఇత ఉత్తరమిత్యా దినా త్వధికారరూపేణ, తతశ్చ శేష ఇతివల్లక్షణం చాధికారశ్చేతి ? నిష్ప్రయోజనత్వాద్, అధికారోఽయమిత్యుక్తత్వాచ్చ । కిం హి నామాధికార ఏవాస్మిన్న సిద్ధ్యతి, యదర్థో విధిరాశ్రీయతే ! సప్తానామధ్యాయానాం సామాహారః సప్తాధ్యాయీ, సపాదాచాసౌ సప్తాధ్యాయీ చేతి కర్మధారయః, సపాదేతి టాబన్తపాఠే త్వసమాసః । ఉత్తరఉత్తరో యోగ ఇతి పాఠః;వీప్సాయాం ద్విర్వచనే సుబ్లుకోఽసమ్భవాత్ । అత్రాధ్యాయగ్రహణేన యోగగ్రహణేన చ శాస్త్రాసిద్ధత్వమాశ్రీయత ఇతి దర్శయతి । ఏతచ్చ పూర్వత్రేతి వచనాల్లభ్యతే । శాస్త్రస్య హి ముఖ్యం పూర్వత్వమ్; సన్నివేశవిశేషయోగిత్వాత్ । కార్యస్య తు శాస్త్రద్వారకమౌపచారికమ్, న హి ముఖ్యే సమ్భవతి గౌణస్య గ్రహణం యుక్తమ్ । కథం పునరుచ్చరితం శాస్త్రమసిద్ధమిత్యుచ్యతే, న హి వచనశతేనాపి సిద్ధమపి అసిద్ధం

భవతి ? అత ఆహ---సిద్ధకాయం న కరోతీత్యర్థ ఇతి । వచనాదతిదేశ ఆశ్రీయత ఇత్యర్థః । శాస్త్రస్యాసిద్ధత్వమాశ్రీయతే, న కార్యస్యేతి దర్శితమ్ ।

తత్ర ప్రయోజనమాహ---తదేతదితి । యదిదం శాస్త్రవిషయమసిద్ధవచనం తదేతదిత్యర్థః । ఆదేశో లక్షణం నిమిత్తం యస్య కార్యస్య తస్య ప్రతిషేధార్థముత్స్రుజ్యతే ఆదేశేన నివర్తత ఇతి ఉత్సర్గః=స్థానీ, స లక్షణం నిమిత్తం యస్య తస్య భావః ప్రవృత్తిర్యథా స్యాదిత్యేవమర్థం చాసిద్ధవచనమ్ । కార్యాసిద్ధత్వే తూత్సర్గలక్షణస్య భావో న న సిధ్యతి । తత్రాదేశలక్షణప్రతిషేధస్యోదాహరణమాహ---అస్మా ఉద్ధరేత్యాది । ఆయావోః కృతయోః `లోపః శకల్యస్య' ఇతి లోపః । వ్యలోపస్యాసిద్ధత్వాదితి । శాస్త్రద్వారకం వ్యలోపస్యాసిద్ధత్వమ్ । యదా హి పూర్వశాస్త్రసన్నిధౌ పరశాస్త్రమసిద్ధమ్, తదా తత్రప్రతిపాదితం కార్యం సుతరామసిద్ధం భవతి । ఉత్సర్గలక్షణభావస్యోదాహరణమాహ--అముష్మై ఇతి । అత్రాసత్యసిద్ధత్వే పరత్వాద్ `అదసోఽసేర్దాదు దో మః' ఇత్యుత్వే సత్యత ఇతి స్మాయాదయో న స్యుః । అసిద్ధత్వే తు పూర్వం స్మాదయః, పశ్చాదుత్వమితి సిద్ధమిష్టమ్ । ఉత్వస్యేతి । ఉత్వశాస్త్రస్యేత్యర్థః ।

శుష్కికేత్యాదిశ్లోకః । అత్ర నిదర్శనమితి ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే । నిదర్శనముదాహరణదిగిత్యర్థః । మతోర్వత్వే కర్తవ్యే `ఝలాం జశోఽన్తే' ఇతి జశ్త్వేఽసిద్ధే సతి గుడలిణ్మానితి దర్శనమ్ ।

న కోపధాయా ఇతి పుంవద్భావప్రతిషేధో న భవతీతి । కోపధప్రతిషేధే తద్ధితవుగ్రహణమిత్యేతనాశ్రిత్యేదం ప్రయోజనముక్తమ్ । క్షామిమానితి । `క్షాయో మః' ఇతి నిష్ఠాతకారస్య మత్వమ్, తతః `అత ఇఞ్' ఇతి ఇఞన్తాద్ `అత ఇనిఠనౌ' ఇతీన్, తదన్తాద్వా మతుప్ ।

వహేరిత్యాది । `వహ ప్రాపణే', నిష్ఠా, సమ్ప్రసారణమ్, `హో ఢః', `ఝషస్తథోర్ధోఽధః', ష్టుత్వమ్, `ఢో ఢే లోపః', `ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః', ఊఢ ఇతి స్థితే ణిచి టిలోపః, లుఙ్, చ్లేశ్చఙ్ । హత ఇత్యేతద్ ద్విరుచ్యతే ఇతి । `అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇతి వచనాత్, తతః `హలాదిః శేషః', `కుహోశ్చుః', ఇతి చుత్వమ్---హకారస్య ఝకారః, తస్య `అభ్యాసే చర్చ' ఇతి జశ్త్వం జాకరః । అథాత్ర `సన్వల్లఘుని' ఇతీత్వం కస్మాన్న భవతి ? తత్రాహ--అనగ్లోప ఇతి వచనాదితి । కథం పునరౌజిఢదితి భవతి ? ఇత్యత ఆహ---అనగ్లోప ఇతి వచనాదితి । కథం పునరౌజిఢదితి భవతి ? ఇత్యత ఆహ---ఔజిఢదిత్యేతత్త్వితి । పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే'

ఇత్యేతత్త్విహ ప్రవర్త్తతే; అనిస్యత్వాత్ । అనిత్యత్వం చ `ఉభౌ సాభ్యాసస్య' ఇతి వచనాద్విజ్ఞాయతే, అన్యథా `అనితేః' ఇతి ణత్వే కృతే తస్య సిద్ధత్వాత్ సహ ణకారేణ ద్విర్వచనే సతి సిద్ధం స్యాత్---ప్రాణిణివతీతి ।

గుడలిణ్మానితి । గుడం లేఢీతి క్విప్, తదన్తాన్మతుప్, ఢత్వజశ్త్వయోః కృతయోః `యరోఽనునాసికత్వే తద్ధితే భాషాయాం నిత్యవచనమ్' ఇతి ణకారః ।

షష్ఠీనిర్దేశా ఇతి । `సంయోగాన్తస్య లోపః' ఇత్యాదయః, పఞ్చమీనిర్దేశాః `హ్రస్వాదఙ్గాత్' ఇత్యాదయః, సప్తమీనిర్దేశాః `ఝలో ఝలి' ఇత్యాదయలస్తేషామ్ । అసిద్ధత్వం న భవతీతి । యది స్యాత్ `సంయోగాన్తస్య లోపః' ఇత్యత్ర `షష్ఠీ స్థానేయోగా ఇత్యేతస్యాభావాత్తచ్చేషస్య `అలో।ఽన్త్యస్య' ఇత్యస్యాప్రవృత్తేః సర్వస్య పదస్య లోపప్రసఙ్గః; `హ్రస్వాదఙ్గాత్' ఇత్యత్రాప్యనియమేన దిక్శబ్దాధ్యాహారాత్పూర్వస్య పరస్య చ లోపప్రసఙ్గః; `ఝలో ఝలి' ఇత్యత్రాప్యౌపశ్లేషికేఽధికరణే సప్తమీ విజ్ఞాయేతేతి పూర్వపరయోరవిశేషేణ ప్రసఙ్గః, సత్సప్తమీవిజ్ఞానే తు వ్యవహితస్యాపి ప్రసఙ్గః । కథం పునః పూర్వాసు పరిభాషాసు కర్తవ్యాసు తేషామసిద్ధత్వం న భవతి ? అత ఆహ---కార్యకాలం హీతి । సంజ్ఞాపరిభాషమితి సమాహారద్వన్ద్వః । అయమభిప్రాయః---

సంజ్ఞాః పరార్థా అత్యన్తం పరిభాషాశ్చ తద్విధాః ।

న స్వాతన్త్ర్యేణ తాస్తస్మాత్ కార్యావగతి హేతవః ।।

అనేకస్య ప్రధానస్య శేషభూతా భవన్త్వితి ।

ఏతాః కేవలమాచార్యః పృథగ్దేశా ఉపాదిశత్ ।।

విధివాక్యైస్తు సంహత్య యత్ర తత్ర స్థితైరపి ।

బోధయన్త్యః స్వకార్యాణి నైకపూర్వాః పరా ఇమాః ।। ఇతి ।

యది కార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషమ్, `విప్రతిషేధే పరమ్' ఇత్యేషాపి పరిభాషాత్రోపతిష్ఠేత, తతశ్చ విస్పోర్యమ్, అవగోర్యమిత్యత్ర గుణం బాధిత్వా పరత్వాత్ `హలి చ' ఇతి దీర్ఘత్వం స్యాత్ ? ఇత్యత ఆహ--విప్రతిషేధే పరమిత్యేషా త్వితి । ఏషా తు న ప్రవర్త్తత ఇతి సమ్బన్ధః । మధ్యే హేతుర్యేనేతి । విప్రతిషేధో హి తస్యా నిమిత్తమ్ । కశ్చ విప్రతిషేధః ? ద్వయోస్తుల్యబలయోరేకస్మిన్విషయే త్వం చాహం చేతి ప్రవృత్తిప్రసఙ్గః । న చాయమత్ర సన్భవతి, తస్మాన్నిమిత్తాభావాన్న ప్రవర్త్తత ఇత్యర్థః । యద్యేవమ్, అపవాదోఽపి పరః పూర్వముత్సగ న బాధేత ? అత ఆహ---అపవాదస్యేతి । యద్యపవాదస్యాసిద్ధత్వాదుత్సర్గ ఏవ స్యాత్, అపవాదవిధానం వ్యర్థం స్యాత్ ।।

నలోపః సుప్స్వరసంజ్ఞాతుగ్విధిషు కృతి ।। 8.2.2 ।।

అత్ర సూత్రే, ఉత్తరసూత్రే చ కార్యోపాదానాత్ కార్యే కార్యస్యాసిద్ధత్వముచ్యతే । `కృతి' ఇత్యేతత్తు సమ్భవవ్యభిచారాభ్యాం తుగ్విధినైవ సమ్బధ్యతే । విధిశబ్దో భావసాధనః, కర్మసాధనశ్చ; తత్ర భావసాధనానాం త్రయాణాం కర్మసాధనస్య చైకస్యైకశేషః; భిన్నార్థానామపి సరూపాణామేకసేషవచనాత్ । విధిశ్చ విధిశ్చ విధిశ్చ విధయః, తతో బహువచనాన్తేన విధిశబ్దేన సుబాదీనాం ద్వన్ద్వస్య షష్ఠీసమాసః । సర్వత్ర చ శేషలక్షణా షష్ఠీ । తత్ర సుబ్విధౌ శేష ఏవ శేషః, ఇతరేషు తు కర్మ శేషత్వేన వివక్షితమ్ । తదిదముక్తమ్---విధిశబ్దోఽయమిత్యాది । సమ్బన్ధసామాన్యషష్ఠ్యన్తేనేతి । సమ్బన్ధసామాన్యముచ్యతే షష్ఠ్యా, తదన్తేనేత్యర్థః । సామాన్యశబ్దేన స్థానేయోగవ్యవచ్ఛేదః । కథం పునః `షష్ఠీ స్థానేయోగా' ఇతి పరిభాషాయాం సత్యాం సామాన్యవచనతా లభ్యతే ? ఉచ్యతే; నాత్ర సుపః స్థానే కిఞ్చిద్విధీయతే, కిం తర్హి ? అనువాదోఽయమ్---సుపో యో విధిస్తత్రేతి । అనువాదే చ పరిభాషా న ప్రవర్త్తతే; `ఉదీచామాతః స్థానే' ఇతి స్థానేగ్రహణాల్లిఙ్గాత్ । సమ్బన్ధసామాన్యవచనషష్ఠ్యన్తేనేతి యదుక్తమ్, తత్ర ప్రయోజనమాహ---సుపాం స్థాన ఇత్యాది । సర్వోఽసౌ సుబ్విధిరితి । సర్వస్య సుప్సమ్బన్ధిత్వాత్సుబర్థమేవ చేదం విధిగ్రహణం కృతమ్ । స్వరాదిషు తు నార్థః; తేన యథా `న ము నే' ఇత్యత్ర నాభావే కర్త్తవ్యే ఇత్యర్థో భవతి, తథా స్వరాదిషు కర్త్తవ్యేష్విత్యర్థో భవిష్యతి । ద్వన్ద్వాత్పరస్య తు ప్రత్యేకం సమ్బన్ధో దుర్నివార ఇతి భావసాధనత్వమఙ్గీకృతమ్ । `సుబ్విధిస్వరసంజ్ఞాతుక్షు' ఇత్యుచ్యమానే తు న కిఞ్చిద్యత్నసాధ్యమ్ ।

రాజవతీతి । మతుబన్తాద్ `ఉగితశ్చ' ఇతి ఙీప్, రాజశబ్దః కనిన్ప్రత్యయాన్తత్వాదాద్యుదాత్తః । పఞ్చార్మమితి । `దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సమాసః, తత్ర నలోపే కృతే

పూర్వపదమవర్ణాన్తం జాతమితి స్వరః ప్రాప్తోఽసిద్ధత్వాన్న భవతి, సమాసోదాత్తత్వమేవ భవతి ।

పఞ్చదణ్డీతి । సమాహారద్విగుః । నలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ ష్ణాన్తా షడితి షట్సంజ్ఞా భవతీతి । ఏతచ్చ యత్తత్రోక్తమ్---`అన్తగ్రహణమౌపదేశికప్రతిపత్త్యర్థమ్' ఇతి, తదనాశ్రిత్యోక్తం ద్రష్టవ్యమ్ । న షట్స్వస్రాదిభ్య ఇతి టాపః ప్రతిషేధో భవతీతి । అత్ర హి నాన్తత్వాదాప్ప్రాప్తః, సోఽపి నిషిధ్యతే; `స్త్రియాం యదుక్తం తన్న భవతి' ఇతి సామాన్యేన నిషేధవిధానాత్ । తదేతత్ప్రయోజనం కథం భవతీతి । పాక్షికత్వం ప్రయోజనస్య దర్శయితుం ప్రశ్నః । కేషాఞ్చిద్దర్శనమ్---అనారభ్య కార్యవిశేషమాదౌ తావత్సంజ్ఞా క్రియతే, తతో యస్యాం దశాయాం యత్కార్యం ప్రాప్తం తత్క్రియతే లోకవత్, తద్యథా---లోకే దశమ్యాముత్థితాయాం పుత్రస్య నామ దధాతీతి సకృత్కృతయా సంజ్ఞయా సర్వాణి కార్యాణి క్రియన్తే, న తు ప్రతికార్యం నామ కుర్వన్తి, తద్వదితి । అయం చ `యథోద్దేశం సంజ్ఞాపరిభాషమ్' ఇతి పక్షః । కార్యకాలపక్షే తు తేనతేన విధివాక్యేనైకవాక్యతాపన్నేన సంజ్ఞాసూత్రేణ సంజ్ఞా ప్రణీయత ఇతి ప్రతికార్యం సంజ్ఞాప్రవృత్తిః । తత్రాద్యే దర్శనే జశ్శసోర్లుగర్థా యా సంజ్ఞా తయైవ టాప్ప్రతిషేధస్యాపి సిద్ధత్వాన్నేదం ప్రయోజనమ్, ద్వితీయే తు పక్షే భవతి ప్రయోజనమిత్యాహ---యది ప్రతికార్యమితి । కథం తదా ప్రయోజనమ్ ? ఇత్యాహ---యా హీతి । జశ్శసోర్లుగర్థేతి । ఉపలక్షణమేతత్, జీప్ప్రతిషేధార్థేత్యపి ద్రష్టవ్యమ్ । స్త్రీప్రత్యయస్యేతి । టాప ఇత్యర్థః । అథ ప్రథమే పక్షే న కర్తవ్యం సంజ్ఞాగ్రహణమ్, ఇహ హి---దణ్డిగుప్తౌ, గుప్తదణ్డినావితి నలోపే కృతే దణ్డిశబ్దస్య ఘిసంజ్ఞా ప్రాప్నోతి, తతశ్చ తస్యైవ పూర్వనిపాతః స్యాత్; నలోపస్యాసిద్ధత్వాద్ధి సంజ్ఞాయా అభావాదనియమః పూర్వనిపాతస్య భవతి ।

అత్ర కే చదిత్యాది । సుపః సన్నిపాతేన నలోపః, స యది తుకం ప్రవర్తయేత్ తత్సన్నిపాతం విహన్యాత్ । కథం పునః సన్నిపాతస్య విఘాతః, యావతా పూర్వాన్తస్తుక్ స తుగ్గ్రహణేన గృహ్యతే ? సత్యమ్; హ్రస్వమాత్రభక్తస్తుగిత్యాశ్రిత్యేదముక్తమ్ । బహిరఙ్గలక్షణత్వేన వేతి । బహిర్భూతవిభక్త్యపేక్షో నలోపోఽన్తర్భూతక్విబపేక్షే తుక్యసిద్ధో భవతీత్యర్థః ।

పరిభాషాద్వయస్యాప్యనిత్యత్వం జ్ఞాపయితుమితి । తత్ర సన్నిపాతపరిభాషాయా అనిత్యత్వాద్ వృక్షాయేత్యాదౌ `సుపి చ' ఇతి దీర్ఘత్వం భవతి । బహిరఙ్గపరిభాషాయాస్త్వనిత్యత్వాద్ ఏషా, ద్వే ఇత్యత్ర విభక్త్యాశ్రయం త్యదాద్యత్వం బహిరఙ్గమపి ప్రాతిపదికాశ్రయే టాపి న సిద్ధం భవతి ।

వృత్రహచ్ఛత్రమితి । నాత్ర సన్నిపాతలక్షణో నలోపః, నాపి నలోపస్య బహిరఙ్గత్వమ్; తుకోఽపి ఛకారాపేక్షత్వాత్ । రాజీయతీతి । `క్యచి చ' ఇతీత్వమ్ । రాజాయత ఇతి । `అకృత్సార్వధాతుకయోః' ఇతి దీర్ఘః । రాజాశ్వ ఇతి । `అకః సవర్ణ దీర్ఘః' ।।

న ము నే ।। 8.2.3 ।।

`ము' ఇత్యవిభక్తికో నిర్దేశః । ఘిలక్షణో నాభావో న స్యాదితి । యద్యేతన్నారభ్యేతేతి శేషః । అనేన సూత్రారమ్భస్య ప్రయోజనముక్తమ్ । కృతే తు నాభావే ఇత్యాది । యద్యత్ర దీర్ఘత్వం స్యాత్ భావ్యమానోఽప్యుకారః సవర్ణాన్ గృహ్ణాతీతి, యథా---అమూభ్యామిత్యాదౌ దీర్ఘస్య స్థానినో దీర్ఘోకారో భవతి, తథాత్రాప్యాకారస్య దీర్ఘోకారః స్యాత్, తతశ్చ హ్రస్వసన్నిపాతకృతో నాభావస్తం విహన్యాదితి భావః । అత్ర చోదయన్తి---ముభావస్య సిద్ధత్వాత్కిల దీర్ఘప్రసఙ్గశ్చోద్యతే, తత్ కిం ముభావమపశ్యద్ దీర్ఘశాస్త్రం ఘిలక్షణం నాభావమపి న పశ్యతి, వృక్షాదిశబ్దస్థానీయం హ్యేతద్దీర్ఘశాస్త్రం ప్రతి, తతశ్చ యఞాదేరభావాత్కథమత్ర దీర్ఘప్రసఙ్గ ఇతి ? అత్రాహుః---ప్రయోగే తావన్నాభావః శ్రూయతే, శాస్త్రమపి తస్య సిద్ధకాణ్డే పఠితమ్, కేవలం తన్నిదానభూతం ముభావమేవ దీర్ఘశాస్త్రం న పశ్యతిం, తన్మా ద్రాక్షీత్, నాభావం తావత్పశ్యతి, తతశ్చ దీర్ఘత్వం ప్రవర్త్తయేదితి ।

అథ వేతి । యథా కశ్చిత్కుశలమతిః కిఞ్జాతీయో ధావతి, కింవర్ణో ధావతి---ఇత్యేకేనానేకేన వా పృష్టస్తన్త్రేణ ప్రతివక్తి---శ్వేతో ధావతీతి; తథాత్రాపి యోగద్వయమేతత్; తత్రైకం నే కర్త్తవ్యే ముత్వస్యాసిద్ధత్వం నిషేధతి, అపరం నే పరతో యత్ప్రాప్తం తత్ర । తదిదముక్తమ్---ఉభయార్థమితి । తన్త్రేణేతి । సాధారణం భవేత్తన్త్రమ్, యథా---తుల్యకక్షయోర్బ్రాహ్మణయోః ప్రదీపః, ఇహ తు సాధారణప్రయత్నస్తన్త్రమ్ ।

ఇదానీమేకస్మిన్నేవ యోగే యథోభయం సాధ్యతే, తథా దర్శయతి---అథ వేతి । అర్థాత్సంగృహీతమితి । వృద్ధకుమారీవాక్యవత్, తద్యథా---వృద్ధకుమారీన్ద్రేణోక్తా వరం వృణీష్వేతి సా వరమవృణోత్---పుత్రా మే బహుక్షీరఘృతమన్నం కాంస్యపాత్ర్యాం భుఞ్జీరన్నితి, పతిరేవ తావదస్యా న భవతి కుతః పుత్రాః, కుతో గావః, కుతో ధాన్యమ్ ! అనేనైవ ఖల్వేకవాక్యేన పతిః పుత్రాః గావో ధాన్యమితి సర్వం వృతం భవతి; తద్వదత్రాపి నే పరతో యత్కార్యం తత్ర కర్త్తవ్యే ముభావస్యాసిద్ధత్వస్య ప్రతిషేధం బ్రువతా నాభావేఽపి కర్త్తవ్యేఽర్థాన్ముత్వస్యాసిద్ధత్వం ప్రతిషిద్ధం భవతి ।

ఏకాదేశస్వరోఽన్తరఙ్గ ఇతి । ఏకాదేశస్వరే చత్వారి దర్శనాని---ఉదాత్తానుదాత్తయోరేకాదేశ ఆన్తర్యతః స్వరితోఽభినిర్వృత్తస్య స్థానే' ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' ఇత్యనేనోదాత్తగుణాదేశః క్రియత ఇత్యేకం దర్శనమ్ । తత్రైవాభినివృత్త ఏకాదేశస్వరే స్వరితగుణమాత్రస్యోదాత్తమాత్రం విధీయత ఇతి ద్వితీయం దర్శనమ్ । తృతీయం తు దర్శనమ్ `ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' ఇతి పరిభాషా ఏకాదేశవిధిషూపతిష్ఠతే; తత్రాయమర్థో భవతి---ఆద్గుణో భవతి, ఉదాత్తానుదాత్తయోస్త్వాద్గుణ ఉదాత్త ఇతి; ఏవం సత్యేకాదేశో విధీయమాన ఏవోదాత్తో భవతి । చతుర్థదర్శనముదాత్తానుదాత్తయోరేకాదేశః స్వరితగుణః ప్రాప్త ఉదాత్తో భవతీతి । తత్ర యేననాప్రాప్తిన్యాయేన స్వరితత్వాపవాద ఉదాత్తవిధిః సమ్పద్యతే, తత్ర పరిభాషాపక్షే సిద్ధముదాత్తత్వమయాదిషు । ఇతరేషు తు పక్షేషు అసిద్ధత్వే ప్రాప్తే సిద్ధత్వముచ్యతే, ఆన్తర్యతోఽయాదేశ ఉదాత్తో యథా స్యాదితి, అన్యథా స్వరితః స్యాత్ ।

కుమార్యా ఇదమితి । కుమారశబ్దః ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తః, తస్మాద్ `వయసి ప్రథమే' ఇతి జీప్, `యస్యేతి చ' ఇతి లోపః, `అనుదాత్తస్య చ యత్రోదాత్తలోపః' ఇతి జీప ఉదాత్తత్వం చతుర్థ్యేకవచనమ్, కుమారీ + ఏ ఇతి స్థితే' ఆణ్నద్యాః' ఇత్యాట్, యణాదేశః, `ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్' ఇత్యాట ఉదాత్తత్వమ్, `ఆటశ్చ' ఇతి వృద్ధిరేకాదేశః, స ఆన్తర్యతః స్వరితః ప్రసక్తః `ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదాత్తః' ఇత్యనేనోదాత్తః క్రియతే, తత్సిద్ధత్వం వక్తవ్యమ్--అయాదేశ ఉదాత్తో యథా స్యాత్ । యదీత్యాది । పూర్వముదాత్తత్వం క్రియతే పశ్చాదేకాధేశః । యథానన్తరం దర్శితం తదా భవతీదం ప్రయోజనమిత్యర్థః । అథ త్విత్యాది । కుమార్యా ఏ ఇతి స్థితే `ఆటశ్చ' ఇతి వృద్ధిశ్చ ప్రాప్నోతి, `ఉదాత్తయణో హల్పూర్వాత్' ఇతి ఆటః స్వరశ్చ, ద్వావప్యనిత్యౌ; స్వరః శబ్దాన్తరప్రాప్తేరనిత్యః, స హి ప్రాగాకారస్య ప్రాప్నోతి కృతాయాం వృద్ధావైకారస్య, వృద్ధిరపి ప్రాగనుదాత్తయోః పరత్వాత్స్వరే, ఆటస్తు స్వరే కృతే ఉదాత్తానుదాత్తయోః స్వరభిన్నస్య ప్రాప్నువన్విధిరనిత్యో భవతి, ఉభయోరనిత్యయోః పరత్వాత్స్వరే ప్రాప్తే వర్ణాశ్రయత్వేనాన్తరఙ్గత్వాద్వృద్ధిః, స్వరస్తు విభక్తేరుచ్యమానః పదాశ్రయో బహిరఙ్గః ।

గాఙ్గేఽనూప ఇతి । గఙ్గాయా ఇదమిత్యణ్, ప్రత్యయస్వరేణోన్తోదాత్తః, తతో జీః, సుప్త్వాదనుదాత్తః, తయోరేకాదేశ ఉదాత్తః । ఆపోఽనుగతమనూపమితి ప్రాదిసమాసః, అవ్యయపూర్వపదప్రకృతిస్వరే ప్రాప్తే `అనోరప్రధానకనీయసీ' ఇత్యుత్తరపదాన్తోదాత్తత్వం శేషనిఘాతః । తస్య సిద్ధత్వాదిత్యాది । ఏకాదేశస్వరస్య సిద్ధత్వే `ఏఙః పదాన్తాదతి' ఇత్యయమేకాదేశ ఉదాత్తేన సహ భవతి । తతశ్చ `స్వరితో వానుదాత్తే పదాదౌ' ఇతి పక్షే స్వరితః పక్షే ఉదాత్తో భవతి । యది త్వసిద్ధత్వం స్యాత్, తదాసావేకార ఉదాత్తానుదాత్తస్థానికత్వాదాన్తర్యతః స్వరితః స్యాత్ । తథా చ సతి తస్య `ఏఙః పదాన్తాదతి' ఇత్యయమేకాదేశ ఉదాత్తేన న భవతి, కిం తర్హి ? `స్వరితేన' ఇతి పక్షే స్వరితో న స్యాత్ । అపి

తు స్వరితానుదాత్తయోః స్థానే భవన్నాన్తర్యతో నిత్యమేవ స్వరితః స్యాత్ । స ఉదాత్తేనేత్యత ఇతి పాఠః, స ఏకాదేశ ఉదాత్తేన సహేత్యతో హేతోరిత్యర్థః ।

శతృస్వర ఇతి । తుదివదినదిభ్యో లట్, తస్య శత్రాశ్రయో నద్యజాద్యోః స్వరః శతృస్వరః, `శతురనుమో నద్యజాదీ' ఇత్యత్ర `అన్తోదాత్తాదుత్తరపదాత్' ఇత్యన్తోదాత్తాదుత్తరపదాదీత్యనువర్తతే । తుదతీ, నుదతీతి । తుదినుదిభ్యాం లట, శత్రాదేశః, `తుదాదిభ్యః శః', ప్రత్యయస్వరేణోదాత్తః । అనుమ ఇతి ప్రతిషేధో జ్ఞాపక ఇతి । తేన నైతదర్థం సిద్ధత్వం వక్తవ్యమితి భావః । కథమేతత్ జ్ఞాపకమ్ ? ఇత్యాహ---నదీతి । అనుమ ఇతి ప్రతిషేధ స్యేతత్ప్రయోజనమ్---నుదన్తీత్యత్ర `ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' ఇతి యదా నుమ్ భవతి, తదా మా భూదితి । అసిద్ధే చైకాదాశస్వరేఽన్తోదాతత్వాభావాదేవ శతృ న భవిష్యతి, కిమనుమ ఇతి ప్రతిషేధేన ! ప్రతిషేధాత్తు సిద్ధత్వమనుమీయతే । నను యత్ర లసార్వధాతుకానుదాత్తత్వస్య నిమిత్తం నాస్తి, తదర్థః ప్రతిషేధః స్యాత్; యాన్తీ, వాన్తీత్యత్ర హి ధాతుప్రత్యయోరుదాత్తయోరాన్తర్యత ఏకాదేశ ఉదాత్తః, స చ శతృస్వరే సిద్ధః ? అత్రాపి ప్రత్యయస్వరే సతి తదనన్తరమేవ ధాతోః శేషనిఘాతో భవతి, తతశ్చాత్రాపి నాన్తరేణైకాదేశస్వరమన్తోదాత్తత్వం భవతి ।

ఏకానుదాత్తత్వమితి । ఏవం వర్జయిత్వా పరిశిష్టస్య యదనుదాత్తత్వం తదేకానుదాత్తత్త్వమ్ । భాష్యే త్వేకాననుదాత్తమితి పాఠః, తత్రాపి `అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్' ఇత్యయమేవ స్వరో వివక్షితః, తత్ర హి `ఏకమేవానుదాత్తమన్యత్సర్వముదాత్తమ్' ఇత్యుచ్యతే । తథా చ తత్రోక్తమ్---`సిద్ధం త్వేకాననుదాత్తత్వాత్' ఇతి । తుదన్తీతి । శవికరణ ఉదాత్తః, లసార్వధాతుకమనుదాత్తమ్, తయోరేకాదేశః । అనేనేతి । ఏకాదేశస్వరేణ సిద్ధేన । వర్జ్యమానతేతి । `అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్' ఇత్యస్యార్థో లక్ష్యతే । యది త్వసిద్ధత్వం స్యాత్, తతోఽసత్యాం వర్జ్యమానతాయాం ద్వయోరుదాత్తయోః శ్రవణం స్యాత్ । నను చోదాత్తస్యాసిద్ధత్వేఽపియోఽసావుదాత్తానుదాత్తయోరేకాదేశ ఆన్తర్యతః స్వరితోఽభినిర్వృత్తస్తదాశ్రయా వర్జ్యమానతా భవిష్యతి ? సత్యమ్; సిద్ధ్యతి యదా స్వరితస్యోదాత్తో భవతీతి పక్షః, యదా తు స్వరితాపవాద ఉదాత్తో విధీయతే తదా తస్యాసిద్ధత్వాత్ స్థానినశ్చ స్వరాన్తరాభావాత్కేన వర్జ్యమానతా స్యాత్ ! తస్మాత్సిద్ధత్వముచ్యతే । న చ కార్యకాలపక్షాశ్రయేణ పరిభాషాన్తరవద్వ్యజ్యమానపరిభాషాయా అపి త్రిపాద్యాం ప్రవృత్తిః శక్యాభ్యుపగన్తుమ్; అతిప్రసఙ్గాత్ । `ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య', `ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః' ఇత్యత్రాపి శేషనిఘాతప్రసఙ్గాత్ । యథా తు యాన్తీత్యత్ర ప్రాగేవైకాదేశాచ్ఛేషనిఘాతో భవతి, తథాత్రాపీత్యప్రయోజనమిత్యాహుః ।

బ్రాహ్మణాస్తుదన్నీతి । అత్రాపి స్వరితత్వాపవాద ఉదాత్తత్వమితి దర్శనే సిద్ధత్వముచ్యతే, అన్యథోదాత్తస్యానుదాత్తత్వాభావాదుదాత్తః ప్రయోగే శ్రూయేత । బహిరిరఙ్గస్యాసిద్ధత్వమేవ భవతీతి । `అసిద్ధ బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే' ఇత్యనేన । పచతీతి । ఇతిశబ్దో నిపాతత్వాదాద్యుదాత్తః । అత్ర బాహ్యపదాపేక్షత్వాదాదేకాదేశస్య బహిరఙ్గత్వాత్తత్స్వరోఽపి బహిరఙ్గః, తస్యాసిద్ధత్వాత్తేన వర్జ్యమానతా న భవతి । ప్రపచతీతి । అత్రాపి `తిఙి చోదాత్తవతి' ఇతి గతినిఘాతో న భవతి । ఉభయత్రాపి పూర్వం ప్రత్యన్తవద్భావాత్ప్రసఙ్గః ।

హరివ ఇతి । యదా `ఛన్దసీవనిపౌ' ఇతి వనిప్ప్రత్యయః క్రియతే `వన ఉపసంఖ్యానమ్' ఇతి, తస్య చ రుత్వమ్, తదా నార్థః సిద్ధవచనేన ।

అలావీదితి । లుఙ్, చ్లేః సిచ్, ఇట్, `అస్తిసిచోఽపృక్తే' ఇతీట్, సిచి వృద్ధిః నను చ `ఇట ఈటి' ఇత్యత్ర ఇట ఇతి షష్ఠీ విజ్ఞాస్యతే, న పఞ్చమీ, సస్యేత్యనువర్తతే, తత్రేడాదేః సస్య లోపో విధీయమాన ఇటో భవిష్యతీతి సిద్ధమలావీదితి ? సత్యం రూపం సిద్ధమ్; స్వరే తు దోషః స్యాత్---యది లోపేనేకారో నివర్త్యేత, అనుదాత్తస్య ఈటః శ్రవణం ప్రసజ్యేత, ఉదాత్తనివృత్తిస్వరే లోపస్యాసిద్ధత్వాద్ । యదా తు సకారమాత్రస్య లోపే సవర్ణదీర్ఘత్వం తదా సిచశ్చిత్కరణాదిడుదాత్త ఇత్యేకాదేశస్వరో భవతి ।

వృక్ణ ఇతి । `ఓదితశ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వమ్ । షత్వస్వరప్రత్యయేడ్విధిష్విత్యస్య వ్యావర్త్యం దర్శయతి---కుత్వం తు ప్రతీతి । క్షీబశబ్ద ఏవోదాహ్రియత ఇతి । కథం పునరేకమేవ త్రిషు విధిషూదాహరణమ్ ? ఇత్యత ఆహ---తత్ర హీతి । తత్ర క్వచిత్పక్షే కిఞ్చిత్ ప్రయోజనం ప్రత్యుదాహరణమిత్యాహ---యదేతి । సంజ్ఞాయామితి వచనమ్, తత్ర సంజ్ఞాయాముపమానమ్' ఇత్యతః `సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యనువృత్తేః । ఏష స్వర ఇతి । ఆద్యుదాత్తత్వమ్ । క్షీబిక ఇతి । `నౌద్వ్యచః ష్ఠన్' ।

ప్లుతసహితో వికారః ప్లుతవికారః । అగ్నా3ఇ, పటా3ఉ ఇతి । అగ్నిపటుశబ్దయోః సమ్బుద్ధిగుణే కృతే `ఏచోఽప్రగృహ్యస్య' ఇత్యాదినా పూర్వస్యార్ధస్యాకారః ప్లుతః, ఉత్తరస్య త్విదుతౌ । నిత్యస్తుగ్న ప్రాప్నోతీతి । `పదాన్తాద్వా' ఇతి దీర్ఘలక్షణో వికల్పః స్యాత్ । ఛ ఇతి కిమ్ ? అన్యత్ర ప్లుతవికారస్యాసిద్ధత్వమేవ యథా స్యాత్---ఖలపు బ్రాహ్మణకులమ్, తత్ర సమ్బుద్ధావిహ కిఞ్చిత్రపో ఇతి న్యాయేన గుణే ఖలపా + ఉ ఇతి స్థితే `హ్రస్వస్య పితి కృతి' ఇతి తుగ్ న భవతి । ద్వివిధం చాత్రాసిద్ధత్వమ్---బహిరఙ్గలక్షణమ్, పూర్వత్రాసిద్ధమితి చ ।

కిమర్థ పునరితి । సకారస్య క్వచిదపి శ్రవణాభావాత్ప్రశ్నః ।

ఉచిచ్ఛితీతి । `ఉఛీ వివాసే', తుక్, సన్, ఇట్, `అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇతి ఛిస్శబ్దస్య ద్విర్వచనమ్, `శర్పూర్వాః ఖయః' ఇతి ఖయః శేషః, ఛస్య `అభ్యాసే చర్చ' ఇతి చకారః ।

సంయ్యన్తేత్యాదౌ `మోఽనుస్వారః', `అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః' ।

పదాధికారశ్చేదితి । యది లత్వాదివిధిపు పదస్యేత్యపేక్ష్యతే, తదా లత్వాదీనాం ద్విర్వచనస్య చ సమకక్షత్వమ్, అనపేక్షాయాం తు బహిరఙ్గం ద్విర్వచనమన్తరఙ్గేషు లత్వాదిష్వసిద్ధమితి `పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇత్యేతన్న ప్రవర్త్తతే ఇతి లత్వాదిషు కృతేషు ద్విర్వచనమితి సిద్ధమిష్టమ్ । గలోగల ఇతి । `అచి విభాషా' ఇతి లత్వమ్ । దోగ్దేతి । `వా ద్రుహ' ఇతి వా ఘత్వమ్, తదభావే `హో ఢః' । నున్న ఇతి । `నుదవిద' ఇతి వా నిష్ఠానత్వమ్ । అభిన ఇతి । భిదేర్లఙ్, సిపి శ్నమి హల్ఙ్యాదిలోపః, `సిపి ధాతో రుర్వా', `దశ్చ' ఇతి వా రుత్వమ్, ఆడాగమః । మాతుః ష్వసేతి । `మాతుః పితుర్భ్యామనన్తరస్యామ్' ఇతి వా షత్వమ్ । మాషవాపాణీతి । `ప్రాతిపదికాన్త' ఇతి వా ణత్వమ్ । వాజ్నయనమితి । `యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా' ఇతి వా గకారస్య జకారః । వాక్శయనమితి । `శశ్ఛోఽటి' ఇతి వా ఛత్వమ్ । లత్వాదీనామిత్యాదినాఽసిద్ధత్వే లత్వాదీనాం యో దోషస్తం దర్శయతి--- అనిష్టోఽపి వికల్పః స్యాదితి । పూర్వోత్తరయోః పదయోరేకత్ర ప్రవృత్తిః, అపరత్రాప్రవృత్తిరిత్యేషోఽనిష్టో వికల్పః । ఏతత్సర్వమిత్యాది । యోగవిభాగార్థమేవ చ ప్రతి షేధాశ్రయణమ్, అన్యథా లాఘవార్థమమునేతి నిపాతనమాశ్రయణీయం స్యాత్, తతః `ము నే' ఇతి ద్వితీయో యోగః । కిమర్థమిదమ్ ? పూర్వయోగస్యాసర్వవిషయత్వఖ్యాపనార్థమ్, తేనాతిప్రసఙ్గో నోద్భావనీయః ।।

ఉదాత్తస్వరితయోర్యణః స్వరితోఽనుదాత్తస్య ।। 8.2.4 ।।

`ఉదాత్తస్వరితయోః' ఇత్యనువాదేఽపి స్థానషష్ఠ్యేషా; వ్యాఖ్యానాత్ । తేన ఉదాత్తస్వరితయోః సమీపవర్త్తీ యో యణ్ తతః పరస్యానుదాత్తస్య స్వరితత్వం న భవతి । సకృల్ల్వ్యాశా, ఖలప్వ్యాశా ఇతి । తతః పరస్య సప్తమ్యేకవచనస్య స్వరితత్వమితి । కేన ? ఇత్యత ఆహ--- ఉదాత్తయణ్ ఇత్యనేనేతి । యోఽయమస్మిన్సూత్రే పూర్వో భాగః, తేనేత్యర్థః । `ఉదాత్తయణో

హల్పూర్వాత్' ఇత్యుదాత్తత్వం తు న భవతి, `నోఙ్ధాత్వోః' ఇతి ప్రతిషేధాత్, ఆశాశబ్దః `ఆశాయా అదిగాఖ్యా చేత్' ఇతి అన్తోదాత్తత్వాదనుదాత్తాదిః । తత్కథమయం స్వరితయణ్ భవతీతి । న కథఞ్చిత్, న హ్యయం స్వరితమపనీయ తత్స్థానే భవతి । న హి పూర్వం శాస్త్రం స్థానిబుధ్యా ఆదేశే ప్రవర్తతే, కిం తర్హి ? స్థానిన్యేవ । యథోక్తమ్---`హత ఇత్యేతద్ ద్విరుచ్యతే' ఇతి, న పునస్తద్బుధ్యా ఢశబ్దో ద్విరుచ్యత ఇతి । ఆశ్రయాదితి । ఆహ్యమ్---స్వరితయణ ఇతి, న చాస్తి సిద్ధః స్వరితః, తత్రాశ్రయాత్ సిద్ధత్వం భవిష్యతి ।

ఏవముచ్యమానేఽతిప్రసఙ్గముద్భావయతి---యద్యేవమితి । దధ్యాశేతి । దధిశబ్దః `నబ్విషయస్యానిసన్తస్య' ఇత్యాద్యుదాత్తః, సేషనిఘాతః, `ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః' ఇతి తస్య స్వరితత్వమ్, తస్యాశ్రయాత్సిద్ధత్వే సతి తత్స్థానికాదపి యణః పరస్యానుదాత్తస్య స్వరితత్వప్రసఙ్గ ఇత్యర్థః । తస్మాదిత్యాది । యత ఏవమాశ్రయాత్సిద్ధత్వే దోషః, తస్మాదయమేవ యణ్స్వరో యతా సిద్ధో భవతి తథా వక్తవ్యమ్ । తత్కథమ్ ? యోగవిభాగః కరిష్యతే--`ఉదాత్తయణః', ుదాత్తయణః పరస్యానుదాత్తస్య స్వరితో భవతి; తతః `స్వరితయణః;, స్వరితయణశ్చ పరస్యానుదాత్తస్య స్వరితో భవతి, ఉదాత్తయణ ఇత్యేవ । తేన ఉదాత్తయణ ఇత్యేవం యోఽభినిర్వృత్తః స్వరితః, తద్యణః పరస్యానుదాత్తస్య స్వరితత్వం భవతీత్యర్థః । తేనాస్యైవ స్వరితస్యాశ్రయాత్సిద్ధత్వం భవిష్యతి ।

యద్యేవమిత్యాదినా యోఽతిప్రసఙ్గ ఉద్భావితః, తం కేషాఞ్చిన్మతేన పరిహరతి---కేచిత్త్వితి । ఉదాత్తాత్స్వరితయణో పీతి । ఉదాత్తాత్పరో యః స్వరితః `ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య' ఇతి విహితః తస్య యో యణ్ తస్మాదపి పరస్యేత్యర్థః । తైత్తిరీయక ఇతి । తిత్తిరిణా ప్రోక్తమధీయతే తైత్తిరీయాః, తేషామామ్నాయస్తైత్తిరీయకమ్, చరణలక్షణో వుఞ్ । శాఖాన్తర ఇతి । వృత్తికారదేశే యా శాఖా తదపేక్షం శాఖాన్తరత్వమ్ । ఏకశతం హ్యధ్వర్యుశాఖాః, విశేషవచనో వాన్తరశబ్దః । యాస్తే విశ్వా ఇతి । `యద్వృత్తాన్నిత్యమ్' ఇతి సన్తీత్యస్య నిఘాతప్రతిషేధః, అగ్నేశబ్దస్యామన్త్రితనిఘాతః । బ్రాహ్మణ ఇతి । తత్రైవ తైత్తిరీయకే దధిశబ్ద ఉక్తస్వరః, ఆశయతీత్యస్య తిఙ్నిఘాతః । నను చోభయత్రాప్యత్ర యణాదేశే కృతే `ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః' ఇత్యేవ స్వరితః, తథా చ యత్ర స ప్రతిషిధ్యతే `నోదాత్తస్వరితోదయమ్' ఇతి, తత్ర స్వరితో న దృశ్యతే చ---స్వస్మభ్యమాభర ప్రత్యగ్నిరుపసామగ్రమఖ్యాదితి, అయం తు స్వరిత ఉదాత్తస్వరితపరస్యాపి భవతి---దహాశసో రక్షసః పాహ్యస్మానితి । తథా చ భాష్యేఽప్యుదాత్తపర ఏవానుదాత్తేతి ప్రసఙ్గ ఉద్భావితః---దధ్యాశేతి । తస్మాత్ పూర్వోక్తస్యాతిప్రసఙ్గస్య నాయం వ్యభిచార ఇతి చిన్త్యమేతత్ ।

నిరాకరిష్యమాణత్వాద్వాస్య నాత్ర సుష్ఠు నిర్బన్ధనీయం దర్శయతి---యథా త్వితి । అత్ర వార్త్తికమ్---`యణ్స్వరో యణాదేశే సిద్ధో వక్తవ్యః', `స్వరితయణః స్వరితార్థః ఆశ్రయాత్సిద్ధత్వమితి చేదుదాత్తాత్ స్వరితే దోషః' ఇతి । యది చ `ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః' ఇతి యః స్వరితః తస్య యో యణ్ తతః పరస్యానుదాత్తస్య స్వరితత్వమిష్టం స్యాద్, దోషత్వేన వచనమనుపపన్నం స్యాత్ । భాష్యే తు యథాయమర్థః స్థితః, తథా దర్శయతి---తథా చేతి । అత్ర భాష్యమ్---`అథ వా స్వరితగ్రహణం న కరిష్యతే; యది న క్రియతే, కేనేదానీం స్వరితయణః పరస్యానుదాత్తస్య స్వరితత్వం భవతి ? ఉదాత్తయణ ఇత్యేవ, స్వరితయణా వ్యవహితత్వాన్న ప్రాప్నోతి, `స్వరవిధౌ వ్యఞ్జనమవిద్యమానవత్' ఇతి నాస్తి వ్యవధానమ్" ఇతి । యది చోదాత్తాత్ స్వరితయణః పరస్యానుదాత్తస్య స్వరితత్వమిష్టం స్యాత్ ప్రత్యాఖ్యానం న యుజ్యేత । యది ప్రత్యాఖ్యానమ్, కిమర్థం తర్హి స్వరితయణ్గ్రహణం క్రియతే ? ఇత్యాహ---తత్క్రియత ఇతి । స్థానివద్భావాద్వ్యవధానమస్తీతి । యణ్స్థానికేనేకారేణ । వ్యఞ్జనస్య హ్యవిద్యమానవద్భావః, నాచః । నను చ `న పదాన్తద్వివచన' ఇతి స్వరవిధౌ ప్రతిషిద్ధః స్థానివద్భావః ? తత్రాహ---స్వరదీర్ఘేతి । బైద్యాశేతి । బిదస్యాపత్యం స్త్రీ `అనృష్యానన్తర్యే బిదాదిభ్యోఽఞ్', `శార్ఙ్గవాద్యఞో ఙీన్', నిత్స్వరేణాద్యుదాత్తో బైదీశబ్దః ।।

ఏకాదేశ ఉదాత్తేనోదత్తః ।। 8.2.5 ।।

`అనుదాత్తస్య' ఇతి వర్త్తతే । అగ్న్యాదిశబ్దాః ప్రాతిపదికస్వరేణాన్తోదాత్తాః, విభక్తిరనుదాత్తా ।

పచన్తీతి । అత్ర శబకారస్య యత్స్వరితత్వమ్ `ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః' ఇతి, తస్యాసిద్ధత్వాద్ ద్వయోరనుదాత్తయోరేకాదేశః ।।

స్వరితో వానుదాత్తే పదాదౌ ।। 8.2.6 ।।

ప్రాదిత్వాత్సమాసే సతీతి । `ప్రాదిప్రసఙ్గే కర్మప్రవచనీయానాం ప్రతిషేధః' ఇత్యస్య తు తత్రైవ `స్వతీ పూజాయామ్' ఇతి ప్రతిషేధః కృతః । గతిసమాసస్త్వనాశ్రితః; `గతిర్గతౌ' ఇతి నిగాతప్రసఙ్గాత్ । వసుకశబ్దః పూర్వవదన్తోదాత్తః ।

స్వరితగ్రహణం విస్పష్టార్థమితి । కథమ్ ? ఇత్యాహ---ఉదాత్తే హీతి । ఆన్తర్యత ఏవ స్వరితో భవిష్యతీతి । యద్యేవమ్, తస్య సిద్ధత్వాచ్ఛేషనిఘాతః స్యాత్---గాఙ్గేఽనూప ఇతి ? ఏకాదేశస్య పరం ప్రత్యాదివద్భావాదనూపశబ్దోఽనుదాత్తః ప్రాప్నోతి, స్వరితగ్రహణే తు సతి అస్యాసిద్ధత్వాద్యథోక్తదోషాభావః । అథ క్రియమాణేఽపి స్వరితగ్రహణే యః సిద్ధః స్వరితః తేన వర్జ్యమానతా కస్మాన్న భవతి---కన్యానూప ఇతి ? కన్యాశబ్దః `కన్యారాజన్యమనుష్యాణామన్తః' ఇత్యన్తస్వరితః, తతః స్వరితానుదాత్తయోరేకాదేశ ఆన్తర్యతః స్వరితః, తస్య సిద్ధత్వాత్తేన వర్జ్యమానతా ప్రాప్నోతి ? తతశ్చాత్ర యః పరిహారః స ఏవ గాఙ్గేఽనూప ఇత్యత్ర భవిష్యతి । కః పునరసౌ ? పదద్వయాశ్రయత్వేన ఏకాదేశస్య బహిరఙ్గత్వాత్స్వరోఽపి తదీయో బహిరఙ్గః, శేషనిఘాతస్తు ఏకపదాశ్రయత్వాత్ స్వరోఽపి తదీయోఽన్తరఙ్గః; తతః కిమ్ ? `అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గ' ।।

నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య ।। 8.2.7 ।।

విశేష్యమన్తస్యేత్యస్య నేత్యేతదవిభక్తికమ్ ।

తథైవ ప్రాతిపదికేత్యేతత్ పదవిశేషణమ్ ।।

ప్రాతిపదికస్య, పదస్య---ఇతి సమానాధికరణే షష్ఠ్యౌ । అహన్నితి । హన్తేర్లఙ్ తిపో హల్ఙ్యాదిలోపః ।

అన్తగ్రహణం కిమితి । `నలోపః ప్రాతిపదికస్య' ఇత్యేవాస్తు, `పదస్య' ఇతి వర్తతే, తత్ర నకారేణ పదే విశేష్యమాణే తదన్తవిధినా నకారాన్తస్య పదస్య లోపో విధీయమానః `అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యన్త్యస్యైవ భవిష్యతీతి ప్రశ్నః । రాజానావితి । అసత్యన్తగ్రహణే ప్రాతిపదికస్య పదస్య యోఽవయవో నకారః, తస్య యత్ర తత్ర స్థితస్య లోపో భవతీత్యర్థః స్యాత్, తతశ్చేహాపి స్యాదితి భావః । ఏవం చ నరాభ్యామిత్యాదావపి ప్రసఙ్గో దర్శయితవ్యః । నను చ క్రియమాణమప్యన్తగ్రహణం ప్రాతిపదికగ్రహణేన సమస్తమ్, తతశ్చ ప్రాతిపదికాన్తస్య పదావయవస్య నకారస్యేత్యేషోఽర్థో భవతి, న పునః పదాన్తస్యేతి; తతశ్చాహన్, నరాభ్యామిత్యాదౌ మా భూత్; రాజానావిత్యాదౌ తు స్యాదేవ ? అత ఆహ---ప్రాతిపదికగ్రహణమితి ।

అహరితి । `స్వమోర్నపుంసకాత్' ఇతి స్వమోర్లుక్, `న లుమతాఙ్గస్య' ఇతి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాత్సుప్పరత్వాభావాత్ `రోఽసుపి' ఇతి రుత్వమ్ । అహోభ్యామితి । `అహన్' ఇతి రుత్వమ్ ।

నను చాత్ర రత్వరుత్వయోః కృతయోర్నకారాభావాదేవ నలోపో న భవిష్యత్యత ఆహ---రుత్వరేఫయోరసిద్ధత్వాదితి । నన్వనవకాశత్వాద్రత్వరుత్వే ఏవ భవిష్యతః, ఉక్తం హ్యపవాదస్య పరస్యాపి వచనప్రామాణ్యాద సిద్ధత్వం న భవతీతి ? అత ఆహ---సావకాశం వై తదుభయమితి । సమ్బుద్ధౌ హి `న ఙిసంబుద్ధ్యోః' ఇతి నలోపః ప్రతిషిధ్యతే । హే అహరితి । `వా నపుంసకానామ్' ఇతి పక్షే నలోపప్రతిషేధః, అత్ర రత్వం సావకాశమ్ । హే దీర్ఘాహో నిదాఘేతి । పుంల్లిఙ్గేఽన్యపదార్థే బహువ్రీహిః, సమ్బుద్ధేర్హల్ఙ్యాదిలోపః । నిదాఘశబ్దస్య పరస్య ప్రయోగో విశేషణార్థః, `హశి చ' ఇత్యుత్వమ్ । అథ అహః, అహోభ్యామిత్యాదౌ నలోపేకృతేఽ ప్యేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాత్స ఏవాహః శబ్ద ఇత్యవసిష్టస్య యోఽన్త్యాకారః సోఽవకాశా ఇతి కస్మాన్నోక్తమ్ ? ఏవం మన్యతే---అహన్నితి నకారాపరిత్యాగేన నిర్దేశాన్నకారాన్తస్యైవ స్థానిత్వమ్, అన్యథా హస్యేత్యేవ బ్రూయాదితి । అహన్నితి ప్రథమైకవచనాన్తమితి । ఆదేశమాత్రే విధిత్సితే అహ్న ఇతి నకారాన్తస్యైవ షష్ఠ్యా ప్రథమైకవచనాన్తమితి । ఆదేశమాత్రే విధిత్సితే అహ్న ఇతి నకారాన్తస్యైవ షష్ఠ్యా నిర్దేశం కుర్యాత్; ప్రథమాన్తస్య నిర్దేశే ప్రయోజనమ్---ఏతస్య రూపస్యాన్వాఖ్యానమేవేతి భావః ॥

న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః ॥ 8.2.8 ॥

ఆర్ద్రే చర్మన్నితి । `సుపాం సులుక్' ఇత్యాదినా ఙేర్లుక్ ।

నను చ ఙిసమ్బుద్ధ్యోర్ద్వయోరపి లుప్తయోః పూర్వస్య ప్రాతిపదికసఞ్జ్ఞా నాస్తి, ప్రత్యయలక్షణేనాప్రత్యయ ఇతి నిషేధాత్; ఙౌ తు పదసంజ్ఞాపి నాస్తి, ప్రత్యయలక్షణేనైవ ప్రవృత్తయా భసంజ్ఞయా బాధిత్వాతః తత్కుతోఽత్ర నలోపప్రసఙ్గః ? అత ఆహ---ఏతస్మాదేవేతి । నను చ హే సురాజన్నిత్యాద్యర్థమేతత్స్యాద్, అత్ర హి `కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' ఇతి ప్రాతిపదికసంజ్ఞా, న చ తస్యా అపి `అప్రత్యయః' ఇతి నిషేధః, సూత్రాన్తర్గతత్వాత్ ? ఏవం తర్హ్యత్రాపి `అప్రత్యయః' ఇత్యనువర్త్తతే, అన్యథా సురాజేత్యాదౌ విధ్యర్థత్వసమ్భవాత్ సమాసగ్రహణం నియమార్థం న స్యాత్ । తస్మాదుపపన్నమేవాస్య జ్ఞాపకత్వమ్ । ఏతచ్చ ప్రతికార్యం సంజ్ఞాప్రవృత్తిరితి పక్షాశ్రయేణోచ్యతే, తత్ర హి విభక్త్యర్థముత్పన్నయా ప్రాతిపదికసంజ్ఞయా నలోపో న ప్రాప్నోతి । భసంజ్ఞా చ న భవతీతి । అత్రాపి `ఏతస్మాదేవ

ప్రతిషేధవచనాత్ప్రత్యయలక్షణేన జ్ఞాప్యతే'---ఇతి చ సమ్బుధ్యతే । జ్ఞాపనస్య ప్రయోజనమాహ---తథా చేతి । నలోపశ్చ భవతీతి । ప్రాతిపదికత్వాత్ । అల్లోపశ్చ న భవతీతి । భసంజ్ఞాయా అభావాత్ । అపర ఆహ---``నాయమర్థో జ్ఞాపకసాధ్యః భసంజ్ఞా న భవతీతి । కథమ్ ? `యచి' ఇత్యుచ్యతే, న చాత్ర యజాదిం పశ్యామః; ప్రత్యలక్షణేన ? `న లుమతాఙ్గస్య' ఇతి ప్రతిషేధః, తత్ర హి లుమతా లుప్తే ప్రత్యయే యదఙ్గం తస్య యత్కార్యమాఙ్గమనాఙ్గం వా తత్సర్వం ప్రతిషిధ్యతే" ఇతి ।

చర్మతిల ఇతి । వైయధికరణ్యేఽపి గమకత్వాద్వహువ్రీహిః । నను చాత్యల్పమిదముచ్యతే, ఙావితి సమ్బుద్ధావప్యుత్తరపదే ప్రతిషేధో వక్తవ్యః; అన్యథా హే రాజన్ వృన్దారకేతి విగృహ్య `వృన్దారకనాగకుఞ్జరైః పూజ్యమానమ్' ఇతి సమ్బుధ్యన్తయోః సమాసే సతి లోపో న స్యాత్ । తథా చ వార్త్తికమ---ఙిసమ్బుద్ధ్యోరనుత్తరపద ఇతి । అత ఆహ---హే రాజవృన్దారకేత్యత్ర త్వితి । తత్ర న పూర్వపదార్థసమ్బోధనమితి । న హి పృథగవయవార్థయోరభిముఖీకరణే పరస్పరమేకార్థీభావః సమ్భవతి । కిఞ్చ `సమ్బుద్ధౌ' ఇత్యుచ్యతే, న చాత్ర సమ్బుద్ధిం పశ్యామః । ప్రత్యయలక్షణేన ? `న లుమతాఙ్గస్య' ఇతి ప్రతిషేధః । వచనం తు హే రాజన్నిత్యాదౌ యత్ర లోపశబ్దేన సమ్బుద్ధిర్లుప్యతే తత్ర చరితార్థమ్ । ఙౌ తు నాయం పరిహారః సమ్భవతి; సర్వత్ర లుమతా లుప్తత్వాత్ ।

వా నపుంసకానామితి । అప్రాప్తివిభాషేయమ్; సమ్బుద్ధేర్లుమతా లుప్తత్వాత్ ।

మాదుపధాయాశ్చ మతోర్వోఽయవాదిభ్యః ।। 8.2.9 ।।

అత్ర చకారాద్వాక్యభేదః, మశ్చ అశ్చేతి సమాహారద్వన్ద్వః । తస్మాన్మాత్పరస్య మతోర్వో భవతి । `ఉపధాయాశ్చ', మాదిత్యేవ, ఉపధాయాశ్చ మాత్పరస్య మతోర్వో భవతి, పూర్వేణానన్తర్యే విహితం వ్యవధానేఽపి యథా స్యాదిత్యయమారమ్భః । ఏవం వ్యాఖ్యాతవ్యే మతోరిహ కార్యిత్వేనేత్యాది యదుక్తమ్, తత్రాభిప్రాయో మృగ్యః । కశ్చిదాహ---`మకారాన్తాన్మకారోపధావర్ణాన్తాదవర్ణోపధాచ్చేతి వైయాకరణగోష్ఠీషు పఠ్యతే, తస్యేదముపపాదనమ్' ఇతి; తత్రాపి మకారోపధాదకారోపధాదితి బహువ్రీహ్యర్థస్య నోపపాదనం దృశ్యతే । వ ఇత్యయమాదేశో భవతీతి । అత్రేతిశబ్దః పఠితవ్యః, తదయమర్థో భవతీత్యుపక్రమాత్, యవాదివిప్రతిషేధే ప్రకారే ఆదిశబ్దః । పయస్వానితి । `తసౌ మత్వర్థే' ఇతి భత్వాద్రుత్వాభావః, ।

ఇహ నరోఽస్యాస్తీతి నృమాన్, తస్యేదం నార్మతమితి వృద్ధౌ కృతాయామవర్ణోపధాదితి వత్వం ప్రాప్నోతి, తస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః ? ఇత్యత ఆహ---ఇహేతి ।
బహిర్భూతతద్ధితాపేక్షత్వాద్బహిరఙ్గా వృద్ధిరన్తర్భూతమతుబపేక్షే వత్వే అసిద్ధా భవతీత్యర్థః ।।

ఝయః ।। 8.2.10 ।।

అగ్నిచిత్వానితి । పూర్వవద్భత్వాజ్జశ్త్వాభావః ।।

సంజ్ఞాయామ్ ।। 8.2.11 ।।

అహీవతీత్యాదౌ చాతురర్థికో నద్యాం మతుప్ ।।

ఆసన్దీవదష్ఠీవచ్చక్రీవత్కక్షీవద్రుమణ్వచ్చర్మణ్వతీ ।। 8.2.12 ।।

ఆసన్దీవదహిస్థలమితి । దేశవిశేషః, యత్రేదముచ్యతే---

ఆసన్దీవతి ధాన్యాదం రుక్మిణం హరితస్రజమ్ ।

అశ్వం బబన్ధ సారఙ్గం దేవేభ్యో జనమేజయః ।। ఇతి ।

తథా చోక్తమితి । ప్రయోగశాస్త్రేషు । రాజాసన్దీ = సోమరాజస్యాసనమ్ । యది తస్యైవ సంజ్ఞాయామితి వత్వేన సిద్ధమ్, ఆసన్దీవదిత్యేతత్కిమర్థం తహి నిపాతనమ్ ? ఇత్యత ఆహ---ప్రపఞ్చార్థం త్విహ పఠ్యత ఇతి । అత్రేతిశబ్దః పఠితవ్యః, అపరే త్వాహురిత్యుపక్రమాత్ । శరీరైకదేశస్యేతి । స పునర్జాన్వోః సన్ధిః । చక్రీవన్తి సదో హవిర్ధానానీతి । సారస్వతే సత్రే జఙ్గమాని సదోహవిర్ధానాని, న త్వేకత్రావస్థితాని, తాని తత్ర తత్ర కర్షణాయ చక్రయుక్తాని భవన్తి । కక్షీవానితి । `హలః' ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । రుమన్నితి ప్రకృత్యన్తరమస్తీతి । `రుమా చ

లవణాకరః' । ణత్వార్థం చేతి । `పదాన్తస్య' ఇతి ప్రతిషేధప్రసఙ్గాత్ । మతోర్వా నుడర్థమితి । అత్ర పక్షే పూర్వస్య నకారస్య లోపః, ణత్వమపి `రషాభ్యామ్' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ।।

ఉదన్వానుదధౌ చ ।। 8.2.13 ।।

ఉదన్వాన్నామ ఋషిరితి । యస్య చ కామవర్షీ పర్జన్యః---యస్మిన్నుదకం ధీయత ఇతి, స పునస్తటాకాదిః । `కర్మణ్యధికరణే చ' ఇతి కిప్రత్యయః, `పేషంవాసవాహనధిషు చ' ఇతి ఉదకస్యోద్భావః ।

ఉదకసత్తాసమ్బన్ధసామాన్యమితి । తచ్చ దేవదత్తాదిష్వపి సమ్భవతి । అసంజ్ఞార్థం వోదధిగ్రహణమ్ ।।

రాజన్వాన్ సౌరాజ్యే ।। 8.2.14 ।।

శోభనో రాజా తస్య భావః సౌరాజ్యమ్, బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్, టిలోపః । తత్పునః శోభనేన రాజ్ఞా దేశస్య సమ్బన్ధః । సమాసకృత్తద్ధితేషు సమ్బన్ధాభిధానమ్; భావప్రత్యయేనేతి వచనాత్ । ఏతచ్చ రాజన్వానిత్యస్య ప్రవృత్తినిమిత్తమ్, దేశ ఏవ త్వభిధేయః, యదాహ---సౌరాజ్యే గమ్యమాన ఇతి । రాజన్వానితి । ప్రశంసాయాం మతుప్, నలోపాభావో నిపాత్యతే । సూత్రే పుంల్లిఙ్గస్యావివక్షితత్వం దర్శయతి---రాజన్వతీ పృథివీతి ।।

అనో నుట్ ।। 8.2.16 ।।

అక్షణ్వన్త ఇతి । అక్షిశబ్దస్య మతుపి `ఛన్దస్యపి దృశ్యతే' ఇతి అనఙాదేశః, నుటోఽసిద్ధత్వాత్ పూర్వం నలోపే భూతపూర్వగత్యా నుట్, తస్య ణత్వమ్ । శీర్షణ్వతీతి । `శీర్షంశ్ఛన్దసి' శిరసః శీర్షన్నాదేశః । ప్రకృత్యన్తరం వా శిరస్శబ్దేన సమానార్థః । శీర్షన్నితి ఛన్దసి నిపాత్యతే । నుడయం పరాదిః క్రియతే, తస్య మతుబ్గ్రహణేన గ్రహణాత్ `మాదుపధాయాః' ఇతి వత్వం ప్రాప్నోతి । మకారస్య తు న ప్రాప్నోతి; నుటా వ్యవధానాత్ । యది పునరయం నుక్ పూర్వాన్తః క్రియేత ? నైవం శక్యమ్; అక్షణ్వతా, శీర్షణ్వతా---ణత్వం న స్యాత్ । ఇహ చ సుపథిన్తరః---ఉత్తరసూత్రేణ నుకి కృతే పదాన్తత్వాత్ `నశ్ఛవ్యప్రశాన్' ఇతి రుత్వం ప్రాప్నోతి,

తస్మాత్పరాదిరేవ కర్త్తవ్యః, తత్ర చోక్తో దోషః । అత ఆహ---నుటోఽసిద్ధత్వాదితి । నన్వేవమప్యవగ్రహే దోషః ప్రాప్నోతి---అక్షణ్వన్త ఇతి అక్షణ్వన్తే ఇతి ణాన్తమవగృహ్ణాతి, తన్న ప్రాప్నోతి ? న లక్షణేన పదకారా అనువర్త్యాః పదకారైర్నామ లక్షణమనువర్త్యమ్ ।।

నాద్ ఘస్య ।। 8.2.17 ।।

భూరిదావత్తర ఇతి । `ఆతో మనిన్' ఇత్యాదినా వనిప్ ।

రథీతర ఇతి । రథశబ్దాన్మత్వర్థీయ ఇనిః, తదన్తాత్తరప్, నకారలోపే కృతే దకారస్య ఈకారః । యది తు నకారలోపాపవాదో నకారస్య స్థానే విధీయేత, తదా తస్యాసిద్ధత్వాదేకాదేశో న స్యాత్ ।।

కృపో రో లః ।। 8.2.18 ।।

కృపో ధాతోరితి పాఠః । భాష్యే---`కృపో రో లః' ఇతి పఠితత్వాత్ ।
`నుడ్విధిలాదేశవినామేష్వృకారే ప్రతివిధాతవ్యమ్' ఇత్యుక్తమ్, తత్రావసరే ప్రాప్తే లాదేశే ప్రతివిధత్తే---ఇతి సామాన్యమితి । వర్ణత్వావర్ణత్వకృతభేదతిరస్కారేణ వర్ణాత్మికాయామవర్ణాత్మికాయాం చ రేఫవ్యక్తౌ యత్సామాన్యం వర్త్తతే యతో ద్వయోరపి తయోర ఇత్యభిన్నాభిధానప్రత్యయౌ భవతః, తదుపాదీయతే; న తు వర్ణాత్మికైవ రేఫవ్యక్తిరిత్యర్థః । తతః కిమ్ ? ఇత్యత ఆహ---తేనేతి । ఇత్యపి సామాన్యం చేతి । ఉపాదీయత ఇత్యపేక్షతే । అత్రాపి తేన యశ్చ కేవలో లకారః, యశ్చ ఌకారస్థః, తయోర్ద్వయోరపి గ్రహణమితి పఠితవ్యమ్, పూర్వానుసారేణ తు గమ్యమానత్వాన్న పఠితమ్ । యది ద్వయోరపి గ్రహణమ్, తతోఽపి కిమ్ ? ఇత్యాహ---తతోఽయమితి । కేవలస్య=శుద్ధస్య । లకార ఆదేశ ఇతి । అత్రాపి కేవల ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । ఋకారస్యాపి ఌకార ఇతి । ఆన్తరతమ్యాత్ । నను సత్యపి ద్వయోరపి గ్రహణే ఋకారస్థస్య రేఫస్య ఌకారస్థో లకార ఆదేశో భవతు, కథం తు కృత్స్నస్య కృత్స్నో వర్ణ ఆదేశో లభ్యతే ? ఇత్యాశఙ్క్యోక్తమ్---ఏకదేశద్వారేణేతి । ఏకదేశవికారస్థో రేఫః, తస్య వికార ఏకదేశవికారః । యద్వా---అత్ర ఏకదేశ ఌకారస్థో లకారః, స ఏవ వికార ఏకదేశవికారః, తద్ద్వారేణ । తత ఏతదుక్తం భవతి---అజ్భక్తిసమ్పుటితయో రేఫలకారయోర్నిష్కృష్య కర్తుమశక్యత్వాత్సముదాయస్య సముదాయ ఆదేశ ఇతి । యది నిష్కర్షోఽశక్యక్రియః, మా భూత్తయోరుపాదానమ్, న పునరేతావతా సూత్రేఽనుపాత్తయోః సముదాయయోః

స్థానాన్యాదేశభావో విద్యతే ? ఇత్యత ఆహ--తథా చేతి । ఏవమాదయ ఇతి । ఆదిశబ్దేన `తాసి చ క్లృపః', `ఋదుపధాచ్చాక్లృపి చృతేః' `అనవక్లృప్త్యమర్షయోః' ఇత్యాదేర్గ్రహణమ్ । కల్ప్తేతి । ఊదిత్త్వాత్పక్షే ఇడభావః । అత్ర లత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ పూర్వం పరస్మైపదే `తాసి చ క్లృపః' ఇతీడభావః, అన్యత్ర తు గుణే కృతే రేఫస్య లకారః । చిక్లృప్సతీతి । `హలన్తాచ్చ' ఇతి సనః కిత్త్వమ్ ।

క్రపేరితి । `క్రప కృపాయామ్' । భవతు సమ్ప్రసారణే కృతే రూపమ్, తథాపి రూపసామాన్యాద్ గ్రహణప్రసఙ్గః ? అత ఆహ---తస్య హీతి । క్రపేరేవ ద్రష్టవ్యా ఇతి । `రఞ్జేః క్యున్', బహులవచనాత్క్రపేరపి భవతి `కృకృపిభ్యాం కీటన్' ఇత్యత్రాపి క్రపిరేవ పఠితవ్యః । `ఖర్జిపిఞ్జాదిభ్య ఊరోలచౌ' క్రపేరపి భవతు, సర్వత్ర బహులవచనాత్ సమ్ప్రసారణమ్ ।

కర్పూరాదయ ఇతి । ఆదిశబ్దేన కృపాణస్య గ్రహణమ్ । `యుధిబుధిదృశేః కిచ్చ' ఇతి బాహులకాత్ కృపేరపి ఆనచ్ । యద్యవశ్యం బాహులకమాశ్రయణీయమ్, కృపేరపి న దోషః ? ఇత్యాహ---ఉణాదయ ఇతి ।

బాలేతి । `బల వల్ల సంవరణే', బల్యత ఇతి బాలః । మూలమితి । `మూల ప్రతిష్ఠాయామ్' ఇత్యస్మాదిగుపధలక్షణః కః । `లఙ్ఘివంహ్యోర్నలోపశ్చ' ఇతి కుప్రత్యయాన్తో లఘుశబ్దః । అలమిత్యవ్యయమ్ । `అఙ్గేః కులిః' అఙ్గులః । `అమేర్గురీ రశ్చ లో వా' ఇతి నాశ్రితమ్ ।

కపిలకాదిషుచారస్య లః । రోమాణీతి । రౌతేర్మనిన్, `రోమన్ నామన్ సీమన్ స్తోమన్ హోమన్ సోమన్ లోమన్ వ్యోమన్ విధర్మన్ పాప్మన్ ధామన్' ఇత్యత్ర `లోమన్ సమాన్' ఇతి నిపాతనం నాశ్రితమ్ । పాంసురమితి । పాంసురస్మిన్నస్తీతి `నగపాంసుపాణ్డుభ్యశ్చ' ఇతి రః । `కృఞో మనిన్' కర్మ । శుక్రః, శుక్ల ఇతి । `ఋజ్రాగ్ర' ఇతి నిపాతనం నాశ్రితమ్ । అథ `క్లృపూ సామర్థ్యే', ఇత్యేవ కస్మాన్న పఠితమ్, ఏవం హి లత్వం న విధేయం భవతి ? నైతదస్తి; అచీక్లృపదితి హి న సిధ్యేత్ । `ఋకారలృకారయోః సవర్ణవిధిః' ఇతి లృకారస్య `ఉరత్' ఇతి అకారే కృతే అచీకృపదితి స్యాత్, లత్వవిధౌ తస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వమృకారః, తతో లత్వమితి సిద్ధమిష్టమ్ । తథా చలీక్లృప్యతే ఇతి రీకో పి లత్వసిద్ధిర్భవతి ।।

ఉపర్గస్యాయతౌ ।। 8.2.19 ।।

అయతౌ పర ఇతి । అత్ర ద్వౌ పక్షౌ---అయతిగ్రహణం రేఫవిశేషణమ్---అయతిపరస్య రేఫస్య, స చేదుపసర్గస్యేతి; ఉపసర్గవిశేషణం వా---అయతిపరస్యోపసర్గస్య యో రేఫ ఇతి । తత్రాద్యే పక్షే ఏవమన్వయః---అయతౌ పరతో యో రేఫ ఉపసర్గసమ్బన్ధీ తస్యేతి; ద్వితీయే తు---అయతౌ పరతో య ఉపసర్గస్తస్య యో రేఫస్తస్యేతి । ప్లాయత ఇతి । అయతిరనుదాత్తేత్ । కథం తర్హి `ఉదయతి వితతోర్ధ్వరశ్మిరజ్జౌ' ఇతి పరస్మైపదమ్ ? కిమనేన వన్యగజశౌచేన ! యది వా---పచాద్యజన్తాదుదయశబ్దాదాచారే క్విపి లట్ । కేచిత్తు `ఇట కటీ గతౌ' ఇత్యత్ర ఇకారమపి ధాతుం పఠన్తి । యథా త్వత్ర దర్శితే పక్షద్వయేఽపి దోషో న భవతి, తథా క్రమేణ దర్శయతి--అత్రేతి । స్థానవద్భావాదితి । `పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్' ఇత్యేతత్త్విహ న భవతి; `తస్య దోషః సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేషు' ఇత్యపవాదస్మరణాత్ । యద్యయతిగ్రహణం రేఫస్య విశేషణమితి । కార్యిత్వేన ప్రధానత్వాత్ । ఏకేన వర్ణేనేతి । ఏకగ్రహణం ప్రత్యయ ఇత్యత్ర సఙ్ఘాతేన వ్యవాయే న భవతీతి ప్రదర్శనార్థమ్ । తథా చేతి । ఏవం చ కృత్వేత్యర్థః । పల్యయత ఇత్యత్రాపీతి । యత్ర శ్రూయమాణేనైకేనైవ వర్ణేన లౌకికం వ్యవధానమ్, తత్రాపి ప్రవర్తతే । న కేవలం ప్లాయత ఇత్యాదౌ యత్ర స్థానిభావద్వారేణ శాస్త్రీయం తత్రైవేత్యపిశబ్దస్యార్థః । అముమేవ విశేషం దర్శయితుమస్య పృథగుపన్యాసః ।

నను చ `నిర కుషః', `సుదురోరధికరణే' ఇతి నిర్దేశాద్రేకాన్తావప్యుసర్గౌ స్తః, తౌ వచనస్యావకాశౌ ఇతి కథం వ్యవధానే భవతి ? ఉచ్యతే; యద్యేతావత్ప్రయోజనం స్యాత్, `దురోరయతౌ' ఇత్యేవ బ్రూయాత్, ఉపసర్గగ్రహణాత్తు వ్యవాయేఽపి భవిష్యతి, ఏతచ్చైకవర్ణవ్యవధానేనాప్యుపపన్నమితి న ప్రత్యయత ఇత్యత్ర ప్రసఙ్గః । ఉపసర్గవిశేషణేత్వితి । శ్రుతత్వాదితి భావః । సిద్ధమేవైతత్సామతి । `యేన నావ్యవధానమిత్యాది న కశ్చిత్ యత్నోఽస్మిన్పక్షే' ఇత్యేవశబ్దస్యార్థః । ప్రతేరపి తు ప్రాప్నోతీతి । పూర్వస్మిన్పక్షే సఙ్ఘాతేన వ్యవాయాన్న ప్రాప్నోతి, అత్ర తు ప్రాప్నోతీత్యముం విశేషం తుశబ్దో ద్యోతయతి । ప్రథమపక్షదర్శనాభినివిష్టాస్త్వితి । ప్రథమపక్షస్య యా దర్శనా=పరేభ్యః ప్రతిపాదనా, తత్రాభినివిష్టాః = తత్పరాయణా ఇత్యర్థః । అపరే త్విత్యాది । ఆప్తపర్యాయః ప్రత్యయితశబ్ద ఇతచ్ప్రత్యయాన్తః, సఞ్జాతప్రత్యయాః ప్రత్యయితా ఇతి ।

నిస్దుస్ ఇత్యేతయోస్త్వితి । సకారాన్తవిషయో గ్రన్థః, రేఫాన్తయోస్తు భవితవ్యమేవ లత్వేన ।।

గ్రో యఙి ।। 8.2.20 ।।

ఉదాహరణే `ఋత ఇద్ధాతోః' ఇతీత్వమ్, రపరత్వమ్, `హలి చ' ఇతి దీర్ఘస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వమనేన లత్వమ్, తతోఽపహృతనిమిత్తత్వాద్దీర్ఘాభావః ।

గిరతేః, గృణాతేశ్చేతి । నిగరణార్థస్య, శబ్దార్థస్య చ । సామాన్యేనేతి । విశేషానుపాదానాత్ । అపరే తు గిరతేరేవ గ్రహణమిచ్ఛన్తీత్యనుషఙ్గః । కః పునరత్ర హేతుః ? ఇత్యత ఆహ---గృణాతేస్త్వితి । తు హ్యర్థే । నిగీర్యత ఇతి । యక్ ।।

అచి విభాషా ।। 8.2.21 ।।

ధాతోః స్వరూపగ్రహణే తత్ప్రత్యయే కార్యవిజ్ఞానాత్ప్రత్యయః సన్నిధాపితః, తస్యాచా విశేషణాత్తదాదివిధిర్విజ్ఞాయతే, యదాహ---అజాదౌ ప్రత్యయే ఇతి । నిగిరతీతి । తుదాదిత్వాచ్ఛః, తస్య ఙిత్త్వాదసతి గుణే ఇత్వమ్ । ణిలోపస్య స్థానివద్భావాదితి । పదస్య లత్వవిధానాదన్తరఙ్గత్వాభావాత్ `పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇతి చ లత్వస్యాసిద్ధత్వాపూర్వం ణిలోప ఏవ భవతీతి భావః । ప్రత్యయలక్షణమప్యత్ర శక్యం వక్తుమ్ । న చ వర్ణాశ్రయత్వమ్; `అజాదౌ ప్రత్యయే' ఇత్యుక్తత్వాత్ ।

కథం పునః స్థానివద్భావః, యావతా `పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్' ఇతి పఠ్యతే ? అత ఆహ---పూర్వత్రాసిద్ధ ఇతి । కః పునరస్యాపవాదః ? ఇత్యత ఆహ---తస్య దోష ఇతి । అన్తరఙ్గత్వాద్వేతి । `పదస్య' ఇత్యధికారాత్ కాలతోఽన్తరఙ్గత్వాభావేఽప్యన్తర్భూతాజాద్యపేక్షత్వాల్లత్వమన్తరఙ్గమ్, బహిర్భూతయగపేక్షత్వాత్తు ణిలోపో బహిరఙ్గ ఇతి భావః । గిరౌ, గిర ఇతి । విస్పష్టార్థమ్ ।।

పరేశ్చ ఘాఙ్కయోః ।। 8.2.22 ।।

పరి ఘ ఇతి । `పరౌ ఘః' ఇత్యప్, హన్తేష్టిలోపః, ఘత్వం చ । పర్యఙ్క ఇతి । `అకి లక్షణే' పచాద్యచ్, `హలశ్చ' ఇతి ఘఞ్, చాద్ ఘశ్చ ।

ఘ ఇతి స్వరూపగ్రహణమత్రేష్యత ఇతి । ఇష్టిరేవేయమ్ । పరియోగః, పర్యనుయోగః ।।

సంయోగాన్తస్య లోపః ।। 8.2.23 ।।

ఇహ శ్రేయాన్, భూయానితి సంయోగాన్తలోపో న ప్రాప్నోతి, పరత్వాద్రుత్వేన బాధ్యమానత్వాత్ ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---ఇహేతి ।

యథైవ తర్హి రుత్వమసిద్ధత్వాత్సంయోగాన్తలోపం న బాధతే, తథా జశ్త్వమపి న బాధేత; తతశ్చ పయః, యశ ఇతి జశ్త్వమేవ స్యాద్ ? అత ఆహ---జశ్త్వే త్వితి । సంయోగాన్తలోపే హి ప్రాప్తేఽప్రాప్తే చ రుత్వమారభ్యతే---శ్రేయానిత్యాదౌ ప్రాప్తే, పయ ఇత్యాదౌ త్వప్రాప్తే । జశ్త్వే తు సర్వత్ర ప్రాప్తే ఏవ । తస్మాద్యేననాప్రాప్తిన్యాయేన జశ్త్వమేవ బాధ్యతే, న సంయోగాన్తలోపః ।

దధ్యత్రేత్యాది । యణాదేశో హి ద్విపదాశ్రయత్వాద్వహిరఙ్గః, సంయోగాన్తస్య లోపస్తు ఏకపదాశ్రయత్వాదన్తరఙ్గః ।

అన్తగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్ । `పదస్య' ఇతి వర్త్తతే, సంయోగేన హి పదే విశేష్యమాణే తదన్తవిధినా `సంయోగాన్తస్య' ఇతి లభ్యత ఏవ ।।

రాత్సస్య ।। 8.2.24 ।।

సంయోగాన్తస్య పదస్యేత్యాది । సంయోగాన్తస్య పదస్య యోఽవయవో రేఫః, తస్మాదుత్తరస్య సకారస్య లోపో భవతి, తదేవ పదం ప్రత్యలోఽన్యస్యేత్యర్థః । అక్షాః, అత్సా ఇతి । `క్షర సఞ్చలనే', `త్సర ఛద్మగతౌ' । రాత్సస్యైవేతి । రాదేవ సస్య నాన్యతః, శ్రేయానిత్యాదౌ---ఏవం తు నియమో న భవతి; ఉరః ప్రభృతిషు పుమానితి కృతసంయోగాన్తలోపస్య పాఠాత్ । ఊర్గితి । `ఊర్జ బాలప్రాణనయోః', `భ్రాజభాస' ఇత్యాదినా క్విప్ । అత్ర నియమాజ్జకారస్య లోపాభావే `చోః కుః' ఇతి కుత్వమ్---గకారః, `వావసానే' ఇతి చర్త్వమ్ । న్యమాడింతి । `మృజూ శుద్ధౌ' అదాదిః, తిపో హల్ఙ్యాదిలోపః, `మృజేర్వృద్ధిః', వ్రశ్చాదినా షత్వమ్, జశ్త్వచర్త్వే ।

ధి చ ।। 8.2.25 ।।

`ఇతః ప్రభృతి సిచః సకారస్య లోపః' ఇతి వక్ష్యతి, తతశ్చ సిచా ప్రత్యయ ఆక్షిప్యతే, తస్య ధకారేణ విశేషణాత్తదాదివిధిర్విజ్ఞాయతే, ఇత్యాహ---ధకారాదౌ ప్రత్యయ ఇతి । భాష్యకారమతే తు ధకారే పర ఇతి ద్రష్టవ్యమ్ । అలవిధ్వమితి । లుఙ్, చ్లేః సిచ్, ఇట్, సిచో లోపః, `విభాషేటః' ఇతి పక్షే మూర్ధన్యః । ధకారో న శ్రూయేతేతి । ష్టుత్వే కృతే అలవిఢ్వమిత్యేవ స్యాత్ । విభాషాగ్రహణం తు తత్ర షీధ్వమర్థమ్, లిఙర్థం చ స్యాత్ ।

ఇతః ప్రభృతీత్యాది । `ఉదః స్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య' ఇతి పూర్వసవర్ణవిధానమత్ర జ్ఞాపకమాహుః । అన్యథా ఉత్+స్థా ఇతి స్థితే తకారాత్పరస్య సకారస్య `ఝలో ఝలి' ఇతి లోపే సతి ఉత్థానమిత్యాదేః సిద్ధత్వాదనర్థకం తత్ స్యాత్ । సామాన్యాపేక్షం చ జ్ఞాపకమ్---అస్మిన్ ప్రకరణే యో లోపః స సిచ ఇతి । చకాద్ధీతి । హే శిరః పలితం సచ్చకాద్ధి, శోభస్వేత్యర్థః । `చకాసృ దీప్తౌ' అదాదిః, లోట్, సిపో హిః, హేర్ధిః, `ఝలాం జశ్ ఝశి' ఇతి సకారస్య దకారః । పయో ధావతీతి । `హశి చ' ఇతి రోరుత్వమ్ । యది సిచో లోప ఇష్యతే, సగ్ధిః, బబ్ధామ్---`ఝలో ఝలి' ఇతి లోపో న స్యాత్ ? అత ఆహ---సగ్ధిర్బబ్ధామితి । అదేః క్తిని `బహులం ఛన్దసి' ఇతి ఘస్లాదేశః, `ఘసిభసోర్హలి చ' ఇత్యుపధాలోపః, `బహులం ఛన్దసి' ఇతి సలోపః, `ఝషస్తథోర్ధోఽధః' జశ్త్వేన ఘకారస్య గకారః, సమానా గ్ధిః సగ్ధిరితి `పూర్వాపరప్రథమ' ఇత్యాదినా కర్మధారయః, `సమానస్య ఛన్దసి' ఇతి సభావః । బబ్ధామితి । `భస భర్త్సనదీప్త్యోః' జుహోత్యాదిః, లోట్, తసస్తామ్, శ్లౌ ద్విర్వచనమ్, పూర్వవదుపధాలోపః, సకారస్య చ లోపః, తకారస్వ ధకారః, పకారస్య జశ్త్వమ్---బకారః । పయో ధావతీత్యేవమాదావపీతి । అన్యథా రుత్వస్య సిద్ధత్వాత్ పూర్వం సలోపః స్యాత్ ।

భాష్యకారస్త్వాహేతి । పూర్వం తు శ్లోకవార్త్తికకారస్య మతం దర్శితమ్ । యత్నాన్తరమాస్థేయమితి । ఏకపదాశ్రయత్వాదన్తరఙ్గం రుత్వమ్, పదద్వయాశ్రయత్వాద్బహిరఙ్గః సలోపః; తత్ర సలోపస్యాసిద్ధత్వాత్ పూర్వత్రేతి నిర్ద్దిష్టస్య విసర్గస్యాభావాదసిద్ధత్వాభావాదుత్వమేవ తావత్ప్రవర్తతే, అల్విధిత్వాచ్చ స్థానివత్వాభావాదోర్లోపాభావ ఇతి ।

ధి సకార ఇతి । స్థానినోఽపి విషయత్వవివక్షయా సకార ఇతి సప్తమీనిర్దేశః । ఆశాధ్వమితి । `ఆఙః శాసు ఇచ్ఛాయామ్' అదాదిరనుదాత్తేత్ । జశ్త్వమితి । `ఝలాం జశ్ ఝశి' ఇత్యనేన । సర్వమేవమితి । యది సకారస్య జశ్త్వేనాశాధ్వమితి సిద్ధమ్, తతః సర్వమేవ లక్ష్యజాతం జశ్త్వేనైవ సిద్ధం స్యాత్, తతశ్చ సూత్రమేవేదం న కర్త్తవ్యమితి । శ్రుతిశ్చాపి న భిద్యత ఇతి । వ్యఞ్జనపరస్యైకస్యానేకస్య వా హలః శ్రవణే న ధార్యత ఇత్యర్థః । లుఙశ్చాపీతి । అయం

చాపరో జశ్త్వే సతి గుణః, `ఇణః షీధ్వమ్' ఇత్యత్ర లుఙో గ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి; అవ్యోఢ్వమ్, అలోఢ్వమిత్యాదౌ షత్వజశ్త్వష్టుత్వైరేవ రూపస్య సిద్ధత్వాత్ ।

హ్రస్వాదఙ్గాదితి సిచో లోపేఽకృఢ్వం కథం భవేత్ ।

దోషాన్తరాభిధానాత్తు నైతత్సుష్ఠు నిరూపితమ్ ।।

తద్దర్శయతి---సేటి దుష్యతీతి । ఏతచ్చ యద్యత్ర సకారస్య లోపో న స్యాదిత్యుపక్రమే ఏవోక్తమ్ । తస్మాద్ధి చేతి కర్త్తవ్యమ్, మూర్ధన్యే చ లుఙో గ్రహః । ధిసకారే సిచో లోప ఇతి త్వేతదవస్థితమ్ । తత్ర దోషాన్తరం దర్సయతి---ఘసిభసోరితి । సగ్ధిర్బ్భాప్మిత్యేతయోరసిద్ధిప్రసఙ్గాత్, న సిచో లోపః శక్యో విజ్ఞాతుమిత్యర్థః । పరిహరతి---ఛాన్దసో వర్ణలోపో వేతి । వాశబ్దః పక్షం వ్యావర్త్తయతి, సిచ ఏవాయం లోపః, ఘసిభస్యోస్తు ఛాన్దసో వర్ణలోప ఇతి । క్వ యథా ? ఇత్యాహ---యథేతి । ఇష్కర్త్తారమధ్వరస్యేత్యస్యైకదేశానుకరణాదిష్కర్తారమధ్వరశబ్దాత్సప్తమీ । తత్ర బహ్వచాః---ఇష్కర్త్తారమితి పఠన్తి, తైత్తిరీయాస్తు నిష్కర్త్తారమితి ।।

ఝలో ఝలి ।। 8.2.26 ।।

భిదిచ్ఛిదీ స్వరితేతౌ, మన్యతిహనుదాత్తేత్ ।

అయమపి సిచ ఏవ లోప ఇతి । యది వా `పదస్య' ఇతి వర్త్తతే, తత్ర ప్రత్యాసత్తేః `ఝలో ఝలి' సస్యేతి నిర్ద్దిష్టానాం త్రయాణామప్యేకసమ్బన్ధిత్వే విధిరయమితి సోమసుత్ స్తోతేత్యాదౌ న భవిష్యతి । సమాసేఽపి న భవతి---సోమసుత్స్థితిరితి । కిం కారణమ్ ? సకారథకారాభ్యాం యత్పదమారబ్ధం తత్రపతి తకారస్యావయవత్వాభావాత్ ।।

హ్రస్వాదఙ్గాత్ ।। 8.2.27 ।।

అచ్యోష్టేతి । సలోపస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వం గుణః, తతో విహితనిమిత్తత్వాల్లోపాభావః । అయమపీతి । అత్ర `ఉదః స్థాస్తమ్భోః' ఇతి పూర్వోక్తం జ్ఞాపకమేవ శరణమ్ । ద్విష్టమామితి । `హ్రస్వాత్తాదౌ తద్ధితే' ఇతి షత్వమ్ ।।

ఇట ఈటి ।। 8.2.28 ।।

అత్ర సిచ ఏవ సమ్భవః ।।

స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ ।। 8.2.29 ।।

గుణభూతోఽపి సంయోగో ఝలన్తాభ్యాం విశేష్యతే ।

సంయోగాద్యోః పదస్యాన్తే స్కోర్యస్మాన్నాస్తి సమ్భవః ।।

ఇతి మత్వాఽఽహ---పదస్యాన్త ఇతి । ఝలి చ పరత ఇతి । పదస్య యః సంయోగ ఇత్యపేక్షతే । లగ్న ఇతి । `ఓలస్జీ వ్రీడే', నిష్ఠా, ఈదిత్త్వాదిట్ప్రతిషేధః । అత్ర తకారే ఝలి పరతః సజయోర్యస్సంయోగః తదాదిః సకారః, `ఓదితశ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాత్ కుత్వమ్ । సాధులగితి । సాధు లజ్జత ఇతి క్విప్ । మగ్న ఇతి । `మస్జినశోర్ఝలి' ఇతి నుమ్, స చ జకారాత్పూర్వః, `మస్జేరన్త్యాత్పూర్వం నుమమిచ్ఛన్తి' ఇతి వచనాత్ । తేన `అనిదితామ్' ఇతి నలోపః, సలోపాది పూర్వవత్ । తష్ట ఇతి । `తక్షూ తనూకరణే', ఊదిత్త్వాద్వికల్పితేట్, `యస్య విభాషా' ఇతీట్ప్రతిషేధః ।

ఝలి సజీతి వక్తవ్యమితి । సజీత్యయం ప్రకరణశేషః । కిం ప్రయోజనమ్ ?

గిరోఽభోధిర్ద్విష్టరాం చ దృషత్స్థః కాష్టశక్స్థిరః ।

క్రుఞ్చా ధుర్యేతి మా స్మైషు సత్వాదీని భవన్త్వితి ।।

గిర ఇతి---అత్ర `అచి విభాషా' ఇతి లత్వం మా భూత్ I అభోధిరితి---`ధి చ' ఇతి సలోపో న భవతి I ద్విష్టరామితి---`హ్రస్వాదఙ్గాత్' ఇతి న భవతి I దృషత్స్థః---`ఝలో ఝలి' ఇతి న భవతి I కాష్ఠశక్స్థిరః---`స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి న భవతి I క్రుఞ్చా---`చోః కుః' ఇతి కుత్వం న భవతి I ధురం వహతీతి ధుర్యేతి---`హలి చ' ఇతి దీర్ఘత్వం న భవతి I తథా చ వార్త్తికమ్---`సజి లత్వలోపసంయోగాదిలోపకుత్వదీర్ఘత్వాని' ఇతి I సజీతి ప్రకృత్య లత్వాదీని వక్తవ్యానీత్యర్థః I తదేవం వార్త్తికకారమతేఽపి చకాధీత్యేవ భవితవ్యమ్; సజీతి వచనాత్ I సనః ప్రమృతీతి I ధాతుప్రత్యయానాం గ్రహణమిత్యర్థః I అత్ర సంయోగాదిలోపం ప్రయోజనం ప్రత్యాచష్టే---తదితి I తదితి వాక్యోపన్యాసే I శకేరితి I కకారాన్తోపలక్షణమేతత్, తేన `కక లౌల్యే', `కుక వృక ఆదానే' ఇత్యాదేరపి క్విబన్తస్య ప్రయోగో నాస్త్యేవ I ఆహురితి I భాష్యకారాదయః I తత్ర భాష్యం తావత్ పఠతి---కాష్ఠశగేవేతి I వాక్యర్థమిత్యత్ర స్థానివద్భావోఽపి శక్యో వక్తుమ్ `తస్య దోషః సంయోగాదిలోప' ఇత్యుక్తత్వాత్ II

చోః కుః II 8.2.30 II

నకారోపధో వేతి I పూర్వమౌత్పత్తికం ఇకారోపధత్వమాశ్రిత్యోక్తమ్, ఇదానీం తు నకారస్యానుస్వారపరసవర్ణాభ్యామాగతో ఇకార ఇత్యుచ్యతే I నకారలోపే హీతి I తథా సన్నిపాతపరిభాషాయాః ప్రయోజనేషు పఠితమ్---ఉదుపధత్వస్య నికుచిత ఇతి I కుచితశబ్దే కిత్త్వసన్నిపాతకృతముదుపధత్త్వమ్ `ఉదుపధాద్భావాదికర్మణోరన్యతరస్యామ్' కిత్త్వస్య నిమిత్తం న భవతీత్యర్థః I నన్వస్తు నోపధః, తథాప్యనుస్వారపరసవర్ణయోః కృతయోః నకారస్య కుత్వప్రసఙ్గః ? అత ఆహ---తత్రేతి I చుత్వస్య త్వత్ర ప్రసఙ్గో నాస్తి; అనుస్వారం ప్రతి తస్యాసిద్ధత్వాత్ II

హో ఢః II 8.2.31 II

సోఢేతి I `తీషసహ' ఇతీడ్ వికల్పః I తురాషాడితి I `ఛన్దసి సహః' ఇతి ణ్విః, `అన్యేషామపి దృశ్యతే' ఇతి పూర్వపదస్య దీర్ఘత్వమ్; `సహేః సాడః సః' ఇతి షత్వమ్ I ప్రష్ఠవాడితి I `వహశ్చ' ఇతి ణ్విః II

దాదేర్ధాతోర్ఘః II 8.2.32 II

కిం తర్హి తద్విశేషణమితి I యద్యపి సమానాధికరణం న భవతీత్యస్యైతత్ప్రతిపక్షభూతం న భవతి, సమానాధికరణస్యాపి విశేషణత్వోపపత్తేః, తథాపి సామానాధికరణ్యపక్షే `ధాతోః' ఇత్యేతద్విశేష్యమ్; అత్ర తు పక్షే విశేషణమిత్యస్యైవ ప్రతిపక్షతా I అవయవషష్ఠ్యన్తమితి I అవయవసమ్బన్ధే యా షష్ఠీ తదన్తమిత్యర్థః I అత్ర స్పష్టమేవ ప్రతిపక్షత్వమ్---ధాతోరవయవో యో దాదిః శబ్ద ఇతి I ఏవం చోపక్రమేఽపి దకారాదేఃస ధాతోః---ఇతి వ్యధికరణే షష్ఠ్యౌ I కిం కృతం భవతీతి I కిమిష్టం సిద్ధం భవతీత్యర్థః I అధోగిత్యత్రాపీతి I సామానాధికరణ్యే త్వడాగమేన దాదిత్వస్య విహితత్వాన్న స్యాత్ I కథమితి I ధాతురేవాయం న ధాతోరవయవ ఇతి ప్రశ్నః I అథ వేతి I అస్మిన్పక్షే ఉపక్రమేఽపి `దాదేర్ధాతోః' ఇతి యథాశ్రుతమేవ I ధాతూపదేశ ఇతి I ఏతచ్చ ధాతుగ్రహణాల్లభ్యతే I

న హ్యధాతోర్దకారాదేర్ఘకారాన్తస్య సమ్భవః I

దేవానడుద్భ్యామిత్యాదౌ యస్మాడ్ఢత్వం ప్రవర్త్తతే II

తదేతదసమీచీనమవధానచ్యుతం వచః I

యస్మాద్ధామలిడిత్యాదేరధాతోరపి సమ్భవః II

తస్మాద్ధాతుగ్రహణమావర్తనీయమ్ I తత్రైకమతిరిచ్యమానముపదేశకాలం లక్షయతి I తథా చేతి I పూర్వత్ర తు పక్షే వ్యపదేశివద్భావేన దామలిడిత్యత్రాపి ప్రసఙ్గః II

వా ద్రుహముహష్ణుహష్ణిహామ్ II 8.2.33 II

ద్రుహాదయ ఏతే దివాదిష్వనేనైవ క్రమేణ ప్రపఠ్యన్తే, రధాదిత్వాద్వికల్పితేటః I తత్ర `వా ద్రుహాదీనామ్' ఇతి వక్తవ్యే ప్రతిపదపాఠో యఙ్లుక్యపి యథా స్యాత్---దోద్ధ్రుక్, దోద్ధ్రుట్; అన్యథా `నిర్ద్దిష్టం యద్గణేన చ' ఇతి న స్యాత్ II

నహో ధః ।। 8.2.34 ।।

పరీణదితి । సమ్పదాదిత్వాత్క్విప్, `నహివృతి' ఇతి దీర్ఘత్వమ్, `ఉపసర్గాదసమాసేఽపి' ఇతి ణత్వమ్ । ప్రక్రియాలాఘవార్థం దకార ఏవ విధాతవ్యే ధకారవిధానమ్ `ఝషస్తథోర్ధోఽధః' ఇతి ధత్వం యథా స్యాత్, నద్ధమిత్యత్ర రదాభ్యాం నిష్ఠానత్వం చ మా భూదితి ।

ఆహస్థః ।। 8.2.35 ।।

అథ ప్రకృతో ధకార ఏవ కస్మాన్న విధీయతే, తస్యాపి హి చర్త్వేన ఆత్థేతి సిద్ధమ్, థకారస్యాపి చర్త్వేన భవితవ్యమ్, ఏవం చ కృత్వా `ఆహనహోర్ధః' ఇత్యేక ఏవ యోగః కర్త్తవ్యః ? అత ఆహ--ఆదేశాన్తరకరణమితి । ఏవమపి తకార ఏవ కర్త్తవ్యః ।

హ్యుగ్రహోరితి । హకారస్యేతి వచనం హరత్యర్థమ్ । నిగ్రాభమితి । `ఉది గ్రహః' ఇత్యత్ర `ఛన్దసి నిపూర్వాదపీష్యతే స్రుగుద్యమననిపాతనయోః' ఇతి వచనాద్వా ఘఞ్ ।।

వ్రశ్చభ్రస్జసృజమృజయజరాజభ్రాజచ్ఛశాం షః ।। 8.2.36 ।।

అత్ర శకారాన్తస్య జశ్త్వే ప్రాప్తే, ఇతరేషాం తు కుత్వే తదపవాదః షత్వం విధీయతే । మూలవృట్, ధానామృడితి । గ్రహిజ్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్, `స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి సలోపః, షకారస్య జశ్త్వమ్---డకారః, `వావసానే' ఇతి పక్షే టకారః ।

ఝలాదిరాభ్యామిత్యాది । పర్యవపద్యతే=వ్యవధీయతే । రాష్టిః, భ్రాష్టిరితి । `గురోశ్చ హలః' ఇత్యకారే ప్రాప్తే `క్తిన్నాబాదిభ్యః' ఇతి క్తిన్ప్రత్యయః, `తితుత్రతథ' ఇత్యాదినేట్ప్రతిషేధః ।

శబ్దప్రాడితి । `క్విబ్వచి' ఇత్యాదినా క్విప్, దీర్ఘత్వమ్, సమ్ప్రసారణాభావశ్చ । ఛగ్రహణమనర్థకమ్; `చ్ఛ్వోః శూడ్' ఇత్యాదినా ఛస్య శత్వే కృతే శాన్తానామిత్యేవ షత్వం సిద్ధమ్ ? అత ఆహ---చ్ఛ్వోః శూడిత్యాది ।।

ఏకాచో బశో భష్ ఝషన్తస్య స్ధ్వోః ।। 8.2.37 ।।

`ధాతోః' ఇతి యదిహానువర్త్తతే తద్వ్యధికరణమవయవషష్ఠ్యన్తమ్ `ఏకాచః' ఇత్యస్య విశేషణమ్ । `ఝషన్తస్య' ఇత్యేతదపి తస్యైవ సమానాధికరణం విశేషణమ్ । ఏవంవిశిష్టం తు `ఏకాచః' ఇత్యేతదవయవషష్ఠ్యన్తివిశేషణమ్ । తదాహ---ధాతోరవయవ ఇత్యాది । ఝలి సకార ఇతి । ఏతేనానువర్త్తమానస్య ఝలో విశేషణం సకార ఇతి దర్శయతి । కిమథ పునరిహ ఝలీత్యనువర్త్తతే ? `అన్త' ఇత్యస్యానువృత్తిర్యథా స్యాద్, అన్యథా ఝలీత్యస్య నివృత్తౌ తత్సమ్బద్ధమన్త ఇత్యపి నివర్త్తేత । నను

చత్వారో భష ఆదేశాః స్థానినస్తు బశస్త్రయః ।

డకారస్య తు న క్వాపి సమ్భవోఽస్తి కథఞ్చన ।।

తతశ్చ వైషమ్యాత్సంఖ్యాతానుదేశో న ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ---చత్వారో బశః స్థానిన ఇత్యాది ।

శాస్త్రప్రతీతివేలాయాం సంఖ్యాసామ్యస్య సమ్భవాత్ ।।

ప్రవర్త్తతే యథాసంఖ్యమనుష్ఠానే త్వసమ్భవః ।।

ఇత్యర్థః । క్వచిత్తు నాయం గ్రన్థః పఠ్యతే । భోత్స్యన్త ఇతి । బుధిరనుదాత్తేత్, లృటి స్యః, తత్ర వ్యపదేశవద్భావేన ధాతుం ప్రత్యేకాచోఽవయవత్వమ్ । అభుఘ్వమితి ।

`ధి చ' ఇతి సిచో లోపః । గుహిదుహీ స్వరితేతౌ ।

అజర్ఘా ఇతి । గృధేర్యఙ్లుకి ద్విర్వచనే ధాతుం ప్రత్యేకాచోఽవయవత్వమ్, `రుగ్రికౌ చ లుకి' ఇతి రుక్, జర్గృధ్ ఇతి స్థితే లజాది ।

గర్దభయతేరితి । గర్దభమాచష్ట ఇతి ణిచ్ । అశ్రావీ ప్రత్యయోఽప్రత్యయః క్విదిః ।

అసత్యేకాఙ్గ్రహణే ఇత్యాది । యద్యేకాజ్గ్రహణం న క్రియేత, తతోఽన్యస్యేహాశ్రుతత్వాద్ బశేవ ధాతోరిత్యనేన విశేష్యేత । బశో ఝషన్తత్వస్యాసమ్భవాజ్ఝషన్తస్యేత్యనేనాపి ధాతురేవ విశేష్యేత, తతశ్చాయమర్థః స్యాత్---ఝషన్తస్య ధాతోర్యోఽవయవో వశ్ తస్య భషితి, తతో దామలిడిత్యత్రాపి ప్రసఙ్గః । `ఏకాచః' ఇత్యస్మింస్తు సతి వృత్తికారోపదర్శిత ఏవార్థో భవతీతి చ తత్ర ప్రసఙ్గః । అత్ర హి యో ఝషన్త ఏకాచ్ లిడితి న తస్యావయవో బశ్ దకారః, యస్య చావయవో దామిత్యస్య న స ఝషన్తః । క్రోత్స్యతీతి । అత్ర కకారస్య ఘకారో న భవతి ।।

దధస్తథోశ్చ ।। 8.2.38 ।।

దధాతిర్నిర్దిశ్యత ఇతి । `దధ ధారణే' ఇత్యస్య గ్రహణం న భవతి; శపా తయోర్వ్యవాయాత్ ।

నను యఙ్లుకి వ్యవాయో నాస్తి, తతశ్చ తస్యైవ గ్రహణప్రసఙ్గః, ఏవం చ వర్చనసామర్థ్యాదితి వక్ష్యమాణం నాశ్రయితవ్యం భవతి ? తస్మాద్వ్యాఖ్యానమేవాత్ర శరణమ్ ।

వచనసామర్థ్యాదితి । న హి దధాతిరాకారలోపేన వినా ఝషన్తో భవతి । ఏతచ్చ `పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్' ఇత్యనాశ్రిత్యోక్తమ్ । అభ్యాసజశ్త్వస్య చాసిద్ధత్వమితి । వచనసామర్థ్యాన్న భవతీత్యపేక్షతే । న హ్యభ్యాసస్య జశ్త్వేన వినా దధాతేర్భశ్ క్వచిత్ సమ్భవతి ।

తథోరితి కిమితి । `ఝలి' ఇతి వర్త్తతే, `ఝషన్తస్య' ఇతి చ; న చ తకారథకారాభ్యామన్యో దధో ఝలస్తి, స్ధ్వోస్తావదిష్టమేవ । తస్మాత్తథోరితి న వక్తవ్యమ్ । ఏవం చ కృత్వా చకారోఽపి న కర్త్తవ్యః, సర్వత్ర ఝలీత్యేవ సిద్ధమితి ప్రశ్నః । ఆనన్తర్యాదితి । నను చ స్ధ్వోః పూర్వేణైవ సిద్ధమ్ ? న సిధ్యతి; ఆల్లోపస్య స్థానివద్భావే సతి అఝషన్తత్వాత్ । నను చ పూర్వత్రాసిద్ధే నాస్తి స్థానివద్భావః ? ఏవమప్యభ్యాసజశ్త్వస్యాసిద్ధత్వాన్న సిధ్యతి ।

యది తు `అభ్యాసజశ్త్వచర్త్వమేత్వతుకోః సిద్ధం వక్తవ్యమ్' ఇత్యత్ర ఏత్వతుకోరిత్యపనీయావిశేషేణ సిద్ధత్వముచ్యేత, ఫలిభజిగ్రహణం వా సామాన్యేన

జ్ఞాపకమాశ్రీయేత, న త్వేత్వవిషయమేవ; తతః `తథోశ్చ' ఇతి శక్యమకర్తు_మ్ I కథమ్ ? న్థోః పూర్వేణైవ సిద్ధమ్, ఇదం తు వ్యతిరిక్తే ఝలి యథా స్యాదిత్యేవమర్థం భవిష్యతి II

ఝలాం జశోఽన్తే II 8.2.39 II

పదస్యాన్తే వర్త_మానానామితి I పదావసానే వర్త_మానానామ్ I అన్తశబ్దోఽవసానవచనః, న త్వవయవవచనః I శ్వలిడితి I అత్ర హకారస్య జశ్త్వే ప్రాప్తే తస్యాసిద్ధత్వాత్ పూర్వం ఢత్వమ్, ఢకారస్య జశ్త్వమ్---డకారః I

ఝషస్తథోర్ధోఽధః II 8.2.40 II

దధాతిం వర్జయిత్వేతి I అనేనాధ ఇతి ధాతుప్రతిషేధం దర్శయతి I యది ధకారప్రతిషేధః స్యాత్---ధకారాత్పరయోర్నేతి, తతః `గతిబుద్ధి' ఇత్యాదయో నిర్దేశా నోపపద్యేరన్ I అలబ్ధష అలబ్ధా ఇతి I లుజి త-థాసా I ఏవమలీఢ, అలీఢా ఇతి I ధత్తః, ధత్థ ఇతి I ధత్వే ప్రతిషిద్ధే ధకారస్య చర్త్వమ్ I

`అధః' ఇతి శక్యమవక్తుమ్ I ఇహ కస్మాన్న---ధత్తః, ధత్థ ఇతి ? జశ్త్వే యోగవిభాగః కరిష్యతే, `దధస్తథోశ్చ', `ఝలాం జశః'---ఝలాం జశో భవన్తి దధస్తథోః, తతః `అన్తే'---అన్తే చ ఝలాం జశో భవన్తి, తత్ర `పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇతి భష్భావే జశ్త్వస్యాసిద్ధత్వాజ్ఝషన్తత్వమ్ I ధత్వే పరస్మిన్ సిద్ధం జశ్త్వమిత్యఝషన్తత్వాద్ధత్వాభావ ఇతి సిద్ధమిష్టమ్ II

రదాభ్యాం నిష్ఠాతో నః పూర్వస్య చ దః II 8.2.42 II

`నిష్ఠాతః' ఇతి సమాసనిర్దేశః I తత్ర ప్రధానభూతతకారః `రదాభ్యామ్' ఇత్యనేన విశేష్యతే, న గుణభూతా నిష్ఠేత్యాహ--రేఫదకారాభ్యాముత్తరస్యేతి I తేన చరితమ్, ముదితమిత్యత్ర నిష్ఠాయా అవ్యవధానేఽపి తస్యేటా వ్యవహితత్వాన్నత్వం న భవతి I అవగూర్ణమితి I `గురీ ఉద్యమనే', `శ్వీదితో నిష్ఠాయామ్' ఇతీటప్రతిషేధః, పూర్వేషు `శ్ర్యుకః కితి' ఇతి I భిన్నః, భిన్నవానితి I ఆదేశే `న' ఇత్యకార ఉచ్చారణార్థః, తేన దకారస్య స్థానే శుద్ధో నకారో భవతి I కృతః కృతవానితి I

నను యథా `కృపో రో లః' ఇత్యృకారస్యాపి రేఫస్య లకారో భవతి, తథేహాపి ఋకారస్య రేఫమాశ్రిత్య నత్వం ప్రాప్నోతి ? అత ఆహ---ర ఇత్యత్రేతి I యుక్తం తత్ర సామాన్యోపాదానాత్, ఇహ తు న సామాన్యముపాదీయతే, కిం తర్హి ? వ్యఞ్జనమ్ I కిమాత్మకమ్ ? అర్ద్ధమాత్రాత్మకమ్, ఋకారస్తు మాత్రాచతుర్భాగాత్మకః I అస్తు వా సామాన్యనిర్దేశః, తథాపి న దోష ఇత్యాహ--- సామాన్యనిర్దేశే చేతి I ఋకారే హ్యభితోఽజ్భక్తిః, మధ్యే రేఫభక్తిః, తతశ్చ పరయాఽజ్యభక్త్యా వ్యవధానాన్నాస్తి నత్వప్రసఙ్గః I

చరితమ్, ముదితమితి I `త' ఇత్యనుచ్యమానే ఇటో నిష్ఠాభక్తత్వాత్తస్య నత్వప్రసఙ్గః I పరస్య మా భూదితి I పరస్యైవ మా భూదిత్యర్థః I అసతి పూర్వగ్రహణే పారక్రమే నిష్ఠా ప్రత్యాసన్నేతి తద్దకారస్యైవ నత్వేన భావ్యమ్ I తేనైతదపి న చోదనీయమ్---బహిరఙ్గత్వాల్లాక్షణికత్వాచ్చ న భవిష్యతీతి I కిఞ్చ---పదస్యేత్యధికారాత్ పదావస్థాయాం నత్వవిధానాద్బహిరఙ్గత్వమపి నాస్తి I కేవలస్య వర్ణస్యానుపదేశాత్ ప్రతిపదోక్తత్వమపి నాస్తి I అథాపి ప్రత్యాసత్తిర్నాపేక్ష్యతే, తథాపి పఞ్చమీనిర్దేశాత్ పరస్యైవ ప్రసఙ్గః I కార్త్తిరిత్యత్ర బహిర్భూతతద్ధితాపేక్షత్వాద్బహిరఙ్గా వృద్ధిః I వృద్ధేశ్చ యన్నిమిత్తం తదేవ రేఫస్యాపి; `ఉరణ్ రపరః' ఇత్యస్య వృద్ధివిధినైకవాక్యత్వాత్ II

సంయోగాదేరాతో ధాతోర్యణ్వతః II 8.2.43 II

ప్రద్రాణ ఇతి I `కృత్యచః' ఇతి ణత్వమ్ I

నిర్యాత ఇతి I యోఽత్ర దాతుర్నాసౌ సంయోగాదిః, యశ్చ సంయోగాదిర్నాసౌ ధాతుః I న చాత్ర సంయోగాదిత్వస్య బహిరఙ్గత్వమ్ I కథమ్ ? పూర్వం ధాతురుపసర్గేణ యుజ్యతే, తతశ్చ నిష్ఠోత్పత్తేః ప్రాగేవ సంయోగః సన్నిహితః I ప్రద్రాణ ఇత్యాదావప్యేతావదేవ II

ల్వాదిభ్యః II 8.2.44 II

జీన ఇతి । `జ్యా వయోహానౌ', గ్రహిజ్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్ । నిష్ఠావదితి । నత్వసన్నిధౌ వచనాత్తదేవాతిదిశ్యతే, తేన పూనిరిత్యత్ర `క్లిశః క్త్వానిష్ఠయోః', `పూఙశ్చ' ఇతీడ్వికల్పో న భవతి ।

దుగ్వోరితి । `దు గతౌ' ఇత్యస్యైవ దోర్గ్రహణమ్, న తు `టుదు ఉపతాపే' ఇత్యస్య; సానుబన్ధకత్వాత్ । తథా మాఘే ప్రయుక్తమ్---`మృదుతయా దుతయా' ఇతి । `గు పురీషోత్సర్గే'।

పూనా ఇతి । అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం పూఞ్ వినాశార్థః ।

సినో గ్రాస ఇతి । `షిఞ్ బన్ధనే', బధ్యమానః=పిణ్డీక్రియమాణో గ్రాసో యదా దధ్యదివ్యఞ్జనవశేన తత్రానుకూల్యం ప్రతిపద్యతే, తదా కర్మణః కర్తృత్వవివక్షాయామయం ప్రయోగః । సితా పాశేనేతి । శుద్ధే కర్మణి క్తః, సముదాయప్రత్యుదాహరణమేతత్ । ఇదానీమవయవప్రత్యుదాహరణం దర్శయతి---గ్రాసోఽపీతి ।

ఓదితశ్చ ।। 8.2.45 ।।

ఆపీన ఇతి । `ప్యాయః పీ' ఇతి పీభావః । స్వాదయః `షూఙ్ మాణిప్రసవే' ఇత్యాదయః `వ్రీఙ్ వృణోత్యర్థే' ఇత్యేవమన్తా దివాదౌ పఠ్యన్తే ।।

క్షియో దీర్ఘాత్ ।। 8.2.46 ।।

`క్షి క్షయే', `క్షి నివాసగత్యోః'---ద్వయోరపి గ్రహణమ్ । క్షీణా ఇతి । అకర్మకత్వాత్ కర్త్తరి క్తః, `నిష్ఠాయామణ్యదర్థే' ఇతి దీర్ఘః । క్షీణస్తపస్వీతి । అత్రాపి `వాఽఽక్రోశదైన్యయోః' ఇతి ।

`దీర్ఘాత్' ఇతి శక్యమవక్తుమ్, `క్షియః' ఇతి నిర్దేశాదేవ దీర్ఘస్య గ్రహణం విజ్ఞాయతే, హ్రస్వస్య హి గ్రహణే ఇయఙాదేశాత్పరత్వాత్ `ఘిర్జితి' ఇతి గుణే కృతే క్షేరితి నిర్దేష్టవ్యం స్యాదిత్యత ఆహ---హ్రస్వాన్తస్యాపీతి । యథాభూతస్య దీర్ఘత్వం విధేయం తథాభూతమేవానుకర్తుం

యుక్తమ్ I హ్రస్వాన్తస్య చ దీర్ఘత్వం విధేయమితి తస్యైవ దీర్ఘవిధావనుకరణమ్ I తత్రాపి చేయజాదేశో దృష్టః, తస్మాదియజాదేశో న దీర్ఘగ్రహణే ప్రమాణమిత్యర్థః I

యది తర్హి హ్రస్వాన్తస్యాపి ధాత్వనుకరణస్యేయజాదేశో భవతి `విపరాభ్యాం జేః' ఇత్యాదావపి ప్రసఙ్గః ? ఇత్యత ఆహ---విపరాభ్యాం జేరిత్యేవమాదౌ త్వితి I అవివక్షితేత్వేతి పాఠః I తత్ర హి ధాతావనుకార్యేऽవస్థితం ధాతుత్వం క్రియావాచిత్వలక్షణమవివక్షితత్వాత్తస్య వివక్షామకృత్వా రూపసామాన్యస్య---విజితమ్, కూజితమిత్యాదిసాధారణస్య రూపస్యానుకరణమ్, తతశ్చ విశేషనిబన్ధనస్య కార్యస్య సామాన్యేऽభావాత్ప్రకృతావదృష్టత్వాదనుకరణేऽప్యభావ ఇత్యర్థః I యదా తు విశేషోऽనుక్రియతే, తదా తన్నిబన్ధనం కార్యమనుకరణే ప్రవర్త్తతే, యథాత్రేయజాదేశః I యద్యేవమ్, విభక్త్యుత్పత్తిర్న ప్రాప్నోతి, `అధాతుః' ఇతి ప్రతిషేధేన ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయా అభావాత్ ? నైష దోః; అధాతురితి పర్యుదాసోऽయమ్, న ప్రసజ్యప్రతిషేధః I తతః కిమ్ ? ఆతిదేశికస్య కస్యచిత్ కార్యస్యాభావాత్ ధాతోరన్యత్వాత్తాన్వాశ్రయా ప్రాతిపదికసంజ్ఞా ప్రవర్త్తతే I ఇయజాదేశస్త్వాతిదేశికో ధాతోర్విధీయమానత్వాద్భవతి II

శ్యోऽస్పర్శే II 8.2.47 II

శీనమితి I `శ్యైఙ్ గతౌ', `ద్రవమూర్త్తిస్పర్శయోః శ్యః' ఇతి సమ్ప్రసారణమ్ I

గుణభూతోऽపి స్పర్శ ఇతి I ఏతచ్చ వ్యాఖ్యానాల్లభ్యతే, స్పర్శశబ్దోऽయమస్తి గుణవచనః, `స్పృశ సంస్పర్శనే', భావే కర్మణి వా ఘఞ్---స్పర్శస్త్వగిన్ద్రియగ్రాహ్యో గుణః; అస్తి రోగవచనః, `స్పృశ ఉపతాపే', ఘఞ్---స్పర్శః; తదిహ విశేషానుపాదానాద్ ద్వయోరపి గ్రహణమ్ I

తతశ్చ రోగేऽపి ప్రతిషేధాత్ప్రశీన ఇతి న సిధ్యేత్ ? అత ఆహ--గుణే చేతి I గుణ ఏవేత్యర్థః I ఏవం మన్యతే---యదయమ్ `ద్రవమూర్తిస్పర్శయోః శ్యః' ఇతి స్పర్శే సంప్రసారణం విధాయపునః `ప్రతేశ్చ' ఇత్యాహ, తజ్జ్ఞాపయతి---శ్యాయతేర్గ్రహణే స్పర్శశబ్దో రోగం న ప్రత్యాయయతీతి I యది ప్రత్యాయయేత్ పునర్న విదధ్యాత్, ప్రతిపూర్వో రోగ ఏవ శ్యాయతిర్వర్తతే II

అఞ్చోఽనపాదానే ॥ 8.2.48 ॥

న చేదపాదానం తత్ర భవతీతి । తత్రాఞ్చత్యర్థే విషయేఽపాదానం చేన్న భవతీత్యర్థః । సమకావితి । సఙ్గతావిత్యర్థః । `యస్య విభాషా' ఇతీట్ప్రతిషేధః, `అనిదితామ్' ఇత్యుపధాలోపః ।

ఉదక్తమితి । ఉద్ధతమిత్యర్థః । వ్యక్తమిత్యేతదితి । `అఞ్జూ వ్యక్తిమ్రక్షణకాన్తిగతిషు' ఇత్యస్యేదం రూపమ్, నాఞ్చతేః; తేన నత్వమిదం న భవతీతి భావః ॥

దివోఽవిజిగీషాయామ్ ॥ 8.2.49 ॥

ఆద్యూన ఇతి । `చ్ఛవోః శూఠ్' । ఆద్యూనః=ఔదరికః । పరిద్యూనః=క్షీణః ।

ద్యూతం వర్తతే ఇతి । నన్వత్రాక్షాదిపతనలక్షణా క్రీడా ప్రతీయతే, న విజిగీషా ? అత ఆహ---విజిగీషయా హీతి ॥

నిర్వాణోఽవాతే ॥ 8.2.50 ॥

వాతాధికరణ ఇతి । వాతకర్తృక ఇత్యర్థః । యది `వాతశ్చేదభిధేయో న భవతి' ఇత్యర్థః స్యాత్, తదా నిర్వాతో వాత ఇత్యత్రైవ ప్రతిషేధః స్యాద్యత్ర కర్త్రరి క్తః; యత్ర తు భావే తత్ర న స్యాత్---నిర్వాతం వాతేనేతి ।

నిర్వాణోఽగ్నిరితి । ఉపశాన్త ఇత్యర్థః । నిర్వాణో భిక్షురితి । ఉపరత ఇత్యర్థః । వాతస్తు కరణమితి । యథాసమ్భవం కరణత్వే హేతౌ వా తృతీయా ద్రష్టవ్యా । యథా తు వార్త్తికం తథా భావే ప్రతిషేధో న భవతి, నిర్వాణం వాతేనేత్యేవ భవతి ॥

ప్రస్త్యోఽన్యతరస్యామ్ ॥ 8.2.54 ॥

ప్రస్తీమ ఇతి । `స్త్యః ప్రపూర్వస్య' ఇతి సమ్ప్రసారణమ్ ।।

అనుపసర్గాత్ ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘాః ।। 8.2.55 ।।

ఫుల్ల ఇతి । `ఆదితశ్చ' ఇతీట్ప్రతిషేధః, `ఉత్పరస్యాతః', `తి చ' ఇత్యుత్వమ్ ।

క్తవత్వన్తస్యాప్యేతల్లత్వమిష్యత ఇతి । నిష్ఠాయాస్తశబ్దాన్తం యద్రూపం తస్య ఫుల్లః--- ఇత్యేతన్నిపాత్యత ఇతి భావః । క్షీబాదిషు తు నైతదిష్యతే ।

ఇడభావ ఇతి । అన్యథా తలోపస్యాసిద్ధత్వాద్వలాదిత్వాదిట్ ప్రసజ్యేత । కృతే వా ఇటి ఇచ్ఛబ్దలోప ఇతి । నిపాత్యత ఇత్యపేక్షతే । లాఘేరుదోऽన్య ఇతి । ఉదస్తు ప్రతిషేధో న భవతి; నిర్దేశసామర్థ్యాత్ । కృశి ప్రత్యనుపసర్గ ఏవేతి । `యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రతి' ఇతి వచనాత్ । క్రియాన్తరయోగమేవ దర్శయతి---పరిగతః కృశ ఇతి । కార్శ్యేన పరిగత ఇత్యర్థః । యద్యపి ఫుల్లాదయః పచాద్యచి ఇగుపధలక్షణే కే చ సిధ్యన్తి, తథాపి `నిష్ఠా చ ద్వ్యజనాత్' ఇత్యాదికార్యసిద్ధయే, క్షీబితాద్యనిష్టశబ్ద నివృత్తయే చ నిపాతనమ్; ఫుల్లశబ్దే తు ఫుల్లావనిత్యేతదర్థం చ ।।

నుదవిదోన్దత్రాఘ్రాహ్రీభ్యోऽన్యతరస్యామ్ ।। 8.2.56 ।।

అత్రానన్తరస్య నిపాతనస్య విధాతుమశక్యత్వాద్వ్యవహితం విధేయమితి స్థితే `శుషః కః' ఇత్యాదిభిరాదేశాన్తరైర్వ్యవహితమపి నత్వమేవ విధీయతే । కథమ్ ? ఉత్తరసూత్రే తావత్తదేవ ప్రతిషిధ్యతే; ప్రాప్తిపూర్వకత్వాత్ప్రతిషేధస్య । తస్మాత్తదేవ బుద్ధౌ విపరివర్త్మానమత్రాపి వికల్ప్యతే । సమున్న ఇతి । `ఉన్దీ క్లేదనే', ఈదిత్త్వాదిట్ప్రతిషేధః, `అనిదితామ్' ఇత్యుపధాలోపః ।

ఉభయత్ర విభాషేయమిత్యాహ---హ్రీ ఇత్యేతస్యేతి ।

విద విచారణ ఇత్యస్యేతి । రౌధాదికస్య; ఉన్దినా రౌధాదికేన సాహచర్యాత్ । యద్యపి తౌదాదికేన నుదినాపి సాహచర్యమ్, తథాపి పరసాహచర్యమేవ వ్యవస్థాపకమ్; `విప్రతిషేధే పరమ్' ఇత్యస్యైవమాదావప్యుపయోగాత్ ।

విచారణార్థస్య గ్రహణమిత్యేతదాప్తాగమేన ద్రఢయతి---ఏవం హ్యుక్తమితి । విత్తేర్థాతోర్నిష్ఠాన్తశబ్దరూపం విదిత ఇతీష్యతే, తస్య సేట్త్వాత్; ఇహ చ `రదాభ్యాం నిష్ఠాతః' ఇత్యనువృత్తేః విద్యతేః సత్తార్థస్య విదేర్విన్న ఇతీష్యతే; తస్యానిట్త్వాత్, ఇహ చ తస్యాగ్రహణాత్ । విన్తేరితి । తిజన్తానుకరణాత్ షష్ఠీ । భోగవిత్త ఇతి । ఏకార్థీభావాభావేఽపి భాష్యకరనిపాతనాత్సప్తమీసమాసః । భోగగ్రహణముపలక్షణమ్ । భోగ ప్రత్యయయోరర్థయోః విన్దతేస్తౌదాదికస్య విదేర్విత్త ఇతీష్యతే, అన్యత్ర విన్న ఇతి నత్వమేవ భవతి, న త్వయం వికల్ప ఇత్యర్థః । ఉక్తోఽత్ర హేతుః ।।

న ధ్యాఖ్యాపమూర్ఛిమదామ్ ।। 8.2.57 ।।

మూర్త్త ఇతి । `ఆదితశ్చ' ఇతీట్ప్రతిషేధః, `రాల్లోపః' ఇతి ఛస్య లోపః । మత్త ఇతి । ఈదిత్త్వాదిట్ప్రతిషేధః ।।

విత్తో భోగప్రత్యయయోః ।। 8.2.58 ।।

లాభార్థాదితి । జ్ఞానార్థాదిటా భావ్యమ్ । సత్తావిచారణార్థయోరపి న భోగప్రత్యయయోర్వృత్తిః సమ్భవతీతి భావః । కథం పునర్భోగే నిపాత్యమానో విత్తశబ్దో ధనే భవతి ? ఇత్యత ఆహ---ధనం హీతి । కర్మసాధనః సూత్రే భోగశబ్ద ఇత్యర్థః । ఏతేన `ప్రత్యయః' ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ ।

విన్న ఇతి । `విభాషా గమహనవిదవిశామ్' ఇతి తౌదాదికస్య క్వసౌ వికల్పితేటత్వాద్ `యస్య విభాషా' ఇతి నిష్ఠాయామిట్ప్రతిషేధః ।।

భిత్తం శకలమ్ ।। 8.2.59 ।।

శకలపర్యాయోఽయమితి । యథా శకలశబ్దో జాతిశబ్దః, న క్రియాశబ్దః, తథా భిత్తశబ్దోఽపీత్యర్థః ।

నన్వయం భిదేర్ధాతోః వ్యుత్పాద్యమానః క్రియాశబ్దః, స కథం జాతిశబ్దస్య పర్యాయో భవతి ? అత ఆహ---అత్రేతి । సన్తి హి తే శబ్దా యేషు వ్యుత్పత్తిమాత్రోపయోగినీ క్రియా, జాతిరేవ తు సముదాయశక్త్యా శబ్దార్థః, యథా---తైలం పిబతీతి తైలపాయికేతి । కిమర్థం పునరేవమాశ్రీయతే ? ఇత్యాహ---భిదిక్రియావివక్షాయాం హీతి । సామ్యప్రతిపాదనార్థం శకలగ్రహణమ్ । యతా విదాహరణవివక్షాయాం భిన్నం శకలమితి భవతి, తథా భిన్నం భిత్తమిత్యేవ ప్రయోగ ఇత్యర్థః । క్రియాశబ్దత్వే తు భిన్నశబ్దేనైవ క్రియాయా ఉపాత్తత్వాద్భిన్నమిత్యస్యైవ ప్రయోగో న స్యాత్ । అన్యే త్వాహుః---యథా విదారణక్రియయా శకలం నివర్తతే, తదా తామఙ్గీకరోత్యేవ భిన్నశబ్దః, యత్ శకలస్య సతో విదారణం తదా తత్ప్రతిపాదనాయ భిన్నం భిత్తమితి ప్రయోగ ఇతి ।।

ఋణమాధమర్ణ్యే ।। 8.2.60 ।।

ఋ ఇత్యేతస్మాదితి । `ఇ̐ సృ గతౌ', `ఋ గతిప్రాపణయోః' ఇతి వా ।

ఏతస్మాదేవేతి । శౌణ్డాదివ్యతిరేకేణ సప్తమీసమాస ఏవ మృగ్యః, ప్రాగేవ సప్తమ్యన్తోత్తరపద ఇతి భావః । కాలాన్తరేత్యాది । ఋణగ్రహణకాలాపేక్షయా కాలాన్తరత్వమ్, తత్ర దేయం కాలాన్తరదేయమ్, తత్ర యో వినిమయః=విపరివర్త్తనం తదుపలక్షణార్థమాధమర్ణ్యగ్రహణమ్, న తు స్వార్థప్రతిపాదనార్థమ్ । కిం పునః కారణమేవం వ్యాఖ్యాయతే ? ఇత్యాహ---ఉత్తమర్ణ ఇత్యపి హీతి । ఏతచ్చ `ధారేరుత్తమర్ణః' ఇతి నిర్దేశాదవసితమ్ ।।

నసత్తనిషాత్తానుత్తప్రతూర్తసూర్తగూర్తాని ఛన్దసి ।। 8.2.61 ।।

నసత్తేత్యాదీనామనుకరణపదానాం ద్వన్ద్వః । నిషత్తమితి । `సదిరప్రతేః' ఇతి షత్వమ్ ।

అనున్నమితి భాషాయామితి । `నుదవిదోన్దత్రా' ఇతి వికల్పో న భవతి; ఏతన్నిపాతానారమ్భసామర్థ్యాదిత్యాహుః ।

ప్రతూర్తమితి । యదా త్వరతేః, తదా `జ్వరత్వర' ఇత్యాదినా ఊఠ్ । ఉదా తు `తుర్వీహింసాయామ్' ఇత్యస్య, తదా `రాల్లోపః'। ఉత్వమితి । రపరత్వమ్ `ఉరణ్ రపరః' ఇత్యవ సిద్ధమ్; పరభాషాణామసిద్ధప్రకరణేఽపి ప్రవృత్తేః ।।

క్విన్ప్రత్యయస్య కుః ।। 8.2.62 ।।

క్వినః కురితి వక్తవ్యే ఇతి । న హి క్విన్ప్రత్యయత్వం వ్యభిచరతీతి భావః । న చైవముచ్యమానే `వేరపృక్తస్య' ఇతి లోపం బాధిత్వా క్విన ఏవ వకారస్య కుత్వం ఘకారః ప్రాప్నోతీతి శఙ్కనీయమ్; తథా క్విన ఇతి ప్రత్యగ్రహణపరిభాషయా తదన్తస్య గ్రహణే సతి క్వినో వకారస్య లోపే కర్త్తవ్యే సతి కుత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ `రాల్లోప' ఏవ భవతి, తస్మింశ్చ సతి పశ్చాద్భవత్కుత్వం పరిశిష్టస్య ధాతోరేవ భవిష్యతి । స్యాదేతత్---క్విబాదిషు సావకాశం లోపం విశేషవిహితం కుత్వమపవాదో వచనప్రామాణ్యాదితి న్యాయేన బాధేతేతి ? తన్న; ఏవం హి వర్గగ్రహణమనర్థకంస్యాత్ । అనేకస్య స్థానినోఽనేకాదేశప్రతిపత్తయే హి వర్గగ్రహణమ్, వకారస్యైవ తు స్థానిత్వే ఘకార ఏవ నిర్దిశ్యేత, `వర్గాణాం తృతీయచతుర్థాః' ఇతి శిక్షాయాం వకారఘకారయోర్గుణసామ్యప్రతిపాదనాత్ । తస్మాత్ `క్వినః కుః' ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్ । బహువ్రీహివిజ్ఞానార్థమితి । బహువ్రీహివిజ్ఞానార్థమితి । బహువ్రీహిశ్చోపలక్షణేఽపి భవతి, యథా---చిత్రగురానీయతామితి గవామభావేఽపి చిత్రగవీభిరుపలక్షితస్యానయనం భవతి, తథేహాప్యసత్యపి క్విపి క్వినోపలక్షితస్య ధాతోః కార్యం భవతీతి । అస్రాగ్, అద్రాగితి । సృజిదృశిభ్యామ్ `మాజి లుఙ్', తిప్, చ్లేః సిచ్, హల్ఙ్యాదిలోపః, `వదవ్రజ' ఇతి వృద్ధిః । అత్ర వ్రశ్చాదిషత్వే ప్రాప్తే కుత్వమ్---జస్య గః, శస్య ఖః, తస్యాపి జశ్త్వమ్, `వావసానే' ఇతి చర్త్వమ్---కకారః । `పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇత్యసిద్ధత్వం షత్వే కుత్వస్య నాస్తి; ప్రత్యయగ్రహణసామర్థ్యాత్ షత్వాపవాదత్వాత్ కుత్వస్య ।

క్విబన్తస్యాపీతి । ద్రష్టేత్యాదౌ తు న భవతి; అపదాన్తత్వాత్ । ఏవం చ సతీత్యాది । తద్వదేవ । దృగ్భ్యామితి కుత్వముదాహృతమ్ ।

ప్రతివిధాతవ్యమితి । ప్రతివిధానం కర్తవ్యమితి । ప్రతివిధానం వచనమేవ ।।

నశేర్వా ।। 8.2.63 ।।

జీవనాశహేతుత్వాదాహుతిః=జీవనగిత్యుచ్యతే, సమ్పదాదిత్వాద్భావే క్విప్ ।।

మో నో ధాతోః ।। 8.2.64 ।।

నలోపో న భవతీతి ।। నత్వం తు లోపార్థమేవ స్యాదితి మన్యతే ।।

ససజుషో రుః ।। 8.2.66 ।।

సజూరితి । పూర్వవద్భావే క్విప్, రుత్వే కృతే `ర్వోరుపధాయాః' ఇతి దీర్ఘత్వమ్, బహువ్రీహౌ సహస్య సభావః । సప్రీతిరిత్యర్థః ।।

అవయాః శ్వేతవాః పురోడాశ్చ ।। 8.2.67 ।।

ణ్విని కృత ఇతి । ప్రాప్త ఇత్యర్థః । శ్వేతవహాదీనాం యత్ర పదత్వం భాత్రి తత్ర ణ్వినోఽపవాదో డస్ వక్తవ్య ఇతి హి తత్రార్థః, న పునర్ణ్వినన్తానాం పదత్వే సతి డస్ వక్తవ్య ఇతి ।

నను శ్వేతవోభ్యామిత్యాదిసిద్ధ్యర్థమవశ్యం డస్ వక్తవ్యః, స చేదుచ్యతే నార్థోఽనేన, సాన్తత్వాత్పూర్వేణైవ రుః సిద్ధః, దీర్ఘత్వమ్ `అత్వసన్తస్య' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ? తత్రాహ--- సమ్బుద్ధౌ దీర్ఘార్థమితి ।।

అహన్ ।। 8.2.68 ।।

అహోభ్యామితి । `హశి చ' ఇత్యుత్వమ్ । నలోపమకృత్వేత్యాది । నలోపవిధావేతద్వ్యాఖ్యాతమ్ ।

లాక్షమికత్వాదితి । అడాగమేన అహన్నితి రూపలాభాత్ ।

హ్రస్వవిధావితి । సమాసే చ లుమతా లోపాద్ రాదేశే ప్రాప్తే రుత్వముత్వార్థముచ్యతే । అహోరూపమితి । షష్ఠీసమాసః । గతమహో రూపం పశ్యేత్యసమాసః । అహోరాత్ర ఇతి । `అహస్సర్వైకదేశ' ఇత్యాదినాచ్ సమాసాన్తః, ఇకారలోపే కృతేఽప్యేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదుత్వమ్ । రాత్రగ్రహణం తు న కృతమ్; గతమహో రాత్రిరాగతేత్యసమాసేఽపి రుత్వార్థమ్ ।।

రోఽసుపి ।। 8.2.69 ।।

పూర్వస్యాయమపవాదః । `ర' ఇత్యకార ఉచ్చారణార్థః । అదర్ధదాతీతి । అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా । అహ్నో రువిధావితి । యథా చైతత్సూత్రేణైవ సిద్ధమ్, తథా `న లుమతాఙ్గస్య' ఇత్యత్రోక్తమ్ । దీర్ఘాహో నిదాఘ ఇతి । `అసుపి' ఇతి ప్రసజ్యప్రతిషేధః । పర్యుదాసే తు సుప్సదృశో హల్పరోఽస్తీతి స్యాదేవాత్ర రేఫః । ప్రసజ్యప్రతిషేధే తు ప్రత్యయలక్షణేన ప్రతిషేధే సతి రురేవ భవతి, తతశ్చ తన్నిబన్ధనే యత్వోత్వే భవతః ।।

అమ్నరూధరవరిత్యుభయథా ఛన్దసి ।। 8.2.70 ।।

నిత్యం రుత్వే ప్రాప్తే పక్షే రోఽపి యథా స్యాదిత్యయమారమ్భః । అమ్నస్శబ్ద ఈషదర్థే, అమ్నరస్తమిత ఇతి యథా । అవః=రక్షణమ్ ।

ప్రచేతా రాజన్నితి । సకారస్య రేఫః, తస్య `రో రి' ఇతి లోపః, `ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' ఇతి దీర్ఘః ।

అహరాదీనామిత్యాది । ఉభయత్రాప్యాదిశబ్దః ప్రకారే । ఇదమపి ఛన్దసి భాషాయాం చ ।।

భువశ్చ మహావ్యాహృతేః ।। 8.2.71 ।।

తిస్రో మహావ్యాహృతయః---పృథివ్యన్తరిక్షస్వర్గాణాం వాచికాః, ఇహ తు మధ్యమాయా గ్రహణమ్ । భువో విశ్వేషు సవనేష్వితి । తిజన్తమేతత్ । భవతేః `ఛన్దసి లుఙ్లఙ్లిటః' ఇతి వర్తమానే లఙ్, సిప్, శపి గుణాభావశ్ఛన్దసః, `బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేఽపి' ఇత్యడభావః । లాక్షణికత్వాదేవాస్యాగ్రహణే సిద్ధే మహావ్యాహృతిగ్రహణమ్---అస్యాః పరిభాషాయా అనిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమ్ । తేన క్రాపయతీత్యాదౌ పుక్ సిద్ధో భవతి ।।

వసుస్రంసుధ్వంస్వనడుహాం దః ।। 8.2.72 ।।

స ఇతి వర్తత ఇతి । అననువృత్తౌ తు తస్య విద్వానిత్యాదౌ నకారస్య దత్వం ప్రాప్నోతి । న తు స్రంసుధ్వంసూ ఇతి । విశేష్యేతే ఇతి విపరిణామేనాన్వయః । అసమ్భవాచ్చానడుచ్ఛబ్ద ఇతి । న విశేష్యత ఇత్యన్వయః ।

ఇహేదం వసోర్దత్వం నాప్రాప్తే విధ్యన్తరే ఆరభ్యమాణం యథా విద్వద్భ్యామిత్యాదౌ రుత్వం బాధతే, తథా విద్వానిత్యాదౌ సంయోగాన్తలోపమపి బాధేత ? ఇత్యత ఆహ---రుత్వే నాప్రాప్త ఇతి ।

అథానడ్వానిత్యత్ర నుమో దకారః కస్మాన్న భవతి ? అత ఆహ---నుమస్త్వితి । దత్వం యది నకారస్య స్యాత్ నుమోఽనర్థకో విధిః, హకారస్యాపి దత్వేన హ్యనడ్వాదితి సిధ్యతి । యథైవ తర్హి నుమో విధానసామర్థ్యాద్దత్వం న భవతి, తథానఙ్వాన్ అత్రేత్యాదౌ `దీర్ఘాదటి సమానపాదే' ఇతి రుత్వమపి న ప్రాప్నోతి ? `యం విధిం ప్రత్యుపదేశోఽనర్థకః స విధిర్బాధ్యతే, యస్య తు విధేర్నిమిత్తమేవ నాసౌ బాధ్యతే' దత్వం చ ప్రతినుమో విధిరనర్థకః, రువిధేః పునర్నిమిత్తమేవ ।।

సిపి ధాతో రుర్వా ।। 8.2.74 ।।

ధాతుగ్రహణముత్తరార్థమితి । ఇహ తు సిపి పరతో దాతోరన్యస్యాసమ్భవః । రుగ్రహణం చేతి । ఉత్తరార్థమిత్యనుషఙ్గః, ఇహ తు దత్వే వికల్పితే సాన్తత్వాదే పక్షే రుః సిధ్యతి ।।

దశ్చ ।। 8.2.75 ।।

అభినదితి । తన్మధ్యపతితస్య శ్నమస్తద్భక్తస్య వాటస్తద్గ్రహణేన గ్రహణాదత్ర పదస్య ధాతుత్వమ్ ।।

ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః ।। 8.2.76 ।।

ధాతోః, పదస్య---ఇత్యుభయం సమానాధికరణం రేఫవకారాభ్యాం విశేష్యతే, విశేషణేన చ తదన్తవిధిర్భవతీత్యాహ---రేఫవకారాన్తస్యేతి ।

వగ్రహణముత్తరార్థమితి । ఇహ తు వకారాన్తస్య పదస్య ధాతోరసమ్భవః । అభ్యాసేకారస్య మా భూదితి । యది స్యాత్, తస్యాసిద్ధత్వాద్ `హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వో న స్యాత్ ।।

ఉపధాయాం చ ।। 8.2.78 ।।

`ర్వోరుపధాయాః' ఇత్యాది సర్వమనువర్త్తతే । ఇదముపధాగ్రహణం ర్వోర్విశేషణమ్ । షష్ఠీద్వివచనస్య తు స్థానే సప్తమ్యేకవచనమ్ । ప్రకృతముపధాగ్రహణమికో విశేషణమ్, తచ్చ ర్వపేక్షయా పూర్వత్వం ప్రతిపాదయతి, తేన వృత్తికారోపదర్శితః సూత్రార్థో భవతి । హూర్చ్ఛితేత్యాది । `హుర్చ్ఛా కౌటిల్యే', `ముర్చ్ఛా మోహసముచ్ఛ్రాయయోః', అచో రహాభ్యామ్' ఇతి ద్విర్వచనస్యాసిద్ధత్వాద్రేఫస్యోపధాత్వే సతి పూర్వవద్దీర్ఘత్వమ్ । `చిరిజిరీ హింసార్థౌ' ।

ఇహ రిర్యతుః, వివ్యతురితి `రి గతౌ', `వీ గత్యాదిషు', లిట్, అతుస్, ద్విర్వచనే `ఏరనేకాచః' ఇతి యణాదేశః । అత్రాభ్యాసేకారస్య దీర్ఘప్రసఙ్గః, తతశ్చ తస్యాసిద్ధత్వాద్ హ్రస్వో న స్యాత్, తత్రాహ---రియేతురిత్యాది । యణాదేశస్య స్థానివద్భావాదితి । న చ దీర్ఘవిధౌ స్థానివద్భావప్రతిషేధః; అలోపాజాదేశత్వాత్ । ఏవమపి `పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్' ఇత్యాశఙ్క్య పరిహారాన్తరమాహ---అసిద్ధత్వాత్త్వేతి । అఙ్గాధికారే విధానాత్ ప్రత్యయాశ్రయత్వాద్యణో బహిరఙ్గత్వమ్, దీర్ఘస్య తు తదనపేక్షత్వాదన్తరఙ్గత్వమ్ ।

ఇహ చతుర్యితేః క్యజన్తాత్తృచ్, ఇట్, అతో లోపే కృతే `క్యస్య విభాషా' ఇతి యదాఽయం లోపో న భవతి, తదా ధాతోరుపధాభూతో రేఫో హల్పరశ్చేతి దీర్ఘప్రసఙ్గః ? ఇత్యాశఙ్కాయామాహ---చతుర్యితేత్యత్రాపీతి । అత్రాప్యన్తరఙ్గత్వబహిరఙ్గత్వే పూర్వవత్ । ఇహ ప్రతిపూర్వాద్దివేః `కనిన్యువృషితక్షి' ఇతి కనిన్ప్రత్యయాన్తాత్తృతీయైకవచనే `అల్లోపోఽనః' ఇత్యకారస్య లోపే ప్రతిదీవ్నేతి దీర్ఘత్వమిష్యతే, తన్న ప్రాప్నోతి; వకారస్య ధాతుం ప్రత్యనుపధాత్వాదిత్యత ఆహ---ప్రతిదీవ్నేత్యత్రేతి । కథం పునః `హలి చ' ఇతి దీర్ఘత్వమ్, యావతాల్లోపస్య స్థానివద్భావే సతి హల్పరో వకారో న భవతి ? ఇత్యత ఆహ---దీర్ఘవిధావితి । నను మా భూత్స్థానివద్భావః, విభక్త్యాశ్రయత్వేనాల్లోపో బహిరఙ్గః, తస్యాసిద్ధత్వాద్ధల్పరో న భవతి ? ఇత్యత ఆహ---అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గ ఇత్యేతత్త్వితి । అనాశ్రయణం త్వస్యాః పరిభాషయా అనిత్యత్వాత్ ।అనిత్యత్వం చ `నలోపః సుప్స్వర' ఇతియత్ర తుగ్విధిగ్రహణేన జ్ఞాపితమ్ । ఇహ జీర్యతేః క్రిన్ రశ్చ వః---జివ్రిః, కృగౄభ్యాం కిప్రత్యయః---కిరిః, గిరిః, తాభ్యామోస్, యణాదేశః---కిర్యోః, గిర్యో రత్ర `హలి చ' ఇతి దీర్ఘత్వం ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ---ఉణాదయోఽవ్యుత్పన్నానీతి । ఉణాదిషు నావశ్యం వ్యుత్పత్తికార్యం భవతీత్యర్థః । ఏతచ్చ `అతః కృకమికంస' ఇత్యత్ర కమిగ్రహణేనైవ సిద్ధే కంసగ్రహణేన జ్ఞాపితమ్---క్వచిద్ వ్యుత్పత్తికార్యం భవత్యేవ, యథా---ప్రతిదీవ్నేతి । కిర్యోరిత్యత్ర యణో బహిరఙ్గత్వమనాశ్రిత్యయం పరిహార ఉక్తః ।।

న భకుర్ఛురామ్ ।। 8.2.79 ।।

ఛుర్యాదితి । `ఛుర ఛేదనే', ఆశిషి లిఙ్ ।

ప్రతిదీవ్నేతి । యోఽత్ర వకారాన్తో నాసౌ భసఙ్జ్ఞకః, యశ్చ భసంజ్ఞో నాసౌ వకారాన్తః, కిం తర్హి ? నకారాన్తః ।।

అదసోఽసేర్దాదు దో మః ।। 8.2.80 ।।

`అసేః' ఇతి సకారే ఇకార ఉచ్చారణార్థః । అమూభ్యామితి । అత్ర త్యదాద్యత్వే కృతే `సుపి చ' ఇతి దీర్ఘత్వమ్, తత ఆన్తరతమ్యాదాకారస్య ఊకారః । నను చ సూత్రే హ్రస్వో నిర్దిష్టః, భావ్యమానత్వాచ్చ సవర్ణగ్రహణమపి నాస్తి, తత్కథమూకారో లభ్యతే ? అత ఆహ---భావ్యమానేనాపీతి । ఏతచ్చ `దివ ఉత్' ఇతి తపరకరణేన జ్ఞాపితమ్ । కేచిదత్రాప్యకారం

దపరం పఠన్తి---`ఉద్ధోమః' ఇతి, తేషామయమౌత్పత్తికో దకారో ముఖసుఖార్థః, న పునరస్తకారస్య జశ్త్వమ్, తథా హి సతి సవర్ణగ్రహణం న స్యాత్ I అదపరపాఠస్తు భద్రః I అదస్యతీతి I నను చ `పదస్య' పతి వర్త్తతే, న చేదం పదమ్; `నః క్యే' ఇతి నియమాత్ ? ఏవం తర్హ్యేతదేవ జ్ఞాపయతి--పదస్యాప్యదస ఏతన్మత్వం భవతీతి---అముమ్, అముయేతి, అన్యథా యత్ర స్వాదౌ పదం తత్రైవ స్యాద్---అముష్మై, అమూభ్యామితి I

అనోఽస్ర ఇతి I ఓకారసకారరేఫా న విద్యన్తే యస్య తస్యేత్యర్థః I అదః కులమితి I విసర్జనీయస్యాసిద్ధత్వాద్రేఫాన్తమేతత్ I

తదర్థమితి I ఓకారరేఫయోరపి ప్రతిషేధార్థమ్ I అః సేర్యస్యేతి I కోఽర్థః ? ఇత్యత్రాహ---యత్రేతి I తేన కిం సిద్ధం భవతి ? ఇత్యాహ---తేనేతి I

కథమద్ర్యాదేశ ఇతి I అసమిన్విషయే వక్తవ్యమస్తీతి ప్రశ్నః, తదాహ---అదసోఽద్రేరితి I శ్లోకస్య పూర్వార్ధం వ్యాచష్టే---య్రైరతి I తృతీయం పాదం వ్యాచష్టే---యే త్వితి I చతుర్థ పాదం వ్యాచష్టే--యేషాం త్వితి I అముముయజితి I అదోఽఞ్చతీతి `ఋత్విగ్' ఇత్యాదినా క్విన్, `విష్వగ్దేవయోశ్చ' ఇత్యదసష్టేరద్ర్యాదేశః అదద్ర్యజితి స్థితే అదః--శబ్దస్యాద్ర్యాదేశసమ్బన్ధినో దకారరేఫయోశ్చ ముత్వమ్, సౌ `ఉగిదచామ్' ఇతి నుమ్, హల్ఙ్యాదిసంయోగాన్తలోపౌ, `క్విన్ప్రత్యయస్య కుః' ఇతి కుత్వమ్---నకారస్య ఙకారః I

అముయా, అముయోరితి I అత్ర యకారస్యోత్వప్రసఙ్గః II

ఏత ఈద్బహువచనే II 8.2.81 II

అర్థనిర్దశోఽయమితి I వ్యాప్తేర్న్యాయాత్ I కిం పునః కారణమేవం వ్యాఖ్యాయతే ? ఇత్యత ఆహ---పారిభాషికే ఇతి I తదా హి `తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య' ఇతి పరిభాషోపస్థానాద్బహువచనే పరత ఏకారస్యేత్త్వేన భవితవ్యమ్, న చాత్ర బహువచనం పరమ్ II

వాక్యస్య టేః ప్లుత ఉదాత్తః II 8.2.82 II

అధికారోఽధికారాన్తరనివర్త్తక ఇతి వాక్యాధికారేణ పదాధికారస్య నివృత్తిః ప్రాప్నోతి, తతశ్చ భవన్తౌ---ఇత్యాదావపదాన్తస్యాపి నకారస్య `నశ్ఛవ్యప్రశాన్' ఇతి రుత్వం ప్రసజ్యేత ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---పదాధికారోఽనువర్తత ఏవేతి । న హి వాక్యగ్రహణేన పదాధికారః శక్యో నివర్త్తయితుమ్; యో హి వాక్యస్య టిః, స సన్నియోగతః పదస్యాపి భవత్యేవ ।

అథ వాక్యగ్రహణం కిమర్థమ్, యావతా వాక్యస్థస్యైవ పదస్య ప్రయోగః, న కేవలస్య ? తత్రాహ---వాక్యగ్రహణమితి । `పదస్య టేః' ఇత్యుచ్యమానే వాక్యే యావన్తి పదాని తేషాం సర్వషాం టేః ప్లుతః ప్రాప్నోతి, ఇష్యతే చ వాక్యపదయోర్యష్టిస్తస్యైవ యథా స్యాదితి ।

టిగ్రహణమిత్యాది । అసతి టిగ్రహణే ప్లుతశ్రుత్యాఽచ్పరిభాషోపస్థానాదచా తదన్తవిధౌ సతి అజన్తస్యైవ వాక్యస్యాలోఽన్త్యస్య ప్లుతః స్యాత్; యథా నపుంసకహ్రస్వత్వమ్---గ్రామణి కులమిత్యాదౌ భవతి, న పునః సువాగిత్యాదౌ; తద్వత్ । టిగ్రహణే తు సతి తదుపాదానసామర్థ్యాట్టినా అజ్విశేష్యతే, న త్వచా టిరితి హలన్తస్యాపి ప్లుతః సిధ్యతి ।।

ప్రత్యభివాదేఽశూద్రే ।। 8.2.83 ।।

ప్రత్యభావాదో నామేత్యాది । గురురిత్యుపలక్షణమ్ । త్రివర్ణపూర్వః శ్రోత్రియోఽభివాదమర్హతి, అభివాద్యమానః=ఆశిషం వాచ్యమానో గురురాశిషం ప్రయుఙ్క్త ఇతి యత్ స ప్రత్యభఇవాదః, న ప్రత్యుక్తిమాత్రమ్; తత్రైవ లోకే ప్రసిద్ధత్వాత్ । తద్యథా---`అవిద్వాంసః ప్రత్యభివాదే నామ్నో యే న ప్లుతిం విదుః' ఇతి । తత్రేతి । ఆశీర్వాదవిషయే । కీదృశే ? అశూద్రవిషయే । అశూద్రో విషయో యస్య స తథోక్తః, అభివాదనే సతి ప్రత్యభివాద ఇతి । తం తావదుదాహరతి---అభివాదయ ఇతి । నమస్కారపూర్వమాశిషం వాచయామీత్యర్థః । ఏవమభివాదితో గురుః ప్రత్యభివదతి---ఆయుష్మానితి । ఆయుష్మత్త్వస్య విధేయత్వాత్సమ్బోధనవిభక్త్యభావః । ఏధీతి । అస్తేర్లోటి సిపో హిః । భవేత్యర్థః ।

`ఆయుష్మాన్భవ సౌమ్యేతి విప్రో వాచ్యోఽభివాదనే' ఇతి మానవే భవేత్యర్థగ్రహణమ్, తేన పర్యాయైరపి ప్రత్యభావాదో భవతి । నను చ తత్ర `అకారశ్చాస్య నామ్నోఽన్తే వాచ్యః పూర్వాక్షరః ప్లుతః' ఇత్యుక్తమ్, సకస్మాదిహ న విధీయతే ? ఉచ్యతే; యదర్థాభిధాన

ఉపయుజ్యతే తదేవ వ్యాకరణే వక్తవ్యమ్; అకారస్తు కేవలమదృష్టార్థః ప్రయుజ్యతే, న త్వస్య కశ్చిదర్థోఽస్తి ।

అన్యే తు మానవమన్యథా వ్యాచక్షతే---అస్యాభివాదయితుర్నామ్నోఽన్తే=అవసానే యోఽకారః స ప్లుతో వాచ్యః, అకార ఇత్యుపలక్షణమ్, పూర్వాక్షరశ్చ ప్లుతో వాచ్యః, హలన్తవిషయమేతత్, అక్షర ఇత్యచమాహ, హలన్తేష్వన్త్యాత్పూర్వోఽచ ప్లుతో వాచ్య ఇతి, ఉభాభ్యామితి తాభ్యాం టేః ప్లుత ఇత్యుక్తం భవతి ।

వయం తు బ్రూమః---పృథగేవాకారః ప్రయోక్తవ్య ఇతి, కుతః ? అక్షరార్థస్త్వయమ్ । కిఞ్చ భరతశాస్త్రే ప్రసఙ్గేన ప్రత్యభివాదప్రకారే వర్ణ్యమానే పృథగకారప్రయోగో దర్శితః । తస్మాదయమత్ర ప్రత్యభివాదనప్రయోగః---ఆయుష్మాన్ భవ సౌమ్య దేవదత్త 3 అ, అగ్నిచి3త్ అ ఇతి । ఏజన్తేషు తు `ఏచోఽప్రగృహ్యస్య' ఇత్యస్మిన్విధౌ సత్యకారే పరతః, `తయోర్య్వావచి సంహితాయామ్' ఇతి యణపి భవతి పినాకపాణ3య, హర3య, శమ్భ3వ, విష్ణ3వ---ఇతి । ప్రత్యభివాదే శర్మవర్మశబ్దయోః ప్రయోగం నేచ్ఛన్తి । `శర్మాన్తం బ్రాహ్మణస్య స్యాద్వర్మాన్తం క్షత్రియస్య తు'---ఇత్యనేన నామ్న్యనన్తర్భూతయోరేవ తయోః ప్రయోగ ఉక్తః, న తు నామ్న్యన్తర్భావః ।

తుషజక ఇతి । కుత్సితే కః, `శూద్రస్య తు జుగుప్సితమ్' ఇతి వచనాత్ ఏవంవిధం శూద్రనామ।

స్త్రియామపీతి । అస్త్రీశూద్రయోరితి వక్తవ్యమిత్యర్థః । కేచిదాహుః---న స్త్ర్యభివాదయతే, పాదోపసంగ్రహణాద్యేవ తు కరోతీతి; అన్యే త్వాహు---అభివాదయతే, న తు స్వం నామ గోత్రం వా గృహ్ణాతీతి; ద్వయోరపి పక్షయోః స్త్రీప్రతిషేధో న విధేయః । యే తు స్త్రీణామపి నామగోత్రాభ్యామభివాద---ప్రత్యభివాదావిచ్ఛన్తి తన్మతేనాయం ప్రతిషేధః ।

అసూయతీత్యసూయకః=అవినీతః । తస్మింస్త్విత్యాదినాఽసూయకే ప్రతిషేధం ప్రత్యాచష్టే । యావదసావసూయకత్వేన జ్ఞాతో న భవతి తావత్ప్లుతం కరోత్యేవ, యదా త్వసూయకోఽయం మాముపహసితుకామ ఇతి జానాతి, తదా నైవాఽఽశీర్వాదరూపం ప్రత్యభివాదం ప్రయుఙ్క్తే, ప్రత్యుత శాపమేవ దదాతీతి భాష్యే దర్శితమిత్యాహ---తథా హ్యుక్తమితి । గురుణా స్థాలిశబ్దం సంజ్ఞాం మత్వా ప్లుతే ప్రయుక్తే, అసూయక ఆహ---నైషా మమ సంజ్ఞేతి, కిన్తు దణ్డిన్యాయో

మయా వివక్షితః---స్థాలమస్యాస్తీతి స్థాలీతి; తదపి తత్త్వం మన్వానో గురుః పునరపి ప్లుతరహితం ప్రత్యభివాదనం కృతవాన్---ఆయుష్మాన్నేధి స్థాలిన్నితి । పునరసూయక ఆహ---న దణ్డిన్యాయో మయా వివక్షితః సంజ్ఞైవైషా మమేతి; తతోఽసూయకత్వం నిర్జ్ఞాయ కుపితః సన్ గురురాహ---అసూయకస్త్వమిత్యాది । భిద్యస్వేతి । కర్మకర్త్తరి యక్ । స్థాలిన్నితి పాఠః, న తు స్థాలీవదితి ।

అభివాదవాక్యే యత్ సఙ్కీర్తితమితి । యేన వాక్యేనాభివాద్యతే తదభివాదనవాక్యమ్ । నామ = సంజ్ఞా । గోత్రమ్ = అపత్యప్రత్యయాన్తః శబ్దః । వాక్యస్య టేః ప్లుతవిధానాదేవముక్తమ్ । తత్ర ప్లుతిరిష్యత ఇతి । ఇష్టిరేవేయమితి కేచిత్ । అన్యే త్వాహుః---అభివాదనం తావన్నామగోత్రాభ్యామితి । సమాచారప్రాప్తమ్ । ప్లుతోఽప్యయం ప్రధానే కార్యసమ్ప్రత్యయాత్తస్యైవ వాక్యాన్తే వర్త్తమానస్య భవతి, పదస్య చ ప్రాధాన్యమర్థద్వారకమ్ । ప్రధానమర్థోఽభివాదయితా, తదనుగ్రహార్థత్వాత్ప్రత్యభివాదస్య । కుశలిత్వాదికం తు తస్యైవ సంస్కారకమ్ । ఏవమ్---ఏధీత్యాఖ్యాతవాచ్యా సాధ్యరూపతయా ప్రధానభూతాపి క్రియా సంస్కారకత్వేన వివక్షితత్వాదప్రధానమేవ । తస్మాత్ ప్రధానభూతాస్యాభివాదయితుర్యదుపస్థాపకం పదం తస్య ప్లుతః । తచ్చ నామగోత్రం చేతి ।

భోరాజన్యవిశాం వేతి । భో ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్, ఇతరయోస్తు తన్నామ్నా గ్రహణమ్ । తత్ర భోః శబ్దస్యాసంజ్ఞాగోత్రశబ్దత్వాదప్రాప్తే విభాషా, ఇతరత్ర ప్రాప్తే; సంజ్ఞాశబ్దత్వాత్ ।।

దూరాద్ధూతే చ ।। 8.2.84 ।।

దూరాదితి `దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా చ' ఇతి పఞ్చమీ, హూతమ్=హ్వానమ్, భావే నిష్ఠా । దూరాదిత్యుచ్యతే, దూరం చానవస్థితమ్, తదేవ హి కఞ్చిత్ప్రత్యతిదూరం కఞ్చిత్ప్రత్యన్తికం భవతి । ఏవం హి కశ్చిత్కఞ్చిదాహ--య ఏష పార్శ్వతః కరకస్తమానయేతి; స ఆహ---ఉత్థాయ గృహాణ, దూరే న శక్నోమి గన్తుమితి; అపర ఆహ---దూరం మథురాయాః పాటలిపుత్రమితి, స ఆహ---న దూరమన్తికమితి, తదేవం దూరస్యానవస్థితత్వాన్న జ్ఞాయతే---కస్యామవస్థాయాం ప్లుత్యా భవితవ్యమితి ? అత ఆహ---దూరమిత్యాది । హ్వానమ్ = హూతమ్, తదపేక్షయా యద్దూరం తదిహాశ్రీయతే; దూరాద్ధూతమిత్యన్వయాత్ । ఇతికారణో హేతౌ, న తు దేశమపేక్ష్య దేశాన్తరం దూరం భవతి । కిమిదం హూతాపేక్షం దూరమ్ ? ఇత్యత ఆహ---యత్రేతి । యత్ర హూతే, ప్రాకృతాత్స్వభావసిద్ధత్ । ఏవంవిధే హూతే దేశద్వారకహూతాపేక్షమపి దూరత్వమస్తీతి భావః ।

హూతగ్రహణం చేతి । యేన పర ఆగమనే నియుజ్యతే తద్ధూతమ్, తచ్చ నాన్తరేణ సమ్బోధనం సమ్భవతి, సమ్బోధితో హి పురుష ఆగమనే పానాదౌ వా నియుజ్యతే, అతో నాన్తరీయకత్వాద్ధూతేన సమ్బోధనమాత్రం లక్ష్యతే । ఉపలక్షణే ప్రయోజనమాహ---తేనేతి ।

ఇహాయం ప్లుతో దూరాత్సమ్బోధనే విధీయతే, ఏకశ్రుతిరపి తత్రైవ---`ఏకశ్రుతి దూరాత్సమ్బుద్ధౌ' ఇతి, ఏకస్మింశ్చ విషయే ప్రాప్తానాం బాధవికల్పసముచ్చయానామన్యతమేన భవితవ్యమ్, తదిహ కో భవతి ? ఇత్యాహ---అస్యాశ్చేతి । బాధస్తావద్విషయభేదే సతి భవతి, యథా కాణోః; తత్ర హి కస్య విశేషో విషయః, అణస్తు ధాతుసామాన్యమ్; ఇహ తు నైవం విషయభేదోఽస్తి । వికల్పోఽపి సహప్రాప్తయోర్భవతి, యథా తవ్యదాదీనామ్ । ఇహ చైకశ్రుతౌ కర్తవ్యాయాం ప్లుతస్యాసిద్ధత్వాత్సహప్రప్తిర్నాస్తి, తస్మాత్పారిశేష్యాత్సమావేశ ఏవ భవతి । ఏకస్మిన్వాక్యే ద్వయోరపి యుగపత్ప్రవృత్తిరిత్యేతావతా చాత్ర సమావేశవాచోయుక్తిః, తత్త్వతస్తు వాక్యస్య టేః ప్లుత ఉదాహృతః, పరిశిష్టస్యైకశ్రుత్యమితి బాధ ఏవ ॥

హైహేప్రయోగే హైహయోః ॥ 8.2.85 ॥

పూర్వేణ హూయమానార్థస్య వాక్యాన్తస్య పదస్య టేః ప్లుతవిధానాదతదర్థయోర్హైహయోర్న ప్రాప్నోతీతి వచనమ్ । హైహయోరేవేతి । ఏవకారః పౌనర్వచనికః---హైహయోః ప్రయోగే తయోరేవ హైహయోరితి । అన్యే తు---హైహయోరేవ భవతి, న న హూయమానార్థస్య వాక్యస్య టేరితి వర్ణయన్తి । తదేతత్కథం లభ్యతే ? అపకృష్య విధానాత్ । హూయమానార్థస్య ప్లుతే ప్రాప్తే అతదర్థయోరేవ తయోవిధీయమానః ప్లుతస్తం బాధతే;సత్యపి సమ్భవే బాధనం భవతీతి న్యాయాత్ । న చాస్యాసిద్ధత్వామ్; అపవాదో వచనప్రామాణ్యాదిత్యుక్తత్వాత్ । హై3 ఇతి । `ప్లుతావైచ ఇదుతౌ' ఇతి వచనాదికారభాగః ప్లుతః । హే3 ఇతి । `ఏచోఽప్రగృహ్యస్య' ఇత్యనేన ప్లుతవికారో న భవతి; దూరాద్ధూతత్వాత్ ।

హైహయోరితి కిమర్థమ్ ? హైహయోః ప్లుతో యథా స్యాత్, అన్యథాఽఽరమ్భసామర్థ్యాదనన్త్యస్య హూయమానవాచిన ఏవ స్యాత్---దేవదత్త హై ఇత్యాదౌ । ఏవం తర్హి హైహయోరిత్యేవాస్తు, కిం `హైహేప్రయోగే' ఇత్యనేన, న హ్యప్రయుజ్యమానయోః ప్లుతవిధిః సమ్భవతి ? ఉచ్యతే; `ప్రయోగే' ఇతి తావద్వక్తవ్యమ్, ప్రయోగమాత్ర యథా స్యాత్ । కిం సిద్ధం భవతి ? అనర్థకయోరపి గ్రహణం సిద్ధం భవతి । క్వ చ తావనర్థకౌ ? యత్ర సమ్బోధనవచనం ప్రాక్

ప్రయుజ్యతే, తత్ర తేనైవాభిముఖ్యస్య ద్యోతితత్వాన్న హైహయోర్ద్యోత్యమస్తీత్యానర్థక్యమ్ । యత్ర తు హైహయోః ప్రాక్ ప్రయోగః, తత్రానయోరాభిముఖ్యం ద్యోత్యమిత్యర్థవత్త్వమ్ । ఏవమపి ప్రయోగే హైహయోరిత్యేవాస్తు, హైహయోః ప్లుతో భవతి ప్రయోగే, కస్య ? హైహయోరేవేతి శ్రుతత్వాత్, తస్మాత్పునర్హైహేగ్రహణస్య ప్రయోజనం వక్తవ్యమ్ ? తదాహ---పునరితి ।

యది తు ప్రయోగగ్రహణాదేవానర్థకయోరివానన్త్యయోరపి భవిష్యతీత్యుచ్యతే; శక్యం పునర్హైహేగ్రహణమకర్తుమ్ ।।

గురోరనృతోఽనన్త్యస్యాప్యేకైకస్య ప్రాచామ్ ।। 8.2.86 ।।

అనన్త్యస్యాపి టేరితి । అనేనాపిశబ్దేన ప్రకృతష్టిః సముచ్చీయత ఇతి దర్శయతి । యది తు గురోః సన్నిధానాత్ స ఏవాన్త్యః సముచ్చీయేత---గురోరనన్త్యస్యాన్త్యస్యాపీతి, తతో తేన యత్రాన్త్యో గురుస్తత్రైవ పర్యాయః స్యాత్ । లఘౌ త్వన్త్యే పూర్వేణ తస్య స్యాద్, అనేన చానన్త్యస్య గురోరితి ద్వయోః ప్లుతయోర్యుగపచ్ఛ్రవణం ప్రాప్నోతి । ` అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్' ఇతి వచనాన్నాస్తి యౌగపద్యసమ్భవః । అసిద్ధః ప్లుతః, తస్యాసిద్ధత్వాన్నియమో న న ప్రాప్నోతి ? నైతదస్తి; ` కార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషమ్', యత్ర కార్య తత్రోపతిష్ఠతే---వాక్యస్యటేః ప్లుత ఉదాత్తః, గురోరనృతః ప్లుత ఉదాత్తః; ఉపస్థితమిదం భవతి---` అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్' ఇతి, తస్మాన్నాస్తి యౌగపద్యసమ్భవః । యస్తర్హ్యనుదాత్తః ప్లుతః, తస్యాస్య చ సమావేశః ప్రాప్నోతి అభిపూజతే దూరాద్ధతే ప్లుతో భవన్ననుదాత్తం ప్రశ్నాన్తాభిపూజితయోరితి టేరనుదాత్తో భవతి---శోభనః ఖల్వసి దేవదత్త ఇతి, తత్ర తేన గురోరుదాత్తః ప్లుతః స్యాత్, తస్మాట్టిరేవ సముచ్చేతవ్యః । తత్ర హ్యేకైకస్యేతి వచనాత్ యథాఽనన్త్యస్య పర్యాయోఽయం భవతి, తథాఽన్త్యస్య టేరపీతి నాస్తి యౌగపద్యప్రసఙ్గః ।

ఏకైకగ్రహణం పర్యాయార్థమితి । అన్యథాఽనన్తరోక్తేన ప్రకారేణోదాత్తానుదాత్తయోః ప్లుతయోః సమావేశః స్యాత్ ।

క్వచిత్పఠ్యతే---ప్రత్యభివాద ఇత్యేవమాదినా యః ప్లుతో విహితస్తస్యైవాయం స్థానివిశేష ఉచ్యత ఇతి । తస్యార్థః---నేదం స్వతన్త్రం ప్లుతవిధానమ్, కిం తర్హి ? ప్రత్యభివాదే

దూరాద్ధూతే చ యః ప్లుతో విహితః స గురోరనన్త్యస్యాపి భవతి, అన్త్యస్యాపి టేః పర్యాయేణేతి । తేన ప్రత్యభివాద్యమానార్థస్య హూయమానార్థస్య చ శబ్దస్యేదం ప్లుతవిధానమ్, న యత్ర తత్ర స్థితస్య గురోరితి ద్రష్టవ్యమ్ ।

ప్రాచాంగ్రహణం వికల్పార్థమితి । తేన పక్షే న కస్యచిదపి ప్లుతో భవతి । తదనేనేత్యాది । తదితి వాక్యోపన్యాసే । `అగ్నీత్ప్రేషణే పరస్య చ' ఇత్యత్ర భాష్యకారేణ యదేతదుచ్యతే---`సర్వ ఏవ ప్లుతః' ఇత్యాది, తదుపపన్నం భవతీత్యర్థః । నను యత్ర ప్రాచాంగ్రహణమస్తి స ప్లుతో వికల్ప్యతామ్, సర్వస్య తు కథం వికల్పః ? ఏవం తర్హి ప్రాచాంగ్రహణం సర్వత్రైవ ప్లుతవిధౌ సమ్బన్ధనీయమ్, శాస్త్రత్యగః సాహసమ్ ! తేన శాస్త్రమత్యజతాప్యభియుక్తస్మరణాత్సర్వ ఏవ ప్లుతో విభాషా విధేయ ఇత్యర్థః ।।

ఓమభ్యాదానే ।। 8.2.87 ।।

ప్లుతశ్రుత్యాఽచ్పరిభాషోపస్థానాదచ ఏవ ప్లుతః, మకారస్త్వర్ద్ధమాత్ర ఇతి సముదాయోఽర్ధచతుర్థమాత్రః సమ్పద్యతే ।।

యే యజ్ఞకర్మణి ।। 8.2.88 ।।

యే యజామహ ఇత్యత్రైవాయం ప్లుత ఇష్యతే ఇతి । పిత్ర్యాయాం యే స్వధేత్యత్రాపి భవతి; ఏతత్సాధనాపన్నత్వాత్తస్య ।।

ప్రణవ ష్టేః ।। 8.2.89 ।।

క ఏష ప్రణవో నామేతి । ఇహ శాస్త్రేఽపరిభాషితత్వాత్ప్రశ్నః । పాదస్యేతి । శాస్త్రాన్తరప్రసిద్ధ ఆశ్రీయతే, దేవతావత్, అక్షరమచ్, అన్త్యమచం గృహీత్వేత్యర్థః । తదాద్యక్షరశేషస్యేతి । అక్షరం చ శేషశ్చ హల్ అక్షరశేషమ్, తదన్త్యమక్షరమాదిర్యస్య తత్తదాది, తదాది చ తదక్షరశేషం త తదాద్యక్షరశేషం తస్య టేరితి । త్రిమాత్రమితి । కేచిన్మకారేణ సహ త్రిమాత్రమిచ్ఛన్తి, అన్యే భాగమేవ । తత్ర ఓంకారవిధిః సామిధేన్యాదిషు ప్రసిద్ధః-- స్వరాదిమృగన్తమోకారం త్రిమాత్రం మకారాన్తం కృత్వోత్తరస్య అర్ధే అవస్యేదితి;

ఓంకారావిధిస్తు నినర్దే స్వరాదిరన్త ఓఙ్కారశ్చతుర్నినర్ద ఇతి । ఆథర్వణికాస్తు సర్వత్ర చానయోవికల్పమిచ్ఛన్తి, తేషామేవ చేదం సూత్రం పఠితమ్ । జిన్వతో3మితి । `జివిః ప్రీణానార్థః', లట్, తిప్ ।

ఊేరితి వర్త్తమాన ఇత్యాది । అసతి టిగ్రహణే `అలోఽన్త్యస్య' ఇతి వచనాట్టేర్యోఽన్త్యాల్ తస్యోకారః స్యాత్ । వ్యభిచారాభావాద్ధి ప్రణవః ప్లుతత్వేన విశేష్యతే । సంజ్ఞయా విధానే చాచ్పరిభాషా ప్రవర్త్తతే, న వస్తుతస్త్రిమాత్రవిధానే । తస్మాద్ధల ఏవ ప్రాప్నోతి । అథాచ్పరిభాషోపస్థానార్థమేవ ప్లుతత్వేన ప్రణవో విశేష్యేత ? తథాపి ఊేర్యోఽచ్ తస్యైవ స్యాత్, న తు సర్వస్య ఊేః । ఓంకారస్త్వర్ఘుల్సముదాయత్వాత్ ప్లుతో న భవతీతి సర్వస్య ఊేః సిధ్యతి; `వాక్యస్య ఊేః' ఇత్యధికారాత్ ? సత్యమ్; టిస్థా నికస్యైవ త్వోఙ్కారస్య ప్రణవసంజ్ఞత్వాత్ కథమన్త్యస్యాచో వా ప్రసఙ్గ ఇతి చిన్త్యమ్ ।।

యాజ్యాన్తః ।। 8.2.90 ।।

యాజ్యాకాణ్డ ఇతి । యాజ్యానువాక్యాకాణ్డమితి సమాఖ్యానే ప్రకరణే । తేషామితి । మన్త్రాణామ్ । తాసామితి పాఠే తాసాం యాజ్యానామన్తః । ప్లవత ఇతి । త్రిమాత్రతయా వర్ధత ఇత్యర్థః । అగ్నయే3 ఇతి । చతుర్థ్యేకవచనాన్తస్యాగ్నయేశబ్దస్య `ఏచోఽప్రగృహ్యస్య' ఇతి ప్లుతవికారః । ఇహేదమన్తగ్రహణం ఊేరిత్యస్య నివర్త్తకం వా స్యాద్, విశేషణం వా; పూర్వస్మిన్ కల్పే ప్లుతశ్రుత్యాచ్పరిభాషోపస్థానాదచాన్తే విశేషేతేఽజన్తాయా ఏవ యాజ్యాయాః ప్లుతః స్యాత్ । పక్షాన్తరే త్వన్తగ్రహణమనర్థకమ్; ఊేరన్తత్వావ్యభిచారాదిత్యభిప్రాయేణాహ---అన్తగ్రహణం కిమితి । ఇతరోఽపి విదితాభిప్రాయ ఆహ---యాజ్యా నామేతి ।।

బ్రూహిప్రేష్యశ్రౌషడ్వౌషడావహానామాదేః ।। 8.2.91 ।।

పిత్ర్యాయామనుస్వధేతి సమ్ప్రేష్యేత్యత్రాపి అనుస్వ3ధేతి ప్లుతో భవతి; బ్రూహిస్థానాపన్నత్వాత్స్వధాశబ్దస్య । తథా అస్తు స్వధేతి ప్రత్యాశ్రవణమిత్యత్రాపి భవతి; అస్తు స్వధేతి శ్రౌషట్స్థానాపన్నత్వాత్ । తథా చ వషడిత్యేకే సమామనన్తి, వౌషడిత్యేకే, వాషడిత్యేకే, వౌక్షడిత్యేకే, వాక్షడిత్యకే, వక్షాడిత్యేకే ఇతి షడ్విధస్యాపి వషట్కారస్య ప్లుతో భవతి; వషటకారోపలక్షణత్వాద్వౌషట్శబ్దస్య ।

ఆవహ దేవాన్ యజమానాయేత్యేవమాదిష్వితి । ఆదిశబ్దేన--ఆవహ జాతవేదః, సుయజా యజేత్యాదేర్గ్రహణమ్ ।।

అగ్నీత్ప్రేషణే పరస్య చ ।। 8.2.92 ।।

అత్రైవాయం ప్లుత ఇష్యత ఇతి । ఓస్వధేత్యాశ్రవణమిత్యత్ర తు తత్సాధనాపన్నాత్వాద్భవతి । ఆ3స్వధేతి । తథా చాశ్వలాయనః--`నిత్యాః ప్లుతయః' ఇతి । ఉద్ధర3 ఉద్ధరేతి । చాపలే ద్విర్వచనమ్ ।।

విభాషా పృష్టప్రతివచనే హేః ।। 8.2.93 ।।

ప్రతివచనశబ్దోఽయం విరుద్ధేఽపి శబ్దే వర్త్తతే, ప్రతిశబ్దస్య విరోధే ప్రసిద్ధేః---ప్రతిమల్లః, ప్రతికుఞ్జర ఇతి; వచనం వచనం ప్రతీతి ప్రతివచనమితి వీప్సాయామవ్యయీభావేఽప్యస్తి; సమాధానేఽప్యస్తి---అనేనాభిహితస్య మయా ప్రతివచనం విహితమితి; పృష్టప్రతివచనేఽపి వర్తతే; తత్రాసతి పృష్టగ్రహణే వివక్షితం ప్రతివచనం న గమ్యేత । ఉదాహణే హిశబ్దోఽవధారణే ।।

నిగృహ్యానుయోగే చ ।। 8.2.94 ।।

నిగృహ్యేతి । ల్యబన్తమేతత్ । స్వమతాదితి । స్వపక్షాత్ । ప్రచ్యావనమ్=అపనయః । తస్యైవేతి । యస్మాదసౌ ప్రచ్యావితస్తస్యైవ స్వపక్షస్యావిష్కరణమ్=శబ్దేన ప్రకాశనమ్--ఏవం కిల త్వ నిరుపపత్తికమాత్థేతి । సూత్రార్థముదాహరణే దర్శయన్నేవోదాహరతి---అనిత్యః శబ్ద ఇతి కేనచిత్ప్రతిజ్ఞాతమితి । తమేవం వాదినముపాలిప్సురుపాలబ్ధుకామో నిగృహ్య స్వమతాత్ప్రచ్యావ్య సాభ్యసూయం సామర్షమనుయుఙ్క్తే ఆవిష్కృతస్వమతకరోతి । క్వచిత్త్వయం గ్రన్థో న పఠ్యతే, అన్తే తు పఠ్యతే । అద్యామావాస్యా ఇత్యేవంవాదీ ప్రచ్యావ్య స్వమతాదేవమనుయుజ్యత ఇతి ।।

ఆమ్రేడితం భర్త్సనే ।। 8.2.95 ।।

ఉదాహరణేషు `వాక్యాదేరామన్త్రితస్య' ఇత్యాదినా ద్విర్వచనమ్ I `వాక్యస్య టేః' ఇత్యధికారేఽప్యత్రానన్త్యస్య భవతి; వాక్యాదేరేవ పదస్య భర్త్సనే ద్విర్వచనవిధానాత్ I

తదర్థమితి I పర్యాయేణ పూర్వోత్తరయోర్భాగయోః ప్లుతో యథా స్యాదిత్యేవమర్థమ్ I ద్విరుక్తోపలక్షణార్థమితి I ద్విరుక్తసముదాయే భాగద్వయోపలక్షణార్థమిత్యర్థః I ఏతచ్చామ్రేడితమాత్రస్య భర్త్సనే వృత్త్యసమ్భవాల్లభ్యతే, పర్యాయస్య తు `ఏకైకస్య' ఇత్యనువృత్తేర్లాభః II

అఙ్గయుక్తం తిఙాకాఙ్క్షమ్ II 8.2.96 II

ఆకాఙ్క్షతీత్యాకాఙ్క్షమ్, పచాద్యచ్ I ఇదానీం జ్ఞాస్యసి జాల్మేత్యేష ద్వయోరప్యుదాహరణయోః శేషః I కూజనఫలం వ్యాహారఫలం వాస్మిన్నేవ క్షణే జ్ఞాస్యసీత్యర్థః I అఙ్గశబ్దోఽమర్షే, ప్రత్యుదాహరణే త్వనునయే I

అఙ్గ దేవదత్తేత్యేతావదేకం వాక్యమ్ I ఏతచ్చ వాక్యం మిథ్యా వదసీత్యేతదపేక్షతే II

విచార్యమాణానామ్ II 8.2.97 II

కోటిద్వయస్య విజ్ఞానం విచార ఇతి కథ్యతే I

విచార్యమాణస్తజ్జ్ఞానవిషయీభూత ఉచ్యతే II

ఇహ తు విచార్యమాణార్థవిషయత్వాద్వాక్యాని విచార్యమాణాని I గృహ3ఇ ఇతి I గృహేశబ్దస్య పూర్వవత్ ప్లుతవికారః I అనుప్రహరేదితి I అనుప్రహారః = శాయనమ్, వ్యత్యయేన కర్మణి కర్తృప్రత్యయః, శాయయేతేత్యర్థః I అథ వానుప్రహరేదిత్యత్ర యూపం యజమాన ఇత్యస్యాధ్యాహారః, కిం యూపం యజమానః శాయయేదితి విచారార్థః II

పూర్వం తు భాషాయామ్ ।। 8.2.98 ।।

పూర్వేణైవ సిద్ధే నియమార్థమేతత్, తుశబ్దస్త్వేష్టతోఽవధారణార్థః, యద్వేవం విజ్ఞాయేత--పూర్వమేవ భాషాయామితి, మైవం విజ్ఞాయి---పూర్వం భాషాయామేవేతి । పూర్వర్త్వం చ ప్రయోగాపేక్షమ్ । ఉదాహరణే నుశబ్దో వితర్కే । లోష్టః = మృత్పిణ్డః ।।

ప్రతిశ్రవణే చ ।। 8.2.99 ।।

ప్రతిశ్రవణమభ్యుపగమ ఇతి । అఙ్గీకారః । ప్రతిజ్ఞానమితి । ప్రాథితస్య దేయత్వేన సంవాదః । అత్రోభయత్రాపి గతిసమాసః, అర్థద్వయేఽపి ప్రతిపూర్వః శ్రృణోతిః ప్రసిద్ధః । శ్రవణాభిముఖ్యం చేతి । అత్ర `లక్షణేనాభిప్రతీ ఆభిముఖ్యే' ఇత్యవ్యయీభావః । ఉదాహరణాని తు వ్యుత్క్రమేణ దత్తాని । కిమాత్థ3 ఇతి । కిం బ్రూషేఇత్యేతత్పృచ్ఛతి । అత్ర చ శ్రవణాభిముఖ్యం గమ్యతే । హన్త తే దదామి3 ఇతి । అత్ర ప్రార్థితస్య సంవాదో గమ్యతే । దేవదత్త భోరిత్యామన్త్రితమ్ । స యదర్థమామన్త్రితస్తచ్ఛ్రవణార్థం కిమాత్థ ఇతి । గాం మే దేహి భోః, నిత్యః శబ్దో భవితుమర్హతి, తస్మిన్ తృతీయే తూదాహరణే స్వాభ్యుపగమో గమ్యతే ।।

అనుదాత్తం ప్రశ్నాన్తాభిపూజితయోః ।। 8.2.100 ।।

ప్రశ్నవాక్యే యచ్చరమం ప్రయుజ్యతే స ప్రశ్నాన్తః । క్వచిత్పఠ్యతే---నానేన ప్లుతో విధీయతే, కిన్తు దూరాద్ధతాదిషు విహితస్య `అనన్త్యస్యాపి ప్రశ్నాఖ్యానయోః' ఇతి స్వరితప్లుతస్యానుదాత్తత్వం గుణమాత్రం విధీయత ఇతి । తత్రైషా వచనవ్యక్తిః---ప్రశ్నాన్తే అభిపూజితే చ యః ప్లుతః సోఽనుదాత్తో భవతీతి । తత్రాభిపూజితే `దూరాద్ధూతే చ' ఇతి ప్లుత ఇతి । ఇతరత్ర తు `అనన్త్యస్యాపి ప్రశ్నాఖ్యానయోః' ఇతి । అగమః పూర్వాన్ గ్రామానిత్యేషాం స్వరితః ప్లుతః । అగ్నిభూతే, పటో---ఇత్యన్యతరేణ వాక్యపరిసమాప్తిర్భవతి । తత్ర యదా యేన వాక్యపరిసమాప్తిస్తదా తస్యానేనానుదాత్తః ప్లుతః, స చ పూర్వభాగస్య; ఉత్తరభాగస్య తూదాత్తావిదుతౌ భవతః ।।

చిదితి చోపమార్థే ప్రయుజ్యమానే ।। 8.2.101 ।।

ఇతికరణః కిమర్థః ? అక్రియమాణే తస్మిన్ ఉపమానార్థే కస్మింశ్చిచ్ఛబ్దే ప్రయుజ్యమానే చిచ్ఛబ్దః ప్లుత ఇతి విజ్ఞాయేత I ఇతికరణే తు సతి `ప్రయుజ్యమానే' ఇత్యేతచ్చిచ్ఛబ్దస్య విశేషణమ్, ప్లుతస్తు ` వాక్యస్య టేః' ఇత్యధికారాత్తస్యైవ భవతి I

కథఞ్చిదితి I అత్ర కష్టే చిచ్ఛబ్దః I అగ్నిర్మాణవకో భాయాదితి I అగ్నిరివ మాణవకో దీప్యేతేత్యర్థః I అత్రోపమార్థస్య గమ్యమానత్వాదస్తి చిచ్ఛబ్దస్య ప్రతీతిః, ప్రయోగస్తు నాస్తి I యద్యప్యన్యేపామప్యుపమానార్థానామివాదీనామస్తి ప్రతీతిః, తథాపి చిచ్ఛబ్దస్యాపి తావదస్తీతి స్యాదేవ ప్లుతః I చకారోఽస్య ప్లుతస్య సముచ్చయార్థః I సముచ్చయశ్చ భేదాధిష్ఠాన ఇతి ప్లుతాన్తరమేవేదమాఖ్యాతం భవతి; అన్యథా పూర్వసూత్రవత్ పూర్వేత్యేవ ప్లుతనిమిత్తేష్వనుదాత్తత్వగుణమాత్రం విధీయత ఇతి విజ్ఞాయేత I ఏతదేవ చ జ్ఞాపకమ్--- పూర్వసూత్రే గుణమాత్రం విధీయత ఇతి I

ఉపరిస్విదాసీదితి చ II 8.2.102 II

అత్రాపి ` విచార్యమాణానామ్' ఇతి విహితస్య ప్లుతస్య గుణమాత్రం విధీయతే II

స్వరితమామ్రేడితేఽసూయాసమ్మతికోపకుత్సనేషు II 8.2.103 II

వావచనం కర్త్తవ్యమితి I ` సర్వ ఏవ ప్లుతః' ఇతి వచనమన్యదీయమితి వార్త్తికకారేణ తావదిదం పఠితం వృత్తికారోఽపి తదేవాపఠత్ II

క్షియాశీఃప్రైషేషు తిఙాకాఙ్క్షమ్ II 8.2.104 II

క్షియా = ఆచారాభేదః, ఆచారోల్లఙ్ఘనమ్ I ఇష్టాశంసనమ్=ఆశీః I శబ్దేన వ్యాపారణమ్ = ప్రైషః I క్వచిద్ వృత్తావప్యయం గ్రన్థః పఠ్యతే I

దీర్ఘ తే ఆయురస్తు, అగ్నీన్విహరేతి । క్షియాయాం తు న ప్రత్యుదాహృతమ్;
నిత్యసాకాఙ్క్షత్వాత్ । న హి ` స్వయం హ రథేన యాతి' ఇత్యేతావత్యుక్తే ఆచారభేదో గమ్యతే,
కిం తర్హి ? ` ఉపాధ్యాయం పదాతిం గమయతి' ఇత్యుక్తే ।

ఇహ ` ఉపరిస్విదాసీదితి చ' ఇత్యస్యానన్తరమ్ ` అఙ్గయుక్తం తిఙాకాఙ్క్షమ్' ఇతి వక్తవ్యమ్,
తతః ` క్షియాశీః ప్రైషేషు స్వరితః' ఇతి, తతః ` ఆమ్రేడితేఽసూయాసమ్మతికోపకుత్సనేషు'
ఇతి, ఏవం హి తిఙాకాఙ్క్షగ్రహణం ద్విర్న కర్త్తవ్యం భవతి ? తథా తు న కృతమిత్యేవ ।।

అనన్త్యస్యాపి ప్రశ్నాఖ్యానయోః ।। 8.2.105 ।।

సర్వేషామేవ పదానామితి । నన్వన్త్యస్యానుదాత్తమ్, ` ప్రశ్నాన్తాభిపూజితయోః'
ఇత్యనుదాత్తప్లుతేన భవితవ్యమ్, తత్కథమేష స్వరితః ప్లుతో భవతి ? అత ఆహ---
అనన్త్యస్యేతి । యద్యప్యత్ర వికల్పో న శ్రుతః, తథాప్యనేనాపిశబ్దేనాన్త్యస్యాప్యయం స్వరితః
ప్లుతో భవతి, తతశ్చానుదాత్తప్లుతః పాక్షికః సమ్పద్యతే ఇతి భావః । నను చాపిశబ్ద
ఆఖ్యానేఽన్త్యసముచ్చయేన చరితార్థః, తతః కిమ్ ? ప్రశ్నేఽన్త్యస్యానుదాత్తస్య నిత్యం ప్లుతః
ప్రాప్నోతి, తత్ర వికల్పాభావాన్నైష దోషః । ప్రశ్నేఽప్యపిశబ్దస్య తాత్పర్యం గమ్యతే;
సహనిర్దిష్టత్వాత్, తతశ్చ ప్రశ్నాన్తే స్వరితానుదాత్తయోః ప్లుతయోర్వికల్పో భవిష్యతి ।।

ప్లుతావైచ ఇదుతౌ ।। 8.2.106 ।।

లక్షణాన్తరేణైవైచోః ప్లుతప్రసఙ్గే తదవయవయోరిదుతోః ప్లుతార్థం వచనమ్ ।
వచనసామర్థ్యాద్వర్ణైకదేశయోరపీదుద్గ్రహణేన గ్రహణమ్ । ఐచః ప్లుతప్రస,ఙ్గే ఇతి ।
కేచిదాహుః--` సూత్రే ప్లుతావితి ప్లుతిశబ్దాత్సప్తమీ, ఐచః ప్లుతౌ ప్రాప్తాయామితి తదనేన
దర్శితమ్' ఇతి, తదయుక్తమ్; ` ప్లుతౌ' ఇతి హి క్రియానిమిత్తోఽయం వ్యపదేశః---ఇతి
ప్రథమాద్వివచనాన్తత్వేన వ్యాఖ్యాస్యమానత్వాత్ । తస్మాత్ ప్రకరణప్రాప్తయే తదుక్తమ్ ।
ఉదాహరణే దూరాద్ధూతే ` గురోరనృతః' ఇత్యేవ ప్లుతః । యది
ఐకారౌకారయోరవయవయోరిదుతోః ప్లుతః క్రియతే, సముదాయస్య
చతుర్మాత్రతాఽర్ధచతుర్థమాత్రతా వా ప్రాప్నోతి, కథమ్ ? ఇమావైచౌ సమాహారవర్ణౌ;
మాత్రాఽవర్ణస్య, మాత్రేవర్ణోవర్ణయోః అపరే త్వాహుః---అర్ధమాత్రాఽవర్ణస్య,
అధ్యర్ధమాత్రేవర్ణోవర్ణయోరితి । తత్ర పూర్వస్మిన్కల్పే ఇదుతోరనేన ప్లుతే కృతే తయోస్త్రిస్రో

మాత్రతఆః, అవర్ణస్య చైకా మాత్రేతి సముదాయశ్చతుర్మాత్రః ప్రాప్నోతి, పక్షాన్తరే త్వర్ద్ధచతుర్థమాత్రః ప్రాప్నోత్యత ఆహ---అత్రేతి ।

నను చ త్రిమాత్రస్యాచః ప్లుతసంజ్ఞా కృతా, తత్కథం ద్విమాత్రావిదుతావనేన శక్యేతే కర్తుమ్ ? అత ఆహ---ప్లుతావితి హీతి । అనేన ప్లుతావితి కర్త్తరి నిష్ఠా, న సంజ్ఞాశబ్ద ఇతి దర్శయతి । వృద్ధిం గచ్ఛత ఇత్యర్థ ఇతి । అనేకార్థత్వాద్ధాతూనాం ప్లవతిర్వృధనేఽపి వర్త్తతే । నన్వేవమపి న జ్ఞాయతే---కిమయతీ సా వృద్ధిరితి ? అత ఆహ---తావతీ చేతి । ఏవం మన్యతే---ప్రకృతమపి ప్లుతగ్రహణమత్ర సమ్బధ్యతే, తతశ్చాయమర్థో భవతి---ఐచోఽవయవావిదుతౌ తథా వర్ధేతే యథా ఐచౌ ప్లుతౌ సమ్పద్యతే ఇతి । తస్మాదనభిమతాయా వృద్ధేరప్రసఙ్గ ఇతి ।

అర్ధతృతీయమాత్రావితి । అర్ధారూపా తృతీయమాత్రా యోస్తౌ తథోక్తౌ । ఇష్యతే చతుర్మాత్రః ప్లుత ఇతి । చతుర్మాత్రతయా వృద్ధిరిష్యత ఇత్యర్థః । అస్మిన్పక్షే చతుర్మాత్రస్యాచ్త్వమపి భవతి । తేన ప్రత్యఙ్జైతికాయన ఇతి ఙముడ్ భవతి; గ్లౌ త్రాతేతి `అనచి చ' ఇతి తకారద్విర్వచనం భవతి ।।

ఏచోఽప్రగృహ్యస్యాదూరాద్ధూతే పూర్వస్యార్ధస్యాదుత్తరస్యేదుతౌ ।। 8.2.107 ।।

విషయపరిగణనం కర్తవ్యమితి । ఏవద్వివృణోతి---ప్రశ్నాన్తేతి । యథావిషయమితి । ప్రశ్నాన్తేఽనుదాత్తః స్వరితో వా, శేష తూదాత్తః । ఇదుతౌ పునరుదాత్తావేవేతి । అనువృత్తస్య ఉదాత్తగ్రహణస్యాభిసమ్బన్ధాత్ ।

విష్ణుభూతే ఇతి । కథం పునరిదం పరిగణనస్యోదాహరణమ్, యావతా సూత్రే తు `అదూరాద్ధూతే' ఇత్యుచ్యతే ? అత ఆహ---పరిగణనం చేతి । అన్యార్థేఽవశ్యకర్త్తవ్యే పరిగణనే తేనైవ సిద్ధత్వాద్ `అదూరాద్ధూతే' ఇతి న వక్తవ్యమ్, తతశ్చేదమపి పరిగణనస్య ప్రత్యుదాహరణముపపద్యత ఇతి । గౌరితి । `అసర్వనామస్థానే' ఇతి ప్రతిషేధాత్ సౌ పరతః పూర్వం పదం న భవతి । అథ యదా సావపి పదం భవతీతి పక్షః, తదా కస్మాన్న భవతి ? ఉక్తమేతద్ `వాక్యపదయోరన్త్యస్య' ఇతి, విసర్జనీయశబ్దశ్చాత్ర వాక్యాన్తః । నన్వేవం పదాన్తగ్రహణమిత్యత్ర పదశబ్దేన వాక్యముచ్యతేఽన్వర్థగ్రహణాత్---పద్యతే ప్రతీయతేఽనేన హేతునార్థ ఇతి ? ఏతచ్చ `యాజ్యాన్తః' ఇత్యతోఽన్తగ్రహణానువృత్త్యా లభ్యతే । అగ్నిభూతా3ఇతి । అగ్నిభూతిశబ్దస్య సమ్బుద్ధౌ రూపమ్ ।

ఆమన్త్రిత ఇతి । అప్రాప్త ఏవ ప్లుతే వచనమ్ ॥ ॥

తయోర్య్వావచి సంహితాయామ్ ॥ 8.2.108 ॥

కిమర్థమిదముచ్యతే, న `ఇకో యణచి' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ? అత ఆహ---ఇదుతోరసిద్ధత్వాదితి । నను సిద్ధః । ప్లుతస్స్వరసన్ధిషు, కథం జ్ఞాయతే ? `ప్లుతప్రగృహ్యా అచి' ఇతి ప్లుతస్య ప్రకృతిభావవిధానాత్ । యస్య హి వికారః ప్రాప్తః, తస్య ప్రకృతిభావో విధేయః; ప్లుతస్య చాసిద్ధత్వే న తస్య స్వరసన్ధ్యాఖ్యో వికారః ప్రాప్నోతి । అస్తు ప్లుతః సిద్ధః, కిమాయాతమిదుతోః ? ఉచ్యతే, ప్లుతప్రకరణే యత్కాయ తత్స్వరసన్ధిషు సిద్ధమితి సామాన్యేన జ్ఞాపకమాశ్రయిష్యతే, తతశ్చేదుతోరపి సిద్ధత్వాత్సిద్ధ ఏవ యణాదేశః, అత ఆహ---అథాపి కథఞ్చిదితి । సామాన్యాపేక్షం జ్ఞాపకమిత్యస్యార్థస్య దుర్జ్ఞానత్వాత్ కథఞ్చిదిత్యాహ; యదీదం నోచ్యేత, అగ్నా3ఇ ఇన్ద్రమ్, పటా3ఉ ఉదకమిత్యత్ర షాష్ఠికం యణాదేశం బాధిత్వా సవర్ణదీర్ఘత్వం స్యాత్, అగనా3యాశేత్యాదౌ చ `ఇకోఽసవర్ణే శాకల్యస్య' ఇతి ప్రకృతిభావః స్యాత్, అతస్తద్బాధనార్థమిదం వక్తవ్యమేవ । నను చ తన్నివృత్తయే యత్నాన్తరస్తి, కిం పునస్తత్ ? `ఇకో యణచి' ఇత్యత్రోక్తమ్---`ఇకః ప్లుతపూర్వస్య యణాదేశో వక్తవ్యమ్', య ఇక్ ప్లుతపూర్వః న చ ప్లుతవికారః, భో3యిన్ద్రం గాయతీతి భోః శబ్దస్య ఛాన్దసః ప్లుతః, తతః పరస్యేకారస్య నిపాతత్వాత్ప్రకృతిభావే ప్రాప్తే తం బాధిత్వా యణాదేశః, తదేవం తస్యావశ్యకర్త్వ్యత్వాత్తేనైవ యణ్ సిద్ధః ? అత ఆహ---అథాపీతి । యణ్స్వరనివృత్త్యర్థమితి । యణఆశ్రయః స్వరో యణ్స్వరః, ఏతదేవ వివృణోతి---యణాదేశస్యేతి ।

ఉక్తమేవార్థం శ్లోకాభ్యాం సంగృహ్ణాతి---కిన్త్వితి । ఇకో యణాదేశేన కిం న సిద్ధం రూపమ్, యతోఽయమాచార్యః ఇదుతోర్య్వౌ విదధాతి, తౌ చేదుతౌ స్వరసన్ధిషు సిద్ధౌ । మమేతి సూత్రకారేణైకీభూతస్య వచనమ్ । ఏవం చోదితే పరిహరతి---శాకలదీర్ఘవిధౌ తు నివర్త్యావితి । శాకల్యస్యేదం శాకలమ్, `కణ్వాదిభ్యో గోత్రే' ఇత్యణ్ । పునశ్చోదయతి---ఇక్ చ పరేతి । వార్త్తికకారోఽపి ఇకః ప్లుతపూర్వస్య యణం విదధాతి, స చ ప్రకృతిభావస్యేవ శాకలదీర్ఘవిధ్యోరప్యపవాదః, తతశ్చ తేనైవ యణా ఏతయోరపీదుతోః శావలదీర్ఘౌ న భవిష్యతః, నార్థ ఏతేన ? పరిహరతి---యణ్స్వరేతి । యణ్స్వరబాధనమేవ హేతుః సూత్రారమ్భస్యేతి ॥

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యామష్టమాధ్యాయస్య ద్వితీయశ్చరణః

------------------------*******************---------------------

.

కాశికావృత్తిః

అథ అష్టమాధ్యాయే తృతీయః పాదః

మతువసో రు సమ్బుద్ధౌ ఛన్దసి ।। 8.3.1 ।।

`యువోరనాకౌ' ఇతివన్మతువసోరితి నిర్దేశోఽనుబన్ధపరిత్యాగేన వా సకారాన్తస్య వసోర్గ్రహణమ్, నిపాతనాచ్చాల్పాచ్తరస్య పరనిపాతః । రు---ఇత్యవిభక్తికో నిర్దేశః । మరుత్వ ఇతి । `ఝయః' ఇతి వత్వమ్' తసౌ మత్వర్థే' ఇతి భసంజ్ఞా । హరివో మేదినమితి । `ఛన్దసీరః' ఇతి వత్వమ్, `సంయోగాన్తలోపో రో రుత్వే సిద్ధో వక్తవ్యః' ఇతి వచనాత్ `హశి చ' ఇత్యుత్వమ్ ।

వన ఇతి । క్వనిబ్వనిపోః సామాన్యేన గ్రహణమ్ । అనుబన్ధానిర్దేశాదత్ర తదనుబన్ధకపరిభాషాయా అనుపస్థానాత్ క్వనిపోఽపి గ్రహణమ్ । ప్రాతరిత్వ ఇతి । ప్రాతరేతీతి `అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యన్తే' ఇతి క్వనిపి హ్రస్వస్య తుక్ । అవశబ్దస్య చేతి । సర్వస్యేతి ద్రష్టవ్యమ్; అనర్థకేఽలోన్త్యపరిభాషాయా అభావాత్ । ఉపసంఖ్యానం ప్రత్యాచ ష్టే---నిపాతవిజ్ఞానాద్వేతి । ఏతదేవ వివృణోతి---అథ వేతి । అవశ్యం చైతన్నిపాతత్వమేవ విజ్ఞేయమిత్యాహ---అసమ్బుద్ధావపి హీతి ।

స్త్రియామితి । భో బ్రాహ్మణీతి । విభక్తినిమిత్తేషు కార్యేషు లిఙ్గవిశిష్టపరిభాషా నోపతిష్ఠత ఇత్యుక్తమ్---`న వా విభక్తౌ లిఙ్గవిశిష్టాగ్రహణాత్' ఇతి, తేన భవతీశబ్దస్య రుత్వౌత్వే న స్యాతామ్ । అథాపి స్యాతామ్ ? ఏవమీకారస్య రుత్వే అవశబ్దస్య చౌకారో రూపం న సిధ్యతి । తస్మాదసమ్బుద్ధౌ స్త్రియాం చ దర్శనాన్నిపాతా ఏవేతి విజ్ఞేయమ్ । నిపాతత్వం చ విభక్తిస్వరప్రతిరూపకత్వేనేతి । నన్వసత్యస్మిన్నుపసంఖ్యానే భోఇత్యాదికః శబ్దో విభక్త్యన్తో నాస్తి, యత్ర్పతిరూపకా ఏతే స్యుః ? తస్మాత్ౌ౽త్రా ఏతే నిపాతాః, `భోభగోఅఘోః' ఇత్యత్ర సూత్రే నిర్దిష్టాః, చాదిషు వా పఠితవ్యాః । తదేవం ప్రత్యాఖ్యాతముపసంఖ్యానమ్ ।

అన్యే త్వాహుః---`ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యన్తే' ఇతి భవదాదియోగే విధీయమానాస్తసిలాదయః, తతః `భో' ఇత్యాదావపి యథా స్యురితి వార్త్తికారమ్భ ఇతి ।

అన్యే తు---భవదాదేరపరిగణితత్వాద్ నిపాతా భోఇత్యాదయో భవిష్యన్తీతి మన్యన్తే ।।

అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు వా ।। 8.3.2 ।।

పూర్వత్వమిదమాపేక్షికమ్, రుత్వం చ సన్నిహితమ్ । న చ తదపేక్షం పూర్వత్వం సమ్భవతి; రోరనునాసికస్య చ సహవిధానాత్ । తస్మాద్యస్య రుర్విధీయతే తదపేక్షమేవ పూర్వత్వం విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---యస్య స్థాన ఇతి ।

అథాత్రగ్రహణం కిమర్థమ్ ? అత్ర రుప్రకరణే యథా స్యాత్ । అధికారాదప్యేతత్ సిద్ధమ్, అధికారే హి సతి రుత్వానునాసికయోః సహ విధానాన్నాన్యత్ర ప్రసఙ్గః ? అథ ఆహ---అత్రగ్రహణమితి । అవధారణమత్ర ద్రష్టవ్యమ్---రుణైవ సహేతి । నన్వధికారాదప్యేతత్సిద్ధమిత్యుక్తమ్ ? అత ఆహ---అధికారేతి । అసత్యత్రగ్రహణే అనునాసికాధికారస్య పరిమాణం న జ్ఞాయేత---ఏతావత్సు యోగేష్వస్య వ్యాపార ఇతి, తతశ్చ రుప్రకరణాత్పరత్రాప్యస్యాధికారః సమ్భావ్యేతేత్యర్థః । తుశబ్దః పరస్మాత్కార్యిణః పూర్వస్య విశేషద్యోతనార్థః---పరస్య నిత్యం రుత్వమ్, పూర్వస్య తు వానునాసిక ఇతి ।

వావచనమనర్థకమ్, జ్ఞాపకాత్సిద్ధమ్, యదయముత్తరత్ర సూత్రే యస్యానునాసికో న విహితస్తస్మాద్రోః పూర్వస్మాత్పరమనుస్వారం శాస్తి; తతో జ్ఞాయతే---వికల్పేనాయం భవతీతి । న హి నిత్యేఽస్మిన్విధౌ స రోః పూర్వః సమ్భవతి, యస్యానునాసికో విహిత ।।

ఆతోఽటి నిత్యమ్ ।। 8.3.3 ।।

కేచిదితి । తైత్తిరీయాః । అనుస్వారమధీయత ఇతి । శుద్ధా దాకారాత్పరమ్ । నిత్యగ్రహణమనర్థకమ్, అరమ్భసామర్థ్యాదేవ నిత్యో విధిః సిద్ధః ? అస్త్యారమ్భే ప్రయోజనమ్ నియమో యథా స్యాత్---ఆత ఏవాటి, అన్యేషాం తు నేతి । కైమర్థ్యాన్నియమో భవతి విధేయం నాస్తీతి కృత్వా, ఇహ చాస్తి విధేయమ్, కిమ్ ? నిత్యోఽనునాసికః ।।

అనునాసికాత్ పరోఽనుస్వారః ।। 8.3.4 ।।

అన్యశబ్దోఽత్రాధ్యాహర్త్వ్య ఇతి । అసత్యధ్యాహారే పరశబ్దస్య శ్రుతత్వాత్తదపేక్షయేవం `అనునాసికాత్' ఇత్యేషా పఞ్చమీ స్యాత్---పరశబ్దస్య దిగ్వృత్తిః, అన్యార్థవృత్తిర్వా, పూర్వవృత్తిర్వా । పూర్వస్మిన్కల్పేరోః పూర్వస్మాదనునాసికాదేవపరోఽనుస్వారో విజ్ఞాయేత, న చ తస్మాత్పర ఇష్యతే । ఇతరస్మింస్త్వమనునాసికాదన్యోఽనుస్వారో భవతీత్యర్థో భవతి, తత్ర చానర్థకం పరగ్రహణమ్, న హ్యనుస్వారోఽనునాసికాపేక్షయాఽన్యత్వం వ్యభిచరతి । తస్మాదన్యశబ్దోఽధ్యాహార్యః । స చ పరశబ్దాపేక్షయా పఞ్చమ్యన్తోఽధ్యాహార్యః । పూర్వస్యేత్యేతదప్యత్రానువృత్తం పర ఇత్యనేన యోగాత్పఞ్చమ్యన్తం విపరిణమ్యతే । ఏవం స్థితే యోఽర్థః సమ్పద్యతే తం దర్శయతి--అనునాసికాదన్య ఇతి । కః పునరసౌ ? ఇత్యాహ---యస్యానునాసికో న కృత ఇతి । అనుస్వార ఆగమో భవతీతి । టిత్త్వాద్యాగమలిఙ్గాభావేఽపి పరశబ్దేనానుస్వారస్య దేశవిశేషసమ్పాదనాదాగమత్వమ్, యథా---`న య్వాభ్యాం పూర్వౌవైచ్' ఇతి ।।

సమః సుటి ।। 8.3.5 ।।

`మోఽనుస్వారః' ఇత్యనుస్వారే ప్రాప్తే వచనమ్ । సంస్కర్త్తేతి । `సమ్పర్యుయేభ్యః కరోతౌ భూషణే' ఇతి సుట్, సమో మకారస్య రుత్వమ్, తస్య విసర్జనీయః, తస్య `వా శరి' ఇతి వికల్పే యథా నిత్యం సకారో భవతి తథా దర్శితమ్ ।

కథం పునరస్మిన్సూత్రే సకారో నిర్దిశ్యతే ? ఇత్యాహ---సమః స్సుటీతి ద్విసకారకో నిర్దేశ ఇతి । స చ సుటః సకారే సన్దేహాభావాత్తద్వ్యతిరేకేణ ద్విసకారకత్వమ్ । వస్తుతస్తు త్రయః సకారాః---ఏకో విభక్తిసమ్బన్ధీ, ద్వితీయ ఆదేశః, తృతీయస్తు రుసమ్బన్ధీ । యది తర్హి సకారే ఆదేశో విధీయతే, అనునాసికో న ప్రాప్నోతి; యస్మాదత్రగ్రహణం రుణా సహ సన్నియోగప్రతిపత్త్యర్థమిత్యుక్తమ్ ? నైష దోషః; అత్ర రుప్రకరణే యద్విధీయతే తదుపలక్షణార్థం తత్ర రుగ్రహణమ్ । ఏతేన పూర్వసూత్రే రోః పూర్వ ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్ । తదత్ర సత్వే కృతే యదా పూర్వస్యానునాసికః, తదా సత్వస్యాసిద్ధత్వాద్రుత్వాభావాత్ `అనచి చ' ఇతి ద్విర్వచనే `ఝరో ఝరి' ఇతి పాక్షికే లోపే ద్విసకారకః, త్రిసకారకో వా ప్రయోగః । యదా త్వనుస్వారః, తదాఽయోగవాహానాం అట్ప్రత్యాహార ఉపదేశచోదనాత్తస్య చ హల్త్వాత్ `ఝరో ఝరి' ఇతి వా లోపే ద్విసకారకః, ఏకసకారకో వా ప్రయోగః । యదా

త్వనుస్వారస్య హల్త్వవదచ్త్వమపీష్యతే, తదా తతః పరస్య ద్విర్వచనపక్షే సకారత్రయమపి భవతి । తదేవం పఞ్చ రూపాణి భవన్తి---అనునాసికపక్షే ద్వౌ సకారౌ, త్రయో వా, అనుస్వారపక్షే ద్వావేకస్త్రయో వా । పఞ్చస్వపి పక్షేషు `శరః ఖయః' ఇతి వా కకారస్య ద్విర్వచనే కృతే దశ రూపాణి భవన్తి । సమో వా లోపమేకే । ఏకే ఆచార్యాః సమో వికల్పేన లోపమిచ్ఛన్తి, అత్రాప్యనునాసికానుస్వారౌ భవతః । తస్యాపి రుప్రకరణే విధానాత్త్రత్రానునాసికపక్షే సకారస్య `అనచిచ' ఇతి ద్విర్వచనే పాక్షికే చ లోపే ఏకసకారకత్వమపి కదాచిద్భవతి । తత్రాపి కకారస్య పక్షే ద్విర్వచనమితి ద్వాదశ రూపాణి భవన్తి ।।

పుమః ఖయ్యమ్పరే ।। 8.3.6 ।।

పుంసః సకారాదవశిష్టో యో భాగస్తస్యాయం నిర్దేశః, సకారస్య సంయోగాన్తలోపే కృతే తస్యైవ కాయిత్వాత్ । అమితి ప్రత్యాహారస్య గ్రహణమ్, న ద్వితీయైకవచనస్య; ఖయా ప్రత్యాహారేణ సాహచర్యాత్ । పుంశ్చలీతి । పచాదౌ చలడితి పాఠాన్ఙీప్, పుంశ్చలీతి షష్ఠీసమాసః । పుంస్కామేతి । పుమాంసం కామయత ఇతి `శీలికామిభిక్షాచరిభ్యో ణః' ఇతి ణః । తస్మాదత్ర సకార ఏవాదేశో వక్తవ్య ఇతి । `కుప్వోః ఁకఁపౌ చ' ఇత్యత్రైతద్వక్తవ్యమ్ ।

ద్విసకారకనిర్దేశపక్షే త్వితి । యదా పూర్వసూత్రే `ద్విసకారకో నిర్దేశః' ఇతి పక్షః, తదేత్యర్థః । స ఇత్యనువర్తతే ఇతి ।

నను చ రురపి ప్రకృతః, సోఽపి ప్రాప్నోతీత్యత ఆహ---రుత్వం త్వితి । అసమ్బన్ధే కారణమాహ---సమ్బన్ధానువృత్తిస్తస్యేతి । ఇతికరణో హేతౌ, యస్మాదసౌ స్వసమ్బన్ధినా యః సమ్బన్ధస్తమనువర్త్తతే తం న జహాతి తస్మాదిత్యర్థః । యద్వా---సమ్బధ్యత ఇతి సమ్బన్ధః । యస్మాదిహ స్వసమ్బద్ధమేవ తదనువర్తతే తస్మాదిత్యర్థః । రుత్వం ఖల్విహానువర్త్తమానమపి `మతువసో రు సమ్బుద్ధౌ' ఇతి స్వేన సమ్బన్ధినా సమ్బద్ధమేవానువర్త్తతే, తస్య ప్రయోజనమ్---సమ్బన్ధ్యన్తరేణ రోః సమ్బన్ధో మా భూదితి ।

పుందాసాదయః షష్ఠీసమాసాః । పుంగవ ఇతి । `గోరతద్ధితలుకి' ఇతి టచ్సమాసాన్తః । పరగ్రహణే క్రియమాణే ఖయి పరతో యోఽమ్ తత్రేత్యపి విజ్ఞాయేత, తతశ్చ పుమక్షః పుమాచారః---ఇత్యత్రైవ స్యాత్; తస్మాత్పరగ్రహణమ్ ।।

నశ్ఛవ్యప్రశాన్ ll 8.3.7 ll

ప్రశాన్వర్జితస్యేతి l సూత్రే తు ` అప్రశాన్' ఇతి షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా l టీకతిర్గత్యర్థోఽనుదాత్తేత్ l త్సరుః = ఖఙ్గగ్రహణప్రదేశః, తత్ర కుశలః త్సరుకః, ఆకర్షాదిభ్యః కన్ ll

దీర్ఘాదటి సమానపాదే ll 8.3.9 ll

ఏకపర్యాయః సమానశబ్దః =సమానపాద ఇత్యుచ్యతే, తత్రేదం న సిధ్యతి---యజామహే యజ్ఞియాన్హన్త దేవాన్ ఇలామహయితి ? ఛాన్దసత్వాద్ భవిష్యతి l

నౄన్పే ll 8.3.10 ll

నౄనితి షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా l ఏవముత్తరత్రాపి ` పే' ఇత్యకార ఉచ్చారణార్థః, పకారమాత్రం నిమిత్తమ్ ll

స్వతవాన్పాయౌ ll 8.3.11 ll

` తు వృద్ధౌ' సౌత్రో ధాతుః, తతోఽసున్---స్వం తవో యస్యాఽసౌ స్వతవాన్, ` దృకస్వవః స్వతసాం ఛన్దసి' ఇతి నుమ్ ll

కానామ్రేడితే ll 8.3.12 ll

` కాన్కాన్' ఇతి వక్తవ్యే ఆమ్రేడితగ్రహణం యత్ర ద్విర్వచనం తత్రైవ యథా స్యాత్, ఇహ మా భూత్---కాన్కాన్ పశ్యతీతి, ఏకోఽత్ర కిం శబ్దః ప్రశ్నే, ద్వితీయః క్షేపే l

సమః సుటీత్యతో వా సకారోఽనువర్తత ఇతి । యద్యేవమ్, పూర్వేష్వపి యోగేషు స ఏవ ప్రాప్నోతి ? ఇత్యత ఆహ---పూర్వేషు యోగేష్వితి ।

ఢో ఢే లోపః ।। 8.3.13 ।।

ఆకార ఉచ్చారణార్థః, ఢకారమాత్రం నిమిత్తమ్; తేన లేఢా, లేఢీత్యాదావపి భవతి । లీఢమిత్యాదౌ `హో ఢః', `ఝషస్తథోర్ధోఽధః', `ఝషస్తథోర్ధోఽధఋ', ష్టుత్వమ్, తతోఽనేన ఢలోపః । నను చాసిద్ధం ష్టుత్వం తత్కథమత్ర లోపః ? తత్రాహ---ష్టుత్వస్యేతి । ఉచ్యతే చేదమ్---ఢే పరతో ఢస్య లోపో భవతీతి, తత్ర ష్టుత్వస్యాసిద్ధత్వే నిర్విషయమేతత్స్యాత్ ।

నను చ యత్రౌత్పత్తికో ఢకారః---శ్వలిడ్ఢౌకత ఇత్యాదౌ, తత్ర సావకాశః స్యాదత ఆహ---శ్వలిడ్ఢౌకత ఇత్యత్రేతి । జశ్త్వే కృత ఇతి । ఏకపదాశ్రయత్వాదన్తరఙ్గత్వాత్ `పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇతి లోపస్యాసిద్ధత్వాద్వా పూర్వం జశ్త్వమ్ । నను చ నిర్విషయత్వాద్ ఢలోపో జశ్త్వం బాధేత ? నేత్యాహ---న చేతి । కుతః ? ఇత్యాహ---తస్య హీతి ।

కథం పునర్లీఢాదిరవకాశః, యావతా యథా శ్వలిడ్ఢౌకతే ఇత్యత్ర జశ్త్వే కృతే కార్యిణోఽభావః, తథా లీఢాదావపి ష్టుత్వస్యాసిద్ధత్వాన్నిమిత్తస్యాభావః; అథ తత్ర వచనసామర్థ్యాత్ ష్టుత్వస్యాసిద్ధత్వం బాధ్యతే, తదేతరత్రాపి జశ్త్వం బాధనీయమ్, వక్తవ్యో వా విశేషః ? అత ఆహ---తత్ర హీతి । అయమభిప్రాయః---లోపేన తావదసిద్ధత్వమవశ్యం బాధ్యమ్, తత్ర లీఢమిత్యాదావేకమేవ `పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇత్యసిద్ధత్వమ్, అతస్తదేవ బాధ్యతే; శ్వలిడ్ఢౌకత ఇత్యత్ర తు ఢలోపస్య జశ్త్వాపేక్షయా బహిరఙ్గత్వాత్ పరత్వాచ్చ ద్వివిధమసిద్ధత్వమితి న తద్వాధ్యతే । తతో జశ్త్వే కృతే న శ్రుతికృతమానన్తర్యమ్, నాపి శాస్త్రకృతమ్; జశ్త్వస్యాసిద్ధత్వాభావాదితి ఢలోపస్యాయమవిషయ ఇతి ।।

రో రి ।। 8.3.14 ।।

కిమిదం సానుబన్ధకస్య రోర్గ్రహణమ్ ? ఆహోస్విద్రేఫస్య ? కుతః సంశయః ? తుల్యాత్ర సంహితా---రోః రి, రః రీతి । కిం చాతః ? యది సానుబన్ధకస్య గ్రహణమ్, సిద్ధమిన్ద్రూరథః అగ్నీరథః; ఇదం తు న సిధ్యతి---నీరక్తమ్, దూరక్తమితి । అథ రేఫస్య గ్రహణమ్, సిద్ధం నీరక్తం

దూరక్తమితి; ఇదం తు న సిధ్యతిఅగ్నీరథః, ఇన్దూరథ ఇతి, `నిరనుబన్ధకగ్రహణే న సానుబన్ధకస్య' ఇతి ? నైష దోషః, వర్ణగ్రహణేషు నైషా పరిభాషా ప్రవర్త్తతే ।

పదస్యేత్యత్ర విశేషణే షష్ఠీతి । ఏతచ్చ `పదస్య' `పదాత్' ఇత్యత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్ । తేన కిం సిద్ధం భవతి ? ఇత్యాహ---తేనేతి । స్థానషష్ఠ్యాం తు రేఫేణ పదస్య విశేషణాద్రేఫాన్తస్య పదస్య లోపేన భవితవ్యమ్ । అజర్ఘా ఇతి । `ఏకాచో బశో భష్' ఇత్యత్రైతద్ వ్యుత్పాదితమ్ । అపాస్పా ఇతి । `స్పర్ద్ధ సఙ్ఘర్షే', యఙ్లుకి `దీర్ఘోఽకితః' ఇతి దీర్ఘః, లఙి సిపి శపో లుక్, సిపో హల్ఙ్యాదిలోపః; జశ్త్వమ్, `దశ్చ' ఇతి రుత్వమ్ ।।

ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః ।। 8.3.15 ।।

యద్యత్రాపి పదస్యేతి విశేషణషష్ఠీ స్యాత్, తదా చకర్ష, కర్కశ ఇత్యాదావపదాన్తస్యాపి రేఫస్య విసర్జనీయః స్యాత్ । స్థానషష్ఠ్యాం తు రేఫేణ పదే విశేషితే రేఫాన్తస్య పదస్యాలోన్త్యస్య విసర్జనీయవిధానాన్న కశ్చిద్దోష ఇతి మన్యమాన ఆహ---రేఫాన్తస్య పదస్యేతి । ఖరి పరతోఽవసానే చేతి । `పరతః' ఇత్యేతత్ఖరైవ సమ్బధ్యతే, నావసానేన; అసమ్భవాత్ । యేన వర్ణేన విరమ్యతే స ఏవావసానం స్యాత్ । విరతిః=వర్ణస్యానుచ్చారణమ్ । తత్ర పదాన్తస్య రేఫస్య యేన వర్ణన విరమ్యతే స తావత్పరో న సమ్భవతి । ఇతరత్పునరవసానమభావరూపమ్, న చాభావేన పౌర్వాపర్యం సమ్భవతి । తస్మాత్ `ఖరవసానయోః' ఇత్యేకాపి సప్తమీ విషయభేదాద్భిద్యతేఖరి పరసప్తమీ, అవసానే విషయసప్తమీతి ।

అపర ఆహ---వర్ణేష్వప్యుచ్చరితప్రధ్వంసిషు బుద్ధివిరచితం పౌర్వాపర్యమస్తి, తత్త్వభావేనాపి సమ్భవతి; తస్మాదుభయత్రాపి పరసప్తమీతి । ఉదాహరణేషు ఖరి విసర్జనీయస్య సత్వమ్, చవర్గే శ్చుత్వమ్, టవర్గే ష్టుత్వమ్ ।

నార్పత్య ఇతి । పత్యుత్తరపదాణ్ణ్యః । వృద్ధేర్బహిరఙ్గలక్షణత్వాదితి । బహిర్భూతతద్ధితాపేక్షత్వాద్ ??వృద్ధేర్బహిరఙ్గత్వమ్ । తదాశ్రయస్య రేఫస్యేతి । తదాశ్రయత్వం తు తయా సహ విధానాత్ । `ఉరణ్ రపరః' ఇత్యేతద్ధి గుణవృద్ధివిధిభిరేకతామాపాద్య రపరత్వం విధత్తే, తేన వృద్ధేర్యన్నిమిత్తం తదేవ రేఫస్యాపి, తతస్తస్యాపి బహిరఙ్గత్వమ్ । విసర్జనీయస్తు ఖర్మాత్రమాశ్రిత్య భవన్నన్తరఙ్గః । నను

బహిరఙ్గపరిభాషా `వాహ ఊఠ్' ఇత్యత్ర జ్ఞాపితత్వాత్తద్దేశా, తతః కిమ్ ? తస్యాం కర్త్తవ్యాయాం విసర్జనీయః `పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇత్యసిద్ధః, సా కథమన్తరఙ్గమపశ్యన్తీ బహిరఙ్గస్యాసిద్ధత్వమాపాదయతి ? నైష దోషః; `కార్యకాలం సంజ్ఞాపరిభాషమ్', తతశ్చ పరిభాషాన్తరవద్ బహిరఙ్గపరిభాషాయా అప్యత్ర ప్రకరణే ప్రవృత్తిరవిరుద్ధా ॥

రోః సుపి ॥ 8.3.16 ॥

పయః స్వితి । యత్ర సకారద్వయం పఠ్యతే తత్ర `వా శిర' ఇతి విసర్జనీయస్య వా సకారః । సర్పిః ష్వితి । యత్ర విసర్జనీయః పఠ్యతే తత్ర `నుమ్విసర్జనీయశర్వ్యవాయేఽపి' ఇతి ప్రత్యయసకారస్య షత్వమ్ । షకారద్వయపాఠే తు పూర్వవద్విసర్జనీయస్య సత్త్వమ్, పరస్య పూర్వవదేవ షత్వమ్, పూర్వస్య ష్టుత్వమ్ । సప్తమీబహువచనం గృహ్యత ఇతి । న ప్రత్యాహారః; `ఖరి' ఇత్యనువృత్తేః, న హి సప్తమీబహువచనాదన్యః సుప్ ఖరాదిరస్తి । తేన పయోభ్యామిత్యాదౌ విధ్యర్థం న భవతి, కిం తర్హి ? నియమార్థమ్, యదాహసిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థ ఇతి । రోరేవ సుపీతి । విపరీతస్తు నియమో న భవతి---రోః సుప్యేవేతి; `హలోఽనన్తరాః సంయోగః' ఇత్యాదినిర్దేశాత్ ॥

భోభగోఅఘోఅపూర్వస్య యోఽశి ॥ 8.3.17 ॥

అశ్గ్రహణమనర్థకమన్యత్రాభావాత్, అశోఽన్యః ఖర్భవతి, తత్ర చ `పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇతి యత్వస్యాసిద్ధత్వాద్విసర్జనీయేన భావ్యమ్, కృతే విసర్జనీయే స్థానివద్భావాద్ రుగ్రహణే గ్రహణాత్ స్యాత్ప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ ? న; అల్విధికత్వాత్ । అత్ర హి రోర్యో రేఫస్య విసర్జనీయస్య స్థానీ, న పునా రురేవ । కిఞ్చ---యత్వస్యాప్యస్య రోర్యో రేఫః స ఏవ స్థానీ, న పునా రురేవ । తస్మాదల్విధిత్వాదపి నాస్తి స్థానివద్భావః । సంహితాధికారాచ్చావసానే యత్వం న భవిష్యతి, తస్మాదశ్గ్రహణమనర్థకమ్ ? ఇత్యత ఆహ---అశ్గ్రహణముత్తరార్థమితి । ఏతదేవ వ్యనక్తి---హలి సర్వేషామితి । వృక్షవయతేరప్రత్యయ ఇతి । స పునర్వ్విచ, న క్విప్ । క్విపి హి ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాద్వయతి గ్రహణేన గ్రహణాద్వకారస్య సమ్ప్రసారణం స్యాత్ । `లోపో వ్యోర్వలి' ఇతి వలోపః । స్థానివత్త్వం చ ణేరత్ర క్వౌ లుప్తత్వాన్న విద్యతే । విచి తు ణిలోపస్య స్థానివద్భావాద్వలోపో నాస్తి । సమ్ప్రసారణస్య త్వప్రసఙ్గ ఏవ । `హలి సర్వేషామ్' ఇత్యనేన తు లోపే కర్తవ్యే `పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్' ఇతి స్థానివత్త్వనిషేధాద్ వలోపః స్యాదితి విశేష్యతే । అథ కకారే పరతః `లోపో వ్యోః' ఇతి వలోపః కస్మాన్న భవతి, ణిలోపస్య స్థానివద్భావో నాస్తి, పదాన్తవిధౌ ప్రతిషేధాత్, వకారస్య పదాన్తత్వాత్ ? నైష దోషః;

భావసాధనస్త్వత్ర విధిశబ్దః, తతశ్చ పదాన్తే విధీయమానే స్థానివత్త్వనిషేధః । న చ లోపః పదాన్తః; తస్యాభావరూపత్వాత్ ।

అథేతి । యది `హలి సర్వేషామ్' ఇత్యత్రాఽశ్గ్రహణస్య ప్రయోజనమ్, తత్రైవం వక్తవ్యమ్---`హశి' ఇతి, తత్కిం హల్గ్రహణం కృత్వాఽశ్గ్రహణేన తద్విశేష్యత ఇతి ప్రశ్నార్థః । ఏవకారో భిన్నక్రమః, తత్ర హశ్గ్రహణమేవ కస్మాన్న కృతమితి । ఉత్తరార్థమితి । యది తత్ర హశ్గ్రహణం క్రియతే, `మోఽనుస్వారః' ఇత్యత్ర పునర్హల్గ్రహణం కర్తవ్యమ్ । హల్మాత్రే యథా స్యాదితి । సర్వథోభాభ్యాం గ్రహణాభ్యాం న ముచ్యామహే ఇతి భావః । తథాప్యత్రాఽశ్గ్రహణానురోధే ప్రయోజనం వక్తవ్యమ్ ? తదాహ---వ్యోర్లఘుప్రయత్నతర ఇతి ।।

వ్యోర్లఘుప్రయత్నతరః శాకటాయనస్య ।। 8.3.18 ।।

అతిశయేన లఘుప్రయత్నః=లఘుప్రయత్నతరః । వర్ణోచ్చారణహేతురాత్మధర్మః = ప్రయత్నః । ఉదాహరణేష్వాన్తర్యతో వకారస్య వకారః, యకారస్య యకారః । కిం పునరిదం లఘుప్రయత్నతరత్వమ్ ? ఇత్యాహ---లఘుప్రయత్నతరత్వమితి । స్థానమ్=తాల్వాది, జిహ్వాయా అగ్రోపాగ్రమధ్యమూలాని=కరణాని, ప్రయత్నస్య లఘుత్వే తాని శిథిలాని=లఘూని భవన్తి ।।

లోపః శాకల్యస్య ।। 8.3.19 ।।

అవర్ణపూర్వయోరితి । ఓకారపూర్వస్య తూత్తరసూత్రేణ తూత్తరసూత్రేణ నిత్యం లోపో విధాస్యతే ।

శాకల్యగ్రహణం వికల్పార్థమితి । నను లోపోఽప్యుచ్యతే, లఘుప్రయత్నతరోఽపి, తావుభౌ వచనాద్భవిష్యతః; తత్కిం వికల్పార్థేన శాకల్యగ్రహణేన ? అత ఆహ---తేనేతి ।।

ఓతో గార్గ్యస్య ।। 8.3.20 ।।

ఆకారాదుత్తరస్య యకారస్యేతి । వకారస్త్వస్మిన్విషయే న సమ్భవతి । నిత్యార్థోఽయమారమ్భ ఇతి । వికల్పస్య పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్ ।

కిమర్థం తహి గార్గ్యగ్రహణమ్ ? ఇత్యాహ---గాగ్యగ్రహణం పూజార్థమితి । వ్యోరిహ ప్రకరణే లఘుప్రయత్నతరోఽపి విహితః, లోపోఽపి, తత్కస్యాయం నిత్యో లోపో బాధకః, ఆనన్తర్యాల్లపివికల్పస్య ? ఇత్యాహ---యోఽయమితి ।

కేచిత్త్వితి । యదస్మిన్ప్రకరణే వ్యోః కార్యం తత్సముదాయోఽపేక్ష్యతే, న త్వనన్తరో లోపవికల్ప ఇతి తేషామభిప్రాయః ।।

ఉఞి చ పదే ।। 8.3.21 ।।

భూతపూర్వేణ ఞకారేణేతి । భూలోదాహరణేఽపి భూతపూర్వేణైవ ఞకారేణోఞితి ప్రతిపత్తిః; అనుబన్ధస్య ప్రయోగేఽసమవాయాత్ । ఉత్తరార్థమితి । `ఙమో హ్రస్వాదచి ఙముణ్నిత్యమ్' ఇత్యేష విధిరఙాదౌ పదే యథా స్యాత్, ఇద మా భూత్---దణ్డినేతి । నైతదస్తి ప్రయోజనమ్; `పదస్య' ఇతి వర్త్తతే । ఇహ తర్హి పరమదణ్డినా, అత్ర హి సుబన్తస్య సమాస ఇతి పదత్వమస్తి ? నాస్తి; ఉక్తం హి `ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధౌ' ఇతి । తదేతత్పదగ్రహణం తిష్ఠతు తావత్ । అయమపి నిత్యార్థో యోగః ।।

హలి సర్వేషామ్ ।। 8.3.22 ।।

యకారస్య పదాన్తస్యేతి । వకారస్తు భోభగోఅఘోపూర్వో న సమ్భవతి । అవర్ణపూర్వస్తు సమ్భవతి--వృక్షవ్ కరోతీతి । తస్య తు లోపో న భవతి, అశి హలీతి విశేషణాదిత్యుక్తమ్ । తస్మాద్యకారస్యేత్యుక్తమ్ । నను వృక్షవ్ హసతీత్యాదౌ సమ్భవతి ? న సమ్భవతి; అనభిధానాత్, నహ్యేవంవిధమభిధానమస్తి । తథా చ `లణ్' ఇత్యత్ర భాష్యకార ఆహ---`న పదాన్తా హలోఽణః సన్తి' ఇతి । ఏవం చ వృక్షవ్ కరోతీత్యయమపి ప్రయోగశ్చిన్త్యః ।।

మోఽనుస్వారః ।। 8.3.23 ।।

అత్ర పదస్యేతి స్థానషష్ఠీ, మకారేణ పదస్య విశేషణాన్మకారాన్తస్య పదస్యాలోన్త్యస్యానుస్వారో విజ్ఞాయతే । తదాహ---మకారస్య పదాన్తస్యేతి ।।

నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి ।। 8.3.24 ।।

ఆక్రంస్యత ఇతి । క్రమేర్ల్రృట్, `ఆఙ ఉద్గమనే' ఇత్యాత్మనేపదమ్ ।।

మో రాజి సమః క్వౌ ।। 8.3.25 ।।

సమ్రాడితి । `సత్సూద్విష' ఇత్యాదినా క్విప్, వ్రశ్చాదినా షత్వమ్ । సామ్రాజ్యమితి । క్విబన్తాద్ బ్రాహ్మణఆదిత్వాత్ ష్యఞ్ । అధికసద్భావేఽపి క్విబన్తో రాజతిస్తావదస్తీత్యత్రాపి భవతి, క్విబన్తావస్థాయామేవ వా ప్రాగేవ ష్యఞ ఉత్పత్తేర్మత్వమ్ ।

సంయదితి । `గమః క్వౌ' ఇత్యత్ర గమాదీనామితి వచనాల్లోపః, హ్రస్వస్య తుక్ । కిరాడితి । `కిం క్షేపే' ఇతి సమాసః ।।

హే మపరే వా ।। 8.3.26 ।।

హ్మలయతీతి । `హ్మల చలనే', ణిచ్, `జ్వలహ్వలహ్మలనమామనుపసర్గాద్వా' ఇతి పక్షే మిత్సంజ్ఞా, `మితాం హ్రస్వః' ఇతి హ్రస్వత్వమ్ ।

యవలపర ఇతి । యవలాః పరే యస్మాద్వకారత్స తథోక్తః, యవలాశ్చైతే భవన్త ఆన్తరతమ్యాదనునాసికా భవన్తి, వావచనాత్పక్షేఽనుస్వారోఽపి భవతి ।

పరగ్రహణం శక్యమకర్తు_మ్; సప్తమ్యైవ తదర్థలాభాత్---మకారే పరతో యో హకారస్తత్రేతి । విపర్యయస్తు న భవతి; అసమ్భవాత్ । న హి మకారాత్పరో హకారః క్వచిత్ సమ్భవతి ।।

ఙణోః కుక్టుక్ శరి ।। 8.3.28 ।।

ఉదాహరణేషు `ఖయో ద్వితీయాః శరి పౌష్కరసాదేః' ఇతి పక్షే కకారస్య ఖకారః, టకారస్య ఠకారః ।

పూర్వాన్తకరణమిత్యాది । కిం పునః కారణంపదాదౌ ఛత్వం న సిధ్యతీత్యత ఆహ---శశ్ఛోఽటీతి । విరప్శిన్నితి । మహన్నామైతత్, విపూర్వాద్రపేరౌణాదికః కర్మణి శినిప్రత్యయః । యది వా విరపణం విరప్, సోఽస్యాస్తీతి విరప్శః = శబ్దితః, సఙ్కీర్త్తత ఇత్యర్థః ।

షత్వప్రతిషేధార్థమితి । పరాదౌ తు సకారః పదాదిర్న స్యాత్ ।

ష్టుత్వప్రతిషేధార్థమితి । పరాదౌ తు టకారః పదాన్తో న స్యాత్ ।।

డః సి ధుట్ ।। 8.3.29 ।।

`ఉభయనిర్దేశే పఞ్చమీనిర్దేశో బలీయాన్' ఇతి `డః' ఇతి పఞ్చమ్యా సీతి సప్తమ్యాః షష్ఠీ ప్రకల్ప్యత ఇతి మత్వాఽఽహ---డకారాన్తాదితి । సప్తమీనిర్దేశస్తు లాఘవార్థః । ఉదాహరణేషు ధుటి కృతే చర్త్వమ్--తకారః, తస్య పూర్వవత్పక్షే థకారః ।

అథ కిమర్థం ధుట్ పరాదిః క్రియతే---న ధుగేవ పూర్వాన్తః క్రియేత, ఏవం హి `శితుక్' ఇత్యత్ర తుగ్గ్రహణం న కర్త్తవ్యం భవతి, ఏష ధుక్ తత్రానువర్త్తిష్యతే ? అత ఆహ---పరాదికరణమితి । ప్రక్రియాలాఘవార్థం తుడితి వక్తవ్యే ధుడ్గ్రహణముత్తరార్థమ్---`నశ్చ' ఇతి ధుడ్యథాస్యాత్, తుణ్మా భఊత్ । కిఞ్చ స్యాత్, భవాన్త్సాయ ఇత్యత్ర `నశ్ఛవ్యప్రశాన్' ఇతి రుత్వం ప్రసజ్యేత ? నైతదస్తి; అమ్పర ఇతి తత్రానువర్త్తతే । కిఞ్చ---తుటోఽసిద్ధత్వాదపి రోరప్రసఙ్గః । తస్మాత్తుడేవ వక్తవ్యః ।।

నశ్చ ।। 8.3.30 ।।

అత్రాపి పరాదిత్వాత్ కుర్వన్ సీదతీత్యాదౌ `పదాన్తస్య' ఇతి ణత్వప్రతిషేధో భవతి ।

ధుటశ్చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాదితి । ధుటో యచ్చర్త్వం తస్యాసిద్ధత్వాదిత్యర్థః । యద్యపి ధుడప్యసిద్ధః, తథాపి న తదుచ్యతే; సిద్ధేఽపి తస్మిన్వినా చర్త్వేన రుత్వస్యాప్రాప్తేః । నన్వస్తు చర్త్వమసిద్ధమ్, తథాపి నైవ రుః ప్రాప్నోతి, అనమ్పరత్వాత్ ? సత్యమ్; యస్త్వసౌ ధుట ఉకారః, తేన భూతపూర్వేణామ్పరత్వమంభ్యుపేత్యైతదుక్తమ్ । అన్యే తు గ్రన్థమిమం న పఠన్తి ।।

శి తుక్ ।। 8.3.31 ।।

`శి' ఇత్యేషా సప్తమ్యకృతార్థా పూర్వసూత్రే కృతార్థాయాః పఞ్చమ్యాః షష్ఠీం ప్రకల్పయతి, తదాహ---నకారస్యేతి ।

అథ కిమర్థమపూర్వః పూర్వాన్తస్తుక్ క్రియతే, న ప్రకృతః పరాదిర్ధుడేవ విధీయేత, తత్రాపి చర్త్వేన సిధ్యత్యేవ ? అత ఆహ---పూర్వాన్తకరణమితి । పూర్వాన్తస్యాపూర్వస్యతుకః కరణమిత్యర్థః । నకారస్యాపదాన్తత్వాదితి । తుకా పదాన్తతాయా విహతత్వాత్ । పరాదౌ తు `పదాన్తస్య' ఇతి ప్రతిషేధాదదోషః । తత్రేత్యాది । తత్ర తుకో యచ్చుత్వం తదాశ్రయాత్సిద్ధం భవతి ।।

ఙమో హ్రస్వాదచి ఙముణ్ నిత్యమ్ ।। 8.3.32 ।।

ఙమః, ఙముట్---ఇత్యుభయత్రాపి ప్రత్యాహారగ్రహణమ్ । ఉడితి ప్రత్యేకం ఙకారాదిభిః సమ్బధ్యతే । సంజ్ఞాయాం హి కృతమాగమలిఙ్గం సంజ్ఞినాం భవతి । హ్రస్వాదిత్యేతఙ్ఙమో విశేషణమ్, సోఽపి ఙమ్ పదస్య విశేషణమ్, విశేషణేన చ తదన్తవిధిర్భవతి । పదస్యేతి ప్రకృతం యద్యపి షష్ఠ్యన్తమ్, తథాపి `హమః' ఇత్యనేన సమ్బన్ధాత్ పఞ్చమ్యన్తం విపరిణమ్యతే । `ఉభయనిర్దేశే పఞ్చమీనిర్దేశో బలీయాన్' ఇతి `ఙమః' ఇతి పఞ్చమ్యా `అచి' ఇతి సప్తమ్యాః షష్ఠీ ప్రకల్ప్యతే । సప్తమీనిర్దేశస్తు లాఘవార్థః, ఉత్తరార్థశ్చ । తదేతత్సర్వం మనసి కృత్వాహ---హ్రస్వాత్పర ఇతి । సంఖ్యాతానుదేశశ్చ దేవతితవ్యః; ఆగమానామమ్, ఆగమినాం చ సమత్వాత్ ।

పరమదణ్డినేత్యాదౌ సుబన్తయోః సమాసః, తత్ర సమాసార్థాయాం విభక్తౌ లుప్తాయామపి ప్రత్యయలక్షణేన దణ్డిన్నిత్యస్య పదత్వమస్తీతి ఙముట్ ప్రాప్నోతీత్యాశఙ్క్యాహ---ఇహేతి । సమాసే య ఉత్తరో భాగస్తస్య పదత్వే కర్త్తవ్యే ప్రత్యయలక్షణం న భవతి, అపదాదివిధౌ=పదాదివిధిం వర్జయిత్వా । `సాత్పదాద్యోః' ఇత్యత్ర పదాదివిధౌ ప్రత్యయలక్షణం భవత్యేవేత్యర్థః । ఏతద్వార్త్తికకారమతేనోక్తమ్ ।

సూత్రకారమతేనాప్యాహ---అథ వేతి ।।

మయ ఉఞో వో వా ।। 8.3.33 ।।

`ఇకో యణచి' ఇత్యనేనైవ సిద్ధత్వాన్నార్థోఽనేన ?---ఇత్యాశఙ్క్యాహ---ప్రగృహ్యత్వాదితి । ప్రగృహ్యత్వం చ `నిపాత ఏకాజనాఙ్' ఇతి । ఏవమపి `ఇకో యణచి' ఇత్యస్యానన్తరమ్ `మయ ఉఞో వా' ఇతి వక్తవ్యమ్, ఏవం హి వగ్రహణ న కర్త్తవ్యం భవతి ? తత్రాహ---తస్యాసిద్ధత్వాదితి । యదా త్వితిపర ఉఞ్ భవతి మయశ్చ పరః, తదా `ఉఞః' ఇతి ప్రకగృహ్యసంజ్ఞాయా వికల్పః, ఊఁఆదేశశ్చ; తత్ర యదా ప్రగృహ్యసంజ్ఞా న భవతి తదానేన వత్వం చ ప్రాప్నోతి యణాదేశశ్చ, తత్రాస్య వత్వస్యాసిద్ధత్వాద్యణాదేశే సత్యనుస్వారోఽపి భవతి---కింవితి । ప్రగృహ్యసంజ్ఞఆపక్షే త్వనేన వా వత్వమ్---కివ్వితి, కిము ఇతి । ఊఁఆదేశస్యాపి స్థానివద్భావాదనేన పక్షే వకారో భవతి, స చాన్తరతమత్వాదనునాసికః, తచ్చతుర్థం రూపమ్ । ఊఁఆదేశస్యైవ వత్వాభావపక్షే శ్రవణమ్, తత్పఞ్చమం రూపమ్ ।।

విసర్జనీయస్య సః ।। 8.3.34 ।।

ఇహ ఖరవసానయోర్ద్వయోరపి రేఫస్య విసర్జనీయ ఉక్తః, తత్రేహ నిమిత్తవిశేషానుపాదానాత్ఖరి వావసానేఽపి సత్వం ప్రాప్నోతి--వృక్షః, ప్లక్ష ఇతి ? సహితాయామితి వర్త్తతే, న చావసానే సంహితాస్తి; పరస్యాభావాత్ । మా భూత్పరః, పూర్వేణ యా సంహితా తదాశ్రయం సత్వం ప్రాప్నోతి, `ఇకో యణచి' ఇత్యాదౌ తు కార్యినిమిత్తయోర్ద్వయోరప్యుపాత్తత్వాత్తయోరేవ పరస్పరం సంహితాశ్రీయత ఇతి దధి+అత్రేతి పూర్వపరాభ్యామిగచోః సంహితాయాం సత్యామపి కార్యం న భవతి; పరస్పరమసంహితత్వాత్ । స్యాదేతత్ । సామాన్యవిహితా సంహితాసంజ్ఞా, విశేషవిహితావసానసంజ్ఞా; కార్యయోరేకవర్ణవిషయత్వాత్కార్యార్థత్వాచ్చ

సంజ్ఞానాం సంజ్ఞయోరప్యేకవిషయత్వాద్వాధ్యభాదకభావః । యద్వా---`సన్నికర్షః సంహితా' ఇతీయతా సిద్ధే పరగ్రహణమతిశయప్రతిపత్త్యర్థమ్---ప్రకృష్టో యః సన్నికర్షః । కశ్చ ప్రకృష్టః ? యః పూర్వపరాభ్యాముభాభ్యామపి । తదభావాదవసానస్య సంహితాసంజ్ఞాయా అభావః । యద్యేవమ్, అణో।ఇప్రగృహస్యానునాసికే దోషః, తత్ర హి `వావసానే' ఇతి వర్త్తతే; సంహితాధికారశ్చోత్తరార్థో ఽవశ్యమనువర్త్యః---`తోలి' ఇతి పరసవర్ణో ఽసంహితాయాం మా భూత్---అగ్నిచిత్ లునాతీతి, తతశ్చ సంహితావసానోభయాశ్రయో ఽనునాసికో దధి ఇత్యాదౌ న స్యాదితి సంహితావసానసంజ్ఞయోః సమావేశ ఏషితవ్యః, తతశ్చావసానే ఽపి సత్వప్రసఙ్గః ? అత ఆహ---ఖరీత్యనువర్త్తత ఇతి । తదనువృత్తిశ్చ మణ్డూకప్లుతిన్యాయేన, సమ్బన్ధానువృత్త్యా వా వేదితవ్యా; అన్యథా హి పూర్వత్రాపి ఖరి కార్య విజ్ఞాయేత ।

కిం పునరత్ర ప్రమాణం ఖరీత్యనువర్త్తతే ఇతి ? ఉత్తరత్ర శర్పర ఇతి వచనమ్, స హి బహువ్రీహిః, తస్యాన్యపదార్థాపేక్షాయా యో విసర్జనీయాత్పరః సమ్భవతి స ఏవాన్యపదార్థః, స చ ఖరేవః, అవసానస్య శర్పరత్వాసమ్భవాత్ । యద్వా---యది ఖరవసానయోర్ద్వయోరపి సత్వం స్యాత్ విసర్జనీయవిధానమనర్థకం స్యాత్; `ఖరవసానయోస్సః' ఇత్యేవ వాచ్యం స్యాత్ । ఏవం హి `విసర్జనీయస్య' ఇతి న వక్తవ్యం భవతి । అవశ్యమ్ `శర్పరే విసర్జనీయః' ఇత్యస్య స్థానినిర్దేశార్థం విసర్జనీయస్యేతి వక్తవ్యమ్ ? న వక్తవ్యమ్; పురస్తాదపకర్షేణాప్యేతత్సిద్ధమ్, ఏవం వక్ష్యామి---`రో రి ఖరవసానయోః సః, రోః సుపి శర్పరే విసర్జనీయః' ఇతి, శర్పర ఇత్యత్ర `ర' ఇతి వర్త్తతే, న తు `రోః' ఇతి, తేన సుగీః త్సరుకః, పురుషః త్సరుకః ఇత్యాదౌ సర్వత్ర భవతి । అథ `భోభఘోఅఘో' ఇత్యాదిసూత్రం కుత్ర కరిష్యసి ? `శర్పరే విసర్జనీయః' ఇత్యస్యానన్తరమ్ । యద్యేవమ్, స్వరత్ర, స్వర్నయతీత్యాదావపి యత్వప్రసఙ్గ ఇతి పునా రుగ్రహణం కర్తవ్యమ్ ? ఏవం తర్హి `రోః సుపి' ఇత్యస్యానన్తరమ్ `భోభగో' ఇత్యాది రుస్థానికాదేశవిధానార్థం పఠిత్వా `శర్పరే విసర్జనీయః' ఇత్యాదికం పఠిష్యతే । ఏవమపి పునారగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్; రుణా విచ్ఛిన్నత్వాత్ ? ఏవమపి యథాన్యాసే సతి త్రీణి గ్రహణాని---ద్వే విసర్జనీయగ్రహణే, తృతీయం సగ్రహణమ్; అన్యథాన్యాసే తు ద్వే సగ్రహణే రుగ్రహణం చ । తదేవం లఘీయసా న్యాసేన సిద్ధే విసర్జనీయవిధానసామర్థ్యాన్న సర్వత్ర సత్వం భవిష్యతి ।

ఏవమపి కుత ఏతత్---ఖరి భవతి, న పునరవఖాన ఇతి ? జ్ఞాపకాత్, యదయం శర్పరే ఖరి విసర్జనీయం విధత్తే, తజ్జ్ఞాపవతి---ఖరి తావదస్తి సత్వమితి । విపర్యయే హి పురషః త్సరుక ఇత్యాదౌ సత్వాభావాదస్త్యేవ విసర్జనీయ ఇతి తద్విధానమనర్థకం స్యాత్ । నైతదస్తి జ్ఞాపకమ్; అస్త్యేతస్య వవనే ప్రయోజనమ్, కిమ్ ? వాసః క్షౌమమ్, అద్భిః ప్సాతమిత్యాదౌ జిహ్వామూలయోపధ్మానీవౌ మా భూతామితి ? నైతదస్తి; యద్యేతావత్ప్రయోజనం స్యాత్

`కుత్వోః ఀఀకఀపౌ వా శరి' ఇత్యేవ బ్రూయాత్ । తదేవం విధానసామర్థ్యాత్ఖర్యేవాయం విధిః । అనేన చైవాభిప్రాయేణ `ఖరీత్యనువర్త్తతే' ఇత్యుక్తమ్ ।।

శపరే విసర్జనీయః ।। 8.3.35 ।।

శర్పరో యస్మాదితి బహువ్రీహిః, పరగ్రహణేఽక్రియమాణే శరఏవ కేవలస్య నిమిత్తతా విజ్ఞాయేత, న ఖరీత్యనువృత్తేః, `వా శరి' ఇత్యభిధానాచ్చ । విపర్యయస్తర్హి విజ్ఞాయేత---ఖర్పరే శరీతి, నిత్యః స్ఫోటః, పురుషః స్థాతేతి । తస్మాత్పరగ్రహణమ్ ।

అథ కిమర్థణ్, `విసర్జనీయః' ఇత్యుచ్యతే, న `న' ఇత్యేవోచ్యేత, సత్వే హి ప్రతిషిద్ధే విసర్జనీయః స్వేనైవ రూపేణావస్థాస్యతే ? అథ ఆహ---విసర్జనీయస్యేతి । సత్యమ్; పురుషః త్సరుక ఇత్యాదౌ సత్వనిషేధేనాపి సిద్ధమ్, యత్ర తు కుపూ శర్పరౌ---వాసః క్షౌమమ్, అద్భిః ప్సాతమితి, తస్య విసర్జనీయస్య యో వికారో జిహ్వామూలీయాదిః స ఏవ స్యాత్ । విసర్జనీయగ్రహణే తు సతి విసర్జనీయ ఏవ భవతి । జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయావపి న భవత ఇతి । కేవలం సకార ఏవేత్యపి శబ్దార్థః ।।

వా శరి ।। 8.3.36 ।।

వృక్షా స్థాతార ఇతి । లోపాభావపక్షే విసర్జనీయః, సత్వం వా ।।

కుప్వోః ఀఀకఀపౌ చ ।। 8.3.37 ।।

విసర్జనీయశ్చేతి । అనేన చకారో విసర్జనీయానుకర్షణార్థ ఇతి దర్శయతి । అథ వాగ్రహణమేవానువర్త్య జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయౌ కస్మాన్న విలేప్యేతే, ఏవం హి చకారో న కర్త్తవ్యో భవతి ? నైవం శక్యమ్; ఏవం హ్యాభ్యాముక్తే `విసర్జనీయస్య సః' ఇతి సత్వమేవ స్యాత్ । తస్మాచ్చకారేణైవానుకృష్య విసర్జనీయో విధాతవ్యః, వాగ్రహణం చ నానువర్త్యమ్ । తదనువృత్తౌ హి త్రిభిరపి ముఖ్యే పక్షే సత్వం ప్రసజ్యేత ।

సూత్రే కకారపకారసహితయోర్జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయయోరుచ్చారణాత్తథాభూతావేవ విసర్జనీయస్యాదేశావితి శఙ్కమానం ప్రత్యాహ---కపావుచ్చారణార్థావితి I తాభ్యాం వినా తయోరుచ్చారయితుమశక్యత్వాదితి భావః I కీదృశౌ తర్హ్యాదేశౌ ? ఇత్యాహ---జిహ్వామూలీయేతి I ఇహ విసర్జనీయస్య స్థానే ఆదేశత్రయం విధీయతే, తతశ్చ శర్పరయోరేవ కుప్వోః ప్రాప్నోతి---వాసః క్షౌమమ్, అద్భిః ప్సాతమితి, అత్ర హి `శర్పరే విసర్జనీయః' ఇతి విసర్జనీయోఽస్తి, న చ తస్య వైయర్థ్యమ్; యత్ర కుపుభ్యామన్యః శర్పరః ఖరస్తిపురుషః త్సరుక ఇత్యాదౌ, తత్ర సావకాశత్వాత్ I అశర్పరయోస్తు కుప్వోర్న స్యాత్, న హి తస్య విసర్జనీయోఽస్తి, `విసర్జనీయస్య సః' ఇతి సత్వేన నిర్వర్తితత్వాత్ I కిం పునః కారణం సత్వమేవ తావద్భవతి ? తత్ర కర్త_వ్యే తస్య విధేరసిద్ధత్వాత్ I తస్మాదత్ర సకారః స్థానీ నిర్దేష్టవ్యః---యః `విసర్జనీయస్య సః' ఇతి సః, తస్య స్థానే కుప్వోరాదేశత్రయం భవతీతి I

ఏవం హి శర్పరయోః కుప్వోః సకారాపవాదో విసర్జనీయో విధీయేత ఇతి సకారాభావాదాదేశాప్రసఙ్గః, కేవలయోస్త్వాదేశప్రసఙ్గః, తస్మాత్సస్యేతి వక్తవ్యమ్, యదాహ వార్తి_కకారః---`సకారస్య కుప్వోర్విసర్జనీయ---జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయాః, విసర్జనీయాదేశే హి శర్పరయోరేవాదేశప్రసఙ్గః' ఇతి ? అత్ర పరిహారామాహ---విసర్జనీయస్య స ఇత్యేతస్మిన్నితి I అయమభిప్రాయః---`విసర్జనీయస్య సః' ఇతి సకారస్య స్థానీ విసర్జనీయ ఉపాత్తః, స చ ద్వివిధః సమ్భవతి---శర్పరలక్షణః, ఖరవసానలక్షణశ్చ I తత్ర శర్పరలక్షణస్యాసిద్ధత్వాదితరః సకారస్య స్థానీ, స ఏవ చేహానువర్తతే; తతశ్చ నాప్రాప్తే సత్వే ఇదమారభ్యతే; సర్వస్య విషయస్య తేన వ్యాప్తత్వాత్ I `శర్పరే విసర్జనీయః' ఇత్యేతత్తు శర్పరయోః కుప్వోః ప్రాప్తమ్, కేవలయోస్త్వప్రాప్తమితి న తం ప్రత్యస్య బాధకలక్షణయోగ ఇతి I స్యాదేతత్, మా భూదపవాదత్వమ్, పరత్వాత్తు శర్పరయోరపి కుప్వోరయమేవ విధిః ప్రాప్నోతి ? తత్రాహ---పూర్వత్రాసిద్ధే ఇతి I

పరిహారాన్తరమాహ---కేచిత్త్వితి I `కుప్వోః' ఇత్యేకో యోగః, అత్ర `శర్పరే విసర్జనీయః' ఇతి వర్తతే, శర్పరయోః కుప్వోః విసర్జనీయ ఏవ భవతి, న ాకఃపావితి I కిఞ్చ---పూర్వంసూత్రే `నేతి వక్తవ్యే విసర్జనీయవిధానం తద్వికారనివృత్త్యర్థమ్' ఇత్యుక్తమ్ I తేన శపరయోః కుప్వోరస్య విధేరప్రసఙ్గ ఏవ II

సోఽపవాదాదౌ II 8.3.38 II

`అపదాదౌ' ఇతి కుప్వోరేతద్విశేషణమ్, వ్యత్యయేన త్వేకవచనమ్ I పూర్వస్యాయమపవాదః I పాశకల్పకకామ్యేష్వితి I సమ్భవప్రదర్శనమేతత్, న పరిగణనమ్; అన్యస్యాసమ్భవాత్ I ప్రాతః కల్పమితి I అధికరణశక్తిప్రధానస్యాపి ప్రాతః---శబ్దస్య వృత్తివిషయే శక్తిమద్వాచిత్వాదీషదసమాప్త్యా యోగః, యథా---దోషాభూతమహః, దివాభూతా రాత్రిరిత్యత్రాభూతతద్భావయోగః I

రోః కామ్యే నియమార్థమితి I ఏతదేవ వివృణోతి---రోరేవేతి I గీః కామ్యతీతి I ఉత్తరసూత్రేణ షత్వం న భవతి I యది పునస్త్రైవేదముచ్యతే ? నైవం శక్యమ్ ; షత్వమాత్రప్రతిషేధేఽప్యనేన సత్వం ప్రాప్నోతి I ఉపధ్మానీయస్య చేతి I అస్యైవ వివరణమ్---కవర్గేపరత ఇతి I ఉబ్జిరయమిత్యాది I యథా పునరయం దకారోపధ ఏషితవ్యః, తథా `హయరట్' ఇత్యత్రోక్తమ్ II

ఇణః షః II 8.3.39 II

పూర్వేణ సత్వే ప్రాప్తే తదపవాదః షత్వం విధీయతే I అత్ర కేచిదాహుః---``యోఽయమ్ `సోఽపదాదౌ' ఇతి సకారః, స ఏవోత్తరత్ర సర్వత్ర కుప్వోః ప్రకరణే విధీయతే, అనేన తు తస్యైవ సకారస్యేణ ఉత్తరస్య షత్వం విధీయతే, న విసర్జనీయస్య, `అపదాదౌ' ఇతి చాత్ర న సమ్బధ్యతే" ఇతి I స తర్హి సకారః స్థానీ నిర్దేష్టవ్యః ? నేత్యాహ; ప్రకృతోఽనువర్త్తతే---`సోఽపదాదౌ' ఇతి, తస్య `ఇణః' ఇతి పఞ్చమ్యా షష్ఠీ ప్రకల్ప్యతే I

ఏవమపి వక్ష్యమాణైర్యోగైర్విహితస్య సకారస్య షత్వం న ప్రాపనోతి, అస్మిన్కర్త్తవ్యే తేషామసిద్ధత్వాత్ ? నైష దోషః; అచార్యప్రవృత్తిర్జ్ఞాపయతి---న యోగే యోగోఽసిద్ధః, కిం తర్హి ? ప్రకరణే ప్రకరణమసిద్ధమితి; యదయమ్ `ఉపసర్గాదసమాసేఽపి' ఇత్యత్ర `అసమాసేఽపి' గ్రహణం కరోతి I కథం కృత్వా జ్ఞాపకమ్ ? అన్తరేణాప్యసమాసేపిగ్రహణం విశేషానుపాదానాత్సమాసాసమాసయోర్ణత్వం భవిష్యతి, న చ సమాసే `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' ఇతి నియమాణ్ణత్వస్య నివృత్తిః, నియమే కర్త్తవ్యే `ఉపసర్గాత్' ఇత్యస్య ణత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ I పశ్యతి త్వాచార్యః---ప్రకరణే ప్రకరణమసిద్ధమితి, తతః `అసమాసేపి' గ్రహణం కరోతి, తదా హి సహ నియమేన సర్వమేవ ణత్వప్రకరణమేకమితి నియమే కర్తవ్యే ఉపసర్గాదితి ణత్వస్య సిద్ధత్వాన్నియమేన వ్యావృత్తిః స్యాదితి కర్త్తవ్యం సమాసేఽపిగ్రహణమ్ I తదేవం సకారస్య షత్వం విధీయతే, న విసర్జనీయస్య; ఉత్తరత్ర చ సత్వమేవానువర్త్తతే, న షత్వమితి I

అయమపి పక్షో నిర్దోష ఏవ, కిన్తు షష్ఠీప్రకల్పనం జ్ఞాపకాశ్రయణం చేతి ప్రతిపత్తిగౌరవప్రసఙ్గాద్ వృత్తికారేణ నాశ్రితః । కస్తర్హి తస్య పక్షః ? ఉత్తరత్ర ద్వయమప్యనువర్త్తతే---సకారః, షకారశ్చేతి । యద్యేవమ్, సర్వత్ర ద్వయమపి ప్రాప్నోతి---అథ సకారో వానువర్త్తతే ` ఇదుదుపధస్య చ' ఇత్యాదౌ యత్రేణః పరో విసర్జనీయస్తత్రాపి సకార ఏవ ప్రాప్నోతి; అథ షకార ఏవానువర్త్తతే ` నమస్పురసోర్గత్యోః' ఇత్యాదౌ యత్రానిణః పరో నిసర్జనీయస్తత్రాపి షకార ఏవ ప్రాప్నోతి ? నైష దోషః; ` ఇణః షః' ఇతి సముదాయస్య స్వరితత్వం ప్రతిజ్ఞాయతే । యదాహ---ఇణః ష ఇతి వర్త్తత ఇతి । తతః షత్వం తావదనిణ్విషయే న భవిష్యతి । ఏవమపి షత్వవిషయే సత్వమపి ప్రాప్నోతి ? న; షకారేణ తస్య బాధనాత్, చకారాకరణాచ్చ । యది పరమనువృత్తిసామర్థ్యాత్తత్ప్రసఙ్గః ? తదపి న; ఉత్తరార్థమప్యనువృత్తిసమ్భవాత్ । తదిదముక్తమ్---య ఇణః పరే విసర్జనీయస్తస్య షకార ఆదేశో భవత్యన్యస్య తు సకార ఇతి । కిమర్థం పునరిదమారభ్యతే, యావతా సత్వమేవాత్ర ప్రకరణే విధీయతామ్, తస్య త్వాదేశసకారత్వాత్ ` ఇణ్కోః' ఇతి షత్వం భవిష్యతి ? సిధ్యతి; ` అపదాన్తస్య' ఇతి తత్ర వర్త్తతే, పదాన్తార్థోఽయమారభః ।।

నసస్పురసోర్గత్యోః ।। 8.3.40 ।।

అతః ప్రభృతి ` అపదాదౌ' ఇతి నివృత్తమ్ । నమః శబ్దస్య తు ` పురోఽవ్యయమ్' ఇతి ।

పురః పశ్యేతి । ` పౄ పాలనపూరణయోః', ` భ్రాజభాస' ఇత్యాదినా క్విప్, తదన్తాచ్చస్ । అస్య తదన్తతాం దర్శయితుమ్--పూః పురావిత్యనయోరుపన్యాసః ।।

ఇదుదుపధస్య చాప్రత్యయస్య ।। 8.3.41 ।।

ఇదుతావుపధే యస్య స ఇదుదుపధః సముదాయః, తస్య యో విసర్జనీయ ఇతి వైయధికరణ్యేన సమ్బన్ధః । అప్రత్యయస్యేత్యేతదపి వ్యధికరణమేవ । నిర్దుర్బహిరావిశ్చతుష్ప్రాదురితి । అన్యేషాం సమ్భవతాం ప్రతిషేధస్య వక్ష్యమాణత్వాన్నేదం పరిగణనమ్, కిం తర్హి ? సమ్భవప్రదర్శనమ్ । చతుష్కపాలమితి । తద్ధితార్థే ద్విగుః, ` సంస్కృతం భక్షాః' ఇత్యణః ` ద్విగోర్లుగనపత్యే' ఇతి లుక్ । చతుష్కణ్టకమితి । బహువ్రీహిః ।

మాతుః కరోతీత్యాది । చోద్యమ్---అత్ర హి మాతృ+అస్ ఇతి స్థితే ` ఋత ఉత్' ఇత్యుకారో భవన్ ` యో హ్యుభయోః స్థానే' ఇతి న్యాయేన రపరో భవతి, తతశ్చ ` రాత్సస్య' ఇతి ప్రత్యయసకారస్య లోపే కృతే రేఫస్య విసర్జనీయో భవతి । పరిహరతి---కరకాదిష్వితి । ఏకాదేశనిమిత్తాదితి । కర్మధారయః, ఏకాదేశరూపనిమిత్తాదిత్యర్థః, ఏకాదేశశాస్త్రం వా నిమిత్తం యస్యోకారస్య తస్మాదిత్యర్థః ।

పుమ్ముహుసోరితి । అవ్యుత్పన్నావేతావితి ప్రతిషేధ ఉచ్యతే । తత్ర పుంసః ప్రతిషేధేన నార్థః । షత్వం కస్మాన్న భవతి ? విసర్జనీయాభావాత్, ఉక్తం హి ` సమ్పుంకానాం సత్వమ్' ఇతి, తత్ర సత్వస్యాసిద్ధత్వాభావాద్విసర్జనీయాభావః । తచ్చావశ్యం సత్వం వక్తవ్యమ్, రువిధౌ విసర్జనీయస్య షత్వపతిషేధేఽపి ` కుప్వోః ꣹కꣿపౌ చ' ఇత్యేవ విధిః ప్రాప్నోతి---ముహుః కామో యస్యాః సా ముహుః కామా, తత్ర ` కుప్వోః ꣹కꣿపౌ చ ఇత్యేష ఏవ విధిర్భవతి । క్వచిత్తు ముహుస్కామేతి సత్వం పఠ్యతే సోఽపపాఠః, న హ్యత్ర సత్వసమ్భవః; సూత్రవార్త్తికయోరనిబద్ధత్వాత్ । నైష్కుల్యమితి । బ్రాహ్మణఆదిత్వాత్ ష్యఞ్ । ని3ష్కులం దు3ష్కులమితి । ` గురోరనృతః' ఇత్యాదినా ప్లుతః । బహిరఙ్గలక్షణయోరితి । బహిర్భూతతద్ధితాపేక్షత్వాద్వద్విర్బహిరఙ్గా, ప్లుతోఽపి దూరాద్ధూతాదికమర్థం వాక్యం చాపేక్షత ఇతి బహిరఙ్గః ।।

తిరసోఽన్యతరస్యామ్ ।। 8.3.42 ।।

` తిరోఽన్తర్ధౌ' ఇతి తిరః శబ్దస్య గతిసంజ్ఞా ।

తిరః కృత్వేతి । అత్రాన్తర్ధేరవివక్షితత్వాదగతిత్వమ్ ।।

ద్విస్త్రిశ్చతురితి కృత్వోఽర్థే ।। 8.3.43 ।।

ఉభయత్రవిభాషేయమ్, ` చతుర్' ఇత్యస్యాప్రత్యయవిసర్జనీయత్వాద్ ` ఇదుదుపధస్య చ' ఇతి ప్రాప్తే, ఇతరయోరప్రాప్తే । ` ఇసుసోః సామర్థ్యే' ఇత్యనేన త్వత్ర సిద్ధిర్న శఙ్కనీయా; ఇసః ప్రత్యయస్య తత్ర గ్రహణాత్ ।

కృత్వోర్థ ఇతి కిమితి । సుజన్తాః కృత్వోఽర్థం న వ్యభిచరన్తీతి ప్రశ్నః । చతుః---శబ్దస్య సుజన్తత్వే ప్రమాణం నాస్తీత్యుత్తరమ్ । యది తు సాహచర్యం వ్యస్థాపకమ్, తదా తదర్థమపి కృత్వోఽర్థగ్రహణం న కర్త్తవ్యమ్, క్రియతే చ ? తజ్జ్ఞాపకార్థమ్, ఏతజ్జ్ఞాపయతి---న సర్వత్ర సాహచర్యం వ్యవస్థాపకమితి । కిం సిద్ధం భవతి ? `దీధీవేవీటామ్' ఇత్యత్ర ధాతుసాహచర్యేణాప్యాగమస్యేటో గ్రహణం భవతి ।

ద్విస్త్రిశ్చతురితి కిమ్ ? పఞ్చకృత్వః కరోతీత్యత్ర షత్వం మా భూత్ । నైతదస్తి ప్రయోజనమిత్యాహ--ఇదుదుపధస్యేత్యస్యానువృత్తౌ సత్యామిత్యాది । కృత్వోఽర్థో విషయో యస్యేతత్తథోక్తమ్ । కృత్వోర్థే యత్పదం వర్తతే తస్య యో విసర్జనీయః---ఇత్యేవం విశేష్యమాణం ఇత్యర్థః । యది తు కృత్వోఽర్థగ్రహణేన విసర్జనీయో విశేష్యేత, తదా చతురో న స్యాత్ । ఏతచ్చ శ్లోకేషు వ్యక్తీకరిష్యతి ।

ఏవం శ్లోకవార్త్తికకారమతేన ద్విస్త్రిశ్చతుర్గ్రహణం ప్రత్యాఖ్యాతమ్ । తానేవ శ్లోకానుదాహరతి---కృత్వసుజర్థే ఇతి । కస్మాద్ధేతోః కృత్వసుజర్థే షత్వం బ్రవీతి, కృత్వోఽర్థగ్రహణస్య కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః । అత్ర చ వక్ష్యమాణోఽభిప్రాయః । ప్రయోజనమాహ---చతుష్కపాల ఇతి । చోదయితా స్వాభిప్రాయం ప్రకాశయతి---నను సిద్ధమితి । నన్విత్యభ్యుపగమే । భవత్వనేన చతుష్కపాలేఽపి విభాషా, తథాపి నిత్యం షత్వం సిద్ధమ్ । కథమ్ ? అనేన ముక్తే `ఇదుదుపధస్య చ' ఇతి షత్వం భవిష్యతి ।

పరిహరతి---సిద్ధే హ్యయమితి । సిద్ధే ప్రాప్త ఇత్యర్థః । కథం ప్రాప్తిః ? ఇత్యాహ---లుప్తే ఇతి । చతురస్ ఇతి స్థితే `రాత్సస్య' ఇతి సుచో లోపః, రేఫస్య విసర్జనీయః । సోఽయమప్రత్యయవిసర్జనీయో భవతి, యది సుచో రుత్వం పూర్వస్య `రోరి' ఇతి లోపః, రోర్విసర్జనీయో భవతి, కిన్తు `ఢ్రలోపే' ఇతి దీర్ఘః ప్రాప్నోతి, రుత్వస్యాసిద్ధత్వాత్, పూర్వమేవ చ లోపేన భవితవ్యమ్, ఏవం చ కృత్వోఽర్థగ్రహణం కర్తవ్యమిత్యుక్తమ్ ।

ఇదానీం తదాశ్రయణేన ద్విస్త్రశ్చతుర్గ్రహణం ప్రత్యాచష్టే---ఏవం సతీతి । కిం కార్యమితి । న కిఞ్చిదిత్యర్థః । కథమ్ ? ఇత్యాహ---అన్యో హీతి ।

ఇతరోఽసతి ద్విరాదిగ్రహణే దోషం దర్శయతి---అక్రియమాణ ఇతి । విసర్జనీయో విశేష్యేతేతి । తస్య కార్యిత్వేన ప్రాధాన్యాదితి భావః । సమ్భావనే లిఙ్ । విశేష్యతాం విసర్జనీయః, కో దోషః ?

ఇత్యత ఆహ---చతుర ఇతి । తథేతి । అనన్తరోక్తే విశేషణప్రకారే చతురో న సిధ్యతీతి । కస్మాత్ ? ఇత్యాహ---రేఫస్యేతి ।

క్రియమాణే తు ద్విరాదిగ్రహణే నాయం దోషః, ఇత్యాహ---తస్మిస్త్వితి । ఇతరయోర్విశేషాభావాచ్చతురో విశేషణం యుక్తమిత్యుక్తమ్ । ప్రత్యాఖ్యానవాద్యాహ---ప్రకృతం పదమితి । యదుక్తమ్---`కార్యిత్వేన ప్రధానభూతో విసర్జనీయః' ఇతి, తన్న; సోఽపి ప్రకృతస్య పదస్య షత్వమితి, స త్వర్థాద్ `అలోఽన్త్యస్య' ఇతి విసర్జనీయస్య భవతీత్యేతావత్ పదమేవ తు కార్యి, తదిదముక్తమ్---తదన్తమితి । తస్యాపీతి । అపిశబ్దోఽవధారణే, తస్యైవేత్యర్థః ।

ఏవం శ్లోకవార్త్తికకారేణ ప్రత్యఖ్యాతే ద్విరాదిగ్రహణే వృత్తికారః స్థాపయితుమాహఏవమితి । పూర్వేణేతి । `ఇదుదుపధస్య చ' ఇత్యనేన । నిత్యం షత్వం స్యాదితి । అస్య తు ద్విస్త్రిః శబ్దావవకాశౌ । న చ పరత్వాదయమేవ విధిః సిద్ధ్యతీత్యాహ---పూర్వత్రాసిద్ధ ఇతి ।

శ్లోకవార్త్తికకారస్య త్వయమభిప్రాయః---ప్రకరణే ప్రకరణమసిద్ధమ్, న యోగే యోగః, తేనాస్యాసిద్ధత్వం భవతీతి । అథ వా---`ఇదుదుపధస్య కృత్వోఽర్థవృత్తేర్నాప్రాప్తే నిత్యే షత్వస్యారమ్భాదపవాదత్వమిత్యపవాదత్వాదేవ, వచనప్రామాణ్యాదితివా సిద్ధత్వమితి ।

అథ `సుచః' ఇత్యేవ కస్మాన్నోక్తమ్, కిమనేన మహతా ప్రబన్ధేన ? ఏవముచ్యమానే సుచి విసర్జనీయో విశేష్యేత---సుచో యో విసర్జనీయ ఇతి, తతశ్చ చతురో న స్యాత్ । ఏవం తర్హి సుజన్తస్యేతి వక్తవ్యమ్---సుజన్తస్య యో విసర్జనీయ ఇతి ? ఏవమపి `పదస్య' ఇత్యనువృత్తేర్యత్ర సుజన్తం పదం తత్రైవ స్యాత్---ద్విష్కరోతీతి, ఇహ తు న స్యాత్---పరమద్విష్కరోతీతి । యత్పదం తన్న సుజన్తమ్, తస్మాత్సుచోఽవిహితత్వాత్ । యచ్చ సుజన్తం ద్విరితి న తత్పదమ్;`ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధౌ' ఇతి పదసంజ్ఞాయాః ప్రతిషేధాత్ ।

ఇసుసోః సామర్థ్యే ।। 8.3.44 ।।

తిష్ఠత్విత్యాది । అత్రసపరిరిత్యస్య తిష్ఠత్విత్యనేన సమ్బన్ధః, `పిబ' ఇత్యస్య తూదకమిత్యనేనేతి పరస్పరలసమ్బన్ధాభావాదసామర్థ్యమ్ । సామర్థ్యమిహ వ్యపేక్షేతి ।

అవధారణమత్ర ద్రష్టవ్యమ్--వ్యపేక్షైవేతి । ప్రయోజనముత్తరత్ర వక్ష్యతే । న పునరేకార్థీభావ ఇతి । అత్రాప్యవధారణం ద్రష్టవ్యమ్---ఏకార్థీభావ ఏవ గృహ్యేత ఇతి యత్తన్న వ్యపేక్షైవేత్యర్థః । నను చ సామర్థ్యశబ్దః సామాన్యశబ్దః, న చ సామాన్యశబ్దః ప్రకరణాదికమన్తరేణ విశేషేఽవతిష్ఠతే, తత్కథం వ్యపేక్షైవ సామర్థ్యం గృహ్యతే, న పునరేకార్థీభావ ఇత్యుచ్యతే, ఉభయం తు కస్మాన్న గృహ్యతే ? అత ఆహ---ఉభయం వేతి । నేత్యేవ; ఉభయమపి గృహ్యేత ఇతి యత్తదపి నైవేత్యర్థః । అయం భావః---పదవిధిత్వాదేవ సమర్థపరిభాషోపస్థానాత్ సామర్థ్యే లబ్ధే పునః సామర్థ్యగ్రహణాదిష్టస్య వ్యపేక్షాలక్షణస్యైవ సామర్థ్యస్య పరిగ్రహః; నేతరస్య, నాప్యుభయోరితి ॥

నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య ॥ 8.3.45 ॥

పరసమర్పిష్కుణ్డికేతి । నను చ `అర్చిశుచిహుసృపిచ్ఛదిచ్ఛాదిభ్య ఇసిః', `జనేరుసిః', `అతిపయజితనిధనివపిభ్యో నిత్' ఇత్యేవం సర్పిః, యజురిత్యాదయ ఇసుసన్తా వ్యుత్పాద్యన్తే, తతశ్చ ప్రత్యయగ్రహణపరిభాషయా సర్పిరాదీనామేవేసుసన్తత్వమ్, న పరమసర్పిరాదీనామ్, తత్కథమత్ర ప్రసఙ్గః; అవశ్యం చోణాదీనామపి వ్యుత్పత్తిపక్ష ఏవాశ్రయణీయః; అవ్యుత్పత్తిపక్షే హ్యాశ్రీయమాణే సర్పిషా, యజుషేత్యాదౌ షత్వం న సిద్ధ్యతి, అప్రత్యయసకారత్వాత్; తస్మాదనర్థకమనుత్తరపదగ్రహణమ్ ? అత ఆహ---ఏతదేవేత్యాది । జ్ఞాపనస్య ప్రయోజనమాహ--తేనేతి । అథ పూర్వసూత్రేణ సమాసేఽపి వికల్పః కస్మాన్న భవతి ? ఇత్యత ఆహ--వ్యపేక్షా చేతి । కేచిత్తు ``` నిత్యం సమాసే' ఇత్యేకో యోగః, `అనుతరపదస్థస్య' ఇతి ద్వితీయ ఇతి యోగవిభాగేన సమాసే సర్వా షత్వప్రాప్తిరుత్తరపదస్థస్య ప్రతిషిధ్యతే" ఇతి వదన్తః పూర్వత్ర ద్వివిధేఽపి సామర్థ్యే సమాశ్రితే న దోష ఇత్యాహుః ॥

అతః కృకమికంసకుమ్భపాత్రకుశాకర్ణీష్వనవ్యయస్య ॥ 8.3.46 ॥

కృ, కమీతి ధాతుగ్రహణమ్ । ఇతరేషాం స్వరూపగ్రహణమ్ । అయస్కార ఇతి । `కర్మణ్యణ్' । అయస్కామ ఇతి । `శీలికామి' ఇత్యాదినా ణప్రత్యయః, అయస్కంసాదయః షష్ఠీసమాసాః । కంసగ్రహణమనర్థకమ్, కమిగ్రహణేనైవ సిద్ధత్వాత్, కంసశబ్దో హి `వృతృవదిహనికమిభ్యః సః' ఇతి కమేరేవ వ్యుత్పాద్యతే ? జ్ఞాపనార్థం తు, ఏతత్ జ్ఞాపయతి---ఉణాదిషు నావశ్యం వ్యుత్పత్తికార్యం భవతీతి । అయస్కుమ్భీతి । కుమ్భశబ్దాజ్జాతిలక్షణో జీష్ । అయస్పాత్రీతి । పాత్రశబ్దః ష్ట్రన్ప్రత్యయాన్తః, షిత్త్వాన్జీష్ । అయస్కుశేతి । నాత్రాయోవికారో వివక్షితః, తేన

`జానపద' ఇతి సూత్రేణ జీష్ న భవతి । అయస్కర్ణీతి । అయ ఇవ కర్ణీ యస్యాః సా అయస్కర్ణీ, `నాసికోదర' ఇత్యాదినా జీష్ । శునస్కర్ణ ఇత్యయం త్వితి । సూత్రే తీ్వకారాన్తస్య కర్ణీశబ్దస్య నిర్దేశాదత్రాప్రసఙ్గః ।

భాః కరణమితి । షష్ఠీసమాసః । భాస్కర ఇత్యయం త్వితి । `దివావిభా' ఇత్యాదినా టప్రత్యయః । జయాదిత్యస్తు తస్మిన్సూత్రేఽవోచద్---`భాస్కరాన్తేతి ప్రత్యయసన్నియోగేన సత్వం నిపాత్యతే' ఇతి । శ్వః కారః, పునః కామ ఇతి । ధఞన్తేన మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్ సమాసః ।।

అధః శిరసీ పదే ।। 8.3.47 ।।

ఇత్యేతయోరితి । సూత్రే తు షష్ఠీస్థానే ప్రథమా । పద ఇతి స్వరూపస్య గ్రహణమ్ న సుప్తిఙన్తస్య; తస్య సమాసాధికారాదేవ సిద్ధత్వాత్ । తదాహపదశబ్దే పరత ఇతి ।

మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సామాస ఇతి । అధస్పదమిత్యత్ర తు షష్ఠీసమాసః ।।

కస్కాదిషు చ ।। 8.3.48 ।।

`కుప్వోః ◌ఃకఃపౌ చ' ఇత్యస్యాపవాదః । యథాయోగమితి । ఇణః పరస్య షత్వమ్, అన్యస్య సత్వమిత్యేష యథాయోగార్థః । కస్క ఇతి । స్వన్తస్య కిమో వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్ । కౌతస్కుత ఇతి । కుతః శబ్దస్య పూర్వవద్ ద్విర్వచనమ్, తస్మాత్ `తత ఆగతః' ఇత్యణ్, `అవ్యయానాం భమాత్రే టిలోపః' । భ్రాతుష్పుత్ర ఇతి । `ఋతో విద్యాయోనిసమ్బన్ధేభ్యః' ఇత్యలుక్ । శునస్కర్ణ ఇతి । `షష్ఠ్యా ఆక్రోశే' ఇత్యలుక్ । పారాయణేన దీవ్యన్తి వ్యవహరన్తీతి పారాయణికాః । పారాయణం ద్వివిధమ్---ధాతుపారాయణమ్, నామపారాయణమితి ।

భాష్యే వృత్తావిత్యాదినాఽనన్తరోక్తమర్థం నిరాకరోతి । అవిహితలక్షణ ఇత్యాదినాఽఽకృతిగణోఽయమితి దర్శయతి । విసర్జనీయస్థానికయోః సకారషకారయోః ఉపచార ఇతి సంజ్ఞా ।।

ఛన్దసి వాఽప్రామ్రేడితయోః ।। 8.3.49 ।।

అయస్పాత్రమితి । అసమాసోఽయమ్ । సమాసే హి `అతః కృకమి' ఇత్యాదినా నిత్యం సత్వం ప్రాప్నోతి; అస్య వికల్పస్యాసిద్ధత్వాత్, అసమాసే చాస్య వికల్పస్య చరితార్థత్వాత్ । యది వా `ప్రకరణే ప్రకరణమసిద్ధమ్' ఇతి పక్షే సమాసేఽప్యుదాహరణమ్, కిన్త్వనేన ముక్తే తేన నిత్యం ప్రాప్నోతి, తస్మాదసమాస ఏవాయమ్ । సమాసే తు యది వికల్పో దృశ్యతే, స ఛాన్దసత్వేనోపపాద్యః । విశ్వతస్పాత్రమితి । అత్రావ్యయత్వాద్ `అతః కృకమి' ఇత్యస్యాప్రసఙ్గః । ఉరుణస్కార ఇతి । అస్మదో నసాదేశః, `నశ్చ ధాతుస్థోరుషుభ్యః' ఇతి ణత్వమ్ । కారశబ్దో ఘఞన్తః, అత్రాసమాసత్వాదప్రసఙ్గః ।

అగ్నిః ప్రవిద్వానితి । అత్ర షత్వప్రసఙ్గః, ఉభ్యక్రమే తు సకార ఆదేశ ఇత్యుపలక్షణమ్ । పరుషః పరుష ఇతి । వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్ । అఙ్గమఙ్గం పరుష్పరు, చతుష్పాప్వి శస్తే---ఇత్యాదయస్తు కస్కాదిషు ద్రష్టవ్యాః । హరికేశః పురస్తాదిత్యాదేరత్రోపయోగం న పశ్యామః । కథమత్రైవ సూత్రే వాగ్రహణాత్ సత్వషత్వయోర్భావాభావౌ ప్రతిపాదితౌ ? కిమత్ర ? `సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే' ఇత్యనేన ।।

కః కరత్కరతికృధికృతేష్వనదితేః ।। 8.3.50 ।।

కరితి । కృఞో లుఙ్, `మన్త్రే ఘస' ఇత్యాదినా చ్లేర్లుక్, తిపో హల్ఙ్యాదిలోపః, `బహులం ఛన్దస్యమాఙ్యోగేఽపి' ఇత్యడభావః । కరదితి । కృఞ ఏవ లుఙ్, `కృమృదృహిభ్యశ్ఛన్దసి' ఇతి చ్లేరఙ్ । కరతీతి । లట్, వ్యత్యయేన శప్ । కృధీతి । కృఞో లోట్, సేర్హిః, `బహులం ఛన్దసి' ఇతి శపో లుక్, `శ్రుశ్రృణుపృకృవృభ్యశ్ఛన్దసి' ఇతి హేర్ధిరాదేశః । కృతమితి । కృఞ ఏవ క్తః । సకార ఆదేశ ఇతి । షత్వస్యాప్యుపలక్షణమేతత్ । విశ్వతస్కరితి । అవ్యత్వాదసమాసత్వాచ్చ `అతః కృకమి' ఇత్యస్యాప్రసఙ్గః । ఇతరేషు త్వసమాసత్వాదప్రసఙ్గః । శన్న కరత్, యథా నః శ్రేయసః కరదిత్యాదౌ ఛాన్దసత్వాత్సత్వాభావః । తథా కృధీత్యత్ర సకార-ఘకార-కశబ్దేషు పరతస్తైత్తిరీయకే సత్వం న భవతి---తన్మ ఆమనసః కృధి స్వాహా, ఉరుక్షయాయ నః కృధి ఘృతమన్యాస్మై, శం చ నః కృధి క్రత్వే ।।

పఞ్చమ్యాః పరావధ్యర్థే ।। 8.3.51 ।।

అధ్యర్ధ ఇతి । పరేరిదం విశేషణమ్ । హిమవతస్పరి, హిమవత ఉపరీత్యర్థః । వ్యత్యయేన షష్ఠ్యాః స్థానే పఞ్చమ్యాః ప్రయోగః ।

పర్యోజ ఉద్భృతమితి । అత్ర పరిః సర్వతోభావే వర్త్తతే ।।

పాతౌ చ బహులమ్ ।। 8.3.52 ।।

క్వచిత్ పఠ్యతే---పాతావితి ధాతునిర్దేశ ఇతి । అన్యే తూదాహరణపర్యాలోచనయా లోడన్తానుకరణం మన్యతే ।।

షష్ఠ్యాః పతిపుత్రపృష్ఠపరాపదపయస్పోషేషు । వాచస్పతిరితి । `తత్పురుషే కృతి బహులమ్' ఇత్యలుక్ ।।

అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః ।। 8.3.55 ।।

మూర్ధన్యగ్రహణమనర్థకమ్, `ష' ఇత్యేవ సిద్ధమ్ ? అత ఆహ---ష ఇత్యేవ సిద్ధే ఇతి । `ష' ఇత్యుచ్యమానే `ఇణః షీధ్వమ్' ఇత్యత్రాపి షత్వం ప్రసజ్యేత, ఢత్వం చేష్యతే । అథాత్రైవ మూర్ధన్యగ్రహణం క్రియతే, ఉత్తరేషు యోగేషు పునః షగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్ । మూర్ధన్యగ్రహణే తు క్రేయమాణే న దోషో భవతి ।।

సహేః సాడః సః ।। 8.3.56 ।।

సాడ్రూపస్యేతి । సాడితి రూపం ప్రాప్తస్యేత్యర్థః । జలాషాడితి । `భజో ణ్విః', `ఛన్దసి సహః', ఉపధావృద్ధిః, ఢత్వమ్, జశ్త్వచర్త్వే, `అన్యేషామపి దృశ్యతే' ఇత్యుపపదస్య దీర్ఘః, సకారస్యాన్తరతమో మూర్ధన్యః షకారః ।

సహేరితి కిమితి । అన్యత్ర సాడశబ్దస్యాసమ్భవం మన్యమానస్య ప్రశ్నః । సహ డేనేతి । అడః = వృశ్చిరకలాఙ్గలమ్, తస్యాపత్యం సాడిరితి । సాడ ఇత్యత్ర తు సాడ్శబ్దస్యానర్థకత్వాదప్రసఙ్గం మత్వా తద్ధితాన్తః ప్రత్యుదాహృతః, తత్ర హి యస్యేతిలోపే కృతే సాడశబ్దోఽర్థవాన్ భవతి । న చ యస్యేతిలోపస్య స్థానివత్త్వమ్; `పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత' ఇతి వచనాత్ । ఏవమపి `షత్వతుకోరసిద్ధః' ఇత్యకాదేశస్యాసిద్ధత్వాత్ సాడ్శబ్దస్యాభావః । తస్మాత్సహ డేన వర్త్తత ఇతి సడ ఇతి పాఠః । యస్య నామ్ని డశబ్దో వర్త్తతే స సడః, యథా---మృడ ఇతి, తస్యాపత్యం సాడిః । నన్వత్రాపి బహిర్భూతతద్ధితాపేక్షత్వాద్బహిరఙ్గా వృద్ధిః, క్వ తర్హి స్యాత్ ? జలాషాడితి । నన్వత్రాపి బహిర్భూత-ణ్వ్యపేక్షయా బహిరఙ్గైవ వృద్ధిః ? అథ తత్ర వచనాద్భవతి, ఇహాపి ప్రాప్నోతి---తురాసాహమితి ? తురాసాహం పురోధాయేత్యాదౌ తు ణ్విరేవ దుర్లభః, ప్రాగేవ షత్వమ్ ।

ఆకారస్య మా భూదితి । `అన్త్యస్య మా భూత్' ఇతి తు నోక్తమ్; డకారస్య డకారవచనే ప్రయోజనాభావాత్ । అథాప్యనన్తరతమమూర్ధన్యార్థం వచనం స్యాద్ ? ఏవమప్యపదాన్తస్యేత్యన్త్యస్య న భవిష్యతి । నన్వేవమపి `అలోఽన్త్యస్య' ఇత్యస్మిన్బాధితే సర్వాదేశో మూర్ధన్యః ప్రాప్నోతి, తత్కిముచ్యతే---ఆకారస్య మా భూదితి ? ఉచ్యతే; `అనన్త్యవికారేఽన్త్యసదేశస్య' ఇత్యాకరస్య మూర్ధన్యః ప్రాప్నోతి ।।

ఇణ్కోః ।। 8.3.57 ।।

`ఇణ్' ఇతి పరేణ ణకారేణ ప్రత్యాహరః, `కు' ఇతి కవర్గస్య గ్రహణమ్, తయోః సమాహారద్వన్ద్వే ఏకవచనమ్ । నుమాగమస్తు సత్యపి నపుంసకత్వే న కృతః, `అనిత్యమాగమశాస్త్రమ్' ఇతి కృత్వా । వాక్ష్వితి । `చోః కుః' ఇతి కుత్వే కృతే కవర్గాత్పరః సకారః । వర్గగ్రహణమ్ `శాసివసిఘసీనాం చ' ఇత్యత్ర ఘకారస్యాపి గ్రహణార్థమ్---జక్షతురితి; అన్యథా చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాన్న స్యాత్ । అథ వచనసామర్థ్యాత్ చర్త్వస్య సిద్ధత్వమాశ్రీయేత; చిన్త్యం వర్గగ్రహణస్య ప్రయోజనమ్ । దాస్యతీతి । నను చ `నాజ్ఝలౌ' ఇత్యత్రాగృహీతసవర్ణానామచాం గ్రహణమ్---ఇత్యసకృదుక్తమ్, తతశ్చ యథా కుమారీ శేతే---ఇత్యత్రేకారశకారయోః సావర్ణ్యమప్రతిషిద్ధమ్, తతశ్చ యథా కుమారీ శేతే---ఇత్యత్రేకారశకారయోః సావర్ణ్యమప్రతిషిద్ధమ్, తథా ఆకారహకారయోరపి, తతః కిమ్ ? హకారేణేణాకారస్య గ్రహణాత్ షత్వప్రసఙ్గః ? నైష దోషః; హకారో వివృతః, ఆకారో వివృతతరః । ఏవం హి పఠన్తి---వివృతకరణాః స్వరాః, తేభ్య ఏఓ వివృతతరౌ, తాభ్యామైఔ, తాభ్యామప్యాకారః సంవృతోకార ఇతి । ఏవం చ కృత్వా---`ఇష్టకాసు', `వయస్యాసు'---ఇత్యాదయో నిర్దేశా ఉపపద్యన్తే । అసావితి । `అదస ఔ సులోపశ్చ', `తదోః సః సౌ' ఇత్యాదేశసకారోఽయమ్, న త్విణ్కోః పరః ।।

నుమ్విసర్జనీయశర్వ్యవాయేఽపి ।। 8.3.58 ।।

`ఇణ్కోః' ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశాత్ వ్యవాయే షత్వం న ప్రాప్నోతీత్యయమారమ్భః । నుగ్రహణమనుస్వారోపలక్షణమ్; నుమా వ్యవాయాసమ్భవాత్, `నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' ఇత్యనుస్వారస్య విధానాత్ । అనుస్వారగ్రహణమేవ తు న కృతమ్, నుమ్స్థానికేనైవానుస్వారేణ వ్యవధానే యథా స్యాత్, ఇహ మా భూత్---పుంస్వితి; పుమ్సుబ్ధాతుస్పి `సయోగాన్తస్య లోపః', మకారస్యానుస్వారః । సర్పీషీతి । `నపుంసకస్య ఝలయః' ఇతి నుమ్, `సాన్తమహతః సంయోగస్య' ఇతి దీర్ఘః । సర్పిః స్వితి । `వా శరి' ఇతి పక్షే విసర్జనీయః । సర్పిష్ష్వితి । పక్షే సత్వమ్, తేనైంవ వ్యవాయే షత్వమ్, సకారస్య ష్టుత్వమ్ ।

సకారగ్రహణే కర్త్_వ్యే శరితి ప్రత్యాహారగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్ ।

ఇహ యథా వృషలైర్న ప్రవేష్టవ్యమితి వృషలనివృత్తిపరాయాం చోదనాయాం ప్రత్యేకం సంహతానాం చ ప్రవేశో న భవతి, తథా నుమాదీనాం షత్వాప్రతిబన్ధహేతుత్వపరాయాం చోదనాయాం ప్రత్యేకం సముదాయేన చ వ్యవాయే షత్వం ప్రాప్నోతీతి తత్ర సర్వవ్యవాయస్య క్వచిదసమ్భవాత్, క్వచిత్ప్రత్యేకమ్, క్వచిద్ ద్వాభ్యాం వ్యవాయే షత్వప్రసఙ్గః ? ఇత్యత ఆహ---నుమాదిభిః ప్రత్యేకం వ్యవాయ ఇతి । ఏవం మన్యతే---వ్యవాయశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతేనుమ్వ్యవాయే, విసర్జనీయవ్యవాయే, శర్వ్యవాయ ఇతి । యథాదర్శితముపక్రమే, తత్ర `ఇణ్కోః' ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశేనానన్తర్యే షత్వప్రతిపాదనాదనేన చ వాక్యత్రయేణైకైకవ్యవాయే షత్వాభ్యనుజ్ఞానాత్ `యేన నావ్యవధానమ్' ఇతి న్యాయేన అధికవ్యవాయే షత్వాభావ ఇతి । నింస్స ఇతి । `ణిసి చుమ్బనే', అదాదిరనుదాత్తేత్ । నిస్స్వేతి । లోట్, `సవాభ్యాం వామౌ' ।।

ఆదేశప్రత్యయయోః ।। 8.3.58 ।।

కిమవయవయోగైషా షష్ఠీ---ఆదేశస్య యః సకారః, ప్రత్యయస్య చ యః సకార ఇతి ? ఆహోస్విత్సమానాధికరణే---ఆదేశో యః సకారః, ప్రత్యయో యః సకార ఇతి ? తత్రాద్యే పక్షే `సః' ఇత్యస్యానువృత్తస్యేహ వచనవిపరిణామో న కర్త్_వ్యో భవతి, కార్యేణ త్వాదేశప్రత్యయయోః సాక్షాత్ శ్రుతయోరసమ్బన్ధః; సకారవిశేషణత్వాత్ । ద్వితీయే

త్వాదేశప్రత్యయయోః సకారయోరితి ద్వివచనం విపరిణమ్యమ్ । కార్యేణ తు సాక్షాచ్ఛ్రుతయోః సమ్బన్ధ ఇతి వచనదోషసామ్యాన్న యుక్తితః పక్షవిశేషనిర్ణయః । తత్రావయవషష్ఠీ చేద్ ద్విర్వచనే దోషః---విసంబిసమ్, ముసలంముసలమ్ ।
తత్రావయవషష్ఠీ చేద్ ద్విర్వచనే దోషః---విసంబిసమ్, ముసలంముసలమ్ । ఆష్టమికే హి ద్విర్వచనే స్థానే ద్విర్వచనపక్షోఽపి స్థాపితః, తతశ్చ `నిత్యవీప్సయోః' ఇత్యేకస్య విసమిత్యేతస్య స్థానే బిసంబిసమిత్యేతస్మిన్నాదేశే కృతే తస్యావయవ సకారః ఇతి షత్వప్రసఙ్గః । అథ ద్వితీయః పక్షః ? కరిష్యతి, హరిష్యతీత్యత్ర న ప్రాపనోతి; సముదాయో హ్యత్ర ప్రత్యయః, న సకారమాత్రమ్ । క్వ తర్హి స్యాత్ ? యత్ర సకారమాత్రం ప్రత్యయః---ఇన్ద్రో మా వక్షత్, స దేవాన్యక్షత్ ; వచియజిభ్యాం లేట్, తిప్, `ఇతశ్చ లోపః' ఇత్యాదినేకారలోపః, `లేటోఽడాటౌ' ఇత్యట్, `సిబ్బహులం లేటి' ఇతి సిప్, వచేః కుత్వమ్, యజేః షత్వకత్వే । అథాపరౌ ద్వౌ పక్షౌ---ఆదేశస్య యః సకారః, ప్రత్యయో యః సకార ఇతి; విపర్యయో వా---ఆదేశో యః సకారః, ప్రత్యయస్య యః సకార ఇతి ? తత్రాద్యే పక్షే తావేవ దోషౌ యౌ పూర్వయోః పక్షయోః బిసబిసమిత్యాదౌ ప్రసఙ్గః, కరిష్యతీత్యాదౌ చాప్రసఙ్గ ఇతి । తస్మాదన్త్యః పక్ష ఆశ్రీయతే, తదాహ---ఆదేశప్రత్యయయోరితి షష్ఠీ భేదేన సమ్బధ్యత ఇత్యాది ।

అత్ర చ జ్ఞాపకం యదయముత్తరసూత్రే ఘసిగ్రహణం కరోతి, తజ్జ్ఞాపయతి---ఆదేశే సమానాధికరణా షష్ఠీ, న వ్యధికరణేతి; అన్యథా ఘసేరాదేశత్వాదేవ తస్య సకారస్యానేనైవ షత్వసిద్ధేరనర్థకం తత్స్యాత్ । యచ్చ `సాత్పదాద్యోః' ఇతి సాతిప్రతిషేధం శాస్తి, తజ్జ్ఞాపయతి---ప్రత్యయేఽవయవషష్ఠీ, న సమానాధికరణేతి; అన్యథా సాతిసకారస్యాప్రత్యయత్వాత్ షత్వస్య ప్రాప్త్యభావాదనర్థకం తత్స్యాత్ । నను చాదేశస్యేతి షత్వాపేక్షయా స్థానషష్ఠీ, ప్రత్యయస్యేతి సకారాపేక్షయావయవషష్ఠీతి సహవివక్షాభావాద్ ద్వన్ద్వనుపపత్తిః ? నైష దోషః; పూర్వోక్తాత్ జ్ఞాపకద్వయాత్ సహవివక్షాయా అభావేఽపి ద్వన్ద్వో భవిష్యతి ।

యది ప్రత్యయావయవస్య షత్వముచ్యతే, ఇన్ద్రో మా వక్షత్, స దేవాన్యక్షదిత్యత్ర షత్వం న ప్రాప్నోతి, ప్రత్యయ ఏవాత్ర సకారో న తు ప్రత్యయస్యావయవః ? అత ఆహ---ఇన్ద్రో మా వక్షదిత్యాది । ఇహ `అశేః సరన్'---అక్షరమిత్యత్ర షత్వం భవతి, తస్యైవ తు `కృధూమాదిభ్యః కిత్' ఇతి విహితస్య షత్వం న భవతి, కృసరమ్, ధూసరమ్ । తథా `వృతౄవది' ఇత్యాదినా విహితస్య కక్షమిత్యత్ర భవతి, వర్సమిత్యత్ర న భవతి; బహులవచనాత్ ప్రత్యయసంజ్ఞాయా అభావాత్ ।।

శాసివసిఘసీసాం చ ।। 8.3.60 ।।

అన్విశిషదితి । `సర్తిశాస్తి' ఇత్యాదినా ఛ్లేరఙ్, `శాస ఇదఙ్హలోః' ఇతీత్వమ్ । ఉషిత ఇతి । యజాదిత్వాత్ సమ్ప్రసారణమ్, `వసతిక్షుధోరిట్' । జక్షతుః, జక్షురితి । `లిట్యన్యతరస్యామ్' ఇత్యదేర్ఘస్లాదేశః, `గమహన' ఇత్యుపధాలోపః । అక్షన్నితి । అదేర్లుఙ్ `లుఙ్సనోర్ఘస్లృ', `మన్త్రే ఘస' `ఇత్యాదినా ఛ్లేర్లుక్ ।

తత్ర యుక్తం శాసివస్యోరనాదేశార్థం వచనమితి, ఘసేస్త్వయుక్తమాదేశత్వాత్ ? ఇత్యత ఆహ---ఘసిర్యద్యప్యాదేశ ఇతి । ఆదేశ ఇతి । ఆదేశో యః సకారస్తత్ర స్థితమితి భావః । యస్త్వనాదేశో ఘసిస్తస్యేహ గ్రహణం న భవతి; విరలప్రయోగత్వాత్ ।।

స్తౌతిణ్యోరేవ షణ్యభ్యాసాత్ ।। 8.3.61 ।।

షత్వభూత్ ఇతి । షత్వం ప్రాప్తే, కృతషత్వే ఇత్యర్థః । ఆదేశసకారస్యేతి । ప్రత్యయసకారస్త్వసమ్భవాన్న సమ్బధ్యతే । సుష్వాపయిషతీతి । `ద్యుతిస్వాప్యోః' ఇత్యభ్యాసస్య సమ్ప్రసారణమ్ । సిసిక్షతీతి । `సిచి క్షరణే' । సుసూషత ఇతి । `షూఙ్ ప్రాణిప్రసవే' । పరస్మైపదపాఠే తు `షూ ప్రేరణే'---ఇత్యస్య రూపమ్ ।

యది సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమార్థః, ఏవకారస్తహి కిమర్థః ? తత్రాహ---ఏవకారకరణమితి । అథ విపరీతేఽవధారణే కో దోషః ? ఇత్యత ఆహ---స్తౌతిణ్యోః షణ్యేవేతి । ఇహ చ స్యాదేవేతి । షణ్యేవేత్యనేన హ్యవధారణేన ప్రత్యయాన్తరే స్తౌతిణ్యోః షత్వం వ్యవచ్ఛిన్నమ్, న తు ధాత్వన్తరస్య షణి, తతశ్చాభిహితదోషద్వయప్రసఙ్గః ।

సిషేచేతి । షణీత్యనుచ్యమానే ప్రత్యయమాత్రే నియమః స్యాద్---అభ్యాసాత్పరస్య యది షత్వం భవతి స్తౌతిణ్యోరేవేతి, తతశ్చ సిషేచేత్యాదౌ న స్యాత్ ।

కో వినతేఽనురోధ ఇతి । వినతమితి షత్వణత్వయోః ప్రాతిశాఖ్యేషు ప్రసిద్ధిః---ఏకవర్ణమనోకారం వినతే సుస్మేతి, నః పర ఇతి యథా । అనురుధ్యతే ఆనుకూల్యేన ప్రాప్యత ఇత్యనురోధః=ప్రయోజనమ్ । కృతషత్వస్య నిర్దేశే కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః । సుషుప్సతీతి । `రుదవిద' ఇత్యాదినా సనః కిత్త్వమ్, `వచిస్వపి' ఇత్యాదినా సమ్ప్రసారణమ్ ।

సనీత్యుచ్యమానే సన్మాత్రే నియమః స్యాత్, తతశ్చ యథా---షత్వభూతే సనిధాత్వన్తరస్య షత్వం న భవతి, ఏవమిహాషత్వభూతేఽపి న స్యాత్ ।

కః సానుబన్ధేఽనురోధ ఇతి । నకారానుబన్ధవతో గ్రహణే కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః । ణత్వస్య తు ప్రయోజనం న పృచ్ఛతి; తస్య లక్షణప్రాప్తత్వాత్ । సుషుపిష ఇన్ద్రమితి । స్వపేర్లిట్, ఛాన్దసత్వాద్ `వ్యత్యయో బహులమ్' ఇతి థాస్, `థాసః సేః', `అసంయోగాల్లిట్ కిత్' ఇతి లిటః కిత్త్వాత్ పూర్వవత్సమ్ప్రసారణమ్, ద్విర్వచనమ్, క్రాదినియమాదిట్, ఇన్ద్రశబ్దే పరతో యాదేశః, `లోపః శాకల్యస్య' ఇతి యలోపః । అత్ర నియమాభావాదభ్యాసాత్ పరస్య షత్వం భవత్యేవ, `ష' ఇత్యుచ్యమానే తు యావాన్ కశ్చిత్ షశబ్దస్తత్ర సర్వత్ర నియమః స్యాత్, తస్మాత్సానుబన్ధకగ్రహణమ్ ।

అభ్యాసాదితి కిమితి । అభ్యాసాద్ యా ప్రాప్తిస్తస్యా నియమో యథా స్యాదుపసర్గాద్ యా ప్రాప్తిస్తస్యా నియమో మా భూత్; అభిషిషిక్షతీత్యేతత్తావదప్రయోజనమ్, కథమ్ ? అసిద్ధముపసర్గాత్షత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాన్నియమో న భవిష్యతి । స్యాదేతత్---యథా `అత ఏకహల్మధ్యే' ఇత్యత్ర లిటా ఆదేశో విశేష్యతే, తథేహ సనాభ్యాసః, సని యోఽభ్యాసస్తస్మాత్ స్తౌతిణ్యోరేవేతి, తేన యజి యోఽభ్యాసస్తస్మాత్షణి ధాత్వన్తరస్యాపి షత్వం భవతి, స్వపేర్యజ్, స్వపిస్యమివ్యేఞాం యజి' ఇతి సమ్ప్రసారణమ్, సోషుప్యతేః సన్, ఇట్, `అతో లోపః', `యస్య హలః', సోషుపిషతే---తదేతద్భవతి ప్రయోజనమితి ? తన్న; అన్తరఙ్గమత్ర షత్వమ్, బహిరఙ్గో నియమః; తస్మాదనర్థకమభ్యాసగ్రహణమితి ప్రశ్నః । పరిహరతి---ప్రతిషిషతీతి । ఇణో బోధనార్థత్వాద్ గమ్యాదేశాభావోఽజాదేరితి సశబ్దస్య ద్విర్వచనమ్, `సన్యతః' ఇతీత్వమ్ । తత్రాభ్యాసాశ్రయే ప్రత్యయస్య షత్వే కృతేఽస్య నియమస్యాభావాద్ ధాత్వాశ్రయం షత్వమభ్యాసస్య ప్రవర్త్తతే । నను షణీతి పరసప్తమీ, తతశ్చ షణి పరే స్తౌతిణ్యోరేవేతి షత్వనియమః క్రియమాణస్తుల్యజాతీయస్య షణ్వస్య సిసిక్షతీత్యాదేః షత్వం నివర్తయతి । ప్రతీషిషతీత్యత్ర తు సని ఏవ ద్విర్వచనమితి షణ్పరత్వాభావాదయం నియమో న ప్రవతిష్యతే । `సన్యతః' ఇతీత్వమపి తర్హి న ప్రాపనోతి, సముదాయస్య సన్రూపత్వాత్తస్య చ సన్పరత్వాభావాత్ । తస్మాత్సన్ప్రదేశేషు సత్సప్తమీ విజ్ఞేయా, తతశ్చ యథేత్త్వం ప్రవర్త్తతే తథా షత్వనియమోఽపి స్యాదిత్యభ్యాసగ్రహణమ్ ।।

స స్విదిస్వదిసహీనాం చ ।। 8.3.62 ।।

`స' ఇత్యవిభక్తికో నిర్దేశః । ఙ్యన్తానామితి । షత్వప్రాప్తౌ సత్వముచ్యతే, షత్వప్రాప్తిశ్చ ఙ్యన్తానామితి సామర్థ్యలభ్యమేతత్, కిమర్థం పునః సకారస్య సకార ఉచ్యతే ? అత ఆహ---సకారస్యేతి ।

నేతి ప్రతిషేధ ఏవ వక్తవ్యే సకారవచనం లాఘవే విశేషాభావాత్ ။

ప్రాక్సితాదడ్వ్యవాయేఽపి ။ 8.3.63 ။

`ఇణ్కోః' ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశాద్వ్యవాయే న ప్రాప్నోతీతి వచనమ్ । అడిత్యాగమస్య గ్రహణమ్, న ప్రత్యాహారస్య । ఏతచ్చ `హయవరట్' ఇత్యత్రోపపాదితమ్ । ప్రాక్ సితసంశబ్దనాదితి । `పరినివిభ్యః సేవసిత' ఇత్యతః । అపిగ్రహణం కిమ్ ? అవ్యవధానేఽపి యథా స్యాత్, అన్యథా విశేషవచనాద్వ్యవాయ ఏవ స్యాత్ । అభ్యషుణోదితి । `షుఞ్ అభిషేవే', లఙ్, `స్వాదిభ్యః శ్నుః', అడాగమః, పాగేవ యణాదేశాత్ షత్వమ్; కృతే వా యణి యకారమేవేణమాశ్రిత్య షత్వమ్ ။

స్థాదిష్వభ్యాసేన చాభ్యాసస్య ။ 8.3.64 ။

ద్వే ఏతే వాక్యే---స్థాదిష్వభ్యాసేన వ్యవాయే త్వం భవతి; అభ్యాసస్య చ షత్వం భవతి తేష్వేవ స్థాదిష్వితి । తత్రాద్యం విధ్యర్థమ్, ద్వితీయం నియమార్థమ్ । అషోపదేశార్థమితి । షోపదేశే తు పరితిష్ఠాసతీత్యాదౌ సామాన్యలక్షణేనైవ సిద్ధమ్ । అభిషిషేణయిషతీతి । సేనయాఽభియాతుమిచ్ఛతీతి విగృహ్య `సత్యాపపాశ' ఇత్యాదినా ణిచ్, టిలోపః, తతః సన్, ద్విర్వచనమ్, హ్రస్వః, ఏచ `ఇగ్ఘ్రస్వాదేశే' అవ్యుత్పన్నః సేనాశబ్దః । యద్వా సహేనేన వర్తత ఇతి సేనా, `సహస్య సః సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సాదేశః । యదా తు సినోతేర్నప్రత్యయే సేనేతి వ్యుత్పాద్యతే, తదా స్త్వేవా భిః షోపదేశత్వమేతి । అభితష్ఠావితి । ఆదేశసకారస్యాప్యస్య షత్వం న సిద్ధ్యతి; ఇణఅకోరభావాత్ । అభిషిషిక్షతీతి । యద్యప్యయమాదేశసకార ఇణశ్చ పరః, తథాప్యభ్యాసమపేక్ష షత్వం న సిద్ధ్యతి; స్తౌతిణ్యోరేవ షణీతి నియమాత్ । అతః షణి యత్రప్రతిషిద్ధం షత్వం నియమేన వ్యావర్తితం తదప్యుపసర్గమాశ్రిత్య భవతి ।

అథాభ్యాసస్యేతి కిమర్థమ్, యావతాభ్యాసేనేత్యత్ర క్రియాపేక్షాయాం ప్రకరణాద్వ్యవాయ ఇతి సమ్బధ్యతే, తచ్చాపిశబ్దసన్నిహితమేవ ప్రకృతమితి అవ్యవాయేఽపి షత్వం భవిష్యతి

పూర్వసూత్రవత్, నార్థః `అభ్యాసస్య' ఇత్యనేన ? అత ఆహ---అభ్యాసస్యేతి వచనం నియమార్థమితి । నియమస్య స్వరూపం దర్శయతి---స్థాదిష్వేవేతి । విపరీతస్తు నియమో న భవతి---స్థాదిష్వభ్యాసస్యైవేతి । యది స్యాత్, అభ్యాసేన వ్యవాయే షత్వవిధానమనుపపన్నం స్యాత్ । అభిసుసూషతీతి । `షూ ప్రేరణే', సన్, `సని గ్రహగుహోశ్చ' ఇతీడ్నిషేధః । అత్ర ధాతుసకారస్య స్తౌతిణ్యోరేవేతి నియమాదషత్వమ్ । అభ్యాససకారస్య త్వస్మాన్నియమాత్ షత్వాభావః ॥

ఉపసర్గాత్సునోతిసువతిస్యతిస్తౌతిస్తోభతిస్థాసేనయసేధసిచసఞ్జస్వఞ్జామ్ ॥ 8.3.65 ॥

`షుఞ్, అభిషవే' స్వాదిః, `షు ప్రేరణే' తుదాదిః, `షో అన్తకర్మణి' దివాదిః, `ఓతః శ్యని' ఇతి లోపః, `ష్టుఞ్ స్తుతౌ' అదాదిః, `ఉతో వృద్ధిర్లుకి హలి', ష్టుభస్తమ్భే', అనుదాత్తేత్ । ఏతేషాం శ్తిపా నిర్దేశో యఙ్లుగ్నివృత్త్యర్థః---`అభిసోషవాతీత్యాది । `ష్ఠా గతినివృత్తౌ' । సేనయతిర్ణ్యన్త । శపా నిర్దేశేన నార్థః; యఙో౽సమ్భవాత్ । `షిధ గత్యామ్', షిధూ శాస్త్రే మాఙ్గల్యే చ' భౌవాదికౌ; తత్ర `సేధతేర్గతౌ' ఇతి ప్రతిషేధాదన్యత్ర షత్వమ్ । శపా నిర్దేశో యఙ్లుగ్నివృత్త్యర్థః, దైవాదికనివృత్త్యర్థశ్చ `షిధూ సంరాద్ధౌ' ఇతి । `షిచ క్షరణే' తుదాదిర్ముచాదిః, `షఞ్జ సఙ్గే', `ష్వఞ్జపరిష్వఙ్గే', అనుదాత్తేత్, `దశంసఞ్జస్వఞ్జాం శపి' ఇతి నలోపః, సివాదీనాం యఙ్లుక్యపి భవతి, అభిషేషిచీతీత్యాది । ఏతేషామడ్వ్యవాయే, అభ్యాసవ్యవాయే చ యథాసమ్భవం షత్వమ్ । `ఇణ్కోః' ఇతి వర్త్తతే, తత్ర కవర్గస్యాసమ్భవాదిణ ఇతి సమ్బధ్యతే, తత్ర యదీణా ఉపసర్గో విశేష్యేత---ఇణన్తాదుపసర్గాదితి, ఇహ న స్యాత్---నిష్షుణోతి, దుష్షుణోతీతి । తస్మాదుపసర్గేణేణ్విశేషణీయః---ఉపసర్గస్యేణ ఇతి । ననూపసర్గాదితి పఞ్చమీ, తత్కథమిణ్విశేష్యతే ? న బ్రూమో వైయధికరణ్యేన విశేష్యత ఇతి, కిం తర్హి ? తాత్స్థ్యాత్తాచ్ఛబ్ద్యమ్---ఉపసర్గాదిణః, ఉపసర్గస్థాదిణ ఇతి । తత్ర శర్వ్యవాయస్యాశ్రితత్వాన్నిసో౽పి పరస్య షత్వం భవతి, తదిదముక్తమ్---ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాదితి ।

దధి సిఞ్చతీతి । `సాత్పదాద్యోః' ఇతి ప్రతిషేధ ఏవాత్ర భవతి, తదపవాదో హ్యయమ్ ।

నిః సేచక ఇతి । నిరయముపసర్గ ఏవ, తత్కథమిదం ప్రత్యుదాహరణమ్ ? అత ఆహ---తాయం సిచేరుపసర్గ ఇతి । యత్క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రతి గత్యుపసర్గసంజ్ఞే భవతః । అభిసావకీయతీతి । సావకశబ్దాత్ ణ్వులన్తాత్క్యచ్, తస్యాభినా యోగః । సునోతినా యోగే తు భవత్యేవ, అభిషావకమిచ్ఛతి అభిషావకీయతీతి । ణ్యన్తే౽పి తర్హి ణిజర్థేన ప్రైషాదినోపసర్గస్య

యోగో న ప్రకృత్యర్థేనేతి షత్వాప్రసఙ్గః ? అత ఆహ---అభిషావయతీత్యత్రేతి । అభిషవవిషయా ప్రయుక్తిః, న తు ప్రయుక్తేరభినా యోగ ఇత్యర్థః । యదా తు ప్రయుక్తేరభినా యోగః, తదా నైవ షత్వం భవతి; కిన్తు ప్రకృత్యర్థేనాసంసృష్టస్య ప్రయుక్తిమాత్రస్యాభినా యోగః కీదృశ ఇతి చిన్త్యమ్ ।

సదిరప్రతేః ।। 8.3.66 ।।

`సదిః' ఇతి షష్ఠ్యర్థే ప్రథమా । నిషసాదేతి । సదిస్వఞ్జ్యోః పరస్య లిటీతి ప్రతిషేధాదభ్యాసాత్ పరస్య న భవతి ।।

స్తన్భేః ।। 8.3.67 ।।

స్తన్భిః సౌత్రో ధాతుః । అభిష్టభ్నాతీతి । `స్తున్భుస్తున్భుస్కన్భుస్కున్భుస్కుఞ్భ్యః శ్నుశ్చ' ఇతి శ్నాప్రత్యయః, `అనిదితామ్' ఇతి నలోపః ।

అప్రతేరిత్యేతదిహ నానువర్త్త ఇతి । యద్యనువర్త్త్తత, పూర్వసూత్ర ఏవ స్తమ్భిగ్రహణం కుర్యాత్కిం యోగవిభాగేన ? అస్తి ప్రయోజనమ్, కిమ్ ? `అవాచ్చాలమ్బనావిదూర్యయోః' ఇతి వక్ష్యతి, తత్స్తమ్భేర్యథా స్యాత్, సదేర్మా భూత్ ? నైతదస్తి; ఏకస్మిన్నపి యోగే యస్యాలమ్బనావిదూర్యే స్తః, స ఏవానువర్తిష్యతే, స్తమ్భేరేవ చ తే సమ్భవతః ।।

అవాచ్చాలమ్బనావిదూర్యయోః ।। 8.3.68 ।।

ఆలమ్బనమ్=ఆశ్రయణమ్ । విదూరమ్=విప్రకృష్టమ్, తదన్యదవిదూరమ్, తస్య భావ ఆవిదూర్యమ్, అత ేవ నిపాతనాత్ నఞ్పూర్వాదపి తత్పురుషాద్భావప్రత్యయః । అవష్టభ్యేతి । యష్ట్యాదికమవలమ్బ్యేత్యర్థః । అవష్టబ్ధేతి । ఆసన్నేత్యర్థః । అవస్తబ్ధ ఇతి । అభ్యాదిత ఇత్యర్థః ।।

వేశ్చ స్వనో భోజనే ।। 8.3.69 ।।

ఉదాహరణేషు స్వార్థపరిత్యాగేన భోజనమాత్రే స్వనిర్వర్తత ఇతి శఙ్కామపనయతి---అభ్యవహారక్రియావిశేష ఇతి । తమేవ విశేషం దర్శయతి---యత్రేతి । విష్వణతీతి । సశబ్దం భుఙ్క్త ఇత్యర్థః ।।

పరినివిభ్యః సేవసితసయసివుసహసుట్స్తుస్వఞ్జామ్ ।। 8.3.70 ।।

సేవతిర్భ్వాదిష్వనుదాత్తేత్ । సిత ఇతి । `షిఞ్ బన్ధనే' క్తాన్తః । సయ ఇతి । స ఏవైరజన్తః, `షివు తన్తుసన్తానే' దివాదిః, `షహ మర్షణే' అనుదాత్తేత్ ।

సుడితి । `సుట్ కాత్పూర్వః' ఇత్యస్య గ్రహణమ్ । స్తుస్వఞ్జీ ఉక్తార్థౌ, తయోః `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇత్యాదినైవ సిద్ధే పర్యాదిపూర్వయోరుత్తరసూత్రేణాడ్వ్యవాయే వికల్పార్థం వచనమ్ ।।

సివాదీనాం వాఽడ్వ్యవాయేఽపి ।। 8.3.71 ।।

సివాదయః ప్రత్యాసత్తేః పూర్వసూత్రే సన్నివిష్టా గృహ్యన్తే । అభ్యత్రవిభాషేయమ్, స్తుస్వఞ్జోః `ప్రాక్ సితాద్' ఇతి ప్రాప్తే, ఇతరేషామప్రాప్తే ।।

అనువిపర్యభినిభ్యః స్యన్దతేరప్రాణిషు ।। 8.3.72 ।।

`స్యన్దూ ప్రస్రవణే' అనుదాత్తేత్ ।

అనుస్యన్దేతే మత్స్యోదకే ఇతి । మత్స్యశ్చోదక చ మత్స్యోదకే । `జాతిరప్రాణినామ్' ఇత్యనేన యత్ర సర్వాణ్యవయవపదాన్యప్రాణివాచీతి, తత్రైకవద్భావః; ఇహ తు మత్స్యశబ్దస్య ప్రాణివాచిత్వాదేకవద్భావాభావః । అత్రాప్రాణిష్వితి ప్రసజ్యప్రతిషేధః, తేన ప్రాణ్యప్రాణిసముదాయేఽపి ప్రాణ్యస్తీతి ప్రతిషేధో భవతి । అన్యే తు పర్యుదాసం మన్యమానా భవితవ్యమేవాత్ర షత్వేనేత్యాహుః ।

ఇహ పర్యాదిగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్, ఏవం వక్ష్యామి---` అన్వభిభ్యాం చ' ఇతి, చకారాత్ పరినివిభ్యశ్చేతి ।।

పరేశ్చ ।। 8.3.74 ।।

పృథగ్యోగకరణసామర్థ్యాదితి । అన్యథా ` విపరిభ్యాం స్కన్దేరనిష్ఠాయామ్' ఇత్యేవ బ్రూయాత్ ।।

వేః స్కభ్నాతేర్నిత్యమ్ ।। 8.3.77 ।।

స్కమ్భిః సౌత్రో ధాతుః ।।

ఇణః షీధ్వంలుఙ్లిటాం ధోఽఙ్గాత్ ।। 8.3.78 ।। ఇణన్తాదఙ్గాదుత్తరేషామిత్యాదినా ఇణన్తమఙ్గం షీధ్వమాదీనాం విషేణమ్, తేఽపి ధకారస్యేతి దర్శయతి । ధకారస్య త్వీణన్తమఙ్గం విశేషణం న భవతి---ఇణన్తాదఙ్గాదుత్తరస్య ధస్య స చేత్ షీత్వమాదీనామితి । తథా హి సతి యోషిఢ్వమిత్యాదౌ వచనసామర్థ్యాత్షీశబ్దేన వ్యవాయ ఆశ్రయణీయః స్యాత్ । అచ్యోఢ్వమితి । ` ధి చ' ఇతి సలోపః ।

ఇఙ్గ్రహణం కవర్గనివృత్త్యర్థమితి । ప్రకృతం హీఙ్గ్రహణం కవర్గేణ సమ్బద్ధమితి తదనువృత్తౌ తస్యాప్యనువృత్తిః స్యాత్ । పక్షీధ్వమితి । ` చో కుః' ఇతి కుత్వే కృతే ఢత్వప్రసఙ్గః । యక్షీధ్వమితి । వ్రశ్చాదినా షత్వే కృతే ` షఢోః కః సి' ఇతి కత్వమ్ ।

స్తుధ్వే ఇతి । టేరేత్వమ్ । అస్తుధ్వమితి । లఙ్ । పరివేవిషీధ్వమితి । ` విష్లృ వ్యాప్తౌ' జుహోత్యాదిః స్వరితేత్, ` ణిజాం త్రయాణాం గుణః శ్లౌ' ఇత్యభ్యాసస్య గుణః, ` లిఙః సలోపోఽనన్త్యస్య' ఇతి సీయుటః సకారలోపః । అత్ర ధాతుషకారస్య, ఈధ్వశబ్దస్య చ యః సముదాయస్తదాత్మకః షీధ్వంశబ్దోఽస్తి, న త్వసావఙ్గాదుత్తరః । షకారాన్తం హ్యత్రాఙ్గమ్, న తు వేవీత్యేతావత్ ।

చోదయతి---అర్థవద్గ్రహణాదపీతి । పరిహరతి---ఏతత్త్వితి । ఏతదర్థవతో గ్రహణమత్ర నాశ్రితమ్ । కిం కారణమ్ ? న కిఞ్చిత్, నాశ్రితమిత్యేవ ।।

విభాషేటః ।। 8.3.79 ।।

అత్రేణ్గ్రహణమిటో విశేషణమ్, సోఽపి షీధ్వమాదీనామ్, తేఽపి ఢకారస్యేతి దర్శయన్నాహ---ఇణః పరస్మాదిట ఇత్యాది । తత్ర షీధ్వమో లిటశ్చ శ్రుతికృతమానన్తర్యమ్, శాస్త్రకృతం తు న సమ్భవతి, ఇటస్తద్భక్తత్వాత్తద్గ్రహణేన గ్రహణాత్ । అత ఏవానయోః ప్రాప్తవిభాషేయమ్ ।

తథైవ లుఙ్యప్యలవిఢ్వమాదౌ ధి చేతి లుప్తే సతి సిచ్సకారే ।

ఇణన్తమఙ్గం ధ్వమి జాతమాతః పూర్వస్య నిత్యస్య విధేః ప్రసఙ్గః ।।

ఏవం చ ధాతావనిణన్త ఇష్టమైధిఢ్వమిత్యాదిషు నిత్యఢత్వమ్ ।

యది త్విణన్తాద్విహితస్య ఢత్వం తథా న తే ఢత్వమధిఢ్వమి స్యాత్ ।।

తథా---లిహిదోగ్ధినహాం ఢత్వఘత్వధత్వేషు సత్స్వపి ।

ఇణన్తాద్విహితః షీధ్వమితి ఢత్వం ప్రసజ్యతే ।।

తథేణో లుఙి గాదేశే విహితే ధ్వమి కర్మణి ।

అగాఢ్వం యూయమేతేనేత్యత్ర ఢత్వం ప్రసజ్యతే ।।

ఏవం `బ్రూవో వచిః' వక్షీధ్వమితి ।

ఇష్యతే సర్వమేవైతదితి చేన్నాప్తవాగిహ ।

తస్మాత్ప్రాప్తవిభాషైవ సర్వత్రేయమితి స్థితమ్ ॥

తథా చ తైత్తిరీయకే `తాన్ రుద్రా అబ్రువన్ప్రయూయమజనిఢ్వమ్' ఇతి ఢత్వం ప్రయుక్తమ్ । లవిషీఢ్వమ్, లవిషీధ్వమితి । అన్యే త్విటో విభాషాయా వక్ష్యమాణత్వాద్ గోబలీవర్దన్యాయేన తద్వ్యతిరిక్తమిణన్తమఙ్గమిహ గృహ్యత ఇతి వదన్త ఏధిధ్వమిత్యాదౌ ఢత్వం నేచ్ఛన్తి, తేషామప్యధిఢ్వమిత్యత్ర భవత్యేవ, నత్సీధ్వమిత్యాదౌ చ న భవతి ।

ఆసిషీధ్వమితి । `ఆస ఉపవేశనే' । కథం భవితవ్యమితి । కిమత్రానేన వికత్పేన భవితవ్యమ్, ఉత నేతి ప్రశ్నార్థః । ఉపదిదీయధ్వ ఇతి । `దీఙ్ క్షయే', లిట్, ధ్వమి క్రాదినియమాదిట్, దీఙో యుడచి క్ఙితి' ఇతి యుట్ । యుటా వ్యవహితమితి । సముదాయభక్తే హి యుట్ తమేవ న వ్యవదధ్యాత్, ఇటం తు వ్యవదధాత్యేవ । న భవితవ్యం ఢత్వేనేతి । అనేన వికల్పేనేతి భావః । పూర్వేణ తు నిత్యం ప్రాప్నోత్యేవ । అపరేషామితి । అస్మిన్పక్షే వికల్ప ఏవ భవతి ॥

సమాసేఽఙ్గలేః సఙ్గః ॥ 8.3.80 ॥

సఙ్గ ఇతి షష్ఠ్యాః స్థానే ప్రథమా । ఏవముత్తరేష్వపి యోగేషు । సఞ్జనం సఙ్గః, భావే ఘఞ్, అఙ్గలీషు సఙ్గో యస్యాః సాఽఙ్గులిషఙ్గా ।

అఙ్గలేః సఙ్గ ఇతి । అత్ర `శర్వ్యవాయే' ఇత్యధికారాత్ప్రసఙ్గః । అన్యే తు `అఙ్గులే సఙ్గః' ఇతి సమ్బుధ్యన్తముదాహరన్తి ॥

భీరోః స్థానమ్ ॥ 8.3.81 ॥

భీరో స్థానమితి । పూర్వవత్సమ్బుద్ధ్యన్తమ్, షష్ఠ్యన్తం వా ।

`సమాసేఽఙ్గులిభీరుభ్యాం సఙ్గస్థానే' ఇత్యుచ్యమానే భ్యామిత్యధికం ప్రాప్నోతి, తస్మాద్యోగవిభాగః ।।

అగ్నేః స్తుత్స్తోమసోమాః ।। 8.3.82 ।।

అగ్నిష్టుదితి । సమ్పదాదిత్వాదధికరణే క్విప్, యత్రాగ్నిః స్తూయతే సోఽగ్నిష్టుత్=క్రతువిశేషః, తత్రేదం భవతి---అపి వా సర్వేషు దేవతాశబ్దేష్వగ్నిమేవాభిసన్నమేదితి । అగ్నిష్టోమ ఇతి । సోమయాగస్య సప్తం సంస్థాః; తత్రాద్యా సంస్థోచ్యతే ।

అగ్నేర్దీర్ఘాదితి । దేవతాద్వన్ద్వే షత్వమిత్యర్థః; తత్రైవ దీర్ఘస్య విధానాత్ ।

అగ్నిసోమౌ మాణవకావితి । అత్ర మాణవకే సంజ్ఞాత్వేన వినియుక్తావగ్నిసోమషత్వాభావః । అగ్నిసోమౌ తిష్ఠత ఇతి । ఆశ్వలాయనస్తు తత్రాపి దీర్ఘషత్వే ప్రాయుఙ్క్త---అగ్నీషోమౌ ప్రణేష్యామీతి ।।

జ్యోతిరాయుషః స్తోమః ।। 8.3.83 ।।

జ్యోతిష్టోమ ఇతి । అత్ర `శర్వ్యవాయే' ఇత్యధికారాత్ షత్వమ్ । ఏవమాయుష్టోమేఽపి ।।

మాతుః పితుర్భ్యామన్యతరస్యామ్ ।। 8.3.85 ।।

ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాద్, `విసర్జనీయశర్వ్యవాయే' ఇత్యధికారాచ్చ పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పః । మాతుః ష్వసేతి । `విభాషా స్వసృపత్యోః' ఇతి షష్ఠ్యా అలుక్ ।

రేఫాన్తయోరిదం గ్రహణమితి । తచ్చోత్తరపదే స్పష్టం పూర్వపదమపి తత్సాహచర్యాద్రేఫాన్తమేవ । యద్యేవమ్, రేఫస్య విసర్జనీయే కృతే తస్య `వా శరి' ఇతి పక్షే

సత్వే కృతేఽరేఫాన్తత్వాన్న ప్రాప్నోతి ? అత ఆహ---ఏకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదితి । యది తు సకారాన్తయోర్గ్రహణం క్రియేత, విసర్జనీయాన్తయోర్న స్యాత్ । విసర్జనీయాన్తయోస్తు గ్రహణే భ్యామి పరతో నిర్దేశో దుర్ఘటః స్యాత్ ।।

అభినిసస్తనః శబ్దసంజ్ఞాయామ్ ।। 8.3.86 ।।

అభినిస్ ఇత్యేతస్మాదితి । ఏతేన సముదాయో నిమిత్తం న ప్రత్యేకమితి దర్శయతి । అభినిష్టానో విసర్జనీయ ఇతి । తథా చాపస్తమ్బః---`ద్వ్యక్షరం చతురక్షరం వా నామ పూర్వమాఖ్యాతోత్తరం దీర్ఘాభినిష్ఠాన్తం ఘోషవదాద్యన్తరన్తరస్థమ్' ఇతి । ద్వ్యక్షరం చతురక్షరం వా నామ కర్త్తవ్యమ్, కీదృశమ్ ? నామపూర్వమ్, నామ ప్రాతిపదికమక్రియావాచి తత్పూర్వపదమ్, ఆఖ్యాతోత్తరం క్రియావాచ్యుత్తరపదం దీర్ఘాత్పరో యోఽభినిష్టానో విసర్జనీయస్తదన్తం దీర్ఘాన్తం విసర్జనీయాన్తం చేత్యన్యే । గోషవాన్వర్ణ ఆదిర్యస్య తద్ఘోషవదాది, అన్తరన్తస్థం యరలవానామన్యతమం మధ్యే యస్య తత్తథోక్తమేవంభూతం నామ కర్త్తవ్యమ్ । ద్రవిణోదా వరివోదా ఇత్యాద్యుదాహరణమ్ ।।

ఉపసర్గప్రాదుర్భ్యామస్తిర్యచ్పరః ।। 8.3.87 ।।

య్ చ అచ్చ యచౌ, తౌ పరౌ యస్మాత్స యచ్పరః । యచోరితి సప్తమీనిర్దేశేనైవ సిద్ధే పరగ్రహణం చిన్త్యప్రయోజనమ్ । అభిషన్తీతి । అదాదిత్వాచ్ఛపో లుక్, `శ్నసోరల్లోపః' ।

అనుసృతమితి । కథం పునరత్ర ప్రసఙ్గః, యావతా సకారస్య ప్రకృతత్వాత్తమేవ ప్రత్యుపసర్గత్వమాశ్రయిష్యతే; న చాత్ర సకారం ప్రత్యుపసర్గత్వమస్తి, తావన్మాత్రస్యాక్రియావచనత్వాత్, తత్కిమస్తిగ్రహణేన; న చ ప్రాదుః శబ్దార్థమస్తిగ్రహణం కృతమ్, తస్య కృభ్వస్తివిషయత్వేన నియతత్వాత్, తదేతదాశఙ్కతే తావత్ । తథాపీతి । అనుసుశబ్దః శుభ్రాదిః, చతుష్పాద్వచన ఇత్యన్యే, తతో ఠక్ఢఞోరన్యతరః, `ఢే లోపోఽకద్రవా' ఇత్యుకారలోపే సకారమాత్రస్య క్రియావాచిత్వాత్ షత్వప్రసఙ్గః ।।

సువినిర్దుర్భ్యః సుపిసూతిసమాః ।। 8.3.88 ।।

సుపీత్యాగన్తుక ఇకారః, న పునరికా నిర్దేశః । తత్ర `వచిస్వపి' ఇతి లక్షణప్రాప్తేన సమ్ప్రసారణేన ధాతోరేవాయం నిర్దేశః స్యాత్, తతశ్చ యత్రాస్యైతద్రూపం తత్ర షత్వమిత్యయమర్థో న లభ్యతే । తస్మాదాగన్తుకేనేకారేణ ప్రయోగస్థస్య కృతసమ్ప్రసారణస్య రూపస్యేదమనుకరణమ్ । తదాహ---సుపీతి స్వపిః కృతసమ్ప్రసారణో గృహ్యతే ఇతి । ఏతచ్చ `సుపి' ఇతి నిర్దేశాదేవ లభ్యతే, అన్యథా `వచిస్వపి' ఇతివన్నిర్దిశేత్ ।

సూతీతి స్వరూపగ్రహణమితి । సూతేః క్తిన్నన్తస్య గ్రహణమిత్యర్థః । సమేత్యపి స్వరూపగ్రహణమేవ, న `షమ ష్టమ వైక్లవ్యే' ఇతి ధాతోర్గ్రహణమ్; ఇక్శ్తిపోరన్యతరస్యాభావాత్ ।

అథ కిమథ స్వపేః సుపి భూతస్య షత్వముచ్యతే ? సుపేః షత్వం స్వపేర్మా భూత్, సుపేః షత్వముచ్యతే, స్వపేర్మా భూదితి---విస్వప్నః, విస్వప్నమితి । విసుష్వాపేతి । అథ క్రియమాణేఽపి వికృతగ్రహణే విసుష్వాపేతి కేన న హేతునా కేన విసుష్వాపేత్యత్రాభ్యాసస్య షత్వం న భవతి, `లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్' ఇతి సమ్ప్రసారణే కృతే సుపిరూపస్య భావాత్ ప్రాగేవ హలాదిశేషాత్, కృతే వా తస్మిన్నేకదేశవికృతస్యానన్యత్వాదస్తి ప్రసఙ్గః । హలాదిశేషాన్న సుపిః । ద్విర్వచనే కృతే పరత్వాద్ధలాదిః శేషేణ యకారే నివృత్తే వకారస్య సమ్ప్రసారణమ్, తతశ్చ సుపిరూపస్య కదాచిదప్యభావాత్ షత్వాభావః । ఇష్టం పూర్వం ప్రసారణమ్ । ఉక్తం తత్రోభయేషాం గ్రహణస్య ప్రయోజనమ్---పరమపి హలాదిశేషం బాధిత్వా ఉభయేషాం సమ్ప్రసారణమేవ యథా స్యాదితి, తేన సమ్ప్రసారణమేవ పూర్వమిష్టమ్, విశేషతశ్చాత్రేష్టమ్, అన్యథా షకారవద్వకారోఽపి నివర్త్తేత । న హ్యత్ర హేతురస్తి---షకారో నివర్త్తతే వకారోఽవతిష్ఠత ఇతి । ఏవం తర్హి స్థాదిష్వేవాభ్యాసస్యేత్యేతస్మాదేవ నియమాదత్ర షత్వం న భవిష్యతి ? స్థాదీనాం నియమో నాత్ర । కిం కారణమ్ ? ప్రావిసతాదుత్తరః సుపి । `ప్రాక్సితాత్' ఇతి తత్ర వర్త్తతే, తేన ప్రాక్సితా యే ధాతవస్తేషాం మధ్యే స్థాదిష్వేవాభ్యాసస్య షత్వమితి నియమేన సునోతిసువతిస్యతిస్తోభతయ ఏవ నివర్త్యన్తే, సుపిస్త్వయం తతోఽవధేరుత్తరః । ఏవం తహి `అర్థవద్గ్రహణే నానర్థకస్య' ఇత్యేషమేతస్య న భవిష్యతి, స్థానే హి ద్విర్వచనేన సముదాయోఽర్థవాన్, అవయవౌ త్వనర్థకౌ, ద్విష్ప్రయోగేఽర్థప్రత్యాయనస్యానావర్త్తనాద్ ద్వాభ్యామర్థః ప్రత్యాయ్యత ఇత్యేకస్యానర్థక్యమేవ ? తదేతదాహ---అనర్థకే విషుషుః । యద్యనర్థకస్య గ్రహణం న భవతి, విషుషుపురితి న సిద్ధ్యతి ? నైషః దోషః; షుషిభూతో ద్విరుచ్యతే । అయమభిప్రాయః---పూర్వం ధాతురుపసర్గేణ యుజ్యతే, తత్ర ద్విర్వచనాత్ పరత్వాత్సమ్ప్రసారణమ్, పరత్వాదేవ షత్వమ్, కృతషత్వస్యైవ తస్య ద్విర్వచనమితి ।

నను షత్వస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వం ద్విర్వచనమేవ ప్రాప్నోతి ? అత ఆహ---
పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచన ఇతి ||

నినదీభ్యాం స్నాతేః కౌశలే || 8.3.89 ||

నిష్ణాతః కటకరణే ఇతి | తత్ర కుశల ఇత్యర్థః | నదీష్ణ ఇతి | నదీస్నానే కుశల ఇత్యర్థః | కవయస్తు కుశలమాత్రే ప్రయుఞ్జతే | నదీస్నాత ఇతి | `సప్తమీ' ఇతి యోగవిభాగాత్ సమాసః ||

సూత్రం ప్రతిష్ణాతమ్ || 8.3.90 ||

`సూత్రం ప్రతేః' ఇతి వక్తవ్యే నిపాతనాశ్రయణం ప్రత్యయాన్తరే మా భూత్ ||

కాపిష్ఠలో గోత్రే || 8.3.91 ||

గోత్రమిహ ప్రవరాధ్యాయపఠితం గృహ్యతే, తత్ర చ స్వసన్తానస్య వ్యపదేశహేతురాద్యః పురుషో గోత్రమిత్యుచ్యతే | పారిభాషికగ్రహణే తు కాపిష్ఠలిరిత్యత్రైవ స్యాద్యత్ర గోత్రాభిధాయీ ప్రత్యయః | యది తు గోత్రం న షత్వస్య విషయేణ నిర్ద్దిష్టమ్, కిం తర్హి ? దర్శనస్య గోత్రే యో దృష్టః కపిష్ఠలశబ్దః స సాధుర్భవతి, క్వ ? యత్ర తత్రేత్యాశ్రీయతే, పారిభాషికేఽపి గోత్రే న దోషః ||

ప్రష్ఠోఽగ్రగామిని || 8.3.92 ||

ప్రస్థే హిమవత ఇతి | `ఘఞర్థే కవిధానమ్' ఇత్యధికారణే కః ||

వృక్షాసనయోర్విష్టరః || 8.3.93 ||

విస్తీర్యత ఇతి విష్టరః, `ప్రథమే వావశబ్దే' ఇతి ఘఞి ప్రాప్తే । అస్మాదేవ నిపాతనాదప్ । రుఢిశబ్దత్వాద్వా పచాద్యచి వృత్త్యాద్యః । ఉలపేన కృతా టీకా ఔలపీ, సా వాక్యస్య విస్తరః, అశబ్ద ఇతి ప్రతిషేధాదప్ ।।

ఛన్దోనామ్ని చ ।। 8.3.94 ।।

విష్టార ఇతి నిపాత్యత ఇతి । నను చ విష్టర ఇతి ప్రకృతమ్, తత్కథం విష్టార ఇతి నిపాత్యతే ? అత ఆహ---విపూర్వాదితి ।

యది త్విహ ఛన్దోనామ్ని విష్టార ఇత్యాత్వం క్రియేత, ఘఞ్విధౌ `ఛన్దోనామ్ని చ' ఇతి శక్యమకర్తు_మ్, ఇహ వా `విష్టార' ఇత్యుచ్యేత, తత్ర వా `ఛన్దోనామ్ని' ఇతి, కో న్వత్ర విశేషః, అపర ఆహ---ఘఞ్వివౌ వావితి నానువర్త_తే; తేన ప్రస్తారపఙ్క్తిః, సంస్తారపఙ్క్తిరిత్యపి భవతీతి ।।

గవియుధిభ్యాం స్థిరః ।। 8.3.95 ।।

గవిష్ఠిరః, యుధిష్ఠిర ఇతి । `సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సప్తమీసమాసః । గోశబ్దాదహలన్తాదపీతి । యద్యప్యవాదేశే కృతే సప్తమ్యుతి హలన్తో భవతి, తథాపి ఉత్పత్తివేలాయామహలన్తత్వాన్నిపాతనమాశ్రితమ్ ।।

వికుశమిపరిభ్యః స్థలమ్ ।। 8.3.96 ।।

వి, కు, పరి---ఇత్యేతేషామ్ `కుగతిప్రాదయః' ఇతి సమాసః, శమీశబ్దస్య తు షష్ఠీసమాసః, `జ్యాపోః సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులమ్' ఇతి హ్రస్వత్వమ్ । సూత్రే హ్రస్వోచ్చారణే హ్రస్వపక్ష ఏవ షత్వం యథా స్యాత్ । తేన ప్రయోగే బహులవచనాద్యదా హ్రస్వత్వం న భవతి, తదా షత్వమపి న భవతి ।।

అమ్బామ్బగోభూమిసవ్యాపద్విత్రికుసేకుశఙ్కవఙ్గుమఞ్జిపుఞ్జిపరమేబర్హిర్దివ్యగ్నిభ్యః స్థః ।। 8.3.97 ।।

స్థశబ్దసకారస్యేతి । ఏతేన `స్థ' ఇతి సూత్రే స్వరూపగ్రహణం ప్రథమాన్తమితి దర్శయతి । యది తు `ఆతో ధాతోః' ఇతి తిష్ఠతేరాకారలోపం కృత్వా షష్ఠ్యా నిర్దేశః స్యాత్, తదా గోస్థానమ్, భూమిస్థానమిత్యాదావపి షత్వం స్యాదితి భావః । అమ్బే తిష్ఠత్యమ్బష్ఠః, `సుపి స్థః' ఇతి కప్రత్యయః, `ఙ్యాపోః' ఇతి హ్రస్వత్వమ్ । ఆమ్బష్ఠ ఇతి । సంజ్ఞేయం జనపదవిశేషస్య । గోష్ఠ ఇతి । `ఘఞర్థే కవిధానమ్' ఇత్యధికరణే కప్రత్యయః । భూమిష్ఠాదౌ `సుపి స్థః' । సవ్యేష్ఠ ఇతి । `హలదన్తాత్సప్తమ్యాః' ఇత్యలుక్ ।

యది `స్థః' ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్, స్థాస్థిన్స్థృణాం న ప్రాప్నోతీతిదమాహ---స్థాస్థిన్నితి । స్థాశబ్దః క్విబన్తః । సవ్యేష్ఠా ఇతి । `ఈత్వే వకారప్రతిషేధః' ఇతి వచనాత్ ప్రత్యయలక్షణేనేత్వం న భవతి । `గమేరినిః' ఇతి వర్త్తమానే `పరమే స్థః కిచ్చ' ఇతి కిదినిప్రత్యయః, పరమేష్ఠీశబ్ద ఇప్రత్యయాన్తః బాహులకాదాకారలోపః । సవ్యే తిష్ఠతి సవ్యేష్ఠా సారథిః ।।

సుషామాదిషు చ ।। 8.3.98 ।।

క్వచిత్ `సాత్పదాద్యోః' ఇతి ప్రతిషేధే ప్రాప్తే క్వచిచ్చాదిత ఏవాప్రాప్తే షత్వే సుషామాదిషు మూర్ధన్యో విధీయతే । దుష్షామేతి । `విసర్జనీయశర్వ్యవాయేఽపి' ఇత్యధికారాదత్ర షత్వమ్ । సుశబ్దస్యేత్యాది । అత్రైవమభిసమ్బన్ధః---సుదుస్శబ్దయోస్తు క్రియావిశేషవిషయత్వాదనుపసర్గత్వే సతి---నిషేధః, దుః షేధ ఇతి పాఠోఽయమితి । తత్ర సుశబ్దస్య `సుః పూజాయామ్' ఇతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా, సా చోపసర్గసంజ్ఞాయా బాధికా; ఆకడారాధికారాత్ । నిర్దురోరప్యుపసర్గత్వాభావః, క్రియాన్తరవిషయత్వాత్ । గమిక్రియావిషయౌ హి తౌ---నిర్గతః సేధో నిః షేధః, దుర్గతః సేధో దుష్షేధ ఇతి । తేన `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇత్యాదినా నైతేషు షత్వప్రాప్తిః । ఏవం తావత్ `షిధూ హింసాసంరాద్ధ్యోః' ఇత్యస్య ఘఞి సేధ ఇతి రూపమిత్యాశ్రిత్యోక్తమ్ । యదా తు `షిధ గత్యామ్' ఇత్యస్య ఘఞన్తస్య రూపమ్ ? తదాప్యాహ---సేధతేర్గతావితి ప్రతిషేధబాధనార్థం చేతి । సుషన్ధిరిత్యాదౌ `ఉపసర్గే ఘోః కిః', సమః షత్వమ్ । ఉణాదిష్వేతావితి । `పృభిదివ్యధిధృషిభ్య' కుః' ఇతి వర్తమానే `అపదుః సుషు స్థః' ఇతి కుప్రత్యయః ।

గౌరిషక్థ ఇతి । `బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః' ఇతి షచ్ । ప్రతిష్ణకేతి । ప్రతిపూర్వాత్స్నాతేః `ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యజ్, తదన్తాట్టాప్, తతోఽజ్ఞాతాదిషు కః `కేఽణః' ఇతి హ్రస్వత్వమ్, `ప్రత్యయస్థాత్' ఇతీత్వమ్ । నౌషేచనమితి । సిచేర్ల్యుట్ । దున్దుభిషేవణమితి । సేవతేః, సీవ్యతేర్వా ల్యుట్ ।

ఏతసంజ్ఞాయామగాదితి గణసూత్రమ్ । తద్వ్యాచష్టే---ఏకారపరస్యేతి । హరయః సేనా అస్య హరిషేణః । పరితః సేనాస్య పరిషేణః । పృథ్వీ సేనా యస్యేతి । `స్త్రియాః పుంవత్' ఇతి పూర్వపదస్య పుంవద్భావః ।

నక్షత్రాద్వేతి । పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పః । చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః, ఆకృతిగణతామస్య సూచయతి, తదాహ---అవిహితలక్షణ ఇతి ।।

హ్రస్వాత్తాదౌ తద్ధితే ।। 8.3.99 ।।

`అపదాన్తస్య' ఇత్యధికారాదప్రాప్తం షత్వం విధీయతే, తరబాదయ ఏవ తావత్తద్ధితాః సమ్భవన్తీత్యాహ---తరప్తమబితి । సర్పిష్టరమితి । సర్పిర్గాతేః ప్రకర్షాభావేఽపి సహచారిణో గుణస్య గన్ధాదేః ప్రకర్షే ప్రత్యయః । చతుష్టయ ఇతి । `జసః శీ' । సర్పిష్ట ఇతి । ప్రతిప్రయోగే పఞ్చమ్యాస్తసిః । ఆవిష్ట్య ఇతి । అవ్యయాత్త్యప్' ఇత్యత్రావిః శబ్దాత్ `ఛన్దసి' ఇతి వచనాత్త్యప్ ।

సర్పిః సాదితి । `విభాషా సాతిః కార్త్స్న్యే' । నను చ `సాత్పదాద్యోః' ఇతి ప్రతిషేధాదేవాత్ర షత్వం న భవిష్యతి ? ఇత్యత ఆహ---ప్రత్యయసకారస్యేతి ।

భిన్ద్యుస్తరామ్, ఛన్ద్యుస్తరామితి । భిదిచ్ఛిదిభ్యాం లిఙ్, ఝేర్జుసి యాసుట్, `తిఙశ్చ' ఇతి తరప్, `కిమేత్తిఙవ్యయఘాత్' ఇతి ఆముప్రత్యయః ।

ఆదిగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్, `తి' ఇత్యేవ `యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే', పుంసః ప్రతిషేధః, పుంస్త్వమ్, పుంస్తా ।।

నిసస్తపతావనాసేవనే ।। 8.3.100 ।।

నిస్తప్తం రక్షః, నిస్తప్తా అరాతయ ఇత్యత్రేతి । ఏవమపి కస్యాఞ్చిచ్ఛాఖాయాం పాఠముపలభ్య పరిహార ఉచ్యతే । తైత్తిరీయకాస్తు షత్వమేవ పఠన్తి ।।

యుష్మత్తత్తతక్షుః ష్వన్తః పాదమ్ ।। 8.3.101 ।।

తతక్షుః ష్వితి సకారాన్తానుకరణాత్పరస్య సుప్సకారస్య `నుమ్విసర్జనీయశర్వ్యవాయేఽపి' ఇతి షత్వమ్ । తకారాదిష్వితి । ఏతద్యుష్మద ఏవ విశేషణమ్; ఇతరయోరవ్యభిచారాత్ । త్వం త్వా ఇత్యాది । ఏతేషామేవ సమ్భవ ఇత్యర్థః ।

అగ్నిస్తత్పునరాహేతి । అగ్నిరిత్యయం పూర్వస్య పాదస్యాన్తః---యన్మ ఆత్మనో మిన్దాభూదగ్నిరితి; తేనాయం పాదాన్తే సకారః, న పాదమధ్యే ।।

స్తుతస్తోమయోశ్ఛన్దసి ।। 8.3.103 ।।

పూర్వపదాదిత్యేవ సిద్ధ ఇతి । పూర్వపదమితి సామాన్యేన తత్రాశ్రీయతే, న తు సమాసావయవ ఏవేతి వాక్యేఽపి తేనైవ సిద్ధం షత్వమితి భావః । తతశ్చ స్తుతస్తోమగ్రహణం ప్రపఞ్చార్థమ్ । ఛన్దోగ్రహణం తూత్తరార్థం కర్త్వవ్యమేవ ।।

పూర్వపదాత్ ।। 8.3.104 ।।

అసమాసేఽపీతి । ఏతచ్చ సవనాదిషు `సవనేసవనే' ఇత్యాదీనాం పాఠాదేవావసీయతే ।।

సుఞః ।। 8.3.105 ।।

అభీషుణ ఇతి । `ఇకః సుఞి' ఇతి దీర్ఘత్వమ్, `నశ్చ ధాతుస్థోరుషుభ్యః' ఇతి ణత్వమ్ । క్వచిత్తు వృత్తావేవైతత్పఠ్యతే ।।

సనోతేరనః ।। 8.3.106 ।।

గోషా ఇతి । `జనసనఖనక్రమగమో విట్', `విడ్వనోరనునాసికస్యాత్' । క్వచిత్త్విదమపి వృత్తావేవాస్తి ।

గోసనిమితి । `ఛన్దసి వనసనరక్షిమథామ్' ఇతీన్ప్రత్యయః । సిసానయిషతీతి । యద్యప్యణ్యన్తః సూత్ర ఉపాత్తః, తథాప్యణ్యన్తస్య ప్రతిషేధవచనే ప్రయోజనం నాస్తీతి కృత్వా ణ్యర్థో విజ్ఞాస్యతే । ఇహ తు సిసనీయతీతి స్తౌతిణ్యోరేవ షణీత్యేతస్మాన్నియమాదప్రసఙ్గః షత్వస్య । సిసనీరితి । క్విప్యతో లోపః, తతః సుః, హల్ఙ్యాదిలోపః, సనః సకారస్య షత్వం ప్రాప్నోతి రుత్వం చ, తత్ర షత్వస్యాసిద్ధత్వాద్రుత్వమ్, `ర్వోరుపధాయా దీర్ఘః' ఇతి దీర్ఘత్వమ్ । అత్ర సన్ షత్వభూతో న భవతీతి స్తౌతిణ్యోరేవేత్యస్య నియమస్యాయమవిషయ ఇతి షత్వం ప్రసక్తమ్, అస్మాన్నియమాన్న భవతి । ఏతస్మింశ్చ ప్రయోజనే సతి సామర్థ్యాభావాద్ ణ్యన్తస్య నియమాభావాత్ సిషాణయివతీతి షత్వం భవత్యేవ ।।

సహేః పృతనర్తాభ్యాం చ ।। 8.3.107 ।।

యోగవిభాగమితి । తత్ర ద్వితీయో యోగః పూర్వయోగస్యాసర్వవిషయత్వజ్ఞాపనార్థః । సంహితాయామేవేతి । ఉభయత్రాపి సంహితాధికారాదయం విశేషో లభ్యతే, `నహివృతివృష' ఇత్యాదినా దీర్ఘత్వమ్ ।

న రపరసృపిసృజిస్పృశిస్పృహిసవనాదీనామ్ ।। 8.3.108 ।।

విస్రంసికాయా ఇతి । `రోగాఖ్యాయామ్' ఇతి ణ్వుల్ । విస్రబ్ధమితి । `స్రమ్భు విశ్వాసే' క్తః, `యస్య విభాషా' ఇతీట్ప్రతిషేధః, `అనిదితామ్' ఇతి నలోపః । విసృప ఇతి । `సృపితృదోః కసున్' ।

సవనేసవన ఇత్యాదౌ వీప్సాయాం ద్విర్వచనమ్ I కింస ఇత్యత్ర `అయోగవాహానామట్సుణత్వం శర్షు జశ్త్వషత్వే' ఇతి వచనాచ్చర్వ్యవాయే ఇతి షత్వప్రసఙ్గః I యథా తు శషూపదేశో న కర్తవ్యస్తథా `హయవరట్' ఇత్యత్రోక్తమ్ I

అశ్వసనిగ్రహణమనర్థకమనిణన్తత్వాత్ ? అత ఆహ---అశ్వసనిగ్రహణమితి I జ్ఞాపనస్య ప్రయోజనమాహ---జలాషాహమితి II

సాత్పదాద్యోః II 8.3.109 II

ఆదిగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్, పదాదితి పఞ్చమీనిర్ద్దేశః కర్త్_వ్యః---పదాత్పరస్య సకారస్య నేతి I ఇహాపి తర్హి న ప్రాప్నోతి--అగ్నిషు, వాయుషు, త్వక్షు ? సాతిప్రతిషేధో జ్ఞాపయతి---స్వాదౌ యత్పదం న తస్మాత్ప్రతిషేధ ఇతి I తత్రాయమప్యర్థః---దధిసిక్, మధుసిగిత్యాదౌ ప్రతిషేధః సిద్ధో భవతి, న హ్యయం సకారః పదాదిః I గతికారకోపపదానాం కృద్భిః సహ సమాసవచనం ప్రాక్ సుబుత్పత్తేః' ఇతి వచనాత్ పదాత్పరస్తు భవతి, తత్రాపి పూర్వపదస్య సుబన్తత్వాత్ I బహుచస్తు ప్రతిషేధః I బహువస్తు పరస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్యః---బహుసేక్తా, న హ్యత్ర పదాత్పరః సకారః II

సిచో యఙి II 8.3.110 II

పరిసేసిచ్యత ఇతి I అత్రాభ్యాససకారస్య `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇత్యాదినా ప్రాప్తిః, ధాతుసకారస్య త్వాదేశసకారత్వాత్ `స్థాదిష్వభ్యాసేన చ' ఇత్యేతస్మాచ్చ I నను చోపసర్గాత్ప్రతిషేధవిషయే షత్వమారభ్యతే, తద్యథైవ పదాదిప్రతిషేధం బాధతే, ఏవం `సిచో యఙి' ఇత్యేతమపి బాధేత ? అత ఆహ---ఉపసర్గాద్యా ప్రాప్తిరితి I యేన నాప్రాప్తే తస్య బాధనం భవతి, నాప్రాప్తే చ పదాదిలక్షణే ప్రతిషేధే ఉపసర్గాత్ షత్వమారభ్యతే, `సిచో యఙి' ఇత్యేతస్మింస్తు ప్రాప్తే చాప్రాప్తే చ I అథ వా---`పురస్తాదపవాదా అనన్తరాన్విధీన్బాధన్తే న పరాన్' ఇతి I అనేనైతదపి నిరస్తమ్---`స్థాదిష్వభ్యాసేన చ' ఇత్యనేన యథాభిషిషిక్షతీత్యత్ర స్తౌతిణ్యోరేవేతి నియమం బాధిత్వా షత్వం భవతి, తథైనమపి ప్రతిషేధం బాధిత్వా ధాతుసకారస్య ప్రసఙ్గ ఇతి II

సేధతేర్గతౌ II 8.3.111 II

` ఉపసర్గాత్' ఇతి ప్రాప్తిః ప్రతిషిధ్యతే ।।

ప్రతిస్తబ్ధనిస్తబ్ధౌ చ ।। 8.3.112 ।।

` స్తన్భేః' ఇతి ప్రాప్తిః ప్రతి షిధ్యతే ।।

సోఢః ।। 8.3.113 ।।

సోఢ్భూతో గృహ్యతే ఇతి । నిష్ఠాన్తస్య ప్రథమయా నిర్దేశశఙ్కామపాకరోతి । పరిసోఢేతి ।
` పరినివిభ్యః' ఇతి ప్రాప్తే ప్రతిషేధః ।।

స్తమ్భుసివుసహాం చఙి ।। 8.3.114 ।।

అత్రాద్యస్య ` స్తమ్భేః' ఇతి ప్రాప్తిః, ఇతరయోస్తు ` పరినివిభ్యః సేవసిత' ఇతి ।
అభ్యతస్తమ్భదితి । ` ప్రాక్సితాదడ్వ్యవాయేఽపి' ఇతి ` స్థాదిష్వభ్యాసేన చ' ఇతి ప్రాప్తిః ।
పర్యసీషివదితి । అత్రాపి ` సివాదీనాం వాడ్వ్యవాయేఽపి' ఇతి ప్రాప్తిః ।।

ఉపసర్గాదితి వక్తవ్యమితి । కిమర్థమ్ ? ఇత్యాహ---ఉపసర్గాద్యా ప్రాప్తిరితి ।।

సునోతేః స్యసనోః ।। 8.3.115 ।।

అత్రేత్యాది । ఇతికరణో హేతౌ, యస్మాత్ స్తౌతిణ్యోరేవేతి నియమాదభ్యాసాదప్రాప్తిః,
రథాదిష్వేవాభ్యాసస్యేతి నియమాదుపసర్గాదప్యప్రాప్తిః, తస్మాదభిసుసూరిత్యుదాహరన్తి ।
అథ వా కథం షత్వప్రసఙ్గః ? అత ఆహ---అత్ర హీతి । యథా చాత్ర సన్వ--------------------
ఇత్యత్రోక్తమ్ । అభ్యాసాత్ప్రాప్తిమితి । అభ్యాసగ్రహణముపసర్గాత్ప్రాప్తేరసమ్భవాదభ్యాసేన

వ్యవహితాన్న ధాతుసకారస్య ప్రసఙ్గః, నాప్యభ్యాససకారస్య, స్థాదినియమేన వ్యావతితత్వాత్ I ఏవం చాత్రాభిగ్రహణమతన్త్రమ్, సుసూరిత్యేవోదాహర్తవ్యమ్ II

సదిస్వఞ్జ్యోః పరస్య లిటి II 8.3.116 II

లిటి ద్విర్వచనే కృతే ద్వౌ సకారౌ భవతః, తత్ర సదేః `స్థాదిష్వభ్యాసేన చ' ఇతి వచనాత్ `సదిరప్రతేః' ఇతి షత్వప్రసఙ్గః, స్వఞ్జేరపి `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇత్యాదినా I పరిషస్వజ ఇతి I కథం పునరత్ర నలోపః, యావతా సంయోగాన్తత్వాన్నాత్ర లిటః కిత్త్వమస్తి ? అత ఆహ--- స్వఞ్జేరితి I ఏతచ్చ `ఇన్ధిభవతిభ్యాం చ' ఇత్యత్ర వ్యాఖ్యాతమ్, స్వఞ్జిగ్రహణఞ్చ వార్త్తికే దర్శనాత్సూత్రే ప్రక్షిప్తమ్, యథాహ---`సదో లిటి ప్రతిషేధే స్వఞ్జేరుపసంఖ్యానమ్' ఇతి II

నివ్యభిభ్యోఽడ్వ్యవాయే వా ఛన్దసి II 8.3.117 II

ప్రకరణే ప్రాప్తస్య సత్వమాత్రస్య ప్రతిషేధః I న్యష్టౌదితి I `ఉతో వృద్ధిర్లుకి హలి' ఇతి వృద్ధిః, అభ్యస్థాద్విషోః పృతనా అరాతీరిత్యప్యుదాహరణమ్ II

ఇతి శ్రీహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యామష్టమస్యాధ్యాయస్య తృతీయః పాదః

---------------*******************-----------------

.

కాశికావృత్తిః

అథ అష్టమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే ।। 8.4.1 ।।

నిమిత్తయోరాదేశే చకార ఉచ్చారణార్థః । సమానం చ తత్పదం సమానపదమ్ । నిమిత్తనిమిత్తినోశ్చాయమాధారనిర్ద్దేశః । తదాహ---సమానపదస్థో చేదితి । ఏకపర్యాయః సమానశబ్దః । నిమిత్తే రషౌ, నిమిత్తీ నకారః । యద్యప్యసౌ ప్రాగేవ సిద్ధస్వరూపః, తథాపి తత్స్థానే భవతో ణకారస్య యన్నిమిత్తమ్, తస్యాపి తేన సమ్బన్ధోఽస్త్యేవ । ణకార ఏవ వా నిమిత్తీ, తస్య తు విధానోత్తరకాలం సమానపదస్థత్వమ్ ।

షగ్రహణముత్తరార్థమితి । అడాదివ్యవాయే ణత్వం వక్ష్యతి, తదస్మాదపి యథా స్యాత్ । అథేహార్థమపి కస్మాన్న భవతి ? అత ఆహ---ష్టుత్వేనైవ సిద్ధమేతదితి ।

ఋవర్ణాచ్చేతి వక్తవ్యమితి । రషాభ్యాం ణత్వముచ్యమానమృకారాన్న ప్రాప్నోతి వచనమ్ । న చ శక్యం వక్తుమ్---ఋవర్ణస్థాద్రేఫాద్ భవిష్యతీతి । వర్ణో హ్యత్ర రేఫః సూత్ర ఉపాత్తః, షకారేణ సాహచర్యాత్ । న చ వర్ణైకదేశా వర్ణగ్రహణేన గృహ్యన్తే । తిసృణామితి । `న తిసృచతసృ' ఇతి ప్రతిషేధాత్ `నామి' ఇతి దీర్ఘత్వాభావః ।

తత్తర్హి వక్తవ్యమ్ ? నేత్యాహ---రశ్రుతిసామాన్యనిర్దేశాత్సిద్ధమితి । ర ఇతి శ్రుతిః=శ్రోత్రేణోపలబ్ధిర్యయోస్తే రశ్రుతీ=వర్ణాత్మికా చావర్ణాత్మికా చ వ్యక్తిః, తయోర్యత్సామాన్యం తన్నిదిశ్యతే; న తు వర్ణాత్మికైవ వ్యక్తిరిత్యర్థః । నన్వేవమపి ఋకారే త్రయో భాగా అభితోఽజ్భక్తిర్మధ్యే రేఫభక్తిర్మాత్రా చతుర్భాగాత్మికా, తతశ్చ పరయాజ్భక్త్యా వ్యవధానాన్న ప్రాప్నోతి ? `అడ్వ్యవాయే' ఇత్యేవం భవిష్యతి । న పరాజ్భక్తిరట్సన్నివిష్టా, సా హ్యర్ద్ధమాత్రా చతుర్భాగాత్మికా ఋకారభక్తిః । న చ తస్యాః సవర్ణగ్రహణేన నాప్యడ్గ్రహణేన గ్రహణమ్; అసవర్ణత్వాత్, న హి తస్యాః స్థానం ప్రయత్నో వా పృథగస్తి । తస్మాత్సామాన్యనిర్దశేఽపి నై ణత్వం సిధ్యతి, అత ఆహ---వర్ణభక్త్యాచేతి । వర్ణస్య సముదాయస్యావయవభూతా యా పరాజ్భక్తిస్తయేత్యర్థః । నను చ నృనమనగ్రహణం వృద్ధ్యర్థం స్యాత్---నృనమనస్యాపత్యం నార్నమనిరితి ? నైతదస్తి; బహిరఙ్గా వృద్ధిః, అన్తరఙ్గం ణత్వమ్, `అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే' ।

అథ వేతి । వ్యక్తినిర్ద్దేశేఽపి దోష ఇత్యర్థః । అపరః ప్రకారః---అభితోఽజ్భక్తీ చతుర్భాగాత్మికే, మధ్యే శుద్ధో రేఫోఽర్ధమాత్రాత్మకః, తేన వ్యక్తినిర్దేశేఽప్యదోష ఇత్యర్థః । నను చ పరయాజ్భక్త్యా

వ్యవధానమ్ ? ఏవం తర్హి ఉత్తరసూత్రే యోగవిభాగః కరిష్యతే---`వ్యవాయేఽపి' ఇతి, వ్యవాయేఽపి ణత్వం భవతి; తతః `అట్కుప్వాఙ్నుమ్భిః' ఇతి । ఇదమిదానీం కిమర్థమ్ ? నియమార్థమ్---వర్ణాత్మకైర్వ్యవాయే యది భవతి అడాదిభిరేవేతి । `అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః' ఇత్యధికారాదత్ర ణగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్ । ఉత్తరత్ర చ `పదాన్తస్య' ఇతి ప్రతిషేధః ।।

అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి ।। 8.4.2 ।।

`రషాభ్యామ్' ఇతి పఞ్చమీనిర్ద్దేశాద్వ్యవాయే న ప్రాప్నోతీత్యయమారమ్భః । పర్యాణద్ధమితి । `ణహ బన్ధనే', పర్యాఙ్పూర్వః నిష్ఠా, `నహో ధః' ।

నను చ `అడ్వ్యవాయే' ఇత్యేవాత్ర ణత్వం సిద్ధం తత్కిమర్థమాఙ్గ్రహణమ్ ? ఇత్యత ఆహ---అడ్వ్యవాయ ఇత్యేవ సిద్ధమితి । క్వచిత్తు ఆఙ్గ్రహణం పదవ్యవాయేఽపీత్యస్య బాధనార్థమిత్యేతావత్ పఠ్యతే । బృంహణమితి । `బృహి వృద్ధౌ', `ఇదితో నుమ్', `నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' ఇత్యనుస్వారః ।

యద్యేవమ్, అనుస్వారేణాత్ర వ్యవాయో న నుమా ? అత ఆహ---నుమ్గ్రహణమనుస్వారోపలక్షణార్థమితి । ఝల్పరస్య నుమోఽనుస్వారవిధానాత్తాన్నినా నుమానుస్వార ఉపలక్ష్యతే । ఏవమపి యోఽనుస్వారో నుమ్స్థానికో న భవతి తద్వ్యవాయే న ప్రాప్నోతి `తృంహ స్తృంహ హింసార్థౌ', తృంహణమితి ? అత ఆహ---తేనేతి । నాత్ర నుమ్స్థానికోఽనుస్వార ఉపలక్ష్యతే, కిం తర్హి ? అనుస్వారమాత్రం తేనాత్రాపి భవతీత్యర్థః । యత్ర తర్హి నుమ ఏవ శ్రవణం నానుస్వారస్య తత్ర ణత్వం భవతి వా, న వా ? అత ఆహ---సత్యపి చేతి । యథా `నక్షత్రం దృష్ట్వా వాచం విసృజేత్' ఇతి కాలవిశేషోపలక్షణపరాయాం చోదనాయాం సత్యపి దివా నక్షత్రదర్శనే వాగ్ న విసృజ్యతే, ఉపలక్షితస్య కాలస్యాభావాత్; అసత్యపి నక్షత్రదర్శనే రాత్రౌ విసృజ్యతే, తస్య కాలస్య భావాత్; తథేహాపి ద్రష్టవ్యమ్ । ప్రేన్వనమితి । `ఇవిః ప్రీణనార్థః', `ఇదితో నుమ్', అత్ర `ఇజాదేః సనుమః' ఇతి ణత్వప్రసఙ్గః ।

ఇహ సముదాయే వాక్యపరిసమాప్తిర్దృష్టా, యథా---గర్గాః శతం దణ్డ్యన్తామితి, అర్థినశ్చ రాజానో హిరణ్యేన భవన్తి, న చ ప్రత్యేకం దణ్డయన్తి; ప్రత్యేకమపి దృష్టా, యథా---వృద్ధిగుణసంజ్ఞే ప్రత్యేకం భవతః । తత్రేహ యది పూర్వః కల్ప ఆశ్రీయతే, న క్వచిత్ స్యాత్, న హి

సమస్తైరడాదిభిర్వ్యవాయః క్వచిదపి సమ్భవతి । ద్వితీయే తు అర్థేణేత్యాదౌ న స్యాత్; అటా కవర్గేణ చ వ్యవాయాత్ । అత ఆహ---వ్యవాయోప లక్షణార్థత్వాదితి । ఇహ యే యదుపలక్షణాయోపాదీయన్తే తేషామేకేన ద్వాభ్యాం బహుభిరప్యుపలక్షితః స గృహ్యతే, తద్యథా---`గర్గైః సహ న భోక్తవ్యమ్' ఇత్యుక్తే ప్రత్యేకం చ సహ న భుజ్యతే, సముదితైరపి, తథేహాపి శక్నువన్త్యడాదయః సమస్తా వ్యస్తాశ్చ వ్యవాయముపలక్షయితుమితి సర్వత్ర భవతి । అడాదివ్యవాయే ణత్వేఽన్యవ్యవాయే ప్రతిషేధః---ఆదర్శేన, స్పర్శేన । యద్యప్యత్రాన్యేనాపి వ్యవాయః, యస్త్వటా వ్యవాయస్తదాశ్రయం ణత్వం ప్రాప్నోతి, యత్ర త్వనిర్దిష్టైరేవ వ్యవాయస్తత్రైవ న స్యాత్---కృత్స్నమ్, మృధ్నోతీతి ? నైష దోషః; `రషాభ్యామ్' ఇత్యత్ర `తస్మాత్' ఇతి పరిభాషోపస్థానాద్వ్యవాయే ణత్వాసఙ్గాత్ సూత్రమిదమారభ్యమాణమడాదివ్యవాయ ఏవ ణత్వమనుజానాతి, నాన్యవ్యవాయే; తస్య నిర్దిష్టగ్రహణేన నివర్తితత్వాత్, యది చ నిదిష్టవ్యతిరిక్తైరపి వ్యవాయే ణత్వం స్యాత్, నుమ్గ్రహణమనర్థకం స్యాత్; కేవలేన నుమా వ్యవాయాసమ్భవాత్ ॥

పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః ॥ 8.4.3 ॥

`రషాభ్యామ్' ఇతి వర్తతే, న చ తయోః పూర్వపదత్వం సమ్భవతీతి సామర్థ్యాత్పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్యేత్యేషోఽర్థో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---పూర్వపదస్థాదితి । రేఫషకారాన్తాత్పూర్వపదాదిత్యయం త్వర్థో న భవతి; వ్యాఖ్యానాత్ । ద్రుణస ఇతి । ద్రురివ నాసికా యస్యేతి బహువ్రీహిః, `అఙ్నాసికాయాః' ఇత్యచ్ప్రత్యయో నశాదేశశ్చ । వార్ధ్రీణస ఇతి । వధ్రర్థా వికారో వార్ధ్రీ రజ్జుః, వార్ధ్రీవ నాసికా యస్య స వార్ధ్రీణసః=మృగవిశేషః । తత్ర పూర్వపదస్యోపమాననిష్ఠత్వాద్వ్యధికరణత్వాత్ పుంవద్భావాభావః, నస్యబ్ధః ప్రియాదిషు వా ద్రష్టవ్యః । శూర్పణఖేతి । `నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇతి ప్రతిషేధః । యదా తు యోగో వివక్ష్యతే, న సంజ్ఞా---శూర్పాకారాణి నఖాని యస్యా ఇతి; తదా జీష్ భవతి, ణత్వం తు న భవతి---శూర్పనఖీ । ఏవం చ ణత్వజీషౌ న సమవేతః---`తతః శూర్పనఖీవాక్యాత్' ఇతి ।

`అగః' ఇతి శక్యమవక్తుమ్ । కస్మాన్న భవతి---ఋచామయనమృగయనమితి ? నిపాతనాదేతత్సిద్ధమ్---`అణృగయనాదిభ్యః' ఇతి । యథాన్యత్రోక్తమ్--సర్వనామ సంజ్ఞాయాం నిపాతనాణ్ణత్వాభావ ఇతి ।

పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామేవేతి । విపరీతస్తు నియమో న భవతి---పూర్వపదాదేవ సంజ్ఞాయామితి, శివాదిషు సుషేణశబ్దస్య పాఠాత్ । సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమాయ భవతి,

కథమత్ర సిద్ధిః ? ఇత్యాహ---సమానపదేఽపి హీతి । యద్యపి పూర్వపదస్థం నిమిత్తముత్తరపదస్థో నిమిత్తీతి భిన్నపదస్థత్వమప్యస్తి, తథాపి సమాసే కృతే తతో వా విభక్తిరుత్పద్యతే, తయా సముదాయస్య పదసంజ్ఞాయాం సత్యాం తస్మిన్సమానేఽపి పదే భావాదస్త్యేవ పూర్వేణ ప్రాప్తిః, సమానపదత్వం హి తత్రాశ్రితమ్, న భిన్నపదత్వం ప్రతిషిద్ధమ్ । తస్మాదుపపన్నం నియమార్థత్వమ్ । యద్యేవమ్, యథోత్తరపదస్థస్య నకారస్య ణత్వం నియమేన వ్యావర్త్యతే---చర్మనాసిక ఇతి; తథా తద్ధితపూర్వపదస్థస్యాపి వ్యావర్త్యేత---ఖరపస్యాపత్యమ్ `నడాదిభ్యః ఫక్'---ఖారపాయణః, మాతృభోగాయ హితః `భోగోత్తరపదాత్ఖః'---మాతృభోగీణః, కరణం ప్రియమస్య కరణప్రియః ? ఇత్యాహ---స చేతి । సమ్బన్ధిశబ్దో నియతమేవ ప్రతియోగినముపస్థాపయతి, తద్యథా---మాతరి వర్తితవ్యం పితరి శుశ్రూషితవ్యమితి, న చోచ్యతే---స్వస్యాం మాతరి స్వస్మిన్పితరీతి, అథ చ సమ్బన్ధాదేతద్ గమ్యతే---యస్య యా మాతా తస్యామితి, యో యస్య పితా తస్మిన్నితి । పూర్వపదమ్, ఉత్తరపదమితి చ సమ్బన్ధిశబ్దావేతౌ---పూర్వపదమపేక్ష్యోత్తరపదం భవతి, ఉత్తరపదం చాపేక్ష్య పూర్వపదమ్ । తత్ర సమ్బన్ధాదేతదవగన్తవ్యమ్---యత్ప్రతి పూర్వపదమిత్యేతద్భవతి తత్స్థస్య నియమ ఇతి । కిఞ్చ ప్రత్యేతద్భవతి ? ఉత్తరపదమ్ ।

అయం తర్హి దోషః---`అగః' ఇతి నియమస్యైవ ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, తేనైకవాక్యత్వాత్, న ణత్వస్య, తతశ్చ సంజ్ఞాయాఞ్చ గాన్తరే ణత్వం ప్రాప్నోతి ? అత ఆహ---అగ ఇతి । `అగః' ఇతి యోఽయం ప్రతిషేధః స ణత్వస్య, న నియమస్య । అత్ర హేతుః--యోగవిభాగేనేతి । `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యేకో యోగః, `అగః' ఇతి ద్వితీయః; అనేన చ యా చ యావతీ చ ణత్వప్రాప్తిః సా సర్వా ప్రతిషిధ్యతే, యోగవిభాగసామర్థ్యాత్ ।

అపరే త్విత్యాది । కథ పునః సమానమేవేత్యవధారణం లభ్యతే ? అత ఆహ---సమానగ్రహణాదితి । `పదే' ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్, తత్రాపదస్థయోర్నిర్మిత్తనిమిత్తనోర సమ్భవాత్ పదగ్రహణమేకత్వవివక్షార్థం విజ్ఞాయతే । ఏవం సిద్ధే యత్సమానగ్రహణం క్రియతే, తస్యైతత్ప్రయోజనం యథైవం విజ్ఞాయేత---సమానమేవ యత్పదమితి । తేషామేవం బ్రువతాం విధ్యర్థమేతద్విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---తేషామితి । విధ్యర్థత్వమేవోపపాదయతి---సమాసే హీతి । అథాస్మిన్పక్షే ఖారపాయణ ఇత్యత్ర కథం ణత్వమ్, యావతా ఖరపశబ్దే ఖరశబ్దస్యాపి పదత్వమస్తి, తత్స్థత్వాద్రేఫస్య సమానపదస్థత్వమేవ న భవతి ? నైష దోషః; యత్ర ద్వావపి నిమిత్తనిమిత్తినౌ సమానపదస్థత్వం వ్యభిచరతః, తత్ర ణత్వాభావః; ఇహ రేఫస్య వ్యభిచారేఽపి నకారస్య సమానపదస్థత్వావ్యభిచారాణ్ణత్వం ప్రవర్త్తతే ।।

వనం పురగామిశ్రకాసిధ్రకాశారికాకోటరాగ్రేభ్యః ।। 8.4.4 ।।

`వనమ్' ఇతి షష్ఠ్యాః స్థానే ప్రథమా । ఉదాహరణే `వనగిర్యోః సంజ్ఞాయామ్' ఇతి పూర్వపదస్య దీర్ఘత్వమ్ । అగ్రేవణమితి । షష్ఠీసమాసే రాజదన్తాదిత్వాద్వనశబ్దస్య పరనిపాతః, `హలదన్తాత్' ఇతి సప్తమ్యా అలుక్, అథ న సంజ్ఞా తతో రాజదన్తాదిషు నిపాదనాదలుక్ ।

సిద్ధే సతీత్యాది । పురగాదిష్వేతదుచ్యతే, అగ్రేశబ్దే త్వసంజ్ఞాయాం విధ్యర్థమిత్యాహుః । ఏతేభ్య ఏవ వననకారస్యేతి । `ఏతేభ్యో వననకారస్యైవ' ఇత్యయం తు నియమో న భవతి; దీర్ఘోచ్చారణాత్ । తద్ధి దీర్ఘాన్తేష్వయం నియగో భవేదితి । న చ వనాదన్యత్రోత్తరపదే దీర్ఘాన్తత్వమేషాం సమ్భవతి, యత్రాస్య ణత్వం దీర్ఘాన్తేషు వ్యావర్త్యేత ।।

ప్రనిరన్తః శరేక్షుప్లక్షామ్రకార్ష్యఖదిరపీయూక్షాభ్యోఽసంజ్ఞాయామపి ।। 8.4.5 ।।

అత్రాదితస్త్రిషు సంజ్ఞాయామసజ్ఞాయామప్రాప్తం ణత్వం విధీయతే, కథమ్ ? సంజ్ఞాయాం తావత్ `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యేతద్యద్యపి నియమార్థమ్, అథాపి విధ్యర్థమ్---ఉభయథాపి అవశ్యమ్ `వనం పురగా' ఇత్యాదిసూత్రం నియమార్థమ్---పురగాదిష్వేవ వననకారస్యేతి, తతశ్చ ప్రాదిష్వప్రాప్తిః । అసంజ్ఞాయామపి నియమే తావదప్రాప్తిః; సంజ్ఞాయామేవేతి నియమాత్ । విధావపి సంజ్ఞాయాం విధానాదన్యత్రాప్రాప్తిరేవ । శరాదిషు త్వోషధివనస్పతివాచిషు సంజ్ఞాయామసంజ్ఞాయాం చోత్తరసూత్రేణ ప్రాప్తస్య వికల్పస్యాపవాదః । `అసంజ్ఞాయామపి' ఇత్యనుచ్యమానే `సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యధికారాత్తత్రైవ స్యాత్ । నివర్తిష్యతే సంజ్ఞాయామితి ? యది నివర్తతే, సంజ్ఞాయాం న ప్రాప్నోతి; పురగాదిభ్య ఏవ వననకారస్యేతి నియమాత్ । అయం తు విధిరసంజ్ఞాయాం సావకాశః, సంజ్ఞాయామపి పరత్వాదయమేవ విధిర్భవిష్యతి, `పూర్వత్రాసిద్ధే నాస్తి విప్రతిషేధః', తస్మాదసంజ్ఞాయామపీతి వక్తవ్యమ్ । ప్రవణమ్, నిర్వణమితి । ప్రాదిసమాసౌ । అన్తర్వణమితి । విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, శరవణాదయః షష్ఠీసమాసాః ।।

విభాషౌషధివనస్పతిభ్యః ।। 8.4.6 ।।

`అసంజ్ఞాయామపి' ఇత్యనువర్త్తతే, తేన సంజ్ఞాఽసంజ్ఞాయోర్ద్వయోరయం వికల్పః । అన్యే తు వృత్తావనుక్తత్వాత్తస్యాధికారం నేచ్ఛన్తి, తేషాం సంజ్ఞావిషయే పురగాదిభ్య ఇతి నియమత్వేన భవితవ్యమ్ । యది త్విష్యతే యత్నాన్తరమాస్థేయమ్ ।

ఇహ యే పుష్ప్యన్తి ఫలన్తి చ తే వానస్పత్యాః; యే ఫలన్త్యేవ న పుష్ప్యన్తి తే వనస్పతయః; ఉభయేఽపి తే వృక్షా ఇత్యభిధానవిదః । తతశ్చ వనస్పతిశబ్దోపాదానేన ణత్వం వికల్ప్యమానం శిరీషవణమిత్యత్రైవ స్యాత్, శిరీషాదయో హి పుష్ప్యన్తి ఫలన్తి చ, తస్మాద్వృక్షగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్, తదిదమాశఙ్కతే తావత్---

ఫలీ నవస్పతిరిత్యాది । ఫలమేవ యస్య న పుష్పం స వనస్పతిః=ఉదుమ్బరాది, పుష్పోపగా వేతసాదయః, ఫలోపగా ఉదుమ్బరాదయః, ఉభయోపగా ఆమ్రాదయశ్చ వృక్షాః । అన్తాత్యన్తాదిసూత్రే `డోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే' ఇతి వచనాడుః । ఫలపాకేన వినాశో యాసా తా ఓషధ్యః---శాల్యాదయః, లతాప్రతానవత్యో మాలత్యాదయః, గుల్మాః=హ్రస్వస్కన్ధాస్తరవః, బహుకాణ్డపత్రాః వీరుధ ఇతి---యద్యపి వృక్షవనస్పత్యోర్భేదః స్మర్యత ఇతి శఙ్కాం పరహరతి---ఇహాభేదేన గ్రహణం ద్రష్టవ్యమితి । అత్ర చ `లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే' ఇత్యత్ర భాష్యకారవచనం లిఙ్గమ్ । ఉక్తం హి తత్ర---"వ్యక్తివచన ఇతి కిమ్, శిరీషాణామదూరభవో గ్రామః శిరీషాః, తస్య వనం శిరీషవనమితి---వనస్పతిత్వం నాతిదిశ్యతే । యద్యతిదిశ్యేత, `విభాషౌషధివనస్పతిభ్యః' ఇతి ణత్వం ప్రసజ్యేత" ఇతి । యది చోక్తో భేద ఇహాశ్రితః స్యాత్, శిరీషణామవనస్పతిత్వాద్వనస్పతిత్వణత్వయోః ప్రసఙ్గానం నోపపద్యేత ।।

అహ్నోఽదన్తాత్ ।। 8.4.7 ।।

పూర్వాహ్ణ ఇతి । అహ్నః పూర్వో భాగ ఇతి `పూర్వాపర' ఇత్యాదిసూత్రేణ సమాసః, `రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్', `అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః' ఇత్య అహ్నాదేశః । నిరహ్న ఇతి । నిర్గతోఽహ్న ఇతి ప్రాదిసమాసః, శేషం పూర్వవత్ । దీర్ఘాహ్నీ శరాదతి । బహువ్రీహిరయమ్, తేన టజ్న భవతి; టజ్విధౌ తత్పురుషాధికారాత్ । `అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి ఙీప్, `అల్లోపోఽనః' । అకారాన్తస్య గ్రహణాదత్ర ణత్వం న భవతి । యది తు నకారస్యాయం షష్ఠ్యా నిర్దేశః స్యాత్, అత్రాపి ణత్వం స్యాత్ । అకారాన్తస్య తు గ్రహణం ప్రకరణాద్విజ్ఞాయతే । సర్వత్ర ప్రకరణే స్థానీ ప్రథమయా నిదిశ్యతే---వనమ్, వాహనమ్, యానమితి । యద్వా---యువాదిషు పాఠాదస్య ణత్వాభావః । అవశ్యకర్తవ్యశ్చ యువాదిషు పాఠః; ప్రాతిపదికాన్తేతి వికల్పేన ణత్వం మా భూదితి । అన్తగ్రహణం జ్ఞాపకమ్---అత్ర ప్రకరణే న యత్నమన్తరేణ వర్ణేనాపి తదన్తవిధిర్భవతీతి । తేన `రషాభ్యామ్' ఇత్యత్ర తదన్తవిధినే భవతి ।।

వాహనమాహితాత్ ।। 8.4.8 ।।

ఉహ్యతేఽనేనేతి వాహనమ్=శకటాది, కరణే ల్యుట్, అస్మాదేవ నిపాతనాదుపధావృద్ధిః I ఆహితమారోపితముచ్యతే I యదా బాహ్యం నారోపితం కేవలం సన్నిహితం తదాన న ప్రాప్నోతి, తదాపీష్యతే I యదాహ---ఆహితోపస్థితయోరితి వక్తవ్యమితి I న వా భూతకాలస్యావివక్షితత్వాత్, స్వామిభావనివృత్తిపరాయాం చోదనాయామాహితమితి భూతకాలో న వివక్ష్యతే, తేనాహితాదాధాయిష్యమాణాచ్చ భవిష్యతి I కేవలం స్వస్వామిభావవివక్షాయామేవ న భవతి, యథా ప్రత్యుదాహరణే ఉక్తమ్---దాక్షిస్వామికమిత్యర్థ ఇతి I దాక్ష్యాదయోఽపి యదా వాహ్యత్వేన వివక్ష్యన్తే న స్వామిత్వేన, తదా ణత్వం భవత్యేవ II

పానం దేశే II 8.4.9 II

క్షీరం పానం యేషామితి I కర్త్రి షష్ఠీ I ఉశీనరాదయః శబ్దా దేశద్వారేణ పురుషేషు వర్తన్త ఇతి దేశాభిధాయినో భవన్తి I

దాక్షఈణాం పానమితి I అత్రాపి కర్మసాధన ఏవ పానశబ్దః II

వా భావకరణయోః II 8.4.10 II

గిరినద్యాదీనామితి I సంజ్ఞాయాం ప్రాప్తే, అసంజ్ఞాయామప్రాప్తే---
ఇత్యుభయత్రవిభాషేయమిత్యాహుః II

ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చ II 8.4.11 II

మాషవాపిణావితి I `బహులమాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః I మాషవాపాణీతి I మాషాన్వపన్తీతి `కర్మణ్యణ్', `జశ్శసోః శిః', `నపుంసకస్య ఝలచః' ఇతి నుమ్ I

ఇహ కస్మాన్న భవతి---గర్గాణాం భగినీ గర్గభగినీతి I భగిన్నిత్యస్య ప్రాతిపదికస్యాన్తో నకార ఇత్యస్తి ప్రాప్తిః ? ఇత్యత ఆహ---పూర్వపదాధికారాదితి I ఏతచ్చ `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్'

ఇత్యత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్ । కిమిదానీం నైవ భవతి---గర్గభగిణీతి, భవతి వివక్షాన్తరే శాస్త్రాన్తేరేణ నిత్యమ్, న త్వనేన ? ఇత్యాహ---యదా త్వితి । మాతృభోగీణవదితి । ఏతదపి తత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్ ।

యద్యుత్తరపదం ప్రాతిపదికం గృహ్యతే మాషవాపిణీత్యత్ర ణత్వం న ప్రాప్నోతి, యదుత్తరపదం వాపినీతి న తస్యాన్తో నకారః, యస్య చాన్తో నకారో వాపిన్నితి న తదుత్తరపదమ్ ? అత ఆహ---మాషవాపిణీత్యాది । `ఉపపదమతిఙ్' ఇత్యత్రైతద్వ్యాఖ్యాతమ్ । `ఉత్తరపదభూతం ప్రాతిపదికం గృహ్యతే' ఇత్యత్ర జ్ఞాపకమాహ---తథా చేతి । కథమేతజ్జ్ఞాపకమ్ ? ఇత్యాహ---స హీతి । అఙ్గస్య నుమ్విధీయతే, తతశ్చ తద్భక్తో నుమ్ తద్గ్రహణేనైవ గృహ్యతే, నోత్తరపదగ్రహణేన । యది చ యత్కిఞ్చన ప్రాతిపదికం గృహ్యేత నోత్తరపదమేవ, తతో నుమ్గ్రహణమకర్త్తవ్యమేవ స్యాత్; `సమాసప్రాతిపదికాన్త' ఇత్యేవ సిద్ధత్వాత్ ।

ఆర్యయూనేతి । విశేషణమాసః । `శ్వయువమఘోనామతద్ధితే' ఇతి సమ్ప్రసారణమ్ । ప్రపక్వానీతి । గతిసమాసః । అత్ర `కుమతి చ' ఇతి నిత్యం ణత్వం ప్రాప్నోతి । దీర్ఘాహ్నీ శరదితి । అయమపి యువాదిషు ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తమ్ ।।

ఏకాజుత్తరపదే ణః ।। 8.4.12 ।।

వికల్పాధికారనివృత్తేర్విస్పష్టీకరణార్థమితి । అన్యథా యద్యప్యత్రారమ్భసామర్థ్యాన్నిత్యో విధిః శక్యో విజ్ఞాతుమ్, ఉత్తరత్ర త్వనువృత్తిః సమ్భావ్యేత ।।

కుమతి చ ।। 8.4.13 ।।

అనేకాజుత్తరపదార్థోఽయమారమ్భః । వస్త్రయుగిణావితి । యుగశబ్దాదిని కృతే పశ్చాదిన్నన్తేన సమాసః కర్తవ్యః । ఏవం తర్హి ఉత్తరపదస్య ప్రాతిపదికస్యాన్తో నకారో భవతి; అన్యథా మాతృభోగీణవల్లక్షణాన్తరేణైవ ణత్వం సిద్ధం స్యాత్, `కౌ' ఇత్యుచ్యమానేఽపి కవర్గమాత్రస్యోత్తరపదస్యాసమ్భవాన్మతుబర్థో లభ్యతే, నార్థో మతుపా ? సత్యమ్; `కౌ' ఇత్యుచ్యమానే తదాదివిధివిజ్ఞాయేత---కవర్గాదావుత్తరపద ఇతి ।।

ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య ।। 8.4.14 ।।

ణ ఉపదేశే యస్య స ణోపదేశః । ప్రనాయకో దేశ ఇతి । అత్ర గతిక్రియాయోగమాత్రమేవ ప్రతి ప్రస్యోపసర్గత్వమ్, న నమతిం ప్రతి ।

అసమాసేఽపీతి కిమితి । విశేషానుపాదానాదేవ సమాసాసమాసయోర్ద్వయోరపి భవిష్యతితి ప్రశ్నః । పూర్వపదాధికారాదితి । సర్వత్రైవాత్ర ప్రకరణే `పూర్వపదాత్' ఇతి వర్తతే, సమాసే ఏవ పూర్వపదం భవతి, తేన సమాస ఏవ స్యాత్ । తదధికారనివృత్తిద్యోతనార్థమితి । నానేన విస్పష్టార్థమసమాసేఽపిగ్రహణమిచ్యుతే । తథా హి---యద్యప్యస్వరితత్వాత్ `పూర్వపదాత్' ఇతి నివర్త్తతే, తథాప్యసమాసేఽపిగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్, అన్యథాఽసంజ్ఞాయాం సమాసే న స్యాత్; పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామేవేతి నియమాదస్య చ విధేరసమాసే చరితార్థత్వాత్ । తస్మాత్పూర్వపదాధికారనివృత్తిద్యోతనముఖేన సమాసాసమాసయోర్ద్వయోరపి యథా స్యాదిత్యసమాసేఽపిగ్రహణమిత్యయమర్థో ద్రష్టవ్యః । నన్వసిద్ధముపసర్గణత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాన్నియమో న భవిష్యతి, తేన `పూర్వపదాత్' ఇత్యస్మిన్నివృత్తే న కర్త్తవ్యమసమాసేఽపిగ్రహణమ్ ? ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి---న యోగే యోగోఽసిద్ధః, అపి తు ప్రకరణే ప్రకరణమసిద్ధమితి । యదా తు `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సూత్రం నియమార్థమితి పక్షః, తదైతదుచ్యతే । యదా తు విధ్యర్థ తదా నైతదుపపద్యతే ।।

హినుమీనా ।। 8.4.15 ।।

`హి గతౌ' స్వాదిః, `మీఞ్ హింసాయామ్' క్రియాదిః, దీర్ఘాన్తః ।

హినుమీనాగ్రహణఏ వికృతస్యోపసంఖ్యానమ్, ఇహాపి యథా స్యాత్---ప్రహిణోతి, ప్రమిణీతః ? సిద్ధం వా స్థానివత్త్వాత్; ఈత్వగుణయోః స్థానివద్భావే సతి ఉపాత్తమేవ రూపమితి ణత్వం భవిష్యతి । నను `పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్' ? దోష ఏవాయమస్యాః పరిభాషాయాః `తస్య దోషః సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేషు' ఇతి ।

ఆని లోట్ ।। 8.4.16 ।।

ప్రవపాణీతి । వ పేర్లోట్, `మేర్నిః' । `ఆడుత్తమస్య పిచ్చ', ప్రయాణీతి యాతే రూపమ్ । ప్రవపానీతి । ప్రకృష్టా వపా యేషు తాని ప్రవపాని । ఆనిలోడ్గ్రహణమనర్థకమ్; అర్థవద్గ్రహణాత్, అర్థవత ఆనిశబ్దస్య గ్రహణమ్, న చైషోఽర్థవాన్ । అనుపసర్గాద్వా, యత్ క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రతి గత్యుపసర్గసంజ్ఞే భవతః, న చైతమానిశబ్ద ప్రతి క్రియాయోగః, తదన్తం తు ప్రతి భవతి । కథం నైవం విజ్ఞాయతే---యస్య క్రియా యత్క్రియా, యత్క్రియాయుక్తా ఇతి ? కథం తర్హి యా క్రియా యత్క్రియా యత్క్రియాయుక్తా ఇతి, ప్రయోగవిషయా చ క్రియా న క్వచిదసంస్పృష్టాస్తీతి సముదాయస్యాశ్రీయత ఇతి ఆనిశబ్దాన్తం సముదాయం ప్రతి క్రియాయోగః । తత్రాయం చ సూత్రార్థః---ఉపసర్గాత్ పరస్యావయవో య ఆనిశబ్దస్తన్నకారస్య ణత్వమితి । తదేవం ప్రత్యాఖ్యాతం లోడ్గ్రహణమ్ ।।

నేర్గదనదపతపదఘుమాస్యతిహన్తియాతివాతిద్రాతిప్సాతివపతివహతిశామ్యతిచినోతిదేగ్ధిషు చ ।। 8.4.17 ।।

`గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః' ఇతి వచనాత్ `మీనాతిమినోతిదీఙామ్' ఇత్యాత్వే కృతే యన్మారూపమ్, యచ్చ `మా మానే' ఇతి, తేషామపి గ్రహణప్రసఙ్గః ? ఇత్యా శఙ్క్యాహ--- మాఙ్మేఙోర్గ్రహణమిష్యత ఇతి । ఇష్టిరేవేయమ్ । ప్రణిష్యతీతి । `ఓతః శ్యని', `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇత్యాదినా షత్వమ్ । హన్తిప్రభృతయః ప్సాతిపర్యన్తా అదాదయః, `మా మానే చ' । ప్రణిశామ్యతీతి । `శమామష్టానాం దీర్ఘః శ్యని' ।

స్యాద్యదిషు తిపా నిర్దేశో యఙ్లుగ్నివృత్త్యర్థః ।

అడ్వ్యవాయేఽపీతి । అన్యథాఙ్గస్యాడుచ్యతే, వికరణాన్తం చాఙ్గమ్, సోఽసౌ సజ్ఞాతభక్తోఽశక్యో గదాదిగ్రహణేన గ్రహీతుమితి న స్యాత్ । ఆఙా చేతి వక్తవ్యమ్---ప్రణ్యాగదదితి । తత్తర్హి వక్తవ్యమ్ ? న వక్తవ్యమ్, `అటకుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయే' ఇతి వర్త్తతే, తేన నేర్గదాదీనాం చాడ్వ్యవాయే చ భవిష్యతి । ప్రన్యుపగదతీత్యాదౌ తు `పదవ్యవాయేఽపి' ఇతి ప్రతిషేధాదప్రసఙ్గః ।।

శేషే విభాషాఽకఖాదావషాన్త ఉపదేశే ।। 8.4.18 ।।

`అకఖాదావషాన్తే' ఇతి చోపసర్గసన్నిధాపితస్య ధాతోర్విశేషణమిత్యాహ---అకఖాదిరషాన్త ఉపదేశే యో ధాతురితి ।

ఆదిగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్, `అకఖే ఇతి వక్తవ్యమ్, `యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే' । అన్తగ్రహణం తు కర్త్తవ్యమ్, అసతి హి తస్మిన్న జ్ఞాయతే---కేన తదాదివిధిః, కేన వా తదన్తవిధిరితి ।

శేషగ్రహణం కిమ్ ? గదాదిషు మా భూత్ । యది తేష్వపి స్యాత్, పూర్వయోగో నిర్విషయః స్యాత్;తస్మాచ్చేష ఇతి శక్యమవక్తుమ్ ।

ప్రనిపేక్ష్యతీతి । `షఢోః కః సి' ఇతి కత్వే కృతే సమ్ప్రత్యషాన్తో భవతి । ప్రనిచకారేతి । `కుహోశ్చుః' ఇత్యభ్యాసస్య చుత్వే కృతే సమ్ప్రత్యయం న కకారాదిర్భవతి । ప్రణివేష్టేతి । `వ్రశ్చ' ఇత్యాదిషత్వే కృతే సమ్ప్రతి షాన్తో భవతి, ఉపదేశే త్వషాన్తత్వాణ్ణత్వం భవతి ॥

అనితేః ॥ 8.4.19 ॥

ప్రాణితీతి । `శ్వస ప్రాణనే', `అన చ', రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుకే' ఇతీట్ ॥

అన్తః ॥ 8.4.20 ॥

అనితేరన్తస్యేతి । అనితేః సమ్బన్ధినః పదాన్తస్య నకారస్యేత్యర్థః । హే ప్రాణితి । క్విబన్తాత్సమ్బుద్ధిః, `న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః' ఇతి నలోపప్రతిషేధః । అన్యత్ర తు పదాన్తస్య నకారస్య లోపేన భవితవ్యమితి సమ్బుద్ధ్యన్తముదాహృతమ్ । అన్తశ్చ పదాపేక్షో గృహ్యత ఇతి । నానిత్యపేక్షః; వ్యభిచారాభావాత్ ।

కేచిత్త్విత్యాది । `అనితేరన్తః' ఇత్యేకమేవ యోగం పఠన్తి, సమీపవచనం చాన్తశబ్దమాశ్రయన్తీత్యర్థః । కిమర్థమ్ ? ఇత్యాహ---నిమిత్తసమీపస్యేతి । నను చ నాస్త్యేవ స విషయో యత్ర నిమిత్తస్య సమీపభూతోఽనితేర్నకారః, ప్రాణితీత్యాదావేకాదేశే కృతే ఆకారేణ

వ్యవాయః, నిరణితీత్యత్రాకారేణ, తత్కథం నిమిత్తసమీపస్థస్యేత్యుచ్యతే ? అత ఆహ---ఏకవర్ణవ్యవహితస్యేతి । సామర్థ్యాదేకవర్ణన వ్యవధానమాత్రశతమిత్యర్థః । న చ ప్రాణితీత్యత్రైకాదేశస్య పూర్వస్మాద్విధౌ స్థానివద్భావాద్ వర్ణద్వయవ్యవాయః శఙ్కనీయః; పూర్వత్రాసిద్ధే స్థానివత్త్వనిషేధాత్ । నను చోక్తమ్---`తస్య దోషః సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేషు' ఇతి ? ఏవం తర్హ్యనిత్యః పూర్వస్మాద్విధౌ స్థానివద్భావః; `నిష్ఠాయాం సేటి' ఇతి సేడ్గ్రహణాత్, ఏతచ్చ స్థానివత్ప్రకరణ ఏవ వ్యాఖ్యాతమ్ । త్రైరిత్యాది । ఏకం హ్యన్తగ్రహణమ్, తచ్చ సామీప్యార్థం పర్యనితీత్యత్ర ణత్వవ్యావృత్త్యా చరితార్థమ్, తతశ్చ హే ప్రాణిత్యత్ర పదాన్తస్యేతి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి; తస్మాత్తైద్వితీయమప్యన్తగ్రహణమావృత్త్యా తన్త్రేణ వాఽఽశ్రయితవ్యమ్ ।

నను చ యేఽపి యోగవిభాగం కుర్వన్తి, అవయవవచనం చాన్తశబ్దమాశ్రయన్తి, తేరపి పూర్వసూత్రే సామీప్యవాచ్యన్తశబ్దః పఠితవ్య ఏవ; అన్యథా పర్యనితీత్యత్రాపి స్యాత్ ? అత ఆహ---యేషాం త్వితి । తే నైకవర్ణవ్యహితస్యాపి ణత్వమిచ్ఛన్త్యేవ, తస్మాన్నార్థస్తేషాం పూర్వసూత్రేఽన్తగ్రహణేనేత్యర్థః ।।

ఉభౌ సాభ్యాసస్య ।। 8.4.21 ।।

ప్రాణిణిషతీతి । సని `అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇతి నిశబ్దస్య ద్వివర్చనమ్ । ప్రాణిణదితి । ణ్యన్తాల్లుఙ్, చ్లేశ్చఙ్, ణింలోపః, `ద్వివ్వచనేఽచి' ఇతి స్థానివద్భావాన్నిశబ్దస్య ద్వివ్వచనమ్ ।

పూర్వత్రాసిద్ధీయమిత్యాది । `పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్విర్వచనే' ఇత్యస్మిన్నసతి ప్రానిసతీతిస్థితే ద్విర్వచనం చ ప్రాప్నోతి, ణత్వం చ, తత్ర ణత్వస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వ ద్విర్వచనే కృతేఽభ్యాసణకారేణ వ్యవాయాద్ధాతునకారస్య ణత్వం న స్యాత్ । అస్మింస్తు సతి పరత్వాణ్ణత్వే కృతే కృతణత్వస్యైవ ద్విర్వచనే అన్తరేణాప్యేతద్వచనం ప్రాణిణిషతీత్యాది సిద్ధం భవతి । యద్యేవమ్, కిమర్థమిదమారభ్యతే ? ఇత్యాహ---ఏతత్త్వితి । శక్యార్థే కృత్యాః, ఇతికరణో హేతౌ । తుశబ్దోఽవధారణే । యస్మాదేతదపవాదవచనమేతదర్థం నైవ శక్యమాశ్రయితుమ్, తస్మాదేతదారభ్యతే । అయమభిప్రాయః---అస్య వచనస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమిదమారభ్యత ఇతి । తేన---`ఔజఢదిత్యత్ర ఢత్వాదీనామసిద్ధత్వాత్ హత్ ఇత్యేతద్ ద్విరుచ్యతే'---ఇత్యుపపన్నం భవతి ।

అథ `ఉభౌ' ఇతి కిమర్థమ్, యావతాభ్యాసనకారస్య పూర్వేణైవ ణత్వం సిధ్యతి, ఆరమ్భసామర్థ్యాద్ధాతునకారస్య వ్యవాయేఽప్యనేన భవిష్యతి ? సత్యమ్; వ్యవహితస్య సిధ్యతి, అనన్తరస్య తు తక్రకౌడిన్యన్యాయాన్న స్యాదితి `ఉభౌ' ఇత్యుచ్యతే ।।

హన్తేరత్పూర్వస్య ।। 8.4.22 ।।

హన్తేరిత్యవయవషష్ఠీ, అత్పూర్వో యస్మాదితి బహువ్రీహిః, నకారోఽన్యపదార్థః । యద్యపి నకారవిశేషణాని ప్రథమయా నిర్దిశ్యన్తే---అన్తః, ఉభావితి, తథాపీహ షష్ఠ్యా నిర్ద్దేశః కృతః । ఇదం హి న్యాయ్యం వ్యతిక్రమోఽల్పః । ప్రహణ్యత ఇతి । భావే, కర్మణి వా లట్ । ప్రఘ్నన్తీతి । `గమహన' ఇత్యుపధాలోపః, `హో హన్తేః' ఇతి కుత్వమ్ । అత్ర `కువ్యవాయే' ఇతి ప్రసఙ్గః । ప్రాఘానీతి । `చిణ్ భావకర్మణోః' ఇతి చిణ్ ।

శ్తిపా నిర్దేశో ధాతునిర్దేశార్థ ఏవ, న యఙ్లుగ్నివృత్త్యర్థః---ప్రజఙ్ఘనీతి । అత్ర హి చుత్వే కృతే జకారేణ వ్యవాయాదేవ న భవిష్యతి ।।

వమోర్వా ।। 8.4.23 ।।

పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పః ।।

అన్తరదేశే ।। 8.4.24 ।।

`అన్తః శబ్దస్యాఙ్కివిధిణత్వేషూపసంఖ్యానమ్' ఇత్యుపసర్గసంజ్ఞాయా భావాద్ `హన్తేరత్పూర్వస్య' ఇతి సిద్ధే దేశప్రతిషేధార్థం వచనమ్ । అన్తర్హననో దేశ ఇతి । అధికరణే ల్యుట్ ।।

అయనం చ ।। 8.4.25 ।।

అన్తరయణమితి I అయేః, ఇణో వా ల్యుటి రూపమ్ I `కృత్యచః' ఇతి సిద్ధే ఇదమపి దేశప్రతిషేధార్థం వచనమ్ II

ఛన్దస్యృదవగ్రహాత్ II 8.4.26 II

అవగృహ్యతే=విచ్ఛిద్య పఠ్యతే ఇత్యవగ్రహః, ఋచ్చాసావవగ్రహశ్చ ఋదవగ్రహః I ఋకారాద్, అవగ్రహాత్, పూర్వపదాత్---ఇతి త్రిస్రోఽపి సమానాధికరణాః పఞ్చమ్యః I తత్ర ఋకారమాత్రస్య పూర్వపదస్యాసమ్భవాదృకారేణ తదన్తవిధిః---అవగ్రహణభూతో య ఋకారస్తదన్తాదితి I సంహితాధికారాచ్చ సంహితాకాల ఏతేషాం ణత్వమ్; పదకాలే చావగ్రహః క్రియతే, తేనావగ్రహయోగయత్వాదృకారోఽవగ్రహ ఇత్యుక్తః, న తు తద్దశాపన్నః I తథా చావగ్రహం దర్శయతా ణత్వం న ప్రయుక్తమ్ I అనవగృహ్యమాణాదితి I అనవగ్రహయోగ్యాదిత్యర్థః I అపదాదితి I పదే హ్యవగ్రహః క్రియతే, పదమత్ర విచ్ఛిద్యత ఇతి దర్శనాయ II

నశ్చ ధాతుస్థోరుషుభ్యః II 8.4.27 II

ధాతౌ తిష్ఠతీతి ధాతుస్థో రేఫః, షకారశ్చ I ఊరు ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్, షు ఇతి కృతషత్వస్య సుఞో గ్రహణమ్, న సప్తమీబహువచనస్య; తేన ఇన్ద్రో ధతా గృహేషు న ఇత్యత్ర న భవతి I నసితి నాసికాదేశస్యాస్మదాదేశస్య చ సామాన్యేన గ్రహణమ్, తతోఽత్రాస్మదాదేశ ఏవ కార్యీ; తస్యైవ ధాతుస్థాదిభ్యః పరస్య సమ్భవాత్, ఉత్తరసూత్రే తూభయోః కార్యిత్వమ్ I రక్షా ణ ఇతి I రక్షేతి లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనాన్తమ్, `ద్వ్యచోఽతస్తిఙః' ఇతి దీర్ఘః I శిక్షా ణ ఇతి I శిక్షతిర్దానకర్మా ఛన్దసి I ఉరుణస్కృధీతి I కృఞో లోట్, సేర్హిః `శ్రుశృణుపౄకృవృభ్యశ్ఛన్దసి' ఇతి హేర్ధిరాదేశః, `కః కరత్' ఇత్యాదినా విసర్జనీయస్య రుత్వమ్ I అభీషు ణ ఇతి I `ఇకః సుఞి' ఇతి దీర్ఘః I ఏవమూషు ణ ఇత్యత్రాపి II

ఉపసర్గాద్వహులమ్ II 8.4.28 II

న సమ్ప్రతి క్రియాయోగాభావాత్ ప్రాద్యుపలక్షణముపసర్గగ్రహణమ్ I ప్రణ ఇత్యస్మదో నసాదేశః, ప్రణస ఇతి బహువ్రీహిః, `ఉపసర్గాచ్చ' ఇత్యచ్ సమాసాన్తః, నాసికాయాశ్చ నస్భావః I

ఉపసర్గాదనోత్పర ఇతి పాఠాన్తరమ్, ఉపసర్గాత్పరస్య నసో నకారస్య ణత్వం భవతి, ఓతః పరస్య ఓకారే వా న భవతీత్యర్థః । ఉభయథాప్యతివ్యాప్త్యవ్యాప్తిసమ్భవాద్వ్యాఖ్యాత ఏవ పాఠో వృత్తికారేణాశ్రితః ।।

కృత్యచః ।। 8.4.29 ।।

కృతోఽచ్ యో నకార అచ ఉత్తర ఇత్యనేనాచ ఇతి నకారస్యేదం విశేషణమ్, న కృత ఇతి దర్శయతి । యది హి కృత ఏతద్విశేషణం స్యాత్, ప్రాపణమిత్యాదౌ న స్యాత్, `న భాభూపూకమిగమిప్యాయివేపామ్' ఇత్యత్ర చ కమ్యాదీనాం ప్రతి షేధోఽనర్థకః స్యాత్ । అనమానేత్యాది । సమ్భవోదాహరణదర్శనపరమ్, న పరిగణనమ్; అన్యస్యాసమ్భవాత్ । అన ఇతి । యోరనాదేశః । మాన ఇత్యాగతముక, శానజాదిః । తవ్యదాదిసూత్రవిహితోఽనీయః, `ఆక్రోశే నఞ్యనిః' । `సుప్యజాతౌ ణినిః', ఆవశ్యకే ణినిః । నిష్ఠాదేశః `రదాభ్యామ్' ఇతి విహితః । ప్రహీణ ఇతి । `ఘుమాస్థా' ఇత్యాదినా ఈత్వమ్ ।

ప్రమగ్నః, ప్రభుగ్న ఇతి । `ఓదితశ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వమ్ । నిర్విణ్ణస్యేతి । అచః పరః కృతోఽచ్ నకారో న భవతీతి వచనమ్ । తత్ర పరస్య నస్య ణత్వమ్, పూర్వస్య ష్టుత్వమ్ ।।

ణేర్విభాషా ।। 8.4.30 ।।

ణ్యన్తాద్యో విహిత ఇతి । ఏతేన ణేరిత్యస్య విహితవిశేషణత్వం దర్శయతి, ప్రయోజనం వృత్తావేవ వక్ష్యతే । అపరః ప్రకారః---`అడ్వ్యవాయే' ఇతి వర్తతే, తేన ణ్యన్తస్య కృతశ్చాడ్వ్యవాయేఽపి ణత్వస్యాభ్యనుజ్ఞానాత్ ణ్యన్తాత్పరః కృదిత్యేవమాశ్రీయమాణేఽపి ప్రయాప్యమాణిత్యాదౌ యకారవ్యవాయేఽపి ణత్వసిద్ధిరితి ।।

హలశ్చేజుపధాత్ ।। 8.4.31 ।।

ప్రకోపణమితి । `కుప క్రోధనే' । ప్రేహణమ్, ప్రోహణమితి । `ఈహ చేష్టాయామ్', `ఊహ వితర్కే' । అత్ర `కృత్యచః' ఇతి ణత్వం నిత్యమేవ భవతి ।

కథం పునరసత్యాదిగ్రహణే హలాదిరితి లభ్యతే ? అత ఆహ---ఇజుపధస్యేతి । ఇజుపధస్య హలన్తత్వావ్యభిచారాత్ సామర్థ్యాదాదివిశేషణం హల్గ్రహణమిత్యర్థః ।।

ఇజాపేః సనుమః ।। 8.4.32 ।।

హల ఇతి వర్తత ఇతి । ప్రయోజనముత్తరత్ర వక్ష్యతి । నను తత్రాదివిశేషణం హల్గ్రహణమ్, అన్తవిశేషణేన చేహార్థః । అత ఆహ---తేనేతి । ఇజాదేర్హలాదిత్వాసమ్భవాత్సామర్థ్యమ్ । ప్రఙ్ఖణమితి । ` ఇఖి గత్యర్థః', ఇదిత్త్వాన్నుమ్ ।

నను చాత్రానుస్వారే కృతే నాయం సనుమ్కో భవతి, కామమత్ర స్థానివద్భావాత్ సిద్ధ్యతి---ప్రమ్భణమితి, అత్ర త్వాదిత ఏవ నుమ్ భవతీత్యత్ర న సిద్ధ్యతి, ఔత్పత్తికో హి తత్ర నకారః; ప్రేన్వనమిత్యత్ర చ ప్రాప్నోతి, యత్ర నుమేవావికృతః శ్రూయతే; తస్మాదిహాపి నుమ్గ్రహణమనుస్వారోపలక్షణార్థం వ్యాఖ్యేయమ్ । నక్షత్రదర్శనన్యా యేనేష్టవిషయే సర్వత్ర భవిష్యతి, అనిష్టే చ న భవిష్యతి, ఏవం చ కృత్వా నియమార్థతోపపద్యతే; అన్యథా ప్రేన్వనమిత్యత్ర విధ్యర్థతా సమ్భావ్యేత । న చ ` అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి' ఇత్యేతేన సిద్ధిః, తత్రాపి నుమ్గ్రహణస్యానుస్వారోపలక్షణత్వాత్ । నను ` కృత్యచః' ఇత్యనేనైవ సిద్ధే నార్థోఽనేన ? అత ఆహ---సిద్ధే సతీతి । ప్రమఙ్గనమితి । మగిరపి గత్యర్థ ఏవ । ప్రమఙ్కనమితి పాఠే మణ్డనార్థః ।

నను చ కైమర్థ్యాన్నియమో భవతి, విధేయం నాస్తీతి కృత్వా, ఇహ చాస్తి విధేయమ్, కిమ్ ? ణ్యన్తాద్విభాషా ప్రాప్తా, తత్ర నిత్యం ణత్వం విధేయమ్ ? అత ఆహ---హలఇత్యధికారాదితి । నను చణిలోపే కృతే ణ్యన్తోఽపి హలన్తో భవతి, తతః కిమ్ ? సత్యపి హలధికారే విధ్యర్థతా సమ్భవతి ? నైతదస్తి; విహితవిశేషణస్యాశ్రయణాత్ । ఏతదేవ హ్యభిప్రేత్య వృత్తికారేణోక్తమ్---` హలన్తాద్ధాతోర్యో విహితః' ఇతి ।।

వా నింసనిక్షనిన్దామ్ ।। 8.4.33 ।।

`ణిసి చుమ్బనే' `ణిక్ష రోపణే', ణిది కుత్సాయామ్' ణోపదేశత్వాదేతేషాం నిత్యే ణత్వే ప్రాప్తే వికల్పః ।।

న భాభూపూకమిగమిప్యాయీవేపామ్ ।। 8.4.34 ।।

పూగ్రహణేన పూఞో గ్రహణమేష్టవ్యమితి । ఇష్టిరేవేయమ్ । ణ్యన్తానాం చేతి । ణ్యన్తస్యాధాత్వన్తరత్వాన్న ప్రాప్నోతీతి వచనమ్, కిఞ్చ ణ్యన్తేష్వస్య ప్రవృత్తౌ పక్షేఽనువాదదోషప్రసఙ్గః; `ణేర్విభాషా' ఇత్యేవ పక్షే నివృత్తేః సిద్ధత్వాత్ ।।

షాత్ పదాన్తాత్ ।। 8.4.35 ।।

నిష్పానమ్, దుష్పానమితి । `ఇదుదుపధస్య చ' ఇతి విసర్జనీయస్య షత్వమ్, అత్ర `కృత్యచః' ఇతి ప్రసఙ్గః । సర్పిష్పానమితి । కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః । యజుష్పానమితి । `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః । ఉభయత్రాపి `నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య' ఇతి షత్వమ్, అత్ర `పానం దేశే' `వా భావకరణయోః' ఇతి ప్రాప్తిః ।

పదే అన్త ఇతి । `సప్తమీ' ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః । సుసర్పిష్కేణేతి । శోభనం సర్పిరస్యేతి బహువ్రీహిః, కప్, `ఇణః షః' ఇతి షత్వమ్ । నాయం పదే పరతః పూర్వమవస్థితస్యాన్తో భవతి । పదస్య త్వన్తో భవతి; `స్వాదిషు' ఇతి పదసంజ్ఞాయా విధానాత్, తతశ్చ షష్ఠీసమాసేఽత్రాపి ప్రాప్నోతి । కథం పునర్జ్ఞాయతే---సప్తమీసమాసోఽయమితి ? అన్తగ్రహణాత్; అన్యథా వర్ణగ్రహణే సర్వత్ర తదన్తవిధిరిత్యేవ షకారన్తాత్ పదాదితి లభ్యతే ।।

నశేః షాన్తస్య ।। 8.4.36 ।।

ప్రనష్ట ఇతి । `మస్జినశోర్ఝలి' ఇత్యాగతస్య నుమః `అనిదితామ్' ఇతి నలోపః, వ్రశ్చాదిషత్వమ్ । * నశేరశః * । అశకారాన్తస్య నశేరితి వక్తవ్యమ్, న తు షాన్తస్యేతి, ఇహాపి యథా స్యాత్---ప్రనఙ్క్ష్యతీతి, `షఢోః కః సి' ఇతి కత్వం భవతి । తత్తర్హి తథా వక్తవ్యమ్ ? నేత్యాహ---అన్తగ్రహణమితి । షకారేణ నశేర్విశేషణాత్ `షన్తస్య' ఇతి సిద్ధే పునరన్తగ్రహణసామర్థ్యాద్యః సమ్ప్రతి షాన్తో యశ్చ భూతపూర్వః, తస్య భవతి ప్రతిషేధః ।।

పదాన్తస్య ।। 8.4.37 ।।

హే కరిన్నిత్యాద్యప్యుదాహరణమ్ ।।

పదవ్యవాయేఽపి ।। 8.4.38 ।।

మాషకుమ్భవాపేనేతి । అత్ర కేచిదాహుః---యదా మాషాణాం కుమ్భో మాషకుమ్భః, తస్య వాప ఇతి పక్రియా, తదా `ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధౌ' ఇతి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాత్ పదత్వాభావాన్నిషేధాప్రవృత్తేర్భవితవ్యమేవ ణత్వేన, తస్మాత్ కుమ్భస్య వాపః కుమ్భవాపః, మాషాణాం కుమ్భవాపో మాషకుమ్భవాప ఇతి ప్రక్రియాశ్రయేణోదాహరణమితి । అత్ర `కుమతి చ' ఇతి ప్రాప్తిః । ప్రావనద్ధమితి । `ఉపసర్గాదసమాసేఽపి' ఇత్యవశబ్దవ్యవాయేఽపి `అడ్వ్యవాయే' ఇతి ప్రాప్తిః । ప్రగాన్నయామ ఇతి । ఛన్దస్యయం వ్యవహితః ప్రయోగః । గామితి ద్వితీయాన్తేన పదేన వ్యవాయః ।

పదవ్యవాయేఽతద్ధిత ఇతి । యోఽయం పదవ్యవాయే ప్రతిషేధః, స తద్ధితే యత్పదం తత్ర న భవతీతి వక్తవ్యమిత్యర్థః । ఆర్ద్రగోమయేణేతి । `గోశ్చ పురుషే' ఇతి మయట్, తత్ర పరతో గోశబ్దః `స్వాదిషు' ఇతి పదమ్ ।।

క్షుభ్నాదిషు చ ।। 8.4.39 ।।

క్షుభ్నా---ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్, న ధాతుగ్రహణమ్, తేన క్షోభణమిత్యాదౌ ణత్వం భవత్యేవ । క్షుభ్నీతః, క్షుభ్నన్తీతి । అత్ర త్వాల్లోపయోః స్థానివద్భావాదేకదేశ వికృతస్యానన్యత్వాద్వా ణత్వం న భవతి । నౄన్నమయతీతి నృనమః । హరినన్దీతి తాచ్ఛీలికో ణినిః । హరినన్దనః, గిరినగరమితి షష్ఠీసమాసౌ । నరీనృత్యత ఇతి । `రీగృదుపధస్య చ' । తృప్నోతీతి । ఛన్దసి వ్యత్యయేన శ్నుః । పరినర్త్తనమ్, పరిగహనమితి । ప్రాదిసమాసౌ । పరినన్దనమితి । గతిసమాసః । శరనివేశాదయో దర్భానూపాన్తాః షష్ఠీసమాసాః । ఆచార్యభోగీనః, ఆచార్యానీతి । అత్రైవాస్యప్రతిషేధః; ఆచార్యేణ, ఆచార్యాణమిత్యాదౌ తు భవత్యేవ । క్షుభ్నాదిరాకృతిగణ ఇతి । చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థ ఏవమేవార్థం సూచయతి ।।

స్తోః శ్చునా శ్చుః ।। 8.4.40 ।।

అత్ర సన్నిపాత ఇత్యధ్యాహార్యమ్ । వృక్షశ్శేతే ఇతి । `వా శరి' ఇతి పక్షే విసర్జనీయస్య సకారః । మజ్జతీతి । `ఝలాం జశ్ ఝశి' ఇతి సకారస్య దకారే కృతే తస్య చుత్వమ్---జకారః । అసిద్ధత్వం తు జశ్త్వస్య న భవతి; `న ము నే' ఇత్యత్ర నేతి యోగవిభాగాత్ । తథా చ భృజ్జతీనాం జీతీతి నిర్దేశ ఉపపద్యతే ।

ఇహ సకారతవర్గౌ కార్యిణౌ ద్వౌ, నిమిత్తే అపి ద్వే ఏవ---శకారచవర్గౌ, తతశ్చ సామ్యాత్సంఖ్యాతానుదేశః ప్రాప్నోతి ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---శాదితి ప్రతిషేధ ఇతి । శ్చునేతి తృతీయానిర్దేశః పూర్వభూతేనాపి యోగే యథా స్యాత్---యజ్ఞః, యాచ్ఞేతి । సప్తమీనిర్దేశే తు `తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య' ఇతి పరభూతేనైవ యోగే స్యాత్ ।।

ష్టునా ష్టుః ।। 8.4.41 ।।

అట్టతీత్యాది । `అత్త అతిక్రమణహింసయోః', `అద్డ అభియోగే', తకారదకారోపధయోరేతయోర్గణపాఠః క్విబన్తయోః సంయోగాన్తలోపే కృతే తకారదకారయోః శ్రవణార్థః, `న న్ద్రాః సంయోగాదయః' ఇతి ప్రతిషేధోఽప్యడ్డతేర్భవతి । ఇహాపి తృతీయానిర్దేశః పూర్వభూతేనాపి యోగే ష్టుత్వం యథా స్యాత్, యథా---ద్రోఢేతి । అత్రాపి `తోః షి' ఇతి ప్రతిషేధాన్నిమిత్తినిమిత్తయోః సంఖ్యాతానుదేశో న భవతి ।

న పదాన్తాట్టోరనామ్ ।। 8.4.42 ।।

`అనామ్' ఇతి షష్ఠీబహువచనస్యాగతనుట్కస్య ప్రతిషేధః । శ్వలిట్సాయ ఇతి । ధుడభావపక్షే సకారస్య ష్టుత్వం ప్రాప్నోతి । ధుట్పక్షే తు చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్తస్యైవ ధకారస్యేతి ।

ఈట్టే ఇతి । `ఈడ్ స్తుతౌ', అదాదిరనుదాత్తేత్ ।

షడధికా నవతిః షణ్ణవతిః । షణ్ణాం నగరాణాం సమాహారః షణ్ణగరీ ।।

తోః షి ।। 8.4.43 ।।

`షి' ఇతి సప్తమీర్నిర్దేశాత్ పూర్వభూతేనాపి సన్నిపాతే భవత్యేవలోష్టా, పేష్టేతి ।।

శఆత్ ।। 8.4.44 ।।

ప్రశ్నః, విశ్న ఇతి । `యజయాచ' ఇత్యాదినా నఙ్, `చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ' ఇతి ఛకారస్య శకారః । `సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే' ఇతి తైత్తిరీయకే నాయం ప్రతిషేధో భవతి---అయోఽశ్నాతి । తత్రాపి కారకే భవత్యేవ---బ్రహ్మచారిణే ప్రశ్నాన్ ప్రోచ్య ప్రజిఘాయ । స్వాధ్యాయబ్రాహ్మణే చ భవతీతి సకలం భద్రమశ్నుతే ।।

యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా ।। 8.4.45 ।।

`పదాన్తాత్' ఇత్యనువృత్తం షష్ఠ్యన్తం విపరిణమ్యతే । వాఙ్మయమితి । `నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్యః' ఇతి మయట్ ।।

అచో రహాభ్యాం ద్వే ।। 8.4.46 ।।

అర్చయతేర్ణ్వుల్, కుత్వమ్, అర్కకః । మర్చిః సౌత్రో ధాతుః, తస్మాత్ `ఇణ్భీకాపాశల్యతిమర్చిభ్యః కన్', `చోః కుః' ఇతి కుత్వమ్---మర్కకః । అత్రాకారాదనన్తరో రేఫః, తస్మాదపి కకారః । ఏవముత్తరేష్వపి ద్రష్టవ్యమ్ ।।

అనచి చ ।। 8.4.47 ।।

అనచ్పరస్యేతి । అచోఽన్యోఽనచ్, స పరో యస్మాత్సోఽనచ్పరః । అనేన పర్యుదాసో దర్శితః, కిం ప్రయోజనమ్ ? న కిఞ్చిత్, ప్రత్యుత దోష ఏవ, అవసానే న సిధ్యతి---వాక్క, అచ్సదృశస్య వర్ణాన్తరస్యాభావాత్, ప్రతిపత్తిగౌరవప్రసఙ్గాత్పర్యుదాస ఆశ్రితః । పక్షాన్తరే హి విశేషప్రతిషేధాత్ సామాన్యేన విధిరనుమేయః స్యాదితి గౌరవమ్ ।

ఉల్క్కా, వల్మ్మీక ఇతి । లకారో యణ్, కకారమకారౌ యమౌ ।

స్త్థ్థలీతి సకారః శర, థకారః ఖయ్ । వత్స్సదిషు తకారకకారపకారాః ఖయః, సకారషకారౌ శరౌ ।

అవసానే ఇతి । పర్యుదాసాశ్రయణాదిదమారబ్ధమ్ । ప్రసజ్యప్రతిషేధే తు పరస్య నిమిత్తస్యానాశ్రయణాద్ `వా' ఇత్యధికారాత్సిద్ధమ్ ।।

నాదిన్యాక్రోశే పుత్రస్య ।। 8.4.48 ।।

పుత్రాదినీతి । తాచ్ఛీల్యే ణినిః ।

తత్పరే చేతి । స ఆదినీశబ్దో యస్మాత్పరస్తత్రాపి పరతః పుత్రశబ్దస్య ద్విర్వచనం న భవతి---పుత్రాశ్చ పౌత్రాశ్చ పుత్రపౌత్రాః, తానత్తుం శీలమస్యాః పుత్రపౌత్రాదినీ । అన్యే తు `తత్పరే పుత్రశబ్దే' ఇతి వ్యాచక్షాణాః పుత్రపుత్రాదినీత్యుదాహరన్తి, తత్ర పుత్రస్య పుత్రమత్తీతి విగ్రహః ।

వా హతజగ్ధపర ఇతి । హతజగ్ధం చ తత్పరం చేతి విశేషణసమాసః, రాజదన్తాదిత్వాత్ పరశబ్దస్య పరనిపాతః । పుత్రహతీతి । పుత్రో హతోఽనయేతి బహువ్రీహిః, `అస్వాఙ్గపూర్వపదాద్వా' ఇతి ఙీష్ ।

ఖయో ద్వితీయా ఇతి । `ఖయః' ఇతి షష్ఠీ । ద్వితీయా ఇతి । వర్గేషు ఖకారాదయః ।।

శరోఽచి ।। 8.4.49 ।।

ఆదర్శ ఇతి । దృశేరధికరణే ఘఞ్ । దర్శ ఇతి । అత్రాప్యధికరణే ఘఞ్ । విపరీతలక్షణా చేయమ్---న దృశ్యతేఽస్మింశ్చన్ద్రమా ఇతి దర్శ ఇతి ॥

త్రిప్రభృతిషు శాకటాయనస్య ॥ 8.4.50 ॥

ఇన్ద్ర ఇత్యాదౌ నకారదకారయోర్ద్విర్వచనాభావః । భ్రాష్ట్రమితి । `దీర్ఘాదాచార్యాణామ్' ఇత్యస్యాసిద్ధత్వాత్ । త్రిప్రభృతిష్వయమేవ ప్రతిషేధో భవతీతి మన్యతే ॥

సర్వత్ర శాకల్యస్య ॥ 8.4.51 ॥

అత్రిప్రభృత్యర్థోఽయమారమ్భః ॥

దీర్ఘాదాచార్యాణామ్ ॥ 8.4.52 ॥

దాత్రమిత్యాదౌ `అనచి చ' ఇతి ప్రాప్తిః ॥

ఝలాం జశ్ ఝశి ॥ 8.4.53 ॥

ఉదాహరణేషు భ-ఘ-ధానాం బ-గ-దాః ॥

అభ్యాసే చర్చ ॥ 8.4.54 ॥

చిఖనిషతీతి । ఖనేః సన్, ద్విర్వచనమ్, `కుహోశ్చుః' ఇతి చుత్వమ్---ఛకారః, తస్య చర్త్వమ్---చకారః । టిఠకారయిషతీతి । ఠకారమాచష్ట ఇతి ణిచ్, టిలోపః, సన్, ఠకారస్య టకారః । తిష్ఠాసతీతి । `శర్పూర్వాః ఖయః' ఇతి థకారస్య శేషః, తస్య చర్త్వం తకారః ।

ప్రకృతిశ్చాం ప్రకృతిచర ఇతి । జశ్త్వబాధనార్థం పర్జన్యవల్లక్షణప్రవృత్త్యా ప్రకృతిరూపాశ్చరః స్థానినాఽభిన్నరూపా భవన్తీత్యర్థః । ఏతచ్చాన్తరతమపరిభాషయా లభ్యతే ।

ప్రకృతిజశాం ప్రకృతిజశ ఇతి । వ్యాఖ్యాతమ్ । డిడ్య ఇతి । డీఙ్ లిటి ద్విర్వచనే `ఏరనేకాచః' ఇతి యణ్ ।।

ఖరి చ ।। 8.4.55 ।।

యుయుత్సత ఇతి । యుధేః సన్, ధకారస్య తకారః । ఆరిప్సతే, ఆలిప్సత ఇతి । రభిలభ్యోః `సని మీమాఘు' ఇత్యాదినా అచ ఇస్, `స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి సలోపః, భకారస్య పకారః ।।

వావసానే ।। 8.4.56 ।।

`ఝలాం జశోఽన్తే' ఇతి నిత్యే జశ్త్వే ప్రాప్తే చర్త్వం విధీయతే, వావచనాత్ పక్షే సోఽపి భవతి ।।

అణోఽప్రగృహ్యస్యానునాసికః ।। 8.4.57 ।।

`అణః' ఇతి పూర్వేణ ణకారేణ ప్రత్యాహరః । అగ్నీ, వాయూ ఇతి । `ఈదూదేత్' ఇతి ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ।।

అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః ।। 8.4.58 ।।

శఙ్కితేత్యాది । `శకి సఙ్కాయామ్', `ఉఛి ఉఞ్ఛే', `కుడి దాహే', `టునది సమృద్ధౌ', `కపి చలనే', ఇదత్త్వాన్నుమ్, `నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' ఇత్యనుస్వారః, తస్య కకారాదిషు పరతో యథాసంఖ్యం పరసవర్ణా వర్గపఞ్చమాఙకారాదయః ।

కుర్వన్తి, కృషన్తీత్యత్ర ఝురన్తాదేశే నకారస్య ణత్వం ప్రాప్నోతి, తత్కస్మాన్న భవతి ? ఇత్యాహ---ఇహేతి I ణత్వమనుస్వారాత్పూర్వం న భవతి, యస్మాణ్ణత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ పూర్వమనుస్వార ఏవ క్రియతే, పశ్చాదపి న భవతి, అనుస్వారస్థానికస్యాస్య పరసవర్ణస్య ణత్వే కర్త్తవ్యే అసిద్ధత్వాత్ I పరసవర్ణేనేతి I పరసవర్ణార్థేన శాస్త్రేణేత్యర్థః I ఏవమిత్యాది I అనుస్వారీభూతో ణత్వమతిక్రామతీతి భాష్యే యదుక్తం తదేవముక్తప్రకారేణేత్యర్థః II

వా పదాన్తస్య II 8.4.59 II

తఙ్క్వమిత్యాది I కకారాదిషు పరతో ఙకారాదయః క్రమేణ భవన్తి II

తోర్లి II 8.4.60 II

అత్ర తకారస్య శుద్ధో లకారః, నకారస్యానునాసికః II

ఉదః స్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య II 8.4.61 II

పరసవర్ణ ఇతి సమస్తమపి సవర్ణగ్రహణమిహ నిష్కృష్య సమ్బధ్యతే I ఉత్థాతేతి I సకారస్య పూర్వసవర్ణస్తకారః I అన్యే తు బాహ్యప్రయత్నసామ్యాత్ థకారమిచ్ఛన్తి I తత్ర తఖారాద్వయస్య శ్రవణమ్ I న చ పూర్వస్య చర్త్త్వమ్; తత్ర కర్త్తవ్యేఽస్య పూర్వసవర్ణస్యాసిద్వత్వాత్ I

రోగే చేతి వక్తవ్యమితి I ఇదమవిశేషేణ ఛన్దసి, భాషాయాం చ II

ఝయో హోఽన్యతరస్యామ్ II 8.4.62 II

ఉదాహరణేషు హకారస్య మహాప్రాణస్య సోష్మణో ఘోషవతస్తాదృశ ఏవం ఘకారాదయశ్చతుర్థా భవన్తి II

శశ్ఛోఽటి ।। 8.4.63 ।।

శశ్ఛోఽమీతీతి । అటీత్యపనీయామీతి వక్తవ్యమిత్యర్థః । తచ్ఛ్లోకేన, తచ్ఛ్మశ్రుణేతి అత్ర లకారమకారపరస్యాపి శకారస్య భవతి ।।

హలో యమాం యామి లోపః ।। 8.4.64 ।।

ద్వౌ యకారావితి । ఏకః `సంజ్ఞాయాం సమజ' ఇత్యాదినా విహితస్య క్యపః సమ్బన్ధీ, ద్వితీయః `అయజ్యై క్షితి' ఇత్యయజాదేశస్య । క్రమజస్తృతీయ ఇతి । క్రమః=ఆనుపూర్వీ, తతో జాతః క్రమజః, స చ పునః `అనచి చ' ఇతి ద్విర్వచనేన సమ్పాదితః । తకారాత్పర ఏకో యకార ఇతి । `దిత్యదిత్యాదిత్య' ఇత్యాదినా విహితస్య ణ్యస్య సమ్బన్ధీ । ద్వౌ యకారావితి । ఏకోఽదితిశబ్దాత్పరస్య ణ్యస్య సమ్బన్ధీ, ద్వితీయ ఆదిత్యశబ్దాత్ ।

అన్న మితి । భవత్యం నకారో యమ్, యమ్పరశ్చ, న తు హలః పరః । అర్ఘ్యమితి । `పాదార్ఘాభ్యాం చ' ఇతి తాదర్థ్యే యత్, భవత్యయం ఘకారోరేఫాద్ధలః పరోయమ్పరశ్చ, న తు యమ్ । శార్ఙ్గమితి । శృఙ్గస్య వికార ఇత్యణ్, ఋకారస్య రపరా వృద్ధిః, అత్ర ఙకారో యమ్ భవతి హలఖ్చ పరః, న తు యమ్పరః । నను చ బహిరఙ్గా వృద్ధిః, తతః కిమ్ ? హలః పరో న భవతి ? లోపోఽపి బహిరఙ్గః; అనేకనిమిత్తాపేక్షత్వాత్ ।

ఝరో ఝరి సవర్ణే ।। 8.4.65 ।।

త్రయస్తకారా ఇతి । `అచ ఉపసర్గాత్తః' ఇత్యాకారస్య తకారః, తకారస్యాపి చర్త్వం తకారః; ఏకః ప్రత్యయసమ్బన్ధీ, `అనచి చ' ఇతి ద్విర్వచనే క్రమజశ్చతుర్థః । చత్వారస్తకారా ఇతి । పూర్వోక్తాస్త్రయః, చతుర్థో రుచ్ఛబ్దసమ్బన్ధీ, పఞ్చమో ద్విర్వచనేన సమ్పాదితః । మరుచ్ఛబ్దస్యోపసంఖ్యానసామర్థ్యాదితి । ఏతచ్చ `మరుచ్ఛబ్దస్యోపసంఖ్యానమ్' ఇత్యత్రైవ ప్రతిపాదితమ్ ।

శార్ఙ్గిన్నితి । భవత్యయం జకారో హలః పరః ఝరి సవర్ణే పరతః, న త్వయం ఝరితి న లుప్యతే । ప్రియయఞ్చ్ఞేతి । ప్రియాః పఞ్చాస్యేతి బహువ్రీహిః, `వా ప్రియస్య' ఇతి ప్రియశబ్దపూర్వనిపాతస్తృతీయైకవచనమ్, అల్లోపః, నకారస్య శ్చుత్వమ్---ఞకారః । భవత్యయం చకారో హలః పరః స్వయం చ ఝర్ సవర్ణే చ పరతః, న తు ఞకారో ఝరితి న లుప్యతే । నను చాల్లోపస్య స్థానివత్త్వాదనన్తరో న భవతి సవర్ణః, తత్కిమేతన్నివృత్త్యర్థేన `ఝరి' ఇత్యనేన ? ఇత్యత ఆహ---అల్లోపస్యేతి ।

తర్ప్తేతి । `తృప ప్రీణనే', పకారస్య తకారః స్థానేభేదాత్సవర్ణో న భవతి । నను చ నిమిత్తానాం కాయిణాం చ సంఖ్యాసామాన్యాదిహ సంఖ్యాతానుదేశే సతి నైవ తప్తేత్యత్ర లోపః ప్రాప్నోతి, తత్కిమేతన్నివృత్త్యర్థేన సవర్ణగ్రహణేన ? అత ఆహ---సవర్ణగ్రహణసామర్థ్యాదితి । న హి యథాసంఖ్యేఽసవర్ణే ఝరస్తి, యద్వ్యావృత్త్యర్థం సవర్ణగ్రహణం స్యాత్ । శిణ్ఢి, పిణ్ఢీతి । `శిష్లృ విశేషణే', `పిష్లృ సఞ్చూర్ణనే'---రుధాదీ, లోట్, సేర్హిః, `శ్నసోరల్లోపః', హేర్ధిః, `ఝలాం జశ్ ఝశి' ఇతి షకారస్య డకారః, `నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' ఇత్యనుస్వారః, తస్య పరసవర్ణో ణకారః, ధకారస్య ష్టుత్వమ్---ఢకారః, అనేన డకారస్య ఢకారే లోపః ॥

ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః ॥ 8.4.66 ॥

గార్గ్యః, వాత్స్య ఇతి । `గర్గాదిభ్యో యఞ్', ఞిత్త్వాదాద్యుదాత్తత్వమ్, శేషనిఘాతః, తస్య స్వరితః । పచతి, పఠతీతి । శప్తిపావనుదాత్తౌ, ధాతుస్వరః, శబకారస్య స్వరితత్వమ్ ।

`తిత్స్వరితమ్' ఇత్యస్యానన్తరమిదం వక్తవ్యమ్, ఏవం హి స్వరితగ్రహణం న కర్తవ్యం భవతి ? అత ఆహ---అస్యేతి । యది తత్ర క్రియేత, `అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్' ఇత్యేతత్రప్రవర్తేత । ఇహ తు కరణే న ప్రవర్తతే: స్వరితస్యాసిద్ధత్వాత్ । తేన ద్వయోరప్యుదాత్తస్వరితయోః శ్రవణం భవతి ॥

నోదాత్తస్వరితోదయమగార్గ్యకాశ్యపగాలవానామ్ ॥ 8.4.67 ॥

ఉదాత్తస్వరితావుదయౌ యస్మాదితి బహువ్రీహిః । ఉదయశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే, యదాహ---ఉదాత్తోదయస్యేతి । ఉదయశబ్దః పరశబ్దేన సమానార్థః ప్రాతిశాఖ్యేషు ప్రసిద్ధః । తత్రశబ్దో లిత్స్వరేణాద్యుదాత్తః, క్వశబ్దః `కిమోఽత్' ఇత్యత్రప్రత్యయాన్తస్తిత్స్వరితః ।

ఉదాత్తస్వరితపరస్యేతి వక్తవ్య ఇతి । ఏతదప్యుపలక్షణమ్, ఉదాత్తస్వరితయోరిత్యేవ వక్తవ్యమితి, ఇత ఏవ పరశబ్దార్థలాభాత్ । మఙ్గలార్థమితి । ఉదయశబ్దోచ్చారణమేవ మఙ్గలమ్ । ఙ్గలాదీని హి శాస్త్రాణి ప్రథన్తే, మఙ్గలమధ్యాని మఙ్గలాన్తామి చ వీరపురుషాణి చ భవన్తి ఆయుష్మత్పురుషాణి చ । ఇహ చాదౌ వృద్ధిశబ్దః, మధ్యే శివశబ్దః---`శివశమరిష్టస్య కరే' ఇతి, అన్తే చాయముదయశబ్దః ॥

అ అ ॥ 8.4.68 ॥

ఏకోఽత్ర వివృతః, పరః సంవృతః, ద్వావప్యవిభక్తికౌ, యో వివృతస్స స్థానీ, యః సంవృతః స ఆదేశః ।

కిమర్థమకారస్యాకారో విధీయతే ? ఇత్యాహ---ఇహేతి । కార్యార్థమితి । తత్పునః కార్యమకారస్య దీర్ఘప్లుతాభ్యాం సవర్ణసంజ్ఞా, అన్యథా ప్రయత్నభేదాన్న స్యాత్, తతశ్చ హ్రస్వోఽకారో గృహ్యమాణో దీర్ఘప్లుతౌ న గృహ్ణీయాత్ । తత్ర చదోషః---`అకః సవర్ణే దీర్ఘః', ఇహైవ స్యాద్---ఇన్ద్రాగ్నమితి, ఇహ న స్యాత్---దణ్డాఢకమితి । తస్మాదేవమాదికార్యార్థమకార ఇహ శాస్త్రే వివృతః ప్రతిజ్ఞాయతే, తత్ర యదీయం ప్రత్యాపత్తిర్న క్రియేత, తదా తస్య తథాభూతస్యైవ ప్రయోగః స్యాత్, స మా భూదితి ప్రత్యాపత్తిరిహ క్రియతే ।

ఇహ స్థాన్యకారో వివృతోఽణ్త్వాత్ సవర్ణానాం గ్రాహక ఇతి దీర్ఘప్లుతయోరపి స్థానే సంవృతోఽకారః ప్రాప్నోతి, ఆదేశస్త్వకారః సంవృతోఽణ్ న భవతీతి సవర్ణానాం గ్రాహకో న ప్రాప్నోతి, భావ్యమానత్వాత్; తతశ్చ యద్గుణః సంవృత ఉచ్చారితః, తద్గుణ ఏవాష్టాదశభేదభిన్నస్యాపి అవర్ణస్య ప్రాప్నోతి ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---దీర్ఘప్లుతయోశ్చేతి । ఇష్టిరేవేయమ్ । యద్వా---తపరనిర్దేశాత్సిద్ధమ్, `అద' ఇతి సూత్రం కర్తవ్యమ్, తత్ర తః పరో యస్మాదితి పూర్వోఽకారస్తపరః, తాత్పరస్తపర ఇతి ద్వితీయః, తతశ్చ స్థాన్యకారో దీర్ఘప్లుతౌ న గ్రహీష్యతి, ఆదేశస్త్వనణపి గుణాన్తరయుక్తాంస్తత్కాలాన్ గ్రహీష్యతి । ఏకశేషనిర్దేశో వాయం ద్రష్టవ్యః । అత్ర షడ్ మాత్రికా అకారాః స్థానినో నిర్దిశ్యన్తే, ఆదేశా అపి షడేవ, తత ఉభయత్రైకశేషః, తత్ర షణ్ణాం స్థానినాం నిర్దేశసామర్థ్యాత్ స్థానిభిర్దీర్ఘప్లుతౌ భిన్నకాలౌ న గృహ్యేతే । తతః షణ్ణాం స్థానినాం స్థానే షడాదేశాః సంవృతా యథాసంఖ్యం భవన్తీతి సర్వేష్టసిద్ధిరితి శమ్ ॥

ఇతి శ్రీభట్టహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యామష్టమస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః

--------------*********************-------------------

కాశికావృత్తిః

అథ అష్టమాధ్యాయే చతుర్థః పాదః

రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే ।। 8.4.1 ।।

నిమిత్తయోరాదేశే చకార ఉచ్చారణార్థః । సమానం చ తత్పదం సమానపదమ్ । నిమిత్తనిమిత్తినోశ్చాయమాధారనిర్ద్దేశః । తదాహ---సమానపదస్థో చేదితి । ఏకపర్యాయః సమానశబ్దః । నిమిత్తే రషౌ, నిమిత్తీ నకారః । యద్యప్యసౌ ప్రాగేవ సిద్ధస్వరూపః, తథాపి తత్స్థానే భవతో ణకారస్య యన్నిమిత్తమ్, తస్యాపి తేన సమ్బన్ధోఽస్త్యేవ । ణకార ఏవ వా నిమిత్తీ, తస్య తు విధానోత్తరకాలం సమానపదస్థత్వమ్ ।

షగ్రహణముత్తరార్థమితి । అడాదివ్యవాయే ణత్వం వక్ష్యతి, తదస్మాదపి యథా స్యాత్ । అథేహార్థమపి కస్మాన్న భవతి ? అత ఆహ---ష్టుత్వేనైవ సిద్ధమేతదితి ।

ఋవర్ణాచ్చేతి వక్తవ్యమితి । రషాభ్యాం ణత్వముచ్యమానమృకారాన్న ప్రాప్నోతి వచనమ్ । న చ శక్యం వక్తుమ్---ఋవర్ణస్థాద్రేఫాద్ భవిష్యతీతి । వర్ణో హ్యత్ర రేఫః సూత్ర ఉపాత్తః, షకారేణ సాహచర్యాత్ । న చ వర్ణైకదేశా వర్ణగ్రహణేన గృహ్యన్తే । తిసృణామితి । `న తిసృచతసృ' ఇతి ప్రతిషేధాత్ `నామి' ఇతి దీర్ఘత్వాభావః ।

తత్తర్హి వక్తవ్యమ్ ? నేత్యాహ---రశ్రుతిసామాన్యనిర్దేశాత్సిద్ధమితి । ర ఇతి శ్రుతిః=శ్రోత్రేణోపలబ్ధిర్యయోస్తే రశ్రుతీ=వర్ణాత్మికా చావర్ణాత్మికా చ వ్యక్తిః, తయోర్యత్సామాన్యం తన్నిదిశ్యతే; న తు వర్ణాత్మికైవ వ్యక్తిరిత్యర్థః । నన్వేవమపి ఋకారే త్రయో భాగా అభితోఽజ్భక్తిర్మధ్యే రేఫభక్తిర్మాత్రా చతుర్భాగాత్మికా, తతశ్చ పరయాజ్భక్త్యా వ్యవధానాన్న ప్రాప్నోతి ? `అడ్వ్యవాయే' ఇత్యేవం భవిష్యతి । న పరాజ్భక్తిరట్సన్నివిష్టా, సా హ్యర్ధ్వమాత్రా చతుర్భాగాత్మికా ఋకారభక్తిః । న చ తస్యాః సవర్ణగ్రహణేన నాప్యడ్గ్రహణేన గ్రహణమ్; అసవర్ణత్వాత్, న హి తస్యాః స్థానం ప్రయత్నో వా పృథగస్తి । తస్మాత్సామాన్యనిర్దశేఽపి నై ణత్వం సిధ్యతి, అత ఆహ---వర్ణభక్త్యాచేతి । వర్ణస్య సముదాయస్యావయవభూతా యా పరాజ్భక్తిస్తయేత్యర్థః । నను చ నృనమనగ్రహణం వృద్ధ్యర్థం స్యాత్---నృనమనస్యాపత్యం నార్ణమనిరితి ? నైతదస్తి; బహిరఙ్గా వృద్ధిః, అన్తరఙ్గం ణత్వమ్, `అసిద్ధం బహిరఙ్గమన్తరఙ్గే' ।

అథ వేతి I వ్యక్తినిర్దేశేఽపి దోష ఇత్యర్థః I అపరః ప్రకారః---అభితోఽజ్భక్తీ చతుర్భాగాత్మికే, మధ్యే శుద్ధో రేఫోఽర్ధమాత్రాత్మకః, తేన వ్యక్తినిర్దేశేఽప్యదోష ఇత్యర్థః I నను చ పరయాజ్భక్త్యా వ్యవధానమ్ ? ఏవం తర్హి ఉత్తరసూత్రే యోగవిభాగః కరిష్యతే---`వ్యవాయేఽపి' ఇతి, వ్యవాయేఽపి ణత్వం భవతి; తతః `అట్కుప్వాఙ్నుమ్భిః' ఇతి I ఇదమిదానీం కిమర్థమ్ ? నియమార్థమ్---వర్ణాత్మకైర్వ్యవాయే యది భవతి అడాదిభిరేవేతి I `అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః' ఇత్యధికారాదత్ర ణగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్ I ఉత్తరత్ర చ `పదాన్తస్య' ఇతి ప్రతిషేధః II

అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి II 8.4.2 II

`రషాభ్యామ్' ఇతి పఞ్చమీనిర్దేశాద్వ్యవాయే న ప్రాప్నోతీత్యయమారమ్భః I పర్యాణద్ధమితి I `ణహ బన్ధనే', పర్యాఙ్పూర్వః నిష్ఠా, `నహో ధః' I

నను చ `అడ్వ్యవాయే' ఇత్యేవాత్ర ణత్వం సిద్ధం తత్కిమర్థమాఙ్గ్రహణమ్ ? ఇత్యత ఆహ---అడ్వ్యవాయ ఇత్యేవ సిద్ధమితి I క్వచిత్తు ఆఙ్గ్రహణం పదవ్యవాయేఽపీత్యస్య బాధనార్థమిత్యేతావత్ పఠ్యతే I బృంహణమితి I `బృహి వృద్ధౌ', `ఇదితో నుమ్', `నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' ఇత్యనుస్వారః I

యద్యేవమ్, అనుస్వారేణాత్ర వ్యవాయో న నుమా ? అత ఆహ---నుమ్గ్రహణమనుస్వారోపలక్షణార్థమితి I ఝల్పరస్య నుమోఽనుస్వారవిధానాత్స్థానినా నుమానుస్వార ఉపలక్ష్యతే I ఏవమపి యోఽనుస్వారో నుమ్స్థానికో న భవతి తద్వ్యవాయే న ప్రాప్నోతి `తృంహ స్తృంహ హింసార్థౌ', తృంహణమితి ? అత ఆహ---తేనేతి I నాత్ర నుమ్స్థానికోఽనుస్వార ఉపలక్ష్యతే, కిం తర్హి ? అనుస్వారమాత్రం తేనాత్రాపి భవతీత్యర్థః I యత్ర తర్హి నుమ ఏవ శ్రవణం నానుస్వారస్య తత్ర ణత్వం భవతి వా, న వా ? అత ఆహ---సత్యపి చేతి I యథా `నక్షత్రం దృష్ట్వా వాచం విసృజేత్' ఇతి కాలవిశేషోపలక్షణపరాయాం చోదనాయాం సత్యపి దివా నక్షత్రదర్శనే వాగ్ న విసృజ్యతే, ఉపలక్షితస్య కాలస్యాభావాత్; అసత్యపి నక్షత్రదర్శనే రాత్రౌ విసృజ్యతే, తస్య కాలస్య భావాత్; తథేహాపి ద్రష్టవ్యమ్ I ప్రేన్వనమితి I `ఇవిః ప్రీణనార్థః', `ఇదితో నుమ్', అత్ర `ఇజాదేః సనుమః' ఇతి ణత్వప్రసఙ్గః I

ఇహ సముదాయే వాక్యపరిసమాప్తిర్దృష్టా, యథా---గర్గాః శతం దణ్డ్యన్తామితి, అర్థినశ్చ రాజానో హిరణ్యేన భవన్తి, న చ ప్రత్యేకం దణ్డయన్తి; ప్రత్యేకమపి దృష్టా, యథా---వృద్ధిగుణసంజ్ఞే ప్రత్యేకం భవతః । తత్రేహ యది పూర్వః కల్ప ఆశ్రీయతే, న క్వచిత్ స్యాత్, న హి సమస్తైరడాదిభిర్వ్యవాయః క్వచిదపి సమ్భవతి । ద్వితీయే తు అర్యేణేత్యాదౌ న స్యాత్; అటా కవర్గేణ చ వ్యవాయాత్ । అత ఆహ---వ్యవాయోప లక్షణార్థత్వాదితి । ఇహ యే యదుపలక్షణాయోపాదీయన్తే తేషామేకేన ద్వాభ్యాం బహుభిరప్యుపలక్షితః స గృహ్యతే, తద్యథా---`గర్గైః సహ న భోక్తవ్యమ్' ఇత్యుక్తే ప్రత్యేకం చ సహ న భుజ్యతే, సముదితైరపి, తథేహాపి శక్నువన్త్యడాదయః సమస్తా వ్యస్తాశ్చ వ్యవాయముపలక్షయితుమితి సర్వత్ర భవతి । అడాదివ్యవాయే ణత్వేఽన్యవ్యవాయే ప్రతిషేధః---ఆదర్శేన, స్పర్శేన । యద్యప్యత్రాన్యేనాపి వ్యవాయః, యస్త్వటా వ్యవాయస్తదాశ్రయం ణత్వం ప్రాప్నోతి, యత్ర త్వనిర్దిష్టైరేవ వ్యవాయస్తత్రైవ న స్యాత్---కృత్స్నమ్, మృద్నోతీతి ? నైష దోషః; `రషాభ్యామ్' ఇత్యత్ర `తస్మాత్' ఇతి పరిభాషోపస్థానాద్వ్యవాయే ణత్వాసఙ్గాత్ సూత్రమిదమారభ్యమాణమడాదివ్యవాయ ఏవ ణత్వమనుజానాతి, నాన్యవ్యవాయే; తస్య నిర్దిష్టగ్రహణేన నివర్తితత్వాత్, యది చ నిదిష్టవ్యతిరిక్తైరపి వ్యవాయే ణత్వం స్యాత్, నుమ్గ్రహణమనర్థకం స్యాత్; కేవలేన నుమా వ్యవాయాసమ్భవాత్ ।।

పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః ।। 8.4.3 ।।

`రషాభ్యామ్' ఇతి వర్తతే, న చ తయోః పూర్వపదత్వం సమ్భవతీతి సామర్థ్యాత్పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాదుత్తరస్యైత్యేషోఽర్థో విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---పూర్వపదస్థాదితి । రేఫషకారాన్తాత్పూర్వపదాదిత్యయం త్వర్థో న భవతి; వ్యాఖ్యానాత్ । ద్రుణస ఇతి । ద్రురివ నాసికా యస్యేతి బహువ్రీహిః, `అఞ్నాసికాయాః' ఇత్యచ్ప్రత్యయో నశాదేశశ్చ । వార్ధ్రీణస ఇతి । వధ్రధర్మా వికారో వార్ధ్రీ రజ్జుః, వార్ధ్రీవ నాసికా యస్య స వార్ధ్రీణసః=మృగవిశేషః । తత్ర పూర్వపదస్యోపమాననిష్ఠత్వాద్వ్యధికరణత్వాత్ పుంవద్భావాభావః, నస్స్వబ్ధః ప్రియాదిషు వా ద్రష్టవ్యః । శూర్పణఖేతి । `నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇతి ప్రతిషేధః । యదా తు యోగో వివక్ష్యతే, న సంజ్ఞా---శూర్పాకారాణి నఖాని యస్యా ఇతి; తదా జీష్ భవతి, ణత్వం తు న భవతి---శూర్పనఖీ । ఏవం చ ణత్వజీషౌ న సమవేతః---`తతః శూర్పనఖీవాక్యాత్' ఇతి ।

`అగః' ఇతి శక్యమవక్తుమ్ । కస్మాన్న భవతి---ఋచామయనమృగయనమితి ? నిపాతనాదేతత్సిద్ధమ్---`అణృగయనాదిభ్యః' ఇతి । యథాన్యత్రోక్తమ్--సర్వనామ సంజ్ఞాయాం నిపాతనాణ్ణత్వాభావ ఇతి ।

పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామేవేతి । విపరీతస్తు నియమో న భవతి---పూర్వపదాదేవ సంజ్ఞాయామితి, శివాదిషు సుషేణశబ్దస్య పాఠాత్ । సిద్ధే సత్యారమ్భో నియమాయ భవతి, కథమత్ర సిద్ధిః ? ఇత్యాహ---సమానపదేఽపి హీతి । యద్యపి పూర్వపదస్థం నిమిత్తముత్తరపదస్థో నిమిత్తీతి భిన్నపదస్థత్వమప్యస్తి, తథాపి సమాసే కృతే తతో వా విభక్తిరుత్పద్యతే, తయా సముదాయస్య పదసంజ్ఞాయాం సత్యాం తస్మిన్సమానేఽపి పదే భావాదస్త్యేవ పూర్వేణ ప్రాప్తిః, సమానపదత్వం హి తత్రాశ్రితమ్, న భిన్నపదత్వం ప్రతిషిద్ధమ్ । తస్మాదుపపన్నం నియమార్థత్వమ్ । యద్యేవమ్, యథోత్తరపదస్థస్య నకారస్య ణత్వం నియమేన వ్యావర్త్యతే---చర్మనాసిక ఇతి; తథా తద్ధితపూర్వపదస్థస్యాపి వ్యావర్త్యేత---ఖరపస్యాపత్యమ్ `నడాదిభ్యః ఫక్'---ఖారపాయణః, మాతృభోగాయ హితః `భోగోత్తరపదాత్ఖః'---మాతృభోగీణః, కరణం ప్రియమస్య కరణప్రియః ? ఇత్యాహ---స చేతి । సమ్బన్ధిశబ్దో నియతమేవ ప్రతియోగినముపస్థాపయతి, తద్యథా---మాతరి వర్తితవ్యం పితరి శుశ్రూషితవ్యమితి, న చోచ్యతే---స్వస్యాం మాతరి స్వస్మిన్పితరీతి, అథ చ సమ్బన్ధాదేతద్ గమ్యతే---యస్య యా మాతా తస్యామితి, యో యస్య పితా తస్మిన్నితి । పూర్వపదమ్, ఉత్తరపదమితి చ సమ్బన్ధిశబ్దావేతౌ---పూర్వపదమపేక్ష్యోత్తరపదం భవతి, ఉత్తరపదం చాపేక్ష్య పూర్వపదమ్ । తత్ర సమ్బన్ధాదేతదవగన్తవ్యమ్---యత్ప్రతి పూర్వపదమిత్యేతద్భవతి తత్స్థస్య నియమ ఇతి । కిఞ్చ ప్రత్యేతద్భవతి ? ఉత్తరపదమ్ ।

అయం తర్హి దోషః---`అగః' ఇతి నియమస్యైవ ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి, తేనైకవాక్యత్వాత్, న ణత్వస్య, తతశ్చ సంజ్ఞాయాఞ్గాన్తరే ణత్వం ప్రాప్నోతి ? అత ఆహ---అగ ఇతి । `అగః' ఇతి యోఽయం ప్రతిషేధః స ణత్వస్య, న నియమస్య । అత్ర హేతుః--యోగవిభాగేనేతి । `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యేకో యోగః, `అగః' ఇతి ద్వితీయః; అనేన చ యా చ యావతీ చ ణత్వప్రాప్తిః సా సర్వా ప్రతిషిధ్యతే, యోగవిభాగసామర్థ్యాత్ ।

అపరే త్విత్యాది । కథ పునః సమానమేవేత్యవధారణం లభ్యతే ? అత ఆహ---సమానగ్రహణాదితి । `పదే' ఇత్యేవ వక్తవ్యమ్, తత్రాపదస్థయోర్నిర్మిత్తనిమిత్తనోర సమ్భవాత్ పదగ్రహణమేకత్వవివక్షార్థం విజ్ఞాయతే । ఏవం సిద్ధే యత్సమానగ్రహణం క్రియతే, తస్యైతత్ప్రయోజనం యథైవం విజ్ఞాయేత---సమానమేవ యత్పదమితి । తేషామేవం బ్రువతాం విధ్యర్థమేతద్విజ్ఞాయత ఇత్యాహ---తేషామితి । విధ్యర్థత్వమేవోపపాదయతి---సమాసే హీతి । అథాస్మిన్పక్షే ఖారపాయణ ఇత్యత్ర కథం ణత్వమ్, యావతా ఖరపశబ్దే ఖరశబ్దస్యాపి పదత్వమస్తి, తత్స్థత్వాద్రేఫస్య సమానపదస్థత్వమేవ న భవతి ? నైష దోషః;

యత్ర ద్వావపి నిమిత్తనిమిత్తినౌ సమానపదస్థత్వం వ్యభిచరతః, తత్ర ణత్వాభావః; ఇహ రేఫస్య వ్యభిచారేఽపి నకారస్య సమానపదస్థత్వావ్యభిచారాణ్ణత్వం ప్రవర్త్తతే ।।

వనం పురగామిశ్రకాసిధ్రకాశారికాకోటరాగ్రేభ్యః ।। 8.4.4 ।।

`వనమ్' ఇతి షష్ఠ్యాః స్థానే ప్రథమా । ఉదాహరణే `వనగిర్యోః సంజ్ఞాయామ్' ఇతి పూర్వపదస్య దీర్ఘత్వమ్ । అగ్రేవణమితి । షష్ఠీసమాసే రాజదన్తాదిత్వాద్వనశబ్దస్య పరనిపాతః, `హలదన్తాత్' ఇతి సప్తమ్యా అలుక్, అథ న సంజ్ఞా తతో రాజదన్తాదిషు నిపాదనాదలుక్ ।

సిద్ధే సతీత్యాది । పురగాదిష్వేతదుచ్యతే, అగ్రేశబ్దే త్వసంజ్ఞాయాం విధ్యర్థమిత్యాహుః । ఏతేభ్య ఏవ వననకారస్యేతి । `ఏతేభ్యో వననకారస్యైవ' ఇత్యయం తు నియమో న భవతి; దీర్ఘోచ్చారణాత్ । తద్ధి దీర్ఘాన్తేష్వయం నియగో భవేదితి । న చ వనాదన్యత్రోత్తరపదే దీర్ఘాన్తత్వమేషాం సమ్భవతి, యత్రాస్య ణత్వం దీర్ఘాన్తేషు వ్యావర్త్త్యేత ।।

ప్రనిరన్తః శరేక్షుప్లక్షామ్రకార్ష్యఖదిరపీయూక్షాభ్యోఽసంజ్ఞాయామపి ।। 8.4.5 ।।

అత్రాదితస్త్రిషు సంజ్ఞాయామసజ్ఞాయామప్రాప్తం ణత్వం విధీయతే, కథమ్ ? సంజ్ఞాయాం తావత్ `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యేతద్యద్యపి నియమార్థమ్, అథాపి విధ్యర్థమ్---ఉభయథాపి అవశ్యమ్ `వనం పురగా' ఇత్యాదిసూత్రం నియమార్థమ్---పురగాదిష్వేవ వననకారస్యేతి, తతశ్చ ప్రాదిష్వప్రాప్తిః । అసంజ్ఞాయామపి నియమే తావదప్రాప్తిః; సంజ్ఞాయామేవేతి నియమాత్ । విధావపి సంజ్ఞాయాం విధానాదన్యత్రాప్రాప్తిరేవ । శరాదిషు త్వోషధివనస్పతివాచిషు సంజ్ఞాయామసంజ్ఞాయాం చోత్తరసూత్రేణ ప్రాప్తస్య వికల్పస్యాపవాదః । `అసంజ్ఞాయామపి' ఇత్యనుచ్యమానే `సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యధికారాత్తత్రైవ స్యాత్ । నివర్తిష్యతే సంజ్ఞాయామితి ? యది నివర్తతే, సంజ్ఞాయాం న ప్రాప్నోతి; పురగాదిభ్య ఏవ వననకారస్యేతి నియమాత్ । అయం తు విధిరసంజ్ఞాయాం సావకాశః, సంజ్ఞాయామపి పరత్వాదయమేవ విధిర్భవిష్యతి, `పూర్వత్రాసిద్ధే నాస్తి విప్రతిషేధః', తస్మాదసంజ్ఞాయామపీతి వక్తవ్యమ్ । ప్రవణమ్, నిర్వణమితి । ప్రాదిసమాసౌ । అన్తర్వణమితి । విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, శరవణాదయః షష్ఠీససాసాః ।।

విభాషౌషధివనస్పతిభ్యః ।। 8.4.6 ।।

`అసంజ్ఞాయామపి' ఇత్యనువర్త్తతే, తేన సంజ్ఞాఽసంజ్ఞాయోర్ద్వయోరయం వికల్పః I అన్యే తు వృత్తావనుక్తత్వాత్తస్యాధికారం నేచ్ఛన్తి, తేషాం సంజ్ఞావిషయే పురగాదిభ్య ఇతి నియమత్వేన భవితవ్యమ్ I యది త్విష్యతే యత్నాన్తరమాస్థేయమ్ I

ఇహ యే పుష్ప్యన్తి ఫలన్తి చ తే వానస్పత్యాః; యే ఫలన్త్యేవ న పుష్ప్యన్తి తే వనస్పతయః; ఉభయేఽపి తే వృక్షా ఇత్యభిధానవిదః I తతశ్చ వనస్పతిశబ్దోపాదానేన ణత్వం వికల్ప్యమానం శిరీషవణమిత్యత్రైవ స్యాత్, శిరీషాదయో హి పుష్ప్యన్తి ఫలన్తి చ, తస్మాద్వృక్షగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్, తదిదమాశఙ్కతే తావత్---

ఫలీ నవస్పతిరిత్యాది I ఫలమేవ యస్య న పుష్పం స వనస్పతిః=ఉదుమ్బరాది, పుష్పోపగా వేతసాదయః, ఫలోపగా ఉదుమ్బరాదయః, ఉభయోపగా ఆమ్రాదయశ్చ వృక్షాః I అన్తాత్యన్తాదిసూత్రే `డోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే' ఇతి వచనాడుః I ఫలపాకేన వినాశో యాసా తా ఓషధ్యః---శాల్యాదయః, లతాప్రతానవత్యో మాలత్యాదయః, గుల్మాః=హ్రస్వస్కన్ధాస్తరవః, బహుకాణ్డపత్రాః వీరుధ ఇతి---యద్యపి వృక్షవనస్పత్యోర్భేదః స్మర్యత ఇతి శఙ్కాం పరహరతి---ఇహాభేదేన గ్రహణం ద్రష్టవ్యమితి I అత్ర చ `లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే' ఇత్యత్ర భాష్యకారవచనం లిఙ్గమ్ I ఉక్తం హి తత్ర---"వ్యక్తివచన ఇతి కిమ్, శిరీషాణామదూరభవో గ్రామః శిరీషాః, తస్య వనం శిరీషవనమితి---వనస్పతిత్వం నాతిదిశ్యతే I యద్యతిదిశ్యేత, `విభాషౌషధివనస్పతిభ్యః' ఇతి ణత్వం ప్రసజ్యేత" ఇతి I యది చోక్తో భేద ఇహాశ్రితః స్యాత్, శిరీషణామవనస్పతిత్వాద్వనస్పతిత్వణత్వయోః ప్రసఙ్గనం నోపపద్యేత II

అహ్నోఽదన్తాత్ II 8.4.7 II

పూర్వాహ్ణ ఇతి I అహ్నః పూర్వో భాగ ఇతి `పూర్వాపర' ఇత్యాదిసూత్రేణ సమాసః, `రాజాహః సఖిభ్యష్టచ్', `అహ్నోఽహ్న ఏతేభ్యః' ఇత్య అహ్నాదేశః I నిరహ్న ఇతి I నిర్గతోఽహ్న ఇతి ప్రాదిసమాసః, శేషం పూర్వవత్ I దీర్ఘాహ్నీ శరాదతి I బహువ్రీహిరయమ్, తేన టజ్న భవతి; టజ్విధౌ తత్పురుషాధికారాత్ I `అన ఉపధాలోపినోఽన్యతరస్యామ్' ఇతి జీప్, `అల్లోపోఽనః' I అకారాన్తస్య గ్రహణాదత్ర ణత్వం న భవతి I యది తు నకారస్యాయం షష్ఠ్యా నిర్దేశః స్యాత్, అత్రాపి ణత్వం స్యాత్ I అకారాన్తస్య తు గ్రహణం ప్రకరణాద్విజ్ఞాయతే I సర్వత్ర ప్రకరణే స్థానీ ప్రథమయా నిదిశ్యతే---వనమ్, వాహనమ్, యానమితి I యద్వా---యువాదిషు పాఠాదస్య ణత్వాభావః I అవశ్యకర్తవ్యశ్చ యువాదిషు పాఠః; ప్రాతిపదికాన్తేతి వికల్పేన ణత్వం మా

భూదితి । అన్తగ్రహణం జ్ఞాపకమ్---అత్ర ప్రకరణే న యత్నమన్తరేణ వర్ణేనాపి తదన్తవిధిర్భవతీతి । తేన `రషాభ్యామ్' ఇత్యత్ర తదన్తవిధినే భవతి ।।

వాహనమాహితాత్ ।। 8.4.8 ।।

ఉహ్యతేఽనేనేతి వాహనమ్=శకటాది, కరణే ల్యుట్, అస్మాదేవ నిపాతనాదుపధావృద్ధిః । ఆహితమారోపితముచ్యతే । యదా బాహ్యం నారోపితం కేవలం సన్నిహితం తదాన న ప్రాప్నోతి, తదాపీష్యతే । యదాహ---ఆహితోపస్థితయోరితి వక్తవ్యమితి । న వా భూతకాలస్యావివక్షితత్వాత్, స్వామిభావనివృత్తిపరాయాం చోదనాయామాహితమితి భూతకాలో న వివక్ష్యతే, తేనాహితాదాధాయిష్యమాణాచ్చ భవిష్యతి । కేవలం స్వస్వామిభావవివక్షాయామేవ న భవతి, యథా ప్రత్యుదాహరణే ఉక్తమ్---దాక్షిస్వామికమిత్యర్థ ఇతి । దాక్ష్యాదయోఽపి యదా వాహ్యత్వేన వివక్ష్యన్తే న స్వామిత్వేన, తదా ణత్వం భవత్యేవ ।।

పానం దేశే ।। 8.4.9 ।।

క్షీరం పానం యేషామితి । కర్త్రి షష్ఠీ । ఉశీనరాదయః శబ్దా దేశద్వారేణ పురుషేషు వర్తన్త ఇతి దేశాభిధాయినో భవన్తి ।

దాక్షఈణాం పానమితి । అత్రాపి కర్మసాధన ఏవ పానశబ్దః ।।

వా భావకరణయోః ।। 8.4.10 ।।

గిరినద్యాదీనామితి । సంజ్ఞాయాం ప్రాప్తే, అసంజ్ఞాయామప్రాప్తే---ఇత్యుభయత్రవిభాషేయమిత్యాహుః ।।

ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చ ।। 8.4.11 ।।

మాషవాపిణావితి । `బహులమాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః । మాషవాపాణీతి । మాషాన్వపన్తీతి `కర్మణ్యణ్', `జశ్శసోః శి', `నపుంసకస్య ఝలచః' ఇతి నుమ్ ।

ఇహ కస్మాన్న భవతి---గర్గాణాం భగినీ గర్గభగినీతి । భగిన్నిత్యస్య ప్రాతిపదికస్యాన్తో నకార ఇత్యస్తి ప్రాప్తిః ? ఇత్యత ఆహ---పూర్వపదాధికారాదితి । ఏతచ్చ `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇత్యత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్ । కిమిదానీం నైవ భవతి---గర్గభగిణీతి, భవతి వివక్షాన్తరే శాస్త్రాన్తరేణ నిత్యమ్, న త్వనేన ? ఇత్యాహ---యదా త్వితి । మాతృభోగీణవదితి । ఏతదపి తత్రైవ వ్యాఖ్యాతమ్ ।

యద్యుత్తరపదం ప్రాతిపదికం గృహ్యతే మాషవాపిణీత్యత్ర ణత్వం న ప్రాప్నోతి, యదుత్తరపదం వాపినీతి న తస్యాన్తో నకారః, యస్య చాన్తో నకారో వాపిన్నితి న తదుత్తరపదమ్ ? అత ఆహ---మాషవాపిణీత్యాది । `ఉపపదమతిఙ్' ఇత్యత్రైతద్వ్యాఖ్యాతమ్ । `ఉత్తరపదభూతం ప్రాతిపదికం గృహ్యతే' ఇత్యత్ర జ్ఞాపకమాహ---తథా చేతి । కథమేతజ్జ్ఞాపకమ్ ? ఇత్యాహ---స హీతి । అఙ్గస్య నుమ్విధీయతే, తతశ్చ తద్భక్తో నుమ్ తద్గ్రహణేనైవ గృహ్యతే, నోత్తరపదగ్రహణేన । యది చ యత్కిఞ్చన ప్రాతిపదికం గృహ్యేత నోత్తరపదమేవ, తతో నుమ్గ్రహణమకర్త్తవ్యమేవ స్యాత్; `సమాసప్రాతిపదికాన్త' ఇత్యేవ సిద్ధత్వాత్ ।

ఆర్యయూనేతి । విశేషణమాసః । `శ్వయువమఘోనామతద్ధితే' ఇతి సమ్ప్రసారణమ్ । ప్రపక్వానీతి । గతిసమాసః । అత్ర `కుమతి చ' ఇతి నిత్యం ణత్వం ప్రాప్నోతి । దీర్ఘాహ్నీ శరదితి । అయమపి యువాదిషు ద్రష్టవ్య ఇత్యుక్తమ్ ।।

ఏకాజుత్తరపదే ణః ।। 8.4.12 ।।

వికల్పాధికారనివృత్తేర్విస్పష్టీకరణార్థమితి । అన్యథా యద్యప్యత్రారమ్భసామర్థ్యాన్నిత్యో విధిః శక్యో విజ్ఞాతుమ్, ఉత్తరత్ర త్వనువృత్తిః సమ్భావ్యేత ।।

కుమతి చ ।। 8.4.13 ।।

అనేకాజుత్తరపదార్థోఽయమారమ్భః । వస్త్రయుగిణావితి । యుగశబ్దాదిని కృతే పశ్చాదిన్నన్తేన సమాసః కర్తవ్యః । ఏవం తర్హి ఉత్తరపదస్య ప్రాతిపదికస్యాన్తో నకారో భవతి; అన్యథా మాతృభోగీణవల్లక్షణాన్తరేణైవ ణత్వం సిద్ధం స్యాత్, `కౌ' ఇత్యుచ్యమానేఽపి కవర్గమాత్రస్యోత్తరపదస్యాసమ్భవాన్మతుబర్థో లభ్యతే, నార్థో మతుపా ? సత్యమ్; `కౌ' ఇత్యుచ్యమానే తదాదివిధివిజ్ఞాయేత---కవర్గాదావుత్తరపద ఇతి ।।

ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య ।। 8.4.14 ।।

ణ ఉపదేశే యస్య స ణోపదేశః । ప్రనాయకో దేశ ఇతి । అత్ర గతిక్రియాయోగమాత్రమేవ ప్రతి ప్రస్యోపసర్గత్వమ్, న నమతిం ప్రతి ।

అసమాసేఽపీతి కిమితి । విశేషానుపాదానాదేవ సమాసాసమాసయోర్ద్వయోరపి భవిష్యతితి ప్రశ్నః । పూర్వపదాధికారాదితి । సర్వత్రైవాత్ర ప్రకరణే `పూర్వపదాత్' ఇతి వర్తతే, సమాసే ఏవ పూర్వపదం భవతి, తేన సమాస ఏవ స్యాత్ । తదధికారనివృత్తిద్యోతనార్థమితి । నానేన విస్పష్టార్థమసమాసేఽపిగ్రహణమిచ్యుతే । తథా హి---యద్యప్యస్వరితత్వాత్ `పూర్వపదాత్' ఇతి నివర్త్తతే, తథాప్యసమాసేఽపిగ్రహణం కర్త్తవ్యమ్, అన్యథాఽసంజ్ఞాయాం సమాసే న స్యాత్; పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామేవేతి నియమాదస్య చ విధేరసమాసే చరితార్థత్వాత్ । తస్మాత్పూర్వపదాధికారనివృత్తిద్యోతనముఖేన సమాసాసమాసయోర్ద్వయోరపి యథా స్యాదిత్యసమాసేఽపిగ్రహణమిత్యయమర్థో ద్రష్టవ్యః । నన్వసిద్ధముపసర్గణత్వమ్, తస్యాసిద్ధత్వాన్నియమో న భవిష్యతి, తేన `పూర్వపదాత్' ఇత్యస్మిన్నివృత్తే న కర్త్తవ్యమసమాసేఽపిగ్రహణమ్ ? ఏవం తర్హ్యేతజ్జ్ఞాపయతి---న యోగే యోగోఽసిద్ధః, అపి తు ప్రకరణే ప్రకరణమసిద్ధమితి । యదా తు `పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్' ఇతి సూత్రం నియమార్థమితి పక్షః, తదైతదుచ్యతే । యదా తు విధ్యర్థ తదా నైతదుపపద్యతే ।।

హినుమీనా ।। 8.4.15 ।।

`హి గతౌ' స్వాదిః, `మీఞ్ హింసాయామ్' క్రియాదిః, దీర్ఘాన్తః ।

హినుమీనాగ్రహణఏ వికృతస్యోపసంఖ్యానమ్, ఇహాపి యథా స్యాత్---ప్రహిణోతి, ప్రమిణీతః ? సిద్ధం వా స్థానివత్త్వాత్; ఈత్వగుణయోః స్థానివద్భావే సతి ఉపాత్తమేవ రూపమితి ణత్వం

భవిష్యతి । నను `పూర్వత్రాసిద్ధే న స్థానివత్' ? దోష ఏవాయమస్యాః పరిభాషాయాః `తస్య దోషః సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేషు' ఇతి ।

ఆని లోట్ ।। 8.4.16 ।।

ప్రవపాణీతి । వపేర్లోట్, `మేర్నిః' । `ఆడుత్తమస్య పిచ్చ', ప్రయాణీతి యాతే రూపమ్ । ప్రవపానీతి । ప్రకృష్టా వపా యేషు తాని ప్రవపాని । ఆనిలోడ్గ్రహణమనర్థకమ్; అర్థవద్గ్రహణాత్, అర్థవత ఆనిశబ్దస్య గ్రహణమ్, న చైషోఽర్థవాన్ । అనుపసర్గాద్వా, యత్ క్రియాయుక్తాః ప్రాదయస్తం ప్రతి గత్యుపసర్గసంజ్ఞే భవతః, న చైతమానిశబ్ద ప్రతి క్రియాయోగః, తదన్తం తు ప్రతి భవతి । కథం నైవం విజ్ఞాయతే---యస్య క్రియా యత్క్రియా, యత్క్రియాయుక్తా ఇతి ? కథం తర్హి యా క్రియా యత్క్రియా యత్క్రియాయుక్తా ఇతి, ప్రయోగవిషయా చ క్రియా న క్వచిదసంస్పృష్టాస్తీతి సముదాయస్యాశ్రీయత ఇతి ఆనిశబ్దాన్తం సముదాయం ప్రతి క్రియాయోగః । తత్రాయం చ సూత్రార్థః---ఉపసర్గాత్ పరస్యావయవో య ఆనిశబ్దస్తన్నకారస్య ణత్వమితి । తదేవం ప్రత్యాఖ్యాతం లోడ్గ్రహణమ్ ।।

నేర్గదనదపతపదఘుమాస్యతిహన్తియాతివాతిద్రాతిప్సాతివపతివహతిశామ్యతిచినోతిదేగ్ధిషు చ ।। 8.4.17 ।।

`గామాదాగ్రహణేష్వవిశేషః' ఇతి వచనాత్ `మీనాతిమినోతిదీఙామ్' ఇత్యాత్వే కృతే యన్మారూపమ్, యచ్చ `మా మానే' ఇతి, తేషామపి గ్రహణప్రసఙ్గః ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---మాఙ్మేఙోర్గ్రహణమిష్యత ఇతి । ఇష్టిరేవేయమ్ । ప్రణిష్యతీతి । `ఓతః శ్యని', `ఉపసర్గాత్సునోతి' ఇత్యాదినా షత్వమ్ । హన్తిప్రభృతయః ప్సాతిపర్యన్తా అదాదయః, `మా మానే చ' । ప్రణిశామ్యతీతి । `శమామష్టానాం దీర్ఘః శ్యని' ।

స్యాద్యాదిషు తిపా నిర్దేశో యఙ్లుగ్నివృత్త్యర్థః ।

అడ్వ్యవాయేఽపీతి । అన్యథాఙ్గస్యాడుచ్యతే, వికరణాన్తం చాఙ్గమ్, సోఽసౌ సఙ్ఘాతభక్తోఽశక్యో గదాదిగ్రహణేన గ్రహీతుమితి న స్యాత్ । ఆఙా చేతి వక్తవ్యమ్---ప్రణ్యాగదదితి । తత్తర్హి వక్తవ్యమ్ ? న వక్తవ్యమ్, `అటకుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయే' ఇతి వర్త్తతే, తేన నేర్గదాదీనాం

చాడ్వ్యవాయే చ భవిష్యతి I ప్రన్యుపగదతీత్యాదౌ తు `పదవ్యవాయేఽపి' ఇతి ప్రతిషేధాదప్రసఙ్గః II

శేషే విభాషాఽకఖాదావషాన్త ఉపదేశే II 8.4.18 II

`అకఖాదావషాన్తే' ఇతి చోపసర్గసన్నిధాపితస్య ధాతోర్విశేషణమిత్యాహ---అకఖాదిరషాన్త ఉపదేశే యో ధాతురితి I

ఆదిగ్రహణం శక్యమకర్తుమ్, `అకఖే ఇతి వక్తవ్యమ్, `యస్మిన్విధిస్తదాదావల్గ్రహణే' I అన్తగ్రహణం తు కర్త్తవ్యమ్, అసతి హి తస్మిన్న జ్ఞాయతే---కేన తదాదివిధిః, కేన వా తదన్తవిధిరితి I

శేషగ్రహణం కిమ్ ? గదాదిషు మా భూత్ I యది తేష్వపి స్యాత్, పూర్వయోగో నిర్విషయః స్యాత్;తస్మాచ్ఛేష ఇతి శక్యమవక్తుమ్ I

ప్రనిపేక్ష్యతీతి I `షఢోః కః సి' ఇతి కత్వే కృతే సమ్ప్రత్యషాన్తో భవతి I ప్రనిచకారేతి I `కుహోశ్చుః' ఇత్యభ్యాసస్య చుత్వే కృతే సమ్ప్రత్యయం న కకారాదిర్భవతి I ప్రణివేష్టేతి I `వ్రశ్చ' ఇత్యాదిషత్వే కృతే సమ్ప్రతి షాన్తో భవతి, ఉపదేశే త్వషాన్తత్వాణ్ణత్వం భవతి II

అనితేః II 8.4.19 II

ప్రాణితీతి I `శ్వస ప్రాణనే', `అన చ', రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుకే' ఇతీట్ II

అన్తః II 8.4.20 II

అనితేరన్తస్యేతి I అనితేః సమ్బన్ధినః పదాన్తస్య నకారస్యేత్యర్థః I హే ప్రాణితి I క్విబన్తాత్సమ్బుద్ధిః, `న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః' ఇతి నలోపప్రతిషేధః I అన్యత్ర తు పదాన్తస్య

నకారస్య లోపేన భవితవ్యమితి సమ్బుద్ధ్యన్తముదాహృతమ్ I అన్తశ్చ పదాపేక్షో గృహ్యత ఇతి I నానిత్యపేక్షః; వ్యభిచారాభావాత్ I

కేచిత్త్విత్యాది I `అనితేరన్తః' ఇత్యేకమేవ యోగం పఠన్తి, సమీపవచనం చాన్తశబ్దమాశ్రయన్తీత్యర్థః I కిమర్థమ్ ? ఇత్యాహ---నిమిత్తసమీపస్యేతి I నను చ నాస్త్యేవ స విషయో యత్ర నిమిత్తస్య సమీపభూతోఽనితేర్నకారః, ప్రాణితీత్యాదావేకాదేశే కృతే ఆకారేణ వ్యవాయః, నిరణితీత్యత్రాకారేణ, తత్కథం నిమిత్తసమీపస్థస్యేత్యుచ్యతే ? అత ఆహ---ఏకవర్ణవ్యవహితస్యేతి I సామర్థ్యాదేకవర్ణేన వ్యవధానమాశ్రితమిత్యర్థః I న చ ప్రాణితీత్యత్రైకాదేశస్య పూర్వస్మాద్విధౌ స్థానివద్భావాద్ వర్ణద్వయవ్యవాయః శఙ్కనీయః; పూర్వత్రాసిద్ధే స్థానివత్త్వనిషేధాత్ I నను చోక్తమ్---`తస్య దోషః సంయోగాదిలోపలత్వణత్వేషు' ఇతి ? ఏవం తర్హ్యనిత్యః పూర్వస్మాద్విధౌ స్థానివద్భావః; `నిష్ఠాయాం సేటి' ఇతి సేడ్గ్రహణాత్, ఏతచ్చ స్థానివత్ప్రకరణ ఏవ వ్యాఖ్యాతమ్ I త్రైరిత్యాది I ఏకం హ్యన్తగ్రహణమ్, తచ్చ సామీప్యార్థం పర్యనితీత్యత్ర ణత్వవ్యావృత్త్యా చరితార్థమ్, తతశ్చ హే ప్రాణిత్యత్ర పదాన్తస్యేతి ప్రతిషేధః ప్రాప్నోతి; తస్మాత్త్రైద్వితీయమప్యన్తగ్రహణమావృత్త్యా తన్త్రేణ వాఽఽశ్రయితవ్యమ్ I

నను చ యేఽపి యోగవిభాగం కుర్వన్తి, అవయవవచనం చాన్తశబ్దమాశ్రయన్తి, తేరపి పూర్వసూత్రే సామీప్యవాచ్యన్తశబ్దః పఠితవ్య ఏవ; అన్యథా పర్యనితీత్యత్రాపి స్యాత్ ? అత ఆహ---యేషాం త్వితి I తే నైకవర్ణవ్యహితస్యాపి ణత్వమిచ్ఛన్త్యేవ, తస్మాన్నార్థస్తేషాం పూర్వసూత్రేఽన్తగ్రహణేనేత్యర్థః II

ఉభౌ సాభ్యాసస్య II 8.4.21 II

ప్రాణిణిషతీతి I సని `అజాదేర్ద్వితీయస్య' ఇతి నిశబ్దస్య ద్వివర్చనమ్ I ప్రాణిణదితి I ణ్యన్తాల్లుఙ్, చ్లేశ్చఙ్, ణిలోపః, `ద్వివ్రచనేఽచి' ఇతి స్థానివద్భావాన్నిశబ్దస్య ద్వివ్రచనమ్ I

పూర్వత్రాసిద్ధీయమిత్యాది I `పూర్వత్రాసిద్ధీయమద్వివ్రచనే' ఇత్యస్మిన్నసతి ప్రానిసతీతిస్థితే ద్వివ్రచనం చ ప్రాప్నోతి, ణత్వం చ, తత్ర ణత్వస్యాసిద్ధత్వాత్పూర్వ ద్వివ్రచనే కృతేఽభ్యాసణకారేణ వ్యవాయాద్ధాతునకారస్య ణత్వం న స్యాత్ I అస్మింస్తు సతి పరత్వాణ్ణత్వే కృతే కృతణత్వస్యైవ ద్వివ్రచనే అన్తరేణాప్యేతద్వచనం ప్రాణిణిషతీత్యాది

సిద్ధం భవతి । యద్యేవమ్, కిమర్థమిదమారభ్యతే ? ఇత్యాహ---ఏతత్త్వితి । శక్యార్థే కృత్యాః, ఇతికరణో హేతౌ । తుశబ్దోఽవధారణే । యస్మాదేతదపవాదవచనమేతదర్థం నైవ శక్యమాశ్రయితుమ్, తస్మాదేతదారభ్యతే । అయమభిప్రాయః---అస్య వచనస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనార్థమిదమారభ్యత ఇతి । తేన---`ఔజఢదిత్యత్ర ఢత్వాదీనామసిద్ధత్వాత్ హత్ ఇత్యేతద్ ద్విరుచ్యతే'---ఇత్యుపపన్నం భవతి ।

అథ `ఉభౌ' ఇతి కిమర్థమ్, యావతాభ్యాసనకారస్య పూర్వేణైవ ణత్వం సిధ్యతి, ఆరమ్భసామర్థ్యాద్ధాతునకారస్య వ్యవాయేఽప్యనేన భవిష్యతి ? సత్యమ్; వ్యవహితస్య సిధ్యతి, అనన్తరస్య తు తక్రకౌడిన్యన్యాయాన్న స్యాదితి `ఉభౌ' ఇత్యుచ్యతే ।।

హన్తేరత్పూర్వస్య ।। 8.4.22 ।।

హన్తేరిత్యవయవషష్ఠీ, అత్పూర్వో యస్మాదితి బహువ్రీహిః, నకారోఽన్యపదార్థః । యద్యపి నకారవిశేషణాని ప్రథమయా నిర్ధిశ్యన్తే---అన్తః, ఉభావితి, తథాపీహ షష్ఠ్యా నిర్ద్దేశః కృతః । ఇదం హి న్యాయ్యం వ్యతిక్రమోఽల్పః । ప్రహణ్యత ఇతి । భావే, కర్మణి వా లట్ । ప్రఘ్నన్తీతి । `గమహన' ఇత్యుపధాలోపః, `హో హన్తేః' ఇతి కుత్వమ్ । అత్ర `కువ్యవాయే' ఇతి ప్రసఙ్గః । ప్రాఘానీతి । `చిణ్ భావకర్మణోః' ఇతి చిణ్ ।

శ్తిపా నిర్దేశో ధాతునిర్దేశార్థ ఏవ, న యఙ్లుగ్నివృత్త్యర్థః---ప్రజఙ్ఘనీతి । అత్ర హి చుత్వే కృతే జకారేణ వ్యవాయాదేవ న భవిష్యతి ।।

వమోర్వా ।। 8.4.23 ।।

పూర్వేణ నిత్యే ప్రాప్తే వికల్పః ।।

అన్తరదేశే ।। 8.4.24 ।।

`అన్తః శబ్దస్యాఙ్కివిధిణత్వేషూపసంఖ్యానమ్' ఇత్యుపసర్గసంజ్ఞాయా భావాద్ `హన్తేరత్పూర్వస్య' ఇతి సిద్ధే దేశప్రతిషేధార్థం వచనమ్ । అన్తర్ఘననో దేశ ఇతి । అధికరణే ల్యుట్ ।।

అయనం చ ।। 8.4.25 ।।

అన్తరయణమితి । అయేః, ఇణో వా ల్యుటి రూపమ్ । `కృత్యచః' ఇతి సిద్ధే ఇదమపి దేశప్రతిషేధార్థం వచనమ్ ।।

ఛన్దస్యృదవగ్రహాత్ ।। 8.4.26 ।।

అవగృహ్యతే=విచ్ఛిద్య పఠ్యతే ఇత్యవగ్రహః, ఋచ్చాసావవగ్రహశ్చ ఋదవగ్రహః । ఋకారాద్, అవగ్రహాత్, పూర్వపదాత్---ఇతి త్రిస్రోఽపి సమానాధికరణాః పఞ్చమ్యః । తత్ర ఋకారమాత్రస్య పూర్వపదస్యాసమ్భవాదృకారేణ తదన్తవిధిః---అవగ్రహణభూతో య ఋకారస్తదన్తాదితి । సంహితాధికారాచ్చ సంహితాకాల ఏతేషాం ణత్వమ్; పదకాలే చావగ్రహః క్రియతే, తేనావగ్రహయోగయత్వాదృకారోఽవగ్రహ ఇత్యుక్తః, న తు తద్దశాపన్నః । తథా చావగ్రహం దర్శయతా ణత్వం న ప్రయుక్తమ్ । అనవగృహ్యమాణాదితి । అనవగ్రహయోగ్యాదిత్యర్థః । అపదాదితి । పదే హ్యవగ్రహః క్రియతే, పదమత్ర విచ్ఛిద్యత ఇతి దర్శనాయ ।।

నశ్చ ధాతుస్థోరుషుభ్యః ।। 8.4.27 ।।

ధాతౌ తిష్ఠతీతి ధాతుస్థో రేఫః, షకారశ్చ । ఊరు ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్, షు ఇతి కృతషత్వస్య సుఞో గ్రహణమ్, న సప్తమీబహువచనస్య; తేన ఇన్ద్రో ధతా గృహేషు న ఇత్యత్ర న భవతి । నసితి నాసికాదేశస్యాస్మదాదేశస్య చ సామాన్యేన గ్రహణమ్, తతోఽత్రాస్మదాదేశ ఏవ కార్యః; తస్యైవ ధాతుస్థాదిభ్యః పరస్య సమ్భవాత్, ఉత్తరసూత్రే తూభయోః కార్యిత్వమ్ । రక్షా ణ ఇతి । రక్షేతి లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనాన్తమ్, `ద్వ్యచోఽతస్తిఙః' ఇతి దీర్ఘః । శిక్షా ణ ఇతి । శిక్షతిర్దానకర్మా ఛన్దసి । ఉరుణస్కృధీతి । కృఞో లోట్, సేర్ధిః `శ్రుశృణుపౄకృవృభ్యశ్ఛన్దసి' ఇతి హేర్ధిరాదేశః, `కః కరత్' ఇత్యాదినా విసర్జనీయస్య రుత్వమ్ । అభీషు ణ ఇతి । `ఇకః సుఞి' ఇతి దీర్ఘః । ఏవమూషు ణ ఇత్యత్రాపి ।।

ఉపసర్గాద్వహులమ్ ।। 8.4.28 ।।

న సమ్ప్రతి క్రియాయోగాభావాత్ ప్రాద్యుపలక్షణముపసర్గగ్రహణమ్ । ప్రణ ఇత్యస్మదో నసాదేశః, ప్రణస ఇతి బహువ్రీహిః, `ఉపసర్గాచ్చ' ఇత్యచ్ సమాసాన్తః, నాసికాయాశ్చ నస్భావః ।

ఉపసర్గాదనోత్పర ఇతి పాఠాన్తరమ్, ఉపసర్గాత్పరస్య నసో నకారస్య ణత్వం భవతి, ఓతః పరస్య ఓకారే వా న భవతీత్యర్థః । ఉభయథాప్యతివ్యాప్త్యవ్యాప్తిసమ్భవాద్వ్యాఖ్యాత ఏవ పాఠో వృత్తికారేణాశ్రితః ।।

కృత్యచః ।। 8.4.29 ।।

కృతోఽన్ఽ యో నకార అచ ఉత్తర ఇత్యనేనాచ ఇతి నకారస్యేదం విశేషణమ్, న కృత ఇతి దర్శయతి । యది హి కృత ఏతద్విశేషణం స్యాత్, ప్రాపణమిత్యాదౌ న స్యాత్, `న భాభూపూకమిగమిప్యాయివేపామ్' ఇత్యత్ర చ కమ్యాదీనాం ప్రతిషేధోఽనర్థకః స్యాత్ । అనమానేత్యాది । సమ్భవోదాహరణదర్శనపరమ్, న పరిగణనమ్; అన్యస్యాసమ్భవాత్ । అన ఇతి । యోరనాదేశః । మాన ఇత్యాగతముక, శానజాదిః । తవ్యదాదిసూత్రవిహితోఽనీయః, `ఆక్రోశే నఞ్యనిః' । `సుప్యజాతౌ ణినిః', ఆవశ్యకే ణినిః । నిష్ఠాదేశః `రదాభ్యామ్' ఇతి విహితః । ప్రహీణ ఇతి । `ఘుమాస్థా' ఇత్యాదినా ఈత్వమ్ ।

ప్రమగ్నః, ప్రభుగ్న ఇతి । `ఓదితశ్చ' ఇతి నిష్ఠానత్వమ్ । నిర్విణ్ణస్యేతి । అచః పరః కృతోఽన్ఽ నకారో న భవతీతి వచనమ్ । తత్ర పరస్య నస్య ణత్వమ్, పూర్వస్య ష్టుత్వమ్ ।।

ణేర్విభాషా ।। 8.4.30 ।।

ణ్యన్తాద్యో విహిత ఇతి । ఏతేన ణేరిత్యస్య విహితవిశేషణత్వం దర్శయతి, ప్రయోజనం వృత్తావేవ వక్ష్యతే । అపరః ప్రకారః---`అడ్వ్యవాయే' ఇతి వర్తతే, తేన ణ్యన్తస్య

కృతశ్చాడ్వ్యవాయేऽపి ణత్వస్యాభ్యనుజ్ఞానాత్ ణ్యన్తాత్పరః కృదిత్యేవమాశ్రీయమాణేऽపి ప్రయాప్యమాణిత్యాదౌ యకారవ్యవాయేऽపి ణత్వసిద్ధిరితి ।।

హలశ్చేజుపధాత్ ।। 8.4.31 ।।

ప్రకోపణమితి । `కుప క్రోధనే' । ప్రేహణమ్, ప్రోహణమితి । `ఈహ చేష్టాయామ్', `ఊహ వితర్కే'। అత్ర `కృత్యచః' ఇతి ణత్వం నిత్యమేవ భవతి ।

కథం పునరసత్యాదిగ్రహణే హలాదిరితి లభ్యతే ? అత ఆహ---ఇజుపధస్యేతి । ఇజుపధస్య హలన్తత్వావ్యభిచారాత్ సామర్థ్యాదాదివిశేషణం హల్గ్రహణమిత్యర్థః ।।

ఇజాపేః సనుమః ।। 8.4.32 ।।

హల ఇతి వర్తత ఇతి । ప్రయోజనముత్తరత్ర వక్ష్యతి । నను తత్రాదివిశేషణం హల్గ్రహణమ్, అన్తవిశేషణేన చేహార్థః । అత ఆహ---తేనేతి । ఇజాదేర్హలాదిత్వాసమ్భవాత్సామర్థ్యమ్ । ప్రఙ్ఖణమితి । `ఇఖి గత్యర్థః', ఇదిత్త్వాన్నుమ్ ।

నను చాత్రానుస్వారే కృతే నాయం సనుమ్కో భవతి, కామమత్ర స్థానివద్భావాత్ సిద్ధ్యతి---ప్రమ్భణమితి, అత్ర త్వాదిత ఏవ నుమ్ భవతీత్యత్ర న సిద్ధ్యతి, ఔత్పత్తికో హి తత్ర నకారః; ప్రేన్వనమిత్యత్ర చ ప్రాప్నోతి, యత్ర నుమేవావికృతః శ్రూయతే; తస్మాదిహాపి నుమ్గ్రహణమనుస్వారోపలక్షణార్థం వ్యాఖ్యేయమ్ । నక్షత్రదర్శనన్యాయేనేష్టవిషయే సర్వత్ర భవిష్యతి, అనిష్టే చ న భవిష్యతి, ఏవం చ కృత్వా నియమార్థతోపపద్యతే; అన్యథా ప్రేన్వనమిత్యత్ర విధ్యర్థతా సమ్భావ్యేత । న చ `అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేऽపి' ఇత్యేతేన సిద్ధిః, తత్రాపి నుమ్గ్రహణస్యానుస్వారోపలక్షణత్వాత్ । నను `కృత్యచః' ఇత్యనేనైవ సిద్ధే నార్థోऽనేన ? అత ఆహ---సిద్ధే సతీతి । ప్రమఙ్గనమితి । మగిరపి గత్యర్థ ఏవ । ప్రమఙ్కనమితి పాఠే మణ్డనార్థః ।

నను చ క్రైమర్థ్యాన్నియమో భవతి, విధేయం నాస్తీతి కృత్వా, ఇహ చాస్తి విధేయమ్, కిమ్ ? ణ్యన్తాద్విభాషా ప్రాప్తా, తత్ర నిత్యం ణత్వం విధేయమ్ ? అత ఆహ---హలఇత్యధికారాదితి ।

నను చణిలోపే కృతే ణ్యన్తోఽపి హలన్తో భవతి, తతః కిమ్ ? సత్యపి హలధికారే విధ్యర్థతా సమ్భవతి ? నైతదస్తి; విహితవిశేషణస్యాశ్రయణాత్ । ఏతదేవ హ్యభిప్రేత్య వృత్తికారేణోక్తమ్--- `హలన్తాద్ధాతోర్యో విహితః' ఇతి ।।

వా నింసనిక్షనిన్దామ్ ।। 8.4.33 ।।

`ణిసి చుమ్బనే' `ణిక్ష రోపణే', ణిది కుత్సాయామ్' ణోపదేశత్వాదేతేషాం నిత్యే ణత్వే ప్రాప్తే వికల్పః ।।

న భాభూపూకమిగమిప్యాయీవేపామ్ ।। 8.4.34 ।।

పూగ్రహణేన పూఙో గ్రహణమేష్టవ్యమితి । ఇష్టిరేవేయమ్ । ణ్యన్తానాం చేతి । ణ్యన్తస్యాధాత్వన్తరత్వాన్న ప్రాప్నోతీతి వచనమ్, కిఞ్చ ణ్యన్తేష్వస్య ప్రవృత్తౌ పక్షేఽనువాదదోషప్రసఙ్గః; `ణేవిభాషా' ఇత్యేవ పక్షే నివృత్తేః సిద్ధత్వాత్ ।।

షాత్ పదాన్తాత్ ।। 8.4.35 ।।

నిష్పానమ్, దుష్పానమితి । `ఇదుదుపధస్య చ' ఇతి విసర్జనీయస్య షత్వమ్, అత్ర `కృత్యచః' ఇతి ప్రసఙ్గః । సర్పిష్పానమితి । కర్మణి షష్ఠ్యాః సమాసః । యజుష్పానమితి । `కర్తృకరణే కృతా బహులమ్' ఇతి సమాసః । ఉభయత్రాపి `నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్య' ఇతి షత్వమ్, అత్ర `పానం దేశే' `వా భావకరణయోః' ఇతి ప్రాప్తిః ।

పదే అన్త ఇతి । `సప్తమీ' ఇతి యోగవిభాగాత్సమాసః । సుసర్పిష్కేణేతి । శోభనం సర్పిరస్యేతి బహువ్రీహిః, కప్, `ఇణః షః' ఇతి షత్వమ్ । నాయం పదే పరతః పూర్వమవస్థితస్యాన్తో భవతి । పదస్య త్వన్తో భవతి; `స్వాదిషు' ఇతి పదసంజ్ఞాయా విధానాత్, తతశ్చ షష్ఠీసమాసేఽత్రాపి ప్రాప్నోతి । కథం పునర్జ్ఞాయతే---సప్తమీసమాసోఽయమితి ? అన్తగ్రహణాత్; అన్యథా వర్ణగ్రహణే సర్వత్ర తదన్తవిధిరిత్యేవ షకారన్తాత్ పదాదితి లభ్యతే ।।

నశేః షాన్తస్య ।। 8.4.36 ।।

ప్రనష్ట ఇతి । `మస్జినశోర్ఝలి' ఇత్యాగతస్య నుమః `అనిదితామ్' ఇతి నలోపః, వ్రశ్చాదిషత్వమ్ । * నశేరశః * । అశకారాన్తస్య నశేరితి వక్తవ్యమ్, న తు షాన్తస్యేతి, ఇహాపి యథా స్యాత్---ప్రనఙ్క్ష్యతీతి, `షఢోః కః సి' ఇతి కత్వం భవతి । తత్తర్హి తథా వక్తవ్యమ్ ? నేత్యాహ---అన్తగ్రహణమితి । షకారేణ నశేర్విశేషణాత్ `షన్తస్య' ఇతి సిద్ధే పునరన్తగ్రహణసామర్థ్యాద్యః సమ్ప్రతి షాన్తో యశ్చ భూతపూర్వః, తస్య భవతి ప్రతిషేధః ।।

పదాన్తస్య ।। 8.4.37 ।।

హే కరిన్నిత్యాద్యప్యుదాహరణమ్ ।।

పదవ్యవాయేఽపి ।। 8.4.38 ।।

మాషకుమ్భవాపేనేతి । అత్ర కేచిదాహుః---యదా మాషాణాం కుమ్భో మాషకుమ్భః, తస్య వాప ఇతి పక్రియా, తదా `ఉత్తరపదత్వే చాపదాదివిధౌ' ఇతి ప్రత్యయలక్షణప్రతిషేధాత్ పదత్వాభావాన్నిషేధాప్రవృత్తేర్భవితవ్యమేవ ణత్వేన, తస్మాత్ కుమ్భస్య వాపః కుమ్భవాపః, మాషాణాం కుమ్భవాపో మాషకుమ్భవాప ఇతి ప్రక్రియాశ్రయేణోదాహరణమితి । అత్ర `కుమతి చ' ఇతి ప్రాప్తిః । ప్రావనద్ధమితి । `ఉపసర్గాదసమాసేఽపి' ఇత్యవశబ్దవ్యవాయేఽపి `అడ్వ్యవాయే' ఇతి ప్రాప్తిః । ప్రగాన్నయామ ఇతి । ఛన్దస్యయం వ్యవహితః ప్రయోగః । గామితి ద్వితీయాన్తేన పదేన వ్యవాయః ।

పదవ్యవాయేఽతద్ధిత ఇతి । యోఽయం పదవ్యవాయే ప్రతిషేధః, స తద్ధితే యత్పదం తత్ర న భవతీతి వక్తవ్యమిత్యర్థః । ఆర్ద్రగోమయేణేతి । `గోశ్చ పురుషే' ఇతి మయట్, తత్ర పరతో గోశబ్దః `స్వాదిషు' ఇతి పదమ్ ।।

క్షుభ్నాదిషు చ ।। 8.4.39 ।।

క్షుభ్నా---ఇతి స్వరూపగ్రహణమ్, న ధాతుగ్రహణమ్, తేన క్షోభణమిత్యాదౌ ణత్వం భవత్యేవ । క్షుభ్నీతః, క్షుభ్నన్తీతి । అత్ర త్వాల్లోపయోః స్థానివద్భావాదేకదేశ వికృతస్యానన్యత్వాద్వా ణత్వం న భవతి । నౄన్నయతీతి నృనమః । హరినన్దీతి తాచ్ఛీలికో ణినిః । హరినన్దనః, గిరినగరమితి షష్ఠీసమాసౌ । నరీనృత్యత ఇతి । `రీగృదుపధస్య చ' । తృప్నోతీతి । ఛన్దసి వ్యత్యయేన శ్నుః । పరినర్త్తనమ్, పరిగహనమితి । ప్రాదిసమాసౌ । పరినన్దనమితి । గతిసమాసః । శరనివేశాదయో దర్భానూపాన్తాః షష్ఠీసమాసాః । ఆచార్యభోగీనః, ఆచార్యానీతి । అత్రైవాస్యప్రతిషేధః; ఆచార్యేణ, ఆచార్యాణమిత్యాదౌ తు భవత్యేవ । క్షుభ్నాదిరాకృతిగణ ఇతి । చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థ ఏవమేవార్థం సూచయతి ।।

స్తోః శ్చునా శ్చుః ।। 8.4.40 ।।

అత్ర సన్నిపాత ఇత్యధ్యాహార్యమ్ । వృక్షశ్శేతే ఇతి । `వా శరి' ఇతి పక్షే విసర్జనీయస్య సకారః । మజ్జతీతి । `ఝలాం జశ్ ఝశి' ఇతి సకారస్య దకారే కృతే తస్య చుత్వమ్---జకారః । అసిద్ధత్వం తు జశ్త్వస్య న భవతి; `న ము నే' ఇత్యత్ర నేతి యోగవిభాగాత్ । తథా చ భృజ్జతీనాం జీతీతి నిర్దేశ ఉపపద్యతే ।

ఇహ సకారతవర్గౌ కార్యిణౌ ద్వౌ, నిమిత్తే అపి ద్వే ఏవ---శకారచవర్గౌ, తతశ్చ సామ్యాత్సంఖ్యాతానుదేశః ప్రాప్నోతి ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---శాదితి ప్రతిషేధ ఇతి । శ్చునేతి తృతీయానిర్దేశః పూర్వభూతేనాపి యోగే యథా స్యాత్---యజ్ఞః, యాచ్ఞేతి । సప్తమీనిర్దేశే తు `తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య' ఇతి పరభూతేనైవ యోగే స్యాత్ ।।

ష్టునా ష్టుః ।। 8.4.41 ।।

అట్టతీత్యాది । `అత్త అతిక్రమణహింసయోః', `అద్డ అభియోగే', తకారదకారోపధయోరేతయోర్గణపాఠః క్విబన్తయోః సంయోగాన్తలోపే కృతే తకారదకారయోః శ్రవణార్థః, `న ద్రాః సంయోగాదయః' ఇతి ప్రతిషేధోఽప్యడ్డతేర్భవతి । ఇహాపి తృతీయానిర్దేశః పూర్వభూతేనాపి యోగే ష్టుత్వం యథా స్యాత్, యథా---ద్రోఢేతి । అత్రాపి `తోః షి' ఇతి ప్రతిషేధాన్నిమిత్తినిమిత్తయోః సంఖ్యాతానుదేశో న భవతి ।

న పదాన్తాట్టోరనామ్ ।। 8.4.42 ।।

`అనామ్' ఇతి షష్ఠీబహువచనస్యాగతనుట్కస్య ప్రతిషేధః । శ్వలిట్సాయ ఇతి । ధుడభావపక్షే సకారస్య ష్టుత్వం ప్రాప్నోతి । ధుట్పక్షే తు చర్త్వస్యాసిద్ధత్వాత్తస్యైవ ధకారస్యేతి ।

ఈట్టే ఇతి । `ఈడ్ స్తుతౌ', అదాదిరనుదాత్తేత్ ।

షడధికా నవతిః షణ్ణవతిః । షణ్ణాం నగరాణాం సమాహారః షణ్ణగరీ ।।

తోః షి ।। 8.4.43 ।।

`షి' ఇతి సప్తమీర్నిర్దేశాత్ పూర్వభూతేనాపి సన్నిపాతే భవత్యేవలోష్టా, పేష్టేతి ।।

శఆత్ ।। 8.4.44 ।।

ప్రశ్నః, విశ్న ఇతి । `యజయాచ' ఇత్యాదినా నఙ్, `చ్ఛ్వోః శూడనునాసికే చ' ఇతి ఛకారస్య శకారః । `సర్వే విధయశ్ఛన్దసి వికల్ప్యన్తే' ఇతి తైత్తిరీయకే నాయం ప్రతిషేధో భవతి---అయోఽశ్నాతి । తత్రాపి కాఠకే భవత్యేవ---బ్రహ్మచారిణే ప్రశ్నాన్ ప్రోచ్య ప్రజిఘాయ । స్వాధ్యాయబ్రాహ్మణే చ భవతీతి సకలం భద్రమశ్నుతే ।।

యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా ।। 8.4.45 ।।

`పదాన్తాత్' ఇత్యనువృత్తం షష్ఠ్యన్తం విపరిణమ్యతే । వాఙ్మయమితి । `నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్యః' ఇతి మయట్ ।।

అచో రహాభ్యాం ద్వే ।। 8.4.46 ।।

అర్చయతేర్ణ్విఙ్, కుత్వమ్, అర్కః । మర్చిః సౌత్రో ధాతుః, తస్మాత్ `ఇణ్భీకాపాశల్యతిమర్చిభ్యః కన్', `చోః కుః' ఇతి కుత్వమ్---మర్కః । అత్రాకారాదనన్తరో రేఫః, తస్మాదపి కకారః । ఏవముత్తరేష్వపి ద్రష్టవ్యమ్ ।।

అనచి చ ।। 8.4.47 ।।

అనచ్పరస్యేతి । అచోఽన్యోఽనచ్, స పరో యస్మాత్సోఽనచ్పరః । అనేన పర్యుదాసో దశితః, కిం ప్రయోజనమ్ ? న కిఞ్చిత్, ప్రత్యుత దోష ఏవ, అవసానే న సిధ్యతి---వాక్క, అచ్సదృశస్య వర్ణాన్తరస్యాభావాత్, ప్రతిపత్తిగౌరవప్రసఙ్గాత్పర్యుదాస ఆశ్రితః । పక్షాన్తరే హి విశేషప్రతిషేధాత్ సామాన్యేన విధిరనుమేయః స్యాదితి గౌరవమ్ ।

ఉల్కా, వల్మీక ఇతి । లకారో యణ్, కకారమకారౌ యమౌ ।

స్త్ధలీతి సకారః శర, థకారః ఖయ్ । వత్సాదిషు తకారకకారపకారాః ఖయః, సకారషకారౌ శరౌ ।

అవసానే ఇతి । పర్యుదాసాశ్రయణాదిదమారబ్ధమ్ । ప్రసజ్యప్రతిషేధే తు పరస్య నిమిత్తస్యానాశ్రయణాద్ `వా' ఇత్యధికారాత్సిద్ధమ్ ।।

నాదిన్యాక్రోశే పుత్రస్య ।। 8.4.48 ।।

పుత్రాదినీతి । తాచ్ఛీల్యే ణినిః ।

తత్పరే చేతి । స ఆదినీశబ్దో యస్మాత్పరస్తత్రాపి పరతః పుత్రశబ్దస్య ద్విర్వచనం న భవతి---పుత్రాశ్చ పౌత్రాశ్చ పుత్రపౌత్రాః, తానత్తుం శీలమస్యాః పుత్రపౌత్రాదినీ । అన్యే తు `తత్పరే పుత్రశబ్దే' ఇతి వ్యాచక్షాణాః పుత్రపుత్రాదినీత్యుదాహరన్తి, తత్ర పుత్రస్య పుత్రమత్తీతి విగ్రహః ।

వా హతజగ్ధపర ఇతి । హతజగ్ధం చ తత్పరం చేతి విశేషణసమాసః, రాజదన్తాదిత్వాత్ పరశబ్దస్య పరనిపాతః । పుత్రహతీతి । పుత్రో హతోఽనయేతి బహువ్రీహిః, `అస్వాఙ్గపూర్వపదాద్వా' ఇతి ఙీష్ ।

ఖయో ద్వితీయా ఇతి । `ఖయః' ఇతి షష్ఠీ । ద్వితీయా ఇతి । వర్గేషు ఖకారాదయః ।।

శరోఽచి ।। 8.4.49 ।।

ఆదర్శ ఇతి । దృశేరధికరణే ఘఞ్ । దర్శ ఇతి । అత్రాప్యధికరణే ఘఞ్ । విపరీతలక్షణా చేయమ్---న దృశ్యతేఽస్మింశ్చన్ద్రమా ఇతి దర్శ ఇతి ।।

త్రిప్రభృతిషు శాకటాయనస్య ।। 8.4.50 ।।

ఇన్ద్ర ఇత్యాదౌ నకారదకారయోర్ద్విర్వచనాభావః । భ్రాష్ట్రమితి । `దీర్ఘాదాచార్యాణామ్' ఇత్యస్యాసిద్ధత్వాత్ । త్రిప్రభృతిష్వయమేవ ప్రతిషేధో భవతీతి మన్యతే ।।

సర్వత్ర శాకల్యస్య ।। 8.4.51 ।।

అత్రిప్రభృత్యర్థోఽయమారమ్భః ।।

దీర్ఘాదాచార్యాణామ్ ।। 8.4.52 ।।

దాత్రమిత్యాదౌ `అనచి చ' ఇతి ప్రాప్తిః ।।

ఝలాం జశ్ ఝశి ।। 8.4.53 ।।

ఉదాహరణేషు భ-ఘ-ధానాం బ-గ-దాః ।।

అభ్యాసే చర్చ ।। 8.4.54 ।।

చిఖనిషతీతి । ఖనేః సన్, ద్విర్వచనమ్, `కుహోశ్చుః' ఇతి చుత్వమ్---ఛకారః, తస్య చర్త్వమ్---చకారః । టిఠకారయిషతీతి । ఠకారమాచష్ట ఇతి ణిచ్, టిలోపః, సన్, ఠకారస్య టకారః । తిష్ఠాసతీతి । `శూర్పూర్వాః ఖయః' ఇతి థకారస్య శేషః, తస్య చర్త్వం తకారః ।

ప్రకృతిశ్చాం ప్రకృతిచర ఇతి । జశ్త్వబాధనార్థం పర్జన్యవల్లక్షణప్రవృత్త్యా ప్రకృతిరూపాశ్చరః స్థానినాఽభిన్నరూపా భవన్తీత్యర్థః । ఏతచ్చాన్తరతమపరిభాషయా లభ్యతే ।

ప్రకృతిజశాం ప్రకృతిజశ ఇతి । వ్యాఖ్యాతమ్ । డిడ్య ఇతి । డీఙో లిటి ద్విర్వచనే `ఏరనేకాచః' ఇతి యణ్ ।।

ఖరి చ ।। 8.4.55 ।।

యుయుత్సత ఇతి । యుధేః సన్, ధకారస్య తకారః । ఆరిప్సతే, ఆలిప్సత ఇతి । రభిలభ్యోః `సని మీమాఘు' ఇత్యాదినా అచ ఇస్, `స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి సలోపః, భకారస్య పకారః ।।

వావసానే ।। 8.4.56 ।।

`ఝలాం జశోఽన్తే' ఇతి నిత్యే జశ్త్వే ప్రాప్తే చర్త్వం విధీయతే, వావచనాత్ పక్షే సోఽపి భవతి ।।

అణోఽప్రగృహ్యస్యానునాసికః ।। 8.4.57 ।।

`అణః' ఇతి పూర్వేణ ణకారేణ ప్రత్యాహారః । అగ్నీ, వాయూ ఇతి । `ఈదూదేత్' ఇతి ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ।।

అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః ।। 8.4.58 ।।

శఙ్కితేత్యాది । `శకి సఙ్కాయామ్', `ఉఛి ఉఞ్ఛే', `కుడి దాహే', `టునది సమృద్ధౌ', `కపి చలనే', ఇదత్త్వాన్నుమ్, `నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' ఇత్యనుస్వారః, తస్య కకారాదిషు పరతో యథాసంఖ్యం పరసవర్ణా వర్గపఞ్చమాఙకారాదయః ।

కుర్వన్తి, కృషన్తీత్యత్ర ఝేరన్తాదేశే నకారస్య ణత్వం ప్రాప్నోతి, తత్కస్మాన్న భవతి ? ఇత్యాహ---ఇహేతి । ణత్వమనుస్వారాత్పూర్వం న భవతి, యస్మాణ్ణత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ పూర్వమనుస్వార ఏవ క్రియతే, పశ్చాదపి న భవతి, అనుస్వారస్థానికస్యాస్య పరసవర్ణస్య ణత్వే కర్త్తవ్యే అసిద్ధత్వాత్ । పరసవర్ణేనేతి । పరసవర్ణార్థేన శాస్త్రేణేత్యర్థః । ఏవమిత్యాది । అనుస్వారీభూతో ణత్వమతిక్రామతీతి భాష్యే యదుక్తం తదేవముక్తప్రకారేణేత్యర్థః ।।

వా పదాన్తస్య ।। 8.4.59 ।।

తఙ్కమిత్యాది । కకారాదిషు పరతో ఙకారాదయః క్రమేణ భవన్తి ।।

తోర్లి ।। 8.4.60 ।।

అత్ర తకారస్య శుద్ధో లకారః, నకారస్యానునాసికః ।।

ఉదః స్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య ।। 8.4.61 ।।

పరసవర్ణ ఇతి సమస్తమపి సవర్ణగ్రహణమిహ నిష్కృష్య సమ్బధ్యతే । ఉత్థాతేతి । సకారస్య పూర్వసవర్ణస్తకారః । అన్యే తు బాహ్యప్రయత్నసామ్యాత్ థకారమిచ్ఛన్తి । తత్ర తఖారాద్వయస్య శ్రవణమ్ । న చ పూర్వస్య చర్త్వమ్; తత్ర కర్త్తవ్యేఽస్య పూర్వసవర్ణస్యాసిద్వత్వాత్ ।

రోగే చేతి వక్తవ్యమితి । ఇదమవిశేషేణ ఛన్దసి, భాషాయాం చ ।।

ఝయో హోఽన్యతరస్యామ్ ।। 8.4.62 ।।

ఉదాహరణేషు హకారస్య మహాప్రాణస్య సోష్మణో ఘోషవతస్తాదృశ ఏవం ఘకారాదయశ్చతుర్థా భవన్తి ।।

శశ్ఛోఽటి ।। 8.4.63 ।।

శశ్ఛోఽమీతీతి । అటీత్యపనీయామీతి వక్తవ్యమిత్యర్థః । తచ్ఛ్లోకేన, తచ్ఛ్మశ్రుణేతి అత్ర లకారమకారపరస్యాపి శకారస్య భవతి ।।

హలో యమాం యామ లోపః ।। 8.4.64 ।।

ద్వౌ యకారావితి । ఏకః `సంజ్ఞాయాం సమజ' ఇత్యాదినా విహితస్య క్యపః సమ్బన్ధీ, ద్వితీయః `అయజ్యై క్షితి' ఇత్యయజాదేశస్య । క్రమజస్తృతీయ ఇతి । క్రమః=ఆనుపూర్వీ, తతో జాతః క్రమజః, స చ పునః `అనచి చ' ఇతి ద్విర్వచనేన సమ్పాదితః । తకారాత్పర ఏకో యకార ఇతి । `దిత్యదిత్యాదిత్య' ఇత్యాదినా విహితస్య ణ్యస్య సమ్బన్ధీ । ద్వౌ యకారావితి । ఏకోఽదితిశబ్దాత్పరస్య ణ్యస్య సమ్బన్ధీ, ద్వితీయ ఆదిత్యశబ్దాత్ ।

అన్నమితి । భవత్యం నకారో యమ్, యమ్పరశ్చ, న తు హలః పరః । అర్ఘ్యమితి । `పాదార్ఘాభ్యాం చ' ఇతి తాదర్థ్యే యత్, భవత్యయం ఘకారోరేఫాద్ధలః పరోయమ్పరశ్చ, న తు యమ్ । శార్ఙ్గమితి । శృఙ్గస్య వికార ఇత్యణ్, ఋకారస్య రపరా వృద్ధిః, అత్ర ఙకారో యమ్ భవతి హలఋ్చ పరః, న తు యమ్పరః । నను చ బహిరఙ్గా వృద్ధిః, తతః కిమ్ ? హలః పరో న భవతి ? లోపోఽపి బహిరఙ్గః; అనేకనిమిత్తాపేక్షత్వాత్ ।

ఝరో ఝరి సవర్ణే ।। 8.4.65 ।।

త్రయస్తకారా ఇతి । `అచ ఉపసర్గాత్తః' ఇత్యాకారస్య తకారః, తకారస్యాపి చర్త్వం తకారః; ఏకః ప్రత్యయసమ్బన్ధీ, `అనచి చ' ఇతి ద్విర్వచనే క్రమజశ్చతుర్థః । చత్వారస్తకారా ఇతి । పూర్వోక్తాస్త్రయః, చతుర్థో రుచ్ఛబ్దసమ్బన్ధీ, పఞ్చమో ద్విర్వచనేన సమ్పాదితః । మరుచ్ఛబ్దస్యోపసంఖ్యానసామర్థ్యాదితి । ఏతచ్చ `మరుచ్ఛబ్దస్యోపసంఖ్యానమ్' ఇత్యత్రైవ ప్రతిపాదితమ్ ।

శార్ఙ్గిన్నితి । భవత్యయం జకారో హలః పరః ఝరి సవర్ణే పరతః, న త్వయం ఝరితి న లుప్యతే । ప్రియయఞ్చ్నతి । ప్రియాః పఞ్చాస్యేతి బహువ్రీహిః, `వా ప్రియస్య' ఇతి ప్రియశబ్దపూర్వనిపాతస్తృతీయైకవచనమ్, అల్లోపః, నకారస్య శ్చుత్వమ్---ఞకారః । భవత్యయం చకారో హలః పరః స్వయం చ ఝర్ సవర్ణే చ పరతః, న తు ఞకారో ఝరితి న లుప్యతే । నను చాల్లోపస్య స్థానివత్త్వాదనన్తరో న భవతి సవర్ణః, తత్కిమేతన్నివృత్త్యర్థేన `ఝరి' ఇత్యనేన ? ఇత్యత ఆహ---అల్లోపస్యేతి ।

తర్ప్తేతి । `తృప ప్రీణనే', పకారస్య తకారః స్థానేభేదాత్సవర్ణో న భవతి । నను చ నిమిత్తానాం కాయిణాం చ సంఖ్యాసామాన్యాదిహ సంఖ్యాతానుదేశే సతి నైవ తప్తేత్యత్ర లోపః ప్రాప్నోతి, తత్కిమేతన్నివృత్త్యర్థేన సవర్ణగ్రహణేన ? అత ఆహ---సవర్ణగ్రహణసామర్థ్యాదితి । న హి యథాసంఖ్యేఽసవర్ణే ఝరస్తి, యద్వ్యావృత్త్యర్థం సవర్ణగ్రహణం స్యాత్ । శిణ్ఢి, పిణ్ఢీతి । `శిష్లృ విశేషణే', `పిష్లృ సఞ్చూర్ణనే'---రుధాదీ, లోట్, సేర్హిః, `శ్నసోరల్లోపః', హేర్ధిః, `ఝలాం జశ్ ఝశి' ఇతి షకారస్య డకారః, `నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' ఇత్యనుస్వారః, తస్య పరసవర్ణో ణకారః, ధకారస్య ష్టుత్వమ్---ఢకారః, అనేన డకారస్య ఢకారే లోపః ।।

ఉదాత్తాదనుదాత్తస్య స్వరితః ।। 8.4.66 ।।

గార్గ్యః, వాత్స్య ఇతి । `గర్గాదిభ్యో యఞ్', ఞిత్త్వాదాద్యుదాత్తత్వమ్, శేషనిఘాతః, తస్య స్వరితః । పచతి, పఠతీతి । శప్తిపావనుదాత్తౌ, ధాతుస్వరః, శబకారస్య స్వరితత్వమ్ ।

`తిత్స్వరితమ్' ఇత్యస్యానన్తరమిదం వక్తవ్యమ్, ఏవం హి స్వరితగ్రహణం న కర్తవ్యం భవతి ? అత ఆహ---అస్యేతి । యది తత్ర క్రియేత, `అనుదాత్తం పదమేకవర్జమ్'

ఇత్యేతత్ప్రవర్తేత । ఇహ తు కరణే న ప్రవర్త్తతే: స్వరితస్యాసిద్ధత్వాత్ । తేన ద్వయోరప్యుదాత్తస్వరితయోః శ్రవణం భవతి ॥

నోదాత్తస్వరితోదయమగార్గ్యకాశ్యపగాలవానామ్ ॥ 8.4.67 ॥

ఉదాత్తస్వరితావుదయౌ యస్మాదితి బహువ్రీహిః । ఉదయశబ్దః ప్రత్యేకమభిసమ్బధ్యతే, యదాహ---ఉదాత్తోదయస్యేతి । ఉదయశబ్దః పరశబ్దేన సమానార్థః ప్రాతిశాఖ్యేషు ప్రసిద్ధః । తత్రశబ్దో లిత్స్వరేణాద్యుదాత్తః, క్వశబ్దః `కిమోఽత్' ఇత్యత్రప్రత్యయాన్తస్తిత్స్వరితః ।

ఉదాత్తస్వరితపరస్యేతి వక్తవ్య ఇతి । ఏతదప్యుపలక్షణమ్, ఉదాత్తస్వరితయోరిత్యేవ వక్తవ్యమితి, ఇత ఏవ పరశబ్దార్థలాభాత్ । మఙ్గలార్థమితి । ఉదయశబ్దోచ్చారణమేవ మఙ్గలమ్ । ఙ్గలాదీని హి శాస్త్రాణి ప్రథన్తే, మఙ్గలమధ్యాని మఙ్గలాన్తామి చ వీరపురుషాణి చ భవన్తి ఆయుష్మత్పురుషాణి చ । ఇహ చాదౌ వృద్ధిశబ్దః, మధ్యే శివశబ్దః---`శివశమరిష్టస్య కరే' ఇతి, అన్తే చాయముదయశబ్దః ॥

అ అ ॥ 8.4.68 ॥

ఏకోఽత్ర వివృతః, పరః సంవృతః, ద్వావప్యవిభక్తికౌ, యో వివృతస్స స్థానీ, యః సంవృతః స ఆదేశః ।

కిమర్థమకారస్యాకారో విధీయతే ? ఇత్యాహ---ఇహేతి । కార్యార్థమితి । తత్పునః కార్యమకారస్య దీర్ఘప్లుతాభ్యాం సవర్ణసంజ్ఞా, అన్యథా ప్రయత్నభేదాన్న స్యాత్, తతశ్చ హ్రస్వోఽకారో గృహ్యమాణో దీర్ఘప్లుతౌ న గృహ్ణీయాత్ । తత్ర చదోషః---`అకః సవర్ణే దీర్ఘః', ఇహైవ స్యాద్---ఇన్ద్రాగ్నమితి, ఇహ న స్యాత్---దణ్డాఢకమితి । తస్మాదేవమాదికార్యార్థమకార ఇహ శాస్త్రే వివృతః ప్రతిజ్ఞాయతే, తత్ర యదీయం ప్రత్యాపత్తిర్న క్రియేత, తదా తస్య తథాభూతస్యైవ ప్రయోగః స్యాత్, స మా భూదితి ప్రత్యాపత్తిరిహ క్రియతే ।

ఇహ స్థాన్యకారో వివృతోఽణ్త్వాత్ సవర్ణానాం గ్రాహక ఇతి దీర్ఘప్లుతయోరపి స్థానే సంవృతోఽకారః ప్రాప్నోతి, ఆదేశస్త్వకారః సంవృతోఽణ్ న భవతీతి సవర్ణానాం గ్రాహకో న ప్రాప్నోతి,

భావ్యమానత్వాత్; తతశ్చ యద్గుణః సంవృత ఉచ్చారితః, తద్గుణ ఏవాష్టాదశభేదభిన్నస్యాపి అవర్ణస్య ప్రాప్నోతి ? ఇత్యాశఙ్క్యాహ---దీర్ఘప్లుతయోశ్చేతి । ఇష్టిరేవేయమ్ । యద్వా---తపరనిర్దేశాత్సిద్ధమ్, `అద' ఇతి సూత్రం కర్తవ్యమ్, తత్ర తః పరో యస్మాదితి పూర్వోఽకారస్తపరః, తాత్పరస్తపర ఇతి ద్వితీయః, తతశ్చ స్థాన్యకారో దీర్ఘప్లుతౌ న గ్రహీష్యతి, ఆదేశస్త్వనణపి గుణాన్తరయుక్తాంస్తత్కాలాన్ గ్రహీష్యతి । ఏకశేషనిర్దేశో వాయం ద్రష్టవ్యః । అత్ర షడ్ మాత్రికా అకారాః స్థానినో నిర్దిశ్యన్తే, ఆదేశా అపి షడేవ, తత ఉభయత్రైకశేషః, తత్ర షణ్ణాం స్థానినాం నిర్దేశసామర్థ్యాత్ స్థానిభిర్దీర్ఘప్లుతౌ భిన్నకాలౌ న గృహ్యేతే । తతః షణ్ణాం స్థానినాం స్థానే షడాదేశాః సంవృతా యథాసంఖ్యం భవన్తీతి సర్వేష్టసిద్ధిరితి శమ్ ।।

ఇతి శ్రీభట్టహరదత్తమిశ్రవిరచితాయాం పదమఞ్జర్యామష్టమస్యాధ్యాయస్య చతుర్థః పాదః

--------------*********************--------------------